THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2014 – 2022):

historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects

Collective scientific monograph

2022

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

Center for Ukrainian and European Scientific Cooperation

THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2014–2022): HISTORICAL, POLITICAL, CULTURAL-EDUCATIONAL, RELIGIOUS, ECONOMIC, AND LEGAL ASPECTS

Scientific monograph

Riga
Latvia
Baltija Publishing
2022

Recommended for printing and distribution via Internet
by the Academic Council of Baltic Research Institute
of Transformation Economic Area Problems according
to the Minutes № 4 dated 31.05.2022

EDITORIAL BOARD:

Bodak Valentyna Anatoliivna – Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Rector, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University;

Pantiuk Mykola Pavlovych – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vice Rector for Research, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University;

Haliv Mykola Dmytrovych – Doctor of Pedagogical, Professor, Dean of the Faculty of History, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University;

Ilnytskyi Vasyl Ivanovych – Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the Department of History of Ukraine, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University;

Vikhliaiev Mykhailo Yuriiovych – Doctor of Law, Professor, Director, Center for Ukrainian and European Scientific Cooperation.

The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects : Scientific monograph. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2022. 1436 p.

ISBN 978-9934-26-223-4

© Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 2022
© Center for Ukrainian and European Scientific Cooperation

CONTENTS

ECONOMY, MANAGEMENT, TECHNOLOGY

Alekseyenko L. M., Tulai O. I., Alekseyenko M. D.
MODERN TRENDS IN LABOR MIGRATION IN THE CONTEXT
OF GLOBAL CHALLENGES..... **1**

Antonenko V. M.
SUSTAINABILITY AND SECURITY OF THE FINANCIAL SYSTEM OF UKRAINE –
THE ECONOMIC COMPONENT OF ITS VICTORY..... **9**

Barabash L.V.
VECTORS OF HARMONIZATION OF THE TAX SYSTEM OF UKRAINE
IN THE PRE-WAR, WAR AND POST-WAR..... **18**

Barvinok N. V., Barvinok M. V.
THE INFLUENCE OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR ON TOURISM IN UKRAINE
AND THE PROSPECTS OF ITS DEVELOPMENT IN THE FUTURE..... **24**

Bohashko O. L.
RECOMMENDATIONS FOR IMPROVING THE EFFICIENCY
OF INNOVATION ACTIVITIES OF ENTREPRENEURSHIP
IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR..... **33**

Vynnychuk R. O., Rubakha N. V.
EXTERNAL MIGRATION IN UKRAINE AS A RESULT
OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR 2014-2022: MIGRATION TRENDS,
LEGAL REGULATION AND INTEGRITY..... **37**

Vivchar O. I., Drakokhrust T. V., Shatarskyi A.
SECURITY OF A COUNTRY'S PRIVATE MILITARY COMPANY:
A NETWORK APPROACH TO ORGANIZATIONAL AND LEGAL CONTEXTS..... **47**

Wozniak S. M., Demeshok O. O., Andriyanova N. M., Shpura M. I.
ECONOMIC ASPECTS OF HYBRID WARFARE..... **51**

Hulak O. V., Holovii L. V.
WORLD FOOD CRISIS AS AN INDIRECT CONSEQUENCE THE WAR IN UKRAINE:
ECONOMIC AND LEGAL ASPECTS..... **64**

Hurenko A. V.
THE ROLE OF BUSINESS CONSULTING SUPPORT DURING
THE MILITARY STATE IN UKRAINE..... **73**

Danylina S. O.
UKRAINE'S LABOR MARKET IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION
AND MARTIAL STATUS..... **80**

Dankevych V. Ye., Dankevych Ye. M., Naumchuk V. V.
GLOBAL FOOD SECURITY: RISING PRICES AND THE DANGER OF FAMINE
IN THE MIDDLE EAST AND NORTH AFRICA..... **87**

Dotsenko I. O.
STRATEGIC MANAGEMENT OF ACTIVITIES OF UKRAINIAN BUSINESS
ENTITIES UNDER CONDITIONS OF MARITIME..... **92**

Zhuk O. S., Pashkuda T. V.
MANAGEMENT OF WORK EFFICIENCY
AT THE ENTERPRISE IN WAR CONDITIONS..... **97**

Zapotichna R. A.
AN OVERVIEW OF REASONS FOR THE EXODUS OF MULTINATIONAL BANKS AND CORPORATIONS FROM THE RUSSIAN MARKET OVER RUSSIA'S INVASION OF UKRAINE..... **103**

Zayukov I. V.
ASSESSMENT OF POTENTIAL ECONOMIC LOSSES OF HUMAN RESOURCES THROUGH MILITARY ACTION IN EASTERN UKRAINE..... **110**

Ivanova V. V.
STATE ECONOMIC POLICY AND CORPORATE PATRIOTISM IN STRATEGIC MANAGEMENT: WAR AND POSTWAR PERIOD..... **119**

Kolisnychenko T. O.
DEVELOPMENT OF UKRAINIAN ELECTRONIC COMMERCE IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR..... **127**

Kolisnychenko T. O.
FRANCHISING IN RESTAURANT BUSINESS MANAGEMENT IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR..... **137**

Kolomiiets P. V.
TAX SECURITY OF UKRAINE IN CONDITIONS OF REFORM OF FINANCIAL DECENTRALIZATION AND MILITARY REALITIES..... **143**

Konstantynovskyi L. L.
CHANGES OF CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY OF RETAIL ENTERPRISES AT THE BEGINNING OF RUSSIAN INVASION IN UKRAINE IN 2022..... **151**

Kotsiurubenko G. M.
ECONOMIC DIMENSIONS AND FEATURES OF THE FORMATION OF SOCIAL INEQUALITY IN THE CURRENT CONDITIONS OF FINANCIAL POLICY IN UKRAINE..... **160**

Koshova S. P.
SPACE INDUSTRY IN THE CONDITIONS OF RUSSIA'S FULL-SCALE INVASION IN UKRAINE..... **172**

Kulyk V. A., Dagmar Škodová Parmová
RISK MANAGEMENT THROUGH THE PRISM OF UKRAINIAN ECONOMIC RECOVERY..... **181**

Kushnirenko O. M., Gakhovych N. G.
SECTORAL VECTORS OF UKRAINE'S POST-WAR RECOVERY..... **186**

Lohvyn A. V.
TAXATION DURING MARITIME: PROBLEM ISSUES..... **196**

Makarenko N. O., Lyshenko M. O.
FORMATION OF AGROLOGISTIC HUBS IN WAR-TERMS AS A MEANS OF INCREASING THE EFFICIENCY OF MANAGEMENT OF AGRICULTURAL ENTERPRISES..... **204**

Matviichuk L. O.
TAX INSTRUMENTS OF ECONOMIC REGULATION IN MARTIAL LAW..... **211**

Nebrat V. V., Kurbet O. P., Bodnarchuk T. L.
EDUCATIONAL MOBILITY IN TIME OF WAR: RISKS OF HUMAN POTENTIAL'S LOSSES IN UKRAINE..... **218**

Oleksenko L. V.
ASPECTS OF INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT NATIONAL INNOVATION SYSTEM DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2014–2022)..... **224**

Osipova A. A.
ASPECTS OF IMPLEMENTATION OF STATE SUPPORT
FOR AGRICULTURAL PRODUCTION IN UKRAINE..... **239**

Perehuda Yu. A.
ECONOMIC AND LEGAL ASPECTS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR
AND THE CONSEQUENCES OF OVERCOMING IT..... **244**

Petrukha S. V., Petrukha N. M., Krupelnytska O. L.
SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS AND TRIGGERS
FOR THE GOVERNMENT FINANCE MODERNIZATION..... **252**

Pozdnyakov Yu. V.
METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF DAMAGE VALUE ASSESSMENT
IN INTERNATIONAL EVALUATION STANDARDS..... **264**

Roik O. R., Pankiv N. Ye.
TOURISM BUSINESS OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF FULL-SCALE
RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: NEW CHALLENGES AND REALITIES..... **276**

Riabinina N. O.
BIFURCATION OF THE UKRAINIAN ECONOMY
IS THE MOST IMPORTANT STRATEGY OF VICTORY..... **287**

Semencha I. Ye., Ilchenko H. S.
PAST, PRESENT, AND FUTURE DEVELOPMENT
OF INVESTMENT IN UKRAINE..... **295**

Sytnyk Yo. S.
NATIONAL ECONOMY OF UKRAINE IN THE CONDITIONS
OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: TRENDS, CHALLENGES AND TASKS..... **301**

Tkachuk N. M.
FEATURES OF FINANCING DEFENSE OF UKRAINE EXPENDITURE..... **313**

Tomilova-Yaremchuk N. O., Khomiak N. V., Krupa N. M.
TAXATION OF PERSONAL INCOME IN UKRAINE DURING THE WAR..... **324**

Tulush L. D., Leontovych S. P., Radchenko O. D.
STATE REGULATION OF FINANCIAL SECURITY UNDER MILITARY CONDITIONS..... **331**

Khoma I. B.
THEORETICAL AND APPLIED ASPECTS OF THE INFLUENCE
OF FULL-SCALE WAR ON THE STATE OF ECONOMIC SECURITY OF ENTERPRISES
AND THE OCCURRENCE OF BUSINESS CONFLICTS..... **339**

Khomutenko V. P., Khomutenko A. V.
UNTARGETED USE OF BUDGET FUNDS IN THE CONDITIONS
OF WAR CHALLENGES: PROBLEMS OF CONDUCTING FORENSIC EXPERTISE..... **350**

Chaliuk Yu. O.
GLOBAL SOCIO-ECONOMIC IMPLICATIONS OF THE RUSSIA-UKRAINE WAR..... **357**

Chernega O. M.
DEVELOPMENT OF THE CONCEPT OF REPUTATIONAL MANAGEMENT
OF A TOURIST DESTINATION IN WARTIME..... **365**

Chekhovska M. M.
UKRAINE IN THE LIGHT OF CHANGING THE WORLD ORDER..... **372**

Shandrivska O. Ye.
TRANSFORMATION OF THE UKRAINIAN TRANSPORT CARGO SYSTEM
IN WAR CONDITIONS..... **378**

Shatskaya Z. Ya.
WAYS OF RESTORING ENTREPRENEURIAL STRUCTURES OF KEY SPHES
OF ECONOMY IN THE POST-WAR PERIOD..... **387**

Yurynets Z. V., Yurynets R. V.
ASSESSMENT OF PERSONNEL EDUCATIONAL COMPETENCIES ON THE PERFORMANCE
OF HOTEL BUSINESS ACTIVITY AND PROJECT IMPLEMENTATION
UNDER THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR..... **397**

Yaroshevych N. B., Kondrat I. Yu.
ANALYSIS OF THE IMPACT OF RUSSIAN AGGRESSION
ON THE FORMATION OF SOURCES OF BUDGETARY RESOURCES
FOR ENVIRONMENTAL PROTECTION IN UKRAINE..... **406**

HISTORY

Artimyshyn P. I., Solar I. Ya.
THE "NOVOROSIIA" PROJECT IN THE CONTEXT
OF THE MODERN RUSSIAN-UKRAINIAN WAR..... **414**

Benchuk V. O., Trofymovich V. V.
HYBRID AGGRESSION OF RUSSIA AGAINST UKRAINE
ON THE EXAMPLE OF DONETSK REGION (2014–2022)..... **424**

Bila S. Ya., Hrytsenko H. Z.
RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: HISTORICAL CONCEPTS..... **434**

Voloshko O. O.
FALSIFICATION OF THE HISTORY OF UKRAINIAN STATEHOOD OF 1917–1922
AS ONE OF THE IDEOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE MILITARY AGGRESSION
OF THE RUSSIAN FEDERATION IN UKRAINE 2022..... **444**

Hai-Nyzhnyk P. P.
RUSSIAN-UKRAINIAN WAR – WAR FOR LIFE (2014–2022): PERIODIZATION..... **452**

Hai-Nyzhnyk P. P.
OCCUPATION AND ANNEXATION OF CRIMEA BY THE RUSSIAN FEDERATION
IN 2014: AN ACT OF AGGRESSION, HISTORICAL AND LEGAL FALSIFICATION
AND INTERNATIONAL CRIME..... **466**

Hlibischuk M. V., Ilnytskyi V. I., Starka V. V.
"UKRAINIANS AND RUSSIANS ARE ONE NATION":
INFLUENCE OF THE IDEOLOGY OF THE WHITE MOVEMENT
OF THE SOUTHERN RUSSIA ON THE WORLDVIEW OF V. PUTIN..... **477**

Horbachyk O. O., Kozii O. I.
THE POSITION OF THE LEADING ASIAN COUNTRIES
ON THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR OF 2022. ON THE EXAMPLE
OF JAPAN, SOUTH KOREA AND THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA..... **484**

Horiunova Ye. O.
CRIMEA FRONT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2014-2022)..... **492**

Gulyma O. P., Muravskiy O. I.
«CRIMEA SPRING»: MILITARY AND POLITICAL AND INFORMATION ASPECTS
OF THE RUSSIAN FEDERATION OCCUPATION OF THE PENINSULA..... **500**

Kalishchuk O. M.
UKRAINE AND LITHUANIA – LATVIA – ESTONIA: RUSSIAN CONTEXT..... **508**

Kaliaiev A. O., Pidshybiakin S. V.
DEBALTSEVE'S "CAULDRON" IN UKRAINIAN PUBLIC DISCOURSE..... **515**

Kyrydon A. M., Troian S. S.
THE CIVILIZATION WAR 2014-2022: THE NATIONAL LIBERATION WAR
OF UKRAINE IN XXI CENTURY (theoretical discourse)..... **523**

Kostiuk O. A., Sheptytska L. B.
THE IDEOLOGEME OF THE «RUSSIAN WORLD» (RUSSKIY MIR)
IN THE FOREIGN POLICY OF THE RUSSIAN FEDERATION
IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN INVASION OF UKRAINE..... **535**

Kotliar Yu. V.
MYKOLAIV – 2022: HISTORICAL ANALOGIES OF MARCH EVENTS..... **545**

Kotoulas Ioannis E.
RUSSIA AS A REVISIONIST STATE AND THE 2022 INVASION OF UKRAINE..... **551**

Krasivskyi O. Ya., Puida R. B.
OCCUPATION OF THE CRIMEA PENINSULA BY THE RUSSIAN FEDERATION:
REACTION OF UKRAINIAN POLITICAL PARTIES AND POLITICAL ELITE..... **557**

Kutska O. M., Gerus O., Kutska K.
CULTURAL AND HISTORICAL HERITAGE IN THE CONDITIONS OF WAR:
EXPERIENCE OF RUSSIAN-UKRAINIAN CONFRONTATION (2014–2022)..... **564**

Lukianchenko S. V., Martsinko N. M.
WAR OF THE RUSSIAN FEDERATION AGAINST UKRAINE:
ECONOMIC FRONT (2014–2021)..... **578**

Masnenko V. V., Telvak V. V.
HISTORICAL CONSCIOUSNESS AND MEMORY POLITICS ON THE UKRAINIAN
TERRITORIES TEMPORARY OCCUPIED BY THE RUSSIAN FEDERATION (2014-2022)..... **586**

Medvid O. V.
POLISH PRESS ABOUT THE BEGINNING OF THE UKRAINIAN-RUSSIAN WAR:
ACCORDING TO THE NEWSPAPER "WYBORCZA.PL" (APRIL – AUGUST 2014)..... **599**

Mieliekiestsev K. I.
ON THE ORIGINS OF GEOPOLITICAL AND INFORMATION WARFARE PREPARATIONS
FOR THE WAR AGAINST UKRAINE BY THE RUSSIAN FEDERATION IN THE PIVOTAL
MOMENTS OF THE CONTEMPORARY RUSSIAN-UKRAINIAN RELATIONS..... **604**

Nikolaiuk T. A.
REFUSAL OF THE VIEWS OF THE MODERN RUSSIAN
POLITICAL ELITE ON THE NATIONAL-ETHNIC AND HISTORICAL UNITY
OF RUSSIANS AND UKRAINIANS..... **612**

Olitskyi V. O.
«NO ONE WITH BLOOD ON THEIR HANDS MAY HOLD THE CHALICE
OR THE SHEPHERD'S STAFF»: REACTION OF THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH
TO THE MILITARY AGGRESSION OF 2022 OF RUSSIA AGAINST UKRAINE..... **621**

Popov V. Zh.
DAILY LIFE OF THE URBAN POPULATION OF UKRAINE
IN 1917–1920, AND A CENTURY LATER..... **630**

Popp R. P.
HUMANITARIAN INITIATIVES OF THE WORLD CONGRESS
OF UKRAINIANS IN AID TO UKRAINE (2014–2021)..... **637**

Svynarenko N. O.
IMPLEMENTATION OF RUSSIAN STATE DOCTRINES IN EDUCATION
IN THE TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES OF DONETSK
AND LUHANSK REGIONS (2014–2022)..... **646**

Sytnyk O. M., Balanovsky Ya. M.
IDEOLOGICAL ORIGINS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR 2014-2022 ..... **654**

Sukhobokova O. O.
POLITICAL AND MILITARY ASSISTANCE OF THE BALTIC STATES TO UKRAINE
IN THE FIRST MONTHS OF FULL-SCALE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR **661**

Tolstov S. V.
THE EXISTENTIAL MEANING OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR **671**

Fedorenko M. O., Synchak B. A.
INFORMATION BRIDGEHEAD «HOT» STAGE OF THE RUSSIAN
MILITARY INVASION IN UKRAINE 2022 ..... **678**

Kharuk A. I.
CRIMEA AS AN «UNSINKABLE AIRCRAFT CARRIER»:
THE ROLE OF THE PENINSULA IN THE AGGRESSION AGAINST UKRAINE **684**

Khomitsky V. R.
INSTITUTE OF CHAPLINERY IN THE ARMED FORCES OF UKRAINE
IN THE PERIOD 2014–2022 ..... **690**

CULTURE, ART, EDUCATION

Bodak V. A., Fylypovych L. O.
CULTURAL LOSSES OF UKRAINE IN THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR
(2014–2022 YEARS): ACTUALIZATION OF THE PROBLEM **696**

Haiuk I. Ya.
ROOTS OF EVIL: UKRAINIAN STATEHOOD IN THE CONTEXT
OF THE IMPERIAL DISCOURSE OF RUSSIAN GEOPOLITICS **702**

Dutchak V. H.
FROM THE MUSIC OF MAYDAN TO THE MUSIC OF WAR:
UKRAINIAN PHENOMENON **716**

Domin O. A., Zahurskyi O. M., Zahurska S. M.
PROFESSIONAL TRAINING OF SPECIALISTS IN TRANSPORT
TECHNOLOGIES DURING MARTIAL LAW **726**

Kondratova L. H.
ORGANIZATION OF DISTANCE LEARNING IN CONDITIONS OF MARITIME **734**

Kostyshyn N. S., Yakovets T. A.
APPLICATION OF PSYCHOLOGICAL INSTRUMENTS IN THE EDUCATIONAL
PROCESS FOR THE ADAPTATION OF STUDENTS DURING THE WAR **741**

Kretov P. V., Kretova O. I.
TRANSFORMATIONS OF SOCIO-POLITICAL ACTION IN THE CULTURAL
AND EDUCATIONAL SPACE OF UKRAINE: THE EXPERIENCE OF WAR **745**

Molchko U. B.
ARTISTIC HONOR OF MODERN FIGHTERS FOR INDEPENDENCE
IN THE WORKS OF STRYSK ARTISTS **751**

Muliarchuk Ye. I.
ETHICS OF PEACE: EQUALITY – JUSTICE – HUMANITY **761**

Mukhina L. Ya.
EDUCATIONAL ENVIRONMENT IN CONDITIONS OF MARTIME:
THE VIEW OF A PSYCHOLOGIST-TEACHER **766**

Naumenko N. V.
THE VISIONARY NATURE OF STING'S SONG LYRICS
IN THE CONTEXT OF THE 2014–2022 WAR **771**

Peretiaka N. O.
RESEARCH ACTIVITIES OF UKRAINIAN SCIENTISTS
IN POLAND DURING THE EVACUATION **779**

Petasyuk O. I.
WORLDVIEWS AND ARTISTIC BORDERS OF UKRAINE IN 2022:
EMPHASIS AND SYMBOLS **786**

Struk I. V., Sitko A. V., Semyhinivska T. H.
FORMATION AND TRANSLATION OF MILITARY TERMINOLOGY
DURING ACTIVE HOSTILITIES IN UKRAINE **791**

Telna O. A.
STUDENTS WITH DISABILITIES IN THE ARMED CONFLICT ZONE:
HOW TO SURVIVE? **798**

Tsarova I. V.
RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2014–2022):
WORDS THAT HAVE ACQUIRED NEW MEANINGS **804**

Sheliukh O. M.
FEATURES OF MODERN LITERATURE ABOUT THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR **812**

POLITICAL SCIENCE, PUBLIC ADMINISTRATION

Bahan O. R.
GEOPOLITICAL AND CIVILIZATIONAL CAUSES OF RUSSIA'S WAR
IN UKRAINE 2014–2022: A HISTORICAL PERSPECTIVE **818**

Baklanova O. H.
SPIRITUAL SHACKLE OF RASHISM **832**

Brusientseva O. A.
GLOBAL CHALLENGES OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR **840**

Vakylenko O. V., Holubenko T. O., Ivzhenko I. B.
CURRENT ACHIEVEMENTS AND CHALLENGES DEVELOPMENT
OF SOCIAL SERVICES IN UKRAINE **848**

Volkovych O. Yu.
THE CAUSES OF RUSSIAN AGGRESSION AS A FACTOR IN VERIFYING
UKRAINE'S NATIONAL IDENTITY: INTERNAL AND EXTERNAL FACTORS **860**

Hbur Z. V.
BASES OF INFORMATIVE SAFETY OF THE STATE ARE
IN THE CONDITIONS OF WAR **868**

Hulai V. V., Bazyliuk K. F.
INFORMATION AND PSYCHOLOGICAL COMPONENT OF THE HYBRYD WAR
OF THE RUSSIAN FEDERATION AGAINTS UKRAINE (2014–2021):
THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF THE STUDY **873**

Demianenko B. L., Demianenko V. M.
RUSCISM AS A QUASI-IDEOLOGY OF THE POST-SOVIET IMPERIAL REVENGE **883**

Dulska I. V.
THE ROLE OF THE ICT SECTOR IN REPELLING FULL-SCALE ARMED
AGGRESSION AGAINST UKRAINE **893**

Dutsiak I. Z.
THE CAUSES OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR OF THE FIRST THIRD OF THE XXI CENTURY AS A SOURCE OF REFORMING UN SECURITY POLICY..... **902**

Zavhorodnia Yu. V.
POLITICAL CONFLICTS AS A PREREQUISITE FOR THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: MANIPULATIVE FEATURES..... **911**

Ivanyshyn P. V.
CAUSES OF THE WAR WITH MOSCOW AND MILITARY AND POLITICAL PROSPECTS OF UKRAINE..... **918**

Kaluha V. F., Koliada O. V.
THROUGH THE PRISM OF STRUGGLE FOR IDENTITY: UKRAINIAN-RUSSIAN CONFRONTATION OF THE FIRST QUARTER OF THE XXI CENTURY..... **923**

Koval I. V., Kislyak L. N.
FROM HISTORICAL AND SPIRITUAL UNITY OF «BROTHERLY PEOPLES» TO THE GENOCIDE OF UKRAINIANS..... **932**

Kovalchuk A. Yu., Cherniavska B. V.
LEGAL DETERMINATION OF STRATEGIC NARRATIVE AND STRATEGIC COMMUNICATIONS IN THE SYSTEM FOR ENSURING NATIONAL SECURITY OF UKRAINE..... **946**

Kozminykh A. V.
CYBER SECURITY OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF THE HYBRID AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION AGAINST UKRAINE (February – April 2022)..... **952**

Kolomiiets Yu. Yu.
RUSSIAN IDEOLOGICAL WAR IN UKRAINE..... **956**

Kornovenko S. V.
PANRUSISM – THE IDEOLOGY OF AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION AGAINST UKRAINE..... **963**

Kostiuk T. O., Voroniatnikov O. O.
REVIEW OF RUSSIA'S FAILURES IN POLICYMAKING, DECISIONMAKING AND THE 2022 WAR PLANNING AND THEIR CONSEQUENCES..... **967**

Kosiachenko K. E.
INFORMATION AND HYBRID WAR OF THE RUSSIAN FEDERATION AGAINST UKRAINE: MEANS OF CONTROL..... **973**

Kuzmuk O. M., Liubchuk V. V.
PROPAGANGA AS A WEAPON: SOCIAL DISCOURSE..... **976**

Mahda Ye. V.
THE BELARUSIAN FACTOR IN THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR..... **983**

Matviienkiv S. M.
REGIONAL MEDIA: DEFINITION OF THE CONCEPT AND PECULIARITIES OF FUNCTIONING IN THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR OF 2022..... **992**

Melnyk D. S.
COUNTERACTION TO FINANCING OF TERRORISM IN THE CONDITIONS OF CONDUCT OF RUSSIAN FEDERATION OF HYBRID WAR AGAINST UKRAINE: ISSUES OF THE DAY AND WAYS OF DECISION..... **1000**

Mustafazadeh P. T.
AZERBAIJAN'S POSITION IN THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR..... **1006**

Oliinyk A. Yu.
FAILURE OF THE POLICY OF INTEGRATIONALIZATION OF UKRAINE:
POLITICAL ANALYSIS..... **1010**

Pavliukh M. V.
METHODS AND MEANS OF RUSSIAN-UKRAINIAN INFORMATION WAR
(2014−2022): MYTHS AND RHETORICS OF PROPAGANDA..... **1017**

Polovyi T. Ye.
THE REPUBLIC OF BELARUS IN RUSSIAN-UKRAINIAN WAR IN 2014–2022..... **1026**

Rashevska K. Ye.
MODELS AND MECHANISMS OF REPARATION PAYMENTS:
INTERNATIONAL EXPERIENCE AND IDEAS FOR UKRAINE..... **1032**

Synchak B. A.
RUSSIAN MILITARY CRIMES AGAINST MASS MEDIA IN UKRAINE
FOR 21 DAYS OF THE 2022 WAR..... **1042**

Spivak M. V.
UKRAINE'S NATIONAL SECURITY STRATEGIES: A COMPARATIVE ANALYSIS..... **1049**

Ustymenko O. V.
RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2014–2022): CRISIS RESPONSE IN THE FIELD
OF DEFENSE; PROTECTION OF THE STATE INFORMATION SYSTEM..... **1057**

Khorishko L. S.
STRATEGIC COMMUNICATIONS OF UKRAINE
IN THE COTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR..... **1069**

Yuskiv Kh. V.
SOCIAL MEDIA POLICY AGAINST RUSSIAN PROPAGANDA IN UKRAINE..... **1078**

LAW

Aleksandrov M. Ye.
ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT OF PATRIOTIC EDUCATION
AS A COMPONENT OF RESISTANCE TO AGGRESSION..... **1085**

Bilas I. H.
INTERNATIONAL LEGAL ASPEKTS OF THE RUSSIAN FEDERATION'S AGGRESSION
AGAINST UKRAINE, MECHANISMS OF COUNTERACTION AND LEGAL LIABILITY
FOR THE WAR CRIMES AND GENOCIDE..... **1094**

Blyzniuk V. V., Yatsenko L. D.
UKRAINE'S LABOR MARKET DURING THE WAR..... **1106**

Bobrov Yu., Bobrova Yu. Yu.
ON THE ISSUE OF THE ORDER OF TRANSFER, FORCED ALIENATION OR EXTRACTION
OF PROPERTY DURING THE LEGAL REGIME OF MARITIME..... **1114**

Hloviuk I. V., Zavtur V. A.
TRENDS OF CHANGES IN CRIMINAL JUSTICE IN WARTIME AND HUMAN RIGHTS..... **1123**

Hnizdovska H. M.
PROBLEMATIC ISSUES OF LEGAL REGULATION
OF SPORT DEVELOPMENT DURING 2014–2022..... **1130**

Husarov K. V.
EXPENDITURE OF CHANGES IN THE CIVIL PROCEDURAL
LEGISLATION OF UKRAINE DURING THE MARITIME STATE
AND IMPROVING THE PROTECTION OF JUDGE'S RIGHTS..... **1138**

Dankevych Yu. V.
ANALYSIS OF REGULATORY LEGAL ACTS INTRODUCED DURING
THE MART OF MARITIME IN UKRAINE..... **1143**
Zavalna Z. V.
THE ROLE OF THE CONTRACTUAL REGULATION OF PUBLIC
RELATIONS DURING WARTIME: PROBLEM STATEMENT..... **1149**
Karmaza O. O.
PROTECTION OF THE RIGHTS AND INTERESTS OF CITIZENS
IN THE CIVIL PROCESS UNDER MARTIAL LAW AND RUSSIA'S MILITARY
AGGRESSION AGAINST UKRAINE..... **1156**
Kobryn V. S.
POLITICAL AND LEGAL PREREQUISITES
OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR OF 2022..... **1165**
Kohut O. V.
TO THE QUESTION OF LEGAL FRAMEWORK OF MARTIAL LAW..... **1170**
Kolohoida O. V., Slyvinska A. V.
A SPECIAL PROCEDURE OF THE CORPORATE RIGHTS IMPLEMENTATION
UNDER CONDITIONS OF MARTIAL LAW..... **1177**
Kravchuk O. O., Bondarenko M. S.
CRIMINALIZATION OF COLLABORATIONISM IN UKRAINE..... **1187**
Kravchuk S. M.
THEORETICAL-LEGAL AND PHILOSOPHICAL ASPECTS OF THE RIGHT TO LIFE
AND EUTHANASIA DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR 2014–2022..... **1196**
Lapkin A. V.
FUNCTIONING OF COURTS AND PROSECUTOR'S OFFICE
IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR..... **1208**
Lytvyn N. A., Shevchenko A. O.
FEATURES OF PROVIDING ADMINISTRATIVE SERVICES UNDER MARTIAL LAW..... **1215**
Mernyk A. M.
VIOLATION OF THE LAWS AND CUSTOMS OF WAR BY THE ARMED FORCES
OF THE RUSSIAN FEDERATION IN KHARKIV DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN
WAR REGION IN FEBRUARY-MARCH 2022 (HISTORICAL ASPECT)..... **1220**
Moseiko A. H.
RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2014–2022): LEGAL ASPECTS..... **1227**
Onishchyk Yu. V.
ORGANIZATIONAL AND LEGAL BASES OF ACTIVITY ADVOCACY
OF UKRAINE IN MILITARY CONDITION..... **1235**
Orobets K. M.
CRIMINAL OFFENCES COMMITTED IN CONDITIONS OF MARTIAL LAW:
SOCIAL DANGER AND LEGAL CONFIRMATION..... **1240**
Ostapenko O. H.
POLITICAL AND LEGAL PROBLEMS OF DETERMINING THE PRECONDITIONS
FOR ARMED AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION ON UKRAINE
ON FEBRUARY, 24-th 2022..... **1247**
Pokhylenko I. S.
LEGAL REGULATION OF CULTURAL HERITAGE IN THE CONDITIONS
OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR..... **1256**

Ptashchenko D. S.
FULFILLMENT OF THE OBLIGATION TO PROTECT THE FATHERLAND, INDEPENDENCE AND TERRITORIAL INTEGRITY OF UKRAINE (ARTICLE 43-1 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE: INDIVIDUAL FEATURES OF LEGISLATIVE REGULATIONS..... **1261**

Romaniuk M. V., Dolhanova M. V.
DEVELOPMENT OF THE REGULATORY AND LEGAL BASE OF THE SERVICE OF MILITARY CHAPLAINS OF UKRAINE..... **1268**

Riabovol L. T.
DOCUMENTS OF THE UNITED NATIONS AND THE COUNCIL OF EUROPE ON ENSURING THE RIGHT TO EDUCATION IN CONDITIONS OF ARMED CONFLICTS: LEVEL OF IMPLEMENTATION IN THE LEGISLATION OF UKRAINE..... **1274**

Timofieieva L. Yu.
CRIMINAL LAW REFORMS DURING THE WAR..... **1282**

Fomina T. H., Rohalska V. V
FEATURES OF THE APPLICATION OF PREVENTIVE MEASURES IN THE STATE OF WAR..... **1289**

Tsymbaliuk V. S.
CYBERSPACE AS A COMPONENT OF NATIONAL SECURITY: POLITICAL AND LEGAL ASPECT..... **1298**

Shebanits D. M.
SOME LEGAL ASPECTS OF DETERMINING AGGRESSIVE ACTIONS OF THE RUSSIAN FEDERATION AGAINST UKRAINE..... **1306**

Yurikov O. O.
FEATURES OF THE PRE-TRIAL INVESTIGATION IN THE AREA OF COMBAT..... **1310**

SOCIOPSYCHOLOGY

Atamanchuk N. M.
OVERCOMING STUDENT YOUTH WITH STRESS CAUSED BY MILITARY AGGRESSION: CREATIVITY RESOURCE..... **1316**

Bocheliuk V. Y., Turubarova A. V.
SOCIO-PSYCHOLOGICAL FUNDAMENTALS OF ENSURING THE OPTIMIZATION OF THE PROFESSIONAL PERSONALITY READAPTATION PROCESS IN THE CONDITIONS OF PROBLEMOGENIC SOCIETY..... **1323**

Vaida T. S.
DESTRUCTIVE STATES AS A PERSON'S REACTIONS TO DANGEROUS FACTORS IN THE CONDITIONS OF THE IMPLEMENTED LEGAL REGIME OF THE MILITARY STATE (ON THE EXAMPLE OF THE OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE, 2022)..... **1333**

Vorozheikin Ye. P.
SOCIAL NETWORKS AND MESSENGERS AS MEANS OF CIVIL SELF ORGANIZATION DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR..... **1341**

Haponenko V. A., Korol M. O.
POLITICAL AND LEGAL CHALLENGES IN THE MANAGEMENT OF MIGRATION FLOWS OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS..... **1345**

Hrabovska I. M., Talko T. M.
THE INFLUENCE OF RELIGIOUS FUNDAMENTALISM ON THE FORMATION OF THE IMAGE OF THE AGGRESSOR IN THE CONSCIOUSNESS OF MODERN UKRAINIAN STUDENTS..... **1350**

Derevyanko S. P.
RUSSIAN-UKRAINIAN WAR AS A THREAT TO THE EMOTIONAL
WELL-BEING OF MODERN YOUTH..... **1358**

Zakharenko L. M.
LEGAL BASIS OF PSYCHOLOGICAL VOLUNTEERING IN UKRAINE..... **1362**

Kuryliak V. V.
WORLDVIEW PORTRAIT OF A UKRAINIAN REFUGEE..... **1370**

Nesterenko P. O.
THE ARCHETYPE OF CANNIBAL IN THE CONTEXT OF THE RELIGIOUS
WORLDVIEW ASPECT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2014–2022)..... **1375**

Panov M. S., Zhadlenko I. O.
PSYCHOLOGICAL DIMENSIONS OF SUCCESSFUL
ACTUALIZATION OF PERSONALITY ADAPTATION POTENTIAL
IN THE CONDITIONS OF PROBLEMOGENIC SOCIETY..... **1380**

Polumysna O. O.
IMAGE OF THE RUSSIAN OCCUPANTS IN UKRAINE..... **1391**

Soroka I. A.
THE PHENOMENON OF WAR AS THE BOOSTER OF THE VIOLENT BEHAVIOUR..... **1398**

Stoliarenko O. V., Stoliarenko O. V., Mahas L. M.
PSYCOLOGIC AND PEDAGOGYC ASPECTS OF SOLVING
THE PROBLEMS CAUSED BY THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR..... **1408**

Khraban T. Ye.
COPING BEHAVIOR OF UKRAINIAN CIVILIANS AT THE OUTBREAK
OF MILITARY CONFLICT IN 2022..... **1416**

ЕКОНОМІКА, МЕНЕДЖМЕНТ, ТЕХНОЛОГІЇ

DOI

СУЧАСНІ ТРЕНДИ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ВІЙСЬКОВИХ ВИКЛИКІВ

Алексеєнко Л. М., Тулай О. І., Алексеєнко М. Д.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Характерною рисою сучасності є активізація трудової міграції в умовах глобальних викликів, оскільки особи, зайняті трудовою діяльністю, потребують економічного стимулювання й відповідного соціального захисту. Для досягнення достатнього рівня життя громадян державні регулятори розробляють політику, спрямовану на підвищення якості трудових ресурсів, розвиток і реалізацію трудового потенціалу кожної окремої людини. В умовах глобальних військових викликів системне фінансування в людський капітал дає змогу краще підготувати населення до вирішення технологічних і техногенних економічних проблем. Директор Європейського департаменту Міжнародного валютного фонду Альфред Камер (Alfred Kammer) визнає, що біля 5 млн біженців уже покинули зону бойових дій у ході самого масового переселення на континенті із часів Другої світової війни, і ще мільйони стали внутрішньо переміщеними особами[1].

В умовах військової агресії домогосподарства є важливим суб'єктом усіх соціально-економічних трансформацій, що наявні у процесах державного розвитку на національному і регіональному рівнях. У «Доповіді з питань глобальної фінансової стабільності» (2022) зазначено, що військова агресія збільшує ризики, що загрожують фінансової стабільності в усьому світі, і викликає питання про довгострокові наслідки для країн і ринків. Тому війна, що почалася на тлі вже вповільненого відновлення економіки після пандемії, готується стати випробуванням на міцність для стійкості фінансових ринків і є загрозою для фінансової стабільності[2].

Фінансовий потенціал домогосподарств як частини фінансового потенціалу держави є резервом інвестиційних джерел для відбудови економіки та збільшення доходів бюджетів різного рівня. Фінансовий потенціал домогосподарств формується за рахунок грошових коштів, які суб'єкти господарювання витрачають на оплату праці. Витрачаючи ці кошти, населення задовольняє свій попит на необхідні товари та послуги, а суб'єкти господарювання отримують доходи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Векторність наукових досліджень ґрунтується на трансформації суспільства і трудових ресурсів в умовах кризової циклічності[3]; вибору пріоритетів фінансування трудових ресурсів[4]; особливостей міграційних процесів в умовах кризової циклічності розвитку економіки[5]. У міжнародній практиці особлива увага приділяється питанням своєчасності і повноти виплати допомоги з використанням полісів страхування при звільненні чи переходу на іншу роботу[6]. Віддаючи належне існуючим напрацюванням та не применшуючи їх вагомості, слід акцентувати увагу на збереженні та трансформації трудових ресурсів з урахуванням сучасних тенденцій функціонування

[1] Alfred Kammer. La guerre en Ukraine porte un coup sévère à la reprise économique en Europe. Retrieved from: https://www.imf.org/fr/News/Articles/2022/04/22/blog042222-eurreo-war-in-ukraine-is-serious-setback-to-europe-economic-recovery (accessed: April 28, 2022).

[2] Tobias Adrian. Financial Stability Risks Grow as War Complicates Push to Contain Inflation. Retrieved from: https://blogs.imf.org/2022/04/19/financial-stability-risks-grow-as-war-complicates-push-to-contain-inflation/ (accessed: April 28, 2022).

[3] Побережна К. В., Верютіна В. Ю. Активізація трудових ресурсів підприємства як запорука його інноваційного розвитку. *Вісник НТУ «ХПІ»*. 2015. № 26 (1135). С. 48–54; Engler Philipp, MacDonald Margaux, Piazza Roberto, Sher Galen. Migration to Advanced Economies Can Raise Growth. Retrieved from: https://blogs.imf.org/2020/06/19/migration-to-advanced-economies-can-raise-growth/ (accessed: April 19, 2022).

[4] Куценко Т. Ф. Бюджетне фінансування соціальної сфери в Україні: короткий аналітичний огляд. Економіка та держава. 2013. № 9. с. 32–36; Кропивницький М. О. Про поняття джерел фінансування соціального забезпечення. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки :* збірник наукових праць. 2016. № 850. С. 39–47; Cerra Valerie, Fatas A., Saxena Sweta Chaman. Hysteresis and Business Cycles. Working Paper. No. 20/73. May 29, 2020. 50 p.

[5] Онуфрієнко Олексій. Феномен циклічності у взаємодії громадянського суспільства та органів державного управління. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2016. Вип. 1(28). С. 37-46; Європейський вектор модернізації економіки в умовах сталого розвитку промислового регіону [текст] : [монографія] / під заг. ред. д. е. н., проф. Метеленко Н. Г. К.: Інтерсервіс, 2021, 378 с.

[6] G. François, J. Naritomi (2021). Job Displacement Insurance and (the Lack of) Consumption-Smoothing. *American Economic Review*, 111 (3). pp. 899-942.

міжнародного ринку праці і глобальних військових викликів[7].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Актуалізуються пріоритети повернення в Україну біженців, внутрішньо-переміщених осіб та їх включення до економічних процесів. Оскільки трудова міграція пов'язана як з матеріальним станом працівників домогосподарств, так і з безпековими аспектами, тому при прийнятті рішення щодо доцільності міграції працівники домогосподарств повинні вибрати стратегію поведінки з урахуванням, як використання сімейного бюджету, так і фінансової доцільності врегулювання міграції. Це потребує аналізу стану ринку праці, доходів та умов життя населення в Україні для вибору мотиваторів міграції; визначення ролі фінансової політики домогосподарств в умовах трудових міграційних процесів та розробки грантового характеру фінансування Плану відбудови України; оцінки впливу циклічності кризових явищ на міграційну поведінку населення при виборі стратегії доцільності міграції.

Формулювання цілей. Метою дослідження є визначення поступальності нових знань у трудових відносинах в умовах кризових явищ, взаємозв'язку фінансових аспектів з поглибленням міграційних процесів в умовах глобальних військових викликів. Вважаємо, що важливим є постулат визнання трудового потенціалу основною умовою гарантування національної та соціальної безпеки держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах кризових ситуацій створюються відповідні поля готовності (фінансове, соціальні стандарти, інформаційне, енергетичне забезпечення) для їх подолання. Українська економіка від початку повномасштабного вторгнення продовжує працювати та пристосовується до нових умов. Мусимо визнати, що рівень поступу та міра зрілості суспільства визначається тими концепціями і програмами, відповідно до яких забезпечується соціальний захист й економічне стимулювання осіб, зайнятих трудовою діяльністю.

Збереження і розвиток трудових ресурсів потребує визначення, по-перше, отримання Україною надійних гарантій безпеки з неможливістю відновлення бойових дій на нашій території. По-друге, початком підготовки для проведення післявоєнної відбудови економіки. По-третє, безпековий фундамент сприятиме нормалізації трудової міграції і сприятиме соціальному діалогу на ринку праці.

Формування грошових ресурсів населення відбувається на основі трудової діяльності (заробітна плата та дохід від підприємницької діяльності), поточних соціальних трансфертів, власності. Населення акумулює та використовує грошові кошти, які надходять із різних джерел. Грошові кошти використовуються на споживання та заощадження. Таким чином, відбувається взаємодія населення з виробничою та фінансовою сферами. Результати економічної та виробничої діяльності населення впливають на добробут як окремої людини, так і всієї держави, а розширене споживання та інвестиційний характер заощаджень формують вектор сталого людського розвитку.

Обсяги оплати праці найманих працівників та кінцевих споживчих витрат домогосподарств як складових валового внутрішнього продукту упродовж 2010–2019 рр. характеризувалися чіткою тенденцією до зростання. У постійних цінах 2010 р. динаміка валового внутрішнього продукту і кінцевих споживчих витрат суттєво відмінна, зокрема кінцеві споживчі витрати домогосподарств в 2019 р. у порівнянні з 2018 р. зросли на 7,4%, а з 2010 р. – на 30,1%, тобто це зростання фізичного обсягу кінцевого споживання, при цьому в 2014–2015 рр. відбулося зменшення на 8,3% і 19,8%. Оплата праці найманих працівників в 2019 р. у порівнянні з 2018 р. зросла на 17,2%, а з 2010 р. – в 3,3 рази. Кінцеві споживчі витрати домогосподарств у 2019 р. збільшилися у порівнянні з 2018 роком на 21,1%, а з 2010 р. – в 3,3 рази[8].

За допомогою методу головних компонент з'ясуємо, як показники фінансового становища українців впливають на міграційні процеси. Проведений аналіз дозволив нам відібрати 9 показників: економічно активне населення у віці 15-70 років, тис. осіб, – x_1; зайняте населення, тис. осіб – x_2; безробіття населення у віці 15-70 років, тис. осіб – x_3; Кількість зареєстрованих безробітних тис. – x_4; кількість вакансій, тис. – x_5; середня тривалість пошуку роботи, місяців – x_6; сукупні ресурси домогосподарств, грн – x_7; сукупні витрати домогосподарств, грн за місяць на одне домогосподарство – x_8; частка населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами на місяць нижче фактичного прожиткового мінімуму – x_9 (табл. 1).

Як видно з табл. 1, наявна достатня кількість сильно корелюючих значень між показниками, що свідчить про можливість застосовування факторного аналізу. При цьому проведемо обертання отриманої матриці навантажень методом Варімакс. За даними 9 показників отримано 2 некорельовані

[7] Alekseyenko Lyudmyla, Tulai Oksana, Petrushenko Yuriy, Kuznietsov Andriy, Derkash Julia. Affordable housing for internally displaced persons: the priorities for investment and development in Ukraine. *Investment Management and Financial Innovations*. 2021. 18(1). P. 101-113; Alekseyenko Lyudmyla, Tulai Oksana. Financial Basis of Labor Resources Development: Essence-Genesis Nature. *Актуальні проблеми та перспективи розвитку обліку, аналізу та контролю в соціально-орієнтованій системі управління підприємством*: Матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф. (31 бер. 2021 р.). Част. 1. Полтава, 2021. С. 520-521; Tulai Oksana, Alekseyenko Lyudmyla. Current trends in the financial support of state social programs. *Фінансові інструменти сталого розвитку економіки* : матеріали ІІІ міжнародної науково-практичної конференції (14 квіт. 2021 р.). Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2021. С. 21-23.

[8] Statistical collection "Income and expenses of the population in 2018" (2020). K.: State Statistics Service. 110 p.

Таблиця 1

Кореляційна матриця залежності між показниками

	x_1	x_2	x_3	X_4	x_5	x_6	x_7	x_8	x_9
x_1	1								
x_2	0,99	1							
x_3	0,73	0,76	1						
x_4	0,43	0,44	0,46	1					
x_5	0,80	0,79	0,48	0,18	1				
x_6	0,45	0,46	0,49	0,47	0,40	1			
x_7	0,51	0,51	0,25	–0,34	0,66	–0,04	1		
x_8	0,23	0,22	0,03	–0,34	0,30	–0,05	0,77	1	
x_9	–0,50	–0,50	–0,41	–0,17	–0,52	–0,35	–0,52	–0,43	1

Таблиця 2

Власні значення і сумарні дисперсії компонент

Value	Eigenvalue	Total variance %	Cumulative %
1	4,536646	50,40718	50,4072
2	2,188739	24,31932	74,7265
3	0,736417	8,18241	82,9089
4	0,510008	5,66675	88,5757
5	0,433277	4,81419	93,3899
6	0,377206	4,19118	97,5810
7	0,132635	1,47372	99,0548
8	0,085072	0,94525	100,0000

Таблиця 3

Факторне навантаження на головні компоненти

	Компонента 1	Компонента 2
Кількість зайнятого населення	0,91	
Економічно активне населення	0,92	
Безробіття населення у віці 15-70 років	0,83	
Кількість вакансій	0,74	
Середня тривалість пошуку роботи, місяців	0,69	
Доходи домогосподарств		-0,92
Сукупні витрати домогосподарств		-0,87
Кількість зареєстрованих безробітних	0,65	0,58
Частка населення нижче фактичного прожиткового мінімуму	-0,56	

компоненти, які в сумі пояснюють 74,7% дисперсії вихідних змінних (табл. 2).

Якщо власні значення компонент більші за 1, ми цілком справедливо можна віднести їх до головних.

Для візуального підтвердження правильного відбору головних компонент скористаємося критерієм «кам'янистого осипу». Відповідно до цього на графіку власних значень, починаючи з третьої компоненти, спостерігаємо спадаючу криву. Таким чином, графік (рис. 1) підтверджує доцільність виділення двох головних компонент.

Для їх інтерпретації наведемо матрицю факторного навантаження, що характеризує істотність впливу кожного чинника (табл. 3). Як видно з табл. 3 значення відображають кореляції між відібраними головними компонентами і вихідними змінними. Для зручності в даній таблиці відображено кореляції із значенням більшим за 0,5. Всі вихідні змінні формують значення головних компонент, і не має жодної змінної, яка б не ввійшла і 1 або 2 компоненти.

Таким чином, найбільший вклад в першу компоненту вносять такі змінні: економічно активне населення, кількість зайнятого населення, безробіття населення у віці 15-70 років та кількість вакансій. Тобто перша компонента характеризує стан ринку праці.

В другу компоненту увійшли показники, які характеризують доходи та умови життя населення – доходи домогосподарств, сукупні витрати домогосподарств та кількість зареєстрованих безробітних.

Варто також виокремити відповідні кластери, до яких увійшли регіони, в яких спостерігалися схожі тенденції щодо фінансової та міграційної поведінки

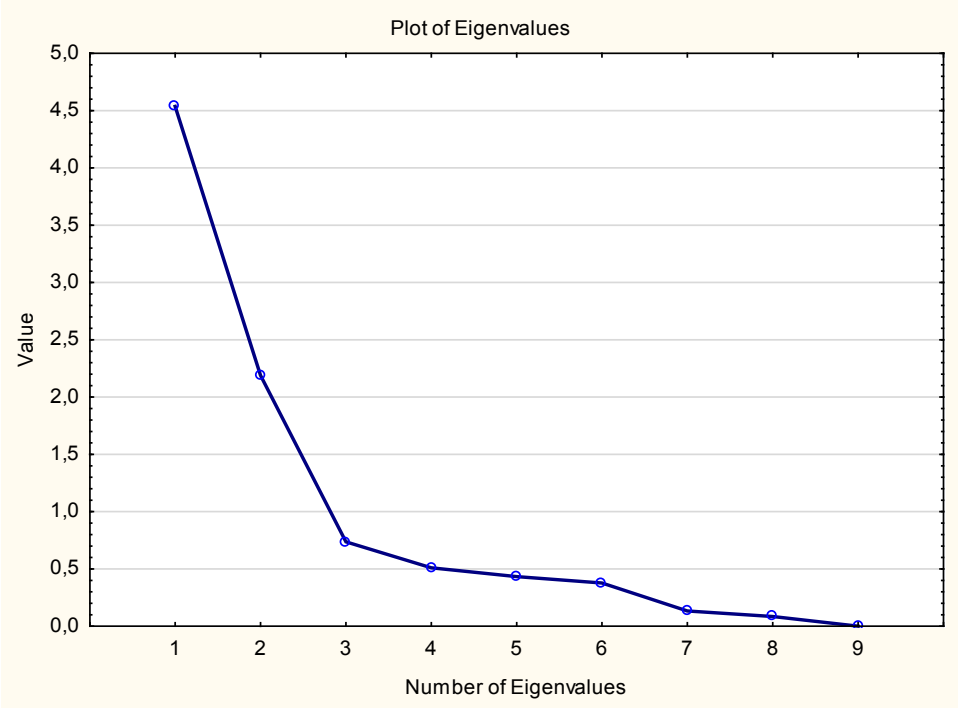

Рис. 1. Графік власних значень компонент за критерієм «кам'янистого осипу»

Джерело: побудовано авторами

населення. Відповідно фінансова політика домогосподарств у цих регіонах може розроблятися за одним сценарієм. Так, у перший кластер увійшли Вінницька, Донецька, Запорізька, Полтавська, Харківська області. В другий кластер увійшли Житомирська, Сумська, Херсонська, Черкаська, Луганська, Хмельницька, Рівненська, Київська, Кіровоградська та Миколаївська області. В третій кластер увійшли Волинська, Тернопільська, Чернігівська, Івано-Франківська, Закарпатська та Чернівецька області. В четвертий кластер увійшли Дніпропетровська, Львівська, Одеська області та місто Київ.

В умовах військової агресії саме розвиненість інформаційно-мережевої економіки впливає на соціум і зумовлює адаптивність ділової активності домогосподарств як повноцінних і самостійних агентів ринку. Водночас виникає потреба в створенні нових робочих місць для професійних працівників.

При розробці грантового характеру фінансування Плану відбудови України варто враховувати сучасні заходи політики на ринку праці, спрямовані на організацію «більш екологічно чистих робочих місць» і полегшенню переходу для працівників на нові умови праці[9]. Джон Блудорн (John Bluedorn), Нільс-Якоб Хансен (Niels-Jakob Hansen) (2022) визнають, що це означає потребу підвищення зацікавленості працівників у пошуку «зелених» посад шляхом проведення програм навчання й скорочення стимулів для професій, пов'язаних із забрудненням навколишнього середовища. Проте варто враховувати, що розвиток зеленої економіки передбачає поступове скасування прийнятих спочатку пандемії чи військових дій заходів по збереженню робочих місць у процесі стабілізації відновлення, оскільки такі заходи політики можуть послабити стимули для розвитку зеленої економіки. Альфред Камер (Alfred Kammer) визнає, що війна служить нагадуванням про те, що Європа повинна активніше вживати заходів по зміцненню енергетичної безпеки, зокрема за допомогою розширення використання поновлюваних джерел енергії й підвищення ефективності[10].

До 2050 року для досягнення нульових чистих викидів в світовій економіці здійснюють такі заходи: активізують інвестиції в «зелену» інфраструктуру (2023-2028 роки); передбачено поступове підвищення податку на викиди вуглецю (з 2023 року й вищі ставки, починаючи з 2029 року), що зумовить зростання цін на товари, пов'язані з підвищеними викидами; розроблено програму навчання для надання менш кваліфікованим працівникам допомоги в переході до «зелених» галузей (з 2023 року), що сприятиме підвищенню продуктивності менш

[9] J. Bluedorn, N.-J. Hansen (2022). *The Right Labor Market Policies Can Ease the Green Jobs Transition*. April 13. Retrieved from: https://blogs.imf.org/2022/04/13/the-right-labor-market-policies-can-ease-the-green-jobs-transition/ (accessed: April 19, 2022).

[10] Alfred Kammer. La guerre en Ukraine porte un coup sévère à la reprise économique en Europe. Retrieved from: https://www.imf.org/fr/News/Articles/2022/04/22/blog042222-eurreo-war-in-ukraine-is-serious-setback-to-europe-economic-recovery (accessed: April 28, 2022).

кваліфікованих працівників у галузях з низьким обсягом викидів і відповідно стимулюватиме компанії підвищувати заробітну плату цим працівникам; передбачено податковий залік на зароблений дохід для зниження податків для працівників з більше низьким доходом (з 2029 року).

Від початку повномасштабного вторгнення українська економіка продовжує працювати та пристосовуватися до нових умов завдяки безперебійній роботі банківської системи. Банки через війну з І кварталу 2022 року кардинально змінили настрої щодо динаміки кредитування: респонденти відзначили різке зниження попиту на кредити з боку населення і бізнесу, рекордне посилення стандартів кредитування та найнижчий рівень схвалення заявок. Крім того, банки не очікують відновлення попиту на кредити, за винятком сегмента МСП, а також прогнозують подальше посилення всіх видів ризиків, найбільше – кредитного й операційного[11].

Національний банк запровадив цілу низку заходів та обмежень, завдяки яким вдалося заспокоїти панічні настрої українців, повернути довіру до банків та збільшити залишки коштів на банківських рахунках[12]. НБУ використовує багатофакторні моделі для оцінки ситуації з платіжним балансом. Станом на 1 квітня 2022 року банки надали додатково кредитів на суму 12,8 млрд грн; це 15% приросту кредитного портфеля за попередній рік, в якому державні банки продемонстрували рекордний приріст. З початку військової агресії банківська система видала 2,3 млрд грн кредитів, тобто кредитний портфель банківської системи не зменшився. Банки-учасники програми визнали додаткове кредитування аграрної галузі на 40 млрд грн. На 1 квітня 2022 року це 12 банків і пакети документів ще 17-ти банків на стадії підписання[13]. Зауважимо, що скорочення інтересу позичальників до довгострокових бізнес-кредитів і кредитів в іноземній валюті, так і потреба в оборотному капіталі, реструктуризації боргу та внутрішньому фінансуванні частково підсилюють попит на кредитування[14].

Директор Європейського департаменту Міжнародного валютного фонду Альфред Камер (Alfred Kammer) визначає, що завданням Європи буде заново побудувати в Україні стійку економіку, що служить стимулом для повернення біженців, а також н відновлення зруйнованої інфраструктури буде потрібно значне фінансування з істотним безоплатним елементом[15]. Національний банк веде активні переговори про створення спеціального рахунку, який буде адмініструвати МВФ для України, який фінансуватимуть країни G7 та, можливо, доєднаються інші розвинені країни. Європейський Союз, пам'ятаючи про руйнування та величезні втрати, завдані Україні внаслідок військової агресії зобов'язаний надати підтримку українському уряду для його невідкладних потреб. Лідери країн ЄС погодили створення Трастового фонду для відбудови демократичної України[16]. Трансформація ділової активності в умовах розвитку «зеленої» інфраструктури є привабливою для нашої країни. Однак робити висновки щодо її ефективності ще зарано, оскільки реформа ще триває і це має стати предметом для подальших наукових досліджень проблем регулювання банківської діяльності, у тому числі й надання інвестиційних послуг для відбудови української економіки.

Сучасна фінансова політика має бути спрямована на підтримку фінансового потенціалу працівників домогосподарств щодо задоволення їх матеріальних потреб, підтримки морального та фізичного стану. Фінансовий потенціал домогосподарств залежить від потоку доходів, частина якого безповоротно споживається, а інша – перетворюється в реальні й фінансові активи. Домогосподарства мають диференційовану фінансову структуру, яка включає доходи, витрати, інвестиції, фонди, зобов'язання, резерви[17].

Розвиток нових форм фінансових відносин зумовлює продукування фінансових інновацій, які в умовах форсованої цифровізації економіка є багатовимірними і модельованими, представленими як об'ємною системою векторів чи координат. Одні вектори визначають ціну, вартість, конкуренцію, інші – відносини публічно-приватного партнерства, конфлікт інтересів, а третій вектор – зелену екологію, соціум, соціальні стандарти. У березні

---

[11] Банки, попри війну, очікують зростання корпоративного кредитного портфеля. URL: https://bank.gov.ua/ua/news/all/banki-popri-viynu-ochikuyut-zrostannya-korporativnogo-kreditnogo-portfelya--opituvannya-pro-umovi-bankivskogo-kreditu-vannya (дата звернення: 26.04.2022).

[12] *The economy began to adapt to the war* (2022). Retrieved from: https://www.epravda.com.ua/publications/2022/04/8/685423/ (accessed: April 19, 2022).

[13] *The economy began to adapt to the war* (2022). Retrieved from: https://www.epravda.com.ua/publications/2022/04/8/685423/ (accessed: April 19, 2022).

[14] Alekseyenko Lyudmyla, Tulai Oksana. Peculiarities of Financial and Credit Relations in the Context of Digital Transformation of Financial Services. *Фінансова система країни: тенденції та перспективи розвитку*: матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. інт.-конф. (м. Острог, 22 жовтня 2021 р.). Острог : Видавництво Національного університету "Острозька академія", 2021. С. 7–10.

[15] Alfred Kammer. La guerre en Ukraine porte un coup sévère à la reprise économique en Europe. Retrieved from: https://www.imf.org/fr/News/Articles/2022/04/22/blog042222-eurreo-war-in-ukraine-is-serious-setback-to-europe-economic-recovery (accessed: April 28, 2022).

[16] EU leaders agree to set up a Solidarity Fund for Ukraine's reconstruction (2022). Retrieved from: https://www.epravda.com.ua/news/2022/03/26/684711/ (accessed: April 19, 2022).

[17] Alekseyenko Lyudmyla, Tulai Oksana. Financial Policy Adaptability in the Conditions of Migration Processes Transformation. *Економіка. Фінанси. Бізнес. Управління*: Матеріали II Міжнародного форуму EFBM'2021 / за заг. ред. проф. А. І. Ігнатюк (м. Київ, 28 вересня – 01 жовтня 2021 р.). Київ, 2021. Дослідницька секція "Світові тенденції та перспективи розвитку фінансової системи України". С. 11–13.

2022 року споживча інфляція в річному вимірі прискорилася до 13,7% (із 10,7% у лютому); за підсумками 2022 року інфляція може перевищити позначку 20%, але залишатиметься контрольованою[18]. Зростання споживчих цін пов'язане з порушенням ланцюгів постачання та виробничих процесів, нерівномірним попитом, збільшенням витрат бізнесу, а також фізичним знищенням активів багатьох підприємств через військову агресію. Фінансові аналітики МВФ визнають, що жорсткість фінансових умов допомагає сповільнити зростання попиту, а також запобігти втраті контролю над інфляційними очікуваннями (тобто ситуацію, коли очікування подальшого зростання цін у майбутньому стає нормою) і повернути інфляцію на цільовий рівень[19].

Частина сукупного грошового доходу домогосподарств набуває форми заощаджень, якщо задовольняються їхні фізіологічні потреби. Якщо доходи вищі від потреб, то виникає альтернатива «заощадження або споживання». Подорожчання товарів і послуг зумовлюватимуть, зокрема: порушення виробничих процесів; логістичні проблеми через тимчасову окупацію частини територій, руйнування транспортної інфраструктури; ефекти перенесення девальвації обмінного курсу гривні, яка відбулася напередодні війни; високу вартість енергоносіїв у світі. Національний банк та Уряд України здійснюють заходи для зростання цін, серед них: тимчасова фіксація обмінного курсу гривні; зниження податків, у тому числі непрямого оподаткування імпорту; фіксація цін на житлово-комунальні послуги; адміністративне регулювання цін на низку продуктів і товарів.

Заощадження домогосподарств є важливим чинником та інвестиційним ресурсом розвитку держави. Виконуючи відтворювальну функцію заощадження відіграють визначальну роль у розширеному відтворенні, створенні доданої вартості в країні. Відповідно держава надає населенню суспільні блага та послуги, фінансування яких залежить від податкових платежів як громадян, так і суб'єктів господарювання. Таким чином, виникають двосторонні фінансові відносини: з одного боку, держава обкладає населення податками, а з іншого – здійснює на його користь трансфертні платежі.

Для досягнення цілей домогосподарства здійснюють фондування, тобто створюють фонди, які потребують реалізації відповідної фінансової політики, адаптивної до динамічних змін соціуму і обраної стратегії розвитку домогосподарств. Важливою є соціальна функція фінансової політики, скерована на соціальну допомогу, страхування, трансферти для сегмента працівників домогосподарств, які одержують допомогу з тимчасової непрацездатності, або були офіційно зареєстрованими і одержують допомогу з безробіття.

Органи місцевого самоврядування, які в результаті децентралізації набули достатніх повноважень мають сприяти вирішенню таких завдань: максимальне сприяння реєстрації ВПО; створення зручних можливостей подання ВПО документів на отримання соціальних допомог; надання продуктових наборів та питної води; організація надання допомоги речами (постільна білизна, засоби гігієни); організація надання психологічної підтримки; сприяння наданню медичних послуг; організація надання освітніх послуг дітям дошкільного та шкільного віку, які віднесені до категорії ВПО[20].

При виборі фінансової політики доцільно враховувати номінальні доходи працівників за вирахуванням податків та інших обов'язкових платежів, тобто кошти, що використовуються населенням на споживання і заощадження. У домогосподарствах мотиватором трудової активності працівників є заробітна плата, яка становить значну частину номінальних і наявних їх доходів. Заробітна плата найманих працівників охоплює всі види винагороди за працю, включаючи надбавки, премії, доплати, нараховані в грошовій і натуральній формі, та заробітну плату, одержану резидентами закордоном. Працівники також одержують доходи від власності, соціальну допомогу, соціальні трансферти в натурі та інші поточні трансферти.

До початку повномасштабного вторгнення основна причина трудової міграції українців з різних регіонів за кордон полягала у труднощах із пошуком гідно оплачуваної роботи на батьківщині[21]. В умовах військової агресії відбувається гальмування економічної діяльності суб'єктів господарювання, безпекові витрати покладаються на бізнес, що впливає на його конкурентоспроможність. Фактично приватні інвестиції спрямовуються на збереження життєдіяльності[22]. Крім того, актуалізується проблематика

[18] Коментар Національного банку про поточний стан та перспективи економіки України. URL: https://bank.gov.ua/ua/news/all/komentar-natsionalnogo-banku-pro-potochniy-stan-ta-perspektivi-ekonomiki-ukrayini (дата звернення: 26.04.2022).

[19] Tobias Adrian. Financial Stability Risks Grow as War Complicates Push to Contain Inflation. Retrieved from: https://blogs.imf.org/2022/04/19/financial-stability-risks-grow-as-war-complicates-push-to-contain-inflation/ (accessed: April 28, 2022).

[20] Внутрішніх переселенців – 6,5 мільйона. Що з ними буде? URL: https://www.epravda.com.ua/publications/2022/04/13/685663/ (дата звернення: 26.04.2022).

[21] Alekseyenko Lyudmyla, Tulai Oksana. Management of Rationalization of Labor Resources in the Context of Formation of the Social Market Economy. *Європейський вектор модернізації інженерної та економіко-управлінської освіти в умовах сталого розвитку промислового регіону*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (27-28 травня 2021 року, м. Запоріжжя). Наук. ред. Н. Г. Метеленко. Запоріжжя: ЗНУ Інженерний навчально-науковий інститут, 2021. С. 51–53.

[22] Alekseyenko Lyudmyla, Tulai Oksana. Affordable housing for internally displaced persons: project approach and the priorities for investment. *Управління проектами: проектний підхід в сучасному менеджменті*: Матеріали XII Міжнар. наук.-практ. конференції фахівців, магістрантів, аспірантів та науковців (м. Одеса, 22 жовтня 2021 р.). Одеса: ОДАБА. 2021. С. 12-16.

повернення в Україну біженців, внутрішньо-переміщених осіб та їх включення до економічних процесів.

Відповідно до теорії обраних уподобань («A Theory of Chosen Preferences») саме ендогенні переваги впливають на світоглядні позиції людей при прийнятті рішень щодо свого майбутнього і це генерує поведінкову динаміку[23]. Оскільки сучасні трудові міграційні процеси зумовлено не тільки матеріальними преференціями (доцільністю), а й безпековими чинниками, тому варто враховувати і історичні аспекти міграції населення.

В світовій економіці спостерігається активізація міграційних процесів. Так, з 1990 року в світовій економіці чисельність мігрантів збільшилася на 120 млн і у 2019 році налічувалося понад 270 млн мігрантів. Міграційно привабливі країни мають, з одного боку, міграційний приплив працівників, який відіграє позитивну роль для економічного розвитку цих країн, тому останні 60 років частка мігрантів у світовому населенні тримається на рівні близько 3%[24], а з іншого – в міграційно привабливих країнах зростають протекціоністські і антимігрантські настрої. Розробка міграційних статусів скеровується на прийняття статуса резидента, введення спеціальних статусів для довгострокових тимчасових мігрантів.

Міграційна політика більшості країн раніше була орієнтована на тимчасову трудову міграцію і мала обмежувальний характер, але останні роки здійснюються заходи щодо довгострокової й постійної міграції, а також інтеграції і адаптації мігрантів. В США напротязі 100-річної історії при відстеженні пар «батько-син» виявили таку закономірність, що нащадки іммігрантів майже з кожної країни-відправлення мають вищі показники мобільності, оскільки намагаються досягти кращих матеріальних і кар'єрних перспектив для своїх дітей[25].

Складний та багатовекторний процес трудової міграції пов'язаний також з форсованим розвитком інформаційно-мережевої і зеленої економік, що збільшує попит на кваліфіковану робочу силу, оскільки змінюються продуктивність та інноваційні показники діючих фірм і домогосподарств, що потребують знань, зняття фінансових обмежень щодо вільного доступу до грошових потоків і інвестицій. Економічні аналітики визначають позитивний вплив вільного доступу іноземців, зокрема на швейцарський ринок праці, і відповідно створення можливостей для високоосвічених корінних жителів займати керівні посади та отримувати вищу оплату праці[26].

Основними джерелами фінансування післявоєнної відбудови України повинні стати репарації від країни-агресора та допомога міжнародної спільноти. Поділяємо точку зору, що безпека за своєю природою є суспільним благом, що має надаватися державою та міжнародним співтовариством[27]. Ключовими цілями післявоєнної відбудови економіки мають стати: відбудова знищених або пошкоджених унаслідок війни майна та інфраструктури; швидке відновлення економічної діяльності; повернення в Україну біженців, внутрішньо-переміщених осіб та їх включення до економічних процесів; формування засад для стійкого економічного зростання.

Висновки

Підсумовуючи зазначимо, що, по-перше, розвиток домогосподарств як повноцінних і самостійних агентів ринку важливий для відновлення української економіки. Домогосподарства є інфраструктурою, що дозволяє ефективно функціонувати й виконувати свої традиційні функції родини. Фінансовий потенціал домогосподарств має бути задіяним у процесах формування інвестиційної привабливості економіки. Домогосподарства мають стимулювати зростання виробництва через механізм сукупного попиту, задовольняти попит на фінансово-інвестиційні ресурси, необхідні для системного розвитку регіону, за рахунок власних заощаджень.

По-друге, на фінансовий потенціал домогосподарств впливає міграція працівників для задоволення фінансових потреб. Тому для вибору стратегії розвитку домогосподарств в регіональному розрізі необхідно визначити показники фінансового становища українців, які впливають на активізацію міграційних процесів. Фінансовий потенціал держави має бути скерований на інвестування відновлення зруйнованої після війни економіки: реконструкції житлового фонду[28]; відбудові фізичної інфраструктури; відродженні промислового сектору; підтримці малих і середніх підприємств; створенні виробничих потужностей для посилення обороноздатності країни. У соціальному аспекті

[23] B.D. Bernheim, L. Braghieri, A. Martínez-Marquina, D. Zuckerman (2021). A Theory of Chosen Preferences. American Economic Review, 111 (2). pp. 720-54.

[24] Ph. Engler, M. MacDonald, R. Piazza, G. Sher (2020). Migration to Advanced Economies Can Raise Growth. Retrieved from: https://blogs.imf.org/2020/06/19/migration-to-advanced-economies-can-raise-growth/ (accessed: April 19, 2022).

[25] R. Abramitzky, L. Boustan, E. Jacome, S. Perez (2021). Intergenerational Mobility of Immigrants in the United States over Two Centuries. American Economic Review, 111 (2). pp. 580-608.

[26] *A. Beerli, J. Ruffner, M. Siegenthaler, G. Peri* (2021). The Abolition of Immigration Restrictions and the Performance of Firms and Workers: Evidence from Switzerland. American Economic Review*,* 111 (3). *pp.* 976-1012.

[27] Богдан Тетяна. Відбудова економіки: напрямки, важелі, інститути. URL: https://www.epravda.com.ua/columns/2022/04/25/686208/ (дата звернення: 26.04.2022).

[28] Tulai O., Alekseyenko L. Financially affordable housing for internally displaced persons in the face of global and national challenges. *Regional Policy in the Post-Pandemic Europe*: Collection of abstracts for the 1st International Discussion Platform within the framework of the EU Jean Monnet Project 612067-ERR-1-2019-1-UA-EPPJMO-MODULE "European Regional Policy: Balance of Local, National and Pan-European Interests" (Ternopil, April 22, 2021). Ternopil: WUNU, 2021. P. 26-29.

необхідно підтримувати реабілітацію постраждалих[29], відновлення соціальної інфраструктури та сфери соціальних послуг.

Цьому сприятиме адаптивність Стратегії розвитку фінансового сектору України до 2025 року, яка визначає п'ять стратегічних напрямів: фінансова інклюзія, розвиток фінансових ринків, фінансова стабільність, макроекономічний та інноваційний розвиток[30]. Варто скоординувати напрями у розрізі стратегічних цілей, так і індикаторів виконання. Це сприятиме посиленню заходів із забезпечення стійкості державних фінансів, розширенню кредитування економіки і створення умов для залучення довгострокових ресурсів.

По-третє, при виборі стратегії фінансової політики потрібно враховувати стан ринку праці і доходи та умови життя населення. Стратегія відбудови економіки має враховувати досвід Європейського Союзу при постконфліктної реконструкції балканських країн та їх перед-вступної підготовки і використання таких програм як «PHARE», «OBNOVA», «SAPARD», «CARDS», ресурсів Європейського інвестиційного банку та ЄБРР. При дослідженні головних компонент економічно активного населення і доходів домогосподарств доцільно враховувати регіональний підхід.

[29] Tulai Oksana, Alekseyenko Lyudmyla. Social Aspects of Program-Target Financing of Support for Persons with Disabilities. *Публічне управління для сталого розвитку: виклики та перспективи на національному та місцевому рівнях*: збірник матеріалів VI міжнар. наук.-практ. конф. (27-28 травня 2021 р.). Маріуполь (Україна). Маріуполь-Київ: ПП. Шаліков Р. Р., 2021. С. 150-153.

[30] Стратегія розвитку фінансового сектору України до 2025 року (нова редакція). URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Strategy_FS_2025 (дата звернення: 26.04.2022).

Інформація про авторів:

Алексеєнко Михайлівна Людмила,
доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри управління та адміністрування
Івано-Франківський навчально-науковий інститут менеджменту
Західноукраїнського національного університету
32, вул. Дністровська, м. Івано-Франківськ, 76000, Україна

Тулай Оксана Іванівна,
доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародних відносин та дипломатії
Західноукраїнський національний університет
11, вул. Львівська, м. Тернопіль, 46009, Україна

Алексеєнко Максим Дмитрович,
доктор економічних наук, професор,
професор кафедри банківської справи та страхування
Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
54/1, пр. Перемоги, м. Київ, 03057, Україна

Information about the authors:

Alekseyenko Lyudmyla Mychajlivna,
Doctor of Science in Economics, Professor,
Head of the Department of Management and Administration
Ivano-Frankivsk Research and Development Institute of Management
West Ukrainian National University
32, Dniester str., Ivano-Frankivsk, 76000, Ukraine

Tulai Oksana Ivanivna,
Doctor of Science in Economics, Professor,
Head of the Department of International Relations and Diplomacy
West Ukrainian National University
11, Lvivska str., Ternopil, 46009, Ukraine

Alekseyenko Maksym Dmitrovich,
Doctor of Science in Economics, Professor,
Professor at the Department of Banking and Insuarance
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman
54/1, Peremohy Ave., Kyiv, 03057, Ukraine

DOI

СТІЙКІСТЬ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ – ЕКОНОМІЧНА СКЛАДОВА ЇЇ ПЕРЕМОГИ

Антоненко В. М.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Тяжке, чи навіть жахливе, українське сьогодення, пов'язане із нечуваною по жорстокості і цинізму війни росії проти нашої країни, стосується усіх сфер нашого сучасного життя. Війна, про яку йдеться у цій монографічній роботі, була розпочата росією ще у 2014 році, але саме із її сучасним (з 24.02.2022 р.) загосгренням вона напряму і впритул зачепила інтереси і життя усіх без винятку українців та страшним відлунням прокотилася теренами інших країн світу.

Усі злочини, скоєні сусіднім «братом», про які просто жахливо читати у новинах, важко уявити їх реальність, намагатися їх зрозуміти і осягнути людським розумом, – так чи інакше чинять вплив на усе, що відбувається в країні, ба більше – й в усьому світі. На це звертають увагу урядовці і політики, про це пишуть журналісти і блогери, це аналізується військовослужбовцями й істориками, коментується експертами і навіть екстрасенсами. Тобто тема цієї війни розглядається у різних площиних і з різних точок зору.

Війна та пов'язані з нею проблеми впливають на національну безпеку країни та на всі її складові. І саме це спонукає науковців долучитися до досліджень впливу війни на сучасне буття нашої країни, аби мати можливість передбачити будь-які її наслідки, завчасно і найкраще до них підготуватися, сприяти тим самим нашій перемозі та винайти шляхи забезпечення безпеки країни у майбутньому. Дослідження з цієї тематики наразі є надто актуальними, затребуваними і конче важливими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові розробки і дослідження, присвячені військовій тематиці, є різноспрямованими, бо, як було зазначено вище, війна впливає на усі сфери функціонування країни та життєдіяльності її населення.

Варто звернути увагу на монографію Б.О. Парахонського і Н.М. Яворської, в якій системно і на науковому підгрунті подається онтологія війни, розглядаються історичні і сучасні її види і особливості[1]. Між іншим, ці автори звертають увагу на таку парадоксальну особливість війн, що проводить росія, як формування і постійне тиражування певної псевдореальності, в якій перебувають і нею живуть сучасне російське суспільство та його правляча еліта. Вони також опосередковано вказують і на причини насадження в російському суспільстві такої псевдореальності: «Прагнення російської політичної еліти та авторитарного керівництва зберегти владу й розпоряджатися величезними фінансовими ресурсами увійшло в суперечність із потребами модернізації економічної системи, пов'язаної із процесами демократизації політичної системи. Відволікти увагу суспільства від дійсно необхідних перетворень, що означало б зміну владного режиму, було вирішено шляхом створення викривленої моделі світу, яка далека від реальності, зате санкціонує чинну владу»[2].

Феноменом сучасної війни є її гібридний характер[3], що пов'язано із змінюванням у часі як її цілей, так і методів ведення, та стосується перш за все застосування сучасних інформаційних і комп'ютерних технологій. Про гібридність сучасної війни йдеться також і в згадуваній монографії Б.О. Парахонського і Н.М. Яворської.

Є публікації, присвячені впливу війни на стан довкілля[4], що, безумовно, є окремою, актуальною і важливою темою досліджень, яка також потребує наукової уваги.

В мережі Інтернету можна ознайомитися із оригінальним, але при цьому вартим уваги, підходом, де стверджується, що війна є своєрідним поштовхом для розвитку науки та наукових відкриттів[5].

Велика за масштабом і важлива за значущістю науково-дослідницька робота проводиться Українським інститутом національної пам'яті, на офіційному сайті якого публікуються статті з різних аспектів українсько-російських відносин[6]. Ці публікації містять багато матеріалів з суто військової і оборонної тематики, що за сучасних обставин, є, безумовно, першочерговим і найважливим завданням Українського інституту, бо всі військові злочини росії мають назавжди лишатися у людській пам'яті сучас-

[1] Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл : монографія. Київ : НІСД, 2019. 560 с. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/download/2489/2220.

[2] Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл : монографія. Київ : НІСД, 2019. с. 367. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/download/2489/2220.

[3] Магда Є.М. Гібридна війна: сутність та структура феномену. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/download/2489/2220.

[4] Сайт Всеукраїнської екологічної ліги. URL: https://ecoleague.net/pro-vel/tematychni-napriamy-diialnosti/vplyv-voiennykh-dii-na-dovkillia.

[5] Дорогою війни. URL: https://kunsht.com.ua/dorogoyu-vijnoyu/.

[6] Сайт Українського інституту національної пам'яті. URL: https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyna-istorychnyy-kontekst/chomu-deportaciya-mariupolciv-ce-povtorennya-istoriyi.

них і всіх прийдешніх поколінь. Є також чимало досліджень з історичної, інформаційної, гуманної, культурної та інших тем наукових напрямків. Важливо підкреслити той факт, що на сайті інституту зазначені матеріали публікуються відповідно до актуальності досліджуваних подій, а реакція на всі події відбувається у реальному часі.

В останні часи для України, особливо із урахуванням наявних зовнішніх загроз з боку росії, визначальною для її існування як держави є проблема забезпечення національної безпеки країни[7]. Ця тема піднімалася в працях українських науковців та висвітлювалася в офіційних документах*.

З цього приводу варто дати пояснення, що національна безпека розглядається науковцями як різні комбінації її складників: державної, політичної, економічної, фінансової, соціальної, гуманітарної, інформаційної, військової, оборонної, науково-технічної, екологічної, продовольчої, демографічної, соціокультурної та інш. При цьому важливо вказати на те, що єдності наукових думок щодо складу елементів цієї системи наразі не спостерігається[8]. Це пояснюється, скоріш за все, не принциповими протиріччами у наукових позиціях вчених, а ступенем структурування ними системи національної безпеки та часом розгляду останньої (бо в різні періоди часу актуальними і більш значущими стають ті чи інші складники системи).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Отож російсько-українська війна, в яку нашу країну втягла путінська влада, створює, причому чим далі, тим більше, значні загрози для української держави і негативно відбивається на системі її національної безпеки. Системний характер цих загроз впливає і на всю систему національної безпеки, що висуває на порядок денний пришвидшення розгляду і запровадження відповідних захисних заходів. Але усі без винятку ці заходи потребують відповідного ресурсного, у першу чергу – фінансового, забезпечення. Можна завважити, що вичерпність цих ресурсів та проблеми із їх залученням можуть стати на заваді подальшого здійснення тої оборонної війни, яку веде Україна.

Попри це, наразі майже не порушеними лишаються економічні питання, які загострилися під час цієї війни або їх виникнення напряму пов'язане з її початком. Об'єктивне «відставання» означених економічних питань від інших обумовлене певною черговістю у сприйнятті усіх жахів та наслідків цієї війни, а також ще тим, що економіка країни має деякий захисний резерв від негативних впливів і потрясінь, що дає країні можливість триматися і боронитися. Зазначимо, що, на жаль, внутрішні можливості країни обмежені і вичерпні. То, крім власних резервів, Україна використовує й зовнішні джерела, роль і значення яких за сучасних умов важко переоцінити; величезну допомогу у цьому надають багато країн світу, про що неодноразово говорили за різних нагод та на різних майданчиках Президент України В. Зеленський, міністр закордонних справ Д. Кулеба, радник очільника ОПУ М. Подоляк, секретарь РНБОУ О. Данилов та інші українські високопосадовці. Фінансові питання розглядаються і профільним міністерством, де також оцінюється вплив війни на економіку України та систему держфінансів[9]. Так, Міністр фінансів наголошує на тому, що «втрати становитимуть від третини до половини ВВП. Точно можна буде порахувати лише після війни. У нас величезні бюджетні витрати і різко знизилися доходи»[10].

Разом з тим, економічні питання війни стають все більш актуальними, принаймні, з наступних причин:

- по-перше, у зв'язку із тривалістю активної військової фази, точніше – із неодноразовим її повторенням в тих чи інших містах та регіонах України;

- по-друге, із виснаженням і зменшенням внутрішніх резервів країни, яка веде війну (хоч наступальну, хоч оборонну);

- по-третє, з причини обмежених зовнішніх можливостей та, як можна зустріти у відкритих джерелах з питань обговорення російсько-української війни, – втоми від неї, що накопичується у соціумі в інших країнах;

---

[7] Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text.

* Див., наприклад, наступне:
1. Антоненко В.М., Єланська Н.О., Петренко М.А. Актуальні питання національної безпеки незалежної України в період військової агресії з боку РФ. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. 2019. № 19. С. 277-282.
2. Антонов В.О. Конституційно-правові засади національної безпеки України. Київ : ТАЛКОМ. 2017. 576 с.
3. Власюк О.С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики. *Вибр. наук. праці Національного інституту стратегічних досліджень*. Київ, 2016. 528 с.
4. Грант Г., Джанашия І. Стратегія національної безпеки України. Український інститут майбутнього. 2019. URL: https://www.slideshare.net/UIFuture/ss-197363629.
5. Савицький В.Т. Державне управління у сфері державної безпеки та охорони громадського порядку. *Університетські наукові записки.* 2017. № 62. С. 195-207.
6. Стратегія національної безпеки України: Проєкт. Безпека людини – безпека країни // Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД). URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-11/the-national-security-strategy.pdf.
7. Фоменко А.Є. Правове регулювання національної безпеки в Україні. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти* : Матеріали ІІІ Міжнар. наук.-практ. конф., м. Дніпро, 15 березня 2019 р. Дніпро : ДДУВС, 2019. С. 15-17.

[8] Антоненко В.М., Сухіна О.М. Національна безпека: проблеми структуризації та аналіз наукової складової. *Публічне адміністрування та національна безпека.* 2020. № 7. URL: https://doi.org/10.25313/2617-572X-2020-7-6249.

[9] Міністр фінансів – про вплив війни на економіку та держфінанси. Фінанси та економіка (дата оновлення 14.03.22). URL: https://finbalance.com.ua/news/ministr-finansiv---pro-vpliv-viyni-na-ekonomiku-ta-derzhfinansi.

[10] Там само.

- по-четверте, у зв'язку з необхідністю відбудови країни у майбутньому, після завершення цієї війни.

Отож, економічний складник національної безпеки країни досить відчутно впливає на всю систему її національної безпеки, а перелічені чинники в цілому обумовили актуалізацію економічних питань війни, які потребують наукової уваги та їх спеціального дослідження.

Формулювання цілей (постановка завдання). Враховуючи актуальність захисту країни від російської агресії та її військового нападу на нашу державу, опікуючись проблемами забезпечення національної безпеки України в період і після закінчення російсько-української війни, при проведенні цього наукового дослідження автором висувалося таке завдання: дослідити сутність економічної (у її складі фінансової і бюджетної) безпеки країни; ідентифікувати та оцінити сучасні загрози, що чинять найбільший негативний вплив на її рівень; накреслити можливі шляхи захисту фінансової системи країни від наявних і потенційних загроз задля забезпечення і підтримки національної безпеки України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Із усіх складників системи національної безпеки країни наразі найбільша увага приділяється саме військовій її складовій, бо сьогодення характеризується активною військово-жорсткою фазою російсько-українсього протистояння.

В спеціальній літературі, присвяченій проблемам безпеки, вживається окремий медичний термін, який останнім часом міцно закріпився і в міжнародній політиці – «резильєнтність». «У первинному значенні резильєнтність – це сукупність притаманних суб'єкту рис, які роблять його здатним долати стреси та важкі періоди конструктивним шляхом»[11]. Як зазначають фахівці, «військово-політична резильєнтність може бути виділена як окремий напрям з огляду на ситуацію, у якій перебуває наша держава. Щоправда, зосередження лише на воєнному чиннику заважає більш широкому підходу. Більшої стійкості набувають ті держави, де як збройні сили, так і органи влади, публічний і приватний сектори спільно вирішують питання національної резильєнтності»[12].

Існує й розуміння національної стійкості як значущого фактора безпеки держави. Зокрема, Стратегією національної безпеки України, затвердженою Указом Президента України від 14 вересня 2020 р.[13], стійкість визначено як одну з основних засад, а запровадження національної системи стійкості віднесено до основних напрямів зовнішньополітичної та внутрішньо-політичної діяльності держави. Суттєвим кроком на шляху до розбудови національної стійкості є Стратегія воєнної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 25 березня 2021 р.[14], де у якості базового терміну постає «всеохоплююча оборона», а стійкість розуміється як здатність системи управління державою, сил оборони, національної економіки, інфраструктури та суспільства до швидкого відновлення й адаптування до змін у безпековому середовищі як і до тривалого протистояння в наданні відсічі і стримуванні збройної агресії.

Застосування для дослідження національної безпеки системного підходу (як класичного методу аналізу будь-яких систем) дозволяє побудувати її (національної безпеки) структуру, яка складається з її внутрішніх елементів. Доречно ще раз вказати на те, що єдиної думки у науці стосовно кількості цих елементів та їх вмісту наразі немає.

Проведене авторське дослідження, яке було націлене на узагальнення наукових позицій щодо вказаного питання: стосовно складу та ієрархії елементів національної безпеки, – дало можливість накреслити її внутрішню будову, акцентуючи увагу на економічному складнику національної безпеки як на одному з найбільш значущих її елементів, та на фінансовій безпеці, яка є такою ж у складі економічної безпеки (рис. 1).

Структурована у такий спосіб система національної безпеки може мати назву глобальної системи, а її складники – локальними підсистемами, або субсистемами.

Порівняно більша увага саме економічній і фінансовій складовим національної безпеки, а тому – значно детальний рівень їх класифікації, пояснюються тим, що економічний складник (тобто економічна безпека, а в її складі – фінансова) є таким, який забезпечує поєднання усіх інших в єдину систему, бо від наявності та функціонування фінансових ресурсів залежить як стан самої фінансової системи та її захищеності, так і в цілому рівень національної безпеки. Адже саме фінансові ресурси забезпечують можливості прогресивного розвитку усіх інших видів (напрямків) національної безпеки країни.

---

[11] Пирожков С.І., Божок Є.В., Хамітов Н.В. Національна стійкість (резильєнтність) країни: стратегія і тактика випередження гібридних загроз. *Вісник НАН України*. 2021. № 6. С. 74-82. URL: https://files.nas.gov.ua/PublicMessages/Documents/0/2021/09/210902135246823-3802.pdf.

[12] Національна стійкість України та національна безпека. Аналітична записка / за ред. О.М. Майбороди. Київ : Інститутполітичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН, 2022. 40 с. С. 15. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2022/04/Analit.zapyska-2022.pdf.

[13] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037.

[14] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України» : Указ Президента України від 25.03.2021 № 121/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661.

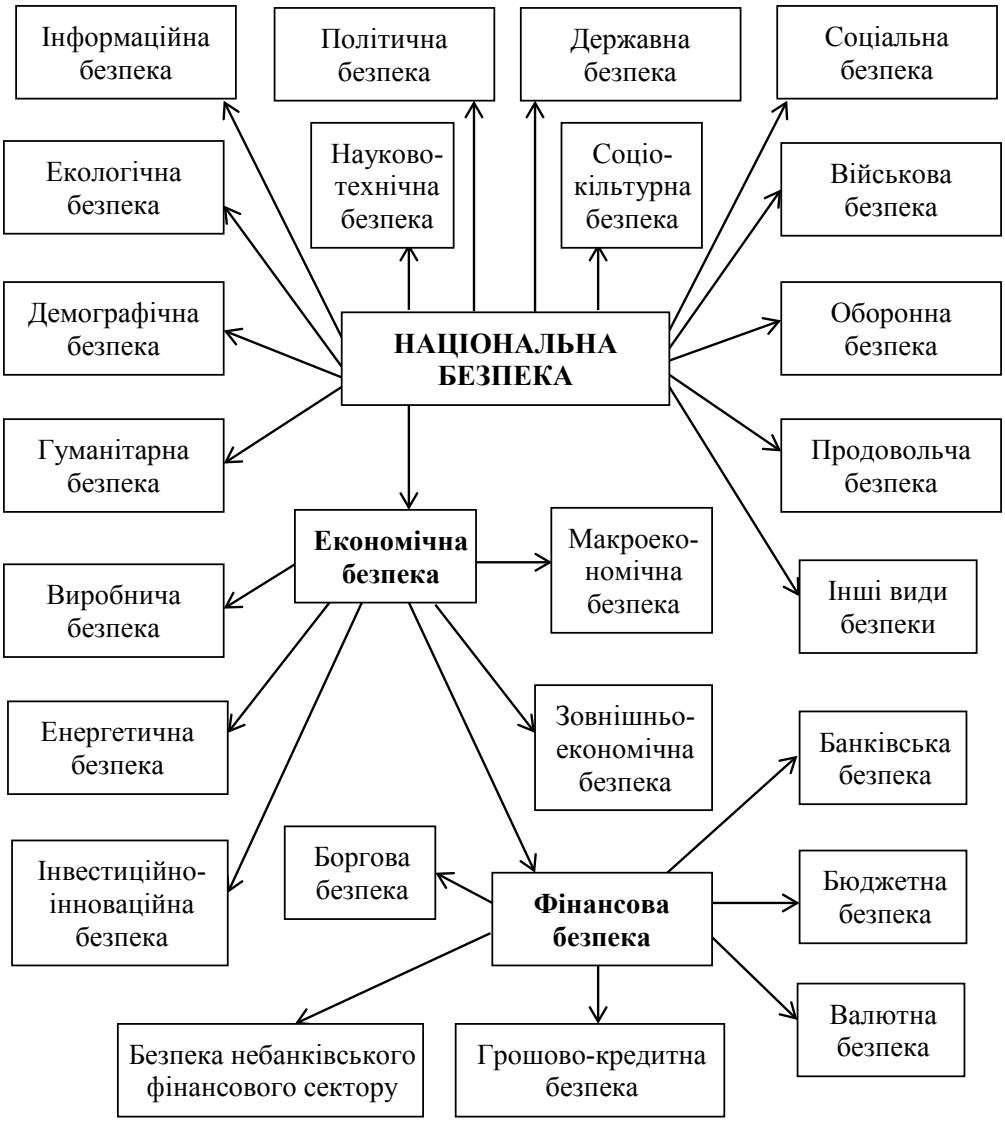

Рис. 1. Структура систем національної, економічної і фінансової безпеки країни

Джерело: побудовано автором

Вважаємо, що саме з цієї причини економічному і фінансовому елементам національної безпеки відводиться особливе місце і роль у відчизняному законодавстві, бо тільки ці складові цілісної системи безпеки забезпечені можливостями адекватного кількісного вимірювання їх рівнів[15].

Зв'язок сучасної війни та пов'язаних із нею фінансових проблем відбувається через внутрішні системні сполуки зазначених елементів системи безпеки. Наголосимо на тому, що цей зв'язок є двостороннім:

- проблеми у військовій та оборонній складових безпеки негативно впливають на економічну і фінансову підсистеми безпеки; причинами цього можна вважати: по-перше, різке зменшення кількості та активності суб'єктів, які є платниками податків (як фізичних, так і юридичних осіб) та мали б сплачувати податки і наповнювати бюджет країни; по-друге, збільшення видаткової частини бюджету у зв'язку з необхідністю забезпечення соціального захисту населення, постраждалого від цієї війни, та фінансування відновлення зруйнованих об'єктів виробничої, комунальної, логістичної, культурної та інших видів інфраструктури. Такі тенденції провокують загрози дисбалансів у бюджетній системі держави, тобто погіршують її фінансову захищеність. Описуваний вплив війни на економічну і фінансову безпеку зазвичай є прямим за напрямком та недискреційним (опосередкованим) за характером. Прямий (первинний) напрямок впливу розуміється як об'єктивне виникнення в період і після війни тих самих тенденцій, про які йшлося вище (зменшення надходжень і збільшення

[15] Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29 жовтня 2013 року № 1277. URL: https://ips.ligazakon.net/document/ME131588.

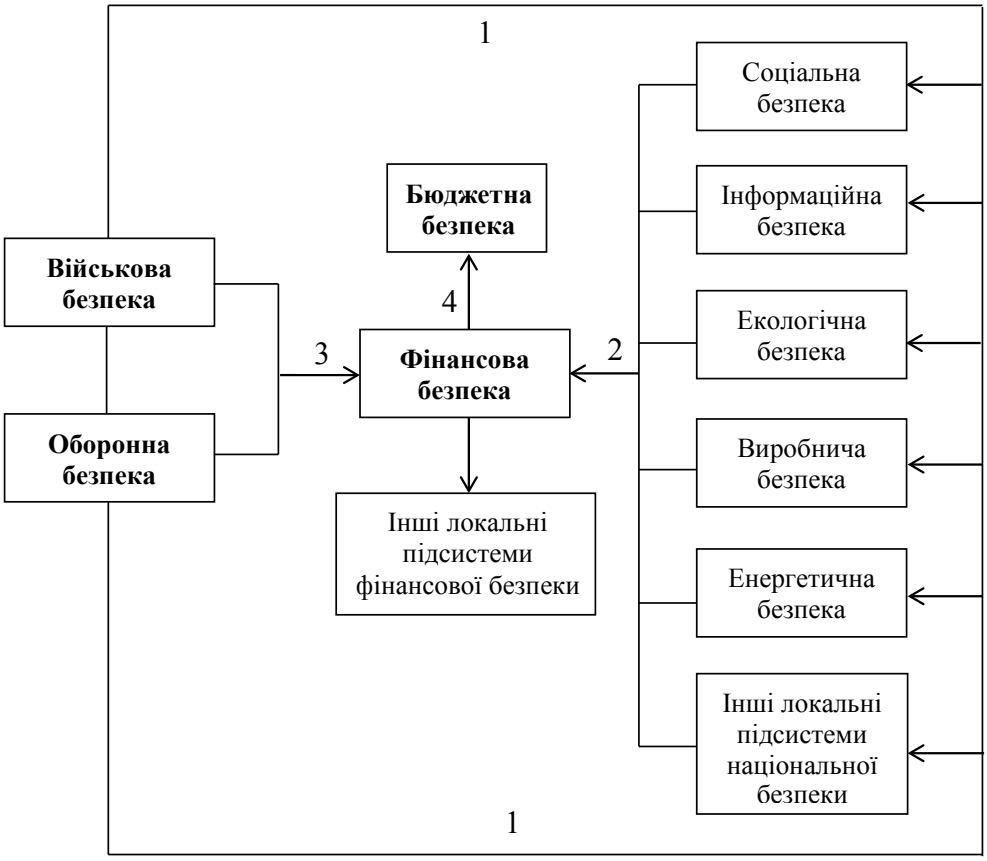

Рис. 2. Системний вплив військової (оборонної) безпеки і фінансову безпеку країни

Позначення:
1 – вплив військової (оборонної) безпеки на інші локальні підсистеми безпеки;
2 – вплив інших локальних підсистем безпеки на фінансову безпеку;
3 – вплив військової (оборонної) безпеки на фінансову безпеку;
4 – вплив фінансової безпеки на бюджетну безпеку.

Джерело: побудовано автором

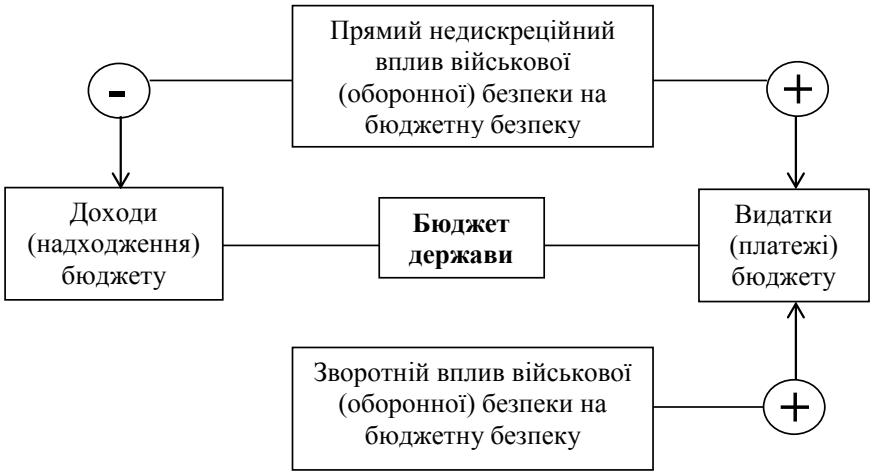

Рис. 3. Напрямки впливу військової (оборонної) безпеки на розбалансованість (доходи і видатки) бюджету

Позначення:
(–) – зменшення доходів бюджету;
(+) – збільшення видатків бюджет.

Джерело: побудовано автором

видатків бюджету). Опосередкований характер такого впливу пояснюється тим, що війна не прямо впливає на розбалансованість бюджетної системи держави, а через інші сфери (соціальну, гуманітарну, виробничу, екологічну, продовольчу тощо) та через відповідні інші складники глобальної системи безпеки, призводячи до виникнення загроз у цих сферах (локальних складових безпеки), які потім, у свою чергу, викликають появу фінансових загроз. Такий вплив, саме з причини системних зв'язків між усіма складниками національної безпеки, може мати доволі потужний каскадний резонанс;

- зв'язок між фінансовою і військовою (у нашому випадку оборонною) складовими національної безпеки має і зворотній напрямок, коли накопичувані з різних причин фінансові проблеми негативно діють на стан і рівень військової (оборонної) безпеки. Якщо згадати про необхідність фінансового забезпечення і підтримки усіх без виключення локальних підсистем (субсистем) безпеки, то з цього, звісно, випливає простий висновок, що навіть і без війни фінансова підсистема є залежною від цих підсистем; а в період війни потреби інших (не військової чи оборонної підсистем) збільшуються у рази! Отож, наявність можливостей фінансової підсистеми забезпечувати ефективне функціонування всієї системи (назвемо це її фінансовою потужністю) значно зменшується, що відбивається негативно на покритті військових (оборонних) потреб. Якщо для цілей такого аналізу застосувати метод елімінування (дає можливість оцінити вплив на результат одного чинника за умови заморожування (незмінюваності) інших чинників), то можна стверджувати, що навіть при незмінюваних фінансових потребах військової (оборонної) підсистеми фінансова потужність для потреб останніх буде зменшуватися. В цьому вбачається зворотній зв'язок між фінансовою і військовою (оборонною) підсистемами, а саме негативний вплив першої на другу. Але, якщо врахувати, що в період війни фінансові потреби саме військової (оборонної) підсистеми також зростають, то дисбаланс у забезпеченні цих потреб наявними на ці цілі джерелами іще більше зростає.

Таблиця 1

Державний бюджет України за 2011–2021 роки

млн. грн.

Рік	Доходи	Видатки	Кредитування	Сальдо	Рік	Доходи	Видатки	Кредитування	Сальдо
2011	314616,9	333459,5	4715,0	-23557,6	2017	793265,0	839243,7	1870,9	-47849,6
2012	346054,0	395681,5	3817,7	-53445,2	2018	928108,3	985842,0	1514,3	-59247,9
2013	339180,3	403403,2	484,7	-64707,6	2019	998278,9	1072891,5	3437,0	-78049,5
2014	357084,2	430217,8	4919,3	-78052,8	2020	1076016,7	1288016,7	5096,1	-217096,1
2015	534694,8	576911,4	2950,9	-45167,5	2021	1296852,9	1490258,9	4531,4	-197937,4
2016	616274,8	684743,4	1661,6	-70130,2	2022*	1323923,8	1345922,0	7022,2	-29020,4

Джерело: побудовано автором на базі даних Державного бюджету України. URL: https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/.

* За даними Закону України «Про Державний бюджет на 2022 рік». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1928-20#Text.

Таблиця 2

Зведений бюджет України за 2011–2021 роки

млн. грн.

Рік	Доходи	Видатки	Кредитування	Сальдо	Рік	Доходи	Видатки	Кредитування	Сальдо
2011	398553,6	416853,6	4757,9	-23057,9	2017	1016788,3	1056759,9	2122,1	-42093,8
2012	445525,3	492454,7	3856,3	-50785,7	2018	1184278,1	1250173,6	1893,0	-67788,5
2013	442788,7	505843,8	535,2	-63590,3	2019	1289779,8	1370113,0	3983,2	-84316,4
2014	456067,3	523125,7	4972,1	-72030,5	2020	1376661,6	1595289,7	5316,2	-223944,3
2015	652031,0	679871,4	3057,8	-30898,2	2021	1662242,7	1844377,7	4773,2	-186908,3
2016	782748,5	835589,8	1841,3	-54682,6					

Джерело: побудовано автором на базі даних Зведеного бюджету України. URL: https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/cons/

Враховуючи те, що захист держави та забезпечення її обороноздатності – це перш за все функція держави, то в першу чергу саме за рахунок державних коштів мають фінансуватися оборонні заходи; тобто фінансовий вплив таких заходів відбивається на бюджетній складовій фінансової безпеки.

Для наочного сприйняття прямого (разом з ним недискредиційного) та зворотнього взаємовпливів військової (оборонної) і фінансової підсистем зобразимо це схематично на рис. 2 і 3.

Про бюджетну розбалансованість під час війни йдеться в опублікованому інтерв'ю з Міністром фінансів[16], в якому, хоча матеріал і подається в оптимістичному контексті, але офіційно визнаються наступні проблеми воєнного бюджету: великі втрати бюджету, які наразі ще важко оцінити; різке скорочення податкових надходжень; залучення зовнішніх коштів та відповідно зростання кредитів; збільшення фінансових зобов'язань держави з соціального захисту населення. Саме бюджетна безпека зі складу фінансової в період війни стає якнайбільш вразливою. То вона й потребує подальшого детальнішого розгляду.

Про проблему бюджетної безпеки України та впливовий тиск на неї розпочатої росією ще у 2014 році війни зверталася увага, наприклад, у публікації[17]. Між іншим, у цій роботі завважується, що на той час Верховною Радою, на жаль, не були своєчасно схвалені Основні напрями бюджетної політики, які мали б стали базовим документом для формування фінансової забезпеченості та захисту держави, а відтак в Україні бракувало дієвого й ефективного механізму реалізації державної стратегії у цій сфері.

Сучасне загострення питання щодо посилення взаємного впливу військової (оборонної) і бюджетної підсистем безпеки, – з одного боку, та відсутність згаданого документу з напрямків бюджетної політики – з другого, об'єктивно шкодять реалізації оборонної стратегії держави та здійсненню її захисту від агресора.

В табл. 1 подана статистика основних показників Державного і в табл. 2 – Зведеного бюджету України, які свідчать про значне зростання у часі видатків бюджету, кредитних залучень та дефіциту бюджету.

Так, за період з 2011 р. по 2021 р. темпи росту показників Державного бюджету склали: за доходами – понад 412%, видатками – у 470%, кредитними ресурсами – у 31607% (!), обсягу дефіциту – у 438%; Зведеного бюджету – відповідно у: 417%, 442%, 100% і 811%. Дійсно, вражаючі темпи зростання! Це підтверджує тезу про те, що накопичування фінансових проблем призводить до дефіцитності бюджету та загроз національній безпеці, а також створює серйозні фінансові перешкоди для продовження оборони, деокупації та подальшого відновлення країни.

Мова йде про відсутність достатнього обсягу внутрішніх джерел, які можна було б спрямовувати на ці напрямки; тобто Україна (а саме її фінансова система) може триматися за сучасних умов за рахунок зовнішніх надходжень.

Оригінальну оцінку ролі зовнішніх запозичень у військовому фінансуванні дають Ю. Городніченко і О. Талавера: «запозичення, особливо зовнішні, виглядають найбільш привабливим варіантом. У короткостроковій перспективі, цей підхід є менш шкідливим для економіки, ніж інші форми військового фінансування. Уряд може отримати кошти швидко. Таке фінансування з меншою ймовірністю буде витісняти інші державні витрати – на охорону здоров'я, освіту і т.д. Отже, якщо уряду необхідно фінансувати військові витрати і одночасно підтримувати економіку, кейнсіанство, озброєне борговим фінансуванням, може стати виходом для України»[18]. Так, у короткостроковій перспективі це може і повинно спрацювати: варто звернути увагу на час написання цієї публікації (2014 рік, коли російсько-українська війна тільки-но почалася). Але це не стане фінансовою панацеєю для сучасної України, у 2022 році. А, враховуючи загострення з 24.02.2022 р. ситуації з бюджетними надходженнями і видатками, варто спрогнозувати, що рівень розбалансованості бюджету буде зростати. Так само можна стверджувати, що й борги України, скоріш за все, зростатимуть (табл. 3), що позначиться на її борговій безпеці і в цілому – на фінансовій і на національній безпеці.

За прогнозними даними Міністерства фінансів України (табл. 4), наша держава у 2022 році на обслуговування та виплату державного боргу має витратити рекордну суму 493,61 млрд грн (!). Із загальної суми на обслуговування внутрішнього боргу передбачено 95,67 млрд грн (19,4%) і зовнішнього – 53,39 млрд грн (10,8%), на погашення внутрішнього боргу – 272,03 млрд грн (55,1%) і зовнішнього – 125,91 млрд грн (25,5%). Це також, на жаль, є несприятливими умовами щодо перспектив забезпечення стійкості фінансової системи країни.

[16] Максимчук М., Кравець Р. Скільки коштує війна – інтерв'ю з Міністром фінансів. *Економічна правда* (дата оновлення 31.03.2022). URL: https://buhgalter911.com/uk/news/news-1064476.html.

[17] Антоненко В.М., Єланська Н.О., Петренко М.А. Актуальні питання національної безпеки незалежної України в період військової агресії з боку РФ. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. 2019. Вип. 2 (19). С. 277-282. URL: http://www.easterneurope-ebm.in.ua/journal/19_2019/19_2019.pdf#page=278.

[18] Городніченко Ю., Талавера О. Україна: фінанси війни. *Економічна політика* (дата оновлення 31.12.2014). URL: https://voxukraine.org/ukrayina-finansi-vijni/.

Таблиця 3

Сукупний державний борг України на 31.12.2016-31.12.2021 рр.[19]

млрд. грн.

Показник	31.12.2017	31.12.2018	31.12.2019	31.12.2020	31.12.2021
Загальна сума державного та гарантованого державою боргу	2141,69	2168,42	1998,30	2551,88	2672,02
Державний борг	1833,71	1860,29	1761,37	2259,23	2362,68
Внутрішній борг	753,40	761,09	829,50	1000,71	1062,56
Зовнішній борг	1080,31	1099,20	931,87	1258,52	1300,12
Гарантований державою борг	307,98	308,13	236,93	292,65	309,33
Внутрішній борг	13,28	10,32	9,35	32,24	49,04
Зовнішній борг	294,70	297,81	227,57	260,41	260,30
Загальна сума державного та гарантованого державою боргу, млрд.дол.США	76,31	78,32	84,37	90,25	97,95
Державний борг	65,33	67,19	74,36	79,90	86,61
Внутрішній борг	26,84	27,49	35,02	35,39	38,95
Зовнішній борг	38,49	39,70	39,34	44,51	47,66
Гарантований державою борг	10,97	11,13	10,00	10,35	11,34
Внутрішній борг	0,47	0,37	0,39	1,14	1,80
Зовнішній борг	10,50	10,76	9,61	9,21	9,54

Таблиця 4

Прогнозні платежі за державним боргом у 2022–2030 роках за діючими угодами станом на 01.12.2021 р.[20]

млрд грн

Показник	Роки								
	2022	2023	2024	2025	2026	2027	2028	2029	2030
Державний борг, всього	493,61	353,61	338,47	287,87	214,73	177,42	166,63	175,05	146,34
Внутрішній борг	367,70	196,07	120,12	112,73	67,54	73,62	62,86	53,67	64,06
Обслуговування	95,67	67,03	53,88	44,62	38,05	36,02	31,60	29,16	27,01
Погашення	272,03	129,04	66,24	68,11	29,49	37,60	31,26	24,51	37,05
Зовнішній борг	125,91	157,53	218,34	175,14	147,19	103,80	103,76	121,38	82,29
Обслуговування	53,39	52,30	47,26	42,29	34,85	28,69	25,08	18,26	15,65
Погашення	72,53	105,23	171,08	132,85	112,34	75,11	78,68	103,11	66,63

Отже, роблячи проміжний висновок з вище викладеного, зазначимо, що можна очікувати на досить виважений, прагматичний, прогноз щодо погіршення збалансованості бюджету у короткостроковій та середньостроковій перспективі.

Фіксуючи саме такі фінансові наслідки тривалої російсько-української війни, урядовці вже непокояться тим, як війна спотворююче впливає на фінансову систему країни[21].

Тому, готуючись до такого сценарію, аби не гаяти часу, вже зараз конче необхідно на державному рівні передбачити відповідні стратегічні напрямки від-

[19] Міністерство Фінансів України. URL: [https://mof.gov.ua/uk/derzhavnij-borg-ta-garantovanij-derzhavju-borg].

[20] Там само.

[21] Хроніка війни Росії проти України: що відбувається з фінансовою системою (LIVE). Фінансовий клуб (дата оновлення 24.02.2022). URL: https://finclub.net/ua/news/khronika-viiny-rosii-proty-ukrainy-shcho-vidbuvaietsia-z-finansovoiu-systemoiu.html.

новлення і подальшого забезпечення фінансової безпеки держави. Є абсолютне впевнення у тому, що тільки за таких умов можливо буде успішно долати фінансові труднощі воєнного бюджету та забезпечити майбутню перемогу Украни у цій війні.

З цього приводу, доречним буде навести деякі дослідницькі роботи у галузі державних фінансів, які б заклали основу для їх реформування*.

Висновки

Сучасна російська-українська війна, нахабно розпочата російською федерацією проти нашої країни та яка є безглуздою за її мотивами і загарбницькою за цілями, чинить потужний негативний вплив на систему національної безпеки України та на всі її складові підсистеми. Попри намагання керівництва країни врегулювати військовий бюджет, аби він забезпечував достатнє фінансування оборони нашої держави, об'єктивно накопичуються фінансові дисбаланси, які у найгірший спосіб впливають на доходи і видатки бюджету.

Вплив бюджетного розбалансування має комплексний різносторонній характер і з часом посилюється. Тому керівництву країни варто негайно, не гаючи часу, розпочати серйозну цілеспрямовану роботу з розробки і реалізації стратегії фінансової і бюджетної безпеки та забезпечення стійкості системи національної безпеки України в цілому. Це дасть нашій країні фінансові «рейки» для її руху до майбутньої перемоги.

---

* Див., наприклад, наступне:

1. Валуйський І.А. Трансформація бюджетної політики України у кризовий період : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.08 / Дніпр. нац. ун-т імені Олеся Гончара. Дніпро, 2018. 251 с. URL: https://www.dnu.dp.ua/docs/ndc/dissertations/K08.051.17/dissertation_5c44b5254eb1d.pdf.
2. Луніна І.О. Публічні фінанси в макроекономічній політиці зростання : монографія ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». К., 2020. 440 с. URL: http://ief.org.ua/docs/mg/339.pdf.
3. Мартинюк О.А. Формування сучасної моделі бюджетного менеджменту. *Агросвіт*. 2020. №. 4. С. 15-20. DOI: 10.32702/2306-6792.2020.4.15.
4. Мацедонська Н.В., Вансович А.В. Світовий досвід бюджетного планування та його впровадження в Україні. *Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського*. 2017. №. 19. С. 406-409. URL: http://global-national.in.ua/archive/19-2017/80.pdf.
5. Павлюк К.В., Шапоренко О.О. Підвищення ефективності видатків державного бюджету в умовах реформ. *Наукові праці НДФІ*. 2016. №. 4. С. 15-33. URL: http://npndfi.org.ua/docs/NP_16_04_015_uk.pdf.
6. Реформування системи державних фінансів: завдання, пріоритети,механізми : монографія / За ред. І.В. Колупаєвої. Харків : Видавництво П.П. Іванченко, 2018. 211 с.
7. Хомутенко А.В. Управління державними фінансами: теорія та методологія : дис. ... докт. екон. наук : 08.00.08 / Одеськ. нац. екон. ун-т. Одеса, 2019. 496 с. URL: http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/11331/1/%D0%B4%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D0%A5%D0%BE%D0%BC%D1%83%D1%82%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE-%20%D0%90.%D0%92.%20repozitoriy.pdf.

Інформація про автора:

Антоненко Валентина Миколаївна,
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри управління і фінансово-економічної безпеки
ДВНЗ «Донецький національний технічний університет»
29, вул. Софії Ковалевської, м. Луцьк, 43012, Україна

Information about the author:

Antonenko Valentyna Mykolaivna,
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Management and Financial and Economic Security
Donetsk National Technical University
29, Sofia Kovalevskaya str., Lutsk, 43012, Ukraine

DOI

ВЕКТОРИ ГАРМОНІЗАЦІЇ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ У ДОВОЄННИЙ, ВОЄННИЙ І ПІСЛЯВОЄННИЙ ЧАС

Барабаш Л. В.

Вступ

Кожна держава формує зручне для неї середовище фінансового існування. Й одним з найпотужніших учасників його формування є податкова система. Саме її складові – податки, та механізми – податкова політика, податковий менеджмент, здатні забезпечити наповнення необхідними фінансовими ресурсами бюджети різних рівнів. Однак ці ж елементи, за умови зловживання їхніми особливостями внаслідок хибно обраних економічних векторів, можуть спричинити економічний колапс. І нині в Україні в умовах війни не лише відчутно недоліки попередніх періодів, а й змінюються пріоритети в оподаткуванні зокрема та у напрямах реалізації податкової системи загалом.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Податкова система України довоєнного періоду відзначалася цілим спектром негативних характеристик, серед яких превалюючим була фіскальна спрямованість. «Існуюча податкова система України характеризується наступними негативними рисами: … фіскальною спрямованістю, що є лейтмотивом більшості змін, які вносяться до податкового законодавства; нормативно-правові акти з питань оподаткування є складними та нестабільними, окремі законодавчі норми – недостатньо узгоджені, інколи суперечливі; … витрати на адміністрування окремих податків є більшими порівняно з доходами бюджету, що формуються за рахунок їх справляння; механізм митно-тарифного регулювання не дає можливості оперативно реагувати на зміни кон'юнктури світового ринку та структури економіки в Україні»[1].

Наведене твердження мало місце ще у 2007 році, однак навіть через десятиліття не втратило актуальності, а відтак й означені проблеми лише поглибилися.

Основними цілями Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2017–2020 роки було визначено «підвищення ефективності, стабільності та прогнозованості податкової системи; підвищення якості та ефективності податкового адміністрування; ефективне акумулювання ресурсів, необхідних для виконання державою своїх функцій; забезпечення справедливості та рівності податкової системи і її адаптацію до норм та правил Європейського Союзу; відсутність негативного впливу для ведення бізнесу та сприяння економічному розвитку; розширення бази оподаткування»[2]. Тобто знову означено пріоритети, що характеризуються перевагою фіскальної складової, не спрямовані у кінцевому підсумку на врахування національних інтересів, геополітичних і територіальних умов країни, менталітету та поведінкових особливостей платників податків.

Саме тому пошук векторів гармонізації податкової системи, акцентування на стимулюючих перевагах податків, на активізації їхньої регулюючої складової постійно перебуває у полі зору як науковців, так і практиків. І підґрунтям для даної і подальших розвідок має стати загальносвітова тенденція у податковій сфері: перехід від оподаткування жорсткого та лінійного до соціально (і загально) справедливого та прогресивного.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Думка щодо того, що оподаткування має бути соціально справедливим і прогресивним була висловлена ще Адамом Смітом. Однак індустріальний розвиток призвів до того, що економічний світ розглядався як середовище рівних можливостей. І це сприяло виникненню ідеї пропорційного (лінійного) оподаткування. Остання повністю ігнорувала особливості платника, його спроможності, доводячи, що саме рівна ставка податку для будь-якого доходу (прибутку) є тією самою справедливістю, на якій наголошував А. Сміт.

Прийняття світовою економічною спільнотою теорії лінійного оподаткування за основу функціонування податкових систем більшості країн призвело до зростання рівня податкового навантаження на платників податків і до фіскалізації економік. А ці два взаємодоповнювані компоненти є наднесприятливими у критичній для економічного середовища ситуації, оскільки позбавляють його гнучкості реагування, в тому числі і за рахунок втрати підприємницького ентузіазму.

Зокрема, дослідження, які проводили вчені В Данкельберг. і Дж. Скорбург, довели негативний

[1] Ференс О. Реформування податкової системи України. *Міністерство юстиції* : офіційний веб-ресурс. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_11350 (дата звернення 11.04.2022)

[2] Податкова політика. *Міністерство фінансів України*: офіційний веб-ресурс. URL: https://mof.gov.ua/uk/tax-policy (дата звернення 11.04.2022).

вплив високого податкового навантаження на економіку США, викликаючи економічну рецесію та знижуючи темпи економічного зростання[3].

Аналогічні результати отримали й А. Вдовиченко та Г. Орос, які доводили: «… зниження фіскального тиску не обов'язково призведе до подальшого розбалансування публічних фінансів, оскільки компенсація втрачених доходів уряду відбудеться завдяки прискореному економічному зростанню»[4].

Підтвердила результати дослідників на практиці економічна криза, викликана локдауном пандемії COVID-19. У той час світова спільнота, особливо розвинені країни, де активно практикувалося лінійне оподаткування, опинилися перед прірвою економічних негараздів. А відтак виникло питання: які податкові механізми можна задіяти, аби уникнути глибокої економічної руйнації? Почавши пошук відповіді, більшість і науковців, і практиків знову звернулися до ідеї соціальної справедливості Адама Сміта. Зокрема, саме зазначену орієнтацію було визначено пріоритетною у напрямах реформування податкової системи Китаю: «Розвиток оподаткування … має бути орієнтований на … сприяння соціальній справедливості та … підвищувати добробут людей. Трансформація якості та ефективності доходу … повинна відходити від переслідування податкової «переваги ваги» та «переваги швидкості» до досягнення податкової «переваги якості» та «переваги ефективності»[5].

Також напрям на зменшення фіскалізації економіки Організацією економічного співробітництва та розвитку було рекомендовано визнати пріоритетним для держав, що розвиваються. А досягти означеного пропонувалося за допомогою пошуку власного, співзвучного можливостям і умовам, шляху розвитку податкової системи [6].

Таким чином, внаслідок постпандемічної кризи, світовою спільнотою було закладено актуальні вектори гармонізації та розвитку податкових систем.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Економічні дисбаланси, що виникли в Україні під час пандемії COVID-19, існували і до неї. І причина означеного полягала не в системному занепаді економіки, а у відсутності дієвих податкових методів і стимулів для її розвитку. Податкова система, з прийняттям у 2010 році Податкового кодексу, суттєвих змін не зазнала. І протягом наступного десятиріччя також. Кількість податків практично не зменшилася, умови оподаткування залишилися заплутаними та непрозорими, реальні податкові стимули та пільги призначалися для реалізації інтересів окремих галузей і сфер діяльності (а іноді й суб'єктів господарювання), встановлювані малопрогресивні ставки податків були практично недієвими.

Перелік недоліків можна продовжувати, однак слід означити головне: вектори вдосконалення не змінювалися протягом тривалого часу, тримаючи курс на фіскалізацію, сприяючи зростанню рівня податкового навантаження й ігноруючи низку базових факторів впливу на ефективність оподаткування, що сприяли б гармонізації податкової системи.

Формулювання цілей. Податкова система України довоєнного часу – це скопійований з сусідніх держав план дій. Її цілі та мета суттєво не коригувалися, а ключовим показником був рівень наповнення бюджету, незважаючи на стан та умови соціально-економічного розвитку. Майже ідентичне відтворення сформованих у невизначеності умов оподаткування без врахування ключових факторів впливу призвела до тривалих дисбалансів у державних фінансах й економічному розвитку.

Воєнні дії, що нині тривають на території України, стали пусковим механізмом для пошуку нових пріоритетів розвитку податкової системи. Українське суспільство під час війни не готове підтримувати лобіювання податкових інтересів окремих груп, а держава від таких дій теж не матиме ніякої економічної вигоди. А тому нині прийшов час формування векторів розвитку, спрямованих на пріоритетність кожного платника заради суспільного блага та сталої стійкості надходжень на умовах добровільності сплати.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтування отриманих наукових результатів. Податкова система України довоєнного часу передбачала доповнюваність складових впливу на податки в умовах визначеної цілі податкової системи – наповнення бюджетів фінансовими ресурсами. Елементи податків при цьому залишалися практично незмінними та майже нечутливими до заходів податкового регулювання, що реалізовувалося по мінімуму, а система податкового адміністрування слідкувала за дотриманням податкового законодавства посередництвом активних механізмів податкового контролю (рис. 1). Саме такий категоричний підхід сформував доволі неефективну модель податкової системи, функціонування якої супроводжувалося низкою незмінних проблем, що поглиблювалися з року в рік.

---

[3] Dunkelberg W., Skorburg J. How Rising Tax Burdens Can Produce Recession. *Cato Policy Analysis*. 1991. № 148. P. 159–164.

[4] Вдовиченко А.М., Орос Г.В. Податкове навантаження і темпи економічного зростання в Україні: у пошуках раціонального співвідношення. *Економіка України*. 2014. № 8. С. 61–78.

[5] Modern issues in the tax system. Editor in charge: Liu Yucheng. URL: http://www.qstheory.cn/dukan/hqwg/2020-06/08/c_1126087580.htm (дата звернення 12.04.2022)

[6] Tax and fiscal policy in response to the Coronavirus crisis: Strengthening confidence and resilience: OECD Policy Responses to Coronavirus (COVID-19). 19 May 2020. URL: https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/tax-and-fiscal-policy-in-response-to-the-coronavirus-crisis-strengthening-confidence-and-resilience-60f640a8/ (дата звернення 11.05.2022)

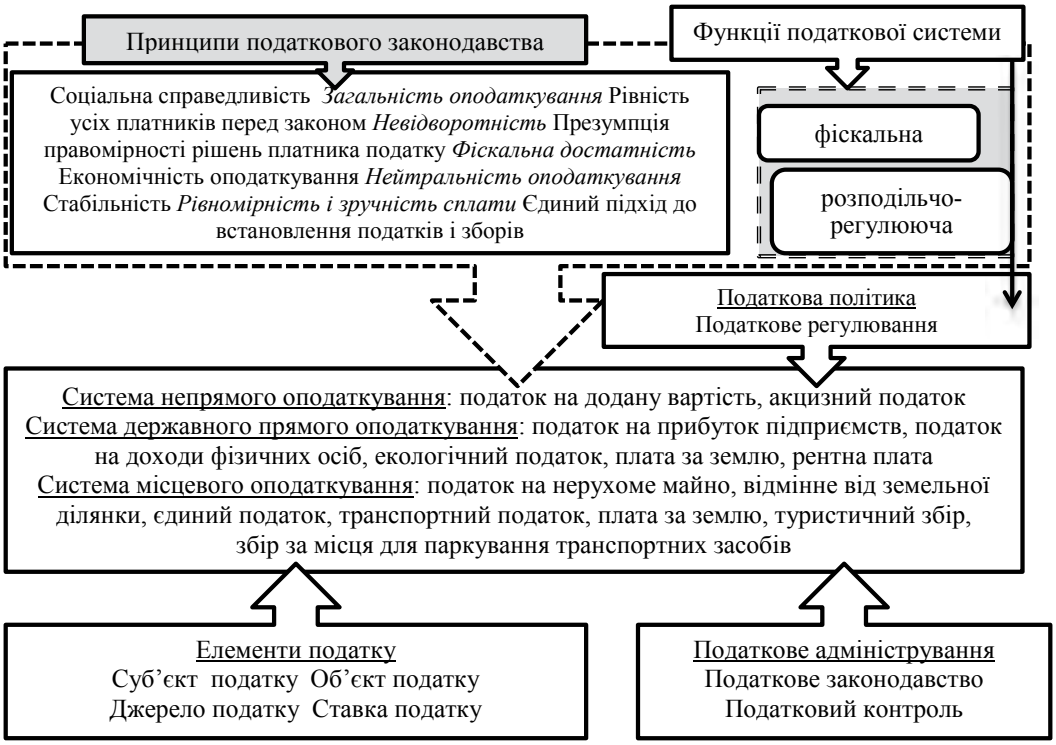

Рис. 1. Модель функціонування податкової системи України

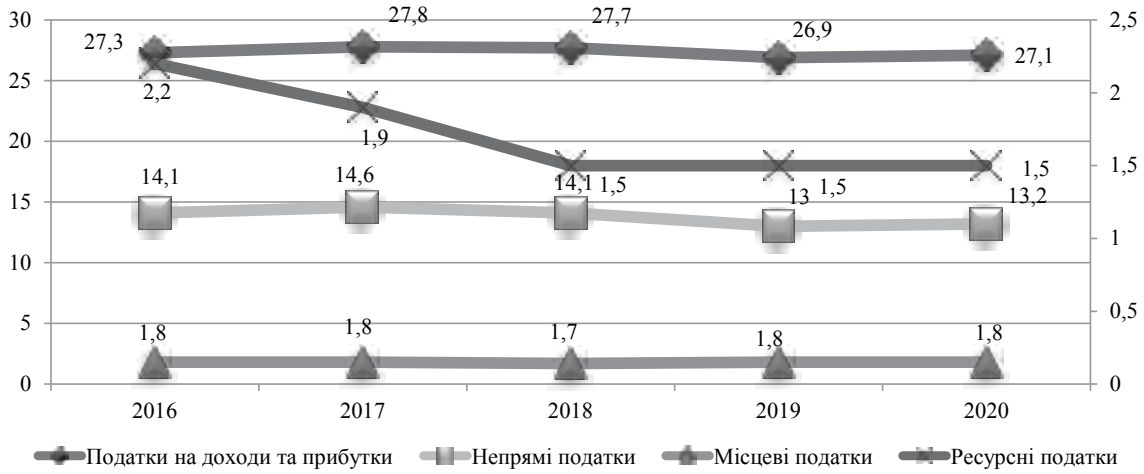

Рис. 2. Питома вага груп податків у ВВП України у 2016–2020 рр., %[8]

Першою і, мабуть, найвагомішою проблемою податкової системи України стала відсутність принципів оподаткування. Починаючи з 2010 року, у Податковому кодексі задекларовано принципи податкового законодавства7. Тобто фактично маємо відсутність основи, ключових цілей і критеріїв, за якими функціонує податкова система.

Ефективність реалізації податкової системи в економічному розвитку держави характеризують показники питомої ваги окремих груп податків і зборів у валовому внутрішньому продукті країни (рис. 2). Протягом у 2016–2020 рр. лідерство тримають прямі податки – на доходи фізичних осіб і на прибуток підприємств, які на кінець досліджуваного періоду демонструють незначне зниження, що перекривається вирівнювально-зростаючою тенденцією непрямих податків. Такі передумови є свідченням активізації інфляційних процесів за рахунок зниження ефективності виробництва.

Однією з передумов такої ситуації є зростання рівня податкового навантаження. В Україні в серед-

[7] Податковий кодекс України: закон України № 2755 у редакції від 26.04.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text (дата звернення 14.04.2022)

[8] Бюджет. Дані та аналітика. Статистичний збірник. Міністерство фінансів України. URL: https://mof.gov.ua/uk/statistichnij-zbirnik (дата звернення 25.04.2022)

ньому протягом 2016–2020 рр. рівень податкового навантаження на працю склав 10,5%[9], бюджетного – 27,3%, а загального – 38,0%.

Не менш вагомим чинником є частота та кількість змін до податкового законодавства. Протягом 2011–2015 рр. було внесено 101 поправку до Податкового кодексу, ще 54 – у 2016–2020 рр.[10]. Постійне коригування нормативно-правової бази призводить до неготовності платників вчасно відреагувати на них, наслідком чого є порушення у сфері оподаткування. Окрім того, така нестабільність податкового законодавства та множинність змін стимулює недовіру платників до влади, наслідком чого є девіантна поведінка. Як наслідок – сума загального податкового боргу протягом 2017–2021 рр. зросла на 50,8 млрд грн [11].

Виходячи з означеного, було проведено аналіз фіскальної ефективності податкової системи України у 2016–2020 рр., результати якого засвідчили:

1) зростання коефіцієнта виконання планових надходжень на 0,31 в.п., що свідчить про задовільний рівень податкового планування;

2) коефіцієнт еластичності, тобто здатність податкової системи оперативно реагувати на зміни, за нормативного значення ≥1, у 2016 р. становив 0,2, а у 2020 р. – 0,3 в.п., що доводить низьку здатність податків стабілізувати економіку у періоди спадів і кризи;

3) рівень перерозподілу ВВП через податкові надходження, що повинен стабільно зростати, продемонстрував зниження на 0,2 в.п.;

4) тенденцію до зниження відносно темпів зростання податкових надходжень Зведеного бюджету – на 0,2 в.п.;

5) показник висхідного коефіцієнту покриття видатків бюджету податками, що на кінець 2020 р. зафіксувався на рівні 71,2% з тенденцію до зниження протягом досліджуваного періоду на 6,7 в.п., є фактом зростання обсягів бюджетного дефіциту;

6) за досліджуваний період суттєво знизився – з 84,5% до 68,1% – коефіцієнт окупності податків, хоча його значення у перспективі має зростати;

7) незмінним, за умови обов'язкового зростання, залишався протягом 2016–2020 рр. коефіцієнт концентрації податкових надходжень у доходах Зведеного бюджету України – 0,83відсоткових пункти.

До початку воєнної агресії на території Україні, податкова система стрімко рухалася у напрямку фіскалізації й обмежень. Зокрема, з 1 січня 2022 року запрацював ПДВ на електронні послуги від нерезидентів фізичним особам і фізичним особам-підприємцям, які працюють без ПДВ[12], обговорювалася можливість додаткового оподаткування солодкої води[13](як шкідливого для здоров'я нації продукту),, озвучувалися думки щодо обмеження можливості для ФОП третьої групи єдиного податку співпрацювати з юридичними особами[14]. Аналіз бюджету на 2022 рік, за свідченням експерта Growford Institute, професора К. Швабія, дозволив його називати «бюджетом податкових диспропорцій», доказом чого є те, що *«…* Україна характеризується найменшим рівнем середньодушового доходу в Європі. Тобто, при найнижчій купівельній спроможності пересічного споживача, податки на споживання є найвищими. А рівень оподаткування капіталу більш як удвічі нижчий від середнього у країнах ЄС. Фактично на однаковому рівні з країнами ЄС відбувається оподаткування такого фактору виробництва як праця. Крім цього, в Україні утричі нижчий рівень оподаткування власності порівняно з країнами ЄС та у 24 рази нижчий рівень екологічного оподаткування»[15].

Наведені факти, що, звичайно, не можуть претендувати на повний і абсолютний перелік недоліків чинної у довоєнний час податкової системи, створили необхідне поле для обов'язкового перегляду як умов діяльності податкової системи в цілому, так і особливостей функціонування її складових зокрема. І перші зміни пріоритетів відбулися після початку воєнних дій: було прийнято низку законів, що коригували чинний податковий кодекс.

Зокрема, закон № 2118 від 07.03.2022 р. зафіксував зупинення перебігу строків, передбачених податковим та іншим законодавством, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи; запровадив всеохопний мораторій на податкові перевірки; звільнив від відповідальності за порушення податкового законодавства в період дії воєнного стану.

Також на законодавчому рівні було встановлено ставки акцизного податку на бензини моторні, важкі дистиляти та скраплений газ 0 євро за 1000 літрів і

[9] Пенсійний фонд України: офіційний веб-ресурс. URL: https://www.pfu.gov.ua (дата звернення: 13.03.2022).

[10] Іванишина О.С., Прокопенко І.А., Панура Ю.В. Удосконалення податкової системи як фактор підвищення фінансової безпеки держави. *Ефективна економіка*. 2021. № 4. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/4_2021/77.pdf (дата звернення 20.04.2022) DOI: 10.32702/2307-2105-2021.4.75

[11] Державна казначейська служби України: офіційний вебресурс. URL: treasury.gov.ua/ (дата звернення: 12.03.2022).

[12] Гайдай Ю. «Інтернет-податок» є в більшості країн, окрім Африки. Texty.org.ua. 07.12.2021. URL: https://texty.org.ua/fragments/105082/internet-podatok-isnuye-v-bilshosti-krayin-okrim-afryky-karta/ (дата звернення 20.04.2022)

[13] В Україні можуть запровадити додатковий податок на солодкі напої, бо вони надто шкідливі. Texty.org.ua. 13.01.2022. URL: https://texty.org.ua/fragments/105343/v-ukrayini-mozhut-zaprovadyty-dodatkovyj-podatok-na-solodki-napoyi-bo-vony-nadto-shkidlyvi/ (дата звернення 20.04.2022)

[14] Гетманцев хоче заборонити ФОПам 3-ї групи працювати з юрособами. Texty.org.ua. 20.01.2022. URL: https://texty.org.ua/fragments/105408/fop-obmezhat-mozhlyvist-pracyuvaty-z-yurydychnymy-osobamy/ (дата звернення 20.01.2022)

[15] Швабій К. Податкові диспропорції та доходи бюджету – 2022. *Бізнес Цензор.* 13.10.2021. URL: https://biz.censor.net/columns/3293768/podatkov_disproports_ta_dohodi_byudjetu2022 (дата звернення 20.04.2022)

ставки ПДВ з постачання на митній території України та ввезення на митну територію України сирих нафтопродуктів, бензинів моторних, важких дистилятів та скрапленого газу на рівні 7 %.

Законом № 2120 від 17.03.2022 р. було надано дозвіл на проведення під час дії воєнного стану камеральних перевірок у разі бюджетного відшкодування ПДВ і фактичних перевірок; платникам єдиного податку 1-ої та 2-ої групи надано право не сплачувати єдиний податок; запропоновано можливість переходу платників податків на систему сплати єдиного податку 3-ої групи зі ставкою 2%; надано податкові пільги для благодійників; спрощено правила формування податкового кредиту та реєстрації податкових накладних під час дії воєнного стану.

Закон № 2142 від 05.04.2022 р. звільнив від мита та ПДВ імпорт товарів, що ввозяться підприємствами, а також від митних платежів транспортних засобів, що ввозяться громадянами (за виключенням товарів, які мають походження з держави – агресора); дозволив за рішенням Кабінету міністрів України протягом періоду воєнного стану ввозити окремі категорії товарів без надання митникам дозвільних документі; призупинив реєстрацію платником ПДВ, для нових платників єдиного податку на час воєнного стану, замість анулювання, визначивши датою переходу на спрощену систему ту, що зазначена у заяві; пролонгував з трьох до шести місяців термін, протягом якого після війни необхідно подати звітність, яка не була подана; звільнив від ПДВ операції з ввезення товарів «спрощенцями» 1-3 груп, а також надав тимчасову пільгу з несплати податку на житлову нерухомість, розташовану на територіях бойових дій за 2021 та 2022 роки.

Законопроєктом 7232 було запропоновано запровадити посилене оподаткування для суб'єктів господарювання, економічно пов'язаних з країною-агресором.

Законопроєкт 7233 спрямований на зміну податкового періоду з квартального на місячний для подання платниками податків розрахунку сум доходу, нарахованого на користь платників податків – фізичних осіб.

Законопроєктом 7234 було визначено, що неприбуткова організація може надавати благодійну допомогу фізичним особам, які мешкають або мешкали на територіях, де проводились бойові дії, та/або вимушено покинули місце проживання через бойові дії; уточнено умови функціонування платників єдиного податку 2-ї групи на наданій у воєнний час пільговій основі; детальніше означено умови проведення перевірок, в тому числі – у разі втрати первинних документів[16].

Як бачимо, з боку керівництва України у секторі оподаткування зроблено низку важливих кроків. І найважливіше, що їх об'єднує – це активізація регулюючої і стимулюючої складових податкової системи, зокрема спрямованих на активізацію підприємницької активності та послаблення податкового тиску на суб'єктів господарювання.

Проте ці важливі кроки, зроблені наразі, можуть бути втрачені, якщо не будуть враховані по максимуму потенційні фактори впливу на ефективність функціонування податкової системи. До таких слід віднести три основні групи: поведінкову, економічну й організаційну.

Група поведінкових факторів ґрунтується переважно на усталених національних моделях, стереотипних сценаріях і типах економічної поведінки платників податків і їх очікуваннях, що втілюються за рахунок прийняття економічних рішень з метою досягнення необхідних психологічних ефектів. Економічна складова об'єднує компоненти, що сприятимуть економічному розвитку та сталому зростанню: оптимальний рівень податкового навантаження, стимулювання сфер і галузей виробництва з метою усунення структурних дисбалансів і забезпечення надходжень фінансових ресурсів до бюджету. Організаційні фактори мають вибудовуватися на основі врахування групи поведінкових з метою максимізації очікуваних економічних ефектів. Саме в такій послідовності має відбуватися вибудова нових векторів розвитку податкової системи України.

Відтак доцільною буде активізація наступних напрямів:

1. Першим кроком на шляху гармонізації податкової системи України у повоєнний час має стати формування національної податкової свідомості та податкових традицій серед платників податків. В основі зазначеної тези лежить підвищення рівня фінансової грамотності населення, посилення розуміння власної відповідальності кожного платника податків за розвиток держави та регіону і громади, де цей платник проживає. Обов'язковим є встановлення причинно-наслідкових зв'язків: «сплата податків → достаток і процвітання» та «ухилення від оподаткування → покарання, занепад», що можливо втілити шляхом активної соціальної реклами, масових роз'яснень тощо.

2. Відновлення соціальної справедливості в оподаткуванні. При цьому увагу слід зосередити не лише на оподаткуванні праці та доходів фізичних осіб, а й на діяльності підприємств. З даної позиції, перш за все, доцільним є повернення до прогресивної шкали ставок податку. І водночас слід зафіксувати на державному рівні діючі соціальні складові, зокрема, неоподатковуваний мінімум (для фізичних осіб – на рівні прожиткового мінімуму, для юридичних – мінімально допустимий рівень прибутку

[16] Бережна Т., Ратушна А. Дайджест всіх податкових змін під час війни. VKP.ua. Tax Advisor. 14.04.2022. URL: https://vkp.ua/publication/daydzhest-vsikh-podatkovikh-zmin-pid-chas-viyni (дата звернення 17.04.2022)

(фінансового результату), що не буде оподатковуватися), а також, з урахуванням вищезазначеної пропозиції, варто переглянути систему пільг.

3. Однозначним і обов'язковим має стати акцентування на ролі держави в економічному житті кожного з громадян як інституту, що допомагає втілювати спільні цілі та пріоритети. Для цього слід створити прозорий і зрозумілий механізм функціонування податків, відкриту та доступну інформацію щодо потреб (видаткова частина бюджету – державного, місцевих) і наявних ресурсів та можливостей (доходи), з висвітленням особистої участі кожного у них. Така відкритість сприятиме не лише відновленню довіри платників до держави, а й дозволить усвідомити наслідки порушень у сфері податкового законодавства.

Висновки

Функціонування податкової системи України протягом усього періоду незалежності повсякчас викликало багато заперечень і неузгоджень. При цьому вектори її розвитку завжди були сталими: прихована фіскалізація та посилення податкового тиску з пом'якшеними умовами оподаткування для окремого кола платників. Активні зміни почалися лише у період воєнних дій, коли, на фоні спадних економічних тенденцій, викликаних пандемією COVID-19, українська влада почала прислухатися до загальносвітових тенденцій: перехід від податкової політики тиску до заходів податкового стимулювання та підтримки бізнесу.

Наразі вибудовуються нові вектори гармонізації податкової системи України. І серед них пріоритетність варто надати активізації поведінкових факторів впливу, які, на підйомі рівня національної свідомості, здатні створити нове українське економічне диво. Адже за умови усвідомлення платниками податків залежності власного добробуту від рівня економічного розвитку держави, за допомогою м'яких поштовхів інструментами соціальної, економічної і організаційної сфер, можливо сформувати нову модель економічної поведінки, а відтак і нову модель податкової системи.

Інформація про автора:

Барабаш Леся Віталіївна,
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри фінансів, банківської справи та страхування
Уманський національний університет садівництва
1, вул. Інститутська, м. Умань, 20301, Україна

Information about the author:

Barabash Lesia Vitaliivna,
PhD in Economics,
Associate Professor at the Department of Finance, Banking and Insurance
Uman National University of Horticulture
1, Institutska str., Uman, 20301, Ukraine

DOI

ВПЛИВ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ НА ТУРИЗМ В УКРАЇНІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РОЗВИТКУ В МАЙБУТНЬОМУ

Барвінок Н. В., Барвінок М. В.

Вступ

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сьогодні туризм набув великого значення для світової економіки, ставши однією з провідних галузей сучасного світового господарства, яка забезпечує близько 10% внеску у світовий валовий продукт[1]. На розвиток туризму крім внутрішніх факторів (процеси попиту, сигментація ринку, координація діяльності, реклама, працівники, сезонність тощо) впливають і зовнішні (геополітичні, економічні, соціально-демографічні, науково-технічні)[2], серед яких, варто звернути увагу на геополітичні чинники (політичні перевороти, терористичні атаки, військові конфлікти)[3], від яких залежить динаміка і розподіл туристичних потоків.

Враховуючи те, що Україна на пострадянському просторі поступово почала відновлювати свою туристичну діяльність, використовуючи туристично-рекреаційний потенціал навіть не в повному обсязі, кількість туристичних потоків з кожним роком збільшувалась[4]. Перешкодою такому розвитку стали саме геополітичні чинники – початок російсько-української війни у 2014 р. та розгортання повномасштабних бойових дій у 2022 р., що призвело до зменшення, а в деяких регіонах зникнення, туристичних потоків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток туризму та вплив на нього геополітичних чинників в різні часи досліджувались та висвітлені у працях провідних закордонних та вітчизняних вчених. Зокрема, першою, хто звернув увагу на геополітичні чинники розвитку туризму є професорка політології університету штату Канзас Лінда Ріхтер. Геополітичні аспекти розвитку туризму мають відображення у дослідженнях Р. Батлера та В. Сантикул, П. Бернса та М. Новеллі, О. Муфакарі та Я. Келлі, С. Вебстера та С. Іванової. Важливе місце займають дослідження М. Матревеллі та Д. Тимоти, в яких висвітлено вплив війни 2008 р. на туризм в Грузії, І. Шамари та М. Савченка, де висвітлено вплив політичної нестабільності та війни в Сирії на розвиток туризму. У дослідженнях Л. Ткачук. Л. Бондаренко, І. Гурської та З. Герасимів, А. Парфіненко висвітлено розвиток туризму в Україні в умовах геополітичної нестабільності. У працях Зейд А. Кассухи, А. Романової наведено шляхи виходу із кризи туристичної індустрії у післявоєнний час.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на широке висвітлення в науковій літературі впливу геополітичних чинників на розвиток туризму у світі спостерігається недостатнє вивчення туристичної сфери України в умовах російсько-української війни та перспективи її розвитку в післявоєнний період.

Формулювання цілей (постановка завдання). Зважаючи на вище наведене, варто детальніше дослідити вплив геополітичної нестабільності, а саме, російсько-української війни, на внутрішні та міжнародні туристичні потоки на території України, туристично-рекреаційний потенціал країни та перспективи і шляхи розвитку туристичної сфери України у післявоєнний період.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вплив російсько-української війни на міжнародні туристичні потоки в Україні. Міжнародний туризм масово почав розвиватись у XX ст. і найшвидших темпів розвитку набрав переважно у країнах, де створювались належні економічні та організаційні умови. В Україні зростання попиту на туристичні послуги та динамічність сучасної економіки спричинили появу та посилення надзвичайної конкуренції на міжнародному туристичному ринку[5].

Для розвитку міжнародного туризму необхідні певні умови та розвинута матеріально-технічна база. Оцінюючи конкурентоспроможність країн на ринку міжнародного туризму, враховуються: стан політико-правової бази регулювання сфери міжнародного туризму в країні; тенденції бізнес-середовища та розвиток туристичної інфраструктури; ресурсний потенціал[6].

Основною одиницею виміру обсягів туристичної діяльності є турист, а рівень розвитку туризму

[1] UNWTO: офіційний сайт. URL: https://www.unwto.org/.

[2] Гурська І. С., Герасимів З. М. Фактори розвитку туристичного бізнесу в умовах ринку. *Агросвіт*. 2019. № 20. С. 88–92. DOI: 10.32702/2306-6792.2019.20.88.

[3] Парфіненко А. Ю. Міжнародний туризм в Україні: геополітичні аспекти глобального явища. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2015. Вип. 126 (частина І). С. 12-23.

[4] Туристичний барометр України. Київ. 2020. URL: http://www.ntoukraine.org/assets/files/ntou-barometer-2020.pdf.

[5] Бондаренко Л. А. Міжнародний туризм в Україні: проблеми та перспективи подальшого розвитку. *Ефективна економіка.* 2016. № 11. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5289.

[6] Темник І.О. Умови та чинники розвитку міжнародного туризму. *Ефективна економіка.* 2011. № 3. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=499.

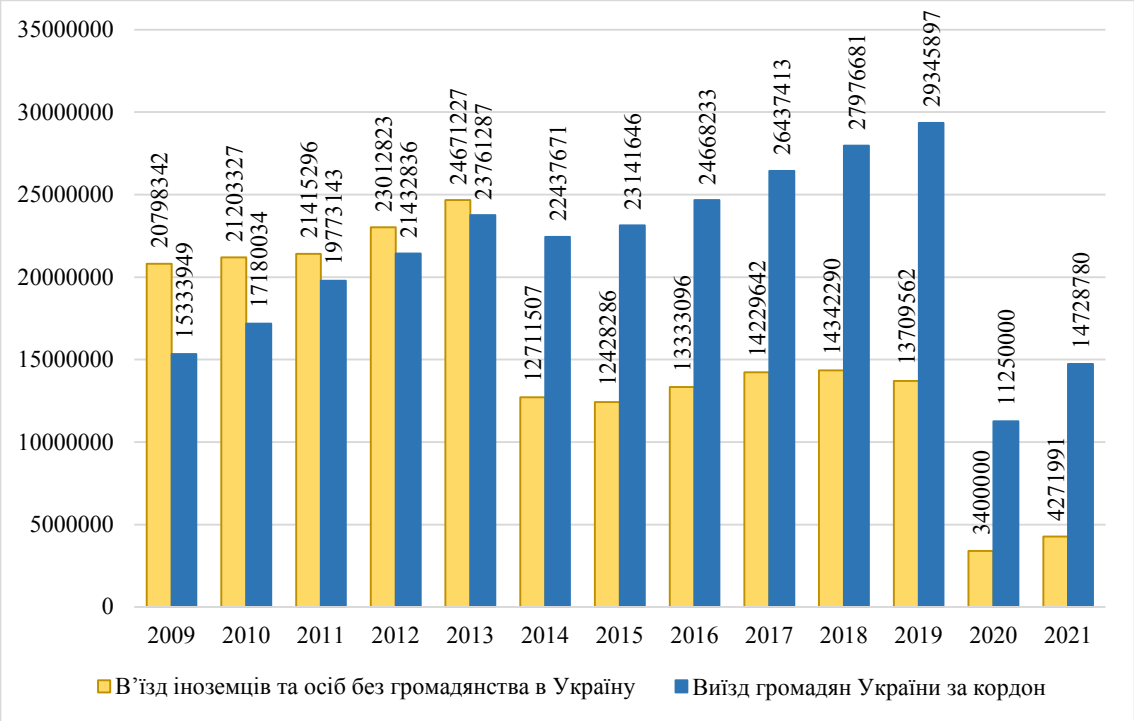

Рис. 1. В'їзні та виїзні туристичні потоки у 2009-2021 рр. в Україні (осіб)

Джерело: складено автором за даними[9,10,11]

в країні або регіоні виражається туристичними потоками[7]. **Міжнародний туристичний потік (турпотік)** – це постійне прибуття туристів у країну або виїзд туристів за кордон за певний період часу. Обсяг міжнародних турпотоків залежить від ряду глобальних безпекових факторів, що можуть загрожувати туристичній діяльності, до яких відноситься і геополітична нестабільність в країнах (політичні перевороти, терористичні атаки, військові конфлікти)[8].

У постраданській Україні було переглянуто рекреційно-туристичний потенціал зі сторони соціально-економічного розвитку країни, що в подальшому сприяло формуванню сталих міжнародних турпотоків. Збільшення потоків в'їзного туризму засвідчило туристичну привабливість України для туристів з інших країн.

Це сприяло відновленню підприємств туристичної сфери, створенню десятків тисяч робочих місць, виходу на міжнародний туристичний ринок. Впродовж 2000–2013 рр., приймаючи близько 25 млн. іноземних туристів на рік, Україна ввійшла до ТОП-10 провідних туристичних дестинацій світу та перетворилася на впливового реципієнта міжнародних відвідувачів.

Докорінні зміни у структурі та кількості міжнародних турпотоків в Україні відбулися у 2014 р., що було спричинено початком російсько-української війни та рядом негативних наслідків, до яких вона призвела. Це чітко прослідковується з аналізу статистичних даних UNWTO та Державної прикордонної служби (рис. 1).

Починаючи з 2014 р. відбулося значне зменшення кількості міжнародних турпотоків, причиною чому стала напружена політична ситуація в країні – Анексія Криму та події на сході і півдні України спричинили негативні зміни в структурі та об'ємах в'їзних і виїзних турпотоків[12]. Анексія Криму призвела до втрати близько 30% рекреаційно-туристичного потенціалу, а відповідно, частина іноземних туристів, яка надавала перевагу відпочинку біля моря, змушена була обирати іншу країну або відмовитися від такого виду відпочинку взагалі[13].

[7] Дяченко Л. П. Економіка туристичного бізнесу. К.: Центр учбової літератури, 2007. 224 с. URL:https://tourlib.net/books_ukr/dyadechko24.htm.

[8] Барвінок Н. Вплив глобальних безпекових факторів на розвиток міжнародного туризму в Україні. *Věda a perspektivy.* 2022. № 4 (11). с. 139-151. https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-4(11)-139-151.

[9] UNWTO: офіційний сайт. URL: https://www.unwto.org/.

[10] Туристичний барометр України. Київ. 2020. URL: http://www.ntoukraine.org/assets/files/ntou-barometer-2020.pdf.

[11] Державна прикордонна служба України: офіційний сайт. URL: psu.gov.ua/ua/news/2020-y-Kudi-podorozhuvali-naychastishe-ukrainci-zvidki-pribuvali-inozemci/.

[12] Ангелко І. Сучасний стан та перспективи розвитку туристичної галузі в Україні. *Український соціум*. 2014. № 2 (49). С. 71–79.

[13] Мірела, М. Геополітичні аспекти розвитку міжнародного туризму в Україні. *Геополітика України: історія і сучасність*. Ужгород : ДВНЗ «УжНУ», 2016. Вип. 2 (17). С. 257-273. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/22537.

З рисунка 1 бачимо, що впродовж 2009–2013 рр. кількість міжнародних турпотоків стабільно збільшувалась, а вже у 2014 р. кількість в'їзних туристів знизилась на 48,48%, а виїзних – на 5,57%. У 2015 р. ситуація ще погіршилась, коли Україну відвідало рекордно низька кількість іноземних туристів, знизившись ще на 2,23%. Кращою стала ситуація із виїзними туристами, кількість яких збільшилась на 3,14%.

Починаючи з 2016 по 2019 рік включно ситуація щодо міжнародних турпотоків покращувалась, особливо, що стосується виїзних, які підвищувались у порівнянні з попередніми роками: у 2016 році – на 6,60%, у 2017 – на 7,17%, у 2018 – на 5,82%, у 2019 – на 4,89%. Кількість виїзних туристів досягла та перевищила позначку, зафіксовану перед початком російсько-української війни, сягнувши рекордної кількості у майже 30 млн осіб.

Кількість в'їзних туристів також стабільно підвищувалась, але лише до 2018 року: у 2016 році – на 7,28%, у 2017 – на 6,72%, у 2018 – на 0,80%. У 2019 році їх кількість знову зменшилась на 4,41%, так і не досягнувши кількості, яка була перед початком російсько-української війни. Така різниця між кількістю в'їзних та виїзних турпотоків пов'язана із їх кардинальним розривом у 2014 р., коли в'їзних туристів було рекордно мало.

До таких змін у кількості міжнародних турпотоків призвели початок російсько-української війни у 2014 р. та фінансова і геополітична криза, яка виникла внаслідок цього. Антиреклама України, як країни з нестабільною геополітичною ситуацією, яка виникла на міжнародному туристичному ринку, зіграла першочергову роль у зменшенні кількості в'їзних туристичних потоків у цей період. Більшість туристів, обираючи місце для відпочинку, керуються фактором безпеки та стабільності країни.

Також зменшився турпотік з країни-агресора. Якщо у 2013 р. на росію припадало 41,6% в'їзного турпотоку, то у 2014 р. цей показник знизився до 18,6%[14].

У 2020 та 2021 рр. на структуру та кількість турпотоків в Україні більшою мірою мала вплив світова криза спричинена поширенням пандемії Covid-19 та введення карантинних обмежень. Тому прослідкувати та проаналізувати вплив російсько-української війни в цей період стає неможливим.

Повномасштабне вторгнення росії на територію України 24 лютого 2022 року поставило під загрозу не лише туризм на теренах України, але і міжнародний сектор подорожей, який щойно почав відновлюватись від втрат, викликаних пандемією Covid-19. Туристичний сектор, що почав впевнено відновлюватись у січні 2022 р., значно звузив можливості для повномасштабного зростання вже в березні 2022 р.

Під загрозу потрапив як в'їзний туризм в Україні, так і виїзний. До причин, що стали перешкодою розвитку в'їзного туризму на сьогоднішньому етапі розвитку подій належать:

– воєнні дії на території Україні, що несуть небезпеку не лише для туристів, але і для всього населення України, особливо в місцях окупації та ведення активних бойових дій;

– втрата значної частини туристично-рекреаційних ресурсів (історичних пам'яток, пам'яток культури, архітектури, релігійно-туристичних об'єктів, природно заповідного та лікувально-оздоровчого фонду) у зв'язку із їх повним або частковим руйнуванням внаслідок бойових дій або із розміщенням в зонах окупації чи бойових дій;

– руйнування інфраструктури в районах проведення активних бойових дій (заклади розміщення, заклади харчування, заклади розваг тощо);

– закриття повітряного простору для цивільної авіації;

– порушення логістики на території України, що пов'язано або із руйнуванням шляхів сполучення або із розміщенням окупаційних військ на шляхах сполучення;

– розміщення окупаційних військ на території областей, що є важливими туристичними центрами в Україні;

– значна втрата трудових ресурсів, що пов'язано із виїздом персоналу за кордон, переміщенням персоналу в інші регіони України або задіянням персоналу у воєнних діях.

Отже, російсько-українська війна спричинила помітне зменшення міжнародних туристичних потоків, до чого призвели ряд пов'язаних з війною факторів, де перше місце займає безпека туристів, яку на сьогоднішній день Україна гарантувати не може.

2. Вплив російсько-української війни на внутрішній туризм України

Внутрішній туризм – це тимчасовий виїзд чи подорож усередині своєї країни громадян та осіб, що постійно проживають в межах своєї країни, без заняття оплачуваною діяльністю в місці тимчасового перебування на території країни з місць свого постійного проживання для відпочинку, задоволення пізнавальних інтересів, занять спортом тощо.

Проаналізувати статистичні показники щодо внутрішнього туризму в Україні важко, причому показники не завжди є достовірними, адже багато громадян займаються організацією туризму самостійно, не звертаючись до турагенств чи туроператорів. Статистичні дані показують кількість туристів, що звертались у турагентства чи до туроператорів щодо організації туризму.

[14] Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua.

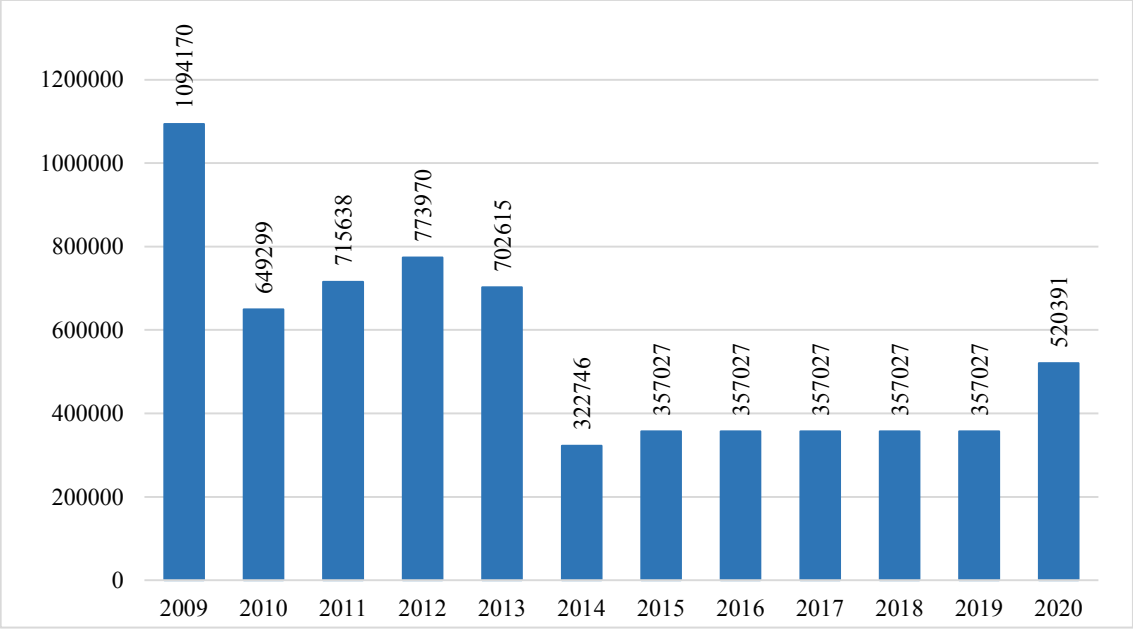

Рис. 2. Кількість внутрішніх туристів обслугованих туроператорами та турагенствами у 2009–2020 рр. (осіб)

Джерело: складено автором за даними[15]

Все ж щодо статистичних показників, то бачимо, що кількість внутрішніх туристів в Україні також істотно змінилась із початком російсько-української війни у 2014 р. (рис. 2). Знову ж причиною таких змін стали політична та економічна нестабільність, анексія Криму, воєнні дії на територіях Донецької та Луганської областей, що негативно позначилось на сфері туризму.

Починаючи з 2009 р. кількість внутрішніх туристів поступово зменшувалась та коливалась в межах 700 тис осіб за рік, проте це було більше пов'язано з появою можливостей організувати свій відпочинок за кордоном. Починаючи з 2014 р. кількість внутрішніх туристів різко зменшилась на 54,06% і трималась на такому рівні аж до 2020 р. (рис. 2). У 2020 р. кількість внутрішніх туристів підвищилась на 45,76%, причиною чому послугували карантинні обмеження у зв'язку із поширенням Covid-19 та закриттям кордонів, тому туристи почали відпочивати та подорожувати територією України.

Зменшення кількості внутрішніх туристів із початком російсько-української війни у 2014 р. більшою мірою пов'язано з анексією Криму, адже велика частина українського населення обирали Південний берег Криму для літнього відпочинку та подорожували територіями півострова. У зв'язку із ситуацією, що виникла, любителі такого туризму віддали перевагу відпочинку у країнах зі схожими природніми умовами та краєвидами – Болгарія, Грузія тощо. Це в свою чергу негативно вплинуло і на рівень доходів в державний бюджет, які Україна отримувала від внутрішнього туризму.

Широкомасштабні воєнні дії, що розпочала росія 24 лютого 2022 року у російсько-українській війні внесли свої корективи в організацію та діяльність внутрішнього туризму та у структуру внутрішніх турпотоків України. За офіційними даними 7,7 млн. осіб станом на квітень місяць зареєструвалися як внутрішньо-переміщені[16]. Також варто врахувати, що значна частина населення переїхала із місць постійного проживання, що розташовані в небезпечних зонах, але не зареєструвались як внутрішньо-переміщенні особи. Для надання місць розміщення осіб, що є внутрішньо-переміщеними, задіяні різного роду туристичні комплекси, готелі, гуртожитки тощо, для харчування – заклади харчування, що пов'язані із туристичним бізнесом.

На сьогоднішній день, навіть не дивлячись на воєнні дії, внутрішній туризм все ж функціонує, адже у відносно безпечних регіонах країни можна відвідувати туристичні об'єкти, музеї, заклади відпочинку тощо. Крім того в цих же регіонах інфраструктура розвинена на відносно високому рівні, а логістика зазнала менших відхилень від звичної діяльності.

Війна змусила людей вимушено «подорожувати» країною, особливо в західні області України. У відносно безпечних областях країни туристичним середовищем розроблені екскурсійні тури, які є безкоштовними для тих, хто залишив свої будинки через війну. На заході України у екскурсії закладена

[15] Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua.

[16] Слово і діло. URL: https://www.slovoidilo.ua/2022/04/21/novyna/suspilstvo/vijna-rosiyeyu-kozhen-shostyj-ukrayinecz-stav-pereselencem.

історична складова для того, щоб краще пояснити людям ті періоди, які пережила Україна, колись завойована комуністами. Наприклад, екскурсоводи розповідають про такі самі звірства в 1939-41 роках, які зараз ми бачили в Бучі, Ірпені, Маріуполі, Харкові та інших містах і селах[17].

Також, важливо зазначити, що тури, які вже проводяться на заході країни, передбачають наявність за маршрутом бомбосховищ та захисту при повітряній тривозі, що на сьогоднішній день є дуже актуальним, адже війна ще триває[18]. Голова Державного агентства розвитку туризму (ДАРТ) Мар'яна Олеськів наголошує, що після війни туризм зміниться, зміниться підхід до містобудування, необхідно буде враховувати на туристичних об'єктах моменти з укриттями, у музеях мають з'явитися повноцінні плани евакуації цінностей і т.д[19].

Ситуація, що склалася сьогодні у південних областях України не така гарна, адже сезонний літній туризм на берегах Чорного і Азовського морів буде неможливим цього року. Навіть, якщо в цій місцевості вже зараз припиняться бойові дії, територія буде небезпечною для відвідування туристами, а на відновлення інфраструктури, логістики, зруйнованих туристично-рекреаційного, природно-заповідного, лікувально-оздоровчого фондів та морального стану людей потрібно буде час та значні затрати ресурсів. Також, на очищення території від боєприпасів, зброї та небезпечних об'єктів потрібен час.

Не краща ситуація склалася і в північних і східних областях України, що постраждали від повномасштабного воєнного вторгнення росії на територію України, адже інфраструктура, шляхи сполучення, логістика туристичні об'єкти цих областей зруйновані. Крім того, турпотоки не зможуть відновлюватись до повного припинення воєнних дій, що пов'язано із безпековими факторами, які займають важливе місце в організації туризму.

3. Вплив російсько-української війни на туристично-рекреаційний потенціал України

Туристично-рекреаційний потенціал території формують ті ресурси, які на сьогоднішній день використовуються, а також ті, які через низку об'єктивних соціально-економічних причин недоступні, але можуть бути використані за певних умов. Туристично-рекреаційний потенціал включає два поняття, які нерозривні та взаємодоповнюють одне одного: рекреаційний потенціал, як природну складову, тобто ступінь здатності території позитивно впливати на фізичний, психічний та соціально-психологічний стан людини під час відпочинку, та туристичний потенціал – культурно-історичну спадщину – як антропогенну складову, а також певні ландшафтні комплекси, де відбувається туристична діяльність, знаходяться окремі природні або антропогенні туристичні об'єкти, які відвідуються туристами, зокрема музеї, пам'ятки культури, архітектури, археології, традиції населення, народні промисли тощо[20].

Туристично-рекреаційний потенціал України змінився ще з часів початку російсько-української війни у 2014 р., адже анексія Криму та воєнні дії в Донецькій та Луганській областях призвели до неможливості використання туристично-рекреаційних ресурсів цих територій.

Втративши доступ до Криму Україна втратила на той час 30% туристично-рекреаційного потенціалу країни. Крим приваблював туристів передусім субтропічним кліматом на Південному березі у вузькій смузі шириною 2-8 км тягнеться від мису Айя до мису Іллі. Також туристів приваблювали гори вкритий лісами, що являють собою зовсім інший природний комплекс, відмінний від узбережжя як за своїми кліматичними умовами, так і за складом місцевої флори [21]. Також до природного туристично-рекреаційного потенціалу Крим відносяться річки, водоспади, що були об'єктами туристичної уваги (Учансу та Джур-Джур), понад 50 солоних озер, лікувальні грязі та лікувальні джерела. Безперечно, найголовнішим рекреаційно-туристичний ресурс Криму – море та Південний берег, які приваблювали тисячі туристів у рік.

Серед об'єктів природно-заповідного фонду, які стали недоступними, є ландшафні парки, парки-садово-паркового мистецтва, дендропарки, а також Мис-Мартьян, Казантипський та Карадазький природні заповідники, Нікітський ботанічний сад, Ялтинський гірсько-лісовий природний заповідник. Крім того, територія Криму багата унікальними пам'ятками античного, середньовічного та більш нових часів: фортифікаційні, культові споруд, палацові комплекси, особняки, які займали важливе значення в туристично-рекреаційному потенціалі в регіону. Особливе місце між туристично-рекреаційними ресурсами займає Велика ханська мечеть та мертве місто Чуфут-Калє, які пов'язані з історією татар та караїмів.

Багатство Донецької області туристично-рекреа-

[17] Інтерфакс-України. URL: https://ua.interfax.com.ua/news/general/826786.html.

[18] Бізнес. URL: https://biz.nv.ua/ukr/markets/turizm-pid-chas-viyni-populyarni-ob-yekti-ta-marshruti-ukrajini-obladnayut-bomboshovishchami-50236642.html (дата звернення: 19.04.2022).

[19] Інтерфакс-України. URL: https://ua.interfax.com.ua/news/general/826786.html.

[20] Оцінка туристично-рекреаційного потенціалу регіону : монографія / за заг. ред. В. Г. Герасименко. Одеса: ОНЕУ, 2016. 262 с.

[21] Панкова Є.В. Туристичне краєзнавство: навчальний посібник. К.: Альтерпрес, 2003. 352 с. URL: https://tourlib.net/books_ukr/pankova8.htm.

Таблиця 1

Туристично-рекреаційний потенціал областей, що частково знаходять під окупацією або розташовані поблизу

Область	Об'єкти природно заповідного фонду	Історичні та пам'ятки архітектури	Значущі об'єкти
Миколаївська	89 територій, в т.ч. частина Чорноморського біосферного заповідника.	3,3 тисячі пам'яток, у тому числі 143 пам'ятки, 3 музеї з 8 відділами та історико-археологічний заповідник «Ольвія».	Сприятливий клімат, піщані пляжі уздовж Чорноморського узбережжя, джерела мінеральних вод, лікувальні грязі.
Херсонська	69 територій та об'єктів природно-заповідного фонду, 2 біосферні заповідники -Асканія-Нова ім. Ф.Е. Фальц-Фейна і Чорноморський.	5,9 тис пам'яток, з них 143 входять до Державного реєстру національного надбання, 3 музеї з 6 філіалами і відділами.	Чорноморське і Азовське узбережжя в межах області (>200 км).
Запорізька	299 територій та об'єктів природно-заповідного фонду, частина відділу українського степового заповідника «Кам'яні Могили»	6,8 тис пам'яток, в тому числі 25 пам'яток архітектури і містобудування, 3 заповідники, 16 музеїв із 2 відділами. Національний заповідник «Хортиця»	Сприятливі кліматичні умови, узбережжя Азовського моря.
Одеська	92 природно-заповідні території, в тому числі заповідник Дунайські плавні, пам'ятки природи – Михайлівський яр і Одеські катакомби, ботанічний сад Одеського університету.	7,4 тисяч пам'яток, з яких 1440 – пам'ятки містобудування і архітектури. 3 музеї з 7 філіалами і відділами, в тому числі перший в Україні музей – музей старожитностей в Одесі.	о. Зміїний площею 1,5 км^2. Сприятливі кліматичні умови, численні пляжі (>300 км), лікувальні грязі, джерела мінеральних вод.
Харківська	135 територій та об'єктів природно-заповідного фонду.	Загальна кількість пам'яток складає 2535 одиниць, 15 державних музеїв і заповідників.	Мінеральні джерела, курорти Березівські мінеральні води і Рай-Оленівка.

Джерело: складено автором за даним[22]

ційними ресурси, частина з яких стала недоступними для туристів у зв'язку з початком російсько-української війни у 2014 р., а від початку повномасштабного вторгнення – всі, представлене природно-заповідним фондом, історико-архітектурною спадщиною тощо. В області наявні 70 територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальною площею 17,7 тис га, до яких відносяться два філіали Українського степового заповідника – Хомутівський степ та Крейдяна флора. До рекреаційних ресурсів області належать морське узбережжя, м'який клімат, лікувальні грязі (слов'янські солоні озера Ріпне, Сліпне, Вейсове) До основних рекреаційних центрів відносяться Маріуполь, Слов'янськ, Слов'яногірськ, спелеосанаторій м. Соледара. В Донецькій області на державному обліку перебуває 4,2 тисячі пам'яток, з них – 75 належить до архітектурної спадщини. Також в області 19 музеїв із 2 філіалами та багато інших об'ктів, які є носіями історії та культури України.

Що стосується Луганської області, то тут розташовано 87 територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальною площею 6,5 тис га, в тому числі Луганський заповідник із відділами Провальський степ, Стрілецький степ, Станично-Луганський відділ. Серед пам'яток природи комплексна Айдарська тераса, геологічна тераса Конгресів яр, парки Гостра могила і Дружба. Найважливішою складовою природних рекреаційних ресурсів є мінеральні води, основними рекреаційними вузлами є Кремінський, Старобільський та Ново-айдарський.

Масштаби втрат та руйнацій у 2022 р. від війни точно порахувати ще не можливо, адже частина території знаходиться під окупацією, а на значній частині ведуться бойові дії. Проте, втрати можна передбачити, адже станом на квітень місяць 2022 р. частина територій Миколаївської, Херсонської, Запорізької, Харківської областей знаходяться під окупацією, де ведуться бойові дії (Донецька і Луганська – ще з 2014 року), Одеська область та частина інших наближені до зони бойових дій. Тому на цих територіях, які також є багатими на туристично-рекреаційні ресурси (табл. 1), туристична діяльність є неможливою.

Про деякі руйнації рекреаційно-туристичних

[22] Панкова Є.В. Туристичне краєзнавство: навчальний посібник. К.: Альтерпрес, 2003. 352 с. URL: https://tourlib.net/books_ukr/pankova8.htm.

Таблиця 2

Постраждалі туристичні об'єкти внаслідок воєнних дій

Області	Музеї
Київська	Історико-краєзнавчий музей Марії Примаченко
Донецька	Маріупольський художній музей ім. Куїнджі
Чернігів	Музею Українських старожитностей Василя Тарновського, вистояв під обстрілами 1918 та 1919 рр. та під час Другої світової війни
Запорізька	Пограбовано музей-садибу Попових
Харківська	Історико-краєзнавчий музей м. Охтирка
	Монумент XX століття – колишній кінотеатр імені Щорса
	Храми
Житомирська	Дерев'яна церква Різдва Пресвятої Богородиці (1862 р.)
	Покровська церква (1872 р.)
Донецька	Святогірська Свято-Успенська Лавра (XVII – XVIII ст.)
	Христо-Різдвяний кафедральний собор
Київська	Георгіївська церква у Заворичах (1873 р.)
Чернігів	Іллінська церква (XI – XII ст.)
	Успенський Єлецький монастир (1060 р.) заснований князем Святославом Ярославичем
Харків	Успенський собор (XVIII ст.)
	Театри і концертні зали
Донецька	Маріупольський драматичний театр
Харківська	Будівля вокзалу в Охтирці, яка пережила 1943 р.
Дніпро	Дніпровський будинок органної та камерної музики
	Історичні будівлі
Харків	Будинок Слово, куди заселили українських митців, які згодом стали представниками Розстріляного Відродження
	Бібліотека ім. Короленка
	Будинок №8 на вулиці Свободи у Харкові
	Будинок №3 на площі Конституції у Харкові
	Будинок «Слово» у Харкові
Суми	Сумський кадетський корпус
	Сумська духовна семінарія
Київ	**Меморіальний комплекс**
	Бабин Яр

Джерело: складено автором за даним[23,24]

ресурсів на сьогоднішній день вже відомо, особливо на тих територіях, які звільненні від окупаційних військ або повідомлено про їх руйнування (табл. 2).

Отже, туристично-рекреаційний потенціал України є надзвичайно багатим і сприятливим для розвитку туризму. Але російсько-українська війна стоїть на заваді використання його в повному обсязі та призводить руйнацій туристично-рекреаційних ресурсів – пам'яток культури, архітетури, історичних пам'яток, природно-заповідного фонду і т.д.

4. Перспективи розвитку туризму після закінчення російсько-української війни

Вищенаведені факти свідчать про надзвичайні випробування, які постають перед туристичною сферою в Україні, та і перед всією економікою країни загалом. Однак у світі є багато прикладів, коли після масштабних воєнних дій країни швидко відновлювалися та з новими силами розвивали туризм на своїх територіях. Це пов'язано з тим, що воєнні дії, збройні конфлікти, тероризм і таке інше впливає на створення нової спадщини та сприяють розвитку «туризму пам'яті», який ґрунтується на вшануванні пам'яті всіх, хто постраждав внаслідок воєнного вторгнення.

Наприклад, конфлікт у Боснії та Герцеговині, що тривав у 1992–1995 рр., після завершення у 1995 рр. за офіційними даними давав приріст турпотоків у країну до 24% щорічно, а Всесвітня організація

[23] Драмтеатр у Маріуполі і не тільки. Які пам'ятки української культури постраждали через вторгнення Росії. URL: https://nv.ua/ukr/art/kulturni-pam-yatki-yaki-zruynuvali-rosiyski-okupanti-pid-chas-viyni-v-ukrajini-spisok-z-foto-50226298.html.

[24] Велике руйнівництво: культурні втрати України під час війни. URL: https://lb.ua/culture/2022/03/25/510869_velike_ruynivnitstvo_kulturni.html.

туризму прогнозувала, що до 2020 р. Боснія і Герцеговина посяде третє місце у світі за темпами розвитку туризму. У 2010 р. Сараєво було в топ-10 міст для відвідування від путівника Lonely Planet. У 2019 р. загальний вклад туризму в економіку Боснії та Герцеговини складав 10,5%[25]. Причиною такого розвитку стала цікавість туристів до наслідків війни і руйнацій та вшанування пам'яті постраждалих.

Варто згадати російсько-грузинську війну 2008 р., яка негативно на сектор подорожей та туризму в Грузії. Через збройний конфлікт літні та осінні туристичні сезони у 2008 році були дуже складними, що було спричинено відсутнісю попиту на поїздки до Грузії та низький рівень заповнюваності в закладах розміщення. Внаслідок цього, країні потрібно було знову створити імідж привабливого туристичного напрямку, тож, урядом Грузії було вжито ряд ефективних заходів для подолання наслідків післявоєнного періоду для туристичного сектору, які призвели до відновлення турпотоків[26].

Ще одним прикладом є Ізраїль, який і до сьогодні продовжує жити у стані війни із Палестиною. Ізраїльсько-палестинський конфлікт триває вже десятиліттями після того як у 1947 р. ООН проголосувала за розділення Палестини на єврейську та арабську держави, а у 1948 р. була створена держава Ізраїль, яку не визнала арабська сторона. Хоч зараз і залишилась напруга між сторонами все ж іноземні туристи їдуть до Ізраїлю навіть знаючи про те, що в країні триває війна. І сьогодні на туризм в Ізраїлі припадає 6,2% економіки. Найбільш популярні види туризму в цю країну – паломництво, медичний, культурний[27].

Враховуючи досвід країн, які також постраждали внаслідок різного роду воєнних вторгнень, Україні у післявоєнний період варто розвивати такий напрям туризму, як «воєнний туризм». До воєнного туризму або воєнно-історичного належать такі об'єкти: оборонні споруди, місця битв, музеї та меморіальні комплекси, пам'ятники та поховання, що пов'язані з воєнними діями[28].

Крім того розвиток туризму у післявоєнний період має ґрунтуватись на національно-патріотичному вихованні, адже, коли існує пряма загроза денаціоналізації, втрати державної незалежності та потрапляння у сферу впливу іншої держави, виникає нагальна необхідність переосмислення зробленого і здійснення системних заходів, спрямованих на посилення патріотичного виховання не лише дітей та молоді, але дорослого населення. Для розвитку міжнародного туризму це буде можливістю показати національну свідомість українців, що діє на основі національних та європейських цінностей.

Отже, повномасштабна війна росії проти України на сьогоднішньому етапі розвитку подій надзвичайно негативно позначається на розвитку туристичної індустрії в Україні. Але, враховуючи досвід країн, що пройшли через випробування війною, перед Україною мають відкритись нові можливості для розвитку як внутрішнього, так і міжнародного туризму. Важливе місце має бути відведене «туризму пам'яті» (для вшануванні пам'яті загиблих під час воєнного вторгнення), «воєнному туризму» (для висвітлення масштабів війни та руйнацій на території країни) та «національно-патріотичний туризм», аби вберегти від помилок минулого майбутнє покоління.

Висновки

Отже, туристична сфера України зазнала негативного впливу ще з початку російсько-української війни у 2014 р., що, в результаті, призвело до зменшення як внутрішніх, так і міжнародних турпотоків, а це, в свою чергу, призводить до зменшення капіталонадходжень у бюджет країни як від самих туристичних підприємств, так і від підприємств, що прямо або опосередковано пов'язані з туризмом. На сьогоднішній день туризм у значній частині областей взагалі не має можливості функціонувати через розміщення окупаційних військ, ведення бойових дій або близьке розташування до таких місць. В областях, де відносно безпечно, в певній мірі функціонує внутрішній туризм, проте рівень його далеко не досягає рівня до повномасштабного вторгнення.

Повне відновлення туристичної діяльності на території країни стане можливим тільки після припинення бойових дій і з наданням можливості безпечного перебування туристів у будь-якому регіоні, безперешкодного пересування територією України, відновленням всієї інфраструктури, транспортного сполучення та туристично-рекреаційних ресурсів.

У світі є маса країн, які після масштабних воєнних дій швидко відновили та почали розвивати на новому рівні туристичну індустрію, прикладом яких варто керуватись при відновленні туристичної діяльності і на території України. Важливим напрямом для розвитку туризму в Україні має бути «туризм пам'яті», «воєнний туризм» та «національно-патріотичний туризм» аби показати масштаби російсько-української війни, вшанувати пам'ять загиблих і виховувати національно-свідому людину.

---

[25] Зейд А. Кассуха Постконфліктні туристичні ландшафти: між спадщиною конфлікту та гібридизацією туристичної діяльності. *Open edition journals*. 2019. DOI: https://doi.org/10.4000/viatourism.3984.

[26] Романова А. А. Управління розвитком туристичної сфери в умовах збройних конфліктів. *Modern Economics.* 2018. № 9. DOI: https://doi.org/10.31521/modecon.V9(2018)-12.

[27] Парфіненко А. Ю. Міжнародний туризм в Україні: геополітичні аспекти глобального явища. *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* 2015. Вип. 126 (частина І). С. 12-23.

[28] Каднічанський, Д., Каднічанська, М. Мілітарний туризм: проблематика термінології та класифікації. *Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід:* Матеріали XIV Міжнародної наукової конференції, м. Львів, 9 жовтня 2020 р. Львів, 2020. С. 132-135.

В майбутньому Україні необхідно буде проводити комплекс заходів для розвитку туристичної сфери та збільшення своєї конкурентоспроможності на туристичному ринку світу. Крім того, варто буде вдосконалювати державну туристичну політику в цілому. Лише комплекс дій допоможе змінити імідж нашої країни в світі та зробити її привабливою для мільйонів туристів.

Інформація про авторів:

Барвінок Наталія Володимирівна,
викладач кафедри технологій та організації туризму і готельно-ресторанної справи
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
2, вул. Садова, м. Умань, 20300, Україна

Барвінок Максим Володимирович,
старший викладач кафедри маркетингу, менеджменту та управління бізнесом
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
2, вул. Садова, м. Умань, 20300, Україна

Information about the authors:

Barvinok Nataliia Volodymyrivna,
Lecturer at the Department of Technology and Organization of Tourism and Hotel and Restaurant Business
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
2, Sadova str., Uman, 20300, Ukraine

Barvinok Maksym Volodymyrovych,
Senior Lecturer at the Department of Marketing, Management and Business Management
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
2, Sadova str., Uman, 20300, Ukraine

DOI

RECOMMENDATIONS FOR IMPROVING THE EFFICIENCY OF INNOVATION ACTIVITIES OF ENTREPRENEURSHIP IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Bohashko O. L.

Introduction

The innovative activity of Ukrainian enterprises and its stimulation are connected with certain difficulties in the conditions of the Russian-Ukrainian war, which significantly limit the possibilities of modernization of the economy. To overcome the dependence on the natural resources of the Russian Federation and Belarus, and to mitigate the effects of the economic crisis caused by the beginning of the ATO in 2014 and military aggression against Ukraine in 2022, it is necessary to review regional development priorities and improve state policy to support innovation.

Problem statement and its relation to important scientific or practical tasks. In recent years, innovation has been increasingly viewed in the context of regional development and local innovation systems. This approach focuses on factors such as the spatial proximity of regions, local conditions, the specifics of human capital and interregional cooperation. The same issues include, in particular, the concepts of smart cities and smart regional specialization used in the EU and many other countries.

The innovative activity of enterprises is closely connected with the long-term vision of technological development of the country. The impact of human activities on the environment and the challenges of sustainable development give relevance to "responsible research and innovation", i.e. forecasting and assessing their possible consequences.

Of particular importance is the task of identifying factors that contribute to the innovative activity of companies in the regional context in both peacetime and martial law. The field of innovation requires concerted action by companies, governments, universities and research organizations.

Analysis of recent researches and publications, which have initiated problem solution, the author relies on. Knowledge is a key resource of the modern economy, and innovation has become ubiquitous. This is due to the huge array of literature on innovation and technological development, in which the authors explore the fundamental question of the role of innovation in achieving economic growth. As one of the answers, a new theory of (endogenous) growth was put forward[1]. If it was initially believed that universal access to knowledge provides all countries with equal opportunities for technological development, the theory of "knowledge flow" has shown that in some cases access to them is determined by geographical proximity. "Closed" (limited access) knowledge that has implicit innovative properties is created exclusively through the interaction of the subjects of the innovation system.

The study of innovation is devoted to identifying the conditions or factors of production and dissemination of knowledge, especially technological as the most productive in terms of innovation. The key question remains the nature of technological development, in which processes and institutions play a crucial role in it. Authors of the concept of "new innovation economy"[2] seek an answer to this question in the analysis of the institutional environment in which innovation processes take place. The economics of innovation has been influenced by various approaches, including evolutionary, especially the new institutional economy proposed in the works[3], and theories of interactive learning. The new institutional economy is based on informal social and formal legal norms and rules, i.e. institutions, from which researchers conclude that the social roots of interactive, iterative and cumulative processes of cognition, which cannot be understood without institutional and cultural processes[4].

An effective approach to the study of innovation and technological development of the economy is the concept of the national innovation system. According to her, knowledge is the most important economic resource and is created and accumulated during the interactive and cumulative processes of innovation, embedded in the national institutional context, which determines the results of innovation[5].

Increasing globalization, according to researchers in the field of regional development, economic geography and innovation, may call into question the concept of a national innovation system, as the most important elements of the innovation process remain regional rather than national in nature[6]. However, the bulk of social

[1] Romer P. M. Endogenous technological change. *Journal of Political Economy*. 1990. Vol. 98. № 5. Pt. 2. P. 71–102.

[2] Nelson R. R. National Innovation Systems: A Comparative Analysis. 1993. Oxford : Oxford University Press.

[3] North D. Institutions, institutional change and economic performance. 1990. Cambridge : Cambridge University Press.

[4] Carlsson B., Jacobsson S., Holmén M., Rickne A. Innovation systems: Analytical and methodological issues. *Research Policy*. 2002. Vol. 31. № 2. P. 233–245.

[5] Ács Z.J., Autio E., Szerb L. National Systems of Entrepreneurship: Measurement Issues and Policy Implications. *Research Policy*. 2014. Vol. 43. № 3. P. 476–494.

[6] Cooke P. Regional Innovation Systems, Clusters, and Knowledge Economy. *Industrial and Corporate Change*. 2001. Vol. 10. № 4. P. 945–974.

conventions that define the processes of cognition and technological development are formed at the national level[7]. At the same time, the subnational level (clusters and regions) is becoming increasingly important. National institutions can influence regional, sectoral and technological innovation systems in different ways, and not all institutions are national. If the former are important primarily for large business, then small and medium enterprises are critically dependent on regional institutions. All these theories (in fact, all the literature on innovation) can be used to develop a comprehensive model of regional economic development based on technology by including them in a more general model of regional economic growth. Thus arose the concept of a regional innovation system.

A systemic perspective has also emerged in the field of strategic management, where the concept of "business systems" has become especially popular. The national business system takes into account important structural and strategic factors that determine the share of value created within the ecosystem, which can expect a particular firm, depending on how it organizes its interaction with other participants in the ecosystem[8]. The fundamental difference between the concepts of national business system and national innovation system is the focus of the analysis: if the former explains the specifics of the organization and behaviour of firms in different countries, the latter underpins innovation and emphasizes the role of constraints on the transfer of technical competencies. However, despite these differences, both concepts work with the national institutional structure. All these studies do not lose their value for the development of our country's economy in the Russian-Ukrainian war.

Identification of previously unresolved matters of the generic problem the article deals with. Research on economic development (reflecting a set of interrelated concepts, including the national innovation system and the national business system used for strategic management purposes) largely ignores the role of entrepreneurs. They are usually about individual "firms" or "enterprises", while innovations are created by entrepreneurs who combine existing elements of knowledge and generate new value (product). At the same time, in the course of their activities (creating a company and ensuring its work), entrepreneurs organize jobs and achieve economic growth (results), which is especially important for rebuilding the economy of our country in the Russian-Ukrainian war.

Goal statement (task statement). The goal of the study is to identify factors influencing the innovation activities of Ukrainian small and medium-sized firms in regional innovation systems, and the findings may be useful for improving the effectiveness of local innovation and interaction of its participants in the Russian-Ukrainian war. As a result, these issues are important for the economic development of individual regions and the country as a whole in terms of both peacetime and military aggression against Ukraine, as well as in the process of further reconstruction of Ukraine's economy.

Presentation of research material with full justification of findings. Economic liberalization encourages many companies in developing countries to actively borrow technological and managerial knowledge abroad to strengthen their competitive position. Factors of increasing competitiveness include more qualified personnel, the potential to increase capital intensity, scalability of production based on a combination of different resources, knowledge, technology development and others.

Innovation as an integral part of economic activity has always attracted the attention of representatives of various fields of social and economic sciences. Continuing the ideas of Joseph Schumpeter's classic works, modern researchers sometimes understand innovation as the creation of new technologies or the borrowing of existing ones.

Although innovations are related to the production of new goods and services, they are not limited to them. Innovation is the introduction of a new or significantly improved product (good or service), process, marketing or organizational method into business practice, workplace organization or external relations. According to the level of novelty, innovations are divided into incremental (advanced) and radical (which have no analogues in the world). The process of creating innovations is based on a variety of knowledge, involves numerous participants from the organization and its external environment, is characterized by internal and inter-organizational ties that form a closely integrated environment. Therefore, the involvement of employees, users, investors and other stakeholders in this process is of great importance for the company. Any innovation, including technological, is not limited to the emergence of new means of production. They include new social practices, as well as institutions that change the nature of human interaction with each other and with the world around them.

Innovation often refers to new products and services that enable companies to reap economic benefits. The OECD has proposed an expanded definition, which distinguishes four types of innovation: product, process, marketing and organizational (Table 1).

There are active discussions about the classification of ten types of innovations, grouped into three categories (Table 2).

[7] Freeman C. Continental, National and Sub-national Innovation Systems – Complementarity and Economic Growth. *Research Policy*. 2002. Vol. 31. № 2. P. 191–211.

[8] Whitley R. The Social Construct of Economic Actors: Institutions and Types of Firms in Europe and Other Market Economies. *The Changing European Firm / Ed. R. Whitley*. 1996. London : Routledge. P. 39–66.

Table 1

Types of innovations according to the OECD classification[9]

Types of innovations	
Product innovations	New or significantly improved products or services. These include significant improvements in specifications, components and materials, firmware, user-friendliness, or other functionalities.
Process innovations	New or significantly improved methods of product production or delivery. These include significant changes in technology, production equipment and / or software.
Marketing innovations	New marketing techniques, including significant changes in product design or packaging, placement, market promotion or pricing.
Organizational innovations	New organizational methods in the company's business practice, organization of workplaces or external relations.

Many studies analyse the factors that influence firms' propensity to innovate. Yes, Liliana Bozic and Valeria Botric[10] showed the statistical significance of subsidies, pressure from consumers and foreign competitors, political risks, tax rates and other effects. The authors, in particular, emphasize that filling the shortage of skilled labour can play a favourable role in stimulating innovation activity.

Table 2

Categories of innovations[11]

Classification of innovations	
Category	**Types of innovations**
Configuration	*Profit model, network* (collaboration to create added value)
	Structure (Human Resources Management)
	Process (Use of advanced methods)
Offer	*Product characteristics* (Properties and functionality)
	Product system (ancillary / additional products and services)
Usage experience	*Services* (support and additional services that increase the attractiveness of products)
	Channels (methods of delivery of products and provision of services to consumers and users)
	Brand (brand of product and manufacturer)
	Interaction with consumers (Getting feedback, etc.)

As Martin Srholec points out[12], Innovative companies from the catching-up countries are primarily interested in such characteristics of the institutional environment as the business climate and stable "rules of the game" in the market. Institutional indicators are the timing of starting a business and resolving commercial disputes, the stability of the employment index, which reflects changes in hiring and firing conditions, the level of democracy and maximum tax rates. The importance of most of these factors indicates the need to take them into account in assessing innovation activity.

In the work of Martin Junge and his colleagues[13] the connection between the level of education of employees and the activity of companies in the field of product, process, organizational and marketing innovations based on the extended Cobb-Douglas function and the profit model is investigated. The authors note that teaching technical sciences has a positive effect on the development of innovations of all types, and social sciences and humanities are especially important for organizational and marketing innovations. It is also stated that firms that create innovations of the latter two types are more productive compared to those that are engaged in only one of them. The same is true for companies that practice process and organizational innovation.

Foreign direct investment (FDI) remains a significant factor in innovation development. It is believed that their influx from abroad stimulates overall economic growth, and in particular innovation, due to the flow effects described in detail in the literature and increased competition in the market.

At the same time, later research emphasizes the ambiguity of the effects of FDI on national business. For example, Francisco Garcia and co-authors on the example of Spanish companies analyse the dynamics of FDI and innovation, the relationship between which is manifested in increased competition, reduced costs of all market players, technology transfer[14]. The authors note that competition can have a negative effect on innovation, and the risks of foreign investment are related to the fact that innovation dynamics depend on the decisions of foreign partners. The active influx of foreign investment leads to the displacement of local enterprises

[9] OECD. Defining innovation. 2018. URL : https://www.oecd.org/site/innovationstrategy/defininginnovation.htm

[10] Bozic L., Botric V. Innovation Propensity in the EU Candidate Countries. *Transition Studies Review*. 2011. Vol. 18. P. 405–417.

[11] Keeley L., Pikkel R., Quinn B., Walters H. Ten types of innovation. *Hoboken*. 2013. N. J : Wiley.

[12] Srholec M. A multilevel analysis of innovation in developing countries. *Industrial and Corporate Change*. 2011. Vol. 20. № 6. P. 1539–1569.

[13] Junge M., Severgnini B., Srensen A. Evidence on the Impact of Education on Innovation and Productivity. *Copenhagen Business School Working Paper*. 2012. Vol. 2. Copenhagen : Copenhagen Business School.

[14] García F., Jin B., Salomon R. Does inward foreign direct investment improve the innovative performance of local firms? *Research Policy*. 2013. Vol. 42. P. 231–244.

in less profitable niches, which suppresses their innovation. The bigger the business, the greater the opportunity to cut costs through economies of scale and the more resources for long-term investment, including the development of new technologies and products, ultimately, the likelihood of innovation.

Particular attention in wartime in Ukraine should be paid to the development of the national innovation system, the reasons for its lack of efficiency in the creation, dissemination and application of knowledge, motivation of economic agents, technological externalities and innovation risks. The influence of state development institutions on the innovative behaviour of players should be taken into account, including positive changes in the innovative activity of companies due to the application of appropriate support measures.

Negative factors in the formation of the segment of innovative entrepreneurship are:

• low level of labour productivity, inherited from the former socio-economic system. As a result, own production is more expensive than imports, and therefore trade and services (catering, construction, repair, etc.) become a natural niche for private enterprise;

• low effective demand of the population, which encourages entrepreneurs in the pursuit of profitability to go into the informal economy.

Thus, we can identify the main groups of indicators used in research on innovation of small and medium enterprises at both national and regional levels[15]:

1) microeconomic indicators of business, including revenue, size, form of ownership, participation in import and export activities, other indicators of costs and productivity, including the cost of innovation and the number of employees in this area;

2) institutional indicators that characterize the markets in which the company operates: investment attractiveness, risks, tax regulation, entry threshold, bureaucratic features of the country, etc.;

3) indicators of human capital: the quality of the workforce, the number of graduates of higher education institutions, the cost of training employees;

4) indicators of state support, which are usually expressed in the amount of subsidies, grants or benefits and the availability of government procurement;

5) other indicators, including economic characteristics of the region: GRP, openness, etc.

The larger the company, the higher its propensity to innovate. Large enterprises tend to have greater opportunities to invest in intellectual innovation development and access the resources they need. International coverage and subsidies play a positive role. As subsidies are allocated for various needs, companies can direct part of them to innovation.

Another incentive to innovate is to increase competition. In this case, companies can gain an advantage by modifying, improving or differentiating their products from the proposals of other manufacturers, thereby increasing demand for it.

The introduction of innovations by companies is positively related to the overall innovation activity in the region and the amount of foreign direct investment. By sharing experience and technology, companies can strengthen their market position. Corruption, limited financial support and insufficient skills of the workforce hinder the implementation of innovations in companies.

Conclusions

The most important task of Ukraine's economic growth policy in the Russian-Ukrainian war is the transition from increasing costs to creating innovation. Effective innovation policy is impossible without effective tools to fight corruption, reform economic and financial institutions. Providing subsidies and tax benefits will not relieve the company of these difficulties. Given the unsatisfactory quality of education, special attention should be paid to supporting higher education institutions that train highly qualified specialists in priority areas and cooperate with innovative companies. It is equally important to develop research, expand opportunities for business, universities and the state. Personal initiative on the part of individual company executives, researchers and government officials, as well as state actions to improve the climate for entrepreneurship and science development in both peacetime and wartime, play a key role in this.

[15] Chepurenko A. Entrepreneurial Activity in Post-Socialist Countries: Methodology and Research Limitations. *Foresight and STI Governance.* 2017. vol. 11, no 3, pp. 11–24.

Information about the author:

Bohashko Oleksandr Leonidovych,
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Marketing, Management and Business Administration
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
2, Sadova str, Uman, 20300, Ukraine

Інформація про автора:

Богашко Олександр Леонідович,
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри маркетингу, менеджменту та управління бізнесом
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
2, вул. Садова, Умань, 20300, Україна

DOI

ЗОВНІШНЯ МІГРАЦІЯ В УКРАЇНІ ВНАСЛІДОК РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 2014-2022 РОКИ: МІГРАЦІЙНІ ТЕНДЕНЦІЇ, ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ІНТЕГРАЦІЙНІ ВИКЛИКИ

Винничук Р. О., Рубаха Н. В.

Постановка проблеми. За останні роки потік українських трудових мігрантів до Європейського Союзу привернув значну увагу як на інституційному рівні, так і на академічному. Політична та економічна нестабільність внаслідок анексії Криму та окупації територій Донецької та Луганської областей сприяли міграційним потокам значної частини населення. Відтак, з 2014 року трудова міграція стає все більш важливим фактором економічної ситуації в Україні.

Питання стоїть на політичному дискурсі з 2015 року, коли український парламент ухвалив Закон «Про зовнішню трудову міграцію». Після цього була розроблена Стратегія державної міграційної політики до 2025 року, яка містила комплекс амбітних цілей, таких як «створення необхідних умов для повернення та реінтеграції українських мігрантів в українське суспільство»[1].

З 24 лютого 2022 року питання міграції набрало обертів. Стратегічні цілі повернення українських мігрантів змінились на ефективну інтеграцію у європейському та світовому просторі українських утікачів. Військове вторгнення Росії в Україну призвело до глобальної міграційної хвилі шукачів притулку.

Науковці досліджують питання міжнародної міграції крізь спектр макроекономічних коливань, соціального та політичного напруження, впливу російського вторгнення на міграційні процеси. Подібні дослідження передбачають виокремлення загальних тенденцій, можливих сценаріїв розвитку міграційної ситуації та аналізування фактичних даних. Важливе завдання роботи полягає у відображенні взаємозв'язку теоретичних міркувань, пов'язаних з міграцією та фактичних аналітичних даних з офіційних ресурсів.

У питанні кореляції військового вторгнення та зовнішніх міграційних процесів варто дослідити вибірковість міграційних процесів, траєкторію міграційного руху, причини, що пояснюють короткострокову міграцію.

Мета дослідження полягає у комплексній оцінці впливу вибуху збройного конфлікту та дестабілізації безпекової ситуації в Україні на міграційні структури українців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика зовнішньої міграції в Україні часто висвітлюється у історичних, демографічно-статистичних, економіко-соціологічних дослідженнях, переважно через значний вплив та масштаби цього явища в країні. Україна є історичним донором міграційних потоків, і відповідна платформа досліджень формувалась з середини XX століття.

Існує чимало досліджень на національному та регіональному рівнях, які досліджують міграційне питання і розглядають вплив військового вторгнення на міграцію.

Так, наприклад, у національній доповіді «Українське суспільство: міграційний вимір» Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України розглядається питання міграції комплексно, в тому числі досліджено міграційні потоки з тимчасово окупованих територій[2].

Також дослідження питання міграції у період війни з Росією відображено у публікації «Українська міграція часи кризи: вимушена і трудова мобільність», опублікованій у рамках проєкту «Моніторинг української міграції: вимушена і трудова мобільність» під редакцією Душана Дрбохлава та Марти Ярошевич[3].

Наукове видання «Українська міграція в умовах глобальних і національних викликів XXI століття» за редакцією У.Я. Садової окреслює міграційні тренди у фокусі перспектив розвитку ринку праці, новітні фактори української трудової міграції, освітню міграцію та вимушене переміщення осіб[4].

Малиновська О.А. у монографії «Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії» проводить о огляд сучасної міграційної ситуації в світі, на Європейському континенті та в Україні, в тому числі розглядаючи фактори впливу окупації

[1] Стратегія державної міграційної політики України на період 2025 року : Розпорядження Кабінету міністрів України від 12 лип. 2017 р. № 482-р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80 (лата звернення: 27.04.2022)

[2] Українське суспільство: міграційний вимір: нац. Доповідь / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. К., 2018. 396 с. URL: https://www.idss.org.ua/arhiv/Ukraine_migration.pdf (дата звернення: 27.04.2022)

[3] Українська міграція у часи кризи: вимушена і трудова мобільність (2015–2016) за фінансової підтримки Міжнародного Вишеградського фонду / Під редакцією Душана Дрбохлава, Марти Ярошевич. Громадська організація «Європа без бар'єрів». URL: https://europewb.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/Migr-mobility-ukr.pdf (дата звернення: 27.04.2022)

[4] Українська міграція в умовах глобальних і національних викликів XXI століття: наукове видання / наук. ред. У.Я. Садова. Львів, 2019. 110 с. URL: http://ird.gov.ua/irdp/p20190801.pdf (дата звернення: 27.04.2022)

східних територій країни та анексії Криму на міграційні процеси[5].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Найактуальніші тенденції сучасного контексту подій створюють передумови для академічного перегляду міжнародної міграції. Зокрема, важливо дослідити:

• вплив російсько-української війни 2014–2022 рр. на міграційні потоки в Україні, виокремивши два етапи – до повномасштабного вторгнення і після;

• правове регулювання міграційного питання країнами світу після 24 лютого 2022 року;

• інтеграційні аспекти та європейські зусилля як похідні фактори значного напливу українців у ЄС.

Формулювання цілей (постановка завдання). Основні цілі дослідження базуються на:

• висвітленні показників зовнішньої міграції впродовж 1990–2019 рр.;

• виокресленні основних характеристик міграційних процесів у період окупації українських територій та анексії Криму Росією;

• дослідженні реакції та сприяння глобального суспільства щодо правової системи забезпечення захисту українців за кордоном та інтеграційних викликів.

Об'єктом дослідження є зовнішні міграційні процеси в Україні впродовж російсько-української війни 2014–2022 рр. Фактична інформація була отримана з державної статистики, статистичних даних відповідних міністерств та відомств, наявних матеріалів вибіркових досліджень, спостережень ООН, зокрема Управління Верховного комісара ООН у справах біженців. Методи дослідження охоплюють: аналіз документів, логічний синтез, аналіз, графічні методи.

Виклад основного матеріалу. Історична ретроспектива зовнішньої міграції українців відображає тривалі міграційні процеси, початок яких припадає на останню чверть XIX століття.

Дослідники визначають декілька хвиль переселенського руху в історії української еміграції. Остання з яких набула обертів після розпаду СРСР.

На початку 1990-х років, після падіння залізної завіси, громадяни України отримали можливість вільного пересування. З цього часу міграція українців завжди була синхронізована з тенденціями соціально-економічного розвитку країни: періоди стабілізації та зростання завжди демонстрували позитивне міграційне сальдо, а періоди економічного уповільнення та/або політичної нестабільності завжди супроводжувалися. зростанням зовнішньої міграції.

До російської анексії Криму та початку конфлікту на сході України масштаби трудової міграції українців характеризувались тенденцією до зниження у порівнянні з першим десятиліттям після розпаду СРСР.

Внаслідок військових заворушень була втрачена значна частина економічного потенціалу. Українська економіка зазнала серйозного впливу, скоротившись на 10,08% у 2014 році в порівнянні до попереднього. За даними Світового банку, у 2014 році річний ВВП України на душу населення становив 3000 доларів США (за поточним курсом курс), тоді як у 2013 році він становив 4000 доларів США. Крім того, як свідчать дані Статистичного комітету України, за перші чотири місяці 2015 р. реальна заробітна плата була знижена більш ніж на 20% у порівнянні з відповідним періодом 2014 р.[6].

Очевидно, що така ситуація створила умови для додаткового зростання міграційних намірів і, як наслідок, збільшення зовнішнього міграційного потоку. Одним із зафіксованих наслідків у цьому контексті є незначне, проте збільшення кількості громадян України, які звертаються за притулком в інших країнах. Натомість, ці події також сприяли широкомасштабному потоку внутрішніх вимушених переселенців.

Загалом, згідно аналітичних даних ООН, Україна стабільно впродовж 30 останніх років входить у десятку країн з найбільшою кількістю міжнародних мігрантів.

У таблиці 1 відображені показники зовнішньої міграції українців.

Варто зауважити, що у чисельності міжнародних мігрантів впродовж аналізованого періоду лише незначна частка осіб просили у країн-реципієнтів біженства. До 2015 року значення показника становить 0,1, у два наступні періоди – 0,2, що закономірно можна співвіднести з військовим вторгненням Росії та окупацією українських територій.

Дані ООН свідчать про те, що у 2019 нараховувалось 9,4 тис. біженців та шукачів притулку серед українського населення (табл. 1). Найбільше прохань про надання притулку зареєстровано в Італії, Німеччині, Іспанії та Польщі.

Абсолютна більшість зовнішніх мігрантів належить до економічно активного населення. Це підтверджує думку дослідників про те, що основним фактором посиленні міграційних процесів стала економічна ситуація, яка прямопропорційно корельована з російським загарбницьким вторгненням в Україну.

У загальній кількості населення, частка міжнародних мігрантів з України становить 11,30%, що на 7,80% більше, ніж відповідне світове значення

[5] Малиновська О.А. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії: монографія. Київ: НІСД, 2018. 472 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2018-07/Migration_Politic_Print-fin-3178a.pdf (дата звернення: 27.04.2022)

[6] GDP per capita of Ukraine (current US$) – Ukraine. URL: https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?locations=UA (дата звернення: 25.04.2022)

Таблиця 1

Показники міжнародної міграції в Україні

№	Показник	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2019
1.	Міжнародні мігранти (тисячі)	6 892,9	6172,3	5527,1	5050,3	4818,8	4915,1	4964
2.	Абсолютна різниця у кількості міжнародних мігрантів у порівнянні до попереднього періоду, %	-	-10,45	-8,63	-4,58	-10,45	2,00	0,99
3.	Міжнародні мігранти як частка від загальної кількості населення (відсоток)	13,4	12,1	11,3	10,8	10,5	10,9	11,3
4.	Біженці (тис.)	-	5,2	3,0	4,0	6,0	9,8	9,4
5.	Абсолютна різниця у кількості біженців у порівнянні до попереднього періоду, %	-	-	- 42,31	33,33	50,00	63,33	- 4,08
6.	Частка біженців від міжнародних мігрантів, %	-	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2
7.	Жінки серед міжнародних мігрантів, %	57,2	57,2	57,1	57,1	57,0	57,0	57,0
8.	Середній вік міжнародних мігрантів, років	43,2	43,2	46,9	46,9	50,1	50,1	49,1
9.	Міжнародні мігранти за віковими групами, %							
9.1	0-19	13,9	13,9	9,5	9,5	5,7	5,7	6,3
9.2	20-64	69,4	69,4	71,5	71,5	73,6	73,6	73,2
9.3	65+	16,6	16,6	19,0	19,0	20,7	20,7	20,5
10.	Мігранти, які походять з одного ЦУР (відсоток)	87,4	85,5	83,0	83,0	83,0	83,0	83,0

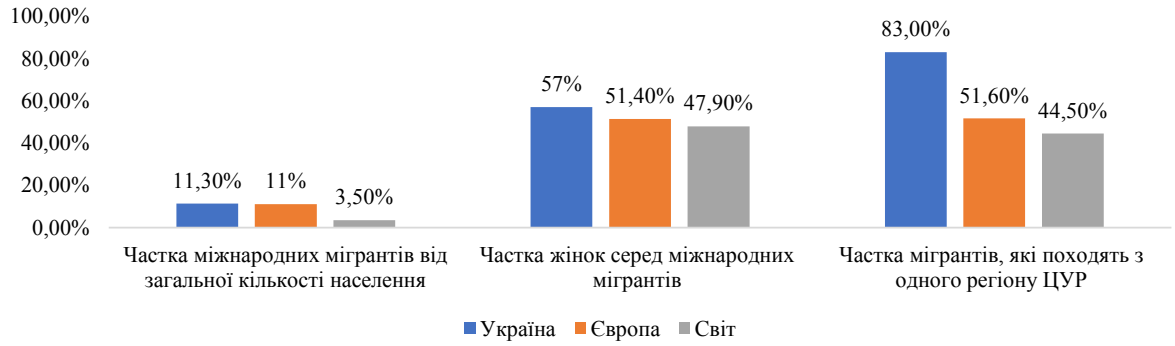

Рис. 1. Порівняння показників України, Європи та світу у 2019 році[7]

показника. Частка жінок серед мігрантів в Україні у 2019 році становила 57%, що перевищує європейське та світове значення показника. Також, важливо зауважити, що частка українських мігрантів, які походять з одного регіону ЦУР значно перевищує показники світу та Європи (рис. 1).

Останній фактор вдало підтверджує показники чисельності тимчасової та циркулярної міграції українського населення.

2015 рік сприяв стрімкому зростанню кількості українців, які мігрують до ЄС, переважно до Польщі. На кінець 2019 року у Європі 1,3 млн українців мали дійсні дозволи на проживання. Випереджали їх лише року громадяни Марокко та Туреччини. Дослідники стверджують, що основними факторами, що вплинули на це явище, були: економічна та політична ситуація в Україні, запровадження безвізового режиму та полегшення доступу до польського ринку праці.

Згідно даних 2021 року документи, що дають право на тривале перебування в Польщі, мають 500 тисяч іноземців, з них – 55% або 277 тисяч складають громадяни України. Для порівняння, у Польщі станом на жовтень 2015 року українці мали 52 тис. дійсних дозволів на проживання.

Ще більша міграційна динаміка спостерігається у випадку тимчасової міграції – кількість декларацій, які дозволяють особі влаштуватися на тимчасову роботу в Польщі, виданих у першому півріччі 2015 року, склала 400 тис. Це означає збільшення більш ніж у два рази – за весь 2014 рік громадянам України було оформлено 372 тисячі декларацій[8].

[7] International migrant stock 142019 URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/estimates2/estimatesgraphs.asp?2g2 (дата звернення: 25.04.2022)

[8] Non-EU citizens with valid residence permit in the EU URL: https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/product/-/asset_publisher/VWJkHuaYvLIN/content/ddn-20210119-2 (дата звернення: 25.04.2022)

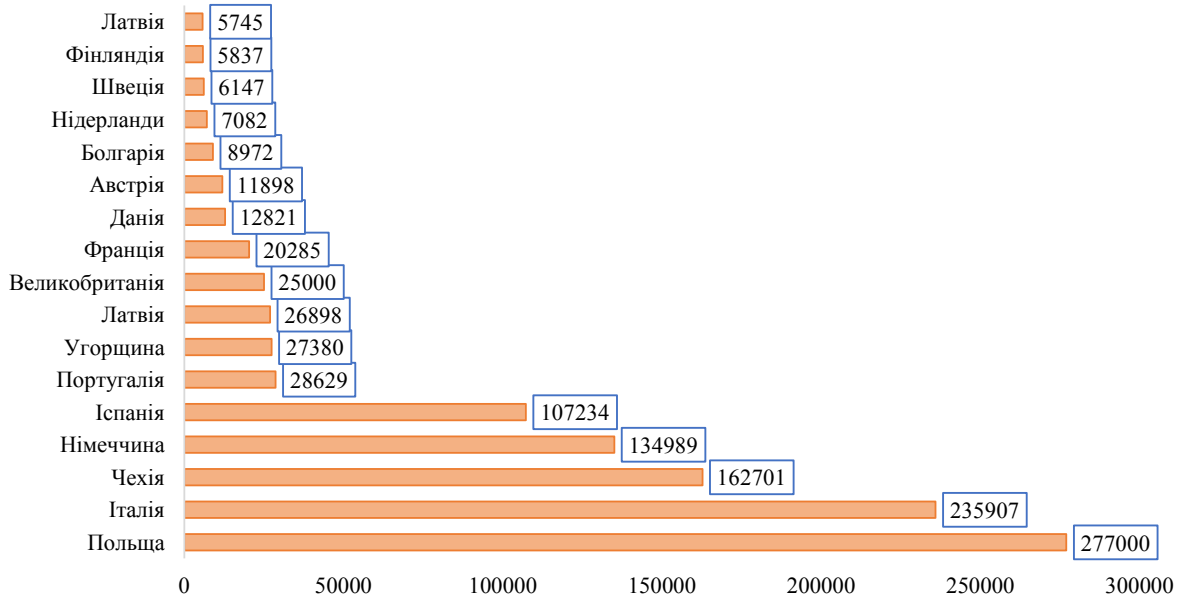

Рис. 2. Чисельність виданих дозволів українцям на проживання в країнах Європи у 2021 р.

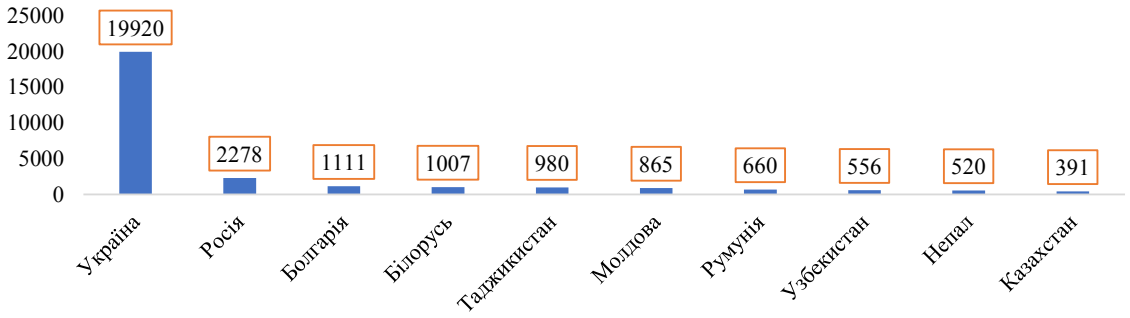

Рис. 3. Чисельність тимчасових дозволів у Великобританії[9]

Також, як приклад, проаналізовано чисельність тимчасових дозволів на перебування у Великобританії, де лідирує Україна. Протягом семи років з 2012 по 2018 рр. видача робочих віз громадянам України була досить стабільною (близько 5000 на рік). З 2019 року кількість робочих віз, виданих громадянам України, суттєво зросла, досягнувши у 2021 році 20485, причому 97% з них – це сезонні робочі візи.

Унаслідок російського вторгнення та окупації частини території у 2014 році Україна вперше за час своєї незалежності зіткнулася з явищем масового внутрішнього переміщення осіб (ВПО).

Відповідно до щомісячних звітів «Європа без бар'єрів» (вересень 2015 – квітень 2016), кількість ВПО постійно зростала на 3–5% щомісяця (з 1505570 офіційно зареєстрованих ВПО з початку конфлікту і до вересня 2015 року до 1783361 у квітні 2016 року)[10].

За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців станом на 5 березня 2021 року в Україні було обліковано 1461770 переселенців із тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей та АР Крим. Частка жінок становила 58,56%, чоловіків – 41,44% відповідно[11].

«Довоєнна» міграція характеризувалася значним міграційним потоком у Росію. Ще у 2005–2008 роках найпопулярнішими країнами були Росія, Італія та

[9] Migration and the Ukraine crisis. URL: https://migrationobservatory.ox.ac.uk/resources/briefings/migration-and-the-ukraine-crisis/ (дата звернення: 27.04.2022)

[10] Українська міграція у часи кризи: вимушена і трудова мобільність (2015-2016) за фінансової підтримки Міжнародного Вишеградського фонду / Під редакцією Душана Дрбохлава, Марти Ярошевич. Громадська організація «Європа без бар'єрів». URL: https://europewb.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/Migr-mobility-ukr.pdf (дата звернення: 26.04.2022)

[11] Regional Ukraine response. Situation Report № 15. URL: https://www.iom.int/sites/g/files/tmzbdl486/files/situation_reports/file/iom-regional-ukraine-response-external-sitrep-21042022-final.pdf (дата звернення: 27.04.2022)

Чехія, тоді як у 2010–2012 роках двома найпопулярнішими напрямками стали Росія та Польща[12].

Зі зрозумілих причин російський напрямок зовнішньої міграції з України характеризувався значним зниженням.

У зв'язку з загостренням українсько-російських відносин у березні 2015 року Міністерство закордонних справ України рекомендувало громадянам України «реально оцінити існуючі ризики та загрози та ретельно оцінити реальну необхідність поїздки» до цієї сусідньої країни.

Зі свого боку, Російська Федерація запровадила обмежувальні правила міграції для громадян України (крім тих, хто проживає в Криму та на Донбасі). Для тих українських громадян, які все ще обирали Росію як напрямок трудової міграції, за цих змінених умов залишалася тимчасова сезонна робота.

Україна також запровадила ряд заходів, спрямованих на посилення контролю на державному кордоні з Російською Федерацією. Зокрема, Україна додала нову вимогу щодо паспортного контролю: усі громадяни Російської Федерації повинні демонструвати міжнародні паспорти на кордоні (до цього змогли перетнути кордон за національними паспортами).

Тож правомірним було б припустити, що в результаті погіршення економічної ситуації в Україні, спричиненого військовим конфліктом, та знецінення доходів, отриманих українців у реальному вимірі відбулося збільшення масштабів трудової міграції українців до ЄС.

До внутрішніх факторів зовнішньої міграції у період до повномасштабного вторгнення належали:

• політична нестабільність та українсько-російський військовий конфлікт на сході країни, під час якого понад 1 мільйон людей втратили свої домівки та стали вимушеними внутрішніми біженцями із суттєво зниженою якістю життя;

• високий рівень безробіття в умовах зміни економічних умов, що є особливо загрозливим в окремих регіонах і галузях національної економіки;

• значне зниження рівня загального добробуту, особливо в Донецькій та Луганській області;

• неможливість мати достатньо високу заробітну плату для покращення умов життя;

• радикально нижчий рівень заробітної плати в Україні, ніж у будь-якій потенційній міграційній країні (кваліфікована праця в Україні часто оплачується менше, ніж будь-які некваліфіковані робочі спеціальності в країнах-реципієнтах).

Зовнішні соціально-економічні фактори міграції з України охоплювали:

• зростання попиту на низькокваліфіковану робочу силу в будівництві, сільському господарстві, сфері послуг у більшості європейських країн, оскільки їх мешканці відмовляються виконувати таку роботу через низьку оплату та/або низький соціальний статус;

• значно вищі зарплати та значно кращі умови роботи, ніж в Україні;

• наявність попиту на українських трудових мігрантів;

• потенційні можливості легалізувати свій статус у приймаючому суспільстві і таким чином отримати доступ до соціального та правового захисту.

До 2014 року трудова міграція була найпоширенішим елементом усіх міграційних потоків в Україні. Сьогодні міграціяя, сформована на основі потреби у захисті, яка пов'язана з повномасштабним вторгненням. 24 лютого 2022 року російські війська розпочали широкомасштабну загарбницьку війну проти України.

Ескалація конфлікту в Україні спричинила жертви серед мирного населення та руйнування цивільної інфраструктури, змушуючи людей залишати свої домівки в пошуках безпеки, захисту та допомоги. Жорсткість, з якою російські військові завдають ударів по всіх частинах України, викликає занепокоєння щодо примусового переміщення в безпрецедентних масштабах в новітній історії Європи. Сусідні країни ЄС, Польща, Словаччина, Угорщина та Румунія, вже показали надзвичайно швидку та небюрократичну відповідь.

Згідно даних УВКБ ООН, агентства ООН у справах біженців війна в Україні вже змусила більше 11,7 мільйонів людей залишити свої домівки, з яких понад 5,4 млн людей втекли до сусідніх країн. Війна також призвела до масового внутрішнього переміщення. За оцінками, понад 7,7 млн людей є внутрішньо переміщеними особами[13].

У таблиці 2 відображено загальний наплив переселенців з України в сусідні країни з 24 лютого 2022 року[13].

Основна частина біженців прибуває в Шенгенську зону через Польщу, де зараз проживає майже 3 млн українських біженців, тобто більше половини від загальної кількості

За даними української влади, російські війська на окупованих Росією територіях України займаються примусовою депортацією людей з України до Росії, видаючи їх за біженців. За даними російського уряду, станом на 27 квітня до Росії виїхало 641752 осіб.

Подальший розподіл біженців із сусідніх східноєвропейських країн до Західної Європи відбувається природним чином відповідно до їх близькості, пропонованих ресурсів та розміру українських громад у кожній країні. Спостерігається закономірність

[12] Лібанова Е.М. Зовнішня трудова міграція Українців: масштаби, причини, наслідки. *Демографія та соціальна політика*. 2018. № 2(33). С.11-26

[13] Operational Data Portal. *Ukraine Refugee Situation* URL: https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine (дата звернення: 27.04.2022)

Таблиця 2

Загальний потік переселенців з України в сусідні країни

№	Назва місця розташування	Джерело	Дата дати	Населення
1.	Польща	Уряд країни	27 квітня 2022 року	2 968 716
2.	Румунія			801 453
3.	Російська Федерація			641 752
4.	Угорщина			507 849
5.	Республіка Молдова			439 290
6.	Словаччина			363 940
7.	Білорусь			24 857

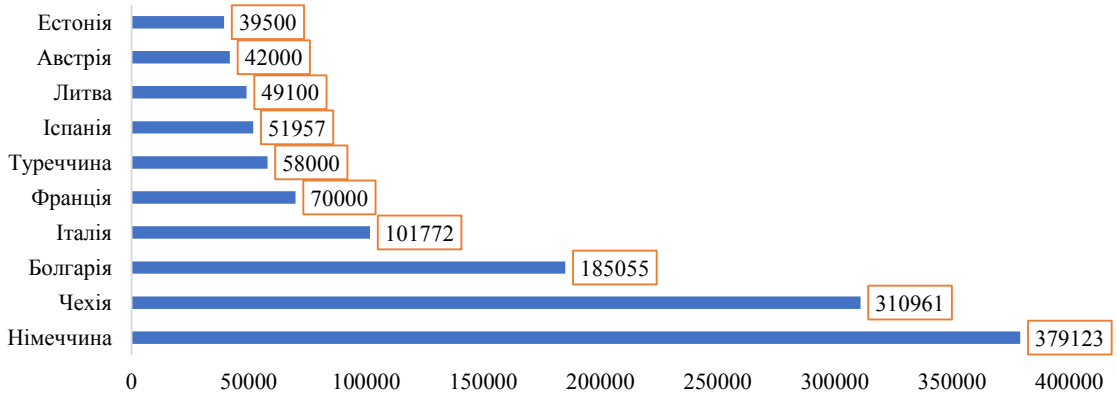

Рис. 4. Чисельність українських переселенців у різних країнах

між чисельністю українських переселенців і країною у якій уже є значна кількість українців з дозволами на проживання.

На рисунку 4 відображено чисельність втікачів з України у різних країнах згідно останніх оновлених даних урядів країн[9].

Реальна кількість прибулих набагато більша, тому що процес реєстрації не може автоматично зафіксувати всіх тих, хто в'їжджає, вільно перетинаючи Шенгенську зону і приймається українськими членами сім'ї та друзями.

З початку березня 2022 року ЄС запровадив статус «тимчасового захисту» людям, які втікають з України через військове вторгнення Росії. Цей безпрецедентний крок забезпечить негайний захист в ЄС для українців і громадян третіх країн, які мають статус біженця або постійного проживання в Україні. Цей статус спочатку розрахований на один рік, але може бути продовжений до трьох років залежно від розвитку ситуації в Україні.

Основним документом, що регулює надання тимчасового захисту є Директива ЄС 2001/55/ЄС, яка була введена в дію Рішенням Ради ЄС 2022/382 від 04.03.2022[14].

Громадяни України та члени їх сімей, переміщені 24 лютого 2022 року і пізніше, мають право на отримання тимчасового захисту, але кожна держава-член ЄС може на свій розсуд надати тимчасовий захист громадянам України, які перебували в ЄС до 24 лютого 2022 року з різних причин (у відпустці, у відрядженні чи втечі від можливої війни).

Після реєстрації у відповідних державних органах громадяни України можуть одразу скористатися наданими статусом правами:

- право на проживання в країні, в якій вона звернулася за тимчасовим захистом;
- доступ до роботи, який можна отримати відразу з моменту звернення за захистом;
- доступ до житла (держава не гарантує житло, але компетентні органи/волонтерські організації можуть допомогти з його придбанням);
- медична допомога;
- соціальна допомога;
- доступ до освіти для дітей та підлітків.

Оскільки Данія не зобов'язана Директивою ЄС про тимчасовий захист через відмову від юридичних питань, парламент країни прийняв подібний спеціальний акт, який набув чинності 18 березня 2022 року[15].

Спеціальний закон для українців передбачає:

проживання до 17 березня 2024 року з можливістю продовження на один рік, а потім без продовження;

[14] Temporary protection URL: https://ec.europa.eu/home-affairs/policies/migration-and-asylum/common-european-asylum-system/temporary-protection_en (дата звернення: 25.04.2022)

[15] New Danish law for those fleeing Ukraine mirrors EU Temporary Protection Directive URL: https://ec.europa.eu/migrant-integration/news/new-danish-law-those-fleeing-ukraine-mirrors-eu-temporary-protection-directive_en (дата звернення: 25.04.2022)

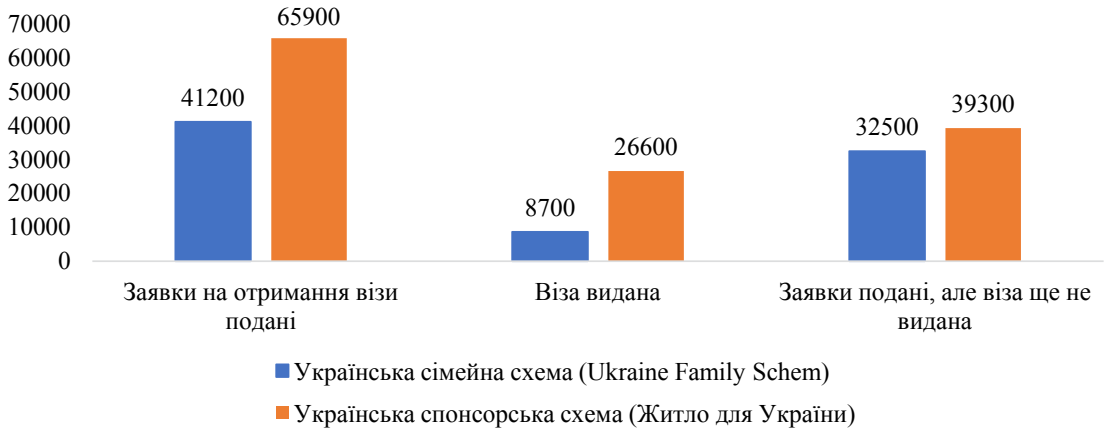

Рис. 5. Статистика отримання віз українцями за спеціальними схемами у Великобританії на кінець березня 2022[9]

• право на роботу, шкільну освіту, професійно-технічну освіту, медичні послуги, інтеграційну освіту;

• право на самодостатність та пільги на репатріацію (соціальні виплати);

• доступ до програми інтеграції (включаючи безкоштовну мовну школу та професійне навчання).

За даними міністерства, станом на 19 квітня 23 086 осіб подали заявки на проживання в Данії за спеціальним українським законом. Видано 5423 дозволи, тобто 23,5 % від загальної чисельності прохачів захисту[16].

Підхід Великобританії є більш обмежуючим, ніж підхід ЄС у двох аспектах. Не всі українці автоматично мають право на участь, оскільки для подачі на візу потрібні або родинні зв'язки у Великобританії, або спонсорство[17].

На рисунку 5 відображено статистику подачі на візу українцями за обома можливими варіантами.

Згідно з чинними правилами, щоб подати заяву на притулок у Великобританії, особа має спочатку перебувати у Великій Британії. Українські громадяни, на відміну від біженців з більшості інших країн, теоретично можуть в'їхати до Великобританії через Спільну зону подорожей з Республікою Ірландія, яка скасувала візові вимоги для України. Українці, які в'їжджають до Ірландії без візи, а потім їдуть до Великобританії, вважатимуться такими, що в'їхали нелегально, хоча це не заважає їм подати заяву про надання притулку.

У рамках відповіді уряду Канади на повномасштабне вторгнення Росії в Україну, Міністерство в справах питань імміграції, біженців та громадянства запроваджує нові потоки імміграції для українців.

Для українців, які хочуть тимчасово приїхати до Канади, створено Канадсько-український дозвіл на екстрені подорожі, доступний для осіб, які тікають з України. Кількість українців, які зможуть подати заявку, не буде обмежена.

21 квітня Сполучені Штати оголосили програму «Єдність для України» як ключовий крок до прихистку українців, які втікають від вторгнення Росії в Україну. «Єдність для України» дає можливість переміщеним громадянам України та найближчим членам їх сімей, які перебувають за межами США, тимчасово залишитися в країні на дворічний період. Українці, які беруть участь у «Єднання для України», повинні мати спонсорство в США, що надаватиме їм фінансову підтримку на час перебування в США. Вони також матимуть право подати заявку на отримання дозволу на працевлаштування від USCIS[18].

Зростання міграційних потоків з України ставить перед країнами, насамперед європейськими державами як основними міграційними магнітами, численні виклики та невизначеності:

• проблеми логістики та координації;

• економічний виклик для країн-реципієнтів;

• інтеграційний виклик.

Центральних державних ресурсів недостатньо для забезпечення належної логістики, житлового забезпечення та захисту мігрантів, які прибувають з України. Тож у багатьох державах українським втікачам надають перший захист за участі спонтанних ініціатив представників громадськості, які діють як окремі особи або як організовані платформи.

Таке швидке реагування з боку громадян створює завдання з управління та координації, щоб забезпечити ефективність зусиль, а також уникнути можливих проблем безпеки, з метою захисту українських жінок від сексуальної та професійної експлуатації та

[16] Ukrainere får hurtigere adgang til arbejdsmarkedet. URL: https://uim.dk/nyhedsarkiv/2022/april/ukrainere-faar-hurtigere-adgang-til-arbejdsmarkedet/ (дата звернення: 25.04.2022)

[17] Homes for Ukraine scheme: frequently asked questions. URL: https://www.gov.uk/guidance/homes-for-ukraine-scheme-frequently-asked-questions.uk

[18] USCIS Provides Information on Uniting for Ukraine. URL: https://www.uscis.gov/newsroom/alerts/uscis-provides-information-on-uniting-for-ukraine

виявлення та захисту неповнолітніх для запобігання торгівлі дітьми.

Житло для мільйонів українських шукачів притулку становить важливу економічну невизначеність, яку зараз неможливо оцінити через два фундаментальні питання : скільки людей в кінцевому підсумку покине Україну і як довго вони залишаться в ній.

Відповіді на ці питання залежать, у свою чергу, від тривалості та перебігу війни в Україні, від масштабів руйнування житла, інфраструктури, послуг та бізнесу під час конфлікту, а також від рівня послуг і підтримки, які пропонують європейські країни. Це формує важливий економічний виклик для країн-реципієнтів.

На додаток до тривалості війни, кількості та темпів прибуття, існує виклик щодо процесів інтеграції. Уряди держав усвідомлюють важливість комплексної імміграційної політики.

Знання іноземної мови є центральним елементом для успішної та стійкої інтеграції мігрантів та біженців на європейський ринок праці або ж іншої обраної країни. З метою сприяння економічній та соціальній інтеграції уряди багатьох країн запроваджують мовні курси. Окремі заходи охоплюють, спеціалізоване вивчення мови в залежності від вагомих потреб ринку праці. Європейський фонд навчання підтримує органи влади ЄС у зрівнянні з української та європейської рамок кваліфікацій[19].

Визнання професійних кваліфікацій може зробити значний внесок у зменшення інформаційної асиметрії на ринку праці і, таким чином, сприяти інтеграції до ринку праці .

Доступні емпіричні дослідження показують, що визнання професійної кваліфікації може збільшити можливості працевлаштування мігрантів на 25% і їхні заробітні плати на 20% у довгостроковій перспективі[20].

Доступ до роботи буде особливо складним для жінок, які виїхали з України з маленькими дітьми, оскільки, крім мовних труднощів є тягар батьківських обов'язків. А з огляду на те, що більшість утікачів становлять жінки та діти, цей шлях до інтеграції через працевлаштування на нинішній хвилі видається складнішим.

Проте особливістю інтеграційних процесів українців за кордоном у сучасних умовах є застосування віртуальних платформ для пошуку роботи, що формується під впливом глобального розвитку Індустрії 4.0.

Такий спосіб є значно зручнішим для українських переселенців, оскільки передбачає цільову вибірку вакансій, які орієнтовані на них, а також зручність у використанні і нівелювання можливих складних ситуацій у випадку пошуку роботи через фірм-посередників та місцевих бірж праці.

У таблиці 3 відображено сервіси з пошуку роботи для українців, які були створені або набули популярності внаслідок повномасштабного вторгнення та значних міграційних процесів.

Полегшення доступу до ринку праці традиційно є центральним напрямком політики інтеграції, а також має вирішальне значення, враховуючи обмежені фінансові ресурси шукачів притулку.

Ще один інтеграційний виклик – значна чисельність дітей шкільного віку, що створює серйозні наслідки для шкільних систем посеред навчального року. Школярі зустрічаються з численними труднощами: проблемою адаптації, стресом, мовним бар'єром, відмінностями у навчальній програмі.

Держави ЄС уже впроваджують зусилля, спрямовані на залучення українських дітей до навчального процесу.

Для українських дітей у Кракові, Варшаві та Вроцлаві відкрили школи з українською програмою навчання за підтримки фундації «Незламна Україна». Основну частину педагогічного складу шкіл становлять вчителі з України, які опинились за кордоном у зв'язку з війною. Проєкт українських шкіл у Польщі реалізовуватиметься у довгостроковій перспективі та основним завданням ставить забезпечення дитини базовим правом на освіту та створення умов звичного навчального середовища.

У багатьох країнах українські студенти мають доступ до державної вищої освіти. Проте, враховуючи низку економічних факторів, багатьом студентам може знадобитися додаткова підтримка, в тому числі стипендії або забезпечення житлом. Невизначеність у фінансуванні ініціатив полягає у нерозумінні, скільки неукраїнських студентів зможуть отримати доступ до вищої освіти ЄС, а скільки продовжують навчання в Україні на дистанційній основі.

Наукова спільнота усього світу створила постійно оновлюваний список лабораторій, які готові прийняти українських студентів та дослідників. Уже зараз у цій базі є більше 2300 пропозицій для українців в університетах Німеччини, Польщі, США, Франції, Швейцарії та багатьох інших.

Численні заклади вищої освіти ініціювали підтримку українського студентства та на своїх вебсайтах висвітлили особливості вступу та умов навчання.

У Німеччині функціонує платформа Support UAStudents, що пропонує підтримку українських

[19] Fleeing Ukraine: access to jobs URL: https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/stronger-europe-world/eu-solidarity-ukraine/eu-assistance-ukraine/information-people-fleeing-war-ukraine/fleeing-ukraine-access-jobs_en (дата звернення: 25.04.2022)

[20] Workforce planning incorporating skills: State of the art / Philippe De Bruecker, Jorne Van den Bergh, Jeroen Belien, Erik Demeulemeeste/ May 2015 European Journal of Operational Research 243(1) URL: https://www.researchgate.net/publication/271225144_Workforce_planning_incorporating_skills_State_of_the_art (дата звернення: 25.04.2022)

Таблиця 3

Сервіси з пошуку роботи для українців за кордоном

№	Сервіс	Веб-посилання	Характеристика
1.	Job Index	https://www.jobindex.dk/cms/jobs-for-ukraine	Тому ми в Jobindex створили цей сайт як для данських компаній, які хочуть запропонувати вакансії українським біженцям у Данії, так і для українців, які отримують унікальну можливість вийти на ринок праці Данії.
2.	Job Aid Ukraine	https://www.jobaidukraine.com/uk	Безкоштовний сайт, який заохочує компанії публікувати доступні вакансії для українців задля підтримки процесів інтеграції українських переселенців у Європейський ринок праці.
3.	Employ Ukraine	https://employukraine.org/	Платформа для пошуку кандидатів та публікування вакансій українців. На сьогодні база містить 7000+ кандидатів, 2500+ робочих місць
4.	Uaworks	https://uaworks.org/	Сервіс з пошуку роботи для українців у Європейських країнах. Станом на 11.04.2022 опубліковано 1153 вакансії
5.	Hire for Ukraine	https://hireforukraine.org/	На платформі є понад 2000 активних профілів творчих і технічних професіоналів, які залишились без роботи та доходу. Відтак, європейські роботодавці можуть знайти українських професіоналів.
6.	Базу збирає вакансії	https://t.me/bazuwork	Телеграм-канал, що формує базу вакансій по всій Європі за різними сферами.
7.	Ua Job Now	https://t.me/uajobnow	Телеграм-канал для пошуку роботи під час війни в Україні, Європі та дистанційно.
8.	Lobby X	https://thelobbyx.com/	Інноваційна платформа з працевлаштування українців, що передбачає формування мережі партнерства зі соціально-спрямованою складовою.
9.	UA Talents	https://www.uatalents.com/	Платформа працевлаштування для українців, які вимушено перемістилися до інших міст України чи за кордон. Серед партнерів ініціативи – Meta (Facebook), Bolt, Axel Springer Verlag, Zalando, StepStone. На старті сервісу були доступні 5000 вакансій.
10.	Jobs for Ukraine	https://jobsforukraine.net/	Академічні, наукові, мистецькі, професійні та позаштатні робочі можливості для людей, які втратили роботу через війну. Вакансії у різних країнах.
11.	Pracuj.pl	https://www.pracuj.pl/	Польський сервіс з пошуку вакансій, який розробив окремий сегмент фільтру за пошуком вакансій для українців.
12.	Job Index	https://www.jobindex.dk/cms/jobs-for-ukraine	Тому ми в Jobindex створили цей сайт як для данських компаній, які хочуть запропонувати вакансії українським біженцям у Данії, так і для українців, які отримують унікальну можливість вийти на ринок праці Данії.
13.	Help Ukrainians – Jooble	https://helpukrainians.jooble.org/	Новий сервіс для пошуку роботи та публікації резюме українців за кордоном.

Джерело: сформовано на основі даних порталів з пошуку роботи

студентів, співпрацюючи з вісімнадцятьма німецькими університетами[21].

Числення польські заклади вищої освіти пропонують продовження навчання українським студентам на безоплатній основі, зокрема Ягеллонський університет, що у Кракові.

Ukrainian Global University (UGU) – це глобальна мережа навчальних закладів, які об'єднують зусилля для відбудови України, підтримуючи українських старшокласників, студентів, науковців, викладачів та надаючи їм стипендії, стипендії та програми аспірантури. Сервіс допомагає отримати високоякісну глобальну освіту в обмін на зобов'язання повернутися в Україну після закінчення навчання, щоб допомогти відновити країну[22].

Висновки

В Україні зовнішня міграція є явищем не ситуативним, а історичним і традиційним: українська діаспора у світі налічує кілька десятків мільйонів,

[21] Support UAStudents. URL: https://support.uastudents.de/en/ (дата звернення: 27.04.2022)

[22] Ukrainian Global University (UGU). URL: https://uglobal.university/for_students/ (дата звернення: 27.04.2022)

серед яких досить велика кількість тих, хто підтримує постійний зв'язок з Україною, утворюючи таким чином своєрідну соціальна мережа.

В результаті анексії Криму та збройного конфлікту на Донбасі в Україні з'явився новий тип мобільності – внутрішньо переміщені особи, що призвело до перерозподілу населення між регіонами.

Міжнародна міграція в період до російського вторгнення 24 лютого 2022 року характеризувалась економічними мотивами, тобто основну частину становили трудові мігранти. Заяви про надання статусу біженців в країнах ЄС у 2015 році, порівняно з 2010 роком збільшились на 60%, проте у загальній частці міжнародних мігрантів становили всього 0,2%.

Загалом, у період 2014 – початку 2022 року для України характерні такі міграційні особливості:

• високий рівень виїзної трудової міграції;

• посилення тенденції тимчасової трудової міграції;

• поява в Україні нових форм мобільності;

• проблеми, пов'язані з адаптацією ВПО до нових місць проживання;

• зменшення кількості людей, які прибувають в Україну – як зворотна міграція громадян України, так і іноземна імміграція.

Натомість, розгортання повномасштабної війни в Україні спровокувало найшвидше зростання кризи біженців з часів Другої світової війни. Станом на сьогодні понад 5 мільйонів біженців покинули Україну, а 7,7 мільйона людей стали внутрішньо переміщеними особами в межах України.

Європейський союз та його населення відреагували з безпрецедентною швидкістю та емпатією, що характеризується масовою мобілізацією приватних та громадських ініціатив, запуском Директиви про тимчасовий захист. Усе це розгортається на тлі практично одностайного консенсусу та прийняття українських біженців. Це сформувало ситуацію, яка різко контрастує з тією, що виникла під час так званої «кризи біженців» 2015 року. США, Канада та Великобританія також створюють програми, які спрощують механізми надання притулку та захисту українцям.

У той час як багато країн призначення українських втікачів все більше усвідомлюють важливість комплексної імміграційної політики, все ще є значні можливості для вдосконалення в різних сферах інтеграційної політики.

Адже невідомо скільки втікачів з України вирішить залишитися назавжди. Це залежить від численних факторів, які зараз недосліджені. Досвід попередніх криз біженців у Європі та загалом у найрозвинутіших країнах свідчить про те, що частина тих, хто втікає від війни, залишається в приймаючих країнах на постійній основі. Проте це більш ймовірно, коли втікають цілі сім'ї, а у цьому випадку, шукачами притулку є, насамперед, жінки з дітьми.

Невизначеність спостерігається у розвитку російсько-української війни, та відповідно економічному потенціалі України. Тож кількісні твердження про масштаби міграційного потенціалу наразі не можуть бути зроблені на емпірично достовірній основі. У будь-якому випадку, ця війна також матиме далекосяжні наслідки не тільки для України, а й сусідніх країн та Європи загалом.

Інформація про авторів:

Винничук Роксолана Олександрівна,
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту персоналу та адміністрування
Національний університет «Львівська політехніка»
12, вул. Степана Бандери, м. Львів, 79000, Україна

Рубаха Ніна Валентинівна,
магістр кафедри менеджменту персоналу та адміністрування
Національний університет «Львівська політехніка»
12, вул. Степана Бандери, м. Львів, 79000, Україна

Information about the authors:

Vynnychuk Roksolana Oleksandrivna,
PhD in Economics, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Human Resource Managament and Administration
Lviv Polytechnic National University
12, Stepan Bandera str., Lviv, 79000, Ukraine

Rubakha Nina Valentynivna,
Master at the Department of Human Resource Managament and Administration
Lviv Polytechnic National University
12, Stepan Bandera str., Lviv, 79000, Ukraine

DOI

SECURITY OF A COUNTRY'S PRIVATE MILITARY COMPANY: A NETWORK APPROACH TO ORGANIZATIONAL AND LEGAL CONTEXTS

Vivchar O. I., Drakokhrust T. V., Shatarskyi A.

Problem statement in general and its connection with important scientific or practical tasks. During the war, practical experience has shown that in addition to regular armed groups, private military companies also take part. We draw your attention to the fact that in Ukraine very little attention is paid to private military companies. Based on research, it has been established that a private military company (PMC) is a commercial enterprise that offers specialized services related to the protection, defense (defense) of someone and something, often with the participation of in military conflicts, as well as intelligence gathering, strategic planning, logistics and consulting [1]. It is impossible to ignore the fact that in the domestic periodicals there is no legal support for this type of business. That is why the study of this problem is extremely important. In such conditions, it is necessary to build a system of protection that will allow a private military company to counteract the negative effects of internal and external threats. Thus, the practical effectiveness of the system of protection of financial interests of a private military company is achieved through an appropriate mechanism that should ensure effective operation and development in modern transformational conditions, which would neutralize external and internal threats, enable it to develop stably. Thus, this mechanism must take into account ever-changing conditions, the financial interests of the enterprise and, in general, optimally combine all its components, the definition of which should be given special attention.

An analysis of recent research and publications that have begun to address this issue. Research of scientific issues on the organizational and legal mechanism of financial security of the state and business structures are considered in the scientific works of Blank I.O., Vivchar O.I., Horyacheva K.S., Holovkova L.I., Hryniuk N.A., Kima Y.H., Krakosa Y.B., Lavrova Y.V., Franchuk V.I. and other researchers. However, today there is no single approach among the authors to ensure the financial security of a private military company, which leads to further research in this area.

Highlighting previously unsolved parts of the general problem to which the article is devoted. The aim of the article is to study the conceptual aspects of ensuring the financial security of a private military company, as well as to substantiate the identification of the impact of major threats based on a network approach and basic methods for assessing the level of security.

Setting objectives. To achieve this goal, the following scientific objectives have been identified: to explore the conceptual aspects of financial security of a private military company; to conduct network identification of the impact of major threats and tools of the mechanism of providing a private military company; to substantiate the effectiveness of the mechanism for ensuring the financial security of a private military company with the application of the regulatory framework.

Presentation of the main research material with full justification of the obtained scientific results. Based on the studied literature sources, it is established that the financial security of a private military company is a complex, dynamic phenomenon and, accordingly, requires the development of such a mechanism that would take into account all its characteristics and operating conditions of the entity. In our opinion, the financial security of a private military company should be understood as a system of protection of its financial interests from the constant destructive influence of internal and external factors, which allows it to develop effectively in the current and future period. Based on this, ensuring the financial security of a private military company should be considered as a process of implementing measures to prevent (prevent) possible financial losses in the current and future period.

The functioning of the mechanism for ensuring the financial security of a private military company should be aimed at achieving the following objectives: 1) determining the financial interests of a private military company that need protection; 2) detection in the early stages of threats, both internal and external, which do not allow to realize the financial interests of a private military company; 3) development and implementation of a system of measures to neutralize threats to the financial interests of a private military company and prevent possible financial losses[2].

[1] Приватні військові компанії: що відомо про їх існування в Україні та світі URL:https://24tv.ua/privatni_viyskovi_kompaniyi_shho_vidomo_pro_yih_isnuvannya_v_ukrayini_ta_sviti_n1235633.

[2] Військовий навігатор України: незалежний мілітарний дайджес. Приватні військові компанії (ПВК) в Україні. URL: https://milnavigator.com.ua/2019/09/16/%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%BD%D1%96-%D0%B2%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%96-%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D1%96%D1%97-%D0%BF%D0%B2%D0%BA-%D0%B2-%D1%83%D0%BA%D1%80/

It is impossible to ignore the fact that the activities of any business entity take place in a constantly changing environment, respectively, can not but be exposed to both internal and external threats. Delays in making management decisions to neutralize the negative impact of these threats will lead to unprofitable business activities, deterioration of solvency, business activity and inability to develop effectively in the long run. Therefore, timely identification and further elimination of threats is one of the priorities of financial management in order to protect the financial interests of a private military company. Timely and accurate identification of threats to the company's financial interests is a necessary prerequisite for creating an effective mechanism for ensuring its financial security.

It should be noted that today, in addition to financial, economic, political, social, man-made and other threats have a significant impact on the financial activities of a private military company. Traditionally, all threats that negatively affect the company's activities in the scientific literature are divided into internal (or endogenous, arising within the enterprise) and external (or exogenous, arising outside a private military company). Threats can also be divided into subjective and objective. Objective threats arise without the involvement of a private military company and cannot be influenced.

Objective threats include: force majeure (natural disasters, riots, wars), unpredictable changes in the economic situation in the country, unstable political and social situation, severe tax pressure, deteriorating investment climate, large losses of personnel and equipment during the operation combat operations, etc.). One way to minimize the losses from the negative impact of objective factors is to take these threats into account when concluding agreements with partners. Subjective threats are facilitated by inefficient work of the staff of a private military company, as well as intentional negative actions of third parties (competitors).

Internal subjective threats include ineffective: management of assets and sources of their formation; financial planning; organizational structure of a private military company; its product, market, price, personnel policy, etc. External subjective threats are manifested in the capture of the market by competitors, unfair competition, price manipulation, fraud, buying shares and other securities of the company by external investors, refusal of finished products by buyers or delays in payment, non-compliance with agreements, etc. To prevent the negative impact of subjective factors, it is necessary to create an effective analytical service that would quickly investigate the financial condition and competitiveness of a private military company, study competitors and forecast their future activities, analyze the solvency of buyers of its services, reliability of weapons, equipment and material resources[3].

Thus, based on the main purpose of a private military company, the main financial interest of the company is to maximize the profits of its owners. It should be noted that, above all, the financial interests of a private military company need protection, which directly affects the content of the mechanism of financial security[4].

The system of priority financial interests of the enterprise is most fully reflected in the study of Blank I.O and it includes: 1) increasing the level of return on equity of the enterprise (the level of financial profitability); 2) the adequacy of financial resources formed at all stages of future development of the enterprise; 3) financial stability of the enterprise in the process of its development; 4) high level of investment activity and investment efficiency; 5) effective neutralization of financial risks; 6) high innovative level of financial activity; 7) quick and effective overcoming of financial crises that have arisen. It should be noted that the achievement of the above financial interests will allow a private military company to ensure the main goal – to maximize profits[5].

Continuing the logic of our study, it should be noted that the mechanism of financial security of a private military company should be understood as a set of tools used for management decisions to protect its financial interests. The toolkit includes financial methods, methods of analysis, criteria and indicators, financial levers and financial instruments. An obligatory element in the structure of the mechanism of financial security of a private military company are financial methods as ways of influencing financial relations on the economic process. The most common methods are: investing, lending, taxation, rent, planning, forecasting, self-financing, payment system, insurance, factoring, financing and others.

It should also be noted that an equally important step in developing a mechanism for ensuring the financial security of a private military company is the choice of methods for assessing its level. Each of the scholars who studied the methodological apparatus for assessing the level of financial security, suggested using a wide range of methods. This is primarily due to the fact that the concept of «financial security» is a complex economic category and each of its components requires an individual approach.

[3] Вівчар О. І., Колесніков А. П. Соціальна безпека: навч. посіб. Тернопіль: ФО-П Шпак В. Б. 2015. 146 с.

[4] Вівчар О. І. Концептуалізація сучасних поглядів на поняття логістики. *Галицький економічний вісник.* 2008. № 2 (17). С. 106–111.

[5] Бланк И. А. Управление финансовой безопасностью предприятия: навч. посіб. К.: Эльга, Ника-Центр, 2004. 784 с.

The following list of methods for assessing the level of financial security is most often found in scientific works: 1) the method of observation is to calculate the financial performance of the enterprise and compare their values with standards, industry averages, data from previous years, targets etc); 2) method of expert assessment (based on the experience of leading experts); 3) the method of analysis and processing of scenarios (is to organize the interaction of specialists in various fields in the formulation and solution of complex financial problems using modern mathematical modeling); 4) optimization methods (used in the analytical description of the studied processes for the synthesis of any of the selected criteria of financial security); 5) theoretical and game methods (used for analysis of bilateral or multilateral conflict situations); 6) useful methods (allow you to operate with many indicators, both quantitative and qualitative); 7) methods of pattern recognition (consisting in the transformation of input information (parameters, features) output (conclusions about the attribution of the image to the component of financial security), 8) methods of fuzzy systems theory to natural for language specialists); 9) methods of multidimensional statistical analysis (consisting in the transition from the primary system of highly correlated financial indicators to new uncorrelated components or factors)[6,7].

Please note that the above list can be expanded depending on the financial security needs of a private military company. The basis for assessing the level of threats and the extent of their negative impact are the criteria of financial security. The criterion of financial security of a private military company is understood as a certain feature (or set of features) on the basis of which the level of financial security is assessed. Criteria are determined by calculating a system of financial indicators, both relative and absolute. The effectiveness of financial security can be said if all indicators or indicators of financial security meet their threshold (normal) values. That is, the indicator is a certain indicator that demonstrates the quantitative and qualitative characteristics of financial security of economic entities.

Thus, from a practical point of view, it should be noted that the effectiveness of the mechanism of financial security of a private military company will depend on how wisely and prudently, these financial levers and tools will be used in the process of protecting their financial interests. One of the components of the mechanism for ensuring the financial security of a private military company is the legal support of management decisions. Legal support includes Codes of Ukraine, Laws of Ukraine, Decrees of the President, Resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine, Orders and Regulations of Ministries and Departments, statutory documents of enterprises. With their help, the state has the opportunity to regulate the financial and economic activities of economic entities. Regulatory support includes instructions, standards, guidelines and explanations, etc. It is impossible to ignore the fact that in Ukraine there is no legal support for the activities of private military companies. This issue needs to be studied and developed in order to meet world standards in connection with the ongoing integration processes.

Also, no less important element in the formation of the mechanism of financial security of a private military company is information support, consisting of statistical, economic, commercial, financial and other information. Sources of information are divided into internal and external. Internal sources include: indicators of financial accounting of the enterprise – data can be obtained from the balance sheet (form 1), statement of financial performance (form 2), statement of cash flows (form 3), statement of equity (form 4), notes to the financial reporting; indicators of management accounting – information about the financial and commercial activities of the enterprise (is a trade secret). External sources of information contain data on: the level of macroeconomic development of the country and the industry to which the company belongs; financial market conditions; activities of competitors and both existing and potential partners (suppliers, buyers, banks, insurers). After all, complete, timely and reliable information will allow to make effective decisions to prevent and overcome various threats to the financial interests of the business entity[8].

Conclusions

Summarizing the above, we note that the optimal construction of the organizational and legal mechanism to ensure the financial security of a private military company with the above elements will identify timely symptoms of network threats, take preventive measures to prevent them and restore financial stability. After all, at this stage of development there is no generally accepted mechanism for ensuring the financial security of a private military company, and existing developments need to be improved in modern conditions of operation of these companies, which are

[6] Коваленко Л. О. Фінансовий менеджмент: навч. посіб. К.: Знання, 2008. 483 с.

[7] Основы экономической безопасности: государство, регион, предприятие, личность: монографія / Под ред. Е.А. Олейникова. М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1997. 288 с.

[8] Коваленко Л. О. Фінансовий менеджмент: навч. посіб. К.: Знання, 2008. 483.

constantly changing. The mechanism for ensuring the financial security of a private military company is quite complex and covers a wide range of elements, the most optimal combination of which will be able to identify any risk factors in a timely manner, while ensuring its sustainable development.

Information about the authors:

Vivchar Oksana Ivanivna,
Doctor of Economic Sciences,
Professor at the Department of Security and Law Enforcement
Western Ukrainian National University
11, Lvivska str., Ternopil, 46009, Ukraine

Drakokhrust Tetiana Viktorivna,
Doctor of the Science of Law,
Professor at the Department of International Law and Migration Policy
West Ukrainian National University
11, Lvivska str., Ternopil, 46009, Ukraine

Shatarskyi Artur,
Postgraduate at the Department of Security and Law Enforcement
West Ukrainian National University
11, Lvivska str., Ternopil, 46009, Ukraine

Інформація про авторів:

Вівчар Оксана Іванівна,
доктор економічних наук, професор,
професор кафедри безпеки та правоохоронної діяльності
Західноукраїнський національний університет
11, вул. Львівська, м. Тернопіль, 46009, Україна

Дракохруст Тетяна Вікторівна,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного права та міграційної політики
Західноукраїнський національний університет
11, вул. Львівська, м. Тернопіль, 46009, Україна

Шатарський Артур,
аспірант кафедри безпеки та правоохоронної діяльності
Західноукраїнський національний університет
11, вул. Львівська, м. Тернопіль, 46009, Україна

DOI

ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ВЕДЕННЯ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Возняк С. М., Демешок О. О., Андріянова Н. М., Шпура М. І.

Вступ

Зазначимо, що гібридна війна наразі стала частиною нашого сьогодення, а також сприяла значним змінам в усіх сферах, а саме: економічній, політичній, військовій, соціальній та інших. Початком спаду економічного розвитку в країні можна вважати події 2014 р., які призвели до анексії Криму та збройного конфлікту на Сході нашої країни. Що відповідно суттєво вплинуло на розвиток країни та надав поштовх для подальшої актуалізації її військової сфери.

Таким чином, постає завдання з формуванням за забезпеченням ефективного функціонування сучасної економіки. З початком воєнних дій по всій території України ця сфера зазнала досить руйнівних наслідків. Також зазначимо, що з початком російської агресії відбулися деструктивні процеси, а саме: руйнація інфраструктури, що в процесі призвело до гуманітарного кризу й значних соціальних втрат. Відмітимо, що в результаті збройної агресії російської федерації було частково втрачено експортний потенціал України та її зовнішній ринків.

Це надало поштовх до корегування економічної позиції та практично змінило її, що, згодом, надасть змогу країні адаптуватися та реорганізуватися під потреби війни.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Вже більше двох місяців триває наймасштабніша війна з часів Другої світової. Однією з ключових проблем цієї війни є її абсолютна ірраціональність. За даними російських СМИ[1] майже три четверті російського населення підтримує ведення так званої «військової операції» на території України та незалежність «ДНР», «ЛРН». Як результат вторгнення обмінний курс знаходиться під значним тиском та створюється велике навантаження на державні фінанси та управління державним боргом. Що нагально потребує формування концепції реконструкції економіки країни з урахуванням реальної ситуації.

Також зазначимо, абсолютна більшість країн світу в ООН засуджують дії РФ. Наразі здійснено багато кроків з вигнання росії з усіх міжнародних інституцій та накладено сотні санкцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Досить чітко розкривають взаємозв'язок економіки та війни у своїх працях Л. Верховод[2], К. Зацепіної[3], І. Кононова[4], С. Кулицького[5] та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. З урахуванням всіх подій в Україні мало освітленою залишається проблема розкриття економічних аспектів ведення гібридної війни.

Формулювання цілей (постановка завдання). Начасі актуальним є дослідження впливу гібридних війн на економіку країни.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Зазначимо, що станом на 5 квітня 2022 року з боку країн ЄС та інших вже було введено 5 пакетів санкцій щодо росії:

• заборона на імпорт вугілля з Росії на суму 4 мільярди євро на рік, «що скорочує ще одне важливе джерело доходу для Росії»;

• повна заборона транзакцій для чотирьох ключових російських банків, серед яких ВТБ, другий за величиною російський банк;

• заборона російським суднам на доступ до портів ЄС і заборона роботи російських і білоруських автотранспортних операторів;

• подальша заборона на експорт на суму 10 мільярдів євро у важливих сферах: високотехнологічні напівпровідники, транспортне обладнання;

[1] Независимые социологи: 71% россиян испытывает гордость из-за войны с Украиной. *Радіо Свобода*: веб-сайт. URL: https://www.svoboda.org/a/nezavisimye-sotsiologi-71-rossiyan-ispytyvaet-gordostj-iz-za-voyny-s-ukrainoy/31757535.html?fbclid=IwAR2pPrGG--BIR98vu4W9S0BL5gyLDFxYS-1ioMzro_vt-eUNJlGigh698N8E (дата звернення: 17.04.2022).

[2] Верховод Л. І. Тіньові практики в структурі економічної поведінки жителів прифронтових зон Донбасу (за результатами дослідження у 2017 р.). *Український соціологічний журнал*. 2017. Вип. 17–18. С. 100–105. URL: https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/view/11535.

[3] Зацепина К. В. Войны и экономика. *Журнал международных исследований развития (МИР)*. 2014. № 1. URL: https://www.hse.ru/data/2014/04/20/1319308649/1.%20%D0%92%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D1%8B%20%D0%B8%20%D1%8D%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%BA%D0%B0.%20%D0%97%D0%B0%D1%86%D0%B5%D0%BF%D0%B8%D0%BD%D0%B0%20%D0%9A.%D0%92..pdf.

[4] Кононов И. Ф. Мировая гибридная война или буржуазный бланкизм? Эссе памяти концепта гибридной войны. Пусть покоится с миром. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2017. Вип. 39. С. 146–153.

[5] Кулицький С. Економічна складова гібридної війни Росії проти України. *Україна: події, факти, коментарі*. 2016. № 20. С. 44–57. URL: http://nbuviap.gov.ua/images/ukraine/2016/ukr20.pdf.

Таблиця 1

Запроваджені санкції країн проти російської федерації станом на 05.04.2022

Країна	Запроваджені санкції
США анонсував «нищівні» санкції проти Росії	21 лютого запровадили заборону для громадян США на фінансування та інвестиції в ДНР та ЛНР, а також на торгівлю з ними. 22 і 23 лютого були введені санкції проти банків, що фінансують оборонну промисловість (ВЕБ, Промсвязьбанку, та їх 42 дочірніх структур, включаючи ФК ЦСКА), проти дітей вищих російських чиновників (Дениса Бортникова, Петра Фрадкова, Володимира Кірієнка), а також угоди з облігаціями Російської федеральної позики на вторинному ринку. 23 лютого США ввели санкції проти швейцарської компанії Nord Stream 2 AG, оператора газопроводу «Північний потік-2» та її виконавчого директора Маттіаса Варніг[6,7] обмеження можливості російських компаній вести розрахунки в долларах, євро, фунтах та єнах обмежувальні заходи – внесення до SDN – блокування активів банку в американській юрисдикції, заборона на доларові транзакції, заборона на проведення будь-яких трансакцій з американськими контрагентами для банків: ВТБ, Відкриття, Новікомбанку, Радкомбанку[8] обмежувальні заходи – внесення до САРТА – обмеження на кореспондентські рахунки у США: Сбербанк[8] секторальні санкції, що говорять про «обмеження на всі операції, надання фінансування та інші операції з новими борговими зобов'язаннями з терміном погашення понад 14 днів та новими акціями» потрапляють інші великі російські компанії, такі як: Газпромбанк, Россільгоспбанк, Альфа-Банк, Московський Кредитний Банк, «Газпром», «Газпром нафта», «Транснафта», «Ростелеком», «РусГідро», «АЛРОСА», «Радкомфлот», РЖД[8] обмеження на імпорт високотехнологічної продукції обмеження на запозичення на ринках США та Європи для найбільших російських державних компаній персональні санкції, що передбачають заморожування активів, проти синів: секретаря Ради безпеки Росії Миколи Патрушева, спеціального представника президента Російської Федерації з питань природоохоронної діяльності, екології та транспорту Сергія Іванова, голови організації «Роснефть» Ігоря Сєчина, а також проти топменеджерів ВТБ та персональні санкції, які передбачають заморожування активів, проти президента путіна, міністра закордонних справ Лаврова, міністра оборони Шойгу, голови Генштабу Валерія Герасимова.
Німеччина	призупинила сертифікацію магістрального газопроводу «Північний потік-2», відкликавши чинний звіт Міністерства економіки з аналізу надійності постачання та зажадавши нову оцінку з урахуванням «змін в останні кілька днів»[9]
Велика Британія	ввела санкції проти ряду російських банків («Промсвязьбанк», «Росія», Індустріальний ощадний банк, «Чорноморський банк розвитку», «Генбанк») і російських підприємців (Геннадія Тимченка, Бориса Ротенберга, Ігоря Ротенберга) Введено заборону на залучення великими російськими компаніями фінансування на британському ринку, а також на імпорт до Росії технологій та обладнання для перероблення нафти. Такі ж заходи застосовуватимуться і до Білорусії[10] закрили повітряний простір для російських авіакомпаній
Австралія	ввела санкції проти російських банків, фізичних та юридичних осіб із ДНР та ЛНР
Канада	ввела санкції проти російського суверенного боргу, угод із ДНР та ЛНР, а також двох російських банків та депутатів Державної думи, які голосували за визнання ДНР та ЛНР (382 росіян та 32 компаній)[11]

[6] США вели санкции против оператора «Северпотока-2». *Новая газета*: веб-сайт. URL: https://novayagazeta.ru/articles/2022/02/23/ssha-vveli-sanktsii-protiv-operatora-sevpotoka-2-news (дата звернення: 05.04.2022).

[7] PEESA Designations; Issuance of Russia-related General License. *U.S. Department of the treasury*: веб-сайт. URL: https://home.treasury.gov/policy-issues/financial-sanctions/recent-actions/20220223_33 (дата звернення: 05.04.2022).

[8] «Сбер», ВТБ, «Открытие», Новикомбанк, Совкомбанк и еще ряд банков попали под санкции США. *Банки ру*: веб-сайт. URL: https://www.banki.ru/news/lenta/?id=10961631 (дата звернення: 05.04.2022).

[9] Канада негайно вводить санкції проти Росії. *Газета юа*: веб-сайт. URL: https://gazeta.ua/articles/world-life/_kanada-negajno-vvodit-sankciyi-proti-rosiyi/1072487 (дата звернення 05.04.2022)

[10] Британія оголосила санкції проти ВТБ і заборонила польоти «Аерофлоту». *Європейська правда*: веб-сайт. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/02/24/7134617/ (дата звернення 05.04.2022)

[11] EU adopts package of sanctions in response to Russian recognition of the non-government controlled areas of the Donetsk and Luhansk oblasts of Ukraine and sending of troops into the region. European Council Council of the European Union: веб-сайт. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/02/23/russian-recognition-of-the-non-government-controlled-areas-of-the-donetsk-and-luhansk-oblasts-of-ukraine-as-independent-entities-eu-adopts-package-of-sanctions/(дата звернення 05.04.2022)

Продовження таблиці 1

	ввела санкції проти 62 компаній та фізичних осіб, а також членів їхніх сімей. У тому числі члени Ради безпеки, включаючи президента Путіна, міністра закордонних справ Сергія Лаврова, міністра оборони Сергія Шойгу та міністра фінансів Антона Силуанова[12] Обмеження запроваджуються проти найбільших російських банків. Канада припинила дію всіх експортних ліцензій для Росії закрили повітряний простір для російських авіакомпаній
Японія	обмежила розміщення російських облігацій на своєму ринку, а також заборонила торгівлю і в'їзд офіційних осіб з ДНР і ЛНР. заборонила видачу віз деяким громадянам Росії та заморозила активи приватних осіб та організацій. Також призупиняється експорт напівпровідників та інших чутливих товарів до військових організацій у Росії[13,14]
Євросоюз ввів санкції, що стосуються фінансового, енергетичного, транспортного, технологічного сектору, а також візової політики	ввів санкції проти 351 депутата Держдуми, який проголосував 15 лютого 2022 року на підтримку звернення до президента Путіна з проханням визнати ДНР і ЛНР (глава європейської дипломатії Жозеп Боррель оголосив про наміри «позбавити» депутатів Держдуми «шопінгу в Мілані, діамантів в Антверпені»), проти 27 фізичних та юридичних осіб, які «зіграли роль у підриві або загрозі територіальної цілісності, суверенітету та незалежності України» (у тому числі проти Сергія Шойгу, Андрія Костіна, Ігоря Шувалова, Маргарити Симоньян, Марії Захарової, Володимира Соловйова, Агентства інтернет-досліджень, банку «Росія», Промсвязьбанку та ВЕБ), а також заборонив фінансування російського уряду та ЦБ. На ДНР та ЛНР були накладені торгові та інвестиційні санкції[15,16,17,18,19] персональні санкції проти президента Путіна, міністра закордонних справ Сергія Лаврова, прем'єр-міністра Михайла Мішустіна та міністра оборони Шойгу, заступника голови Ради безпеки Дмитра Медведєва, спецпредставника президента Сергія Іванова, голови МВС Володимира Колокольцева, депутатів Держдуми та білоруських офіційних осіб, що передбачають замороження активів[20] санкції проти міністерства оборони, служби зовнішньої розвідки, адміністрації президента – попадання до «оборонного списку» – заборона на постачання товарів та технології, а також надання фінансової допомоги[21] у чорний список ЄС, що передбачає заборону для європейських інститутів на надання їм інвестицій, надання допомоги у проведенні операцій з цінними паперами або іншими інструментами фінансового ринку, а також укладання угод, потрапили: Алмаз-Антей, Камаз, комерційний порт Новоросійськ, «Ростех», РЗ, «Севмаш», Радкомфлот та ОСК[21] до «оборонного списку» ЄС, який передбачає заборону на постачання товарів і технології, а також надання фінансової допомоги, також потрапили компанії: «Уралвагонзавод», концерн «Калашников», «Алмаз-Антей», авіабудівні та суднобудівні корпорації, включаючи «МіГ», «Гелікоптери Росії», «Сухий», «Туполєв», ОСК, а компанії космічного сектора, включаючи ракетно-космічний центр «Прогрес» та ін.[21] заборона банкам приймати депозити від росіян та російських компаній величиною понад €100 тис., продавати клієнтам із Росії цінні папери, номіновані в євро, надавати послуги з продажу цінних паперів, випущених після 12 квітня 2022 року, а також проводити лістинг акцій будь-яких російських держкомпаній (з часткою держави понад 50%) на європейських біржах[22]

[12] Байден заявив, що лідери ЄС домовилися запровадити «нищівні пакети санкцій» проти Росії. *Бізнес*: веб-сайт URL: https://biz.nv.ua/ukr/economics/bayden-anonsuvav-nishchivni-sankciji-proti-rosiji-ostanni-novini-50219772.html(дата звернення 05.04.2022)

[13] Япония введет новые санкции против России. *Лента ру*: веб-сайт URL: https://web.archive.org/web/20220225050844/https://lenta.ru/news/2022/02/25/japansanc/(дата звернення 05.04.2022)

[14] Японія оголосила про додаткові санкції проти Росії. *Укрінформ*: веб-сайт URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3412470-aponia-ogolosila-pro-dodatkovi-sankcii-proti-rosii.html (дата звернення 05.04.2022)

[15] Канада негайно вводить санкції проти Росії. *Газета юа*: веб-сайт. URL: https://gazeta.ua/articles/world-life/_kanada-negajno-vvodit-sankciyi-proti-rosiyi/1072487(дата звернення 05.04.2022)

[16] веб-сайт. URL: https://vz.ru/news/2022/2/22/1145126.html (дата звернення 05.04.2022)

[17] EU adopts package of sanctions in response to Russian recognition of the non-government controlled areas of the Donetsk and Luhansk oblasts of Ukraine and sending of troops into the region. *European Council Council of the European Union*: веб-сайт URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/02/23/russian-recognition-of-the-non-government-controlled-areas-of-the-donetsk-and-luhansk-oblasts-of-ukraine-as-independent-entities-eu-adopts-package-of-sanctions/ (дата звернення 05.04.2022)

[18] От Шойгу до Симоньян: ЕС назвал россиян, попавших под санкции из-за признания ДНР и ЛНР. *BBC*: веб-сайт. URL: https://www.bbc.com/russian/news-60495839

[19] Official Journal of the European Union. веб-сайт. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:L:2022:042I:FULL&from=EN (дата звернення 05.04.2022)

[20] Евросоюз в ночь на субботу опубликовал новый санкционный пакет против России. *Thebell*: веб-сайт URL: https://thebell.io/evrosoyuz-v-noch-na-subbotu-opublikoval-novyy-sanktsionnyy-paket-protiv-rossii(дата звернення 05.04.2022)

[21] Там само.

[22] Там само.

Продовження таблиці 1

Євросоюз ввів санкції, що стосуються фінансового, енергетичного, транспортного, технологічного сектору, а також візової політики	заборона на продаж літаків, запасних частин та обладнання російським авіакомпаніям; постачання літаків з Євросоюзу триватимуть лише до 28 березня 2022 року за контрактами, укладеними до 26 лютого. Також під заборону потрапляють їх страхування та техобслуговування[22] забороняється продаж, постачання, передача, експорт у Росію товарів та технологій, призначених для використання в авіації чи космічній індустрії[22] повна заборона лізингу літаків, гелікоптерів та іншої авіатехніки в РФ, а також їх страхування та техобслуговування[22] заборона постачання товарів та технологій подвійного призначення, запровадження обмежень на експорт високотехнологічних товарів та технологій їх виробництва[22]; заборона на постачання товарів, обладнання та технологій для нафтоперероблення[22] заборона російським дипломатам, чиновникам та бізнесменам користуватися спрощеним візовим режимом для привілейованого доступу до ЄС; це рішення не стосується пересічних громадян Росії[22]. заморожують резерви Центрального банку РФ, що знаходяться у банках країн G7 (йдеться про половину резервів ЦБ) скасовують програму «золотих паспортів» для інвесторів із Росії відключають частину російських банків від системи SWIFT, а саме: ВТБ, Відкриття, Новікомбанк, Радкомбанк, Промсвязьбанк. заборону мовлення Russia Today, Sputnik та їх дочірніх організацій на своїй території, закриття неба ЄС для літаків, пов'язаних з Росією, заморожування активів високопосадовців, представників російської еліти, а також членів їх сімей і посібників, і обмеження видачі їм «золотих паспортів»
Швейцарія	приєдналася до санкцій Євросоюзу, запроваджених після визнання ДНР та ЛНР
Україна	відповідно до Закону України «Про санкції» запровадила санкції проти 47 російських діячів, які публічно заявили про підтримку військових злочинів Росії в Україні[23]. До санкційного списку потрапили співаки і музиканти, які брали участь у пропагандистському концерті "Крымская весна" 18 березня 2022 року, а також політики, пропагандисти та посібники Кремля[24].
Латвія, Литва та Чехія, Португалія	Припинили видачу нових віз російським громадянам на невизначений термін та закрили повітряний простір для російських авіакомпаній[25].
Болгарія, Румунія, Польща, Естонія, Словенія Фінляндія, Бельгія, Данія, Німеччина, Ісландія, Ірландія, Італія, Австрія, Швеція, Нідерланд, Іспанія, Франція, Норвегія, Північна Македонія	закрили повітряний простір для російських авіакомпаній
Чехія	заморозила майно та рахунки російських олігархів, які потрапили під санкції через війну з Україною, на сотні мільйонів крон
Багамські острови	підтримали санкції США та ЄС, а їхній Центробанк уже виявив російських активів на 3 млрд дол.

[23] Про внесення пропозицій щодо застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій): Закон України від 25 березня 2022 р.№ 243-р URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/243-2022-%D1%80#Text(дата звернення 05.04.2022)

[24] Міністерство культури та інформаційної політики розширило санкційний список пропутінських діячів. *Суспільне новини*: веб-сайт URL: https://suspilne.media/222197-ministerstvo-kulturi-ta-informacijnoi-politiki-rozsirilo-sankcijnij-spisok-proputinskih-diaciv/ (дата звернення 05.04.2022)

[25] Португалія призупиняє видачу росіянам золотих віз. *Радіо свобода*: веб-сайт URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-portuhaliya-pryzupynyaye-vydachu-rosiyanam-zolotykh-viz/31726031.htm(дата звернення 05.04.2022)

Рис. 1. Рейтинг росії серед найбільших економік світу за ринковими курсами валют[27]

• нова заборона на імпорт із РФ на суму 5,5 млрд євро;

• заборона участі російських компаній у державних закупівлях у ЄС і виключення будь-якої фінансової підтримки ЄС російським державним органам.

Зазначимо, що перша хвиля санкцій була запроваджена ще у 2014 року після Анексії Криму та ООС. ергову хвилю санкцій почали запроваджувати в лютому-березні 2022 року, після початку повномасштабного торгнення окупаційних військ РФ до України.

Через війну багато країн запровадили санкції проти РФ, а великі компанії припинили співпрацю або обмежили роботу на ринках російської федерації, а саме: Apple Pay; Apple; ApiX-Drive; Adidas; Audi; AMD; Amazon; Adobe; Avast; Avon; Bayer; British Petroleum; BBC; BMW; Bolt; Boeing; Bosch; Bridgestone; BTC-Alpha; Chevrolet; Cannes Festival; Cadillac; Carlsberg Group; CEX IO; Cinema 4D; Danone; Disney; Dell; Deloitte; Deutsche Bank; Dropbox; Dunkin' Donuts; DHL; Eurovision; Ericsson; ExxonMobil; Ebay; Etsy; Facebook; FedEx; Formula 1; Ford Motor Company; FIFA; Google Pay; Google; Google Maps; Getcontact; General Motors; Oracle; IKEA; JCB; LINX; Michelin; Pfizer; Ricoh; Sony Pictures; Unilever; Volkswagen.

Таким чином, за результатами здійсненого аналізу, можна зазначити, що російська економіка за часів війни з Україною опинилася у глибокій кризі: населення зіткнулося з різким падінням рубля, обмеженнями на ключові послуги у банках та стрімким зростанням цін. Якщо вимірювати за сьогоднішнім обмінним курсом, російська економіка була б 22-ою за величиною у світі. Багато хто залишився без роботи. Найважче буде найбіднішим.

В свою чергу це спричинило великі втрати російської економіки[26] (рис. 1).

Однією з вагомих причин кризи є відключення росії від системи SWIFT. Як результат банки росії не в змозі торгувати великими об'ємами та стали небажаними для зберігання коштів. Суттєвого впливу наносять заморожені золотовалютні резерви, що, в свою чергу, поступово призводить до валютної кризи.

За час повномасштабного вторгнення росії на Україну акції російських компаній, які торгуютьяс у Лондон, за Індексом Dow Jones Russia GDR (рис. 2.), впав більш ніж на 98%. За підрахунками Bloomberg, спад знищив 572 мільярди доларів із ринкової вартості 23 акцій, включаючи ПАТ «Газпром», ПАТ «Сбербанк Росії» та ПАТ «Роснефть».

Таким чином за попередніми оцінками російська економіка може скоротитися на 7% у наступному році замість 2% зростання, яке було прогнозовано до вторгнення. Інші кажуть, що падіння може становити 15%.

Довгострокові перспективи жахливі. Якщо санкції будуть збережені, росія буде відрізана від своїх основних торговельних партнерів, крім Китаю та Білорусі. Зараз рейтингові агентства прогнозують,

[26] 100 компаній-гігантів більше не ведуть бізнес з росіянами: інфографіка. *24 канал*: веб-сайт. URL: https://24tv.ua/100-kompaniy-gigantiv-bilshe-ne-vedut-biznes-rosiyanami-infografika_n1891133 (дата звернення 13.04.2022)

[27] The Russian economy is headed for collapse. *Theconversation*: веб-сайт. URL: https://theconversation.com/the-russian-economy-is-headed-for-collapse-178605 (дата звернення 15.04.2022)

Рис. 2. Динаміка Індексу Dow Jones Russia

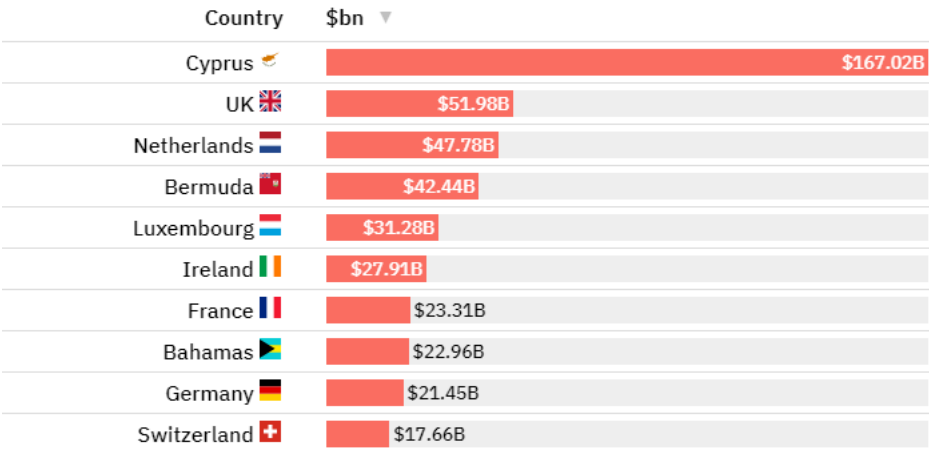

Рис. 3. Країни, які найбільше інвестують в росію, 10 країн за обсягом інвестицій станом на червень 2021 року (млрд дол США)[28]

що росія незабаром не зможе розплатитися зі своїми кредиторами, що знову ж таки матиме колосальні довгострокові наслідки для економіки. Його репутація як позичальника з поганою репутацією ускладнить залучення іноземних інвестицій без масових гарантій, що потенційно зробить його повністю залежним від Китаю.

Зазначимо, що росія займає третє місце у світі з видобутку нафти, друге місце з видобутку природного газу і входить до п'ятірки найбільших виробників сталі, нікелю та алюмінію. Вона також є найбільшим експортером пшениці у світі (майже 20% світової торгівлі). Зі свого боку, Україна є ключовим виробником кукурудзи (6-е місце), пшениці (7-е місце), соняшника (1-е місце) та входить до десятки найбільших виробників цукрових буряків, ячменю, сої та ріпаку.

У день початку вторгнення фінансові ринки у всьому світі різко впали, а ціни на нафту, природний газ, метали та продукти харчування різко зросли. Після останніх подій ціни на нафту марки Brent перевищили 100 доларів США за барель уперше з 2014 року (125 доларів США за барель на момент написання), тоді як європейські ціни на газ TTF зросли до рекордних 192 євро 4 березня.

Хоча високі ціни на сировинні товари були одним із ризиків, які вже були визначені як потенційно руйнівні для відновлення, ескалація конфлікту підвищує ймовірність того, що ціни на сировинні товари

[28] Opinion: Companies leaving Russia will not have a huge economic impact. *Investmentmonitor*: веб-сайт. URL: https://www.investmentmonitor.ai/special-focus/ukraine-crisis/russia-economy-departing-companies-invasion (дата звернення 15.04.2022)

залишатимуться високими протягом більш тривалого часу. У свою чергу, це посилює загрозу тривалої високої інфляції, тим самим збільшуючи ризики стагфляції та соціальних хвилювань як у розвинених, так і в країнах, що розвиваються.

Російська економіка в 2022 році зазнає великих труднощів, впадаючи в глибоку рецесію. Оновлений прогноз Coface щодо ВВП на 2022 рік становить -7,5% після відновлення, що спостерігалося минулого року. Це спричинило те, що було знижено оцінку ризику країни з B (досить високий) до D (дуже високий).

Російська економіка могла б виграти від вищих цін на сировинні товари, особливо експорту енергоресурсів. Проте країни ЄС заявили про намір обмежити імпорт із росії. У промисловому секторі, як зазначалося вище, обмежений доступ до напівпровідників, комп'ютерів, телекомунікацій, засобів автоматизації та інформаційної безпеки західного виробництва буде шкідливим, враховуючи важливість цих ресурсів у російській гірничодобувній та обробній промисловості.

Війна росії з Україною дала поштовх гуманітарній кризі та поставила під загрозу стабільність геополітичних відносин. Прогнозується, що обсяг виробництва у регіоні Європи та Центральної Азії скоротиться більш ніж на 4,1% у 2022 році, що стане другим великим шоком та регіональною рецесією за два роки. Більше того, війна посилила побоювання щодо різкого уповільнення зростання світової економіки. Як результат, економічні наслідки конфлікту відбилися по багатьох глобальних каналах, включаючи товарні та фінансові ринки, торговельні та міграційні зв'язки та довіру. Сусідні країни регіону Європи та Центральної Азії, ймовірно, зазнають значних економічних збитків через їх сильні торгові, фінансові та міграційні зв'язки з Україною та Росією. Війна також підвищила ймовірність дестабілізуючої хвилі біженців, повсюдних фінансових потрясінь у деяких країнах з ринком, що формується, і країнах, що розвиваються, послаблення інфляційних очікувань і відсутності продовольчої безпеки. Затяжний конфлікт, ймовірно, посилить невизначеність політики та призведе до фрагментації глобальних торгових та інвестиційних мереж.

Наразі, вся світова економіка відчуває наслідки уповільнення зростання та прискорення інфляції. Впливи проходять трьома основними каналами:

• вищі ціни на такі товари, як продукти харчування та енергоносії, що сприяють інфляції, і, у свою чергу, призводить до зниження вартості доходів та зниження попиту.

• країни зіткнулися з порушенням торгівлі, ланцюжків постачання та грошових переказів, а також з історичним сплеском потоків біженців.

• зниження ділової впевненості та посилення невизначеності інвесторів впливають на ціни активів, посилюючи фінансові умови і потенційно стимулюючи відтік капіталу з ринків, що розвиваються.

Ціни на енергоносії, зерно та метал зросли після вторгнення росії до України, що відповідно впливає на інфляцію (рис. 4-7).

Рис. 4. Вартість нафта (дрол/барель)

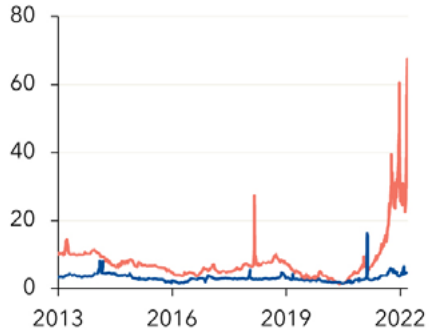

Рис. 5. Вартість природного газу

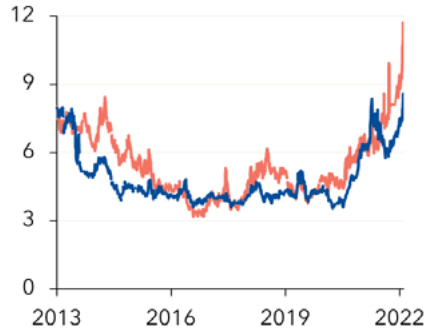

Рис. 6. Вартість кукурудзи та пшениці

Росія та Україна є великими виробниками сировинних товарів, і збої у їх виробництві призвели до різкого зростання світових цін, особливо на нафту та природний газ. Ціни на продукти харчування підскочили, а пшениця, на яку Україна та росія становлять 30% світового експорту, досягла рекордного рівня.

Розробникам політики необхідно забезпечити кращу підготовку до подолання майбутніх криз у рамках прихильності до комплексного підходу до підтримки сталого, інклюзивного та зеленого розвитку. Їм слід зміцнити свої буфери макроекономічної політики та інституції для зміцнення стабільності;

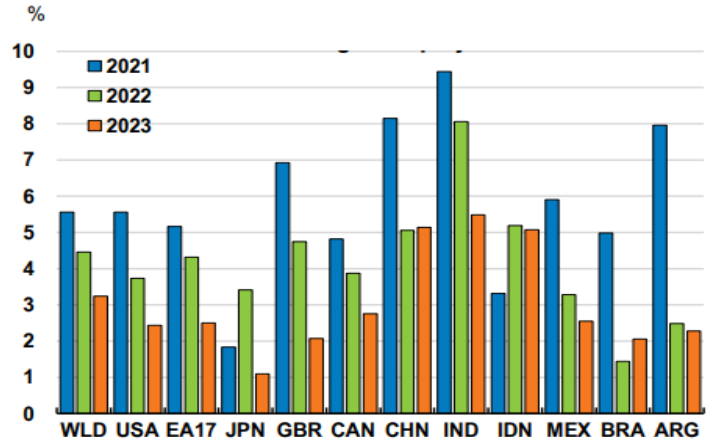

Рис. 7. Індекс металів

Таблиця 2

Наслідки війни росії з Україною

Європа	Втрати в Україні вже величезні. Безпрецедентні санкції щодо росії завдадуть шкоди фінансовому посередництву та торгівлі, що неминуче призведе до глибокого спаду в цій країні. Знецінення рубля підживлює інфляцію, ще більше знижуючи рівень життя населення. Енергетика є основним каналом поширення для Європи, оскільки росія є важливим джерелом імпорту газу. Наслідками можуть бути ширші збої в ланцюжку поставок. Ці ефекти підживлюватимуть інфляцію і уповільнюватимуть відновлення після пандемії. Східна Європа зіткнеться зі зростаючими витратами на фінансування та напливом біженців. За даними Організації Об'єднаних Націй, він прийняв більшу частину з 3 мільйонів людей, які недавно залишили Україну. Європейські уряди також можуть зіткнутися з фінансовим тиском через додаткові витрати на енергетичну безпеку та оборону. У той час як іноземні ризики падіння російських активів скромні за світовими стандартами, тиск на ринки, що розвиваються, може посилитися, якщо інвестори шукатимуть більш безпечні притулки. Так само більшість європейських банків мають скромні і керовані прямі позиції щодо росії.
Кавказ та Середня Азія	Крім Європи, ці сусідні країни відчують серйозніші наслідки рецесії в Росії та санкцій. Тісні зв'язки між торгівлею та платіжною системою стримуватимуть торгівлю, грошові перекази, інвестиції та туризм, що негативно позначиться на економічному зростанні, інфляції, а також на зовнішніх та фіскальних рахунках. Хоча експортери сировинних товарів мають виграти від вищих світових цін, вони зіткнуться з ризиком скорочення експорту енергоресурсів, якщо санкції поширяться на трубопроводи через росію.
Близький Схід та Північна Африка	Імовірні серйозні хвильові ефекти від вищих цін на продукти харчування та енергоносії та посилення глобальних фінансових умов. Єгипет, наприклад, імпортує близько 80 відсотків своєї пшениці із Росії та України. І, будучи популярним туристичним напрямком для обох, він побачить скорочення витрат відвідувачів. Політика стримування інфляції, така як збільшення державних субсидій, може чинити тиск на і так слабкі бюджетні рахунки. Крім того, погіршення умов зовнішнього фінансування може спровокувати відтік капіталу та посилити перешкоди для зростання у країнах з високим рівнем боргу та великими потребами у фінансуванні. Зростання цін може посилити соціальну напруженість у деяких країнах, наприклад, у країнах із слабкими системами соціального захисту, обмеженими можливостями працевлаштування, обмеженим бюджетним простором та непопулярними урядами.
На південь від Сахари	Так само як континент поступово відновлювався після пандемії, ця криза загрожує цьому прогресу. Багато країн регіону особливо вразливі до наслідків війни, особливо через більш високі ціни на енергоносії та продукти харчування, скорочення туризму та потенційні труднощі з доступом до міжнародних ринків капіталу. Конфлікт виникає, коли більшість країн залишається мінімальний політичний простір для протидії наслідкам шоку. Це, ймовірно, посилить соціально-економічний тиск, уразливість державного боргу та наслідки пандемії, з якою вже зіткнулися мільйони домогосподарств та підприємств. Рекордні ціни на пшеницю особливо турбують регіон, який імпортує близько 85 відсотків своїх постачань, третина яких надходить із Росії чи України.

Продовження таблиці 1

Західна півкуля	Ціни на продукти харчування та енергоносії є основним каналом вторинних ефектів, які у деяких випадках будуть значними. Високі ціни на сировинні товари, ймовірно, значно прискорять інфляцію в Латинській Америці та Карибському басейні, де середньорічний рівень вже становить 8 відсотків у п'яти найбільших країнах світу: Бразилії, Мексиці, Чилі, Колумбії та Перу. Центральним банкам, можливо, доведеться додатково захищати довіру до боротьби з інфляцією. Вплив дорогих товарів зростання може бути різним. Більш високі ціни на нафту завдають шкоди імпортерам з Центральної Америки та Карибського басейну, у той час як експортери нафти, міді, залізняку, кукурудзи, пшениці та металів можуть стягувати вищу плату за свою продукцію та пом'якшувати вплив на економічне зростання. Фінансові умови залишаються відносно сприятливими, але конфлікт, що посилюється, може викликати глобальні фінансові труднощі, які при посиленні внутрішньої грошово-кредитної політики позначатимуться на зростанні. Сполучені Штати мають мало зв'язків із Україною та росією, що послаблює прямі наслідки, але інфляція вже була на найвищому рівні за чотири десятиліття до того, як війна підняла ціни на сировинні товари. Це означає, що ціни можуть продовжувати зростати, оскільки Федеральна резервна система починає підвищувати процентні ставки.
Азія та Тихий океан	Вторинні ефекти від росії, ймовірно, обмежені, враховуючи відсутність тісних економічних зв'язків, але більш повільне зростання в Європі та світовій економіці завдасть важких збитків великим експортерам. Найбільший вплив на поточні рахунки вплинуть імпортери нафти з країн АСЕАН, Індії та країн з прикордонною економікою, включаючи деякі острови Тихого океану. Це може бути посилено зниженням туризму країни, що залежать від відвідування росіян. Для Китаю негайний ефект має бути меншим, тому що фіскальні стимули підтримають мету зростання 5,5% цього року, а Росія закуповує відносно невеликий обсяг його експорту. Тим не менш, ціни на сировинні товари та послаблення попиту на великих експортних ринках погіршують проблеми. Вторинні ефекти аналогічні Японії та Кореї, де нові нафтові субсидії можуть пом'якшити вплив. Вищі ціни на енергоносії збільшать інфляцію в Індії, яка вже знаходиться на вершині цільового діапазону центрального банку. Тиск цін на продовольство в Азії має бути ослаблений за рахунок місцевого виробництва та більшої залежності від рису, ніж від пшениці. Дорогий імпорт продуктів харчування та енергоносіїв призведе до зростання споживчих цін, хоча субсидії та граничні ціни на паливо, продукти харчування та добрива можуть пом'якшити негайний ефект, але з бюджетними витратами.

сприяти інклюзивному та рівноправному відновленню шляхом зміцнення своїх систем соціального захисту для захисту найбільш уразливих, включаючи біженців; і зосередити свою увагу на підвищенні енергоефективності та переході на екологічно чисті технології, щоб забезпечити стійке майбутнє.

Крім глобальних вторинних ефектів, додатковий тиск відчують країни із прямою торгівлею, туризмом та фінансовими ризиками. Економіки, що залежать від імпорту нафти, зіткнуться з більшим бюджетним та торговим дефіцитом та посиленням інфляційного тиску, хоча деякі експортери, наприклад країни Близького Сходу та Африки, можуть виграти від вищих цін.

Більш різке зростання цін на продовольство та паливо може підвищити ризик заворушень у деяких регіонах, від Африки на південь від Сахари та Латинської Америки до Кавказу та Центральної Азії, у той час як відсутність продовольчої безпеки, ймовірно, ще більше посилиться у деяких частинах Африки та Близького Сходу.

У довгостроковій перспективі війна може докорінно змінити глобальний економічний і геополітичний порядок, якщо зміниться торгівля енергоносіями, реконфігуруються ланцюжки поставок, фрагментуються платіжні мережі, країни переосмислюють свої запаси резервної валюти. Зростання геополітичної напруги ще більше підвищує ризики економічної фрагментації, особливо у сфері торгівлі та технологій.

Наслідки війни Росії з Україною вже вразили не лише ці країни, а й регіон, і весь світ, і вказують на важливість глобальної системи соціального захисту та регіональних механізмів буферизації економіки.

У той час як деякі ефекти можуть не повністю проявитися протягом багатьох років, вже є явні ознаки того, що війна та пов'язаний з нею стрибок цін на товари першої необхідності ускладнять для політиків у деяких країнах досягнення тендітного балансу між стримуванням інфляції та підтримкою економічного зростання, відновлення після пандемії.

До конфлікту очікувалося, що глобальне відновлення після пандемії триватиме у 2022 та 2023 роках, чому сприяли постійний прогрес у глобальних зусиллях щодо вакцинації, підтримуюча макроекономічна політика в основних економіках та сприятливі фінансові умови. В огляді економіки за грудень 2021 року прогнозується зрос-

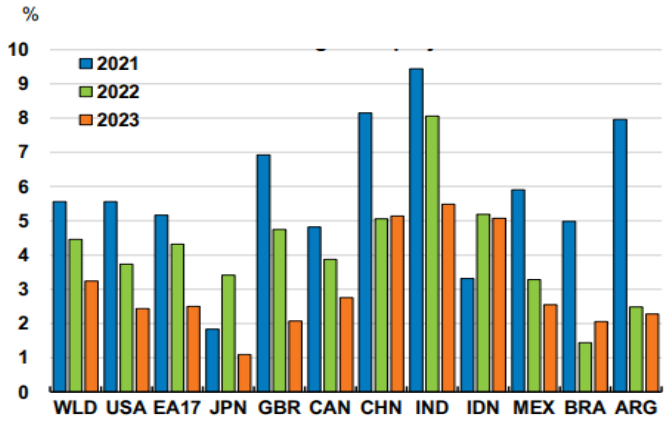

Рис. 8. Прогноз зростання ВВП за грудень 2021 року
(Перед війною відбувалося глобальне відновлення)

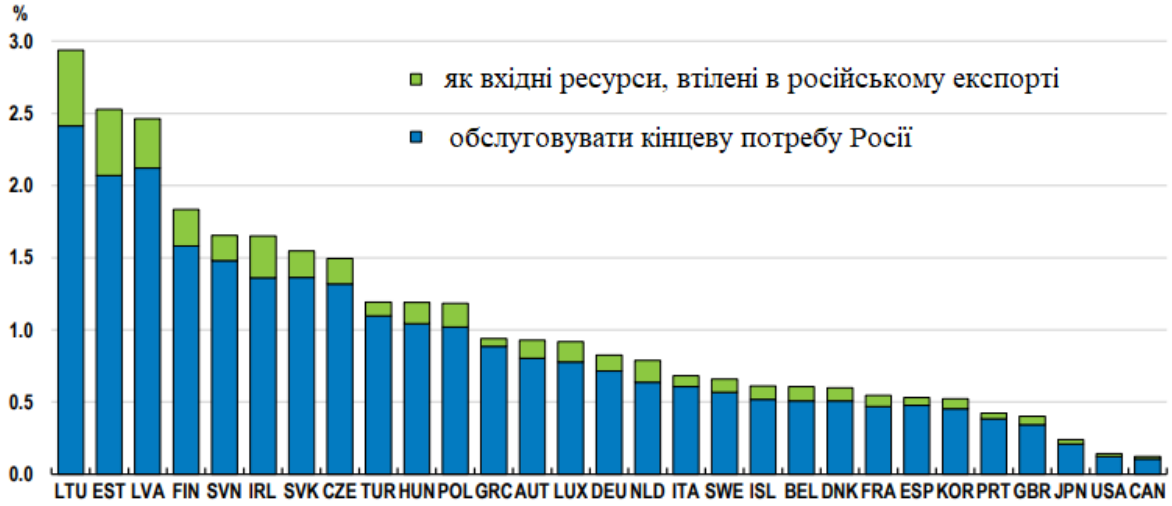

Рис. 9. Більшість країн мають обмежені торгові зв'язки з росією. ВДВ, експортована до росії (прямо і опосередковано), 2018 р.

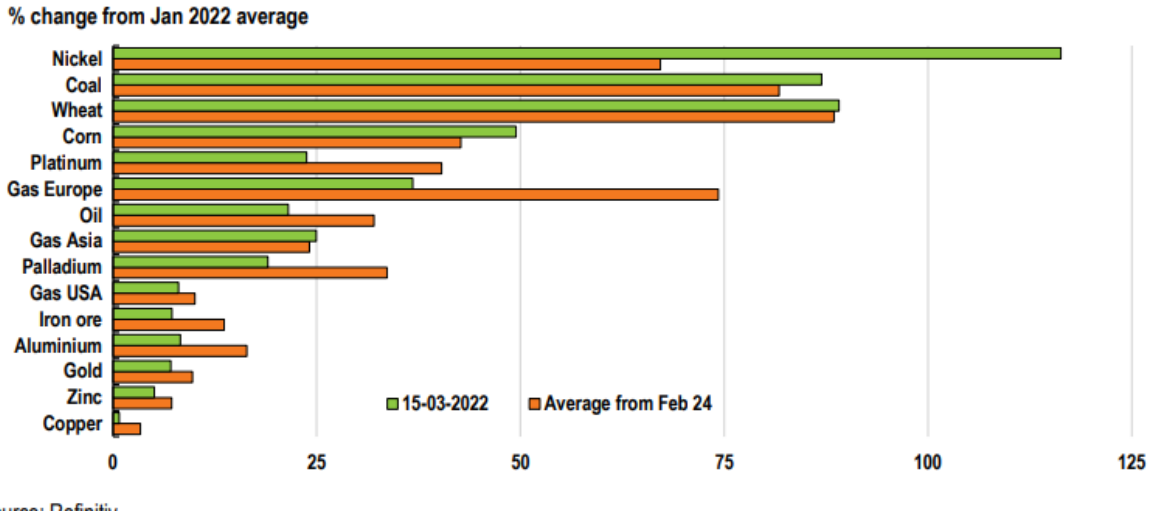

Рис. 10. Різко зросли ціни на основні експортні товари росії та України

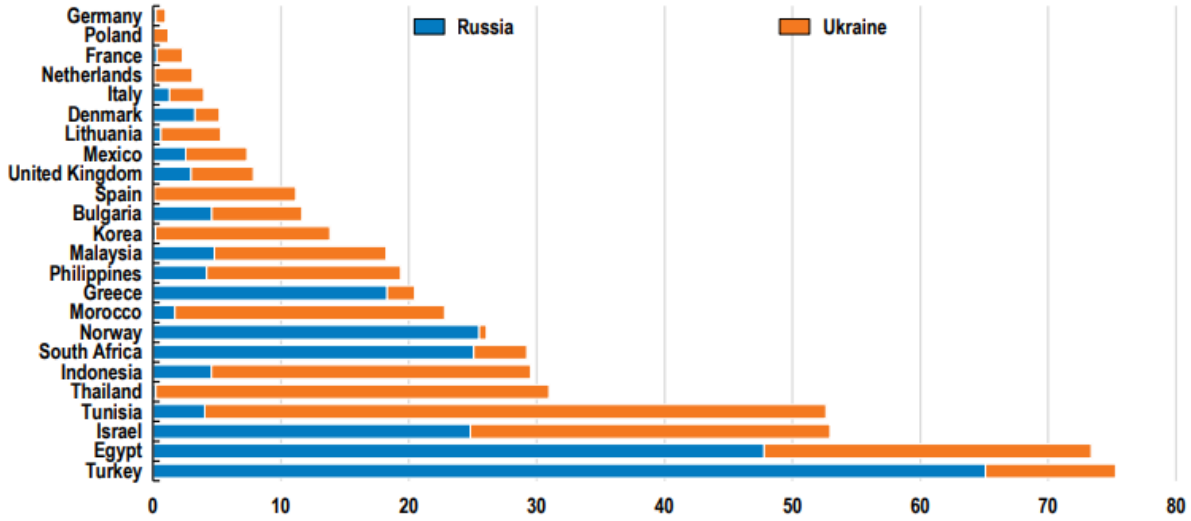

Рис. 11. Частка імпорту пшениці з росії та України в загальному імпорті пшениці у 2019 році, у відсотках

тання глобального ВВП на 4,5% у 2022 році і 3,2% у 2023 році (рис. 8).

Наступні дані національних рахунків та високочастотні індикатори на початку 2022 року залишалися в цілому відповідними цьому прогнозу, при цьому ділова активність швидко відновилася після зриву варіанту Omicron у більшості країн.

У той же час зростання цін на продукти харчування та енергоносії, обмеження пропозиції, пов'язані з пандемією, і швидке відновлення попиту з середини 2020 року призвели до прискорення та розширення інфляції в більшості країн, особливо в Сполучених Штатах, Латинській Америці та багатьох країнах. Економіка Центральної та Східної Європи.

Війна перешкоджатиме глобальному зростанню та посилить інфляційний тиск. Війна в Україні створила новий негативний шок пропозиції для світової економіки, якраз тоді, коли деякі проблеми ланцюга поставок, які спостерігалися з початку пандемії, почали зникати.

Наслідки війни будуть діяти багатьма різними каналами і, ймовірно, будуть розвиватися, якщо конфлікт буде поглиблюватися далі.

У деяких аспектах пряма роль росії та України у світовій економіці незначна. Разом вони становлять лише близько 2% світового ВВП за ринковими цінами і таку ж частку від загальної світової торгівлі, з обмеженою двосторонньою торгівлею для більшості країн (рис. 9). Фінансові зв'язки з іншими країнами також, як правило, скромні. Запаси прямих іноземних інвестицій у росії та росії в інших економіках становлять від 1 до 1½ відсотка загальносвітового обсягу. Станом на третій квартал 2021 року консолідовані транскордонні банківські вимоги банків, що звітують BIS, до резидентів росії та України становили менше 0,5% від загальної суми у всьому світі.

Однак з одного боку росія та Україна мають важливий вплив на світову економіку. Це відбувається через їхню роль як основних постачальників на ряді товарних ринків. На росію та Україну разом припадає близько 30% світового експорту пшениці, 20% – кукурудзи, мінеральних добрив і природного газу, 11% – олії.

Крім того, ланцюги поставок у всьому світі залежать від експорту металів з росії та України.

Росія є ключовим постачальником паладію, який використовується в каталітичних нейтралізаторах автомобілів, і нікелю, який використовується у виробництві сталі та батареях. Росія та Україна також є джерелами інертних газів, таких як аргон і неон, які використовуються у виробництві напівпровідників, а також великі виробники титанової губки, що використовується в літаках. Обидві країни також мають глобально важливі запаси урану. Ціни на багато з цих товарів різко зросли з початку війни, навіть за відсутності будь-яких істотних перебоїв у виробництві чи обсягах експорту (рис. 10).

Повне припинення експорту пшениці з росії та України призведе до серйозного дефіциту в багатьох країнах, що розвиваються, і в країнах, що розвиваються. Існував би гострий ризик не лише економічних криз у деяких країнах, а й гуманітарних катастроф із різким зростанням бідності та голоду. Збій у виробництві добрив ризикує зробити ці збої більш тривалими, піддаючи стресові постачання сільськогосподарської продукції наступних років. У багатьох країнах Близького Сходу імпорт пшениці з росії та України припадає близько 75% загального імпорту пшениці (рис. 11). Імпорт пшениці з росії та України є дуже важливим у деяких країнах

Незважаючи на невеликий економічний розмір росії, війна та пов'язані з нею санкції вже спричиняють порушення глобального характеру через фінан-

Таблиця 3

Сценарії розвитку на найближчі роки внаслідок вторгнення росії на територію України

Сценарій	Наслідки вторгнення росії на територію України
Основний	Світові ціни на нафту зростуть на 30 $ США, ніж до початку повномасштабного вторгнення росії в Україну. Ціни на газ будуть на 50% вище по всій Європі. Передбачається 5% зростання світових цін на продукти харчування.
Жорсткий	Світові ціни на нафту зростуть на 40 доларів США, а ціни на газ підвищаться на 100% для Європи і на 50% для решти світу. Світові ціни на продукти харчування зростуть на 10%. Обидва сценарії включають зростання середніх цін на метал на 23% і збільшення вартості сільськогосподарської продукції на 4%. Вони також передбачають більш високу надбавку за інвестиційний ризик і збільшення державних витрат у Європі.
Швидке закінчення війни	Очікується повернення цін до рівня, що спостерігався на початку лютого, і відновлення виробничих і торгових потоків. Зростання світового ВВП може коливатися у діапазоні від 3,3% до 4% цього року і у діапазоні від 2,5% до 3,2% у 2023 році відповідно до сценарію розвитку подій. У разі загострення війни між Росією та Україною може статися скорочення поставок енергоносіїв, що спричинить значні перебої у виробничому секторі Європи

сові та ділові зв'язки. Фінансові санкції, введені проти росії, були спрямовані проти окремих осіб і банків, обмежили доступ до іноземного капіталу та заморозили доступ до валютних резервів, що зберігаються Центральним банком росії (ЦБР) у західних економіках. Як наслідок, рубль різко знецінився, процентна ставка ЦБ РФ піднялася на 10,5 процентних пункту до 20%, а премії за ризики щодо російського суверенного боргу різко зросли. Затримки та труднощі у здійсненні міжнародних платежів порушують торгівлю і можуть призвести до дефолту в росії. Умови на фінансових ринках у всьому світі також погіршилися, що відображає більшу неприйняття ризику та невизначеність, при цьому вищі премії за ризик і знецінення валюти також відбуваються в багатьох країнах з ринковою економікою, що розвиваються, а також у країнах Центральної та Східної Європи з відносно міцними діловими зв'язками з росією. Комерційні авіаперевезення та вантажні перевезення також змінюються або взагалі припиняються, що збільшує витрати на ведення бізнесу, і багато транснаціональних компаній призупинили діяльність у росії.

Існують також деякі можливі довгострокові наслідки війни, включаючи тиск на збільшення витрат на оборону, структуру енергетичних ринків, потенційну фрагментацію платіжних систем та зміни у валютній структурі валютних резервів. Перерозподіл світу на блоки, розділені бар'єрами, пожертвує деякими виграшами від спеціалізації, ефекту масштабу та поширення інформації та ноу-хау. А виключення з системи повідомлень SWIFT може прискорити намагання розробити альтернативи. Це зменшить підвищення ефективності від наявності єдиної глобальної системи та потенційно зменшить домінуючу роль долара США на фінансових ринках і транскордонних платежах.

Таким чином, можна представити такі сценарії розвитку на найближчі роки, що залежатимуть від подальшого розвитку гібридної війни на території України – таблиця 3.

Нинішнє середовище безпеки надзвичайно складне, а протидія гібридним загрозам є головним пріоритетом. Таким чином, постає завдання: моніторинг і аналіз гібридних загроз, обмін між країнами Альянсу інформацією про внутрішні події; навчання НАТО з врахуванням гібридних елементів; національна відповідальність, НАТО зосереджує увагу на наданні членам Альянсу дорадчої допомоги; покращення кіберзахисту; формування дорадчих груп з питань підтримки протидії гібридній війні; розвиток набору комплексних варіантів дій із запобігання і реагування, в рамках яких військові і невійськові інструменти застосовуються разом; вдосконалення та впровадження нових прогресивних технологій; виявлення дезінформації; залучення всіх урядових структур.

Висновки

За результатами дослідження зазначимо, що класичні війні відійшли на другий план, та трансформуються в нові гібридні форми. Що, в свою чергу, потребує постійної фінансової підримки, а отже стимулювання та формування нової економічної системи. За умови затяжного конфлікту постає необхідність у переформатування життя суспільства в усіх аспектах., а отже формування концепції реконструкції економіки країни з урахуванням реальної ситуації.

Інформація про авторів:

Возняк Степан Миколайович,

кандидат технічних наук, старший науковий співробітник,

начальний відділу проблем трансформації та інтеграційних процесів у воєнній сфері науково-дослідного управління проблем воєнної політики та воєнної стратегії Центру воєнно-стратегічних досліджень

Національний університет оборони України імені Івана Черняховського

28, Повітрофлотський пр., м. Київ, 03049, Україна

Демешок Ольга Олександрівна,
кандидат економічних наук, доцент,
старший науковий співробітник відділу проблем трансформації та інтеграційних процесів у воєнній сфері науково-дослідного управління проблем воєнної політики та воєнної стратегії
Центру воєнно-стратегічних досліджень
Національний університет оборони України імені Івана Черняховського
28, Повітрофлотський пр., м. Київ, 03049, Україна

Андріянова Ніна Миколаївна,
кандидат політичних наук, провідний науковий співробітник відділу проблем трансформації та інтеграційних процесів у воєнній сфері науково-дослідного управління проблем воєнної політики та воєнної стратегії Центру воєнно-стратегічних досліджень
Національний університет оборони України імені Івана Черняховського
28, Повітрофлотський пр., м. Київ, 03049, Україна

Шпура Микола Іванович,
кандидат військових наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу проблем трансформації та інтеграційних процесів у воєнній сфері науково-дослідного управління проблем воєнної політики та воєнної стратегії
Центру воєнно-стратегічних досліджень
Національний університет оборони України імені Івана Черняховського
28, Повітрофлотський пр., м. Київ, 03049, Україна

Information about the authors:

Wozniak Stepan Mykolayovych,
Candidate of Technical Sciences, Senior Researcher,
Head of the Department of Transformation and Integration Processes in the Military Sphere of the Research Department of Military Policy and Military Strategy of the Center for Military Strategic Studies
Ivan Chernyakhovsky National University of Defense of Ukraine
28, Povitroflotsky ave., Kyiv, 03049, Ukraine

Demeshok Olha Oleksandrivna,
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Senior Research Fellow at the Department of Transformation and Integration Processes in the Military Sphere, Research Department of Military Policy and Military Strategy, Center for Military Strategic Studies
Ivan Chernyakhovsky National University of Defense of Ukraine
28, Povitroflotsky ave., Kyiv, 03049, Ukraine

Andriyanova Nina Mykolayivna,
Candidate of Political Science,
Leading Researcher at the Department of Transformation and Integration Processes in the Military Sphere of the Research Department of Military Policy and Military Strategy of the Center for Military Strategic Studies
Ivan Chernyakhovsky National University of Defense of Ukraine
28, Povitroflotsky ave., Kyiv, 03049, Ukraine

Shpura Mykola Ivanovych,
Candidate of Military Sciences, Senior Research Fellow, Senior Research Fellow, Department of Transformation and Integration Processes in the Military Sphere, Research Department of Military Policy and Military Strategy, Center for Military Strategic Studies
Ivan Chernyakhovsky National University of Defense of Ukraine
28, Povitroflotsky ave., Kyiv, 03049, Ukraine

DOI

СВІТОВА ПРОДОВОЛЬЧА КРИЗА ЯК НЕПРЯМИЙ НАСЛІДОК ВІЙНИ В УКРАЇНІ: ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Гулак О. В., Головій Л. В.

Постановка проблеми. Повноцінна діяльність аграрного сектору економіки України є важливим чинником продовольчої безпеки у світовому вимірі. Адже наша країна, відповідно до свого експортного потенціалу, передусім є аграрною країною. Зокрема, по деяким позиціям, Україна у світовому вимірі забезпечує значну частину продовольчих ресурсів для багатьох країн. Насамперед, це стосується пшениці та інших зернових культур, соняшника й соняшникової олії та кукурудзи. Остання є кормом і для продукції тваринництва. А переривання хоча б одного компоненту у ланцюгу забезпечення продовольчої безпеки у цілому та окремої аграрно-продовольчої галузі є критичним для забезпечення продовольчої безпеки країни, регіону та й світу у цілому. Відтак, будь-які ризики різноманітного характеру для планового виконання організаціями вітчизняного аграрного сектору загалом своїх завдань є по суті критично небезпечними не лише для внутрішньої продовольчої безпеки, але й світової.

Аналіз останніх досліджень. Окремими питаннями проблематики дослідження, та й цілому, діяльністю аграрного сектору України як важливого чинника забезпечення продовольчої безпеки займалась значна когорта вітчизняних вчених різних галузей науки, серед яких: Гиренко (Курило) І.В., Головко Л.О., Єрмоленко В.М., Конєва І.І., Коренюк П.І., Курило В.І., Марченко С.І., Мушенок В.В., Науменко А.О., Проскура К.П., Позняков С.П., Слюсаренко С.В. та багато інших.

Зокрема, Курило В.І., Гиренко (Курило) І.В. та Мушенок В.В. досліджували податкове навантаження у якості стримуючого фактору розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні[1]; Мушенок В.В. аналізував стимулюючий вплив правової регламентації діяльності агровиробників[2]; Позняков С.П. вивчав можливості удосконалення правового регулювання інфраструктурної підтримки економічного розвитку аграрного сектору економіки України[3]; Слюсаренко С.В. аналізував поняття і зміст адміністративно-правового забезпечення оптимізації фінансового регулювання аграрної сфери[4]; Науменко А.О. вивчав тенденції й перспективи державної фінансової підтримки агропромислового комплексу України[5]; Конєва І.І. досліджувала стан та стратегію розвитку державної фінансової підтримки підприємств аграрно-промислового комплексу[6]; Проскура К.П. – ефективність та напрями модернізації податкового адміністрування в Україні в посткризовий період[7]; Коренюк П.І. – особливості податкового регулювання аграрного сектору[8]; Висоцький В.М. та Ярмоленко Ю.В. вивчали стан публічного адміністрування у сфері аграрного сектору України[9]; Головко Л.О. – правове регулювання оподаткування сільськогосподарської діяльності в країнах ЄС[10]; Васюк О. та Марченко С. – правові засади організації соціальної роботи в територіальних громадах, включаючи і питання продовольчої безпеки[11].

Водночас проблематика економіко-правових аспектів ризиків та загроз світової продовольчої

[1] Kurylo, V.I., Gyrenko I.V., Mushenok V.V. Tax burden as a disincentive factor of agricultural production development in Ukraine. *Науковий вісник Полісся.* 2018. № 1 (13). Ч. 2. С. 85-90.

[2] Мушенок В.В. Стимулюючий вплив правової регламентації оподаткування аграрних виробників. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право.* 2017. № 5 (94). С. 125–133

[3] Позняков С.П. Правове регулювання інфраструктурної підтримки економічного розвитку аграрного сектору економіки України: шляхи удосконалення. *Міжнародний науковий журнал Інтернаука. Серія: Юридичні науки.* 2017. № 2. С. 55-59.

[4] Слюсаренко С.В. Понятие и содержание административно-правового обеспечения оптимизации финансового регулирование аграрной сферы. Научно-методический журнал «Право и Политика». 2016. № 1. С. 131-137.

[5] Науменко А.О. Тенденції та перспективи державної фінансової підтримки агропромислового комплексу України. Публічне управління і адміністрування в Україні. Випуск 10. 2019. С. 102-105. URL: http://www.pag-journal.iei.od.ua/archives/2019/10-2019/20.pdf

[6] Конєва І.І. Державна фінансова підтримка підприємств АПК: стан та стратегія розвитку. *Глобальні та національні проблеми економіки.* 2016. Вип. 14. С. 802-807.

[7] Проскура К.П. Податкове адміністрування в Україні в посткризовий період: ефективність та напрями модернізації. К.: ТОВ «Емкон», 2014. 376 с. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/32608872.pdf

[8] Коренюк П.І. Особливості податкового регулювання аграрного сектору. *Гроші, фінанси і кредит.* Випуск 20. 2018. С. 237-241. URL: http://www.market-infr.od.ua/journals/2018/20_2018_ukr/41.pdf

[9] Гулак О.В., Висоцький В.М., Ярмоленко Ю.В. Публічне адміністрування у сфері оподаткування аграрного сектору України. *Соціально-правові студії.* Львів. Випуск 2 (12), 2021. С. 65-71. http://www.sls.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/arhiv/sps_2(12)_2021/10.pdf

[10] Головко Л.О., Гулак О.В., Висоцький В. М. Правове регулювання оподаткування сільськогосподарської діяльності в країнах ЄС. *Соціально-правові студії.* 2021. Випуск 3 (13). С. 169-175. URL: http://www.sls.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/arhiv/sps_3(13)_2021/23.pdf

[11] Vasiuk O., Gulac O., Shust V., Marchenko S., Halai A., Halai V. (2020) Legal Grounds for Social Work Organization in Rural Communities of Ukraine. *European Journal of Sustainable Development*. Volume 9, № 3, pp. 503-512. URL: http://ojs.ecs-dev.org/index.php/ejsd/article/view/1099/1079. Doi: 10.14207/ejsd.2020.v9n3p503

кризи як непрямого наслідку війни в Україні є мало досліджуваною у контексті комплексних наукових розробок, які б стосувались сучасних воєнних дій на території нашої держави. А оскільки нинішні події є визначальними, історичними та впливають на усі держави з позиції забезпечення усіх видів безпеки, у тому числі і продовольчої, предмет дослідження є важливим та таким, що має бути зафіксованим для аналізу та вивчення, у тому числі і майбутніми поколіннями.

Метою даного дослідження постав насамперед аналіз ризиків експорту вітчизняної (української) агропродукції в умовах війни, що може спричинити світову продовольчу кризу та суттєві економічні загрози для нашої держави у найближчі роки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Україна є одним із гарантів продовольчої безпеки у світі, забезпечуючи експорт аграрної продукції. Високо вірогідна продовольча нестача, як її наразі оцінюють світові фахівці та профільні аналітики, є непрямим наслідком війни в Україні. Таким чином, масштабна, проведена з нелюдськими та забороненими методами, навіть у розумінні військового міжнародного права, війна, триваюча на території України, є серйозною загрозою у світовому масштабі для забезпечення продовольчої безпеки. Зокрема, вже станом на березень-квітень 2022 р., з урахуванням значної території ведення бойових дій та окупаційних населених пунктів, замінованих й зруйнованих територій нашої вітчизни, неможливим є повноцінне проведення планових сільгоспробіт та посівної кампанії, що є критичним саме у певний часовий проміжок. Окрім того, навіть не на окупованій військами держави-агресора, якою є Росія, території України, з початком військових дій, відчувається значна продовольча нестача.

Як зазначають, за аналізом місячного періоду повномасштабної війни з РФ, представники вітчизняного аграрного міністерства, експорт продукції з нашої держави скоротився вдвічі та склав у грошовому еквіваленті 2,7 млрд дол США, що вдвічі менше, ніж було в лютому цього року, коли наша держава мала виручку, відповідно, у 5,7 млрд. дол. Що ж стосується критичної для світової продовольчої безпеки агропродукції (кукурудзи, сої, соняшниковій олії та пшениці), то їх експорт з України впав у березні в середньому у 4-ри рази. Так, у лютому поточного року наша держава експортувала 3,8 млн тонн кукурудзи, а в березні – 1,1 млн тонн (і це з урахуванням тих вантажів, які встигли вийти з портів у перші дні березня)[12].

Окрім того, військова агресія РФ створює ризики для продовольчої безпеки світового рівня з урахуванням власне і того, що Україна є одним із найбільших експортерів продукції птахівництва та тваринництва для низки країн. Так, за_даними Інституту аграрної економіки, в 2021 році наша держава оновила рекорд з обсягів експорту м'яса птиці, що досяг 459 тис. тонн або 716 млн дол. у грошовому вираженні. А вітчизняна м'ясна продукція експортується до країн Близького Сходу та інших частин Азії, ЄС, СНД та Африки[13].

Водночас, тривожні прогнози оприлюднило і Міністерство сільського господарства США (USDA), що у своєму квітневому аналізі зменшило сподівання рівня експорту української кукурудзи у 2021/2022 маркетинговому році до 23 млн тонн, порівняно з попереднім – березневим прогнозом, що складав 27,5 млн тонн. Певного прогнозованого скорочення отримав і експорт пшениці з України. Так, за даними USDA, прогнозований обсяг світової торгівлі пшеницею на 2021/2022 роки знижений на 3 млн тонн – до 200 млн тонн власне через зниження її експорту країнами ЄС, Україною, США та Казахстаном, який не зможе компенсувати зростання експорту країною-агресором РФ, Бразилією та Аргентиною[14].

Зокрема, скорочення експорту, окрім усього іншого (численних жертв серед цивільного населення і банальної нестачі робочих рук), пов'язано як із руйнуванням складів, замороженням виробництв, так і з блокуванням та мінуванням портів. Адже переважна частина вітчизняного експорту здійснювалася саме через морські порти Миколаєва, Одеси, Маріуполя, – міст, які потерпають від активних бойових дій, обстрілів, бомбардувань та, по-суті, актів геноциду українського народу. Нині ж в України залишається лише три напрями, якими можливо здійснювати експорт нашої продукції: 1) залізниця; 2) річкові порти та 3) перевезення вантажівками через територію України в Європу, що все ж значно збільшує вартість власне самої продукції та піддає наразі її додатковим ризикам через активні бойові дії.

Україна повсякчас апелює до світової спільноти, наголошуючи на ризиках світової продовольчої безпеки і неможливості експортувати свою агропродукцію, а насамперед, зернові культури, оскільки, зерносховища, які наразі є заповненими, окупанти знищують прицільними ракетними бомбардуваннями.

І якщо в нормальний період часу, до війни, Україна щомісяця експортувала більше 4 млн тонн зернових, то при сьогоднішніх обставинах ця кількість зменшується до 600-800 тисяч тонн на місяць.

---

[12] Соколова Юлія. За місяць війни експорт продукції з України скоротився вдвічі. Мінекономіки. 02.04.2022 р. *Бізнес і фінанси.* URL: https://fakty.com.ua/ua/ukraine/ekonomika/20220402-za-misyacz-vijny-eksport-produkcziyi-z-ukrayiny-skorotyvsya-vdvichi-minekonomiky/

[13] Бабенко Мария. Мясное дело. Хватит ли Украине сил и ресурсов удержать собственное производство мяса. 30 марта 2022. Экономика. https://focus.ua/economics/511142-vse-razrushilos-na-glazah-kompaniya-rozetka-soobshchila-ob-ubytkah-i-sokrashchenii-persnonala.

[14] США зменшили прогноз експорту українського зерна. 11 квітня 2022 р. *Аграрний ринок.* https://biz.censor.net/n3333249

Зокрема, до війни 41% валютної виручки Україна отримувала саме через експорт аграрної продукції[15]. Власне ці цифри є вкрай критичним для економіки нашої країни сьогодні і для її подальшого функціонування у найближчі роки. Зокрема, Україна до російського військового вторгнення щомісяця експортувала до 5 млн тонн сільгосппродукції через порти Одеси та Миколаєва, проте через блокаду цих портів наразі щомісячне перевезення є не більшим за 0,5 млн тонн зернових, що власне і призводить до щомісячного недоотримання $1,5 млрд експортних прибутків. Для прикладу, у 2020/2021 маркетинговому році Україна експортувала 44,72 млн тонн зернових та зернобобових культур, у тому числі 16,64 млн тонн пшениці, 23,08 млн тонн кукурудзи, 4,23 млн тонн ячменю[16].

Як зазначає очільник вітчизняного аграрного міністерства, на складах зберігається десятки мільйонів тонн с/г продукції, передбаченої на експорт, але наразі є проблеми з її постачанням, оскільки росія заблокувала всі наші порти. У підсумку, Україна щомісяця втрачає 1,5 млрд. дол. прибутку, у європейських країнах утворюється продовольча криза, а в африканських – посилюється голод[17].

Нині ключовим завданням вітчизняного уряду постає забезпечення каналів постачання вантажів через західний кордон України в порти Румунії, Польщі або Німеччини. Окрім того, що, відповідно до взятих на себе зобов'язань, наша країна має забезпечити експорт тієї продукції, яка прямо впливає на продовольчу безпеку у світі, для нашої держави вкрай важливим з економічної точки зору є реалізація таких зобов'язань. На сьогодні, єдиний із базових товарів, який зберіг експортні обсяги є залізна руда. Власне через те, що українські гірничозбагачувальні комбінати знаходяться на території, де не відбувалися бойові дії. Відтак, зважаючи на те, що економіка нашої держави є експортоорієнтованою, на найвищому державному рівні нині розглядається питання запровадження на час дії воєнного стану окремої посадової особи в Уряді саме з питань експорту. Адже, навіть за результатами лише першого місяця активних бойових бій, вітчизняна економіка зазнала суттєвих втрат і нині вкрай важливим є пошук стабілізаційних інструментів.

Власне, задля розв'язання проблемних питань у сфері розвитку транзитного потенціалу і логістики в Україні наразі створюється спеціалізована Координаційна рада під головуванням міністра аграрної політики та продовольства, чинність якої закріплена на рівні Постанови Кабінету Міністрів України № 427 від 9 квітня поточного року «Про утворення Координаційної ради з питань логістики в сільському господарстві». Серед основних завдань цієї Координаційної Ради передбачені наступні: підготовка пропозицій та рекомендацій щодо формування та реалізації державної політики у сфері транспорту, дорожнього господарства, розвитку транзитного потенціалу і логістики; вдосконалення логістики перевезень; підвищення ефективності процедур здійснення державного контролю під час переміщення товарів і транспортних засобів через державний кордон; скорочення витрат на міжнародні та внутрішні перевезення товарів; зменшення часу на транспортування товарів тощо[18].

Станом на початок квітня 2022 р. в Україні на продовольчих складах зберігається близько 15 млн. тонн кукурудзи осіннього врожаю, більшість якої мала_б бути експортована на світові ринки, але її важко доставити покупцям через спричинену РФ війну. Водночас, ринки готуються й до нових потрясінь, оскільки поставки з України та росії, на які разом припадає близько чверті світової торгівлі зерном, стають дедалі складнішими та провокують дефіцит продовольства. Як вже зазначалась, Україна є одним із найбільших у світі експортерів кукурудзи, пшениці та соняшникової олії, поставки яких тепер значною мірою призупинені. Експорт зерна наразі обмежений 500 тис. тонн на місяць у порівнянні з 5 млн. тонн до війни. Зерно з росії все ще надходить, але залишаються питання щодо доставки та оплати майбутніх вантажів. Альтернативні ж постачальники пропонують дорожчі вантажні перевезення, довший транзит або нижчу якість, що ще більше прискорює інфляцію продовольства. Організація Об'єднаних Націй попередила, що ціни на продукти харчування, що й без того досягли найвищих показників, можуть зрости ще на 22%. А суттєве падіння чорноморського експорту може призвести до недоїдання ще 13,1 млн. людей, що посилить зростання глобального голоду у світі, який все ще оговтується від наслідків пандемії[19]. Під найбільшим ударом опинилися країни Північної Африки та Близького Сходу. Ці регіони безпосередньо залежать від російської та української пшениці, тому наслідки продовольчої кризи там відчують уже найближчими міся-

[15] Чим загрожує для українських аграріїв блокування росією портів. *Аграрні новини.* 01 квітня 2022. http://agronomy.com.ua/novyny/1025-chym-zahrozhuie-dlia-ukrainskykh-ahrariiv-blokuvannia-rosiieiu-portiv.html

[16] США зменшили прогноз експорту українського зерна. 11 квітня 2022 р. Аграрний ринок. https://biz.censor.net/n3333249

[17] Ведуться переговори про відправку агроекспорту через європейські порти. 31.03.2022. https://proagro.com.ua/news/ukr/vedutsya-peregovory-pro-vidpravku-agroeksportu-cherez-yevropejski-porty.html

[18] Про утворення Координаційної ради з питань логістики в сільському господарстві: Постанова Кабінету Міністрів України № 427 від 09 квітня 2022 р. https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-utvorennya-koordinacijnoyi-radi-z-pitan-logistiki-v-silskomu-gospodarstvi-427

[19] Війна в Україні скоротить світову торгівлю зерном на $120 млрд. 05.04.2022. Proagro. https://proagro.com.ua/news/ukr/vijna-v-ukrayini-skorotyt-svitovu-torgivlyu-zernom-na-120-mlrd.html

цями. Перебої з доставкою спричиняють зростання цін, а вони, у свою чергу, – голодні бунти та активну міграцію з бідних до багатших країн. Зокрема, згідно даних Федерального управління економіки та експортного контролю Німеччини, частка України у виробництві пшениці у світі становить 11,5%, Росії – 16,8%. Залежать від російського та українського зерна не тільки багато африканських та близькосхідних країн, але також Туреччина, Індія та Китай. Глобальні наслідки цієї війни стають дедалі очевиднішими. Це ще більше посилить ситуацію і призведе до найбільших світових гуманітарних криз у таких країнах як Афганістан, Ємен та Африку. Там уже борються із відсутністю продовольчої безпеки та економічною нестабільністю. Зростання цін на продукти харчування, паливо та добрива сильно вдарить зараз і найближчими сезонами. Ми лише починаємо бачити масштаби цієї кризи в інших регіонах та країнах[20].

Своїми діями, РФ, окрім здійснення нецивілізованого і наджорсткого акту агресії проти мирної сусідньої держави, відступає й від принципів дотримання Продовольчої Конвенції ООН, одночасно звинувачуючи країни Заходу та Україну в недотриманні таких. Водночас, збереження експорту близько половини агропродукції, що здійснювалось у мирний час, у період найбільш жорстоких бойових дій та щоденних обстрілів ракетними та авіаційними бомбами усієї території нашої держави, – це вже гарний показник. Зауважимо, що навіть найжорстокіша агресія у вигляді війни має усталені закони та звичаї, за недотримання яких передбачена національна та міжнародна кримінальна відповідальність. Втім, прямі дії, спрямовані на спричинення голоду у світі, окрім будь-якого виду кримінальної відповідальності, заслуговують на загальносвітовий осуд, застосування найбільш жорстких, швидких та дієвих санкцій економічного, морального, культурного тощо характеру у, повторимось, загальносвітовому вимірі.

Як цілком аргументовано зазначають усі світові експерти, якщо війна в Україні затягнеться, вартість зернових у світі й далі буде дорожчати. Вже зараз вона є дуже високою порівняно з попереднім роком. А це, у свою чергу, призведе до голоду та нових бойових дій у різних регіонах, насамперед, Близького Сходу, Азії та Африки – там, де імпорт українського зерна є ключовим для забезпечення продовольчої безпеки держав означених регіонів.

Додаткових ризиків світова спільнота отримує і через економічну кризу в державі-агресорі – Росії, що неминучими семимильними кроками поглинає цю державу, зокрема, і через закриття для цієї країни поставок з більшості світових держав, розриву економічних зв'язків тощо, а відтак, і відсутності необхідних товарів для забезпечення посівної кампанії та, як наслідку, неможливості експортувати значної частини продовольчих ресурсів. Адже, чи не найбільшими постачальниками, зокрема, зернових та інших аграрних ресурсів є саме означені держави.

І власне наразі, поряд з констатацією надзвичайно великої кількості жертв цивільного населення, масштабних руйнувань, реалізації форм геноциду української нації, мародерств та знущань і щодо цивільних, світова спільнота в особі лідерів держав та фахових експертів наголошують на високій вірогідності «голоду», який є цілком вірогідний для значної частини населення землі через тривалі військові дії на території нашої країни.

Зокрема, Продовольча та сільськогосподарська організація ООН все більше наголошує на тому, що перебої в експорті та втрати від російського вторгнення в Україну сколихнули світовий ринок. Для прикладу, світовий індекс цін на продовольство лише з лютого по березень поточного 2022 року зріс на рекордні 12,6%, насамперед через потрясіння від війни, яку розв'язала Росія проти України. У першу чергу, це стосується базових продуктів харчування, таких як пшениця та рослинні олії, що спроможне підірвати політичну стабільність у бідних країнах. Адже, на Україну та Росію у сукупності, припадає близько третини світового експорту пшениці, 20% кукурудзи та близько 80% експорту соняшникової олії. А такі країни як Єгипет і Ліван імпортують понад 70% пшениці від двох ворогуючих нині держав. Вплив цієї війни неминуче відчують в усьому світі[21].

Не стоять осторонь і вітчизняні урядовці у донесенні світу загроз продовольчої безпеки. Так, міністр фінансів України Сергій Марченко під час онлайн-виступу на засіданні Ради ЄС з економічних та фінансових питань на початку квітня 2022 р. зауважив: «Чим довше продовжуватиметься агресія Росії в Україні, тим більше буде економічних наслідків для Європи та всього світу. Україна посідає перше місце у світі з експорту олії. Друге – з експорту ячменю та ріпаку. Третє – з експорту жита. Україна забезпечує майже 10% світових постачань зерна. За оцінками експертів, 400 млн людей у світі залежать від постачання українського зерна. Якщо ми не проведемо успішної посівної кампанії до початку травня, світові загрожує глобальна продовольча катастрофа», – сказав український міністр[22].

[20] Мировой продкризис устроила Россия: масштабы и продолжительность – оценки ООН (ВИДЕО). 03.04.2022. https://kanaldom.tv/mirovoj-prodkrizis-ustroila-rossiya-masshtaby-i-prodolzhitelnost-oczenki-oon-video/

[21] ФАО: ріст цін на продукти через війну в Україні, відчують майже в усьому світі. 9 квітня 2022. https://ukrainian.voanews.com/a/ija-tsiny-rist-tsin-konflikt-produkty-fao-ekonomika/6522343.html

[22] Сергей Марченко: Чем дольше будет продолжаться война в Украине, тем хуже для экономики Европы и всего мира. *Судово-юридична газета.* 6 АПРЕЛЯ 2022. s/ukraine/234202-sergey-marchenko-chem-dolshe-budet-prodolzhatsya-voyna-v-ukraine-tem-khuzhe-dlya-ekonomiki-evropy-i-vsego-mira

Таблиця 1

Місце держави України у світі як важливого агровиробника[23]

Місце України у світовому/європейському рейтингу	Напрямок вітчизняної агродіяльності/агровиробництва
1	у Європі за площею орних земель;
3	у світі за площею чорнозему (25% світового обсягу);
1	у світі з експорту соняшникової та соняшникової олії;
2	у світі з виробництва ячменю та 4-е місце з експорту ячменю;
3/4	за величиною виробник та найбільший експортер кукурудзи у світі;
4	найбільший виробник картоплі у світі;
5	за величиною виробник жита у світі;
5	у світі з виробництва бджіл (75 000 тонн);
8	у світі з експорту пшениці;
9	у світі з виробництва курячих яєць;
16	у світі з експорту сиру

У той же час, президент України Володимир Зеленський, виступаючи перед парламентом Нідерландів, заявив, що РФ «робить все, щоб зруйнувати наш потенціал сільського господарства та спровокувати продовольчу кризу не лише в Україні, а й у світі. Ворожі війська в окупованих районах встановили на полях міни й знищили сільськогосподарську техніку. А там, де фермери, попри все, намагаються провести весняну посівну, вони стикаються з нестачею дизельного палива та вкраденими тракторами. Тож посадки ключових ярих культур, таких як кукурудза та соняшник, скоротяться»[24].

Задля забезпечення продовольчої безпеки під час війни Україна як на рівні законів, так і підзаконних актів приймає важливі рішення, які, водночас, на час дії воєнного стану, на перше місце ставлять інтерес суспільства перед приватним. Так, позитивним як з позиції приватного, так і суспільного інтересу, є суттєві податкові пільги, запроваджені у найбільш привабливому варіанті зокрема щодо аграріїв. Теж саме стосується кредитування агровиробництва, що постало бути захищеним державними гарантіями та мінімальними відсотками власне для означеної групи суб'єктів. Зокрема, задля підтримки фермерів у скрутний час та забезпечення успішного проведення польових робіт державні банки запустили програму пільгових кредитів під 0%, спрямовану насамперед на забезпечення необхідними ресурсами для проведення посівної кампанії, купівлі обладнання й сільгосптехніки, їх безвідсоткового розмитнення й постановки на облік. Власне для забезпечення посівної, держава максимально стимулює банківський сектор власними гарантіями. Станом на першу декаду квітня місяця 3,5 млрд. грн. пільгових безвідсоткових коштів виділено саме для аграріїв. Це сектор держави, від діяльності якого у прямому та переносному сенсі залежить виживання нашої держави, тоді як від військових – її існування взагалі. Втім, воювати держава не спроможна без її підтримки діючою економікою. Відтак, безпрецедентні податкові інновації наразі як повітря необхідні передусім вітчизняному агровиробнику.

Водночас, прийнятий Верховною Радою 24 березня та набувший чинності 7 квітня 2022 р., Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» й спрямований на швидке залучення сільськогосподарських земель нашої країни у виробництво сільгосппродукції в умовах воєнного стану, саме на час дії воєнного стану призупиняє чинність низки правових механізмів, які захищають приватні інтереси. Розробка й прийняття означеного Закону України опосередкована і тим, що у зв'язку з російським вторгненням в Україну через міркування безпеки було тимчасово призупинене функціонування більшості державних електронних реєстрів, в тому числі Державного земельного кадастру та Державного реєстру речових прав. Втім, без їх функціонування неможливо набувати у власність та користування земельних ділянок за процедурою, яка передбачена земельним та іншим законодавством України. Крім того, в умовах воєнного стану, мають місце і інші фактори, які обумовлюють необхідність запровадження на період воєнного стану особливого, спрощеного порядку доступу до земель для виробництва сільськогосподарської продукції[25].

[23] Таблиця підготовлена самостійно відповідно офіційних даних Мінагрополітики.

[24] Війна в Україні скоротить світову торгівлю зерном на $120 млрд. 05.04.2022. *Proagro*. https://proagro.com.ua/news/ukr/vijna-v-ukrayini-skorotyt-svitovu-torgivlyu-zernom-na-120-mlrd.html

[25] Інтереси та бажання власників і користувачів земельних ділянок можуть не враховуватися: Мінагрополітики надало роз'яснення, як застосовувати зміни до земельного законодавства. 10 квітня 2022 р. Судово-юридична газета. https://sud.ua/ru/news/publication/234463-interesi-ta-bazhannya-vlasnikiv-i-koristuvachiv-zemelnikh-dilyanok-mozhut-ne-vrakhovuvatisya-minagropolitiki-nadalo-rozyasnennya

Відтак, станом на середину весни 2022 р. урядом анонсовано, що, у тому числі, і з метою забезпечення продовольчої безпеки, реєстраційні процедури здійснюватимуть у спрощеному режимі. А усі договори оренди за умовами «воєнного» земельного законодавства укладатимуться на рік та суворо регламентуватимуться. Насамперед, заплпновано виправити ситуацію з призупиненням роботи Державного реєстру прав на нерухоме майно та Держкадастру, через яку громади не можуть передавати в оренду ділянки, які тільки переходять до комунальної власності територіальних громад. Найближчим часом територіальні громади зможуть давати в оренду такі ділянки без державної реєстрації права комунальної власності на них. Для громадян та суб'єктів підприємницької діяльності мають створити правові передумови для забезпечення послугами зі складання документації із землеустрою, топографічно-геодезичних й картографічних робіт, оцінки майна та експертної грошової оцінки земельних ділянок. Також планується передбачити норми, які дадуть змогу без проведення торгів надавати в оренду земельні ділянки державної та комунальної власності для розміщення виробничих потужностей евакуйованих із зони бойових дій підприємств. Зокрема, щодо товаровиробництва й портів. Додаткові повноваження найближчим часом може отримати і Мінагрополітики. Відомству планують надати право призупиняти та відновлювати діяльність Держземкадастру з міркувань безпеки. Міністерство зможе встановлювати обмеження щодо повноважень державних кадастрових реєстраторів та інші особливості ведення Держкадастру в умовах воєнного стану[26].

У березні 2022 року для підтримки аграріїв з метою забезпечення посівної кампанії, а також для підтримки та активізації підприємницької діяльності у період дії воєнного стану Уряд вніс низку змін до Програми «Доступні кредити 5-7-9%», які істотно спростили умови кредитування с/г підприємництва, зокрема, можливість отримання пільгових кредитів під 0% річних з гарантією від КМ України на рівні 80%. Прийнятою постановою передбачено виділення понад 2,3 млрд грн для реалізації зазначених змін щодо пільгового або безвідсоткового кредитування підприємців сільськогосподарської галузі у межах Програми «Доступні кредити 5-7-9%». Окрім того, 12 квітня 2022 р. КМ прийняв Постанову про спрямування коштів на підтримку сільськогосподарських товаровиробників для проведення сільськогосподарської діяльності та інших суб'єктів господарювання в умовах воєнного стану в межах Державної програми «Доступні кредити 5-7-9%»[27].

Власне зміни до державної програми «Доступні кредити 5-7-9%», затверджені Постановою КМУ від 24.01.2020 р. № 28[28] та портфельних гарантій – на виконання Постанови КМУ від 14.07.2021 р. № 723[29], передбачають те, що відтепер держпідтримку матиме змогу отримати український аграрій – фізична або юридична особи – резиденти України. При цьому обов'язковою умовою є те, що їх засновники мають не бути громадяни держави, визнаної Україною державою-агресором/окупантом, та/або особою, яка належить або належала до терористичних організацій (суб'єкти, які мають інших бенефіціарів мають право на участь).

Станом на 13 квітня 2022 року банки видали кредитів 2080 с/г товаровиробникам на 5 млрд 434 млн грн. Основна сума кредитів аграріїв була залучена за програмою портфельних гарантій 80% – 4 млрд 413 млн грн. Найбільше кредитів отримали аграрії Кіровоградської (1,8 млрд грн), Вінницької (0,94 млрд грн), Дніпропетровської (0,74 млрд грн), Одеської (0,55 млрд грн) та Львівської (0,35 млрд грн) областей. Фактично за тиждень було видано кредитів більш ніж на 3,5 млрд грн для понад тисячі аграріїв. На сьогодні аграрні кредити можуть видавати 22 банки, і мета держави – наростити кредитування аграрної галузі до 40 млрд грн[30].

Не залишились осторонь нагальних гуманітарних проблем і країни ЄС, які прийняли низку нормативно-правових актів, спрямованих на підтримку і допомогу біженцям, сприянні у військовій сфері тощо. Зокрема, ЄС забезпечив реалізацію Програми екстреної підтримки її країнами у розмірі 330 мільйонів євро населення України. Таким чином, Єврокомісія зобов'язалася вжити заходів задля реалізації країнами ЄС внеску у забезпечення продовольчої безпеки в Україні та компенсації наслідків війни. Зокрема, Комісар ЄС із сільського господарства Януш Войцеховський, в одному зі своїх виступів, зазначив, що «ключовим пріоритетом ЄС є забезпечення українців достатньою кількістю їжі, палива та води», а продовольча безпека викликає серйозне

[26] Мартин А. Вебінар на тему земельних відносин під час воєнного стану від Програми USAID з аграрного і сільського розвитку – *АГРО*. 13.04.2022. https://www.growhow.in.ua/viyna-iakykh-zmin-do-zemelnoho-zakonodavstva-varto-ochikuvaty-nayblyzhchym-chasom/

[27] Діденко С. Позики для с/г виробництва: скільки пільгового кредитування отримали аграрії. 14.04.2022 р. https://ua.news/ua/ssudy-dlya-s-g-proyzvodstva-skolko-lgotnogo-kredytovanyya-poluchyly-agraryy/

[28] Про надання фінансової державної підтримки: Постанова КМУ від 24.01.2020 р. № 28. https://ips.ligazakon.net/document/view/KP200028?an

[29] Деякі питання надання державних гарантій на портфельній основі: Постанова КМУ від 14.07.2021 р. № 723. https://ips.ligazakon.net/document/view/KP210723?utm_source=buh.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_campaign=LZtest&utm_content=cons12

[30] Діденко С. Позики для с/г виробництва: скільки пільгового кредитування отримали аграрії. 14.04.2022 р. https://ua.news/ua/ssudy-dlya-s-g-proyzvodstva-skolko-lgotnogo-kredytovanyya-poluchyly-agraryy/

Рис. 1. Стан забезпеченості аграріїв до посівної весною 2022 р. під час воєнного стану в Україні[33]

занепокоєння в Україні, оскільки РФ навмисно завдає ударів по місцях зберігання харчових продуктів. Окрім продовольчої допомоги, представник профільного аграрного відомства ЄС пообіцяв допомогти країні з посадкою та вирощуванням зернових та олійних культур для забезпечення власних потреб у продовольчих товарах, а також для збереження експортного потенціалу українських виробників. За підсумками першого місяця військової агресії РФ проти України, ЄС, окрім іншого, зобов'язався сприяти продовольчій безпеці і в інших частинах світу, таких як Північна Африка та Близький Схід (що значною мірою залежать від імпорту зернових) та в Азії й країнах Африки на південь від Сахари, надаючи цим країнам гуманітарну допомогу[32].

Країни ЄС квітневими цьогорічними змінами до власних нормативно-правових актів з метою оптимізації експортного вітчизняного агропотенціалу, власне, спрощення поставок продовольства з України, знизили вимоги до перетину своїх кордонів вантажними транспортними засобами. Відтак, українські аграрії мають можливість експортувати агропродукцію власним автотранспортом. Адже донедавна не всі країни впускали українські автомобілі у зв'язку з невідповідністю машин екологічним вимогам, потрібні були і спеціальні дозволи[33].

Зауважимо, що станом на першу половину квітня 2022 р. в Україні посівну кампанію розпочали вже у 23 областях. Попри воєнні дії цього річ, за найоптимістичнішими прогнозами, планується засіяти 6 млн га земель, а це – близько 80% того, що обробили минулого року. Більш стримані очікування відповідної площі сільгоспземель складають порядка 70%. В період посівної кампанії забезпеченість українських сільгоспвиробників становить: пальним – 60,2%, азотними добривами – 68%, ЗЗР – 70,6%. Все ж краща ситуація спостерігається із забезпеченням насінням (76,7%) та комплексними добривами (79,8%) (*Рис. 1*). На думку профільних спеціалістів «ця посівна кампанія, без сумніву, найважча. Аграрії розв'язують низку викликів: від логістики, поста-

[31] В Україні прогнозують найнижчий урожай олійних за останні 10 років. *Головні аграрні новини.* 2 квітня 2022. https://agronews.ua/news/v-ukrayini-prognozuyut-najnyzhchyj-urozhaj-olijnyh-za-ostanni-10-rokiv/

[32] ЄС виділить € 330 млн Україні для забезпечення продовольчої безпеки. 05.04.2022. HTTPS://AGROREVIEW.COM/CONTENT/YES-VYDILYT-E-330-MLN-UKRAYINI-DLYA-ZABEZPECHENNYA-PRODOVOLCHOYI-BEZPEKY/

[33] Українські фермери зможуть самостійно вивозити агропродукцію до ЄС. 13.04.2022. *Агроцентр*. https://news.agro-center.com.ua/agri-policy/ukrainski-fermeri-zmozhut-samostijno-vivoziti-agroprodukciju-do-ies.html

чання пального до фізичної безпеки своїх працівників, обмежень роботи у вечірній і нічний час доби та польотів дронами чи безпілотними літальними апаратами. Тобто вагому роль має не лише забезпечення засобами захисту рослин (ЗЗР) чи добривами, але й сам суттєво ускладнений процес роботи. Так, перед початком посівної азотних добрив не вистачало для 1,2 млн га сільськогосподарської площі, пального – для 1,5 млн га, ЗЗР – 1,1 млн га. Потреба в насінні була для площі в понад 897 тис. га, а комплексних добрив – 802 тис. га». Окрім того, найбільшими проблемними факторами лишаються логістичні, оскільки, навіть з урахуванням повної попередньої оплати, доставити товар і у відносно спокійні регіони України виявляється складно[34].

Як повідомляє один з базових інформаційних ресурсів агропромислового комплексу, виробництво зернових та олійних культур у 2022 році в Україні попередньо оцінюється на рівні 53,3 млн тонн, що на 51% нижче за рекордний показник попереднього сезону. Урожай зернових цього року може бути найнижчим за останні 15 років, а олійних – за 10 років. Окрім зниження площ посівів, очікується загальне зниження врожайності через обмеження доступу аграріїв до необхідних ресурсів, таких як пальне, добрива, ЗЗР[35].

Висновки

Повноцінна діяльність аграрного сектору економіки України є важливим чинником продовольчої безпеки цілої низки країн та регіонів. Зокрема, Україна забезпечує значну частину продовольчих ресурсів для багатьох країн. Відтак, це є однією з важливих причин, яка насамперед приймається до уваги як важливий чинник для спрямування усіх можливих світових зусиль задля зупинення страшних ворожих, заборонених навіть міжнародними воєнними доктринами, методів російської агресії, які, на жаль, змогла застосувати одна держава по відношенню до іншої у 21 столітті. Відтак, агресія РФ, яка використовує «нелюдські» військові методи, що суперечать нормам міжнародного гуманітарного права, непрямо впливає і на усі країни світу, посилюючи ризики забезпечення продовольчої безпеки кошиком тих продуктів, які і вона, як і Україна, експортує до цілої низки світових держав. На жаль, глобальні наслідки цієї війни стають дедалі очевиднішими. Це ще більше посилить ситуацію і призведе до найбільших світових гуманітарних криз у таких країнах як Афганістан, Ємен та Африку. Там уже борються із відсутністю продовольчої безпеки та економічною нестабільністю.

Водночас вкрай важливим завданням для України як держави, основний валютний дохід якої надходить власне від експорту вітчизняної агропродукції, зберегти такі ринки та через надзусилля спромогтись поставити відповідну продукцію навіть в умовах воєнного стану. Власне це і має забезпечити Україні економічну стабільність та гарантії подальшого розвитку і, щиро сподіваємось, процвітання.

Адже, навіть за результатами лише першого місяця активних бойових бій, вітчизняна економіка зазнала суттєвих втрат і нині вкрай важливим є пошук стабілізаційних інструментів. Так, позитивним як з позиції приватного, так і суспільного інтересу, є суттєві податкові пільги, запроваджені у найбільш привабливому варіанті зокрема щодо аграріїв. Теж саме стосується кредитування агровиробництва, що постало бути захищеним державними гарантіями та мінімальними відсотками власне для означеної групи суб'єктів. Зокрема, задля підтримки фермерів у скрутний час та забезпечення успішного проведення польових робіт державні банки запустили програму пільгових кредитів під 0%, спрямовану насамперед на забезпечення необхідними ресурсами для проведення посівної кампанії, купівлі обладнання й сільгосптехніки, їх безвідсоткового розмитнення й постановки на облік. Власне для забезпечення посівної, держава максимально стимулює банківський сектор власними гарантіями. Станом на першу декаду квітня місяця 3,5 млр. грн. пільгових безвідсоткових коштів виділено саме для аграріїв. Це сектор держави, від діяльності якого у прямому та переносному сенсі залежить виживання нашої держави, тоді як від військових – її існування взагалі. Втім, воювати держава не спроможна без її підтримки діючою економікою. Відтак, безпрецедентні податкові інновації наразі як повітря необхідні передусім вітчизняному агровиробнику.

[34] Посівна-2022: названі незакриті потреби аграріїв. 11 квітня 2022 р. Agroportal. https://agroportal.ua/publishing/infografika/posivna-2022-nezakriti-potrebi-agrarijiv

[35] В Україні прогнозують найнижчий урожай олійних за останні 10 років. *Головні аграрні новини.* 2 квітня 2022. https://agronews.ua/news/v-ukrayini-prognozuyut-najnyzhchyj-urozhaj-olijnyh-za-ostanni-10-rokiv/

Інформація про авторів:

Гулак Олена Василівна,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри адміністративного та фінансового права
Національний університет біоресурсів і природокористування України
15, вул. Героїв Оборони, Київ, 03041, Україна

Головій Людмила Василівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного та фінансового права
Національний університет біоресурсів і природокористування України
15, вул. Героїв Оборони, Київ, 03041, Україна

Information about the authors:
Hulak Olena Vasylivna,
Doctor of Law, Associate Professor,
Professor at the Department of Administrative and Financial Law
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
15, str. Heroiv Oborony, Kyiv, 03041, Ukraine

Holovii Liudmyla Vasylivna,
Candidate of Law, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Administrative and Financial Law
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
15, str. Heroiv Oborony, Kyiv, 03041, Ukraine

DOI

РОЛЬ КОНСАЛТИНГОВОГО СУПРОВОДЖЕННЯ БІЗНЕСУ ПІД ЧАС ВІЙСЬКОВОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Гуренко А. В.

Постановка проблеми. Ринкові перетворення, що відбувалися в Україні останні двадцять років, підвищили попит на консалтингове супроводження управлінських та бізнес-процесів[1]. Через залучення консалтингу в країні прискорилась адаптація нових інституційних механізмів, відбулось зростання інтелектуального та кадрового потенціалу регіонів, активізувалась підприємницька діяльність малого та середнього бізнесу[2].

Безпрецедентне вторгнення російської федерації в Україну стикнуло консалтинг з непередбачуваними викликами та непоправними втратами у всіх сферах. Блокада окремих територій вимусила припинити діяльність малого та середнього бізнесу, а в деяких випадках, через руйнування, відмовитися від діяльності. Питання з якими зараз стикаються досвідчені консультанти є вкрай складними. У перший раз в історії держави влада, суспільство, бізнес сумісно шукають відповіді на нежданні гострі питання.

В умовах військового стану консалтинг вже отримав низку запитів від бізнесу: «як швидко задовільнити надмірний попит на товари першої необхідності в умовах дефіциту та ризику»; «які мають бути управлінські рішення при повному порушенні ланцюгів постачань»; «як перевести бізнес на небезпечні території», «як налагодити систему отримання та розповсюдження гуманітарної допомоги для постраждалих територій», «як змінився порядок ведення зовнішньо-економічної діяльності під час військового стану», «як вмотивувати персонал або надати психологічну допомогу працівникам, що опинилися у складній ситуації».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові праці У. Мітчелла[3], Дж. Гелбрейга, Д. Белла, Д. Норта[4], О. Тоффлера, широко розглядають засади та тенденції розвитку консалтингу, виникаючі протиріччя та проблематику інституціоналізації. Вітчизняні вчені В. Верба[5], В. Новицький[6], С. Козаченко багато уваги приділяли дослідженню особливостей інституційного забезпечення консалтингової діяльності в Україні. Більшість наукових праць мають не тільки фундаментальне значення, а й вже адаптовані у практичній діяльності консалтингу[7].

Існуючі наукові підходи мають корисну методологічну базу, яка є дуже цінною у стабільних умовах. На превеликий жаль, під час війни наукові напрацювання частково втрачають свою актуальність й не дають бажаного ефекту. Високий рівень невизначеності, динамічні зміни оперативного стану, велика загроза ескалації бойових дій, роблять консалтингові рішення малоефективними. Управлінські інструменти потребують постійного маневрування та швидкої адаптації. У таких умовах актуальними джерелами інформації стають не тільки наукові роботи, а й офіційна інформація урядових сайтів і міжнародних організацій, що корегується щогодини. Тому у роботі велика увага приділяється оперативним оглядам військових, політичних та економічних експертів, де фахівці намагаються оцінити й спрогнозувати можливий розвиток подій.

Аналіз економічних, експертних оцінок і прогнозів дозволяє виокремити низку робіт, що орієнтуються на геополітичні зрушення, культурні та історичні аспекти сьогодення. Вже на першому етапі війни аналітичні огляди В. Новікова спираються на досвід відновлення економік країн Західної Європи. Автор всебічно розглядає можливість застосування європейської практики в Україні. Оцінюючи можливість застосування досвіду Плана Маршала, Моргентау в українських реаліях, Новіков знаходить протиріччя, що здатні спричинити консервацію виробництв і приведення України до найбіднішої країни Європи[8]. У багатьох роботах особлива увага фокусується на питаннях відновлення України після

[1] Борщевський В. В., Коваль І. В. Роль консалтингу в інституційному забезпеченні інноваційного розвитку регіональних економік. *Наукові праці НДФІ 2012.* № 4 (61) С.4-9. URL: http://npndfi.org.ua/docs/NP_12_04_004_uk.pdf.

[2] Рєзнікова Н.А. Інституційні аспекти розвитку національних консалтингових ринків в умовах глобалізації. *Науковий вісник ХНУ.* 2014. Вип. 9-1. Частина 2. С. 31-35..

[3] Wesley Clair Mitchell Business cycles University of California Press Berkeley. 610 p

[4] Douglass C. North Institutional Change and Economic Growth *The Journal of Economic History.* Vol. 31, No. 1. The Tasks of Economic History Mar., 1971

[5] Верба В.А. Управлінське консультування: концепція, організація, розвиток: монографія / В.А. Верба. К. : КНЕУ, 2011. 327 с.

[6] Козаченко С.В., Новицький В.Є., Довгий О.С. Консалтинг у сучасній ринковій економіці Київ: Арістей, 2006. 380 с.

[7] Верба В.А. Тренди і сценарії глобального економічного розвитку як передумова трансформації стратегічного управління на підприємстві. *Стратегія підприємства: результативність за умов системних трансформацій: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 19-20 листопада 2015 р.) Київ: КНЕУ, 2015. С. 16-22.

[8] Яка модель для відбудови економіки після війни потрібна Україні. *Економічна правда.* URL: https://epravda.com.ua/columns/2022/03/16/684116/ (дата звернення 24.04.2022).

завершення війни. З'являються публікації, в яких саме консультанти та експерти, оцінюють можливість створення умов для мобілізації бізнес-спільноти з різних галузей для сумісної підтримки економіки[9].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У період війни перед консалтингом формуються два ключових завдання: по-перше, сприяння утриманню економічного та соціального положення на максимально можливому рівні під час війни; по-друге, надання консалтингової допомоги при відновленні зруйнованого майна та інфраструктури України, оновленні і трансформуванні економіки, а також підтримці постраждалого бізнесу.

В умовах невизначеності та підвищеного ризику окреслені питання є доволі складними. Вже сьогодні виникає багато питань при з'ясуванні процедур невідкладної консалтингової допомоги бізнесу. Переважно, проблеми виникають при релокації бізнесу, обговоренні можливостей впровадження нових форм взаємодії в регіонах, під час активізації партнерства з європейськими країнами які вже пропонують допомогу та готові брати шевство над зруйнованими містами.

Формулювання цілей. Безпрецедентна ситуація, що сталась в Україні вимагає швидкої мобілізації консалтингу, бізнесу, правового та наукового середовища для сумісного розроблення дієвих комплексних рішень щодо підтримки та відновлення економіки у екстремальних умовах. Метою праці є визначення ролі консалтингового супроводження бізнесу під час військового стану в Україні, окреслення найгостріших проблем з яким стикається бізнес-середовище.

Виклад основного матеріалу. Вперше Україна відчула військову агресію російської федерації у 2014 р. Доленосні події призвели до анексії частки території, втрат експортно-імпортного та виробничого потенціалу, а також негативно змінили структуру активів та зовнішньо-торгівельний баланс. Протистояння російському вторгненню безперервно супроводжувалося розробкою антикризових програм за участю бізнесу, експертів, галузевих фахівців, міжнародних організацій. Завдяки мобілізації зусиль професійної спільноти, Україні вдалось вже у 2016–2017 рр. подолати гострі проблеми, що виникли через анексію територій. Завдяки сумісній роботі уряду, державних служб, торгово-промислових палат, консалтингових асоціацій, бізнесу та міжнародних організацій, таких як Міжнародне агентство з міжнародного розвитку (USAID), Німецьке товариство міжнародного співробітництва (GIZ), UNDP Ukraine, вдалось відновити бізнес-зв'язки та забезпечити виконання стратегії сталого розвитку.

Звітні дані USAID за 2019 р. свідчать, що в останні роки на основі партнерських відносин із органами влади, консалтинговими організаціями та приватним бізнесом в Україні відбувалось якісне перетворення економіки. Залучені, за ініціативою USAID, консалтингові організації активно створювали умови для полегшення впровадження програм прискореного розвитку регіональної інфраструктури. Консалтингова підтримка передбачала надання підприємствам малого та середнього бізнесу нагоди для перетворення ідей на життєздатну бізнесову діяльність, заохочення до конкуренції через супровід реалізації підприємницьких можливостей. У Східній Україні, за участю консалтингу було надано допомогу потерпілим від конфлікту, у тому числі внутрішнім переселенцям і людям з інвалідністю, що отримали навички ведення бізнесу та розпочали власну справу[10].

За підтримки уряду Німеччини, у особі GIZ GmbH, у 2021 році було залучено консалтингові організації до проекту підтримки мікро малого та середнього бізнесу Приазовського регіону України. Через консультації й супровід здійснювалась підтримка вразливих категорій населення, створювались умови для покращення навичок і можливостей початку та розвитку мікро, малого та середнього бізнесу. У результаті сумісної роботи підприємці стали більш досвідченими у правових питаннях, механізмах колективного і індивідуального захисту, а також мали можливість отримувати групові та індивідуальні юридичні консультації. Саме консалтингове супроводження забезпечило професійний комплексний підхід та орієнтацію малого бізнесу на довгострокові позитивні зрушення[11].

У лютому 2022 р. апробовані програми консалтингової підтримки мікро, малого та середнього бізнесу (ММСБ), а також дієві методики та підходи щодо виведення країни з кризового стану стали неактуальними. Масштабне військове вторгнення росії призвело до чисельних людських жертв й вкрай негативно позначилося на всіх сферах життя українського суспільства. Значних втрат зазнали підприємства ММСБ незалежно від галузевої приналежності та міста розташування. Найбільш суттєвих втрат відчув бізнес у східному, південному та північному регіонах України де переважно сконцентровано агросектор, оброблювані виробництва, стратегічні об'єкти морського транспорту та портової інфраструктури, а також багато інших соціально значущих підприємств.

[9] Асоціація «підприємств промислової автоматизації України». URL: https://appau.org.ua/ekosystema-appau/ (дата звернення 26.04.2022)

[10] Річний звіт результати діяльності у 2019 р. URL: usaid.gov/sites/default/files/documents/1863/report_ukr_0.pdf (дата звернення 22.04.2022)

[11] Звіт за результатами оцінки потреб бенефіціарів в контексті самозабезпечення та працевлаштування URL: https://r2p.org.ua/zvit-samozabezpechennya-praczevlashtuvannya-giz/ (дата звернення 25.04.2022)

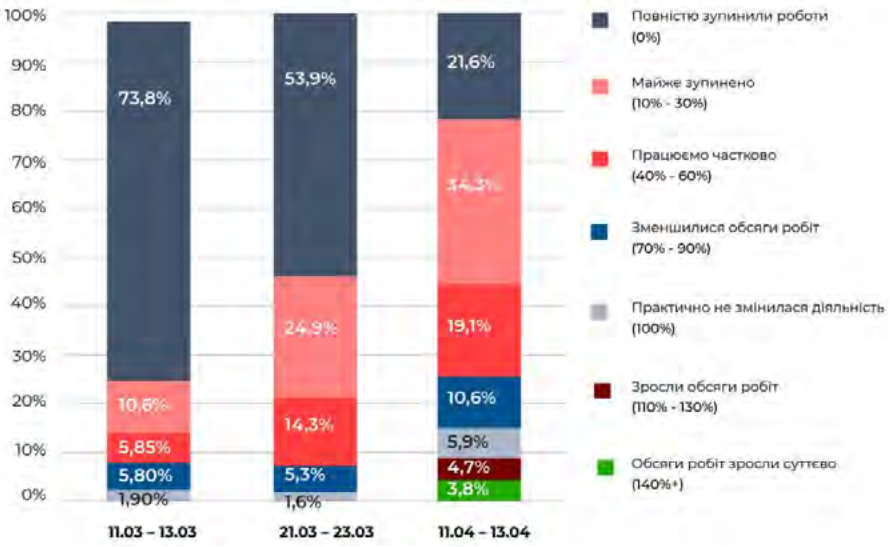

Рис. 1. Результати дослідження про стан бізнесу в Україні на 14.04.2022 р.

Історично Україна вперше у своєї історії опинилася у надзвичайних умовах, які можна порівняти зі стихійним лихом. За попередніми прогнозами, що ґрунтуються на розрахунках втрат за методологією МВФ Україна може втратити майже 35-40% ВВП у 2022 р. Надзвичайна ситуація, до якої не був готовий бізнес, потребує невідкладного розв'язання, оскільки зволікання здатне призвести до широкомасштабного руйнування вітчизняної економіки. Прогнозована у січні 2022 р. Національним банком траєкторія споживчої інфляції фактично перевищила очікувані показники[12].

До введення військово стану в Україні функціонували чисельні локальні, національні, міжнародні консалтингові компанії (PricewaterhouseCoopers, Deloitte, Ernst & Young та KPMG), що надавали аудиторські та консалтингові послуги великому бізнесу. Через високий рівень небезпеки крупні консалтингові компанії були вимушені залишили територію України. Евакуація населення та бізнесу спровокувала стрімкий відтік галузевих експертів, локальних консультантів і спеціалістів. Загальна кількість осіб, що виїхали за межі держави на квітень 2022 р. складала майже 4 млн. – це, по-перше, економічні агенти, що виробляють продукцію / послуги, по-друге – споживачі, що безпосередньо формують попит.

За даними офіційних державних служб і незалежних експертних оцінок в Україні відбувається стрімке падіння фінансово-економічних і соціальних показників. Консультанти вже відчули, що через постійну появу нових ризиків та проблем, бізнес швидко втрачає актуальну інформацію й стає «короткозорим», що призводить до виникнення непередбачених ситуацій та негативних наслідків.

З початку війни Міжнародна група компаній «Advanter Group» та «Ліга ділових клубів України» провела онлайн опитування власників і СЕО МСБ. Дослідження проходило у три хвилі – три часові проміжки у лютому та березні 2022 р. Отримані результати показали зміну настрою та дій підприємців за дуже короткі проміжки часу. У перші 2 тижня військового вторгнення (24.02.2022-13.03.2022) майже 73,8% опитаних ММСБ повністю призупинили бізнес; 10,6% майже зупинили; 5,85% працювали частково; 5,8% зменшили обсяги робіт й тільки 1,9% підприємців практично не змінили діяльність. На другій та третій хвилі дослідження (12.03.2022 – 23.03.2022 та 11.04.2022 – 14.04.2022) агенція зафіксувала зміни – кількість ММСБ, що повністю зупинили діяльність зменшилося, намітилися тенденція до зростання обсягів робіт (рис. 1). Водночас середньозважені показники зайнятості показали, що 38% працівників працювали на умовах скорочення заробітної плати, 38% відправлено у відпустку, 21% персоналу скорочено.

Складні та ризикові умови привели до «нульової» здатності переведення бізнесу на безпечні території. Оцінка спроможності до релокації показала (опитано 245 осіб, 11.03-13.03.2022), що: у березні 2022 р. 31,4% не встигли перевести бізнес; 48,2% не бачать сенсу в релокації; 7,3% перебувало у процесі релокації; 11,4% частково відбулась й тільки у 1,6% підприємств МСБ відбулась релокація. Друга хвиля опитаних (260 осіб, 21.03.2022-23.03.2022) відповіли, що 13,2% не встигли перевести бізнес на небезпечну територію, 61,8% не бачать сенсу в релокації, 8,6% перебувало у процесі релокації, 15,9% частково відбулась й тільки у 0,5% підприємств ММСБ відбулась релокація[13]. Прямі втрати малого

[12] Коментар Національного банку щодо рівня інфляції в лютому 2022 року НБУ. URL: https://bank.gov.ua/ua/news/all/komentar-natsionalnogo-banku-schodo-rivnya-inflyatsiyi-v-lyutomu-2022-roku (дата звернення 23.04.2022)

[13] Аналітика Advanter Дослідження. *Стан бізнесу.* URL: https://advanter.ua/#text (дата звернення 22.04.2022)

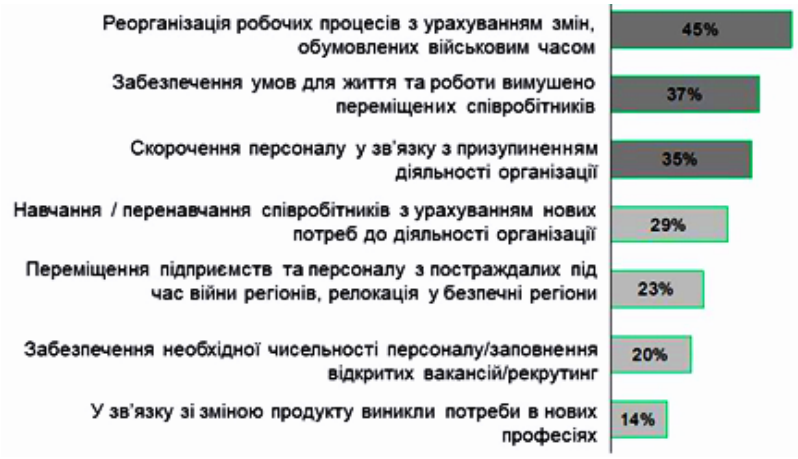

Рис. 2. Результати дослідження актуальних проблем малого та середнього бізнесу, що виникли у період військового стану в Україні [14]

та середнього бізнесу за 2 місяця війни в Україні вже оцінюються у 85 млрд. доларів США.

У квітні 2022 р. Всеукраїнська асоціація консультантів з управління СМС- Ukraine провела дослідження, метою якого було визначення потреб та пріоритетів підприємств у різних куточках країни. В опитуванні приймали участь підприємці майже всіх галузей економіки[14]. Більшість з них це представники харчової промисловості, інформаційних технологій, торгівлі. Серед актуальних проблем було визначено: труднощі реорганізації робочих місць, проблеми забезпечення умов життя для вимушено переміщених співробітників, скорочення персоналу у зв'язку з призупиненням діяльності, навчання, перенавчання персоналу, труднощі перенесення бізнесу у небезпечні території та ін. (рис. 2).

У трійку найактуальніших проблем підприємці віднесли реорганізацію робочих процесів, обумовлену військовим часом – 45% респондентів, забезпечення умов життя для вимушено переміщених співробітників – 37%, скорочення персоналу у зв'язку з призупиненням діяльності – 35%.

Доволі гостро стоять питання кадрового забезпечення та організації робочих місць. Спільнота консультантів вже бачить наслідки вимушеної евакуації – неможливість швидкої адаптації співробітників в нових умовах життя, фізична та морально-психологічна нездатність до виконання звичних обов'язків (рис. 3).

Опитування власників бізнесу свідчать, що компанії у яких скоротилися обсяги продажів або виробництва через падіння попиту потребують у першу чергу, актуальної інформації щодо змін у трудовому законодавстві та фінансових питаннях (77%). Також 60% позначили необхідність психологічної підтримки працівників та стабілізації їх психологічного стану. Ситуацію ускладнюють постійно виникаючі військові чинники – мінування територій та морської акваторії, руйнування державних інфраструктурних фондів та фондів суб'єктів ММСБ.

Розв'язання непередбачених проблем викликаних військовим вторгненням можливо у разі припинення активних бойових дій, відбудови чіткої, послідовної, взаємоузгодженої системи дій з боку влади, територіальних громад, громадських організацій, спільноти консультантів, й власне, представників малого та середнього бізнесу.

Задля припинення неконтрольованого падіння та стабілізації економічної ситуації в державі, з боку державних органів влади були невідкладно прийняті деякі законодавчі документи, що здатні підтримати вітчизняні підприємства. У першому читанні ВРУ прийняла Законопроєкт № 7232 від 30.03.2022 «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо оподаткування суб'єктів господарювання, пов'язаних економічними зв'язками з державою-агресором»[15]. Документ передбачає підвищення податків на 50% для компаній, які продовжують працювати на російському ринку. Відслідковування прихованих зв'язків з російськими та білоруськими активами, особами чи бізнесом. Моніторинг відбувається через міжнародний інструмент «YouControl», що запустила українська ІТ-компанія.

Дієвим кроком у період воєнного стану є спрощення частини бюрократичних процедур. Прийнятий Закон України № 2142-IX від 24.03.2022 «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства на період дії воєнного стану» повністю звільняє від оподаткування ввезення транспортних засобів громадянами, звільняє від акцизного податку та ПДВ ввезення транспортних засобів суб'єктами спрощеної системи оподаткування. Водночас переглянуті процедури спрощеної системи оподаткування й надані пільги зі сплати податків. Протягом воєнного стану та 3 місяці потому штрафи та пеня з ЄСВ не стягується й не проводяться перевірки. Дієвим рішенням ВРУ було прийняття Закону № 2181-IX від 01.04.2022 «Про внесення змін до Закону України «Про оренду д ржавного та комунального майна», який передбачає відновлення оренди держмайна, що дозволяє передислокуватися та відкриває нові можливості для розвитку бізнесу на безпечних територіях.

[14] Звіт за результатами опитування HR-фахівців підприємств України. URL: https://cmc-ukraine.com/statji-pro-konsalting (дата звернення 22.04.2022)

[15] Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо оподаткування суб'єктів господарювання, пов'язаних економічними зв'язками з державою-агресором: Закон України від 30.03.2022 р. № 7232 / Верховна Рада України URL: https://www.rada.gov.ua/news/razom/221206.html (дата звернення 26.04.2022)

Актуальність	Питання	Оцінка респонденті
1	Забезпечення інформацією щодо змін у трудовому законодавстві.	77%
2	Оплата праці, вимушених простоїв, відпусток, забезпечення соціальних гарантій та державих виплат співробітникам.	70%
3	Забезпечення внутрішніх комунікацій з персоналом в умовах невизначеності.	67%
4	Перегляд системи оплати праці та винагород у зв'язку з суттєвими змінами в організації праці.	62%
5	Психологічна підтримка працівників та стабілізація їх психо-емоційного стану, життєстійкість ТОР команди.	60%

Рис. 3 Дослідження HR-викликів компаній, в яких скоротилися обсяги продажів через падіння попиту [14]

Запроваджено дії щодо оновлення державної політики у податковій та митній сферах. Закон України № 2120-IX від 15.03.2022 «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану» вносить суттєві зміни щодо порядку сплати єдиного податку, зменшує розмір ПДВ та акцизу на пальне, передбачає податкові стимули для великого бізнесу та благодійності[16]. Саме застосування інструментів дерегуляції податкової та митної політики зменшують адміністративне та податкове навантаження, дозволяють бізнесу залишати більше коштів у власному обороті й мати ресурс на подолання викликів під час війни.

Прийняті законодавчі акти доволі часто потребують коментарів та роз'яснень для мікро, малого та середнього бізнесу. Певні бізнес-запитання вже роз'яснюються професійною консалтинговою спільнотою, що активно діє на території країни. Водночас до допомоги залучаються Міністерство економіки України, Міністерство цифрової трансформації України та проект «Дія», бізнес компанія «Prozorro» та платформа цифрової взаємодії «e-tender» для допомоги релокації бізнесу.

Вагомий внесок у підтримку вітчизняного бізнесу робить міжнародне співробітництво України з Агентством з міжнародного розвитку (USAID), Німецьким товариством міжнародного співробітництва. Вже у квітні 2022 р GIZ почало співпрацювати зі сертифікованими консультантами й шукати дієві рішення щодо забезпечення населення можливостями та гідними умовами життя у довгостроковій перспективі. Одним із дієвих кроків є стартування грантової підтримки ММСБ, в рамках якої передбачається організація консультаційних послуг з розвитку бізнесу для українського ММСБ, які перебувають у кризовому стані через триваючу війну.

Через невідкладну підтримку мікро, малий та середній бізнес почав змінювати прогнози та управлінські рішення. Наприкінці березня 2022 р. власники МСБ виважили власні можливості й змінили очікування у порівняні з попереднім місяцем. Мікро та малий бізнес має намір вийти у 2022 р. на рівень 71,8% порівняно з 2021 роком. Середній бізнес очікує обороти у 2022 році 47,3% порівняно з 2021 роком (на 18 в.п. оптимістичніше, ніж у попередньому місяці). Оптимістичні прогнози дають IT сектор, торгівля харчовими продуктами, підприємства охорони здоров'я, професійні послуги, машинобудування та оптова торгівля[17]. Однак, не всі галузі мають змогу вистояти під час війни, багато підприємств опиняються у складному стані та потребують підтримки з боку уряду, професійних організацій та асоціацій. Сотні новостворених чи релокованих підприємств потребують допомоги у збуті власної продукції та послуг, поясненнях та інформаційної підтримки.

Незважаючи на державну підтримку відновлення українського бізнесу є складним. Велика частка ММСБ залишається неготовою до ризиків, вагається у правильності прийнятих рішень й має сумніви в отриманні позитивних результатів. Виникаюче широке коло питань правового, фінансового, кадрового, технологічного характеру, формує необхідність впровадження та адаптації дієвих консалтингових інструментів. Нові виклики та реалії формують нові ролі консалтингу – оперативний аналіз ринкової ситуації, ситуативне моделювання процесів, надання дієвих управлінських інструментів з урахуванням проблем бізнесу, безперервне інформаційне супроводження та взаємодія з бізнесом. Відтепер до переліку консалтингового супроводження додаються нові завдання:

сприяння налагодженню втрачених бізнес-зв'язків;

мінімізація виникаючих проблем і ризиків бізнесу;

[16] Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 № 2120-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text (дата звернення 26.04.2022)

[17] Національна платформа малого та середнього бізнесу. URL: https://platforma-msb.org/eksperty-za-chotyry-tyzhni-vijny-msb-vtratyv-85-mlrd-dolariv/ (дата звернення 26.04.2022)

сприяння адаптації підприємців до нових непередбачених умов;

кадрове забезпечення та стабілізація емоційного стану працівників;

інтеграція вітчизняного бізнесу у європейські ринки.

Слід зауважити, що виконання перелічених консалтингових завдань стає можливим завдяки:

по-перше, широкомасштабному охопленню та об'єднанню спільноти консультантів й створення ними системи інноваційних та кластерних зв'язків;

по-друге, суцільного експертного консалтингового супроводження підприємств мікро, малого та середнього бізнесу на волонтерських засадах;

по-третє, активізації сумісної розробки дієвих інструментів по виведенню бізнесу з надважкого стану, залучення вітчизняних і закордонних експертів та аналітиків.

На сьогодні в перелік професійних об'єднань, які продовжують консалтингову діяльність в Україні й максимально залучені до розв'язання виникаючих проблем підприємств ММСБ входять:

Всеукраїнська асоціація консультантів з управління (CMC-Ukraine)», яка є діючим членом Міжнародного інституту управлінського консалтингу ICMCI й створює умови та майданчики взаємодії між бізнесом та співтовариством менеджмент консультантів.

Консалтингова компанія «Advanter group» – входить до міжнародної групи компаній та здійснює оперативний аналіз ринку. У період військового часу «Advanter group» максимально сприяє відновленню та запуску діяльності бізнесу в Україні.

Академія «Делойт» має глобальну директорію офісів та надає послуги з навчання для керівників та спеціалістів. З початку війни компанія оперативно збирає та систематизує актуальну інформацію про події, майбутні тенденції в Україні.

Асоціація підприємств промислової автоматизації України – об'єднує юридичних осіб, вендорів, університети, промислові підприємства кінцевих споживачі продукції. Під час війни швидко долучилась до розв'язання проблем. Дієвими рішеннями, що вже впроваджені асоціацією є налагодження експорту вітчизняної продукції та сервісів шляхом залучення українського кластерного альянсу.

Регіональні торгово-промислові палати, які професійно надають експертні послуги, проводять безкоштовні он-лан вебінари для ММСБ за підтримки ЄС та ПРООН.

Здебільшого перелічені організації спеціалізуються на аудиторських послугах, консалтингу, операційному управлінні, юридичних послугах, оподаткуванні, корпоративних фінансах, управлінні ризиками тощо. Володіння управлінськими навичками, експерною думкою, широким колом професійних зв'язків стають нагодою для підтримки ММСБ у період війни (рис. 4).

Консалтингове супроводження доцільно надавати з урахуванням потреб, наприклад, відкриття, переміщення або підтримка діючих ММСБ. Релокація бізнесу передбачає необхідність певного консалтингового супроводження, а саме:

пояснення особливостей регіонального розвитку ринкової інфраструктури та рівень безпеки нових локації;

надання переліку наявних підприємств та можливості співпраці з ними на нових територіях;

роз'яснення можливостей приєднання до кластерних ініціатив, допомога у обранні локації;

Рис. 4. Зміст консалтингового супроводження під час військового стану в Україні

супроводження під час переоформлення дозвільних документів, роз'яснення правових аспектів при переміщенні бізнесу;

допомога у переналаштуванні бізнесу на інші види продукції та послуг;

підбір кадрів на нових територіях, надання можливостей пошуку вузьких спеціалістів;

пошук нових замовників, допомога при запровадженні інструментів просування;

пошук та підбір нових постачальників сировини, матеріалів в Україні та закордоном;

допомога у визначенні джерел фінансування, окреслення процедурних аспектів щодо обрання форм фінансування та умов подальшої діяльності.

Наведені питання не є вичерпними для консультантів. Майже щодоби перелік питань консалтингового супроводження оновлюється. Незмінними залишаються питання виходу вітчизняного бізнесу на експортні ринки, підвищення операційної ефективності, підвищення фінансового стану через призупинення діяльності. Через появу урядових програм підтримки (безвідсоткове кредитування, зниження відсоткових ставок) та залучення міжнародних грантових програм підтримки підприємців новачків виникають нові напрями консалтингового супроводження , а саме:

роз'яснення інформації щодо можливостей стартап-підприємств ММСБ;

комплексна допомога у написанні бізнес-планів, підтримка при виході ММСБ на ринок;

супроводження реалізації планів стартап-проєкту, допомога у вирішенні складних питань, що з'являються під час діяльності;

сприяння у пошуку персоналу, моральна підтримка та адаптація усіх учасників процесу;

консультаційна допомога у правових та юридичних питаннях тощо.

Від ситуації в якої опинився бізнес будуть залежати управлінські дії. В дійсний час вже надаються консультації мікро, малому та середньому бізнесу відносно безвідсоткового кредитування, грантових сум на відновлення та відкриття бізнесу. Переважну більшість підприємців, що потребують підтримки формує агросектор, шийне, харчове виробництво, торгівля, деревопереробні, транспортні та логістичні підприємства. Для надання актуальних аналітичних даних спільнота консультантів має розроблювати оперативні експертні висновки та рекомендації щодо ведення бізнесу у військовий час. Пошук та систематизація релевантної інформації дозволять зробити аналіз даних, акцентувати увагу на поточних, найбільш актуальних проблемах і викликах військового часу. Розповсюдження експертної аналітичної інформації доцільно відбудовувати на регулярній основі – щотижнева публікація статей на сайтах, випуск тематичних аналітичних звітів і дайджестів, організація тематичних зустрічей та публічних заходів, вебінарів.

Висновки

У період війни консалтингова спільнота прикладає максимальні зусилля до запобігання соціального та економічного руйнування України. Через представників консалтингових асоціацій створюються сприятливі умови інформаційного забезпечення та консультування бізнесу. Найгострішими питаннями, що намагаються вирішити фахівці – консультування з питань релокації бізнесу, запуску та налагодження раніше зупиненого виробництва, відтворення логістичних зв'язків, відновлення операційної ефективності, визначення процедури сплати податків тощо. Моніторинг ринків і створення оперативних даних дозволяють консультантам знайти варіанти відновлення бізнес-ланцюгів.

На превеликий жаль військовий стан ще триває в Україні. Це змушує бізнес-спільноту постійно знаходитися у стані напруги та невизначеності. Бізнес рішення, що є дієвими на сьогодні дуже швидко можуть втрачати свою актуальність Тому визначальна роль консалтингового супроводження українського бізнесу під час війни, полягає у постійному моніторингу змін та оперативній сумісній роботі по розробці антикризових дій з урахуванням швидко мінливих та непередбачених ситуації.

Інформація про автора:
Гуренко Анна Василівна,
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту і підприємництва на морському транспорті
Азовський морський інститут Національного університету «Одеська морська академія»
19, Чорноморська вул., Маріуполь, 87500, Україна

Information about the authors:
Hurenko Anna Vasylivna,
PhD, Associate Professor of Economics,
Associate Professor at the Department of Maritime Transport Management and Entrepreneurship
Azov Maritime Institute of National university "Odessa Maritime Academy"
19, Chornomorska str., Mariupol, 87500, Ukraine

DOI

РИНОК ПРАЦІ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ТА ВОЄННОГО СТАНУ

Даниліна С. О.

Постановка проблеми. Багато українців втратили роботу під час війни. Декому фізично ніде працювати, послуги інших вже не актуальні, а багато просто втекли з-під обстрілів, залишивши робоче місце. В будь-якому випадку кількість найманих працівників та підприємців, які фактично стали безробітними, вимірюється мільйонами. Очевидно, що частина тимчасово безробітних знайдуть нову роботу за кордоном, або на західній Україні. Деякі підприємства дещо адаптуються до нових умов і таким чином забезпечують зайнятість працівників. Більшість фактично безробітних без перекваліфікації не зможуть залишитись на тому ж рівні соціального статусу та на тому ж рівні доходів.

У XXI столітті світовий соціально-економічний розвиток набув нових рис – інтенсивний розвиток технологій й інновацій, посилення значення сфери послуг, прискорене включення до процесу глобалізації, – що зумовлено переходом більшості країн світу до постіндустріального суспільства і формування економіки знань.

Перехід до інформаційного суспільства в умовах змін у комунікаційних технологіях та мотивації трудової поведінки людей передбачає істотні зміни трудових відносин, появу «дистанційних відносин» між працівниками та їх роботодавцями. Відбувається процес децентралізації трудовий діяльності у часі та просторі, тобто йде процес формування гнучкого, віртуального ринку праці. Можна припустити, що з цифровою економікою збільшуватиметься частка інтелектуальної праці порівняно з традиційною фізичною працею, що дозволить практично все ширше застосовувати не дистанційну зайнятість, а так звані нетипові види зайнятості, які стають все більш затребуваними.

Домінуючим фактором розвитку економіки знань є людський капітал, його креативне начало і талант, що виражається через нові ідеї, погляди і концепції. Креативний людський капітал, у свою чергу, знаходиться в основі креативного класу – прошарку суспільства, зайнятого в науково-технічній сфері, науці та мистецтві, результатом роботи якого є новітні продукти.

Український та світовий ринок праці вже не буде таким як раніше. Якщо до цього ми напряму залежали від зовнішньої кон'юнктури, то сьогодні саме війна в Україні змінює попередні парадигми і принципи, за якими функціонувала як економіка, так і ринок праці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми розвитку ринку праці України, його регулювання та реформування, аспекти зайнятості населення, безробіття є об'єктом наукових досліджень вітчизняних вчених, зокрема В. Близнюк, В. Петюха, І. Бондар, Е. Лібанової, І. Дехтярьової, А. Колота, М. Войнаренко, Д. Богині, І. Петрової, М. Ведернікова, О. Піщуліної та ін. Разом з тим, потребує додаткового дослідження ринок праці в Україні за умов загальної економічної ситуації, анексії частини території країни та ведення військових дій, що саме погіршує стан функціонування ринку праці в країні.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на велику кількість наукових праць, необхідно зауважити, що динамізм економічних змін як у нашій країні, так і в світі зумовлює необхідність сучасних досліджень ринку праці для підвищення ефективності його функціонування в умовах воєнного стану та після завершення бойових дій на території України.

Формулювання цілей. Метою є дослідження сучасних тенденцій, що мають місце на ринку праці та виявленні основних тенденцій розвитку на майбутнє.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «креативний клас» з'явилося паралельно з перетворенням інтернет-простору на невід'ємну частину життя. Тому креативний клас дуже часто асоціюють з поняттями «мережевого» або «віртуального» класу, тих людей, чиє повсякденне життя багато в чому формується практиками постійної присутності IT-технологій.

У XX ст. Йозеф Шумпетер виділив підприємництво як четвертий фактор виробництва. Відповідно до його концепції, підприємці формують інноваційні рішення і грають ключову роль в суспільному прогресі[1].

У 60-ті роки Дж. Гелбрейт зазначав, що з часом у корпораціях головним буде не власник, а техноструктура – ціла сукупність вчених, інженерів і техніків, фахівців з реалізації, реклами та торгових операцій, експертів у сфері відносин з громадськістю, лобістів, адвокатів та людей, добре знайомих з особливостями бюрократичного апарату та його діяльності, а також посередників, керуючих, адміністраторів[2].

Д. Белл також вказував на те, що постіндустріальне суспільство передбачає виникнення нового класу, представники якого на політичному рівні виступають як консультанти, експерти або технократи.

[1] Шумпетер Й. *Теория экономического развития*. М.: «Прогресс», 1982. 454 с.

[2] Гэлбрейт Дж. *Новое индустриальное общество*. М.: АСТ, 2004. 602 с.

По мірі розвитку креативного класу як явища змінювалися і концепції, що його характеризують. Так Барбара і Джон Еренрейхі визначають креативний клас за допомогою його причетності до управління, виділяючи тільки невелику частину цієї спільноти. «Професійно керуючий клас» – це клас геніальних менеджерів, чудових управлінців, здатних вирішувати завдання будь-якого рівня. При цьому вони прагнуть не до матеріального достатку, а до нових все більш цікавих проектів.

Рональд Франкенберг визначає «креативний клас» як спільність людей різних професійних компетенцій, орієнтованих на кар'єру. Він також вводить поняття «спіралісти», під яким розуміє соціально-економічно і географічно мобільну категорію людей, які «виходять за рамки тих спільнот, в які організації їх направляють»[3].

Маргарет Дальстрём визначає нове соціально-структурне утворення – «яппі». Це високоосвічені люди, які здатні адаптувати свої знання для використання в різних областях, які прагнуть отримувати нові знання, розвивати свої навички і поповнювати свій досвід. Також вони відрізняються високим рівнем гнучкості, тому з легкістю можуть часто змінювати своє географічне положення.

М. Чіксентміхайі в своїй роботі визначає, що креативність не може бути такою, поки вона не інтегрована в існуючу культуру. Тому креативному класу необхідні ті, для кого його діяльність являє собою певну цінність. Таким чином, структура суспільства являє собою бінарний поділ на креативний клас і клас акцепторів[4].

На початку XXI століття популярною стала нова концепція «креативного класу». Це поняття стало широко використовуватися після появи книги Річарда Флоріди «Креативний клас: люди, які змінюють майбутнє»[5]. У книзі йдеться про те, як представники творчих професій формують сьогодні, по суті, новий суспільний клас, представники якого мають унікальні властивості та здатні впливати на розвиток окремих сфер або ж суспільства в цілому. Крім цього, представникам даного класу властиві постійне кар'єрне зростання і високий рівень матеріального благополуччя, що пов'язано з їх повною віддачою у професійній діяльності та їх затребуваністю в сучасному суспільстві.

Структура креативного класу, згідно Флориді, така.

1. Ядро – це люди, зайняті в науковій і технічній сфері, архітектурі, живописі, дизайні, освіті, мистецтві, музиці, чия економічна функція полягає у створенні нових ідей, технологій, форм або ж нового змісту чогось, що існувало раніше.

2. Креативні фахівці – це люди, що займаються вирішенням складних завдань, для яких характерна незалежність мислення і високий рівень освіти і людського капіталу. Вони можуть не створювати щось принципово нове, але постійно вдосконалюють, вносять незначні інновації в існуючі явища і процеси в бізнесі і фінансах, праві, охороні здоров'я та інших суміжних областях діяльності.

3. Решта представників креативного класу – це ті, для кого важливі пошук нового в повсякденності і загальний дух креативності.

Відповідно до теорії Флориди, креативний клас не може існувати сам по собі, оскільки результати його діяльності необхідно втілювати в життя. Цим займається так званий обслуговуючий клас – представники звичних нам професій, що не вимагають творчого підходу, або ж люди, орієнтовані не на роботу як на захоплюючий процес, а на роботу як на засіб отримання доходу, соціального статусу і т. д. Основна ідея Флориди полягала в тому, що успішний економічний розвиток сьогодні неможливий без створення комфортних та привабливих умов для креативних працівників. Ці умови включають граничні індивідуальні свободи, різноманітність і відкритість. Згідно з Флоридою, рівень технічних інновацій вищий у тих містах, де серед населення більший відсоток творчої богеми.

Отже, креативний клас – це люди, які зайняті в нематеріальному секторі економіки, які досягають індивідуального успіху завдяки своїй освіті та творчим здібностям. Їх характерний певний набір цінностей, серед яких головними є: особиста самореалізація, індивідуальні свободи, перевага нематеріальних благ фінансовому успіху і відкритість. Це двигун глобалізованої економіки, творці постіндустріальних продуктів та сервісів.

Три головні цінності креативного класу, за Флоридою, – це індивідуальність, меритократія та відкритість (різноманітність). За його підрахунками креативний клас США становить понад 30% робітничого населення, що перевищує робітничий та аграрний клас разом узяті[6].

Р. Бошма та М. Фріч додають, що працівники креативної сфери є основними драйверами зростання міст та регіонів та створюють новий порядок життя суспільства. Суть якості «креативність» може бути показано через дві ключові характеристики: новизна продукту праці та ефективність у вирішенні поточних завдань[7].

---

[3] Frankenberg R. *Village on the Border*. L.: Cohen and West, 1957. 163 p.

[4] Csikszentmihalyi M. *Beyond boredom and anxiety*. San Francisco, 1975.

[5] Флорида Р. *Креативный класс. Люди, которые меняют будущее*. М.: Классика–XXI, 2007.

[6] Флорида Р. Креативный класс. Люди….

[7] Boschma R.A., Fritsch M. Creative class and regional growth: Empirical evidence from seven European countries. *Economic geography*. 2009. Vol. 85. № 4. P. 391–423.

Отже, креативна праця – це суспільно значуща, заснована на високому рівні освіти, творча праця, яка вимагає від працівника регулярної участі у вирішенні складних, нестандартних, нових завдань та застосування незалежного критичного мислення у повсякденній роботі. Відповідно, креативний клас – це працівники креативної чи творчої праці.

Отже, формується креативна економіка, яка, на відміну від економіки традиційного економічного укладу, в якості головного інструменту має знання, ресурсу – інформацію, а продукту – інновації. Таким чином, концепція креативної економіки поєднує такі розрізнені поняття, як «інформаційна економіка», «економіка знань» та «інноваційна економіка». Сировина креативної економіки – талант породжувати нові, оригінальні ідеї та перетворювати ідеї на економічний капітал та продукти, що продаються.

Основний драйвер креативної економіки вільна конкуренція. У креативній економіці відбувається заміщення фізичного капіталу на людський капітал, як основний чинник розвитку та частки національного багатства. Вже зараз людський капітал у загальній структурі сукупного капіталу країн Західної Європи та Японії становить близько 70%[8]. Процес розвитку нового типу економіки полягає у підвищенні якості людського капіталу, якості життя та у виробництві знань, нових технологій, інновацій та послуг високої якості. Основна «додана вартість» у креативній економіці буде створюватися у процесі творчості, завдяки новим знанням та праву інтелектуальної власності на результати такої праці. Креативна економіка спирається на розвинену систему венчурного капіталу. Продуктом креативної економіки є не лише нові товари, а й формування нових інститутів та систем виробництва. До результатів прояву креативності в економіці відносяться – розвиток аутсорсингу (контрактного виробництва) та «віртуальних компаній», які передають субпідрядникам практично все – виробництво, логістику, рекламу, бухгалтерію, зберігаючи за собою лише невеликий штат адміністраторів, спеціалістів з маркетингу та розробників. Такі фірми зберігають лише ті функції, пов'язані з виробництвом інтелектуальної власності, творчими розробками чи торговою маркою.

Проте, у наступні 20 років тенденції розвитку світової економіки можуть призвести до скорочення доступних робочих місць певних категорій у світі на 50%[9] та появі цілого класу зайвих людей, до руйнування звичних механізмів «гарантій майбутнього» (профорієнтації, довгострокового найму або гідної пенсії), та необхідності повного перенавчання персоналу під вимоги цифрової економіки.

Так ряд авторів зазначають, що впровадження цифрових технологій може спричинити скорочення робочих місць та зникнення великого переліку професій внаслідок роботизації та автоматизації господарських процесів. Так, наприклад, Пол Кругман стверджує, що внаслідок впровадження цифрових технологій відбудеться скорочення попиту на спеціальності пов'язані з фінансами, бухгалтерським обліком, юриспруденцією та іншими спеціальностями, пов'язаними з висококваліфікованою працею. З цього приводу він пише: «Розумні машини роблять непотрібними розумних. людей»[10]. Д. Аджемоглу та П Рестрепо зазначають, що встановлення одного промислового робота замінює від трьох до шести працівників, тобто одна додаткова машина на тисячу працівників знижує рівень зайнятості на 0,18-0,34%[11]. К. Фрей і М. Осборн у своїх дослідженнях виявили тенденцію заміщення роботизованою технікою та програмним забезпеченням у США близько 47% місць протягом 20 років[12]. Вже інші вчені в результаті досліджень навели аналогічні дані щодо інших країн: 35% – для Франції, 59% – для Німеччини, 45–60% – загалом для держав Євросоюзу[13]. За оцінками консалтингової компанії McKinsey&Co, впровадження наявних технологій забезпечить автоматизацію праці вартістю 2 трлн. дол., а протягом найближчих 5 років через дифузію цифрових технологій промислово розвинені країни втратять близько 5 млн. робочих місць[14]. Основною тенденцією на ринках праці як розвинених країн, так і країн, що розвиваються, в найближчі роки стане колосальне зростання безробіття серед низько- і середньокваліфікованих працівників.

У той же час прогнозується зростання зайнятості в таких сферах, як креативна економіка, цифрова та віртуальна економіка, сектори відновлення екології, людиноорієнтованих сервісах та у новоствореному технологічному секторі. За рахунок впровадження нових технологій зайнятість у світі щороку зростатиме за такими напрямами:

[8] Changing Nature of Work. *World Department Record*. 2019. URL: https://www.worldbank.org/en/publication/wdr2019

[9] Там само.

[10] Кругман П. *Выход из кризиса есть* / [пер. с англ. Ю. Гольдберга]. М.: Азбука Бизнес, 2013. 318 с.

[11] Nunes A. Automation Doesn't Just Create or Destroy Jobs – It Transforms Them. *Harvard Business Review*. URL: https://hbr.org/2021/11/automation-doesnt-just-create-or-destroy-jobs-it-transforms-them

[12] Глобальний ринок праці відчує вплив роботизації вже в наступному році. *PCWEEK*. URL: https://www.pcweek.ua/themes/detail.php?ID=155649

[13] A future that works: automation, employment, and productivity. McKinsey Global Institute. 2017. URL: https://www.mckinsey.com/~/media/McKinsey/Featured%20Insights/Digital%20Disruption/Harnessing%20automation%20for%20a%20future%20that%20works/MGI-A-future-that-works_Full-report.ashx

[14] Reimagining the postpandemic economic future/McKinsey& Company. URL: https://www.mckinsey.com/industries/public-and-social-sector/our-insights/reimagining-the-postpandemic-economic-future

Рис. 1. Рівень безробіття у світі (серед населення старше 15 років) з 2010 по 2020 рр.[15]

■ великих даних – 2,95%;

■ мобільного інтернету та хмарних технологій – 2,47%;

■ Інтернету речей – 2,27%;

■ автоматизації виробництва – 0,36%.

До 2025 року великі дані (Big data) збільшать кількість робочих місць у галузі математики та обчислювальної техніки на 4,59%, в управлінській сфері – на 1,39%, у фінансовому секторі – на 1,34%, а у продажах – на 1,25% на рік. Але ті ж великі дані скоротять кількість робочих місць офісних співробітників на 6,06% на рік. У той же час інтернет речей призведе до зростання зайнятості у комп'ютерних спеціальностях на 4,54% на рік, а фахівців із проектування та інженерної розробки – на 3,54%. Але цей фактор скоротить зайнятість фахівців з техобслуговування, ремонту та встановлення обладнання на цілих 8% на рік, а офісних працівників на 6,2%. На зайнятість у промисловості сильно вплинуть нові виробничі технології та 3D-друк (кількість робочих місць скорочуватиметься на 3,6% щорічно) та значно меншою мірою – роботизація та розвиток автоматичного транспорту (скорочення на 0,83%)[16].

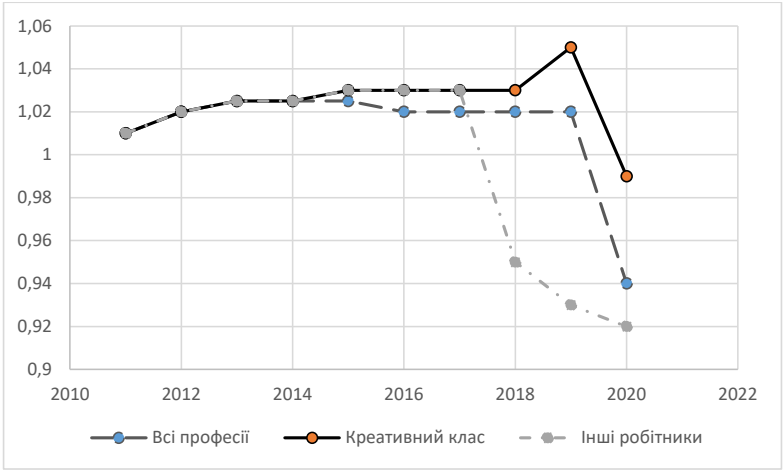

Рис. 2. Темпи зростання зайнятості у США у % до попереднього року: усі працівники, працівники креативного класу та працівники, які не входять до складу креативного класу з 2011 по 2020 рр.[18]

У США основне падіння зайнятості обумовлено втратою робочих місць працівниками, які не входять до креативного класу. Працівники креативної праці хоч і теж відчули номінальне скорочення зайнятості, темпи падіння були незначними – 1%[17].

Цифрова економіка все активніше входячи в нашу повсякденну життя, змінює багато підходів, що склалися до організації та управління їх трудовою діяльністю. Цифрові технології та шостий ТУ найближчими десятиліттями призведуть до часткового заміщення людської праці машинним. За даними Boston Consulting Groop[19] у результаті цифровізації від 9 до 50% всіх існуючих професій можуть зникнути в найближче десятиліття. За даними інституту McKinsey, вже до 2036 року може бути автоматизовано від 2 до 50% роботи, вираженої у людино-годинах, а до 2066 року ця частка може досягти 46-99%[20].

[15] Офіційний сайт *International Labor Organization.* URL: https://www.ilo.org/global/lang--en/index.htm

[16] Будущее рынка труда: противоборство тенденций, которые будут формировать рабочую среду в 2030 году. PwC. URL: https://www.pwc.ru/workforce2030

[17] Степанова Т.Д. Креативный класс в период коронокризиса. *Инновации и инвестиции*. 2021. № 8. С. 26-30.

[18] Офіційний сайт International Labor Organization. URL: https://www.ilo.org/global/lang--en/index.htm

[19] Technology, Media and Telecommunication. *Boston Consulting Groop.* URL: https://www.bcg.com/industries/technology-media-telecommunications/overview

[20] Reimagining the postpandemic economic future / McKinsey& Company. URL: https://www.mckinsey.com/industries/public-and-social-sector/our-insights/reimagining-the-postpandemic-economic-future

В країнах «великої двадцятки», за даними Європейської Комісії, річний обсяг цифрової економіки оцінюється в 3,2 трлн. євро та становить близько 8% сукупного ВВП. Внесок інтернету в приріст ВВП 20-ти розвинених країн за останні 5 років (2015–2020) становив 21% (сукупно)[21]. Звіт ЄС говорить про те, що величезний потенціал цифрової економіки ще не повністю використовується європейцями: 41% підприємств нині взагалі не використовують цифрові технології, лише 2% повною мірою реалізують їх переваги (фінансовий сектор, автомобілебудування, енергетика).

Особливістю Четвертої промислової революції з її цифровізацією та роботизацією є те, що на ринку праці не будуть створюватися додаткові робочі місця, але посилиться процес «стиснення» вже сформованих. Поява принципово нових креативних професій та інженерних спеціальностей супроводжуватиметься ліквідацією численних традиційних. За окремими оцінками до 2035 кіберфізичні системи витіснять до 50% зайнятих у сферах рутинної праці[22].

«Нові» робочі місця не відповідатимуть традиційній моделі повної зайнятості (робота на вимогу, неповний робочий день тощо), оскільки нові технології дозволять фрагментувати робочий процес. Проте нестандартна зайнятість не означає запит на низьку кваліфікацію. Навпаки, нестандартні операції вимагатимуть найвищий рівень кваліфікації, що поставить на ринку праці у більш вразливе становище працівників, для яких хороша освіта буде недоступною. Наприклад, за даними Китайського державного інформаційного центру, стрімке зростання в секторі електронної торгівлі у країні призвело до створення 10 млн. робочих місць в онлайнових магазинах та суміжних службах, що становить близько 1,3% всіх робочих місць у країні[23].

Однак цифровізація зайнятості веде не тільки до появи та розширення нових професій, але й до виключення окремих професій та сфер зайнятості (табл. 1). За даними, наведеними у доповіді Всесвітнього економічного форуму[24], автоматизація у багатьох галузях призведе до появі 2 млн. нових робочих місць, які зможуть зайняти розробники унікального програмного забезпечення, інженери та аналітики, але скоротить 7 млн. місць, зайнятих нині середньокваліфікованих фахівців, яких замінять роботи[25].

Дані McKinsey, що засновані на дослідженні економік 160 країн, свідчать про те, що до 2025 року цифрові інтелектуальні платформи талантів допоможуть створити понад 72 млн. робочих місць і принести понад 2,7 трлн. дол. у загальносвітовий ВВП. Такі платформи змінюють класичні підходи компаній до пошуку як клієнтів, так і співробітників. За оцінками, до 2025 року понад 540 мільйонів зможуть скористатися різними цифровими платформами. Щонайменше понад 230 мільйонів людей зможуть заощадити час пошуку роботи, скоротивши тривалість безробіття. Крім того, більше 200 мільйонів осіб, які належать до економічно неактивного населення або працюють неповний робочий день, можуть працювати за допомогою інтерактивних платформ талантів. Понад 60 мільйонів людей зможуть знайти роботу, яка максимально відповідає їхнім навичкам чи перевагам, і ще 50 мільйонів можуть перейти від неформальної зайнятості до формального сектора економіки[26].

Сайти, портали та соціальні мережі для пошуку роботи та працевлаштування, такі як LinkedIn, CareerBuilder та Monster, вже стали одними з провідних на ринку міжнародних посередників у сфері зайнятості. Портали працевлаштування є найбільшими сайтами з точки зору частки населення, яке вони охоплюють. Наприклад, аудиторія веб-ресурсу LinkedIn перевищує 400 млн. користувачів, які представляють 150 галузей бізнесу із 200 країн[27].

Крім того, сьогодні робот стає активним гравцем на ринку праці, складаючи дедалі помітнішу конкуренцію людині. Незабаром роботи конструюватимуть і робитимуть собі подібних. Їм передадуть практично всі функції, які може виконувати людина, крім стратегічних, соціальних та сфер творчого мислення. Згідно з дослідженнями компанії Dell, у той час як перенесення виробництва в країни з дешевою економікою дозволяє заощадити на оплаті праці до 65%, заміна працівників роботами може знизити витрати на 90%, тобто вже зовсім скоро роботизація може дати бізнесу вельми відчутні вигоди.

За наявними даними, вже найближчим часом 19% усіх робітників можуть бути заміщені роботами

[21] Офіційний сайт The Digital Economy and Society Index (DESI). URL: https://ec.europa.eu/digital-singlemarket/cn/desi

[22] Frey C.B., Osborne M.A. The Future of Employment: How Susceptible Are Jobs to Computerisation? *OMS Working Papers*. 2013.

[23] Доклад о мировом развитии «Цифровые дивиденды». Международный банк реконструкции и развития / Всемирный банк. 2020. URL: https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/24985.

[24] The Future of Jobs Report. *World Economic Forum.* URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2020.pdf

[25] Гидирим А. Талант на платформе: как цифровые технологии изменят рынок труда. URL: http://www.rbc.ru/opinions/business/21/06/2016/576934269 a79479aab95fdc9?from=newsfeed.

[26] A future that works: automation, employment, and productivity. McKinsey Global Institute. 2017. URL: https://www.mckinsey.com/~/media/McKinsey/Featured%20Insights/Digital%20Disruption/Harnessing%20automation%20for%20a%20future%20that%20works/MGI-A-future-that-works_Full-report.ashx

[27] Freelance forward 2020. Upwork. URL: https://www.upwork.com/i/freelance-forward

Таблиця 1

Праця в умовах цифрової економіки[28]

Галузі та типи праці з найбільшим ризиком автоматизації / діджиталізації	Галузі та типи праці з найменшим ризиком автоматизації /діджиталізації	Нові види праці
Офісна робота та бухгалтерські операції; Торгівля та комерція; Транспорт та логістика; Обробна промисловість; Будівництво.	Освіта, мистецтво; Засоби масової інформації; Юридичні послуги; Управління людськими ресурсами; Керування бізнесом; Фінанси; Консалтинг; Медичні послуги; Фахівці в галузі комп'ютерних технологій, інженери та науковці; Деякі види послуг (соціальна робота, перукарні, індустрія краси тощо).	**«Верх шкали»** Архітектори, аналітики та обробники даних; Розробники програмного забезпечення та додатків; Фахівці у галузі створення мереж, штучного інтелекту; Дизайнери та виробники нових інтелектуальних машин, роботів та 3D принтерів; Фахівці в галузі цифрового маркетингу та електронної комерції. **«Низ шкали»** Цифрові «раби на галерах» (введення даних або фільтрація трафіку) та інші робітники на цифрових платформах; Uber-водії, випадкова дрібна робота (ремонт, облаштування будинку, догляд за домашніми тваринами тощо).

на 81%. У США, за прогнозами експертів, до 47% робіт до 2034 року виконуватимуть роботи[29].

Продуктивність праці на роботизованих ділянках виробництва в 5 разів вище, ніж на ділянках без автоматизації. Дослідження McKinsey вказують на те, що менше 5% професій можуть бути повністю автоматизовані, а для часткової автоматизації потенціал є майже у всіх галузях. Майже половина функцій може бути автоматизована за допомогою найвідоміших сьогодні технологій. У новій доповіді консалтингової компанії Cognizant Technology Solutions зазначається, що через зростання застосування роботів та штучного інтелекту вже найближчим десятиліттям з'явиться як мінімум 21 нова спеціальність.

Кількість професій, що зникає, перевершить кількість професій майбутнього. Проте, на відміну від минулих років, робочі місця скорочуються швидше, ніж створюються. Роботодавці очікують, що до 2025 року частка незапитаних професій знизиться з 15,4% до 9% (скорочення на 6,4%), а чисельність нових зросте з 7,8% до 13,5% (зростання на 5,7%) від загального числа працівників компаній-респондентів[30].

Дослідники Всесвітнього економічного форуму припускають, що впровадження нових технологій і перерозподіл роботи між людьми і машинами призведе до скорочення 85 мільйонів робочих місць. Натомість з'являться 97 мільйонів нових ролей. Вони будуть більш адаптовані до нових технологій.

Все більше людей шукають роботу в кардинально нових для них сферах діяльності. 50% людей, які прийшли в сферу штучного інтелекту і роботи з даними, раніше працювали в зовсім інших галузях. Якщо брати сферу продажів, то ця частка становить 75%. У створенні контенту – 72%, інженерії – 67%[31].

Компанії зазнають труднощів із впровадженням нових технологій через те, що не вистачає кваліфікованих кадрів на місцевому ринку праці. За відсутності готових талантів, очікується, що до 2025 року роботодавці запропонують перепідготовку та підвищення кваліфікації трохи більше ніж 70% своїх працівників. Однак залученість співробітників у ці курси відстає. Тільки 42% людей скористаються можливостями перепідготовки та підвищення кваліфікації за підтримки роботодавця[32].

Брак кваліфікованих кадрів гостріше відчувається в нових професіях. Труднощі виникають під час пошуку фахівців з аналізу даних. А також фахівців зі штучного інтелекту й машинного навчання, розробників програмного забезпечення та застосунків.

Зростає попит на крос-функціональні навички. Основні з них: критичне мислення та аналіз, вміння розв'язувати проблеми. А також навички самоврядування, зокрема, активне навчання, психологічна стійкість, стресостійкість та гнучкість.

Війна змусила український бізнес оптимізувати свої витрати, скорочуючи заробітні плати та бонуси. Новим співробітникам роботодавці зараз пропону-

[28] Christophe Degryse. Digitalisation of the economy and its impact on labour markets. *Working Paper of European Trade Union Institute*. 2016.

[29] Аналитическое исследование: Мировой рынок робототехники. НАУРР: Национальная ассоциация участников рынка робототехники. 2019. URL: http://robotforum.ru/assets/files/OOO_News/NAURR-Analiticheskoe-issledovanie-mirovogo-rinkarobototehniki-%28yanvar-2019%29.pdf

[30] World Employment and Social Outlook: The role of digital labour platforms in transforming the world of work. *International Labour Organization.* 2021. URL: https://www.ilo.org/global/research/global-reports/weso/2021/WCMS_771749/lang--en/index.ht

[31] Кузнецова Н.Б. Вплив цифровізації на трансформацію праці та сектор креативної економіки. *Ринок праці та зайнятість населення*. 2019. №4(60). С.20-30.

[32] Пищуліна О. Цифрова економіка: тренди, ризики та соціальні детермінанти. Київ: Центр Разумкова, 2020. 274 с.

ють нижчу заробітну плату. Порівнюючи з середньою заробітною платою в першій половині лютого 2022 року, актуальна середня зарплата знизилася на 10%. При цьому середня зарплата у квітні у всіх вакансіях складає 18700 гривень.

Найменше постраждала від кризи на ринку праці IT-галузь. Тож попри те, що зараз компанії різних секторів економіки або вже повернулися до роботи, або починають процес відновлення своєї діяльності, частка пропозицій роботи для IT-фахівців значно перевищує пропозиції роботи для представників інших професій. В IT-сфері зарплати завжди були високими – не знизилися вони й зараз. В середньому у всіх регіонах України робітникам цієї категорії у квітні пропонують 108100 гривень, а минулого місяця середня зарплата в IT-сфері складала 86500 гривень. Високі зарплати пропонують також керівникам. Середня заробітна плата у вищому менеджменті у квітні складає 63200 гривень. Проте в умовах війни кількість пропозицій роботи для директорів значно знизилася. Новою тенденцією на ринку праці є те, що стикаючись з проблемами працевлаштування через вкрай низьку кількість вакансій, висококваліфіковані спеціалісти, зокрема, фахівці топового рівня погоджуються на посади нижчої кваліфікації.

Також до ТОПу увійшли: спеціалісти сфери маркетинг, реклама, PR з середньою місячною виплатою 26600 гривень; фахівці зі сфери видобуток сировини (26500 гривень); спеціалісти сфери будівництва (25300 гривень).

До п'ятірки професій із найнижчими зарплатами у квітні увійшли: менеджери з персоналу (15500 гривень); фахівці сфери медицина, фармацевтика (14900 гривень); фахівці сфери HoReCa (14000 гривень); сільського господарства (13300 гривень); автомобільного бізнесу (11000 гривень)[33].

Висновки

З початком бойових дій на території України більше 12 мільйонів українців знаходяться в статусі тимчасово переміщених осіб, близько 5,2 з них знаходяться закордоном. Майже 22 тисячі вчителів переїхали закордон внаслідок війни.

Майже 40% українців втратили роботу через війну, 24% – працюють частково або онлайн, 32% – продовжують працювати у звичайному режимі. В Україні ринок праці через війну опинився у стані кризи. Кількість вакансій різко скоротилася, а середня зарплата знизилася з 15035 до 13736 грн. тільки за перший місяць повномасштабної війни Росії проти України. Багато українців внаслідок військових дій уже втратили роботу. Знайти нову роботу стало складно. Так: 34% опитаних українців заявили, що їм складно знайти роботу у тому населеному пункті, де вони перебувають, а 21% претендентів кажуть, що та робота, яку вони можуть знайти, не відповідають їх очікуванню щодо розміру заробітної плати.

Також варто зазначити, що очікування українців щодо розміру заробітної плати не змінилися. Як і до війни, в середньому у своїх резюме українці вказують зарплату 15567 грн. А ось середня цифра у вакансіях суттєво знизилася – з 24 лютого до квітня вона впала на 11%. Водночас запити щодо віддаленої роботи зменшилися лише на 4,5% з початку року. Це демонструє популярність та доступність віддаленої роботи й надалі, особливо під час війни.

[33] Філатов В. Як зміниться ринок праці в Україні під час війни. *Економічна правда*. URL: https://www.epravda.com.ua/columns/2022/04/1/685047/

Інформація про автора:

Даниліна Світлана Олексіївна,
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної економічної теорії та економічної політики
Одеський національний економічний університет
8, вул. Преображенська, Одеса, 65000, Україна

Danylina Svitlana
Ph.D., Associate Professor,
Associate Professor at the Department of General Economic Theory and Economic Policy
Odesa National Economic University
8, Preobrazhenska str., Odesa, 65000, Ukraine

DOI

GLOBAL FOOD SECURITY: RISING PRICES AND THE DANGER OF FAMINE IN THE MIDDLE EAST AND NORTH AFRICA

Dankevych V. Ye., Dankevych Ye. M. Naumchuk V. V.

Problem statement and its relation to important scientific or practical tasks. Food security plays a key role in the socio-economic development of the state. The highest priority strategic objectives of food security are stable and hopeful provision of the country's population with safe and high-quality food. The most important strategic goals of food security are to maintain the adequacy of domestic production and imports of high quality food, stability of supply food products in the country, the affordability of food for citizens and the ability to maintain a rational structure of consumption.

Today, food security is closely linked to international trends in all areas of scientific support of agro-industrial production. In today's world, the leading organizations in the field of quality and safety of agricultural products, as well as animal and human health, are: the Organization for Agriculture and Food (FAO), the International Office of Epizootics (OIE) and the World Health Organization. WHO), which developed and implemented the strategy "One Health" (One Health), as well as the Global Health (Global health security agenda). Their main task is to preserve human health, including through animal health, ie the quality and safety of agricultural products, from producer to consumer on a "field to table" basis, which is a key component of food security and consumer protection (Consumer protection) in the modern world. For Ukraine, the problem of food security became especially acute in the twentieth century, during which the people of our country experienced several revolutions, wars, famine in the 30s and 40s, food queues in the 80s, radioactive contamination of large parts of the country due to Chernobyl accidents, lack of adequate nutrition in most of the population due to poverty in the 90s of last century. Today, it is also acute in connection with the war.

Even before the start of Russia's war against Ukraine, food prices had risen significantly. In January 2022, world prices for basic foodstuffs reached record levels. Military action on the territory of Ukraine will cause a significant increase in world food prices. Russia's aggression against Ukraine threatens food and humanitarian security in many countries around the world.

Ukraine is among the TOP-5 world food exporters, so in less than a month the whole world will feel the effects of the war in Ukraine[1]. According to the US Department of Agriculture, Ukraine accounts for 16% of world corn exports (with 30% of corn imports to China coming from Ukraine), 12% of wheat exports, 50% of sunflower oil exports (Fig. 1). Interruptions in supplies from the Black Sea region will affect the overall global availability of food.

Analysis of recent researches and publications, which have initiated problem solution, the author relies on. There is currently a considerable body of research on food security. At the same time, the current situation in Ukraine, namely Russia's military aggression, is rather difficult to predict. The global impact on food security can be extremely negative. These issues need to be studied in depth.

Identification of previously unresolved matters of the generic problem the article deals with. This publication outlines the possible consequences of restricting Ukrainian food exports due to the war in Ukraine. These consequences will be global.

Goal statement (task statement). The purpose of the publication is to outline the consequences of the war in Ukraine, namely global food change.

Presentation of research material with full justification of findings.

The globalization of economic relations leads to a constant increase in the degree of influence of economic factors the international food market in the course of events in the Ukrainian segment. Openness of the domestic market with on the one hand, and the emergence of additional opportunities for food exports at higher than in the middle countries prices, increase competition, increase food prices, reduce their quality. Analysis of the dynamics of world food prices provides grounds to argue that there is a steady trend towards their overall growth. Periods of declining food prices traditionally coincide with economic crises and slowing economic development.

In our opinion, the list of main factors that determine the overall increase in food prices include:

- growth of food consumption against the background of population growth and overall socio-economic progress;
- situational trends in the world economy;
- deteriorating climatic conditions and unfavorable forecasts for agricultural production.

According to FAO experts, the main trend is for an overall and sustainable increase in food prices goods are formed under the influence of increasing food consumption, which is due to growth population, the

[1] Dankevych V. Russian Invasion into Ukraine Threatens World Food Security. *Food Tank.* URL: https://foodtank.com/news/2022/03/russian-invasion-into-ukraine-threatens-world-food-security/

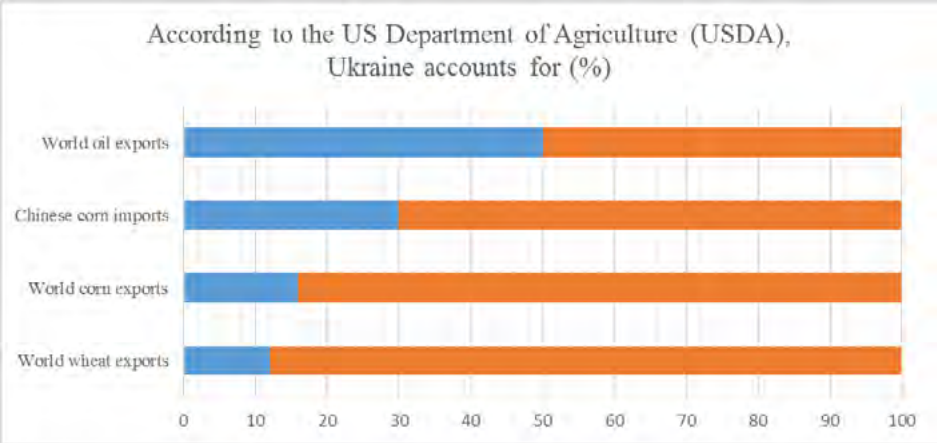

Fig. 1. The role of Ukraine in the world food market

development of the world economy (world GDP has doubled since 2000), as well as sustainable economic growth and living standards in Asian countries.

Due to the invasion of Russian troops into Ukraine, Russia may cause humanitarian food crises in some countries. That is why Russia's war against Ukraine is also a war against the countries of the Middle East and North Africa, which are the main importers of food from Ukraine.

According to the State Customs Service of Ukraine, in 2021 Ukraine exported agricultural food worth USD 27.9 billion. In 2021, the highest export volumes of different products were recorded in Ukraine – 20,071 thousand tons of wheat, 459 thousand tons of poultry, 76 thousand tons of frozen berries and other fruits, 38 thousand tons of pasta.

In 2021, Asia continued to strengthen its position as a major importer of domestic agricultural products, once again purchasing a record number of Ukrainian agricultural products. Last year, the value of domestic exports to the countries of this region increased to USD 13.7 billion. Supplies to Africa in 2021 also increased from USD 2.9 billion in 2020 to USD 3.7 billion (according to the State Customs Service of Ukraine)[2].

According to research by the Kyiv School of Economics, Egypt, Yemen, Indonesia, Bangladesh, Ethiopia, Lebanon, Libya, Pakistan, and Iraq are countries that are the most dependent on Ukrainian food imports.

Given the current situation, namely Russia's war against Ukraine, a deficit in production and exports is inevitable. The war is threatening the sowing campaign, which is expected to begin in the third decade of March (depending on weather conditions).

It is necessary to sow early spring crops, such as wheat, barley, oats, peas, canola, some vegetables very soon so as not to lose moisture in the soil. During this period, it is also necessary to fertilize winter cereals and industrial crops, in particular wheat, rye and rape.

At the same time, there are already significant concerns about sufficient fuel, fertilizers, plant protection products and seeds. Not to mention the physical ability to start field work in a number of regions of Ukraine.

The critical situation may be with the sowing of corn for grain, soybeans and sunflowers (Ukraine is one of the leaders in world exports). The situation is more comforting only for wheat: more than 70% of it is winter wheat, and currently this crop only needs additional fertilization and protection.

In addition, the issue of providing agricultural machinery with fuel and lubricants is becoming very important.

Today, the whole country is united. Farmers and agricultural producers are actively helping the army and the population. At present, many agricultural workers are fighting side by side with the military, defending their homeland, and a significant number of territorial defenders are resisting the Russian invaders. Farmers are actively helping to seize enemy equipment and use it to protect their homeland.

The further situation with food security in Ukraine and the countries of the Middle East and North Africa, which are the main importers of food from Ukraine, depends significantly on the sowing campaign. Currently, the most difficult spring sowing in the history of independent Ukraine in the conditions of hostilities is beginning. Provision of resources in a significant part of farms is 30-50%. According to a survey of farmers conducted by Mind, the biggest problem is fuel. Next on the "problem rating" are fertilizers, seeds, plant protection products, spare parts for equipment[3].

Dates. The war is threatening the sowing campaign, which is expected to begin in the third decade of March

[2] Dankevych V. Russian Invasion into Ukraine Threatens World Food Security. *Food Tank.* URL https://foodtank.com/news/2022/03/russian-invasion-into-ukraine-threatens-world-food-security/

[3] Dankevych V. Sowing in the Context of Hostilities in Ukraine as a Challenge to Global Food Security. *Food Tank*. URL: https://foodtank.com/news/2022/03/sowing-in-the-context-of-hostilities-in-ukraine-as-a-challenge-to-global-food-security/

(depending on weather conditions). It is necessary in a short time, so as not to lose moisture, sow early spring crops, such as wheat, barley, oats, peas, canola, some vegetables. During this period it is also necessary to fertilize winter cereals and industrial crops, including wheat, rye and rapeseed.

Human resources. A significant number of workers involved in agricultural work have now joined the armed forces and territorial defense.

Provision of fuels and lubricants. The issue of providing agricultural machinery with fuel and lubricants is becoming very important. Today, Ukraine cannot buy fuel from aggressor countries. Therefore, it is urgent to look for alternative suppliers

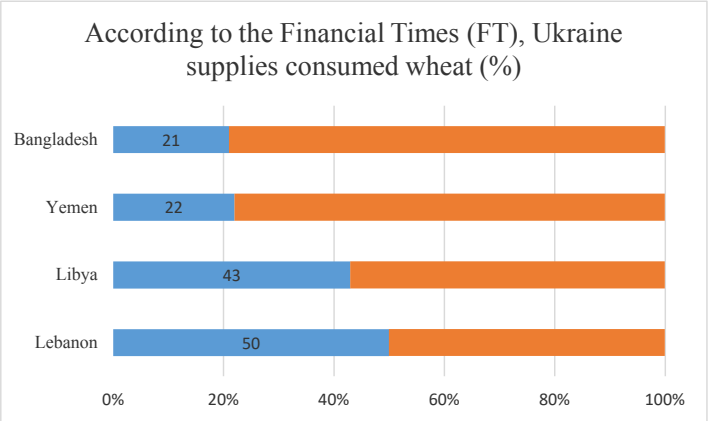

Fig. 2. Dependence of countries on Ukrainian wheat

Logistics and port control. Ports are extremely important to us. First, the Ukrainian economy is highly dependent on international trade. Second, more than 60% of Ukrainian exports go through seaports. In turn, the Ukrainian economy is very open and integrated into world trade.

Mineral fertilizers and plant protection products. Russia's invasion into Ukraine could lead to long-term disruptions in global supplies of potash and nitrogen fertilizers to crops.

Territories of hostilities. The main areas for growing food crops in Ukraine directly border Russia and Belarus, and there has been fighting in recent days due to the aggression of Russia and Belarus. Accordingly, the sowing campaign in these areas is complicated or impossible.

State support and coordination. The Ministry of Agrarian Policy has launched a platform to help sow 2022 to identify the needs of farmers for a successful start and to help close those needs. The Ministry of Agrarian Policy has taken on additional functions to coordinate the distribution of everything needed to ensure the 2022 sowing campaign[4].

Ukraine will be able to feed itself. We have stocks for more than one year. We started a sowing campaign. According to Ukrinform, if the military situation does not worsen significantly, Ukraine will be able to harvest the main crops at 70% of the annual average. There is currently no shortage of basic food items[5].

Also very important is the fact that the largest investors have not left the agricultural sector of Ukraine. According to Forbes, the shares of the largest Ukrainian agricultural holdings did not decline significantly despite the war. Thus, the capitalization of the largest agricultural companies as of March 28 was as follows: Kernel (510 thousand hectares) $ 623 million, MHP (370 thousand hectares) $ 365 million, Astarta (220 thousand hectares) $ 135 million. What will be important to them is the extent to which Ukrainian companies will be able to resume operations and exports in military conditions.

At the same time, the question arises whether Ukraine will be able to export products and provide food to more than 400 million people from around the world. According to the Ministry of Economy, due to the war waged by Russia in Ukraine, exports of Ukrainian goods in March fell by half, imports – more than three times. Russia is deliberately undermining our country's economy by blocking domestic exports. According to Ukrinform, the Russian Navy is currently blocking more than 90 civilian ships in the Black Sea region, designed to transport grain and other food. At the same time, about 30% of world wheat exports usually fall on the Black Sea region, as well as 20% of corn and 75% of sunflower oil. In addition, the occupiers are attacking agricultural infrastructure to prevent us from rebuilding our capabilities in the future.

Currently, Ukraine has three ways to export – the Danube ports, railways and highways. Danube ports account for about 30% of exports, rail – about 70%. Currently, up to 30,000 tons of domestic grain products are shipped by rail daily. The main problem of logistics on the railway is the lack of cars and locomotives. The press service of the Government of Ukraine notes that the European Commission intends to create special trade routes between Poland and Ukraine, which will facilitate the transportation of agricultural products[6].

A much worse food situation is expected in the Middle East and North Africa, which are the main importers of food from Ukraine (Fig. 2). Rising world food prices as a result of the war in Ukraine could lead to famine and riots in poor countries. Food and energy are the two most important groups of goods in the consumer bas-

[4] Dankevych V. Sowing in the Context of Hostilities in Ukraine as a Challenge to Global Food Security. *Food Tank.* URL: https://foodtank.com/news/2022/03/sowing-in-the-context-of-hostilities-in-ukraine-as-a-challenge-to-global-food-security/

[5] Skydan O.V., Dankevych V. Ye., Fedoniuk T. P., Dankevych Ye.M,, Yaremova M. I. European green deal: Experience of food safety for Ukraine. *International Journal of Advanced and Applied Sciences*, 9(2) 2022, Pages: 63-71.

[6] Dankevych V. The Global Food Front: Rising Prices and the Dangers of Hunger in the Middle East and North Africa. *VOXUKRAINE.* URL: https://voxukraine.org/globalnyj-prodovolchyj-front-zrostannya-tsin-i-nebezpeka-golodu-v-krayinah-blyzkogo-shodu-ta-pivnichnoyi-afryky

kets of the poor around the world. There is a danger of a repeat of the food riots that took place in the previous period of soaring prices in the late 2000.

According to the FAO, world food and feed prices could rise by 8-20% as a result of Russia's war against Ukraine. According to Bloomberg, wheat futures will average $ 11 or more per bushel by the end of the year, and corn futures will be about $7.75 per bushel or higher. This is 30% more than at the end of 2021.

Countries that are well-off and have never had food problems will face higher prices. Since the beginning of the war, wheat, which was not cheap at $ 300 a tonne, has risen in price on world markets by 50% to $ 450 a tonne. And these are only the first results and the reaction of the market to the cessation of supplies from Ukraine. If the domestic agricultural sector loses a certain part of production when the harvest comes, then we will see even higher prices in the world. The consequences of the war in Ukraine will be felt by every consumer in many countries, as it will affect any things that are produced. World food prices rose 13% in March 2022. This is the biggest leap in 60 years. What has risen in price: vegetable oils – 23%; cereals – 17%; sugar – 7%; meat – 5%[7].

Russia's hostilities on the territory of Ukraine will have an extremely negative impact on the functioning of food systems; In particular, the following consequences are expected:

▪ violation of integrated supply chains of agricultural and food products (from primary production to sales to consumers), as well as activities to create added value in the agro-industrial complex related to the production, processing, distribution, consumption and disposal of food;

▪ disruption of the sowing campaign, which is particularly threatening given the high world prices for gas and, consequently, mineral fertilizers. Active hostilities are currently taking place in those regions where most of the wheat is grown – Kharkiv, Odessa, Zaporizhia. Collectively, this will reduce grain yields, harvests and exports;

▪ complicated export of Ukrainian products to foreign markets due to the blockade of Ukrainian ports by Russia (60% of Ukraine's agricultural products are exported by sea), which will negatively affect primarily countries that depend on food imports.

Conclusions. Ukraine is quite integrated into the processes of world trade and economy, is a country with an open economy, which confirms the country's dependence on counterparty countries. Also, if we assess the potential of Ukraine, in the long run the country may become a center of European trade, which contributes to the resource potential, geographical location and development opportunities. However, the events of the last two months have made significant changes in the food security of both Ukraine and the world. According to the annual Global Hunger Index, before the war with Ukraine, 47 countries, mostly in Africa and Asia, suffered severely from malnutrition and hunger. In the absence of food supplies from Ukraine, this list could grow to 60 countries.

The consequences will pose serious threats to global food security: further increase in world food prices (according to the FAO forecast of 11.03.2022, due to the war in Ukraine, world prices for food and feed may increase by 20%); global inflation spike, which will primarily affect countries with underdeveloped economies in the Middle East and North Africa.

[7] Dankevych V. The Global Food Front: Rising Prices and the Dangers of Hunger in the Middle East and North Africa. VOX-UKRAINE. URL: https://voxukraine.org/globalnyj-prodovolchyj-front-zrostannya-tsin-i-nebezpeka-golodu-v-krayinah-blyzkogo-shodu-ta-pivnichnoyi-afryky

Information about the authors:

Dankevych Vitalii Yevhenovych,
Doctor of Economics,
Dean of the Faculty of Law, Public Administration and National Security
Polissia National University
7, Staryi Blvd., Zhytomyr, 10002, Ukraine

Dankevych Yevhen Mykhailovych,
Doctor of Economics,
Professor at the Department of Economic Theory, Intellectual Property and Public Administration
Polissia National University
7, Staryi Blvd., Zhytomyr, 10002, Ukraine

Naumchuk Viktor,
Postgraduate ar rhe Department of Management and Marketing
Polissia National University
7, Staryi Blvd., Zhytomyr, 10002, Ukraine

Інформація про автора:
Данкевич Віталій Євгенович,
доктор економічних наук,
декан факультету права, публічного управління та національної безпеки
Поліський національний університет
7, Старий бульв., Житомир, 10002, Україна

Данкевич Євген Михайлович,
доктор економічних наук,
професор кафедри економічної теорії, інтелектуальної власності та публічного управління
Поліський національний університет
7, Старий бульв., Житомир, 10002, Україна

Наумчук Віктор,
аспірант кафедри менеджменту та маркетингу
Поліський національний університет
7, Старий бульв., Житомир, 10002, Україна

DOI

СТРАТЕГІЧНЕ УПРАВЛІННЯ ДІЯЛЬНІСТЮ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Доценко І. О.

Вступ

Починаючи з 24 лютого 2022 року Україна потерпає від збройної агресії Російської федерації. Ворог захоплює населені пункти разом з інфраструктурою та місцевим населенням. До рук агресора потрапляють як стратегічні об'єкти, безперервна діяльність яких забезпечує життя в Україні, так і різні підприємства, організації та установи у тому числі й державні. Розвиток економіки України майже зупинився. Безперечно, в усі часи основною цінністю було і залишається людське життя, однак реалії воєнного стану диктують алгоритм дій для суб'єктів господарювання щодо їх фінансово-господарської діяльності.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Значна частина великих підприємств України функціонує у повному обсязі, окрема частина функціонує не на повну потужність. Окремі підприємства збільшили обсяги виробництва за рахунок держзамовлень та переорієнтації торгівельних мереж на товари регіональних виробників. Проте, виробничі потужності підприємств, в охоплених війною зонах, скоротилися в рази або перебувають в умовах вимушеного простою. В той час, як державні органи управління вживають контрольні заходи за встановленням суб'єктами господарювання роздрібних цін на соціально значущі товари. Таким чином, режим діяльності суб'єктів господарювання, в умовах воєнного стану, кардинально відрізняється від звичайного. В умовах обмеженості фінансових ресурсів та росту цін на сировину, підприємствам які продовжують працювати, потрібно виконувати зобов'язання по заробітній платі, оплаті комунальних послуг, закупівлі матеріалів та ін. Окрім того, окремим державним установам, на прохання уряду, довелося достроково переказати до бюджету прибутки 2021 року. За планом це мало статися в квітні-червні 2022 р. Зокрема, від НБУ на другий день війни надійшли 19 млрд грн, від Приватбанку на початку березня – 28 млрд грн, від «Нафтогазу» наприкінці березня – 2,3 млрд грн. Загалом у березні держпідприємства переказали 32,5 млрд грн дивідендів[1].

З цієї позиції вбачається досить актуальним вивчення особливостей стратегічного управління фінансово-господарською діяльністю підприємств, особливо з огляду на ведення військових дій на території України та їх впливу на функціонування вітчизняних суб'єктів господарювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Питанню вивчення стратегічного управління діяльністю підприємства завжди знаходилося у колі зору великої кількості науковців. Зокрема, даному питанню присвячено роботи таких вчених, як: К. Ендрюс, У. Кінг, Д. Кліланд, Г. Мінцберг, М. Портер, А. Томпсон, Г. Хамель, С. Чандлер. Значний внесок у розвиток теорії стратегічного управління, розробку й удосконалення його прикладних аспектів внесли такі українські вчені як: Л. Балабанова, А. Бородкіна, Г. Бритченко, М. Віленський, Л. Гораль, О. Гуцалюк, Н. Коваленко, В. Кепко, А. Непочатенко, В. Новікова, О. Таран-Лала, С. Савченко, Л. Сатир, Ю. Юрченко та ін. На основі цих досліджень сформувалися визначальні уявлення теоретичного та практичного характеру діяльності суб'єктів господарювання, формування передумов їхнього стратегічного розвитку.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Водночас неможливо вважати, що вже остаточно досліджено весь спектр проблем стратегічного управління діяльністю підприємства. Адже, розвиток суб'єктів підприємницької діяльності, в умовах воєнного стану, вимагає принципово нових підходів та пошуку оптимального гнучкого інструментарію до організації стратегічного управління фінансово-господарською діяльністю суб'єктів господарювання. Одним із таких інструментів є перепрофілювання та релокація. Які наддадуть можливість не припиняти діяльність підприємства в умовах невизначеності та підвищеного ризику військових дій. Стратегічне управління включає розробку мети й завдань, які ставляться перед суб'єктом господарювання на перспективу, оцінку поточного стану й тенденцій галузі, сильних і слабких сторін здійснення господарської діяльності, в умовах перепрофілювання та релокації.

Формулювання цілей (постановка завдання). Метою є розкриття теоретичних засад стратегічного управління, обґрунтування конкретних напрямів їх вдосконалення з використання бізнес-плану як елементу стратегічного управління фінансово-господарською діяльність підприємства в умовах воєнного стану.

[1] Вінокуров Я. Що з державними фінансами та чи вистачить Україні грошей? Роз'яснення. *Економічна правда.* URL: https://www.epravda.com.ua/publications/2022/04/5/685230/#1

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Криза викликана військовими діями на території України, визначила нові вимоги до становлення й розвитку діяльності підприємств. Необхідність забезпечення стабільного функціонування суб'єктів господарювання, стимулює розвиток стратегічного управління, оскільки його центральною ланкою є обґрунтування управлінських рішень, що базуються на зіставленні власного ресурсного потенціалу з можливостями та загрозами зовнішнього середовища.

Головною метою стратегічного управління є необхідність забезпечення безперервного та сталого розвитку підприємства. Перехід підприємства до стратегічного управління забезпечить йому можливість передбачення майбутнього розвитку та прийняття своєчасних управлінських рішень[2].

Останнім часом, у науковій літературі присвячено велику кількість наукових праць питанню стратегічного управління, у яких кожен з авторів намагається дати власну інтерпретацію цієї економічної категорії. Зокрема О. Таран-Лала під стратегічним управлінням розуміє «стратегічний інструмент управління бізнесу, який використовується менеджерами для досягнення поставлених цілей та передбачає аналіз внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства для максимального використання ресурсів відносно встановлених цілей»[3].

Л. Шморгун стратегічне управління визначає як «реалізацію концепції, що поєднує цільовий та інтегральний підходи до діяльності організації, та дозволяє забезпечити встановлення цілей розвитку, порівняння з наявними в організації можливостями, приведення у відповідність шляхом розробки та реалізації системи стратегій»[4].

Окрім розгляду стратегічного управління як окремого елемента управління підприємством, науковці намагаються сформувати комплексний підхід до його розуміння. Так, В. Пастухова виділяє процесний, функціональний, інституціональний та концептуальний підходи до стратегічного управління. Причому автор зазначає, що у «сфері менеджменту стратегічне управління розглядається з позицій процесного, функціонального та інституціонального підходів у вузькому розумінні та в широкому – як результат використання концептуального»[5].

Б. Мізюк під стратегічним управлінням розуміє «складну систему, що становить динамічний процес аналізу, вибору стратегій, планування, забезпечення і реалізації розроблених організацією планів»[6].

Варто відзначити, що сучасне бачення сутності категорії «стратегічне управління» є досить неоднозначним, тому у контексті даного дослідження, систематизовано основні наукові підходи щодо сутності цього поняття, що наведено у табл. 1.

На думку автора, використання системного підходу є більш обґрунтованим, тому що в цілому суб'єкти господарювання функціонують як система, що характеризується сукупністю взаємопов'язаних елементів, взаємодія між якими є необхідною умовою існування підприємства. Головні особливості системи залежать від складу і властивостей її структурних елементів та забезпечують врахування усіх факторів, які здійснюють вплив на управлінські рішення. Управлінська система реагує на зміни зовнішнього та внутрішнього середовища, що підтверджує її системний характер. Погіршення діяльності одного елементу впливає на діяльність інших. Також, як і будь-яка економічна система, діяльність суб'єктів господарювання проходить різні етапи життєвого циклу, впродовж яких може відбуватися зниження чи зростання фінансової стійкості та конкурентних переваг, що вимагає постійного удосконалення системи управління. Тому досить важливо здійснювати аналіз та прогнозування, моделювати можливі зміни та впливати на них, а також проводити контроль за дотриманням цільових орієнтирів розвитку з метою ефективного управління підприємством.

Таким чином, стратегічне управління являє собою загальну концепцію досягнення головної мети підприємства та вмілого розв'язання поставлених перед нею проблем з урахуванням раціонального розподілу необхідних для цього обмежених ресурсів. Особливістю стратегічного управління є швидка реакція підприємства на динамічні зміни зовнішнього середовища, які змушують приймати стратегічні рішення для виявлення непередбачених наслідків та вчасно приймати стратегічні рішень в реальному масштабі часу[7].

Важливу роль в регулювання діяльності суб'єктів господарювання та прийняття ефективних стратегічних рішень, відіграє державна політика. У військових умовах доцільні швидкі рішення та спрощення багатьох процедур для діяльності підприємств. Продовження економічних реформ мають потужно трансформувати суспільну свідомість. Підтримка західних країн і потенційні багатомільярдні інвестиції не повинні зупинити розпочаті реформи. Анти-

---

[2] Гораль Л., Брич Б, Клименко К. Стратегічне управління процесами підприємств енергетики. *Економічний аналіз.* 2021. № 1 (Т. 31). С. 271–278.

[3] Таран-Лала О., Сухорук К. Особливості стратегічного управління підприємством. *Економіка та суспільство*. 2021. № 25. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/296.

[4] Шморгун Л. Г. Менеджмент організацій : навч. посіб. К.: Знання, 2010. 452 с.

[5] Пастухова В. В. Стратегічне управління підприємством: філософія, політика, ефективність : монографія. К.: КНТЕУ, 2002. 301 с

[6] Мізюк Б. М. Стратегічне управління : підручник. 2-ге вид., переробл. і доповн. Львів : Магнолія плюс, 2006. 392 с.

[7] Юрченко Ю. О. Еволюція практики стратегічного управління. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2019. № 1. С. 222–229.

Таблиця 1

Підходи до визначення сутнісних характеристик стратегічного управління

Підхід	Характеристика
Ресурсний підхід	Передбачає формування та виконання стратегії, яка заснованої на внутрішніх чинниках впливу на наявні ресурсу підприємства та його організаційні здібності щодо управління ресурсами.
Ситуаційний підхід	Передбачає управління системою, стійкість якої залежить від своєчасності реакції на зміни факторів зовнішнього середовища.
Функціональний підхід	Передбачає чіткий розподіл функцій кожного процесу управління та чіткий контроль за їх виконанням.
Вартісний підхід	Передбачає врахування інтересів більшості стейкхолдерів, що призводить до зростання вартості акціонерного капіталу підприємства.
Процесний підхід	Передбачає безперервну діяльність усіх підсистем системи управління та базується на застосуванні кількісних оцінок системи управління.
Комплексний підхід	Передбачає взаємозв'язок ресурсних, організаційних, інституціональних та інших аспектів управління.
Динамічний підхід	Передбачає орієнтацію на попит та задоволення потреб на ринку, з ефективним використанням ресурсів підприємства.

Джерело: узагальнено та складено автором

корупційна інфраструктура, місцеве самоврядування, незалежні наглядові ради держкомпаній – має обов'язково повернутися. Уряд повинен зосередитися на скасуванні будь-яких торгових обмежень з усім світом, чи то квоти, мита тощо. Це збільшить привабливість України.

Чимало підприємств опинилися в районах активних бойових дій і змушені були евакуюватися в більш безпечні регіони або припинити роботу. Однак навіть ті бізнеси, які відносно далеко від обстрілів, потерпають через проблеми з логістикою та нестачу сировини. Як свідчить опитування Європейської Бізнес Асоціації[8]: лише 17% компаній повідомили, що працюють у повному обсязі, 16% обмежили географію своєї діяльності, 19% були змушені закрити частину офісів (торгових точок, відділень). Інші 29% компаній наразі не працюють, а 27% призупинили, втім хочуть відновлювати свою діяльність. Тільки 1% має в планах закривати свій бізнес. Проте в умовах війни суб'єкти господарської діяльності повинні працювати там, де це можливо, платити податки та давати країні ресурс для продовження оборони.

Тому, на сьогодні, вкрай важливо своєчасно зреагувати на зміну зовнішніх факторів впливу на діяльність підприємства. Адже є розуміння, що економіка України заходить до складного, тривалого військового марафону. В якому немає місця для довоєнного бізнесу. Споживчий попит катастрофічно знизився, що призводить до переорієнтації діяльності суб'єктів господарювання на нові бізнес-моделі.

Важливу роль в забезпечені фінансової стабільності діяльності суб'єктів господарювання відіграє перепрофілювання. Оскільки перепрофілювання (зміна виду діяльності) є інструментом стратегічного забезпечення фінансової стабільності підприємства та утримання його на ринку і дає можливість подолати тимчасові труднощі, що виникли в діяльності організації. Дуже важливо орієнтуватися на вимогливого споживача, так як це формує на ринку стандарт якості.

Проте в процесі перепрофілювання діяльності підприємства виникає ряд труднощів з юридичної точки зору. Так як, при первинній реєстрації підприємство має визначитися з видами діяльності. Код КВЕД використовується для визначення й кодування основних і другорядних видів економічної діяльності та відокремлених підрозділів юридичних осіб, тобто здійснює функцію впорядкування економічної інформації[9]. Постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання забезпечення провадження господарської діяльності в умовах воєнного стану» від 18.03.2022 № 314[10], встановлено що на період воєнного стану зупиняється перебіг строків звернення за отриманням публічних послуг, визначених законодавством. З дня припинення чи скасування воєнного стану перебіг зазначених строків продовжується з урахуванням часу, що минув до їх зупинення. Раніше ця норма фактично позбавляла суб'єктів господарювання можливості змінити коди КВЕД. Проте 30 березня 2022 року з огляду на необхідність забезпечити достовірність відомостей в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців і громадських формувань Міністерство юстиції забезпечило можливість проведення найбільш

[8] Підтримують команди та армію: як працює бізнес в умовах війни. Європейська бізнес асоціація. URL: https://eba.com.ua/pidtrymuyut-komandy-ta-armiyu-yak-pratsyuye-biznes-v-umovah-vijny/

[9] Перепрофілювання та релокація підприємства на період воєнного стану: поради юриста. *ЛігаЗакон*. URL: https://biz.ligazakon.net/analitycs/210399_pereproflyuvannya-ta-relokatsya-pdprimstva-na-perod-vonnogo-stanu-poradi-yurista

[10] Деякі питання забезпечення провадження господарської діяльності в умовах воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 18.03.2022 р. № 314. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-2022-%D0%BF#Text

нагальних реєстраційних дій. До них, зокрема, належить зміна видів економічної діяльності юридичної особи. Незважаючи на зупинку перебігу строків звернення за отриманням публічних послуг, невнесення змін може нести певний ризик визнання договорів підприємства недійсними. Враховуючи це, підприємствам, що бажають перепрофілюватись, необхідно змінити коди КВЕД.

Окрім того, Верховною Радою України прийнятий Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану», від 15.03.2022 р. № 2120-IX[11], який суттєво зменшують податковий та адміністративний тягар для суб'єктів господарської діяльності. Також окремі статті закону передбачають податкові пільги для підприємств, які спрямовують діяльність на забезпечення держави товарами першої необхідності, зокрема:

– відсутність акцизного збору та ставку ПДВ 7% на постачання та ввезення пального;

– відсутність оподаткування при передачі, відпуску та відвантаженні пального у випадку його примусового вилучення чи відчуження для потреб держави, її воєнізованих формувань, інших організацій, що утримуються за рахунок коштів державного бюджету, а також для потреб органів місцевого самоврядування, закладів охорони здоров'я та служб ДСНС. Такі дії не вважаються реалізацією пального, що відповідно не несе необхідності оподаткування;

– відсутність оподаткування ПДВ та не включення до складу доходів для цілей оподаткування податком на прибуток чи єдиним податком при постачанні готової продукції на користь Збройних сил України та інших організацій, що утримуються за рахунок коштів державного бюджету;

– від оподаткування також звільняються товари, знищені (втрачені) внаслідок дії обставин непереборної сили під час дії воєнного стану, а також передані в державну чи комунальну власність та на користь інших осіб для потреб забезпечення оборони України.

Окрім того, уряд знизив податки, для підприємців першої та другої груп, сплата Єдиного соціального внеску стала добровільною. Таким чином, держава суттєво підтримує суб'єктів підприємницької діяльності, зокрема: скасовано переліку критичного імпорту як суттєвої перепони для ведення розрахунків з постачальниками та покупцями; вжито заходів для пожвавленню імпорту та експорту, логістичної підтримки та спрощення митних процедур. Уряд всебічно сприяє відновленню роботи підприємств у відносно спокійних регіонах України. Майже всі віддалені від лінії фронту регіони пропонують місця для релокації. Для цього уповноважуються спеціальні співробітники центральної та місцевої влади. Наприклад, на Закарпатті та Хмельниччині розробили чат-бот для комунікації з підприємцями, які мають бажання перенести виробництво у регіон. Також на Закарпатті сформований підхід, що перенесені підприємства не повинні шкодити екології області. У Львові влада пропонує приміщення для зберігання основних засобів на час пошуку кінцевого місця релокації. Координуються можливості використання вільних приміщень комунальної та державної власності, розробляються пільгові умови оренди майна. Також відомі випадки об'єднання виробничих потужностей місцевих та релокованих підприємств[12].

Наразі реалізація програми з переміщення підприємств, здійснюється на основі розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану невідкладних заходів з переміщення у разі потреби виробничих потужностей суб'єктів господарювання з територій, де ведуться бойові дії та/або є загроза бойових дій, на безпечну територію» від 25.03.2022 р. № 246-р[13]. Вказане розпорядження передбачає план невідкладних заходів з переміщення діяльності суб'єктів господарювання на безпечну територію. Пріоритет у черговості релокації надається підприємствам, які можуть самостійно забезпечити демонтаж та перевезення своїх потужностей до найближчої станції АТ «Укрзалізниця». Демонтаж та перевезення своїми силами можна організувати за допомогою підрядників, що здійснюють такелажні роботи. Наразі підприємства за такою програмою можуть переїхати до дев'яти областей України: Закарпатської, Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Хмельницької, Чернівецької, Вінницької, південних територій Волинської і Рівненської. Головним перевізником виступає АТ «Укрзалізниця». АТ «Укрпошта» відповідає за підвезення обладнання до залізничної станції, а також може виступати оператором, адже забезпечує оперативне проходження блокпостів, оформлює транспортні накладні й інші документи, що дозволяють компенсувати підприємству витрати на транспортування.

Важливою роль при переміщенні підприємств з постраждалих регіонів та їх перепрофілюванню відіграє стратегічне управління, що поєднує прин-

[11] Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 р. № 2120-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text

[12] Цімерман О., Олещук О. Перепрофілювання та релокація підприємства на період воєнного стану: поради юриста. *ЛігаЗакон.* URL: https://biz.ligazakon.net/analitycs/210399_pereproflyuvannya-ta-relokatsya-pdprimstva-na-perod-vonnogo--stanu-poradi-yurista

[13] Про затвердження плану невідкладних заходів з переміщення у разі потреби виробничих потужностей суб'єктів господарювання з територій, де ведуться бойові дії та/або є загроза бойових дій, на безпечну територію : розпорядження Кабінету Міністрів України від 25.03.2022 р. № 246-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2022-%D1%80#Text

ципи, методи, інструментарій, методологію та засоби ефективного досягнення цілей розвитку підприємства в реальному масштабі часу та на перспективу. Процес управління стратегією підприємства базується на послідовності етапів:

– аналіз стану галузі та її значення на ринку, в умовах воєнного стану;

– встановлення ключових проблем та факторів які можуть виникнути при перепрофілюванні підприємства;

– розробка альтернативних напрямів розвитку за для подолання виявлених факторів;

– вибір оптимального варіанту діяльності;

– розробка положень стратегії розвитку підприємства в нових умовах діяльності;

– прийняття стратегії управління діяльністю підприємства до реалізації;

– контроль за реалізацією управлінської стратегії на основі аналізу досягнення показників проекту.

Основними етапами процесу стратегічного управління за результатами є процес визначення результатів, процес управління по ситуації та процес контролю результатів реалізації бізнес-стратегії.

Висновки

Виходячи з викладеного, необхідно відзначити, що розвиток діяльності підприємств в Україні в умовах воєнного стану, потребує принципово нових підходів до побудови бізнес-процесів. Особливу увагу у цьому процесі займає стратегічне управління в процесі перепрофілювання та релокації діяльності суб'єктів господарювання. Для підтримки бізнесу, створюють різноманітні ініціативи як на державному, так і на локальному рівнях. Стратегічне управління, дозволяє не лише планувати усі аспекти діяльності суб'єктів господарювання, а й визначати альтернативні варіантами розвитку та адаптації компанії до змін зовнішнього середовища.

Інформація про автора:

Доценко Інна Олексіївна,
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри фінансів, банківської справи та страхування
Хмельницький національний університет
11, вул. Інститутська, м. Хмельницький, 29016, Україна

Information about the author:

Dotsenko Inna Oleksiivna,
PhD (Economics),
Associate Professor at the Department of Finance, Banking and Insurance
National Khmelnytskyi National University
11, Instytutska str., Khmelnytskyi, 29016, Ukraine

DOI

УПРАВЛІННЯ ЕФЕКТИВНІСТЮ ПРАЦІ НА ПІДПРИЄМСТВІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Жук О. С., Пашкуда Т. В.

Вступ

Різні зрушення в економіці України суттєво впливають на діяльність усіх господарюючих суб'єктів. В умовах ринкового механізму господарювання особливого значення набуває проблема розвитку трудових ресурсів, спроможних забезпечити ефективне управління підприємством та підвищити конкурентоспроможність функціонування суб'єктів господарської діяльності. Ковідна криза принесла нові реалії в бізнес-процеси, а розпочате 24 лютого 2022 року військове вторгнення росії докорінно змінило правила ведення бізнесу в Україні. Перед керівниками та власниками поряд з проблемами відтворення, розвитку й використання трудових ресурсів постав ряд інших питань, успішне вирішення яких забезпечить не лише підвищення конкурентоспроможності підприємств, а й обумовить можливість подальшого функціонування суб'єкта господарювання. Орієнтація на певний конкурентний статус спонукає до ефективного використання всіх наявних ресурсів, здібностей персоналу, інформаційних, фінансових та інноваційних можливостей особливо в умовах війни. У цьому аспекті ефективність системи управління набуває особливого значення в контексті підтримання конкурентоспроможності та подальшого ефективного розвитку підприємства. Проведення аналізу наявних підходів до оцінки ефективності управління є першим кроком до вирішення цього важливого й досить складного завдання.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Для успішного ведення бізнесу необхідна достатня кількість висококваліфікованих працівників, а також ефективне управління ними не лише в звичайних умовах функціонування суб'єктів господарювання, але в часи війни. Оптимальне використання трудових ресурсів є одним із головних факторів покращення ефективної діяльності підприємства. Обов'язковою умовою функціонування підприємства є поєднання персоналу із засобами виробництва, яке забезпечує процес діяльності. В умовах війни це видається вкрай важливим, адже виникає проблема територіального відокремлення працівників від основного місця роботи. Саме в такій ситуації з-поміж інших важливих чинників рівень розвитку персоналу безпосередньо відбивається на економічних показниках роботи підприємства. Все вищевказане ще раз підкреслює високий ступінь актуальності обраної теми роботи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Дослідженню теоретичних та методичних аспектів управління ефективністю праці на підприємстві, а також оцінки ефективності використання персоналу присвячено велику увагу в наукових працях таких авторів, як Бланк І.О., Бусигін А.В., Галенко В.П., Самочкін В.М., Довгань Т.Г., Лафта Д.К., Мазур І.І., Шапіро В.Д., Мауерс Р., Попов Г.Х., Норт К., Баклан О.П., Бережков Г.М., Дубова Д.Г. Іванов В.В. та інші. Результати опрацювання наукових праць зазначених авторів підтверджують, що питання залишається актуальним, адже єдиної думки щодо трактування та оцінювання ефективності управління досі не сформовано.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Крім того, у зв'язку з веденням активних бойових дій на території України та необхідності пристосування бізнесу до нових реалій виникає необхідність у здійснення комплексне дослідження задля визначення особливостей управління ефективністю праці на підприємстві в умовах війни та ідентифікація основних проблем, які постають перед керівництвом в рамках даного напряму управління.

Формулювання цілей (постановка завдання). Мета дослідження полягає у розробці методичних підходів до здійснення управління ефективністю праці на підприємстві в умовах війни та визначення її місця в системі управління підприємством. Виходячи з мети дослідження було поставлені такі задачі: провести аналіз основних підходів до вдосконалення оцінювання ефективності управління підприємством в умовах війни, ідентифікувати переваги та недоліки шляхів вдосконалення.

Інформаційна база статті представлена науковими працями вітчизняних та зарубіжних вчених. Основою дослідження є наукові методи, серед яких доцільно виділити: аналіз і синтез, порівняння, ідеалізацію та абстрагування, а також систематизацію та узагальнення – під час формулювання висновків у результаті проведеного дослідження

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У довоєнний період в умовах поглиблення трансформаційних процесів розвитку та становлення ринкових відносин в системі світового господарства всі галузі економіки України зазнали значних перетворень й переорієнтації. Під впливом

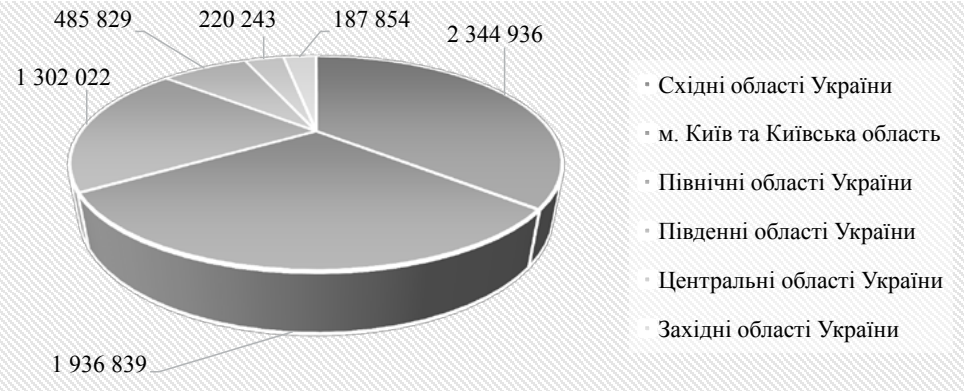

Рис. 1. Структура переміщення населення України за регіонами станом на 16 березня 2022 року у зв'язку з військовою агресією російської федерації

внутрішніх і зовнішніх факторів зазнає змін ринкове середовище. Однак, в сучасних умовах господарювання та загострення конкурентної боротьби в часи війни важливого значення набуває управління ефективністю праці на підприємстві, що значною мірою залежить від стабільності зовнішнього і внутрішнього середовища, ефективності здійснення економічної діяльності, пріоритетності виконуваних завдань тощо.

Потреби сучасного суспільства стрімко зростають, тому необхідно, щоб одночасно з цим здійснювався економічний розвиток і підприємств. Залежно від адаптивних можливостей, а також від здатності швидко реагувати на нові виклики, може бути визначена перспектива забезпечення безперервності функціонування суб'єкта господарювання та утримання його позицій на ринку. Надзвичайний вплив військової переорієнтації бізнесу був здійснений на управління трудовими ресурсами підприємств. Серед нових викликів – налагодження дистанційної роботи без необхідності присутності безпосередньо на робочому місці, технічне оснащення та адміністрування, а також міграція персоналу.

За оцінками на основі загальнонаціонального опитування Міжнародної організації міграції (МОМ)[1], яке було проведене 9–16 березня 2022 року, з різних регіонів у межах України виїхала рекордна кількість людей (рис.1), адже війна в Україні, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, спричинила безпрецедентну гуманітарну кризу, що охопила всі області країни.

Можна припустити, що внутрішнє переміщення всередині країни відбувалося хвилями залежно від наявності бойових дій у регіоні чи населеному пункті. За оцінками на основі вже згаданого опитування МОМ, 48% переміщених в Україні залишили місце проживання після початку війни, 45% залишили місце проживання, коли війна досягла їхнього району, а 5% покинули місце проживання в очікуванні конфлікту.

Окрему увагу варто приділити зовнішній міграції населення. За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, з початку повномасштабного вторгнення росії в Україну 24 лютого станом на 22 березня з України виїхали 3,6 млн. людей. Найбільше людей виїхали з України у проміжку з 27 лютого до 9 березня. У цей період кордон України на виїзд перетнули 1,6 млн. людей; щоденно з країни виїжджали понад 150 тис. людей. 6 березня кордон перетнули 210 тис. осіб, що є найбільшим показником за один день. З 17 березня кількість тих, хто виїжджає, поступово зменшується, що свідчить про спадання першої хвилі біженок[2].

За даними пропускних пунктів на кордонах було визначено кількість осіб, які станом на 22 березня виїхали до країн, що межують з Україною (рис. 2). Варто наголосити, що значна частина переміщеного населення перетнула кордони інших країн Європейського Союзу. Оскільки всередині ЄС немає обов'язкового прикордонного контролю, оцінки кількості вимушених мігрантів з України у країнах ЄС, що не мають кордону з Україною, можна робити на основі інших джерел. Передусім це приблизні підрахунки профільних органів приймаючих країн, що ґрунтуються на кількості безкоштовних квитків на транспорт, виданих біженцям з України для переміщення країною, та/або на кількості людей, які скористалися автобусами, організованими національною владою, муніципалітетами чи громадськими організаціями, аби дістатися до цієї країни з Польщі, Словаччини, Румунії чи Угорщини.

Крім добровільної міграції, в сучасних умовах має місце примусова. Так, за офіційними даними

[1] Ukraine – IDP figures: General Population Survey (9-16 March 2022). *Міжнародна організація міграції* : веб-сайт. URL: https://dtm.iom.int/reports/ukraine-%E2%80%94-idp-figures-general-population-survey-9-%E2%80%94-16-march-2022

[2] Вимушена міграція і війна в Україні (24 лютого – 24 березня 2022). *Аналітичний портал Кедос* : веб-сайт. URL: https://cedos.org.ua/researches/vymushena-migracziya-i-vijna-v-ukrayini-24-lyutogo-24-bereznya-2022/

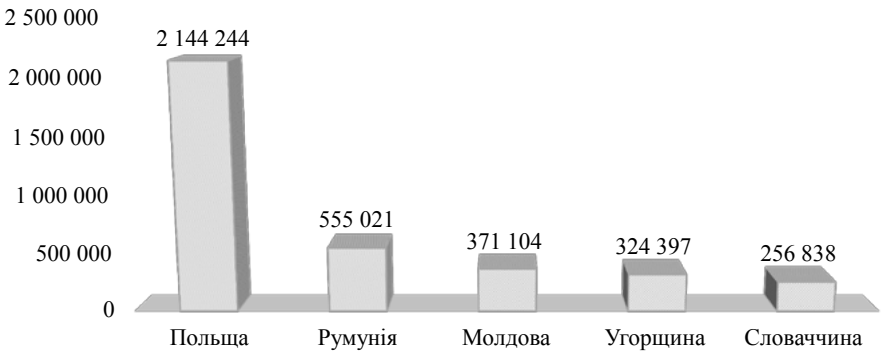

Рис. 2. Структура зовнішньої міграції населення України за регіонами станом на 16 березня 2022 року у зв'язку з військовою агресією російської федерації

кордон з росією перетнули 271 тис. осіб. Варто відмітити, що ці дані можуть включати людей, яких примусово вивезли з тимчасово окупованих регіонів України, оскільки з 28 лютого всі пункти пропуску на кордонах з агресором були закриті.

Звісно такі суттєві міграційні процеси спричини безпрецедентні зміни в сучасних умовах ведення бізнесу. По-перше, частина працівників втратили будь-яку можливість виконувати свої обов'язки, і відповідно частина трудових ресурсів стала неактивною. По-друге, значна кількість підприємств втратили офісні приміщення, зазнали пошкодження техніки, що унеможливлює ведення бізнесу, і означає, що велика частина населення втратила робочу. По-третє, навіть в ковідні часи надзвичайно актуальною стала дистанційна робота. Вона отримала законодавчі підвалини та набула популярності, проте наразі для багатьох суб'єктів господарювання віддалене виконання обов'язків працівниками – єдина можливість зберегти підприємство в робочому стані. Саме тому особливого значення набуло управління ефективністю праці на підприємстві, що вимагає ґрунтовного дослідження особливостей даного напряму в умовах війни.

Спробу систематизувати наявні підходи до оцінювання ефективності управління роблять багато вчених. Так, виділяють сім підходів до оцінювання управління ефективності, які має сенс проаналізувати та доповнити новими, що представлені в наукових працях різних авторів у межах виділених підходів[3]:

Оцінка ефективності управління як ефективності виробництва. Існування такого підходу пояснюється невіддільністю процесу управління від результатів виробничо-господарської діяльності.

Оцінка управління ефективністю на основі кінцевих результатів діяльності підприємства, що порівняно з витратами на управління, тобто за результатами порівняння величини витрат на управління з результатами діяльності апарата управління. Оцінка управління ефективності при цьому зводиться до розрахунку співвідношення величини витрат на управління й отриманих при цьому результатів, у першу чергу тих, які відображають підвищення ефективності виробництва[4].

Дослідження управління ефективністю як результативності діяльності конкретної системи управління, що відображається в різних показниках як стану об'єкта управління, так і власне управлінської діяльності. Саме управління ефективності розглядається як результативність діяльності конкретної системи управління, яка характеризується показниками, що належать до об'єкта управління у вигляді техніко-економічних результатів виробництва та до суб'єкта управління: фінансові витрати на утримання керуючої системи, затрати часу на виконання певних операцій і всього процесу управління.

Оцінка ефективності управління пропонується здійснювати на основі оцінки ступеня досягнення цілей управління діяльністю підприємства. Прихильники цього напряму стверджують, що ефективність управління визначається рівнем досягнення цілей підприємства.

Оцінка управління ефективності пропонується на основі оцінки ефективності управлінських рішень за двома напрямами. Так, за наявності кількох цілей Аунапу Ф.Ф. рекомендує привести різні цілі до єдиної оцінки та визначити ефективність кожного рішення за всіма цілями, вибираючи при цьому найбільш ефективний варіант . За другим напрямом оцінки ефективності управління на основі оцінки ефективності управлінських рішень ефективність управління оцінюється виходячи з оцінки процесу прийняття управлінських рішень.

[3] Синіцина Т.О. Оцінка ефективності системи управління промисловим підприємством: цільовий підхід : дис. ... канд. екон. наук : 08.06.01 / Одеський державний економічний університет. Одесса, 2004. 187 с.

[4] Вечерковскі Р.З. Управління знаннями при формування конкурентних переваг підприємства : дис. … канд. екон. наук : 08.06.01 / ВНУ ім. В. Даля. Луганськ, 2004. 216 с.

Управління базується на оцінці ефективності управлінської праці. Під час оцінки ефективності управлінської праці як витрати розглядаються витрати, пов'язані з роботою управлінського персоналу. Під час проведення такої оцінки ефективність управління ототожнюється з поняттям економічної ефективності управлінської праці. Дане поняття є більш вузьким, тому що охоплює тільки економію живої й упредметненої праці у сфері управління матеріальним виробництвом за рахунок оптимізації та раціоналізації управлінської діяльності[5].

Ефективність управління із цього погляду означає досягнення цілей організації шляхом використання персоналу за принципом економічної витрати обмежених ресурсів. Цей принцип реалізується за найбільш сприятливої співзалежності між результатом праці та масштабом використання такого результату. Окрім того, майже всі прихильники шостого підходу зосереджують увагу не тільки на визначенні економічної ефективності управлінської праці, але й на соціальній ефективності.

Так, у праці Пугачова В.П., з посиланням на видатних німецьких авторів Хентце Й., Каммела А. та Ліндерта К., наводиться трактовка економічної та соціальної ефективності управлінської праці. Економічна ефективність означає реалізацію персоналом цілей організації за рахунок використання ресурсів підприємства або вирішення завдань управління з найменшими витратами. Соціальна ж ефективність проявляється в ступені досягнення індивідуальних цілей працівників і характеризує задоволеність очікувань, бажань, потреб та інтересів працівників[6].

Оцінка ефективності вдосконалення управління виробництвом. Сутність цього підходу базується на визначенні ефекту, який отримано за результатами реалізації заходів щодо вдосконалення управління виробництвом. Цей ефект співвідноситься з витратами на проведення цих заходів.

Окрім розглянутих спроб до упорядкування підходів до оцінювання ефективності управління, необхідно звернути увагу ще на один, запропонований Румянцевою З.П., яка стверджує, що підходи до оцінювання ефективності управління доцільно розглянути з позиції різних моделей організації, запропонованих вітчизняними та зарубіжними авторами.

Еволюцію цих понять можна прослідити за чотирма типами моделей, які відображають як розвиток теорії організації, так і практику використання її основних положень: моделлю організації, що базується на теоретичних положеннях школи наукового управління; моделлю організації, що базується на положеннях теорій людських взаємин і поведінкових наук (модель побудовано на визначенні організації як колективу людей, що виконують загальну роботу); моделлю організації, що базується на положеннях теорії систем; моделлю організації, що базується на уявленні про роль організації як суспільного інституту[7].

У сучасній зарубіжній науковій літературі не існує однозначного розуміння поняття «управління ефективністю». Так, М. Армстронг визначає управління ефективністю як систематичний та безперервний процес вдосконалення організаційної діяльності шляхом розробки показників ефективності окремих працівників та колективів. Розглядаючи управління ефективністю як систему, що складається з взаємопов'язаних елементів, спроектованих для досягнення цілей, підвищення індивідуальної, командної та організаційної ефективності, він розділює їх на окремі процеси[8]: планування для поліпшення ефективності і особистісного розвитку; постановка цілей; - контроль ефективності; забезпечення зворотного зв'язку; аналіз та оцінка ефективності діяльності; перегляд завдань з ефективності. Разом з А. Бароном, М. Армстронг відзначає, що управління ефективністю повинно бути[9]:

1) стратегічним, тобто для більш широких завдань і довгострокових цілей;

2) комплексним, тобто має з'єднувати різні аспекти бізнесу, управління кадрами, а також окремих осіб і груп; і повинно включати: підвищення ефективності роботи всього підприємства, для індивідуальної, колективної та організаційної ефективності; постійний розвиток працівників і колективу, без якого показники ефективності не покращаться; управління поведінкою, забезпечує заохочення такої поведінки працівників, яке сприяє оптимізації виробничих відносин.

Разом з тим, на думку більшості авторів зводиться до того, що управління ефективністю – це циклічний процес, метою якого є підвищення ефективності. При цьому єдиного підходу при поділі циклу управління ефективністю на етапи не існує. Так науковці, як М. Армстронг, С. Хетфілд, Е. Нілі, Е. Холдсворд та Д. Джирасин, а також деякі інші автори невиправдано пов'язують управління ефек-

[5] Вечерковскі Р.З. Управління знаннями при формування конкурентних переваг підприємства : дис. … канд. екон. наук : 08.06.01 / ВНУ ім. В. Даля. Луганськ, 2004. 216 с.

[6] Синіцина Т.О. Оцінка ефективності системи управління промисловим підприємством: цільовий підхід : дис. … канд. екон. наук : 08.06.01 / Одеський державний економічний університет. Одесса, 2004. 187 с.

[7] Синіцина Т.О. Оцінка ефективності системи управління промисловим підприємством: цільовий підхід : дис. … канд. екон. наук : 08.06.01 / Одеський державний економічний університет. Одесса, 2004. 187 с.

[8] Armstrong M. Armstrong's Handbook of Performance Management : An Evidence-Based Guide to Delivering High Performance. London : Kogan Page, 2015. 416 p.

[9] Armstrong M. Managing Performance : Performance Management in Action. London : Chartered Institute of Personnel and Development, 2005. 192 p.

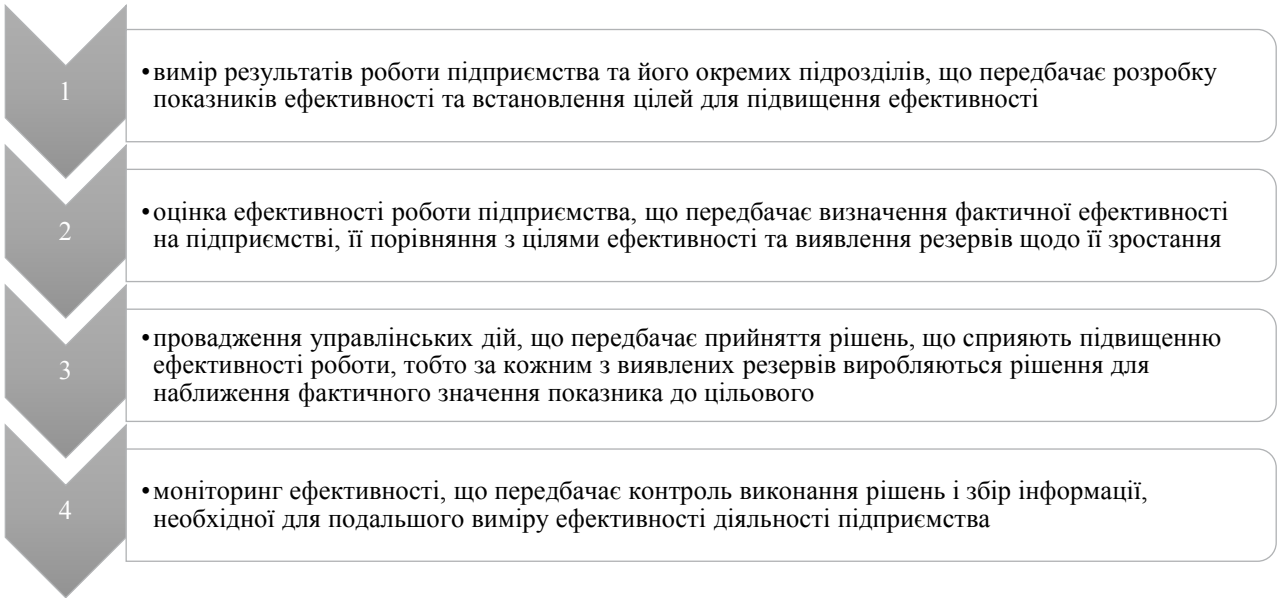

Рис. 3. Принципи управління ефективністю

тивністю лише з управлінням людськими ресурсами та не враховує інших важливих факторів забезпечення безперервного та сталого зростання ефективності діяльності підприємства, які не залежать від персоналу підприємства та мають бути враховані при побудові такої системи[10,11,12].

В цьому сенсі доречним є наведення думки іншого британського дослідника – С. Хатчінсон, яка підкреслює, що управління ефективністю має багато різних значень, але, по суті, воно є поліпшенням ефективності, та, як правило, відноситься до ряду ініціатив в галузі управління, які прагнуть зробити ефективність більш «керованою». Його можна розглядати з самих різних точок зору, включаючи стратегії, організаційної поведінки, операційний менеджмент, економіку та бухгалтерський облік, а також управління персоналом[13].

Дж. Грем об'єднує в загальному циклі управління ефективністю два підцикли – організаційний та управління персоналом, кожен з яких складається з декілька етапів: визначення вимог покупців та інвесторів, розробка планів (розвитку і підготовки персоналу), управління діяльністю, оцінка результатів та їх порівняння з очікуваннями тощо[14].

Управління ефективністю діяльності підприємства в умовах війни – це інтегрований підхід менеджменту, що об'єднує різні напрями діяльності підприємства, включаючи стратегію, управління персоналом, операційний менеджмент, планування, аналіз, облік та контроль, відповідні методи, моделі, системи та програмне забезпечення задля забезпечення сталого зростання ефективності діяльності підприємства. Управління ефективністю інтегровано в усі аспекти управління організацією та процеси прийняття рішень, поєднавши усі напрями діяльності організації, так, щоб він був орієнтований на досягнення найкращих результатів з урахуванням низки принципів (рис. 3).

Дотримання зазначених принципів створить основу для якісного управління ефективністю трудових ресурсів підприємств значною мірою в умовах війни.

Висновки

Отже, протягом вже першого місяця повномасштабної війни з України виїхали 3,6 млн людей. Ще близько 6,5 млн, за оцінками Міжнародної організації з міграції, покинули місце свого постійного проживання і переїхали в межах країни. Це спричинило гуманітарну кризу в Україні та низку негативних наслідків в частині управління трудовими ресурсами підприємств. Дослідження наукового розуміння управління ефективністю діяльності підприємства дозволило визначити поняття «управління ефективністю діяльності підприємства», встановити взаємозв'язок елементів процесу управління ефективністю діяльності підприємства в умовах війни, визначити основні принципи здійснення управління ефективністю діяльності підприємства.

[10] Neely A. Business Performance Measurement : Unifying Theory and Integrating Practice. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. 528 p.

[11] Houldsworth E. Managing and Measuring Employee Performance. London : Kogan Page, 2006. 245 p.

[12] Hutchinson S. Performance Management : Theory and Practice. London : Chartered Institute of Personnel and Development, 2013. 328 p.

[13] Hutchinson S. Performance Management : Theory and Practice. London : Chartered Institute of Personnel and Development, 2013. 328 p.

[14] Graham J. Developing a Performance-Based Culture. *Journal for Quality and Participation.* 2004. Vol. 27, № 1. P. 4-8.

Оцінювання управління ефективністю в межах кожної з підсистем має здійснюватися на основі вибору критеріїв та визначення показників, здатних відобразити ступінь досягнення організацією поставлених цілей.

Інформація про авторів:

Жук Олена Сергіївна,
кандидат економічних наук,
доцент кафедри економіки та фінансів підприємства
Державний торговельно-економічний університет,
19, вул. Кіото, м. Київ, 02156, Україна

Пашкуда Тетяна Вікторівна,
кандидат економічних наук,
старший викладач кафедри економіки та фінансів підприємства
Державний торговельно-економічний університет
19, вул. Кіото, м. Київ, 02156, Україна

Information about the authors:

Zhuk Olena Sergiivna,
PhD (Economics),
Associate Professor at the Department of Economics and Business Finance
State University of Trade and Economics
19, Kioto Str., Kyiv, 02156, Ukraine

Pashkuda Tetiana Viktorivna,
PhD (Economics),
Senior Lecturer at the Department of Economics and Business Finance
State University of Trade and Economics
19, Kioto Str., Kyiv, 02156, Ukraine

DOI

AN OVERVIEW OF REASONS FOR THE EXODUS OF MULTINATIONAL BANKS AND CORPORATIONS FROM THE RUSSIAN MARKET OVER RUSSIA'S INVASION OF UKRAINE

Zapotichna R. A.

Introduction

The brutal Russian invasion of Ukraine is being fought on many fronts, including the economic front. Sanctions and export controls are already having a significant impact on international business in Russia, and have prompted non-sanctioned companies to reconsider their operations in the country. An unprecedented multinational banks and corporations exodus from Russia has been witnessed since Russia attacked Ukraine on February 24.

Problem statement and its relation to important scientific or practical tasks. Russia launched an unprovoked invasion of Ukraine on February 24, occupying its territory from various directions. As the entire Ukrainian nation has joined the battle for democracy and independence, most OECD nations, including the United States, Australia, Canada, South Korea, Japan, the United Kingdom, and the European Union, have imposed harsh sanctions against Russia. Trade penalties, financial restrictions, asset freezes, and travel bans are among the most popular tools in the foreign policy toolkit right now. They are designed to harm the economy of the target country by creating artificial frictions in the flow of products, capital, and people. They guarantee a customized solution with fine-tuning options and a rapid return to normalcy. Following Russia's invasion of Ukraine, an increasing number of multinational banks and corporations have decided to avoid doing business with Russia. Along with complying with Western sanctions against Russia, businesses are more cognizant of the possible hazards to their reputations if they continue doing business as usual in the country, with some citing their own corporate responsibility principles as justification for pulling back. The following article

Analysis of recent researches and publications, which have initiated problem solution, the author relies on. The theoretical basis of our research rests on three pillars. The first one is represented by Thomas Friedman's «Golden Arches» theory of conflict prevention. Friedman proclaimed «when a country has a middle class big enough to support a McDonald's, it becomes a McDonald's country, and people in McDonald's countries don't like to fight wars; they like to queue for burgers. The question raised by the McDonald's example is whether there is a tip-over point at which a country, by integrating with the global economy, opening itself up to foreign investment, and empowering its consumers, permanently restricts its capacity for troublemaking and promotes gradual democratization and widening peace»[1]. Friedman believes that this is due to the fact that economically connected countries have far too much at stake to wage a war. In other words, the «Golden Arches» theory claims that countries with economies capable of supporting fast-food franchises have a middle class that is more concerned with maintaining peace and commerce with its neighbors than with inciting war.

Articles that explore the effect of «corporate sociopolitical activism» on financial and other types of multinational banks' and corporations' performance form the second pillar. Historically, banks and corporations have not engaged in social and political conversations for fear of potentially alienating customers. Corporate neutrality, on the other hand, has come under fire in today's conditions. In the view of many consumer organizations, remaining ambiguous on sensitive issues is increasingly more of a flaw than a virtue.

In recent years, multinational banks and corporations have been more involved in corporate sociopolitical activism (corporate political advocacy) by taking stands on divisive social issues. The field of corporate sociopolitical activism literature is gaining attention as multinational banks and corporations increasingly take positions in support or opposition to social and political problems. Nooshin L. Warren in his study collected data on 300 corporate activism events from 142 publicly held U.S. corporations in 39 industries between 2011 and 2016. The study concludes that corporate activism that resonated with customers' political ideas improved sales, and the benefits lasted for a long period[2].

Nuria Villagraa, Abel Monfortb, and Mariano Méndez-Suárezc in their research examine a corporate activism action targeting a company and conducted through a corporate boycott. The research has analyzed the stock market performance of the target (Facebook) and the sponsor companies after the «Stop Hate for Profit» cam-

[1] Friedman, Thomas L. The Lexus and the Olive Tree. *Anchor Books.* 2000. pp. 252–253.

[2] Nooshin L. Warren. Boycott or Buycott: The Aftermath of Corporate Activism. *NIM Marketing Intelligence Review.* Vol. 13, No. 2, 2021. pp. 33-37.

paign[3]. Sophie Dubuisson-Quellier employs a specific case study of environmentalist organizations using a «shame-on-you prize» strategy to press multinational corporations to be regulated in order to hold them accountable for the unethical activities of their suppliers and subcontractors[4]. Jessica Vredenburg, Sommer Kapitan, Amanda Spry, Joya Kemper in their study martial the dispersed literature around the marketing dimensions of corporate sociopolitical advocacy to inform the concept of brand activism, and create a typology of corporate activism based on an exploratory study[5].

Finally, the third pillar is represented by scientific articles which analyze, assess, and identify reputation risk for multinational banks and corporations. There has been a growing interest in the trust and reputation-related topics across industry sectors for several years. Corporate social responsibility, regulatory compliance, solid financial results, innovation, communication, and brand identity are just a few of these sectors. Recent scientific researches have proven a causal relationship between these areas and reputation: sustainability leads to trust, and trust leads to a positive business reputation, which creates revenue and profitability. This reinforces the intuition that keeping stakeholders' trust as the backbone of business reputation and other intangible assets, which are ultimately the drivers of profitability, is critical. For a long time, researchers and practitioners alike have been fascinated by the potential influence of a company's reputation. However, because of the mysterious nature of reputation, experts have been unable to conduct further in-depth research on the topic. Given the significant globalization of business over the last decade, it may be claimed that the relationship between a company's corporate reputation and performance needs to be reconsidered from an international viewpoint. Due to a lack of data on international enterprises, the existing research has concentrated entirely on U.S. firms up to this point.

Javier Aguilera Caracuel, Jaime Guerrero-Villegas, and Encarnación García-Sánchez use a sample of 113 US Multinational corporations in the chemical, energy, and industrial machinery sectors during the period 2005-2010 to sheds light on the debate between corporate social responsibility and the reputation of multinational corporations in a very diverse transnational context in which multinational corporations must meet the needs of stakeholders at both local and global levels[6].

The findings of the research by Ernest H. Hall Jr. and Jooh Lee show that there is a link between company performance and reputation, emphasizing the necessity of reputation management as a vital strategic asset. They point out that building and keeping a positive reputation should pay off. Companies having a stronger reputation may be able to charge higher costs for their products and services. Customers' choices and purchasing behavior are likely to be influenced by a positive reputation. A good reputation can also reduce or eliminate competitive competition within an industry, as well as boost a company's social standing[7].

Identification of previously unresolved matters of the generic problem the article deals with. As pressure builds on multinational banks and corporations to halt operations in Russia, the «Golden Arches» theory of conflict prevention is given a new life. The theory should be reconsidered after Russia waged a war against Ukraine, despite the presence of McDonald's within the borders of both states.

Following the United States and its allies' lead in imposing economic and other sanctions last week, a number of big corporations and organizations have already shown their opposition to the invasion in various ways. Thus, the Russian invasion of Ukraine triggers unprecedented levels of corporate sociopolitical activism, which we attempted to study in the following article.

The value of company's reputation, and its importance to company's financial future has garnered the attention of scholars over the years. The current study aims to see how reputational risks impact the decision of multinational banks and corporations to leave the Russian market.

Goal statement (task statement). The central goal of this article is to determine the main reasons for the exodus of multinational banks and corporations from the Russian market over Russia's invasion of Ukraine even before the imposition of sanctions by the governments of the home countries. To achieve this goal, the following tasks are set and solved: to reconsider the «Golden Arches» theory amidst Russia's war on Ukraine; to draw parallels between the current situation when multinational banks and corporations have been disengaged from Russia and the earlier campaign to divest from companies doing business with apartheid South Africa, and other totalitarian states.

[3] Nuria Villagraa, Abel Monfortb, and Mariano Méndez-Suárezc. Firm value impact of corporate activism: Facebook and the stop hate for profit campaign. *Journal of Business Research*. Volume 137, December 2021, pp. 319-326. DOI: 10.1016/j.jbusres.2021.08.052.

[4] Sophie Dubuisson-Quellier. Anti-corporate activism and market change: the role of contentious valuations. Social Movement Studies, Taylor & Francis (Routledge), 2021, 20 (4), pp. 399-416. DOI: 1080/14742837.2020.1731448ff.

[5] Jessica Vredenburg, Sommer Kapitan, Amanda Spry, Joya Kemper. Brands Taking a Stand: Authentic Brand Activism or Woke Washing? *Journal of Public Policy & Marketing.* Vol. 39, 2020. DOI: 10.1177/0743915620947359

[6] Javier Aguilera-Caracuel, Jaime Guerrero-Villegas and Encarnación García-Sánchez. Reputation of *multinational companies: Corporate social responsibility and internationalization* European Journal of *Management and Business Economics.* Vol. 26. No. 3, 2017. pp. 329-346 URL: DOI 10.1108/EJMBE-10-2017-019

[7] Ernest H. Hall Jr. and Jooh Lee. Assessing the Impact of Firm Reputation on Performance: An International Point of View. International Business Research; Vol. 7, No. 12; 2014. 14 p. URL: http://dx.doi.org/10.5539/ibr.v7n12p1

Presentation of research material with full justification of findings

1. A historical perspective of the divestment movement

Certain parallels can be seen between the current sanctions being imposed on Russia over Ukraine invasion as well as multinational banks and corporations having been disengaged from Russia and the earlier campaign to divest from companies doing business with apartheid South Africa. The moral imperative presented by apartheid's injustices, echoed by scores of individuals and civil society groups around the world, prompted investment institutions, mutual funds, and retirement funds to sell stocks in companies with investments or ties to South Africa, causing major multinational banks and corporations to close and/or sell out of their South African operations.

In the second half of the twentieth century, the global boycott of South Africa's apartheid regime was the largest of its kind. This divestment movement is recognized as assisting in the 1994 end of the systemically racist administration. It was a key part of the anti-apartheid sanctions campaign, and it proved to be a powerful weapon against the apartheid state and those who supported it[8].

Historically, American banks have had minimal difficulty financing South Africa. Loans were made in four categories: (a) directly to the South African government; (b) directly to government agencies or firms; (c) indirectly through other bank branches, such as Barclays; and (d) trade-related loans issued to American corporations operating in South Africa. U.S. banks had $4.6 billion in outstanding loans to South Africa as of March 1, 1984.

While banks have provided the necessary funds, American corporations have provided apartheid with the most strategic technological and industrial backing. IBM, Burroughs, NCR, Control Data, Hewlett Packard, Wang Labs, Mohawk Data Science, Sperry Rand, Computer Sciences Corporations, 3M, Kodak, and Tron Systems were among the US businesses that control over 70% of the computer market in South Africa. The IBM computer utilized by the Department of the Interior facilitates the racial classification system that underpins apartheid. It also allowed for the efficient tracking of South Africans' movements for security reasons. Internal security, the nuclear industry, transportation, defense, and police, as well as security forces unlawfully occupying Namibia and operating in Angola, all used computer technology[9].

Divestment began to affect South Africa after 200 multinational corporations, including General Motors, IBM, Ford, General Electric, Kodak, and Coca-Cola, declared their entire and collective withdrawal from South Africa in protest against apartheid in the 1980s as it had become too expensive to continue operating there.

The anti-apartheid divestment movement was crucial for two reasons. First, to emphasize the moral imperative for individuals and groups to reject apartheid, and second, to reveal apartheid as intrinsically unsustainable and damaging to the majority of people and the country. As a result, the divestment campaign gave ordinary people around the world the ability to speak out against a repressive and unjust system, put economic and social pressure on those who invested in it, and join a larger movement for change[10].

2. Reputational costs for multinational banks and corporations choosing not to leave Russia

Hundreds of Western businesses have garnered praise for withdrawing from Russia, even if that entails a hit to their sales and profits. Hundreds of companies announced divestments of Russian assets, or suspended their local operations to answer or pre-empt calls to do so from their shareholders, customers, employees, and governments. The vast majority of the almost 750 multinational corporations that have withdrawn, discontinued, or reduced back activities in Russia as of April 25, are based in Europe or North America. Here are some examples of the businesses which have announced suspending operations, or exiting the Russian market:

- Consumer goods and retail: Adidas, British American Tobacco, Canada Goose, Fast Retailing, H&M, Ikea, Marks & Spencer, Nestlé, TJX, Unilever.
- Energy: BP, Equinor, Exxon Mobil, Shell.
- Finance: American Express, Bain, Boston Consulting Group, Citigroup, Deloitte, EY, Deutsche Bank, Goldman Sachs, KPMG, JPMorgan, Mastercard and Visa, McKinsey & Company, PWC. Société Générale, Western Union.
- Food: Carlsberg, Heineken, Little Caesars, Mars, McDonald's, PepsiCo, Restaurant Brands International, Starbucks, Yum Brands.
- Media: Bloomberg, Netflix, Sony, The Walt Disney Company, Warner Bros.
- Tech: Apple, Asos, Cogent, Ericsson, IBM, Intel, LG, Lumen, Microsoft, Nokia.
- Travel and logistics: Airbus, Amadeus, American Airlines, Boeing, Delta Air Lines, DHL, FedEx, Hilton, Hyatt, Sabre, United Airlines, UPS.
- Manufacturing: Caterpillar, Hitachi, Renault, Stellantis.

[8] Rayne McKechnie, and Tamzin Ractliffe. The Divestment Campaign: A just response to climate inaction. 2015. 24 p. URL: https://7lo0w1yurlr3bozjw1hac3st-wpengine.netdna-ssl.com/files/2015/10/DivestmentReport_Oct15_web.pdf

[9] Harrington, J. C. South Africa: A Case for Total Divestment. *Berkeley Planning Journal*, 2(1). 1985. p. 146-169. URL: http://dx.doi.org/10.5070/BP32113205

[10] Rayne McKechnie, and Tamzin Ractliffe. The Divestment Campaign: A just response to climate inaction. 2015. 24 p. URL: https://7lo0w1yurlr3bozjw1hac3st-wpengine.netdna-ssl.com/files/2015/10/DivestmentReport_Oct15_web.pdf

• Luxury retailers including: Chanel, Hermès, Kering, LVMH [11].

The extent to which these companies have distanced themselves from Russia varies. Many have either left the nation entirely or temporarily halted all business, sales, services, or supplies. Others on this list have only suspended a portion of their business with Russia or have stated that they would not engage in any new business or investments with Russia.

Multinational banks, like multinational corporations, are under mounting pressure to take an ethical stance against President Vladimir Putin's war on Ukraine. And their chief executives have now joined the ranks of those condemning the 24 February invasion of Ukraine, which range from asset owners to asset managers to corporates.

On 4 March, Ukraine's finance minister wrote to banks urging them to isolate the Russian Federation and Republic of Belarus by exiting these markets.

According to Bloomberg data, a dozen banks, including Raiffeisen Bank International AG, Citigroup, and Deutsche Bank, have a combined exposure to Russia of nearly $100 billion. Firms have emphasized, however, that any impact to their Russian businesses will be easily absorbed by their balance sheets.

Given the swift business response to the invasion – which was frequently ahead of and more substantial than international government sanctions and comments – there has been mounting criticism on brands that did not act decisively and quickly[12].

Banks, especially American ones, are loath to leave countries when the political winds shift, preferring to stick around to support their clients that operate there. That impulse has kept banks in places like China and Saudi Arabia, where opportunity has outweighed human-rights concerns.

The reasons given by brands for temporarily halting operations in Russia are numerous and varied. A complex, overlapping number of variables is at work, ranging from taking a moral, political, and human stance in support of Ukraine and its people to more practical, business-driven issues including logistical, supply chain, and production difficulties, rising costs, and trade circumstances. IKEA, for example, mentioned both human impact and supply chain disruption as grounds for stopping operations in Russia in their statement.

One of the most important considerations for the exodus of multinational banks and corporations from the Russian market is reputation: doing «business as usual» in a war-mongering country carries a significant reputational risk.

Reputation is one of the most valuable assets of multinational banks and corporations, but also one of the most difficult to maintain. Multinational banks and corporations are facing higher reputational risks as a result of changes in the environment (the expansion of global media and communication channels, and decreased customer loyalty). Because of its compounded character, reputation risk is known as the «risk of all risks». The incident that triggers the reputation risk usually also triggers another business risk. The majority of risk managers are concerned about reputation risk because reputation is viewed as a primary source of competitive advantage. As a result, reputation risk oversight has become a primary board function, while mitigation techniques are primarily the responsibility of organizational management. Reputation risk varies from most other risks in that it has the ability to have both negative and positive repercussions, depending on how effectively it is managed[13].

Businesses with a solid, positive reputation retain customers and create market contentment, employ and keep top staff, cultivate long-term vendor connections, attract new buyers, acquire lower-cost financing, and dissuade future competitors from entering the business. These enterprises have greater costs and market valuations because the investor expects them to make a long-term profit and prosper in the future. Reputation establishes a framework for trust, trade, and reciprocity among social actors, hence legitimizing involvement. Faith establishes generally accepted standards of behavior and aids in the regulation of acts that are considered aberrant, disloyal, malfeasant, or immoral by the relevant stakeholders. By developing, among other forces, trust and generating the kinds of reputations that people either aspire for or care about – exalted, neutral, indifferent, poor, and dubious – reputation also leads to the ethical regulation of human behavior[14].

Multinational corporations have been under growing pressure in recent years to improve their social, political, and environmental performance. Governments have demonstrated a willingness to hold businesses accountable for criminal violations. Activists have honed their skills in creating both powerful and humiliating protest movements. Despite being huge organizations themselves, the global media has shown a willingness to spotlight corporate failure.

Royal Dutch Shell has been the most forward-thinking in this area. Royal Dutch Shell realized that its reputation had suffered serious damage after numerous service station protests linked to its operations in apartheid South Africa, accusations of complicity in the execu-

[11] URL: https://www.coalitionforukraine.com/consumer_goods.

[12] Harry Wilson, Matthew Boyle, and Srinivasan Sivabalan. Wall Street Is Scrambling for the Exits in Moscow – and Billions Are at Stake. *Bloomberg*. 2022. URL: https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-03-23/these-wall-street-banks-are-leaving-russia-with-billions-on-the-table

[13] Dominik Heil. Reputation Risk. *The International Encyclopedia of Strategic Communication.* 2018. 6 p.

[14] Haitham Nobanee, Maryam Alhajjar, Ghada Abushairah, and Safaa Al Harbi. Reputational Risk and Sustainability: A Bibliometric Analysis of Relevant Literature. Risks 9: 134. 2021. URL: https://doi.org/10.3390/risks9070134

tion of a group of Nigerian community activists, and a long-running battle with Greenpeace over the seadumping of the Brent Spar oil storage facility. It has spent tens of millions of pounds rehabilitating its soiled reputation since the late 1980s. It established a non-profit foundation dedicated to sustainable energy and other socially conscious projects, for example. This project started with a £30 million budget[15].

Companies rarely took a statement on social or political problems until recently. That didn't change much until the 2000s, when LBGTQ rights were under attack and prominent corporations like Walmart came out against legislation that would have enabled discrimination. Since then, there has been an uptick in businesses adopting proactive positions on issues ranging from climate advocacy to racism to abortion and voting rights.

In the aftermath of the police killing of George Floyd in Minneapolis in 2020, for example, hundreds of CEOs signed a pledge against racial discrimination and founded an organization dedicated to diversity, equity, and inclusion. Dell, American Airlines, Southwest Airlines, and AT&T CEOs come out against a Texas law intended at making it more difficult for citizens to vote in 2021.

Others have acted more forcefully. Uber and Lyft said they would cover the cost of defending its drivers if they were sued under a Texas legislation that allows anyone to sue someone who assists someone in getting an abortion. In 2016, PayPal and the NCAA withdrew their operations from North Carolina after the state approved legislation restricting LGBTQ rights. Consumers increasingly want firms to live up to the ideals they preach in their press releases, according to surveys, and large corporate groups like the Business Roundtable have begun pressing corporations to focus on creating value for all stakeholders, not just shareholders.

Companies are likely to leave since doing business with Russia carries a major reputational risk. Due to the Russian government's and economy's corruption and criminality, this risk existed long before the invasion of Ukraine.

The reputational risks associated with doing business in Russia will remain high, and are expected to rise as a result of reports of major civilian casualties in Ukraine and the ensuing public outcry from employees and the broader public in other nations.

As hundreds of multinational corporations pull out of Russian operations, reputation management experts describe the considerations and risks of corporate action in response to the invasion of Ukraine. In a country that is waging a war, the reputational risk of maintaining «business as usual» is significant.

But at the same time, firms that moved quickly have earned reputational rewards for leaving, coupled with the fear of not wanting to be the last one there and have all of the international community, all of the ESG people, all of the stakeholders, all of the shareholders, piling upon them as the last one standing[16].

While the decision to halt operations is frequently characterized as a trade-off between reputation and money, in today's multistakeholder, interconnected world, damage to reputation is increasingly likely to result in a monetary impact. While some businesses, particularly those in the consumer packaged goods industry, have a good understanding of how their positions on social and political issues influence consumer decisions and thus revenue, others have a long way to go in developing models to quantify the impact of reputation on the bottom line.

The Russian invasion of Ukraine has brought risk, reputation, and money into sharp focus. Suspending relationships may be a pretty simple option for many businesses. Given the size of the Russian economy, only a small amount of money could be involved. Furthermore, the reputational risk of continuing business – as well as the advantage of declaring a withdrawal – could be substantial. Even if this is a simple example, businesses should follow a consistent strategy for selecting whether and how to dissolve commercial relations, which can serve as a precedent for future challenging cases. They should also use this situation as a springboard to examine their risk management and business planning processes to ensure that they are taking into account the possibility of governmental law and human rights violations[17].

Professor Jeffrey Sonnenfeld wrote in Fortune: «Despite the cost of abandoning major investments and the loss of business, there is a strong reputational incentive to withdraw. Companies that fail to withdraw face a wave of U.S. public resentment far greater than what they face on climate change, voting rights, gun safety, immigration reform, or border security. A new Morning Consult survey reveals that over 75% of Americans demand corporations cut business ties with Russia after the invasion of Ukraine. These results show rare and equal support across parties and among independents»[18].

[15] Terry O'Callaghan. Disciplining Multinational Enterprises: The Regulatory Power of Reputation Risk. Global Society 21(1), 2007, pp. 95-117. URL: DOI:10.1080/13600820601116583

[16] John E. Katsos, Jason Miklian. How to Navigate Reputational Risks in the Ukraine Crisis. 2022. URL: https://www.brinknews.com/how-to-navigate-reputational-risks-in-the-ukraine-crisis/

[17] Paul Washington. Merel Spierings. Cutting Ties with Russia (Part 1): A Guide to Decision-Making Now and in the Future. 2022. URL; https://www.conference-board.org/topics/geopolitics/cutting-ties-with-russia

[18] Jeffrey Sonnenfeld. The Great Business Retreat matters in Russia today – just as it mattered in 1986 South Africa. 2022. URL: https://fortune.com/2022/03/07/great-business-retreat-matters-russia-sanctions-1986-south-africa-putin-ukraine-world-politics-jeffrey-sonnenfeld/

3. Russia boycott as the result of corporate sociopolitical activism

Organizations have long attempted to sway the policies, practices, and laws of the countries in which they operate. Given the government's regulatory stance, corporate communications teams have traditionally been tasked with assuring and maintaining a favorable operating environment through lobbying, agenda framing, and other traditional outreach methods. Corporate political action has long been a tool in the toolbox of organizational communicators. However, corporations are increasingly participating in a different type of political participation: corporate social advocacy. Unlike corporate political activity, which focuses on ensuring a favorable regulatory or political environment and thus serves ancillary corporate objectives, corporate social (or, more confusingly, corporate political advocacy) refers to how businesses participate in the political process for non-ancillary reasons, such as supporting one side or the other of proposed legal or policy changes that have no direct impact on their operations[19].

Nonmarket actions of firms, such as political activity and social responsibility, including charity, have received more attention in the management literature. While these efforts may be assumed to be carried out with the goal of increasing a company's competitive position or reputation, companies have recently increased their support for or opposition to a wide range of politically contentious social problems with no direct performance purpose. These «sociopolitical concerns» are difficult, emotionally charged, and institutionally contested societal issues, which are substantially distinct from corporate social responsibility and business political activity[20].

Corporate sociopolitical activism, which exploded last year in reaction to environmental, social, public health, and political challenges, such as pandemic, racial injustices, hunger, poverty, unemployment, natural disasters, crime, is now turning its attention to foreign matters, including Russia's invasion of Ukraine. Multinational corporations and banks around the world have expressed their solidarity with Ukraine on an unprecedented scale. In many cases, multinational banks and corporations chose to leave Russia before any authority ordered them to. Even before the sanctions took full effect or the complete package of restrictions was implemented, the private sector was making decisions to divest, remove investments, and reduce its exposure to Russia. While corporations have grown accustomed to «de-risking» or «over-compliance» with international sanctions, the aggression against Ukraine has resulted in a new level of corporate activism.

The more multinational banks and corporations go, the less economically viable it is for others to stay, as the cost of conducting business in Russia is increasing. It's becoming more difficult to obtain the goods and services required to keep the firm afloat. The number of people who can afford or use a company's products or services is shrinking all the time.

Companies will most likely be unable to generate any money in the Russian market in the future, and even if they do, they will be unable to bring that money back into their home countries' financial systems[21].

More specifically, research has identified three major factors that typically drive a company's decision to pursue corporate activism: employee beliefs, consumer pressure, and the CEO's personal involvement or conviction. It's not always clear what is driving corporate decisions to suspend operations in Russia, but it seems as if all three factors are at play.

IKEA, for example, announced a «pause» in Russia and a pledge of 20 million euros to humanitarian aid for individuals displaced by the conflict, citing the support and safety of its employees. McDonald's announced it would temporarily close its restaurants in Russia after the hashtag #BoycottMcDonalds trended on Twitter in protest of the fast-food chain's presence there. After a Ukrainian official requested it on Twitter, Tesla CEO Elon Musk promised to offer Ukraine with free satellite internet.

But, in the end, deciding whether or not to break ties with a country – even if only temporarily – is not the same as taking a stand against anti-trans legislation. Nonetheless, the speed with which the United States and other Western companies have abandoned Russia is unprecedented in our lifetimes. It also denotes that the decision was a foregone conclusion.

For one thing, the invasion of Russia has elicited significant condemnation in the West. Even before the conflict, the public's opinion of Russia in Western countries was extremely negative.

And states with close commercial links to Russia, such as Germany, have harshly condemned its actions and joined unprecedented penalties. Around 80% of Germans either agreed with their government's decision to censure Russia and supply arms to Ukraine, or believed it went too far.

In the end, the Russian market isn't that significant for American banks and corporations. For example, American banks' exposure to Russia represents less than 1% of the almost $17 trillion banking assets[22].

[19] Borden, Jonathan. Consumer Attachment and Corporate Social Advocacy: Leveraging Political Behaviors to Bolster Organization-Public Relationships. 2019. Dissertations – ALL. 1111. URL: https://surface.syr.edu/etd/1111

[20] Michael Nalick, Matthew Josefy, Asghar Zardkoohi and Leonard Bierman. Corporate Sociopolitical Involvement: A Reflection Of Whose Preferences? *Academy Of Management Perspectives.* Vol. 30, No. 4. 2016. pp. 384-403.

[21] Belinda Luscombe. Hundreds of CEOs Came Out Against Russia. *Their Involvement Could Change War Forever.* 2022. URL: https://time.com/

[22] Mayra Rodriguez Valladares. Banks' Exposures to Russia Are Much More Transparent Than Those Of Non-Banks. 2022. URL: https://www.forbes.com

The general public is almost evenly divided on many hot-button social topics like trans rights and gun regulation, so taking a stand might lose a large number of customers. However, many corporations were likely more concerned about the risks to their brand if they did nothing in response to Russia's invasion of Ukraine. With so many other companies departing, it's possible that it appeared more important to explain why they're leaving to shareholders and customers back home than to explain why they're staying[23].

[23] Douglas Schuler, Laura Marie Edinger-Schons. Why Apple, Disney, IKEA and hundreds of other Western companies are abandoning Russia with barely a shrug. 2022.URL: https://the-conversation.com/

Conclusions

Soon after Russia invaded Ukraine, the Russian economy has been isolated and put under pressure, hundreds of multinational banks and corporations have withdrawn from the country. The civilized world created political support for the imposition of unprecedented sanctions on Russia. As of April 25, 2022, approximately 750 mutinationals have either suspended or scaled down their dealings with Russia, many of which are among the biggest in the world in terms of revenue. Multinational banks and corporations learned that doing business in or with Russia is so poisonous that the best plan is to cut relations with Russia as quickly as possible.

Information about the author:

Zapotichna Roksolana Andriyivna,
Candidate of Economic Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Foreign Languages and Culture of Professional Speech
Lviv State University of Internal Affairs
26, Horodotska Str., Lviv, 79000, Ukraine

Інформація про автора:

Запотічна Роксолана Андріївна,
кандидат економічних наук,
старший викладач кафедри іноземних мов та культури фахового мовлення
Львівський державний університет внутрішніх справ
26, вул. Городоцька, м. Львів, 79000, Україна

DOI

ОЦІНЮВАННЯ ПОТЕНЦІЙНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВТРАТ ЛЮДСЬКИХ РЕСУРСІВ ЧЕРЕЗ ВІЙСЬКОВІ ДІЇ НА СХОДІ УКРАЇНИ

Заюков І. В.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження полягає в тому, що в результаті проведення антитерористичної операції на Сході України, яка розпочалась 14 квітня 2014 році (надалі Операції Об'єднаних Сил), повномасштабної воєнної агресії Росії проти України, яка розпочалась 24 лютого 2022 року, наша країна несе колосальні людські, економічні, соціальні та інші збитки. Так, за даними[1], економічні збитки для України в майбутні періоди (визначені непрямим способом, з урахуванням втрат у майбутні періоди) можуть досягати більше одного трлн. дол. США, зокрема через руйнування інфраструктури України (житлові будинки, споруди, мости, дороги тощо) становлять 270 млрд. дол. США, які щодня зростають. Вони не враховують економічні втрати через військові дії на Сході України за період 2014–2021 роки. Так, за даними[2], протягом 2014–2018 років загальні потенційні втрати бюджетних доходів України склали 203,3 млрд. дол. США. Таким чином, за період 2014–2021 років загальні потенційні втрати наближаються до 0,5 трлн. дол. США. Але економічні втрати можна знизити і перекрити їх майбутнім економічним зростанням, а втрати людських ресурсів (життя цивільного населення і населення, що забезпечує безпеку в країні) – вже, на жаль, не повернеш. За даними[3], втрати людських ресурсів починаючи з 14.04.2014 року до 30.06.2021 року становлять в інтервалі 42500–44500 осіб. Кожне людське життя є безцінним, поруч з цим, передчасно втрачене життя – це не тільки втрата батька, сина, брата…, але і соціально-економічні втрати для економіки України, зокрема це потенційне недовироблення ВВП, ненадходження коштів до бюджетів різних рівнів, фондів соціального страхування тощо. Тому в статті надзвичайно важливим є оцінювання потенційних втрат через передчасну смертність через військові дії на Сході України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В дослідженнях вчених вітчизняної наукової школи Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України (Н. Левчук, Е. Лібанова, В. Стешенко, С. Пирожков, О. Макарова, Н. Рингач) та багатьох інших вчених запропоновано науково-методологічні підходи до оцінювання потенційних втрат людських ресурсів України через передчасну смертність від різноманітних причин, зокрема *внутрішніх причин* (інфекційні та паразитарні захворювання; новоутворення; хвороби крові та кровотворних органів та окремих порушень із залученням імунного механізму; ендокринні хвороби, розлади харчування та порушення обміну речовин; розлади психіки та поведінки; хвороби нервової системи; хвороби системи кровообігу; вірус COVID-19 тощо) та *зовнішніх причин* (транспортні нещасні випадки; випадкове отруєння та занурення у воду; нещасні випадки, спричинені дією вогню, диму та полум'я; випадкове отруєння та дія алкоголю тощо). При цьому на сьогоднішній день не проведено оцінювання потенційних економічних втрат людських ресурсів через таку зовнішню причини смерті, як – «*Ушкодження внаслідок воєнних дій*», яка в статистиці почала відображатись Державною службою статистики України з 2014 року, що пов'язано із військовими діями на Сході України. Невирішену відповідну частину досліджень в напряму оцінювання відповідних потенційних втрат передбачено розрахувати в даній роботі.

Постановка завдання. Метою дослідження є проведення оцінювання потенційних економічних втрат людських ресурсів через військові дії на Сході України за період 2014–2020 роки. Відповідно до поставленої мети в роботі передбачено, зокрема: оцінити потенційні економічні втрати людських ресурсів в людино-роках; оцінити потенційні економічні втрати людських ресурсів в вартісному виразі; оцінити непрямі потенційні економічні втрати для економіки України через відплив продуктивної частини людських ресурсів (біженців).

Науковий метод дослідження – метод потенційної демографії.

Основна частина дослідження. В основі оцінювання потенційних економічних втрат людських ресурсів лежить *метод потенційної демографії*, який дозволяє виражати демографічні процеси числом людино-років та вартісних втрат майбутнього життя. Важливо спочатку зробити акцент, що внесок в створення ВВП країни робить кожен громадянин

[1] Втрати України від розпочатої Росією війни перевищують 1 трлн. дол. США – прем'єр-міністр України – Денис Шмигаль : веб-сайт. URL: https://ua.interfax.com.ua/news/economic/819006.html (дата звернення: 13.04.2022).

[2] Касперович Ю.В. Методичні підходи до оцінки фіскальних втрат України внаслідок гібридної війни РФ. *Економіка та держава*. 2018. № 12. С. 8–15.

[3] В ООН підрахували кількість жертв бойових дій на Донбасі з 2014 року : веб-сайт. URL: https://www.slovoidilo.ua/2021/07/15/novyna/bezpeka/oon-pidraxuvaly-kilkist-zhertv-bojovyx-dij-donbasi-2014-roku (дата звернення: 13.04.2022).

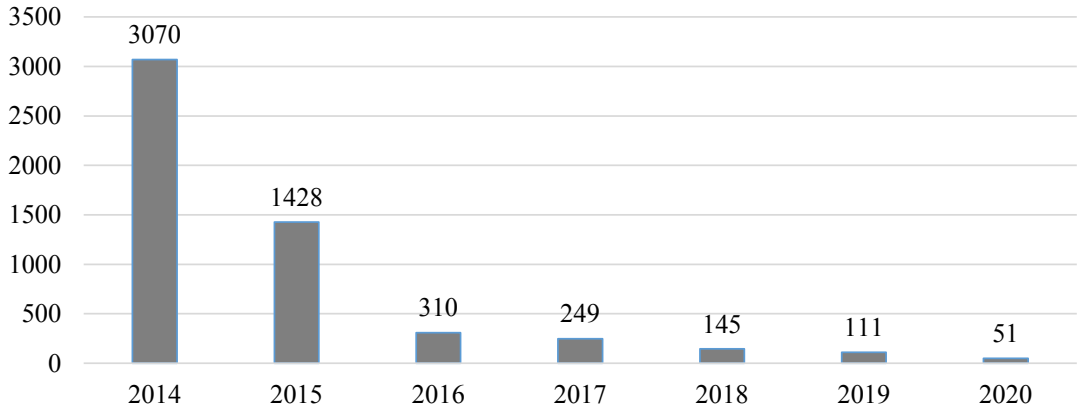

Рис. 1. Динаміка кількості осіб, які загинули від ушкодження внаслідок воєнних дій протягом 2014–2020 року, осіб

Джерело: згруповано автором за[6]

України, який є зайнятий, незалежно, чи це зайнятий цивільний громадянин, чи зайнятий громадянин, який забезпечує безпеку від внутрішніх і зовнішніх загроз. Внесок кожного в розвиток економіки України вважаємо рівноцінним. Потенційні втрати в людино-роках від передчасної смертності людських ресурсів через ушкодження внаслідок воєнних дій можна розрахувати за формулою[4]:

$$P_1 = d_m \cdot e_m,$$

де P_1 – потенційні втрати людських ресурсів в людино-роках у віковій групі 15−64 роки, людино-років;

d_m – кількість померлих в m-му віці, осіб;

e_m – очікувана тривалість трудової діяльності в m-му віці, років (до досягнення людиною граничної величини віку, протягом якого людина може ще працювати, приймаємо в роботі 65 років. Крім того, в розрахунках приймаємо інший відповідний вік – 70 років, який сьогодні використовується в розрахунках закордонних вчених).

Потенційні втрати в вартісному виразі від передчасної смертності людських ресурсів через ушкодження внаслідок воєнних дій можна розрахувати за формулою[5]:

$$P_2 = (d_m \cdot e_m) \cdot n,$$

де P_2 – потенційні втрати людських ресурсів у віковій групі 15−64 роки, грошових одиниць;

n – ВВП в фактичних цінах з урахуванням рівня тіньової економіки розрахований на одного занятого в економіці України, грошових одиниць на одного зайнятого.

Розглянемо кількість громадян України, які померли від ушкодження внаслідок воєнних дій та відобразимо відповідну загальну динаміку в 2014–2020 роках на рис. 1.

Дані рис. 1 свідчать, що найбільше загинуло громадян від ушкодження внаслідок воєнних дій в 2014 році, коли розпочалась активна фаза антитерористичної операції на Сході України – 3070 осіб, що становить – 57,23% від всіх загиблих по відповідній причині протягом 2014–2020 років. В подальшому кількість осіб, які загинули від ушкодження внаслідок воєнних дій має динаміку до зменшення. Так, в 2015 році порівняно з 2014 роком ця кількість зменшилась на 53,48%; в 2016 році порівняно з 2015 роком на 78,29%; в 2017 році порівняно з 2016 роком на 19,7%; в 2018 році порівняно з 2017 роком на 41,8%; в 2019 році порівняно з 2018 роком на 23,5%; в 2020 році порівняно з 2019 роком на 54,05%. В цілому в 2020 році порівняно з 2014 роком кількість загиблих скоротилась в 60,2 разу.

Як було акцентовано увагу вище, що за даними Верховного комісара ООН з прав людини за період 14.04.2014 року до 30.06.2021 року в Україні загальна кількість загиблих і поранених пов'язані з військовими діями на Сході України становила від 42500 до 44500 осіб, зокрема вони розподіляються наступним чином: 13200–13400 загиблих, з них (якщо брати верхню межу) 3901 цивільних осіб (29% від усіх загиблих); 4200 військових Збройних Сил України (31,34% від усіх загиблих); орієнтовано 5800 осіб озброєних груп (60,34% від усіх загиблих). Крім того, кількість поранених становила приблизно 29600–33600 осіб, з них біля 9000 цивільних осіб (26,8% від усіх поранених); 10800 військових Збройних Сил України (32,14% від усіх поранених); орієнтовано 5800 осіб озброєних груп (41,06% від усіх поранених). Тобто наведена вище

[4] Рингач Н.О. Оцінка безповоротних демографічних втрат, спричинених смертністю в результаті транспортних нещасних випадків в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2017. № 2. С. 61–77.

[5] Рингач Н.О. Економічний еквівалент втрат через передчасну смертність в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 2. С. 39–49.

[6] Статистичні таблиці від а до я : веб-сайт. URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/Mult/Dialog/varval.asp?ma=000_0308M&path=../Database/Population/03/04/&lang=1&multilang=uk (дата звернення: 13.04.2022).

Таблиця 1

Динаміка кількості осіб за віковими групами, які загинули від ушкодження внаслідок воєнних дій протягом 2014–2020 років

Роки	Вікові групи, років									
	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	50–54	55–59	60–64
2014	74	384	545	544	478	317	233	233	143	119
2015	24	161	224	239	274	175	143	84	61	43
2016	3	43	47	60	59	49	23	17	6	3
2017	11	58	44	29	38	33	16	11	7	2
2018	6	38	19	20	20	14	20	4	4	–
2019	3	27	21	18	16	6	11	5	3	1
2020	1	11	9	11	5	7	7	–	–	–

Джерело: згруповано автором за [8]

Таблиця 2

Вихідні дані для оцінювання потенційних економічних втрат людських ресурсів через військові дії на Сході України в 2014–2020 роках

Показники	Роки						
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1. Валовий внутрішній продукт (ВВП) в фактичних цінах, млн. грн.	1586915	1988544	2385367	2983882	3560596	3978400	4222026
2. Робоча сила, тис. осіб	19920,9	18097,9	17955,1	17854,4	17939,5	18066,0	17589,5
3. Зайняте населення, тис. осіб	18073,3	16443,2	16276,9	16156,4	16360,9	16573,3	15915,3
4. Інтегральний показник рівня тіньової економіки в Україні (у відсотках від обсягу ВВП), %	36	35	33	32	29	28	30

Джерело: складено автором за[9]

цифра експерта ООН в діапазоні 13200–13400 тис. загиблих на Сході України в 2,5 рази є менша, ніж наведена в статистиці Державною службою статистики України (ДССУ). З іншої сторони, все залежить від того, яку причину смерті зазначать в висновках. Наприклад, людина може отримати поранення від ушкодження внаслідок воєнних дій, але померти в віддаленому періоді від серцево-судинного або іншого захворювання.

Офіційної статистики кількості загиблих і поранених починаючи з 24.02.2022 року нині немає, але за даними експертів ООН з 24.02.2022 року до 15.03.2022 року загинуло біля 726 цивільних осіб, зокрема 52 дитини та ще 1174 особи отримали поранення, з них 52 особи – це діти[7]. Основними причинами передчасної смерті від ушкодження внаслідок воєнних дій є: наслідок артилерійських обстрілів (різних видів зброї, зокрема легких, середніх, важких); інцидентів пов'язаних із мінами різного типу; необережного поводження із вогнепальною зброєю; хвороби під час несення військової служби; ДТП в зоні військових дій; вбивств і самогубств тощо. Враховуючи те, що повної інформації щодо наведеної кількості загиблих і поранених в зоні проведення бойових дій на Сході України протягом 2014–2021 років немає, зокрема щодо їх розподілу на вікові групи, тому проведемо аналіз динаміки кількості осіб за віковими групами, які загинули від ушкодження внаслідок воєнних дій протягом 2014–2020 року за даними ДССУ (таблиця 1).

Як свідчить інформація приведена в таблиці 1 – найбільше передчасно втрачено зазначених вище людських ресурсів України в 2014 році у таких вікових групах: 25–29 років – 545 осіб; 30–34 років – 544 осіб; 35–39 років – 478 осіб; 20–24 років – 384 осіб, а найменше відповідно у вікових групах: 15–19 років – 74 осіб; 60–64 років – 119 осіб. Протягом 2014–2020 років відповідна динаміка за віковими групами має нестійку тенденцію розвитку.

В основі оцінювання потенційних економічних втрат людських ресурсів через військові дії на Сході України у віковій групі 15−64 роки використовувався показник ВВП на одного зайнятого в Україні. Він розраховувався як відношення фактичного значення ВВП країни (з урахуванням тіньової економіки) до чисельності зайнятого населення в віковій групі 15−64 роки). Вихідні дані для проведення відповідного оцінювання наведені в таблиці 2.

[7] Світ та безпека. : веб-сайт. URL: https://news.un.org/ru/story/2022/03/1420282 (дата звернення: 13.04.2022).

[8] Статистичні таблиці від а до я : веб-сайт. URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/Mult/Dialog/varval.asp?ma=000_0308M&path=../Database/Population/03/04/&lang=1&multilang=uk (дата звернення: 13.04.2022).

[9] Статистичні таблиці від а до я : веб-сайт. URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/Mult/Dialog/varval.asp?ma=000_0308M&path=../Database/Population/03/04/&lang=1&multilang=uk (дата звернення: 13.04.2022).

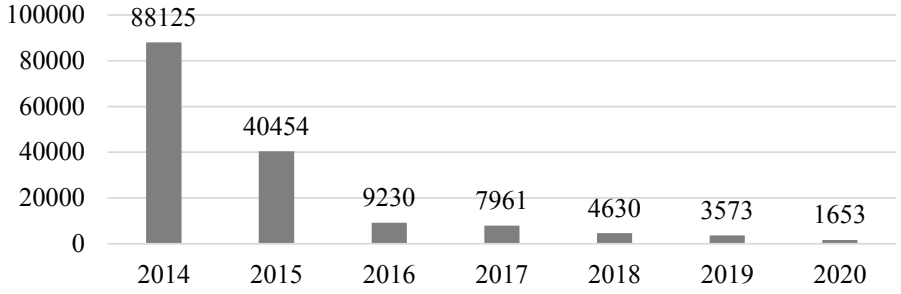

Рис. 2. Потенційні втрати людських ресурсів через військові дії на Сході України в 2014–2020 роках від ушкодження внаслідок воєнних дій за віковою групою 15–64 роки (ОТТД до 65 років), людино-років

Джерело: розрахунки автора

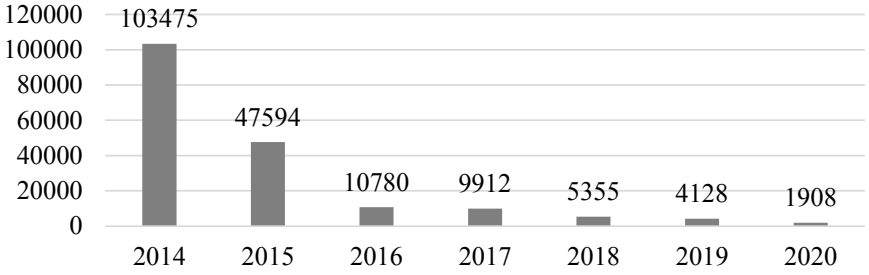

Рис. 3. Потенційні втрати людських ресурсів через військові дії на Сході України в 2014–2020 роках від ушкодження внаслідок воєнних дій за віковою групою 15–64 роки (ОТТД до 70 років), людино-років

Джерело: розрахунки автора

Під час оцінювання потенційних економічних втрат людських ресурсів через військові дії на Сході України в 2014–2020 роках був скорегований ВВП в фактичних цінах з урахуванням рівня тіньової економіки, наприклад, станом на 1 січня 2021 року він буде становити – 5488,6 млрд грн (ВВП на 1 січня 2021 року становив 4222,0 млрд грн)[10]; чисельність зайнятого населення на 1 січня 2021 року становила 15915,3 тис. осіб. За розрахунками фахівців Міністерства економіки України рівень тіньової економіки на 01.01.2021 року склав 30% від офіційного ВВП в фактичних цінах[11] (визначений на основі розрахунку інтегрального показника рівня тіньової економіки в Україні).

Оцінювання потенційних економічних втрат людських ресурсів через військові дії на Сході України в 2014–2020 роках від ушкодження внаслідок воєнних дій за віковою групою 15–64 роки відображено на рис. 2 (з урахуванням очікуваної тривалості трудової діяльності (ОТТД) до 65 років) та на рис. 3 (за умови ОТТД до 70 років). Розпочнемо оцінювати відповідні втрати *в людино-роках*. Інформація наведена на рис. 2 свідчить, що загальні відповідні потенційні втрати людських ресурсів у віковій групі 15–64 років при ОТТД до 65 років за період 2014–2020 років становлять 155,63 тис. люд.-років, зокрема найбільше їх в 2014 році – 88,13 тис. люд.-років; 2015 році – 40,45 тис. люд.-років; 2016 році – 9,23 тис. люд.-років; 2017 році – 7,96 тис. люд.-років; 2018 році – 4,63 люд.-років; 2019 році – 3,57 тис. люд.-років; 2020 році – 1,65 тис. люд.-років.

Дані рис. 3 свідчать, що загальні відповідні потенційні втрати людських ресурсів у віковій групі 15–64 років (за умови ОТТД до 70 років) за період 2014–2020 років становлять – 183,15 тис. люд.-років, зокрема найбільше їх в 2014 році – 103,48 тис. люд.-років; 2015 році – 47,59 тис. люд.-років; 2016 році – 10,78 тис. люд.-років; 2017 році – 9,91 тис. люд.-років; 2018 році – 5,35 люд.-років; 2019 році – 4,13 тис. люд.-років; 2020 році – 1,91 тис. люд.-років. Тобто за умови ОТТД до 70 років при уникненні наведеної кількості передчасних смертей внаслідок воєнних дій на Сході України було б потенційно відпрацьовано 183,15 тис. люд.-років, а за умови ОТГД до 65 років вдалось би потенційно відпрацювати 155,63 тис. люд.-років або створити умови забезпечення продуктивного розвитку економіки України. Такі величезні потенційні економічні втрати у вигляді невідпрацьованих людино-років призводять до вартісних втрат, що відображено на рис. 4

[10] Національні рахунки. Валовий внутрішній продукт. Ринок праці. *Зайнятість та безробіття* : веб-сайт. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/ (дата звернення: 13.04.2022).

[11] Тіньова економіка : аналітична записка. Загальні тенденції (січень-вересень 2021 року) : веб-сайт. URL: Міністерство економіки України -> головна сторінка (me.gov.ua) (дата звернення: 13.04.2022).

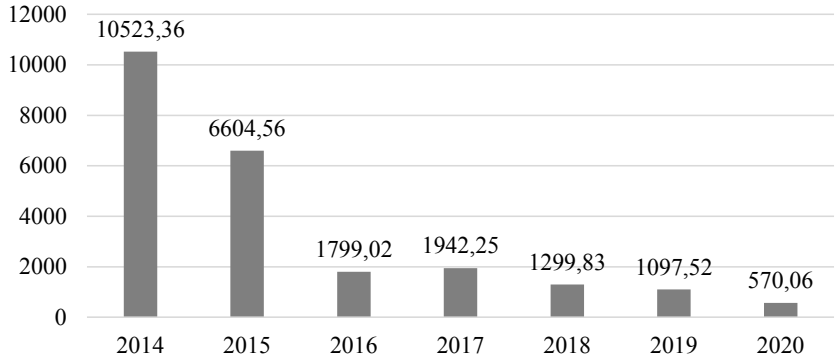

Рис. 4. Потенційні економічні втрати людських ресурсів через військові дії на Сході України в 2014–2020 роках від ушкодження внаслідок воєнних дій за віковою групою 15–64 роки (ОТТД до 65 років), млн. грн.

Джерело: розрахунки автора

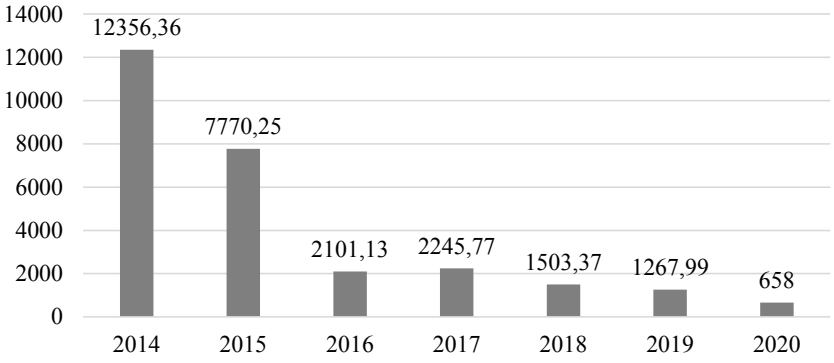

Рис. 4. Потенційні економічні втрати людських ресурсів через військові дії на Сході України в 2014–2020 роках від ушкодження внаслідок воєнних дій за віковою групою 15–64 роки (ОТТД до 65 років), млн. грн.

Джерело: розрахунки автора

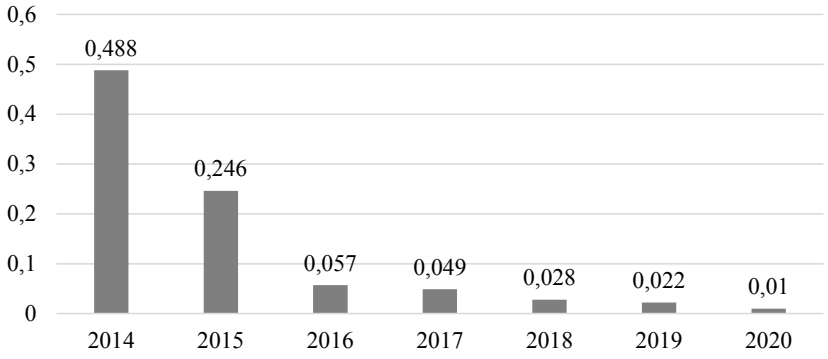

Рис. 5. Потенційні економічні втрати людських ресурсів через військові дії на Сході України в 2014–2020 роках від ушкодження внаслідок воєнних дій за віковою групою 15–64 роки (ОТТД до 70 років), млн. грн.

Джерело: розрахунки автора

Таблиця 3

Розподіл потенційних економічних втрат людських ресурсів через військові дії на Сході України в 2014–2020 роках від ушкодження внаслідок воєнних дій за віковими групами (ОТТД до 65 років), млн. грн.

Роки	Вікові групи, років									
	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	50–54	55–59	60–64
2014	424,16	1971,76	2473,06	2143,72	1598,24	870,65	500,82	361,7	136,61	42,63
2015	188,08	1130,26	1389,68	1287,64	1252,54	657,13	420,23	178,28	79,67	21,06
2016	28,07	360,39	348,11	385,92	321,99	219,66	80,69	43,08	9,36	1,75
2017	128,72	608,01	407,61	233,3	259,39	185,03	70,21	34,86	13,65	1,46
2018	80,85	458,73	202,69	185,29	157,21	90,4	101,07	14,60	8,98	0
2019	44,23	356,62	245,12	182,46	137,61	42,39	60,82	19,97	7,37	0,92
2020	16,55	163,12	117,94	125,19	48,28	55,52	43,45	0	0	0

Джерело: розрахунки автора

(відображені результати розрахунку з урахуванням ОТТД до 65 років) та на рис. 5 (з урахуванням ОТТД до 70 років).

Отже, через передчасну смерть внаслідок воєнних дій на Сході України за період 2014–2020 років (за умови ОТТД до 65 років) потенційні втрати економіки склали 23,84 млрд. грн., зокрема в 2014 році – 10,52 млрд. грн.; 2015 році – 6,6 млрд. грн; 2016 – 1,8 млрд. грн.; 2017 році – 1,95 млрд. грн.; 2018 році – 1,3 млрд. грн.; 2019 році – 1,1 млрд. грн.; в 2020 році – 0,57 млрд. грн. Далі наведемо відповідні втрати за умови ОТТД до 70 років (рис. 5).

Отже, через передчасну смерть внаслідок воєнних дій на Сході України за період 2014–2020 років (за умови ОТТД до 70 років) потенційні втрати економіки склали – 27,90 млрд. грн., зокрема в 2014 році – 12,36 млрд. грн.; 2015 році – 7,77 млрд. грн; 2016 – 2,10 млрд. грн.; 2017 році – 2,25 млрд. грн.; 2018 році – 1,5 млрд. грн.; 2019 році – 1,27 млрд. грн.; в 2020 році – 0,65 млрд. грн.

Нижче наведемо розрахунок розподілу потенційних економічних втрат людських ресурсів через військові дії на Сході України в 2014–2020 роках від ушкодження внаслідок воєнних дій за віковими групами (ОТТД до 65 років) в таблиці 3. Дані наведені в таблиці 3 дозволяють за допомогою відповідного розподілу оцінити конкретні вартісні втрати по окремо взятій віковій групі. Наприклад, в 2020 році найбільші потенційні економічні втрати людських ресурсів в вартісному виразі через військові дії на Сході України в 2014–2020 роках від ушкодження внаслідок воєнних дій за віковими групами (ОТТД до 65 років) становили в віковій групі 20–24 роки – 163,12 млн. грн.; далі в вікових групах: 30–34 років – 125,19 млн. грн.; 25–29 років – 117,94 млн. грн.

В вікових інтервалах: 50–54 років; 55–59 років; 60–64 років відповідних втрат не має, оскільки не було зафіксовано жодного смертельного випадку від ушкодження внаслідок воєнних дій. Наведені відповідні потенційні втрати для економіки України відображають абсолютні значення, при цьому більш доцільно навести відносні дані цих втрат. Тому в роботі пропонується розрахувати питому вагу потенційних вартісних втрат людських ресурсів через військові дії на Сході України в 2014–2020 роках

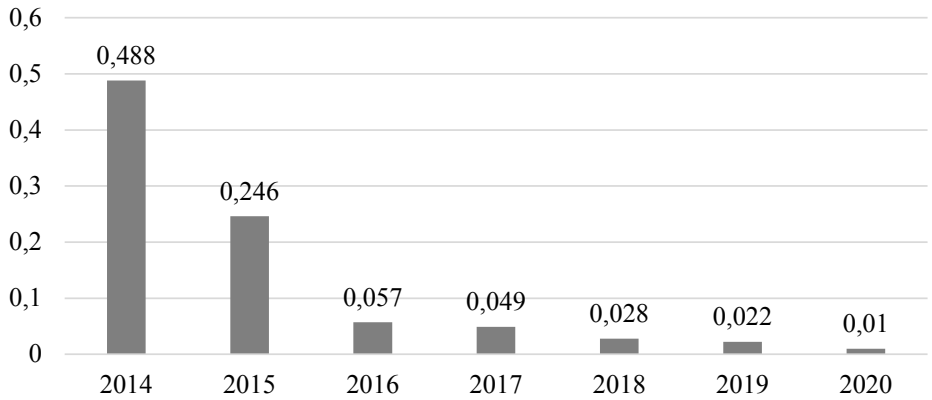

Рис. 6. Питома вага потенційних економічних втрат людських ресурсів від ушкодження внаслідок воєнних дій за віковою групою 15–64 роки (ОТТД до 65 років) в загальній структурі ВВП України, %

Джерело: розрахунки автора

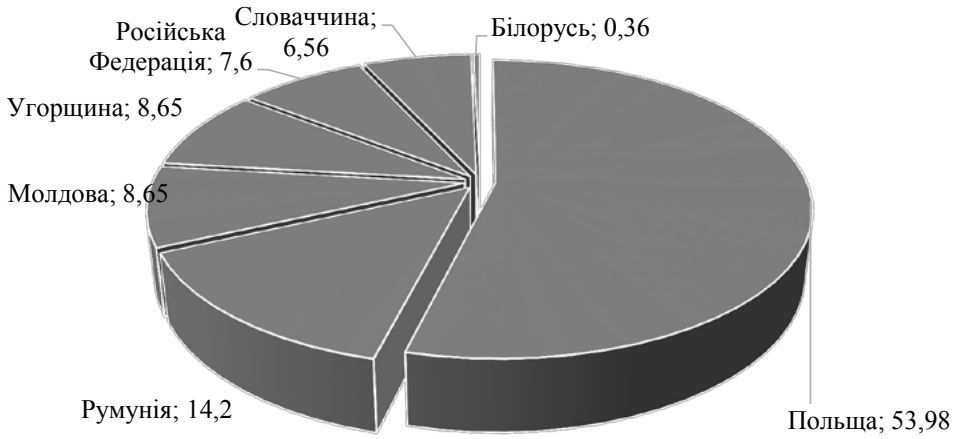

Рис. 7. Питома вага зовнішніх біженців з України в основні країни-сусіди в загальній структурі біженців

Джерело: складено автором за[12]

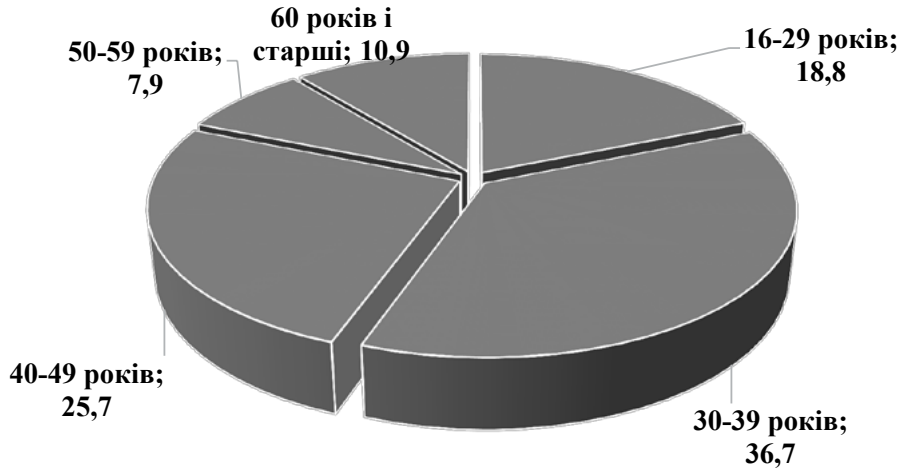

Рис. 8. Розподіл питомої ваги респондентів за віковими групами,%

Джерело: складено автором за[13]

від ушкодження внаслідок воєнних дій за віковими групами (ОТТД до 65 років) в загальній структурі ВВП Україні в фактичних цінах у урахуванням рівня тіньової економіки (рис. 6).

Таким чином, в загальній структурі ВВП України питома вага загальних потенційних втрат людських ресурсів через військові дії на Сході України в 2014–2020 роках від ушкодження внаслідок воєнних дій за віковими групами (ОТТД до 65 років) становила – 0,9%, зокрема в 2014 році – 0,488%; 2015 році – 0,246; 2016 році – 0,057%; 2017 році – 0,049%; 2018 році – 0,028%; 2019 році – 0,022%; в 2020 році – 0,010%.

Крім наведених вище прямих економічних потенційних втрат людських ресурсів (в людино-роках і вартісному виразі) від ушкодження внаслідок воєнних дій за віковою групою 15–64 роки на Сході України в 2014–2020 роках існують ще непрямі потенційні економічні втрати, зокрема, які пов'язані із впливом міграційного фактору – це стосується міграційного переміщення із зони бойових дій з Сходу, Півдня і Центру України в інші регіони та закордон.

Нині точної статистики щодо внутрішніх і зовнішніх біженців не має, про що свідчить відсутність будь-яких статистичних даних на сайті Державної міграційної служби України, Державної служби статистики України тощо. Основним джерелом, який дозволяє приблизно оцінити кількість зовнішніх біженців (мігранти, які поїхали за кордон) є дані ООН. Так, за оціночними даними фахівців ООН з 24.03.22 р. до 05.04.2022 р. з України виїхало більше 4,6 млн. осіб, їх географічний розподіл наведено на рис. 7.

З даних, які наведені на рис. 7 можна бачити, що з 4613609 осіб, які перетнули державний кордон Украї-

[12] Ситуація з біженцями України : веб-сайт. URL: https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine/location?secret=unhcrrestricted (дата звернення: 13.04.2022).

[13] Українські біженці: настрої та оцінки (березень 2022 р.) : веб-сайт. URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukrainski-bizhentsi-nastroi-ta-otsinky (дата звернення: 13.04.2022).

їни найбільше поїхали до Польщі – 53,98% або 2490447 осіб; далі до Румунії – 14,20% або 654825 осіб; до Молдови – 8,65% або 399039 осіб; до Угорщини – 8,65% або 398932 осіб; до Російської Федерації – 7,60% або 350632 осіб; до Білорусі – 0,36% або 17317 осіб. Крім того, українські зовнішні біженці їдуть і в інші країни світу, зокрема у Францію, Німеччину, Італію, Великобританію та до інших країн ЄС і світу. Постає питання щодо повернення назад біженців в Україну після завершення військових дій. При цьому варто зауважити, що за даними соціологів і соціологічних опитувань, не всі біженці, які були опитані при перетині державного кордону хочуть повертатись назад. Тому ті, хто чітко окреслив в своїй відповіді щодо неповернення на батьківщину, зрозуміло, можуть розглядатись як непрямі потенційні економічні втрати для економіки України. Для підрахунку гіпотетичних відповідних економічних втрат скористаємось тією інформацією, яка є станом на 10.02.2022 року з різних джерел.

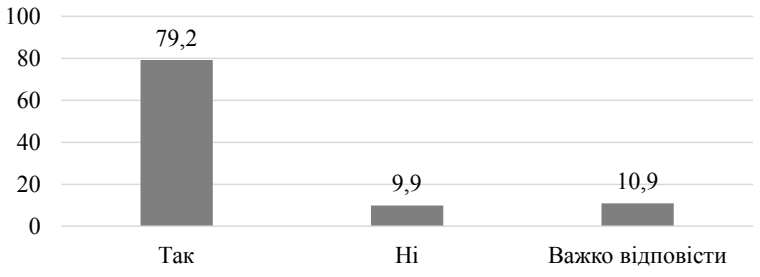

Рис. 9. Відповіді респондентів на питання: «Чи плануєте Ви повернутись в Україну після закінчення війни?»

Джерело: складено автором за[14]

Відповідно до даних Центру Разумкова під час проведення соціологічного опитування з 15.03.22 р. по 01.04.2022 р. у пунктах пропуску через український кордон у Закарпатському регіоні було опитано більше 100 громадян віком від 16 років (далі респонденти). Це соціологічне дослідження є нерепрезентативним, оскільки не охоплює всі пункти перетину державного кордону і всі категорії населення за різними ознаками. При цьому воно не втрачає своєї надзвичайної актуальності. Тому спираючись на ньому, зокрема проаналізуємо розподіл питомої ваги по віку респондентів (рис. 8).

Дані рис. 8 свідчать, що в віковій групі 16–59 років найбільше респондентів саме продуктивного віку 36,7% (вікова група 30–39 років) та 25,7% (вікова група 40–49 років). Серед наведених вище респондентів на рис. 8 найбільше – 76,2% мали вищу або незакінчену вищу освіту; 19,8% – підприємці; 16,8% – кваліфіковані робітники. В дослідженні центральним є питання щодо «*Чи плануєте Ви повернутись в Україну після закінчення війни*?», тому результати опитування респондентів щодо цього питання згрупуємо на рис. 9.

Отже, майже 10% ствердно дали відповідь, що після закінчення війни вони не повернуться в Україну, а ще 10,9% вказали, що їм «важко відповісти» на це питання. На це впливатиме, імовірно, те, як Україна почне відновлювати свою державу, створювати передумови до розвитку бізнесу, створювати робочі місця, реалізовувати принципи справедливості, демократичності, захисту прав власності, законності тощо. Тому в розрахунках приймемо такий сценарій, наприклад, серед тих, хто найімовірніше може не повернутись – 10%, хоча все залежить від рішень влади і її дій по відновленню України. Крім того, за даними експертів ООН – кожен другий біженець – це дитина. Приймаємо в розрахунках (ґрунтуючись на офіційних статистичних даних), що в 2021 році рівень зайнятості у віковій групі 20–64 років становив 64,8%; ВВП у фактичних цінах – 5459574 млн. грн.; рівень тіньової економіки (інтегральний показник рівня тіньової економіки в Україні) – 31%; чисельність зайнятого населення у віці 15+ – 15693,4 тис. осіб.

Тому з урахуванням наведеної вище інформації гіпотетично визначимо кількість непрямих потенційних втрат для економіки України через неповернення після війни в Україну зовнішніх біженців, які становитимуть – 205536,28 осіб ($4613609 \cdot 0,5 \cdot 0,1 \cdot ((100 - 10,9) : 100)$). Непрямі потенційні втрати відповідно складуть – 60,698 млрд. грн. ($5459574 \cdot 10^6 \cdot 1,31 : 15,693 \cdot 10^3) \cdot 205536,28 \cdot 0,648$).

Висновки

Дані експертів ООН засвідчили, що за період 2014–2021 років через військові дії на Сході України безповоротні втрати людських ресурсів становили біля 13,5 тис. осіб, а за даними ДССУ за період 2014–2020 років кількість загиблих від ушкодження внаслідок воєнних дій становила – 5364 осіб, з них найбільше загинуло 3070 осіб в 2014 році, коли розпочалась активна фаза антитерористичної операції на Сході України. Найбільше передчасно втрачено відповідних людських ресурсів України в 2014 році за такими віковими групами: 25–29 років – 545 осіб; 30–34 років – 544 осіб; 35–39 років – 478 осіб; 20–24 років – 384 осіб. В цілому в 2020 році порівняно з 2014 роком відповідна кількість загиблих скоротилась в 60,2 разу. Зазначені вище втрати людських ресурсів України призводить до потенційних втрат у людино-роках і вартісних втрат.

[14] Українські біженці: настрої та оцінки (березень 2022 р.) : веб-сайт. URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukrainski-bizhentsi-nastroi-ta-otsinky (дата звернення: 13.04.2022).

Так, втрати у людино-роках (за умови ОТТД до 65 років) за період 2014–2020 років становили 155,63 тис. люд-років, а (за умови ОТТД до 70 років) – 183,15 тис. люд.-років. Відповідно потенційні втрати економіки у вартісному вигляді, за умови ОТТД до 65 років, склали 23,84 млрд. грн., зокрема в 2014 році – 10,52 млрд. грн. (44,13% усіх втрат), а, за умови ОТТД до 70 років, склали 27,90 млрд. грн., зокрема в 2014 році – 12,36 млрд. грн. (44,31% усіх втрат). Розподіл потенційних вартісних втрат людських ресурсів через військові дії на Сході України в 2014–2020 роках від ушкодження внаслідок воєнних дій за віковими групами (за умови ОТТД до 65 років) дозволив проаналізувати їх за віковими групами 15–64 роки та зробити відповідні висновки. Так, наприклад, в 2020 році найбільші зазначені потенційні економічні втрати становили в віковій групі 20–24 роки – 163,12 млн. грн.; далі в вікових групах: 30–34 років – 125,19 млн. грн.; 25–29 років – 117,94 млн. грн.

Розрахована питома вага потенційних втрат людських ресурсів від ушкодження внаслідок воєнних дій за віковою групою 15–64 роки (за умови ОТТД до 65 років) в загальній структурі ВВП України дозволила зробити висновок, що протягом 2014–2020 років вона становила 0,9% ВВП, зокрема є найбільшою в 2014 році – 0,5%, а найменшою в 2020 році – 0,010%.

Гіпотетично визначена кількість непрямих потенційних втрат для економіки України через неповернення після війни в Україну зовнішніх біженців. Так, за даними експертів ООН з України станом на початок квітня 2022 року виїхало більше 4,6 млн. біженців. Аналіз даних соціологічних досліджень, які були проведені Центром Разумкова дозволив отримати інформацію, яка була використана в розрахунках. Тому гіпотетичні непрямі потенційні втрати для економіки України через неповернення після війни в Україну зовнішніх біженців можуть становити майже 61 млрд. грн.

Таким чином, внаслідок війни в Україні в 2014–2022 роках економіка зазнала колосальних втрат, зокрема безповоротних людських ресурсів; від поранень та каліцтва; від руйнувань цивільної і військової інфраструктури; від еміграції біженців. Як наслідок, це негативно вплине на різні процеси в майбутньому, зокрема на *економічні процеси* (недовироблення ВВП; падіння обсягів промислового виробництва та інших галузей економіки; зниження рівня зайнятості і зростання безробіття; зростання інфляції тощо); на *соціальні процеси* (зниження життєвого рівня населення; скорочення обсягів фінансування різних допомог, пільг, субсидій; зростання рівня бідності); на *медико-демографічні процеси* (поглиблення демографічної кризи через скорочення чисельності населення, зростання смертності, скорочення народжуваності, збільшення негативного сальдо міграції; загострення проблем із захворюваністю та в цілому скорочення середньої тривалості життя громадян України).

Інформація про автора:

Заюков Іван Вікторович,
доктор економічних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту та адміністрування
Вінницький торговельно-економічний інститут
Державного торговельно-економічного університету
87, вул. Соборна, м. Вінниця, 21050, Україна

Information about the authors:

Zayukov Ivan Viktorovych,
Doctor of Economics, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Management and Administration
Vinnytsia Institute of Trade and Economics of Kyiv National University of Trade and Economics
87, Soborna str., Vinnytsia, 21050, Ukraine

DOI

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ ТА КОРПОРАТИВНИЙ ПАТРІОТИЗМ У СТРАТЕГІЧНОМУ УПРАВЛІННІ: ВОЄННИЙ ТА ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

Іванова В. В.

Постановка проблеми. Війни в історії людства – ганебне, але не нове явище, що має економічне, політичне, соціальне підґрунтя. Зазвичай вони відбувалися за території, які багаті родючими сільськогосподарськими землями, корисними копалинами та іншими ресурсами. Серед ресурсів, які прагнули отримати загарбники, були люди як робоча сила для створення їм матеріальних благ на підкорених територіях. Але у теперішні час, враховуючи можливості цифрових інформаційних технологій для активізації масової пропаганди, країни-агресори та міжнародні агресивні групи обирають предметом захоплення, у першу чергу, розум та почуття людей. Яскравим прикладом цього є психологічна підготовка російськими службами власного населення до захоплення України, яка поступово розповсюджувалася серед населення окремих українських територій.

Країна повинна бути сильною економічно, політично та патріотично, щоб уникати та протидіяти у будь-який час військовій збройній агресії за допомогою збройних сил, а також постійно формувати і застосовувати все можливе для інтелектуальної стійкості людей проти інформаційної агресії. Оскільки економіка є основою життєдіяльності суспільства, то наразі актуально і важливо з'ясувати та правильно оцінити економічні аспекти, які сприяють формуванню сили країни для уникнення можливості у майбутньому повторення нинішньої трагедії, що сталася в Україні через російську агресію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню різнобічних складових російсько-української війни присвятила власні наукові доробки низка вчених. Досліджувався потенціал економічних загроз у війні, яку часто називають гібридною[1], економічний інструментарій для протидії військовій агресії[2], особливості економічних стратегій в умовах війни[3], європейське стратегічне партнерство для протидії агресії[4], історичні аспекти економічних суперечностей[5], можливі стратегії для розвитку експортного потенціалу України[6], інструменти стимулювання підприємництва для розвитку економіки[7], можливості економічного відновлення країн після воєн[8], питання економічної безпеки в умовах гібридної війн[9].

Однак додаткового дослідження потребує економічна складова розвитку країни та її окремі недоліки у період війни, а також роль економічних важелів політики держави та діяльності суб'єктів господарювання у забезпеченні сильних позицій країни, які дозволять унеможливити або максимально знизити ризики військових агресій.

Метою є обґрунтування стратегічних напрямів забезпечення сильних позицій країни у світі через потужну економіку, які формуються на рівні економічної політики держави та завдяки корпоративному патріотизму на рівні кожного суб'єкта господарювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглянемо дві складові для посилення країни: економіка держави та населення. Війна показала, що держава має бути всебічно готовою до кризової ситуації такого масштабу, особливо економічно. Це забезпечує дієву організацію захисту інтересів країни стосовно території, ресурсів, воєнного потенціалу, яка має особливе значення для кожної держави. Успішність такої організації, перш за все, залежить від наявності та стану готовності збройних сил, їх

[1] Зеленько Г. І. Економічні загрози та їх потенціал в російсько-українському протистоянні. *Гібридна війна: сутність, виклики та загрози:* збірник матеріалів круглого столу, Київ, 8 липня 2021 р. Київ, 2021. С. 8–10

[2] Економічні інструменти протидії гібридній агресії: аналіт. доп. / за ред. А. Ю. Сменковського. Київ, 2020. 69 с.

[3] Базилюк Я. Б. Особливості сучасних економічних стратегій в умовах гібридної війни: висновки для України. *Гібридна війна: сутність, виклики та загрози:* збірник матеріалів круглого столу, Київ, 8 липня 2021 р. Київ, 2021. С. 68–72.

[4] Лісовська О. Л. Європейський вектор економічної експансії Російської Федерації в гібридній війні проти України. *Гібридна війна: сутність, виклики та загрози:* збірник матеріалів круглого столу, Київ, 8 липня 2021 р. Київ, 2021. С. 102–104.

[5] Логінов М.М. Перша світова війна як спосіб розв'язання економічних суперечностей. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2016. Вип. 49. С. 93–111.

[6] Ващенко Т. В. Реалізація стратегії імпортозаміщення як запорука розвитку експортного потенціалу промислових підприємств. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2015. № 3. С. 200–211.

[7] Пугачевська К. С. Імпортозаміщення як інструмент стимулювання підприємництва. URL: https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/09/352.pdf (дата звернення: 10.02.2022).

[8] Іванов С.. В. Економічне відновлення і розвиток країн після збройних конфліктів та воєн: невтрачені можливості для України. *Економіка України.* 2019. № 1 (686), С. 75–89.

[9] Гбур З. В. Актуальні гібридні загрози економічній безпеці України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 7, С. 97–100.

Таблиця1

Військові витрати країн світу в 2020 році[10]

Країни	Місце у рейтингу	Витрати, млрд. дол. США	Частка світових витрат окремих країн, %
США	1	778	39,3
Китай	2	252	12,7
Індія	3	72,9	3,7
Росія	4	61,7	3,1
Великобританія	5	59,2	3,0
Саудівська Аравія	6	57,5	2,9
Німеччина	7	52,8	2,7
Франція	8	52,7	2,7
Японія	9	49,1	2,5
Південна Корея	10	45,7	2,3
Разом		1482	74,8
Україна	34	5,9	0,3
Всього витрати у світі		1981	100

забезпеченості всім необхідним завдяки стабільності та потужності розвитку економіки країни.

Формування сильної армії передбачає фінансування її на високому рівні завдяки коштам державного бюджету, наповнення якого залежить від розвитку економіки країни. Так, лідером у світі за обсягом військових витрат є США, які у 2020 році становили понад 39% світових витрат (табл. 1).

Серед 40 досліджуваних країн, у яких військові витрати вважаються високими, Україна посіла 34 місце з витратами 5,9 млрд. дол. США, що становить 0,3% світових витрат. Цього, як показала практика, не достатньо для формування потужного військового потенціалу. Політика держави стратегічно повинна бути спрямована на економічний інтенсивний розвиток, що забезпечить необхідне фінансування військових потреб, гарантування її обороноздатності.

Економічна незалежність і сильні позиції економіки України у світі, добробут населення та його інвестиційна спроможність для розвитку економіки пов'язані з політикою держави щодо імпортних та експортних операцій, зокрема зі структурою експорту-імпорту.

Висока залежність від імпорту послаблює економічні позиції країни, особливо за наявності критичних ситуацій, зокрема в умовах війни. Так, відсутність у Росії стратегії імпортозаміщення забезпечує посилення дієвості економічних санкцій, зокрема з боку компаній-імпортерів. Україна не повинна допускати таких помилок під час формування власної економічної політики.

Протягом війни «зростання імпортозалежності України можна охарактеризувати як серйозну проблему, від вирішення якої залежить стан економічного суверенітету країни»[11]. Цей чинник впливу має бути врахований нині та в подальших стратегіях відбудови України.

Стратегічне управління державою стосовно економічної політики повинно передбачати обрання та реалізацію стратегії імпортозаміщення з одночасною підтримкою українських виробників для формування експортного потенціалу суб'єктів господарювання в сфері промисловості. Дієвість імпортозаміщення для посилення економіки у тому, що воно передбачає обмеження імпорту на фоні збільшення виробництва і реалізації продуктів українських виробників. Водночас якісний та ціновий чинники забезпечують стабільний попит споживачів країни.

На жаль, протягом 2018-2021 рр. загальний обсяг імпортних операцій України за товарами перевищував обсяг експортних (рис. 1), а саме у 2018 році – на 20,8%, у 2019 – на 21,5, у 2020 – на 10,5, у 2021 – на 6,9.

Співвідношення експорту та імпорт товарів, зокрема у 2021 році, свідчить про суттєву залежність України від імпорту готових продуктів виробників інших країн, які, натомість, розвивають свою промисловість завдяки експортуванню товарів (табл. 2). Суттєва перевага спостерігається у тих товарних групах, які становлять значну частку імпорту, серед яких «Машини, обладнання та механізми; електротехнічне обладнання» (19,5% у 2021 р), «Засоби наземного транспорту, літальні апарати, плавучі засоби» (10,4%), «Продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості» (13,4%).

Такі результати відображують негативні тенденції розвитку промисловості України у період війни, демонструють послаблення її економіки. Хоча ще перша світова війна «показала вирішальну роль промисловості в задоволенні військових потреб»[12].

[10] Diego Lopes da Silva, Nan Tian, Alexandra Marksteiner. Trends in World Military Expenditure, 2020. https://doi.org/10.55163/JTFI7245

[11] Пугачевська К. С. Вказ. праця.

[12] Логінов М.М. Вказ. праця. С. 93–111.

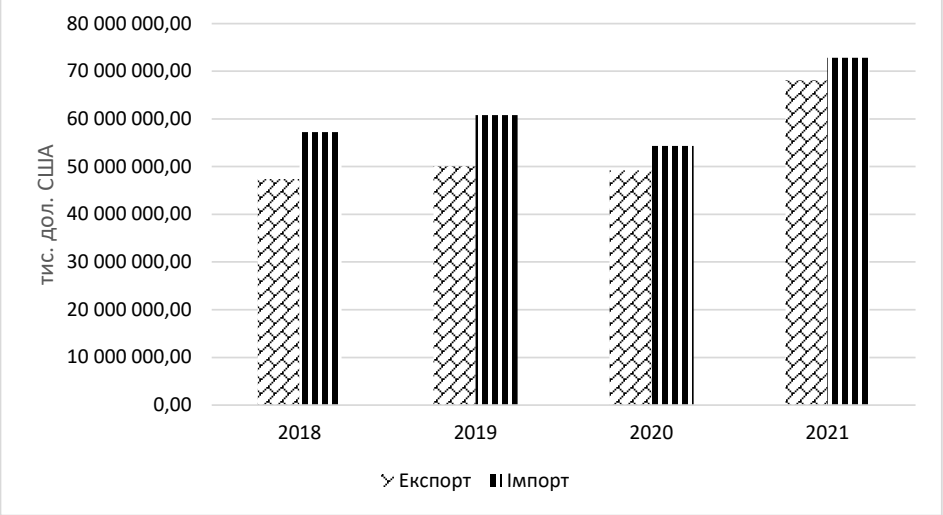

Рис. 1. Обсяг експорту та імпорту України протягом 2018–2021 рр.[13]

Таблиця 2

Структура експорту та імпорту України за основними групами товарів протягом 2018-2021 рр.[14]

Назва груп товарів	Відношення обсягів імпорту до експорту в 2021 році,%	Експорт				Імпорт			
		2018	2019	2020	2021	2018	2019	2020	2021
Живі тварини; продукти тваринного походження	118	2,6	2,6	2,4	2,0	1,6	1,8	2,3	2,2
Продукти рослинного походження	14	20,9	25,8	24,2	22,8	2,7	3,0	3,7	2,9
Жири та олії тваринного або рослинного походження	6	9,5	9,5	11,7	10,3	0,5	0,4	0,5	0,6
Готові харчові продукти	94	6,4	6,4	6,8	5,6	4,1	4,3	5,5	4,9
Мінеральні продукти	178	9,2	9,7	10,8	12,4	24,8	21,4	15,9	20,6
Продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості	346	4,0	3,9	4,1	4,1	12,3	12,3	13,5	13,4
Полімерні матеріали, пластмаси та вироби	436	1,5	1,4	1,4	1,6	6,2	5,9	6,3	6,6
Шкури необроблені, шкіра вичинена	181	0,3	0,3	0,3	0,2	0,5	0,5	0,4	0,4
Деревина і вироби з деревини	22	3,2	2,8	2,9	2,9	0,5	0,5	0,6	0,6
Маса з деревини або інших волокнистих целюлозних матеріалів	208	1,2	0,9	0,8	0,8	1,9	1,6	2,0	1,5
Текстильні матеріали та текстильні вироби	307	1,8	1,7	1,6	1,3	3,5	3,9	4,2	3,7
Взуття, головні убори, парасольки	303	0,4	0,4	0,3	0,3	0,6	0,8	0,8	0,8
Вироби з каменю, гіпсу, цементу	166	0,8	0,8	0,9	0,8	1,3	1,3	1,4	1,3
Перли природні або культивовані, дорогоцінне або напівдорогоцінне каміння	171	0,1	0,2	0,2	0,2	0,1	0,2	0,3	0,3
Недорогоцінні метали та вироби	27	24,6	20,5	18,4	23,5	6,3	6,0	5,8	6,0
Машини, обладнання та механізми; електротехнічне обладнання	269	9,8	8,9	9,1	7,7	20,9	21,9	21,3	19,5
Засоби наземного транспорту, літальні апарати, плавучі засоби	1119	1,4	1,8	1,5	1,0	8,0	10,1	10,6	10,4
Прилади та апарати оптичні, фотографічні	889	0,3	0,4	0,3	0,3	1,6	1,8	2,3	2,1
Різні промислові товари	107	1,7	1,7	2,0	1,8	1,5	1,7	2,3	1,8

Варто зауважити, що необхідність розвитку власного виробництва важлива не тільки для забезпечення обороноздатності країни, а й для всебічного розвитку економіки, зростання добробуту населення у мирний час.

Окремо, у цьому контексті, варто враховувати важливу роль машинобудівної галузі як системо-

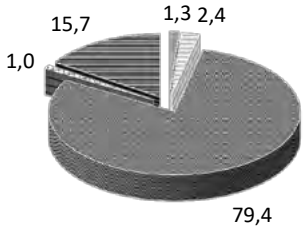
[13] Держкомстат. Зовнішньоекономічна діяльність. URL: http://www.ukrstat.gov.ua (дата звернення: 04.04.2022)

[14] Держкомстат. Вказ. праця.

утворюючої для розвитку інших галузей промисловості. Її випереджальний розвиток забезпечує інноваційність економіки через нові технічні та технологічні засоби. Якщо ж держава обирає експорт сировинних ресурсів як стратегічний напрям розвитку національної економіки, то це «чинить на машинобудівну галузь катастрофічний вплив, спричиняє її прискорену деградацію і знищення»[15].

Економічна політика держави у воєнний період, зокрема у 2018-2021 рр., сприяла домінуванню експорту сировинних ресурсів (табл. 2). Понад 60% його загального обсягу становили три товарні групи: «Продукти рослинного походження», «Мінеральні продукти», «Недорогоцінні метали та вироби».

На товарну групу «Продукти рослинного походження» припадала майже четверта частина всього експорту. Значну частку цієї групи традиційно становив експорт зернових культур (79,4% у 2021 р.) та насіння і плодів олійних рослин (15,7% у 2021 р.) (рис. 2).

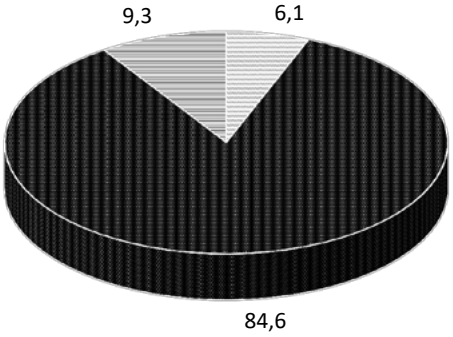
овочі
їстівні плоди та горіхи
зернові культури
продукція борошномельно-круп'яної промисловості
насіння і плоди олійних рослин

Рис. 2. Структура експорту товарної групи «Продукти рослинного походження» у 2021 році

У 2018–2021 рр. товарна група «Мінеральні продукти» становила у середньому п'яту частину всього експорту. Традиційно її найбільшою частиною була підгрупа «Руди, шлак і зола», яка у 2021 році становила 84,6% (рис. 3). Понад 9% обсягу експорту продуктів цієї групи припадало на підгрупу «Мінеральні палива, нафта і нафтопродукти».

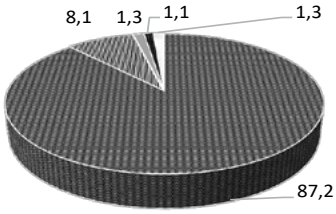
У довоєнні роки та протягом воєнного періоду Україна експортувала значний обсяг чорних металів (рис. 4). Зокрема, у 2021 році його частка становила понад 87% обсягу експорту всієї товарної групи «Недорогоцінні метали та вироби з них». Разом з виробами з чорних металів – це понад 95% експорту групи.

Значна частка експорту сировини позиціонує країну як сировинний придаток для світової економіки, а «залежність від світової кон'юнктури, цін на нафту і газ робить національного виробника вразливим»[16]. Така структура експорту-імпорту демонструє недо-

сіль; сірка; землі та каміння
руди, шлак і зола
палива мінеральні; нафта і продукти її перегонки

Рис. 3. Структура експорту товарної групи «Мінеральні продукти» у 2021 році

чорні метали
вироби з чорних металів
мідь і вироби з неї
алюміній і вироби з нього
інші вироби з недорогоцінних металів

Рис. 4. Структура експорту товарної групи «Недорогоцінні метали та вироби з них» у 2021 році

ліки стратегічного управління економікою, які послабили її позиції у світовій економіці, поставили у залежність від інших держав, навіть, від країни-агресора. Україні потрібно було ще з початку війни у 2014 році припинити експортно-імпортні операції з Російською Федерацією, натомість, як зазначає автор, «вона є третім торгівельним партнером України, що досить парадоксально, зважаючи на те, що Україна і Росія фактично вже сьомий рік перебувають у статусі неоголошеної війни»[17].

За даними Державної служби статистики України щодо зовнішньої торгівлі товарами, у січні 2022 року обсяг експорту до Російської Федерації становив 256717,8 тис. дол. США, а імпорту з цієї країни – 634297,7 тис. дол. США. Обсяг експорту порівняно зі січнем 2021 року зріс на 39,4%, а імпорту – на 77%[18].

[15] Ващенко Т. В. Вказ. праця. С. 200–211

[16] Там само.

[17] Зеленько Г. І. Вказ. праця. 189 с.

[18] Державна митна служба України. *Статистичний експорт та імпорт товарів.* URL: https://customs.gov.ua/statistika-ta-reiestri (дата звернення: 14.04.2022).

Таблиця 3

Обсяги імпорту окремих груп товарів до України з Росії у 2021 році

Найменування товару	Імпорт, тис. дол. США
Вугілля кам'яне, антрацит	1545208
Кокс і напівкокс; вугілля ретортне	229995
Нафта та нафтопродукти	1240513
Електроенергія	6252
Реактори ядерні; паливні елементи для ядерних реакторів; обладнання та пристрої для розділення ізотопів	163677
Аміак	109353
Засоби для догляду за волоссям	14398
Парфуми і туалетна вода	11702
Розчинники	63881
Полімери етилену	74342
Інші вироби з пластмаси (плити, листи, плівки, стрічки, пластини)	62298
Шини та покришки пневматичні гумові нові	54878
Плити деревоволокнисті	14862
Папір газетний	11325
Скло термічно поліроване; скло шліфоване та поліроване	70134
Прокат плоский з вуглецевої сталі	50897
Титан і вироби з титану	17439
Частини, призначені для двигунів	18181
Машини пральні	57273
Частини до залізничних локомотивів або моторних вагонів трамвая або рухомого складу	10333
Частини та пристрої транспортних засобів	56845
Ячмінь	6727
Гречка, просо; інші зернові культури	6939
Шоколад	645

Обсяг імпортних операцій між Україною та Російською Федерацією у 2021 році перевищив обсяг експортних на 68,5% і становив 4562039 тис. дол. США[19]. Найбільш значимими були поставки в Україну вугілля, нафти та нафтопродуктів, коксу (табл. 3).

Проблема залежності країни від енергоносіїв цього імпортера давно потребувала вирішення через диверсифікацію поставок або налагодження власного видобутку і виробництва. Крім енергоносіїв, Україна імпортувала з Росії паливні елементи для ядерних реакторів, обладнання та пристрої для розділення ізотопів. Зокрема, у 2021 році обсяг їх імпорту становив майже 164 млн. дол. США. Предметом імпортних операцій були зернові культури. Хоча їх обсяг не був особливо значним, але Україна має достатньо родючих земель для повного задоволення своїх потреб у таких товарних групах.

Обсяг українського експорту до Росії у 2021 році становив 2705991 тис. дол. США, найбільша частка якого припадала на прокат та інші вироби зі сталі, корунд штучний, оксид і гідроксид алюмінію (табл. 4)[20].

Україна експортувала і низку інших товарних груп, зокрема глину, ліки, керамічну плитку, вироби с пластмаси, папір, паливні елементи для ядерних реакторів, обладнання та пристрої для розділення ізотопів, двигуни турбореактивні, насоси, вагони, машини та механічні пристрої спеціального призначення та інше.

Позитивно, що 9 квітня 2022 року Кабінет Міністрів України заборонив «ввезення на митну територію України в митному режимі імпорту товарів з Російської Федерації» (Постанова № 426 від 9 квітня 2022 р.).

Отже, одним з напрямів посилення економіки України, що зазнала тяжких втрат внаслідок війни, є вдосконалення економічної політики держави стосовно орієнтації та структури імпортних і експортних операцій.

Україні потрібна економічна політика, яка спрямована на підвищення присутності вітчизняних виробників на внутрішньому та зовнішньому ринках для забезпечення макроекономічної стабільності, досягнення продовольчої, енергетичної, інтелектуальної та інформаційної безпеки[21]

Однією із стратегій економічної політики держави для післявоєнної відбудови та інтенсивного

[19] Державна митна служба України. *Статистичний експорт та імпорт товарів.* URL: https://customs.gov.ua/statistika-ta-reiestri (дата звернення: 14.04.2022).

[20] Державна митна служба України. Вказ. праця

[21] Пугачевська К. С. Вказ. праця.

розвитку економіки має бути стратегія імпортозаміщення через переорієнтацію та диверсифікацію виробництва. Така стратегія є сильним мотиватором для створення українського конкурентоспроможного продукту, модернізації та повної відбудови промислових підприємств завдяки стимулюванню інноваційної активності.

Успішна реалізація стратегії імпортозаміщення можлива за наявності сприятливих умов, створення яких має бути одним зі ключових завдань економічної політики держави.

Реалізація стратегії імпортозаміщення посилить економіку країни, адже забезпечить:

- розвиненість промислового виробництва на основі модернізації та суттєвого оновлення існуючих підприємств, побудови нових промислових підприємств для виконання стратегічних завдань обраної стратегії;
- зростання ВВП;
- високу якість та конкурентоспроможність продуктів;
- стабільний внутрішній ринок внаслідок зростання попиту на товари внутрішнього виробництва;
- економію значного обсягу валютних коштів;
- значний технічний і технологічний потенціал;
- високий рівень науково-технічного прогресу;
- розвиток інженерно-технічної освіти різних рівнів;
- підвищення рівня життя населення;
- зниження економічного, політичного, військового впливу зовнішнього середовища на державу;
- посилення незалежності країни;
- досягнення економічної та продовольчої безпеки країни.

В Україні є необхідні умови для розвитку промисловості, зокрема база власної сировини, потужний науковий, інтелектуальний, кадровий потенціали.

Реалізація стратегії імпортозаміщення суттєво вплине на ринок праці, що особливо важливо у післявоєнний період, адже забезпечить:

- зростання кількості робочих місць і, відповідно, зростання зайнятості населення;
- зниження відтоку населення в інші країни.

Україні потрібно створювати і розвивати мережу високотехнологічних і наукоємних підприємств. Необхідно усвідомлювати, що «намагання держави

Таблиця 4

Обсяг експорту окремих груп товарів з України до Росії 2021 р.

Найменування товару	Експорт, тис. дол. США
Морозиво та інші види харчового льоду	1444
Інші глини, крім глин 6806, муліт, землі	42903
Корунд штучний; оксид алюмінію; гідроксид алюмінію	625608
Хімічні радіоактивні елементи та ізотопи	44190
Лікарські засоби дозовані або фасовані для роздрібної торгівлі	11467
Вироби з пластмаси для транспортування та пакування товарів	60392
Папір, картон, вата, полотна з покриттям, просочені	28920
Плитки для підлоги, стін тощо, керамічні неглазуровані	46019
Прокат плоский з вуглецевої сталі гарячекатаний	371191
Плоский прокат з вуглецевої сталі, холоднокатаний	123927
Кутики, фасонні та спеціальні профілі з вуглецевої сталі	96238
Інші прутки та бруски, кутики, профілі з корозійностійкої сталі	51719
Прокат плоский з інших легованих сталей завширшки 600 мм або більше	145769
Арматура, кріплення, фурнітура, кронштейни, ролики з недорогоцінних металів	25152
Реактори ядерні; паливні елементи для ядерних реакторів; обладнання та пристрої для розділення ізотопів	12372
Двигуни турбореактивні, турбогвинтові та інші газові турбіни	28734
Насоси для рідини, механізми для підіймання рідини	82623
Насоси повітряні або вакуумні, повітряні компресори та вентилятори; витяжні ковпаки чи шафи з вентилятором	36153
Обладнання промислове, лабораторне, для обробки матеріалів шляхом зміни температури	48809
Стани прокатні та валки до них	26030
Обладнання для роботи з камінням, рудами та ін. мінеральними матеріалами	39915
Машини та механічні пристрої спеціального призначення	44093
Вагони для перевезень вантажів по коліях, несамохідні	21152
Вироби для атракціонів, настільні або кімнатні ігри. Вироби для свят, карнавалів або інші вироби для розваг	4944

створити умови для появи власних виробництв у високотехнологічній сфері не дискредитують іноземних виробників, а захищають національну економіку»[22].

Розвиток високотехнологічних і наукоємних підприємств має бути спрямований на задоволення внутрішніх потреб споживачів та представлення їх продуктів на світових ринках.

Державна стратегія експортних операцій повинна передбачати вихід країни на світовий ринок з готовою продукцією, а не з сировиною. Експорт має посилювати економіку країни, грунтуватися на необхідності реалізації продукції, виробництво якої перевищує потреби населення. Як наслідок, ціни на неї у межах країни-виробника не повинні перевищувати її ціну на закордонному ринку.

В умовах війни та післявоєнний період відбудови України економічна політика держави стосовно експорту продовольчої сировини та продуктів потребує суттєвих змін. Безперечно, Україна може і має виходити на міжнародні ринки для розвитку власної економіки, але у той чи інший період часу потрібно переглядати на державному рівні структуру експорту-імпорту, зокрема для зміцнення продовольчої безпеки країни, забезпечення відповідності цін на продовольчі товари купівельній спроможності населення. Продовольча безпека посилює позиції країни, надає відповідний потенціал для протидії ворожим силам, адже і в мирний час і в умовах можливої агресії додає впевненості і стабільності ситуації.

Ефективна економічна політика держави передбачає недопущення корупції та запровадження економічних механізмів боротьби з нею, а також розробку і реалізацію ефективної соціальної політики[23].

В умовах зростання активності цифровізації економічних процесів потрібно чітко усвідомлювати, що сила країни полягає в оптимальному поєднанні матеріального виробництва та ІТ-сфери. Виробництво матеріальної продукції для задоволення потреб людей і підприємств є базою стабільності і розвитку економіки. Сучасний стан ІТ-сфери повинен сприяти цьому процесу. Структурний перекіс економіки у напрямі пріоритетного створення ІТ-суб'єктів може негативно впливати на формування економічної сили країни.

Економічна політика держави стосується визначення стратегії та стратегічних індикаторів для її реалізації, яку не можливо здійснити без участі суб'єктів господарювання.

Представимо економіку країни теоретико-множинною моделлю, що включає її ключові складові:

$$E=\langle S,D,G,V,R\rangle,$$

де S – множина суб'єктів господарювання; D – множина державних структур (суть їх політики); G – множина споживачів (населення та підприємства); V – множина відносин (постачальники, покупці); R – множина ресурсів для упровадження інновації на підприємстві.

Отже, основою економіки є суб'єкти господарювання, які розробляють власні стратегії відповідно до стратегічних індикаторів економічної політики держави. Успішність розробки і реалізації таких стратегій, за сприятливих умов в країні для бізнесу, залежить від персоналу суб'єктів господарювання, його відношення до виконання своїх завдань та суб'єкта в цілому. Основою, яка може забезпечити йому високу результативність діяльності, є корпоративний патріотизм працівників.

Корпоративний патріотизм – відданість працівників корпоративним цінностям суб'єкта господарювання, відповідальність за його нинішній стан діяльності та майбутнє, відчуття причетності до досягнень та невдач. Відданість – глибинне сприйняття цінностей суб'єкта господарювання, стійке переконання щодо неможливості зрадити його інтереси, не зрадивши власним.

У будь-які часи, особливо в умовах війни та післявоєнної відбудови економіки, суб'єктам господарювання важливо:

- формувати корпоративну культуру, яка б забезпечила розвиток патріотизму;
- здійснювати набір персоналу, враховуючи сприйняття кандидатом корпоративних цінностей;
- проводити моніторинг щодо рівня патріотизму, з'ясовувати причини його зниження для проведення корегувальних заходів.

Сильний корпоративний патріотизм наявний у персоналу тоді, коли корпоративна культура формується на взаємодовірі та взаємопідтримці керівництва і працівників. Основою їх є справедливість процесів, що відбуваються в межах суб'єкта господарювання.

Висновки

Україна повинна мати сильну економіку для зміцнення своєї незалежності. Розвиток економіки забезпечить формування потужного військового потенціалу для високої обороноздатності країни завдяки максимальному фінансуванню військових потреб, а також економічну незалежність і сильні конкурентні позиції України у світі, добробут населення.

Політика держави стосовно структури експорту-імпорту висвітила недоліки стратегічного управління економікою, які послабили її позиції у світовій економіці, зокрема під час війни.

Одним із напрямів відбудови і посилення економіки України, що зазнала тяжких втрат внаслідок війни, є зміна економічної політики держави щодо розвитку промисловості, імпортних і експортних операцій. Однією з її стратегій має бути стратегія імпортозаміщення через переорієнтацію та дивер-

[22] Ващенко Т. В. Вказ. праця. С. 200–211.

[23] Іванов С. В. Вказ. Праця. С. 75–89.

сифікацію виробництва з одночасною підтримкою українських виробників для формування експортного потенціалу. Її реалізація забезпечить посилення промисловості, збільшення присутності вітчизняних виробників, досягнення продовольчої, енергетичної, інтелектуальної безпеки. Стратегія експортних операцій повинна передбачати вихід на світовий ринок з готовою продукцією, а не з сировиною. Україна має відновити та розвивати високотехнологічні і наукоємні підприємства, оптимально поєднувати матеріальне виробництво та ІТ-сферу.

Реалізація стратегій економічної політики держави здійснюється завдяки діяльності суб'єктів господарювання, а саме їх персоналу, головною рисою якого має бути корпоративний патріотизм. Якщо кожен працівник на своєму робочому місці працює, керуючись відчуттям патріотизму, то суб'єкт господарювання працює ефективно і отримує бажані результати для реалізації своєї стратегії. Відповідно, всі вони разом забезпечать реалізацію стратегій економічної політики держави щодо відбудови та розвитку економіки України.

Інформація про автора:

Іванова Валентина Василівна,
доктор економічних наук, професор,
професор кафедри економіки, підприємництва та менеджменту
Навчально-науковий інститут менеджменту та психології
Державного закладу вищої освіти «Університет менеджменту освіти»
52А, вул. Січових стрільців, м. Київ, 04053, Україна

Information about the author:

Ivanova Valentyna Vasylivna,
Doctor of Economics, Professor,
Professor at the Department of Economics, Entrepreneurship and Management
University of Educational Management of National Academy of Educational Sciences of Ukraine
52A, Sichovykh Striltsiv str., Kyiv, 04053, Ukraine

DOI

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛЕКТРОННОЇ КОМЕРЦІЇ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Кириченко А. В.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Суттєво вплинула на розвиток міжнародної електронної комерції світова пандемія COVID-19, яка підштовхнула бурхливий розвиток світової роздрібної торгівлі. Сучасні реалії підприємницької діяльності, а саме російсько-українська війна на території України, потребують розширення каналів збуту товарів саме за допомогою застосування електронної комерції. Ця тенденція обумовлена тим, що електронна комерція вимагає менших фінансових інвестицій на початковому етапі в порівнянні з класичною формою реалізації продукції, а також є більш зручним і швидким способом замовлення та отримання товарів споживачем. Актуальним постає питання дослідження розвитку української електронної комерції в контексті російсько-української війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Важливий вклад у дослідження розвитку електронної комерції зробило багато вітчизняних та іноземних вчених, зокрема Л. Акуленко, М. Козацька[1], М. Дутов[2], Д. Євтушенко[3], А. Кириченко, Л. Березовська[4], А. Кот, Д. Антоненко[5], А. Маєвська[6], А. Мартовий[7], Р. Моторин[8], Л. Нескорожна[9], А. Нестеренко[10], О. Омельченко[11], Н. Омельчук[12], А. Пушкарь, Е. Грабовский, Е. Пономаренко[13], К. Савчук[14], Т. Тардаскіна, Є. Стрельчук, Ю. Терешко[15], І. Трубін[16], В. Лісіци, В. Місюкевич, О. Михайленко та ін.[17], І. Ховрак[18], Р. Царьов[19], І. Шалева[20], О. Юдін, М. Макарова, Р. Лавренюк[21], Дж. Клемент[22],

[1] Акуленко Л., Козацька М. Нові правила в ЄС. Як Україні долучитись до європейського ринку електронної комерції. URL: https://www.epravda.com.ua/columns/2021/06/29/675432/

[2] Дутов М. М. Правове забезпечення розвитку електронної комерції : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.04. Донецьк, 2003. 17 с.

[3] Євтушенко Д. Д. Електронний бізнес, електронна комерція, інтернет-торгівля: сутність та взаємозв'язок понять. Бізнесінформ. 2014. № 8. С. 184-188.

[4] Кириченко А. В., Березовська, Л. О. Логістична діяльність у сфері міжнародної електронної комерції. *Економіка та суспільство.* 2021. № 28. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-28-16;
Кириченко А. В., Березовська Л. О. Розвиток електронної комерції та торговельної логістики Китаю. *Китаєзнавчі дослідження.* 2021. № 3. С. 97-108.

[5] Кот А. В., Антоненко Д. С. Сутність, становлення та перспективи розвитку електронної комерції в глобальному середовищі. *Технологический аудит и резервы производства.* 2015. № 2/6(22). С. 28-32.

[6] Маєвська А. А. Електронна комерція і право : навч. посіб. Харків, 2010. 256 с.

[7] Мартовой А. В. Сущность и основные характеристики электронного бизнеса, электронной коммерции, электронного и интернет-маркетинга. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/36241/37-Martovoy.pdf

[8] Моторин Р. М. Вплив пандемії COVID-19 на електронну комерцію в Європі. *Сучасна статистика: проблеми та перспективи розвитку*: матеріали XIX Міжнародної науково-практичної конференції з нагоди Дня працівників статистики. Київ: ТОВ «НВП «Інтерсервіс». 2021. С. 144-146.

[9] Нескорожна Л. Л. До питання визначення понять «електронний бізнес», «електронна комерція», «електронна торгівля». *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2017. № 5. С. 19-21.

[10] Нестеренко А. Як купувати в Китаї та продавати в Україні, сидячи на дивані. URL: https://www.epravda.com.ua/columns/2020/10/27/666574/

[11] Омельченко О. В. Розвиток міжнародної логістики в умовах електронізації світової економіки : дис. … канд. ек. наук : 08.00.02. Вінниця, 2015. 232 с.

[12] Омельчук Н. Як змінився ринок електронної комерції в Україні за 2020 рік: дослідження. URL: https://psm7.com/uk/e-commerce/kak-izmenilsya-rynok-elektronnoj-kommercii-v-ukraine-za-2020-god-issledovanie.html

[13] Пушкарь А. И, Грабовский Е. Н., Пономаренко Е. В. Стратегическое управление развитием электронного бизнеса и информационных ресурсов предприятия (модели, стратегии, механизмы) : научное издание. Харьков : Изд. ХНЭУ, 2005. 480 с.

[14] Савчук К. Топ-10 трендів e-commerce в 2021 році. URL: https://elnews.com.ua/uk/vsi-v-onlajn-top-10-trendiv-e-commerce-v-2021-roczi/

[15] Тардаскіна Т. М., Стрельчук Є. М., Терешко Ю. В. Електронна комерція : навчальний посібник. Одеса : ОНАЗ ім. О. С. Попова, 2011. 244 с.

[16] Трубін І. О. Правові засади функціонування електронних грошей у сфері електронної комерції : монографія. Київ : Алерта, 2013. 136 с.

[17] Формування системи внутрішньої торгівлі України: теорія, практика, інновації : колективна монографія / [В. В. Лісіци, В. І. Місюкевич, О. М. Михайленко та ін.]. Полтава, 2020. 232 с.

[18] Ховрак І. В. Електронна комерція в Україні: переваги та недоліки. *Економіка, фінанси, право*. 2013. № 4. С. 16-20.

[19] Царьов Р. Ю. Електронна комерція : навчальний посібник з підготовки бакалаврів. Одеса : ОНАЗ ім. О. С. Попова, 2010. 112 с.

[20] Шалева І. О. Електронна комерція : навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2011. 216 с.

[21] Юдін О. М., Макарова М. В., Лавренюк Р. М. Системи електронної комерції: створення, просунення і розвиток : монографія. Полтава : РВВ ПУЕТ, 2011. 201 с.

[22] Clement J. Global retail e-commerce sales 2014-2023. URL: https://www.statista.com/statistics/379046/worldwide-retail-e-commerce-sales/

М. Кінан[23], А. Самер, Гр. Дункан[24] та багато інших науковців.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Не зважаючи на велику кількість досліджень в даному напрямку варто зазначити, що потребує уваги саме підхід направлений на дослідження розвитку української електронної комерції в контексті російсько-української війни.

Формулювання цілей (постановка завдання). Мета роботи полягає в системному дослідженні сфери української електронної комерції в контексті російсько-української війни. Відповідно до поставленої мети розв'язувалися такі завдання: дослідити поняття «електронної комерції», що дають різні науковці та запропонувати власне визначення, а також розкрити сутність основних форм електронної комерції; проаналізувати основні тенденції розвитку електронної комерції в Україні в контексті російсько-української війни; виділити перспективи розвитку української електронної комерції в контексті співробітництва з ЄС.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Аналіз літературних джерел щодо визначення поняття «електронна комерція» дає підстави стверджувати, що єдиного підходу до даного визначення не існує. В першу чергу, це пов'язано з тим, що представники різних наукових шкіл розглядають його під різними кутами зору. Враховуючи, що єдиного визначення цього економічного явища не існує, нами в табл. 1 згруповані різні підходи до розуміння поняття «електронна комерція» з метою кращого розуміння його сутності та пропозиції власного визначення вищезгаданого поняття.

Доречно також розглянути визначення сутності «електронної комерція» запропоновані міжнародними організаціями (табл. 2).

Аналіз визначень поняття «електронна комерція» згрупованих в таблицях 1 та 2 дає змогу говорити про те, що електронну комерцію можна розуміти як соціально-економічне явище; особливі правові відносини; підприємницьку діяльність; засіб ведення бізнесу; сукупність угод; процес використання електронних інформаційних систем; концепція; торгівля на основі веб-технологій; процес купівлі, продажу або обміну; окремий випадок електронного бізнесу; процес обміну товарами та послугами; форма ділової угоди, форма бізнес-процесу; система правовідносин; форма постачання продукції; обмін бізнес-інформацією, налагодження бізнес-відносин; модель ринкової діяльності; суспільні відносини; ділова активність з купівлі-продажу.

Проведені дослідження визначень поняття «електронна комерція», що даються науковцями та міжнародними організаціями допомогли сформувати власне: електронна комерція – це підприємницька діяльність у сфері купівлі та продажу товарів та послуг з використанням інтернету на всіх етапах бізнес-процесів.

Щодо форм електронної комерції, то прийнято виділяти наступні: B2B (business – to – business); B2C (business – to – consumer); C2C (consumer – to – consumer) тощо.

B2B (Business-to-Business) – форма взаємодії між окремими компаніями-контрагентами, які використовують засоби e-commerce комунікації, укладання угод, формування системи постачання, закупівель та збуту. На сектор B2B припадає близько 85% обороту електронного бізнесу.

B2C (Business-to-Consumer) – модель роздрібної торгівлі, де продукти переходять безпосередньо від бізнесу до кінцевого споживача, який придбав товар або послугу для особистого користування. Це форма взаємодії бізнесу зі споживачами, що орієнтована на збут товарів чи послуг, призначених для кінцевого використання.

C2C (Consumer-to-Consumer) – базується на комерційній взаємодії між окремими споживачами з приводу купівлі, обміну чи продажу товарів та послуг засобами електронної комерції.

Поряд зі згаданими, часто зустрічається вживання таких категорій взаємодії, як B2G (Business to Government) – бізнес для уряду, G2C (Government to Citizens) – уряд громадянам, G2G (Government to Government) – уряд (державні організації) для уряду, B2P (Business for Partners) – бізнес для партнерів (постачальників, філій), B2E (Business for Employee) – бізнес для працівників, однак можна стверджувати, що вони є модифікаціями загальних форм: B2B та B2C[25].

Пріоритетним сегментом міжнародного ринку електронної комерції слід вважати модель B2C – продаж товарів і послуг фізичним особам[26]. Також бурхливо розвивається останнім часом модель B2B (продаж послуг або товарів від бізнесу до бізнесу), яка, за дослідженнями DHL Express, до 2025–2027 рр. становитиме 80% усіх операцій, а спілкування онлайн між ними досягне 70%. За дослідженнями К. Савчук, спостерігається тренд, що бізнес відходить від понять B2B (продаж послуг або товарів від бізнесу до бізнесу) і B2C і переходить на принципово новий

[23] Keenan M. Global Ecommerce Explained: Stats and Trends to Watch in 2021. URL: https://www.shopify.com/enterprise/global-ecommerce-statistics

[24] Summer A., Dunkan Gr. E-Commerce. NYH Publishing. 1999. 263 p.

[25] Смолій Л. В., Костюк В. С. Новітні тренди та перспективи розвитку електронної комерції в міжнародному бізнесі. *Економіка та суспільство*. 2021. № 29. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/584

[26] Омельченко О. В. Розвиток міжнародної логістики…, с. 92.

Таблиця 1

Аналіз наукових підходів до визначення поняття «електронна комерція»

Визначення	Автор (-и)
Вид електронної комерційної діяльності з використанням інформаційних комунікаційних технологій.	Т. Тардаскіна, Є. Стрельчук, Ю. Терешко[27]
Будь-які форм и ділової угоди з використанням інформаційних мереж.	А. Пушкарь, Е. Грабовский, Е. Пономаренко[28]
Ділова активність з купівлі-продажу товарів і послуг, що передбачає взаємодію сторін на основі інформаційних мереж (без безпосереднього фізичного контакту).	О. Юдін, М. Макарова, Р. Лавренюк[29]
Це суспільні відносини у сфері продажу товарів, надання послуг і виконання робіт із використанням засобів телекомунікації (електрозв'язку), зокрема Інтернету.	І. Трубін[30]
Це використання електронних комунікацій та технологій обробки цифрової інформації для встановлення та змін відносин створення вартості між організаціями та між організаціями і індивідами.	А. Маєвська[31]
Являє собою діяльність організації або індивіда, переважно орієнтовану на отримання прибутку в результаті угод і транзакцій в Інтернеті.	А. Мартовий[32]
Сукупність всіх операцій між підприємством і всіма контрагентами, здійснених за допомогою інформаційних технологій з метою автоматизації бізнес-процесів для оптимізації витрат і збільшення економічної ефективності бізнесу.	Д. Євтушенко[33]
Комерційна взаємодія суб'єктів бізнесу з приводу купівлі-продажу товарів та послуг (матеріальних та інформаційних) з використанням інформаційних мереж (Internet, мережа стільникового зв'язку, внутрішні локальні мережі фірм), та відносить до неї електронний обмін інформацією (Electronic Data Interchange, EDI), електронний рух капіталу (Electronic Funds Transfer, EDF), електронну торгівлю (E-trade), обіг електронних грошей (E-cash), електронний маркетинг (E-marketing), електронний банкінг (E-banking), електронні страхові послуги (E-Insurance) тощо.	І. Шалева[34]
Будь-яка транзакція, яка здійснюється через комп'ютерну мережу, внаслідок якої право власності або право використання товаром або послугою було передано від однієї особи до іншої.	Р. Царьов[35]
Вид економічної діяльності, сутність якої полягає у здійсненні різноманітних господарських операцій між суб'єктами комерційної діяльності у віртуальному просторі, тобто із застосуванням мережі Інтернет та інших інтерактивних можливостей.	А. Кот, Д. Антоненко[36]
Будь-яка форма бізнес-процесу, в якому взаємодія між суб'єктами відбувається електронним шляхом з використанням Інтернет-технологій.	А. Саммер, Гр. Дункан[37]
Одна із сучасних форм організації і здійснення господарської, переважно банківської і торговельної, діяльності, відмінною рисою якої є використання загальнодоступних інформаційних систем та комп'ютерних мереж, об'єднаних Інтернетом.	М. Дутов[38]
У широкому значенні, варто розуміти господарську діяльність, яка здійснюється за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій, та яка включає в себе не лише укладення правочинів в електронній формі, а й передбачає електронний обмін інформацією, електронний рух капіталу, електронну торгівлю, обіг електронних грошей, електронний маркетинг, електронний банкінг, електронні страхові послуги тощо. У вузькому значенні, варто розглядати як процес купівлі-продажу за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій, результатом якого є право чин, укладений в електронній формі.	Л. Нескорожна[39]

Джерело: побудовано автором

[27] Тардаскіна Т. М., Стрельчук Є. М., Терешко Ю. В. Електронна комерція : навчальний … – С. 24-25.

[28] Пушкарь А. И, Грабовский Е. Н., Пономаренко Е. В. Стратегическое управление развитием … – С. 27.

[29] Юдін О. М., Макарова М. В., Лавренюк Р. М. Системи електронної комерції… – С. 12.

[30] Трубін І. О. Правові засади функціонування… – С. 39.

[31] Маєвська А. А. Електронна комерція і… – С. 27.

[32] Мартовой А. В. Сущность и основные…

[33] Євтушенко Д. Д. Електронний бізнес, електронна…– С. 185.

[34] Шалева І. О. Електронна комерція… – С. 9-10.

[35] Царьов Р. Ю. Електронна комерція… – С. 10-11.

[36] Кот А. В., Антоненко Д. С. Сутність, становлення та… – С. 31.

[37] Summer A., Dunkan Gr. E-Commerce… – P. 23.

[38] Дутов М. М. Правове забезпечення розвитку… – С. 1.

[39] Нескорожна Л. Л. До питання визначення… – С. 20.

Таблиця 2

Визначення поняття «електронна комерція» міжнародними організаціями

Організація	Визначення
Банк міжнародних розрахунків (Bank for International Settlements)	Комерційна діяльність, пов'язана з Інтернетом; будь-яка комерційна діяльність, яка спирається головним чином на електронний обмін інформацією.
Міжнародна бюджетна асоціація (International Fiscal Association)	Комерційні операції, при яких замовлення розміщується в електронному режимі, товари або послуги поставляються в матеріальній або електронній (цифровій) формі, і при яких спостерігається неперервні комерційні відносини.
Організація економічного співробітництва та розвитку (Organization for Economic Cooperation and Development)	Всі операції на основі обробки і передачі цифрових даних, включаючи текст, звуки і візуальні образи, які проводяться по відкритих або закритих мережах, що мають шлюз на відкриті мережі. Продукти можуть бути як матеріальними і нематеріальними активами (подорожі, програмне забезпечення, розваги, банківські, страхові, брокерські, інформаційні, юридичні, державні послуги, послуги в сфері нерухомості, охорони здоров'я та освіти).
Національна асоціація програмного забезпечення та послуг компаній (National Association of Software and Service Companies)	Всі операції, при яких і пропозиції товару до продажу, і прийняття цієї пропозиції, зроблені в електронному вигляді.
Світова організація торгівлі (World Trade Organization)	Операції щодо виробництва, розповсюдження, маркетингу, продажу чи поставки товарів та послуг, проведені за допомогою електронних засобів.

Джерело: побудовано автором за [40]

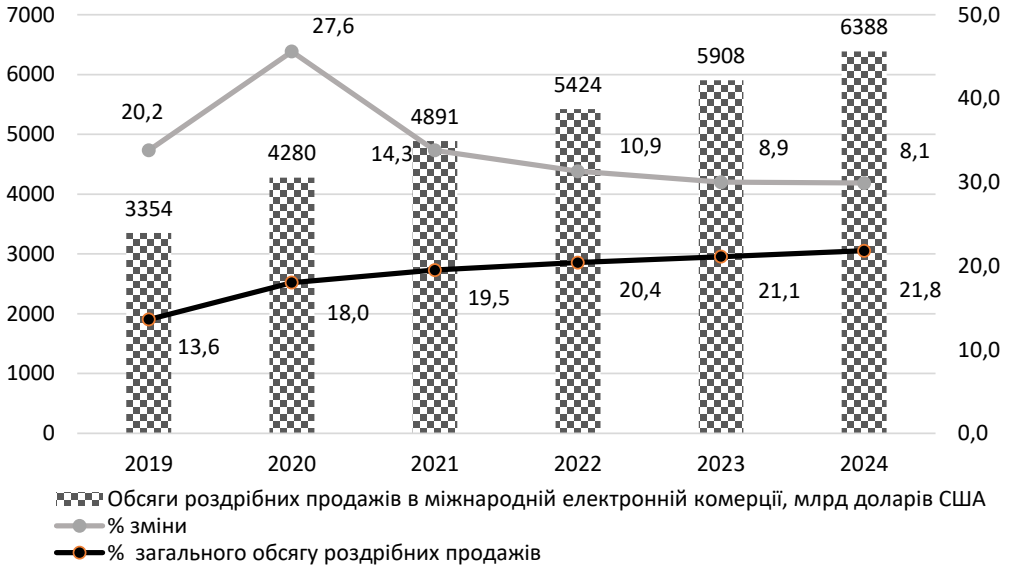

Рис. 1. Роздрібні продажі в міжнародній електронній комерції в 2019–2024 рр.

Джерело: побудовано автором за [41]

шлях – D2C (Direct-to-Consumer). Поступово виробники відмовляються від посередників, тому що бренд краще знає свого покупця і повинен спілкуватися з ним безпосередньо, так він повністю контролює кожен етап взаємодії з клієнтом: від знайомства до покупки[42]. Не зважаючи які моделі електронної комерції будуть розвиватись, цей вид комерції став популярним у всьому світі та набиратиме подальших обертів. За даними консалтингового агентства Digital Commerce 360, понад 50% покупців з Європи, Африки та Америки готові купувати на зарубіжних онлайн-ресурсах[43].

Перевагами електронної комерції є: легша експансія на зовнішні ринки; простіше знайти відповідність товарному ринку; коротші цикли продажів B2B; швидше нарощування міжнародної присутності;

[40] Ховрак І. В. Електронна комерція в …, с. 17.

[41] Keenan M. Global Ecommerce Explained….

[42] Савчук К. Топ-10 трендів…

[43] Нестеренко А. Як купувати в….

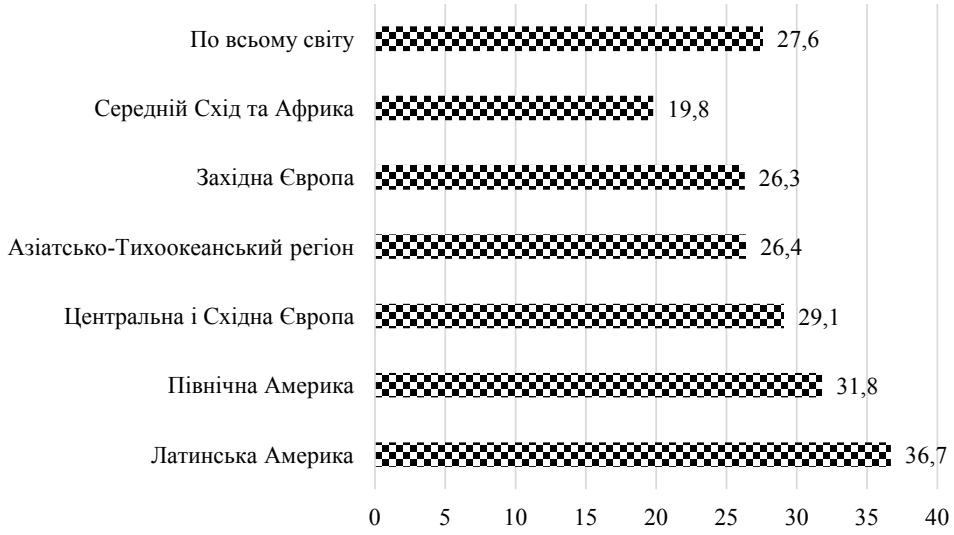

Рис. 2. Частка європейської електронної комерції в міжнародних роздрібних інтернет-продажах в 2020 р., %

Джерело: побудовано автором за [44]

нижчі бар'єри для входження. Міжнародна електронна комерція постійно зростає і очікується її подальше зростання, особливо, під впливом COVID-19. Очікується, що глобальний ринок електронної комерції зростатиме протягом наступних кількох років, що свідчить про те, що електронна комерція без меж стає вигідним варіантом для інтернет-магазинів[45].

В міжнародній системі роздрібної торгівлі все більших обертів набирає електронна комерція. Це можна пояснити постійним зростанням доступу до інтернету в усьому світі, і, як наслідок, кількість онлайн-покупців зростає щороку. У 2020 р. обсяг електронного роздрібного продажу перевищив 4,28 трлн доларів США у всьому світі (рис. 1).

Аналіз рис. 1 дає підстави стверджувати, що два роки тому лише 13,6% продажів було здійснено за допомогою онлайн-покупок. Очікується, що зростання продовжиться, досягнувши 21,8% до 2024 р., що означає збільшення на 8,2% лише за п'ять років.

Зростання роздрібних продажів у глобальному масштабі буде продовжувати зростати і поглинати більшу частку роздрібного ринку. За даними eMarketer, роздрібна торгівля в інтернеті досягне 6,39 трлн дол. США. Незважаючи на те, що в 2020 р. роздрібна торгівля мала важкий рік, на кожному національному ринку, охопленому eMarketer, спостерігалося двозначне зростання електронної комерції. Латинська Америка показала неймовірне зростання (36,7%), незважаючи на 3,4% загального роздрібного продажу. Електронний комерційний сектор Аргентини в 2020 р. виріс на 79%, за ним слідував Сінгапур – на 71,1% (рис. 2).

Китай продовжує очолювати світовий ринок електронної комерції, загальний обсяг продажів в інтернеті становить трохи менше 2,8 трлн. доларів США. У нього також є найбільше цифрових покупців у світі – 792,5 млн, що становить 33,3% від загальної кількості. Китай повинен стати першою в історії державою, яка здійснила більше половини своїх роздрібних продажів в інтернеті, при цьому 52,1% роздрібної торгівлі здійснюється через електронну комерцію. Але це відбудеться лише в тому випадку якщо Китай не буде обходити санкції, що було введено проти РФ у зв'язку з російсько-українською війною, інакше державу чекатимуть російські перспективи.

Ринок електронної комерції США становить менше третини китайського та займає друге місце в світі. Після Китаю та США третім за величиною ринком електронної комерції є Великобританія. Завершують п'ятірку найбільших ринків електронної комерції такі держави: Японія та Південна Корея. Три з п'ятірки найбільших ринків є частиною Азіатсько-Тихоокеанського регіону, на частку яких припадає 62,6% усіх продажів в інтернеті.

Різке зростання міжнародної електронної комерції спричинене COVID-19, збільшило частку роздрібних продажів онлайн в загальному обсязі роздрібних продажів (табл. 3).

Якщо проаналізувати експертні дані[46], то можна зробити висновок, що роздрібні онлайн-продажі ростуть в середньому 20% на рік, при цьому роздрібні зростають тільки на 3,5%. Це зумовлюється

[44] Keenan M. Global Ecommerce Explained….

[45] Там само.

[46] Clement J. Global retail e-commerce….

Таблиця 3

Роздрібні продажі міжнародної електронної комерції, 2018-2020 рр.

Держава	Роздрібні продажі онлайн, млрд доларів США			Роздрібні продажі всього, млрд доларів США			Частка роздрібних продажів онлайн в загальних,%		
	2018	2019	2020	2018	2019	2020	2018	2019	2020
Китай	1060,4	1233,6	1414,3	5755,0	5957,0	5681,0	18,4	20,7	24,9
США	519,6	598,0	791,7	5269,0	5452,0	5638,0	9,9	11,0	14,0
Великобританія	84,0	89,0	130,6	565,0	564,0	560,0	14,9	15,8	23,3
Корея	76,8	84,3	104,4	423,0	406,0	403,0	18,2	20,8	25,9
Канада	13,9	16,5	28,1	467,0	462,0	452,0	3,0	3,6	6,2
Австралія	13,5	14,4	22,9	239,0	229,0	242,0	5,6	6,3	9,4

Джерело: побудовано автором за [47]

тим, що в світі все більше людей отримують доступ до мережі інтернет і за допомогою нього можуть здійснювати покупки в онлайн форматі.

Що стосується європейської електронної комерції, то вона зросла в геометричній прогресії протягом пандемії Covid-19 в 2020 р. Зацифровування продажів як для споживачів, так і роздрібних торговців прискорилася на два-три роки, а в деяких державах навіть на п'ять років. У цих державах частка споживачів, які сьогодні роблять покупки в інтернеті частіше, ніж до пандемії Covid-19, значна: Польща – 42%, Австрія – 38%, Німеччина – 33%, Швейцарія – 30%, Фінляндія – 24%, Норвегія – 22%, Швеція – 22%, Данія – 19%[48]. За оцінками опитування щодо витрат в інтернеті в 2020 р., в Австрії було витрачено 23,2 млрд євро; у Данії 13,1 млрд євро; німці витратили 162 млрд євро; норвежці – 16,4 млрд євро; у Швеції 21,3 млрд євро припадає на онлайн витрати; швейцарці – 27 мільярдів євро; в Польщі – 22,2 млрд євро; фіни – 11,8 млрд євро[49].

Яку саме частку витрачали європейці на товари, послуги та подорожі показано в табл. 4.

Західна Європа як і раніше є найбільш розвиненим ринком електронної комерції в Європі. На цей регіон припадає 70% загальної вартості електронної комерції в Європі. Західна Європа також має найбільшу частку покупців в Інтернеті (83%). Але, вищі темпи зростання, спостерігаються у східній частині Європи[50].

Український ринок е-комерції мав найвищий темп росту (41%) в 2020 р. в порівнянні із найближчими сусідами. В ТОП-3 держав за темпами росту електронної комерції також увійшли Польща та Чехія (37% та 29%, відповідно) (рис. 3).

Таблиця 4

Розподіл витрат на європейську електронну комерцію в 2020 р.,%

Держава	Показник		
	Товари	Послуги	Подорожі
Австрія	68	16	16
Данія	59	18	23
Фінляндія	58	26	16
Німеччина	72	13	15
Норвегія	54	20	26
Польща	74	13	13
Швеція	70	15	15
Швейцарія	58	23	19

Джерело: побудовано автором за [51]

Проаналізуємо витрати однієї людини на e-commerce в рік та частку е-комерції в ВВП (рис. 4).

Доля української електронної комерції в ВВП в Україні становить 2,6%. Найвищий рівень е-ВВП у Чехії – 3,7%, а найнижчий у Латвії – 1,1%. Що стосується витрати однієї людини на e-commerce в рік, то низький рівень показника можна пояснити низьким рівнем доходу на душу населення та низькою купівельною спроможністю. Найвищий рівень е-витрат на душу населення був у Чехії – $841.

Порівнюючи український обсяг електронної комерції з іншими державами, можна стверджувати, що Україна все ще знаходиться на стадії становлення (рис. 5). Крім того, враховуючи той факт, що ринок не зрілий, він, надзвичайно швидко буде зростати. У той же час, добре показує себе ринок роздрібної торгівлі, який зростає на 3,9%. Також в Україні постійно зменшується кількість офлайн магазинів, що позитивно впливає на онлайн торгівлю. Не дивлячись на великий щорічний приріст, Україні ще далеко до лідерів в області електронної комерції, хоча якщо досягти успіху в подоланні деяких проблем, потенціал росту нашої держави буде ще більший. Наприклад, рівень інтернет покриття в Україні всього 67% на 2019 р., що навіть не є

[47] UNCTAD. URL: https://unctad.org/statistics

[48] Європейська електронна комерція зросла вдвічі-втричі в умовах пандемії. URL: https://elnews.com.ua/uk/yevropejska-elektronna-komercziya-zrosla-vdvichi-vtrychi-v-umovah-pandemiyi/

[49] The E-commerce Report 2020. URL: https://www.nets.eu/Media-and-press/news/Documents/Nets-e-commerce-2020-international.pdf

[50] Моторин Р. М. Вплив пандемії COVID-19… – С. 145.

[51] The E-commerce Report 2020…

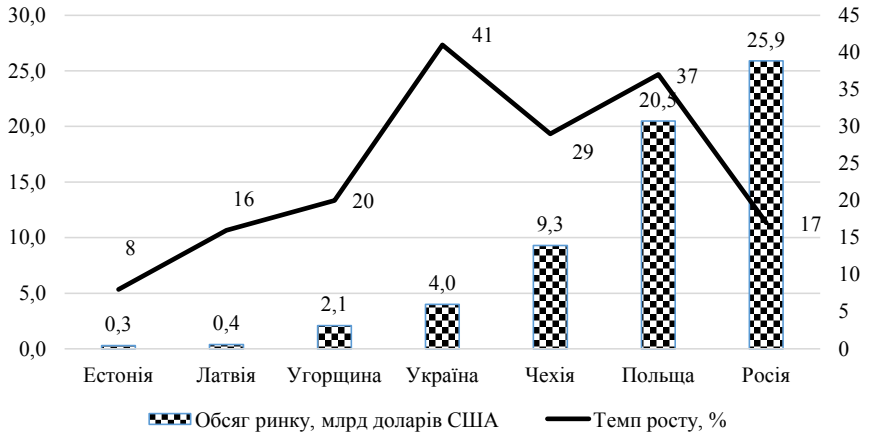

Рис. 3. Обсяг ринку електронної комерції та його темпи росту в Україні та державах Східної Європи

Джерело: побудовано автором за [52]

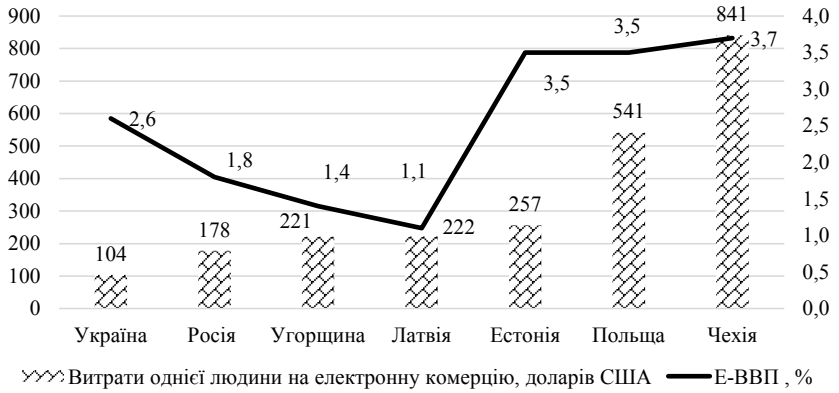

Рис. 4. Обсяг витрат однієї людини на електронну комерцію та рівень е-ВВП в Україні та державах Східної Європи

Джерело: побудовано авторами за [53]

середнім показником в Східній Європі, а людей, які здійснюють покупки в інтернеті лише 21%.

Український ринок е-комерції значно поступається за обсягами іншим країнам Європи (в 19 разів менший, ніж у Польщі та майже в 150 разів менший, ніж у Німеччині). Частка е-комерції на ринку роздрібної торгівлі становить усього 3-4%. До бар'єрів належить обмежений доступ до окремих міжнародних платіжних систем, наприклад, Paypal. Кількість POS-терміналів на душу населення в Україні в 3 рази менше, ніж у Польщі[54].

Кількість підприємств, які здійснювали закупівлі продукції онлайн, зросла за 2016–2019 рр. на 42,3%. Кількість підприємств, які отримували замовлення на продаж продукції через мережу інтернет, навпаки, скоротилася на 2,5%. Частка обсягу реалізованої продукції, отриманого від торгівлі через вебсайти або прикладні програми (додатки), становила у 2019 р. 4,5% загальноукраїнського обсягу реалізованої продукції підприємств[55]. Серед бар'єрів, що перешкоджають стрімкому розвитку електронної комерції в Україні виділяють: інституційні, інформаційні, фінансові, ринкові та логістичні. Останні зумовлені недостатньо ефективною організацією взаємодії логістики, електронних закупівель та електронних аукціонів[56], а також і російсько-українською війною.

[52] Омельчук Н. Як змінився ринок…

[53] Там само.

[54] Цифрова економіка та інформаційно-комп'ютерні технології. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/uploads/public/602/581/51d/60258151d2896461958259.pdf

[55] Формування системи внутрішньої торгівлі України… –, с. 158.

[56] Там само, с. 160.

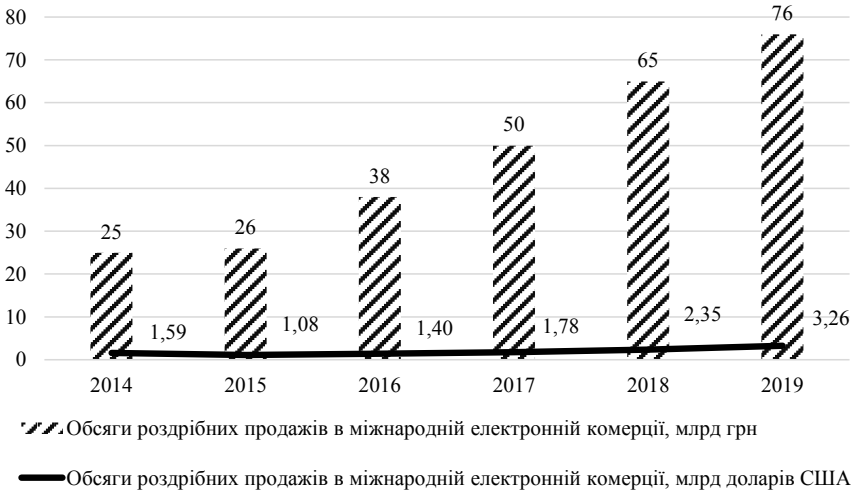

Рис. 5. Динаміка зростання українських обсягів електронної комерції в 2014-2019 рр., млрд дол США

*Курс грн до дол США за даними Міністерства фінансів України на кінець 2014-2019 рр.

Джерело: побудовано автором за [57]

Обсяг ринку електронної комерції в Україні у 2020 р. склав $4 млрд. У подальшому очікується щорічне зростання на 15%. Частка електронної комерції у роздрібній торгівлі у 2020 р. становила 8,8%. Електроніка займає найбільшу частку в структурі електронної торгівлі. Серед інших категорій, що мають суттєву частку у структурі електронної комерції та високі перспективи росту – одяг, меблі, іграшки та косметика. Також серед перспективних категорій – ліки та продукти харчування.

Серед драйверів росту електронної комерції в Україні виділяють: зростання рівня проникнення інтернету; збільшення кількості користувачів смартфонів в Україні; обмеження, спричинені COVID-19; зростання довіри до цифрових платіжних систем; збільшення різноманітності та удосконалення способів оплати; розширення географії доставки та скорочення її термінів; низька вартість доставки; зростання індивідуального споживання; зростання надійності інтернет-продавців; розвиток інноваційних технологій (AR, VR)[58].

З 24 лютого 2022 р. з початком збільшення масштабів російсько-української війни на всю територію України, швидшими темпами пішла підготовка щодо вступу України до ЄС. Саме тому необхідно вже зараз адаптувати сферу української електронної комерції до європейської. Підприємства європейської електронної комерції розвиваються досить динамічно, тому протягом останніх десяти років в Європейському Союзі відбулись досить суттєві зміни у сфері законодавства, що регулює електронну комерцію. Так, з 1 липня 2021 р. в союзі почали діяти нові правила щодо податку на додану вартість для продажу товарів та послуг через інтернет. Тепер, будь-які імпортовані посилки обкладаються ПДВ. В Україні, враховуючи курс на євроінтеграцію, у 2015 р. було прийнято Закон «Про електронну комерцію», який допоміг імплементувати в українське законодавство Директиву від 2000 р. Але в ЄС було прийнято багато інших змін, які стосуються регулювання діяльності підприємств електронної комерції.

В ЄС обов'язковою інформацією на інтернет-майданчиках мають бути критерії за якими відбираються товари для продажу, їх ціна та динаміка її змін. На всіх покупців розповсюджується однаковий рівень прав, на це не має впливати ні місцезнаходження продавця, ні покупця. Тобто має бути відсутнє геоблокування та бути вільний доступ до послуг інтернет-магазину.

В Україні не регулюється поставка цифрових послуг, а в ЄС таке регулювання має місце на державному рівні. Також в ЄС весь продаж товарів в інтернет-магазинах має оподатковуватись у пункті призначення із зобов'язанням застосовувати ПДВ у країні замовника з моменту, коли транскордонний продаж B2C перевищує 10000 євро.

Також в ЄС діє система звітності «єдине вікно» (OSS – One Stop Shop) для декларування всіх транскордонних продажів B2C через податковий портал в якійсь одній державі-члені. В Україні ще досі не наближено законодавство до законодавства ЄС в цих сферах, тому багато підприємств електронної комерції в Україні знаходяться в тіні та є ризикованою для споживачів[59].

[57] EVO Business Report. 2019. Results and plans: e-commerce of Ukraine 2018/2019. URL: https://evo.business/itogi-plany-e-commerce-ukrainy-20182019/

[58] Омельчук Н. Як змінився ринок електронної комерції…

[59] Акуленко Л., Козацька М. Нові правила в ЄС...

Таблиця 5

Матриця розвитку української електронної комерції в контексті співробітництва з ЄС

Показник	Електронна комерція 2021 р.	Електронна комерція 2030 р.
Цифрові інфраструктури та навички	Низький рівень покриття та швидкості мобільного і фіксованого інтернету, а також слабка інтероперабельность держреєстрів Низький рівень базових цифрових навичок	Покриття новими швидкісними стандартами зв'язку Функціонує технологічна платформа державних реєстрів Високий рівень базових та професійних цифрових навичок
ІКТ	Не відповідна до потреб бізнесу ІТ-освіта Слабка екосистема ІТ-сектору Несприятливий правовий та податковий режими Низький рівень захисту інтелектуальної власності	ІТ-кафедри мають англомовні програми та приваблюють студентів із усієї Європи Україна є європейською лабораторією та майданчиком для розробки нових технологій (FinTech, AgriTech, дрони, безпілотні авто, мережі інтернету речей, штучний інтелект, цифрових валют)
Цифрова трансформація секторів економіки та сфер життя	5% державних послуг доступні онлайн Низька якість статистики, відсутні єдині стандарти Відсутні стратегія та стандарти розвитку Індустрії 4.0 Законодавство не регламентує цифрові робочі місця	Універсальні цифрові послуги присутні в ключових сферах життя (освіта, медицина тощо) Індустрії та бізнес модернізуються, будують технологічні виробництва, випускають продукцію з високою доданою вартістю Нові індустрії та нові професії створюють нові перспективи для зростання економіки
Інтеграція до цифрового простору ЄС	Відсутня транскордонна електронна ідентифікація Не гармонізоване з європейським цифрове законодавство Не врегульовані цифрові права громадян	Цифрова ідентифікація та довірчі послуги гармонізовані з ЄС Повна інтероперабельність українських реєстрів Врегульовано етичні питання біотехнологій, персональної інформації, кібертехнологій

Джерело: побудовано автором за [60]

Якщо вищезгадане буде змінено з метою адаптації сфери української електронної комерції до європейської Україна може кардинально змінити стан справ у досліджуваній сфері вже в 2030 р. враховуючи, що поштовх українська електронна комерція вже отримала у зв'язку з пандемією COVID-19 та вже зараз демонструє найвищий темп росту в порівнянні з країнами Східної Європи (табл. 5).

Висновки

Проведені дослідження допомогли сформувати власне розуміння досліджуваного поняття: електронна комерція – це підприємницька діяльність у сфері купівлі та продажу товарів та послуг з використанням інтернету на всіх етапах бізнес-процесів. Щодо форм електронної комерції, то прийнято виділяти наступні: B2B, B2C, C2C, а всі інші можна вважати модифікаціями загальних форм.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що в умовах COVID-19 спостерігається зростання електронної комерції в усьому світі, а російсько-українська війна ще більше буде сприяти переведенню великої кількості підприємств в онлайн. Китай продовжує очолювати світовий ринок електронної комерції, за ним слідують США та Великобританія. Лідерство Китаю може кардинально змінитись, якщо держава буде допомагати РФ обходити санкції введені через агресію в Україні. Що стосується ринку європейської електронної комерції, то він зріс в геометричній прогресії протягом пандемії Covid-19 в 2020 р. Західна Європа як і раніше є найбільш розвиненим ринком електронної комерції в Європі (на неї припадає 70% загальної вартості електронної комерції в Європі). Що стосується Східної Європи, то саме український ринок мав найвищий темп росту (41%) в 2020 р. В ТОП-3 держав за темпами росту електронної комерції також увійшли Польща та Чехія (37% та 29%, відповідно). Не дивлячись на великий щорічний приріст, Україні ще далеко до лідерів в області електронної комерції, хоча якщо досягти успіху в подоланні деяких проблем, потенціал росту нашої держави буде ще більший.

З 24 лютого 2022 р. з початком збільшення масштабів російсько-української війни на всю територію України, швидшими темпами пішла підготовка щодо вступу України до ЄС. Саме тому необхідно вже зараз адаптувати сферу української електронної комерції до європейської. З цією метою необхідно зробити

[60] Цифрова економіка та інформаційно-комп'ютерні технології. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/uploads/public/602/581/51d/60258151d2896461958259.pdf

такі кроки: зобов'язати інтернет-майданчики чітко інформувати споживачів про основні критерії відбору товарів, вказана відпускна ціна і як вона змінювалась, споживачі повинні мати однаковий рівень своїх прав, незалежно від того, в якій із держав ЄС знаходиться продавець; забезпечити однаковий доступ до інтернет-магазину або до послуг, що надаються в інтернеті, тобто національність, місце проживання не можуть бути використані для відмови в доступі; здійснювати регулювання на державному рівні поставки цифрового вмісту та цифрових послуг; відобразити у законодавстві України оподатковування поставок дистанційної купівлі-продажу у пункті призначення із зобов'язанням застосовувати ПДВ у країні замовника з моменту, коли транскордонний продаж B2C перевищує 10000 євро.

Запровадження запропонованих кроків допоможе вивести з тіні велику частину ринку української електронної комерції та адаптувати його до європейського ринку. Також варто скористатись позитивним китайським досвідом, враховуючи, що ця держава є світовим лідером у досліджуваній сфері. Всі перераховані пропозиції можуть кардинально змінити стан справ у сфері електронної комерції України вже в 2030 р. враховуючи, що поштовх українська електронна комерція вже отримала у зв'язку з пандемією COVID-19 та вже зараз демонструє найвищий темп росту в порівнянні з державами Східної Європи.

Інформація про автора:

Кириченко Анастасія Володимирівна,
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри організації підприємництва та біржової діяльності
Національний університет біоресурсів і природокористування України
15, вул. Героїв Оборони, Київ, 03041, Україна

Information about the author:

Kyrychenko Anastasiia Volodymyrivna,
PhD of Economic sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Entrepreneurship and Exchange Activities
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
15, Heroiv Oborony str., Kyiv, 03041, Ukraine

DOI

ФРАНЧАЙЗИНГ В УПРАВЛІННІ РЕСТОРАННИМ БІЗНЕСОМ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Колісниченко Т. О.

Постановка проблеми. Війна в Україні одразу вплинула на поступ бізнесу, зокрема ресторанного. Такий стан виявляє слабкість і вразливість ресторанного бізнесу. Компанії не можуть повноцінно функціонувати та розвиватись. Світові бренди, маючи більший досвід, пробувати шукати нові рішення ефективного управління ресторанним бізнесом.

Сьогодні для ресторанного бізнесу такий стан є «новою» нормальністю. Попередні кризи дали знання та виробили навики антикризового менеджменту і стали двигуном трансформацій. Сюди можна віднести і такі очевидні, як використання інноваційних технологій та набуття навичок ефективного управління ресторанним бізнесом, до менш відчутних, як переоцінка та відновлення соціальних відносин. Ресторанний бізнес повинен ґрунтуватись на постулатах, які окреслені довірою до співробітників. Стиль управління має трансформуватися в більш демократичний і сучасний, заснований на партнерстві та командній роботі.

Одним із оптимальних рішень управління в таких у мовах є договір франчайзингу. Це доволі надійний інструмент менеджменту, якщо є необхідність володіння повним контролем над власним бізнесом. Однак, франчайзинг більш зручний для глобальних гравців, а в локальному середовищі має певні обмеження.

Часи війни й економічної кризи стають хорошою перевіркою для багатьох франчайзингових систем. Складно вижити ресторанному бізнесу, який не веде себе справедливо по відношенню до своїх франчайзі, а також тим, діяльність яких ґрунтувалась на тимчасових тенденціях, опираючись на кілька сегментів ринку, можливості отримувати прибутки з різних джерел. З іншого боку, ресторанний бізнес повинен залишатись стабільно діючим, заснованим на стійкому наданні послуг, з ефективним менеджментом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науково-теоретичне підґрунтя управління ресторанним бізнесом на принципах франчайзингу, що є предметом цього дослідження, віднайшли своє представлення у працях національних та іноземних науковців: Зюлковська М., Бартковяк Р., Ваховяк П., Кравчук Н., Білоус О., Синькевич Н. Окремі інноваційні питання управління бізнесом в контексті франчайзингових відносин розглядали Юринець З., Байда Б., Петрух О. За попередні роки коло науковців, які досліджували проблеми ведення бізнесу на основі франчайзингу суттєво масштабувалось, зокрема в контексті впровадження інновацій. Однак, враховуючи вагомий доробок економістів, все ще недостатньо повно розкрито питання франчайзингу в управлінні ресторанним бізнесом в умовах російсько-української війни.

Постановка завдання. Метою є формування логічної моделі розвитку ресторанного бізнесу на принципах франчайзингу в умовах російсько-української війни, систематизація переваг і недоліків моделі франчайзингу в ресторанній сфері, виявлення інноваційної особливості діяльності на основі франчайзингових відносин.

Методи дослідження: аналізування для систематизації переваг і недоліків моделі франчайзингу в ресторанній сфері та виявлення інноваційної особливості діяльності на основі франчайзингових відносин; узагальнення, синтез, системний підхід для формування логічної моделі розвитку ресторанного бізнесу на принципах франчайзингу в умовах російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Формат франчайзингових відносин світового масштабу продемонстрував стабільність під час потрясінь у ході пандемії. Франчайзингові системи виявилися неоціненними, адже франчайзі не залишилися наодинці зі своїми проблемами.

Ринок ресторанного бізнесу в Україні є дуже зрілим. Франчайзинг стає поступово більш популярним в національному середовищі, особливо в часи криз, які викликані економічною дестабілізацією та воєнними діями. Такий інструмент полегшує відкриття та ведення власного бізнесу, тому підприємці все частіше користуються цією можливістю. Для існуючого бізнесу запровадження франшизи як бізнес-моделі дає змогу розвиватися через мережу та отримувати більше доходу, а також сприяє територіальному розширенню.

У сучасній економіці повністю автономна індивідуальна економічна діяльність втрачає значення, в тому числі через ризик елімінації та посилення конкуренції; все частіше з'являється переконання, що співпраця і взаєморозуміння приносять користь усім партнерам. Тому компанії об'єднують свої ресурси та сили, розробляють спільну стратегію розподілу, впроваджують технічні та організаційні інновації на багатьох рівнях діяльності.

Формат міжорганізаційної співпраці на франчайзинговій основі щорічно розвивається. В Україні працювали франчайзингові мережі, які розвивали свою діяльність у кількох сферах, зокрема в ресторанній сфері. З кожним роком зростає кількість нових франчайзингових концепцій і кількість суб'єктів господарювання, що працюють під існуючими брендами. Помітно зростає інтерес підприємців до співпраці з мережами громадського харчування на основі ліцензійних договорів. Новий ресторанний бізнес зацікавлений у співпраці на основі франшизи та впровадженні нових франчайзингових систем.

Франчайзинг в ресторанній сфері – це бізнес-модель, яка дає змогу франчайзеру розвивати мережу ресторанного бізнесу на основі співпраці з фізичними особами, які виступають як індивідуальні підприємці, які є франчайзі. Франчайзинг пов'язаний з наданням однією із сторін (франчайзером) іншій (франчайзі) прав на її товарний знак або знак обслуговування та фірмове найменування. Також франчайзинг можна розглядати як інноваційну форму побудови каналу збуту для ресторанного бізнесу, яка вперше впроваджує її у свою господарську діяльність. Ця форма є інноваційним напрямом розвитку для підприємця, який приєднується до системи франчайзингу.

Франшиза означає весь спектр економічних відносин, за яких власник продукту, процесу чи назви дає змогу іншій компанії (особі) здійснювати певну діяльність за певну плату[1]. Франшиза постає як довгостроковий оплачуваний дозвіл, ліцензія чи згода пропонувати продукти чи послуги від імені франчайзера та використовувати його торгову назву, торгову марку, логотип компанії, а також ціни, прийнятих франчайзі. Франшиза – це організована система кооперативних вертикальних зв'язків між юридично незалежними підприємствами на основі безперервного договору. Бізнес може укласти договір франчайзингу та керувати компанією під відомим брендом (франчайзі), але відомі бренди продають їх концепцію іншим підприємцям (франчайзерам). Протягом терміну дії договору франчайзі оплачує франчайзеру за ознайомлення з секретами свого бізнесу та, залежно від його виду, сплачує винагороду фіксованими частинами[2].

Переваги та недоліки цієї форми інвестування з боку франчайзера і франчайзі в ресторанній сфері наведені у таблиці 1.

Функціонування ресторанного бізнесу пов'язане зі значною динамікою, що піддається впливу багатьох чинників, які характеризуються мінливістю. Велике значення для розвитку ресторанного бізнесу мають найближче оточення та умови сформованого попиту. У процесах розвитку ресторанного бізнесу можуть використовувати різні чинники, що становлять фундамент, причини або умови їхнього розвитку. Розвиток ресторанного бізнесу зумовлений як зовнішніми умовами, так і внутрішніми чинниками.

Для розвитку франчайзингових відносин у ресторанній сфері використовується інвестиційна франшиза. Цей вид франшизи зазвичай використовується для управління ексклюзивними ресторанами, готелями, оздоровчими салонами. Франчайзі несе великі витрати на створення компанії, отримує з неї прибуток і стратегічно контролює її, але погоджується на безпосереднє управління підрозділом з боку фахівців, які в ньому працюють.

Розвитку ресторанного бізнесу у вигляді франчайзингової мережі притаманний інноваційний характер, впровадження інноваційних методів управління мережами ресторанного бізнесу. Особливо це актуально у період економічної кризи, спричиненої війною. Реалізація інноваційних методів сприяє стабілізації роботи закладів ресторанної сфери, зростанню їх кількості і залученості до використання франшизи більшої кількості нових закладів. Завдяки стійкості до негативних наслідків економічної кризи франшиза отримує інноваційну особливість. З точки зору ресторанного бізнесу, а зокрема малого бізнесу, що має ключове значення для економіки, франчайзинг стає бізнес-моделлю, яка забезпечує зниження ризику повністю незалежного підприємства. Франшиза надає франчайзі підґрунтя відомого бренду та перевірену бізнес-концепцію. Таким чином, використовуються переваги та економію від масштабу, що отримується від діяльності за франчайзинговими відносинами.

Водночас, франшиза постає вигідним каналом дистрибуції для франчайзерів. Під час економічного спаду франчайзери можуть використовувати зв'язки з надавачами франшизи для реалізації стратегії розширення ринку. Дозвіл надає можливість відкривати підрозділи франшизи (відповідно до умов фінансування франшизи), диверсифікувати ризики та знижувати рівень інвестицій у мережу власних відділень.

Франшиза для ресторанного бізнесу дає змогу отримувати додаткові фінансові вигоди, ефект від масштабу, більші можливості участі в рекламних кампаніях постачальника (безкоштовні продукти для клієнтів) та узгодження умов відтермінування оплати товарів і послуг. Також, відбувається зниження логістичних витрат, а саме, зниження транспортних витрат з більшою кількістю одержувачів у вигляді франчайзингових точок, відповідна періо-

[1] Кравчук Н., Білоус О., Синькевич Н. Концепція побудови ефективної бізнес-моделі франчайзингу. *Галицький економічний вісник.* 2019. № 5 (60). С. 40– 46. URL: https://galicianvisnyk.tntu.edu.ua/pdf/60/748.pdf

[2] Ziółkowska M. Kreowanie i wykorzystanie innowacji w powiązaniach franczyzowych w globalnej gospodarce. Wiedza i bogactwo narodów. Kapitał ludzki, globalizacja i regulacja w skali światowej. Zarządzanie, red. R. Bartkowiak, P. Wachowiak, Ofcyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2013. 236 s

Таблиця 1

Переваги та недоліки моделі франчайзингу в ресторанній сфері

	Для франчайзера	Для франчайзі
Переваги	- можливість виходу відомої компанії на нові ринки, - спроба розширення мережі ресторанного бізнесу, - фіксований дохід від плати за франшизу, який не залежить від доходу одержувача, - немає необхідності використовувати власний капітал –одержувач покриває витрати, пов'язані з запуском об'єкта, - легкість контролю над франчайзі – франчайзер зберігає контроль над політикою та умовами продажу, - франчайзер залишається власником бренду, торгової марки, ліцензії чи ноу-хау, - відсутність ризику, пов'язаного з невдачею франчайзингових точок, - франчайзі бере на себе всі ризики, пов'язані з веденням власного бізнесу, - можливість дізнатися про нові ринки збуту товарів і послуг ресторанної сфери, - просування бренду на нових ринках і з меншими витратами, оскільки франчайзі покривають частину витрат на рекламну діяльність, тобто плату за маркетинг	- готовий рецепт для бізнесу –одержувач використовує досвід і знання донора, отримує допомогу в пошуку місця, організації всього циклу обслуговування, проведенні відповідного навчання, а також найму персоналу, - передбачуваність прибутку –працюючи під відомим брендом, є більше шансів на успіх, ніж починати з невідомого бренду, - використання іміджу франчайзера, яка здебільшого має міцні позиції на ринку (мінімальні витрати на маркетинг і рекламу), - можливість використання багатьох зручностей у ході здійсненні інвестицій, які адресовані франчайзі, - мінімальний ризик відмови, - підвищення довіри до франчайзі як партнера для клієнтів та інших установ, наприклад банків, - можливість використання рекламних, маркетингових або інформаційних стратегій, веб-сайтів уже перевірених франчайзером, - доступ до ринкової інформації, - відсутність потреби в спеціальних знаннях чи освіті в певній галузі
Недоліки	- ризик використання переданих ноу-хау третіми сторонами, - франчайзі є незалежною особою, яку франчайзер не може повністю контролювати, - провайдер відповідає за функціонування всієї франчайзингової системи, що передбачає необхідність постійного внесення змін/удосконалень, - франчайзер повинен перевіряти франчайзі і це пов'язано з витратами, - франчайзер зобов'язаний проводити навчання та підтримку завдяки надання консультацій протягом терміну дії договору, - неправильне використання іміджу франчайзера, наприклад, погане обслуговування клієнтів, що може призвести до погіршення позицій бренду на ринку, - франчайзі може свідомо знижувати обсяг продажів, прибуток, щоб сплачувати нижчу франшизу, - після закінчення договору франшизи франчайзі може стати значним конкурентом для франчайзера.	- плата за франшизу –постійні витрати, які часто не залежать від прибутку, - несамостійність і незалежність, зменшення економічної свободи франчайзі, - зобов'язання дотримуватися усіх стандартів відповідно до договору, - постійний масштабний контроль з боку франчайзера, - відсутність можливості формування власного бренду, - необхідність оплати за користування брендом, ноу-хау франчайзера, за зменшення ризиковості ведення ресторанного бізнесу, за будь-яку підтримку франчайзером, - високий ризик, пов'язаний з веденням власного ресторанного бізнесу –прибутки та збитки залежать тільки від одержувача франшизи., - обмеження щодо продажу та перенесення прав відносно франчайзингової точки відповідно до Франчайзинговий договір, - помилки франчайзі у ході управління ресторанним бізнесом, - оголошення про банкрутство франчайзера призводить до анулювання франшизи

Джерело: складно автором

одичність поставок або партій товарів, коли товар перебуває у власності та під управлінням донора і пропонується в одиницях франшизи.

Побудова успішних франчайзингових моделей ведення ресторанного бізнесу повинна складатися з таких етапів[3]:

1. Визначення критеріїв для інтеграції розширення ресторанного бізнесу у формі франчайзингу, тобто обрати свій бренд, імідж, метод, систему, ноу-хау, торговий знак.

2. Вибір бізнес-формату, під яким варто розуміти комплексну систему організації бізнесу, що була розроблена франчайзером та містить певний спосіб оформлення закладі, імідж, метод, торговий знак, ноу-хау, розкручений бренд, певні способи рекламування ресторанної продукції та послуг, визначений

[3] Кравчук Н., Білоус О., Синькевич Н. Концепція побудови ефективної бізнес-моделі франчайзингу. *Галицький економічний вісник.* 2019. № 5 (60). С. 40– 46. URL: https://galicianvisnyk.tntu.edu.ua/pdf/60/748.pdf

підхід до підбору та навчання персоналу, певний удосконалений спосіб виробництва, оптимізація бюджету тощо. Тобто, обрати вид підприємства, на базі якого розробити франшизу та вимоги щодо зовнішнього вигляду, розміру території, приміщення, комунікацій, скласти базовий проект закладу з оформленням, розташуванням меблів, списком необхідного обладнання, затвердити систему доставки товарних запасів, їх якість та маркування.

3. Встановлення системи відбору та навчання франчайзі через проведення особистих співбесід та анкетування. Розроблення практичних порад з упровадження франшизи з системою бізнесу по франшизі, яке зазвичай проводиться на франчайзинговому підприємстві. Комплексне навчання франчайзі проходить до, під час і після відкриття бізнесу по франшизі. Тривалість залежить від характеру бізнесу й триває до 8 тижнів. Навчання проходить не тільки на основі продажу, обслуговування, технологічних процесах, але і за методами управління. В процесі навчання особлива увага приділяється практичним ситуаціям, які можуть виникнути в роботі. Деякі компанії надають координаторів за один-два тижні до відкриття підприємства й на перші дні (тиждень) роботи франчайзі. Якщо виникають проблеми, то робота координатора може бути продовжена до їх вирішення. Подальше навчання проходить у вигляді окремих курсів, семінарів чи он-лайн консультацій з різних питань господарської діяльності: бухгалтерському обліку, оподаткуванню, впровадженню нової техніки та інших питань.

4. Проводити процесу впровадження й контролю системи франчайзингу на основі базового об'єкта франчайзера. Саме базовий об'єкт буде відправною точкою у ході визначення суми фінансових витрат на відкриття бізнесу по франшизі, відпрацюванні технологічних чи виробничих стандартів, правил обслуговування, адміністрування, організації бізнесу, маркетингової політики, логістики, системи обліку та оподаткування, системи контролю за франчайзі тощо.

Оцінка якостей потенційного партнера передбачає такі елементи[4]:

– досвід підприємництва та ведення ресторанного бізнесу;

– фінансове становище та освіта;

– вміння аналізувати інформацію;

– досвід управління персоналом;

– вміння працювати в команді;

– розуміння процесів ресторанного бізнесу;

– готовність слідувати правилам ведення бізнесу;

– бажання купити франшизу самостійно або в партнерстві;

– прагнення розвивати бізнес самостійно.

Логічна модель розвитку ресторанного бізнесу на принципах франчайзингу наведена на рис. 1.

Важливою інноваційною особливістю франшизи є співпраця потенційних конкурентів. Незалежні підприємства ресторанної сфери, які є юридично та фінансово незалежними суб'єктами господарювання, що працюють в цій сфері, конкурують між собою[5]. У випадку з франчайзингом інакша ситуація – бізнес співпрацює не лише з франчайзером, а й з іншими одержувачами, виконуючи зобов'язання, що випливають з укладеного договору, і представляючи один бренд у боротьбі за клієнтів з підприємствами поза мережею (горизонтальні компоненти). У цьому випадку інноваційність постає у передачі в мережі між юридично та фінансово незалежними підприємствами знань і досвіду, які постають захищеними ноу-хау творців мережі, і, таким чином, франчайзингові відносини також сприяють дифузії інновацій.

Економічна криза, що викликана війною, пандемією та карантином дає змогу ресторанному бізнесу завдяки франшизі володіти легкістю у створенні інновацій, нових продуктів і послуг.

Форму співпраці підприємців ресторанної сфери у рамках франшизи можна віднести до організаційної інновації[6]. Така форма заснована на незалежності франчайзі і позитивно впливає на ефективність роботи усіх під'єднаних закладів харчування. Підприємці, які створюють ресторанну мережу, більш мотивовані діяти та досягати успіху. Франчайзі несуть відповідальність за юридичну особу, якою володіють, і використовують ноу-хау для досягнення ефективних фінансових результатів. Франчайзингові ресторанні мережі використовують інновації для роботи в рамках франчайзингової системи.

Для аналізу системи управління франчайзингових мереж ресторанної сфери велике значення має характеристика мотивів впровадження інновацій. Для цього варто виокремити такі мотиви впровадження інновацій у ресторанному бізнесі:

– підвищення якості продукції,

– використання нових каналів збуту та форм комунікації,

– розширення асортименту продукції,

– відкриття нових ринків або збільшення частки ринку,

– зменшення матеріальних витрат,

– зменшення шкідливості для навколишнього середовища,

– виконання положень, норм, стандартів.

[4] Як побудувати успішну франчайзингову мережу. *Franchise Capital.* 2020. https://business.diia.gov.ua/handbook/francajzing/ak-pobuduvati-uspisnu-francajzingovu-merezu

[5] Yurynets Z., Bayda B., Petruch O. Country's economic competitiveness increasing within innovation component. *Economic Annals – XXI.* 2015. № 9-10. P. 32-35

[6] Yurynets Z., Yurynets R., Gutor T. Game theory model for the development of optimal strategy towards innovative products manufacturing at the enterprise. *Problems and Perspectives in Management*. 2017. № 15(3). C. 285-294

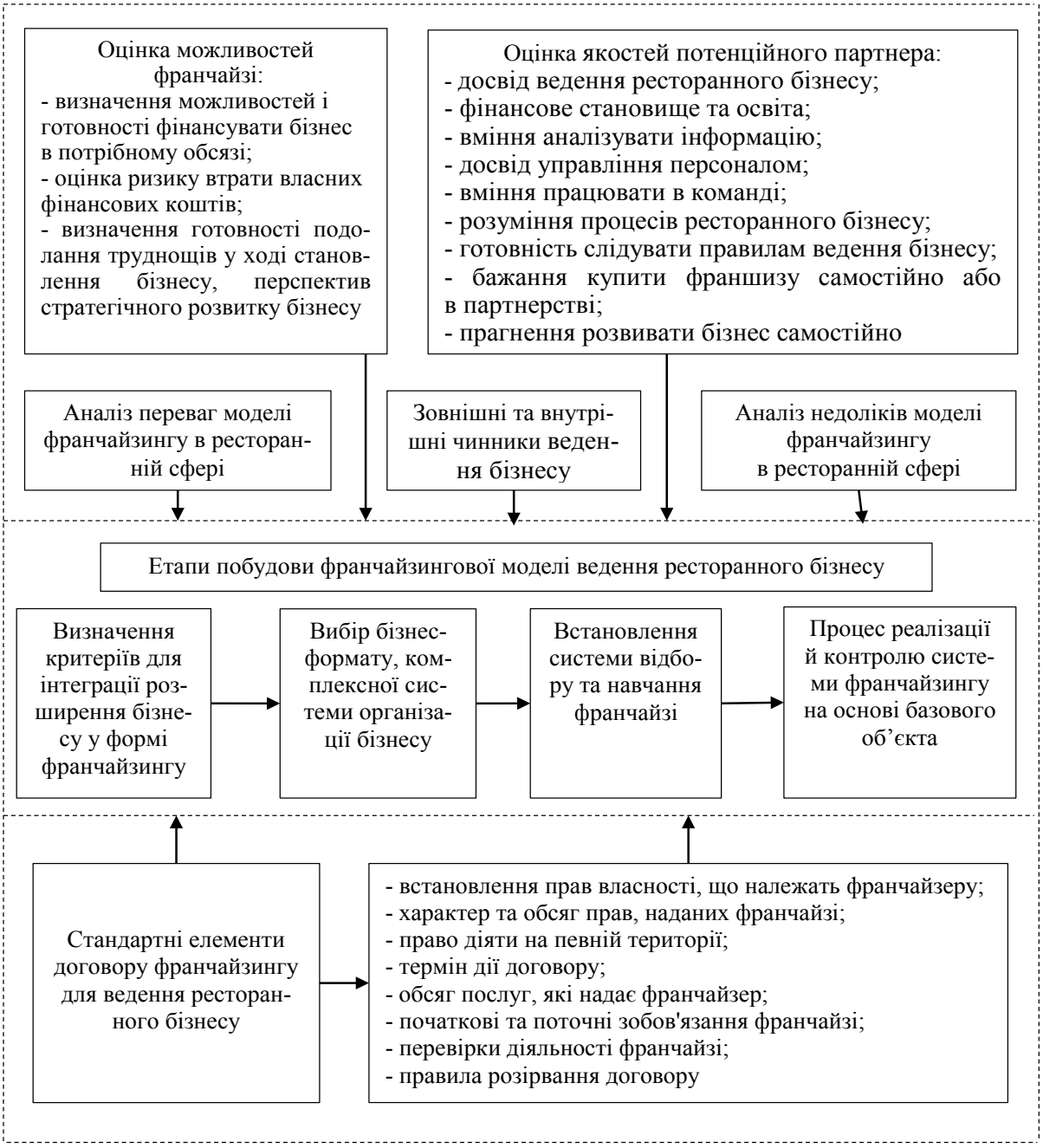

Рис. 1. Логічна модель розвитку ресторанного бізнесу на принципах франчайзингу

Джерело: складено автором

Важливими стандартними елементами договору франчайзингу для ведення ресторанного бізнесу є:

• встановлення прав власності, що належать франчайзеру (використання торгових марок, фірмових найменувань, матеріалів, захищених авторським правом і ноу-хау франчайзера);

• характер та обсяг прав, наданих франчайзі (визначення формального надання прав на використання торгових марок, матеріалів, захищених авторським правом тощо);

• право діяти на певній території (визначення територіальної винятковості, оскільки це питання породжує проблеми на практиці);

• термін дії договору;

• обсяг послуг, які надає франчайзер (початкові послуги, що дають можливість франчайзі приєднатися до системи, навчання, обладнання, необхідне для початку роботи в системі, так і ті, які будуть здійснюватися у ході співпраці);

• початкові та поточні зобов’язання франчайзі (охоплюють широкий спектр правил, починаючи від визначення джерел фінансування початкового етапу операцій відповідно до вимог франчайзера, закінчуючи адаптацією до адміністративної системи ресторанної мережі, що дає змогу як сторонам отримати доступ до необхідної інформації. Ці

системи зазвичай описуються в керівництві з експлуатації, яку виробляє франчайзер);

• перевірки діяльності франчайзі (у зв'язку з тим, що невиконання стандарту в одному блоці завдає шкоди всій ресторанній мережі, доцільно проводити перевірки підрядника, а принципи перевірки, як за обсягом, так і за періодичністю, повинні бути зафіксовані в інструкції з експлуатації);

• правила розірвання договору (у кожному договорі має бути положення про можливість його розірвання у разі порушення франчайзі положень, що містяться в ньому. У результаті розірвання договору франчайзі не може використовувати торгову марку чи фірмове найменування та інші права власності, що належать франчайзеру. Крім того, франчайзі може бути зобов'язаний не займатися будь-якою діяльністю, конкурентною для франчайзера або інших франчайзі, і не використовувати рішення, включені в систему франчайзера, і методи, які він використовує).

Укладення договору з франчайзером, власником ресторанного бізнесу та використання умов, які можна отримати від цієї форми співпраці, вимагають адаптації закладів до прийнятих принципів, які застосовує франчайзер та відповідно до бізнес-дизайну.

Для розвитку франчайзингових відносин потрібно розвивати систему управління спільним майном. Щоб контролювати ресторанний бізнес в режимі реального часу, маючи доступ до даних з усіх закладів в одному місці, варто шукати систему з хмарним рішенням. Саме він дає змогу миттєво синхронізувати дані з усіх приміщень, розташованих в різних містах чи країнах. Власнику франшизи буде доступна вся інформація про клієнтську базу, дані про продажі, деталі замовлення та статистику діяльності закладів харчування (якщо ці елементи зазначені в умовах договору). Також у всіх закладах буде спільна система лояльності та бонусів, а також знижки для постійних клієнтів. Компанії, які займаються системами управління ресторанним бізнесом, пропонують спеціальні умови для власників франшизи і можуть налаштувати систему відповідно до особливих вимог клієнта.

Висновки. Розвиток ресторанного бізнесу на принципах франчайзингу може стати важливим елементом підвищення ефективності управління ресторанного бізнесу в умовах війни, настання економічних криз. Співпраця за франшизою вигідна для усіх сторін підписаного договору. Така ситуація дає змогу українському ресторанному бізнесу залучити фінансові ресурси, які необхідні для відкриттям бізнесу, отримати практичні знання щодо економного управління своїми коштами та ефективного управління бізнесом, підтримки належної якості продуктів і послуг, що пропонуються клієнтам. Франчайзинг створює можливість розвивати інноваційні процеси, впроваджувати інновації у франчайзингові системи, адаптовувати стандартні концепції франшизи до умов місцевого ринку.

Інформація про автора:

Колісниченко Тетяна Олександрівна,
кандидат технічних наук,
доцент кафедри туризму та готельно-ресторанного бізнесу
Київський національний університет технологій та дизайну
2, вул. Немировича-Данченка, Київ, 01011, Україна

Information about the author:

Kolisnychenko Tetiana Oleksandrivna,
PhD in Technical Sciences,
Associate Professor at the Department of Tourism, Hotel and Restaurant Business
Kyiv National University of Technology and Design
2, Nemirovich-Danchenko str., Kyiv, 01011, Ukraine

DOI

ПОДАТКОВА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ В УМОВАХ РЕФОРМИ ФІНАНСОВОЇ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ТА ВОЄННИХ РЕАЛІЙ

Коломієць П. В.

Постановка проблеми. У зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України, 24 лютого 2022 року Законом України № 2102-IX[1] Верховна Рада України відповідно до пункту 31 частини першої статті 85 Конституції України[2] та статті 5 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»[3] затвердила Указ Президента України від 24.02.2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні»[4]. Отже, з цього моменту почалося життя України у стані війни і нових реалій економічної безпеки, яка відповідно до статті 17 Конституції України є однією з найважливіших функцій держави і є справою всього Українського народу. Але ж економічна безпека має своїм підґрунтям саме податкову безпеку, яка є невід'ємною її складовою, адже саме за рахунок податків і зборів здійснюється наповнення дохідної частини як державного так і місцевих бюджетів. Податки і збори є основними джерелами фінансування будь-якої безпекової складової держави, зокрема і в умовах воєнного стану з метою підвищення її обороноздатності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати аналізу останніх досліджень і публікацій свідчать, що питання децентралізації влади та фінансової децентралізації (фіскальної децентралізації, бюджетної децентралізації та податкової децентралізації) були розглянуті у працях таких вчених, як: О.Ю. Бобровська, Т.А. Крушельницька, А.В. Бортнікова, О.І. Графська, І.М. Гринчишин, С.О. Данілов, О.І. Дем'янчук, Т.О. Дідич, З.А. Іванцова, О.В. Кифяк, Ю.П. Козаченко, Є.Ю. Кузькін, В.В. Мартиненко, В.Р. Нестор, О.В. Ольшанський, С.В. Онищенко, Ю.О. Раделицький, З.О. Сірик, І.Р. Тимечко, І.О. Умрихіна, Н.Л. Хомюк, І.О. Цимбалюк[5] та ін.

Невирішені раніше проблеми податкової безпеки в умовах фінансової децентралізації. Зважаючи на вже існуючі доробки у царині реформи децентралізації влади, слід зазначити, що питанням податкової безпеки в умовах фінансової децентралізації, а тим більше в умовах воєнних реалій і наступ-

[1] Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 24.02.2022 № 2102-IX. *Голос України* від 24.02.2022. № 37.

[2] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

[3] Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.

[4] Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. *Голос України* від 24.02.2022. № 37.

[5] Бобровська О.Ю., Крушельницька Т.А. Розробка методики оцінювання впливу децентралізації влади на формування інвестиційного профілю територій. *Аспекти публічного управління*. 2015. № 5-6. С. 47-57; Бортнікова А.В. Місцеве самоврядування на Волині: суспільно-політичні традиції і сучасний процес децентралізації: дис. ... д-ра політ. наук. Луцьк, 2018. 495 с.; Графська О.І. Потенціал розвитку туристично-рекреаційної сфери в економіці територіальних громад: дис. ... д-ра екон. наук. Львів, 2020. 453 с.; Гринчишин І.М. Бюджетні механізми забезпечення добробуту територіальних громад в умовах поглиблення соціально-економічної диференціації: дис. ... д-ра екон. наук. Львів, 2021. 488 с.; Данілов С.О. Органи публічної влади як суб'єкти податкових правовідносин: дис. ... д-ра філософії. Ірпінь, 2021. 234 с.; Дем'янчук О.І. Фінансовий потенціал збалансованого розвитку адміністративно-територіальних одиниць України.: дис. ... д-ра екон. наук. Ірпінь, 2020. 476 с.; Дідич Т.О. Теоретико-методологічні засади правоутворення: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2018. 588 с.; Іванцова З.А. Місцеве самоврядування (комунальне управління) в землях ФРН: порівняльно-правове дослідження: дис. ... д-ра філософії. Київ, 2021. 209 с.; Кифяк О.В. Формування туристичних дестинацій у прикордонних західноукраїнських областях в контексті євроінтеграції: дис. ... д-ра екон. наук. Тернопіль, 2021. 509 с.; Козаченко Ю.П. Державна політика децентралізації: теоретико-методологічні та прикладні аспекти: дис. ... д-ра наук держ. упр. Запоріжжя, 2021. 461 с.; Кузькін Є.Ю. Теоретико-методологічне забезпечення розширення фіскального простору місцевого самоврядування в умовах фінансової децентралізації: дис. ... д-ра екон. наук. Харків, 2019. 647 с.; Мартиненко В.В. Модернізація фіскальної політики України в умовах фінансової децентралізації: дис. ... д-ра екон. наук. Ірпінь, 2020. 501 с.; Нестор В.Р. Міське самоврядування в Україні та в Сполученому Королівстві Великобританії і Північної Ірландії: компаративне дослідження: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2021. 434 с.; Ольшанський О.В. Теоретико-методологічні засади ресурсного забезпечення розвитку місцевого самоврядування: дис. ... д-ра наук держ. упр. Запоріжжя, 2021. 455 с.; Онищенко С.В. Бюджетна безпека України в умовах фінансової глобалізації: дис. ...д-ра екон. наук. Київ, 2017. 475 с.; Раделицький Ю.О. Місцеві бюджети в контексті фінансової децентралізації в Україні: дис. … д-ра екон. наук. Львів, 2019. 443 с.; Сірик З.О. Фінансово-інвестиційне забезпечення розвитку територіальних громад в умовах адміністративно-територіальної реформи: дис. ... д-ра екон. наук. Львів, 2021. 436 с.; Тимечко І.Р. Організаційно-економічні засади розвитку територіальних громад у транскордонному просторі: дис. ... д-ра екон. наук. Львів, 2021. 513 с.; Умрихіна І.О. Правове регулювання податкових відносин в Україні: дис. ... д-ра філософії. Ірпінь, 2021. 209 с.; Хомюк Н.Л. Організаційно-економічні засади диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації: дис. ... д-ра екон. наук. Львів, 2020. 493 с.; Цимбалюк І.О.Фіскальний простір інклюзивного розвитку регіону в умовах фінансової децентралізації: дис. ... д-ра екон. наук. Луцьк, 2021. 579 с.

ного повоєнного відновлення, уваги науковцями не приділялося.

Постановка завдання. Необхідність забезпечення правового регулювання суспільних відносин у сфері податкової безпеки, особливо в контексті фінансової децентралізації, продовжує недооцінюватися. Дивлячись із позитивом у майбутнє, нами буде розглянуто підходи до забезпечення податкової безпеки України в умовах реформи фінансової децентралізації, але вже у повоєнних умовах, коли після перемоги, Україна перейде в новий для себе етап – відновлення та відбудови ефективної економіки з метою досягнення найвищих стандартів добробуту і безпеки Українського Славетного Народу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Досліджуючи проблеми реалізації податкової безпеки в умовах фінансової децентралізації, зауважимо, що поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості і соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій, дістало свого нормативного закріплення у нормах статті 132 Конституції України. Крім того, відповідно до статті 119 Конституції України, місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують: підготовку та виконання відповідних обласних і районних бюджетів; звіт про виконання відповідних бюджетів; взаємодію з органами місцевого самоврядування. Поряд із тим, як зазначено в статті 5 Основного Закону, народ, як єдине джерело влади в Україні, здійснює владу не тільки через органи державної влади, але й безпосередньо і через органи місцевого самоврядування, адже в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування (стаття 7 Конституції України). Засади місцевого самоврядування, відповідно до пункту 15 частини першої статті 92 Конституції України, визначаються виключно законами України. Зокрема, 21.05.1997 року Верховною Радою України (далі – ВР України), на заміну Закону УРСР «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування»[6], було прийнято Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», який, визначає систему та гарантії місцевого самоврядування в Україні, засади організації та діяльності, правового статусу і відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування[7]. Місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України (стаття 140 Конституції України). Фінансовою основою місцевого самоврядування є доходи місцевих бюджетів (стаття 142 Конституції України), складовими яких, зокрема, є місцеві податки і збори та віднесені до місцевого бюджету, у встановленому законом порядку, окремі загальнодержавні податки (стаття 143 Конституції України).

Результати дослідження історії формування законодавства України, зокрема в частині централізації і децентралізації здійснення державної влади, свідчать про те, що перші паростки становлення і розвитку правового регулювання суспільних відносин у сфері фінансової децентралізації в Україні з'являються ще в нормах законодавчих актів УРСР[8], які стосувалися правових засад створення фінансової та податкової систем і формування державного та місцевого бюджетів. Фінансові ресурси, відповідно до цих нормативних актів, складалися з коштів республіканського бюджету, бюджетів місцевих Рад народних депутатів і коштів інших органів місцевого самоврядування. Формування дохідної бази республіканського і місцевих бюджетів ґрунтувалося на податковій політиці, що визначалося законодавством Української РСР і проводилося в республіці самостійно. І хоча в нормативно-правових актах Української Республіки радянської доби не використовувався термін «фінансова децентралізація», вони стали основою становлення правового регулювання суспільних відносин у сфері формування державного та місцевого бюджетів, тобто заклали підвалини до впровадження в Україні фінансової децентралізації.

Українське суспільство успадкувало від СРСР централізовану систему влади, яка концептуально ґрунтувалася на зосередженні влади в одній інституції.

[6] Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування: Закон УРСР від 07.12.1990 № 533-XII. Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 2. Ст. 5.

[7] Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.

[8] Декларація про державний суверенітет України: Декларація Верховної Ради УРСР від 16.07.1990 № 55-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 31. Ст. 429.; Про економічну самостійність Української РСР: Закон Української РСР від 03.08.1990 № 142-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 34. Ст.499.; Концепція переходу Української РСР до ринкової економіки: Концепція Верховної Ради УРСР від 01.11.1990 *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 48. Ст. 632.; Про бюджетну систему Української РСР: Закон Української РСР від 05.12.1990 № 512-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 1. Ст.1.; Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування: Закон УРСР від 07.12.1990 № 533-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 2. Ст. 5.; Про систему оподаткування: Закон УРСР від 25.06.1991 № 1251-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 39. Ст. 510.

Основний зміст управління в умовах централізації зводився до максимальної передачі повноважень, компетенцій і ресурсів «нагору», до центральних органів влади і подальший їх перерозподіл у «ручному режимі». Такий механізм управління закріплював: а) практично повну адміністративну і фінансову залежність територій і громад від центру, б) існування слабких і залежних громад, в) створював умови для вирішення питань місцевого чи регіонального рівня через корупційний чинник, г) призводив до загострення політично-економічної кризи, д) розбалансованості функціонування органів місцевого самоврядування. Багато територіальних громад не мали належного життєвого середовища через відсутність дієвої підтримки на рівні, необхідному для всебічного розвитку людини, її самореалізації. Не виконувалися і зобов'язання щодо забезпечення захисту прав людини, здоров'я і навіть самого життя. Потреба вирішення гострих суперечностей влади генерувала ідею її децентралізації, яку вже реалізовано за тим чи іншим сценарієм у переважній більшості розвинутих держав світу[9].

Поряд із наведеним вище акцентуємо увагу, що державами – членами Ради Європи 15.10.1985 року була підписана Європейська хартія місцевого самоврядування[10], пунктом 3 статті 9 якої регламентовано, що частина фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування формується за рахунок місцевих податків та зборів, розмір яких вони мають повноваження встановлювати в межах закону. 28 червня 1996 року набрала чинності Конституція України, в статті 143 якої закріплено, що територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування встановлюють місцеві податки і збори відповідно до закону. В даному випадку прослідковується різниця між нормами Європейської хартії місцевого самоврядування, яка наголошує на повноваженні місцевого самоврядування встановлювати лише розмір місцевих податків і зборів, тоді як в Конституції України закріплюється нормативне положення стосовно повноваження місцевого самоврядування встановлювати не розмір місцевих податків і зборів, а саме встановлювати місцеві податки і збори. І це при тому, що у самій же Конституції України, у пункті першому частини другої статті 92 наголошено, що податки і збори встановлюються виключно законом, що є повноваженням ВР України (пункт 3 статті 85 Конституції України), а регуляторним актом органів місцевого самоврядування є рішення (стаття 144 Конституції України), а не закон. Засадниче положення пункту першого частини другої статті 92 конкретизується приписом статті 67 Основного Закону про те, що кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених саме законом. Тобто, прослідковується явна колізія в нормах Основного Закону. Процитована вище стаття 143 Основного Закону суперечить статтям 67 та 92 Конституції України в частині повноважень органів місцевого самоврядування в питанні «встановлення» місцевих податків і зборів таким нормативно-правовим актом, як рішення. А норма частини першої статті 143 Конституції України, стосовно повноважень місцевого самоврядування встановлювати місцеві податки і збори, суперечить положенням пункту 3 статі 9 Європейської хартії місцевого самоврядування, яка регламентує повноваження місцевого самоврядування встановлювати розмір місцевих податків і зборів.

Європейська хартія місцевого самоврядування була підписана від імені України 06.11.1996 року в м. Страсбурзі. Тобто, ця подія сталася вже після прийняття Конституції України 28.06.1996 року. Але, слід зауважити, що відповідно до частини другої статті 9 Конституції України, укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України. Проте, у діючій на сьогодні нормі частини першої статті 143 Конституції України, положення залишилися без відповідних змін, – повноваженням територіальної громади так і залишилося встановлення місцевих податків і зборів відповідно до закону, а не встановлення розмірів цих податків і зборів, як це передбачено положеннями Європейської хартії місцевого самоврядування.

Ратифікація Європейської хартії місцевого самоврядування відбулася 15.07.1997 року[11]. Отже, відповідно до статті 9 Конституції України, з 01.01.1998 року Європейська хартія місцевого самоврядування є частиною національного законодавства України. Але, й досі не відбулося коригування положень Конституції України стосовно ратифікованої Європейської хартії місцевого самоврядування у сфері повноважень територіальних громад стосовно податків і зборів. І тут буде доречним вказати на відомий у всьому світі афоризм Йоганна Вольфганг Гете: «Хто неправильно застебнув перший ґудзик, вже не застібнеться як

[9] Бобровська О.Ю., Крушельницька Т.А. Розробка методики оцінювання впливу децентралізації влади на формування інвестиційного профілю територій. *Аспекти публічного управління*. 2015. № 5-6. С. 47-57.

[10] Європейська хартія місцевого самоврядування: Міжнародний документ Ради Європи від 15.10.1985. *Офіційний вісник України*. 2015. № 24. Ст. 718.

[11] Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування: Закон України від 15.07.1997 № 452/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1997. № 38. Ст.249.

слід»[12]. Тобто, у частині першій статті 143, прийнятої 1996 року Конституції України, міститься цей самий «неправильно застебнутий перший ґудзик». Далі, ця колізія знаходить своє відображення вже у нормах Закону України від 21.05.1997 року № 280/97-ВР «Про місцеве самоврядування в Україні». А вже кінцевий результат «неправильно застебнутого першого ґудзика» бачимо в нормах Податкового кодексу України (далі – ПК України), який є нормативно-правовим актом, у якому закріплено норму стосовно повноважень місцевих органів самоврядування «встановлювати» місцеві податки і збори (стаття 12 ПК України)[13].

Спочатку звернемо нашу увагу на положення Закону України від 21.05.1997 року № 280/97-ВР «Про місцеве самоврядування в Україні»[14], пунктом першим статті 69 якого передбачено, що органи місцевого самоврядування відповідно до ПК України встановлюють місцеві податки і збори. Підпунктом 24 пункту першого статті 26 Закону України від 21.05.1997 року № 280/97-ВР «Про місцеве самоврядування в Україні» регламентовано, що встановлення місцевих податків і зборів, відповідно до ПК України, вирішується виключно на пленарних засіданнях сільської, селищної, міської ради[15]. Звернемо увагу, що рада, в межах своїх повноважень, відповідно до статті 59 Закону № 280/97-ВР, приймає нормативні та інші акти у формі рішень, а не закону.

Продовжуючи дослідження проблем реалізації податкової безпеки в умовах фінансової децентралізації та воєнного стану, спочатку сконцентруємо свою увагу на положеннях пункту третього статті 9 Європейської хартії місцевого самоврядування щодо повноважень органів місцевого самоврядування встановлювати в межах закону розмір місцевих податків і зборів. Вище нами вже було вказано, що цю Хартію було ратифіковано в 1997 році, тобто вона стала частиною українського законодавства ще за 12 років до набрання чинності ПК України. І хоча, нормою пункту 3.2 статті 3 ПК України наголошено на тому: «Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана ВР України, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені цим Кодексом, застосовуються правила міжнародного договору.»[16], проте у ПК України послідовно використовується правова конструкція «встановлення місцевих податків і зборів» органами місцевого самоврядування замість «встановлення розмірів місцевих податків і зборів», як це має бути відповідно до норм пункту третього статті 9 Європейської хартії місцевого самоврядування. При цьому, не забуваємо, що пунктом першим частини другої статті 92 та статтею 67 Конституції України, податки і збори (і місцеві і загальнодержавні) встановлюються виключно законами, а не рішеннями органів місцевого самоврядування. У ПК України, який набрав чинності 01.01.2011 року питання повноважень сільських, селищних та міських рад (а з 2015 року, ще й рад об'єднаних територіальних громад[17]), щодо податків та зборів[18], розкрито у статті 12 Кодексу. Важливо наголосити на тому, що встановлення податків і зборів в Україні як загальнодержавних так і місцевих є повноваженням ВР України, а не органів місцевого самоврядування. Навіть більше, жодних референдумів щодо законопроектів з питань податків, відповідно до статті 74 Конституції України, не допускається. Таким чином, податки і збори, у тому числі і місцеві, встановлюються виключно ВР України у ПК України, а органи місцевого самоврядування мають повноваження своїми рішеннями встановлювати лише розмір місцевих податків і зборів, які будуть застосовуватися в межах їх територій, але в рамках розмірів вже встановлених у ПК України. Отже, як свідчать результати проведеного дослідження норм ПК України, однією з проблем реалізації податкової безпеки в умовах фінансової децентралізації є невідповідність норм ПК України положенням Європейської хартії місцевого самоврядування.

Продовжуючи дослідження основних передумов виникнення проблематики реалізації податкової безпеки в умовах фінансової децентралізації, нами було проаналізовано суперечності і недоліки низки нормативно-правових актів за період 1996–2013 років, що регламентують створення фінансової основи місцевого самоврядування

[12] Душенко К.В. Мастера афоризма. М.: Эксмо. 2006. 896 с., с. 96

[13] Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13-14, № 15-16, № 17. Ст. 112.

[14] Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.

[15] Там само

[16] Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13-14, № 15-16, № 17. Ст.112.

[17] Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 році: Закон України від 24.12.2015 № 909-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 5. Ст. 47.

[18] Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи: Закон України від 28.12.2014 № 71-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 7-8. Ст.55

у процесі децентралізації влади, зокрема у питаннях місцевих податків і зборів[19].

01 квітня 2014 року КМ України своїм розпорядженням № 333-р схвалив Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, зазначивши в ній актуальні проблеми, які потребували негайного розв'язання: 1) здійснення постійної фінансової підтримки через районні бюджети малочисельних територіальних громад з використанням системи дотацій вирівнювання були обтяжливим для державного бюджету та стримували розвиток малих міст і великих селищ; 2) зниження рівня професіоналізму посадових осіб місцевого самоврядування; 3) корпоратизація органів місцевого самоврядування, закритість і непрозорість їх діяльності, високий рівень корупції; 4) надмірна централізація повноважень органів виконавчої влади та фінансово-матеріальних ресурсів. Серед завдань Концепції від 01.04.2014 року № 333-р, зокрема, були: 1) забезпечити: визначення достатньої податкової бази, що дало б змогу забезпечити виконання органами місцевого самоврядування власних повноважень з урахуванням об'єктивних критеріїв фінансування державою делегованих повноважень; 2) визначити податки та збори фінансовою основою здійснення органами місцевого самоврядування власних повноважень; надати органам місцевого самоврядування права регулювати ставки місцевих податків і зборів; недопущення надання іншими органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади податкових пільг, які зменшують власні доходи місцевих бюджетів (пільги з місцевих податків і зборів могли встановлюватися лише тим органом місцевого самоврядування, до бюджету якого зараховувалися такі податки і збори)[20].

Тобто, як випливає із наведеного вище, станом на 01 квітня 2014 року, актуальними залишалися проблеми реформування місцевого самоврядування. Попередні концепції так і залишилися декларативними. І хоча, в Україні вже було закладено конституційні засади місцевого самоврядування, ратифіковано Європейську хартію місцевого самоврядування, прийнято ряд базових нормативно-правових актів, які створили правові та фінансові основи діяльності органів місцевого самоврядування, проте від часу прийняття Конституції України та базових нормативно-правових актів з питань місцевого самоврядування розвиток місцевого самоврядування фактично здійснювався лише на рівні територіальних громад міст обласного значення, оскільки переважна більшість територіальних громад через їх надмірну подрібненість та надзвичайно слабку матеріально-фінансову базу виявилися неспроможними виконувати всі повноваження органів місцевого самоврядування. Система місцевого самоврядування не задовольняла потреб суспільства. Функціонування органів місцевого самоврядування у більшості територіальних громад не забезпечувало створення та підтримку сприятливого життєвого середовища, необхідного для всебічного розвитку людини, її самореалізації, захисту її прав, надання населенню органами місцевого самоврядування, утвореними ними установами та організаціями високоякісних і доступних адміністративних, соціальних та інших послуг на відповідних територіях[21].

З метою реалізації Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні розпорядженнями КМ України від 18.06.2014 року № 591-р та від 22.09.2016 року № 688-р були затверджені плани заходів щодо її

[19] Про Основні положення податкової політики в Україні: Постанова Верховної Ради України від 04.12.1996 № 561/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 5. Ст. 40.; Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні: Указ Президента України від 22.07.1998 № 810/98. *Офіційний вісник України*. 1999. № 21. Ст. 943.; Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.; Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09.04.1999 № 586-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 20. Ст. 190.; Про схвалення Концепції щодо внесення змін до Законів України «Про місцеве самоврядування в Україні» та «Про місцеві державні адміністрації»: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.03.2001 № 69-р. *Офіційний вісник України.* 2001. № 10. Ст. 411.; Про Концепцію державної регіональної політики: Указ Президента України від 25.05.2001 № 341/2001. *Офіційний вісник України.* 2001. № 22. Ст. 983.; Про затвердження Програми проведення досліджень з проблем державного управління та місцевого самоврядування на період до 2004 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 07.04.2003 № 492. *Офіційний вісник України*. 2003. № 15. Ст. 663.; Про рекомендації парламентських слухань про законодавчі аспекти регіональної політики та місцевого самоврядування: Постанова Верховної Ради України від 05.06.2003 № 939-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 46. Ст. 369.; Про рекомендації парламентських слухань про законодавчі аспекти регіональної політики та місцевого самоврядування: Постанова Верховної Ради України від 05.06.2003 № 939-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 46. Ст. 369.; Про стимулювання розвитку регіонів: Закон України від 08.09.2005 № 2850-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 51. Ст. 548.; Про Рекомендації парламентських слухань «Децентралізація влади в Україні. Розширення прав місцевого самоврядування»: Постанова Верховної Ради України від 15.12.2005 № 3227-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 16. Ст. 144.; Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.07.2006 № 1001. *Офіційний вісник України*. 2006. № 30. Ст. 2132.; Про схвалення Концепції реформування місцевих бюджетів: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.05.2007 № 308-р. *Офіційний вісник України*. 2007. № 38. Ст. 1526.; Деякі питання ведення обліку податків, зборів, платежів та інших доходів бюджету: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.02.2011 № 106. *Офіційний вісник України*. 2011. № 12. Ст. 508.

[20] Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 № 333-р. *Офіційний вісник України*. 2014. № 30. Ст. 831.

[21] Там само

виконання[22]. Серед значного переліку передбачених заходів, було поставлено завдання розробити концептуальні пропозиції на засадах децентралізації, субсидіарності, повсюдності та спроможності місцевого самоврядування щодо: внесення змін до Бюджетного та Податкового кодексів України в частині фінансової децентралізації, зміцнення матеріальної та фінансової основи місцевого самоврядування та поставлено задачу забезпечити розроблення навчальних програм для посадових осіб місцевого самоврядування, депутатів місцевих рад та державних службовців з питань децентралізації фінансової системи, зміцнення матеріальної та фінансової основи місцевого самоврядування.

Про відсутність чітко визначеної державної політики у сфері регіонального розвитку, застарілий механізм взаємовідносин на рівні «держава-регіон» та регіонів між собою, недосконаліть системи територіальної організації влади та зволікання з проведенням реформування місцевого самоврядування та адміністративно-територіального устрою також йшлося у низці нормативно-правових актів[23].

І якщо у наведеному вище розпорядженні КМ України від 18.06.2014 року № 591-р йшлося про «фінансову децентралізацію», як підвалину зміцнення фінансової основи місцевого самоврядування, в частині внесення змін до Бюджетного та Податкового кодексів України, то вже у схваленій розпорядженням КМ України 08 лютого 2017 року Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2017-2020 роки[24], мови про фінансову децентралізацію немає, проте йдеться про «бюджетну децентралізацію» та «фіскальну децентралізацію». Зауважимо, що при цьому не наводяться визначення використаних у наведених вище нормативно-правових актах понять «фінансова децентралізація», «бюджетна децентралізація» та «фіскальна децентралізація».

23 січня 2019 року розпорядженням КМ України № 77-р було затверджено план заходів з реалізації нового етапу реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні на 2019–2021 роки[25]. Проте, серед заходів цього плану не були передбачені шляхи реалізації нового етапу фінансової децентралізації в Україні.

Як свідчать основні результати реформування системи управління державними фінансами протягом 2017–2020 років[26], реформа бюджетної децентралізації триває. А саме, після завершення у 2020 році процесу реформування системи адміністративно-територіального устрою України, змінами до Бюджетного кодексу України запроваджено дворівневу систему взаємовідносин державного бюджету з місцевими бюджетами. У 2021 році прямі відносини з державним бюджетом мали 1463 місцевих бюджети порівняно з 998 у 2017 році. Завдяки розширенню повноважень та бази оподаткування за доходами, що зараховувалися до місцевих бюджетів, а також підвищенню мотивації органів місцевого самоврядування протягом 2017-2020 років доходи місцевих бюджетів зросли на 36 відсотків, при цьому частка трансфертів скоротилася з 54,3 відсотка до 34,5 відсотка. З метою максимального спрощення підготовки бюджетних документів в умовах обмеженої спроможності органів місцевого самоврядування Мінфіном за підтримки ЄС створено та впроваджено інформаційно-аналітичну систему «LOGICA», яка спрямована на автоматизацію процесу складення бюджетних документів, обробки даних та обміну інформацією між місцевими бюджетами та Мінфіном[27]. У рамках трансформації міжбюджетних відносин та фіскальної децентралізації заходи здійснюються за такими напрямами: чітке розмежування повноважень між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування; збільшення власних фінансових ресурсів органів

[22] Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18.06.2014 № 591-р. *Урядовий кур'єр.* 2014. № 131.; Деякі питання реалізації Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.09.2016 № 688-р. *Офіційний вісник України*. 2016. № 78. Ст. 2607.

[23] Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.08.2014 № 385. *Офіційний вісник України*. 2014. № 70. Ст. 1966.; Про співробітництво територіальних громад: Закон України від 17.06.2014 № 1508-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 34. Ст. 1167.; Про Стратегію сталого розвитку «Україна-2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 № 5/2015. *Офіційний вісник України*. 2015. № 4. Ст. 67.; Про засади державної регіональної політики: Закон України від 05.02.2015 № 156-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2015. № 13. Ст. 90.; Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015 № 157-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 91.

[24] Про схвалення Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2017-2020 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.02.2017 № 142-р. *Офіційний вісник України*. 2017. № 23. Ст. 659.; Про затвердження плану заходів з реалізації Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2017-2020 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.05.2017 № 415-р. *Урядовий кур'єр.* 2017. № 115.

[25] Про затвердження плану заходів з реалізації нового етапу реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні на 2019-2021 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.01.2019 № 77-р. *Урядовий кур'єр*. 2019. № 34.

[26] Про схвалення Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2022-2025 роки та плану заходів з її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 29.12.2021 № 1805-р. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 13.

[27] Про схвалення Стратегії здійснення цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації системи управління державними фінансами на період до 2025 року та затвердження плану заходів щодо її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.11.2021 № 1467-р. *Офіційний вісник України*. 2021. № 92. Ст. 5987.

Таблиця 1

Індикатори досягнення запланованих результатів

Індикатор	Базове значення	2021 рік	2022 рік	2023 рік	2024 рік	2025 рік
Зміна фактичного показника обсягу трансфертів з державного бюджету місцевим бюджетам за звітний період до затвердженого планового показника, відсотків	- 0,6 (0)	не більше 1	не більше 1	не більше 1	не більше 1	не більше 1
Частка доходів місцевих бюджетів (без урахування трансфертів) у зведеному бюджеті України, відсотків	22,6	24	24,5	25	25,5	26

Джерело: складено автором за [28]

місцевого самоврядування; удосконалення механізму фінансового забезпечення видаткових повноважень, які передаються державою на виконання органам місцевого самоврядування та місцевим органам виконавчої влади; посилення фінансової прозорості та підзвітності органів місцевого самоврядування. Прогрес від запланованих результатів визначається індикаторами (Таблиця 1).

Серед стратегічних цілей та показників їх досягнення у Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2022–2025 роки наголошується про те, що для дотримання бюджетно-податкової дисципліни необхідно: 1) здійснити заходи щодо завершення реформи ДПС України та повноцінного перетворення її в сервісну службу шляхом стимулювання добровільного дотримання податкової дисципліни з урахуванням специфіки груп та категорій платників податків, у тому числі подальшого спрощення та діджиталізації податкового адміністрування; 2) спрямувати зусилля на створення в ДПС України ефективної комплексної системи управління ризиками для забезпечення ризик-орієнтованого підходу до платників податків; 3) посилити комунікацію та активізувати роботу з підвищення податкової грамотності, що матиме позитивний вплив на платників податків[29]. Окремо зауважимо, що у тексті цієї Стратегії використовуються такі поняття як «бюджетна децентралізація» і «фіскальна децентралізація» без надання визначення цим поняттям. Про «фінансову децентралізацію», «фінансову безпеку» та «податкову безпеку» взагалі мови не йдеться.

Висновки

Зважаючи на той факт, що побудова ефективної та конкурентоспроможної національної економіки у повоєнний період передбачає проведення саме системної реформи управління державними фінансами, проблематика неузгодженості застосованої термінології в законодавчому масиві з питань децентралізації влади, які не мають свого легального визначення («фінансова децентралізація», «бюджетна децентралізація», «фіскальна децентралізація» та «податкова децентралізація»), становить серйозний ризик як для системи управління державними фінансами так і для фінансової безпеки України, а отже і податкової безпеки як її складової. Система управління державними фінансами не повною мірою відповідає вимогам часу, а проявом її недостатньої ефективності є низький рівень задоволення потреб населення у державних послугах. Крім того, податкові реформи, які проводилися протягом останніх років з метою побудови справедливої, прозорої та передбачуваної податкової системи, частково покращили ситуацію щодо податкового навантаження на бізнес та адміністрування податків. Разом з тим потреба у подальших ефективних заходах для усунення системних недоліків у податковій системі є актуальною. Зокрема, багато податкових норм мають неоднозначне тлумачення під час їх застосування, що негативно впливає на діяльність вітчизняних бізнесових структур та знижує привабливість національної економіки для іноземних інвесторів. Неефективність заходів податкового контролю призводить до низького рівня дотримання вимог податкового законодавства та відсутності лояльності платників до сплати податків[30], що у свою чергу є загрозою податковій безпеці України.

Поряд із тим слід зазначити, що більшість нормативно-правових актів, які були нами досліджені є декларативними по своїй суті, оскільки не мають конкретного алгоритму (формули) інструментів правового регулювання суспільних відносин щодо реалізації податкової безпеки в умовах фінансової децентралізації. Тобто, відсутні нормативно-правові аспекти конкретики виконання поставлених завдань. Відсутній компонент стосовно забезпечення податкової безпеки в контексті вже існуючого Закону України «Про національну безпеку України»[31].

[28] Про схвалення Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2022-2025 роки та плану заходів з її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 29.12.2021 № 1805-р. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 13.

[29] Там само

[30] Про схвалення Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2017-2020 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.02.2017 № 142-р. *Офіційний вісник України*. 2017. № 23. Ст. 659.

[31] Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241.

Результати проведеного дослідження проблематики реалізації податкової безпеки України в умовах фінансової децентралізації та воєнних реалій дають підстави для ще одного висновку, – інститут податкової пільги – це потенційний ризик вітчизняного податкового законодавства, що загрожує податковій безпеці України, оскільки податкові пільги є величезними втратами доходів бюджетів.

Інформація про автора:

Коломієць Павло Віталійович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри підприємництва і права
Полтавський державний аграрний університет
1/3, вул. Сковороди, м. Полтава, 36003, Україна

Information about the author:

Kolomiiets Pavlo Vitaliiovych,
Candidate of Law Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Entrepreneurship and Law
Poltava State Agrarian University
1/3, Skovoroda Str., Poltava, 36003, Ukraine

DOI

ЗІМНИ КОРПОРАТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ СФЕРИ РИТЕЙЛУ НА ПОЧАТКУ РОСІЙСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ В УКРАЇНУ 2022 РОКУ

Константиновський Л. Л.

Вступ

Корпоративна соціальна відповідальність (КСВ) є важливим елементом господарської діяльності підприємств будь-якої сфери, який охоплює: економічні активності, юридичний базис побудови бізнес-процесів, соціальні, природоохоронні, етичні норми та правила, основи волонтерства та благодійності за різних умов зовнішнього середовища. В наш час КСВ трансформується з елемента конкурентної переваги підприємства у життєво необхідний процес побудови бізнес-процесів та функціонування підприємства.

В умовах війни КСВ розширюється – змінюється перелік стейкхолдерів (окрім працівників підприємства та їх родин КСВ розповсюджується на постачальників, контрагентів, клієнтів, громаду, переселенців, волонтерів, тощо) та трансформується (змінюються основні напрями – провідне місце віддається збереженню колективу, допомога громаді, допомога соціально вразливим верствам населення, у тому числі, на безоплатній основі.

В перші тижні війни, Кабінет Міністрів України включив продовольчий ритейл в перелік стратегічних галузей економіки, адже за попередні роки, навіть в період пандемії, роздрібна то оптова торгівля забезпечувала приблизно від 13,2% (2019 р.), 13,9% (2020 р.) до 17% (2021 р.) ВВП України[1].

Як свідчить практика перших місяців війни, підприємства сфери ритейлу, відповідно до встановлених індикаторів КСВ, незважаючи на поточні та системні фінансово-економічні проблеми підтримують власних співробітників, оновлюють та трансформують ланцюги поставок з метою своєчасно та у максимально можливому обсязі забезпечувати населення продуктами харчування, ліками, пальним, одягом, взуттям, тощо, що свідчить про важливість дотримання індикаторів КСВ у даній галузі як для громад, так і для держави, яка знаходиться у стані війни.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Зміни та трансформації КСВ підприємств різних видів економічної діяльності під час пандемії, економічних криз, ринкових коливань і т.д. активно досліджуються як іноземними так і вітчизняними науковцями та практиками, у той же час, кількість досліджень зміни та трансформації КСВ підприємств за видами економічної діяльності в умовах військових дій є незначною. Саме тому, дослідження напрямків та глибини змін та трансформацій індикаторів корпоративної соціальної відповідальності підприємств сфери ритейлу в умовах військових дій стає актуальним як науковим так і практичним завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Розпочаті у 80-х років XX сторіччя дослідження КСВ залишаються актуальними і сьогодні. За даний проміжок часу індикатори КСВ активно змінювались, адже підприємства працюють у динамічних умовах, до яких необхідно пристосуватись і адаптуватись, що також передбачає трансформацію індикаторів КСВ та їх змісту. Наприклад, в роботах вітчизняних та закордонних науковців можна знайти дослідження стану КСВ підприємств та впливу прийнятих індикаторів КСВ на колектив підприємства, на громаду під час пандемії Covid-19, різного роду природних та техногенних катастроф і т.д. Однак, у доробках вітчизняних науковців бракує праць, які б описували КСВ підприємств за видами економічної діяльності під час війни або військових конфліктів.

Охріменко О. та Іванова Т., частково описали корпоративну соціальну відповідальність підприємств щодо осіб, які постраждали під час військових конфліктів[2].

Інша українська дослідниця О. Поплавська розглядає КСВ в розрізі базових механізмів реалізації сучасних демократичних цінностей на чотирьох рівнях[3]. На початковому рівні корпоративна соціальна відповідальність стосується проблем вищого політичного порядку, до якого і відноситься війна.

В монографії І. Лебедєв частково досліджує КСВ підприємств під час та після Другої світової

[1] Публікація Інформаційного агентства «УНІАН». URL: https://www.unian.net/economics/other/eksperty-rasskazali-o-rastushchem-vklade-roznichnoy-torgovli-v-rost-ukrainskogo-vvp-poslednie-novosti-11386888.html

[2] Охріменко О., Іванова Т. Соціальна відповідальність : навч. посіб. Київ : Нац. техн. ун-т України «Київ. політехн. ін-т», 2015. 180 с.

[3] Поплавська О. Вплив корупції на розвиток корпоративної соціальної відповідальності в Україні. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2014. Т. 2, № 4. С. 59–62. URL: http://elar.khnu.km.ua/jspui/handle/123456789/3715.

війни, а також державну політику, що спрямована на її підтримку[4].

В закордонних працях дослідження корпоративної соціальної відповідальності під час війни є більш частими. Так, Дж. Шремпф-Стірлінг, Г. Палаццо та Р. Філліпс розглянули історію КСВ та частково описали її в часи світових війн та локальних військових конфліктів[5]. Чітко і предметно було описано КСВ виробничих підприємств на території Сьєрра-Леоне під час та після війни на цій території С. Вілсоном[6]. Ще одним науковцем, який досліджував дану проблему є С. Батрух, котрий описав КСВ підприємств під час Другої громадянської війни в Судані[7].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Дослідження змін та трансформацій КСВ підприємств під час війни є поодинокими та безсистемними, здебільшого вони стосуються промислових підприємств державної форми власності у базових галузях добувної та переробної промисловості. Зміни і трансформації КСВ у ритейлі, незважаючи на соціально-економічну значущість виду економічної діяльності, рівень розповсюдження та зазвичай недержавну форму власності досліджено частково (іноземними авторами) без можливості адаптації висновків та пропозицій в українську практику ведення даного виду бізнесу. Саме тому, потребує вирішення питання дослідження напрямків та глибини змін та трансформацій індикаторів корпоративної соціальної відповідальності підприємств сфери ритейлу в умовах військових дій.

Формулювання цілей (постановка завдання). Дослідити напрямки та глибину змін та трансформацій індикаторів корпоративної соціальної відповідальності підприємств сфери ритейлу на початку військових дій в Україні у 2022 р.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Початок повномасштабних військових дій на території України з боку РФ припадає на 24 лютого 2022 року. В перші дні війни на території нашої держави мали місце окупація територій, обстріли міст, повітряні та наземні атаки, що в свою чергу викликало з одного боку масову евакуацію населення зі східних, південних та північних регіонів України, а з іншого – паніку населення, як наслідок цих явищ, виник бум продажів в таких сферах як food-ритейл, drogerie, паливний роздріб.

Більшість ритейлерів будували власні ланцюги поставок у довоєнний час за класичною схемою – через розподільчі центри (РЦ), більшість з яких концентруються під Києвом (м. Ірпінь, м. Гостомель, с. Стоянка та інші), тобто на тій території, яка в перші дні війни опинилась під окупацією та обстрілами. Як результат – велика кількість компаній втратили свої склади та РЦ. Наприклад, за публікацією профільного сайту ALLRETAIL.UA[8] було зафіксовано втрати таких мереж як: АТБ (втрата РЦ), Фокстрот (втрата головного складу), Fozzy Group (втрата складу замороженої продукції та продукції на 560 млн грн.), LC Waikiki (втрата головного складу, та товару щонайменше на 1 млрд грн) та інші[9].

Втрати складських приміщень, ажіотажний попит, затримання поставок, в деяких випадках повне руйнування ланцюгів поставок та нестабільність соціального та політичного становища призвели до появи дефіциту товарів. Вже з 3-4 дня війни мережі ритейлу масово почали вводити обмеження на продаж товарів:

мережа АТБ з 28.02.2022 р. ввела в усіх магазинах обмеження щодо продажу соціальної групи товарів одному покупцю. Таке рішення було зумовлене запобіганням штучного дефіциту та ажіотажу у зв'язку з воєнним станом. Такі продукти як: хліб, хлібо-булочні, макаронні вироби, крупи, цукор, сіль, олія відпускалися в кількості не більше 2 одиниць в одні руки[10];

мережі АЗС ОККО та WOG обмежили об'єм заправки автомобілів – до 20 л пального на одне авто з метою забезпечення можливості пріоритетної заправки спеціальних служб і служб критичної інфраструктури[11].

Загалом стан операційних систем підприємств сфери ритейлу в цей час можна охарактеризувати наступним чином:

---

[4] Лебедєв І. В. Корпоративна соціальна відповідальність у контексті впровадження концепції гідної праці : монографія. Одеса : «Атлант» ВОІ СОІУ, 2014.376 с. URL: http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/handle/123456789/10811

[5] Schrempf-Stirling J., Palazzo G., Phillips R. Historic corporate social responsibility. *Academy of Management Review*. 2016. Vol. 4, no. 41. P. 700–719. URL: https://journals.aom.org/doi/abs/10.5465/amr.2014.0137.

[6] Wilson S. Corporate social responsibility and power relations: Impediments to community development in post-war Sierra Leone diamond and rutile mining areas. *The extractive industries and society*. Vol. 4, no. 2. P. 704–713. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S2214790X1500132X.

[7] Batruch C. Does corporate social responsibility make a difference. *Global Governance*. 2011. No. 17. URL: https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/glogo17&div=16&id=&page=.

[8] 40 днів війни: фотографії постраждалого ритейлу України. *AllRetail.ua – сайт про рітейл та роздрібні мережі* України. URL: https://allretail.ua/news/77143-40-dniv-viyni-fotografiji-postrazhdalogo-riteylu-ukrajini

[9] Критична залежність: як рітейлери вирішують проблеми поповнення запасів імпортного товару. Асоціація рітейлерів України – The profile association of retail market players. URL: https://rau.ua/novyni/ritejleri-popovnennja-import/.

[10] «АТБ-Маркет» вводить обмеження щодо продажу соціальної групи товарів одному покупцю. *AllRetail.ua – сайт про рітейл та роздрібні мережі України*. URL: https://allretail.ua/news/76970-atb-market-vvodit-obmezhennya-shchodo-prodazhu-socialnoji-grupi-tovariv-odnomu-pokupcyu.

[11] АЗС обмежують продаж пального «в одні руки». *Економічна правда.* URL: https://www.epravda.com.ua/news/2022/02/24/682703/.

дефіцит товарів;

втрата торгівельних площ;

втрата складських приміщень;

хаотичність поставок продукції на місця;

розрив логістичних ланцюгів та їх адаптація до нових умов;

недостатня кількість паливно-мастильних матеріалів;

недостатня кількість водіїв та працівників магазинів;

інші операційні проблеми.

Слід відзначити, що окрім головної мети комерційних підприємств на цей час – підтримка фінансово-економічно стану на беззбитковому або неприбутковому рівні (в даній ситуації отримання прибутку відійшло на другий план, адже всі ресурси були направлені на збереження діяльності підприємства) виділилися нові напрямки КСВ підприємств сфери ритейлу – підприємства перейшли від провадження соціальної відповідальності в відмінних від основаного виду діяльності сферах (природоохоронна, юридична сфера, навчання та підвищення кваліфікації персонала) до безпосередньої підтримки стейкхолдерів. Головними напрямками корпоративної соціальної відповідальності в цей час стали: збереження робочих місць, збереження виплат постачальникам, виплат заробітних плат (навіть у випадку призупинення діяльності окремих магазинів та мереж у містах та/або регіонах), дотації товарів на потреби Збройних сил України та Територіальних оборони, підтримка незахищених верств населення.

На початку березня 2022р. ситуація на ринку ритейлу почала стабілізуватись. Це пов'язано з низкою причин:

по-перше, пройшов «шоковий період» для населення. Споживання від хаотичного, перейшло до більш відповідального;

по-друге, відбулося географічне формування регіонів, в яких можна продовжити відносно безпечну діяльність (такими регіонами перш за все стали західні та центральні, а в більш пізній період і м. Київ, деякі райони східних областей та північ України);

по-третє, держава зробила низку змін, що дозволили ослабити тиск на діяльність підприємств сфери ритейлу. До таких заходів можна віднести: запровадження пільгових кредитів для ритейлу до 1 млрд грн строком на рік під 5%[12], що дозволяє покрити необхідність в оборотних коштах ритейлерів; внесення змін до Податкового кодексу щодо лібералізації податкової системи України на час війни[13]; для забезпечення першочерговості поставок продовольчих товарів з-за кордону, їх було внесено в перелік товарів критичного імпорту[14], що дозволило пришвидшити налагодження ланцюгів доставки. Такі зміни привели до покращення операційної діяльності підприємств сфери ритейлу, що в свою чергу вплинуло і на покращення поточних індикаторів КСВ підприємств сфери ритейлу.

Оперативний аналіз стану індикаторів КСВ підприємств сфери ритейлу, притаманних території з активним веденням військових дій проведено на основі даних підприємств ритейлу з різних його напрямків: продовольчий, паливний та аптечний, що діють на території м. Харкова та Харківської області. Сет досліджуваних ритейлерів, їх основні характеристики та резюме їх діяльності наведено нижче (загальна кількість магазинів наведена станом на початок лютого 2022 р.).

Мережа супермаркетів «КЛАСС» (ТОВ «КЛАСС») – регіональна мережа супермаркетів м. Харкова, яка налічує 14 магазинів, половина з яких – окремі магазини, а половина – повноцінні торговорозважальні центри, з власними магазинами канцтоварів «Карандаш», дитячих товарів «Bambini», товарів для дому та оселі «Style Home», ресторанами «Amato» та кафе «Територія відпочинку». А під брендом «Daily» відкрито відділи піци, фудкорт у центрі одного із супермаркетів, кондитерська, кафетерій та пекарня. Кожен день супермаркети «КЛАСС» обслуговують понад 100 000 сімей Харкова. Асортимент нараховує понад 90000 SKU[15].

Мережа супермаркетів «РОСТ» (СУАП «ЄВРОПОЛЬ» ТОВ) – це регіональна мережа супермаркетів м. Харкова, яка налічує 9 сучасних торгівельних комплексів, де створені комфортні умови для покупок і відпочинку, розташовані на основних транспортних магістралях міста. Асортимент нараховує понад 30000 SKU[16].

Мережа супермаркетів «Восторг» (ТОВ «ВОСТОРГ») – мережа супермаркетів європейського рівня з широким асортиментом різноманітних товарів і продукцією власного виробництва: крафтовою випічкою, кондитерськими виробами та кулінарією.

[12] Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 24 січня 2020 р. № 28 і від 14 липня 2021 р. № 723 : Постанова Каб. Міністрів України від 05.04.2022 р. № 410. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/410-2022-п#Text.

[13] Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 р. № 2120-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text.

[14] Про перелік товарів критичного імпорту : Постанова Каб. Міністрів України від 24.02.2022 р. № 153 : станом на 15 квіт. 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/153-2022-п#Text

[15] Про компанію – Мережа супермаркетів Харкова «КЛАСС». *Сеть супермаркетов «КЛАСС» – Харьков*. URL: https://klassmarket.ua/uk/about-us.

[16] ПРО НАС | Супермаркет РОСТ. *Супермаркет РОСТ | Сеть супермаркетов Рост*. URL: http://rost.kharkov.ua/company/o-nas/.

На перших поверхах супермаркетів «Восторг» розташовані рибні маркети «Fresh Fish» та гастрокафе «Восторг», мережа експрес-фудів «Восторг To Go» та в гастромаркемати «Дилайт». В м. Харків розташовано два супермаркети[17].

«Десятка» (ТОВ «Статус») – мережа супермаркетів в форматі «магазин біля дому» (Convenience store). Налічує 12 магазинів в м. Харків, площею від 150 до 250 кв.м. Розташовується як правило на перших поверхах багатоповерхівок. Принцип підприємства – співвідношення ціни та якості. Асортимент нараховує близько 7000 SKU[18].

Мережа супермаркетів «Сільпо» (входить до складу FOZZY GROUP) – одна з найбільших національних мереж продовольчих супермаркетів України. Супермаркет «Сільпо» – це магазин самообслуговування, асортимент якого нараховує до 20000 SKU. Частка продовольчих товарів становить понад 80%. Середня торговельна площа супермаркету – 1426 кв. м. На території м. Харків та Харківської обл. працює 13 супермаркетів[19].

Мережа супермаркетів «Чудомаркет» (ТОВ ДІВІЯ ТРЕЙД) – національна мережа супермаркетів, що нараховує 25 магазинів по м. Харків та області. Асортимент нараховує до 12000 SKU. Середня площа одного магазину приблизно 1500 кв.м. Кожен магазин має відділ власної кулінарії та випічки. Асортимент побудовано за принципом доступності для всіх верств населення[20].

Мережа аптек 911 (ТОВ «АПТЕКА911.ЮА») – національна мережа, що включає в себе більше 1100 аптек по Україні. До замовлення на сайті та покупки в аптеці доступно більше 21000 SKU. Має продвинуту систему консультування. Кількість аптек на території м. Харків та Харківської області близько 200[21].

Мережа АЗС «Rodnik» (ТОВ «ЕЛ ПІ ДЖІ РІТЕЙЛ») – підприємство Rodnik працює з 2002 р. в Харкові. Станом на лютий 2022 р. працює 14 АГЗС в м. Харків і області. Підприємство фокусується на зручних локаціях, омніканальності, цілодобовому обслуговуванню, додатковому сервісі, та підтримці високої якості пального, наприклад пропонує високу якість газу стандарту ЄВРО-5, EN 589[22].

Мережа АЗС ОККО (АТ «Концерн Галнафтогаз») – налічує понад 400 АЗК по всій Україні. У структурі підприємства діє також найбільша мережа закладів харчування в дорозі, в тому числі близько 30 ресторанів, які працюють під брендами «A la minute», «Pasta Mia» та «Meiwei». Також підрозділи займаються реалізацією продовольчих та непродовольчих товарів через спеціалізовані магазини на АЗК. У мережі ОККО діє 10 нафтобаз і 19 стаціонарних та мобільних лабораторій контролю якості нафтопродуктів. На території м. Харків та Харківської області працює 28 станцій[23].

Оперативний аналіз стану індикаторів КСВ підприємств сфери ритейлу, притаманних території з активним веденням військових дій передбачає попередній збір інформації, формування бази даних для аналізу та обробку даних. Інформаційною базою щодо проведення аналізу виступили: офіційні вебсайти ритейлерів, їх офіційні сторінки в Telegram, Instagram та сформовані територіальні пабліки в Telegram для інформування населення громад про поточний графік та умови роботи підприємств ритейлу з різних його напрямків (продовольчий, паливний, аптечний, тощо), про кількість та наявність товару, варіанти розрахунку, питання безпеки підприємств ритейлу. Результати дослідження каналів надання актуальної інформації наведено в табл. 1 («+» – канал систематично оновлюється; «-» – канал відсутній або не оновлюється; «±» – оновлюється, але не стабільно).

За даними табл. 1 підприємства ритейла максимально активно використовують наявні Інтернет-канали, для повідомлення покупців про графік та умови роботи магазинів, однак лідером можна вважати локальну мережу супермаркетів «КЛАСС», яка розповсюджує інформацію всіма можливими каналами. Більша частина мереж не має офіційних сторінок в Telegram, що обмежує доступ користувачів до актуальної інформації, однак такі мережі як «РОСТ», «ВОСТОРГ», «ЧУДО», «РОДНИК» компенсують це стабільним оновленням сторінки в Instagram. В той же час, загальнонаціональні мережі ритейлерів не використовують ці канали, через недоцільність, адже мають по декілька сотень торгівельних точок (ТТ) і для оновлення інформації за кожною, або в територіальному аспекті доцільно користуватись офіційним сайтом, на якому можна відсортувати торговельні точки за географічним положенням. Наостанок слід відзначити високу ефективність та корисність територіальних пабліків в Telegram, які було створено з метою відслідковування та інформування про роботу мереж ритейлерів. В даній ситуації, підприємства ритейлу додають до власних індикаторів КСВ індикатор «безпека ТТ» шляхом інформування клієнтів про свою діяльність, що дозволяє клієнту планувати закупи у безпечному місці та у максимально безпечний час.

Оперативний аналіз стану індикаторів КСВ під-

[17] Восторг – мережа супермаркетів у Харкові | супермаркет Vostorg.ua. URL: https://vostorg.ua/.

[18] Магазини – 10ка. URL: http://10ka.kh.ua/magaziny/.

[19] Сільпо. Fozzy Group. URL: https://fozzy.ua/ua/retail_chains/silpo/.

[20] Головна | Чудо Маркет. URL: https://chudo-market.ua/.

[21] Аптека 911 – Онлайн супермаркет здоровья. URL: https://apteka911.ua/ua/company/history.

[22] Про компанію – Rodnik. Rodnik – Офіційний сайт АГЗС Rodnik. URL: https://rodnik.ua/uk/about-uk-2/.

[23] Про мережу АЗК «ОККО». URL: https://www.okko.ua/galnaftogas.

Таблиця 1

Канали повідомлень про зміну графіку, умови роботи, про кількість та наявність товару, варіанти розрахунку, питання безпеки підприємств ритейлу на період воєнного часу (щоденне оновлення об'яв)

Назва підприємства	Канали зв'язку			
	Офіційна сторінка в Telegram	Офіційна сторінка в Instagram	Офіційний веб-сайт	Територіальні пабліки в Telegram
Класс	+	+	+	+
Рост	-	+	-	+
Вострог	-	+	-	+
Десятка	-	-	-	±
Сільпо	-	-	+	±
Чудо	-	+	+	±
911	-	-	+	-
Окко	-	-	+	+
Родник	-	+	+	+

Таблиця 2

Кількість працюючих торгівельних точок мереж ритейлу на території м. Харків та Харківської області

Дата	Клас	Рост	Вострог	Десятка	Сільпо	Чудо	911	ОККО	Rodnik
01.03.2022	9	8	2	8	7	12	127	n/a	n/a
02.03.2022	9	6	n/a	6	5	14	144	1	n/a
03.03.2022	9	8	2	4	5	19	159	5	1
04.03.2022	11	8	2	4	6	n/a	137	n/a	n/a
05.03.2022	11	8	2	3	6	14	181	4	2
06.03.2022	11	8	2	4	6	17	157	8	n/a
07.03.2022	13	8	2	4	5	14	129	9	2
08.03.2022	10	9	2	n/a	6	14	147	10	1
09.03.2022	10	9	2	9	6	15	134	11	1
10.03.2022	10	9	2	6	6	15	150	10	4
11.03.2022	12	9	2	5	6	16	151	10	5
12.03.2022	13	9	2	4	6	n/a	119	11	4
13.03.2022	13	9	2	5	6	17	137	9	5
14.03.2022	13	9	2	5	6	17	140	10	6
15.03.2022	13	9	2	n/a	6	n/a	145	10	5
16.03.2022	13	n/a	2	n/a	6	n/a	132	10	6
17.03.2022	13	8	2	n/a	6	n/a	144	12	6
18.03.2022	13	8	2	7	6	15	162	12	7
19.03.2022	13	9	2	4	6	15	160	12	7
20.03.2022	12	9	2	n/a	6	20	151	12	6
21.03.2022	13	9	2	6	6	20	131	12	7
22.03.2022	13	9	2	8	6	20	132	12	7
23.03.2022	13	9	2	9	6	20	143	14	7
24.03.2022	12	9	2	9	6	20	119	12	7
25.03.2022	12	9	2	9	6	20	148	12	7
26.03.2022	13	8	2	n/a	6	18	146	14	7
27.03.2022	13	8	2	8	6	18	150	12	6
28.03.2022	13	9	2	9	6	18	152	16	7
29.03.2022	13	9	2	9	6	18	157	17	7
30.03.2022	13	9	2	9	6	18	160	18	7
31.03.2022	13	9	2	9	6	18	160	17	7

Таблиця 3

Середня кількість працюючих торговельних точок (ТТ) мереж ритейлу за березень 2022р.

Назва мережі	Загальна кількість торгових точок на лютий 2022р.	Середня кількість працюючих ТТ в абсолютному вимірі, шт.	Середня кількість працюючих ТТ в відносному вимірі, від загальної кількості, %
Класс	14	12	85
Рост	9	9	95
Вострог	2	2	100
Десятка	12	7	54
Сільпо	13	6	46
Чудо	25	17	68
911	200	145	73
Окко	14	5	38
Rodnik	28	11	40
Загалом	317	214	67

приємств сфери ритейлу, притаманних території з активним веденням військових дій передбачає дослідження кількості працюючих торгівельних точок, адже індикатор «безпека ТТ» напряму пов'язаний з «чисельність ТТ». Оперативний аналіз проводився на основі офіційних повідомлень каналів зв'язку (табл. 1) про зміну графіку, умови роботи, про кількість та наявність товару, варіанти розрахунку, питання безпеки підприємств ритейлу за період з 01.03.2022р. по 31.03.2022 р. (табл. 2).

Усереднені дані за досліджуваний місяць неведено в табл. 3.

На основі даних табл. 3 можна зробити висновки: із загальної кількості торгівельних точок досліджуваних мереж ритейлу на території м. Харкова та Харківської області працювали в середньому 67%. Даний показник дещо нижчий середньої кількості працюючих магазинів по країні – 71%[24], таким чином на території з активним веденням бойових дій мережі ритейлу втратили 33% торговельних точок, у той час як на інших територіях 29%.

В мережах «КЛАСС» та «РОСТ» за березень 2022 р. в середньому працювало 12 і 9 торгівельних центрів, або 85% і 95% відповідно. На такий результат вплинули як позитивні фактори: висока КСВ підприємств, висока залученість персоналу, вчасно адаптовані ланцюги поставок та оптимальна кількість ТТ, так і негативні – пошкодження та втрата торгівельних точок, мінливість, непередбачуваність характеристик «безпеки ТТ». Схожа ситуація і з мережею «ВОСТОРГ», за виключенням того, що підприємство має лише 2 торгівельних центри, тож і забезпечити їх діяльність легше.

Гірші показники має мережа «ЧудоМаркет» (в середньому 17 магазинів, або 68%). Поясненнями цього слугують: неможливість забезпечити роботу деяких ТТ з міркувань безпеки (розташування більшості ТТ у північно-східній частині міста), нещодавно сформована система КСВ, брак персоналу, відсутність стійких ланцюгів поставок.

Найгірші показники має загальнонаціональна мережа супермаркетів Сільпо (6 торгівельних точок, або 46%). Причинами такого результату слугують локації супермаркетів у північно-східній частині міста, більш довгі ланцюги поставок, втрата розподільчого центру. Також, слід зазначити, що мережа має розвинену КСВ, що вплинуло на рішення відкривати тільки ті магазини, що мають швидкий доступ до бомбосховищ.

Мережа аптек «911» має ситуацію схожу з іншими аптечними ритейлерами по країні[25], однак даній мережі допомогла стійка система КСВ, а як результат – висока залученість персоналу, сформовані оперативні запаси на місцях відповідно попереднього граничного попиту, розвинена логістика доставок та широка географія торгівельних точок.

Наостанок слід згадати мережі АГЗС, які в нашому дослідженні представлені регіональною мережею «Rodnik» та загальнонаціональною «ОККО». В обох мереж відносний показник працюючих торговельних точок складає відповідно 40% та 38%, що свідчить про наявність однакових проблем з логістикою, зміною постачальників на європейських, а також призупиненням діяльності деяких АГЗС з міркувань безпеки через ведення активних бойових дій.

Доцільно також оцінити індикатори КСВ даних підприємств щодо застосування різноманітних форм оплати товарів та здійснення додаткових послуг на касі. В період війни торговельні мережі зіткнулись з проблемою інкасації, формування касового резерву та розміну, а населення зіткнулось з пробле-

[24] Статистика війни: за місяць бойових дій український ритейл втратив третину своїх торгових точок. *Асоціація ритейлерів України – The profile association of retail market players*. URL: https://rau.ua/ru/novyni/rusiian-war/.

[25] Статистика війни: за місяць бойових дій український ритейл втратив третину своїх торгових точок. *Асоціація ритейлерів України – The profile association of retail market players*. URL: https://rau.ua/ru/novyni/rusiian-war/.

Таблиця 4

Доступні форми оплати та інші послуги на касі

Назва підприємства	Готівка	Безготівковий	Альтернативні способи оплати	Зняття коштів на касі
Класс	+	+	+	-
Рост	+	+	+	-
Востроr	+	+	±	-
Десятка	+	±	-	-
Сільпо	+	+	+	+ (до 6000 грн)
Чудо	+	±	+	-
911	+	+	±	+ (до 6000 грн)
Окко	+	±	+	+ (до 6000 грн)
Rodnik	+	+	+	-

мою видачі готівки через непрацюючу систему банкоматів та відсутність банківського обслуговування через фізичні відділення банків.

В даній ситуації низка підприємств сфери ритейлу проявила свою корпоративну соціальну відповідальність розробила та запустила систему інкасації готівки за допомогою зняття коштів громадянами з банківських рахунків на касах.

Ще одним проявом КСВ у ритейлі стала можливість оплати за товари альтернативними способами (картками лояльності, бонусами, за допомогою додатків і т.д.), коли не працює безготівковий розрахунок, відсутні кошти на банківському рахунку або немає готівки. Данні щодо можливих форм оплати та додаткових послуг на касі представлено в табл. 4 («+» – така можливість є; «-» – можливості не має, або не працює; «±» – працює частково, або не завжди)[26] [27].

На основі отриманих даних можна зробити наступні висновки:

на всіх підприємствах ритейлу можлива оплата готівкою;

переважна більшість стабільно має безготівковий розрахунок, однак на деяких ТТ він не працює через технічні проблеми (найчастіше – розрив підключення до мережі Інтернет), більшість мереж мають альтернативні форми оплати, що значно полегшує розрахунки. Тут слід відмітити мережу АГЗС ОККО, яка має власний додаток, за допомогою якого можна здійснити розрахунок, навіть за відсутності інших можливих варіантів оплати. Такі мережі ритейлу як «Восторг» та «911», дають можливість сплатити картками лояльності частково, та не за весь перелік товарів. В той же час, невелика локальна мережа «Десятка» не має таких альтернатив;

зняття коштів на касах (в межах до 6000 грн. та за умови наявності готівки в касі) є доступним лише у загальнонаціональних мережах, таких як: мережі супермаркетів «Сільпо», мережі аптек 911 та мережі АГЗС ОККО.

Наостанок, доцільно оцінити поточні проекти корпоративної соціальної відповідальності кожного з аналізованих підприємств ритейлу під час війни.

Мережа супермаркетів «Сільпо» співпрацює з Мінсоцполітики для забезпечення гуманітарною допомогою людей з вразливих категорій: малозабезпечені родини з дітьми, люди похилого віку, люди з інвалідністю, інші люди з вразливих категорій та постраждалі від війни. Мережа залучає з-за кордону гуманітарну допомогу, забезпечує логістику та організовує пункти видачі в своїх супермаркетах[28]. Також, мережа намагається максимально зберегли колектив та робочі місця. У логістиці мережі працюють п'ять власних складів один з яких перенесено завдяки партнерам-постачальникам, що в підсумку зберігає 96% робочих місць у порівняні з довоєнним рівнем. У виробництві власних торгових марок ситуація гірша, там вдалось зберегти 83 з 516 робочих місць. Однак підприємство має намір відновити завод у м. Ворзелі та повернути 298 працівників. Для евакуації співробітників та їх сімей з територій з активними бойовими діями було організовано штаб допомоги, який займається евакуацією та розселенням співробітників з гарячих точок[29].

Якщо говорити про локальні ритейл-мережі, то тут КСВ проявляється в деяких інших аспектах:

мережа супермаркетів «Восторг» здійснює допомогу Молодіжній раді м. Харкова у пошуках товарів для гуманітарної допомоги мешканцям міста. Співробітники, які виїхали з Харкова, допомагають волонтерам на всій території України. Також, під-

[26] В яких супермаркетах можна зняти готівку на касі – список. *Видання «Сьогодні»*. URL: https://economics.segodnya.ua/ua/economics/finance/v-kakih-supermarketah-mozhno-snyat-nalichku-na-kasse-spisok-1607216.html

[27] На всіх АЗК ОККО можна зняти до 6000 гривень готівкою. – ОККО. *Мережа АЗК "ОККО"*. URL: https://www.okko.ua/na-vsih-azk-okko-mozhna-znyati-do-6000-griven-gotivkoyu.

[28] Офіційна сторінка Міністерства соціальної політики України у соціальній мережі Facebook. *facebook.com*. URL: https://www.facebook.com/MLSP.gov.ua/posts/338799751619366.

[29] «Сільпо» вдається забезпечувати робочими місцями понад 34 000 українців по всій країні, 260 магазинів продовжують працювати. *AllRetail.ua – сайт про рітейл та роздрібні мережі України*. URL: https://allretail.ua/news/77140-silpo-vdayetsya-zabezpechuvati-robochimi-miscyami-ponad-34-000-ukrajinciv-po-vsiy-krajini-260-magaziniv-prodovzhuyut-shchodnya-pracyuvati.

приємство надає товари першої необхідності мешканцям міста, що змушені перебувати в сховищах та метро[30];

мережа супермаркетів «РОСТ», здійснює безкоштовну видачу продуктів першої необхідності для мешканців міста в своїх торгівельних точках[31].

Перейдемо до огляду корпоративної соціальної відповідальності іншого напряму ритейлу, а саме паливного. Загальнонаціональна мережа АЗС ОККО передала 50000 літрів пального Благодійному фонду «Повернись живим». А також безкоштовно готує каву та хот-доги для Збройних сил України на працюючих АЗС[32]. Підприємство також намагається підтримати пальним офіційні волонтерські та громадські організації, які здійснюють евакуацію населення з місць бойових дій, перевозять гуманітарну допомогу у гарячі точки. На ці потреби підприємство зарезервувало нафтопродуктів загальною вартістю на 4 млн грн[33].

Мережа аптек 911 в рамках власної системи корпоративної соціальної відповідальності здійснює:

організацію та функціонування гарячої лінії для хворих на цукровий діабет, для оперативного їх забезпечення інсуліном[34].

намагається продовжити роботу проекту телемедецини, що в даний час є актуальним, через неможливість безпечного відвідування поліклініки та/або лікарні на окремих територіях України;

удосконалює та розширює систему служби доставки (пошта, сервіси доставки) разом з підприємствами-партнерами, для забезпечення ліками віддалених регіонів.

Загалом, більшість досліджуваних підприємств здійснюють високу активність проектів та програм, спрямованих на корпоративну соціальну відповідальність. Така діяльність спрямована на забезпечення населення необхідними товарами, на допомогу гуманітарним ініціативам та Збройним силам України, надання послуг дистанційно, збереження робочих місць та інші. Загальнонаціональні мережі (ОККО, 911, Сільпо) мають більш розгалуженні ініціативи у порівнянні з регіональними (Рост, Восторг), також регіональні підприємства ритейлу зазвичай не надають інформацію відносно поточних ініціатив соціальної відповідальності.

Висновки

За результатами власного оперативного аналізу стану індикаторів КСВ підприємств сфери ритейлу, притаманних території з активним веденням військових дій виявлено:

на початку вторгнення (кінець лютого – початок березня) підприємства сфери ритейлу зіткнулись з низкою проблем, серед яких можна виділити: дефіцит товарів, втрата торгівельних площ, втрата складських приміщень, хаотичність поставок продукції на місця, розрив логістичних ланцюгів та їх адаптація до нових умов та інші;

підприємства сфери ритейла максимально активно використовують наявні Інтернет-канали в цей період, для оповіщення клієнтів про графік та умови роботи магазинів, однак лідером серед досліджуваних підприємств можна вважати локальну мережу супермаркетів «КЛАСС», яка розповсюджує інформацію всіма можливими каналами. Більша частина локальних мереж «РОСТ», «ВОСТОРГ», «ЧУДО» та «РОДНИК» компенсують відсутність офіційних сторінок в Telegram, стабільним оновленням сторінки в Instagram. Загальнонаціональні мережі ритейлерів не використовують ці канали, через недоцільність, а замінюють їх оновленням офіційного сайту, на якому можна відсортувати торговельні точки за географічним положенням. Доцільно відмітити також високу ефективність та корисність територіальних пабліків в Telegram, які було створено з метою відслідковування та інформування про роботу мереж ритейлерів. Загалом, досліджувані підприємства додають до власних індикаторів КСВ індикатор «безпека ТТ» шляхом інформування клієнтів про свою діяльність, що дозволяє клієнту планувати закупи у безпечному місці та у максимально безпечний час;

із загальної кількості торгівельних точок досліджуваних мереж ритейлу на території м. Харкова та Харківської області працювали в середньому 67%. Даний показник дещо нижчий середньої кількості працюючих магазинів по країні – 71%. В мережах «КЛАСС» та «РОСТ» за березень 2022 р. в середньому працювало 12 і 9 торгівельних центрів, або 85% і 95% відповідно. Гірші показники має мережа «ЧудоМаркет» (в середньому 17 магазинів, або 68%). Найгірші показники має загальнонаціональна мережа супермаркетів Сільпо (6 торгівельних точок, або 46%). Мережа аптек «911» має ситуацію схожу з іншими аптечними ритейлерами по країні. Мережі АГЗС, такі як регіональна мережа «Rodnik» та загальнонаціональна «ОККО». мають відносний показник працюючих торговельних точок відпо-

[30] Країна неймовірних людей. *Восторг – мережа супермаркетів у Харкові | супермаркет Vostorg.ua*. URL: https://vostorg.ua/ua/kraina_neimovirnyh_ludey.

[31] Офіційна сторінка мережі супермаркетів «РОСТ» на у соціальній мережі Instagram. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.instagram.com/p/CbYB2UKt9Gy/?igshid=MDJmNzVkMjY=

[32] Асоціація ритейлу України. Разом – до перемоги: як ритейлери допомагають населенню, тероборони та ЗСУ. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://rau.ua/novyni/novini-kompanij/jak-ritejleri-dopomagajut/

[33] Прес-реліз ОККО. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.facebook.com/okkoua/posts/10159779586332346

[34] Прес-реліз загальнонаціональної мережі 911. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://apteka911.ua/ua/company/novosti/rozpochinae-robotu-garyacha-liniya-schodo-zabezpechennya-insulinom-osib-hvorih-na-diabet-35428

відно 40% та 38%. Загалом, індикатор «безпека ТТ» залежить від розвиненості КСВ, стійкості ланцюгів поставок, оперативної ситуації на місцях, чисельності персоналу, наявності запасів та інші;

на всіх досліджуваних підприємствах можлива оплата готівкою, переважна більшість стабільно має безготівковий розрахунок, більшість мереж мають альтернативні форми оплати. Зняття коштів на касах (в межах до 6000 грн. та за умови наявності готівки в касі) є доступним лише у загальнонаціональних мережах, таких як: мережі супермаркетів «Сільпо», мережі аптек 911 та мережі АГЗС ОККО;

більшість досліджуваних підприємств здійснюють високу активність проектів та програм, спрямованих на КСВ. Ця діяльність зфокусована на забезпечення населення необхідними товарами, на підтримку гуманітарних ініціатив та ЗСУ, надання послуг дистанційно, збереження робочих місць та інші. Загальнонаціональні мережі (ОККО, 911, Сільпо) мають більш розгалуженні ініціативи у порівнянні з регіональними (Рост, Восторг та ін.), також регіональні підприємства ритейлу зазвичай не надають інформацію відносно поточних ініціатив соціальної відповідальності.

Інформація про автора:

Костянтиновський Леонід Леонідович,
аспірант кафедри підприємництва і торгівлі
Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця
9А, пр. Науки, Харків, 61166, Україна

Information about the author:

Konstantynovskyi Leonid Leonidovych,
Post-graduate Student at the Department of Entrepreneurship and Trade
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics
9A, Nauky Ave., Kharkiv, 61166, Ukraine

DOI

ЕКОНОМІЧНІ ВИМІРИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ НЕРІВНОСТІ ЗА СУЧАСНИХ УМОВ РЕАЛІЗАЦІЇ ФІНАНСОВОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Коцюрубенко Г. М.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Військові конфлікти завжди негативно впливають на соціально-економічне життя країн і обумовлюють низку тенденцій, що мають безпосередній вплив на забезпечення добробуту населення. У своєму негативному вимірі, такі процеси визначають збільшення рівня зубожіння населення та посилюють диспропорції майнового розшарування. Українське населення, у вимірах незалежної країни, зазнало негативного впливу воєнних дій у 2014 році, коли певна частина громадян втратили як джерела доходів, так і відчули погіршення майнового стану через змушену міграцію або руйнування. Поряд з тим, політична та економічна кризи, спричинені подіями 2014 року, відзначились на стані доходів населення та обумовили зміни як фінансової політики держави, так і настроїв населення щодо здійснення витрат, проведення інвестиційних операцій як джерел додаткового доходу та майбутньої фінансової стабільності тощо. Можливість за допомогою виважено та дієвої фінансової політики відновити стабільність і забезпечувати умови для соціального розвитку становлять основу зменшення соціальних диспропорцій і майнового розшарування населення, що у кінцевому підсумку, формує фундамент для сталого соціально-економічного розвитку держави.

Аналіз досліджень та публікацій. Дослідження різних аспектів і складових фінансової політики, факторів і напрямів впливу на інструменти реалізації входять до кола інтересів провідних економістів і дослідників, зокрема М. Д. Пасічника, Т.Д. Сіташ, С. С. Задворних, Н. В. Ткаченко, В. В. Петрушевської та інших, засади фінансової політики та її окремих складових із акцентуванням уваги на соціальному спрямуванні, питаннях забезпечення суспільному розвитку та добробуту населення розглядають Л. А. Гордієнко, В. П. Горін, Г. В. Возняк, С. В. Качула, Л. В. Лисяк, І. Я. Чугунов, теоретичні доробки та практичні напрацювання щодо реалізації заходів держави щодо подолання соціальної нерівності та зменшення бідності було запропоновано В. М. Булавинець, Н. В. Коваль, Л. Л. Клевчік, І. А. Маркіної, О. В. Калініченко, авторськими колективами Інституту демографії та соціальних досліджень ім.. М.В. Птухи тощо.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Військові дії, що активізувались на значно більшій території України у 2022 році, потенційно посилять процеси соціальної нерівності та матимуть руйнівні наслідки для добробуту населення. З метою оцінки зміни стану та можливостей проведення порівняння у динаміці, значної актуальності набуває дослідження змін майнового розшарування, тенденцій у формування соціальної нерівності та складових, що формують фінансовий добробут населення саме у контексті аналізу результатів здійснених раніше кроків для використання їх потенціалу у процесах відбудови економіки, зменшення соціальної напруженості та формування передумов для відновлення та забезпечення добробуту населення.

Формулювання цілей (постановка завдання). У контексті окреслених проблемних аспектів доцільно дослідити та проаналізувати економічні виміри та особливості формування соціальної нерівності населення через призму стану формування доходів та заощаджень, здійснюваних витрат населення, як безпосередніх результатів реалізації фінансової політики в Україні за період відносної стабільності між загостреннями воєнних дій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглянемо більш наглядно динаміку сукупних ресурсів в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство за 2015–2020 рр. на рисунку 1.

Аналіз сукупних ресурсів домогосподарств демонструє загальні тенденції. І хоча економіка України постійно перебуває у кризовому стані, відмічаємо і позитивні зрушення. Динаміка сукупних ресурсів в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство упродовж досліджуваного періоду більшою мірою мала позитивну тенденцію до зростання. Так з 2015 року по 2020 рік можемо спостерігати зростання показника грошових доходів населення в 7200,57 грн. на одну особу, що є позитивним і свідчить про зростання купівельної спроможності, що є вкрай необхідним для розвитку економіки і виходу з кризи. Але треба враховувати основну причину даного збільшення, яка пов'язана зі зміною індексу споживчих цін в України за останній період, тобто індексу інфляції.

Проводячи статистичний аналіз сукупної структури ресурсів українських домогосподарств, можемо спостерігати, що найбільшу питому вагу в сукупних ресурсах домогосподарств займає заробітна плата (оплата праці) – 47,2% у 2015 році до 58,3%

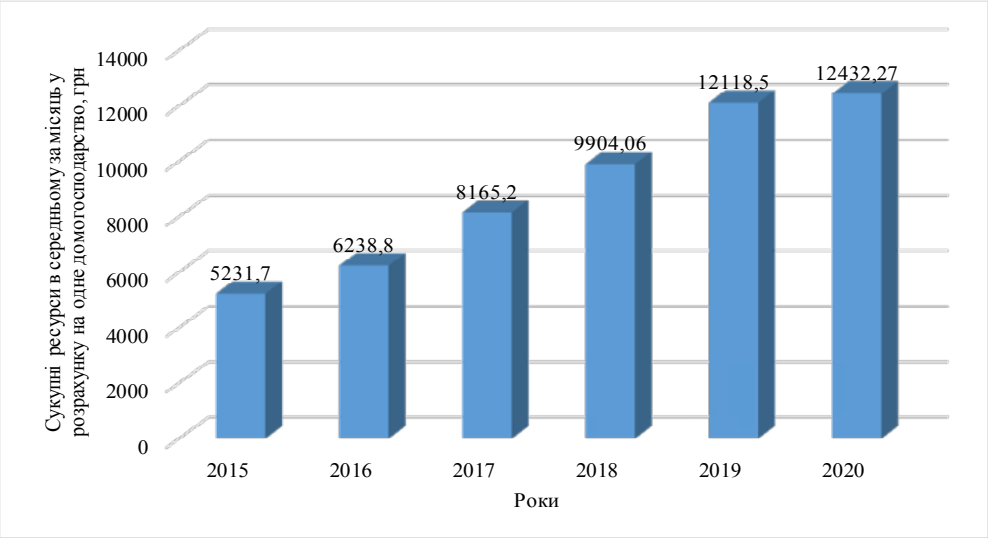

Рис. 1. Динаміка сукупних ресурсів в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство за 2015–2020 рр., грн.[1]

у 2020 році. Тому, як свідчать статистичні дані позитивною динамікою є зменшення частки вартості спожитої продукції, яка є отриманою з особистого підсобного господарства та від самозаготівель, і відповідного збільшення питомої ваги грошових доходів у загальній структурі сукупних ресурсів домогосподарств.

В умовах ринкової економіки більшість доходів надходить у розпорядження домогосподарств у грошовому вигляді (рис. 2).

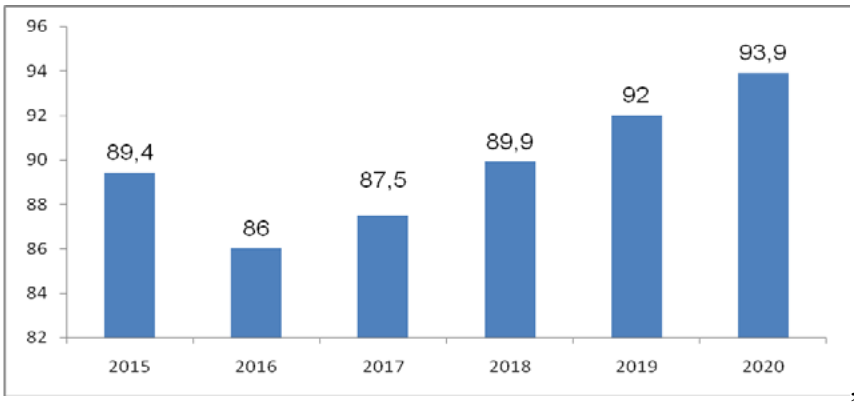

Рис. 2. Динаміка питомої ваги грошових доходів у структурі сукупних ресурсів домогосподарств, 2015–2020 рр.[2]

Частка заробітної плати в доходах домогосподарств у середньому становить 50%, натомість в європейських країнах цей показник сягає в середньому 75%. Проблема криється в соціальній складовій державної політики, адже, за даними Державної служби статистики, друге місце в сукупних ресурсах населення становить соціальна допомога (пенсії, стипендії тощо) – 20,8% у 2020 р. Даний показник є неймовірно високий на противагу доходам від підприємницької діяльності та самозайнятості – 5,8% у 2020 р. У 2019 році спостерігаються показники доходів від підприємницької діяльності та самозайнятості – 6,5%, що на 0,7% вище, ніж у 2020 році. Дана тенденція можлива за рахунок карантинних заходів в боротьбі хворобі COVID-19. Противага двох ресурсів доходів має значні показники. На нашу думку, державна політика, навпаки, має стимулювати підприємницьку діяльність, оскільки всі соціальні виплати здійснюються з кишень працездатного населення. Це може призвести до колапсу в економіці, коли частка працездатних домогосподарств значно скоротиться, хоча останнє десятиліття ми вже спостерігаємо старіння нації.

В Україні ж існує велика чисельність реципієнтів соціальної допомоги, про що свідчить її значна частка у доходах, що майже прирівнюється до частки заробітної плати. Це свідчить про надмірну поширеність утриманських настроїв у громадян, коли мільйони домогосподарств не відчувають потребу у праці, а покладаються на соціальні виплати від держави.

Основними узагальнюючими показниками, що характеризують рівень життя населення є грошові доходи населення, а також їх структура. Розглянемо динаміку сукупних грошових доходів населення України за період 2015–2020 років (табл. 1). Рівень відсоткового значення заробітної плати у 2020 році склав, майже, 62% від загальної суми грошових доходів. Основна проблема даного рівня складається в тому, що не забезпечується достатній рівень добробуту населення.

[1] Складено на основі даних Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/ (дата звернення 21.01.2022)

[2] Там само.

Таблиця 1

Динаміка сукупних грошових доходів домогосподарств в Україні за 2015–2020 рр.,%[3]

Структура окремих показників сукупних ресурсів домогосподарств	Рік					
	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Грошові доходи:	89,4	86,0	87,5	89,9	92,0	93,9
- оплата праці	47,2	46,7	52,4	54,5	57,3	58,3
- доходи від підприємницької діяльності та самозяйнятості	5,5	5,2	4,4	6,0	6,5	5,8
- доходи від продажу сільськогосподарської продукції	3,4	2,9	3,0	2,5	2,4	2,2
- пенсії, стипендії, соціальні допомоги, надані готівкою	25,2	23,1	20,2	19,9	19,2	20,8
- грошова допомога від родичів, інших осіб та інші грошові доходи	8,1	8,1	7,5	7,0	6,6	6,8

Рис. 3. Структура доходів населення у III кв. 2020–2021 рр.,%[4]

Заробітна плата є основним джерелом формування грошових доходів домашніх господарств протягом усього періоду дослідження. Така структура грошових доходів підтверджує прояв негативного явища у переважанні заробітної плати і соціальної допомоги, що породжує споживницькі настрої населення.

Варто зазначити, у структурі доходів населення у 2021 році соціальні допомоги та інші одержані поточні трансферти зменшилися (рис. 3). Також зменшилися доходи від власності. Неістотно зросли позиції по зарплаті та прибутку й змішаному доходу.

Багато змін до зросту доходів населення відбуваються під впливом натиску інфляційного процесу. Темп зміни інфляції частково з'їдає приріст доходів домогосподарств і вартість продуктового кошика зростає невпинно.

З даних на рисунку 4 спостерігаємо, що 2015 рік мав максимальний показник рівня інфляції в Україні – 43,3%, цей період ще називали «час диких цін».

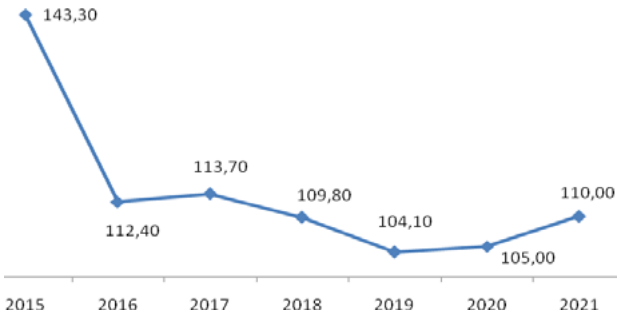

Рис. 4. Індекс інфляції в Україні,%[5]

Фактичний рівень інфляції на кінець 2016 року був близьким до прогнозів Національного банку на рівні 12%, що публікувалися в інфляційних звітах з середини 2015 року. У Нацбанку пояснили, що інфляція сповільнилася «перш за все завдяки фундаментальним факторам. Про це свідчило стрімке уповільнення базової інфляції. Також значний внесок мав помірне зростання цін на сирі продукти харчування. У той же час основними факторами зростання цін

[3] Складено на основі даних Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/ (дата звернення 21.01.2022)

[4] Діденко С. Доходи та витрати: як заробляли й витрачали українці. *Інформаційно-аналітичного порталу UA.NEWS.* URL: https://ua.news/ua/dohody-y-rashody-kak-zarabatyvaly-y-tratyly-ukrayntsy/ (дата звернення 20.04.2022)

[5] Побудовано на основі даних Офіційний сайт Національного Банку України. URL: https://bank.gov.ua/ua/monetary/report (дата звернення 18.04.2022)

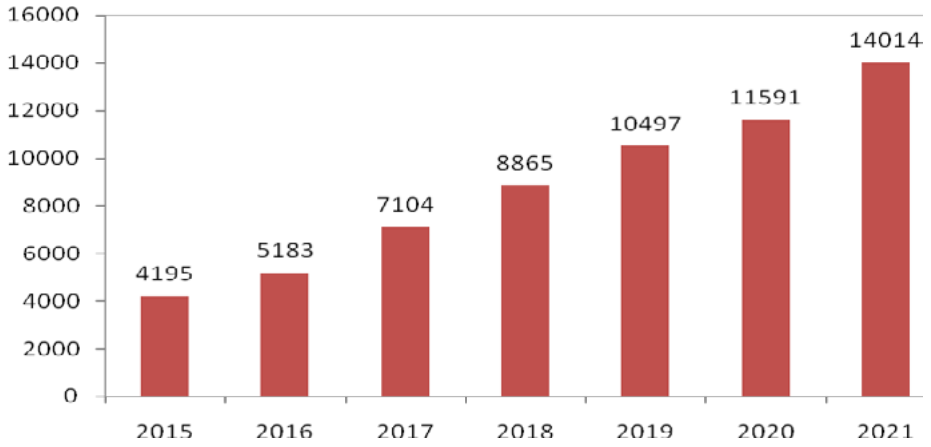

Рис. 5. Динаміка середньомісячної заробітної плати за 2015–2021 рр., грн.[6]

Таблиця 2

Темпи зміни номінальної та реальної заробітної плати, 2015–2021 рр.[7]

Рік	Номінальна заробітна плата		Реальна заробітна плата	
	до попереднього року	грудень до грудня попереднього року	до попереднього року	грудень до грудня попереднього року
2015	120,5	130,4	79,8	90,1
2016	123,6	123,8	109,0	111,6
2017	137,1	135,5	119,1	118,9
2018	124,8	120,5	112,5	109,7
2019	118,4	116,0	109,8	111,3
2020	110,4	115,6	107,4	110,1
2021	120,9	123,1	110,5	111,9

стало підвищення тарифів на житлово-комунальні послуги і подорожчання палива».

Вже в 2020 році рівень інфляційного процесу становить 5%, що на 38,3% нижче, порівнюючи з 2015 роком. Але слід відмітити, що загальний рівень добробуту населення не змінився у позитивну сторону. На нашу думку, це пов'язано перш за все зі штучним утриманням рівня інфляції та недостатнього рівня доходів, в тому числі заробітної плати, населення порівняно з індексом споживчих цін. Пришвидшення інфляції у 2021 році було загальносвітовою тенденцією, зумовленою насамперед швидким відновленням економічної активності після коронакризи на тлі порушень ланцюгів постачання, пов'язаних із карантинними обмеженнями. Це, зокрема, призвело до подорожчання енергоносіїв, сировини та комплектуючих. Додатковий тиск на ціни також зумовлювало посилення заходів боротьби з викидами шкідливих речовин. Відповідні глобальні чинники впливали й на пришвидшення інфляції в Україні. З іншого боку, інфляцію в Україні підживлювали й внутрішні чинники. Серед них – стійкий споживчий попит, який підтримували зростання доходів населення та поліпшення споживчих настроїв, а також збільшення виробничих витрат, зокрема на оплату праці.

В Україні основним джерелом формування доходів домогосподарств є заробітна плата. У 2021 році середньомісячна заробітна плата становила 14 014 грн. Темпи її приросту в 2015 по 2021 рр. (рис. 5) характеризуються стабільністю та відповідають темпам приросту мінімальної зарплати, прожиткового мінімуму, сукупних ресурсів домогосподарств.

Загалом у період з 2015 до 2018 року спостерігалось збільшення на понад 20%. А от у 2020 році індекс номінальної зарплати зріс на 10,4%. Водночас індекс реальної зарплати кілька років знижувався. У 2015 році знизився на 20,2% (табл. 2).

Економічний добробут населення залежить від багатьох факторів, які впливають на забезпечення гідного рівня життя громадян. Це можливе лише у державі, яка зберігає стабільні темпи економічного зростання, що полягає у збільшенні економічного потенціалу країни, потужності її економіки, тобто у збільшенні реального ВВП. Тому важливими показниками економічного зростання на макрорівні

[6] Побудовано на основі даних портал про фінанси і інвестиції Minfin.com.ua URL: https://index.minfin.com.ua/ua/labour/ (дата звернення 18.04.2022)

[7] Складено на основі даних Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/gdn/tznr/tznr_u/tznr_u_bez.htm . (дата звернення 20.04.2022)

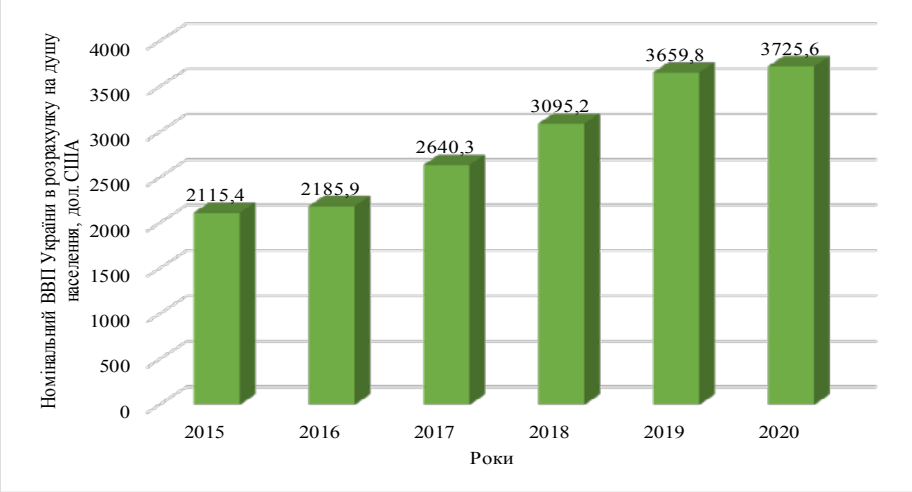

Рис. 6. Динаміка номінального ВВП в розрахунку на душу населення в Україні за 2015–2020 рр., дол. США[8]

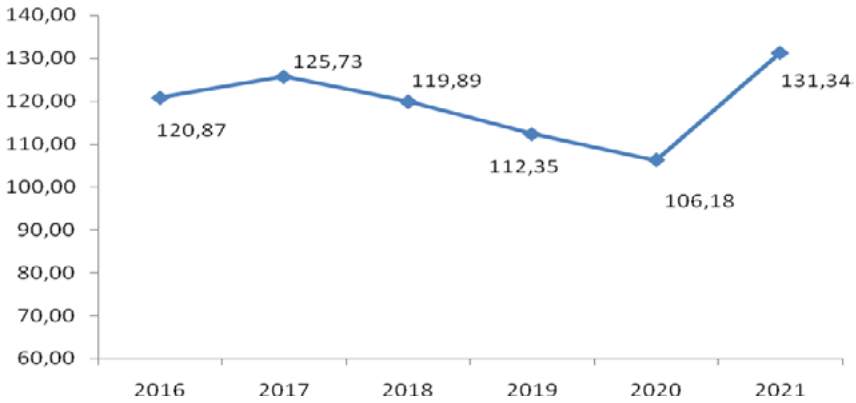

Рис. 7. Темп росту ВВП на душу населення 2016–2021 рр. в грн.,%[9]

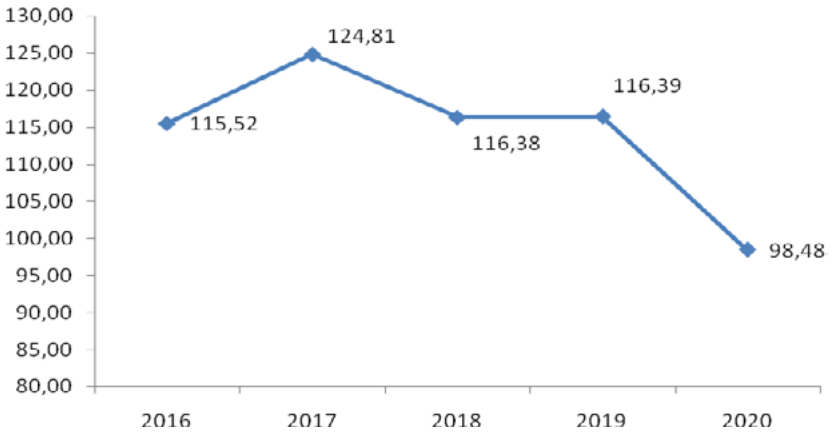

Рис. 8. Темп росту сукупних витрат домогосподарств 2016–2020 рр.,%[10]

[8] Побудовано на основі даних портал про фінанси і інвестиції Minfin.com.ua URL: https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp/ (дата звернення 18.04.2022)

[9] Там само.

[10] Складено на основі даних Державна служба статистики УкраїниURL: http://www.ukrstat.gov.ua/ (дата звернення 21.01.2022)

Таблиця 3

Структура споживчих витрат населення, 2015–2020 рр.,%[11]

Роки	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Споживчі сукупні витрати:	92,9	93,2	92,9	92,0	91,3	91,4
продукти харчування та безалкогольні напої	53,1	49,8	47,9	47,7	46,6	48,1
алкогольні напої, тютюнові вироби	3,3	2,9	3,1	3,4	3,2	3,5
непродовольчі товари та послуги	36,5	40,5	41,9	40,9	41,5	39,8
Неспоживчі сукупні витрати	7,1	6,8	7,1	8,0	8,7	8,6

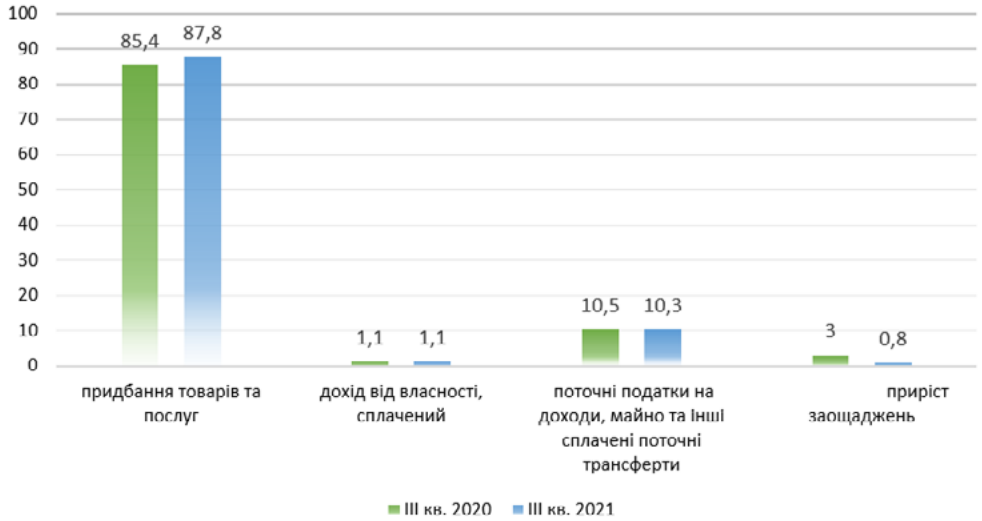

Рис. 9. Структура витрат та заощаджень населення,%[12]

є абсолютні показники реального ВВП та національного багатства. Однак точнішим показником результативності економіки тієї чи іншої країни, добробуту населення в ній, є показник реального ВВП на 1 особу, який показує вартість товарів та послуг, що припадає на одного мешканця країни. Він дає змогу пов'язати динаміку національного виробництва з добробутом населення і характеризує рівень життя. Розглянемо на рисунку 6 динаміку ВВП Україні за останній період 2015–2020 років.

Загальна динаміка рівня номінального ВВП на душу населення в України за 2015-2020 рр. має позитивну тенденцію. Так у 2020 році даний показник становив 3725,6 дол. США в розрахунку на одну душу населення, що на 1610,2 дол. США більше, ніж у 2015 році. Але слід зауважити, що не дивлячись на загальний зріст показника ВВП в України, загального зросту добробуту населення немає, як і в ситуації із середньомісячним заробітком. Все це пов'язано з інфляційними процесами в країни.

Поряд з тим, інформація щодо темпу росту ВВП на душу населення в гривні у 2021 році демонстрував стрімкий ріст, проти зменшення зростання темпів росту з 2017 року (рис. 7).

Сформовані можливості від доходів визначають ресурси для утворення заощаджень під впливом витрат населення. Доходи формують базу для здійснення витрат. Темп росту витрат демонструє зменшення протягом 2020 року (рис. 8).

Структура споживчих витрат населення свідчить про домінуючу роль витрат на продукти харчування, поряд з тим, досить значна група витрат також – це непродовольчі товари та послуги (табл. 3).

Витрати населення в III кварталі 2021 року становлять – 1212,4 млрд. грн., відповідно до порівняння з аналогічним періодом минулого року, відбулось збільшення витрат на товари та послуги, що в цілому пов'язують з інфляційною складовою (рис. 9). Заощадження домогосподарств виступають складовою розподілу їх доходу і, на думку деяких учених, є категорією витрат. Відповідно, рівень доходів є основним чинником формування заощаджень.

Аналізуючи динаміку фінансового становища вітчизняних домогосподарств упродовж останніх років, можна прослідкувати різнопланові коливання (табл. 4).

Дані, представлені в таблиці, свідчать, що з 2016 відбувається поступове падіння обсягів заощаджень населення. У 2019–2021 рр. витрати населення перевищують доходи та фінансуються за рахунок

[11] Складено на основі даних Державна служба статистики УкраїниURL: http://www.ukrstat.gov.ua/ (дата звернення 21.01.2022)

[12] Діденко С. Доходи та витрати: як заробляли й витрачали українці. *Інформаційно-аналітичного порталу UA.NEWS.* URL: https://ua.news/ua/dohody-y-rashody-kak-zarabatyvaly-y-tratyly-ukrayntsy/ (дата звернення 20.04.2022)

Таблиця 4

Обсяги доходів і заощаджень населення України у 2016–2021 рр.[13]

Показник	2016	2017	2018	2019	2020	I кв. 2021
Заощадження, млрд.грн	12,6	30,6	31,5	-116,2	-17	-83,4
Частка заощаджень у доходах,%	0,6	1,2	1	-3,1	-0,43	-8,48
Доходи, млрд.грн	2051,3	2652	3248,7	3699,3	3972,4	983,7

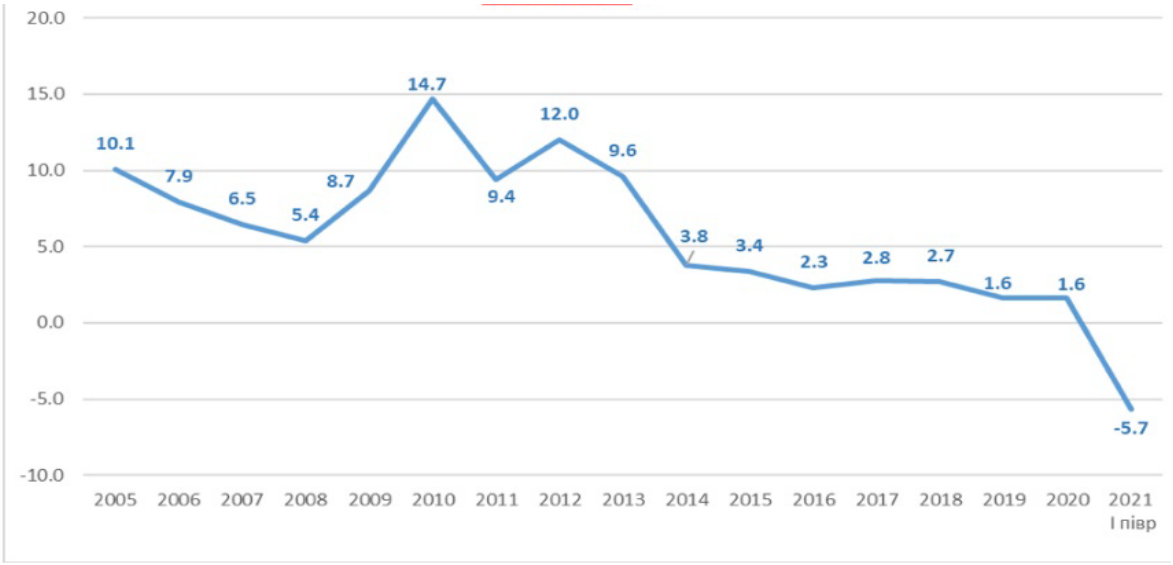

Рис. 10. Частка ВВП, що спрямовується на приріст заощаджень населення,%[14]

Рис. 11. Динаміка депозитів домогосподарств, 2014–2021 рр., млрд. грн.[15]

заощаджень. Треба враховувати ситуацію з інфляцією, яка зменшує дані в цифровому еквіваленті. Також важливий фактор про заощадження «на чорний день» у зв'язку з нестабільною економічною ситуацією в Україні, опис якого є не про поліпшення фінансового стану домогосподарств.

Поряд з тим, за підсумкамми I кв. 2021 р. спостерігаємо критичну ситуацію з заощадженнями населення, які взагалі припинили приріст, скоротившись за 6 місяців 2021 року на 120 млрд грн (по 60 млрд грн в кожному кварталі), або на 5,7% ВВП (рис. 10).

Скорочення заощаджень відбулося в основному у сегменті готівкових заощаджень позабанківського обігу. Хронічно низька норма заощаджень населення в першу чергу обумовлюється низьким рівнем доходів

[13] Складено на основі даних Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/ (дата звернення 21.01.2022)

[14] Данилішин Б. Що відбувається з українською економікою, банками та держфінансами. *Інтернет-портал ГО «Економічний дискусійний клуб»* URL: http://edclub.com.ua/blog/shcho-vidbuvayetsya-z-ukrayinskoyu-ekonomikoyu-bankamy-ta-derzhfinansamy. (дата звернення 20.04.2022)

[15] Побудовано на основі даних Офіційний сайт Національного Банку України. URL: https://bank.gov.ua/ua (дата звернення 18.04.2022)

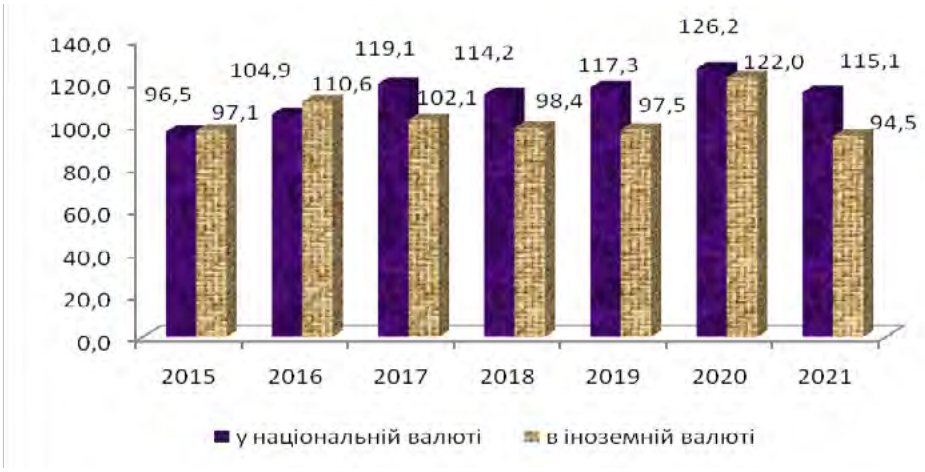

Рис. 12. Темп росту депозитів домогосподарств у розрізі валюти заощадження, 2015–2021 рр.,%[16]

Таблиця 5

Структура депозитів домогосподарств у розрізі строків погашення, 2014–2021 рр.,%[17]

Рік	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
на вимогу	24	27	29	34	38	42	52	60
до 1 року	32	43	39	37	40	41	33	26
від 1 року до 2 років	40	26	31	29	21	16	14	13
більше 2 років	3,49	3,85	1,21	1,26	1,27	0,98	1,22	1,25

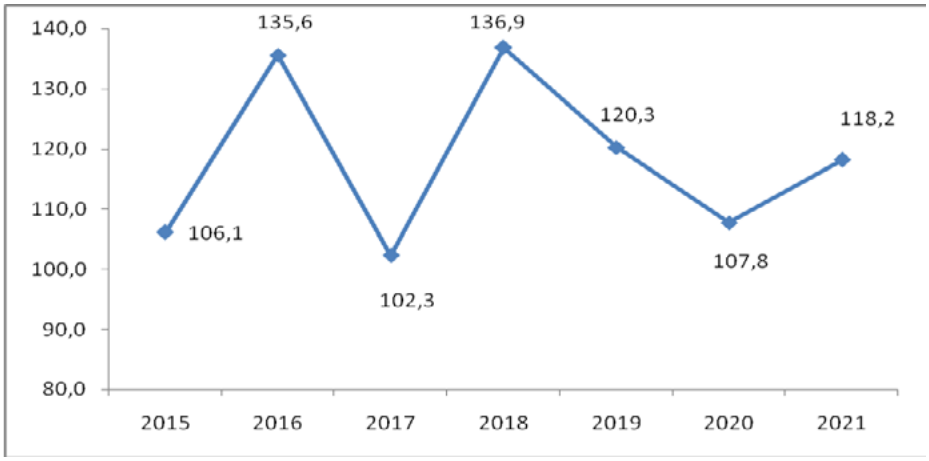

Рис. 13. Темп росту страхових премій зі страхуванню життя від фізичних осіб, за результатами 9 місяців 2015–2021 рр.,%[18]

порівняно із споживчими витратами. Як пояснюють експерти, ковід-криза та тарифне реформування додатково і стрімко підвищили вартість життя громадян України.

Банківський депозит користується серед населення попитом, оскільки він є менш ризикованим інструментом порівняно з іншими способами інвестування. Це пов'язано, перш за все, з існуванням Фонду гарантування вкладів фізичних осіб. Динаміка депозитів, залучених вітчизняними банківськими установами та, зокрема, від домашніх господарств, представлена на рис. 11.

За наведеними даними, динаміка депозитів домогосподарств свідчить про позитивні тенденції до стабільного, хоча і незначного нарощування обсягів, зокрема станом на кінець 2021 року, домашні господарства накопичили 719,4 млрд.грн., що на 7% більше попереднього року.

Відповідно до структури депозитів домогосподарств у розрізі валюти заощаджень, незначні коливання були у 2016 році, однак,починаючи з 2017 році,

[16] Побудовано на основі даних Офіційний сайт Національного Банку України. URL: https://bank.gov.ua/ua (дата звернення 18.04.2022)

[17] Там само.

[18] Там само.

темп росту депозитів у національній валюті демонструє стабільний тренд (рис. 12).

Натоміть, темп росту депозитів в іноземній валюті, відсутній, що в цілому можна пояснити зниженнями ставки відсотків.

Структура депозитів домогосподарств у розрізі строків погашення свідчить про те, що збільшується питома вага депозитів на вимогу, що свідчить про відтік ресурсів з депозитних корпорацій України (табл. 5).

Поряд з тим, ситуація щодо довгострокових депозитів, починаючи з 2019 року почала набувати позитивної динаміки та у 2021 році склали 9954,8 млн. грн. або 1,25% у структурі депозитів домогосподарств.

Розглянемо, також,важливий напрям, що має значні потенційні можливості як додаткове джерело інвестицій для фінансової системи країни,а також, потужний інструмент хеджування, більш детальніше як фізичні особі в України за останні роки приймало учать в страхуванні життя (рис. 13).

За 9 місяців 2021 року від страхувальників-фізичних осіб надійшло 4 053,7 млн. грн.. валових страхових премій, що на 18,2% більше, ніж за аналогічний період 2020 рік. Структура даних валових страхових премій, які надійшли від фізичних осіб за 9 місяців 2021 рік склалась таким чином, що від нерезидентів-фізичних осіб надійшло 3,1млн.грн., що складає 0,08% всіх премій. Найменший приріст страхових премій був у 2017 році. Як свідчать дані звітів регулятора, кількість укладених договорів страхування життя у 2017 році зменшилася на 431,2 тис. одиниць (до 415,2 тис. одиниць), в порівнянні з відповідним показником станом на 31.12.2016.За 2017 рік зменшилася кількість застрахованих фізичних осіб на 2,1% або на 88 296 осіб (станом на 31.12.2016 застраховано 4 165 014 фізичних осіб, станом на 31.12.2017 – 4 076 718 фізичних осіб).

Протягом 2017 року застраховано 1 532 821 фізичних осіб, що на 11,2% або на 154 178 осіб більше проти відповідного періоду 2016 року (за 2016 рік застраховано 1 378 643 фізичні особи).

Інвестиційна діяльність домогосподарств на фінансовому ринку України характеризується неоднозначністю та фрагментарністю процесів. Головну роль у залученні заощаджень фізичних осіб на фінансовий ринок упродовж тривалого періоду відіграє депозитний ринок, який за своїми обсягами значно випереджає інші сегменти фінансового ринку.

Ще одним із сегментів інвестування для домогосподарств є ринок цінних паперів. Ринок цінних паперів України, невід'ємною складовою якого виступає і біржовий ринок, в останнє десятиліття переживає нелегкі часи, та сприймається світовою спільнотою як ринок з дуже низькою інвестиційною привабливістю, без особливих перспектив зростання.

Досить незначним є інвестування коштів вітчизняних домогосподарств у цінні папери, і це, на нашу думку, можна пояснити недовірою населення до діяльності інституцій фондового ринку. Адже біржовий ринок цінних паперів відіграє важливу роль у розвитку економіки країни. За таблицею 2.6. кількість вкладених коштів в цінні папери домогосподарствами у 2020 році зросли порівняно з 2015 роком на 2 444 млн. грн.

Таблиця 6

Динаміка вкладених грошових коштів домогосподарствами в цінні папери, крім акцій, випущені депозитними корпораціями в Україні за 2015–2020 рр., млн грн.[19]

Резиденти	Рік					
	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Домашні господарства	168	188	193	3680	2939	2612

У 2017 році кількість вкладених коштів склала 193 млн грн, що на 3487 млн грн менше, ніж у 2018 році. Максимальний показник вкладень за останні п'ять років становив саме у 2018 році – 3680 млн грн. Як свідчать дані за 2021 рік кількість вкладених коштів фізичних осіб в ОВДП склали 20,83 млрд грн, що складає 2,16% загальної структури (рис. 14).

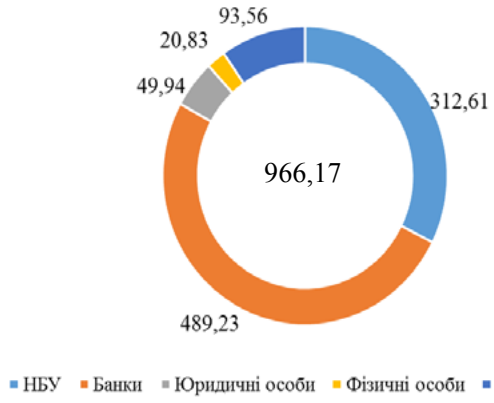

Рис. 14. Кількість ОВДП, які знаходяться в обігу за номінально-амортизаційною вартістю за структурою власників в Україні за 2021 рік, млрд грн[20]

Така невелика частка вкладень серед домогосподарств підтверджує невикористання потенціалу даного інвестиційного інструменту для населення. Такий процес може бути обумовлений як низькою зацікавленістю, з огляду на низький рівень фінансової грамотності, або невисоким потенціалом щодо інвестиційних можливостей у населення в Україні.

[19] Побудовано на основі даних Офіційний сайт Національного Банку України. URL: https://bank.gov.ua/ua (дата звернення 18.04.2022)

[20] Там само

Таблиця 8

Розподіл населення за рівнем середньодушових еквівалентних загальних доходів (вибірково по категоріям доходів, грн.),%, 2014–2020 рр.[21]

Показники	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
до 1920,0	51,7	35,3	18,4	6,9	2,6	x	x
1920,1–2280,0	16,5	17,6	16	7,7	4	x	x
2280,1–2640,0	11,7	15,9	16,4	11	6,7	x	x
2640,1–3000,0	7,8	11,4	13,6	11	7,6	x	x
Всього по категорії	**87,7**	**80,2**	**64,4**	**36,6**	**20,9**	**10,7**	**8,3**
3000,1–3360,0	4,6	6,7	10	10,7	9,4	x	x
3360,1–3720,0	2,5	4,4	7,9	10,8	9,2	x	x
3720,1–4080,0	5,2	8,7	17,7	9,3	8,7	x	x
Всього по категорії *	**12,3**	**19,8**	**35,6**	**30,8**	**27,3**	**19,2**	**17,8**
4080,1–4440,0	x	x	x	6,3	8,9	x	x
4440,1–4800,0	x	x	x	6,4	7	x	x
4800,1–5160,0	x	x	x	5,1	6,9	x	x
Всього по категорії **	**0**	**0**	**0**	**17,8**	**22,8**	**20,6**	**21,6**
Понад 5 000***	**0**	**0**	**0**	**14,8**	**29**	**49,5**	52,3

*У 2019–2020 роках до 4 000 грн

** У 2019–2020 роках від 4 000 до 5 000 грн.

***У 2017–2018 роках – понад 5 160 грн

Таблиця 9

Динаміка темпів росту видатків Державного бюджету та зміни місця України у рейтингу якості життя[22]

Рік	Темп росту видатків бюджету, %	Темп приросту видатків, %	Місце України у рейтингу	Зміна місця у рейтингу
2015	134,1	34	75	x
2016	118,7	19	52	-23 (покращення)
2017	122,6	23	59	+7 (погіршення)
2018	117,4	17	57	-3
2019	109,05	9	71	+14
2020	119,8	20	65	-6

Формування доходів і здійснення витрат, обумовлюють вплив на показники рівня бідності та обумовлюють рівень майнового розшарування населення.

Наведений у таблиці 8 статистичний матеріал дає змогу дійти висновку, що у 2016 році майже 51% населення України отримували доходи нижчі за фактичний показник прожиткового мінімуму, що корелює з відповідною динамікою перевищення даного показника над рівня мінімальної оплати праці. Натомість, тенденції 2017–2020 років свідчать про істотне скорочення кількості населення, що отримує доходи на рівні забезпечення мінімальних потреб, поряд з тим, за підсумками 2020 року, майже у 50 відсотків населення рівень середньодушових еквівалентних загальних доходів знаходились у межах показника мінімальної заробітної плати.

Вимірювання рівня задоволення життям або конкретними послугами, що забезпечує держави, здійснюється за допомогою цілого спектру показників. Одним із комплексних показників, що використовуються для проведення досліджень, є показник якості життя країн – Міжнародний проект Numbeo щороку оцінюють та складають рейтинг якості життя серед країн за такими критеріями: клімат, рівень забруднення навколишнього середовища, купівельна спроможність населення, співвідношення цін на житло та доходу, вартість життя, рівень безпеки, якість охорони здоров'я, час у дорозі на роботу.

Відповідно до проведеного аналізу та порівняння змін, що мали місце у динаміці, можна дійти висновку, що за останні п'ять років більш високий щабель для України (відповідно підвищення рівня якості життя відносно інших країн та місця України у рейтингу), відбувалось при незначних темпах приросту

[21] Складено на основі даних Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/ (дата звернення 15.01.2022)

[22] Складено самостійно на основі даних Індекс якості життя: як змінювалося місце України в рейтингу. *Аналітичний портал «Слово і діло».* URL: https://www.slovoidilo.ua/2021/07/19/infografika/svit/indeks-yakosti-zhyttya-yak-zminyuvalosya-misce-ukrayiny-rejtynhu (дата звернення 20.04.2022); портал про фінанси і інвестиції Minfin.com.ua URL: https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp/ (дата звернення 20.04.2022)

Рис. 15. Рівень бідності за різними критеріями,%[23]

видатків бюджету у 2016 та 2018 роках, натомість збільшення темпів приросту у 2017 році супроводжувалось погіршення індексу якості життя (табл. 9.)

Такі тенденції дають змогу формувати гіпотезу про зниження ефективності видатків бюджету в частині забезпечення суспільних потреб з огляду на той факт, що населення не відчуває задоволення по низці критеріїв. Безумовно позитивною можна вважати тенденцію, що має місце протягом 2019-2020 років, щодо чіткої кореляції зміни темпів росту видатків та місця України у рейтингу. Такі процеси можуть свідчити про наближення видатків до свої функції, а саме формування передумов для розвитку населення та забезпечення суспільних потреб. Утім, значна питома вага соціальних виплат та трансфертів у структурі доходів населення у порівняння з наведеними та відзначеними тенденціями можуть свідчити, про відсутність реалізації ринкового механізму у структурі доходів населення, тобто ситуації коли держава виступає гарантом надання певного рівня соціальних послуг, а не безпосереднім фінансовим джерелом задоволення потреб.

Поряд з тим, за даними 2020 року спостерігається збільшення показників бідності за основними абсолютними критеріями (рис. 15).

Так, рівень бідності за витратами нижче фактичного прожиткового мінімуму збільшився з 41,3% за 2019 рік до 47,2%, а за доходами нижче фактичного прожиткового мінімуму – з 23,1% до 23,2 відсотка. Рівень абсолютної бідності, розрахований на основі законодавчо встановленого розміру прожиткового мінімуму, збільшився і склав 1,6% проти 1,1% за 2019 рік. Разом з тим, рівень бідності за міжнародним критерієм ООН зменшився і склав 0,2% проти 0,3% за 2019 рік. Що стосується показників відносної бідності за 2020 рік, то рівень бідності за критерієм за витратами (75% медіани сукупних витрат) зменшився на 2,1 в.п. і склав 22,3%, а за критерієм з використанням еквівалентної шкали ЄС (60% медіани сукупних доходів) зменшився на 1,0 в.п. і склав 10,4 відсотка. Експерти Світового банку надають прогнози наслідків воєнних дій на території України щодо матеріального стану населення: споживча інфляція становитиме 15% у 2022 і 19% наступного року – як наслідок скорочення обсягів промислового виробництва, зниження виробництва сільгосппродукції, логістичних проблем, ажіотажного попиту населення на споживчі товари на тлі активного рефінансування банків, що збільшує грошову масу[24].

Частка населення з доходами нижче фактичного прожиткового мінімуму (національна бідність) може досягти 70% у 2022 році з 18% у 2021 році, приватне споживання в цьому році впаде на 50%. За відсутності масивного післявоєнного пакету підтримки, цей показник все одно буде вищим за 60% до 2025 року.

На основі міжнародної межі бідності з високим рівнем середнього доходу ($5,5 на день), за прогнозами, бідність зросте до 19,8% в 2022 році з 1,8% в 2021 році з додатковими 59% людей, уразливих до впадання в бідність[25].

Висновки

Активізація та масштабування військових дій на території України та розгортання повномасштаб-

[23] Офіційний веб-портал федерація професійних спілок України URL: https://www.fpsu.org.ua/napryamki-diyalnosti/sotsialnij-zakhist/5651-osnovni-pokazniki-riv (дата звернення 20.04.2022)

[24] Там само.

[25] ВВП України за рік скоротиться на 45% – Світовий банк. URL: https://finclub.net/ua/news/vvp-ukrajini-za-rik-skorotitsya-na-45protsen-svitovij-bank.html (дата звернення 20.04.2022)

них протистоянь, вже завдають шкоди та негативно впливають на фінансовий стан населення. Певні позитивні тенденції, що мали місце у економічних процесах після 2014 року та обмежень,викликаних пандемією, протягом 2020 року, наразі нівелюються. За таких обставин, розбудова фінансової політики держави має бути зорієнтована не лише на підтримку збіднілого населення, але й має орієнтуватись на формування у першу чергу основ для активізації ринкових механізмів для формування добробуту та покращення власного майнового стану кожним окремим домогосподарством .

Інформація про автора:

Коцюрубенко Ганна Миколаївна,
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри фінансів
Одеський національний економічний університет
8, вул. Преображенська, м. Одеса, 65000, Україна

Information about the author:

Kotsiurubenko Ganna Mykolaivna,
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Finance
Odesa National Economic University
8, str. Preobrazhenskaya, Odesa, 65000, Ukraine

DOI

SPACE INDUSTRY IN THE CONDITIONS OF RUSSIA'S FULL-SCALE INVASION IN UKRAINE

Koshova S. P.

Introduction. The current situation in relations between Russia and Ukraine is unprecedented in the recent history of the two countries, this is a real tragedy with a delayed and unpredictable finale. Since February 2014, the "hybrid" (including economic, energy, ideological, information) war of the Russian Federation against Ukraine has been going on. As a result of Russian aggression, the legal framework of bilateral relations was destroyed, the institutional mechanisms of interstate relations were destroyed, political-diplomatic relations are confrontational and carried out exclusively in a multilateral format.

The Minsk agreements did not stop the conflict in the east of Ukraine. Moscow continues military expansion in the Donbass, uses all available levers to destabilize the situation in Ukraine, the destruction of its statehood. Unfortunately, not now there is no reason to believe that the Kremlin's policy will change for the better in the near future.

One of the most important global factors today is space, the success of which is in fact an indicator of gaining world leadership and subsequent strategic dominance in the twenty first century.

An important segment of the Space Industry is the high-tech market. Each country's space industry is one of the most competitive, as it includes a significant number of high-tech companies representing the country in the global high-tech market.

Problem statement and its relation to important scientific or practical tasks. This article is devoted to forming a fundamentally new understanding of Global security. Space security issues demand the need for joint agreements of all participants in world politics and International relations to develop relevant accepted legal norms and principles.

From its origins in the middle of the last century, the ‘space age’ has grown in importance and significance. Space has become an important resource and its development an imperative condition for sustainable development and survival of Mankind.

Simultaneously, from the first steps of man in space exploration, this diverse activity has acquired global significance, the consequences of which are of interest to the security and wellbeing of the world.

However, during this period both the structure of International relations in space and in general are subject to significant transformation due to the influence of regional, International and global nature.

Opportunities to ensure National security, to promote scientific and technological development and socio-economic progress are provided by our aerospace industry, therefore successful participation in space exploration is of strategic importance.

Supremacy in space, by any country, means no only exclusive dominance of space but also of the planet.

For example, the US National Space Policy states, "In the new century, prosperity and security will be more accessible to those who use space effectively, and they will have a significant advantage over those who do not."

A similar awareness of the role of aerospace technology has taken place at the political level in other countries.

Thus, if at the dawn of the space age the struggle for leadership in space was only between the USSR and the USA, now more than 120 countries, some of which already have their own national space programs, to some extent participate in space activities and their number is constantly growing. It is also characteristic that the efficiency of the use of outer space in the commercial plan increases, for example, in the world markets of space vehicles, information technologies.

This attracts not only new states to the space industry, but also private assets with their investment mobility.

Identification of previously unresolved matters of the generic problem the article deals with. The increase in the number of participants in space activities, in turn, leads to the emergence of new problems and threats in this area, both the space security of each state individually and global security as a whole.

These include, for example, the lag of the process of creating norms of international law from the modern development of space activities, the threat of weapons in space, its pollution, and others.

Thus, the need for a comprehensive, more detailed study of changes in general political processes under the influence of space security is of paramount importance in the 21st century, which led to the relevance of the chosen topic.

The growing importance of space technology is a factor that reduces the importance of traditional factors that previously determined the success of economic and social development in countries with increasing competition between countries and corporations.

Space systems have already become an integral part of the new information and cognitively determined technological structure to which the transition is tak-

ing place in developed countries and to which the new industrialized countries are striving. Linking the model of sustainable development to a clearly defined strategy of space activities is a natural step for countries to form a paradigm of gaining global (global) economic, political, military, scientific, energy leadership and through it to dominate important world-forming areas.

The market of space technologies is rapidly developing. Participation in the supply of products and services is an important component of scientific and technological development of any country. Implementation of basic space research programs will meet the information needs of scientific schools in the interests of forecasting and operational monitoring of "Space Weather", continue to study the planet and their satellites, expand knowledge about the Earth and the processes occurring on it.

Despite significant achievements and great potential for development, space activities are, currently increasingly losing in effectiveness to other areas. The reasons for this are some of its features, including problems and limitations due to the properties of space projects and technologies.

Most of the countries that are actively involved in space activities have unresolved national and socio-economic problems, but these countries are allocating significant budget funds to space activities. This shows that for them the space industry is a source of technological and scientific progress, as well as a key factor in ensuring national security.

Therefore, further development and use of outer space, is, objectively, connected and depends on the development of civilization.

At present, the topical and timely issue in Ukraine is to ensure the sustainable development of the space industry, which is an important strategic sector for national security and occupies a key place in the economy of each country. Achievements of the state's leading positions in the international space technology market and in the development of outer space are, facilitated by achievements in space activities.

Leading space technology is a guarantor of technological, military, scientific, political and economic benefits, as well as a means of communication and navigation, environmental protection and climate change monitoring.

'Space Technology' undoubtedly, ensures and increases the efficiency of state intelligence. Therefore, investment in the development of the domestic space sector is extremely important and relevant, as this high-tech segment is able to provide prerequisites for long-term strategic growth and technological leadership, especially in the post-war period.

Analysis of recent researches and publications, which have initiated problem solution, the author relies on. The work of domestic scientists, in particular, Yu. Alekseev, M. Bendikova, V. Gorbulin, O. Degtyareva, O. Dzhur, S. Koshova, N. Meshko, V. Prysyazhny, I. Sazonets, O. Safin, A. Cherkasov and others is devoted to the problematic issues of formation and implementation of, the, space industry development strategy in Ukraine.

However taking into account the views of these authors it should be, noted, that in Ukraine there is a significant number of unresolved issues in the development of the domestic space industry as a factor in state security, which determines the relevance of the topic and requires further research and systematization.

Goal statement. The aim of the article is to study the development of the domestic space industry as an effective tool for sustainable development of the state in the postwar period.

Materials and methods: In the work a range of methods are used: content analysis, biblio-semantic, systematic approach, analysis of products of activity, psycho-diagnostic methods.

Presentation of research material with full justification of results. The active development of the space market currently covers almost all countries of the world. In particular, the entry into space activities of new countries and the development of new space programs contribute to stimulating the development of this industry, increasing its commercial potential, opening new areas of implementation of space technologies.

The prestige of the state and its power determines its participation in space activities. The main problem of development of this industry is the infinite need for significant investment, because it requires significant capital, as well as a certain level of technological development of the country.

This, in turn, complicates the entry of underdeveloped countries into the market of space goods and services, while highly developed countries are still in their development[1]. Historically, space activities arose and developed in order to solve major national problems, mainly in conditions of full financial, organizational and administrative responsibility and support of the state.

In the area of International peace and security, the issue of preventing the arms race from spreading into outer space and, more broadly, preventing the use of space for any hostile action is of particular importance.

The Second United Nations Conference on the Exploration and Peaceful Uses of Outer Space, held from, 9 to 21 August 1982 in Vienna, stated in its concluding report: "Preservation of peace and security in outer space is of great importance for international peace and security. Prevention of arms race and hostilities in outer space is one of the main conditions for the development and continuation of international coopera-

[1] Нямещук Г. В. Особливості трансформації економічного потенціалу підприємств космічної галузі України при здійсненні міжнародного науково-технічного співробітництва. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2011. № 10/2. С. 63–70.

tion in the field of research and use of outer space for peaceful purposes"[2].

The Soviet Union, who paved the first space routes in 1957, consistently and invariably advocated its use only in the interests of peace and scientific and technological progress.

One of the factors contributing to the prevention of the use of space not for the peaceful coexistence of countries is modern international space law. A set of international principles and norms governing the legal regime of outer space and celestial bodies, establishing the rights and responsibilities of states (Countries) in the process of exploration and use of space.

Much of the credit for the formation and progressive development of this new branch of international law belongs to international legal science. Soviet international legal science went hand in hand with diplomacy. Such Soviet lawyers as EG Vasilevskaya, VS Vereshchetin, GP Zhukov, GP Zadorozhny, and E.P. Kamyanets'ka, FN Kovalyov, EA Korovin, GA Osnytska, AS Piradov, II Cheprov, and others[3].

Today, there is every reason to believe that space serves people. Space activities are not limited to scientific studies of the Earth's environment, planets and interplanetary space. Space technology is widely used to solve practical economic problems. Telephone and telegraph communication via satellites is becoming more reliable and cheaper. The use of navigation satellites by the International Maritime Satellite Organization (INMARSAT) can significantly increase the economic impact of the operation of ships and contributes to the safety of navigation. Remote sensing of the Earth and its environment from satellites provides an opportunity to obtain information needed by geologists, meteorologists, cartographers, specialists in agriculture and forestry, etc.

In 1961, a citizen of the USSR Yuri Gagarin made the first manned space orbit of Earth. In 1975, the USSR and the USA carried out a joint experimental flight of the Soyuz and Apollo spacecraft, ensuring that they docked in orbit and that the astronauts visited both ships. In 1982, a joint Soviet-French flight took place at the Salyut-7 scientific orbital station.

Today, multi-month, manned flights of large orbital complexes, during which fundamental scientific and practical problems are solved have become commonplace. There is also such a thing as an international space crew. More than ten International expeditions have already boarded spacecraft and stations under the Intercosmos program with the participation of astronauts from Czechoslovakia, Poland, the GDR, Bulgaria, Hungary, Vietnam, Cuba, Mongolia and Romania.

The Moon, Mars, Venus and other planets of the solar system are, systematically studied with the help of space technology. Hundreds of countries around the world enjoy the practical results of astronautics. We can say that astronautics is truly global[4].

The Soviet Union has made a significant contribution to the development of cooperation between states in the study and use of outer space, including within the UN and other international organizations. He was the initiator of the creation of the international space organization "Intersatellite", became the first country to launch a satellite in the international experiment COSPAS – SARSAT, designed to early detect and pinpoint the location of ships and aircraft in distress.

The USSR actively participated in the activities of INMARSAT, regularly held seminars for specialists from developing countries under the UN Space Technology Program, launched satellites from a number of countries (India, Sweden, etc.) from its spaceports, and transmitted data from the World Meteorological Organization. Their meteorological satellites, exchanged with many countries scientific information obtained in the process of studying outer space and celestial bodies.

The Soviet Union played a leading role in the development of International space law, designed to ensure the development of space in accordance with generally accepted principles of relations between states, were also at the root of preventing the use of space technology to the detriment of all peoples.

Advocating for peaceful space, so that the sky always remained clear, the USSR submitted to the United Nations (U.N) in 1976 a proposal for a World Treaty on the Non-Use of Force in International Relations, promoted the extension of this principle to space, and in 1981 a draft Treaty on Prohibition placement in space of weapons of any kind. At a meeting with voters in the Kuibyshev constituency of Moscow on March 2, 1984, General Secretary of the CPSU Central Committee KU Chernenko reaffirmed that the Soviet Union had long proposed an agreement to renounce the militarization of space.

Struggling to preserve peace and expand interstate cooperation, the CPSU, the Soviet government tried to care for the fate of all Mankind.

In the process of evolution of astronautics, the urgency of such tasks as:

• Reducing the cost of space programs;

• Use of space systems to solve applied problems of public problems;

• Implementation of space industry results in other industries;

• Providing access to space technology for all stakeholders and individuals.

[2] Док. ООН A/C0NF.101/10. P. 7. https://undocs.org/pdf?symbol=ru/A/48/305

[3] Пирадов А. За мирное использование космоса. *Международная жизнь*. 1983. № 6. С. 39–46.

[4] Док. ООН A/5109 и Corr.l; A/AC.105/PV./12. https://undocs.org/pdf?symbol=ru/A/9001(SUPP)

For a long time, the openness of space activities and the availability of space technology was, objectively hampered by a number of factors, the most important of which was the involvement of astronautics in solving national defense problems. Other deterrents include:

• High cost of life cycle of space systems, including their development;

• Increased level of risk in the long term of space projects, their complexity and uniqueness, the need for high concentration of technological and intellectual resources, high complexity.

However, in the mid-1960s, the world began to commercialize space activities, first in the field of satellite communications and meteorology, and later supplemented by services to launch payloads.

There is a steady trend towards increasing the importance of the benefits of space services. The most important reasons for the growing interest in services and goods of the 'Space Market', can be considered:

• Information of all aspects of modern society;

• Globalization of the world economy;

• Growing environmental problems;

• Development of international contracts, transport, tourism, etc.

In fig. 1 shows the key areas of world space activities.

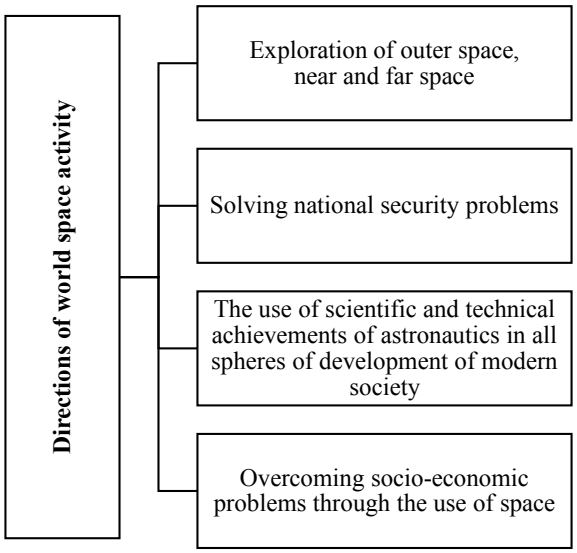

Fig. 1. Areas of world space activities

Source: [5]

One of the areas of development of the space industry is what most countries are currently doing, the creation of "clouds", a group of small spacecraft that fly low enough (at an altitude of 300-400 km) and create a network for the Internet. This is the world's open Internet, which can be, used by, everyone, regardless of location. There are a number of satellites, regulating this process. Quite a large number of satellites launched by OneWeb (UK), Elon Musk has launched about 90 small spacecraft that should perform such functions. Experts predict that in four to five years, countries will somehow use this "cloud" of satellites to provide various services to the population, including the Internet.

Currently the 'Internet' is, provided, through stations located on Earth, but, with the transition to the space industry, this issue is becoming more global. Businesses will access the Internet through wireless technology, eliminating the need to build stations. This, in turn, will have a positive impact on the environment. The same satellite systems can be, used to transmit television signals, meteorological data, etc.

An important component of Europe's economy is the space industry, which employs more than 200,000 professionals and has an annual turnover of more than € 45 billion, with EU investment exceeding € 15 billion over the last 5 years.

The European Union's space industry includes 'world-class' space systems developed as part of the Copernicus and Galileo programs [6].

New promising environmental space technologies and projects in Europe include:

• New rocket technologies: new fuel (non-toxic, nano-fuel), new engines and launch vehicles;

• Technologies of minimization, processing of waste, garbage, cleaning of the environment;

• Non-reactive, non-rocket flight technologies, space travel on new physical principles, in the future – based on gravitational, quantum and other effects;

• Silent aircraft;

• Clean full life cycle of space technology and activities;

• Fundamentally new technologies to ensure the livelihood and safety of people in space;

• Solar space power plants, etc.[7]

Successful implementation of these space exploration projects is possible only with the transition to a new technological system, fundamentally new efficient and clean technologies.

In the leading space powers, the space industry has a rather complex structure and belongs to the highest state priority.

This approach to the classification of space activities, is shown in Fig. 2.

Ukraine's space industry is one of the leading and most competitive in the domestic economy, it concentrates a number of high-tech enterprises that worthily represent Ukraine in the world market.

The space services market has prospects in terms of breakthrough technologies and innovations that will increase production efficiency. However, the lack of

[5] Нямещук Г. В. Особливості трансформації економічного потенціалу підприємств космічної галузі України при здійснені міжнародного науково-технічного співробітництва. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2011. № 10/2. С. 63–70.

[6] European Space Policy Institute (2022). URL: https://espi.or.at/publications/espi-public-reports

[7] The European Space Agency (2022). URL: https://www.esa.int

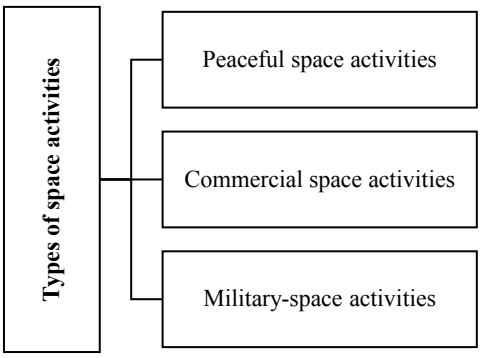

Fig. 2. Classification of space activities

Source: [8]

renewal of material and technical base, suspended the introduction of new technologies, severe underfunding of the industry, loss of highly qualified personnel, led to the fact that every second enterprise in the space industry became unprofitable, material base – worn out and does not meet modern production needs.

It should, be noted that the space industry is capital-intensive, with low payback periods for new projects, which creates certain problems in its financing. As for Ukraine's space programs, due to their unsatisfactory funding over the past five years (less than 30% of the planned), they can be called space development programs rather than development programs.

The rocket and space industry occupies a special place among the strategic science-intensive industries of Ukraine. It forms the image of Ukraine on the world stage as a technologically advanced state, which has in its arsenal the intellectual potential inaccessible to many countries. Ukraine is a member of the club of space powers of the world, which includes no more than 10 countries, including the United States, Japan, China, Russia and European Union (E.U) countries, Israel, India, Iran, Kazakhstan and others.

The issues of choosing the directions of co-operation between Ukraine and other states, but also the tasks of development of international activities of the Ukrainian rocket and space industry in a broader sense, implementation of international legal programs, improvement of theoretical concepts and modern international space law on legal support of air delimitation are relevant to outer space[9].

Today, the rocket and space industry of Ukraine faces two priority state tasks.

1.Creation and implementation of space and rocket and space projects in accordance with the "National Targeted Scientific and Technical Space Program of Ukraine", aimed at solving economic problems and increasing economic benefits from space products (satellite information received from national Earth observation devices, satellite communications, telecommunications, navigation services, research and experiments)

2. Creation of modern missile weapons for the needs of the Armed Forces of Ukraine with a focus on ensuring the return on public investment through possible subsequent exports[10].

Solving these problems, given the chronic lack of budgeted funds and forecast data on the economic development of the state in the near and future with the traditional approach is quite problematic.

A possible way out of this situation is to expand international commercial co-operation of organizations and enterprises in the industry with foreign companies. This approach, firstly, corresponds to the adopted foreign policy (in accordance with the new National Security Strategy of Ukraine, (Paragraph 4.2.2) and the new Military Doctrine of Ukraine, Chapter 4, paragraph 23, paragraph 8, where one of the priority areas of state training in defence "… Creation of high-tech military and dual-use products, taking into account the need to ensure a rational balance between international cooperation, arms exports and the state defence order…")[11].

Secondly, the expansion of international co-operation will reduce the budget burden on the country in the implementation of domestic and international projects. Experience in creating rocket and space complexes in international cooperation.

Given the global trends in the development of the rocket and space sector and the limited capacity of the state budget of Ukraine, it is advisable to take the following measures to intensify the international activities of the industry and increase its competitiveness.

The basis of Ukraine's state policy in the field of rocket and space activities should be the expansion of international co-operation with the world's leading space and rocket companies and the implementation of priority economically viable national projects within possible financial support.

Provide modernization of the existing and preparation and creation of a new technological, experimental-industrial and production base of the industry. Ensure timely receipt of funds provided by the state budget, prevention of reduction of real funding, as well as continuity of funding, eliminating the practice of receiving funds at the end of the year.

Provide state support for the implementation of international space and space projects by providing state guarantees for the necessary investments. Provide an increase in government orders to higher specialized educational institutions in the field of rocket and space.

[8] Атаманенко Б. А., Федонюк Р. В. Міжнародне співробітництво як інструмент участі в глобальних космічних проектах. *Космічна наука і технологія*. 2014. № 3. С. 3–13

[9] Горбулін В.П. Майбутнє країни – в руках інженерів *Газета "2000"* [Электронный ресурс]. 2017. № 49 (845). С. 6-7. Режим доступу: https:/ /www.2000.ua/modules/pages/files/ 49845F8F14FdekabrjaF2017Fg_723005_1.pdf

[10] Закон України про космічну діяльність 5 грудня 1996 року зі змінами та доповненнями. *Верховна рада України.* Офіц. вид. Київ: Парламентське видавництво.1996. № 503/ 96ВР. 249 с.

[11] Там само.

In today's space industry, a key trend is the interest of state defence structures in participating in commercial projects to launch groups of satellites, because they are ideal for the implementation of space priorities of the state. Thus, the Cabinet of Ministers of Ukraine in 2019 approved the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Laws of Ukraine on State Regulation of Space Activities", which provides state support for the commercialization of space activities and which determines that the subjects of space activities can be enterprises any organizational and legal forms of ownership[12].

This will improve the investment attractiveness of the space industry and create a competitive environment. The presence of private business in the space sector can make it easier for the state to fulfill the tasks of strategic planning of space activities. Some of the tasks in space the state can delegate to private business, especially those related to the area of already explored space near the Earth.

As a result, the state will be able to focus its activities on solving more complex, tasks such as, space research, design of fundamentally new spacecraft, and others.

Secondly, the tasks of space activities will not, be undertaken at the expense of taxes collected from the population, but at the expense of the assets of entrepreneurs.

In addition, public budget resources, placed in private firms through orders will be, returned to circulation, contributing to the further development in the country of such areas as private astronautics[13].

The presence of private business in one of the space segments can stimulate the development of related segments of space activities, and like the domino effect creates favorable conditions for the emergence of private initiative.

Military-space activity means activity related to access to space in the interests of defense and military security of the state[14].

The key areas of military and space activities, are shown in Fig. 3.

The beginning of domestic space activities began on February 29, 1992, when President of Ukraine L. Kravchuk signed a decree establishing the National Space Agency of Ukraine, which in 2010 was renamed the State Space Agency of Ukraine[15], which was, given the status of central executive body. Currently, Ukraine is a member of the "club of space powers", which includes 13 countries.

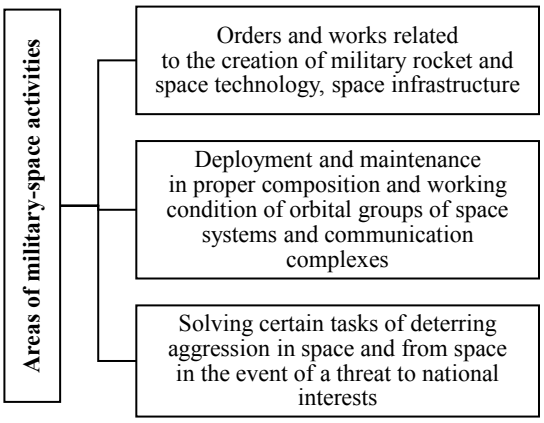

Fig. 3. Areas of military-space activities
Source: [16]

Regulatory regulation of the space industry of Ukraine at the national level is carried out in accordance with the Law of Ukraine "On Space Activities" and the Law of Ukraine "On State Support of Space Activities", as well as resolutions of the Cabinet of Ministers and decrees of the President of Ukraine.

In particular, the Law of Ukraine "On Space Activities"[17] defines the terminology and basic concepts of the space industry. According to the law, space activities are scientific space research, use of outer space, development, production, repair and maintenance of space objects (including their units and components), as well as their testing, operation, provision and management launch and return of spacecraft, their components from outer space to earth.

According to the Law № 502/96-ВР[18] "Space activities, scientific space research, creation and application of space technology, use of outer space". The objects of this activity include material objects that are, exploited both in outer space and on the Earth's surface, which means the development of terrestrial infrastructure.

This law also defines the areas of state regulation of the industry.

Legislative definition of the principles of operation, rules, regulations; development of public policy concepts in the interests of security, implementation of the target scientific and technical space program, financing, planning of the aerospace industry, activities of organizations of various forms of ownership, attracting various sources of funding, targeted training of labour resources from the state budget, licensing of space activities.

One of the main strategic documents is the Strategy

[12] Державне космічне агентство України (2021). URL: https://www.nkau.gov.ua/

[13] The Annual Compendium of Commercial Space Transportation (2018). URL: https://www.faa.gov/

[14] Атаманенко Б. А., Федонюк Р. В. Міжнародне співробітництво як інструмент участі в глобальних космічних проектах. *Космічна наука і технологія*. 2014. № 3. С. 3–13

[15] Державне космічне агентство України (2021). URL: https://www.nkau.gov.ua

[16] Атаманенко Б. А., Федонюк Р. В. Міжнародне співробітництво як інструмент участі в глобальних космічних проектах. *Космічна наука і технологія*. 2014. № 3. С. 3–13

[17] Про космічну діяльність [Електронний ресурс]: Закон України від 15.11.1996 р. № 502/96-ВР. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/502/96-%D0%B2%D1%80#Text

[18] Про космічну діяльність Закон України від 15.11.1996 р. № 502/96-ВР. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/502/96-%D0%B2%D1%80#Text

of space activities of Ukraine for the period up to 2022 (hereinafter the Strategy)[19].

The document identifies the main problems, including, the activities of enterprises based on the principles of the USSR,

Preservation of production traditions for more than 20 years due to international space projects, completion of previous models and modifications, slow pace of technology implementation, lack of cooperation between departments and ministries, private enterprises and research institutions, focus on state budget funding, state guarantees as a form credit.

Trends in the development of state regulatory mechanisms in 2014–2020 provide solutions to such problems, including the development of modern space systems for national security and defence, science and education, stimulating high-tech development, legislative changes and expanding economic ties (especially in 2017–2020), introduction of modern technologies of infrastructure analysis. In the context of national security, the integration of space technologies and information systems (remote sensing services for geographic information systems for various purposes, navigation and satellite systems) are, carried out[20].

The concept of implementation of state policy in the field of space activities for the period up to 2032[21] determines the main expected results of the development of state regulation in accordance with the Action Plan.

The development of space technology is a priority for national security and defense. The following measures have been, identified within this area[22]:

1. Ensuring systematic acquisition of data from the domestic space system of Earth observation and geophysical monitoring “SICH”, as well as foreign spacecraft (in the framework of joint international programs and agreements) with the space segment.

2. Establishment of a, National geo-information system and monitoring of emergencies as part of the European Global Monitoring for Environment and Security (GMES) and the Global Earth Survey (GEOSS) to create an internal market for space data, development and implementation of metrological technologies. Creation of regulatory framework, development of international co-operation and ensuring the operation of interested users of its information services.

3. Creation and operation of national digital satellite telecommunication infrastructure for delivery of national television and radio programs to terrestrial digital television and radio broadcasters of Ukraine using geostationary space communications and broadcasting "Lybid".

4. Creation of a system of coordinate-time and navigation support of Ukraine using information obtained from global navigation satellite systems of different countries (USA, Canada, EU countries, China).

5. Creation of an integrated multifunctional system of control and analysis of outer space with control of low-orbit space objects and support of their catalog.

6. Provision, at the request of state bodies exercising powers in the field of national security and defence. Provision of satellite communication and data retransmission services, co-ordinate time and navigation support, control and analysis of the space situation, guaranteed and prompt provision of information received from remote sensing satellites and technical support for the creation of modern technologies for its special use, creation of multifunctional technical means".

SCA implements state regulation of the space industry in accordance with the Law of Ukraine "On Principles of State Regulatory Policy in the Sphere of Economic Activity" (hereinafter – Law № 1160-IV) and other regulations on state regulatory policy for systematic, sustainable, consistent decision-making in in the field of state regulation, ensuring transparency, accountability and publicity of policy.

The structure of the domestic space industry includes about 40 companies-developers and independent research laboratories, strategically important of which are:

• SE "Design Bureau" South "them. M. K. Yangel”;

• SOE VO "Southern Machine-Building Plant named after OM Makarov".

The space complex of Ukraine includes:

• Launch vehicles;

• Spacecraft;

• Ground complexes[23].

The main tasks of the development of the domestic space sector are:

• Creation and implementation of state space policy;

• Finding ways to preserve and develop the space industry;

• Formation of the management structure of enterprises in the high-tech sector.

The problems of the space industry of Ukraine are systemic and related to the need to restore scientific, technical, technological potential, insufficient state support, for space activities, fierce, competition in the global space launch market, which forces providers of this type of services to seek cost reduction.

The strategic direction of the space industry of Ukraine is the creation and improvement of models of

[19] Про космічну діяльність Закон України від 15.11.1996 р. № 502/96-ВР. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/502/96-%D0%B2%D1%80#Text

[20] Державне Космічне Агенство. Стратегія космічної діяльності України на період до 2022 року. URL: https://www.nkau.gov.ua/ua/activity/stratehiia-do-2022-roku

[21] Державне Космічне Агенство. Концепція реалізації державної політики усфері космічної діяльності на період до 2032 року. URL: https://www.nkau.gov.ua/ua/activity/kontseptsiia-do-2032-roku

[22] Там само.

[23] Державне космічне агентство України (2021). URL: https://www.nkau.gov.ua

rocket and space technology, to combine the latest technologies for the creation of space technology and reduce the budget burden with the help of commercial launch services.

In recent years, the domestic space industry has taken the vector of its development in International cooperation with the European Space Agency and NASA. Ukraine closely co-operates with many countries around the world (Fig. 4), concludes international agreements and participates in international space organizations.

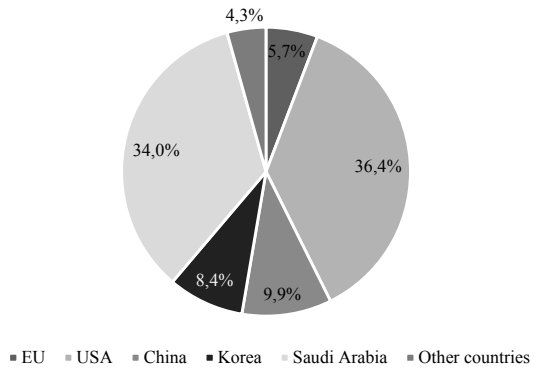

Fig. 4. Cooperation of Ukraine with the countries of the world in the field of export of products of the domestic space industry in 2020

Source: [24,25]

The Law of Ukraine "On Space Activities" states that space activities are carried out in accordance with the National Targeted Scientific and Technical Program of Ukraine, approved by the Verkhovna Rada of Ukraine for a period of five years. Five space programs adopted between 1993 and 2017 were unable to, be fully implemented, due to lack of financial support.

At the meeting of the Cabinet of Ministers of Ukraine in autumn 2021, the draft Law of Ukraine "On approval of the National Targeted Scientific and Technical Space Program of Ukraine for 2021–2025" was approved[26].

The first step in the implementation of the state space program was the launch into orbit in January 2022 of the Ukrainian satellite "Sich-2-30".

This satellite is part of the European satellite program for Earth observation Copernicus, with which Ukraine has an agreement and receives images from space free. Co-operation within the Copernicus program has already allowed the implementation of a thermal anomaly project in Ukraine to identify and prevent forest fires.

Since independence, Ukraine has created and launched seven spacecraft into orbit. Among them in 2007 was a successful commercial project – the satellite, EgyptSat-1 for Egypt. In 2014 and 2017, the Poly-ITAN-1 and PolyITAN-2-SAU nanosatellites, were launched, and are still operational.

On February 24, 2022, Russia launched a direct full-scale invasion of Ukraine, which directly affects the domestic space sector. Rocket attacks in the Dnipropetrovsk region have forced leading space companies to reduce their work capacity on projects.

Ukraine's space sector has grown in recent years, so after the war the Ukrainian government must create all possible conditions for the development of private space business. Experts are confident that after the end of the war, the domestic space industry will significantly strengthen ties with European partner countries. Ukraine's application to join the European Union should also contribute to this in the coming years.

A striking example of the recovery of economic sectors in the midst of a protracted military conflict is Israel, a country that has been able to build a modern, prosperous state in the desert. The main factors that allow Israel to be a prosperous country are the following:

• External and internal threats encourage the survival of the economy and become more efficient;

• Effective combination of security, education, science and business systems, which provides a breakthrough in defense technology and training of highly qualified specialists;

• High support for innovation by the state, because it is innovation that helps to have a strong economy and high-tech exports[27].

In previous years Ukraine, was, considered as a "strategic pause". As a period of new technological opportunities and ideas. However, the currently Ukraine, should, be considered, as a "strategic bifurcation zone", a radical revision of the main criteria for space activities and, at the same time the future of the space industry, which will largely determine the transition of the domestic economy to a qualitatively new state. The military component will also be of great importance in this.

In order to maintain the existing domestic technological and research base in the post-war period, Ukraine, must be, integrated into global space systems.

In particular, the space industry is currently manufacturing the Cyclone-4M rocket carrier for launch in 2023 from a spaceport located in Canada.

Given the current situation in Ukraine, it can, therefore be, concluded that it is necessary to form a comprehensive strategy for space activities as part of a deep structural modernization of the entire political, economic and military mechanism that carries out space activities or uses its results.

The development of private business in the domestic

[24] Державне космічне агентство України (2021). URL: https://www.nkau.gov.ua

[25] Державне космічне агентство України (2021). Підсумковий звіт про результати реалізації Загальнодержавної цільової науково-технічної програми України на 2013–2017. URL: www.nkau.gov.ua

[26] Державне космічне агентство України (2021). URL: https://www.nkau.gov.ua

[27] Атаманенко Б. А., Федонюк Р. В. Міжнародне співробітництво як інструмент участі в глобальних космічних проектах. *Космічна наука і технологія*. 2014. № 3. С. 3–13.

space industry will be able to play a significant role in resolving the systemic crisis of the post-war period in this area. After all, private companies are really turning space activities into a competitive product[28].

Private business is able to work effectively in most segments of space activities and show results to consumers. Private companies are transforming space activities, making them standardized and accessible to both government agencies and individuals with the potential to transform them into a service close in nature to the mass consumer service. In addition, the development of commercial space activities allows the state to focus on solving new complex problems that contribute to scientific and technological progress.

In order to develop the private component of the space industry, using the world experience, the following measures, can be, proposed to develop the participation of the private sector in the space industry:

• Active integration of efforts of public and private companies to, effectively achieve, overall results;

• Improving the regulatory framework for the formation of infrastructure and the implementation of launches for commercial and public purposes by private companies;

• Formation of a favorable investment climate, created by attractive motives for potential investors[29].

Countries that have a defined strategy for the development of the space industry and the rocket and space industry are rising to a new level of development.

After all, in the military-industrial complex, the space industry occupies a key place and is a significant stimulus and instrument of socio-economic, scientific, technical and military potential, as well as an effective factor in ensuring national security.

Conclusions

Ukraine has suffered enormous human, territorial and economic losses, society received a huge "traumatic experience". The attitude of Ukrainian citizens towards the Russian Federation has significantly deteriorated. There was a deep alienation between the citizens of Ukraine and Russia.

Obviously, this humanitarian, or rather the mental component of the Russian-Ukrainian conflict will determine the nature, atmosphere and specifics of relations between Kyiv and Moscow for a long time.

Today, the space industry has become an industry, such as shipbuilding, automotive or aerospace, which has its own standards of profitability, depreciation and profit. All current and future space programs must be, viewed through the prism of profitability.

In the post-war period, in order to ensure the national security of the state, Ukraine needs the comprehensive development of the domestic space industry, capable of developing 'World-class' space technologies in all traditional and promising areas of space activities.

The formation and development of the state and commercial sectors of domestic space activities are in Ukraine's strategic interests. The state will be, left with a research complex, solving targets in the interests of ensuring the country's defense and security, research and development of outer space. The state needs to encourage innovation-oriented entrepreneurship in the provision of services using the results of space activities, as well as the consistent development of opportunities for the commercial creation of space communications, television and radio and remote sensing of the Earth.

As a result, during the ongoing Russian-Ukrainian conflict, positions have changed radically citizens' assessments of Russia, its policy towards Ukraine, the nature and prospects of cooperation. The watershed of distrust and alienation to the aggressor country has deepened. So, there is reason to predict that changes in the public consciousness of the citizens of Ukraine will be deep and long-term in nature considering the following factors.

[28] Start-Up Space: Updated on Investment in Commercial Space Ventures (2020). URL: https://brycetech.com/reports/report-documents/Bryce_Start_Up_Space_2020.pdf.

[29] Кошова С. П. Розвиток космічної галузі в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2022. № 3. С. 81–87.

Information about the author:

Koshova Svitlana Petrivna,

Candidate of Science in Public Administration,

Associate Professor at the Department of Healthcare Management and Public Administration

Shupyk National Healthcare University of Ukraine

9, Dorogozhytska str., Kyiv, 04112, Ukraine

Інформація про автора:

Кошова Світлана Петрівна,

кандидат з державного управління, доцент,

доцент кафедри управління охороною здоров'я та публічного адміністрування

Національний університет охорони здоров'я України імені П.Л. Шупика

9, вул. Дорогожицька, Київ, 04112, Україна

DOI

RISK MANAGEMENT THROUGH THE PRISM OF UKRAINIAN ECONOMIC RECOVERY

Kulyk V. A., Dagmar Škodová Parmová

Problem statement and its relation to important scientific or practical tasks. Risk management is a system of risk management, which includes management strategies and tactics aimed at achieving the main business goals of the business entity.

Modern economic science represents risk as a possible event, the occurrence of which may result in positive, neutral, or negative consequences. If the risk involves both positive and negative outcomes, it refers to speculative risk. If the consequences are negative or non-existent, it is referred to as net risk.

The purpose of risk management in the economy is to increase the competitiveness of business entities by protecting them against the realization of net risks.

Risk management of an ideal enterprise should be integrated into all processes and become an integral part of any decision-making process. In practice, risk management is often carried out by a stand-alone unit, resulting in its detachment from key business processes.

Risk management should be carried out at different levels of management – this will allow the company to best control risks and take preventive measures. This is why risk management should be an integrated rather than a stand-alone system within the enterprise.

Risk management should be paid the greatest attention to when making decisions on the most significant issues for the development of the company – during strategic planning and changes in the policies of the company, when introducing new projects, processes, and procedures, before large financial investments or optimization measures.

The economic consequences of Russian military action in Ukraine should be a strong argument for reconsidering the role and importance of risk management in the management of Ukrainian enterprises. Possible military action in Ukraine has not been included in the risk management system, but recent events have focused the management of enterprises on drawing up development strategies for the next 10-15 years with this factor in mind.

Analysis of recent researches and publications, which have initiated problem solution, the author relies on. Theoretical and practical aspects of risk management were investigated by Bugay V.Z., Matsyuk O.V.[1], Gerasimenko O.M.[2], Matviyenko-Bilyaeva G.L.[3], Popova L.V.[4] The creation and realization of an effective strategy that takes into account the mechanics of risk management require further scientific research and development. In particular, the development of theoretical propositions and recommendations for creating an enterprise strategy that takes into account the risks of military aggression on the part of another country is relevant today.

Identification of previously unresolved matters of the generic problem the article deals with. Few Ukrainian enterprises have experience in doing business under conditions of low-intensity warfare. Enterprises in the Donetsk and the Luhansk oblasts, where hostilities have been taking place since 2014, are the most adapted to such economic realities. In most cases, these are extractive industry enterprises. Their production cycle cannot be replicated in another geographical area, so relocation is impossible for them. As for enterprises in other sectors of the economy, only some of them have been able to resume operations in independent Ukraine since 2014, as they were not prepared for such a situation.

In 2022, Ukraine's military operations affected more regions, with shelling and destruction affecting areas in northern, eastern, and southern Ukraine. Some businesses and their employees were evacuated to Western Ukraine or EU countries.

Analysts and experts forecasting developments in Ukraine argue that regardless of the outcome of this war, Ukraine should be prepared for an attack from the Russian Federation in the next 10-15 years. Therefore, the study of risk management options to create a strategy for enterprise development.

Goal statement (task statement). The purpose of this article is to define the peculiarities of the formation of enterprise development strategies, taking into account the potential risk of military operations on the territory of Ukraine in the coming decades.

Presentation of research material with full justification of findings. The industry of the Donetsk and the Luhansk regions was systemic for the national economy. The Donetsk and the Luhansk oblasts were

[1] Бугай В.З., Мацюк О.В. Ризик-менеджмент як інструмент підвищення ефективності господарювання. *Економіка та управління підприємством*. 2017. 5(10). С. 35-40.

[2] Герасименко О.М. Еволюція світового ризик-менеджменту. *Інвестиції: практика та досвід*. 2013. 12. С. 26-31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipd_2013_12_9

[3] Матвієнко-Біляєва Г.Л. Ризик-менеджмент як сучасна система ефективного управління ризиками підприємницьких структур. *Молодий вчений*. 2018. № 4(2). С. 814-818. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_4%282%29__109

[4] Попова Л.В., Солійчук А.О. Побудова ефективної системи ризик-менеджменту суб'єктів господарювання. *Інфраструктура ринку*. 2018. Випуск 26. С. 345-350. URL: http://www.market-infr.od.ua/journals/2018/26_2018_ukr/55.pdf

the backbones of the national economy, with a quarter of Ukraine's industrial potential.

In 2012, the share of regions in the structure of national GDP was close to 17%: 12.4% in the Donetsk region and 4.4% in the Luhansk region. Donbas had a 24.6% share in the industrial production structure (18.5% in the Donetsk oblast, 6.1% in Luhansk oblast). Over 2,000 industrial enterprises are located in the Donetsk region, 800 of which are the largest in Ukraine. Before the start of hostilities in 2014, the Donetsk and Luhansk regions accounted for about 23% of export revenues. In 2012, the share of regions in the structure of national GDP was close to 17%: 12.4% in the Donetsk region and 4.4% in the Luhansk region. Donbas had a 24.6% share in the industrial production structure (18.5% in the Donetsk oblast, 6.1% in Luhansk oblast). Over 2,000 industrial enterprises are located in the Donetsk region, 800 of which are the largest in Ukraine. Before the start of hostilities in 2014, the Donetsk and the Luhansk regions accounted for about 23% of export revenues[5].

However, fighting and the occupation of the territories of the Russian Federation's breakaway the Donetsk and the Luhansk regions have had an extremely negative impact on the industrial situation in these regions.

In 2014, industrial production in the Donetsk region decreased by 31.5% year-on-year, including in March 2014 compared to March 2013. – by a factor of two. In autumn 2015, industrial production has already decreased by 18.5% compared to the end of 2014, and by 50% compared to June 2014[6].

To support the activities of these business entities, the Law of Ukraine on Temporary Measures for the Period of the Anti-Terrorist Operation was adopted[7].

The law establishes temporary measures to ensure support for economic entities operating in the territory of the antiterrorist operation and for persons residing in the antiterrorist operation zone or resettled from it during the period of the operation.

In particular, the law enshrines norms aimed at assisting state-owned enterprises to save property and promote economic activity in the territory under the control of the Ukrainian authorities.

The law stipulates:

1) moratorium on the performance of contractual obligations and on imposition of penalties and fines on the principal amount of the debt for loan and other contractual obligations;

2) oratory for fulfilling the contractual obligations and for charging penalties and fines on the principal amount of the debt for loans and other contractual obligations;

3) peculiarities of state registration of legal entities and natural persons-entrepreneurs;

4) licenses and authorization documents issued to the business entities engaged in activities on the territory of the antiterrorist operation, which expired during the period of the operation, shall be deemed extended for the period of the antiterrorist operation;

5) release from payment for the use of land plots of state and communal property;

6) forgiveness of rent for use of state and communal property and concession fee for the right to create (construct) and/or manage (operate) state and communal property;

7) measures for the preservation of mortgage property.

However, the external environment proved to be strong and most enterprises were bankrupted.

The attack on Ukraine's economy by the Russian Federation continued in February 2022.

Two months of active hostilities have taken a heavy toll on Ukraine's economy. Ukraine's economy lost more in two months of active fighting than in two years of the coronavirus pandemic.

Ukraine's human cost as of the end of April 2022[8]. The number of refugees is 4 million, of whom 2 million are children. Internal displacement – 6.5 million people. Casualties: 1,300 to 3,000 civilians not including civilian casualties in Mariupol. The preliminary number of casualties in Mariupol is 20,000. Russia has forcibly removed about 500,000 Ukrainians, including more than 120,000 children.

Ukraine's economic losses as of the end of April 2022.

According to various estimates, the war is being fought in territories where 50-60% of GDP has been created. The fall of the economy in 2022 is estimated at 20-35%. According to the EBRD, about 30% of Ukraine's businesses have stopped working, and the drop in electricity consumption is estimated at 40%.

According to the Ukrainian Economy Ministry, economic losses from the war are estimated at $564.9bn, including

$112 billion in GDP losses;

$119 billion – infrastructure (almost 8,000 km of roads, dozens of railway stations, and airports were destroyed and damaged);

$90.5 billion in civilian losses (10 million square meters of housing, 200,000 cars, food supply for 5 million people);

[5] Амоша О.І. Промисловість Донбасу на шляху до відновлення. *Економіка України.* 2016. № 8. С. 93-109.

[6] Залознова Ю.С. Соціоекономічний розвиток України в контексті глобальних і національних викликів: монографія. К.: НАН України, Ін-т економіки пром-ті, 2014. 336 с.

[7] Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції: Закон України від 02.09.2014 № 1669-VII. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1669-18#Tex

[8] Амелин А. Стратегия экономики Украины военного времени. URL: https://thepage.ua/experts/strategiya-ekonomiki-ukrainy-voennogo-vremeni-chast-2

$80 billion – losses to businesses;

$54 billion – loss of direct investment;

$48 billion in budget losses.

According to other estimates, the damage to transport infrastructure is estimated at between $40 billion and $300 billion, and to housing infrastructure at several billion dollars (over 60 thousand residential houses, several hundred schools, and medical facilities).

Experts estimate that every day the Ukrainian ports in the Azov and Black seas are losing $40-50 million.

According to Kernel, Ukraine's largest agricultural holding, the amount of land suitable for the spring sowing season decreased by 39%. The company itself lost 14.5% of its land bank.

The losses to the economy, including infrastructure and economic damage, already caused and future losses (lost income) are $1 trillion.

Based on the realities of war, we divide all economic entities into three types.

The first is the front-line economy: in those cities where active combat operations continue. The economy here is becoming increasingly "mobilized". Civil-military administrations will develop food plans, accompany supplies, procure, and be the main customer for services. It is essentially a planned wartime economy.

The second is the economy of cities where there is no fighting, but where there is a risk of Russian troops approaching. Businesses in such cities will continue to operate but are unlikely to invest in development. This is where the government should step in. The authorities can provide guarantees and financial liquidity; loans that may not be repaid if the military situation changes; guarantees that products will be bought and customers will pay for services or goods received; and help with the critical supply of goods.

The third type is areas that are far from the front line. There are many migrants there. They put pressure on the economic infrastructure. But they also create opportunities. They create additional demand for products and services, and they can work. These areas are safe for investment and business development. With some support, the government has a chance to grow. Established companies from other areas can move here. Entrepreneurs can take advantage of additional demand from resettlers or the needs of the wartime economy and open new businesses here[9].

Regardless of which category a business falls into, a crisis plan is needed for its recovery. Only a well-designed and clear anti-crisis action plan that takes into account the potential risks can effectively resume business operations in an unstable political and military environment.

Why do we need a crisis management plan?

− understanding of the general business situation;

− cost optimization, understanding of the main financial indicators;

− identification of the financial strategy;

− assessment of the viability of the business;

− understanding of the product and the audience to which it is marketed;

− identification of sales channels and distribution channels.

The additional importance of creating an anti-crisis action plan for a domestic business can be formulated as follows:

− preservation of business livelihood and jobs;

− payment of taxes (which at this time are very necessary for the state);

− the possibility to continue support for the CSOs, humanitarian funds, and volunteering.

In other words, the resumption of business operations not only ensures the well-being of the business owner, his family, and the company team but also supports the economy of the country.

What are the main components of the anti-crisis plan, taking into account the fact that combat operations are taking place on the territory of Ukraine?

1. Analysis of the company's current situation from the point of view of income generation.

This means understanding whether the company currently has ways to generate income:

− which costs are exact (what kind of products/services form the income you receive),

− whether or not there are any revenues and where from/by whom they originated,

− we analyze and process receivables, deferred payments, guarantee payments,

− availability of a business reserve fund, account balances, and estimates of future earnings/profit.

If there is no income at the moment, and this is a situation that has resulted in a low service company, analyze your client's cycle at the sales stage, and try to focus on those services where your client's cycle is the shortest.

2. List of costs of the company

Critical infrastructure definition. These are the costs without which the company cannot exist on the whole. Without them, it is impossible to sell services/products. For some, it is a team, logistics, or production.

3. Identification of the social component.

The donations you plan to make (lower prices/part of the product will be given as humanitarian aid, etc.). It is important to estimate the cost of the business immediately.

4. Decomposition of the company's goals.

At this stage, we already have a clear understanding of what needs to be saved and what needs to be gained (clients/investments/credits, and how much) to cover the critical infrastructure and obtain a reserve for business development.

[9] Милованов Т. Как украинскому бизнесу приспособиться к войне. URL: https://forbes.ua/ru/company/yak-ukrainskomu-biznesu-pristosuvatisya-do-viyni-rozmirkovue-timofiy-milovanov-20042022-5568

It is important to set a financial objective based on the need to cover the critical cost of the company and the possibility of at least minimum wages.

5. Evaluation of costs for development.

Once you have set your objectives, you need to assess what additional resources are required and how much do they cost? Take a look at your growth prospects and consider how you can realize the hypotheses for growing your business at the lowest possible cost.

6. Cost reduction or cost restructuring.

Only at this stage, it is necessary to start "cutting costs" substantially.

Often business owners spend too little on marketing. But marketing is what enables you to grow and bring potential customers/purchasers to you. So at this stage, it is necessary to clearly and honestly assess whether you need to spend money on office rent, purchase food and snacks, pay for the work of middlemen, etc.

Low costs can be redirected. Part of them will disappear altogether. The cost plan must be laid out in great detail.

Information about the product and its suitability to the needs of the target audience.

The product is what we sell and for whom. It is important to analyze your audience and talk to them to understand their current needs. The business owner must answer the following questions:

– how is the product changing for the current target audience and whether the CA of the product is changing?

– what tasks can be solved by the company and its product?

– what are the possible product modifications and are they available?

– do the marketing geography of the product change? Is there a possibility to continue marketing it?

At this stage, the business owner understands with which product and for which audience his company will operate on the market and in which market.

8. Cost structure finalization.

Once again we look over costs based on decisions made about the product: whether the packaging is cheaper, whether we can change product components, terms and conditions of suppliers or suppliers themselves, marketing geography, whether costs for certification of products and business relocation are required – this is how projected costs are finalized.

9. Review of sales channels.

After the product has been implemented, it is necessary to assess how logistics have changed, how marketing has changed, and which distribution tools will remain available.

Communication has an important role nowadays. Therefore cold calls, partnership, and cooperation offers are considerably more attractive than before.

10. Optimisation of processes within the company.

It was important to review the procedures for working with the suppliers and to develop a scheme of interaction with the team and partners. The main task at this stage was to think about how we could and could not improve the current business processes in the business.

11. Pricing.

Only now is it necessary to consider the value of the product? After we have looked at the costs, the packaging, distribution channels, etc., we can assess whether and how the price of the product will change, and whether it will be possible to make it more marketable. If you are considering entering foreign markets, the price might even rise.

You need to analyze whether the price changes and how it affects profitability.

12. Finalize our understanding of the structure of what we are entering the market for.

It is necessary to record all performed actions and the general strategy of work in the new environment.

13. Teamwork.

It is necessary to communicate with the staff and clearly articulate the business position: which CA we work with, what will be the new functionality, what will be the motivation, etc. Downsizing is not an option, but at the stage when the company's future activity has crystallized, it will be much easier to explain the essence and prospects of the future work to the team.

14. Marketing.

The communication with the market, marketing, and sales phase begin.

A detailed action plan, business development hypotheses, sales channels, and business geography will help the business owners to avoid chaos and to focus their energies on renewing the company's operations[10].

For further safeguarding of enterprise activity against risks associated with conducting combat operations on the territory of Ukraine or reduction of their negative impact, it is advisable to develop a risk-management strategy with the inclusion of this factor.

The risk-management strategy is the art of enterprise risk management in conditions of uncertain economic situations, based on forecasting of risks and implementation of methods of their reduction. Such strategy includes the rules based on which risk decisions are made and how to identify options for their solution.

The following rules of risk management strategy can be formulated: maximum winnings; optimal volatility of the result; optimal probability of the result; an optimal combination of winnings and the value of risk.

It is customary to distinguish several key stages in risk management:

– identification of the risk and assessment of the probability of its realization and the scale of consequences, determination of the maximum possible damage;

[10] Mats T., Kulyk V., Serohina S., Serohin V., Voronin V. Integration of Strategic Management and Process Modeling in the Activities of International Companies. *Academy of Strategic Management Journal*. 2019. Vol. 18, Is. 1 URL: https://www.abacademies.org/articles/integration-of-strategic-management-and-process-modeling-in-the-activities-of-international-companies-8788.html

− selection of methods and tools to manage the risk identified;

− development of a risk strategy to reduce the likelihood of risk materialization and minimize potential adverse consequences;

− implementation of the risk strategy;

− assessment of the results achieved and adjustment of the risk strategy.

The key stage of risk management is considered to be the selection of risk management methods and tools.

Conclusions

Risk management in the twenty-first century included potential strategies for the development of enterprises, taking into account environmental, political, and technological threats.

Although some Ukrainian enterprises have been operating in a permanent regime since 2014, not all enterprises have yet factored the potential risks associated with military action into their development strategy.

Until 24 February 2022, most scientists denied the possibility of active warfare in Europe or threats related to the Third World War, where the use of nuclear weapons by superpowers is possible. Nowadays, Ukrainian companies are forced to operate in a situation where these small-scale threats have become a reality. To operate under such conditions is a difficult challenge for the Ukrainian economy, which cannot be met without the well-coordinated work of the state and business, as well as business and international institutions.

The formulation of a strategy for the development of enterprises after the end of hostilities should be consistent with government policy and with its support. To create favorable conditions for economic recovery, it is advisable to 1) create a registry of depreciated property of economic entities and identify sources of funding for its renewal; 2) create favorable conditions for taxation of enterprises, priority sectors; 3) simplify the procedure of issuing permits for conducting business activities; 4) introduce a moratorium on tax inspections of economic entities within a year after the end of active combat operations.

Information about the authors:

Kulyk Viktoriya Anatoliivna,
Doctor of Economic Sciences, Professor,
Affiliate Professor at the Faculty of Economics
University of South Bohemia
1645/31A, Branišovská, České Budějovice, 37005, Czech Republic

Škodová-Parmová Dagmar,
Department of Applied Economics and Economy, Faculty of Economics,
University of South Bohemia
1645/31A, Branišovská, České Budějovice, 37005, Czech Republic

Інформація про авторів:

Кулик Вікторія Анатоліївна,
доктор економічних наук, професор,
афілійований професор факультету економіки
Південноческий університет
1645/31A, Бранісовська, Чеське Будейовице, 37005, Чеська Республіка

Шкодова-Пармова Дагмар,
кафедра прикладної економіки, факультет економіки
Південноческий університет
1645/31A, Бранісовська, Чеське Будейовице, 37005, Чеська Республіка

DOI

ГАЛУЗЕВІ ВЕКТОРИ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ

Кушніренко О. М., Гахович Н. Г.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Історія становлення української держави та її географічне розташування в центрі Європи в оточенні країн з різними засадами соціально-політичного устрою, підтверджує те, що воєнні дії є однією з потужних загроз для національної безпеки України. Протидія військовим загрозам залежить від спроможності держави забезпечити безпеку населення та цілісність території, де найбільшу роль відіграє потужний промисловий комплекс. Промисловість формує базис національної безпеки, адже її робота визначає можливість виготовлення сучасних засобів оборони. І навіть в умовах нападу значно переважаючого за потужністю та ресурсами агресора, розвинений промисловий комплекс спроможний забезпечити потреби країни в засобах захисту (зброї, техніці, устаткуванні, транспорті), а застосування новітніх цифрових технологій (штучного інтелекту, робототехніки, віртуальної та доповненої реальності) надасть додаткові можливості для обороноздатності країни. Водночас реалії воєнного часу вимагають зміни підходів до державного стратегування соціально-економічного розвитку та забезпечення національної безпеки, зокрема в сфері прискореного відновлення промислового розвитку, де одне з вагомих місць посідає визначення галузевих векторів повоєнного відновлення України. Повоєнна відбудова України потребуватиме значного фінансування, в тому числі міжнародних коштів. Саме тому визначення галузевих векторів промислового розвитку України є надзвичайно важливим завданням, вирішення якого дозволить залучити необхідний розмір фінансування та направити ресурси в ті сектори, відновлення яких посилить можливості обороноздатності та забезпечить економічний розвиток України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Реальною загрозою для України сьогодні є те, що наша країна знаходиться у стані діючого конфлікту з країною східним сусідом – Російською Федерацією. Тривалий час відбуваються агресивні провокації, які мають трагічні наслідки: анексія Криму (2014), утворення ЛНР та ДНР на Сході України та постійні акти підривної і терористичної діяльності[1]. Ескалація гібридної війни з країною-агресором, яка володіє значними військовим ресурсами та потужним досвідом ведення провокаційної роботи, підтверджує те, що конфлікт матиме довгостроковий характер. Як зазначає В.Горбулін «розвиток такої тенденції для Києва подібний до сирени, яка переконливо сигналізує про необхідність зміни всієї філософії побудови оборони, включаючи пріоритети розвитку армії, її переозброєння, формування суто українських відповідей на зростаючі військові загрози»[2]. Однією з таких відповідей є визначення стратегічних векторів повоєнного відновлення економіки України для зміцнення промисловості, спроможної забезпечити потреби українського народу для захисту свої національних інтересів.

Концептуальні засади стратегічного планування, сутність та методологія розроблення економічної стратегії держави розкриті в роботах Геєця В.М., Жаліла Я.А., Вишневського А.С., стратегічні цілі та пріоритети соціально-економічного розвитку України розроблялися Гальчинським А.С., Буркинським Б.В., Кінахом А.К., Кизимом М.О., Семиноженком В.К., Хаустовою В.Є., Ляшенко В.І. Проте у науковій літературі питання стратегічного планування промислового розвитку в умовах війни залишаються відкритими, адже наразі відбувається руйнування промислового комплексу, а жорстокість сьогоднішньої військової агресії РФ є безпрецедентною.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. В умовах військових дій Україні потрібна нова система стратегічного управління, заснована на балансі ресурсів для реалізації довгострокових цілей при вирішенні оперативних завдань, що відповідає всім викликам та загрозам національній безпеці. Адже війна є складним випробуванням для всієї української нації. Війна в Україні завдає неймовірних людських страждань із трагічною втратою життя та переміщенням мільйонів людей. Це і гуманітарна катастрофа, адже за попередніми оцінками ПРООН, 90% українського населення можуть зіткнутися з бідністю та надзвичайною економічною вразливістю, якщо війна поглибиться, відкидаючи країну на десятиліття назад і залишаючи глибокі соціальні та економічні шрами для майбутніх поколінь[3].

[1] Горбулін В. Крим. Війна: передумови російської агресії. Апарат Ради національної безпеки і оборони України. 2016. URL: https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/2399.html (дата звернення: 13.03.2022).

[2] Горбулін В. Как победить Россию в войне будущего. Видавництво «Брайт Букс». 2020. 256 с

[3] The Development Impact of the War in Ukraine: Initial projections. Analysis. 16 Mar 2022. United Nations organization. URL: https://reliefweb.int/report/ukraine/development-impact-war-ukraine-initial-projections-enuk

Це пояснюється страшним військовим ударом по українській економіці: війна спричинила повне закриття 50% українських підприємств, а інша половина змушена працювати значно нижче потужностей. Воєнні дії завдають непоправних втрат цілим галузям промисловості, тому що підприємства розташовані в регіонах, де відбуваються активні бойові дії, це: машинобудування, зокрема суднобудування (Миколаївська обл., Херсонська обл), танкобудування (Харківська обл.); зупиняються або руйнуються підприємства-інтегратори з предметною спеціалізацією на кінцевій продукції або підприємства з вузловою спеціалізацією на унікальній, високотехнологічній продукції; повністю зупинене виробництво практично на всіх найбільших підприємствах України; відбулось пошкодження ланцюгів доданої вартості через руйнування інфраструктури (доріг, залізничного перевезення), закриття українських портів (90% продовольчого експорту з України).

Воєнні події, руйнування об'єктів інфраструктури, виробничої бази багатьох промислових підприємств в зонах активних боїв, міграція фахівців підприємств в безпечніші регіони, призвели до зупинення діяльності багатьох промислових підприємств, як великого, так і малого й середнього бізнесу. За підрахунками уряду, вже знищено інфраструктуру, будівлі, дороги, мости, лікарні, школи та інші матеріальні цінності на суму щонайменше 100 мільярдів доларів. Крім прямого впливу – руйнувань матеріально-технічної бази внаслідок обстрілів та авіаударів, евакуації частини працездатного населення, відбувається переривання логістичних ланцюгів, що призводить до зриву постачання.

Формулювання цілей (постановка завдання). Обґрунтувати засадничі підвалини для стратегування стійкого промислового розвитку України на основі системи критеріїв, що визначають галузеві вектори відбудови промисловості України та визначити першочергові завдання для прискорення їх реалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Визначення галузевих пріоритетів у відбудові промисловості України формується за рахунок поєднання критеріїв, що визначають ефективність використання ресурсів, можливості залучення інвестицій та реалізації факторів, що формуватимуть прогресивну структуру промисловості й забезпечують стійке відновлення промисловості регіонів в довгостроковій перспективі.

В якості найважливіших галузей промисловості високого рівня пріоритетності розглядаються ті галузі, в яких Україна має потенціал і розвиток яких має відповідне ресурсне забезпечення, які сприяють зростанню інших галузей та мають високі показники ефективності (додана вартість, обсяги виробництва, інвестиційна привабливість), характеризуються значною інноваційною спроможністю, є експортоорієнтованими, а також є соціально важливими (створення робочих місць з високим рівнем оплати праці). Аналіз довоєнних трендів розвитку на основі співставлення доданої вартості, обсягів експорту та чисельності робочих місць (рис. 1–6), дозволили виділити такі галузі як харчова промисловість, металургія, машинобудування, виробництво гумових і пластмасових виробів, інших неметалевих виробів, деревообробна, хімічна, фармацевтична галузі.

Додана вартість, яка є частиною повної вартості товару, відображає реальний внесок підприємства у створення конкретного продукту. Визначивши фактори, які формують додану вартість продукції, видно, що для підприємств додана вартість є вартісною оцінкою їх роботи, а на макрорівні показник доданої вартості використовується у системі національних рахунків для розрахунку величини валового внутрішнього продукту та валового регіонального продукту.

За даними рейтингу, найбільшу частку доданої вартості в структурі переробної промисловості України в 2020 р. генерувала харчова промисловість (28,5%, що дорівнює 157,95 млрд грн.), на другому місці – металургійне виробництво (17,34% або 95,84 млрд грн), на третьому машинобудування (15,81%, що дорівнює 87,392 млрд грн.) й виробництво гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої продукції (11,7% в структурі доданої вартості переробної промисловості). Тобто ці чотири галузі формують майже три чверті (73,4%) всієї доданої вартості в переробній промисловості (рис. 1).

Наступним критерієм є обсяг реалізованої продукції галузей переробної промисловості, тобто вираження вартості випущеної підприємства готової продукції в грошовому виразі (рис. 2).

Значний внесок трьох вищеназваних галузей підтверджується обсягом реалізованої продукції, а саме, харчовою промисловістю в 2021 році реалізовано 23,8% всієї продукції переробної промисловості на суму 679,66 млрд грн., металургією – 22,9% або 640,193 млрд грн., машинобудуванням та виробництвом гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої продукції – по 9,3%, що відповідно становить 204,85 млрд грн. та 205,039 млрд грн.

Аналіз найбільш впливових галузей за показником залучення робочої сили підтверджує істотне значення промисловості для економіки України, адже це і кошти для забезпечення життєдіяльності працюючих і членів їх сімей, податки в місцеві, в державний бюджети, соціальні відрахування для утримання пенсіонерів, нарешті – забезпечення соціального миру в суспільстві. Тому розвиток галузей, які створюють найбільше робочих місць, має

Рис. 1. Найбільш впливові галузі переробної промисловості України за критерієм доданої вартості, 2020 р., млн грн

Джерело: розраховано за даними Держстату України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/

Рис. 2. Найбільші галузі переробної промисловості за обсягом реалізованої продукції за 2021 р., млн грн

Джерело: розраховано за даними Держстату України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/

Рис. 3. Найбільші галузі переробної промисловості за чисельністю працюючих у 2020 р., тис. осіб

Джерело: розраховано за даними Держстату України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/

Рис. 4. Топ-10 товарних промислових груп експорту у 2021 р., млн дол

Джерело: розраховано за даними Держстату України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/

Рис. 5. Топ-10 товарних промислових груп імпорту у 2021 р., млн дол

Джерело: розраховано за даними Держстату України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/

Рис. 6. Найбільш впливові галузі переробної промисловості за прямими інвестиціями в України, 2021 р., млн дол США

Джерело: розраховано за даними Нацбанку України. URL: https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-external#5

велике значення для подолання воєнних соціально-економічних потрясінь (рис. 3).

Харчова промисловість залучає найбільшу чисельність працівників – 325,6 тис працюючих, машинобудування – 314 тис працюючих, металургія – 195,4 тис працюючих та виробництво гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої продукції – 134,3 тис. працюючих.

Наступним критерієм є здатність галузей генерувати валютну виручку та наповнювати бюджет митними платежами. Промисловий експорт посідає важливе місце в системі макроекономічних індикаторів стійкості України – майже п'ята частина від всього ВВП (21,9% в 2021 р.), а митні платежі становлять значну частину надходжень до бюджету. Україна є 46-м за величиною експортером у світі в 2020 році, спеціалізуючись на певних товарах (рис. 4).

Отже, найбільшими експортно орієнтованими галузями є добувні галузі, машинобудування, харчова, хімічна та деревообробна галузі. Так, за 2021 рік зростання експорту відбулося по всім групам промислових товарів та склало 43944,8 млн дол або 145,1% відповідно до 2020 р. Серед найбільш впливових товарних промислових груп, які експортували свою продукцію, є недорогоцінні метали та вироби з них – 15992,5 млн дол (36,4% частка до загального експорту промислових товарів), мінеральні продукти – 8414,4 млн дол (19,1%), машини, обладнання та електротехнічне обладнання – 5272,8 млн дол (12%), харчові продукти – 3788,9 млн дол (8,6%), продукція хімічної промисловості – 2816,4 млн дол (6,4%).

Водночас вітчизняні виробники перебувають у значній залежності від імпорту промислових товарів. Так, у 2021 р. імпорт промисловими товарами становив 68353,7 млн дол або 135,1% порівняно із 2020 р. Більш всього імпортували мінеральні продукти на 14969,4 млн дол або 21,9% від загального обсягу імпорту промислових товарів, машини, обладнання та механізми; електротехнічне обладнання – 14201,7 млн дол або 20,8%, продукція хімічної промисловості – 9740,6 млн дол або 14,3%, Засоби наземного транспорту, літальні апарати, плавучі засоби – 7569,7 млн дол або 11,1%, полімерні матеріали, пластмаси та вироби з каменю, гіпсу, цементу – 4815,3 млн дол або 7% (рис. 5).

Наступним важливим індикатором, який підтверджує важливість переробних галузей для промислового розвитку України є показник інвестиційної привабливості (рис. 6).

За 2021 рік найбільше залучено інвестицій в металургію – 1,583 млрд дол., харчову промисловість 452,3 млн дол., хімічну промисловість – 338,9 млн дол. та у виробництво гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої продукції – 305,1 млн дол., натомість машинобудування відзначилось від'ємним значенням прямих іноземних інвестицій, що пояснюється їх відтоком у зв'язку з високими ризиками інвестування та недостатньою обізнаністю про можливості інвестування[4].

Отже, наразі важливим є прискорене відновлення таких видів діяльності як машинобудування та оборонно-промисловий комплекс, металургія, харчова, хімічна, фармацевтична та деревообробна промисловості. Пріоритетами відновлення цих галузей є створення сприятливих умов для розвитку інноваційно орієнтованих галузей з високою часткою доданої вартості й націленими на інтеграцію в глобальні ланцюги доданої вартості. Розглянемо першочергові завдання для відновлення вищезазначених галузей української промисловості більш детально.

Металургія. Внаслідок воєнного вторгнення ряд підприємств металургії були вимушені скоротити обсяги виробництв, частина прийняли рішення про консервацію виробництва, а частина були зруйновані. Від початку російського вторгнення повністю зупинене виробництво практично на всіх найбільших металургійних підприємствах України: маріупольські Азовсталь та ММК ім. Ілліча, Запоріжсталь, АрселорМіттал (Кривий Ріг). Російська агресія в Україні розірвала усталені ланцюжки постачань металургійної продукції та сировини у світі. Зазначимо, що до початку війни на експорт прямувало 80% усього українського виробництва. У 2021 році українська металургія виробила 21,37 млн тонн сталі, експортовано понад 14 млн тонн. Український прокат та напівфабрикати (сляби, квадратна заготовка) експортувала до ЄС, Близький Схід, в країни NAFTA, чавун – у США, Італію та Туреччину. У структурі експорту металопродукції з України велику частку займають напівфабрикати, які інші країни використовували для виготовлення свої готової продукції. За даними ГМК Центр, українські металургійні компанії у 2021 році забезпечили 34% потреб ЄС у слябах та 50% — у квадратній заготовці. За даними експертів, у коротко- та середньостроковій перспективі замістити таку кількість продукції «брудних» аглодоменного та сталеплавильного переділів практично неможливо[5].

Потенціал відновлення металургійної галузі залежить від можливостей відбудови виробничих потужностей, врахування особливостей ринку щодо попиту, забезпечення сировиною. Відбудова інфраструктури, житлового та нежитлового фонду міст та поселень України вимагатиме значної кількості продукції металургії. Враховуючи унікальні особливості розвитку української металургії, потен-

[4] Україна на ринку світового капіталу: які шанси на залучення інвестицій? *Економічна правда.* 2021. URL: https://www.epravda.com.ua/columns/2021/09/28/678248/ (дата звернення: 04.04.2022).

[5] Economy during the war. URL: https://gmk.center/wp-content/uploads/2022/03/Economy-War_01.pdf

ціал відновлення галузі залежить від забезпечення сировиною, впровадження інноваційних технологій в усіх виробничих переділах, сприяння експорту готової продукції. Зокрема, з урахуванням програмних документів, що діють в ЄС, а саме дорожньої карти ЄС "Metallurgy made in Europe and for Europe. Manufacturers and End Users Perspective"[6] ключовими орієнтирами для розвитку галузі є підвищення енергоефективності виробництва та продуктивності матеріалу; збільшення терміну експлуатації та стійкість до корозії та втоми; безпека та доступність у використанні; мультигалузевий вплив металургії на інші сфери діяльності. Все це вимагає вирішення таких першочергових завдань:

- інтенсифікації проведення і впровадження інноваційних розробок зі створення принципово нових техніко-технологічних металургійних рішень, що забезпечить внутрішній попит на власні науково-технічні й інноваційні розробки, сприятиме зниженню собівартості продукції шляхом зменшення ресурсо- та енергоємності на всіх етапах виробництва, підвищенню екологічності виробничого процесу, удосконаленню асортименту металопродукції, яка випускається;

- підготовка фахівців нового покоління, що відрізнятимуться вищим рівнем цифрової культури, будуть здатні до глибокого поєднання і всебічного застосування сучасних діджитал-технологій у реальному виробництві та будуть готові до безперервного навчання;

- сприяння державно-приватному партнерству в інноваційних проектах з впровадження цифрових технологій (інтернет речей, смарт-пристрої, роботи, інтелектуальне моделювання, великі дані, адитивні технології) для отримання переваг при інтеграції національних виробників до глобальних ланцюгів доданої вартості.

Харчова промисловість. Спроможність вітчизняної харчової промисловості задовольняти потреби внутрішнього і зовнішнього ринку в харчових продуктах визначається досягнутим рівнем розвитку цієї галузі та можливостями значного підвищення ефективності її функціонування в перспективі. Це посилюється мультифункціональними зв'язками галузі з іншими сферами, де може відбутися дифузія інновацій: розвиток агробіотехнологій, біоінформатика; синтетична біологія; дизайн харчових продуктів; "смарт фармінг" (комплекс цифрових технологій у рослинництві); вертикальні ферми; аквакультура; біоінформатика; генетика; альтернативні джерела білку; технологія консервації та подовження терміну зберігання харчових продуктів. Це має здійснюватися на основі документів, які діють в ЄС (політика ЄС щодо досліджень та інновацій, спрямована на трансформацію харчової індустрії "Food 2030")[7]:

- відновлення сировинного забезпечення для підприємств переробної сфери на основі «смарт фармінгу» та новітніх технологій рослинництва та тваринництва, що передбачає інтеграцію традиційних технологій з сучасними біотехнологіями і нанотехнологіями; впровадження інформаційних ІТ-технологій для комп'ютеризованого керування циркулярними технологічними циклами, планування та моніторинг використання ресурсів харчової промисловості;

- формування сприятливого бізнес-середовища для відкриття нових переробних потужностей з високою часткою доданої вартості (більш сприятливі умови для ведення бізнесу ніж у країнах-сусідах);

- стимулювання інноваційного відновлення виробничих потужностей діючих і створення нових інноваційних фабрик відповідно до вимог і нормативів ЄС та сприяння доступу до новітнього обладнання для виробництва харчових продуктів для українських виробників (програми пільгового кредитування, лізингу тощо);

- активізація циркулярних моделей в харчових виробництвах з глибинним процесом переробки, що передбачає мінімальні або нульові відходи (енергоефективні заходи: перехід на альтернативні види палива, заміна обладнання на більш енергоефективне; переробка відходів, забезпечення глибинної переробки сировини при випуску продукції тощо);

- створення стійких логістичних ланцюгів для постачання сировини та реалізації харчових продуктів "від лану до столу";

- стратегічне планування розвитку локальних харчових виробництв в межах міських конгломерацій та регіонів, що забезпечить високий рівень самодостатності регіонів у харчовій продукції власного виробництва та посилить стійкість продовольчої системи, щоб у випадку руйнування логістичних ланцюгів місцеве населення не потрапило у пастку гуманітарної катастрофи;

- стимулювання кластерного розвитку перспективних секторів харчової промисловості для їх інтеграції з європейськими кластерними утвореннями в рамках європейської платформи кластерної співпраці з можливістю реалізації наукових проєктів.

Машинобудування і ОПК. Виробництво продукції машинобудування забезпечує економічний мультиплікаційний ефект для суміжних галузей економіки, поєднаних одним технологічним ланцюгом. Відбудова виробничих потужностей маши-

[6] Metallurgy made in Europe and for Europe. Manufacturers and End Users Perspective. The Publications Office of the European Union. URL: https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/18f5ff24-9803-4842-9d54-c110d4c41b92

[7] What is Food 2030? An official website of the European Union. URL: https://ec.europa.eu/info/research-and-innovation/research-area/environment/bioeconomy/food-systems/food-2030_en

нобудування має відбуватися з урахуванням передових технологій, враховувати енергоефективність, забезпечення ефективного, безпечного та екологічно чистого транспорту по принципу майбутнє без вуглецевого сліду відповідно до європейського вектору на "A European Green Deal"[8], "Sustainable and Smart Mobility Strategy"[9] та дорожньої карти "Transport and the Green Deal"[10].

Тому першочерговими завданнями для відновлення галузі має стати:

- виробництво військової техніки, засобів захисту для підвищення обороноздатності України (в тому числі через співпрацю з міжнародними виробниками, наприклад співпраця української компанії ТОВ «Івченко прогрес» з турецькою компанією Baykar Makina, яка створила відомий безпілотник Байрактар, презентувала новий бойовий БПЛА. Його оснащено двигунами українського виробництва AI-25)[11];

- виробництво сільгосптехніки для забезпечення внутрішніх потреб АПК України з урахуванням діючих та перспективних технологій виробництва сільськогосподарської продукції та сприяння доступу до сучасного обладнання для українській виробників сільгосптехніки (трактори, бурякозбиральні комбайни, комбайни зернозбиральні, обприскувачі тракторні, машини для очищення, сортування та калібрування);

- транспортне машинобудування для прискорення відбудови інфраструктури; відновлення логістичного забезпечення з урахуванням критичних логістичних проблем (відновлення парку вагонів, особливо вагони-зерновози відповідно до норм ЄС, вантажівок, контейнери тощо). Європейські підприємства, особливо з виробництва авто та запчастин, які закрили виробництво на ринку РФ, можуть провести релокацію своїх потужностей на території України при умові надання сприятливих умов для такого розміщення та налагодження експорту та імпорту;

- енергомашинобудування для різних секторів енергетики (обладнання для виробництва електроенергії з відновлюваних джерел енергії, використання відновлюваних джерел енергії у сфері теплопостачання у житловому та побутовому секторах, мало- та середньо- енергомістких промислових процесах). Це прискорить вирішення завдань підвищення енергетичної сталості, зокрема декарбонізації, екологізації та підвищення енергоефективності економіки, пріоритетність яких закріплена в "European Green Deal"[12] та "EU strategy on energy system integration"[13];

- створення сприятливих умов для успішного функціонування "кровоносної системи" економіки України – кабельно-провідникової галузі, продукція якої відіграє стратегічно важливу роль в енергозабезпеченні всіх сфер економіки та містить високу частку доданої вартості. Для цього важливим є вирішення таких завдань як формування нових ланцюгів доданої вартості економіки замкненого циклу, зменшивши обсяг відходів від виробництва та споживання кабельно-провідникової продукції та забезпечити раціональне ресурсоспоживання у виробництві кабельно-провідникової продукції, розв'язати питання щодо її утилізації.

Хімічна промисловість. Українська хімічна галузь завжди була драйвером економіки. Перш за все це стосується виробництва азотних добрив, що забезпечують зростання врожайності сільськогосподарських культур, сприяють піднесенню українського агросектору та малого і середнього бізнесу відповідно до вимог ЄС "Agriculture and the Green Deal"[14]. До того ж в ЄС обгрунтовано важливість стимулювання інновацій у галузі безпечних та стійких хімічних речовин для захисту громадян та навколишнього середовища (The EU's chemicals strategy for sustainability towards a toxic-free environment[15]), що також повинно бути орієнтиром для розвитку і вітчизняної хімічної промисловості.

Також слід звернути увагу на розвиток **Виробництва гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої продукції,** що має важливе значення для забезпечення будівельними матеріалами відбудови інфраструктури та домівок відповідно до екологічних норм країн ЄС потребує виконання таких завдань:

- створення сприятливих умов для ведення бізнесу й відновлення виробництво гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої продукції;

- розробка та імплементація проєктів державно-приватного партнерства, зокрема в сферах критичної інфраструктури: аеропортів, залізничних вокзалів тощо та стимулювання залучення до них українських виробництв;

---

[8] A European Green Deal. Striving to be the first climate-neutral continent. *European Commission.* URL: https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en

[9] Sustainable and Smart Mobility Strategy. URL: https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/have-your-say/initiatives/12438-Sustainable-and-Smart-Mobility- Strategy_en

[10] Transport and the Green Deal. URL: https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal/transport-and-green-deal_en

[11] Bayraktar з українським двигуном буде ефективнішим за винищувачі п'ятого покоління. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3446627-bayraktar-z-ukrainskim-dvigunom-bude-efektivnisim-za-vinisuvaci-patogo-pokolinna.html (дата звернення: 12.04.2022).

[12] A European Green Deal. Striving to be the first climate-neutral continent. URL: https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en

[13] EU strategy on energy system integration. URL: https://energy.ec.europa.eu/topics/energy-system-integration/eu-strategy-energy-system-integration_en

[14] Agriculture and the Green Deal. URL: https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal/agriculture-and-green-deal_en

[15] The EU's chemicals strategy for sustainability towards a toxic-free environment. URL: https://ec.europa.eu/environment/strategy/chemicals-strategy_en

- кластерний розвиток для прискорення впровадження інноваційних проектів з виробництва новітніх конструкційних матеріалів;

- відповідно до європейських підходів щодо сталості й прискорення переходу до циркулярної економіки, ефективне відновлення галузі потребує формування політики та удосконалення нормативно-правової бази щодо сприяння переробки хімічних речовин та гармонізованого збору й механічній переробці, розвиток ринків вторинної сировини[16].

Фармацевтична галузь має надзвичайно важливе значення у воєнний та повоєнний період розвитку, адже місія галузі – забезпечити населення якісними і доступними ліками, а під час воєнних дій, це забезпечення фронту засобами первинної медичної допомоги. Коли почалася війна виникла потреба в препаратах інтенсивної терапії для госпіталів (травми, політравми, тощо), які закривала компанія «Дарниця», згодом до неї долучилась «Юрія-Фарм». Частина імпортних ліків майже зникла з ринку через логістичні проблеми. Також багато українців змінили ставлення до іноземних фармкомпаній, які залишилися працювати на ринку країни-агресора, що призвело до підвищеного попиту на ліки українського виробництва. Все це потребує заходів підтримки галузі, а саме:

– відновлення логістики та забезпечення фармацевтичних виробників необхідним персоналом, причому не тільки фармацевтами, а й водіями та експедиторами;

– створення розвиненої системи складів із запасами сировини;

– стимулювання розвитку інноваційних екосистем – науково-дослідницьких центрів для розробки українських медичних інновацій;

– створення сприятливого інвестиційного клімату для залучення коштів міжнародних організацій;

– спрощення процесів ліцензування, контролю якості та імпорту лікарських засобів.

Деревообробна. Деревообробна промисловість України також опинилась в складних умовах економічної діяльності, що пов'язано з її сировинною орієнтацією, розташування низки деревообробних підприємств на тимчасово окупованих територіях та в зонах ведення активних бойових дій завдає критичного порушення роботи галузі. Так, за даними Української природоохоронної групи, загальна площа лісів, що опинилась у зоні бойових дій, під тимчасовим контролем російських загарбників або яка є недоступною для України, становить понад 3 млн га. Це приблизно 22% усіх лісових територій України.

До того ж загарбники планують нещадно використовувати захоплені природні ресурси: згідно опублікованого Головним управлінням розвідки Міністерства оборони України листа міністра оборони Росії Шойгу «Про можливість вирубки на землях оборони» окупантам дозволяється тотальна вирубка «лісів, дерев, чагарників і зелених насаджень» на землях України. Плануються вирубки «будь-якої інтенсивності і будь-якого віку, незалежно від форми власності та категорії земель з правом використання отриманої деревини». Деревину, не використану для потреб збройних сил РФ, хочуть продати, а отримані кошти підуть на забезпечення армії-агресора. Тотальне вирубування зелених насаджень – це черговий страшний злочин загарбників та створення екоциду. Востаннє подібне відбувалось під час Другої світової війни, коли загарбники також знищували та вивозили природні цінності[17].

Для запобігання незаконній реалізації української деревини Міжнародна рада директорів FSC 08.03.2022 р. призупинила дію всіх торгових сертифікатів у Росії та Білорусі. Це означає, що дія сертифікатів в Росії та Білорусі, які дозволяють продаж або просування продукції FSC, припиняється[18]. Тобто деревина та інші лісові продукти більше не можуть надходити з Росії та Білорусі як сертифіковані FSC. Враховуючи те, що сертифікація FSC є важливим документом легітимного експорту в країни ЄС та інші країни світу, то його відсутність спричиняє значні проблеми при експорті деревини та продукції з неї для країни загарбника.

Потенціал відновлення деревообробної галузі залежить від збереження та інноваційного відтворення сировинної бази, розвитку виробничих потужностей з переробки деревини, сприяння експортній діяльності з продукцією з високою доданою вартістю, стимулювання новітніх цифрових технологій при виробництві продукції з деревини, зокрема меблевої, а також створити сприятливі умови для диверсифікації виробництва для збереження та відновлення екосистем, забезпечення сталого використання та управління природними лісовими ресурсами відповідно до Європейського стратегічного довгострокового бачення Forest-based Industries 2050: a vision for sustainable

[16] Plastics Europe offices. Sustainability. An analysis of European plastics production, demand and waste data. URL: https://plasticseurope.org/sustainability/

[17] Путін та Шойгу хочуть вирубати та продати українські ліси – розвідка. *Українська правда.* URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/15/7331529/ (дата звернення: 15.03.2022).

[18] No FSC material from Russia and Belarus until the invasion ends. *FSC International.* URL: https://fsc.org/en/newsfeed/no-fsc-material-from-russia-and-belarus-until-the-invasion-ends?fbclid=IwAR2b0khB3bRnkhmqKxgE-MJ547oEvRxrmJm-Wx95U9lohg1pCUZHgsNoEqa4

choices in a climate-friendly future[19], а також міжнародного Центру лісової сертифікації FSC (forest management certification)[20].

Завдання для української деревообробної галузі:

- започаткувати програму, за якою деревообробним підприємствам, постраждалим від війни, надати можливість пільгового користування земельними ділянками або майновими комплексами комунальної чи державної власності, придатними для організації виробництва (повоєнний досвід Фінляндії);

- удосконалити нормативно-правову базу щодо регулювання ринку сировини, зокрема проект Закону України «Про ринок деревини» в якому, з однієї сторони – закріпити архітектуру прозорого, відкритого ринку деревини, пиломатеріалів, відходів від виробництва (тобто однакові правила для всіх з прозорим та відкритим доступом до сировини), а з іншої сторони – передбачити заходи та умови роботи ринку в умовах воєнного стану, тобто пільгові умови для постраждалих підприємств;

- стимулювати зовнішньоекономічну діяльність деревообробних підприємств (інструменти ЕКА) для заміщення товарами українського виробництва частини європейських ринків, які раніше працювали з РФ;

- запровадження диференційованої рентної плати та податкове навантаження для державних підприємств, деревообробного бізнесу з урахуванням критеріїв: територія розташування, обсяги виробництва, наявність чи відсутність вцілілих лісових ресурсів в регіоні тощо;

- розвиток виробництва вітчизняних прогресивних конструкційних матеріалів, застосування яких дозволить значно знизити матеріаломісткість і собівартість виробів з деревини, що надзвичайно важливо для відбудови населених пунктів, зруйнованих внаслідок військових операцій.

Висновки

Таким чином, під час військової агресії промисловість України має особливо важливе значення, адже це – базис національної безпеки, яка забезпечує необхідною продукцією для тилу й фронту, генерує доходи в економіку країни й наповнення коштами Державного бюджет. Тому по завершенню війни важливо підтримати перетворення української промисловості на потужну сучасну ефективну індустрію з новітніми цифровими й інноваційними виробництвами для створення доступних якісних продуктів і послуг з орієнтацією на європейський вектор.

Економічні перспективи відновлення України характеризуються невизначеністю і багато в чому визначатимуться тривалістю та масштабами війни. Величезна шкода завдається виробничій спроможності економіки, і буде потреба у значному зовнішньому фінансуванні, щоб допомогти відбудові країни та економіки після війни. Все це потребує формування стратегічних цілей відбудови й визначення галузевих векторів відновлення.

Стратегічні цілі мають формуватися, враховуючи необхідність повоєнного відновлення промисловості в умовах довготривалої військової загрози для збереження державного суверенітету нашої країни та її територіальної цілісності, виходячи з загальноєвропейського вектору та забезпечення національних інтересів. Галузевими векторами відновлення визначено трансформацію структури економіки за допомогою реалізації організаційно-економічних чинників інноваційного оновлення матеріально-технічної бази виробництва на основі новітніх цифрових технологій в таких видах діяльності як машинобудування та оборонно-промисловий комплекс, металургія, харчова, хімічна, фармацевтична та деревообробна промисловості, а також розвиток нових сфер діяльності – біо та нанотехнологій.

[19] Communication from the commission to the European parliament, the European council, the council, the European economic and social committee, the committee of the regions and the European investment bank. A Clean Planet for all A European strategic long-term vision for a prosperous, modern, competitive and climate neutral economyCOM/2018/773 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX-%3A52018DC0773

[20] FSC forest management certification. URL: https://fsc.org/en/certified-forests

Інформація про авторів:

Кушніренко Оксана Миколаївна,
доктор економічних наук, доцент,
старший науковий співробітник відділу промислової політики
Державна установа «Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України»
26, вул. Панаса Мирного, Київ, 01011, Україна

Гахович Наталія Георгіївна,
кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник відділу промислової політики
Державна установа «Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України»
26, вул. Панаса Мирного, Київ, 01011, Україна

Information about the authors:

Kushnirenko Oksana Mykolaivna,
Doctor of Economic Sciences (Ph.D.), Associate Professor,
Senior Researcher at the Department of Industrial Policy
Institute of Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine
26, Panas Mirnyi str., Kyiv, 01011, Ukraine

Gakhovych Nataliia Georgievna,
Candidate of Economic Sciences (Ph.D.),
Senior Researcher at the Department of Industrial Policy
Institute of Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine
26, str. Panas Mirnyi, Kyiv, 01011, Ukraine

DOI

ОПОДАТКУВАННЯ ПІД ЧАС ВОЕННОГО СТАНУ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ

Логвин А. В.

Вступ

В розділі автором досліджуються проблемні питання нормативно-правового характеру, пов'язані із введенням в Україні дії правового режиму воєнного стану, які стосуються справляння податків та забезпечення надходжень до бюджетів усіх рівні, зокрема, запровадження пільгових ставок з податку на додану вартість для окремих видів продукції, використання спеціального режиму оподаткування з особливостями, звільнення від сплати майнових податків (плата за землю; податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки), їх урегульованість та відповідність з правової точки зору реаліям сьогодення та потребам держави та платників податків. Робота виконана на підставі загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання. Введення в Україні (у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України) дії правового режиму воєнного стану зумовило необхідність швидкого врегулювання питань постійного наповнення державного та місцевих бюджетів, в тому числі за рахунок надходження податків і зборів, що дає можливість оперативного реагування держави на вирішення відповідних нагальних питань та належного забезпечення потреб національної оборони. В реаліях сьогодення системне надходження податків можливе від суб'єктів господарювання, які в умовах воєнного стану продовжують здійснювати діяльність, в тому числі з виробництва (постачання) життєво важливих товарів (послуг). В свою чергу, наведене передбачає від держави введення послаблень (преференцій) для таких платників податків. Разом з цим, запровадження державою певних преференцій в системі справляння податків зумовлює порушення збалансованості взаємовідносин між суб'єктами податкових правовідносин. Проведений аналіз нормативно-правових положень внесених змін свідчить про те, що отримання преференцій одними платниками податків, за рахунок введення державою зменшених ставок для оподаткування операцій з постачання певних товарів, призводить до надмірного навантаження на інших платників податків, які в значних обсягах використовують такі товари (придбані за зменшеною ставкою) під час виробництва власної продукції та надання послуг (оподаткування яких здійснюється за більшою ставкою). Таким чином, майнова вигода для таких платників є значно меншою. Теж саме стосується спеціального режиму оподаткування з особливостями, який в короткотерміновій перспективі не має вигоди для платників, які провадять свою діяльність на загальній системі оподаткування (платники податку на додану вартість). Також, внесення деяких змін (запровадження пільг зі сплати майнових податків) передбачає необхідність прийняття додаткових нормативних документів, у зв'язку з чим такі зміни (на даний час) не дають можливість скористатись відповідними пільгами. Крім того, в розділі зроблено науково обґрунтовані висновки з окресленої проблематики та визначено можливі шляхи вирішення.

Постановка проблеми. Запровадження в Україні з 24.02.2022 р. (у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України) дії правового режиму воєнного стану[1,2] зумовило необхідність швидкого врегулювання питань достатнього та системного наповнення державного та місцевих бюджетів у відповідних розмірах, в тому числі за рахунок сплати податків і зборів. При цьому, постійне надходження податків і зборів забезпечує значні можливості для оперативного реагування держави на вирішення відповідних питань та належного забезпечення потреб національної оборони. В свою чергу, в реаліях сьогодення, надходження податків можливо від суб'єктів господарювання (платників податків), які в умовах воєнного (надзвичайного) стану можуть безпечно провадити діяльність, зокрема, з виробництва (постачання) життєво важливих (необхідних) товарів (послуг). Однак, зазначене передбачає від держави введення послаблень (преференцій) для таких платників податків.

Головна юридична проблематика податкової сфери полягає переважно у визначенні та ефективному забезпеченні меж свободи й необхідності у поведінці суб'єктів податкових правовідносин через відповідні правові, законодавчі норми, у захисті права власності окремих платників та інтересів суспільства, які реалізуються у фінансово-податковій діяльності держави.

Слід врахувати, що основним нормативно-правовим актом, який регламентує загальні засади прав та обов'язків (межі необхідної/можливої поведінки) суб'єктів податкових правовідносин (платників податків та контролюючих органів), щодо адміні-

[1] Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента від 24.02.2022 р. № 64/2022 / Президент України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text (дата звернення 08.04.2022).

[2] Про затвердження Указу Президента України Про введення воєнного стану в Україні : Закон України від 24.02.2022 р. № 2102-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text (дата звернення 08.04.2022).

стрування відповідних податків і зборів в Україні (визначення податкових зобов'язань (враховуючі встановлені ставки податків), подання звітності та їх сплата), є Податковий кодекс України (далі за текстом – Податковий кодекс)[3].

Враховуючи необхідність приведення (пристосування) існуючих відносин у сфері справляння окремих податків і зборів (порядок адміністрування, ставки, звітність) до сучасних реалій воєнного (надзвичайного) стану, відповідними законодавчими актами до Податкового кодексу були внесені зміни[4] [5] [6]. Внесені зміни стосуються значної кількості питань, однак ми зупинимося на тих, які на наш погляд мають суттєве значення, зокрема, в частині справляння податку на додану вартість (далі за текстом – ПДВ), єдиного податку та майнових податків (плата за землю; податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки). Такі зміни передбачають зменшення ставок (ПДВ (на окремі товари), єдиний податок) або звільнення від сплати (плата за землю; податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки).

Передбачалось, що внесені зміни дозволять наповнювати державний бюджет та своєчасно задовольняти потреби держави та суспільства в умовах воєнного (надзвичайного) стану, а також вплинуть на зменшення податкового навантаження на платників податків, які в умовах воєнного (надзвичайного) стану можуть (зберігають можливість) певним чином безпечно провадити діяльність, в тому числі з виробництва (постачання) життєво важливих (необхідних) товарів.

На наш погляд, внесення відповідних змін до Податкового кодексу призвело до зменшення податкового навантаження для окремих платників податків ПДВ (здійснюють придбання та реалізацію товарів за зменшеною ставкою). Разом з цим, вплинуло на його збільшення для інших, оскільки здійснюючи придбання товарів за зменшеною ставкою, використовують такі товари для виробництва товарів (послуг), які в подальшому реалізуються за вищою ставкою. Таким чином, майнова вигода для таких платників є значно меншою. Зазначене також стосується спеціального режиму оподаткування з особливостями, який в короткотерміновій перспективі не має вигоди для платників, які провадять свою діяльність на загальній системі оподаткування. У зв'язку з чим постає необхідність наукових досліджень з питання правового регулювання механізму запровадження змін до Податкового кодексу в частині справляння відповідних податків, в тому числі й суперечок, які можуть виникнути в подальшому між суб'єктами податкових правовідносин.

На даний час, з урахуванням запровадження змін в частині справляння податку на додану вартість, єдиного податку та майнових податків (плата за землю; податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки), дослідження з даного питання не проводились.

В розділі монографії на основі аналізу положень відповідних нормативно-правових актів досліджено вплив запровадження змін до Податкового кодексу, на взаємовідносини між суб'єктами податкових правовідносин, а також визначено проблемні питання правового регулювання та шляхи їх вирішення. Крім того, зроблено науково обґрунтовані висновки з окресленої проблематики.

Виклад основного матеріалу.

1. Відповідальність за вчинення податкових правопорушень

Перед тим як перейти до окреслених питань нашого дослідження, пов'язаних із справленням окремих податків під час дії правового режиму воєнного (надзвичайного) стану, коротко зупинимося на відповідальності за вчинення податкових правопорушень під час дії правового режиму воєнного стану. Зазначене на наш погляд має вагоме значення та в подальшому може призвести до суперечок між суб'єктами податкових правовідносин (платники податків та контролюючі органи).

Відповідно до внесених до Податкового кодексу змін[7,8], у випадку відсутності у платника податків можливості своєчасно виконати свій податковий обов'язок, зокрема щодо дотримання термінів сплати податків та зборів, подання звітності, у тому числі звітності, передбаченої пунктом 46.2 статті 46 Податкового кодексу, реєстрації у відповідних реєстрах податкових або акцизних накладних, розрахунків коригування, подання електронних документів, що містять дані про фактичні залишки пального та обсяг обігу пального або спирту етилового тощо, платники податків звільняються від

[3] Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text (дата звернення 08.04.2022).

[4] Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей оподаткування та подання звітності у період дії воєнного стану : Закон України від 03.03.2022 р. № 2118-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 2118-20#top (дата звернення 08.04.2022).

[5] Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 р. № 2120-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#top (дата звернення 08.04.2022).

[6] Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства на період дії воєнного стану : Закон України від 24.03.2022 р. № 2142-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2142-20#top (дата звернення 08.04.2022).

[7] Закон України від 03.03.2022 р. № 2118-IX (4).

[8] Там само.

передбаченої Податковим кодексом відповідальності з обов'язковим виконанням таких обов'язків протягом шести місяців після припинення або скасування воєнного стану в Україні.

Тобто, у випадку відсутності у платника податків можливості своєчасно виконати свій податковий обов'язок, зокрема щодо дотримання термінів сплати податків та зборів, подання звітності вони звільняються від передбаченої Податковим кодексом відповідальності з обов'язковим виконанням таких обов'язків протягом шести місяців після припинення або скасування воєнного стану в Україні.

Проте на наш погляд обов'язковою умовою для звільнення від відповідальності є відсутність у платника податків можливості своєчасно виконати свій податковий обов'язок. Тому за наявності можливості нараховувати, декларувати та сплачувати податкові зобов'язання, рекомендуємо податковий обов'язок виконувати, оскільки це не лише позбавить необхідності в подальшому доводити право на звільнення від відповідальності, а й дозволить державі здійснювати видатки на забезпечення потреб в умовах дії правового режиму воєнного стану.

В свою чергу, відповідно до Закону № 2120-IX[9], звільнення від відповідальності було доповнено нормою, що пеня не нараховуватиметься і щодо податкових правопорушень, якщо діяння (дії чи бездіяльності) вчинені особою внаслідок запровадження військового чи надзвичайного стану. У цьому випадку, на наш погляд, також має бути причинно-наслідковий зв'язок між бездіяльністю та військовим станом.

Доречним буде звернути увагу на той факт, що звільнення від відповідальності за податкові правопорушення (звітність, сплата податків та інші) під час дії правового режиму воєнного (надзвичайного) стану, за умови подальшого їх виправлення (усунення) протягом шести місяців після його скасування (завершення), ***не позбавляє*** контролюючий орган ***від можливості здійснювати заходи***, направлені на стягнення податкового боргу, зокрема, формування та надсилання податкових вимог, прийняття рішень про опис майна у податкову заставу, вилучення (реалізація) такого майна у дохід держави.

Таким чином, у випадку виникнення податкового боргу під час дії правового режиму воєнного (надзвичайного) стану ***звільнення платників податків від відповідальності*** за вчинення податкового правопорушення, зокрема, за не сплату податкових зобов'язань, ***є досить умовним***, оскільки не позбавляє контролюючий орган вживати визначених Податковим кодексом[10] заходів, направлених на його погашення (стягнення відповідних коштів та майна).

Звісно, податковий борг виникає виключно за фактом подання платником податків податкової звітності та визначення у ній відповідних сум податкових зобов'язань. Тому, у разі якщо суб'єктом господарювання подано звітність з відповідного податку та визначено певну суму податкового зобов'язання до сплати, то в такому випадку радимо все ж таки виконати свій обов'язок щодо сплати такого податкового зобов'язання, оскільки в подальшому це дозволить уникнути суперечок з контролюючими органами.

Також, на нашу думку, платникам податків не слід розраховувати на списання податкового боргу як безнадійного, такого, що виник внаслідок дії обставин непереборної сили (форс-мажорних обставин) (під час дії правового режиму воєнного (надзвичайного) стану), оскільки все ж таки наявність таких обставин платнику податків потрібно буде доводити з наданням відповідних підтвердних документів.

2. Податок на додану вартість: ставка 7% для деяких видів пального

Як вже було зазначено, Податковий кодекс[11] регламентує питання адміністрування податку на додану вартість, в тому числі порядок формування податкового кредиту (віднесення відповідних сум податку до його складу) та визначення податкових зобов'язань (визначення суми податку до сплати). В своїх попередніх публікаціях ми неодноразово зупинялись на питаннях, пов'язаних із дослідженням правового механізму податку на додану вартість (податкове зобов'язання, податковий кредит, правосуб'єктність платників податку тощо). В даній статті ми зупинимося виключно на запровадженні ставки 7% для окремих операцій.

Так, з урахуванням внесених змін (пункт 82 підрозділу 2 розділу XX Перехідні положення Податкового кодексу)[12], тимчасово, на період дії правового режиму воєнного, надзвичайного стану, операції з постачання на митній території України та ввезення на митну територію України бензинів моторних, важких дистилятів та скрапленого газу, що класифікуються за кодами УКТ ЗЕД, визначеними підпунктом 215.3.4 пункту 215.3 статті 215 цього Кодексу, на які згідно з пунктом 41 підрозділу 5 цього розділу встановлено ставку акцизного податку у розмірі 0,00 євро за 1000 літрів, а також нафти або нафтопродуктів сирих, одержаних з бітумінозних порід (мінералів), що класифікуються за кодами УКТ ЗЕД 2709 00 10 00 та 2709 00 90 00, оподатковуються за ставкою у розмірі 7 відсотків.

Дійсно запровадження пониженої ставки (7%) позитивно вплинуло на пониження вартості пального, насамперед у роздрібній мережі. Крім того,

[9] Закон України від 15.03.2022 р. № 2120-IX (5).

[10] Податковий кодекс України (3).

[11] Податковий кодекс України (3).

[12] Закон України від 15.03.2022 р. № 2120-IX (5).

введення відповідної ставки для бензинів моторних, важких дистилятів та скрапленого газу позитивно впливає на зменшення податкового навантаження для платників податків, якими здійснюються операції з постачання на митній території та ввезення на митну територію України бензинів моторних, важких дистилятів та скрапленого газу.

Придбавши товарні позиції за ставкою 7% (віднесення відповідних сум ПДВ до складу податкового кредиту) ними в подальшому здійснюється відвантаження таких товарів також за ставкою 7% (визначення податкових зобов'язань з ПДВ у відповідному розмірі). Тобто придбання товару та здійснення його подальшої реалізації за тією ж ставкою податку, але з певною торговою націнкою, не призводить до надмірного збільшення податкового зобов'язання (суми ПДВ до сплати в бюджет), оскільки в основному виникнення необхідності сплати податку до бюджету виникає за рахунок торгової націнки з якою відбувається подальший відпуск (реалізація) таких товарів.

Однак, різниця між податковим кредитом та податковими зобов'язаннями може мати позитивне значення (податок до сплати) та від'ємне значення (відсутність сплати податку та можливість віднесення відповідних сум до складу податкового кредиту в наступних періодах). В основному, у разі системного здійснення придбання та реалізації товарів (з однаковою ставкою податку) у відповідному періоді, і виникає (з урахуванням торгової націнки) позитивне значення між податковим кредитом та зобов'язанням, що і призводить до наявності відповідної бази оподаткування за відповідною ставкою. При цьому, платники податків, якими здійснюються операції з постачання на митній території та ввезення на митну територію України бензинів моторних, важких дистилятів та скрапленого газу за ставкою 7% в своїй діяльності можуть використовувати товари (послуги), операції з придбання яких оподатковуються за більшою ставкою (20%). В такому випадку, у таких платників взагалі можуть не виникати податкові зобов'язання до сплати (формується від'ємне значення з ПДВ), з огляду на те, що відносячи до складу податкового кредиту суми ПДВ за ставкою 7% та 20% за придбаними товарами (послугами) в подальшому здійснюють лише відпуск товарів певних товарних позицій за ставкою 7%.

Разом з цим, є платники податків, якими здійснюється операції з придбання у значних обсягах відповідних товарних позицій (бензинів моторних, важких дистилятів та скрапленого газу) (оподаткування яких відбувається за ставкою 7%), які є необхідними для провадження ними власної господарської діяльності, пов'язаної з виробництвом продукції (сільськогосподарської) та наданням послуг (перевезення). В свою чергу, операції з подальшого постачання такими суб'єктами господарювання результатів власної господарської діяльності (продукції або послуг) іншим суб'єктам господарювання здійснюється за ставкою 14% та 20%.

Тобто, в такому випадку маємо зворотній бік, коли суб'єкти господарювання (з урахуванням наявних підтверджуючих документів) до складу податкового кредиту змушені (мають право) відносити суми ПДВ за ставкою 7%, а вже формування (визначення) податкових зобов'язань відбувається за ставкою 14% та 20%.

Таким чином, маємо ситуацію, що отримання преференцій одними платниками податків, за рахунок запровадження державою зменшених ставок для оподаткування певних операцій, призводить до надмірного навантаження на інших платників податків, які в значному обсязі використовують відповідні товари під час виробництва власної продукції та надання послуг.

При цьому слід звернути увагу, що наведені випадки, як виробництво сільськогосподарської продукції так і надання послуг з перевезення, є життєво важливими в умовах воєнного стану та спрямовані на забезпечення держави та суспільства необхідними товарами. Фактично, як виробництво (наявність) у достатній кількості відповідних товарів першої необхідності, так їх своєчасне переміщення (доставка) до зацікавлених осіб, має першочергове значення у реаліях сьогодення.

3. Спеціальний режим оподаткування з особливостями

Законом № 2120-IX[13] запроваджено спеціальний режим оподаткування (платники єдиного податку III групи) для суб'єктів господарювання (юридичних та фізичних осіб), у яких протягом календарного року обсяг доходу не перевищує 10 млрд. грн. (кількість осіб, які перебувають у трудових відносинах, необмежена), який передбачає сплату єдиного податку у розмірі 2%.

При цьому спочатку передбачався квартальний базовий звітний (податковий) період та сплата авансовими внесками щомісячно (до 15 числа місяця) за підсумками попереднього місяця (Закон № 2120-IX[14]). Водночас, Законом № 2142-IX[15] встановлено місячний базовий звітний (податковий) період (звіт до 20 числа, а сплата до 30 числа місяця, що слідує за звітним).

З урахуванням змін, внесених Законом № 2142-IX[16], юридичні та фізичні особи, які бажають скористатися таким спеціальним режимом оподаткування

[13] Закон України від 15.03.2022 р. № 2120-IX (5).

[14] Там само.

[15] Закон України від 24.03.2022 р. № 2142-IX (6).

[16] Там само.

з особливостями, можуть подати заяву у будь-який час шляхом подання відповідної заяви до контролюючого органу. При цьому в такому випадку реєстрація відбувається з наступного робочого дня після подання відповідної заяви про перехід на спрощену систему оподаткування.

Обрання спеціального режиму оподаткування з особливостями платниками податків, які до цього часу перебували на загальній системі оподаткування, призупиняє їх реєстрацію платниками податку на прибуток та ПДВ. Після припинення (скасування) правового режиму воєнного стану платники єдиного податку третьої групи, які на день такого припинення (скасування) використовували особливості оподаткування, втрачають право на використання особливостей оподаткування з першого дня місяця, наступного за місяцем припинення (скасування) воєнного стану, і автоматично вважаються такими, що застосовують систему оподаткування, на якій такі платники податку перебували до обрання спеціального режиму з особливостями оподаткування.

На наш погляд, обрання спеціального режиму оподаткування з особливостями (платники єдиного податку 3 групи, ставка 2%) буде доречним для платників, які перебувають на спрощеній системі оподаткування (платники податку 3 групи, ставка 5%), оскільки в такому випадку це призведе до зменшення розміру єдиного податку, яка підлягає сплаті до бюджету (замість сплати 5% від обсягу доходу, їм потрібно буде сплачувати 2% від обсягу доходу).

В свою чергу, для платників, які перебувають на загальній системі оподаткування (платники податку на прибуток та ПДВ), перехід на спеціальний режим оподаткування з особливостями є недоречним у короткостроковій перспективі (наприклад, за умови, що дія правового режиму воєнного стану триватиме від одного до шести місяців).

З даного приводу слід зазначити наступне, на сам перед для платників податку на додану вартість, які скористаються правом обрання спеціального режиму оподаткування з особливостями, повернення на загальну систему оподаткування та сплату податку на додану вартість матиме наступні наслідки.

Під час перебування на спеціальному режим оподаткування з особливостями суб'єкту господарювання буде призупинено реєстрацію платником ПДВ. Зазначене призведе до неможливості формування платником податкового кредиту (віднесення до його складу сум ПДВ) за операціями з придбання відповідних товарів, які є об'єктом оподаткування ПДВ (як під час перебування так і в подальшому, навіть за умови отримання належним чином зареєстрованих податкових накладних). При цьому, якщо такі товари (придбані в період перебування на спеціальному режимі оподаткування) не будуть реалізовані в тому ж періоді, то подальша їх реалізація вже після повернення на загальну систему оподаткування призведе до необхідності нарахування ПДВ та відповідно до збільшення їх вартості (втрата конкурентоздатності). Зазначене вплине на нарахування податкових зобов'язань з ПДВ (без можливості їх зменшення за рахунок податкового кредиту) та відповідно збільшення суми ПДВ, яка підлягає сплаті до бюджету.

Аналогічною буде ситуація за фактом необхідності збільшення податкових зобов'язань (після повернення на загальну систему оподаткування зі сплатою ПДВ) за товарами, придбання яких відбулось до переходу, а реалізація вже під час перебування на спеціальному режим оподаткування з особливостями. Суб'єкту господарювання необхідно врахувати той факт, що всі товари, які рахуються в нього на балансі (відповідні суми ПДВ за фактом їх придбання включені до складу податкового кредиту) на момент переходу на спеціальний режим оподаткування з особливостями та які будуть реалізовані в цей період, будуть вважатися такими що використані в неоподатковуваних операціях. Зазначене відповідно призведе до необхідності нарахування так званих компенсуючих податкових зобов'язань за товарами, необоротними активами, придбаними (виготовленими) з податком на додану вартість (відповідні суми ПДВ за фактом їх придбання були включені до складу податкового кредиту), оскільки вони використані в операціях, що не є об'єктом оподаткування та/або звільнених від оподаткування.

Слід зауважити, що для суб'єкта господарювання (платника ПДВ) перехід на спеціальний режим оподаткування з особливостями може негативно позначитись на взаємовідносинах з його контрагентами (покупцями) платниками ПДВ (відмова з їх боку від подальшої співпраці). Зазначене обумовлено тим, що до цього часу під час придбання товарів вони отримували податкові накладні та відповідно мали можливість відносити суми ПДВ (сплачені під час придбання таких товарів) до складу податкового кредиту та зменшувати за його рахунок податкові зобов'язання, а також суму податку, яка підлягала сплаті до бюджету за наслідками певного завітного періоду.

Доречно також звернути увагу на той факт, що спеціальний режим оподаткування з особливостями передбачає касовий метод визначення доходів (при відвантаженні товарів дохід не виникає, він виникає тоді, коли надходять кошти). Таким чином, якщо в періоді перебування на спеціальному режимі оподаткування з особливостями було відвантажено товари, за які не отримано оплату, у підприємства відсутні оподатковувані доходи. Але, якщо оплата надійде вже в періоді перебування на загальній системі оподаткування, то прийдеться збільшити фінансовий результат до оподаткування на таку суму надходжень. Тобто, замість 2% фактично прийдеться сплатити вже 18% з обороту.

Таким чином, як бачимо благодійні наміри держави щодо спрощення оподаткування можуть мати й негативні наслідки для окремої категорії платників податків. У зв'язку з чим, деяким суб'єктам господарювання, перед прийняттям рішення про обрання тієї чи іншої моделі оподаткування, слід оцінити співвідношення в отримані якоїсь короткострокової вигоди та можливих негативних наслідків у подальшому.

4. Майнові податки (плата за землю та податок на нерухоме майно)

Законом № 2120-IX[17] передбачено, що земельний податок та оренду плату можливо буде не сплачувати із земельних ділянок у межах територій на яких ведуться (велися) бойові дії або на територіях, тимчасово окупованих збройними формуваннями Російської Федерації, а також визначені обласними військовими адміністраціями як засмічені вибухонебезпечними предметами та/або на яких наявні фортифікаційні споруди. Період звільнення від обов'язку сплати відповідних платежів починається з 1 березня 2022 року і закінчується 31 грудня року, наступного за роком у якому припинено чи скасовано воєнний стан.

У свою чергу, перелік територій, на яких ведуться бойові дії або тимчасово окуповані збройними формуваннями Російської Федерації, визначатиметься Кабінетом Міністрів України.

Однак, слід зауважити, що станом на 10.04.2022 р. невідомо яким саме нормативним або розпорядчим документом варто керуватися платникам для визначення земельних ділянок, за які передбачено звільнення від плати за землю, оскільки відповідного нормативно-правового акту, який чітко б визначав перелік територій, до яких застосовується відповідна пільга, Кабінетом Міністрів України не прийнято.

Єдиним документом, в якому, з огляду на введення воєнного стану, згадуються адміністративно-територіальні одиниці, на даний час залишається розпорядження Кабінету Міністрів України від 06.03.2022 р. № 204-р[18], яким визначено перелік адміністративно-територіальних одиниць, на території яких платникам ЄСВ надається допомога в рамках програми «єПідтримка».

В свою чергу, ДПС України[19] вже заначила про можливість подання уточнюючих розрахунків по податкової звітності з плати за землю та зменшення відповідних податкових зобов'язань з 01.03.2022 р.

Однак, на нашу думку, варто дочекатися відповідної постанови Кабінету Міністрів (можливо вона буде прийнята найближчим часом), хоча скоріш за все її можуть прийняти вже після закінчення (скасування) дії правового режиму воєнного стану.

Аналогічною є ситуація щодо податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки. Так, Законом 2142-IX[20] передбачено, що не нараховується та не сплачується податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки:

- за 2021 та 2022 податкові (звітні) роки за об'єкти житлової нерухомості, у тому числі їх частки, які перебувають у власності фізичних осіб, що розташовані на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії, або на територіях, тимчасово окупованих збройними формуваннями Російської Федерації, та за об'єкти житлової нерухомості, що стала непридатною для проживання у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України;

- за період з 1 березня 2022 року по 31 грудня 2022 року за об'єкти житлової нерухомості, у тому числі їх частки, які перебувають у власності юридичних осіб, що розташовані на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії, або на територіях, тимчасово окупованих збройними формуваннями Російської Федерації, та за об'єкти житлової нерухомості, що стала непридатною для проживання у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України;

- тимчасово, на період з 1 березня 2022 року по 31 грудня року, в якому припинено або скасовано воєнний стан, за об'єкти нежитлової нерухомості, у тому числі їх частки, що розташовані на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії, або на територіях, тимчасово окупованих збройними формуваннями Російської Федерації. При цьому платники податку-юридичні особи протягом шести календарних місяців після місяця, в якому припинено чи скасовано воєнний стан, мають право подати уточнюючу податкову декларацію, в якій відображаються зміни розміру податкового зобов'язання з податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, за відповідний податковий період. Для платників податку-фізичних осіб контролюючий орган самостійно обчислює податкове зобов'язання за період з 1 січня по 1 березня 2022 року.

Перелік територій, на яких ведуться (велися) бойові дії та територій тимчасово окупованих збройними формуваннями Російської Федерації, визначається Кабінетом Міністрів України.

Порядок визнання об'єктів житлової нерухомості такими, що непридатні для проживання у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України, визначається Кабінетом Міністрів України.

---

[17] Закон України від 15.03.2022 р. № 2120-IX (5).

[18] Про затвердження переліку адміністративно-територіальних одиниць, на території яких надається допомога застрахованим особам в рамках Програми «єПідтримка» : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 06.03.2022 р. № 204-р / Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/204-2022-%D1%80#Text (дата звернення 08.04.2022).

[19] Плата за землю у період дії воєнного стану, 2022. URL: https://tax.gov.ua/media-tsentr/novini/577847.html (дата звернення 08.04.2022).

[20] Закон України від 24.03.2022 р. № 2142-IX (6).

Разом з цим, так само як і з платою за землю, прямої відповіді щодо того, яким нормативним документом Кабінету Міністрів слід керуватися для визначення об'єктів, які підпадають під відповідне звільнення, не має.

Висновки

Враховуючи вищенаведене можна констатувати:

1. У випадку відсутності у платників податків можливості своєчасно виконати свій податковий обов'язок, зокрема щодо дотримання термінів сплати податків та зборів, подання звітності, вони звільняються від передбаченої Податковим кодексом відповідальності за умови виконанням таких обов'язків протягом шести місяців після припинення (скасування) дії правового режиму воєнного стану в Україні.

Обов'язковою умовою для звільнення від відповідальності є відсутність у платника податків можливості своєчасно виконати свій податковий обов'язок (наявність причинно-наслідкового зв'язку між бездіяльністю та військовим станом). Тому за наявності можливості нараховувати, декларувати та сплачувати податкові зобов'язання, рекомендуємо податковий обов'язок виконувати. Це не лише позбавить необхідності в подальшому доводити право на звільнення від відповідальності, а й дозволить державі здійснювати видатки на забезпечення потреб в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Звільнення платників податків від відповідальності за вчинення податкових правопорушень під час дії правового режиму воєнного (надзвичайного) стану, зокрема, за не сплату податкових зобов'язань (виникнення податкового боргу), є досить умовним, оскільки не позбавляє контролюючий орган вживати визначених Податковим кодексом заходів, направлених на його погашення (направлення податкових вимог; прийняття рішення про опис майна у податкову заставу та стягнення відповідних коштів та майна).

2. Запровадження ставки ПДВ 7% за операціями з постачання на митній території та ввезення на митну територію України бензинів моторних, важких дистилятів та скрапленого газу позитивно вплинуло на пониження вартості пального, насамперед у роздрібній мережі. Також, введення відповідної ставки для відповідних видів пального позитивно вплинуло на зменшення податкових зобов'язань для платників податків, якими здійснюються операції з постачання на митній території та ввезення на митну територію України таких товарів.

Разом з цим, отримання преференцій одними платниками податків, за рахунок введення державою зменшених ставок для оподаткування операцій з постачання певних товарів, призводить до надмірного навантаження на інших платників податків, які в значних обсягах використовують такі товари під час виробництва власної продукції та надання послуг, які оподатковуються за більшою ставкою. Тобто, суб'єкти господарювання до складу податкового кредиту мають право (змушені) відносити суми ПДВ за ставкою 7% (придбання певних товарних позицій), а от визначати податкові зобов'язання з ПДВ повинні за ставкою 14% та/або 20%. Наведене спричиняє виникнення позитивної різниці між сумою податкового кредиту та податковими зобов'язаннями (7% та 13%, відповідно) вже на етапі їх формування, та автоматично призводить до збільшення суми ПДВ, яка підлягає сплаті до бюджету (може стати непомірним тягарем в умовах воєнного стану).

Вказане в основному стосується платників податків, якими провадиться господарська діяльність з виробництва продукції (сільськогосподарської) та надання послуг (перевезення) та які для забезпечення такої діяльності здійснюють придбання у значних обсягах бензинів моторних, важких дистилятів та скрапленого газу (значна складова у собівартості їх продукції (послуг)). При цьому слід звернути увагу, що виробництво сільськогосподарської продукції, а також надання послуг з перевезення, є життєво важливими в умовах воєнного стану, оскільки спрямовані на забезпечення держави та суспільства необхідними товарами (мають першочергове значення у реаліях сьогодення).

3. Обрання спеціального режиму оподаткування з особливостями (платники єдиного податку 3 групи, ставка 2%) буде доречним для платників, які перебувають на спрощеній системі оподаткування (платники єдиного податку 3 групи, ставка 5%), оскільки в такому випадку це призведе до зменшення розміру єдиного податку, яка підлягає сплаті до бюджету (замість сплати 5% від обсягу доходу, їм потрібно буде сплачувати 2% від обсягу доходу).

Для платників, які перебувають на загальній системі оподаткування (платники податку на прибуток та ПДВ), перехід на спеціальний режим оподаткування з особливостями є недоречним у короткостроковій перспективі, на сам перед для платників податку на додану вартість, оскільки їм буде призупинено реєстрацію платником ПДВ. Вказане призведе до:

- неможливості формування податкового кредиту (як під час перебування на спеціальному режимі оподаткування так і в подальшому). Крім того, якщо такі товари (придбані в період перебування на спеціальному режимі оподаткування) не будуть реалізовані в тому ж періоді, то подальша їх реалізація вже після відновлення реєстрації платником ПДВ призведе до необхідності визначення податкових зобов'язань з ПДВ та відповідно до збільшення їх вартості (втрата конкурентоздатності). Визначення податкових зобов'язань (без можливості їх зменшення за

рахунок податкового кредиту) вплине на збільшення суми податку, яка підлягає сплаті до бюджету;

- необхідності збільшення податкових зобов'язань (після відновлення реєстрації платником ПДВ) за товарами, придбання яких відбулось до переходу (відповідні суми ПДВ за фактом їх придбання включені до складу податкового кредиту), а реалізація вже під час перебування на спеціальному режим оподаткування з особливостями. Платнику податку необхідно буде провести нарахування так званих компенсуючих податкових зобов'язань, оскільки такі товари будуть вважатися такими, що використані в неоподатковуваних операціях;

- можливої відмови контрагентів (покупців) платників ПДВ від подальшої співпраці, які до цього часу, під час придбання товарів, отримували податкові накладні та відповідно мали можливість відносити до складу податкового кредиту суми ПДВ, сплачені під час придбання таких товарів, та зменшувати за їх рахунок податкові зобов'язання та суму податку на додану вартість, яка підлягала сплаті до бюджету за наслідками певного завітного періоду.

4. Відсутність на даний час відповідних нормативних документів Кабінету Міністрів України, якими визначається перелік територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або територій тимчасово окупованих збройними формуваннями Російської Федерації, а також про визнання об'єктів житлової нерухомості такими, що непридатні для проживання у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України, на даний час (станом на 10.04.2022 р.) не дає можливості (перешкоджає) окремим платникам податків скористатися відповідними пільгами для звільнення від сплати майнових податків (плата за землю; податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки).

Інформація про автора:

Логвин Андрій Володимирович,
доктор філософії з права,

Information about the author:

Lohvyn Andrii Volodymyrovych,
PhD in Law,

DOI

ФОРМУВАННЯ АГРОЛОГІСТИЧНИХ ХАБІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ ЯК ЗАСОБУ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВАМИ АГРАРНОЇ СФЕРИ

Макаренко Н. О., Лишенко М. О.

Постановка проблеми у загальному вигляді. За період російсько-української війни (2014–2022) ускладнився розвиток логістичної діяльності аграрних підприємств й успішне виконання покладених на неї функцій, а з моменту повномасштабного воєнного вторгнення росії в Україну на великій території відсутні сприятливі умови для ведення аграрного бізнесу, тобто для створення ефективних логістичних ланцюгів та розвитку стратегій управління логістичною діяльністю агровиробників. Хоча зі сторони держави було докладено максимум зусиль для підтримки аграрних підприємств як в сфері кредитування та і в сфері створення сприятливого податкового клімату, що має сприяти відновленню і виробничого процесу в аграрній сфері і налагодженню відносини агровиробників із суб'єктами підприємницької діяльності із споріднених та суміжних галузей.

Кожне підприємство при цьому прагне, з одного боку, забезпечити власні інтереси, а з іншого – досягнути зниження ризиків. Засобом зниження ризиків є узгодження дій із діловими партнерами, досягнення певного компромісу в розподілі з ними економічних інтересів, що зробить процес відповідних відносин більш передбачуваним. Відтак аграрії та їхні партнери об'єктивно будуть зацікавлені в розбудові господарських зв'язків на регулярній та багатосторонній основі. На практиці цей процес має втілитися в розвиток інтеграційних відносин між суб'єктами, задіяними в системі аграрного виробництва[1].

Інтеграцію логістичних систем на макрорівні зможе забезпечити логістичний хаб, який може бути координаційним та інтегрувальним механізмом управління та перетворення матеріальних, інформаційних та інших потоків, що об'єднує елементи логістичної системи мікрорівня на макрорівні та забезпечує високу ефективність виконання цілей цих елементів. При цьому агрологістичний хаб виступає як спосіб підвищення ефективності управління підприємствами аграрної сфери, а наявність чи відсутність окремих елементів залежить від його величини, а також місця розташування та цілей функціонування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми управління логістичною діяльністю різних підприємств в довоєнний період досліджували такі вчені, як А.М. Бутов[2], О.П. Величко[3], Н.Є. Герелиця[4], Л.В. Забуранна[5]; О.М. Зеленко[6], О.М. Коломицева[7], І.М. Пальчик[8], Л.В. Фролова[9], С.В. Чурилов[10] пробували визначити місце інтегральних зв'язків в логістичних системах підприємств Н.І. Верхоглядова, В.Л. Дикань[11], М.І. Іванова[12], І.Є. Матвій[13], Ж.В. Поплавська[14], В.В. Стехін[15].

[1] Ревуцька А. О. Вплив інтеграційних відносин на конкурентоспроможність сільськогосподарських підприємств. *Економічний аналіз*. 2014. № 3. Т. 15. С.154-161.

[2] Бутов А. М. Формування ефективної системи управління логістикою на підприємстві. *Інноваційна економіка*. 2014. № 6 (55). С. 211-216.

[3] Верхоглядова Н. І. Синергетичний ефект впровадження концепції інтеґрованої логістики при формуванні конкурентних переваг промислового підприємства. *Економічний простір*. 2013. № 74. С. 183-195.

[4] Герелиця Н. Є. Управління логістичною діяльністю сільськогосподарських підприємств : дис. канд. екон. наук: 08.00.04. Житомир, 2013. 248 с.

[5] Забуранна Л.В. Логістичне управління підприємством: сутність та передумови розвитку. *Сталий розвиток економіки*. 2010. № 7. С. 120-123.

[6] Зеленко О. М. Управління логістичною діяльністю сільськогосподарських підприємств. *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2017. № 3. С.63-66.

[7] Коломицева А.О., Гузенко А. Д. Логістичне стратегічне управління в умовах сучасних підприємств. *Стратегічний розвиток національної економіки, регіонів і підприємств:* матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 15-17 листоп., 2012р. Донецьк: ДонДУУ, 2012. С. 58-62.

[8] Пальчик І. М. Логістичне управління підприємством: теоретико-методичний аспект. *Ефективна економіка*. 2014. № 10. С. 234-239.

[9] Фролова Л.В. Логістичне управління підприємством: теоретико-методологічні аспекти: монографія. Кривий ріг: ДонДУЕТ ім. М. Туган-Барановського, 2004. 161 с.

[10] Чурилов С.В. Логістичне управління підприємством: теоретичний аспект. *Економіка і управління*. 2012. № 6. С. 142-147.

[11] Дикань В.Л. Основи логістичної інтеграції при формуванні логістичних систем через утворення територіально-промислового кластера. Міжнародний техніко-економічний журнал «Українські залізниці». 2014. № 9(15). С. 23-26.

[12] Іванова М. І. Сучасні стратегії інтегрованого логістичного управління. *Регіональні економічні проблеми в умовах сучасних викликів*: Міжнародна науково-практична конференція (Київ, 27–28 лютого 2015 р.). Київ: Київський економічний науковий центр, 2015. С. 41-46.

[13] Матвій І.Є. Роль логістичної інфраструктури та аутсорсингу у забезпеченні ефективної діяльності підприємства. *Вісник національного університету «Львівська політехніка».* 2015. № 580. С. 450.

[14] Поплавська Ж. В., Полянська А. С. Переваги та критерії інтеґрації функцій логістики. *Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка».* 2010. № 690. С.120-127.

[15] Стехін В. В. Інтеграція підприємств АПК на засадах логістичного підходу. *Наукові праці Полтавської державної аграрної академії. Економічні науки.* Полтава: ПДАА. 2011. Вип. 2. Т. 1. С. 291-295.

Однак, дослідження учених щодо організаційних заходів інтеграційного управління логістичною діяльністю учасників ринку в межах макрологістичних систем аграрної сфери потребує пошуку оптимальних способів відновлення економіки регіону в умовах воєнного стану через розробку рекомендацій щодо забезпечення належного функціонування аграрного ринку через інтеграційні зв'язки між його учасниками.

Метою дослідження є вивчення особливостей формування агрологістичних хабів в умовах воєнного стану, аналіз їх функцій та інтегральних зв'язків між суб'єктами в логістичних системах аграрної сфери.

Виклад основного матеріалу дослідження. Забезпечення конкурентних позицій аграрних підприємств в умовах війни та невизначеності інституціонального середовища можливе лише на засадах розвитку інтеграційних процесів. Компонентами інтегрованої логістичної системи є потенціали аграрних підприємств, зовнішні та внутрішні зв'язки у її межах, правила їх взаємодії і межі співпраці. Прийняття рішень щодо складу, структури та тактики об'єднання має здійснюватись із урахуванням інтеграційних обмежень (зобов'язань учасників один перед одним) і критеріїв оптимальності його функціонування (досягнення цілей і покращення результативних показників діяльності кожного окремого учасника).

Підвищення ефективності стратегічного управління агропідприємствами в умовах повномасштабного вторгнення російських військ в Україну можливе за рахунок використання логістичного підходу, зокрема шляхом формування логістичних хабів, які будуть виконувати функції щодо сприяння просуванню матеріальних потоків до кінцевих споживачів та надаватимуть інші консалтингові послуги. Створення логістичних хабів дозволить удосконалити процеси з постачання, збуту, складування, транспортування, управління запасами підприємств аграрної сфери та забезпечить зменшення витрат на їх організацію та проведення. За рахунок передачі частини допоміжних функцій, товаровиробниками приділятиметься більше уваги виконанню виробничих процесів з вирощування сільськогосподарських культур та розведення тварин.

Зі змінами стратегічного логістичного управління особливої уваги набуває вивчення ринку постачання ресурсів і готової продукції, удосконалення систем матеріально-технічного та інформаційного забезпечення аграрних підприємств на основі логістичного підходу. Використання інструментарію логістики зі створенням макрологістичних систем дозволяє поліпшити внутрішнє та сформувати сприятливе зовнішнє середовище господарювання агровиробників. Тому в умовах війни для забезпечення належного функціонування аграрної галузі актуальним є питання формування саме аграрних логістичних хабів.

Всеукраїнською асоціацією органів місцевого самоврядування «Українська асоціація районних та обласних рад» ще в 2016 році було розроблено Методичні рекомендації з підготовки проектів для залучення коштів державного фонду регіонального розвитку щодо проектного напрямку: «Створення Агро-логістичного центру для розповсюдження сучасних технологій ведення бізнесу в сільськогосподарській сфері; підвищення ефективності роботи фермерських господарств; розвитку підприємств заготівлі, збуту, переробки сільськогосподарської продукції, постачання матеріально-технічних та інших ресурсів на засадах кооперації». Концепція проекту «Створення Агро-логістичного центру» передбачає мету, передумови та складові проекту (інформаційно-маркетингова, транспортна, складська, заготівельно-торговельна та навчально-методична складова)[16].

До лютого 2022 року деякі великі проекти логістичних центрів (хабів) вже отримали «зелене світло», але в складних умовах військового часу все більшої уваги вимагає логістичне забезпечення діяльності агровиробників як необхідними ресурсами, так і процесів продажу готової агропродукції через порушення транспортних зав'язків та можливостей перевезення матеріальних потоків.

Проведені нами дослідження показують, що логістичні хаби для агропромислової галузі в Україні на сьогодні ще не сформовані, що призупиняє нормальний розвиток економіки як країни так і економіки окремих регіонів. Їх формування потребує концентрації зусиль та капіталу для і відновлення порушених і зведення нових будівель та складських споруд, терміналів, майданчиків та під'їзних шляхів, товарної, інформаційної інфраструктури в місці локалізації, максимально наближеному до системи автострад, інших видів комунікацій.

З технічної сторони агрологістичний хаб представляє собою сукупність будівель та споруд, які за функціональним призначення поділяються на об'єкти складського, транспортного господарства, а також офісні приміщення, інженерно-технічні комунікації та інше. Особливістю агрологістичного хабу має бути його відкритість для діючих у визначеному регіоні аграрних підприємств та господарюючих суб'єктів на території об'єднаних територіальних громад, які бажатимуть вести свою діяльністю за участю такого центру, доступність його виробничих потужностей для всіх учасників аграрного ринку.

[16] Методичні рекомендації з підготовки проектів для залучення коштів державного фонду регіонального розвитку. 2016. URL: https://rozvytok.in.ua/law/roz-yasnennya/1227 (дата звернення: 14.09.2020)

Агрологістичні хаби мають бути спрямовані на обслуговування не тільки крупних аграрних підприємств, а й підприємств малого та середнього бізнесу, а також господарств населення, що можуть здійснюють сільськогосподарську діяльність в умовах воєнного часу як з метою самозабезпечення продуктами харчування, так і виробництва аграрної продукції. Агрологістичні хаби можуть вважатися спеціалізованими підприємствами, розміщені на безпечній від військових дій місцевості, до прикладу, території об'єднаної територіальної громади, та бути призначені для обслуговування аграрних товаровиробників з метою надання їм комплексу логістичних послуг, що сприятиме зниженню витрат коштів та часу на виробництво і збут агропродукції, а також забезпеченню її якості на внутрішньому ринку.

На сьогоднішній момент логістичні функції аграріями виконуються лише частково, велика кількість агропідприємств пошкоджені, або ж взагалі зруйновані, тому переважна більшість не можуть виконувати весь комплекс логістичних функцій. Однією з проблем господарств населення є масштаби виробництва, які не використовують в повному обсязі сучасні арготехнології, техніку та обладнання[17].

З цією метою аграрні логістичні хаби повинні виконувати наступні функції (рис. 1):

– транспортування продукції від аграрних товаровиробників до місця її зберігання та / або до споживача;

– оформлення товарно-транспортних накладних та інших видів документарного забезпечення операцій купівлі-продажу;

– передскладувальна підготовка продукції – сушіння з метою доведення до кондиційної вологості (для зернових, технічних культур), пакування;

– складування та зберігання продукції в спеціально обладнаних складських спорудах, проведення операцій для забезпечення якості агропродукції;

– накопичення та формування партій товару для їх подальшого продажу замовникам;

– виконання функцій з постачання товаровиробників необхідними матеріально-технічними ресурсами за системою «точно в термін» та за цінами, що є нижчими, ніж в роздрібній мережі (ціни виробника, оптові ціни);

– пошук, залучення та формування довгострокових контактів з покупцями агропродукції, в'тому числі і з іноземними.

Виходячи з вище сказаного можна зазначити, що розвиток інтеграційних відносин між суб'єктами, задіяними в системі аграрного виробництва в умовах війни є кроком до забезпечення ефективності логістичного управління діяльністю підприємств задля забезпечення їх функціонування на аграрному ринку. При цьому необхідно також приділити увагу логістичному аутсорсингу, ефективність якого у військовий час залежить в основному від скорочення загальних затрат, змінювання структури затрат підприємств (оптимізація затрат, які пов'язані з транспортуванням, безпечністю, експлуатацією засобів транспортування, інформаційним сервісом) та забезпечення відносно належного рівня якості логістичного сервісу для споживачів (оптимізація термінів постачання, моніторинг всіх процесів переміщення вантажів, скорочення кількості помилок).

Економічний ефект від впровадження аутсорсингу в логістичній діяльності – це досить складний параметр, як і самі послуги. Науковці не мають єдиної думки щодо теоретичних та практичних аспектів оцінювання ефективності аутсорсингу. Саме тому слід визначати групу методів, котрі повинні володіти спільними рисами щодо методики їх розрахування. Проведене дослідження дозволило виокремити деякі методичні підходи в оцінюванні ефективності стратегії аутсорсингу в логістиці. Один із основних методичних підходів визначає ефект аутсорсингу в логістиці як різницю між затратами при здійсненні логістичних процесів власними силами та затратами їх при передаванні стороннім підприємствам.

Дослідницею Л.В. Фроловою запропоновано таку формулу:

$$СВ + ДД_a > ПВ_a + ВТР_a \quad (1)$$

Характеризуючи формулу науковиці, то має місце порівняння собівартості логістичних процесів власними силами *(СВ)* і можливого додаткового доходу *($ДД_a$)* із сукупними затратами *($ПВ_a$)* та затратами *($ВТР_a$)* при одержанні даних послуг в аутсорсерів, що передбачає доцільність переходження на логістичний аутсорсинг.

О.М. Зеленко вважають, що оцінювання ефективності логістичного аутсорсингу для замовників визначають як різницю між інвестиціями, що слід вкладати в виконання функцій власними силами, та виплатами виконавцям за виконання замовлень.

Щоб прийняти рішення про логістичний аутсорсинг В.В. Стехін пропонує порівнювати затрати. При відношенні затрат на виконання логістичних функцій власноруч до затрат, щодо залучення третіх осіб більше 1, залучення третіх осіб доцільно, коли ж менше – вигіднішим буде виконати логістичні функції власноруч. Дану методику доцільно використовувати на будь-яких етапах логістичної діяльності підприємств, що уможливлює обчислення економії або перевитрати ресурсів при виконанні різних логістичних функцій. Проте недоліками даного методичного підходу є те, що в склад затрат у обох випадках дослідники включають різні види і статті затрат, які безумовно впливають на формування загальних затрат. Наступний методичний під-

[17] Величко О.П. Логістика в системі менеджменту підприємств аграрного сектору економіки: монографія. Дніпропетровськ: Акцент ПП, 2015. 525 с.

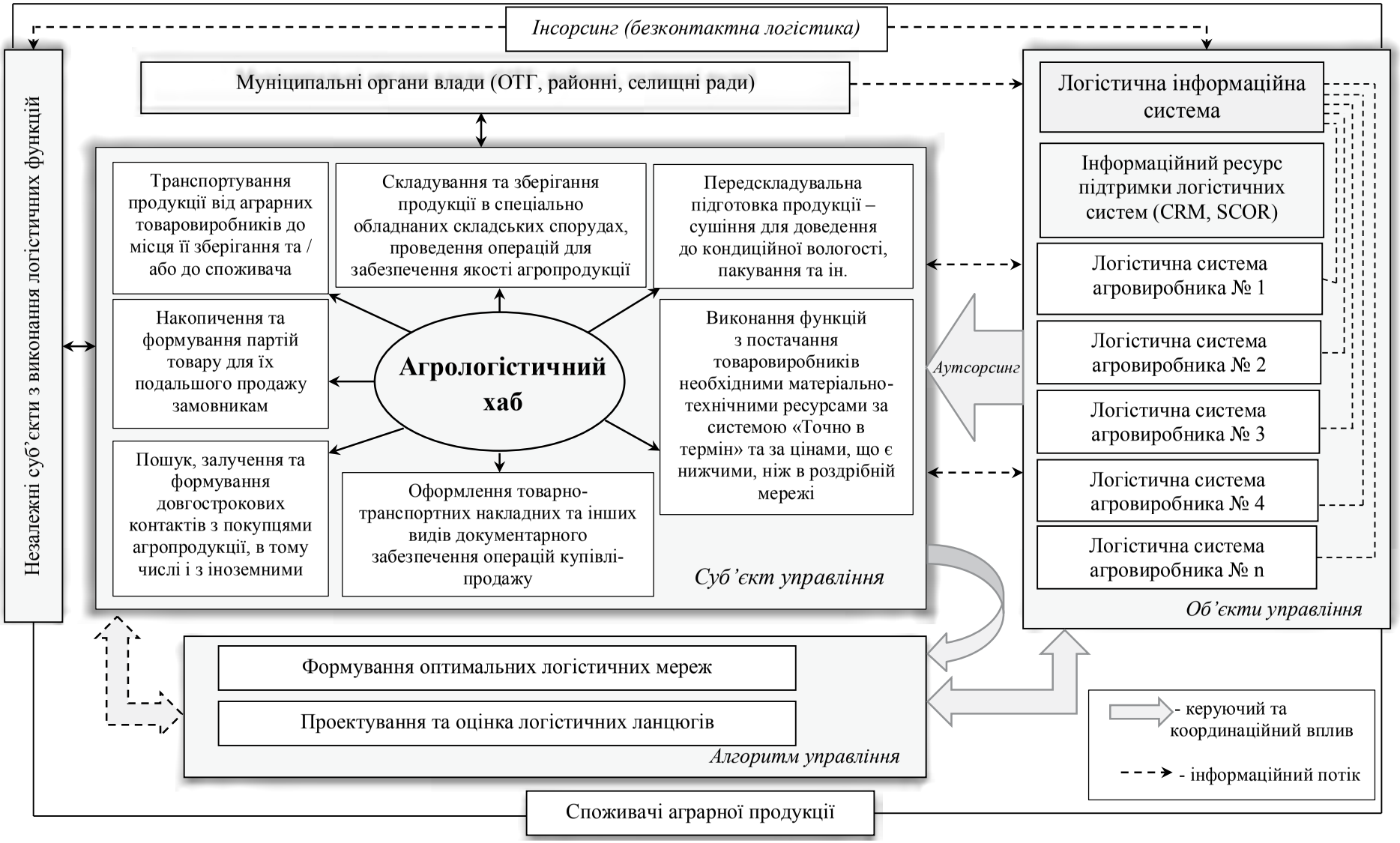

Рис. 1. Модель організаційно-інформаційного механізму управління логістичною діяльністю аграрних підприємств на засадах і нтеграції логістичних процесів

хід передбачає розрахунок коефіцієнту ефективності логістичного аутсорсингу із врахуванням затрат на здійснення логістичного процесу власноруч, місячний фонд робочого часу, вартості послуг аутсорсера та коефіцієнта ризику.

М.І. Іванова пропонує розраховувати коефіцієнт економічної доцільності логістичного аутсорсингу за наступними формулами:

$$K_{екда} = \frac{I_{рса}}{I_{рсо}}, \quad (2)$$

$$I_{рса} = \frac{SD'W_t}{100\sum_{i=1}^{i}\left(R_{at} + P_{at}\right)}, \quad (3)$$

$$I_{рсо} = \frac{SD'W_t}{100\sum_{i=1}^{i}\left(R_{ot} + P_{ot}\right)}, \quad (4)$$

де $K_{екда}$ – коефіцієнт економічної доцільності аутсорсингу;

$I_{рса}$ – індекс ринкової стійкості підприємств із врахуванням аутсорсингу;

$I_{рсо}$ – індекс ринкової стійкості підприємств без врахування аутсорсингу;

S – річні обсяги реалізації продукції;

D – частка чистого прибутку від обсягів реалізації;

W – ймовірність успішності логістичних операцій, яка варіюється в межах шкали успішності (від 0 до 1);

t – тривалість розрахункового періодів на здійснення логістичних операцій;

R_a, R_o – прогнозні затрати на здійснення логістичних операцій;

P_a, P_o – сукупні прогнозні ринкові втрати із врахуванням і без урахування аутсорсингу.

При нерівності $K_{екда} > 1$, доцільно передати виконання функцій сторонньому підприємству, тобто аутсорсеру. Чим вищим є значення $K_{екда}$, тим привабливішим виступає аутсорсер для підприємств-замовників. При нерівності $K_{екда}$, є недоцільним передача функції аутсорсеру. Якщо $K_{екда} = 1$ необхідно проводити додатковий розрахунок.

Ж.В. Поплавською та А.С. Полянською запропоновано проводити оцінку ефективності логістичного аутсорсингу за формулою:

$$D = X \times \frac{Z + K}{T} - A \times K_p, \quad (5)$$

де D – коефіцієнт ефективності аутсорсингу;

X – прогнозовані трудозатрати робітника, год;

Z – розмір місячної зарплати;

K –накладні витрати, які припадають на 1 робітника в місяць (соціальні пакети, забезпечення робочих місць);

T – фонд робочого часу в місяць;

A – вартість послуг аутсорсера;

K_p – коефіцієнт ризиковості.

При значенні $D>0$ аутсорсинг буде більш ефективним. Така методика запроваджена з практики економічного аналізування та уможливлює використання різних видів виміру (кількісний, грошовий, натуральний), надає конкретні значення задля порівняння і розрахунку ефективності, але характеризується певними недоліками: використання прогнозних показників впливає на точність розрахунку, не враховують усі затрати, що виникають при співпробітництві з аутсорсерами.

На думку І.М. Пальчика, проєкт аутсорсингу успішний для підприємства в тому випадку, коли вирішуються наступні завдання: зосереджується увага на основних видах діяльності, здійснюється контролювання витрат, одержання доступу до технологій, підвищується ринкова дисципліна через високу прозорість бізнес-процесів, існує можливість до виявлення гнучкості у випадках змін попиту.

Н.І. Верхоглядова критерії оцінювання ефективності аутсорсингу поділені на три групи: зміна затрат на виконання логістичної операції; зміна адміністративних затрат і зміна рівня якості послуги.

Основною перевагою використання даного підходу є розробка критеріїв, що характеризують суть ефективності як економічної категорії. Хова в оціночних критеріях, що запропоновані не враховуються показники ефективності. До наступного підходу належить методика, в якій поєднують зміну доходів і затрат підприємств. Їх основою є положення, що результатами аутсорсингу можуть бути скорочення затрат і збільшення доходів, збільшення доходів і скорочення затрат[18].

Так, І.Є. Матвій вважає, що при оцінюванні ефективності аутсорсингу не обов'язковим є застосовування економічних методів, достатньо здійснювати аналізування доходів та затрат підприємств й використовувати наступну формулу:

$$\sum \Delta P_i + \sum \Delta K_i \rangle 0, \quad (6)$$

де $\sum \Delta P_i$ – сума змін доходів в i-х галузях підприємств при застосуванні аутсорсингу;

$\sum \Delta K_i$ – сума змін затрат в i-х галузях підприємств при застосуванні аутсорсингу.

Ефективність логістичного аутсорсингу – це сума зміни доходів і затрат в сферах логістичної діяльності. Результати змін можуть бути додатними та від'ємними, але їх загальна сума має бути більше нуля. Різниця між загальним доходом і затратами після впровадження аутсорсингу повинна бути більше від різниці загального доходу і затрат перед його упровадженням:

$$\sum {}_0 p_t - \sum {}_0 K_t \rangle \sum {}_p P_t - \sum {}_p K_t, \quad (7)$$

[18] Logistyka dystrybucji / pod red. K. Rutkowskiego. Warszawa: Centrum Doradztwa I Informacji Difin sp. z o.o., 2001. 324 p

де $\sum_0 p_t$ – дохід в окремих сферах логістичної діяльності підприємства після впровадження аутсорсингу;

$\sum_p P_t$ – дохід в окремих сферах логістичної діяльності підприємства перед впровадженням аутсорсингу;

$\sum_p K_t$ – витрати в окремих сферах логістичної діяльності підприємства перед впровадженням аутсорсингу;

$\sum_0 K_t$ – витрати в окремих сферах логістичної діяльності підприємства після впровадження аутсорсингу.

Забезпечення функціонування та навіть розвитку будь-якого суб'єкта господарювання через управління логістичною діяльністю забезпечується в більшості країн світу і такий підхід вже довів власне спроможність значно підвищувати ефективність прийняття управлінських рішень. Жорсткі конкурентні умови сьогодення, в котрих функціонують вітчизняні аграрні підприємства, надають стимул менеджменту підприємств відшукувати нові резерви підвищення їх конкурентоспроможності. Сукупність традиційних методів управління не в змозі забезпечувати значну конкурентну перевагу, тому завдання пошуку форм організації агробізнесу, які б відповідали сучасним економічним вимогам постає перед управлінцями підприємств.

Досвід високорозвинених країн світу свідчить про важливу роль використання засобів стратегічного логістичного управління як резерву підвищення конкурентоспроможності, а комплексність використання інструментів із стимулювання збуту дозволяє максимально завантажувати наявні потужності підприємства та знаходити нові способи збуту продукції. Логістичне управління при цьому має забезпечувати оптимізацію витрат на такі заходи[19].

Одним із головних завдань як для досліджень фактичних станів логістичної діяльності, так і для розробки стратегій управління логістичною діяльністю аграрних підприємств виступає визначення ефективності стратегічного логістичного управління підприємствами через використання маркетингових підходів до забезпечення конкурентних переваг підприємств на аграрному ринку.

Сфера логістичної діяльності в сучасних умовах ринкових відносин постає засобом забезпечення стратегічних цілей підприємств. Розробка та реалізація стратегій логістичного управління підприємствами аграрної сфери забезпечують виконання конструктивної стратегічної програми розвитку будь-якого господарства, спрямованої на оптимальну організацію потокового процесу та забезпечення його конкурентоспроможності. Розвиток теорії і практики стратегічного логістичного управління на сьогодні знаходиться на етапі власного розвитку, що потребує розробки високоефективних наукових принципів управління в сфері формування стратегій логістичного управління підприємствами. Досить велика кількість підприємств використовують стратегічне управління логістичною діяльністю, яке застосовують при мінімізації затрат логістичних мереж та забезпечення конкурентоспроможності підприємств. При цьому, стратегії сприяють розробці ефективних логістичних систем управління, як злагодженого процесу управління матеріальними, фінансовими та інформаційними потоками у взаємозв'язку постачальників, виробників і споживачів.

Конкурентні стратегії створюють можливість практичного упровадження логістичних засад в процесі управління сучасними підприємствами та їх функціонування як логістичних систем. Їх залучення до визначення основних цілей підприємств передбачає становлення нових стратегічних рівнів їх розвитку в контексті забезпечення конкурентної переваги. Формування ефективних конкурентних стратегій управління логістичною діяльністю підприємств повинно базуватися на визначених загальних основах, що висувають вимоги до їх внутрішніх структур, змісту і призначення.

Стратегія управління логістичною діяльністю – це основний фактор успішного розвитку сфери агровиробництва та ефективного функціонування господарських суб'єктів зокрема. Так як стратегія управління логістичною діяльністю формується через місію і корпоративну стратегію підприємств, то вона є найефективнішим способом досягнення конкурентних переваг на ринку, оскільки вищезазначена стратегія має бути складовою стратегічного планування підприємства поряд з фінансовим, виробничим та маркетинговим планом. Слід враховувати те, що сучасні підприємства, як правило, на практиці не розробляють стратегію управління логістичною діяльністю, оскільки не кожен менеджер чітко розуміє призначення логістичного управління як інтегрального інструменту управління, що б дозволило оптимізацію матеріальних та фінансових потоків підприємств, досягнення конкурентоспроможності в середовищі ринку.

При цьому доцільно основну увагу приділяти цільовим і інтегрованим чинникам, тобто стратегію логістичного управління слід розглядати як спосіб систематизації логістичних завдань у межах загальногосподарських, зростання логістичної значущості в господарській діяльності та зміцнення стратегічних позицій підприємств, заснованих на відповідні

[19] Directions of Development of the Logistic Systems in the Forest Complex of Belarus / S. Baranowski, E. Busko, S. Shishlo, W. Tanas, M. Szymanek. *Journal of Research and Applications in Agricultural Engineering*. 2013. Vol. 58(2). pp. 6-12.

концепції логістики, побудові інтегративної структури логістичної системи й орієнтації усіх ланок логістичного ланцюга на кінцевий результат задля досягнення конкурентних переваг підприємства в аграрній галузі.

Позитивний ефект інтегральних аспектів може проявлятися в наступних напрямках: зростання продуктивності суб'єкту господарювання; ефективність реструктуризації підприємства; комплексність функціонування усіх складових системи; концентрація ресурсів на найефективніший напрямок технологічної політики; економічне рішення відповідних задач щодо використання інфраструктури логістики; стимулювання до отримання найефективнішого кінцевого результату.

Логістичний підхід сприяє чіткій і швидкій реакції на рівень попиту споживачів та задоволенню його за мінімальних затрат і запасів, тому ефективність впровадження стратегій логістичного управління значною мірою залежить від визначених чинників. Оскільки середовище функціонування підприємств є динамічним, визначальне значення має моніторинг чинників впливу, котрий сприяє максимальному корегуванню остаточної мети і завдань та швидкій адаптації суб'єктів господарювання до воєнних та поствоєнних умов.

Висновки

Створення агрологістичних хабів сприятиме забезпеченню агровиробничого процесу в умовах військового стану, виконуватиме контролюючу функцію – приймаючи продукцію, що відповідає визначеним якісним параметрам та стандартам. Агрологістичні хаби можуть зменшити ризики агровиробників, пов'язані із забезпеченням матеріально-технічних ресурсів, порушення строків поставок тощо. При цьому такі структури звільнять аграрні підприємства від виконання непрофільних операцій; підвищать рівень їх забезпечення ресурсами на момент потреби в них; прискорять рух матеріальних потоків, зокрема доставку готової продукції до споживача; зменшать транспортно-складські витрати, а також втрати від псування продукції, зниження її якості; сприятимуть виконанню договірних зобов'язань. Виходячи з вище сказаного можна зазначити, що розвиток інтеграційних відносин між суб'єктами, задіяними в системі аграрного виробництва є кроком до підвищення ефективності логістичного управління діяльністю підприємств в умовах російсько-української війни задля досягнення продовольчої безпеки вітчизняного ринку та виконання експортних зобов'язань України щодо збуту агропродовольчої продукції.

Інформація про авторів:

Макаренко Наталія Олексіївна,
доктор економічних наук, доцент,
професор кафедри маркетингу та логістики
Сумський національний аграрний університет
160, вул. Герасима Кондратьєва, м. Суми, 40000, Україна

Лишенко Маргарита Олександрівна,
доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри маркетингу та логістики
Сумський національний аграрний університет
160, вул. Герасима Кондратьєва, м. Суми, 40000, Україна

Information about the authors:

Makarenko Natalia Oleksiivna,
Doctor of Economics, Associate Professor,
Professor of Marketing and Logistics
Sumy National Agrarian University
160, Gerasim Kondratiev str., Sumy, 40000, Ukraine

Lyshenko Margarita Oleksandrivna,
Doctor of Economics, Professor,
Head of the Department of Marketing and Logistics
Sumy National Agrarian University
160, Gerasim Kondratiev str., Sumy, 40000, Ukraine

DOI

ПОДАТКОВІ ІНСТРУМЕНТИ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Матвійчук Л. О.

Вступ

На сучасному етапі розвитку суспільства податки виступають складною й надзвичайно важливою фінансовою категорією, яка здійснює суттєвий вплив на всі економічні процеси та явища. Податки є базисом для існування держави та виконання покладених на неї завдань, знаряддям перерозподілу доходів, а також основою забезпечення економічної безпеки та зростання суспільного добробуту.

Введення воєнного стану в Україні, що спричинено військовою агресією Російської Федерації, призвело до значних змін у всіх сферах економіки, в тому числі і до суттєвої трансформації податкової політики України. Застосування податкових інструментів для підтримки суб'єктів господарювання є важливим кроком стабілізації вітчизняної економіки. В умовах війни надзвичайно важливо забезпечити стабільне надходження податків до бюджетів усіх рівнів та виконання покладених на державу основних функцій та завдань.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Функціонування економіки в умовах воєнного стану вимагає застосування нових методів та моделей управління, використання нестандартних інструментів та прийняття швидких рішень націлених на підтримку бізнесу. Податки є одним із основних інструментів, що забезпечує формування доходів бюджетів різних рівнів, впливає на механізм перерозподілу коштів та виступає фактором впливу на економічні процеси (стимулюють або стримують рівень ділової активності суб'єктів господарювання, впливають на ефективність і стабільність економічного розвитку, сукупний попит тощо). За таких умов суттєвих змін потребує податкова політика держави з позицій зменшення фіскального тиску на суб'єктів господарювання, що дозволить вивільнити кошти для стабілізації їх діяльності та подальшого розвитку. Враховуючи складну економічну ситуацію, нестабільну діяльність суб'єктів господарювання, підвищення рівня ризиків та утруднення ведення бухгалтерського обліку та звітності, необхідно трансформувати податкову політику та спростити податкове адміністрування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Питання визначення інструментів податкового регулювання економіки досліджують: Ю. Іванов, А. І. Крисоватий, М. Кизим, А. Кізима, І. Луніна, З. Луцишин, Ю. Петруня. Проблеми та перспективи запровадження податкового стимулювання економіки викликають інтерес багатьох науковців, серед яких: В. Геєць, М. Крупка, С. Онишко, О. Попович та ін. Наукові праці таких вітчизняних авторів, як Р. Демчак, І. Лук'яненко, Л. Колінець М. Сидорович та ін. присвячені розгляду особливостей бюджетно-податкової політики України, аналізу викликів, що постають перед нею.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Віддаючи належне значному науковому доробку вчених, варто зазначити, що науковцями не розроблено моделі управління економікою країни в умовах військової агресії та не сформовано антикризову програму дій, не спроектовано алгоритм прийняття управлінських рішень в умовах повної невизначеності та стрімкого зниження рівня економічної безпеки країни, а тому питання дослідження ефективного застосування податкових інструментів в умовах воєнного стану, як знаряддя боротьби із падінням рівня економіки потребують подальших розробок.

Формулювання цілей (постановка завдання). Метою дослідження є аналіз макроекономічної ситуації в Україні протягом останніх 10 років, вивчення впливу карантинних обмежень та воєнної агресії Російської Федерації на економіку країни. Дослідження ролі податкових інструментів у стабілізації вітчизняної економіки в умовах війни. Розробка пропозицій удосконалення податкової політики держави.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. В сучасних умовах господарювання економіка України, як невід'ємна частина світової економіки, зазнає суттєвого впливу внутрішніх та зовнішніх чинників. Так, протягом 2015–2019 років в Україні сформувалась основа для якісного зростання, впроваджувалися нові реформи, що дозволяли трансформувати вітчизняну економіку та зайняти нові позиції на міжнародній арені. Проте, у 2020 році Україна, як і весь світ, зіштовхнулася із новими викликами, спричиненими пандемією COVID-19 та введенням жорстких карантинних обмежень. Протягом 2020 року спостерігалося зниження активності населення, скорочення виробництва, вивільнення значної кількості трудових

Таблиця 1

Номінальний і реальний ВВП в Україні протягом 2012–2021 років[2]

Рік	Номінальний ВВП (в фактичних цінах) млн. грн	Реальний ВВП (в цінах попереднього року) млн. грн	Різниця (реальний – номінальний)	
			млн. грн.	%
2012	1408889	1304064	-104825	-7.4%
2013	1454931	1410609	-44322	-3.0%
2014	1566728	1365123	-201605	-12.9%
2015	1979458	1430290	-549168	-27.7%
2016	2383182	2034430	-348752	-14.6%
2017	2982920	2445587	-537333	-18.0%
2018	3558706	3083409	-475297	-13.4%
2019	3974564	3675728	-298836	-7.5%
2020	4194102	3818456	-375646	-9.0%
2021	5459574	4363582	-1095992	-20.1%

ресурсів, зменшення рівня фінансових потоків, утруднення доступу до позикового капіталу та міжнародних ринків. Значна частина суб'єктів господарювання зіткнулася з бар'єрами та обмеженнями і не змогла забезпечити нормальне функціонування, втратила доходи, скоротила обсяги діяльності та опинилася на межі банкрутства.

З метою усунення негативних наслідків пандемії COVID-19 відбулись суттєві зміни в економіці країни, переорієнтування її структури. Також на рівні держави було прийнято та розпочато реалізацію Державної програми стимулювання економіки для подолання негативних наслідків, викликаних обмежувальними заходами щодо запобігання виникненню і поширенню гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2. Програма націлена на впровадження протягом 2020–2022 років комплексу заходів із стабілізації економіки та забезпечення сталого розвитку країни, зниження рівня безробіття шляхом збереження існуючих та стимулювання створення нових робочих місць, підвищення рівня оплати праці та забезпечення соціального захисту населення[1]. Реалізація розроблених програм, підтримка суб'єктів господарювання різних галузей економіки, застосування податкових стимулів та пільг, захист вітчизняних товаровиробників дозволили поступово стабілізувати вітчизняну економіку та підвищити рівень окремих показників її розвитку. Втім, 24 лютого 2022 року економіка України зіштовхнулася із новими, небаченими досі катастрофічними викликами, що спричиненні військовою агресією Російської Федерації. Внаслідок нападу Росії на всій території України було введено воєнний стан. Війна призвела до різкого падіння основних показників розвитку економіки.

Валовий внутрішній продукт є основним макроекономічним показником, який демонструє ринкову вартість усіх товарів, робіт, послуг, які виготовлені протягом року на території країни у всіх галузях економіки для споживання, накопичення, експорту незалежно від національної приналежності факторів виробництва, які були використані для їх створення. Проаналізуємо номінальний і реальний ВВП в Україні потягом останніх років (табл. 1).

На основі даних табл. 1 зазначимо, що протягом 2012–2015 років спостерігалося незначне коливання рівня реального валового внутрішнього продукту. У 2016 році його обсяг, в порівнянні з 2015 роком зріс на 42,24%. Протягом наступних років рівень показника мав тенденцію до незначного зростання. У 2021 році зростання реального валового внутрішнього продукту України, в порівнянні з 2020 роком склало 14,27%. Номінальний рівень ВВП у 2021 році склав 5459,6 млрд грн, що в розрахунку на особу становить 131,94 тис. грн. Враховуючи середній курсу гривні до американського долара (27,29 грн/1 дол. США), у доларовому еквіваленті номінальний валовий внутрішній продукт склав 200,09 млрд дол. США, а у розрахунку на одну особу– 4,84 тис. дол. США. Зміна індексу рівня цін вироблених товарів (послуг) у 2021 році становила 25,1%.

На основі отриманих показників, Державною службою статистики України було покращено оцінку зростання валового внутрішнього продукту у IV кварталі 2021 року до 6,1% порівняно з початковою у 5,9%, яка була здійснена на початку року.

[1] Державна програма стимулювання економіки для подолання негативних наслідків, спричинених обмежувальними заходами щодо запобігання виникненню і поширенню гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, на 2020–2022 роки. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/534-2020-%D0%BF#Text

[2] Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua

Таблиця 2

Виконання державного бюджету України протягом 2012–2021 рр.[5]

Рік	Доходи		Видатки		Кредитування		Сальдо (дефіцит бюджету)	
	млн.грн	% ВВП	млн.грн	% ВВП	млн.грн	% ВВП	млн. грн	% ВВП
2012	346054,0	24.56	395681,5	28.08	3817,7	0.27	-53445,2	-3.79%
2013	339180,3	23.31	403403,2	27.73	484,7	0.03	-64707,6	-4.45%
2014	357084,2	22.79	430217,8	27.46	4919,3	0.31	-78052,8	-4.98%
2015	534694,8	27.01	576911,4	29.14	2950,9	0.15	-45167,5	-2.28%
2016	616274,8	25.86	684743,4	28.73	1661,6	0.07	-70130,2	-2.94%
2017	793265,0	26.59	839243,7	28.13	1870,9	0.06	-47849,6	-1.60%
2018	928108,3	26.08	985842,0	27.70	1514,3	0.04	-59247,9	-1.66%
2019	998278,9	25.12	1072891,5	26.99	3437,0	0.09	-78049,5	-1.96%
2020	1076016,7	25.66	1288016,7	30.71	5096,1	0.12	-217096,1	-5.18%
2021	1296852,9	23.75	1490258,9	27.30	4531,4	0.08	-197937,4	-3.63%

До російського вторгнення в Україну аналітики прогнозували зростання ВВП у 2022 році на 3,5%. Міністерством економіки України прогнозувало зростання ВВП у 2022 році на 3,8%[3].

Індекс інфляції або індекс споживчих цін є показником, що характеризує зміни загального рівня цін на товари та послуги, які купує населення для невиробничого споживання. Так, за даними Державної служби статистики споживча інфляція в Україні за 2021 рік склала 10%, за 2020 рік – 5,0%, за 2019 рік – 4,1%, за 2018 рік – 9,8%, за 2017 рік – 13,7%, за 2016 рік – 12,4%, за 2015 рік – 43,3%, за 2014 рік – 24,9%[4].

У лютому 2022 року споживча інфляція склала 10,7%. Після вторгнення військ Російської федерації на територію України споживча інфляція прискорилася і у березні склала 13,7% в річному вимірі. Відбулося зростання цін на оброблені продовольчі товари до 16,6%. Фіксація курс національної валюти та значна переорієнтація попиту населення на товари першої необхідності стримала зростання цін на непродовольчі товари, темпи підвищення яких хоч і прискорилися, але залишилися порівняно невисокими (3,6% в річному вимірі). Інфляційний тиск зберігатиметься. За підсумками 2022 року інфляція може перевищити позначку 20%.

Стан економіки країни яскраво характеризує стан виконання державного бюджету. В Україні протягом тривалого періоду часу спостерігається дефіцит державного бюджету, тобто переважання видаткової частини над дохідною частиною бюджету. Оцінка дефіцит державного бюджету здійснюється у відсотках від валового внутрішнього продукту (табл. 2).

За останні десять років найвищий рівень дефіциту державного бюджету спостерігався у 2020 році (5,18% ВВП). У 2021 році даний показник зменшився до 3,63% ВВП. Ухвалений бюджет на 2022 рік передбачав затвердження доходів у сумі 1,322 трлн грн, видатків – 1,497 трлн. Дефіцит планувався на рівні до 3,5% ВВП, фінансування держбюджету передбачене на рівні 188,8 млрд грн.

Державний бюджет України з січня по квітень 2022 року виконано з дефіцитом у сумі 146,6 млрд грн.

Міжнародний валютний фонд дає прогноз, що через розв'язану Росією війну дефіцит державного бюджету України у 2022 році збільшиться до 17,8% ВВП.

Погіршення основних показників розвитку національної економіки вимагають перегляду механізмів регулювання економіки та застосування дієвих інструментів. Одними із найефективнішими інструментами, які дозволяють вносити необхідні корективи в потоки ринкового переливу капіталу й зміни в структуру доходів та видатків державного бюджету є податки.

Податки – це багатофункціональна комплексна, економічна категорія, яка є основним важелем макроекономічного регулювання та характеристикою можливостей держави у міжнародному економічному просторі. Податки, виконуючи фіскальну та регулюючу функції, виступають знаряддям перерозподілу доходів фізичних і юридичних осіб.

Відповідно до Податкового кодексу України податкове законодавство в цілому та податкові інструменти, зокрема застосовуються виходячи з наступних принципів: «Загальність оподаткування; рівність усіх платників перед законом, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації; невідворотність настання визначеної законом відповідальності у разі порушення податкового законодавства; презумпція правомірності рішень платника податку

[3] Прогноз економічного і соціального розвитку України на 2022–2024 роки. URL: https://www.me.gov.ua/

[4] Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua

[5] Міністерство фінансів України. URL: https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/

в разі, якщо норма закону чи іншого нормативно-правового акта, виданого на підставі закону, або якщо норми різних законів чи різних нормативно-правових актів припускають неоднозначне (множинне) трактування прав та обов'язків платників податків або контролюючих органів, внаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь як платника податків, так і контролюючого органу; фіскальна достатність; соціальна справедливість; економічність оподаткування; нейтральність оподаткування; стабільність; рівномірність та зручність сплати; єдиний підхід до встановлення податків та зборів»[6].

Основними податковими інструментами є об'єкт, база оподаткування, платники податку, податкові ставки, податкові пільги, спеціальні режими оподаткування, податкові періоди та строки сплати податків та зборів, які мають встановлюватися не лише виходячи із необхідності забезпечення своєчасного надходження коштів до бюджетів усіх рівнів, а й враховувати зручність для платників податку, рівень податкового навантаження та фіскальну ефективність податків та зборів.

Податкові інструменти, які застосовуються з метою регулювання економіки поділяються на три групи:

1. Системні – засоби податкового регулювання, які відносяться до системи оподаткування (загальний рівень оподаткування, структура діючої в країні системи оподаткування, застосування альтернативних систем оподаткування).

2. Комплексні – інструменти податкового регулювання, які одночасно стосуються декількох основних податків і зборів, що створює спеціальний режим оподаткування, тобто особливий порядок визначення елементів податку та збору, звільнення від сплати окремих податків та зборів для певних груп платників (спеціальні податкові режими, що вводяться за територіальною ознакою та за галузевою ознакою).

3.Локальні – інструменти, які пов'язані з регулятивною функцією податків і зборів, що визначається поєднанням елементів податків й відповідним порядком обчислення податкових зобов'язань (визначення об'єктів оподаткування, складу платників податків, принципів встановлення і розмірів ставок податків, застосування податкових пільг) [7].

Функціонування економіки в умовах воєнного стану вимагає прийняття оперативних та нетипових рішень, які націлені на створення лояльних умов для ведення бізнесу, спрощення регуляцій, зменшення фіскального тиску, полегшення податкового адміністрування та застосування локальних податкових інструментів, що дозволить отримати швидкий ефект від застосовуваних заходів.

З метою забезпечення функціонування економіки країни в умовах військової агресії, спрощення умов ведення бізнесу, зниження рівня податкового навантаження та полегшення адміністрування податків та зборів були прийнято зміни до податкової політики України та реформування податкової системи, які передбачені наступними Законами України:

- № 2118-IX «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей оподаткування та подання звітності у період дії воєнного стану»[8];

- № 2120-IX «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану»[9].

- № 2142-IX «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану»[10].

Прийняття означених законів дозволили суб'єктам господарювання, які перебували на загальній системі оподаткування та мають дохід не більше 10 млрд грн перейти на спрощену систему оподаткування та сплачувати єдиний податок за правилами, встановленими для III групи платників єдиного податку за ставкою 2% від обороту. Також Законом знято обмеження щодо кількості осіб, які перебувають з таким суб'єктом господарювання у трудових відносинах та знято обмеження щодо видів діяльності, які може здійснювати суб'єкт господарювання перебуваючи на спрощеній системі оподаткування, обліку та звітності. Винятком залишилися суб'єкти господарювання, які здійснюють діяльності з підакцизними товарами, грального бізнесу, обміну валют та видобутку та реалізації корисних копалин. Суб'єкти господарювання, які обрали спрощену систему оподаткування за ставкою 2% автоматично звільняються від сплати ПДВ. Їх реєстрація як платників ПДВ призупиняється до відновлення загальної системи оподаткування Сума надміру сплаченого податку на прибуток, що виникла на дату переходу на спрощену систему оподаткування і сплату єдиного податку за ставкою 2%, може бути зарахована як

[6] Податковий кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#n144

[7] Іванов Ю.Б, Крисоватий А.І., Кізима А.Я. [та ін.] Податковий менеджмент: підручник. Київ: Знання, 2008. 525 с.

[8] Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей оподаткування та подання звітності у період дії воєнного стану: Закон України від 03.03.2022 р. № 2118-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2118-20#Text

[9] Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 р. № 2120-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text

[10] Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей оподаткування та подання звітності у період дії воєнного стану: Закон України від 24.03.2022 р. № 2142-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2142-%D0%86%D0%A5#Text

сплата податку на прибуток підприємства у майбутніх податкових періодах, що виникатимуть після відновлення перебування на загальній системі оподаткування. Звітним податковим періодом є календарний місяць, проте декларація подається щоквартально. єдиний податок сплачується щомісяця, авансом, до 15 числа за підсумками попереднього календарного місяця.

Після прийняття Закону пільгову систему оподаткування обрали майже 200 тисяч суб'єктів господарювання, в тому числі і великих підприємств, що спричинить суттєве скорочення надходжень до державного бюджету.

Суттєвими змінами в податковій системі стало звільнення від мита товарів, які ввозяться на територію України та звільнення від сплати податку на додану вартість операцій із ввезення товарів платниками, які перебувають на спрощеній системі оподаткування першої, другої та третьої групи та сплачують єдиний податок за ставкою 2%. Окрім того, законом передбачено спрощення процедур митного оформлення таких товарів. Спрощення не поширюються на алкоголь, тютюнові вироби та рідини, що використовуються в електронних сигаретах. Також нормами закону звільнено від акцизного податку, мита та ПДВ ввезення транспортних засобів як суб'єктами господарювання, що перебувають на спрощеній системі оподаткування так і фізичними особами. Така пільга не поширюється на товари походженням з Російської Федерації, Республіки Білорусь та тимчасово окупованих територій.

Як зазначає Державна митна служба України у пільговому режимі, на територію України ввезено понад 29 тисяч авто, що спричинило недоотримання коштів державним бюджетом на суму понад 2 млрд грн[11]. Денні втрати митниці становлять близько 80% в порівнянні із довоєнними показниками. Окрім не донарахування податкових надходжень до бюджету ще однією дуже вагомою проблемою, спричиненою такою ініціативою уряду, є перевантаження митних пропусків через великі черги, які утворилися у зв'язку із оформленням документів на транспортні засоби, які завозяться на територію України.

Законом України № 2118-IX «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей оподаткування та подання звітності у період дії воєнного стану» від 03.03.2022 р. введено мораторій на проведення всіх видів податкових перевірок, однак, вже у наступному Законі № 2120-IX «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану» від 15.03.2022 р. було внесено уточнення до цієї норми та дозволено контролюючим органам проводити камеральні перевірки податкових декларацій або уточнюючого розрахунку, у разі подання заяви про повернення суми бюджетного відшкодування.

Також нормами Закону № 2120-IX дозволено проведення фактичних перевірок за наявності хоча б однієї з таких підстав:

- «у разі наявності та/або отримання в установленому законодавством порядку інформації від державних органів або органів місцевого самоврядування, яка свідчить про можливі порушення платником податків законодавства, контроль за яким покладено на контролюючі органи, зокрема, щодо здійснення платниками податків розрахункових операцій, у тому числі із забезпеченням можливості проведення розрахунків за товари (послуги) з використанням електронних платіжних засобів, ведення касових операцій, наявності патентів, ліцензій, та інших документів, контроль за наявністю яких покладено на контролюючі органи, виробництва та обігу підакцизних товарів;

- письмового звернення покупця (споживача) про порушення суб'єктом господарювання порядку проведення розрахункових операцій, у тому числі із забезпеченням можливості проведення розрахунків за товари (послуги) з використанням електронних платіжних засобів, касових операцій, патентування або ліцензування»[12].

Дерегуляційні заходи, в тому числі і мораторій на проведення податкових перевірок з одного боку є позитивним кроком, який дозволяє зменшити бар'єри та полегшити ведення бізнесу, а з іншого боку, відсутність контролю може підвищити рівень зловживань та порушення податкового законодавства.

З 1 березня 2022 року на період воєнного стану та протягом року після його припинення фізичні особи – підприємці, члени селянського фермерського господарства та особи, які здійснюють незалежну професійну діяльність мають право не сплачувати єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (ЄСВ). Крім того, суб'єкти господарювання, які перебувають на спрощеній системі оподаткування, а саме фізичні особи-підприємці, платники єдиного податку другої та третьої групи, а також юридичні особи, які перебувають на 3 групі єдиного податку можуть не сплачувати ЄСВ за найманих працівників, які були мобілізовані до лав Збройних сил України. Також, нормами Закону № 2120-IX встановлено «мораторій на проведення документальних перевірок правильності нарахування, обчислення та сплати єдиного внеску на період дії правового режиму воєнного,

[11] Державна митна служба України. URL: https://customs.gov.ua/

[12] Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 р. № 2120-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text

надзвичайного стану та протягом трьох місяців після припинення або скасування воєнного, надзвичайного стану»[13].

На 2022 рік було прогнозовано дефіцит Пенсійного фонду України у сумі 200,6 мільярда гривень. Проте, вже у березні 2022 року Пенсійний фонд недоотримав 9% єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування від запланованих обсягів. У квітні надходження ЄСВ склали 29,7 млрд гривень.

З метою підтримки діяльності фізичних осіб-підприємців нормами законів дозволено ФОП, які перебувають на першій та другій групах єдиного податку не сплачувати єдиний податок. Так норма є необов'язковою.

Зміни торкнулися і податку, який є одним із бюджетоутворюючих, а саме ПДВ. Зменшено ставку податку на додану вартість на імпорт та постачання бензинів моторних, важких дистилятів, скрапленого газу, нафти та сирих нафтопродуктів, одержаних з бітумінозних порід (мінералів) до 7%. Звільнено від оподаткування ПДВ операції з ввезення та постачання на митній території України спеціальних засобів індивідуального захисту та бронежилетів для добровольчих формувань територіальних громад, утворених відповідно до норм чинного законодавства. Розрахунок ПДВ здійснюється на основі первинних документів, без реєстрації податкових накладних або розрахунків коригування в Єдиному реєстрі податкових накладних. Проте, після закінчення воєнного стану, платники податку протягом 6 місяців зобов'язані зареєструвати всі податкові накладні або розрахунки коригування. Сплата узгоджених податкові зобов'язання з податку на додану вартість відбувається шляхом поповнення електронного рахунку в Системі електронного адміністрування ПДВ.

Щодо інших податків, то на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії, або на територіях, тимчасово окупованих: з 01 січня 2022 року по 31 грудня року, у якому скасовано воєнний стан не нараховується та не сплачується екологічний податок за утворення радіоактивних відходів та тимчасове зберігання радіоактивних відходів; за 2022 і 2023 роки не нараховується та не сплачується плата за землю; за 2021, 2022 та по 31 грудня року, у якому припинено або скасовано воєнний стан, не нараховується та не сплачується податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки за об'єкти житлової нерухомості, в тому числі їх частки, що розташовані на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих збройними формуваннями Російської Федерації та за об'єкти житлової нерухомості, що стала непридатною для проживання внаслідок збройної агресії Російської Федерації[14,15,16].

В цілому, на період воєнного стану за порушення податкового законодавства штрафні санкції не нараховується, а нарахована пеня підлягає анулюванню, якщо порушення було внаслідок введення воєнного стану.

Впроваджені податкові зміни потребуватимуть подальшого організаційного удосконалення з метою оптимізації адміністрування.

Висновки

Проаналізувавши податкові новації, які націлені на стабілізацію вітчизняної економіки в умовах воєнного часу варто зазначити, що не всі ініціативи матимуть позитивний вплив на стан економіки країни. Так, на нашу думку, варто внести зміни до такої ініціативи як звільнення імпорту від мита та ПДВ товарів, які ввозяться підприємствами, а також звільнення від митних платежів транспортних засобів, які ввозяться громадянами. Також, на наш погляд, варто переглянути можливість переходу юридичними особами на спрощену систему оподаткування та відміну сплати єдиного податку на територіях не ведуться активні бойові дії. Зазначені ініціативи спричинять суттєві зловживання як збоку фізичних так і юридичних осіб та недоотримання значної частини коштів і невиконання дохідної частини як державного бюджету так і місцевих бюджетів. А скасування сплати ЄСВ поглибить і без того значний дефіцит Пенсійного фонду. В надскладних умовах воєнного стану в Україні дотримання податкової дисципліни не варто покладати лише на свідомості платників податків.

З метою підтримки бізнесу на територіях, де не провадяться активні бойові дії, доцільно надавати податкові канікули суб'єктам господарювання, які належать до критичної інфраструктури. Для запобігання втрати фінансового ресурсу місцевими бюджетами, які за попередньої податкової моделі отримували надходження від єдиного податку, до основної загальнодержавної ставки 2% податку з обороту варто додати місцеву ставку податку з обороту, запровадження якої стимулюватиме місцеві

[13] Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 р. № 2120-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text

[14] Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей оподаткування та подання звітності у період дії воєнного стану: Закон України від 03.03.2022 р. № 2118-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2118-20#Text

[15] Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 р. № 2120-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text

[16] Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей оподаткування та подання звітності у період дії воєнного стану: Закон України від 24.03.2022 р. № 2142-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2142-%D0%86%D0%A5#Text

органи влади до контролю повноти його справляння до бюджетів усіх рівнів.

Запроваджені потужні засоби з дерегуляції бізнесу, підтримка суб'єктів господарювання у податковій сферах є основними кроками держави, які націлені на відновлення економіки. Також держава сприяє релокації бізнесу, вивезенні виробництв із зон бойових дій, придбанні потрібного обладнання, оренді виробничих площ, переналагодженні логістики постачання та збуту, розселенні персоналу компанії та підборі нових співробітників. Проте, залишається ще багато невирішних питань пов'язаних із нормалізацією роботи підприємств в умовах війни. Також, важливим є подальший моніторинг ініціатив Уряди задля своєчасного коригування запропонованих заходів.

Інформація про автора:

Матвійчук Леся Олексіївна,
кандидат економічних наук,
доцент кафедри фінансів, банківської справи та страхування
Хмельницький національний університет
11, вул. Інститутська, м. Хмельницький, 29016, Україна

Information about the author:

Matviichuk Lesia Oleksiivna,
PhD in Economics,
Associate Professor at the Department of Finance, Banking and Insurance
Khmelnytskyi National University
11, Instytutska str., Khmelnytskyi, 29016, Ukraine

DOI

ОСВІТНЯ МОБІЛЬНІСТЬ В УМОВАХ ВІЙНИ: РИЗИКИ ВТРАТИ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ

Небрат В. В., Курбет О. П., Боднарчук Т. Л.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. З початком повномасштабного військового вторгнення Російської Федерації та ракетно-бомбових ударів по українських містах значна частина студентів закладів вищої освіти разом зі своїми близькими виїхали у західні області й за кордон. Зарубіжні університети відкривають програми, щоб вони могли продовжити навчання. Пабліки та групи у соцмережах рясніють пропозиціями підтримки вимушено переміщених університетської та академічної спільнот закордоном. Науковцям та молодим дослідникам теж пропонують стипендії та заохочення до академічної мобільності.

За умов призупинення навчального процесу в зоні активних бойових дій та руйнування навчально-дослідницької інфраструктури університетів зростають ризики втрати частини професорсько-викладацького складу та студентства внаслідок вимушеної міграції. Разом з тим, забезпечення неперервності відтворення національного інтелектуального потенціалу, підготовки фахівців для відновлення економіки та соціогуманітарного розвитку є умовою перемоги України та подальшого зміцнення її державного суверенітету, геополітичної суб'єктності та економічної конкурентоспроможності. З огляду на це питання організаційної перебудови освітнього процесу, структури та динаміки вимушеної освітньої мобільності, а також розроблення заходів протидії негативним тенденціям є актуальним науково-практичним завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор та виділення невирішених раніше частин проблеми. Розробленню проблематики освітньої мобільності та конкурентоспроможності національних освітніх систем було надано імпульс із початком пандемії COVID-19, яка вплинула на абсолютно усі сфери життя та діяльності людей цілої планети. Академічна спільнота одразу ж відреагувала на це хвилею публікацій з різних галузей науки. Зокрема, досліджувалися й питання міжнародної студентської мобільності, динаміка змін, ризики та загрози академічної мобільності в умовах пандемії[1]. Однак у 2022 р. Україна зіштовхнулася зі значно загрозливішим викликом, який потребує ґрунтовного дослідження та наукового осмислення. Мова йде про негативний вплив російсько-української війни на розвиток науково-освітньої сфери України та загрози втрати національного інтелектуального капіталу за цих умов. Розроблення цієї проблематики лише розпочинається.

Формулювання цілей (постановка завдання). *Мета* полягає в окресленні сучасних загроз, стану перебудови освітнього процесу в Україні та вимушеної освітньої мобільності в умовах війни, а також визначенні можливих шляхів зменшення ризиків втрати національного інтелектуального потенціалу України.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів

1. Перебудова освітнього процесу в умовах війни в Україні

Враховуючи указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 р. № 64/2022[2], на підставі листа Міністерства освіти і науки України від 25 лютого 2022 р. № 1/3277-22 у перші два тижні війни в навчальних закладах України було запроваджено канікули. Відповідно

[1] Yang, Q., Shen, J., Xu, Y. Changes in International Student Mobility amid the COVID-19 Pandemic and Response in the China Context. *Fudan J. Hum. Soc. Sci.* 2022. 15. P. 23–40. https://doi.org/10.1007/s40647-021-00333-7; Історичні детермінанти включення України в систему міжнародних економічних відносин: монографія / за ред. В. В. Небрат; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2021. С. 442-456; Koris, R., Mato-Díaz, F. J., Hernández-Nanclares, N. From real to virtual mobility: Erasmus students' transition to online learning amid the COVID-19 crisis. *European Educational Research Journal*. 2021. 20(4). P. 463-478. https://doi.org/10.1177/14749041211021247; Грищенко, І. М., Кизимчук, О. П., Шевченко, О. О. COVID-19: проблеми та перспективи інтернаціоналізації ЗВО. *Вісник Київського національного університету технологій та дизайну. Серія Економічні науки.* 2020. 3 (147). С. 11-22. https://doi.org/10.30857/2413-0117.2020.3.1

[2] Указ Президента України № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 р. URL: https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397 (дата звернення: 29.04.2022)

до частини третьої статті 2 Закону України«Про вищу освіту»[3] та рекомендацій листа Міністерства освіти і науки України від 06.03.2022 р. № 1/3371 «Про організацію освітнього процесу»[4], на виконання наказу Міністерства освіти і науки України від 07.03.2022 р. № 235 «Про деякі питання організації роботи закладів фахової передвищої, вищої освіти під час воєнного стану»[5], частина вищих навчальних закладів з 14 березня 2022 р. відновили процес навчання студентів. Коледжам та університетам після завершення канікул було рекомендовано розпочати освітній процес у залежності від безпекової ситуації в регіонах, де ситуація дозволяє це зробити у дистанційному чи змішаному форматі. Водночас рекомендовано забезпечити особливі умови навчання (встановлення індивідуального графіка навчання, надання академічної відпустки тощо) для тих здобувачів освіти, які перебувають в лавах ЗСУ або в підрозділах територіальної оборони, займаються волонтерською діяльністю, і внести зміни до затвердженого графіка освітнього процесу з урахуванням поточних змін[6].

На місцях була розпочата робота щодо перебудови освітнього процесу в умовах війни, згідно рекомендацій МОН України та за власною ініціативою. Оскільки впродовж двох років навчання переважно відбувається дистанційно, тому доступ до інтернету автоматично знімає багато питань, зокрема щодо готовності викладачів та студентів до такого формату.

Але для сотень тисяч студентів Харкова, Сум, Києва, Херсона та інших міст України відновлення освітнього процесу за постійним місцем проживання або навчання особливо у перший місяць повномасштабної війни було проблематичним. Завдання, які вирішували адміністрації університетів – забезпечення порядку і збереження матеріально-технічних цінностей, документації; протидія дезінформаційним атакам ворога; консолідація академічної спільноти задля боротьби з агресором. При цьому заклади вищої освіти в регіонах, що перебували під ворожими обстрілами, приймали рішення про вимушене продовження канікул або намагалися хоча б частково відновити процес навчання студентів. Для прикладу, в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» було прийнято рішення продовжити канікули до 27 березня[7] (фактично тривали до 1 квітня), кінцеві терміни подачі робіт, в тому числі курсових та кваліфікаційних, було скасовано. При цьому вивчалася можливість відновлення освітнього процесу з використанням синхронних та асинхронних методів дистанційного навчання, станом на 16 березня було актуалізовано доступ до ресурсів Coursera, розроблено спрощений порядок оформлення академічної мобільності здобувачів освіти в умовах війни. Студенти НаУКМА отримали можливість зареєструватися для дистанційного вивчення дисциплін Гіссенського університету, які викладаються в межах Virtual International Programme. Це повноцінні дисципліни літнього семестру Гіссенського університету, які відкриті для студентів партнерських університетів.

Разом з тим, Києво-Могилянська Бізнес-Школа[8] продовжує суперактуальні на сьогодні безпекові освітні програми. Від імені українського бізнесу Могилянці створюють різноманітні, навіть глобальні фандрейзингові проекти на підтримку воюючої України, як от Збір коштів на навчання тактичній медицині і невідкладну медичну допомогу. В строю Правничий Батальйон (Ukrainian Law Forces), на іншому важливому фронті – кіберпідрозділ CyberFI, команда якого створила телеграм-бот психологічної підтримки. Продовжує свою активну діяльність StopFake.org, який вже вісім років спростовує фейки російської пропаганди українською, англійською, російською, чеською, польською та французькою мовами.

У національному університеті «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського» за наказом від 09 березня 2022 р. канікули було продовжено до 1 квітня 2022 р.[9] У Сумському державному університеті для здобувачів освіти всіх форм навчання оголошено канікули до 31 березня 2022 р.[10], організована евакуація іноземних студентів, здійснюється підтримка та життєзабезпечення студентів, які зали-

[3] Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. № 1556-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text (дата звернення: 29.04.2022)

[4] Лист Міністерства освіти і науки України «Про організацію освітнього процесу» від 06.03.2022 р. № 1/3371. URL: https://auc.org.ua/sites/default/files/kerivnykam_06_03_org_osvit_procesu.pdf (дата звернення: 29.04.2022)

[5] Наказ Міністерства освіти і науки України «Про деякі питання організації роботи закладів фахової передвищої, вищої освіти під час воєнного стану» від 07.03.2022 р. № 235. URL: https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-deyaki-pitannya-organizaciyi-roboti-zakladiv-fahovoyi-peredvishoyi-vishoyi-osvitina-chas-voyennogo-stanu (дата звернення: 29.04.2022)

[6] Сергій Шкарлет розповів про організацію освітнього процесу у закладах освіти. Сайт МОН України. URL: https://mon.gov.ua/ua/news/sergij-shkarlet-rozpoviv-pro-organizaciyu-osvitnogo-procesu-u-zakladah-osviti (дата звернення: 29.04.2022)

[7] Канікули продовжено до 27 березня. Сайт НаУКМА. URL: https://www.ukma.edu.ua/index.php/news/5069-kanikuly-prodovzheno-do-27-bereznia-2022-r (дата звернення 29.04.2022)

[8] Сайт Києво-Могилянської Бізнес-Школи. URL: https://kmbs.ua/en/ (дата звернення: 29.04.2022)

[9] Зміни до графіку освітнього процесу. Сайт НТУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського». URL: https://kpi.ua/node/19046 (дата звернення: 29.04.2022)

[10] У СумДУ продовжено канікули для здобувачів освіти усіх форм навчання до 31 березня. Сайт Сумського державного університету. URL: https://sumdu.edu.ua/uk/news/377-u-sumdu-prodovzheno-kanikuly-dlia-zdobuvachiv-osvity-usikh-form-navchannia-do-31-bereznia.html (дата звернення 29.04.2022)

шаються в гуртожитках. Аналогічна ситуація в Сумському національному аграрному університеті, Харківському національному університеті ім. Василя Каразіна та інших вишах.

Таким чином, для значної кількості закладів вищої освіти, що перебували і досі перебувають у зоні активних бойових дій, відновлення освітнього процесу є неможливим. Це обумовлено, перш за все, прямою загрозою життю і здоров'ю студентів і викладачів у зоні обстрілів, руйнуванням навчальних корпусів та транспортної інфраструктури, відсутністю електропостачання, інтернету та ін. Окрім того, значна частина викладачів, інших працівників університетів та інститутів мобілізовані до лав ЗСУ, доєдналися до лав добровольців, загонів територіальної оборони, волонтерських структур. Можливості ж використання дистанційних технологій навчання в умовах обстрілів, руйнувань та постійної загрози ракетних ударів дуже обмежені.

2. Вимушена освітня мобільність

З початком повномасштабного вторгнення російської армії на українській території, що опинилася в зоні активних бойових дій та масованих обстрілів, навчальний процес було перервано. Разом зі своїми рідними зону активних бойових дій залишила і значна частина студентства. За різними оцінками, загальна чисельність тих, хто вимушено переїхав до більш безпечних західних областей складає від 3,5–4[11] до 7 млн. осіб[12]. За даними Управління Верховного комісара ООН, на початок квітня 2022 р. кількість українських громадян, які перетнули державний кордон, становила понад 4,5 млн. осіб[13]. Зважаючи на обставини, можемо цілком обґрунтовано припустити, що це були українці, які залишили Україну з метою набуття статусу біженців або пошуку тимчасово захисту, в тому числі користуючись підтримкою та дружньою допомогою сусідніх держав. Це найбільша міграційна хвиля з часів Другої світової війни.

Фактично 50–70% з цього числа припадає на дітей та молодь, серед них старшокласники і студенти. Об'єктивна невизначеність щодо тривалості війни ускладнює здійснення прогнозів стосовно зворотної міграції. Припускаємо, що така масштабна міграція може мати тимчасовий характер, і завершення бойових дій сприятиме поверненню українських громадян. Втім, є значні ризики того, що українські біженці прагнутимуть залишатися у приймаючих країнах на постійній основі, і чим довше триватиме війна, тим більшими стають ці ризики.

Внаслідок ворожих обстрілів та бойових дій не лише студенти, а й значна частина викладачів були змушені покинути місця постійного проживання та праці, стати вимушеними переселенцями та біженцями. Негативні наслідки вимушеної міграції в умовах війни формують ризики втрати людського потенціалу України. У добу постання глобальної інформаційної економіки, коли людина і знання становлять основний ресурс і джерело соціоекономічного розвитку, чинниками втрати людського потенціалу є, зокрема, такі негативні тенденції: депрофесіоналізація фахівців, які вимушено втрачають зв'язок із науково-освітньою діяльністю; відтік з України професорсько-викладацьких кадрів у пошуках безпеки для себе і своїх рідних; руйнування науково-дослідницьких осередків і спадкоємності в розвитку наукових шкіл. Масовий відтік з України людського, у тому числі, інтелектуального капіталу, формує загрози для її подальшого економічного та соціогуманітарного розвитку.

Разом з тим, низка європейських країн, зокрема Польща, Угорщина, Румунія, Німеччина та Чехія, пропонують вигідні умови навчання, а також різні стипендіальні програми у рамках програм тимчасового захисту біженців та академічної мобільності. Окремі закордонні вищі навчальні заклади запропонували можливості продовження навчання студентів з України за спеціальністю. Наприклад: Університет Вітовта Великого у м. Каунасі (Литва), Університет Бухаресту (Румунія), Університет ім. Коменського в Братиславі (Словаччина), Університет Томаша Масарика у Брно (Чехія), Брістольський університет (Велика Британія), Вільний Університет Брюсселя (Бельгія), Німецька академічна ініціатива біженців Альберта Ейнштейна (Німеччина), Університет Західної Богемії (Чехія) та ін. Університети Польщі, Естонії, Литви, Греції та інших країн висловили свою підтримку і готовність надавати її українським студентам, зокрема це стосується продовження навчання, стипендіальних програм, психологічної та фінансової підтримки.

Для прикладу, у березні 2022 р. польський уряд прийняв закон «Про допомогу громадянам України у зв'язку зі збройним конфліктом на її території», який крім іншого визначає пільгові умови вартості навчання для українських студентів у польських ЗВО. Польське Національне агентство з питань академічних обмінів (NAWA) запустило програму «Солідарні з Україною», учасники якої, а це українське студентство та молоді науковці, отримують пільгові умови навчання й наукових досліджень. Такі

[11] Портрет абсолютно іншого українця. Інтерв'ю НВ із професоркою Лібановою про кардинальні зміни в суспільстві. Новое время. URL: https://life.nv.ua/ukr/socium/viyna-v-ukrajini-yak-zminilosya-ukrajinske-suspilstvo-interv-yu-nv-z-elloyu-libanovoyu-50229900.html (дата звернення: 14.04.2022)

[12] ООН: з України виїхало вже понад 4,5 млн. біженців. Укрінформ. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3453947-z-ukraini-viihali-vze-ponad-45-miljona-bizenciv-oon.html (дата звернення: 11.04.2022)

[13] Там само.

ж «заманливі» програми для українських докторантів й науковців пропонує й Словацька академія наук.

Закордонні навчально-дослідницькі осередки відкривають програми, орієнтовані на підтримку академічної мобільності студентів, аспірантів та докторантів, викладачів ЗВО, дослідників, які стали вимушеними переселенцями та шукають безпечних умов для продовження навчання та професійної діяльності. Така підтримка країн-партнерів заслуговує великої вдячності, проте, з іншого боку, загрожує колосальною втратою людського потенціалу України зараз і в майбутньому.

Уваги з боку влади потребує не тільки проблема вимушеної міграції молоді з регіонів масивного обстрілу, але й виїзд за кордон дітей старшого віку й студентства з відносно спокійних областей. Пільгові умови проживання, навчання, працевлаштування, значна соціальна та фінансова підтримка, які спрямовані, насамперед, на ті категорії осіб, що тікають від війни, розглядаються молоддю з відносно спокійних регіонів як можливість покращення рівня та якості власного життя. Саме тому уже зараз досить гострою є потреба підтримки національної системи вищої освіти як стратегічної сфери відновлення та розвитку інтелектуального капіталу, у тому числі через зниження вартості контрактної форми навчання, державного пільгового кредитування освітніх послуг тощо. Досить обережно варто ставитися до спрощеної системи вступу, адже катастрофічним наслідком такого кроку може стати зниження якості вищої освіти, що своєю чергою може запустити негативну ланцюгову реакцію.

3. Напрямки зменшення ризиків втрати людського та інтелектуального потенціалу України

З одного боку, фізичне знищення освітньо-наукової інфраструктури на територіях активних бойових дій, з іншого боку, максимально сприятлива міграційна політика європейських урядів по відношенню до українських громадян посилюють ризики втрати нової генерації фахівців, інтелектуального потенціалу України. Означені процеси та ризики обумовлюють необхідність впровадження на державному рівні заходів швидкого реагування та створення умов для збереження і відтворення людського потенціалу соціоекономічного відродження України.

Такими заходами можуть стати загальнонаціональні програми внутрішньої освітньо-наукової мобільності, реалізація яких на сьогодні можлива завдяки відносній локалізації активних бойових дій. Уже зараз на рівні самоорганізації та місцевих ініціатив деякі університети західних регіонів України пропонують внутрішньо переміщеним особам та евакуйованим учасникам освітнього процесу приєднатися до дистанційного відвідування занять за широким вибором спеціальностей. Це стосується насамперед таких класичних університетів як Національний університет «Львівська політехніка», Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя. Студентам-переселенцям усіх рівнів вищої освіти (1–6 курси) поряд з тимчасовим переведенням на широкий спектр спеціальностей (економічні, юридичні, філологічні, історичні тощо) пропонується також продовження вивчення окремих навчальних курсів.

Програми внутрішньої мобільності пропонують і галузеві заклади вищої освіти, зокрема: керівництво Буковинського державного медичного університету запрошує приєднатися до дистанційного навчання за усіма напрямами студентів Харківського національного медичного університету, таку ж пропозицію подали Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка тощо. У той же час, всі ці заходи є доволі поодинокими, реалізуються на рівні самоініціативи та вимагають загальноміністерського узгодження низки нормативно-організаційних умов.

Дещо складнішим є питання відновлення роботи закладів вищої освіти з територій, які найбільше постраждали від бойових дій. Постає проблема внутрішнього переміщення таких університетів чи їхніх підрозділів до інших, відносно спокійних, регіонів. Цей процес уже торкнувся окремих закладів. Наприклад, центр управління Луганського національного університету імені Тараса Шевченка перенесено до м. Полтава, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля – до Дніпра та Кам'янця-Подільського. Тим не менше, наслідком такої внутрішньої інституційної мобільності може бути посилення конкуренції на периферійних ринках освітніх послуг та об'єднання закладів вищої освіти. Своєю чергою, це загрожує вивільненням значної частини адміністративного персоналу та науково-педагогічних працівників, що у випадку масовості поглибить соціальні протиріччя в умовах війни та повоєнного часу. Відповідно, процес релокації університетів має бути чітко скоординованим та врегульованим на державному рівні. Важливо не тільки створити умови для поновлення роботи ЗВО, які не можуть здійснювати освітньо-дослідницьку діяльність через російське вторгнення та пряму загрозу життю та здоров'ю студентів, викладачів і співробітників, але й врахувати інтереси усіх учасників освітнього процесу.

З початку війни все більше підприємств та установ відкривають тимчасові офіси у відносно безпечних регіонах. Почала діяти державна програма релокації підприємств, орієнтована на відновлення

економіки в умовах війни[14]. Це забезпечує можливості продовження діяльності на нових майданчиках, виробництво необхідної продукції, надання послуг, функціонування закладів інфраструктури. Разом з тим, переміщення підприємств з територій, що наближені або знаходяться у зоні бойових дій, до більш безпечних західних регіонів України, надає людям можливість продовжувати роботу, отримувати доходи і, відповідно, зменшує потік біженців. Зберігаються сім'ї, інші члени родини також утримуються від виїзду за кордон. За умов надання можливості продовження навчання в Україні, члени родини студентів матимуть додаткову мотивацію утриматися від вимушеної еміграції.

Висновки та рекомендації

Виїзд української молоді за кордон і раніше становив проблему. В умовах війни під ударом опинилися мирні міста, від ворожих обстрілів зазнали руйнувань університети, студентські містечка, навчальні корпуси та дослідницькі лабораторії. Освітній процес у багатьох вищих навчальних закладах було перервано. Значна частина студентської молоді разом з родинами стала вимушеними переселенцями, близько 2 млн – виїхали за кордон як біженці, користуючись підтримкою та дружньою допомогою сусідніх держав. Окремі закордонні вищі навчальні заклади пропонують продовження навчання студентів з України, відкривають дослідницькі програми та можливості академічного стажування, що сприяє масовому відтоку найбільш перспективної та конкурентоздатної в інформаційно-інноваційному глобальному середовищі студентської молоді. Поряд з позитивними аспектами міжнародної допомоги та академічної співпраці, новими можливостями міжнародної освітньої інтеграції така ситуація загрожує колосальною втратою людського потенціалу України зараз і в майбутньому.

Для протидії негативним наслідкам вимушеної міграції студентської молоді та забезпечення безперервності та наступності освітнього процесу у вищій школі вважаємо за доцільне:

• створення загальноукраїнської платформи для формування бази даних можливостей та механізмів продовження навчального процесу студентами всіх рівнів вищої освіти на відповідних навчальних програмах у закладах вищої освіти, що продовжили та відновили навчальний процес;

• запровадження загальнонаціональних програм внутрішньої освітньо-наукової мобільності, орієнтованих на забезпечення безперервності та якості освіти, надання можливості студентам із областей та територій, де ведуться активні бойові дії, відновити навчання. Такий крок сприятиме зменшенню масштабів виїзду молоді за кордон, і, разом з тим, відкриє можливості продовження навчання в Україні;

• рекомендувати адміністраціям закладів вищої освіти, що перебувають поза зоною активних бойових дій, оптимізувати використання платформ дистанційної освіти та засобів контролю за освітнім процесом з урахуванням відкриття окремих курсів та створення груп для студентів – внутрішньо переміщених осіб, що навчалися у ЗВО спорідненого профілю; сприяти поширенню та максимальному застосуванню технологій дистанційної форми освіти, збереженню та першочерговому відновленню, за можливості, інформаційно-комунікаційної інфраструктури, яка є критичною для забезпечення освітнього процесу;

• з метою збереження потенціалу для повоєнної реконструкції соціогуманітарного простору та розвитку академічного середовища передбачити можливості та інституційні механізми передислокації закладів вищої освіти із зони активних бойових дій. Це дозволить зберегти їхню структуру та самобутність, оригінальні навчальні плани і програми підготовки фахівців, цілісність та спадкоємність наукових шкіл;

• передбачити врахування міжнародного досвіду, отриманого завдяки програмам підтримки українських студентів, науковців та дослідників у програмах перебудови та повоєнного відновлення освітнього процесу.

Повномасштабне військове вторгнення посилило рівень загроз, на часі питання як фізичного виживання усіх учасників освітнього процесу, так і збереження та відтворення людського потенціалу України, можливості продовжувати навчання. Разом з тим, майбутнє відновлення і розвиток України, її конкурентні позиції в світі залежать від того, наскільки буде збережений освітньо-науковий потенціал нації, забезпечена безперервність і якість освіти та наукових досліджень.

[14] Програма релокації підприємств. URL: https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=3e766cf9-f3ca-4121-8679-e4853640a99a&title=ProgramaRelokatsiiPidprimstv (дата звернення: 02.05.2022)

Інформація про автора:

Небрат Вікторія Василівна,

доктор економічних наук, старший науковий співробітник,

завідувачка відділу економічної історії

Державна установа «Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України»

26, вул. Панаса Мирного, Київ, 01011, Україна

Курбет Олександра Петрівна,
кандидат економічних наук,
науковий співробітник відділу економічної історії
Державна установа «Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України»
26, вул. Панаса Мирного, Київ, 01011, Україна

Боднарчук Тетяна Леонідівна,
кандидат економічних наук, доцент,
науковий співробітник відділу економічної історії
Державна установа «Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України»
26, вул. Панаса Мирного, Київ, 01011, Україна

Information about the authors:

Nebrat Victoria Vasylivna,
Doctor of Economic Sciences, Senior Scientific Researcher,
Head of the Department of Economic History
Institute of the Economy and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine
26, str. Panas Mirnyi, Kyiv, 01011, Ukraine

Kurbet Oleksandra Petrivna,
PhD,
Researcher at the Department of Economic History,
Institute of the Economy and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine
26, str. Panas Mirnyi, Kyiv, 01011, Ukraine

Bodnarchuk Tetiana Leonidivna,
PhD, Assistant Professor,
Researcher at the Department of Economic History,
Institute of the Economy and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine
26, str. Panas Mirnyi, Kyiv, 01011, Ukraine

DOI

АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ІНФРАСТРУКТУРИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІННОВАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ В ПЕРІОД РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014–2022 РР.)

Олексенко Л. В.

Постановка проблеми. В сучасних умовах господарювання, зокрема в період російсько-української війни (2014–2022 рр.), національна інноваційна система виконує роль інституціональної основи інноваційного розвитку економіки та створює необхідні умови і ресурси для ефективної наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності в країні. Ефективність функціонування національної інноваційної системи в значній мірі залежить від результативності функціонування ринкового механізму, який надає певної спрямованості економічній поведінці суб'єктів інноваційної діяльності шляхом створення належних умов для їх взаємодії з різними науково-дослідними і фінансовими структурами. Таку взаємодію забезпечують суб'єкти ринкової інноваційної інфраструктури. Інноваційна інфраструктура є ядром національної інноваційної системи. Функціонування інноваційної інфраструктури сприяє розширенню міри дифузності (масштабності поширення) і реалізації потенціалу нововведення. Ця складова національної інноваційної системи спрямована на сприяння інноватору в подоланні різного роду проблем, пов'язаних з передбачуваними значними перетвореннями в системі, що сприймає нововведення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Науково-теоретичні основи діяльності інноваційної інфраструктури сформовані такими вченими, як: О.І. Амоша, В.М. Геєць, Є.С. Годунова, В.П. Ільчук, І.О. Іртищева, А.І. Сидорова, В.П. Семиноженко, В.П. Соловйов, М.Г. Чумаченко та ін. Аналізуючи основні економічні процеси в Україні за останні роки, можна зробити висновки, що відбулося усвідомлення потреби в інноваційному шляху розвитку з метою ефективного зростання економіки. Незважаючи на глибину проведених теоретичних досліджень на формування сучасної інноваційної інфраструктури в Україні залишається ще багато недосліджених проблем.

Метою є аналіз інноваційної інфраструктури національної інноваційної системи та дослідження виробничо-технологічних об'єктів інноваційної інфраструктури в період російсько-української війни (2014–2022 рр.).

Виклад основного матеріалу дослідження. В економічний обіг термін «інфраструктура» (від латинських слів infra – нижче і structura – будова, розташування) введено в середині двадцятого століття вченим із США П.Н. Розенштейн-Роданом[1]. Він розумів під інфраструктурою умови, що сприяють розвитку суспільного виробництва і необхідні для «обслуговування обороту капіталу в галузях економіки», спрямовані на задоволення потреб населення.

Інноваційну інфраструктуру можна визначити як організаційно-економічний комплекс, що безпосередньо забезпечує умови ефективної реалізації нововведень господарюючими суб'єктами. Необхідно зазначити, що її об'єкти не є «виробниками» інновацій, а забезпечують їх створення та розповсюдження. У даному контексті доречно сформувати основні критерії віднесення окремих елементів інноваційної системи до інфраструктури:

1. Просування нововведення в практику (крім виготовлення).

2. Економічна відособленість об'єктів інфраструктури.

В інноваційній інфраструктурі можна виділити кілька функцій (табл. 1).

Основними елементами інноваційної інфраструктури є технопарки, наукові парки, технополіси, бізнес-інкубатори, інноваційно-технологічні центри, індустріальні парки, бізнес-інноваційні, телекомунікаційні та торгові мережі, консалтингові фірми, фінансові структури та інші. Об'єкти інноваційної інфраструктури згруповані за трьома підсистемами (табл. 2).

Об'єкти інноваційної інфраструктури взаємопов'язані між собою технологічно і економічно.

Зупинимося більш детально на розвитку виробничо-технологічних об'єктів інноваційної інфраструктури в період російсько-української війни (2014–2022 рр.).

На початку 90-х років XX століття інноваційна діяльність в Україні не розглядалась як інструмент вирішення організаційно-економічних завдань і не знаходилась у центрі уваги уряду. Спроба здійснити перший економіко-технологічний експеримент щодо формування інноваційних структур у нашій країні датується 1994 р., коли був виданий Указ Президента України про створення на Львівщині територіального інноваційного центру «Броди». Однак внаслідок неузгодженостей з місцевою владою цей перспективний проект не реалізовано.

[1] Носова С.С. Производственная инфраструктура в системе государственно-монополистического капитализма. М.: Высшая школа, 1983. 127 с.

Таблиця 1

Функції інноваційної інфраструктури в період російсько-української війни

Функція	Характеристика
Забезпечуюча	Забезпечення умов для ефективної організації інноваційної діяльності
Стимулююча	Стимулювання інноваційного розвитку за рахунок ефективної організації циклу «виникнення нововведення – впровадження нововведення – поширення нововведення – вдосконалення нововведення»
Інтеграційна	Інтеграція наукового та підприємницького сектора, що сприяє прискоренню процесу перетворення нововведень в інновації
Соціальна	Створення додаткових робочих місць за рахунок малого інноваційного бізнесу, зростання добробуту населення, вирішення екологічних проблем

Складено автором

Таблиця 2

Класифікація об'єктів інноваційної інфраструктури

Призначення	Складові інноваційної інфраструктури	Об'єкти інноваційної інфраструктури
Матеріально-технічне забезпечення інноваційної діяльності	Виробничо-технологічна	Технополіси, технопарки, наукові парки, індустріальні парки, бізнес-інкубатори, наукогради та регіони науки, центри колективного користування високотехнологічним устаткуванням
	Дослідно-конструкторська	Науково-технологічні центри, лабораторії, проектні інститути, проектно-конструкторські бюро, дослідно-експериментальні полігони, технологічні центри
Ресурсне забезпечення інноваційної діяльності	Фінансова	Фонди технологічного (інноваційного) розвитку, фонди приватних інвесторів, венчурні фонди, спеціалізовані лізингові компанії
	Інформаційна	Центри науково-технічної інформації, науково-технічні бібліотеки, інформаційні мережі, інтернет, депозитарна система
	Кадрова	Заклади вищої та середньої освіти з підготовки фахівців, центри та учбові заклади з підготовки та перепідготовки фахівців у сфері інноваційної діяльності
Загальносистемне забезпечення інноваційної діяльності	Нормативно-правова	Закони України стосовно інноваційної діяльності, податкове законодавство щодо інноваційних підприємств, система митного регулювання експортно-імпортних відносин у сфері інноваційної діяльності, державні та місцеві нормативні акти щодо функціонування інноваційних підприємств
	Експертно-сертифікаційна	Патентні відомства, лабораторії і установи з правами проведення експертизи та реєстрації інноваційних проектів і сертифікації інноваційної продукції
	Консалтингова	Центри трансферу технологій, маркетинговий інноваційний консалтинг, торгові мережі, виставкові комплекси, рекламні агентства та фірми

Складено автором на основі джерел[4]

Формування нормативно-організаційного забезпечення створення і функціонування інноваційно-технічних структур фактично було розпочато Розпорядженням Президента України від 23 січня 1996 р. № 17/96-рп «Питання створення технопарків та інноваційних структур інших типів»[2], затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України № 549 «Положення про порядок створення і функціонування технопарків та інноваційних структур інших типів» від 22 травня 1996 р.[3].

Першим інноваційним центром, що відповідає нормативним вимогам, став Трускавецький валеологічний інноваційний центр (ТВІЦ), який офіційно зареєстровано на початку 1998 р.

У 1999 р. був прийнятий Закон України «Про спеціальну економічну зону туристсько-рекреаційного типу «Курортополіс Трускавець»[5] і створено

[2] Питання створення технопарків та інноваційних структур інших типів: Розпорядження Президента України від 23 січня 1996 р. № 17/96-рп. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/17/96-pn

[3] Про затвердження Положення про порядок створення і функціонування технопарків та інноваційних структур інших типів: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 травня 1996 р. № 549. URL: www.rada.kiev.ua

[4] Хачеян М.А. Методы формирования организационно-экономического механизма инновационной инфраструктуры в промышленности: дис. к.э.н. СПб., 2007. 154 с.; Промисловий потенціал України: проблеми та перспективи структурно-інноваційних трансформацій /Відпов. ред.. Ю.В. Кіндзерський. К.: Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2007. 408 с.; Варналій З.С., Гармашова О.П. Конкурентоспроможність національної економіки: проблеми та пріоритети інноваційного забезпечення: монографія. К.: Знання України, 2013. 387 с.

[5] Про спеціальну економічну зону туристсько-рекреаційного типу «Курортополіс «Трускавець»: Закон України від 18.03.1999 № 514-XIV. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-14.

Таблиця 3

Технологічні парки Украни[6]

Технопарк	Дата реєстрації
1. «Інститут електрозварювання ім. Є.О. Патона» (м. Київ)	Липень 2000 р.
2. «Інститут монокристалів» (м. Харків)	Липень 2000 р.
3. «Напівпровідникові технології і матеріали, оптоелектроніка та сенсорна техніка» (м. Київ)	Червень 2001 р.
4. «Вуглемаш» (м. Донецьк)	Листопад 2001 р.
5. «Інститут технічної теплофізики» (м. Київ)	Вересень 2002 р.
6. «Укрінфотех» (м. Київ)	Листопад 2002 р.
7. «Київська політехніка» (м. Київ)	Червень 2003 р.
8. «Інтелектуальні інформаційні технології» (м. Київ)	Грудень 2003 р.
9. «Яворів» (Львівська область)	Серпень 2007 р.
10. «Агротехнопарк» (м. Київ)	Жовтень 2007 р.
11. «Текстиль» (м. Херсон)	Грудень 2007 р.
12. «Мащинобудівні технології» (м. Дніпро)	Листопад 2008 р.
13. «Наукові і навчальні прилади» (м. Суми)	Жовтень 2010 р.
14. «Ресурси Донбасу» (м. Донецьк)	Жовтень 2010 р.
15. «Український мікробіологічний центр синтезу та новітніх технологій» (УМБІЦЕНТ) (м. Одеса)	Жовтень 2010 р.
16. «Еко-Україна» (м. Донецьк)	Жовтень 2010 р.

перший технополіс в Україні базовою інноваційною компонентою якого став ТВІЦ.

Успішно діючою інноваційною структурою є Асоціація «Львів-Технополіс», яка об'єднує понад 10 інноваційних фірм і малих підприємств; розроблена в Харківській області регіональна програма інноваційного розвитку виробничої та соціально-економічної сфери «Технокрай», яка передбачає комплексний підхід до технологічного переобладнання виробництва, створення сучасної транспортної та комунікаційної інфраструктури, вирішення екологічних проблем[7].

Нові можливості розвитку інноваційної діяльності з'явилися завдяки прийнятому Верховною Радою України в 1999 р. Закону України «Про спеціальний режим інвестиційної й інноваційної діяльності технологічних парків», згідно з яким технопарк являє собою юридичну особу або групу юридичних осіб, що діють відповідно до договору про спільну діяльність без створення юридичної особи та без об'єднання вкладів з метою створення організаційних засад виконання проектів технологічних парків з виробничого впровадження наукоємних розробок, високих технологій та забезпечення промислового випуску конкурентоспроможної на світовому ринку продукції[8]. Він визначає організаційно-правові й економічні принципи діяльності технопарків та виконання ними інноваційних проектів, поширюється на технологічні парки, їх учасників, дочірні й спільні підприємства, що виконують інвестиційні та інноваційні проекти за пріоритетними напрямами діяльності технологічних парків.

Відповідно до Закону держава має надавати технопаркам істотні пільги з оподаткування інвестиційної та інноваційної діяльності шляхом акумуляції на спеціальних рахунках сум податку на додану вартість і податку з прибутку, одержаних під час виконання інвестиційних та інноваційних проектів, митних операцій та валютного регулювання. Ці кошти мають бути використані для розвитку науково-технічної діяльності. Спеціальний режим оподаткування поширюється тільки на інноваційні проекти технопарків, які відповідним чином зареєстровані й реалізуються в рамках затверджених ними пріоритетних напрямів.

Законом також передбачено подовження терміну експортно-імпортних платежів із 90 до 150 днів. Для реалізації проектів технологічних парків було передбачено запровадження бюджетної програми державної підтримки діяльності технологічних парків шляхом повного чи часткового (до 50%) безвідсоткового кредитування проектів технологічних парків і повної чи часткової компенсації відсотків, сплачуваних виконавцями проектів технологічних парків комерційним банкам та іншим фінансово-кредитним установам за кредитування проектів технологічних парків[9].

---

[6] Варналій З.С., Гармашова О.П. Конкурентоспроможність національної економіки: проблеми та пріоритети інноваційного забезпечення: монографія. К.: Знання України, 2013. 387 с.; Сайт Міністерства освіти і науки України. URL: http://mon.gov.ua/activity/innovaczijna-diyalnist-ta-transfer-texnologij/iii.-texnologichni-parki/pro-texnologini-parki.html.

[7] Денисюк В. Розвиток інноваційних територіальних структур як важливої складової української інноваційної системи. *Економічний Часопис-XXI*. 2003. № 7-8. С. 29-37.

[8] Про спеціальний режим інвестиційної й інноваційної діяльності технологічних парків: Закон України від 16 липня 1999 р. № 991-XIV. URL: www.rada.kiev.ua.

[9] Технопарки та особливості їх розвитку. URL: https://studlib.info/ekonomika/79845-tekhnoparki-ta-osoblivosti-ikh-rozvitku/

Таблиця 4

Функції органів управління технопарку[10]

Органи управління	Функції органів управління
Збори учасників	визначення пріоритетних напрямів діяльності технопарку і затвердження його планів та звітів про їх виконання; обрання та відкликання членів Спостережної ради; обрання та відкликання членів виконавчого органу та Ревізійної комісії; затвердження результатів діяльності технопарку, звітів і висновків Ревізійної комісії; прийняття рішення про припинення діяльності технопарку, призначення ліквідаційної комісії, затвердження ліквідаційного балансу.
Спостережна рада	представлення інтересів учасників у період між проведенням загальних зборів, контроль і регулювання діяльності Генеральної дирекції
Ревізійна комісія	контроль за фінансово-господарською діяльністю Генеральної дирекції
Науково-технічна рада	визначення перспектив розвитку технопарку і здійснення координації роботи з реалізації перспективних планів; розробка і затвердження пріоритетних напрямів діяльності технопарку; аналіз і прийняття рішень з питань, що стосуються пріоритетних напрямів діяльності технопарку; методологічно-правова підтримка проектів; методологічне і економічне обґрунтування проектів; технологічне обґрунтування проектів
Генеральна дирекція	Безпосередня організація діяльності технопарку, крім того, що належить до компетенції загальних зборів та Спостережної ради

Згідно з вищезазначеним Законом на 1 квітня 2022 р. в Україні функціонують 16 технопарків (табл. 3), однак за період російсько-української війни (2014–2022 рр.) не було створено жодного технологічного парку, останній технологічний парк «Еко-Україна» (м. Донецьк) був створений в 2010 р.

Усі технопарки України можливо розділити на три категорії:

- створені при вищих навчальних закладах, науково-дослідних інститутах без будь-якої підтримки держави та не мають ніяких пільг (технопарк «Львівська політехніка»);

- функціонуючі в спеціальних економічних зонах (СЕЗ) та яким надані пільги як і іншим підприємствам СЕЗ (технопарк «Яворів»);

- створені на базі великих наукових центрів чи вузів, що мають потужні дослідницькі підрозділи, підпадають під дію Закону України «Про спеціальний режим інвестиційної та інноваційної діяльності технологічних парків» і користуються спеціальними пільгами (технопарк «Інститут електрозварювання ім. Є.О. Патона», технопарк «Інститут монокристалів», технопарк «Напівпровідникові технології та матеріали, оптоелектроніка та сенсорна техніка», технопарк «Вуглемаш», технопарк «Інститут технічної теплофізики», технопарк «Укрінфотех», технопарк «Інтелектуальні інформаційні технології», технопарк «Київська політехніка»).

Практика створення та функціонування українських технопарків, поряд з іншими інноваційними структурами, має свої особливості. Так, перевага адавалася створенню технопарків з наданням їм податкових пільг як вільним економічним зонам. Усі технопарки були організовані на базі дослідницьких центрів, які працювали високоефективно, мали багаторічний досвід впровадження своїх розробок в практику, користувалися величезним науковим авторитетом у світі. Ще одна відмінність українських технопарків – це досить чітка профільна спеціалізація.

Одним із важливих принципів побудови технопарків в Україні є використання їх як накопичувачів додаткових коштів і спрямування їх на наукові дослідження, конструкторські розробки та створення дослідних зразків. Це означає, що існуючі технопарки виконують завдання держави і регіональних органів влади щодо цільової підтримки наукового забезпечення високотехнологічних напрямів розвитку виробництва, користуються деякими пільгами і преференціями, при тому, що реальний механізм фінансування їхньої діяльності з боку держави практично відсутній.

Порядок створення і функціонування технопарків України – прерогатива Комісії з органів діяльності технологічних парків та інноваційних структур інших типів на чолі з віце-прем'єром уряду[11].

Законодавчими актами передбачено утворення двох видів організаційних форм технопарків в Україні: вид А – юридична особа, створюється в установленому порядку (підприємство, об'єднання підприємств, господарські товариства); вид Б – без утворення юридичної особи, на основі договору про спільну діяльність. Статут інноваційної діяльності

[10] Офіційний сайт Департаменту інновацій та трансферту технологій. URL: http://www.mon.gov.ua/main.php?query=sciena/innovation/departament

[11] Немченко А.Б., Немченко Т.Б. Особливості розвитку технопарків України. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету*. 2011. Випуск 19. С. 320-321.

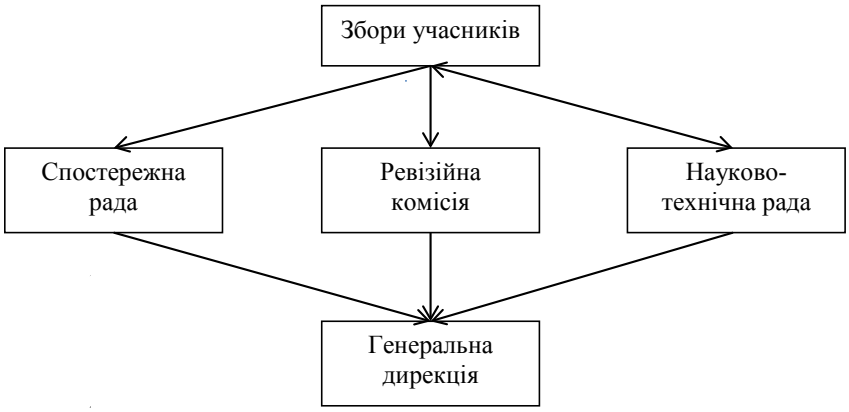

Рис. 1. Схема управління технопарку[12]

для виду А і договір про спільну діяльність подаються в Комісію з організації технологічних парків і інноваційних структур інших типів для підготовки Експертного висновку і пропозицій про надання відповідного статусу[13].

В Україні всі діючі технопарки створені за типом Б і мають таку типову структуру управління (рис. 1).

Функції, які виконують органи управління технопарку наведені в таблиці 4.

Для контролю за діяльністю технопарків створена міжвідомча Робоча група, яка повинна здійснювати щорічний моніторинг виконання проектів технопарків.

За час розвитку українських технопарків можна виділити період стабільності (2000–2004 рр.) та порушення зобов'язань з боку держави, який розпочався в 2005 р. і триває протягом всього періоду російсько-української війни (табл. 5)[14].

Головні недоліки в діяльності українських технопарків в період російсько-української війни пов'язані з дефіцитом фінансів, недостатньою державною підтримкою, відсутністю суміжної інфраструктури, яка дозволила б інвестору, вченим і потенційному замовникові знаходити одне одного, недосконалістю законодавства, дефіциту компетентного менеджменту[15].

Завдяки глобалізації спостерігається тенденція співпраці технопарків із ТНК, створення спільних технопарків кількома країнами –інтертехноконсорціумів. Прикладом може слугувати ряд спільних із Китаєм технопарків, зокрема Цзинаньський парк високотехнологічного співробітництва України і КНР. Серед спільних українсько-китайських науково-технічних проектів, що реалізуються в даний час у рамках Українсько-китайського технопарку, такі: технологія і обладнання з вирощування кристалів, гідрорізуюча установка, технологія і обладнання з переробки відходів у дизельне паливо, розробка оптоелектронних і лазерних технологій для нетрадиційних методів діагностики і терапії серцево-судинної системи людини, безпілотний авіаційний комплекс, проекти з направлення китайських студентів в Україну для навчання, спільний проект зі створення Українсько-китайського технічного університету та ін.

У червні 2011 р. в рамках єврорегіону «Слобожанщина» було створено спільний українсько-російський технопарк у сфері енергозбереження та нанотехнологій. Структура Українсько-російського технопарку така:

- міжнародний центр трансферу технологій «Інтегро» – офісно-лабораторна будівля для розміщення інноваційних компаній та представництв міжнародних корпорацій;
- бізнес-інкубатор «Колиска геніїв» для розміщення Start-Up компаній;
- центр патентних досліджень і бенчмаркінгу;
- постійно діюча виставка інноваційних розробок «Енергія росту»;
- дата-центр «Інтерком» для аутсорсингу інформаційно-комунікаційних послуг;
- рекрутингове агентство;
- фонд посівних інвестицій «Бізнес-старт»;
- венчурний фонд «Слобожанські інновації»;
- центр прототипування та колективного доступу до високотехнологічного обладнання «Впровадження»;
- центр маркетингових послуг та субконтрактації;
- лабораторії і досвідчені виробництва, що створюються інноваційними компаніями на території технопарку[16].

У планах розвитку до 2020 року, що розроблені Європейським Союзом і більшістю країн, які охоплюються «Європейською політикою сусідства», визначався перехід до інноваційної економіки. У реалізації цієї мети важливе значення мають наукові парки[17].

[12] Уханова І.О. Розвиток та функціонування технопарків: світовий досвід та специфіка в Україні: монографія. Одеса, 2012. 131 с. С. 89.

[13] Про затвердження Положення про порядок створення і функціонування технопарків та інноваційних структур інших типів: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 травня 1996 р. № 549. URL: www.rada.kiev.ua

[14] Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України. URL: http://www.niss.gov.ua/articles/

[15] Технопарки та особливості їх розвитку. URL: https://studlib.info/ekonomika/79845-tekhnoparki-ta-osoblivosti-ikh-rozvitku/

[16] Технопарки та особливості їх розвитку. URL: https://studlib.info/ekonomika/79845-tekhnoparki-ta-osoblivosti-ikh-rozvitku/

[17] Куриляк В.Є. Кластери та наукові парки як ефективний засіб переходу до економіки інноваційного типу. *Вісник Донбаської державної машинобудівної академії.* 2016. № 3 (39). С. 103.

Таблиця 5

Державна підтримка технопарків[18]

Вид підтримки	Закон України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків»[19]	Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» та інших законів України[20]	Податковий кодекс[21]	Пропозиції технопарків
Цільова субсидія				
Звільнення від перерахування до бюджету: - податку на прибуток	Діяла	Діяла	Скасована	Запровадити
- ПДВ	Діяла	Скасована	Скасована	Запровадити
- мита	Діяла	Діяла	Діє	Запровадити
- ПДВ при імпорті товарів	Діяла	Скасовано	Скасовано	Запровадити
Сплата ПДВ податковим векселем при імпорті нового обладнання, устаткування та комплектуючих – 720 днів, матеріалів – 180 днів	-	Дія призупинилась в 2008–2009 рр.	Скасована	-
Фінансова підтримка проектів технопарків				
Повне або часткове безвідсоткове кредитування	-	Не виконувалась	Скасована	Запровадити
Повна або часткова компенсація відсотків за кредитами	-	Не виконувалась	Скасована	Запровадити
Прискорена амортизація основних фондів	Діяла	Діяла	Скасована	Запровадити

Діяльність наукових парків в Україні розпочалася в 2006 р., коли Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про науковий парк «Київська політехніка»[22]. Цей закон мав пілотне значення для формування нормативних правил і основних засад діяльності наукових парків. Згідно з цим законом науковий парк визначають як договірне об'єднання суб'єктів господарювання, створене з метою організації, координації та контролю процесу виконання проектів наукового парку.

У 2009 р. Верховною Радою України було ухвалено Закон України «Про наукові парки»[23], який дає визначення усім науковим паркам і регулює процедуру їх створення, особливості діяльності, органи управління та визначає їх державну підтримку.

Науковим парком є юридична особа, що створюється з ініціативи вищого навчального закладу та/або наукової установи шляхом об'єднання внесків засновників для організації, координації, контролю процесу розроблення і виконання проектів наукового парку .

На 1 квітня 2022 р. в Україні функціонують 37 наукових парків[24]:

1. Корпорація «Науковий парк Київський університет імені Тараса Шевченка».
2. Корпорація «Науковий парк Миколаївського національного аграрного університету «АГРОПЕРСПЕКТИВА».
3. Науковий парк «Інноваційно-інвестиційний кластер Тернопілля».
4. Науковий парк «ФЕД».
5. Науковий парк «Синергія».
6. Науковий парк «Наукоград - Харків».
7. Науковий парк Національного університету біоресурсів і природокористування «Стале природокористування та якість життя».
8. Товариство з обмеженою відповідальністю

[18] Мазур А.А., Пустовойт С.В. Технологічні парки України: цифри, факти, проблеми. *Наука та інновації*. 2013. № 3. С. 70.

[19] Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків: Закон України від 16 липня 1999 року № 991-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/991-14#Text.

[20] Про внесення змін до Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» та інших законів України Закон України від 12.01.2006 р. № 3333-XIV. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3333-15.

[21] Податковий кодекс від 2 грудня 2010 року № 2755-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text.

[22] Про науковий парк «Київська політехніка»: Закон України від від 22.12.2006 № 523-V. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/523-16.

[23] Про наукові парки: Закон України від 25 червня 2009 р. № 1563-VI. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1563-17.

[24] Сайт Міністерства освіти і науки України. URL: http://mon.gov.ua/activity/innovaczijna-diyalnist-ta-transfer-texnologij/iii.-texnologichni-parki/pro-texnologini-parki.html.

«Науковий парк Київського національного економічного університету».

9. Товариство з обмеженою відповідальністю «Науковий парк «Аерокосмічні інноваційні технології».

10. Товариство з обмеженою відповідальністю «Науковий парк «Енергоефективні технології».

11. Товариство з обмеженою відповідальністю «Науковий парк «Профілактична медицина та охорона праці – новітні системи та технології».

12. Товариство з обмеженою відповідальністю «Науковий парк «Біометричний інноваційно-технологічний кластер «БІТеК».

13. Товариство з обмеженою відповідальністю «Науковий парк «Центр трансферу технологій цивільного захисту».

14. Товариство з обмеженою відповідальністю «Науковий парк Одеського політехнічного університету».

15. Товариство з обмеженою відповідальністю «Науковий парк «Прикарпатський університет».

16. Науковий парк товариства з обмеженою відповідальністю «Науковий парк Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

17. Товариство з обмеженою відповідальністю «Науковий парк «ДонНУ-Поділля».

18. Товариство з обмеженою відповідальністю «Науковий парк Державної екологічної академії післядипломної освіти та управління «ЧОРНОБИЛЬ».

19. Товариство з обмеженою відповідальністю «Науковий парк «Хімічні технології».

20. Товариство з обмеженою відповідальністю «Науковий парк Ужгородський національний університет».

21. Науковий парк «Київська політехніка».

22. Товариство з обмеженою відповідальністю «Науковий парк «Агрозоовет».

23. Товариство з обмеженою відповідальністю «Науковий парк Одеського державного аграрного університету».

24. Товариство з обмеженою відповідальністю «Науковий парк «КАРДІО ПЛЮС».

25. Товариство з обмеженою відповідальністю «Науковий парк Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського «Університетський Арсенал».

26. Товариство з обмеженою відповідальністю «Науковий парк Херсонської державної морської академії «Інновації морської індустрії».

27. Товариство з обмеженою відповідальністю «Науковий парк Львівського університету «Інновації та підприємництво».

28. Науковий парк «Наука і безпека».

29. Товариство з обмеженою відповідальністю «Науковий парк Національної металургійної академії України».

30. Товариство з обмеженою відповідальністю «Науковий парк університетів «Інноваційні технології та кібербезпека».

31. Товариство з обмеженою відповідальністю «Науковий парк Національного університету «Львівська політехніка».

32. Товариство з обмеженою відповідальністю «Науковий парк Національного авіаційного університету».

33. Товариство з обмеженою відповідальністю «Міжнародний медичний науковий парк».

34. Товариство з обмеженою відповідальністю «Науковий парк «AgroUnity».

35. Товариство з обмеженою відповідальністю «НАУКОВИЙ ПАРК «НАДІЙНИЙ ТРУБОПРОВІДНИЙ ТРАНСПОРТ ЕНЕРГОНОСІЇВ».

36. Товариство з обмеженою відповідальністю «Науковий парк Сумського національного аграрного університету».

37. Товариство з обмеженою відповідальністю «Науковий парк Харківського національного університету міського господарства імені О.М. Бекетова».

Перелік пріоритетних напрямів діяльності наукового парку формується у відповідності до Закону України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки»[25] та Закону України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні»[26] і напрямів діяльності засновників наукового парку та може враховувати потреби регіонального розвитку.

Аналіз розподілу частки кожного з пріоритетних напрямів у загальній кількості зазначених пріоритетів показав, що найбільш поширеним пріоритетом діяльності наукових парків в Україні є сфера інформаційно-комунікаційних технологій – у 13% наукових парків він входить до переліку пріоритетів (показник округлено до цілого числа). Також більшість наукових парків обрало своїм пріоритетом нанотехнології та наноматеріали, ресурсозберігаючі технології (по 10%), відновлювальні джерела енергії та авіа- і ракетобудування (по 8%). Найменш поширеними є такі напрями як технології сільського господарства та хімічна промисловість (по 3%) і пожежна безпека, системи озброєння, цивільний захист, економічне моделювання (по 1%).

Також можна відзначити, що напрями діяльності наукових парків Київського національного економічного університету та «Центр трансферу технологій цивільного захисту» не відповідають стратегічним пріоритетним напрямам інноваційної діяльності на 2011–2021 рр. Віднести їх до жодного з пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки на період до 2020 р. неможливо.

[25] Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки: Закон України від 11.07.2001 № 2623-III. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-14.

[26] Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні: Закон України від 08.09.2011 № 3715-VI. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3715-17.

Проблеми, які виникають у діяльності наукових парків в період російсько-української війни (2014–2022 рр.), можна розділити на дві групи: проблеми провадження інноваційної діяльності як такої в Україні (відсутність чіткої політики держави щодо інтеграції науки та бізнесу; домінування в українській промисловості низькотехнологічних галузей, для яких характерна стабільність у виробництві продукції та сталість у технологіях; нерозвиненість державної підтримки інноваційної діяльності; відсутність коштів у ВНЗ та наукових установ на утримання інноваційної інфраструктури та ін.) та проблеми, характерні для діяльності саме наукових парків (відсутність кваліфікованих фахівців у сфері трансферу технологій, здатних провести технологічний та економічний аудит наявних розробок, здійснити маркетингові дослідження; ВНЗ не мають необхідної інфраструктури для доведення результатів прикладних досліджень та наукових розробок до рівня, придатного для комерціалізації та ін.)[27].

У вересні 2021 року Верховна Рада України прийняла Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо активізації діяльності наукових парків»[28], метою якого є підвищення ефективності здійснення науковими парками інноваційної діяльності та комерціалізації результатів наукових досліджень, науково-технічних (експериментальних) розробок.

Цей закон повинен розв'язати проблеми бюрократії при створенні наукових парків, надати право закладам вищої освіти та науковим установам бути засновниками декількох наукових парків, налагодити чіткий механізм виконання інноваційних проєктів, розширити джерела фінансування, тобто наукові парки мають стати ефективним інструментом впливу на розвиток інноваційних процесів в період російсько-української війни.

У законі передбачено надання закладам вищої освіти та науковим установа наступних повноважень:

- право створювати наукові парки без погодження з МОН, а також самостійно визначати напрями своєї діяльності;

- право бути засновниками декількох наукових парків;

- можливість надавати в оренду приміщення для розміщення наукових парків на пільгових умовах (за 1 грн орендної плати за 1 метр квадратний).

Суттєве значення для розвитку бізнес-інкубаторів мала Програма розвитку бізнес-інкубаторів в Україні (ПРБІ), яка здійснювалася в 1997–2001 рр. за фінансової підтримки Агентства з міжнародного розвитку США (USAID)[29]. У рамках програми були створені бізнес-інкубатори в Києві та Харкові: дочірнє підприємство МІМ-Київ «Центр розвитку інновацій» (ЦРІ), яке розташовано в Інституті електрозварювання ім. Є. Патона (м. Київ), та Центр розвитку малого бізнесу «Харківські технології» (ЦХТ) в Інституті монокристалів (м. Харків) НАН України. У 2000 р. ПРБІ поширила свою діяльність на м. Славутич, де ЦРІ створив Інкубатор малого бізнесу м. Славутича (ІМБС), у партнерстві з Виконавчим комітетом міської ради м. Славутича, Агентством з розвитку бізнесу в м. Славутичі (АРБ) та Проектом Європейської комісії TACIS EDUR 9804 «Пом'якшення соціальних наслідків закриття Чорнобильської АЕС».

ЦРІ забезпечує постійний зв'язок з компаніями-клієнтами через «бізнес-клуб ЦРІ». Компанії – члени Бізнес-клубу співпрацюють із ЦРІ з 1998 р. Вони отримують послуги ЦРІ та Бізнес-клубу («віртуальний офіс», консультації, доступ до Інтернет, офісне обладнання та послуги персоналу), створюють спільні проекти, як комерційні, так і грантові. У ЦХТ для оренди призначені спеціальні приміщення, обладнані комп'ютерами, телефонами й іншою офісною технікою. ІМБС також має значні площі для обслуговування мешканців м. Славутича, за рік його діяльності число фірм-клієнтів зросло до 46.

У рамках Програми розвитку бізнес-інкубаторів в Україні у березні 2001 р. створена Програма кредитних гарантій для забезпечення кредитами (від 5 до 50 тис.дол. США) інноваційних компаній з високим технічним і комерційним потенціалом. За рік її функціонування здійснено 12 кредитних проектів загальною сумою $258 754. Фірми – клієнти ІМБС використовують також мікрокредити Фонду мікрокредитування АРБ, Міського благодійного фонду «ЧАЕС-Славутич-розвиток» та Мікрофінансового банку.

Завдяки іноземній фінансовій допомозі в рамках Програми соціальної адаптації військових, звільнених у запас, яка підтримувалася за кошти Сороса, було створено Білоцерківський інноваційний бізнес-інкубатор (БІБІ). Загальна площа приміщень Інкубатора становить понад 2 тис.кв.м. За роки своєї діяльності БІБІ став ефективною структурою з розвитку підприємництва та конкурентного середовища в Білій Церкві та регіоні. Нині фахівці вважають його першим в Україні класичним бізнес-інкубатором.

Реально й ефективно діючою структурою став також бізнес-інкубатор у Державному технічному університеті «Львівська політехніка». У ньому надається характерна для бізнес-інкубаторів допомога

[27] Чернюк В. Наукові парки в Україні – стан та проблеми діяльності. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2016. № 1. С. 72-73.

[28] Про внесення змін до деяких законів України щодо активізації діяльності наукових парків: Закон України від 07.07.2021 №№ 1714-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1714-20#Text.

[29] Алимов О., Ємченко В. Промисловий потенціал України: напрями ефективного розвитку. *Економічний Часопис–XXI*. 2003. № 6. С. 41-46.

(пільгова оренда приміщень, комунікаційні послуги та ін.) новоутвореним студентським фірмам.

На сьогоднішній день виділяють декілька видів бізнес-інкубаторів:

- віртуальний бізнес – інкубатори, що пропонують послуги в кіберпросторі. Віртуальний бізнес-інкубатор – це унікальний ІТ-продукт, створений для допомоги підприємцям. Бізнес-інкубатор став надійним інструментом розвитку фінансової та майнової підтримки малого та середнього підприємництва;

- територіально-виробничі комплекси і кооперційні мережі – являють собою об'єднання підприємств, що діють в географічній близькості один від одного в одному галузевому секторі;

- бізнес-інкубатори, орієнтовані на розвиток наукомістких малих підприємств. Зокрема, це так званий інкубатор технологій – наукомістке підприємство, пов'язане з університетом, науково-технологічним парком або інноваційним центром. Його завдання – обслуговування малих інноваційних підприємств, вирощування нових підприємницьких структур, надання їм допомоги у виживанні та успішній діяльності на ранній стадії розвитку;

- венчурні інкубатори, які використовують зонтичний бренд бізнес-інкубатора та налагоджують взаємодію з венчурними інвесторами, органами державної влади, великими компаніями з інших країн[30].

Загалом в Україні інкубаційну діяльність здійснюють 28 інкубаторів. У період російсько-української війни (2014–2022 рр.) діє національна програма «Технологічні теплиці – інкубатори для молодих хайтек-підприємців[31].

17 липня 2012 року за рішенням Кабінету Міністрів України до реєстру Національних проектів як складова Національного пріоритету «Нова інфраструктура» було включено національний проект «Індустріальні парки України», метою якого є створення індустріальних парків із сучасною інженерною та сервісною інфраструктурою в різних регіонах України[32].

Індустріальні (промислові) парки (ІП) являють собою визначену ініціатором створення індустріального парку відповідно до містобудівної документації облаштовану відповідною інфраструктурою територію, у межах якої учасники індустріального парку можуть здійснювати господарську діяльність у сфері переробної промисловості, а також науково-дослідну діяльність, діяльність у сфері інформації і телекомунікацій на умовах, визначених законом та договором про здійснення господарської діяльності у межах індустріального парку[33].

Під індустріальним парком слід розуміти територію, спеціально виділену для використання групою промислових підприємств[34].

В Україні до Реєстру індустріальних (промислових) парків занесено 53 парки (табл. 6). Всі індустріальні парки України були створені в період російсько-української війни (2014–2022 рр.)

Відповідно до загальноприйнятої класифікації вітчизняні індустріальні парки представлені трьома типами: моноспеціалізовані (за розмірами 50-100 га, галузева спеціалізація – електронна, харчова та фармацевтична галузі, виробничі сервіси та ін.), фокусовані (за розмірами 100-200 га, галузева спеціалізація – машинобудування, виробництво будматеріалів, легка промисловість та металургія тощо), багатопрофільні (за розмірами понад 200 га, галузева спеціалізація – хімічна та металургійна промисловість, сектори важкої промисловості тощо). Популярними видами промислової діяльності в рамках діючих індустріальних парків є деревообробка, виробництво будівельних матеріалів, машинобудування та хімічна промисловість. Зазвичай вітчизняні індустріальні парки орієнтуються на залучення підприємств, що належать до 3-4 видів економічної діяльності, серед яких обов'язково присутні найбільш розвинені у регіоні.

Залежно від виду послуг, що надаються резидентами парків, в Україні переважає тип індустріального парку «greenfield» над «brownfield». Це не завжди виправдано, оскільки в країні існує багато промислових зон з інфраструктурою, яку можна рекультивувати, відновити та використати за призначенням.

Ситуація у сфері створення та діяльності індустріальних парків в період російсько-української війни (2014–2022 рр.) характеризується цілою низкою проблем, які потребують вирішення, зокрема:

− недосконаліть договірно-правових відносин у частині регулювання питань використання земельних ділянок державної і комунальної власності, на яких можуть бути створені індустріальні парки (в частині використання виключно договорів оренди землі);

− відсутність чітко встановленого переліку видів діяльності, які доцільно впроваджувати в межах

[30] Водянка Л.Д., Горошовська К.В. Перспективи розвитку бізнес-інкубаторів в Україні. URL: file:///D:/%D0%9B%D0%B8%D0%BB%D1%8F/Downloads/vkpnuen_2015_10_6%20(2).pdf

[31] Коваль К.О., Іванчук Я.В., Козумляк Р.В. Розвиток стартап руху в Україні в умовах обмеженого нормативного регулювання інноваційної діяльності. Проблеми нормативно-правового забезпечення інноваційної діяльності та шляхи їх вирішення: конференція (м. Київ, 27 вересня 2017 р.), відп. ред. В.С. Шовкалюк. К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2017. С. 65.

[32] Сайт Державного агентства з інвестицій та управління національними проектами України. URL: http://www.ukrproject.gov.ua/project/industrialni-parki-ukraini

[33] Про індустріальні парки: Закон України від 21.06.2012 № 5018-VI. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5018-17

[34] Ляшенко В.І., Ляшенко А.Ю. Зарубіжний досвід надання митних пільг підприємствам-учасникам індустріальних парків: висновки для України. *Економічний вісник Донбасу*. 2019. № 1 (55). С. 57.

Таблиця 6

Індустріальні парки в Україні[36]

Найменування ІП	Ініціатор створення ІП	Строк, на який створено ІП, років	Дата включення до Реєстру	Місцезнаходження ІП	Площа ІП, га
Долина	Долинська міська рада Івано-Франсківської області	30	03.02.2014	м. Долина Івано-Франківської області	27,14
Славута	Славутська міська рада Хмельницької області	50	07.02.2014	м. Славута Хмельницької області	50,00
Львівський індустріальний парк «Рясне – 2»	Львівська міська рада	50	07.02.2014	м. Львів, у межах промвузла «Рясне–2»	23,49
Індустріальний парк «Коростень»	Коростенська міська рада Житомирської області	30	01.04.2014	м. Коростень Житомирської області	42,20
Індустріальний парк «Центральний»	Кременчуцька міська рада Полтавської області	50	01.04.2014 Виключено з Реєстру 23.08.2018 (наказ Мінеконом-розвитку від 23.03.2018 № 1189)	м. Кременчук Полтавської області	168,55
Індустріальний парк «Свема»	Шосткинська міська рада Сумської області	30	06.06.2014	м. Шостка Сумської області	92,00
Індустріальний парк «Соломоново»	ТОВ «СезпарксервісТОВ «Євромотор», ТОВ «Євроавтотек», ТОВ «РІК»	30	06.06.2014	с. Соломоново Ужгородського району Закарпатської області	66,20
«Перший український індустріальний парк»	ТОВ «Земельний союз»	40	08.07.2014	смт. Велика Димерка Броварського району Київської області	105,00
Індустріальний парк «BIONIC HiLL»	ТОВ «Біонік Девелопмент»	39	01.09.2014	м. Київ	56,74
Індустріальний парк «iPark»	громадяни України Ставніцер Андрій Олексійович, Мушинська Валентина Костянтинівна	49	01.09.2014	с. Візирка Комінтернівського району Одеської області	16,00
Індустріальний парк «Кривбас»	Криворізька міська рада Дніпропетров-ської області	30	01.09.2014	м. Кривий Ріг Дніпропетровської області	26,03
Індустріальний парк «Тростянець»	Тростянецька міська рада Сумської області	30	14.10.2014	м. Тростянець Сумської області	39,96
Індустріальний парк «Мироцьке»	Іванченко Василь Леонідович	30	30.05.2016	с. Мироцьке Києво-Святошинського району Київської області	33,67
Вінницький індустріальний парк	Вінницька міська рада	30	15.07.2016	м. Вінниця	60,7
Індустріальний парк «ЖИТОМИР-СХІД»	Житомирська міська рада	40	27.10.2016	м. Житомир	24,7324
Індустріальний парк «Новодністровськ»	Новодністровська міська рада	30	13.01.2017	м. Новодністровськ Чернівецької області	15,36
Індустріальний парк «Фастіндастрі»	Фастівська міська рада	30	13.01.2017	м. Фастів Київської області	15,00

[35] Витяг з Реєстру індустріальних (промислових) парків. URL: http://www.me.gov.ua.

Продовження таблиці 6

Індустріальний парк «Павлоград»	Дніпропетровська обласна державна адміністрація	30	14.02.2017	Павлоградський район Дніпропетровської області	250,00
Яворівський індустріальний парк	Яворівська районна рада	30	26.04.2017	Яворівський район Львівської області	40,00
Індустріальний парк «Золотоноша»	Золотоніська міська рада	30	18.05.2017	м. Золотоноша Черкаської області	39,9285
Кам'янка-Бузький індустріальний парк	Кам'янка-Бузька міська рада	30	31.05.2017	м. Кам'янка-Бузька Львівської області	24,4671
Індустріальний парк «Вінницький кластер холодильного машинобудування»	Вінницька міська рада та ПАТ «Українська пивна компанія»	30	31.05.2017	м. Вінниця	19,2676
Новороздільський індустріальний парк	Новороз-дільська міська рада	50	15.06.2017	м. Новий Розділ Львівської області	46,4
Індустріальний парк «Нововолинськ»	Нововолинська міська рада	30	30.06.2017	м. Нововолинськ Волинської області	20,0
Індустріальний парк «Лиманський»	Лиманська міська рада	40	30.06.2017	м. Лиман Донецької області	27,5220
Індустріальний парк «СІГМА Парк Яричів»	ТОВ «Індустріаль-ний парк «СІГМА Парк Яричів»	50	04.09.2017	с. Старий Яричів Кам'янка-Бузький район Львівської області	15,7084
Індустріальний парк «Ланнівський індустріальний парк»	ПП «Ланнівський цукровий завод»	49	12.09.2017	селище Ланна Карлівського району Полтавської область	30,7135
Індустріальний парк «Київщина»	ПрАТ «Промислово-технологічний парк «Київщина»	30	25.10.2017	с. Нові Петрівці Вишгородського району Київської область	118,3594
Індустріальний парк «Техносіті»	Костянтинівська міська рада	49	22.02.2018	м. Костянтинівка Донецької область	34,0152
Індустріальний парк «Біла Церква»	ТОВ «Індустріальний парк «Біла Церква 1»	50	13.04.2018	територія Шкарівської сільської ради, Білоцерківський район, Київська область	24,1419
Індустріальний парк «Олександрія»	Олександрійсь-ка міська рада Кіровоградської області	49	13.04.2018	м. Олександрія, Кіровоградської області	24,4803
Індустріальний парк «Захід Ресурс»	ТОВ «ЄВРО-ІНВЕСТ-ХОЛДІНГ»	30	19.09.2018	м. Городок, Львівської області	20,7662
Індустріальний парк «Тернопіль»	Тернопільська міська рада	30	19.09.2018	м. Тернопіль, Тернопільської області	15,00
Індустріальний парк «Біла Церква 2»	ТОВ «ІП «Біла Церква 2»	50	04.10.2018	Київська обл., Білоцерківський район, територія Шкарівської селищної ради	34,7138
Індустріальний парк «Енергія»	Миколаївська міська рада	30	07.11.2018	м. Миколаїв, Миколаївська обл.	36,0
Індустріальний парк «INNOVATION FORPOST»	Дніпровська міська рада	45	07.11.2018	м. Дніпро, Дніпропетровська обл	49,5114
Індустріальний парк «Суми»	Сумська міська рада	30	04.12.2018	м. Суми, Сумська обл.	17,5284
Індустріальний парк «АзовАкваІнвест»	Маріупольська міська рада	30	07.02.2019	м. Маріуполь, Донецька обл.	15,650
Індустріальний парк «Хмельницький»	Хмельницька міська рада	50	07.02.2019	м. Хмельницький, Хмельницька обл.	90,9325
Індустріальний парк «Подільськ»	Подільська міська рада	30	22.03.2019	м. Подільськ, Одеська обл.	31,0704
Індустріальний парк «Бізнес Прайм»	ТзОВ «Рубікон Трейд»	30	19.08.2019	територія Тростянецької сільської ради, Миколаївський район, Львівська область	17,5

Продовження таблиці 6

Індустріальний парк «ВІНТЕР СПОРТ»	ТОВ «ХЕД Вінниця»	50	02.10.2019	м. Вінниця, Вінницька обл.	25
Індустріальний парк «Chortkiv-West»	Чортківська міська рада	30	03.10.2019	м. Чортків, Тернопільська обл.	87,684
Індустріальний парк «Місто Скла»	ТОВ «Березаньскло»	30	30.01.2020	м. Березань, Київська обл.	20,2633
Індустріальний парк «Східний регіон»	Попаснянська міська рада	30	12.11.2020	м. Попасна, Луганська обл.	15,3991
Індустріальний парк «ПАТОН»	ТОВ «Дослідний завод зварювального устаткування Інституту електрозварювання ім. Є.О. Патона»	30	24.12.2020	Глевахівська селищна рада, Фастівський район, Київська область	17,0597
Індустріальний парк “Rivne industrial park”	Рівненська обласна державна адміністрація	40	01.02.2021	Малолюбашанська сільська рада, Костопільський район, Рівненська область	125,1300
Індустріальний парк «E40 Industrial Park»	ТОВ «КОРМА ДЕВЕЛОПМЕНТ»	30	25.02.2021	територія Колонщинської сільської ради, Бучанський район, Київська область	48,5352
Індустріальний парк «СОЛТАНІВКА»	ТОВ «САМІРА ЛІМІТЕД»	50	26.04.2021	територія Калинівської сільської ради, Фастівський район, Київська область	27,7544
Індустріальний парк «Спарроу Парк Львів»	ТОВ «СПАРРОУ ІНДАСТРІЗ»	30	14.05.2021	м. Львів, Львівська область	18,8242
Індустріальний парк «КРОНОСПАН РІВНЕ»	ТОВ «КРОНОСПАН РІВНЕ»	50	15.07.2021	с. Городок, вул. Барона Штейнгеля, 4 а, Рівненський район, Рівненська область	85,0089
Індустріальний парк «Мостиський Сухий Порт»	Мостиська міська рада	30	02.08.2021	Львівська область, Мостиський район, на території Мостиської міської ради	34,5116
Індустріальний парк «Kalush Industrial HUB»	ТОВ «Ч.А.С.»	30	30.08.2021	м. Калуш, Івано-Франківська область	18,7306

індустріальних парків. Така ситуація може призвести до того, що вже діючі підприємства (поза межами індустріальних парків) з метою отримання встановлених законодавством преференцій будуть зацікавлені переносити свої виробництва в індустріальні парки без запровадження нових видів виробництва;

− недосконаліть норм чинного законодавства, зокрема – в частині визначення оптимальних форм стимулювання залучення інвестицій, необхідних для облаштування індустріальних парків шляхом звільнення від сплати ввізного мита на устаткування, обладнання та комплектуючих до них, матеріалів.

Вирішення означених проблем потребує дієвого інституційно-правового забезпечення відносин у сфері створення та функціонування індустріальних парків, під яким пропонується розуміти зв’язки між різними суб’єктами та державними/місцевими органами влади, що формуються в процесі організації і функціонування цих парків та які забезпечуються дією нормативно-правового регулювання. Таке регулювання повинно здійснюватися на засадах максимального узгодження інтересів держави, регіону та бізнесу, адже на останньому лежать усі ризики, пов’язані з підприємницькою діяльністю. Разом із тим держава зацікавлена у створенні індустріальних парків, оскільки вони дають можливість:

– підвищити інвестиційно-інноваційну активність в економіці (допуск в індустріальний парк обмежений мінімальним обсягом інвестицій, який компанія має вкласти у розвиток виробництва; виробництво в межах індустріального парку автоматично розширює попит на продукцію суміжних виробництв);

– здійснювати легітимне (відповідно до норм і правил СОТ) субсидування пріоритетних галузей промисловості (держава надає субсидії у формі бюджетних видатків на розвиток інфраструктури або звільняє підприємство від часткової сплати податків);

Таблиця 7

Фактори і проблеми, що впливають на функціонування об'єктів виробничо-технологічної інноваційної інфраструктури (ВТІІ) в період російсько-української війни (2014–2022 рр.)

Фактори	Проблеми
Економічні	1. Брак фінансових ресурсів для стабільного функціонування 2. Залежність фінансових потоків від головної організації-засновника (внаслідок вузькості напрямків діяльності об'єктів ВТІІ). 3. Обмежені фінансові можливості клієнтів (пов'язані з браком пропозиції фінансових ресурсів для фірм-клієнтів технопарків через обмеженість фінансових можливостей існуючих інститутів фінансової інфраструктури). 4. Нестача фінансових ресурсів для розширення діяльності (пов'язана з «недостатньою увагою» державних і регіональних органів влади в частині подальшого фінансування інфраструктури). 5. Залежність фінансових потоків від центральних і регіональних органів влади (має під собою ті ж причини, що й друга проблема).
Організаційні	1. Відсутність ротації фірм-інноваторів (в основній масі об'єкти інноваційної інфраструктури не виконують функцій інкубування). 2. Недолік фірм-інноваторів (істотний «недобір» основних реалізаторів нововведень). 3. Недостатня інформованість потенційних фірм-інноваторів про можливості ВТІІ. 4. Недолік кваліфікованого персоналу. 5. Відсутність власних виробничих і сервісних площ
Управлінські	1. Недосконалість процесу управління інтелектуальною власністю. 2. Недосконалість управління бізнес-процесами
Соціально-психологічні	1. Неготовність українського ринку сприйняти продукцію фірм об'єктів ВТІІ. 2. Недовіра вчених до служб підтримки комерціалізації результатів НДДКР.
Правові	1. Недосконалість патентного законодавства. 2. Недолік законодавчих актів, що регулюють інноваційну діяльність

Складено автором

– створювати висококваліфіковані робочі місця;

– забезпечувати економічне зростання.

Важливим питанням при створенні та функціонуванні індустріальних парків в період російсько-української війни (2014–2022 рр.) є забезпечення ефективного управління, і держава може сприяти цьому шляхом висування адекватних вимог до керуючої компанії. Згідно із Законом України «Про індустріальні парки» управління ними здійснюється відповідними керуючими компаніями, які створюються переважно органами місцевої влади. Необхідно зазначити, що вони не можуть відвести під створені ж ними індустріальні парки землю своєї території, оскільки землями промислового призначення часто розпоряджаються не громади, а Верховна Рада України або Кабінет Міністрів України. Крім того, сільські, селищні, міські ради розглядають проектні матеріали та схвалюють рішення про зміну цільового призначення земельної ділянки, розташованої в межах населеного пункту (за чинним земельним законодавством лише органи державної влади чи місцевого самоврядування розпоряджаються землями державної чи комунальної власності і лише їм законом надані повноваження щодо надання земельних ділянок у користування чи відчуження у приватну власність для створення індустріальних парків).

Як зазначалося вище, в Україні діяльність індустріальних парків не гармонізована з пріоритетами інвестиційно-інноваційного та науково-технічного розвитку, відсутні вимоги щодо рівня технологій, які використовуватимуть їхні учасники. Тому ще одним напрямом вдосконалення інституційно-правових відносин має бути узгодження нормативно-правових актів щодо діяльності індустріальних парків з нормативно-правовими актами у сфері науково-технологічного та інноваційного розвитку.

Таким чином, інституційно-правова система розвитку відносин у сфері створення індустріальних парків в період російсько-української війни (2014–2022 рр.) повинна відображати системні зусилля державних та місцевих органів влади щодо формування сприятливих адміністративних, інституціональних, організаційних і фінансових умов господарювання.

Сегмент індустріальних (промислових) парків активніше розвиватиметься там, де докладаються системні зусилля в частині формування сприятливих адміністративних, інституціональних, організаційних і фінансових умов. Попит на такий вид діяльності має потенціал зростання та підвищуватиметься залежно від стабілізації економічної ситуації. Проте існують певні застереження, що найближчим часом конкурентоспроможними індустріальними (промисловими) парками

можуть стати лише ті, що вже ефективно функціонують, або ті, що пропонують найкращі умови для забезпечення земельних ділянок інженерною інфраструктурою та мають сприятливе місце розташування[36].

Тобто, система регуляторного стимулювання в індустріальних парках в Україні в період російсько-української війни (2014–2022 рр.) відстає від потреб соціально-економічного та політичного розвитку, повільно набуває відповідної форми[37].

Інноваційна інфраструктура в Україні поки не є потужним інструментом інноваційного розвитку, в період російсько-української війни (2014–2022 рр.) не скрізь спостерігається досить сприятливе середовище для розвитку інновацій в цілому.

До факторів, що стримують розвиток технопарків в Україні, слід віднести і гостру нестачу професійних менеджерів і команд, а також недостатньо глибоку галузеву спеціалізацію технопарків та їх зв'язок з промисловістю.

Будучи каталізатором, що сприяє розвиткові наукомісткого сектора промисловості, діяльність технопарків в Україні підвищує привабливість національного виробництва для інвесторів, сприяє просуванню конкурентоздатної вітчизняної наукомісткої продукції на світовий ринок, знижує імпортну залежність економіки України. У ході виконання інноваційних проектів створюються стабільно функціонуючі виробництва інноваційної продукції, яка користується попитом на внутрішньому і зовнішньому ринках[38].

Слід зазначити, що в існуючій українській моделі створення технопарків та бізнес-інкубаторів упор, в основному, зроблений на інститути вищої школи і, меншою мірою, на академічні та галузеві наукові центри та науково-дослідні інститути, що, на наш погляд, не зовсім вірно.

Проблеми, що мають місце в розвитку об'єктів інноваційної інфраструктури в період російсько-української війни (2014–2022 рр.), пов'язані в основному з адміністративними і правовими розбіжностями законодавства, а також низькою зацікавленістю інноваційно-активних підприємств і недостатніми преференціями. Дослідження основних проблем функціонування об'єктів виробничо-технологічної інноваційної інфраструктури виходить з необхідності їх групування в залежності від факторів що на них впливають (табл. 7).

Висновки

Таким чином, більша частина об'єктів виробничо-технологічної інноваційної інфраструктури в період російсько-української війни (2014–2022 рр.) має суттєві проблеми, пов'язані з низьким рівнем фінансування, слабкою управлінською діяльністю, недостатньою інформованістю потенційних фірм-інноваторів про можливості ВТП, недосконалістю законодавчої бази та проблемами соціально-психологічного характеру.

Очевидно, що українські об'єкти інноваційної інфраструктури в основній масі не виконують функцій інкубування, а служать якимись «майданчиками безпеки», що огороджують фірми-інноватори від негативних факторів зовнішнього середовища. Зростання фірм-інноваторів до стадії розширення і «вихід» з технопарку відбувається досить рідко, в т. ч. через відсутність стимулів як з боку парку, так і самої фірми.

Інфраструктура інноваційного розвитку в Україні перебуває в початковому стані. У ній представлені лише окремі типи інноваційних структур, зокрема технопарки, наукові парки, індустріальні парки, бізнес-інкубатори. Причому, діяльність лише незначної їх частини відповідає завданням, які мають вирішуватися ними виходячи з світового досвіду організації діяльності різних типів інноваційних структур. Тобто, в Україні в період російсько-української війни не тільки обмежена кількість інноваційних структур, але і склалася їх структурна та функціональна незавершеність.

Серед бар'єрів, які стримують розвиток інноваційних структур в період російсько-української війни (2014–2022 рр.), особливе значення має невідпрацьованість механізму державного регулювання цього процесу, необгрунтована централізація прийняття рішенн про створення нових структур на вищому рівні влади. Останнє можна пояснити відсутністю адекватного уявлення в органах державного управління про роль, можливості і функціональні особливості різноманітних типів інноваційних структур, а також зміст відповідальності кожного з існуючих органів державного управління[39].

Національна інноваційна система в цілому повинна мати єдину законодавчу базу та бюджетну політику, а гнучкість цієї системи необхідна для своєчасного пристосування до динамічних внутрішніх та зовнішніх умов[40].

Останнім часом держава проводить активну інноваційну політику, але, незважаючи на це проблеми поки що мають місце.

[36] Інноваційна Україна 2020: національна доповідь. К., 2015. 336 с. С. 200-208.

[37] Ляшенко В.И. Финансово-регуляторные режимы стимулирования экономического развития: введение в экономическую режимологию: моногр. / НАН Украины, Ин-т экономики пром-сти. Донецк, 2012. 370 с. С. 54.

[38] Онікієнко В.В., Ємельяненко Л.М., Терон І.В. Інноваційна парадигма соціально-економічного розвитку України: монографія. К.:РВПС НАН України, 2006. 480 с. С. 304.

[39] Онікієнко В.В., Ємельяненко Л.М., Терон І.В. Інноваційна парадигма соціально-економічного розвитку України: монографія. К.:РВПС НАН України, 2006. 480 с. С. 304-305.

[40] Tsekhanovych V. Models of innovation infrastructure in euroregions. *Економічний вісник Донбасу*. 2019. № 4 (58). С. 95.

Таким чином, від рівня розвитку інноваційної інфраструктури, що забезпечує умови ефективної реалізації технологічних нововведень господарюючими суб'єктами, від якості її функціонування, буде залежати не тільки швидкість здійснення інноваційних перетворень в економіці, їх вартість і результативність, а й ефективне функціонування національної інноваційної системи в умовах російсько-української війни.

Інформація про автора:

Олексенко Лілія Вікторівна,
кандидат економічних наук, доцент,
старший науковий співробітник
Товариство з обмеженою відповідальністю «Інститут інноваційної біоекономіки»
96, пр. Голосіївський, м. Київ, 03040, Україна

Information about the author:

Oleksenko Lilia Viktorivna,
Candidate of Economics, Associate Professor,
Senior Researcher of Science
Limited Liability Company "Institute of Innovative Bioeconomics"
96, Holosiivskyi Ave., Kyiv, 03040, Ukraine

DOI

АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА В УКРАЇНІ

Осіпова А. А.

Вступ

Безпрецедентне російське вторгнення на територію України поставило під загрозу не лише суверенітет і незалежність, а й здоров'я та життя громадян. Збройна агресія є серйозним ударом по світовій економіці, і без того враженою наслідками від COVID-19. Війна в Україні, одного з найбільших експортерів продовольства на світові ринки, створила передумови для гуманітарної катастрофи по всьому суспільству. А тому з оголошенням воєнного стану виникла беззаперечна необхідність створення адаптованих до економічної нестабільності умов подальшого нормального функціонування економіки. З огляду на означене, вкрай важливим є посилення інструментів підтримки вітчизняного бізнесу з боку держави.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Державна підтримка сільськогосподарського виробництва є необхідною умовою забезпечення економічної і продовольчої безпеки держави. І в нинішніх умовах воєнного стану, що панують в Україні, вплив держави на стабілізацію сільськогосподарського виробництва – базової галузі, що формує та підтримує належний рівень продовольчої безпеки країни, має велике значення.

Сталий розвиток аграрного сектору економіки України потребує постійної модернізації і наукового обґрунтування механізму й інструментів державної підтримки розвитку сільськогосподарського виробництва з метою збалансування розвитку галузі за рахунок рівномірного забезпечення фінансовими ресурсами функціонування різних суб'єктів господарювання – виробників сільськогосподарської продукції. А зважаючи на те, що сільське господарство є однією з найбільш постраждалих від воєнних дій галузей економіки, підходи державної підтримки вимагають особливої уваги та виваженості.

Зважаючи на те, що в Україні дотримуються усталених модифікацій для збереження родючості ґрунтів і зміни кліматичних сценаріїв, розробка та прийняття єдиної сільськогосподарської практики може не допомогти в комплексному пом'якшенні наслідків зміни клімату та призвести до економічної вразливості сільськогосподарських товаровиробників. Відтак, ґрунтуючись на зарубіжному досвіді, виникає необхідність використовувати одночасно декілька практик державної підтримки сільськогосподарського виробництва, які мають певну сумісність одна з одною в довгостроковій перспективі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Дослідження проблематики, пов'язаної з державною підтримкою розвитку сільськогосподарського виробництва, не втрачає актуальності в умовах воєнного стану та з урахуванням динамічної зміни зовнішніх і внутрішніх факторів. Саме тому питання державної підтримки сільськогосподарського виробництва висвітлювали у своїх наукових доробках В. Андрійчук, П. Гайдуцький, В. Месель-Веселяк, О. Могильний, Т. Калашнікова, П. Саблук, С. Юшин та ін. Окреслення пріоритетних напрямів державної підтримки на підставі аналізу стану реалізації угоди про Асоціацію між Україною та ЄС здійснюють О. Захарчук, М. Кропивко, М. Малік, М. Мальований, О. Непочатенко та інші вчені.

Відтак беззаперечною є затребуваність інноваційних підходів при реалізації національного потенціалу порівняльних природно-ресурсних привілеїв з метою примноження конкурентних переваг вітчизняних товаровиробників і забезпечення сталого сільського розвитку.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Прискорені темпи зростання ризиків вітчизняного сільськогосподарського виробництва як у воєнних умовах, так і під впливом швидких змін соціально-економічних і природно-екологічних факторів спонукають до переорієнтації галузі на умовах сталого розвитку, інвестиційно-інноваційної моделі та міжнародних стандартів інформаційного суспільства, реалізація яких практично неможлива без дієвої і всебічної системи державного регулювання.

Незважаючи на множинність і глибину проведених досліджень, питання державної підтримки розвитку сільськогосподарського виробництва не втрачає актуальності, адже з року в рік змінюються не лише умови провадження діяльності аграріїв, а й парадигма фінансових пріоритетів держави в контексті поглиблення міжнародних інтеграційних зв'язків, втрати традиційних ринків збуту, глобалізації агропродовольчих ринків, загострення конкурентної боротьби, урізноманітнення форм протекціонізму розвиненими економіками світу тощо. Внаслідок зазначеного виникає цілком обґрунтована потреба в пошуку нових адаптивних підходів державної підтримки, які б сприяли виведенню сільськогосподарського виробництва на якісно новий рівень конкурентоспроможності та збалансованого функціонування.

Формулювання цілей. Під час воєнних дій, що ведуться на території України, необхідно раціонально та виважено, зважаючи на особливості стану економіки держави, здійснювати підбір ключових інструментів державної підтримки. Особливу увагу при цьому варто звернути на фінансові складові, за допомогою яких можна вибудувати дієвий механізм фінансового стимулювання, здатний посилити взаємодію між виробниками, державою та фінансовими установами й організаціями. На основі означеного кола співпраці в перспективі можуть бути сформовані потужні внутрішній і зовнішній ринки не лише конкурентних виробників, а й якісної та конкурентоспроможної на внутрішніх і зовнішніх ринках сільськогосподарської продукції. Як один з перспективних варіантів реалізації зазначеного, державна підтримка має бути зосереджена на кредитуванні під держгарантії, налагодженні логістичних шляхів з продажу сільськогосподарської продукції та максимальному спрощенні оформлення всієї необхідної для отримання підтримки документації.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтування отриманих наукових результатів. Зарубіжна практика державної підтримки сільськогосподарського виробництва зосереджена на стимулюванні малих виробників цієї галузі, маючи в пріоритеті підвищення якості сільськогосподарської продукції, екологічності її виробництва й експортоорієнтованості. Зокрема, серед активно застосовуваних у світі механізмів державної підтримки – розробка та провадження цільових програм, кредитна та страхова підтримка, пряма фінансова підтримка – субсидії, субвенції, дотації, а також спеціалізована система оподаткування.

Сполучені Штати Америки вже тривалий час залишаються лідером агропродовольчого ринку. Секрет такої стабільності – дбайливе та бережливе ставлення до ресурсів, а також ефективне регулювання сільськогосподарської сфери виробництва шляхом провадження прямого бюджетного фінансування під специфічні програми розвитку, цінове регулювання та незмінно висока увага до зовнішньоекономічних позицій, що забезпечуються експортними програмами. Окремо здійснюється фінансова підтримка доходів фермерів, розмір якої прирівнюється до доходів осіб, зайнятих в інших сферах національного господарства, а також чітким регламентуванням цін на продукцію сільськогосподарського виробництва та постійним зменшенням кількості нереалізованих товарних запасів[1].

Основою аграрної політики США є сільськогосподарські субсидії. Згідно статистичних даних, поточні субсидії на вирощування сільськогосподарських культур у ЄС становлять 50%, Південній Кореї і Японії –60%, а в Китаї – лише 21,3% загального обсягу підтримки. Прямі та непрямі субсидії, надані урядом США, складають 40% середнього доходу фермерів щороку і проникають у всі аспекти аграрної політики, в тому числі і субсидії[2].

Аграрна політика була одним із найважливіших завдань європейської політики від початку інтеграційного процесу. На тлі дефіциту продовольства та голоду після Другої світової війни шість тодішніх держав-членів, підписавши Договір про Європейське економічне співтовариство (ЄЕС) у 1957 році, вирішили спільно здійснювати суверенітет над сільськогосподарською політикою.

З 2023 року Європейський Союз розпочне новий період Спільної сільськогосподарської політики, згідно з якою особливу увагу приділено забезпеченню доходів, диверсифікації і подальшій професіоналізації фермерських господарств, посиленню захисту навколишнього середовища, клімату та тварин, а також підтримці молодих фермерів. Заплановано збільшити витрати на підтримку стабільності внутрішнього сільського та лісового господарства і розвиток сільських територій на загальну суму 35 млн євро за весь період; додатково посилити компенсаційне забезпечення для підтримки гірських і неблагополучних районів задля збереження унікального культурного ландшафту; близько 574 млн євро на рік доступні для заходів щодо захисту клімату та навколишнього середовища; бюджет органічного виробництва встановлено у межах 550 млн євро на рік та інші заходи[3].

В Україні практика державної підтримки розвитку сільськогосподарського виробництва сконцентрована виключно на прямому бюджетному фінансуванні та вузькоспеціалізованих державних цільових програмах. Крім того, значна обмеженість кола об'єктів регулювання, зокрема, спрямованість на великих виробників й ігнорування малих і середніх форм сільськогосподарського виробництва, спровокувала дисбаланси в розвитку галузі та сприяла погіршенню якості сільськогосподарської продукції. Водночас варто зазначити, що функціонування сільськогосподарських підприємств в Україні завжди супроводжувалося низкою фінансово-економічних проблем, зумовлених значним рівнем природніх ризиків. Відтак щорічно державними органами декларувалися різні програми регулювання галузі, проте рівень освоєння коштів за ними не досягав максимуму ані по обсягах, ані по цільових групах одержувачів. Саме тому розвиток сільськогосподарських підприємств є нерівномірним й, у випадку з малими формами господарювання, – неефективним. Причиною означеного є прогалини у механізмах реалі-

[1] Клименко І.В., Бугрій М.Г., Ус І.В. Спільна аграрна політика Європейського Союзу: можливості та виклики для України. Аналітична доповідь. К. : НІСД, 2011. 19 с.

[2] An Overview of U.S. Agricultural Policies. Moderndiplomaty. Lantao Li. URL: https://moderndiplomacy.eu/2022/04/16/an-overview-of-u-s-agricultural-policies/ (дата звернення 18.04.2022).

[3] Nationale GAP-Umsetzung im Ministerrat beschlossen. Bundesministerium Landwirtschaft, Regionen und Tourismus. URL: https://info.bmlrt.gv.at/themen/landwirtschaft/eu-agrarpolitik-foerderungen/gap-ministerratsbeschluss.html (дата звернення 28.04.2022).

Таблиця 1

Розподіл обсягів фінансування за програмами підтримки АПК, 2019–2021 рр., млн. грн

Програма	2019		2020		2021	
	Обсяг отриманих коштів, млн грн	Кількість отримувачів	Обсяг отриманих коштів, млн грн	Кількість отримувачів	Обсяг отриманих коштів, млн грн	Кількість отримувачів
Державна підтримка галузі тваринництва	2 433, 6	1179	-	-	-	-
Державна підтримка розвитку хмелярства, закладення молодих садів, виноградників та ягідників і нагляд за ними	397,9	210	-	-	-	-
Надання кредитів фермерським господарствам	255,1	595	65,6	176	50,0	127
Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів	449,9	966	3 965,8	11538	4 622,4	11198
Фінансова підтримка розвитку фермерських господарств	420,4	5944	-	-	-	-
Фінансова підтримка сільгосптоваровиробників	640,8	4315	-	-	-	-
Всього	4 567,7	9927	4 031,4	11614	4 712,4	11257

Джерело: Міністерство аграрної політики та продовольства України[4]

зації державного фінансового регулювання, що потребує вирішення питання дієвих інструментів і механізмів регулювання розвитку сільськогосподарського виробництва на державному рівні. Тому наразі державна підтримка сільськогосподарських виробників в Україні, у порівнянні з країнами Європейського Союзу, перебуває на вкрай низькому рівні.

У період економічної кризи, особливо на фоні руйнації, окупації регіонів з родючими землями й іншими ознаками війни, однією з перспективних площин взаємодії держави та сільськогосподарських виробників є фінансова підтримка. Адже діяльність сільськогосподарських підприємств потребує значних обсягів коштів для забезпечення безперебійного функціонування процесу виробництва, притому з тривалим терміном окупності та повернення. І з цієї позиції особливої ваги набуває державна підтримка у форматі спеціального кредитування, страхування й оподаткування.

Повертаючись до довоєнного періоду, варто зазначити, що сільськогосподарські товаровиробники активно брали участь у реалізації державних програм підтримки агропромислового комплексу, хоча найбільший обсяг держпідтримки за останні 5 років був виділений у 2018 році – 6,3 млрд грн[5]. У 2021 році з державного бюджету аграріям спрямовано 4 712,4 млрд гривень, що на 3% більше в порівнянні з 2019 роком (табл. 1).

У 2021 році лідерами державної фінансової підтримки стали сільськогосподарські товаровиробники Київської області – 376 млн грн, Одеської – 313 млн грн, Хмельницької – 293 млн грн, Черкаської – 249 млн грн, Тернопільської – 239,4 млн грн (рис. 1).

Серед програм державної підтримки пріоритетними є переробка, тваринництво, садівництво та меліорація, адже саме в цих сферах створюється найбільша кількість робочих місць, а ще ці галузі є найбільш капіталомісткими з точки зору створення доданої вартості. Також у 2021 році у декількох областях вдалося запустити пілотні проєкти за таким напрямом держпідтримки, як меліорація. Водночас, важливою та необхідною, але недооціненою залишається сфера агрострахування, здатна створити передумови для впевненої реалізації діяльності, незважаючи на природні та фінансові негаразди.

Військове вторгнення на територію України прискорює процеси дерегуляції і державної підтримки агробізнесу. 24 березня 2022 р. Верховна Рада України конституційною більшістю голосів ухвалила Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану», спрямований на залучення сільськогосподарських земель країни у виробництво сільськогосподарської продукції в умовах збройної агресії. Відтак чільними стають питання спрощення доступу аграріїв до кредитних ресурсів і побудова нової схеми постачання сільськогосподарського продукції, зокрема відновлення експорту зерна, адже наявна блокада портів унеможливлює агроекспорт.

Останніми роками Україна входила до п'ятірки експортерів світу. А тому від успіху цьогорічної посів-

[4] Звіт щодо отримувачів державної підтримки в галузі АПК. Міністерство аграрної політики та продовольства України. URL: https://minagro.gov.ua/pidtrimka/zvit-shchodo-otrimuvachiv-derzhavnoyi-pidtrimki-v-galuzi-apk (дата звернення 18.04.2022).

[5] Державна підтримка АПК за 2019–2021 роки. *Агрополіт*. URL: https://agropolit.com/spetsproekty/952-derjavna-pidtrimka-apk-za-2019-2021 (дата звернення 05.04.2022).

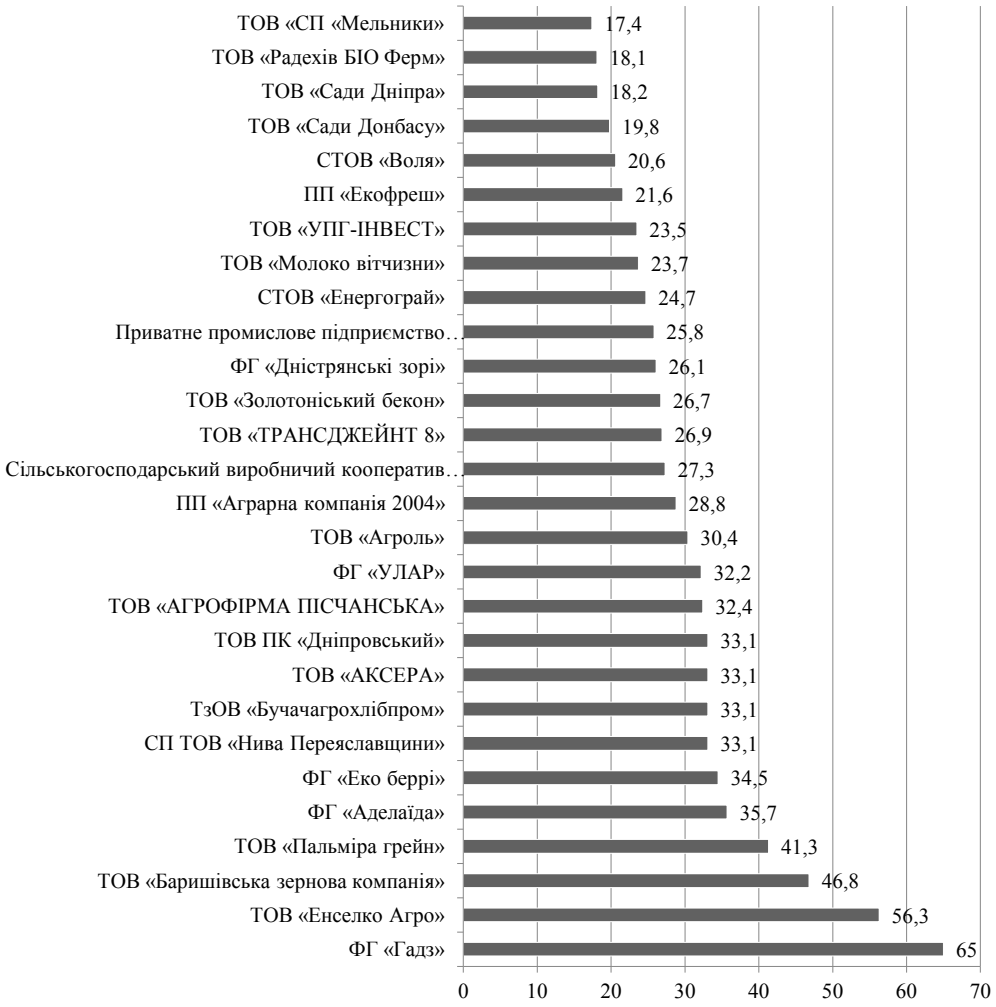

Рис. 1. Суб'єкти господарювання – отримувачі державної підтримки в галузі АПК, 2021 р.

ної компанії залежить не тільки продовольча безпека України, а й ціни та наявність продуктів харчування у країнах Південної Африки, Близького Сходу, Азії, що були найзалежнішими від поставок вітчизняного зерна[6]. Майже 90 % експорту припадало на порти міст Одеса і Миколаїв. Шляхом заміни морських перевезень на залізничні у лютому 2022 року було експортовано 150 тис. тонн сільськогосподарської продукції, в березні – 300 тис. тонн, а загальний потенціал може сягнути 1,5 млн тонн[7].

Міністерство аграрної політики та продовольства планує розширити доступ аграріїв до кредитування та залучити якомога більше учасників аграрного ринку. Також вкрай важливо, щоб трейдери і надалі надавали передоплату аграріям на закупівлю зерна нового врожаю.

Окремим пунктом має стати розширення можливостей кредитування виробників агросфери. Наразі в Україні впроваджено зміни в умовах кредитування для малих і середніх агровиробників з оборотом не більше 20 мільйонів євро на рік для проведення посівної (сільськогосподарської діяльності) на період дії воєнного стану. Для них передбачена компенсація відсоткової ставки за залученими кредитами, хоча максимальна сума кредиту, на який вона поширюється, становить 50 млн грн. Водночас термін дії кредиту становить 6 місяців, а максимальний розмір державної гарантії за портфельними кредитами – до 80%.

З початку війни позики від державних банків на загальну суму 1,1 млрд грн отримали 826 бізнесів. З усіх виданих кредитних коштів за програмою «5-7-9%» 42% припадало саме на аграрний сектор. Ними скористалися 12 тис. фермерських господарств. Отримані кошти йдуть на закупівлю добрив, пального, засобів захисту рослин[8].

[6] Економічний фронт: зміни в законодавстві, які запровадили у воєнний час для агробізнесу. *AgroDay*. URL : https://cutt.ly/GFvCvUW (дата звернення 10.04.2022).

[7] Закон про продовольчу безпеку в умовах воєнного стану: роз'яснення щодо застосування. Міністерство аграрної політики та продовольства України. 08 квітня 2022 р. URL : https://cutt.ly/XFvCT8p (дата звернення 11.04.2022).

[8] Уряд розширив доступ аграрних підприємств до пільгового кредитування. Головбух. 07 квітня 2022 р. URL : https://cutt.ly/HFvCAzw (дата звернення 07.04.2022).

Кабінет Міністрів України для вільного ввезення на територію країни потрібної техніки для проведення посівної додав до переліку товарів критичного імпорту трактори, сільськогосподарські машини, вантажівки, сідельні тягачі, обприскувачі, зрошувальне обладнання, сівалки, ґрунтообробну техніку, цистерни тощо. Також спрощено процедуру ввезення запчастин до сільськогосподарської техніки.

Державний центр сертифікації і експертизи сільськогосподарської продукції має забезпечити безперешкодний процес реалізації насіння та садивного матеріалу суб'єктами насінництва та розсадництва врожаю 2021 року та залишків минулих років, необхідних для посівів, і визнання іноземних сертифікатів на імпортоване насіння – без застосування додаткових процедур із сертифікації.

Крім того, 17 березня 2022 року набув чинності Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану», відповідно до якого тимчасово скасовано вимоги для отримання ліцензій і дозволів на більшість видів діяльності: замість 600, чинними залишаються 50.

Як бачимо, наразі з боку держави запроваджується низка спрощень, актуальних для сформованого наразі економічного середовища та покликаних підвищити ефективність функціонування державної підтримки сільськогосподарського виробництва. А відтак злагоджене поєднання економічного, фінансового, правового, інвестиційного та бюджетного механізмів державної підтримки сприятиме створенню необхідних передумов провадження максимально ефективної діяльності сільськогосподарськими виробниками в умовах воєнного стану.

Висновки

Державна підтримка сільськогосподарського виробництва в Україні була актуальною у довоєнний час, а нині, в умовах війни та загрози продовольчої кризи не лише на теренах України, а й у світі набуває ще більшої гостроти. Особливо доречною у таких умовах буде її реалізація у формі фінансових заходів: кредитування, пряме державне фінансування тощо.

Проваджувані нині заходи, звичайно, є доречними та матимуть позитивний ефект від провадження, проте наразі саме той час, аби сформувати стратегічні орієнтири. І їх варто сконцентрувати на прихованих механізмах підтримки, таких як стимулююче пільгове оподаткування та агрострахування.

Інформація про автора:
Осіпова Алла Анастасіївна,
кандидат економічних наук,
доцент кафедри економіки
Уманський національний університет садівництва
1, вул. Інститутська, м. Умань, 20301, Україна

Information about the author:
Osipova Alla Anastasiivna,
PhD in Economics,
Associate Professor at the Department of Economics
Uman National University of Horticulture
1, Institutska str., Uman, 20301, Ukraine

DOI

ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ ТА НАСЛІДКИ ПОДОЛАННЯ

Перегуда Ю. А.

Постановка проблеми. Вторгнення Росії в Україну становить найбільшу загрозу миру та безпеці в Європі з часів закінчення холодної війни. 21 лютого 2022 року президент Росії виступив із дивною, а часом і безтурботною промовою, в якій виклав довгий список скарг як виправдання «спеціальної військової операції», оголошеної наступного дня. Хоча ці скарги включали тривалу суперечку щодо розширення Організації Північноатлантичного договору (НАТО) і форму архітектури безпеки в Європі після холодної війни, мова зосередилася на набагато більш фундаментальному питанні: легітимності української ідентичності. Це відображає світогляд, підкреслюючи глибоку єдність східних слов'ян – росіян, українців і білорусів, які ведуть своє походження від середньовічної Київської Русі – і припускаючи, що сучасні держави Росія, Україна, Білорусь має розділити політичну долю як сьогодні, так і в майбутньому. Наслідком цієї точки зору є твердження, що окремі українська та білоруська ідентичності є продуктом іноземних маніпуляцій і що сьогодні Захід йде по стопах імперських суперників Росії, використовуючи Україну (та Білорусь) як частину «анти- Російський проект»[1].

Конфлікт, який може перерости в найбільший в Європі з часів Другої світової війни, зруйнував надії на сильне відновлення світової економіки від коронавірусу принаймні в короткостроковій перспективі. Вторгнення Росії в Україну сколихнуло фінансові ринки, а посилення геополітичної напруженості призведе до посилення високої інфляції та вузьких місць ланцюга поставок. Прямий вплив зниження торгівлі з Росією, економічних санкцій, накладених на Москву США та ЄС, і фінансового зараження, ймовірно, будуть переважені непрямими наслідками впливу на бізнес і споживчі настрої та ринки товарів.

Протягом усього часу перебування Путіна на посаді Москва проводила політику щодо України та Білорусі, засновану на припущенні, що їхня відповідна національна ідентичність є штучною, а отже, крихкою. Аргументи Путіна про іноземних ворогів, які пропагують українську (і, більш розповсюдженим чином, білоруську) ідентичність у рамках геополітичної боротьби з Росією перегукуються з тим, як багато його попередників відмовлялися погодитися на посередництво звичайних людей, які прагнули автономії від царського чи радянського панування.

Це також допомагає пояснити військову стратегію Росії. У Москві, здається, підрахували, що достатньо українців, принаймні у східній частині країни, приймуть якусь форму реінтеграції в сферу російського впливу через спільні культурні, мовні, релігійні та інші зв'язки з Росією. Незважаючи на те, що довоєнні опитування показали, що велика кількість українців готові взятися за зброю, щоб захистити свою країну від російського вторгнення, ставка Москви не була абсолютно неправдоподібною, враховуючи нещодавні зміни та збереження родинних та інших зв'язків через російсько-український кордон. Тим не менш, російська війна заплуталася не в меншій мірі тому, що цей розрахунок щодо української ідентичності виявився вкрай хибним.

Останні три десятиліття – і особливо роки після «Революції гідності» 2014 року та подальшої анексії Криму Росією та інтервенції на Донбасі – стали свідками значного зміцнення української громадянської ідентичності. Ця українська громадянська нація охоплює не лише україномовних у західній частині країни, а й більшу частину російськомовного, але дедалі більше двомовного сходу. У незалежній Україні виросло покоління, яке, незважаючи на всі свої недоліки, зберегло міцну демократію і стає все більш європейським у своєму світогляді (не в меншій мірі завдяки агресивному втручанню Росії), навіть якщо Путінська Росія залишається зациклена на квазі- імперські великодержавні прагнення. У всякому разі, нинішня війна ще більше об'єднала громадян України з усіх регіонів, мовних та релігійних верств, водночас зміцнюючи розкол між українською та російською ідентичностями. Таким чином, що б не відбувалося на полі бою, Росія майже напевно зазнає невдачі у своєму прагненні встановити тривалий контроль над своїм сусідом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій закордонних та українських експертів показав, що наразі в Україні існує чітка проблема ідентифікації ресурсів, резервів підвищення економічних потужностей на повоєнне відновлення, а також виявлення «слабких» місць в інституціональній інфраструктурі розбудови та удосконалення вітчизняного законодавства. Серед згаданих дослідників (що були вивчені для цілей даного дослідження) Дж. Манкофф, Бабенко В., Пасмор М., Молле В., Власюк Т. та інші. Разом із тим у дослідженні чималу увагу приділено

[1] Mankoff, J. (2022). Russia's War in Ukraine. Identity, History and Conflict. URL: https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/publication/220422_Mankoff_RussiaWar_Ukraine.pdf?tGhbfT.eyo9DdEsYZPaTWbTZUtGz9o2_

вивченню публікацій міжнародних політичних та професійних організацій.

Метою є ідентифікація основних ключових економічних проблем (на прикладі сільськогосподарської галузі) та інституціональних заходів щодо їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Російська експортно-орієнтована економіка, безсумнівно, зазнає значної економічної шкоди від санкцій, але деталі все ще мають велике значення для оцінки масштабів. Росія протягом останніх років мала профіцит рахунку поточних операцій, який МВФ оцінив у 5,7% у 2021 році, а загальний експорт становить приблизно 1/3 ВВП Росії. У той час як Росія в рамках свого поштовху до підвищення економічної незалежності («Фортеця Росії») змогла зменшити свою залежність від західної торгівлі, рішення ЄС щодо санкцій все ще мають значний вплив, враховуючи, що на ЄС припадає 40% російського ринку. загальний експорт. Близько 50% російського експорту складається з енергоносіїв, а це означає, що можливе ембарго значно посилить вплив санкцій. З російської точки зору, нафта і нафтопродукти є відносно важливішими, оскільки на них припадає майже 79% загального експорту енергоносіїв Росії. За даними російської митниці, близько 50% вартості експорту нафти та нафтопродуктів припадає на продажі в країни ЄС. Натомість торгівля природним газом є важливішою для Європи, оскільки було б важко повністю замінити російські поставки, що пояснює, чому нафта є більш вірогідним варіантом для ембарго ЄС. Частка експорту до Китаю з роками неухильно збільшується, але залишається меншою порівняно з ЄС, трохи вище 30%. Поки що Китай залишався відносно нейтральним щодо санкцій, балансуючи свої тісні відносини з Росією та відносно більшу важливість Заходу в міжнародній торгівлі. Китай потенційно міг би пом'якшити скорочення російського експорту, оскільки раніше він закуповував нафту в країнах, які перебувають під західними санкціями, таких як Іран та Венесуела. Тим не менш, виключення Росії з SWIFT вже вплинуло на торгівлю з Китаєм, оскільки, незважаючи на зусилля обох країн щодо розвитку місцевих платіжних систем, більша частина двосторонньої торгівлі все ще здійснюється через SWIFT. Поки що лише обмежену кількість великих російських банків було виключено з SWIFT (наприклад, Ощадбанк все ще включений), тому конкретні найближчі наслідки залишаються невизначеними. Окрім практичних аспектів санкцій, проблемою може бути й логістика, оскільки торгівлю природним газом важко змінити. Ключовий газопровід з Росії до Китаю не підключений до західних труб, хоча Росія планує збільшити потужність на схід. Нафту легше транспортувати, але зараз близько 63% російської нафти транспортується через Балтійське, Чорне та Арктичне моря, далеко від Китаю.

На додаток до можливої зупинки експорту, економічна ізоляція також означає перерваний доступ до глобальних ланцюгів поставок. Основні категорії імпортних товарів включають промислові товари, такі як автомобілі, і ресурси для промислового виробництва, і можливі санкції стануть вершиною існуючих проблем глобального ланцюга поставок. Хоча Росія змогла диверсифікувати свій імпорт із Заходу після попередніх санкцій, на ЄС все ще припадає 40% вартості імпорту, а це означає, що повне припинення торгівлі означало б серйозні збої. З 2014 року зростання російського ВВП було помірним, а попередні середньострокові перспективи війни спочатку не були райдужними. На початку 2000-х річний приріст ВВП Росії коливався в межах 5-10%. Зростання значною мірою було зумовлено зростанням споживання домогосподарств, а також зросли інвестиції. На початку 2010-х ріст почав сповільнюватися, і в 2015 році, після анексії Криму Росією, ВВП скоротився на 2%, але, за оцінками, більша частина зниження ВВП на той час була пов'язана з падінням цін на нафту, тоді як негативний вплив санкцій оцінюється лише в 1% пункту.

З 2014 року щорічне зростання ВВП було помітно повільніше, ніж на початку 2000-х років, оскільки зростання як споживання, так і інвестицій зупинилося. Довоєнні оцінки МВФ щодо економічного зростання Росії в 2022-2026 роках були в діапазоні 1,6-2,0%. Слабка відправна точка підкреслює декілька слабких місць в російській економіці: старіння населення та слабке зростання продуктивності, що означає слабкий попит на інвестиції та гальмування зростання реальної заробітної плати, що гальмує приватне споживання. Після російського вторгнення в Україну 24 лютого інфляція в Росії стрімко прискорилася. Зараз тижнева інфляція вдвічі перевищила 2%, що означає безпрецедентно високу інфляцію, що матиме значний негативний вплив на приватне споживання, оскільки заробітна плата не зможе так швидко коригуватися. З 2014 року інвестиції майже не зросли, а триваюча невизначеність, широке виведення західного бізнесу з Росії в результаті санкцій або добровільного бойкоту, а також важкі наслідки санкцій щодо ключових російських фінансових установ ще більше впливатимуть на інвестиції та зайнятість. Відтік мізків, оскільки високоосвічені люди, які не схвалюють політику Путіна, зараз покидають Росію, є додатковим гальмом для продуктивності та, ймовірно, матиме довготривалі негативні наслідки для потенційного зростання. Чистий експорт становить лише близько 3% ВВП Росії. За відсутності подальших санкцій щодо російської торгівлі енергоресурсами російська економіка продовжить отримувати вигоду від експорту вуглеводнів, тоді як імпорт, ймовірно, зазнає серйозного удару від тепер запроваджених санкцій. Отже, у короткостроковій перспективі, якщо ЄС утримається від накла-

дення ембарго на імпорт російських енергоносіїв, вплив чистого експорту на російську економіку може бути навіть позитивним, компенсуючи деякі економічні втрати у споживанні та інвестиціях. У нинішній ситуації торгівля енергією також надає Росії обмежений доступ до іноземних валют. Незважаючи на те, що чистий експорт потенційно може забезпечити певну подушку, і навіть за відсутності ембарго ЄС на імпорт російської нафти, ми очікуємо помітного падіння зростання російського ВВП у 2022 році. Навіть до дефіциту поставок через санкції, виробнича активність була пригнічена в лютому з PMI впав нижче 50-го порогу вперше з вересня. Діяльність сектору послуг також зазнає серйозного удару через зниження купівельної спроможності споживачів. Консенсус прогнозує зростання ВВП на -8% у 2022 році відповідно до щомісячного опитування аналітиків ЦБР, а також відповідно до скорочення ВВП у 2009 році, яке було найгіршим з середини 1990-х років.

Якщо виходити за межі початкового удару по діяльності, економічна ізоляція, викликана як санкціями, так і добровільним бойкотом, ймовірно, триватиме набагато довше, ніж сама війна. Стагнація, спричинена політикою фортеці Росії, включаючи відсутність іноземних інвестицій та зниження торгівлі, імовірно, буде ще поглиблюватися, впливаючи на рівень життя російських домогосподарств, особливо відносно інших економік. Російський номінальний ВВП на душу населення в доларах США зріс у сім разів з 2000 по 2013 рік, але потім знизився на 36% до 2020 року. Для порівняння, ВВП на душу населення в доларах США в 2013 році був більш ніж удвічі більшим, ніж у Китаї, який перевищив Росію в 2020 році. Хоча спочатку оцінювалося, що рейтинги схвалення Путіна підвищилися в березні, економічні труднощі для домогосподарств можуть змінити курс у довгостроковій перспективі. У разі ембарго ЄС на імпорт російських енергоносіїв, доступ Росії до іноземної валюти, крім, наприклад, китайський юань був би серйозно порушений. Серйозний обвал надходжень іноземної валюти додасть істотного тиску на бюджет федерального уряду, який у 2021 році вже мав дефіцит, викликаний пандемією. У довоєнних економічних прогнозах очікувалося, що бюджет федерального уряду буде збалансований у 2022 році, але така картина істотно зміниться, якщо експорт енергії до ЄС буде заборонений. У сценарії, коли ЄС наклав ембарго на імпорт російських енергоносіїв, ми бачимо більшу ймовірність збільшення боргу федерального уряду для фінансування дефіциту. Ми вважаємо, що за відсутності іноземних інвесторів центральний банк був би змушений брати активну роль у фінансуванні дефіциту, підвищуючи ймовірність виходу інфляції з-під контролю. Це ще більше вплине на купівельну спроможність споживачів, внутрішній попит та економічне зростання. Можливо, навіть важливіше те, що таке рішення потенційно може порушити спроможність російського уряду платити за своїх федеральних службовців, включаючи військовослужбовців і поліцію. Очевидно, що монетарне фінансування, яке можливе, все одно дозволить продовжити виплати та зарплати в російських рублях, але подальше прискорення інфляції призведе до зниження купівельної спроможності зарплат. Ми вважаємо, що це значно підірве стабільність у Росії та підвищить ризик соціальних заворушень, а також послабить моральний дух російської армії.

Таким чином, ми вважаємо, що ембарго ЄС на імпорт російських енергоносіїв може стати потенційною зміною гри – фактором, який, у кращому випадку, може припинити війну. Ціна буде високою для Європи в короткостроковій перспективі, але з часом європейська економіка адаптується. Ціна для російської економіки була б значно вищою, а негативні впливи були б набагато тривалішими.

Розглянемо детальніше ключові економіко-правові наслідки військової агресії щодо України.

Очевидно, що криза сильно впливає на і без того напружений автомобільний сектор через різноманітні дефіцити та високі ціни на товари та сировину: метали, напівпровідники, кобальт, літій, магній. Українські автомобільні заводи постачають головні виробники автомобілів у Західній Європі: деякі оголосили про зупинку заводів у Європа, тоді як інші заводи по всьому світу вже планують відключення через нестачу мікросхем.

Авіакомпанії та морські вантажні компанії також постраждають від підвищення цін на паливо, причому авіакомпанії найбільше піддаються ризику. По-перше, за оцінками, паливо становить приблизно третину їх загальних витрат. По-друге, європейські країни, США та Канада заборонили доступ на свої території російським авіакомпаніям, а Росія, у свою чергу, заборонила європейським та канадським літакам у своєму повітряному просторі. Це означає високі витрати, оскільки авіакомпаніям доведеться брати довший маршрут. Зрештою, у авіакомпаній мало можливостей для зростання витрат, оскільки вони продовжують стикатися з нижчими доходами через вплив пандемії.

Залізничні вантажні перевезення також постраждають: європейським компаніям заборонено співпрацювати з російськими залізними дорогами, що, ймовірно, порушить вантажні перевезення між Азією та Європою, транзитом через Росію.

Очікується, що сировина для нафтохімічних продуктів буде дорожчою, а зростання цін на природний газ вплине на ринки добрив, а отже, і на всю агропродовольчу промисловість.

Суттєвими економічними наслідками може обернутись війна і для західних європейських країн (у тому числі держав-членів ЄС).

Через свою залежність від російської нафти та природного газу Європа видається регіоном, найбільш схильним до наслідків цього конфлікту. Замі-

нити всі поставки російського природного газу в Європу неможливо в короткостроковій та середньостроковій перспективі, а поточний рівень цін матиме значний вплив на інфляцію. Хоча Німеччина, Італія чи деякі країни Центрально-Східної Європи більше залежать від російського природного газу, торговельна взаємозалежність країн Єврозони свідчить про загальне уповільнення. Крім того, повне скорочення потоків російського природного газу в Європу підвищить вартість до 4 процентних пунктів у 2022 році, що приведе річний ріст ВВП до нуля, швидше за все, на негативній території – залежно від руйнування попиту. управління.

Для решти країн світу економічні наслідки будуть відчуватися головним чином через зростання цін на сировину, що підживлюватиме вже існуючий інфляційний тиск. Як завжди, коли ціни на сировину зростають, особливо постраждають чисті імпортери енергоресурсів та харчових продуктів, у разі ще більшої ескалації конфлікту з привидом серйозних перебоїв у постачанні. Зниження попиту з Європи також перешкоджатиме світовій торгівлі. В Азіатсько-Тихоокеанському регіоні вплив буде відчуватися майже відразу через підвищення цін на імпорт, особливо цін на енергоносії, при цьому багато країн регіону є чистими імпортерами енергії, очолювані Китаєм, Японією, Індією, Південною Кореєю, Тайванем і Таїландом. Оскільки північноамериканські торговельні та фінансові зв'язки з Росією та Україною досить обмежені, вплив конфлікту в основному буде відчуватися через ціновий канал та уповільнення зростання в Європі. Незважаючи на перспективу уповільнення економічного зростання та вищу інфляцію, не очікується, що останні геополітичні події на цьому етапі зруйнують монетарну політику в Північній Америці[2].

Окремим глобальним економічним наслідком, за прогнозами Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН, є виникнення нестачі продовольчих товарів та, як наслідок, висока імовірність настання голоду не лише в Україні, а й в багатьох регіонах світу, що залежать від експорту українських продовольчих товарів[3].

Попередні результати системи моніторингу Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО) показують тенденцію до погіршення продовольчої безпеки, особливо в областях, де тривають активні бойові дії, і тих, де найбільше переміщених осіб. Серед тих, хто приймає значну популяцію внутрішньо переміщених осіб (ВПО), 20% приймаючих домогосподарств не мають готівки, щоб задовольнити свої основні потреби в їжі та покрити рахунки, а в середньому 80% вдаються до різних механізмів подолання проблеми та мають борги. ФАО особливо стурбована збоями в збиранні озимих та весняних посівів; наявність робочої сили в сільському господарстві, на яку впливає переміщення; доступ і наявність сільськогосподарських ресурсів, зокрема палива; порушення логістичних та продовольчих ланцюгів; залишення та обмежений доступ до сільськогосподарських угідь; пошкодження посівів внаслідок бойових дій, особливо в період вегетації навесні; і руйнування активів та інфраструктури продовольчої системи[4].

Швидка оцінка потреб ФАО на різних рівнях (обласному та районному) вказує на тенденцію до погіршення. Близько 27% областей, які відповіли, де тривають військові дії, і ті, у яких найбільша кількість ВПО, стикаються з негайними проблемами продовольчої безпеки, ще 11% (частково схильні до бойових дій) очікують дефіциту протягом двох місяців, а 22% очікують дефіциту продовольства у другій половині 2022 року.

У областях, де проживає значна кількість ВПО (до 15% їх загального населення), 20% приймаючих домогосподарств не мають готівки, щоб задовольнити свої основні потреби в харчуванні та покрити рахунки, а в середньому 80% вдаються до різних методів подолання. борги.

Вирубка дрібної худоби зафіксована в половині областей, а великої жуйної – у 25 відсотках. Україна мала хороший урожай у 2021 році, і, як наслідок, деякі сільські домогосподарства, імовірно, будуть мати продовольчі запаси та/або фінансові ресурси вище середнього, що забезпечить певний буфер, оскільки через конфлікт порушуються засоби до існування та доходи.

Проте, якщо війна триватиме й поширюватиметься, тиск буде посилюватися, доки влітку не стане доступною їжа з наступного врожаю, за умови, що посадка може відбутися.

Для сільських сімей без запасів чи інших ресурсів, з невеликим землеволодінням або без основного доходу, в тому числі багато інвалідів, вдів та людей похилого віку, ситуація буде набагато складнішою.

Сільськогосподарському виробництву загрожує обмежена доступність важливих ресурсів сільського господарства, включаючи насіння, добрива, пестициди, обладнання, паливо та запаси худоби, що виникає через комбінацію матеріально-технічних і фінансових факторів.

Ціни на насіння, добрива та паливо зросли в середньому по країні на 35-45 відсотків, очікується зростання цін і надалі.

Комерційні підприємства не мають фізичного та/або економічного доступу до кормів для тварин та ветеринарних ліків, які є вирішальними для виживання та виробництва кормів для ланцюгів поста-

[2] Coface (2022). Press Release: Economic consequences of the Russia-Ukraine conflict: Stagflation ahead. 3 p.

[3] UN FAO (2022). Ukraine. Humanitarian response update. URL: https://www.fao.org/3/cb9477en/cb9477en.pdf.

[4] UN FAO (2022). Ukraine. Humanitarian response update. URL: https://www.fao.org/3/cb9477en/cb9477en.pdf.

вок кормів і ринків. Дефіцит палива та ліквідності є істотними перешкодами для виробництва[5].

8 квітня 2022 року ФАО опублікувала розширений проект свого переглянутого Плану швидкого реагування (RRP), у якому вимагала 115,4 мільйона доларів США на допомогу 981 627 особам у сільській місцевості до кінця грудня.

На сьогоднішній день ФАО зібрала 8,4 мільйона доларів США, щоб охопити 70 941 людину з підтримкою засобів до існування. Маючи більше ресурсів, ФАО зможе охопити більше людей вчасно до весняного сезону.

ФАО працює в Україні, розширюючи діяльність. ФАО вже мала значну присутність у країні – 81 особа. З початку війни програма ФАО була спрямована на гуманітарні програми, і, оскільки персонал зараз знаходиться у відносно безпечних районах, було найнято 12 додаткових національних та міжнародних співробітників, а також 12 спеціалістів із гуманітарних питань для підтримки розширення.

Окремим соціально-економічним наслідком воєнного стану в країні є також, в контексті розгляду продовольчої безпеки, стан ринку праці сільськогосподарської галузі.

Зайнятість у сільській місцевості залишається важливою для значної частини населення України. Незважаючи на те, що в Україні останніми роками частка населення, що проживає в сільській місцевості, зменшується, близько 30% населення країни все ще проживає в сільській місцевості (близько 13,6 млн осіб). Таким чином, зайнятість у сільській місцевості залишається важливим джерелом доходу та засобів до існування, забезпечуючи близько 31 відсотка робочої сили країни (близько 5,7 мільйона осіб)[6].

Таким чином, до початку війни між Україною та Російською Федерацією ринки праці в сільській місцевості були важливим джерелом засобів до існування та доходу для невеликої частки домогосподарств в Україні. Сільські домогосподарства працювали в різних галузях, здебільшого у сфері послуг (47%), за ними йшли сільське господарство (27%) та промисловість (25%). Сільське господарство також забезпечує працевлаштування близько семи відсотків робітників у міських районах. Таким чином, сільські та міські домогосподарства, які працюють у сільському господарстві, найімовірніше, також сильно постраждають через численні впливи війни на ці сектори та сільські ринки праці.

Крім того, значна частка домогосподарств та окремих осіб у сільській місцевості вже до конфлікту перебувала в безробітті, що посилило їхню вразливість. Рівень безробіття у сільській місцевості та в містах був відносно однаковим (9,4 та 9 відсотків відповідно). Це підкреслює важливість вирішення проблеми безробіття як у сільській, так і в міській місцевості. Уразливі групи стикаються зі значними проблемами, пов'язаними з гідною роботою та працевлаштуванням у сільській місцевості. Рівень безробіття серед молоді майже вдвічі вищий, ніж серед дорослих у сільській місцевості (17 і 9 відсотків відповідно). Участь молоді в робочій силі також вища в сільській місцевості (36 відсотків проти 29 відсотків у міських), що свідчить про те, що сільська молодь змушена приєднатися до робочої сили раніше, ніж міська молодь[7]. Сільські жінки також стикаються з проблемами на сільському ринку праці. У той час як рівень безробіття серед сільських жінок трохи нижчий, ніж рівень безробіття серед сільських чоловіків (8,4 відсотка проти 10,3 відсотка), частка жінок, які не працюють, не навчаються або не навчаються (NEET) (22,5 відсотка) більша за частку сільських чоловіків (13,5%) та міських жінок (18,9%). Це підкреслює, що сільські жінки частіше, ніж їхні міські колеги та чоловіки, залишаються без роботи, а не навчаються та не навчаються, що може свідчити про те, що вони виконують більшу частку неоплачуваної роботи по догляду.

До конфлікту 6,1 мільйона громадян України проживали за кордоном, з яких 53 відсотки проживали в Російській Федерації, потім 6 відсотків у Сполучених Штатах Америки, 5,8 відсотка в Казахстані, 4,7 відсотка в Німеччині, 4,4 відсотка в Польщі та 4 відсотки в Італії[8]. Крім громадян України, які проживають за кордоном, до конфлікту між Україною та Російською Федерацією в Україні було 734 тис. внутрішньо переміщених осіб[9]. Більшість цих переміщень були наслідком конфлікту в Донецькій та Луганській областях, що призвело до економічної міграції з цих регіонів, що призвело, зокрема, до непропорційного переміщення та міграції молодого населення в інші регіони України, а також за кордон[10].

Нинішній конфлікт і криза потенційно вплинуть на ринки праці, зайнятість та умови праці в сільській місцевості. Це також постраждає від базової інфраструктури та надання державних послуг, тоді як

[5] UN FAO (2022). Ukraine. Humanitarian response update. URL: https://www.fao.org/3/cb9477en/cb9477en.pdf

[6] UN FAO (2022). The impact of the war in Ukraine on rural labour markets. URL: https://www.fao.org/3/cb9421en/cb9421en.pdf (c. 1)

[7] ILO. Rural and urban labour markets: Different challenges for promoting decent work. Geneva, Switzerland: International Labour Organization; 2020 Oct p. 17. Report No.: 11. Available: https://ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/publication/wcms_757960.pdf

[8] IOM. Ukraine - Migration Overview. In: Migration data portal [Internet]. [cited 30 Mar 2022]. Available: https://www.migrationdataportal.org/ukraine/migration-overview

[9] IDMC. GRID 2021: Internal displacement in a chanding climate. Internal Displacement Monitoring Centrer and Norwegian Refugee Council; 2021 p. 85. Available: https://www.internaldisplacement.org/sites/default/files/publications/documents/grid2021_idmc.pdf#page=38?v=2

[10] OCHA. Humanitarian Needs Overview: Ukraine. OCHA; 2022 p. 128. Available: https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/ukraine_2022_hno_eng_2022-02-10.pdf

призов та залучення населення до конфлікту вплине на сільську та сільськогосподарську робочу силу в країні. Ці фактори, серед іншого, впливатимуть на ланцюги постачання сільськогосподарської продукції, як нагору, так і вниз за течією, у тому числі через логістичні та виробничі ризики[11].

Нещодавні замітки ФАО про вплив конфлікту на продовольчу безпеку вже підкреслювали потенційні загрози продовольчій безпеці та сільськогосподарським ринкам через ризики виробництва[12]. Багато з цих виробничих ризиків пов'язані з впливом конфлікту на робочу силу. За оцінками, станом на кінець березня 2022 року близько 6,5 мільйонів осіб були внутрішньо переміщеними особами, а 4 мільйони біженців втекли з України[13]. Станом на 16 березня 2022 року більше половини дорослих внутрішньо переміщених осіб були у віці 40 років і молодше (21 відсоток у віці 18-30 років і 33 відсотки у віці 30-40 років). Більшість ВПО також приїжджали з областей (областей) міста Києва (30 відсотків), Харківської (25 відсотків) та Київської області (15 відсотків)[14]. Внутрішнє переміщення в поєднанні з призовом на військову службу та вимогою перебування чоловіків у віці від 18 до 60 років залишатися та брати участь у боротьбі[15] знизило доступність робочої сили в сільській місцевості[16]. Українські фермерські господарства вже повідомляли про нестачу робочої сили, оскільки багато їх робітників звільнялися з роботи, додатково наголошуючи на нестачі робочих місць як занепокоєнні щодо відновлення роботи на фермах[17].

Важливим аспектом повоєнного відновлення є подальше посилення інституціональної спроможності України до становлення як члена ЄС.

Найважливішою складовою європейської інтеграції для України є реальний прогрес у здійсненні реформ та модернізації економіки, створенні сприятливого середовища для успішного бізнесу та підприємництва відповідно до європейських стандартів. Польща, Словенія, Словаччина та країни Балтії успішно реалізували цей потенціал, зокрема у розвитку малого та середнього бізнесу, в інвестиційній, фінансовій, бюджетній, податковій, судовій та адміністративній сферах[18,19].

В умовах сьогодення питання диверсифікації зовнішньоторговельних зв'язків набуває особливої актуальності. Важливим чинником зниження зовнішньоторговельних ризиків є належна географічна диверсифікація зовнішньоторговельних операцій.

Основними напрямками інституціональних змін (законодавчих) під час повоєнного відновлення економіки країни можуть стати:

- перегляд експортно-імпортної політики держави та вироблення чітких пропозицій щодо поступового переходу від експорту сировини до виробництва продукції з високою доданою вартістю;

- удосконалення законодавчої бази з метою забезпечення функціонування кредитних та страхових полісів експорту за участю органів влади, а також надання тимчасових гарантій експортного кредиту, що стимулюватиме вихід вітчизняних виробників на ринки країни. ЄС, Азії, Африки та інших країн активніше, спираючись на принципи багатоспрямованої державної зовнішньоекономічної політики;

- розроблення та впровадження комплексних заходів, спрямованих на: демонополізацію економіки, ліквідацію корупції на умовах ведення бізнесу та залучення іноземних та внутрішніх інвестицій; підвищення конкурентоспроможності товарів за рахунок підвищення їх якості та технології та постійне впровадження інноваційної політики, а саме: підвищення технічного рівня, впровадження енергетичних та відновлювальних технологій, підвищення рівня механізації та автоматизації виробництва, науково-технічне та технологічне оновлення виробництва, тощо; створення та впровадження імпортозамінних виробництв: активізація співпраці з виробниками Європейського Союзу у зв'язку з перенесенням виробництва (частково або повністю) в Україну та заміною імпортної продукції на внутрішніх ринках продукцією національного виробника з обов'язковими стимулами, розробленими в державній програмі[20].

Нещодавня ескалація конфлікту в Україні вже призвела до закриття портів, призупинення операцій з дроблення олійних культур та запровадження вимог щодо експортного ліцензування деяких сіль-

[11] FAO. Information Note – The importance of Ukraine and the Russian Federation for global agricultural markets and the risks associated with the current conflict. Food and Agriculture Organization of the United Nations; 2022 p. 41.

[12] Там само

[13] OCHA, HDX. Ukraine Data Explorer. 2022 [cited 30 Mar 2022]. Available: https://data.humdata.org/visualization/ukraine-humanitarian-operations/

[14] IOM. Ukraine Internal Displacement Report. General Population Survey Round 1, 16 March 2022. 2022. Available: https://displacement.iom.int/sites/default/files/public/reports/IOM%20IDP%20Estimates%20UKR%2 016MAR2022_Round%201%20full%20report_v2.pdf

[15] CARE. Ukraine: Rapid Gender Analysis Brief. 2022. Available: https://www.careinternational.org/files/files/Ukraine_Rapid_Gender_Analysis_Brief_CARE.pdf

[16] FAO. Ukraine: Note on the impact of the war on food security in Ukraine. 2022; 14

[17] MacDonald A. War in Ukraine Is Already Taking Its Toll on Global Food Supplies. Wall Street Journal. 20 Mar 2022. Available: https://www.wsj.com/articles/ukraine-war-farming-food-supplies-grain-russia11647796055. Accessed 30 Mar 2022.

[18] Babenko, V., Pasmor, M., Pankova, Ju., & Sidorov, M. (2017). The place and perspectives of Ukraine in international integration space. Problems and Perspectives in Management, 15(1), 80-92. http://dx.doi.org/10.21511/ ppm.15(1).2017.08

[19] Molle, W. (2001). The Economics of European Integration. Theory, Practice, Policy. Aldershot, Ashgate, 42(4), 461-491. Retrieved from https://www.amazon.com/ Economics-European-IntegrationTheory-Practice/dp/075462188X

[20] Vlasyuk T.O. (2018) Foreign Trade Security of Ukraine: Trends, Challenges and Directions of Provision. Zaporizhia. pp. 340. State Fiscal Service of Ukraine. http://sfs.gov.ua/ms/.

ськогосподарських культур, що може вплинути на експорт зернових та рослинних олій в Україну. місяців вперед. Також невідомо, чи зможе Україна зібрати свій врожай під час тривалого конфлікту. Велика невизначеність також оточує перспективи російського експорту в майбутньому, враховуючи труднощі зі збутом, які можуть виникнути в результаті економічних санкцій, накладених на країну.

Моделювання ФАО, яке оцінює потенційні наслідки раптового та різкого скорочення експорту зерна та насіння соняшнику двома країнами, вказує на те, що ці недоліки можуть бути лише частково компенсовані альтернативним походженням протягом маркетингового сезону 2022/23 років. Спроможність багатьох із цих підприємств збільшити випуск продукції та відвантаження може бути обмежена високими витратами на вхідну сировину. Викликає занепокоєння, що утворився розрив у постачанні у світі може підвищити міжнародні ціни на продукти харчування та корми на 8-22 відсотки вище їх і без того підвищеного рівня.

Якщо конфлікт збереже ціни на сиру нафту на високих рівнях і продовжить скорочення світової експортної участі двох країн після сезону 2022/23, значний розрив пропозиції залишиться на світових ринках зерна та насіння соняшнику, навіть якщо альтернативні країни-виробники розширять свій обсяг виробництва в відповідь на вищі ціни. Це дозволило б підтримувати міжнародні ціни значно вище базового рівня.

В Україні також є побоювання, що конфлікт може призвести до пошкодження інфраструктури внутрішнього транспорту та морських портів, а також інфраструктури зберігання та переробки. Це тим більше, якщо врахувати обмежені можливості альтернатив, таких як залізничний транспорт до морських портів або менші переробні потужності для сучасних установок подрібнення олійних культур, щоб компенсувати їх відсутність.

У більш загальному плані також існують побоювання щодо збільшення страхових премій для суден, призначених до причалу в Чорноморському регіоні, оскільки це може посилити і без того високі витрати на морські перевезення, ще більше посилюючи кінцеві витрати на продовольство з міжнародного походження, сплачувану імпортерами.

Хоча перспективи раннього виробництва озимих культур 2022/23 рр. є сприятливими як в Україні, але конфлікт може перешкодити фермерам займатися своїми полями, збирати врожай і збут їх врожаю, в той час як перебої в основних комунальних послугах можуть також негативно впливати впливають на сільськогосподарську діяльність.

Попередня оцінка ФАО свідчить про те, що в результаті конфлікту від 20 до 30 відсотків площ під озимими зерновими, кукурудзою та соняшником в Україні або не будуть засіяні, або залишаться не зібраними протягом сезону 2022/23, з урожайністю цих посіви також можуть зазнати негативного впливу.

У випадку з Російською Федерацією, хоча серйозних збоїв у посівах, які вже знаходяться в землі, не здається неминучим, існує невизначеність щодо впливу міжнародних санкцій, накладених на країну, на експорт продовольства. У середньостроковій перспективі втрата експортних ринків може призвести до зниження доходів фермерів, що негативно вплине на майбутні рішення щодо виробництва.

Беручи до уваги важливість зайнятості та засобів до існування в сільській місцевості в Україні, дуже важливо, щоб особи, які приймають політику та рішення, ухвалювали політику та стратегії, спрямовані на вирішення специфічних проблем, які впливають на зайнятість у сільській місцевості, та надавали гідні можливості працевлаштування в сільській місцевості для сільських домогосподарств, включаючи найбільш уразливі групи. сприяють створенню економічних основ фази економічного відновлення та розвитку. Потенційні дії та відповіді можуть полягати в наступному:

1. Заохочення продуктивної зайнятості як частини економічної основи мирного розвитку в нестабільних умовах є надзвичайно важливим. Безробіття, нерівність і відсутність можливостей для працевлаштування можуть ще більше спричинити нестабільність і конфлікти, тому їх слід вирішувати шляхом забезпечення продуктивних і гідних можливостей працевлаштування в сільській місцевості.

2. У короткостроковій перспективі сприяння тимчасовому працевлаштуванню в сільській місцевості може мінімізувати ризик і уникнути подальшої незахищеності бенефіціарів та населення на етапі реконструкції. Наприклад, необхідно сприяти забезпеченню засобів до існування та працевлаштування, зокрема для біженців та внутрішньо переміщених осіб, за допомогою освіти та навчання, надання послуг із запуску мікробізнесу, серед іншого.

3. У ширшому масштабі програми громадської роботи можуть сприяти створенню та відновленню інфраструктури, водночас допомагаючи вразливим працівникам підвищити свою стійкість за рахунок доходу та заробітної плати.

4. Після конфлікту багато сільської молоді втратить більшість засобів до існування. Сприяння зайнятості сільської молоді допоможе зміцнити її стійкість і забезпечити їй стабільні засоби до існування – водночас сприяючи відбудові економіки та розвитку країни.

5. У такому ж ключі слід надавати можливості працевлаштування біженцям і внутрішньо переміщеним особам, які повернулися після конфлікту, щоб підтримати їхню стійку реінтеграцію в сільській місцевості. Останні можуть натомість допомогти сільській місцевості через капітальні інвестиції, передачу навичок і технологій, ноу-хау та їхні

соціальні мережі, створюючи побічні ефекти для громади, що може сприяти відбудові.

Українська гривня досягла рекордно низького рівня щодо долара США на початку березня 2022 року, що, ймовірно, вплинуло на українське сільське господарство, підвищивши його експортну конкурентоспроможність та погіршивши його здатність імпортувати. Хоча на даному етапі їх масштаб залишається неясним, очікується, що спричинені конфліктом збитки виробничому потенціалу та інфраструктурі країни призведуть до дуже високих витрат на відновлення та реконструкцію.

Очікується, що ослаблення економічної активності та знецінення рубля також мають серйозні наслідки для країн Центральної Азії через скорочення потоків грошових переказів, оскільки для багатьох із цих країн грошові перекази становлять значну частину валового внутрішнього продукту (ВВП).

Сільське господарство є економічною основою багатьох країн, що розвиваються, більшість з яких покладаються на долар США для своїх потреб у позиках. Таким чином, стійке підвищення курсу долара США по відношенню до інших валют може мати негативні значні економічні наслідки для цих країн, у тому числі для їхніх агропродовольчих секторів.

Більше того, потенційне зниження зростання ВВП у кількох частинах світу вплине на глобальний попит на агропродовольчу продукцію з негативними наслідками для глобальної продовольчої безпеки, а також, ймовірно, зменшить доступність коштів для розвитку, зокрема, якщо військові витрати зростуть у всьому світі.

Щоб запобігти чи обмежити згубний вплив конфлікту на продовольчий та сільськогосподарський сектори України та Російської Федерації, необхідно докласти всіх зусиль для підтримки міжнародної торгівлі харчовими продуктами та добривами для задоволення внутрішнього та світового попиту. Ланцюги постачання повинні підтримуватися в повному обсязі, включаючи захист зернових культур, худоби, інфраструктури харчової промисловості та всіх логістичних систем.

Щоб поглинути спричинені конфліктом шоки та залишатися стійкими, країни, які залежать від імпорту продовольства з України та Російської Федерації, повинні диверсифікувати джерела своїх продовольчих постачання, покладаючись на інші країни-експортери, на наявні продовольчі запаси або підвищуючи різноманітність своїх продовольчих товарів. вітчизняні виробничі бази.

Вплив конфлікту на продовольчу безпеку на вразливі групи вимагає своєчасного моніторингу та чітко цілеспрямованих заходів соціального захисту, щоб полегшити труднощі, спричинені конфліктом, і сприяти виході з нього. Для допомоги внутрішньо переміщеним особам, біженцям та групам, які безпосередньо постраждали від конфлікту, необхідно розширити охоплення національної системи соціального захисту України шляхом реєстрації додаткових груп населення в Єдиній системі соціальної інформації.

У країнах, які приймають біженців, доступ до існуючих систем соціального захисту та можливостей працевлаштування також має бути полегшений шляхом зняття юридичних бар'єрів доступу та, за потреби, збільшення спроможності систем соціального захисту країн перебування, щоб поглинати додаткове навантаження.

Країни, які постраждали від потенційних збоїв, які виникли внаслідок конфлікту, повинні ретельно зважити заходи, які вони вживають, та їх потенційно шкідливий вплив на міжнародні ринки, в тому числі в довгостроковій перспективі. Зокрема, слід уникати експортних обмежень; вони посилюють волатильність цін, обмежують буферну ємність світового ринку та мають негативний вплив у середньостроковій перспективі.

Необхідно посилити прозорість ринку та політичний діалог, оскільки вони відіграють ключову роль, коли ринки сільськогосподарської продукції знаходяться в невизначеності, а збої необхідно мінімізувати, щоб гарантувати, що міжнародні ринки продовжують належним чином функціонувати, а торгівля продовольчими та сільськогосподарськими продуктами протікає безперебійно.

Інформація про автора:

Перегуда Юлія Андріївна,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин
Приватне акціонерне товариство «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом»
2, вул. Фрометівська, Київ, 03039, Україна

Information about the author:

Perehuda Yuliia Andriivna,
Candidate of Geographical Sciences,
Associate Professor at the Department of International Relations
PJSC "Interregional Academy of Personnel Management"
2, Frometivska str., Kyiv, 03039, Ukraine

DOI

ЦІЛІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТА ТРИГЕРИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНИХ ФІНАНСІВ

Петруха С. В., Петруха Н. М., Крупельницька О. Л.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Глобальні Цілі сталого розвитку (далі – ЦСР), розроблені та ухвалені без перебільшення на епохальному Саміті ООН зі сталого розвитку у 2015 р., стали квінтесенцією Програми розвитку ООН до 2030 р.[1] та логічним продовженням Цілей розвитку тисячоліття (далі – ЦРТ). Основні вектори ЦСР детермінуються такими соціально-економічними сферами, як зміна природно-кліматичних умов, економічна нерівність (у всіх її проявах), впровадження інноваційних технологій, безпека та інклюзивний розвиток, подолання голоду і розвиток сільського господарства, відповідальне споживання й виробництво, а такі магістральні цільові напрями як подолання бідності та захист і відновлення екосистем суші інерціюють ще з часів ЦРТ (2000–2015 рр.), пронизуючи духом всеохоплюючого онтогенезу економічних агентів і систем, зокрема в період коронакризової прогностичності їх поведінкової моделі, аграрної кризи[2], мілітаризації світової економіки[3] та невгасаючої глобальної продовольчої проблеми[4], ядром якої є дисонанс корпоративних цілей виробників продовольства, власників земельних ділянок, торгівельних мереж тощо з архітектурою та устроєм життя в сільській місцевості, зростанням розриву між концепцією первісного нагромадження[5] і теорією «попередніх накопичень»[6] в аграрному секторі економіки.

Всі цілепокладання в концепті сталого й всеохоплюючого розвитку є взаємопов'язаними між собою та взаємодоповнюють одна одну, створюючи підґрунтя для розривання порочних обійм Левіафана у функціонуванні та онтогенезі сільської економіки, забезпечуючи стабільне існування економічних агентів й систем в навколишньому природньому середовищі програмуючи біоекономічну векторність розвитку регуляторного й інституціонального потенціалу держави, спрямовуючи його не лише на існуючу проблематику (теперішні покоління), а й проблематику майбутнього через *G*-трансінституційну матрицю (глоборегуляція – глобоінституційоналізація – глобокоординація – глобомілітаризація) взаємодії стейкхолдерів-виконавців завдань ЦСР. Застосування трансінституційної моделі дозволяє забезпечити країневе цілепокладання у сталому і всеохоплюючому розвитку, враховуючи національні пріоритети, нову соціально-економічну нормальність і реальність розвитку економічних агентів й соціуму, переходу парадигмізації нової економічної моделі розвитку у синтагматизацію нормативно-регуляторних й інституціональних структур, визначаючи тригери модернізації нішових політик в цілому та державних фінансів зокрема в умовах військової агресії Російської Федерації проти українського народу.

Українська модель соціально-економічного розвитку історично формувалася під впливом хаотичної та суперечливої політики, в умовах послідовних політичних, економічних, соціальних і фінансових криз та під потужним трансінституційним взаємовпливом європейських і американських моделей розвитку, що замість соціально орієнтованої конкурентоспроможної ринкової економіки, здатну реалізувати визначені глобальні цілепокладання у сфері сталого й всеохоплюючого розвитку сформувала дезінтегрований внутрішньосуперечливий конгломерат фрагментованих економічних агентів і ринків, які не забезпечують повноцінної інклюзії економічного розвитку, перерозподіляючи значну частку його результатів на користь вузького кола «гравців» сільського розвитку, передусім вертикально інтегрованих продуцентів сільгоспвиробництва, тобто агрохолдингів, створюючи ефект інформаційно-інституційного «шуму» у проведенні нішових реформ, низького рівня їх орієнтування на ЦСР, актуалізовуючи дослідження прогресу досягнення ЦРТ та їх кореляції з тригерами модернізації державних фінансів в т. ч. забарвлених воєнним станом.

---

[1] Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development / Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015. URL: https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E (дата звернення: 27.04.2022).

[2] Петруха С. В. Еволюція методологічних підходів до дослідження аграрних криз. *Агросвіт*. 2017. № 4. С. 16–34.

[3] Петруха С. В. Мілітаризація світової економіки та нова аграрна стратегія. *Сучасний менеджмент організації: витоки, реалії та перспективи розвитку 2022*: матеріали наук. конф., 26 квіт. 2022 р. Київ : КРОК, 2022. URL: https://conf.krok.edu.ua/MMO/MMO-2022/paper/view/1162 (дата звернення: 27.04.2022).

[4] Warnock J. W. The Politics of Hunger: The Global Food System. New York : Methuen & Co., 1987. 334 p.

[5] Marx K. A Reader / ed. by J. Elster. Cambridge : Cambridge University Press. 1986, 352 p.

[6] Phillipson N. Adam Smith: An Enlightened Life. London : Yale University Press. 2012, 384 p.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Після зламу планової системи господарювання науковому обґрунтуванню трансформаційних поступів економічної моделі розвитку, її пронизення ринковим духом та кращими світовими практиками в т. ч., але не виключно, в частині архітектування бюджетного устрою та бюджетного регулювання розвитку економічних агентів і систем на рубежі Саміту тисячоліття присвячені наукові роботи сучасних вітчизняних класиків-економістів та водночас фундаторів процесів фінансовізації соціально-економічних програм розвитку. Серед них особливе місце належать роботам О. Білоруса[7], В. Гейця[8], І. Лукінова[9], Г. Сургая[10], А. Чухна[11] представників Об'єднаного інституту економіки НАН України.

Питання нішового стратегування ресурсного забезпечення завдань, визначених ЦРТ та/або ЦСР в т. ч. через реформування системи управління державними фінансами, нової бюджетної архітектури й механізмів бюджетного регулювання в умовах реформи децентралізації, ковідного контексту антикризового фінансово-економічного стимулювання висвітлені в наукових роботах І. Богдана[12], О. Длугопольського[13], Т. Єфименко, І. Лютого, С. Гасанова[14], М. Кнір[15], І. Луніної[16], Т. Палійчук[17], О. Шубалого[18] тощо.

Центризм державних фінансів в біоекономічному контексті та з урахуванням параметрів заданих ЦРТ/ЦСР розвитку аграрному сектору національної економіки в цілому та через призму сільського господарства й переробно-харчової промисловості, ефектів породжених інститутами колаборації сільської і будівельної економік у формі сільського будівництва чітко прослідковується в наукових доробках таких вчених як М. Дзямулич[19], А. Забловский[20], В. Краєвський[21], О. Малихіна[22], О. Мельников[23], Г. Рижакова[24] та низки інших.

Вказана вище плеяда економістів та фінансистів забезпечила створення наукового портфоліо відданості України цінностям та цілям, визначеним у Порядку денному в галузі сталого розвитку на період до 2030 р., а також сприяла науковому обґрунтуванню низки епохальних реформ, зокрема спрямованих на здійснення соціально-економічних перетворень і зміцнення демократичного устрою, створення системи регуляції на засадах «нікого не залишити осторонь», що відповідає духу реалізації указу Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року»[25]. Не стала виключенням і система управління державними фінансами, яка за рахунок циклу праць представників ДННУ «Академія фінансового управління» в кінці 2021 р. набула нових орієнтирів вектору

[7] Глобальні трансформації і стратегії розвитку / Білорус О. Г. Та ін. Київ, 1998. 416 с.

[8] Трансформація моделі економіки України: (ідеологія, протиріччя, перспективи) / за ред. В. М. Геєця. Київ : Логос, 1999. 500 с.

[9] Лукінов І. І. Економічні трансформації (наприкінці XX сторіччя). Київ : НАН України, Ін-т економіки, 1997. 455 с.

[10] Сургай Г. І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс. Київ : Либідь, 1991. 184 с.

[11] Чухно А. А. Перехід до ринкової економіки. Київ : Наукова думка, 1993. 456 с.

[12] Богдан І. В., Коноваленко Д. В., Петруха С. В., Свиридовська А. О. Оцінка фіскального балансу України за міжнародними стандартами ESA 2010 TA GFSM 2014. *Наукові праці НДФІ*. 2020. № 1 (90). С. 14–27. DOI: https://doi.org/10.33763/npndfi2020.01.020.

[13] Длугопольський О. В. Реформування суспільного сектору економіки та нові підходи до управління публічними фінансами. Київ : ДННУ «АФУ», 2012. 279 с.

[14] Єфименко Т. І., Лютий І. О., Гасанов С. С. та ін. Фінансова система України: взаємодія корпоративного та державного секторів. Київ : ДННУ «АФУ», 2012. 244 с.

[15] Knir M., Petruha S., Kryvoruchko Y. Accountability theory and its implication in public finance. *RFI Scientific Papers*. 2019. № 4. С. 47–58. DOI: https://doi.org/10.33763/npndfi2019.04.047.

[16] Луніна І. О. Державні фінанси та реформування міжбюджетних відносин. Київ : Наукова думка, 2006. 432 с.

[17] Петруха С. В., Палійчук Т. В., Петруха Н. М. Місцеві фінанси в умовах коронакризи: нова бюджетна архітектоніка та фінансова спроможність регуляції секторальних і соціально-економічних процесів. *Фінанси України*. 2020. № 12. С. 83–105. DOI: https://doi.org/10.33763/finukr2020.12.083.

[18] Shubaliy A., Petrukha S. Assessment of a Stimulating Effect of Wages on Economic Growth of Border Regions of Poland and Ukraine. *Konteksty Społeczne*. 2021. Vol 9, № 2 (18). P. 22–34. DOI: http://doi.org/10.17951/ks.2021.9.2.22-34.

[19] Dziamulych M., Shmatkovska T., Petrukha S., Zatsepina N. Rogach S., Petrukha N. Rural agritourism in the system of rural development: a case study of Ukraine. *Scientific Papers Series "Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development"*. 2021. Vol. 21. Iss. 3. P. 333–343.

[20] Забловский А. В., Петруха С. В., Петруха Н. Н. Сельское хозяйство в системе устойчивого развития мировой экономики. *Розвиток економіки України: трансформації та інновації : у 2 т.* / за заг. ред. О. Л. Гальцової. Запоріжжя : ВД «Гельветика», 2017. Т. 1. С. 49–67.

[21] Краєвський В. М., Параниця Н. В., Петруха С. В. Методичні підходи до аналізу макроекономічних показників зовнішньої торгівлі України. *Економічний вісник. Серія: фінанси, облік, оподаткування*. 2021. Випуск 7. С. 52–60. DOI: https://doi.org/10.33244/2617-5932.7.2021.52-60.

[22] Малихіна О. М., Петруха С. В., Предун К. М., Кістіон Д. В., Хоменко О. М., Кучеренко О. І., Петренко Г. С., Рижакова Г. С., Веремєєва Т. І. Еколого-економічне моделювання предикторів інвестиційних програм сталого розвитку девелопменту в концепті стандартів біосферосумісного будівництва. *Шляхи підвищення ефективності будівництва в умовах формування ринкових відносин*. 2018. № 38. С. 45–54.

[23] Мельников О. В., Петруха С. В., Петруха Н. М. Економічне відновлення сільських територій: співвідношення фундаментального та прикладного аспектів наукового дослідження. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2021. № 1 (61). С. 176–193. DOI: https://doi.org/10.31732/2663-2209-2021-61-176-193.

[24] Ryzhakova G., Petrukha S., Kunytskyi K. Institutional foundations and regulatory levers for the development of agricultural construction under conditions of systemic economic transformation. *Management of Development of Complex Systems*. 2019. № 40. P. 147–155. DOI: https://doi.org/10.6084/m9.figshare.11969082.

[25] Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : указ Президента України від 30 верес. 2019 р. № 722/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text (дата звернення: 27.04.2022).

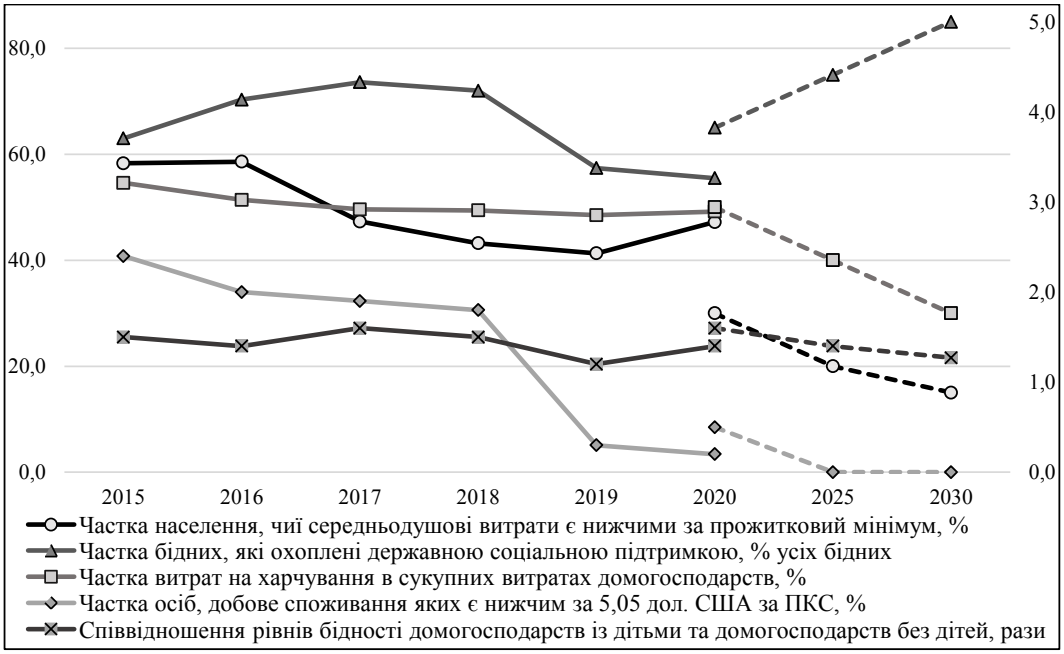

Рис. 1. Динаміка фактифікації та проєктування досягнення цільових значень в подоланні бідності[26]

розвитку, націленого на «побудову сучасної, стійкої та ефективної системи управління державними фінансами, спрямовану на забезпечення збереження фінансової стабільності держави та створення умов для сталого зростання соціально-інклюзивної економіки через підвищення результативності мобілізації та витрачання державних коштів»[27].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Однак, нещодавні події, виражені у російському вторгненні в Україну, незважаючи на високий рівень методологічної значущості та прикладного рівня наукових праць, вказаних вище дослідників залишають відкритими питання взаємовпливів і взаємозалежностей цілей сталого розвитку та модерних засад подальшого функціонування системи державних фінансів в т. ч. задля забезпечення фізичної й економічної доступності продовольства, скорочення продовольчої інфляції, недопущення прихованого голоду.

Формулювання цілей. Тому в рамках даної роботи розглянуто та здійснено компаративне дослідження рефлексії (через макроекономічну, коронакризову та військову тригерність модернізації державних фінансів) чотирьох ЦСР, що пов'язані з питаннями бідності і голоду, розвитком сільського господарства, відповідального споживання і виробництва, захисту та відновлення екосистем суші, які на сучасному етапі є Левіафанами моделяції економічного та соціального розвитку України, який з одного боку лежить в площині стратегування змін у майбутньому через Національну економічну стратегію 2030[28]), а з іншого, має військове обличчя.

Виклад основного матеріалу. Магістральною ЦСР в Україні є подолання бідності, яке складається з трьох завдань та п'яти індикаторів. Перше завдання («скоротити в чотири рази рівень бідності, зокрема шляхом ліквідації її крайніх форм») складається з двох індикаторів, цільові орієнтири для яких були визначені ще в 2017 р. Однак, перший індикатор («частка населення, середньодушові еквівалентні сукупні витрати яких є нижчими за фактичний прожитковий мінімум») не досяг цільового орієнтиру у 2020 р.: фактичне значення склало 47,2% проти цільового 30%. Цільові показники на 2025 р. та 2030 р. складають відповідно 20% та 15% (рис. 1), але в умовах воєнного стану їх досягнення є малореалістичним та потребуватиме корекції.

Проте у 2019 р. Україною було досягнуто лише 41,3% цільового орієнтиру, а в 2020 р. тенденція набула загрозливого характеру через значний вплив COVID-19 та його соціально-економічних похідних,

[26] 17 цілей, щоб змінити наш світ. Подолання бідності / SDG. URL: https://sdg.ukrstat.gov.ua/uk/1 (дата звернення: 27.04.2022); SDGs Ukraine: voluntary national review. 2019. URL: https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/26295VNR_2020_Ukraine_Report.pdf (дата звернення: 27.04.2022).

[27] Про схвалення Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2022–2025 роки та плану заходів з її реалізації : розпорядження КМУ від 29 груд. 2021 р. № 1805-р. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-shvalennya-strategiyi-reformuvannya-sistemi-upravlinnya-derzhavnimi-finansami-na-20222025-roki-ta-planu-zahodiv-z-yiyi-realizaciyi-i291221-1805 (дата звернення: 27.04.2022).

[28] Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року : постанова КМУ від 03 берез. 2021 р. № 179. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-nacionalnoyi-eko-a179 (дата звернення: 27.04.2022).

виражених у дестабілізації ланцюгів створення доданої вартості, скорочення рівня використання виробничих потужностей, породивши ефект відставання та нової нормальності виконання програмованих індикаторів відповідних цілей. Для справедливості відзначимо, що другий індикатор першої цілі («частка осіб, добове споживання яких є нижчим за 5,05 дол. США за ПКС»), став не лише винятком з цієї тенденції, а й досягнув у 2020 р. цільових орієнтирів програмованих на 2025 р., сформувавши стійкість і реалістичність прогресу на 2030 р. Таких результатів вдалося досягти передусім за рахунок підвищення розміру мінімальної заробітної плати (з 4173 грн у 2019 р. до 5 і 6,5 тис. грн на кінець 2020 р. і 2021 р. відповідно), зростання пенсійного забезпечення (щомісячні доплати у розмірі 500 грн для людей віком від 80 р., індексації пенсій у 2020 і 2021 рр. на 11% у кожному, забезпечення виплат по 1 тис. грн[29]) та фокусації подальшої соціологізації бюджетних витрат на незахищених верствах населення, які й детермінують найбільш ризикову групу в досягненні цього індикатору.

Не менш важливим, серед досліджуваних, є «збільшити охоплення бідного населення адресними програмами соціальної підтримки», яке не набуло позитивного тренду та недосягло свого програмованого цільового значення у 2020 р. через однобічність реалізації реформи децентралізації (в 2019 – першій половині 2020 рр. дана реформа проходила під гаслами форсованого об'єднання громад відповідно до перспективних планів об'єднання та проведення чергових виборів до ОМС на новій територіальній основі) створивши умови для відставання делегованих територіальним громадам соціальних послуг з фінансовою спроможністю їх забезпечення в умовах нового бюджетного устрою.

Третє завдання першої цілі представлено двома індикаторами. Однак щодо першого з них («співвідношення рівнів бідності домогосподарств з дітьми та/або без дітей») цільове значення на 2020 р. було досягнуто, однак, варто зазначити, що в Національній доповіді щодо ЦСР у 2017 р.[30] фактичне значення цього показника у 2015 р. (1,77 в.п.) перевищує значення вказане у моніторингових звітах за 2020–2021 рр. (1,50 в.п.). Це спричинило заниження цільового орієнтиру на 2020 р. та сформувало інформаційну асиметрію у реалізації інших заходів, спрямованих на його реальне виконання.

Останній вимірник першої цілі – частка витрат на харчування в сукупних витратах домогосподарств досяг у 2020 р. значення в 49,2% за цільової параметризації на рівні 50%[31] дозволяючи розширити раціон харчування м'ясом, м'ясопродуктами (в сумі 23% у структурі витрат на харчування), молоком, сиром і яйцями (12,8%) замість хліба та хлібобулочних виробів (15,8%), одночасно забезпечивши позитивну тенденцію до 30% значення індикатора у 2030 р. незважаючи на тренд до глобального підвищення вартості продовольства.

Подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства, як друга ціль, досягнення якої спрямовано на припинення всіх форм голоду й недоїдання до 2030 р. і забезпечення доступу, насамперед для дітей, до поживних харчових продуктів у достатній кількості впродовж усього року. Це передбачає стимулювання сталих методів ведення сільгоспвиробництва: підтримку дрібних фермерів і забезпечення рівноправного доступу до землі, технологій і ринків. Дана ціль представлена 4-ма завданнями та 9-ма індикаторами. Перше завдання – «забезпечити доступність збалансованого харчування на рівні науково обґрунтованих норм для всіх верств населення» – представлене трьома однотипними показниками, а саме: споживання м'яса (1), молока (2) та фруктів (3) у розрахунку на одну особу. Однак, у моніторингових звітах вказане завдання представлене 5-ма індикаторами: споживання риби (4) та овочів (5) на додаток до зазначених вище трьох індикаторів, хоча цільові значення для них ще досі не визначені.

Відстежуючи безпосереднє досягнення цільових значень по перших трьох індикаторах, то можна сказати що Україна у 2020 р. не досягла жодного з них. Особливо не наблизилась наша країна до цільового значення щодо споживання молока та молочних продуктів у розрахунку на одну особу: фактичне 201,9 кг на рік проти цільового 270 кг і відповідно з огляду на таку тенденцію дуже малоймовірним виглядає досягнення цільових орієнтирів 2025 р. (320 кг/рік) та 2030 р. (380 кг/рік). Тобто за наступні десять років необхідно збільшити споживання майже в 1,9 разів, тоді як значення цього показника у 2015 р. складало 209,9 кг/рік (на 8 кг/рік більше за фактичне значення 2020 р.) – рис. 2 і це не враховуючи рекордне зростання цін на сире молоко в Україні, яке в кілька разів перевищує середньо європейське значення – рис. 3. Так, ціна молока-сировини класу екстра, наведена у європейському базисі, в Україні сягнула у листопаді-

[29] Індексація пенсій / Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/pensii (дата звернення: 27.04.2022); Петруха С. В., Петруха Н. М., Гуденко О. Д., Мазур А. О., Демидьонок І. А. Реформування системи пенсійного забезпечення сільського населення. *Вчені записки Університету «КРОК».* 2021. № 4 (64). С. 47–58. DOI: https://doi.org/10.31732/2663-2209-2021-64-47-58.

[30] Sustainable Development Goals: Ukraine. 2017 National Baseline Report / Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine. URL: https://me.gov.ua/Documents/Download?id=05822f66-290b-4b51-a392-347e76ebeb5f (дата звернення: 27.04.2022).

[31] SDGs. Monitoring Report / UNICEF. URL: https://www.unicef.org/ukraine/reports/sustainable-development-goals-ukraine-2020-monitoring-report (дата звернення: 27.04.2022).

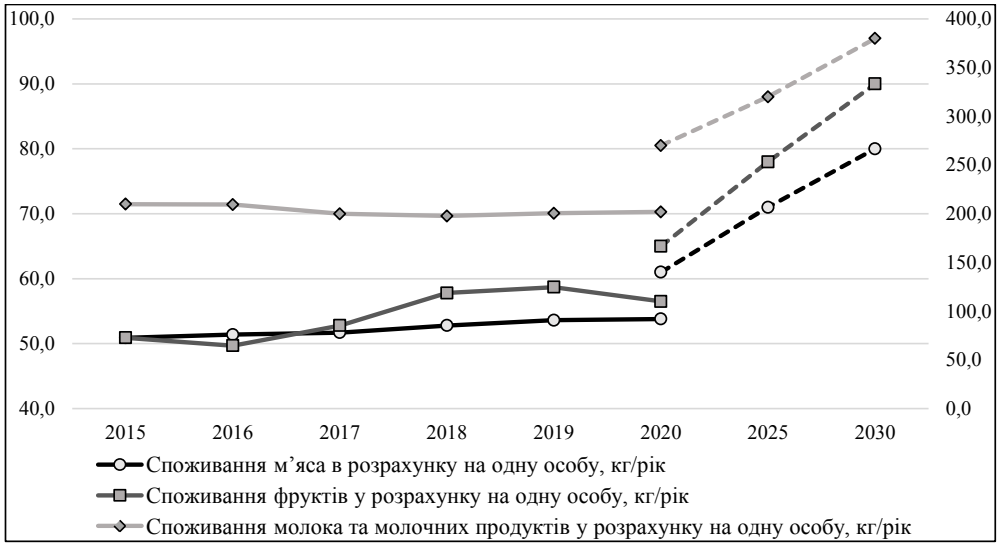

Рис. 2. Динаміка фактифікації та проєктування досягнення цільових значень щодо подолання голоду та розвитку сільського господарства[32]

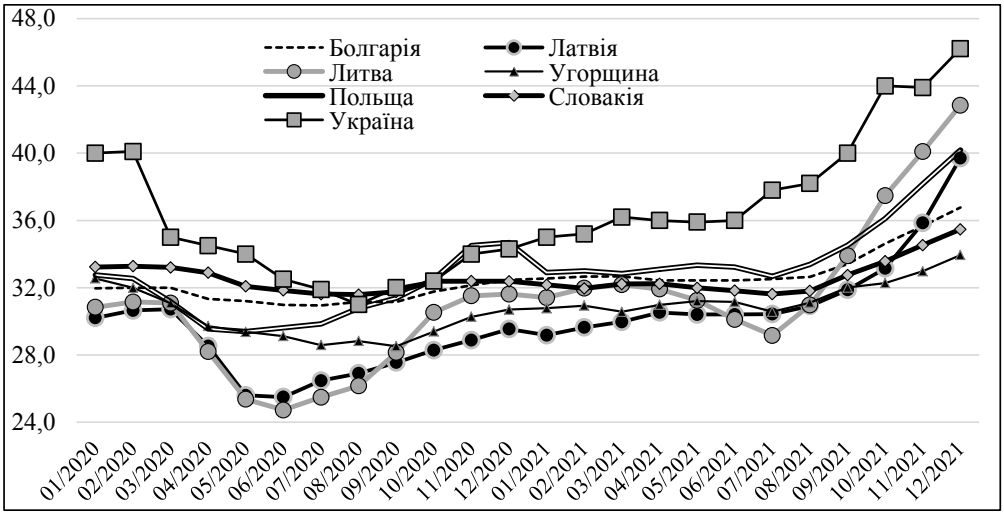

Рис. 3. Динаміка цін на сире молоко в окремих країнах ЄС та Україні до повномасштабного вторгнення РФ[33]

грудні 44 євроценти/кг в той час коли середній показник по країнах ЄС не перевищував у 39 євроцентів/кг, а в країнах Східної Європи був суттєво нижчим – зокрема в Польщі становив 36,7 євроцентів/кг.

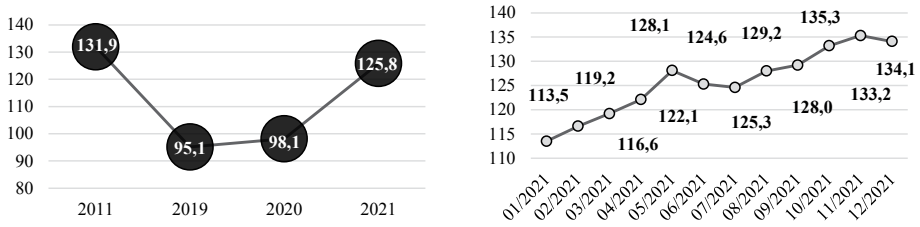
Вимірниками завдання щодо підвищення вдвічі продуктивності сільського господарства, в першу чергу за рахунок використання інноваційних технологій, є два індикатори: продуктивність праці в сільському господарстві (тис. дол. США на одного зайнятого) та індекс сільськогосподарської продукції (%). Щодо першого індикатора, то Україна досягла майже цільового значення 2025 р. (передусім через моноспеціалізацію сільгоспвиробництва[34], укорінення тенденції до вертикальної інтеграції агровиробників[35] та використання інтенсивних методів вирощування продукції рослинного походження), а з досягненням другого індикатора не впоралась, у зв'язку з економічною кризою, спричиненою COVID-19 та військовою агресією РФ на сході

[32] 17 цілей, щоб змінити наш світ. Подолання бідності / SDG. URL: https://sdg.ukrstat.gov.ua/uk/1 (дата звернення: 27.04.2022); SDGs Ukraine: voluntary national review. 2019. URL: https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/26295VNR_2020_Ukraine_Report.pdf (дата звернення: 27.04.2022).

[33] Milk market observatory / European Commission. URL: https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/farming/facts-and-figures/markets/overviews/market-observatories/milk_en (дата звернення: 27.04.2022).

[34] Петруха С. В. Державне антикризове регулювання аграрного сектору економіки України : монографія. Київ : Центр учбової літератури, 2018. 524 с.

[35] Петруха Н. М., Петруха С. В. Державне регулювання інтегрованих корпоративних об'єднань в умовах структурно-інституціональної та функціональної трансформації сільської економіки: проблеми методології, теорії, соціально-економічної та секторальної політики : монографія. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Професіонал», 2020. 496 с.

вимірники порічної динамізації продовольчої інфляції

динамічні зручення в помісячному розрізі 2021 р.

Рис. 4. Динаміка Індексу цін на продовольчі товари ФАО[37]

України. З цієї ж причини не було фактично досягнуто цільових показників і для третього завдання – забезпечити створення стійких систем виробництва продуктів харчування, що сприяють збереженню екосистем і поступово покращують якість земель та ґрунтів, в першу чергу за рахунок використання інноваційних технологій, і для четвертого – знизити волатильність цін на продукти харчування. Правда цього й неможливо було досягти через інерцію обмежувальних заходів для нівелювання впливу COVID-19 та сплеску значення Індексу цін на продовольчі товари у світ[36] (рис. 4) який у січні 2022 р. досяг рекордного рівня з квітня 2011 р. та склав 135,7 в.п., а за підсумками 2021 р. середнє його значення склало 125,7 в.п., що на 28,1% показника вище за попередній рік.

Не менш важливою в контексті нашого дослідження є 12-та ціль «відповідальне споживання та виробництво», яка представлена 4-ма завданнями та 7-ма індикаторами. Перше завдання вимірюється одним індикатором – ресурсоємність ВВП, тобто співвідношення спожитих фізичних обсягів природних ресурсів, утворених відходів та викидів забруднюючих речовин до обсягу ВВП. Дані за 2020 р. будуть надані у моніторингових звітах лише в кінці 2022 р., тому немає можливості ні провести фактичну оцінку, ні простежити вплив COVID-кризи на результативність його виконання. Однак, враховуючи той факт, що енергоємність ВВП України є однією з найвищих у світі: у 2,7 рази вище, ніж у Польщі та у 3,3 рази вище, ніж у Німеччині вірогідність проведення радикальних змін для досягнення даного індикатора є вкрай низькою. Так, якщо населення поки не відчуло зростання світових цін на газ – у 2021 р. він подорожчав лише на 15,5% то промисловість опинилась в газових лещатах, закуповуючи газ по 30−40 тис. грн за тис. кубометрів, формуючи в коротко- (на 2022 р.) та середньостроковій (2023–2025 рр.) перспективі зону кризогенності для подальшого зростання цін на продукти харчування, переходу українців на більш дешеве продовольство-субститути замість споживання м'ясо-молочної та рибної продукції, розширюючи в підсумку феномен прихованого голоду.

Створення позитивізму в контексті відповідального споживання і виробництва продовольства не вдалося досягти й суттєвими інвестиціями у запровадження реформи шкільного харчування – орієнтовно 1,5 млрд грн. щороку[38]. Вона мала суттєво відкоригувати раціон шкільного харчування до рекомендацій ВООЗ шляхом зменшення кількість цукру у 2–2,5 рази – до 7,5 г на один прийом їжі та хліба відповідно з 60–80 г до 30–50 г за одночасного збільшення кількості фруктів і молочних продуктів при формуванні меню, м'яса птиці так, щоб протягом п'ятиденного робочого тижня при одноразовому харчуванні забезпечити дві порції м'яса по 70 г, 100 г або 120 г кожна, залежно від віку дітей[39]. Однак реалізація Національної стратегії розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі, схваленої Указом Президента України від 25.05.2020 № 195/2020[40] не лише не створила епохальних підойм в досягненні індикатора у відповідальному споживанні і виробництві, а й не породила ланцюговий ефект участі ОМС, тобто територіальних громад у створенні місцевої доданої вартості, яка проходила червоною ниткою у Програмі стимулювання економіки для подолання наслідків

[36] FAO Food Price Index / FAO. URL: https://www.fao.org/worldfoodsituation/foodpricesindex/en (дата звернення: 27.04.2022).

[37] Там само; Петруха С. В. Ринкова трансформація аграрного сектору економіки України: від аграрної кризи до формування підвалин реалізації глобальних цілей сталого розвитку. *Агросвіт*. 2017. № 18. С. 3–46.

[38] Українські школи з січня переходять на нові стандарти харчування / Укрінформ. URL: https://cutt.ly/qGQYuBI (дата звернення: 27.04.2022).

[39] Держпродспоживслужба: 1 січня завершився перехідний період впровадження реформи шкільного харчування / Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/derzhprodspozhivsluzhba-1-sichnya-zavershivsya-perehidnij-period-vprovadzhennya-reformi-shkilnogo-harchuvannya (дата звернення: 27.04.2022).

[40] Про Національну стратегію розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі: указ Президента України від 25 трав. 2020 р. № 195/2020. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1952020-33789 (дата звернення: 27.04.2022).

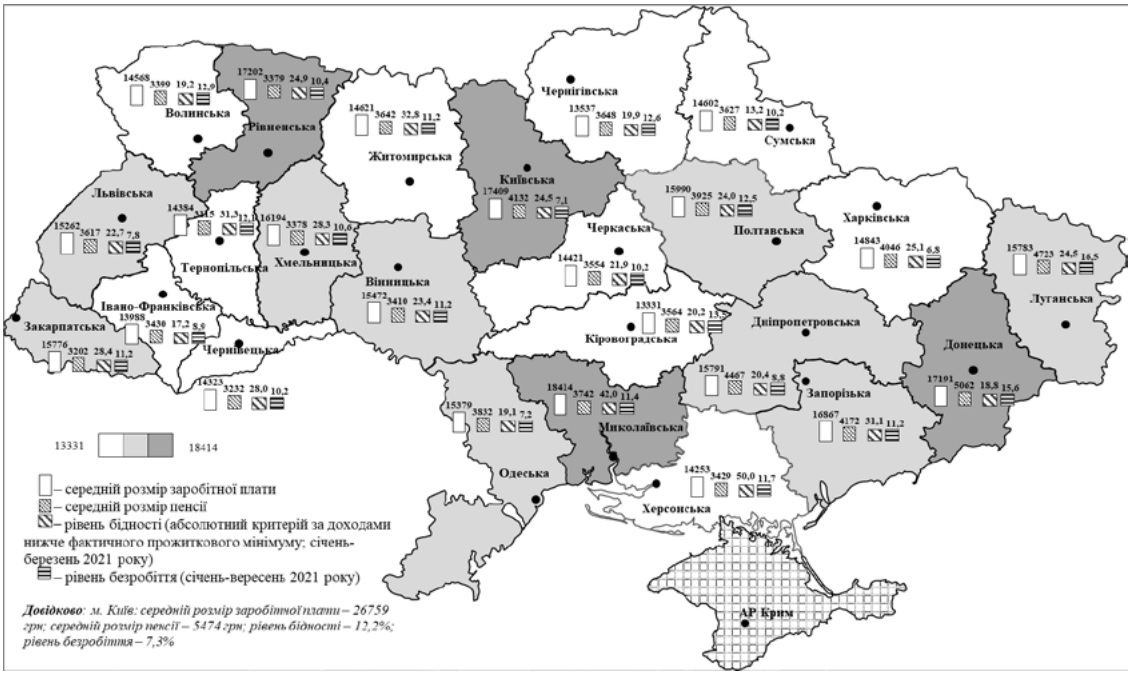

Рис. 5. Регіональна кластеризація матеріального (заробітна плата і пенсія) забезпечення населення та окремих форм прояву бідності у 2021 р., грн[41]

епідемії COVID-19[42], зокрема в частині системної й ґрунтовної підтримки сільгосптоваровиробника та локального переробника сільгоспсировини.

Відзначимо також і про відставання темпів росту середньої заробітної плати та пенсії на кінець 2020 р. порівняно із продовольчою інфляцією, яка набула загрозливого характеру вже на початку 2021 р. (рис. 5).

Якщо до цього додати, що в цей же період (у першому кварталі 2021 р.) рівень безробіття був найвищим за останні п'ять років і склав 10,5%[43], а протягом 2021 р. роботодавцями було подано інформацію про заплановане масове вивільнення 224,7 тис. працівників[44] на тлі несуттєвої соціальної підтримки населення в умовах карантину – 2,9 млрд грн, зростання курсу національної валюти, еміграційні та міграційні процеси українців, можна спрогнозувати тренд недоступності імпортованих видів продуктів харчування, які входять до фосфоромісткої групи – риба, море продукти, готові рибні продукти і консерви тощо.

Для «пом'якшення» ситуації та недопущення «розганяння» ефекту прихованого голоду окрім вжитих превентивних антикризових заходів щодо державного регулювання цін на продукти харчування (шляхом встановлення граничної торговельної надбавки – не вище 10% на визначені види продуктів харчування)[45], обмеження ціни на газ для виробників низки соціально значущих продуктів[46], підвищення облікової ставки до 10%[47] розглядається

[41] Середньомісячна заробітна плата штатних працівників за видами економічної діяльності / Держстат України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2021/gdn/szpshp/arh_szp_ed_u.html (дата звернення: 27.04.2022); Середня пенсія в Україні на початок року – 3,5 тисячі / Укрінформ. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3177433-seredna-pensia-v-ukraini-na-pocatok-roku-35-tisaci.html (дата звернення: 27.04.2022).; Середня зарплата в Україні / Мінфін. URL: https://index.minfin.com.ua/ua/labour/salary/average (дата звернення: 27.04.2022).

[42] Уряд затвердив з доопрацюванням Програму стимулювання економіки для подолання наслідків епідемії COVID-19 / Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-zatverdiv-z-doopracyuvannyam-programu-stimulyuvannya-ekonomiki-dlya-podolannya-naslidkiv-epidemiyi-covid-19 (дата звернення: 27.04.2022).

[43] Інфляційний звіт, липень 2021 року / Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua/ua/news/all/ekonomika-zrostatime-stalimi-tempami-blizko-4-na-rik-a-inflyatsiya-pochne-spovilnyuvatisya-naprikintsi-2021-roku--inflyatsiyniy-zvit (дата звернення: 27.04.2022).

[44] Аналітична та статистична інформація / Державний центр зайнятості. URL: https://www.dcz.gov.ua/analitics/67 (дата звернення: 27.04.2022).

[45] Урядом запроваджено державне регулювання цін на деякі продукти харчування / Укрінформ. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/uryadom-zaprovadzheno-derzhavne-regulyuvannya-cin-na-deyaki-produkti-harchuvannya (дата звернення: 27.04.2022).

[46] Про встановлення карантину та запровадження обмежувальних протиепідемічних заходів з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2: постанова КМУ від 09 груд. 2020 р. №1236. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1236-2020-%D0%BF#Text (дата звернення: 27.04.2022).

[47] Національний банк України підвищив облікову ставку до 10% / Національний банк України. URL: https://cutt.ly/AGWyP12 (дата звернення: 27.04.2022).

необхідність запровадження продуктових карток за зразком продуктових чеків, які набули широкого використання у США.

Цільових орієнтирів другого завдання – «зменшити втрати продовольства у виробничо-збутових ланцюгах» також не вдалося досягти, не кажучи вже про їх перевищення чи хоча б створення формальних інституційних правил чи регуляторних умов, які б мала сформувати стратегія продовольчої безпеки, яка так і залишилась урядовим проєктом. Хоча досягнутий рівень розвитку власного виробництва сільгосппродукції, сировини та продовольства дозволяє гарантувати фізичну доступність для населення продуктів харчування в енергетичній оцінці на рівні 2691 ккал на одну людину (на добу) при середньодобовій калорійності раціону у країнах ЄС в межах 3400–3500 ккал навіть в умовах воєнного стану.

В межах третього завдання («забезпечити стале використання хімічних речовин на основі інноваційних технологій та виробництв») протягом всього періоду моніторингу (з 2017 р. – дотепер) так і не вдалось ні сформувати емпіричний фактифікат, ні створити статистично-моніторингові пілоти в окремих територіальних громадах чи хоча б на тих локаціях на яких здійснюють вирощування продукції рослинництва вертикально інтегровані сільгоспвиробники, які конче зацікавлені у транспарентності й підзвітності власних операційних систем місії зі сталого і всеохоплюючого розвитку.

Вимірниками четвертого завдання («зменшити обсяг утворення відходів і збільшити об'єм їх переробки та повторного використання на основі інноваційних технологій і виробництв») є два індикатори, ситуація з якими також є доволі парадоксальною. Так, перший показник («обсяг утворених відходів усіх видів економічної діяльності на одиницю ВВП, кг на 1000 дол. США за ПКС 2011 р.») у Національній доповіді 2017 р.[48] має фактичні результати виконання у 2015 р. на рівні 977,4. Хоча в моніторинговому звіті[49] цей самий показник в тому ж 2015 р. складає 636 але вже в цінах 2017 р., замість приведення до 2011 р. Це породжує інформаційну асиметрію, тобто унеможливлює проведення співставної оцінки цього показника у динаміці, викривлюючи статистичну інформацію для прийняття релевантних управлінських рішень. Доказом цього є майже повна відсутність відповідної регуляції з боку як загальнодержавного, так і місцевого рівня (територіальні громади) з фокусом лише на імплементації ОМС, заходів передбачених Програмою поводження з твердими побутовими відходами[50], яка була прийнята ще у 2004 р. Залишивши поза увагою виконання директиви Ради № 1999/31/ЄС від 26 квітня 1999 р. «Про захоронення відходів» (передбачає як попередження, так і зменшення негативних наслідків захоронення відходів для навколишнього середовища й здоров'я людини), № 2006/21/ЄС Європейського парламенту та Ради від 15 березня 2006 р. «Про управління відходами видобувних підприємств, та якою вносяться зміни до Директиви 2004/35/ЄС» (спрямована на максимально можливе попередження та мінімізацію будь-якого негативного впливу на довкілля та ризиків для здоров'я людини, що можуть виникати в результаті управління відходами видобувної промисловості) та рамкової Директиви № 2008/98/ЄС Європейського парламенту та Ради від 19 листопада 2008 р. «Про відходи та скасування деяких директив» (яка впроваджує способи захисту навколишнього середовища і здоров'я людини шляхом попередження негативного впливу виробництва та поводження з відходами, а також за рахунок зменшення загальних наслідків використання ресурсів і підвищення ефективності їхнього використання), які, нагадаємо, Україна мала імплементувати, підписавши Угоду про асоціацію з ЄС[51].

Негативізм у регуляторній та інституціональній поведінковій площині з відходами створив ланцюговий ефект з «часткою спалених та утилізованих відходів у загальному обсязі утворених відходів» (є другим індикатор виконання цілі), ретроспективно віднісши Україну до значень, які були вже досягнуті на фінальній стадії реалізації ЦРТ, тобто у 2015 р. – рис. 6.

В Україні в різний час працювало п'ять сміттєспалювальних заводів у Києві, Дніпрі, Харкові, Рівному та окупованому сьогодні Севастополі, з яких у період виконання цього індикатора функціонує лише завод «Енергія» у м. Києві. Що стосується Львівської сміттєвої проблеми, то лише восени 2021 р. Державна інспекція архітектури та містобудування України видала дозвіл на будівництво сміттєпереробного заводу, потужність якого становитиме 240 тис. тонн відходів на рік[52]. Отриманні 25 млн євро кредиту від ЄБРР та 10 млн євро ґранту – безповоротної фінансової допомоги від екологічних

[48] Sustainable Development Goals: Ukraine. 2017 National Baseline Report / Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine. URL: https://me.gov.ua/Documents/Download?id=05822f66-290b-4b51-a392-347e76ebeb5f (дата звернення: 27.04.2022).

[49] SDGs. Monitoring Report / UNICEF. URL: https://www.unicef.org/ukraine/reports/sustainable-development-goals-ukraine-2020-monitoring-report (дата звернення: 27.04.2022).

[50] Програма поводження з твердими побутовими відходами: затверджено постановою КМУ від 04 берез. 2004 р. № 256. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/5150488 (дата звернення: 27.04.2022).

[51] Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 30 листоп. 2015 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011/page#Text (дата звернення: 27.04.2022).

[52] Держінспекція дозволила будувати сміттєпереробний завод у Львові / Zaxid.net. URL: https://zaxid.net/meshkanka_ternopolya_pobila_26_richnu_vodiyku_cherez_nevdalo_priparkovane_avto_n1541821 (дата звернення: 27.04.2022).

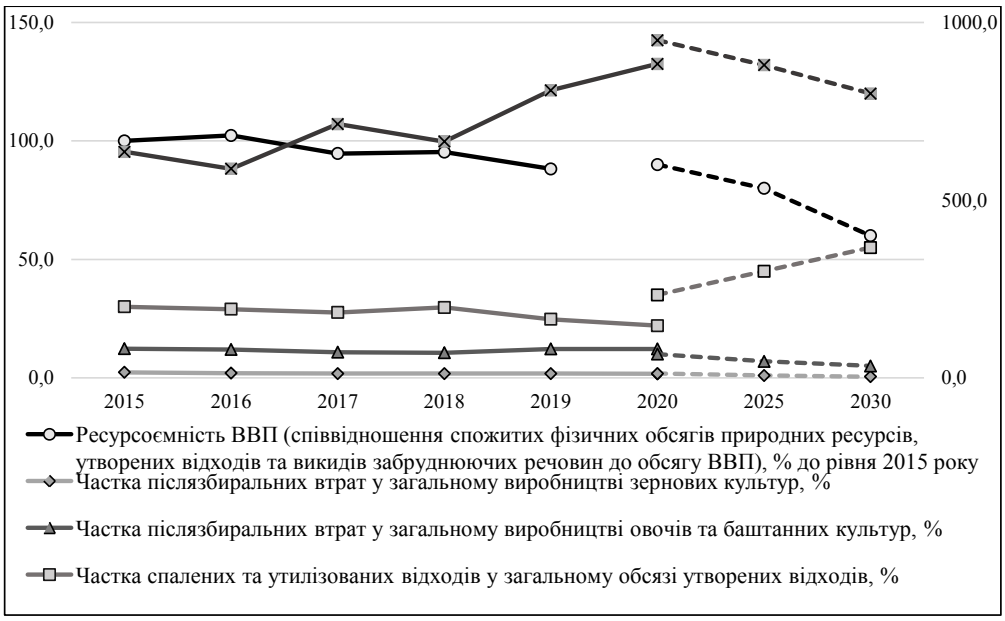

Рис. 6. Динаміка фактифікації та проєктування досягнення цільових значень щодо відповідального споживання і виробництва[53]

фондів[54] дозволять збудувати завод лише на 2024 р., тобто суттєвого впливу на досягнення цільових орієнтирів він не спричинить.

Фінальною ціллю, передбаченою метою цього дослідження є «Захист та відновлення екосистем суші». Вона представлена 4-ма завданнями та 13-ма індикаторами. Розглянемо лише ті, які стосуються біоекономічного центризму розвитку сільської економіки та її провідної інституційної ланки – аграрного сектору (рис. 7). Так, перше завдання («забезпечити збереження, відновлення та стале використання наземних і внутрішніх прісноводних екосистем») абсолютно не виконане як в інтегральному, так і поелементному (три вимірники) значеннях через відсутність реальних державних програм зростання масштабів територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Аналогічна ситуація спостерігається і з другим – «сприяти сталому управлінню лісами» (не виконано у 2020 р. жодного з 2-х індикаторів), і з третім завданнями – «відновити деградовані землі та ґрунти з використанням інноваційних технологій», де всі 6-ть індикаторів не досягли цільового орієнтиру. Така тенденція на тлі переорієнтації домогосподарств на використання твердого палива для власних потреб, високих фіскальних ризиків у державних й місцевих фінансах створює загрозу реалізації президентської ініціативи – «Масштабне залісення України»[55] в частині забезпечення належного фінансування у 2022 р. та наступних роках заходів з охорони, захисту, використання та відтворення лісів через воєнний стан.

Окрему увагу приділимо показнику «площа орних земель (ріллі), тис. га». Емпіричні дані у 2020 р. фактично є не співставними з попередніми роками, а відповідно і із цільовим орієнтуванням через методологічну невизначеність із площами ріллі. Так, відповідно до Порядку ведення Державного земельного кадастру, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17.10.2012 № 1051[56] площу ріллі визначено як суму площі угідь земельних ділянок, відомості про які внесено до Державного земельного кадастру з кодом угідь 001.01 в той час як за 2020 р. статус ріллі було присвоєно лише 14880,9 тис. га хоча у 2019 р. цей же показник був вдвічі більшим і складав 32756 тис. га[57]. Розв'язанню вказаної методологічної проблеми приділено не достатньо уваги, як й імплементації моделі вільного обігу земель сільгосппризначення, передбаченої

[53] 17 цілей, щоб змінити наш світ. Подолання бідності / SDG. URL: https://sdg.ukrstat.gov.ua/uk/1 (дата звернення: 27.04.2022); SDGs Ukraine: voluntary national review. 2019. URL: https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/26295VNR_2020_Ukraine_Report.pdf (дата звернення: 27.04.2022).

[54] Львів отримав 35 мільйонів євро на сміттєпереробний комплекс та рекультивацію Грибович / Поводження з відходами. URL: https://solvetpv.lviv.ua/lviv-otrymav-35-miljoniv-yevro-na-smittyepererobnyj-kompleks-ta-rekultyvatsiyu-grybovych (дата звернення: 27.04.2022).

[55] Про деякі заходи щодо збереження та відтворення лісів: указ Президента України від 07 черв. 2021 р. № 228/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/2282021-39089 (дата звернення: 27.04.2022).

[56] Про затвердження Порядку ведення Державного земельного кадастру: постанова КМУ від 17 жовт. 2012 р. № 1051. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1051-2012-%D0%BF#Text (дата звернення: 27.04.2022).

[57] Моніторинг земельних відносин / Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру. URL: https://land.gov.ua/monitorynh-zemelnykh-vidnosyn (дата звернення: 27.04.2022).

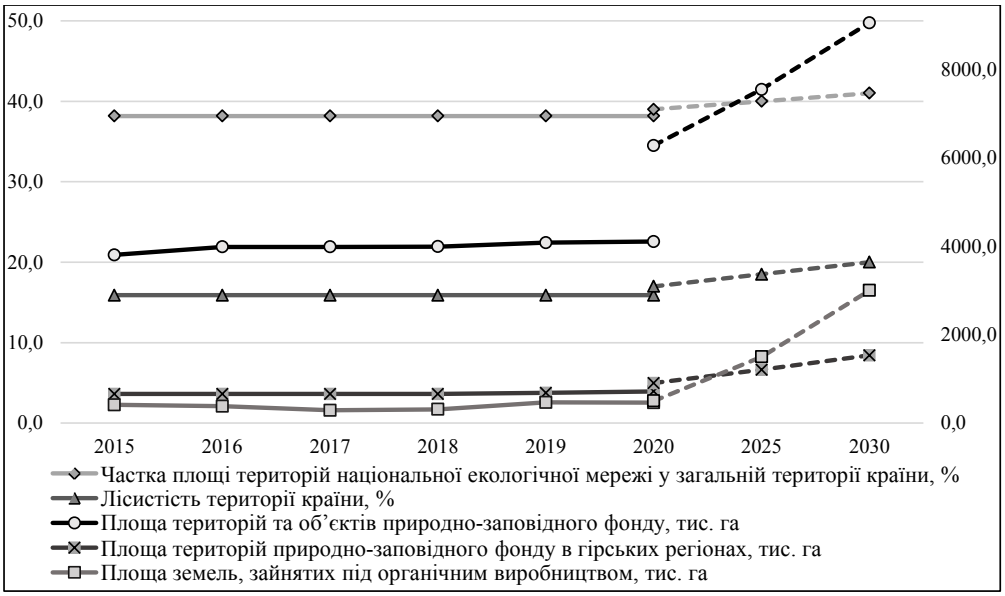

Рис. 7. Динаміка фактифікації та проєктування досягнення цільових значень щодо захисту і відновлення екосистем суші[58]

відповідним законом України[59] в частині балансування питань земельних відносин і реформи децентралізації, тобто репрезентативності обліку ріллі територіальними громадами в період від початку фінальної стадії земельної реформи, тобто з 01.07.2021 р. по 26.05.2022 р. Відзначимо, що ринок землі із позитивним трендом макроекономічних параметрів у 2021 р. в підсумку спричинив зростання середньої вартості купівлі-продажу гектару ріллі до майже 40 тис. грн[60] та зростання ціни її оренди до значення, яке перевищує середньоєвропейське – в Україні 120 €/га в той час як у Словаччині (50 €/га), Латвії (57 €/га), Естонії (58 €/га), Хорватії (69 €/га), Литві (99 €/га) та Чехії (104 €/га[61].

Перебування економіки України у військових лещатах обмежує можливості державного фінансування, досягнення вище вказаних індикативних вимірників національнопріоритезованих ЦСР. У І кв. 2022 р. через розпочату РФ повномасштабну війну ВВП впав на 16%[62] порівняно з аналогічним періодом минулого року. В той час як в попередні кризові періоди, які спостерігались протягом останніх 15 років (2008–2009 рр. і 2014–2015 рр.) хоча і відбувались процеси зростання інфляції (в т. ч. продовольчої) та падіння ВВП, але в суттєво нижчих числових параметрах: у 2008–2009 рр. інфляція досягла рівня 22,3% в той час як ВВП у 2015 р. скоротився на 15,1%[63], а у наступному кризовому періоді (2014–2015 рр.) значення вказаних показників набули хоча і більш загрозливого характеру (відповідно склали 43,3% і 9,8%) однак дозволила не здійснювати переоцінку цінностей у сталому й всеохоплюючому розвитку, а спричинила лише певні ознаки стагнаційної поведінки у прогресі індикативних значень досягнення ЦСР.

Прикметною рисою балансування кризових подій в економічній системі і розвитку державних фінансів було прийняття базової[64] та чергової ітерації[65] стратегії модернізації державних фінансів як ресурсного центру виконання ЦСР фактично після переходу виділених за останні 15 років криз до фази «затухання», пройшовши попередні два етапи – «зародження» і «апогею». Однак, цього

[58] 17 цілей, щоб змінити наш світ. Подолання бідності / SDG. URL: https://sdg.ukrstat.gov.ua/uk/1 (дата звернення: 27.04.2022); SDGs Ukraine: voluntary national review. 2019. URL: https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/26295VNR_2020_Ukraine_Report.pdf (дата звернення: 27.04.2022).

[59] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення: закон України від 31 берез. 2021 р. № 552-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-20#Text (дата звернення: 27.04.2022).

[60] У Мінагрополітики озвучили середню ціну на землю в Україні / AgroPolit.com. URL: https://agropolit.com/news/22651-uminagropolitiki-ozvuchili-serednyu-tsinu-na-zemlyu-v-ukrayini (дата звернення: 27.04.2022).

[61] Вартість оренди сільгоспземель в Україні перевищила рівень окремих країн ЄС / Agravery.com. URL: https://agravery.com/uk/posts/show/vartist-orendi-silgospzemel-v-ukraini-perevisila-riven-okremih-krain-es (дата звернення: 27.04.2022).

[62] Мінекономіки оцінює падіння ВВП України в І-му кв.-2022 у 16% / INTERFAX-Україна. URL: https://ua.interfax.com.ua/news/economic/820343.html (дата звернення: 27.04.2022).

[63] Державна служба статистики України : офіційний сайт. URL: http://www.ukrstat.gov.ua (дата звернення: 27.04.2022).

[64] Стратегія розвитку системи управління державними фінансами: схвалено розпорядженням КМУ від 01 серп. 2013 р. № 774-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/774-2013-%D1%80#Text (дата звернення: 27.04.2022).

[65] Стратегія реформування системи управління державними фінансами на 2017–2020 роки: схвалено розпорядженням КМУ від 08 лют. 2017 р. № 142-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/142-2017-%D1%80#n6 (дата звернення: 27.04.2022).

разу – фінальна ітерація[66] згаданої стратегії відбулась на передодні настання кризи, породженої повномасштабним вторгненням РФ, вимагаючи використання не ортодоксальних тригерів подальшого розвитку системи державних фінансів. Так, її серцем має стати активізація трудових відносин та заходи, спрямовані на підвищення продуктивності праці[67]. Нагадаємо, що у довоєнний період на етапі розроблення Національних завдань ЦСР були закріплені індикатори темпу підвищення продуктивності праці (з 99,1% у 2015 р. до 105,8% у 2030 р.), збільшення рівня зайнятості населення віком 20–64 рр. (з 64,4% у 2015 р. до 70% у 2030 р.) та відповідно зменшення рівня старіння населення (з 17,7% у 2015 р. до 15,5% у 2030 р.). І якщо за показником зайнятості (у ІІІ кв. 2021 р. – 56% серед населення у віці 15–70 рр.) Україна залишалася на рівні близькому до 2014–2015 рр. (57,1%) то за продуктивністю праці індикатор у 2021 р. майже досяг стратегічних параметрів – 104,4%[68] проти 105,8%, створивши чітко викристалізовану тенденцію до довоєнного досягнення ЦСР. В умовах воєнного стану використання цього тригера у розвитку державних фінансів повинно паралельно відбуватись із заходами релокації суб'єктів господарювання (в першу чергу великих підприємств, які наразі тривають), створення соціальної площини для стимулювання розвитку аграрного сектору економіки через стійкість попиту на базові товари й товари-субститути, які пропонує національний агровиробник. Загалом аграрний сектор національної економіки у довоєнний час створював сумарно не менше 10% ВВП, при цьому його пікові значення якраз і приходились на кризові періоди – у 2015 р. –12,1%. Тобто для забезпечення досягнення сектором закріплених за ним ЦСР необхідно механізмами, які лежать в площині державних фінансів створити умови для забезпечення стійкого попиту на продовольство та відновлення сталої пропозиції від сільгоспвиробників (включно з первісною переробкою сільгоспсировини) і підприємств переробно-харчової промисловості, відновити та переформатувати логістичні потоки українського продовольства як для внутрішніх споживачів, так і для країн – нетто експортерів.

Висновки

В умовах воєнного стану подальше виконання Україною взятих на себе зобов'язань щодо сталого і всеохоплюючого розвитку як де-юре, так і де-факто є неможливим. Тобто ми опинилися в ситуації за якої або необхідно відмовитись від подальшої реалізації ЦСР або актуалізувати закріплені на глобальному рівні індикативні значення їх досягнення. Враховуючи суттєве розширення Міжнародної коаліції на підтримку України як демократичної держави, яка сповідує європейські цінності, найбільш вірогідний варіант подальшої їх реалізації знаходиться в площині пронизення духом сталого розвитку національного господарства Плану Маршалла для України. Не стане винятком і система управління державними фінансами, тригери розвитку яких можна умовно поділити на два блоки:

перший, воєнний – передбачають використання тактичних антикризових заходів з підтримки попиту на продовольчі товари та стійких засад їх продукування включно із заходами релокації переробно-харчових підприємств, доступу сільгоспвиробників до фінансового ресурсу у критичних зонах вирощування сільгоспсировини тощо;

другий, поствоєного відновлення – концентруються переважно на заходах підвищення продуктивності праці в національному господарстві в цілому та в агроному його сегменті зокрема, створення умов для подолання наслідків аграрної кризи, дуального перегину у розвитку аграрного сектору та безпекової моделі створення у ньому доданої вартості для задоволення внутрішнього попиту та попиту країн нетто – експортерів українського продовольства.

[66] Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2022-2025 роки та плану заходів з її реалізації: схвалено розпорядженням КМУ від 29 груд. 2021 р. № 1805-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-2021-%D1%80#Text (дата звернення: 27.04.2022).

[67] Shubaliy A., Petrukha S. Assessment of a Stimulating Effect of Wages on Economic Growth of Border Regions of Poland and Ukraine. *Konteksty Społeczne*. 2021. Vol 9, № 2 (18). P. 22–34. DOI: http://doi.org/10.17951/ks.2021.9.2.22-34.

[68] Державна служба статистики України : офіційний сайт. URL: http://www.ukrstat.gov.ua (дата звернення: 27.04.2022).

Інформація про авторів:

Петруха Сергій Валерійович,
кандидат економічних наук, доцент,
докторант кафедри менеджменту в будівництві
Київський національний університет будівництва і архітектури
31, пр. Повітрофлотський, м. Київ, 03037, Україна

Петруха Ніна Миколаївна,
кандидат економічних наук, доцент,
докторант кафедри менеджменту в будівництві
Київський національний університет будівництва і архітектури
31, пр. Повітрофлотський, м. Київ, 03037, Україна

Крупельницька Олена Леонідівна,
здобувач кафедри менеджменту в будівництві
Київський національний університет будівництва і архітектури
31, пр. Повітрофлотський, м. Київ, 03037, Україна

Information about the authors:
Petrukha Serhii Valeriiovych,
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Doctoral Student at the Department of Management in Construction
Kyiv National University of Construction and Architecture
31, Povitroflotsky Ave., Kyiv, 03037, Ukraine

Petrukha Nina Mykolaivna,
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Doctoral Student at the Department of Management in Construction
Kyiv National University of Construction and Architecture
31, Povitroflotsky Ave., Kyiv, 03037, Ukraine

Krupelnytska Olena Leonidivna,
Candidate of the Department of Construction Management
Kyiv National University of Construction and Architecture
31, Povitroflotsky Ave., Kyiv, 03037, Ukraine

DOI

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ОЦІНКИ ВАРТОСТІ ЗБИТКІВ У МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТАХ ОЦІНКИ

Поздняков Ю. В.

Вступ

Нині в Україні стрімко зростає потреба у виконанні оціночних робіт з визначення розміру збитків та їх адекватного відшкодування. Це пов'язано, насамперед, з розгортанням на території України широкомасштабних військових дій, у ході яких майну і майновим правам великої кількості як фізичних, так і юридичних осіб було заподіяно шкоди. Втрачено, повністю або частково зруйновано величезну кількість об'єктів житлової, комерційної та виробничо-складської нерухомості; пошкоджено комунікаційні шляхи, інженерні мережі та об'єкти паливно-енергетичної інфраструктури. Велика кількість підприємств були змушені припинити свою діяльність, втративши нерухоме та рухоме майно, майбутні прибутки, клієнтську базу і працівників. Ці збитки мають бути адекватно відображені у документах бухгалтерського обліку та податкової звітності цих підприємств, що не видається можливим без проведення професійної незалежної оцінки вартості цих збитків.

Втрат зазнали нематеріальні активи суб'єктів ринкових відносин, яким було заподіяно значного економічного знецінення внаслідок різкого зростання невизначеності соціально-політичної, економічної та фінансової ситуації у країні. При цьому нікуди не зникли традиційні для мирного часу джерела виникнення збитків. Все це вимагає якнайскорішого виконання великого обсягу робіт з незалежної оцінки заподіяних збитків, що може бути достовірно здійснено лише професійними незалежними оцінювачами вартості майна і майнових прав.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Слід визнати, що вимоги до виконання економічних вимірювань вартості відшкодування збитків в українській нормативній базі незалежної оцінки прописані у дуже обмеженому обсязі. Питанням методології оцінки вартості збитків і визначення розміру адекватного відшкодування приділено явно недостатньо уваги, що залишає великий простір для довільної інтерпретації загальних положень стандартів оцінки у цьому специфічному випадку. Для оцінки збитків на разі відповідних спеціалізованих методик не опрацьовано, що вимагає від оцінювачів самостійного вирішення проблем вибору чи розробки методичної бази, відповідної до кожної конкретної оціночної ситуації. Відтак судження про показники вартості виносяться на підставі застосування творчих евристичних підходів до розробки методик встановлення вартості збитків, що іноді перевищує можливості пересічного оцінювача та, фактично, виходить далеко поза межі поставлених йому завдань. Такі методики для кожного конкретного випадку заподіяння збитків часто опрацьовуються оцінювачами на власний розсуд у щораз інший спосіб, що, зрозуміло, може призвести до отримання цілком неспівставних результатів у однакових оціночних ситуаціях.

Оцінка вартості збитків ніколи не була пріоритетним напрямком і за кількістю оціночних робіт не могла конкурувати з набагато більш численними видами робіт – таких, як оцінка об'єктів житлової, комерційної та виробничо-складської нерухомості. Не підлягає сумніву, що для забезпечення єдності економічних вимірювань методики оцінки вартості збитків у однотипних оціночних ситуаціях мають бути уніфікованими та сумісними, що вочевидь вимагає застосування науково обґрунтованих засад. Найчастіше обгрунтування підходів і оціночних процедур у звіті про оцінку вартості збитків обмежується доволі формальним аналізом дотримання у ньому загальних вимог діючої нормативно-законодавчої бази. Це є необхідним, але очевидно недостатнім для отримання у висновку оцінювача обґрунтованого неупередженого судження про показник вартості збитків, встановлений на підставі виконаних економічних вимірювань.

Таким чином, у звіті часто поза увагою залишаються принципово важливі питання методології встановлення показників вартості збитків, достовірності і ступеня невизначеності результатів оцінки. Ця ситуація нагально потребує розробки уніфікованих, об'єктно-орієнтованих та науково обґрунтованих методик встановлення подібних показників. У найкращому випадку, показники невизначеності результатів здійснених економічних вимірювань мають бути об'єктивними і носити кількісний характер, тобто не залежати від суб'єктивної точки зору оцінювача. Тому актуальною є задача детального розгляду законодавчо-нормативного та теоретичного підґрунтя для опрацювання методик встановлення результатів економічних вимірювань вартості збитків, здійснюваних методами незалеж-

ної експертної оцінки. Потреба у визначенні нормативних засад подібних методик є вельми нагальною, оскільки останнім часом в Україні стрімко зростає кількість пошкодженої нерухомості і у багатьох випадках необхідним є прийняття невідкладних рішень щодо її подальшого використання. Актуальною вимогою сучасності також є опрацювання об'єктивних критеріїв для встановлення ступеня невизначеності результатів економічних вимірювань вартості збитків, які можуть бути виражені кількісними показниками і не залежатимуть від особистих переконань та упереджень дотичних до справи оцінювачів та рецензентів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Відсутність затверджених методик визначення кількісних показників результатів незалежної експертної оцінки вартості збитків вимагає застосування творчих, евристичних підходів до вирішення цієї проблеми. При формуванні звіту та обгрунтуванні методики розрахунку результатів оцінки доцільно враховувати положення методичних рекомендацій,[1] у яких зазначається, що жодне експертне дослідження не може здійснюватися тільки за допомогою розроблених окремих методик. Будь-яка експертна оціночна задача містить у собі елемент невизначеності й тому у тому чи іншому ступені вимагає від експерта самостійного, творчого підходу. Тому методика конкретного дослідження сполучає у собі заздалегідь розроблені алгоритми та створені самим експертом у процесі роботи евристичні способи вирішення завдання. Зокрема, до цього часу залишається не вирішеною у загальному вигляді задача опрацювання методики кількісної оцінки ступеня невизначеності результатів економічних вимірювань, що здійснюються методами незалежної оцінки вартості майна. Не розроблені та не затверджені методики отримання об'єктивних показників точності та невизначеності цих результатів, які були би внесені до Реєстру методик судової експертизи, що ведеться згідно з вимогами нормативно-правових актів[2]. Тому, за умов відсутності у Реєстрі потрібної методики, виникає потреба у розробці евристичних методик дослідження або адаптації відомих загальних методик встановлення характеристик якості вимірювань до специфіки конкретних різновидів економічних вимірювань. У фаховій літературі та періодиці нині вже достатньо матеріалів стосовно опрацювання підходів до встановлення кількісних показників якості результатів економічних вимірювань на засадах ймовірнісного підходу з статистичним аналізом даних ринкової інформації[3,4,5].

Низка об'єктивних та суб'єктивних факторів спричиняє високий ступінь невизначеності результату оцінки вартості[6],[7] збитків і викликає небажання багатьох наших колег братися за виконання оціночних робіт у цій галузі. Але нині необхідність у виконанні подібних оціночних робіт об'єктивно збільшується, зростаючі потреби ринку оцінки диктуватимуть свої вимоги і формуватимуть попит, який має бути задоволений. Цим зумовлена безсумнівна актуальність більш глибокого дослідження законодавчо-нормативної і методологічної баз незалежної оцінки заподіянних збитків.

У відповідності до ст. 81 Цивільного процесуального кодексу України[8], кожна сторона зобов'язана довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень. Тому для обґрунтування звернення до суду у справах відшкодування заподіяних збитків необхідно підготувати документи, які підтверджують факт заподіяння збитків, оцінюють розмір майнової шкоди на дату заподіяння збитків та розмір відшкодування віддалених у часі наслідків заподіяних збитків, визначають розмір витрат на відновлення пошкодженого майна, визначають розмір витрат на усунення наслідків заподі-

[1] Розробка експертних методик: зміст, структура, оформлення (з урахуванням міжнародних стандартів систем управління якістю, адаптованих в Україні): метод. рек. / О.Г. Рувін (голова авт. кол.), А.О. Полтавський (заст. голови авт. кол.), М.Є. Бондар та ін. Київський науково-дослідний інститут судових експертиз Міністерства юстиції України, Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз СБУ. Київ, 2014. 74 с.

[2] Про затвердження Порядку атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз: Постанова Кабінету Міністрів України № 595 від 02.07.2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-2008-%D0%BF#Text. (дата звернення: 17.12.2021).

[3] Маркус Я.И., Поздняков Ю.В., Калапуша А.Л., Мещеряков В.В., Чащин Ю.Г., Маркус Т.И. Относительность оценки: гипотезы, постулаты, следствия. (под общей редакцией Я.И. Маркуса). *Практика оценки имущества*, № 3, Киев, ООО «Горизонт медиа», 2011. 112 с.

[4] Маркус, Я.І., Поздняков, Ю.В., Максимов, С.Й., Шалаєв, В.М., Булгакова, С.А., Зайцева, В.Г., Нефьодов, О.В., Маркус, В.В., Чащин, Ю.Г., Малишева, К.О. Контроль якості робіт з оцінки майна (рецензування, експертиза). Під заг. ред. Маркуса Я.І. *Практика оцінки майна*, № 3, 2018. 104 с.

[5] Маркус Я.І., Душинський Є.І., Булгакова С.А., Счастливцева І.О., Поздняков Ю.В., Нефьодов О.В., Скоробогатов Ю.Б., Чащин Ю.Г., Небрат Л.В. Визначення вартості активів, відмінних за метою оцінки та своїми властивостями. Під заг. ред. Маркуса Я.І. *Практика оцінки майна*, № 4, 2021. 128 с.

[6] Поздняков Ю.В., Скибінська З.М., Гринів Т.Т. Аналітичне обґрунтування методики розрахунку показників невизначеності результату незалежної оцінки вартості активів. *Вісник Одеського національного університету. Економіка.* 2020. Том 25. Випуск 1 (80). С. 229–235.

[7] Поздняков Ю.В. Невизначеність результату незалежної експертної оцінки. Монографія. LAP Lambert Academic Publishing, 2021. ISBN 978-620-3-58186-7. 473 с. URL: https://www.amazon.com/Business-Money-Ukrainian-Books/s?rh=n%3A3%2Cp_n_feature_nine_browse-bin%3A3291465011.

[8] Цивільний процесуальний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15.

яних збитків[9]. Важливою складовою загальної суми відшкодування при оцінці збитків є розмір витрат на усунення віддалених у часі наслідків заподіяних збитків, який часто залишається поза увагою оцінювача – але є джерелом великих видатків для власника пошкодженого майна. При дослідженні стану поверхонь приміщень і конструкцій будинків, при оцінці розміру відшкодування збитку, заподіяного квартирам, у процесі огляду необхідно встановити, чи видно на поверхнях зміни, пов'язані з грибковим ураженням, гниттям, чи помітні ознаки руйнування окремих елементів, чи немає протікання[10].

Для визначення вартості збитків, заподіяних житловим та нежитловим приміщенням, з метою їх відшкодування, використовуються методичні підходи, переважно засновані на базових принципах корисності, заміщення та найбільш ефективного використання майна[11]. При застосуванні витратного підходу до локальних кошторисів можуть бути також додані витрати на надання юридичних послуг, використання тимчасового житла і переїзд до нього власника пошкоджених житлових приміщень, підготовку житла до проживання після ремонту, переїзд при поверненні з тимчасового житла та інші статті витрат, відповідно до конкретної оціночної ситуації[12]. Визначення вартості будівельних робіт, пов'язаних з усуненням наслідків заподіяних збитків є метою виконання оціночних робіт та завданням судової будівельно-технічної експертизи. Низку посилань на прецедентні рішення судів, у яких детально описано процедурні моменти відшкодування збитків, розглянуто у[13].

Оскільки вартість збитків оцінюється, як правило, на момент виникнення судової суперечки, можливою є ситуація, коли від дати заподіяння збитків до дати оцінки пройшов певний час. Крім цього, між початком майнового спору і моментом, коли суд прийме рішення, може пройти ще більша кількість часу, протягом якого може істотно змінитися ринкова вартість пошкодженого майна. За допомогою методів ретроспективної оцінки може бути визначена вартість майна на дату, суттєво віддалену в минуле від сучасної – наприклад, на дату заподіяння збитків. У такому складному випадку робота оцінювача полягає в тому, щоб встановити стан пошкодженого майна на віддалену у минуле дату оцінки, обґрунтувати і прийняти рішення про його вартість на цю дату[14,15].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Невирішеною частиною загальної проблеми є недостатня визначеність нормативного підгрунтя оцінки збитків та обмеженість вимог національних стандартів оцінки (НСО). Оскільки національна нормативна і методологічна база для виконання незалежної експертної оцінки вартості збитків нині опрацьована недостатньо, це залишає вітчизняним оцінювачам великий простір для вибору підходів і методів оцінки. У низці випадків судження оцінювачів не можуть бути підкріплені достатнім науково-методичним обгрунтуванням лише на підставі вимог НСО. Але для якісного здійснення економічних вимірювань вибір методологічної і нормативної баз має бути належним чином обгрунтований. Тут на допомогу вітчизняним оцінювачам може прийти використання міжнародних стандартів оцінки (МСО), у яких вимоги до здійснення оцінки вартості збитків опрацьовані більш повно і деталізовано. У тих випадках, коли вимоги НСО є аж надто загальними, цілком обгрунтованим слід вважати використання МСО та закордонних стандартів. Звичайно, їх вимоги не можна розглядати, як обов'язкові для вітчизняних оцінювачів – але вони однозначно можуть бути корисними для належного обгрунтування вибору оціночних підходів і методів. Відтак безсумнівний інтерес становить аналіз описаних у МСО теоретичних засад, алгоритмів і методик встановлення вартості збитків при виконанні подібних економічних вимірювань методами незалежної оцінки. Цим зумовлена актуальність розгляду вимог МСО до виконання оцінки вартості збитків, що дасть можливість використовувати їх як важливе доповнення до діючих НСО, які становлять підгрунтя національної нормативної базі оцінки.

Формулювання цілей (постановка завдання). Метою є розгляд теоретичних засад, алгоритмів і методик встановлення вартості збитків та принципів визначення розміру їх компенсаційного відшкодування, описаних у МСО. У сучасних умовах ведення широкомасштабних військових дій потреба у виконанні незалежної оцінки вартості збитків різко зростає, і для якісного виконання таких економічних вимірювань оцінювачам України потрібна більш

[9] Олійник Н. Відшкодування майнової та моральної шкоди у разі залиття квартири. Практика вирішення спорів. URL: https://vash-yuryst.ua/vidshkoduvannya-majnovo%D1%97-ta-moralno%D1%97-shkodi-u-razi-zalittya-kvartiri-praktika-virishennya-sporiv/#.

[10] Бутырин А.Ю. Теория и практика судебной строительно-технической экспертизы. М.: ОАО «Издательский Дом «Городец», 2006. 224 с., с. 85.

[11] Фридман Дж. Анализ и оценка приносящей доход недвижимости / Дж. Фридман, Ник. Ордуэй // Пер. с англ. – М. : «Дело Лтд.», 1995. – 480 с.

[12] Шерстюков Н. Г. Об оценке рыночной стоимости материального ущерба, причиненного помещениям внешними воздействиями. *Московский оценщик*, 2004 . № 2 (27).

[13] Томаров І. Залиття квартири – зразок доведення вини. URL: http://www.legalshift.com.ua/?p=23.

[14] 11. Маркус Я.І., Гохберг І. І., Поздняков Ю.В., Чащин Ю.Г., Нефьодов О.В., Сірош Т.О., Чистякова Н.Ю. Оцінка вартості майна на дату, віддалену від поточної (обмеження, припущення, алгоритм) / Під заг. ред. Маркуса Я.І. Практика оцінки майна, № 1. 2018. 126 с.

[15] Поздняков Ю.В., Лапишко М.Л. Интерпретация результатов ретроспективной оценки с учетом требований законодательно-нормативной базы. *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво.* 2019. № 2 (107). С. 183–189.

докладно опрацьована нормативна база. Зокрема, більш повного висвітлення потребують питання обгрунтування методів встановлення об'єктивних показників невизначеності результатів оцінки. Більш загальним завданням цієї роботи є аналіз можливості і доцільності застосування вимог МСО для оцінки вартості збитків в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обгрунтуванням отриманих наукових результатів. Оцінювачами усього світу широко застосовуються періодично оновлювані Міжнародні стандарти оцінки МСО (IVS), розроблені і опубліковані Радою міжнародних стандартів оцінки (*International Valuation Standards Council, IVSC*). На жаль, питанням оцінки збитків ці стандарти приділяють дуже мало уваги.

У останньому виданні МСО-2020[16] у п. 20.10. IVS 210 *Intangible Assets* («Нематеріальні активи») вказано, що оцінка нематеріальних активів проводиться для різних цілей. У цьому пункті подано неповний перелік прикладів обставин, які зазвичай потребують виконання оцінки нематеріальних активів, і підпунктом (c) встановлено, що нематеріальні активи можуть бути предметом судового розгляду, який вимагає їх оцінки та аналізу за таких обставин, як ... розрахунки збитків.

У п. 20.2. IVS 410 *Development Property* («Нерухоме майно з потенціалом розвитку») міститься ще одна згадка про визначення вартості збитків. У цьому пункті вказано, що оцінка нерухомого майна у розвитку може знадобитися для різних цілей, і відповідальністю оцінювача є <правильне> розуміння мети оцінки. Неповний перелік прикладів обставин, які можуть вимагати оцінки нерухомості у розвитку, містить підпункт (d): для судових процесів, які потребують аналізу оцінки за таких обставин, як спори акціонерів та підрахунок збитків.

Подані вище формулювання МСО IVS-2020 фактично повторюють без будь-яких змін положення, раніше зафіксовані у МСО IVS-2017. Український переклад МСО IVS-2020 можна знайти у окремому виданні[17] УТО.

Властиво, цими двома пунктами і обмежуються згадки про оцінку збитків у IVS-2020. Але у звітах про оцінку збитків варто подати посилання на них – хоча би для того, щоби підтвердити факт відповідності виконаних оціночних робіт вимогам найновіших МСО і продемонструвати обізнаність оцінювача з цими вимогами.

Значно більш детально вимоги до оцінки збитків розглядаються у Європейських стандартах оцінки TEGoVA (*The European Group of Valuers' Associations*, Європейська група спілок оцінювачів). Стандарти EVS 2016 більш повно регламентують питання вибору бази оцінки та розкриття особливостей виконання оцінки збитків[18].

У EVS 2 "*Valuation Bases Other than Market Value*" ("Бази оцінки, відмінні від ринкової вартості") детально розглядаються такі види вартості, як *Special Value* (спеціальна вартість); *Investment Value* (інвестиційна вартість); *Mortgage Lending Value* (вартість іпотечного кредитування); *Insurable Value* (страхова вартість); *Values for Local and National Taxation Purposes* (Вартість для цілей місцевого та національного оподаткування); *Values for Compulsory Purchase and/or Compensation* (Вартість обов'язкового придбання та/або компенсації). Тут ми можемо бачити придатні для оцінки збитків неринкові види вартості, які відсутні у переліку баз оцінки, поданому у п. 3 НСО-1[19].

У розділі 8 "*Insurable Value*" («Страхова вартість») EVS 2 наголошується, що цей вид вартості означає суму, зазначену у страховому договорі, який стосується цього майна, оскільки відповідальність страховика розповсюджується на заподіяні збитки і фінансову шкоду, завдані страхувальнику ризиками, визначеними у договорі страхування, що стосується цього майна. Коли оцінювач отримує завдання оцінити страхову вартість, він повинен визначити показник вартості, яка забезпечить належне страхове покриття пошкодженого майна. У п. 8.2 відзначається, що коли страхова вартість виявляється меншою за збиток і фінансові збитки, заподіяні при виникненні ризику, то страхувальник несе невідшкодовувані втрати.

У п. 5.8 EVS 4 "*The Valuation Process*" («Процес виконання оцінки») відмічено, що оцінювачу може знадобитися зробити спеціальні припущення при виконанні оцінки на основі особливих попередніх умов, висловлених замовником. Такі ситуації можуть включати, зокрема, припущення, що забезпечують основу для оцінки майна, пошкодженого вогнем та особливі припущення при оцінці торгового майна.

До пакета Європейських стандартів оцінки TEGoVA EVS 2016 входить частина 1B "*European valuation guidance notes*" («Європейські рекомендації з оцінки»). У структурі пакета EVS 2016 міс-

[16] IVS-2020. International Valuation Standards. Effective 31 January 2020. Copyright © 2019 International Valuation Standards Council. ISBN: 978-0-9931513-3-3-0. URL: https://www.rics.org/globalassets/rics-website/media/upholding-professional-standards/sector-standards/valuation/international-valuation-standards-rics2.pdf. (дата звернення: 31.03.2022).

[17] Міжнародні стандарти оцінки. Чинні з 31.01.2020. / Пер. з англ. УТО. ISBN 978-617-502-143-9. К.: ТОВ «ВБ «Аванпост-Прим», 2020. 184 с.

[18] EVS 2016. European Valuation Standards 2016. Eighth edition. The European Group of Valuers' Associations (TEGoVA). URL: www.tegova.org. (дата звернення: 11.05.2018 р.).

[19] Про затвердження Національного стандарту № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав»: Постанова Кабінету міністрів України № 1440 від 10.09.2003 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1440-2003-п (дата звернення: 11.05.2018 р.).

титься *European Valuation Guidance Note* (Європейська рекомендація з оцінки) EVGN 4 "*Assessment of Insurable Value and Damages*" («Оцінка страхової вартості та збитків»). Буде доцільним процитувати найважливіші положення цього документа.

У п. 1.1 вказано, що ця рекомендація призначена для використання як загальне керівництво при оцінці страхової вартості та вартості збитків від пошкодження нерухомого майна. Цей документ не враховує деталізовані законодавчі норми чи положення, що стосуються конкретної країни, чи спеціальні умови, встановлені страховою компанією.

П. 1.4 стверджує, що оцінювач має оцінити вартість ремонту (відновлення) пошкоджених або зруйнованих будівель (майна), як підстави для визначення розміру страхового відшкодування у разі їх пошкодження або знищення. За винятком випадків, коли договір страхування прямо визначає максимальну відповідальність страховика через повне покриття вартості збитків, розмір компенсації обмежується страховою сумою, навіть якщо вона не може бути достатньою для повного відшкодування. У разі збитку від повної втрати майна страховик виплатить лише, як максимум, страхову суму. Тому при оцінці важливо ретельно і коректно розраховувати показник вартості заподіяних збитків, однак розглядати договірні обмеження покриття збитків не входить до завдання оцінювача.

Відповідно до п. 1.5, у разі часткової втрати майна (тобто, коли зруйнована лише частина будівлі), страховики зазвичай виплачують, як максимум, відсоток від суми страхової премії, яку зазначено в страховому полісі. Оцінювач має оцінити вартість реконструкції (ремонту) і таким чином сприяти визначенню відносної частини страхової вартості.

Згідно п. 1.8, може знадобитися оцінка у зв'язку з коригуванням розміру збитків після висловлення претензії на виплати відшкодування за існуючим полісом, а також при виявленні розміру будь-яких збитків, пов'язаних з причиною позову. Критерії відновлення можуть бути визначені в договорі страхування. У багатьох випадках оцінювач повинен також оцінити ринкову вартість оренди як порівнянну вартість використання приміщення для тимчасового користування страхувальником. Незважаючи на будь-які обмеження щодо компенсації, компенсація за певних обставин також буде оцінюватися на основі ринкової вартості. У деяких випадках оцінювачу повинні допомагати особи, які детально обізнані щодо вартості спеціальних предметів <обладнання>, а також складних конструкцій та установок.

Загальне правило полягає в тому, що оцінювач повинен «зібрати всю відповідну інформацію та здійснити усі перевірки, які він вважає необхідними», очевидно в межах і за згодою страхової компанії. Це означає, що оцінювач повинен розглянути можливість придбання/збирання додаткової інформації в разі необхідності, якщо його спеціальні знання обмежені. Прикладами можуть бути експертиза в галузі статичних розрахунків <навантажень>, спеціальних технічних конструкцій, геотехнічних досліджень, споруд історичних пам'ятників, художніх творів, будівель з особливою архітектурною цінністю, тощо.

У п. 1.9 вказано, шо коли основою для визначення вартості покриття збитків має бути повне відновлення, оцінювач повинен оцінити повний розмір будь-якої потенційної втрати, як правило, з посиланням на відновлення прав на пошкоджене майно – по суті, це оцінка вартості витрат <на відновлення>, а не вартості майна. Оскільки така втрата зазвичай стосується пошкодження будівель, щоб зробити точну оцінку вартості відновлення оцінювач поряд з відповідними навичками оцінки повинен мати досконалі знання будівель і будівельних технологій, обмежень і <пов'язаних супутніх> витрат.

У розділі 3. "*Definitions*" («Термінологія») EVGN 4 подано визначення найважливіших термінів, дотичних до визначення розміру збитків. Вибірково процитуємо деякі з них.

П. 3.2. Заподіяння збитку (*Damage*) означає фізичне пошкодження, втрату, знищення або перешкоджання чи втрату можливості користування матеріальними активами, у тому числі – перебудову (переобладнання), посягання на власність, перешкоджання або протиправне втручання у здійснення права власності.

П. 3.3. Якщо основою оцінки є відновлення (*reinstatement*), принцип полягає в заміні того, що було пошкоджено або знищено, <з приведенням майна> до стану, який був до події <до дати заподіяння збитків>. Це не має покривати удосконалення або розширення <площ>, за винятком випадків, коли такі зміни вимагаються на даний момент законом або нормативними регулюючими актами. Відновлення у разі знищення майна означає відновлення майна з його приведенням до стану, адекватного, але не кращого або більшого, ніж його стан, коли воно було новим. Відновлення у разі пошкодження майна означає відшкодування пошкодження та відновлення пошкодженої частини майна до стану, що є практично таким самим, який був на дату пошкодження, але не кращий і не більший, ніж його стан, коли воно було новим.

П. 3.4. Відновлення, ремонт та реставрація (*Rebuilding, repair and restoration*) в контексті відновлення означає заміну (ремонт) методами або матеріалами, які задовольняють вимоги до сучасного будівництва, протипожежні вимоги та інші <нині діючі> нормативні чи законодавчі акти. Сюди також включаються витрати на знесення, очищення, відновлення, рекультивацію земельної ділянки, логіс-

тичну підтримку, а також усі професійні та передбачені законом збори, що виникли при реконструкції.

П. 3.5. Власність (*Property*) означає землю та будівлі на її поверхні, під або над поверхнею, у тому числі – труби, кабелі та інші комунікації, які підключаються до <об'єкта нерухомого> майна.

П. 3.6. Вартість заміщення (*Replacement cost*) визначається як вартість заміни пошкодженого майна з матеріалами аналогічного виду та якості, без будь-яких відрахувань на знос і амортизацію. Якщо оцінювачу поставлена задача визначити амортизовану вартість заміщення (залишкова вартість заміщення з вирахуванням зносу), або якщо це доцільно, тоді оцінювач повинен оцінити вартість заміщення майна як нового, а потім вирахувати суму знижки на <знецінення внаслідок> старіння та вплив зносу конструкції. Цей показник покриття збитків прирівнюється до заміни будівлі у стані, в якому вона перебувала до дати заподіяння збитку, а не до її заміни на нову будівлю.

П. 3.8. Стихійні лиха. Пошкодження в результаті: повені; бурі; зсувів та лавин; штормів; землетрусів; виверження вулканів. Страховий платіж може бути зменшений або навіть виключений, якщо розмір збитку повністю або частково зумовлено наступними факторами: надто слабка конструкція, враховуючи умови, яким будівля або компонент могли очікувано піддатися; відсутність належного технічного обслуговування; відсутність нагляду. Страхувальник несе відповідальність за невжиття заходів для мінімізації розміру шкоди (треба враховувати компетентність страхувальника в цьому відношенні).

П. 3.9. Інші небезпеки: пожежа; вода; біологічні фактори, включаючи комах, гризунів тощо; крадіжка та зловмисне пошкодження; терористичні акти; інші збитки – наприклад, вибухи, удари, механічні пошкодження, перевантаження тощо.

П. 3.16. Пошкодження від пожежі (*Fire damage*) – наслідки пожежі, тобто полум'я, що виходить з-під контролю, раптові та непередбачені забруднення продуктами горіння, вибух, блискавка, коротке замикання або інші електричні явища чи інші подібні пошкодження, падіння літаків або падіння частин літаків.

П. 3.17. Пошкодження водою (*Water damage*) – включаючи інші рідини, газ або порошок. Пошкодження в результаті раптових і непередбачених витоків з трубопроводів, включаючи інженерне обладнання у будівлі. Це пошкодження, пов'язані з тріщинами, витоками або переливами, просочуванням води або інших рідин із зовнішніх трубопроводів, просочуванням води через отвори або інші витоки. Пошкодження в будівлі <через потрапляння води> безпосередньо з землі внаслідок опадів, танення снігу або льоду, якщо це є результатом підйому рівня води, що піднімається над найнижчим рівнем підлоги, витікає з вогнегасника чи системи пожежогасіння, чи лінії подачі від головного запірного клапана системи пожежогасіння всередині будівлі.

П. 3.18. Крадіжка та зловмисне пошкодження (*Theft and malicious damage*) – обмежено предметами у будівлі. Оцінювач повинен описати фактичний інцидент і має бути ознайомлений зі специфікаціями та обмеженнями у страховому полісі. Повинні бути вказані відповідні обставини та відповідальна особа. Особливу увагу слід приділяти дверям, вікнам та іншим отворам, що ведуть до приміщення. Оцінювач повинен переконатися, чи було повідомлено в поліцію про інцидент, тоді не можна входити в приміщення без наданого дозволу. Звіт виконується як при звичайних збитках.

П. 3.19.1. Повна вартість відновлення (*Full rebuilding value*) – це вид страхування будівель, що покриває вартість відновлення будівлі на суму, що відповідає вартості реконструкції. Страхова вартість визначається і фіксується страховиком (або його професійним оцінювачем) і повинна бути передбачена страховим полісом. Будь-яке розширення <площ> чи зміни, що впливають на значення вартості будівлі, повинні бути повідомлені страховику, щоби вони були покриті страхуванням. Якщо страховика не повідомлено про це, буде забезпечено відшкодування лише тієї частини шкоди, яка відповідає значенню вартості до реконструкції.

П. 3.19.2. Повна вартість заміщення (*Full replacement cost*) – це сума, що підлягає сплаті, обмежена страховою вартістю, яку зазначено в страховому полісі. Якщо застраховане майно знищено, страхова компанія зобов'язана повністю замінити або відбудувати майно без будь-яких відрахувань на амортизацію. Щоб отримати повну вартість заміщення майна, понад показник страхової вартості, страхова компанія, як правило, стягує річну плату у розмірі близько 10% до 20% більшому, ніж для покриття фактичної грошової вартості.

П. 3.19.3. Гарантована вартість заміщення (*Guaranteed replacement cost*) – це сума, що підлягає сплаті, обмежена страховою вартістю, яку зазначено у страховому полісі. Але якщо збиток перевищує цей ліміт, вказаний у страховому полісі, страхова компанія зобов'язана повністю замінити або відбудувати майно без будь-яких відрахувань на амортизацію (знос). Страховики обмежують суму, яку вони виплачують на заміщення або відновлення майна, як правило, показником не більше ніж на 20% вищим від суми, на яку майно є застрахованим. Якщо вартість <знищеної> нерухомості перевищує рівень покриття, поліс не буде покривати цю суму – навіть якщо страхувальник вважає, що має отримати гарантовану вартість заміщення.

П. 3.19.4. Повне покриття (*Full coverage*) – будь-яка форма страхування, яка передбачає повну оплату (наприклад, без обмежень франшизи або перестрахування) всіх збитків, спричинених застрахованими ризиками.

П. 3.20. Страхування першого збитку (*First loss insurance*) – це вид страхування майна та інтересів (майнових прав), який покриває збитки в межах початково зазначеної страхової суми. Не дає підстав вимагати страхового відшкодування понад цю суму.

П. 3.21. Фіксована сума (*Fixed sum*) – страхова сума, що встановлюється страхувальником і обумовлюється у страховому полісі. Страхова сума, як мінімум, повинна відповідати можливості повторного придбання майна, щоб уникнути недострахування.

П. 3.22. Під вартістю повторного придбання (*Reacquisition value*) розуміють витрати на повторне придбання відповідного предмета страхування на дату його пошкодження. Якщо страхова сума є нижчою, ніж вартість повторного придбання, буде забезпечено відшкодування тієї частини збитку, що відповідає співвідношенню між страховою сумою та вартістю повторного придбання (недострахування).

П. 3.23. Вартість реконструкції (*Reconstruction value*) розуміється як вартість реконструкції (відбудови) відповідної (або практично відповідної) будівлі на місці пошкодження на дату пошкодження. Додаткові витрати у зв'язку з методами (технологіями) будівництва та обладнання, які не відповідають <раніше> існуючим методам будівництва, не включаються при розрахунку вартості реконструкції.

П. 3.24. Особливі предмети (*Special items*), такі як історичні будівлі, твори мистецтва, об'єкти з особливою архітектурою, тощо. У таких випадках оцінювач повинен розглянути можливість допомоги осіб, які володіють детальним знанням вартості таких предметів.

Короткі визначення розглянутих вище понять також можна знайти у розділі «Словник» ("*Glossary*") на с. 355 МСО EVS 2016. Перелічені вище визначення термінів можуть бути цілком включені у розділ «Термінологія» звіту при виконанні оціночних робіт для збитків, оскільки зміст цих понять далеко не завжди достатньо повно розкритий у документах національної нормативної бази оцінки.

У розділі 4. *Recommendations* («Рекомендації») EVGN 4 "*Assessment of Insurable Value and Damages*" («Оцінка страхової вартості та збитків») міститься низка конкретних вказівок, що стосуються особливостей виконання оцінки збитків. Вони, безперечно, є корисними і для вітчизняних оцінювачів – особливо зважаючи на факт, що цей вид оціночних робіт практично не врегульований національними стандартами. Нижче вибірково розглянемо деякі положення цього розділу Європейських стандартів оцінки TEGoVA EVS 2016.

П. 4.4 зазначає, що виключення з страхового покриття не знімає <з оцінювача> відповідальності повідомляти у звіті про будь-які питання, що можуть вплинути на рішення страховика. Цілком можуть існувати складові, що виключені зі страхового покриття (хоча їх потрібно враховувати при будь-якій оцінці), або для яких покриття може бути спеціально обмежене за договором. Питання щодо складових, які були повністю або частково виключені з покриття, або стосовно яких було надано обмежене покриття чи альтернативне покриття, якщо це є доцільним, розглядаються у звіті про збитки та можуть виключатися або обмежуватися при визначенні розміру компенсації.

Згідно п. 4.7, у багатоквартирних будинках власники квартир мають фінансову зацікавленість у всій будівлі, а також у елементах будівельних <конструкцій> всередині їх блоку. Оскільки власникові однієї квартири не потрібно страхувати всю будівлю, страховики окремого помешкання вимагають адекватний рівень <внесків для> відшкодування. Місцеві правила або традиції можуть визначати ступінь покриття, необхідного понад оцінку страхової вартості однієї квартири. Рекомендується розглянути деталі страхового полісу і забезпечити, щоб покриття було надано відповідно до вимог страховика. Це також рекомендується, щоб оцінювачі здійснювали запити щодо будь-яких конкретних вимог страховиків, де затоплення будь-якого майна у будинку може вплинути на окрему квартиру, незалежно від того, чи вона постраждала внаслідок затоплення.

П. 4.8 говорить про наступне. Якщо цілий об'єкт включає більше однієї квартири, страхування зазвичай здійснюється сукупно для всіх приміщень, які повинні бути застраховані в рамках одного полісу, включаючи зони загального користування та допоміжні приміщення. Оцінювачі повинні переконатися, що страхова сума точно відображає різні значення відшкодувань, які можуть існувати в межах загальної площі та вплив, який загрожує, наприклад, при затопленні будь-якої частини майна.

У розділі 5. "*The Assessment*" ("Оцінка") EVGN 4, п. 5.1, стверджується, що традиційною метою страхового покриття є відшкодування збитку, заподіяного пошкодженнями. Необхідно провести оцінку страхової вартості або вартості відновлення, базуючись на повній вартості заміщення, а не на ринковій вартості чи будь-якій іншій базі оцінки, якщо оцінювачем або договором страхування спеціально не зазначено інше. У такому випадку звіт про збитки повинен чітко вказувати, що визначена вартість не є оцінкою вартості відновлення та має бути вказана фактична база оцінки.

Згідно п. 5.2, на вартість відновлення буде впливати низка різних факторів, у тому числі: тип майна, тип будівництва, якість будівництва та розташу-

вання нерухомості, особливо в контексті близького оточення майна та будь-яких обмежень щодо будівельної діяльності в околиці.

Згідно п. 5.3, вартість <відновлення> будівництва в контексті страхування часто буде значно вищою, ніж фактична вартість <аналогічної> нещодавно завершеної будівлі, збудованої на вільній ділянці. Вартість нового будівництва відображатиме той факт, що на ділянці не було будівель і підрядник міг використовувати ефективні методи будівництва об'єкта. Якщо йдеться про відбудову <після заподіяння збитків>, то ділянка часто може бути обмежена іншими будівлями, які вже існують поряд, та іншими елементами навколишнього середовища, які були створені раніше. Будь-яка будівля, приєднана до іншої власності, може потребувати тимчасового укриття та захисту від негоди. При оцінці її пошкоджень оцінювач у звіті повинен включити такі додаткові витрати до вартості відновлення.

Як вказано у п. 5.4, причиною позову про повне відновлення може бути катастрофічна пожежа або вибух. Тоді необхідно передбачити витрати на знесення існуючої будівлі чи споруди, а також врахувати вартість будь-яких робіт, необхідних для захисту прибудованих і прилеглих будівель. Залежно від характеру або розміру пошкодження, процес знесення може бути більш небезпечним, ніж це могло би бути в іншому випадку, а в крайніх випадках фундамент також може вимагати відновлення.

Згідно п. 5.5, необхідно передбачити витрати на вивезення завалів та іншого сміття і відходів з ділянки до початку робіт з відновлення. Витрати, пов'язані із захороненням сміття на полігоні або сміттєзвалищі значно зросли за останні роки, особливо щодо шкідливих або забруднюючих довкілля матеріалів. У своєму звіті про збитки оцінювач також повинен взяти це до уваги.

У 5.6 вказано, що обов'язкового розгляду потребують витрати, пов'язані з покращенням енергозберігаючих характеристик будівлі. Директива про енергоефективність будівель 2010/31/EU вимагає покращення енергозберігаючих показників у разі «великої реконструкції» (капітального ремонту), визначення якої було подано вище. Оцінювач повинен включити такі розрахунки до свого звіту про збитки.

П. 5.7 стверджує, що при оцінці страхової вартості необхідно враховувати оплату праці архітекторів, геодезистів, інженерів та інших постачальників відповідних послуг. Також повинні розглядатися оплата робіт і витрати, пов'язані з отриманням дозволу на планування та погодження згідно будівельних норм. Це означає, що оцінювач також повинен враховувати ці фактори при розрахунку вартості відшкодування у його звіті про збитки.

Згідно пп. 5.8, 5.9, площа забудови має винятковe значення при розрахунку страхової вартості та оцінці втрат, заподіяних збитками. Оцінювач повинен переконатися, що база оцінки при проведенні <економічних> вимірювань узгоджується з базою оцінки, прийнятою авторами будь-яких діючих інструкцій з оцінки витрат і практикою, прийнятою у відповідній країні. У договорах страхування є різні положення щодо прийняття <припущень та> обмежень. Таким чином, оцінювач повинен бути добре поінформований і добре обізнаний з конкретним договором страхування відповідного майна. У звіті оцінювач повинен брати це до уваги і враховувати ці фактори, щоб забезпечити страхувальнику правильний страховий розрахунок.

У розділі 6 "*Reporting*" («Звітність»), у пп. 6.1, 6.1.2 визначені рекомендовані процедури звітності при оцінці вартості усунення пошкоджень і страхової вартості збитків. Зазначається, що оцінювач повинен провести оцінку та надати у звіті опис наступних даних: розташування та використання як об'єкта, так і прилеглого майна; адреса вигодонабувача за договором страхування; опис характеристик житлових чи нежитлових приміщень, кількість поверхів, забезпеченість послугами та можливість доступу; внутрішні та зовнішні комунікації (інженерні мережі) об'єкта, включаючи опис конструктивних характеристик елементів будівлі, розміри, прилади інженерних мереж та можливість їх використання (технічний стан), підтверджені вичерпним описом з фотофіксацією. Особливу увагу слід приділяти <використаним при будівництві> матеріалам та особливостям, які зазвичай не зустрічаються в аналогічних об'єктах, вартість заміни яких була б вищою, ніж для типових об'єктів; відповідні дозволи на планування, ліцензії та погодження; стан будівлі і стан приміщень (якість ремонту майна), включаючи оцінку будь-яких джерел знецінення, що виникли внаслідок заподіяння збитків через виникнення пошкоджень, зносу, дефектів або необхідності несвоєчасного ремонту. В деяких випадках наявність таких умов призводить до зміни розміру страхового відшкодування. У випадках, коли страхувальник не може відшкодувати початкові сплати ПДВ, оцінювачеві необхідно уточнити, чи це можливо згідно страхового полісу або національного законодавства, і відповідно збільшити оцінені витрати. Специфічною особливістю визначення страхової вартості є потреба у опрацюванні специфікації витрат (кошторису) на проведення реконструкції, разом з необхідними додатковими витратами, пов'язаними з відновленням (ремонтом, реконструкцією, відбудовою).

У розділі 7 "*Other Issues*" («Інші питання»), п. 7.1 говорить, що у певних спеціальних випадках, у разі повних втрат майна, може знадобитися передбачити, що відновлення структури об'єкта у тому вигляді, в якому вона попередньо існувала, могло би бути нереальним або, можливо, непотріб-

ним чи економічно недоцільним. Це може виникнути, коли застраховане (пошкоджене) майно було створене з використанням матеріалів, які зараз вже не використовуються, і якщо воно було побудоване з застосуванням технологій і стандартів, які нині застаріли. Прикладом може бути будівля, побудована з традиційних <для минулих часів> матеріалів з застосуванням застарілих будівельних технологій. У таких випадках може бути не потрібно відбудовувати пошкоджену конструкцію будівлі такою, якою вона була <до дати заподіяння збитків>. В цьому випадку дешевшим і доцільнішим може бути виконання реконструкції, що відповідає поточним і передбачуваним вимогам на дату оцінки, із використанням сучасних технологій, матеріалів та за сучасними будівельними стандартами. Оцінювача можуть попросити надати оцінку на основі концепції амортизованої вартості відновлення (залишкова вартість відновлення з вирахуванням зносу). Часто договір страхування також передбачає альтернативні положення для розрахунку адекватності альтернативної компенсації.

Відповідно до п. 7.2, 7.3 витратний підхід (*The Cost Approach, or the Contractor's Method*) використовується для оцінки майна за його відновною вартістю та амортизованою відновною вартістю (залишкова вартість заміщення/відтворення з вирахуванням зносу). При визначенні амортизованої відновної вартості, різниця повинна нараховувати лише амортизацію (знецінення), що виникає внаслідок фізичного зносу, але не повинна враховувати функціональний або економічний знос (знецінення), оскільки метою відновлення є заміна того, що могло бути фізично втрачено. Результат оцінки амортизованої відновної вартості (залишкової вартості заміщення/відтворення з вирахуванням зносу) залежить, серед іншого, від віку будівлі, її очікуваного залишкового терміну використання, <вартості> її конструкції, способу її використання та обслуговування.

Відповідно до п. 7.4, земельна ділянка, що лежить в основі <земельних покращень>, не потребує оцінки, якщо вона не підлягає дії ідентифікованих ризиків, які покриваються страховим полісом (наприклад, ризикам дії повені, забруднення або зсуву грунту). У деяких країнах такі збитки покриваються окремо.

Відповідно до п. 7.5, будь-яка оцінка страхової вартості об'єктів, які внесені до списку пошкодженого майна у вигляді історичних цінностей або пам'ятників культурної спадщини, потребує участі спеціаліста, компетентного у знанні деталей конструкції, відповідних витрат на заміну та вимог державних органів планування. За винятком випадків, коли оцінювач визнаний спеціалістом у цій галузі, жодна така оцінка не повинна проводитися без допомоги експерта у сфері подібних предметів. У випадку, коли подібна експертна допомога отримана, замовника і страхову компанію необхідно проінформувати та здійснити зустрічне узгодження.

У розділі 8 "*Special Provisions and Recommendations for Damage Assessment*" («Спеціальні положення та рекомендації щодо оцінки збитків»), п. 8.1 встановлює типовий перелік оціночних процедур, який виглядає наступним чином. Підтвердити призначення <визначити мету оцінки вартості>. Невідкладно зв'язатися з представником страхувальника; перевірка <наданої інформації та натурне обстеження> проводиться за наявності всіх залучених сторін. Встановлюється пошкоджене майно та пошкодження, що йому нанесені. Встановлюється причина пошкодження. Якщо страхувальник не згоден з висновками оцінювача, позицію страхувальника слід повідомити до надання остаточних висновків оцінювача. Описати основну причину заподіяння шкоди, включаючи посилання на висновки посадових осіб <органів розслідування> та положення <законодавчо-нормативної бази>.

Для <оцінки збитків від впливу природних> стихійних лих необхідно дотримуватись наступного. Письмово зафіксувати момент настання події завдання збитків від вітру, хвиль та їх повторюваності, описати їх вплив на штучні споруди тощо. Виконати оцінку таких факторів у вигляді відповіді на питання: «Що повинна витримувати <пошкоджена> конструкція, відповідно до будівельних норм і правил на дату її побудови? Якщо вона не відповідає будівельним нормам, чи пов'язаний з цим розмір збитку? Чи є розмір збитку через заподіяні пошкодження результатом відсутності технічного обслуговування та/або використання неправильного будівельного проєкту?» Слід зазначити причини недосконалості будівельних проєктів та/або конструкцій та хто є за це відповідальним. У звіті не звинувачуються <конкретні особи>, а лише викладаються фактичні спостереження.

Потрібно описати ступінь пошкодження; розглянути та повідомити про необхідність негайного вжиття заходів для захисту <пошкодженого> майна та уникнення його подальшого руйнування. Звіт про пошкодження повинен містити опис необхідних ремонтних робіт, з подальшим розрахунком витрат <на їх виконання>. У деяких випадках перевірка <наданої інформації та натурне обстеження> та звіт не можуть бути виконані і використані негайно; може виявитися необхідною підготовка проміжного звіту для <більш докладної> оцінки бюджетних показників витрат. У таких випадках сторони повинні домовитися про процедури встановлення точних причин та розмірів пошкоджень. Слід вказати рекомендова-

ний метод ремонту та підготувати підсумковий звіт.

У частині 3 пакета стандартів оцінки TEGoVA EVS 2016 "*Part 3. European Union Legislation and Property Valuation*" («Частина 3. Законодавство Європейського Союзу та оцінка майна») містяться розділи, що можуть бути корисними при оцінці збитків, заподіяних здоров'ю та безпеці людей, об'єктів енергетичної галузі та навколишньому середовищу. Це розділи *3. Health and Safety* («Здоров'я та безпека»); *4. Energy* («Енергія»); *5. Environment* («Навколишнє середовище»). Зокрема, останній розділ *5. Environment* містить розділи *5.1 General* («Загальні положення«; *5.2 Environmental Impact Assessments and Strategic Environmental Assessments* («Оцінка впливу на навколишнє середовище та стратегічні екологічні оцінки»); *5.3 Water* («Вода»); *5.4 Environmental Liability and Contaminated Land* («Екологічна відповідальність та забруднення земель»); *5.5 Pollution* («Забруднення»); *5.6 Asbestos and Other Substances* («Азбест та інші речовини»); *5.7 Bio-diversity and Conservation* («Біорізноманіття та збереження»). З огляду на великий обсяг матеріалу ми утримаємося від цитування положень цих розділів, але при потребі звернутися до них відсилаємо читачів до с. 201 – 237 оригінального тексту документа. Наголошуємо, що у ньому міститься велика кількість посилань на законодавчі і нормативні документи ЄС, пов'язані з тематикою цієї роботи. У випадку розгляду міждержавних претензій та судових спорів у міждержавних судових інстанціях посилання на законодавчо-нормативну базу ЄС може бути використано для обгрунтування методичних засад оцінки розміру відшкодування збитків.

Таким чином, у міжнародних стандартах оцінки EVS 2016, на відміну від національних стандартів України, достатньо детально розглядаються поняття, пов'язані з виконанням страхової оцінки збитків, визначаються джерела виникнення ризиків виникнення збитків та акцентується увага на особливостях виконання оціночних процедур. У EVGN 4 "*Assessment of Insurable Value and Damages*" подано аналіз засад визначення страхової вартості, подано рекомендації по встановленню показників розміру відшкодування збитків, конкретизовані деякі джерела ризиків їх виникнення, але відсутні детально прописані вимоги встановлення об'єктивних кількісних вимірників розміру збитків для випадку відсутності страховки пошкодженого майна.

Висновки

На підставі розгляду положень законодавчо-нормативної бази виконання оцінки вартості відшкодування збитків у найновіших міжнародних стандартах незалежної експертної оцінки було показано, що вимоги до здійсненя подібних економічних вимірювань у деяких з цих документів подано у набагато більшому обсязі, ніж у діючих в Україні НСО. Користування виключно НСО, де ці вимоги викладено у дуже обмеженому обсязі, може викликати утруднення при виборі та обгрунтуванні використаних методичних підходів та оціночних процедур. На підставі виконаного співставного аналізу положень діючих НСО та МСО можна зробити висновок, що у цих документах вимоги до виконання оціночних робіт у досліджуваній галузі оцінки викладені з дуже різним ступенем повноти і деталізації.

Дослідженням встановлено, що єдиних уніфікованих вимог до виконання оцінки збитків не існує, але фрагментарні дані різних нормативних документів дають можливість скласти достатньо цілісну, повну і взаємно несуперечливу картину загальних принципів і методичних підходів. У законодавчо-нормативній базі України вимоги до таких економічних вимірювань майже відсутні, за винятком нечисленних вимог до визначення збитків при пошкодженні колісних транспортних засобів та збитків юридичних осіб з державною часткою у праві власності. У окремих МСО вимоги до виконання оцінки збитків викладені у набагато більшому обсязі, що дає можливість українським оцінювачам користуватися ними для обгрунтування власних рішень. Найбільш повно ці вимоги викладені у міжнародних стандартах оцінки EVS 2016, але у них вельми детально розглядаються лише поняття, пов'язані з виконанням оцінки збитків застрахованого майна. Натомість дуже корисними є аналіз джерел виникнення ризиків виникнення збитків та деталізований опис особливостей виконання окремих оціночних процедур. Але маємо пам'ятати, що для українських колег наявні у МСО коментарі з цього приводу не є обов'язковими і повинні носити виключно довідковий або рекомендаційний характер. Нормативні документи НСО не вимагають від оцінювача при виконанні оціночних робіт розгляду і подання у звіті багатьох специфічних аспектів оцінки збитків, які вимагаються і рекомендуються положеннями МСО. Це означає, що українські оцінювачі не зобов'язані виконувати вимоги МСО до оцінки збитків, але їм не заборонено робити це у випадках, коли НСО недостатньо детально висвітлюють особливості виконання певних процедур. При цьому варто відмітити, що вкористання і цитування у звіті розглянутих у цій роботі вимог МСО дає можливість набагато більш переконливо обгрунтувати застосовані оцінювачем принципи, методичні підходи та особливості виконання оціночних процедур при виконанні подібних робіт. Проаналізовано підходи до виконання оцінки вартості збитків та визначення розміру їх адекватного відшкодування; доведено доцільність при підготовці звітів з їх оцінки пріоритетно вико-

ристовувати більш повні і більш сучасні концепції, викладені у вимогах діючих МСО. В такому випадку висновок про вартість збитків також відповідатиме більш сучасним поглядам і трендам світової оціночної думки, зокрема – стосовно характеристик невизначеності отриманих результатів, які є об'єктивною характеристикою їх якості.

Найважливішим висновком роботи є теза про можливість і доцільність узгодженого спільного використання національних та міжнародних стандартів оцінки при встановленні показників вартості збитків у економічних вимірюваннях, здійснюваних методами незалежної експертної оцінки. Високий ступінь обгрунтованості використаних методичних підходів та оціночних процедур у сукупності з поданням у звіті кількісних характеристик ступеня невизначеності отриманого результату забезпечить оцінювачу сильнішу позицію у випадку можливих судових суперечок. Підтверджено доцільність використання показників стандартної і розширеної невизначеності результатів вимірювань, у межах інформаційно-метрологічної парадигми економічних вимірювань.[20], [21] Представлення результатів оціночних робіт у інтервальній формі більш повно розкриває отриману при здійсненні економічних вимірювань інформацію, оскільки така форма містить у собі, окрім опису імовірного показника вимірюваної вартості, також і кількісну оцінку ступеня невизначеності отриманого результату. Це дає можливість конкретизувати міру відповідальності оцінювача і чітко відокремити судження оцінювача, за які він може взяти на себе відповідальність, від можливого розширеного трактування отриманого точкового результату оцінки іншими особами, за що оцінювач відповідальності не несе.

У роботі доведено доцільність орієнтуватися на вимоги МСО, як докладніше опрацьовані, більш сучасні, краще науково обгрунтовані та більш відповідні сучасним реаліям ринкової економіки. Пріоритетними підходами при оцінці збитків варто визнати порівняльний і дохідний, як більш ринкові у порівнянні з витратним підходом. Розглянуті нормативні документи у тій чи іншій мірі акцентують увагу на доцільності використання ринкової інформації при визначенні вартості збитків.

Нещодавно Постановою КМУ «Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації» № 326 від 20 березня 2022 р.[22] затверджено «Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації», відповідно до якого встановлені загальні вимоги до процедур визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії. У зв'язку з цим на громадські організації фахівців з незалежної оцінки та на усіх оцінювачів України ляже велике навантаження. Ця робота є, з нашої точки зору, необхідним і своєчасним кроком у напрямку виконання порівняльного аналізу нормативних баз НСО України та МСО. Впровадження у практику незалежної оцінки та рецензування оціночних робіт сучасніших та більш деталізованих вимог МСО, які вимагають більшої конкретизації та кращого обгрунтування вибору оціночних процедур, дозволить забезпечити застосування єдиних уніфікованих методичних підходів до визначення показників вартості збитків при виконанні економічних вимірювань в Україні. На наше глибоке переконання, значення вимог МСО у цій галузі оцінки лежить насамперед у методологічній та юридичній площинах. Відтак можна рекомендувати колегам звертатися до міжнародних і закордонних стандартів, при потребі посилатися на їх положення і не відмовлятися від цитування вимог цих документів у звітах. Зрештою, це вимагає лише одноразових витрат праці на створення довідкового розділу «Нормативна база виконання економічних вимірювань вартості відшкодування збитків у закордонних та міжнародних стандартах оцінки», який надалі може бути без змін включений до кожного наступного звіту з оцінки збитків, як його довідково-інформаційна частина. Ми маємо надію, що при підготовці такого розділу текст цієї роботи буде корисним нашим шановним колегам, і це зможе реально покращити аргументованість і обгрунтованість оціночних робіт у цій галузі. Опонентам буде важко сперечатися з виконавцем оцінки, якщо у звіті будуть наявні посилання на конкретні діючі МСО – зокрема, у тих питаннях оцінки вартості збитків, які у НСО України залишаються висвітленими недостатньо повно.

Перспективним напрямком подальших робіт у визначеному напрямку є розробка придатних для практичного використання методик встановлення

[20] Pozdnyakov Yuri, Lapishko Maria (2019). The use of informative-metrological paradigm in independent expert valuation theory. Monograph 27. Information and Innovation Technologies in Economics and Administration. ISBN: 978-83-955125-2-0. Ed.: Olena Chukurna, Magdalena Gawron-Łapuszek. Publishing House of Katowice School of Technology, Katowice, 2019. 267 p., pp. 80–88. URL: http://www.wydawnictwo.wst.pl/oferta_wydawnicza_oraz_zakup_publikacji/wydawnictwa/ (дата звернення: 31.03.2022 р.).

[21] Поздняков, Ю.В. Метод заміщення груповою мірою як метрологічна основа застосування порівняльного методичного підходу // Ю. В. Поздняков, М. Л. Лапішко. – *Вісник соціально-економічних досліджень*: зб. наук. праць; за ред. М. І. Звєрякова (голов. ред.) та ін. (ISSN 2313-4569). – Одеса: Одеський національний економічний університет. – 2018. – № 2 (66), с. 256 – 268.

[22] Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: Постанова Кабінету міністрів України № 326 від 20.03.2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text. (дата звернення: 23.04.2022 р.).

розміру збитків методами економічних вимірювань, наприклад – у вигляді додатків до НСО або окремих методик на рівні підстандартних нормативних актів. Це дало би можливість поступового впровадження у національну практику виконання оціночних робіт рекомендованих МСО більш сучасних концепцій і підходів. Виконання таких методичних розробок є доволі працемістким, але видається конче необхідним з точки зору потреби уніфікації методичної бази незалежної оцінки.

Інформація про автора:

Поздняков Юрій Володимирович,
провідний експерт-оцінювач,
депутат експертної ради у Львівському районі,
Українське товариство оцінювачів (УСОА)
7, вул. Татарська, м. Київ, 03107, Україна

Information about the author:

Pozdnyakov Yuri Volodymyrovych,
Leading expert appraiser,
Expert Council Deputy in Lviv District,
Ukrainian Society of Appraisers (USOA)
7, str. Tatarskaya, Kyiv, 03107, Ukraine

DOI

TOURISM BUSINESS OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF FULL-SCALE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: NEW CHALLENGES AND REALITIES

Roik O. R., Pankiv N. Ye.

Statement of the problem. Tourism in Ukraine is going through difficult times. The tourism industry plays an important role in Ukraine's economy – according to statistics from the National Tourism Organization of Ukraine (NTO), even amid the pandemic in 2020, 1.9 million tourists used the services of tour operators in the country, and tourism services were sold for almost 255 billion hryvnias. At the same time, the active surge was observed in travel within Ukraine – only officially in hotels in the country in 2020 stayed 3379500 people[1].

After the events of 2013-2014, the number of foreign tourists halved to 12.5 million. In the following years, inbound tourism remained at about the same level: in 2019, 13.7 million foreigners visited us. Over the past two years, entry numbers have remained at 3.5 million due to the pandemic. On February 24, 2022, the Russian Federation launched an invasion of Ukraine as a result of a serious escalation of the Russian-Ukrainian war that began in 2014[2]. Martial law is in force throughout the country, which means that the lives of all Ukrainians are not as good as they used to be. Everything has changed – work, rest, leisure.

There has been an escalation of armed violence in at least eight regions of Ukraine designated as "newly affected districts", including, inter alia, Zhytomyr, Kyiv, Mykolaiv, Odesa, Sumy, Kharkiv, Kherson regions, and Donetsk and Luhansk regions in the east of Ukraine have already suffered from the conflict.

Analysis of recent research and publications. Leading domestic scientists Azar V., Makogon Yu., Novitsky V. and others pay considerable attention to the study of features and patterns of development of the world tourism market. The works of domestic and foreign scientists Gerasimenko V., Gudzia P., Zhukova E., Kifyaka V., Cooper K., Levkovska L., Milla R., Tkachenko T., Chudnovsky O. are devoted to the development of international tourism exchange.

The main purpose of this study is to analyze the impact of political instability and full-scale war on the development of tourism in Ukraine. The task of this work is to study the main problems that led to the decline in popularity of the region, as well as problems that hinder the development of tourism and the overall potential of Ukraine. The following general scientific methods were used in the research: system analysis with the help of which the tendencies and problems of tourism development in Ukraine were considered; comparative-historical method by which the influence of political events on the development of tourism was studied in neighbouring countries; statistical analysis for the study of tourist flows in Ukraine.

Presentation of the main material of the research. Intense military escalation has resulted in deaths, injuries, and mass displacements of civilians throughout the country and in neighbouring countries, as well as severe destruction and damage to civilian infrastructure and housing. Water, energy, and heat services, as well as emergency medical care and social services, are facing a heavy workload, and people's access to medical care is limited due to danger. The provision of basic services, such as banking, social benefits, transport, health, water and electricity, and local government services, has deteriorated. As the military operation continues and the security situation deteriorates, supply chains are likely to be disrupted for a long time. The ability of local governments to maintain a minimum level of service is also severely limited, as workers have left or do not currently have access to jobs[3]. Ongoing fighting and the rapid deterioration of the security situation across the country have endangered the lives of hundreds of thousands of people. The escalation of the conflict is projected to deepen the humanitarian needs of millions of Ukrainians. It also exacerbates human suffering in eastern Ukraine, which has been in an armed conflict zone for eight years, where communities are suffering from isolation, deteriorating infrastructure, and numerous restrictions on movement, large numbers of mines, unexploded ordnance, and COVID-19. In these conflict-affected areas, some 2.9 million people needed humanitarian assistance before the latest escalation of violence.

During the month of the war, Ukrainian businesses lost more than two years of the pandemic. The extent of the damage and the long-term consequences are difficult to estimate, as hostilities continue across the country. According to the National Bank, during the war, Ukraine's economy lost 50% of unproduced Gross

[1] Tourists from which countries spent the most in Ukraine during the year. Ukrainian National News Agency "Ukrinform". April 22, 2022. https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/3385907-turisti-z-akih-krain-za-rik-vitratili-v-ukraini-najbilse.html (accessed 04.04.2022).

[2] Emergency treatment. Ukraine. The cycle of humanitarian programs March-May 2022 URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2022-03/Ukraine%20Flash%20Appeal%202022-UK.pdf (access date 03.04.2022).

[3] Emergency treatment. Ukraine. The cycle of humanitarian programs March-May 2022 URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2022-03/Ukraine%20Flash%20Appeal%202022-UK.pdf (access date 03.04.2022).

Domestic Product (GDP). That is, every week the national economy costs more than UAH 50 billion, and this is without losses from destruction. The International Monetary Fund estimates Ukraine's losses due to the military invasion of the Russian occupiers at 35 percent of GDP[4].

Many businesses found themselves in areas of active hostilities and were forced to evacuate to safer regions or stop working. However, even those businesses that are relatively far from shelling suffer from logistics problems and shortages of raw materials. According to an European Business Association (EBA) survey, only 17% of companies are fully operational and one in three is not operating. One-third of entrepreneurs plan to resume operations. Approximately the same results were shown by surveys of other organizations[5]. It is easier for companies that provide services and have foreign clients, and representatives of intellectual and creative professions to leave and resume work in a relatively safe place. Even in times of war, businesses must work where possible; pay taxes and provide the country with the resources to continue defending itself. This thesis has been repeated by almost all government officials in the last week.

According to Advanter.Group, 48% of small and medium-sized businesses cannot move production, 31% did not have time to do so, and about 20% carried out partial relocation of a business or are in the process of relocation. 245 small and medium business enterprises were interviewed, March 11-13, 2022, all over Ukraine. Today, tourism in Ukraine has stopped completely. Now Ukrainians go abroad not for entertainment and recreation, but to save their lives. According to the United Nations (UN), by the end of March, almost 4 million citizens had left Ukraine, slightly less than half of them are people of working age, almost all – women. A large number of working-age men were mobilized, and some workers moved to relatively safe regions[6].

Not all areas are open – in the occupied cities or those that are constantly under fire, the situation with evacuation is particularly critical. However, the infobus.eu website provided a detailed map showing possible rescue routes: red zone – trains only; orange – trains and buses; green – trains, buses, cars, and planes[7].

There are also so-called transfer hubs, where you can change to another mode of transport and move on. Lviv and Uzhhorod are the main transfer hubs in Ukraine. From these cities, you can go to Poland, Slovakia, Hungary, and Romania. It is also possible to get to Moldova from Mykolaiv, Vinnytsia, Kherson, or Odesa. Foreign transfer hubs are Brno, Prague, Krakow, and Warsaw. From these cities, the Czech Republic and Poland can go anywhere in the European Union. Citizens of our country are received by many countries, for example, Poland, Romania, the Czech Republic, Slovakia, Germany, Moldova, Spain, Lithuania, Hungary, Estonia, Great Britain, and Sweden. Poland became the first country to take the brunt – according to official figures, there were almost 2 million Ukrainians in the country[8].

In addition, the conditions for crossing the border have been significantly simplified for Ukrainians: it is possible to cross the border with a biometric passport; in its absence entry is possible internally, as well as without a vaccination certificate. If there are children under 16, they must provide a birth certificate. In addition, they can cross the border with one parent without the permission of the other. If the child leaves with relatives, the permission of the parents, certified by a notary, is required.

As for transportation, transporters were perhaps the first to help Ukrainians who were forced to temporarily leave their homes due to the war in Ukraine. In Ukraine itself, on March 3, Ukrzaliznytsia evacuated all flights to western Ukraine and closed ticket sales.

In Europe, there are many opportunities for Ukrainians to travel for free. Railway workers often offer such assistance to migrants from Ukraine. Also, in some countries or cities, Ukrainians are given free travel by bus and public transport. At the moment, passengers who come from Ukraine can enjoy free travel to the following countries[9]:

– *Poland.* Ukrainians can travel free of charge on the territory of the country on TLK and IC PKP Intercity trains. To do this, before boarding you need to get a free ticket at the box office or from the conductor. Ukrainians can also use Warsaw's public transport free of charge.

– *Hungary.* For Ukrainians, there is free travel by MAV-START trains throughout the country. To do this, you need to get a solidarity ticket at the box office at the train station or from the conductors.

– *The Czech Republic.* Immigrants from Ukraine can travel for free on Leo Express and CD trains across the

[4] Ukrainian cultural heritage during the Russian invasion in 2022 // Wikipedia: the free encyclopedia. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_ культурна_спадщина_під_час_російського_вторгнення_2022_року. (accessed 04.04.2022).

[5] Ukrainian cultural heritage during the Russian invasion in 2022 // Wikipedia: the free encyclopedia. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_ культурна_спадщина_під_час_російського_вторгнення_2022_року. (accessed 04.04.2022).

[6] Information portal Visit Ukraine today. URL: https://visitukraine.today. (accessed 02.04.2022). 5. The economic consequences of the war in Ukraine will be felt far beyond its borders. BBC Ukraine. March 4, 2022. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news-60619288 (accessed 04.04.2022).

[7] Information portal Visit Ukraine today. URL: https://visitukraine.today. (accessed 02.04.2022). 5. The economic consequences of the war in Ukraine will be felt far beyond its borders. BBC Ukraine. March 4, 2022. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news-60619288 (accessed 04.04.2022).

[8] Free travel and more: how Ukrainians are helped in the EU. UNIAN news agency. March 14, 2022. URL: https://www.unian.ua/society/ukrainski-bizhenci-v-yevropi-bezkoshtovniy-projizd-dlya-ukrajinciv-u-yevropi-yak-ukrajincyam-dopomagayut-u-yes-novini-ukraine-11742850.html (accessed 02.04.2022).

[9] Free travel and more: how Ukrainians are helped in the EU. UNIAN news agency. March 14, 2022. URL: https://www.unian.ua/society/ukrainski-bizhenci-v-yevropi-bezkoshtovniy-projizd-dlya-ukrajinciv-u-yevropi-yak-ukrajincyam-dopomagayut-u-yes-novini-ukraine-11742850.html (accessed 02.04.2022).

country. There are also several evacuation flights from the borders of Poland and Slovakia.

– *Slovakia.* Ukrainians can travel for free on ZSSK trains and Slovak Lines buses.

– *Germany.* With a Ukrainian passport, you can travel free of charge on Deutsche Bahn trains from Poland to Berlin, Dresden, Nuremberg, and Munich. To travel from Germany to other European countries, you need to get a free travel ticket marked "helpukraine" at the DB service center.

– *Austria.* Ukrainians can ride free ÖBB trains across the country. Also in the Austrian capital Vienna, Ukrainians can use public transport for free. Tickets can be obtained at the box office or directly at the train by presenting a passport.

– *The Netherlands.* Ukrainians can get a free ticket for any NS train, which will operate for 24 hours.

– *Belgium and France.* Ukrainians can ride SNCB trains for free on the territory of both countries and abroad.

– *Spain.* The local railway operator RENFE offers Ukrainians free tickets for trains from Barcelona to other cities in Spain or France. You can get free tickets at RENFE ticket offices and service centres upon the presentation of a Ukrainian passport.

– *Bulgaria.* Ukrainians can ride BDZ trains all over the country for free. To do this, you need to present at the box office the document on which you crossed the border.

– *Georgia.* Ukrainians are offered free travel on trains throughout the country. To do this, simply present a Ukrainian passport at the box office. Ukrainians are also offered a free transfer from Tbilisi Airport.

– *Lithuania.* Ukrainians can travel for free inside Lithuania on LTG trains. All you have to do is present your documents at the box office and get a one-time ticket.

– *Finland.* Ukrainians are offered free travel on VR trains. Ukrainians can also ride OnniBus intercity buses all over Finland for free.

– *Great Britain.* Eurostar high-speed trains offer Ukrainians completely free tickets for all their express trains from Paris, Rotterdam, Brussels, and Amsterdam to the UK. To get a ticket, just contact the carrier's staff at the station during boarding. Just keep in mind that you still need a visa to travel to the UK, albeit under a simplified procedure.

In addition, Ukrainians can travel for free on FlixBus buses from Przemysl (Poland), Rzeszow (Poland), Suceava (Romania), and Tulcea (Romania) across Europe. To do this, leave an application on the company's official website and receive a voucher for transportation.

Ukrainians can also use public transport for free in Stockholm (Sweden) by simply presenting a document proving their identity as a citizen of Ukraine. The rule applies to subways, buses, ferries, and trains with the SL logo.

At the beginning of the war in Ukraine, Airbnb, the world's largest online short-term rental accommodation and search association, and it's associated nonprofit, airbnb.org, announced a decision to house up to 100,000 refugees from Ukraine free of charge in Europe.

The other day they were joined by one of the largest guest networks Couchsurfing, where users from all over the world exchange offers for free accommodation. At the moment, the platform has canceled any contributions for participants from Ukraine. In addition, there is a group Ukraine Couchsurfing Resources, where couchsurfers can communicate, share resources and offer any possible assistance, including accommodation for refugees from Ukraine.

In addition, you can try to find housing abroad for migrants from Ukraine on such platforms as Host4Ukraine, EU4UA, euroguide.live, stipruskartu.lt (in Lithuania), as well as on the Shelter website.

Ukrainian hotels, which since the beginning of the war in many cities have been hubs for refugees, prepare hot lunches for Ukrainian defenders and volunteers, provide their premises for humanitarian aid, and have launched a campaign "Visit Ukraine In future" to support the Ukrainian hotel community. Participates in securing the rear during hostilities and suffers great financial losses since the beginning of the war.

The State Agency for Tourism Development officially supported the action, initiated by the hotel community in the person of the Association of Hotels and Resorts of Ukraine (UHRA). Not indifferent people from all over the world who want to support Ukraine, its economy, and the sphere of accommodation of people can make "charitable bookings" of rooms in Ukrainian hotels for any day during 2022. Representatives of the hospitality industry say they will be happy to welcome guests immediately after Ukraine's victory in the war.

The tourism industry, like any other industry, suffers greatly from war. At the same time, for example, in Kyiv, some hotels support territorial defence, the military, prepare, deliver food, and feed defenders. In the temporarily occupied cities, activities are almost suspended, where possible – also help the population[10].

The idea to book future trips to Ukraine so that people can support the industry came from the leadership of the Association of Hotels and Resorts of Ukraine due to the readiness of the international community to support the Ukrainian tourism industry. The list of hotels, which is constantly updated, can be found on the website of the Association of Hotels and Resorts of Ukraine. You can make a "charity reservation" through the sites of these hotels. Just use the "Visit Ukraine in future" filter in the city you want

[10] Sherwood Harriet. Cultural catastrophe: Ukrainians fear for art and monuments amid onslaught. The Guardian. 2022, 01 March. URL: https://www.theguardian.com/world/2022/mar/01/cultural-catastrophe-ukrainians-fear-for-art-and-monuments-amid-onslaught (accessed 01.04.2022).

to support. The amount of the fee is regulated by the number of nights you want to pay by card; the amount starts from 40-50 euro per day, regardless of the booking season. The Association also receives numerous inquiries from friendly foreign hotel associations, members of HOTREC, who want to support the hotel industry, and Ukrainians who suffer from the actions of the neighbouring aggressor country.

On March 5, Bloomberg reported that the rental service Airbnb accepted an order for almost $ 2 million in Ukraine from people who are not going to stay in housing but simply want to support money-stricken Ukrainians with money. According to Airbnb CEO Brian Cesky, about 61,000 nights were booked in Ukraine on March 2-3. Users in the United States, the United Kingdom, and Canada account for almost three-quarters of total bookings[11].

For a month now, the Russian army has been shelling Ukrainian cities and towns daily. During this time, Kharkiv lost almost 1,000 buildings; in the suburbs of Chernihiv, 70% of buildings were destroyed, and in the city itself the situation is not much better; in Mariupol, 90% of buildings were damaged. Buildings of Kherson, Sumy, Zhytomyr, Mykolayiv, Zaporizhia, Dnipro, and Kyiv suffered less but significantly. During the fighting, many Ukrainian cultural heritage sites were destroyed, damaged, or threatened by mass destruction across the country.

Ukraine has seven United Nations World Heritage Sites (UNESCO), including St. Sophia Cathedral in Kyiv, Kyiv-Pechersk Lavra, and the entire Lviv district. Additional sites in Kharkiv and Chernihiv were considered for World Heritage nomination but were not added to the invasion. Shortly after the invasion, UNESCO announced that it was working to mark all key historical monuments and sites across the country with the emblem of the 1954 Hague Convention, an internationally recognized symbol of cultural heritage protection during the armed conflict. The organization will also work with museum directors of countries to coordinate conservation efforts to protect collections and monitor any damage to cultural sites through satellite imagery[12].

In Lviv, they tried to preserve several stone statues and fountains, which could not be dismantled by wrapping them in polyethylene, foam, and metal structures. Additional efforts were photographed and posted by the Lviv Foundation for the Preservation of Architectural and Historical Monuments made of wooden frames and boards, lined with metal sheets used to protect monuments and church stained glass[13].

On February 28, the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine announced that the Ivankiv Historical and Local History Museum had been burned to the ground by Russian troops fifty miles from the capital. The museum kept works of folk art, including paintings by Maria Primachenko and textile works by Anna Veres. The number of destroyed or damaged works by Primachenko, Veres, and other artists is currently unknown[14].

On March 1, 2022, during the shelling of the Kyiv TV Tower, the Babyn Yar Holocaust Memorial Center, which was under construction at the time, was damaged. The museum building and the adjacent cemetery were damaged; other internal elements of the building, including the synagogue of the memorial and the sculpture of the menorah, were not damaged[15].

Russian military destroyed three 19th-century wooden churches: the Church of the Nativity of the Virgin (Vyazivka Village, Zhytomyr Oblast, March 7), St. George's Church (Zavorychi Village, Kyiv Oblast, March 7), and the Church of the Ascension (Lukyanivka Village, Kyivska) the region, March 25. All these churches belonged to the UOC of the Moscow Patriarchate[16].

The Assumption Cathedral in Kharkiv was damaged during the Battle of Kharkiv, and some works of art and stained glass in the cathedral were damaged by a cruise missile, which also damaged the center of Kharkiv. The "Slovo" building in Kharkiv was also damaged[17].

On March 3, UNESCO issued a statement of concern about the situation in Ukraine, which calls for an immediate end to attacks on civilian targets. The statement noted the destruction in Kharkiv, the historic center of Chernihiv, the loss of paintings by Maria Primachenko, the attack on the Holocaust Memorial, and other destruction[18].

[11] Russian invasion of Ukraine (2022) // Wikipedia: free encyclopedia. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Російське_вторгнення_в_Україну_(2022). (accessed 01.04.2022).

[12] World heritage at risk amid Ukraine war the cultural agency says. Reuters. April 1, 2022. URL: https://www.reuters.com/world/europe/world-heritage-risk-amid-ukraine-war-un-cultural-agency-says-2022-04-01 (accessed 04.04.2022).

[13] Russian invasion of Ukraine (2022) // Wikipedia: free encyclopedia. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Російське_вторгнення_в_Україну_(2022). (accessed 01.04.2022)

[14] Klein Zvika. Russia should be barred from hosting the World Heritage Conference – SWC. The Jerusalem Post. 2022, March 7. URL: https://web.archive.org/web/20220312023210/https://www.jpost.com/international/article-700610 (accessed 04.04.2022).

[15] Kharkiv, Lahav. Russia strikes Babyn Yar Holocaust memorial site in Ukraine. The Jerusalem Post. March 1, 2022. URL: https://web.archive.org/web/20220301173043/https://www.jpost.com/international/article-699034 (accessed 04.04.2022).

[16] Wertheimer, Tiffany. Babyn Yar: Anger as Kyiv's Holocaust memorial is damaged. BBC News. March 2, 2022. URL: https://web.archive.org/web/20220302214136/https://www.bbc.com/news/world-europe-60588885 (accessed 04.04.2022).

[17] O'Sullivan, Feargus. The Ukrainian Cultural Sites at Risk of Destruction. Bloomberg CityLab. March 8, 2022. URL: https://web.archive.org/web/20220311002055/https://www.bloomberg.com/news/features/2022-03-08/the-destruction-of-ukraine-heritage -and-cultural-sites (accessed 04.04.2022).

[18] World heritage at risk amid Ukraine war the cultural agency says. Reuters. April 1, 2022. URL: https://www.reuters.com/world/europe/world-heritage-risk-amid-ukraine-war-un-cultural-agency-says-2022-04-01 (accessed 04.04.2022).

Following the adoption by the United Nations General Assembly of the Resolution on Aggression against Ukraine and in the light of the devastating escalation of violence, UNESCO is deeply concerned about developments in Ukraine and working to assess damage in its areas of competence (education, culture, heritage and information) and implementation of measures to provide immediate support.

The UN resolution reaffirms the paramount importance of the UN Charter and its commitment to Ukraine's sovereignty, independence, unity, and territorial integrity within its internationally recognized borders, and calls for the Russian Federation to immediately end its use of force against Ukraine.

In line with its mandate, UNESCO calls for an immediate end to attacks on civilian sites such as schools, universities, memorials, cultural and communication infrastructures, and deplores civilian casualties, including students, teachers, artists, scientists, and journalists. In particular, Resolution 2601, adopted by the UN Security Council in 2021, states that UN member states must "prevent attacks and threats of attacks on schools and ensure the protection of schools and civilians". The General Assembly resolution expresses serious concern at reports of attacks on civilian objects, including schools. In this regard, UNESCO strongly condemns the attacks on educational institutions, which damaged at least seven institutions last week, including the attack on the Karazin Kharkiv National University[19].

In the field of culture, UNESCO emphasizes the obligations of international humanitarian law, in particular the Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict of 1954 and its two protocols (1954 and 1999), which refrains from harming cultural property and condemns all attacks and damage cultural heritage in all its forms in Ukraine. UNESCO also calls for the full implementation of UN Security Council Resolution 2347[20].

In this regard, UNESCO is seriously concerned about the damage to the city of Kharkiv, the UNESCO Creative City for Music, and the historic center of Chernihiv, which is included in the World Heritage List of Ukraine. UNESCO deeply regrets the report of damage to the works of prominent Ukrainian artist Maria Primachenko. To prevent attacks, UNESCO, in close coordination with the Ukrainian authorities, is working to designate as soon as possible key historical monuments and sites throughout Ukraine as the emblem of the 1954 Hague Convention, which is an internationally recognized signal for the protection of cultural monuments under armed conflict. In addition, UNESCO appealed to the Ukrainian authorities to organize a meeting with museum directors across the country to help them respond to the urgent need to preserve museum collections and cultural values. In cooperation with UNITAR / UNOSAT, UNESCO will monitor the damage caused to cultural sites by analyzing satellite images[21].

The destruction of cultural monuments in Ukraine by racist extremists is an element of "cultural cleansing". In addition to the destruction of cultural sites, this concept also includes human rights violations, such as ethnic or religious persecution, attacks on journalists, and the destruction of schools. The destruction of the world's cultural heritage has become a new form of warfare and requires new tools of struggle. The main goal of extremists is to destroy cultural heritage and, as a result, to erase identity and cultural markers, not just to rob or destroy museums and monuments. Extremists destroy cultural heritage, but not as a concomitant loss, they systematically strike at monuments and historical sites, specifically trying to hit the very core of society, and they loot to finance terrorist activities[22]. Therefore, it is necessary to give a clear signal: the destruction of cultural values is a war crime.

The enemy in the war against Ukraine is ruthlessly destroying our cultural heritage every day. Enemy artillery shelling and bombing almost destroyed many Ukrainian cities: Mariupol, Volnovakha, Okhtyrka, Izyum. Kharkiv, Sumy, and Chernihiv suffered catastrophic damage. Kyiv, Mykolayiv, Zaporizhia, and other cities are suffering from shelling.

At present, it is not possible to estimate how many architectural and cultural monuments Ukraine lost during the month of the war. The shelling continues, there are not enough human resources for calculations, and it is difficult to verify the accuracy of existing information. Especially to record the war crimes of the occupiers against Ukrainian culture, the Ministry of Culture and the Public organization (PO) Regional Centre for Human Rights have created a platform where you can report damage and destruction of cultural monuments as a result of the Russian invasion. To report such a crime, you need to take a photo or video of the damaged object and fill out the form at the link: https://culturecrimes.mkip.gov.ua. However, it is still quite sluggish – so far users have stated less than 100 cases, which is not even close to the total[23].

[19] Brigit Katz Unesco Sounds the Alarm Over Threats to Ukrainian Cultural Heritage. Smithsonian Magazine. 2022, March 8. URL: https://www.smithsonianmag.com/smart-news/unesco-sounds-the-alarm-over-threats-to-ukrainian-cultural-heritage-180979686 (accessed 04.04.2022).

[20] Ibid.

[21] Ukraine: UNESCO statement following the adoption of the UN General Assembly resolution. March 25, 2022. URL: https://www.unesco.org/en/articles/ukraine-unesco-statement-following-adoption-un-general-assembly-resolution?hub=701 (accessed 04.04.2022).

[22] Drama Theater in Mariupol and more. What monuments of Ukrainian culture have been affected by the Russian invasion and where to report them. Weekly magazine NV. March 18, 2022. URL: https://nv.ua/ukr/art/kulturni-pam-yatki-yaki-zruynuvali-rosiyski-okupanti-pid-chas-viyni-v-ukrajini-spisok-z-foto-50226298 .html (accessed 04.04.2022).

[23] Bilash K. The Great Destruction: Cultural Losses of Ukraine during the War. "Ukrainian News" LB.ua. 2022. 25 March. URL: https://lb.ua/culture/2022/03/25/510869_velike_ruynivnitstvo_kulturni.html (accessed 04.04.2022).

Table 1

Destroyed and damaged historical and architectural monuments of Ukraine as a result of the Russian invasion of Ukraine, 2022

Name of historical and architectural monuments	Description of historical and architectural monuments and their damage
Mariupol Art Museum named after Kuinji	The museum was located in the former "Hyacinth estate", built-in 1902 in the Art Nouveau style. His collection numbered about 2,000 exhibits, many of which related to the life and work of the artist Arkhip Kuindzhi. In addition to his works, the museum also included works by Ivan Aivazovsky, Tatiana Yablonskaya, Mykola Glushchenko, Mykhailo Deregus, and others. In the fourth week of the bombing of the city by Russian military, the museum was destroyed by a direct hit by a Russian air bomb. At the time of the shelling, the original Kuinji robot was not in the museum. However, the fate of other exhibits is still unknown.
Vasyl Tarnovsky Museum of Ukrainian Antiquities in Chernihiv	The museum building was built in the late nineteenth century. In the then-popular pseudo-Gothic style. In 1902, a collection of Cossack-Hetman antiquities of the patron Vasyl Tarnovsky was opened there for visitors. The museum survived the shelling of the Bolsheviks in 1918-1919, and survived World War II under Nazi bombs, but not the fact that it will be restored after the "rescue operation" of Russia. Fortunately, Tarnowski's collection has recently been preserved in the Chernihiv Historical Museum, and the museum itself functioned as a youth library. There were no people in the building at the time of the shelling.
Okhtyrka City Museum of Local Lore	The museum was located in a two-story estate of the late nineteenth – early twentieth century. His collection included about 10,000 items related to local history. In particular, there were artifacts of Sloboda Cossack regiments of the Sumy region, personal belongings of the writer Ivan Bagryany, and amateur theatrical costumes. During the shelling, the windows of the museum were broken, the walls were damaged and the roof was destroyed. The fate of the museum fund is still unknown.
Ivankiv Historical and Local History Museum	This building was not an architectural monument, but it has a long history. Built-in the XIX century. and significantly rebuilt in Soviet times, it contained a collection of works by artist Maria Pryimachenko and embroiderer Anna Veres, as well as local artefacts from different times (mammoth bones, Bronze Age coins, Chernyakhiv culture utensils, Cossack weapons, ancient icons). Due to the fighting of Russian military, the museum building completely burned down. There is no exact information about the museum fund, but there is information that some of Pryimachenko's works were on display at the Odessa Art Museum, and the other part was saved by local residents.
Historical and Architectural Museum-Reserve "Popov Manor"	The estate in Vasylivka was built in 1894. To this day, the original structure has preserved jagged walls with a gate, several outbuildings, a brick observation tower, and a stable. The Popov family lived on the estate until the October Revolution. The estate had an observatory and meteorological station enrolled in the meteorological services of the Russian Empire. After 1917, the Bolsheviks looted the estate, destroyed the ethnographic collection, removed some of the sculptures and furniture, and in particular – a marble toilet. He was later returned to the castle, along with some other items. In Soviet times, there was a pigsty here, then a dormitory, and in the 1990s the building was turned into a museum. In 2022, after shelling that damaged the walls of the building, Russian military looted the museum – took away everything they could.
Babyn Yar and the Holocaust Museum	During its shelling, Russian military damaged the building where the Holocaust Museum in Eastern Europe was planned. "Since the shootings in Babyn Yar lasted from 1941 to 1943, and 70 to 100,000 people were killed there in various places, we can consider the entire area of the tract as a Holocaust territory that cannot be touched," said Maxim Rokhmaniyko, director of the Center for Spatial Technology.
Holy Dormition Svyatogorsk Lavra	The monastery has a long and complex history. In this area in the VIII-IX centuries. Fans of icons hid from iconoclasts in the XII-XIII centuries. The locals escaped from the horde. In the XVI-XVII centuries. The monastery was a Christian outpost, but after the conquest of Crimea by the Russian Empire, it lost its military significance and was secularized. The territory went to Catherine It's favourite, Prince Potemkin, and the monastery itself was looted by Russian officials. In the middle of the XIX century. The monastery was reopened, but not for long – its hermitages were looted by the Bolsheviks, the buildings were turned into a rest home, and the main cathedral was turned into a cinema. The monastery, revived for the second time in the 1990s, was badly damaged by airstrikes by Russian troops: its facades and windows, roofs, and sculptures were damaged.

Table 1 (continuance)

Assumption Yelets Monastery in Chernihiv	This monastery is one of the oldest in Ukraine: it was founded in 1060 by Prince Svyatoslav Yaroslavych, destroyed during the Mongol invasion, restored during the reign of the Commonwealth, and later rebuilt in the Cossack Baroque style. In the 1920s it was closed and looted by the Soviet authorities: silver and gilded utensils, church utensils of the XVII-XIX centuries. They broke it, turned it into scrap, and took it out of inboxes. During the last invasion of the Russian Federation, the shelling damaged the facades of the monastery walls and gates with a bell tower of the XVII century, the drums of the baths of the Assumption Cathedral of the XVII-XVII centuries.
Holy Dormition Cathedral in Kharkiv	The building of the cathedral was built at the end of the XVIII century, and its Alexander Bell Tower – was at the beginning of the XIX century, in honour of the victory in the war with Napoleon. Almost 90 meters high, at that time it was one of the tallest buildings in the Russian Empire. In the 1920s, the Soviet government removed all valuables from the cathedral. The wooden iconostasis, collected according to Rastrelli's drawings, was taken to the Kharkiv Art Museum. The antenna of the first radio station of the Ukrainian SSR was installed on the belfry; later it was moved inside the cathedral, damaging its frescoes. During the Second World War, the cathedral miraculously survived, although many buildings around it were destroyed, the iconostasis in the museum warehouse burned down. 80 years later, shelling by Russian military damaged the cathedral, smashed windows, and destroyed stained glass.
Church of the Nativity of the Blessed Virgin in Vyazivka	Built-in 1862, the Orthodox church in the village of Vyazivka, Zhytomyr region, was considered an architectural monument of national importance. The church was wooden, built on a stone foundation. During the Russian invasion of Ukraine, the occupiers destroyed the unique temple – only the bell tower, which also suffered serious damage, survived.
St. George's Church in Zavorychy	A single-domed wooden church was built in 1873 in the village of Zavorychi, Kyiv region. In 1935, the Soviet authorities closed it down and turned it into a granary. However, until recently, the ceiling and naves of the building kept the original paintings depicting the Virgin and the salvation of Peter. As a result of shelling by Russian military, the church burned down – eyewitnesses say that one of the shells was deliberately sent by the occupiers to the dome of the temple.
Donetsk Academic Regional Drama Theater in Mariupol	The Mariupol Theatre, one of the oldest theatres in the Left Bank of Ukraine, has become a symbol of the humanitarian catastrophe caused by Russia. Her troops deliberately bombed the building, which became a refuge for thousands of people in the ruined city. The theatre building was built-in 1956-1960. Designed by architects O. Krylov and O. Malyshenko, is a monument of Soviet monumental classicism. About 300 people died as a result of the airstrike and the building it did not survive the Russian invasion. The Italian government promised to restore it after the war.
Cinema named after Shchorsa in Chernihiv	The building of the Chernihiv Youth Center, and until 2017 – the Shchors Cinema, was an architectural monument of local significance. The cinema was built in 1939, it became the best-equipped cinema hall in the city. The building was destroyed by German troops during World War II. It was rebuilt in 1947, where there was an open trial of German and Hungarian prisoners of war who committed war crimes. Now the cinema building was destroyed by Russian military with a missile strike. In the future, they should be tried there.
Dnieper House of Organ and Chamber Music	The organ hall functioned in the building of the Bryansk Church, founded in 1913 in honour of the 300th anniversary of the Romanov family. Built-in the style of neoclassicism with Baroque elements, the building was considered one of the most beautiful in the then Ekaterinoslav, and later it acquired the status of an architectural monument of national importance. Beginning in the 1930s, the church was used as a house of pioneers, a sports school, and a coal warehouse. In 1980, it was reconstructed and a body commissioned by the German company Sauer in Frankfurt an der Oder was installed. The building of the organ hall was damaged by shelling by Russian military: shell fragments hit its walls and windows. There is no information about the state of the body yet.
Sumy cadet corps	The architectural complex of the cadet corps was built in 1903 according to the project of the Kyiv architect Karol Ivanytsky. Its buildings combine three versions of historicism – neoclassicism, neo-Gothic, and "brick style". Tens of thousands of Ukrainian officers studied here, many of whom are now at war with the Russian occupiers. A rocket attack by Russian troops caused considerable damage to this architectural monument.
Sumy Theological Seminary	The bishop's corps in Sumy, which later housed the seminary, was built in the 1910s in a pseudo-Russian style. In Soviet times, a military commissariat was located here. During the Russian invasion, airstrikes significantly damaged the facades and windows of this ancient building.

Table 1 (continuance)

Library named after Korolenko in Kharkiv	Erected in the early twentieth century. Designed by architect Alexei Beketov, this scientific library has collected a unique collection of documents. In 1903, it became the first public book collection of the Russian Empire, which, following the example of Parisian libraries, opened a music department. Later, powerful departments of manuscripts, autographs, and Judaism were formed there. In Ukraine, it was the second-largest film fund after the Vernadsky Library. The shelling of Russian military damaged the facade of the architectural monument, knocked out windows, and damaged two bookstores, the main building, and the grand piano, which was once played by Russian composer Sergei Rachmaninoff.
House №8 on Svobody Street in Kharkiv	Built-in 1911 as a profitable house for the merchant Maslowski, the house was a shining example of Kharkiv Art Nouveau and an architectural monument of local significance. Its architect, Moses Meletinsky, moved to Moscow in the 1920s, where he built the Moscow Metro. Russian soldiers, who were probably travelling on the subway, destroyed the house with a targeted missile strike. At least two people were killed.
"Slovo" House in Kharkiv	The legendary C-shaped house "Slovo" was built in the late 1920s by architect Mykhailo Dashkevych in forms that combined modernism with constructivism. It housed a cooperative of writers, where representatives of the "Shot Renaissance" lived and worked. By 1938, Soviet authorities were repressing residents of forty-six out of sixty-six apartments. Recently, a literary residence has been operating in the Slovo building – during the Russian invasion, its residents had to leave the city immediately. The house, which is a cultural heritage site in Ukraine, was damaged by the shells of the Russian army.
House №3 on Constitution Square in Kharkiv	Another architectural monument in Kharkiv is a house designed in 1894 as a house with a shop for the Ponomarev and Ryzhov Society. According to one version, the author of the project was a famous Scottish architect Alexander "Greek" Thomson. In 1954, additional floors were added to the building. In the 1980s there was a department store "Luxury" (goods for women). During the bombing of the center of Kharkiv, Russian military destroyed the house.
Okhtyrka railway station	The Okhtyrka railway station was opened in 1895. It is located on the mainline Kharkiv – Sumy. Construction of the railway in Okhtyrka began in 1893, and in 1895 the first freight train passed here. During the Russian invasion, the occupying forces destroyed the old building of the Okhtyrka railway station.

Source: formed by the authors based on materials[24,25]

Recently, the Ukrainian Cultural Foundation (UKF) created an interactive "Map of Cultural Losses". It demonstrates the scale of the destruction of monuments as a result of Russia's invasion of Ukraine. Anyone can join in filling out the map. To do this, you need to send photos or video evidence to the Ministry of Culture and Information Policy through the resource Culture Crimes. After confirming the information, the data will be displayed on an interactive map (it is available at this link: https://culturecrimes.mkip.gov.ua).

It is estimated that more than 150 different monuments and cultural sites have been damaged or destroyed since the start of a full-scale war with the Russian Federation.

In connection with the ruthless destruction of our cultural heritage, the Minister of Culture and Information Policy of Ukraine Oleksandr Tkachenko appealed to UNESCO to deprive Russia of UNESCO status and deprive the host country of the 45th session of the World Heritage Committee[26].

It is very important, after our victory, to carry out a detailed inventory and assessment of resource potential and their further use for the promotion and development of tourism in Ukraine.

Russia's war against Ukraine makes many people think that foreigners will not come to us for a long time. However, there are many examples in the world when, after large-scale conflicts, countries quickly recovered and welcomed guests again.

So, let's look at how tourism is developing after the armed conflicts in different countries. The shocks caused by armed conflicts are making profound changes in the tourist "landscape" of countries. New heritage is being created, and post-conflict "memory tourism" is eventually mixed with other areas – cultural or maritime tourism. According to travel companies, many countries have become successful tourist destinations after the war[27]:

[24] Bilash K. The Great Destruction: Cultural Losses of Ukraine during the War. "Ukrainian News" LB.ua. 2022. 25 March. URL: https://lb.ua/culture/2022/03/25/510869_velike_ruynivnitstvo_kulturni.html (accessed 04.04.2022).

[25] Diana Krechetova. Apparently, this is just the beginning: the Ministry of Culture told about the scale of the destruction of cultural monuments. *Ukrainian Pravda.*17 March 2022. URL: https://life.pravda.com.ua/culture/2022/03/17/247854 (accessed 04.04.2022).

[26] Ukraine: UNESCO statement following the adoption of the UN General Assembly resolution. March 25, 2022 URL: https://www.unesco.org/en/articles/ukraine-unesco-statement-following-adoption-un-general-assembly-resolution?hub=701 (accessed 04.04.2022).

[27] Rise from the ruins. What countries after the war became popular with tourists TRAVEL RBC-Ukraine. March 20, 2020. URL: https://www.rbc.ua/ukr/travel/-1647724135.html (access date 04.04.2022).

– *Bosnia and Herzegovina.* The conflict in Bosnia and Herzegovina lasted from 1992 to 1995, but so far peace has often been characterized by a simple absence of armed conflict rather than genuine reconciliation between different communities. The Dayton Accords of 14 December 1995 provided for the preservation of a single federal state consisting of two parts: the Muslim-Croat Federation of Bosnia and Herzegovina and the Republika Srpska. According to official data, since 1995 the growth of tourist flows to the country has been 24% annually, and the World Tourism Organization has predicted that by 2020 Bosnia and Herzegovina will rank third in the world in terms of tourism development. In 2010, Sarajevo was in the top 10 cities to visit from the Lonely Planet guide. In 2019, the total contribution of tourism to the economy of Bosnia and Herzegovina was 10.5%. An example of how countries are successfully rebuilding the tourism industry after the war is described in the article by Zeid A. Kassuha on the example of the cities of Sarajevo and Mostar in Bosnia and Herzegovina. At the time of writing, the urban landscape of the two cities had many similarities: in both cities, the historic center and the central tourist area were restored, although traces of the conflict remain. Tourists were given private exhibitions showing photos of the conflict (the siege of Sarajevo by Serbs, the "massacre" in Srebrenica, and the destruction of the Old Bridge in Mostar). The souvenir shops of both historic centres offered war-related items, such as shell casings. Commemorative events are being held in Sarajevo. The city has memorials to the victims, a monument to children killed during the siege of the city, and the "Sarajevo Rose" (shell craters that killed people were filled with red tar).

However, in terms of "ordinary" tourism, the city still attracts a historic centre in the Ottoman style and numerous museums. There is a festive atmosphere in the centre. There are many cafes, bars, and restaurants chosen by young tourists. There are many hotels in the centre of Sarajevo that are popular with foreign tourists.

At the same time, the city has long been considered a "mecca of dark tourism" – the facades of many houses damaged by bullets or shells. But such locations are diluted by a huge number of restored Christian churches, mosques, and synagogues, which creates in tourists the image of a spiritual centre – "Jerusalem Balkans". In Mostar, on the other hand, which is divided between Bosnian and Croat communities, there are far fewer traces of war on tourists. The historic centre with Ottoman monuments is located in the Bosnian part of the city. Given the boom in tourism in Mostar, the Bosnian side is benefiting more.

– *Croatia.* The rapid growth of tourism after the war Tourism in Croatia virtually stopped in the 1990s during the war. However, the development of low-cost airlines, cheap housing, the discovery of beaches, and the launch of cruise routes helped to develop tourism later, in the 2000s. The country gradually began to receive foreign investment, and the state began to promote tourist destinations abroad. There are more than a thousand islands in Croatia, 66 of which are inhabited. Due to such geographical features, tourists who previously knew only about the Greek islands came to the country. Foreign publications began to write about Croatia's beach locations, and later bloggers joined.

The tourist season in the country lasts from early June to late September, when hotel occupancy reaches 100%. The sudden growth of tourism has significantly affected the Croatian economy. About ten million visitors generate significant income each year and generate about 15% of Croatia's GDP. For example, in 2017, from January to August alone, the country was visited by 15 million tourists. The country is also interested in large cruise companies, whose services are used by demanding solvent tourists. This has helped increase investment in the development of coastal hotels and infrastructure, restaurants, and marinas. According to the Croatian Bureau of Statistics, before the coronavirus pandemic, the country's tourism revenue grew by 11% annually.

– *Cyprus.* In 2018, the resort island received a record number of tourists – 3.8 million with a population of 1.22 million inhabitants. The share of tourism in the country's economy is about 18%. In 2021, the increase in tourist flow in the peak months was up to 300% compared to 2020. Cyprus is known for its excellent tourist infrastructure and a large number of Blue Flag beaches.

In 1960, Cyprus became an independent state from Great Britain. In the following years, there was an interethnic conflict between the Greek and Turkish communities on the island. In 1964, a UN peacekeeping contingent was stationed there and a demarcation line was drawn. In 1975, Cyprus has finally divided into a southern Greek part and a northern part of Turkey. Mutual resettlement of Greek Cypriots and Turkish Cypriots took place under the control of UN peacekeepers. In 2004, the southern part of the island was admitted to the EU. The self-proclaimed Turkish Republic of Northern Cyprus in 1983 is supported by Turkey.

– *Egypt.* Egypt is developing tourism at a rapid pace due to the historical monuments and natural features of the sea coast of the Sinai Peninsula and the province of Hurghada. In 2019, the country was visited by almost 15 million tourists. The share of tourism in the country's economy is about 12%. In 1967-1970, the country was at war, which was started by Egypt in order to regain the Sinai Peninsula, which had previously been captured by Israel during the Six-Day War. This war was fought largely with the help of Egyptian artillery with the support of the Soviet armed forces and Israeli aircraft. The conflict ended in a ceasefire agreement without territorial changes. The truce lasted 3 years. It was not until 1979 that a peace treaty was signed, and Israel withdrew its troops from the Sinai Peninsula in

1982. Now few tourists remember that the country was fighting. They go to Egypt to relax at sea, look at the unique underwater world with corals and see for them the world-famous pyramids and ancient Luxor.

– *Israel.* Tourism in Israel accounts for 6.2% of the economy. The most popular types of tourism in this country – are pilgrimage, medical, and cultural. In 2019, the country was visited by 4.5 million tourists. Meanwhile, the country continues to live in a state of war with Palestine. The Israeli-Palestinian conflict has been going on for decades – over disputed territories. In 1947, the United Nations voted to divide Palestine into separate Jewish and Arab states, and Jerusalem was recognized as an international city. In 1948, the state of Israel was created, which was not recognized by the Arab side. There are still high tensions between Israel and the Palestinians living in East Jerusalem, Gaza, and the West Bank. The Palestinians are claiming East Jerusalem as the capital of their future state, and Israel, which has US support, is claiming the entire city as its capital. Even knowing that the country is at war, foreign tourists are eager to travel to Israel: to walk the streets of ancient biblical Jerusalem, to taste traditional dishes in Tel Aviv, or to recover at the Dead Sea resorts.

Conclusions

During the full-scale invasion of Ukraine by the military of the Russian Federation, our people have become a symbol of courage and freedom in the modern world. People from all over the world will discover Ukraine. Therefore, it is important to fix our positioning not as a country where the war is going on and which is scary to go to, but as a country of freedom that we want to explore[28]:

1. The country of freedom. During the month of the war, our cities became cities of freedom. After the victory, I would like to transform our inner steadfastness into a new idea, which will sound very loud. This is the tourism of freedom. We travel to feel the spirit of the place. Freedom is something that has reigned in Ukraine for a long time, and people who want to experience it will travel through our country. What locations can enhance and inspire people to do so? There are many cities in Ukraine today that can be called the cities of Freedom. You can feel these vibrations only after experiencing this experience. Before the war, Kyiv was a large music venue, where hundreds of concerts took place. Should Kyiv become the site of the world's largest Freedom Festival, as GogolFest has become the largest art festival in Mariupol. Maybe we should create the Freedom Film Festival in Odessa or the Freedom Architecture Festival in Kharkiv.

2. The country of brave people. Art always picks up or is a harbinger of what is happening. Looking to the future, we need to speak correctly about our past so that it can be remembered by people around the world and by us as well. Imagine that in 30 years we will be associated in the world with bold architecture. The energy, strength, and courage of the people who are now stopping the tank naked must be transformed into an architecture that will capture these traits and moments for future generations. So that they do not have questions about who they are and doubts about the struggle for the truth. In the next thirty years, the courage of our people may become the courage of architecture. We have a large number of abandoned castles and can give ourselves and the world a new approach to their restoration. The classic restoration to perfect walls and replicas of furniture will destroy the magic of freedom-loving people who defended their land in past centuries, as we do now. And we are now a completely different country. When we experiment with the contrast of ruins and modern architecture, we show our freedom. We can surprise you by creating an underwater peacekeeping base on the Danube, a botanical garden on the island of Dzharilgach, a hot pool under a viaduct in Vorokhta, cyber hotels on Bakota or the Freedom Museum on the Black Sea.

3. The country of nature. Nature is a common denominator for all of us. We love nature and feel its energy. It fills us, renews, and inspires us. And, probably, the love for our land has never been so strong. Kyiv Trypillia, Dniester canyons, Carpathian peaks, Bessarabian steppes, Oleshkiv sands, and Crimean mountains. All this is our Ukraine. And every corner of it deserves to be preserved and shown to the world. We can restore authentic Hutsul estates in the Carpathians, create new modern projects next to nature, and make one project that unites all of Ukraine. We have all the conditions to become a country where people will go for recovery. National parks are one of the vectors for development in Ukraine, as well as retreat centres far from the accumulation of recreation centres and densely populated resorts.

4. A country of people with a sense of humour. In the most difficult moments, we can find something to laugh about. "Russian ship" moved everyone, from tears in the beginning to laughter now. Odessa makes posters about whether you have already arrived, "Russian ship" because they are tired of waiting. In the future, we will make a place where this ship has reached, but I wonder who wants to visit there. We can build our tourism on a sense of humor.

5. Phoenix Country. It is predicted that Ukraine will soon be reborn from the ashes like a phoenix. Let our villages be the villages of the future. Maybe we will create new settlement projects for Ukrainians. They will not talk about the pain of losing their home, but about a new good start. We are united now, and community is a keyword in the city and the countryside that can change

[28] The country of freedom. What will attract tourists to Ukraine after the war. Weekly magazine NV. March 30, 2022. URL: https://life.nv.ua/ukr/blogs/yak-rozvivatimetsya-ukrajina-pislya-viyni-maybutnye-turizm-50229752.html (accessed 04.04.2022).

a lot. We need to maintain the unity that we have now because then we will have to do a lot together. Together to revive culture, develop folk crafts, launch craft production and look for opportunities. Build the villages of the future, gather in communities, think about how environmentally friendly we should be and whether it will be interesting for tourists to go to such villages of the future. Further develop local tourism in Opishnya, Tustan, Kaniv, Parkhomivka, and Trypillia.

Ukraine has now become a symbol of courage and freedom in the modern world. People from all over the world will discover Ukraine.

Information about the authors:

Roik Oksana Romanina,
Candidate of Economic Sciences,
Associate Professor at Department of Tourism
Lviv Polytechnic National University
12, Stepan Bandera str., Lviv, 79000, Ukraine

Pankiv Natalia Yevhenivna,
Candidate of Biological Sciences,
Associate Professor at Department of Tourism
Lviv Polytechnic National University
12, Stepan Bandera str., Lviv, 79000, Ukraine

Інформація про авторів:

Роїк Оксана Романіна,
кандидат економічних наук,
доцент кафедри туризму
Національний університет «Львівська політехніка»
12, вул. Степана Бандери, м. Львів, 79000, Україна

Паньків Наталія Євгенівна
кандидат біологічних наук,
доцент кафедри туризму
Національний університет «Львівська політехніка»
12, вул. Степана Бандери, м. Львів, 79000, Україна

DOI

БІФУРКАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ – НАЙГОЛОВНІША СТРАТЕГІЯ ПЕРЕМОГИ

Рябініна Н. О.

Україна бореться за свободу, за майбутнє,
а Росія намагається повернути все в 13 сторіччя
Елла Лібанова

Вступ

Війна – це слово, яке перегортає все життя на «до» і « після». Де з'являється вона, там смерть і плач, там розруха і голод, там страждання і виснаження, там розлука і горе. І саме українському багатостраждальному народу знов треба пройти шлях захисту національної свободи. На даний момент ми стаємо свідками великої битви українців за нашу національну свідомість, за нашу правду. Війна за свідомі думки та чисті мрії майбутнього наших дітей. На фронтах мужньо стоять, пліч о пліч наші солдати, захищаючи нашу землю від агресора, а ми в тилу, повинні підтримувати їх своїми прагненнями та сумлінною роботою на благо соціально-економічного розвитку країни.

Постановка проблеми. Зараз наша країна переживає скрутні часи, міста змінюють вигляд до невпізнанності, душі людей надірвані біллю, але під обстрілами ракет, артилерії, авіації, економіка та життя України починає пристосовуватися до нових реалій воєнного часу. Перед урядом та економічним сектором постає масштабне завдання: відновлення ланцюгів постачань та альтернативні шляхи постачання, стабільність енергосистеми та експорт агропромислової продукції, підвищення обороноздатності нашої країни та збереження українського народу. В українському суспільстві починається переосмислення всіх цінностей, які нас оточують, збереження, цінування того, що маєш на сьогоднішній день і пом'якшення рівню претензій та очікування у задоволення особистих потреб. В скрутний час український бізнес, Європейська бізнес Асоціація, разом з небайдужими громадянами продовжують працювати та підтримувати український народ і нашу країну. Перерахунки коштів на ліки, медикаменти та потреби армії, закупівля сухих пайків та продуктових наборів, на воду та зв'язок. Робота волонтерів набуває масштабних неоцінених розмірів. Всі ці фактори об'єднують і наближають перемогу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Головним джерелом, який використовується у статті є дані та економічний аналіз Міністерства фінансів України, Міністерства економіки України, Міністерство митної служби України, Укази Кабінету міністрів України та Верховної ради України за 2021–2022 роки, інтерв'ю Глав Міністерств економічного сектору та Центрів дослідження економічної ситуації в країні.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Війна, смерть, голод, розруха, втрата сина на війні, знищення домівки, що може бути страшніше на землі. Український народ став на захист світової спільноти. Бізнес не залишається в стороні в скрутний час країни. Кожен член суспільства виконує свою роботу і веде боротьбу на своєму особистому фронті.

Формулювання цілей (постановка завдання). Завдання – розкрити проблеми економічного сектору під час воєнних дій та території України. Проводить порівняльний аналіз економічних показників 2021–2022 років в імпортному та експортному секторах.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів

1. Економічна війна на Україні

Військові дії завжди несуть значні витрати людського капіталу, економічних ресурсів та фінансів, які потребують негайного перерозподілу та перебудови, що сприяє мобілізації всього державного сектору забезпечувати максимальним матеріальним та людським ресурсом. На сьогоднішній день по даним Міністерства економіки України, прямі, безпосередні, втрати фізичної інфраструктури (цивільної та військової) сягнули 80,4 млрд. дол., а непрямі збитки (зниження ВВП, додаткові виплати соціальної підтримки, збільшення витрат оборонної направленості, переміщення людей та відтік робочої сили, руйнування промислового сектору та невикористання сільськогосподарського сектору, припинення інвестицій, зниження якості освіти та інше) коливаються 565-600 млрд. дол. (табл. 1).

За 50 днів агресії російських військ зруйновані дороги (23,2 км), мости та мостові переходи (277 од.), порти (2 од.), військові аеродроми (10 од.), цивільні аеропорти (8од.), залізнична інфраструктура. За цей час пошкоджено, постраждало чи захоплено адміністративні будівлі (54 од.), освітньо-культурні споруди (967 од.), церкви (74 од.), теплові, атомні та гідроелектростанції (7 од.). Найбільша біда торкнулась житлового фонду населення, пошкодження газо-

Таблиця 1

Прямі втрати України від пошкодження фізичної інфраструктури
(на основі публічних джерел та даних органів влади, станом на 11 квітня 2022 року з початку воєнних дій)

Об'єкти інфраструктури	Обсяг, одиниць	Загальні втрати, млн. дол.
Дороги	23,177 км	$28,965
Житлові будинки	37,423 тис м^2	$28,785
Цивільні аеропорти	8 од.	$6,816
Активи підприємств	145 од.	$6,663
Залізнична інфраструктура та рухомий склад		$2,532
Мости і мостові переходи	277	$1,555
Заклади охорони здоров'я	205 од.	$1,079
Заклади середньої та вищої освіти	586 од.	$845
Порти і портова інфраструктура	2 од.	$622
Військові аеродроми	10 од.	$390
Адміністративні будівлі	54 од.	$295
Літак Ан-225 "Мрія"	1 од.	$300
Релігійні споруди	74 од.	$253
Дитячі садочки	319 од.	$239
Торгово-розважальні центри	11 од.	$188
Культурні споруди	62 од.	$212
Теплові та гідроелектростанції	7 од.	$101
Інше		$555
Разом		$80,397

Джерело: KSE Institute (аналітичний підрозділ Київської школи економіки) на базі даних Міністерства економіки

електричного постачання, вимкнений зв'язок, інтернету та втрата інвестицій чи призупинення активів підприємств. Великі втрати (людські та матеріальні) ведуть до відповідних дій стосовно агресора, починаючи захисну військову та економічну війни.

Економічну війну поділяють на наступальну, яка носить зовнішній характер і оборону, яка захищає внутрішній стан. «Економічна війна, використання або загроза використання економічних засобів проти країни з метою послабити її економіку і тим самим зменшити її політичну та військову могутність. Економічна війна також включає використання економічних засобів, щоб змусити противника змінити свою політику чи поведінку або підірвати його здатність підтримувати нормальні відносини з іншими країнами. Деякі поширені засоби економічної війни – торгове ембарго, бойкот, санкції, тарифна дискримінація, заморожування капітальних активів, призупинення допомоги, заборона інвестицій та інших потоків капіталу, а також експропріація»[1].

Сучасні елементи війни виділяють значну роль економічних санкцій, впливаючи на військову міць. Стратегія анти-захисту ланцюгів доставки та постачання від продуктів до палива, енергоносіїв, система неможливості автарки (імпортозаміщення), консервування критичних та стратегічних резервів, заборона доступу до високотехнологічного обладнання, комп'ютерних плат, мікропроцесорів, неможливість використовувати автоматизацію та розвиток систем управління, штучний інтелект світового досвіту, неможливість закупати складне обладнання та технології все це дозволяє наносити стратегічні посили руйнування, економічного знищення країни-агресора. Заважаючи розвитку економіки країни-агресора, ми повинні і аналізувати ситуацію в середині країни.

2. Проблеми економіки України під час воєнних дій

Із різних офіційних джерел на даний момент працює 20-25% українського бізнесу і обсяги експорту на закордоні ринки значно скоротилися, особливо на тих територіях де регіони окуповані чи проходять військові дії. Хоча, згодом, усі ми, тим паче український економічний сектор поступово починає пристосовуватися до ситуації.

«Можна виділити наступні економічні виклики, з якими стикається держава під час стратегування безпеки та оборони: зросла потреба у витратах на інформаційну сферу війни – дезінформацію, пропаганду та протидію їм; мобілізувати населення для військових дій складніше, зростає роль розпо-

[1] Шамбо Дж. Економічна війна. Міжнародне право. Швидкі факти. Britannica. 2022.URL:https://www.britannica.com/topic/economic-warfare.(дата звернення: 14.04.2022).

Рис. 1. Державна митна служба України
Експорт України 2021 рік. України 2021 року (обсяг, млрд. доларів)

Джерело: Державна митна служба України

ділу благ серед суспільних груп; інвестиції, акції компаній, фінансові та платіжні системи потребують максимального збереження сприятливого клімату розвитку; повне імпортозаміщення стає неможливим – зростає роль запасів нових типів ресурсів, патентів, технологій, спеціалістів з вироблення; логістика військових дій чи стратегії оборони мусить враховувати чималу кількість нових сфер, зокрема кіберсферу; економіка подібна до організму людини, і збереження її дієздатності та готовності протидії ворогу – ключовий елемент, без якого навіть наявність сучасного озброєння та вмотивованої армії може стати безсенсово»[2]. Економічна ситуація потребує об'єднання всіх зусиль, на всіх рівнях влади та напрямках, використовуючи багатофакторні можливості та моделі. Економіка України не може програти і прикладає усі зусилля, на прийняття правильних рішень. Рівень інфляції прогнозований та тримається, без різких коливань, на рівні помірного збільшення. «Ми оцінку інфляції проводили на основі веб-скрепінгу. Якщо говорити про березень, то ми оцінили зміну інфляції 2,1% за місяць. Її показник рік від року становив 11,1%, базова інфляція – 8,5%. Причини подорожчання зрозумілі: логістичні проблеми та зростання виробничих витрат. До речі, якщо дивитися наш останній прогноз, який виходив ще до війни, у січні, то там очікувалися індекс цін за березень у річному вимірі на рівні 9,2% і річна базова інфляція 8,2%. Тобто відхилення навіть попри війну помірне.»[3] До військових дій, наша країна вела відкриту, прозору економіку, була одним із найголовнішим експортером агропромислової продукції, мала значний ринок металургії та ІТ-послуг, отримувала значні надходження від сприятливого географічного розташування та виходу до морів і жила за законами про державний бюджет. У 2021 році Україна експортувала 14% від всього експорту на ринку чорних металів на суму понад 14 млрд. дол. із них; сталь – 11,3%, чавун – 2,3%, та експорт залізної руди майже 10%, на 7 млрд. дол. Основні підприємства, які є експортерами чорних металів знаходяться на сході країни, де ведуться бойові дії та масові обстріли, Маріуполь (0%), Кривій ріг (40%), Запоріжжя (60%), Кам'янське, Дніпровська обл. (60%), Авдіївка (0%) та інші і тому більшість заводів законсервовано, чи суттєво скорочено виробництво.

Головним експортним сектором української економіки є агропродукція (зернові та соняшникова олія), яка внесла до державного бюджету у 2021 році понад 18 млрд. дол. На сьогоднішній день у сховищах, до продажу залишається 25-26 млн. тон зернових та кукурудзи, і велика проблема транспортування аграрної продукції.

В минулому році Україна отримала за імпорт газу близько 5 млрд. дол., сьогодні, заборонивши тимчасово експорт. Власний газ (50 млн. куб. на добу), на даний момент, повністю задовольняє та забезпечує потреби країни. В минулі роки імпорт нафтопродуктів складав постачання з Білорусії та РФ на 6 млрд. дол. (43% – бензин, 67% – дизель). Зараз, Україна повністю переорієнтована на ринок ЄС. Імпорт вугілля у 2021 році (2,5 млрд. дол.) припадав більше половини на РФ (60%), що при зупинені постачання прийшлося перелаштуватися до альтернативних продуктів дальнього зарубіжжя.

За підсумками економістів та спеціалістів економіко-соціального розвитку Україна достойно переживала наслідки кризи під час пандемії 20-21 років, висвітлюючи незначні темпи падіння ВВП, що вели до скорочення економіки на 4.1% р\р, коли у 2009 році показники були -14.8% р\р. Основними

[2] Тарасюк Т. Економіка війни: як виглядає сучасний перехід на військові рейки? Аналітичний відділ фонду «Повернись живим». 2021. URL: https://savelife.in.ua/ua/ekonomika-vijny-yak-vyglyadaye-suchasnyj-perehid-na-vijskovi-rejky/.(дата звернення: 14.04.2022).

[3] Шевченко К. Глава НБУ. Економіка почала пристосовуватися до війни. *Економічна правда.* 08.04.2022. URL: https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2022/04/8/685423 (дата звернення: 21.04.2022).

Рис. 2

Джерело: Соціальна група «Рейтинг» Опитування проводилося 25.04.2020 року (пандемія) та 25.03 2022 року (військовий стан)

показниками прогресу та невдач у роботі була стабілізація попиту на український експорт, стійкий внутрішній попит, нестабільність цін на енергоносії та падіння неенергетичного імпорту, кількісне пом'якшення та збій роботи міжнародного туризму.

У кінці лютого, з початком війни та території України, більшість компаній, які відповідають за значну частину ВВП, зупинила свою діяльність, а це не сплата податків і ліквідація робочих місць. Бюджетний кодекс дозволив уряду розпоряджатися та перерозподіляти бюджетні кошти та будь-які видатки на свій розсуд. «Ми скоротили всі капітальні видатки, спрямувавши їх у резервний фонд. Крім того, ми не фінансуємо видатки розвитку і в обмеженій кількості – поточні та захищені видатки. Попри катастрофічне падіння надходжень бюджету, відомство знаходить можливості для повного фінансування Збройних сил України», – признав Сергій Марченко, Міністр фінансів України[4]. Захищені видатки спрямовані на зарплатню бюджетників, сплату комунальних послуг та енергоносіїв, закупівля ліків та обслуговування боргів державного та місцевих, але у першому кварталі 2022 року, за даними Міністерства фінансів України, план по цим видаткам реалізований і виконаний тільки на 68%. У мирний час державний бюджет, поповнювався переважно податками від імпортування товарів, і можна поставити питання: за рахунок чого зростали доходи бюджету у січні 2021 року: «відшкодування ПДВ + 5.01 млрд. грн., внутрішній ПДВ + 4.41 млрд. грн.. ПДВ на імпорт + 3.8 млрд. грн., акцизи + 2.02 млрд. грн., рента за використання природних ресурсів + 2.07 млрд. грн., ПДФО + 0.99 млрд. грн»[5].

У 2022 році планувалося поповнення бюджету непрямими податками на 520 млрд. грн. а це 40% доходів всього бюджету. За підрахунками, у березні доходи повинні були бути майже 40 млрд. грн.. а надійшло лише 7 млрд. грн. На кінці лютого, уряд запросив дострокове перерахування прибутків до бюджету за 2021 рік, і «від НБУ на другий день війни надійшли 19 млрд грн, від Приватбанку на початку березня – 28 млрд грн, від «Нафтогазу» наприкінці березня – 2,3 млрд грн. Загалом у березні держпідприємства переказали 32,5 млрд грн дивідендів. Завдяки цьому в березні план доходів бюджету був виконаний на 93%**.** Прискорення отримання певних видів надходжень створює додаткові ризики для виконання держбюджету в майбутні періоди. Без них у березні доходи бюджету були б на 37% нижчі за план»[6].

3. Соціальний капітал – важлива складова допомоги суспільству

Звичайно, економічна проблема є важливим впливом на життя: втрата оселі, домівки, матеріальних накопичень та звичайного укладу, втрата рідних та близьких, вимушені переселитися в інший регіон чи країну, втрата роботи та перспективи, але всі ці проблеми перетинаються з морально-психологічним станом людини. І зараз державі, органам влади, волонтерству, громадським організаціям вкрай необхідно об'єднатися, для вчасної допомоги постраждалим, налагодженню інфраструктури, забезпечення роботою, житлом. За даними статистики, тільки 5% молоді, мешканців Сходу, змогли працевлаштуватися на нову роботу.

Важливим елементом на сьогоднішній день є ресурс соціального капіталу та його складові. «Соціальний капітал поділяють на дві вагомі класифікації:

[4] Марченко С. Міністр фінансів України. Росія на межі дефолту нас не тішить. У нас своїх проблем вистачає. Інтерв'ю Економічній правді. 2022. URL: https://www.epravda.com.ua/publications/2022/03/30/684939/.(дата звернення: 21.04.2022).

[5] Державна казначейська служба України. *Ціна держави.* 2021. URL:https://cost.ua/.(дата звернення: 21.04.2022).

[6] Марчак Д. Керівник Центру аналізу публічних фінансів та публічного управління. *Економічна правда.* Інтерв'ю. Електронний ресурс. 2022. URL: https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2022/04/5/685230/ (дата звернення: 14.04.2022).

мережі та соціальні структури, основуючись на довірі та нормах, які в свою чергу поділяють на типи: структурний, когнітивний та реляційний соціальні капітали. Усі класифікації, типи, підтипи та виміри соціального капіталу пов'язані та посилюють один одного і несуть функцію взаємозаміни та перетинання.»[7]. Основне питання соціального капіталу – розповсюдження інформації та допомога людям, які опинилися у скрутних обставинах, направити прийняти рішення, яке допоможе у подальшому житті. На ряду з забезпеченням ланцюгів єдиного постачання економічно-ресурсної бази стає важливе питання поширення мережевої структури, соціальної інформації, розширення та збереження каналів зв'язку правдивої інформації, виявлення дезінформації і так далі. Можливість спілкування, єднання з іншими людьми, відчуття причетності до міжнаціональної проблеми відіграють значну і особливу роль, знижуючи відчуття тривоги, стабілізуючи та налаштовуючи на рівноважне прийняття рішення, отримання підтримки та надання допомоги іншим. З рідними та близькими зараз спілкуються майже 72% людей, 48% постійно на зв'язку з друзями (рис. 2).

Проводячи аналіз опитування можна стверджувати про підвищення масового спілкування між людьми, будь-то рідні, друзі, близькі, колеги по роботі. Порівняльно з часом пандемії у 2020 році, спілкування та постійно на зв'язку між собою у воєнні часи збільшилося в 2,5-3 рази.

4. Перспективи розвитку економіки у мирний час

«Підприємці та бізнес, здатні стабільно працювати в умовах війни, – це справжній хребет української економіки. Налагодження роботи національного бізнесу є запорукою того, що державний бюджет буде наповнюватися, а населення зберігатиме платоспроможність. Активізація бізнес-діяльності – ключовий фактор посилення економічної стійкості держави, а отже, і її здатності ефективно протистояти агресору»[8].

На офіційному вебпорталі парламенту України, Верховної ради України від 11 квітня 2022 створена інформаційна пам'ятка законодавчих змін та нововведень:

- Зменшення податкового тиску, спрощення і поліпшення податкових правил на період дії воєнного стану (ситуації стосовно неможливості своєчасної сплати податків та зборів, можливість зупинки перебігу строків, зупинка податкових перевірок, не оподатковування благодійної допомоги на користь ЗСУ, ТрО, сил цивільного захисту та лікарень, отримання податкових знижок на пожертвування або благодійні внески фізичних осіб, не застосування санкцій за невикористання реєстраторів розрахункових операцій, не застосування відповідальності за неподання чи несвоєчасне подання звітних документів, зменшення ПДВ на внутрішні перевезення авіатранспортом, не нарахування податку на житлову нерухомість та землю на територій з бойовими діями чи тимчасово окупованими і т. д.);

- Послаблення вимог щодо отримання та перевірок дозвільних документів (ліцензій): (спрощення отримання чи не вимагання дозвільних документів, після закінчені терміну дії ліцензії вважати діючою)

- Спрощення умов ведення бізнесу для ФОПів: (1-2 групи мають право не сплачувати єдиний податок, а 3-гр та юридичним особам перейти на ставку єдиного податку – 2%, мають право не нараховувати, не обчислювати та не сплачувати ЄСВ за себе та інше);

- Кредитування та компенсації для бізнесу: (програма «Доступні кредити «5-7-9%» щодо будь-якого бізнесу України, в тому числі для сільськогосподарських товаровиробників, отримання кредиту під % на суму до 60 млн. грн.);

- Підтримка агробізнесу та сфери харчової промисловості: (кредитування, без перешкоджання реалізації насіння і садивного матеріалу врожаю 21 року, визнання іноземних сертифікатів на імпортоване насіння, експлуатація сільськогосподарських машин без їх обов'язкової реєстрації, заборона експорту деяких продуктів та інші);

- Лібералізація трудових відносин;

- Релокація бізнесу: (безоплатний переїзд підприємства, особливо без загрози життя водіїв та залізничників).

«Війна проти зовнішнього агресора – це завжди боротьба за політичну і економічну незалежність країни. Головне завдання України зараз – інтенсифікувати економічні процеси. Зокрема, зосередитись на підтримці виробництва, переведенні його у відносно безпечні регіони. Вкрай важливе завдання – залучити до роботи максимальну кількість працездатного населення. Як свідчить досвід країн, що пережили військові конфлікти, найбільш успішною є робота за принципом державно-приватного партнерства, що дозволяє залучати бізнес до цільових проектів стабілізації економіки та відновлення інфраструктури. Пріоритет тим підприємствам, які зможуть забезпечити обороноздатність, необхідні для роботи критичної інфраструктури та продовольчої безпеки, а також невеликим виробництвам, МСБ. Невеликі підприємства є більш гнучкими, швидше реагують на зміну умов, їх легше евакуювати, а

[7] Hurochkina V., Riabinina N. The impact of behavioral aspects on the social capital of the tax service of Ukraine. 2022. *VUZF Review*, 7(1). DOI: 10.38188/2534-9228.22.1.07.24-39-PB.pdf.

[8] Верховна рада України. Офіційний вебпортал парламенту України. Тил працює – Україна воює: підтримка бізнесу в умовах воєнного стану. Інформаційне управління. Опубліковано 11 квітня 2022. URL: https://www.rada.gov.ua/news/razom/221573.html.(дата звернення: 21.04.2022).

Рис. 3

Джерело: Кабінет міністрів України

також продублювати логістичні ланцюжки. В умовах війни бізнес повинен стати пліч-о-пліч з державою для перемоги над ворогом, а держава створює для цього всі необхідні умови» (рис. 3)[9].

Україна отримувала та отримує постійну допомогу від наших стратегічних партнерів, матеріальну та моральну підтримку. Одним із вагомих чинників фінансування видатків – зовнішнє фінансування. У другому і наступних кварталів 2022 року майже половина усіх витрат державного бюджету буде покриватися коштами грантів та зовнішньої допомоги. «Сумарна вартість облігацій, які дозволено придбати, – 400 млрд грн. НБУ купив ОВДП на 20 млрд грн. Із збільшенням цієї суми зростатимуть інфляційні ризики, тож до цього інструменту уряд та НБУ вдаватимуться за крайньої потреби»[10]. Український економічний та фінансовий сектор вже отримав майже 3,3 млрд. дол зовнішнього фінансування. Україна матиме можливість позичати кошти: через випуск ОВДП (Облігації внутрішніх державних позик України), за фіксованими ставками 11% річних (березень – 28 млрд. грн.), придбання НБУ на 20 млрд. грн. військових облігацій, запозичення ЄС та Міжнародного валютного фонду. (перший квартал 22 року – пільговий кредит – з млрд. дол.) «Зі світового досвіду ми знаємо, що конфлікт є ворогом розвитку та процвітання. Висока ціна війни покалічила і продовжує калічити так багато країн. Сподіваючись на мир, ми повинні зробити все можливе, щоб допомогти Україні та всім постраждалим країнам. Зі свого боку, МВФ збільшив надзвичайне фінансування в розмірі 1,4 мільярда доларів, щоб допомогти Україні задовольнити негайні потреби у видатках. Минулого тижня ми також запустили спеціальний рахунок, який дає безпечний шлях для подальшого фінансування України. І разом із міжнародними партнерами ми готуємося до масштабних зусиль з реконструкції, які будуть потрібні»[11].

5. Оптимістичні надії українського народу на велике майбутнє

Суспільство не зупиняється шукати шляхи подолання і відновлення звичайного кращого життя. Піднняття соціальної свідомості та національного духу нашого народу б'є усі рейтинги та опитування. «51% вважає, що вистачить 5 років, 13% – до року. Більш впевнені в цьому на заході країни, молодь та ті, хто вимушено покинув своє місто. Молодь зазвичай більш оптимістично налаштована. На заході, на від-

[9] Вишгородська районна рада. Битви виграє армія, а війну – економіка. під час війни бізнес повинен працювати. *Актуально*. 2022. URL: https://vysh.gov.ua/bytvy-vygraye-armiya-a-vijnu-ekonomika-pid-chas-vijny-biznes-povynen-pratsyuvaty/.(дата звернення: 14.04.2022).

[10] Вінокуров Я. Що з державними фінансами і чи вистачить Україні грошей? 2022. URL: https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2022/04/5/685230/..(дата звернення: 21.04.2022).

[11] Георгієва Кр. Криза за кризою: як світ може реагувати. Розділ: Закінчити війну. Кристаліна Георгієва, директор-розпорядник МВФ, Вашингтон, округ Колумбія. Мовлення. 2022. Департамент комунікацій МВФ з зв'язками ЗМІ. URL: https://www.imf.org/en/News/Articles/2022/04/14/sp041422-curtain-raiser-sm2022 .(дата звернення: 21.04.2022).

Рис. 4

Джерело: Соціальна група «Рейтинг». Опитування проводилося 25.03.2022 року

Рис. 5

Джерело: Соціальна група «Рейтинг». Опитування проводилося 25.03. 2022 року

міну від сходу, війна не нанесла суттєвих руйнувань та дозволила більшою мірою зберегти звичне життя і теж додає оптимізму. Люди, які покинули свої домівки, живуть надією, що з їхнім домом все буде добре»[12]. Такого єднання і цілеспрямованості ми не бачили давно. Проти усі негаразди український народ настроєний на творення, подолання та відбудову. Українці налаштовані на відновлення країни і оптимістично, у більшості своєї, готові чекати перехідного стану. Майже 94% опитуваних може, бажає і хотіло б брати участь у налагоджені роботи та подальшому розвитку соціально-економічної відбудови, і тільки 5% перекладають вирішення проблем на владу та державу. До відбудови країни долучається Європа, США, підтримують міжнародні організації. Більшість українців «займає консолідовану, про активну позицію та вказує на колективну відповідальність українців щодо відбудови країни після війни. Українці абсолютно підтримують репарації від Росії по закінченню війни – 90% вважають, що компенсувати економічні та інфраструктурні втрати України повинна Росія»[13].

Оптимістичний настрій суспільства прослідковується в планах на відбудову країни після військових дій. За п'ять років відбудують – підтримують 51% опитуваних (більшість молоді та ті, хто залишили

[12] Радіо Свобода. Опитування: Більшість українців оптимістично налаштовані… Новиниі суспільство. 2022. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-ukrayintsi-viyna-vidbudova/31766844.html. (дата звернення: 21.04.2022).

[13] Ткалич М. Як війна впливає на українців, їхню роботу та надії на майбутнє. *Дослідження соціальної групи. «Рейтинг Лаб.».* 2022. *Українська правда*. URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2022/03/25/7334501/ (дата звернення: 21.04.2022).

свої домівки) та 13% відбудують до року. Західні території менш зруйновані і зберігають свій звичний устрій і це теж додає долю оптимізму.

Люди, які змушені тимчасово переселятися в майбутньому планують повертатися і відбудовувати свої домівки.

«Активна життєва позиція забезпечує більший рівень впевненості у власних силах щодо подолання життєвих труднощів, нижчий рівень негативних емоцій та тривоги, більше можливостей швидкої адаптації, збереження комунікації, можливостей частково зберігати або частково відновлювати звичний спосіб життя. На сьогодні, 47% українців сьогодні мають активну життєву позицію, 18% знаходяться десь посередині між активною та пасивною, водночас, третина стверджують, що зараз в своєму житті майже нічого не вирішують. Найбільш активна життєва позиція у молоді до 35 років (53%) та осіб середнього віку (50%). Традиційно під час війни гендерний баланс руйнується, ми повертаємося до традиційного розподілу ролей: тому 43% жінок та 51% чоловіків мають активну життєву позицію і лише 25% чоловіків майже нічого не вирішують в своєму житті, а серед жінок таких майже 40%. Активну позицію також мають ті, хто повноцінно (60%) або частково/дистанційно (66%) працюють. Війна поглибила незахищеність та дезадаптацію серед старших людей»[14].

Висновок

Кожен день нас веде до перемоги. Наші українські сини знищують ворогів на фронті, економісти, в тилу, вирішують відновлення мирної країни. Захід готує план для України, який зможе отримати заморожені кошти РФ для розвитку та відновлення української економіки. А наш народ підтримує українське майбутнє, своїм відданим серцем, свідомим розумом, гордою статтю, незалежною душею.

[14] Соціальна група «Рейтинг». Шосте загальнонаціональне опитування: Адаптація українців до умов війни (19 березня 2022 року). Дослідження. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/shestoy_obschenacionalnyy_opros_adapt.aciya_ukraincev_k_usloviyam_voyny_19_marta_2022.html (дата звернення:14.04.2022).

Інформація про автора:

Рябініна Наталія Олексіївна,

аспірантка кафедри економіки, підприємництва та економічної безпеки

Державний податковий університет

31, вул. Університетська, м. Ірпінь, 08200, Україна

Information about the author:

Riabinina Natalia Oleksiivna,

PhD student at the Department of Economics, Entrepreneurship and Economic Security

State Tax University

31, Universitetska str., Irpin, 08200, Ukraine

DOI

МИНУЛЕ, ТЕПЕРІШНЄ ТА МАЙБУТНЄ РОЗВИТКУ ІНВЕСТУВАННЯ В УКРАЇНІ

Семенча І. Є., Ільченко Г. С.

Вступ

Будь-які різкі зміни в житті будь-якої країни, будь-якого народу як цілісної соціально-економічної системи спричиняють необхідність зробити декілька дуже важливих з позиції теорії систем речей: зафіксувати свій стан (оцінити теперішнє), подивитись на те, що передувало тому, що сталося (подивитись в минуле та визначити причини, що спонукали таким змінам) та замислитись про те, до чого можуть призвести зміни (визначити цілі на майбутнє та окреслити напрями руху).

24 лютого 2022 року в Україні розпочалася активна фаза бойових дій з боку Російської Федерації, отже, Російська Федерація вже явно для всього світу показала, що веде війну проти України, активно наступаючи по всій її території, руйнуючи інфраструктуру, знищуючи населення та все, що трапляється на шляху її військ.

Звісно, що такий сильний удар з боку Російської Федерації відбився на всіх системах країни – політичній, соціальній та економічній. Оскільки політична та соціальна система не можуть самостійно виживати, то очевидним стає найважливіша роль економіки країни у забезпеченні її життєздатності в таких шокових умовах.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Відомо, що будь-яка економіка виживає, коли у неї є можливість підживлюватись ресурсами, головним з яких є гроші.

Грошові потоки з точки зору економічних ресурсів зараз, в умовах війни, коли майже на місяць зупинилося виробництво, і тільки зараз наприкінці квітня починає відновлювати свою роботу більшменш повноцінно, можуть іти або із зовнішніх джерел у вигляді грантів, пільгового кредитування, адресної спонсорської допомоги, або за допомогою економічного механізму, що має назву інвестування.

Вважаємо, що саме інвестування повинно стати для України основним джерелом, що вирівняє грошові потоки та сприяє нормальному життєзабезпеченню основних галузей її економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Зрозуміло, що війна як сучасне явище, що відбувається у високорозвиненому європейському просторі просто зараз, є унікальним чинником, тому немає наразі досліджень з цього питання. Але, стану інвестування в Україні за минулі періоди присвячено доволі багато досліджень. Особливо це стосується висвітлення інвестиційної діяльності банків, адже саме вони є основними учасниками інвестиційного ринку України в інфраструктурному та функціональному аспектах.

Так, Онікієнко С. В.[1], Нагорна О. В. та Василишен Ю. В.[2], Кльоба Л. Г.[3], Василенко Д. В.[4], Пантелейчук В. В. та Вергун А. М.[5] розглядали банківське інвестування з теоретичної точки зору, окреслювали його особливості, індивідуальні ознаки, сучасні види й форми та рух коштів для підприємництва. В дослідженнях Брежнєвої-Єрмоленко О. В., Золотарьової О. В. та Москаленко К. О.[6], Тищенко О. І. та Тищенко В. В.[7], Долінського Л. Б.[8] проведений аналіз стану банківського інвестування, визначені проблемні питання, що потрібно долати в різні періоди. Низка статей пов'язана із питаннями управління інвестиційною діяльністю в банках України

[1] Онікієнко С. В. Інвестиційна діяльність банків в економічному контексті. *Економіка: теорія та практика*. 2015. № 2. С. 12–18.

[2] Нагорна О. В., Василишен Ю. В. Інвестиційна діяльність як особлива сфера банківської діяльності. Ефективна економіка. 2013. № 7. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2189.

[3] Кльоба Л. Г. Банківська інвестиційна діяльність на ринку цінних паперів. *Економіка та держава.* 2016. № 6. С. 20-24.

[4] Василенко Д. В. Особливості здійснення банківської інвестиційної діяльності в Україні. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету: Економічні науки.* 2008. № 13. С. 248–255. URL: http://dspace.kntu.kr.ua/jspui/bitstream/123456789/1113/1/37.pdf

[5] Пантелейчук В. В., Вергун А. М. Сутність інвестиційної діяльності банків. *Наука Онлайн*. 2017. № 12. URL: https://nauka-online.com/ua/publications/ekonomika/2017/12/sutnist-investitsijnoyi-diyalnosti-bankiv/

[6] Брежнєва-Єрмоленко О. В., Золотарьова О. В., Москаленко К. О. Детермінанти інвестиційної діяльності комерційних банків. *Гроші, фінанси і кредит.* 2018. № 19. С. 948-954. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2018-19-142

[7] Тищенко О. І., Тищенко В. В. Аналіз сучасного стану інвестиційної діяльності банків. *Бізнес-навігатор.* 2020. Вип. 61. URL: http://www.business-navigator.ks.ua/journals/2020/61_2020/33.pdf DOI: https://doi.org/10.32847/business-navigator.61-31

[8] Долінський Л. Б. Кредитно-інвестиційна діяльність банківських установ: сутність та особливості здійснення в Україні. *Інфраструктура ринку*. 2018. Вип. 18. С. 433-438.

та регулюванням всього інвестиційного процесу в банківській системі[9,10,11,12].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Тепер економічні умови для кожного з ринків суттєво змінилися та потребують перегляду як з позиції функціонування, так і з позиції майбутнього розвитку. Для цього потрібно враховувати те, що зараз вся економічна система України знаходиться на етапі, де за законом еволюційного розвитку та теорії хвиль, з одного боку, переважає повна невизначеність, хаотичність та шоковий стан, але, з іншого боку, відкриваються нові можливості та ситуації, що спонукають до виходу на новий рівень економічного розвитку, зламу застарілих підходів та рішучого й стрімкого очищення й набуття лідерства за рахунок швидкого впровадження інноваційних підходів.

Формулювання цілей (постановка завдання). Отже, метою стало оцінити минулі періоди, зафіксувати сучасний стан інвестування в Україні задля формування пропозицій щодо його прогресивного еволюційного розвитку у найближчому майбутньому.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів

1. Минуле інвестування в Україні: аналіз проблем розвитку

Позитивний економічний та соціальний розвиток країни завжди пов'язаний з великими вливаннями фінансових ресурсів як з-за кордону, так і з внутрішніх джерел. Якщо говорити про внутрішні джерела інвестування в економіку, то можна виділити кошти домашніх господарств, суб'єктів господарювання, державного та місцевих бюджетів. Також варто у якості інвесторів-резидентів можна виділити фінансових посередників, які акумулюють значні грошові ресурси і у розвинених країнах світу стають важливими учасниками інвестиційного процесу.

В Україні найбільшими такими посередниками є банки, тож варто розглянути, у яких умовах та яким чином була проведена їхня інвестиційна діяльність за останні три роки, а саме за 2019–2021 роки.

Почнемо з умов, тобто з розгляду основних тенденцій розвитку ринку цінних паперів, на які потрібно було зважати банкам.

Аналіз діяльності фондового ринку варто почати з обсягів торгів. За даними Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку (далі – НКЦПФР)[13], можна зробити наступні висновки: обсяги торгів на неорганізованому ринку цінних паперів увесь період перевищували обсяги торгів на біржовому ринку близько у пропорції 2:3. Загалом обсяги торгів увесь час росли, хоча темп приросту кожного року уповільнювався, що можна пов'язати з кризою, викликаною пандемією COVID-19. Якщо розглядати показники обсягів торгів на фондовому ринку в абсолютному вимірі, то вони становили від 778,08 млрд грн у 2019 році до 1079,21 млрд грн у 2021 році. Відношення обсягів торгів на ринку цінних паперів до ВВП країни складало близько 20%[14], тобто обсяги торгів у 2019–2021 роках залишались приблизно на одному мізерному рівні.

Перейдемо до аналізу стану діяльності фондових бірж України. Загалом в Україні станом на 31.12.2021 року було 4 діючих фондових біржі, але обсяги торгів на ПРАТ «УМВБ» (далі – УМВБ) не можуть бути співставними з обсягами решти через їхню відносну відсутність. Щодо структури біржових контрактів на цих біржах у 2021 році, то на біржах АТ «Фондова біржа ПФТС» (далі – ПФТС), АТ «Українська біржа» (далі – УБ), ПРАТ «Фондова біржа «Перспектива» (далі – Перспектива) переважну більшість контрактів (від 86% на УБ до 99% на Перспективі) становили контракти з облігаціями внутрішньої державної позики (далі – ОВДП). Це дає змогу зробити висновок, що організований фондовий ринок України став ринком одного інструменту.

Щодо позабіржового ринку, то там спостерігається менше засилля ОВДП: обсяг контрактів з цими фінансовими інструментами складає близько 70%.

За даними НКЦПФР[15] за 2020 рік, можна зробити висновок, що банки України є активними учасниками фондового ринку країни як біржового, так і позабіржового (обсяги торгівлі фінансовими інструментами банками становить як мінімум 50% від загального обсягу торгівлі на ринку).

Отже, фондовий ринок України у 2019–2021 роках був недостатньо розвиненим, щоб виконувати свої прямі функції щодо мобілізації та ефективного розподілу ресурсів. А фінансове інвестування банків переважно обмежувалося торгівлею ОВДП.

---

[9] Воробйова О. І. Основні напрями вдосконалення кредитно-інвестиційної діяльності банків України. *Інвестиції: практика і досвід*. 2011. № 3. С. 7-11.

[10] Мехтієв Е. О. Державне регулювання інвестиційної діяльності банків. *Інвестиції: практика і досвід*. 2010. № 24. С. 16-18.

[11] Стечишин Т. Особливості організації інвестиційного департаменту в банківських установах України. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/3_2010/7.pdf.

[12] Кайдаш О. В. Особливості організації інвестиційного ринку в Україні. Науковий *вісник УжНУ. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство.* 2018. Вип. 17. Ч. 1. С. 113-118.

[13] Аналіз ринку / Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку. URL: https://www.nssmc.gov.ua/news/insights.

[14] Економічна статистика. Національні рахунки / Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua.

[15] Річний звіт Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку за 2020 рік / Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку. URL: https://www.nssmc.gov.ua/document/?id=12530000.

Таблиця 1

Структура та динаміка інвестиційного портфеля банків України за 2019–2021 роки

Показник	Обсяг складової, млн грн			Тпр, %
	2019	2020	2021	2021/2019
Торгові цінні папери	155 971,12	192 114,16	178 503,62	14,45
частка в інвестиційному портфелі, %	29,12	24,44	21,50	х
Цінні папери для продажу	208 589,07	307 740,59	335 967,66	61,07
частка в інвестиційному портфелі, %	38,94	39,15	40,47	х
Цінні папери до погашення	170 629,55	285 933,26	315 351,41	84,82
частка в інвестиційному портфелі, %	31,86	36,37	37,99	х
Інвестиції в дочірні та асоційовані компанії	423,18	300,10	310,10	-26,72
частка в інвестиційному портфелі, %	0,08	0,04	0,04	х
Інвестиційний портфель	535 612,92	786 088,12	830 132,79	54,99

Тепер розглянемо інвестиційну діяльність банків зсередини. У період 2019–2021 років інвестиційні активи банків зросли з 536 млрд грн до 830 млрд грн, тобто зростання становило 55%[16]. Частка інвестиційного портфеля у загальному обсязі активів банків зросла з 36% у 2019 році до 40% у 2021 році, тобто підвищувалася інвестиційна активність банків України.

Структуру та динаміку інвестиційного портфеля банків України за 2019–2021 роки побудовано на основі статистичних даних[17] та наведено у табл. 1.

Згідно з даними, наведеними у табл. 1, можемо зробити певні висновки. Найбільшу частку в інвестиційному портфелі складали цінні папери для продажу, де їх обсяг за три роки збільшився на 61%. Ще більше зростання показав обсяг цінних паперів до погашення, а саме на 85%. Вважаємо, що насамперед дана тенденція пов'язана зі збільшенням дохідності ОВДП у 2019 році. Також необхідно враховувати, що це був майже єдиний фінансовий інструмент, доступний для банків України, який поєднує високу дохідність та відсутність ризику. Загалом у 2021 році інвестиційний портфель банків України складався на 62,6% з ОВДП[18]. Порівнюючи обсяги цінних паперів, призначених для продажу, та до погашення, можна сказати, що банки зосереджені більшою мірою на спекулятивній діяльності, а не безпосередньо інвестиційній.

Відомо, що крім інвестування у цінні папери, банки також можуть надавати інвестиційні кредити. Тож спочатку розглянемо зміни капітального інвестування в Україні в цілому за цей період. Якщо говорити про інвестування в капітальні проекти в абсолютних показниках, то загалом за період 2019-2021 років капітальні інвестиції зменшились з 584 млрд грн до 529 млрд грн, тобто на 9,5%[19]. Відношення капітальних інвестицій до ВВП України складало 14,7% у 2019 році та 9,7% у 2021 році. Бачимо, що обсяги капітальних інвестицій були вполовину менші за обсяги торгів на фондовому ринку. На нашу думку, така ситуація була неприйнятною, оскільки, як ми вже з'ясували, робота ринку цінних паперів в Україні обмежувалася торгівлею ОВДП, тобто інвестування в реальний сектор економіки не відбувалося. Також стало очевидним, що і капітальне інвестування було недостатньо розвиненим, щоб забезпечувати потреби суб'єктів господарювання. Ми вважаємо, що саме капітальне інвестування в реальний сектор економіки могло та може стати поштовхом для удосконалення виробничого процесу, розвитку високотехнологічного виробництва та підвищення відтворювальної спроможності підприємств, що у результаті призвело б до росту національної економіки та до розвитку фондового ринку. Звісно, на ринку цінних паперів можна залучити достатньо фінансових ресурсів для розвитку виробництва на підприємствах, однак це стосується ринків цінних паперів розвинутих країн, де і обсяги торгів значно більші, і вибір фінансових інструментів не обмежується ОВДП.

Щодо ролі банків у капітальному інвестуванні, то обсяги кредитів, за рахунок яких фінансувалися капітальні вкладення зменшились з 41 млрд грн у 2019 році до 27 млрд грн у 2021 році, у відсотковому вимірі: з 7% до 5% у загальному обсязі капітальних інвестицій відповідно, тобто на 35%. Тут можна помітити, що темпи приросту обсягів банківських кредитів зменшувалися у 3,7 разів швидше за обсяги загальних капітальних інвестицій. До речі, частка інвестиційних кредитів у загальних активах банків становила від 2,7% у 2019 році до 1,3% у 2021 році. Порівнюючи дані про інвестиційні кредити та дані про інвестиції банків у цінні папери, можна сказати, що банки зосереджені на фінансовому інвестуванні.

[16] Балансові звіти банків / Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua/ua/statistic/supervision-statist/data-supervision.

[17] Там само.

[18] ОВДП, які знаходяться в обігу за номінально-амортизаційною вартістю / Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua/ua/markets/t-bills.

[19] Економічна статистика. Економічна діяльність. Капітальні інвестиції / Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua.

Загалом, на даному етапі кредитування капітальних інвестиційних проектів не було вигідно ні для банків, ні для суб'єктів господарювання: для перших довгострокове кредитування було більш ризиковим та менш ліквідним, порівняно з фінансовим інвестуванням, а для других – занадто дорогим.

Отже, як ми побачили з проведеного аналізу, до 2022 року інвестиційна діяльність банків, на нашу думку, перебувала на низькому рівні розвитку, адже не виконувала свого прямого призначення – сприяти відтворювальному процесу в економіці або досягати соціального ефекту, але, з точки зору самих банків, наведена інвестиційна стратегія у короткостроковому періоді була здатна приносити стабільний дохід за мінімальних ризиків.

2. Сучасний стан інвестування в Україні в умовах війни: економічна біфуркація

З початком 24 лютого 2022 року повномасштабної війни Росії проти України було введено ряд тимчасових змін до законодавства України, які стосувалися як функціонування банківської системи, так й інвестування.

Завдяки вчасним діям Національного банку України (далі – НБУ) та тому, що вітчизняні банки, по суті, постійно функціонували у кризовому та посткризовому середовищі і у зв'язку з цим досягли високого рівня капіталізації, банківська система змогла стабільно функціонувати під час перших тижнів війни, при цьому зберігаючи ліквідність та платоспроможність.

Щодо обмежень в інвестиційній діяльності, то НКЦПФР 24.02.2022 року затвердила Рішення № 136[20], яке, по суті, припиняє усі торги на фондових біржах до завершення воєнного стану у країні. Виключенням є «операції, які необхідні для здійснення Національним банком монетарної та грошово-кредитної політики та Міністерством фінансів операцій з обслуговування державного боргу». Інакше кажучи, частина інвестиційної діяльності банків припинилася. Однак, оскільки торгівля ОВДП входить до другого пункту виключення із Постанови, то, по суті, банки України усе ще займаються інвестиційною діяльністю, принаймні ті, які є первинними дилерами ОВДП.

Якщо дивитися на обсяги ОВДП, які утримують банки станом на 11.04.2022 року, і порівняти ці ж дані з показниками на ту саму дату, але 2021 року, то вони є майже однаковими, навіть більшими. Дана тенденція не є випадковістю та спричинена декількома факторами: крім обмежень, які були введені НБУ[21], багато банків запровадили кредитні канікули для своїх клієнтів. До того ж, були знижені чи відмінені комісійні платежі за здійснення окремих операцій, також погіршилася ситуація із залученням депозитів, тому що на даний момент вони не вигідні ні фізичним чи юридичним особам, ні самим банкам. Усе це призводить до того, що на даний момент чи не єдиною можливістю отримання доходів для банків є інвестування в ОВДП. Однак подібна діяльність, на нашу думку, не є панацеєю: внаслідок війни банки втрачають не лише фінансові, але і матеріальні та людські ресурси, з чим доведеться довго працювати для відновлення.

3. Майбутнє інвестування в Україні: прогресивна еволюція як план розвитку

Що ж чекає на інвестиційний ринок України та на інвестиційну діяльність банків після закінчення війни? Дане питання є складним, його вирішення залежить не тільки від факту закінчення військових дій, часу припинення вогню, а й від того, наскільки твердими будуть гарантії миру, та подальші дії не тільки України, а й її партнерів. Отже, у даному питанні є багато невідомих. Варто зазначити, що усі можливості подальшого відновлення України доречно обирати та застосовувати лише після остаточного припинення бойових дій.

Загалом, відновлення України, за попередніми оцінками, вимагатиме 240-540 млрд дол. США, і це стосується лише того, що було зруйновано за 48 днів війни. Звичайно, дана сума не є остаточною, оскільки війна станом на 18.04.2022 року перебуває в активній фазі.

Оскільки економіка України після війни буде виснаженою, то проведення відновлення власними силами стало би складним, дорогим та тривалим процесом. Саме тому, орієнтуючись на прогресивний варіант розвитку інвестиційного ринку та економіки країни в цілому, найкращим варіантом було б залучення іноземних інвестицій, грантів, кредитів. Позитивним фактом є те, що Україна ще з 2014 року активно налагоджувала відносини з іноземними країнами, тому може розраховувати на своєчасну підтримку. Однак навіть якщо Україна розраховує на іноземну допомогу, необхідно взяти до уваги, що ця допомога не покриє усі витрати повністю (через війну втрати несе не лише Україна: оскільки економіка глобалізована, локальний конфлікт здатний уповільнити процес зростання світової економіки, крім цього, багато країн ще не оговтались від наслідків пандемії). Враховуючи це, Україні вже на даному

[20] Рішення «Про тимчасове обмеження проведення операцій на ринках капіталу» №136 від 24.02.2022 / Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку. URL: https://www.nssmc.gov.ua/wp-content/uploads/2022/02/24.02.2022.pdf

[21] Нормативна база / Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua/ua/legislation/search?page=1&perPage=5&title=&type=&from=24.02.2022&to=&number=&publicationDate=&metaKeywords=

етапі необхідно визначити пріоритетні завдання відновлення економіки.

Майже одразу після початку повномасштабного вторгнення західні партнери України анонсували розробку спеціального «плану Маршалла»[22]. Проаналізувавши досвід країн, які були учасницями втілення даного проєкту, у нас виникло важливе питання: чи достатньо буде Україні лише відновити втрачене? Або їй необхідно провести фундаментальні реформи у більшості сфер для того, щоб припинити бути сировинним придатком Європи? На нашу думку, відповідь на дане питання прямо впливає на подальший розвиток інвестиційного ринку країни, зокрема на інвестиційну діяльність банків, адже ще до початку повномасштабної війни головними перешкодами для інвесторів були не бойові дії на сході країни, а широко розповсюджена корупція, непрозора судова система, рейдерство, мінливе законодавство тощо (результати досліджень Казакової Н. А. та Доброскок А. К.[23]). Якщо не почати змінювати дані недоліки в системі України, коли для цього є можливість, то міжнародні допомога та інвестиції, які були б поштовхом до розвитку внутрішнього інвестування в Україні, швидко скінчиться. Також важливо, щоб реформи проводилися централізовано на рівні держави.

Якщо припустити, що стратегія розвитку буде затверджена, основні реформи проведені, а, відтак, міжнародні інвестиції будуть стабільно залучатися, то позитивними для розвитку внутрішнього інвестування в країні та інвестиційної діяльності банків можуть стати нижченаведені процеси.

По-перше, на нашу думку, після війни буде попит на інвестиційне кредитування, оскільки в ході бойових дій було зруйновано безліч інфраструктурних об'єктів. Держава, яка буде централізовано займатися відбудовою, може стати суб'єктом, який мобілізує ресурси з різних джерел, зокрема з банків, та який паралельно стає гарантом повернення коштів. У результаті банки будуть залучені у великі інвестиційні проєкти з прийнятними ризиками.

По-друге, залучення іноземних інвестицій у великих обсягах та їх ефективне використання забезпечить ріст платоспроможності населення країни, виникнення у нього заощаджень, що стане причиною зацікавленості населення в інвестуванні. Наслідком цього стане розвиток інвестиційної діяльності та фондових ринків.

Висновки

Отже, аналіз інвестиційної діяльності банків за 2019–2021 роки показав, що банки України більшою мірою займалися спекулятивною діяльністю, причому використовуючи ОВДП. Інвестицій в реальний сектор економіки було недостатньо, щоб забезпечити потреби суб'єктів господарювання. Також було виявлено, що дані проблеми є характерними не лише для інвестиційної діяльності банків, але і для інвестиційного ринку України загалом. Під час повномасштабної війни діяльність банків хоч і є стабільною, але, за оцінками експертів, вона буде збитковою через ряд факторів. На час війни операції з ОВДП для банків є вигідними, оскільки здатні приносити доходи. Однак після закінчення війни проведення банками інвестиційної діяльності за старими методами може негативно позначитися не лише на результатах діяльності банків, але і на розвитку національної економіки. Звісно, дане питання є не лише проблемою банків, воно є системним та потребує централізованого вирішення на вищому рівні, але, враховуючи те, що банки є найбільшими фінансовими посередниками в Україні, їхня активна участь у розвитку інвестиційних процесів країни буде незамінною.

[22] Захід підготує «план Маршалла» для відбудови України – Джонсон // *УКРІНФОРМ*. 08.03.2022. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-uarazom/3424010-zahid-pidgotue-plan-marsalla-dla-vidbudovi-ukraini-dzonson.html

[23] Казакова Н. А., Доброскок А. К. Міжнародні інвестиції України. Проблеми та перспективи їх утворення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм.* 2019. Вип. 10. С. 132-138. https://doi.org/10.26565/2310-9513-2019-10-13

Інформація про авторів:
Семенча Ілона Євгенівна,
професор економічних наук,
професор кафедри фінансів, банківської справи та страхування
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
72, пр. Гагаріна, м. Дніпро, 49010, Україна

Ільченко Ганна Сергіївна,
бакалавр кафедри фінансів, банківської справи та страхування
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
72, пр. Гагаріна, м. Дніпро, 49010, Україна

Information about the authors:

Semencha Ilona Yevgenivna,
Professor of Economics Sciences,
Professor at the Department of Finance, Banking and Insurance
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Ave., Dnipro, 49010, Ukraine

Ilchenko Hanna Serhiivna,
Bachelor at the Department of Finance, Banking and Insurance
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Ave., Dnipro, 49010, Ukraine

DOI

НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ТЕНДЕНЦІЇ, ВИКЛИКИ ТА ЗАВДАННЯ

Ситник Й. С.

Постановка проблеми. Національний економічний розвиток України за крайнє десятиліття зумовлений впливом низки цілеспрямованих, домінантних та взаємопов'язаних процесів – концентрації капіталу, монополізації ринків, деіндустріалізації, демографічного спаду, агресивної глобалізації й російсько-українською війною та окупацією Криму і Донбасу. Актуальною є проблема визначення й узагальнення чинників, які впливають на циклічність стагнації економічного розвитку України, виокремлення періодів економічних зрушень під час російсько-української війни та окреслення суспільно прийнятної моделі економічного зростання, яка б забезпечувала ефективність на макроекономічному і секторальному рівні у часі воєнного стану і повоєнного відновлення економіки України.

Наукова праця імплементована у контекст проведення наукових досліджень з питань боротьби в економічній сфері, забезпечення стійкості національної економіки в умовах деструктивного впливу ворожих інтересів, а також системи державного регулювання у сфері захисту національних економічних інтересів України на внутрішньому і світовому ринку.

Досягненню окреслених цілей щодо аналізування зазначених процесів сприятиме застосування теоретико-методологічного інструментарію, який базується на традиційному підході до оцінювання обсягів, темпів і структури економічного зростання за допомогою низки макроекономічних показників та їх порівняння.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та прикладні аспекти розвідки стосовно проблематики фінансово-ресурсних втрат України від дій держави-анексора висвітлено у праці Б. Карпінського, В. Григоренко і О. Карпінської[1], порядок обрахунку втрат соціально-економічного потенціалу України, спричинених окупацією Донбасу та анексією Криму запропоновано у статті О. Корнійчука[2], особливості політики інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі запропоновано в національній доповіді за редакцією Е. Лібанової[3], економічні наслідки гібридної агресії проти України розкрито в аналітичній доповіді за редакцією Я. Жаліла[4], перспективи розвитку портової галузі України за умов анексії Криму досліджено у статті К. Корнієнко[5], вивченню втрат вітчизняної економіки від військової агресії росії присвячено статтю А. Полчанова[6], в аналітичній доповіді Ю. Касперович досліджено управління фіскальною безпекою держави в умовах гібридної війни та охарактеризовано види економічних втрат через їх статистичну оцінку періоду гострої фази 2014–2015 рр. війни РФ проти України[7], особливості розвитку реального сектора економіки в умовах агресії РФ щодо України[8] висвітлено у праці О. Собкевич, А. Шевченко, В. Русан та ін., системний економічний та соціальний ефект гібридної агресії, яку російська федерація здійснює проти України з 2014 року досліджено[9] у праці Я. Жаліло, Я. Базилюк, О. Собкевич та ін., економічні інструменти протидії гібридній агресії досліджуються у праці А. Сменковського[10], а також роль держави та приватного сектора у захисті національної безпеки[11] розкрито у праці О. Маркєєва і Б. Розвадовського.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У контексті цього дослідження частина завдання полягає у правильному визначенні проблем та встановлені їх причинно-

[1] Карпінський Б.А., Григоренко В.О., Карпінська О.Б. Фінансово-ресурсні втрати України від дій держави-анексора (частина І). *Науковий вісник НЛТУ України*. 2014. Вип. 24.5. С. 199-208.

[2] Корнійчук О.П. Порядок обрахунку втрат соціально-економічного потенціалу України, спричинених окупацією Донбасу та анексією Криму. *Економіка та право*. *Сер. Економіка*. 2016. № 2. С. 118-123.

[3] Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі (національна доповідь) / за ред. Е.М. Лібанової. К.: НАН України, 2015. 363 с.

[4] Тридцять років Незалежності України: соціально-економічні підсумки та стратегічні візії майбутнього : аналіт. доп. / за наук. ред. Я.А. Жаліла. Київ : НІСД, 2021. 324 с.

[5] Корнієнко К.М. Перспективи розвитку портової галузі України за умов анексії Криму. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. Вип. 8. С. 181-183.

[6] Полчанов А.Ю. Втрати української економіки від військового конфлікту. *Агросвіт*. 2017. № 11. С. 40-46.

[7] Фіскальна безпека держави в умовах гібридної війни: аналітична доповідь / Ю.В. Касперович. Київ : Фенікс, 2019. 128 с.

[8] Реальний сектор економіки України в умовах системних викликів : аналіт. доп. / за заг. ред. Я.А. Жаліла. Київ : НІСД, 2021. 83 с.

[9] Стратегічна ціна російської агресії для економіки України / за наук. ред. Я.А.Жаліла. К.: НІСД, 2022. 67 с.

[10] Економічні інструменти протидії гібридній агресії : аналіт. доп. / за ред. А.Ю. Сменковського. Київ : НІСД, 2020. 69 с.

[11] Держава та приватний сектор на захисті національної безпеки: від взаємодії до партнерства : аналіт. доп. / О.Д. Маркєєва, Б.Л. Розвадовський. Київ : НІСД, 2021. 72 с.

наслідкових зв'язків. Впродовж довоєнних років національна економіка України функціонувала у двосторонній гібридній системі з фактично різними правилами та практиками для монопольних капіталоконцентрованих секторів економіки та сектору малого і середнього підприємництва. За інерцією така модель господарювання із певними видозмінами продовжилася і під час російсько-української війни, розпочатої у 2014 році та яка переросла у широкомасштабну війну із 24 лютого 2022 року. В українській економіці пріоритети розвитку й законодавчо-інституційну та фіскально-бюджетну політику всеосяжно диктували приватні монополії, зокрема із ворожої росії. Власне, вони контролювали структурні зміни і процеси в економіці України, промислово-інвестиційну політику та фінансово-кредитну систему.

Надмірна передвоєнна присутність ворожого російського капіталу на теренах України, його переможна економічна боротьба за сфери впливу на внутрішньому ринку разом із глобалізацією міжнародних економічних відносин, яка, окрім поодиноких позитивів, одночасно посилили вразливість національної економіки до впливів інших країн. Побіжно незначний прошарок середнього класу й підприємницько-інноваційне середовище, мали штучно ускладнений набір пріоритетів й можливостей свого розвитку та були цілком залежні від монополістів. Відтак, ще до 2014 року, висока залежність стратегічної стійкості України від стану економіки та рівня її економічної могутності – була дуже послаблена.

Потребують наукової уваги теоретичні та методологічні проблеми, що стосуються нової моделі економічного розвитку у воєнний та повоєнний час, забезпечення структурної гнучкості, моделювання правильних координаційних взаємодій між державним регулюванням і ринковими механізмами для досягнення економічної безпеки нації.

Метою дослідження є визначення внутрішніх та зовнішніх чинників впливу на економічне зростання в умовах російсько-української війни і встановлення причинно-наслідкових зв'язків задовільного розвитку національної економіки України та окреслення теоретично-прикладних засад щодо зміни економічної моделі й управління нею.

Виклад основного матеріалу. Сучасний світоустрій трансформує та значно поглиблює сутність такого суспільно-політичного явища як війна. Її класична модель, де вирішальна роль належала збройній боротьбі, змінюється багатоаспектною гібридною війною. Чільними її ознаками є: розширений арсенал засобів досягнення політичних та експансійно-контрольних цілей війни (засоби збройної боротьби, а також невоєнні засоби – політичні, дипломатичні, економічні, інформаційні, культурологічні, релігійні, гуманітарні, кібербезпеки тощо); постійна зміна часових меж ведення суто збройної боротьби; розширений перелік суб'єктів боротьби (поряд з державними все активнішу роль відіграють парамілітарні і терористичні організації, сепаратиські рухи); відсутність чіткої межі між латентним і відкритим її періодами.

Збільшення взаємозалежності й відкритості національних економік та нехтування низкою національних інтересів малорозвинених країн заради швидкого економічного зростання, зумовило застосування різноманітного економічного інструментарію впливу одних країн на інших. Дослідники, такі засоби умовно поділяють на соціально-економічні і фінансово-економічні[12]:

– соціально-економічні засоби боротьби застосовуються для підриву економічного потенціалу держави-суперника шляхом провокування спецслужбами або агентами впливу внутрішньополітичної напруженості та соціального протесту в його крайній екстремістській формі, організації і фінансування масштабних страйків, а також шляхом інформаційного впливу на суспільство з метою зниження довіри до економічних інститутів держави;

– фінансово-економічних засобів боротьби можуть бути економічні санкції, ембарго, спричинення банківської кризи та обвал національної валюти, маніпулювання цінами на значущі для економіки держави-суперника товари (нафта, газ та інше).

До цього арсеналу засобів економічного впливу можна додати і такі: заволодіння нерезидентами власністю стратегічних підприємств і галузей держави; придбання ними контрольних пакетів акцій підприємств напряму, або через посередницькі структури та фонди з різних країн; навмисне доведення до банкрутства контрольованих підприємств тощо.

Зазначені інструменти економічної боротьби у синергії із внутрішніми чинниками монополізації економіки, неоліберальним реформам, що загалом є неадекватними національним інтересам українців та російсько-українською війною, мають суттєвий вплив на економічне зростання і економічний розвиток України впродовж 2011–2022 років.

Стосовно категорій «економічне зростання» і «економічний розвиток», то дослідники тлумачать їх у різний спосіб. Одні вважають ці економічні категорії тотожними, а інші – розмежовуючи їх розглядають через призму кількісних та якісних змін, або взаємозв'язку причина – наслідок, які залежать, як від економічних, так і неекономічних чинників. У контексті цього дослідження, економічне зростання – це лише статистика документування певного аспекту змін стосовно динамічного збільшення

[12] Горовенко В.К. Боротьба в економічній сфері як складова гібридної війни. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-07/Економічна боротьба.pdf. (дата звернення: 16.04.2022).

Таблиця 1

Основні макроекономічні показники в Україні за 2010–2021 рр.

Роки	Показники						
	Зайняте населення у віці 15-70 років у % до населення відповідної вікової групи	Безробітне населення (за методологією МОП) у віці 15-70 років у % до робочої сили відповідної вікової групи	Частка продажу товарів, що вироблені на території України у структурі оптового товарообороту під-ств оптової торгівлі, %	Темп приросту реального ВВП, %	Індекс реальної заробітної плати, %	Індекс споживчих цін на товари та послуги, %	Індекс девальвації гривні до долара США, %
				до попереднього року			
2010	58,4	8,2	66,5	4,1	110,2	109,4	101,8
2011	59,1	8,0	63,9	5,5	108,7	108,0	100,4
2012	59,6	7,6	58,9	0,2	114,4	100,6	100,3
2013	60,2	7,3	54,3	0,0	108,2	99,7	100,02
2014	56,6	9,3	48,5	-6,6	93,5	112,1	148,7
2015	56,7	9,1	46,9	-9,8	79,8	148,7	183,7
2016	56,3	9,3	44,5	2,4	109,0	113,9	117,0
2017	56,1	9,5	43,7	2,4	119,1	114,4	104,1
2018	57,1	8,8	42,1	3,5	112,5	110,9	102,3
2019	58,2	8,2	44,1	3,2	109,8	107,9	95,0
2020	56,2	9,5	42,9	-3,8	107,4	102,7	104,3
2021	55,7	9,9	43,3	3,4	110,5	109,4	101,2

Примітка: розроблено на основі[14,15,16,17].

реального ВВП країни, яке є органічною складовою економічного розвитку, його кількісним проявом, та яке охоплює значно вужче коло взаємозв'язків, ніж економічний розвиток. Водночас економічний розвиток є якісно-структурною зміною усієї економічної системи, передбачає переважно висхідний і просторовий вертикально-горизонтальний перехід від одного її рівня взаємовідносин до іншого та забезпечує підвищення добробуту всіх верств населення. В матеріальній сфері він характеризується створенням можливостей для продуктивної й творчої праці, зменшенням нерівності у доходах, деконцентрацією національного капіталу, диференціацією і високою технологічністю нових видів діяльності та збільшенням частки самодостатнього середнього класу у суспільстві[13].

З огляду на теоретичне підґрунтя зазначеної проблематики проаналізую динаміку національного економічного зростання та розвитку в Україні за період 2011–2021 рр. на основі емпіричних показників, зокрема таких: індексу фізичного обсягу ВВП; індексу промислової продукції; виробничої структури ВВП; динаміки реального ВВП та темпів приросту державного боргу й інфляції, чисельності зайнятих та на основі сучасних економічних тенденцій.

Хаотичні економічні трансформації в Україні у довоєнний і воєнний період, що супроводжуються кризовими явищами, призвели до зменшення рівня зайнятості в усіх секторах економіки, звуження купівельної спроможності українців, спричинили суттєві структурні диспропорції у використанні людського капіталу та значне зростання диференціації доходів громадян. Нетривале економічного зростання та значний економічний спад, тіньова економіка, висока інфляція й девальвація гривні у 2014–2016 рр., зростання індексу споживчих цін, і синхронно, зменшення індексу реальної заробітної плати й різке зменшення частки виробленої в Україні продукції на внутрішньому ринку зумовили зменшення кількості зайнятого населення та високий рівень безробіття (табл. 1).

Вагомий негативний вплив на розвиток національної економіки України має розпочата у 2014 р. російсько-українська війна, внаслідок якої рівень зайнятості населення зменшився на 3,6-4,0 в.п., безробітне населення збільшилося на 2,0-2,3 в.п., загальна девальвації національної гривні становила

[13] Ситник Й.С. Трансформаційний вплив інституційних бар'єрів на зростання національної економіки України. *Збірник наукових праць. Економічний аналіз.* 2021 рік. Том 31. № 1. С. 196-210.

[14] Грошово-кредитна та фінансова статистика. *Національний банк України*. URL: http://www.bank.gov.ua (дата звернення 08.04.2022).

[15] Праця України у 2010 році. Статистичний збірник. *Державна служба статистики України.* Відп. за випуск І.В. Сеник. К., 2011. URL: http://www.ukrstat.gov.ua (дата звернення 09.04.2022).

[16] Праця України у 2014 році. Статистичний збірник. *Державна служба статистики України*. Відп. за випуск І.В. Сеник. К., 2015. URL: http://www.ukrstat.gov.ua (дата звернення 11.04.2022).

[17] Статистичний щорічник України за 2014-2021 роки. *Державна служба статистики України*. URL: http://www.ukrstat.gov.ua (дата звернення 12.04.2022).

понад 300%. На тлі війни, негативні тенденції були підсилені нав'язаною ззовні неоліберальною економічною політикою урядів (призвела до зменшення на 10-12% частки продажу товарів, що вироблені на території України) та штучно створюваною нестабільністю макроекономічного середовища в Україні через зовнішньо-внутрішні чинники.

Істотний зовнішній вплив підтверджується економічною боротьбою РФ проти України у довоєнний час. Так з середини 1990-х років тривав процес активного проникнення російського капіталу у стратегічно важливі сектори української економіки. Олігархи з росії підпорядкували собі значну частку у паливно-енергетичному комплексі України. Під їхній контроль потрапила практично вся алюмінієва і титанова промисловість, а також значна частина у галузі зв'язку і телекомунікацій. Російський «Газпромбанк» фактично взяв під контроль найбільші українські хімічні заводи – концерн «Стирол», «Рівнеазот», Черкаський «Азот» та «Сєвєродонецьке об'єднання Азот». Побільшала присутність на банківському ринку України дочірних банків російських банків, таких як Промінвестбанк, ВТБ Банк, Сбербанк і БМ Банк. Станом на липень 2014 року громадяни росії володіли кожною десятою компанією з рейтингу 200 найбільших компаній в Україні[18].

Найбільш показовим сектором, в якому застосовувався росією широкий інструментарій впливу, є енергетика України. Економічні заходи, зокрема у сфері постачання природного газу, тут здійснювалися через цінову політику, кабальні умови передоплати, тимчасове припинення постачання газу в Україну (березень 1995 р., січень 2006 р. і 2009 р.). Надалі інтенсивність політично-економічного тиску з боку росії посилилася під час будівництва і введенні в експлуатацію газопроводу «Північний потік-2» та «Турецького потоку», що надало росії можливість відмовитися від транзиту значного обсягу газу через територію України[19].

Антиукраїнська стратегія боротьби росії в економічній сфері у формі «м'якого примусу», розпочалася у липні-серпні 2013 року, коли митниця росії ввела тотальну перевірку усіх транспортних засобів, які перевозили продукцію українських товаровиробників та внесла до переліку «ризикових» усіх українських імпортерів. Було створено перешкоди для транзиту українських товарів через територію росії до інших країн. Зокрема, у квітні 2014 року був заблокований транзит українського цукру до країн Середньої Азії. З початку окупації окремих районів Донецької і Луганської областей до РФ було вивезено понад десять великих підприємств (держкомпанія «Топаз», Луганський патронний завод, Луганський та Харцизький машинобудівні заводи, Луганський авіаремонтний завод)[20].

Динаміка номінального валового внутрішнього продукту (ВВП) України за період 2010–2021 рр. свідчить, що його зростання у гривневому еквіваленті фактичних цін було постійним. Обсяг ВВП у 2021 р. порівняно із 2010 р. збільшився у 5,1 рази із 1079,3 млрд. грн. до 5459,5 млрд. грн. Проте зважившись на девальвацію національної грошової одиниці гривні за цей період на 344,1%, розрахований ВВП України у доларах США за ці роки, вказує на його циклічну динаміку зростання (рис. 1).

Обсяг ВВП у 2021 р. порівняно із 2010 р. у доларовому еквіваленті збільшився лише у 1,47 рази із 136 млрд. дол. США. до 200 млрд. дол. США. Найбільше зростання обсягу ВВП України в довоєнний період було досягнуто у 2013 р. – 183,4 в млрд. дол. США, проте після початку війни в 2014 р. ВВП у 2015 р. різко зменшився у два рази до рівня 91,1 млрд. дол. США.

За оцінками міжнародних експертів[21] в Донецькій і Луганській областях на початку 2015 р. на окупованих росією територіях загалом втрачено 5,9% ВВП, в тому числі у промисловому виробництві – 3,7%, роздрібній торгівлі – 1,7%, с/г виробництві – 0,1%, будівництві – 0,3% відповідно[22].

Загалом обсяг збитків України від анексії АР Крим, оцінених експертами, різниться. За підрахунками, проведеними у 2016 р. прокуратурою України[23], вони перевищують 300 млрд. грн., на початку 2017 року Міністерством юстиції[24] була оприлюднена сума у 100 млрд. дол. США, водночас ще в квітні 2014 збиток оцінювався[25] в 950 млрд грн. Найбільш вартісною втратою активів є перехід під російський контроль українських держкомпаній «Чорноморнафтогазу», «Укртрансгазу» і 17 родовищ Чорноморського шельфу, з яких 11 газових, 4 газоконденсатних і 2 нафтових. Запаси корисних копалин в цих родовищах становили: природного газу –

[18] Податкова склала список компаній з російським капіталом для введення санкцій. Інтернет-видання «Лівий берег», 01.08.2014.URL:https://ukr.lb.ua/economics/2014/08/01/274828_nalogovaya_sostavila.html (дата звернення 19.04.2022).

[19] Горовенко В.К. Вказ. праця. С. 5.

[20] Горовенко В.К. Вказ. праця. С. 10-11.

[21] Оцінка відновлення та розбудови миру. Аналіз впливу кризи та потреб на східній Україні. Ч. ІІ: звіти за компонентами URL: http://www.un.org.ua/ images/documents/3766/RPA_V2_Ukr_.pdf, с. 60 (дата звернення 19.04.2022).

[22] Полчанов А.Ю. Вказ. праця. С. 41-42.

[23] Збитки від анексії Криму перевищують 300 млрд. грн. веб-сайт. URL: http://news.liga.net/news/politics/ 12249075-ushc-herb_ot_anneksii_kryma_prevyshaet_300_mlrd_grn_prokuratura.htm (дата звернення 16.04.2022).

[24] Збитки від анексії Криму становлять $100 млрд. веб-сайт. URL: http://news.liga.net/news/politics/14696511-ubytki_ot_anneksii_kryma_sostavili_$100_mlrd_petrenko.htm (дата звернення 16.04.2022).

[25] Сума збитків України від окупації Криму становить 950 мільярдів гривень. веб-сайт. URL: http://www.kmu.gov.ua/control/ua/publish/articl-e?art_id=247253869&cat_id=244843950 (дата звернення 16.04.2022).

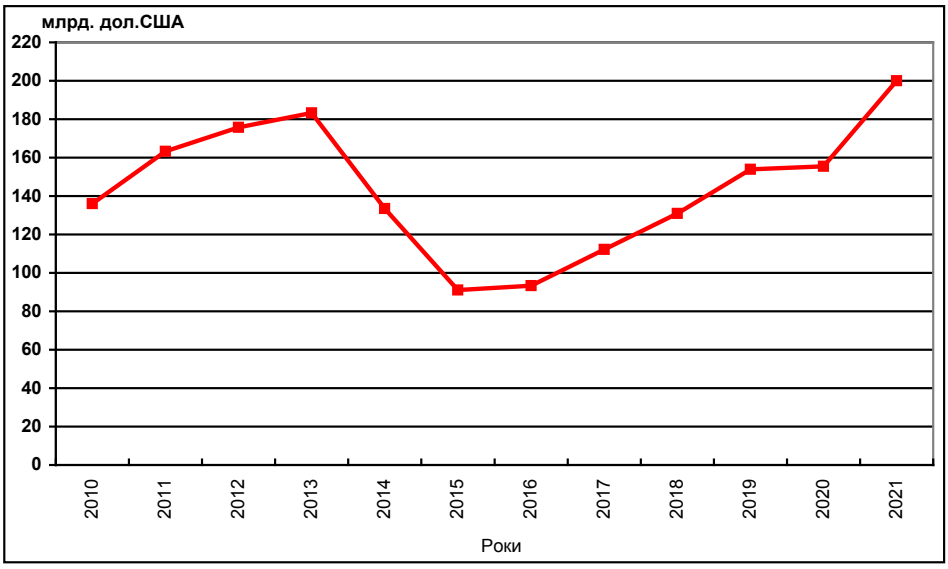

Рис. 1. Динаміка номінального ВВП України[26]

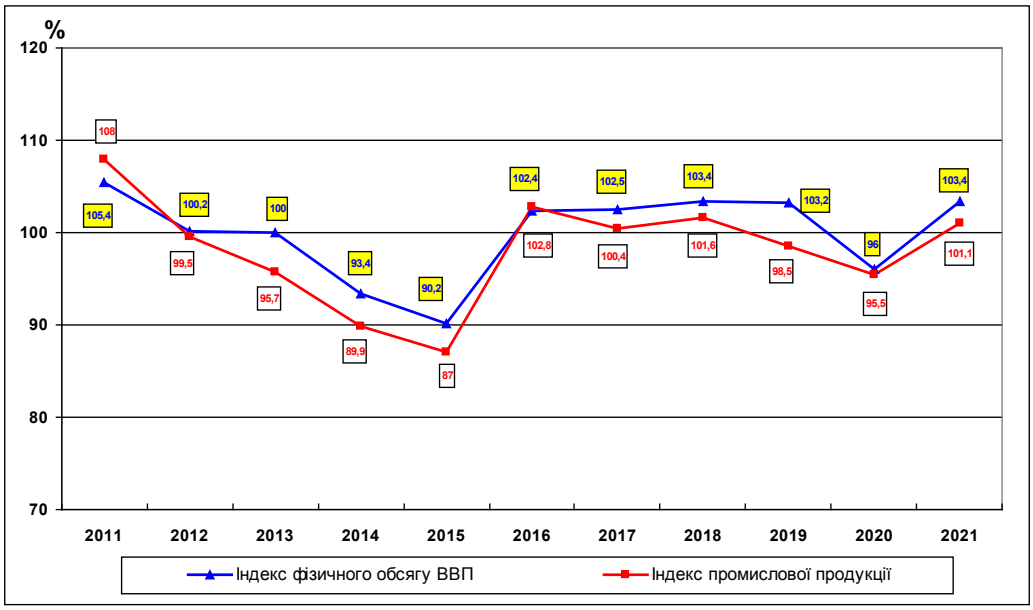

Рис. 2. Індекси фізичного обсягу ВВП та промислової продукції України[27]

(% до попереднього року, 2010=100% (для 2011–2018))

58,56 млрд. м^3, газового конденсату – 1231 тис. тонн, нафти – 2530 тис. тонн.

Варто зазначити, що протягом 2000–2010 рр. в Україні реальні темпи зростання були 4,8% в середньому за період, водночас за період 2000–2019 рр. в середні реальні темпи зростання становили 2,65%, але упродовж 2010–2021 рр. вони у середньому склали лише 0,52%. Порівняльна динаміка індексів фізичного обсягу ВВП та промислової продукції за період 2011–2021 років, свідчить про нестабільність розвитку української економіки, різкі падіння обох показників у 2014–2015 рр. і 2020 р. та їх щільний кореляційний зв'язок, а також незначні прирости, які мали короткотривалі ефекти (рис. 2).

Така негативна низхідна динаміка економічного зростання спричинена об'єктивним впливом російсько-українською війни та анексією Криму і частини Донбасу, а також низкою інших більш системних, інституційних та монополістичних причин.

З часу відновлення незалежності України постійна залежність влади від олігархічного впливу та системна недалекоглядність урядів, призвели до того, що із загального обсягу українського ринку дизельного палива (7,9 млн. тонн) у 2021 році Україна імпортувала його з Білорусі та РФ 62% від усього спожитого в країні, ще 15% надійшло морем, майже

[26] Статистична інформація за 2010-2021 рр. *Державна служба статистики України*. URL: http://www.ukrstat.gov.ua (дата звернення 18.04.2022).

[27] Статистична інформація за 2010-2021 рр. *Державна служба статистики України*. URL: http://www.ukrstat.gov.ua (дата звернення 09.04.2022).

9% – з Литви і лише 13% або 1,05 млн. тонн вироблено в Україні. Аналогічно і з бензином (обсяг ринку 2,39 млн. тонн), якого 1 млн. тонн був імпортований з Білорусії[28]. Стосовно інших енергоносіїв, то попри припинення Україною прямого імпорту газу з росії, обсяги торгівлі нафтою залишалися вагомими (32% від загального обсягу імпорту станом на 2019 рік).

Як зазначають дослідники[29], офіційно російська економічна присутність в останні 10 років знизилась, особливо після 2014 року. Так, обсяг російських активів в Україні скоротився з 20,8 млрд. дол. США у 2013-му до 8,7 млрд. дол. у 2018-му, виручка російських компаній за цей час зменшилася вдвічі до 8,8 млрд. дол., кількість українців, які працюють в російських компаніях, зменшилася з майже 135 тис. осіб до 103 тис. осіб. Обсяги торгівлі між країнами зменшилися у 3-4 рази. Проте велика частина російського капіталу в Україні прихована через офшори або підставних бенефіціарних власників. Відтак лише близько половини усіх російських інвестицій, які є в Україні, було зроблено напряму з росії. Тому, на думку дослідників, рівень російських інвестицій в Україні вдвічі вищий, якщо враховувати інвестиції через офшори. Наприклад, 2017 року загальна сума російських інвестицій в Україні за даними ЦентроБанку РФ становила 3,6% від ВВП України, за даними Держслужби статистики України – менше 1%, а за даними Моніторингу взаємних інвестицій – 5,6%. Важливо і те, що найбільше російська економічна присутність залишається сконцентрованою в стратегічних секторах української економіки, таких як енергетика, телекомунікації, металургія, банківська сфера, ЗМІ тощо.

Водночас виробнича структура ВВП України за ключовими видами економічної діяльності вказує на те, що основними джерелами його формування є оптова та роздрібна торгівля, податки на продукти та переробна промисловість яка має тенденцію до зниження своєї частки із 12,4% до 10,3%, а також сільське господарство із тенденцією мінливої циклічності (рис. 3).

Аналіз структури ВВП за видами економічної діяльності свідчить про сировинну модель економіки, зокрема значну частку добувної промисловості, яка у період різкого зменшення на 1/3 частки переробної промисловості (2006–2011 рр.) із 18,7% до 11,9%, збільшила свою питому вагу майже у двічі із 3,8% до 6,7%.

Попри динамічне зростання, за крайнє десятиліття, у світовій економіці нових видів діяльності заснованих на інформаційно-комунікаційних технологіях, питома вага сектору інформація та телекомунікації в національній економіці України збільшилася лише на 1,6 в.п., із 2,9% у 2011 р. до 4,5% у 2021 р. Це свідчить про те, що більшість суб'єктів підприємництва цього виду діяльності функціонують на умовах підрядних виконавців робіт у міжнародних структурах, а виробництво їхнього завершального продукту (програмне забезпечення) і додана вартість обліковується не в Україні, а за її межами.

Причиною тривалого застою структури ВВП та сировинної моделі економіки є надмірна концентрації національного капіталу різних галузей економіки у руках 0,001% населення (олігархів та нерезидентів з росії), які не зацікавлені інвестувати в інновації та демонополізувати економіку України. Зокрема, великі промислові підприємства, контрольовані російськими власниками, часто залишаються в занедбаному стані або ж навіть навмисне руйнуються (компанія РусАл причетна до руйнування Запорізького алюмінієвого комбінату на користь конкурентів із росії)[30].

Дослідження науковців підтвердили, що чим нижчий рівень економічного розвитку країни та недосконаліша існуюча в ній інституціональна система, тим вищий рівень концентрації акціонерної власності[31]. Водночас концентрація капіталу в Україні є найбільшою серед усіх країн Центральної та Східної Європи[32].

Надважливий вплив на рівень економічного зростання та розвитку національної економіки мають чинники інфляційних і девальваційних процесів, а також політика державного боргу. У 2008 році національна економіка України потрапила в стан стагфляційної кризи (річне зменшення реального ВВП у поєднанні зі зростанням річної інфляції до 25,2%). Внаслідок високого рівня монополізації та офшоризації економіки, виведення спекулятивного фінансового капіталу за межі країни нерезидентами та резидентами в 2009 році криза стагфляції набула гостроти: ВВП зменшився до 121,6 млрд. дол. (у порівнянні з 188,4 млрд. дол. у 2008 р.), інфляція склала 15,9%, а національна валюта девальвувала майже в 1,5 рази (на 147,9%).

Економічні реалії сьогодення свідчать, що фінансово-економічна криза 2008–2009 рр. стала істотним чинником економічного розвитку для наступного десятиліття. Це був старт входження України у «зашморг» державних боргових зобов'язань,

[28] Дикун А. Наскільки українська економіка готова до війни. *Економічна правда*: веб-сайт. URL: https://www.epravda.com.ua/columns/2022/02/16/682405/ (дата звернення 15.04.2022).

[29] Михайлишина Д. Економічний вплив Росії на Україну: зник чи заховався? веб-сайт. URL: https://ces.org.ua/russian-economic-influence-on-ukraine/ (дата звернення 18.04.2022).

[30] Від друга путіна до «вугільного короля»: кому дістанеться Запорізький алюмінієвий. *Економічна правда.* веб-сайт. URL: https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2017/10/12/630002/ (дата звернення 18.04.2022).

[31] Сірко А. Корпоративна власність у транзитивній економіці. *Економіка України*. 2003. № 2. С. 62.

[32] Костенко О. Стимули для прозорості. *Цінні папери України*. 2008. №1. С. 17.

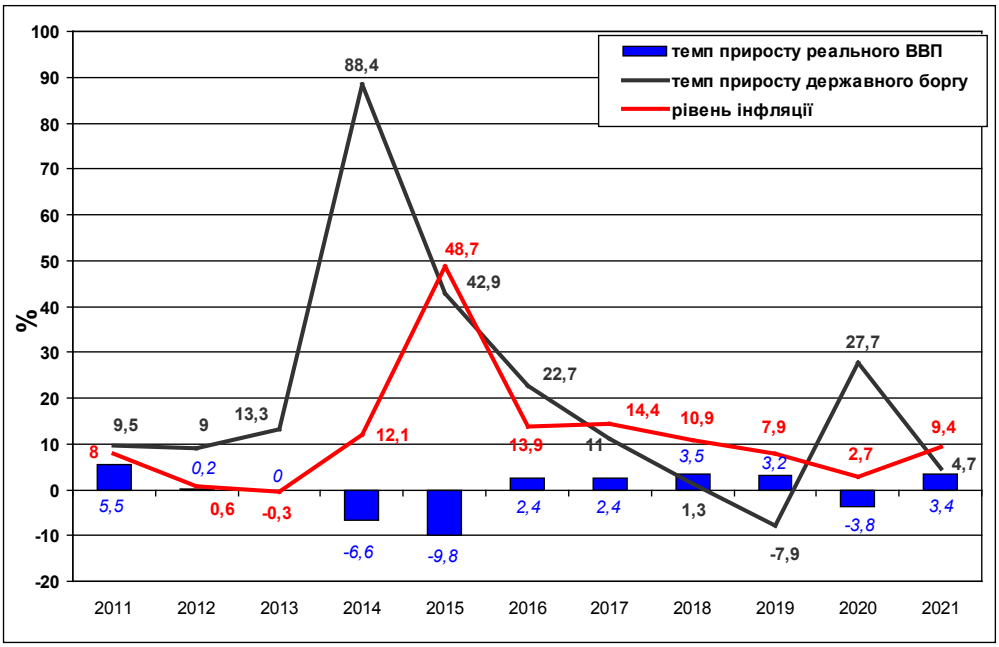

Рис. 3. Структура ВВП (виробничий метод) за основними видами економічної діяльності[33]

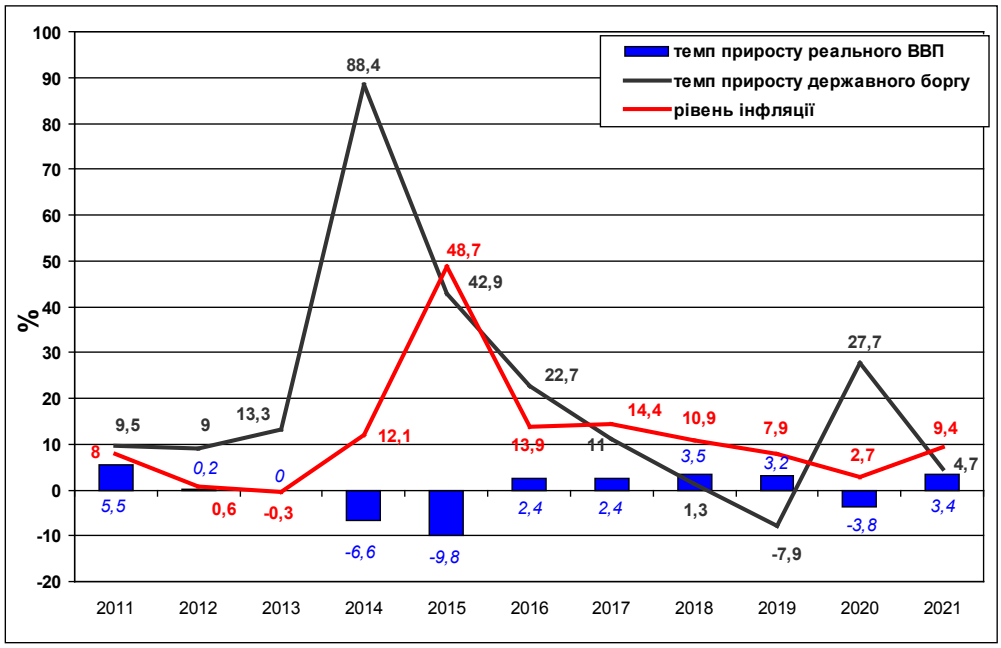

Рис. 4. Реальний ВВП, темпи приросту державного боргу й інфляції у 2011–2021 роках[34],
(рік до попереднього року)

зокрема зовнішніх. Загалом за період 2008–2010 рр. державний борг[35] порівняно із 2007 р. збільшився із 14,4 млрд. дол. до 40,8 млрд. дол.

Упродовж 2012–2013 рр. зміни в національній економіці набули ознак рецесії, коли при нульовій інфляції та девальвації зменшився обсяг промислового виробництва (на 0,5 та 4,3%), реальний ВВП на рівні 0,2%, але збільшився державний борг до 60,1 млрд. дол. США.

У 2014 році, внаслідок розпочатої російсько-української війни та інших об'єктивно-суб'єктивних причин, економіка повернулася у стан стагфляційної кризи зразка 2008–2009 рр., але у значно більш

[33] Статистичний збірник «Квартальні розрахунки валового внутрішнього продукту України за 2010–2020 роки». *Державна служба статистики України*. 2021. 135 с.

[34] Статистична інформація за 2010–2021 рр. *Державна служба статистики України*. URL: http://www.ukrstat.gov.ua (дата звернення 15.04.2022).

[35] Ситник Й.С. Вказ. праця. С. 204.

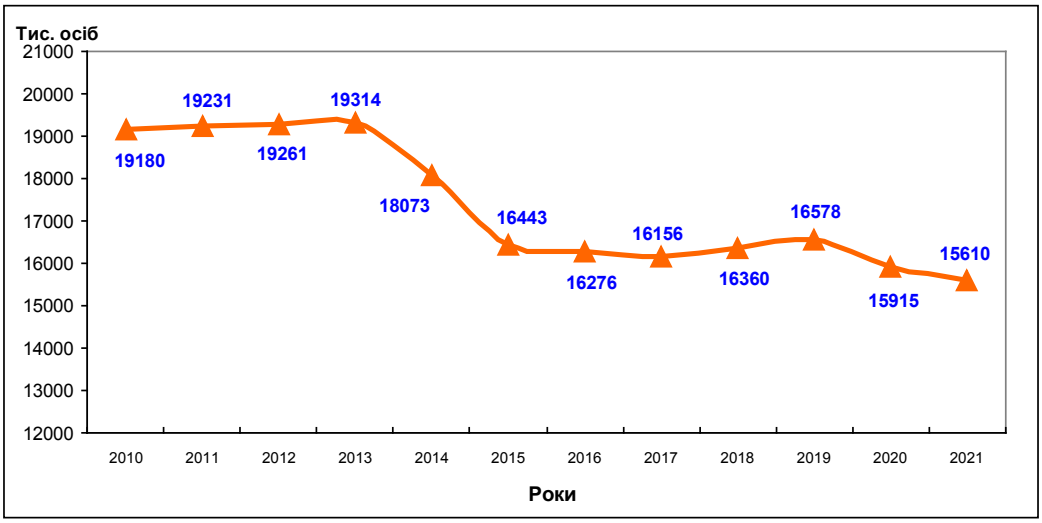

Рис. 5. Динаміка зайнятого населення в Україні у віці 15-70 років[36]

руйнівних її масштабах. Відбулося річне зменшення реального ВВП на 6,6% у поєднанні із девальвацією гривні на 148,7%, зі зростанням інфляції до 24,9% на кінець року та новим приростом державного боргу на 88,4 % (рис. 4).

Внаслідок олігархічних спекулятивних дій щодо виведення капіталу в офшорні юрисдикції та неповернення валютної виручки в Україну, втрати контролю з боку влади над фінансово-економічною системою та монетарним регулюванням (підвищення ставок за ОВДП, безконтрольне і вибіркове рефінансування приватних банків, зокрема із капіталом країни-окупанта РФ), а також непрофесійних і свідомо шкідливих дій уряду, у 2015 році криза стагфляції стала апогеєм руйнування національної економіки України у XXI ст. Зокрема ВВП зменшився до 91,1 млрд. дол. (порівняно з 183,4 млрд. дол. у 2013 р.), річна інфляція сягнула 48,7% (у квітні 2015 р. її рівень був галопуючим – 60,9%), національна гривня девальвувала на 273,3% порівняно із 2013 р., а приріст державного боргу склав 40,8%.

У середньостроковому періоді 2014–2018 рр. на тлі російсько-української війни та окупації й анексії, суттєвий вплив на зменшення обсягів виробництва та ВВП в Україні зумовили чинники: кінцевого споживчого попиту (обсяг кінцевих споживчих витрат домогосподарств зменшився на 9,9%); зменшення експорту товарів і послуг на 25,3%, зменшення чисельності населення – на 6,9% та доходів населення – на 38,4%.

Сукупне зменшення національної економіки України в 2014–2015 рр. на 16,4% зафіксувало найнижчу базу ВВП за крайні 15 років, а темпи економічного зростання, що відновилися до рівня 2,4-3,4% у 2016–2019 рр. були надто низькими. У 2020 р. відбулося чергове зменшення у ВВП (-3,8%) та приріст державного боргу (+27,7%). Наявна динаміка відновлюваного зростання здебільшого підтримується завдяки вагомому притоку грошових переказів українських заробітчан (із 8,53 млрд. дол. у 2013 р. до 14,07 млрд. дол. у 2021 р.) та нагромадженню державного боргу, який водночас поглиблює кредитну й виробничу кризу (банки через ОВДП фінансують уряд, а не реальний сектор економіки). Хаотична і непрогнозована фінансово-економічна урядів не дозволила національній економіці упродовж 2016–2021 рр. вийти із фази рецесії (особливо у промисловості), сформувати кількісно і якісно конкурентне середовище на ринках, зменшити рівень бідності, який залишається вищим докризового рівня, та досягти хоч би 1/2 рівня доходів сусідніх європейських держав.

Аналізування ринку праці в Україні свідчить, що в 2021 році кількість зайнятого населення у віці 15-70 років становила 15,6 млн. осіб, що на 3,7 млн. осіб менше порівняно з довоєнним 2013 роком (рис. 5). Загалом тенденції на ринку праці України, зокрема у сфері зайнятості мають вкрай негативну низхідну динаміку впродовж крайніх п'ятнадцяти років.

Так, за період 2000–2010 рр. середньооблікова кількості штатних працівників зменшилася на 3416 тис. осіб або на 25%, а за період 2010–2020 рр. зменшилася ще на 2917 тис. осіб або на 28,4%. З 2013 року до 2020 року середньооблікова кількості штатних працівників зменшилася із 9,72 млн. осіб до 7,35 млн. осіб. Загалом за період 2000–2020 рр. Україна втратила 6,33 млн. осіб штатних працівників або 46,3%.

Більшість робочих місць, які до 24.02.2022 р. займали особи, які виїхали з України, втрачена. Аналогічно і з робочими місцями тих, хто залишився в Україні. За інформацією Держпраці, понад

[36] Статистична інформація за 2010–2021 рр. *Державна служба статистики України*. URL: http://www.ukrstat.gov.ua (дата звернення 20.04.2022).

50% українців вже втратили роботу, лише 22% продовжують працювати на тих же умовах, що до війни.

В умовах теперішнього етапу повномасштабної російсько-української війни, очільники міжнародних фінансових інституцій, аналітики й експерти однозначно заявляють, що «війна і пов'язані з нею санкції також матимуть серйозний вплив на світову економіку», – адже ціни на енергоносії та пшеницю (частка України у світовому експорті 8-9%) різко зросли, додавши до наслідків інфляції від пандемії глобальні збої в ланцюжку постачання[37].

Очільник уряду України зазначає, що «на сьогодні падіння економіки України через напад росії оцінюється у більш ніж 35%. Бойові дії ведуться у 10 областях, де розташовані підприємства, що становили приблизно 50% ВВП країни. Далі все залежатиме від того, як економіка та бізнес оправляться, залежить від експортних галузей, де ми зараз перебудовуємось із морських поставок на залізничні через Східну Європу. Всі ці речі також впливатимуть на ВВП»[38].

Стосовно інших параметрів впливу війни на національну економіку України[39], то:

– станом на 8 квітня 2022 року загальні фізичні збитки оцінювалися в 80 млрд дол. Здебільшого ця сума припадає на транспортну інфраструктуру (39 млрд. дол.) та житло (29 млрд. дол.);

– дефіцит загального фонду державного бюджету за І квартал 2022 року становить 67,5 млрд. грн. (майже 2,3 млрд. дол.). Водночас він швидко погіршується навіть у порівнянні з березневим рівнем. Близько 30% надходжень загального бюджету, або 32,5 млрд. грн., припадало на виплату дивідендів держпідприємствами (не враховуючи 19 млрд. грн. надходжень від НБУ наприкінці лютого), це джерело вичерпано. Решта 70% надходжень, ймовірно, зменшаться;

– за оцінками ООН, з 24 лютого 2022 року з України виїхало 4,2 млн. осіб. Майже 6,48 мільйона людей є переміщеними особами в Україні внаслідок війни. Ці втрати можуть призвести до дефіциту робочої сили в Україні та уповільнення темпів відновлення економіки після війни;

– українське сільське господарство є прямою жертвою російської агресії, оскільки бойові дії часто відбуваються на українських полях та на фермах. Близько 13% території України заміновано росіянами. Існує ризик затяжної війни у Харківській, Луганській, Донецькій, Запорізькій та Херсонській областях – їхня частка у національному виробництві пшениці становить 23%, кукурудзи – 3%, ячменю – 21%, насіння соняшника – 20%.

збитки промислових активів становлять 6,7 млрд. дол. (вже пошкоджено чи зруйновано близько ста промислових підприємств). Металургія втратила щонайменше 30% своїх активів.

Аналіз динаміки вищезазначених показників свідчить, що і стрімке, і повільне, і від'ємне зростання не можна пояснити суто економічними чинниками. «Вирішальну роль у цій грі відіграють керівництво, політика, урядові структури та ефективність влади»[40]. Власне за умов здійснюваної впродовж минулих двадцяти років економічної, фінансової, монетарної, валютної, банківсько-кредитної, власницької та безпекової політики – стабільне економічне зростання в Україні протягом тривалого періоду часу було, та й у майбутньому буде, дуже складним.

Такі різкі економічні перепади у темпах економічного зростання та падіння разом із структурною, демографічною, валютною та банківською кризами й галопуючою інфляцією були спричинені низкою чинників, які можна класифікувати за такими групами.

І. Світоглядно-інституційні та концентраційно-власницькі. Економічне зростання, а особливо посткризове, у більшості країн, зазвичай, відбувалося на якісно новій інституційній та виробничо-технологічній основі. Забезпечення ефективної структури національної економіки є ознакою якості економічного зростання, а його темпи напряму залежать від досконалості та стабільності (гнучкості) інституційного середовища в державі.

– Проте одним із парадоксів України є те, що в до і після кризових періодах 2008–2009 років та довоєнного і воєнного часу 2014–2022 рр., економічне відновлення та зростання базувалося на двох антагоністичних засадах. По-перше на основі легковажного застосування принципів так званого Вашингтонського консенсусу – списку із десяти загальних пунктів, які наприкінці 1980-х років вважалися важливими складниками успішного зростання та розвитку для багатьох національних економік. Головний акцент у них був спрямований на економічну політику, яка здебільшого мала макроекономічний характер на засадах ринкового фундаменталізму, або неолібералізму, обмеження ролі уряду й держави в економічному зростанні та структурних трансформаціях, із стислою формулою: «Стабілізуй, приватизуй та лібералізуй»[41]. По-друге

[37] У МВФ заявили, що війна в Україні матиме серйозні наслідки для світової економіки. веб-сайт. URL: https://www.slovoidilo.ua/2022/03/06/novyna/ekonomika/mvf-zayavyly-vijna-ukrayini-matyme-serjozni-naslidky-svitovoyi-ekonomiky (дата звернення 09.04.2022).

[38] Прем'єр України оцінює падіння ВВП через розпочату Росією війну в 35% і «трохи вище» : веб-сайт. URL: https://interfax.com.ua/news/economic/818987.html (дата звернення 18.04.2022).

[39] Економіка України під час війни: оперативна оцінка, квітень 2022. URL: https://ces.org.ua/ua-economy-in-war/ (дата звернення 19.04.2022).:

[40] Спенс М. Нова конвергенція. К.: Темпора, 2017. 352 с., с. 20.

[41] Там само. С. 121–123.

на незмінних інституційних засадах, де визначальною передумовою структурної стагнації української економіки та її хронічною проблемою є – концентрація економічної влади й власності на капітал і засоби виробництва в руках вузького кола фізичних осіб (олігархів) й афільованих ними юридичних осіб, а відтак і політичної влади та їх монопольного впливу на інституційне й секторальн середовище. Системні збої пов'язані з розвитком національної економіки України є наслідком цієї ключової проблеми.

II. Воєнно-політичні й зовнішньоекономічні. Розпочата війна, анексія і окупація частини України ворожою росією та володіння власністю стратегічних підприємств на теренах України громадянами РФ, зокрема у сфері енергетики, промисловості, телекомунікації, фінансово-банківській тощо. Диктування умов і нав'язування інструментарію з боку міжнародних інституцій та бізнес-корпорацій стосовно здійснення економічних трансформацій в Україні, які послабляють національний потенціал і системно узалежнюють українську економіку та її зростання від зовнішнього середовища і його пріоритетів.

III. Управлінсько-лідерські. Управління є системотворчим чинником. Самих лише сприятливих економічних умов та складових для зростання недостатньо, бо вони можуть забезпечити тільки половину успіху. Друга половина економічних процесів та їх результатів у суспільстві напряму пов'язана з державним управлінням, лідерством, інституціями та політикою, а також їх взаємодією. Ключове завдання державних лідерів (президента, голови уряду) створити в суспільстві консенсус завдяки далекосяжному баченню розвитку нації, підкріпленому економічною стратегією трансформацій.

Зв'язок між економічним зростанням і якістю національних інститутів є двостороннім: велика їх залежність лобіює вузько корпоративні інтереси і не сприяє якісному зростанню, монополізоване і обмежене для інших зростання пролонгує угодовську сутність «кишенькових» інститутів. В економічній політиці України сформована операційна система, яка з єдиного олігархічного центру ухвалює консенсусні рішення стосовно виробництва, структури експорту й імпорту, фінансування і кредитування, розвитку й інновацій, розподілу національного доходу, а також їх законодавче регулювання.

Така модель сформувала в Україні інституційно-олігархічну пастку, коли призначена власниками-монополістами залежна і корумпована бюрократія відстоює інтереси виключно своїх покровителів і не прагне здійснювати справедливі для суспільства інституційні та структурні реформи, а україноцентрична й творча частина суспільства, яка здатна протистояти чинній системі та заснувати якісні інститути й створити гідні умови для економічного зростання, є політично заблокована.

IV. Регресивно-антиінноваційні. З економічної теорії відомо, що ринкові стимули тільки підвищують ефективність і продуктивність, але не ведуть до постійних змін продуктивності й доходів. Зміна сукупної факторної продуктивності в сучасній ринковій економіці – це здебільшого результат інновацій і технічного прогресу або придбання, передачі та використання технологій і знань розвинутих країн у новому середовищі[42]. Аналогічний висновок робить і Е. Райнерт, який зазначає, що: «зростаюча віддача створює владу над ринком і багатство націй… Всі багаті країни перейшли від бідності до багатства через використання закону зростаючої віддачі: вони відмовились від видобутку сировини та всієї діяльності із спадною віддачею заради промисловості з високою доданою вартістю і зростаючої віддачі»[43].

Наявні в Україні руйнівна деіндустріалізація, втрата майже чверті працездатного населення, щорічне зменшення загальних витрат на наукові дослідження й розробки та перетворення її економіки в сировинний придаток глобальних ринків, постали не з причини системних стратегічних прорахунків урядових команд, а як цілеспрямовано-координована консенсусна змова кланово-олігархічних груп і «лідерів» держави, які через контрольовані ними коаліційні уряди формували – монопольно-залежну модель національної економіки. Модель економіки в якій домінують види діяльності із спадною віддачею, із дешевою робочою силою, вразливою до найменших криз та зміни цінової кон'юнктури, без конкуренції у базових галузях та серед великих підприємств, де власники приватизованих підприємств незацікавлені у розвитку інноваційного технологічного підприємництва.

Тому завданням сьогодення є – зруйнувати цю специфічну «олігархічно-консенсусну» рівновагу та перейти до нової стабільної моделі. Основою цієї моделі має бути тисячолітня культурна і національна ідентичність українців, яка стане елементом гордості й ціннісним внеском у колективний вибір та управління. Впродовж століть у цій моделі світоглядно нічого не змінюється, окрім впливу нових технологій. Цей довгий шлях пройшли старі розвинені країни, ним іде більшість країн, що тепер інтенсивно розвиваються – це шлях розбудови економічного націоналізму, який сприяє далекосяжному колективному й особистому вибору всередині країни.

Мотиваційним механізмом моделі стабільного довготривалого зростання є відповідна прагматична

[42] Спенс М. Нова конвергенція. К.: Темпора, 2017. С. 55.

[43] Эрик С. Райнерт. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными. 2011. 384 с. URL: http://library.asue.am/books/3532.pdf (дата звернення 15.04.2022).

й гнучка державна політика, яка наступально зміцнює ендогенні стимули внутрішнього зростання, зміцнює і розширює середній клас у суспільстві, зменшує залежність від попиту промислово розвинених країн та забезпечує спроможність національної економіки керувати власним успіхом.

Рушієм стабільно високих темпів зростання є потік знань, технологій і фінансових ресурсів, які тісно пов'язані із дотриманням націєцентричного балансу між врегульовано-відкритими ринками глобалізованої економіки та оптимальною протекціоністською стратегією.

Основними завданнями, які потрібно паралельно вирішити в національній економіці України у короткостроковій перспективі на період повоєнного відновлення (1-2 роки) для забезпечення внутрішнього зростання і розвитку мають бути.

У сфері зайнятості:

– забезпечення роботою громадян, які знаходяться на території країни;

– створення нової інфраструктури та, можливо, стимулювання громадян до переїзду в інші регіони;

– прогнозування міграційних потоків українців;

– підтримка зв'язку з українцями, які залишаються за кордоном;

– перекваліфікація кадрів та проведення інформаційної кампанії на підтримку зміни професії.

У сфері інфраструктури:

– очищення замінованих територій;

– створення інфраструктурних можливостей для експорту в умовах блокади та руйнування українських морських портів;

– відновлення критичної цивільної інфраструктури у звільнених областях;

– вирішення проблеми житла для внутрішньо переміщених осіб;

– відбудова промислової інфраструктури, підвищення якості виробничого потенціалу України, зменшення енергомісткості виробництва та технологічного оновлення.

У сфері промисловості:

стимулювання виробників продуктів харчування;

– захист внутрішнього виробника і протидія засиллю імпорту;

– державне замовлення як чинник збереження стратегічних галузей, зокрема у сфері машинобудування, легкої та оборонної промисловості;

– подолання безробіття на основі запровадження масових програм працевлаштування для осіб, які не змогли знайти роботу замість втраченої;

– відновлення і розвиток новітньої промисловості через призму залучення інвестицій та інновацій, які є двигуном зростання економіки;

– відновлення зруйнованих підприємств оборонно-промислового комплексу (ОПК), будівництво нових виробництв в галузі ОПК, які в умовах тотального зростання світового попиту на озброєння та військову техніку стають більш ефективним з позиції логістики, витрат на утримання, безпеки.

У сфері дерусифікації економіки України:

– націоналізація майна і активів РФ, російських власників і громадян, а також колаборантів в Україні, які працювали на бізнес-імперії олігархів та створювалися за прямого сприяння російської влади;

– заміщення імпорту російських комплектуючих, сировини, товарів і послуг.

У сфері енергетики:

– модернізація систем транспортування та розподілу природного газу;

– розбудова нафтопереробних підприємств, морських портів для транспортування нафти та забезпечення транспортними паливами;

– виробництво водню та будівництво систем акумуляції електроенергії на водні.

Війна оголила сильні сторони української фінансово-банківської та фіскально-бюджетної систем і відкрила вузькі місця, які гальмують фінансові потоки. Після перемоги Україна потребуватиме модернізації фінансової та бюджетної системи.

Потребує змін політика в аграрному секторі, зокрема його експортна складова, що є найбільшим джерелом надходження валютної виручки в Україну. Структура експорту української агропродукції вказує на його домінуючу сировинну природу та необхідність розвитку у напрямку більш глибокої переробки та виробництва продукції з вищою доданою вартістю.

Водночас ключовим активатором стимуляції зростання, економічного розвитку та впливовою (зацікавленою) стороною стосовно структурної еволюції економіки дедалі більше ставатиме розвиток національної науки, найчисельніший середній клас і внутрішній ринок.

Висновки

Національна економіка України перебуває на переломному етапі розвитку. З початку російсько-української війни та економічно-фінансової кризи 2014–2015 років вона вийшла вдвоє ослабленою. В Україні досі триває війна, частина території окупована РФ, а економіка надалі знаходиться у жорстких лещатах приватних монополій, із високим рівнем безробіття і державного боргу, зменшується промислове виробництво та чисельність населення. Внаслідок різкої девальвації гривні, зменшення обсягу інвестицій та дефіциту бюджетів усіх рівнів загострюється проблема залучення фінансових ресурсів для розвитку підприємств, помірні доходи населення спрямовуються переважно на поточне споживання, яке звужується, а внутрішній ринок непродовольчих товарів на 65-70% заполо-

нила імпортна продукція. Економічне зростання за таких умов є малоймовірним. Економічна система України потребує глибокої трансформації, аби сприяти стабільному зростанню, якісному і збалансованому розвитку та структурно-регулювальним цілям в інтересах української нації.

Інформація про автора:
Ситник Йосиф Степанович,
доктор економічних наук, доцент,
завідувач кафедри менеджменту персоналу та адміністрування
Національний університет «Львівська політехніка»
12, вул. Степана Бандери, м. Львів, 79000, Україна

Information about the author:
Sytnyk Yosyf Stepanovych,
Doctor of Sciences (Economics), Associate Professor,
Head of the Department of Human Resource Management and Administration
Lviv Politechnic National University
12, Stepan Bandera str., Lviv, 79000, Ukraine

DOI

ОСОБЛИВОСТІ ФІНАНСУВАННЯ ВИДАТКІВ УКРАЇНИ НА ОБОРОНУ

Ткачук Н. М.

Постановка проблеми. Ринкова трансформація економіки вимагає теоретичного переосмислення і практичного вдосконалення форм і методів фінансового забезпечення Збройних Сил. У кожній країні сектор оборони в різних своїх проявах являє потужну спільноту і часто відіграє домінуючу роль. На сучасному етапі розвитку України стоїть завдання підвищення обороноздатності держави, проведення реформування Збройних сил та інших військових формувань відповідно до новітніх вимог та з урахуванням досвіду, набутого у ході антитерористичної операції, а також розвиток оборонно-промислового комплексу, що необхідно для максимального задоволення потреб армії.

Успішність виконання поставлених завдань значною мірою залежить від належного фінансового забезпечення видатків державного бюджету на оборону. Фінансування збройних сил України зумовлюється необхідністю захисту інтересів держави у міжнародному співтоваристві. Проблематика фінансового забезпечення дієздатності української армії через ресурси та кошти, що на них витрачаються, залишається актуальною сьогодні в умовах військової агресії росії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми державної політики у сфері фінансування збройних сил досліджували у своїх працях як зарубіжні, так і вітчизняні науковці. Досить вагомий внесок у розкритті цього питання зробили Л. Абалкін, Дж. Дентон, Р. Лукабо, Р. Міллер, Дж. Стігліц, А. Качинський, О. Кириленко, П. Костюк, В. Леонов, А. Лодзянов, Р. Несмянович, С. Прокопенко, А. Арбатов, О. Черняк, І. Бінько, В. Ольшевський, В. Шлемко та ні.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Зважаючи на вагомий внесок вищезгаданих науковців у розв'язанні даних питань, на наш погляд більш глибокого дослідження потребують проблеми фінансового забезпечення видатків державного бюджету на оборону в складних умовах сьогодення. Саме це й зумовило вибір теми наукового дослідження, сформувало його мету та основні завдання.

Формулювання цілей. Метою роботи є дослідження є розкриття особливостей фінансування видатків держави на оборону, а також розробка практичних рекомендації щодо їх оптимізації в сучасних умовах розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Однією з найбільш вагомих складових національної економіки є оборонна економіка, зокрема, оборонні витрати. Витрати на утримання армії – це необхідні витрати для виконання обов'язку держави перед народом. Послуги з оборони – це такий специфічний товар, що купує населення в держави, сплачуючи його вартість у вигляді податків. Оборонні витрати – одне з головних «суспільних благ», які безперервно конкурують із соціальними витратами за частку, відведену їм у держбюджеті. Суперництво тим гостріше, чим більший тягар соціальної відповідальності покладається на державу. Соціальний сенс витрат на оборону існує лише в тому разі, коли вони перебувають у межах розумної достатності і справді служать гарантом безпеки держави.

Відповідно до 17 ст. Конституції України, оборона нашої держави, захист її суверенітету і територіальної цілісності та недоторканності покладаються на Збройні Сили України. Рівень видатків на оборону – це один із найважливіших критеріїв, що характеризує прагнення держави забезпечити необхідні умови розвитку збройних сил та інших військових формувань, підтримання їхньої бойової готовності в належному стані. Ключові напрями спрямування оборонних видатків – це утримання збройних сил, розвиток оборонної промисловості, проведення військових досліджень та ліквідації їх наслідків, підготовка військових фахівців[1].

Держава виконує свою функцію оборони як через систему військових органів, так і через належні їм підприємства, організації та установи, що діють на основі державної власності. Дана сукупність для раціонального та ефективного функціонування має бути впорядкованою та відлагодженою системою. На жаль, український досвід свідчить про хаотичність і неврегульованість цієї системи, що дозволяє управляти майном і бюджетними коштами в ручному режимі та одержувача бюрократичну ренту від державної власності.

Оборонний бюджет України є складовою частиною ВВП, котра внаслідок його перерозподілу перетворюється централізований цільовий фонд фінансових ресурсів з наступним використанням на потреби військових частин та інших структурних одиниць збройних Сил України (ЗСУ).

Фінансові ресурси ЗСУ формуються за рахунок дохідної частини державного бюджету; надходжень від плати за послуги, що надаються військовими

[1] Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. №30.

частинами згідно з їхньою основною діяльністю; надходжень від додаткової (господарської) діяльності; плати за оренду майна збройних сил; надходжень від його реалізації; благодійних внесків, грантів та ін. Ці кошти спрямовуються на фінансування потреб армії відповідно до кошторису Міністерства оборони України. При цьому використання фінансових ресурсів є продовженням розподільчого процесу в ЗСУ, в результаті якого кошти спрямовуються на конкретні потреби залежно від завдань, що стоять перед військовими частинами збройних сил[2].

Основними методами формування фінансових ресурсів для Міністерства оборони України є обов'язкова й добровільна мобілізація грошових коштів. При цьому головну роль відіграє обов'язкова мобілізація, яка полягає в примусовому й безвідплатному вилученні частини грошових коштів у їх власників на користь держави. Керованість надходжень до державного бюджету повинна супроводжуватись усвідомленням наявних цільових якісних і кількісних показників сталого розвитку, гармонізованих із затвердженими в кожній бюджетній програмі лімітами витрат для виконання відповідних завдань. Однак, протягом останніх років процес виконання Державного бюджету України ускладнився внаслідок загострення ризиків мобілізації доходів і здійснення видатків на ЗСУ.

Необхідність у бюджетних коштах для Збройних сил України за відповідними бюджетними програмами визначається[3]:

– забезпечувальними управліннями – за видатками кошторису Міністерства оборони України, яким відають головні управління центрального апарату Міністерства оборони України;

– посадовими особами управління військового бюджету та фінансування Збройних сил України та відповідними управліннями Головного фінансово-економічного управління Міністерства оборони України – за видатками кошторису Міністерства оборони України.

Фінансування потреб національної оборони залежить від прийнятої воєнної доктрини в державі. Виділяють три основні її типи: 1) повна відмова від військових видатків; 2) створення сильної армії; 3) фінансування оборони за принципом мінімальної достатності[4]. В Україні, яка бореться з збройною агресією росії ще з 2014 році, фінансування оборонних видатків здійснюється за другим типом у межах сум, затверджених у державному бюджеті через систему головних розпорядників бюджетних коштів у цій сфері.

Прагнення Уряду забезпечити обороноздатність держави відображається в оптимальному формуванні військового бюджету, доцільності оборонних витрат, особливостях їх спрямованості в умовах військового конфлікту та приведенні його до міжнародних норм. Обсяг витрат на оборону визначається системою офіційних поглядів військового характеру, виходячи із співвідношення різних воєнних угруповань у світі, напрямків зовнішньої політики України та інших факторів.

Під фінансуванням Збройних Сил варто розуміти забезпечення фінансовими ресурсами військової сфери задля розбудови і утримання Збройних Сил України, ведення бойових дій. Військові частини та установи Міністерства оборони (крім госпрозрахункових промислових підприємств та будівельних організацій) фінансуються за рахунок коштів Державного бюджету, тобто вони є бюджетними організаціями і фінансуються в кошторисно-бюджетному порядку. Фінансування Збройних Сил втілюється шляхом призначення і переказу бюджетних асигнувань вищим за підлеглістю розпорядником коштів нижчому і надання коштів військовим установам. Для організації фінансового забезпечення Збройних Сил створено:

- систему військових фінансових органів, котрі власне здійснюють фінансове забезпечення, керуючись нормативно-правовими актами, котрі регулюють діяльність Збройних Сил України;

- норми, що регулюють порядок організації і здійснення фінансового забезпечення Збройних Сил;

- умови для налагодженої взаємодії військових органів управління і посадових осіб, котрі беруть участь до фінансового забезпечення військ.

Проаналізуємо динаміку бюджетного фінансування потреб на утримання ЗСУ. Як видно з наведених у табл. 1 даних, відбувається поступове збільшення обсягів фінансових ресурсів на утримання ЗСУ. При цьому, відмітимо, що найбільший ріст припав на 2018 рік, де абсолютний приріст становить 17,7 млн. грн., а найменший у 2020р. – 14%.

Згідно Бюджетного кодексу, державний бюджет як фінансовий план складається із загального та спеціального фондів. Загальний фонд концентрує у собі загальні доходи та загальні видатки органів, які переважно не мають чіткого зв'язку між собою у тому сенсі, що окреме джерело ресурсів не прив'язане до конкретного напрямку витрачання коштів.

Спеціальний фонд включає видатки, призначені на конкретні заходи. Відтак, розглянемо видатки Міністерства оборони в розрізі загального та спеціального фондів (табл. 2).

Як видно з наведених у табл. 2. даних, обсяги фінансових ресурсів загального фонду державного

---

[2] Семеніхін І. М., Медведєв Ю. Б., Ващенко І. В. Фінансове забезпечення збройних сил в умовах ринкової економіки України : монографія. Київ : ВД Бураго, 2006. 232 с.

[3] Правила організації фінансового забезпечення військових частин, установ, організацій Збройних Сил України. Наказ про внесення змін від 14.02.2020р.

[4] Бегма В. М., Свергунов О.О. Концептуальні засади стратегій інвестиційно-інноваційного розвитку оборонно-промислових комплексів держав. *Досвід для України: аналіт. доп.* Київ: НІСД, 2019. 64 с

Таблиця 1

Динаміка запланованих обсягів фінансових ресурсів Державного бюджету України на оборону у 2016–2020 рр.[5-9]

Роки	Планові обсяги, млн. грн.	Абсолютне відхилення, (+, -), млн. грн.	Темп росту, %	Темп приросту, (+, -), %
2016	59,4	-	-	-
2017	68,8	+9,3	115,8	+15,8
2018	86,5	+17,7	125,8	+25,8
2019	103	+16,4	118,9	+18,9
2020	117,5	+14,4	114,0	+14,0

Таблиця 2

Динаміка запланованих обсягів фінансових ресурсів загального фонду Державного бюджету України на оборону у 2016–2020 рр.[6]

Роки	Планові обсяги, млн. грн.	Абсолютне відхилення, (+,-), млн. грн.	Темп росту, %	Темп приросту, (+, -), %
2016	54,9	-	-	-
2017	62,4	+7,5	113,8	+13,8
2018	82,2	+19,7	131,5	+31,5
2019	101,1	+18,9	123,0	+23,0
2020	116,6	+14,9	114,7	+14,7

Таблиця 3

Динаміка планових видатків спеціального фонду Державного бюджету України на оборону у 2016–2020 рр.[7]

Роки	Планові обсяги, млн. грн.	Абсолютне відхилення, (+, -), млн. грн.	Темп росту, %	Темп приросту, (+, -), %
2016	4,5	-	-	-
2017	6,3	+1,8	139,9	+39,9
2018	4,3	-1,9	69,2	-30,7
2019	1,8	-2,5	42,7	-57,2
2020	1,4	-0,4	75,6	-24,3

Таблиця 4

Динаміка запланованих обсягів фінансових ресурсів на керівництво та військове управління ЗСУ у 2016–2020 рр.[8]

Роки	Планові обсяги, млн. грн.	Абсолютне відхилення, (+, -), млн. грн.	Темп росту, %	Темп приросту, (+, -), %
2016	0,3	-	-	-
2017	0,3	+0,05	115,7	+15,7
2018	0,4	+0,1	130,	+30,0
2019	0,6	+0,1	131,5	+31,5
2020	0,7	+0,06	109,4	+9,4

бюджету на утримання ЗСУ країни мають тенденцію до зростання. Найвищий темп приросту запланованих обсягів фінансового забезпечення військових спостерігаємо у 2018 р. – на 31,5%, що більше як удвічі від динаміки 2017 р. (13,8%). У 2019–2020 рр. темпи росту обсягів досліджуваних видатків зменшуються до 23,% у 2019 р. і 14,7% у 2020 р.

Заплановані обсяги фінансових ресурсів на оборону держави за спеціальним фондом державного бюджету подані в табл. 3. Так, обсяги виділених на утримання Збройних Сил України фінансових ресурсів із спеціального фонду щороку зменшуються, лише у 2017 р. відбулося їх збільшення майже на 40%. Починаючи з 2018р. зменшуються. При цьому найбільший темп зниження спостерігається в 2019 р. – 57,2%.

Крім того, в державному бюджеті кошти на утримання збройних Сил України також виділяються для фінансування відповідних напрямків, а саме: керівництво та військове управління, забезпечення

[5-9] Закони України про Державний бюджет України на 2016–2020 рр.

[6] Там само.

[7] Там само.

[8] Там само.

Таблиця 5

Динаміка запланованих обсягів фінансових ресурсів на забезпечення діяльності ЗСУ та підготовка військ у 2016–2020 рр.[9]

Роки	Планові обсяги, млн. грн.	Абсолютне відхилення, (+, -), млн. грн.	Темп росту, %	Темп приросту, (+, -), %
2016	46,4	-	-	-
2017	52,4	+5,9	112,9	+12,9
2018	59,8	+7,3	114	+14,0
2019	81,6	+21,8	136	+36,5
2020	88,9	+7,2	108,8	+8,8

Таблиця 6

Динаміка обсягів фінансових ресурсів на розвиток озброєння та військової техніки ЗСУ у 2016–2020 рр.[10]

Роки	Планові видатки, млн. грн.	Абсолютне відхилення, (+, -), млн. грн.	Темп росту, %	Темп приросту, (+, -), %
2016	4,6	-	-	-
2017	6,4	+1,8	140,4	+40,4
2018	16,3	+9,8	252,7	+152,7
2019	16,9	+0,6	103,7	+3,7
2020	22,7	+5,7	133,9	+33,9

Таблиця 7

Динаміка запланованих обсягів фінансових ресурсів на будівництво (придбання) житла для військовослужбовців ЗСУ у 2016–2020 рр.[11]

Роки	Планові обсяги, млн. грн.	Абсолютне відхилення, (+, -), млн. грн.	Темп росту, %	Темп приросту, (+, -), %
2016	0,68	-	-	-
2017	0,75	+0,06	109,2	+9,2
2018	0,85	+0,01	114,1	+14,1
2019	0,83	-0,01	97,9	-2,0
2020	1,2	+0,36	142,8	+42,8

діяльності ЗСУ та підготовка військ, розвиток озброєння та військової техніки, будівництво (придбання) житла для військовослужбовців, утилізація боєприпасів. Відтак, відслідкуємо обсяги фінансових ресурсів, що виділяються з державного бюджету саме в розрізі цих основних напрямків функціонування військових частин ЗСУ (табл. 4).

Як видно з наведених у табл. 4 даних, за досліджуваний період планові обсяги виділених фінансових ресурсів на керівництво та військове управління Збройними Силами України зростало: у 2018 р. і 2019 р. на 30%, а у 2020 р. – на 9,4%.

Показники динаміки обсягів фінансових ресурсів видатків на забезпечення діяльності ЗСУ та підготовку військ теж збільшуються щорічно, але не планомірно найвищого значення темп росту заплановано в 2019 р. – на 36,5%, а в 2020 р. – зростання лише на 8,8% (табл. 5).

Прослідкуємо динаміку запланованих обсягів фінансових ресурсів на розвиток озброєння та військової техніки Збройних Сил України (табл. 6).

Як видно з наведених у табл. 6 даних, найбільшими темпами зростали обсяги фінансування видатків на розвиток озброєння та військової техніки у 2018р. – в 1,5 разу, а вже на 2018р. їх обсяги заплановано було збільшити лише на 3,7%, а в 2020р. маємо зростання на 33,9%.

Крім вищезгаданих нами видатків, з державного бюджету фінансуються також обсяги видатків військових частин на будівництво (придбання) житла для військовослужбовців, аналіз динаміки яких проведений нами у табл. 7.

Як видно з наведених у табл. 7 даних, обсяги запланованих фінансових ресурсів на будівництво (придбання) житла для військовослужбовців до 2018 року збільшувалися, а в 2019 р. відбулося їх зменшення на 2% і лише на 2020 р. видатки на будівництва житла для військовослужбовців збільшиться на 42,8% й досягне 1,2 млн. грн. Так, наприклад, за бюджетною програмою «Будівництво (придбання) житла для військовослужбовців

[9] Закони України про Державний бюджет України на 2016–2020 рр.

[10] Там само.

[11] Там само.

Таблиця 8

Динаміка запланованих обсягів фінансових ресурсів на утилізацію боєприпасів ЗСУ у 2016–2020 рр., млн. грн.[12]

Роки	Планові видатки, млн. грн.	Абсолютне відхилення, (+, -), млн. грн.	Темп росту, %	Темп приросту, (+, -), %
2016	0,1	-	-	-
2017	0,14	+0,04	140	+40,0
2018	0,53	+0,3	379,3	+279,3
2019	1,53	+1,0	287,1	+187,1
2020	2,53	+1,0	165,5	+65,5

ЗСУ» передбачено на 2019 р. фінансування в розмірі у сумі 839,9 млн. грн., у тому числі по загальному фонду – 826, млн. грн., по спеціальному фонду – 13,7 млн. грн. Зазначені обсяги фінансових ресурсів планується спрямувати на будівництво (придбання), реконструкцію житла для військовослужбовців ЗСУ, а також виплату грошової компенсації за належні для отримання житлові приміщення.

За бюджетною програмою «Утилізація боєприпасів, рідинних компонентів ракетного палива, озброєння, військової техніки та іншого військового майна, забезпечення живучості та вибухопоженої безпеки арсеналів, баз і складів Збройних Сил України» обсяги фінансових ресурсів на 2019 р. передбачені у сумі 534,2 млн. грн., у тому числі по загальному фонду – 509,5 млн. грн. і по спеціальному фонду – 24,7 млн. грн. згідно даних табл. 8.

Як свідчать наведені у табл. 8 дані, обсяги фінансових ресурсів, призначених на утилізацію боєприпасів щороку зростають, найбільше у 2019 року, де динаміка становила 187,1%. У 2020 році фінансування заплановано було збільшаться до 2,53 млн. грн., але темп росту знизився з 287,1% до 165,5%. Зауважимо, що зазначені кошти передбачається спрямувати на заходи з утилізації звичайних видів боєприпасів, непридатних для подальшого використання і зберігання, утилізації озброєння, військової техніки та іншого військового майна, а також на створення умов, що гарантують безпеку населення і господарських об'єктів у разі виникнення аварійних ситуацій на арсеналах, базах і складах озброєння, ракет і боєприпасів Збройних Сил України.

Отже, підсумовуючи вищевикладене відзначимо, що загалом військовий бюджет року можна назвати бюджетом розвитку. Принаймні, ніколи раніше українська армія не отримувала такого фінансування. Досі рекордним за обсягами фінансування армії був 2017 рік, але, як бачимо, його показники планується суттєво перевершити. Зокрема, більш ніж на 11 млрд. грн. збільшено фінансування діяльності Збройних сил, що логічно – армія повністю перейшла на контрактну форму існування, а для цього потрібні кошти (зокрема, на заробітну плату). Сюди ж входить і матеріальне забезпечення армії: одяг, амуніція, харчування, енергоносії тощо. Спостерігається збільшення на 10262 313,1 тис. грн. (181,21%) порівняно з попереднім роком фінансування на розвиток озброєння та військової техніки. Основний акцент робиться на закупівлі для Збройних сил України нових танків «Оплот». Також збільшено, хоч і не так суттєво, видатки на будівництво або придбання житла для військовослужбовців – на 226200 тис. грн. (37,7%). Хоча це, як зазначають військові експерти, мало б бути чи не головним стимулом залучення громадян України до служби за контрактом.

На 2020 рік фінансування від Міноборони покриває лише 50% всіх потреб, заявлених Генеральним штабом Збройних сил України. Зокрема, щодо фінансування оборони держави закладено 102 млрд. грн. при реальній потребі в приблизно 220 млрд. грн. При цьому, витрати на потреби Міноборони у 2019 р. складають 2,58% від розміру номінального ВВП (3977 млрд. грн.), а на 2020 р. – 2,55% від номінального ВВП у 4551 млрд. грн. Тобто, обсяги фінансування видатків на оборону країни в 2020 р. заплановані менші на -0,32% від суми номінально ВВП, що відповідно складає – 14,7 млрд. грн.[13]. Як бачимо, планові обсяги фінансування навіть не покривають рівня 2019 р., не говорячи вже про необхідне збільшення фінансування видатків на потреби Збройних Сил України. Отже, на основі проведеного аналізу фінансування державою потреб Збройних Сил України можемо констатувати, що їх фінансове забезпечення є недостатнім. Відтак, потребує подальшого вдосконалення порядок фінансування видатків на утримання військових частин у розрізі бюджетних програм, перелік яких занадто обмежений.

Виконання державою своєї оборонної функції є можливим на основі діючої систему військових органів і через належні їм підприємства, організації та установи, що діють на основі державної власності. Дана сукупність військових структурних одиниць має бути впорядкованою та відлагодженою системою з відповідним фінансових забезпеченням.

[12] Закони України про Державний бюджет України на 2016–2020 рр.

[13] Бегма В. М., Свергунов О.О. Концептуальні засади стратегій інвестиційно-інноваційного розвитку оборонно-промислових комплексів держав. *Досвід для України: аналіт. доп.* Київ: НІСД, 2019. 64 с.

Однією з таких складових системи Збройних Сил України і є її військові частини, на прикладі якої ми й розглянемо особливості фінансування діяльності. Створювати військові частини може тільки держава для досягнення управлінських цілей, з метою оборони, а також з іншими цілями, спрямованими на досягнення суспільних благ.

Відповідно до Правил організації фінансового забезпечення військових частин, установ, організацій Збройних Сил України, фінансування видатків на армію, які передбачені державним бюджетом, здійснюється Державною казначейською службою України. Виділяють три ступені розпорядників бюджетних коштів у Збройних силах України:

1) перший ступінь: головний розпорядник коштів – міністр оборони України;

2) розпорядники коштів другого ступеня – це командувачі оперативними командуваннями і видами Збройних сил України;

3) розпорядниками коштів третього ступеня є командири (начальники) військових частин, установ та організацій[14].

Для фінансування потреб оборонної сфери розпорядникам коштів (військовим органам) у державному казначействі відкривають особові та реєстраційні рахунки, на яких відображаються кошти, надані для використання на утримання своєї установи, на централізовані заходи і для перерахування підвідомчим установам. Реєстраційні рахунки відкриваються розпорядникам коштів усіх ступенів для обліку витрат, передбачених їхніми кошторисами доходів і видатків. Кошти на здійснення видатків Міністерства оборони України перераховуються Головним управлінням Державної казначейської служби на рахунки її обласних управлінь, а розподіл виділених коштів на обласному рівні здійснює розпорядник другого ступеня.

В Збройних Силах України кошти на потреби військ виділяються командиру військової частини, який повинен їх правильно використовувати. Командирам в питанні виконання обов'язків фінансового забезпечення створено військовий фінансовий орган. Фінансові органи частин, служб та підрозділів утворюють систему фінансового апарату, котрий називається фінансово-економічна служба ЗСУ, яка є спеціальним органом командира військової частини, що займається фінансовою діяльністю та здійснює контроль за станом фінансового господарства. Узагальнено схему фінансування досліджуваної нами військової частини представлено на рис. 1.

Міністерство фінансів України виділяє кошти Міністерству оборони із подальшим надходженням їх на рахунки Департаменту фінансів, що відкриті

Рис. 1. Порядок фінансування військової частини[15]

в системі органів Державного казначейства України. Департамент фінансів Міністерства Оборони України згідно із затвердженими Міністром розподілами виділених бюджетних асигнувань, у якості головного розпорядника бюджетних коштів, здійснює переказ коштів розпорядникам другого ступеня і військам центрального підпорядкування (розпорядникам третього ступеня) на рахунки, відкриті їм в органах Державного казначейства.

Фінансові органи розпорядників другого ступеня переказують кошти військовій частині, яка є розпорядникам третього ступеня, що організаційно підпорядковані даному розпоряднику другого ступеня, згідно до затверджених розподілів виділених бюджетних асигнувань.

Власне, таким чином, фінансування Збройних Сил України здійснюється зверху вниз, за принципом підлеглості. Вищі за підлеглістю розпорядники бюджетних коштів також несуть відповідальність, зокрема за повне і своєчасне забезпечення коштами військ згідно встановлених норм та затверджених асигнувань, за законне та доцільне використання виділених асигнувань, котрі в їх розпорядженні, за здійснення фінансового контролю та за дотримання фінансової і штатної дисципліни.

Міністр оборони України як головний розпорядник коштів Державного бюджету має такі обов'язки: одержує бюджетні призначення шляхом їх затвердження у Законі України «Про Державний бюджет України»; затверджує кошториси розпорядників підлеглих йому установ; визначає форми звітності для одержувачів про використання коштів і наділений правом перевіряти діяльність одержувачів; отримує звітність щодо використання коштів від розпорядників нижчих рівнів та одержувачів[16].

[14] Правила організації фінансового забезпечення військових частин, установ, організацій Збройних Сил України. Наказ про внесення змін від 14.02.2020 р.

[15] Фінансове забезпечення військової частини. Навчальний посібник. К.: ВІКНУ, 2007. 380 с.

[16] Там само.

Таблиця 9

Балансові показники військової частини ЗСУ у 2016–2020 рр.[17]

(тис. грн.)

№ з/п	Показники	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	Відхилення 2020 р. від 2016 р. (+/-)
1.	Основні засоби	10606,4	13774,2	13432,9	24084,1	28812,3	+18205,9
2.	Запаси	2071,5	2382,6	3182,2	3455,0	3182,2	+1110,7
3.	Грошові кошти та їх еквіваленти, у т. ч.	128,1	304,1	409,3	266,4	360,0	+231,9
4.	Дебіторська заборгованість із соц. страхування		37,5	23,1	-	-	-
5.	Розрахунки з внутрішньовідомчої передачі активів	471,2	-	-	-	-	-471,2
	Разом активів	**13278,9**	**16398,8**	**16178,1**	**27532,8**	**32627,5**	**+19348,6**
7.	Внесений капітал	10606,4	13674,2	19282,9	24293,3	31098,8	+20492,4
8.	Капітал у дооцінках	-	-	-	6936,0	6936,0	+6936
9.	Фінансовий результат	(1487,7)	(1798,4)	(3774,0)	(4376,1)	(6113,1)	(4625,4)
10.	Поточні зобов'язання:						
10.1	за внутрішніми розрахунками	1145,8	888,7	643,0	670,6	705,8	-440
	Разом пасивів	**13278,9**	**16398,8**	**16178,1**	**27532,8**	**32627,5**	**+19348,6**

На розпорядників коштів другого ступеня покладений обов'язок організації фінансово-економічної служби, вчасне і повне забезпечення потреб військ і районних військових комісаріатів в коштах, здійснення нагляду за фінансовою діяльністю підпорядкованих військових формувань, котрі фінансуються ним.

Розпорядники коштів третього ступеня (командири військових частин) здійснюють свої обов'язки по фінансовому господарству у відповідності до Правил організації фінансового забезпечення військових частин, установ і організацій Збройних Сил України, затверджених Наказом Міністерства оборони України від 22.05.2017 р. № 280 із внесеними змінами від 22.04.2021 р. Отже, військові частини є розпорядником бюджетних коштів третього ступеня.

У розпорядженні досліджуваної військової частини є різні засоби для здійснення господарських операцій, які складаються в певні господарські процеси. Розглянемо забезпеченість діяльності військової частини ЗСУ господарськими засобами та джерелами їх формування. З цією метою проаналізуємо балансові показники військової частини за основними статтями активів і пасивів її балансу (табл. 9).

Як видно з наведених у табл. 9 даних, активи військової частини ЗСУ представлені переважно основними засобами, обсяг яких за досліджуваний період збільшився на 18205,9 тис. грн. і на кінець звітного року становив 28812,3 тис. грн.; збільшилися також обсяги запасів на 1110,7 тис. грн. грошові засоби представлені грошовими коштами в касі та коштами на поточному реєстраційному рахунку в банку. Також наявна поточна дебіторська заборгованість із соціального страхування лише в 2017–2018 рр. і дебіторська заборгованість за розрахунками з внутрішньовідомчої передачі активів в розмірі 471,2 тис. грн. була лише в 2016 р. Загалом, активи військової частини збільшились за 5 років на 19348,6 тис. грн. і на кінець 2020 р. становили 32627,5 тис. грн.

Господарські засоби досліджуваної військової частини сформовані за рахунок власного капіталу та зобов'язань. При цьому, власний капітал представлений такими складовими, як: внесений капітал, капітал у дооцінках та фінансовий результат і сформований переважно за рахунок внесеного капіталу, тобто фонду в необоротних активах і фонду в малоцінних і швидкозношуваних предметах. Капітал у дооцінках з'явився лише в 2019–2020 рр. і становить 6936,0 тис. грн., що був сформований за рахунок проведеної дооцінки активів військової частини.

Варто відмітити збільшення обсягу коштів, внесених у класний капітал за досліджуваний період на 20492,4 тис. грн., також збільшився розмір фінансового результату виконання кошторису військової частини з від'ємним значенням за досліджуваний період на 4625,4 тис. грн. Поточні зобов'язання досліджуваної військової частини сформовані в основному за рахунок зобов'язань за внутрішніми розрахунками, обсяги яких мали щорічну тенденцію до зменшення, а за 2016–2020 рр. зменшення становило 440 тис. грн. Крім того, в окремі роки була наявна поточна кредиторська заборгованість, заборгованість з оплати праці, зі страхування та ін., обсяги якої були незначними.

Відтак, для нарощення джерел фінансування, військовій частині необхідно покращити свою діяльність за рахунок ефективного використання

[17] Військова частина ЗСУ. URL: https://ring.org.ua/edr/uk/company/07848549

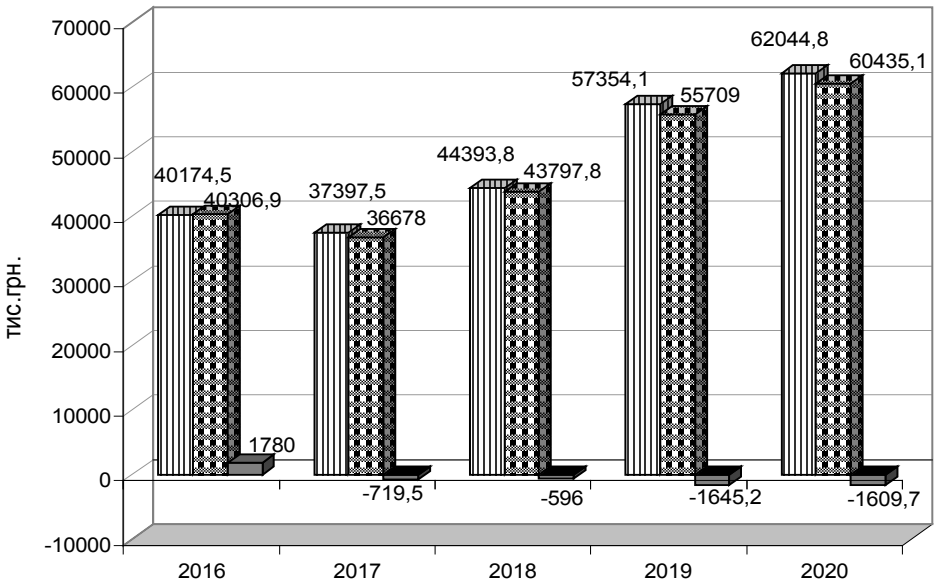

Рис. 2. Фінансові ресурси, видатки та фінансові результати військової частини ЗСУ у 2016–2020 рр.[18]

бюджетних коштів та наростити власні доходи від надання послуг, і, по можливості, зменшити витрати поточної діяльності.

Класифікація фінансових ресурсів, які обертаються в військових частинах, установах, організаціях Міністерства оборони України, може бути представлена у такому вигляді:

1. Загальний фонд державного бюджету:

1.1. Кошти за кошторисом Міністерства оборони України;

1.2. Кошти місцевих бюджетів.

2. Спеціальний фонд державного бюджету:

2.1. кошти спеціального фонду військової частини:

- плата за послуги, що надаються військовою частиною;

- інші джерела власних надходжень військової частини;

- інші надходження спеціального фонду військової частини.

Такий поділ коштів необхідний для організації фінансового планування, фінансування, обліку видатків, що здійснюються, та надання звітності повиконанню кошторису Міністерства оборони України.

Як бачимо з вищенаведеного, основними джерелами формування фінансових ресурсів військової частини є бюджетні асигнування – загальний фонд та кошти спеціального фонду військової частини. Вважаємо за необхідне більш детально проаналізувати фінансові ресурси досліджуваної військової частини.

Як видно з наведених у табл. 9 даних, формування фінансових ресурсів військової частини здійснюється за рахунок бюджетних асигнувань – кошти загального фонду та додаткових надходжень за рахунок надання платних послуг та інших доходів – кошти спеціального фонду. Загалом, обсяги надходжень коштів мають щорічну тенденцію до зростання, починаючи з 2018 р., тоді як у 2017 р. відбулося зменшення обсягів отриманих коштів порівняно з 2016 р. на 3628,9 тис. грн., що в динаміці склало 9%. За досліджуваний період грошові надходження досліджуваної військової частини збільшилися на 20128,2 тис. грн., або на 50%; при цьому бюджетні асигнування загального фонду збільшилися за 2016-2020рр. на 24166,9 тис. грн., або на 70%, а надходження спеціального фонду зменшилися на 4038,7 тис. грн., або на 28,5%. Зокрема, в 2020 р. відбулося різке скорочення надходжень, отриманих від надання військовою частиною платних послуг з 2353,1 тис. грн. у 2016о. до 814,4 тис. грн. у 2020 р., а також зменшились інші власні надходження коштів з 1356,3 тис. грн. у 2016р. до 800,5 тис. грн. у 2020 р. Зауважимо також, що лише у 2016р. військова частина мала надходження коштів на виконання програм соціально-економічного розвитку в розмірі 1944,2 тис. грн., що складало майже 5% усіх надходжень. Більш наглядно динаміка фінансових ресурсів військової частини подана на рис. 2, а їх структура в табл. 10.

Аналізуючи структуру фінансових ресурсів досліджуваної військової частини у табл. 2, варто відмітити, що на 85-97% фінансові ресурси військової частини сформовані за рахунок асигнувань з державного бюджету, при цьому щороку їх частка зростає, а за 5 років збільшилась на 11,4% . Частка доходів спеціального фонду кошторису військової частини суттєво зменшила за досліджуваний період – майже в 7 раз і на кінець 2020р. становила лише 2,7% усіх

[18] Військова частина ЗСУ. URL: https://ring.org.ua/edr/uk/company/07848549.

грошових надходжень. Відбувалося таких щорічне зменшення частки доходів за коштами, отриманими як плата за послуги й частки інших власних надходжень – на кінець року вона становила за згаданими видами надходжень спеціального фонду 1,3%.

Окремої уваги заслуговують фінансові ресурси військової частини, що обліковуються як надходження спеціального фонду, зокрема: надходження коштів як плати від наданих послуг згідно діючого законодавства, інші джерела надходжень коштів та інші надходження. Так, на 2020 р. планувалися надходження від плати за послуги, що надаються військовою частиною в розмірі 68,7 тис. грн., тоді як на 2019 р. дана сума складала 7,8 тис. грн. У 2017–2018 рр. досліджувана військова частина отримала надходження в розмірі 2,0–1,1 тис. грн. за рахунок інших джерел власних надходжень коштів.

Видатки військової частини плануються в межах обсягів бюджетних асигнувань і власних надходжень. Загалом, за досліджуваний період видатки збільшилися на 20224,1 тис. грн., при цьому таке зростання почалося з 2018р., а в 2016–2017 рр. було зменшення видатків на 7% (див. рис. 2).

Як видно з наведених у табл. 9 даних, видатки кошторису військової частини представлені на 95% видатками на виконання бюджетних програм відповідно до цілей її функціонування, при цьому відбулося збільшення частки згаданих видатків з 86,8% у 2016 р. до 95,3% у 2020 р. – на 8,5%. Майже вдвічі знизилась частка видатків військової частини на надання послуг і виконання робіт та інших витрат: з 6,8% у 2016р. до 2,8% у 2020 р.

Враховуючи обсяги грошових надходжень і видатків військової частини варто зазначити, що фінансовий результат мав позитивне значення лише в 2016 р. – невикористані бюджетні асигнування становили 1780 тис. грн. В наступні роки відслідковується негативний фінансовий результат виконання кошторису військової частини, розмір якого ще й збільшується з 596 тис. грн., у 2018 р. до 1610 тис. грн. у 2020 р. (див. рис. 2), тобто військовій частині не вистачає фінансових ресурсів для покриття усіх передбачених видатків.

Слід зазначити, що видатки на оборону також розділяють за економічною бюджетною класифікацією, які відображаються у статистичному збірнику Міністерства фінансів України. Динаміку поточних видатків за економічною бюджетною класифікацією розглянемо у табл. 9. Якщо брати

Таблиця 10

Аналіз структури фінансових ресурсів і видатків військової частини ЗСУ у 2016–2020 рр.[19]

№ з/п	Види фінансових ресурсів і видатків	2016 р.		2017 р.		2018 р.		2019 р.		2020 р.		Відхилення 2020 р. від 2016 р. (+/-)	
		Сума, тис. грн.	частка, %	Сума, тис. грн.	частка, %	Сума, тис. грн.	частка, %	Сума, тис. грн.	частка, %	Сума, тис. грн.	частка, %	Сума, тис. грн.	частка, %
1.	Бюджетні асигнування (загальний фонд)	34653,3	85,6	34378,1	93,7	41233,8	94,1	53463,0	96,0	58820,2	97,3	+24166,9	+11,4
2.	Доходи спеціального фонду	5653,6	14,0	2299,9	6,3	2564,0	5,8	2246,0	4,0	1614,9	2,7	-4038,7	-11,4
2.1	доходи за коштами, отриманими як плата за послуги	2353,1	5,8	1988,3	5,4	2316,4	5,3	2046,0	3,7	814,4	1,3	-1538,7	-4,5
2.2	інші власні надходження	1356,3	3,4	311,6	0,8	247,6	0,6	200,0	0,4	800,5	1,3	-555,8	-2,0
2.3	надходження коштів на виконання програм соціально-економічного розвитку	1944,2	4,8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-4,8
3.	**Усього надходжень**	40306,9	100,0	36678,0	100,0	43797,8	100,0	55709,0	100,0	60435,1	100,0	+20128,2	**0,0**
4.	Виконання бюджетних програм	34884,8	86,8	34141,7	91,3	40810,4	91,9	53129,2	92,6	57552,9	95,3	+22668,1	+8,5
5.	Надання послуг, виконання робіт	2546,4	6,3	2586,9	6,9	2703,1	6,1	2818,3	4,9	2367,9	3,9	-178,5	-2,4
6.	Інші витрати	2743,3	6,8	669,0	1,8	880,3	2,0	2124,0	3,7	1725,4	2,8	-1017,9	-3,9
7.	**Усього видатків**	40174,5	100,0	37397,5	100,0	44393,8	100,0	57354,5	100,0	60398,6	100,0	+20224,1	0,0

[19] Військова частина ЗСУ. URL: https://ring.org.ua/edr/uk/company/07848549.

Таблиця 11

Аналіз структури видатків військової частини ЗСУ у 2017–2020 рр.[20]

№ з/п	Статті витрат	2017р.		2018р.		2019р.		2020р.		Відхилення 2020 р. від 2017р. (+/-)	
		Сума, тис. грн.	частка, %	Сума, тис.грн.	частка, %	Сума, тис. грн.	частка, %	Сума, тис.грн.	частка, %	Сума, тис. грн.	частка, %
1.	Витрати на оплату праці	26582,8	72,0	34605,9	79,2	40726,5	72,6	43936,5	72,7	+17353,7	+0,7
2.	Відрахування на соціальні заходи	5279,3	14,3	6134,4	14,0	7833,9	13,9	8158,3	13,5	+2879,0	-0,8
3.	Матеріальні витрати	3866,3	10,5	4458,6	10,2	5299,9	9,4	4938,1	8,2	+1071,8	-2,3
4.	Амортизація	1000,0	2,7	4312,5	9,8	2087,2	3,7	3887,8	6,4	+2887,8	3,7
5.	Інші витрати	178,4	0,5	166,4	0,4	159,0	0,3	477,8	0,8	+299,4	0,3
	Усього витрат	**36906,9**	**100,0**	**43679,9**	**100,0**	**56106,5**	**100,0**	**60398,6**	**100,0**	**23491,7**	**0,0**

[20] Військова частина ЗСУ. URL: https://ring.org.ua/edr/uk/company/07848549.

в загальному динаміку поточних видатків, то в усі роки, крім 2016 р., спостерігається ріст видатків. Зменшення видатків також відбулось у 2017 р. на медикаменти та перев'язувальні матеріали на -42,22%. Дослідження, поточні трансфери та субсидії показують від'ємну динаміку у 2018 р.

Проаналізуємо склад і структуру видатків військової частини ЗСУ за економічною класифікацією видатків. Зокрема,основними статтями витрат є: витрати на оплату праці, відрахування на соціальні заходи, матеріальні витрати, амортизаційні відрахування та інші витрати. Загалом витрати військової частини збільшилися на 23491,7 тис. грн., або на 163,6%. Найбільшу частку – майже 80% склали витрати на оплату праці працівників, частка витрат на відрахування на соціальні заходи склала 13-14% (табл. 11). Частка матеріальних витрат зменшилась за досліджуваний період із 10,5% у 2017 р. до 8,2% на кінець 2020р. Частка витрат на амортизацію збільшилася з 2,7% у 2017р. до 6,4% у 2020р., питома вага інших витрат є незначною й не перевищує 1%.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене відзначимо, що фінансування державою розвитку військової частини за залишковим принципом в умовах сьогодення є серйозною проблемою для України.

Основними проблемами забезпечення фінансовими ресурсами військових частин ЗСУ є: недостатні обсяги бюджетних коштів для фінансування військової сфери, фінансування практично всіх статей військових видатків у меншому обсязі, ніж потрібно обсязі та відсутність механізмів контролю за цільовим та ефективним використанням виділених фінансових ресурсів. якості соціальних послуг, що надаються. Тому важливим є спосіб підтримки військових частин ЗСУ на основі спільної участі у фінансуванні державної влади та органів місцевого самоврядування. Військовим частинам необхідно спрямувати зусилля для пошуку та залучення, окрім головних форм бюджетного фінансування, альтернативних джерел: коштів від надання платних послуг, спонсорської допомоги, благодійних внесків, добровільних пожертвувань юридичних і фізичних осіб, у тому числі іноземних, благодійних фондів й організацій та інших не заборонених законодавством джерел.

Управління фінансуванням військових частин ЗСУ має бути направлене, в першу чергу, на підвищення ефективності їх використання. При цьому, сучасна практика показує, що характерними видами неефективного управління і використання фінансових ресурсів військової частини є:

- неефективне управління коштами через недоліки в плануванні, відсутність обґрунтованого прогнозування і планування, що позначається на ефективності управлінських рішень;

- неефективне використання коштів спеціального фонду державного бюджету, коштів на проведення науково-дослідних робіт, підготовку спеціалістів;

- неефективне використання коштів шляхом тривалого їх утримання без використання на реєстраційних рахунках розпорядників бюджетних коштів на поточних рахунках підвідомчих організацій;

- втрати бюджету внаслідок прийняття необґрунтованих управлінських рішень;

- неефективне використання коштів, спрямованих на придбання основних засобів (обладнання) тощо.

Інформація про автора:

Ткачук Наталія Миколаївна,
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту, фінансів, банківської справи та страхування
Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова
8, вул. Героїв Майдану, м. Хмельницький, 29000, Україна

Information about the author:

Tkachuk Natalia Mykolaivna,
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Lecturer at the Department of Management, Finance, Banking and Insurance
Khmelnytsky University of Management and Law named after Leonid Yuzkov
8, Heroiv Maidanu str., Khmelnytsky, 29000, Ukraine

DOI

ОПОДАТКУВАННЯ ДОХОДІВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ У ВОЄННИЙ ПЕРІОД

Томілова-Яремчук Н. О., Хомяк Н. В., Крупа Н. М.

Вступ

Головне призначення держави як суб'єкта економічних відносин — забезпечення соціально-економічного розвитку країни, яка потребує бюджетних коштів. Основним джерелом надходження коштів до державного бюджету є податки та збори. Податок на доходи фізичних осіб є однією з найбільших часток доходів державного бюджету України серед податкових надходжень.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Податки є головним бюджетоутворюючим елементом та важливим інструментом регулювання соціально-економічних процесів, що відбуваються у державі. Вони зачіпають найважливіші сторони життя людини і суспільства. З-поміж усіх податків центральне місце займає податок на доходи фізичних осіб (ПДФО), який є складовою системи прямого оподаткування. ПДФО є вагомим регулятивним важелем розподілу фінансових ресурсів між державою та населенням, під час його справляння формуються взаємозв'язки платника податку та держави, оскільки кожен платник стає учасником бюджетного процесу в частині формування доходів.

Актуальність дослідження проблеми оподаткування доходів фізичних осіб виходить із важливого значення ПДФО, адже цей податок є одним із найстабільніших та найдієвіших джерел формування дохідної частини бюджету, забезпечує фіскальну достатність бюджету, а разом з тим, виконує важливу соціальну роль, так як він чинить безпосередній вплив на рівень доходів населення. В Україні система прямого оподаткування зазнавала численних трансформацій та перетворень, використовувалася як прогресивна, так і пропорційна шкала оподаткування особистих доходів. При цьому з точки зору фіскальної достатності та соціальної справедливості, ПДФО у різні періоди сприймався неоднозначно.

Воєнні дії в Україні та введений воєнний стан змусив лідерів переглянути низку законодавчих документів, у тому числі і щодо оподаткування доходів фізичних осіб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Важливий внесок у вивчення проблеми оподаткування громадян зробили: Н.В. Дутова, З.М. Лободіна, О.О. Непочатенко, Т.В. Чижова, Л.В. Юрчишена та інші вчені. Дослідження у галузі оподаткування доходів фізичних осіб проводили низка зарубіжних та українських науковців. Вітчизняна податкова наука у цій галузі представлена працями таких вчених: К. Безверхий, Л. Духновська, Л. Коцан, О. Найденко, Л. Сідельникова, Н. Танклевська, І. Чугунов, К. Швабій, Ю. Швець. Але це праці, які розглядають особливості оподаткування доходів фізичних осіб у мирний час. Тому даний матеріал присвячена розгляду даних проблем у воєнний період та змінам, які діятимуть на період воєнних дій та декілька місяців після (при необхідності і за рішенням різних міністерств і відомств).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. В умовах загострення та негативного впливу військових дій на фінансову стабільність нашої держави оподаткування доходів громадян виступає однією із складових фінансового механізму держави. Існуюча система оподаткування доходів громадян досить неефективна і потребує ґрунтовного аналізу з метою виявлення напрямів її реформування. У вітчизняних реаліях вплив податку на доходи фізичних на доходи бюджетів різних рівнів досить значний. Тому до найбільш складної проблеми фіскального та регулюючого значення слід віднести дослідження значення податків з особистих доходів фізичних осіб у формуванні доходної частини місцевих бюджетів. З початком воєнних дій в Україні та введені воєнного стану змусили керівництво країни переглянути низку законодавчих документів, у тому числі і щодо оподаткування доходів фізичних осіб.

В розділі визначені шляхи покращення оподаткування доходів фізичних осіб у післявоєнний період та в подальший мирний час.

Формування цілей (постановка завдання). Метою є розкриття особливостей оподаткування доходів фізичних осіб у мирний час та в період воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Податок на доходи фізичних осіб (ПДФО) є одним з основних джерел поповнення державного бюджету, який використовується для регулювання доходів і заощаджень різних соціальних груп. Цей податок можна ототожнити з інструментом прямого оподаткування у системі оподаткування України, який має мобільніший і

динамічніший характер, ніж інші складові прямих податків. Податкові надходження складають суттєвий відсоток у дохідній частині бюджету у більшості країн, в т. ч. і України. Станом на 01.10.2021 р. згідно даних МФУ питома вага надходжень до державного бюджету представлено на рис. 1.

Податок на доходи фізичних осіб, як економічна категорія, має такі характеристики, наведені на рис. 2.

Розглядаючи розвиток податку на доходи фізичних осіб в Україні, можна виділити 5 етапів його розвитку, які наведені в табл. 1.

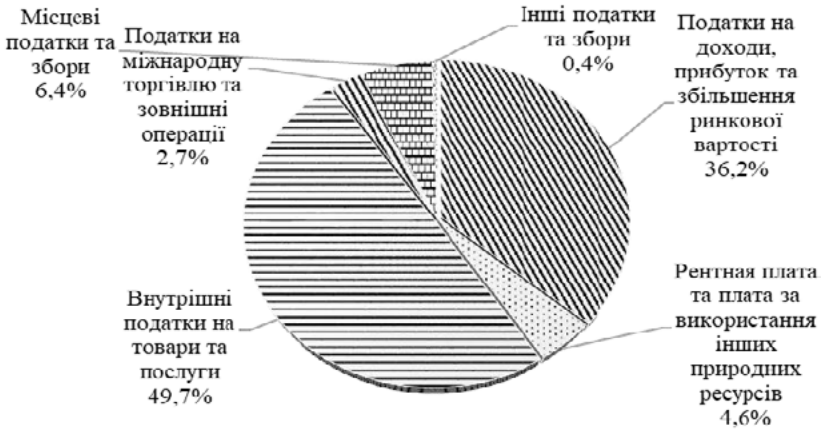

Рис. 1. Структура податкових надходжень до державного бюджету (зведений) на 01.10.2021 р., %[1]

Рис. 2. Характеристика ПДФО

Процес еволюції системи податку на прибуток в Україні пройшов шлях від зборів на користь державних інституцій данини (найдавніша форма прямого оподаткування) до розвитку та формування сучасної моделі оподаткування фізичних осіб. Історичний досвід системи оподаткування населення формувався в умовах тривалого поневолення Української держави. Характерними рисами вітчизняної податкової системи є низький рівень податкової культури та свідомості населення, примус, надмірні податкові платежі та плутанина правових норм, що спричиняє певну нестабільність податкової системи та проблеми з пошуком шляхів удосконалення чинної податкової системи в сучасних ринкових умовах.

Оцінка даних Міністерства фінансів України про доходи Державного бюджету України, до яких входять надходження до загального та спеціального фондів держбюджету, дає можливість оцінити динаміку структури податкових надходжень, в тому числі і ПДФО (табл. 2). Отже, податки на доходи склали в середньому за 2004–2020 рр. складають 21,2%, найбільшу частку з яких займає податок на доходи фізичних осіб – 11,9 % і податок на прибуток – 9,2%. Податок на доходи фізичних осіб займають третє місце у складі податкових надходжень та перше місце у складі податків та доходи.

У цьому дослідженні розглянемо зміст фіскальної вартості ПДФО на макроекономічному рівні через частку доходів від цього податку у ВВП та Зведеному бюджеті України, на мезо- та макрорівні – через частку ПДФО в структура державного бюджету та доходів місцевих бюджетів. України відповідно (табл. 3).

Як видно з табл. 3, темпи зростання податку на доходи фізичних осіб значно перевищують темпи зростання ВВП з 2015 року.

За аналізований період частка податку на доходи фізичних осіб у ВВП зросла з 5,3% до 7,0%, що свідчить про процеси детінізації економіки в частині оподаткування доходів фізичних осіб.

[1] Доходи державного бюджету. URL: https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/income/ (дата звернення 20.03.2022)

Таблиця 1

Етапи розвитку податку на доходи фізичних осіб в Україні[2,3,4,5,6]

Назва сцени	Ставки	Характеристика
Перший етап (1989–1993 рр.)	13%, 15%, 20%, 30%, 40%, 50%, 60%	Податкова система цього періоду характеризується стягненням податку на доходи фізичних осіб. Податок на прибуток поділявся на дві частини: основну та додаткову, а його платників – на окремі категорії та групи. Податок утримувався за фіксованими ставками, диференційованими за категоріями та групами платників.
Другий етап (1993–2003)	10%, 20%, 30%, 40%, 50%	Прибутковий податок з громадян – резидентів України справляється відповідно до законодавства Декрету Кабінету Міністрів України «Про податок на прибуток громадян». Відповідно до Указу податок на доходи фізичних осіб справлявся за групами або категоріями платників залежно від характеру отриманого доходу.
Третій етап (2004–2010)	0%, 1%, 5%, 13%, (15%), 30%, 50%.	Набув чинності Закон України «Про податок з доходів фізичних осіб», внаслідок чого відбулося значне зниження податкового навантаження, розширення бази оподаткування, запровадження податкового кредиту та податкових соціальних пільг.
Четвертий етап (2011-2015)	0%, 1%, 5%, 10%, 15%, (17%), 30%	У зв'язку з прийняттям Податкового кодексу України податок на доходи фізичних осіб перетворено на податок на доходи фізичних осіб, а податковий кредит – на податкову знижку, запроваджено низькопрогресивну шкалу ставок податку.
П'ятий етап (2015 і по сьогоднішній день)	0%, 5%, 18%, (20%)	У 2015 році набув чинності Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України (щодо податкової реформи)», відбулися суттєві зміни у порядку справляння податку на доходи фізичних осіб.

Таблиця 2

Динаміка структури доходів державного бюджету України за статтями доходів за 2014–2020 рр., %[7]

Статті доходів	Роки						
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Податкові надходження	78,46	76,57	81,76	79,06	79,79	82,98	82,57
Податки на доходи, прибуток	14,73	14,93	18,52	17,89	21,49	30,45	30,04
ПДФО	*3,54*	*8,43*	9,71	9,46	9,56	21,36	21,44
РП	5,33	7,44	7,15	6,13	4,47	4,03	4,15
Внутрішні податки на товари та послуги	51,52	45,18	52,84	53,23	51,03	39,99	40,27
Податки на міжнародну торгівлю та зовнішні операції	3,53	7,54	3,31	3,09	2,76	2,31	2,19
Збори на паливно-енергетичні ресурси	1,68	1,36	0,05	0,00	0,00	5,70	5,50
Місцеві податки та збори	-	-	-	0,09	-	2,73	2,76
Інші податки та збори	1,68	0,12	-0,10	-1,38	0,03	0,47	0,39
Неподаткові надходження	19,14	22,44	16,82	16,19	19,16	17,02	17,43
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Податок на доходи фізичних осіб не тільки є загальнодержавним податком, але є джерелом доходів як державного, так і місцевих бюджетів у порядку розподілу, визначеному Бюджетним кодексом України. Відповідно до адміністративно-територіальної реформи, основна частина ПДФО тепер зараховується до місцевих бюджетів. Понад 80% надходжень місцевих бюджетів в Україні формується за рахунок податкових надходжень, левову частку яких становлять надходження від податку на доходи фізичних осіб. Серед інших змін, які торкнулися структури доходної частини, було перерахування до місцевих

[2] Податкова система: мультимедійний підручник / Тищенко В.Ф., Найденко О.Є. та ін. Х .: ХНЕУ ім. С. Кузнець, 2021.

[3] Система оподаткування: навч. спосіб. / Ю. Б. Іванов, В. Ф. Тищенко, О. Є. Найденко. Харків : ХНЕУ імені С. Кузнеця, 2018. 407 с.

[4] Податкова система: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2015. 416 с.

[5] Податковий кодекс України: Кодекс України № 2755-VI від 02.12.2010. Дата оновлення: 01.03.2019. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17.

[6] Попова В. Удосконалення структурно-організаційної моделі податкової політики в умовах європейської інтеграції. *Економіка. Фінанси.* 2016. 11. С. 15–18.

[7] Доходи державного бюджету. URL: https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/income/ (дата звернення 20.03.2022)

Таблиця 3

Показники ВВП та податку на доходи фізичних осіб в Україні у 2015–2020 рр.[8]

Індекси	2015 рік	2016 рік	2017 рік	2018 рік	2019 рік	2020 рік
Темпи зростання ВВП, %	72.3	75.8	77.4	81.6	89.5	91.2
Темп зростання податку на доходи фізичних осіб, %	92.7	93.7	95.8	98.9	100.2	112.5
Частка ПДФО ВВП, %	5.3	5.8	6.2	6.5	6.9	7.0

Таблиця 4

Структура ПДФО за видами доходу в Україні у 2015–2020 рр.[10]

Показники, %	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.
Квитанції з (ПДФО), у т. ч.:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
ПДФО сплачується податковими агентами з доходу платника податку у вигляді заробітної плати	70,2	70,5	75,3	76,2	77,3	78,0
ПДФО на грошові виплати, грошові винагороди та інші виплати, отримані військовослужбовцями та особами рядового і начальницького складу	5,3	5,9	5,2	5,1	5,0	5,1
ПДФО, що сплачується податковими агентами з доходів платника податку, крім заробітної плати 9	6,5	6,5	6,2	6,3	6,4	6,0
ПДФО сплачується фізичними особами за результатами річної декларації	2,1	2,2	2,0	2,0	2,1	2,4
Податок на доходи фізичних осіб з доходів у вигляді відсотків	1,03	5,5	3,2	2,3	1,0	0,5
ПДФО з інших доходів	0,86	1,1	0,2	0,3	-	-
Військовий збір	-	8,3	8,1	8,1	8,2	8,0

бюджетів 10,0% податку на прибуток підприємств та запровадження акцизного збору на місцевому рівні[10].

Слід зазначити, що згідно з аналізом структури формування податку на доходи фізичних осіб за видами оподатковуваного доходу в Україні за останні п'ять років структура суттєво не змінилася. Дані таблиці 4 підтверджують тенденцію домінування основної частки надходжень ПДФО від трудових доходів населення, що свідчить про досить стабільну базу оподаткування.

Таким чином, податок на доходи фізичних осіб є важливим інструментом формування дохідної частини місцевих бюджетів України, що свідчить про значну фіскальну роль цього податку. Подальша реалізація реформи бюджетної децентралізації та забезпечення ефективності міжбюджетних відносин соціально-економічного розвитку потребує посилення бюджетної незалежності місцевих бюджетів. Важливим аспектом на цьому етапі мають стати заходи щодо покращення розподілу доходів від збору ПДФО між адміністративно-територіальними одиницями різних рівнів шляхом перерозподілу на основі розрахунку за формулою з урахуванням таких параметрів: чисельність офіційно зареєстрованого населення; кількість дітей дошкільного віку; категорії розміру населеного пункту (коефіцієнт для врахування обсягу надлишку товарів і послуг за рахунок трудової міграції).

Механізм нарахування та сплати податку на доходи фізичних осіб в Україні регулюється ст. 168 ПКУ[11].

З початку вторгнення країни-агресора до 28 лютого обсяг розміщених коштів населення на рахунках найбільших банків зріс, зазначають в Нацбанку. Зростання відбулося внаслідок надходження значних виплат наприкінці місяця на рахунки клієнтів банків, у тому числі заробітних плат[12]. Протягом березня здійснено авансові платежі за розрахунки з оплати праці для наповнення «бюджету». Щоб не порушувати вимоги законодавства на підприємствах, в основному, основну суму заробітної плати виплатили на початку місяця (як аванс), невеликий залишок виплатили, у терміни встановлені у колективному договорі.

Президент України Володимир Зеленський та прем'єр-міністр Денис Шмигаль закликали українців до відновлення виробництв, адже економіка повинна працювати, податки – сплачуватися, заробітні плати – виплачуватися і т. д. З переформату-

[8] Germany Rate of tax on personal income. URL: https://tradingeconomics.com/germany/personal-income-tax-rate (дата звернення:11.03.2019).

[9] Там само.

[10] Непочатенко О. О. Оновлений механізм стягнення податку на доходи фізичних осіб: проблеми та перспективи. *Економіка. Менеджмент. Інновації.* 2016. 1 (16). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2016_1_16.

[11] Податковий кодекс України: Кодекс України № 2755-VI від 02.12.2010. Дата оновлення: 01.03.2019. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17.

[12] Діденко С. В умовах воєнного стану: функціонування фінансового сектору сьогодні. 20.03.2022. URL: https://ua.news/ua/v-uslovyyah-voennogo-polozhenyya-funktsyonyrovanye-fynansovogo-sektora-segodnya/ (дата звернення 20.03.2022).

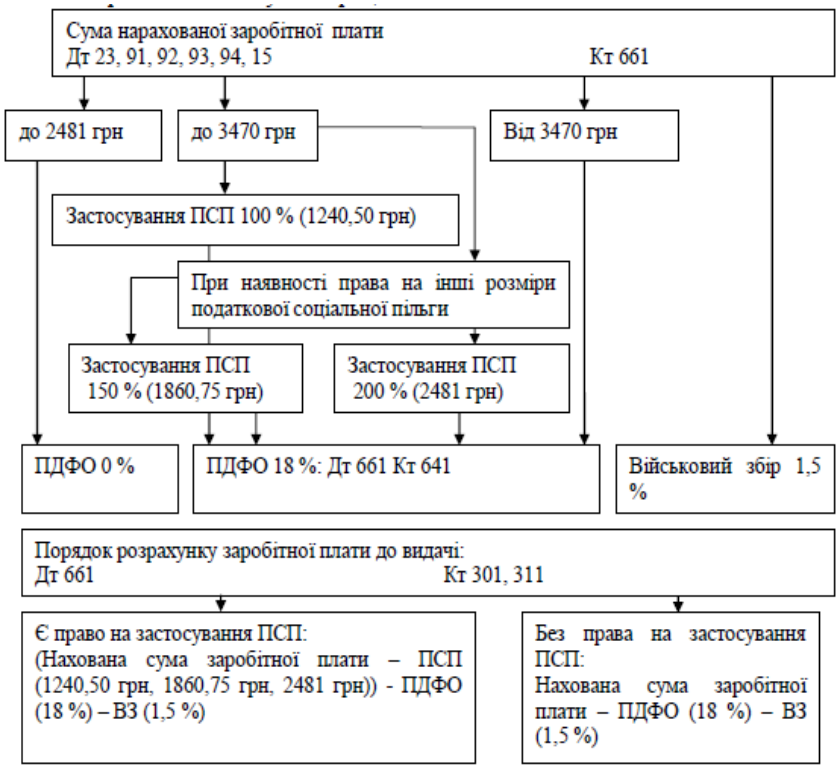

Рис. 3. Порядок оподаткування доходів фізичних осіб у частині заробітної плати, 2022 р.

ванням економічної моделі України (сплата 2% від обігу замість ПДВ та податку на прибуток, добровільною сплатою єдиного податку), ПДФО стає одним з основним бюджетоутворюючим податком. Оскільки введення воєнного стану не знімає з роботодавця обов'язку виплачувати працівнику заробітну плату або середню заробітну плату, якщо працівник продовжує виконувати роботу або законом для такого працівника передбачене здійснення відповідних нарахувань та виплат[13].

На рис. 3 представлено порядок оподаткування доходів фізичних осіб у частині заробітної плати у 2022 році.

На час війни та для післявоєнного стану розбудови країни потрібна нова податкова модель і Президент України підписав Закон України від 15.03.2022 № 2120-IX (законопроєкт 7137-Д) для підтримки українського бізнесу в умовах війни.

Зокрема, для реалізації норм даного Закону передбачені наступні зміни в частині ПДФО, а саме:

благодійна допомога, надана учасникам бойових дій та особам, які живуть на території бойових дій, не оподатковується ПДФО. Також не оподатковується ПДФО вся нецільова благодійна допомога особам, які постраждали внаслідок збройної агресії РФ; у разі виплати благодійної допомоги на лікування та медичне обслуговування (обстеження, діагностику), у тому числі для оплати (компенсації) вартості, ПДФО та військовий збір не застосовуються;

Таким чином, роботодавці та працівники мають достатньо механізмів, аби оформити свої взаємовідносини під час воєнного стану з урахуванням інтересів та можливостей обох сторін.

Основною перевагою ПДФО перед іншими видами податків є соціальна справедливість, оскільки за допомогою прогресивних ставок та податкових пільг можна зменшити податкове навантаження для малозабезпечених верств населення та збільшити його для людей із високими доходами. Проте з фіскальної точки зору це нестабільне джерело надходжень до бюджету, оскільки циклічні коливання в економіці суттєво впливають на базу оподаткування податку на доходи фізичних осіб.

Підсумовуючи все вищесказане, можна сказати, що ПДФО є одним із найважливіших правових та фіскальних інструментів, за допомогою яких держава забезпечує себе необхідними ресурсами для фінансування різних видів соціальної діяльності. Сучасні проблеми в системі територіальних фінансів, особливо відсутність фінансових ресурсів у місцевих бюджетах, визначають перспективи подальших досліджень щодо вдосконалення механізму оподаткування доходів фізичних осіб як важливого джерела доходів.

Незважаючи на те, що українська влада з року в рік намагається реформувати та вдосконалювати систему оподаткування доходів фізичних осіб, вона все ще, на нашу думку, залишається недосконалою та має резерви для підвищення її ефективності. З метою збільшення податкових надходжень та покращення економічної ситуації в країні важливо внести зміни щодо зменшення податкового навантаження на малозабезпечених громадян, диференціювати ставки ПДФО та ЄП залежно від виду діяльності та доходу, а також з урахуванням сімейного стану, кількості працівників у сім'ї та кількості дітей чи пенсіонерів.

Ключовою проблемою, на нашу думку, є те, що існуючий механізм зарахування ПДФО до місцевих бюджетів поглиблює диференціацію територіальних громад. Оскільки в більшості випадків громадяни працюють на підприємствах і в установах, розташованих за межами територіальної громади, в якій вони

[13] Пилипенко Г. Оплата праці під час війни: що робити підприємствам, що вимушено зупинили роботу. 15 березня 2022. URL: https://biz.ligazakon.net/analitycs/209967_oplata-prats-pd-chas-vyni-shcho-robiti-pdprimstvam-shcho-vimusheno-zupinili-robotu (дата звернення 20.03.2022).

проживають, у свою чергу, ПДФО зараховується до місцевого бюджету, де юридична особа, в якій працює громадянин, є платником податку. Відповідно, громада, в якій платник ПДФО фінансує послуги, які він споживає, але не має додаткових податкових надходжень. Таким чином, виникає дисбаланс, оскільки ПДФО сплачується одній громаді, а послуги надаються іншій. Тому вважаємо за доцільне змінити порядок зарахування ПДФО до місцевих бюджетів, і, принаймні, надати працівникові можливість обирати, до якого бюджету сплачувати податок.

Таким чином, шляхами реформування національної системи оподаткування доходів фізичних осіб у післявоєнний період мають стати зміни, які позитивно вплинуть на господарську діяльність платників податків.

По-перше, замість ПСП для фізичних осіб запровадити прогресивні ставки ПДФО, які не лише підтримають бідних, а й дадуть поштовх для формування середнього класу в Україні. На будь-який дохід у вигляді податку може бути відрахована лише частина доходу, що йде на накопичення (інвестиції), і ні в якому разі це не впливає на кошти, витрачені на споживання. Такий захід дозволив би зняти соціальну напругу в суспільстві та рівень податкового навантаження на бідних верств населення України.

По-друге, доцільно не оподатковувати мінімальну заробітну плату ПДФО, оскільки це порушує гарантії отримання реальної мінімальної заробітної плати. Надати податкові пільги сім'ям, які виховують навіть одну дитину віком до 18 років, оскільки нинішні розміри допомоги на дітей державою є незначними та недостатніми. Проте слід підкреслити, що будь-який вид допомоги повинен мати обґрунтування та мету, інакше ефективність цієї допомоги знижується.

По-третє, суттєво спрощене представлення положень податкового законодавства, підвищення якості податкових процедур та значно зрозуміліша податкова звітність зроблять їх доступними для кожного платника ПДФО. Це позитивно вплине на ефективність роботи податкових органів, оскільки замість роз'яснення податкового законодавства та надання податкових консультацій щодо заповнення податкових декларацій вони зможуть витрачати свій час на посилений нагляд за платниками податків.

По-четверте, необхідно підвищувати рівень податкової культури та податкової дисципліни платників податків, тобто кожен громадянин України повинен розуміти, що сплата податків не має на меті брати гроші з людей, а поєднує в собі наш обов'язок перед країною, яка потім повернеться. до нас. ці кошти у вигляді різноманітної соціальної допомоги та надання різноманітних послуг. Підвищити рівень податкової культури можливо за рахунок: удосконалення механізму вирішення податкових спорів; підвищення якості інформації та розвиток інституту податкового консультування громадян; підвищення іміджу платника податків та престижу роботи в податкових органах; подолання корупції в податковій сфері; удосконалення та спрощення механізму взаємодії податкових органів з платниками податків;

По-п'яте, для виходу з «тіні» доходів доцільно підвищити рівень мінімальної заробітної плати та запровадити оптимальні ставки податку. Також необхідно збільшити податкові надходження до бюджету за рахунок залучення таких резервів, як зростання доходів населення, створення робочих місць, збільшення інвестицій в економіку.

Ці пропозиції дозволять дотримуватися принципу соціальної справедливості та збільшити надходження до бюджету. Вирішення цих проблем побудови національної системи оподаткування доходів фізичних осіб загалом та механізму адміністрування ПДФО, зокрема, є важливим кроком на шляху підвищення довіри населення України до податкової системи та зменшення конфліктів між платниками податків та контролюючими органами. Варто зазначити, що всі вищезазначені заходи також сприятимуть підвищенню рівня життя громадян та покращенню їхнього добробуту.

У кожній державі податкова система ілюструє особливості організації її економіки. Порівнюючи досвід України та європейських країн, можна визначити, що національна система оподаткування доходів фізичних осіб за своїм складом та структурою значною мірою відповідає системі оподаткування ЄС. Основними правилами податкової системи європейських країн є прозорість та відкритість, зосередженість передусім на соціальних питаннях та економічній мотивації домогосподарств. Зарубіжні системи оподаткування доходів фізичних осіб мають перевірену часом практику становлення та розвитку на основі глибокого усвідомлення кожним платником свого конституційного обов'язку – сплачувати податки. В умовах створення в Україні соціально орієнтованої ринкової економіки удосконалення національної системи оподаткування доходів фізичних осіб з урахуванням світових досягнень у цій сфері є пріоритетним завданням. Будь-які зміни в оподаткуванні доходів фізичних осіб мають враховувати економічні інтереси держави та платників податків, а також усувати зацікавленість останніх у незаконних схемах ухилення від сплати податків. Крім того, відновлення бізнесу – це запорука економічної та податкової безпеки держави у військовий час.

Висновки

ПДФО – це обов'язковий безумовний платіж, який справляється з доходів фізичних осіб (резидентів та нерезидентів) та спрямовується до загальнодержавного бюджету України. В Україні

ПДФО виконує фіскальну (забезпечення бюджетних доходів) та розподільчо-регулюючу (перерозподіл частини ВВП між суб'єктами національної економіки) функції. В Україні базова ставка ПДФО складає 18%, однак з урахуванням військового збору (1,5%), що має аналогічний характер стягнення, фактичний рівень податкового навантаження на фізичні особи становить 19,5% від рівня оподатковуваного доходу. У розвинених країнах Європи цей податок стягується переважно за більш високою ставкою та має переважно прогресивний характер. У структурі доходів державного бюджету України ПДФО є найбільшим джерелом податкових надходжень серед прямих податків.

Концепція реформування ПДФО передбачає усунення основних недоліків чинної методики справляння цього податку, а саме:

– скасування військового збору;

– скасування ПДФО та впровадження єдиного збору з фізичних осіб за ставкою 18%;

– зміну методики застосування ПСП з огляду на рівень мінімальної заробітної плати.

Інформація про авторів:

Томілова-Яремчук Надія Олександрівна,
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри обліку і оподаткування
Білоцерківський національний аграрний університету,
8, вул. Соборна, Біла Церква, 09100, Україна

Хомяк Наталія Василівна,
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри обліку і оподаткування
Білоцерківський національний аграрний університету,
8, вул. Соборна, Біла Церква, 09100, Україна

Крупа Наталія Миколаївна,
кандидат біологічних наук, доцент,
доцент кафедри садово-паркового господарства
Білоцерківський національний аграрний університету,
8, вул. Соборна, Біла Церква, 09100, Україна

Information about the authors:

Tomilova-Yaremchuk Nadiia Oleksandrivna,
Ph. D. in Economics, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Accounting and Taxation
Bila Tserkva National Agrarian University
8, Soborna str., Bila Tserkva, 09100, Ukraine

Khomiak Natalia Vasylivna,
Ph. D. in Economics, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Accounting and Taxation
Bila Tserkva National Agrarian University
8, Soborna str., Bila Tserkva, 09100, Ukraine

Krupa Natalia Mykolaiivna,
Ph. D. in Biology, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Garden and Park Economy
Bila Tserkva National Agrarian University
8, Soborna str., Bila Tserkva, 09100, Ukraine

DOI

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Тулуш Л. Д., Леонтович С. П., Радченко О. Д.

Вступ

Фінансова безпека є основним орієнтиром державної політики в умовах глобальних викликів. Для України вона особливо актуальна, оскільки фінанси виступають основою економічної та національної безпеки, а у період російсько-української війни (2014–2022 рр.) систематично зазнають значних деформацій. За станом на квітень Міністерство фінансів прогнозує, що валовий внутрішній продукт (ВВП) України через повномасштабну війну Росії проти нашої держави може впасти на 30-50%, НБУ теж прогнозує скорочення ВВП України в 2022 році не менш як на третину. Зважаючи на величезну кількість жертв і руйнувань, а також мільйони людей, які залишили свої домівки за перші два місяці війни, українська економіка цього року скоротиться на понад третину – 35%, очікують в МВФ, зазначаючи, що це найглибше падіння економіки за всю історію України. Станом на 1 квітня лише руйнування інфраструктури оцінювалися у 68 млрд доларів. Втрати в аграрній галузі, яка до війни давала 12% українського ВВП та половину експортних надходжень, будуть найвідчутнішими як в самій Україні, так і за її межами[1]. Оскільки в умовах воєнного стану надзвичайно зросли ризики та загрози фінансової безпеки, актуалізуються потреби її наукового дослідження з метою ефективного державного регулювання.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Указом Президента України № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» п. 4 абз. 2 передбачено *забезпечити фінансування* та вжити в межах повноважень інших заходів, пов'язаних із запровадженням правового режиму воєнного стану на території України. Формування фінансової безпеки України до війни забезпечувалось відкритою економікою: експортом агропродукції, металургії та ІТ-послуг, розвиненими регіональними взаємозв'язками. З початком активних воєнних дій та введенням воєнного стану економічні відносини зазнали жорсткої деформації, практично випали з фінансових потоків корпорації, які знаходяться у охоплених війною зонах, тоді як їх частка у ВВП сягала понад 50%. Видання «Економічна правда» повідомляє, що, станом на 11 квітня, загальні збитки української економіки через війну коливаються від 564 до 600 мільярдів доларів. Фінансові можливості країни значно ослаблені, оскільки припинився експорт і повноцінні податкові надходження від корпорацій, тоді як потреби фінансування оборони і підтримки життєдіяльності країни зросли в рази та наростають у міру руйнувань інфраструктури.

Задля збереження національної безпеки закономірно, що в умовах обмеженості фінансових ресурсів усі кошти Державного бюджету спрямовуються на першочергові потреби оборони. При цьому, фінансова безпека виконує своєрідну роль посередника між структурними складовими національної безпеки – обороною, правопорядком, енергетикою, економікою, продовольчою безпекою та ін., які вимагають виваженого підходу та оцінки щодо ефективного розподілу коштів. Виникла і реалізовується перебудова всієї фінансової системи на потреби оборони держави.

Дане дослідження виконується відповідно до планів наукової та науково-технічної діяльності Національного університету оборони України імені Івана Черняховського у рамках науково-дослідних робіт та Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» за тематикою наукових досліджень ДР 0121U108624 (2021-2025).

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дослідження фінансової у складі економічної безпеки здійснюється інституційними НДІ[2] та вченими, проблемі присвячені праці В. Гейця[3], З. Варналія[4], М. Єрмошенка[5], С. Майстро[6] , Ю. Харазішвілі[7] тощо, якими

[1] Зануда А. Як вторгнення Росії обвалить бюджет України та вдарить по економіці Європир – прогнози МВФ. *BBC News Україна.* 22 квітня 2022. URL : https://www.bbc.com/ukrainian/features-61190565

[2] Концепція економічної безпеки України. Ін-т екон. прогнозування., кер. проекту В. Геєць. Київ : Логос, 1999; Безпека та конкурентоспроможність економіки України в умовах глобалізації. Монографія / за заг. ред. О.С. Власюка. Київ : НІСД, 2017, 384 с.; Сухоруков А.І., Харазішвілі Ю.М. Щодо методології комплексного оцінювання складників економічної безпеки держави. *Стратегічні пріоритети*. 2013. № 3 (28). С. 5-15.

[3] Моделювання економічної безпеки: держава, регіон, підприємство : монографія / В.М. Геєць, М.О. Кизим, Т.С. Клебанова, О.І. Черняк та ін.; за ред. В.М. Гейця. Харків : Інжек, 2006. 240 с.

[4] Варналій З.С. Економічна та фінансова безпека України в умовах глобалізації : монографія. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ : Знання України, 2020. 423 с.

[5] Єрмошенко М. М. Фінансова складова економічної безпеки: держава і підприємство : монографія. Київ : Національна академія управління. 2010. 232 с.

[6] Майстро С. В. Напрями удосконалення механізму державного управління фінансово-економічною безпекою України в сучасних умовах. *Актуальні проблеми державного управління*. 2015. Вип. 1. Ч. 46. С. 210–218.

[7] Прогнозування індикаторів, порогових значень та рівня економічної безпеки України у середньостроковій перспективі : аналіт. доп./ Ю.М. Харазішвілі, Є.В. Дронь. Київ : НІСД, 2014. 117 с.

визначено, що одним з центральних сегментів державного управління за сучасних умов виступає державна безпека в усій структурі її складових, і точкою перетину векторних наукових підходів є фінансова та економічна безпека[8].

Зокрема, Т.Коляда, М. Гуз надали оцінку впливу дефіциту бюджету на фінансову безпеку держави[9]; О.Дахнова, М.Гнідь здійснили прогнозування рівня бюджетної безпеки України[10]; Н. Фатюха, В. Мануковська оцінили рівень бюджетної безпеки України[11]; Л.Лисяк, М.Журавель дослідили бюджетну політику як інструмент забезпечення фінансової безпеки України[12]; С. Леонтович висвітлено новації фінансової складової національної безпеки[13], інституційні основи фінансового забезпечення безпекоформуючих галузей[14]; І. Марко, О. Радченко досліджено фінансові ризики бюджетної безпеки та їх державне регулювання[15] тощо.

Дослідниками визнано, що необхідні напрацювання щодо ефективної економічної політики, державного контролю за економічною системою, об'єктивній пріоретизації економічних реформ[16], оскільки глобалізація підірвала традиційне визначення економічної безпеки, в основі якого лежала економічна вразливість до зовнішнього середовища, тому судження про економічну безпеку мають зіставляти ефекти підвищеної нестабільності, спричиненої глобалізацією, з вигодами від покращення економічних показників у довгостроковій перспективі[17].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Напрацювання дослідників і стратегічні документи сталого економічного розвитку України переважно стосуються мирного часу. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15.08.2012 р. № 569-р. «Концепція забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері», виділено явища і чинники, що можуть призвести до створення загроз національній безпеці у фінансовій сфері, зокрема: обмеженість доступу до міжнародних фінансових ринків; значна залежність від експортно-імпортної діяльності; погіршення стану зовнішньої торгівлі, зростання дефіциту платіжного балансу, насамперед рахунка поточних операцій; значна залежність від зовнішніх кредиторів; вплив світових фінансових криз на фінансову систему держави. Цим документом визначається, що характерними ознаками безпеки у сфері фінансів виступають: збалансованість, стійкість проти внутрішніх і зовнішніх загроз, здатність забезпечити ефективне функціонування національної економіки та економічне зростання держави.

За даними аналізу, приведеного у Стратегії-25[18], причинами фінансових криз є: постійний дефіцит державного бюджету та пов'язане з цим суттєве боргове навантаження, недостатній розвиток довгострокового інвестиційного кредитування економіки та фондового ринку та ін. Відповідно до п. 30 Стратегії-25, передбачено розроблення методики щорічної оцінки стану економічної безпеки. Індикативні субіндекси економічної безпеки розраховуються згідно Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України»[19]. Відповідно до Методрекомендацій, розрахунок інтегрального індикатора за кожною сферою безпеки здійснюється за такою формулою:

$$I_m = \sum_{i=1}^{n} d_i y_i, \qquad (1)$$

де I_m – агрегований показник/субіндекс m-ї сфери економічної безпеки, де m = (1, 2, 3 ... 9); d_i – ваговий коефіцієнт, що визначає ступінь внеску i-го показника в інтегральний індекс складової економічної безпеки; y_i – нормалізована оцінка і-го індикатора.

Інтегральний індикатор економічної безпеки України (І) в цілому розраховується за такою формулою:

$$I = \sum_{m} d_m I_m, \qquad (2)$$

[8] Свірко С.В. (2021). Механізми державного управління бюджетною безпекою : монографія. Житомир. С. 5.

[9] Коляда Т.А., Гуз М.В. Оцінка впливу дефіциту бюджету на фінансову безпеку держави. *Бізнес Інформ*. 2019. № 7. С. 266-272.

[10] Дахнова О.Є., Гнідь М.В. Прогнозування рівня бюджетної безпеки України. *Інфраструктура ринку.* 2019. № 31. С. 620-624.

[11] Фатюха Н. Г., Мануковська В. В. Оцінка рівня бюджетної безпеки України. *Ефективна економіка*. 2021. № 5. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8905. DOI: 10.32702/2307-2105-2021.5.95

[12] Лисяк Л.В., Журавель М.О. Бюджетна політика як інструмент забезпечення фінансової безпеки України. *Modern Economics*. 2018. №9. С. 53-59.

[13] Леонтович С. П. Новації фінансової складової національної безпеки // *Публічне управління та адміністрування у процесах економічних реформ*: збірник тез доповідей V Всеукраїнської науково-практичної конференції з дистанційною участю, 24 березня 2021 р. Херсон: ДВНЗ «ХДАУ», 2021. С. 24-26.

[14] Леонтович С.П., Радченко О. Д. Інституційні основи розширення фінансового забезпечення інновацій безпекоформуючих галузей. *Бізнес, інновації, менеджмент: проблеми та перспективи*: зб. тез доп. II Міжнар. наук.-практ. конф., 22 квіт. 2021 р. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, Вид-во «Політехніка», 2021. С. 226-228.

[15] Марко І. Ю., Радченко О. Д., Мельничук О. О. Фінансові ризики бюджетної безпеки та їх державне регулювання. *Економіка АПК*. 2021. № 8. С. 67-78. https://doi.org/10.32317/2221-1055.202108067

[16] Akimova, L., Akimov, O., Mihus, I., Koval, Y., & Dmitrenko, V. (2020). Improvement of the methodological approach to assessing the impact of public governance on ensuring the economic security of the state. *Financial and Credit Activity: Problems of Theory and Practice*, 4(35), 180-190. https://doi.org/10.18371/fcaptp.v4i35.221969

[17] Miles Kahler (2004) Economic security in an era of globalization: definition and provision, *The Pacific Review*, 17:4, 485-502, DOI: 10.1080/0951274042000326032

[18] Указ Президента від 11.08.2021 р. № 347/2021 Стратегія економічної безпеки України на період до 2025 року. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3472021-39613.

[19] Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України» № 1277 від 29.10.2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13#n121

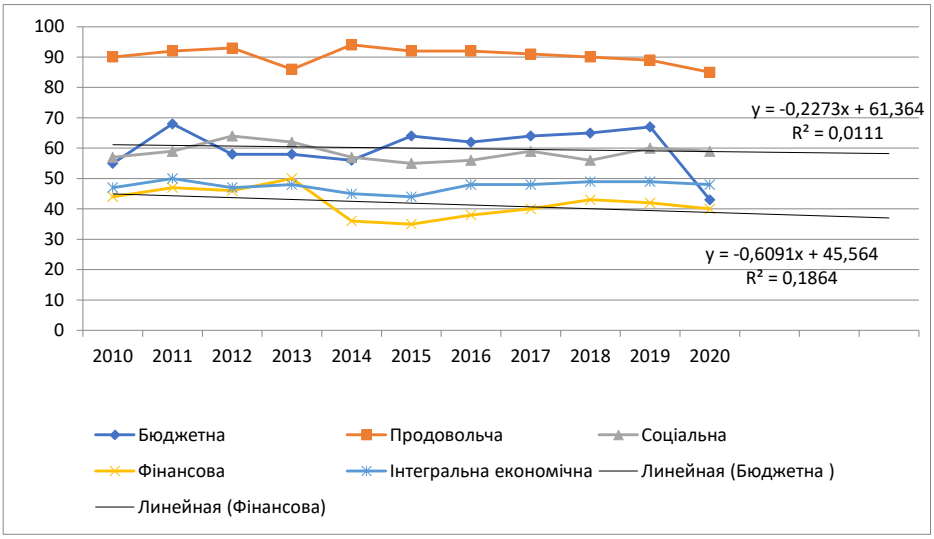

Рис. 1. Динаміка бюджетної, фінансової, продовольчої, соціальної безпеки та інтегрального індексу економічної безпеки України за 2010–2020 рр., %

Джерело: складено за даними Мінекономіки на запит від 23.10.2021 р., URL : https://www.me.gov.ua/?lang=uk-UA

Таблиця 1

Вибіркові індикатори фінансової безпеки України за 2013–2020 рр., %

Індикатори	Значення індикаторів за роками							
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Банківська безпека	53	29	19	23	35	38	43	44
Безпека небанківського фінансового ринку	49	46	34	32	30	31	32	30
Боргова безпека	65	37	36	51	59	60	63	41
Бюджетна безпека	58	56	64	62	64	65	67	43
Валютна безпека	44	26	36	38	40	42	50	48
Грошово-кредитна безпека	59	70	46	69	65	59	56	61
Фінансова безпека	**50**	**40**	**35**	**38**	**40**	**43**	**42**	**40**

Джерело: Складено за даними Міністерства економіки України URL : https://www.me.gov.ua/?lang=uk-UA

де d_m – ваговий коефіцієнт, що визначає ступінь внеску показника/субіндекса m-ї сфери економічної безпеки в інтегральний індекс економічної безпеки України; I_m – агрегований показник/субіндекс m-ї сфери економічної безпеки, де m = (1, 2, 3 ... 9). Розраховані окремі субіндекси[20] національної безпеки приведені на рис. 1.

Ще на період 2020 року найбільш вразливою виявилась бюджетна безпека, продемонструвавши падіння з маже 70% у 2019 році до 40% у 2020. З тих пір ситуація тільки загострювалась, а дані для розрахунку 2021 року та І кварталу 2022 року поки що відсутні. Фінансова безпека за цей же період знизилась з 42% до 40%, чому сприяли вчасно здійснювані заходи безпеки за сторони Уряду на НБУ. Показники вибіркових субіндикаторів фінансової безпеки за період 2013–2020 рр. приведені у табл. 1.

Спостерігається зниження субіндексів фінансової безпеки за всіма складовими. На кінець 2020 року найбільш стійким субіндикатором виступали грошово-кредитна і валютна безпека, значно знизився рівень бюджетної та боргової безпеки, безпеки небанківського сектору. Проте треба врахувати, що розрахунок зведених значень субундексів здійснюється на основі нормативної оцінки і константи згладжування, яка для кожного індикатора визначається окремо експертним шляхом, що знижує достовірність розрахунків і виявляє значні розбіжності у різних наукових джерелах, навіть тих, що в основу розрахунків беруть Методрекомендації 1277[21].

[20] Leontovych S., Radchenko O., Melnichuk O. (2021). 1.1 Analysis of the financial share of the national security of Ukraine. // Pasichnyk Yu., Radchenko O., Sukach O. etc. Stages of Formation and Development of the Economy of Independent Ukraine: Collective monograph [Ed. by Doctor of Economics Sciences, Prof. Yu. Pasichnyk]. Verlag SWG imex GmbH, Nuremberg, Germany, p. 3-14.

[21] Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України» № 1277 від 29.10.2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13#n121

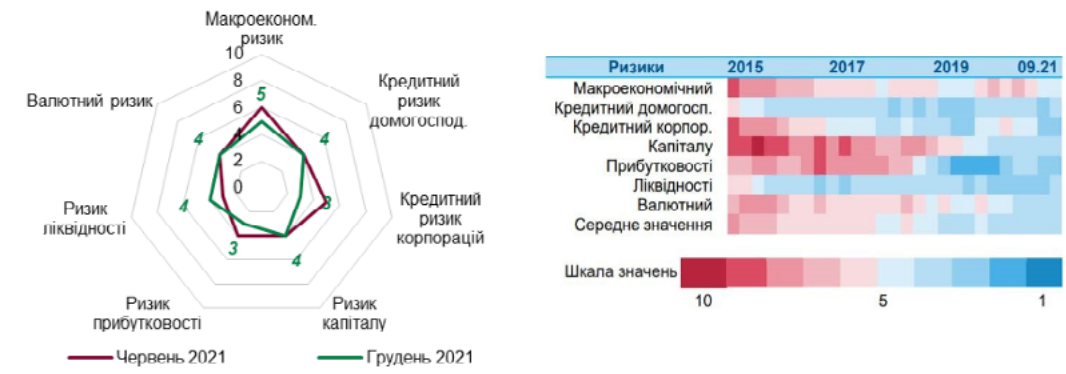

Рис. 2. Карта ризиків фінансового сектору України за 2021 рік

Джерело: Звіт про фінансову стабільність НБУ[23]

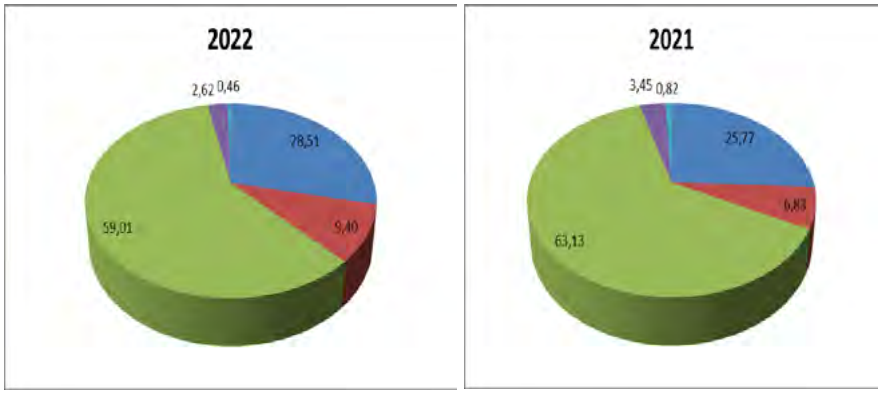

Рис. 3. Структура доходів Державного бюджету України за І квартал 2022 року та за 2021 рік, %

Джерело: Складено за даними НБУ. URL : https://bank.gov.ua

За висновками НІСД[22], на сьогодні в Україні не існує досконалих інституційних механізмів, які забезпечували б координацію дій органів економічного управління щодо подолання наявних дисбалансів та запобігання виникненню нових. В умовах воєнного стану необхідні наукові напрацювання щодо ефективної фінансової політики, державного контролю за фінансовою системою, що зумовлює актуальність даної роботи.

Формулювання цілей (постановка завдання). Метою дослідження є висвітлення складових фінансової безпеки України в період воєнного стану через аналіз її параметрів; виявлення тенденцій і можливостей посилення з метою підвищення ефективності державного управління.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Результати, наведені у Звіті про фінансову стабільність, підготовленому Національним банком України[24], засвідчили, що рівень фінансової безпеки на кінець 2021 року був достатнім. Зокрема, Національний банк України здійснює розрахунок індексу фінансового стресу (ІФС) та його субіндексі за оновленою методикою. За висновками НБУ, індекс фінансового стресу (ІФС) залишається на низькому рівні, а його волатильність протягом 2021 року обумовлена тимчасовим зростанням субіндексів державних та корпоративних цінних паперів, які відреагували на зростання дохідності безризикових активів на світових фінансових ринках та посилення загрози вторгнення російських військ на територію України. Карта ризиків фінансового сектору приведена на рис. 2.

До війни Державний бюджет України наповнювався переважно надходженнями від внутрішніх податків на товари і послуги. Так, у 2021 році у загальній структурі податкових надходжень у 1107090,9 млн грн їх частка становила 63,13%.

У 2022 році Мінфін планував зібрати 405 млрд грн ПДВ, 76 млрд грн акцизу (алкоголь, сигарети, енергоносії), 37,5 млрд грн мита. Загалом лише непрямі податки з імпортних товарів повинні були становити майже 520 млрд грн – 40% від усіх доходів бюджету. Проте наразі вдається зібрати лише п'яту частину запланованих надходжень. Замість очікуваних 39 млрд грн за березень до бюджету надійшли 7 млрд грн. Така ж ситуація з податками з експортом та імпортом: їх над-

[22] Безпековий вимір фінансової політики забезпечення економічного зростання в Україні. Київ : НІСД, 2018. 132 с. «Бюджетна безпека України в координатах гібридних загроз фінансовій системі». Аналітична записка https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-05/byudzh_dezpeka-76082.pdf

[23] Звіт про фінансову стабільність. Грудень 2021 р. URL : https://bank.gov.ua/ua/stability/report

[24] Звіт про фінансову стабільність. Грудень 2021 р. URL : https://bank.gov.ua/ua/stability/report

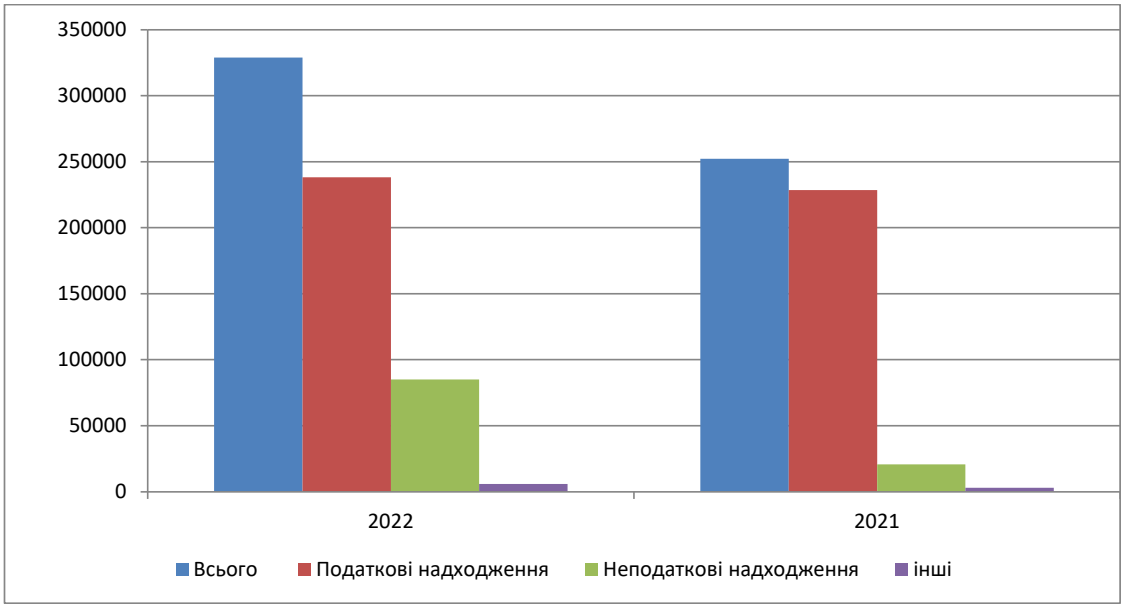

Рис. 4. Динаміка структури доходів Державного бюджету України за І квартал 2021–2022 рр., млн грн

Джерело: Складено за даними НБУ. URL : https://bank.gov.ua

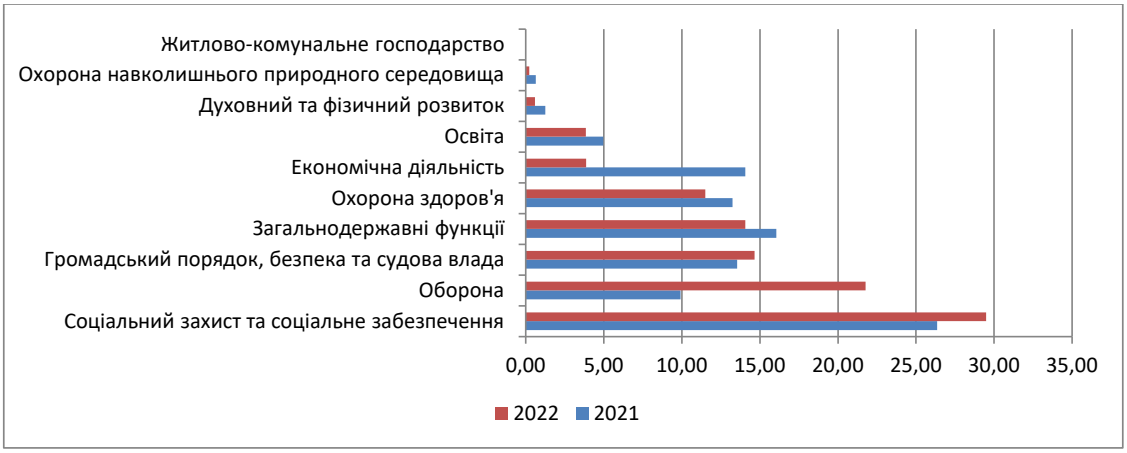

Рис. 5. Структура видатків Державного бюджету України за І квартал 2022 року та за 2022 рік*,%

• дані за 2022 рік приведено за І квартал

Джерело: Складено за даними НБУ. URL: https://bank.gov.ua

ходження становлять 15-20% від довоєнних показників. Основна причина – закриття багатьох підприємств, знищення складів та промислових потужностей[25].

Порівняння структури доходів Державного бюджету України за І квартал 2022 року та за 2021 рік приведено на рис. 3.

Загальна структура доходів Державного бюджету за І квартал відповідного року приведена на рис. 4.

Щоб компенсувати недоотримання доходу, уряду довелося просити державні підприємства та Нацбанк достроково переказати до бюджету прибутки 2021 року. За планом це мало статися в квітні-червні. Від НБУ на другий день війни надійшли 19 млрд грн, від Приватбанку на початку березня – 28 млрд грн, від «Нафтогазу» наприкінці березня – 2,3 млрд грн. Загалом у березні держпідприємства переказали 32,5 млрд грн дивідендів. Завдяки цьому в березні план доходів бюджету був виконаний на 93%, а були б на 37% нижчі за план Прискорення отримання певних видів надходжень створює додаткові ризики для виконання держбюджету в майбутні періоди[26].

Структура видатків Державного бюджету України за І квартал 2022 року та за 2021 рік приведена на рис. 3. У період воєнного стану держава відмовилася від

[25] Винокуров Я. Що з держфінансами і чи вистачить Україні грошей. 5 квітня 2022. URL : https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2022/04/5/685230

[26] Винокуров Я. Що з держфінансами і чи вистачить Україні грошей. 5 квітня 2022. URL : https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2022/04/5/685230

Таблиця 2

Динаміка функціональних видатків Державного бюджету України на оборону та інші сфери фінансування видатків у 2014-2022 рр., млрд грн

	2014	2018	2019	2020	2021	2022*
Видатки державного бюджету	430217	985851	1075122	1127944	1490258	382809
Видатки на оборону	27363	97024	106627	120374	127527	75716
Частка оборони у видатках, %	6,34	9,81	9,91	9,28	8,56	19,78
Видатки на економіку	34410	63600	72364	168990	180980	13434
Частка економіки у видатках, %	8,00	6,45	6,73	14,98	12,14	3,51
Видатки на соціальний захист	80558	163865	218628	322720	333280	102340
Частка у видатках, %	18,72	16,62	20,34	28,61	22,36	26,73

* – за І квартал.

Джерело: Складено за даними НБУ. URL : https://bank.gov.ua

усіх видатків, які мали піти на капітальне будівництво чи розвиток, а це близько 140 млрд грн за кошторисом плану Державного бюджету на 2022 рік.

Практично кошти витрачаються тільки за трьома напрямами: на оборону, виплату пенсій, зарплати бюджетникам та обслуговування державного боргу. За даними Міністерства фінансів та економічних пабліків[27,28], у січні-березні 2022 року план видатків виконаний лише на 67,8%, через перенаправлення фінансування на пріоритетні воєнні напрямки.

Динаміка функціональних видатків Державного бюджету України на оборону та інші сфери фінансування видатків у 2014-2022 рр. приведена у табл. 2.

Як свідчать приведені дані табл. 2, фінансування видатків на оборону у 2022 році зросло на 11.22 пп. проти рівня 2021 року та на 13.44 пп. проти рівня 2014 року. Майже в 4 рази скоротились видатки на економіку, зросли видатки на соціальний захист.

В умовах війни держава гостро залежить від зовнішнього фінансування та внутрішніх запозичень. Запозичення за І квартал 2022 року дали змогу уряду фінансувати видатки. Насамперед, це випуск Облігації внутрішніх державних позик України (ОВДП), випуск яких запроваджено на період війни, ставки і терміни за якими фіксовані – 11% річних та рік обігу. Протягом березня завдяки цьому інструменту залучено 27,7 млрд грн, ще на 20 млрд грн військових облігацій придбав НБУ, а станом на 28 квітня портфель військових ОВДП у власності Нацбанку становить 70 млрд грн[29].

За перші три місяці 2022 року Україна отримала від міжнародних фінансових організацій та ЄС пільгових кредитів на суму, еквівалентну 96,7 млрд грн, зокрема, від МВФ – 41,3 млрд грн (1,4 млрд дол), від Єврокомісії – 19,5 млрд грн (600 млн євро).

Здійснюється також залучення грантового фінансування, яке надають зарубіжні країни на безповоротній основі для підтримки бюджету України в умовах війни. Так, уряд Італії надав Україні 110 млн євро, а від США очікується 500 млн дол. Станом на кінець квітня, за даними Мінфіну, до країни надійшло грантове фінансування у розмірі 88,5 млн євро. Ці кошти було надано з Цільового фонду донорів Світового банку в рамках Програми Другої позики на політику розвитку у сфері економічного відновлення для України. Вони будуть спрямовані до загального фонду Державного бюджету України для забезпечення першочергових соціальних, гуманітарних видатків, видатків на охорону здоров'я, підтримки внутрішньо переміщених осіб. За підрахунками Міністерства, у наступні місяці щонайменше половина державних витрат покриватиметься коштом зовнішніх запозичень і грантів.

Задля підтримки бізнесу влада спростила податкові та митні правила на час війни. Зокрема, бізнес з оборотом до 10 млрд грн може перейти на спрощену систему оподаткування та сплачувати лише 2% від доходів, незалежно від кількості найманих працівників. Також на розгляд народним депутатам подано законо-проект № 7311 про зміни до Податкового кодексу, якими пропонується, зокрема, збільшити розмір військового збору з 1,5 до 3 відсотків. До митного і податкового кодексів України внесені зміни, що стосуються спрощеного порядку декларування, звільнення від сплати митних платежів тощо.

Фінансова безпека, окрім підтримки внутрішніх фінансів України від втрат внаслідок воєнних дій, залежить також від стану глобальних фінансів. Через війну в Україні ціни на нафту, газ, пшеницю, метали зросли до рівнів, яких не бачили від фінансової кризи 2008 року. Зокрема Міжнародний валютний фонд[30] публікує аналіз глобальної економіки та надає кілька прогнозів, станом на квітень 2022 року: щодо енергоносіїв – після зростання на 55% у 2022 році ціни на нафту мають стабілізуватися й опуститися нижче 100 доларів за барель у 2023 році; поряд з цим, збережуться високими ціни

[27] Міністерство фінансів України. URL : https://www.mof.gov.ua/uk

[28] Данилишин Б. Щодо ситуації в економіці та на фінансових ринках. URL : http://rus.lb.ua/blog/bogdan_danylysyn/514088_shchodo_situatsii_ekonomitsi.html

[29] Діденко С. Нацбанк наростив фінансування потреб армії. URL https://ua.news/ua/natsbank-narastyl-fynansyrovanye-potrebnostej-armyy-vykup-voennyh-gosoblygatsyj-dostygaet-70-mlrd/

[30] War slows recovery. URL : https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2022/04/19/world-economic-outlook-april-2022

на газ, що зумовлено проблемами логістики. Щодо ринку праці – значно зміниться структура і локалізація, через вихід з російського ринку міжнародних компаній і скорочення виробництва; чимало працівників та трудових мігрантів втратять заробіток. Щодо ринків – зростає невизначеність на товарному ринку, через це очікуються довгострокові проблеми на фінансових ринках, що спричиняє переоцінку ризику з боку інвесторів у сторону зростання. Щодо цін – високі ціни на сировину і порушення торговельних ланцюгів пришвидшать інфляцію, а її високі темпи триватимуть довше, ніж очікувалося. Зокрема, можливо що у 2022 році ціни в Європі зростуть на 12,6%. Інфляція в розвинених країнах регіону становитиме 5,5%, а в країнах, що розвиваються, – 27,1%. Всі ці події прямо чи опосередковано впливають на фінансову безпеку України.

Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO)[31] припускає, що війна спричинить зростання світових цін на продовольство на понад 20%. Перебої з постачаннями у Чорноморському регіоні вже спричинили зростання Індексу зернових та олійних культур (IGC), що показує зміни експортних цін на зернові/олійні культури, до історичного максимуму.

Agricultural Market Information System[32] прогнозує, що війна призведе до скорочення продовольчого забезпечення у багатьох країнах Близького Сходу та Північної Африки, які імпортують понад 90% усього продовольства.

Конференція ООН з торгівлі та розвитку ЮНКТАД[33] відповідно до оновленого звіту щодо торгівлі та розвитку прогнозує, що у 2022 році відбудеться зниження з 3,6% до 2,6% глобального економічного зростання, основним фактором якого є велика невизначеність навколо війни в Україні.

Україна одержує значну світову підтримку. Так, на спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН за припинення російської агресії проголосували країни, які виробляють 70% світового ВВП, проти – лише 5 країн, що створюють 2,06% ВВП, з яких 1,95% – це сама країна-агресор, а 0,08% – Білорусь, її єдиний військовий партнер[34]. У квітні на авіабазі Рамштайн в Німеччині, група з 40 країн домовилися про створення координаційної ради та працювати над відправкою зброї та фінансової допомоги Україні[35].

Загалом, війна докорінно змінила державу та її фінансову систему, змістила основи фінансового планування та чинні індикатори фінансової безпеки, вийшла далеко за межі суто фінансової політики і стосується буквально усіх сфер національної і світової безпеки.

Висновки

Таким чином, наявні множинні підтвердження, що російсько-українська війна завдає колосальної руйнівної дії на економіку України та всього світу, масштаби якої досить значні, реальні втрати наразі важно навіть відстежити, зосереджені вони у фінансовій, енергетичній і продовольчій безпеці, впливають на інвестиції, торгівлю та фінансовий ринок, на рівень росту ВВП, баланси зовнішнього боргу, перерозподіл сфер експорту та імпорту.

За результатами дослідження виявлено, що роль фінансової у зміцненні національної безпеки України є досить різноплановою і до кінця не дослідженою проблемою. За сучасних багатовекторних впливів і викликів процес формування механізму фінансової безпеки має бути спільною задачею для уряду, громадських організацій, науки, практики, населення та інвесторів.

Зокрема, потребують перегляду індикатори фінансової безпеки в частині банківська безпека , безпека небанківського фінансового ринку, боргова безпека, бюджетна безпека, валютна безпека, грошово-кредитна безпека з метою переоцінки граничних та допустимих значень субіндексів, індексів, індикаторів та показників для оцінки в умовах воєнного стану.

Таким чином, фінансова складова у безпекоформуючих галузях економіки потребує поглибленої оцінки, визначення обсягів і відповідного системного відображення в одній стратегії, з кореляцією та взаємозв'язками з іншими складовими.

Для подолання факторів руйнівного впливу російсько-української війни на національну та глобальну економіку, необхідні цілеспрямовані зусилля всього світу насамперед для припинення воєнних дій, формування фондів відновлення економіки України, вирівнювання критичних факторів національної безпеки за всіма складовими та забезпечення політичної стабільності.

[31] Food and Agriculture Organization of the United Nations. URL : https://www.fao.org/home/ru

[32] Agricultural Market Information System. URL : http://www.amis-outlook.org/amis-monitoring/monthly-report/en/#.YmWnr9pByM8

[33] United Nations Conference on Trade and Development. URL : https://www.unctad.org

[34] FORBES. https://forbes.ua/news/viyna-vse-shcho-vidbuvaetsya-z-ekonomkoyu-biznesom-v-ukraini-ta-sviti-03032022-4086

[35] Austin Says Group of 40 Nations Focused on Sending More Weapons to Ukraine. URL :https://www.military.com/daily-news/2022/04/26/austin-says-group-of-40-nations-focused-sending-more-weapons-ukraine.html

Інформація про авторів:
Тулуш Леонід Дмитрович,
кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, доцент,
завідувач відділу фінансово-кредитної та податкової політики
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»
10, вул. Героїв Оборони, м. Київ, 03127, Україна

Леонтович Сергій Петрович,
кандидат економічних наук,
начальник відділу
Національний університет оборони України імені Івана Черняховського
28, Повітрофлотський пр., м. Київ, 03049, Україна

Радченко Оксана Дмитрівна,
кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, доцент,
провідний науковий співробітник відділу фінансово-кредитної та податкової політики
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»
10, вул. Героїв Оборони, м. Київ, 03127, Україна

Information about the authors:
Tulush Leonid Dmytrovych,
PhD in Economics, Leading researcher, Associate Professor,
Leading Researcher at the Department of Financial Credit and Tax Policy
National Science Center «Institute of Agrarian Economics»
10, Heroiv Oborony str., Kyiv, 03127, Ukraine

Leontovych Serhii Petrovych,
PhD in Economics,
Head of the Department
National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi
28, Povitroflotsky Ave., Kyiv, 03049, Ukraine

Radchenko Oksana Dmitrivna,
PhD in Economics, Leading researcher, Associate Professor,
Leading Researcher at the Department of Financial Credit and Tax Policy
National Science Center «Institute of Agrarian Economics»
10, Heroiv Oborony str., Kyiv, 03127, Ukraine

DOI

ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ВПЛИВУ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ НА СТАН ЕКОНОМІЧНОЇ ЗАХИЩЕНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ ТА ВИНИКНЕННЯ БІЗНЕС-КОНФЛІКТІВ

Хома І. Б.

Постановка проблеми. Російське вторгнення в Україну в лютому 2022 року стало повномасштабною війною, що було продовженням військового конфлікту 2014 року, розв'язаною Росією, участь у якій Російська Федерація намагалась раніше заперечувати. Генеральна асамблея ООН у своїй резолюції від 02 березня строго засудила російське вторгнення в Україну та назвала його агресією Російської Федерації проти незалежної України[1]. Дана агресія стала збройним конфліктом, який поніс зокрема і великий негативний вплив на поточний економічний розвиток країни, зокрема і на розвиток вітчизняної підприємницької діяльності та бізнесу, майже 34% господарських структур за два місяці призупинили свою діяльність.

Як відомо, будь-який конфлікт у підприємницькій діяльності, маючи багатогранну природу зародження, зокрема пов'язаний і з військовими діями, та маючи індивідуальний характер впливу на розвиток кожного окремого господарюючого суб'єкта, ґрунтується насамперед на неспівпадінні інтересів двох конфліктуючих сторін або бізнес-партнерів. Це неспівпадіння інтересів може виникати або відразу, або через деякий проміжок часу від початку введення в країні воєнного стану або укладання невигідних бізнес-угод та характеризується частковою або повною втратою певного рівня взаємодії цих партнерів на ринку, а також втратою економічної довіри між ними, що у майбутньому у більшості випадках може призвести до серйозних економічних проблем, розбалансовуючи рівновагу створених раніше стосунків. Проте, маючи бажання їх контролю та цілковитого уникнення, виникає необхідність формування адекватної до реального середовища концептуальної сутності, яка розкривала би значення не тільки зародження та перебігу бізнес-конфліктів у підприємницькій діяльності в просторі військових конфліктів, але й впливу конфліктних ситуацій на поточний стан економічної захищеності вітчизняної підприємницької діяльності. Саме від повноти побудови цієї концепції буде залежати якість змодельованого стратегічного процесу розвитку економічних угод в спектрі максимального усунення їх негативних наслідків у підприємницькій діяльності на ринку у найближчий перспективі в умовах повномасштабної війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В країні воєнний стан визначається як особливий правовий режим, що вводиться у разі загрози національній безпеці. Однією з особливостей воєнного стану виступають зміни звичайних порядків ведення підприємницької діяльності та бізнесу. У цей час під охорону армії і правоохоронних органів переходять усі об'єкти державного значення та об'єкти транспортної системи країни й об'єкти, що забезпечують життєдіяльність населення, саме для них запроваджується особливий режим роботи. Увесь український та іноземний бізнес на території країни в умовах введення воєнного стану стикається із радикальною та структурною зміною управління підприємницькою діяльністю. Це пов'язано насамперед з можливістю примусового перепрофілювання бізнесу на виробництво необхідної для обороноздатності країни продукції, або можливістю примусового відчуження майна бізнесу за незрозумілою процедурою та ціноутворенням в умовах воєнного стану та загрозою вилучення майна як міри покарання за невиконання умов цього стану тощо[2].

Проблемою дослідження виявлення проблемних зон у діяльності підприємств під впливом кризових ситуацій і, зокрема різноманітних конфліктів, у тому числі економічних, займалась значна кількість вчених, як: О. Бєліков, В. Зігерт, М. Капітоненко, В. Курбатов, Л. Ланг, Г. Осовська, С. Юрченко та багато інших. Їм вдалось дослідити фактори утворення конфліктів, поглиблено проаналізувати їх природу виникнення при спонтанній або закономірній несумісності інтересів сторін бізнес-угод.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проте поза увагою більшості науковців залишилось дослідження сутності впливу військових конфліктів, як наслідок – розбалансування бізнес-процесів і їх вплив на вимір рівня економічної захищеності окремих підприємств та загалом підприємницької діяльності за участю кількісних економіко-математичних методів, так як навіть

[1] Резолюція Генеральної Асамблеї ООН ES-11/1. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%B7%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%93%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%97_%D0%90%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D1%97_%D0%9E%D0%9E%D0%9D_ES-11/1 (дата звернення: 07.04.2022).

[2] Романюк А. Що бізнесу потрібно знати про воєнний стан? URL: http:// biz.ligazakon.net (дата звернення: 22.03.2022).

в умовах воєнного стану всі промислові підприємства країни зобов'язані складати фінансову звітність на підставі даних бухгалтерського обліку, хоча порядок та строки її подання визначаються Кабінетом Міністрів України. Також може встановлюватись у цей час скорочена за показниками фінансова звітність у складі балансу та звіту про фінансові результати.

Стратегічні перспективи управління підприємством та шляхи його подальшого розвитку в умовах воєнного стану прямим чином будуть залежати від вирішення проблеми вчасної та якісної діагностики та контролю рівня його поточного економічного захисту в умовах також можливого вимушеного переходу на самофінансування. Це питання постає перед кожним суб'єктом господарювання, якщо він прагне продовжувати функціонувати з допустимими фінансово-економічними результатами у кризовий або післякризовий період, до якого прирівнюється введений країною воєнний стан, коли рівень невизначеності ринку максимальний за рахунок накладання і пролонгації на невизначений період найбільшої кількості різних ідентифікованих ризиків, які комплексно обтяжують всю підприємницьку діяльність, насамперед і за рахунок нападу агресора.

Тому, у цьому випадку комплекс розв'язуваних цільових завдань стосовно механізму захисту підприємницької діяльності буде найбільш важливим і істотно буде відрізнятись від тих завдань, які продукує ринок у періоди до криз і війн, а також різноманітних фінансових потрясінь, які вимагають кардинально інших вирішень для подальшого формування перспектив управління кожним суб'єктом підприємницької діяльності.

Постановка завдання. На основі викладеного вище можна сформулювати цілі дослідження, які полягають у встановленні закономірного взаємозв'язку між причинами виникнення бізнес-конфліктів в умовах війни, їх процесом розвитку, ідентифікацією економічних результатів підприємств під дією конфліктних ситуацій та їх впливом на стан економічної захищеності підприємств на основі запроваджених кількісних методів оцінювання, що дозволяє повноцінно зрозуміти всю сутність перебігу економічних конфліктів в умовах повномасштабної війни та запобігти їх різноманітні негативні наслідки.

Виклад основного матеріалу дослідження. У зв'язку з тим, що всі бізнес-конфлікти є динамічними з притаманними їм різними рисами у кожний момент часу, їх об'єднує наявність потенційного одночасного впливу на поточний стан економічної захищеності підприємства.

Будь-який економічний конфлікт в умовах війни слід вважати сформованим конфліктом з того моменту, якщо порушуються або цілеспрямовано не виконуються умови бізнес-угоди. Тобто, «конфлікт – це ситуація, за якої учасники відносин, об'єднані одним і тим самим об'єктом, усвідомлюють несумісність їхніх інтересів стосовно нього і діють з урахуванням такого усвідомлення»[3].

Зародженню бізнес-конфліктів передують непередбачувані та неконтрольовані події. Проте їх перебіг підпорядковується правилам раціональності, маючи початок і завершення, до того ж етап завершення має максимально кореспондуватись з оцінкою економічних результатів підприємства, які абсолютно не застраховані від економічних втрат в умовах воєнного часу, що є одним із ідентифікаторів кількісного виміру рівня економічної захищеності підприємства, зміненого під впливом бізнес-конфліктів, спричинених війною.

Комплексна система захисту підприємства завжди буде ґрунтуватись на мінімізації зовнішніх і внутрішніх загроз, що впливають на його фінансово-економічний стан, який залишається за будь-яких умов основним індикатором діяльності виробничо-господарської структури. Проте у воєнний час діагностика рівня економічної безпеки підприємства також залежатиме від: інноваційної, фінансово-кредитної й інвестиційної складових захисту, які обмежено відповідатимуть за якість протікання основних сфер діяльності кожного підприємства в розрізі таких основних видів діяльності, як: операційної, фінансової та інвестиційної, що у кожному окремому випадку забезпечуватимуть або переважну частку його доходу, або зумовлюють зміну величини і складу власного і позиченого капіталів, або цілеспрямовано розширюватимуть його економічний потенціал.

До того ж у поєднанні виробничо-інноваційної і збутової діяльності підприємства, що формує основу його операційної діяльності, перевага у воєнний час буде надана оцінюванню інноваційної захищеності, так як підприємства, які перепрофілювали свою діяльність і зберігають стабільний рівень інноваційного розвитку, або навіть тільки виходять на цей шлях розвитку, мають більше шансів зберегти (досягти) допустимий рівень конкурентоспроможності на ринку. У цьому випадку складова виробничої захищеності не буде враховуватись, так як більшість вітчизняних підприємств можуть мати як застарілі виробничі фонди, зокрема і зруйновані будівлі, для оновлення яких потрібні додаткові інвестиційні ресурси та певний період часу. Також вони можуть використовувати не завжди досконалі виробничі процеси, які потребують оптимізації, і в подальшому тісного взаємозв'язку вже з технікотехнологічною складовою захисту підприємства.

Тому рівень економічної захищеності господарюючого суб'єкта у воєнний час, будучи величиною інтегрованою, залежатиме саме від індивідуально

[3] Капітоненко М.Г. Міжнародні конфлікти. Київ: Либідь, 2009. 352 с.

введеної кількості вузлових точок контролю різних сфер економічної безпеки, що дозволить сформувати об'єктивну траєкторію його управління.

Вважають, що підвищення апаратної і функціональної складності будь-якої системи вимагає використання нових підходів до їх розроблення та діагностичного забезпечення, але часто достовірність діагностики прямо пропорційна кількості контрольних точок або функціональному (алгоритмічному) доступу до тих чи інших структурно-функціональних елементів, завдяки яким її досягають. До того ж функціональний аспект діагностики забезпечує зворотний зв'язок з об'єктом управління саме через різноманітні діагностичні процедури. Якщо всі діагностичні процедури утворюють одну комплексну систему діагностики, то її розуміють як єдність концепції, підходів, принципів, механізмів, технологій та конкретних алгоритмів постійного простежування цільових точок контролю окремої соціально-економічної підсистеми підприємства.

Легше діагностувати той стан економічного явища підприємства, який характеризується «саморегульованою системою факторів виробничого, фінансового та соціального характеру, що здатний незалежно від зовнішніх впливів і внутрішнього стану господарюючого суб'єкта, за рахунок взаємної оптимізації внутрішньої структури і внутрішніх зв'язків, забезпечувати стійку фінансову та виробничо-технологічну активність з метою задоволення суспільних і соціальних потреб як колективу певного підприємства, так і суспільства загалом»[4].

Діагностику економічної безпеки підприємства необхідно здійснювати так, щоб ще на ранніх стадіях і внаслідок введеної у воєнний час систематичної перевірки за цілеспрямовано запропонованими функціональними складовими економічного захисту можна було виявити й якомога швидше ліквідувати негативний вплив різних видів деструктивних факторів та вжити необхідних заходів для запобігання їхньому шкідливому впливу і нанесенню економічних збитків господарюючому суб'єкту та державі загалом.

Як показують дослідження, діагностика може мати три основні функції: оцінкову, діагностичну і пошукову. Причому пошукова функція є основою формування подальшої стратегічної перспективи управління підприємством навіть в умовах воєнного стану та після його завершення.

Тому необхідність визначення діагностованої величини рівня економічного захисту підприємства зумовлена такими завданнями, а саме: розпізнавання стану економічної захищеності або незахищеності суб'єкта господарювання на основі оцінкових факторів та введених критеріїв захисту; виявлення тенденцій можливих змін стану економічної безпеки у воєнний час; формування системи заходів щодо відновлення стану економічної захищеності не тільки у період після воєнного стану, але і у поточний період діагностики, формуючи і подальші об'єктивні перспективи управління підприємством.

Загалом слід вважати, що діагностика економічної безпеки підприємства під час воєнного стану – це процес виявлення та якісного і кількісного оцінювання величини протистояння впливу негативних явищ, які впливають не тільки на фінансово-економічні результати підприємницької діяльності і бізнесу, але і на національну безпеку держави загалом внаслідок розроблених систем структурно-функціональної та системно-комплексної процедури діагностики, перевірки і контролю.

Значні відхилення фінансово-економічних показників підприємств від нормативних значень в умовах війни можуть спричиняти спочатку його звичайний економічний збиток і поступове зниження рівня економічної захищеності, а згодом і повну втрату інтегрованого економічного захисту, якщо заходи нейтралізації впливу негативних чинників на фінансово-господарську діяльність підприємства невчасні, або неефективні.

Запропонований у цьому випадку метод діагностики рівня економічної безпеки підприємства дозволить констатувати факт: чи потрібно на перспективу негайно відновлювати оборотні кошти, або потрібні додаткові фінансові вливання, зокрема і з закордону; чи необхідні структурні зміни в активних і пасивних операціях господарюючого суб'єкта.

Схема рекомендованого формування взаємозв'язку перебігу бізнес-конфліктів з оцінюванням стану та, зокрема, рівня економічної захищеності підприємства в умовах воєнного часу подана на рис. 1.

Причини виникнення бізнес-конфліктів у підприємницькій діяльності під час військових дій є індивідуальними, хоча поле конфліктних ситуацій в підприємницькому середовищі можна наперед спрогнозувати на основі попередніх досліджень наслідків бізнес-угод і спільною загальною метою збереження національної безпеки.

Припустимо, що певний суб'єкт господарювання на протязі звітного календарного року укладає низку бізнес-угод з постійною кількістю партнерів, а також вони, своєю чергою, вступають в економічні стосунки між собою, до того ж наперед відома ймовірність виникнення деяких конфліктних ситуацій, без яких не може обійтись підприємницька діяльність особливо в умовах повномасштабної війни (див. табл. 1).

Відомо, що річні бізнес-угоди $B_u^i \cdot B_u^i$ з ймовірністю виникнення економічних конфліктів P_i, де i – їх порядковий номер, укладались на господарюючому суб'єкті лише в 1-ому місяці, 2-ому місяці, а також наприкінці 3-ого місяця поточного року,

[4] Осовська Г.В. Комунікації в менеджменті. Київ: Кондор, 2003. 218 с.

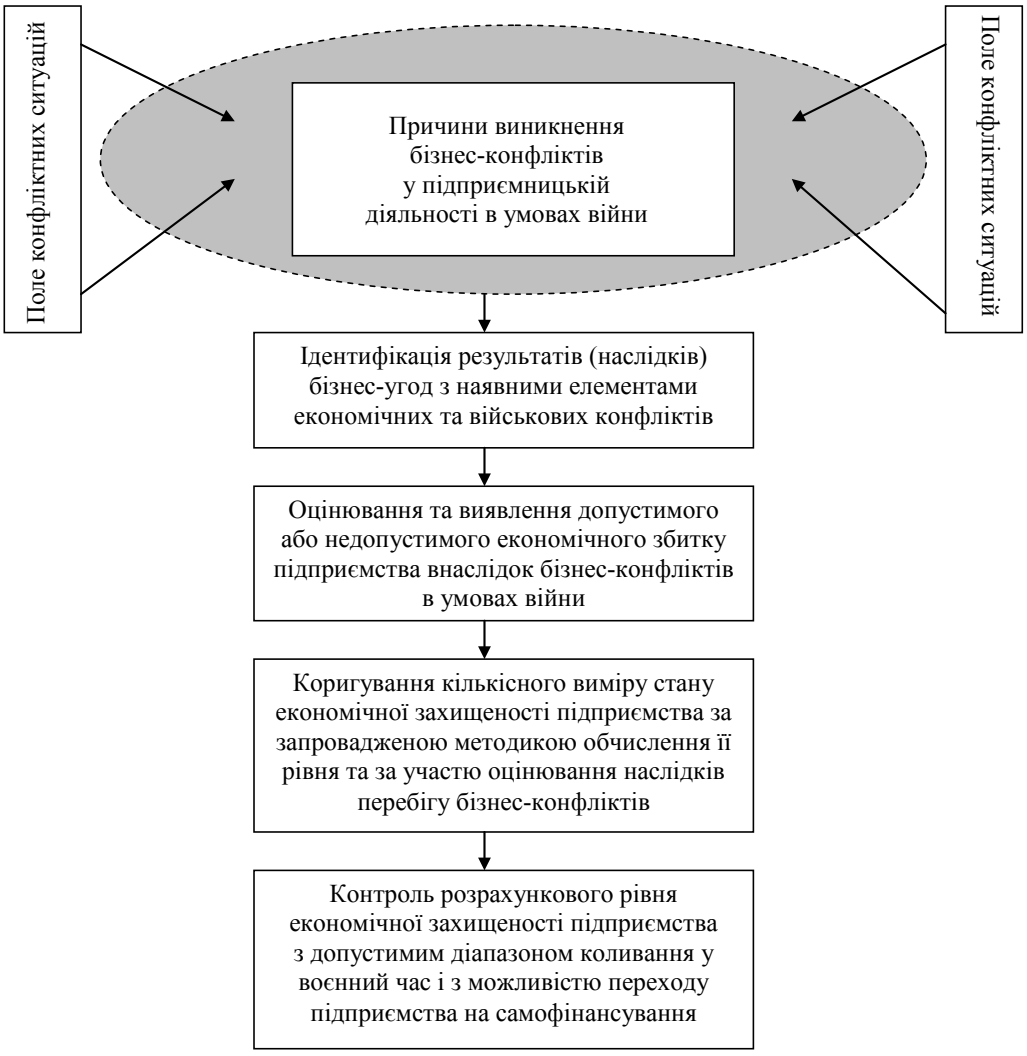

Рис. 1. Формування взаємозв'язку перебігу бізнес-конфліктів у воєнний час елементами оцінювання стану економічної захищеності підприємства

Таблиця 1

Імітаційна матриця ймовірностей виникнення економічних конфліктів при укладанні бізнес-угод у період воєнного часу

	B_p^1	B_p^2	B_p^3	B_p^4	B_p^5	B_p^6
B_p^1	-	0,2	0,1	-	-	0,3
B_p^2	0,2	-	0,5	0,3	0,4	0,5
B_p^3	0,1	0,5	-	0,7	0,3	0,3
B_p^4	0,1	0,3	0,7	-	0,6	0,5
B_p^5	-	0,4	0,3	0,6	-	0,2
B_p^6	0,3	0,5	0,3	0,5	-	-

зокрема їх найменша кількість спостерігалась саме в останньому 3-ому місяці.

1-ий місяць

$$B_u^1 = B_p^1 \cup B_p^3 \to P_1 = 0{,}1; \quad B_u^3 = B_p^4 \cup B_p^5 \to P_3 = 0{,}6;$$
$$B_u^2 = B_p^2 \cup B_p^6 \to P_2 = 0{,}5; \quad B_u^4 = B_p^1 \cup B_p^6 \to P_4 = 0{,}3.$$

Середня ймовірність виникнення бізнес-конфліктів:

2-ий місяць

$$B_u^1 = B_p^3 \cup B_p^5 \to P_1 = 0{,}3; \quad B_u^4 = B_p^1 \cup B_p^2 \to P_4 = 0{,}2;$$
$$B_u^2 = B_p^6 \cup B_p^4 \to P_2 = 0{,}5; \quad B_u^5 = B_p^3 \cup B_p^4 \to P_5 = 0{,}7.$$
$$B_u^3 = B_p^2 \cup B_p^3 \to P_3 = 0{,}5.$$

Середня ймовірність виникнення бізнес-конфліктів: $\overline{P} = 0{,}44$.

3-ій місяць

$$B_u^1 = B_p^2 \cup B_p^5 \to P_1 = 0{,}4;$$
$$B_u^2 = B_p^3 \cup B_p^6 \to P_2 = 0{,}3;$$
$$B_u^2 = B_p^3 \cup B_p^6 \to P_2 = 0{,}3.$$

Середня ймовірність виникнення бізнес-конфліктів: $\overline{P} = 0{,}333$.

Оцінюючи рівень економічної захищеності підприємства, трактують поняття «рівень» як певний ступінь досягнення комплексної захищеності від різноманітних загроз, що задовольняє або не задовольняє допустимий діапазон коливання ряду введених кількісних характеристик та ознак господарюючого суб'єкта стосовно захищеності їх законних інтересів за певний період часу.

Для пошуку нижнього дозволеного рівня економічної захищеності підприємства і уточнення верхнього в практичних умовах можна скористатись критерієм Вальда щодо прийняття оптимальних рішень max – min і min – max[5].

Якщо змоделювати діяльність господарюючого суб'єкта за останні наприклад три роки його функціонування за діагностованою величиною рівня економічної захищеності на кінець кожного місяця з подальшим визначенням мінімального і максимального значення, то можна визначити кращий серед найгірших результатів (нижній рівень) в умовах вже повномасштабної війни та кращий з найкращих (верхній рівень), наприклад, у довоєнний період, де за основу взято діапазон рівня економічної захищеності підприємства від 0 до 10 балів (табл. 2).

За результатами табл. 2, у нашому випадку, дозволений рівень економічної захищеності на підприємстві коливатиметься у межах від 5 до 9 балів із середнім значенням у 7 балів.

Проте, внаслідок існуючої ймовірності виникнення бізнес-конфліктів та встановленого впливу конфліктних ситуацій на рівень економічної захищеності за останній рік і у подальшому підприємство скоріше всього не досягне верхнього максимально можливого рівня економічного захисту у 10

[5] Приймак В.М. Прийняття управлінських рішень. Київ: Атіка, 2008. 240 с.

Таблиця 2

Результати нижньої та верхньої межі дозволеного рівня економічної захищеності змодельованого підприємства за критерієм Вальда[6]

рік / місяць	Діагностований рівень економічної захищеності ($R_{ЕЗ}$)			Критерій Вальда	
	1 рік	2 рік	3 рік	max – min	max – max
1 місяць	0	2	9	0	9
2 місяць	0	2	8	0	8
3 місяць	2	3	5	2	5
4 місяць	1	3	4	1	4
5 місяць	3	8	6	3	8
6 місяць	0	6	7	0	7
7 місяць	0	7	3	0	7
8 місяць	4	4	6	4	6
9 місяць	4	6	7	4	7
10 місяць	3	8	6	3	8
11 місяць	7	4	5	4	7
12 місяць	5	6	7	5	7

балів, так як завжди буде існувати коригувальний коефіцієнт (k_i) для уточнення кількісного виміру рівня економічної захищеності господарюючого суб'єкта, що дорівнюватиме величині середньої ймовірності виникнення бізнес-конфліктів з певними негативними наслідками, особливо в умовах воєнного часу.

Тоді можна запропонувати наступний підхід до визначення реальної величини рівня економічної захищеності підприємства:

$$R_{ЕЗ}^{календарний\ місяць} = R_{ЕЗ}^{*} - k_i, \qquad (1)$$

де $R_{ЕЗ}^{*}$ – рівень економічної захищеності підприємства за звітний період на кінець календарних місяців, в яких укладались бізнес-угоди, що обчислюється за методом структурно-функціональної діагностики[7], де i – ідентифікатор календарного місяця, в якому укладались бізнес-угоди (у нашому

[6] Khoma Iryna (Khoma, I.), Moroz Liudmyla (Moroz, L.), Horyslavets Pavlo (Horyslavets, P.) Diagnostics of conflicts within the Business Social Responsibility Forming System. *Journal of Competitiveness*, 10(3), 2018. P. 16-33.

[7] Хома І.Б. Формування та використання систем діагностики економічної захищеності промислового підприємства: монографія. Львів: Львівська політехніка, 2012. 504 с.

випадку $i = \overline{1,3}$, де 1-ий місяць (1), 2-ий місяць (2), 3-ій місяць (3)).

Таким чином, уточнені рівні економічної захищеності підприємства будуть дорівнювати:

$$R_{ЕЗ}{}^1 = 9 - 0{,}375 = 8{,}625;$$
$$R_{ЕЗ}{}^2 = 8 - 0{,}440 = 7{,}560;$$
$$R_{ЕЗ}{}^3 = 7 - 0{,}333 = 6{,}667.$$

Проте вони все одно будуть задовольняти допустимому діапазону у межах відрізку від 5 до 9 балів.

Як відомо, для уточнення верхньої величини рівня економічного захисту господарюючого суб'єкта часто в екстремальних умовах використовують кількісні методи з елементами багатокритеріальної оптимізації, а саме, α – критерій Гурвіца. За α – критерій Гурвіца у ті календарні місяці, коли укладались бізнес-угоди на підприємстві, візьмемо величину, яка дорівнює середній ймовірності виникнення бізнес-конфліктів з певними негативними наслідками, тобто у 1-му місяці: α = 0,375; у 2-му місяці: α = 0,44; у 3-му місяці α = 0,333. Для решта календарних місяців α = 1. Усі величини знаходяться в діапазоні $0 \le \alpha \le 1$ між критерієм max – min і min – max. Проміжні розрахунки виконуються за формулами:

$$\overline{R}_{ЕЗ}^{j} = \alpha \times \max R_{ЕЗ}^{j} + (1-\alpha) \times \min R_{ЕЗ}^{j}, \quad (2)$$

$$\overline{R}_{ЕЗ} = \max_{j=1,12} \left\{ \overline{R}_{ЕЗ}^{j} \right\}, \quad (3)$$

де j – відповідний кластер, що охоплює три періоди діяльності підприємства у розрізі конкретного календарного місяця ($j = \overline{1,12}$) з вибором максимального значення $\overline{R}_{ЕЗ}$, наведено у табл. 3.

Застосовувати α – критерій Гурвіца можна лише тоді, якщо можливо раціонально обґрунтувати для нього рівень ймовірності виникнення ринкового ризику або ймовірність виникнення бізнес-конфліктів на підприємстві з різноманітними негативними наслідками.

Якщо підприємству в умовах воєнного часу вдається організувати самофінансування, тобто фінансове забезпечення випуску продукції без залучення сторонніх фінансових коштів, то цей процес дасть змогу досягти збалансованого співвідношення між обсягом випуску продукції в аналізований період, обсягом продажу за цей період, встановленою ціною і різними видами витрат.

Якщо метою господарюючого суб'єкта в умовах воєнного часу вважати повне самофінансування щодо випуску готової продукції для тимчасового зменшення фінансового ризику, зокрема кредитного, і подолання й так нестабільного фінансового стану за наперед відомого факту запізнення надходження чистого доходу від реалізації готової продукції, то модель самофінансування буде мати вигляд

Таблиця 3

Значення верхнього можливого рівня економічної захищеності змодельованого підприємства в умовах невизначеності за α-критерієм Гурвіца за участю впливу бізнес-конфліктів

	Діагностований рівень економічної захищеності ($R_{ЕЗ}$)			α	$\max R_{ЕЗ}^{j}$	$\alpha \max R_{ЕЗ}^{j}$	$\min R_{ЕЗ}^{j}$	$(1-\alpha)\min R_{ЕЗ}^{j}$	$\overline{R}_{ЕЗ}^{j}$
Рік / Місяць	**1 рік**	**2 рік**	**3 рік ***						
1-ий місяць	0	2	9	0,375	9	3,375	0	0	3,375
2-ий місяць	0	2	8	0,44	8	3,52	0	0	3,52
3-ій місяць	2	3	5	1	5	5	2	0	5
4-ий місяць	1	3	4	1	4	4	1	0	4
5-ий місяць	3	8	6	1	8	8	3	0	8
6-ий місяць	0	6	7	1	7	7	0	0	7
7-ий місяць	0	7	3	1	7	7	0	0	7
8-ий місяць	4	4	6	1	6	6	4	0	6
9-ий місяць	4	6	7	1	7	7	4	0	7
10-ий місяць	3	8	6	1	8	8	3	0	8
11-ий місяць	7	4	5	1	7	7	4	0	7
12-ий місяць	5	6	7	0,333	7	2,331	5	3,335	5,666

* в останньому часовому році рівень економічної захищеності підприємства розглядається без коригувального коефіцієнта врахування ймовірності виникнення бізнес-конфліктів, так як його наявність цілеспрямовано вже закладена при виборі - критерію Гурвіца, що можна використовувати у пролонгованих періодах повномасштабних війн і військових конфліктах для збереження контролю над захистом підприємницької діяльності. Таким чином, в умовах невизначеності, зокрема і з врахуванням впливу не завжди прогнозованих наслідків бізнес-конфліктів на поточну підприємницьку діяльність, дозволений діапазон рівня економічної захищеності підприємства може додатково звузитись з відрізку [5; 8, 625] до [5; 8]. Це абсолютно нормальне явище, тим більше в умовах воєнного часу.

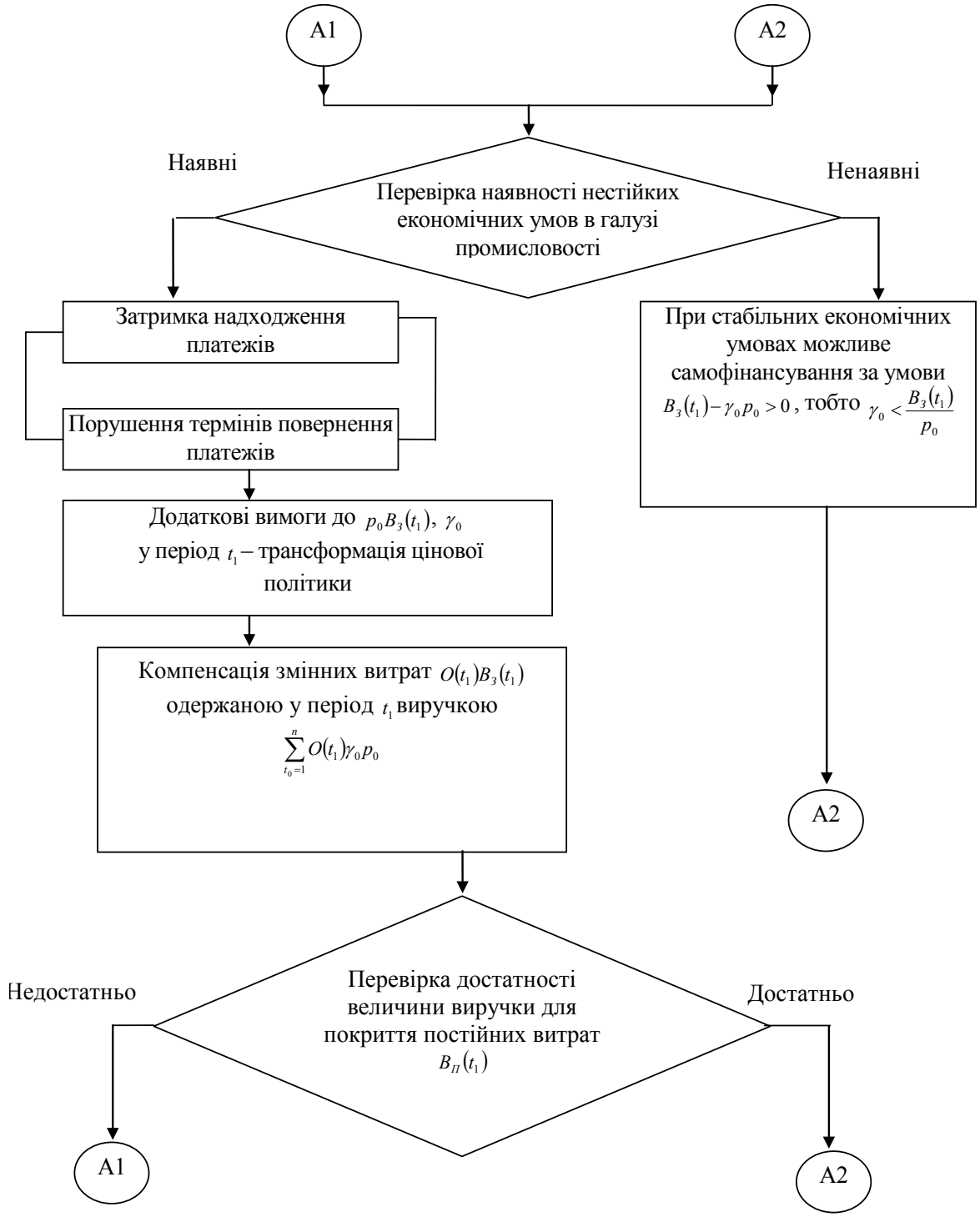

Рис. 2 (початок). Схема моделі самофінансування підприємства в системі контролювання забезпечення економічної захищеності в умовах воєнного часу

(див. рис. 2)[8].

Також на господарюючому суб'єкті можна використати повноцінний механізм моделювання виробничих процесів з регенерацією для забезпечення конкурентоспроможності підприємства у післявоєнний час[9].

Механізм ефективного управління запасами у воєнний час на такому підприємстві може істотно доповнювати модель самофінансування. Він має

[8] Хома І.Б. Модель самофінансування підприємства в умовах нестабільного фінансового стану. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка» «Проблеми економіки та управління».* Львів: Видавництво Львівської політехніки. 2006. № 554, С. 40–46.

[9] Moroz, L.I., Khoma, I.B., Horyslavets, P.A. Modeling of production processes with regeneration for ensuring enterprise competitiveness. *Mathematical Modeling and Computing*, 2021, Vol. 8, № 1, P. 78–88.

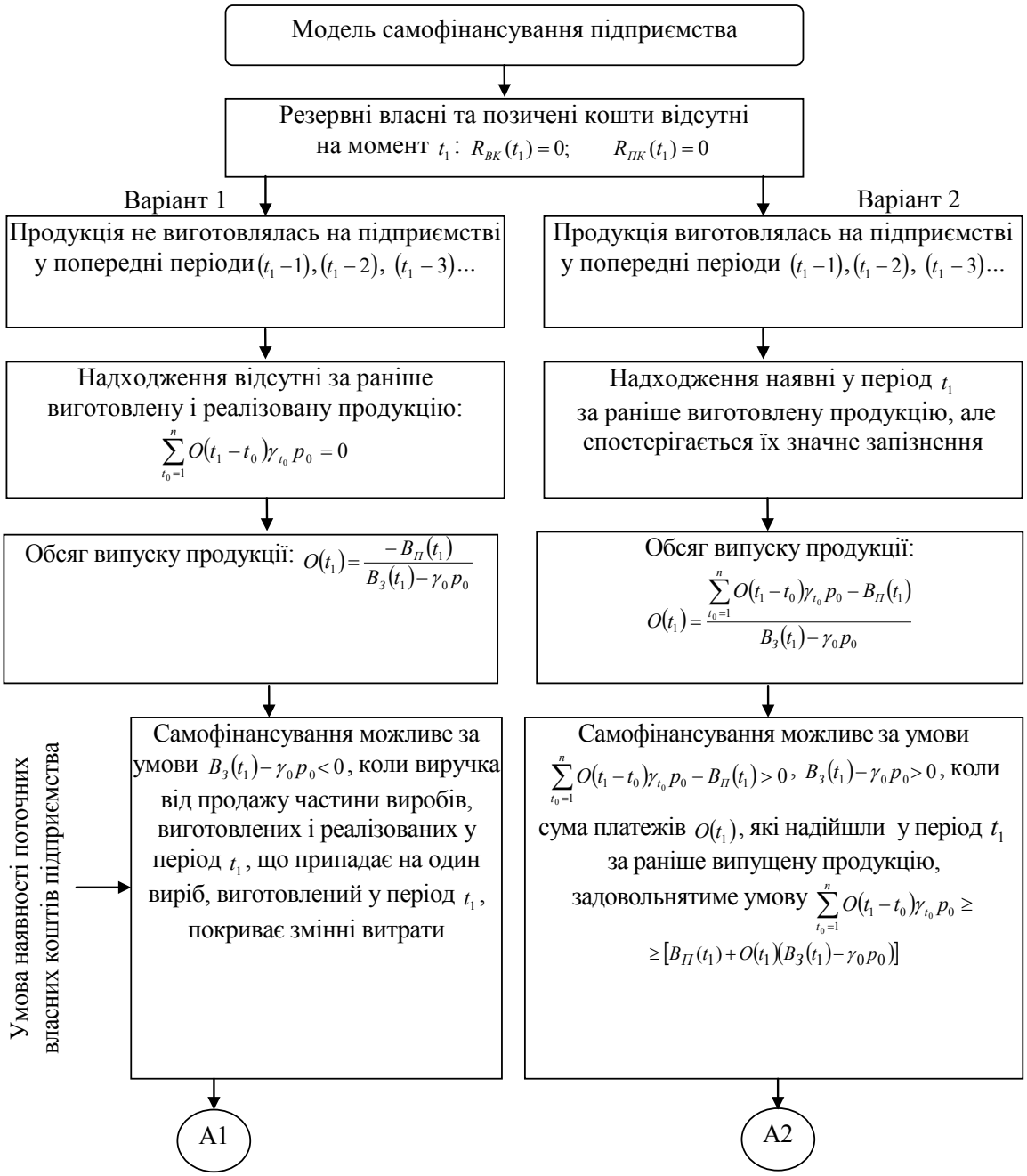

Рис. 2 (продовження). Схема моделі самофінансування підприємства в системі контролювання забезпечення економічної захищеності в умовах воєнного часу

ґрунтуватись на дослідженні попиту на готову продукцію та його динаміку і наперед вимагати виконання поставки продукції на певну дату, а також у цій ситуації неприпустима повна відсутність запасів продукції, у першу чергу для підприємств оборонної галузі.

Для того, щоб хоч трохи застрахуватись від непередбаченої затримки надходження виручки, керівники таких підприємств повинні мати завчасно укладений контракт на замовлення на повну поставку готової продукції з партнерами-реалізаторами, дистриб'юторами хоча б одноразово у виробничому циклі. Для спрощення обсяг замовлення можна приймати за постійне значення, тобто хоча би не нижчим від запланованого рівня.

Загальна вартість оформлення та збереження запасів на підприємстві в умовах війни також вимагає певних витрат, що спричиняє фінансову напругу. Оптимізувавши їх розмір, можна досягти в гіршому випадку збалансованості між чистим доходом від реалізації готової продукції і постійними витратами, а в кращому випадку – навіть перевищення виручки над витратами, що дасть змогу прискорити надходження коштів на внутрішні цілі підприємства і підняти ефективність самофінансування, забезпечуючи хоча би на короткостроковий період достатній стан

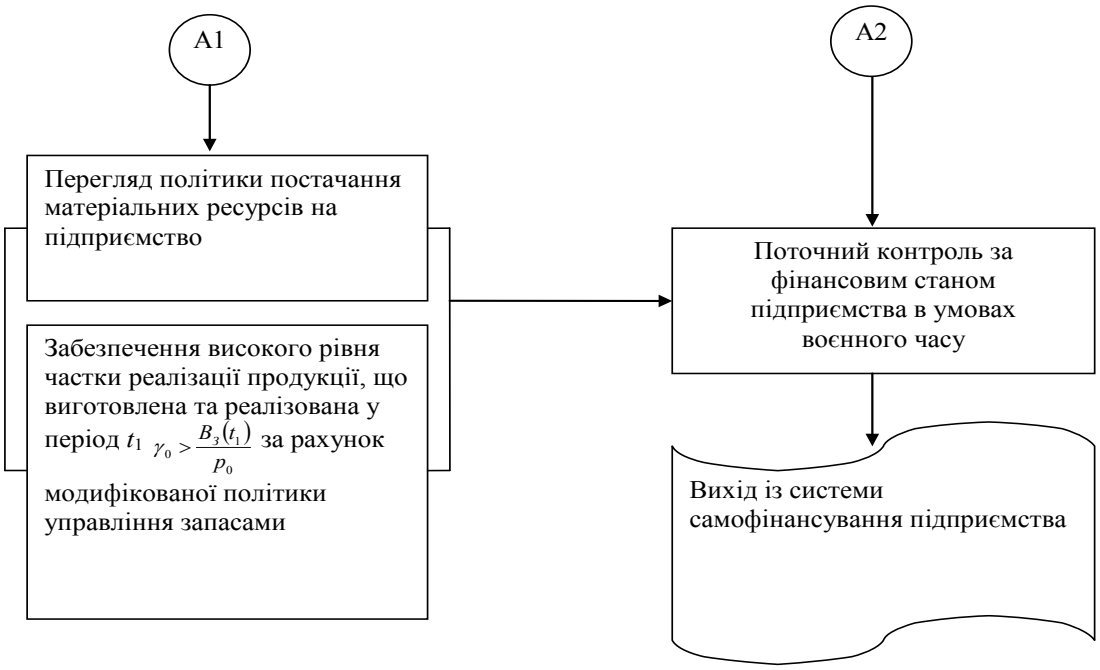

Рис. 2 (продовження). Схема моделі самофінансування підприємства в системі контролювання забезпечення економічної захищеності в умовах воєнного часу

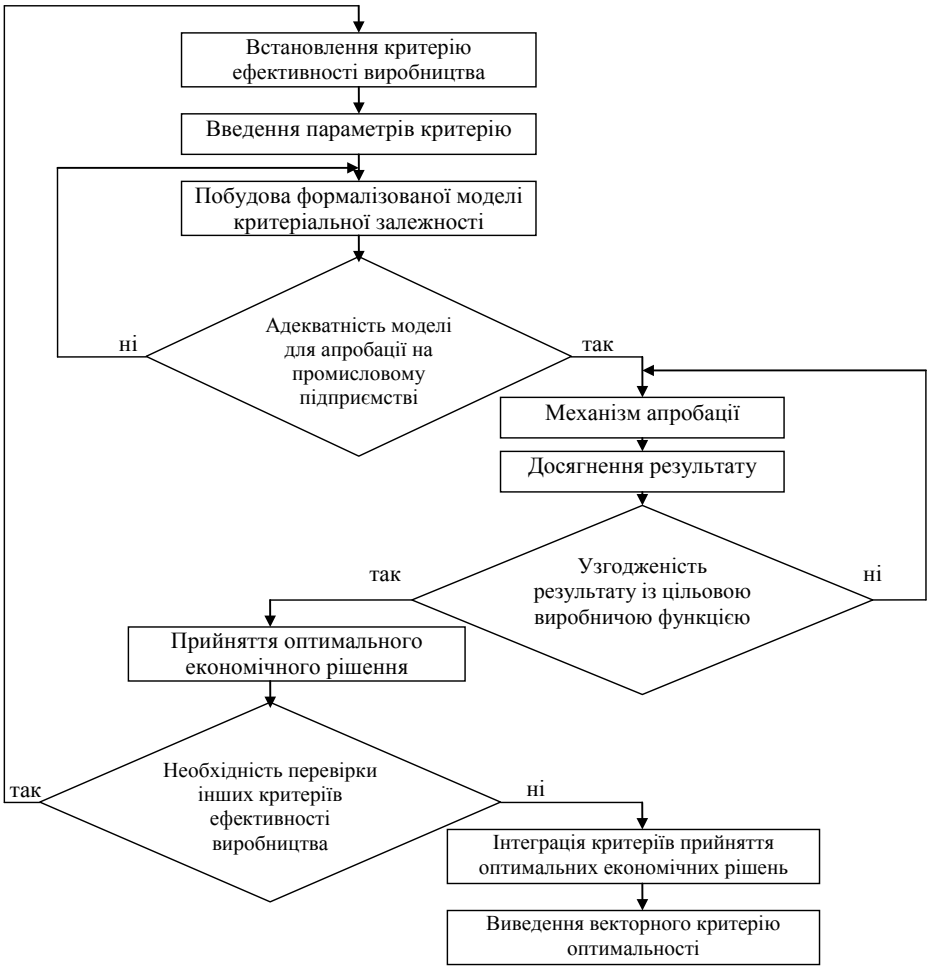

Рис. 3. Секторальна блок-схема побудови векторного критерію оптимальності на промисловому підприємстві

економічної захищеності у період війни.

Оптимальний розмір запасів, як відомо, за окремими дослідженнями науковців можна визначати згідно з рівнянням загальної вартості оформлення і збереження запасів за фіксований проміжок часу[7]:

$$Z_{\Sigma}(t) = Z_1 \frac{N}{q} + Z_2 \frac{q}{2}, \qquad (4)$$

де $Z_{\Sigma}(t)$ – загальна вартість оформлення та збереження запасів на підприємстві за проміжок часу t; $Z_1 \frac{N}{q}$ – вартість подавання замовлень за період часу t; Z_1 – вартість оформлення одного замовлення; $\frac{N}{q}$ – кількість запланованих замовлень за період часу t; Z_2 – змінна вартість збереження одиниці готової продукції в запасі; q – розмір запасів; N – потреба у відповідному виді запасів.

Тоді, враховуючи умову оптимізації:

$$\left.\begin{aligned} \frac{\partial Z_{\Sigma}}{\partial q} &= 0 \\ \frac{\partial Z_{\Sigma}}{\partial q^2} &> 0 \end{aligned}\right\} \qquad (5)$$

і рівняння (4), маємо:

$$\frac{\partial Z_{\Sigma}}{\partial q} = -Z_1 \frac{N}{q^2} + \frac{Z_2}{2} = 0, \qquad (6)$$

звідки випливає розрахунковий оптимальний розмір запасів (qopt) на підприємстві, який дорівнює величині:

$$q_{opt} = \sqrt{\frac{2Z_1 N}{Z_2}}, \qquad (7)$$

необхідний для підтримки процесу самофінансування в системі контролювання забезпечення допустимого стану економічного захисту.

Тобто дестабілізацію поточного фінансового стану підприємства в умовах повномасштабної війни можна виправити додатково за допомогою моделі самофінансування, яку може доповнити модифікована політика управління запасами. Тільки за допомогою поєднання цих економічних підходів можна раціонально зменшити фінансовий (кредитний) ризик і вжити ефективних заходів щодо недопущення кризових ситуацій у функ-ціонуванні господарюючих суб'єктів, а динамічна модель самофінансування підприємства для перевірки забезпечення економічної захищеності у сфері фінансової діяльності дасть змогу одержати картину зміни прибутку у функції воєнного часу, спланувати заходи для коригування фінансового забезпечення виробництва під час війни, збалансувати обсяг випуску продукції і вчасне надходження фінансових ресурсів та не допустити виникнення довготривалого кризового стану.

Дослідження цього питання можливе в аспекті комплексного бачення бізнес-конфліктів та систематизації чинників впливу на істотне запізнення чистого доходу від реалізації продукції, його недоодержання, або відсутності за різних умов, що спричиняє у будь-якому випадку спад виробництва під час війни і зменшення рівня економічного захисту підприємства.

Обмеженість або конфіденційність такої інформації щодо виручки на різних промислових підприємствах може приховувати потенційно великі помилки керівників у сферах управління підприємницької діяльності або навмисне приховування розміру виручки, зокрема валютної. Це вже економічний злочин, що породжує додаткову суспільну небезпеку в умовах і так повномасштабної війни, яка полягає в дестабілізації фінансово-кредитних відносин у сфері операцій з валютними цінностями, заподіянні економічних збитків державі, пов'язаних з ухиленням від сплати податків та інших обов'язкових платежів, у сприянні процесу «відмивання» доходів, отриманих злочинним шляхом, що поглиблює інвестиційну кризу в країні, не дає змоги збільшувати позитивне сальдо платіжного балансу, призводить до зростання зовнішньої заборгованості та через звуження потенційної бази оподаткування зменшує доходи державного бюджету.

У цій ситуації впровадження моделі контролювання самофінансування на «небезпечних» щодо незадовільного стану економічної захищеності підприємствах вносить певні корективи щодо прагнення приховати прибутки, оскільки в цій ситуації вони можуть опинитися у хронічно нестабільному фінансовому стані, створеному штучно, внаслідок нестачі власних резервів і посиленого контролю з боку держави щодо нелегального надходження іноземних капіталовкладень.

Ці аспекти можуть неадекватно впливати на інтегрований рівень економічної захищеності, що розбалансовує, у свою чергу, загальний механізм об'єктивної діагностики його величини, тобто робить його неточним.

Вибір системно-комплексного підходу до побудови оптимальної економіко-математичної моделі управління рівнем економічної захищеності в умовах війни дає змогу звузити порогові значення щодо оцінювання фінансово-економічних показників цих підприємств із нестійким фінансовим станом і посилити дію на них систем діагностики і контролю для створення реальних умов виходу з кризи.

Секторальний алгоритм виведення векторного критерію оптимальності на промисловому підприємстві, що дозволяє покроково відновити повноцінну підприємницьку діяльність на господарюючому суб'єкті в умовах кризового стану і виникнення за різних причин бізнес-конфліктів зображено на рис. 3.

Розглядаючи сучасний вітчизняний оборонний комплекс як складну інтегровану структуру, що поєднує стратегічно важливі для держави промис-

лові підприємства, вимагаючи прискореного їх інноваційного розвитку в умовах військових дій в аспекті створення цілісної системи науково-технологічного забезпечення; модернізації національного виробництва, його інтегрування із світовими стандартами; створення раціонального механізму залучення інвестицій для їх інноваційного розвитку, бачимо, що усі задачі цих підприємств належать до багатоцільових (векторних) задач оптимального планування, раціонального управління виробництвом, а також необхідності досягнення і збереження допустимого стану економічної захищеності в умовах війни, розв'язання яких потребує відповідності векторному критерію оптимальності, який ґрунтується на оцінюванні якості рішень, які приймаються не за одним скалярним критерієм ефективності, а за декількома взаємопов'язаними або протилежними критеріями.

Висновки

Таким чином, слід вважати, що існує прямий взаємозв'язок впливу повномасштабних війн на виникнення бізнес-конфліктів, зокрема їх негативних наслідків на вимір стану економічної захищеності стратегічних для держави промислових підприємств. Особливо це точно фіксується за участі запропонованого використання кількісних економіко-математичних методів в процесі здійсненого аналізу. Окреслені аспекти оцінювання рівня економічної захищеності підприємств будуть корисними для прикладного застосування в умовах контролю стану захисту вітчизняних підприємств, які функціонують самостійно насамперед з перепрофілюванням видів своєї основної діяльності, або змушені були увійти до складу різних оборонних виробничих об'єднань у період введення воєнного стану в країні в умовах розв'язання повномасштабної російсько-української війни.

Перспективами подальших досліджень можна вважати пошук нових ефективних шляхів як часткової, так і повної нейтралізації бізнес-конфліктів у підприємницькій діяльності у післякризовий післявоєнний період, що дозволить неперервно контролювати допустимий діапазон кількісного виміру рівня економічної захищеності промислових підприємств. На основі результатів розрахунку рівня складових та інтегрованого рівня економічного захисту підприємства можна побудувати його прогнозні трендові залежності для встановлення загальної тенденції на перспективу в очікуваний мирний час.

Інформація про автора:

Хома Ірина Борисівна,
доктор економічних наук, професор,
професор кафедри фінансів
Національний університет «Львівська політехніка»
12, вул. Степана Бандери, м. Львів, 79000, Україна

Information about the author:

Khoma Iryna Borysivna,
Doctor of Economic Sciences, Professor,
Professor of Department of Finance
Lviv Polytechnic National University, Ukraine
12, Stepan Bandera str., Lviv, 79000, Ukraine

DOI

НЕЦІЛЬВЕ ВИКОРИСТАННЯ БЮДЖЕТНИХ КОШТІВ В УМОВАХ ВОЄННИХ ВИКЛИКІВ: ПРОБЛЕМАТИКА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

Хомутенко В. П., Хомутенко А. В.

Постановка проблеми. Військові події на території України спричинили трильйонні збитки, падіння національної економіки, збільшення державних запозичень, зростання дефіциту Державного бюджету України. Лише за попередніми експертними оцінками відновлення нашої країни коштуватиме мільярди доларів США. Подолання таких негативних наслідків війни та пошук додаткових резервів потребує оптимізації наявних фінансових ресурсів за рахунок підвищення законності та ефективності їх використання. Водночас, окремі вітчизняні недобропорядні управлінці, навіть у такий складний для нашої держави час, здійснюють державні закупівля за завищеними цінами[1], нараховують собі мільйонні премії[2] та проводять неправомірні видатки. Саме тому такі особи повинні понести відповідальність, в тому числі й кримінальну. У цьому контексті актуалізується необхідність вдосконалення нормативно-правових і організаційно-методичних засад проведення судово-економічних експертиз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових працях О.Г. Адлера, Р.С. Бєлкіна, Р.А. Волинець, О.П. Гетманець, П.П. Іщенко, В.А. Нечитайло, Ю.С. Назара, В.М. Махова, В.В. Черней, Ю.К. Орлової, В.П. Хоменко, О.Р. Шляхова та інших вчених досліджувались окремі питання судової експертизи, в тому числі й експертизи нецільового використання бюджетних коштів. Однак, проблематика призначення й використання судово-економічної експертизи як одного з джерел доказів під час визначення обсягів скоєних злочинів у бюджетній сфері, вирішення завдань документального й нормативного підтвердження нецільового використання бюджетних коштів залишилась поза увагою вчених. До сьогодні ці питання мають дискусійний характер та остаточно не вирішені, про що свідчить експертна практика.

Актуальність з'ясування проблемних питань призначення та проведення судово-економічних експертиз нецільового використання бюджетних коштів обумовлена як специфікою об'єкту експертизи, так і завданнями, які постають перед судовими експертами-економістами.

Метою є аналіз проблемних питань щодо призначення та проведення судово-економічної експертизи з питань нецільового використання бюджетних коштів в Україні.

Виклад основного матеріалу. Центральною ланкою бюджетної системи та одним із найважливіших інститутів економічного суверенітету держави, як відомо, виступає державний бюджет. Його існування обумовлено необхідністю наявності загальнодержавного централізованого грошового фонду, який призначений для фінансування виконання державою оборонної, політичної, економічної та соціальної функцій. Визначаючи важливість державного бюджету варто зауважити, що через нього перерозподіляється досить суттєва частина вартості валового внутрішнього продукту, яка в 2021 р. становила 27,3% ВВП України[3]. При цьому бюджетний фонд держави, здебільшого, формується за рахунок стягнення коштів з доходів фізичних та юридичних осіб через механізм податків та обов'язкових платежів. Питома вага яких у доходах Державного бюджету України у 2021 р. становила – 85,37% від усіх надходжень[4]. Отже, з одного боку державний бюджет являє собою систему економічних відносин, що складаються в суспільстві в процесі формування, розподілу і використання централізованого грошового фонду країни, призначеного для задоволення суспільних потреб[5]. З іншого боку, бюджет є основним фінансовим планом формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються уповноваженими органами державної влади, протягом бюджетного періоду. Такий план, як відомо, затверджується Верховною Радою України у вигляді закону, внаслідок чого він сам стає законом. Саме двоїстий характер бюджету як економічної та правової категорії обумовлює проблематику в призначені та в проведені судово-економічних експертиз нецільового використання бюджетних коштів.

У п. 8 ст. 7 Бюджетного кодексу України закріплено принцип цільового використання бюджетних коштів, суть якого полягає у тому, кошти виділяються за бюджетними призначеннями, встановленими законом про Державний бюджет України (рішенням про місцевий бюджет), за напрямами, визначеними в паспорті бюджет-

[1] Справу про закупівлі дизпалива «Укрзалізницею» за завищеними цінами скеровано до суду. URL: https://nabu.gov.ua/novyny/spravu-pro-zakupivli-dyzpalyva-ukrzaliznyceyu-za-zavyshchenymy-cinamy-skerovano-do-sudu

[2] Бойко І. Керівництво ОПЗ виписало собі 7 мільйонів гривень під час воєнного стану – джерело. 22.04.2022 р. URL: https://www.unian.ua/war/kerivnictvo-opz-vipisalo-sobi-7-milyoniv-griven-premiji-cherez-voyenniy-stan-zmi-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11797416.html?_ga=2.40049570.1679475998.1651134751-1540203608.1645696837

[3] Індекси. Міністерство фінансів України. URL: https://index.minfin.com.ua/ua/ finance/budget/ cons/

[4] Там само.

[5] Бюджетний кодекс України: Закон України від 8.07.2010 р. № 2456-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#n1806

ної програми або в порядку використання бюджетних коштів (включаючи порядок та умови надання субвенцій), а також відповідно до розпису бюджету, кошторису, плану використання бюджетних коштів[6]. Разом з тим, у останні роки спостерігається порушення цього принципу, про що свідчать дані звітів Рахункової палати України. Так, лише за останні два роки обсяг нецільового використання бюджетних коштів Державного бюджету України збільшився порівняно з 2019р. на 724,8 млн. грн. і становив 1031,9 млн. грн. у 2020 р.[7].

Відмітимо, що відповідно до ст. 119 Бюджетного кодексу України (далі – БКУ) «нецільовим використанням бюджетних коштів є їх витрачання на цілі, що не відповідають: бюджетним призначенням, встановленим законом про Державний бюджет України (рішенням про місцевий бюджет); напрямам використання бюджетних коштів, визначеним у паспорті бюджетної програми або в порядку використання бюджетних коштів (включаючи порядок та умови надання субвенцій);бюджетним асигнуванням (розпису бюджету, кошторису, плану використання бюджетних коштів)»[8]. Нецільове використання бюджетних коштів є порушенням бюджетного законодавства України та згідно з ч. 2 ст. 121 БКУ може бути підставою для притягнення відповідальних посадових осіб до кримінальної відповідальності[9]. Наприклад, у Звітах Генеральної прокуратури України про кримінальні правопорушення, вчинені на підприємствах, установах, організаціях за видами економічної діяльності відмічається, що в 2019 р. за бюджетні правопорушення було порушено 2316 кримінальних справ, у 2020 р. та 2021 рр. – 3675 та 3237 кримінальних справ відповідно[10].

У процесі кримінального провадження справ, які стосуються бюджетних правопорушень у бюджетній сфері, виникають ситуації, коли для встановлення певних обставин справи або фактів, необхідним є отримання інформації, яка стосується спеціальних знань, і не може бути отримана інакше як шляхом звернення з переліком питань до експертної установи або експерта.

Підставою для проведення судової експертизи відповідно до чинного законодавства є процесуальний документ про призначення експертизи, складений уповноваженою на те особою (органом), або договір з експертом чи експертною установою, укладений за письмовим зверненням особи у випадках, передбачених законом, в якому обов'язково зазначаються її реквізити, номер справи або кримінального провадження або посилання на статтю закону, якою передбачено надання висновку експерта, перелік питань, що підлягають вирішенню, а також об'єкти, що підлягають дослідженню[11].

З урахуванням вимог Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень на вирішення експертів-економістів в разі призначення експертизи у зв'язку з встановленими бюджетними правопорушеннями, можуть ставитися питання, наприклад: «Чи підтверджується документально висновки акту перевірки окремих питань щодо цільового використання бюджетних коштів, отриманих бюджетною організацією (найменування) за бюджетною програмою (назва) у сумі (зазначається сума)? Чи використані грошові кошті в сумі (зазначається сума), перераховані отримувачу бюджетних коштів (найменування) в сумі (зазначається сума) за цільовим призначенням?».

Однак, як свідчить експертна практика, нерідко процесуальні документи про призначення експертизи містять питання, які носять правовий характер, наприклад: «Чи підтверджується документально заподіяння державному бюджету збитків на суму (зазначається сума), спричинених в результаті нецільового використання бюджетних коштів уповноваженими особами організацією (найменування) за бюджетною програмою (назва), наведених у Акті ревізії (найменування офісу Держаудитслужби)? Якщо ні, то в якій частині підтверджується?; Чи завдано внаслідок допущених порушень діями посадових осіб організації (найменування) збитки державному бюджету в сумі …?». На нашу думку, завдання в такій редакції не підлягає виконанню судовим експертом-економістом, оскільки вони не відповідають імперативним приписам ст. 8 Конституції України[12], ч. 1 ст. 242 Кримінально-процесуального кодексу України[13] та ст. 3 Закону про судову експертизу[14]. Відповіді на ці питання потребує надання оцінки дій (бездіяльності) посадових осіб, і питання, викладені в такій редакції, є правовими питаннями, які повинні вирішуватися слідством або судом на підставі аналізу фактичних обставин справи та нормативно-правових актів. Тобто, вони знаходяться поза межами компетенції експерта-економіста.

---

[6] Бюджетний кодекс України: Закон України від 8.07.2010 р. № 2456-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#n1806

[7] Звіт Рахункової палати за 2020 рік**.** URL: https://rp.gov.ua/Activity/Reports/?id =1083**;** Звіт Рахункової палати за 2019 рік**.** URL: https://rp.gov.ua/FinControl/ FinReports/?id=150

[8] Бюджетний кодекс України: Закон України від 8.07.2010 р. № 2456-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#n1806

[9] Там само.

[10] Звіт про кримінальні правопорушення, вчинені на підприємствах, установах, організаціях за видами економічної діяльності. *Статистична інформація Генеральної прокуратури.* URL: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113899&libid=100820&c=edit&_c=fo#

[11] Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.98 р. № 53/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text, п. 1.8

[12] Конституція України: Закон України від 26.06.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2346-14#Text

[13] Кримінально-процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n935

[14] Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text

Відмітимо, що ч. 4 ст. 101 Кримінально-процесуального кодексу України передбачено, що «запитання, які ставляться експертові, та його висновок щодо них не можуть виходити за межі спеціальних знань експерта»[15]. Згідно з Методикою вирішення судово-економічною експертизою питань спричинення матеріальних збитків (реєстр. № 11.0.22) «до компетенції судового експерт-економіста, при вирішенні питань щодо обґрунтування розміру збитків у відповідному процесі, належить лише економічна складова, а саме: дослідження операцій з вибуття майна (активів) та/або недоотриманих доходів (упущеної вигоди)», «питання щодо встановлення збитків у їх юридичному розумінні виходять за встановлені межі використання спеціальних знань судовим експертом»[16]. Крім того, збитки не можуть бути завданими бюджету, оскільки «потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична або юридична особа, якій завдано майнової шкоди»[17], в той час як «бюджет – це план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються відповідно органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду»[18].

Основним завданням судово-економічної експертизи при дослідженні обґрунтованості використання бюджетних коштів є встановлення відповідності використання бюджетних коштів тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями та бюджетними асигнуваннями. Як відомо, бюджетне призначення (цільове призначення) – це повноваження головного розпорядника бюджетних коштів, надане БКУ, законом про Державний бюджет України (рішенням про місцевий бюджет), яке має кількісні, часові і цільові обмеження та дозволяє надавати бюджетні асигнування[19]. Загалом, бюджетні призначення є складовою бюджетного механізму[20], застосовуваного в державі з метою реалізації бюджетної політики, який відображає певну спрямованість бюджетних відносинах на певному етапі соціально-економічного розвитку. Відмітимо, що документом, який містить затверджені бюджетні призначення, встановлені бюджетні асигнування та їх помісячний розподіл, а також інші показники, які згідно з законодавством повинні бути визначені на основі нормативів, є лімітна довідка про бюджетні асигнування та кредитування (далі – лімітна довідка)[21].

Показники лімітної довідки використовуються, зокрема, для складання таких об'єктів експертизи як кошторис розпорядників бюджетних коштів та План асигнувань загального та спеціального фонду. Особливістю кошторису як фінансового плану є його своєрідна структура: в кошторисі одночасно відображено доходи і видатки загального фонду доходи і видатки спеціальний фонд. Разом з тим, доходи, які закладені в загальному фонді, не можна витрачати на потреби, закладені у видатковій частині спеціального фонду й навпаки[22]. Разом з кошторисом складають План асигнувань загального та спеціального фонду, який є помісячним розподілом коштів, але з меншою деталізацією статей витрат згідно з кодом економічної класифікації видатків бюджету (далі – КЕКВ)[23].

Ще однією стадією використання бюджетних коштів, документальне оформлення за якою підлягає експертному дослідженню, є взяття на облік бюджетних зобов'язань, яке являє собою будь-яке здійснене відповідно до бюджетного асигнування розміщення замовлення, укладення договору, придбання товару, послуги чи здійснення інших аналогічних операцій протягом бюджетного періоду, згідно з якими необхідно здійснити платежі протягом цього ж періоду або у майбутньому[24].

До об'єктів судово-економічної експертизи нецільового використання бюджетних коштів належить Паспорт бюджетної програми є документом, що визначає мету, завдання, напрями використання бюджетних коштів відповідно до цільових бюджетних призначень.

При проведенні дослідження експерту необхідно враховувати, що стадіями використання бюджетних коштів є: встановлення бюджетних асигнувань розпорядникам бюджетних коштів на основі та в межах затвердженого розпису бюджету; затвердження кошторисів, паспортів бюджетних програм, а також порядків використання бюджетних коштів; взяття бюджетних зобов'язань; отримання товарів, робіт і послуг; здійснення платежів відповідно до взятих бюджетних зобов'язань; використання товарів, робіт і послуг для виконання завдань бюджетних програм. Це важливо тому, що на думку Хоменка В.П. «нецільове використання може бути допущене на кожній зі стадій. Зокрема, у процесі формування кошторисної докумен-

[15] Кримінально-процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n935

[16] Методика вирішення судово-економічною експертизою питань спричинення матеріальних збитків (реєстраційний № 11.0.22). URL: https://rmpse.minjust.gov.ua/page/11

[17] Кримінально-процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n935, ч. 1, ст. 55

[18] Бюджетний кодекс України: Закон України від 8.07.2010 р. № 2456-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#n1806, ч. 1 ст. 2

[19] Там само, ч. 8 ст. 2.

[20] Науково-практичний коментар Бюджетного кодексу України. Станом на 20 травня 2020 року. / За заг. ред. Мацюка В. Я. Київ : Видавничий дім «Професіонал», 2020. 312 с. URL: https://duan.edu.ua/images/staff/departments/law/Files/BKU.pdf

[21] Порядок складання, розгляду, затвердження та основні вимоги до виконання кошторисів бюджетних установ: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2002 р. № 228. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2002-%D0%BF

[22] Там само.

[23] Про бюджетну класифікацію: Наказ МФУ від 14.01.2011 р. № 11. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0011201-11

[24] Бюджетний кодекс України: Закон України від 8.07.2010 р. № 2456-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#n1806, ч. 7, ч. 6 ст. 2

тації обсяги фінансування можуть бути або завищені, або занижені. Завищення може призводити до спрямування коштів на потреби, що не є терміновими, заниження стає причиною появи небюджетних зобов'язань, хоча відповідно до потреб установи обсяги споживання певних ресурсів можуть бути цілком обґрунтовані»[25]. Окремі уточнення в своїй науковій роботі робить Волинець Р.А., який наводить ознаки нецільового використання бюджетних коштів: а) здійснення видатків: без бюджетного призначення або з його перевищенням; б) нецільового використання: з метою, що не відповідає бюджетним призначенням; в)невідповідність напрямам використання бюджетних коштів, визначених у паспорті бюджетної програми, або бюджетним асигнуванням[26].

Доцільно зауважити, що роз'яснення щодо поняття «нецільове використання бюджетних коштів» надано Міністерством фінансів України у зв'язку з тим, що «на практиці мають місце факти кваліфікації нецільового використання бюджетних коштів розпорядниками бюджетних коштів та фінансовими і контролюючими органами лише як використання бюджетних коштів у невідповідності до кошторису в частині недотримання вимог економічної класифікації видатків. Зазначене призводить до уникнення учасниками бюджетного процесу відповідальності за використання бюджетних коштів у невідповідності до встановлених бюджетних призначень чи виділених бюджетних асигнувань[27]. Отже, при проведені судово-економічної експертизи нецільового використання бюджетних коштів, згідно з поставленим перед експертом завданням, слід враховувати можливості нецільового використання бюджетних коштів на всіх стадіях бюджетного процесу.

При виконанні завдання щодо документальної обґрунтованості використання бюджетних коштів доцільно застосовувати наступні методи дослідження: методи абстрагування та конкретизації при вивченні змісту актів перевірки уповноваженого органу щодо нецільового використання бюджетних коштів; метод документальної перевірки та зіставлення для встановлення правильності і обґрунтованості складання документів та відповідності бюджетних видатків паспорту бюджетної програми, кошторису, бюджетним призначенням та бюджетним асигнуванням; метод економічного аналізу (аналіз планових документів, кошторисної документації, розрахунків відносно планування витрат); метод узагальнення при складанні висновку за результатами дослідження нецільового використання бюджетних коштів та інші методи, передбачені діючою методикою «Методи, способи та прийоми, які використовуються при проведенні судово-економічних експертиз» за реєстраційним кодом 11.0.08[28].

Нормативно-правовим обґрунтуванням поставлених на вирішення судово-економічної експертизи завдань щодо дослідження нецільового використання бюджетних коштів є: Конституція України; Бюджетний Кодекс України; Закон України «Про Державний бюджет України»; інші закони (що регулюють бюджетні відносини), передбачені ст. 1 БКУ; нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України; нормативно-правові акти органів виконавчої влади; рішення про місцевий бюджет; рішення органів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, які регламентують бюджетні відношення в Україні.

Узагальнення об'єктів досліджень при проведені судово-економічних експертиз з нецільового використання бюджетних коштів наведене в табл. 1.

При проведені експертного дослідження використання бюджетних коштів слід враховувати, що:

- цільове використання коштів є аксіома бюджетного фінансування, тому бюджетні кошти використовуються тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями та бюджетними асигнуваннями відповідно до затвердженого кошторису за кожним кодом економічної класифікації видатків бюджету[29];

- бюджетні асигнування, отримані за загальним фондом, можна витрачати тільки на цілі, передбачені кошторисом загального фонду, а власні надходження установи (кошти спеціального фонду) можна витрачати тільки на цілі, передбачені кошторисом спеціального фонду[30];

- видатки бюджетних установ мають подвійний характер і поділяються на фактичні та касові. Зокрема, фактичні видатки – це дійсні витрати бюджетної установи, оформлені відповідними документами (актами виконання підрядних робіт (ф.КБ-2-в), видатковими накладними, товарно-транспортними накладними, рахунками-фактурами та іншими первинними документами). Постачання товарів, робіт та послуг бюджетним установам, здійснюється в межах укладених нами договорів (контрактів, угод), які відповідно до наказу

[25] Хоменко В.П. Кримінальна відповідальність за нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів із бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* № 1 (2016). с. 120-131

[26] Волинець Р.А. Порушення бюджетного законодавства України: особливості системного узгодження норм адміністративного та кримінального законодавства. URL: http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/2-3-2013/item/113-porushennia-biudzhetnoho-zakonodavstva-u

[27] Про надання роз'яснення щодо поняття «нецільове використання бюджетних коштів: Лист Міністерства фінансів України від 15.06.2009 р. № 31-09030-07-5/15920. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1592201-09

[28] Методика «Методи, способи та прийоми, які використовуються при проведенні судово-економічних експертиз» (реєстраційний № 11.0.08). URL: https://rmpse.minjust.gov.ua/page/11

[29] Бюджетний кодекс України: Закон України від 8.07.2010 р. № 2456-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#n1806

[30] Порядок складання, розгляду, затвердження та основні вимоги до виконання кошторисів бюджетних установ: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2002 р. № 228. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2002-%D0%BF

Таблиця 1

Об'єкти судово-економічної експертизи

Вид	Назва
первинні та зведені документи бухгалтерського обліку розпорядників (одержувачів) бюджетних коштів	меморіальні ордера, карточки аналітичного обліку касових видатки; карточки аналітичного обліку фактичних видатків; оборотна відомість бухгалтерська довідка, книга «Журнал-головна»
звітність	фінансова звітність (Баланс (ф. 1-дс); Звіт про фінансові результати (ф. 2-дс); Звіт про рух грошових коштів ф. № 3-дс); Звіт про власний капітал (ф. № 4-дс); Примітки до річної фінансової звітності (ф. №5-дс). Бюджетна звітність розпорядників бюджетних коштів: Звіт про надходження та використання коштів загального фонду (ф. № 2д, № 2м); Звіт про надходження і використання інших надходжень спеціального фонду (ф. № 4-3д, № 4-3м); Звіт про надходження і використання коштів, отриманих на виконання програм соціально-економічного та культурного розвитку регіонів (ф. № 4-4д); Звіт про заборгованість за бюджетними коштами (ф. № 7д, № 7м); Звіт про заборгованість за окремими програмами (ф. № 7д.1, №7м.1); Звіті про виконання паспорта бюджетної програми
планові документи	бюджетний запит; кошторис; розрахунки до загального та спеціального фондів кошторису; паспорт бюджетної програми; плани асигнувань загального фонду та спеціального фонду бюджету; лімітні довідки про бюджетні асигнування, довідки про внесення змін до кошторисів та плану асигнувань; розподіл виділених бюджетних асигнувань та реєстри змін розподілу показників зведеного кошторису; плани використання бюджетних коштів та довідки про зміни до плану використання бюджетних коштів; довідки про внесення змін до кошторисів та плану асигнувань
інші матеріали кримінального провадження	акти документальних перевірок, довідки, допити свідків

Джерело: складено автором

Міністерства фінансів України від 02.04.2014 р. № 372, підлягають реєстрації в Книзі обліку асигнувань та прийнятих зобов'язань[31].

Доцільно зазначити, що договори (контракти, угоди) можуть укладатися розпорядниками бюджетних коштів (крім довгострокових) виключно в межах бюджетних асигнувань, установлених кошторисами. Фактичні витрати за договорами, укладеними без відповідних бюджетних асигнувань або з перевищенням повноважень бюджетної установи, не вважаються бюджетними зобов'язаннями і здійснюватися не можуть. Однак, експертна практика доводить, що такі випадки є непоодинокими. В такому разі завданням експерта-економіста є документальне підтвердження збитків бюджетної установи, внаслідок необґрунтованого завищення її зобов'язань згідно зі ст. 224 Господарського кодексу України, а не питання з нецільового використання бюджетних коштів бюджетною установою.

Відмітимо, при дослідженні документів бухгалтерського обліку фактичних видатків бюджетної установи перевіряють рахунки класу 8 «Витрати»: 80 «Видатки із загального фонду», 81 «Видатки спеціального фонду», 82 «Виробничі витрати», 83 «Інші витрати»[32]. Крім того, враховують, що аналітичний облік фактичних видатків ведеться в Картці аналітичного обліку фактичних видатків, яка містить інформацію про видатки в розрізі кодів економічної класифікації видатків, занесену на підставі даних меморіальних ордерів. Узагальнені дані фактичних видатків Картки аналітичного обліку фактичних витрат порівнюють з даними в зведеній відомості та в бюджетній звітності бюджетної установи[33].

Експертному дослідженню повинні підлягати не лише фактичні видатки, а й касові, які представляють собою суми бюджетних коштів, перерахованих органом Казначейства або установою банку з реєстраційних, спеціальних реєстраційних, поточних рахунків як готівкою, так і шляхом безготівкової оплати рахунків, за всіма операціями[34]. У бухгалтерському обліку розпорядників бюджетних коштів немає окремо рахунків або субрахунків для обліку цих видатків. Разом з тим, для їх обліку передбачені два синтетичних рахунки з відповідними субрахунками: 31 «Рахунки в банках» і 32 «Рахунки в казначействі». Дослідженню підлягає також аналітичний облік касових видатків, який ведуть у Картці аналітичного обліку касових видатків в розрізі кодів економічної класифікації видатків, та узагальнені

[31] Порядок бухгалтерського обліку окремих активів та зобов'язань бюджетних установ: Наказ Міністерства фінансів України від 02.04.2014 р. № 372. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0426-14

[32] Про затвердження Плану рахунків бухгалтерського обліку в державному секторі: Наказ Міністерства фінансів України від 31.12.2013 р. № 1203. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0161-14

[33] Про затвердження Порядку казначейського обслуговування державного бюджету за витратами: Наказ Міністерства фінансів України від 24.12.2012 р. № 1407. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0130-13

[34] Про затвердження форм карток і книг аналітичного обліку суб'єктів державного сектору та порядку їх складання: Наказ Міністерства фінансів України від 29.06.2017 р. № 604. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0895-17

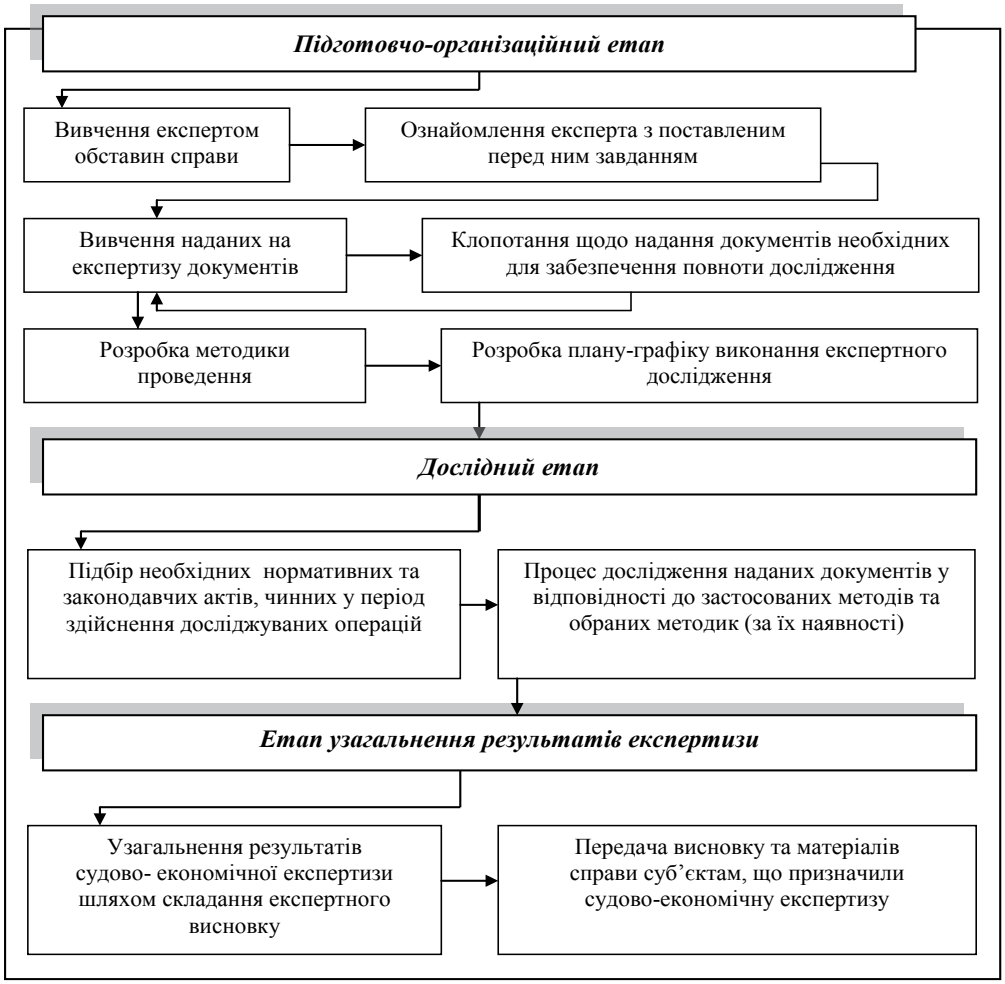

Рис. 1. Алгоритм проведення економічної експертизи нецільового використання бюджетних коштів

дані касових видатків, які наводяться в бюджетній звітності бюджетної установи відповідно до наказу Міністерства фінансів України від 24.01.2012 р. № 44[35].

Доцільно зазначити, що дослідженню підлягає також господарська операція з перерахування бюджетних коштів з реєстраційних, спеціальних реєстраційних, поточних рахунків, яке здійснюється на підставі платіжних доручень розпорядників бюджетними коштами, в якому повинні бути заповнені всі реквізити. Підтвердженням перерахування бюджетних коштів є виписки з рахунків, які також містять інформацію про платіж і документи, на підставі яких здійснюється перерахування коштів отримувачу (код програмної класифікації видатків (КПКВК), код економічної класифікації видатків бюджету (КЕКВ).

Підсумовуючи зазначимо, що проведення судово-економічної експертизи з використання бюджетних коштів виконується за алгоритмом, який являє собою точний і зрозумілий опис послідовності дій щодо наданих на дослідження об'єктів. За результатами їх виконання експерт-економіст повинен скласти висновок, який має відповідати критеріям: належності, допустимості, достовірності і мати взаємозв'язок з іншими доказами в кримінальному провадженні (рис. 1).

Оскільки з підготовчо-організаційним етапом судові експерти добре ознайомлені, то доречним є більш детально розглянути етап дослідницької частини судової економічної експертизи нецільового використання бюджетних коштів. Так, процес дослідження наданих документів проводиться відповідно до застосованих методів та з урахуванням Методики дослідження судово-економічною експертизою питань нецільового використання бюджетних коштів (реєст. код 11.0.12). При цьому, судовим експертом-економістом здійснюються наступні дії:

по-перше, проводиться аналіз інформації, що міститься в планових документах (витяг із розпису фінансування загального і спеціального фондів державного (місцевого) бюджету, лімітна довідка про бюджетні асигнування, паспорт бюджетної програми, кошторис надходжень та асигнувань в загальній сумі та за кожним кодом КЕКВ і розрахунків до нього й їх обґрунтування) з метою співставлення наведених у них даних;

[35] Порядок складання бюджетної звітності розпорядниками та одержувачами бюджетних коштів, звітності фондами загальнообов'язкового державного соціального і пенсійного страхування: Наказ Міністерства фінансів України від 24.01.2012 р. № 44. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0196-12

Оскільки з підготовчо-організаційним етапом судові експерти добре ознайомлені, то доречним є більш детально розглянути етап дослідницької частини судової економічної експертизи нецільового використання бюджетних коштів. Так, процес дослідження наданих документів проводиться відповідно до застосованих методів та з урахуванням Методики дослідження судово-економічною експертизою питань нецільового використання бюджетних коштів (реєст. код 11.0.12). При цьому, судовим експертом-економістом здійснюються наступні дії:

по-перше, проводиться аналіз інформації, що міститься в планових документах (витяг із розпису фінансування загального і спеціального фондів державного (місцевого) бюджету, лімітна довідка про бюджетні асигнування, паспорт бюджетної програми, кошторис надходжень та асигнувань в загальній сумі та за кожним кодом КЕКВ і розрахунків до нього й їх обґрунтування) з метою співставлення наведених у них даних;

по-друге, здійснюється порівняльний аналіз даних облікових регістрів (меморіальних ордерів, карток аналітичного обліку касових витрат, карток аналітичного обліку фактичних витрат, зведених відомостей, книги «Журнал-головна») з даними первинних документів (виписок із спеціальних реєстраційних рахунках та/або із рахунків в установах банків бюджетної установи, платіжних доручень, актів виконаних робіт (наданих послуг), видаткових накладних та інших). Досліджується відповідність відображення господарський операцій в облікових регістрах розпорядників бюджетних коштів, вимогам методології і практики бухгалтерського обліку та нормативним документам;

по-третє, виконується порівняльний аналіз даних облікових регістрів з даними фінансової та бюджетної звітності розпорядників (одержувачів) бюджетних коштів. Зокрема, досліджується на відповідність дані Звіту про надходження та використання коштів загального та спеціального фонду щодо касових видатків в розрізі КЕКВ, даним карток аналітичного обліку касових видатків та даним карток аналітичного обліку фактичних видатків, які ведуться в розрізі кодів економічної класифікації видатків за загальним і спеціальним фондами з метою встановлення відповідності даних, наведених в них та визначення їх цільового використання в розрізі КЕКВ;

в-четверте, досліджується відповідність даних затвердженого кошторису надходження та асигнування в загальній сумі та в розрізі КЕКВ даним про касові видатки за відповідним КЕКВ, наведеним у звітах про надходження та використання коштів загального та спеціального фонду в розрізі складових витрат та джерел їх фінансування;

в-п’яте, за результатами проведеного аналізу судовим експертом-економістом формуються висновок експерта, який є одним із джерел доказів у судовому процесі.

Висновок

Проведене дослідження теоретичних і практичних аспектів призначення та проведення судово-економічної експертизи з питань нецільового використання бюджетних коштів в Україні дозволило визначити недоліки організаційного і методичного характеру. Їх усунення дасть змогу уникнути помилок при проведенні експертного дослідження та покращить їх якість як одного із доказів для прийняття судами рішень про повернення коштів до державного та місцевих бюджетів. Це, в свою чергу, сприятиме оптимізації фінансових ресурсів, які ефективно використовуватимуться на пріоритетні потреби оборонної галузі та відновлення України в повоєнний період.

Інформація про авторів:

Хомутенко Віра Петрівна,
кандидат економічних наук, професор,
незалежний експерт

Хомутенко Алла Віталіївна,
доктор економічних наук, професор,
професор кафедри фінансів
Одеський національний економічний університет
8, вул. Преображенська, м. Одеса, 65000, Україна

Information about the authors:

Khomutenko ViraPetrivna,
PhD, Professor,
Judicial Expert

Khomutenko Alla Vitaliivna,
Doctor of Economic Sciences, Professor,
Professor at the Finance Department
Odessa National University of Economics
8, Preobrazhenska str., Odesa, 65000, Ukraine

DOI

ГЛОБАЛЬНІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Чалюк Ю. О.

Постановка проблеми. Російсько-українська війна є найстрашнішою у Європі з часів Другої світової війни. У 2014 році Росія порушила післявоєнну систему безпеки Європи після анексії АР Криму, проголошення ЛНР та ДНР на території Східної України, а у 2022 році розпочала широкомасштабне вторгнення в Україну по всій довжині спільного кордону і з території Білорусі. Посилення авторитарного режиму, реваншистські настрої в середовищі правлячої еліти і насильницькі спроби відновлення впливу Росії на територію країн колишнього СРСР стали загрозою безпеки для всього світу. Світовий банк прогнозує, що через російське вторгнення в Україну глобальне економічне зростання у 2022 році знизиться з 4,1% до 3,2%, країни зіштовхнуться з стагфляцією (стагнація у виробництві відбувається одночасно з інфляцією), зростанням цін на енергоносії, порушенням ланцюгів поставок. Населення буде змушене жити в умовах турбулентного середовища, постійній нестачі продуктів харчування, обмеженій кількості робочих місць, що призведе до масових заворушень та голодних бунтів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пошуком шляхів урегулювання російсько-українського воєнного протистояння займаються як зарубіжні, так і вітчизняні вчені, зокрема: Сенаторова О.[1], Сокуренко С.[2], Довганик Н.[3], Чалюк Ю.[4], Грицак Я.[5] , Панькова О.[6], Пахоменко В.[7]; експерти Міжнародного науково-дослідного інституту продовольчої політики (The International Food Policy Research Institute, IFPRI) Айзенман Н., Глаубер Д., Лаборде Д.; аналітики з питань ринку праці Центральної Азії Хельф Г. та Занді М. Наукові звіти Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (англ. Food and Agriculture Organization, FAO), Міжнародної організації з міграції (англ. International Organization for Migration), дані Конференції ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД), дослідження Moody's Analytics та банку Goldman Sachs присвячені прогнозуванню майбутніх соціально-економічних та політичних наслідків російсько-української війни.

Формулювання цілей (постановка завдання). У роботі поставлено цілі: дослідити глобальні соціально-економічні наслідки російсько-української війни; проаналізувати вплив російського вторгнення в Україну для найменш розвинених країн світу *(Least developed countries, LDC*) та країн з низьким рівнем доходу, які мають дефіцит продовольства (Low-Income Food-Deficit Countries, *LIFDC*) та залежать від імпортованих харчових продуктів, покладаються на українські продовольчі товари для задоволення своїх споживчих потреб; оцінити вплив війни на міграційну ситуацію в Україні та у країнах Європейського Союзу; ідентифікувати порушення Росією норм та принципів Міжнародного гуманітарного права; спрогнозувати майбутні геополітичні трансформації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вторгнення Росії на територію України призвело до великих людських втрат та гуманітарної кризи, загострення фінансової нестабільності, уповільнення економічного зростання, прискорення інфляції, ліквідації інвестицій у сталий розвиток, переконфігурації глобального ланцюга поставок, зростання цін на продукти харчування, паливо та добрива.

На думку автора, слід оцінити наслідки російського вторгнення в Україну для усього світу.

По-перше, США та країни ЄС оприлюднили пакет санкцій проти великих російських компаній, а також Центрального банку Росії (ЦБ РФ), що не дозволить йому отримати доступ до 643 млрд дол, які він тримає у валютних резервах, блокуючи його здатність конвертувати активи в доларах та євро у рублі. Росії заборонено використовувати свій Надзвичайний суверенний фонд та Фонд національного добробуту. США та ЄС оголосили, що російські банки будуть відключені від глобальної платіжної системи SWIFT. Крім того, було обмежено експорт

[1] Сенаторова О. Як РФ встигла порушити майже всі норми міжнародного права за одну ніч? URL: https://uba.ua/ukr/news/8973/ (дата звернення: 25.04.2022).

[2] Сокуренко С. В. Макроекономічні особливості кризових явищ в Україні. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Економічні науки.* 2021. № 65. С. 139-145.

[3] Довганик Н.М. Історична пам'ять про Другу світову війну в контексті формування української політичної нації. *Історико-політичні студії: Збірник наукових праць.* 2014. № 2. С. 34-40.

[4] Чалюк Ю. Сценарії соціально-економічного розвитку ЄС після BREXIT та COVID. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Економіка і управління.* 2020. Том 31 (70). № 4. С. 25-32.

[5] Грицак Я.Й. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: Портал, 2021. 432с.

[6] Амоша О., Новікова О., Залознова Ю., Панькова О., Касперович О. Формування моделі стратегічного розвитку Донбасу: від сучасних реалій до візії майбутнього. *Економічний вісник Донбасу.* 2020. № 4. С. 234-245.

[7] Пахоменко В. РФ порушує головне правило війни – не вбивати цивільних. URL: https://www.dw.com/uk/ekspertka-rf-porushuie-holovne-pravylo-viiny-ne-vbyvaty-tsyvilnykh/a-61095715 (дата звернення: 25.04.2022).

Рис. 1. Сценарії розвитку економіки під час війни в Україні

Джерело: [9]

високих технологій та використання валютних резервів для оплати експорту. Російську економіку чекає глибока рецесія. Інститут міжнародних фінансів у Вашингтоні прогнозує скорочення економіки Росії на 15%, а української економіки на 50-60% у 2022 році[8].

По-друге, війна в Україні відбувається у момент коли Федеральна резервна система США та інші центральні банки мають справу зі зростанням інфляції. У січні 2022 року споживчі ціни у США зросли на 7,5% порівняно з 2021 роком, що стало найбільшим стрибком з 1982 року. У 19 країнах Європи, які використовують євро як грошову одиницю, інфляція зросла до рекордних 5,8% порівняно з 2021 роком. Очікується, що для боротьби з інфляцією центральний банк США (ФРС) підвищить контрольні відсоткові ставки. Європейський центральний банк поступово скорочує надання допомоги в умовах пандемії, намагаючись знизити інфляційні ризики, які можуть зрости, якщо війну не зупинити. Міжнародний валютний фонд прогнозує, що рівень інфляції у США цього року досягне 7,7%, а у зоні євро – 5,3%. Як наслідок, така ситуація спонукає інвесторів продавати облігації[10].

Експерти *Bloomberg Economics* змоделювали три сценарії розвитку російської, європейської та американської економіки (зростання, інфляція, монетарна політика) під час війни в Україні (див. рис. 1). *Сценарій 1.* Швидке припинення бойових дій запобігає подальшому розхитуванню на товарних ринках. Відновлення економіки США та Європи продовжується, але повільно. Центральним банкам доведеться коригувати свої фінансові плани, а не відхиляти їх.

Сценарії 2. Передбачає тривалий конфлікт, жорстку реакція Заходу, перебої в експорті російської нафти та газу, енергетичний шок та удар по світових

[8] Bloomberg. How War in Ukraine Threatens the World's Economic Recovery. URL: https://www.bloomberg.com/news/features/2022-02-25/war-in-ukraine-how-the-ukraine-russia-conflict-could-impact-the-global-economy (дата звернення: 25.04.2022).

[9] Aizenman N. Russia's war on Ukraine is dire for world hunger. But there are solutions. URL: https://www.npr.org/sections/goatsandsoda/2022/03/06/1083769798/russias-war-on-ukraine-is-dire-for-world-hunger-but-there-are-solutions (дата звернення: 25.04.2022).

[10] The Worldwide Effects of Russia's Invasion of Ukraine. URL: https://learningenglish.voanews.com/a/the-worldwide-effects-of-russia-s-invasion-of-ukraine/6468531.html (дата звернення: 25.04.2022).

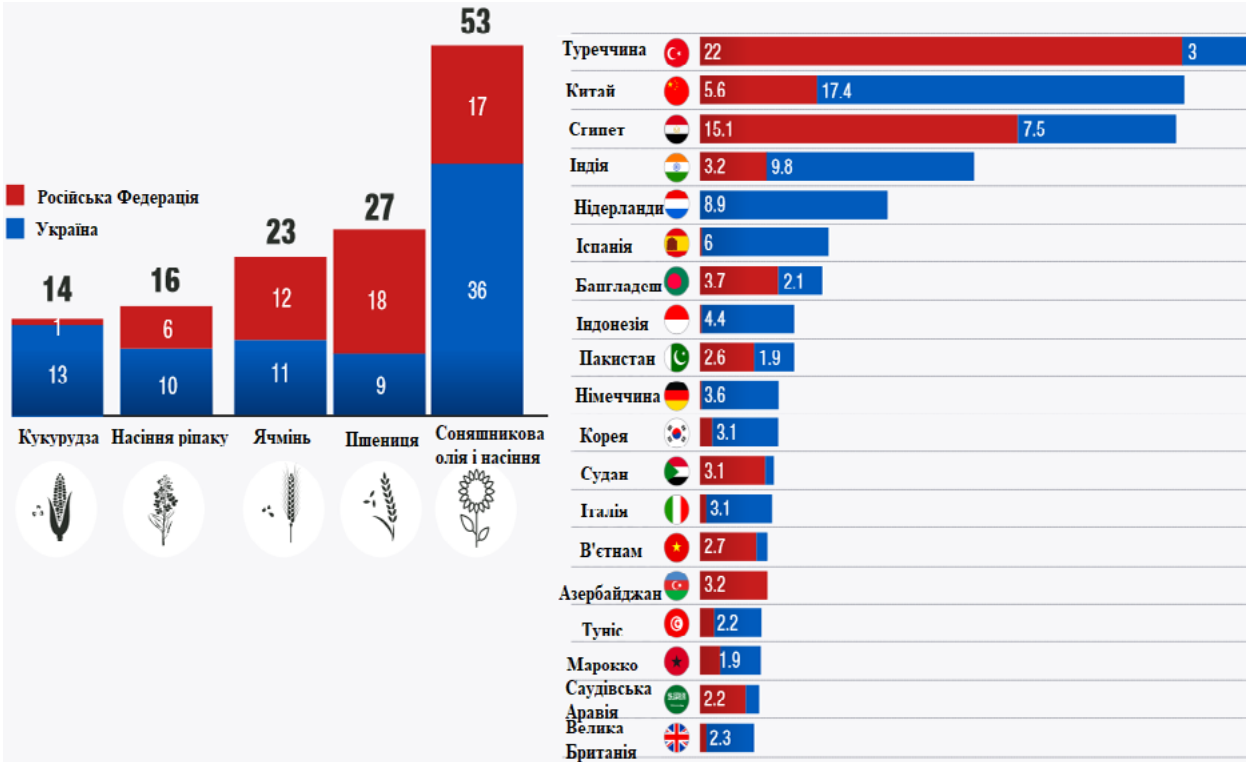

Рис. 2. Частка світової торгівлі України та Російської Федерації на агропродовольчих ринках

Джерело:[11]

ринках. *Сценарій 3.* Припинення постачання газу в Європу, що спричинить рецесію, а у США викличе жорсткіші фінансові умови, удар по економічному зростанню, відчутний вплив ФРС.

По-третє, Україна та Росія є глобальними гравцями на агропродовольчих ринках. У 2021 році країни увійшли до трійки найбільших світових експортерів кукурудзи та ріпаку. На них припадає 53% світової торгівлі соняшниковою олією і 27% пшеницею (див. рис. 2).

25 африканських країн імпортують більше 1/3 своєї пшениці з двох країн, що перебувають у стані війни. Для 15 з них ця частка перевищує половину. Зростання цін на продукти харчування вплине на найуразливіші верстви населення, змусить їх витрачати найбільшу частку свого доходу на їжу, що може призвести до голоду (див. рис. 3).

Рисунок 3 демонструє взаємозв'язок між стрибками цін на продукти харчування та політичною нестабільністю (ризик громадянських заворушень, дефіцит продовольства, зростання інфляції та кризові явища, які спричинені пандемією Covid у 2019–2021 роках). Аналіз історичних даних ЮНКТАД свідчить, що *цикли зростання цін на агропродовольчі товари співпадають з основними політичними подіями, такими як продовольчі бунти* 2007–2008 років та *Арабська весна* 2011 року.

Традиційно Україна постачає зерно до Європи залізницею або через порти Чорного моря. До війни місячний експорт зерна становив 5 млн тонн. Щомісяця потягами з України до Європи можна експортувати лише 600 тис тонн зерна. Наслідки війни в Україні вже відчули найбідніші країни світу. *Бідні райони Близького Сходу, Африки та Азії* багато років залежали від експорту зерна зі Східної Європи, яким зараз загрожує небезпека бути відрізаними внаслідок війни. *Ліван* імпортував 96% своєї пшениці з України та Росії у 2020 році. Завдяки родючому ґрунту *Україна вважається «житницею» Європи.* В умовах нестачі пропозиції світові ціни на продукти харчування будуть зростати після досягнення десятирічного максимуму в 2021 році. У *Лівані* ціни на пшеницю зросли на 60% у перші тижні війни, а олії – на 40%. Така ж ситуація у *Судані, Єгипті та Мавританії.*

Африканський Ріг (Сомалі, Ефіопія, Джибуті, Еритрея) переживає найсильнішу посуху з 1981 року, ціни на продовольство зростають. 100% населення *Сомалі* залежать від причорноморської пшениці. *Ємен*, де триває громадянська війна, отримує третину зерна з України[12].

Аналітики Всесвітньої продовольчої програми (ВПП) та *Міжнародного валютного фонду (МВФ)*

[11] *UNCTAD.* The impact on trade and development of the war in Ukraine. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/osginf2022d1_en.pdf (дата звернення: 25.04.2022).

[12] *The Economist.* How the invasion of Ukraine will spread hunger in the Middle East and Africa. URL: https://www.economist.com/middle-east-and-africa/how-the-invasion-of-ukraine-will-spread-hunger-in-the-middle-east-and-africa/21808072 (дата звернення: 25.04.2022).

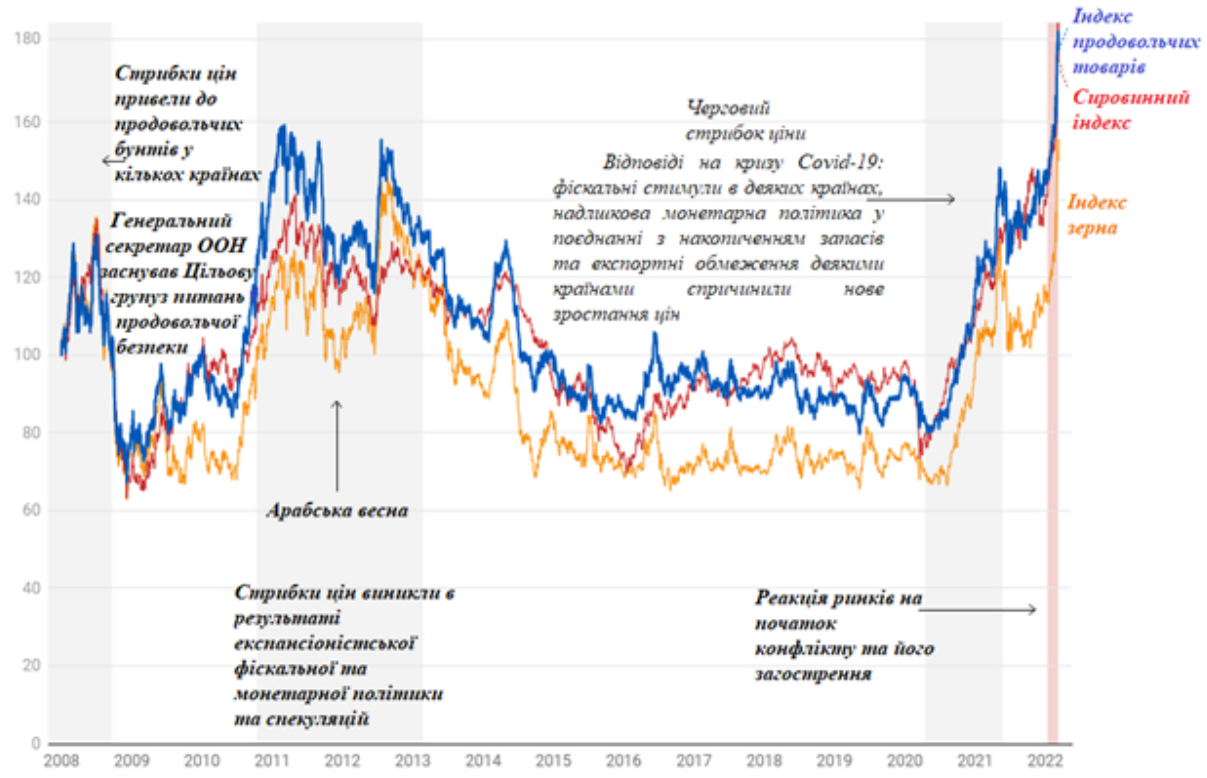

Рис. 3. Взаємозв'язок між стрибками цін на продукти харчування та політичною нестабільністю

Джерело: [13]

Рис. 4. Внутрішньо переміщені особи з 16 березня по 1 квітня 2022 року

Джерело: [14]

попереджають, що спричинена війною криза в Україні може призвести до громадянських заворушень у країнах Близького Сходу, змусити найбідніші верстви населення боротися зі зростанням цін на продукти харчування. Ситуація 2022 року нагадує революційні події Арабської весни 2011 року. Якщо ціни зростуть, люди не зможуть прогодувати свої сім'ї, розпочнуться страйки, масові повстання та голодні бунти. У *Лівані* дрібні фермери не можуть обробляти свої поля через брак палива для тракторів і насосів. Люди з низьким доходом відмовляються від великих порцій, харчуються менш здоровою їжею. Уряд

[13] *The Economist.* How the invasion of Ukraine will spread hunger in the Middle East and Africa. URL: https://www.economist.com/middle-east-and-africa/how-the-invasion-of-ukraine-will-spread-hunger-in-the-middle-east-and-africa/21808072 (дата звернення: 25.04.2022).

[14] Філіпчук Л., Ломоносова Н., Сирбу О., Кабанець Ю. Вимушена міграція і війна в Україні (24 лютого – 24 березня 2022 року). URL: https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/vymushena-migracziya-ta-vijna-v-ukrai%CC%88ni.docx-1.pdf (дата звернення: 25.04.2022).

Рис. 5. Демографічна структура ВПО

Джерело: [15]

країни рекомендує громадянам пшеничне борошно переробляти у класичні коржики, щоб запобігти великому дефіциту. В *Ємені* 17 з 30 млн людей голодують. Уряд *Єгипту*, який протягом багатьох років субсидував виробництво хліба, щоб уникнути масових заворушень та голоду, обмежив зростання ціни на хліб.

По-четверте, у багатьох європейських країнах збільшиться кількість біженців. Ситуація в Україні демонструє одне з найбільших та найшвидших (1 млн людей залишає країну щотижня) переселень з часів Першої світової війни. На даний момент кількість українських переселенців до інших країн сягла 4 млн чоловік, а внутрішньо переміщених – 7,1 млн. Якщо чоловікам дозволять покидати кордони України, це число збільшиться втроє. На даний момент кількість українських переселенців втричі перевищує кількість сирійських біженців. Для економіки багатьох країн ЄС українські біженці можуть бути як тягарем, так і порятунком. Згідно даних банку *Goldman Sachs,* чотири найбільші країни ЄС *(Німеччина, Польща, Франція, Швеція)* витратять майже 0,2% ВВП на підтримку біженців. Дефіцит бюджету цих країн зросте на 1,1% ВВП у 2022 році. За даними Міжнародної організації з міграції (*The* International Organization for Migration, IOM) з 24 березня по 1 квітня 2022 року більше 7,1 млн людей були внутрішньо переміщеними після вторгнення Росії в Україну (див. рис. 4).

Отже, люди продовжують залишати свої домівки через війну. В цих умовах терміново необхідні гуманітарні коридори, щоб забезпечити евакуацію цивільного населення та безпечне транспортування необхідної гуманітарної допомоги для внутрішньо переміщених осіб. Серед ВПО понад 50% мають дітей, 57% – люди похилого віку і 30% мають хронічні захворювання (див. рис. 5).

Рисунок 5 демонструє об'єктивну закономірність. Якщо до 24 лютого 2022 року 13% переселених домогосподарств повідомляли про місячний дохід менше 5000 гривень (170 дол США), то наразі 61% з них вказують, що з початку війни їх дохід був нижчим за 5000 гривень. Фінансова підтримка, транспорт, їжа, житло та предмети гігієни є одними з найбільш гострих потреб для переміщених осіб. Доступ до ліків та медичних послуг залишається найбільш актуальною потребою для переміщених осіб. Основні країни міграційного призначення – це *Польща* (*38%), Чехія*, *Іспанія та Німеччина* (*по 12%), Молдова*, *Болгарія*, *Канада* і *Фінляндія* (*по 6%*)[16].

По-п'яте, європейська економіка знаходиться під великим ризиком, оскільки залежить від енергоносіїв з Росії. Ціни на природний газ зросли на 20% після початку війни, а це у 6 разів вище, ніж на початку 2021 року. Високі ціни на газ провокують інфляцію, європейці платять більше за опалювальні послуги. У результаті домогосподарства урізають грошові витрати, сподівання на відновлення економіки після пандемії Covid-19 зменшуються. Галузі, які використовують природний газ, змушені скорочувати виробництво. Наприклад, економіка Німеччини зіткнулась з рецесією у перші три місяці 2022 року.

По-шосте, країни ЄС, США та інші у відповідь на вторгнення Росії в Україну ввели санкції, які можуть мати великий вплив на російський експорт природного газу та добрив. Російський експорт

[15] *IOM.* Ukraine Internal Displacement Report General population survey, Round 2, 1 April 2022. URL: https://displacement.iom.int/reports/ukraine-internal-displacement-report-general-population-survey-round-2-24-march-1-april (дата звернення: 25.04.2022).

[16] *The Economist.* How the invasion of Ukraine will spread hunger in the Middle East and Africa. URL: https://www.economist.com/middle-east-and-africa/how-the-invasion-of-ukraine-will-spread-hunger-in-the-middle-east-and-africa/21808072 (дата звернення: 25.04.2022).

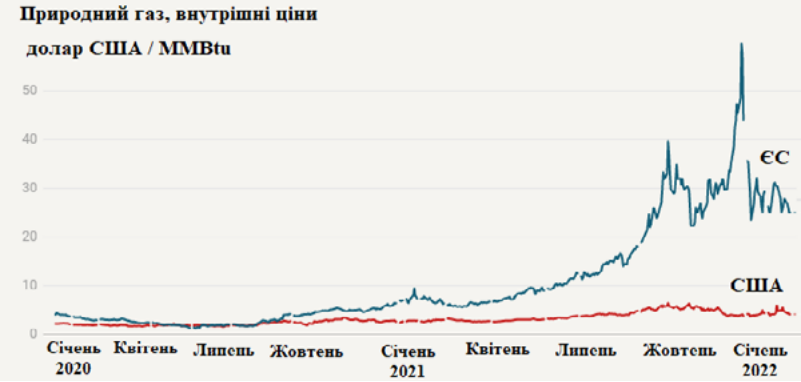

Рис. 6. Тенденція зростання цін на природний газ у Європі та США

Джерело: [17]

природного газу становить близько 20% світової торгівлі. Росія постачає 40% поточного імпорту ЄС (див. рис. 6). Санкції можуть зупинити торгівлю та підвищити ціни на природний газ.

Важливо підкреслити, що європейські імпортери можуть обрати інших постачальників, таких як США. Але логістичні проблеми, експорт зрідженого природного газу зі США додає витрат і не забезпечить значне полегшення, принаймні в короткостроковому періоді.

Природний газ також є важливою сировиною для виробництва азотних добрив, таких як аміак і сечовина. На долю Росії припадає 15% світової торгівлі азотними добривами і 17% світового експорту калійних добрив. Світовий ринок добрив похитнувся від рекордно високих цін. Подальший дефіцит матиме глобальні наслідки, особливо в країнах, що розвиваються, де вплив на ціни може значно зменшити використання добрив і призвести до зниження місцевого врожаю під час скорочення світових запасів і рекордних світових цін.

По-сьоме, фінансові санкції вплинуть на ланцюжки поставок і торгівлю, оскільки закордонним компаніям буде важко знайти канали для здійснення торгівлі з Росією. Російська Федерація та Україна є ключовим географічним компонентом Євразійського сухопутного мосту. Повітряний простір Росії закритий для 36 країн. Війна матиме негативний вплив на глобальні авіаперевезення, перевізники змушені будуть обирати довший маршрут і витрачати більше грошей на паливо. Крім того, руйнування транспортної інфраструктури (портів в Україні) посилить існуючі проблеми з ланцюгом поставок. Наземні торговельні шляхи між Азією та Європою будуть перервані, оскільки транзит через Росію стане складнішим (або неможливим з точки зору відповідності, репутації чи безпеки). Особливо це відчують китайські компанії, які збільшили свій трафік по наземним маршрутам через Росію (по дорозі до Європи) як альтернативу морським та повітряним вантажоперевезенням під час пандемії коронавірусу. Повітряні зв'язки між Росією (Азією) та Європою будуть серйозно ускладнені після рішення країн ЄС закрити свій повітряний простір для російських літаків і вантажів. Росія ж у відповідь закрила власний повітряний простір для європейських літаків. До пандемії близько 35% світових вантажів перевозилося повітряним транспортом, половина – пасажирськими літаками. Морські вантажні маршрути через Чорне море були скасовані після рішення України припинити комерційне судноплавство та Туреччини обмежити транзит через Босфор. Така ситуація суттєво вплине на перевезення зерна через українські, російські, болгарські та румунські порти.

По-восьме, головний економіст *Moody's Analytics* Марк Занді зазначає, що збої в російській та українській промисловості можуть затримати будь-яке повернення до нормальних умов. Росія та Україна разом постачають 13% світового титану, який використовується для виготовлення літаків. Росія та Україна видобувають 12% світової нафти і 17% природного газу. Обидві країни забезпечують 30% світового паладію, який використовують у виробництві автомобілів, мобільних телефонів.

По-дев'яте, експерт з питань ринку праці Центральної Азії Гевін Хельф прийшов до висновку, що воєнні дії та санкції з боку країн ЄС та США зашкодять російським трудовим мігрантам з Узбекистану і Таджикистану. Сім'ї цих робітників залежать від грошових переказів, які мігранти надсилають додому з Росії. У 2020 році грошові перекази з Росії до Узбекистану становили 3,9 мдрд дол, Киргизстану – 2 млрд дол.

По-десяте, зниження підприємницької впевненості та зростання невизначеності для інвесторів

[17] Glauber J., Laborde D. How will Russia's invasion of Ukraine affect global food security? URL: https://www.ifpri.org/blog/how-will-russias-invasion-ukraine-affect-global-food-security (дата звернення: 25.04.2022).

негативно впливатиме на ціни активів, що може призвести до відтоку капіталу в обох країнах[18].

Війна в Україні демонструє грубе порушення Росією норм Міжнародного гуманітарного права. Спеціалісти ***Міжнародного кримінального суду (МКС) Гааги*** в Україні розпочали розслідування (збір доказів) російської військової агресії. Процес буде охоплювати період з 2013 по 2022 роки, тобто попередні та поточні злочини проти людяності, геноциду українського народу.

У 2022 році ***Росія порушила 10 основних принципів міжнародного права:*** суверенної рівності держав; рівноправності і самовизначення народів; мирного вирішення міжнародних спорів; невтручання у внутрішні справи держав; мирного співробітництва; сумлінного виконання міжнародних зобов'язань; непорушності кордонів; територіальної цілісності держав; загальної поваги і захисту прав людини.

Територія України зазнає ракетних обстрілів, снаряди влучають у цивільні об'єкти (школи, лікарні, церкви). Застосовуються касетні боєприпаси, фосфорні бомби, що належать до заборонених видів зброї. Експертка з міжнародного гуманітарного права Варвара Пахоменко вказує, що ***основний правовий принцип війни*** – *це пошук балансу між військовою необхідністю та гуманністю*[19]. ***Головне правило міжнародного гуманітарного права:*** військових на війні можна атакувати та вбивати, цивільних – ні. Їх потрібно захищати. Якщо є сумнів у тому, по кому стріляєш (військовому чи цивільному), то треба відмовитися від атаки. Якщо атака на солдатів супротивника призведе до значних жертв серед цивільних, від плану такої атаки необхідно відмовитися. ***Не можна застосовувати зброю невибіркової дії («Гради» та «Смерчі»***) там, де можуть перебувати мирні жителі.

На даний момент російська сторона:

- *здійснює контроль над окупованими територіями* Луганської та Донецької областей України (окупація за концепцією *boots on the ground*)[20];
- *порушила Мінські домовленості (*Комплекс заходів і «Декларацію Президента Росії, України, Франції та Канцлера Німеччини» прийнятих 12 лютого 2015 року) й використовує важке озброєння у густонаселених районах окупованих територій;
- *перекриває акваторію Азовського моря,* обмежує свободу судноплавства, тобто порушує право на мирний прохід будь-яких суден у територіальному морі прибережних держав;
- *порушила Будапештський меморандум* – міжнародну угоду, укладену 5 грудня 1994 року між Україною, Росією, Великою Британією та США про гарантії безеки України у зв'язку з набуттям нею безядерного статусу[21].

Такі неправомірні вчинки Росії заохотили *Фінляндію* та *Швецію* на вступ до НАТО (англ. *North Atlantic Treaty Organization, NATO*). Після Другої світової війни влада Фінляндії та Швеції проголосила нейтралітет з приводу НАТО. Після розпаду СРСР Фінляндія та Швеція вирішили співпрацювати з НАТО, а в 2014 році після анексії Криму Росією приєдналась до партнерства розширених можливостей.

Українська дипломатія намагається створити *регіональну альянсову мережу взаємодії* для активізації євроатлантичної інтеграції України. У Європі вже існує така практика, як *Веймарський трикутник* (Німеччина, Польща, Франція); *Балтійське тріо* (Литва, Латвія, Естонія); *Вишеградська четвірка* (Польща, Словаччина, Чехія, Угорщина); *Центральноєвропейська ініціатива* (18 країн Центральної та Східної Європи); партнерський блок *Міжмор'я або Тримор'я* (12 країн ЄС: Австрія, Болгарія, Естонії, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Хорватія, Чехія); *Пакт Стабільності на Балканах* (Албанія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Сербія, Чорногорія, Хорватія, Румунія, Болгарія, Молдова). З 2020 року Україна є членом ***Люблінського трикутника*** (Україна, Польща, Литва), а з 2021 року – ***Асоційованого тріо*** (Україна, Молдова, Грузія). Війна стала поштовхом для започаткування 1 лютого 2022 року *Україною, Великою Британією* та *Польщею* нового *тристороннього формату співпраці* ***(«Малий альянс» або A3, Альянс УПА),*** який покликаний реагувати на загрози європейській безпеці та посилювати економічну співпрацю між країнами. Також є домовленість між *Україною* та *Туреччиною* про створення нового формату політико-безпекових консультацій **«Квадрига» (2+2)** за участю міністрів закордонних справ і міністрів оборони двох країн.

Висновки

Сучасний соціум розвивається в умовах глобальних загроз і небезпек, підвищеної ризикогенності. Світовий соціально-економічний розвиток знаходиться у взаємозалежності від геополітичних про-

[18] Yakoviyk I., Chyzhov D., Karpachova N., Hlushchenko S., Chaliuk Yu., National security policy in Ukraine: a change in the system of power relations of the modern world. *Revista San Gregorio.* 2020. Vol. 42. P. 224-235. DOI: http://dx.doi.org/10.36097/rsan.v1i42.1555

[19] Сенаторова О. Як РФ встигла порушити майже всі норми міжнародного права за одну ніч? URL: https://uba.ua/ukr/news/8973/ (дата звернення: 25.04.2022).

[20] Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text (дата звернення: 25.04.2022).

[21] Пахоменко В. РФ порушує головне правило війни – не вбивати цивільних. URL: https://www.dw.com/uk/ekspertka-rf-porushuie-holovne-pravylo-viiny-ne-vbyvaty-tsyvilnykh/a-61095715 (дата звернення: 25.04.2022).

цесів, міжнародної стабільності. Безпрецедентне нехтування міжнародним правом з боку уряду Росії призвело до масштабних трагічних наслідків для України: вбивства і тортури військових, громадських активістів та мирних громадян у Бородянці, Бучі, Ворзелі, Гостомелі, Димері, Дмитрівці, Іванкові, Ірпені, Казаровичах, Катюжанці, Макарові, Маріуполі, Мотижені, Пісках; викрадення і кримінальні переслідування громадян України; соціально-економічна катастрофа в Луганській і Донецькій областях. Наукова аналітика та праксеологія доводять необхідність у сучасних умовах дотримуватись принципів територіальної цілісності держав; поважання їх суверенітету та непорушності кордонів; мирного співіснування країн незалежно від їх політичного устрою; вирішення всіх спірних питань за столом переговорів дипломатичними методами; гуманізму, пріоритету гуманістичних цінностей, серед яких найвищою є збереження життя Людини; соціальної справедливості та рівності всіх перед Законом; відмови від егоїстичного споживацтва, нищення довкілля та бережливого ставлення до природи, економного використання її ресурсів. У глобальному масштабі конфлікт призведе до тривалого скорочення експорту продовольства з боку України та спричинить підвищення світових цін на продовольчі товари, що завдасть шкоди економічно вразливим країнам. Експерти ФАО припускають, що за такого сценарію загальна кількість людей, які страждають від недоїдання, може збільшитися на 8–13 млн людей у 2022/23 роках, причому найбільш виражене зростання буде в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні[22].

Сьогодні увага всього світу прикута до воєнних подій в Україні. Проте, сучасні економічні аналітики та політичні експерти прогнозують посилення напруження в Індо-Тихоокеанському регіоні. Китай намагається вибороти у США військове лідерство і приєднати Тайвань. Як і Україна, Тайвань ліквідувала свій ядерний потенціал. Китай також робить спроби сповільнити соціально-економічний розвиток Індії. Воєнний конфлікт у Європі змушує світових лідерів об'єднати свої зусилля, щоб унеможливити подальше розгортання воєнних дій, утворення нових «гарячих точок». Можна сказати, що Україна стала «спусковим механізмом» для глобальної трансформації людства, міжнародних безпекових інститутів, політичних та соціально-економічних систем у різних країнах світу.

[22] *FAO.* The importance of Ukraine and the Russian Federation for global agricultural markets and the risks associated with the current conflict. URL: https://www.fao.org/fileadmin/user_upload/faoweb/2022/Info-Note-Ukraine-Russian-Federation.pdf (дата звернення: 25.04.2022).

Інформація про автора:
Чалюк Юлія Олексіївна,
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри економічної теорії
Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
54/1, пр. Перемоги, Київ, 03057, Україна

Information about the author:
Chaliuk Yuliia Oleksiyivna,
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Senior Lecturer at the Department of Theory Department
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman
54/1, Peremohy ave., Kyiv, 03057, Ukraine

DOI

РОЗРОБЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ РЕПУТАЦІЙНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ ТУРИСТИЧНОЇ ДЕСТИНАЦІЇ В УМОВАХ ВІЙНИ

Чернега О. М.

Постановка проблеми. Нині туристична галузь переживає трансформацію та процес видозмінення формування туристичної послуги та її реалізації у після військовий час та, зокрема за допомогою цифрових технологій для формування репутаційного менеджменту туристичної дестинації. Тому автор ставить за мету у ході свого дослідження розробити та запропонувати концепт репутаційного менеджменту національної туристичної дестинації з метою її розвитку та розквіт у після військовий час, але враховуючи підґрунтя мирного часу.

Аналіз останніх досліджень. Проаналізувавши наукові доробки щодо теоретичного та методологічного базису формування розвитку менеджменту туристичної дестинації, що включає в себе і формування іміджу, і брендингу дестинації, з'ясовано, що відповідним науковим дослідженням присвячено роботи таких зарубіжних та вітчизняних вчених, як Р. Батлер, Д. Аакер, Ф.Котлер, Дж. Бернетт, П. Друкер, Р. Морріс, Т. І. Ткаченко, С. І. Бай, Г. Т. П'ятницька А. І. Головчан, Ю. Б. Забалдіна та ін. Окремими дослідженнями про трансформацію держав, що безпосередньо пов'язані з формуванням цифровізації туристичної галузі працюють Грищук О. К., Піменов В., Руденко М. В., Глєбова А. та ін., зрозуміло, ще перелік науковців невеликий і дана тема в процесі досліджень. Дослідженнями питання розвитку військового туризму займалася низка українських науковців А. В. Мельник, І. І. Винниченко, О.О.Любіцева, М.П.Кляпа, Ф.Ф.Шандора та ін.[1,2,3,4,5].

Виділення недосліджених частин загальної проблеми. Питання порушені в розділі потребують детального практичної апробації, зокрема що стосується розробленого автором концепту репутаційного менеджменту національної туристичної дестинації та оцінки результативності використання цифрових інструментів для формування репутаційного менеджменту дестинації.

Постановка завдань. В ході написання матеріалу поставлені наступні завдання:

– розробити концепт репутаційного менеджменту туристичної дестинації;

– сформувати та ввести поняття «ДНК гостинності» та «цифровізація туристичної дестинації»;

– проаналізувати цифрові інструменти, що впливають на формування репутаційного менеджменту національної туристичної дестинації.

Виклад основного матеріалу. Туристична галузь, економіка про емоції сьогодні. Та базується на саме на принципі «Хочу мандрувати, тому що це емоції, тому що в цьому місті/локації будуть отримані певні емоції». Тут формується певний стан для туриста. Тому зараз не дарма вводиться поняття «креативної економіки», «креативна індустрії», «цифрові галузі». До розуміння концепту включено широкий спектр: художні заходи, установи культури, галузі культури та інші види креативної діяльності, що базуються на індивідуальній творчості, в тому числі галузях, що використовують новітні технології. У на світовому державному рівні вперше поняття «креативні індустрії» з'явилося в 90-х роках XX ст. у Великобританії, де у 1997 р. уряд вирішив спробувати визначити та оцінити їх прямий вплив на британську економіку та створив Департамент з питань культури, ЗМІ і спорту, як міжгалузеву команда творчих індустрій (Creative Industries Task Force). На основі дослідження, опублікованого у 1994 р. австралійським урядом Creative Natsion, та запрошеної за порадою групи провідних творчих підприємців, Департамент опублікував документ «Креативна індустрія – картографічний документ 1998»[6], який був першою систематичною спробою визначити і виміряти креативний сектор, який був визначений як «тих галузей промисловості, які мають своє походження в індивідуальній творчості, майстерності і таланті, і які мають потенціал для створення добробуту, робочих місць шляхом виробництва і використання інтелектуальної власності». Документ про картування креативних індустрій містив 13 позицій, які створили творчий сектор у Великобрита-

[1] Грищук О. К. Обґрунтування використання інноваційних маркетингових інструментів у сфері автомобільного туризму. *Економіка і управління на транспорті. К.:НТУ*. 2015. № 1. С. 45-57.

[2] Курганская Г.С., Хофманн К. М. Инновационные интернет-технологии в сфере туризма. *Бизнес-образование в экономике знаний.* 2018. № 1 (9). С. 55-59.

[3] Піменов В. Використання сучасних мобільних додатків галузі екологічного туризму. *«Сахаровские чтения 2018 года: экологические проблемы XXI века» :* зб. матеріалів XVIII міжнарод. наук. конф. Мінськ : 2018. С. 203-204.

[4] Руденко М. В. Аналіз позицій України в глобальних індексах цифрової економіки. *Економічна наука*, 2021. № 2. С. 11-18.

[5] Шаховалов Н. Н. Интернет-технологии в туризме : Учебное пособие. Барнаул : АлтГАКИ, 2007. 251 с.

[6] Creative Industries Mapping Document : веб-сайт. URL: https://www.gov.uk/government/publications/creative-industries-mapping-documents-1998 (дата звернення: 01.04.2022).

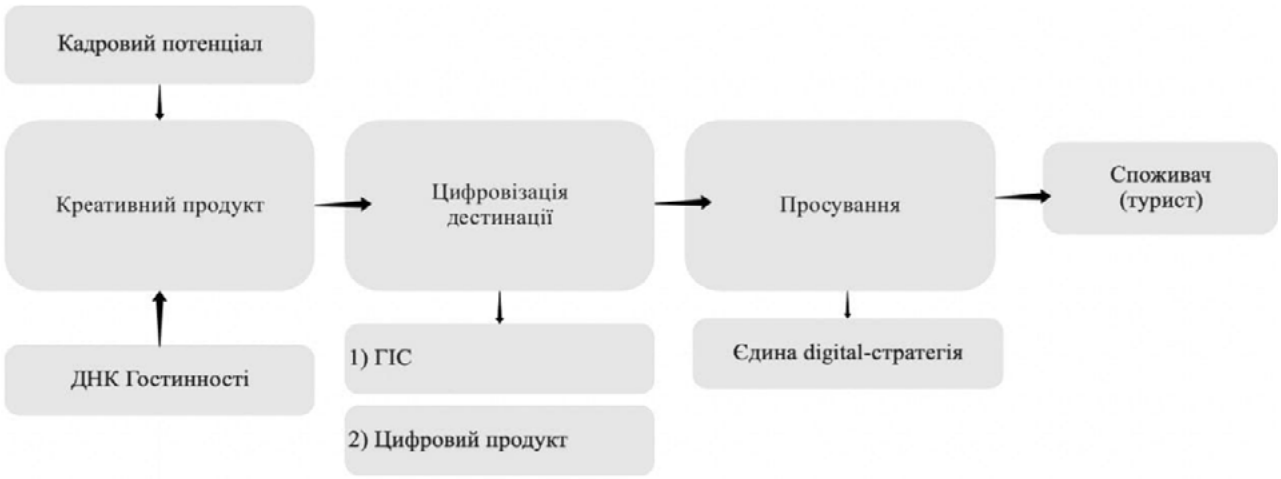

Рис. 1. Модель концепції репутаційного менеджменту національної туристичної дестинації

Джерело: розроблено автором

нії. Ці галузі включають в себе програмне забезпечення та комп'ютерні послуги, дизайн, видавничий ринок, телебачення і радіо, музику, кіно і відео-арт і антикварний ринок, рекламу, архітектуру, інтерактивне вільне програмне забезпечення, дизайн одягу, виконавське мистецтво і ремесло.

Закон України «Про культуру» визначає, що креативні індустрії – це види економічної діяльності, метою яких є створення доданої вартості через культурне вираження[7].

Починаючи з 9 листопада 2015 р. Україна підписала угоду про участь у програмі Європейського Союзу «Креативна Європа», яка була спрямована на підтримку культурного, креативного та аудіовізуального секторів[8]. Кабінет Міністрів України у своєму розпорядженні відносить наступні види діяльності до креативних індустрій: дизайн, мода, нові медіа та інформаційні технології (IT), візуальне мистецтво, аудіовізуальне, ауділальне та сценічне мистецтво, а також література, видавництво, друковані засоби масової інформації, народні художні промисли, архітектура та урбаністика, реклама, маркетинг, бібліотеки, архіви та музеї[9].

Враховуючи вище викладено, автор впевнений, що туристична галузь водночас виконує дві ролі, як споживання послуг що виробляються в контексті креативу, та і сама є креативною економікою, що надає послуги з залученням новітніх технологій. Та звичайно, саме креативна трансформація стає одним з підходів для побудови моделі концепту репутаційного менеджменту для України в період після військового відродження.

Автор досліджуючи питання репутаційного менеджменту та вивчаючи детально процеси в туристичній галузі пропонує наступну модель концепту репутаційного менеджменту (рис. 1).

Професійні кадри це один з чинників конкурентоспроможності туристичної дестинації та одна з складових моделі. До війни в країні нараховувалось орієнтовно 200 кафедр закладів освіти з профільної підготовки по туризму та готельно-ресторанній сфері. Та кожна з них на рік випускала у середньому по 10 молодих фахівців з туристичної діяльності та гостинності. На думку автора, освітній процес треба розглядати глибше та не тільки на рівні вищих навчальних та середніх спеціальних навчальних закладів, і зараз актуального просвітництва та відродження, що стосується такого поняття, як «ДНК гостинності» .

З точки зору наукового підґрунтя, таке поняття не визначено, в практичній площині Британською маркетинговою компанією «Destination Think's» запропоновано поняття Place DNA (з англ. – ДНК місць). «ДНК місця –це визначення його внутрішнього характеру, значення, яке люди приписують йому, або частіше, суміш обох елементів. У міському маркетингу це називається автентикою міста (AuthentiCity). Місце – це набагато більше, ніж матеріальна «річ» або продукт, призначений для споживання. Місце, як дестинація, має задовольняти потреби багатьох типів споживачів цього міста, включаючи відвідувачів, мешканців, компанії, студентів та науковців. Незважаючи на те, що DMO зосереджуються виключно на залученні відвідувачів та туристів»[10].

[7] Про культуру : Закон України від 2011, № 24, ст. 168. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text.

[8] Офіційний портал Міністерства культури та інформаційної політики України: веб-сайт. URL: https://mkip.gov.ua/news/5040.html (дата звернення 15.04.2022).

[9] Про затвердження видів економічної діяльності, які належать до креативних індустрій: розпорядження М-ва культури України від 29 квіт. 2019 р., URL: https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-zatverdiv-perelik-vidiv-ekonomichnoyi-diyalnosti-yaki-nalezhat-do-kreativnih-industrij.

[10] Британська Маркетингова компанія Destination Think's : веб-сайт, URL: https://destinationthink.com/blog/place-dna-essential-reading-list/ (дата звернення 29.03.2022).

Даний термін застосовується, як правило при створенні маркетингової стратегії – по принципу, якщо локація визначається унікальністю саме з історичної або архітектурної точки зору і цінність її саме в цьому, то при створенні інформаційної кампанії – не ставиться акцент, що локація модне місце для бізнесу чи інша концептуальність, тобто все має відповідати ДНК місця. Наприклад, місто Париж відоме також як «місто світла», то образи та асоціації для аудиторії, що сформовані про місто базуються на його ДНК.

При формуванні репутації туристичної дестинації розрізняється для туриста місце з урахуванням типу цінностей за трьома векторами:

1. «ДНК місця» визначає ідентичність та призначення цього місця, його атрибути та речі, які змушують його помітити, та те як це місце виглядає по своїй суті зсередини. ДНК місця складається із змінних: біографії, історії, географії, особливого характеру людей, унікальних винаходів, думок чи традицій, атмосфери, естетичної чи візуальної якості тощо.

2. Послуга/продукт в межах локації. На відміну від «ДНК місця», послуга/продукт місця немає сенсу без «experience» (з англ. – «досвід») та вражень, які отримує споживач, що в свою чергу залежить від різних факторів: інфраструктура, логістика, географічні, кліматичні, соціально-культурні, економічні та інші ознаки туристичної дестинації.

3. Бренд місця, що є складової репутації і відрізняється місце від конкурентів. І саме на цьому базується створення маркетингових стратегій – на поверхневих і візуальних відмінностях, не а не «ДНК місця» як джерело та першопричину для створення, продукту чи послуги.

Саме тут автор пропонує поняття «ДНК гостинності», тому що це актуально у після військовий час інтегрувати саме для України у підготовці професійних кадрів не тільки в галузі на рівні дотичних галузей, а також гуманітарних наук. Автор в своєму дослідженні прийшла до висновку, що саме на підсвідомості закладено використовувати підходи гостинності, щоб стати амбасадорами своєї локації, території та країни, але весь період розвитку країни та туристичної галузі відповідно не прийшло сприйняття співвідношення можливостей та ресурсів на всіх рівнях, як приватно-комерційному так і національно-бюрократичному. У сприйнятті та розуміння ідентичності саме що стосуються туристичної галузі, хоча б у тому, що в межах дестинації є ресурси з усіх видів туризму (культурно-пізнавальний, нині військовий, екологічний, сільський, подієвий, пригодницький, релігійний, спортивний, тощо) чим не можуть оперувати багато інших дестинацій, вже дозволяє побудувати успішну репутаційну стратегію розвитку туристичної дестинації післявійськовий період (рис. 2).

Використовуючи даний підхід варто розглядати побудову туристичного продукту через призму психологічно-моральних принципів в межах дестинації, як об'єкта управління, куди турист добирається з певною метою для задоволення певних потреб, а саме, отримання емоцій. Виникає головне питання як створити креативну та головне захищену туристичну пропозицію чи послугу (УТП) суб'єктом-консолідатором чи іншою структурою. Тут варто в першу чергу враховувати законодавчу базу, а саме закон «Про авторське право та суміжні права», використання прав інтелектуальної власності в туристичній галузі є досить поширеним процесом. В туристичній галузі використовується метод захисту, як оформлення патенту на конкретну торговельну марку. Через особливість нематеріальної природи

Рис. 2. Формування поняття «ДНК Гостинності» та активація на рівні розвитку туристичної дестинації

Джерело: розроблено автором

послуг, що виробляють суб'єкти туристичної галузі відсутність або позбавлення патентних прав означає втрату самої власності. Патентна система в даний час охоплює всі стадії розробки нового туристичного продукту. Та її охорона, а також припинення недобросовісної конкуренції входять до числа стратегічних цілей суб'єктів господарювання в межах туристичної дестинації. Крім патенту, до методів захисту належить:

– товарний знак і знак обслуговування – позначення, для індивідуалізації товарів, виконуваних робіт або наданих послуг юридичних або фізичних осіб;

– копірайт (право на відтворення) – правова норма, яка регулює відносини, пов'язані з відтворенням творів літератури, мистецтва, аудіо-або відео творів. Латинська літера С в колі, що наноситься на твір, вказує на те, що даний твір охороняється авторським правом.

Проте на думку автора, в умовах конкуренції, кожна креативна туристична послуга є в зоні ризику, тому що туристична послуга це нематеріальна річ, що не має фізичного пакування та легко може бути зміненою, за рахунок зміни локації на конкретному маршруті чи позиціонування послуги загалом, та відповідно, це вже інша послуга. Для цього автор пропонує наступний удосконалений алгоритм дій розробки та захисту креативної послуги, та відповідно її комерціалізації (табл. 1):

Таблиця 1

Дії по удосконаленню процесу комерціалізації інтелектуальної власності на прикладі створення креативної послуги

Дія щодо створення креативної туристичної послуги	Очікуваний результат
Аналіз та моніторинг туристичного ринку (аналіз конкурентів, розуміння переліку послуг на ринку)	Визначення існуючих пропозицій, порівняння пропозицій конкурентів щодо складу послуги, логістики, цін та ін..
Аналіз ресурсів туристичної дестинації в межах якої буде функціонувати суб'єкт господарювання	Визначення оптимальних ресурсів для складання пропозиції (туристичні об'єкти та локації, інфраструктурні об'єкти та заклади гостинності, логістична доступність, кадрові ресурси на локаціях (гіди супроводжуючі, екскурсоводи) та інші фактори)
Створення концепту туристичної пропозиції чи послуги	Створення опису пропозиції з економічними розрахунками, що включать витратну частину для реалізації, в т.ч. витрати на авторське право, організацію рекламної кампанії, розробку інформаційно-цифрових інструментів, витрати на основні засоби, оплати заробітних плат, податки, прибуток та ін..
Візуалізації послуги, з урахуванням методів захисту в межах чинного законодавства	1) Оформлення авторського права (орієнтовно від 6700 грн, в залежності від класів, перевірки, тривалості оформлення, кольористики та типу торгової марки та ін..); 2) Створення цифрових ресурсів для ефективного просування (доменне ім'я, хостинг, створення акаунтів в соціальних мережах та ін. від 10 000 грн до 20 000, в залежності від пакету послуг користування хостингом, доменним іменем та інші); 3) Залучення діджитал-ресурсів для запуску рекламних кампаній і промоції послуги в медіа-просторі (вартість залежить від аудиторії, охоплення, тривалості рекламної кампанії), 4) Створення «упакування», тобто послуга має психологічне сприйняття та залежить від багатьох факторів: мінливість, адресність та ін. Складові психологічного сприйняття: – атмосфера в місці надання послуг – матеріальний підхід; – поведінку і зовнішній вигляд людей, які займаються наданням і виробництвом послуг – процесуальний підхід; – зовнішній вигляд рекламних, поштових повідомлень, оголошень, друкованої, сувенірної продукції, візуального контенту – психологічний підхід;
Апробація послуги, запуск та реалізація на ринку, ORM	Удосконалення послуги, врахування всіх методологій створення туристичної послуги, запуск рекламної компанії та реалізація послуги. Створення візуального контенту, захищеного в рамках чинного законодавства в межах закону України «Про авторське право та суміжні права» В такому випадку, унікальна послуга захищена в недійному полі та належить автору. Та за допомогою ORM (online reputation management) формується репутація

Джерело: розроблено автором

Розглядаючи далі концепт моделі репутаційного менеджменту туристичної дестинації, варто згадати, що одним з головних інструментів в концепції є цифровізації України, як туристичної дестинації в цифровій площині, тим паче в час війни. В ході дослідження автор пропонує визначення саме поняття «цифровізація туристичної дестинації» – це інструмент для покращення репутаційного менеджменту туристичної дестинації з використання новітніх цифрових технологій та методів для ефективного задіяння та взаємодії ресурсів туристичної дестинації з віртуальною площиною з метою оптимізації та налагодження електронно-комунікаційного обміну інформацією з кінцевим споживачем. Нині досить опосередковано на законодавчому рівні визначений напрямок цифровізації туризму в Україні, до прикладу в «Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 р.», що схвалено розпорядженням № 168-р КМУ від 16.03.17 р. присутня тільки умова щодо популяризації та просування у світовому інформаційному просторі[11].

Зараз під трансформацією інформації з використанням технологій варто вважати представлення у вигляді букв, цифр і зображень та всі методи, техніки, прийоми, засоби, системи, теорії, напрямки, що які націлені на збір, переробку і використання інформації, називають інформаційними або новітніми технологіями[12].

На думку автора, цього точно недостатньо та потрібні базові сервіси цифровізації інтегрувати у будь-яку дестинацію, а обов'язково мають бути присутні:

– 100% наявність туристичних об'єктів в геоінформаціних системах (далі – ГІС), у порівнянні з картографією у офф-лайн стилі, технології у ГІС дозволяють реалізувати три- і чотиривимірні просторово-часові дані про туристичні об'єкти, а найголовніше, що це доступно для користувача в real –time в просторі. Прикладами найвідоміших є технології глобального позиціонування (GPS), сервіс Google Maps, тощо;

– цифровий продукт для позиціонування (сайт, мобільний додаток, тощо);

– сервіси, допомагають формувати продукт за новим підходом (використання технологій доповненої реальності, дашбордів, тощо).

Розглянемо детальніше кожну позицію.

Geographic information system, GIS (з англ. – «географічна інформаційна система, ГІС») – інформаційна система, що забезпечує збір, зберігання, обробку, доступ, відображення і розповсюдження просторово-координованих даних просторових даних (з використанням 2-3-х вимірних проекціях) трансформованих за допомогою новітніх технологій.

Для туристичної галузі ГІС особливо важливим є використання ГІС, у векторі підготовки мап та схем, з використанням технологій аеро-і космічних знімків.

Застосування ГІС лише оптимізує отримання узагальнення та аналізу географічної інформації з метою обґрунтованого прийняття оптимальних рішень, заснованих на сучасних підходах і засобах. ГІС складається з програмного забезпечення, апаратного забезпечення, даних та методики. Це дозволяє ГІС зберігати інформацію про реальний світ у вигляді набору шарів, які об'єднані на основі географічного положення. Прикладом можна розглядати ГІС м. Києва[13].

Наявність інших цифрових продуктів забезпечує оптимізацію процесів для туристичної дестинації та діяльності суб'єктів-консолідаторів в межах її функціонування. Проведемо аналіз наявності цифрових продуктів в Україні та їх результативності (табл. 2)

Виходячи з аналізу, відмічаємо, що на національному та регіональному рівні використовуються цифровізація з залученням цифрового продукту, а саме сайту та кількості відвідувань. З приведеної таблиці приходимо до висновку, що на даному етапі розвитку національної туристичної дестинації на момент аналізу станом на жовтень 2021 р., за півроку перед військовим вторгненням недостатньо приділялося уваги даному інструменту, що рекомендовано потрібно відновити після війни.

На сьогодні, досліджуючи національну туристичну дестинацію, як об'єкт глобальної трансформації з урахуванням російсько-української війни, можна говорити, що тільки продовжують з'являтися та розвиватися з акцентом на військовий туризм , нові цифрові продукти та технології, але всі продукти реалізовані на приватному рівні, прикладами яких є:

1. Віртуальна візуалізація України, включаючи всі регіони, реалізована на порталі – https://virtualukraine.travel;

2. AR технологія (доповнена реальність) реалізована в м. Миколаїв – на об'єкті – археологічні розкопки в поселені «Дикий сад», в м. Київ – на об'єкті – розкопки «Десятинної церкви», тощо.

3. Підкаст про регіон реалізований на Черкащині та міститься за електронним посиланням: http://brand.ck.ua/

Виходячи з цього автор пропонує при розробці концепту репутаційного менеджменту України використовувати саме цифрові продукти, та формувати продукт за новим підходом.

[11] Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року : розпорядження КМУ від 16.03.2017 р. № 168-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2017-%D1%80#Text.

[12] Офіційний сайт Українського інституту майбутнього : веб-сайт. URL: https://strategy.uifuture.org/kraina-z-rozvinutoyu-cifrovoyu-ekonomikoyu.html#6-2-1 (дата звернення 08.04.2022).

[13] Офіційний портал ГІС м. Києва : веб-сайт. URL: https://gis.kyivcity.gov.ua/ (дата звернення: 29.03.2022).

Таблиця 2

KPI туристичних сайтів регіональних туристичних дестинацій

Туристична регіональна дестинація	Цифрові продукти (туристичні сайти)	Кількість заходів (у тис. заходів)
Україна	https://ukraine.ua/ (не позиціонується як офіційний туристичний портал країни)	117 851
Одеса	https://odessa.travel/	5 670
Вінниця	https://vinnytsia.city/	3 250
Київ	https://kyivcitytravel.com.ua/	1 640
Харків	http://kharkiv-travel.com.ua/	Статистика недоступна
Дніпро	https://dnepr.in.net/	Статистика недоступна
Львів	https://lviv.travel/	Статистика недоступна
Херсонщина	https://visitkherson.gov.ua/	Статистика недоступна

Джерело: розроблено автором за [14]

Та найголовніше для формування репутаційного менеджменту, як вже згадувалося в статті щодо механізмів впливу методів управління базується на соціо-культурно-психологічних чинниках, а це означає, що за інформаційно-комунікаційними технологіями, digital-просуванням та управлінням онлайн репутацією дестинацією – майбутнє.

І в даному випадку розуміємо, що регіональні українські цифрові продукти потребують розвитку та активного просування. Так як, зараз цифрові продукти є дієвими інструментами для формування репутаційного менеджменту національної туристичної дестинації загалом. Будь-яка інформація розміщена на сайті чи будь-який оцифрований об'єкт привертає увагу до дестинації, підвищує інтернет-трафік, змінюючи уявлення щодо дестинації, стимулює до розвитку, сприяє комунікації з потенційним споживачем. Тому інноваційні технології в туристичній галузі важливі в Україні з огляду на вирішення нагальних проблем, а саме: підвищення рівня сервісу, покращення матеріально-технічної бази підприємств, збереження наявних пам'яток архітектури та культурної спадщини тощо. На відміну від України, країни, які володіють розвиненою ринковою та туристичною інфраструктурою, інноваційні технології використовують для підтримання інтересу до туристичних об'єктів та ресурсів, залучення нових туристів, створення ексклюзивних туристичних продуктів, підвищення рівня комфорту[15].

Тому варто розглянути детальніше інструменти в Digital-просуванні в мережі Інтернет та їх різновиди, які варто активувати у після військовий період до яких відносяться:

• пошуковий маркетинг (з англ. – search marketing, SEO), базується на принципах розміщення в пошукових системах за ключовими словами про туристичну дестинацію та одним з самих розповсюдженим для просування дестинації є слова «visit», наприклад «VisitLondon, VisitBatumi, VisitBarcelona, тощо»;

• реклама по рубриках (з англ. – classified advertising) базується на принципах коротких згрупованих блоків інформації з одним заголовком, наприклад заклик до подорожі «Топ 10 подорожей восени 2021 р.»;

• онлайн-оголошення – на спеціалізованих платформах, яскравим прикладом є Tourism Review Digital Network, ця міжнародна мереже дозволяє залучити необхідну аудиторію

• дісплейная реклама (з англ. – display advertising) – розміщення коротких візуальних блоків з зображеннями, що мають назву «банери»;

• емейл-маркетинг базується на принципах розсилки потенційним споживачам. Активно використовують гравці туристичного бізнесу, та дестинації, наприклад туристично-інформаційні центри, вказавши електронну адресу, при відвідуванні – гості отримують інформацію про заходи, рекомендації до відвідуванню та іншу необхідну інформацію;

• кросс-маркетинг передбачає розміщення посилань на сайтах партнерах, до приклад, часто на сайтах однієї дестинації можна побачити заклик до відвідування іншої дестинації;

• підкасти – нових вид просування, передбачає створення аудіо-контенту в реальному часі для прослуховування;

• соціальні мережі (smm- з англ. – Social media marketing) та блогінг – це окремий вид для просування і один з дієвих способів для управління репутацією, який миттєво дає можливість поділитися інформацією, впливати на думки інших та передавати емоції. Це комплексна робота з аудиторією, що об'єднує мережу. Найбільша соціальна мережа;

• вірусна реклама в соціальних мережах. Це так званий вірусний тип онлайн-просування та має форму відео-ролеків чи флеш-ігор чи інших форматів. Наприклад, одна туроператоров «Thomson» в 2005 р. розробив онлайн-опитувальник щодо відпочинку, отримані відповіді порівнювалися з відпо-

[14] Сайт для аналізу : веб-сайт. URL: http://freshmeat.sourceforge.net/projects/stuffedtracker (дата звернення: 15.04.2022).

[15] Глєбова А. Інноваційні технології у туристичній галузі. *Економіка. Управління. Інновації.* 2012. № 2(8).

відями селебрітіс. А інша компанія «First Choice» створила онлайн-гру за мотивами реаліті-шоу «I'm a Celebrity – Get Me Out of Here», де селебрітіс живуть в джунглях. В Україні до прикладу можна привести модель з гейміфікації готелів чи розважальних парків в м. Києві. Але такий формат тільки зароджується[16].

Створення єдиної digital-стратегії основне завдання та має включати наступні етапи:

– аналіз;
– розробка стратегії;
– планування;
– бюджет та реалізація;
– контроль.

Вплив цифровізації у після військовий період на розвиток національної туристичної дестинацій потенційно на думку автора, буде полягати в наступному:

• збільшення індивідуальних туристів за рахунок використання різноманітних цифрових продуктів (мобільних додатків, сайтів);

• зміна світосприйняття туристів та формату надання послуги за рахунок глобальної інформатизації та доступності інформації, але обмеження у часовому просторі. Тобто, турист здатний забронювати послуги (масово туристи купують авіаквитки за допомогою сервісу Sky Scanner, а готелі бронюють на Booking.com, оформлюють страхові поліси на Trip Insurance) та сформувати свій ідеальний пакет послуг та вирушити в мандрівку, але так само цінувати час за пошук вигідної пропозиції чи послуги;

• персоналізація туриста та новий формат споживання послуги, турист, як індивідуальність, зараз мотивується емоціями які він бачить в мережі Інтернет та обирає напрямки станів для відпочинку, згідно психологічного стану.

Висновки

Підсумовуючи питання щодо створення концепції репутаційного менеджменту національної дестинації у після військовий період, яке може бути реалізовано і для інших дестинацій, за виключенням «днк гостинності», базується на двох китах, а саме цифровізації та креативному продукту чи пропозиції. Підсумовуючи питання щодо цифровізації туристичної дестинації як інструменту формування туристичної репутації, приходимо до висновку, що триває видозмінення туристичної галузі та сприйняття послуги потенційними споживачами. Завдяки саме процесу глобальної трансформації та перейняття досвіду у сфері інноваційних технологій та їх активне впровадження в розвиток туристичних дестинації, говоримо про те, що наразі це дієвий інструмент для формування репутаційного менеджменту національної туристичної дестинації в тому числі у після воєнний час.

[16] Гончарова О. В., Халеева С. А. Использование современных digital-каналов и SMM-технологий в продвижении туристских услуг. *Креативная экономика.* 2020. № 8(14). С. 1709-1724.

Інформація про автора:
Чернега Олена Михайлівна,
аспірант
Київський національний торговельно-економічний університет
19, вул. Кіото, м. Київ, 02000, Україна

Information about the author:
Chernega Olena Mykhailivna,
Postgraduate
Kyiv National University of Trade and Economics
19, str. Kyoto, Kyiv, 02000, Ukraine

DOI

УКРАЇНА У СВІТЛІ ЗМІНИ СВІТОВОГО ПОРЯДКУ

Чеховська М. М.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Тривалий час поширення пандемії коронавірусної інфекції SARS-CoV-2 викликало багато питань, у тому числі й можливості зміни світового порядку. Зокрема, на думку Генрі Кіссінджера, пандемія коронавірусу слугувала передумовою появи економічних криз, зважаючи на що в своєму економічному розвитку світові демократії мають сприяти «оновленню міжнародної економіки, а також не допустити повторення фінансової кризи 2008 року й захищати принципи ліберального світового порядку»[1]. «Ми живемо в епохальний період. Історичне завдання для керівників країн – врегулювати кризу та одночасно побудувати майбутнє. Відмова може підпалити світ. Невдача може призвести до світової катастрофи», підсумував Кіссінджер[2]. Ці слова лауреата Нобелівської премії миру можна адресувати й подіям сьогодення.

Після багатьох тижнів збройної агресії Російської Федерації проти України нарешті стала відомою прихована раніше мета воєнних дій, принаймні одна з багатьох. Так, у своєму виступі 11 квітня 2022 року міністр закордонних справ Російської Федерації Сергій Лавров зазначив, що «наша спеціальна військова операція покликана покласти край безоглядному розширенню і безоглядному курсу на повне домінування США та під ними інших західних країн на міжнародній арені»[3]. Іншими словами, війна Російської Федерації проти нашої держави покликана змінити встановлений світовий порядок на користь її імперських амбіцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Проблема світового порядку є предметом зацікавленості багатьох науковців. Так, на міжнародному рівні чільне місце займають роботи «Новий світовий порядок» Герберта Уеллса (1940), «Політичні відносини між націями: Боротьба за Владу і Світ» Ганса Моргентау (1948), «Анархічне Суспільство: Дослідження порядку в світовій політиці» Хедлі Булла (1977), «Світовий порядок» Генрі Кіссінджера (в українському перекладі – «Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті», 2017), «Принципи боротьби із мінливим світовим порядком: чому нації досягають успіху та невдач» Рея Даліо (2021).

На національному рівні цікавими є роботи «До ефективних суспільств: Дороговказ в майбутнє» Б. Гаврилишина (1980), «Світова гібридна війна. Український фронт» В. Горбуліна (2017), сучасні наукові доробки у сфері світової політики вітчизняної дослідниці О. Коппель тощо.

Окремо додамо наукові доробки щодо нового світового економічного порядку вітчизняних дослідників, зокрема Н. Грущинської, І. Іващук, Є. Савельєва.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Існують принаймні два різні погляди на генеральну частину світового порядку: одні вчені розглядають її як боротьбу імперій, інші – як зіткнення цивілізацій, але ж об'єднуючою є ідея щодо домінування певної країни у міжнародних системах. Аналіз наукових робіт дає змогу зазначити, що здебільшого автори приділяють увагу концептуальним питанням побудови та функціонуванню світового порядку, у той час як проблематика місця України в цих процесах лишається поза їх увагою, ба більше, з огляду на імперську експансію Російської Федерації щодо нашої держави.

Формулювання цілей (постановка завдання). Даний матеріал присвячений дослідженню історичних та економічних аспектів існування Української держави як світової країни в критичних умовах спроб сучасних наддержав змінити існуючий світовий порядок.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманням наукових результатів. На сьогоднішній день науковці виділяють декілька підходів до розуміння та подальшого аналізу світового порядку, зокрема реалістичний, структурно-конструктивістський, інституціональний, аксеологічний та біхевіористський, які було детально опрацьовані, зокрема О. Дашевською[4].

Е. Молчанова та К. Ковтонюк, провівши аналіз трактувань світового порядку дійшли висновку, що вони ґрунтуються на трьох основних засадах: політологічному, соціологічному та організаційному.

[1] Кіссінджер: пандемія коронавірусу назавжди змінить світовий порядок. URL : https://zn.ua/ukr/WORLD/kissindzher-pandemiya-koronavirusu-nazavzhdi-zminit-svitoviy-poryadok-343996_.html.

[2] Там само.

[3] Лавров оголосив нову мету «спецоперації»: припинити домінування США у світі. URL : https://mind.ua/news/20239499-lavrov-ogolosiv-novu-metu-specoperaciyi-pripiniti-dominuvannya-ssha-u-sviti.

[4] Дашевська О. Новий світовий порядок: теоретичні концепції. *European Political and Law Discourse.* 2015. Ser. 2, Vyd. 4. P. 59-64. URL: https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2015/2015-2-4/10.pdf

Крім того, науковці зазначають, що світовий порядок базується на організації економічної системи[5].

А. Міщенко, дослідивши проблематику світового порядку виокремила його ключові характеристики, а саме: легітимність, яка у тому числі демонструє, наскільки з правилами та принципами міжнародних відносин погоджуються ключові особи, що мають реальну владу та політичний вплив; механізм внесення змін, під яким розуміється існування чіткого формалізованого процесу та процедури формулювання, модифікації та впровадження нових правил і принципів для усіх гравців світової політичної системи; баланс сил, що має на увазі певну фізичну спроможність для захисту та агресії[6].

О. Дашевська, узагальнюючи теоретичні засади нового світового порядку, робить висновок про спільну думку дослідників щодо загострення конфліктів у світі, зокрема на тлі соціальної нерівності та посилення міжнародного тероризму, результатом чого може бути відбутися перехід статусу конфліктів з регіонального характеру до загальносвітового[7].

Водночас Н. Грущинська серед ознак радикальної зміни світового порядку визначає «втручання у внутрішні справи іншої країни, спроби нав'язування культури, забезпечення глобальної та регіональної безпеки, етнічний сепаратизм»[8].

В. Онищенко зауважує, що «світовий порядок формується не чиєюсь волею, а структурується у широкому розумінні силовими відносинами: цивілізаційними протистояннями, боротьбою за ресурси, за владу, насамкінець – війнами»[9]. На нашу думку, суперечливим є міркування щодо неможливості формування світового порядку, зважаючи на волю конкретної людини, адже є приклади таких намагань, зокрема з боку Гітлера та В. Путіна.

Цікаво, що у своєму дослідженні М. Флейчук, В. Волошин та О. Дацко висловлювали гіпотезу, що «причиною активізації військових конфліктів та фактів фізичного захоплення територій у XXI сторіччі» є невідворотність процесу глобалізації[10].

Досліджуючи світовий порядок, зокрема функціонування його міжнародних систем, ми спираємось як на форми домінування, так і на місце конкретної країни у міжнародній системі. Загальновідомо, що виділяються таки системи, як:

– монополярна, або імперська (панування однієї наддержави, могутність та вплив якої на міжнародну систему є вирішальним, у тому числі за рахунок розміру територій, рівня та кількості озброєння, економічного потенціалу чи масштабу, зокрема запасами природних ресурсів);

– біполярна (за умов панування двох найбільш могутніх держав);

– мультиполярна, або багатополярна (де відбувається панування трьох та більше могутніх держав);

– рівноважна система, або балансу сил (за умов приблизно однакового впливу на перебіг світових подій)[11].

Історично Російська імперія в тих чи інших геополітичних умовах неодноразово намагалася змінити світовий порядок на свою користь, а театром дій задля цього обрала саме Україну.

Початком імперських зазіхань північного сусіда на територію нашої країни можна вважати часи Богдана Хмельницького, а вже наприкінці XVIII століття в Україні були ліквідовані Гетьманщина та Запорізька Січ. Наступний етап прослідкується у історії внаслідок революційних змін початку XX століття, коли в склад вже радянської Російської імперії Україна силоміць була приведена до складу останньої у якості «радянської республіки». І, нарешті, загарбницька політика Російської Федерації, що отримала свій розвиток у збройній агресії проти нашої держави з 2014 року. Зауважимо, всі намагання Російської імперії збагатитися та збільшитися за рахунок України супроводжувалося кривавими війнами.

Зауважимо, що фактично анонсування нового етапу зміни світового порядку, у тому числі й розв'язання проти Української держави війни Російською Федерацією відбулося на щорічній Мюнхенській конференції з безпеки 10 лютого 2007 році, коли Президент В. Путін розкритикував однополярність світу, політику США і НАТО щодо Росії, наголосивши на втручанні у внутрішні російські справи, перешкоджанні зовнішній політиці Росії.

Наголосивши на однополярній моделі сучасного світу, яка є «не тільки неприйнятною, але і взагалі

---

[5] Молчанова Е., Ковтонюк К. Концептуальні засади становлення та розвитку нового світового економічного порядку. *Міжнародна економічна політика.* 2018. № 1. С. 144-170. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mep_2018_1_9

[6] Міщенко А.Б. Новий світовий порядок: міжнародний дискурс. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти.* 2020. Вип. 6. С. 44-55. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/irtpa_2020_6_6

[7] Дашевська О. Новий світовий порядок: теоретичні концепції. *European Political and Law Discourse.* 2015. Ser. 2, Vyd. 4. P. 59-64. URL: https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2015/2015-2-4/10.pdf

[8] Грущинська Н.М. Розвиток сучасного світового господарства у процесах формування нового світового економічного порядку. *Вісник Сумського державного університету. Сер.: Економіка.* 2014. № 2. С. 28-34. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VSU_ekon_2014_2_5

[9] Онищенко В. Генезис світового економічного порядку. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право.* 2000. № 2. С. 38-55. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/uazt_2020_2_5

[10] Флейчук М., Волошин В., Дацко О. Геоекономічні виміри трансформацій світового порядку та наслідки для України. *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини.* 2015. Вип. 36 (3). С. 107-114. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VLNU_Mv_2015_36(3)__16

[11] Грущинська Н.М. Розвиток сучасного світового господарства у процесах формування нового світового економічного порядку. *Вісник Сумського державного університету. Сер. : Економіка.* 2014. № 2. С. 28-34. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VSU_ekon_2014_2_5

неможливою», він наголосив на тому, що «окремі норми, ледь не вся система права однієї держави, передусім, звичайно, Сполучених Штатів, переступила свої національні кордони в усіх сферах: і в економіці, і в політиці, і в гуманітарній сфері та нав'язується іншим державам»[12]. Кульмінацією виступу стала фраза про те, що «Росія – країна з більш ніж тисячолітньою історією, і практично завжди вона користувалася привілеєм проводити незалежну зовнішню політику. Ми не збираємося зраджувати цій традиції і сьогодні»[13].

Зауважимо, що на той час світові політики неоднозначно висловлювали свої думки з цього приводу. Так, погляди німецьких політиків розділилися: частина з них наголошувала віднестися серйозно до висловів В. Путіна, інші закидали Президенту Росії імперські амбіції та бажання відродити «холодну війну», треті вважали його слова пустими базіками[14].

У той же час учасники конференції зі Сполучених Штатів Америки більш жорсткіше відкоментували слова російського президента. Зокрема, сенатор-республіканець Джон Маккейн оцінив виступ В. Путіна як «найбільш агресивну промову російського лідера з часів закінчення «холодної війни»[15].

Від слів до діла керівництво Росії перейшло вже у 2008 році, розпочавши вторгнення у Грузію, а трохи згодом – у 2014 році, здійснивши окупацію територій України, зокрема АР Крим та частково Донецької та Луганської областей України.

Як вже у квітні 2014 року німецьке видання Der Spiegel зазначало, що «із анексією Криму Москва перевернула з ніг на голову сталий після закінчення «холодної війни» порядок, адже вперше з часів Другої світової війни одна країна силовим шляхом змінила кордони іншої»[16].

Трохи згодом, у липні 2014 року, Збігнев Бжезинський, даючи інтерв'ю американському виданню The Washington Post наголошував, що перед Путіним стоїть вибір з трьох варіантів, одним з яких є вторгнення в Україну. Однак, зазначав він, у такому разі «Кремль отримає перманентну ворожість українців, а також економічно та політично ізольовану Росію, де зростатиме ймовірність внутрішніх заворушень»[17]. Такої саме думки притримувався й Андерс Фог Расмуссен, не той час генеральний секретар НАТО, який казав, що «в Україні Росія веде подвійну гру. Захід не повинен обманюватися через помірні заяви Путіна, який просто намагається попередити новий раунд економічних санкцій. Адже це лише тактика, він [Путін] не відмітає варіант із вторгненням, якщо воно буде необхідним»[18].

Слушною є думка вітчизняного науковця М. Фесенко, який у жовтні 2014 року зазначав, що «Київ перетворився на ключового гравця на міжнародній арені, оскільки події, що відбуваються в країні, впливають на трансформацію міжнародного порядку, що створюється»[19]. У даному аспекті варто наголосити, що багато хто з науковців у своїх дослідженнях ототожнюють поняття «світовий порядок» та «міжнародний порядок».

Схожу думку висловлює й О. Кондратенко, який наголошує, що «Україна перетворилася на поле боротьби євроатлантичної та євразійської парадигм трансформації світового порядку та міжнародної системи безпеки, адже є всі підстави стверджувати, що з руйнацією механізмів стримувань та противаг та створенням прецеденту для перегляду кордонів, відкривається сторінка наростання конфліктності в сучасних міжнародних умовах»[20]. На цьому тлі, зазначає науковець, Україна виступає певним вагомим фактором зміни світового порядку.

Погодимося із думкою, висловленою у 2016 році у програмній статті «Гібридна війна» Росії – виклик і загроза для Європи» журналу «Національна безпека і оборона», в якій наголошувалося, що західний світ «виявився неготовим до російської експансії, насамперед, через накопичення внутрішніх проблем, але й у тому числі через небажання вірити в перспективу масштабної конфронтації з Росією, інерцію попередніх надій на лібералізацію і демократизацію Російської Федерації, віру у незмінність комфорту, добробуту та безпеки на континенті. Досить популярними є думки про те, що «не можна заганяти Росію у глухий кут», «треба дати Путіну зберегти обличчя» тощо. В європейському бізнес-істеблішменті поширеним є «суто прагматичний підхід сто-

[12] Мюнхенська промова Путіна – початок краху Росії? URL: https://www.radiosvoboda.org/a/myunhenska-promova-putina/31095096.html

[13] Там само.

[14] Путин поиграл мускулами перед Западом. URL: https://www.dw.com/ru/%D0%BF%D1%83%D1%82%D0%B8%D0%BD-%D0%BF%D0%BE%D0%B8%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BB-%D0%BC%D1%83%D1%81%D0%BA%D1%83%D0%BB%D0%B0%D0%BC%D0%B8-%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B4-%D0%B7%D0%B0%D0%BF%D0%B0%D0%B4%D0%BE%D0%BC/a-2345204

[15] Речь Путина вызвала неоднозначные оценки. URL: https://www.dw.com/ru/%D1%80%D0%B5%D1%87%D1%8C-%D0%BF%D1%83%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B0-%D0%B2%D1%8B%D0%B7%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%B0-%D0%BD%D0%B5%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%BD%D1%8B%D0%B5-%D0%BE%D1%86%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%B8/a-2344299

[16] Три варианта действий Путина на востоке Украины. URL: https://news.liga.net/politics/news/tri_varianta_deystviy_putina_na_vostoke_ukrainy_der_spiegel

[17] Три варианта Путина в его игре за Украину. Обзор западных СМИ. URL: https://news.liga.net/politics/news/putin_vedet_dvoynuyu_igru_v_ukraine_obzor_zapadnykh_smi

[18] Там само.

[19] Фесенко М.В. Україна як фактор трансформації світового порядку. *Зовнішні справи.* 2019. № 11-12. С. 27-30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/zovsp_2019_11-12_9

[20] Кондратенко О.Ю. Український фактор становлення нового світового порядку. *Політологічні записки.* 2014. № 2. С. 155-164. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2014_2_19

совно того, що протистояння з РФ (зокрема, санкції) невигідне, недоцільне, бо несе фінансово-економічні збитки»[21]. Схожа думка була також висловлена вже у 2018 році у монографії «Режим Путіна: перезавантаження-2018», в якій наголошено, що «західні політики не зрозуміли, що йдеться про початок імперського реваншу, і в російському уявленні вони вже не партнери, а вороги-суперники»[22].

В даному аспекті варто зазначити, що у своїх промовах російські політики і чиновники абсолютно не приховують напрямки своїх подальших дій, як це можна було побачити у мюнхенському виступі В. Путіна у 2007 році. Так, у листопаді 2013 року, перед початком збройної агресії проти України, міністр оборони Російської Федерації С. Шойгу заявив, що головними загрозами для країни є міжнародний тероризм і розширення НАТО, зокрема його наближення до кордонів Росії. А вже наступного, 2014 року, після оголошення курсу України до НАТО, відбулася збройна агресія Росії проти нашої держави.

Примітними є багато думок стосовно того, що сучасна зміна світового порядку проходить в декілька етапів – їй передувала спочатку коронавірусна інфекція, а згодом і, власне, повномасштабна війна Російської Федерації проти України. Ба більше – зазначені події, у тому ж рахунку, спричинили зменшення впливу процесів з глобалізації, віддавши перевагу регіональному розвитку.

Зокрема, Ларрі Фінк, генеральний директор американської інвестиційної компанії BlackRock, яка є однією з найбільших у світі, у своєму щорічному зверненні у березні 2022 року наголосив, що зазначені події вплинуть на існуючі політичні, економічні та соціальні тенденції і будуть відчуватися ще багато років.

Наголосимо, що саме пандемію Ларрі Фінк вважає однією із передумов нового етапу розв'язаної проти України війни, адже через втрату зв'язків між країнами, компаніями та людьми, почала відчуватися ізоляція та намагання знайти внутрішні ресурси, що в кінцевому рахунку загострило поляризацію та екстремістські настрої[23].

У той же час світ вдався до повномасштабної економічної війни проти Росії, фактично зруйнувавши для однієї країни та її прибічників (у разі підтримки дій Російської Федерації) такі засади глобалізації, як вільний рух капіталу, людей, товарів та послуг, а також технологій, які почали відкриватися для неї на початку 90-х років XX століття із припиненням «холодної війни».

Важливим елементом є застосування проти Росії санкцій у фінансовій системі: заборона російському Центробанку використовувати свої резерви у твердій валюті; компанії із надання фінансових послуг призупинили свої операції для ізоляції російської економіки від світової фінансової системи.

Ларрі Фінк зазначає, що вплив воєнних дій в Україні безпосередньо торкнеться прискорення розвитку цифрових валют та змусить уряди країн здійснити переоцінку поглядів на власну валютну залежність, зокрема, глобальна цифрова платіжна система може покращити розрахунки за міжнародними транзакціями, одночасно зменшуючи ризик відмивання грошей та поширення корупції, а цифрові валюти сприятимуть зниженню витрат на транскордонні платежі.

Окремим напрямком йде відмова провідних європейських держав від російських енергетичних ресурсів, зокрема природного газу та нафти. І на цьому тлі для багатьох країн важливим є диверсифікація постачальників ресурсів, широке впровадження сучасних технологій із енергоефективності та енергозбереження, а також активний розвиток внутрішнього потенціалу відновлюваних джерел енергії (вітроенергетики, енергії сонця, гідроенергетики, біоенергетики, геотермальної енергії). Як результат, у найближчий час очевидним є погіршення ситуації на енергетичному ринку країн світу і, як наслідок, вибір центральними банками подальшої стратегії своєї діяльності – або не зважати на зростання інфляції, або задля її швидкого зменшення сповільнювати економічну активність і зайнятість[24]. Не можна також забувати, що в деяких країнах збільшиться фінансування на розробки вказаних відновлюваних джерел енергії, екологічно чистих технології їх видобутку та ефективного використання. І тут йдеться про формування державної політики, яка б передбачала цілісний та довгостроковий підхід до світових енергетичних потреб. З іншого боку, важливим є прискорення інвестицій в інфраструктуру з метою підтримки активізації використання чистої енергії та технологій.

Дискутує на тему зміни світового порядку, спричиненого вторгненням Росії на територію України, й директор Atlantic Council Федерік Кемп. Апелюючи до Майкла Шумена, який зазначив, що «російське вторгнення в Україну й низка карантинів у Китаї через COVID-19, на перший погляд, не мають нічого спільного, але вони однаково пришвидшують рух світу в небезпечному напрямку – до поділу на

[21] «Гібридна війна» Росії – виклик і загроза для Європи. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD167-168_2016_ukr.pdf

[22] Режим Путіна: перезавантаження-2018 / М.М. Розумний (за заг. ред.), Я.В. Бережний, І.В. Валюшко, Р.В. Власенко, Д.М. Горєлов, В.С. Караваєв, А.В. Лепіхов, І.А. Павленко, В.О. Семененко, О.В. Снігир. Київ : НІДС, 2018. 480 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-02/Rezhym_Putina_do_druku_new-c9ed2.pdf

[23] Larry Fink's 2022 Chairman's letter. URL: https://www.blackrock.com/corporate/investor-relations/larry-fink-chairmans-letter

[24] Larry Fink's 2022 Chairman's letter. URL: https://www.blackrock.com/corporate/investor-relations/larry-fink-chairmans-letter

дві сфери, одна з яких буде зосереджена навколо Вашингтона, а інша – навколо Пекіна», Федерік Кемп не бачить біполярного майбутнього[25]. На його думку, питання полягає не в тім, яким буде новий світовий порядок, а в тім, чи будуть спроможні США та їх союзники, зважаючи на події в Україні, зупинити втрату досягнень минулого століття як перший крок до встановлення першого справді «глобального» світового порядку.

Активізацію збройної агресії Російської Федерації проти України колишній радник з національної безпеки США Стівен Хедлі назвав четвертою спробою встановлення міжнародного порядку за минуле століття. Так, до першої спроби, яка провалилася, ним було віднесено події після Першої світової війни через підписання Версальського договору і створення Ліги Націй, адже світ після того отримав європейський фашизм, американський ізоляціонізм, глобальну економічну кризу та мільйони загиблих від Голокосту та Другу світову війну, що забрала близько 50 млн. життів.

Друга спроба відноситься до періоду часу вже після Другої світової війни, коли США та їх партнери досягли значно більшого успіху, створивши те, що було названо «ліберальним міжнародним порядком», за допомогою плану Маршалла та нових світових установ, таких як Організація Об'єднаних Націй, Світовий банк і Міжнародний валютний фонд, НАТО, Європейський Союз та інші.

Третя спроба сталася після тріумфу Заходу в «холодній війні». Виникли або були відновлені європейські демократії, відбувалося розширення НАТО, створення Європейського Союзу, і деякий час здавалося, що правила, практика та інституції, розроблені на Заході після Другої світової війни та під час періоду «холодної війни», здатні вплинути на запровадження нового міжнародного порядку[26].

На думку директора Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України Г. Папакіна, саме Україна на сьогодні, у своїй боротьбі із російським агресором, формує новий світопорядок. Науковець зазначає, що це буде інший, справедливий світорозподіл, який не буде одно- чи двополюсним, а буде багатополюсним, де кожна держава матиме рівні права, де буде панувати саме верховенство права та демократія[27].

У той же час не можна не погодитися, що зміна та формування нового світового порядку будуть супроводжуватися потрясіннями для багатьох держав. Саме на цьому наголошує Ларрі Фінк, який зазначає, що «масштаби дій Росії відображатимуться протягом десятиліть і стануть поворотним моментом у світовому порядку геополітики, макроекономічних тенденцій та ринків капіталу»[28].

Так, вже стають досить відчутними проблеми із забезпеченням енергетичної безпеки європейських держав в умовах впровадження, у тому числі, економічних санкцій проти Росії. Ситуація буде стрімко ускладнюватися навіть до трагічного ступеню, коли криза буде вкрай негативно впливати на добробут виборців, що обов'язково вплине на внутрішнє протистояння в державах з загрозами виникнення відкритої громадянської непокори з переходом до громадянської війни чи навіть сепаратизму.

Іншою проблемою стає забезпечення продовольчої безпеки, яке торкнеться не лише країн Європи, а й багатьох країн світу. Саме на можливості поширення світової продовольчої кризи наголошують в ООН, оскільки Україна є одним з провідних експортерів агропромислової продукції. І не зупинена імперська експансія Росії в Україні врешті призведе до створення однополярного світу з Росією на чолі, коли вона отримає, окрім енергетичних важелів впливу на світову політику і порядок, ще більш дієвий інструмент для впровадження своїх панівних амбіцій, як продовольчій важіль.

У той же час не можна заперечувати, що кризи є каталізатором інноваційних шляхів подальшого розвитку, у тому числі техніки і технологій. Саме у важкі часи активізації набувають різні форми державно-приватного партнерства, об'єднуючи урядові органі, науковий сектор та приватні структури задля розробки та впровадження певного продукту у рекордні терміни та масштаби.

Історично складається, що спільні потужні дії є передумовою для подальшого зростання розвитку людства у майбутньому.

Так, на прикладі вирішення енергетичної проблеми можна побачити спрямування багатьох країн світу до запровадження альтернативних екологічних джерел енергії, зокрема шляхом заохочення інвестиціями на державному рівні у цій критичній сфері.

Важливо також наголосити на дотриманні філософії стійкості держави та суспільства, у тому числі, в ефективній протидії загрозам та адаптації до змін у кризових умовах, адже передбачити увесь спектр наслідків для країн світу внаслідок збройної агресії Росії проти України, на сьогодні вкрай складно. Можна лише спиратися на досвід минулих років, який красномовно свідчить та радить, які дії мають бути запроваджені терміново та позачергово, що наразі і зокрема демонструє уряд Великої Британії, надаючи Україні всебічну і вкрай нагальну допо-

[25] Kempe F. Op-ed: A new world order is emerging – and the world is not ready for it. URL: https://www.cnbc.com/2022/04/03/a-new-world-order-is-emerging-and-the-world-is-not-ready-for-it.html

[26] Там само.

[27] Папакін Г.В. Після перемоги, або новий світовий порядок. URL: http://archeos.org.ua/?p=16941

[28] Larry Fink's 2022 Chairman's letter. URL: https://www.blackrock.com/corporate/investor-relations/larry-fink-chairmans-letter

могу та підтримку, і уявляє собою яскравий приклад для усього світу.

Висновки

Події, що відбуваються в Україні, у тому числі з огляду на думки провідних фахівців, слугують однією з передумов зміни сучасного світового порядку. Безперечно, причинами цього є збройна агресія Російської Федерації проти нашої держави і, вже як наслідок, консолідація прогресивної частини світу навколо нашої держави на шляху протидії загарбнику та запобігання розвитку ІІІ Світової війни, яка може призвести до загибелі людської цивілізації у тому вигляді, який ми сьогодні знаємо.

Інформація про автора:

Чеховська Марія Миколаївна,
доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри фінансово-економічної безпеки
Національна академія Служби безпеки України
22, вул. Михайла Максимовича, м. Київ, 03022, Україна

Information about the author:

Chekhovska Mariia Mykolaivna,
Doctor of Economic Sciences, Professor,
Head of Financial and Economic Security Department
National Academy of Security Service of Ukraine
22, Mykhailo Maksymovych str., Kyiv, 03022, Ukraine

DOI

ТРАНСФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТРАНСПОРТНОЇ ВАНТАЖНОЇ СИСТЕМИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Шандрівська О. Є.

Постановка проблеми. Тренди глобалізації та інформатизації сприяють активному включенню України до міжнародного обміну капіталом, технологіями та робочою силою, де транспорту належить роль гарантування вільного переміщення товарів, забезпечення національної безпеки держави та її цілісність. Організування транспортних зв'язків на регіональному та міждержавному рівнях рівнях сприяє інтегруванню України до міжнародних транспортних інституцій, формуванню глобальних логістичних ланцюгів на засадах розвитку інтермодальних та мультимодальних технологій перевезень вантажів, реалізації потенціалу країни у геополітичному та економічному вимірах.

На виникнення кризових ситуацій та необхідність суб'єктами господарювання адаптуватися до їх наслідків неминуче реагує система транспортних перевезень вантажів країни. Покладання в основу адаптації засад організаційно-технологічної взаємодії різних видів транспорту на засадах модальної інтероперабельності та інтегрованості наявних видів транспорту, координування та синхронізації процесів транспортно-логістичного забезпечення у подоланні кризових явищ, логістична мобільність, встановлення партнерських відносин між учасниками ланцюга доставки вантажів на якісно нових, відмінних від ринкових умов господарювання – економічного, техніко-технологічного, та інших критеріїв та цінностей – безпеки, спільного реагування міжнародних інституцій на кризу та глобальної солідарності, транскордонного співробітництва у формуванні нових інфраструктурних об'єктів з метою нарощування мобільності тощо активізує партнерство у різних вимірах та формує безпекове середовище перевізного процесу для життєзабезпечення окремих територій та держави в цілому.

У подоланні кризових ситуацій (у переліку яких за останнє десятиліття, поряд з резонансним впливом світових криз, кризових потрясінь у суміжних інтегрованих економіках, деградацією навколишнього середовища тощо виділяють радикальні гібридні чи воєнні конфлікти) побудова багатостороннього світопорядку, заснованого на принципах мультилатералізму, безпеки та миру завдяки ефективній співпраці, солідарності і координації видається нагально актуальним питанням. Вклад української транспортної системи у відновлення безпекового середовища є беззаперечним.

Це актуалізує дослідження українського ринку вантажних перевезень в частині ідентифікації зміни обсягів та структури перевезень вантажів у воєнний час, спираючись на специфіку транспорту географії переміщень, наявності водних ресурсів, логістичної інфра- та супраструктури, обсягу експортно-імпортних потоків вантажів та інших важливих ознак у процесі комплексного підходу до оцінювання трансформаційних процесів в системі транспорту в умовах війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Злучення напрямів дослідження в контексті сприяння ідентифікації та оцінювання чинників впливу на трансформацію ринку вантажних перевезень в період війни стосуються широкого спектру питань: засад функціонування логістичних систем. асиметрії транспортного сектору, транспортної логістики, моделей просторової економіки, комплементарного розвитку територій, кластеризації та спеціалізації тощо.

Напрямом досліджень логістичних систем активно цікавляться такі вітчизняні вчені, як Є. Крикавський[1], М. Григорак[2], та ін. Засади оптимізації функціонування транспортного комплексу висвітлено в працях О. Котлубая[3]. Питанням оцінювання сили впливу окремих видів транспорту, на логістику країни (національний вплив) та економіку прилеглих територій (регіональний вплив) присвячена робота Шандрівської[4] та ін., у якій на річкові порти покладається функція повноцінних логістичних центрів та драйверів реструктуризації вантажопотоків у напрямку поширення комбінованих/ чи мультимодальних перевезень. Окремі положення проблематики транспорту в умовах криз, зокрема моделюванням логістичного управління у Секторі безпеки і оборони досліджували Булгаков Д., Гости-

[1] Васелевський М., Білик І., Дейнека О. та ін. за заг. ред. Є. Крикавського та І. Кубіва (2015), Економіка логістичних систем : монографія, Львів : Національний університет «Львівська політехніка».

[2] Григорак М. Ю., Карпунь О. В., Соколова О. Є. (2013). Системний підхід в логістиці: навч. посіб. / М. Ю. Григорак, О. В. Карпунь, О. Є. Соколова. К. : Логос, 308 с

[3] Котлубай О. М. (2018). Асиметрія на ринках транспортних послуг: сутність, оцінка, подолання : монографія (за ред. Котлубая О. М)/ НАН України, Ін-т пробл. ринку та екон.-екол. дослідж. Одеса : ІПРЕЕД НАНУ, 215 с.

[4] Krykavskyy, Y., Prokopenko, O., Shandrivska, O., Vasyltsiv, N., & Nycz-Wojtan, S. (2020). Innovations in Management of the Complementary Develipment of the Territories Adjusted to the River Cargo Transportation. Marketing and Management of Innovations, 3, 257-275.

щева Ю., Григорьєва Ю., Краснова О., Московченко В., Онофрійчук П., Сисоєв В., Хайтбаєва В., Хєстер Дж. та інші. Особливості державного управління логістичним забезпеченням спільних дій сил безпеки при реагуванні на кризові ситуації досліджував О. Бондаренко[5]. Однак, розкриття наукової проблеми ідентифікації особливостей функціонування транспортної вантажної системи для задоволення комерційних чи гуманітарних проблем та його логістичного забезпечення у процесі реагування на кризову ситуацію, спричинену військовими діями в Україні з боку РФ, з позицій системного підходу є недостатнім.

Виділення невирішених частин загальної проблеми. Незважаючи на важливість і цінність наукових праць учених у галузі управління логістичним забезпеченням спільних дій Сил безпеки, розкриття наукової проблеми ідентифікації особливостей функціонування транспортної вантажної системи для задоволення комерційних чи гуманітарних проблем та його логістичного забезпечення у процесі реагування на кризову ситуацію, спричинену військовими діями в Україні з боку РФ, з позицій системного підходу є недостатнім.

У зв'язку з цим вельми доречним є проведення комплексного аналізу чинників впливу на систему вантажного транспорту в умовах криз, специфіки українських вантажних перевезень в докризовий період, ідентифікації потенціалу української транспортної вантажної системи в умовах війни.

Формулювання цілей. Метою є дослідження трансформаційних процесів української транспортної вантажної системи в частині адаптування до задоволення комерційних та гуманітарних потреб в умовах війни. Цілями є здійснення прикладного застосування щодо ідентифікації попитоутворюючих чинників впливу на функціонування сегментів ринку вантажних перевезень у кризовій ситуації, викликаної воєнними діями з боку РФ.

З метою досягнення цілей публікації та отримання обґрунтованих висновків автором застосовано метод системних досліджень із залученням щодо об'єктів дослідження статистичного та якісного аналізу в системі кон'юнктурних досліджень ринку вантажних перевезень у кризовий період. Результатом системного підходу є цілепокладання залучення потенціалу окремих сегментів ринку вантажних перевезень в умовах війни на логістичних засадах.

[5] Бондаренко О. Г. Державне управління логістичним забезпеченням спільних дій сил безпеки при реагуванні на кризові ситуації. Автореф. на здоб. наук. ступ. д. е. н.: НУЦЗУ. Харків, 2019, 43 с.

Виклад основного матеріалу дослідження

1. Переформатування глобальних ланцюгів поставок в умовах кризової ситуації, викликаної воєнними діями в Україні

Світові тенденції глобалізації та інформатизації супроводжуються виникненням кризових ситуацій на локальних, регіональних та глобальних рівнях. Україна за останні десять років тією чи іншою мірою стала причетна до таких кризових ситуацій, як подолання наслідків світових фінансових криз на світових фондових ринках і нафтових криз, стикнулася з наслідками впливу торговельної напруги на довіру та активність світового бізнесу через кризу Єврозони, змушена адаптуватися до наслідків поширення пандемії COVID–19, є зоною бойових дій, викликаних війною РФ в Україні тощо.

Вимушені трансформаційні процеси, спричинені війною РФ в Україні, суттєво змінили специфіку функціонування української транспортної вантажної системи, яка нині перебуває від впливом трансформаційних процесів у глобальному логістичному середовищі. Стверджується, що нестабільність, невизначеність, складність та неоднозначність, викликані, воєнними діями в Україні, лише посилюють тренди, які склалися в галузі глобальних вантажоперевезень. До основних з них автором віднесено такі.

По перше, ведення війни РФ в Україні суттєво вплинуло на переформатування глобальних ланцюгів поставок в Європі та Східній Азії. Чинниками впливу стали ризики безпеки, санкції та бойкотування європейськими споживачами товарів, доставлених російською залізницею. Відтак, постала проблема термінового переадресування понад 1 млн. контейнерів з Китаю до Європи із залученням морських або авіамаршрутів, уникаючи перевезень територією РФ.

Незважаючи на зростання витрат та збільшення часу доставки вантажів із залученням морських перевезень, суттєве зростання обсягів перевалки вантажів у морських портах, у яких спостерігається дефіцит робочої сили, забезпечення стабільності виробництва із залученням глобальних ланцюгів поставок залишається першою основною задачею глобальної логістики.

Окремим вагомим чинником переформатування глобальних ланцюгів поставок стало посилення санкцій з боку світового співтовариства щодо РФ, які відобразилися на зміні структури та обмеженні експорту та імпорту вантажопотоків з/до РФ (до прикладу, обмеження ідентифіковані тільки ЄС склали 10 млрд євро та 5,5 млрд євро відповідно) усіма видами транспорту. Серед них ембарго, що стосуються продукції та послуг, доступу до інфраструктури, обмеження у користування елемен-

тами супраструктури тощо; заборона постачання твердих викопних видів палива в ЄС з РФ, а також розв'язання питань щодо газового та нафтового ембарго; заборона експорту до РФ високотехнологічних товарів та транспортного обладнання; заборона доступу суднам РФ до портів ЄС (для більшості товарної продукції); блокування Туреччиною проходу російських військових суден протокою Босфор та Дарданелли (відповідно до Конвенції Монтре, 1936 р.), як суден країни, що знадиться у стані війни; вихід провідних морських операторів контейнерних ліній (Maersk, CMA, MSC) з російського ринку вантажних перевезень; блокування вантажних, в т. ч. транзитних перевезень автомобільним транспортом на території ЄС для операторів РФ та Білорусі та ін.

Окреслене загострило потребу перегляду концептуального підходу та зміни конфігурації глобальних ланцюгів поставок, які базуються на впровадженні новітніх цифрових технологій. Очікується, що до 2030 р. місткість ринку логістичних послуг досягне 125 мільярдів доларів США за рахунок застосування програмного забезпечення у ланцюгах поставок, робототехніки та автоматизації, автономних транспортних засобів та відстеження контрафактних товарів. Застосування принципово нових бізнес-моделей завдяки цифровізації ланцюгів поставок, звернення до аутсорсингу та позиціонування управління ланцюгами поставок як послуги (SCaaS) дозволить розширити місткість сегменту цифрових ланцюгів поставок у 2026 році до 8,61 млрд доларів США[6].

Другою важливою проблемою залишається запобігання глобальній продовольчій кризі, внаслідок розірвання глобальних і локальних ланцюгів поставок продовольчої продукції із залученням РФ та України як двох потужних експортно-орієнтованих галузей[7]. Внаслідок зміни кон'юнктури українського ринку продовольства у воєнний час та застосування санкцій до РФ, основні логістичні маршрути експорту продовольства в Україні переформатовуються, уникаючи водних перевезень із залученням портів Дунаю («Рені», «Ізмаїл», «Кілія»), у напрямі сухопутного західного кордону України. Останній вимагає суттєвого зростання пропускної спроможності існуючих терміналів (з 1 до 5 млн. тонн зерна/ місяць) шляхом залучення мобільних перевалювальних установок чи будівництва стаціонарних терміналів.

З точки зору країн, які залежні від імпорту продовольчої продукції з України, рекомендується розробити систему заходів з усунення перешкод міжнародної торгівлі продовольством та добривами: питання лібералізації умов торгівлі, безпека та пошук альтернатив розірваним логістичним ланцюгам в умовах війни, здійснення моніторингу в умовах інформатизації ланцюгів поставок вимагають актуального розв'язання. Одночасно постає вимога реалізації програми з відновлення безпечного та безперешкодного виробництва сільськогосподарської продукції та продовольства в Україні.

Наступною проблемою є коливання ставок на фрахт, через брак залізничних контейнерів у Китаї (у 2020–2021 рр.) та ін., що формує невизначеність та складність впливу на глобальну логістику.

Поза розглядом воєнних дій в Україні об'єктивним трендом залишається боротьба держав за домінування в секторі вантажних перевезень та його логістичне забезпечення на глобальному, регіональному чи локальному рівнях з метою отримання доступу на ринки сировини та готової продукції, що одночасно переслідує мету не тільки отримання конкурентних переваг економічного характеру, а й політичного домінування на відповідних територіях. Тому багатовекторність та міжнародна експансія, що є невід'ємними компонентами стратегій розвитку транспортно-логістичних систем країн у боротьбі за високомаржинальні потоки, супроводжує прагнення до транспортно-логістичного домінування та посилення міжнародних позицій країни в світі. Розбудова проекту «Нового Шовкового шляху» Китаєм, чи проект сполучення ЄАЕС, АСЕАН і ШОС («інтеграції інтеграцій») з боку РФ, імплементований у китайський транспортний коридор, сфокусовані на зовнішню континентальну інтеграцію та є прагненням до геополітичного домінування цих кран на євразійському просторі як окремих світових економічних центрів. На противагу ним транспортна стратегія ЄС заснована на кардинально інших концептуальних підходах: збалансованості всіх видів транспорту, посилення мобільності та підвищення ефективності логістичних рішень. Нині в умовах системної кризи світової безпеки, економічної кризи в Україні та веденням на її території активних бойових дій, окреслені широкомасштабні інфраструктурні проекти, очевидно будуть переглянуті з огляду на зміну стратегічних партнерів на міжнародних транспортних ринках та пошук балансу сил у новій воєнній реальності.

2. Аналіз динаміки українських вантажних перевезень в докризовий період, викликаний воєнними діями в Україні

Проведемо аналіз динаміки вантажних перевезень (крім трубопровідного) за період 2008 – 2021 рр.: до періоду початку поставок воєнних дій в Україні, охоплюючи інші періоди кризових ситуацій в Україні (табл. 1).

[6] Research and Markets. The Words Largest Market Reseach Store. URL : https://bit.ly/3wUqaJn (дата звернення 15.01.2022).

[7] Гавриленко Н. М., Широкий Г. М., Юлдашев Р. Е. Світова продовольча криза як наслідок війни РФ проти України. Національний інститут стратегічних досліджень. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-04/svitova_prod_kriza_09042022.pdf

Таблиця 1

Аналіз динаміки обсягів перевезень вантажів в Україні, 2008–2021 рр.[8]

Рік	Обсяги вантажоперевезень, млн тонн	ВВП, млн грн	Обсяг послуг транспортних підприємств, млн грн	Частка послуг транспорту у ВВП,%
2008	1784,8	948056	172314	18,18
2009	1470,3	913345	182914	20,03
2010	1612,3	1082569	209444	19,35
2011	1731,7	1316600	250851	19,05
2012	1725,0	1408889	222425	15,79
2013	1710,7	1454931	231003	15,88
2014	1523,6	1566728	217287	13,87
2015	1377,1	1979458	298652,7	15,09
2016	1435,8	2383182	373548,8	15,67
2017	1467,2	2982920	444989,4	14,92
2018	1533,6	3558706	510012,0	14,33
2019	1466,2	3974564	568491,7	14,30
2020	1301,98	4194102	533232,9	12,71
2021	1344,9	5459574	868814,8	15,91

Таблиця 2

Аналіз регіональних обсягів зовнішньої торгівлі послугами у 2021 р.[9]

Регіон	Експорт		Імпорт		Коефіцієнт покриття експортом імпорту
	тис. дол. США	у % до загалу	тис. дол. США	у % до загалу	
Україна, в т .ч.:	13156457,5	100,0	7593386,1	100,0	1,73
Вінницька	198624,0	1,5	30950,3	0,4	6,42
Волинська	85916,8	0,7	36054,1	0,5	2,38
Дніпропетровська	243707,3	1,9	291468,1	3,8	0,84
Донецька	84727,3	0,6	99439,5	1,3	0,85
Житомирська	110843,5	0,8	13107,7	0,2	8,46
Закарпатська	345023,9	2,6	30164,8	0,4	11,44
Запорізька	181032,1	1,4	25066,9	0,3	7,22
Івано-Франківська	69015,3	0,5	26290,0	0,4	2,63
Київська	332339,6	2,5	237650,1	3,1	1,40
Кіровоградська	28185,2	0,2	12061,6	0,2	2,34
Луганська	34157,2	0,3	39914,1	0,5	0,86
Львівська	820009,2	6,2	102332,5	1,4	8,01
Миколаївська	556842,0	4,2	29823,2	0,4	18,67
Одеська	955749,8	7,3	545603,8	7,2	1,75
Полтавська	42330,6	0,3	95477,6	1,3	0,44
Рівненська	78371,3	0,6	60837,2	0,8	1,29
Сумська	33905,7	0,3	30166,5	0,4	1,12
Тернопільська	109954,6	0,8	15656,5	0,2	7,03
Харківська	517147,2	3,9	87680,7	1,2	5,90
Херсонська	35694,7	0,3	28317,2	0,4	1,26
Хмельницька	27951,3	0,2	22596,7	0,3	1,24
Черкаська	50496,1	0,4	28473,1	0,4	1,77
Чернівецька	49736,2	0,4	6759,2	0,1	7,36
Чернігівська	38539,5	0,3	35541,4	0,5	1,08
м.Київ	5039102,9	38,3	3941821,3	51,9	1,28

Слід відмітити чітку тенденцію впливу таких домінантних чинників на динаміку обсягу вантажоперевезень (поза розглядом впливу інших чинників), як:

- наслідки світових фінансових криз 2008–2009 років, за яких обсяг вантажоперевезень у 2009 році склав 1470,3 млн тонн, що на 314,5 млн. тонн менше за аналогічний показник 2008 року (82,38% від 2008 року);

- початок відкритої гібридної агресії з боку РФ: анексія Криму та військове вторгнення на Донбас,

[8] Державна служба статистики України. Available at: http://ukrstat.gov.ua. (дата звернення: 30 березня 2022 р.).

[9] Там само.

Таблиця 3

Аналіз структури зовнішньої торгівлі транспортними послугами в Україні, 2021 р.[10]

Послуга	Експорт		Імпорт		Коефіцієнт покриття експортом імпорту
	тис. дол. США	у% до загалу	тис.дол. США	у% до загалу	
Транспортні послуги, в т. ч:	3639564,7	27,66	1150568,4	20,0	3,16
послуги морського транспорту	624772,8	11,8	581884,5	33,6	1,074
послуги річкового транспорту	36122,6	0,7	к/с	к/с	к/с
послуги повітр. транспорту	1728271,3	32,5	539198,5	31,1	3,21
послуги залізниці	442564,4	8,3	280657,2	16,2	1,58
послуги автомоб. транспорту	400795,8	7,5	228393,2	13,2	1,75
Інші транспортні послуги	338123,5	6,4	45911,5	2,7	7,36
Кур'єрські та поштові послуги	68914,3	1,3	56408,0	3,3	1,23

за якого, у 2014–015 роках зафіксовано зниження обсягів вантажоперевезень на 146,5 млн. тонн та 187,1 млн тонн відносно попереднього періоду відповідно;

- адаптування до наслідків поширення пандемії COVID – 19, яка призвела до значних збурень у світовій торгівлі на цільових ринках вантажних перевезень, ускладнила кон'юнктуру ринку логістичних послуг на внутрішніх та зовнішніх ринках, логістику експортно-імпортних операцій, конкурентну ситуацію на цільових сегментах ринку вантажних перевезень, посилені . Brexit (виходом Великої Британії з ЄС, 2020 р.). Як наслідок, відбулось зниження обсягів перевезень вантажів у 2019–2020 рр. на 67,4 млн. тонн та 164,22 млн тонн до попереднього року відповідно.

У співвідношенні до обсягів загальноукраїнського виробництва, частка обсягу послуг транспортних компаній у структурі ВВП найбільша становила у 2009 році – 20,03% (що свідчить про посилення ролі вантажного транспорту на фоні падіння інших виробництв) та зафіксоване найменше значення у 2020 році – 12,71% (що свідчить про падіння ролі транспортних перевезень на користь інших галузей економіки). Здійснимо аналіз регіональних обсягів зовнішньої торгівлі послугами в Україні у 2021 р. (табл. 2).

Аналіз регіональних обсягів зовнішньої торгівлі послугами у 2021 р. чітко засвідчив регіони із найбільшими обсягами експорту, до яким слід віднести: м. Київ – 5039102,9 тис. дол. США; або 38,3% до загалу; Одеська обл. – 955749,8 тис. дол. США; або 7,3% до загалу; Львівська обл. – 820009,2 тис. дол. США; або 6,2% до загалу; Миколаївська обл. – 556842,0 тис. дол. США; або 4,2% до загалу; Харківська обл. – 517147,2 тис. дол. США; або 3,9% до загалу.

Аналіз регіональних обсягів зовнішньої торгівлі послугами у 2021 р. вказав на такі регіони із найбільшими обсягами імпорту: м. Київ – 3941821,3 тис. дол. США або 51,1% до загалу; Одеська обл. – 545603,8 тис. дол. США, або 7,2% до загалу; Дніпропетровська обл. – 291468,1 тис. дол. США або 3,8% до загалу; Київська обл. – 237650,1 тис. дол. США або 3,1% до загалу. До прикладу, у Київській, Одеській та Миколаївській областях наявна широко розвинута логістична водна інфраструктура, яка поряд із залізничними та автомобільними перевезеннями дозволяє активно використовувати річкові та морські порти для здійснення експорту вантажів, домінантно продовольства та металу. Аналіз структури зовнішньої торгівлі транспортними послугами вказав на домінування частки послуг повітряного транспорту, для якого експорт та імпорт склали 1728271,3 тис. дол. США та 539198,5 тис. дол. США (або 32,5% та 31,1% до загалу відповідно). За ним слідує сектор надання послуг морським транспортом – обсяги експорту та імпорту для якого становили 624772,8 тис. дол. США та 581884,5 тис. дол. США відповідно (або 11,5% та 33,6% до загалу). За ним слідує сектори залізничного та автомобільного сектору, для яких обсяги експорту склали 442564,4 тис. дол. США та 400795,8 тис. дол. США, імпорту – 280657,2 тис. дол. США та 228393,2 тис. дол. США відповідно (табл. 3).

Можна зробити висновок про високу залежність сектору українських вантажних перевезень від впливу чинників макроекономічного характеру, похідний характер попиту на вантажоперевезення від динаміки розвитку інших галузей економіки з урахуванням специфіки регіонального виробництва.

3. Потенціал української транспортної вантажної системи в умовах війни

Відзначені тренди глобальної логістики, імплементовані в кон'юнктуру українських вантажоперевезень, під час війни позначилися на суттєвому переформатуванні логістичної діяльності на теренах України з акцентом на забезпеченні безпеки перевізного процесу, вантажів, об'єктів супра- та інф-

[10] Державна служба статистики України. Available at: http://ukrstat.gov.ua. (дата звернення: 5 квітня 2022 р.)

раструктури, а також навколишнього середовища в режимі реального масштабу часу

У свою чергу функціонування транспортної вантажної системи у кризових ситуаціях має розглядатись як складна розосереджена, ергатична, динамічна, самоорганізаційна система, що складається з об'єктів супра- та інфраструктури та елементів управління комплексом різних видів транспорту, що є у взаємодії та узалежненні між собою, яка призначена для перевезень вантажів комерційного, гуманітарного та воєнного призначення, а також людей в рамках гуманітарних коридорів.

Запровадження Україною повного торговельного ембарго проти РФ (квітень 2022 р.), а також обмеження експорту до РФ низки продовольчих товарів, товарів оборонного призначення та продукції подвійного використання (започаткованого ще у 2015 р.) суттєво позначилися на зміні структури вантажів та переформатування української транспортної вантажної системи в умовах гібридної агресії та воєнних дій з боку РФ.

Поза розглядом вантажоперевезень для воєнних потреб з метою виконання завдань безпекового та оборонного характеру (що не є цілями дослідження), засвідчено високу чутливість сектору вантажних перевезень до коливань попиту для задоволення комерційних та гуманітарних потреб із пріоритетом на внутрішні перевезення (до прикладу, для внутрішньопереміщених осіб), комерційних потреб – з високою часткою експортноорієнтованих операцій (до прикладу, з метою відновлення експорту продовольства), чи гуманітарних потреб – у задоволенні потреб міграції населення. Це дозволяє стверджувати, що в умовах кризових ситуацій вантажний транспорт характеризується високим похідним характером залучення відповідно до коливань попиту, має спиратись на засади еластичного менеджменту (Agile-менеджменту) та кризового менеджменту, щоб забезпечувати високу адаптивність та гнучкість транспорту (сильних сторін еластичного менеджменту) до мінливих умов воєнної кон'юнктури ринку перевезень вантажів та сил безпекового середовища.

Відбулася зміна структури вантажопотоків за видами транспорту в умовах війни. Мінування усіх морських портів (міст Миколаєва, Маріуполя, Одеси та інших) та акваторій Азовського та Чорного морів обмежило доступ до використання морського транспорту. Інфраструктура аеропортів Донецька, Вінниці, Миргороду, Василькова, Дніпра, Вінниці та інших міст піддалась бомбардуванням, що разом з небезпекою польотів не дозволяє використовувати повітряний транспорт. Річковий транспорт, який активно розвивався в довоєнний період в регіонах Запоріжжя, Києва, Миколаєва, Херсону та інших, нині обмежений у використанні через активні бойові дії у цих регіонах. Окрім того, низька мобільність річкового транспорту, обмежена руслом річок та мала швидкість не сприяють застосуванню річкового транспорту на інших територіях. Відтак, найбільш сприятливим для вантажних перевезень в умовах війни є залізничні та автомобільні перевезення. В умовах війни залізницею здійснюються перевезення елементів виробничої інфраструктури, окремих виробництв, ремонтних баз підприємств воєнного та комерційного призначення у безпечні регіони (за погодженням із Міністерством інфраструктури здійснено понад 100 перенесених виробництв, станом на квітень 2022 р.[11]); надаються у тимчасове користування елементи інфраструктури: склади та виробничі потужності використовуються під тимчасове підлогове зберігання продовольства та консолідації вантажів для формування експортних партій; створюються мультимодальні логістичні термінали у формі сухих портів (з інфраструктурою та послугами, ідентичними морському порту) коло кордонів з Польщею, Словаччиною, Угорщиною та Румунією. До прикладу, використання потужностей сухого порту компанії Imtrex, Рівненська обл., чи ТзОВ «Західного контейнерного терміналу», м. Тернопіль, для потреб експорту продовольства із залученням потужностей залізниці та автомобільного транспорту розширює альтернативи маршрутів перевезень експортних та імпортних вантажів для потреб бізнесу. Однак, «вузькі місця» логістики вантажоперевезень, властиві довоєнному періоду, залишились: невідповідність перевалювальних та складських потужностей та інших технологічних показників терміналів, недостатній рівень автоматизації та необхідність узгодження митних, залізничних та облікових систем залізничних операторів, терміналів, вантажоперевізників та інших контрагентів у різних країнах на основі уніфікації обміну даними тощо.

В світлі властивостей комплементарності, прикладених до сектору вантажних перевезень, спостерігається висока залежність від кваліфікованих водіїв, яких суттєво бракує в умовах воєнних дій, які часто – густо через високу небезпеку не здійснюють перевезення вантажів гуманітарного призначення у зони бойових дій. Окрім того, потребує активного зростання сектор виробництва паливно-мастильних матеріалів. Відтак, належить інтенсифікувати обсяги виробництва та посилити безпеку виробничого процесу на діючому в Україні Кременчуцькому НПЗ (з метою покриття потреби у бензині), а також посилити безпеку суміжних об'єктів – нафтобаз, які на Київщині, Рівненщині, Волині, Львівщині, Чернігівщині, Дніпропетровщині, Житомирщині, Сум-

[11] Війна в Україні: економіка, бізнес, логістика, допомога [31.03.2022] [LIVE]. Available at: https://trans.info/ru/viyna-v-ukrayini-ekonomika-biznes-logistika-dopomoga-279148 (дата звернення: 1 квітня 2022 р.)

щині піддались бомбардуванням. Слід зауважити, що Україні не властива тенденція формування стратегічних запасів паливно-мастильних матеріалів з огляду на їх високу ціну та значні витрати внаслідок іммобілізації обігових коштів в запас. У разі диверсифікації імпорту дизельного палива – із застосуванням морської перевалки у портах та його поставок з континентальної частини Європи є ризик блокування морських шляхів, до прикладу, мінування морських портів та акваторій Чорного та Азовського морів. Для забезпечення вантажоперевезень потребує відновлення транспортна інфраструктура, пошкоджена в умовах воєнних дій (залізничне полотно та залізничні вузли; автомобільні дороги, аеропорти, водні шляхи сполучення, морські та річкові порти; складські та ремонтні заклади, вантажні термінали) та об'єкти супраструктури (рухомий склад транспорту) (табл. 4).

Таблиця 4

Втрати української держави в секторі вантажної транспортної супра- та інфраструктури, станом на 24 березня 2022 р.[12]

Елементи	Кількість, од.	Загальні втрати, млн. дол США
Дорожне полотно	8265	27546
Цивільні аеропорти	8	6816
Об'єкти залізничної супра-та інфраструктури	н/ о	2205
Мости та мостові переходи	260	1452
Об'єкти портової супра-та інфраструктури	2	622
Військові аеродроми	10	390
Літак АН – 225 «Мрія»	1	300
Довідково:		
Інше (два логістичні центри, ДП «Антонов» тощо)	-	23558
Разом	-	62889

Прикладний характер узгодженої роботи транспорту та об'єктів логістичної та транспортної інфраструктури різних країн в умовах воєнних дій демонструє практика активного залучення вантажного транспорту до формування гуманітарних потоків вантажів з використанням потужностей логістичних хабів Харкова, Чернівців, Луцька, Чопу та Києва, з відповідними логістичними інфраструктурними об'єктами країн Польщі, Угорщини, Словаччини, Румунії, Італії, Португалії, Швеції для потреб цивільної, гуманітарної та воєнної логістики. Очевидно, актуальними вимогами логістики залишаються консолідація вантажів, узгодження логістичних потоків в режимі реального масштабу часу, побудова механізму обліку великих вантажоперевізників із власною супраструктурою та моніторинг вантажопотоків в автоматизованій системі координування руху вантажів.

Воєнні дії суттєво вплинули на логістичну спроможність доставки експортних та імпортних комерційних вантажів з урахуванням потреб глобальної економіки та тимчасової неспроможності здійснювати доставки морським та авіатранспортом (через замінування морських портів, внаслідок чого контейнерні лінії скасували судозаходи, та пошкодження переважної кількості авіапортів в умовах війни). Відтак, відновлення з певним часовим лагом зовнішньої торгівлі із залученням вантажного транспорту, відбувається шляхом зміни маршрутів перевезень із застосуванням домінантно залізничних перевезень у напрямку західного кордону України у напрямі транзитних портів перевалки в Туреччині, Єгипті, Греції та Румунії. Незважаючи на зростання вартості доставки, параметри безпеки транспортних перевезень, вантажу та перевізників є домінуючими.

Життєзабезпечення кінцевих споживачів в умовах війни відобразилось на скороченні попиту та зниженні обсягів виробництва продукції та послуг. Причинами стали звернення споживачів до забезпечення базових потреб у період криз, викликаними адаптуванням до поширення пандемії COVID-19 та різким накладанням на проблематику пандемії бойових дій, що вимагає переформатування вантажних перевезень та їх логістичного забезпечення до зниження та різких флуктуації попиту на інші товарні групи. Серед гуманітарних вантажів для задоволення базових потреб домінують продовольчі товари, засоби гігієни, побутова хімія, ліки та електронне устаткування. Для сегменту вантажів комерційного призначення критеріями здійснення перевезень виступають рівень важливості вантажу для групи постійних клієнтів, безпека регіону перевезень та маржинальність продукції. Очевидно, для великих підприємств чутливість реагування на воєнну кон'юнктуру ринку вантажних перевезень є нижчою за малий та середній бізнес, які засвідчують вищу адаптаційну здатність логістики до критичних умов господарювання.

В умовах кризових ситуацій воєнного характеру пропонується транспортну вантажну систему розглядати як консолідовану логістичну систему з опорними вузлами в елементах водної та наземної інфраструктури, яка з урахуванням воєнних дій в реальному масштабі часу, з огляду на компарацію потенціалів опорних вузлів та мультиплікативний ефект володіє підвищеною опірністю до атак в умовах воєнної агресії. Вважається, що набуття здатності до опірності можливе за умов:

[12] Прямі збитки від війни для України досягли 63 млрд доларів – KSE Available at: https://hmarochos.kiev.ua/2022/03/25/pryami-zbytky-vid-vijny-dlya-ukrayiny-dosyagly-63-mlrd-dolariv-kse/ (дата звернення: 30 березня 2022 р.)

- підпорядкування та максимальної функціональної сумісності організаційно-економічного механізму управління логістичним забезпеченням системи вантажного транспорту системі логістики ЗСУ для узгодженого реагування на кризові ситуації з використанням принципів побудови рубежів (першого, другого, третього) логістичного забезпечення (інформаційного, матеріально-технічного, фінансового тощо);

- відновлення окремих елементів потенціалу транспортної вантажної системи в умовах воєнних дій, які слід розглядати компаративно з існуючими конкурентними перевагами – вигідного територіального та геостратегічного розміщення, наявності морського кордону та найдовшого сухопутного кордону у Європі, розвинутої річкової інфраструктури та портового господарства (яке вимагає тривалого відновлення за сприятливих безпекових умов), розгалуженої залізничної мережі (вимагає відновлення дорожнє полотно) та міжнародних аеропортів (потребує відбудови логістична інфраструктура та об'єкти супраструктури), позитивного досвіду гармонізації конкуренції на внутрішньому ринку транспортних перевезень, розвитку зовнішньо-економічної діяльності з орієнтацією на інноваційну модель розвитку транспортної системи країни, в т. ч. за рахунок розвитку експортноорієнтованих галузей (домінантно продовольчого сектору, який в умовах війни потребує пошуку безпечних маршрутів перевезень та відновлення сільськогосподарського виробництва; металургійної промисловості, використання потужностей якої у стані війни призупинено), посилення співпраці у розбудові міжнародних мультимодальних логістичних комплексів з метою імплементації української транспортної системи у світову транспортну систему (особливо на безпечних територіях з перспективою відновлення зруйнованих в післявоєнний період);

- наявного досвіду логістичного персоналу та його здатності у наданні консультаційних та координаційних функцій;

- необхідності розвитку інформаційно-комунікаційних технологій у логістиці, які доцільно використати для створення централізованих електронних сервісів моніторингу та обліку вантажів військового та цивільного призначення (з високим рівнем захисту інформації, зважаючи на тривалу гібридну агресію (задовго до 2014 р.) та бойові дії з лютого 2022 р.);

- підвищення ефективності організаційного забезпечення логістичних та транспортних процесів із залученням профільних українських організацій – Кризового логістичного центру, ВзаємоДії та ін., профільних міністерств (Міністерства цифрової трансформації, Міністерства інфраструктури України, Державної авіаційної служби України, Державної служби морського та річкового транспорту України, Державного агентства автомобільних доріг України та ін.), а під час організування міжнародної логістичної співпраці із відповідними міжнародними організаціями у сфері транспорту та логістики (Дунайська комісія, Міжнародна морська організація, Міжнародний транспортний форум, Міжнародна організація цивільної авіації, Організація співробітництва залізниць, Організація Чорноморського економічного співробітництва, Міжнародний союз автомобільного транспорту, Європейська економічна комісія ООН, Міжнародна організація з перевезення швидкопсувних продуктів в умовах температур, які контролюються, Міжнародний союз водіїв вантажівок дальнього слідування і відповідних транспортних засобів та ін.) тощо.

Висновки

Тренди глобальної логістики, імплементовані в кон'юнктуру українських вантажоперевезень, під час війни позначилися на суттєвому переформатуванні логістичної діяльності на теренах України з акцентом на високу чутливість та похідний характер попиту відносно специфіки потреб у перевезенні гуманітарних, воєнних та комерційних вантажів, забезпеченні безпеки перевізного процесу, вантажів, людей, об'єктів супра- та інфраструктури, а також навколишнього середовища в режимі реального масштабу часу. Аналіз параметрів функціонування української вантажної транспортної системи вказав на трансформацію не тільки обсягів вантажоперевезень, маршрутів перевезень, структури вантажопотоків із використанням різних видів транспорту в умовах війни, а й необхідності зміни концептуальних підходів до управління комерційними та гуманітарними потоками вантажів, узалежнених та підпорядкованих потребам воєнної логістики.

Відтак, пропонується в умовах кризових ситуацій воєнного характеру транспортну вантажну систему розглядати як консолідовану логістичну систему з опорними вузлами в елементах водної та наземної інфраструктури, яка з урахуванням воєнних дій в реальному масштабі часу, з огляду на компарацію потенціалів опорних вузлів та мультиплікативний ефект, володіє підвищеною опірністю до атак в умовах воєнної агресії. Обґрунтовується, що набуття здатності до опірності можливе за умов:
-максимальної функціональної сумісності механізму управління логістичним забезпеченням системи вантажного транспорту в системі логістики ЗСУ;
-відновлення окремих елементів потенціалу транспортної вантажної системи в умовах воєнних дій;
-базування на засадах еластичного менеджменту (Agile-менеджменту) та кризового менеджменту, щоб забезпечувати високу адаптивність та гнучкість транспорту (сильних сторін еластичного менедж-

менту) до мінливих умов воєнної кон'юнктури ринку перевезень вантажів та сил безпекового середовища; -використання досвіду логістичного персоналу та його здатності у наданні консультаційних та координаційних функцій щодо логістики перевізного процесу; -застосування наявних інформаційно-комунікаційних технологій у логістиці, які доцільно використати для створення централізованих електронних сервісів моніторингу та обліку вантажів військового та цивільного призначення (з високим рівнем захисту інформації); забезпечення ефективності організаційного забезпечення логістичних та транспортних процесів із залученням профільних українських організацій.

Інформація про автора:

Шандрівська Олена Євгенівна,
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри маркетингу і логістики
Національний університет «Львівська політехніка»
12, вул. Степана Бандери, м. Львів, 79000, Україна

Information about the author:

Shandrivska Olena Yevhenivna,
Candidate of Economic Sciences,
Associate Professor at the Department of Marketing and Logistics
Lviv Polytechnic National University
12, Stepan Bandera str., Lviv, 79000, Ukraine

DOI

ШЛЯХИ ВІДНОВЛЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ СТРУКТУР КЛЮЧОВИХ СФЕР ЕКОНОМІКИ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

Шацька З. Я.

Вступ

Повномасштабна війна, що розпочалася з 24 лютого 2022 р., завдала потужного руйнівного впливу не лише на інфраструктуру, а й на всі ланки економіки України. Внаслідок призупинення діяльності підприємств знижується виробництво основних видів продукції, в тому числі тієї, що становить основу експортного потенціалу країни. Транспортна блокада морських торговельних портів, які забезпечували до 65% міжнародної торгівлі, знижує обсяги зовнішньої торгівлі України. Внаслідок бойових дій нещадно руйнується промислова, соціальна, транспортно-логістична та інженерна інфраструктури міст та регіонів країни. Відбувається міграція економічно активного населення на захід країни або закордон, куди вже виїхало понад 4 мільона українців, внаслідок чого вітчизняні підприємства втрачають кваліфікованих працівників. Незважаючи на складні обставини, вітчизняна економіка потребує відновлення економічної активності, яка є однією з основ стабільності та процвітання держави. Адже, як зазначає Куропась І. «загальновідомим є той факт, що без надійного економічного тилу досягати військових перемог доволі складно, а забезпечити стійке повоєнне зростання – фактично неможливо»[1].

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. В умовах війни багато підприємств опинилися в зоні активних бойових дій та вимушені були призупинити свою діяльність. Деякі з підприємств змогли евакуюватися в більш безпечні райони та продовжувати діяльність. За даними[2] на сьогоднішній день «лише 17% вітчизняних підприємств працюють у повному обсязі, а кожне третє не працює». При цьому «30% підприємств змогло організувати діяльність в онлайн режимі»[3] або перенести виробництво у відносно безпечні західні та центральні регіони країни. Однак, навіть ті підприємства, що евакуювалися в безпечні райони, стикаються з проблемами постачання сировини, матеріалів та комплектуючих, перебоями в логістиці, нестачею персоналу та іншими проблемами з організації діяльності.

Агрохолдинги та інші сільськогосподарські підприємства через бойові дії не можуть провести посівну компанію на понад 10% (або 3,5 млн. га) орних земель країни[4], що може призвести до зниження обсягів виробництва сільськогосподарської продукції і продовольства на осінь. Відбувається зниження обсягів міжнародної торгівлі на 3–5 млрд. доларів щомісяця, спричинена транспортною блокадою морських торгових портів України[5].

Внаслідок призупинення діяльності вітчизняних підприємств, «50% працездатного населення країни втратили роботу»[6], що збільшило безробіття в країні. Разом з тим, підприємства, що працюють в умовах війни, зіткнулися з проблемою нестачі кваліфікованого персоналу, що вимушений був мігрувати у більш безпечні західні регіони країни або закордон. Так, за попередніми оцінками фахівців, починаючи з кінця лютого 2022 р. понад 4,0 млн громадян виїхало за межі країни.

Недопущення подальшого падіння економіки країни та пошук ефективних шляхів її швидкого відновлення в післявоєнний період є важливою науковою та практичною проблемою, яка буде вирішуватися не один рік. Тому що для України, як наголошується в [7] «працююча економіка так само важлива, як і боєздатні та вмотивовані Збройні сили, адже це робочі місця і доходи українських сімей, які створюють попит на товари та послуги і допомагають ЗСУ та вимушеним переселенцям. Працюючий бізнес – це податки для фінансування армії, виплати зарплат лікарям, рятувальникам, працівникам поліції, а також виплати пенсій та соціальних гарантій». Адже саме підприємницькі структури, як провідні

[1] Куропась І. Економіка війни та повоєнний економічний розвиток України: проблеми, пріоритети, завдання. *Громадський простір.* 2022. 13 квітня. URL: https://www.prostir.ua/?news=ekonomika-vijny-ta-povojennyj-ekonomichnyj-rozvytok-ukrajiny-problemy-priorytety-zavdannya

[2] Бізнес в умовах війни: хто зазнав найбільших втрат та як відновлюються підприємства : веб-сайт. URL: https://www.epravda.com.ua/publications/2022/03/23/684549/ (дата звернення 28.04.2022).

[3] Самаєва Ю. Як працює тил. *Дзеркало тижня.* 2022. 31 березня. URL: https://zn.ua/ukr/macrolevel/jak-pratsjuje-til.html (дата звернення 28.04.2022).

[4] Через бойові дії неможливо провести посівну на 3,5 млн гектарів сільгоспземель. *Agravery* : веб-сайт. URL: https://agravery.com/uk/posts/show/cerez-bojovi-dii-nemozlivo-provesti-posivnu-na-35-mln-gektariv-silgospzemel (дата звернення 28.04.2022).

[5] Даценко В. Транспортна блокада Росії. Light. *Дзеркало тижня.* 2022. 8 квітня. Режим доступу: https://zn.ua/ukr/macrolevel/transportna-blokada-rosiji-light.html

[6] Максимов В. Стало відомо, скільки українців втратили роботу через війну. *Today. Ua.* URL: https://ukraine.today.ua/ru/stalo-yzvestno-skolko-ukrayntsev-poteryaly-rabotu-yz-za-vojny (дата звернення 28.04.2022).

[7] Виговський І. Як працюють різні галузі та компанії в умовах війни. *Цензор*. 2022. 13 квітня. URL: https://censor.net/ua/r3333557 (дата звернення 28.04.2022).

суб'єкти господарювання, є головною ланкою економіки, які здатні не допустити падіння економіки та забезпечити її відновлення в післявоєнний період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Проблемам формування підприємницьких структур присвячено праці таких науковців, як: Білега О.В., Заічна О.В., Русин-Гирник Р.Р., Тимняк З.С. та багато інших. Так, під підприємницькою структурою, за визначенням Білеги О.В., слід розуміти «систему соціально-економічних, організаційно-економічних, політико-економічних, техніко-економічних, еколого-економічних відносин між підприємцями та власниками факторів виробництва з приводу створення нових комбінацій факторів виробництва з метою ефективної адаптації до змінного середовища господарювання»[8]. З точки зору Русин-Гирник Р.Р. та Тимняк З.С. підприємницька структура є «моделлю підприємницької діяльності, яку, на системних засадах, провадить суб'єкт господарювання – фізична або юридична особа»[9]. Під підприємницькою структурою, за визначенням Заічної О.В., слід розуміти «бізнес-структуру, яка допомагає створити ефективний підприємницький клімат, забезпечити відповідний рівень конкурентоспроможності, задовольнити потреби населення та підняти як економіку регіону, так і держави на відповідний рівень»[10].

Враховуючи різні погляди науковців до трактування поняття підприємницька структура, за авторським визначенням, підприємницька структура – це «цілісна складна відкрита інтегрована система, що функціонує у динамічному глобалізованому середовищі на основі поєднання матеріальних і нематеріальних інтересів підприємств-учасників з метою прискорення спільного розвитку за рахунок пришвидшення процесів комерціалізації спільної інноваційної діяльності»[11]. Як зазначає Горбачевська О.В. підприємницькі структури – це «нові структури, які сприяють становленню ринкових механізмів господарювання, розвитку економічної конкуренції, зростанню ефективності виробництва, нарощенню обсягів інвестиційного та інноваційного потенціалів»[12]. Вони, за визначенням Куц Л.Л., «дають поштовх до розвитку нових галузей та видів діяльності і є тією управляючою ланкою, що пов'язує мікро і макрорівень економіки, дозволяють концентрувати інвестиційний та інноваційний потенціал і дають поштовх до розвитку нових галузей та видів діяльності»[13].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. За два місяці війни економіка України зазнала більше втрат, ніж за два роки пандемії COVID-19. Обсяг завданої шкоди, збитки та довгострокові наслідки оцінити важко, адже бойові дії на території країни ще тривають. Після завершення військових дій економіка України потребуватиме швидкого відновлення, що визначає необхідність пошуку нових ефективних форм виходу підприємств з кризи та не допущення настання банкрутства. Одним з таких ефективних шляхів є консолідація діяльності підприємств шляхом інтеграції та утворення підприємницьких структур в першу чергу в ключових сферах економіки. Однак, на сьогоднішній день особливості інтеграції підприємств і формування підприємницьких структур, активізація їх діяльності в післявоєнний період є не дослідженими як вітчизняними, так і закордонними науковцями. Потребують поглиблених досліджень питання вибору напрямів та форм інтеграції підприємств, розробка моделей та показників оцінки їх ефективності в післявоєнний період.

Формулювання цілей (постановка завдання). Метою є аналіз діяльності підприємницьких структур різних сфер економіки у військовий період та визначення шляхів їх прискореного відновлення в післявоєнний період.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Загальні втрати економіки України внаслідок війни можуть сягати 564–600 млрд доларів[14]. З початком війни за даними[15] понад сто промислових підприємств України частково пошкоджено або повністю зруйновано. За цей період вітчизняні підприємства втратили понад 10 млрд доларів активів[16]. Перелік великих вітчизняних промислових підприємств та сфери промисловості, що найсильніше

[8] Білега О. В., Смелянець Т. В. Можливості формування конкурентоспроможних мережевих структур кластерного типу в економіці України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2014. № 19. С. 24–29. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/en_re/2010_7_2/7.pdf (дата звернення 28.04.2022).

[9] Русин-Гирник Р.Р., Тимняк З.С. Сутність конкурентоспроможності підприємницьких структур. *Інвестиції: практика та досвід.* 2018. № 17. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/17_2018/7.pdf

[10] Заічна О. В. Підприємницький бізнес, як чинник забезпечення конкурентоспроможності регіону. *Маркетинг і менеджмент у фокусі викликів нової економіки* : зб. матеріалів доп. учасн. Міжнар. наук.-практ. конф. Ужгород, 26-28 квітня 2018 р., с. 299-301.

[11] Шацька З. Я. Сутність дефініції поняття «підприємницька структура» та підходи до її трактування. *Вісник КНУТД. Серія «Економічні науки»*. 2018. № 6 (129). С. 111-124.

[12] Горбачевська О. В. Розвиток інтегрованих підприємницьких структур в економічній системі України. *Актуальні проблеми економки*. 2014. № 5(155)., с. 166-170.

[13] Куц Л.Л. Форми і ступені вертикальної інтеграції підприємств. *Всеукраїнський науково-виробничий журнал Інноваційна економіка*. 2012. № 5(31). С. 42-46. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/11502/

[14] Ukraine Now. Головне верифіковане інформаційне джерело про події в Україні : веб-сайт. URL: https://t.me/UkraineNow (дата звернення 28.04.2022).

[15] Економіка України під час війни: оперативна оцінка. *Центр економічної стратегії.* квітень 2022. URL: https://ces.org.ua/ua-economy-in-war/ (дата звернення 28.04.2022).

[16] Ukraine Now. Головне верифіковане інформаційне джерело про події в Україні : веб-сайт. URL: https://t.me/UkraineNow (дата звернення 28.04.2022).

Таблиця 1

Промислові підприємства, що найбільш постраждали внаслідок військових дій

Сфера промисловості	Підприємство	Місце розташування	Активи
Металургія	ММК «Ілліча»	м. Маріуполь (Донецька обл.)	1893
Металургія	Азовсталь	м. Маріуполь (Донецька обл.)	1444
Металургія	Авдіївський коксо-хімічний завод	м. Авдіївка (Донецька обл.)	343
Машинобудування та металообробка	Харківський тракторний завод	м. Харків	41
Машинобудування та металообробка	Попаснянський авторемонтний завод	м. Попасна (Луганська обл.)	40
Машинобудування та металообробка	Обіо	м. Житомир	28
Важка промисловість	Українські енергетичні машини	м. Харків	417
Важка промисловість	Зоря машпроект	м. Миколаїв	137
Авіабудування	Антонов	м. Київ	385
Нафто-газова	Кременчуцький НПЗ	м. Кременчук (Полтавська обл.)	374
Нафто-газова	Одеський НПЗ	м. Одеса	171
Нафто-газова	Лінік	м. Лисичанськ (Луганська обл.)	116
Харчова	Coca Cola Beverages	м. Велика Димерка (Київська обл.)	150
Харчова	Монделіс Україна	м. Тростянець (Сумська обл.)	104
Харчова	Кондитерська фабрика «Харків'янка»	м. Харків	22
Оборонна промисловість	Завод ім. Малишева	м. Харків	101
Оборонна промисловість	Житомирський бронетанковий завод	м. Житомир	72
Скляна	Гостомельский склозавод «Ветропак»	м. Гостомель (Київська обл.)	92
Паперово-картонна	Рубіжанівський картонний завод	м. Рубіжне (Луганська обл.)	82
Хімічна	Сумихімпром	м. Суми	73

Джерело: складено автором за [17]

постраждали внаслідок військових дій, наведені в табл. 1.

Найбільш постраждалими внаслідок військових дій є підприємства металургічної сфери, що розташовані у східних регіонах країни. За даними інформаційно-аналітичного порталу «Укррудпром»[18] гірничо-видобувний комплекс України налічує 23 великі підприємницькі структури у формі холдингу, серед яких: «Corum Group», «Ferrexpo», «HARES Group Holding», «United Minerals Group (UMG)», «Азовмашінвест Холдинг», «ДТЕК», «Донецьксталь», «ЕВРАЗ Груп», «Евро Фінанс», «Индустріальний союз Донбасу (ИСД)», «Інтерпайп», «Міжрегіональний Промисловий Союз (МПС)», «Метал Юніон», «Метінвест», «Портінвест», «Приват», «Северсталь», «Северсталь-метиз», «Смарт-холдинг», «ТАС», «Укрподшипнік», «Укрстальконструкція», «Енергетичний стандарт». «Азовсталь», ММК ім. Ілліча, «АрселорМіттал Кривий Ріг» є набільш постраждалими металургійними підприємствами внаслідок військових дій. За даними[19] тільки за 5 днів військового конфлікту через зупинення втрачено 137 тис. т виробництва сталі, що приблизно становить 0,7% річного виробництва сталі в Україні. Вітчизняна металургійна галузь є експортоорієнтованою. Тільки один день зупинення трьох найкрупніших підприємств галузі призводить до втрат приблизно 19 млн доларів у вигляді експортних надходжень. Перше місце в металургійній сфері посідає велика підприємницька структура – гірничо-металургійна група «Метінвест». «Метінвест» є міжнародною вертикально інтегрованою підприємницькою структурою, яка включає в себе видобувні й металургійні підприємства в Україні, Європі та США, а також мережу

[17] Економіка України під час війни: оперативна оцінка. *Центр економічної стратегії.* квітень 2022. URL: https://ces.org.ua/ua-economy-in-war/ (дата звернення 28.04.2022).

[18] Інформаційно-аналітичний портал «Укррудпром» : веб-сай. URL: https://ukrrudprom.com/reference/holding (дата звернення 28.04.2022).

[19] За 5 днів війни Україна втратила 0,7% річного виробництва сталі. *GMK Center*: веб-сайт. 2022. URL: https://gmk.center/ua/news/za-5-dniv-vijni-ukraina-vtratila-0-7-richnogo-virobnictva-stali/ (дата звернення 28.04.2022).

Таблиця 2

Найбільші підприємства, що входять у склад ГМК «Метінвест»

Назва підприємства	Дата заснування	Активи	Дохід, млрд. грн	Кількість персоналу, тис. чоловік	Види продукції
Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча	1897	58,9 млрд. грн	77, 2	15,0	чавун, прокат зі сталі
«Азовсталь»	1930	43,4 млрд. грн	50,6	10,7	чавун, сталь прокат зі сталі
Авдіївський коксохмічний завод	1963	343 млн. доларів	16,5	4,0	кокс
Інгулецький ГЗК	1961	689,9 млн грн	1,50	4,93	залізорудний концентрат, кварцит
Північний ГЗК	1960	63,377 млн грн	7,994	5,96	залізорудний концентрат, офлюсовані котуни
Центральний ГЗК	1954	17,998 млн грн	1,601	4,368	залізорудний концентрат, окатиші
United Coal Company (США)	2004		10,0	1,2	коксівне та енергетичне вугілля
Шахтоуправління «Покровське»	1990	11,969 млн грн	7,201	8,0	видобуток коксівного вугілля

Джерело: складено автором за даними[20]

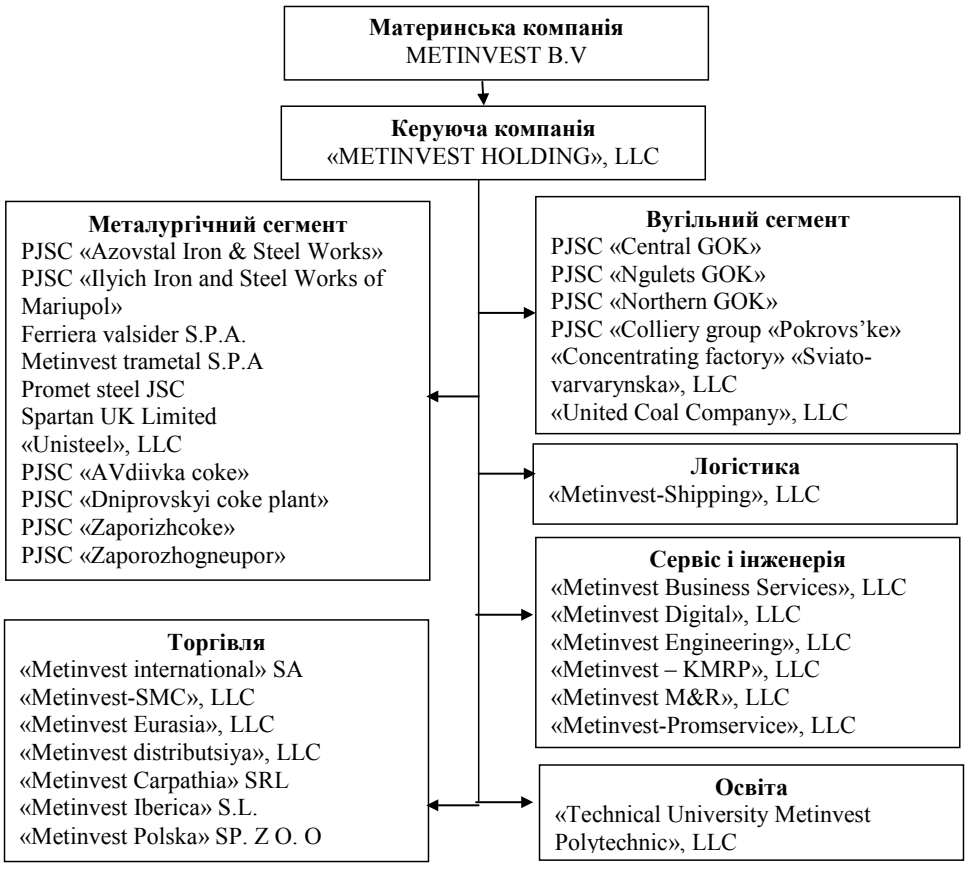

Рис. 1. Організаційна структура гірничо-металургійної групи «Метінвест»

Джерело: побудовано автором за даними [20,21]

продажів у всіх основних регіонах світу. Засновниками підприємницької структури є Рінат Ахметов та Вадим Новинський. Вартість активів найбільших підприємств, що входять у склад гірничо-металургійної групи «Метінвест», сягає понад 214,9 млрд. гривень,

[20] Сайт «Метінвест» : веб-сайт. URL: https://mpu.metinvestholding.com/ (дата звернення 28.04.2022).

[21] Шахтоуправління «Покровське» : веб-сайт. URL: http://pokrovskoe.com.ua/sites/default/files/files/company/forshareholders/2020/SeparateFinancialStatements2020.pdf (дата звернення 28.04.2022).

а обсяг доходів за 2020 рік перевищує 163,0 млрд. гривень (табл. 2).

В організаційна структура «Метінвест» представлена на рис. 1.

В організаційну структуру «Метінвест» окрім материнської та керуючої компаній входить 10 підприємств металургійного сектору, 7 підприємств вугільного сектору, 7 підприємств торгівлі, 1 логістичне підприємство, 6 підприємств сервісу та інженерії та 1 освітній заклад.

За даними щорічного звіту компанії у 2020 році[22] «Метінвест» «збільшив обсяги виробництва сталі виробництва на своїх маріупольських металургійних заводах на 9,1% у річному обчисленні до 8,3 млн. тон. Одночасно продаж залізної руди зріс на 4,6% у річному обчисленні до 75,5 млн тон, а споживання зросло на 3,1% до 32,3 млн тон завдяки більшому випуску гарячого металу. При цьому продажі «Метінвесту» залізної руди зросли на 19,4%. Експорт залізорудної продукції зріс на 10,9% до 45,3 млн тон. Одночасно у 2020 році видобуток коксівного вугілля в Україні зріс на 10,3% у річному обчисленні до 7,0 млн тон. Збільшився видобуток вугілля-сирцю на Покровському шахтоуправлінні на 23,2%, який «Метінвест» консолідував у березні 2021 р. Це допомогло далі зменшити частку імпорту коксівного вугілля на внутрішнє споживання до 73%, скоротившись на два відсоткові пункти. Однак, доходи гірничо-металургійної групи «Метінвест» в Україні знизилися на 7% у річному обчисленні до 2 939 мільйонів доларів США у 2020 році[23].

Згідно аналітичним прогнозам на 2021–2022 роки перспективи розвитку «Метінвест» сильно залежали від глобальних економічних тенденцій та розвитку пандемії COVID-19, однак з початком війни вони кардинально змінилися. Не зважаючи на це, однією зі стратегічних цілей «Метінвест» є «збереження конкурентних переваг у виробництво сталі через подальшу вертикальну інтеграцію» та розвиток підприємницької структури[24]. У 2022 року гірничо-металургійна група планувала продовжити екологічну модернізацію своїх підприємств. Одним із ключових проєктів став проєкт реконструкції газоочищення у киснево-конвертерному цеху заводу «Азовсталь». Нові очисні системи планувалося ввести в експлуатацію поетапно протягом 2022–2023 років. Очікувалося, що реконструкція стане найбільшим екопроєктом в історії «Метінвест», а обсяг інвестицій перевищить 180 млн доларів. Однак, військові дії, що розпочалися 24 лютого 2022 року, внесли свої корективи в діяльність підприємницької структури, діяльність компаній якої в Україні призупинена. Так, Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча є сильно пошкодженим, його діяльність законсервована. На сьогоднішній день керівництво «Метінвест» не має доступу до підприємства, через що оцінити ступінь пошкоджень та фінансові збитки неможливо. Від поставок агломерату з Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча залежить робота другого найбільшого підприємства «Метінвесту» – «Азовсталі», який теж постраждав від рук окупантів. З 24 лютого «Азовсталь» перебувала в режимі гарячої консервації, допоки в березні не стало відомо про влучення двох російських снарядів у склад і територію неподалік коксових батарей. Через критичну ситуацію в Маріуполі встановити ступінь пошкоджень заводу наразі неможливо[25]. Авдіївськй кокосо-хімічний завод є третім найбільш постраждалим підприємством гірничо-металургійної групи «Метінвест». Починаючи з 2014 року «завод, розташований на лінії розмежування, не раз потрапляв під масовані обстріли з боку росіян. Протягом цього періоду на території Авдіївського коксохімічного заводу розірвалося понад 320 снарядів. Дванадцять працівників загинули, а сам завод 15 разів перебував на межі зупинки». 13 березня 2022 року підприємство знову зазнало руйнувань від масованого обстрілу.

Снаряди потрапили в склад, коксові цехи, смолоперегінний та вуглепідготовчий цехи, зупинилася робота ТЕЦ[26].

Військові дії ще тривають, тому порахувати розміри збитків неможливо. Однак, за даними[27] «прямі втрати промисловості, задокументовані в публічних джерелах, станом на 11 квітня сягнули $6,25 млрд. Найбільших збитків зазнали металургія, коксохімічні та нафтопереробні підприємства».

За даними Онлайн рейтингу агрохолдингів України за 2021–22 роки за розміром земельного банку, складеного компанією «Agricultural Consulting»[28] до війни в Україні працювало 52 агрохолдинги (рис. 2). У 1991 році було засновано агрохолдинг у формі Спільне українсько-угорсько-англійське сільськогосподарське підприємство «Нібулон»; 1993 р. – «Астрата»; 1994 р. – «LNZ Group»; 1995 р. – «Kernel»; 1998 р. «Агротрейд», «Миронівський хлібпродукт», «Агротіс», «Ерідон», «Ristone Holdings»,

[22] Сайт «Метінвест» : веб-сайт. URL: https://mpu.metinvestholding.com/ (дата звернення 28.04.2022).

[23] Щорічний звіт «Метінвст» за 2020 р. URL: https://metinvestholding.com/ar2020/

[24] Там само.

[25] Які підприємства найбільше постраждали від російських окупантів. Список активів. *Економічна правда.* 12 квітня 2022 р. URL: https://www.epravda.com.ua/publications/2022/04/12/685601/ (дата звернення 28.04.2022).

[26] Там само.

[27] Бізнес в умовах війни: хто зазнав найбільших втрат та як відновлюються підприємства : веб-сайт. URL: https://www.epravda.com.ua/publications/2022/03/23/684549/ (дата звернення 28.04.2022).

[28] Онлайн рейтинг агрохолдингів України за 2021-22 роки. *АгроКонсалтинг.* URL: farming.org.ua (дата звернення 28.04.2022).

Рис. 2 Кількість агрохолдингів в Україні за період 1991–2019 рр.

Джерело: побудовано автором за [29,30]

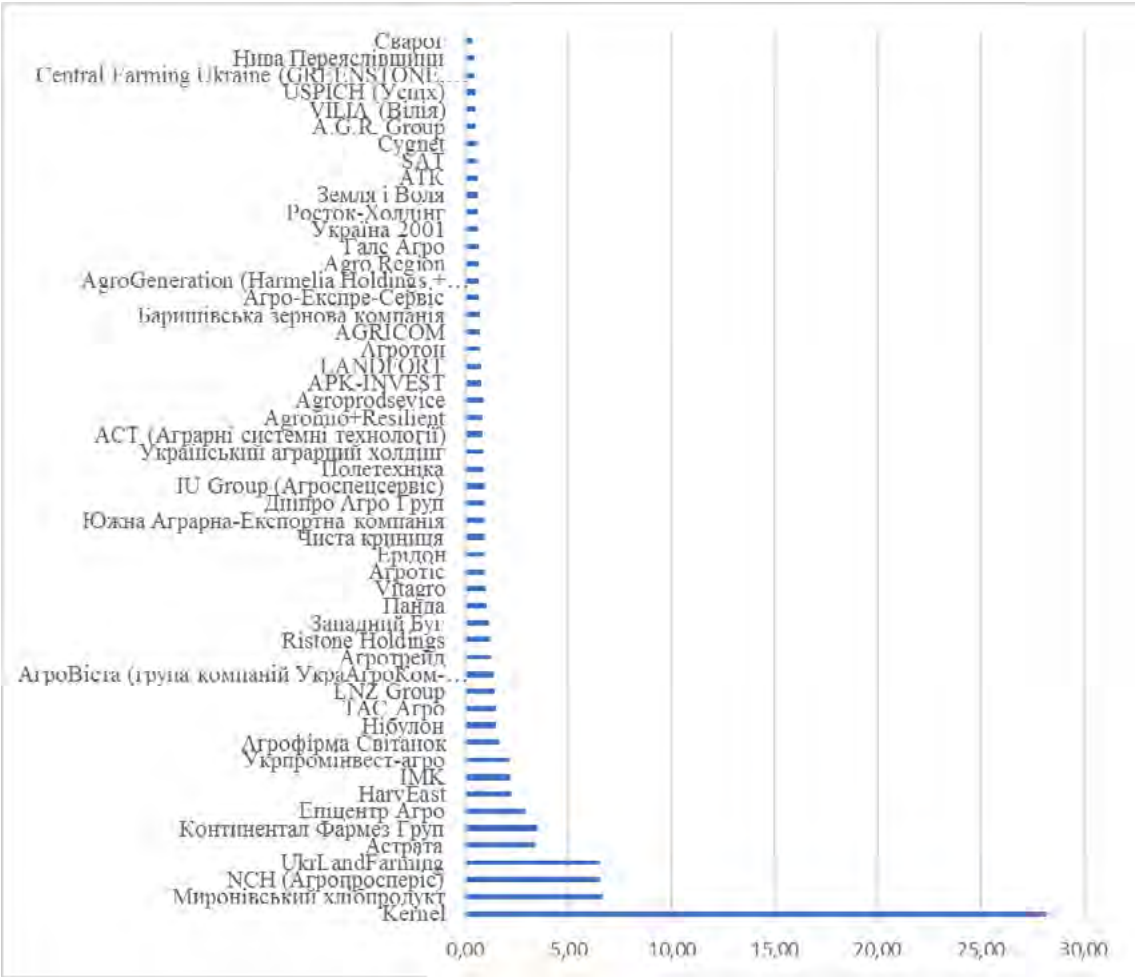

Рис. 3. Частка агрохолдингів України за розміром земельного банку

Джерело: побудовано автором

[29] Онлайн рейтинг агрохолдингів України за 2021–22 роки. *Агро-Консалтинг.* URL: farming.org.ua (дата звернення 28.04.2022).

[30] ТОП 100 Агропідприємств. *Latifundist*. URL: https://latifundist.com/kompanii/230-new-century-holding (дата звернення 28.04.2022).

«Баришівська зернова компанія»; 1999 р. – «Нива Переяславщини», «Агро-Експрес-Сервіс», «Vitagro», «Agroprodsevice»; 2000 р. – «АСТ (Аграрні системні технології)», «Панда», ТОВ «Чиста кри-

ниця», Агрофірма «Світанок», «Земля і Воля»; 2001 р. – «АгроВіста» (група компаній УкраАгроКом-Гермес-Трейдінг), «VILIA», «USPICH», «Агротон»; 2002 р. – «Agro Region», «IU Group (Агроспецсервіс)», «АТК», ПП «Западний Буг»; 2006 р. – «APK-INVEST»; 2007 р. – «UkrLandFarming», «IMK», «Україна 2001», «AgroGeneration (Harmelia Holdings + Agrogeneration)»; 2008 р. – «NCH (Агропросперіс)», «Полетехніка», «Український аграрний холдінг», «ТАС Агро»; 2009 р. – «LANDFORT»; 2010 р. – «Росток-Холдінг»; 2011 р. – «Галс Агро», «HarvEast», «Cygnet»; 2012 р. – Южна Аграрна-Експортна компанія «ПАЕК»; 2013 р. – «AGRICOM»; 2014 р. – «СІЕЙТІ (SAT)»; 2015 р. – «Дніпро Агро Групр», «Central Farming Ukraine (GREENSTONE)», «Сварог», «Епіцентр Агро»; 2016 р. – «Укрпромінвест-агро»; 2017 р. – «A.G.R. Group», «Agromio and Resilient»; 2019 р. – «Континентал Фармез Груп».

За період 1991–2019 р.р. кількість агрохолдингів в Україні щорічно збільшувалася. Якщо у 2000 р. було створено 19 агрохолдингів, то у 2019 р. їх кількість збільшилась в 2,7 рази до 52 агрохолдингів.

Найбільша частку в структурі агрохолдингів України належить агрохолдингу «Kernel» (28,23%).

Рис. 4. Агрохолдинги, що увійшли до групи А

Джерело: побудовано автором

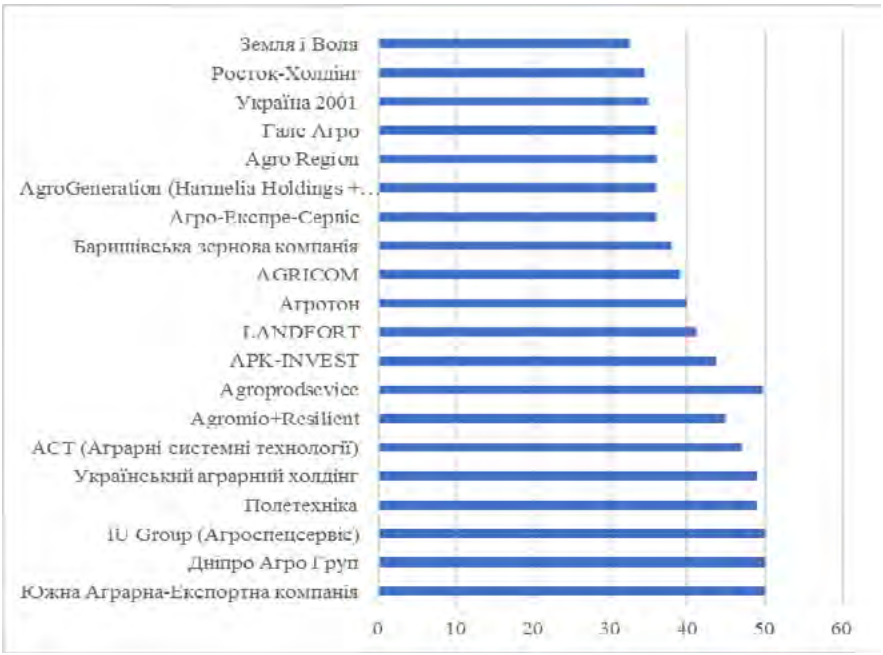

Рис. 5. Агрохолдинги, що увійшли до групи В

Джерело: побудовано автором

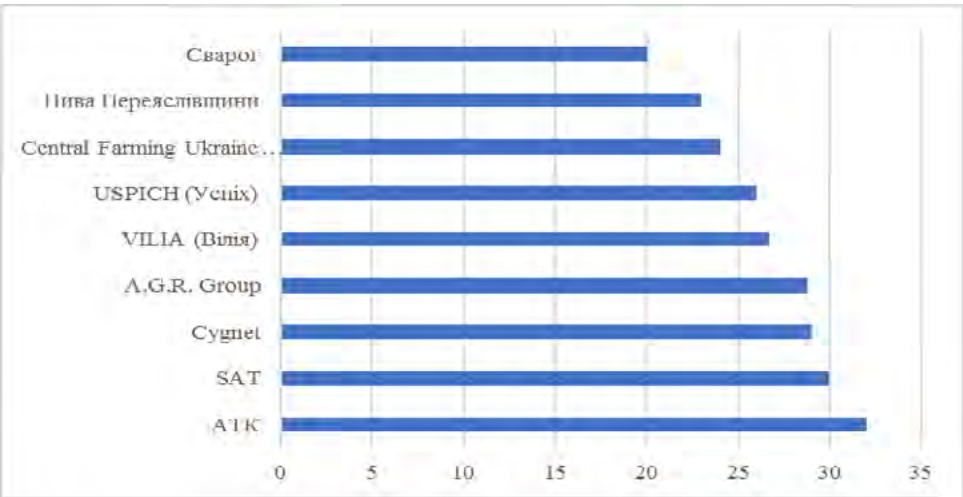

Рис. 6. Агрохолдинги, що увійшли до групи С

Джерело: побудовано автором

На другому місці «Миронівський хлібпродукт» (6,67%), NCH (Агропросперіс) (6,65%) (рис. 3).

Розподіл агрохолдингів України за методом АВС-аналіз на три категорії в залежності від розміру земельного банку показав, що в групу А склало 23 підприємницькі структури у формі агрохолдингів. Лідером групи є агрохолдинг «Kernel» (1158 тис. га), частка земельного банку якого становить 28,23% від загального обсягу земельного банку. Найслабкішою підприємницькою структурою групи є агрохолдинг «Чиста криниця» (50 тис. га), частка земельного банку якого становить 0,91% від загального обсягу земельного банку (рис. 4)

Групу В склало 20 підприємницьких структур. Лідером групи є агрохолдинг «Южна Аграрна-Експортна компанія» (50 тис. га), частка земельного банку якого становить 0,91% від загального обсягу земельного банку. Найслабкішою підприємницькою структурою групи є агрохолдинг «Земля і Воля» (32 тис. га), частка земельного банку якого становить 0,59% від загального обсягу земельного банку (рис. 5)

Групу С склало 9 підприємницьких структур. Лідером групи є агрохолдинг «АТК» (32 тис. га), частка земельного банку якого становить 0,58% від загального обсягу земельного банку. Найслабкішою підприємницькою структурою групи є агрохолдинг «Сварог» (20 тис. га), частка земельного банку якого становить 0,36% від загального обсягу земельного банку (рис. 6)

Світова продовольча безпека залежить від експорту агропродукції, адже Україна є житницею для 400 млн людей. Провідна роль у цьому належить вітчизняним агрохолдингам. За даними Державної митної служби України експорт зернових культур становить 12% в загальному обсязі експорту країни за рік. Тільки за 2021 рік Україною експортовано соняшникової олії та зерна на 18,6 млрд доларів[31]. В основному продукція йшла на експорт морем, але внаслідок військових дій всі морські порти є заблокованими. Галузь намагається переорієнтуватися на експорт продукції залізницею. Але якщо через морські порти перевантажувалося на експорт 7 млн тон пшениці на місяць, то пропускна здатність залізниці дозволяє перевантажити тільки 1 млн тон пшениці. Україна має можливості розширити пропускну здатність залізниці до 5 млн тон за місяць, але для цього треба час, щоб модернізувати мобільні перевалочні потужності, збудувати нові термінали, розробити програми страхування для міжнародних перевізників, які бачать ризики в роботі в Україні. За оцінками консалтингової компанії Barva Invest, «у сховищах на продаж залишається близько 25 млн тон пшениці та кукурудзи. Якщо припустити, що ці обсяги вціліли, то залізницею їх можна вивезти за три роки»[32].

З початком війни у більш складній ситуації опинилася олійна промисловість. Головна проблема полягає в тому, що на відміну від пшениці та кукурудзи, соняшник як в сирому, так і в переробленому вигляді, не можна довго зберігати. Блокада морських портів спричинила зупинку експорту соняшникової олії. Перевозка її залізницею або автотранспортом потребує додаткових цистерн для перевозки, яких в країні не вистачає. Європа також і не має достатніх експортних потужностей для перевалки олії. Окрім того, європейський ринок не має власних переробних потужностей, які б могли спожити такі обсяги соняшнику.

[31] А що в нас з експортом та імопортом? Як Україна торгує в умовах війни? *Економічна правда* 2022. 12 березня. URL: https://www.epravda.com.ua/publications/2022/03/25/684674/ (дата звернення 28.04.2022).

[32] Там само.

Щорічно в Україні засівалося 28 млн гектарів земель. Однак, у 2022 році за прогнозами ООН «через війну 30% полів (5 мільйонів гектарів посівних площ) в Україні будуть не придатні для посівної кампанії»[33]. Якщо у 2021 році було зібрано 100 млн тон зернових, то у 2022 році очікується урожай у 70 млн тон. Внаслідок цього у 2022 році агропромисловий комплекс може втратити 5-7 млрд доларів прибутку. За даними[34] «через війну агросектор України втрачає в реальних цінах 2,5 млрд доларів щомісяця. Загалом збитки від війни в аграрній сфері становлять 15 млрд доларів». Однак, незважаючи на військові дії, агрохолдинги продовжують свою роботу і вчасно розпочали посівну кампанію. Галузь має проблеми з відсутністю палива, добрив, блокування логістики, перебої з постачанням сільськогосподарської техніки та обладнання, зупинкою експорту. В містах бойових дій загарбники вивозять пшеницю, не даючи розпочати посівну компанію. Так, за даними[35] «у м. Кам'янка-Дніпровська викрадено понад 60 тон пшениці разом із вантажним транспортом». У більшості агрохолдингів частина земельного банку розташована в зоні бойових дій. Так, наприклад, у агрохолдинга «HarvEast» 80% земель перебуває у зоні активних бойових дій в районах поряд з Маріуполем, Бородянкою, Бишевом, Макаровим. В результаті підприємницька структура може засіяти лише 10% своїх площ»[36].

Одним з ефективних шляхів відновлення підприємницьких структур у військовий період є їх переміщення з зони бойових дій в більш безпечні регіони країни. Так, за ініціативною Уряду розроблено Програму переміщення промислових підприємств з зони бойових дій у західні області країни. Пріоритетними є підприємства «харчової промисловості, продукція якої потрібна для поповнення держрезервів, легка промисловість, переробна і військово-промисловий комплекс[37]. Як зазначив Голова комітету ВР з питань фінансів Данило Гетманцев «станом на сьогоднішній день вже понад 600 підприємств подало заявку на переміщення»[38]. «471 підприємство перебуває в процесі евакуації, 220 уже переміщено, а 90 – запрацювали»[39]. Однак, підприємства гірничо-металургійної сфери не можуть бути переміщеними внаслідок специфіки своєї діяльності. Тому потребуватимуть активного відновлення в післявоєнний період.

Для відновлення підприємницьких структур аграрної сфери уряд відкрив спеціальне кредитування під 0% строком на пів року на суму 25 млрд гривень, щоб пом'якшити інфляційний удар і допомогти агрохолдингам розпочати посівну кампанію. Він надається «виключно малим та середнім аграрним виробникам з оборотом не більше 20 мільйонів євро в рік, що є еквівалентом підприємства, яке обробляє до 10 000 га. Компенсується відсоткова ставка за залученими кредитами. Максимальна сума кредиту, на який поширюється компенсація відсоткової ставки становить 50 млн грн. Таке кредитування надається для здійснення сільськогосподарської діяльності (посівної) на період дії воєнного стану. Максимальний розмір державної гарантії за портфельними кредитами для агропідприємств до 80%»[40].

Внаслідок військових дій в Україні з'явилися «покинуті землі», тобто ті угіддя, що належали фермерам або пайовикам. Частина власників таких земель евакуювалися до більш безпечних регіонів або закордон, а землі залишилися без обробки, посівів та перспектив вирощування сільськогосподарської продукції. Власники земель, що залишилися, не мають достатньої кількості насіння, техніки, добрив, тощо, щоб розпочати посівну кампанію. Агрохолдинги, навпаки, є великими потужними підприємницькими структурами, до складу яких входять підприємства рослинництва, тваринництва, збутові, логістичні, машинобудівні та інші. Вони мають достатньо потужностей, насіння, техніки, добрив, тощо для проведення посівної кампанії на додаткових площах, Деяким агрохолдингам використання «покинутих земель» компенсує втрату власних, що знаходяться на тимчасово окупованих територіях або в зонах активних бойових дій. Такий шлях є виходом з складної ситуації у сільському господарстві країни, що виникла внаслідок бойових дій. Власники земель (пайовики) у цьому випадку отримають додатковий дохід, агрохолдинги – збільшують обсяги вирощування сільськогосподарської продукції в умовах неможливості задіяти свої посівні площі в тимчасово окупованих районах або в зонах активних бойових дій. Від такої

[33] ТОП 100 Агропідприємств. *Latifundist*. URL: https://latifundist.com/kompanii/230-new-century-holding (дата звернення 28.04.2022).

[34] Виговський І. Як працюють різні галузі та компанії в умовах війни. *Цензор.* 2022. 13 квітня. URL: https://censor.net/ua/r3333557 (дата звернення 28.04.2022).

[35] Ukraine Now. Головне верифіковане інформаційне джерело про події в Україні : веб-сайт. URL: https://t.me/UkraineNow (дата звернення 28.04.2022).

[36] Виговський І. Як працюють різні галузі та компанії в умовах війни. *Цензор.* 2022. 13 квітня. URL: https://censor.net/ua/r3333557 (дата звернення 28.04.2022).

[37] Там само.

[38] Голова комітету ВР з питань фінансів Данило Гетманцев: Після перемоги у війні Україна відбудується навіть швидше, ніж Західна Німеччина після Другої світової : веб-сайт. URL: https://www.unian.ua/economics/finance/ekonomika-ukrajini-v-umovah-viyni-golova-komitetu-vr-z-pitan-finansiv-danilo-getmancev-pro-ekonomiku-novini- ukrajina-11749057.html (дата звернення 28.04.2022).

[39] Виговський І. Як працюють різні галузі та компанії в умовах війни. *Цензор.* 2022. 13 квітня. URL: https://censor.net/ua/r3333557 (дата звернення 28.04.2022).

[40] Держава запроваджує додаткові заходи підтримки аграріїв в умовах воєнного стану. *Liga Zakon.* 15 березня 2022 р. URL: https://biz.ligazakon.net/news/209958_derzhava-zaprovadzhu-dodatkov-zakhodi-pdtrimki-agrarv-v-umovakh-vonnogo-stanu (дата звернення 28.04.2022).

ефективної співпраці виграє і держава, яка підвищує рівень продовольчої безпеки України та всього світу, отримуючи додаткові можливості збільшення експорту сільськогосподарської продукції закордон. Так, наприклад в Криворіжському район Дніпропетровської області агрохолдинг «KSG Agro», щоб уникнути простою земель, розпочинає посівну кампанію на «покинутих землях» одного з фермерських господарств, що становить понад 2,0 тисячі гектарів земель. По поверненню власники таких земель отримають дохід у натуральній формі – з частини врожаю, що збере агрохолдинг. Агрохолдинг компенсує збитки від неможливості використання земель у тимчасово окупованих районах або в зонах активних бойових дій[41].

[41] KSG Agro розпочне посівну на покинутих у воєнний час сільгоспземлях фермерів. *Agravery.com : веб-сайт.* 10 квітня 2022. URL: https://agravery.com/uk/posts/show/ksg-agro-rozpocne-posivnu-na-pokinutih-u-voennij-cas-silgospzemlah-fermeriv (дата звернення 28.04.2022).

Висновки

Видобувна промисловість, металургія та агропромисловий сектор є ключовим сферами економіки країни, які щорічно створювати найбільший внесок у ВВП країни. Україна входить до двадцятки найбільших виробників сталі, є четвертим за величиною виробником та експортером сільськогосподарської продукції у світі. На сьогоднішній день вони є найбільш постраждалими сферами економіки країни. Внаслідок військових дій відбувається скорочення постачання зерна та іншої сільськогосподарської продукції з України. Це, в свою чергу, створює інфляційний тиск, зростають світові ціни на зерно та іншу сільськогосподарську продукцію. За оптимістичним сценарієм Україна може зібрати лише 70 млн тон зерна у 2022 році, попри з 100 млн тон у 2021 році, що негативно вплине на продовольчу безпеку країни та всього світу. Відновлення діяльності вітчизняних агрохолдингів в умовах військового стану є першочерговим завданням власників таких підприємницьких структр і держави, що сприятиме недопущенню настання голоду в країн і світі.

Інформація про автора:

Шацька Зорина Ярославівна

кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри смарт-економіки
Київський національний університет технологій та дизайну
2, вул. Немировича-Данченка, Київ, 01011, Україна

Information about the author:

Shatskaya Zorina Yaroslavivna,

Ph.D., Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Smart Economics
Kyiv National University of Technology and Design
2, Nemirovich-Danchenko str., Kyiv, 01011, Ukraine

DOI

ВПЛИВ ОСВІТНІХ КОМПЕТЕНЦІЙ ПЕРСОНАЛУ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ ГОТЕЛЬНОГО БІЗНЕСУ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЄКТІВ ЗА УМОВ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Юринець З. В., Юринець Р. В.

Постановка проблеми. Період російсько-української війни сповнений дилемою для функціонування та розвитку готельного бізнесу. Одне з найважливіших питань – як забезпечити безпеку бізнесу та працівників сьогодні і в майбутньому, зберігаючи безперервність розвитку бізнесу та відповідальність перед нашими спільнотами.

Розуміння шляхів функціонування готельного бізнесу в умовах економічної кризи як наслідку російсько-української війни передбачає:

- оцінку обізнаності підприємців щодо впливу кризи та війни на ситуацію в їх бізнесі;
- виявлення проблем, з якими стикається готельний бізнес залежно від напрямів діяльності та розміру;
- визначення джерел і масштабів невизначеності та її впливу на стан і діяльність готельного бізнесу під час кризи (наприклад, ціни, споживчі переваги, доступ до джерел фінансування, конкуренція, законодавство та інші);
- вивчення способів реагування підприємців на наслідки кризи, визначення та оцінка ходу процесу ухвалення рішень у ході діяльності готельного бізнесу під час кризи та визначення типів запроваджених змін;
- визначення шляхів запровадження заощаджень у готельній сфері у зв'язку з економічною кризою та ієрархії окремих напрямів заощадження, оцінка ефективності заощаджуваних заходів та їх впливу на конкурентоспроможність бізнесу на ринку.

Готельний бізнес є важливим елементом туристичної сфери. Розвиток готельного бізнесу є вагомим процесом досягнення стратегічної мети готельних компаній і посилення впливу готельного бізнесу на національний ринок. Успіх готельного бізнесу вимагає освітніх компетенцій (знань і навичок), досвіду персоналу та менеджерів. Це вимагає від менеджерів зібрати команду спеціалістів для вирішення різноманітних соціально-економічних питань для просування готельного обслуговування. Гостинність є широко конкурентною та перспективною, але вона постійно змінюється. Готельний бізнес використовується як основна операційна стратегія для надання відповідного готельного обслуговування відвідувачам[1].

На даному етапі економічного розвитку України велика кількість підприємств є збитковими, що є наслідком кризової ситуації в країні. Тому проблема ефективності є актуальною в сучасних умовах для готельного бізнесу.

Тепер, коли розвиток бізнесу залежить від багатьох факторів, генеральні менеджери готелів продовжують усвідомлювати, що підвищення ефективності бізнесу може сприяти зростанню конкурентоспроможності. Завдяки застосуванню математичних методів можна моделювати процеси підвищення ефективності бізнесу.

Коли комбінація видів ресурсів обмежена, практика готельної індустрії повинна зосередитися на зусиллях, які позитивно впливають на ефективність готелю, а також на результативність і фінансовий результат. Спочатку варто визначити причину неефективності готельних компаній, щоб керівники могли приділяти більше уваги сферам, які приведуть до зниження ресурсного забезпечення та підвищення ефективності. Ефективність для готельного бізнесу є одним із ключових чинників стратегічного управління та кращою структурою для ухвалення рішень[2].

Існує кілька методичних підходів до розуміння освітніх компетенцій. Одним із найбільш широко застосовуваних методологічних підходів є той, у якому освітні компетенції використовуються для зосередження на персоналі готельних компаній, тобто на їхньому досвіді, знаннях, здібностях, навичках, потенціалі та відносинах, необхідних для досягнення результатів[3]. Правильно підібрані та розвинені освітні компетенції дають змогу персоналу саморозвиватися та розвивати бізнес.

Але сьогодні важливіше зосередитися на впливі освітніх компетенцій на кінцевий результат бізнес-проєктів, успішність виконання завдань та ефективність самого бізнесу. Найважливішим є вміння використовувати набуті знання та досвід на практиці.

Зважаючи на важливість інтелектуальних систем та створення моделей впливу факторів на ефек-

[1] Alberton A., Kieling A.P., Lyra F.R., Hoffmann E.M., Lopez M.P.V., Stefano S.R. Competencies for sustainability in hotels: insights from Brazil. Employee Relations: The International Journal. 2020. URL: https://doi.org/10.1108/ER-01-2019-0093 (date of access: 06.03.2022).

[2] Юринець З. Інноваційний потенціал і державна інноваційна політика в системі підвищення конкурентоспроможності національної економіки. *Інвестиції: практика та досвід.* 2016. № 4. С. 35-37.

[3] Юринець З. В., Юринець Р. В. Технології ефективного планування й організації діяльності управлінців-лідерів у контексті розвитку людських ресурсів. *Формування ринкової економіки в Україні.* 2020. Вип. 44. С. 194-203.

тивність діяльності бізнесу різних сфер економіки, дослідження саме в цьому контексті було концептуалізовано. Отримані результати можуть сприяти ухвалення управлінських рішень щодо реалізації успішних бізнес-проєктів, пов'язаних з розвитком підприємства з точки зору ефективності в Україні. Це стосується і готельного господарства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сучасній національній економіці освітні компетенції, якими володіє персонал, стають ключовим рушієм у забезпеченні конкурентоспроможності готельного бізнесу[4].

Альбертон А., Кілінг А., Ліра Ф., Гофманн Е., Лопес М., Стефано С. виявили обмежену інформацію про підходи освітніх компетенцій у готельних компаніях. Результати підкреслили потребу підвищити рівень персоналу, що пропонує переваги їх бізнесу. Це може сприяти поширенню освітніх компетенцій у сфері готельних послуг. У світлі сучасних умов готельні компанії мають конкурентоспроможність, якщо вони здатні досягти більш високого рівня ефективності, ніж більшість національних та іноземних конкурентів[5]. Араужо С. і Тейлор С. вивчали вплив різних компетенцій на результативність компанії шляхом аналізу роботи персоналу (рівний, керівник, підлеглий). Вчені-економісти стверджують важливість визначення впливу компетентності персоналу на ефективність роботи. Аналіз результатів показав коло питань, що стосуються стратегічного управління, як значущих для освітніх компетенцій персоналу[6].

Алван А.[7] показав вплив величини фондовіддачі на зростання продуктивності праці та економічне зростання, застосовуючи економетричну модель, яка враховує поперечну залежність і неоднорідність технології виробництва в панельних умовах. Егдайр і Ліхніаш[8] досліджують і аналізують деякі з основних причин низької рентабельності капіталу в компаніях. Автори виявили значний вплив фондовіддачі на ефективність діяльності підприємств. Проблема коливання фондовіддачі негативно впливає на подальший розвиток і розширення діяльності компаній в країні, незважаючи на різноманітні орієнтації та зусилля, спрямовані на її подолання.

Запропоноване дослідження є продовженням дослідження, яке визначає зв'язок між якісними та кількісними даними[9]. Інструмент моделювання з метою оцінки ефективності готелю варто залучати шляхом поєднання експертних і статистичних даних, включаючи освітні компетенції персоналу та кількісні фактори (фондовіддача, продуктивність продукції).

Постановка завдання. Метою дослідження є підвищення рівня освітніх компетенцій персоналу (показник якості). У ході розрахунку ефективності готелю (кількісні показники) також враховуються дані про фондовіддачу та рентабельність продукції. Ця установка повністю відноситься до ефективності готелів в Україні переважно з точки зору освітніх компетенцій персоналу та ефективності готелів. Емпіричне знання ефективності готельного підприємства та чинників, що визначають його ефективність, можуть суттєво сприяти реалізації успішних бізнес-проєктів готельних підприємств.

Методологія. У дослідженні застосовано регресійний аналіз для оцінювання ефективності готелю з метою ухвалення управлінських рішень з метою реалізації успішних бізнес-проєктів. Для оцінки ефективності готелю необхідно встановити залежність між показником ефективності чи неефективності готелів, освітніми компетенціями персоналу та ефективністю готелів та іншими чинниками.

Показники ефективності чи неефективності готелів можуть набувати лише двох значень. Двійкова змінна – це змінна лише з двома значеннями (0 і 1). Таким чином, є можливість побудувати пробіт-регресійну модель для прогнозування значення двійкових змінних за короткий проміжок часу. Обчислені значення залежної змінної пробіт-регресійної моделі можуть не належати інтервалу [0, 1]. У цьому випадку завдання побудови

[4] Юринець З. В., Сновидович І. Г. Компетентнісний підхід у сфері вищої освіти України. *Стратегія економічного розвитку України*. 2020. Вип. 46. С. 208–219.

[5] Alberton A., Kieling A.P., Lyra F.R., Hoffmann E.M., Lopez M.P.V., Stefano S.R. Competencies for sustainability in hotels: insights from Brazil. *Employee Relations: The International Journal.* 2020. URL: https://doi.org/10.1108/ER-01-2019-0093 (date of access: 06.03.2022).

[6] Araujo, S. V. A., Taylor, S. N.: The influence of emotional and social competencies on the performance of Peruvian refinery staff. *Cross Cultural Management: An International Journal.* 2012. № 19(1). P. 19-29.

[7] Alvan A. Role of Capital Productivity in Economic Growth. *The International Journal of Social Sciences and Humanities Invention.* 2020. № 8(08). P. 6098-6110.

[8] Egdair I., Lihniash S. Analysis of factors which impact on productivity of manufacturing companies. *Business Management and Consumer Studies: An International Journal.* 2016. № 1(2). P. 78–84.

[9] Юринець З. В., Юринець Р. В., Кунанець Н. Е., Мищишин І. Р. Регресійна модель оцінювання платоспроможності клієнта та банківських ризиків у процесі кредитування. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України.* 2019. Вип. 4(138). С. 69–73.

Юринець З.В., Юринець Р.В. Прогнозування обсягу реалізованої інноваційної продукції із застосуванням екстраполяційних методів та експертних оцінок. *Економічний вісник університету: збірник наукових праць учених та аспірантів.* 2014. Вип. 23/1. С.34-40

Yurynets Z., Yurynets R., Gutor T. Game theory model for the development of optimal strategy towards innovative products manufacturing at the enterprise. *Investment Management and Financial Innovations.* 2017. Volume 15. Issue №3. P. 285-294. URL: http://dx.doi.org/ 10.21511/ppm.15(3-1).2017.12 (date of access: 06.03.2022)

Yurynets R., Yurynets Z., Dosyn D., Kis Y. Risk Assessment Technology of Crediting with the Use of Logistic Regression Model. CEUR *Workshop Proceedings.* 2019. Volume 2362. P. 153-162. URL: http://ceur-ws.org/Vol-2362/paper14.pdf (date of access: 06.03.2022)

Таблиця 1

Вхідні дані для пробіт-моделі оцінювання ефективності готелю (ефективні готелів)

№	Ефективність готелю	Освітні компетенції	Фондовіддача (випуск/вартість основних фондів)	Рентабельність продукції (чистий прибуток / випуск)
1	1	9	3,52	0,31
2	1	8	2,91	0,23
3	1	10	3,73	0,32
4	1	10	3,65	0,22
5	1	9	3,46	0,26
6	1	8	3,13	0,21
7	1	10	3,87	0,33
8	1	9	3,2	0,24
9	1	8	2,84	0,19
10	1	10	3,18	0,3
11	1	9	3,02	0,28
12	1	9	2,94	0,25
13	1	8	2,85	0,24
14	1	9	3,15	0,29
15	1	10	3,31	0,31
16	1	8	2,76	0,27
17	1	9	2,65	0,27
18	1	9	3,28	0,26
19	1	8	3,41	0,24
20	1	9	3,15	0,22
21	1	10	3,75	0,32

регресійної залежності може бути не як передбачення значень двійкової змінної, а як моделювання деякої неперервної змінної, яка може давати значення всередині діапазону [0,1]. Такі проблеми можна описати за допомогою лінійних імовірнісних моделей або логіт- і пробіт-моделей. Прогнозовані значення можна інтерпретувати як ймовірність ефективності готелю[10].

Дані отримані в результаті опитування, проведеного в рамках масштабного дослідження у Львівському національному університеті імені Івана Франка у 2019–2020 роках. Методологія цього дослідження залучала 60 національних експертів, які активно працюють або працювали в готельному бізнесі. Кількість експертів лежить в межах, як того вимагає методологія. Критерії оцінки експертів: база знань у сфері готельного бізнесу, загальний стаж роботи, освіта, стаж роботи в сфері готельного бізнесу (більше 10 років), стаж роботи спеціалістом у сфері готельного бізнесу, робоча позиція. Коефіцієнти компетентності для всіх експертів були в межах [0,58; 0,80], які відповідають нормативним положенням. Коефіцієнт конкордантності Кендалла, необхідний для оцінки якості відповіді експерта, склав 0,71, що відповідає нормативним положенням[11].

Освітні компетенції визначалися шляхом перевірки в межах 0 і 10 (максимум 10). Ефективність готелю визначалася як 0 або 1. Кількісні дані (випуск, вартість основних засобів, чистий прибуток) про фінансову діяльність готельного бізнесу були отримані за результатами опитувань. Ці дані можуть бути використані для розрахунку фондовіддачі та рентабельності продукції.

Пробіт-регресійна модель дає змогу визначити групу ефективності готельних компаній і передбачає можливість вивчити ймовірність того, що готельні компанії будуть віднесені до категорії конкретної групи ефективності. Це робить метод пробіт-регресії унікальним для оцінки ефективності підприємства.

Функція пробіт є оберненою до функції стандартного нормального розподілу і визначає квантиль стандартного нормального розподілу для заданої ймовірності.

У наведених нижче таблицях наведено огляд даних для пробіт-моделі оцінки ефективності готелю. До вибірки було включено 42 ефективні та неефективні готелі.

[10] Yurynets R., Yurynets Z., Dosyn D., Kis Y. Risk Assessment Technology of Crediting with the Use of Logistic Regression Model. CEUR *Workshop Proceedings.* 2019. Volume 2362. P. 153-162. URL: http://ceur-ws.org/Vol-2362/paper14.pdf (date of access: 06.03.2022)

[11] Kendall M., Stewart A. Statistical Inferences and Communications. Moscow: Nauka, 1973.

Таблиця 2

Вхідні дані для пробіт-моделі оцінювання ефективності готелю (неефективні готелі)

№	Ефективність готелю	Освітні компетенції	Фондовіддача (випуск/вартість основних фондів)	Рентабельність продукції (чистий прибуток / випуск)
1	0	7	1,84	0,05
2	0	7	1,37	-0,19
3	0	6	0,54	-0,23
4	0	8	1,52	-0,05
5	0	7	1,63	0,04
6	0	8	2,02	0,07
7	0	6	0,72	-0,16
8	0	7	0,52	-0,06
9	0	7	1,68	0,1
10	0	8	1,8	0,07
11	0	6	0,74	-0,31
12	0	8	0,86	-0,18
13	0	7	0,92	-0,27
14	0	6	1,45	0,05
15	0	7	0,63	-0,08
16	0	7	1,24	-0,12
17	0	6	1,42	0,09
18	0	7	0,73	-0,39
19	0	8	0,56	-0,17
20	0	7	1,38	0,02
21	0	6	1,29	-0,2

Перш за все, ми досліджували вплив освітніх компетенцій персоналу на ефективність готелю. Для цього були введені різні значення освітніх компетенцій персоналу, а інші чинники залишилися незмінними.

Потім додатково досліджували вплив кількісних чинників на ефективність готелю. Водночас цінності освітніх компетенцій персоналу залишаємо незмінними.

Метод почергового врахування чинників розглядається як основний засіб досягнення результатів у реалізації пробіт-моделі. Однак вплив кількісних чинників на ефективність готелю досить глибоко вивчений і не потребує окремого розкриття. Тому кількісні чинники враховуються більше як додаткові.

Ці варіанти допускали декілька комбінацій чинників. Таким чином, можемо провести повномасштабне дослідження впливу освітніх компетенцій, а потім і кількісних чинників на ефективність готелю за рахунок пробіт-моделі.

Probit модель має вигляд[12]:

$$p(x) = P(Y = 1 | X = x) = \Phi(x^T b)\ldots \quad (1)$$

$$\Phi(\mathrm{u}) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{\mathrm{u}} \mathrm{e}^{-\frac{\mathrm{z}^2}{2}} \mathrm{dz},$$

де Φ – інтегральна функція (CDF) стандартного нормального розподілу, b – невідомі параметри.

Функція ймовірності є основою методу і виражає щільність ймовірності (ймовірності) одночасної появи результатів вибірки $Y1$, $Y2$, … , Yn[13]:

$$L(Y1, Y2, \ldots, Yk; \Theta) = p(Y1; \Theta) \cdot \ldots \cdot p(Yn; \Theta). \quad (2)$$

Згідно з методом максимальної правдоподібності значення $\Theta=\Theta(Y_1,\ldots,Y_n)$, що максимізує функцію L, приймається за оцінку невідомого параметра. Процес обчислення спрощується, максимізуючи не функцію L, але натуральний логарифм $\ln(L)$. Це пов'язано з тим, що максимум обох функцій досягається при однакових значеннях Θ[14]:

$$L^*(Y;\Theta) = \ln(L(Y;\Theta)) \rightarrow \max. \quad (3)$$

[12] Юринець З.В., Юринець Р.В. Прогнозування обсягу реалізованої інноваційної продукції із застосуванням екстраполяційних методів та експертних оцінок. *Економічний вісник університету: збірник наукових праць учених та аспірантів.* 2014. Вип. 23/1. С. 34–40.

[13] Юринець З. В., Юринець Р. В., Кунанець Н. Е., Мищишин І. Р. Регресійна модель оцінювання платоспроможності клієнта та банківських ризиків у процесі кредитування. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2019. Вип. 4(138). С. 69–73.

[14] Yurynets R., Yurynets Z., Dosyn D., Kis Y. Risk Assessment Technology of Crediting with the Use of Logistic Regression Model. *CEUR Workshop Proceedings.* 2019. Volume 2362. P. 153–162. URL: http://ceur-ws.org/Vol-2362/paper14.pdf (date of access: 06.03.2022)

Ми маємо двійкову незалежну змінну за допомогою логістичної регресії. Тому позначимо ймовірність настання 1 (P_i=Prob(Y_i=1)) за P_i. Ця ймовірність буде залежати від X_i, де X_i – рядок регресійної матриці, W – вектор коефіцієнтів регресії[15]:

$$P_i = \Phi(X_i),\ \Phi(u) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{u} e^{-\frac{z^2}{2}} dz. \qquad 4)$$

Функція логарифмічної правдоподібності[16]:

$$L(\boldsymbol{Y},\mathbf{W}) = \prod_{y_i=1}^{n} \Phi(\boldsymbol{X_i W})^{Y_i} [\mathbf{1} - \Phi(\boldsymbol{X_i W})]^{1-Y_i}. \qquad (5)$$

Ми використовуємо ln(L) замість функції L. Це не змінює суті завдання, але дає можливість позбутися від множення[17]:

$$L^* = \ln L = \sum_{i-1}^{n} \boldsymbol{Y_i} \ln \Phi(\boldsymbol{X_i W}) + (\mathbf{1} - \boldsymbol{Y_i}) \ln(\mathbf{1} - \Phi(\boldsymbol{X_i W})). \quad (6)$$

Тут вводяться такі позначення[18]:

$$\boldsymbol{W} = (W_0, W_1, \ldots, W_m)^T,$$
$$\boldsymbol{X_i} = (1, X_{i1}, \ldots, X_{im}), \quad (7)$$
$$\boldsymbol{X_i W} = W_0 + W_1 X_{i1} + W_2 X_{i1} + \ldots + W_m X_{im}$$

Метод Ньютона-Рафсона використовувався для максимізації функції L. Метод Ньютона-Рафсона використовується для мінімізації, яка зазвичай вимагає кількох ітерацій[19]:

$$\boldsymbol{W}_{t+1} = \boldsymbol{W}_t - \frac{\partial \ln L(\boldsymbol{W}_t)}{\partial \boldsymbol{W}} \left[\frac{\partial^2 \ln L(\boldsymbol{W}_t)}{\partial \boldsymbol{W}\, \partial \mathbf{W}'} \right]^{-1}, \qquad (8)$$

де

$$\frac{\partial \ln L(\boldsymbol{W})}{\partial \boldsymbol{W}} = \left(f_0(\boldsymbol{W}), f_1(\boldsymbol{W}), \ldots, f_m(\boldsymbol{W}) \right)$$
$$f_0(\boldsymbol{W}) = \sum_{i=1}^{n} \Phi(\boldsymbol{X_i W}) - \sum_{\{i:Y_i=1\}}^{n} 1, \qquad (9)$$

$$f_j(\boldsymbol{W}) = \sum_{i=1}^{n} \Phi(\boldsymbol{X_i W}) X_{ij} - \sum_{\{i:Y_i=1\}}^{n} X_{ij},$$
$$j = 1, 2, \ldots, m. \qquad (10)$$

$$\frac{\partial^2 \ln L(\boldsymbol{W}_t)}{\partial \boldsymbol{W}\, \partial \mathbf{W}'}$$

$$= \begin{pmatrix} \sum_{i=1}^{n} \Phi(\boldsymbol{X_i W})(1 - \Phi(\boldsymbol{X_i W})), & \ldots & \sum_{i=1}^{n} \Phi(\boldsymbol{X_i W})(1 - \Phi(\boldsymbol{X_i W})) X_{im}, \\ \sum_{i=1}^{n} \Phi(\boldsymbol{X_i W})(1 - \Phi(\boldsymbol{X_i W})) X_{i1}, & \ldots & \sum_{i=1}^{n} \Phi(\boldsymbol{X_i W})(1 - \Phi(\boldsymbol{X_i W})) X_{im} X_{i1}, \\ \ldots\ldots\ldots & & \ldots \\ \sum_{i=1}^{n} \Phi(\boldsymbol{X_i W})(1 - \Phi(\boldsymbol{X_i W})) X_{im}, & \ldots & \sum_{i=1}^{n} \Phi(\boldsymbol{X_i W})(1 - \Phi(\boldsymbol{X_i W})) X_{im} X_{im} \end{pmatrix}$$

Зазвичай це початкові значення, які були визначені як вектор параметрів лінійної регресії [20]:

$$W^{(st)} = (\boldsymbol{X}^T \boldsymbol{X})^{-1} \boldsymbol{X}^T \boldsymbol{Y}. \qquad 11)$$

Для нашого дослідження ми будемо застосувати відомий метод спряжених градієнтів.

Емпіричні результати. Для оцінки ефективності готелю були взяті такі показники:

x_1 – освітні компетенції (експертна оцінка);

x_2 – фондовіддача (показник визначається як відношення обсягу виробництва до вартості основних фондів);

x_3 – продуктивність продукції (показник визначається як відношення чистого доходу до продукції).

Параметри отриманої пробіт-моделі в STATISTICA 6.0 наведені на рисунку 1.

Оцінку якості побудованої моделі дає x_i-квадрат. x_i-квадрат є найвідомішим і найпопулярнішим тестом відповідності отриманої моделі.

Як показано на рисунку 1, трифакторна модель пробіт забезпечує високу надійність. Це підтверджується розрахунковим значенням x_i-квадрат (x_i-квадрат = 58,2). Його перевіряють з критичним значенням зі стандартної таблиці[21]. Значення x_i-квадрат стверджує про майже нульову ймовірність не відкинути нульову гіпотезу.

Адекватність отриманої моделі пробіт можна розрахувати за індексом відношення правдоподібності (статистика Макфаддена, LRI):

$$LRI = 1 - \frac{\ln L(\boldsymbol{W})}{\ln L(\boldsymbol{W}_0)} = 0{,}89\,. \qquad (12)$$

Значення 0,89 відповідає бажаній статистичній значущості. Високі значення індексу відношення правдоподібності означають, що спостережуваний результат мав майже таку ж імовірність, що виникне при нульовій гіпотезі, і тому нульова гіпотеза не може бути відхилена[22]. Значення LRI ілюструє адекватність отриманої пробіт-моделі.

Аналітичний вираз побудованої моделі має такий вигляд:

$$P(y_i = 1 \mid x_i) = \Phi(27{,}3 - 0{,}81x_1 - 8{,}75x_2 - 12{,}03x_3). \quad (13)$$

Отриманий вираз можна використовувати для оцінки ефективності готелю з урахуванням різних значень факторів.

---

[15] Yurynets R., Yurynets Z., Dosyn D., Kis Y. Risk Assessment Technology of Crediting with the Use of Logistic Regression Model. *CEUR Workshop Proceedings.* 2019. Volume 2362. P. 153-162. URL: http://ceur-ws.org/Vol-2362/paper14.pdf (date of access: 06.03.2022)

[16] Юринець З. В., Юринець Р. В., Кунанець Н. Е., Мищишин І. Р. Регресійна модель оцінювання платоспроможності клієнта та банківських ризиків у процесі кредитування. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2019. Вип. 4(138). С. 69–73.

[17] Юринець З.В., Юринець Р.В. Прогнозування обсягу реалізованої інноваційної продукції із застосуванням екстраполяційних методів та експертних оцінок. *Економічний вісник університету: збірник наукових праць учених та аспірантів.* 2014. Вип. 23/1. С. 34–40.

[18] Yurynets R., Yurynets Z., Dosyn D., Kis Y. Risk Assessment Technology of Crediting with the Use of Logistic Regression Model. *CEUR Workshop Proceedings.* 2019. Volume 2362. P. 153–162. URL: http://ceur-ws.org/Vol-2362/paper14.pdf (date of access: 06.03.2022)

[19] Там само.

[20] Yurynets R., Yurynets Z., Dosyn D., Kis Y. Risk Assessment Technology of Crediting with the Use of Logistic Regression Model. CEUR Workshop Proceedings. 2019. Volume 2362. P. 153-162. URL: http://ceur-ws.org/Vol-2362/paper14.pdf (date of access: 06.03.2022)

[21] Kendall M., Stewart A. Statistical Inferences and Communications. Moscow: Nauka, 1973.

[22] Yurynets R., Yurynets Z., Dosyn D., Kis Y. Risk Assessment Technology of Crediting with the Use of Logistic Regression Model. CEUR Workshop Proceedings. 2019. Volume 2362. P. 153-162. URL: http://ceur-ws.org/Vol-2362/paper14.pdf (date of access: 06.03.2022).

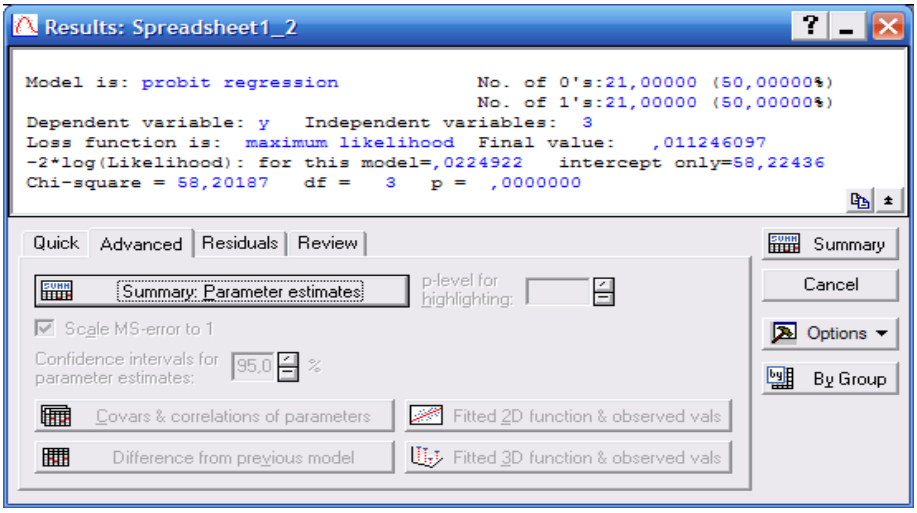

Рис. 1. Параметри пробіт-моделі в STATISTICA 6.0

По-перше, було проведено оцінку впливу освітніх компетенцій персоналу на ефективність готелю, що полягала переважно у використанні різних комбінацій дій.

На рисунку 2 наведена залежність ефективності готелю за зміни коефіцієнта x_1 (освітні компетенції) і певних значень коефіцієнта x_3 (продуктивність продукції) та фіксованого значення коефіцієнта x_2 ($x_2 = 2,2$).

Тобто, підвищення освітніх компетенцій для різних значень рентабельності продукції та фіксованих значень фондовіддачі призводить до кращого показника ефективності готелю.

На рисунку 3 наведена залежність ефективності готелю при зміні коефіцієнта x_1 (освітні компетенції) на певні значення коефіцієнта x_2 (фондовіддача) та фіксованого значення коефіцієнта x_3 ($x_3 = 0,2$). Тобто, підвищення освітніх компетенцій для різних значень фондовіддачі та фіксованих значень рентабельності продукції призводить до кращого показника ефективності готелю.

Ефективне функціонування готельного бізнесу виявляється в ефективній реалізації різноманітних видів бізнес-проєктів. А це залежить від реалізації освітніх компетенцій всього персоналу підприємства, які формують його людський капітал. Від персоналу залежать усі чинники, що визначають ефективне функціонування підприємства, інструменти їх отримання та

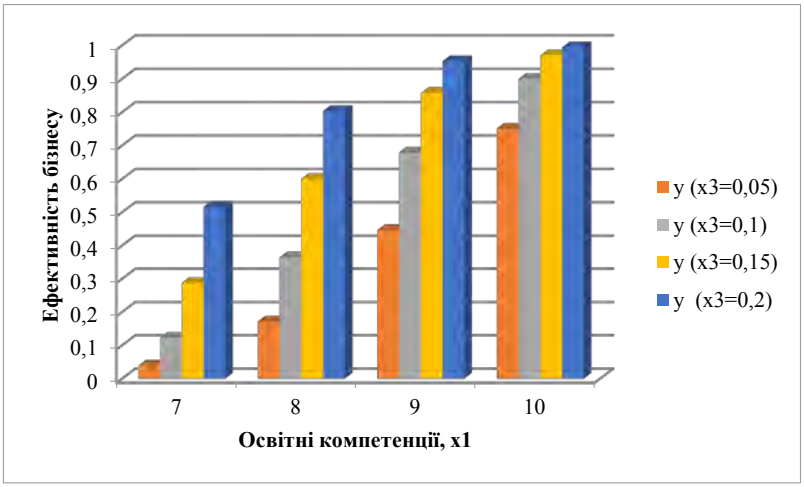

Рис. 2. Вплив освітніх компетенцій на ефективність готелю для різних значень рентабельності продукції та фіксованого значення фондовіддачі

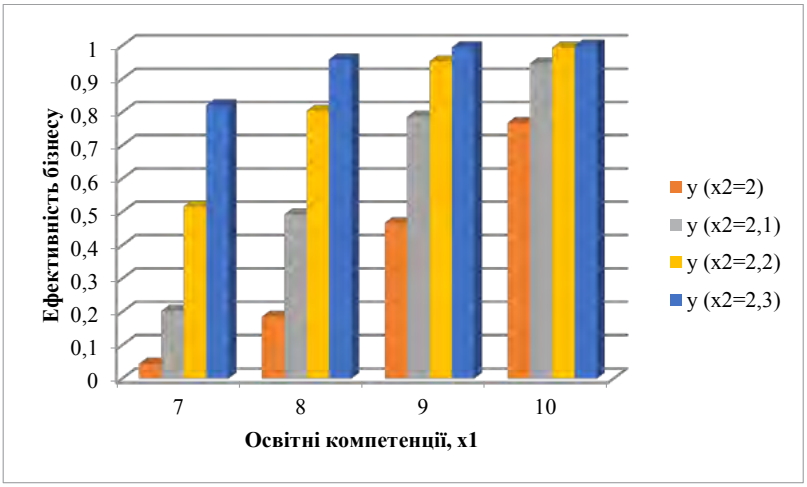

Рис. 3. Вплив освітніх компетенцій на ефективність готелю за різних значень фондовіддачі та фіксованого значення рентабельності продукції

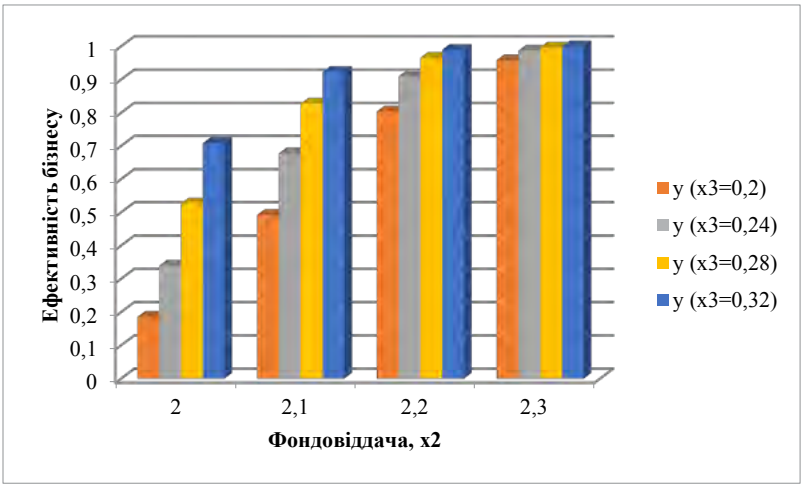

Рис. 4. Вплив фондовіддачі на ефективність готелю для різних значень рентабельності продукції та фіксованого значення освітніх компетенцій

використання. Об'єктивність у врахуванні компетенцій персоналу компанії дає змогу отримати уявлення про якість та ефективність дій.

Зростання міжнародних потреб у використанні освітніх компетенцій узгоджується з визнанням в реальній економіці того, що персонал є найважливішим ресурсом бізнесу. Ідея розвитку персоналу як цінного активу зміцнює зв'язок між людським капіталом і конкурентоспроможністю будь-якого бізнесу. Для того, щоб компанія могла досягти успіху, вона повинна переконатися, що персонал має необхідні можливості для підвищення ефективності. Ефективність забезпечується завдяки зосередженню на великих зусиллях персоналу[23]. Управління на основі компетентностей є однією з основних концепцій управління персоналом, що враховує освітні компетенції та потенціал, а також поведінку, що впливає на освітні компетенції[24].

Тому, для підвищення ефективності управління готельним бізнесом необхідно не тільки вести постійний моніторинг чинників, що впливають на ефективність діяльності бізнесу, а й обов'язково враховувати їх і намагатися керувати ними в процесі діяльності. Це можливо завдяки формуванню «нових» компетенцій персоналу. Процес особистісних змін довший і більш трудомісткий, ніж процес засвоєння знань, умінь і навичок, але саме вони є стратегічними інвестиціями, які визначають майбутню конкурентоспроможність готельного бізнесу. Отже, варто звернути увагу на такі специфічні чинники, які впливають на підвищення ефективності управління готельним бізнесом. Як визначають експерти, зростання ефективності управління будь-яким підприємством залежить від рівня компетенцій людей, які на ньому працюють, і необхідно, щоб в епоху змін кожен працівник мав можливість опанувати нові навички та знання, що впливають на вдосконалення іміджу бізнесу. Завданням керівників є створення сприятливої атмосфери для розвитку співробітників, надання їм спеціальних знань і професійної підготовки, формування чіткої мети майбутньої діяльності. Менеджери, щоб досягти успіху у створенні такого клімату, повинні мати певні цінності та переконання: готовність до постійної допомоги в досягненні успіху; підтримання зв'язку зі своїми співробітниками. Один метод може добре працювати з однією людиною і не працювати з іншим співробітником. Для того, щоб залишатися ефективним, керівник повинен вміти адаптувати процес отримання освітніх компетенцій до різноманітних потреб і стилів окремих працівників бізнесу, використовуючи існуючі форми спілкування, як класичні, так і інноваційні[25].

Як продовження цього, було надано нове дослідження, яке зосереджено саме на визначенні впливу фондовіддачі та рентабельності продукції на ефективність готелю, що в основному полягало у використанні різних комбінацій дій.

На рисунку 4 показана наведена залежність ефективності готелю за зміни коефіцієнта x_2 (фондовіддача) і певних значень коефіцієнта x_3 (продуктивність продукції) та фіксованого значення коефіцієнта x_1 ($x_1 = 8$). Тобто збільшення фондовіддачі при різних значеннях рентабельності продукції та фіксованих значеннях освітніх компетенцій призводить до кращого показника ефективності готелю.

Готелі повинні мати необхідні засоби виробництва і збуту продукції та матеріальні умови для здійснення своєї роботи. Готелі мають основні фонди, які складаються з будівель, споруд, машин та інших засобів праці, що залишаються основними видами діяльності готельного бізнесу.

Ефективне використання основних фондів сприяє покращенню всіх техніко-економічних показників, у тому числі зростанню рівнів наданого обслуговування, зниженню вартості готельних послуг, а також збільшенню прибутку. Ефективність управління основними фондами відображається у підвищенні якості послуг та рентабельності праці.

[23] Юринець З.В., Гнилянська Л.Й. Інвестиційний та інноваційний менеджмент. Навчальний посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2012. 320 с.

[24] Юринець З. В., Сновидович І. Г. Компетентнісний підхід у сфері вищої освіти України. *Стратегія економічного розвитку України.* 2020. Вип. 46. С. 208–219

[25] Юринець З. В., Сновидович І. Г. Компетентнісний підхід у сфері вищої освіти України. *Стратегія економічного розвитку України*. 2020. Вип. 46. С. 208–219.

Управління основними засобами фокусується на процесі формування операційної стратегії, логістики з акцентом на корпоративній культурі та відповідальності. Успішна реалізація управління основними засобами відбувається під впливом контролю та оцінки та посилюється якістю внутрішньої робочої сили[26].

Розроблена модель підтверджує необхідність удосконалення управління основними фондами готелів та обсягом наданих послуг для підвищення ефективності роботи готелю.

На рисунку 5 наведена залежність ефективності готелю за зміни коефіцієнта x_3 (рентабельності продукції) і певних значень фактору x_2 (фондовіддачі) та фіксованого значення коефіцієнта x_1 ($x_1 = 7$). Тобто, підвищення рентабельності продукції за різних значень фондовіддачі та фіксованих значеннях освітніх компетенцій приводить до кращого показника ефективності готелю.

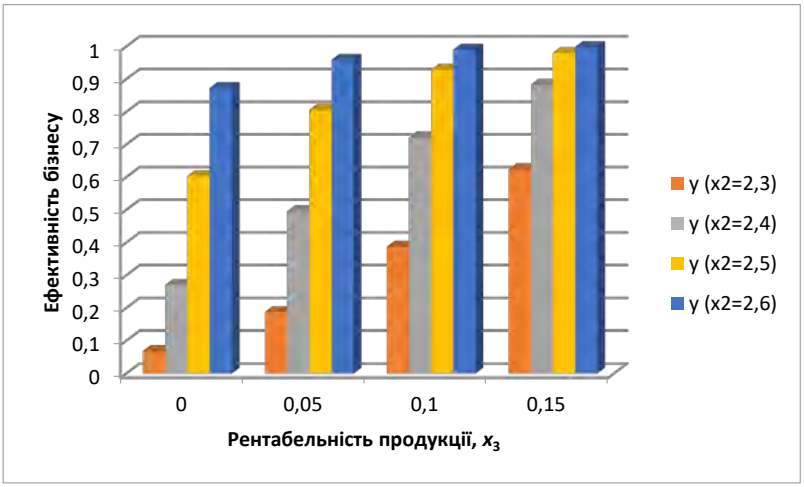

Рис. 5. Вплив рентабельності продукції на ефективність готелю за різних значень фондовіддачі та фіксованому значенні освітніх компетенцій

Таблиця 2

Значення показників для оцінки ефективності нового готелю

№	Освітні компетенції	Фондовіддача (випуск/вартість основних фондів)	Продуктивність продукції (чистий прибуток/випуск)
	x1	x2	x3
1	9	2,1	0,3
2	8	2,2	0,28
3	10	1,9	0,18

Для досягнення високої ефективності готелів менеджери повинні приділяти увагу наданні якісних послуг. Тому готель повинен регулярно аналізувати рентабельність власних готельних послуг і продуктів. Основними джерелами підвищення прибутковості готелів є досягнення всебічного зростання рентабельності. Дбайливе використання всіх видів ресурсів у діяльності готелю може бути показником успіху в досягненні цілей підвищення рентабельності продукції. Основну увагу доцільно приділяти підвищенню якості послуг та навчанню персоналу. Впровадження освітніх компетенцій та підвищення підприємницьких навичок приводять до підвищення прибутковості готельного бізнесу.

Наука і технології повинні використовуватися для впровадження інновацій, нових видів послуг і забезпечення прибутковості готелю. Продуктивність продукції та ефективність готелю повинні постійно зростати, без шкоди для якості послуг, задоволеності клієнтів і прибутковості готелю. Перехід до моделі, заснованої на наданні послуг, орієнтованих на функціональність, може підвищити якість роботи готелю.

Запропонована модель підтверджує, що рентабельність продукції є важливим показником, що відображає ефективність виробничо-господарської діяльності готельного бізнесу.

Тепер ми проведемо оцінку ефективності бізнес-проєктів нових готелів, використовуючи запропоновану пробіт-модель. Інформація про діяльність нових готелів наведена в таблиці 2.

Нижче наведено результати розрахунків ефективності нових готелів:

$$P(y_1 = 1) = \Phi(27{,}3 - 0{,}81 \cdot 9 - 8{,}75 \cdot 2{,}1 - 12{,}03 \cdot 0{,}3) = 0{,}977$$
$$P(y_2 = 1) = \Phi(27{,}3 - 0{,}81 \cdot 8 - 8{,}75 \cdot 2{,}2 - 12{,}03 \cdot 0{,}28) = 0{,}965$$
$$P(y_2 = 1) = \Phi(27{,}3 - 0{,}81 \cdot 10 - 8{,}75 \cdot 1{,}9 - 12{,}03 \cdot 0{,}18) = 0{,}35$$

За попередніми підрахунками, перший і другий бізнес-проєкти готелю будуть найбільш ефективними. Реалізація саме цих бізнес-проєктів дасть змогу отримувати прибуток від діяльності готельного бізнесу. Тому менеджерам та інвесторам варто звернути увагу на перший та другий бізнес-проєкти створення нового готелю.

[26] Юринець З. Інноваційний потенціал і державна інноваційна політика в системі підвищення конкурентоспроможності національної економіки. *Інвестиції: практика та досвід.* 2016. № 4. С. 35–37.

Висновки

Основою розробленої пробіт-моделі є виявлення впливу освітніх компетенцій персоналу на ефективність діяльності готельного бізнесу в умовах російсько-української війни, економічної кризи та інших глобальних сентенцій. Додатково в моделі враховувалися кількісні дані (фондовіддача, продуктивність продукції). Зібрані дані про діяльність українського готельного бізнесу. Дані отримані в результаті опитування.

Завдяки пробіт-моделі проаналізовано ймовірність отримання ефективності готельного бізнесу відповідно до освітніх компетенцій, що сприяють підвищенню ефективності. Розроблений підхід пробіт-моделі за обраним набором показників показав, що освітні компетенції є більш статистично значущими предикторами. Освітні компетенції впливають на підвищення ефективності готелю. Результати підтверджують, що підвищення освітніх компетенцій у готельному бізнесі за різними значеннями фондовіддачі, рентабельності продукції приводить до підвищення ефективності роботи готелю.

Основним результатом дослідження є математична основа для моделювання ухвалення рішень та оцінки неефективності або ефективності бізнес-проєктів нових готелів. Були оцінені проєкти нових готелів. За оцінками, перший та другий бізнес-проєкти готелю будуть найбільш ефективними. Запропонована модель дає змогу інвесторам зробити правильний вибір для інвестування в новий готельний бізнес-проєкт.

На основі отриманих результатів керівництво готелю може зосередитися на тих сегментах бізнесу, які є передумовами для підвищення ефективності готелю. Застосований підхід може стати основою для розроблення стратегії оцінки ефективності управління на основі освітніх компетенцій персоналу.

Інформація про авторів:

Юринець Зорина Володимирівна,
доктор економічних наук,
професор кафедри менеджменту
Львівський національний університет імені Івана Франка
1, вул. Університетська, м. Львів, 79000, Україна

Юринець Ростислав Володимирович,
кандидат фізико-математичних наук,
доцент кафедри інформаційних систем та мереж
Національний університет «Львівська політехніка»
1, вул. Університетська, м. Львів, 79000, Україна

Information about the authors:

Yurynets Zoryna Volodymyrivna,
Doctor of Economics Sciences,
Professor at the Department of Management
Ivan Franko Lviv National University
1, Universitska str., Lviv, 79000, Ukraine

Yurynets Rostyslav Volodymyrovych,
Candidate of Physical and Mathematical Sciences,
Associate Professor at the Department of Information Systems and Networks
Lviv Polytechnic National University
1, str. University, Lviv, 79000, Ukraine

DOI

АНАЛІЗ ВПЛИВУ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ НА ФОРМУВАННЯ ДЖЕРЕЛ БЮДЖЕТНИХ РЕСУРСІВ НА ОХОРОНУ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА В УКРАЇНІ

Ярошевич Н. Б., Кондрат І. Ю.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Захист навколишнього середовища є необхідним елементом державної стратегії сталого розвитку. Екологічні негаразди України особливо загострилися з початком російської збройної агресії проти України, що розпочалася у 2014 році. У зв'язку з військовими діями та руйнацією інфраструктури порушено екологічну рівновагу, активізувались процеси підтоплення прилеглих до затоплених шахт (близько 80 об'єктів) населених пунктів, руйнівних осідань поверхні, міграції токсичних сполук у поверхневі і підземні водні об'єкти, забруднення атмосферного повітря та ґрунтів хімічними продуктами внаслідок вибухів боєприпасів, знищення значних площ лісів внаслідок виникнення стихійних та умисних пожеж та неконтрольованої рубки. Все це призвело до небезпечних змін стану навколишнього природного середовища що загрожує екологічній безпеці, здоров'ю та безпеці життєдіяльності населення на підконтрольній та непідконтрольній територіях площею близько 30 тис. км^2 [1]. Ліквідація еколого-деструктивних наслідків потребує витрат значних фінансових ресурсів.

Україна взяла зобов'язання щодо імплементації правових норм Європейського Союзу у сфері охорони довкілля в рамках Угоди про асоціацію з ЄС (глава 6 розділу V Угоди про асоціацію з ЄС), що також потребує істотного збільшення обсягів фінансування природоохоронних проектів – понад базовий їх рівень, що вже склався. Процес імплементації законодавства ЄС країнами Центральної та Східної Європи отримував вагому фінансову підтримку з різних фондів ЄС. Щодо України така допомога прямо не передбачена.

Отже, виникає необхідність мобілізації Україною інвестиції у природоохороні проекти з усіх можливих джерел, шляхом збільшення видатків державного та місцевих бюджетів, активізації стимулювання приватного інвестування, стимулювання притоку іноземних інвестицій у природоохоронну діяльність. Забезпечення цільового бюджетного фінансування природоохоронних заходів є одним з об'єктових завдань реалізації головної мети екологічної політики, визначеної Сратегією державної екологічної політики України на період до 2030 року»[2].

Податки формують джерела фінансування природоохоронних видатків та вважаються найбільш ефективним інструментом екологічної політики у багатьох країнах світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Основоположником ідеї екологічного оподаткування вважається A.Pigou, який в 1920-х роках вперше визначив екологічні витрати виробництва та сформулював розуміння необхідності введення податку, що відкоригує економічні витрати до рівня, відповідного витратам суспільства. У своїй книзі «Економіка добробуту»[3] A.Pigou запропонував спеціальні податки для виправлення негативних зовнішніх ефектів (в тому числі і у вигляді екологічної шкоди довкіллю) і відшкодування у вигляді субсидій для суб'єктів, що покращують довкілля.

Теорія A. Pigou здобула подальший розвиток працях G. Tullock[4], який припустив, що екологічний податок може стати альтернативою традиційному оподаткуванню в формуванні держаного бюджету. Відшкодування екологічного збитку є складовою концепції «Подвійних дивідендів» від впровадження екологічних податків: (1) екологічні податки покращують стан довкілля (2) екологічні податки збільшують дохід бюджету. Шляхом введення екологічного податку можна отримати поліпшення як екологічних умов, так і бюджетних надходжень, при цьому зменшивши інші податки для дотримання оптимальності податкової системи.

Інтерес до екологічного оподаткування як інструменту екологічної політики у світі почав зростати з 1970-х років. Тестуванню гіпотези подвійного дивіденду присвячено багато досліджень. Провівши аналіз результатів 69 різних моделювань із 40 досліджень,

[1] Загрози у сфері екологічної та техногенної безпеки та їх вплив на стан національної безпеки (моніторинг реалізації стратегії національної безпеки). Аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень, 2019. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/zagrozi-u-sferi-ekologichnoi-ta-tekhnogennoi-bezpeki-ta-ikh-vpliv

[2] Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28.02.2019 № 2697-VIII / Верховна рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text

[3] Pigou, A. C. (1932). The Economics of Welfare. 4th ed. MacMillan, London, UK. Retrieved from https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/4154221/mod_resource/content/0/Pigou-The_Economic_of_Welfare_1920.pdf

[4] Tullock, G. (1967). Excess Benefit. Water Resources Research, 3(2), 643-644. doi: 10.1029/WR003i002p00643

Jaume Freire-Gonzáleza[5] стверджує, що в принципі подвійний дивіденд досягається, але якщо екологічний дивіденд досягається майже завжди, то наявність економічного дивіденду залишається неоднозначним питанням. P.Bohm[6] дійшов до висновку, що позитивний екологічний дивіденд досягається завжди.

За висновками W.E. Oates[7] реальні наслідки забруднення навколишнього середовища оцінити неможливо і тому гіпотеза подвійного дивіденду необґрунтована. Існування ефекту подвійного дивіденду також заперечують G. Glomm та інші[8], D. Fullerton та G.E. Metcalf[9], які стверджують, що за певних обставин перехід на екологічні податки може збільшити загальний тиск податкової системи. Дослідження[10] на основі динамічної моделі загальної рівноваги продемонстрували широкий спектр варіантів екологічних податкових реформ, які задовольняють гіпотезу подвійного дивіденду без зміни структури виробництва та податкової системи. У праці[11] аналітично доведено, що в економіці з численними деформаціями ефект подвійних дивідендів не досягається.

Виявленню проблем чинної системи екологічного оподаткування в Україні та дослідженню можливостей гармонізації вітчизняного податкового законодавства з європейським в частині екологічного оподаткування присвячено низку праць[12,13,14]. Роль екологічного оподаткування в системі інструментів «зелених» фінансів досліджує Булавинець В.М.[15].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. З позиції сталого розвитку межа оптимальних витрат природоохоронного призначення складає 10% від ВВП, що у 10 разів більше, ніж витрачає Україна. Незважаючи на постійне зростання надходжень екологічного податку до зведеного бюджету (в 2 рази протягом останніх 10 років), рівень захисту навколишнього природного середовища в Україні є невисокий – за екологічною складовою сталого розвитку Україна у 2020 році посідає 109[16] місце зі 180 країн світу з індексом 49,5[17]. А отже система формування доходів для реалізації екологічної політики в Україні не є достатньо ефективною. Необхідність запобігання надзвичайним ситуаціям техногенного та природного характеру, спричиненим в значній мірі російською військовою агресією проти України та взяті Україною міжнародні зобов'язання щодо охорони навколишнього середовища та сприяння реалізації довгострокових цілей сталого розвитку[18] визначають необхідність удосконалення системи формування фінансових джерел для реалізації державної екологічної політики.

Метою дослідження є встановлення особливостей та проблем системи формування фінансових джерел для реалізації державної екологічної політики та визначення підходів до удосконалення.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. В Україні до охорони навколишнього природного середовища відносяться заходи, безпосередньо пов'язані з запобіганням, скороченням або усуненням забруднення або іншої шкоди, нанесеної навколишньому природному середовищу в результаті виробничої діяльності. Фінансове забезпечення охорони навколишнього природного середовища в Україні – це законодавчо вставлена система форм і джерел фінансування сфери охорони навколишнього природного середовища. Фінансування заходів щодо охорони навколишнього природного середовища здійснюється за рахунок державного бюджету України; місцевих

---

[5] Freire-Gonzáleza, J. (2018). Environmental taxation and the double dividend hypothesis in CGE modelling literature: A critical review. *Journal of Policy Modeling,* 40(1), 194-223. doi: 10.1016/j.jpolmod.2017.11.002.

[6] Bohm, P. (1997) Environmental taxation and the double dividend: fact or fallacy? In TimO'Riordan (ed.), *Ecotaxation*, pp.106-124. Earthscan Publications, London

[7] Oates, W. (1995). Green Taxes: Can We Protect the Environment and Improve the Tax System at the Same Time? *Southern Economic Journal, 61*(4), 915-922. doi: 10.2307/1060731

[8] Glomm, G., Kawaguchi, D. & Sepulveda, F. (2008). Green taxes and double dividends in a dynamic economy. *Journal of Policy Modeling*, 30 (1), 19-32. doi: 10.1016/j.jpolmod.2007.09.001

[9] Fullerton, D. & Metcalf, G. E. (1997). Environmental taxes and the double-dividend hypothesis: Did you really expect something for nothing? *National bureau of economic research,* Discussion Papers Series, Department of Economics, Tufts University 9706, doi: 10.3386/w6199. Retrieved from https://core.ac.uk/download/pdf/6549326.pdf

[10] Fernández, E., Pérez, R. & Ruiz, J. (2011). Optimal green tax reforms yielding double dividend. *Energy Policy*, 39(7), 4253-4263 doi: 10.1016/j.enpol.2011.04.041

[11] Babiker, M. H., Metcalf, G. E. & Reilly, J. (2003). Tax distortions and global climate policy. *Journal of Environmental Economics and Management*, 46 (2), 269-287 doi: 10.1016/S0095-0696(02)00039-6

[12] Самусевич Я.В., Солодуха М.В., Теницька І.А. Перспективи реформування системи екологічного оподаткування в Україні з урахуванням досвіду ЄС. *Інфраструктура ринку*. Випуск 25. 2018. С. 579-586.

[13] Козюк В., Шиманська О., Возьний К. Тенденції екологічного оподаткування в Європі. *Світ фінансів* 4(61)/2019. С. 8-22.

[14] Найденко О.Є. Проблеми екологічного оподаткування та шляхи їх вирішення. *Економіка і суспільство*. Випуск 8. 2017. С. 627-633

[15] Булавинець В.М. Екологічне оподаткування як інструмент «зелених» фінансів. *Ефективна економіка*. № 12, 2020. DOI: 10.32702/2307-2105-2020.12.116. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/12_2020/118.pdf

[16] Environmental Performance Index (2020) URL: https://epi.yale.edu/epi-country-report/UKR

[17] Environmental Performance Index URL: https://epi.yale.edu/epi-results/2020/country/ukr//

[18] ст. 360-361 Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 30.11.2015 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

бюджетів; коштів підприємств, установ і організацій, добровільних внесків; інших коштів[19].

Якщо власні кошти підприємств, установ, організацій в основному використовуються для вирішення екологічних проблем суб'єктів господарювання, то використання публічних фінансових ресурсів має бути спрямоване на усунення еколого-деструктивних та природо-руйнівних процесів у межах держави, регіонів та територіальних громад. Збільшення інвестиційного потенціалу публічного сектора в охорону довкілля є дуже важливим, зокрема, на будівництво й модернізацію очисних споруд і пилогазоочисних установок, будівництво полігонів відходів, сміттєпереробних заводів, збільшення державної підтримки наукових досліджень у сфері природоохоронних технологій тощо. У глобальному вимірі за даними звіту ООН та Світового Економічного Форуму «State of Finance for Nature» у 2020 році публічні кошти (державного та місцевих бюджетів) інвестовані в сталі рішення становить 85%, тоді коли приватні лише 15%[20].

Формування джерел фінансування природоохоронних заходів розпочалося в Україні ще з 1992 році, коли плата за забруднення навколишнього природного середовища (НПС) почала надходити до позабюджетного Фонду охорони навколишнього природного середовища на загальнодержавному та місцевому рівнях. З 1998 року плата за забруднення НПС надходила до Фонду НПС, який було створено у складі спеціального фонду державного та місцевих бюджетів України[21]. З 2004 року збір за забруднення НПС зараховувався до позабюджетного Державного фонду стимулювання і фінансування заходів з охорони навколишнього природного середовища[22], діяльність якого у 2005 році була припинена[23]. Фонд охорони навколишнього природного середовища знову створено на державному та місцевому рівнях у складі, відповідних бюджетів[24], з метою фінансування природоохоронних заходів та заходів, пов'язаних з раціональним використанням і збереженням природних ресурсів. З 2011 року затверджено механізм використання коштів Державного фонду охорони навколишнього природного середовища, передбачених у державному бюджеті, за бюджетними програмами[25].

Фінансування заходів щодо охорони навколишнього природного середовища за рахунок коштів бюджетів в Україні здійснюється в основному через Державний фонд охорони навколишнього природного середовища, місцеві фонди охорони навколишнього природного середовища, субвенції державного бюджету місцевим бюджетам (з 2020 року відмінена), а також у дуже незначних обсягах через Державний фонд регіонального розвитку.

Фонд охорони навколишнього природного середовища формується за рахунок: (1) частини коштів, що надійшли від сплати екологічного податку, (2) частини грошових стягнень за шкоду, заподіяну порушенням законодавства про охорону навколишнє природне середовище в результаті господарської та іншої діяльності; (3) цільових та інших добровільних внесків підприємств, установ, організацій та громадян, складовою яких є гранти, позики, допомога міжнародних фондів та інші надходження. Надходження від штрафів за порушення природоохоронного законодавства та добровільні внески не є вагомим джерелом наповнення фондів природоохоронного спрямування в Україні. Основним джерелом формування Фонду охорони навколишнього природного середовища є надходження екологічного податку.

Екологічні податки за своєю економічною сутністю є компенсацією за шкоду, заподіяну навколишньому середовищу і мають відповідати величині втрат суспільства, які викликані забрудненням навколишнього середовища. В основу екологічного оподаткування покладено принцип «забруднювач платить», згідно якого втрати компенсуються тим фактором, через який вони виникли. Сума сплачених екологічних податків повинна покривати витрати на фінансування заходів, необхідних для відновлення навколишнього середовища.

В Україні система екологічного оподаткування сформувалася з початку 90-х років. Після здобуття незалежності в Україні функціонував екологіч-

[19] Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 року № 1264-XII / Верховна рада України URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text

[20] United Nations Environment Programme (2021). State of Finance for Nature 2021. Nairobi. URL: https://www.unep.org/resources/state-finance-nature

[21] Про затвердження Положення про Державний фонд охорони навколишнього природного середовища: Постанова Кабінету Міністрів України від 07.05.1998 № 634 / Кабінет Міністрів України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/634-98-%D0%BF#Text

[22] Про створення Державного фонду стимулювання і фінансування заходів з охорони навколишнього природного середовища: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.05.2004 № 666 / Кабінет Міністрів України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/666-2004-%D0%BF#Text

[23] Про ліквідацію Державного фонду стимулювання і фінансування заходів з охорони навколишнього природного середовища: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.07.2005 № 661/ Кабінет Міністрів України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-2005-%D0%BF#Text

[24] Про затвердження Положення про Державний фонд охорони навколишнього природного середовища: Постанова Кабінету Міністрів України від 07.05.1998 № 634 / Кабінет Міністрів України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/634-98-%D0%BF#Text

[25] Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення природоохоронних заходів: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2011 № 163 / Кабінет Міністрів України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/163-2011-%D0%BF#Text

ний податок (1991)[26], який сплачувався за викиди забруднюючих речовин в повітряний басейн і скиди стічних вод у водні басейни. З 1994 року[27] він був замінений платою за забруднення навколишнього природного середовища, яку у 1997 році[19] замінив збір за забруднення навколишнього природного середовища. У 2009 році змінами до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»[28] було введено збір за утворення та тимчасове зберігання радіоактивних відходів[29].

З прийняттям Податкового кодексу України у 2011 році знов був введений екологічний податок як загальнодержавний обов'язковий платіж[30]. Об'єктами оподаткування екологічним податком є: 1) обсяги та види забруднюючих речовин, які викидаються в атмосферне повітря стаціонарними джерелами; 2) обсяги та види забруднюючих речовин, які скидаються безпосередньо у водні об'єкти; 3) обсяги та види (класи) розміщених відходів, крім обсягів та видів (класів) відходів як вторинної сировини, що розміщуються на власних територіях суб'єктів господарювання; 4) обсяги та категорія радіоактивних відходів, що утворюються внаслідок діяльності суб'єктів господарювання та тимчасово зберігаються їх виробниками понад установлений особливими умовами ліцензії строк.

У зв'язку з російською агресією проти України з 2014 року, бойових дій на сході України, втратою частини територій, виробничих потужностей та ВВП, та як наслідок – національною фінансовою кризою, розподіл коштів від сплати екологічного податку (крім частини, що пов'язана з радіоактивними відходами) зазнав істотних змін (табл. 1) Якщо до 2014 року всі надходження екологічного податку в Україні спрямовувалися до спеціального фонду бюджетів, то з 2014 року значну частину екологічного податку передано до загального фонду бюджету. Через спеціальний фонд бюджету здійснюються видатки, що мають чітко закріплені напрями використання (тобто надходження екологічного податку спрямовуються у Фонд охорони навколишнього природного середовища у складі спеціального фонду, з якого здійснюються видатки щодо безпосередньо захисту довкілля), тоді як через загальний фонд здійснюються видатки на виконання загальних функцій держави – надання освітніх і медичних послуг, соціального захисту, забезпечення правопорядку та оборони тощо. В результаті доходи бюджету від надходження екологічного податку були в значній мірі спрямовані на інші цілі.

Передача надходження екологічного податку до державного бюджету (крім частини за утворення та зберігання радіоактивних відходів) до загального фонду істотно зменшує джерела наповнення Державного фонду охорони навколишнього природного середовища і зменшує можливості фінансування ліквідації еколого-деструктивних наслідків. Екологічний податок за утворення та тимчасове зберігання радіоактивних відходів, питома вага якого у надходженнях екологічного податку до державного бюджету є значною – до 64%, у повному обсязі спрямовують до Державного фонду поводження з радіоактивними відходами у складі спеціального фонду державного бюджету, створеного ще у 2009 році з метою належного фінансування створення та утримання сховищ зберігання радіоактивних відходів.

Екологічний податок з моменту його введення розподіляється також між рівнями бюджетної системи – понад 60% надходжень екологічного податку зараховується до державного бюджету, та майже 40% до місцевих бюджетів, що загалом відповідає структурі фінансування видатків на охорону навколишнього природного середовища – на державний бюджет припадає від 64% до 82% таких видатків, на місцеві бюджети – 18% – 36% (табл. 1). Основну частину надходжень від екологічного податку у розпорядженні місцевих бюджетів становив податок за викиди забруднюючих речовин у атмосферне повітря – протягом досліджуваного періоду спостерігається зростання його питомої ваги до 70% надходжень екологічного податку до місцевих бюджетів. З 2019 року надходження від екологічного податку в частині викидів двоокису вуглецю в атмосферне повітря також зараховуються до загального фонду державного бюджету. Таким чином порушується не лише концепція реформи фіскальної децентралізації, яка передбачає створення територіальних громад, наділення їх широкими повноваженнями та ресурсною базою для виконання цих повноважень, зокрема, інституціональне закріплення за територіальними громадами значної частки природно-ресурсних та екологічних платежів для вирішення екологічних проблем, але й зменшуються джерела формування Фонду охорони навколишнього природного середовища на рівні місцевих бюджетів. Такий перерозподіл екологічного податку створює низку негативних наслідків, оскільки централізація надходжень екологічного податку спричиняє фінансові складнощі щодо завдань екологізації окремих регіонів.

[26] Про систему оподаткування: Закон УРСР від 25.06.1991 № 1251-XII URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1251-12/ed19920313

[27] Про систему оподаткування: Закон України від 01.04.1994 / Верховна рада України URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1251-12/ed19940401

[28] Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 01.01.2009 / Верховна рада України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1264-12/ed20090101

[29] ст. 4, Про поводження з радіоактивними відходами: Закон України від 01.01.2009 / Верховна рада України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/255/95-вр/ed20090101

[30] ст. 240–250, Податковий кодекс України: Постанова Верховної ради України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI / Верховна рада України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text

Таблиця 1

Визначений Бюджетним кодексом України та фактичний розподіл екологічного податку і видатків на охорону навколишнього природного середовища за 2011–2020 рр.

Бюджет	Фонд	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Екологічний податок крім частини за утворення та зберігання радіоактивних відходів											
Державний бюджет	Загальний фонд				53,5%[31]	20%	20%	45%	45%	45%	45%
	Спеціальний фонд	30%	30%	53%	11,5%[31]						
Обласні бюджети, бюджет АРК	Загальний фонд					55%					
	Спеціальний фонд	20%	20%	13,5%	10%		55%	30%	30%	30%	30%
Бюджети сіл, селищ, міст, територіальних громад	Загальний фонд					25%					
	Спеціальний фонд	50%	50%	33,5%	25%		25%	25%	25%	25%	25%
Бюджет Києва, Севастополя	Загальний фонд					80%					
	Спеціальний фонд	70%	70%	47%	35%		80%	55%	55%	55%	55%
Екологічний податок за утворення та зберігання радіоактивних відходів											
Державний бюджет	Загальний фонд				100%[31]				50%[32]		
	Спеціальний фонд	100%	100%	100%		100%	100%	100%	50%[32]	100%	100%
Екологічний податок, який справляється за викиди в атмосферне повітря двоокису вуглецю стаціонарними джерелами забруднення (з 2019 року)[33]											
Державний бюджет	Загальний фонд	–	–	–	–	–	–	–	–	100%	100%
	Спеціальний фонд	–	–	–	–	–	–	–	–		
Розподіл фактичного надходження екологічного податку за рівнями бюджетної системи											
Державний бюджет, %		47,7	44,9	60,6	74,8	45,1	32,5	36,6	56,5	63,3	61,3
Місцеві бюджети, %		52,3	55,1	39,4	25,2	58,9	67,5	63,4	43,5	36,7	38,7
Розподіл фактичних видатків на охорону навколишнього природного середовища за рівнями бюджетної системи											
Державний бюджет, %		77,3	78,1	82,1	74,6	73,3	76,3	64,5	63,6	64,9	73,3
Місцеві бюджети, %		22,7	21,9	17,9	25,4	26,7	23,7	35,5	36,4	35,1	26,7

[31] Про Державний бюджет України на 2014 рік: Закон України від 16.01. 2014 № 719-VII / Верховна рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/719-18#Text

[32] Про Державний бюджет України на 2018 рік: Закон України від 07.12.2017 № 2246-VIII / Верховна рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2246-19#Text

[33] Про внесення змін до Бюджетного кодексу України: Закон України від 22.11.2018 № 2621 / Верховна рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2621-19#Text

Центральна влада не може гнучко реагувати на екологічні потреби регіонів, які своїм екологічним станом та, відповідно, фінансовими потребами на екологізацію суттєво відрізняються.

В результаті можливості формування Фонду охорони навколишнього природного середовища як на рівні державного так і на рівні місцевих бюджетів істотно знижуються (рис. 1). Це створює загалом непрозору систему використання екологічного податку[34].

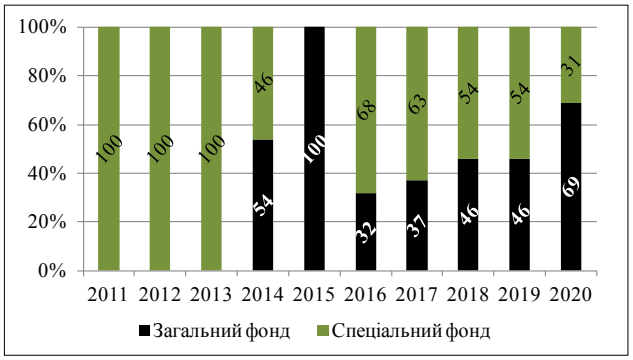

Рис. 1. Фактичний розподіл екологічного податку (крім частини за утворення та зберігання радіоактивних відходів) за фондами зведеного бюджету

Побудовано за даними Державної казначейської служби України[35]

Надходження екологічного податку повинні бути джерелом фінансування природоохоронних заходів, а його обсяги мають бути достатніми для реалізації заходів з компенсації шкоди, яку нанесли навколишньому природному середовищу «забруднювачі». Проте прямого зв'язку між фінансуванням природоохоронних заходів і надходженням екологічного податку до бюджету не спостерігається. Протягом усього періоду існування екологічного податку, «екологічні» видатки перевищують обсяги екологічного податку (крім 2014 року, коли було проведено секвестр бюджету, і низку видатків було істотно скорочено), що свідчить про фіскальну недостатність податку. За рахунок екологічного податку може бути профінансовано від 50% до 80% природоохоронних заходів (35-70% якщо враховувати лише надходження екологічного податку, що не стосуються радіоактивних відходів)[36].

Обсяги видатків на природоохоронні заходи в Україні вцілому зростають (рис. 2).

Проте зростання видатків на охорону навколишнього природного середовища у значній мірі є результатом інфляційно-девальваційних процесів, номінальне зростання величини природоохоронних видатків з 2016-го року є наслідком загального підвищення цін, що спричинене девальвацією національної грошової одиниці. Представлення фактичних

Рис. 2. Динаміка видатків зведеного бюджету України на охорону навколишнього природного середовища та їх питомої ваги у ВВП

Побудовано за даними Державної казначейської служби України[35]

«екологічних» видатків зведеного бюджету у цінах 2010 року (рис. 2), демонструє спадну їх тенден-

[34] Yaroshevych, N.B., Gutyj, B.V., Hrymak, O.Ya., Kushnir, L.P., Kalaitan, T.V., Kondrat, I.Y., Shevchuk, O.O. (2021). The state of environmental taxation in Ukraine and the main directions of reform. *Ukrainian Journal of Ecology*, 11(1), 350-359. doi:10.15421/2021_52

[35] Державна казначейська служба України. Звітність. веб-сайт URL: https://www.treasury.gov.ua/ua/file-storage/vikonannya-derzhavnogo-byudzhetu

[36] Yaroshevych Nataliia, Stybel Volodymyr, Gutyj Bogdan, Hrymak Oleh, Kushnir Lesya, Kalaitan Tetyana, Kondrat, Iryna (2021) Analysis of State of Public Financing of Environmental Protection. Eastern-European Journal of Enterprise Technologies, 6/13 (114), p. 106–119. doi:10.15587/1729-4061.2021.249159

цію, починаючи з 2014 року, яку також підтверджує динаміка питомої ваги фактичних видатків на охорону навколишнього природного середовища у ВВП (рис. 2): після різкого зменшення у 2014 році, та подальшого незначного (до рівня 2010 року) зростання, починаючи з 2015 року реальні видатки на охорону довкілля знижуються.

Фіскальна роль екологічного податку незначна як для місцевих бюджетів, так і для державного бюджету і має негативну тенденцію. У Державному бюджеті України частка екологічного податку у податкових надходженнях коливається у межах 0,3–1,2%, у місцевих бюджетах – менше 3%. Рівень податкових платежів від сплати екологічного податку в Україні значно нижчий, аніж у всіх країнах ЄС – частка екологічного податку у податкових надходженнях бюджету в Україні також найменша – 0,41–1,06%, при тому як в інших країнах Європи цей показник коливається у межах 4–12%, наприклад, у Німеччині та Франції 4–5%, у Польщі майже 8%[37]. В європейських країнах екологічний податок виконує як компенсаційну функцію (надходження податку у кілька разів перевищують державні видатки на природоохоронні заходи), так і фіскальну (екологічні податки формують до 10% усіх податкових надходжень).

Рівень щорічних витрат національної економіки на охорону довкілля також є істотно нижчим, ніж інвестиційні потреби на імплементацію вимог Директив ЄС. Зокрема, у 2019 році витрати на охорону навколишнього природного середовища в Україні становлять близько 1,4 млрд.євро. Інвестиційні потреби України для імплементації законодавства ЄС в частині захисту навколишнього природного середовища за попередніми оцінками становлять 42-43 млрд.євро (приблизно 1/3 річного ВВП України)[38]. При цьому 90% необхідних Україні інвестицій у охорону довкілля стосуються проблеми очищення стічних вод (Директива 2010/75/ЄС), промислового забруднення (Директива 91/271/ЄЕС) та поводження з відходами (Директива 1999/31/ЄС).

Обсяги надходжень екологічного податку до державного, місцевих та зведеного бюджету протягом 2011–2019 років зростають (рис.1), що пояснюється збільшенням розміру ставок екологічного податку, які збільшувалися постійно протягом усього періоду існування податку. Підвищення ставок екологічного податку не забезпечить реалізації функції захисту довкілля. Розподіл значної частини надходжень екологічного податку у загальний фонді при одночасному зниженні видатків на природоохоронні заходи свідчить про те, що на сучасному етапі розвитку національної економіки не лише не розвивається економічне стимулювання природоохоронної діяльності, але й спостерігається поступовий відхід від цього принципу.

Підвищення платежів до рівня, порівняного з величиною екологічного збитку є неможливим навіть в умовах стійких економік. Відомо, що в промислово розвинених країнах збиток від забруднення навколишнього природного середовища коливається від 4 до 8 % від ВВП. Встановлення екологічних платежів на такому рівні призведе до різкого подорожчання продукції, зниження її конкурентоздатності і падіння рівня ділової активності.

24 лютого 2022 року Російська Федерація засобами підрозділів збройних сил, важкого наземного озброєння, морських кораблів та військової авіації розпочала загарбницьку війну проти України, що призвело до значних жертв серед мирних мешканців та пошкодження природної спадщини України. Масштабні пожежі, техногенні катастрофи, аварійне забрудненню річок, які є джерелами води для промислових та комунальних підприємств і населення, забруднення підземних і поверхневих вод внаслідок масштабних розливів нафтопродуктів із підірваних резервуарів, від знищеної техніки та інших бойових дій; руйнування хвостосховищ, шламосховищ, сміттєзвалищ, небезпека бактеріального зараження, забрудненням повітря і земель, викликана великою кількістю ракетних ударів, застосуванням заборонених видів озброєння, зокрема фугасних та касетних бомб[39] – все це має катастрофічні екологічні наслідки, вартість ліквідації яких буде значною. Постає потреба у виконанні індикативної вартісної оцінки реальних збитків у сфері охорони довкілля, що може бути проведена уже після перемоги. З цією метою на початку березня 2022 року Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України уже ініціювало збір інформації про злочини проти довкілля[40].

Фінансові можливості публічного сектора України (державного і місцевих бюджетів) недостатні для реалізації заходів щодо уникнення подальшого погіршення екологічної ситуації та заходів відновлення екосистеми до безпечного стану. Україні необхідна міжнародна допомога для зменшення актуальних загроз національній безпеці у сфері екологічної та техногенної безпеки, зокрема, впровадження секторальної бюджетної підтримки природоохоронних бюджетних програм Міністерства екології та природних ресурсів України.

[37] с. 10, Канонішена-Коваленко К. Екологічний податок від А до Я. Київ, Фундація «Відкрите Суспільство». 2017. 105 с.

[38] с. 21, Індикативна вартісна оцінка апроксимації законодавства України до права і політики ЄС у сфері охорони довкілля. *Проект Європейського Союзу «Додаткова підтримка Міністерства екології та природних ресурсів України у впровадженні Секторальної бюджетної підтримки*, Київ, 2014 URL: https://mepr.gov.ua/timeline/?t=553&th=553&m=6&g=0&from=&till

[39] Інформація про наслідки для довкілля від російської агресії в Україні 24 лютого – 18 березня 2022 року/ Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, 21 березня 2022. URL: https://mepr.gov.ua/news/39062.html

[40] Місяць війни. Злочини проти довкілля. *Економічна правда.* 26.03.2022. URL: https://www.epravda.com.ua/columns/2022/03/26/684714/

Висновок

Результати проведеного дослідження стану системи формування фінансових джерел для реалізації державної екологічної політики дозволяють зробити висновки, що російська збройна агресія проти України, що почалась з 2014 року, спричинила низку негативних змін у формуванні джерел бюджетних ресурсів на охорону навколишнього природного середовища, зокрема, зміну розподілу надходжень екологічного податку між фондами бюджетів та рівнями бюджетної системи. Внаслідок цього:

1. Спрямування значної частини надходжень екологічного податку до загального фонду бюджету істотно зменшує можливості фінансування захисту навколишнього природного середовища і суперечить концепції екологічного податку. Можливості формування Фонду охорони навколишнього природного середовища як на рівні державного, так і на рівні місцевих бюджетів, істотно знижуються. Постійна зміна пропорцій розподілу коштів від сплати екологічного податку між державним і місцевими бюджетами та між спеціальним і загальним фондами бюджетів унеможливлює формування послідовної політики природоохоронної діяльності та реалізації багаторічних програм у цій сфері. Чинна практика формування доходів Фонду охорони навколишнього природного середовища мало сприяє забезпеченню екологічної безпеки та не націлена на вирішення стратегічних завдань державної політики в галузі захисту довкілля.

2. Порушується концепція реформи фіскальної децентралізації в Україні, централізація надходжень екологічного податку спричиняє фінансові складнощі щодо завдань екологізації окремих регіонів.

3. Знижуються фінансові можливості України у прискоренні екологічної модернізації, що є одним з найважливіших завдань для імплементації правових норм Європейського Союзу у сфері охорони довкілля, що істотно сповільнює процес наближення України на шляху до асоціації з ЄС.

При постійному зростанні ставок екологічного податку в Україні, обсяг надходжень від цього виду оподаткування та його частка у податкових надходженнях залишаються незначними і недостатніми для фінансування необхідних природоохоронних заходів. Необхідно забезпечити спрямування надходжень від екологічного податку до спеціального фонду бюджету, отримані кошти від якого будуть спрямовані виключно на природоохоронні заходи. Також необхідним є забезпечення цільового і ефективного використання коштів від екологічного податку, удосконалення механізмів витрачання коштів від сплати екологічного податку та фінансування природоохоронних заходів.

Інформація про авторів:

Ярошевич Наталя Богуславівна,
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри фінансів
Національний університет «Львівська політехніка»
12, вул. Степана Бандери, Львів, 79000, Україна

Кондрат Ірина Юріївна,
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри фінансів
Національний університет «Львівська політехніка»
12, вул. Степана Бандери, Львів, 79000, Україна

Information about the authors:

Yaroshevych Natalia Bohuslavivna,
PhD, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Finans
Lviv Polytechnic National University
12, Stepan Bandera str., Lviv, 79000, Ukraine

Kondrat Iryna Yuriivna,
PhD, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Finans
Lviv Polytechnic National University
12, Stepan Bandera str., Lviv, 79000, Ukraine

ІСТОРІЯ

DOI

ПРОЄКТ «НОВОРОСІЯ» В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Артимишин П. І., Соляр І. Я.

Навесні 2014 р. поруч із анексією Російською Федерацією Криму та початком окупації нею ж частини українського Донбасу, супроводжуваною спробою реалізації проектів зі проголошенням та становленням т. зв. «Донецької народної республіки» та «Луганської народної республіки», одним із аспектів російської інформаційної атаки було пропагування ідеї існування та потреби відродження т. зв. «Новоросії».

Як влучно відзначили Федір та Галина Турченки, якщо ще на початку 2014 р. про проект «Новоросія» говорили переважно у науковому середовищі і серед вузького кола політиків, насамперед російських та проросійських, то вже з весни 2014 р. так звана «Республіка Новоросія» стала чи не найпоширенішою темою телеканалів та світової преси[1].

І справді, на початку 1990-х рр. відповідні тези здебільшого були реакцією лише окремих антиукраїнських сил (частини радянсько-компартійної і господарської еліти Півдня і Сходу) на розпад СРСР, намаганням пояснити пострадянське становище вищезгаданих регіонів у складі незалежної України, демонстрацією подальшої відданості тамтешнього населення Росії навіть після колапсу радянської держави. Так, у серпні 1990 р. в Одесі з'явився Демократичний союз Новоросії і Бессарабії, який би мав об'єднати населення цих регіонів, єдність яких, за словами засновників організації, «склалася історично» і самі вони відзначалися багатонаціональністю та статусом російської мови як мови міжнаціонального спілкування[2]. У вересні 1990 р. у газеті «Новороссийский телеграф» у статті «Держава духу» «Новоросію» було визначено «як відокремлене географічне і соціально-економічне явище». Територія нової держави визначалася від Дністра до Донбасу. Планувалося відторгнення частково або повністю 8 областей (у тому числі в Україні – Одеської, Миколаївської, Херсонської, Кримської, Кіровоградської, Дніпропетровської та Запорізької областей). У статуті Демократичного союзу Новоросії і Бессарабії визначалось: «Новороси – етнос, що складається з переселенців на обширні пусті землі Північного Причорномор'я»[3].

А у жовтні 1990 р. в Одесі було ще й створено партію «новоросів» («югоросів»), представники якої наголошували, що в Одеській, Миколаївській та Херсонській областях проживають ні українці, ні росіяни, а окремий народ – «новороси, які мали право на державне самовизначення та приєднання до Росії. Однак хоч подібні ідеї створення місцевих автономій як способу протидії «жовто-синій експансії» спорадично виникали упродовж 1990–1991 рр. в середовищі компартійної бюрократії та т. зв «червоних директорів» окрім Одещини ще й на Донбасі, Харківщині, Дніпропетровщині та на Запоріжжі, а у жовтні 1991 р. у Херсоні на зустрічі керівників Одеської, Миколаївської, Херсонської областей та Кримської АРСР прозвучала ідея створення регіонального автономістського утворення на Півдні України, однак сепаратистські настрої так і не одержали підтримки загалу українського суспільства, і переважна більшість населення України, в тому числі на Півдні та Сході, на референдумі 1 грудня 1991 р. проголосували за незалежність України (навіть у м. Севастополь таке рішення підтримали 57,1%)[4].

Наступного разу ідеї сепаратизму на Півдні України активізувалися під час Помаранчевої революції в листопаді 2004 р., коли замішані у фальсифікаціях місцеві представники влади почали за мовчазної згоди центральних органів державного управління та за неформального керівництва зі сторони російських спецслужб декларувати сепаратистські гасла. Такі кроки, за задумом політтехнологів, мали зупинити «помаранчеву» опозицію на чолі з В. Ющенком.

---

[1] Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 5.

[2] Адамович С. Російський слід у формуванні «Новоросійства» з метою дезінтеграції Півдня і Сходу України (1990–2016 рр.). *Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 2016 р.) / Упор. П. Гай-Нижник. Київ: «МП Леся», 2016. С. 170.

[3] Адамович С. Російський слід у формуванні «Новоросійства» з метою дезінтеграції Півдня і Сходу України (1990–2016 рр.). *Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 2016 р.) / Упор. П. Гай-Нижник. Київ: «МП Леся», 2016. С. 171.

[4] Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 5.

Згадана кампанія, за словами її організаторів, виникла як протидія помаранчевому Майдану та діям місцевої влади Львівської, Волинської, Тернопільської, Івано-Франківської, Київської областей та м. Києва, які відмовились підпорядковуватись В.Януковичу як президенту і проголосили В. Ющенка переможцем на президентських виборах, та почала виявлятись де-факто напередодні та особливо під час т. зв. «Всеукраїнського з'їзду депутатів Верховної Ради АР Крим, місцевих рад всіх рівнів» (інша назва – «Всеукраїнський з'їзд народних депутатів місцевих рад»), що відбувся 28листопада на Луганщині, у Сєвєродонецьку[5].

Ще перед згаданим з'їздом у Донецькій області відбулась нарада мерів міст та керівників підприємств регіону питання на тему «Соціальна і політична ситуація в Україні», під час якої учасники у своїх виступах говорили про можливе створення автономної області у складі України, відродження т. зв. «Великої Росії» та прийняли резолюцію про те, що жителі області мають право самостійно вирішувати долю свого краю, незалежно від думки Києва. Тоді ж, 26 числа, обласна рада Луганської області прийняла рішення про створення т. зв. «Автономної Південно-Східної Української Республіки» та розпорядження про звернення до російського президента В. Путіна із проханням визнання цієї «автономії» Росією. До створення автономії південно-східних областей закликав на сесії Дніпропетровської обласної ради і депутат Володимир Куцин – директор Нікопольського заводу феросплавів. Цього ж дня в Одесі прихильники В.Януковича у місцевій територіальній громаді на чолі із міським головою Русланом Боделаном висловили пропозицію, аби, у разі перемоги в Україні В.Ющенка, оголосити місто та всю Одещину окремою «державою» – «Новоросійським краєм» – «вільною самоврядною територією, на якій діють розпорядження органів місцевого самоврядування». При цьому лунали й пропозиції скликати асамблею депутатів всіх рівнів південних та східних областей України, сформувати міські дружини для забезпечення порядку в регіоні та призупинити грошові потоки із відповідних областей до столиці. Таке наповнення ідейно-міфологічних концептів змістом, що апелював до часів Російської імперії, вказувало і на справжнє місце конструювання цих згубних для української незалежності ідей. А у Харкові обласна рада на своєму засіданні 26 листопада прийняла рішення «Про заходи зі стабілізації суспільно-політичної ситуації в області», у якому йшлося про створення виконавчого комітету облради, передачу йому всієї повноти влади в області, підпорядкування виконкому місцеві обласні Управління МВС України, Управління МВС України на Південній залізниці, Головне управління МНС України та їхні підрозділи, припинення відрахування до Держбюджету України, формування добровольчих народних дружин та інше[6]. Згаданий виконком, як і облраду, очолив голова Харківської обласної державної адміністрації Євген Кушнарьов[7].

У відповідному ідейному руслі пройшов і з'їзд у Сєвєродонецьку. У ньому взяли участь 3576 делегатів, які представляли, за словами очільника з'їзду та голови Луганської обласної ради В.Тихонова, місцеві органи влади всіх рівнів «зі всіх територій нашої країни», хоч фактично йшлось переважно про східні, південні та частково центральні області, перелік яких навів голова зібрання: Житомирську, Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку, Кіровоградську, Луганську, Миколаївську, Одеську, Полтавську, Сумську, Харківську, Херсонську, Черкаську, Чернігівську області, Автономну Республіку Крим, місто Севастополь, місто Київ та Київську область[8]. Серед учасників з'їзду були, зокрема, і прем'єр-міністр В. Янукович, очільник Донецької облради Б. Колесников, голова Донецької обласної державної адміністрації А. Близнюк, голова Луганського облради В. Тихонов, голова Харківської облдержадміністрації Є. Кушнарьов та інші[9]. Учасники засідання постановили визнати офіційну постанову ЦВК про визнання президентом України В. Януковича легітимною та такою, що повністю відповідає нормам Конституції і законам України, заявили, що вважають Віктора Федоровича законно обраним президентом та висловили ультиматум, що у разі «приходу до влади нелегітимного президента (В. Ющенка) учасники з'їзду залишають за собою право на адекватні дії зі самозахисту інтересів громадян»[10], аж до «проведення референдуму із питань можливої зміни адміністративно-територіального устрою Укра-

[5] Колесников А. *Первый Украинский. Записки с передовой*. Киев: Вагриус, 2005. С. 298.

[6] Харьковский облсовет отменил и приостановил действие части решений, принятых им 26 ноября. *Status Quo.* 2004. 30 листопада. URL: http://www.sq.com.ua/rus/news/no_rubric/30.11.2004/harkovskij_oblsovet_otmenil_i_priostanovil_dejstvie_chasti_reshenij_prinyatyh_im_26_noyabrya/

[7] Артимишин П. Помаранчева революція в Україні та Росія (до питання наявності російського чинника під час українських президентських виборів 2004 року). *З історії західноукраїнських земель* / [гол. редколегії Микола Литвин]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2016–2017. Вип. 12–13. С. 190–191.

[8] Старцев В. З'їзд «переможців». *Дзеркало тижня* (Київ). 2004. № 49. 3–10 грудня; Стенограмма Всеукраинского съезда депутатов Верховной Рады АР Крым, местных советов всех уровней, 28 ноября 2004. URL: http://www.citynews.net.ua/stenograma.html

[9] Янукович и Лужков приехали в Северодонецк. *Грани.Ру*. 2004. 28 ноября. URL: http://www.webcitation.org/6JE0QBtDN

[10] «Оранжевая» революция: версии, хроника, документы / сост. М. Погребинский. Киев: Оптима, 2005. С. 281–282.

їни» – у вигляді створення Південно-східної української автономної республіки[11]. Однак перемога В. Ющенка у президентських виборах змусила прихильників відцентрових процесів в Україні забути про «новоросійство» чи будь-які інші сепаратистські постулати, а зосередити увагу на власному політичному самозбереженні. У зв'язку з цим ідея самоврядного краю позбулася серйозної політичної підтримки і підживлювалася лише російськими спецслужбами шляхом фінансування маргінальних проросійських організацій. Тим паче, що і на рівні українського суспільства сепаратистські тенденції не були поширеними. Зокрема, соціологічні дослідження, проведені в Одесі Центром Разумкова, засвідчили, що ідею створення Південно-Східної автономної республіки в складі України підтримували лише 17,6%, а не підтримували 76,3% опитаних одеситів. Ідею відокремлення Півдня і Сходу від України і приєднання їх до Росії не підтримували ще більше опитаних одеситів – 81,1%, підтримували – 12,3%. Незначною в Одесі була і кількість прихильників ідеї федерального устрою України. Підтримували її 17,6%, а не підтримували68,9 % опитаних[12].

Вкотре із забуття міф про «новоросійськість» Півдня та Сходу України витягнули на противагу подіям Революції гідності 2014р., на тлі російської анексії Криму, окупації частини українського Донбасу та інспірації Кремлем активізації сепаратистських рухів в Україні. Так, після того, як 17 квітня 2014р. В. Путін заявив, що «Новоросія – це Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одеса», і наголосив, в часи існування Російської імперії ці терени «не входили до складу України», і були передані останній лише радянською владою у 1920-х рр. при створенні СРСР, бренд «Новоросія» почав активно розкручуватись російськими піар-технологами не лише в середовищі сепаратистів з Донбасу та Криму, а й серед російської владної верхівки, хоч, як зазначалось у тижневику «2000», прес-секретар російського глави держави Д.Пєсков запевняв, що начебто В.Путін вжив відповідний термін лише в контексті історичного найменування Півдня та Сходу України в російському контексті без жодних натяків на визнання РФ самопроголошених державних новоутворень на Донбасі[13].

Створення «Новоросії» у вигляді маріонеткової республіки було вигідне Кремлю як з тої причини, що це дозволяло РФ не вторгатися безпосередньо в Україну, що загрожувало би міжнародною ізоляцією та задіянню військового ресурсу, так і тому, що це водночас відкривало плацдарм для гібридного впливу на внутрішньоукраїнську ситуацію та робило доступним для російської експансії сухопутний коридор до Криму і уможливлювало нанесення серйозного удару по соціально-економічній ситуації в Україні.

13 травня на порталі Zaxid.net з'явилося повідомлення з посиланням на сепаратистський ресурс «Новоросія» про те, що самопроголошений «народний губернатор» Донецької області Павло Губарєв заявив про створення однойменної політичної партії. Як зазначав Інтернет-портал, П.Губарєв анонсував проведення в Донецьку відповідного установчого партійного з'їзду, на якому сепаратисти мали намір оголосити статут та ідеологію, обрати керівництво та визначити стратегію розвитку новоутворення. Крім цього відзначалось, що П.Губарєв стверджував, що так звана «Донецька народна республіка» стала «незалежною державою» і закони України тут більше не мали ніякої сили, наголошував, що нова «республіка» матиме «свої закони, свою Конституцію і свій парламент, який призначатиме і контролюватиме новий уряд», «визначатиме структуру своєї народної економіки і залишатиме усі зароблені гроші у себе в республіці … формуватиме новий бюджет, в якому будуть визначені усе соціальні витрати». В цілому, на переконання Губарєва, створення так званої ДНР було «першим кроком для подальшого звільнення і об'єднання південно-східних російських земель України в нову незалежну федеральну державу Новоросія»[14].

А вже 22 травня український телеканал «112» повідомив про проведення у Донецьку згаданого установчого з'їзду, на якому головним завданням новоствореного «суспільно-політичного руху Новоросія» було визнане «створення держави Новоросія та встановлення народовладдя»[15].

---

[11] Артимишин П. Помаранчева революція в Україні та Росія (до питання наявності російського чинника під час українських президентських виборів 2004 року). *З історії західноукраїнських земель* / [гол. редколегії Микола Литвин]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2016–2017. Вип. 12–13. С. 192–193.; Сагань М., Долинчук С. На Востоке призвали создать новое государство. *Сегодня (Киев)*. 2004. №271 (1915). 29 ноября. С. 4.

[12] Адамович С. Російський слід у формуванні «Новоросійства» з метою дезінтеграції Півдня і Сходу України (1990–2016 рр.). *Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 2016 р.)* / Упор. П. Гай-Нижник. Київ: «МП Леся», 2016. С. 176.

[13] «Новороссия» в обращении Путина использована как исторический термин, – Песков. *Еженедельник 2000 (Киев)*. 2014. 29 августа. URL: https://www.2000.ua/novosti/mir_novosti/novorossija-v-obrashenii-putina-ispolzovana-kak-istoricheskii-termin_---peskov.htm; Пять громких заявлений Путина об истории Украины. BBC.com. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2014/11/141110_ru_s_putin_on_history_ukraine

[14] Панчишин О. «Народний губернатор» ДНР Губарєв створить партію «Новороссия». *Zaxid.net*. 2014. 13 травня. URL: https://zaxid.net/narodniy_gubernator_dnr_gubaryev_stvorit_partiyu_novorossiya_n1308519

[15] В Донецке партия «Новороссия» провела учредительный съезд. *112.ua*. 2014. 22 травня. URL: https://112.ua/politika/v-donecke-partiya-novorossiya-provela-uchreditelnyy-sezd-65815.html

24 травня 2014 р. сепаратисти з Дніпропетровська, Запоріжжя, Одеси, Луганська, Миколаєва, Харкова, Херсона з'їхалися до Донецька, щоб урочисто відкрити так званий «Народний фронт Новоросії». Також був створений Об'єднаний парламент Новоросії, а його спікером став єдиний український нардеп, що відкрито перейшов на бік сепаратистів О. Царьов.

26 червня 2014 р. на території окупованих Росією районів Луганської та Донецької областей України було проголошено так званий Союз народних республік – Новоросія. Російська дипломатія навіть намагалася легалізувати це штучне утворення на міжнародному рівні, закликаючи до «діалогу між владою в Києві та керівництвом Новоросії в контексті виконання ними мінських домовленостей»[16].

Як зазначалось на шпальтах тижневика «2000» із посиланням на сепаратистські ресурси, тимчасову раду т.зв. «союзу» очолив все той же О. Царьов, раніше оголошений Генеральною прокуратурою України у розшук, а також до складу «ради» увійшли Валерій Болотов, Олексій Карякін, Павло Губарєв, Денис Пушилін та Олександр Бородай, які розробили проект т.зв. «Конституції «Новоросії»», окреслили плани із розширення «союзу» не лише за рахунок Донбасу, але й інших регіонів «Південно-Сходу», допускали проведення переговорів з офіційним Києвом, але «лише на умовах «ЛНР» та «ДНР»», а також означили першочерговими завданнями вирішення питань економіки, митних та податкових завдань, формування єдиної оборонної промисловості[17].

У той же час Д. Глухов на сторінках «Комсомольської правди в Україні» відзначав, що 16червня 2014 р. в середовищі проросійських сепаратистів заявляли і про створення регулярної армії «Новоросії», яку, згідно із планами т.зв.«очільників» т.зв.«ДНР» та «ЛНР», мали би формувати призвані на службу мешканці Луганської та Донецької областей[18]. Цей же кореспондент зауважив, що під час створення т.зв.«Союзу народних республік» «керівництвом» проросійських псевдореспублік було вирішено розробити «конституцію «Новоросії»», яка після ратифікації «парламентами «ДНР» та «ЛНР»» стала би спільною для обох цих самопроголошених «державних утворень»[19].

У той же час, кореспонденти газети «День» вбачали у розкручуванні в публічному просторі проросійськими силами міфу про «Новоросії» прагматичні наміри РФ під цією «ширмою» розбудувати на Донбасі зусиллями місцевих сепаратистів та їх кураторів – російських військових та спецпризначенців – плацдарм для російських військово-повітряних сил та системи протиповітряної оборони на тлі скупчення підрозділів регулярної армії РФ в регіоні[20].

Новий виток обговорення концепту «Новоросія» в українському публічному дискурсі з'явився восени 2014 р., особливо після того, як 25 вересня Міністерство закордонних справ РФ вперше вжило цей термін щодо контрольованих терористами частин Донецької та Луганської областей на офіційному рівні[21].

Як відзначали у «Дзеркалі тижня», відповідну заяву було зроблено у повідомленні російського відомства в контексті переговорів очільника МЗС РФ Сергія Лаврова з Державним секретарем США Джоном Керрі, під час якого, за версією зовнішньополітичного відомства РФ, «обговорювалася ситуація в Україні в контексті зусиль, що вживаються щодо забезпечення сталого перемир'я на Південному Сході і налагодженню прямого діалогу між владою у Києві та керівництвом Новоросії в контексті виконання ними мінських домовленостей на основі мирних ініціатив Президента Росії В.В. Путіна», при цьому термін «Новоросія» було вжито в документі свідомо і без лапок[22].

Подібну інформацію ретранслювали й на сторінках «Комсомольської правди в Україні», також стверджуючи, що С.Лавров офіційно вжив термін «Новоросія», обговорюючи із Дж. Керрі налагодження контактів української сторони із її т.зв.«керівництвом», при цьому перед тим зазначаючи, що «продовження санкційного тиску на Росію зі сторони Заходу не допоможе врегулювати внутрішньоукраїнську кризу, а лише приведе до загострення протистояння та ускладнить діалог»[23].

---

[16] Адамович С. Російський слід у формуванні «Новоросійства» з метою дезінтеграції Півдня і Сходу України (1990–2016 рр.). *Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 2016 р.)* / Упор. П. Гай-Нижник. Київ: «МП Леся», 2016. С. 177–178.

[17] Союз ЛНР и ДНР возглавил Царев. *Еженедельник 2000 (Киев)*. 2014. 26 июня. URL: https://www.2000.ua/novosti/zarplati-dlja-medikiv-stepanov-rozpoviv-de-obicjana-nadbavka/soyuz-lnr-i-dnr-vozglavil-carev.htm

[18] Глухов Д. В ДНР объявили о создании регулярной армии Новороссии. *Комсомольская правда в Украине (Киев)*. 2014. 16 июня. URL: https://kp.ua/politics/457685-v-dnr-obiavyly-o-sozdanyy-rehuliarnoi-armyy-novorossyy

[19] Глухов Д. Руководство ДНР и ЛНР объединились в Союз народных республик. *Комсомольская правда в Украине (Киев)*. 2014. 24 июня. URL: https://kp.ua/politics/458928-rukovodstvo-dnr-y-lnr-obedynylys-v-souiz-narodnykh-respublyk

[20] Росія створює на Донбасі «ВПС Новоросії» і систему ППО, – Тимчук. *День (Київ)*. 2014. 18 вересня. URL: https://day.kyiv.ua/uk/news/180914-rosiya-stvoryuie-na-donbasi-vps-novorosiyi-i-sistemu-ppo-timchuk

[21] МЗС Росії вперше вжило термін «Новоросія». *Дзеркало тижня (Київ)*. 2014. 25 вересня. URL: https://dt.ua/UKRAINE/mzs-rosiyi-vpershe-vzhilo-termin-novorosiya-152147_.html

[22] МЗС Росії вперше вжило термін «Новоросія». *Дзеркало тижня (Київ)*. 2014. 25 вересня. URL: https://dt.ua/UKRAINE/mzs-rosiyi-vpershe-vzhilo-termin-novorosiya-152147_.html

[23] Нечет Т. МИД России назвало украинский Донбасс «Новороссией». *Комсомольская правда в Украине (Киев)*. 2014. 25 сентября. URL: https://kp.ua/politics/471599-lavrov-nazval-ukraynskyi-donbass-novorossyei

Радикальнішими були позиції журналістів націоналістичного видання «Шлях перемоги». Зокрема у статті кореспондента С.Горицвіт зазначалось, що створення міфу про «Новоросію» мало на меті замаскувати, а то й – виправдати та позитивно висвітлювати агресію РФ проти України в тому числі інформаційними методами, зокрема шляхом створення російськомовних сайтів на кшталт «Новоросія – це Росія», «Новоросія – наша земля», «Звільнимо Новоросію!», на яких перманентно подавались цитати російського президента Путіна про «Новоросію», яку, мовляв, насамперед, формували південні та східні області України, та публікувались інші відповідні матеріали. В газеті також зазначали, що «Новоросія» та окупація Росією частини Донбасу була лише однією зі складових глобального «путінського проекту» із підпорядкування під свій геополітичний вплив Східної Європи. У той же момент, повторюючи слова тодішнього радника міністра МВС Антона Геращенка, у виданні відзначали, що станом на осінь 2014 р. були всі ознаки початку краху «новоросійського» плану РФ, що проявилось, з-поміж іншого, у тому, що був провалений план із використання лише потенціалу асоціальних елементів Донбасу та російських найманців – ідеалістів задля поширення «русской весни» в регіоні, а тому Кремль був змушений залучати регулярні російські війська у війні з Україною. Останній факт, своєю чергою, загрожував подальшими бойовими діями не лише на території Донбасу, але і по всій лінії російсько-українського кордону, а також біля узбережжя Чорного та Азовського морів. У такій ситуації, на думку С.Горицвіт, найкращою гарантією безпеки для України стало б офіційне її входження до НАТО[24].

Разом з цим, П.Кралюк на шпальтах цієї ж газети, аналізуючи структуру «збройних сил» бойовиків т.зв. «Новоросії», відзначав, що 20% з них становили місцеві («переважно люмпенізовані елементи»), а 80% – вихідці з Росії, серед яких виділялись три групи: чинні військовослужбовці РФ, які були змушені виконувати накази командування; люди, які переважно мали військові спеціальності та яких уміло завербували в російських військкоматах в обмін на певні пільги; т.зв. «заробітчани», які приїхали на Донбас не лише заради грошових доходів, обіцяних російськими кураторами, але й «віджиму» місцевого бізнесу та мародерства. Відтак, як підсумував автор статті, «ідейних борців за «Новоросію»» серед згаданих категорій було дуже мало, і вони жодного визначального впливу на відповідні процеси на Сході України не мали, що ставило під сумнів живучість та перспективи подальшого розвитку «новоросійської ідеї» поза кабінетами російських політтехнологів, хоч його і не варто було недооцінювати в контексті російсько-українського інформаційного протистояння[25].

Експерт І.Лосєв на порталі «Тиждень.ua» також рекомендував українській стороні не ігнорувати факт постійної російської загрози щодо України навіть за умов, коли, здавалось би, проєкт «Новоросія» був близький до краху. Аналітик був здивований фразою українського президента П.Порошенка під час прес-конференції 2014р. про те, що станом на осінь 2014р. «найнебезпечніша частина війни закінчилася», оскільки надалі існувала загроза, що після т.зв. «виборів» до т.зв. «парламентів» «ДНР» та «ЛНР», запланованих на листопад 2014р., псевдодержави знову наголосили би, що вони разом формують «Новоросію», яку могла би визнати РФ, а остання вже на офіційному міжнародному рівні почала би вимагати від України повернення «новоросійській» стороні всієї території Донецької та Луганської областей, включно із підконтрольними Києву Маріуполем, Краматорськом, Слов'янськом тощо. За таких обставин міф про «Новоросію» перетворився би на цілком реальний юридичний прецедент. У разі ж невиконання вимог існувала можливість подальшого завоювання Росією української території. Як запобіжний захід від такого сценарію І.Лосєв пропонував українській владі створити на Донбасі нові адміністративні одиниці (наприклад, Маріупольську та Сватівську області) та приєднати декілька західних областей Донеччини до Дніпропетровщини, щоб таким чином відокремити їх від «ДНР» та «ЛНР», а також підвищити ефективність як органів державної влади, так і української армії в регіоні[26].

Історик та журналіст Я.Тинченко на цьому ж інтернет-порталі також вважав помилковим сприйняття багатьма українськими медіа «збройних сил «Новоросії»» лише «напівбандитськими зграями терористів, ні на що не здатними без російських добровольців, чеченського спецназу та регулярних військ РФ … напіванархістськими, збройними загонами із місцевого непотребу». Натомість, на думку дослідника, завдяки щедрій російській фінансовій допомозі упродовж літа-осені 2014р. сепаратистські «республіки» змогли організувати та озброїти власні «війська» («народне ополчення Донбасу» (т. зв. «ДНР») та «армія Південного Сходу» (т. зв. «ЛНР»)), які почали реорганізовуватись у «збройні сили Новоросії» і до кінця 2014р. налічували близько 10000 осіб. Командування «новоросійської армії», на думку Я. Тинченка, становили як безпосередньо російській кадрові офіцери, так й

[24] Горицвіт С. Агресія замаскована під міф про «Новоросію». *Шлях перемоги (Київ)*. 2014. 3 вересня. № 36 (3141). С. 2.

[25] Кралюк П. Що потрібно зробити, щоб не програвати на Донбасі?. *Шлях перемоги (Київ)*.2015. 28 січня. № 4 (3161). С. 1-2.

[26] Лосєв І. Стратегічна наївність верховного. *Тиждень.ua (Київ)*. 2014. 25 вересня – 2 жовтня. № 40 (360). URL: https://tyzhden.ua/Politics/120446

місцеві військові, які свого часу проходили службу в ЗСУ, в тому числі працювали в апараті Міністерства оборони України, Генеральному штабі, обіймали відповідальні посади у бригадах, і у 2014 р. перейшли на бік противника. Рядовий же склад, на переконання аналітика, здебільшого формувався за рахунок місцевих добровольців. Відтак, у боротьбі із противником, журналіст пропонував українській владі не тільки вважати, що проти України воюють регулярні збройні формування РФ, але й не заперечувати наявності колишніх українських громадян «по іншу сторону барикад» та враховувати цей факт в інформаційній боротьбі з метою «навернення» таких осіб на український бік[27].

У той же час, на шпальтах тижневика «2000» кореспондентка О.Строкова зауважувала, що концепт «Новоросії» – за словами журналістки «суміш традиційного російського богослов'я та культурного консерватизму – став тією ідеєю, за яку розпочали свою боротьбу (не без підтримки РФ) «повстанці на сході України». На думку О. Строкової, «новоросійський варіант» Росією попередньо вже був апробований у менших масштабах у Придністров'ї (щодо Молдови) та в Абхазії і Південній Осетії (щодо Грузії) і мав на меті не лише утримання України в орбіті своїх інтересів, але й суттєве її послаблення – якби вдалося створити із південних та східних українських областей окреме державне утворення «Новоросію», то це би завдало суттєвого удару по економічній могутності України (тої частини, яка би не увійшла до «Новоросії»), адже вона в тому числі повністю втратила би вихід до моря та більшу частину об'єктів важкої промисловості. Натомість, згідно із прогнозами журналістки, якщо «Новоросія» і залишалася би формально незалежним утворенням і не приєднувалась би до складу Росії, де-факто, усі важливі сфери все одно належали би лояльним РФ олігархам, а будь-які спроби офіційного Києва відновити свій вплив на відповідні території могли би завершитись їхнім «миротворчим захистом» зі сторони російської армії. Водночас, за переконанням О.Строкової, «загравання із сепаратистами» на Півдні та Сході України могло зіграти злий жарт із офіційною Москвою, адже події весни 2014 р. на Донбасі мали потенціал спровокувати відцентрові рухи й на території самої РФ[28].

Подібні думки озвучені і в іншій статті видання, у якій, з посиланням на політолога, старшого наукового співробітника Московського Центру Карнегі Лілію Шевцову, вказувалося, що навіть якщо Росії і вдалося би, використавши кураж російської суспільної думки після анексії Криму, досягнути формування на частині української території проросійської «Новоросії», подальша ескалація російсько-українського протистояння та кровопролиття, яке точно ще більше би зросло, досить швидко підірвало би патріотичний запал серед російського суспільства, послабило би російську економіку та спровокувало би хвилю антиурядових протестів у самій РФ[29].

Втім у тижневику «2000» не обійшлося і без більш одіозних публікацій. Наприклад, журналіст, публіцист та колумніст Всеволод Непогодін вважав «Новоросію» «антиглобалістським проектом «русского мира»», оскільки «добровольці в «Новоросії» борються не лише за «русский мир», але й проти глобалізації … коворкінгів, антикафе, креативних просторів, гастробарів, де відбуваються лекції, що завзято пропагують ліберальні цінності … заставляють молодь зректися свого коріння та стати безликими пішаками американоцетричного світу», чим, мовляв, «витісняли все споконвічно слов'янське ... оголосили нещадну війну російському («русскому») традиціоналізму». В цілому, за словами В.Непогодіна, ««В Новоросії» сьогодні відбувається очищення від скверни західного консюмеризму», після того, як населення відповідних територій «дізналося справжню ціну заокеанських експортерів демократії», а відтак ««Новоросія» недарма викликає панічний страх у прибічників всіляких західних симулякрів, оскільки тут на перші ролі вийшли справжні люди, які прийшли до влади просто з народу, а не вигодувані грантами «пустушки» як в Києві», і тому ««ополченці» – герої «Новоросії не будуть терпіти поклоніння Америці на землях, які вони будуть завойовувати»» та «ризикуватимуть своїм життям заради того, щоб наші діти не змогли захворіти чумою глобалізації та не піддались західній диктатурі»[30].

Однак спротив українців Харкова, Одеси й інших міст змусив Росію відмовитися від поширення під прикриттям «новоросійськості» окупації України. Після поразки сепаратистів в усіх областях України, крім Донбасу, і вересневих мінських домовленостей 2014 р. «Новоросія» як символ перестала бути потрібною РФ. Під час псевдовиборів в окупованих районах Донецької та Луганської областей 2 листопада 2014 р. Об'єднаний парламент Новоросії

[27] Тинченко Я. «Збройні сили Новоросії». Проти кого ми ведемо війну? *Тиждень.ua* (Київ). 2015. 15–22 січня. № 3 (375). URL: https://tyzhden.ua/Society/128129

[28] Строкова О. Novorossiya: воскрешение и угрозы. Обзор зарубежной прессы. *Еженедельник 2000 (Киев)*. 2014. 18 августа. URL: https://www.2000.ua/v-nomere/forum/puls/novorossiya-voskreshenie-i-ugrozy.htm

[29] Новороссия вскоре станет реальностью. Путин проиграл, – российский эксперт. *Еженедельник 2000 (Киев)*. 2014. 30 сентября. URL: https://www.2000.ua/novosti/zarplati-dlja-medikiv-stepanov-rozpoviv-de-obicjana-nadbavka/novorossija-vskore-stanet-realnostyu_-putin-proigral_---rossiiskii-ekspert.htm

[30] Непогодин В. Новороссия – антиглобалистский проект Русского мира. *Еженедельник 2000 (Киев)*. 2014. 26 декабря. URL: https://www.2000.ua/blogi/blogi_blogi/novorossija---anti-globalistsk ij-proekt-russkogo-mira.htm

виявився незатребуваним, очікуваного делегування його представників у владу Донбасу не відбулося[31].

Більше того, навіть син президента-втікача В.Януковича Олександр – один із, як припускалось, найбільших спонсорів «новоросійського» проєкту, почав від нього відмежовуватися. Зокрема, в інтерв'ю тижневику «2000» він відмовився визнавати існування «Новоросії», заявивши, що для нього натомість «існує народ Донбасу», який «своєю важкою працею на благо України заслужив право, щоб з ними не розмовляли мовою гармат і «Градів»», а відтак виступив проти розгортання повномасштабної «громадянської війни», яка, мовляв, розпочалась всередині України[32].

Водночас ще у листопаді 2014р. терорист Ігор Гіркін (Стрєлков) заявив про стратегічну поразку операції «Новоросія» перед українською стороною, яку підтримало прозахідне світове співтовариство[33]. А у січні 2015 р. на Інтернет-порталі «Лівий берег» з'явилось інтерв'ю одного із лідерів проросійських бойовиків на Сході України, т. зв. «екс-прем'єр-міністра ДНР» у травні–серпні 2014 р. Олександра Бородая. У ньому він зазначив, що станом на початок 2015 р. проєкт «Новоросії» в Україні виявився фальстартом і так і залишився «ідеєю, мрією, яка не втілилася в життя через низку об'єктивних причин». І хоч, за словами О. Бородая, протягом 2014 р. вдалося досягнути «російського Криму» та створення т.зв.«ДНР» та «ЛНР», які стали плацдармом для створення майбутньої «Новоросії», однак в умовах «активної протидії до нього та Росії зі сторони західного організованого та фінансового ресурсу на користь підтримки єдності України» його подальша реалізація, за його прогнозами, була під великим сумнівом[34].

У підсумку т. зв. «міністр закордонних справ ДНР» Олександр Кофман ще 18 травня 2014 р. заявив, що «Новоросію» як геополітичну стратегію «закрили до кращих часів, коли у відповідних регіонах виросте нова політична еліта, здатна очолити рух»[35], а 20 травня 2015р. керівництво «ДНР» і «ЛНР» під приводом забезпечення виконання мінських домовленостей офіційно повідомило про зупинку проєкту «Новоросія»[36]. Цього ж дня, як зауважили на Інтернет-порталі «Українського тижня», російський міністр закордонних справ С.Лавров виступив із заявою про «необхідність залишити території «ДНР» і «ЛНР» у складі України», чим фактично була підтверджена відмова від проєкту і зі сторони російських кураторів сепаратистів на Сході України[37].

Незабаром після цього в інтерв'ю Радіо «Свобода» очільник «парламенту «Новоросії»» Олег Царьов заявив, що було «заморожено» не сам проєкт, а діяльність парламенту «Новоросії», який свого часу «був створений шляхом підписання федеративного договору між т.зв. «ДНР» та «ЛНР»» і який «активно діяв до Мінських угод». Оскільки ж після підписання останніх мало би розпочатися входження т.зв. «ДНР» та «ЛНР» на правах автономії до складу України, а «Новоросія» як суб'єкт ніде не зазначався в документах, то інституційне її існування в таких умовах втрачала сенс. Як підсумував О. Царьов: «Зараз було би нерозумно будувати суверенну республіку «Новоросію», якщо ми поставили перед собою мету створення єдиної України»[38].

Зі свого боку тодішній український президент П. Порошенко вважав провал «новоросійського проєкту» своїм «найбільшим досягненням за перший рік президенства», яке стало можливим завдяки демонстрації Україною єдності. Інакше, за словами президента, Україну могла би чекати не лише окупація Донецька та Луганська, що було лише першим етапом російської спецоперації проти України, але й створення на території українського Півдня та Сходу «заповідника «русского міра» – «Новоросії»» з метою подальшого проведення там проросійських мітингів, введення російських військ, відокремелння цих територій від України та знищення останньої як незалежної держави[39].

Разом з цим, публіцист К.Скоркін, розмірковуючи над явищем «новоросійського» проєкту та причинами його закриття, на порталі «Українського тижня» зазначав, що це був власне російський план, ініційований безпосередньо російським президентом В. Путіним, який мав дві основні мети – при-

---

[31] Дергачев В., Кириллов Д. Проект «Новороссия» закрыт. *Газета.ru*. URL: https://www.gazeta.ru/politics/2015/05/19_a_6694441.shtml

[32] Для меня существует народ Донбасса, а не Новороссия, – Александр Янукович. *Еженедельник 2000 (Киев)*. 2014. 13 ноября. URL: https://www.2000.ua/novosti/zarplati-dlja-medikiv-stepanov-rozpoviv-de-obicjana-nadbavka/dlja-menja-sushestvuet-narod-donbassa_-a-ne-novorossija_---aleksandr-janukovich-.htm

[33] Кінець «Новоросії»: безробітний Царьов та зміна риторики Кремля. *Тиждень.ua (Київ)*. 2015. 21 травня. URL: https://tyzhden.ua/News/136910

[34] Проект Кремля на Донбассе оказался фальстартом, – Бородай. *Lb.ua*. *Левый берег. (Киев)*. 2015. 2 января. URL: https://lb.ua/society/2015/01/02/291232_proekt_kremlya_donbasse_okazalsya.html

[35] Кінець «Новоросії»: безробітний Царьов та зміна риторики Кремля. *Тиждень.ua (Київ)*. 2015. 21 травня. URL: https://tyzhden.ua/News/136910

[36] Дергачев В., Кириллов Д. Проект «Новороссия» закрыт. *Газета.ru*. URL: https://www.gazeta.ru/politics/2015/05/19_a_6694441.shtml

[37] Кінець «Новоросії»: безробітний Царьов та зміна риторики Кремля. *Тиждень.ua (Київ)*. 2015. 21 травня. URL: https://tyzhden.ua/News/136910

[38] Глупо строить Новороссию, мы – за единую Украину, – Царев. *Еженедельник 2000 (Киев)*. 2015. 23 мая. URL: https://www.2000.ua/novosti/zarplati-dlja-medikiv-stepanov-rozpoviv-de-obicjana-nadbavka/glupo-stroit-novorossiyu_-my-boremsja-za-edinuyu-ukrainu_---carev.htm

[39] Провал Новороссии – мое самое большое достижение, – Порошенко. *Еженедельник 2000 (Киев)*. 2015. 28 мая. URL: https://www.2000.ua/novosti/zarplati-dlja-medikiv-stepanov-rozpoviv-de-obicjana-nadbavka/proval-novorossii--moe-samoe-bolshoe-dostizhenie-za-god_--poroshenko.htm

чини виникнення: для відволікання уваги від загарбання Криму та створення предмету для переговорів та компромісів під час діалогу зі світовою спільнотою щодо припинення війни на Сході України в обмін на фактичне визнання світовим співтовариством російської анексії Криму; захоплення половини української території та створення на цих теренах нової лояльної до РФ держави, яка стала би буферною зоною між Росією та Європою. Оскільки ж до травня 2015р. очевидною стала неможливість повноцінної реалізаціїї таких планів в тому числі через підтримку Заходу офіційного Києва, то і сам проєкт «Новоросія» було згорнуто з подачі Кремля[40].

В той же час, журналіст Д.Казанський вбачав причину у поразці ідеї становлення «Новоросії» і у розколі в середовищі самих сепаратистів з т. зв.«ДНР» та «ЛНР», серед яких виокремилися як прокремлівський, так і антикремлівський блоки. Якщо представники першого, вважаючи своїм орієнтиром позицію російської влади, з осені 2014 р. почали відстоювати ідею поверення псевдореспублік до складу України на умовах мінських домовленостей, то представники другого блоку відстоювали подальшу розбудову незалежної «Новоросії» та боротьбу із «київською владою», «усуперечбезвольній і продажній еліті РФ». Втім, останніх з часом ставало дедалі менше, в той час, як на користь прихильників дій офіційної Москви працював значний політтехнологічний та фінансовий ресурс. Зрештою, якщо ще навесні 2014 р. т. зв. «народні губернатори» – сепаратисти на Донбасі ще могли досить легко захопити владу на тлі розчарування населення в тодішніх українських чиновниках та наявності запиту на нові обличчя, то вже до кінця 2014 р. такий суспільний ресурс був вичерпаний, а оскільки соціально-економічна ситуація в т. зв. «ДНР» та «ЛНР» не покращилася, а навпаки – погіршилася, то й ідеологи «русского мира» втратили значну частину своїх прихильників, а відтак – стали непотрібними і для російських кураторів[41].

Зрештою, і на підконтрольній Україні території, на думку Д. Казанського, міфічність та фейковість «Новоросії» була підтверджена у жовтні 2015 р. результатами місцевих виборів – одразу в трьох обласних центрах Південного Сходу: Херсоні, Миколаєві та Дніпропетровську – представники колишньої «Партії регіонів» зазнали поразки, а в одному з найбільших міст України – Кривому Розі – голоси виборців розділилися практично порівну. Відтак, на думку журналіста, результатом місцевих виборів у південних областях стало значне збільшення представництва демократичних партій в органах місцевої влади, практично повсюдний провал комуністів, а також кінець політичної монополії представників Партії регіонів та її дочірньої структури – Опозиційного блоку. Таким чином з'ясувалося, що «біло-блакитний Південний Схід», який російська пропаганда видає за «Новоросію», вороже налаштовану до України, по факту є звичайною містифікацією, яка не може існувати без адмінресурсу та фальсифікацій голосування[42].

Щодо закриття проєкту «Новоросія» висловлювали свої думки й українські експерти. Наприклад, Вадим Карасьов пов'язував зміну риторики В.Путіна та загалом російської владної верхівки щодо самопроголошених республік (від їхнього інформаційного відображення як складових «Новоросії» до переконань, що т.зв. «ДНР» та «ЛНР» повинні знову стати частиною України із певними статусними преференціями, відповідно до мінських угод) із загальною трансформацією тактики Кремля на внутрішньо- та зовнішньополітичних аренах, спричиненою економічною кризою. На переконання експерта, кінцевою метою російської політики щодо Донбасу із осені 2014 р. було зняття з себе відповідальності за конфлікт на Сході України та економічну відбудову псевдореспублік, і перекласти її на офіційний Київ, подавши події в Україні як виключно громадянське протистояння. В цілому, за словами В. Карасьова, «за відновленням українського політичного простору», про який почав говорити В.Путін, необхідно було вбачати спробу Москви «впхнути псевдореспубліки назад в Україну» та змінити розстановку розклад сил в державі замість домінантної проєвропейської на проросійську[43].

Подібно стверджував й політолог Володимир Фесенко про те, що риторика В.Путіна про політичну єдність України був чітким сигналом Донбасу, що в РФ його не чекають, а сама Росія намагається уникнути економічний витрат на Донбас. Водночас експерт резюмував, що оскільки «в одній руці у Путіна оливкова гілка миру, а в іншій – автомат Калашникова», то не потрібно було робити передчасних висновків щодо швидкого завершення війни на Сході України[44]. Більше того, В.Фесенко допускав, що призупинення проєкту «Новоросії» РФ використає для перегрупування російських сил та зміцнення плацдарму на Донбасі для подальшої постійної дестабілізації України, тим паче, що про ліквідацію т. зв. «ДНР» та «ЛНР» мова не йшла, а тому

[40] Скоркін К. Новоросія закривається. *Тиждень.ua* (Київ). 2015. 29 травня. URL: https://tyzhden.ua/Columns/50/137250

[41] Казанський Д. Росія проти Новоросії. Розкол в середовищі сепаратистів поглиблюється. *Тиждень.ua (Київ)*. 2015. 4-11 червня. № 23 (395). URL: https://tyzhden.ua/Society/138330

[42] Казанський Д. Кінець «Новоросії». *Тиждень.ua (Київ).* 2015. 12 листопада-19 листопада. № 46 (418). URL: https://tyzhden.ua/Politics/151833

[43] Червоненко В. Чи змінює Путін риторику щодо України?. *BBC Україна (Київ)*. 2014. 18 грудня. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/12/141218_putin_press_conference_2014_vc

[44] Там само.

радше слід було очікувати не мирного врегулювання конфлікту, а його замороження, при якому сепаратистські т.зв.«республіки» були перетворилися би на «точки нестабільності» та перманентної потенційної небезпеки для всієї української держави[45].

Зрештою, військовий аналітик, співдиректор програм із міжнародної безпеки Центру Разумкова Олексій Мельник, стверджуючи, що проєкт «Новоросія» був штучно створений та здійснювався під керівництвом Кремля, та «руками російських ФСБ та ГРУ», до кінця 2014р. був визнаний у РФ нереалізованим та кинутим «напризволяще», а відтак не перестав становити небезпеки, а радше навпаки – його майбутнє залишалось непрогнозованим, а отже постійно залишалась загроза його відродження та нових спроб реалізації, у тому числі збройним шляхом[46].

Історик П. Артимишин, проаналізувавши текст книги одного із лідерів проросійських сепаратистів на Донбасі П. Губарєва «Факел Новоросії», що вийшла у 2016 р., писав, що, з-поміж іншого, т. зв. «народний губернатор» Донеччини дорікав й Росії, яка зволікала із включенням Донбасу до свого складу, на відміну від ситуації в Криму, чи хоча би із визнанням незалежності т.зв. «ДНР» та «ЛНР», на відміну від Абхазії та Південної Осетії, що ніяк не сприяло подальшому політичному суверенному розвитку «Новоросії». Остання, за трактуванням Губарєва, була завжди «квітучою промисловою землею», яка територіально не обмежувалась лише Півднем та Сходом України, але й «тягнулася від Бендер і Тирасполя на Дністрі вздовж Чорного і Азовського морів до самого Донбасу і Ставропілля», і попри те, що після розпаду СРСР опинилася у складі різних держав – Молдови, України та Росії – «на ментальному рівні продовжувала існувати завжди» і навесні 2014р. отримала реальну можливість постати на світовій політичній арені як самостійне державне утворення. Втім не отримавши підтримки Заходу та будучи недостатньо підтриманою РФ «Новоросія» врешті не була повноцінно реалізована як проєкт[47].

Натомість журналіст та експерт Віталій Портников взагалі запевняв, що насправді ніколи ніякого проєкту «Новоросія» не існувало, а був план із відновлення РФ у кордонах всього СРСР та відродження сфери впливу в Центрально-Східній Європі, зароджений ще у 1991 р. російським президентом Борисом Єльциним та продовженим його наступником на посаді В. Путіним. Україні в цьому плані, на думку журналіста, відводилась ключова роль, і коли в Москві стало зрозуміло, що українська сторона відмовляється ставати частиною СНД, а згодом – і Євразійського економічного союзу (геополітичних проєктів реставрації гегемонії Росії в регіоні), натомість обравши курс на інтеграцію із ЄС, Кремль обрав «силовий варіант» впливу на Україну, втілений в анексії Криму та окупації частини Донбасу. Втім повноцінно реалізувати свій задум зі створення по цілому Півдні та Сході України низки маріонеткових проросійських псевдореспублік провалився як завдяки активній проукраїнській позиції населення відповідних територій, так і відсутності у самої РФ достатнього фінансового ресурсу для широкомасштабних бойових дій, скороченого як через санкції щодо РФ зі сторони Заходу, так і падіння світових цін на нафту[48].

Врешті-решт, показовими видаються результати соціологічного опитування щодо ставлення громадян України до поняття «Новоросія», проведеного американським виданням «The Washington Post». Автори публікації – Жерар Тол, експерт Virginia Tech's National Capital Region campus та Джон О'Локлін, професор Університету Колорадо – за сприяння Національного наукового фонду США опитали респондентів в Одеській, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій, Дніпропетровській та Харківській областях. На запитання «Новоросія є міфом чи історичним фактом» більше половини (52%) опитаних із шести областей вважали її міфом, 24% заявили про «історичний факт», в той час як 22% респондентів обрали варіант «важко відповісти».

Разом з тим, респондентів, які заявили про «історичний факт» або вагалися з відповіддю, запитали, чи може визнання «Новоросії» як історичного факту бути підставою для сепаратизму. Лише 14% зі згаданої підгрупи погодилися з цим твердженням, в той час як 38% обрали варіант «Важко відповісти», що продемонструвало чутливість осіб до цього питання.

Водночас відповідаючи на запитання «чим є так звана «Новоросія» – «російською політичною технологією для розділу України» чи «проявом боротьби населення південного сходу України за незалежність»» з останнім твердженням погодилися лише 18% опитаних, в той час як про «російську політтехнологію» заявили 51%.

[45] Фесенко: Проект «Новоросія» не закрыт. «ЛНР» и «ДНР» останутся как плацдарм для дестабилизации всей Украины. *Gordonoua.com*. (Киев). 2014. 12 октября. URL: https://gordonua.com/news/politics/fesenko-proekt-novorossiya-ne-zakryt-lnr-i-dnr-ostanutsya-kak-placdarm-dlya-destabilizacii-vsey-ukrainy-45822.html

[46] Кузнецова І. Проект «Новоросія», здійснюваний Кремлем, провалився – військовий експерт. *Радіо Свобода.* 2014. 21 жовтня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/26648679.html

[47] Артимишин П. Ідея «окремішності» Донбасу та Криму у проросійській публіцистиці сучасної України. *Між війною і соборністю. Соціокультурна інтеграція та адаптація переселенців з Донбасу та Криму. Західноукраїнський вектор*: монографія / відп. ред. М. Литвин. Львів, 2017. С. 215–221.

[48] Портников: Путину не нужны ни «Новороссия», ни Крым. У него одна цель – восстановление России в границах всего СССР. *Gordonoua.com.* (Киев). 2014. 12 октября. URL: https://gordonua.com/news/politics/portnikov-ni-novorossiya-ni-krym-nikogda-ne-byli-nuzhny-putinu-u-nego-odna-cel-vosstanovlenie-rossii-v-granicah-vsego-sssr-45846.html

Таким чином, навіть у південних та східних областях України більшість людей вважали проєкт «Новоросія» не закономірним природнім явищем, а штучним конструктом, створеним у прокремлівських політтехнологічних кабінетах.

Отже, якщо упродовж 1990–2000-х рр. та ще навіть на початку 2014 р. про проект «Новоросія» говорили переважно у науковому середовищі і серед вузького кола політиків, насамперед російських та проросійських, то вже з весни 2014 р. так звана «Республіка Новоросія» стала чи не найпоширенішою темою телеканалів та світової преси, не в останню чергу з подачі російських ЗМІ. Запланований як потужна конфедерація, яка мала би складатися із південних та східних областей України, які протистояли би офіційному Києву, і якщо вдалося би – стали частиною РФ, або ж як мінімум отримали би від останньої щедру фінансову та військову допомогу, цей проєкт проіснував трохи менше року, хоч фактично ще до кінця 2014 р. його вплив на реальну політику був цілком нівельований. В Україні середовища, наближені до тодішнього президента П. Порошенка, сприймали «новоросійський» міф як виключно план, штучно створений російської владою для створення на території України дестабілізаційних центрів з метою подальшого розколу українських теренів та цілковитого знищення Української держави. Тому оголошення у травні 2015 р. заяви про призупинення проєкту «Новоросія» П. Порошенко оголосив своїм найбільшим досягнення за перший рік президентства. Зі свого боку, для проросійських середовищ «Новоросія» була своєрідним «антиглобалістським проектом «русского мира»», спрямованим проти Заходу та характерних для нього ліберальних цінностей, які для слов'янського, зокремого «русского» світу були неприродніми, якщо не неприйнятними. Однак як прозахідні, так і проросійські осередки були єдині в переконанні, що провал «новоросійської» стратегії був пов'язаний із недостатньою підтримкою його зі сторони російської влади. Якщо для проросійських сил це було свідченням певної недалекоглядності офіційної Москви, то для прозахідних – бажання РФ відсторонитися від процесів на Донбасі в обмін на негласну згоду зі сторони країн Заходу на анексії Криму та її ухилення від економічної підтримки регіону. Разом з цим, соціологічні опитування засвідчили, що для більшості пересічних громадян південних та східних областей «Новоросія» була все ж не закономірним природнім явищем, а штучним конструктом, створеним у прокремлівських політтехнологічних кабінетах.

Інформація про авторів:

Артимишин Павло Іванович,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник відділу нової історії України
Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України
4, вул. Козельницька, м. Львів, 79026, Україна

Соляр Ігор Ярославович,
доктор історичних наук, професор,
директор
Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України
4, вул. Козельницька, м. Львів, 79026, Україна

Information about the authors:

Artimyshyn Pavlo Ivanovych,
Candidate of Historical Sciences,
Researcher at the Department of Modern History of Ukraine
Ivan Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Kozelnytska str., Lviv, 79026, Ukraine

Solar Igor Yaroslavovich,
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Director
Ivan Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Kozelnytska str., Lviv, 79026, Ukraine

DOI

ГІБРИДНА АГРЕСІЯ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ НА ПРИКЛАДІ ДОНЕЧЧИНИ (2014–2022)

Бенчук В. О., Трофимович В. В.

Вступ

У розділі розглядаються особливості гібридної агресії Росії проти України на прикладі Донеччини. Її динаміка й еволюція прослідковуються в суспільно-політичних і військових процесах. На початковому етапі була спроба сценарію «народного заколоту», втім через низку причин він не спрацював. Через те під керівництвом службових осіб ЗС РФ, ФСБ, представників російської політичної влади була утворена російсько-окупаційна адміністрація – «ДНР». Її мета полягала в провокуванні збройного конфлікту методом масового терору та провокацій. Ці дії супроводжували інші види інструментарію гібридної війни, серед яких важливе місце зайняла потужна інформаційна кампанія російських медіа ресурсів. Проте, успішне звільнення українськими військами частини тимчасово окупованих територій призвело до вторгнення регулярних російських військ на материкову Україну та підписання Мінських домовленостей. Надалі настав «гібридний мир» в процесі якого Росія відпрацьовувала різні варіанти вирішення ситуації на свою користь, що завершилося повномасштабним вторгненням в Україну 24 лютого 2022 р.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. «Кожна війна є окремим випадком, який потребує розуміння своєї особливої логіки, своєї унікальності», – стверджував начальник Генерального штабу ЗС РФ В. Герасимов, виступаючи у січні 2013 р. в Академії військових наук. Ця доповідь згодом лягла в основу російської військової стратегії, котра була апробована в Україні в наступному році. Збройний конфлікт на Донеччині після своєї «гарячої» фази в 2014–2015 рр. – перейшов у режим різного ступеня інтенсивності. Це дало можливість Кремлю сформувати російсько-окупаційну адміністрацію у вигляді «ДНР» та воєнізоване угрупування з колаборантів, що складалося з 1-го армійського корпусу, з метою використання цієї території як інструменту політичного впливу на Україну, щоб унеможливити її самостійний розвиток як суб'єкта міжнародних відносин. Очевидно, на певному етапі офіційна Москва сподівалася досягнути своїх цілей політичними методами, втім через низку причин, спровокованих російською агресією, вона не добилася бажаного,а тому зробила ставку на війну. Паралельно, з вищезгаданими процесами, пропагандистська машина РФ у масовій свідомості росіян формувала з українців й України образ ворога, який нібито загрожував її національній безпеці, а на території «республіки» вживала заходів задля ментального та соціокультурного відторгнення тимчасово окупованих територій від України. Надалі вона чекала сприятливих обставин для початку своїх агресивних планів. Тому ці події потребують ґрунтовного та неупередженого дослідження як з наукової, так і практичної точки зору для розуміння витоків війни РФ проти України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання вказаної проблеми і на які спираються автори. Збройну агресію РФ проти України досліджували чимало вітчизняних та зарубіжних науковців із різних аспектів – військового, геополітичного, інформаційно-психологічного, правового, соціально-економічного, ретроспективного, як історичний процес, соціокультурного, теоретичного, філософського. Автори не ставили собі за мету зробити повний огляд історіософських надбань, породжених агресією Росії. Ми оглядово зупинимося на тих працях, які дадуть можливість поглинути в сутність проблематики.

Так як українське суспільство мало «особливі», майже «братські» стосунки зі своїм сусідом, агресія з останнього стала неочікуваною. Це змусило Л. Залізняка, Т. Кузьо, Г. Перепелиці, І. Пиляєва, С. Сегеди і В. Шевчука, І. Рущенка та інших переглянути двосторонні стосунки, переосмислити їх і здійснити нову інтерпретацію з метою пошуку історичних витоків гібридної агресії.

Найбільший пласт вітчизняних і закордонних досліджень було присвячено понятійно-категоріальному апарату у позначенні збройної агресії РФ. Остання використала такий різновид інструментарію у своїх агресивних діях, який до того не був притаманний державам, тому більшість не розуміла як політично коректно класифікувати ці дії. Таким чином, прийнятною дефініцією стала «гібридна війна», що потребувала теоретичної розробки щодо мети, цілей, особливостей. Значний вклад в останню внесли такі дослідники як Т. Андрієвський, М. Войновський, М. Х. Ван Херпен, Д. Вєдєнєв, П. Гай-Нижник і Л. Чупрій, В. Горбулін, Є. Дикий, О. Долженко, М. Дорошенко і В. Ткаченко, О. Левченко, Є. Магда, В. Панасюк і О. Феденко, Б. Парахонський та Г. Яворська,

С. Полумієнко, К. Попович, Ю. Радковець, М. Тараненко, М. Цюрупа, Х. Юськів та інші.

Цінною для наукової розвідки стала колективна монографія співробітників Інституту історії України НАН України «25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави». У ній зображено подієво-фактологічний матеріал до 2016 р. включно. Заслуговує на увагу журналістське розслідування донеччанина Д. Казанського та луганчанки М. Воротинцевої, в якому вони намагалися знайти відповідь на питання, чому їхній рідний регіон став уразливим перед «російською весною». Вони зазначили, що «конфлікт на Донбасі був спровокований цілою низкою як зовнішніх, так і внутрішніх чинників, що мали синергетичний ефект». Значний інтерес становить праця американського історика Т. Снайдера, в якій він висловив думку, що події на Донеччині були обумовлені «кримським «успіхом»». Тому це спричинило організацію кремлівськими радниками державного перевороту у південно-східних регіонах з метою їх перетворення у «джерело постійної нестабільності для України».

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У більшості працях розкрито початок російської збройної агресії без акцентування уваги на особливостях різних технологій в окупації Криму та материкової частини України. Втім, про це побічно згадав Г. Перепелиця, який відмітив, що на материку, крім звичайного інструментарію гібридної агресії, були додані елементи «громадянської війни» та збройного терору, головна мета яких полягала в «інсценуванні внутрішнього конфлікту між центром та сепаратистськими регіонами»[1]. Також на це звернув увагу В. Горбулін, який відзначив, що під час захоплення півострова були сприятливі умови для проведення спеціальної операції. Проте, на Донбасі не всі компоненти гібридного впливу спрацювали, що «примусило Росію перейти до формату традиційного військового вторгнення»[2]. Недостатньо розкритими залишаються процеси, що сприяли вторгненню регулярних частин ЗС РФ у серпні 2014 р., та подальші військово-політичні перетворення, котрі дали можливість сформувати російсько-окупаційну адміністрацію у вигляді «ДНР», використавши її для підготовки до повномасштабного вторгнення в Україну.

Формулювання цілей (постановка завдання). Спираючись на останні публікації та доступні джерела, автори роблять спробу проаналізувати російську гібридну агресію на прикладі Донеччини як елемент підготовки до повномасштабної війни проти України.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Гібридна агресія РФ проти України, як вважає Є. Магда – це «закономірне продовження російської політики на пострадянському просторі», що з приходом до влади В. Путіна була спрямована на підпорядкування останньої своїм інтересам. Через те дата початку підготовки до гібридного протистояння досить умовна[3].

Проте саме прихід до влади В. Ющенка та ревізія зовнішньополітичних орієнтацій Росії з метою реставрації радянського проєкту активізували її підготовчу фазу. Вона передбачала приховане та систематичне заподіяння шкоди Україні з метою виснаження її потенціалу на момент, коли буде прийнято рішення про перехід до гібридної агресії[4]. Важливими елементами підготовки стали формування та підтримка «п'ятої колони», використання «м'якої сили», ключовим компонентом якої була доктрина «русского мира», а також військова, дипломатична, економічна, енергетична, інформаційна, політична складові[5].

На цей момент на Донеччині постала власна регіональна політична сила – Партія Регіонів, яка в 2010 р. здобула вищу політичну владу в державі, а під час місцевих виборів – тотальний контроль на Донеччині: 166 зі 180 депутатських мандатів в обласній раді, керівні посади у всіх міських, районних, сільських та селищних радах разом із депутатськими корпусами, 24 посади мерів міст, а у містах Кіровському та Сніжному – міських секретарів, які виконували обов'язки місцевих керівників. Лише містом Горлівка керував позапартійний[6]. Партія Регіонів сформувала донецьку регіональну ідентичність навколо ностальгії за «радянським» минулим, активно спекулюючи на одному з ключових стрижнів радянської політичної культури – боротьбі «наших» проти уявного ворога – «фашистів, бандерівців»[7], а також прищепила у масову свідомість комплекс «вищості» над рештою жителів України, особливо західних областей[8]. Ще одним

[1] Перепелиця Г. Російська воєнна агресія проти України: міжнародний та внутрішньополітичний контекст. *Україна дипломатична*. 2014. Вип. 15. С. 380.

[2] Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Дзеркало тижня*. 2015. № 2. URL: https://zn.ua/ukr/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu-_.html.

[3] Магда Є. Гібридна агресія Росії: уроки для Європи. К.: КАЛАМАР, 2017. С. 69-71.

[4] Гибрессия Путина. Невоенные аспекты войн нового поколения. Фрагменты исследования Центра глобалистики «Стратегия XXI» в рамках проекта «Антарес». URL: https://geostrategy.org.ua/images/Hybression_finversion.pdf.

[5] Левченко О. Еволюція гібридної війни Російської Федерації проти України. *Наука і оборона*. 2017. № 2. С. 11.

[6] Бевз Т. Суперечності ідентичностей у Донбаському регіоні. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. 2015. Вип. 3. С. 135-137.

[7] Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналіт. доповідь / [Яблонський В., Лозовий В., Валевський О., Здіорук С., Зубченко С. та ін.] / за заг. ред. В. Яблонського. К: НІСД, 2019. С. 39.

[8] Ситник Ю. Еволюція національно-мовної ідентичності українців Донеччини (квітень 1923 р. – квітень 2014 р.). Дис. на здоб. наук. ст. к. і. н.: спец. 07.00.01 – історія України; Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2021. С. 143.

важливим елементом донецької ідентичності була українсько-російська біетнічність, на яку впливав тісний зв'язок регіону з РФ через родинні зв'язки, торгівлю, спільність кордонів, масове заробітчанство донеччан на її території[9]. Втім, попри компліментарне ставлення місцевого населення до сусідньої держави, проросійський рух у регіоні не відігравав значної ролі, а проросійські партії й організації були маргінальними[10].

Непослідовна геополітична політика режиму В. Януковича призвела до суспільно-політичного протистояння на Майдані. Це зруйнувало плани Москви щодо втягнення України в свої глобальні цивілізаційні проєкти. Через те остання розпочала завершальний етап підготовки до гібридної війни. Вона стала кульмінацією використання невійськових методів у підготовці до збройної агресії[11]. Згодом, 24 березня 2014 р., головний редактор видання «KyivPost» К. Горчинська опублікувала документ, начебто, розроблений у Раді нацбезпеки РФ під час протистояння на Майдані. У ньому зазначалося, що Кремль мав на меті використати ситуацію в Україні для захисту своїх інтересів і захоплення більшості її областей. В. Янукович у цих подіях мав відіграти одну з ключових ролей для правової легітимності відповідних кроків[12]. Т. Снайдер також стверджував про існування подібного конфіденційного документа, який з'явився на початку лютого в адміністрації президента РФ, очевидно, після відвідування Києва головним персонажем «російської весни» І. Стрєлковим («Гіркіним»), котрий і рекомендував захопити частину України[13].

Тому взимку 2013–2014 рр. відбулася потужна інформаційна операція проти України. Її мета полягала в розвитку конфліктогенного потенціалу в українському суспільстві, протиставляючи жителів південно-східних регіонів і мешканців західних областей. Варто зазначити, що тогочасні представники української влади та залежні від них інформаційні ресурси також брали в цьому активну участь[14]. До того ж, інша її важлива мета полягала у тому, щоб дискредитувати українське населення і сформувати з нього образ ворога в очах російського суспільства, аби воно було готове до можливого нападу і підтримало дії свого керівництва[15].

Самоусунення В. Януковича та послаблення центральної влади прискорили початок гібридної агресії РФ проти України, що призвело до окупації півострова Крим і суспільно-політичних заворушень у південно-східних областях. Останнє відбулося і на Донеччині, де представники Партії Регіонів продовжували «накручувати» місцеве населення, провокуючи його на виступи проти нової революційної влади[16]. Це призвело до суспільно-політичного протистоянням між прихильниками унітарної держави та її противниками, тобто патріотами та проросійськи налаштованими особами. Пропутінські сили розіграли політичний сценарій у вигляді «народного заколоту». Опубліковані СБУ джерела свідчать, що на початку березня радник В. Путіна В. Глазьєв телефонував своїм спільникам у південно-східних областях і пропонував повторити «кримський сценарій»[17]. Його керівниками прагнули стати місцева влада та члени проросійських організацій. Проте, вони між собою протиборствували. Донецькі керівники прагнули використати протести для політичних домовленостей з новою центральною владою, а московські маріонетки – самим стати владою. У результаті паралельно з українськими органами управління існували колаборантські – «народний губернатор» і «народні мери». Діяльність кількох центрів впливу у вуличних протестах призвели до плутаних вимог – то відновлення дії Закону України «Про засади державної мовної політики» та проведення референдуму з метою федералізації, то «введення миротворчих військ братського народу для захисту південно-східного населення від безчинств коричневої чуми»[18].

Після трагічних подій на Майдані на Донеччині відбулося кілька нечисельних мітингів. Зокрема, у Донецьку, на площі В. Леніна зібралося біля сотні протестувальників з метою створення «Східного фронту» проти нової революційної влади[19]. Цю ініціативу підтримав губернатор області А. Шишацький, який закликав місцевих керівників організувати загони самооборони для захисту краян від «Правого Сектора» та «бойовиків Майдану»[20].

---

[9] Гібридна війна: in verbo et in praxi: монографія / Донецький національний університет імені Василя Стуса / під. заг. ред. проф. Р. Додонова. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 225.

[10] Пахоменко С. Фактор ідентичності в українській кризі: приклад Донбасу. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія*. 2015. Вип. 12. С. 248.

[11] Гибрессия Путина…

[12] Журналістам злили «план» Путіна щодо України. *Українська правда*. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2014/03/24/7020087/.

[13] Снайдер Т. Шлях до несвободи: Росія, Європа, Америка. Львів: Човен, 2020. С. 146-147.

[14] Перепелиця Г. Україна – Росія: війна в умовах співіснування. К.: Видавничий дім «Стилос», 2017. С. 457.

[15] Давидюк М. Як працює путінська пропаганда. К.: Смолоскип, 2016. С. 25.

[16] Воротинцева М., Казанський Д. Як Україна втрачала Донбас. К.: Книжкове видавництво Чорна гора, 2020. С. 190-191.

[17] Снайдер Т. Шлях до несвободи… – С. 155.

[18] Кудрина Л. Мариупольские депутаты требуют от Верховной Рады незамедлительных действий для достижения гражданского мира. *Приазовский рабочий*. 2014. № 32 (19806). С. 1-3.

[19] Фотофакт. Жители Донецка не спешат записываться в «Восточный фронт». *Остров.* URL: https://www.ostro.org/donetsk/society/news/438416/.

[20] Воротинцева М., Казанський Д. Як Україна втрачала… – С. 193.

Це стало результатом чітко спланованих за одним сценарієм протестів 1 березня 2014 р. у Бахмуті (до 2016 р. – Артемівськ), Горлівці, Єнакієві, Донецьку, Краматорську, Маріуполі, Слов'янську, в яких взяло участь від кількох сотень до кількох тисяч протестувальників. Останні активно використовували російську державну символіку та георгіївські стрічки[21].

Найчисельніший протест відбувся в Донецьку. Тут було заплановано два мітинги: один – організований органами влади за рахунок бюджетників під назвою «Донбас за закон і порядок», інший – проросійськими силами. Проте вони злилися в один. За різними оцінками, на ньому були присутніми від 5 до 10 тис. осіб. Його активною групою виступили члени «Донецької республіки», Російського блоку та інших маргінальних антиукраїнських організацій. Під їх тиском обласна рада ухвалила резолюцію, котра передбачала проведення референдуму щодо подальшої долі Донбасу[22].

Місцеві колаборанти проходили систематичну підготовку в російських військових таборах, організованих Міжнародним євразійським рухом, який очолював україноф об О. Дугін. Тут під керівництвом спецслужб РФ вони отримували військовий та ідеологічний вишкіл[23]. Активну підтримку їм надавали «російські туристи», члени різних фашистських, націоналістичних, панславістських організацій Росії, котрих мобілізовували різними шляхами, особливо через чисельні групи в соціальних мережах[24].

Не відкидалася вірогідність повернення В. Януковича. Адже кремлівське керівництво мало у своєму розпорядженні листа експрезидента, в якому він просив В. Путіна ввести війська на територію України[25]. Тому 22 березня 2014 р. в деяких містах Донеччини відбулися мітинги на його підтримку. Наприклад, у Донецьку була прийнята резолюція, в якій «легітимного президента» закликали звернутися до В. Путіна з проханням захистити російськомовне населення на території області. Ці події відбулися одночасно з офіційною заявою прем'єр-міністра РФ Д. Медведєва, в якій він наголосив, що В. Янукович залишається «законним» президентом[26].

Окупація Криму створила ейфорію в середовищі кремлівських посадовців, російських націоналістів, фашистів, панславістів та місцевої «п'ятої колони» щодо можливості повторення кримського сценарію в південно-східних регіонах, у межах так званої «Новоросії». Проте, на відміну від Криму, на материковій Україні, офіційна Москва не була готова до широкомасштабного застосування своїх військ. Це було обумовлено відсутністю на території області баз російських військових формувань, а перекидання збройних сил через кордон спровокувало бинепередбачену міжнародну реакцію.

Було вирішено провести спеціальну операцію в південно-східних областях, яку згодом почали називати «російська весна». Наслідком останньої, розпочатої 7 квітня, стало захоплення у Донецьку приміщень обласної ради, а також обласного управління Служби безпеки України для заволодіння зброєю. Цього ж дня була проголошена «Донецька народна республіка». Антитерористичний центр СБУ з метою захисту територіальної цілісності держави розпочав проведення антитерористичної операції[27].

У ході її проведення було звільнено управління СБУ, проте зачистку приміщення обласної ради призупинили із-за не з'ясованих до кінця причин[28]. Представники «ДНР», зрозумівши, що штурму захопленої установи не буде, почали вибудовувати ієрархічну терористичну організацію зі створенням «тимчасового уряду» та формуванням власних парамілітарних воєнізованих груп. Попри поширення влади лише на захоплене приміщення, припинення точкових спеціальних операцій з боку українських силовиків призвело до нарощування сил «республіки» та опанування нею суспільно-політичної, а згодом і військової ситуації на Донеччині[29].

Це ознаменувало перехід «народного заколоту» в стадію збройного конфлікту. Він розпочався з військової інтервенції російської диверсійної групи, так званої «кримської роти», яка складалася з 52 осіб, очолювальних відставним офіцером ФСБ І. Стрєлковим («Гіркіним»). Її вторгнення з боку Донецька забезпечила команда «народного губернатора» П. Губарєва. Спочатку планувалося захопити м. Шахтарськ, але вже з прибуттям в Україну було

[21] Сепаратистские митинги в городах Донецкой области прошли по одному сценарию – обзор. *Новости Донбасса*. URL: https://novosti.dn.ua/news/202266-separatystskye-mytyngy-v-gorodakh-doneckoy-oblasty-proshly-po-odnomu-scenaryyu-obzor.

[22] Заграница нам поможет? Как Донецк делал выбор в пользу России. *Остров*. URL: https://www.ostro.org/general/politics/articles/438957/.

[23] Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет. Київ: ДУХ І ЛІТЕРАТУРА, 2018. С. 390.

[24] В России собирают «туристов» в Украину, служивших в армии. *Українська правда*. URL: https://www.pravda.com.ua/rus/news/2014/02/28/7016603/.

[25] Василенко В. Російсько-українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико-правові оцінки. *Український тиждень*. 2014. № 42. С. 37.

[26] Как жители Донецка ждали второго пришествия. Януковича. *Остров*. URL: https://www.ostro.org/donetsk/politics/articles/440760/?pagen=2.

[27] Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016) / Під. заг. ред. І. Руснака. К.: Національний університет оборони імені Івана Черняховського, 2017. С. 20-21.

[28] Головко В., Якубова Л. Збройна агресія Росії проти України. *25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави*. Київ: Ніка-Центр. С. 643.

[29] Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2018. С. 210.

прийнято рішення рухатися до міста Слов'янська. Їх основна мета, як вважали члени групи, полягала в підготовці відповідних умов для приходу регулярних частин російської армії[30].

Слов'янськ був обраний не випадково. Величезна протяжність спільного кордону з РФ створювала їй зручні умови для логістики у підтримці бойовиків. Це неодноразово підтверджував і один із головних персонажів тогочасних подій І. Стрєлков. Наприклад, у своєму відеоінтерв'ю 6 квітня 2021 р. він сказав, що «повстання» на Донбасі відбулося завдяки близькості російського кордону, звідки можна було очікувати допомогу[31]. Крім того, Донеччина – це суцільна смуга міст і саме у Слов'янську починається автомобільний шлях національного значення Н-20, який проходить через Краматорськ, Дружківку, Костянтинівку, Авдіївку, Донецьк, Волноваху та закінчується в Маріуполі. Це давало змогу зручно контролювати їх і перекидати бойовиків між містами. Тоді у Харкові знаходилися основні центри управління АТО й, відповідно, звідси через м. Ізюм здійснювалося перекидання українських військ з огляду на те що Харківська та Донецька області були з'єднані єдиним автомобільним шляхом міжнародного значення М-03, який проходив через Ізюм-Слов'янськ[32].

12 квітня було захоплено низку управлінь міліції в Артемівську, Краматорську, Слов'янську, Красному Лимані (з 2016 р. – Лиман). У їх штурмі брали участь група Стрєлкова та російський спеціальний диверсійний загін, переодягнений під «місцевих ополченців»[33]. Доступні нині джерела свідчать про те, що в захопленні адміністративних установ брали участь російські спецзагони. Зокрема захоплення відділу міліції в Краматорську демонструє високий рівень тактичної підготовки та бойової злагодженості, що притаманне лише добре підготовленим військовикам[34]. Як згадував тогочасний активний учасник українського спротиву російській агресії, голова Комітету Верховної Ради України з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин Дмитро Лубінець, тактика проросійських сил полягала в наступному – вночі адміністративні установи захоплювали російські військовики, потім передавали їх під контроль представникам «республіки» та зникали[35].

Українська влада, отримавши інформацію про появу «зелених чоловічків» у Слов'янську, відправила рекогносцирувальну групу СБУ для уточнення та перевірки розвідувальних даних. Але на підступах до міста у селі Семенівка вона була атакована, зазнавши втрат серед особового складу. У відповідь Рада національної безпеки та оборони України 13 квітня 2014 р. прийняла рішення розпочати Антитерористичну операцію[36].

Мета розпалювання збройного конфлікту полягала у вербуванні якомога більшої кількості місцевих жителів до іррегулярних воєнізованих груп для створення картинки «громадянської війни» в Україні. За її реалізацію відповідав І. Стрєлков, який був призначений «міністром оборони республіки». Згодом прибув інший російський громадянин, політтехнолог, О. Бородай, який згадував, що на той момент у «ДНР» панував цілковитий хаос, з різними групами впливу. Очевидно, російські куратори призначили його «прем'єр-міністром» задля політичного упорядкування та розбудови «державної структури»[37].

Аби місцеве населення взяло участь в «юридичній легалізації» квазідержавного формування, напередодні проведення «референдуму» 8 травня було ухвалено рішення провести його у два тури. Перший планувався на 11 травня. На ньому мали визначитися: підтримувати чи не підтримувати «Акт державної самостійності «ДНР», а другий – на 18 травня, коли хотіли озвучити питання про приєднання останньої до складу РФ. Таким чином, була проведена чергова інформаційно-психологічна операція щодо донеччан, оскільки на фоні збройного конфлікту з жертвами й на тлі іншого прикладу – «мирного» приєднання Криму до складу РФ – місцеве населення очікувало, що після «референдуму» настане мир. Але відбувся лише один тур, а другий був скасований після проведення першого[38].

---

[30] Жучковский А. 85 дней Славянска. Нижний Новгород: Издательство «Черная сотня», 2018. С. 20, 23, 28.

[31] Война неизбежна? (Игорь Стрелков, Александр Рыбин). URL: https://www.youtube.com/watch?v=Z4w5hX17J70&t=4185s.

[32] Вишневський Ю., Денисенко В. Політики ніколи не брешуть. 10 законів взаємодії політиків і виборців. К.: Наш формат, 2020. С. 222.

[33] Перепелиця Г. Україна – Росія: війна…– С. 551.

[34] Краматорск, захват отдела МВД. URL: https://www.youtube.com/watch?v=VGLr8-6Dpxs&t=110s.

[35] Особистий архів В. Бенчука. Інтерв'ю з Д. Лубінцем – народним депутатом України 8-го та 9-го скликань, головою Комітету з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин (записано 05.11.2020).

[36] Указ Президента України від 14 квітня 2014 № 405/2014 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405/2014.

[37] Собчак живьём. Александр Бородай 12.11.2014. URL: https://www.youtube.com/watch?v=ONOokrSYu7M.

[38] ДНР проведет «референдум» за присоединение к России в два тура. *Новости Донбасса*. URL: https://novosti.dn.ua/news/207389-dnr-provedet-referendum-za-prysoedynenye-k-rossyy-v-dva-tura.

Одночасно з початком збройного конфлікту змінюється риторика інформаційного супроводу гібридної агресії. Замість «народних губернаторів і мерів» головними героями російських інформаційних ресурсів стають «ополченці». Вони зображуються «народними героями» як «захисники» чи то «новоросійського народу», чи то російськомовних від українських «фашистів» і «неонацистів». Отже, вже у травні 2014 р. Кремль відмовився від розтиражованої у квітні ідеї «Новоросії», оскільки його план повністю провалився. Тому він почав розробляти інший сценарій – зробити з «ДНР» джерело постійної напруги для України[39].

Сили «ополченців» були нечисельні, а їх основу складали не стільки місцеві колаборанти як російські спецпризначенці, націоналісти-добровольці та ветерани війн. Про небажання місцевого населення брати в руки зброю та воювати неодноразово зазначали й головні учасники «ополчення». Зокрема, вже 17 травня 2014 р. «міністр оборони ДНР» та командир Слов'янського «гарнізону» І. Стрєлков у відеозверненні зазначив, що з 4,5 млн. жителів Донеччини до їхніх лав записалося лише близько тисячі осіб[40]. У вже згаданому відеоінтерв'ю він стверджував, що до приходу регулярних частин російської армії в серпні 2014 р. донеччани не виявили особливого ентузіазму воювати[41]. Подібні судження висловлювали й інші росіяни-добровольці, зокрема член терористичного угруповання «Народное ополчение Донбасса» С. Лашин[42].

«Російська весна» зазнала поразки. Це було обумовлено низкою факторів, серед яких варто виділити, як уже зазначалося, відсутність російської військової бази на материковій частині України, переоцінку проросійських настроїв і насамперед активний спротив донеччан. Останні самоорганізувалися в сили самооборони, батальйон територіальної оборони «Донбас», Координаційний комітет патріотичних сил Донбасу тощо[43]. Через те терористи запустили маховик кровопролиття, аби створити з української армії у масовій свідомості донеччан образ «карателя». Їх головна тактика полягала в тому, щоб використовувати місцеве населення як живий щит, облаштовуючи свої позиції в містах, у тому числі в житлових кварталах. З них вони здійснювали атаки проти українських бійців і артилерійські обстріли, щоб нівелювати вогонь у відповідь або спровокувати зустрічний вогонь по цивільним об'єктам.

Подальше військове загострення з використанням важкого озброєння – різноманітних ракетно-артилерійських гармат і реактивних систем залпового вогню збільшило кількість жертв серед мирного населення. Також бойовики «ДНР» свідомо та цілеспрямовано обстрілювали житлові квартали, звинувачуючи в цьому українську армію. Як згадували очевидці подібних обстрілів Донецька, перед їх початком, зазвичай, приїжджали російські журналісти, котрі відразу демонстрували їх по телебаченню. Аналогічні випадки відбувались і в інших містах Донеччини[44].

Саме на липень-серпень 2014 р., коли українська армія почала звільняти окуповану територію, припадає найбільше репортажів російських телеканалів з демонстрацією наслідків артобстрілів, жахливих подробиць загибелі цивільного населення, нібито масових страт «ополченців» і «мирних жителів» українськими військами[45].

Зважаючи на професійну, матеріально-технічну та кількісну перевагу українських силовиків, російські куратори зрозуміли, що це призведе до знищення терористичних формувань. Тому прийняли рішення про підготовку до вторгнення регулярних частин російської армії на територію України. Головним завданням на підготовчому етапі було отримати повний контроль над українським кордоном. Військове керівництво України, своєю чергою, сформувало відповідні органи управління – сектори відповідальності (сектори А, С, Б, Д, М). Саме сектори А та Д були відповідальні за контроль державного кордону та припинення постачання незаконних військових формувань з території РФ.

11 липня російська армія зі своєї території здійснила перший ракетно-артилерійський обстріл по позиціях українських військових у с. Зеленопілля. Надалі вона продовжувала постійні обстріли з важкого озброєння на прикордонних позиціях, як з території, що контролювалася бойовиками, так і з власної[46]. За словами Т. Снайдера – це була «російська контратака проти української армії»[47]. Як результат, це призвело до повного оточення української армії в секторі Д та перекриття бойо-

[39] Бурковський П. Російська пропаганда про події в Україні: тенденції 2014–2016 років. *Детектор медіа*. URL: https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/19200/2017-07-04-rosiiska-propaganda-pro-podii-v-ukraini-tendentsii-20142016-rokiv/.

[40] 17 05 2014 Обращение Стрелкова Славянск**.** URL: https://www.youtube.com/watch?v=M46S_AyaL3k&t=8s.

[41] Война неизбежна?...

[42] «14-й год сделали россияне». Снова о «сливе» Донбасса. URL: https://www.youtube.com/watch?v=5sgNzK0Js5c.

[43] Думки та погляди жителів південно-східних областей України: квітень 2014. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=302&page=1.

[44] ДНР обстреливает Донецк – свидетельства очевидцев. *Новости Донбасса*. URL: https://novosti.dn.ua/article/4955-dnr-obstrelyvaet-doneck-svydetelstva-ochevydcev.

[45] Бурковський П. Російська пропаганда…

[46] Аналіз ведення антитерористичної операції та наслідків вторгнення Російської Федерації в Україну у серпні - вересні 2014 року (підготовлено Генеральним штабом Збройних сил України спільно з Центральним науково-дослідним інститутом Збройних сил України). К., 2015. С. 1-2, 4.

[47] Снайдер Т. Шлях до несвободи… – С. 187.

виками шляхів постачання. Через те штаб АТО прийняв рішення про проведення операції щодо деблокування оточених підрозділів. У результаті успішних дій українських військ на початку серпня вдалося прорвати вороже оточення і вивести близько 3 тис. військовослужбовців, котрі були передислоковані з сектора та замінені іншими підрозділами[48]. Завдання останніх полягало у створенні кола ізоляції по рубежу Станиця-Луганська – аеропорт «Луганськ» – Лутугине – Ребрикове – Ровеньки – Дякове – Дмитрівка – Степанівка – Савур-Могила. Таким чином, була створена «буферна зона» між контрольованими бойовиками територіями, з одного боку, та кордоном із РФ – з другого, щоб лінія ізоляції була віддалена від кордону на відстань, недосяжну для більшості ворожих артилерійських засобів[49].

Серпень 2014 р. став поворотним у гібридній агресії Росії проти України, оскільки перша змушена була перейти до традиційного методу ведення війни – збройного вторгнення з метою досягнення своїх політичних цілей. Контроль над кордоном давав змогу російському командуванню безперешкодно постачати зброю, боєприпаси та бойовиків зі своєї території, а також розпочати інтервенцію на материкову частину України. Військова операція регулярних частин ЗС РФ у взаємодії з «бойовиками ДНР» отримала назву «Северный ветер»[50]. Московські куратори провели зміни серед військово-політичного керівництва «республіки». 13 серпня «прем'єр-міністр «ДНР»» О. Бородай та «військовий міністр» І. Стрєлков були відкликані до РФ. Такі перестановки були обумовлені, як свідчив О.Бородай, тим, що наступив переломний момент з можливістю заключення миру, а тому дивно б виглядало якби «договір» від імені Донбасу підписувала особа «з московською пропискою». Загалом, на його думку, вони покидали «республіку» уже «переможцями, які, в основному, зробили справу»[51].

Новим керівником квазідержави став місцевий представник О. Захарченко. Отримавши нові повноваження, він оголосив, що іррегулярні частини «ДНР» готові до контрнаступу, який мав розпочатися через кілька днів[52]. Його повідомлення відбулося на фоні офіційної заяви В. Путіна про те, що РФ спрямовує в Україну перший «гуманітарний конвой», доставити який мали 280 вантажівок. Ця «допомога» була однією з найбільших за всю історію конвоїв[53]. А вже 15 серпня керівник «ДНР» на засіданні «уряду» оголосив про введення в бій резервів армії «Новоросії»: 30 танків, 120 бронемашин та 1200 чоловік особового складу, які протягом 4-х місяців пройшли підготовку на території РФ[54].

Резерв, про який згадав О. Захарченко, зафіксували вітчизняні та західні журналісти. Вони повідомляли про перетин українського кордону колонами російської бронетехніки, в якій було декілька десятків БМП, БТР і вантажівок. Зокрема, близько 50 БТРів проїхали контрольно-пропускний пункт Ізварине, а потім «розчинилася в полях»[55].

Утім, вище військове командування України продовжувало дотримуватися свого задуму, який полягав у наступному:

– відновлення контролю над державним кордоном з РФ, щоб припинити постачання зброї, боєприпасів та матеріально-технічних засобів та живої сили для бойовиків з боку останньої;

– розділення території, яка контролювалася бойовиками, на декілька частин;

– оточення найбільших угруповань бойовиків і створення умов для подальшого їх роззброєння, а у разі опору – знищення.

Він зазнав краху, оскільки його головний пункт щодо контролю над державним кордоном не був виконаний. Очевидно, керівництво АТО не до кінця усвідомлювало істотний ступінь вірогідності вторгнення ЗС РФ[56].

Дата російського вторгнення на Донеччину до нашого часу йде в розріз із озвученою тогочасним українським військово-політичним керівництвом, яке стверджувало, що воно відбулося 24 серпня. Але чисельні журналістські розслідування, свідчення очевидців та інші джерела стверджують про початок вторгнення регулярних частин ЗС РФ ще на початку серпня[57]. Неспростовані докази їх присутності були отримані 24 серпня, коли бійці 51-ої ОМБр у районі Іловайська взяли в полон 11 псковських десантників 98-ї дивізії[58].

Згідно з інформацією Генерального штабу ЗСУ, на материкову частину України вторгнулося 8 батальйонно-тактичних груп, які нараховували: особового складу – понад 6 тис. осіб; танків – до 70 од.; бойових

[48] Особистий архів Бенчука В. Інтерв'ю із С. Собком – командиром 1-ї БТГр 30-ї ОМБр (записано 13.04.2018).

[49] Аналіз ведення антитерористичної операції… – С.10-11

[50] Бенчук В. Доктрина Валерія Герасимова як віддзеркалення стратегічного військового плану РФ. *Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції 25-26 червня 2019 р. «Людина і техніка у визначних битвах світових воєн XX століття»*. Львів, 2019. С. 78.

[51] Собчак живьём. Александр Бородай…

[52] Александр Захарченко ИНТЕРВЬЮ 11.08.2014. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Dm7-mJA6KRc&t=370s.

[53] Путін заявив, що спрямовує в Україну свій «гуманітарний конвой». *Українська правда*. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2014/08/11/7034565/.

[54] Донбас в огні. Путівник зоною конфлікту. Львів, 2017. С. 42.

[55] Російська військова техніка перетнула кордон України – іноземні журналісти. *Корреспондент*. URL: https://ua.korrespondent.net/ukraine/events/3406109-rosiiska-viiskova-tekhnika-peretnula-kordon-ukrainy-inozemni-zhurnalisty.

[56] Аналіз ведення антитерористичної операції… – С. 1.

[57] Снайдер Т. Шлях до несвободи… – С. 200.

[58] Зіненко Р. Війна, якої не було. Хроніка Іловайської трагедії. Ч. 1. 7 – 24 серпня 2014 / за ред. Бутусова Ю. Х., 2019. С. 403-444.

броньованих машин – до 270 од.; артилерійських систем – до 90 од.[59]. Це створило загрозу на трьох напрямках – Маріупольському, Луганському та Іловайському. На останньому відбулися найбільш трагічні події через те, що іловайське угруповання, котре складалося в основному з добровольчих батальйонів, було повністю оточене. 26 серпня відбулася запланована зустріч у Мінську в форматі Україна-ЄС-Митний Союз (Білорусь, Казахстан, Росія). Було заплановано обговорити три питання: виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом; енергетична безпека та стабілізація ситуації на Донбасі. Проте, комюніке щодо цієї зустрічі не було. З офіційних заяв учасників випливало лише про спільне усвідомлення припинення ескалації збройного конфлікту. Тому до чого прийшли учасники переговорів і про що домовилися так і не відомо[60].

Відсутність результатів політичних домовленостей призвели до погіршення становища оточених українських сил. Їхнє командування в Іловайську прийняло рішення розпочати переговори з російськими представниками на місці та виходити з оточення. Попри досягнуті домовленості, вихід «зеленим коридором» завершився розстрілом українських колон і величезними втратами[61].

Неоднозначний розвиток подій змусив обидві сторони шукати компромісу. В цьому була зацікавлена і кремлівська верхівка. По-перше, росіяни зазнали значних втрат серед своїх військ і подальше перебування на материковій Україні збільшувало б доказову базу їх присутності, а, по-друге їм потрібно було структурувати державну систему управління «республіки». Поза тим, як показали події серпня-вересня, офіційна Москва була досить чутлива до втрат серед своїх військ на той момент. Свідченням цього стала активна кампанія з приховування справжніх причин їх загибелі для внутрішньої аудиторії.

Як результат, 5 вересня 2014 р. було підписано «План мирного врегулювання ситуації на Сході України» або так званий Мінськ-1, в основу якого лягли попередньо запропонований мирний план П. Порошенка та ініціативи В. Путіна[62]. Після чого головним завданням для Москви стало сформування владної вертикалі «республіки» із всебічним контролем і впорядкування різнорідних іррегулярних угруповань для утворення регулярної військової сили метою виживання та стійкості окупаційного режиму. Адже останній мав служити прикриттям російської присутності в Україні та, відповідно, демонструвати збройний конфлікт як «внутрішній».

Наступним етапом для політичної «легалізації» «ДНР» стало проведення «виборів» 2 листопада 2014 р., в ході яких обрали керівника «республіки» та депутатів «парламенту». Після завершення формування політичних і військових інститутів «республіки» Кремль продовжив ескалацію конфлікту. Головними напрямками агресії були Донецький аеропорт (ДАП), Маріупольський та Дебальцевський напрямки. Тут ЗС РФ намагалися вирішити відразу кілька проблемних точок – отримати контроль над стратегічними об'єктами з військової точки зору – аеропортом у Донецьку і важливим залізничним вузлом, який з'єднував Донецьку і Луганську області у Дебальцево, та створення відповідної ситуації у вигляді військової поразки ЗСУ, щоб нав'язати офіційному Києву нові умови, більш вигідні для росіян[63]. У результаті під силовим тиском з боку РФ і політичним з боку західних партнерів українська сторона змушена була підписати «Комплекс заходів із виконання Мінських угод» або так званий Мінськ-2.

Це призвело до переходу збройного конфлікту в режим різного ступеня інтенсивності. Українські війська почали організовувати глибоку лінію оборони, обладнаної потужними фортифікаційними спорудами, щоб стримувати ворога. Кремль, своєю чергою, – використовував окуповані території як інструмент дестабілізації внутрішньої ситуації в Україні з метою утримання останньої в орбіті винятково свого впливу і недопущення її європейського та євроатлантичного руху[64].

Для досягнення цих цілей була здійснена реорганізація військових сил колаборантів. Після підписання Мінська-2 останні були переведені на стандарти російської армії, а на командні посади вищої й середньої ланки призначалися кадрові російські офіцери. Вони займалися їх комплектуванням із добровольців на контрактній формі, відновленням роботи Донецького військово-політичного училища. Він випускав офіцерів для забезпечення посад нижчої командної ланки. Таким чином був створений 1-ий армійський корпус «ДНР», який, згідно з російською документацією, проходив як «резервне формування мотострілецьких військ 12-го командування резерву Південного військового округу ЗС РФ»[65].

Відбулися також зміни в соціально-економічній сфері – у 2015 р. «республіка» перейшла на рублі, а українські підприємства, що продовжували там працювати до 2017 р., були націоналізовані й передані

[59] Аналіз ведення антитерористичної операції… – С. 16.

[60] Мінськ: зустріч Порошенка та Путіна завершилась без коментарів. URL: https://www.dw.com/uk/мінськ-зустріч-порошенка-та-путіна-завершилась-без-коментарів/a-17880584.

[61] Павлюк А. Іловайська трагедія 2014 р.: події та відповідальність. Центр стратегічних справ УГСПЛ. Харьків, 2016. С. 37.

[62] Перепелиця Г. Україна – Росія… – С. 627.

[63] Головко В., Якубова Л. Збройна агресія Росії… – С. 679.

[64] Біла книга 2021. Служба зовнішньої розвідки України. К., 2021. С. 16, 19.

[65] Жірохов М. «Одноразові солдати Путіна». Як воюють і гинуть в Україні мобілізовані з ОРДЛО. *Новинарня*. *Новини України що воює* URL: https://novynarnia.com/2022/05/02/odnorazovi-soldaty/?fbclid=IwAR1hfhUz4i6h5vU0RXhSGX2-OXaWi2sMZg0Gq19bS71yhRbF73prbwHjHp8.

під керівництво російського підприємства «Внешторгсервис». Його очолив український бізнесмен С. Курченко, який входив до мафіозного оточення В. Януковича «Сім'я»[66]. Прийняття низки законодавчих ініціатив Кремлем і щодо визнання документів «ДНР» лише поглибило її інтеграцію з РФ. Серед них особливо важливим є указ «Про визначення з гуманітарною метою категорій осіб, які мають право звернутися з заявами про прийом до громадянства Російської Федерації у спрощеному порядку». Ним була спрощена процедура отримання російського громадянства для жителів неконтрольованої території, тобто відбулася так звана «паспортизація» . Його отримували у першу чергу «державні службовці», а потім вже власники «паспорту ДНР»[67].

За даними тогочасної уповноваженої Верховної Ради України з прав людини Л. Денісової, станом на 2021 р. російські паспорти отримали близько 600 тис. українських громадян Донбасу з 2,2 млн., які там проживали. Також, були зафіксовані неодноразові випадки примусової їх видачі, зокрема, на підприємствах «ДНР». Такий крок із боку Кремля не новий: він був апробований у Придністров'ї, Абхазії, Південній Осетії, Криму для юридичної легалізації своїх агресивних намірів. Оскільки, за російським законодавством, офіційна Москва може використовувати армію за кордоном з метою захисту своїх «співвітчизників»[68].

Водночас особливу увагу російське керівництво надавало ідеологічній сфері. Як відзначено в одній з аналітичних доповідей Інституту стратегічних досліджень, офіційна Москва використовувала «республіку» «як майданчик для нівеляції загальнонаціональної ідентичності громадян України, пропаганди ідей, спрямованих на поглиблення існуючих регіональних, культурно-історичних, ідейно-світоглядних «ліній розколу» в українському суспільстві»[69]. Під час «російської весни» у 2014 р. ворожа пропаганда будувалася навколо «Новоросії». Втім, вона була чужа і не зрозуміла місцевому населенню. Тому пріоритетом стали радянські цінності, а орієнтиром – Донецько-Криворіжська Радянська Республіка. За словами І. Стрєлкова, який інспірував збройний конфлікт на Донбасі, ця ідеологія полягала не у приєднанні цих територій до РФ, а у їх від'єднанні від Києва. Іншими словами, Кремль будував штучну конструкцію політичного регіонального квазідержавного утворення[70].

Його пропагандою займалася широка розгалужена система – «інститути державної влади», серед яких варто виділити «Министерство информации ДНР», яке й формувало інформаційне поле, ЗМІ, соціальні мережі, зокрема, «ВКонтакте», «Одноклассники»,Twitter, YouTube, Telegram-канали тощо[71]. Особлива увага на цьому напрямку була спрямована на роботу з дітьми та молоддю. Останні, як відзначили Д. Алексєєва, М. Булик, І. Грідіна, виступали «одночасно об'єктом та суб'єктом пропагандистської діяльності»[72]. Для підлітків в школах були запроваджені «кадетські школи». У них із 7-ми років системно впливають на свідомість дітей, оскільки вони вивчають вигадану «історію республіки», військову справу, а також їм прищеплюють ненависть до всього українського[73]. Серед нещодавно утворених воєнізованих організацій варто виділити «Молодую гвардию – Юнармию». Членами останньої можуть стати всі бажаючі віком від 8 до 35 років. Її мета полягає у військово-патріотичному вихованні молодого покоління.

Також створена ціла мережа організацій для системного виховання молодого покоління за радянським зразком. Для дітей віком від 7 до 10 років функціонують «Орлята», від 10 – до 14 – «Захарівці» та «Молода республіка». Серед них слід виокремити останню, бо вона має понад 7 тис. активістів, 37 штабів в усіх містах та районах «республіки», 338 первинних осередків у закладах освіти[74]. У них проводиться регулярна ідеологічна робота під час масових заходів, у навчальних закладах, військово-патріотичних літніх таборах. В останніх проходять військовий вишкіл з опанування зброєю та основ військової тактики. Як відзначила представниця омбудсмена України, «вони розвернули цілу мережу таборів», в яких виховують «любов до «русского мира» і ненависть до українців, до України». Загалом у «ДНР» навчалося близько 141 тис. дітей[75].

---

[66] Казанський Д. ОРДІЛО: доба мародерства. *Український тиждень*. 2019. № 51. URL: https://tyzhden.ua/Society/238830.

[67] Катриченко Т. Черги і паспортні тури в Росію: як у Донецьку і Луганську роздають російські документи. *Українська правда*. URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2019/05/30/7216530/.

[68] Ржеутська Л. Російська «паспортизація» Донбасу: депутати Ради придумали, як протидіяти. *DW*. URL: https://www.dw.com/uk/pasporty-rf-v-ordlo-deputaty-rady-prydumaly-yak-protydiiaty/a-58678217.

[69] Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році». (2017). Київ: НІСД, 2017. С. 155.

[70] Война неизбежна? ...

[71] Алексєєва Д., Булик М., Грідіна І. Пропаганда на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей: інституціональний та організаційний вимір. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2021. Вип. 28-29. С. 147.

[72] Алексєєва Д., Булик М., Грідіна І. Пропаганда на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей: інституціональний та організаційний вимір. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2021. Вип. 28-29. С. 147.

[73] Мокан В. «Комсомол» та «народні дружини»: як Кремль готує агентів впливу для поширення ідей «русского мира» в ОРДЛО. *Українська правда*. URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2020/06/3/7254316/.

[74] Алексєєва Д., Булик М., Грідіна І. Пропаганда на тимчасово окупованих територіях… С. 147.

[75] На Донбассе боевики готовят детей к войне с Украиной – представитель омбудсмена. *Сегодня*. URL: https://www.segodnya.ua/regions/donetsk/na-donbasse-boeviki-gotovyat-detey-k-voyne-s-ukrainoy-predstavitel-ombudsmena-1194525.html.

Логічним завершенням цих процесів став міжнародний форум «Російський Донбас» 28 січня 2021 р., на якому був представлений програмний документ – Доктрина «Русский Донбасс». Ним були передбачені кроки у подальшій розбудові державної ідеології «республіки», основу якої мала скласти доктрина «русского мира». До речі, у ньому не було жодного слова про приєднання цієї території до РФ[76]. Згодом, 21 квітня цього ж року, відбувся черговий форум, на якому обговорювалися шляхи практичної реалізації цієї доктрини.

Отже, Кремль одночасно вимагав від України повернути ці території за Мінським сценарієм і паралельно формував тут ідеологічне вороже поле, неприйнятне для загальноукраїнських тенденцій. Ще зарано робити однозначні висновки щодо того, в який момент керівництво РФ відмовилося від політичних сценаріїв й зробило ставку на війну. Проаналізовані вище події свідчать лише про те, що «ДНР» було використано як плацдарм для повномасштабного вторгнення[77].

[76] Доктрина «Русский Донбасс». URL: https://russian-center.ru/8315-2/.

[77] Гончарова Є. Російський батіг і донецький пряник. *Український тиждень*. 2021. № 17. URL: https://tyzhden.ua/Politics/251883.

Висновки

Гібридна агресія Росії була обумовлена прагненням останньої втягнути Україну в свої глобальні цивілізаційні проєкти. Проте, українське суспільство прагнуло іншого геополітичного вектора розвитку своєї держави, що призвело до суспільно-політичного протистояння на Майдані. Його перемога змусила РФ перейти до військової інтервенції. Це призвело до захоплення Криму та збройного конфлікту на материковій Україні. Його мета полягала в політичному контролі над Україною, щоб унеможливити її європейський і атлантичний геополітичний розвиток, вірогідність якого збільшилася через дії Кремля. Останній на тимчасово окупованій території провів тотальну соціально-економічну, ідеологічну, соціокультурну роботу задля повного переформатування їх матриці, яка йшла всупереч загальноукраїнським тенденціям. Розроблялися й розглядалися різні сценарії щодо розв'язання цієї проблеми, але через низку обставин В. Путін прийняв рішення про початок повномасштабної війни проти України.

Відомості про авторів:

Бенчук Віталій Олександрович,
аспірант історії імені професора М.П. Ковальського
Національний університет «Острозька академія»
2, вул. Семінарська, м. Острог, 35800, Україна,
вчитель історії
Комунальний заклад «Маріупольський міський ліцей
Маріупольської міської ради Донецької області»
79, пр. Миру, м. Маріуполь, 87500, Україна

Трофимович Володимир Васильович,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України імені професора М.П. Ковальського
Національний університет «Острозька академія»
2, вул. Семінарська, м. Острог, 35800, Україна

Information about the authors:

Benchuk Vitaliy Oleksandrovych,
Postgraduate Student at the Mykola Kovalskyi Departament of History
National University "Ostroh Academy"
2 Seminarska str., Ostroh, 35800, Ukraine
History Teacher
Public Institution «Mariupol City Lyceum of Mariupol City Council of Donetsk Region»
79, Myru Ave., Mariupol, 87500, Ukraine

Trofymovich Vladimir Vasilyevich,
PhD hab. (History),
Professor at the Mykola Kovalskyi Departament of History
National University of Ostroh Academy
2 Seminarska Str., Ostroh, 35800, Ukraine

DOI

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: ІСТОРИЧНІ ПОНЯТТЯ

Біла С. Я., Гриценко Г. З.

Постановка проблеми. Історичні поняття займають провідне місце в структурі історичних знань. За допомогою історичних понять розкривається сутність явищ і процесів. Вони відтворюють об'єктивні зв'язки і закономірності історичного розвитку, в тому числі й характерні риси і тенденції російсько-української війни. Саме тому актуальним є дослідження основних ознак історичних понять.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема російсько-української війни, яка розпочалася у 2014 році є актуальним дослідженням в сучасній історіографії (Р. Кополовець; С. П. Сегеда, В. П. Шевчук; Ю. Офіцинський та ін.)[1]. Так, Р. Кополовець описав та проаналізував причини та передумови анексії Автономної республіки Крим. Дослідник акцентує, що росія перманентно активно розгойдує політичну та економічну ситуацію в Україні з метою дестабілізації та гальмування процесу реформ і демократичного розвитку.

С. П. Сегеда та В. П. Шевчук також підкреслили, що московія/росія на різних історичних етапах використовувала гібридні технології проти України, щоб захопити (окупувати) її територію.

Проте в сучасному науковому дискурсі немає спеціальних праць присвячених характеристиці історичних понять, які розкривають суттєві ознаки та характерні риси гібридної війни росії проти України у XXI столітті. Лише в окремих дослідженнях та шкільних підручниках з новітньої історії України охарактеризовані окремі історичні терміни, пов'язані з проблемою російсько-українського конфлікту 2014–2022 рр.[2]. Визначення більшості історичних понять з проблем російсько-української війни стисло подані у Вікіпедії або відповідних законодавчих актах[3].

Формулювання цілей. Відтак спробуємо систематизувати, порівняти різні визначення та розкрити основні ознаки історичних понять, пов'язаних з агресією росії проти України, які подані у науковій літературі та джерелах.

Виклад основного матеріалу. *Анексія Криму* – незаконне, насильницьке захоплення російською федерацією української Автономної Республіки Крим і міста Севастополя в 2014 р. Верховна Рада України 15 квітня 2014 р. прийняла закон, який визначає Автономну Республіку Крим і місто Севастополь як «території, що знаходяться під тимчасовою окупацією»[4]. Анексія здійснена на території суверенної держави Україна, ретельно та довго ланувалася спецслужбами росії[5].

[1] Сегеда С. П., Шевчук В. П. Гібридна війна Росії проти України: історичний вимір. *Наука і оборона.* 2019. № 1. С. 32-33; Магда Є. Гібридна агресія Росії: уроки для Європи. Київ : КАЛАМАР, 2017. 268 с.; Офіцинський Ю. Сучасна російсько-українська війна (за матеріалами газети «The New York Times» 2013–2017 років). Ужгород: РІК-У, 2018. 312 с. URL: https://nsku.org.ua/wp-content/uploads/2018/08/vijna2014.pdf (дата звернення: 23.05.2022); Кополовець Р. Причини та передумови анексії Автономної республіки Крим. Емпіричний аналіз і стан демократичного розвитку. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*, 2018. № 20. С. 168-174; Семена М. Крим, лютий 2014-го . 2021. 23 лют. (№ 31). Електрон. дані. URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/krym-lyutyy-2014-go (дата звернення: 23.05.2022).

[2] Наливайко, Л. Р. Внутрішньо переміщені особи: визначення поняття. *Право і суспільство.* 2018. № 1. С. 34-39; Бовкун, Е. М. Поняття «внутрішньо переміщена особа» в сучасному конституційному праві України. *Альманах права.* Людиноцентризм у праві: теоретико-прикладні засади. 2017. Вип. 8. С. 111-116; Гібридна війна: сутність, виклики та загрози: зб. матер. круглого столу (Київ, 8 липня 2021 р.). Київ: НА СБУ, 2021. 189 с. URL: https://academy.ssu.gov.ua/uploads/p_57_28744724.pdf (дата звернення: 23.05.2022); Власов В. С. Історія України (профільний рівень) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Літера ЛТД, 2019. 288 с.; Сорочинська Н.М., Гісем О.О. Історія України [рівень стандарту] : підручник для 11 кл. закл. загальн. серед. освіти. Тернопіль : Навчальна книга Богдан, 2019. 240 с.; Власов В. С. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Літера ЛТД, 2019. 256 с.; Гісем О.В. Історія України (рівень стандарту): підруч. для 11 кл. закл.загал. серед. освіти. Харків : Вид-во«Ранок», 2019. 288 с.

[3] Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». Редакція від 21.02.2016. Верховна Рада України. URL: https://archive.ph/20160604173809/http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1706-vii (дата звернення: 28.04.2022); Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-VII (дата звернення: 28.04.2022); Проект. Закон України про волонтерський рух. URL: https://ips.ligazakon.net/document/JF3CP00A?an=3; Указ Президента України № 69/2022 URL: https://www.president.gov.ua/documents/692022-41413 (дата звернення: 28.04.2022).

[4] Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-VII (дата звернення: 28.04.2022).

[5] Кополовець Р. Причини та передумови анексії Автономної республікиКрим.С.172.URL:http://www.fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/20_2018/26.pdf (дата звернення: 29.04.2022).

Одностороннє незаконне включення до складу російської федерації на правах суб'єктів федераії – «Республіки Крим» та «міста федерального значення Севастополь» було проголошено російською федерацією 18 березня 2014 р. (нібито внаслідок так званого «референдуму про статус Криму» 16 березня 2014 р.)[6].

Отже, за українським законодавством та за нормами міжнародного права, Крим є окупованим, а росія має статус держави-окупанта. Термін «незаконна або протиправна анексія» (англ. *illegal annexation*), наряду зі згадкою слова «анексія» є найбільш поширеним у міжнародних документах та у заявах західних партнерів України. Він фігурує і в поданнях України до міжнародних судів7/

Антитерористична операція на сході України (АТО) – комплекс військових та спеціальних організаційно-правових заходів українських силових структур, спрямований на протидію діяльності незаконних російських та проросійських збройних формувань у війні на сході України[8]. Рішення про початок операції було прийняте Радою національної безпеки і оборони України 12 квітня 2014 р. (оголошено 13 квітня)[9]. Згідно з заявами української влади, для відсічі російської агресії навесні 2014 р. був обраний саме правовий режим антитерористичної операції через термінову потребу провести вибори президента і парламенту. Вибори були б неможливі в умовах введення воєнного стану[10].

Сама операція тривала з 14 квітня 2014 р. до 30 квітня 2018 р. Після цього АТО на сході України трансформувалося в операцію Об'єднаних сил (ООС)[11].

Внутрішньо-переміщені особи (вимушені переселенці) – категорія громадян України, іноземців або осіб без громадянства[12], котрі змушені покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту на частині території Донецької і Луганської областей України або окупації Автономної Республіки Крим[13]

Від біженців внутрішньо-переміщені особи відрізняються тим, що не виїжджають за межі країни, громадянами якої є[14]. Соціальний захист внутрішньо переміщених осіб є складовою цілеспрямованої соціально-економічної політики держави, хоч і потребує великих матеріальних витрат.

Волонтерський рух – 1) добровільна безкорисна благодійна суспільно корисна діяльність для реалізації певних проектів, яка здійснюється окремими людьми, організаціями; 2) діяльність із забезпечення ресурсами українських військових, які з 2014 р. стримують російську збройну агресію[15]. Виник стихійно під час Революції Гідності та з початком військового конфлікту в Криму і Донбасі. Поступово набув організаційних форм і став потужним чинником стримування агресії, реформування українського війська та державних інституцій, формування громадянського суспільства[16].

Рух також має потужне крило на всій території України, яке допомагає вимушеним переселенцям із Криму та Донбасу та інших територій України. У листопаді 2014 р. близько 30 волонтерських груп об'єдналися у громадську організацію «Асоціація народних волонтерів України»[17].

Закон України «Про волонтерську діяльність» (зі змінами від 5 березня 2015 р.) визначає, що молодь, а саме особи віком від 14 до 18 років не можуть надавати волонтерську допомогу Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам, органам державної влади

---

[6] Указ Президента України № 117/2021 від 24 березня 2021 року. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1172021-37533 (дата звернення: 27.04.2022); Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. 20.11.2020. URL: https://mtot.gov.ua/ua/termin-aneksija-hibni-po-vidnoshennju-do-krimu-ta-superechit-ukraiinskomu-zakonodavstvu (дата звернення: 28.04.2022).

[7] Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: https://www.president.gov.ua/news/glava-derzhavi-u-diskusiyi-za-uchastyu-prezidentiv-estoniyi-68249 (дата звернення: 30.04.2022).

[8] Власов В.С. Історія України: комплексне видання. Київ, 2020. С. 358.

[9] РНБО розпочинає масштабну АТО із залученням Збройних Сил – Турчинов. Українська правда. 13 квітня 2014. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/13/7022274/ (дата звернення: 05.05.2022).

[10] Гребенюк М. Історична періодизація антитерористичної операції на сході України (14 квітня 2014 – 30 квітня 2018 рр.). *Український історичний журнал.* 2020. Число 4. С. 176-190.

[11] Зятьєв С. Три роки АТО: новітня історія боротьби українців за своє майбутнє : 13 квітня 2014 року Рада національної безпеки і оборони України оголосила про початок антитерористичної операції в східній частині України. Народна армія. 2017. 13 квітня. № 15. С. 10.

[12] Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». Редакція від 21.02.2016. Верховна Рада України. URL: https://archive.ph/20160604173809/http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1706-vii (дата звернення: 28.04.2022).; Ісаєва Н. С. Теоретико-правова характеристика визначення поняття «внутрішньо-переміщені особи». *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2018. № 4. С. 70-75.

[13] Наливайко, Л. Р. Внутрішньо переміщені особи: визначення поняття. *Право і суспільство.* С. 34-39.

[14] Галаур, Володимир. Допомогти переселенцям – наш обов'язок : центральна і місцева влада Харківщини обговорили загальні засади й конкретні кроки поліпшення життя внутрішньо переміщених осіб. Урядовий кур'єр. 2022. 26 січ. (№ 15). С. 3; Лушпієнко, Юлія. Конституційно-правовий статус біженців та внутрішньо переміщених осіб в Україні. *Підприємництво, господарство і право.* 2017. № 2. С. 188-193.

[15] Проект. Закон України про волонтерський рух. URL: https://ips.ligazakon.net/document/JF3CP00A?an=3 (дата звернення: 29.04.2022).

[16] Сорочинська Н.М., Гісем О.О. Історія України [рівень стандарту] : підручник для 11 кл. закл. загальн. серед. освіти. С. 218.

[17] Власов В.С. Історія України: комплексне видання. С. 359; Його ж. Історія України (профільний рівень) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. С. 254.

під час дії особливого періоду, правових режимів надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції, а також не можуть здійснювати нагляд за засудженими та проводити з ними соціально-виховну роботу і не можуть надавати волонтерську допомогу у медичних закладах. Хоча треба зазначити, що саме молодь у віці 16-18 років була однією із перших, хто надавав волонтерську допомогу, як на початку проведення антитерористичної операції, так і в медичних закладах (куди направляли військових після отримання ними поранень у зоні проведення антитерористичної операції)[18].

Гібридна війна – війна з поєднанням в застосуванні конвенційної зброї, партизанської війни, тероризму, кібервійни, торгових війн, патентних війн, реваншистських рухів, пропаганди, порушень прав людини, злочинів проти людяності, військових навчань, переселення, узурпації, вплив на громадську думку, злочинні акти цензури, тощо та злочинної поведінки з метою досягнення певних політичних цілей, основним інструментом якої є створення державою-агресором в державі, обраній для агресії, внутрішніх протиріч та конфліктів з подальшим їх використанням для досягнення політичних цілей агресії, які досягаються звичайною війною[19].

Гібридна війна – дії однієї держави проти іншої з метою зробити її внутрішньо вразливою для успішного здійснення прямої агресії, анексії території[20]. «Гібридну війну» агресор веде без прямого застосування власних військ і навіть може заперечувати ворожі наміри щодо країни-жертви. У такій війні застосовують приховані операції (диверсії, акти терору, кібервтручання, інформаційний терор) з метою посіяти в суспільстві страх і хаос. Агресор надає організаційну, фінансову і збройну підтримку найманцям, засилає на територію країни-жертви «відпускників» з метою обслуговування складної зброї в руках у найманців. Важливим самостійним елементом «гібридної війни» є встановлення контролю за свідомістю людей з допомогою засобів масової інформації[21].

Гібридну війну проти України російська федерація розв'язала ще задовго до 2014 р. Її витоки сягають ще 90-х років XX ст. План гібридної війни активно почав реалізовуватися ще з 14 серпня 2013 р., коли росія в явочному порядку і масово стала дискримінувати український експорт в російську федерацію, завдаючи економічний збиток. Мета була очевидною – не допустити підписання Угоди про асоціацію з ЄС і втягнути Україну в Митний союз[22].

Активізувалась війна із захоплення адмінбудівель у Луганській та Донецькій областях, що дало змогу терористам перебрати владу в багатьох містах регіону[23]. «Визначальним атрибутом у гібридній війні є не так конкретна перемога, проведений ефектний бій, як утримання населення в постійному страху, страху за своє життя, життя рідних та близьких, і неважливо якими методами це досягається»[24].

Особливості сучасної гібридної війни, які характеризують війну росії проти України, зводяться до такого: здійснення російської агресії без оголошення війни; приховування російським керівництвом безпосередньої участі росії в збройному конфлікті; широке використання підготовлених «п'ятої колони» та нерегулярних озброєних формувань; нехтування росією міжнародних норм ведення бойових дій; відкрите невиконання чинних угод і досягнутих Мінських домовленостей; заходи політичного та економічного тиску на Україну; широка антиукраїнська пропаганда і контрпропаганда із застосуванням «брудних» інформаційних технологій[25].

Гуманітарний або зелений коридор – тип тимчасової демілітаризованої зони, призначений для забезпечення безпечного транзиту гуманітарної допомоги в кризовий регіон та/або біженців з нього. Такий коридор також може бути пов'язаний з безпольотною зоною або забороненою для руху зоною.

3 березня 2022 р. М. Подоляк, радник керівника Офіса України Президента України Володимира Зеленського вперше підкреслив, що російські та українські учасники переговорів домовилися про гуманітарні коридори в Україні.

Призначення таких гуманітарних коридорів мало бути подвійним: евакуація цивільного населення та доставка медикаментів та продуктів харчування. Методом встановлення цих коридорів мало бути тимчасове вогню в обмежених географічних районах, узгоджених як коридори[26].

---

[18] Грищенко Н. І. Волонтерський рух в сучасній Україні як стратегія розвитку молодіжного лідерства. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. Випуск 2. (38). 2018. С. 74.

[19] Сегеда С. П., Шевчук В. П. Гібридна війна Росії проти України: історичний вимір. С. 32-33.

[20] Сорочинська Н.М., Гісем О.О. С 65 Історія України [рівень стандарту]. С. 214.

[21] Власов В. С. Історія України (профільний рівень) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. С. 250.

[22] Гібридна війна Кремля проти України і ЄС: енергетичний компонент/ZN, UA, 23.10.2014 р. URL: https://zn.ua/ukr/energy_market/gibridna-viyna-kremlya-proti-ukrayini-i-yes-energetichniy-komponent-_.html (дата звернення: 29.04.2022).

[23] Власов В. С. Історія України (профільний рівень). С. 250.

[24] Що таке «гібридна війна» і чи можливий в Україні радіоактивний тероризм? / Андріян Фітьо / galinfo, 12.11.2014 р. URL: https://galinfo.com.ua/articles/shcho_take_gibrydna_viyna_i_chy_mozhlyvyy_v_ukraini_radioaktyvnyy_teroryzm_176600.html (дата звернення: 29.04.2022).

[25] Гібридна війна: сутність, виклики та загрози: зб. матер. круглого столу (Київ, 8 липня 2021 р.). Київ : НА СБУ, 2021. 189 с. URL: https://academy.ssu.gov.ua/uploads/p_57_28744724.pdf (дата звернення: 30.04.2022); Магда Є. Гібридна агресія Росії: уроки для Європи; Гібридна війна: in verbo et in praxi : монографія / Донецький національний університет імені Василя Стуса / під. заг. ред. проф. Р.О. Додонова. Вінниця : ТОВ «НіланЛТД», 2017. 412 с.

[26] Гуманітарний коридор. Матеріал з Вікіпедії (дата звернення: 30.04.2022).

Гуманіта́рна катастро́фа – порушення усталеного життя значної групи людей (верстви, громади, нації) внаслідок різкого обмеження нормального забезпечення, що виникає як результат воєнних дій, природних стихійних лих, техногенних аварій, економічних і політичних блокад та спричиняє повну втрату засобів до існування і загибель цивільного населення. Надзвичайне кризове, здебільшого незворотне явище. Гуманітарна катастрофа в Україні – це елемент російської воєнної стратегії[27]. Повномасштабна війна росії в Україні призвела до серйозної гуманітарної кризи. Допомоги потребують мільйони людей – як всередині країни, на окупованих територіях, так і ті, що виїхали за кордон. Воєнна ескалація призвела до значної кількості випадків смерті, поранень, масового переміщення цивільних, а також серйозних руйнувань та пошкодження цивільної інфраструктури та житлових будинків[28]. ООН підкреслює, що гуманітарної допомоги потребують Донецька, Луганська, Сумська, Харківська, Запорізька, Київська та інші області.

Депортація – примусове переселення, вигнання чи висилка з постійного місця проживання або з держави окремих осіб чи народів. Застосовується як засіб кримінального чи адміністративного покарання. Російські окупанти від початку війни депортували з України більше 600 тис. людей. Понад 600 тисяч наших громадян вже знаходяться в російській федерації – у володимирській, омській, пермській, челябінській областях, в сахаліні. І з цих 600 тисяч понад 117 тисяч – це діти. В цьому випадку примусова депортація має ознаки геноциду. Насильницька передача дітей і інших груп на територію, яка проводить озброєний конфлікт, – теж ознаки геноциду[29].

Добровольчі військові формування України – військові, поліційні та парамілітарні формування, що формально не входять до складу Збройних Сил. Вступ до них відбувався на добровільній основі. Добровольчі військові формування створюються з 2014 р. у відповідь на російську агресію з метою захисту територіальної цілісності та суверенітету України. На базі внутрішніх військ було створено перші два добровольчі батальйони Нацгвардії.

Українські добровольчі формування (УДФ), відомі ще як добровольчі батальйони, добробати, є унікальним явищем в антитерористичній операції (АТО) на Сході Україні та у військовій історії України XXI ст. Основою для створення українських добровольчих формувань стали загони Самооборони Майдану (Євромайдану) та громадські організації, які брали участь у Революції Гідності[30].

З початком збройної агресії РФ проти України навесні 2014 р. Міністерство оборони України почало набір до батальйонів територіальної оборони (БТрО), що формувалися при облдержадміністраціях із місцевих добровольців. Загалом було створено 32 батальйони територіальної оборони, серед яких: 24 БТрО «Айдар», 25 БТрО «Київська Русь», 39 БТрО «Дніпро-2», 40 БТрО «Кривбас»[31].

17 січня 2017 р. Верховна Рада України ухвалила Постанову, якою установила День українського добровольця, що відзначатиметься щорічно 14 березня[32].

Доне́цька наро́дна республіка (ДНР) – терористичне квазідержавне утворення, визнане російською федерацією, встановлене польовими командирами і проросійськими політичними лідерами сепаратистів на окупованій російською федерацією території окремих районів Донецької області України. «Донецьку народну республіку» проголошено в Донецьку 7 квітня 2014 р. 4 лютого 2015 р. депутати «Донецької Народної Республіки» проголосили «ДНР» державою-наступником Донецько-Криворізької народної Республіки[33]. Із 18 січня 2018 р. вживання терміну «ДНР» в Україні є неправомірним[34]. Згідно з законом[35], правильно називати – окупаційна адміністрація російської федерації (рф) в окупованій Донецькій області.

До 2022 р. рф офіційно не визнавала суверенітету «Донецької народної республіки», однак на неофіційному рівні, згідно з доказами, наданими українськими та міжнародними експертами, надавала їй військову, економічну, політичну і дипломатичну підтримку[36]. ДНР визначала себе як парламентська

[27] Гуманітарна катастрофа. Матеріал з Вікіпедії (дата звернення: 30.04.2022); Гуманітарна катастрофа чи гуманітарна голка – дві сторони однієї медалі: доступ до гуманітарної допомоги в умовах збройного конфлікту на сході України / О. А. Біда, А. Б. Блага, О. А. Мартиненко, М. Г. Статкевич; за заг. ред. А.П. Бущенка. Київ: КИТ, 2016. 54 с. URL: https://helsinki.org.ua/wpcontent/uploads/2016/06/Press_Humanitarian_aid_reportUKR.pdf (дата звернення: 28.04.2022); Ведмідь М. Гуманітарна криза на Донбасі. *Сільські вісті*. 2017. 15 грудня. № 98. С. 1.

[28] Гуманітарна катастрофа. Матеріал з Вікіпедії (дата звернення: 30.04.2022).

[29] Депортація. Матеріал з Вікіпедії (дата звернення: 30.04.2022).

[30] Стасюк Ю. М., Горєлов В. І. Роль українських добровольчих формувань у боях на Сході України (квітень 2014 – лютий 2015 рр.). *Воєнно-історичний вісник*: *Збірник наукових праць Національного університету оборони України*. Київ : НУОУ, 2019. Вип. 1(31). С. 20-21.

[31] Власов В. С. Історія України: комплексне видання. С. 359.

[32] Власов В. С. Історія України (профільний рівень). С. 253.

[33] Василенко В. А. Російсько-українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико-правові оцінки. Український тиждень. 2014. № 42 (362). С. 28-42.

[34] Реінтеграція Донбасу: як тепер правильно називати «ДНР» і «ЛНР». Слово і Діло. URL: https://www.slovoidilo.ua/2018/01/18/novyna/polityka/reintehracziya-donbasu-yak-teper-pravylno-nazyvaty-dnr-lnr (дата звернення: 29.04.2022).

[35] Закон України Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text (дата звернення: 28.04.2022).

[36] Як Росія заправляє окупованим Донбасом. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3181964-ak-rosia-zapravlae-okupovanim-donbasom.html (дата звернення: 29.04.2022);

республіка з можливістю приєднання до росії як рівноправного суб'єкта з російським рублем як грошовою одиницею і панівною релігією – православ'ям[37]. 21 лютого 2022 р. терористичне угруповання було визнано росією як «незалежна держава»[38].

Евакуація – процес виведення населення і життєво важливих ресурсів першої необхідності з території можливої загрози від катастрофи чи воєнного конфлікту. З початком широкомасштабної агресії російської федерації, захоплення нею частини території України та ведення бойових дій гостро постало питання евакуації населення, надання гуманітарної допомоги особам, які залишились на тимчасово окупованих територіях, підтримка та допомога особам, які залишили місця проживання.

Задля безпечної евакуації громадян з районів бойових дій, керівництвом України від початку вторгнення російських військ постійно ведуться перемовини щодо організації та надання гуманітарних коридорів, населенню доводиться порядок евакуації та інша інформація, що може допомогти безпечно виїхати і отримати допомогу.

З метою надання негайної допомоги та захисту біженцям через війну за спрощеним порядком, 04 березня 2022 р., Рада Євросоюзу на засіданні в Брюсселі активувала Директиву ЄС 2001/55/ЕС від 20.07.2001 про тимчасовий захист. Раніше ця Директива ніколи не використовувалася[39]. У 2022 р. окрім евакуації населення у Західних областях України здійснюється евакуація бізнесових структур, підприємств, медичних установ, освітніх закладів тощо.

Ембáрго (від ісп. *embargo*, *embargar* – накладати арешт, перешкоджати, заважати. Походить від лат. *imbarricare* – перешкоджати, заважати) – торговельно-економічні обмеження, накладені державою як репресії стосовно іншої держави, щоб завдати їй матеріальної шкоди[40].

Ембарго, задіяні проти Росії, вбачаються в 2022 р. головним засобом змусити її припинити збройну агресію в Україні. Європейський Союз, США, Велика Британія перестали купувати багато російських товарів і припинили експорт у росію товарів подвійного призначення (що використовуються і в цивільній і в військовій сферах, як-от хімікати й лазери). Введено торгове ембарго проти російської федерації. Фактично започатковано енергетичне ембарго вугілля та нафти, а в майбутньому і газу. Нафтове ембарго, яке Європейський Союз розглядає в рамках шостого пакету санкцій проти рф, є одним із ключових кроків для того, щоб обмежити можливість Путіна фінансувати війну.

«Зелені чоловічки» – евфемізм, який набув поширення у засобах масової інформації щодо особового складу російських збройних формувань, одягнених у зелені однострої, що в операції із захоплення Криму діяли без розпізнавальних знаків[41]. Люди, одягнені у зелену форму були, озброєні новітньою зброєю, захоплювали аеропорти, приміщення місцевих органів влади, блокували українські військові частини, вимагали від їхніх командирів здати зброю і перейти на бік «кримського народу»[42].

Збро́йні си́ли Украї́ни (ЗСУ) – військове формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються завдання з оборони України, захист її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності. Структурно поділене на 3 види та 2 окремі роди військ/сил.

Збройні сили України забезпечують стримування збройної агресії проти України та відсіч їй, охорону повітряного простору держави та підводного простору у межах територіального моря України, а також беруть участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом.

З'єднання, військові частини і підрозділи Збройних сил України відповідно до закону можуть залучатися до здійснення заходів правового режиму воєнного і надзвичайного стану, боротьби з тероризмом і піратством, посилення охорони державного кордону, суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні і континентального шельфу України та їх правового оформлення, протидії незаконним перевезенням зброї, наркотичних засобів та психотропних речовин, ліквідації надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру, надання військової допомоги іншим державам, а також брати участь у міжнародному військовому співробітництві, міжнародних антитерористичних, антипіратських та інших міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки на підставі міжнародних договорів України та в порядку і на умовах, визначених законодавством України[43]

---

[37] «ДНР» прийняла конституцію: два держмови і можливість приєднання до Росії. URL: https://www.segodnya.ua/ua/regions/donetsk/dnr-prinyala-konstituciyu-dva-gosyazyka-i-vozmozhnost-prisoedineniya-k-rossii-520888.html (дата звернення: 30.04.2022);

[38] Указ Президента Российской Федерации № 71 «О признании Донецкой Народной Республики» от 21 февраля 2022 года URL http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202202220002; Путін заявив про «визнання незалежності» угруповань «ЛНР» і «ДНР». *Радіо Свобода.* URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-putin-vyznannia-uhrupovan-lnr-i-dnr/31714914.html (дата звернення: 27.04.2022); Вегеш М., Кополовець Р. Причини і передумови окупації Луганської та Донецької областей: емпіричний аналіз територій. С. 43-48

[39] Евакуація. Матеріал з Вікіпедії (дата звернення: 30.04.2022).

[40] Ембарго (повне або часткове). Термінологічний словник з питань запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму, фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення та корупції / А. Г. Чубенко, М. В. Лошицький, Д. М. Павлов, С. С. Бичкова, О. С. Юнін. Київ : Ваіте, 2018. С. 256.

[41] Сорочинська Н.М., Гісем О.О. С 65 Історія України [рівень стандарту]. С. 214.

[42] Власов В. С. Історія України (профільний рівень). С. 251.

[43] Закон України «Про Збройні Сили України». *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12 (дата звернення: 28.04.2022).

1 лютого 2022 р. Президент України Володимир Зеленський підписав указ про зміцнення обороноздатності України: чисельність ЗСУ зросте на 100 тисяч осіб[44].

Кі́борги – згідно словників – це люди зі штучно збільшеними фізичними та розумовими здібностями. В Україні це українські військові – учасники оборони Донецького аеропорту імені Сергія Прокоф'єва під час війни на сході України (26 травня 2014 – 22 січня 2015), в тому числі боїв навколо ДАПу та учасників проривів для надання допомоги захисникам. Усі вони були добровольцями[45].

Слово *кіборги* у значенні «захисники Донецького аеропорту» вперше вжив у вересні 2014 р. невідомий проросійський бойовик. Тоді він намагався пояснити, чому передові загони російсько-терористичних військ у всеозброєнні не можуть взяти Донецький аеропорт, який захищає кілька десятків українських військових зі стрілецькою зброєю. У ЗМІ виникли й інші неологізми: *кіборгпорт*, *кіборгіада*[46].

Отже, «кіборги» – це захисники Донецького аеропорту, бійці ЗСУ і добровольчих формувань[47].

242 дні (від 26 травня 2014 р. до 22 січня 2015 р.) тривала оборона Донець кого аеропорту[48].

Лленд-ліз – програма, за якою Президенту США надається право постачати союзникам боєприпаси, техніку, продовольство і стратегічну сировину, включаючи нафтопродукти. Вперше програма була запроваджена в березні 1941 р., на початку Другої світової війни. 7 квітня 2022 р. сенат США ухвалив закон, що дозволив президенту Джо Байдену використовувати ленд-ліз для прискорення надання військової техніки та інших поставок до України під час повномасштабного вторгнення російських військ. Закон було ухвалено через два місяці після вторгнення, коли США впевнилися, що українські війська здатні протистояти російській агресії. На рішення вплинуло також оприлюднення злочинів російських військових у Бучі[49]. Президент США Джо Байден 9 травня 2022 р. підписав закон про ленд-ліз військової зброї для України.

Луга́нська наро́дна республіка (ЛНР) – за оцінкою українських та світових правознавців, фіктивне квазідержавне терористичне утворення[50] самоназва маріонеткового режиму, встановленого російською федерацією на окупованій нею території окремих районів Луганської області України. «Луганською народною республікою» також називається терористичне угруповання, що діє на тимчасово окупованих територіях Луганської області. «ЛНР» декларує намір збройним шляхом встановити свій контроль над Луганською областю України і претендує на визнання підконтрольної їй території окремою державою.

Із 18 січня 2018 р. вживання терміну «ЛНР» в Україні є неправомірним. Згідно з законом, правильно називати: окупаційна адміністрація російської федерації в окупованій Луганській області[51]. До 2022 року Російська Федерація офіційно не визнавала суверенітету Луганської народної республіки, однак на неофіційному рівні надавала їй військову, економічну, політичну і дипломатичну підтримку.

21 лютого 2022 р. терористична організація «ЛНР» була визнана Російською Федерацією як незалежна держава[52].

Мобілізація – комплекс заходів, спрямованих на переведення державної інфраструктури та військових сил країни у військовий стан у зв'язку з надзвичайними умовами всередині країни або ж за її межами. Мобілізація може бути загальною або частковою та проводиться відкрито чи приховано. У зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України та з метою забезпечення оборони держави, підтримки бойової та мобілізаційної готовності Збройних Сил України та інших військових формувань, на підставі пропозиції Ради національної безпеки та оборони України, відповідно до частини другої статті 102 пунктів 1, 17, 20 частини першої 106 Конституції України оголошено та проводиться мобілізація.

Мобілізація передбачає призов військовозобов'язаних, резервістів та залучення транспортних засобів забезпечення потреб Збройних сил України, Національної гвардії України. Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, інших військових формувань України здійснюється в обсягах, визначених згідно з мобілізаційними планами. Генеральному штабу ЗСУ доручено визначити черговість та обсяги призову

---

[44] Указ Президента України. URL: https://www.rbc.ua/ukr/news/chislennost-vsu-vyrastet-100-tysyach-chelovek-1643704289 (дата звернення: 28.04.2022).

[45] Кі́борги. Матеріал з Вікіпедії; Сорочинська Н.М., Гісем О.О. Історія України [рівень стандарту]. С. 222; Власов В. С. Історія України (профільний рівень). С. 255.

[46] Слово «кіборги» словник назвав словом року. *Радіо Свобода.* 6 січня 2015. URL: https://web.archive.org/web/20200217210502/https://www.radiosvoboda.org/a/26779804.html (дата звернення: 30.04.2022);

[47] Сорочинська Н. М., Гісем О. О. С 65 Історія України [рівень стандарту]. С. 222.

[48] Власов В. С. Історія України (профільний рівень). С. 255.

[49] Остаточно. Конгрес США підтримав ленд-ліз для України: що це означає. *РБК-Украина.* URL: https://www.rbc.ua/ukr/news/kongress-ssha-podderzhal-lend-liz-ukrainy-1651176280.html (дата звернення: 29.04.2022).

[50] Василенко В. А. Російсько-українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико-правові оцінки. С. 28-42.

[51] Вегеш М., Кополовець Р. Причини і передумови окупації Луганської та Донецької областей: емпіричний аналіз територій (на основі показників індексу демократизації «freedom in the world 2020»). С. 43-48.

[52] Луга́нська наро́дна республіка. Матеріал з Вікіпедії (дата звернення: 30.04.2022)

військовозобов'язаних, резервістів та транспортних засобів національної економіки в межах загального терміну мобілізації.

У зв'язку із запровадженням воєнного стану в Україні громадянам чоловічої статі віком від 18 до 60 років заборонено виїзд за межі країни[53].

Норма́ндський форма́т (фр. *format normand*) – тип зустрічей у чотиристоронньому форматі (Україна–Німеччина–Франція–росія), де обговорювалися питання щодо російської збройної агресії проти України.

Назва формату походить від зустрічі глав цих чотирьох держав, котра вперше відбулася 6 червня 2014 р., в містечку Бенувіль, що в Нормандії (Франція), в рамках відзначення 70-річчя операції «Оверлорд» та відкриття так званого другого фронту Другої світової війни. Наступна зустріч в такому ж форматі пройшла 16–17 жовтня в Мілані (Італія). Обидві зустрічі не ознаменувалися якимись суттєвими домовленостями. Третя зустріч відбулася 11–12 лютого 2015 р. в Мінську (Білорусь)[54], де зустрілися лідери Німеччини, Франції, росії і України, щоб обговорити план урегулювання конфлікту на сході України. У результаті тривалих переговорів лідери «четвірки» домовилися про негайне і всеосяжне припинення вогню в окремих районах Донецької та Луганської областей, починаючи з 15 лютого, а також про моніторинг і верифікацію ОБСЄ режиму припинення вогню й відведення важкого озброєння із застосуванням усіх потрібних технічних систем, зокрема супутників та радіолокаційних систем[55].

Проте написаний документ фактично перманентно ігнорувала росія. На непідконтрольну Україні територію в Луганській і Донецькій областях рф продовжувала стягувати велику кількість озброєння та живої сили, яка ще у червні 2015 р. становила 42,5 тис. осіб[56].

Операція Об'єднаних сил (ООС) – операція із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі та стримування збройної агресії російської федерації на території Донецької та Луганської областей. ООС розпочалася із завершенням Антитерористичної операції, тому це поняття слід вживати для означення подій, які відбулися/відбуваються після 30 квітня 2018 року. ООС – один із форматів ведення війни Україною проти російської агресії[57].

Основними відмінностями від режиму АТО є:

• Повноваження з керування військовими та правоохоронними підрозділами на Донбасі переходять від СБУ до Генерального штабу, який очолює Збройні сили України.

• Вводиться посада Командувача об'єднаних сил для керування всіма військовими й правоохоронними підрозділами, залученими для проведення заходів із забезпечення національної оборони та відсічі збройної агресії росії в Донецькій і Луганських областях. Командувач об'єднаних сил призначається президентом за поданням начальника Генштабу. Його повноваження окремо визначені відповідним рішенням президента. У його підпорядкуванні є Об'єднаний оперативний штаб Збройних Сил. До штабу відійшли усі роди Збройних Сил і правоохоронці, які перебували на території проведення заходів із нацбезпеки до виведення окупаційних військ.

• Усі рішення в зоні проведення ООС на Донбасі ухвалює Командувач об'єднаних сил.

• З'явилися поняття «райони бойових дій» і «зони безпеки». «Зони безпеки» розташовані на контрольованих урядом територіях поруч із лінією розмежування. Межі «зон безпеки» визначає начальник Генерального штабу за поданням Командувача об'єднаних сил.

• На території проведення ООС діє особливий порядок, який наділяє військовослужбовців розширеними правами.

Панрусизм – ідеологія, що стверджує спільну російську ідентичність всіх східних слов'ян, що обстоює ідею їх історичної, культурної та політичної єдності. Носії ідеології панрусизму не визнають розподілу східних слов'ян на «три братніх народи»; негативно ставляться до українства; політичні кордони між східними слов'янами вважають політичною роздробленістю[58].

Панрусизм – ідеологія агресора з усією відповідною атрибутикою. Вона не має перспектив у цивілізованому соціокультурному просторі, оскільки є його антиподом, є небезпечною як для ідентичностей, до яких застосовується ззовні, так і для ідентичності, що її сповідує та дотримується, має бути засуджена світовою спільнотою.

Рашизм – потворна форма російського фашизму, яка виникла в результаті невдалі спроби реформування авторитарного режиму. Концепція, яку її опоненти називають «рашизм», передбачає впевненість в якійсь зверхності росіян щодо інших народів – особливо тих, які були в складі Російської або Радянської імперій, а також віру в якусь «винятковість», «жертовність» російського народу. Також «рашизм» передбачає нав'язливу агресивність, переконаність в праві Росії на застосування сили проти інших,

[53] Указ Президента України № 69/2022 URL: https://www.president.gov.ua/documents/692022-41413 (дата звернення: 27.04.2022)

[54] Норма́ндський форма́т. *Матеріал з Вікіпедії* (дата звернення: 30.04.2022)

[55] Власов В. С. Історія України (профільний рівень). С. 256.

[56] Власов В.С. Історія України: комплексне видання. С. 360.

[57] Гісем О. В. Історія України (рівень стандарту). С. 259.

[58] Неменский О. Модели южнорусской идентичности на Украине. *Вопросы национализма.* 2014. № 2. (18). С. 20–31.

якусь ностальгію за СРСР при повному замовчуванні недоліків, дефіцитів і темних плям радянської дійсності і якусь віру в можливість відродження радянської імперії. Також «рашизм» ніби дає право на захист російської мови і російськомовних – де б вони не жили. Згідно з соцопитуваннями в росії, більшість росіян називає причиною війни (чи «спецоперації» за кремлівською термінологією) саме «захист російськомовних» в Україні – зокрема на Донбасі[59].

«Русский мир» – концепція розроблена ще на початку XXI ст. Суть її полягає в використанні православної віри, слов'янського коріння, російської мови, якоїсь «особливої духовності» для утримання України (і принагідно Білорусі) в підпорядкуванні Москви.

Головним провідником ідеології «русского мира» є президент росії Володимир Путін, а реалізатори і речники – ЗМІ росії, науковці, політики, попи.

Російське вторгнення в Україну 2022 року – відкритий воєнний напад рф за підтримки Білорусі на Україну, розпочатий о 5:00 24 лютого 2022 р. Вторгнення є частиною російсько-української війни, розв'язаної Росією 2014 р., участь у якій рф намагалася заперечувати. У ЗМІ та документах російське вторгнення в Україну 2022 р. розглядають як агресивну війну росії проти України[60]. Генеральна асамблея ООН у своїй резолюції від 2 березня 2022 р. засудила російське вторгнення в Україну та назвала його агресією російської федерації проти України[61].

Військова кампанія почалася після тривалого нарощування російських військ з листопада 2021 р. вздовж кордону України з рф і Білоруссю та визнання органами влади росії 21 лютого 2022 р. терористичних утворень на території України – так званих «ДНР» і «ЛНР» – як державних утворень.

З першого дня вторгнення росія порушує правила ведення війни і масово чинить воєнні злочини. Крім того, російська влада веде інформаційну війну та застосовує пропаганду[62].

Російсько-українська інформаційна війна – важлива складова агресії російської федерації проти України. Адже парадигма гібридної війни спрямована на підрив та руйнування всього комплексу суспільних відносин в об'єкта агресії, знищення волі до опору, у тому числі шляхом інформаційних операцій[63]. Україна фактично знаходиться у стані інформаційної війни, оскільки постійно є об'єктом інформаційної агресії, пропаганди (навіть невійськового але негативного соціально-економічного та суспільно-політичного характеру) та тиску в усіх сферах суспільних відносин з боку росії. Доктрина інформаційної безпеки за своїм негативним впливом та значення для українського суспільства прирівнює інформацію, що пропагує війну до інших видів інформації, яка несе в собі розпалювання ворожнечі за будь-якою ознакою, підриває територіальну цілісність або державний суверенітет тощо[64].

Санкції – запобіжний засіб впливу (покарання) за порушення закону, договору, правил тощо[65]. Метою санкцій на сучасному етапі є припинення агресії з боку Росії та відновлення територіальної цілісності України. Варто зазначити, що у широкому розумінні під поняттям «санкції» передусім розуміють саме економічні санкції. Санкції окремих країн світу проти росії почали діяти з 2014 р. Однак, більшість з них не були достатньо дієвими. У 2022 р. з початком російського вторгнення економічні санкції щодо росії стани більш жорсткішими. Ряд країн обмежили експорт та імпорт товарів з росією. Бізнес, активи, нерухомість впливових російських політиків та олігархів заморожено. 8 квітня 2022 р. Європейський союз запровадив п'ятий пакет економічних і персональних санкцій проти росії за її «агресивну війну» проти України. Це насамперед, заборона на імпорт вугілля з росії на суму 4 мільярди євро на рік, «що скорочує ще одне важливе джерело доходу для росії»; повна заборона транзакцій для чотирьох ключових російських банків, серед яких ВТБ, другий за величиною російський банк; заборона російським суднам на доступ до портів ЄС і заборона роботи російських і білоруських автотранспортних операторів; подальша заборона на експорт на суму 10 мільярдів євро у важливих сферах: високотехнологічні напівпровідники, транспортне обладнання; нова заборона на імпорт із рф на суму 5,5 млрд євро; заборона участі російських компаній у державних закупівлях у ЄС і виключення будь-якої фінансової підтримки ЄС російським державним органам[66].

---

[59] Рашизм. *Матеріал з Вікіпедії* (дата звернення: 30.04.2022)

[60] Закон України Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів. URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20#Text; Механізми кримінального переслідування агресії Росії проти України. URL: https://www.justsecurity.org/80667/mechanisms-for-criminal-prosecution-of-russias-aggression-against-ukraine-ua/.(дата звернення: 28.04.2022).

[61] Російське вторгнення в Україну 2022 року. *Матеріал з Вікіпедії.*

[62] Агресія проти України: Резолюція Генеральної асамблеї ООН. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3418304-agresia-proti-ukraini-rezolucia-genasamblei-oon.html (дата звернення:28.04.2022);

[63] Російське вторгнення в Україну 2022 року. *Матеріал з Вікіпедії* (дата звернення: 30.04.2022).

[64] Інформаційна війна як інструмент пропаганди війни: правові підстави протидії. *Підприємництво, господарство і право.* № 8 (2020). С. 334-339.

[65] Санкції проти Росії Нинішній стан, перспективи, успіхи та прогалини багатостороннього міжнародного санкційного режиму проти Російської Федерації. URL: http://icps.com.ua/assets/uploads/images/files/t_sankcii_rf_a4_ukr.pdf (дата звернення: 28.04.2022).

[66] ЄС затвердив п'ятий пакет санкцій проти Росії через війну. URL:https://www.dw.com/uk/yes-zatverdyv-piatyi-paket-sanktsii-proty-rosii-cherez-viinu/a-61408217(датазвернення:30.04.2022).

Узгоджений пакет включає низку заходів, спрямованих на посилення тиску на російський уряд та економіку, а також на обмеження ресурсів росії для агресії. Згідно європейських санкцій щодо росії фактично започатковано енергетичне ембарго, тобто імпортування з росії вугілля, нафти і газу.

Статус біженця – це індивідуальне, гарантоване міжнародними конвенціями право, тоді як право на тимчасовий захист є колективним, не передбачає звернення з індивідуальними заявами та проходження адміністративної процедури її розгляду. Головним документом, який регулює питання надання тимчасового захисту є Директива ЄС 2001/55/ЕС про тимчасовий захист, яка була прийнята в ЄС ще 20.07.2001 для забезпечення мінімальних стандартів надання тимчасового захисту у випадках масового напливу переміщених осіб. Проте вперше Директиву було активовано Рішенням Ради ЄС 2022/382 від 04.03.2022 саме для українців. І таке рішення беззаперечно можна назвати безпрецедентним в історії ЄС.

Головна мета Директиви полягає у послабленні тиску на національні системи надання прихистку та забезпечення переміщених осіб на території держав-членів ЄС такими гармонізованими правами як право на проживання, медичну допомогу і освіту, доступ до ринку праці та житла та ін.

При цьому поняття тимчасового захисту не є категорією міжнародного права, а є винятковими тимчасовими та негайними мірами, які застосовуються при масовому напливі людей, які тікають з зони збройного конфлікту, направленими на забезпечення швидкого та відносно спрощеного механізму колективного захисту осіб, які потребують такого захисту, гарантуючи їм дозвіл на проживання та інші соціальні права.

Але надання тимчасового захисту не означає автоматичне отримання статусу біженця. В той же час особа, яка отримала тимчасовий захист не позбавлена права отримати статус біженця в порядку, встановленому законодавством держави її перебування[67].

Тимчасово окуповані території України – території України, що контролюються Російською Федерацією внаслідок анексії Криму, а також війни на сході України. 15 квітня 2014 р. Верховна Рада України визначила статус території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя як тимчасово окупованої[68].

17 березня 2015 р. Верховна Рада України визнала окремі райони, міста, селища і села Донецької та Луганської областей також тимчасово окупованою територією[69].

Правовий режим тимчасового окупованої території визначає Закон «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» з уточненнями закону про суверенітет України над Донбасом[70].

7 лютого 2019 р. Указом Президента України були точно визначені географічні координати лінії розмежування на Донбасі і перелік тимчасово окупованих територій на Донбасі.

Засоби масової інформації використовують для тимчасово окупованої території Донбасу як загальну абревіатуру ОРДІЛО, ОРДЛО, так і окремі абревіатури для Донецької та Луганської областей – ОРДОі ОРЛО, а також Окремі райони Донбасу. На травень 2022 р. тимчасово окупованими територіями є територіальні громади Дніпропетровської (3 громади), Донецької (66 громад), Запорізької (61 громада), Луганської (37 громад), Миколаївської (20 громад), Харківської (51 громада) та Херсонської (49 громад) областей[71].

Фільтраційні табори – табори створені російською федерацією для депортованих до росії українців. Окупаційні війська російської федерації проводять «фільтрацію» громадян України, яких примусово вивезли або які самостійно виїхали на окуповані території Донецької та Луганської областей. Окупантами утворена розгалужена мережа місць для «фільтрації» українців. На тимчасово окупованій території в Донецькій області фільтрацію проводять у міських та районних відділах так званого «МВС ДНР» у Донецьку, Маріуполі, Макіївці, Старобешові, Мангуші, Бугасі, Безіменному, а також у фільтраційних таборах у Докучаєвську, Микільському, Мангуші, Безіменному, Ялті (Мангушівський район), у Донецькому слідчому ізоляторі (для фільтраційних заходів виділено окремий поверх). В рамках «фільтрації» представники псевдореспублік, співробітники російської Федеральної служби безпеки допитують громадян,

[67] Тимчасовий захист чи статус біженця: в чому принципова різниця? URL: https://jurliga.ligazakon.net/ru/news/210033_timchasoviy-zakhist-chi-status-bzhentsya-v-chomu-printsipova-rznitsya (дата звернення: 30.04.2022).

[68] Закон України від 15 квітня 2014 року № 1207-VII «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-VII#Text (дата звернення: 30.04.2022).

[69] Постанова Верховної Ради України від 17 березня 2015 року № 254-VIII «Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254-VIII#Text (дата звернення: 28.04.2022).

[70] Закон України від 18 січня 2018 року № 2268-19 «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19 (дата звернення: 30.04.2022).

[71] Наказом від 11.05.2022 р. № 89 Перелік територіальних громад, що розташовані в районах проведення воєнних (бойових) дій або які перебувають в тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні) станом на 9 травня 2022 року. URL: https://www.minre.gov.ua/sites/default/files/field/docs/dodatok_perelik.pdf (дата звернення: 28.04.2022).

проводять процедуру дактилоскопії, перевіряють мобільні телефони – контакти, листування, фото, відео, активність у соціальних мережах на предмет «лайків та репостів» проукраїнських сторінок. Також проводять огляд тіла на наявність татуювань. Деяким людям доводиться чекати на цю процедуру кілька діб.

У разі проходження «фільтрації» людині видається «перепустка», яка дає право пересуватися територією самопроголошених «ЛДНР». В подальшому громадян України відправляють до економічно депресивних районів рф. При цьому, українці отримують документи, що забороняють виїзд із російських регіонів протягом двох років. Громадян, які не пройшли «фільтрацію», відвозять у невідомому напрямку. Жодної інформації про них немає», у «фільтраційні табори» поміщаються чоловіки призовного віку, найчастіше учасники АТО/ООС, колишніх військовослужбовців та правоохоронців, проукраїнських активістів. Однією з цілей приміщення та утримання чоловіків у цих «таборах» є поповнення обмінного фонду. Там всі чоловіки зазнають тортур і знущань, утримуються в нелюдських умовах[72].

Висновки. Отже, ретельне дослідження, аналіз та систематизація наукових понять пов'язаних з російсько-українською війною сприяє розумінню передумов, причин, перебігу та можливих наслідків складних історичних процесів сьогодення, які розпочалися ще у 2014 році.

[72] Фільтраційні табори. *Матеріал з Вікіпедії.*

Інформація про авторів:

Біла Світлана Ярославівна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
24, вул. Івана Франка, м. Дрогобич, 82100 Україна

Гриценко Галина Зеновіївна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
24, вул. Івана Франка, м. Дрогобич, 82100 Україна

Information about the authors:

Bila Svitlana Yaroslavivna,
PhD (History),
Associate Professor at the Departament of World History and Special Historical Disciplines
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
24, Ivan Franko Str., Drohobych, 82100 Ukraine

Hrytsenko Halyna Zenoviivna,
PhD (History),
Associate Professor at the Department of World History and Special Historical Disciplines
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
24 Ivan Franko Str., Drohobych, 82100 Ukraine

DOI

ФАЛЬСИФІКАЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ 1917–1922 РР., ЯК ОДНА З ІДЕОЛОГІЧНИХ ПІДВАЛИН ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ В УКРАЇНУ У 2022 Р.

Волошко О. О.

Постановка проблеми. Наразі народ України переживає вельми драматичний період випробування своєї демократичної державності, внаслідок військової інтервенції з боку авторитарної Російської Федерації (РФ). Пропагандистська служба РФ, намагається ідеологічно обґрунтувати не тільки для своїх громадян, але й для російськомовних в Україні, доцільність, необхідність та історичну справедливість військового вторгнення в Україну. Важливою складовою цього процесу є фальсифікація історії української державності. Цілеспрямовано її розпочали російські пропагандисти ще у 2014 р. Неправдиво стверджувалося, що, по-перше, Україна – це в минулому *окраїна* Росії; по-друге, українці *ідентичні* росіянам; по-третє, за часів Радянського Союзу Україна *незаконно* одержала багато споконвічних територій РФ: Лівобережну Україну, Донбас, Південну Україну та Крим, через що РФ зазнала *збитків*, а тому потрібно відновити *історичну справедливість*.

Влітку 2021 р. процес фальсифікації історії українського народу та його державності публічно очолив, як не дивно, керманич РФ – В. Путін. На сайті Кремля, за його підписом, з'явилася стаття, причому російською та українською мовами, яка називалася «Про історичну єдність росіян та українців»[1]. У ній у схематичному вигляді, без відповідної наукової аргументації, відсутність якої автор пояснив ніби то складнощами подання великого обсягу документальних матеріалів, було відтворено давно спростовані історичною, юридичною, лінгвістичною науками та суспільною практикою псевдонаукові наративи російської дворянської історіографії XIX ст. про триєдиний руський народ, першість великоросів на державну традицію Русі тощо. Свого часу ці наративи були підготовлені на політичне замовлення російського царизму для обґрунтування ніби то відсутності історико-політичних передумов для створення української національної держави, аби ідеологічно придушити український національно-визвольний рух, який набирав загрозливих для імперії масштабів.

1 вересня 2021 р., під час відкритого уроку в одній зі шкіл Владивостока, аналізуючи імперську політику Петра I по завоюванню Прибалтики, очільник РФ провів аналогію із сучасною політикою Росії на Донбасі, звернувшись із запитанням до старшокласників, а саме, чому головна битва *Семирічної* (насправді *Північної* 1700-1721 рр. – *О.В.*) війни Росії зі Швецією за панування в Балтійському морі, відбулася далеко від нього, під Полтавою, тобто в Україні. Таким чином він натякав, що наразі головна битва РФ за оволодіння Україною відбувається на українському Донбасі.

У подальших своїх публічних виступах, а також напередодні військової інтервенції в Україну, керманич РФ заперечив закономірність державного суверенітету українського народу (одного з найдавніших і найчисленніших народів Європи – О.В), заявивши, що державність українцям ніби то «подарували» більшовики і колишня радянська Україна називається «імені В. Леніна».

Мета і завдання. Зважаючи на вищевикладене, автор ставив за мету спростувати ці фальсифікації, здійснивши за допомогою вивчення документальних матеріалів, а також залучення наукового доробку попередників, науково об'єктивне дослідження найбільш важливих аспектів історії утворення державності українського народу в період 1917–1922 рр. Задля реалізації мети поставлено такі завдання: 1) довести закономірність утворення української державності у 1917 р.; 2) розглянути теоретичні постулати В. Леніна щодо національної політики та форми державного устрою соціалістичної Росії; 3) дослідити політику більшовиків у національно-державному будівництві вказаного періоду; 4) проаналізувати обставини утворення СРСР.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комплексне вивчення означеної проблеми в запропонованому контексті в історіографії не проводилось. Досліджувалися такі аспекти, як політична боротьба навколо створення СРСР[2], обставини входження України до складу СРСР[3], союзний договір 1922 р.[4] Такі досліди відносяться здебільшого до

[1] Путін В. Про історичну єдність росіян і українців. URL: http://kremlin.ru/events/president/news/66181 (дата звернення 20.04.2022).

[2] Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю.І. Шевчука; вст. ст. С. В. Кульчицького. Київ : Либідь, 1991. С. 335–336.

[3] Нагорна Л. П. Позиція України у новоствореній державі: 20-ті роки крізь призму 90-х. *Український історичний журнал.* 1993. № 1. С. 3–15.

[4] Мироненко О. Союзний договір 1922 р. Українське державотворення: невитребуваний потенціал : Словник-довідник. К. : Либідь, 1997. С. 408–410.

першого десятиліття існування незалежної України. О. Волчанський розглядав положення статті В. Леніна «Про право націй на самовизначення» в контексті історії радянського суспільства і сучасних довоєнних відносин України та РФ[5].

З науково аргументованою критикою наративів щодо України В. Путіна виступали професор української історії Гарвардського університету С. Плохій, російський історик А. Зубов, вітчизняні історики Ю. Шаповал, О. Алфьоров та ін.[6], [7]. А. Дробович зробив критичний аналіз статті В. Путіна в контексті сучасної внутрішньої національної політики РФ, а також сучасних взаємовідносин РФ і України до військового вторгнення[8].

Виклад основного матеріалу. Національне самовизначення – принцип відомий ще з XVI ст. і обґрунтований у завершеному вигляді ідеологами американської та французької демократичних революцій XVIII ст. Суть його полягає у невід'ємному праві кожної нації на вільне облаштування свого громадського та політичного життя, самостійне визначення форми свого правління. Доба з кінця XVIII ст. і до початку XX ст. відзначалася активними процесами створення національних держав і у відповідному закріпленні принципу самовизначення в їхніх конституціях. Українська спільнота, як одна із найдавніших у Європі, розвивалася в контексті цих процесів. Так, у Конституції П. Орлика 1710 р. вперше було закріплене право українського народу на національне самовизначення. З кінця XVIII ст. до початку XX ст. в Україні відбувалось становлення української нації, яке супроводжувалося потужними процесами формування національної свідомості через утворення української літературної мови, української історичної, лінгвістичної наук, української етнографії, розвиток театру, музики. Виникає і дедалі поширюється у певних організаційних формах суспільний рух за національне визволення, який вже мав свій гімн, своїх керманичів. На зламі XIX-XX ст. він досягає свого вищого організаційного оформлення – створення перших українських політичних партій. Ці закономірні процеси не змогли зупинити ані поділ території України австро-російським кордоном, ані жорстока репресивна та асиміляторська політика російського царизму. Під час революції 1905-1907 рр. в Росії, українські політичні партії розробили й оприлюднили програми державного устрою України: у формі автономної держави та суверенної держави. Слід відзначити, що правосвідомість прогресивної української інтелігенції (лібералів і демократів) відрізнялася від російської. Згадаймо шевченкове «коли ми діждемося Вашингтона з новим і праведним законом?»[9]. Конституційні проекти Г. Андрузького, М. Драгоманова, М. Грушевського та М. Міхновського ґрунтувалися на праві народів на самовизначення, на принципі розподілу влад та парламентській демократії, на федералізмі з децентралізацією та самоврядуванням громад і областей, на принципі юридичної рівності, на правах та свободах особи тощо. Ці проекти увібрали прогресивні досягнення всесвітньої політико-правової думки і досвід державотворення та правотворення передових країн світу, зокрема США, Швейцарії, які бралися за взірець[10].

Лютнева 1917 р. революція в Росії, повалення ненависного російського царизму, який більш ніж два століття душив і не давав розвиватись українській спільноті, проголошення політичних прав і свобод, розформування жандармерії та поліції – відкрили великі можливості для національно-державного розвитку українського народу. Протягом березня-червня 1917 р. до нього долучилися широкі маси демократичних верств українства, про що свідчить проведення стотисячної української маніфестації у Києві, всеукраїнських селянського, робітничого, військового з'їздів, Всеукраїнського національного конгресу, який обрав революційно-демократичний парламент – Центральну Раду та ухвалив програму розбудови автономної української держави, і нарешті – проголошення національно-територіальної автономії України в Першому Універсалі та створення Генерального секретаріату – уряду автономної України. Влітку був розроблений проект конституції автономної України під назвою «Статут вищого управління України». Але внаслідок підступної, шовіністичної політики Тимчасового уряду Росії, та його фінансових спонсорів, які не хотіли позбавлятися імперської політики, «Статут» був відкинутий, нав'язана сумнозвісна «Тимчасова інструкція Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду», яка позбавляла Україну самоврядування й відокремлювала від неї в адміністративному управлінні промислово розвинені губернії та найважливіші галузі суспільного життя [11]. Таким чином, розбудова автономної держави призупинилася до жовтня.

[5] Волчанський О. Україна: право нації на самовизначення. URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2015/04/3/7063309/ (дата звернення 20.04.2022).

[6] «Суміш невігластва та агресії»: російські та українські історики – про статтю Путіна. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-57825840 (дата звернення 22.04.2022).

[7] Червоненко В. «Ленін створив сучасну Росію, а не Україну». Історики про скандальну промову Путіна. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-60480944/ (дата звернення 22.04.2022).

[8] Дробович А. Про історичну єдність в тюрмі народів URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2021/08/2/7302444/ (дата звернення 22.04.2022).

[9] Шевченко Т. Кобзар. Київ: Видавництво художньої літ-ри «Дніпро», 1974. С. 516.

[10] Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. Київ : Т-во «Знання» України, 1993. С.38–66.

[11] Винниченко В. Відродження нації. Частина І. Київ-Відень, 1920. 348 с.

Після узурпації влади в Петрограді більшовиками, Центральна Рада та її Генеральний секретаріат заперечили легітимність цього державного перевороту і взяли повноту влади в Україні до своїх рук, про що було сповіщено населення 7 листопада у Третьому універсалі, який проголосив Українську Народну Республіку як автономну державу у складі Росії. Українське керівництво сподівалося на тимчасовий прихід до влади більшовиків і на подальше створення всеросійського уряду у складі представників усіх соціалістичних партій. На кінець листопада Головою Центральної Ради – М. Грушевським, був підготовлений проект Конституції УНР. Важливо відзначити, що українське керівництво у національно-державному будівництва орієнтувалося не на марксистські настанови про диктатуру пролетаріату, як більшовики, а на досвід демократичного устрою Давньої Еллади, США та Швейцарії[12]. Модель суспільно-економічних відносин, яку планувалося запровадити в УНР, випереджала свій час і нагадує сучасну «скандинавську» модель, з ринковою економікою, державним капіталізмом, фермерськими господарствами тощо.

Проте реалізації програм національно-державного будівництва і соціально-економічного розвитку УНР завадив підступний, жорстокий, який не гребував злочинними методами, політичний режим більшовицької Росії. Його очільник – В. Ленін, нав'язав однопартійцям своє тлумачення марксизму, зокрема абсолютизував положення про диктатуру пролетаріату. Заради встановлення диктаторського режиму своєї партії він свідомо і без вагань тягнув народи у криваву прірву війни: «Говорят о «потоках крови» в гражданской войне… Но подобные потоки крови дали бы победу пролетариату и беднейшему крестьянству…»[13].

Задовго до революції, у 1914 р. В. Ленін написав статтю «Про право націй на самовизначення»[14], в якій визнавав право народів на самовизначення прогресивним явищем, але тільки в рамках буржуазної держави, як сприятливу передумову перемоги соціалістичної революції. Саме тому в червні 1917 р. у своїй статті «Україна» він палко критикував Тимчасовий уряд Росії за відмову визнати право українців на самовизначення аж до відокремлення від Росії[15].

Напередодні державного перевороту більшовиків, в серпні 1917 р. В. Ленін написав роботу «Держава і революція», яка стала для більшовиків програмою будівництва так званої пролетарської держави. Зокрема щодо форми її державного устрою, керманич більшовиків, на основі аналізу творів фундаторів марксизму, доводив переваги унітарної держави над федеративною, а саме: «... Наибольшая местная, областная и пр. свобода, известная в истории, дана была централистической, а не федеративной республикой»[16]. Він допускав утворення федеративної держави лише за гостроти національного питання при переході від монархії до централістичної республіки[17]. З настановою про створення унітарної держави більшовики пішли на державний переворот.

Захопивши владу в центрі Росії (Москва і Петроград) вони зіткнулися з фактом виникнення в Україні, на Дону, на Кубані державних утворень-республік, що відображали вікові прагнення і бажання народів, а також населення деяких регіонів колишньої імперії мати свою національну державність або ж самоврядування.

Більшовицька партія не визнала за ними права на самовизначення Більшовики хотіли володіти всією територією колишньої Російської імперії з її колосальними сировинними, продовольчими і людськими ресурсами. Вони прагнули створити могутню базу для розгортання світової соціалістичної революції. Натомість національно-державні утворення, наприклад Українська Народна Республіка і самоврядні області Росії перешкоджали здійсненню цих імперських проектів, а тому протягом 1917-1920 рр. більшовики вели проти них нещадну війну.

Проте створити унітарну державу в період 1917-1920 рр. їм не вдалося. Вони наштовхнулися на шалений національний спротив у Прибалтиці, на Кавказі й особливо в Україні. Цей спротив набув такого масштабу, що поставив більшовицький режим на межу катастрофи. Щоб втриматись при владі, його лідери пішли на поступки в національній політиці і допустили формальне створення національних республік в Білорусі, Україні, Закавказзі, щоправда їхні уряди були більшовицькими. Однак у складі цих урядів були представники корінної національності. В. Ленін давав такі настанови: «С продвижением наших войск на *запад* и на *Украину* создаются *областные временные* Советские правительства, призванные укрепить Советы на местах. Это обстоятельство имеет ту хорошую сторону, что отнимает возможность у шовинистов Украины, Литвы, Латвии, Эстляндии рассматривать продвижение наших частей, как *оккупацию*, и создаёт благоприятную атмосферу для

[12] Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії. *Хто такі українці і чого вони хочуть*. Київ : Тов-во«Знання» України, 1991. С. 133–178.

[13] Ленин В. Русская революция и гражданская война. *Полн. собр. соч*. / Издание пятое. Москва : Изд-во политической литературы, 1974. Т. 34. С. 224–225.

[14] Он же. О праве наций на самоопределение. URL: http://revolucia.ru/pravonac.htm (дата звернення: 25.04.2022).

[15] Он же. Украина. *Полн. собр. соч*. / Издание пятое. Москва : Изд-во политической литературы, 1974. Т. 32. С. 341–342

[16] Он же. Государство и революция *Полн. собр. соч*. / Издание пятое. Москва : Изд-во политической литературы, 1974. Т. 32. С.74.

[17] Там же.

дальнейшего продвижения наших войск. Без этого обстоятельства *наши войска* были бы поставлены в *оккупированных* (виділено мною – *О.В.*) областях в невозможное положение, и население не встречало бы их, как освободителей. Ввиду этого просим дать командному составу соответствующих воинских частей указание о том, чтобы наши войска всячески поддерживали временные Советские правительства Латвии, Эстляндии, Украины и Литвы…»[18].

Під час першої військової інтервенції в Україну (взимку 1917-1918 рр.), більшовикам не вдалося організувати там дієвий політичний режим. Більшовицькі ЦВК Рад України та Народний секретаріат *не спромоглися* розбудувати *централізовану* вертикаль влади, бо *не користувалися* авторитетом ані у *суспільстві*, ані у *місцевих* Радах зокрема. За свідченням більшовика С. Мазлаха «ЦИК Украины заседал в Харькове, но его влияния нигде не чувствовалось»[19]. А народний секретар військових справ В. Шахрай скаржився: «Що це за уряд *український*, якщо його члени зовсім *не знають* і *не хочуть* знати української мови, що не тільки *не користуються* жодним впливом серед *українського* суспільства, але воно навіть ніколи й *не чуло* раніше їхніх прізвищ? Що я за «військовий міністр», коли *всі українізовані* частини в Харкові мені доводиться *роззброювати*, бо вони *не хочуть* іти за мною на *оборону* радянської влади? За *єдину* військову підпору для нашої *боротьби* проти Центральної ради ми маємо *лише військо*, що *привів* на Україну з *Росії* Антонов (*В. Антонов-Овсієнко – О.В.*) і що на *все українське* дивиться, як на *вороже*, *контрреволюційне*?»[20]

Під час другої військової інтервенції (зима-літо 1919 р.) в Україну більшовики також потерпіли поразку. Спочатку вони зустріли шалений спротив нечисленних селянських делегатів ІІІ Всеукраїнського з'їзду Рад (березень 1919 р.) політиці колективізації та створення радгоспів, а також продрозкладки. Не зважаючи на свою перевагу, делегати-комуністи *побоялися* на з'їзді Рад України затвердити *російське* «Положення про соціалістичний землеустрій». *Селянські делегати* з'їзду виступили *згуртованою, національно свідомою* силою, настирливо *відстоюючи* свою позицію і *чинячи* неабиякий тиск на *комуністичну* більшість. Досить красномовно визнав це член ВУЦВК П.П. Любченко: «*Перевес* на съезде имело *селянство*… Среди крестьян было много ещё реакционеров… Крестьянство определённо выявило себя с *национальной* стороны. Они признают себя *украинцами* (виділено мною – *О.В.*)»[21]. Невдовзі в Україні розгорнувся широкомасштабний антикомуністичний повстанський рух українського селянства, який літом поховав владу більшовиків. Їх було вигнано з сільської місцевості до міст, а потім білогвардійська армія витиснула їх з України.

Під час третьої інтервенції, яка розпочалася в грудні 1919 р., більшовики спочатку лібералізували свою політику: відмовились від колективізації, спробували залучити трудове селянство до співпраці. Проте РКП(б) *відновила* в Україні режим *політичної диктатури* у вигляді *системи надзвичайних* органів влади – *ревкомів*. Селянство *опротестувало* це. У лютому-березні 1920 р. на своїх місцевих *з'їздах* і *безпартійних конференціях* селяни висловились *проти принципу призначення комуністів* у владні органи та вимагали *виборної* влади від центру і аж до села, зокрема *створення системи Рад* і *уряду У*країни замість Всеукрревкому. Особливо характерними в цьому плані були *політична атмосфера* та *резолюції* повітових безпартійних *селянських конференцій*, що *відбулися* у найближчій до адміністративного центру УСРР *Харківській губернії*. Так один з компартійних чиновників з тривогою доповідав про політичні налаштування делегатів конференції *Валківського* повіту: «Национальный вопрос воспринимался остро. Чувствуется, что среди крестьян поработали «боротьбисты». По всему видно, что нам на Украине нужен ЦИК (представницький орган – *О.В.*) и СНК (виконавчий орган – *О.В.*). На это было обращено особое внимание крестьян»[22]. Делегати конференції *Богодухівського* повіту у резолюції про поточний момент наголошували: «Україна зі своїми соціально-економічними та національними *особливостями* повинна бути *окремим* народногосподарським організмом і може розвиватися з успіхом і закріпити соціалістичний порядок тільки тоді, коли буде мати *свій* (виділено мною – *О.В.*) Український правлячий центр, якому будуть підпорядковані місцеві органи Української влади»[23]. Резолюція конференції *Валківського* повіту Харківської губернії вимагала: «Необхідно залучити до активної *законодавчої* та *виконавчої* роботи широкі маси *трудящих* селян і робітників. Для того, щоб ця робота йшла продуктивніше на місцях, необхідно всіляко уникати *призначення* зверху робітників до радянських установ і проводити *вільні вибори* (виділено мною – *О.В.*) до Рад робітничих і селянських депутатів для трудящих робочих і селян»[24].

[18] Ленин В. Телеграмма главкому И.И. Вацетису от 29 ноября 1918 г. *Полн. собр. соч.* / Издание пятое. Москва : Изд-во политической литературы, 1974. Т.37. С. 234.

[19] Романчук О. К. Ультиматум: Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РСФРР і Центральною радою. Київ : Т-во «Знання» УРСР, 1990. С. 44.

[20] Там само. С. 45.

[21] Борьба. 1919. 18 марта.

[22] Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-202, оп. 2, спр.59, арк.5.

[23] Там само, арк. 8.

[24] ДАХО, ф. Р-202, оп.2, спр.59, арк.38.

Компартія відкинула ці вимоги і невдовзі відновила політику продрозкладки, масовий терор проти селянства тощо. Політика заготівель продовольства «по-соціалістичному» в реальному житті являла собою *узаконене* державою *пограбування* селян. Типовою була ситуація, про яку розповідали селяни одного з регіонів України: «Протягом цього місяця нас відвідало багато продовольчих загонів. Луганськ зовсім зарізав. Лише за один тиждень до нас приїздили загони з армії діючої і трудової, від спілки металістів, гірників, радянських службовців, від губкому і ревкому, від заводів і продкому. Всі ці загони викачували хліб, якого немає у нас, навіть насіння на засів не вистачає! Усі вони нам не вірили, обшукували, брали заручників, розстрілювали. Зараз від нас вимагають: м'ясо, жири, картоплю і все-все, що можна з'їсти… Вони створили цілі армії для вилучення продуктів харчування, а у нас уже давно нічого немає, самі овочі їмо. До того ж посуха, рік неврожайний, усе горить – буде голод. Село хочуть розсварити, «розшарувати» на бідняків, середняків, куркулів. І для цього учасникам, які лазять по горищах та льохах, видають 10% відібраного»[25].

В умовах *злочинної* політики РКП(б), найбільш свідомі, активні представники селянства України, а також ті, що мали досвід збройної боротьби з комуністичним режимом у 1919 р., почали здійснювати *самозахист* своїх порушених природних, економічних, та політичних прав, організувавши тисячі озброєних *повстанських загонів*. Під *проводом* представників партій есерів та анархістів, а також селян-ветеранів Першої світової війни, повстанський рух *ідеологічно* оформився та набув *високого* рівня *військової організації*. Він проходив під гаслами: «геть диктатуру компартії та комісародержавіє», «повстаньмо за право самим вирішувати, як влаштовувати своє життя», «геть штучні закони та владу людини над людиною»[26]. Головним об'єктом дошкульних ударів повстанців став *місцевий апарат* ненависної їм *комуністичної держави*. Широкомасштабний повстанський рух *паралізував* її функціонування в Україні, як *ніде* на теренах колишньої Російської імперії і став *унікальним* соціальним феноменом, що відбивав особливості *повсякденної правосвідомості* українського селянина, насамперед його *віковічне, непереборне прагнення* до *особистої* та *економічної свободи*. Переконливі і красномовні *свідчення* цього містилися у виступі командувача Олександрівською (м. Олександрівськ, нині м. Запоріжжя – *О.В.*) групою військ 4-ї армії, яка вела боротьбу з повстанцями на Запоріжжі, члена ЦВК Всеросійського з'їзду Рад – М. Каширіна на з'їзді КНС Олександрівської губернії (січень 1921 р.). Він зокрема заявив таке: «Само *местное* население, ведущее свою *родословную* от бывших *запорожских* казаков, известных по своим историческим грабежам, не отличается особым благонравием и само способствовало всегда и всюду организации разных бандитских шаек и укрывало многочисленных преступников… *Вся Украина* с начала *революции* имела в большом количестве у себя анархически настроенных кулаков, которые будучи *мелкими собственниками*, не желали признавать *никакой власти* и направляли все свои усилия к *свержению* её. …*Украина*, со своим калейдоскопом разных правительств, бесконечными войнами и наличием тёмного кулацко-анархистского элемента в массах населения, была и в настоящее время является *страной… не желающей* видеть у себя вообще *никакой государственной власти* (виділено мною – *О.В.*)»[27]. Він скаржився на те, що боротьба з повстанським рухом за допомогою лише Червоної Армії не може бути доведена до рішучого кінця, оскільки «части Красной Армии, являясь *новыми пришельцами* (виділено мною – *О.В.*) на Украине», *не завжди* можуть ясно *зрозуміти* і *визначити* самі корені цього руху – махновщини, яка «*вросла* в недра *народной* массы и *поддерживается* (виділено мною – *О.В.*) самими жителями»[28]. Якщо не брати до уваги риторику про «куркулів», складається враження, що це говорив не високопоставлений *комуніст*, а високопоставлений *царський чиновник*. Логіка *узурпації* влади і трирічного проведення доктринерської *антинародної* політики зумовила таку *деформацію* свідомості представників керівної ланки правлячої компартії, що вони з *демагогічних* захисників народу перетворилися у його жорстоких *гнобителів*, котрі ненавиділи народ, насамперед український народ, і оцінювали характер *народних рухів* доби Козаччини та революції з таких же *світоглядних* позицій, як і колись *царські сатрапи*.

Навесні 1921 р. через загрозу загибелі, більшовики відмовились від насадження комуністичної, безринкової системи економічних відносин і почали відновлювати ринкові, тобто капіталістичні відносини, лицемірно назвавши цю економічну політику «новою». Кривавий експеримент начебто припинився. Та не для України, де в умовах голоду продзагони продовжували збирати продрозкладку, аби придушити антикомуністичний селянський повстанський рух. Голод в Україні тривав аж до весни 1923 р.

У 1922 р., коли військово-політична ситуація в країні дещо стабілізувалася, московське компартійне керівництво вирішило реалізувати план створення унітарної держави. На той час відносини

[25] Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Историческое повествование. Киев: РВЦ «Проза», 1993. С. 437.

[26] Белаш А.В., Белаш В.Ф. Указ. соч. С.391.

[27] Державний архів Запорізької області (ДАЗО), ф. 27, оп. 1, спр. 150, арк. 39–40.

[28] ДАЗО, ф. 27, оп. 1, спр. 150, арк. 46.

між радянськими республіками регулювалися двосторонніми договорами. Очолив процес створення унітарної держави Й. Сталін – генеральний секретар компартії і одночасно нарком у справах національностей. Він вважався в компартії теоретиком з національного питання. В. Ленін на той час важко захворів, проходив лікування і був за вимогами лікарів відсторонений від політичних справ. Московське керівництво підготувало план об'єднання радянських республік шляхом входження їх до складу РСФРР і перетворення в автономні республіки з правом розвитку національної культури. Таким чином, радянські республіки позбавлялися національного суверенітету. Їх керівники виступили категорично проти такого об'єднання. Це пояснювалося декількома причинами: по-перше, багато з них були прибічниками Л. Троцького і розуміли, що В.Ленін через хворобу скоро залишить політичну арену і тоді їм прийдеться мати справу з Й.Сталіним, який вже виявляв диктаторські заміряння; по-друге, серед них було немало таких, що виступали за поєднання комуністичної ідеї з національною, аби прилучити на свій бік національні спільноти і поширити соціальну базу комуністичного режиму, яка була дуже вузькою. Зокрема такі погляди в уряді Радянської України репрезентувала група на чолі з М. Скрипником – близьким соратником Леніна.

Для запровадження проекту «автономізації» Й.Сталін мав намір зламати спротив керівників радянських республік адміністративними методами і приступив до його здійснення. Це викликало вибух обурення серед більшовиків-неросіян. М. Скрипник та інші українці кваліфікували дії московського керівництва як погано прихований *російський шовінізм*. Увесь ЦК грузинської більшовицької партії на знак протесту подав у відставку. Представник більшовиків Середньої Азії Султан Галієв звинуватив партію в «червоному імперіалізмі». Про ці події стало відомо В.Леніну. Він зрозумів, що здійснення проекту «автономізації» призведе до розколу в компартії, зруйнує слабку підтримку, яку вона мала в неросійських республіках, а також створить серед колонізованих народів світу невигідне враження про неї. Отож, ідея створення централізованої держави могла потерпіти фіаско. На відміну від Й.Сталіна, що був жорстким, твердолобим політиком, В.Ленін був досвідченим політиканом і умів, роблячи другорядні поступки, зберегти головне. Він запропонував свій проект об'єднання радянських республік. В радянській історіографії цей проект отримав назву «проект федерації». За цим проектом всі республіки, включаючи й російську, об'єднувалися як рівноправні члени в союз. З метою продемонструвати добровільність цього союзу, В.Ленін запропонував надати кожній республіці право виходу з нього. Повноваження уряду визначалися у такий спосіб: 1) деякі справи лишалися виключно у царині повноважень республік; 2) інші поділялися між республіками і союзними міністерствами; 3) ще інші розв'язувалися союзним урядом. Так український уряд на території республіки теоретично мав юрисдикцію над сільським господарством, внутрішніми справами, правосуддям, освітою, охороною здоров'я та соціальним забезпеченням. Із союзним урядом він ділився владою в питаннях виробництва продуктів харчування, робочої сили, фінансів, інспекції та народним господарством. Зовнішні відносини, армія, флот, транспорт, зовнішня торгівля, зв'язок ставилися у виключно компетенцію союзного уряду, що розміщувався у Москві. Але, за наполяганням В. Леніна, до цього плану робилося вагоме застереження. Право виходу, що мало першорядне значення як остаточний доказ суверенітету республіки, дозволялося застосовувати тільки за згодою на це компартії. Оскільки ж вона залишалася організацією строго централізованою і переважно російською з центром у Москві, неймовірним було чекати від неї такої згоди. Таким чином, ленінський план, надаючи республікам обмежене самоврядування, передбачав створення формально федеративної, а фактично централізованої, унітарної держави, влада в якій зосереджувалась в руках вищого партійного керівництва у Москві[29].

Хоч уряди республік, зокрема український, мали серйозні застереження щодо пропозицій Леніна, вони були краще тих, що висував Й. Сталін. Тому 30 грудня 1922 р. на Першому Всесоюзному з'їзді Рад їх ухвалили представники Російської, Білоруської, Української та Закавказьких республік. Було проголошено створення СРСР. З'їзд затвердив в основному проект Декларації і проект Договору про утворення СРСР, бо представники республік вимагали їхнього доопрацювання. Тому в лютому-травні 1923 р. спеціальні комісії, створенні при урядах національних республік займались цим питанням.

Свій проект Союзного договору розробив і уряд України. Він істотно відрізнявся від проекту, ухваленого Першим Всесоюзним з'їздом Рад:

1. З українського проекту було виключено положення про те, що республіки укладають договір про об'єднання в одну *союзну державу*, оскільки, як вважали українці, в цьому коренилася загроза унітаризму. Натомість пропонувалося таке положення: республіки об'єднуються в *союз*.

2. Передбачалась можливість представництва республік в *міжнародних* стосунках, хоча і в межах, визначених союзними органами.

[29] Субтельний О. Вказ. праця. С. 335–336.

3. За українським проектом республіки мали право *змінювати* внутрішні кордони за взаємною домовленістю.

4. Із повноважень союзних органів *вилучалося* встановлення системи республіканських і місцевих податків.

5. В українському проекті *не було* положення про *єдиний* держбюджет СРСР, а передбачались *окремі* союзний і республіканський бюджети.

6. За українським проектом *все майно і ресурси* республік знаходились в їх *розпорядженні, користуванні й управлінні*. Чітко визначались умови за яких *республіканському* майну міг бути наданий статус *загальносоюзного*.

7. Включено положення про те, що *територія* республіки і її *конституція не можуть* бути змінені *без* її згоди.

8. Республікам надавалося *право опротестовування* дій союзних органів, якщо ці дії *суперечать* Союзному договору або явно *порушують* інтереси республік.

9. Вводилась стаття, що передбачала наявність *громадянства республік*[30].

Отож, як бачимо, в українському проекті Союзного договору були підсилені гарантії державного суверенітету республік і пропонувалася справді федеративна форма об'єднання республік.

Однак, це ніяк не влаштовувало московське керівництво, яке прагнуло створити унітарну державу. Тому в червні 1923 р. український проект був підданий нищівній критиці в Москві. Й.Сталін звинуватив український уряд і його голову Х. Раковського в прагненні послабити єдність республік і створити *конфедерацію*. Проект українського уряду був відправлений в архів, а Х. Раковський усунутий з посади Голови уряду УСРР.

Висновки. Завершуючи аналіз проблеми, відзначимо наступне. Утворення української державності під час революції у 1917 р. було закономірним явищем, передумови якого складалися протягом XIX – на початку XX ст., тобто більш ніж століття. В цей час українська спільнота, попри розподіл її території проживання російсько-австрійським кордоном, проведення асиміляторської політики та репресій російським царизмом, формувалася як нація, з притаманною їй оригінальними національною свідомістю, менталітетом, завдяки становленню і розвитку української літературної мови, української історичної, лінгвістичної, етнографічної наук, національного театру та музики. Суспільний рух національно свідомого українства, який очолила новонароджена українська інтелігенція, набув певних організаційних форм аж до створення політичних партій, мав своїх неординарних ідеологів та керманичів. Спираючись на багатовікову державну традицію української спільноти та державотворчий досвід США та Швейцарії, вони розробили конституційні проекти розбудови української держави новітньої доби, які ґрунтувалися на прогресивних і донині принципах та інститутах, що свідчило про високий рівень політико-правової думки українських інтелектуалів, яка багато в чому випереджала свій час. Ідеться про природні права людини, народний суверенітет, принцип розподілу влад, політичні права і свободи, національно-персональну автономію для національних меншин, децентралізацію адміністративного управління через місцеве самоврядування, заходи боротьби з корупцією чиновників тощо. Проте через комплекс несприятливих чинників, реалізувати проекти розбудови національно-демократичної державності не вдалося. Непереборним чинником стало військове протистояння з Росією, правляча компартія якої захопила величезні фінансові, матеріальні, військові ресурси, які дісталися від царизму, і в цьому плані мала величезну перевагу, що дозволило їй тричі здійснювати військову інтервенцію в Україну. Політичний режим комуністів був антиподом української національно-демократичної державності, бо ґрунтувався на приматі політичної доцільності, тобто інтересів компартії, а не прав людини. Для нього були характерними відсутність принципу розподілу влад, жорстка централізація влади, політична, економічна і терористична диктатура мізерної меншості над значною більшістю суспільства, доктринерство та економічний волюнтаризм, фізичне винищення певних соціальних класів та верств, злочини перед людяністю, політична та правова демагогія. Більшовики формально визнавали право на національне самовизначення, а на практиці уперто намагалися побудувати на уламках колишньої царської імперії свою «комуністичну» імперію. Лише відчайдушний національний спротив прибалтів, білорусів, закавказьких народів і особливо українців, завадив їм реалізувати в повній мірі свої плани. Аби не втратити владу над величезною територією, вони політично зманеврували, пішли на поступки, створили формально національні державні утворення – радянські республіки, керівництво яких складалося з комуністів. Серед них були представники корінних національностей, немало з яких висловлювались за розбудову держапарату із залученням представників корінної національності і розвиток її культури. Цей чинник вкупі із загрозою чергового масштабного національного спротиву, примусив московське керівництво компартії відмовитися від плану створення унітарної держави шляхом поглинення Російською Федерацією державного суверенітету

[30] «Забытый» проект: почему был проигнорирован украинский вариант Договора об образовании СССР 1923 г. *Коммунист Украины*. 1991. № 4. С. 5–13.

національних республік і погодитись на об'єднання усіх республік, включно з Росією, в рівноправний союз з федеральними органами влади і збереженням певного державного суверенітету республік. Таким чином, кривавий ленінський політичний режим не «подарував» державність неросійським народам, а вони *змусили* його, вкрай виснаженого боротьбою в період 1917–1921 рр., визнати їх право на національне самовизначення і зреалізувати його хоч і в урізаному вигляді.

Інформація про автора:
Волошко Олексій Олексійович,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія
59, вул. Наукове Містечко, м. Запоріжжя, 69000, Україна

Information about the author:
Voloshko Oleksiy Oleksiyovych,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Social and Humanitarian Disciplines
Khortytsia National Educational and Rehabilitation Academy
59, Naukove Mistechko str., Zaporizhia, 69000, Ukraine

DOI

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА – ВІЙНА ЗА ЖИТТЯ (2014–2022 РР.): ПЕРІОДИЗАЦІЯ

Гай-Нижник П. П.

З перемогою Революції Гідності, як свого часу з острахом гіпотетично й припускали кремлівські політичні стратеги, усі багаторічні зусилля Росії до гібридно-повзучого опанування Україною й перетворення її на свою державу-сателіта з керованим президентом та маріонетковим урядом зазнали невдачі[1]. Проте доконаний факт того, що Україна стала на шлях виходу з навколомосковської цивілізаційної орбіти, президент РФ В. Путін, як і російський державно-політичний істеблішмент, не лише відмовлявся визнати, а й не здатен був (через власний світоглядний ступор) усвідомити як нову геополітичну дійсність. Він сприйняв її мов особисту образу і власну поразку та, водночас, як виклик самій Росії, як перманентну загрозу її майбутньому існуванню не лише з неоімперської перспективи, а й з огляду на небезпеку перетворення її мегасуб'єктності на історичну ретроспективу[2].

Російська Федерація не могла змиритися не лише зі своєю геополітичною поразкою у боротьбі за «м'яким» опануванням Україною, але й з самим її існуванням як держави. Тож Кремль вирішив застосувати у боротьбі з Україною не лише усі явні та приховані методи ведення гібридної війни, а й пряме збройне втручання у її внутрішні справи.

Іще у 2010–2013 рр. східні й південні регіони країни практично було віддано українською владою під патронат російських аґентів і проросійських сил[3]. У Кремлі були переконані, що так звана революційна «хунта», яка «захопила владу силовим шляхом», не протримається у Києві й впаде якщо не за тиждень, то щонайдовше за два тижні. Адже в державі панував владний хаос, ресурси вичерпано чи виведено з країни, систему управління зруйновано, вертикаль влади від столиці до регіонів перервано, а на місцях панувала анархія й невизначеність (у деяких районних державних адміністраціях і в міських органах самоврядування чиновники працювали, але без загальної координації увесь цей велетенський владно-адміністративний механізм не функціонував). Тож у політичної верхівки Російської Федерації ще із самого початку переломних подій часів Революції Гідності з'явилося тверде переконання, що варто лише дмухнути і держава Україна розсиплеться, мов карткова будівля.

Вже у січні 2014 р., коли у Москві починали розуміти, що втрачають Україну і що проросійський режим В. Януковича у Києві приречений на падіння, путінські геополітичні стратеги замислилися над новим планом розчленування й знищення української державності. Відтак у кабінетах Ради національної безпеки РФ було розроблено документ під назвою «Про кризу на Україні». То був узагальнений і масштабний план дій з дестабілізації України і включення дванадцяти українських областей та міста Києва до складу Російської Федерації. Проте досить швидко Москва усвідомила, що не має ані на Півночі, ані на Сході, ані на Півдні України достатньої кількості прихильників, які могли б скласти критичну проросійську масу у суспільному русі[4]. Тож Росія вкотре в своїй історії зробила ставку на жорстку силу, збройне втручання й захоплення чужої території й знову, вже у XXI ст., виявила власну злочинну сутність, засвідчила перед усім світом свій неоімперський оскал агресора!

У лютому 2014 р. Російська Федерація розпочала війну з Україною, вдершись на її терени з півдня – з Кримського півострова. Відтоді протягом довгих восьми років і аж до нового повномасштабного вдертя у лютому 2022 р. Російсько-українська війна тривала з різними хвилями загострень та форм й, природно, мала кілька різних періодів, деякі з яких можна навіть виділити в окремі воєнні компанії як складові цієї великої війни (подібно до того, як окремі війни – німецько-польська, німецько-французька, німецько-радянська, битва за Британію чи японсько-китайська або японсько-американська тощо) склали єдиний комплекс Другої світової війни).

Тож часова відстань та аналіз воєнно-політичного становища України за ті роки дають можливість окреслити певні етапи цього грандіозного протистояння і

[1] Дивіться: Гай-Нижник П. П. Революційні події в Україні: боротьба за право вибору і національну гідність (листопад 2013 р. – лютий 2014 р.). *Гілея*. 2018. Вип. 132 (№ 5). С. 100–112.

[2] Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. К.: «МП Леся», 2017. С. 188.

[3] Дивіться: Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. К.: «МП Леся», 2017. 332 с.; Гай-Нижник П. П. Українсько-російські міждержавні взаємини 2010–2012 років під час першого етапу президенства В. Януковича. *Гілея*. 2018. Вип. 135 (№ 8). С. 334–347; Гай-Нижник П. П. Українсько-російські міждержавні взаємини 2013–2014 років під час другого етапу президенства В. Януковича. *Гілея*. 2018. Вип. 136 (№ 9). С. 270–283.

[4] Дивіться: Гай-Нижник П. П. Руйнація і поглинання: плани керівництва Російської Федерації щодо розколу і зруйнування держави Україна (2014–2015 рр.). *Гілея*. 2018. Вип. 134 (№ 7). С. 358–370.

спонукають до здійснення у цьому контексті певних узагальнень історичного характеру, зокрема й щодо вироблення періодизації цієї якісно нової за формою і методами війни на Європейському субконтиненті з часів завершення Другої світової та Холодної війн.

Немає сумнівів та історично й документально доведено, що Російська Федерація цілеспрямовано і поетапно готувалася до знищення суверенної держави Україна як геополітичної дійсності ще від часів розвалу СРСР у 1991 році. З того часу РФ провадила комбіновану гібридно-асиметричну агресивну політику щодо України засобами ретельно спланованих енергетичних, торговельно-економічних, фінансових, дипломатичних, культурно-історичних та суспільно-політичних війн з метою спочатку перетворення її засобом «м'якої» сили, корупції, шантажу, тиску та ізоляції на свого політичного сателіта й господарчо-енергетичної неоколонії з подальшим розчленуванням, поглинанням й з остаточним знищенням у своєму кінцевому підсумкові через завдання смертельного збройного удару т. зв. «жорсткою» силою шляхом початку відкритої війни, що мала би призвести до зникнення з карти світу незалежної держави Україна[5].

Початком остаточної стадії втілення такого плану з руйнації та поглинання Української державності стало розв'язання Російською Федерацією на чолі з В. Путіним агресивної війни проти України у лютому 2014 року, що велася у комбінованій гібридно-асиметричній формі та мала яскраво виражений загарбницький характер[6].

І період: Окупація та анексія АР Крим (20лютого–24березня2014р.)–«Фронтбезспротиву»

Перший період хронологічно тривав від 20 лютого по 24 березня 2014 р. й географічно означився теренами Кримського та Керченського півостровів й завершився окупацією та анексією української Автономної Республіки Крим.

Окупація Кримського півострова армією Російської Федерації почалася 20 лютого 2014 р., що підтверджує також і російська медаль «За повернення Криму» з цією викарбуваною на ній датою. Вранці 24 лютого 2014 р. Росія почала перекидати «спецназ» у Севастополь, а на півострів додатковий контингент своїх військ із бронетехнікою. Крім кораблів Чорноморського Флоту, використовувалися великі десантні кораблі зі складу Балтійського й Північного флотів Росії, заздалегідь спрямовані з північних морів та Балтики до Чорного моря. Перші два («Калінінград» і «Мінськ») прибули вже 26 лютого. Того ж дня російський «спецназ» під виглядом представників «самооборони Криму» почав блокувати українські військові частини й кораблі. 27 лютого понад 100 озброєних автоматами, снайперськими гвинтівками, кулеметами та гранатометами військовослужбовців 45-го окремого полку спецпризначення повітряно-десантних військ (ПДВ) ЗС РФ, одягнутих у цивільний одяг та у повному бойовому екіпіруванні, захопили будівлі Верховної Ради АР Крим та Ради міністрів АР Крим у Сімферополі й підняли на них російські прапори. Вночі з 27-го на 28 лютого російські військові почали захоплювати летовища та аеропорти Криму. Повністю оточеним опинився й військовий аеродром «Бельбек», який невдовзі без жодного пострілу був зданий ворогові. На цьому тлі лише 28 лютого у Києві було скликано засідання РНБО України, яка так і не приняла рішення чинити опір загарбникам та не віддала наказ на знищення окупанта[7].

Відтак ще 2 березня, незважаючи на ультиматуми з боку російського військового керівництва, військові частини ВМС ЗСУ в Криму залишались бездіяльними у місцях своєї дислокації. У цей же день кораблі і катери Керченського загону Морської охорони ДПСУ у зв'язку з загрозою захоплення вийшли у море і прорвалися до Бердянська, Севастопольського загону – до Одеси. Призначений напередодні командувач ВМС ЗСУ Д. Березовський зрадив військовій присязі, перейшов на бік ворога. 3 березня було заблоковано з вимогою скласти зброю і перейти на бік так званих «ЗС Криму» штаб ВМС ЗСУ, корвет «Тернопіль», розвід корабель управління «Славутич», штаб Севастопольської бригади тактичної авіації ПС ЗСУ у Бельбеку, частину ППО ПС ЗСУ на м. Фіолент, зенітно-ракетний полк у Феодосії та інші частини. У цей же день з аеродрому 10 морської авіабригади в с. Новофедорівка на материк вдалося перекинути чотири гвинтокрили (один Ка-27 і три Мі-14), а також три літаки – два Ан-26 та один Бе-12. Станом на 4 березня на території Криму було зафіксовано понад 15 тис. військовослужбовців, перекинутих з материкової Росії, й бл. 50 одиниць техніки, серед якої – броньовані автомобілі та бронетранспортери. 10 березня росіяни без спротиву захопили військову частину в м. Бахчисарай.

[5] Дивіться: Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. К.: «МП Леся», 2017. 332 с.; Гай-Нижник П. П. Кримський вузол і питання Чорноморського флоту РФ у російсько-українських воєнно-політичних взаєминах (1991–2013 рр.). *Гілея*. 2017. Вип. 117 (№ 2). С. 77–90; Гай-Нижник П. П. Загострення навколо острова Коса Тузла 2003 р. як складова геостратегічної операції Російської Федерації щодо оволодіння акваторією Азовського моря та окупації-анексії Криму. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць*. Вип. 6. Херсон, 2017. С. 86–93.

[6] Гай-Нижник П., Чупрій Л. Російсько-українська війна: особливості розв'язання військово-політичного конфлікту на Сході і Півдні України за сучасних геополітичних умов. *Українознавство*. 2016. № 4. С. 103–121.

[7] Гай-Нижник П. П. Окупація та анексія Криму Російською Федерацією у 2014 р. як акт агресії проти України: перебіг вторгнення і свідчення міжнародного злочину. *Гілея*. 2017. Вип. 118 (№ 3). С. 110–125.

11 березня захоплена окупантами і сепаратистами-колаборантами Верховна Рада Криму на позачерговому засіданні прийняла т. зв. «Декларацію про незалежність АРК і Севастополя», а 16 березня на території Криму проведено т. зв. «референдум» про російський статус півострова. Наступного дня (17 березня) президент РФ визнав «незалежну і суверенну» Республіку Крим. Тоді ж В. Путін підписав Розпорядження президента РФ «Про підписання Договору між Російською Федерацією і Республікою Крим про прийняття у Російську Федерацію Республіки Крим та утворення у складі Російської Федерації нових суб'єктів». А вже 20 березня російські штурмовики захопили базу ВМС України у Новоозерному. Окупація та незаконна анексія Криму Росією у 2014 р. є нічим іншим як: акт воєнної агресії проти держави Україна, історико-правовий фальсифікат і міжнародний злочин Російської Федерації.

Натомість Верховна Рада України лише 20 березня прийняла Декларацію «Про боротьбу за звільнення України», проте жодних заходів до визволення принаймні частини Криму, окрім порожньої заяви, так і не було вчинено. Нова українська військово-політична влада в особах в. о. президента і голови Верховної Ради О. Турчинова, прем'єр-міністра А. Яценюка та в. о. міністра оборони І. Тенюха з самого початку російського вторгнення наказала підрозділам ЗСУ, які залишилися вірними України, не атакувати ворога й не чинити загарбникові збройного опору. Ці діячі категорично відкинули пропозиції та розробки щодо завдання контрудару ворогові й таким чином вчинили злочин перед народом України, а їхні дії цілком означено мають ознаки державної зради.

Зрештою 24 березня 2014 р. в. о. президента України О. Турчинов підписав указ про виведення українських військ з Криму й Севастополя, що де-юре стало датою завершенням першого періоду Російсько-української війни[8]. Тож в контексті української протидії російській агресії цей І період із назвою «Окупація та анексія АР Крим» цілком справедливо буде визначити також як «Фронт без спротиву».

ІІ період: Антитерористична операція (1 березня (офіційно – від 13 квітня) – 24 серпня 2014 р.) – «Внутрішній фронт»

Другий період цієї комбінованої гібридно-асиметричної війни пов'язаний зі спробою Кремля перенести війну у континентальну Україну шляхом розконсервування там своєї агентури та через закиданням терористичних загонів до переважно російськомовних і політично проросійських областей і міст України, з метою фінансування та запалення в них сепаратистсько-колаборантських рухів. У координованих повстаннях та через терор ці збройні угруповання мали запалити громадянську внутрішню війну в Україні й розпочати ланцюгову реакцію розшматування її на низку маріонеткових прокремлівських псевдореспублік. В історію цей період увійшов під формалізованою назвою «Антитерористична операція». Хронологічно ж він охоплює часовий відрізок від 1 березня (офіційно – від 13 квітня) по 24 серпня 2014 р.

Ще у січні 2014 р. у Москві було розроблено документ під назвою «Про кризу на Україні», що являв собою узагальнений і масштабний план дій з дестабілізації України і включення 12-ти її областей та м. Київ до складу РФ[9]. Інший план втручання Росії у внутрішні справи України, розчленування її території та приєднання південно-східних областей до РФ було розроблено в АП РФ В. Путіна на початку лютого (не раніше 4-го й не пізніше 12-го лютого) 2014 р. у вигляді Аналітичної записки[10].

З самого початку окупації Криму саме півострів розглядався росіянами як можливий плацдарм для наступу на південно-східні терени України. Проте географічно й логістично-тактично більш привабливим було визначено наступ з північно-східного напрямку в комплексі з підривом внутрішньо-політичного становища на усій території Лівобережної України. Зрештою південний напрямок залишився запасним плацдармом для повноцінного вторгнення задля захоплення Донецької, Луганської, Харківської, Одеської, Дніпропетровської, Херсонської та Миколаївської, Запорізької областей. Коли ж намір прямого вторгнення з півдня було відкладено на перспективу, росіяни запустили план масштабної дестабілізації в цих регіонах.

Процес підриву України зсередини розпочався 1 березня 2014 р. з масштабних проросійських виступів одночасно у Харкові (перше захоплення

[8] В результаті захоплення Криму з загальної чисельності особового складу військових частин ЗСУ (15 тис. військовослужбовців), що перебували на півострові, втрати в особовому складі склали майже 11 тис. осіб. На материкову частину вийшло 4 тис. 130 військовослужбовців, з яких: 1 тис. 422 офіцерів; 1 тис. 835 старшин, сержантів, матросів і солдатів; 103 курсанти Академії ВМС. Також з Криму вийшло 20 працівників ЗСУ та 750 членів сімей військовослужбовців (з них 276 дітей). За підсумками виведення військових частин ВМС ЗСУ з Криму станом на кінець травня 2014 р. у порівнянні зі штатною чисельністю фактично налічувалось: 32% особового складу; 40% бойових кораблів і катерів; 62% суден і катерів забезпечення; 62% літальних апаратів; 65% автомобільної, бронетанкової та спеціальної техніки.

[9] О кризисе на Украине (Совет нацбезопасности России) [План дій по дестабілізації України і включення 12 українських областей та м. Києва до складу Російської Федерації] (січень 2014 р.) / Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт. URL: http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014(01).plan_putina.php.

[10] Аналитическая записка (План вмешательства России во внутренние дела Украины, расчленения её территории и присоединения юго-восточных областей Украины к Российской Федерации). Администрация Президента РФ, [4–12] февраля 2014 г. *Новая газета.* 2015. 24 февраля. URL: https://novayagazeta.ru/articles/2015/02/24/63168-171-predstavlyaetsya-pravilnym-initsiirovat-prisoedinenie-vostochnyh-oblastey-ukrainy-k-rossii-187

ОДА), Дніпрі (тоді – Дніпропетровську), Донецьку (3 березня вперше захоплено ОДА), Мелітополі, Луганську (9 березня вперше захоплено ОДА), Миколаєві, Одесі (3 березня – штурм облради) та Херсоні, 5 березня – у Запоріжжі та інших містах сходу України.

У Харкові проросійські колаборанти-бойовики й спецслужби РФ кілька разів захоплювали обласну державну адміністрацію (ОДА). Тоді до міста було відряджено міністра внутрішніх справ А. Авакова й тільки завдяки спецпідрозділу Нацгвардії «Ягуар» вдалося відстояти місто (74 проросійських заколотника було вибило з Харківської обласної адміністрації та заарештовано). Позитивним фактором стало призначення у Дніпропетровськ (нині – Дніпро) головою ОДА І. Коломойського, який також швидко навів лад на ввіреній йому території (Дніпропетровщина, Запоріжжя). Кривавою ціною вдалося залишити українською Одесу, хоча там це було втілено, швидше, всупереч органам місцевої влади і правопорядку[11]. Вважаю, що події у Харкові, Дніпропетровську, Одесі та інших великих містах Півночі, Центру і Півдня все ще очікують свого розслідування і не лише історико-політологічного спрямування, а й кримінального…

Уже в березні, після перших кадрових оновлень в СБУ оголилися збройні агентурні мережі, в першу чергу, Луганська[12]. Тоді було здійснено першу велика операція з затримання сепаратистів в місті. Було вилучено сотні одиниць зброї та агітлітературу, а також затримано низку ідеологів та кримінальних елементів. Вже тоді на поверхні подій з'явилися офіцери ГРУ, ФСБ, які за ними стояли. Терористи-сепаратисти і зрадники-колаборанти почали реальні силові акції з захоплення адмінбудівель. Почалися й перші бойові дії на знищення спецгрупами СБУ диверсантів, а ними – українських посадовців та активістів[13]. 16 березня секретар РНБО А. Парубій заявив про зрив широкомасштабної операції російських сепаратистів по вторгненню в Україну під назвою «Російська весна», що мала за мету захоплення влади на південному сході країни за кримським сценарієм.

Тим часом на початку квітня 2014 р. озброєні проросійські підрозділи почали захоплювати адміністративні будівлі на сході України (12 квітня були захоплені райвідділки міліції у Слов'янську та Краматорську, міська рада в Артемівську, також відбулися подібні спроби у Горлівці та Красному Лимані, 7 квітня російські терористи захопили зброю у будівлі СБУ Луганська, а 29 квітня було повторно захоплено будівлю Луганської ОДА (вперше – 9 березня); 28 квітня заколотники оволоділи будівлею РДА у Станиці Луганській, 29 квітня було захоплено міські ради у Красному Лучі та Первомайську. 30 квітня над райвідділком міліції у Антраците підійнято російський прапор, проросійські колаборанти також захопили міську раду у Свердловську та Алчевську, а увечері 1 травня – міську раду у Стаханові тощо. У підсумку російські терористи і місцеві колаборанти оголосили про створення так званих Донецької й Луганської Народних Республік (до цього таку спробу було зроблено в інших обласних центрах Лівобережжя). У відповідь українська влада оголосила антитерористичну операцію (АТО).

Екстремістські акції у південно-східних регіонах України ініціювалися та управлялися мережею координаторів ГРУ Генштабу ЗС РФ. Колишній перший заступник начальника Генштабу ЗСУ, адмірал І. Кабаненко, на відміну від владних структур та МО України, вже 12 квітня 2014 р. впевнено заявив: «Вторгнення військ РФ на Сході відбулося. У Слов'янську та Червоному Лимані діють не сепаратисти, а військові розвідувально-диверсійні підрозділи. Почерк чіткий. Вони «допомагають» сепаратистам в розхитуванні ситуації. Чи потрібно задавати риторичне запитання – а чи буде це продовжуватися та поширюватися?»[14].

Того ж дня військовий аналітик, співорганізатор спільноти «Інформаційний спротив» Д. Тимчук повідомив, що «ідентифіковано співробітників російського ГРУ, які здійснювали сценарій захоплення органів влади та блокування українських військових частин у Криму у березні 2014 року. Раніше групи цих співробітників ГРУ були вивезені з Криму у Ростов-на-Дону»[15]. Їхньою метою було захоплення якомога більшої кількості будівель місцевих органів влади і силових структур до 17 квітня, тобто до зустрічі у Женеві представників України, ЄС, США та Росії з врегулювання «кризи» в Україні. За планом російської сторони, це дало би можливість РФ заявляти про відсутність контролю за ситуацією в Україні з боку української влади, а також про її нелегітимність в очах значної частини населення.

[11] Протистояння 2 травня 2014 р. в Одесі між противниками і прихильниками федералізації переросли в насильницькі зіткнення і послужили причиною смерті 40 осіб. У числі загиблих були в основному проросійські прихильники федералізації, які сховалися в Будинку профспілок, в якому потім почалася пожежа.

[12] На кінець червня 2014 р. у Головному слідчому управлінні СБУ знаходилося 90 кримінальних проваджень стосовно 85 осіб (13 з них були громадянами РФ), регіональні органи СБУ вели тоді 263 кримінальних провадження з сепаратизму.

[13] Наливайченко В. (голова СБУ): «Перемога – це мирне життя» (Інтерв'ю інформаційному агентству «Интерфакс-Украина») (7 липня 2014 р.) / Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт. URL: http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014(07)07.nalyvaichenko.php

[14] Igor Kabanenko. Особиста сторінка І. Кабаненка у соціальній мережі Facebook. Допис від 12 квітня 2014 р. URL: https://www.facebook.com/kabanenko.ihor/posts/10200773003047790.

[15] Dmitry Tymchuk. Особиста сторінка Д. Тимчука у соціальній мережі Facebook. Допис від 12 квітня 2014 р. URL: https://www.facebook.com/dmitry.tymchuk/posts/482118285250165.

13 квітня РНБО України, очолювана на той час в. о. президента України О. Турчиновим, ухвалила рішення про початок антитерористичної операції (АТО). Ситуація на Сході швидко переросла в насильницький конфлікт. 15 квітня уряд України оголосив старт АТО й перекинув збройні сили під Донецьк і Луганськ. Того ж дня перший віце-прем'єр України В. Ярема заявив, що у містах Слов'янськ та Краматорськ Донецької обл. перебувають представники 45-го полку повітряно-десантних військ РФ[16]. 16 квітня один з керівників контррозвідки СБУ В. Найда розповів на брифінгу, що головною метою дій диверсантів та спецпідрозділів РФ на території України є максимальна дестабілізація ситуації і що в перехоплених переговорах російські військові обговорюють завдання вбити кілька сотень осіб, щоб після цього на протязі 1,5 години ввести війська на територію України[17]. До кінця квітня в. о. президента оголосив, що уряд України більше не контролює Донецьк і Луганськ повною мірою. О. Турчинов, зокрема, заявив, що країна знаходиться в режимі повної бойової готовності і видав указ про відновлення військової служби за призовом. Тим часом 2 травня над містом Слов'янськ на сході країни антиурядові озброєні угруповання збили два українських військових гвинтокрила.

Справжня картина, причини і спонсорство антиукраїнського терористичного путчу й прихованого іноземного (російського) вторгнення яскраво виявилися після проведених 11 травня 2014 р. т. зв. «референдумів» під дулами автоматів, які були визнані недійсними урядом України. Тоді представники фейкових «Донецької і Луганської народних республік» зробили заяви, що проголошують «незалежність» від України. Крім цього «ДНР» і «ЛНР» опублікували звернення з проханням бути прийнятими до складу Російської Федерації.

25 травня відбулися президентські вибори, в результаті яких П. Порошенка було обрано президентом України[18]. Тим часом російські бойовики і спецпідрозділи активізували свою діяльність проти ЗСУ, які зазнавали не лише втрат у живій силі, але й у техніці. Так, наприклад, в кінці травня відбувалися запеклі бої за Донецький міжнародний аеропорт, а 14 червня в Луганську був збитий український військово-транспортний літак Іл-76, загинули 9 членів екіпажу і 40 українських десантників. Того дня у Луганськ прямували три літаки: один вдало сів, другий – збили бойовики, третій відразу після теракту повернувся. Аеродроми Краматорська, Луганська, Донецька вже перебували під контролем українських військових, але були в оточенні бойовиків. Контроль над цими трьома летовищами потрібно було утримувати, аби тим самим не дозволити там приземлятися військовій авіації РФ. Проте виникли проблеми з доставкою боєприпасів, їжі, води, евакуацією поранених тощо, а трагедія сталася через недостатні заходи безпеки, відсутність досвіду, поспіх та нехтування правилами польотів за умов військових дій[19].

У середині липня РФ звинуватила ЗСУ в артилерійському обстрілі міста Донецьк. Зі свого боку Україна заявила, що снаряди, якими протягом декількох днів у липні і серпні 2014 р були обстріляні українські військові позиції, були запущені з позицій на території Росії, а її ВПС 16 липня збили український військовий гвинтокрил. Вже наступного дня, 17 липня, над територією східної України було збито пасажирський літак авіакомпанії «Malaysian Airlines», що виконував рейс МН17 на маршруті з Амстердама в Куала-Лумпур. Загинули 298 пасажирів і членів екіпажу літака. Не змогли колаборанти та російські бойовики захопити тоді й найбільший склад зброї в Україні в Артемівську Донецької обл., який знаходився у соляних шахтах. Тим не менш втрати у техніці та озброєнні були істотними[20].

Були й стратегічні помилки. Зокрема таким прорахунком було зосередження військ на майже двомісячній кільцевій облозі районного центра Слов'янськ, тоді як головні сили все ж слід було кинути на оволодіння Луганськом і Донецьком. Донецьк – надважливий стратегічний пункт-мільйонник, що на той час ще не був достатньо укріплений ворогом. Луганськ – не менш важливий обласний центр, який до того ж знаходиться у близько 50 км від російського кордону, що дало б можливість вчасно перекрити постачання з Росії зброї, боєприпасів, грошей, живої сили супротивника тощо. Більше того, російському угрупованню І. Гір-

[16] Українська правда. 2014. 16 квітня.

[17] Там само.

[18] Серед його обіцянок, зокрема, були й такі: АТО триватиме не місяці, а години (заява на брифінгу 28 травня); солдати української армії, які беруть участь у бойових діях, мали б отримувати платню в 1 тис. грн на день вже з 26 травня тощо.

[19] Російські радари фіксували літаки на території України на відстані мінімум 400 км від кордону. Для приземлення літака в умовах антитерористичної операції навколо аеродрому потрібно було створити три кільця охорони у вигляді блокпостів. Перше кільце – в радіусі 5 км, друге – 7 км, третє, зовнішнє, кільце – в радіусі 10 км. При посадці літак мав би не виходити за ці 10 кілометрів, а по спіралі спускатися вниз.

[20] Лише у період з 21 липня по 5 серпня 2014 р. до бойовиків у перебігу збройних зіткнень із українськими військовими потрапила наступна військова техніка та озброєння: Т-64 – 22 одиниці, БМП – 26 од., БТР – 17 од., РСЗВ БМ-21 «Град» – 12 од., САУ 2С9 «Нона» – 4 од., САУ 2С1 «Гвоздика» – 4 од., Д-30 – 5 од., міномет 82 мм – 10 од., ЗУ-23-2 – 13 од., АТ – 75 одиниць [Довідка про випадки захоплення незаконними збройними формуваннями військової техніки та озброєння з 21.07.14 по 28.07.14 (29 липня 2014 р.) / Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт. URL: http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014(07)29.vijna.php; Довідка про випадки захоплення незаконними збройними формуваннями військової техніки та озброєння з 28.07.14 по 05.08.14 (6 серпня 2014 р.) / Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт. URL: http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014(08)06.vijna.php]

кіна («Стрєлкова»), який утримував Слов'янськ, дали чомусь змогу здійснити оперативно-стратегічний відхід з міста у Донецьк. Так було втрачено час і можливості, які б змінили розстановку сил на сході України й, цілком можливо, не призвели б до наступних невдач Збройних сил України внаслідок очевидних прорахунків (некомпетентності, нехлюйства, саботажу, ланцюга зрад) у вищих колах СБУ, Генерального штабу ЗСУ та штабу АТО.

На початку серпня 2014 р. Україна вже близько двох місяців проводила активну фазу антитерористичної операції з силового звільнення територій Донецької та Луганської областей, що контролювалися підтриманими Росією незаконними збройними формуваннями та загонами колаборантів. За цей період під контролем сил АТО опинилося близько 60% територій двох областей. Донецьк і Луганськ були блоковані з півночі, заходу та півдня[21]. На той час українським військам вдалося звільнити західний Донбас, південь і північ Донецької, а також північну частину Луганської областей. Блокпости ЗСУ впритул наблизилися до Донецька і Луганська. Стояло завдання – повністю замкнути коло по східному кордонові України, оточивши колаборантів-сепаратистів і відрізати їх від допомоги з Росії. Лише зі східного напрямку, перш за все, – з території РФ, бойовики могли отримувати озброєння та підкріплення.

З метою остаточного звільнення територій, зайнятих бойовиками, замисел керівництва АТО у серпні передбачав: 1) Відновлення контролю над державним кордоном з Росією, щоб припинити постачання зброї, боєприпасів та матеріально-технічних засобів і живої сили для бойовиків з території РФ; 2) Розділення території, яка контролювалася бойовиками, на декілька частин; 3) Оточення найбільших угруповань бойовиків і створення умов для подальшого їх роззброєння, а у разі опору – знищення.

Задля реалізації цього задуму було стратегічно важливо не допустити обстрілів території РФ з боку України та випадкового перетину підрозділами сил АТО українсько-російського кордону, щоб не дати Росії формального приводу для початку повномасштабної агресії проти України[22]. У цьому контексті варто згадати й про те, що у грудні 2014 р. прем'єр-міністр А. Яценюк говорив в інтерв'ю німецькому часопису «Der Spiegel», що у керівництві країни вірили у те, що Росія не вдереться до материкової України й не допомагатиме відкрито колаборантам. «Спочатку всі думали, що після анексії Криму хижак вгамується. Але він продовжував, підтримуючи так званих сепаратистів на Східній Україні» – заявив А. Яценюк[23].

На середину серпня 2014 р. у антитерористичній операції було задіяно близько 40 тисяч особового складу, з них: ЗСУ – понад 32 тис. осіб, 5,5 тисяч одиниць важкого озброєння та військової техніки); Національна гвардія – до 3 тис. осіб; Державна прикордонна служба – до 3 тис. осіб; СБУ – до 2 тис. осіб. Кількість цих сил і засобів оцінювалась як достатня для виконання визначених завдань. Співвідношення сил АТО до бойовиків було приблизно 1 до 1. Добровольчі підрозділи (загони) на той час налічували до 4 тисяч осіб. Вони не підпорядковувалися штабу АТО і не входили до складу сил і засобів, хоча й координували свої дії з регулярними силами.

Протягом всього періоду проведення АТО Російська Федерація постійно підтримувала дії бойовиків. Спочатку – через постачання озброєння, живої сили (навчених, екіпірованих та тренованих найманців) та засилання розвідувально-диверсійних груп ГРУ, згодом – шляхом проведення артилерійських обстрілів підрозділів ЗСУ зі своєї території.

5 серпня командування сектору Б (ген.-лейт. В. Хомчак, командуючий АТО ген.-полк. В. Муженко) видали бойовий наказ про штурм м. Іловайська з метою звуження кільця блокування м. Донецьк зі сходу. Зокрема 40-му батальйону територіальної оборони «Кривбас» наказувалося: «Зранку 7.08 силами 40 БТРО у взаємодії з 3 БТГР 51 ОМБР провести рейдові дії в напрямку: Старобешево, Новокатеринівка, Іловайськ та до кінця доби провести прочісування і звільнення міста Іловайськ від терористів, встановити повний контроль над містом та у взаємодії з підрозділами 3 БТГР 51 ОМБР зайняти сім взводних опорних пунктів північніше та східніше Іловайськ...»[24]. Проте саме у серпні 2014 р. відбулося відкрите вдертя регулярних підрозділів Збройних сил РФ на територію України без оголошення війни. Їхнє приховане вторгнення розпочалося 24 серпня 2014 року. Тож із цим відкритим вторгненням ЗС РФ на сході України період АТО у війні, що формально являв собою її «Внутрішній фронт», добіг завершення й набув нового, якісно нового формату – безпосередньої війни з регулярними частинами Збройних сил Росії.

---

[21] Для виконання завдань АТО були сформовані штаб АТО та відповідні органи управління, утворені сектори відповідальності на територіях Донецької та Луганської областей (сектори А, С, Б, Д, район М).

[22] Аналіз ведення антитерористичної операції та наслідків вторгнення Російської Федерації в Україну у серпні–вересні 2014 року (підготовлено Генеральним штабом Збройних сил України спільно з Центральним науково-дослідним інститутом Збройних сил України). К., 2015. С. 1.

[23] Yatsenyuk A. (Ukrainian Prime Minister): Putin 'Needs New Annexations' (Interview Conducted By Matthias Schepp and Christoph Schult). *Der Spiegel.* 2014. 20.XII. URL: http://www.spiegel.de/international/europe/spiegel-interview-with-ukrainian-prime-minister-arseniy-yatsenyuk-a-1009711.htm.

[24] Бойовий наказ про штурм Іловайська 40-му батальйону територіальної оборони «Кривбас» від командування АТО (5 серпня 2014 р., сектор Б, генерал-лейтенант В. Хомчак, командуючий АТО генерал-полковник В. Муженко) / Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт. URL: http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014(08)05.illovaisk.php.

ІІІ період: Вторгнення Росії в Донбас (24 серпня 2014 р. – 19 лютого 2015 р.) – «Східний фронт: Донбаське бойовище»

Відтак настав *Третій період* війни – вторгнення Росії в Донбас. Хронологічно він бере свій початок від 24 серпня 2014 р., коли з терену РФ на український Донбас було приховано введено російські регулярні армійські підрозділи та війська спеціального призначення й набув він завершення 19 лютого 2015 р.

Практично не зустрічаючи опору, 24 серпня 2014 р. російські військові підрозділи через Амвросіївку та Кутейникове просунулися в напрямку Іловайська. З цього моменту співвідношення сил і засобів сторін змінилося на користь супротивника. При цьому, російські військовослужбовці не мали документів та розпізнавальних знаків на обмундируванні і військовій техніці.

Розвідувальна інформація про перетин державного кордону України колонами військової техніки ЗС РФ почала надходити до штабу АТО та Генштабу ЗСУ 25 серпня 2014 р. Вніч на 25 серпня Росія ввела на територію України 8 батальйонних тактичних груп ЗС РФ загальною чисельністю понад 4 тис. осіб. Остаточно факт вторгнення регулярних підрозділів РФ було підтверджено 26 серпня після захоплення у полон військовослужбовців повітряно-десантних військ ЗС РФ. Безпосередньо ті 8 батальйонних тактичних груп ЗС РФ просувалися за такими напрямами:

– на Луганському напрямку – чотири (змішана БТГр від 61-го окремого полку морської піхоти та 200-ї окремої мотострілецької бригади Північного флоту Західного ВО, дві БТГр від 104-го десантно-штурмового полку 76-ї десантно-штурмової дивізії та 20-ї окремої мотострілецької бригади Південного ВО, БТГр від 247-го десантно-штурмового полку 7-ої десантно-штурмової дивізії повітряно-десантних військ);

– на Донецькому – чотири (БТГр від 247-го десантно-штурмового полку 7-ї десантно-штурмової дивізії повітрянодесантних військ, дві БТГр зі складу 331-го повітрянодесантного полку 98-ї повітрянодесантної дивізії та 19-ї окремої мотострілецької бригади Південного ВО, БТГр 56-ї окремої десантно-штурмової бригади повітрянодесантних військ).

Зазначені батальйонні тактичні групи були посилені підрозділами спеціального призначення зі складу: 10-ї та 22-ї окремих бригад спеціального призначення Південного ВО; 346-ї окремої бригади спеціального призначення та 25-го окремого полку спеціального призначення 49 А Південного ВО; 24-ї окремої бригади спеціального призначення Центрального ВО та 45-го окремого полку спеціального призначення повітрянодесантних військ, а також 8-ї окремої мотострілецької бригади 58 А Південного ВО. Загалом угруповання збройних сил РФ нараховувало: особового складу – понад 6 тис. осіб; танків – до 70 од.; бойових броньованих машин – до 270 од.; артилерійських систем – до 90 од.; РСЗВ – до 85 одиниць[25].

Активна фаза бойових дій між українськими військами та підрозділами ЗС РФ і підтримуваних ними бойовиками відбулася 25–26 серпня 2014 р. Враховуючи завдані їм втрати, було зроблено висновок, що вони будуть уникати втягування у затяжні бої. З одного боку, це пояснювалося загрозою збільшення втрат, які важко було б приховати від суспільства, а з іншого – могло бути розцінено міжнародною спільнотою як акт агресії проти України та використано для застосування санкцій. Тому, Російською Федерацією були застосовані оманливо-дипломатичні шляхи для припинення бойових дій та ведення вогню.

26 серпня, після зустрічі з президентом України П. Порошенком у Мінську (Білорусь) президент РФ В. Путін говорив про потребу «якнайшвидше припинити кровопролиття». Проте того ж самого дня знімки з американського супутника (як засвідчила на Раді безпеки ООН С. Пауер[26]) показали російські бойові підрозділи, розташовані на південний схід від Донецька, у східній Україні. Того ж дня в Луганську було затримано військових 9-ї бригади регулярної російської армії. У відповідь Росія заявила, що ці солдати «заблукали» на територію України «помилково». Це сталося нібито під час конфлікту на кордоні, спостереження за яким ведеться чи не найретельніше у світі. Наступного дня після цих перемовин Росія обстріляла ракетами «Град» зі своєї території українські позиції в Новоазовську, а тоді атакувала їх двома колонами російських бронетранспортерів і танків.

Не припиняючи обстрілювати українські війська в районі Іловайська, російська сторона запропонувала їм припинити опір, скласти зброю, здати військову техніку і вийти з оточення. Такі умови були відхилені. У подальшому, було досягнуто домовленості керівництва сектору Б з представниками ЗС РФ про вихід з технікою та зброєю. Згідно з домовленістю, на світанку 29 серпня 2014 р. після прибуття двох БТРів зі складу ЗС РФ (один в Многопілля, другий – в Агрономічне) передбачалося здійснити супровід за двома маршрутами двох колон українських підрозділів до рубежа Старобешево – Новокатеринівка. Так почалася трагедія українських військ під Іловайськом, де було оточено українське угруповання чисельністю

[25] Аналіз ведення антитерористичної операції та наслідків вторгнення Російської Федерації в Україну у серпні–вересні 2014 року (підготовлено Генеральним штабом Збройних сил України спільно з Центральним науково-дослідним інститутом Збройних сил України). К., 2015. С. 15–16.

[26] Пауер С. (Постійний представник США в ООН). Виступ на засіданні Ради безпеки ООН щодо України (28 серпня 2014 р.) / Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт. URL: http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014(08)28.pauer.php.

близько 1200 бійців. 29 серпня 2014 р. ЗС РФ порушили досягнуті домовленості та фактично вчинили розстріл українських підрозділів, які виходили встановленими коридорами. Тоді противник оточив добровольчі батальйони, підрозділи МВС і ЗСУ, що завершилося приголомшуючими втратами для України[27]. При цьому Кремль зухвало продовжував стверджувати на увесь світ, що російської армії на східних теренах немає[28]. Водночас, скориставшись поразкою підрозділів ЗСУ під Іловайськом, російські підрозділи просунулися на захід і, зокрема, захопили Тельманівський район з узбережжям Азовського моря до Маріуполя. Протягом 2–5 вересня резерв, який готувався для деблокування Іловайська, здійснив рейдові дії в районі населених пунктів Комсомольське – Тельманове – Новоазовськ – Староласпа для зупинення подальшого наступу противника на Маріуполь. Активні бойові дії велися до 5 вересня включно. Тоді ж відбулися переговори на рівні керівництва держав, які завершилися підписанням у Мінську першого протоколу з припинення вогню та встановленням лінії розмежування сторін.

5 вересня 2014 р. путінські «мирні ініціативи» і порошенківський «мирний план» офіційно розглядала Тристороння контактна група, яка складалася з посла (ОБСЄ) Х. Тальявіні, другого президента України Л. Кучми, посла РФ в Україні М. Зурабова та «плюс два»: російські маріонетки і ватажки терористів О. Захарченко та І. Плотницький. У підсумку контактна група підписала Протокол, у якому основними пунктами були забезпечення двостороннього припинення застосування зброї та проведення в Україні децентралізації влади, в т. ч. шляхом прийняття Закону України «Про тимчасовий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей» (Закон про особливий статус). Вже 16 вересня П. Порошенко подав до Верховної Ради проєкт такого Закону. 19 вересня 2014 р. учасники Тристоронньої контактної групи підписали Меморандум на реалізацію протоколу від 5 вересня[29]. Проте вже 2 листопада відбулися «вибори» голів псевдореспублік («ДНР» і «ЛНР»).

Після цього знову загострилися бої (у т. ч. за Донецький аеропорт). Тож президенти України і Росії знову зібралися для зустрічі, проте вже у «нормандському» і тристоронньому форматах, аби обговорити розроблений французами і німцями (й погоджений попередньо через канцлера ФРН А. Меркель з П. Порошенком і В. Путіним) черговий план дій. 12 лютого 2015 р. було погоджено спільну Декларацію на підтримку «Комплексу заходів з виконання Мінських угод», підписаних учасниками «Тристоронньої контактної групи плюс 2» (так звана «Декларація чотирьох»). Декларацію підписали президент Росії В. Путін, президент України П. Порошенко, президент Франції Ф. Олланд і канцлер ФРН А. Меркель У цьому контексті лідери схвалили також Комплекс заходів по виконанню Мінських угод, прийнятих і підписаних у Мінську 12 лютого 2015 р. усіма, хто також підписав Мінський протокол від 5 вересня 2014 р. і Мінський меморандум від 19 вересня 2014 року. Починаючи з 00 год. 00 хв (за київським часом) 15 лютого 2015 р. мало розпочатися негайне і всеосяжне припинення вогню в окремих районах Донецької та Луганської областей України та його суворе виконання. 17 лютого Рада Безпеки ООН схвалила «Комплекс заходів…», вітала Декларацію «чотирьох», закликала всі сторони забезпечити повне виконання «Комплексу заходів…», включно з всеосяжним припиненням вогню, постановила «продовжити займатися цим питанням»[30].

[27] Втрати особового складу українських Збройних сил, Національної гвардії, МВС склали 366 загиблих, 429 поранених. 128 потрапили в полон, 158 вважаються до цього часу зниклими безвісти.

[28] У рамках щорічного засідання Парламентської Асамблеї НАТО українська делегація презентувала доповідь волонтерської групи «InformNapalm» про участь підрозділів регулярної армії РФ у військових діях на Донбасі. У сформованій базі волонтерів є інформація про 160 підрозділів із 75 військових частин РФ, спрямованих до України. Усього було зафіксовано 165 інцидентів. Аналітики ідентифікували підрозділи 45 сухопутних військових частин російської армії. Це мотострілецькі, артилерійські, танкові підрозділи, війська протиповітряної оборони, розвідпідрозділи, підрозділи снайперів і БПЛА. Більшість батальйонно-тактичних груп для війни з Україною формували на базі мотострілецьких підрозділів Південного військового округу РФ, а саме: 136-ї, 18-ї, 17-ї, 19-ї, 205-ї, 33-ї і 34-ї мотострілецьких бригад; 291-ї артилерійської бригади 7-ї військової бази, що дислокується в окупованій Абхазії. У доповіді наголошується, що батальйонно-тактичні групи укомплектовані переважно контрактниками з бойовим досвідом, здобутим, як правило, під час так званих антитерористичних операцій на Північному Кавказі (Чечня, Дагестан, Інгушетія). Також є групи, перекинуті з більш віддалених районів Росії. Експерти ідентифікували на Донбасі підрозділи з 12 частин повітряно-десантних військ. Ідентифіковано було й підрозділ 7 7 військових частин спеціального призначення ГРУ РФ. У зоні бойових дій аналітики виявили також військових 4-х військово-морських частин, 5-ти формувань Нацгвардії РФ [Russian military units that fight in Donbas. *YouTube.UA*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=xfaxifCx94o. Russian military units that fight in Donbas. YouTube.UA. URL: https://www.youtube.com/watch?v=xfaxifCx94o].

[29] Меморандум об исполнении Протокола по итогам консультаций Трехстронней контактной группы относительно шагов, направленных на имплементацию Мирного плана Президента Украины П. Порошенко и инициатив Президента России В. Путина. *OSCE.* Organization for Security and Cooperation in Europe. URL: http://www.osce.org/ru/home/123807?download=true.

[30] Резолюция 2202 (2015), принятая Советом безопасности на его 7384-м заседании 17 февраля 2015 года. *Организация объединенных наций. Совет Безопасности.* URL: https://documents-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N15/043/74/PDF/N1504374.pdf?OpenElement.

Запеклі бої знов почалися вже з 16 лютого 2015 р. 17 лютого Дебальцеве, яке згідно з Мінськими угодами мало залишатися на українському боці лінії розмежування, було оточене. З огляду на такий перебіг подій українські військові 18 лютого розпочали під щільним вогнем ворога відступ з Дебальцевого, який остаточно завершився 20 лютого. Президент П. Порошенко, до речі, наступного дня факт оточення заперечив і заявив, що 80% особового складу українських військ разом із технікою планово виведені з міста[31]. Насправді ж за два дні у «Дебальцевському казані» загинули сотні українських воїнів (з 18 січня по 18 лютого загинули 179 військових, 110 – потрапили у полон, 81 – зникли безвісти), які вели запеклі бої із супротивником (в тому числі й з кадровими військовими ЗС РФ), який мав перевагу у живій силі в 5–7 разів[32]!

За даними Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ), на Сході України щонайменше 5 тис. 665 осіб було вбито та 13 тис. 961 поранено за період між серединою квітня 2014 р. та серединою лютого 2015 р.[33] Так Другими мінськими угодами (т. зв. «Мінськ-2») і поразкою у «Дебальцевському казані» 20 лютого 2015 р.[34] завершився ІІІ період Російсько-української війни, а Донбаське бойовище фактично й сформувало у ній Східний фронт на майбутнє.

IV період: Позиційна війна (20 лютого 2015 р. – 20 вересня 2016 р.) – «Східний фронт: Мінська пастка»

Четвертий період, що настав після запеклих і виснажливих боїв на Донбасі, природно зберігав збройну напругу, проте протистояння трансформувалося вже здебільшого у позиційну війну з чи не постійними артилерійськими обстрілами та посиленою активністю диверсійних груп, яка розпочалася після 20 лютого 2015 р. Політично цей період розпочав багаторічну тяганину з намаганням втілити т. зв. Мінські угоди, які були підписані вимушено під тиском Кремля, після входження російських військ на території Донецької і Луганської областей, кількох трагічних поразок української армії і через загрозу широкомасштабного наступу проросійських сепаратистських сил за підтримки Армії РФ. При цьому було очевидним, що ці домовленості не мали жодної юридичної сили, суперечили Конституції України, нормам міжнародного права, статутові ООН, адже були укладені під тиском. До того ж під цими актами немає юридично сильного підпису, вони не ратифікувалися Верховною Радою – тобто не були конституційними. Увесь час подальшого тривання цього «Мінського процесу» жоден папір, підписаний під час нього, жодний його рядок і літера цього рядка були нічого не вартими! В. Путін не полишав своїх намірів та прагнень знищити Україну як державу. Інакше як пояснити наявність розробленого у штабі Західного військового округу ЗС РФ (м. Санкт-Петербург) цілком таємного плану захоплення Росією Лівобережної України та Києва від 8–9 квітня 2015 р. під назвою «Доповідь рішення на застосування угруповання військ «Північ» у спеціальній операції»[35]. Тим не менш і президент, і прем'єр-міністр України безоглядно прагли втілити ті т. зв. Мінські домовленості в життя, на заваді чому стали національно свідома частина політикуму та українського суспільства.

Відтак цей період позиційної війни зберігав збройне протистояння по лінії розмежування на Східному фронті з постійними взаємними артилерійськими обстрілами та перестрілками та, водночас, політично був затаврований т. зв. Мінськими угодами, що були ні чим іншим, як політичною пасткою для України. Окуповані Росією частина Донбасу, перетворена нею на «сіру зону», завдяки т. зв. Мінським домовленостям мала бути інкорпорована в Україну зі статусом практичного самостійного утворення, стати тягарем і зашморгом на шиї економіки України та перетворитися на хронічну злоякісну виразку її адміністративно-політичної системи й своїми метастазами руйнувати український державний організм. Його хронологічне завершення відзначено укладанням 20 вересня 2016 р. чергового тимчасового перемир'я на Східному фронті та підписанням Рамкового рішення Тристоронньої контактної групи про розведення сил і засобів.

[31] Оточення Дебальцевого не було, 80% українських військових вийшли зі зброєю і технікою – Порошенко. *Незалежне бюро новин.* URL: http://nbnews.com.ua/ua/ news/143663/.

[32] Бірюков повідомив про загибель майже 3 тисяч бойовиків в районі Дебальцевого. *Українська правда.* URL: http://www.pravda.com.ua/news/2015/02/20/7059287/0; Посол США: Під Дебальцевим – російські танки, на кордоні – зброя для бойовиків. *Українська правда.* 2015. 14 лютого. URL: http://www.pravda.com.ua/news/2015/02/14/7058532/; Усі ключові військові успіхи бойовиків в Україні забезпечила російська армія – доповідь Нємцова. *УНІАН*. 2015. 12 травня. URL: http://www.unian.ua/politics/1076935-usi-klyuchovi-viyskoviuspihi-boyovikiv-v-ukrajini-zabezpechila-rosiyska-armiya-dopovidnemtsova.html.

[33] Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. Report on the human rights situation in Ukraine 1 December 2014 to 15 February 2015.

[34] 20 лютого того року стало першою річницею відзначання Дня пам'яті Героїв Небесної Сотні, запровадженого згідно з Указом президента України від 11 лютого 2015 р. «Про вшанування подвигу учасників Революції Гідності та увічнення пам'яті Героїв Небесної Сотні».

[35] Дивіться: План захоплення Росією Лівобережної України («Доклад решения на применение группировки войск «Север» в специальной операции»; «Пояснительная записка к решению на применение группировки войск «Север»; 8–9 апреля 2015 г., Санкт-Петербург, штаб Западного военного округа) / Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт. URL: http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2015(04)08.capture_plan.php.

V період: «Квола» війна (20 вересня 2016 р. – 20 травня 2019 р.) – «Східний фронт: "Нормандські" шанці»

З цього часу (20 вересня 2016 р.) хронологічно починається *П'ятий період* Російсько-української війни. Він відзначний кволим триванням бойових дій, що стало наслідком намагання утримати перемир'я на Східному фронті та спробою втілити в життя і розвинути Рамкові рішення Тристоронньої контактної групи про розведення сил і засобів, підписані того дня[36]. То була спроба втілити у життя (так би мовити – імплементувати) мертвонароджені «мирні плани» президента України П. Порошенка та оманливі «ініціативи» президента Росії В. Путіна від 5 вересня 2014 р., а також безплідні «Меморандум про виконання положень Протоколу» від 19 вересня 2014 р. та «Комплекс заходів по виконанню Мінських угод» від 12 лютого 2015 року[37].

Відповідь України на догоду вимогам «Мінського протоколу» та «Комплексу заходів…» щодо нього була втілена у Законі України «Про внесення зміни до статті 10 Закону України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей»» (№ 256-VIII, 17.III.2015) (16 вересня 2014 р. / 17 березня 2015 р.). По суті, цим Законом пропонувалося (і пропонується) легалізувати й увести в правове поле України путінських бойовиків та проросійських запроданців усіх рівнів влади терористичних анклавів т. зв. «ДНР» і «ЛНР». От для чого, крім інших мотивів, намагалися (і намагатимуться), зокрема й президент П. Порошенко, змінити Конституцію й нав'язати Україні так звану децентралізацію, амністію, самоврядування тощо. Саме цього на тому етапі прагнув В. Путін та й А. Меркель з Ф. Олландом були не проти...

Не незаперечував цьому зрештою й П. Порошенко. Він та його політична команда на диво досить швидко, практично миттєво, відмовився як від Будапештського формату[38], так і від Женевського чи будь-якого іншого, в рамках яких до перемовної групи були б залучені США, Велика Британія та Євросоюз. Натомість було зроблено безальтернативну ставку на формат з дорадництвом лояльних Кремлю Франції й Німеччини у панцирі так званих Мінських домовленостей, де Росію вмовляли безсила ОБСЄ і проросійські колаборанти-убивці українців. Так само дивним чином одним з уповноважених представників української делегації у Мінську став В. Медведчук – відвертий українофоб і кум В. Путіна.

19 жовтні 2016 р. в рамках «Нормандського формату» у Берліні було заявлено про потребу розробки нової «дорожньої карти» для реалізації Мінських домовленостей. Час показав, що карта ця була не дорожньою, а – порожньою. Порожньою картою, мальованою «нормандськими» геополітичними гравцями у міждержавні наперстки. Розігрувалася ціла держава – Україна! Гравці крили «мінським» і «зобов'язами» не виходити з гри й не міняти її учасників та колоду. При цьому шулерили усі, а дехто й блефував... Проти був, проте, український народ.

З того часу квола війна на Східному фронті надовго засіла у своєрідних «нормандських шанцях», як у воєнному, так і в політичному сенсах. Ця вибухова пауза, сповнена взаємними звинуваченнями та підготовкою до настання нової гарячої фази війни[39].

Під час своїх виступів президент П. Порошенко не раз називав війну на сході України «вітчизняною війною», проте від 2014 р., навіть під час найзапекліших боїв, не ініціював введення воєнного стану,

[36] Переговори в Мінську вела Тристороння контактна група (ТКГ) з представників України (другий президент України Л. Кучма), Росії (від початку до квітня 2015 року – посол РФ в Україні М. Зурабов, з квітня 2015 р. – екс-посол Росії в Сирії А. Кульмухаметов, з 26 грудня 2015 р. – екс-голова Держдуми РФ Б. Грізлов) та ОБСЄ (з 8 червня 2014 р. по червень 2015 р. – посол Г. Тальявіні, з червня 2015 р. – М. Сайдік), а також О. Захарченко та І. Плотницький (статус цих двох осіб в документах не було визначено, вони – очільники невизнаних утворень «ДНР» та «ЛНР», які з боку України кваліфікуються як терористичні організації; на їх участі в переговорах наполягає РФ). Тобто, переговори велися та узгоджені документи підписувалися у форматі «Тристороння контактна група плюс 2». При цьому українська сторона розглядала участь представника Росії як учасниці конфлікту. Російська сторона ж всіляко заперечувала свою причетність до збройного протистояння і наполягала на тому, що конфлікт і домовленості щодо його врегулювання є справою самої України. У рамках Мінського переговорного процесу працювали також чотири робочих підгрупи: з питань безпеки, політики, економіки та соціальних. Напрацювання «Тристоронньої контактної групи плюс 2» періодично обговорювалися лідерами України, Німеччини, Франції та Росії. Їх зустрічі й переговори з питань вирішення збройного конфлікту на Донбасі отримали назву «Нормандський формат» (за місцем першої такої зустрічі 6 червня 2014 р. в містечку Бенувіль у Нормандії – північно-французькому регіоні). У вересні було створено також робочу групу спільного Центру з контролю і координації питань припинення вогню і поетапної стабілізації лінії розмежування сторін на сході України, до якої увійшли представники України, моніторингова група ОБСЄ та російські військовослужбовці.

[37] Рамочное решение Трехсторонней контактной группы о разведении сил и средств. *Офіційний веб-сайт Координатора проектів ОБСЄ в Україні*. URL: http://www.osce.org/ru/cio/266271?download=true (20.09.2016).

[38] Дивіться: Гай-Нижник П. П. Будапештський меморандум: передумови і наслідки (не)гарантії національної безпеки України. *Гілея*. 2016. Вип. 114 (№ 11). С. 366–378.

[39] 23 березня 2017 р. вступило в силу рішення РНБО про державну програму розвитку ЗСУ до 2020 року. 6 липня 2017 р. президент схвалив внесення змін до Законів України «Про основи національної безпеки» та «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», якими членство в НАТО визначене як пріоритетний національний інтерес. 7 лютого 2019 р. Верховна Рада 334-ма голосами ухвалила у другому читанні законопроєкт про закріплення у Конституції стратегічного курсу України на членство у Європейському Союзі й НАТО.

за що неодноразово піддавався критиці, як політиків так і громадськості. Однак після захоплення росіянами українських моряків в Азовському морі 25 листопада 2018 р. П. Порошенко запровадив воєнний стан строком на 30 діб: з 14:00 26 листопада до 14:00 26 грудня 2018 р. Таке рішення президента України розкритикувала низка авторитетних західних експертів та українська громадськість, небезпідставно вважаючи, що воєнний стан міг бути запроваджений через бажання П. Порошенка відкласти чергові президентські вибори, а інцидент у Керченській протоці був спеціально спровокований ним саме з цією метою.

«Квола» війна у «нормандських шанцях» затягнулася до часу президентських виборів в Україні й формально завершилася з інавгурацією 20 травня 2019 р. нового президента держави.

VI період: Вичікувальна війна (20 травня 2019 р. – 23 лютого 2022 р.) – «Східний фронт: Манівці замирення»

Шостий період Російсько-української війни бере свій хронологічний початок від 20 травня 2019 р., власне, не стільки через інавгурацію цього дня нового президента В. Зеленського, а остільки, що з того часу розпочалася низка нових спроб української влади знайти спосіб і формулу замирення. І цей спосіб нібито було знайдено у реанімованій т. зв. «формулі Штайнмаєра». Попри те, що РФ жодного разу за час війни не дотримала своїх обіцянок та зобов'язань, що з офіційної точки зору, не існувало різних «Мінських угод», а був лише Протокол (який містив низку домовленостей) і Комплекс заходів щодо їх виконання, й Мінські домовленості були політичними, а не юридично обов'язковими документами (адже вони не ратифіковані Верховною Радою України як міжнародно-правові договори), В. Зеленський наполегливо намагався поновити перемовини у т. зв. «нормандському форматі» й особисто зустрітися з В. Путіним. 1 жовтня в Мінську учасники тристоронньої контактної групи підписали «формулу Штайнмаєра». 7 жовтня Ф.-В. Штайнмаєр розповів про історію виникнення «формули» та її суть: «Формула не містить нічого більше, ніж спробу зробити з великі кроки, які учасники конфлікту не хотіли робити, низку менших кроків, які, попри їхню сутність та наслідки, досі треба узгодити»[40].

9 грудня в Парижі відбувся саміт за участі представників України, Франції, Німеччини та РФ. Ця зустріч проводилася вперше після трирічної перерви. Метою саміту було затвердження нової послідовності введення в дію Мінських угод та обговорення «формули Штайнмаєра»[41]. За результатами саміту було підписано підсумковий документ під назвою «Загальні узгоджені висновки Паризького саміту в Нормандському форматі 9 грудня 2019 року». Ці домовленості передбачали, зокрема, імплементацію «формули Штайнмаєра» в українське законодавство згідно з версією, узгодженою Н4 та Тристоронньою контактною групою, а також закріплення «особливого статусу» окремих районів Донецької та Луганської областей на постійній основі[42].

Обіцянки президента України щодо досягнення повної перемоги на саміті у Парижі та внаслідок його особистої зустрічі з президентом РФ не справдилися і виявилися самооманою. Разом з тим, у 2019 р. В. Зеленський мав шанс відмовитися від цих угод і започаткувати альтернативний план, залучивши Захід, проте президент ще більше втягував Україну у манівці мінського процесу. Лише 27 квітня 2021 р. В. Зеленський заявив про необхідність розширення «нормандського» формату, пояснивши, що «це може бути розширення „нормандського" формату», або «окремий, паралельний формат з іншими країнами, з дуже серйозними, потужними гравцями»[43].

[40] Штайнмаєр прокоментував «формулу Штайнмаєра». *BBC News. Україна.* 2019. 7 жовтня. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news-49962679.

[41] Основні положення «формули Штайнмаєра» були узгоджені ще на зустрічі глав держав і урядів, що пройшла в нормандському форматі в Парижі 2 жовтня 2015 р. Україну на цій зустрічі представляв і основні положення «формули» з боку України погодив тогочасний президент України П. Порошенко. Пізніше її основні положення були підтверджені на зустрічі міністрів закордонних справ, яка відбулася в нормандському форматі в Берліні на віллі Борзиг 6 листопада 2015 р. Україну на цій зустрічі представляв й основні положення «формули» підтвердив тодішній міністр закордонних справ України П. Клімкін. 1 жовтня 2019 р. під час зустрічі у Мінську українська сторона в особі Л. Кучми дала згоду на «формулу» у дуже скороченому вигляді. Після підписання відбулись численні протести у багатьох містах Україні. 15 жовтня 2019 р. прессекретар Л. Кучми, опублікувала нові вимоги України по імплементації Мінських угод. Згодом стало відомо, що представники України ще в липні 2019 р. погодились розглянути «формулу Штайнмаєра». Це стало відомо з листа керівника Офісу президента А. Богдана до представника України в Тристоронній контактній групі щодо врегулювання ситуації на Донбасі Л. Кучми, датованого 16 липня 2019 р. До листа додався документ під назвою «Кроки, що мають бути здійснені сторонами», який був погоджений на перемовинах у Нормандському форматі 12 липня 2019 р. на рівні дипломатичних радників. Зустріч проводилась за участю заступника голови Офісу Президента В. Пристайка та помічника президента РФ В. Суркова. У документі, зокрема сказано, що сторони зобов'язуються підготувати правові рамки щодо «особливого статусу Донбасу» (особливий порядок місцевого самоврядування), включаючи так звану формулу Штайнмаєра; амністію та місцеві вибори.

[42] Загальні узгоджені висновки Паризького саміту в Нормандському форматі 9 грудня 2019 року. *Президент України Володимир Зеленський*. Офіційне інтернет-представництво. 2019. 10 грудня. URL: https://www.president.gov.ua/news/zagalni-uzgodzheni-visnovki-parizkogo-samitu-v-normandskomu-58797

[43] Зеленський заявив про необхідність розширити «нормандський» формат і оновити «Мінськ». *Радіо Свобода.* 2021. 27 квітня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelenskyi-normandskyi-format-minsk/31225652.html

За день до цього в інтерв'ю газеті «Financial Times» В. Зеленський закликав переглянути домовленості 2015 р. та долучити до «нормандського» процесу Велику Британію, Канаду та США[44].

Натомість ще наприкінці березня – на початку квітня 2021 р. російські військові перекинули велику кількість озброєння і техніки з західної та центральної Росії, а також з Сибіру, в окупований Крим і навчальний центр Погоново за 17 км на південь від Воронежа. Тоді ж Росія розмістила вздовж кордону 28 батальйонних тактичних груп, у тому числі в Брянській та Воронезькій областях Росії (Західний військовий округ). Наступного дня 50 російських БТГ, що складалися з 15 тис. солдатів, були зібрані для навчань у Південному військовому окрузі, до якого входив окупований Крим, а також що межував з зоною конфлікту на Донбасі. Станом на 9 квітня 85 тис. російських військовиків вже перебували у Криму або в межах 40 км від українського кордону.

У жовтні 2021 р. РФ відмовилася від участі в запланованому саміті «нормандської четвірки» й відтак було вирішено обмежитися переговорами на рівні глав МЗС України, Німеччини, Франції та Росії. Водночас 17 січня російські війська та озброєння почали прибувати до Білорусі для спільних навчань «Союзницька рішучість», які планувалися в лютому 2022 р., а вже 19 січня президент США Д. Байден заявив, що, на його думку, Росія вторгнеться в Україну[45]. Натомість 28 січня президент України В. Зеленський закликав Захід не створювати в його країні «паніку» через потенційне вторгнення Росії, оскільки постійні попередження про «неминучу» загрозу вторгнення ставлять під загрозу економіку України[149]. В. Зеленський також додав, що «ми не бачимо більшої ескалації» ніж на початку 2021 р., коли почалося військове нарощування Росії поблизу кордонів з Україною й висунув претензії Заходові у поширені паніки[46]. Попри це, американська та британська розвідки у лютому 2022 р. неодноразово попереджали владу України про щонайближче вдертя Росії.

Тим часом, 15 лютого 2022 р. Государственная Дума РФ проголосувала за звернення до президента В. Путіна про визнання «ЛНР» і «ДНР», 16 лютого до кордону з Україною було перекинуто ще близько 7 тис. російських військовиків. Масовані обстріли з боку російсько-окупаційних військ по всій лінії розмежування на Донбасі відновилися 17 лютого. За дві перші доби в штабі ООС нарахували 60 і 66 обстрілів, 19 лютого – 136 (найбільша кількість обстрілів на фронті за один день від 2017 р.), 20 лютого – 80, 21 лютого – 84, 22 лютого – 96, з них переважна більшість – з важкої артилерії.

У спеціальному виступі 19 лютого президент США Д Байден заявив: «Я впевнений, що Путін ухвалив рішення про вторгнення». 21 лютого Росія офіційно визнала квазіреспубліки окупованого Донбасу, а також було підписано Договір про дружбу, співпрацю та обопільну допомогу з т. зв. «ДНР» і «ЛНР». 22 лютого президент РФ під час пресконференції відверто заявив, що Мінських домовленостей більше не існує, а увечері 23 лютого ватажки «ДНР» та «ЛНР» звернулися до В. Путіна з проханням про воєнну допомогу. 23 лютого адміністрація президента США Д. Байдена повідомила президента України В. Зеленського про те, що за оцінкою американської розвідки: Росія готується здійснити повномасштабне вторгнення в сусідню країну протягом наступних 24–48 годин. Вказувалося також, що російська військова операція носимите комплексно-комбінований характер: не лише атаку з окупованої частини Донбасу на сході, куди в понеділок були відправлені додаткові російські підрозділи, а й значний удар у бік столиці Києва з північного кордону з Білоруссю, включно з авіаударами, крилатими ракетами та наземним вторгненням і кібератаками. Лише тоді президент України В. Зеленський оголосив надзвичайний стан на 30 днів для всієї України, за винятком Донецької та Луганської областей, які перебували у режимі надзвичайного стану від 2014 року. 24 лютого 2022 року о 5 годині ранку В. Путін офіційно оголосив про початок т. зв. «спеціальної операції» в Україні, що насправді стало початком повносяжного вдертя в суверенну державу.

Як показала сувора дійсність спроби замирення між Росією та Україною були нічим іншим як манівцями, в ілюзіях яких блукала нова українська влада. На Донбасі ж та вздовж кордонів України натягнутою струною війна завмерла у вичікуванні розриву ілюзій досягнення миру і свого повносяжного вибуху.

VII період: Тотальна війна (24 лютого – ….. 2022 р.) – «Бойовище п'яти фронтів»

Сьомий період Російсько-української війни розпочався о 5-й ранку 24 лютого 2022 р., після того, як В. Путін оголосив про «спеціальну операцію» в Україні й розпочали інтенсивні обстріли підрозділів ЗСУ на сході, а російські війська перетнули північно-східні кордони, а також завдали ракетно-бомбових ударів по центрах військового управління, летовищах в Борисполі, Озерному, Кульбакіному,

[44] Ukrainian leader calls for revamp of peace process to end Donbas war. *Financial Times.* 2021. April 26. URL: https://www.ft.com/content/ed40d675-16b3-4a35-a157-b9bf0078b507

[45] Biden predicts Russia will invade Ukraine. *NBC News.* 2022. January 19. URL: https://www.nbcnews.com/news/world/blinken-ukraine-russia-attack-short-notice-invasion-fears-mount-rcna12691; Joe Biden thinks Russia will attack Ukraine – but will face a 'stiff price'. *The Guardian.* 2022. January 19. URL: https://www.theguardian.com/world/2022/jan/19/russia-could-act-against-ukraine-at-any-moment-says-us

[46] Ukraine to the world: keep calm and stop spreading panic. *Financial Times*. 2022. January 19. URL: https://www.ft.com/content/97d15970-3c36-439d-aa38-7402f732efbc

Чугуєві, Краматорську, Чорнобаївці, а також по військових складах і об'єктах Збройних Сил України по всій території України. Почалося бомбардування також Києва, Харкова, Одеси, Дніпра, Миколаєва, Маріуполя, Бердянська, Краматорська, Борисполя, Василькова та інших міст і селищ. Росія вдалася до масованого ракетного удару по Україні та перейшла в наступ на суходолі з півночі (території Білорусі та РФ), півдня (з Криму) та зі сходу (з окупованого Донбасу). Інфраструктура ІКТ в Україні погіршилася в результаті кібератак і бомбардувань. У перший же день війни Верховна Рада України одностайно ухвалила запровадження воєнного стану. Були окуповані декілька українських міст у тому числі захоплено й Чорнобильську атомну електростанцію. Пізно ввечері першого дня російського наступу 24 лютого було оприлюднено підписаний президентом В. Зеленським указ про загальну мобілізацію.

Союзником Російської Федерації у війні проти України виступила Республіка Білорусь, яка надала територію, військові засоби і воєнну інфраструктуру для вторгнення на терени України і ведення подальших воєнних дій на її території. Бліцкриг російських військ проте захлинувся і важкі й криваві бої розгорнулися по усій території України від Білорусії на півночі до Чорноморського узбережжя на півдні, вони тривали на суходолі, у небі, на морі, в містах і селах, на дипломатичній арені, у кіберпросторі, у фінансово-господарчій сфері, в інформаційному просторі та у тилу ворога. Під час воєнних дій Збройні сили Росії провадили агресивну війну з порушенням усіх норм ведення війн та утримання полонених, вчиняючи акти геноциду українського народу, застосовували щодо цивільного населення мародерство, фільтраційні табори, депортації, пересувні крематорії для приховування злочинів, масові катування, зґвалтування (в тому числі й дітей), страти. Російська армія здійснювала килимові бомбардування мирних міст, знищивши деякі українські міста (Маріуполь, Харків, Чернігів, Бородянка, Ірпінь та ін.) майже до тла.

Війна, що розпочалася у 2022 році, як складова Великої російсько-української війни, мала водночас як всеохопний і нищівний обшир, так і цивілізаційно-екзистенційний характер. Її мета з боку Російської Федерації – знищення держави Україна й усього українського народу, а відтак цілком обґрунтовано її можна і потрібно визначати як тотальну війну. Вона, проте, не є національно-визвольною, позаяк Україна не була колонією, окупованою чи поневоленою Росією, а відтак і визволятися не було з чого. Натомість український народ повстав на справедливу вітчизняну війну за свою державність і за своє право на життя. У ній чи не одразу ж чітко означилися п'ять основних фронтів – Північний, Східний, Південний, дипломатичний і народний фронт у запіллі. Бойовищем цих п'яти фронтів стала уся Україна, народ якої піднявся у самопожертві на вітчизняну війну проти російських загарбників, на війну за життя!

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА – ВІЙНА ЗА ЖИТТЯ (2014–2022 рр.)

П Е Р І О Д И З А Ц І Я

І період: Окупація та анексія АР Крим
(20 лютого – 24 березня 2014 р.). *«Фронт без спротиву»*;

ІІ період: Антитерористична операція
(1 березня (офіційно – від 13 квітня) – 24 серпня 2014 р.). *«Внутрішній фронт»*;

ІІІ період: Вторгнення Росії в Донбас
(24 серпня 2014 р. – 19 лютого 2015 р.). *«Східний фронт: Донбаське бойовище»*;

IV період: Позиційна війна
(20 лютого 2015 р. – 20 вересня 2016 р.). *«Східний фронт: Мінська пастка»;*

V період: «Квола» війна
(20 вересня 2016 р. – 20 травня 2019 р.). *«Східний фронт: "Нормандські" шанці»;*

VI період: Вичікувальна війна
(20 травня 2019 р. – 23 лютого 2022 р.). *«Східний фронт: Манівці замирення»;*

VII період: Тотальна війна
(24 лютого – ……. 2022 р.). *«Бойовище п'яти фронтів».*

В рамках кожного з цих періодів, безумовно, були й окремі етапи і фази, відбувалися військові операції та битви, робота ВПК, дипломатичні перемовини та геополітичні комбінації, внутрішньоукраїнські події та міжнародні процеси тощо. Для України та українського народу ця війна доконано мала вітчизняний і справедливий оборонний характер; то й справді – війна за право на існування не лише Української Держави, а й української нації; війна – за життя, у всьому глибинному і приголомшливому значенні цього слова!

Подібні війни ніколи не були й не можуть бути ізольованими лише в рамках протиборства безпосередньо воюючих сторін, а завжди так чи інакше, більшою чи меншою мірою втягують у свою орбіту й інші держави, адже у глобалізованому світі усі політичні та економічні гравці мають власні інтереси та взаємопов'язані низкою як об'єктивних, так і суб'єктивних важелів та чинників. Світ вже занадто взаємоінтегрований, а планета стала надто малою, аби сучасні війни залишалися проблемами лише ворогуючих чи конкуруючих супротивників, а відтак і війни ці виходять за межі старих економічно-територіальних протиборств, а набувають також і світоглядного (цивілізаційного) рівня як і своїх всеосяжних трагічно-кривавих наслідків.

Російсько-українська війна, за своїми лаштунками, виходить за рамки двостороннього конфлікту й виявляє у собі виразні ознаки загальної кризи світової системи безпеки, що призведе до ланцюга глобальних змін планетарного значення: зміняться не лише кордони та системи влади в Україні та Росії, закладено початок масштабної трансформації євразійського простору, розпочнеться якісний і територіальний перерозподіл ринків торгівлі та сировини, зазнають змін усталені правила політичного світогляду та взаємовідносин, принципи суспільно-політичної моралі реґенеруються, розпочнеться перегляд основ глобалістичної економіки та системи світової безпеки, світовий порядок базуватиметься на змінених правилах гри й розпочне набувати якісно нової конфігурації. Світ кардинально зміниться і до цих змін його спонукатиме російсько-українська війна, її наслідки та уроки.

Інформація про автора:
Гай-Нижник Павло Павлович,
доктор історичних наук,
заступник директора
Науково-дослідний інститут українознавства Міністерства освіти і науки України
18, вул. Ісаакяна, м. Київ, 01135, Україна

Information about the author:
Hai-Nyzhnyk Pavlo Pavlovych,
Doctor of Historical Sciences,
Head's Assistant
Research Institute of Ukrainian Studies of the Ministry of Education and Science of Ukraine
18, Isaakyan Str., Kyiv, 01135, Ukraine

DOI

ОКУПАЦІЯ ТА АНЕКСІЯ КРИМУ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ У 2014 Р.: АКТ АГРЕСІЇ, ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ФАЛЬСИФІКАТ І МІЖНАРОДНИЙ ЗЛОЧИН

Гай-Нижник П. П.

Плануючи розчленування і поглинання України, у Кремлі цілком усвідомлювали, що найбільш вразливими в її державному організмі увесь час незалежності України були переважно російськомовні північно-східні, південно-східні терени та кримський півострів[1]. Єдиним регіоном, який мав досить вагому проросійську ідентичність і водночас був достатньо насичений кремлівською агентурою та озброєними підрозділами регулярної російської армії був Крим[2]. Достеменно відомо, що російському вторгненню передувала активна пропагандистська кампанія, диверсійна й аґентурна діяльність, насамперед у Севастополі, розгорнута задовго до початку лютневих подій безпосередньо спецслужбами РФ. Головним завданням аґентів Кремля була деморалізація особового складу підрозділів ЗСУ та спонукання наших військових до відмови від озброєного спротиву агресору[3]. Одним з важливих об'єктів ідеологічного впливу стали частини та кораблі ВМС України, більшість з яких напередодні вторгнення базувалися у Севастополі (Північна та Стрілецька бухти) та в смт. Новоозерне (оз. Донузлав).

Окупацію Кремль почав готувати ще задовго до того, як у Києві перемогла Революція. Російські аналітики розуміли, що В. Янукович приречений і реальна підготовка захоплення Криму почалася ще до грудня 2013 року[4]. Тим часом росіянами у Криму здійснювався детальний аналіз ситуації, вивчалися об'єкти стратегічної інфраструктури, готувалися карти, плани дій, формувалися спеціальні групи з місцевого населення (зокрема з офіцерів-відставників), що пройшли воєнний вишкіл. Уже з початку 2013 р. тривала лавиноподібна активізація російської розвідки, на порядок збільшилася кількість обльотів літаками-розвідниками українського кордону, військово-морські навчання-маневри тощо. Усе це українські спецслужби фіксували, проте київська влада жодним чином не протидіяла і не готувалася до протидії подібним операціям і маневрам з боку Росії. Тоді ж російські військові отримали команду готуватися до можливого вторгнення.

Не зайвим у цьому контексті буде нагадати, що згідно з т. зв. Харківськими угодами, які свого часу підписав від імені України президент В. Янукович, чисельність російського угруповання військ у Криму була збільшена вдвічі, а співробітники ФСБ офіційно отримали дозвіл на легальну роботу на півострові. За підписаною В. Януковичем у Харкові угодою, росіяни могли мати в Криму контингент до 46 тисяч військовослужбовців. Важливим було й те, що в договорі не обмежувалося їх переміщення територією Кримського півострова. Як наслідок, Росія буквально за кілька діб наростила свій контингент до максимально можливої чисельності.

Вже у січні 2014 р., коли у Києві два табори готувалися до нової, більш рішучої сутички у боротьбі за владу, у Криму безпосередньо готувалися до його відторгнення від України. Саме тоді російські моряки інтенсивно заміновували бухти, чиновники і військовики проводили з населенням тематичні бесіди з приводу «як ви поставитеся до того, що Крим перейде Росії?»[5], путінські аґенти з київського СБУ саме до Криму (у Сімферополь) переправляли

---

[1] Дивіться: Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. К.: «МП Леся», 2017. 332 с.; Гай-Нижник П. П. Руйнація і поглинання: плани керівництва Російської Федерації щодо розколу і зруйнування держави Україна (2014–2015 рр.). *Гілея*. 2018. Вип. 134 (№ 7). С. 358–370.

[2] Дивіться: Hai-Nyzhnyk, Pavlo. Basic Principles of the Strategy for De-Occupation and Reintegration of Crimea in the Context of National Security of Ukraine: Aspects of the Problem and Solution Areas / Гай-Нижник П. Основні засади Стратегії деокупації та реінтеґрації Криму в контексті національної безпеки України: штрихи до проблеми й напрямки розв'язання. К.: «МП Леся», 2017. 105 с.

[3] Від 1995 р. Україна переходила на контрактну службу в армії. Коли ж у 2003 р. термін служби солдат-строковиків скоротили до одного року, почалася катастрофа. У 2004 р. у Севастопольській бригаді тактичної авіації Військово-повітряних сил України був лише один (!) полагоджений літак (у лютому 2014 р. справних літаків було вже вісім). На кінець 2011 р. чисельність Збройних сил України була 184 тис. осіб, з них 110 тис. – службовці військкоматів, систем управління та військової освіти, медичні працівники, оркестри, склади, арсенали... Тобто з 184 тис. осіб 110 тисяч, по суті, були обслуговуючим персоналом, на який і витрачалася більша частина військового бюджету України. Чисельність реальних бійців була усього 74 тис. осіб (авіація, радіотехнічні війська, сухопутні, ПДВ, ВМС тощо). У підсумкові виявилося, що у 2012 р. 40 тис. контрактників були не у бойових частинах, а працювали на складах, у військкоматах, в органах військового управління тощо.

[4] Дивіться: Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. К.: «МП Леся», 2017. 332 с.; Гай-Нижник П. П. Українсько-російські міждержавні взаємини 2010–2012 років під час першого етапу президенства В. Януковича. *Гілея*. 2018. Вип. 135 (№ 8). С. 334–347; Гай-Нижник П. П. Українсько-російські міждержавні взаємини 2013–2014 років під час другого етапу президенства В. Януковича. *Гілея*. 2018. Вип. 136 (№ 9). С. 270–283.

[5] Волошина Л. Факты, которые позволяют делать вывод о том, кто сдал Крым, а главное – когда. *Українські реалії. Інформаційне агенство.* 2015. 7 грудня. URL: http://ukrreal.info/ua/Like/73695-fakty-kotorye-pozvolyayut-delat-vyvod-o-tom-kto-sdal-krym-a-glavnoe-kogda-voloshina.

розвідувальну документацію. І ці факти не були таємницею, якщо, звісно ж, ними хтось переймався чи мав на увазі з огляду на турботу про національну безпеку і оборону держави. Ще 20 січня 2014 р. у Генштаб ЗСУ стали надходити відомості від розвідки, що у Криму є проблеми, а росіяни активізувалися. Тобто ще за місяць до втечі В. Януковича і початку кримських подій у Києві вже знали про те, що Росія готує військові акції на півострові, проте усі тоді переймалися боротьбою за владу!

Попри події у столиці, у Генеральному штабі ЗСУ на початку лютого 2014 р. все ж було розроблено план, і до Криму під виглядом навчань відправили розвідувальну роту 25-ї Дніпропетровської повітряно-десантної бригади та загони Кіровоградського та Очаківського полків спеціального призначення. Усього близько 300 осіб. Більше того, було підготовлено навіть план введення у Крим чотирьох батальйонів повітряно-десантних військ (тобто ще 1200 вояків). Після втечі В. Януковича про усі ці приготування до контрзаходів було прозвітовано новому командуванню Збройних сил України[6].

Окупація Кримського півострова армією Російської Федерації почалася 20 лютого 2014 року. Підтвердженням цьому є також медаль «За повернення Криму», на якій датою початку анексії Кримського півострова вказано саме 20 лютого 2014 р. Вранці 24 лютого 2014 р. Росія почала перекидати «спецназ» у Севастополь. Цих автоматників без розпізнавальних знаків, у камуфляжах і масках журналісти влучно прозвали «зеленими чоловічками» на кшталт іншопланетян, які начебто і є, але офіційно – їх немає. Під явно надуманим приводом захисту російськомовного населення на півострові, Государственная Дума дозволила В. Путіну ввести війська на територію України. У порушення угоди про базування ЧФ РФ у Криму Кремль розпочав перекидати на півострів додатковий контингент своїх військ із бронетехнікою. Для цього, крім кораблів ЧФ, використовувалися великі десантні кораблі зі складу Балтійського й Північного флотів Росії, заздалегідь спрямовані з північних морів та Балтики до Чорного моря. 26 лютого туди прибули перші два – «Калінінград» і «Мінськ». Починаючи з 26 лютого представники самопроголошеної кримської влади розпочали посилену агітацію українських військовиків за перехід на свій бік. Одночасно російський «спецназ» під виглядом представників «самооборони Криму» почав блокувати українські військові частини й кораблі.

Саме ці дні були визначальними у процесі захоплення українського Криму. На той час на півострові базувалися основні сили, корабельний склад, авіація, берегова оборона й авіація ВМС України з усіма своїми складами матеріально-технічного забезпечення, службами та інфраструктурою. Насамперед, це 17 бойових кораблів і близько 20 суден та катерів забезпечення, до 30 літаків і гвинтокрилів, близько 40 танків, 90 БМП, 190 БТР і більш як 60 артилерійських систем і мінометів. Чисельність особового складу – 14 тисяч осіб. На початок березня основний корабельний склад ВМС України в Криму базувався у трьох місцях:

1. Севастопольська (Північна) бухта (корвет «Тернопіль», корабель управління «Славутич», морський буксир «Корець», буксир «Красноперекопськ»).

2. Стрілецька бухта Севастополя (підводний човен «Запоріжжя», ракетний корвет «Придніпров'я», ракетний катер «Прилуки», корвети «Хмельницький», «Луцьк», корабель управління «Донбас», гідрографічний катер «Сквира», рятувальний буксир «Кременець», пошуковорятувальне судно «Ізяслав», транспорти «Джанкой», «Судак», танкери «Бахмач», «Фастів», судно розмагнічування «Балта», судно контролю фізполів «Сєвєродонецьк», кілекторне судно «Шостка», плавсклад «Золотоноша», буксир «Дубно», судно-сміттєзбирач U954, катер «Чигирин», навчальні катери «Сміла», «Нова Каховка», протипожежний катер «Борщів», водолазні катери «Ромни», «Токмак», санітарний катер «Сокаль», плавкран «Каланчак» і три малі катери.

3. Південна військово-морська база у с. Новоозерне на оз. Донузлав (корвет «Вінниця», морські тральщики «Чернігів», «Черкаси», рейдовий тральщик «Геніческ», великий десантний корабель «Костянтин Ольшанський», середній десантний корабель «Кіровоград», протипожежний катер «Євпаторія», транспорт «Горлівка», морський буксир «Ковель», протидиверсійний катер «Феодосія», катер-торпедолов «Херсон», буксирний катер «Новоозерне» і навчально-тренувальне судно «Велика Олександрівка»)[7].

Вочевидь вихід кораблів ВМС України (а це, як вказувалося вище, не лише кораблі) у море під прикриттям авіації міг якщо й не здолати окупанта, то хоча б затримати повномасштабну операцію, дати час на передислокацію українських військ, підняти бойовий дух і психологічний стан воїнів та змінити хід подальших подій. Власне, такий імовірний сценарій міг надати час на мобілізацію українських і кримськотатарських добровольців, на оперативне переміщення частини українського спецназу і підрозділів ЗСУ, вироблення нових тактичних схем та прийняття бойових рішень. Зрештою, оборона Батьківщини – священний обов'язок, а вірність присязі – не порожні слова. І стосується цей небезпідставний закид передусім нового політичного керівництва держави Україна, Генерального штабу ЗСУ та командування ВМС

[6] Новим міністром оборони України від 27 лютого 2014 р. став адмірал І. Тенюх, а керівником Генерального штабу від 28 лютого було призначено генерал-лейтенанта М. Куцина.

[7] Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. К.: «МП Леся», 2017. С. 204.

України! Подальший приклад рішучого опору окупантам на Сході країни та у тотальній війні 2022 р. є яскравим і переконливим прикладом, що ворог не зупиняється, якщо йому не чинити опір!

Близько 4 год. 30 хв. 27 лютого 2014 р. понад 100 озброєних автоматами, снайперськими гвинтівками, кулеметами та гранатометами військовослужбовців 45-го окремого полку спецпризначення повітряно-десантних військ (ПДВ) ЗС РФ, одягнутих у цивільний одяг та у повному бойовому екіпіруванні, застосовуючи вибухівку для відкриття вхідних дверей та світлошумові гранати для подолання опору охоронців приміщень, незаконно удерлися до будівель Верховної Ради АР Крим та Ради міністрів АР Крим у Сімферополі й підняли на будівлях російські// прапори. На території Криму були помічені численні озброєні особи у військовій формі без знаків розпізнавання. На військовій техніці і формі російських військових були завчасно замасковані усі тактично-розпізнавальні знаки. Утім у всієї світової спільноти не було жодного сумніву щодо приналежності цих воїнів – то були спецпідрозділи Збройних сил Російської Федерації. Російський диверсант і терорист І. Гіркін в ефірі однієї з російських телепередач зізнався, що депутатів Верховної Ради Криму голосувати за рішення про відділення Криму від України насильно зганяли так звані «ополченці», а він особисто був одним з командирів цього «ополчення»[8].

Згодом, 5 березня 2014 р., міністр оборони РФ С. Шойгу брехливо заявить журналістам, що у Криму російських військ немає. Мовляв, усі антиукраїнські дії з блокади кораблів і частин здійснювалися виключно так званою кримською «самообороною», а вже 6 березня Верховна Рада АР Крим під прицілами автоматів прийняла постанову про входження Криму до складу Російської Федерації та «Про проведення загальнокримського референдуму» 16 березня 2014 року[9].

Правда ж виглядає наступним чином. В окупації брали участь, безпосередньо, 31-ша окрема гвардійська десантно-штурмова бригада повітряно-десантних військ, 45-й окремий гвардійський полк спеціального призначення ВДВ Збройних сил РФ (військова частина № 28 337), 18-та окрема гвардійська мотострілецька бригада, 58-ма армія Південного військового округу збройних сил Російської Федерації, 98-ма гвардійська повітряно-десантна дивізія ВДВ (військова частина № 65 451), 76-та гвардійська десантно-штурмова дивізія ВДВ РФ, 15-та окрема гвардійська мотострілецька бригада миротворчих сил Російської Федерації (військова частина № 90 600)[10].

Для виправдання введення військ у Крим та окупації півострова президент Росії В. Путін використав вигаданий власною ж пропагандою міф про українських націоналістів, які їдуть на півострів влаштовувати погроми. Постійний представник Росії при ООН В. Чуркін заявив, що невідомі озброєні люди, направлені з Києва, намагалися захопити будівлі кримського МВС. Голова Ради Федерації РФ В. Матвієнко, яка миттю видала дозвіл на застосування російських збройних сил в Україні, сказала навіть про кількох загиблих, хоча це було брудною брехнею.

В. о. президента України О. Турчинов згадував про ті моменти вітчизняної історії: «Пам'ятаю свою розмову по телефону з держсекретарем Керрі. Я йому пояснюю, що у нас йде окупація території, йде реально війна. А він мені: «Зачекайте, давайте ми будемо розбиратися, експертів запросимо. Ми вас дуже просимо, не стріляйте, розумієте, росіяни ж тільки і чекають провокації, росіяни чекають від вас будь-якого пострілу, щоб розіграти Абхазький або Осетинський сценарій. Ми від вас дуже просимо витримки. За нашими даними, каже, це локальна проблема». І ось якраз, коли триває така розмова, мені заносять і кладуть на стіл роздруківку з інтернету, де написано, що російське Федеральне Зібрання прийняло рішення дозволити введення військ на територію України. І я кажу держсекретареві США, що у мене є підстави зробити висновок, що це не «локальна проблема», тому що Федеральне Зібрання РФ прийняло рішення про введення військ, а ви ж знаєте скільки сконцентровано російських військ уздовж нашого кордону. «Цього не може бути! Інформація об'єктивна?», – запитує. Відповідаю: «Об'єктивніше не буває. У них Федеральне Зібрання імпровізувати не може. Введення військ – рішення Путіна». Він каже: «Я терміново мушу повідомити це своєму президентові». На цьому наша розмова закінчилася»[11].

Росіянами використано було й колишнього президента В. Януковича, який, прибувши на території Російської Федерації у період від 27 лютого по 1 березня 2014 р., вступив у злочинну змову з не встановленими представниками влади РФ, які спільно з міністром оборони РФ С. Шойгу і В. Гєрасімовим

[8] Гиркин признался, что депутатов Крыма насильно сгоняли голосовать за отделение от Украины. *Главком*. 2015. 24 січня. URL: https://hvylya.net/news/digest/girkin-priznalsya-chto-deputatov-kryima-nasilno-sgonyali-golosovat-za-otdelenie-ot-ukrainyi.html

[9] Дату т. зв. референдуму змінювали двічі: спершу його було перенесено на 30 березня, а вже потім – на 16 березня. Також було змінено й формулювання питання – замість розширення автономії вже йшлося про приєднання Криму до складу Росії. Фактично, обидва «альтернативні» питання були сформульовані так, що виключали приналежність Криму до України. Водночас, за українським законодавством, оскільки Україна є унітарною державою, питання про відокремлення регіону може бути вирішене лише на національному референдумі.

[10] Дані були встановлені й доведені слідством військової прокуратури України. Про це, зокрема 1 жовтня 2016 р. доповів в ефірі програми «Київ-Донбас» «Громадського радіо» військовий прокурор Р. Кравченко.

[11] Так начиналась война: Интервью с Александром Турчиновым (интервью взял Ю. Бутусов). Цензор.Нет. 2014. 24 октября. URL: https://censor.net/ru/resonance/308694/tak_nachinalas_voyina_intervyu_s_aleksandrom_turchinovym

вчиняли злочинні дії з метою зміни меж території України шляхом агресії та неоголошенної війни. 1 березня 2014 р. В. Янукович, всупереч постанови Верховної Ради України від 22 лютого 2014 р. (№ 757-VII), написав письмову заяву, адресовану президентові Росії В. Путіну, у якій, зокрема, зазначав: «Як законно вибраний президент України заявляю. Події на майдані, незаконне захоплення влади в Києві, призвели до того, що Україна опинилась на порозі громадянської війни. В країні правлять хаос та анархія, життя, безпека і права людей, особливо на південному сході і в Криму, – під загрозою. Під впливом західних країн здійснюється відкритий терор і насилля, люди переслідуються за політичними і мовними ознаками. У зв'язку з цим звертаюсь до Президента Росії В. В. Путіна з проханням використати Збройні сили Російської Федерації для відновлення законності, миру, правопорядку, стабільності і захисту населення України. В. Ф. Янукович 1-03-2014 р.». 4 березня 2014 р. на позачерговому засіданні Ради безпеки ООН постійний представник РФ в ООН В. Чуркін заявив, що В. Янукович дійсно направив В. Путіну вищевказане письмове прохання використовувати російські збройні сили «для захисту населення України». Як нині також відомо, у листопаді 2016 р. В. Янукович визнав, що справді писав подібного листа, але у Криму 2014 року, зауважуючи, що то «було емоційне рішення якимось чином вплинути на наступ незаконних військових формувань, на насильство в Донбасі»[12].

Насправді влада в Україні тоді була зосереджена в руках прем'єр-міністра А. Яценюка та в. о. президента України О. Турчинова, які, як справедливо відмітив Б. Біддер, у виданні «Der Spiegel», ніколи не мали слави радикалів. «Через пресинг Москви вони вже буквально притиснуті до стіни, – відмічалося у статті. – Крім того їм необхідно не допустити банкрутства України, розкраденої Януковичем і його оточенням, перед ними стоїть завдання провести підготовку до оборонної війни з Росією, яка має значну перевагу над Україною»[13].

На жаль, у Києві не відстежували рівень загрози та намірів ЗС РФ, не зуміли адекватно оцінити військово-політичну обстановку та ступінь розгортання подій і, як буде видно зі стенограми Ради національної безпеки і оборони України, яку чомусь було скликано аж 28 лютого, абсолютно не володіли ані ситуацією, ані інформацією щодо подій у Криму. Прикметно, що в. о президента України О. Турчинов дізнався про події та висунутий росіянами українцям ультиматум скласти зброю в Севастополі аж 27 лютого о третій ночі, але дав команду не знищувати тоді ще нечисленного ворога, а лише захищати частини, кораблі, техніку тощо. Тоді ж він одразу ж подзвонив до президента РФ В. Путіна, з яким його навіть не з'єднали. Натомість голова Госдуми С. Наришкін намагався робити вигляд, що не розуміє в чому справа й не знає про те, що відбувається[14].

На Печерських пагорбах панувала цілковита розгубленість, а військово-політичне керівництво держави було дезорієнтоване й, перебуваючи у стані психологічного пригнічення та розгубленості, морально і фізично було неспроможне приймати дієві рішення. Бездіяльність вищого політичного керівництва держави, яке (кожен поособно й усі разом) фактично не виконало свого конституційного обов'язку, безумовно дезорієнтувала військових Збройних сил України та її громадян, катастрофічно вплинула на подальший розвиток подій у Криму й дозволила агресору у стислий часовий проміжок, практично без суттєвих зусиль, не зазнаючи збройного опору, захопити увесь півострів.

Вночі з 27-го на 28 лютого російські військові почали перебирати під свій контроль летовища та аеропорти півострова, в тому числі й у Сімферополі. Зовні об'єкти блокувалися ще й «активістами» в цивільному.

Українські ж війська на півострові не отримували з Києва жодних наказів, або мали вказівки виявляти витримку й не відкривати вогонь. Голова Верховної Ради України, виконувач обов'язків голови держави О. Турчинов лише 28 лютого аж на 11.00 год. призначив засідання Ради національної безпеки і оборони України у зв'язку з ситуацією в Криму. «На жаль, незважаючи на наші звернення і заяви, до ескалації цього конфлікту безпосередньо причетні військові Збройних сил Росії, які, незважаючи на попередження української сторони, зі зброєю пересуваються Кримом у напрямках, яких не узгоджено з українською стороною», – сказав О. Турчинов, відкриваючи засідання РНБО[15]. Єдина тема, яку було запропоновано до обговорення – «Про невідкладні заходи щодо забезпечення національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України»[16]. Окремої

[12] Янукович зізнався, що просив Путіна ввести війська в Україну. *УНІАН. Інформаційне агенство.* 2016. 25 листопада. URL: http://www.unian.ua/politics/1645337-yanukovich-ziznavsyascho-prosiv-putina-vvesti-viyska-v-ukrajinu.html.

[13] Bidder B. Putin stärkt seine wahren Feinde. *Der Spiegel*. 2014. 2. März. URL: https://www.spiegel.de/politik/ausland/ukraine-krise-russlands-praesident-putin-staerkt-seine-wahren-feinde-a-956507.html

[14] О. Турчинов: При вторжении со стороны Чернигова, русские танки через пару часов могли быть в Киеве (інтерв'ю С. Кошкіної;). *Lb.UA.* 2014. 27 июня. URL: https://lb.ua/news/2014/06/27/271204_aleksandr_turchinov_pri_vtorzhenii.html.

[15] Засідання Ради національної безпеки і оборони (РНБО) України з приводу окупації Криму військами Російської Федерації (стенограма від 28 лютого 2014 р.) / Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт. URL: http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014(02)28.rnbo.php.

[16] Відповідно до стенограми засідання РНБО України від 28 лютого 2014 р. на ньому були присутніми О. Турчинов (в. о. президента України), А. Яценюк (прем'єр-міністр), В. Наливайченко (голова СБУ), А. Аваков (в. о. міністра внутрішніх справ), І. Тенюх (в. о. міністра оборони), А. Дещиця (в. о. міністра закордонних справ), А. Парубій (секретар РНБОУ), В. Ярема, Ю. Тимошенко, В. Гвоздь, С. Кубів (голова Національного банку), В. Зайчук, О. Махніцький, А. Сенченко та інші.

уваги заслуговує факт зібрання такого важливого безпекового державного органу, як РНБО не у відповідному спеціальному приміщенні, а у не захищеній від прослуховувань і стеження будівлі Верховної Ради («у зв'язку з цейтнотом часу»). І це за умов війни, що розпочалася, та посиленої роботи в революційній столиці іноземних розвідувальних мереж!

Відкриваючи засідання, О. Турчинов довів до відома присутніх, що на порядку денному стоять питання «фактично прямої агресії проти України сусідньої держави» та сепаратизму, а також про ситуацію в АРК, про план заходів, як вжитих, так і тих, що необхідно негайно запроваджувати. При цьому в. о. президента України зауважив, що за «інформацією, яка надходить з різних джерел, військове керівництво Російської Федерації реально розглядає питання анексії Автономної Республіки Крим»[17].

Голова СБУ В. Наливайченко доповів, що голова Верховної Ради АР Крим Константинов та новообраний прем'єр Аксьонов («ключові фігури Криму») перебували у повній співпраці, взаємодії і в плануванні з російськими військовими Чорноморського флоту. Він наголосив також на тому, що на півострові відбулося повномасштабне використання військовослужбовців РФ, на бік ворога перейшли військовослужбовці, спецпризначенці «Беркуту» та інші правоохоронці. Під контроль окупанта взято аеропорти та іншу транспортну інфраструктуру Автономної Республіки, а їхні дії, за словами В. Наливайченка, мали масову підтримку населення, яке було піддано надзвичайно потужній кампанії дезінформації і дискредитації з використанням кримських і російських ЗМІ.

У ніч після захоплення росіянами адміністративних будівель і об'єктів інфраструктури СБУ в координації з іншими правоохоронними органами та Міністерством оборони, перш за все, взялися інформувати тих, хто залишився вірним присязі, щоб не піддавалися на провокації й щоби не давали жодного приводу для стрілянини. Голова СБУ мотивував таку позицію прагненням «не допустити стрільби та жертв серед мирного населення або військових Чорноморського флоту Російської Федерації, щоб військовий тиск російських і проросійських структур не знайшов жодного виправдання для встановлення повного військового контролю Російської Федерації над об'єктами інфраструктури, військовими частинами України, або взагалі над всією територією Криму»[18].

Стало відомо також, що 300 військових РФ захопили аеропорт «Сімферополь», який ззовні був також заблокований проросійською масовкою, а військовослужбовці РФ контролювали аерорух. Військовий аеропорт «Бельбек» був повністю оточений військовиками Чорноморського флоту РФ, по периметру також і технікою та важким озброєнням. Цивільну ж частину «Бельбека» зайняли російські військові. Вранці 28 лютого 11 російських військових гвинтокрилів у повному бойовому спорядженні підлітали до Сімферополя, з яких три приземлилися поблизу міста, а решта попрямували на Феодосію.

Міністр внутрішніх справ А. Аваков доповів, що рапорти на звільнення подали начальники Кримського і Севастопольського УМВС, що внутрішні війська (бл. 1 тис. осіб) і ППС службу несуть, але протидіяти росіянам не будуть, «Беркут» зі зброєю перейшов на бік ворога, і що більшість населення підтримує окупантів. У свою чергу в. о. міністра оборони І. Тенюх повідомив, що під прикриттям навчання ЗС РФ відбувається концентрація російських військ уздовж всього російсько-українського кордону. І їх мета – не просто демонстрація сили, але реальна підготовка до вторгнення… Міністр доповів, що на Київському, Харківському і Донецькому напрямках на той момент вже було зосереджено 38 тис. осіб, 761 одиниця танкової техніки, 2200 броньованих машин, 720 артилерійських систем та систем залпового вогню, також до 40 ударних гвинтокрилів, 90 гвинтокрилів бойового забезпечення та 90 літаків штурмової авіації. В акваторії Чорного моря на бойове чергування вийшло 80 військових кораблів ЧФ. Об'єкти ж у Криму захоплював спецназ, що пройшов бойовий вишкіл і військові дії в Чечні та інших гарячих точках Росії.

Того ж дня вранці, тобто 28 лютого, командувач ВМС України мав розмову з командувачем Чорноморського флоту РФ, який у прямій розмові, немов би дружньо, сказав: «Я не маю повноважень з Вами вести переговори, але скажу наступне. Ми підемо до кінця, – це перше. Друге. Всі війська приведені в повну бойову готовність. Третє, якщо ви нам не будете протистояти, то крові не буде і все обійдеться мирно»[19]. Тобто, ратував за цілковиту здачу і капітуляцію та перехід на бік Російської Федерації[20]. Відтак І. Тенюх запросив дозволу на приведення Збройних Сил України у бойову готовність «ПОВНА», а також, «у випадку вторгнення, використати всі наявні екіпажі штурмової та бомбардувальної авіації для практичного, бойового застосування, які утримуються в готовності номер 2»[21]. Вини-

[17] Засідання Ради національної безпеки і оборони (РНБО) України з приводу окупації Криму військами Російської Федерації (стенограма від 28 лютого 2014 р.) / Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт. URL: http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014(02)28.rnbo.php

[18] Там само.

[19] Засідання Ради національної безпеки і оборони (РНБО) України з приводу окупації Криму військами Російської Федерації (стенограма від 28 лютого 2014 р.) / Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт. URL: http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014(02)28.rnbo.php

[20] Невдовзі 3 березня командувач ЧФ РФ А. Вітко у брутальній формі особисто висував подібний ультиматум українським військовим у Криму, виконання якого вимагав терміном до п'ятої години ранку 4 березня.

[21] Засідання Ради національної безпеки і оборони (РНБО) України з приводу окупації Криму військами Російської Федерації (стенограма від 28 лютого 2014 р.) / Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт. URL: http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014(02)28.rnbo.php

кає логічне питання: що означала фраза «у випадку вторгнення»?; чи в. о. міністра оборони усі попередні дії російських військ у Криму ще не вважав за вторгнення?; чи Крим вже не брався у розрахунок?

Тим не менш, доповідач повідомив, що з 11.00 ранку 28 лютого 2014 р. на території АР Крим було посилено усі пости охорони усіх військових частин для недопущення їх захоплення, але при цьому із забороною прямого збройного контакту. Отже посиленим вартовим постам, у випадку штурму військових частин, було заборонено з Києва їх збройно обороняти!

Більше того, в.о. міністра оборони відверто повідомив учасникам засідання РНБОУ, що Україна не готова до повномасштабної війни. Обумовлення міністра було у тому, що з номінальних 15 тисяч повного складу військових у Криму, більшість є місцевими контрактниками, для яких служба – це заробіток, плюс молодь, строковики, які навряд чи воювали б. Тож готових виконати наказ щодо застосування зброї було б, на його думку, 1,5–2 тисячі максимум. З російського ж боку в Криму, окрім сил Чорноморського флоту, вже тоді бойова компонента перевищувала 20 тисяч осіб, при тому, що на півострів тривало постійне перекидання штурмових підрозділів збройних сил та спецназу ГРУ Генштабу РФ, збільшувалася кількість російських військових, бойової техніки та зброї.

Зважаючи на сказане, в. о. міністра оборони пропонував тягнути час в очікуванні жорсткої реакції світу й усього міжнародного товариства, а тим часом провести масштабні військові навчання, позаяк готовність більшості українських частин виконувати бойові завдання викликала великий сумнів. Крім того І. Тенюх запропонував запросити увійти в українські територіальні води американський штабний фрегат керованої ракетної зброї «Уілті», який того дня вийшов із Стамбула у Чорне море. Це, на думку адмірала, було б ознакою того, «що ми не одні», «це може зупинити Росію».

Очільник Міністерства закордонних справ А. Дещиця повідомив, що МЗС вже зробило відповідну заяву, передало ноту Росії й запропонувало провести двосторонні консультації. Був намір зробити також заяву про проведення консультацій на рівні міністрів закордонних справ у колі країн-підписантів Будапештського меморандуму. На тогоденній же зустрічі з міністрами закордонних справ «Вишеградської четвірки» усі висловили своє занепокоєння, проте про власні плани і дії ніхто не обмовився. Натомість усі просили Україну не робити поспішних кроків.

Своєю чергою прем'єр-міністр А. Яценюк, приймаючи думку про неготовність України до війни, про що знала й Росія, запропонував кілька першочергових кроків: 1) негайно звернутися до Ради Безпеки ООН, аби там терміново розглянули агресію Росії проти України; 2) скликати консультації в рамках Будапештського меморандуму; 3) запропонувати формулу щодо долучення ОБСЄ; 4) починати збирати відео- та фотофакти про російську агресію в Криму для представлення міжнародним партнерам України; 5) провести ідентифікацію осіб, які без розпізнавальних ознак зі зброєю захоплюють об'єкти в Криму, щоби мати фактаж про участь військових РФ в окупації Криму.

А. Яценюк вважав гіпотетично за можливе піти на поступки і фактично легалізувати кримський сепаратизм через переговори з кримськими колаборантами. Він, зокрема, заявив: «Якщо б у нас був варіант політичного рішення, […] то видається, що правильне політичне рішення було б: розпочати переговори з тими, хто представляє сьогодні незаконно обрану владу в Криму з метою політичної стабілізації через прийняття Верховною Радою України нового Закону України «Про Конституцію Автономної Республіки Крим», який би передбачав формування самостійної системи фінансів, я її назвав би умовно самостійною, наприклад, залишення в розпорядженні бюджету Автономії податку на додану вартість, відрахування частини акцизного збору і вирішення так званих мовних, національно-культурних і етнічних питань»[22]. Прем'єр-міністр України вважав такий варіант як основний у вирішенні конфлікту, проте з прикрістю констатував, що його зупине Російська Федерація.

Виходячи з неможливості втілити такий задум у життя, ним було визнано, що другим етапом розвитку подій буде військовий конфлікт, який не стане «замороженим», а перейде в категорію «гарячих». Україна вести війну з Росією була ще не готова, тож А. Яценюк запропонував звернутися до партнерів України з метою забезпечення миру і стабільності в Чорному морі. Проте, згадавши про свою телефонічну розмову з віце-президентом США Д. Байденом, він мусив визнати, що в Америки поки що немає певної позиції щодо війни у Криму. Менше з тим, 28 лютого 2014 р., президент США Б. Обама заявив, що Сполучені Штати глибоко занепокоєні повідомленнями про військові пересування які здійснює Російська Федерація на території України і що будь-яке порушення суверенітету України та територіальної цілісності буде глибокою дестабілізацією, що не є в інтересах України, Росії чи Європи. «Це буде втручанням в українські справи, – заявив Б. Обама. – …Сполучені Штати будуть разом з міжнародною спільнотою і завіряємо, що буде відплата

[22] Засідання Ради національної безпеки і оборони (РНБО) України з приводу окупації Криму військами Російської Федерації (стенограма від 28 лютого 2014 р.) / Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт. URL: http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014(02)28.rnbo.php

за будь-яке військове втручання в Україні»[23]. Проте Захід, окрім підготовки обмежених санкцій і заяв протесту, фактично проковтнув окупацію Криму Росією. Зрештою, на тлі бездіяльності української влади та ЗСУ, інших дій країн Заходу, які не були пов'язані з Україною жодним військово-політичним договором, годі було й очікувати. В результаті у Заходу було лише два напрямки реакції на таку позицію Кремля: реальні санкції проти Росії, або мовчки визнати нову роль Москви у Криму і при цьому змусити Київ до переговорів з Росією. Західні союзники, власне, обрали мікс із цих двох шляхів.

Тим часом на РНБО А. Парубій узагальнив пропозиції колег не менш узагальненими тезами, а саме: вимагати від гарантів нашої недоторканості та цілісності за Будапештським меморандумом виконати свої обов'язки; запросити присутність стратегічних партнерів України, що мають потужний військовий потенціал, про їхню присутність у Чорному морі, яка була би стабілізуючим фактором. Й, звісно, відновлення бойового рівня та потенціалу Збройних сил України.

Згадуючи про те засідання РНБО, інший його учасник, на той час уповноважений Верховної Ради за діяльністю Міністерства оборони (екскомандуючий Генштабом ЗСУ) ген. В. Замана доводив, що на ньому він ще раз нагадав присутнім про те, що в Генштабі вже є план введення чотирьох батальйонів повітряно-десантних військ у Крим, проте його пропозицію не підтримали.

Під час засідання РНБО України, В. Зайчук доповів О. Турчинову про терміновий дзвінок із Москви від голови Державної Думи РФ С. Наришкіна. Після вимушеної перерви О. Турчинов повідомив присутнім: «Наришкін передав мені погрози від Путіна. Вони не виключають, як він сказав, прийняття жорстких рішень щодо України за переслідування росіян та російськомовних. Мабуть натякають на прийняття рішення щодо введення військ не тільки до Криму. Передав слова Путіна, що якщо загине хоч один росіянин, – вони оголосять нас військовими злочинцями і будуть переслідувати по всьому світу. Я відповів, що, розпочавши агресію проти України, вони вже стали злочинцями і будуть відповідати перед міжнародним судом»[24].

Зрештою перед РНБОУ постало питання введення воєнного стану, яке здійняло суперечку між О. Турчиновим та Ю. Тимошенко, яка була категорично проти такого кроку, заявляючи, що в України немає жодного шансу виграти в Путіна. Тоді ж вона промовила свій вже відомий вислів капітулянтки: «Жоден танк не повинен виїхати з казарми, жоден солдат не повинен підняти зброю, бо це означатиме програш. Ніякого воєнного стану і активізації наших військ! Ми маємо стати самою мирною нацією на планеті, просто поводити себе як голуби миру…»[25]. Щоправда Україна тоді стикнулася й з небаченою байдужістю до її територіальної цілісності провідних країн світу, які закликали офіційний Київ не починати воєнних дій проти російської армії в Криму, аби не спровокувати її наступ ще й на континентальних теренах. Зрештою РНБО так і не запровадила в державі воєнний стан.

Концентрація ж вздовж усього кордону десантних і бронетанкових підрозділів Збройних сил Російської Федерації посилювалася. При цьому особлива небезпека була на чернігівсько-київському напрямку: в разі вторгнення вони могли бути в Києві буквально за кілька годин. А в України ніким і нічим було захищати кордон. Пізніше О. Турчинов виправдовувався, що розвідка доповідала, що росіяни готують провокації, аби загинули жителі Криму, щоб загинули російські військовослужбовці, які знаходилися там згідно з підписаним українсько-російським договором (це вони мали би використати як привід для вторгнення). Ними був відпрацьований детальний план відсікання Східної України по смузі Харків – Дніпропетровськ, а також окупації південних областей (Запорізької, Миколаївської, Херсонської та Одеської) з виходом на Придністров'я. Фінальна точка плану – захоплення охопленого заворушеннями Києва та реставрація маріонеткового режиму Януковича для прикриття агресії від обурення світової спільноти[26].

За таких обставин слід було визначитися з новим форматом, який дозволив би легітимно й оперативно здійснювати масову передислокацію військ для зайняття оборони вздовж російського кордону. Відтак було вироблено і затверджено низку рішень РНБО України, які б дали можливість невідкладно привести Збройні Сили України та відповідні військові формування у бойову готовність «Повна», здійснити уточнення Стратегічного замислу застосування Збройних Сил України, інших військових формувань і правоохоронних органів, уточнити план територіальної оборони України, невідкладно виділити необхідні фінансові, матеріально-технічні та

[23] *Barack Obama.* Statement by the President on Ukraine (February 28, 2014, The White House, Office of the Press Secretary). *The White House.* President Barack Obama. 2014. February 28**.** URL: https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2014/02/28/statement-president-ukraine

[24] Засідання Ради національної безпеки і оборони (РНБО) України з приводу окупації Криму військами Російської Федерації (стенограма від 28 лютого 2014 р.) / Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт**.** URL: http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014(02)28.rnbo.php

[25] Засідання Ради національної безпеки і оборони (РНБО) України з приводу окупації Криму військами Російської Федерації (стенограма від 28 лютого 2014 р.) / Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт**.** URL: http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014(02)28.rnbo.php

[26] Так начиналась война: Интервью с Александром Турчиновым (интервью взял Ю. Бутусов). *Цензор.Нет.* 2014. 24 октября**.** URL: https://censor.net/ru/resonance/308694/tak_nachinalas_voyina_intervyu_s_aleksandrom_turchinovym

інші ресурси для належного забезпечення безпеки, прав та інтересів громадян України, суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів України тощо. Міністерству закордонних справ України було доручено невідкладно звернутися до зовнішньополітичних відомств окремих держав – підписантів Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброю від 5 грудня 1994 року (Сполучених Штатів Америки, Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії), із закликом забезпечити безпеку України та провести відповідні консультації офіційних осіб в місті Києві, а Міністерству внутрішніх справ України – забезпечити посилену охорону об'єктів енергетики та критичної інфраструктури.

Було також створено Оперативний штаб з питань реагування на ситуацію в Автономній Республіці Крим та місці Севастополі на чолі з секретарем РНБО з включенням до його складу представників Кабінету міністрів України, МО, МВС, прикордонної служби, інших центральних органів виконавчої влади, СБУ, Генштабу ЗСУ, а також ГПУ, РМ АР Крим та Севастопольської міськдержадміністрації. Крім того, передбачаючи напад Росії на материкову частину України, було забезпечено можливості мобілізації серед населення і необхідної передислокації та перегрупування військ для захисту країни від вторгнення з боку Російської Федерації тощо[27].

У Криму ж невдовзі усі українські військові підрозділи були блоковані у своїх частинах і, піддані неймовірному психологічному тиску та під враженням, що материкова Україна залишила їх напризволяще, поступово деморалізовувалися. Командувач ВМС України подав у відставку, а морально-психологічний клімат серед командування, як зазначав голова СБУ В. Наливайченко на засіданні РНБОУ, був «надзвичайно низький, якщо б не сказати, взагалі зрадницький»[28].

Тим часом, протягом місяця були розгромлені військові морські сили України[29]. Крім того, починаючи з 1 березня Державною прикордонною службою України було зафіксовано 39 випадків порушення російською стороною міжнародних договорів, зокрема з питань: порядку заходження військових кораблів РФ (15 суден і кораблів), порядку здійснення польотів військової авіації РФ (14 випадків, 48 літальних апаратів), порядку перетинання державного кордону України в пункті пропуску «Крим – Поромна переправа» (10 випадків). За цей час через зазначений пункт пропуску на територію України без відповідного дозволу перемістили 139 одиниць автомобільної, спеціальної й броньованої техніки ЗС РФ, у т. ч. 4 ракетні системи залпового вогню «Град», 6 бронетранспортерів, 111 вантажних, 6 спеціальних і 7 легкових автомобілів, 5 мікроавтобусів[30].

10 березня, всупереч досягнутим домовленостям між командуванням ВМС України і командуванням ЧФ РФ, російськими збройними спецпідрозділами було захоплено українську військову частину в м. Бахчисарай. Нападниками було застосовано автоматичну зброю в бік беззбройного особового складу частини. 12 березня українських військовослужбовців під загрозою розстрілів примушували до прийняття присяги народу Криму і переходу в не існуючі збройні сили Криму[31].

При цьому російські військові об'єкти були і залишалися у безпеці, і нова українська влада все ще зобов'язалася дотримуватися усіх діючих міжнародних угод, у тому числі й тих, які стосувалися російських баз. Тож нещодавня зміна уряду в Україні не представляла небезпеку для законних інтересів Росії в такій мірі, що виправдовувала б її військове втручання, захоплення громадських установ і висунення військових ультиматумів частинам української армії.

Російські ж військові були виведені з їхніх місць дислокації, щоби захопити органи влади та об'єкти інфраструктури Криму. Наголошу також і на тому, що угода 1997 р. вимагала від Росії поважати територіальну цілісність України, а військові дії Російської Федерації в Україні були явним порушенням територіальної цілісності і суверенітету України. Уряд України, на противагу цьому, діяв стримано і шукав діалогу. Влада у Києві негайно вирішила направити до Криму в. о. голови Міноборони, щоб розрядити ситуацію. Дещо пізніше народний депутат П. Порошенко, що прибув з Києва, навіть не був допущений до будівлі Верховної Ради Криму для переговорів.

Заклик же кримського «прем'єра» С. Аксьонова до Росії втрутитися є й взагалі правовим нігілізмом. Міжнародне право не передбачає застосування сили у відповідь на заклик регіонального уряду. Відповідно до Конституції України, тільки українська Верховна Рада може дозволити присутність іноземних військ на території України. Заклик незаконно обраного на свою посаду С. Аксьонова до президента РФ В. Путіна забезпечити «мир і спокій» в Криму, був цинічним жестом, що призвів до остаточної дестабі-

[27] Засідання Ради національної безпеки і оборони (РНБО) України з приводу окупації Криму військами Російської Федерації (стенограма від 28 лютого 2014 р.) / Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт. URL: http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014(02)28.rnbo.php

[28] Там само.

[29] Заблоцький В. Тест на офіцерську честь. Військо України. 2015. 2 квітня; Костров В. Хроніка кримського протистояння. *Віче*. 2014. квітень. № 7.

[30] Костров В. Хроніка кримського протистояння. *Віче*. 2014. квітень. № 7.

[31] Гайдук С. А., контр-адмірал. Заява командувача Військово-Морських Сил Збройних Сил України (13 березня 2014 р.) / Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт. URL: http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014(03)13.haiduk.php

лізації. Тим не менш, 16 березня відбувся невизнаний «референдум» щодо статусу Криму, а вже 17 березня президент Росії ганебно визнав цей, ним же спланований, фарс і нібито «незалежну і суверенну» Республіку Крим. Того ж дня спектакль завершився, коли В. Путін підписав Розпорядження президента РФ «Про підписання Договору між Російською Федерацією і Республікою Крим про прийняття у Російську Федерацію Республіки Крим та утворення у складі Російської Федерації нових суб'єктів». Фактично ж, то було злочинне приєднання півострова до Росії з метою «узаконення» його анексії.

Слід зауважити й на іншому аспекті діяльності росіян у Криму за тогочасних подій – цинічно-аморальному. Так, наприклад, коли 20 березня, проломивши за допомогою бульдозера паркан, російські штурмовики увірвалися до розташування бази ВМС України у Новоозерному, попереду вони для власного прикриття пустили жінок і дітей! Вже за їхніми спинами йшли «козаки», «самооборонці» та автоматники. Такою ницою була тактика покидька Путіна, який не посоромився її навіть озвучити на одній із своїх прес-конференцій. Тим не менш, більшість українських військових були готові дати гідну відсіч окупантам, проте проти цього виступило командування військової бази, посилаючись на відсутність чітких інструкцій з Києва й поступово схиляючись до переходу на бік окупантів.

У відповідь, 20 березня Верховна Рада України прийняла Декларацію «Про боротьбу за звільнення України», у якій зазначала, що «уперше після завершення Другої світової війни загально визнані кордони Європи цинічно «перемальовує» країна, яка за багатосторонніми і двосторонніми договорами гарантувала територіальну цілісність України, недоторканність і непорушність її кордонів»[32]. Від імені народу України Верховна Рада України заявила, що «Крим був, є та буде в складі України. Український народ ніколи і за жодних умов не припинить боротьбу за звільнення Криму, якою б важкою і тривалою вона не була»[33].

За цим, фактично суто декларативним актом, 24 березня 2014 р. в. о. президента України О. Турчинов підписав указ про виведення українських військ з Криму й Севастополя. Це, власне, й усе на що у нього вистачило хисту і мужності… Чи не запізно?

Спостерігаючи бездіяльність української влади, Москва почала діяти ще зухваліше й відкрито. 17 березня 2014 р. Верховна Рада АР Крим під дулами російських автоматів проголосила незалежність Криму, а вже наступного дня у Москві було підписано т. зв. Договір про прийняття Криму до складу Російської Федерації. Вже наступного дня, 18 березня у Кремлі В. Путін спільно з самопроголошеними головою Ради Міністрів АРК С. Аксьоновим, спікером Верховної Ради АРК В. Константіновим, та самопроголошеним «головою координаційної ради зі створення управління з забезпечення життєдіяльності Севастополя» О. Чалим підписали т. зв. Договір про прийняття Республіки Крим до складу Росії, а 21 березня Рада Федерації Росії прийняла закон про ратифікацію Договору від 18 березня та закон про утворення нових суб'єктів федерації – Республіки Крим та міста федерального значення Севастополь, закріпивши незаконну анексію цих регіонів Росією.

До 26 березня окупанти захопили усі 193 дислоковані на території АР Крим військові частини ЗС України, включаючи кораблі й об'єкти ВМС України. Вартість військового майна, залишеного у Криму, оцінюється в 11,439 млрд доларів США. Із 14 тисяч особового складу ВМС України, за останніми даними, до 6 тисяч, переважно старші офіцери і контрактники, залишилися в Криму і частково перейшли на службу до агресора[34]. 1 квітня Росія денонсувала усі договори та угоди з Україною щодо Чорноморського флоту[35].

Наголошу також і на іншому ганебному факті вже з новітньої (зовсім недавньої) української історії, коли Верховній Раді України довелося дочекатися російської військової атаки на Донбасі та ще й знадобилося майже два місяці з часу російського вторгнення у Крим і майже місяць від акту його анексії, аби лише 15 квітня 2014 р. ухвалити закон, яким Крим визнавався територією, тимчасово окупованою Російською Федерацією[36].

Невдовзі, у листопаді 2014 р. В. Путін заявив в інтерв'ю німецькому телеканалу ARD, що коли він чує претензії з приводу того, що Росія порушила міжнародне право, то нічого, окрім здивування, це у нього це не викликає. Нагадаю, що сучасне визначення поняття «агресія» було сфор-

[32] Декларація про боротьбу за звільнення України (20 березня 2014 р.). *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 15. С. 580; *Верховна Рада України*. Офіційний сайт. 2014. 20 березня. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1139-18#Text.

[33] Там само.

[34] Частину озброєння та техніки України вдалося пізніше вивести на материк, включаючи бойові літаки, бронетехніку й артилерійські системи, а також деякі кораблі і судна. Головком ВМФ РФ адмірал В. Чірков 1 квітня 2014 р. повідомив про рішення міністра оборони РФ передати Україні всі 79 кораблів і суден ВМС України, залишені у Криму. Фактично ж Україні повернули лише 30 кораблів і суден, які були застарілими і не мали бойової цінності.

[35] О прекращении действия соглашений, касающихся пребывания Черноморского флота Российской Федерации на территории Украины / *Государственная Дума.* Официальный сайт. URL: http://asozd2.duma.gov.ru/main.nsf/%28SpravkaNew%29?OpenAgent&RN=484131-6&02

[36] Невеличка, проте показова довідка: у січні–лютому 2015 р. Україна здійснила постачання на окуповану територію Криму товарів на 96,5 млн доларів США. Відповідні дані було наведено на сайті Державної служби статистики. Водночас, з території Криму на материкову частину України надійшло товарів на суму 4 млн доларів. З 27 вересня 2014 р. і до кінця лютого 2015 р. на територію анексованого півострова були ввезені товари загальною вартістю 526 млн 339 тис. доларів США. Зокрема, у 2014 році – на суму 430 млн 511 тис. доларів США.

мульоване ще у Лондонській конвенції, ухваленій 3–5 липня 1933 р. під егідою Ліги Націй 12-ма державами, зокрема СРСР – ініціатором і автором проекту тексту документа (правонаступником якого є Російська Федерація). Це міжнародний договір, що накладає на його підписантів конкретні міжнародно-правові зобов'язання. У його тексті визначено п'ять критеріїв агресії.

Конвенцією, зокрема, передбачено, що «нападником/агресором у міжнародному конфлікті буде визнано державу, яка першою здійснить одну з таких дій: оголосить війну іншій державі; вторгнеться за допомогою власних ЗС, навіть без оголошення війни, на територію іншої держави; нападе своїми сухопутними, морськими чи повітряними силами, навіть без оголошення війни, на територію судна чи повітряного судна іншої держави; піддасть морській блокаді береги або порти іншої держави; надасть підтримку збройним бандам, які, будучи сформованими на її території, вторгнуться на територію іншої держави, або відмовиться, незважаючи на вимогу країни, проти якої здійснено вторгнення, ужити на власній території всіх залежних від неї заходів для позбавлення згаданих злочинців усілякої допомоги чи заступництва»[37]. При цьому додавалося, що «жодне політичне, військове, економічне чи інше міркування не може бути вибаченням чи виправданням агресії»[38]. Конвенція 1933 р. є безтерміновою та чинною нині для держав, що її підписали, та їхніх правонаступників / продовжувачів, зокрема й для Російської Федерації[39].

Ознаки і характеристики акту та поняття «агресія» чітко визначаються й Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 3314 (XXIX), яку було ухвалено 14 грудня 1974 року. У Резолюції, зокрема, зазначається, що «агресією є застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності чи політичної незалежності іншої держави…»[40]. У ст. 3 вказаного документа наголошено на тому, що: «Будь-яка з наступних дій, незалежно від оголошення війни… кваліфікуватиметься як акт агресії: а) вторгнення або напад збройних сил (ЗС) держави на територію іншої держави, анексія із застосуванням сили території іншої держави чи її частини; б) бомбардування… або застосування… зброї державою проти території іншої держави; в) блокада портів або берегів держави ЗС іншої держави; г) напад ЗС держави на суходільні, морські чи повітряні сили… іншої держави; ґ) застосування ЗС однієї держави, що перебувають на території іншої, за угодою з приймаючою державою, на порушення умов, передбачених в угоді…; д) засилання державою… збройних банд… або найманців… проти іншої держави…»[41].

Крім того, 14 листопада 2016 р. Канцелярія прокурора Міжнародного кримінального суду в Гаазі оприлюднила свій Звіт про дії з попереднього розслідування щодо Справи «Становище в Україні», в якому, зокрема, зазначалося, що «ситуація на території Криму і Севастополя рівнозначна міжнародному збройному конфлікту між Україною і Російською Федерацією»[42]. Даний міжнародний збройний конфлікт почався не пізніше 26 лютого, коли Російська Федерація задіяла особовий склад своїх збройних сил для отримання контролю над частинами території України без згоди уряду України. Відтак право міжнародних збройних конфліктів може бути застосовано і після 18 березня 2014 р. тією мірою, в якій ситуація на території Криму[43] і Севастополя буде рівнозначна триваючому стану окупації. Встановлення ж факту правомірності початкової інтервенції, яка спричинила за собою окупацію, не є потрібним, позаяк для цілей Римського статуту збройний конфлікт може бути міжнародним за своєю суттю, якщо одна або більше держав частково

[37] Лоссовський І. Міжнародно-правовий статус Будапештського меморандуму: договір, обов'язковий для виконання всіма його сторонами. К., 2015. С. 18–19.

[38] Там само.

[39] Важливою особливістю цього документа є те, що він мав конкретне практичне правове застосування ще в грудні 1939 р., коли Генеральна Асамблея Ліги Націй, ідентифікувавши на його основі акти агресії СРСР проти Фінляндії (радянсько-фінська зимова війна 1939 р.), виключила Радянський Союз із Ліги Націй. Отже, Лондонська конвенція не є лише теоретичним документом, а й міжнародним договором, застосування якого мало суттєві практичні правові наслідки.

[40] Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи, двадцать девятая сессия, Приложение, № 31. С. 181–182; Резолюція № 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml

[41] Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи, двадцать девятая сессия, Приложение, № 31. С. 181–182; Резолюція № 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml

[42] Звіт про дії з попереднього розслідування (2016 р.) Справа «Становище в Україні» (Канцелярія прокурора Міжнародного кримінального суду в Гаазі), 14 листопада 2016 р. / Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт. URL: http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2016(11)14.gaaga.php

[43] Після прийняття Російською Федерацією на себе управління територією Криму близько 19 тис. жителів регіону стали внутрішніми переселенцями на основній частині держави України. При застосуванні російського законодавства на території Криму представники кримських татар та інші жителі Криму, що є мусульманами, зазнали утиску або залякування, включаючи низку таких заходів, як заборона на в'їзд на територію півострова, обшуки будинків і обмеження свободи слова, зборів і створення асоціацій. З березня 2014 р. у зв'язку з ситуацією в Криму зникло як мінімум 10 осіб. У більшості випадків було відомо, що передбачувані жертви протистояли окупації Криму, і їх викрадення пов'язувалися з діями воєнізованої групи «Кримська самооборона». Було повідомлено про декілька випадків передбачуваного жорстокого поводження в зв'язку з арештами і викраденнями, включаючи побиття, удушення і, як мінімум в одному випадку, загрози сексуального насильства. Кілька осіб з числа мирних жителів, які виступали проти референдуму 16 березня були заарештовані й утримувалися в ув'язненні з березня 2014 р. Є відомості, що вказують на недотримання належної правової процедури і права на справедливий судовий розгляд. Як повідомлялося, близько 179 осіб, позбавлених волі, були насильно переміщені з місць утримання під вартою в Криму в місця утримання під вартою на території Російської Федерації.

або повністю окуповують територію іншої держави незалежно від того, чи супроводжується окупація збройним опором.

Зрештою 16 листопада 2016 р. Генеральна Асамблея ООН схвалила резолюцію про права людини в Криму. У ній Росію названо державою-окупантом й зафіксовано міжнародне невизнання анексії півострова. Відповідне рішення під час голосування підтримали 73 країни (23 – проти). Наголошу, що це було вперше, коли у документах ООН Росія називається державою-окупантом, а АР Крим і м. Севастополь тимчасово окупованою територією. Своєю чергою, 16 листопада 2016 р. президент РФ В. Путін підписав розпорядження про вихід Росії з Римського статуту Міжнародного кримінального суду, що де-факто є самовизнанням Кремля себе як держави – міжнародного злочинця.

Відтак зухвала окупація та нелегітимна анексія Криму Росією у 2014 р. є не лише відвертим актом воєнної агресії Російської Федерації проти держави Україна, а й доконаним історико-правовим фальсифікатом і доведеним міжнародним злочином.

Інформація про автора:

Гай-Нижник Павло Павлович,
доктор історичних наук,
заступник директора
Науково-дослідний інститут українознавства Міністерства освіти і науки України
18, вул. Ісаакяна, м. Київ, 01135, Україна

Information about the author:

Hai-Nyzhnyk Pavlo Pavlovych,
Doctor of Historical Sciences,
Head's Assistant
Research Institute of Ukrainian Studies of the Ministry of Education and Science of Ukraine
18, Isaakyan Str., Kyiv, 01135, Ukraine

DOI

«УКРАЇНЦІ ТА РОСІЯНИ – ОДИН НАРОД»: ВПЛИВ ІДЕОЛОГІЇ БІЛОГО РУХУ ПІВДНЯ РОСІЇ НА СВІТОГЛЯД В. ПУТІНА

Глібіщук М. В., Ільницький В. І., Старка В. В.

Постановка проблеми. Американський політолог Френсіс Фукуяма опублікував у 1989 р. статтю під назвою «Кінець історії?», яка через декілька років переросла у книгу, що принесла всесвітню популярність дослідникові[1]. У своїй публікації західний вчений доводив, що ліберальна демократія, як ідеологічна доктрина і форма правління, здобула остаточну перемогу над іншими ідеологіями, які мали значний вплив у різних частинах світу. Ф. Фукуяма намагався переконати, що лібералізм може стати «останньою сторінкою» в ідейно-політичній історії людської цивілізації. Саме це, на думку Фукуями, ознаменуватиме «кінець історії».

Однак процеси і тенденції кінця XX – початку XXI століття продемонстрували, що світ вступив у новий історичний етап, де колективний Захід веде боротьбу з серйозними загрозами. У 1990–2000-х рр. вважалося, що ключовим викликом для західної демократії є світовий тероризм та ісламський фундаменталізм. Однак починаючи з подій 2014 р. і до сьогодні (анексія Криму, військові дії на Донбасі, війна РФ проти України) все більше переконуємось, що путінська Росія з її імперськими амбіціями є новою, але не менш вагомою загрозою для демократичних держав.

Повномасштабне військове вторгнення російської армії в Україну, яке розпочалося наприкінці лютого 2022 р., продемонструвало, що Володимир Путін і його найближче оточення розглядають українську територію як сферу впливу своєї держави, яку потрібно приєднати до складу РФ заради відновлення «історичної Росії». Українці та росіяни, в розумінні Путіна, це один народ про що він неодноразово стверджував під час публічний виступів. Зауважимо, що такі думки серед вищого політичного керівництва РФ з'явилися не сьогодні. Скажімо, такі ідеї у публічному просторі могли зустріти ще на початку 90-х років минулого століття. Відомий російський письменник, дисидент Олександр Солженіцин опублікував у 1990 р. статтю під назвою «Як нам облаштувати Росію»[2]. Якщо стисло характеризувати ключові ідеї, які зафіксовані у цій публікації, то О. Солженіцин стверджував, що процес розпаду Радянського Союзу перебуває у активній фазі і Росія повинна зберегти у сфері свого впливу лише дві республіки – Білорусь та Україну, а усі інші республіки СРСР мають іти своїм власним шляхом. Такі думки Солженіцина на початку 1990-х рр. були яскравим свідченням того, що імперська ідея про існування «триєдиної російської нації» (росіяни, українці та білоруси), не зважаючи на зникнення імперії Романових у 1917 р., все ще продовжувала існувати серед представників тогочасної російської еліти.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Як бачимо, початок війни Росії проти України демонструє, що така імперська міфологема являє собою основу світогляду Володимира Путіна. Тому ми прагнемо, з одного боку, продемонструвати, що цей ідейний конструкт запозичений з ідеології лідерів Білого руху півдня Росії (А. Денікіна, І. Ільїна та інші), в основі якої був принцип «Єдиної і Неділимої Росії». З іншого, проаналізувати характерні риси цього ідеологічного принципу у роки Російської революції (1917–1922 рр.). Зрештою не забуваємо, що Путін ніколи не приховував свого ставлення до знаних постатей білогвардійського табору. На прес-конференція з журналістами різних видань, російський президент полюбляє згадувати про Денікіна чи Ільїна, пригадувати їх цитати тощо. Під час відвідування Донського монастиря, де похований генерал Денікін, нагадав про його слова щодо неприпустимості втручання у відносини між Росією та Україною. «У Денікіна є міркування про велику та малу Росію, Україну. Він каже, що нікому не повинно бути дозволено втручатися у відносини між нами, це завжди було справою самої Росії. Злочин, це якщо хтось тільки починає говорити про поділ Росії та України, навіть коли про це говорять учасники Білого руху або іноземці» – нагадав Путін[3]. До того ж російський лідер був одним з тих, хто у середині 2000-х ініціював перепоховання решток Денікіна та відомого російського філософа І. Ільїна на територію Російської Федерації, про що обидва заповідали в останні дні життя[4].

[1] Fukuyama F. The end of history and the last man. New York: Free Press, 1992. 456 p.

[2] Солженицын А. Как нам обустроить Россию? Париж: Русская мысль. 1990. 47 с. URL: http://www.solzhenitsyn.ru/proizvedeniya/publizistika/stati_i_rechi/v_izgnanii/kak_nam_obustroit_rossiyu.pdf (дата звернення: 04.04.2022).

[3] Путін вичитав, що Росія сама розбереться з Малоросією. *Українська правда*: веб-сайт. 24 травня 200 URL: https://www.pravda.com.ua/news/2009/05/24/3966333/ (дата звернення: 04.04.2022).

[4] Шашка генерала Деникина. Почему Путин любит белогвардейцев? *Радио свобода*: веб-сайт. 19 августа 2019. URL: https://www.svoboda.org/a/30112980.html (дата звернення: 04.04.2022).

Не слід забувати, що у липні 2021 року було опубліковано статтю Путіна про «Історичну єдність росіян та українців», де його міркування перегукуються зі згаданими вище висловлюваннями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що статті, в яких аналізувалася дана проблематика, мають публіцистичний характер. Авторами більшості цих праць є журналісти, які поверхнево розглядають це питання[5]. Сподіваємо, що ця наукова розвідка стане початком наукового осмислення цієї теми.

Виклад основного матеріалу. В роки революції та громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії, основними опонентами більшовиків виступав так званий «Білий рух». У більшості пересічних громадян він асоціюється із образом ідейних монархістів, який так старанно випестувала згодом радянська пропаганда. Насправді, «Білий рух» являв собою своєрідний конгломерат противників ідей більшовизму, що об'єднав у єдину структуру політичних гравців від крайньолівого до крайньоправого політичного спектру. Зауважимо, що більшість учасників «Білого руху» вважали представників роду Романових головними винуватцями краху імперії, а відтак потребували заміни політичного гасла «За царя и отечество» на більш монархічно нейтральне. Оскільки домінуюча роль у «Білому русі» на той час належала прихильникам ліберальних партій, що хоч і прагнули зміни політичного укладу імперії за європейським зразком, водночас намагалися не допустити розпаду держави. Відтак, об'єднавчим гаслом руху стала доктрина «Єдиної і неподільної» Росії)[6].

Зазначимо, що формування ідеологічної доктрини білогвардійського руху відбувалося у період національних революцій, коли різні імперські регіони намагалися здобути власну незалежність. За таких умов лозунг «Єдиної і Неділимої Росії», який для Білого руху був ключовим, здавався дивним. Адже відповіддю на різні революційні спалахи на окраїнах імперії, де формувалися антибільшовицькі сили, пропонувалася ідея повернення до централізованої Росії, яку відстоювала Добровольча армія. Однак, на переконання білогвардійських лідерів, лише використання цього принципу дозволило у той час об'єднати навколо білих усі інші антибільшовицькі сили. Тому на противагу інтернаціоналізму, який пропонували більшовики, білі протиставили російський націоналізм[7]. Як стверджує історик О. Пученков, фахівець з даної тематики, ключовою ідеєю Білого руху став загальноімперський націоналізм. Саме це, на думку історика, привело до появи ідеї «Єдиної і Неділимої Росії» та надав білогвардійській потузі яскраво виявленого загальноросійського характеру[8].

Подібні судження висловлювала російська дослідниця В. Зіміна, яка вважала, що активне використання вождями білих лозунгу «Єдиної і Неділимої Росії» у роки громадянської війни, було частково зумовлене ідеологічною боротьбою проти більшовицьких ідей щодо припинення Першої світової війни та початку світової революції. На її переконання, ще однією причиною було те, що керманичі Білого руху півдня Росії не могли запропонувати жодної іншої концептуальної ідеї, що свідчило про відсутність продуманої ідейно-політичної доктрини, яка була альтернативою більшовицькій ідеології[9].

Як підкреслює В. Зіміна, орієнтація на «Єдину і Неділиму Росію» містила у собі дві складові, які були базовими для білогвардійського табору. Перша з них – «Єдина Росія» – розумілася як обов'язкове відновлення і дотримання територіальної цілісності російської державності з її кордонами станом на 1914 р. Поняття «Неділимості» ототожнювалося з визначенням «Великоросія». Змістове наповнення цього терміну, з одного боку, означав імперський принцип «Росія – в'язниця народів», а з іншого – «звичайне співіснування регіонів»[10].

Зазначимо, під час громадянської війни, доктрина «Єдиної і неділимої» зазнавала певних трансформацій, зумовлених пошуком нових союзників. В інтерв'ю французькому виданню у травні 1920 р. лідер Білого руху півдня Росії барон П. Врангель зазначав, що головна причина невдач у минулому полягала в стратегії, якою раніше жертвували заради політики: «У підсумку, проголосивши лозунг «Великої, Єдиної і Неділимої Росії» ми прийшли до того, що роз'єднали усі антибільшовицькі російські сили і розділили усю Росію на низку ворогуючих між собою формувань». Саме тому, П. Струве, який очолював управління зовнішніх справ у врангелівському уряді, вказував, що майбутня Росія повинна бути

[5] Зілгаков В. Путін і Денікін – одна дорога з України. *Радіо свобода*: веб-сайт 25 травня 2009. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/1739408.html (дата звернення: 04.04. 2022); Путін – це Денікін сьогодні? (яскраві білогвардійські цитати). *TEXTY.ORG.UA:* веб-сайт. 25 травня 2009. URL: https://texty.org.ua/articles/309/Putin__ce_Denikin_sogodni_jaskravi_bilogvardijski-309/ (дата звернення: 04.04.2022); Пивоваров С., Ярмоленко О. Путін часто цитує філософа Ільїна та генерала Денікіна. Обидва заперечували незалежність України і виступали за диктаторське правління. *Бабель:* веб-сайт 6 квітня 2022. URL: https://babel.ua/texts/77596-putin-chasto-cituye-filosofa-iljina-ta-generala-denikina-obidva-zaperechuvali-nezalezhnist-ukrajini-i-vistupali-za-diktatorske-pravlinnya-osyak-voni-mayzhe-stolittya-tomu-opisuvali-suchasnu-rosiyu (дата звернення: 04.04.2022); Шашка генерала Деникина. Почему Путин любит белогвардейцев? *Радио свобода*: веб-сайт.19 августа 2019. URL: https://www.svoboda.org/a/30112980.html (дата звернення: 04.04.2022).

[6] Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України: монографія. Київ: Портал, 2021. С. 237.

[7] Пученков А.С. Национальная политика генерала Деникина: монография. Санкт-Петербург: Полторак, 2012. С. 6.

[8] Там само. С. 17.

[9] Зимина В. Белое дело взбунтовавшейся России. Политические режимы Гражданской войны: монография. Москва: Изд-во РГГУ, 2006. С. 88–89.

[10] Там само. С. 90.

реорганізована на федеративних засадах. Ця федерація, на його думку, мала бути сформована на основі домовленостей між державними структурами, що постали на території колишньої Російської імперії. Те саме стосувалося й перемовин між Врангелем і козацькими урядами (Дон, Кубань, Терек, Астрахань). Але, з іншого боку, білогвардійські вожді упродовж революції і громадянської війни не припускали думки про повноцінне визнання суверенності регіонів, які здобули свою незалежність у революційну добу (країни Балтії, Україна, Закавказзя)[11].

Підсумовуючи цю частину, зазначимо, що історія Білого руху півдня Росії демонструє нам постійність ідеї «Єдиної і Неділимої Росії», яка зазнавала лише часткових трансформацій під впливом військово-політичних обставин як на фронтах, так і в тилу. Домінування цього принципу в ідейно-політичній доктрині білогвардійського табору, на переконання В. Зіміної, було свідченням перманентної впевненості у стабільності великодержавних режимів та слабкості тих політичних утворень, що виникали у результаті національних революцій на окраїнах колишньої імперії Романових.

Стосовно позиції лідерів Білого руху півдня Росії щодо українського національного руху, то слід підкреслити, що білогвардійці вважали його наслідком австро-німецьких інтриг у роки Першої світової. Політика білих щодо України не дозволяла припустити думку щодо тимчасового відокремлення від Росії. Вже після завершення революційних потрясінь, перебуваючи в еміграції, один з керманичів білогвардійського табору А. Денікін писав: «Ніколи, звісно, ніколи жодна Росія – реакційна чи демократична, республіканська чи авторитарна – не допустить відокремлення України. Безглузда, безпідставна і загострена ззовні суперечка між Руссю Московською та Руссю Київською – є нашою внутрішньою суперечкою, яка нікого більше не обходить і буде вирішена нами»[12]. Також А. Денікін був прихильником ідеї триєдиної російської нації, яка включала російський, український та білоруський народи. У своїх мемуарах він зазначав: «У нас сформувався твердий і незмінний погляд на національну, релігійну єдність російського народу в особі трьох його гілок – великоросійської, малоросійської і білоруської. Вони відрізняються місцевими особливостями, але створювали разом єдину історію»[13]. Саме виходячи з цих ідей А. Денікін намагався втілити політику стосовно українського питання, коли очолював білогвардійський уряд.

Зазначимо, що білі вкрай неприязно ставилися до проявів українського націоналізму. Водночас їх цікавили витоки українського «сепаратизму». З цього приводу лідерам Білого руху було подано чимало доповідних записок. В одній із них, на ім'я одного з білогвардійських генералів О. Драгомирова, наприклад, говорилося про те, що «1) український рух носить не національний, а політичний характер; 2) петлюрівське повстання є одним із проявів анархії». В іншій інформативній записці щодо українського питання стверджувалося, що «українська епопея зовсім не є народним національним рухом, через який український народ прагне досягнути для себе свобод і благ. Він є штучним явищем, сформованим на розпалюванні національних пристрастей, яким завжди керує невидима рука іноземного дипломата, що щедро сипле, щоправда, не золото, а лише паперові карбованці». У ще одній аналітичній записці, підготовленій білими чиновниками, наголошувалося, що «агітація українців розрахована на те, щоб виховати нове покоління в Малоросії в дусі створеної та підтримуваної на німецькі гроші особливої української культури». Так чи інакше, але непохитним переконанням білих аналітиків було те, що з «національним питанням в Україні не треба боротися, а лише майстерно його спрямовувати». Для білогвардійців було цілком очевидно німецьке походження української державності у 1918 р[14].

Слід наголосити, що будь-який український політичний режим революційного часу лідери Білого руху півдня Росії сприймали вкрай вороже. Існування таких різних державницьких структур свідчило про зростання національної самосвідомості серед українців. Такі зміни білі не хотіли враховувати. Однак захоплення значних український територій у 1919 р. змушувало керманичів білого табору визначатися з позицією щодо України. У 1918 р. Денікін не поспішав формувати своє бачення українського питання, однак саме у цей час, як зазначає дослідниця А Процик, здавалося, що існує висока вірогідність співпраці між українським урядом гетьмана П. Скоропадського та Добровольчою армією на чолі з А. Денікіним. По-перше, вони стали знаними військовими фігурами серед російської політичної еліти у роки Першої світової. По-друге, обидва були обурені хаосом, що творився на фронті під впливом революції 1917 р. і активно намагалися запобігти стрімкому розпаду армії. По-третє, один і другий покладалися на поради політичних діячів, які перед революцією мали подібні погляди. Все це виглядало відмінними умовами для союзу, якщо не брати до уваги національний чинник. Як слушно підмітила А. Процик, як упродовж існування Тимчасового уряду, так і в роки громадянської війни в Росії, голов-

[11] Зимина В. Белое дело взбунтовавшейся России. Политические режимы Гражданской войны: монография. Москва: Изд-во РГГУ, 2006. С. 91–92.

[12] Цит. за.: Пученков А.С. Национальная политика генерала Деникина: монография. Санкт-Петербург: Полторак, 2012. С. 157.

[13] Деникин А. И. Очерки Русской Смуты. Кн. 3. Т. 4–5. Москва: Айрис-Пресс, 2013. С. 527–528.

[14] Цит за: Пученков А.С. Национальная политика генерала Деникина: монография. Санкт-Петербург: Полторак, 2012. С. 158.

ною причиною напруженості було посилення російського націоналізму: намагання з боку білих лідерів за будь-яку ціну зберегти «Єдину і Неділиму Росію»[15].

Зазначимо, що перспектива реальної допомоги країн Антанти після завершення Великої війни 1914-1918 рр. сприяла появі оптимізму в рядах табору білих. Лідери Добровольчої армії були впевнені, що біла Росія має бути єдиним суб'єктом військової підтримки від Франції, Великої Британії та Сполучених Штатів, колишніх союзників у війні. Вони були певні, що з допомогою Антанти поширення свого впливу на всю Україну буде лише питанням часу. Саме це оптимістичне очікування посприяло утворенню підготовчої комісії з національного питання з метою вироблення плану управління і контролю над колишніми імперськими землями. Комісія поділялася на секції. Українська, або, як говорили білі, «малоросійська» секція складалася з представників професорського складу Новоросійського університету (Одеса) І. Лінниченка і М. Ліапунова. Фахівець з аграрних справ, професор А. Білімовіч і крайній російський спеціаліст з Києва О. Савенко також входили до складу комісії. Лівий ліберал С. Степанов і знаний правий російський політичний діяч, очільник таємної розвідувальної структури Добровольчої армії «Азбука» – В. Шульгін[16].

Наголосимо, що від початку своєї діяльності комісія дотримувалася принципів непорушності передвоєнних кордонів Росії (за винятком Польщі) і реконструкції унітарного стану. Ця установа недвозначно відкинула ідею федерації, підкреслюючи, що її юридичні засади порушують принцип неподільності Росії і могли створити небезпечні прецеденти і нездоланні проблеми для майбутнього всеросійського керівництва. Відмова від федерації на практиці означала заперечення всіх політичних вимог проголошених іншими народами. Найважче завдання, з яким комісія зіткнулася віч-на-віч, було узгодження безкомпромісної позиції щодо національного питання з ліберальними принципами, проголошеними у політичні програмі Добровольчої армії. Вирішення цього питання було особливо важливим, через невідкладну потребу допомоги урядів Франції, Великої Британії та Сполучених Штатів, які були поборниками демократії та лібералізму. Зручне розв'язання цієї проблеми було знайдено у заміні принципу національної автономії на регіональне самоуправління. Стаття 4, зазначеної політичної програми Добровольчої армії, передбачала широку децентралізацію влади через заснування регіональної (обласної) автономії і місцевого самоврядування. Комісія мала запевнити, що така регіональна автономія спеціально розроблена, щоб ослабити відцентрові сили в колишній багатонаціональній імперії. Отже, критерії, відповідно до яких автономні регіони (області) були розмежовані, розглядалися з інтересів «Єдиної і Неділимої Росії». Для України це означало, що етнічні кордони встановлені за часів Центральної Ради і Української держави гетьмана П. Скоропадського були стерті, а територія – розділена на три окремі автономні області: Київську, Харківську і Новоросійську[17].

Слід наголосити, що напередодні вступу білих військ до Києва влітку 1919 р., два відомих представника кадетської партії, голова управління освіти при Особливій нараді (інституція, що виконувала функції уряду) І. Малінін і знаний юрист, професор Московського університету П. Новгородцев, були уповноваженими підготувати від імені А. Денікіна урочисте звернення, яке мало характерну назву: «Обращение главнокомандующего к населению Малороссии». На кінець серпня того ж року це звернення з'явилося на шпальтах періодичних видань, які друкувалися на територіях підконтрольній ЗСПР[18]. Як зазначає дослідник О. Пученков, саме в цій декларації, підготовленій для Денікіна, було сформовано основні засади політичного курсу білогвардійського табору стосовно українського питання. У цій декларації окремі пункти стосувалися освітньо-культурного аспекту. Зокрема, вказувалося, що в основу майбутнього облаштування областей півдня Росії буде покладений принцип децентралізації і самоуправління при обов'язковому врахуванні особливостей місцевого ладу. Оголошуючи державною мовою на усій території Росії російської мови згадувалося про те, що жодних обмежень чи заборон щодо української не повинно бути. Нею також можна було послуговуватися в органах місцевої влади (судових інституціях, земствах тощо). Приватні шкільні установи, які фінансуються на недержавні кошти, можуть здійснювати навчальний процес будь-якою мовою. Згадувалося, що при наявності бажання учнів державних шкіл там можуть проводитися уроки вивчення української мови. Також не буде жодних обмежень щодо використання української у друкованих виданнях[19].

Щодо політичної складової цієї декларації, то у ній йшлося про те, що головною метою Білого руху є реставрація єдиної Росії. Її вороги, як пояснювалося у документі, бажають ослабити країну і тому підтримують рух, який має на меті відокремити від Росії дев'ять південних губерній і об'єднати їх

[15] Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції і громадянської війни. *Український історичний журнал*. 2002. №. 4. С. 128-129.

[16] Там само. С. 130.

[17] Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції і громадянської війни. *Український історичний журнал.* 2002. №. 5. С. 130–131.

[18] Там само. С. 131.

[19] Пученков А.С. Национальная политика генерала Деникина: монография. Санкт-Петербург: Полторак, 2012. С. 165.

в Українську державу. «Прагнення відокремити від Росії малоруську гілку руського народу не залишене до сьогодні» – згадувалося у відозві. «Колишні ставленики німців – Петлюра і його сподвижники заклавши підвалини для розчленування Росії, продовжують до тепер ганебну справу створення самостійної «Української держави» і боротьбу проти відродження єдиної Росії». Але цей зрадницький рух, скерований на розділення Росії, пояснювалося у зверненні, повинен бути чітко відмежований від місцевих зусиль, які «надихаються любов'ю до рідного краю, його особливостей, до його старовини і до його місцевої народної мови»[20]. Дане звернення адресувалося насамперед для простих селянських мас, а також аполітичних, консервативних дрібних землевласників, які, як вірили білі, досі були віддані місцевим традиціям і мові, але не симпатизували боротьбі українського руху за незалежність. Білі сподівалися, що культурні права, обіцяні у зверненні, викличуть довіру селян і нададуть їм ентузіастичну підтримку землевласників[21]. Керманичі білих вважали, що опублікування цього програмного документу з українського питання, стане ефективним інструментом у боротьбі проти українського революційного табору. Як згадував один з ідеологів білих В. Шульгін, «у цьому документі виправлялися колишні помилки царського уряду і руйнували основу, на якій базувався українські революціонери»[22].

Зазначимо, що положення денікінського «Звернення» Осваг (*агітаційна установа, що функціонували при уряді А. Денікіна – авт.*) поклав в основу агітації проти українського самостійництва. Не випадково, газети повідомляли, що головною метою Київського відділення Осваг була визначена боротьба з «українством». Через пресу, видання листівок, брошур, на лекціях, в наочній агітації «Звернення» адресувалося насамперед до простих селянських мас, а також до аполітичних, консервативних дрібних землевласників, які, як вважали білі ідеологи, були глибоко віддані місцевим традиціям і мові, але не симпатизували українській незалежності. Тому вважалося, що обмежених культурних прав буде цілком достатньо, щоби вони підтримати денікінську владу[23].

Однак навіть ті задекларовані принципи, зафіксовані у денікінській декларації, на практиці не реалізовувалися. Вживання української мови в місцевих установах і суді на місцях здебільшого ігнорувалося. Відверто антиукраїнською була політика білогвардійців щодо української культури. 23 серпня 1919 р. «головноначальствуючий» Харківської області генерал В. Май–Маєвський видав наказ «Про малоросійську мову» (згодом дія цього наказу була поширена на всі окуповані території), яким ввів суттєві обмеження для української освіти: школи, переведені за української влади на українську мову викладання, знову поверталися до російської мови; українськими могли бути лише приватні школи, засновані приватними особами та товариствами; фінансування зі скарбниці не розповсюджувалося на викладання українською мовою; вивчення «українознавства» (історії та географії України) припинялося; українська мова та література ставали необов'язковими предметами.

З початком бойових дій армії УНР проти Добровольчої армії, біла влада посилила репресії проти свідомих українців, яких вважали «мазепинцями», зрадниками Росії. У Катеринославі було заарештовано 300 українських діячів – співробітників «Союзбанку», «Просвіти», «Спілки споживчих товариств»; конфісковано гроші, опечатано каси цих організацій. Відбувалися арешти українських діячів у Києві та інших містах[24].

Ще далі йшли представники місцевої влади, які рішуче забороняли будь-які прояви українського на культурно-побутовому рівні. Навіть Денікін змушений був визнавати, що «практика дещо змінила основні положення декларації, в силу наявності у складі місцевої адміністрації осіб, які бачили прояви сепаратизму і в побутових особливостях». Антиукраїнські прояви на місцевому, дрібно-побутовому рівні, найбільше обурювали населення і відвертали його від денікінського режиму[25].

Підкреслимо, що деякі представників з обох таборів сподівалися на компромісні домовленості, які допоможуть консолідувати військові зусилля у боротьбі проти більшовиків. Проте Денікін та інші вожді білогвардійців не бажали йти на будь-які угоди з українським національним рухом. Одним з таких безкомпромісних діячів був В. Шульгін, знаний тогочасний політик та публіцист. У роки революції і громадянської війни він активно виступав на боці антибільшовицьких сил, працював у пропагандистських структурах денікінського та врангелівського урядів.

Цікаво, що В. Шульгін, будучи прихильником ідеї «триєдиної російської нації», чітко розмежовував відмінність між такими поняттями малорос та укра-

[20] Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції і громадянської війни. *Український історичний журнал.* 2002. №. 5. С. 131.

[21] Там само. С. 132.

[22] Цит. за: Пученков А.С. Национальная политика генерала Деникина: монография. Санкт-Петербург: Полторак, 2012. С.165.

[23] Цит. за: Бойко О. Денікінський режим на українських землях: державний устрій, соціально-економічна і національна політика. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. 2010. № 5. С. 127.

[24] Бойко О. Денікінський режим на українських землях: державний устрій, соціально-економічна і національна політика. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років.* 2010. № 5. С. 134–135.

[25] Там само. С. 136.

їнець. Він вважав, що малорос означає росіянина із Малої Русі. Українець – це відмова від своєї батьківщини, предків, зміна національності. Шульгін говорив: «Ми двічі росіяни тому, що ми з Києва – матері міст руських; тому, що Москва і Петроград – колонії Києва, а не навпаки». Тому «Мала Русь» уособлює зовсім не розмір території, а «метрополію», центральне ядро, серце народу[26].

Якщо стисло характеризувати погляди В. Шульгіна стосовно українського питання, то їх можна сформувати декількома тезами: «окремого українського народу не існує; народ, що проживає у південних губерніях завжди називав себе російським і таким повинен так називатися й надалі; приєднання України до Росії – це початок російської державності»[27]. Заперечуючи існування українського народу, В. Шульгін наголошував на тому, що «ніколи в жодну епоху не було української держави. Землі, які у роки революції стали територією української держави, завжди вважалися російськими. У більш давній час вони називалися Русю, а у пізніший – Малою Руссю». Українців Шульгін вважав своєрідною політичною сектою, представники якої «є найлютішими ворогами російського народу»[28].

Зауважимо, що у світогляді В. Шульгіна, його публіцистичній діяльності цим територіям приділялося особливе місце. На наш погляд, найбільш чітко свою позицію він окреслив у листі до відомого тогочасного російського політика В. Маклакова. Шульгін писав наступне: «Ми жителі півдня, з усіх росіян найбільш російські, подібно до того, як афіняни більше греки, ніж візантійці, і тому росіянами ми залишимося навіть у тому випадку, якщо б москвичі і петроградці надумали зректися свого національного імені та назватися, наприклад, євразійцями»[29]. На його переконання, українці не можуть бути окремою національністю, адже Україна – це будь-яка пограничная територія, окраїна держави. Тому, на думку В. Шульгіна, відмінності малоросів від великоросів виявляються лише у формі простонародної говірки, а також у низці регіональних особливостей. Це, у свою чергу, ще раз засвідчує про єдність триєдиної російської нації[30]. Також він вважав, що українці продемонстрували свою нездатність до побудови власної державності. У одному з випусків газети «Киевлянин» Шульгін писав про це наступне: «Для української держави потрібен український народ, якого не було в наявності. Територія, на яку претендувала українська державність, від віку зайнята народом російським і з цієї простої причини ніякої іншої, крім російської держави тут не існуватиме»[31].

Слід наголосити, що ідея про німецьке походження українського руху була центральною в аргументації В. Шульгіна, як і в інших лідерів білих теж. Він був переконаний, що втративши надію на військову перемогу над Росією, німці вирішили розчленувати її, відділивши від неї увесь південь. У статтях Шульгіна доводилося, наприклад, що українців упродовж кількох років готували у спеціальних таборах у Німеччині, «навіяючи їм український патріотизм та любов до Німеччини». Українців Шульгін та його соратники ототожнювали з більшовиками, розглядаючи їх як породження ефективної німецької пропаганди. «Українці та більшовики – це не більше як продовження німецької армії. Ці допоміжні загони германізму продовжують боротись і після того, як головні сили зазнали поразки» – писав російський політик. Україна та український рух розглядалися ним як грандіозна містифікація, яка має на меті знесилити Росію, відколовши від неї усі південні території[32].

Зазначимо, що тривалий час у західній, радянській та пострадянській історіографіях дискутувалося питання про причини поразки Білого руху у громадянській війні на постімперському просторі царської Росії. Звісно, що історики обстоювали різні чинники, які призвели до фіаско білогвардійський табір. Але, на наш погляд, й досі не втратив своєї значущості той факт, що білі не зуміли зрозуміти ролі національного питання, у першу чергу, українського, у цьому військово-політичному протистоянні проти більшовиків. Більшовицькі лідери були гнучкими політиками, які заради кінцевої мети, були готовими йти на певні компроміси з різними національними силами. На противагу їм, білогвардійські керманичі не бажали жодних компромісів та вважали російський націоналізм тією ідеологічною основою, яка стане об'єднавчою ідею для усіх антибільшовицьких сил. Влучно зазначив західний дослідник П. Кенез, фахівець з даної проблематики, що Україна в роки революції стала певним тестовим завданням для білих, яке вони не склали[33]. З усіх претендентів на владу в Україні А. Денікін був єдиним, хто не робив поступок націоналізму. Як ми вже раніше писали, що він заперечував існування окремого українського народу. За його переконання, російський народ складався з трьох частин: великоросів, малоросів (українців) та білорусів. Лідер Білого руху не бачив жодних причин, чому «малоро-

[26] Рибас С. Василий Шульгин: судьба русского националиста: монография. Москва: Молодая гвардия, 2014. С. 295.

[27] Пученков А.С. Национальная политика генерала Деникина: монография. Санкт-Петербург: Полторак, 2012. С. 170

[28] Там само. С. 170.

[29] Пученков А.С. Национальная политика генерала Деникина: монография. Санкт-Петербург: Полторак, 2012. С. 170

[30] Там само. С. 171.

[31] Пученков А.С. Национальная политика генерала Деникина: монография. Санкт-Петербург: Полторак, 2012. С. 171.

[32] Там само. С. 172–173.

[33] Кенез П. Полная история Белого движения. Москва: Родина, 2021. С. 483.

сійські» землі мали б керуватися окремо або чому б ними не варто було керувати як у попередні періоди. Не лише А. Денікін, але й інші відомі політичні і військові діячі білого табору не змогли усвідомити ролі українсько націоналізму у той час і чому ця ідеологія була настільки вагомою силою у добу Української революції 1917-1922 рр.[34].

Висновки. Підбиваючи підсумки, ми хочемо зосередити увагу на двох аспектах, які, на наш погляд, є важливими. По-перше, принцип «Єдина і Неділима Росія» був квінтесенцією ідеологічної платформи білогвардійського руху півдня Росії у роки революції 1917-1922 рр. відіграючи неоднозначну роль. З одного боку, ця ідея стала підґрунтям для згуртування політичних діячів, військових, публіцистів і представників інших суспільних груп у білогвардійський табір, який прагнув боротися проти радянського влади. З іншого, став до певної міри «бомбою уповільненої дії», яка унеможливлювала будь-яку співпрацю з національними силами (українцями, грузинами та іншими), які теж були налаштовані до протистояння з більшовиками. Як показує історія революції та громадянської війни в Росії 1917-1922 рр., саме створення таких військово-політичних альянсів, на які йшли лідери більшовиків, було тим чинником, який забезпечував перевагу у цій боротьбі. По-друге, сучасна війна на території України свідчить про те, що імперська міфологема «Єдиної і Неділимої Росії», яка не визнає за українцями права на існування як окремої політичної нації, стала однією з основ світогляду В. Путіна. Його публічні виступи у попередні роки і сьогодні, статті, де він пише про історію російсько-українських взаємин, демонструють нам погляди президента РФ стосовно українців. Однак революційні події початку XX століття нам довели, що носії таких ідейно-світоглядних орієнтирів та ті, хто їх поділяють, приречені на поразку.

[34] Кенез П. Полная история Белого движения. Москва: Родина, 2021. С. 494-495.

Інформація про авторів:

Глібіщук Микола Васильович
кандидат історичних наук,
асистент кафедри всесвітньої історії
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
2, вул. Кафедральна м. Чернівці, 58001, Україна

Ільницький Василь Іванович
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
24, вул. Івана Франка, м. Дрогобич, Львівська область, 82100, Україна

Старка Володимир Васильович
доктор історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
1, вул. Громницького, м. Тернопіль, 46027, Україна

Information about the authors:

Hlibischuk Mykola Vasylovych
PhD in History,
Assistant Professor at the Department of World History
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
2, Cathedral str., Chernivtsi, 58001, Ukraine

Ilnytskyi Vasyl Ivanovych
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the Department of History of Ukraine
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
24, Ivan Franko Str., Drohobych, Lviv region, 82100, Ukraine

Starka Volodymyr Vasylovich
Doctor of Historical Sciences
Associate Professor at the Department of History of Ukraine,
Archeology and Special Branches of Historical Sciences
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University
7, Gromnitskogo str., Ternopil, 46027, Ukraine

DOI

ПОЗИЦІЯ ПРОВІДНИХ КРАЇН АЗІЇ ЩОДО РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 2022 Р. НА ПРИКЛАДІ ЯПОНІЇ, ПІВДЕННОЇ КОРЕЇ І КИТАЙСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Горбачик О. О., Козій О. І.

Постановка проблеми. Повномасштабна збройна агресія Росії проти України 24 лютого 2022 р., порушення суверенітету і територіальної цілісності нашої країни, бомбардування міст і цивільної інфраструктури, військові злочини і вбивства мирних громадян, викликали різке засудження з боку світової громадськості. Більшість країн світу не лише на словах, але й практичними кроками почали організовувати військову, економічну і гуманітарну допомогу. Важливою і суттєвою, поряд із країнами Заходу, стала підтримка деяких держав Азії. З'ясування позиції азіатських країн щодо російсько-української війни, пошук можливостей щодо поглиблення взаємних стосунків у справі надання Україні якомога більшої підтримки у цей надважкий для нашої Батьківщини час є безумовно актуальною темою.

Український народ своїм неймовірним опором російському вторгненню змінив думку та ставлення західних країн до української держави. Врешті, настав час, щоби країни Азії також змінили своє відношення до України, оскільки російська варварська навала заразом негативно позначиться і на соціально-економічній ситуації в самому азіатському регіоні. Власне бачення провідними країнами Азії ситуації в Україні, заходи протидії агресору та допомоги нашій країні, варто розглянути на прикладі Японії, Південної Кореї та Китаю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх досліджень і публікацій. Від часу початку російської агресії в Україні на шпальтах інтернет-видань з'явилося чимало аналітичних публікацій, вітчизняних і зарубіжних авторів, присвячених поточній ситуації на фронті боротьби з російським загарбником та перспективам її розвитку. Дослідження реакції країн світу, зокрема держав Сходу за регіонами, проведено у статтях таких вітчизняних дослідників як А. Ковенько[1], С. Корсунський[2], В. Орлова[3], М. Климковецький[4] та інші. Осібно, Надзвичайний і Повноважний Посол України в Японії Сергій Корсунський характеризуючи кроки японської дипломатії на підтримку України, побіжно намагається пояснити контекст специфічного ставлення Азії до подій в Україні.

Важливими для розуміння позиції усіх сторін є публікації зарубіжних аналітиків – Д. Гальперовича[5], Р.Ізімова [6], О.Кірьянова[7] та Кавасіми Сіна[8]. Так, наприклад, японський науковець, професор відділення комплексних культурних досліджень Токійського університету, Кавасіма Сін у своїй статті, в цілому об'єктивно, розкрив суть теперішньої української проблеми для Китаю. Також він зазначив, що позиція Японії щодо України є, безумовно, правильною, «але при цьому слід враховувати і те, як ставиться до цієї проблеми решта світу, в тому числі країни, що розвиваються»[9].

Формулювання цілей. Мета полягає в з'ясуванні особливостей позиції Японії, Південної Кореї і Китайської Народної Республіки щодо російсько-української війни 2022 р.

Виклад основного матеріалу. У ніч проти 24 лютого 2022 р. президент Росії Владімір Путін оголосив про початок війни проти України, назвавши її «спеціальною військовою операцією на Донбасі». З 4 до 5 ранку територія України зазнала ракетного обстрілу з боку Російської Федерації. Вибухи були чутні в районі Харкова, Чернігова, Миколаєва, Одеси, Херсона, Маріуполя, Краматорська, Волновахи, Луцьку, Хмельницької, Сумської та Вінницької областей, а також у Києві та області. Було ата-

[1] Ковенько А. Війна в Україні показала хто наш друг, а хто друг Путіна. URL: https://bintel.org.ua/analytics/vijna-v-ukraini-pokazala-xto-nash-drug-a-xto-drug-putina/

[2] Корсунський С. «Золотий тиждень» японської дипломатії: що робить Японія для зміцнення підтримки України в Азії? URL: https://www.radiosvoboda.org/a/yaponiya-pidtrymka-ukrayiny/31831080.html

[3] Орлова В. Япония ввела новые санкции против России из-за войны в Украине: что запретили. URL: https://www.unian.net/world/sankcii-protiv-rossii-yaponiya-obyavila-novye-ogranicheniya-novosti-mira-11819967.html

[4] Климковецкий М. Лидер Китая сказал Макрону, что уважает территориальную целостность Украины и хочет прекращения огня. URL: https://translate.google.com.ua/?hl=uk&tab=rT&sl=ru&tl=uk&text= Маркиян%20Климковецкий&op=translate

[5] Гальперович Д. Беспрецедентные шаги. Как изменилась политика Японии в отношении России после начала войны в Украине? URL: https://ru.krymr.com/a/yaponiya-rossiya-sanktsii-otnosheniya-voyna-v-ukraine-zverstva/31830801.html

[6] Изимов Р. Война в Украине. Как изменилась позиция Китая? URL: https://www.caa-network.org/archives/23841/Война-в-Украине-Как-изменилась-позиция-Китая

[7] Кирьянов О. Это затруднительно: Южная Корея отказалась поставлять оружие Украине. URL: https://news.ru/asia/eto-zatrudnitelno-yuzhnaya-koreya-otkazalas-postavlyat-oruzhie-ukraine/

[8] Кавасима Син. Китай: нежелание выглядеть заодно с Россией при всем «сближении» и вероятная необходимость пересмотра стратегии по тайваньскому вопросу. URL: https://www.nippon.com/ru/in-depth/a08101/

[9] Там само.

ковано об'єкти військової інфраструктури України, аеродроми, склади й об'єкти телемовлення. Наземні сили Російської Федерації перетнули кордон України на Донбасі, з кордону Білорусії та з Криму.

Весь світ згуртувався у протистоянні агресивним планам Кремля, виявивши небувалу солідарність із українцями. Першою реакцією світу була заява Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй (ООН) Антоніу Гутерріша, в якій він зазначив про те, що «Ми є свідками російської військової операції на суверенній території України у масштабах, які Європа не бачила за останні десятиліття, … і, що подібні односторонні заходи набувають прямої суперечності зі Статутом ООН».[10] У заяві він процитував основний документ ООН: «Усі Члени Організації Об'єднаних Націй утримуються в їхніх міжнародних відносинах від загрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканності чи політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним із Цілями Об'єднаних Націй»[11]. За словами Генсека, застосування однією країною сили проти іншої означає відмову від принципів, які всі країни-члени зобов'язалися поважати.

Невдовзі була скликана одинадцята надзвичайна спеціальна сесія Генеральної Асамблеї ООН щодо України (28 лютого – 2 березня 2022 р.), на якій 2 березня було прийнято резолюцію ES-11/1, яка засудила заяву Російської Федерації від 24 лютого 2022 р. про проведення «спеціальної військової операції» в Україні й підтвердила, що жодні територіальні придбання в результаті загрози силою або її застосування не повинні визнаватись законними[12]. Генеральна Асамблея підтвердила «свою прихильність до суверенітету, незалежності, єдності та територіальної цілісності України в межах її міжнародно визнаних кордонів, включаючи її територіальні води»[13]. Кваліфікувавши російські дії як агресію Асамблея «вимагає, щоб Російська Федерація негайно припинила застосування сили проти України та утримувалася від будь-якої подальшої протиправної загрози силою» та «вимагає також, щоб Російська Федерація негайно, повністю та беззастережно вивела всі свої збройні сили з території України у її міжнародно визнаних межах»[14].

Співавторами цієї резолюції виступили 96 країн світу. Резолюція була прийнята переважною більшістю голосів – 141 голосом «за», проти 5 – «проти» (Білорусь, Корейська Народно-Демократична Республіка, Еритрея, Російська Федерація та Сирія), 35 утрималось (серед них такі азіатсько-африканські держави як Китай, Монголія, Індія, Іран, Ірак, Пакистан, пострадянські республіки Центральної Азії, В'єтнам, Алжир, Ангола, Центрально-африканська республіка, Конго, Південно-африканська республіка та інші). Проте в цілому голосування засвідчило чітке підтвердження прихильності Всесвітньої організації, учасниками якої є 193 країни-члени, суверенітету України, її незалежності, єдності й територіальної цілісності[15].

Заяву щодо нападу Росії на Україну також опублікував Північноатлантичний Альянс. Країни-члени НАТО засудили «жахливий напад Росії на Україну, абсолютно невиправданий і нічим не спровокований». Водночас Альянс засудив Білорусь за те, що вона допустила цю атаку. Дії Росії названі «серйозною загрозою» євроатлантичній безпеці. Альянс наголосив, що «Росія заплатить дуже високу економічну та політичну ціну»[16].

Як бачимо країни Заходу єдині у своїй підтримці України та засудженні російської агресії. Однак позиція деяких країн Азії є доволі не однозначною.

У перші дні війни відверту рішучість у підтримці України з поміж інших країн Сходу виявила Японія. 28 лютого під час телефонних перемовин із президентом України Володимиром Зеленським прем'єр-міністр Японії Фуміо Кісіда висловив солідарність із народом України у зв'язку із вторгненням Росії до країни. Кісіда запевнив Зеленського в тому, що він із народом України, який бореться за захист суверенітету та території своєї країни, своєї Батьківщини та своїх сімей[17].

Громадська думка в Японії також висловлюється недвозначно: більше 73 відсотків недавнього опитування про санкції щодо Росії виступили за те, що санкції потрібно продовжувати, навіть якщо в результаті розширюватиметься їхній вплив на економіку Японії та життя її населення. Уряд Кісіди, відчуваючи настрої в японському суспільстві, зробив цілу низку безпрецедентних кроків: було вислано 8 російських дипломатів (цього не відбувалося ніколи), запроваджено персональні санкції проти всього політичного керівництва Росії, заборонено імпорт вугілля та горілки, «заморожено» активи російських банків

[10] Генсек ООН обратился к президенту Путину: еще не поздно остановиться. URL: https://news.un.org/ru/story/2022/02/1418782

[11] Там само.

[12] Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй. Проект резолюции (A/ES-11/L.1). URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/LTD/N22/272/29/PDF/N2227229.pdf?OpenElement

[13] Там само.

[14] Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй. Проект резолюции (A/ES-11/L.1). URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/LTD/N22/272/29/PDF/N2227229.pdf?OpenElement

[15] General Assembly Overwhelmingly Adopts Resolution Demanding Russian Federation Immediately End Illegal Use of Force in Ukraine, Withdraw All Troops. URL: https://www.un.org/press/en/2022/ga12407.doc.htm

[16] Заявление глав государств и правительств НАТО о нападении России на Украину. URL: https://www.nato.int/cps/ru/natohq/official_texts_192489.htm?selectedLocale=ru

[17] Премьер-министр Японии Кисида Фумио выразил солидарность с народом Украины. URL: https://www.nippon.com/ru/news/yjj2022022801213/

(«Сбербанку», «Альфа-банку», «Промсвязьбанку», «ВТБ», «Совкомбанку» та інших) та призупиниено нові інвестиції[18]. 8 травня 2022 р. прем'єр-міністр країни після онлайн-зустрічі лідерів Великої сімки заявив про те, що Японія згодна запровадити ембарго на імпорт російської нафти в рамках рішення Великої сімки щодо протидії вторгненню Росії в Україну[19]. Загалом до списків санкцій Японії станом на 10 травня 2022 р. входили понад 200 російських компаній і організацій, а також понад 700 громадян Росії, Білорусії й псевдореспублік «ЛНР» і «ДНР»[20].

З 20 травня японським урядом було прийнято рішення про заборону ввезення до Росії обладнання для нафтопереробної галузі, квантові комп'ютери та їх компоненти, електронні мікроскопи, атомно-силові мікроскопи, 3D-принтери та витратні матеріали до них, обладнання для виробництва органічних світлодіодів, обладнання для виробництва мікроелектромеханічних схем, обладнання для виробництва високоефективних сонячних батарей для водневого палива та відтворюваних видів енергії, вакуумних насосів, обладнання для охолодження, призначене для вкрай низьких температур, матеріали, що ускладнюють виявлення електромагнітних хвиль та інше обладнання[21].

Перша військова допомога Україні зі сторони Японії надійшла вже 8 березня 2022 р., коли транспортним літаком КС-767 Сил Повітряної самооборони Японії було доставлено до Польщі предмети оборонного призначення для української армії. Вантаж, який передавався Збройним силам України не включав летальної зброї. До нього входили намети, бронежилети, зимовий одяг, медичні препарати для невідкладної допомоги, засоби гігієни, електрогенератори. Головний секретар кабінету міністрів Хірокадзу Мацуно оголосив, що для Японії та її національної безпеки критично важливо надати підтримку Україні й рішуче реагувати спільно з іншими державами на агресію Росії, яка порушує міжнародне право[22].

20 квітня 2022 р. Фуміо Кісіда заявив, що уряд Японії надасть Україні позику у розмірі 300 млн доларів, а також направить розвідувальні дрони, протигази та інше захисне спорядження на випадок атаки із застосуванням хімічної зброї[23]. Крім доставки оборонних товарів, японський уряд зобов'язався приймати людей, які змушені залишати райони де відбуваються військові дії і шукати безпечного притулку на території інших країн. Ще раніше, наприкінці березня, представник японського уряду заявив, що Японія може прийняти тих, хто евакуюється з України, навіть якщо у них немає паспорту і сприятиме забезпеченню захисту евакуйованих українців, надавши їм статус «людей, прирівняних до біженців»[24].

Співчуття і допомога з боку японського народу проявляється не лише на громадському й урядовому рівнях, але й на рівні щирих практичних кроків окремих громадян Японії. Так, наприклад, головний та виконавчий директор Rakuten Group Inc. Мікітані Хіросі 27 лютого повідомив, що його сім'я передасть 1 мільярд ієн уряду України, яка зазнала нападу з боку Росії. За словами керівника великого японського оператора кіберторгівлі, пожертвування, яке буде доставлено через посольства, буде використане для гуманітарної допомоги. Мікітані заявив, що дії Росії є «викликом демократії» і що він хоче, щоб японський уряд продемонстрував жорсткішу позицію щодо Росії.[25]

Значущим є на сьогодні вклад Японії у справу зміцнення підтримки України в Азії. По-суті країна стала лідером антиросійського фронту в цьому регіоні. Викликає повагу зовнішньополітична активність очільників японської держави щодо організації протистояння агресії Росії.

У період з 29 квітня і по 6 травня 2022 р. прем'єр-міністр Фуміо Кісіда здійснив візити до Індонезії, В'єтнаму і Таїланду, а міністр закордонних справ Йошимаси Хаяші – до Казахстану, Узбекистану і Монголії. Одна з ключових причин такої активності – війна Росії проти України, необхідність мобілізації підтримки позиції групи держав «Велика сімка», або «G-7» в Азії[26]. На зустрічі у Джакарті 29 квітня прем'єр-міністр Японії Фуміо Кісіда та президент Індонезії Джоко Відодо заявили, що не допустять жодних посягань на суверенітет чи територіальну цілісність, а також будь-яких силових спроб змінити статус-кво. Заява була зроблена у

[18] Гальперович Д. Беспрецедентные шаги. Как изменилась политика Японии в отношении России после начала войны в Украине? URL: https://ru.krymr.com/a/yaponiya-rossiya-sanktsii-otnosheniya-voyna-v-ukraine-zverstva/31830801.html

[19] Япония дала принципиальное согласие на эмбарго нефти из России. URL: https://nv.ua/world/geopolitics/embargo-na-rossiyskuyu-neft-yaponiya-soglasilas-vvesti-zapret-50240453.html

[20] Япония запретила экспорт в Россию высокотехнологичных товаров. URL: https://www.sibreal.org/a/yaponiya-zapretila-eksport-v-rossiyu-vysokotehnologichnyh-tovarov/31847434.html

[21] Там само.

[22] Япония отправила в Украину первую военную помощь. URL: https://tsn.ua/ru/svit/yaponiya-otpravila-v-ukrainu-pervuyu-voennuyu-pomosch-foto-2003308.html

[23] Орлова В. Япония ввела новые санкции против России из-за войны в Украине: что запретили. URL: https://www.unian.net/world/sankcii-protiv-rossii-yaponiya-obyavila-novye-ogranicheniya-novosti-mira-11819967.html

[24] В Японии обсуждают создание особого статуса для эвакуированных украинцев. URL: https://www.nippon.com/ru/news/yjj2022041300508/

[25] Микитани Хироси, президент японского гиганта онлайн-торговли Rakuten, пожертвует миллиард йен Украине. URL: https://www.nippon.com/ru/news/yjj2022022700314/

[26] Корсунський С. «Золотий тиждень» японської дипломатії: що робить Японія для зміцнення підтримки України в Азії? URL: https://www.radiosvoboda.org/a/yaponiya-pidtrymka-ukrayiny/31831080.html

зв'язку із вторгненням Росії в Україну[27]. Важливо, що на прес-конференції після переговорів заклики про негайне припинення агресії прозвучали не лише з боку японського гостя, але і глави Уряду Індонезії. Відодо повідомив, що відхилив запит України про надання військової допомоги, оскільки це суперечить Конституції і принципам зовнішньої політики Індонезії, але заявив про готовність надати гуманітарну допомогу. Важливим наслідком візиту Кісіди до В'єтнаму стало, те, що вперше від початку війни гуманітарну допомогу Україні на суму 500 тис. доларів надасть в'єтнамський уряд [28].

24 травня 2022 р. в Токіо на саміті лідерів Чотирьохстороннього діалогу з безпеки (Quad), в якому брали участь Японія, США, Індія та Австралія, прем'єр-міністр Фуміо Кісіда заявив, що дії РФ стали «прямим викликом принципам Статуту ООН» і наголосив, що не можна «допустити повторення подібних подій в Індо-Тихоокеанському регіоні»[29].

26 травня 2022 р. в столиці Японії відбулася зустріч прем'єр-міністра Японії Фуміо Кісіда зі своїми колегами з Таїланду та Сінгапуру щодо спільної роботи з реагування на вторгнення Росії в Україну. Кісіда наголосив прем'єр-міністру Таїланду Прающу Чан-Оча, що міжнародне співтовариство повинно об'єднатися, щоби протистояти російській агресії. Японський лідер закликав надати продовольчу допомогу країнам, які постраждали від наслідків війни в Україні.

Таким чином, очевидним є той факт, що Токіо вперше за останні 30 років демонструє дуже високий рівень жорсткості відносно Москви: дійшло до того, що японський уряд ввів санкції проти дочок Владіміра Путіна, і це чітко показало, що з надіями на можливість якихось домовленостей із Кремлем при Путіні в Японії покінчено. Новий курс Фуміо Кісіди щодо Москви, який дуже підтримує японська громадська думка, радикально відрізняється від політики, яку проводив з 2012 по 2020 роки прем'єр Сіндзо Абе[30]. І навіть сьогодні деякі висловлювання колишнього прем'єра не можуть не викликати подиву коли він в інтерв'ю британському виданню «Економіст» 26 травня заявив, що: «До вторгнення, коли вони оточили Україну, можна було [уникнути війни]. Якби [президента України Володимира] Зеленського можна було змусити пообіцяти, що його країна не приєднається до НАТО, або змусити надати високий ступінь автономії двом анклавам на сході. Я розумію, що це було б важко зробити – можливо, це міг би зробити американський лідер. Але, звичайно, [Зеленський] відмовився б»[31]. Як бачимо, на жаль, Сіндзо Абе не до кінця з'ясував до чого приводить політика умиротворення агресора на прикладі XX ст. Однак, у тому ж інтерв'ю, він все ж приходить до вірного висновку, говорячи про те, що: «тепер, …, я думаю, що єдиний шлях вперед – це підтримати Україну та рішуче протистояти агресії Росії. Це спосіб захистити міжнародний порядок, який ми створили після закінчення Другої світової війни»[32].

Вперше за багато років на офіційному рівні уряд Японії у доповіді з питань дипломатії відзначив, що «північні території» (спірні Курильські острови), «є невід'ємною частиною Японії і нині незаконно окуповані Росією». У відповідь з російського боку пролунала заява про те, що «Японія стала недружньою країною і приєдналася до цілого набору ворожих дій щодо Російської Федерації»[33].

До санкцій проти Росії приєдналася також Південна Корея. Південнокорейський уряд заборонив будь-які фінансові операції з російським Центробанком через засудження війни в Україні. Крім цього, Південна Корея запровадила санкції проти великих російських фінансових інститутів, включаючи Фонд національного добробуту, Російський фонд прямих інвестицій (РФПІ) та банк «Росія». Такий захід пояснюється необхідністю виключити можливість їхньої взаємодії з будь-якими південнокорейськими компаніями або особами. 1 березня міністерство фінансів Південної Кореї заборонило операції з сімома російськими фінансовими організаціями і виступила за відключення Росії від міжнародної міжбанківської платіжної системи SWIFT[34].

Обговорення можливості впровадження подальших санкцій проти Росії відбулося 27 квітня 2022 р. під час телефонної розмови між представниками України та Південної Кореї. Міністр економіки Юлія Свириденко подякувала за надання гуманітарної допомоги на суму 40 млн доларів і включення до списку країн яким буде надаватися першочергова допомога з метою розвитку. Рівночасно вона закликала співголову українсько-корейської міжурядової комісії з торговельно-економічного співробітництва Йонг Сон Дока посилити санкції у сфері імпорту

[27] Кисида и Джоко заявляют о нетерпимости к посягательствам на суверенитет. URL: https://www.nippon.com/ru/news/yjj2022042900498/

[28] Корсунський С. «Золотий тиждень» японської дипломатії: що робить Японія для зміцнення підтримки України в Азії? URL: https://www.radiosvoboda.org/a/yaponiya-pidtrymka-ukrayiny/31831080.html

[29] Саммит стран QUAD: война в Украине теперь – общемировая проблема. URL: https://www.bbc.com/russian/news-61554664

[30] Гальперович Д. Беспрецедентные шаги. Как изменилась политика Японии в отношении России после начала войны в Украине? URL: https://ru.krymr.com/a/yaponiya-rossiya-sanktsii-otnosheniya-voyna-v-ukraine-zverstva/31830801.html

[31] Abe Shinzo in his own words. The Economist interviews the former Japanese prime-minister. URL:https://www.economist.com/AbeInterview

[32] Там само.

[33] Гальперович Д. Беспрецедентные шаги. Как изменилась политика Японии в отношении России после начала войны в Украине? URL: https://ru.krymr.com/a/yaponiya-rossiya-sanktsii-otnosheniya-voyna-v-ukraine-zverstva/31830801.html

[34] Новая Зеландия и Южная Корея ввели новые санкции против России. URL: https://rtvi.com/news/novaya-zelandiya-i-yuzhnaya-koreya-vveli-novye-sanktsii-protiv-rossii/

нафти та газу з Росії. За словами Йонг Сон Дока, Південна Корея візьме участь у повоєнному відновленні України, зокрема у сфері інфраструктури та трансформації економіки[35].

Варто зауважити, що на загал Сеул виробив досить стриману позицію, приєднавшись до західних санкцій проти РФ, але при цьому відмовляючись втягуватися в різні програми військової допомоги Києву. Крім того, Південна Корея досі не запровадила принаймні офіційно персональних санкцій проти російських офіційних осіб. Вочевидь Південна Корея не хоче безпосередньо конфліктувати з Москвою через ситуацію в Україні, розраховуючи на те, що криза рано чи пізно буде вирішена. Також корейські депутати вважають, що постачання зброї Україні означатиме вже прямий конфлікт із Росією, на що Сеул не наважиться передусім з причин економічного та політичного характеру. Південна Корея до сьогодні була і поки залишається активним імпортером російської нафти, газу та вугілля. З політичного погляду роль Москви важлива Сеулу для вибудовування ефективнішої політики щодо Пхеньяну[36].

На противагу від помірної урядової позиції, громадська думка та засоби масової інформації (ЗМІ) Південної Кореї, за оцінкою міжнародних оглядачів, зайняли безпрецедентно антиросійську позицію. Як зазначається деякими з них – мабуть, досі за часи існування дипломатичних відносин між Російською Федерацією та Республікою Корея (РК) з 1990 р. ще ніколи корейська громадська думка не була так негативно налаштована щодо Росії[37].

Показовою у зв'язку з цим може бути історія з колишнім офіцером підрозділу спецпризначення Військово-Морських Сил (ВМС) Республіки Корея Кен Рі, який попри існуючу урядову заборону на відвідання нашої країни, прибув в Україну для участі у війні проти російської агресії. За порушення цього правила всім корейцям загрожує рік ув'язнення або штраф понад 8 тис. доларів. Кен Рі заявив, що готовий понести відповідальність після свого повернення. На сторінках своїх соціальних мереж він повідомив, що приєднався до підрозділу Інтернаціонального легіону, який бере участь у військових діях, а також зазначав про те, що Республіка Корея повинна підтримати Україну так, як свого часу її підтримав весь світ у війні проти комуністів[38].

На відміну від Японії та Південної Кореї Китай від початку вторгнення російських військ в Україну зайняв позицію фактичної підтримки дій Росії. У своїй першій реакції Пекіну на офіційному рівні китайська влада заявила про те, що Захід сам спровокував цей конфлікт, недостатньо враховував інтереси та занепокоєння Москви питаннями безпеки у Східній Європі. Ці заяви Пекіну були логічним підтвердженням тез, які раніше були позначені у так званій Спільній заяві Китаю та Росії від 5 лютого 2022 р. про засудження «розширення НАТО» та «агресивних намірів США» щодо Росії[39].

Представниками китайської влади лише оприлюднювалися загальні заяви, які ні до чого не зобов'язували, про бажаність дипломатичного вирішення конфлікту. У той же час Пекін виступає з гострою критикою санкцій проти агресора, водночас звинувачуючи Захід у тому, що той загнав Росію у кут, і не висловлює публічного засудження збройного нападу Москви, навіть коли злочинність її дій підтверджена на міжнародному рівні[40].

На початку березня цього року міністр закордонних справ КНР Ван Ї назвав Росію найважливішим стратегічним партнером Пекіну й зазначив, що китайсько-російські відносини є найважливішими двосторонніми зв'язками у світі, і, хоч би як затьмарювалася обстановка у міжнародному співтоваристві, Китай і Росія, володіючи стратегічною силою, будуть неухильно розвивати всебічні відносини стратегічного партнерства нової епохи[41]. Китай є найбільшим торговим партнером Росії. Останніми роками він забезпечив понад 23% всього російського імпорту. Водночас для Китаю Росія не на стільки важлива – у 2020 р. на неї припало 2% від загального китайського експорту. Втім, Китай є найбільшим покупцем російської нафти[42].

Митне відомство Китаю опублікувало детальну статистику зовнішньої торгівлі, яка показує різке зростання імпорту російських енергоносіїв у березні 2022 р. Згідно з оприлюдненими даними, Китай отримав із Росії у березні цього року сирої нафти на 4,58 млрд доларів. Роком раніше в березні ця сума становила лише 3,53 млрд дол., тобто зростання склало 29,7%. Ще помітніше у Китаї зріс імпорт

[35] Урядовці України та Кореї обговорили посилення санкцій проти рф. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/uryadovci-ukrayini-ta-koreyi-obgovorili-posilennya-sankcij-proti-rf

[36] Кирьянов О. Это затруднительно: Южная Корея отказалась поставлять оружие Украине. URL: https://news.ru/asia/eto-zatrudnitelno-yuzhnaya-koreya-otkazalas-postavlyat-oruzhie-ukraine/

[37] Там само.

[38] За Україну воює популярний блогер і колишній спецпризначенець з Кореї. URL: https://mil.in.ua/uk/news/za-ukrayinu-voyuye-populyarnyj-bloger-i-kolyshnij-spetspryznachenets-z-koreyi/

[39] Изимов Р. Война в Украине. Как изменилась позиция Китая? Режим доступу: https://www.caa-network.org/archives/23841/Война-в-Украине-Как-изменилась-позиция-Китая

[40] Гальперович Д. Партнер агрессора: роль Китая в войне России против Украины. URL: https://www.golosameriki.com/a/china-russia-partnership-war-in-ukraine/6521980.html

[41] Кавасима Син. Китай: нежелание выглядеть заодно с Россией при всем «сближении» и вероятная необходимость пересмотра стратегии по тайваньскому вопросу. URL: https://www.nippon.com/ru/in-depth/a08101/

[42] Климковецкий М. Лидер Китая сказал Макрону, что уважает территориальную целостность Украины и хочет прекращения огня. URL: https://translate.google.com.ua/?hl=uk&tab=rT&sl=ru&tl=uk&text= Маркиян%20Климковецкий&op=translate

російського газу. Якщо у березні 2021 р. вартість поставленого зрідженого газу становила 120 млн дол., а натурального – 98 мільйонів, то зараз за цими номенклатурами було оформлено товарів на 240 та 260 млн дол. відповідно. Крім того, помітно зросла вартість привезеного з Росії вугілля: так само, як стосовно сирої нафти, зростання склало 29%, у грошах – 563 млн дол. за березень 2022 р. Загалом усіх товарів у категорії «Паливо мінеральне, нафта та продукти їх перегонки» з Росії до Китаю у березні було відправлено на 5,97 млрд дол. Це одразу на 40% більше, ніж роком раніше[43].

У середині березня Росія попросила у Китаю військову та економічну допомогу у війні з Україною. Проте Пекін спростував факт надання зброї Москві. У той же час російські військові використовують китайські квадрокоптери DJI. З різних джерел з'явилася інформація, що DJI блокує роботу українських комплексів AeroScope, тоді як придбані російською стороною ці комплекси продовжують працювати, допомагаючи окупантам вбивати українців[44].

Після накладання міжнародних санкцій на Росію Пекін став менш охоче надавати політичну та економічну підтримку Москві. Однак, це не завадило Китаю дипломатичними засобами покривати свого партнера та просувати у державних і зарубіжних ЗМІ наративи Росії з приводу її вторгнення в Україну[45]. Медійний простір Китаю у полоні комуністичної цензури, тому на ньому переважає проросійський і відповідно пропутінський контент. Державні ЗМІ повторюють російську дезінформацію, маніпулюють «гештегами»[46] і популярними темами у соціальних мережах, а також цензурують будь-які альтернативні точки зору та джерела інформації[47].

Але 30 квітня китайська державна інформаційна агенція «Сіньхуа» («Xinhua») зробила винятковий крок, коли надала міністру закордонних справ України Дмитру Кулебі безцензурний простір для критики Кремля. Д.Кулеба закликав Китай відігравати більш активну роль у залученні Росії за стіл переговорів і попередив про глобальні наслідки для Пекіна у разі підтримки ним Москви на тлі міжнародного тиску. Інтерв'ю з Д.Кулебою з'явилося того ж дня, коли агенція опублікувала інтерв'ю з міністром закордонних справ Росії Сєргєєм Лавровим, у якому він повторив відомі тези про те, що «Україною керують ультраправі націоналісти, які під керівництвом Заходу ведуть війну з Москвою». Звісно, полярні інтерв'ю не означають неминучої зміни в політиці Китаю, але дослівне приведення слів Д.Кулеби, який назвав Росію загрозою глобальної стабільності та ненадійним союзником Пекіна, знаменує собою еволюцію лінії китайської пропаганди на тлі української кризи та поступове включення більшої кількості українських точок зору[48].

Для України так званий проросійський нейтралітет Пекіну не викликає особливого ентузіазму. На даний момент відносно позитивним є те, що Китай не надає прямої підтримки Росії, зокрема військової. Характеризуючи дану ситуацію президент України Володимир Зеленський у своєму віртуальному виступі на Всесвітньому форумі в Давосі 25 травня 2022 р. заявив, що: «На сьогодні я вважаю, що Україну влаштовує ця політика. Це краще, ніж допомагати РФ у будь-якому випадку. Хочеться вірити, що за спиною Китай не проводитиме іншу політику. Тож нас влаштовує цей статус-кво». Також президент відзначив, що Китаю не вистачає належних відносин із США, що дуже могло би вплинути на його відносини з Росією[49]. У цілому можна відзначити, що першорядне завдання на китайському напрямку для України виконано, а головним досягненням є те, що Китай не передаватиме військову чи військово-технічну допомогу Росії. Крім того, згідно з оцінками провідних фахівців з Китаю, Пекін загалом дотримуватиметься санкційного режиму, побоюючись потрапити під вторинні санкції Заходу[50].

На віртуальному саміті за участі керівників Європейського Союзу та Китайської Народної Республіки (КНР), який відбувся 1 квітня 2022 р., китайський прем'єр-міністр Лі Кецян повідомив, що Пекін «по-своєму» добиватиметься миру в Україні. Президент КНР Сі Цзіньпін висловив сподівання, що ставлення Євросоюзу до Китаю буде «незалежним», натякнувши на тісні зв'язки Європи зі Сполученими Штатами. У свою чергу голова Європейської комісії Урсула фон дер Ляйєн зазначила, що європейські та китайські лідери «обмінялися абсолютно протилежними думками» з багатьох питань, але висловила сподівання, що Китай використовуватиме свій вплив як великої держави і постійного члена Ради Безпеки

[43] В марте 2022 года Китай нарастил импорт нефти из России на 30%, газа – более чем вдвое. URL: https://www.fontanka.ru/2022/04/27/71290622/

[44] Пилипенко Я. Война с РФ. На чьей стороне окажется Китай. URL: https://minfin.com.ua/2022/04/14/83699682/

[45] Там само.

[46] «Гештег» – це слово, або вираз перед яким стоїть знак «#», який структурує подану інформацію для швидкого її пошуку за тематичною ознакою.

[47] Буцко Д. Глобальний Південь – ось де Росія досягає успіху в інформаційній війні. URL: https://ms.detector.media/propaganda-ta-vplivi/post/29512/2022-05-18-globalnyy-pivden-os-de-rosiya-dosyagaie-uspikhu-v-informatsiyniy-viyni/

[48] Рид Стендиш. Как Китай освещает вторжение России в Украину и в какую сторону эволюционирует повестка. URL: https://rus.azattyq.org/a/china-ukraine-war-messaging-standish/31833581.html

[49] Калитвенцева Е. Лучше так, чем помогать рф: Зеленский заявил, что Украину устраивает политика Китая. URL: https://www.unn.com.ua/ru/news/1978399-krasche-tak-anizh-dopomagati-rf-zelenskiy-zayaviv-scho-ukrayinu-vlashtovuye-politika-kitayu

[50] "Пророссийский нейтралитет": как Украина и мир могут изменить позицию Китая в отношении войны. URL: https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2022/04/1/7137040/

ООН, щоби переконати Росію покласти край війні. Фон дер Ляйєн наполягала на тому, що будь-яка підтримка Росії у веденні війни призведе до «серйозного репутаційного збитку для Китаю» в Європі[51].

Роль Євросоюзу, крах російського «бліцкригу» в Україні й поглиблення світової кризи внаслідок кремлівської воєнної авантюри призвели до того, що позиція Пекіну почала змінюватися. Зокрема, Китай на офіційному рівні вже більше не наголошує на інтересах безпеки Росії, і риторика змінюється у бік запуску переговорів (США та НАТО з Росією). Понад те, китайська сторона запропонувала роль посередника. До того ж, Китай почав надавати гуманітарну допомогу Україні, показуючи світовій спільноті готовність налагодити з Україною співпрацю вже після війни[52].

За повідомленням посольства КНР в Україні 11 березня китайська сторона передала Україні транзитом через Румунію та Угорщину першу партію екстреної гуманітарної допомоги на суму 5 млн юанів ($790 000). Зазначається, що серед іншого було передано предмети першої необхідності, яких зараз гостро потребує народ України[53]. Невдовзі наприкінці березня уряд Китаю «виходячи з розвитку ситуації та реальних потреб» передав Україні чергову партію гуманітарної допомоги на суму 10 млн. юанів ($1,57 млн.). При цьому представник Міністерства закордонних справ Китаю зазначив, що «Китай і надалі відіграватиме конструктивну роль у сприянні деескалації ситуації в Україні та готовий докласти своїх зусиль для подолання гуманітарної кризи»[54]. Крім того, враховуючи нестачу продовольства для мешканців деяких регіонів України, нещодавно китайські підприємства, які працювали в Україні багато років, почали використовувати свої їдальні та обладнання для виготовлення хліба та обробки гречаної крупи. Харчові продукти продають за собівартістю місцевим жителям, які масово приїжджають і приходять за покупками[55].

Рівночасно, на голосуванні щодо резолюції Генеральної Асамблеї ООН «A/ES-11/L.2» від 21 березня 2022 р. про те, що Росія відповідає за гуманітарні наслідки повномасштабної агресії проти України Китай утримався. У той час як на підтримку цієї резолюції, яка крім гуманітарного аспекту закликала ще й до негайного припинення вогню, проголосували 140 країн світу[56].

Висновки. Отже, на сьогоднішній день можемо без перебільшення стверджувати про те, що майже весь світ згуртувався у протистоянні агресивним планам Кремля, виявивши небувалу солідарність із українцями. Насамперед, слід відзначити підтвердження прихильності Організації Об'єднаних Націй, учасниками якої є 193 країни-члени, суверенітету України, її незалежності, єдності й територіальної цілісності. Особливо важливою для нашої держави стала консолідована позиція усіх країн-членів Організації Північноатлантичного альянсу, які не лише засудили варварський напад на Україну, але й надали і продовжують надавати значущу військову та гуманітарну допомогу. Проте, співчуття і допомога з боку країн Сходу, за винятком деяких сторін азіатського регіону, є на сьогодні недостатньою, що пояснюється близькістю суті політичних режимів багатьох східних держав з російським, в основі яких наявні прокомуністичні та авторитарні чинники. Тому головним завданням сьогодні для цивілізованого світу, особливо України, є необхідність докладання максимуму зусиль у справі об'єднання усіх тих країн і народів, які ще не визначилися, або зберігають нейтралітет. Лише монолітними силами ми врешті зможемо зруйнувати загарбницькі цілі Москви та знищити російський фашизм.

[51] Китай заявил Евросоюзу, что будет «по-своему» добиваться мира в Украине. URL: https://rus.ozodi.org/a/31782663.html

[52] Изимов Р. Война в Украине. Как изменилась позиция Китая? URL: https://www.caa-network.org/archives/23841/Война-в-Украине-Как-изменилась-позиция-Китая

[53] Китайская сторона предоставила Украине первую партию экстренной гуманитарной помощи. URL: https://ua.interfax.com.ua/news/general/812095.html

[54] Макуха М. Китай передаст Украине гуманитарную помощь на $1,5 млн. URL: https://thepage.ua/news/mezhdunarodnaya-podderzhka-kitaj-peredast-ukraine-gumpomosh

[55] Красный Крест Китая и китайские предприятия оказывают гуманитарную помощь Украине. URL: https://ua.interfax.com.ua/news/general/813013.html

[56] Одиннадцатая чрезвычайная специальная сессия ГА ООН. Проект резолюции (A/ES-11/L.2). URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/LTD/N22/294/09/PDF/N2229409.pdf?OpenElement

Інформація про авторів:

Горбачик Оксана Олександрівна
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
24, вул. Івана Франка, м. Дрогобич, Львівська область, 82100, Україна

Козій Олександр Іванович
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
24, вул. Івана Франка, м. Дрогобич, Львівська область, 82100, Україна

Information about the authors:

Horbachyk Oksana Oleksandrivna
PhD (History),
Associate Professor at the Departament of the World History and Special Historical Disciplines
Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University
24, Ivan Franko Str., Drohobych, Lviv region, 82100, Ukraine

Kozii Oleksandr Ivanovych
PhD (History),
Associate Professor at Department of the World History and Special Historical Disciplines
Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University
24, Ivan Franko Str., Drohobych, Lviv region, 82100, Ukraine

DOI

КРИМСЬКИЙ ФРОНТ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014–2022)

Горюнова Є. О.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Російська агресія проти України розпочалася у лютому 2014 р. з окупації українського Криму та його подальшої анексії. Потім була окупація частини території Донецької та Луганської областей. У 2022 р. Росія перенесла бойові дії на всю територію України, розпочавши так звану «спецоперацію» (а в дійсності звичайну війну) проти нашої держави. Основні цілі Кремля, озвучені на першому етапі, – це «денацифікація» та «демілітаризація» України, яка, на думку російської влади, загрожує Російській Федерації. Наприкінці квітня російські генерали назвали нову ціль – окупація півдня України з його можливою інтеграцію до РФ.

Крим грає ключову роль в цій війні не тільки через те, що російська агресія розпочалася з окупації півострову, але й тому, що півострів став плацдармом для південного фронту, з якого Росія розпочала наступ 24 лютого 2022 р. Відповідно, саме кримський фронт стає головним для реалізації сценарію з окупації росіянами південних регіонів України, а також створення коридору до окупованих районів Донецької та Луганської областей (ОРДЛО). Крім того, саме Крим як «російський регіон», на думку Кремля, має зіграти важливу роль в процесі «приєднання» українського Півдня (повністю або частиною) до Росії.

Відповідно, з'ясування ролі Криму в масштабній агресії Росії проти України є необхідною умовою як для аналізу подальших бойових дій, так і для пошуку дипломатичних шляхів завершення війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема окупації Криму має декілька вимірів вивчення в Україні та за кордоном. Українські наукові розвідки зосереджені на проблемах історичного, політико-юридичного, безпекового та соціально-економічного напрямків, кожен з яких має велике значення для розуміння майбутнього Криму та України.

Історики намагаються розібратися в глибинних причинах російської окупації півострову (Л. Якубова та С. Кульчицький[1]) або розвінчують кримські міфи Росії (С. Громенко[2]).

В політико-правових розвідках акцент зроблено на аналізі протиправних дій Росії під час анексії Криму та проаналізовані міжнародно-правові механізми повернення Криму під контроль України (О. Задорожний, О. Марусяк, Б. Бабін тощо[3]).

Безпекова складова окупації та її наслідків (насамперед, мілітаризації Криму) представлена в працях В. Бадрака, П. Лакійчука, В. Самуся тощо[4].

Соціально-економічна ситуація в Криму після окупації проаналізована в роботах кримських експертів А. Клименка та Т. Гучакової[5].

Тема Криму в західній науці представлена також більшою мірою в історичній, геополітичній та набагато менше безпековій площині (С. Йлмаз, М. Ерол, М. Качановскій[6]). Правники аналізують відповідність міжнародно-правовим нормам російського «референдуму» в Криму в контексті права націй на самовизначення (B. Bebler, Bharat H Desai, Balraj K Sidhu, Allison, R., Grant, T., Leach тощо[7]).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Однак, як бачимо, більшість авторів зосереджена на окремих проблемах та наслідках російської окупації Криму, яка, на нашу думку, має більш масштабне значення та стала першим кроком на шляху реалізації російського імперського сценарію головною складовою якого є встановлення контролю над всією територією України.

Формулювання цілей. Відповідно, мета – визначити місце та роль кримського фронту в сучасній російсько-українській війні з урахуванням істо-

[1] С. Кульчицький, Л. Якубова. Кримський вузол. К.: «Кліо», 2018. 496 с.

[2] Громенко С. #КримНаш. Історія російського міфу. К., 2017. 208 с.

[3] О. Задорожний. Анексія Криму – міжнародний злочин: монографія. К.: К.ІС., 2015; 576 с.; О. Марусяк Анексія Криму Російською Федерацією як злочин агресії проти України: міжнародно-правові аспекти: Монографія. Чернівці,: «Місто», 2016. 220 с.; Б. Бабін, О. Цибулько. Юридичні механізми російської агресії проти України. *Чорноморська безпека.* 2019. 4(36). С. 4-10.

[4] В. Бадрак Мілітаризація окупованого Криму як загроза міжнародній безпеці. Матеріали міжнародної конференції «Мілітаризація окупованого Криму як загроза міжнародній безпеці», Київ, 2016. С. 7-16.

[5] Т. Гучакова, А. Клименко. «Сіра зона». Окупований Крим. К. 2019.

[6] S. Yilmaz. Contemporary reflections of political realism: the case of Crimea. *International Journal of Russian Studies,* No. 7/2 (July 2018). P.177-189; M.S. Erol Meanings of Crimean geopolitics in regional-global politics. *Baltic Rim Economies.* 2022. Issue #2. P. 39-40; I. Katchanovski. Crimea: People and Territory before and after annexation. *Ukraine and Russia: People, Politics, Propaganda and Perspectives.* 2015. P. 81-88;

[7] Bebler, A. The Russian-Ukrainian Conflict over Crimea. *Teorija in Praksa*. 2015. vol. 52, no. 1, pp. 196-219; Bharat H Desai, Balraj K Sidhu. Crimean Declaration of Independence. A Challenge for International Law? *Economic & Political Weekly*. August 30, 2014. pp. 23-25; Allison, R., Grant, T., Leach, P. & Wilmshurst, E. The Ukraine Crisis: An International Law Perspective. London, 2014. 216 p.

ричного, військово-політичного та економічного чинників.

Виклад основного матеріалу. Російсько-українська війна розпочалася 20 лютого 2014 р. – саме ця дата вказана на російські медалі «За повернення Криму». Саме с цього моменту розпочалася передислокація російських військ до Криму та на самому півострові. У ніч на 27 лютого російські спецпризначенці («зелені чоловічки») захопили адміністративні будівлі в столиці АР Крим.

Така зухвала поведінка росіян та бездіяльність української влади зумовлена низкою причин. По-перше, у квітні 2010 р. Верховна Рада України продовжила термін базування Чорноморського флоту РФ в Криму до 2042 р. в обмін на знижку на російський газ. По-друге, режим В. Януковича займав відверто проросійську позицію, що можна побачити не тільки у відмові від європейської інтеграції, а, насамперед, в призначенні на ключові посади в державі російських громадян (міністр оборони П. Лєбедев, голова СБУ О. Якименко тощо). Внаслідок цього російські військові отримали фактично вільне пересування Кримом та безконтрольний в'їзд представників спецслужб на півострів. ФСБ активно вербує співробітників СБУ, абсолютна більшість яких (понад 90%) перейшла на бік окупантів навесні 2014 р. Відповідно, незважаючи на активне переміщення російської військових техніки та військових на півострові, українська влада не намагалася зупинити росіян, зосередившись на боротьбі з Революцією Гідності.

У той же час в Криму активізується низка проросійських партій та громадських організацій, які мали зіграти свою роль в процесі окупації – від демонстрації підтримки Росії до відвертої колаборації з ворогом.

23 лютого 2014 р. Кремль вдається до гібридного сценарію, намагаючись використати проросійські сили для зміни влади в Севастополі. Так, на багатолюдному мітингу в центрі «народ» начебто обирає «мера» О. Чалого, а від депутатів місцевої ради вимагають голосувати про приєднання до Росії. У Сімферополі того ж дня відбувається проросійська акція під стінами Верховної Ради АРК під керівництвом голови партії «Руська Єдність» С. Аксьонова, який закликає до створення «загонів самооборони».

24 лютого понад 10 тисяч російських спецпризначенців без знаків розрізнення («зелені чоловічки») починають пересуватися з Севастополя на північ Криму, готуючись до окупації Криму.

У той час в Сімферополі росіяни намагалися через Верховну Раду Криму провести рішення про проведення референдуму щодо статусу Криму. Але багаточисельний мітинг 26 лютого на підтримку Україну на чолі з кримськими татарами під стінами кримського парламенту зриває плани Кремля та змушує розпочати військовий сценарій – із залученням «зелених чоловічків». Під дулами російських військових 27 лютого частина кримських депутатів проголосувала за необхідні Росії рішення. Питання кворуму та реального голосування нікого не хвилювало – Кремлю треба було діяти швидко. Внаслідок цих подій була призначено «референдум» щодо приєднання до РФ, дату якого потім змінювали декілька разів, та сформовано окупаційний уряд, на чолі з політичним маргіналом С. Аксьоновим, чия партія на місцевих виборах 2012 р. отримала 4% голосів.

Російська анексія Криму (або «історичне возз'єднання» в російській інтерпретації) мала потужну підтримку населення Росії – на рівні 88% населення[8]. У подальші роки ця підтримка не спускалась нижче 84%, що свідчить про реальний ефект «кримської політики» Кремля.

Аналогічним чином ми бачимо, що сучасну масштабну російську агресію проти України (або в російській інтерпретації «спецоперацію») підтримує 74% росіян.[9]

Таку підтримку російська влада забезпечила роками трансформації політичної системи та формуванням автократичного режиму В. Путіна, де центральне місце відведено імперським ідеям через символічне поєднання дореволюційної Російської імперії та Радянського Союзу, розпад якого Путін називає «найбільшою геополітичною катастрофою XX століття». Україні в російських планах відведено ключову роль, бо на думку російського президента В. Путіна та його оточення, українці є частиною «руського миру», який начебто символізує етнокультурну спільність росіян, українців та білорусів.

Російська доктрина імперського відродження базується на кількох засадах. По-перше, це неправомочне «розділення російського народу» та його право на історичне возз'єднання. Друга важлива складова російського імперського дискурсу – «штучність» державних кордонів, які не відповідають етнічним кордонам, що начебто створює загрози для Росії. На думку Т. Снайдера, імперіальна сила взагалі не визнає державності країн, що «постають на її шляху і які вона вважає колоніальними територіями, тож руйнує та саботує їх, стверджуючи, що вони ніколи не існували»[10]. Прагнення Росії усіляко продемонструвати, що Україна не відбулася як держава (failed state) є прямим доказом втілення цього принципу в життя. Нарешті, важливим елементом імперської політики виступає «захист співвітчизників» (де-факто російськомовних), права яких начебто

[8] Крым. URL: https://www.levada.ru/2021/04/26/krym/ (дата звернення: 12.04.2022)

[9] Підтримка війни проти України в Росії ще більше зросла – соціологи. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/23/7333901/ (Дата звернення: 12.04.2022)

[10] Т. Снайдер Шлях до несвободи : Росія, ЄвропаБ Америка. Львів: Човен, 2020. С. 84.

порушуються за межами Росії. Саме таких «співвітчизників» прийшли захищати в Криму «зелені чоловічки» від міфічних «бандеровців».

Усі ці тези стали основою для окупації Криму, що стає лише першим кроком на шляху відновлення російської імперії за рахунок українських територій[11]. Весною 2014 р. Кремль намагався реалізувати кримський сценарій ще в кількох областях Сходу та Півдня України (план «Новоросія»), але це вдалося тільки в частині Донецької та Луганської областей.

В своїх загарбницьких планах Росія активно використовує історичну та духовну складові. «…Для Росії Крим, стародавня Корсунь, Херсонес, Севастополь, мають величезне цивілізаційне і сакральне значення. Так саме, як Храмова гора в Єрусалимі для тих, хто сповідує іслам та іудаїзм. Саме так ми до цього будемо ставитися від нині та назавжди», – казав російський президент В. Путін у виступі перед Федеральними зборами в 2014 р., коментуючи анексію півострову[12].

Влітку 2021 р. Путін публікує статтю про єдність російського та українського народів, що базується на російському міфі про Давню Русь (саме цей термін Росія розпочинає активно впроваджувати замість «Київська Русь») та обґрунтовує єдине походження східнослов'янських народів. «І руські, і українці, і білоруси – нащадки Давньої Русі, що була найбільшою державою Європи»[13].

Відповідно, приховане вторгнення до України в 2014 р. та неприховану агресію в 2022 р. російський президент пояснює необхідністю «захистити Росію від Заходу», який намагається «розділити Росію та Україну, розірвати те, що є одним народом»[14].

Таким чином, з Криму Росія розпочинає процес «самозахисту та зібрання земель», який має на меті закінчиться об'єднанням слов'янських народів,. Це вимагає підкорення України в тому чи іншому форматі, бо саме існування незалежної України в Москві розцінюють як «форму агресії проти Росії»[15].

Про високу вірогідність нової хвилі війни Росії проти України в 2020 р. писав В. Горбулін, коли зазначав, що «Росія намагається задушити Україну невійськовими способами, використовуючи її внутрішні слабкості, але розширення агресії до використання воєнного важеля неодмінно станеться, якщо всі інші методи не спрацюють»[16].

На думку багатьох дослідників, Путіним в його бажанні підкорити Україну, рухає геополітичний чинник, який набирає популярності в Росії в XXI ст. Відповідно, Росія намагається в будь-який спосіб зберегти свій вплив на пострадянському просторі, де Україна грає ключову роль з огляду на її стратегічне положення та історичну роль для Кремля. «Якщо Москва поверне собі контроль над Україною… і великими ресурсами, а також виходом до Чорного моря, то Росія автоматично знову отримає можливість перетворитися в потужну імперську державу, що розкинулася в Європі і в Азії», – писав ще у 1997 р. американський політолог З. Бжезинський[17].

Російський політолог Л. Шевцова вважає, що путінський режим бачить в Україні головну загрозу для російській державності, що виводить це протистояння на екзістенційний рівень. «Росія, зберігаючи імперські настрої не може змиритися з українською самостійністю. Це позбавляє Росію ролі стрижня в євразійському просторі. Відхід України неперенсний для російської еліти, яка слідом за президентом Путіним вважає, що «росіяни та українці – один народ». Отже, відсікання частини цього народу – удар по російській державі», – зазначає вона[18].

Починаючи з розпаду СРСР Росія веде проти України гібридну війну, використовуючи різноманітні засоби, починаючи від визнання недійсним Верховою Радою Росії в 1992 р. приєднання Криму до Української РСР в 1954 р. та продовжуючи перманентним газовим шантажем, спробами захопити о. Тузла в Керченській протоці, торговими війнами тощо. У 2014 р. Росія розпочинає силовий сценарій, апогеєм якого стає сучасне широкомасштабне вторгнення по всіх фронтах на територію України.

У цих воєнних діях Криму відведена роль ключового плацдарму, в який його перетворила Росія протягом восьмі років окупації.

На думку українського військового експерта М. Самуся, Росія не мала планів щодо повного завоювання України, але для неї важливо окупувати південь країни – до Придністров'я. «Буде охоплення на глибину максимум ста кілометрів, із можливістю створення наземного коридору з Росії до Криму і захопленням інфраструктури для подачі води на півострів. Буде намагання, від Придністров'я до окупованого Донбасу, створити пояс який відріже Україну від моря. Це буде геополітичний стратегічний удар по Україні», – зазначав він[19].

---

[11] Світова гібридна війна: український фронт : монографія. За заг. ред. В. Горбуліна. Харків : Фоліо, 2017. С. 135.

[12] Послание Президента Федеральному Собранию. 4 декабря 2014 г. URL: http://kremlin.ru/events/president/news/47173 (дата звернення: 11.04.2022)

[13] Статья Владимира Путина «Об историческом единстве русских и украинцев». URL: http://kremlin.ru/events/president/news/66181 (дата звернення: 07.04.2022)

[14] Т. Снайдер Вказ. праця. С. 155.

[15] Там само. С. 167.

[16] В. Горбулін Як перемогти Росію у війні майбутнього. К.: Брайт Букс, 2021. С. 33.

[17] З. Бжезінський Велика шахівниця. К.: Фабула, 2019. С. 85.

[18] Л. Шевцова Украинская ловушка для Кремля. Росбалт. URL: https://www.rosbalt.ru/blogs/2021/04/09/1896493.html (дата звернення: 12.04.2022)

[19] «Це буде котел». Ударні літаки та штурмовий десант: яку зброю Росія ховає у Криму?. *Радіо свобода.* URL: https://www.radiosvoboda.org/a/tse-bude-kotel-udarni-litaky-ta-shturmovyy-desant-yaku-zbroya-rosiya-khovaye-u-krymu/31612115.html (Дата звернення: 08.04.2022)

Безумовно, що Криму в цьому контексті відведено стратегічну роль. Саме тому з перших днів окупації Кремль активно мілітаризує півострів. Вже наприкінці 2014 р. очільник російського Генштабу В. Герасимов заявляє про створення в Криму самодостатнього угруповання військ.

Протягом 2014-2018 рр. загальна кількість російських військових на півострові зросла майже в три рази – з 12,5 тис. осіб до 32 тис. Кількість літаків збільшилась в 5 разів (з 22 до 113), артилерійських систем – в 7,3 рази (з 24 до 174), бронетехніки – в 7,4 рази (з 92 до 680 одиниць), танків – в 40 разів (з 0 до 40 машин[20]).

В Криму розміщують сучасні системи ППО (С-400) та береговий ракетний комплекс «Бастіон», який може наносити удари як по кораблях, так і по наземним цілям на відстані до 600 км.

Особливу увагу в Кремлі приділяють модернізації Чорноморського флоту, поповнюючи його новими бойовими кораблями – фрегатами та корветами з ракетами «Калібр», які мають дальність польоту до 2500 км. Носіями цих ракет можуть бути й стратегічні бомбардувальники Ту-22М, про розміщення яких на аеродромі біля Сімферополя Росія повідомляла ще в 2019 році[21].

Таким чином, за роки окупації Росія в декілька разів збільшила військовий потенціал окупованого півострову, майже на 50% оновила склад Чорноморського флоту, більша частина якого представлена корветами ближнього формату, тобто розрахована на військові дії в Чорному морі.

Наявність потужної військово-морської інфраструктури на півострові дозволила напередодні лютневого наступу 2022 р. відправити до Чорного моря 6 великих десантних кораблів з Північного та Балтийського флотів, а також патрульні катери та інші допоміжні судна під привидом навчань. Відповідно, біля українського узбережжя напередодні наступу РФ було сконцентровано близько 140 російських бойових кораблів та суден забезпечення[22]. Це потужне угрупування мало декілька цілей – від висадки десанту на чорноморському та азовському узбережжях до ракетних обстрілів території України.

Напередодні 24 лютого 2022 р. Росія розмістила в Криму понад 32 тис. військових, які й стали основною ударною силою для наступу на українській Південь.

Оцінюючи можливості наступу Росії з Криму, думки українських експертів розділились. Одні вважали, що вдала комбінована десантна операція (морський та повітряний десант) за підтримці ракетних сил (комплекси «Іскандер-М», ракети «Калібр» з корветів, підводних човнів та стратегічних бомбардувальників), а також нанесення бомбових ударів може призвести до оточення військ ЗСУ, що обороняють Чонгар/Перекоп, та примушення їх здатися. Після цього з Криму можуть спокійно рухатися танки та артилерія. Наслідком такої операції стало б відрізання від України її азовського та частини чорноморського узбережжя[23].

Інші запевняли, що розпочинати з Криму наступальну операцію неможливо, оскільки треба буде пройти через умовну «горлянку пляшки» під потужним артилерійським обстрілом. «Зважайте, що це буде артилерійський шквал, адже в нас в Олеських пісках розміщено бригаду, військові полігони, поруч знаходиться Миколаївська десантна бригада, військові частини Запорізької артилерійської бригади, вже налагоджена логістика оперативного перекидання військ на Мелітопольський аеродром. Це призведе до того, що сили противника, навіть в перевазі один до десяти – будуть знищені», – прогнозував речник міжнародної волонтерської спільноти InformNapalm М. Макарук[24].

Однак на світанку 24 лютого росіяни розпочали наступ з тимчасово окупованого Криму колоною танків та бронетехніки та швидко просунулись далеко вглиб української території. Відповідно, 25 лютого російські війська вже були в передмісті Мелітополя, який має стратегічне значення для подальшого наступу. Наступною стає окупація Енергодару та найбільшої в Європі Запорізької АЕС. Значні сили росіян з Криму були переміщені до Маріуполя, що дозволило швидко заблокувати місто. На початку березня росіяни окупували Херсон та почали наступ на західному напрямку – до Миколаєву. Одночасно загарбники намагалися висадити десант на чорноморському узбережжі Миколаївської та Одеської областей під прикриттям ракетних ударів.

Однак на цьому напрямку росіяни не мали успіху та зазнали втрат: 7 березня внаслідок українського обстрілу було вражено патрульний корабель «Василь Биков», а 4 квітня – серйозно пошкоджено ракетний

[20] Horiunova Y. Russian militarization of Crimea as a treat to the security of the European Union. *Політичне життя*. 2019. № 1. С. 75.

[21] Росія розмістила ядерні стратегічні бомбардувальники в Криму. URL: https://opk.com.ua/%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%96%D1%8F-%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BB%D0%B0-%D1%8F%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%96-%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D1%96/ (дата звернення: 11.04.2022)

[22] До Чорного моря увійшли три десантні кораблі. URL: https://mil.in.ua/uk/news/do-chornogo-morya-uvijshly-try-desantni-korabli-rosiyi/ (дата звернення: 09.04.2022)

[23] Відбити наступ Росії: відповідь України на можливу агресію (сценарії). *Defense Express.* URL: https://defence-ua.com/army_and_war/nastup_rosiji_jak_mozhe_vidpovisti_ukrajina_na_mozhlivu_agresiju-3446.html (дата звернення: 18.04.2022)

[24] «Це буде котел». Ударні літаки та штурмовий десант: яку зброю Росія ховає у Криму? *Радіо Свобода.* URL: https://www.radiosvoboda.org/a/tse-bude-kotel-udarni-litaky-ta-shturmovyy-desant-yaku-zbroya-rosiya-khovaye-u-krymu/31612115.html (дата звернення: 11.04.2022)

корвет «Адмірал Ессен», який обстрілював Одесу. 24 березня в порту Бердянська було знищено великий десантний корабель РФ «Саратов». Враження флагмана Чорноморського флоту РФ крейсера «Москва» 13 квітня, скоріш за все, остаточно знімає питання висадки російського десанту.

Серйозною проблемою для російського угруповання в Чорному морі стає те, що Туреччина закрила Чорноморські Протоки для російських військових кораблів, виконуючи Конвенцію Монтре. Таким чином, Росія залишилась без можливості ротації та постачання боєприпасів до чорноморського угруповання з Середземного моря.

Якщо військова операція із захоплення Одеси та Миколаєва зазнала поразки, то Херсонська область потрапила під контроль окупантів. У захопленні цих територій брала участь 126-та окрема бригада берегової охорони, що дислокована в с. Перевальне (АР Крим). Після участі в захопленні Херсонщині вона отримала звання «гвардійської». Саме ці військові (частина з них – колишні військовослужбовці ЗСУ, що зрадили присязі) штурмувала Каховську ГЕС, що дозволило пустити дніпровську воду до Криму.

Окупація Херсонської області відкриває можливості для реалізації кримсько-донбаського сценарію проведення псевдрореферендуму про створення «народної республіки» – у даному випадку Херсонської («ХНР»).

Однак з перших днів окупації росіяни зіткнулися з масштабними протестами херсонців, які виходили на антиросійські мітинги. Задля розгону мирних демонстрантів російські війська почали відкривати вогонь по цивільному населенню, з'явились перші поранені[25]. У відповідь на протести підрозділи Росгвардії, які зайшли до міста з початком окупації, розпочали справжній терор проти місцевих активістів – людей затримували на акціях протесту або викрадали. Деяких з них відправили до СІЗО Криму, які перетворилися на катівні для українців.

«З Криму повідомляють, що звільнили СІЗО та етапували багато ув'язнених. Слідчі ізолятори заповнюють заарештованими з окупованої території Херсонської області, а також Мелітополя (*Запорізька область* – курсів мій)», – розповідає лідер кримськотатарського народу М. Джемілєв[26].

З іншого боку російським окупантам не вдається домовитися з місцевою елітою, переважна більшість якої виступає проти будь-яких спроб встановити новий порядок в області.

За свідченнями херсонського політолога Д. Білого, в Херсоні жоден з політиків чи громадських діячів не хоче співпрацювати з окупантами. «Якщо з ними й спілкуються, то говорять: «Забирайтесь геть! Ви – окупанти. Ми вас сюди не кликали!» – стверджує Білий[27].

Тому практику терору використовують й щодо місцевої влади, викрадаючи та катуючи місцевих голів, щоб схилити до співпраці. Для імітації підтримки росіян (створення картинок для російського телебачення) на Херсонщину везуть «масовку» з Криму.

За словами депутата Херсонської облради С. Хланя, російські окупанти хочуть легалізувати в області «адміністрацію» через ради різних рівнів, але кінцевою метою є обласна рада, депутатів якої росіяни схиляють до «співпраці» у процесі проголошення «Херсонської народної республіки»[28].

У відповідь на тиск росіян на місцеву владу, 12 березня депутати Херсонської облради провели екстрене засідання, на якому підтримали територіальну цілісність України[29].

Однак така єдність характерна не для всіх районів та міст області – в деяких з них російським окупантам вдалося посадити своїх керівників в місцеві органи влади, серед яких є кримчани.

Наприклад, в Геніческу законно обраний мер начебто подав у відставку, а росіяни 12 березня призначили «керівником» міста Г. Сівака, який брав активну участь в захопленні адміністративних будівель в Криму навесні 2014 року[30]. В числі представників місцевої «влади» з'явився й О. Слюсаренко – колишній кримський депутат від партії «Український вибір» В. Медведчука. Поява кримських кадрів в цьому районі не випадкова, бо його довгий час очолював С. Німетуллаєв, який в 2014 р. підтримав анексію Криму та втік на окупований півострів, але зберіг бізнес та зв'язки на території Херсонщини.

[25] У Херсоні тривають протести: окупанти стріляють по цивільному населенню. *Дзеркало тижня*. 07.03.2022; У Херсоні російські війська відкрили вогонь по людях, що вийшли на протест: є поранені. *Громадське радіо*. URL: https://hromadske.radio/news/2022/03/21/u-khersoni-rosiys-ki-viys-kovi-vidkryly-vohon-po-liudiakh-shcho-vyyshly-na-protest-ie-poraneni (дата звернення: 21.04.2022)

[26] Незаконно арестованных украинцев с Херсонской области ы Мелитополя свозят в СИЗО Крыма и жестоко пытают. *Акцент*. URL: https://akzent.zp.ua/nezakonno-arestovannyh-ukraintsev-s-hersonskoj-oblasti-i-melitopolya-svozyat-v-sizo-kryma-i-zhestoko-pytayut/ (дата звернення: 21.04.2022)

[27] «Так зване захоплення Херсона – це достатньо випадкова подія» – Сергій Данилов. *Радіо Свобода*. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-okupatsiya-rosiya-kherson/31737356.html (дата звернення: 07.04.2022)

[28] Окупанти хочуть реалізувати свою «адміністрацію» на Херсонщині через ради різних рівнів – депутат. *Громадське*. URL: https://hromadske.ua/posts/okupanti-hochut-legalizuvati-svoyu-administraciyu-na-hersonshini-cherez-radi-riznih-rivniv-deputat (дата звернення: 19.04.2022)

[29] Херсонська обрада ухвалила звернення: жодної псевдореспубліки на території області не буде. *Громадське.* URL: https://hromadske.ua/posts/hersonska-oblrada-uhvalila-zvernennya-zhodnoyi-psevdorespubliki-na-teritoriyi-oblasti-nebude (дата звернення: 19.04.2022)

[30] Колаборанти на Херсонщині. Хто вони? *Радіо свобода*. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-rosiyska-okupatsiya-vlady-khersonshchyna/31759012.html (дата звернення: 19.04.2022)

В самому Херсоні через неможливість схилити мера та більшість депутатів до співпраці окупанти створили проросійський «комітет порятунку за мир і порядок», який об'єднав місцевих колаборантів.

Таким чином, оскільки Росія не змогла реалізувати сценарій «визволення», Кремль вдався до традиційної практики залякування та терору для реалізації інших планів щодо регіону. Окрім ідеї проведення квазіреферендуму (як це було навесні 2014 р. в Криму чи Донецьку), Кремль опрацьовує інший варіант – приєднання усієї Херсонської області чи хоча б її частини до Криму – відновлення «Таврійської губернії» часів Російської імперії. Будь-які правові засади таких дій для Росії на даному етапі вже не мають значення. Але такі ідеї свідчать про те, що за роки окупації Росії не вдалося розв'язати соціально-економічні питання Криму, який нерозривно пов'язаний з материковою Україною. Тому для Росії вкрай важливо мати під контролем Херсонщину для вирішення, насамперед, водної та продовольчої проблеми Криму.

Херсонська область, особливо в її приазовській частині, має велике значення для російських окупантів, бо вирішує одразу декілька стратегічних завдань. По-перше, це сухопутний коридор до «Л/ДНР» (програма мінімум) або навіть до Придністров'я (програма максимум), а по-друге – це забезпечення Криму водою через Північно-Кримський канал (ПКК), яке було припинено після окупації півострову в 2014 р.

З усього обсягу води, який використовував Крим до російської окупації, 1,35 млрд куб. складала саме дніпровська вода (86,7%). Ця вода переважно йшла на потреби аграрного сектору – майже 1 млрд куб. Відповідно, після закриття каналу навесні 2014 р. обсяги зрошених площ в Криму скоротилися в 10 разів –до 13 тис. га, на зрошення яких окупаційна адміністрація змушена була щорічно витрачати 2,8 млн куб. води зі свердловин. Це призвело до ліквідації цілих аграрних галузей та зменшення врожайності багатьох культур.

Дефіцит води призводить до стрімкого збільшення видобутку підземних вод, що не тільки порушує гідробаланс півострову, але й пришвидшує процеси мінералізації води. Відповідно, вже к 2018 р. вода зі свердловин на півночі півострову стає технічною через високий рівень мінералізації.

З 2019 р. в Криму розпочався маловодний цикл, який продовжується від 5 до 7 років. Тому вже навесні 2020 р. у водосховищах Криму залишилось менше 100 млн куб. води, а на кінець літа – тільки 62,9 млн куб. Враховуючи великі потреби військових та військової промисловості, яку Кремль відроджує в Криму, а також бажання забезпечити російських туристів водою, на півострові вводять жорсткі графіки водопостачання. У Сімферополі воду подавали 4 години на добу, в деяких населених пунктах водопроводи взагалі не працювали, а воду підвозили декілька разів на тиждень.

Основними шляхами вирішення проблеми водного дефіциту стає буріння нових свердловин – восени 2021 р. російська влада пообіцяла пробурити ще 36 свердловин до тих 22-х, що вже подавали воду[31]. Крім того, росіяни розпочали шукати прісну воду під дном Азовського моря, але знайшли тільки «умовно питну воду»[32]. Технологію опріснення води розглядали неохоче через її енерговитратність.

У 2021 р. ситуація з водою через сприятливі погодні умови в Криму покращилась: за даними окупаційної адміністрації наприкінці року в водосховищах було понад 126 млн куб. (50% проектного об'єму). Дощі та сніг взимку додали ще більше води у кримські водосховища: переважна більшість з них заповнилась на 60-90%. Відповідно, особливої потреби у воді наприкінці зими 2022 р. в Криму не було.

Але перші дії російських окупантів в лютому 2022 р. на Херсонщині були пов'язані саме з водою: вони встановили контроль над Північно-Кримським каналом та пустили дніпровську воду до окупованого Криму. За даними української Держекоінспекції, через такі дії Україна щодня має збитки на 32 млн грн[33].

Але за словами українських експертів, стан самого русла ПКК, яке в багатьох місцях вже поросло травою та кущами, стане проблемою для російських окупантів через забруднення води та додаткові заходи щодо її очищення[34]. Саме тому цю воду планують використовувати виключно на потреби аграрного сектору півострову.

Таким чином, російська окупація районів Херсонської області дозволила розв'язати найбільш серйозну проблему та відновити постачання води до Криму Північно-Кримським каналом.

Наступною важливою складовою кримського фронту стає формування сухопутного коридору до ОРДЛО, який би зв'язав окуповані Росією українські території. Головною проблемою на цьому шляху стає Маріуполь, який росіяни не змогли взяти штурмом та тримають в блокаді два місяця. У штурмі міста брали участь підрозділи, що базувалися в Криму.

---

[31] Дефицит воды в Крыму: власти планируют пробурить 36 скважин до конца 2021 года. *Крым.Реалии*. URL: https://ru.krymr.com/a/news-krym-defitsyt-vody-skvazhiny/31494610.html (дата звернення: 15.04.2022)

[32] В правительстве России признали «технической» воду, обнаруженную под Азовским морем. *Крым.Реалии*. URL: https://ru.krymr.com/a/news-kabmin-rossii-tehnicheskaya-voda-krym/31647044.html (дата звернення: 15.04.2022)

[33] Щодня Україна втрачає понад 30 млн гривень через подачу води в Крим, – Держекоінспекція. *Фокус.* URL: https://focus.ua/uk/economics/509665-ezhednevno-ukraina-teryaet-bolee-30-mln-griven-iz-za-podach-vody-v-krym-gosekoinspekciya (дата звернення: 18.04.2022)

[34] «Збитки зростають щодня». Чи дійшла дніпровська вода до водосховищ Криму? *Крым.Реалии.* URL: https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-khersonshchyna-voda-krym-kanal/31773005.html (дата звернення: 18.04.2022)

Взагалі, серед російських військових, які беруть участь у війні на півдні України значна кількість кримчан – як з числа колишніх українських військових, які зрадили присязі в 2014 р. та перейшли на службу РФ, так і серед солдат-строковиків. Про них стало відомо після знищення крейсеру «Москва», коли батьки через ЗМІ та соцмережі почали розшукувати своїх дітей.

Окуповані райони Херсонської області росіяни намагаються використовувати задля забезпечення продовольством Криму, де останнім часом суттєво зросли ціни – особливо на овочі. Однак вже наприкінці березня окупаційна влада Криму звітувала про «постачання овочевої продукції від херсонських фермерів» на півострів, що дозволили зменшити ціни. В реальності, скоріш за все, мова йде не про торгівлю, а про примусове вилучення продукції у херсонських фермерів з подальшим її постачанням не тільки до Криму, але й через «Кримський міст» до Росії.

Саме у такий спосіб окупанти вже вивозять українське зерно з елеваторів до Росії, де регіональна влада приймає рішення про «експропріацію зерна» у місцевих фермерів. Так, депутати законодавчого зібрання Красноярського краю майже одноголосно підтримали рішення про «експропріацію надлишків минулорічного врожаю фермерів Херсонської області»[35].

Поведінка росіян на захоплених українських територіях демонструє відсутність в них чітких планів: з одного боку Росія намагається встановити контроль над цими територіями, з іншого – окупанти крадуть техніку, забирають у власність підприємства, вивозять продукцію зі складів та погрожують місцевим мешканцям розправою[36]. Це певним чином свідчить про провал російської політики на окупованих південних територіях України та пошуки нових сценаріїв, які б допомогли окупантам не тільки встановити, але й втримати контроль над українськими територіями.

Висновки

Військова фаза російської гібридної війни проти України розпочалася в лютому 2014 р. з Криму – півострів першим потрапив під російську окупацію. Саме в Криму було реалізовано сценарій «права народу на самовизначення» з проведенням квазіреферендума під контролем російських військових. Незважаючи, що майже увесь світ (окрім 11 країн, включаючи саму Росію) не визнав результати такого «волевиявлення», Кремль приєднав півострів до складу Російської Федерації.

Після окупації Росія розпочинає активну мілітаризацію Криму, перетворюючи півострів на військовий плацдарм для нападу на територію України. Українські експерти прогнозували використання військових сил з Криму у війні проти України для нанесення ракетних ударів та висадки десантів на морському узбережжі. Наземний наступ на територію Херсонщині мав бути тільки після реалізації першої частини військового плану. Однак, росіянам вдався бліцкриг на південному фронті, що призвело до окупації стратегічно важливих районів в Херсонський та Запорізький областях, які відкривали шлях на Маріуполь (для встановлення коридору з «ЛДНР»), Миколаїв та Одесу (для відрізання України від моря).

Внаслідок військових успіхів в Херсонській області протягом лютого-березня 2022 р. російським окупантам вдалося поновити водопостачання дніпровської води до Криму Північно-Кримським каналом, а також встановити контроль майже над всією територією Херсонської області, частиною Запорізької та блокувати Маріуполь. Відповідно, деякі тактичні цілі військової операції було досягнути, хоча спротив українських бійців у Маріуполі зірвав плани масштабного наступу росіян на сході України. Захоплення Херсонської області дорого коштувало росіянам – кримська 126-та бригада втратила до 70% особового складу.

Політична частина плану російських окупантів реалізується складно: населення окупованих районів в абсолютній більшості не сприймає Росію. Тому для імітації підтримки і створення картинки для російського телебачення на Херсонщині окупанти використовують «масовку» з Криму. Відсутність лояльності до окупантів серед регіональних політичних еліт росіяни намагаються компенсувати залученням до співпраці колишніх представників місцевої влади, а також за рахунок колаборантів з Криму.

Розташовані на території Криму російські силові підрозділи (Росгвардія, ФСБ) грають важливу роль в залякуванні українського населення на півдні країни, впроваджуючи практику терору на окупованих ними землях.

Крим також виступає транзитним хабом для перевезення вкрадених в Херсонській та Запорізькій областях продуктів та товарів до Росії або експорту українського зерна до країн Близького Сходу.

Однак чіткого плану щодо цих територій окупанти не мають, про що свідчать їх коливання від створення «ХНР» до приєднання Херсонщини до Криму. Через відсутність мінімальної підтримки серед місцевого населення та регіональної еліти ідея з «референдумом», скоріш за все, не буде реалізована. Тому область буде приєднана до Криму, що дозволить вирішити низку соціально-економічних проблем

[35] Росія не соромиться того, що краде зерно в Україні, щоб годувати росіян. *Дзеркало тижня*. URL: https://zn.ua/ukr/UKRAINE/rosija-ne-soromitsja-toho-shcho-krade-zerno-v-ukrajini-abi-hoduvati-rosijan.html (Дата звернення: 27.04.2022)

[36] На Херсонщині загарбники погрожують аграріям фізичною розправою та вивозять майно. *Укрінформ*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3463672-na-hersonsini-agresor-pogrozue-agrariam-fizicnou-rozpravou-ta-vidbiraut-majno.html (дата звернення: 27.04.2022)

півострову за рахунок аграрного потенціалу Херсонщини. Відповідно, на Крим буде покладено завдання інтеграції області в РФ, що ще більше розширіть владні повноваження С. Аксьонова. Але реалізація такого сценарію відкриває можливості для військової деокупації не тільки Херсонщини, але й Криму.

Південний фронт залишається для України досить складним, через амбітні плани Росії, створення плацдарму на окупованій Херсонщини та наявність великих військових ресурсів, сконцентрованих в Криму. Росія буде використовувати це угруповання, щоб завдати максимальної шкоди Україні, просунутись або хоча б втримати вже захоплені українські південні регіони. Однак в умовах збільшення військової підтримки з боку Заходу та заяв західних союзників про вибір Україною власного воєнного сценарію (до завдання ударів по російській території), позиції Кремля суттєво слабшають. Військові успіхи України на південному фронту відкривають шлях для звільнення всіх українських територій.

Відповідно, російсько-українська війна має закінчитися поверненням Кримського півострову під контроль української влади та повним відновленням територіальної цілісності України.

Інформація про автора:

Горюнова Євгенія Олександрівна,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії та історії
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського
33, вул. Джона Маккейна, м. Київ, 01042, Україна

Information about the author:

Horiunova Yevheniia Oleksandrivna,
PhD (History), Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Philosophy and History
V.I. Vernadsky Taurida National University
33, John McCain str., Kyiv, 01042, Ukraine

DOI

«КРИМСЬКА ВЕСНА»: ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА ІНФОРМАЦІЙНИЙ АСПЕКТИ ОКУПАЦІЇ ПІВОСТРОВА РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ

Гулима О. П., Муравський О. І.

Вступ

Відновлення української державності (1991 р.) стало відправною точкою нового витка російської експансіоністської політики. Упродовж 1990-х – 2000-х рр. Кремль небезуспішно намагався підтримувати й контролювати дії російських сепаратистів у Криму, активно проводив інформаційну війну, спрямовану на його відторгнення, тримав на півострові значний контингент своїх «цивільних і військових агентів». Зрештою, використання Москвою засобів торговельної й газової воєн, поряд з іншими стратегічними цілями, переслідувало мету встановлення російського контролю над Кримом.

Як бачимо, «гібридна війна» Російської Федерації проти України на Кримському напрямі розпочалася практично одразу після розпаду Радянського Союзу. Сучасні українські аналітики справедливо зауважують, що «керівництво Кремля завжди було твердо переконане, що без контролю над Україною Росія ніколи не стане державою-світовим лідером, а демократична і заможна Україна загрожуватиме збереженню нинішньої авторитарної влади в Росії»[1].

Наукові роботи учених, які присвячено безпосередньо геополітичному значенню Кримського півострова, «кримському питанню» на сучасному етапі українського державотворення підготовлено у декількох вимірах: військовому, етнополітичному, інформаційному, соціально-економічному. У руслі досліджуваної теми заслуговують на увагу праці О. Балагури «Исторические особенности и современные проблемы этнокультурных и этнополитических процессов в Крыму»[2], С. Кульчицького «Кримське питання в контексті політичної історії ХХ століття»[3], Є. Магди «Гібридна війна: вижити і перемогти»[4], В. Горбуліна «Світова гібридна війна: український фронт»[5], Р. Додонова «Гібридна війна: in verbo et in praxi»[6], а також праці В. Ткача[7], Г. Сасина[8] та ін. Основна мета розвідки – охарактеризувати особливості військової та інформаційної кампаній Російської Федерації у процесі захоплення Кримського півострова (2014 р.).

Особливості окупації Кримського півострова Російською Федерацією. Перший «пробний камінь» у спробі російської окупації Кримського був «кинутий» Російською Федерацією в українську сторону у 2003 р. і пов'язаний із спробою Кремля звести греблю, яка повинна була б з'єднати острів Тузлу з територією Росії. Приєднання Тузли до російської території забезпечило б спільний статус Керч-Єнікальського каналу, а також дозволило б Росії ставити питання про переділ шельфу Азовського моря[9]. Хоча російська пропаганда намагалася трактувати будівництво греблі як дії Краснодарського губернатора – це далеко від істини, адже перші вантажівки з грунтом з'явились на наступний день після приїзду В. Путіна з робочим візитом до Краснодарського краю, а голова адміністрації Президента РФ А. Волошин на зустрічі з українськими журналістами в Кремлі заявив, що Росія ніколи не залишить Україні Керченську протоку[10]. Виключно через рішучу позицію України, російська сторона припинила зведення греблі, а згодом офіційно визнала приналежність Україні острова Коса Тузла та вод навколо нього[11].

Зрештою, у 2014 р. «гібридна віна» переросла у військову фазу. Військова операція із загарбання Криму Росією розпочалася за тиждень до захоплення російським спецназом будинків кримського парламенту та уряду вранці 27 лютого 2014 р. Недарма на медалі міністерства оборони Російської Федерації «За повернення Криму» як дата початку дій з його анексії вказане 20 лютого 2014 р. На цю ж дату вказав

[1] 10 фатів про Збройну агресію Росії проти України. URL: http:// https://mfa.gov.ua/ua/page/open/id/5026

[2] Балагура О. Исторические особенности и современные проблемы этнокультурных и этнополитических процессов в Крыму. Симферополь: Антіква, 2012. 156 с.

[3] Кульчицький С. Кримське питання в контексті політичної історії ХХ століття. *Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси*. К.: Ніка-Центр, 2012. С. 515–532.

[4] Магда Є. Гібридна війна: вижити і перемогти. Х.: Віват, 2015. 304 с.

[5] Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. К.: НІСД, 2017. 496 с.

[6] Гібридна війна: in verbo et in praxi / під. заг. ред. проф. Р. О. Додонова. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 412 с.

[7] Ткач В. Спецпропаганда як інформаційний складник гібридної війни Росії проти України. *Стратегічні пріоритети. Серія: Політика*. 2016. № 1. С. 99–109.

[8] Сасин Г. В. Інформаційна війна: сутність, засоби реалізації, результати та можливості протидії (на прикладі російської експансії в український простір). *Грані*. 2015. № 3 (119). С. 18–23.

[9] Служинська І. Геополітичні й екологічні проблеми Тузли. URL: http://history.org.ua/JournALL/regions/regions_2010_4/9.pdf.

[10] Там само.

[11] Там само.

представник Головного управління розвідки України В. Скібіцький, зазначивши, що «20 і 21 лютого 2014 р., ГУР мало попередні дані щодо планування російською стороною силових дій»[12]. Колишній спікер кримського парламенту Л. Грач також зауважував, що перемовини про постукраїнське майбутнє Криму розпочалися не пізніше 20 лютого 2014 р. Нарешті, не може не привертати уваги та обставина, що саме від 20 лютого в російських ЗМІ прямо почали говорити про відокремлення Криму від України[13]. Також цього дня була зроблена й заява голови Верховної Ради Криму В. Константинова про те, що Крим може відокремитися від України. Не виключено, що мета заяви – спровокувати гостру реакцію з боку кримських татар, чиї масові протести могли призвести до силового протистояння між ними та проросійськими силами.

Справді, 20 лютого лідер Меджліса кримськотатарського народу Р. Чубаров заявив, що кримські татари не дозволять реалізувати заяву В. Константинова. Проте в наступні дні він зробив все можливе, щоб не допустити міжнаціональних сутичок у Криму. Зокрема, 26 лютого 2014 р., під час проведення в Сімферополі під стінами Верховної Ради АР Крим мітингу 15–20 тис. кримських татар та учасників місцевого Євромайдану, які виступали за збереження територіальної цілісності України, та одночасного мітингу близько 5 тис. активістів проросійських організацій, які закликали до проведення референдуму про перехід автономії до складу Росії, Р. Чубаров двічі звертався до мітингувальників із закликом зберігати спокій[14].

Оскільки події 26 лютого 2014 р. на площі перед будинком кримського парламенту показали, що спровокувати масштабного кривавого конфлікту між кримськими татарами і проросійськими силами не вдасться, Російською Федерацією реалізовано інший сценарій ситуаційного плану. Першим кроком у цьому напрямі стало захоплення 27 лютого 2014 р. двома групами нібито «невідомих людей» будівель Верховної Ради і Ради Міністрів Криму. За даними Генпрокуратури України групи складалися з 10–15 осіб[15].

Проте, за інформацією колишнього голови Радміну АР Крим С. Куніцина, будівлі, про які йде мова, захопили понад 120 професійно підготовлених осіб, озброєних автоматичною зброєю, гранатометами, кулеметами[16]. За іншими даними (її «Інтерфакс-Україна» отримав від очевидця подій), «…в будівлю увірвалися близько 30 осіб. Після того, як звідти вивели міліціонерів, під'їхав автобус, з якого вийшло ще приблизно 30 осіб з великою кількістю амуніції, серед якої вони мали автомати Калашникова, снайперські гвинтівки СВД, гранатомети РПГ»[17].

Констатуємо, будівлі Верховної Ради і Ради Міністрів Криму захопили не якісь «ввічливі» невідомі, а російські «професійно підготовлені особи». Про це відверто заявив колишній командувач Чорноморського флоту І. Касатонов: «ЧФ підготував плацдарм, офіцери знали, що коїться навколо, де розташовані українські частини, сценарії розвитку подій програвалися на картах. Тобто Чорноморський флот зі своїми завданнями впорався – були доставлені «ввічливі люди», з 27 на 28 лютого взята Верховна Рада Криму»[18].

І. Касатонов зауважував, що «зелені чоловічки» були армійським спецназом, який перекидався до Криму повітрям і морем[19]. Утім, серед «зелених чоловічків», що захопили будівлі Верховної Ради і Ради Міністрів Криму були ще військовослужбовці 810 окремої бригади морської піхоти ЧФ РФ, яка дислокувалася в Севастополі[20]. Фігурували ж виконавці акції із захоплення цих будівель в інформаційному просторі як невідомі завдяки тому, що автори стратегії із загарбання Криму Російською Федерацією, неухильно дотримуючись доктрини «гібридної війни», завчасно подбали про те, щоб створити можливість маскування російських військовослужбовців під учасників кримської самооборони (акція з рекрутування членів цієї самооборони широко рекламувалася й ніби проводилася ще до 20 лютого 2014 р.)[21]. Так, цього дня з посиланням на ТАСС повідомлялося, що в Криму козаки вирішили створити Єдиний штаб козачих організації для захисту цього регіону й одним з перших кроків цього штабу

[12] Як ми втрачали Крим. Свідчення перших осіб України. URL: https://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/2017/04/jak_my_vtrachaly_krym_svidchennja_pershyh_osib_ukrainy/.

[13] Межегірсь Андрій. Как российские СМИ поощряли сепаратизм в Крыму. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/monitoring/ru_zmi/kak_rossiyskie_smi_pooschryali_separatizm_v_krymu/

[14] Національна безпека України: кримський вектор: збірник документів і матеріалів (1917–2014 рр.); у 5 ч. / упоряд.: Л. Рябошапко, І. Вдовичин, В. Гринчак, А. Луцький, І. Томюк. Львів : Ліга-Прес, 2014. Ч. 5. С. 51–53.

[15] Теракт. За фактом захоплення будівель Верховної Ради і Радміну Криму відкрито кримінальну справу. URL: http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3312104-terakt-za-faktom-zakhoplennia-budivel-verkhovnoi-rady-i-radminu-krymu-vidkryto-kryminalnu-spravu.

[16] Будівлю Радміну й парламенту Криму захопили 120 професійно підготовлених осіб з озброєнням на місяць оборони – нардеп Куніцин. URL: http://ua.interfax.com.ua/news/general193084.html/.

[17] Теракт. За фактом захоплення будівель Верховної Ради і Радміну Криму відкрито кримінальну справу. URL: http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3312104-terakt-za-faktom-zakhoplennia-budivel-verkhovnoi-rady-i-radminu-krymu-vidkryto-kryminalnu-spravu.

[18] Бывший командующий ЧФ рассказал об операции «вежливых людей» в Крыму. URL: https://lenta.ru/news/2015/03/13/crimea_nash/.

[19] Там само.

[20] Як ми втрачали Крим. Свідчення перших осіб України. URL: https://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/2017/04/jak_my_vtrachaly_krym_svidchennja_pershyh_osib_ukrainy/.

[21] В Крыму казаки объединились для защиты полуострова и рассчитывают на помощь ЧФ. URL: https://www.segodnya.ua/regions/krym/v-krymu-kazaki-obedinilis-dlya-zashchity-poluostrova-i-rasschityvayut-na-pomoshch-chf-497137.html

стало створення загонів самооборони, які розраховували на допомогу Чорноморського флоту Російської Федерації[22]. Окреслений сценарій задовольняв кремлівських креатур у Криму – В. Константинова та С. Аксьонова. Останнього Верховна Рада автономії на засіданні в захопленій російськими вояками будівлі призначила головою уряду.

Водночас знову ж таки зауважимо, що «роль Радміну і Верховної Ради під час подій Кримської весни була, безумовно, важливою, спрямованою перш за все на організацію й проведення референдуму, але мала в основному технічний характер. Легко приймати рішення, коли в будівлі державних органів перебуває озброєний до зубів елітний спецназ і всюди відчувається присутність великої країни, яка взялася, нарешті, серйозно за знехтуваний в єльцинську епоху півострів»[23].

Події в Криму вимагали адекватної реакції української влади. 28 лютого 2014 р. О. Турчиновим скликано засідання Ради національної безпеки і оборони України. Першим на засіданні виступив голова СБУ В. Наливайченко, який привернув увагу присутніх на фат того, що глава кримського парламенту й новообраний прем'єр співпрацюють з російськими військовими та беруть участь у плануванні та здійсненні всіх провокацій переодягнених і не переодягнених військовослужбовців Збройних Сил та Чорноморського флоту Російської Федерації[24].

Високопосадовцем також виокремлено невтішні для української сторони факти:

– відбувся перехід на бік ворога значної кількості військовослужбовців, спецпризначенців «Беркут», інших правоохоронців України;

– аеропорти та інша транспортна інфраструктура Криму береться або під безпосередній контроль Росією або ж блокується переодягненими військовослужбовцями Чорноморського флоту Російської Федерації;

– спостерігається масова підтримка ворога населенням;

– кримськими / російськими ЗМІ провадиться потужна кампанія дезінформації, дискредитації й нагнітання суспільних настроїв[25].

В. Наливайченко висловив думку, що необхідно не допустити того, щоб військовий тиск російських і проросійських структур знайшов якесь виправдання для встановлення повного військового контролю Російської Федерації над об'єктами інфраструктури, військовими частинами України або взагалі над всією територією Криму[26].

Не менш тривожним стало повідомлення глави Міністерства оборони України І. Тенюха, який зауважив, що на Київському, Харківському і Донецькому напрямках Росією вже сконцентровано 38 тис. осіб, 761 одиниця збройної танкової техніки, 2200 броньованих машин, 720 артилерійських систем та систем залпового вогню, також до 40 ударних вертольотів і 90 вертольотів бойового забезпечення та 90 літаків штурмової авіації; в акваторії Чорного моря на бойове чергування вийшло 80 військових кораблів РФ[27].

Попросивши в О. Турчинова дозволу привести Збройні Сили України в бойову готовність і повідомивши, що з 11.00 год. 28 лютого 2014 р. у Криму всіма підрозділами встановлені посилені пости для недопущення захоплення військових частин та посилена охорона всіх військових частин, які перебувають на території Автономної Республіки Крим, І. Тенюх водночас заявив: «…є прохання, щоб не було прямого військового контакту. Ми не готові до повномасштабної війни. Нам потрібен час, нам потрібна допомога. Потрібна жорстка реакція світу, всього міжнародного співтовариства. Буду говорити відверто. Сьогодні у нас немає армії. Вона системно знищувалась Януковичем та його оточенням під керівництвом російських спецслужб. Сьогодні ми зможемо зібрати зі всієї країни військове угруповання чисельністю близько 5 тисяч військовослужбовців, здатних виконувати бойове завдання. Їх можемо кинути в Крим, але це не вирішить проблему Криму. Ми їх там просто покладемо. А що робити з тисячами кілометрів кордону та підготовкою Росії до вторгнення? Коли зайдуть з ранку з боку Чернігівської області, то до вечора вже у Києві будуть!»[28].

На запитання О. Турчинова: «Якою є чисельність російських військових на території України і яка кількість українських військовослужбовців їм протистоїть в Криму?», глава Міністерства оборони України доповів, що номінально Київ має в розпорядженні 15 тис. військових, але готових виконати наказ щодо застосування зброї буде максимум 1,5–2 тис., тоді як з російського боку в Криму окрім сил Чорноморського флоту, є штурмові підрозділи, котрі весь час туди перекидаються, і бойова компо-

[22] В Крыму казаки объединились для защиты полуострова и рассчитывают на помощь ЧФ. URL: https://www.segodnya.ua/regions/krym/v-krymu-kazaki-obedinilis-dlya-zashchity-poluostrova-i-rasschityvayut-na-pomoshch-chf-497137.html

[23] Аннексия Крыма: Юрий Мешков разоблачает Владимира Путина. URL: https://ru.krymr.com/a/26578233.html

[24] Як ми втрачали Крим. Свідчення перших осіб України. URL: https://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/2017/04/jak_my_vtrachaly_krym_svidchennja_pershyh_osib_ukrainy/

[25] Там само.

[26] Як ми втрачали Крим. Свідчення перших осіб України. URL: https://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/2017/04/jak_my_vtrachaly_krym_svidchennja_pershyh_osib_ukrainy/

[27] Стенограма засідання Ради національної безпеки і оборони під головуванням в.о. Президента України, Голови Верховної Ради України О.В. Турчинова 28 лютого 2014 року / Про невідкладні заходи щодо забезпечення національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України. URL: http://www.rnbo.gov.ua/files/2016/stenogr.pdf.

[28] Там само.

нента росіян вже перевищує 20 тис. осіб[29]. З огляду на сказане, пропозиція О. Турчинова запровадити в країні воєнний стан не була підтримана. Водночас серед прийнятих рішень було й такі:

– Начальнику Генерального штабу – Головнокомандувачу Збройних Сил України, керівникам інших військових формувань невідкладно привести Збройні Сили України та відповідні військові формування у бойову готовність ПОВНА згідно з уточненими планами приведення військ (сил) у бойову готовність;

– забезпечити необхідні передислокацію та перегрупування військ для захисту країни від вторгнення з боку Російської Федерації. У випадку вторгнення використовувати всю наявну військову техніку і зброю, у тому числі авіацію, без додаткових узгоджень[30].

1 березня 2014 р., нелегітимний новий глава уряду Криму С. Аксьонов у своїй офіційній заяві звернувся «…до президента РФ Володимира Путіна про сприяння в забезпеченні миру й спокою на території АРК»[31]. Свою заяву він мотивував призначенням Києвом нового очільника кримської міліції без погодження з Верховною Радою АРК, нездатністю українських силових структур, розташованих в ній, ефективно контролювати ситуацію на території автономії. Водночас С. Аксьонов тимчасово підпорядкував собі всі силові структури АРК, зазначивши при цьому, що всі командири повинні виконувати тільки його накази та розпорядження, а незгодних він просить залишити службу[32].

Повідомляючи того ж дня про звернення С. Аксьонова до В. Путіна, постійний представник Росії при ООН В. Чуркін стверджував, що відповідно до наявної інформації – це звернення підтримав і В. Янукович, відсторонення якого від влади нібито не було проведено у законний спосіб[33]. Характеризуючи інформацію В. Чуркіна, постійний представник США при ООН С. Пауерс зазначила: «Я відмічаю, що Росія дає зрозуміти, що вона має право зробити військові кроки в Криму, якщо прем'єр-міністр Криму звернеться до неї з таким проханням. Як уряду Росії добре відомо, це не має під собою ніякої правової основи. Заборона на застосування сили втратить свою чіткість, якщо місцева влада зможе в односторонньому порядку звертатися з проханням про здійснення сусідньою державою військової інтервенції. Відповідно до Конституції України тільки Українська Рада може схвалити присутність іноземних військ»[34].

Однак, 1 березня 2014 р., В. Путін звернувся до Ради Федерації щодо дозволу використати російських військових на території України і того ж дня отримав від неї відповідну згоду. Ті, хто опрацьовували рішення про використання російських Збройних Сил на теренах України, виходили з наступних уявлень про військовий потенціал останньої:

а) загальна чисельність армії країни-агресора станом на 1 січня 2014 р. становила 182 тис. військовослужбовців, у розпорядженні яких було 2311 танків, 3782 бойові броньовані машини, 3101 ракетно-артилерійська система, 507 бойових літаків; 121 ударний гвинтокрил, причому боєздатною в кращому випадку була половина цієї техніки;

б) чисельність українських військових у Криму не перевищувала 30 тис. осіб;

в) українські ВМС та прикордонна берегова охорона не мають серйозного воєнного потенціалу[35].

Насправді потенціал Збройних сил України загалом і тих її підрозділів, які були покликані боронити Крим був значно меншим: Українська держава під час російської операції в Криму могла розраховувати на 18 800 військових, серед яких ВМС – 11 900, Повітряних сил – 2900, решта військових частин – 4000[36]. З відповіді ж Міністерства оборони України на запит нардепа України Д. Тимчука дізнаємось, що станом на 1 березня 2014 р. у військових частинах та установах Збройних Сил нашої держави, дислокованих на теренах АР Крим, проходили службу 13486 військовослужбовців, з яких офіцерського складу – 4637 осіб, рядового, сержантського й старшинського складу – 8831 особа[37].

2 березня 2014 р. Росія відправила до Криму 8–9 транспортних літаків типу Іл-76 і до 12 вертольотів, і на ті аеродроми, де мали висадитись українські військовики, висадилися російські – чисельністю до 1,5 тис. осіб[38]. Ввечері того ж дня російськими військовиками, які продовжували діяти

[29] Стенограма засідання Ради національної безпеки і оборони під головуванням в.о. Президента України, Голови Верховної Ради України О.В. Турчинова 28 лютого 2014 року / Про невідкладні заходи щодо забезпечення національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України. URL: http://www.rnbo.gov.ua/files/2016/stenogr.pdf.

[30] Там само.

[31] Аксенов обратился к Путину с просьбой оказать содействия в обеспечении мира на территории АР Крым. URL: http://interfax.com.ua/news/general/193554.html

[32] Там само.

[33] Національна безпека України: кримський вектор: збірник документів і матеріалів (1917–2014 рр.); у 5 ч. / упоряд.: Л. Рябошапко, І. Вдовичин, В. Гринчак, А. Луцький, І. Томюк. Львів : Ліга-Прес, 2014. Ч. 5. С. 109.

[34] Національна безпека України: кримський вектор: збірник документів і матеріалів (1917–2014 рр.); у 5 ч. / упоряд.: Л. Рябошапко, І. Вдовичин, В. Гринчак, А. Луцький, І. Томюк. Львів : Ліга-Прес, 2014. Ч. 5. С. 109.

[35] Як ми втрачали Крим. Свідчення перших осіб України. URL: https://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/2017/04/jak_my_vtrachaly_krym_svidchennja_pershyh_osib_ukrainy/

[36] Там само.

[37] Після анексії Криму на материкову Україну вийшло 4 тис. із 13,5 тис. військових – документ. http://gordonua.com/ukr/news/crimea/-pislja-aneksiji-krimu-na-materikovu-ukrajinu-vijshli-4-iz-13-5-tis-vijskovih-dokument-216052.html

[38] Як ми втрачали Крим. Свідчення перших осіб України. URL: https://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/2017/04/jak_my_vtrachaly_krym_svidchennja_pershyh_osib_ukrainy/

під маскою «зелених чоловічків», було блоковано не тільки будівлі кримського парламенту та уряду, але й аеропорти, радіостанції, кримські об'єкти найбільшого в Україні оператора зв'язку – «Укртелекому», захоплено штаби Азово-Черноморського регіонального управління і Сімферопольского прикордонного загону Прикордонної служби України, увстановлено контроль над українським дивізіоном Протиповітряної оборони в районі мису Фіолент[39].

Проте, незважаючи на успіхи російських експансіоністів зі встановлення контролю над Кримом, станом на 4 березня 2014 р. не було остаточно визначено, в якій саме формі цей регіон має бути відторгнений від України. З цих причин, 6 березня на своєму позачерговому пленарному засіданні Верховна Рада АР Крим ухвалила рішення «вступити до складу Російської Федерації як її суб'єкт», звернутися до Президента Російської Федерації і Федеральних Зборів Державної Думи Російської Федерації з пропозицією про початок процедури входження до складу Російської Федерації як її суб'єкт, призначити на 16 березня 2014 р., загальний референдум (включаючи м. Севастополь), на який винести такі альтернативні питання: 1) Ви за з'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта Російської Федерації?; 2) Ви за відновлення дії Конституції Республіки Крим 1992 р., і за статусом Криму як частини України?[40].

Наступного дня Рада Федерації Росії заявила про готовність підтримати рішення Криму про входження до її складу. Згодом, 11 березня Верховна Рада АР Крим та Севастопольська міська рада ухвалили декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим та міста Севастополя[41]. У ній, зокрема, зазначалося, що у випадку коли в результаті прямого волевиявлення народів Криму буде прийнято рішення про його входження до складу Росії, він буде об'явлений незалежною й суверенною державою і як така звернеться до Російської Федерації про прийняття до її складу як нового суб'єкта федерації на підставі відповідної міждержавної угоди[42].

17 березня 2014 р., затвердивши результати сфальшованого референдуму, парламент Криму проголосив півострів «незалежною суверенною Республікою Крим» і звернувся до Російської Федерації із пропозицією про прийняття до її складу як нового суб'єкта федерації з республіканським статусом. Того ж дня указ про визнання незалежності Криму був підписаний В. Путіним, а наступного дня в Москві було підписано «Договір між Російською Федерацією і Республікою Крим про прийняття в Російську Федерацію Республіки Крим і утворення в складі Російської Федерації нових суб'єктів»[43]. Згідно з «документом», Республіка Крим вважалася прийнятою до Російської Федерації від дати підписання Договору і від цієї ж дати в складі Росії утворено два нових суб'єкти – Республіка Крим і місто федерального значення Севастополь[44].

Однак на цьому війна Росії на кримському напрямі проти України в Криму не завершилася. Після так званого «референдуму» почалися захоплення українських військових частин. Остання з них, над якою і після псевдореферендуму, майорів український прапор, – Феодосійський батальйон морської піхоти ВМС України під командуванням підполковника Д. Делятицького. База цієї частини була взята штурмом проти ночі 24 березня. На жаль, доводиться констатувати, що ще до штурму більше половини її складу перейшло на сторону Російської Федерації[45]. Ще більш сумна картина, з цього погляду, вимальовується стосовно контингенту українських військовиків, що під час загарбання військами Російської Федерації Криму перебували на його території. Із згаданої вище відповіді Міністерства оборони України на запит нардепа України Д. Тимчука відомо, що із 13 468 військовослужбовців повернулися на материкову частину України 1649 офіцерів та 234 особи рядового, сержантського й старшинського складу[46].

Засоби інформаційно-психологічного впливу Російської Федерації на населення Кримського півострова під час окупації. У процесі реалізації у 2014 р. кримської операції, російські експансіоністи використовували потужний арсенал засобів інформаційно-психологічного впливу. Встановлення військово-політичного контролю Російської Федерації над АР Крим (2014 р.) було б неможливе без т. зв. «інформаційної війни». Віце-президент Незалежного аналітичного центру геополітичних досліджень «Борисфен Інтел», генерал-лейтенант запасу Ю. Радковець зауважує, що «окуповані російськими окупаційними військами (російсько-терористичними силами) український Крим і окремі райони Донбасу фактично перетворені в дослідницький

[39] Як ми втрачали Крим. Свідчення перших осіб України. URL: https://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/2017/04/jak_my_vtrachaly_krym_svidchennja_pershyh_osib_ukrainy/

[40] Національна безпека України: кримський вектор: збірник документів і матеріалів (1917–2014 рр.); у 5 ч. / упоряд.: Л. Рябошапко, І. Вдовичин, В. Гринчак, А. Луцький, І. Томюк. Львів : Ліга-Прес, 2014. Ч. 5. С. 172.

[41] Парламент Крыма принял Декларацию о независимости АРК и г. Севастополя URL: http://www.crimea.gov.ru/news/11_03_2014_1

[42] Там само.

[43] Договор между Российской Федерацией и Республикой Крым о принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образовании в составе Российской Федерации новых субъектов» (подписан в г. Москве 18.03.2014) http://www.consultant.ru/law/hotdocs/32296.html

[44] Там само.

[45] Як ми втрачали Крим. Свідчення перших осіб України. URL: https://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/2017/04/jak_my_vtrachaly_krym_svidchennja_pershyh_osib_ukrainy/

[46] Після анексії Криму на материкову Україну вийшло 4 тис. із 13,5 тис. військових – документ. http://gordonua.com/ukr/news/crimea/-pislja-aneksiji-krimu-na-materikovu-ukrajinu-vijshli-4-iz-13-5-tis-vijskovih-dokument-216052.html

полігон для іспитів та тестування як модернізованих і нових російських озброєнь та військової техніки…, а також для перевірки нових концепцій створення та застосування російських військ, в тому числі інформаційних та спеціальних операцій»[47].

Окупанти широко використовували т. зв. «інформаційну блокаду» – полягає у діях, спрямованих на інформаційне домінування в регіоні, безальтернативне подання фактів про події в Україні та в Криму, забезпечення єдиної інтерпретації подій, вигідної агресору. Так, 11 березня 2014 р., Уповноважений Верховної Ради України з прав людини В. Лутковська змушена була заявити, що «… в Криму, крім всіх військових дій, які там відбуваються, йде страшна інформаційна війна, в якій, на жаль, до певного часу програвала Україна, а зараз Україну з неї просто усунули»[48].

Не менш важливий засіб інформаційної війни – використання т. зв. «лідерів думки» – політичних діячів, представників релігійних конфесій, діячів культури, науки, мистецтва, спортсменів, військових. Зорема, ще 11 березня 2014 р., російська газета «Известия» опублікувала заяву «Діячі культури Росії – на підтримку позиції Президента по Україні і Криму», в якій зазначено: «У дні, коли вирішується доля Криму й наших співвітчизників, діячі культури Росії не можуть бути байдужими спостерігачами із холодним серцем. Наша спільна історія й спільні корені, наша культура і її духовні витоки, наші фундаментальні цінності й мова об'єднали нас назавжди. Ми хочемо, щоб спільність наших народів і наших культур мала міцне майбутнє. Ось чому ми твердо заявляємо про підтримку позиції Президента Російської Федерації по Україні і Криму»[49].

У 2014 р. Російська Федерація активно використовувала «посилання на анонімного авторитета» (інформування про зміст нібито висловлювань політичних діячів, оцінок експертів, повідомлень свідків подій, документів з посиланням на те, що він відомий завдяки певній авторитетній особі, але без подання її прізвища), а також прийом «тримай злодія», який полягає в тому, що держава-агресор першою «піднімає гвалт» і спрямовує суспільне невдоволення у сторону жертви агресії. Найяскравіший приклад використання цього прийому – текст згаданого вище звернення В. Путіна до Ради Федерацій від 1 березня 2014 р.: «У зв'язку з екстраординарної ситуацією, що склалася на Україні, загрозою життю громадян Росії, особового складу військового контингенту збройних сил Росії, яка дислокується на території України, вношу звернення про використання збройних сил Російської Федерації на території України для нормалізації суспільно-політичної обстановки»[50].

«Ефект першості» – один із найефективніших засобів інформаційної війни. Він досягається тоді, коли інформація певного учасника інформаційного протиборства досягає аудиторії раніше, ніж інформація його противника, оскільки спрацьовує один з ефектів сприйняття: за надходження суперечливої інформації (перевірити яку неможливо) люди схильні віддавати перевагу тій, що надійшла першою, а змінити вже сформовану думку дуже важко. Так, для прикладу, 12 березня 2014 р. РІА «Новини» повідомили, що 30 військових частин, які перебувають у Криму, перейшли в підпорядкування АРК або ж зберігають нейтралітет. Тим часом представник кримського регіонального прес-центра Міністерства оборони України спростував цю інформацію: «На даний момент є від трьох до п'яти військових частин, які захоплені так званими «самооборонцями» разом з російськими військовими, і повністю ними контролюється. Інші заблоковані, є часткова російська присутність, але вони виконують команди Києва»[51].

Доволі часто Російська Федерація вдається до переписування історії. Так, пропагуючи один з найулюбленіших міфів російських експансіоністів, С. Цеков 6 березня 2014 р. заявив, що «була анексія Криму Україною»[52]. Не менш яскравим прикладом може служити фрагмент одного з повідомлень російської радіостанції «Вєсті ФМ» від 21 лютого 2014 р.: «… шанси на незалежність у Криму є, – вважає професор кафедри міжнародного права МДІМВ (Московського державного інституту міжнародних відносин – О.Г.) Дмитро Лабін. Для цього потрібно скасувати рішення про передачу Кримської області Україні»[53].

В інформаційному просторі Росії доволі часто використовують також «ефект присутності». Він проявлявся тоді, коли під маркою «репортажів з місця подій» подавалася змонтована інформація,

---

[47] Радковець Ю. Гібридна війна Росії проти України: уроки та висновки. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2107122-gibridna-vijna-rosii-proti-ukraini-uroki-ta-visnovki.html

[48] В Крыму казаки объединились для защиты полуострова и рассчитывают на помощь ЧФ. URL: https://www.segodnya.ua/regions/krym/v-krymu-kazaki-obedinilis-dlya-zashchity-poluostrova-i-rasschityvayut-na-pomoshch-chf-497137.html

[49] Список российских деятелей культуры, поддержавших агрессию РФ в Крыму. URL: https://censor.net.ua/news/275271/spisok_rossiyiskih_deyateleyi_kultury_podderjavshih_agressiyu_rf_v_krymu

[50] Національна безпека України: кримський вектор: збірник документів і матеріалів (1917–2014 рр.); у 5 ч. / упоряд.: Л. Рябошапко, І. Вдовичин, В. Гринчак, А. Луцький, І. Томюк. Львів : Ліга-Прес, 2014. Ч. 5. С. 109.

[51] Магда Є. Виклики гібридної війни: інформаційний вимір. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. К.: 2014. № 5. С. 138–142.

[52] Березовець Т. Анексія: Острів Крим. Хроніки «гібридної війни». К.: Брайт Стар Паблішинг, 2015. С. 204.

[53] Межегірський А. Как российские СМИ поощряли сепаратизм в Крыму. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/monitoring/ru_zmi/kak_rossiyskie_smi_pooschryali_separatizm_v_krymu/.

покликана ввести в оману її споживачів[54]. Метод «зворотного зв'язку» передбачає проведення інсценованих масових акцій на підтримку дій агресора та псевдосоціологічні опитування, за яких питання формулюються в такий спосіб, щоб створити в аудиторії «правильний» погляд на ту чи іншу. Як приклад наведемо слова ведучого програми «Вєсті» телеканалу «Россия 24» (25 лютого 2014 р.): «Мітингують біля будівлі Верховної Ради Криму. Учасники називають зміну влади на Україні держпереворотом і вимагають від керівництва автономної республіки не підкорятися розпорядженням з Києва»[55].

Варто навести ще один засіб інформаційної війни – «обхід з флангу» (включення в тексти пропагандистських матеріалів інформації, яка свідчить, що в середовищі, котре є об'єктом внформаційної агресії є такі особи або колективи, які вже поділяють позицію агресора чи близькі до неї). Приміром, 3 грудня 2013 р., у виданні «Вєсті.РУ» повідомлялось, що «у Севастополі, наприклад, більшість жителів виступає проти зближення з Європою. Учасники похоронної процесії не приховують посмішок: противники євроінтеграції в Севастополі, схоже, придушили прозахідних городян і тепер у піднесеному настрої розгулюють з символічною труною. – Сьогодні у нас свято – сьогодні ми ховаємо євроінтеграцію України. Ура російській Севастополю!»[56].

Сучасна інформаційна війна Кремля проти України немислима без «викликання психологічного шоку» (демонстрація насильницьких дій представників середовища, котре є об'єктом інформаційної агресії з метою налаштувати проти неї або мобілізувати ту частину цього середовища, яка є або може стати союзником агресора). Наприкінці лютого 2014 р., в інтернет-меежі було поширено звернення на підтримку бійців українського «Беркуту», яких використали для боротьби з Майданом. У цьому зверненні, підписаному декількома відомими особами, в т. ч. згадуваним вище В. Константиновим, містилися, зокрема, такі провокаційні твердження: «Бандерівці захопили владу на Україні. …Вістря бандерівських ножів заточено проти Росії і росіян, проти тих наших українських братів, які не поділяють лукавства «Україна – не Росія»[57].

Водночас Російська Федерація доклала чимало зусиль до делегітимізації нової української влади, сформованої після «повалення» режиму В. Януковича. Так, 24 лютого 2014 р., в програмі «Вєсті» телеканалу «Росія» зазначено: «Понад 20 тисяч на Нахімовської площі, відкрите голосування. Керувати містом довірили Олексію Чалому – підприємцю, керівнику великої електротехнічної компанії і, до речі, громадянину Росії. Чалий виріс в Севастополі, біографія його сім'ї тісно пов'язана з флотом. І ось тепер він оглядає вулиці міста вже в новій ролі. А Київ для вас – це законна влада зараз? Олексій Чалий, обраний мер міста Севастополя: Зараз ні, звичайно, тому що будь-який юридичний аналіз показує, що це переворот»[58].

Водночас ЗМІ агресора вдаються до «заперечення очевидного», «килимового бомбардування дезінформацією» та «відволікання уваги»[59]. Ці методи, часто використовувалися спільно з іншим методом – «створення проблеми». Прикладом застосування останнього засобу може слугувати ознайомлення глядачів російського «Першого каналу» зі словами мешканки Севастополя М. Кострової: «Завтра наших дітей змусять розмовляти українською мовою, усіх, між собою… Ми обурені так, що відступати далі нікуди»[60].

За допомогою «техніки перспективи» ЗМІ Росії створювали односторонню перспективу перед жителями Кримського півострова, а «принцип контрасту» використовувався мас-медіа агресора для констатації фату того, що ситуація в Криму інша, ніж в інших регіонах України. Водночас російські ЗМІ широко використовували терміни «бандерівці», «неонацисти», «хунта» для «створення загрози» та нагнітання істерії з приводу «фашистської загрози». Серед інших методів ведення інформаційно-психологічної війни проти України у цей період варто виокремити також методи «напівправди», «підміни», «удару на випередження», «створення контексту». У практиці окупантів також – психологічний тиск на військових, пригнічення психологічної волі командирів та особового складу військових формацій, дезінформування та введення в оману особового складу військових частин щодо переходу їх командирів на бік агресора, використання військових перебіжчиків, «показна миротворчість»[61] тощо.

Висновки

Після відновлення незалежності України розпочався новий етап російської військово-політичної експансії у кримському напрямі. Проте, якщо у 1990-х – на початку 2000-х рр. Російська Федерація використовувала мирні засоби експансії (пропаганда в ЗМІ, торговельно-економічний тиск, енергетична блокада, використання у своїх інтер-

[54] Межегірський А. Как российские СМИ поощряли сепаратизм в Крыму. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/monitoring/ru_zmi/kak_rossiyskie_smi_pooschryali_separatizm_v_krymu/.

[55] Там само.

[56] Там само.

[57] Там само.

[58] Межегірський А. Как российские СМИ поощряли сепаратизм в Крыму. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/monitoring/ru_zmi/kak_rossiyskie_smi_pooschryali_separatizm_v_krymu/.

[59] Магда Є. Виклики гібридної війни: інформаційний вимір. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. К.: 2014. № 5. С. 139.

[60] Там само.

[61] Там само.

есах проросійських сил та держав-сателітів), на початку XXI ст. акцент перенесено на військову складову гібридної війни, підсумком чого стала окупація Кримського півострова (2014 р.). Захоплення Криму підтвердило імперські амбіції Росії, привело до її міжнародної ізоляції та змінило геополітичну карту світу.

Російська військова агресія на Кримський півострів супроводжувалася потужною «інформаційною війною» із супротивником (Українська держава, країни-члени НАТО та ін.), метод якої були запозичені з теоретичних та практичних здобутків радянської пропаганди, напрацювань сучасних російських політологів та громадсько-політичних діячів. Сьогодні її ефективність визнають далеко за межами пострадянського простору, що вимагає від Української держави адекватної відповіді та ґрунтовної програми (концепції) протидії. Від її ефективності залежить територіальна цілісність нашої держави, а також рівень національної безпеки.

Інформація про авторів:

Гулима Олександр Петрович
кандидат історичних наук, підполковник,
заступник начальника факультету з навчальної та наукової роботи –
начальник навчальної частини факультету бойового застосування військ
Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
32, вул. Героїв Майдану, м. Львів, 79026, Україна

Муравський Олег Іванович
кандидат історичних наук,
вчений секретар
Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича
Національної академії наук України
4, вул. Козельницька, Львів, 79000, Україна

Information about the authors:

Gulyma Oleksandr Petrovych
Candidate of Historical Sciences, Lieutenant Colonel,
Deputy Chief of the Faculty for Educational and Scientific Work –
Chief of the Educational Division of the Faculty of Combat Arms
Hetman Petro Sahaidachnyi National Ground Forces Academy
32, Heroiv Maidanu str., Lviv, 79026, Ukraine

Muravskiy Oleh Ivanovych
Candidate of Historical Sciences,
Scientific Secretary
Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Kozelnytska str., Lviv, 79000, Ukraine

DOI

УКРАЇНА І ЛИТВА – ЛАТВІЯ – ЕСТОНІЯ: РОСІЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Каліщук О. М.

«Ця війна є війною за всю Європу»
Сергій Плохій

Постановка проблеми. Нині Україна й українці стали об'єктом безпрецедентної атаки з боку східного сусіди – Російської Федерації. У пошуках відповіді на питання чому у 21 ст. в центрі європейського континенту стала реальністю широкомасштабна війна, найобґрунтованішою є теза Захарія Фаріда: «Спроби Москви встановити контроль є діями колишньої супердержави, приниженої своїм занепадом, яка хапається за будь-який символ величі, якщо дивитися крізь цю призму, дії Росії в Україні були цілком передбачуваними. Після періоду слабкості в 1990-х (коли Росія все ще вела криваву війну, щоб стримати Чечню), Москва поставила собі за мету повернути свої найзаповітніші колишні колонії»[1]. Саме така візія пояснює і дії російської сторони, і кроки українців у відповідь, і позицію та реакцію на аґресію держав світу (чому далеко не завжди еліти були готові діяти в умовах гарячого загострення). Не лише географічна наближеність, а спільний історичний досвід України і країн Балтії є однією з причин однозначної та беззастережної підтримки Києва.

Методологічні зауваги. Системно-аналітичний підхід до дослідження російсько-української війни неможливий поза контекстом протистояння тоталітарних (у нашому випадку у формі «російської квазі-імперії», «русского мира») та демократичних (про прихильність до яких декларувала й декларує Україна) форм організації суспільства. Не випадково Ярослава Верменич вбачає у спровокованій РФ війні в Україні всі ознаки цивілізаційного конфлікту[2]. Методологічно хибним засновком було б уважати, що світ зіткнувся в Україні з якимось неочікуваним феноменом – від розпаду СРСР ми мали справу із серією гібридних воєн і в межах радянської держави (Придністров'я, Нагорний Карабах, Грузія), і поза ними (Сирія). Зважаючи на характер дослідження, серед використаних принципів окремо слід згадати принцип історизму. Його особливість полягає в тому, що характеризуючи російсько-українську війну важливо розуміти історичний контекст і саме такий підхід дозволяє зрозуміти мотивацію сторін, які прямо чи опосередковані причетні до збройного протистояння.

Аналіз останніх досліджень й публікацій. Якщо вести розмову про історіографічний контекст аналізу російсько-української війни, то, з одного боку, слід визнати надто невелику часову віддаленість, що ускладнює будь-який фахові студії; з іншого – наголосити необхідність теоретичного аналізу подій для напрацювання ефективних заходів протидії агресії уже в її ході. Саме запити й очікування суспільства спонукали фахівців різних напрямків до проведення низки наукових конференцій («Україна – Росія: діалог під час конфлікту», м. Київ, 2015; «Гуманітарні виклики та соціальні наслідки військових дій на Сході України», м. Київ, 22 вересня 2015 р.; «Гібридна війна Росії – виклик і загроза для Європи», м. Київ, 14 грудня 2016 р.; «Україна і світ: проблеми історії», м. Маріуполь, 28 листопада 2014 р. та ін.) та видання спеціальних випусків академічної періодики («Філософська думка», «Національна безпека і оборона» та ін.). Розглядаючи здобутки вітчизняних вчених вкажемо, що першим до політико-правового аналізу російської аґресії звернувся Володимир Василенко[3]. Серед інших назвемо розвідки Павла Гай-Нижника[4], Євгена Магди[5], Юрія Офіцинського[6], Максима Перепелиці[7], Федора та Галини Турченків[8] та ін.[9], які сформували розуміння гібридного харак-

[1] Zakaria Fareed. Russia is the last multinational empire, fighting to keep its colonies. URL: https://www.washingtonpost.com/opinions/2022/03/31/ukraine-filhting-russia-imperialism-easterneurope-algeria-kenya/

[2] Верменич Я. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір / НАН України, Інститут історії України. Київ, 2015. 69 с.

[3] Василенко В. Російсько-українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико-правові оцінки. *Український тиждень*. 2014. 23 жовтня. С. 30–31.

[4] Гай-Нижник П. Росія проти України (1990–2016 рр.), від політики шантажу і примусу до війни на поглиблення та спроби знищення. Київ: МП «Леся», 2017. 332 с.

[5] Магда Є. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків: Віват, 2015. 304 с.; Магда Є. Гібридна агресія Росії: уроки для Європи. Київ: Каламар, 2017. 266 с.

[6] Офіцинський Ю. Сучасна російсько-українська війна (за матеріалами газети "The New York Times" 2013–1017 років). Ужгород: РІК-У, 2018. 312 с.

[7] Перепелиця М. Україна – Росія: війна в умовах співіснування. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2017. 880 с.

[8] Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ, 2015. 166 с.; Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новоросія»: 1764–2014. Ювілей на крові. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. 116 с.

[9] Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога. Харків: ФОП Павленко О. Г., 2015. 260 с.; Сегеда С. П., Шевчук В. П. Гібрадна війна Росії проти України: історичний вимір. *Воєнна історія*. 2019. № 1. С. 31–35; Інтерпретація російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях / за ред. В. Кулика. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 328 с.

теру російсько-української війни. При цьому впадає у вічі недостатність вивчення позиції та ролі непрямих учасників збройного конфлікту. Тому такі студії набувають особливої актуальності.

Виклад основного матеріалу. Країни Балтії з початком широкомасштабної агресії Росії виявили послідовну та беззастережну підтримку України. Зрозуміти, що спонукало саме до такої позиції уряди та суспільства Литви, Латвії та Естонії, показати й проаналізувати здійснені ними на сьогодні кроки, щоб допомогти Україні більше, ніж важливо (табл. 1).

Таблиця 1

Рейтинг підтримки України[10]
(максимальна кількість балів – 100)

	Базова підтримка	Визнання геноциду Росії проти України	Вислано російських дипломатів з країни	Допомога Україні $млрд.	Допомога Україні % від ВВП	Візити в Україну навесні 2022 р.	Рейтинг дружності
Польща	Так	Так	45	3,1	0,46	Президент Прем'єр	97
США	Так	Так	12	45,8	0,22	Спікер Дерсекретар	96
Естонія	Так	Так	17	0,3	0,81	Президент	95
Латвія	Так	Так	16	0,3	0,72	Президент	94
Канада	Так	Так	4	2,1	0,43	Прем'єр	88
Литва	Так	Так	5	0,1	0,20	Президент	88
Велика Британія	Так	Частково	23 (у 2018 р.)	5,2	0,18	Прем'єр	88
Словаччина	Так	Частково	38	0,2	0,123	Прем'єр	82
Чехія	Так	Так	1	0,3	0,08	Прем'єр	81
Португалія	Так	Так	10	0,1	<0,01	Прем'єр	78
Іспанія	Так	Частково	25	1,0	<0,01		77
Франція	Так	Мін	41	3,6	0,08	Голова МЗС	77
Данія	Так	Мін	15	0,4	0,06	Прем'єр	74
Норвегія	Так	Мін	3	0,3	0,09	Спікер голова МЗС	73
Німеччина	Так	Мін	40	4,0	0,06	Спікер голова МЗС	72
Хорватія	Так	Мін	24	0,06	0,04	Прем'єр	72
Фінляндія	Так	МІн	2	0,2	0,05	Прем'єр	71
Словенія	Так	Ні	33	0,03	<0,01	Прем'єр	70
Італія	Так	Частково	30	1,6	0,03		69
Румунія	Та69к	Ні	10	0,2	0,03	Прем'єр	69

Історична ретроспектива. Народи Балтії і Україну об'єднує статус «постраждянських» країн (хоч більш точним, на нашу думку, є термін «постколоніальний» – адже і Естонія, і Литва, і Латвія, і Україна плекали національні рухи впродовж століть, перш ніж здобути незалежність), а отже й спільність історичного досвіду. Саме історичний досвід зумовив глибинне розуміння литовцями, латишами й естонцями природи російського імперіалізму, адже історія суперечливих відносин балтійських республік із Росією є не набагато коротшою, ніж у випадку України. Територія сучасних Литви й частково Латвії, що спершу входили до Великого князівства Литовського, а пізніше сформували північні околиці Ресі Посполитої, за результатами третього поділу 1795 р. РП перейшли під владу Російської імперії, натомість сучасна Естонія стала частиною імперії після поразки Швеції, до складу якої вона входила у Північній війні, коли завдяки військовим успіхам Петра I Росія остаточно закріпилася на Балтійському морі. Таким чином, і територія Балтії, і територія України опинилися у складі однієї держави – Російської імперії, під владою якої перебували до її розпаду 1917 р. І досвід її політики у обох випадках був невтішний. Варто лише нагадати Валуєвський циркуляр 1863 р. й Емський указ 1876 р., які були спрямовані на нищення української мови та заборону російською владою червня 1864 р. видань латин-

[10] Ланда В., Гненний К. Рейтинг друзів України. 20 країн, які найбільше допомогли Україні з моменту російського вторгнення. URL: https://forbes.ua/inside/reyting-druziv-ukraini-20-krain-yaki-naybilshe-dopomogli-ukraini-z-momentu-rosiyskogo-vtorgnennya-reyting-forbes-31052022-6292

кою, що для Литви, до прикладу, означало заборону друку литовською мовою.

У міжвоєнний період балтійські держави та Польща стали успішним прикладом проголошення незалежности й відстоювання свого права на самовизначення. Період між двома світовими війнами став доволі успішним для трьох республік, навіть незважаючи на становлення авторитарних режимів, зокрема в Латвії 1936–1940 рр. на чолі з Карлісом Улманісом (Kārlis Augusts Vilhelm Ulmanis). У ці роки відбулися формування окремих націй та зростання почуття національної самосвідомості народів, а також зміцнення економіки держав, зокрема завдяки підвищенню цін на продовольчі товари, що тут виробляли. Литовці, латиші та естонці вийшли переможцями у визвольній боротьбі 1918–1920-х років і їм вдалося створити власні незалежні держави.

Радянський досвід. Новий період втрати державности батійськими країнами розпочався у 1940 р., коли внаслідок укладання сумнозвісного Пакту Молотова-Ріббентропа (або Гітлера-Сталіна) територія Литви, Латвії й Естонії відійшли до сфери впливу Москви. Симптоматично, що вже 1 квітня 1940 р. в Третьому Райсі були видані географічні мапи, на яких території Литви, Латвії та Естонії позначили, як такі, що увійшли до складу СРСР. І тут варто думку професора Тартуського університету Андреса Казекампа на переконання якого трагічні події 1939–1940 рр. втрати незалежності країнами Балтії нагадують події останніх років в Україні (анексія Криму, окупація Донбасу)[11].

Радянізація, яку проводила нова влада, мала схожі риси повсюдно. У травні – червні 1941 р. у Радянському Союзи було депорторовано бл. 95 тис. осіб з Естонії, Латвії, Литві, Польщі та Румунії. Ця операція одночасно відбулася у трьох країнах Балтії 14–17 червня 1941 р. В її ході були арештовані всі, хто заважав окупаційній владі й все що знаходилося на свободі, головно з політичної, військової і економічної еліти, котра забезпечувала незалежність цих країн. Їх відправили у концентраційні табори, де вже впродовж першого року вони загинули або були страчені. Члени їх родин, в тому числі старші та діти, були арештовані разом з ними, а потім розлучені й депортовані у «віддалені райони» СРСР з важкими умовами життя. Рішення про проведення «масової операції» прийняли у Москві на пропозицію народних комісарів державної безпеки СРСР Лавретій Берії та Всеволода Меркулова 16 травня 1941 р. Після цього Головне управління державної безпеки у повній секретності розпочало підготовку (трійки НКВС укладали списки арештованих та депортованих).

Початок радянсько-німецької війни для мешканців західних областей України та країн Балтії ознаменувався ще одним злочином більшовицької Росії – розстрілом в'язнів радянських тюрем.

У Литві, неподалік від населеного пункту Тельшяй (лит. Telšiai), в лісі, віднайшли 74 тіла (за іншими даними 79), які упізнали як розстріляних 24–25 червня 1941 р. енкаведистами. За однією інформацію це вчинили працівники НКВС, за іншою – працівники НКВС та військовослужбовці РКЧА. У низці джерел можна знайти твердження, що 26 червня 1941 р. НКВС знищило 400 осіб ув'язнених і весь персонал в'язниці з родинами в колонії для ув'язнених у Правенешкес (лит. Pravieniškės), що 12 км від Каунаса. Латвійські дослідники, посилаючись на видані у Ризі 1942 р. результати діяльності Комісії з розслідування звірств більшовиків у Латвії під назвою «Рік жахів» і «Звинувачувальні докази», твердять про розстріл у Ризькій в'язниці 78 (71) ув'язнених. У Естонії в ніч з 8 на 9 липня 1941 р. у тюрмі м. Тарту (ест. Tartu) було знищено 192 особи, в Ліхула (ест. Lihula) –, в Хаапсалу (ест. Haapsalu) – 11, у Вільянди (ест. Viljandi) – 11, в Печорах (ест. Petseri) – 6 осіб[12].

І в Україні (в Галичині та на Волині), і в країнах Балтії збройний опір російському більшовизму тривав щонайменше до початку 1950-х років. Тут відразу слід зробити ремарку, що у Литві порівняно з Латвією й особливо Естонією, спротив (resistance) був надсерйозним, затятим (зрештою, про це мовлено й не будемо повторювати) – масштаби вирізнялися у рази. Це була запекла боротьба. І не випадково. Наприкінці Другої світової війни латвійський щоденник «Тевія» (Tevija) пишучи про большевицьку загрозу твердилося: «Були колись війни, у яких держави і потуги мали змогу капітулювати. Але після деякого часу вони знову мали можливість зажити своїм життям. Але в теперішню пору немає такої можливости на випадок капітуляції. На випадок капітуляції Латвії не було б вже нікого, для якого латвійська мова означала б більше, як порожні звуки. В історії не бувало такої немилосердної спроби, як теперішня війна, яка знає тільки дві можливості – життя і смерть»[13].

Актуальність теми національних рухів у сприйнятті сучасного російського політикуму та суспільства ілюструє їх реакція на рекламний ролик НАТО про «лісових братів» у країнах Балтії, поширений у соціальних мережах. Тоді, віце-прем'єр РФ Дмітрій Рогозін у Twitter написав, що, мовляв, у країнах Північноатлантичного альянсу остаточно знахабніли, прославляючи так званих лісових братів: «Ролик НАТО про «лісових братів», які вбивають наших

[11] Зануда А. Незалежність: чому у балтійців вийшло раніше? URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-40887109

[12] Игнатов В. Д. Палачи и казни в истории России и СССР. Москва: Вече, 2013.

[13] Латвія: «Тепер іде про бути, або не бути». *Львівські вісті: щоденник для дистрикту Галичина*. Львів, 1944. 14 липня (Ч. 161). С. 1.

Таблиця 2[14]

Операція (назва категорії)	Територія виселень	Початок операції	Депортованих (тис. осіб)
родини членів ОУН і УПА	західні області Української РСР	1944–52	170–183
операція «Весна» (родини учасників підпілля + кулаки)	Литовська РСР	22. 05. 48	49
операція «Прібой» (родини «буржуазних націоналістів» + кулаки)	Литовська РСР	25. 03. 49	32
	Латвійська РСР		42
	Естонська РСР		20
операція «Юг» (родини кулаків та ін.)	Молдавська РСР	06. 07. 49	36

солдатів, підтверджує, що в особі НАТО ми маємо справу із нащадками гітлерівських недобитків[15].

З метою зламати опір радянська система застосувала усі можливі засоби. І українці, і литовці, і латиші, і естнці відчули на собі каток повоєнних депортацій, від яких постраждали десятки тисяч осіб (табл. 2).

Радянський терор в країнах Балтії й Україні не зломив їх прагнення до свободи. Відновлення незалежности Литви, Латвії й Естонії викликало шалену протидію московського керівництва, назвавши процес «антиконституційним». У Вільнюсі ж його супроводжувало пролиття крові – 13 січня 1991 р. Міхаіл Горбачов віддав наказ штурмувати телецентр і тоді загинуло 14 мирних громадян, а понад двісті було поранено.

Як бачимо, Російська імерія / СРСР/ РФ накопичили чималий досвід застосування нетипових методів війни (введення в оману, залякування, підступи й політичний обман та ін). Водночас, ті хто відчув на собі їх застосування, рівно ж отримали досвід їм протистояти та мали чітке розуміння наслідків. Тому, коли світ зіткнувся з неприхованою агресією Росії щодо України, саме країни Балтії та Польща, які мали власну непросту історію взаємин з Кремлем, висловили однозначне її неприйняття та активну підтримку Києву.

Випробування російсько-українською війною. У Литві Революцію гідности часто-густо сприймають як початок збройного конфлікту з Росією, свідченням чого є численні жертви на Майдані. І це не випадково. Силові сценарії гібридної війни у країнах Балтії були застосовані РФ задовго до сумнозвісного 2014 р.: у форматі «бронзовых ночей» в Естонії, «бунта булыжников» у Латвії, заворушень профспілок у Литві. Ці події слід уважати відпрацюванням механізму «керованого хаосу», вповні використаного в Україні. Саме в країнах Балтії відбувалося шліфування технологій провокацій гуманітарної кризи через розорення територій противника та інфраструктури, які активно використали в Україні[16]. Балтійські держави гідно витримали це випробування і, водночас, загострили й актуалізували у суспільствах сприйняття російської загрози.

Політикум країн Балтії виявив розуміння глобальності протистояння України і Росії. Глава МЗС Литви Габріелюс Ландсбергіс у одному з інтерв'ю CNN прямо заявив, що в разі загострення конфлікту це буде війна не лише для України, це буде війна для всієї Європи[17]. Прем'єр Латвії Крит'яніс Каріньш глибинною причиною напруги між Заходом/Україною і Росією назвав поширення демократії: «Демократія «заражає», це приваблива ідея, коли люди, а не автократи, вирішують хто має бути при владі і в якому напрямку буде рухатися країна. Ми у Латвії добре знаємо це, і Польща добре знає ціну демократії – тому що жили у системі, коли люди не мали можливості обирати... Українці теж обрали цей шлях і зараз визначають свою долю, своє майбутнє без вказівок ззовні. Це та загроза, яку в Кремлі справді відчули, і саме тому Росія намагається дестабілізувати Україну»[18]. Саме тому очільники та суспільство країн Балтії добре усвідомлювали ймовірність російського нападу. Так, міністр закордннх справ Литви Ґабріелюс Ландсбергіс уважав справжню війну ймовірною і дотримувався тези, що перетин кордону – буде перетином «червоних ліній»[19]. Не випадково видатна і всесвітньо відома литовська письменниця та історикиня Крістіна Сабаляускайте однозначно твердила про литовський русореалізм:

[14] Gurjanow A. Masowe deportacje jako element polityki stalinowskiej. *Europa wobec wyzwań XXI wieku: deportacje jako element konfliktów zbrojnych i wojen współczesnego świata.* Oświęcim 2014. S. 45.

[15] Литовські журналісти розповіли, чому Росія влаштували істерику через відеоролик НАТО про «лісових братів». URL: https://glavcom.ua/news/litovski-zhurnalisti-rozpovili-chomu-rosiya-vlashtuvala-isteriku-cherez-videorolik-nato-pro-lisovih-brativ-426222.html

[16] Гребенюк В. М. Силовий сценарій гібридної війни в країнах Балтії: пройдений етап чи «далі буде»? Гібридна війна: сутність, виклики та загрози: зб. круглого столу (м. Київ, 8 липня 2021 р.). Київ: НА СБУ, 2021. С. 145.

[17] «Це буде війна не лише для України. Це буде війна для всієї Європи», – глава МЗС Литви. URL: https://novynarnia.com/2022/01/29/war-lands/

[18] Прем'єр Латвії: реальна загроза, яку відчули у Кремлі – це поширення демократії з України на Росію. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/01/19/7321020/

[19] Саєнко В. Литва оцінила ймовірність початку справжньої війни між Україною та Росією. URL: https://www.unian.ua/world/litva-ocinila-ymovirnist-pochatku-spravzhnoji-viyni-mizh-ukrajinoyu-ta-rosiyeyu-novini-svitu-11681356.html

«Вторгнення Росії в Україну не було несподіваним для литовців чи поляків. Навпаки, воно довго очікувалося – понад десятиліття Росія проводила військові навчання, спрямовані на напад на сусідів: від «відрізання» країн Балтії від решти ЄС до імітації ядерних ударів по Варшаві та Берліну. […] Складаються списки вбивств і депортацій тисяч українців – як за часів Сталіна та Гітлера. Проте ми в Литві завжди знали, що Росія все ще здатна на такі речі. […] Рсія тепер карає Україну злочинами проти людства за те, що вона лише висловила бажання існувати як частина європейської цивілізації»[20].

Країни Балтії уповні відчули на собі силу та підступність гібридної війни Росії. Саме через Латвію Москва намагалася отримати статус офіційної мови Євросоюзу для російської мови, що відкрило б двері до європейських інституцій і дозволило б активніше утверджувати «права пострадянських російськомовних». Прокремлівські сили у цій країні домоглися проведення 18 лютого 2012 р. референдуму щодо набуття російською мовою статусу другої офіційної, хоча й безуспішно (попри значну явку (69,23%), 75% латвійців висловили негативне ставлення до цієї ідеї)[21].

Уже під час широкомасштабного вторгнення Росії в Україну російські медіа поширили інформацію, що Литва наче б то має намір анексувати Калінінградську область і задля досягнення цієї мети Литва провокує Росію на військовий конфлікт із НАТО. Видання Delfi зазначало, що насправді Литва не претендувала й не претендує на територію Калінінграда та області. Метою ж цього вкиду слід уважати «викликати почуття загрози та страху, створити помилкову картину того, що відбувається». Видання наголосило, що Литва на відміну від Росії, твердо дотримується положень Гельсінського Заключного Акту 1975 р. і не здійснює жодних агресивних дій проти своїх сусідів. «Роздуми як російських ЗМІ, так і проросійських блогерів, що уряд Литви може ухвалити рішення заблокувати транзит через свою територію до Калінінграда і тому треба вирішити литовське питання ж дезінформацією та спробою знайти привід для тиску на Литву. Транзит з Росії який проходить через територію Литви до Калінінграда, є предметом договору (підписаний 11 листопада 2002 р.) між Росією та Європейською Співдружністю, тому Литва в односторонньому порядку не може його розірвати. Рішення блокувати транзит до Калінінграда чи ні може уквалити лише Європейський Союз, який на відміну від Росії дотримується норм міжнародного права і тому продовжує утримуватися від такого радикального рішення». А нещодавно до Держудми було внесено законопроєкт депутата від «Єдиної Росії» Євгенія Фєдорова про скасування постанови Держради СРСР (!) про визнання незалежности Литви від 6 вересня 1991 р.[22].

Рівно ж, прем'єр-міністр Литви Інгріда Шимоніте та міністр внутрішніх справ Латвії Марія Голубєва заявили про готовність прийняти біженців у випадку вторгнення РФ в Україну[23]. Ці заяви знайшли своє практичне втілення, коли у цьому виникла реальна потреба – станом на кінець травня Латвія країна прийняла щонайменше 20 тисяч втікачів від війни.[24] Рівно ж, Литва прихистила понад 50 тис. українців, які вимушено виїхали за кордон: «Литва прийняла українських громадян у кількості, що відповідає 1,8% від усього населення [Литви]. Це дуже велике число для такої держави, як Литва, але вони продовжують приймати українців та забезпечувати їх всім необхідним»[25]. При чому, у Вільнюсі кожен третій біженець – це дитина шкільного віку і тому у дев'яти школах працюють українські класи, а харківську приватну школу «Гравітація» прийняла разом з учнями, вчителями й батьками прийняла приватна школа «Varnu Sala»[26].

Високопосадовці країн Балтії гостро й однозначно відреагували на прямий напад РФ 24 лютого 2022 р. Президент Литви Гітанас Неуседа у себе на Twitter заявив: «Рішуче засуджую військову атаку Росії проти України. Це ставить пд загрозу мільйони невинних людей і підриває фундамент міжнародного порядку. Настав час Заходу відреагувати належним чином»[27], а прем'єр цієї країни Інґріда Шимоніте ствердила: «Після 8 років заперечень збройної агресії Кремль щойно почав відкриту, оголошену війну проти України. Для тих, хто сумнівався, час, щоб поглянути на речі такими, як вони є, вже давно минув. Зараз час для сильних, об'єднаних дій! Разом до перемоги»[28]. Своєю

[20] Сабаляускайте К. Дослухайтесь до досвіду литовських русореалістів. URL: https://zbruc.eu/node/111379

[21] «Гібридна» війна Росії – виклик і загроза для Європи. Центр Разумкова. Київ, грудень 2016 р. URL: https://www.google.com/url?esrc=s&q=&rct=j&sa=U&url=https://razumkov.org.ua/images/Material_Conference/2016_12_14/GIBRID-WAR-FINAL-1-1.pdf&ved=2ahUKEwjG25bo45X4AhUviYsKHV_VDQEQFnoECAEQAg&usg=AOvVaw0lG1ZT2pn9Dd94k3jpd8Wl

[22] У Держудми хочуть скасувати визнання незалежності Литви. URL: https://suspilne.media/248223-u-derzdumi-hocut-skasuvati-viznanna-nazaleznosti-litvi/

[23] Литва буде готова прийняти людей, які рятуються від війни, якщо РФ вирішить вторгнутися в Україну – прем'єрка Латвія підготувала план прийому біженців з України. URL: https://amazing-ukraine.info/lytva-bude-hotova-pryiniaty-liudei-iaki-riatuiutsia-vid-viiny-iakshcho-rf-vyrishyt-vtorhnutysia-v-ukrainu-prem-ierka/

[24] Фізер Ю. Злочини Росії в Україні сталися через безкарність в Грузії, на Донбасі та у Криму, – посол Латвії в Україні Інгварс Клява. URL: https://espreso.tv/nadzvichayniy-ta-povnovazhniy-posol-latvii-v-ukraini-yuris-poykans

[25] Луценко Є. Литва прийняла понад 50 тисяч українців, які виїхали з країни через війну. URL: https://hromadske.ua/posts/litva-prijnyala-ponad-50-tisyach-ukrayinciv-yaki-viyihali-z-krayini-cherez-vijnu

[26] Мартинюк Р. «Далекі іноземці думають, що Вільнюс – теж Україна». Як Литва підтримує Україну та наших втікачів від війни. URL: https://novynarnia.com/2022/05/11/lytva-refugees/

[27] Литва відреагувала на напад Росії на Україну. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/02/24/7134542/

[28] Там само.

чергою президент Латвії Егілс Левітс витлумачив вторгнення в Україну як початок кінця режиму президента РФ Владіміра Путіна та ствердив необхідність ізолювати Росію від усього світу, необхідність надати допомогу Україні з боку країн НАТО[29].

Підтримка України відбувається на всіх рівнях. За час військового вторгнення Україну відвідали: президент Литовської Республіки Ґітанас Науседа, спікер Сейму Литовської Республіки Вікторія Чмілітє-Нільсен, прем'єр-міністр Інґріда Шимоніте, міністри уряду. Найбільша кількість депутатів, що відвідали Україну під час важливого історичного часу, були саме з Литви.

Під час візиту до Києва 13 квітня 2022 р. на прес-конференції президент Латвії Егілс Левітс наголосив, що в Латвії впродовж двох місяців вже одну третину нашого річного військового бюджету на те, щоб побудувати військову потугу України.

Як тільки з'явилася інформація щодо можливого вторгнення на територію України російського війська у грудні 2021 р. міністр оборони Естонії Калле Лаанет, міністр оборони Латвії Артіс Пабрікс та міністр оборони Литви Арвідас Анушаускас заявили про солідарність та надання допомоги у вигляді зброї та військової техніки. Уже 21 січня 2022 р. Литва, Латвія та Естонія оголосили про отримання дозволу від США на постачання зброї. Ходило про постачання Києву американських озброєнь із власних запасів: від Естонії – протитанкових ракетних комплексів Javelin із ракетами, Литви та Латвії – зенітно-ракетних комплексів Stinger.

На тлі агресії Росії та після розголосу воєнних злочинів на Київщині (Буча, Ірпінь та ін.) Міністерство закордонних справ Литви закрило консульство Росії у Клайпеді та відкликало посла Литви з Москви: «Литва висловлюючи повну солідарність з народом України, який переживає безпрецедентну агресію Росії, знижує рівень дипломатичного представництва з РФ»[30].

Країни Балтії приймають участь у гуманітарних ініціативах з подолання наслідків російської агресії. Усі три держави приєдналися до міжнародної слідчої групи, яка розслідує військові злочини в Україні і допоможе координувати обмін доказами злочинів через агенцію судового співробітництва Європейського Союзу Eurojust[31].

Не менш рішучими є уряди краї Балтії у кроках розірвання економічного розриву з РФ. Оператори енергосистем країн Балтії: естонський Elering, латвійський Augstsprieguma tīkls (AST) та литовський Litgrid – уклали угоду згідно з якою країни припиняють закупівлі енергоенергії в РФ. Відповідно, ринок енергоенергії країн Балтії з 1 червня матиме з'єднання тільки з Польщею та скандинавськими країнами[32].

[29] Президент Латвии: вторжение в Украину – это начало конца путинского режима. URL: https://www.delfi.lt/ru/abroad/global/prezident-latvii-vtorzhenie-v-ukrainu-eto-nachalo-konca-putinskogo-rezhima.d?id=89631207

[30] Литва відкликає свого посла з Росії через Бучанську різанину. URL: https://zn.ua/ukr/POLITICS/litva-vidklikaje-svoho-posla-z-rosiji.html

[31] Естонія, Латвія та Словаччина приєдналися до розслідування російських злочинів в Україні. URL: https://ukrainian.voanews.com/a/estonia-latvia-slovacchyna-rosiski-zlochyny/6597021.html

[32] Оператори Литви, Естонії та Латвії припиняють закупівлі енергоенергії у РФ. URL: https://mind.ua/news/20242488-operatori-litvi-estoniyi-ta-latviyi-pripinyayut-zakupivli-elektroenergiyi-u-rf

Окрім військової підтримки з початком активної та відкритої фази російсько-української війни чітко висловили свою позицію і щодо інформаційного фронту. Уже 24 лютого Латвійська національна рада з електронних ЗМІ заборонила ретрансляцію у Латвії російських телеканалів «Россия» (на п'ять років), «Россия 24» (на чотири роки). TV Centr International (на три роки), а згодом – мовлення усіх російських каналів[33]. Тут варто вказати, що ще 2016 р. у Латвії заборонили російський канал «Росія–РТР», що розповідав про «окупацію України фашистами»[34].

День 9 травня – апогей російського «побєдоносія» – парламенти Латвії й Естонії визнали Днем пам'яті жертв російської агресії проти України. Подібне рішення мали ухвалити спільно й Сейм Литви та Верховна Рада України, однак українські парламентарі так і не наважилися встромити осиновий клин у осердя московської пропаганди[35]. У контексті інформаційного протистояння у ході гібридної війни, розв'язаної Росією, варто згадати й відкриту 9 травня 2022 р. у Вільнюсі на Лукішській площі та Варшаві виставку «Україна. Війна в Європі». На її відкритті були присутні спікерка Сейму Литовської Республіки Вікторія Чміліте-Нільсен, посол України в Литві Петро Бешта, депутатка Верховної Ради України Марія Іонова, архієрей Православної церкви України, архієпископ Чернігівський і Ніжинський, речний Священного Синоду Євстратій Зоря, голова громадської організації «Елеос України», капелан Сергій Дмитрієв, директор Інституту історії Литви Альвідас Нікжентайтіс[36].

Висновки

Симптоматично звучать слова Павла Котовича, які він висловив після Другої світової війни, розмірковуючи над проблемою Межимор'я: «Самостійність – це освячене кров'ю право кожного народу самому рішати про свою долю. Але бувають такі ситуації, коли не можна оборонитися одним чи кількома пальцями, чи навіть цілою розкритою долонею, але треба стиснути кулак, який хоч і складається із тих самих елементів, але міцно об'єднаних, а тому й творить більшу силу, ніж аритметична сума його складових частин»[37]. Виправданим буде повторити тезу про взаємозалежність подій в Україні та країнах Балтії. Як сформулював Роджер Коґен: «Якщо Україна буде втраченою, то обіцянка Америки своїм союзникам НАТО у країнах Балтії та Східної Європи не буде розглядатися як надійна. Основна стратегічна мета Росії з 1945 року – роз'єднання американської та європейської оборони – буде на шляху до реалізації»[38]. Тож нині можна стверджувати – Україна в особі урядів та суспільств Литви, Латвії та Естонії мають надійного союзника.

[33] У Латвії заборонили мовлення всіх російських каналів. URL: https://www.slovoidilo.ua/2022/06/06/novyna/suspilstvo/latviyi-zaboronyly-movlennya-vsix-rosijskyx-kanaliv

[34] Латвия запретила российский канал вещания об оккупации Украины фашистами. URL: http://obozrevatel.com/abroad/74208-latviya-zapretila-rossijskij-kanal-veschayushij-ob-okkupatsii-ukrainyi-fashistami.htm

[35] Мартинюк Р. «Далекі іноземці думають, що Вільнюс – теж Україна». Як Литва підтримує Україну та наших втікачів від війни. URL: https://novynarnia.com/2022/05/11/lytva-refugees/

[36] У Литві та Польщі відкрилась виставка про сучасну російсько-українську війну. URL: https://galinfo.com.ua/news/u_lytvi_ta_polshchi_vidkrylas_vystavka_pro_suchasnu_rosiysk-oukrainsku_viynu_385273.html ; Чорна С. Виставку про війну росії проти України побачать у Литві, Польщі, Німеччині та Бельгії. URL: http://www.golos.com.ua/article/359765

[37] Котович П. Межимор'я. *Наше життя: український тижневик*. Авґсбурґ, 1947. 22 вересня (Ч. 35). С. 2.

[38] Cohen R. The Iran-Ukraine Affair. *The New York Times.* 2014. 11 November. URL: https://www.nytimes.com/2014/11/11/opinion/roger-cohen-the-iran-ukraine-affair.html

Інформація про автора:
Каліщук Оксана Миколаївна,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України та археології
Волинський національний університет імені Лесі Українки
24, вул. Шопена, м. Луцьк, 43000, Україна

Information about the author:
Kalishchuk Oksana Mykolaivna,
PhD hab. (History), Professor,
Professor at the Department of History of Ukraine and Archeology
Lesya Ukrainka Volyn National University
24, Shopen Str., Lutsk, 43000, Ukraine

DOI

ДЕБАЛЬЦІВСЬКИЙ «КОТЕЛ» В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬНОМУ ДИСКУРСІ

Каляєв А. О., Підшибякін С. В.

Вступ

Новітня російська агресія проти України, втілена в анексії українського Криму навесні 2014 р. і подальшій окупації частини українського Донбасу, ставить перед українськими дослідниками завдання із аналізу передумов, витоків, перебігу та надання можливих сценаріїв подальшого розвитку російсько-української війни. Важливе місце в цьому контексті належить розгляду дискусій, які виникали всередині українських політикуму, мас-медіа та експертного кластеру довкола боїв в районі Дебальцевого у січні – лютого 2015 р., які часто розглядають як такі, що фактично призвели до ще одного (після Іловайського у серпні 2014 р.) «котла», у який потрапили Збройні Сили України на фронті сучасної російсько-української війни.

Перебіг подій довкола Дебальцевого. Рубіж 2014–2015 рр. супроводжувався в зоні АТО нехтуванням Росією режимом припинення вогню, та перешкоджання нею ж діяльності Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ в Україні на території окупованої частини Донеччини та Луганщини та не дозволяла Україні відновити контроль над східною ділянкою українсько-російського кордону, через яку, зі свого боку, РФ постійно забезпечувала свої регулярні і терористичні війська новою технікою, зброєю, особовим складом. За даними тодішнього секретаря РНБО України О. Турчинова на початку 2015 р. на окупованій частині Донбасу перебувало 36 тис. бойовиків російських формувань, зокрема 8,5 тис. солдатів регулярних військ ЗС РФ, які мали на озброєнні 542 танки, до 990 бойових броньованих машин, 694 одиниці РСЗВ, чотири одиниці тактичних ракетних комплексів «Точка-У», 57 одиниць зенітно-ракетних комплексів[1].

В результаті, зосередивши на території окупованих частин Донецької та Луганської областей значні запаси зброї та військової техніки, російські регулярні та терористичні війська наприкінці січня 2015 р. розпочали масштабний наступ на т. зв. Дебальцівський плацдарм, що на Донеччині.

Дебальцеве є містом з великим залізничним вузлом, яке лежить на автошляху міжнародного значення М-04, що з'єднує Луганськ з Донецьком. Активні бойові дії в околицях Дебальцевого розпочалися 24 липня 2014 р., коли українська армія розпочала визволення цього населеного пункту від російських терористів, які ще 13 квітня 2014 р. захопили у місті владу, проголосивши його частиною т. зв. «ДНР»[2], а 11 травня тут, як і на решті окупованих Росією територій на Сході України, провели незаконний референдум щодо визнання псевдореспублік[3]. 28 липня українські підрозділи звільнили Дебальцеве, що дозволило встановити й обладнати додаткові блокпости в його околицях, а це, своєю чергою, дало змогу українським силам укріпити позиції, а також звузити кільце навколо Горлівки та Донецька[4]. Надалі упродовж серпня – грудня 2014 р. в цій зоні відбувалися періодичні бойові зіткнення між українськими військовими та противником, а також обстріли українських позицій, як і самого міста, російськими терористами з установок «Град» і «Ураган». Завданням же січневого наступу ворога у 2015 р. була ліквідація «дебальцівського виступу», оточення та розгромлення там українського війська, розвиток наступу та захоплення Артемівська і Краматорська. За таких обставин для української сторони було важливим не допустити просування російських військ вглиб української території.

За інформацією Генштабу ЗС України, загальна чисельність ворожих сил на цей момент становила понад 19 тис. осіб, у розпорядженні яких в районі Дебальцевого було до 120 тис. танків, до 180-ти артилерійських систем і до 60-ти одиниць реактивних систем залпового вогню. Внаслідок запеклих боїв, які тривали від 27 січня до 18 лютого, російські війська ліквідували «дебальцівський виступ» та захопили, зокрема, важливі для транспортного сполучення населені пункти Вуглегірськ, Чорнухине, Дебальцеве. Разом з цим, значні втрати, завдані ворогові українськими бійцями, змусили його відмовитися від подальших наступальних дій та захоплення нових територій та дали змогу українським підрозділам уникнути оточення, вийти з району Дебальцевого,

[1] Турчинов: на озброєнні у російсько-терористичних військ на Донбасі стоять 542 танки та 4 «Точки-У». *УНІАН*. 2015. 15 січня. URL: https://www.unian.ua/politics/1032309-turchinov-na-ozbroenni-u-rosiysko-teroristichnih-viysk-na-donbasi-stoyat-542-tanki-ta-4-tochki-u.html.

[2] Триколор на здании Дебальцевского исполкома. *Інфорпост*. 2014. 13 квітня. URL: https://inforpost.com/news/2014-04-13-1526.

[3] Депутаты горсовета поддержали проведение референдума. *Інфорпост*. 2014. 5 травня. URL: https://inforpost.com/news/2014-05-05-1540.

[4] Сили АТО звільнили Дебальцеве: терористи панічно тікають, лишаючи зброю. *ТСН*. 2014. 29 липня. URL: https://tsn.ua/politika/sili-ato-zvilnili-debalceve-teroristi-panichno-tikayut-lishayuchi-zbroyu-361133.html.

утримати бар'єрний рубіж по р. Луганці та закріпитися на плацдармі Луганське – Троїцьке – Попасна[5].

Загалом, за офіційними даними, під час бойових дій в районі Дебальцевого в період від 15 січня до 18 лютого українська сторона втратила 110 бійців загиблими, 270 бійців отримали поранення, сім – потрапили в полон, 18 – зникли безвісти (а за весь час оборони Дебальцівського плацдарму починаючи із 2014 р. загинуло 136 вояків та 331 було поранено)[6]. Ворожі втрати в боях від початку 2015 р. по 18 лютого, згідно із даними тодішнього помічника міністра оборони України Ю. Бірюкова, становили 2911 убитими[7].

Візії влади та політикуму. Події в Дебальцевому викликали дискусію серед української владної та політичної верхівки.

Наприклад, президент України Петро Порошенко 14 лютого 2014 р. у ході телефонної розмови із президентом США Бараком Обамою висловив занепокоєння розгортанням подій довкола Дебальцево та наголосив на необхідності моніторингу ситуації в ці зоні з боку ОБСЄ для підтвердження припинення вогню та домовились про подальшу координацію зусиль в разі ескалації конфлікту[8]. Цього ж дня під час телефонної розмови президента України Петра Порошенка, канцлера ФРН Ангели Меркель та президента Франції Франсуа Олланда співрозмовники «висловили занепокоєння ситуацією навколо Дебальцево і домовились пильно стежити за розвитком ситуації» та наголосили на необхідності виконувати взяті на себе зобов'язання, насамперед, щодо припинення вогню опівночі 15 лютого усіма учасниками перемовин у Мінську 12 лютого 2015 р., в тому числі Росією[9]. Зрештою, в ніч на 17 лютого 2015 р. Петро Порошенко, проводячи телефонну розмову із Ангелою Меркель та президентом РФ В. Путіним, закликав вжити всіх заходів для повного та безумовного припинення вогню, особливо в районі Дебальцевого, і почати відведення важкого озброєння під контролем і верифікацією спостерігачів ОБСЄ[10].

Водночас цікаво, що 18 лютого – в час виходу українських військових з Дебальцевого – П. Порошенко вважав не поразкою, а навпаки завершеною операцією ЗСУ та Нацгвардії з планового та організованого виводу частини підрозділів з Дебальцевого. Президент наголошував, що поставлені завдання українські силовики виконали повністю, адже їхня позиція та успіхи в цій зоні, які були досі, були вагомим аргументом під час переговорів в Мінську, оскільки в результаті Україна «змогла продемонструвати всьому світові справжнє обличчя бандитів-сепаратистів, які підтримувані Росією, що виступала гарантом та безпосереднім учасником Мінських переговорів». Більше того, своїм вільним виходом з міста, як зазначав П. Порошенко, українська сторона продемонструвала, що протягом всього часу із літа 2014 р. Дебальцево перебувало під українським контролем, жодного оточення («Дебальцівського котла», про який говорила російська пропаганда) не було, і українські частини та підрозділи вийшли повністю із бойовою технікою, попри те, що Росія «вимагала від українських військових скласти зброю, підняти білий прапор і здатися в полон». Натомість українські бійці, за словами українського президента, «з честю підтримали високе звання українського захисника Вітчизни, і … дали по зубам тим, хто намагався їх оточити, і вийшли з Дебальцевого за наказом Верховного головнокомандувача … після того, як російські військовослужбовці заборонили представникам ОБСЄ рухатися в Дебальцеве для того, щоб засвідчити українську готовність почати відведення важкої артилерії, важкої техніки і продемонструвати відсутність оточення». В результаті українські військові, як стверджував П. Порошенко, «зайняли нові рубежі оборони», а українські дипломати виступили із вимогою під час переговорів із американськими та європейськими партнерами жорсткої реакції світі на порушення РФ Мінських домовленостей, режиму припинення вогню та початку відведення важкої техніки. Врешті, глава держави закликав не розхитувати внутрішню стабільність України шляхом поширення недостовірної інформації щодо перебігу АТО, і про, мовляв, несприятливе становище українських військових, та ще раз наголосив, що під Дебальцево мала місце вдало завершена операція, а не провал[11].

Тодішній прем'єр-міністр України Арсеній Яценюк виправдовував наказ Порошенка про вихід частин та підрозділів із Дебальцевого, зазначивши, що таке рішення дозволило зберегти особовий склад ЗСУ та обороноздатність на тому ж рівні, який був досі[12].

---

[5] Аналіз бойових дій на сході України в ході зимової кампанії 2014–2015 років. *Міністерство оборони України.* 2015. 23 грудня. URL: https://www.mil.gov.ua/news/2015/12/23/analiz-bojovih-dij-na-shodi-ukraini-v-hodi-zimovoi-kampanii-2014%E2%80%932015-rokiv--16785/ .

[6] Коваленко О. Дебальцівський плацдарм. Невідомі подробиці операції та переговорів у Мінську. *Українська правда.* 2016. 18 лютого. URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2016/02/18/7099435/ .

[7] Бірюков повідомив про загибель майже 3 тисяч бойовиків в районі Дебальцевого. *Українська правда.* 2015. 20 лютого. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2015/02/20/7059287/ .

[8] Порошенко і Обама поговорили про Дебальцеве: потрібен моніторинг ОБСЄ. *Українська правда.* 2015. 14 лютого. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2015/02/14/7058587/.

[9] Порошенко, Меркель і Олланд пильно стежитимуть за Дебальцевим. *Українська правда*. 2015. 14 лютого. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2015/02/14/7058577/.

[10] Порошенко при Меркель закликав Путіна припинити вогонь. *Українська правда.* 2015. 17 лютого. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2015/02/17/7058808/.

[11] Заява Президента України з приводу ситуації в Дебальцевому. *Українська правда.* 2015. 18 лютого. URL: https://www.pravda.com.ua/photo-video/2015/02/18/7058988/.

[12] Яценюк: Підрозділи ЗСУ отримали наказ виходити з Дебальцевого для збереження особового складу та обороноздатності України. *Interfax-Україна.* 2015. 18 лютого. URL: https://ua.interfax.com.ua/news/general/251336.html.

В той же час, очільник ВРУ Володимир Гройсман закликав світову спільноту звернути увагу на злочинні дії РФ («злодіїв, варварів») на Донбасі, внаслідок агресії якої почали гинути як українські військовослужбовці, так і мирні громадяни[13].

Фракція «Блоку Петра Порошенка» (БПП), зокрема її представник Юрій Луценко, підтримував ідею визнання українським парламентом Росії країною-агресором та звернення до парламентів світу з клопотанням про військово-матеріальну підтримку України у цій війні[14]. Подібні думки щодо необхідності визнання РФ як державу-агресора, запевняючи, що це буде в тому числі й запорукою отримання Україною потужної міжнародної підтримки[15].

Представник фракції «Народний фронт» в українському парламенті Сергій Пашинський стверджував, що події навколо Дебальцевого продемонстрували, що безрезультативною виявилася попередня тактика офіційного Києва домогтися перемоги над російською агресією переважно «силою права, силою закону», переговорами, а не «силами зброї». Водночас деструктивною, на переконання нардепа, виявилась потужна російська пропаганда, яку проводили російські спецслужби, поширюючи неправдиві свідчення щодо, мовляв, недієздатності українських військових та їхнього потрапляння в «Дебальцівський котел», що насправді було неправдою. За таких умов найбільш дієвим С. Пашинський вважав формування та активізацію Кабінетом Міністрів України політики із прийняття цілого комплексу рішень щодо створення військово-цивільних адміністрацій та постійного діючого штабу, «щоб той тероризм, той геноцид, який російська воєнщина зараз веде на Донбасі, з точки зору гуманітарної, технічної був ліквідований», зі сторони президента України як Верховного Головнокомандувача він очікував прийняття відповідних кадрових та мобілізаційних рішень, а ВРУ закликав розглядати та приймати ті рішення, як би реально підвищили боєздатність української армії та дали би сили та інструменти для розв'язання конфлікту[16]. Інформацію щодо російського оточення в Дебальцевому спростовувала ще одна представниця «фронтовиків» Вікторія Сюмар, хоч і зазначала, що спроба зробити в цьому регіоні котел, аби деморалізувати українське військо справді мала місце, але українські бійці, завдяки серйозним контрударам, завданим по ворогу, не дозволили реалізувати їхній віроломний план[17].

Водночас лідер «Радикальної партії» Олег Ляшко, який також виступив проти «політики умиротворення агресора» та будь-яких відступів на лінії розмежування, оскільки вони стримували наступ українських силовиків, які були готові до визволення Донбасу, і водночас сприяли нарощуванню сил противником[18].

Олег Березюк із «Самопомочі» висловив з трибуни українського парламенту підтримку українськими військовослужбовцям, які, попри складні обставини, боролися з ворогом за бойові позиції з метою не потрапити в оточення під Дебальцевим[19], і в результаті вони виконали поставлене завдання.

Іншого підходу дотримувався Юрій Бойко із «Опозиційного блоку», який, як і раніше «регіонали», що сформували основу новоспеченого «блоку», пропонував парламентарям визнати неможливим вирішення конфлікту на Сході України виключно військовим шляхом, «оскільки на конфліктній території проживає декілька мільйонів українських громадян», а також закликав українську владу провести прямі переговори з РФ про спільні зусилля з припинення вогню з метою забезпечення миру, визнати події на території Донецької, Луганської областей реальними військовими діями, що призвели до загибелі тисяч українців, вжити всіх заходів для відновлення гуманітарної, соціальної допомоги громадянам України, які перебувають у зонах військового конфлікту, це відновлення соціальних виплат, відновити транспортне сполучення з територіями Донецької, Луганської областей із забезпеченням механізмів запобігання вчинення терористичних актів, звернутися до Організації Об'єднаних Націй за наданням миротворчого контингенту ООН для забезпечення миру та безпеки населення в зоні військових дій, забезпечити функціонування українських ЗМІ на всій території Донецької та Луганської областей, звернутися до ОБСЄ, ООН та інших міжнародних організацій, провести об'єктивне розслідування всіх терактів, а також встановити винних в цих злочинах, звернутися до іноземних держав з проханням про негайне надання допомоги Україні для відновлення економіки, що постраждала від військових дій[20].

---

[13] Виступ Гройсмана В. Б. *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 27 січня 2015*. URL: https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5771.html.

[14] Виступ Луценка Ю. В. *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 27 січня 2015*. URL: https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5771.html.

[15] Виступ Тимошенко Ю. В. *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 27 січня 2015*. URL: https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5771.html.

[16] Виступ Пашинського С. В. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 27 січня 2015. URL: https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5771.html.

[17] Виступ Сюмар В. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 3 лютого 2015. URL: https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5773.html.

[18] Виступ Ляшка О. В. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 27 січня 2015. URL: https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5771.html.

[19] Виступ Березюка О. Р. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 27 січня 2015. URL: https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5771.html.

[20] Виступ Бойка Ю. А. *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 27 січня 2015*. URL: https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5771.html .

Медійне та експертне бачення. Різними були думки і в медіа-просторі, хоч всі вони відзначалися більшою критикою щодо дій (чи то пак – бездіяльності) політичного та воєнного керівництва України на тлі Дебальцевого. Наприклад, на «Націоналістичному порталі» причину успішного виконання операції в Дебальцевому вбачали не у фахових діях командування, яке навпаки почасти не розуміло справжньої ситуації на фронті, а у відважності та відданості військовій справі безпосередніх бійців, які, перебуваючи під постійними ворожими обстрілами з важкої зброї, самі мали на озброєнні лише стрілецьку зброю (в той час, як «нагорі» звітували, що воєнні підрозділи усім забезпечені), але навіть за таких обставин не дозволили противнику сформувати навколо себе оточення, як це сталося під Іловайськом, та вдало вийшли з міста, хоча так і не отримавши від командування жодної підтримки навіть в контексті логістики[21].

На шпальтах «Нації і держави» події навколо Дебальцевого охрестили «українськими Фермопілами», однак іронічно відзначали, що якщо у «фермопільській битві греками керував талановитий полководець спартанський цар Леонід», то українською армією керували «паркетні генерали», через недолугі накази котрих (а точніше почасти їхню відсутність, або зволікання) «гинуть у нерівному бою кращі сини нашого народу, справжня еліта, еліта за духом, а не за соціальним статусом», однак саме завдяки своїм зусиллям їм вдалося уникнути оточення, попри несприятливі зовнішні та внутрішні обставини, та покинути зону Дебальцевого[22].

Петро Кралюк, розглядаючи на сторінках газети «День» вихід українських військ 18 лютого 2015 р. із Дебальцевого, стверджував, що навіть якщо ці події і були попередньо спланованою операцією українського військового командування (з чим не погоджувалися низка військових експертів, громадських активістів та волонтерів), а самим українським бійцям вдалося уникнути чергового котла у зоні конфлікту, втрата Дебальцевого – найбільшого залізничного та транспортного вузла Донбасу, який знаходиться посередині між Донецьком та Луганськом і шляхи від якого ведуть як до Росії, так і до Харкова, контроль над яким українськими військовими значно сковував транспортний рух на територій, захопленій проросійськими терористами – у будь-якому разі стала стратегічною втратою для офіційного Києва і навпаки здобутком для противника. І це ще не кажучи, за переконанням П. Кралюка, про символічне значення Дебальцевого як прояву «українського опору проросійським терористам», яке протягом тривалого часу було значним мотивуючим чинником для української сторони. Зрештою, автор піддавав сумніву й тезу П. Порошенка про те, що ситуація із виводу війська з Дебальцевого була спланованою операцією, яку було успішно реалізовано, зазначаючи, що швидше за все спочатку українською владною верхівкою від військових вимагалось «триматися до останнього», і лише під тиском громадськості та командирів добровольчих батальйонів, які вимагали державних та військових очільників втрутитися в ситуацію в Дебальцевому, і або надати підкріплення, або вивести звідти українські війська, в Києві обрали останній варіант. Разом з цим, за словами П. Кралюка, усе ж в Дебальцевому справа до котла не дійшла, на відміну від ситуації під Іловайськом, українські військові покинули населений пункт на своїй техніці та зі зброєю, а російські ЗМІ не отримали для себе «гарної картинки», а відтак у цьому сенсі можна було говорити про певний виграш української сторони, хоч автор і не виключав, що здобуття Дебальцевого спонукає російських бойовиків до подальших захоплень у регіоні та невиконання домовленостей, досягнених у Мінську[23].

В. Торба рівно через рік після дебальцівських подій констатував, що хоч офіційні представники воєнно-політичного командування назвали «успішним» відступ українських військ з Дебальцевого, де досі у багатьох породжувало у багатьох скептичну реакцію, але, оскільки «визначення відступу зі стратегічного залізничного вузла, як "успішного" взагалі виключило можливість публічного розслідування причин трагедії», станом на лютий 2016 р. винних в прорахунках, що призвели до понад сотні загиблих бійців, і понад 200 – поранених, як і втрати стратегічно важливої території, досі не було названо[24].

Волонтер Юрій Касьянов запевняв, що передусім вина за ситуації в зоні Дебальцевого лежала на вищому командуванні, яке, по-перше, було некомпетентним та нездатним правильно спланувати операцію і організувати оборону, а по-друге, боялося вступати в прямий конфлікт із російськими військовими, не бажаючи провокувати ескалацію протистояння, а тому і зволікало із радикальними рішеннями. Зрештою, за інформацією волонтера, особи, які оперативно планували відхід української армії з Дебальцевого, не комунікували у цьому контексті із вищим командуванням, що, як не парадоксально, дозволило провести цю операцію досить швидко, успішно та менш кривавo, аніж могло бути.

[21] Олійник В. Героям – ордени, винних – до відповіді! *Націоналістичний портал.* 2015. 3 квітня. URL: http://ukrnationalism.com/publications/1210-heroiam-ordeny-vynnykh-do-vidpovidi.html.

[22] Процев'ят Т. На грані двох світів… *Нація і держава.* 2015. № 8. 19 лютого. С. 2.

[23] Кралюк П. Дебальцеве як симптом. *День.* 2015. 23 лютого. URL: https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/debalceve-yak-symptom.

[24] Торба В. Дебальцеве. Рік потому. *День*. 2016. № 28. 18 лютого. URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/debalceve-rik-potomu.

Своєю чергою Юрій Фоменко, офіцер 43-го ОМПб ЗСУ у відставці, запевняв, що відступ з Дебальцевого навіть за формальними ознаками не був схожий на плановий, адже під час свого відходу з населеного пункту українська армія навіть не знищувала під'їзні шляхи, аби сповільнити противника. Водночас ще протягом наступних двох тижнів залишки українських підрозділів виходили з дебальцівського оточення, що свідчило про, як мінімум, відсутність координації дій між командуванням та безпосередньо зоною АТО[25].

У той же час на шпальтах «Комсомольської правди в Україні» ще наприкінці січня 2015 р. фіксували ймовірність утворення котла як в районі Дебальцевого, так і під Маріуполем та Щастям і Станицею Луганською. Зокрема, як відзначали кореспонденти видання, сили т. зв. «ЛНР» змогли відвоювати території на півночі, а т. зв. «ДНР» – на південному заході, а відтак ставала можливою з'єднань військ противника, що могло призвести до закриття єдиного коридору для відходу українських військових, а отже – й потрапляння їх у вороже кільце-оточення. Подальший перебіг ситуації, на думку журналістів, цілком залежав від українських бійців, які утримували позиції біля Троїцького, оскільки у тому разі, якби їм не вдалося стримати наступ, українські військові під Дебальцевим опинилися би у «мішку» противника.

Станіслав Світличний, полковник ЗСУ у відставці, був переконаний, що у такій ситуації найоптимальнішим варіантом для української сторони було дотримування командуванням «гнучкої» тактики – застосування у разі необхідності навіть тактики відступу, якщо від цього залежитиме життя бійців на лінії фронту, а не кидати їх під масові обстріли, бажаючи довести кампанію до переможного кінця, як це було зроблено під Іловайськом «боязкими та непрофесійними командирами», які свого часу не хотіли брати на себе відповідальності, приймаючи непопулярні, але потрібні рішення.

Тим часом, голова Центру прикладних політичних досліджень «Пента» Володимир Фесенко відзначав, що від того, як буде розвиватися ситуація на полях боїв на Донбасі, зокрема в районі Дебальцевого, залежали позиції України у майбутніх мирних переговорах у мінському форматі: т. зв. «ДНР» та «ЛНР» намагалися відкинути українські війська якомога далі від столиць обох невизнаних республік, аби в результаті запропонувати свій варіант лінії розмежування, оскільки лінію, закріплену станом на 19 вересня 2014 р. вони вважали такою, що була встановлена без їхньої згоди[26].

Військовий експерт полковник Геннадій Шульга запевняв, що події, які розгорталися в зоні конфлікту, могли мати зі сторони російських терористів дві цілі: перша – робота на виснаження, утримання української армії у постійній напрузі, аби при новому раунді мирних переговорів отримати більше бонусів на користь псевдореспублік; друга – ворог міг створювати «ілюзію загального наступу» (хоч реальних сил для масованого наступу по всьому фронту у самопроголошених республік не було) для того, щоб дезорієнтувати українські війська, насправді несподівано здійснивши потужний прорив на одному-двох напрямках. Одним із таких найвірогідніших напярмків експерт вважав Дебальцівський плацдарм, який бойовики намагалися перетворити в котел (на кшталт подій в Іловайську), а відтак – вирівняти лінію своєї оборони в Донецькій області. В умовах такої небезпеки, як стверджував Г. Шульга, українській армії доцільніше було тимчасово поступитися частиною території, аби зберегти людський ресурс та зміцнити свої позиції.

Водночас військовий аналітик, екс-заступник начальника Генштабу ЗС України генерал-лейтенант Ігор Романенко був скептично налаштований до заяв терористів щодо того, що вже наприкінці січня в районі Дебальцевого було створено новий котел, хоч визнавав, що небезпека російського оточення справді існувала, а тому Генштабу варто було би приймати фахові та зважені рішення, аби такий сценарій противника не був реалізований[27].

Аналізуючи ж наслідки боїв за Дебальцеве, начальник аеромобільних військ України 1998–2005 рр. Іван Якубець відзначав, що попри те, що з вересня 2014 р. завдяки першим Мінським угодам українська армія отримала можливість для «перепочинку», перегрупування, переформатування своїх частин та отримання необхідного забезпечення, в боях під Дебальцево українські бійці «безгдарно втратили тисячі одиниць зброї» та покинули важливу стратегічну позицію.

Такої ж думки, висловленої на сторінках «Комсомолки», дотримувався політтехнолог Андрій Золотарьов, який був подивований тим, що попри очевидність та прогнозованість того, що т. зв «ДНР» та «ЛНР» захочуть зайняти Дебальцево як важливу вузлову станцію, яка би дозволяла противнику закільцювати постачання для своїх т. зв. «армій», українське політично-військове командування цього факту не враховувало, зазнавши таким чином поразки у цьому районі[28].

---

[25] Торба В. Дебальцеве. Рік потому. *День*. 2016. № 28. 18 лютого. URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/debalceve-rik-potomu .

[26] Федченко А., Рябоконь А. Не дать повториться Иловайску: на карте АТО прорисовываются три новых котла. *Комсомольская правда в Украине (Киев). 2015.* 24 января. № 14. С. 3.

[27] Чепурко В., Прозорова М. Битва за Дебальцево: назревает новый котел. *Комсомольская правда в Украине (Киев)*. 2015. 28 января. № 17. С. 4.

[28] Котляренко О. Как менялась тактика ведения АТО. *Комсомольская правда в Украине* (Киев). 2015. 15 августа. № 177. С. 1-2.

На шпальтах «Аргументів і фактів в Україні» наприкінці січня 2015 р. відзначали, що на тлі загострення ситуації по всій лінії фронту, найбільш вразливим для України був район Дебальцевого, де була зосереджене велике угруповання ЗСУ, яке ризикувало потрапити в оточення. У виданні відзначили, що одним із перших на таку загрозу вказував командир добровольчого батальйону «Донбас» Семен Семенченко, до слів якого, як і у випадку з Іловайськом, ніхто не дослухався. У цій ситуації, як стверджував на сторінках газети генерал армії та екс-голова Служби зовнішньої розвідки Микола Маломуж, українській стороні варто було задіяти сучасну бронетанкову техніку та артилерію із паралельною розробкою та реалізацією швидкої тактичної операції задля уникнення російського оточення. Водночас серед членів РНБО України, за інсайдерською інформацією «Аргументів і фактів», побутували також погляди, що загроза виникнення в районі Дебальцевого котла була лише відволікаючим маневром, покликаним відтягнути війська із інших ділянок фронту, де і планувався справжній прорив.

У той же момент, Юрій Бутусов, як писали журналісти видання, припускав, що у тому випадку, якщо українська армія зазнає фіаско в Дебальцевому, одразу ж, як після Іловайська, розпочнуться мирні переговори. При цьому, на думку журналіста та водночас експерта, у цьому разі стане очевидним провал і до того дискредитованої миротворчої стратегії Порошенка, яка в результаті виявилася «розстріляною російськими “Градами”». Більше того, саме тодішній президент, на думку Ю. Бутусова, особисто був відповідальний за ситуацію в Дебальцево, оскільки саме від призначав кадри до «бездарного Генштабу», дії якого вже, мовляв, неодноразово призводили до трагічних помилок, тим паче на тому тлі, «коли після нових десятків жертв українських патріотів президент надалі вів себе як бізнесмен, а не як національний лідер» (натякаючи на бізнес-минуле п’ятого президента України)[29].

Водночас вже 5 лютого 2015 р. у виданні стверджували, що українська сторона змогла зробити все необхідне для того, що не повторилася «бійня на кшталт Іловайської трагедії», оскільки бійцям вдалося забезпечити стабільний вихід з Дебальцевого, якщо би виникла така потреба, не допустити ворожого оточення та дати потужну відсіч ворогу на цьому плацдармі[30].

Тим не менше, розглядаючи ситуацію з виходом української армії з Дебальцевого, журналіст «Аргументів і фактів в Україні» Іван Балан писав, що навіть через тиждень після виведення бійців було незрозуміло чи йшлося про успіхи чи про програш української сторони у цих подіях: якщо оточення українського президента наголошувало, що мала місце успішна операція із виходу з ворожого тактичного оточення, то низка військових експертів та журналістів, на кшталт Сергія Рахманіна та Юрій Бутусова, стверджували, що в Дебальцевому відбулися трагічні події, які начебто стали можливими через невдалі дії тодішнього начальника Генерального штабу ЗСУ Віктора Муженка, який дав розпорядження про вивід військ із котла (саме так вони оцінювали ситуацію в районі) надто пізно – лише після т. зв. «Мінська-2», коли позиція в Дебальцевому вже втратила своє дотеперішнє значення, оскільки Україна не збиралася більше наступати, і нібито намагався покласти всю відповідальність на «солдатів та офіцерів, які героїчно, попри бездарність та некомпетентність Генштабу, 25 діб відбивали всі штурми і всі атаки, знаходячись в оточенні».

При цьому Юрій Касьянов, волонтер, організатор руху «Армія SOS», наголошував, що випадок із Дебальцевим продемонстрував, що Україна програє війну, а низка поразок на фронті, які межували із «так званими мирними угодами», мовляв, показали «політичне безсилля влади та повну профнепридатність військового командування», яке «поразки називає перемогами, втрати занижує, а у всіх прорахунках звинувачує Кремль», що на тлі нестачі техніки, озброєння та відсутності військової допомоги від «славних демократій Заходу» загрожувало «повною військовою катастрофою, втратою ще більших територій, економічним колапсом та крахом системи державного управління»[31].

У тижневику «2000» зауважували, що тема Дебальцевого зайняла значну частину під час переговорів «нормандської четвірки», і була на них своєрідною «розмінною монетою»: якщо Петро Порошенко наполягав на тому, що українські війська не знаходяться в котлі під Дебальцевим і вимагав разом із європейськими партнерами негайного перемир’я, то російський президент В. Путін стверджував протилежне, і відстоював ідею відтермінування припинення вогню на декілька днів (що в результаті і сталося). Водночас залишалося невідомим, чи намагалися дебальцівську проблему безпосередньо чи опосередковано включити в текст домовленостей, в яких у результаті не було згадано жодного населеного пункту.

[29] Дебальцево после наступления ДНР рискует стать вторым Иловайском. *Аргументы и факты в Украине.* (Киев). 2015. 29 января. № 5. URL: https://aif.ua/politic/ukraine/1435657.

[30] Потапова Д., Балан И. Чем опасны надежды на военное решение конфликта на Донбассе. *Аргументы и факты в Украине.* (Киев). 2015. 5 февраля. № 6. URL: https://aif.ua/politic/ukraine/1440684.

[31] Балан И. Послесловие о Дебальцево: Так мы проиграли или победили?. *Аргументы и факты в Украине*. (Киев). 2015. 25 февраля. № 9. URL: https://aif.ua/incidents/1457037.

Водночас журналіст тижневика С. Бурлаченко відзначав, що насправді українській стороні варто було ще швидше розпочати переговори із бойовиками щодо виходу із Дебальцевого, оскільки у випадку реалізації положень Мінського меморандуму від 19 вересня 2014 р. про відвід артилерії ЗСУ опинились би і так в досить вразливому положенні в цьому районі, оскільки за цих умов практично би втратили важке озброєння, розташоване тут, але завдяки завчаному діалогу могла би виторгувати для себе більш вигідні умови. Зрештою, як стверджував кореспондент, покинення цього району українськими бійцями не означало би передати його під контроль саме сепаратистам, оскільки він цілком міг би й залишатися територією із українською адміністрацією, однак демілітаризованою (з розміщенням спостерігачів ОБСЄ). Більше того, на думку С. Бурлаченка, навіть після оточення українських силовиків під Дебальцево (а він переконував, що там якраз було оточення) можливість саме такої конфігурації зберігалась, і цілком могла бути відстояна під час переговорів у Мінську на рівні президентів взамін на низку поступок сепаратистам (наприклад, щодо одностороннього відведення української важкої артилерії на окремих ділянках, або часткове розблокування соціально-економічних зв'язків між офіційним Києвом та т. зв. «ДНР» та «ЛНР»). Безініціативність України з цього питання, на думку журналіста, була пов'язана як із небажанням української сторони визнавати факт оточення, так і використанням того факту, що саме за наполяганням бойовиків не було укладено негайного перемир'я, для додаткових підстав звинувачувати їх у зриві будь-яких мирних угод – а відтак не використовувати всі пункти Мінських домовленостей, наприклад, щодо відведення артилерії. Ще одна причина, на думку кореспондента, пояснювалась тим, що продовження бойових дій під Дебальцевим давала можливість офіційному Києву перевірити реакцію Заходу щодо того, чи буде останній на державному, а не лише на медійному рівні звинувачувати Москву в порушенні Мінських домовленостей і чи після цього будуть застосовуватися санкції щодо Росії та доставки зброї Україні. Тобто, як узагальнив С. Бурлаченко, «виходило так, що десятки українських військовослужбовців під Дебальцево загинуло лише для того, щоб Київ перевірив реакцію Європи – і отримав привід перестати виконувати Мінські угоди в зручний для себе момент». Попри це, як прогнозував кореспондент, остаточна здача Дебальцевого швидше за все мала би створити додаткові політичні проблеми для українського президента – попри його переможні реляції – і це навряд сприяло би підтримці необхідного морального стану армії[32].

Висновки

Однією із перших операцій російського ворога під час кампанії 2015 р. став його масштабний наступ у січні–лютому на т. зв. Дебальцівський плацдарм, що на Донеччині, що мало на меті здобуття Дебальцевого – міста з великим залізничним вузлом, яке лежить на автошляху міжнародного значення М-04, що з'єднує Луганськ з Донецьком. Внаслідок запеклих боїв, які тривали від 27 січня до 18 лютого 2015 р., російські війська ліквідували «дебальцівський виступ» та захопили, зокрема, важливі для транспортного сполучення населені пункти Вуглегірськ, Чорнухине, Дебальцеве. Разом з цим, значні втрати, завдані ворогові українськими бійцями, змусили його відмовитися від подальших наступальних дій та захоплення нових територій та дали змогу українським підрозділам уникнути оточення, вийти з району Дебальцевого, утримати бар'єрний рубіж по р. Луганці та закріпитися на плацдармі Луганське – Троїцьке – Попасна. Втім, події у Дебальцевому в Україні були оцінені по-різному. Для оточення тодішнього президента України Петра Порошенка, прем'єр-міністра України Арсенія Яценюка та голови парламенту Володимира Гройсмана вихід ЗСУ та Нацгвардії із «дебальцівського виступу» була повністю виконаною успішною операцією, оскільки українські силовики покинули позиції із мінімальними втратами та повністю бойовою технікою, водночас продемонструвавши західним партнерам порушення РФ в контексті виконання Мінських домовленостей, дотримання режиму припинення вогню та початку відведення важкої техніки. У той же час лунали й думки щодо засудження українського відступу, який, начебто, сприяв подальшому нарощуванню сил противником, або ж й взагалі щодо заперечення у проросійських колах взагалі будь-якої необхідності та доцільності продовження військових дій на Сході України і при цьому висловлювались пропозиції із проведення прямих переговорів з РФ про спільні зусилля з припинення вогню з метою забезпечення миру на Донбасі. Водночас думки, які поширювались серед медійного та експертного середовищ відзначалися більшою критикою дій (чи то пак – бездіяльності) політичного та воєнного керівництва на тлі Дебальцевого і, як не парадоксально, це в цьому контексті об'єднувало як праві, так і центристські ліберальні та лівоцентричні

[32] Бурлаченко С. Новая партия гибридной войны. *Еженедельник «2000».* 2015. № 6. 20–26 лютого. URL: https://www.2000.ua/v-nomere/forum/vlast/novaja-partija-gibridnoi-voiny.htm.

напрямки, які наголошували, що якщо і можна було втрату стратегічно важливого Дебальцевого вважати успішно виконаною спланованою операцією через те, що вдалося максимально зберегти особових склад, не потрапивши в «котел», і при цьому не втратити озброєння, то це стало можливим здебільшого не завдяки фаховим діям командування, яке, на думку журналістів та експертів, навпаки продемонструвало свою недалекоглядність та почасти некомпетентність, а через професійність, конструктивну ініціативність та оперативність тих бійців, які безпосередньо перебували в епіцентрі подій.

Інформація про авторів:

Каляєв Анатолій Олександрович,
доктор наук з державного управління,
завідувач кафедри гуманітарних наук
Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного
32, вул. Героїв Майдану, м. Львів, 79026, Україна

Підшибякін Сергій В'ячеславович,
доктор філософії,
науковий співробітник науково-дослідної лабороторії
(проблем інформаційно-психологічного протиборства)
Інститут морально-психологічного забезпечення
Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
32, вул. Героїв Майдану, м. Львів, 79026, Україна

Information about the authors:

Kaliaiev Anatolii Oleksandrovych,
Doctor of Science in Public Administration,
Head of the Department of Humanities
Hetman Petro Sahaidachnyi National Ground Forces Academy
32, Heroiv Maidanu str., Lviv, 79026, Ukraine

Pidshybiakin Serhii Viacheslavovych,
Doctor of Philosophy,
Researcher of the Research Laboratory
(Problems of Information and Psychological Confrontation)
Institute of Moral and Psychological Support of the Hetman Petro Sahaidachnyi
National Ground Forces Academy
32, Heroiv Maidanu str., Lviv, 79026, Ukraine

DOI

ЦИВІЛІЗАЦІЙНА ВІЙНА 2014–2022 РР.: НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНИ XXI СТОЛІТТЯ (ТЕОРЕТИЧНИЙ ДИСКУРС)

Киридон А. М., Троян С. С.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. 24 лютого 2022 р. Російська Федерація віроломно розпочала широкомасштабну військову агресію проти України, перейшовши від прихованої («нас там нет») гібридної війни до фази відкритої конвенційної тотальної війни. Україна «опинилася в епіцентрі одного, а можливо найбільшого й екстремального соціокультурного розлому сучасного глобального світу»[1]. Позаду понад два місяці героїчного протистояння українського народу державі-окупанту, другій мілітарній потузі сучасного світу.

Перебуваючи в зоні об'єктивного реагування, в умовах бурхливих і доленосних для України, Європи і світу подій, ніби ще складно робити глибинні узагальнення (стосовно сутнісних процесів, хронологічних рамок тощо). Водночас актуальні для сучасників внутрішні смисли подій, особливості сприйняття війни потребують належного виявлення для подальших узагальнень і теоретичних побудов. Йдеться про незамінний для дослідника «досвід прямого спостереження» саме під час війни: наявні смисли й сенси, на відміну від матеріальних артефактів, – швидкоплинні та змінні. Сукупності смислів, пов'язаних з війною, надалі зазнаватимуть модифікацій і перетворюватимуться на стійкі наративи (останні забезпечують спадковість колективної пам'яті та спрямовані на підтримку ідентичностей спільнот). Відтак неминучими є розбіжності розуміння смислу подій тими, хто пише історію, і уявленнями тих, хто її творить[2]. З огляду на ці зауваги, пропонуємо кілька рефлексій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спираються автори. Останнім часом з'являються наукові дослідження, аналітичні та експертні висновки у контексті порушеної проблеми[3]. На підставі різних підходів (історичних, геополітичних, теорії воєн, вікна можливостей, зіткнення цивілізацій, відкладеної війни тощо) дослідники здійснили спроби обґрунтувати різні аспекти війни Росії проти України (як гібридної війни, так і сучасної фази тотальної конвенційної війни).

[1] Смолій В. А. Історик і війна / НАН України. Інститут історії України. 23.03.2022. URL: http://resource.history.org.ua/item/0016388

[2] Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. Київ : НІСД, 2019. С. 10.

[3] Див., напр.: Агресія Російської Федерації проти України: проблеми оптимізації державного управління та системи національної безпеки. Експертно-аналітична доповідь / П.П. Гай-Нижник (керівник проекту, упоряд. і наук. ред.); авт. кол.: П.П. Гай-Нижник, Л.Л. Залізняк, І.Й. Краснодемська, Ю.С. Фігурний, О.А. Чирков, Л.В. Чупрій. Київ : «МП Леся», 2016. 28 с.; Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст. / За заг. ред. В. Брехуненка. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ, 2016. 248 с.; Василенко В.А. Російсько-українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико-правові оцінки // Український Тиждень. 2014. № 42. С. 28–42; Гай-Нижник П.П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ : «МП Леся», 2017. 332 с.; Гібридна війна Росії проти України після Революції гідності / наук. ред. М. Дорошко, В. Балюк. Київ : Ніка-Центр, 2018. 280 с.; Дацюк А. Український вектор геополітики Росії: Передумови війни. Частина 1–2. URL: https://web.archive.org/web/20171107031351/https://ua.112.ua/statji/ukrainskyi-vektor-heopolityky-rosii-peredumovy-viiny-chastyna-2-171814.html; Звернення академіка Валерія Смолія. 23. 03. 2022. URL: http://history.org.ua/uk/post/46828; Корсунський С. Причини і наслідки війни Росії проти України: що буде далі? URL: https://www.radiosvoboda.org/amp/rosiya-viyna-ukrayina-shcho-dali/31739012.html; «Крим. Війна: передумови російської агресії». Директор Національного інституту стратегічних досліджень, академік НАН України Володимир Горбулін презентував аналітичні матеріали. URL: https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/2399.html; Перепелиця Г.М. Україна – Росія: війна в умовах співіснування. Київ : Видавничий дім «Стилос», 2015. 880 с.; Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 496 с.; Власюк О.С., Кононенко С.В. Кремлівська агресія проти України: монографія. Київ : НІСД, 2017. 304 с.; Магда Є.В. Гібридная війна: вижити і перемогти. Харків : Віват, 2015. 320 с.; Офіцинський Ю. Сучасна російсько-українська війна (за матеріалами газети «The New York Times» 2013–2017 років). Ужгород : РІК-У, 2018. 312 с.; Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ : Інститут історії України, 2015. 166 с.; Фельштинський Ю., Станчев М. Третя світова: битва за Україну / Пер. з рос.: В. Єшкілєв. Київ : Наш Формат, 2015. 456 с.; Україна. 30 років незалежності. Стислий довідник / За ред. д.і.н., проф. Киридон А.М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2021. 536 с.; Херпен Марсель Х. Ван. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. Харків : Віват, 2016. 303 с. та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Автори свідомі того, що пропонована теоретико-концептуальна історична наукова розвідка, яка є фактично піонерською в плані вивчення російсько-української війни 2014–2022 рр., її передумов, причин, характеру тощо лише контурно маркує порушену проблему, вимагає подальшого глибинного вивчення та осмислення.

Формулювання цілей (постановка завдання). Мета дослідження полягає у вивченні й узагальненні причинно-наслідкового ланцюга, рис, фундаментальних контраверсій і концептуальних уроків російсько-української війни в хронологічному діапазоні 2014–2022 рр.[4] При цьому вважаємо за потрібне обумовити можливу рухомість визначеної верхньої межі хронології (2022 р.), усвідомлюючи незавершеність процесу.

Методологія дослідження передбачає відхід від так званого «тунельного мислення» / «тунельного бачення» (коли є певний патерн, типові способи вирішення проблеми, закладені у свідомість, які активуються відповідно до ситуації) на користь узагальнення і вписування змістовно-подієвої фабули російсько-української війни в національний (український), регіональний (європейський) і глобальний (світовий) історичний контекст. Проведене дослідження ґрунтоване на діалектичному, компаративному, міжнародно-правовому й системному підходах. Серед базових методів – аналізу та синтезу, синхронний і діахронний, порівняльно-історичний, історико-правовий, структурно-функціональний.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів

1. Передумови та причини війни Росії проти України

Передумови російської агресії проти незалежної України, яка вилилася спочатку в гібридну, а потім і повномасштабну конвенційну російсько-українську війну, вилоновуються з часу розпаду СРСР і перших років сучасної незалежної України. Крах радянської імперії та комуністичного блоку наприкінці XX століття став випробуванням для багатьох народів. При цьому прикметними є аналогії реакцій російського суспільства на підсумки «холодної війни» й розпад СРСР та німецького суспільства столітньої давнини на поразку у Першій світовій війні. Дослідники констатують наявність у значної частини росіян так званого «версальського синдрому» (термін з'явився саме для «позначення хворобливої реакції німців на травму воєнного фіаско та важкі умови Версальського мирного договору 1919 р.)[5]. Спільними й типовими для обох випадків є «комплекс переможених» («нас перемогли, але ми все одно найкращі»), перебільшення «катастрофічності» поразки та прагнення відновити великодержавний статус («встати з колін») і повернути втрачені території. Після зміни влади в Російській Федерації у 1999–2000 рр. ці ідеї фактично стали частиною офіційної ідеології та політичної риторики: заяви В. Путіна про розпад СРСР як «найбільшу геополітичну катастрофу XX століття» (квітень 2005 р.) та «несправедливе» включення «споконвічно російських територій» до складу радянської України (грудень 2019 р.); заява депутата Державної Думи від провладної партії «Єдина Росія» Є. Федорова (листопад 2015 р.) про необхідність відновлення Російської держави в кордонах СРСР 1945 р. тощо. Вельми характерно, що у пострадянській Росії, як свого часу і в постверсальській Німеччині, набули поширення міфологеми «змови» та «удару в спину» – намагання пояснити поразку не так об'єктивними причинами, як підривною діяльністю «ворожих елементів» усередині країни, «в тилу». Якщо в німецькому випадку винуватцями оголошувалися переважно євреї та соціалісти, то в російському – «зрадники» в державному апараті та космополітична інтеліґенція. Відтак, із метою «відновлення історичної справедливості» пропонувалося «дати належну оцінку» діяльності «руйнівників СРСР». Водночас лунають заклики «задля недопущення помилок минулого» рішуче покінчити і з сучасними «ворогами», до яких найчастіше зараховуються всі бодай потенційно нелояльні до чинної влади та неоімперської ідеології[6]. Саме такі погляди активно пропагує низка провладних інтелектуалів, передусім представники так званого «Ізборського клубу» (О. Дугін, Л. Івашов, О. Платонов, О. Проханов, А. Фурсов).

Фактично від виголошеної заяви під час щорічного звернення до Федеральних зборів (2005 р.) про розпад Радянського Союзу як «найбільшої геополітичної катастрофи XX століття» російський президент В. Путін не полишав ідеї відновлення імперської структури, зокрема шляхом повернення України в підпорядкування Кремлю. Витоки сучасної російської політики щодо Києва ґрунтувалися на такій позиції, свідченням чого є реалії українсько-російських відносин 1991–2013 рр.[7]

Першим каменем спотикання стало ставлення України і Росії до новоствореного об'єднання,

[4] Див., напр.: Смолій В. А. Історик і війна / НАН України. Інститут історії України. 23.03.2022. URL: http://resource.history.org.ua/item/0016388

[5] Корнієвський О., Филипенко А. Ретроспективна рефлексія «поразки» в суспільній свідомості народів Центрально-Східної Європи. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-05/korniievskyi_filipenko_red_06.11.2020-1.pdf

[6] Там само.

[7] Задорожній О.В. Міжнародне право в міждержавних відносинах України і Російської Федерації 1991–2014: монографія. Київ : К.І.С., 2014. 960 с.

державами-засновницями якого вони були (разом з Білоруссю) – Співдружності незалежних держав (СНД). Однак Україна не підписала Рішення про прийняття Статуту СНД і з застереженнями ратифікувала Угоду про Співдружності незалежних держав. Застереження України стосувалися надмірного впливу центральних координуючих органів на політику незалежних держав, неоднозначного тлумачення окремих положень Угоди і загального її спрямування офіційними колами сторін, що її уклали. Йшлося безпосередньо про призначення Угоди як основи для створення нової союзної держави[8]. Наша держава так і залишилася тільки засновницею СНД, брала участь у реалізації взаємовигідних проектів і все ж членом цього об'єднання не стала. Звісно, така позиція України не могла сподобатися Росії.

Надалі дуже серйозні колізії в українсько-російських відносинах виникли у зв'язку з підготовкою та підписанням міждержавного договору про дружбу та співробітництво. Приміром, такий рівноправний договір був підписаний Україною з Угорщиною 19 грудня 1991 р., а з Польщею – 18 травня 1992 р. З Росією – аж 31 травня 1997 р.[9] (саме цей найвищого рівня міждержавний документ, у якому обидві сторони визнавали незалежність, суверенітет і кордони одна одної, Російська Федерація брутально розтоптала в лютому 2014 р. і продовжувала робити це й надалі, що спонукало Україну до офіційного припинення дії договору восени 2018 р.). Проблеми стосувалися багатьох важливих питань: визнання кордонів (були визнані, але їхню повну делімітацію та демаркацію, зокрема в Азовському морі, Росія відмовилася здійснити); майбутнього статусу Криму, Севастополя (російська Державна дума навіть приймала антиукраїнські рішення щодо статусу Севастополя); поділу та базування Чорноморського флоту (під шаленим тиском офіційної Москви він урешті був поділений у співвідношенні приблизно 80:20 на користь Росії зі збереженням бази ВМФ РФ у Севастополі до 2017 р.).

На початку XXI ст. українсько-російські відносини особливої гостроти набули у зв'язку з різним ставленням Києва і Москви до європейської, євразійської, євроатлантичної інтеграції, а також з напруженням у безпековому полі двосторонніх відносин. Так, Росія здійснила спробу прямого відторгнення від України о. Тузла в Керченській протоці, що спричинило воєнно-політичне напруження і загрозу війни в жовтні 2003 р.. Україна також різко негативно відреагувала на війну Росії проти Грузії 8–13 серпня 2008 р. й виявила солідарність з державним керівництвом і народом Грузії[10].

Водночас не в бажаному для Москви напрямі розвивалися інтеграційні вектори Києва. Так, незважаючи на підписання Україною Угоди про формування єдиного економічного простору 19 вересня 2003 р. (Закон про ратифікацію угоди Україною містив застереження: «Україна братиме участь у формуванні та функціонуванні Єдиного економічного простору в межах, що відповідають Конституції України»[11]), Україна не приєдналася до євразійської інтеграції у форматі участі в економічному чи митному союзі.

В українському суспільстві та державному керівництві все більше зміцнювалися переконання в необхідності тісної співпраці з НАТО (програма «Партнерство заради миру» 1994 р. і Хартія про особливе партнерство 2007 р.) і долученні до Європейського Союзу (Угода про партнерство і співробітництво 1994 р. і прагнення нової угоди з перспективою членства в ЄС для України). Росія вчинила політико-дипломатичний тиск на Північноатлантичний Альянс, який на Бухарестському саміті (квітень 2008 р.) відмовив Україні в Плані дій щодо членства в НАТО, хоча й підтвердив, що в майбутньому Україна обов'язково стане частиною євроатлантичної спільноти[12]. Заява уряду М. Азарова про відтермінування підписання Угоди про асоціацію України з ЄС в листопаді 2013 р., чого прагнула Росія з метою недопущення інтеграції України в європейський економічний і політичний простір, каталізувала процеси Революції Гідності та зміни політичного режиму в Україні після втечі тодішнього президента В. Януковича. Саме ці обставини, які в результаті створили потужне турбулентне поле в українсько-російських відносинах, Росія фактично використала як привід для агресії щодо України, яка з лютого 2014 р. знайшла вираження в гібридній війні, що супроводжувалася окупацією і прямою анексією Росією частини української території.

Безпосереднім приводом до тотальної конвенційної війни, яку Росія розпочала проти України 24 лютого 2022 р., можна розглядати прагнення Кремля саме в рік сторіччя від утворення 30.12.1922 р. Союзу радянських соціалістичних республік (СРСР) відродити російський вплив на пострадянському просторі шляхом проголошення сучасної російської неоімперії у вигляді міждержав-

[8] Заява Верховної Ради України з приводу укладення Україною Угоди про співдружність незалежних держав. *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 13. С. 180.

[9] Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією (Договір ратифіковано Законом № 13/98-ВР від 14.01.98. Дію Договору припинено на підставі Закону № 2643-VIII (2643-19) від 06.12.2018). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006#Text

[10] Киридон А. М., Троян С. С. Російсько-грузинський конфлікт серпня 2008 року: історико-політологічний аналіз. Київ-Рівне : РІС КСУ, 2009. 80 с.

[11] Закон України Про ратифікацію Угоди про формування Єдиного економічного простору // Відомості Верховної Ради. 2004. № 32. С. 388.

[12] Декларація Бухарестського саміту прийнята главами держав і урядів, що взяли участь у засіданні Північноатлантичної ради в Бухаресті 3 квітня 2008 р. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natolive/official_texts_8443.htm

ного об'єднання під егідою Москви. Обов'язковим його складником, на переконання В.Путіна мала б стати Україна, без контролю над якою Росія не бачить свого майбутнього як повноцінної держави-імперії.

Серед основних причин російсько-української війни виокремимо такі.

Цивілізаційна – війна російської євразійської цивілізації проти локальної української цивілізації[13]. Йдеться про міжцивілізаційні відмінності. Саме вони формують сутнісні смислові розломи в розумінні стану і перспектив розвитку, які російська сторона розцінює як такі, що несуть загрозу позиціям Російської Федерації як глобального актора та позиціям «руського міра» як ідеологічної опори сучасного російського суспільства й російської державності. Небажання України вписуватися в російську цивілізаційну парадигму розвитку, орієнтація на загальноєвропейські та євроатлантичні демократичні цінності стали визначальним мотивом сучасно «хрестового походу» Росії проти України як в політичному, соціальному, культурному, інформаційно-ідеологічному, гібридному, так і, врешті, збройному ключі.

Імперська – за світове домінування. Імперська ідея в історичному вимірі завжди була й продовжує виступати пропагандистським конструктом і обґрунтуванням експансіоністської російської політики з метою розширення власної сфери впливу і максимального послаблення позицій противника/-ів[14]. Звідси, російсько-українська війна вмотивовується, з точки зору офіційної Москви, необхідністю воювати на території України проти США і їхніх союзників по НАТО (проти англо-саксів). Тим самим, російське державне керівництво пояснює примушування України до миру як необхідний крок для захисту своїх власних регіональних і глобальних інтересів. Насправді йдеться про задоволення експансіоністських імперських амбіцій на регіональне і глобальне домінування. Війна проти України – це лише один із інструментів його досягнення, реалізації поставленої мети (поряд з енергоносіями, гонкою озброєнь, інформаційною війною тощо). Фактично імперська фабула була окреслена у виступі В. Путіна на безпековому форумі в Мюнхені 10 лютого 2007 р.[15], який став відправною точкою для нової «холодної війни» між Сходом (Російська Федерація та її союзники) і Заходом (держави-члени НАТО, насамперед, США і ЄС). Як зауважив український історик Я. Грицак, уповні об'єктивним є розуміння того, що в сучасній Україні вирішується доля усього світу[16].

Геополітична – за простір, розширення як квінтесенцію імперськості. Росія як держава насамперед телурократична, тобто держава «суші», будує свою могутність на основі контролю величезного континентального євразійського простору[17]. У цьому сенсі вона спирається на три субпростори, які є «китами» російської імперськості: східноєвропейський, кавказький і центральноазійський. Ключовою зоною східноєвропейського простору Росія як імперія завжди розглядала Україну. Відповідно, підпорядкування українського простору – територіально найбільшого в Європі державного утворення, великого ринку з точки зору робочої сили, послуг, капіталів, господарського потенціалу – наповнювало повноцінним змістом саме поняття російської імперськості. Воно уможливлювало контроль Чорного моря, визначальний вплив на Балкани і Центральну Європу.

Екзистенційна – спрямована на знищення України як держави і українства / українського народу / української нації як носія відмінного від російської і «руського міра» світогляду, світосприйняття та колективної пам'яті. Прикметник «екзистенційний» (тобто, «життєвий») онлайн-словник Dictionary визнав словом 2019 року в світі (принаймні, значення саме цього терміну інтернет-користувачі найчастіше шукали упродовж року[18]). Для України і українців це поняття набуло особливого значення від 2014 р., коли стало зрозуміло, що задля історичної перспективи нам не залишається нічого іншого як боротися за свої екзистенційні смисли, за своє буття, за право бути українцями і мати власну незалежну державу. В основі цієї боротьби знаходиться відстоювання свободи як права людини на вільний вибір[19].

---

[13] Див.: Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Москва .: Арктогея, 1997. 451 с.; Залізняк Л. Україна та Росія: війна цивілізацій. *Універсум*. 2017. № 3-4. С. 4–11; Михальченко Н. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее. Монография. Киев : ИПиЭНИ имени И.Ф. Кураса НАН Украины, 2013. 340 с.; Российская цивилизация: Этнокультурные и духовные аспекты: Энциклопедический словарь / Отв. ред. М.П. Мчедлов. Москва : Республика, 2001. 544 с.; Троян С.С. Цивілізаційно-культурні маркери України у вимірі глобалізації. *Чорноморський літопис.* 2010. Вип. 1. С. 65–69; Troyan S. Lokalna cywilizacja w wymiarze globalizacji (przykład Ukrainy) // (Nie) ład a (od) budowa cywilizacji: monografia, pod red. Zdzisława Zagórskiego i Stanisława Kamykowskiego, Wrocław : WUW, 2016. S. 147–160.

[14] Коровин В. Имперский разговор. Империя, геополитика, идеология, традиция. Москва : Книжный мир, 2016. 384 с.; Російський імперіалізм від Івана Великого до Революції: збірник статей / упор. Т. Гунчак. Київ : «Києво-Могилянська академія», 2010. 395 с.

[15] Выступление Владимира Путина на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности, Мюнхен, 10 февраля 2007 г. URL: https://ru.m.wikisource.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D1%87%D1%8C_%D0%9F%D1%83%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%B2_%D0%9C%D1%8E%D0%BD%D1%85%D0%B5%D0%BD%D0%B5_(2007)

[16] Грицак Я. В Україні вирішується доля усього світу. URL: https://zbruc.eu/node/110916

[17] Дністрянський М.С. Загострення геополітичних взаємин у період постмодерну та становище України : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2021. 154 с.; Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Москва : Арктогея, 1997. 451 с.

[18] Прикметник «ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ» – слово 2019 року. URL: http://slovopys.kubg.edu.ua/prykmetnyk-ekzystentsiinyi-slovo-2019-roku/

[19] Сартр Ж-П. Шляхи свободи. Трилогія. Ч. 1: Зрілий вік. К.: Юніверс, 2006. 384 с.; Ч. 2: Відстрочення. Київ : Юніверс, 2008. 448 с.; Ч. 3: Смерть у душі. Київ : Вид-во Жупанського, 2016. 312 с.

Натомість В. Путін розглядає все українське з позицій великодержавного шовінізму як внутрішню для Росії екзистенційну загрозу. Як резонно зауважив професор української історії Гарвардського університету С. Плохій, у результаті російсько-української війни відбувається переформатування української державності на засадах політичної нації, а Україна веде війну не лише за своє право на незалежне буття, але й за всю Європу[20].

Особистісно-психологічна – як смисложиттєва проекція світоглядних антиукраїнських комплексів-конструкцій російського президента В. Путіна[21]. Вони оприявнили його обурення небажанням України долучитися до проросійського єдиного економічного простору, а потім і культурних травм від українських революцій, в основі яких знаходилися неприйнятні для авторитарного складу російського президента головні українські цінності – незалежність, свобода, воля, гідність, європейськість. Відповідно російський президент декларує своє ставлення до України не як до сучасної незалежної держави, а як до бунтівної провінції, що прагне позбавитися російської опіки. У розмові з президентом США Дж. Бушем на саміті НАТО в Бухаресті (2008 р.) він заявив, що такої держави як Україна не існує, бо «частина її території – це Східна Європа, а частина, і, значна, подарована нами (Росією – авт.)»[22]. Ця сув'язь сенсосмислових суджень і мотивацій зумовлює поведінкові характеристики буття В. Путіна: він не допускає існування українського у будь-яких виявах, а насамперед – принципово заперечує українську державність (не лише на буттєвому рівні, але й на рівні ідеї). Ці світоглядні матриці скеровують дії російського керманича щодо розв'язаної російсько-української війни.

На наш погляд, окреслений причинно-наслідковий ланцюг уможливлює розуміння анатомії виникнення російсько-української війни, її характер, основні риси перебігу і стратегії Кремля.

2. Основні характеристики російсько-української війни

Автори свідомі виміру історичної перспективи і ретроспективи: історики зазвичай працюють з подієво-фактологічним полотном з віддалі певної часової дистанції. Дійсно важливо вивчати, досліджувати, узагальнювати, висновувати, коли пристрасті, хоча б трохи вляглися, а «тунельне» мислення про болісне сьогодення поступилося спокійнішому і врівноваженішому історичному осмисленню «болісної минувшини»[23]. Водночас занурення у безпосередній вир подій, бачення їх «зсередини» уможливлюють миттєве рефлексування, відтворюючи повсякдення, актуалізуючи його. Фокусування на подіях російсько-української війни упосліджує шерег сутнісних характеристик, порівняльних оцінок і паралелей.

1. Гібридна неконвенційна російсько-українська війна, яка тривала від 26 лютого 2014 року, переросла з 24 лютого 2022 року в широкомасштабну відкриту конвенційну збройну агресію Російської Федерації проти України. Для нашої держави це – Національно-визвольна війна XXI століття проти путінізму-рашизму як новітньої форми нацизму. Сучасна Національно-визвольна війна є продовженням і (віримо) завершенням Національно-визвольної революції-війни 1917–1921 рр. Війни, яка виросла з революційного горнила Великої війни 1914–1918 рр. і явила світу Україну[24]. Тоді Україна на деякий час стримала російську експансію на території сусідніх держав, однак не встояла сама перед російською більшовицькою експансією, не захистила незалежність і на майже 70 років стала частиною радянського простору.

2. Століття, яке відділяє дві доленосні для України Національно-визвольні війни, хоча й залишило нам того самого ворога – російський імперіалізм, але кардинально змінило бачення українським народом своєї державницької, ідентичнісної, цивілізаційної візії. Саме ця поступова, але неухильна кристалізація українськості уможливила жовто-блакитний стяг української незалежності в залі Верховної Ради України 24 серпня 1991 року, відстояння свобод в звитяжні дні Помаранчевої революції (2004-2005 рр.) та Революції Гідності (2013–2014 рр.), дозволила вистояти й зміцніти в ході Національно-визвольної війни 2014–2022 рр., даючи гідну відсіч російській імперській воєнщині в її прагненні за будь-яку ціну ліквідувати вільну й незалежну Українську державу.

3. У своїй злобі й ненависті до всього українського (заяви В. Путіна й інших кремлівських високопосадовців про штучний характер України як

[20] Сергій Плохій: «Ця війна є війною за всю Європу». URL: https://zbruc.eu/node/110984

[21] Зайпель Х. Путин: Логика власти. Москва : Время, 2016. 384 с.; Кузьо Тарас. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / Пер. з англ. Андрія Павлишина. Київ : Дух і Літера, 2018. 560 с.; Мухин А.А. Владимир Путин. Who is Mister P? Москва : Алгоритм, 2015. 224 с.

[22] Цит. за: Волович О. Історія як поле змагання «Українського світу» і «Русского мира»/ *Зовнішні справи*. 2014. № 12. С. 20.

[23] Європа та її болісні минувшини / Авт.-упоряд. Ж. Мінк і Л. Неймайєр у співпраці з П. Боннаром. Пер. з фр. Є. Марічева. Київ : Ніка-Центр, 2009. 272 с.

[24] Велика війна 1914–1918 рр.: витоки, характер, наслідки: Монографія, наук. ред. С.С. Троян. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2018. 536 с.; Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова), Г.В. Боряк та ін.; відп. ред. О.П. Реєнт; авт. кол.: Ю.В. Берестень та ін. Кн. 1. Історичні нариси. Київ : ТОВ «Видавництво "Кліо"», 2014. 784 с.; Кн. 2: Мовою документів і свідчень Київ : ТОВ «Видавництво "Кліо"», 2015. 800 с.; Киридон А.М., Троян С.С. Велика війна 1914–1918:революціонізація Європи і Україна. *Україна і Болгарія в історії Європи*: збірник наукових праць / Інститут історії України НАН України; Інститут історичних досліджень БАН; Комісія істориків України і Болгарії; Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин; Упоряд.:Інна Манасієва, Ірина Матяш. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 212–229.

держави, практично безкінечні упродовж останніх понад восьми років ворожо-пропагандистські антиукраїнські передачі, ток-шоу, інтерв'ю тощо на центральних російських каналах), в намаганні позбавити Україну і українців власної історії, пам'яті, ідентичності, культури тощо тоталітарна імперська машина «руського міра» готувала ґрунт для знищення України як держави-носія справжньої багатовікової історії та державницької традиції Русі-України[25]. Сучасна віроломна агресивна війна Російської Федерації проти України – це чергова спроба перекреслити все українське в європейському і світовому цивілізаційному просторі, привласнити український історичний дискурс у його найширшому розумінні. Оскільки Україна і український народ самим фактом існування не дають російським імперським апологетам це зробити, вся «московська ординська рать» ополчилася проти всього незалежного українського; ворог-окупант не гребує навіть найцинічнішими засобами брутальної і варварської агресивної війни, зокрема й погрожуючи ядерним кийком. І це робить держава-гарант територіальної цілісності та суверенітету України (згідно з Будапештським меморандумом від 05 грудня 1994 р.[26]), територіальної цілісності та суверенітету без'ядерної України!

4. Путінська Росія розраховувала на бліцкриг і повний розгром України. Цікавим видається аналіз певних історичних паралелей (навряд чи тут ми маємо лише випадковий збіг чисел і обставин, особливо з огляду на прихильність глави сучасної російської держави до певної «магії чисел»). Саме 24 лютого 1991 р. розпочалася сухопутна фаза військової операції багатонаціональних коаліційних сил на чолі з США «Буря в пустелі» в Перській затоці. Вона тривала 100 годин (з 4:00 24 лютого до 8:00 28 лютого) і завершилася поразкою Іраку та звільненням території Кувейту[27]. Путін практично в той самий час ранку, дня і місяця тільки з різницею в 31 рік розпочав віроломну агресивну війну проти України. Очевидно головний розрахунок – так званий План А (відкритим залишаємо питання як наявності у російської сторони Плану Б, так і загалом подальшої стратегії дій) – був на перші 3–4 дні війни. Саме за такий термін, на думку творців російської чи то зими, чи весни, мав бути ліквідований опір України, чинна влада усунута, а на її місце повернутий індивідуальний і колективний «легітимний Янукович». У неділю 27 лютого – переможний парад у Києві. Таким чином, загалом все мало відбутися навіть швидше, ніж тривала воєнна наземна фаза операції в Перській затоці: за такий час лідер Росії планував ліквідувати незалежність України. Далі (швидше за все, саме так виглядало це в кремлівському плані) проросійська українська влада мала блискавично – до 18 березня (річниця російського псевдореферендуму в Криму) – прийняти необхідні рішення про приєднання до союзу з Росією і Білоруссю. Такий бліцкриг, повна капітуляція України і перемога Російської Федерації мали, на думку її керівництва, мінімізувати ризики від нових санкцій з боку західних держав. Однак український народ і політичне керівництво нашої держави зневажили брутальні російські імперського штибу прожекти. Війна для України стала по-справжньому Національно-визвольною і Вітчизняною.

5. Упродовж лютого-квітня 2022 р. Україна і український народ за допомогою своїх союзників героїчно стримує воєнну агресію російського мілітаризму, захищаючи Європу і світ. Наша держава стала тим Рубіконом, що відділяє мир від війни, світло від темряви, демократичну гідність від тоталітарного деспотизму, врешті – цивілізацію від варварства. Російська державна військова машина всупереч правилам і нормам веде брутальну вбивчу війну проти цивільного населення. Невинними жертвами війни стали тисячі громадян України – жінок, дітей, інвалідів, медиків… Зруйнована величезна кількість житлового фонду й об'єктів інфраструктури, в тому числі й критичної. Тільки за півтора місяців війни понад 7,1 млн українців змушені були змінити своє місце проживання, а практично понад 4,5 млн взагалі виїхали за кордон[28]. Ціль російського імперіалізму – залякати населення міст і сіл, зламати його дух і готовність до опору окупантам. Україна продемонструвала всьому світові твердість і незламність українського характеру, віру українців у свободу і волю, право на гідний вибір і вільне життя на своїй, Богом даній землі. Україна вже перемогла в цій справедливій і визвольній для нас, але кривавій і жахливій війні. Справа тільки в часі та у вимірі людських страждань і трагедій.

6. Упродовж щонайменше останніх чотирьох століть зі страхітливою впертістю повторюється практично один і той самий сценарій на європей-

[25] Портнов А. Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій. Київ : НІСД, 2009. 160 с.; Проханов А., Аверьянов В., Дугин А., Кобяков А., Платонов О. Доктрина Русского мира. Москва : Книжный мир, 2016. 640 с.; Якубова Л., Головко В., Примаченко Я. Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: Аналітична доповідь / Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2018. 227 с.; Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. Київ : ТОВ «Видавництво "КЛІО"», 2018. 384 с.

[26] Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. 05 грудня 1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text

[27] Див.: Victoria, William L. Cleveland, late of Simon Fraser University, Martin Bunton, University of. A History of the Modern Middle East (Fifth ed.). Boulder , CO: Westview Press, 2009. 450 p.

[28] Понад 4,5 мільйона людей покинули Україну через війну – ООН. URL: https://nv.ua/ukr/amp/povnomasshtabne-vtorgnennya-rf-z-ukrajini-vijihali-ponad-4-5-milyoni-bizhenci-dani-oon-50232952.html

ській і світовій історичній арені – кривава війна і мир у початкові десятиліття. Перші два десятиліття XVIII ст. ознаменувалися війнами у західній і східній частинах Європи. Війна за іспанську спадщину 1701–1714 рр. (завершилася укладенням Раштадського і Утрехтського мирних договорів) і Північна війна 1700–1721 рр. (підсумки її зафіксував Ніштадський мир, головний з них – Росія офіційно перетворилася в імперію) привели до серйозної структурної модифікації Вестфальської міжнародної системи. Особливо вагомим було утворення Пруссії та Російської імперії як впливових міжнародних гравців-дієвців. На початку XIX ст. тривала епоха наполеонівських воєн завершилася битвою під Ватерлоо і Віденським мирним конгресом 1814–1815 рр. Система міжнародних відносин, відома як «європейський концерт», проіснувала з певними модифікаціями рівно сто років і була зруйнована вибухом Першої світової війни в 1914 р. Понад чотири роки першої збройної глобальної катастрофи завершилися Комп'єнським перемир'ям 11 листопада 1918 р., Паризькою і Вашингтонською міжнародними конференціями, на основі рішень яких була укладена Версальсько-Вашингтонська система світобудови[29]. Минуло ще одне століття, і в 2014 р. путінська Росія розпочала Третю світову війну (гібридну на початковій стадії), в основі якої – «битва за Україну»[30] як геополітична й історико-світоглядна квінтесенція сучасної російської імперської стратегії. Ця війна стала Національно-визвольною війною XXI століття для України і віроломною, агресивною, війною на самознищення – для Російської Федерації як новітнього імперського проекту.

3. Екзистенційна війна або «хотят ли русские войны»

Таке питання якщо й могло б бути, то лише риторичне і передбачає воно тільки стверджувальну відповідь. Українофобська російська пропаганда і така сама практика віроломної війни Російської Федерації проти України як держави і українського народу, як спільноти, яка проживає на її території, чітко підтвердили: озброєні росіяни=російські війська зайшли в Україну з єдиною метою – бажанням вести війну і вбивати українців. Усе решта – демілітаризація, денацифікація, недопущення вступу України в НАТО, захист російськомовних, національна безпека Росії тощо – то все від лукавого[31]. Засліплений бажанням знищення України і всього українського, російський президент за підтримки переважної частини суспільства поставив на карту все, в тому числі й майбутнє своєї держави і народу. Станом на кінець 2013 – початок 2014 рр. Росія була державою групи економічно найрозвиненіших і найвпливовіших країн світу – G-8 («Велика вісімка»). Як постійний член Ради Безпеки ООН вона впливала на прийняття (чи неприйняття) всіх доленосних для людства рішень. Російська держава отримувала значні прибутки (фактично – надприбутки) від продажу, насамперед, енергоресурсів, мала сприятливу економічну кон'юнктуру тощо. Всім цим і власне самою екзистенційною (життєвою) перспективою суспільного і державного розвитку було знехтувано в ім'я абсолютно надуманих антиукраїнських цілей.

З метою кращого розуміння характеру перебігу доленосних історичних процесів та водночас ірраціональності поведінки офіційної Москви, вдамося до порівняльного аналізу, розглянувши три базові позиції 2013 р. на порівняльному зрізі з поточним 2022 р.

Перша. Ставлення українців до росіян і Росії. Відповідно до соціологічних опитувань, проведених Київським міжнародним Інститутом соціології (КМІС) і Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва)[32] у листопаді 2013 р. (а потім у лютому 2014 р.), кількість позитивно налаштованих українців до росіян становила 82%, а росіян щодо українців – 69%. Негативно налаштованими були 10% українців і 22% росіян. Бажали об'єднатися в єдину державу 9% українців і аж 32% росіян. Питання війни навіть не порушувалося. Важливий факт: у 2013 р. українці найпозитивніше ставилися до Росії та росіян. Натомість негативне ставлення європейців складало 54% і зросло до 74% у середині 2014 р.[33]

Після початку гібридної війни Російської Федерації проти України 26 лютого 2014 р. і російської анексії Криму ситуація кардинально змінилася. Згідно проведеного КМІС в січні 2022 р. опитування[34] 48,1% опитаних українців вважали загрозу

[29] Troyan S., N.Nechaieva-Yuriichuk. Evolution of the Westphalian Order under the Influence of the World Wars: Historical and International Relations Aspects. *Codrul Cosminului*. Vol. 26. № 1. July 2020. P. 187–206.

[30] Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 496 с.; Фельштинський Ю., Станчев М. : Третя світова: битва за Україну / Пер. з рос.: В. Єшкілєв. Київ : Наш Формат, 2015. 456 с.

[31] Putin cautions Nato against crossing 'red lines' in Ukraine // Financial Times. 2021. 30 November; Russia-Ukraine border: Why Moscow is stoking tensions. 2022. 27 November. URL: https://web.archive.org/web/20211225040840/https://www.bbc.com/news/world-europe-59415885; Ukraine tensions: Russia condemns destructive US troop increase in Europe. 2022. 03 February. URL: https://web.archive.org/web/20220225124204/https://www.bbc.com/news/world-europe-60238869

[32] Динаміка ставлення населення України до Росії та населення Росії до України, яких відносин з Росією хотіли б Українці. URL: http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=236&page=1

[33] Опитування: Путіна підтримують тільки в Китаї та Бангладеш. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/07/140711_putin_popularity_sa.amp

[34] Суспільно-політичні настрої населення України: сприйняття загрози воєнного вторгнення з боку Росії. URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1091&page=1

нового вторгнення Росії в Україну реальною. У тому, що цього не буде, впевнені були 39,1% респондентів, ще 12,8% не визначилися з позицією чи відмовилися відповідати. 34% українських респондентів заявили, що добре ставляться до Росії, про погане ставлення сказали 50%, а 15% опитаних не змогли відповісти на питання про ставлення до Росії. Лише 5% вважали, що країни мають об'єднатися в одну державу. Навіть шалена антиукраїнська пропаганда в Росії і пряма загроза тотальної війни з боку Московії не змусили понад третину українців зняти рожеві окуляри проросійськості. «Подяка» від Кремля не забарилася – бомби, ракети, танки, насилля…

Оприлюднені 06 квітня 2022 р. найновіші дані загальнонаціонального опитування українців соціологічної групи Рейтинг[35] свідчать, що 91% українців не підтримують тезу, що «росіяни та українці – це один народ». 64% вважає, що відновлення дружніх відносин українців з росіянами є взагалі неможливим. Водночас 22% вважають, що це може статися не менше, ніж через 20–30 років. Тих, хто бачить таке примирення у перспективі до 15 років, – близько 10%. Показово, що навіть у регіонах півдня і сходу України понад половина опитаних не вірять у відновлення дружби між українським і російським народами.

Друга. Європейська інтеграція. Відповідно до загальнонаціонального дослідження громадської думки населення України, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» разом із Центром ім. Разумкова у травні та листопаді 2013 р.[36], входження України до ЄС (тобто, євроінтеграційний вектор) підтримували 41,7% українців, а вступ до Митного союзу Росії, Білорусі та Казахстану (тобто, євразійський інтеграційний вектор) – 31%. На кінець 2013 р. кількість прихильників політичної та економічної інтеграції України з ЄС зросла до 48%. Результати опитування КМІС від початку лютого 2022 р.[37] показав найвищий з 2013 р. рівень підтримки українцями вступу до ЄС: за вступ до Євросоюзу виступали 68% опитаних, проти – 24%. Звідси, уповні резонна була і Угода про асоціацію ЄС з Україною в 2013 р., і заявка України на членство в ЄС та початок процедури прийняття нашої держави в якості кандидата за особливою процедурою наприкінці лютого 2022 р.

Заради справедливості треба відзначити дві речі. По-перше, жодним чином європейська політична і економічна інтеграція України (вступ до ЄС) не пов'язана з євроатлантичною інтеграцією (вступ до НАТО). Це питання після провалу спроби надання Україні Плану дій по членству в НАТО на Бухарестському саміті (2008 р.)[38] більше не порушувалося на офіційному рівні. Тому російські звинувачення у включенні української території у сферу впливу НАТО і розміщенні там натовських баз повністю безпідставні. Хоча, навіть якби це було не так, і Україна отримала б якісь перспективи членства в Північноатлантичному Альянсі, то це справа вільного вибору суверенної незалежної держави, що жодним чином не суперечить міжнародно-правовим нормам. По-друге, європейська інтеграція України (як свідомий і підкріплений позитивним ставленням до неї більшої частини українського суспільства вибір) має, насамперед, економічне й політичне спрямування. Відносини України з ЄС ніколи не розглядалися у контексті негативного ставлення до Російської Федерації, та й з її боку агресія не вмотивовувалася протидією цьому зовнішньополітичному вектору України будь-якою ціною.

Третя. Революція Гідності в Україні. На Вільнюському саміті Східного партнерства ЄС 28–29 листопада 2013 р. Україна мала підписати Угоду про асоціацію (без перспективи членства) з ЄС. Однак за два тижні до саміту український уряд М. Азарова заявив про відтермінування (перенесення на невизначену перспективу) підписання євроінтеграційної Угоди про асоціацію. Обурення українського суспільства спричинилося до нового Майдану (Євромайдану), а брутальна розправа силовиків з протестувальниками стала сигналом до нової революційної хвилі виступів проти клептократичного режиму президента В. Януковича і його оточення як спротиву їх відходу від проєвропейського інтеграційного курсу Української держави та намагання підпорядкувати її впливу офіційної Москви.

30 листопада 2013 р. в Україні розпочалася Революція Гідності, гаслами якої були європейський вибір, свобода, гідність[39]. Розстріл Майдану і втеча президента В. Януковича мали своїм наслідком зміну владної верхівки в Україні. Основним геополітичним наслідком Революції Гідності для України став вибір нею європейського інтеграційного шляху як базового вектору розвитку, відхід від проросійського зовнішньополітичного курсу і зменшення

[35] Вомьме загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/vosmoy_obschenacionalnyy_opros_ukraina_v_usloviyah_voyny_6_aprelya_2022.html

[36] Яким шляхом іти Україні – до якого союзу приєднуватись?. Яким шляхом іти Україні – до якого союзу приєднуватись? Київський міжнародний інститут соціології. 26 листопада 2013. URL: https://web.archive.org/web/20180212083415/http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=204&page=2

[37] Ставлення населення України до Росії та якими мають бути відносини України і Росії, лютий 2022 року. URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1102&page=1

[38] Декларація Бухарестського саміту прийнята главами держав і урядів, що взяли участь у засіданні Північноатлантичної ради в Бухаресті 3 квітня 2008 р. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natolive/official_texts_8443.htm

[39] Копійка В., Дорошко М., Балюк В. Гібридна війна Росії проти України після Революції гідності: монографія. Київ : Ніка-Центр, 2018. 280 с.; Кузьо Тарас. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / Пер. з англ. Андрія Павлишина. К.: Дух і Літера, 2018. 560 с.

залежності від Російської Федерації практично у всіх сферах життєдіяльності. Все це викликало як вкрай негативну реакцію Кремля, так і агресію Росії проти України у формі гібридної війни, анексії Криму і підтримці незаконних проросійських терористичних квазіутворень на Донбасі[40]. 26 лютого 2014 р. розпочалася гібридна війна Російської Федерації проти України (з поєднанням засобів «жорсткої» і «м'якої» сили, військової та інформаційної), яка для нашої держави в подальшому увиразнилась як Національно-визвольна війна сучасності.

Водночас уже тоді Росія розпочала війну на знищення України або екзистенційну війну проти України і всього українського, яка на першому етапі (26 лютого 2014 – 23 лютого 2022 рр.) мала характер гібридної – гібридні технології використовувалися Кремлем з метою окупації українських територій[41]. Силовий складник війни, що приносив смерть та матеріальні руйнування, від 2014 р. діяв у просторово обмежених, локальних вимірах. При цьому обмежені масштаби військової активності супроводжувалися необмеженим поширенням дискурсу війни. Відбувалась боротьба за домінування певних уявлень про світ та події в соціальному й індивідуальному довкіллі і одночасне руйнування протилежних, «ворожих» опіній, за когнітивний та комунікативний контроль, владу над свідомістю людей, їхніми емоціями, мисленням, розумом і, відповідно, над їхньою поведінкою, намагання зруйнувати їхню ідентичність[42].

Від 24 лютого 2022 р. спостерігається стадія віроломної агресивної конвенційної війни з боку Росії. У дослівному розумінні, екзистенційна війна – це війна за існування, за буття, за життя. Тобто, у широкому значенні терміну «екзистенція», ми маємо абсолютно відмінні російську й українську візії такої війни. Якщо для офіційної Москви це війна на повне знищення всього українського державного і суспільного, то для України головний зміст екзистенційної війни становить боротьба за відстоювання всього українського – це Національно-визвольна війна за Українську Державу, за Український Народ, за Свободу, за Гідність, за Пам'ять, за Демократію, за Європейськість як Смисли самого Буття. Саме ці життєві смисли українства і хоче знищити Росія, а ми всіма силами прагнемо їх відстояти, захистити і утвердити.

Український інтелектуал, публіцист, віце-президент Українського центру міжнародного ПЕН-клубу Микола Рябчук у січні 2017 р. у Королівському інституті міжнародних відносин (Четем-хауз) у Лондоні в доповіді про зміни ідентичності українців доволі чітко сформулював нині очевидну думку: «Українці від росіян відрізняються любов'ю до свободи»[43]. Поняття Свободи невіддільне від колективної пам'яті українців – народу, що є спадкоємцем предків, які жили на берегах середньої і нижньої течії Борисфена-Славутича-Дніпра. Народу, який створив потужну середньовічну державу Русь-Україну. Народу, який прийняв християнство, коли навіть Москви ще не було і в помині. Народу, який у славні часи козацької звитяги і лицарства героїчно боронив свої рубежі і свою Свободу. Народу, з яким Московія вела численні війни, прагнучи розширити території власної держави, завдяки підпорядкуванню українських земель, вона врешті й перетворилася в імперію. Народу, без історичного минулого й територій якого ні в минулому, ні сьогодні Росія не може відчувати себе повноцінним утворенням. А тому завжди прагнула і прагне зараз або до привласнення собі, або до нищення всього українського. Але сьогоденну війну за смисли буття – екзистенційну війну – Росія вже програла в історичній перспективі. Така війна завжди програшна для імперіалістів-загарбників, які «хотят войны», які чинять свавілля і злочини проти людяності.

4. Україна в огні або російський геноцид в Україні

Хрестоматійна кіноповість Олександра Довженка[44] як ніколи актуальна в годину незламної борні українського народу проти новітніх фашистів – на цей раз російських. Палають міста і села України від бомбардувань і ракетних ударів, завданих російськими літаками й артилерійськими системами. З танків і автоматичної зброї окупанти розстрілюють цивільне населення. Цілями знавіснілого ворога-окупанта є лікарні, в тому числі пологові та дитячі, школи, культові споруди, приватні забудови, багатоквартирні будинки. Жертвами страшної розв'язаної Російською Федерацією віроломної війни стали українські жінки, діти, лікарі, біженці. Їх уже – сотні вбитих дітей і жінок, тисячі вбитих цивільних, мільйони осіб, які покинули місця свого проживання. Всі вони – ні в чому не винні громадяни України, сини і дочки української землі, яких абсолютно безпідставно з точки зору моралі та права піддали жахливим випробуванням, у тому числі згвалтуванням, катуванням, нарузі російські окупанти. Американський історик О. Мотиль назвав такі дії «винятковим актом дикості»[45].

---

[40] Магда Є. Гібридна агресія Росії: уроки для Європи. Київ : КАЛАМАР, 2017. 268 с.; Україна. 30 років незалежності. Стислий довідник / За ред. д.і.н., проф. Киридон А.М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2021. 536 с.

[41] Сегеда С. П., Шевчук В. П. Гібридна війна Росії проти України: історичний вимір. *Наука і оборона.* 2019. № 1. С. 31–35.

[42] Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. Київ : НІСД, 2019. С. 20.

[43] Рябчук: українці від росіян відрізняються любов'ю до свободи. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-38671637.amp

[44] Довженко О.П. Україна в огні: Кіноповість, щоденник / Упоряд. і автор передм. О.М. Підсуха. К.: Рад. письменник, 1990. 416 с.

[45] Мотиль О. Групове згвалтування в Україні. URL: https://zbruc.eu/node/111497

Все це, що чинить Російська Федерація, розв'язавши віроломну брутальну війну проти України, має чітке визначення – злочини агресії, злочини проти людяності та воєнні злочини з ознаками геноциду. 14 квітня 2022 р. Верховна Рада України прийняла Постанову «Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні» № 7276[46]. Цією Заявою Верховна Рада України: 1) визнала дії, вчинені Збройними силами Російської Федерації та її політичним і військовим керівництвом під час останньої фази збройної агресії Російської Федерації проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, геноцидом Українського народу; 2) звернулася до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї НАТО, урядів та парламентів іноземних держав щодо визнання вчинення Російською Федерацією геноциду Українського народу, а також злочинів проти людяності та воєнних злочинів на території України.

Цей термін увів у наукове і повсякденне вживання в 1944 р. польський юрист єврейського походження Рафаель Лемкін. Він означив геноцидом (від genos – рід, плем'я і coedo – убиваю) злочинні дії щодо будь-якої групи людей з метою її знищення[47]. Йдеться про координований план різноманітних дій, спрямованих на знищення життєво важливих основ існування національних груп і самих цих груп як таких.

Злочини проти людства (людяності) або злочини проти миру та безпеки людства, як вони визначені в пояснювальній записці до Римського статуту Міжнародного кримінального суду[48], є найненависнішими злочинами у зв'язку з серйозним руйнівним впливом на людську гідність, приниженням і сприянням деградації особистості. Ці злочини караються не тільки законами певної країни, а й міжнародним законодавством. До злочинів проти людства належать, зокрема, пропаганда війни, планування та ведення війни, застосування зброї масового знищення, терористичні акти тощо.

Воєнні злочини – свідоме грубе порушення законів, норм і принципів міжнародного гуманітарного права та звичаїв війни, правил ведення бойових дій. До таких злочинів належить, зокрема, жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування чи руйнування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів і звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами. Головний прокурор Міжнародного кримінального суду (Росія не є членом суду – вона вийшла з нього в 2016 р.), британський юрист Карім Хан каже, що є обґрунтовані підстави вважати, що в Україні були скоєні воєнні злочини, і він має дозвіл понад 40 держав на розслідування[49].

Увесь цей набір ужитих Російською Федерацією злочинів став можливим завдяки здійсненню нею щодо України загального злочину агресії (хоч і наразі відсутня єдина міжнародно-правова норма визначення цього злочину). Проте ще ст. 6 Статуту Нюрнберзького трибуналу зазначила, що злочини проти миру включають планування, підготовку, розв'язання або ведення агресивної війни або війни в порушення міжнародних договорів[50]. Згідно ст. 1 резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 р. агресією є «застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави, або яким-небудь іншим чином, несумісним із Статутом ООН, як це встановлено в цьому визначенні»[51]. Відповідно до ст. 2 цієї резолюції як акт агресії може бути кваліфіковано «вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави, … будь-яка анексія із застосуванням сили території іншої держави або частини її,… бомбардування збройними силами держави території іншої держави або застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави; блокада портів або берегів держави збройними силами іншої держави; напад збройними силами держави па сухопутні, морські або повітряні сили або морські і повітряні флоти іншої держави; … дія держави, що дозволяє, щоб її територія, яку вона надала в розпорядження іншої держави, використовувалася цією іншою державою для здійснення акту агресії проти третьої

[46] Верховна Рада визнала дії РФ геноцидом Українського народу. URL: https://lexinform.com.ua/zakonodavstvo/verhovna-rada-vyznala-diyi-rf-genotsydom-ukrayinskogo-narodu/; Проект Постанови про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні», № 7276 від 11.04.2022. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/CardByRn?regNum=7276&conv=9

[47] Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / редактор Р. Сербин; упор. О. Стасюк. Київ: Майстерня книги 2009. 208 с.

[48] Римський статут міжнародного кримінального суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

[49] Суддя Міжнародного кримінального суду в Гаазі Карім Хан почав процедуру розслідування проти Росії. URL: https://yur-gazeta.com/golovna/suddya-mizhnarodnogo-kriminalnogo-sudu-v-gaazi-karim-han-pochav-proceduru-rozsliduvannya-proti-rosiy.html; Прокурор МКС Хан: намагатимуся встановити контакт із РФ і продовжуватиму співпрацю з українськими правоохоронцями. URL: https://ua.interfax.com.ua/news/general/824216-amp.html

[50] Статут Міжнародного військового трибуналу для суду та покарання головних військових злочинців європейських країн осі. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_201#Text

[51] Definition of Aggression General Assembly resolution 3314 (XXIX), 14 December 1974. URL: https://legal.un.org/avl/ha/da/da.html; Визначення агресії. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-74#Text

держави»[52] тощо. Тобто, навіть цей перелік міжнародних положень уповні дозволяє класифікувати загарбницьку війну Російської Федерації проти України як віроломний акт агресії, злочин агресії в широкому контексті, здійснюваний спільно з Республікою Білорусь. Україна подала позов проти Російської Федерації через вторгнення як акт агресії до Міжнародного суду ООН, який вирішує спори між державами, але не може переслідувати окремих осіб. Якщо він ухвалить рішення проти Росії, забезпечити виконання цього рішення має Рада Безпеки ООН. Але російська держава-терорист є однією з п'яти постійних членів Радбезу ООН і може накласти вето на будь-яку пропозицію щодо санкцій.

Рішення про майбутнє, але невідворотне покарання злочинів Російської Федерації знаходиться, насамперед, у площині дипломатії та міжнародних домовленостей. З цією метою має бути скликаний одноразовий трибунал для переслідування злочину агресії в Україні.

Ми ніколи не повинні забути про ці злочини проти України і українського народу, зокрема і з точки зору злочинів Російської Федерації як ядерної наддержави – гаранта територіальної цілісності та суверенітету України (за Будапештським меморандумом від 05 грудня 1994 р.[53] і міждержавним договором про дружбу, співробітництво і партнерство від 31 травня 1997 р.)[54], про геноцид з боку російських окупантів-нелюдів. Всі вони мають відповісти за заподіяну трагедію разом з президентом Росії та його клікою і їх союзниками у війні проти України. Має відповісти за рішенням спеціально створеного для цього Міжнародного трибуналу для військових злочинців. Міжнародного трибуналу, який повинен також прийняти рішення по справжній дерашизації (денацифікації) та демілітаризації Російської Федерації. Згідно норм і принципів міжнародного права, в ім'я пам'яті про всіх Захисників України, пам'яті про всі безневинні жертви рашистсько-нацистського геноциду в Україні.

Висновки

Таким чином, новітній період незалежності України став для неї, з одного боку потужним викликом і випробуванням на міцність та історичну перспективу, з другого, перетворив у суб'єкта актуальної європейської (регіональної) та світової (глобальної) історії. Розв'язана Російською Федерацією загарбницька війна проти України триває понад вісім років – з 26 лютого 2014 р. Вона пройшла дві фази: I – гібридної війни з 26 лютого 2014 р. до 23 лютого 2022 р.; II – тотальної широкомасштабної конвенційної війни, що триває від 24 лютого 2022 р. Для Заходу (насамперед, держав-членів НАТО і ЄС) цю війну можна розглядати як гібридну Третю світову війну, яка триває вже понад вісім років. Їй передувала «холодна війна» XXI століття Росії проти НАТО і ЄС (старт дала промова В. Путіна на безпековому форумі в Мюнхені 10 лютого 2007 р.).

Водночас для України в контексті її національного, європейського і глобального історичного поступу розв'язана Росією війна є Національно-визвольною війною XXI століття. У цій війні Україна захищає не лише свою незалежність і головні екзистенційні цінності демократичного вибору, але й загальноєвропейські принципи, права і свободи, міжнародно-правові засади сучасного світопорядку.

Росія війною проти України і всіма своїми діями в цій війні остаточно сплюндрувала і розтоптала міжнародно-правові основи співжиття в сучасному світі, погрожуючи «ядерним кийком» як глобальному співтовариству, так і Україні – без'ядерній державі, яка добровільно ліквідувала свій (третій у світі на той час) ядерний потенціал під гарантії дотримання українського суверенітету і територіальної цілісності від п'ятірки держав «ядерного клубу», зокрема і Російської Федерації.

Після остаточної перемоги України у справедливій Національно-визвольній війні XXI століття має обов'язково відбутися Міжнародний трибунал, на якому судитимуть російських політичних і воєнних злочинців за безпричинні, невмотивовані, брутальні злодіяння, заподіяні не лише Україні, але й усій світовій спільноті.

Російська Федерація повинна повернути всі окуповані з 2014 року українські території і сплатити Україні у формі контрибуції відповідну суму за завдані за цей час збитки. Причому, після віроломного удару по Україні, після розв'язання гарячої фази широкомасштабної та різноаспектної війни проти нашої держави, українського суспільства і кожного громадянина-українця, Росія повинна не лише капітулювати, але й сплатити саме контрибуцію.

Поряд із Росією обов'язково повинна відповісти за злочини її союзниця – Республіка Білорусь. Саме ця держава в особі її правлячого політичного режиму на чолі з О. Лукашенко, спаплюживши високу честь держави-засновниці ООН, перетворилася в посібника сучасного російського імперіалізму у війні проти України.

Після війни має бути відновлено міжнародно-правове регулювання у рамках усієї сучасної системи

---

[52] Визначення агресії. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-74#Text

[53] Лоссовський І. Міжнародно-правовий статус Будапештського меморандуму: договір, обов'язковий для виконання всіма його сторонами: Монографія. Київ : Українська асоціація зовнішньої політики, 2015. 124 с.

[54] Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією (Договір ратифіковано Законом № 13/98-ВР від 14.01.98. Дію Договору припинено на підставі Закону № 2643-VIII (2643-19) від 06.12.2018). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006#Text

міжнародних відносин, яке б обов'язково включило як мінімум реорганізацію ООН. На наш погляд, для вирішення цих й інших нагальних завдань у сфері сучасної світової політики потрібен Великий Міжнародний Конгрес, подібний до Віденського конгресу 1814–1815 рр.

З метою перетворення у потужного регіонального і впливового міжнародного актора та на основі важкого досвіду російсько-української війни 2014–2022 рр. Україні доречно керуватися положенням сучасних прихильників теорії «звичайного стримування»: рівень безпеки держави залежить від того, наскільки вона здатна переконати потенційних супротивників у своїй силі. Екстраполюючи це положення на Україну, наша держави, як раціональний суб'єкт сучасного світу, повинна насамперед 1) перейматися максимальним посиленням власної безпеки за допомогою своїх внутрішніх сил і ресурсів; 2) вибудовувати/створювати/конструювати найперспективніші стратегії виживання та зміцнення своїх позицій у міжнародній системі; 3) увійти до потужної колективної системи безпеки за обов'язкової участі США (наприклад, це може бути НАТО – рівень підтримки в Україні вступу до Альянсу зараз на рівні 70+%, чи союз США–Велика Британія-–Україна–Польща, або США–Україна–держави ЦСЄ–Туреччина тощо).

Урешті, по війні наша держава-переможниця, на наш погляд, має увиразнити назву і після конституційної новелізації постати перед світом як УКРАЇНА-РУСЬ.

Сформульовані висновки, так само як і наведені у межах статті узагальнення, не вичерпують порушеної у межах цієї публікації проблематики, а лише сприяють формуванню підґрунтя для подальшого глибинного аналізу порушеної проблеми.

Інформація про авторів:
Киридон Алла Миколаївна,
доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України,
директор
Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво»
51А, вул. Богдана Хмельницького, м. Київ, 01030, Україна

Троян Сергій Станіславович,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій
Національний авіаційний університет
1, пр. Любомира Гузара, м. Київ, 03058, Україна

Information about the authors:
Kyrydon Alla Mykolaivna,
Doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Worker
of Science and Technology of Ukraine,
Director
State Research Institution «Enc yclopedia Press»
51A, Bohdan Khmelnytsky str., Kyiv, 01030, Ukraine

Troian Serhii Stanislavovych,
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor at the Department of International Relations, Information and Regional Studies
National Aviation University
1, Lyubomyr Husar ave., Kyiv, 03058, Ukraine

DOI

ІДЕОЛОГЕМА «РУССКОГО МИРА» В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ РФ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ В УКРАЇНУ

Костюк О. А., Шептицька Л. Б.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення російської армії в Україну, що сталося у ніч на 24 лютого 2022 р., розпочало новий етап російсько-української війни, яка триває з 2014 р.. Оголосивши про початок так званої «спеціальної військової операції» російський президент та воєнний злочинець[1] В.Путін свідомо та без жодних на те вагомих причин вкотре грубо порушив принципи міжнародного права. Своїми діями президент держави-агресора продовжив реалізацію російської геостратегії реваншу, яка за словами знаного українського дослідника В. Горбуліна, реалізовувалась у форматі так званої «гібридної війни» задовго до 2014 р.[2]. Російський президент та його оточення через нав'язування своїм громадянам образу «зовнішнього ворога» та планомірної антизахідної риторики зуміли провести «мобілізацію» населення Російської Федерації (РФ) для підтримки введення агресивної війни проти сусідньої суверенної держави. Це підтверджують і дані багатьох соціологічних опитувань[3].

Для забезпечення підтримки своєї політики з боку суспільства влада РФ врахувала специфіку суспільно-політичного розвитку пострадянської Росії. З огляду на наявність у суспільній свідомості консервативних й імперських ідеологем Кремль вміло використав ідею так званого «русского мира» для реставрації імперських цінностей. В умовах авторитарного режиму В. Путіна ці цінності лягли в основу сучасних російських геополітичних пріоритетів. Сам же «русский мир», як політична ідеологема був сформований в умовах так званого «пошуку себе» Росією впродовж 1990-х рр., і введений до суспільно-політичного дискурсу РФ у часі становлення кремлівського авторитарного режиму починаючи з 2000-х рр.. Концепт «русского мира» мав визначальний вплив не лише на конструювання та обґрунтування внутрішньополітичних процесів в Росії, але і на її зовнішню політику. У контексті сучасної російсько-української війни актуальність дослідження місця та впливу ідеологеми «русского мира» полягає в тому, що це дає можливість комплексно осмислити зовнішню політику РФ на усьому пострадянському просторі, яку реалізовував Кремль починаючи з 2000-х рр. і яка станом на сьогоднішній день призвела до наймасштабнішого військового конфлікту на європейському континенті з часів Другої світової війни.

Огляд наявних досліджень і публікацій. Починаючи з 2014 р. проблематиці «русского мира» та його впливу на українсько-російські відносини було присвячено чимало фундаментальних досліджень. Зацікавлення цією тематикою було підсилене анексією Криму, захопленням окремих районів Луганської та Донецької областей, і де-факто початком російсько-української війни. Більшість із наукових розвідок містять критичні оцінки щодо новітньої державної ідеології Росії, що пронизана ідеями експансіонізму та має імперську сутність. З-поміж них слід відзначити науковий доробок знаних українських фахівців серед яких С. Кульчицький, Л.Якубова, В. Яблонський, С. Здіорук, В. Токман, А. Астаф'єв, О. Валевський, О. Литвиненко. Під авторством згадуваних науковців впродовж останнього часу світ побачила ціла низка тематичних праць, присвячених проблемі російсько-українських взаємин. Деякі з них, наприклад: «Україна та проект «русского мира» безпосередньо розглядають тематику «русского мира». Авторам вказаної праці вдалось показати забезпечення гуманітарного супроводу Кремлем для своїх інтеграційних процесів у геополітичному і геоекономічному вимірах на пострадянському просторі. Автори показали генезу політико-ідеологічного концепту «русский мир», з'ясували причини його створення, а також вказали, як цей концепт фактично «насаджувався» Росією в українському суспільстві через різноманітні механізми так званої «м'якої сили»[4]. Не вдаючись в термінологічні деталі, під «м'якою силою»

[1] Ірина Венедіктова: Путін – головний воєнний злочинець XXI століття. BBC Україна. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-60794447 (дата звернення: 29.03.2022).

[2] Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. Інтернет видання «DT.UA». URL:https://zn.ua/ukr/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu-_.html (дата звернення: 29.03.2022).

[3] Всероссийский центр изучения общественного мнения (ВЦИОМ). Информационная война вокруг специальной военной операции. URL: https://wciom.ru/analytical-reviews/analiticheskii-obzor/informacionnaja-voina-vokrug-specialnoi-voennoi-operacii (дата звернення: 19.04.2022); Одобрение институтов, рейтинги партий и политиков. Пресс-випуск «Левада-Центр» от 30.03.2022. URL: https://www.levada.ru/2022/03/30/odobrenie-institutov-rejtingi-partij-i-politikov/?fbclid=IwAR0CfYyTIjm92iq-v4iazhnENZMLrnuDBT6jP6lWWX1lFSILJCBEGUAl3-Q (дата звернення: 19.04.2022).

[4] Україна та проект «русского мира»: аналіт. доп. / С. І. Здіорук, В. М. Яблонський,В. В. Токман [та ін.]; за ред. В. М. Яблонського та С. І. Здіорука. Київ: НІСД, 2014. 80 с.

слід розуміти використання інформаційних, гуманітарних і культурних механізмів державою для досягнення своїх цілей.

Присвячена «кримській проблемі» праця С.Кульчицького та Л. Якубової розкриває окремі аспекти процесу реалізації Росією концепції «русского мира» на Кримському півострові. На думку авторів, характерною рисою «путінізму», а саме так вони називають новітній російський правлячий режим, став пошук російськими філософами і політиками теорії про «особливий шлях Росії». У цих умовах у проміжку часу з 2000 до 2016 р. концепція «русского мира» з умоглядної конструкції маргінальних філософських напрямків перетворилася не тільки на вісь зовнішньої політики Росії, а й стала широким інформаційним контекстом, який виконує роль ментальних «скреп», служить для мобілізації населення навколо чинного путінського режиму, який попри заяви є явно недемократичним. А така гібридна політична система, набула невиправданої схильності до гібридної зовнішньої політики[5].

Ще одним фундаментальним дослідженням проблематики «русского мира» аналітична доповідь «Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії», авторства Л. Якубової, В. Головка та Я. Примаченко. Розглядаючи феномен так званої «русской весны» науковці продемонстрували причини виникнення й пускові механізми реалізації проекту «русский мир» на Донбасі та в Криму та впливу ідеологеми на сучасний стан українсько-російських відносин[6]. Історії формування специфічного імперського ставлення російських еліт до України та українців, російсько-українських відносин після розпаду СРСР, а також російської гібридної війни проти України присвячена праця канадського політолога Т.Кузьо. У своїй фундаментальній праці дослідник у контексті новітньої зовнішньої політики РФ розглядає особливості ідеологеми «русского мира», намагаючись розкрити її місце у формуванні російської політики щодо України[7]. Численні аспекти новітньої російської ідеології розглядають у своїх працях вітчизняні автори Р. Гула, С. Плохій, М. Розумний, Р. Рукомеда, В. Ткаченко, М. Шульга та ін. Зокрема, під редакцією М. Розумного було опубліковано аналітичну доповідь «Режим Путіна перед викликами часу» у якій автори праці основні тенденції соціально-економічного та внутрішньополітичного життя РФ, її зовнішньополітичні інтереси та засоби досягнення геополітичних цілей російської влади на чолі з В. Путіним[8].

Попри чималу роботу пророблену науковцями різного профілю, існує актуальна потреба в поглибленому вивченні місця, яке посідає ідеологема «русского мира» у зовнішній політиці РФ щодо України. На увагу заслуговує як вивчення її впливу на суспільну свідомість населення Росії, так і опрацювання місця ідеологеми «русского мира» в зовнішньополітичних доктринах РФ. Таке дослідження потребує передусім аналізу політико-ідеологічного змісту концепту, з'ясування його місця в сучасній політиці Росії щодо України, вивчення особливостей формування, становлення та активного використання Кремлем як інструменту впливу на пострадянський простір.

Виклад основного матеріалу. У вітчизняній історіографії немає чіткого визначення для «русского мира», попри те, що це поняття має тривалу історію становлення, а перші спроби його охарактеризувати, принаймні поверхнево, сягають своїм корінням XIX ст.. І тепер «русский мир» постає з одного боку як своєрідний «світ» російської діаспори чи поетична метафора, а з іншого – ідеолого-політичний конструкт, покликаний виправдати діяльність сучасної російської влади. Так чи інакше, сучасний зміст концепту був сформований на основі кількох базових ідей традиційної російської державницької ідеології та деяких положень, запозичених з інтелектуальних дискусій 1990-х – початку 2000-х рр.. Хоча чимало дослідників пов'язують використання терміну «русский мир» в суспільно-політичному дискурсі із низкою виступів російського президента В. Путіна у 2006–2007 рр., однак численні згадки про ідеологему у середовищі політичної верхівки РФ вказують, що його закріплення у риториці Кремля відбулося фактично одразу після приходу наступника Б. Єльцина на президентську посаду на початку 2000 р.[9].

Обґрунтувавши «законність» російської влади, тим самим виконавши завдання у внутрішньополітичному вимірі, автори «русского мира» спробували надати йому характеру новітньої геополітичної доктрини, заснованої на ідеології, яка охоплювала не лише територію Росії чи колишнього Радянського Союзу, але й ввесь світ, де мешкає російськомовне населення. Саме у цьому полягала особлива цінність

[5] Кульчицький С. Кримський вузол / Станіслав Кульчицький, Лариса Якубова ; худож. оформл. О. Я. Остапов. Київ : Вид-во «КЛІО», 2018. 495 с.

[6] Якубова Л., Головко В., Примаченко Я. Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: Аналітична доповідь / Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2018. 227 с.

[7] Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / Пер. з англ. Андрія Павлишина. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. 560 с.

[8] Режим Путіна перед викликами часу : аналітична доповідь / М. М. Розумний, Я. В. Бережний,І. В. Валюшко, Р. В. Власенко [та ін] ; за заг ред. М. М. Розумного. Київ : НІСД, 2017. 84 с.

[9] Выступление Президента России Владимира Путина на Первом Всемирном конгрессе российских соотечественников. 11.10.2001 URL: http://vksrs.com/publications/vystuplenie-prezidenta-rossiivladimira-//(дата звернення: 19.04.2022)..

ідеологеми для зовнішньої політики РФ, адже її реалізація не обмежувалась кордонами інших національних держав. Як зазначав один із основоположників концепту П. Щедровицький, проект «русского мира» став формою адаптації Росії до глобалізації. За його словами, у такий спосіб Росія через власний глобальний ціннісний простір намагалася захистити себе, у той час як інші, слабші держави, обмежували вплив глобалізації. П. Щедровицький переконував, що «росіяни за межами РФ стали своєрідною імунною системою щодо до тієї глобалізації, яка нагряне не через рік чи два, а через 50 років[10].

Як геополітична та ідеологічна концепція, «русский мир» увібрав в себе цілу низку вельми різнорідних течій російської антизахідної та неоімперської думки, що була об'єднана ідеєю «особливого шляху» Росії як держави та російського («русского») народу як історично сформованої спільності. Росія позиціонує себе як центр «русского мира», якому належить беззаперечне право «захищати» інтереси його мешканців. Як слушно зауважив А. Гольцов, у сучасній російській неоімперській ідеології спостерігається поєднання таких компонентів, як «російський імперіалізм, неоімперський націоналізм, неоєвразійство, консерватизм, православний клерикалізм»[11]. Фактично ж, мало місце перетворення продукту інтелектуальних дискусій у серйозне знаряддя російської зовнішньої політики.

Про «русский мир» в середині 2000-х рр. говорилось у контексті питань, пов'язаних із російською діаспорою, зокрема щодо їхньої мовної, культурної та цивілізаційної єдності[12]. Акцент був зроблений на своєрідності цієї «цивілізації», її самобутності, несхожості на інші світові культурно-цивілізаційні утворення, а деколи – і на її перевазі над ними. До «русского мира» відносили не тільки росіян в країнах ближнього і далекого зарубіжжя, емігрантів чи вихідців з Росії і їхніх нащадків, але й іноземних громадян, які розмовляють російською мовою, які вивчають або викладають її, всіх тих, хто цікавиться Росією, кого хвилювало її майбутнє[13]. Фактично під ним розумілася спільнота людей, учасники якої поділяють спільні російські цінності.

Вихід «русского мира» за межі суто діаспоральних питань відбувся під час ініційованих Кремлем розмов про необхідність формування багатополюсного світового порядку. У контексті «Мюнхенської промови» В. Путіна у 2007 р., а також в умовах російсько-грузинської війни у серпні 2008 р. поняття «русского мира» було введене у міжнародний обіг. Однак цього разу під ним розумілася територія домінування РФ на пострадянському/євразійському просторі. Слід зауважити, що агресивна зовнішня політика РФ щодо сусідніх держав, зокрема вторгнення в Грузію у 2008 р. та фактична окупація частини грузинської території російськими військами не отримала належної політичної чи іншої оцінки міжнародної спільноти, а вжиті світовим співтовариством щодо Росії заходи були нікчемними.

З новою силою концепт «русского мира» у якості ідеологічної зовнішньополітичної доктрини почав використовуватись із з обранням В. Путіна президентом РФ уже втретє. Це відбулося після невеликого періоду у якому прерогатива використання ідеологічного концепту належала Російській православній церкві, а сам Кремль усіляко намагався надати ідеологемі більш гуманітарного характеру та дистанціюватись від неї. Отож, після інавгурації 7 травня 2012 р. очільник Кремля озвучив список нових пріоритетів, що вказували на розробку Росією жорсткішої зовнішньополітичної альтернативи співпраці із державами Заходу, а також спроби РФ стати самодостатнім центром глобального впливу. Нову філософію підходу до зовнішньої політики РФ яскраво ілюструють слова голови правління фонду «Русский мир» В. Ніконова: «Росія не може стати нічим іншим, альтернативи немає. Ми не можемо бути інтегровані до ЄС та НАТО: для цього ми надто великі та надто росіяни»[14].

У дусі своєрідного вказівника щодо реалізації концепту «русского мира» було написане послання В. Путіна Федеральним зборам РФ у 2012 р., де російський президент звертав увагу на необхідність збереження державного суверенітету та впливу в нестабільних умовах XXI ст. на тлі нової розстановки економічних, цивілізаційних та військових сил. Ключовим завданням було проголошено збереження національної і духовної ідентичності. За словами В. Путіна, не втративши себе Росія повинна не просто зберегти свою геополітичну затребуваність, але й примножити її[15]. Господар Кремля переконував, що лише у тому випадку, коли Росія «твердо стоїть на ногах», з нею рахуються і сприймають з повагою, а світову безпеку у майбутньому «можна буде забезпечити лише разом із Росією»[16]. Фактично

[10] Русский Мир: восстановление контекста. URL: http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/history01/shedrovitsky-russmir/ (дата звернення: 19.04.2022).

[11] Гольцов А.Г. Геополітичний вимір стратегії Російської Федерації на пострадянському просторі : монографія. Київ : ЦУЛ, 2018. С. 120.

[12] Україна та проект «русского мира»: аналіт. доп. / С. І. Здіорук, В. М. Яблонський, В. В. Токман [та ін.]; за ред. В. М. Яблонського та С. І. Здіорука. Київ: НІСД, 2014. С. 12

[13] Сычёва Л. Русский язык, русская культура, русский мир. URL: http://archive.russia-today.ru/2007/no_14/14_look.htm/ (дата звернення: 19.04.2022).

[14] Nikonov V. Reset to Reroute: Should Russia Rethink Western Relations? URL: https://www.rt.com/russia/nikonov-interview-russia-us-west-425/ (дата звернення: 19.04.2022)

[15] Владимир Путин огласил ежегодное Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию URL: http://kremlin.ru/news/17118 (дата звернення: 19.04.2022)

[16] Путин В. Россия и меняющийся мир. URL: http://www.rg.ru/2012/02/27/putin-politika.html (дата звернення: 19.04.2022).

тут прозвучало остаточне закріплення ідеологеми «русского мира» у зовнішньополітичній риториці РФ: «Росія впродовж віків розвивалася як ... держава-цивілізація, з'єднана російським народом, російською мовою і російською культурою ... які нас єднають і не дають розчинитися в цьому багатоманітному світі. Для планети ми, незалежно від нашої етнічної приналежності, були й лишаємося єдиним народом»[17]. Федеральним Зборам РФ В. Путін доручив розробити механізм прискореного надання громадянства РФ російськомовним мешканцям інших країн, нащадкам осіб, народжених в Російській імперії та СРСР, а також забезпечити розширення присутності Росії в світовому гуманітарному, інформаційному та культурному просторі[18].

Важливу роль у геополітичній стратегії РФ відігравали держави т.зв. «близького зарубіжжя» - пострадянські республіки, де було сконцентровано майже весь потенціал регіонального виміру зовнішньої політики Москви. У РФ розуміли, що від збереження контролю у регіональному рівні, у тому числі першочергово – над Україною, буде залежати здатність Росії зберігати статус одного із полюсів міжнародної системи. Щоправда у Кремлі не враховували того факту, що відсутність економічного потенціалу, окрім як наявність сировини та військової сили, було фактично усім, що Росія могла протиставити всьому цивілізованому світу. Насправді ж В. Путін та очолювана ним Росія намагалися залишатися «природною державою» з фіктивними демократичними інститутами і локальними імперськими замашками та водночас користуватися глобальним ринком, інноваціями і гарантіями безпеки, зафіксованими у Статуті ООН[19].

Закріплення ідеологеми «русского мира» в зовнішньополітичних доктринах Росії спостерігаємо в оновленій Концепції зовнішньої політики РФ, що була затверджена 15 лютого 2013 р.[20]. Концепція зовнішньої політики РФ у версії 2013 р. офіційно проголосила одне з головних завдань РФ у новітній період: «…захищати права та законні інтереси російських громадян та співвітчизників, які проживають за кордоном, на основі міжнародного права та діючих двосторонніх угод, розгляд багатомільйонної російської діаспори – «русского мира» – як партнера, у тому числі у справі розширення та зміцнення простору російської мови та культури»[21]. Фактично, «русский мир» простягався скрізь, де розмовляють російською мовою.

Одним із головних нововведень новітньої зовнішньополітичної доктрини РФ стала чітка характеристика та визначення міжнародної ситуації, яка, як зазначалось у документі, переживала перехідний період в оформленні поліцентричної системи світу. У контексті міжнародного гуманітарного співробітництва, що пов'язане з реалізацією широкого кола геополітичних та геоекономічних інтересів, у Концепції згадуються «русский мир» і поняття так званої «м'якої сили». Воно і не дивно, оскільки поширення цінностей та ідей «русского мира» за допомогою механізмів «м'якої сили» сприймалось не інакше, як інструмент для зміцнення держави. Примітно, що тут культурно-правові межі «русского мира» виходили далеко за рівень підтримки виключно діаспори. Натомість ключовим ставало завдання посилення впливу РФ на пострадянському просторі через різного роду інтеграційні проекти. Влада відмовилась від раніше декларованої мети створити систему партнерських відносин для забезпечення стійкості країни в умовах коливань зовнішньополітичної кон'юнктури. Натомість акцент було зроблено на зміцненні торговельно-економічного місця РФ у системі господарських зв'язків, дипломатичному супроводі інтересів економічних операторів РФ за кордоном, недопущенні дискримінації російських товарів, послуг та інвестицій, використання можливостей міжнародних та регіональних економічних та фінансових організацій з цією метою[22].

Ідеологему «русского мира» активно поширювали на території України. Адепти «русского мира» своєю риторикою намагалися переконати українців у недоцільності існування Української держави фактично відмовляючи українцям у праві на самостійний розвиток. Натомість вони пропонували «русский мир» як перспективний чинник модерного розвитку російської цивілізації та ідею великої «історичної Росії». За кілька місяців до Євромайдану, у липні 2013 р., російський президент В. Путін перебував в Україні з нагоди святкування 1025-річчя хрещення Київської Русі. Перебуваючи у той час у Севастополі, російський президент виступив у дусі російського націоналістичного та православного дискурсу про «Святу Русь» як колиску і довічний союз трьох східнослов'янських народів, складових

[17] Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. 12 декабря 2012 года. URL: http://www.kremlin.ru/events/president/news/17118 (дата звернення: 19.04.2022).

[18] Путин В. Россия и меняющийся мир. URL: http://www.rg.ru/2012/02/27/putin-politika.html (дата звернення: 19.04.2022).

[19] Режим Путіна перед викликами часу : аналітична доповідь / М. М. Розумний, Я. В. Бережний, І. В. Валюшко, Р. В. Власенко [та ін] ; за заг ред. М. М. Розумного. Київ : НІСД, 2017. С. 30

[20] Концепция внешней политики Российской Федерации. URL: http://news.kremlin.ru/media/events/files/41d447a0ce9f5a96bdc3.pdf (дата звернення: 19.04.2022).

[21] Концепция внешней политики Российской Федерации. URL: http://news.kremlin.ru/media/events/files/41d447a0ce9f5a96bdc3.pdf (дата звернення: 19.04.2022).

[22] Концепция внешней политики Российской Федерации. 12 февраля 2013г. URL: https://legalacts.ru/doc/kontseptsija-vneshnei-politiki-rossiiskoi-federatsii-utv-prezidentom/ (дата звернення: 19.04.2022).

єдиного «русского народа»[23]. В. Путін наполягав на взаємопов'язаності Росії та України, спільній релігії, вірі та історії. «Куди б Україна не йшла, ми все одно колись і десь зустрінемося», тому що «у нас одна Дніпровська Київська купіль, у нас, безумовно, спільне історичне коріння та спільні долі, у нас спільна релігія, спільна віра, у нас дуже схожа культура, мови, традиції та менталітет»[24], – переконував російський президент.

Прийняти озвучену російським президентом концепцію для українців означало б погодитися на статус «молодшого брата», існувати в «русском мире» та сповідувати російську й радянську міфологію, що прославляла життя в імперії[25]. Відмовляючись визнати будь-які нарікання українців на царську й радянську владу, В.Путін високо оцінював перебування України у складі Росії, яке начебто б «змінило життя мешканців України та її еліти на краще». Зрештою поширення ідей «русского мира» за допомогою російських інструментів «м'якої сили», у тому числі через значну кількість прихожан РПЦ, впродовж 2007 – 2013 рр. створили сприятливий ґрунт для путінської ідеї «Новороссії», яка у підсумку призвела до численних руйнувань та скалічених людських доль[26].

Безпосередній зв'язок між ідеологією «русского мира» та інтеграційними проектами, ініціатором яких виступала РФ ззовні відсутній. Російські політики та офіційна пропаганда намагалися представити їх як суто торговельно-економічні. Однак будь-які самостійні кроки України на зовнішньополітичній арені майже постійно наражалися на гостру реакцію в Кремлі. Підтримка російським політикумом президента України В. Януковича та його оточення у спробі сформувати авторитарний режим не мала успіху. Натомість Росії не вдалося зупинити внутрішньополітичні процеси в самій Україні та перешкодити процесу євроінтеграції. Зрештою це призвело до масштабного громадянського вибуху наприкінці 2013 р., що з студентського Євромайдану переріс у Революцію Гідності, що завершилась крахом режиму В. Януковича та втечею четвертого президента України у російський Ростов. У самій Росії не до кінця розуміли причин виступів населення проти В. Януковича. Російські мас-медіа характеризували Євромайдан як антиросійську акцію, профінансовану США подію, що покликана «відірвати» Росію від України. Схожою була думка і представників так званого науково-експертного середовища, окремі представники якого, зокрема лідер російських неоєвразійців О. Дугін, взагалі говорили, що Майдан фактично означав оголошення війни Росії[27].

Перемога Революції Гідності зруйнувала російський план по культурному, політичному та ментальному захопленню України і стала каталізатором глибинних змін у Східній Європі. На противагу автократичній моделі, яку Москва просувала на пострадянському просторі протягом останнього десятиріччя, Україна обрала шлях будівництва ліберальної демократичної держави. А самостійна українська модель розвитку йшла врозріз з ідеологічними засадами зовнішньої політики РФ та офіційного Кремля, який наполягав на «особливому» шляху для РФ. Провал російських інтеграційних проектів у яких одне із ключових місць мала посідати Україна, а також втеча В.Януковича до Росії позбавило В. Путіна надії утримати Україну під контролем і зберегти фактично маріонетковий режим, який готувався до здачі Росії державного суверенітету України.[28] Нову пост майданну владу України почали називати «хунтою», а самі події кінця 2013 – початку 2014 рр. – не інакше як «державним переворотом». У таких умовах зважаючи на те, що в державі панує хаос, а вище політичне керівництво банально втекло з країни Кремль розпочав фактичне військове вторгнення в Україну, що супроводжувалось захопленням адміністративних будівель в Автономній республіці Крим у рамках так званої «спецоперації» під назвою «русская весна». З розгортанням активної фази агресії спостерігалася радикалізація прихильників ідеології «русского мира» в Україні. Російські агентурні мережі широко застосовували складові міфологеми «русского мира» для мобілізації сепаратистських настроїв в окремих регіонах нашої держави. Серед них були «захист співвітчизників/ російськомовних громадян», «збереження спільної історичної пам'яті», «відновлення історичної справедливості» тощо). Як влучно зауважив канадський політолог українського походження Т.Кузьо, «русская весна» у 2014 р. «була синтезом фашизму, сталінізму, російського націоналізму та російського православ'я, або тим, що Ларуель назвав червоним, білим і коричневим компонентами проекту «Новоросія»»[29].

---

[23] Путін – Януковичу: виграємо, якщо об'єднаємо зусилля. BBC Україна 27 липня 2013 р. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2013/07/130727_kyiv_baptism_update_dt (дата звернення: 19.04.2022).

[24] Путин: Куда бы Украина ни шла, мы все равно встретимся, потому что мы - один народ. Інтернет видання «LB.ua». URL: https://lb.ua/news/2013/09/04/223886_putin_kuda_ukraina_ni_shla.html (дата звернення: 19.04.2022).

[25] Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / Пер. з англ. Андрія Павлишина. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. С. 347.

[26] Потапенко Я. П'ята російсько-українська війна: від Майдану до Східного фронту (підходи, оцінки, інтерпретації). Переяслав-Хмельницький: Видавництво КСВ, 2016. С. 300.

[27] Политолог, философ Александр Дугин: Это великая война континентов. Интернет-издание «Комсомольская правда». URL: https://www.kp.ru/daily/26197.4/3084361/ (дата звернення: 19.04.2022).

[28] Гібридна війна Росії – виклик і загроза для Європи. Центр Разумкова. Київ, грудень 2016. С. 17.

[29] Кузьо Т. Вторгнення, анексія і гібридна війна. 5 років «російській весні». Інтернет-видання «Історична правда». URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/03/22/153870/ (дата звернення: 19.04.2022).

Анексією Криму та окупацією військами РФ окремих районів Луганської та Донецької областей України у 2014 р. Росія порушила міжнародно-правові засади світового порядку, що сформувався після Другої світової війни. Вона фактично нівелювала такі задекларовані принципи сучасних міжнародних відносин, як повага до суверенітету, відмова від використання сили або погрози силою, визнання непорушності кордонів та територіальної цілісності держав, мирне врегулювання суперечностей, невтручання у внутрішні справи, повага до прав і свобод людини, дотримання зобов'язань згідно з міжнародним правом[30].

Усі подальші виступи російських високопосадовців, що стосувалися перебігу російсько-українських відносин були просякнуті ідеологією «русского мира», а сам російський президент, за словами його прес-секретаря Д. Пєскова, був ніким іншим як «є гарантом безпеки русского мира»[31]. В офіційному зверненні з нагоди «приєднання» Криму 18 березня 2014 р. В. Путін фактично завершив формування нової доктрини, що визначила зовнішньополітичний порядок денний нової, «путінської Росії». Концепція так званого «русского мира» стала підґрунтям нового імперського ренесансу. У «Кримській доповіді» анексія Криму була обґрунтована не стільки через ідею повернення історичної території, скільки через концепцію «возз'єднання» «русского мира». Таким чином концепція «русского мира» була використана для виправдання порушення цілісності та суверенітету України, у підтримці «народних республік». За влучним порівнянням російського публіциста А. Піонтковського, «кримську промову» В. Путіна сміливо можна називати «римейком судетської промови А.Гітлера»[32]. І справді, тут були застосовані усі основні компоненти, притаманні для агресивної зовнішньополітичної стратегії, які поміж тим також увібрали в себе ключові тези ідеологеми «русского мира»: «роз'єднана нація», «роз'єднаний народ», «об'єднання земель», «націонал-зрадники»[33].

У контексті нової зовнішньої політики щодо України у Кремлі дедалі частіше говорили про землі так званої «Новоросії», які нібито історично мали належати Росії. Російський президент В. Путін у зверненні до співвітчизників 17 квітня 2014 р. ототожнював з нею територію східних областей України, яка «невідомо навіщо» була включена до складу України радянською владою[34]. Відтак концептом «русского мира» було ідеологічно обґрунтовано експансіоністський характер зовнішньої політики РФ щодо українських земель. «Споконвічно русский» Схід України, на думку російської влади, насправді Україні не належав, а його землі включно з Кримом були передані Києву незаконно. А тому, як і Крим, вони мали бути повернуті до складу Росії. Намагаючись узаконити свій статус на окупованих землях проросійські сепаратисти фактично під дулами автоматів та ввезеної із РФ військової техніки провели невизнаний жодною цивілізованою державою світу «референдум». 24 травня 2014 р. маріонеткові квазідержані утворення, сформовані з низки захоплених населених пунктів Донбасу, – Донецька та Луганська народні республіки підписали документ про об'єднання у конфедерацію «Новоросія»[35].

В умовах російської агресії на Донбасі та анексії Криму поширення ідей «русского мира» на території України призупинилось, однак говорити про його повну зупинку не доводиться. Гідний опір українського народу зламав плани російської влади, проте не змусив її відмовитися від основної стратегічної мети щодо повернення України в зону впливу РФ. Більше того, реакція пересічних росіян на анексію Криму, а також на розв'язання Росією війни на Донбасі засвідчила, що великодержавні настрої, притаманні концепту «русского мира», були схвально сприйняті російським суспільством. Непередбачувана поведінка ядерної держави, що знехтувала власними гарантіями, наданими Україні в рамках Будапештського меморандуму, дала початок створенню нової геополітичної реальності з нівелюванням усталених міждержавних зв'язків та розбалансованістю системи світоустрою.

Жорстка зовнішня політика Росії поряд з цілеспрямованою інформаційною кампанією підконтрольних Кремлю засобів масової інформації сприяла затвердженню стереотипу про могутність Росії та її виняткове місце в геополітичній системі координат. Після анексії Криму соціологи фіксували ріст так званого «показника гордості» Росією серед населення. Станом на 2016 р. за даними «Левада Центру» 82% росіян відчували гордість за сам факт свого проживання в країні, а 68% – пишалися нинішньою Росією. Дослідники зазначали, що після підйому у 2014 р. понад 60% стабільно вважають Росію «вели-

[30] Донбас і Крим: ціна повернення : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. Київ : НІСД, 2015. С.45.

[31] Песков: Путин является гарантом безопасности русского мира. Издание «Взгляд». 7 марта 2014 г. URL: https://vz.ru/news/2014/3/7/676150.html (дата звернення: 19.04.2022).

[32] Андрей Пионтковский: «Внешняя политика России – это политика Германии 30-х годов» URL: Platfor.ma https://platfor.ma/magazine/text-sq/re-invent/andrei-piontkovskii/ (дата звернення: 19.04.2022).

[33] Там само.

[34] Восточная Украина – это Новороссия. О чем рассказал Путин в эфире. URL: http://news.liga.net/articles/politics/1396315vostochnaya_ukraina_eto_novorossiya_o_chem_rasskazal_putin_v_efire.htm (дата звернення: 19.04.2022).

[35] Российская политика «ближнего зарубежья», доктрина Караганова и Крым – «АРК». URL: http://www.rstudies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=81655&lang=ukr(дата звернення: 19.04.2022).

кою державою»[36]. Фактично можна говорити, що поряд із анексією Криму Кремль розпочав повномасштабний наступ на масову свідомість росіян, а формування нової геополітичної доктрини Кремля розгорталися під гаслом необхідності об'єднання і вставання з колін «русского мира». Ця ідея стала основою закріплення суспільної думки про те, що РФ готова повернути собі втрачений з розвалом СРСР статус «великої держави».

30 листопада 2016 р. було затверджено нову «Концепцію зовнішньої політики РФ», що відобразила агресивний стиль поведінки Росії на міжнародній арені. Характеризуючи себе не інакше, як чинником, що врівноважує процеси міжнародних відносин та розвиток світової цивілізації, Кремль наполягав на унікальності такої ролі та її «сформованості віками»[37]. Слід зазначити, що у новому документі можна знайти не так і багато відмінностей, порівняно Концепцією, ухваленою у 2013 р.. Більшість відмінностей Концепції 2016 р. мали радше стилістичний чи технічний характер. Однак у ключових посилах «русского мира», що містився в документі, все ж присутні певні зміни. Дещо змінилися формулювання в пункті, присвяченому «співвітчизникам, які проживають за кордоном». Якщо раніше йшлося про те, що Росія розглядає їх як «партнера в справі розширення та зміцнення простору російської мови та культури», чиї права та законні інтереси російська держава захищатиме на основі міжнародного права, то у документі від 2016 р. «партнерами» закордонних росіян більше не називали, відзначаючи лише вагомий внесок російської діаспори «у збереження та поширення російської мови й російської культури»[38]. Привертає увагу і те, що Кремль робив наголос на важливості розвитку «власних ефективних засобів впливу на громадську думку за кордоном», у тому числі сприянні посиленню позицій російських і російськомовних засобів масової інформації у світовому інформаційному просторі[39]. Цілком очевидними стали основні напрямки російської інформаційної експансії, як одного з «інструментів» згаданої вище «м'якої сили».

Фактично повністю переписаним у новій концепції був пункт, що стосувався саме України. Попри доволі пафосний характер багатьох її положень, а також традиційну пропагандистську спрямованість, Концепція вказувала на те, що протистояння із Україною та Заходом все більше набуває цивілізаційного характеру. Не інакше як цинічною брехнею можна назвати твердження про те, що РФ «зацікавлена у розвитку усього різноманіття політичних, економічних, культурних, духовних зв'язків з Україною на основі взаємоповаги, розбудови партнерських відносин з урахуванням своїх національних інтересів».[40] При цьому спровоковане та активно підтримуване Росією протистояння на Донбасі Москва у традиційні для себе манері продовжувала називати «внутрішньополітичним конфліктом у самій Україні». Така теза була орієнтована і для внутрішньополітичного використання, мовляв РФ робить кроки на зустріч Україні щодо нормалізації відносин, з іншого боку – сигналізувала проросійськими силами в Україні для використання риторики імовірного політико-дипломатичного врегулювання конфлікту. Звісно, що позиції Кремля вказували радше на спроби посилити свій вплив в Україні, і аж ніяк не пошуком шляху виходу з глухого кута.[41] Озвучене так зване «сприяння» становленню маріонеткових Абхазії і Південної Осетія є свідченням продовження курсу на підтримку сепаратизму на проросійській основі та засіб залякування держав на пострадянському просторі.

У Концепції від 2016 р. РФ вказувала, що налаштована на протидію використанню «правозахисних концепцій в якості інструменту політичного тиску для втручання у внутрішні справи держав»[42]. У документі констатується підвищення фактору сили в міжнародних відносинах, а притаманні для РФ інструменти «м'якої сили» на думку авторів документа є «невід'ємною складовою сучасної міжнародної політики», спрямоване на вирішення зовнішньополітичних завдань». Багато місця й слів у документів приділяється також тому, як Росія боронитиме верховенство права, принципи міжнародного права й протидіятиме будь-яким спробам його ревізії. Втім, нічого нового в цій частині документу немає. Новими є лише геополітичні реалії: саме Росія й вдалася до ревізії міжнародного права й порушила його базові принципи, анексувавши Крим у 2014 р.[43].

[36] Национальная гордость. Пресс-випуск «Левада-Центр» от 30.06.2016. URL: https://www.levada.ru/2016/06/30/natsionalnaya-gordost/ (дата звернення: 19.04.2022).

[37] Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В. Путиным 30 ноября 2016 г.) URL: http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2542248 (дата звернення: 19.04.2022).

[38] Там само.

[39] Там само.

[40] Бєлокос О. Нова «Концепція зовнішньої політики Російської Федерації»: деякі висновки «Майдан Закордонних Справ». URL: https://www.mfaua.org/uk/publications/nova-kontseptsiia-zovnishnoi-polityky-rosiiskoi-federatsii-deiaki-vysnovky (дата звернення: 19.04.2022).

[41] Там само.

[42] Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В. Путиным 30 ноября 2016 г.) URL: http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2542248 (дата звернення: 19.04.2022).

[43] Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В. Путиным 30 ноября 2016 г.) URL: http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2542248

Доповненням до нової Концепції зовнішньої політики РФ можна розглядати послання В. Путіна до Федеральних Зборів у 2016 р., у якому російський президент наполягав на правильності обраного шляху та дій Росії щодо інших держав. «Ми – за безпеку і можливість розвитку не для обраних, а для всіх країн і народів, за повагу до міжнародного права і різноманітність світу. Проти будь-якої монополії – чи йдеться про зазіхання на винятковість, чи про спроби вибудувати під себе правила міжнародної торгівлі, обмежити свободу слова, фактично ввести цензуру в глобальному інформаційному просторі»,[44] – заявив В. Путін. Фактично концепція «русского мира» перетворилася на відверто нацистську й шовіністичну. На це вказував і академік В. Горбулін зазначаючи, що для людей (або держав), котрі її просувають, мали б бути такі самі правові наслідки, як і для послідовників нацистської ідеології. «Адже насправді, говорячи про практичне вираження концепції «Русского мира», ми стикаємося зі справжнісіньким «православним ІДІЛом» – на Сході України діє (або діяли) відразу кілька різних «православних армій», що творять такі безчинства, які навіть бойовикам ІДІЛу не спадали на думку»,[45] – писав видатний український науковець у 2016 р., наполягаючи на її забороні на міжнародному рівні, так само, як свого часу був заборонений німецький нацизм. Слова його, на жаль, виявились пророчими.

Сумнозвісну «Мюнхенську промову» 2007 р. за масштабами безпідставних звинувачень на адресу інших держав перевершило Послання президента РФ Федеральним Зборам у 2018 р.[46]. Відверто провокаційна риторика демонструвала курс Кремля на політико-ідеологічну та соціокультурну мілітаризацію країни. Це супроводжувалося неприхованим ядерним шантажем Заходу та, як видавалося, тезами про готовність росіян платити будь-яку соціальну ціну за протистояння з противниками Росії. Примітним також стало притаманне для «русского мира» використання філософії і апологетики «фортеці в облозі»[47]. На цьому наголошував, зокрема, помічник Президента РФ В.Сурков у своїй статті на сторінках журналу «Россия в глобальной политике». Він публіцистично інтерпретував ідеологію самодостатньої «держави-цивілізації» не-західного і не-східного типу, яка протистоїть ворогам. Виразною ілюстрацією спрямованості та характеру політико-ідеологічного дискурсу в РФ, а також світоглядних позицій найближчого оточення В.Путіна стала його програмна стаття «Довга держава Путіна». Це своєрідний імперський маніфест довговічної «великодержавної» Росії В.Путіна, де народ довіряє лише першій особі[48].

Попри агресивну війну проти України В. Путін у дусі «русского мира» продовжував називати росіян й українців «єдиним братнім народом». Зокрема, у програмній статті «Про історичну єдність росіян та українців», яка була опублікована російською й українською мовами, російський президент у притаманній для кремлівської пропаганди наголосив, що росіяни й українці один народ, єдине ціле, а Росія та Україна є частинами, по суті, одного історичного і духовного простору[49]. З ідейних позицій «русского мира» заперечувалася легітимність володіння Україною власними територіями. Зокрема формування території України в радянський період подавалася як низка «дарів» центральної влади. Президент РФ В. Путін певною мірою піддав критиці національну політику, яка проводилась в СРСР адже, за його словами, саме через неї замість великої російської нації, триєдиного народу, що складається з великоросів, малоросів і білорусів на державному рівні було закріплено положення про три окремих слов'янських народи: російський, український і білоруський».[50] Російський президент вкотре переконував, що сучасна Україна – цілком і повністю дітище радянської епохи, яка створювалася за рахунок історичної Росії. Найбільш загрозливим, на думку господаря Кремля, було питання збереження та розвитку національної ідентичності українців. Адже, за його словами, Україна (вочевидь йдеться про державну політику – *авт.*) нібито змушувала «не лише відректися від свого коріння, від поколінь предків, а й повірити в те, що Росія – їхній ворог». Таку «насильницьку асиміляцію» та формування «етнічно чистої української держави, агресивно налаштованої щодо Росії» російський президент прирівняв до застосування проти РФ зброї масового ураження «Внаслідок такого грубого, штучного розриву росіян і українців – сукупно російський народ може зменшитися на сотні тисяч, а то й на мільйони»,[51] – писав В. Путін вочевидь маючи на увазі саме тих «співвіт-

[44] Послание Президента Федеральному Собранию от 1 декабря 2016 г. URL: http://kremlin.ru/events/president/news/53379 (дата звернення: 19.04.2022).

[45] Горбулін В. «2017-й: далі буде…» Ціннісні ресурси війни і миру: український формат. *Дзеркало тижня. Україна.* 2016. № 24 (270). 2–8 липня. С. 2.

[46] Послание Президента РФ Федеральному Собранию от 1 марта 2018г. URL: http://kremlin.ru/events/president/news/56957 (дата звернення: 19.03.2022).

[47] Сурков В. Одиночество полукровки. «Россия в глобальной политике» 9 апреля 2018, https://globalaffairs.ru/global-processes/Odinochestvo-polukrovki-14-19477 (дата звернення: 19.03.2022).

[48] Сурков В. Долгое государство Путина. *Независимая газета*, 11 февраля 2019г. URL: http://www.ng.ru/ideas/2019-02-11/5_7503_surkov.html. (дата звернення: 19.03.2022).

[49] Путін В. Про історичну єдність росіян та українців. URL: http://kremlin.ru/events/president/news/66182 (дата звернення: 19.03.2022).

[50] Путін В. Про історичну єдність росіян та українців. URL: http://kremlin.ru/events/president/news/66182 (дата звернення: 19.03.2022).

[51] Там само.

чизників за кордоном» до яких апелюють апологети «русского мира», говорячи, що він «не обмежується лише російськими кордонами».

Притаманні «русскому миру» тези зустрічаються і в Стратегії національної безпеки РФ від 2 липня 2021 р.. У Стратегії вперше закріплюється поняття «суверенної державності Росії», що на думку кремлівських ідеологів, означало здатність держави проводити незалежну зовнішню і внутрішню політику, а також ефективно протидіяти зовнішньому тиску[52]. У Стратегії стверджується, що на цьому тлі Росія збільшує свої спроможності, а саме внутрішню стабільність, економічний, політичний, воєнний та духовний потенціал, чим забезпечує статус одного з впливових центрів сучасного світу. Відзначено згуртованість російського суспільства та прагнення громадян РФ брати активнішу роль у суспільному житті держави. Підкреслюються успіхи у забезпеченні економічної стійкості держави перед економічними санкціями, у захищеності від воєнних загроз, у подоланні спроб зовнішнього втручання у внутрішні справи РФ.

У стратегії окреслено виклики, які стоять перед Росією. До них зокрема віднесено цілеспрямоване розмивання недружніми державами традиційних цінностей, викривлення світової історії та місця Росії в ній, а також реабілітація фашизму. Боротьбу з кремлівською пропагандою також додано до переліку «недружніх кроків» зі словами «перешкоджання застосуванню «м'якої сили» Росії, зокрема використання російської мови, діяльності російських ЗМІ та інформаційних ресурсів за кордоном»[53].

У дусі «русского мира» у Стратегії охарактеризовані напрями зовнішньої політики Росії. Зокрема, в документі задекларовано надання Росією підтримки своїм союзникам і партнерам у вирішенні питань оборони та безпеки, а також нейтралізації спроб зовнішнього втручання в їх внутрішні справи. Прописано зміцнення «братніх зв'язків» між росіянами, білорусами та українцями. Відзначені наміри підтримки співвітчизників, що мешкають за кордоном, у збереженні їх прав, у т.ч. - загальноросійської культурної ідентичності[54].

Примітно, що у новій редакції Стратегії відсутня позиція РФ стосовно внутрішньополітичних процесів в Україні та конфлікту на Донбасі. У тексті попередньої версії документу 2015 р. містилося звинувачення США та ЄС у підтримці «антиконституційного державного перевороту в Україні», що призвів до глибокого розколу в українському суспільстві та виникненню збройного конфлікту. Стверджувалося, що зміцнення правої націоналістичної ідеології, цілеспрямоване формування в українського населення образу ворога в постаті Росії, неприхована ставка на силове вирішення внутрішньодержавних протиріч, глибока соціальноекономічна криза перетворюють Україну на довготермінове вогнище нестабільності в Європі та безпосередньо біля кордонів Росії[55].

Ідеологема «русского мира» у російських зовнішньополітичних доктринах обґрунтовувала власну цивілізаційну самобутність Росії. Однак характерною рисою усіх документів, ухвалених у контексті її реалізації, стало пасивно-агресивна риторика «фортеці в облозі», а насправді Росії, політичному розвитку якої загрожували не лише країни Заходу, але й сусідні держави – зокрема Україна, влада і населення якої ставили під сумнів визначальне право Росії на пострадянському просторі. Тим самим закладалася міцна ідеологічна основа для подальшої експансіоністської політики Росії щодо сусідніх держав. Ще в червні 2020 р. у статті в американському журналі National Interest, присвячені 75-річчю з дня перемоги над нацизмом В. Путін писав: «Змінюється все: від глобальної розстановки сил та впливу до соціальних, економічних та технологічних засад життя суспільств, держав, цілих континентів. У минулі епохи зрушення такого масштабу практично ніколи не обходилися без великих військових конфліктів, без бою за вибудовування нової глобальної ієрархії». Як вдало підмітив журналіст О.Демченко, російський президент тоді ж сформулював формулу, яка фактично показала усю суть російської політики. Приблизно це звучало так: поки весь світ прагне забути війну, Путін хоче її пам'ятати. І це – колосальна проблема. Не лише для окремо взятої України, а й для Європи[56].

Висновки

Таким чином, ідеологічний концепт «русского мира», що визрів у російських інтелектуальних колах в 1990-х рр. та отримав своє втілення у життя у 2000-х рр. був створений як ідейний базис для забезпечення стабільності російського політичного режиму. Увібравши в себе елементи російського великодержавства, імперіалізму, націоналізму, неоєвразійства, консерватизму, а також російського православ'я, концепт «русского мира» ідейно обґрунтував необхідність і, головне, право Російської Федерації поширювати свій вплив на країни

[52] О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации. Указ президента России № 400 от 2 июля 2021 года. URL: http://static.kremlin.ru/media/events/files/ru/QZw6hSk5z9gWq0plD1ZzmR5cER0g5tZC.pdf (дата звернення: 19.03.2022).

[53] Там само.

[54] Там само.

[55] О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации. Указ президента России № 400 от 2 июля 2021 года. URL: http://static.kremlin.ru/media/events/files/ru/QZw6hSk5z9gWq0plD1ZzmR5cER0g5tZC.pdf (дата звернення: 19.03.2022).

[56] Демченко О. Нова стаття Путіна. Росія починає глобальну війну. Інтернет-видання LB.ua. URL: https://lb.ua/world/2020/06/19/460210_novaya_statya_putina_rossiya_nachinaet.html (дата звернення: 19.03.2022).

пострадянського простору через російські та російськомовні діаспори у політичному та культурному вимірі. Консолідація російського суспільства в умовах антизахідної риторики влади РФ та стану «обложеної фортеці» створила сприятливі умови для застосування окремих положень концепту. Так зване «право» на силовий «захист співвітчизників», які проживають поза межами Росії, було активно використане Росією в Україні.

Проект «русского мира», який міститься у російських зовнішньополітичних доктринах, суперечив національним інтересам України, орієнтований на підрив гуманітарної безпеки Української держави, поляризацію суспільства, перешкоджає формуванню загальноукраїнської ідентичності, гальмує процеси європейської інтеграції, виправдовує російське військове вторгнення в нашу державу. Цілком очевидно, що цілі РФ та її злочинної влади не обмежуються лише територією України і не полягають у імовірному перерозподілі сфер впливу на пострадянському просторі. Наслідки підриву Росією системи світового порядку значно масштабніші. Спираючись на статус ядерної держави, Росія прагне глобального реваншу. Європейський цивілізаційний вибір України та відрив її від Москви наштовхнувся на активну протидію керівництва Російської Федерації на чолі з В. Путіним та концепцію так званого «русского мира», що стала підґрунтям нового імперського ренесансу.

Саме в Україні без перебільшення вирішиться доля російського геополітичного проекту, який у випадку ігнорування загрожуватиме у недалекому майбутньому усьому цивілізованому світу, принципам та нормам демократичного світі. В іншому випадку – крах Росії в Україні перетворить «русский мир» в одну із нереалізованих історіософських декларацій початку XXI ст., яку вже прирівнюють до тоталітарних ідеологій XX ст. З огляду на сучасний перебіг російсько-української війни не викликає сумніву, що гіпотетична можливість реалізації цілей «русского мира» із побудови Російської імперії у найближчій перспективі буде залежати далеко не від Росії та її керівництва, а передусім від України та міжнародної спільноти, яка засудила російське військове свавілля та агресію проти суверенної держави.

Інформація про авторів:
Костюк Олег Анатолійович,
кандидат історичних наук,
заступник директора з наукової роботи
Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича
Національної академії наук України
4, вул. Козельницька, Львів, 79000, Україна

Шептицька Любов Богданівна,
кандидат історичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри історії України, економічної теорії та права
Національний лісотехнічний університет України
103, вул. Генерала Чупринки, м. Львів, 79057, Україна

Information about the authors:
Kostiuk Oleh Anatoliiovych,
Candidate of Historical Sciences,
Deputy Director for Research
Ivan Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Kozelnytska str., Lviv, 79000, Ukraine

Sheptytska Liubov Bohdanivna,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of History of Ukraine, Economic Theory and Law
National Forestry University of Ukraine
103, Generala Chuprynka str., Lviv, 79057, Ukraine

DOI

МИКОЛАЇВ – 2022: ІСТОРИЧНІ АНАЛОГІЇ БЕРЕЗНЕВИХ ПОДІЙ

Котляр Ю. В.

Постановка проблеми. Російсько-українська війна 2022 р. є складним об'єктом дослідження новітньої історії України, адже джерельний матеріал постійно оновлюється і не дає можливості висвітлити повну картину подій. Тому для вивчення було обрано конкретний населений пункт – місто Миколаїв. Хронологічно виділено березень 2022 р., а в методологічному плані використано метод аналогії, який тісно пов'язаний з історико-порівняльним. Вказані методи дають змогу порівняти сучасні воєнні дії в Миколаєві з подіями Української революції 1917–1921 рр. та Другої світової війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Використання методу аналогій не є популярним в сучасній українській історіографії. Проте, шеф-редактор журналу «Універсум» О. Романчук в статті «Про історичні аналогії, або Чи мав рацію Гегель?» вказує, що «Історія має дивовижну здатність повторюватись. Приміром, сучасна тактика путінської Росії стосовно України – це майже точна копія тактики большевиків у боротьбі з УНР… Історичні аналогії іноді просто вражаючі. Як у нашому випадку – неспровокованій агресії Російської Федерації проти Української держави на початку XXI століття»[1].

Серед публікацій щодо періоду Української революції на Миколаївщині слід виділити спільну статтю Ю. Котляра і Л. Левченко «Регіональний зріз Української революції 1917–1921 рр.: Миколаївщина»[2], яка дала змогу зіставити історичні події на всеукраїнському та регіональному рівнях, допомогла установити відмінності між датами у Києві та Миколаєві. У 2017–2020 рр. в серії ««Миколаївщина. 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років» колективом миколаївських авторів було видано монографію «Миколаївщина (нариси історії революції 1917–1921 рр.)»[3] та збірники документів «Миколаївщина у вирі революційних подій: березень 1917 р. – квітень 1918 р.: Документи та матеріали»[4], «Миколаївщина у вирі революційних подій: травень 1918 р. – квітень 1919 р.: Документи та матеріали»[5], в яких розглядаються державотворчі процеси на Миколаївщині за доби Української революції. Друга світова війна на Миколаївщині представлена збірником документів, який було випущений колективом авторів в 2014 р.[6] до 70-річчя визволення України та Миколаївської області від німецько-румунських загарбників. Стосовно сучасних подій російсько-української війни 2022 р. слід виділити цикл розвідок Ю. Котляра «Нескорена Миколаївщина. Історичні аналогії», присвячений Миколаєву[7], Баштанці[8], Вознесенську[9], Березнегуватому та Снігурівці[10], який став своєрідною основою для створення нашого дослідження.

Проблема історичних аналогій є складним явищем, яке вимагає серйозних досліджень. Ми ж в нашій роботі ставимо за мету дослідити лише декілька історичних аналогій, події яких проходили в добу Української революції 1917–1921 рр., Другої світової війни та під час російсько-української війни 2022 р. на території Миколаєва.

Науковим завданням роботи є показ аналогій історичних подій в чітко локалізованому регіоні (Миколаїв), що відбувалися в певних хронологічних рамках (березень 1918, 1944 та 2022 рр.)

Виклад основного матеріалу. Аналогія передбачає порівняння декількох історичних подій або процесів, з метою вивчення суттєвих рис одного з них на прикладах інших. В контексті нашого дослідження ми розглядаємо події воєнної історії Миколаєва, які відбувалися в березні 2022 р. під час російсько-української війни і порівнюємо їх з аналогічними березневими подіями 1918 р. під час Української революції та 1944 р. за Другої світової війни.

2022 рік. Російсько-українська війна на території Миколаєва розпочалася 24 лютого 2022 р., коли о 4:58 російська авіація почала обстрілювати Куль-

[1] Олег К. Романчук. Про історичні аналогії, або Чи мав рацію Гегель? *Універсум*. 2014. 7–8 (249–250). URL: https://universum.lviv.ua/magazines/universum/2014/4/analog.html (дата звернення 17.04.22)

[2] Котляр Ю., Левченко Л. Регіональний зріз Української революції 1917–1921 рр.: Миколаївщина. *Український історичний журнал*. 2019. № 5. С. 122–146. DOI: https://doi.org/10.15407/UHJ2019.05.122

[3] Миколаївщина: нариси історії революції 1917–1921 років. Миколаїв: Іліон, 2017. 280 с.

[4] Миколаївщина у вирі революційних подій: березень 1917 р. – квітень 1918 р.: Документи та матеріали / упорядник Л. Л. Левченко. Миколаїв: Іліон, 2019. 744 с.

[5] Миколаївщина у вирі революційних подій: березень 1917 р. – квітень 1918 р.: Документи та матеріали / упорядник Л. Л. Левченко. Миколаїв: Іліон, 2019. 744 с.

[6] Николаевская область в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы свидетельствуют / Е. Г. Горбуров, К. Е. Горбуров, Л. Л. Левченко, М. А. Мельник. Николаев: Издатель П. Н. Шамрай, 2014. 348 с.

[7] Котляр Ю.В. Нескорена Миколаївщина. Історичні аналогії. Миколаїв. URL: https://https://www.facebook.com/History.chmnu (дата звернення 13.03.22)

[8] Там само (дата звернення 08.03.22)

[9] Котляр Ю.В. Нескорена Миколаївщина. Історичні аналогії. Вознесенськ. URL: https:// https://www.facebook.com/History.chmnu (дата звернення 09.03.22)

[10] Там само (дата звернення 11.03.22)

бакінський аеропорт. Завдяки перехопленій інформації Головного управління розвідки Міністерства оборони України щодо бомбардування аеродрому, 299-та бригада встигла підняти авіацію в повітря до початку авіанальоту, завдяки чому не зазнала втрат.

26 лютого п'ять військових гелікоптерів Російської Федерації висадили десант на території Миколаївського суднобудівного заводу. Зав'язався бій з 79-ю десантно-штурмовою бригадою, внаслідок чого всі російські десантники були знешкоджені, а два гелікоптери підбиті. У той же день російські танки в'їхали в місто Миколаїв. Почалася стрілянина. Напад був відбитий Збройними силами України та місцевої тероборони. Окупаційні війська почали відступати з міста в напрямку Херсону[11]. Наступного дня наряд Національної гвардії зупинив фури з маркуванням мережі АТБ. Під час огляду в них були виявлені окупанти. Почався бій, внаслідок якого російські військові були знешкоджені.

З першого дня весни колони окупантів почали оточувати міста Миколаїв та Херсон. Миколаївський глиноземний завод тимчасово припинив свою роботу через неможливість відвантаження готової продукції. Російські окупаційні сили, що спробували ввійти в Миколаїв[12], отримавши потужний опір, почали тікати з міста в напрямку Баштанки, де були знищені ЗСУ.

Вранці 2 березня окупанти з різних боків намагалися увійти до Миколаєва. Біля села Калинівка українська артилерія розбила міст, і частина колони росіян відступила до Херсону. В районі села Баловне, де знаходиться Миколаївський міжнародний аеропорт, висадився російський десант з чотирьох гелікоптерів. Зустрічним вогнем ЗСУ він був знищений[13]

З початку боїв за Миколаїв місцеві почали знімати дорожні знаки, тому російські спецпризначенці часто губились і в результаті – їх брали у полон місцеві жителі. У селі Калинівка тероборона відібрала два джипи «Тигр» у російських військових. Четверо бійців 10-го батальйону спецпризначення Російської Федерації були затримані та вивезені на допит.

4 березня стало дуже напруженим в боях за Миколаїв. О 10.30 ворожі війська почали контрнаступ на місто з боку Миколаївського глиноземного заводу. Почався бій на території Корабельного району міста, оборону якого тримала 123-я бригада територборони[14]. Для захисту Миколаєва на невизначений термін було розведено мости. Згодом окупанти припинили обстріли околиці міста та покинули Кульбакінський аеропорт, проте вирушили в бік Миколаївського авіаремонтного підприємства «НАРП» для передислокації[15].

7 березня російські війська вторгнення здійснили спробу захопити міжнародний аеропорт Миколаєва. Однак вже до 15:00 захисники міста вибили нападників з аеропорту, а протягом дня відбили ще дві атаки окупантів. Внаслідок ранкового ракетного удару зазнала втрат 79-та окрема десантно-штурмова бригада миколаївців – ракета «Калібр» влучила в казарму, де спали солдати. Восьмеро загиблих, восьмеро зникли безвісти, 19 поранених[16].

Прямі загрози від Миколаєва були відбиті, але продовжувалися його обстріли. 11 березня збройні сили окупантів стріляли зі «Смерчів» та «Градів». В ніч на 12 березня в місті йшли жорстокі бої. Ворожі снаряди потрапили до лікарень, інтернатів та котельнь. Як повідомили в Головному управлінні Державної служби з надзвичайних ситуацій в Миколаївській області, 17 березня відпрацювали 43 повідомлення про снаряди, що не розірвалися та їх небезпечні уламки в Інгульському районі Миколаєва та в Балабанівці[17].

18–20 березня російські війська продовжили спроби захопити Миколаїв. Вранці 18 березня окупанти завдали ракетного удару по військовій частині 79-ї окремої десантно-штурмової бригади у Миколаєві. Від вибуху була повністю знищена казарма, у якій перебували українські військові. Унаслідок удару загинули щонайменше 40 осіб[18]. В цей же день у мікрорайоні Кульбакіне у Корабельному районі Миколаєва українськими воїнами-десантниками було розбито та знищено один із підрозділів 247-го гвардійського десантно-штурмового Кавказького козачого полку повітряно-десантних

[11] Таня Поляковська. Танки пройшли через Миколаїв зі стрілянниною – ОДА. URL: https://www.unian.ua/war/tanki-proyshli-cherez-mikolajiv-zi-strilyaninoyu-oda-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11719732.html (дата звернення 16.04.22)

[12] Російські війська намагаються вдертися до Миколаєва з боку Баштанського району. URL: https://www.google.com/search?q=%D0%B3%D1%83%D1%80+%D0%BC%D0%BE+%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8&rlz=1C1SQJL_ruUA923UA924&oq=%D0%93%D0%A3%D0%A0+%D0%9C%D0%9E+&aqs=chrome.1.69i57j0i512l9.2465j0j15&sourceid=chrome&ie=UTF-8 (дата звернення 16.04.22)

[13] Російські загарбники продовжують висадку десанту у Миколаєві, – голова ОВА Кім. URL: https://censor.net/ua/news/3320681/rosiyiski_zagarbnyky_prodovjuyut_vysadku_desantu_u_mykolayevi_golova_ova_kim (дата звернення 16.04.22)

[14] Віталій Кім / Миколаївська ОДА. URL: https://t.me/mykolaivskaODA/412 (дата звернення 16.04.22)

[15] Миколаїв: окупанти покинули аеропорт, але готові до нічного нападу. URL: https://dyvys.info/2022/03/04/mykolayiv-okupanty-pokynuly-aeroport-ale-gotovi-do-nichnogo-napadu/ (дата звернення 16.04.22)

[16] Миколаїв відбив дві атаки окупантів, 8 захисників загинули під час ранкового обстрілу, – Кім. URL: https://lb.ua/society/2022/03/07/508445_mikolaiv_vidbiv_dvi_ataki_okupantiv.html (дата звернення 16.04.22)

[17] Рятувальники продовжують «чистити» Інгульський район та Балабанівку від небезпечних предметів. URL: http://www.niknews.mk.ua/uk/2022/03/17/spasateli-prodolzhajut-chistit-ingulskij-rajon-i-balabanovku-ot-opasnyh-predmetov-foto/ (дата звернення 16.04.22)

[18] Окупанти розбомбили військову частину в Миколаєві – багато загиблих. URL: https://gazeta.ua/articles/np/_okupanti-rozbombili-vijskovu-chastinu-v-mikolayevi-bagato-zagiblih/1076850 (дата звернення 16.04.22)

військ Збройних сил Російської Федерації[19]. Ввечері 19 березня були обстріляні житлові квартали, особливо постраждав мікрорайон Казарського. Незважаючи на відступ російських військ від Миколаєва у напрямку Херсона, вони продовжували обстрілювати місто з дистанції 50–70 км[20].

20 березня обстріли Миколаєва продовжилися, а бійцями ЗСУ було захоплено найновішу командно-штабну машину Р-149МА1 російської армії, в якій містилися відомості про позиції та сили ворога. 21 березня Миколаїв зазнав серйозних авіаударів з боку російських загарбників. Пошкоджено готель «Інгул», лікарню, кілька будинків і автозаправну станцію, де загинули троє і поранено одну людину. Вилетіли шибки в одному із корпусів Чорноморського національного університету імені Петра Могили. 22 березня був обстріляний морський порт. Внаслідок цього портова інфраструктура зазнала значних пошкоджень[21].

29 березня близько 8:45 під час обстрілу Миколаєва російськими окупантами один із снарядів влучив в споруду облдержадміністрації. Відбулася руйнація центральної секції будівлі з дев'ятого до першого поверху без подальшого горіння. За словами голови Миколаївської обласної військової адміністрації Віталія Кіма, врятуватися змогли від 50 до 100 осіб. Станом на 30 березня до пошуково-рятувальних робіт було залучено 63 рятувальники, 12 одиниць техніки ДСНС, 2 крани, 2 погружчики, екскаватор, 2 самоскиди. Всього в приміщенні Миколаївської облдержадміністрації загинуло 37 осіб: 17 спеціалістів облдержадміністрації, 10 представників тероборони, 6 військовослужбовців, 2 співробітники Господарського суду, директор комунального підприємства та один працівник КП «Госптехобслуговування»[22].

Ось таким насиченим та військово-історичним був березень 2022 р. для Миколаєва, який постійно зазнає бомбардувань і обстрілів з боку російських окупантів, проте його захисники продовжують завдавати значних втрат ворогу.

1918 рік. Після укладання Брестського миру між Українською народною республікою і країнами Четверного союзу, німецько-австрійські війська розпочали просуватися вглиб України. 16 березня 1918 р. німці підійшли до Миколаєва, де загони червоногвардійців вчинили опір. Більшовики розвели Варварівський міст і з метою прикриття свого відступу почали вести вогонь по німецьких військах з кулемета і самохідної гармати. Загинув один німецький солдат. У місті почалося формування бойових дружин, до яких приєдналася єврейська самооборона, міліція і добре озброєний, хоча й нечисленний, український повітроплавний загін. Вони почали роззброювати більшовиків. О п'ятій годині вечора 16 березня штаб більшовицьких військ вже не керував діями Червоної армії. О восьмій вечора за наказом командира кінного Запорізького козачого полку Шевчука семеро козаків і шестеро членів «Вільного козацтва» без зусиль дороззброїли червоноармійців, відібравши у них 16 кулеметів, гвинтівки і 20 коней Ці трофеї були доставлені у створений тимчасовий український штаб по охороні міста, який очолив О. Поляков[23].

У ніч на 17 березня гласні міської думи, побоюючись зворотного вогню німців, спробували подати їм сигнал про те, що стрільба з міста не буде вестися. Відповіді не помітили, але було очевидно, що сигнал побачили. На світанку, переконавшись у тому, що більшовики забралися геть, Дума вислала назустріч німцям своїх представників: Рожанського, Терентьєва і Малевича. Зустріч відбулася на Варварівському мосту. Німці заявили миколаївським парламентарям, що «вони прийшли не як завойовники, а як друзі на офіційне запрошення Київської Центральної Ради для відновлення порядку і налагодження правильного товарообміну між Україною, Німеччиною та Австрією»[24].

17 березня 1918 р. о восьмій ранку німецький лейтенант зажадав від міського самоуправління виділення будівель під розміщення офіцерів і солдатів. Для німецьких солдатів виділили казарми флотського півекіпажу, а для офіцерів – Лондонський і Петроградський готелі, будинки Менкіні й Теодоровича. По всьому місту були розвішані білі прапори. Об одинадцятій ранку німці вже оглядали суднобудівний завод «Наваль». О четвертій годині дня відбулося засідання Думи з представниками німецького командування. Німці прийняли вимоги Думи і заявили, що саме в ній вони вбачають єдине представництво влади в Миколаєві. Причина такої заяви бачиться в тому, що Дума була господарським органом, здатним забезпечити організацію збору зернових і інших продуктів для вивезення їх до Німеччини та Австрії[25].

---

[19] В Корабельном районе Николаева уничтожен отряд казачьего полка ВДВ россиян. URL: https://korabelov.info/2022/03/238944/v-korabelnom-raojne-nikolaeva-unichtozhen-otryad-kazachego-polka-vdv-rossiyan/ (дата звернення 16.04.22)

[20] Кім: Російські війська відсуваються від Миколаєва. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/19/7332808/ (дата звернення 16.04.22)

[21] У Миколаєві російські війська обстріляли морський порт. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3436636-u-mikolaevi-rosijski-vijska-obstrilali-morskij-port.html (дата звернення 16.04.22)

[22] Загиблих – 37. Дивіться перелік жертв ракетного обстрілу будівлі Миколаївської облдержадміністрації. URL: https://yuzhkanews.city/articles/204594/povnij-perelik-zhertv-raketnogo-obstrilu-budivli-mikolaivskoi-oblderzhadministracii- (дата звернення 16.04.22)

[23] Миколаївщина: нариси історії революції 1917–1921 років. С. 65.

[24] Котляр Ю. Селянське повстанство на Миколаївщині (1918–1921 рр.). Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2021. С. 21.

[25] Левченко Л.Л. Миколаїв за доби Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918). *Наукові праці: науково-методичний журнал.* Випуск 280. Т. 292. Історія. Миколаїв: Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2017. С. 98.

19 березня до Миколаєва прибули ще кілька підрозділів австро-угорських військ для підсилення німецького контингенту. Замість грошей австро-німецькі офіцери й солдати видавали місцевим виробникам продовольства розписки, обіцяючи згодом здійснити реальні виплати[26]. 20 березня 1918 р. німецький комендант Миколаєва полковник фон Гільгаузен пояснив, що в «реквізиційній квитанції» чітким почерком слід вписувати назву товару, прізвище продавця, кількість придбаного, ціну, номер військової частини, що забрала товар. Квитанція мала завірятися печаткою, а оплата по реквізиційних квитанціях мала здійснюватися після одержання очікуваних українських грошей.

20 березня 1918 р. німці арештували членів «колегії 9-ти», створеної в Миколаєві з метою націоналізації суден торгового флоту, – Яворського, Солтанова та ще кількох. Їх провели під конвоєм по вулиці Соборній у супроводженні натовпу робітників. Саме натовп урятував арештованих. Німці їх відпустили й заявили, що арешт був викликаний непорозумінням. 21 березня 1918 р. міський голова В. Костенко зустрівся з представниками німецького штабу й передав їм вимоги робітників щодо припинення арештів і господарювання на заводських територіях. Свою поведінку в місті німці пояснювали неналагодженою ще роботою комендатури та дезорієнтацією в місцевих умовах.

Більшість населення Миколаєва сприймало дії німецької влади в місті як іноземну окупацію. Прихід німців до влади значно погіршив стан на миколаївських суднобудівних заводах, які були закриті з 18 березня 1918 р. Після мітингу на заводі «Наваль», який відбувся 20 березня 1918 р., на закритому засіданні, влаштованому більшовиками, було вирішено виступити проти німців 22 березня 1918 р. Рішення підтримали завкоми заводів «Наваль», «Руссуд», «Темвод» і учасники мітингу на заводі «Руссуд». Незважаючи на рішення про повстання, плану його не було розроблено й спалахнуло воно несподівано через конфлікт між робітниками та німецькими військовими з приводу реквізиції німцями бензину[27].

Приводом до початку повстання 22 березня, в більшості свідчень, називають артилерійські постріли, які пролунали о пів на третю годину дня з боку залізничної станції Водопій (згодом так і не вдалося з'ясувати, хто й звідки стріляв). По місту поширювалися тривожні чутки про людські жертви, а також стосовно того, що на підході до Миколаєва вже є більшовицькі війська. Невдовзі біля будинку Міської думи зібрався натовп людей (за різними відомостями від трьохсот до кількох тисяч осіб). Натовп попрямував до двору (у Міської думи й міліції був спільний двір), вимагаючи видати людям зброю, яка зберігалася в цейхгаузі. Врешті, їм вдалося її захопити, оскільки міліція не чинила опору. Повстанці отримали кількасот гвинтівок та два кулемети. Як стало згодом відомо, робітники на цей час уже захопили зброю, яка зберігалася на заводах.

Натовп озброєних людей розділився на дві групи. Одна попрямувала по Глазенапівській вулиці в бік міського базару й вокзалу, інша – по Адміральській до Старофлотських казарм, де дислокувалися німецькі солдати, а також до радіостанції, яка знаходилася поблизу Ракетного урочища. Частина ж озброєних людей лишалася у дворі Міської думи й міліції.

У цей час німецька сторона виявила певну розгубленість, не розуміючи, що ж відбувається. Повстанцям вдалося роззброїти кілька німецьких патрулів, а на Слобідці навіть захопили артилерійську батарею, але це тривало недовго. Уже за годину в центрі міста німецьке командування розгорнуло активні дії. А. Ряппо писала: «Херсонська вулиця дуже широка, посередині її тоді був насаджений бульвар, де, починаючи від Різдвяної вулиці у напрямку до Семенівської церкви, розташувалися вже в бойовій готовності німці, окопуючись, зводячи укриття, встановлюючи кулемети, гармати. Обличчя їх були такими зосереджено-суворими, що я, врешті, усвідомила, наскільки становище є серйозним»[28].

Одночасно німецька артилерія обстріляла будинок Міської думи, у дворі якого було багато озброєних людей, а в підвалі розгорнуто пункт перев'язки для поранених. Німецький підрозділ почав переслідування групи повстанців, яка прямувала по Глазенапівській вулиці у напрямку вокзалу. Почалася перестрілка. Повстанці ховалися по навколишніх дворах і підворіттях, стріляючи по німецьких солдатах. Німці, у свою чергу, відкривали вогонь по тих дворах і будинках, звідки йшла стрілянина. Велике зіткнення відбулося в районі вокзалу. Врешті, німцям таки вдалося відбити повстанців від вокзалу. Ці енергійні заходи дозволили німецькій стороні встановити контроль за центром та західною частиною міста[29].

Найбільш драматичні події увечері та вночі 22 березня відбувалися в районі Адміралтейської площі та Старофлотських казарм. Першим успіхом повстанців стало захоплення радіостанції. В. Фест писав: «Німецький гарнізон в районі радіостанції був атакований більшовицьким загоном чисельністю 800 чоловік»[30]. Повстанці навіть узяли в полон 48 німецьких солдатів, які охороняли радіостанцію. Врешті радіостанцію було виведено з ладу й німці на деякий час були позбавлені зв'язку. Повстанці про-

[26] Котляр Ю., Левченко Л. Регіональний зріз Української революції 1917–1921 рр.: Миколаївщина. С. 132.

[27] Миколаївщина у вирі революційних подій: березень 1917 р. – квітень 1918 р. С. 60–61, 63.

[28] Ряппо А. Восстание николаевского пролетариата против немцев. *Летопись революции.* Харьков, 1922. № 1. С. 114.

[29] Миколаївщина у вирі революційних подій: березень 1917 р. – квітень 1918 р. С. 77–78.

[30] Фест В. Николаев: последний форпост немецких войск на Черном море. Николаев: ПГО «Центр виробничої практики інвалідів АТО «ЛІТОПИС», 2016. С. 50.

тягом вечора й ночі здійснили кілька спроб штурму казарм, що виявилися невдалими й призвели до значних людських жертв, оскільки повсталі опинилися на відкритій місцевості під кулеметним обстрілом з двох боків – від казарм та з-за стіни заводу «Руссуд». Лише на ранок німці змогли відтіснити повстанців у район Слобідських та Воєнних вулиць.

Уже ввечері та вночі першого дня мали місце перші жертви серед мирного населення. У числі загиблих були випадкові перехожі, які з різних причин виявилися на вулицях і намагалися швидше дістатися додому. Німці, не розбираючись, відкривали вогонь по всіх, хто рухався. У подальші дні кількість випадкових загиблих була ще більшою. На додаток до всього, більша частина міста лишилася без води, оскільки міський водогін було пошкоджено артилерійським вибухом. Незважаючи на те, що повстанці на обох основних напрямках мусили відступити, 23 березня німці ще не відчували реальної переваги. Обидві сторони чекали підкріплення. Німецька армія – з Одеси, а повстанці – зі сторони Херсона–Апостолова. Як згодом з'ясувалося, очікування миколаївських повстанців були марними, оскільки ще 21 березня німецькі війська почали наступ на херсонських повстанців, збройні зіткнення там тривали майже два тижні[31].

Зранку 23 березня німці почали інтенсивний кулеметний обстріл базару, де ховалася частина повстанців, перестрілка тривала весь день, лише увечері повстанці мусили покинути базарну площу, відступивши в бік Слобідки. Врешті, це призвело до великої пожежі, в якій вигоріла значна частина базару. Тим часом, продовжувався артилерійський обстріл Слобідки, особливо в районі 7-ї Слобідської, Конопатної, 3-ї Воєнної вулиць, де вирували пожежі. «Німці били з жорсткою розміреністю шрапнеллю прямо по робітничих кварталах. Шрапнель пробивала дахи халуп. [Люди] шукали захисту в примітивно влаштованих погребах, де ризикували загинути під уламками неміцних споруд»[32].

Загалом другий день повстання проходив у позиційному протистоянні, оскільки обидві сторони очікували підтримки ззовні. Увечері 23 березня на вокзал прибув перший ешелон із Одеси з солдатами-угорцями, на ранок наступного дня до Миколаєва дістався ще один потяг з німецькими та угорськими солдатами. Отримавши поповнення, німецька сторона 24 березня перейшла в наступ по всіх напрямках. Цей день став найбільш драматичним і трагічним як для повстанців, так і для мирних жителів робітничих районів міста. Упродовж дня повстанці тримали оборону на Слобідці та міському цвинтарі. Німецька сторона вела інтенсивний артилерійський та кулеметний обстріл цих районів. Саманні стіни будинків тамтешніх жителів рушилися від попадання артилерійських набоїв, здіймалися пожежі.

Надвечір повстанців витіснили зі Слобідки й міського цвинтаря. Більшість із них змогли швидко сховатися на вулицях і в провулках Слобідки, а останні, відстрілюючись, відступали в бік хутору Водопою та Інгулу.

Вже наступного дня (25 березня) німці видали наказ, яким приписувалося всім терміново виносити зброю й складати на перехрестях вулиць, одночасно почали методичні обшуки в робітничих кварталах. Якщо в будинку виявляли зброю, боєприпаси чи навіть гільзи, чоловіків могли застрелити без будь-якого слідства. Підозрілі будинки підпалювали.

Лише 29 березня перестрілки в місті врешті припинилися. Місто поверталося до нормального життя, але ще кілька днів знаходилося в стані облоги. Німецьке командування встановило жорсткий режим патрулювання та комендантську годину, за порушення якої винні могли бути покарані на місці[33].

Австро-німецьке командування виявило жорстокість у ході боротьби проти повстанців. Головним трагічним наслідком цього стала значна кількість жертв, зокрема 430 чоловік убитими, померлими від ран, розстріляними та такими, що загинули від пожеж. При цьому багато загиблих були випадковими жертвами з числа мирних жителів, які не були учасниками повстання. Вірогідно, кількість поранених не менш як удвічі перевищувала число загиблих. Німецькі втрати склали 200 чоловік убитими. Загальна кількість жертв повстання з обох сторін складає 630 осіб (без урахування поранених)[34].

Наслідки цього повстання для німців полягали в тому, що вони одержали повний контроль над Миколаєвом.

1944 рік. Визволення Миколаєва від німецько-румунських загарбників в роки Другої світової війни відбулося в другій половині березня 1944 р. На підступах до міста нацисти створили надпотужну оборонну смугу. Було завчасно споруджено чотири та шість сильно укріплених, інженерно бездоганних оборонних рубежів. Тут були викопані суцільні траншеї глибиною 1,5–2 м з виносними стрілецькими нішами. Вздовж усього переднього краю було 3–4 ряди дротяних загороджень на низьких металічних кілках. Уся місцевість річного півострова від вулиці 6-ї Слобідської, а також на схід, на відстані 25–30 км, була перетворена в суцільну зону прикритих потужними мінними полями та дротяними загородженнями інженерних споруд-траншей, окопів, протитанкових ровів, дерев'яно-земляних вогневих точок.

Смуга оборони під Миколаєвом була складовою частиною так званого «Бузького валу», який, на думку німецьких фахівців, повинен був стати, остан-

[31] Миколаївщина у вирі революційних подій: березень 1917 р. – квітень 1918 р. С. 79–80.

[32] Ряппо А. Восстание николаевского пролетариата против немцев. С. 119–120.

[33] Миколаївщина у вирі революційних подій: березень 1917 р. – квітень 1918 р. С. 81–82.

[34] Там само. С. 94-95.

нім рубежем відступу. Крім спецчастин, штрафних батальйонів та охоронних військ, фашистське командування задіяло для утримання Миколаєва 79-у, 258-у, 30-у, 370-у піхотні дивізії, 968-й фортечний та 4-й велосипедний полки. Заздалегідь зайнявши оборонні позиції, гітлерівці встигли розгорнути та пристріляти щільну систему артилерійсько-кулеметного вогню.

На підступах до Миколаєва німецькі війська вчинили відчайдушний опір. десять днів війська Червоної армії вели запеклі, виснажливі бої за Миколаїв. 28-а армія генерала О. Гречкіна у складі 10-го стрілецького, 2-го механізованого корпусів, 1-го укріпрайону, 384-го окремого батальйону морської піхоти змушена була вести затяжні бої південно-східніше Миколаєва. Впродовж Херсонського шосе наступала 5-а ударна армія генерал-полковника В. Цветаєва. Війська 6-ї армії генерал-лейтенанта І. Шлеміна, оволодівши с. Пересадівкою на р. Інгул, зав'язали жорстокі бої в смузі укріплень «Бузького валу»[35].

Під час наступу на Миколаїв в ніч на 26 березня на територію Миколаївського морського порту було сплановано висадку десанту: 55 моряків з 384-го батальйону морської піхоти Чорноморського флоту і 12 саперів однієї з частин 3-го Українського фронту. Десант, командиром якого був старший лейтенант Костянтин Ольшанський, мав відтягнути на себе частину сил ворога, відволікти від основних бойових атак, що планувалися провести для визволення міста.

Десантники, яких провів рибалка з Жовтневого А. Андрєєв, зняли ворожу варту і зайняли оборону в районі нового елеватору. Вранці фашисти виявили десант. На штурм порту було кинуто 3 батальйони німецької піхоти. Розгорівся запеклий бій, що тривав три доби. Ольшанці відбивали атаки окупантів, при цьому знищивши 2 ворожі танки і біля 700 солдат і офіцерів супротивника. Цим вони посіяли паніку у тилу ворога, але й особисті втрати були значними – 41 убитий і кілька важкопоранених. Із усього складу десанту залишилося живими 12 осіб. Десант утримував маленький плацдарм аж до підходу частин 28-ї армії. За героїзм і відвагу всім 68 десантникам присвоєно звання Героя Радянського Союзу, більшій частині – посмертно[36].

27 березня жорстокий бій розгорнувся й на околицях Миколаєва. Подолавши протитанковий рів, увечері 27 березня полки дивізій повільно, але наполегливо просувалися до міста. Першими на його околицю увірвалися бійці 148-го гвардійського стрілецького полку під командуванням Синенка. В ніч на 28 березня 61-а гвардійська і 243-я стрілецькі дивізії 6-ї армії під сильним вогнем супротивника на підручних засобах форсували Інгул і в 3 години ночі з півночі ввійшли у Миколаїв.

На ранок 28 березня з'єднання 3-го гвардійського корпусу генерала Бєлова і 37-го генерала Горохова, 5-ї ударної і 28-ї армій повністю оволоділи містом[37].

Висновки

Історичні аналогії на прикладі березневих подій в Миколаєві дають змогу говорити про коловий поступ історії та достатньо велику схожість подій військової історії міста в 1918, 1944 та 2022 рр., а також про роль незламного духу миколаївців у боротьбі з різними ворогами в добу Української революції 1917–1921 рр., Другої світової війни та російсько-української війни 2022 р. Не випадково, саме 24 березня 2022 р. Указом Президента України № 164/2022 Миколаєву було присвоєно почесну відзнаку «Місто-герой України» з метою відзначення подвигу, масового героїзму та стійкості громадян, виявлених під час відсічі збройній агресії Російської Федерації проти України.

[35] Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941–1944 (До 60-річчя визволення області від німецько-румунських окупантів). Миколаїв: КВІТ, 2004. С. 302–303.

[36] Миколаївщина: літопис історичних подій. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2002. С. 410.

[37] Юрій Котляр. Історичний березень для Миколаєва / Petro Mohyla TV. URL: https://www.youtube.com/watch?v=ieOiIee8X80&list=PLlRRgZ43NI5G01gNczg8Q5LQWUZXrW3tq&index=3&t=4s (14.04.2022)

Інформація про автора:

Котляр Юрій Вадимович,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
корп. 1., вул. 68 Десантників, м. Миколаїв, 54000, Україна

Information about the author:

Kotliar Yurii Vadymovych,
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the Department of History
Petro Mohyla Black Sea National University
Build. 1., 68 Desantnykiv str., Mykolaiv, 54000, Ukraine

DOI

RUSSIA AS A REVISIONIST STATE AND THE 2022 INVASION OF UKRAINE

Kotoulas Ioannis E.

Problem statement. The issue of Russian state revisionism in the context of international relations is a matter of scholarly debate that so far has been examined mostly in its legal dimension and to a degree for its implications for international order. Legal rules and especially their application is intricately related to power distribution and the fact remains that legal discourse is also a part of strategy. Russia's revisionism is not an isolated incident; instead, it is a part of a continuum of foreign policy objectives and forms a fundamental part of Russian statecraft and power projection in relation to European states and on a global level. Therefore, Russian revisionism should be treated in the greater geopolitical context of Russia's attempt to undermine the international order and impose a new structural equilibrium of regional and, if possible, world balance.

Analysis of recent researches and publications. Recent researches and publications on the issue of Russian revisionism have concentrated mostly on the legal aspect of Russia's policies, carefully examining issues, such as: the legal dimension of Russian revisionism in general for international law; the arguments temporarily posed by the Russian authorities to justify their actions; and the use of legal principles to advance the goals of Russian foreign policy[1]. Piontkovsky's 2015 paper outlines the main characteristics of Putin's Russia as a revisionist actor in international affairs. Allison's 2017 and 2020 papers examine the connection between Russian revisionist policies and a realist perception of international relations, as well as the implications for the international legal order, as the latter has been formed after the seminal event of the 2014 illegal annexation of Crimea by the Russian Federation. Pisciotta's 2020 analysis on Russian revisionism in the Putin era is an insightful look into the aggressive policies of the Russian Federation in the 2000s and 2010s focusing on three distinct cases: Georgia, Ukraine, and Syria. In this context, Russian revisionism is examined through the various invasion incidents and military interventions that have formed a stable feature of Russian foreign policy in the last period.

Identification of previously unresolved matters and goal statement. Russian revisionism as a complex phenomenon entailing multiple aspects of state behavior requires a thorough geopolitical interpretation that shall take into account principles of grand strategy and mid-term tactics on the war terrain. The aforementioned analyses tend to examine Russian revisionism mostly in its legal dimension and subsequently delve into the implications for international legal order. Our aim is to present an inclusive picture of Russian revisionism on a geopolitical level, as part of the greater macro-historical strategy of the Russian Federation to undermine international order on both a regional and global level. In this context, we rely on primary texts by leading Russian figures and the expressed operational war aims of the invading forces in Ukraine, as these have appeared and as they were manifested with the military operations of the invading Russian forces in Ukrainian territory. Analysis of Russian official discourse and de facto materialized or intended war aims form a useful base of primary material to dissect Russia's revisionism and its climax with the 2022 invasion of Ukraine.

Presentation of research material.

1. Russian revisionism in stages

Our basic assumption is that Russia is a revisionist state par excellence that has employed various modes of subversion in the post-Cold War period.[2] Russian revisionism is an attempt to address the dominant post-Soviet inferiority complex that was and still influences to a considerable degree the actions of Moscow elites. Still, Russian revisionism is not just an adaptation to the post-Cold War period of relative reduction of power in relation to the West, it is a structural component of Russian foreign policy derived from its Soviet legacy and its historical self-perception that also entails ethnic and cultural dimensions.

In general, revisionism as a phenomenon as opposed to status-quo powers aiming to preserve the existing global order is intertwined with changes in the regional and global balance of power[3]. A revisionist power can be defined as the one that effectively threatens to undermine existing legal rules and international conventions

[1] Piontkovsky, A., Putin's Russia as a Revisionist Power. 2015. Journal on Baltic Security 1:1; Allison, R. Russia and the post-2014 international legal order: Revisionism and realpolitik. 2017. International Affairs No. 93, 519-543; Natsios, A., Introduction: Putin's New Russia: Fragile State or Revisionist Power? 2018. South Central Review 35:1, 1-21; Allison R., Russian revisionism, legal discourse and the 'rules-based' international order, 2020. Europe-Asia Studies No. 72:6, 976-995, DOI: 10.1080/09668136.2020.1773406; Pisciotta, B., Russian revisionism in the Putin era: An overview of post-communist military interventions in Georgia, Ukraine, and Syria. 2020. Italian Political Science Review/Rivista Italiana Di Scienza Politica No. 50:1, 87-106, doi:10.1017/ipo.2019.18.

[2] Mead, W.R. The return of geopolitics: the revenge of the revisionist powers. 2014. Foreign Affairs 93, 69–79.

[3] Davidson, J. The Origins of Revisionist and Status-quo States. New York: Palgrave, 2006.

of state behavior, destabilize international order and in the end impose a new equilibrium or in a more ambitious scheme a new international order[4]. According to Barry Buzan, 'Revisionist states […] are those that find their domestic structures significantly out of tune with the prevailing pattern of relations, and which therefore feel threatened by, or at least hard done by, the existing status quo. Because of this, revisionist states tend to view security in terms of changing the system, and/or improving their position within it'[5]. In this context, willingness to breach international law and use force to influence balance of power and violate even state sovereignty is an essential part of the strategy of a revisionist state[6].

Russia's invasion of Ukraine unfolded in two steps, one indirect in 2014 and one direct in 2022, is a clear manifestation of state revisionism against Ukraine as a sovereign state, still its implications are global, as it introduces a new concept of post-imperial geopolitical spaces. Russia's actions on the ground -invasion and territorial annexation at the expense of sovereign states by force- and its ideological justification is not a realist response to supposed expansion of NATO or Western influence, as has sometimes been claimed.[7] In reality, it forms part of Russian revisionist attempt to impose a new perception of geopolitical realities globally. Our view of Russia is as an inherently revisionist state that continues albeit in a different form the disrupting attempts of the Soviet Union against world order.

Russian revisionism is directed against its neighbors in Eastern Europe and the Caucasus, ranging from open threats, economic warfare, the strategic use of migrant flows against territorial sovereignty, support of sedition and insurgencies to full-scale invasion. In this context, Russian revisionism forms part of a greater global strategy to undermine international order and pursue foreign policy goals. It should also be remembered that Russia is the only state in the world to occupy-directly or indirectly-parts of the national territory of four other states; Russia has invaded Ukraine again in 2022 currently occupying a significant part of its territory to the east and the south, Russia occupies Crimea and the eastern provinces of Ukraine since 2014, Abkhazia and South Ossetia in Georgia since 2008, Transnistria in Moldavia since 1991 and a part of the southern Kuril Islands of Japan since 1945 in a still unsolved frontier dispute.

Russian revisionism can be distinguished as a three-part phenomenon:

i. Towards post-Soviet space in Europe and the Caucasus.

i i. On a regional overseas level

iii. On a global level.

First, in the framework of post-Soviet space Russian revisionism features a gradual climax ranging from indirect involvement to full-blown invasion incidents. In the aftermath of the dissolution of the Soviet Union since 1991 Russia had not resorted to full-scale invasion, but had supported logistically and diplomatically secessionist movements in Moldova (Transistria), Azerbaijan (Nagorno-Karabakh) and Georgia (Abkhazia, South Ossetia)[8]. Russian revisionism in its foreign policy has manifested at least since 2008 with the invasion in another post-Soviet state, Georgia, although its ramifications for subsequent Russian foreign policy have gone largely unnoticed in Western security circles.[9] The 2008 invasion of Georgia was the first direct military action against a sovereign state, with the 2022 invasion of Ukraine being the second in this series. The greater geopolitical importance of Ukraine, a more realist approach adopted by the U.S. and the EU have laid the dimensions of Russian revisionism more explicit for the international community.

Ukraine as historical and cultural factor occupies a special case for Russian revisionist policies occupying a in Russian imaginary ideological constructions and foreign policy objectives.[10] Especially, concerning the case of Ukraine, Russian revisionism was unfolded first de facto with the support of the sedition in Eastern Ukraine since 2014 and the annexation of Crimea. Russian revisionism is accompanied by dubious legal arguments and ideological constructions[11]. Since 2014

[4] Chan, S., Realism, revisionism, and the Great Powers. 2004. Issues & Studies 40, 135-172.

[5] Buzan, B. People, States & Fear: An Agenda for International Security Studies in Post-Cold War Era. Essex: ECPR Press, 2008, 241. For a typology of revisionism as an international relations phenomenon see Buzan, B., The logic and contradictions of 'peaceful rise/development' as China's grand strategy. 2014. The Chinese Journal of International Politics 7, 381-420; Pisciotta, B., Russian revisionism in the Putin era, 90-93.

[6] Schweller, R.L., Bandwagoning for profit: bringing the revisionist state back in. 1994. International Security 19, 72-107. For Russian view on sovereignty see Ziegler C.E., Conceptualizing sovereignty in Russian foreign policy: realist and constructivist perspectives. 2012. International Politics 49, 400-417.

[7] Mearsheimer, J. 'Why the Ukraine Crisis is the West's Fault', Foreign Affairs, 18 August 2014, URL: www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2014-08-18/why-ukraine-crisis-west-s-fault

[8] Riegl, M. and Doboš, B., Geopolitics of secession: post-Soviet de facto States and Russian geopolitical strategy. 2018. *Central European Journal of International and Security Studies* 12:1, 59-89.

[9] Allison, R. The Russian case for military intervention in Georgia: international law, norms and political calculation. 2009. European Security 18, 173-200; Pisciotta, B., Russian revisionism in the Putin era, 94-95.

[10] Plokhy, S., The Return of the Empire: The Ukraine Crisis in the Historical Perspective. 2018. South Central Review 35:1, 111-126.

[11] For Russia's propaganda and legal outlook on the matter see Merezhko, O., 'Crimea's Annexation in the Light of International Law: A Critique of Russia's Legal Argumentation'. 2016. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal* 2, 37-89; Dubinsky, D. & Rutland, P., 'Russia's Legal Position on the Annexation of Crimea'. 2019. *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society* 5:1, 45-79; Allison R., Russian revisionism, legal discourse and the 'rules-based' International Order, 983-987. For the military aspect see Bartles, C.K. and McDermott, R.N., Russia's Military Operation in Crimea: Road–testing Rapid Reaction Capabilities. 2014. *Problems of Post-Communism* 61, 46-63.

Russia has emphatically attempted to change European post-Cold War order and gradually introduce new modes of state relations and territorial perception[12]. With its 2022 invasion against Ukraine Russia has upgraded its aggressive revisionist policy, as it now attempts to complete the effects of the 2014 invasion. With its 2022 invasion Russia wishes to create not just a zone of influence in parts of its former Soviet sphere of control, but an intermediate periphery of hegemony and a fluid network of polities, independent, autonomous or pseudo-states lying under its direct control or considerable influence. This new post-Soviet sphere of influence currently extends from Byelorussia and Ukraine to Georgia, war-torn land-locked Armenia in the Caucasus and the states of Central Asia.

Second, on an overseas regional level Russian interventions have manifested in Syria with its 2015 intervention on the side of the Assad regime and unofficially in Libya and sub-Saharan Africa, mostly with the employment of mercenaries[13]. Finally, on a global level, Russian revisionism is more cautious, as Russia had so far treaded more carefully appearing to employ a normative rhetoric seemingly in line with basic assumptions of international law, although distorted to meet its foreign policy goals. In this case, Russian legal rhetoric uses the principle of sovereignty in order to appear as a law-abiding actor in the international system.[14] Still, having confirmed its presence and influence in Syria, Russia adopted a tone of assertiveness regarding the international system in its entirety. Foreign Minister Lavrov used the ideas of Russian philosopher Ivan Ilyin, stating that 'a great power is the one which…introduces a creative and meaningful legal idea to the entire assembly of the nations, the entire "concert" of the peoples and states'. In this context, Russian officials attempt to introduce the notion of fluidity of international law and the image of Russia as a hegemonic legal contributor with its actions, creating international law through concrete (revisionist) actions[15].

Still, it is interesting to note that the 2022 invasion of Ukraine was accompanied by a change in Russian rhetoric, especially in the context of the Sino-Russian diplomatic nexus. At least on a rhetorical level, the two states now attempt to formulate an ideological prerequisite and a united geopolitical front in order to pose a direct challenge to international order. Notions of a rising 'new just democratic world order' that shall supplant the Western-derived international system were put forward by Russian officials in March 2022[16]. This effort by Russia has been long in the making[17], and was cited triumphantly in the 2016 Foreign Policy Concept of the Russian Federation, where after the military intervention in Syria it was stated: ''The world is currently going through fundamental changes related to the emergence of a multipolar international system'[18]. The revisionist attempt of Russia to restructure the global balance has significantly accelerated after the 2022 invasion of Ukraine, a landmark event for international order.

2. Parameters of Russian revisionism

Russian revisionism is attested through both its officially declared and unofficially expressed but clearly visible on the operational ground war aims concerning its 2022 invasion of Ukraine. Russian geopolitical revisionism is accompanied by a relevant discourse that includes both historical revisionism and the instrumentalization of WWII mental constructs[19]. Russian historical revisionism also includes the parameter of ethnocide, i.e. the denial of the separate existence of Ukrainians as a distinct nation in the long historical durée. The official declaration by Russian President Vladimir Putin issued during the first period of the invasion denied the very essence of state sovereignty and independence, by denying Ukraine's right to exist as a free state and by attributing Ukrainian sovereignty over Crimea in par-

[12] Krastev, I., Russian Revisionism: Putin's Plan for Overturning the European Order. 2014. *Foreign Affairs*, https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2014-03-03/russian-revisionism

[13] Averre, D. and Davies, L. Russia, humanitarian intervention and the responsibility to protect: the case of Syria. 2015. *International Affairs* 91, 813-834; Allison R., Russian revisionism, legal discourse and the 'rules-based' International Order, 987-991.

[14] Allison, R., Russia, the West and Military Intervention. Oxford, Oxford University Press 2013, 120-138, 213-216.

[15] Lavrov, S., 'Russia's Foreign Policy in a Historical Perspective'. 2016. Russia in Global Affairs, 2, available at: https://eng.globalaffairs.ru/articles/russias-foreign-policy-in-a-historical-perspective/.

[16] Saul, D., 'Russia And China Are Leading A New 'World Order,' Russian Foreign Minister Says', 30 March 2022, available at: https://www.forbes.com/sites/dereksaul/2022/03/30/russia-and-china-are-leading-a-new-world-order-russian-foreign-minister-says/

[17] Radin, A. and Reach, C., Russian Views of the International Order, RAND Corporation, Santa Monica 2017, available at: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR1800/RR1826/RAND_RR1826.pdf.

[18] Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation, Foreign Policy Concept of the Russian Federation, 1 December 2016. Available at https://mid.ru/en/foreign_policy/fundamental_documents/1538901/. See also Klishin, A. 'Law and National Interest'. 25 September 2016. Russia in Global Affairs 4, available at: https://eng.globalaffairs.ru/number/Law-and-National-Interest-18392. Cf. Götz, E., Russia and the question of world order. 2019. European Politics and Society 20, 133-153.

[19] Serhan, Y., Who is Vladimir Putin's Revisionist History For?, The Atlantic, 27 February 2022, available at: https://www.theatlantic.com/international/archive/2022/02/putin-russia-ukraine-revisionist-history/622936/

ticular to Soviet internal politics[20]. Thus, the distorted image of the historical past of presenting Soviet Union as a benevolent force overlaps with a sense of injustice against the Russians committed by the supra-national Soviet regime. The arbitrary use of the historical past is evident in this case.

The 2014 annexation of Crimea was treated by Russian propaganda as the undoing of a 'historical injustice' and as part of a greater project gradually unfolding, the 'protection of Russian-speaking communities' outside the borders of the Russian Federation[21]. Russian rhetoric emphasized this last aspect, by introducing a set of new concepts that would be fundamental over the next years and especially in the 2022 invasion to promote Russian imperialist aspirations. President Putin's speech on the annexation of Crimea introduced the notion of the so-called 'Russkiy Mir' ('Russian World') and the concept of a 'divided nation', an imaginary national community torn by conventions of international borders. This is an ideological construction reminiscent of Inter-War German expansionist rhetoric.[22]

An additional spatial concept was the new term of 'Novorossiya' ('new Russia'), a geographical unity that includes eight regions of Ukraine that according to Putin's imperialist propaganda were traditionally and historically Russian and were unjustly handed over to Ukraine by the Soviet regime. Similar elements can be located in the declarations of the then prime minister Medvedev. The Russian leadership thus introduced an ambivalent notion of Russians outside the national territory living in territories not only of the former Soviet Union but also even of pre-1917 Russian Empire that are subject to projection of Russian military power: 'We are talking about people whose relatives or themselves have lived permanently in Russia, as well as in territories that belonged to Russia before the (1917) revolution, or were part of the Soviet Union'[23].

The 'Russian World' set of propagandistic notions was used during the 2022 invasion with Russian propaganda promoting the image that the war in Ukraine is not actually a confrontation between two sovereign states, but actually a proxy war between the Russian World that is only attempting to reassemble itself in its genuine historical borders and the hostile Anglo-Saxon world which uses Ukraine as an instrument in its fight against Russian interests.

Refusal to address Ukraine as an independent state and distinct nation were present in the 2014 official declarations and were echoed in the 2016 Foreign Policy Concept of the Russian Federation.[24] This seminal text tries to erase Ukraine's distinct identity by referring to Russia's cultural and spiritual ties with Ukraine as well as the desire to construct a partnership relation in line with Russia's national interests. This line of thinking was upgraded in 2022 to include the whole of Ukraine which would be abolished as a distinct state. Ukraine was characterized intermittingly as an 'armed anti-Russia' or was in essence described as a random historical accident not based on a distinct national identity.[25] Of all post-Soviet states, Ukraine is treated uniquely as a special case, not as an independent state or a possible international partner, but as a springboard of hostile operations, as a hostile territory used according to Putin's phraseology ''by third countries to create threats towards Russia'' and attack Russian interests[26].

3. Russian Strategic Objectives during the 2022 Invasion

The culmination of Russian revisionism is the 2022 invasion of Ukraine. On a military and political level, during the 2022 invasion the initial Russian strategic goal was the annexation of the whole territory of Ukraine and the declaration of a tripartite federal union consisting of Russian Federation proper, Byelorussia and Ukraine. Such a move would be celebrated by Russia propaganda

[20] See Putin's remarks in his Address on February 24, the first day of the 2022 invasion: ''So, I will start with the fact that modern Ukraine was entirely created by Russia or, to be more precise, by Bolshevik, Communist Russia. This process started practically right after the 1917 revolution, and Lenin and his associates did it in a way that was extremely harsh on Russia – by separating, severing what is historically Russian land. Nobody asked the millions of people living there what they thought. Then, both before and after the Great Patriotic War, Stalin incorporated in the USSR and transferred to Ukraine some lands that previously belonged to Poland, Romania and Hungary. In the process, he gave Poland part of what was traditionally German land as compensation, and in 1954, Khrushchev took Crimea away from Russia for some reason and also gave it to Ukraine. In effect, this is how the territory of modern Ukraine was formed''. For a full transcript see http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/67828

[21] Pursuiainen, C. and Forsberg, T., 'The Principle of Territorial Integrity in Russian International Law Doctrine: The Case of Crimea', in P.S. Morris (ed.), *Russian Discourses on International Law: Sociological and Philosophical Phenomenon*, London: Routledge, 2019, 220-241.

[22] Piontkovsky, A., Putin's Russia as a Revisionist Power, ibid.

[23] Najibullah, F., Russia mulls fast-truck citizenship, sparking brain-drain concerns elsewhere. Radio Free Europe/Radio Liberty, 12 March 2014. Available at http://www.rferl.org/articleprintview/25294443.html. See also Putin's statements on the matter: Steven Lee Myers and Ellen Barry, Putin Reclaims Crimea for Russia and Bitterly Denounces the West, The New York Times, 18 March 2014. Available at https://www.nytimes.com/2014/03/19/world/europe/ukraine.html

[24] Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation, Foreign Policy Concept of the Russian Federation, 1 December 2016. Available at https://mid.ru/en/foreign_policy/fundamental_documents/1538901/

[25] Ukraine as armed "anti-Russia" unacceptable for Moscow-Putin, TASS, 22 February 2022. Available at: https://tass.com/world/1408599

[26] Putin Says He Does Not Plan to 'Restore Empire', 22 February 2022, Moscow Times, available at: https://www.themoscowtimes.com/2022/02/22/putin-says-he-does-not-plan-to-restore-empire-a76519

as an important setback of Western aggression and of a return of Ukraine to its proper historical place, i.e. to a historic Slavic union with Russia and Belarus, forming a tripartite union. The Russian plan of annexing the whole of Ukraine was revealed when an article titled "The resolution of the Ukraine question" was mistakenly published by Russian media network RIA Novosti news agency. The article, tagged with a publication date of 8AM on February 26, was celebrating a phenomenal Russian victory and collapse of the Ukrainian state within an anticipated two days with occupation of Kyiv[27]. In the context of state 'justification' of the invasion, once again Russian authorities have promoted the propagandistic notion of oppression of Russian people that had been used in the past in both the 2008 invasion of Georgia and the 2014 sedition of a part of Donetsk and Luhansk regions, as well as the intention of 'de-Nazification' of Ukraine equaling regime change and social engineering, in the same spirit of instrumentalization of a set of concepts around WWII and its ideological parameters[28].

After months of fighting, Russia's war aims seem to have changed and adapted to the new operational realities of the war fronts. Fierce Ukrainian resistance has rendered obsolete the initial grandiose plans of absorbing the whole of Ukraine. The initial strategic goal of capturing Kyiv was abandoned with Russian forces withdrawing completely from the north and north-eastern front surrounding the Ukrainian capital. In late April 2022, Russian war aims were limited to the occupation of the administrative unity of Donetsk and Luhansk of Mariupol, as the only major urban center and an important strategic and economic industrial hub in the Azov Sea[29]. Putin wanted to declare a victory in the late days of April, just in time for the WWII anniversary celebrations held in May 9, a seminal event of Russia's self-promoted historical image. Variations of Russia's strategic aims included control of the coastal region of southern Ukraine up to the breakaway region of Transnistria, officially a part of Moldova[30].

In general, Russia perceives the normality of inter-state relations established in Eastern Europe after 1991 as an abnormality that needs to be addressed. In a strange but revealing perception, the freedom of each state to make its own choices regarding its foreign policy goals and international cooperation mechanisms, including membership in supra-national organizations, such as NATO or the EU, is perceived as an essentially anomalous situation. For Russian propaganda it was the Soviet sphere of influence or at least a consensus of 'non-interference' in perceived zones of regional influence that was the normative situation, the one that should remain unaltered to the greatest degree possible after the dissolution of the Eastern Bloc. Normal inter-state relations are perceived as 'Western hegemony' over Russia's vital zone of interests and the right of every state as a sovereign actor to make its own choices is perceived as a challenge to Russian national interests. In this context of propaganda argumentation, the expansion of NATO through new member-states of Eastern Europe during a period of Russian geopolitical weakness is characterized as an 'aggressive expansion' at Russia's expense and not as a free choice of sovereign states[31].

4. Policy recommendations

The West needs to realize the inherent dangers in accepting de facto the consequences of Russia's invasion of Ukraine and reaffirm its commitment to the principle of state sovereignty and free choice. This fundamental principle of national independence in decision-making and territorial sovereignty from external pressures is essential for a stable international order. If Russian revisionism, war crimes and its aggressiveness against Ukraine and other states of Eastern Europe remain unchecked, there shall rise a new perception of arbitrary inter-state relations and a menacing new landscape of post-imperial geopolitical spaces. Only when Russia re-invents itself and becomes a normal nation-state and not an ambitious empire can it be accepted as legitimate international partner of the power cores of East Asia, North America and Europe. Only when the aspirations of d Russian imperialism are permanently shattered, can it enjoy a fruitful relation with the West. In this context, only the withdrawal of the Russian invading forces from all occupied territories of Ukraine is the only plausible way forward. Of course, this shall be a long-term procedure and a form of intermediate stage shall necessarily be employed that can offer also a way out for Russia after it shall realize its strategic defeat in Ukraine.

On a normative level, the Western states as responsible members of the international community and de facto upholders of international order need to address Russian revisionism in all its aspects. As the invasion

[27] The withdrawn text can be found at the Web Archive: https://web.archive.org/web/20220226051154/https:/ria.ru/20220226/rossiya-1775162336.html

[28] See relevant remarks by Foreign Minister Sergei Lavrov: 'Denazification in Ukraine includes cancelling laws discriminating minority rights-Lavrov', 18 March 2022, TASS-Russian News Agency, available at: https://tass.com/world/1424165; Berger, M., Putin says he will 'denazify' Ukraine. Here's the history behind that claim. 24 February 2022. Washington Post, available at: https://www.washingtonpost.com/world/2022/02/24/putin-denazify-ukraine/

[29] Mackinnon, A., What the Fall of Mariupol Would Mean for the War. 20 April 2022. Foreign Policy, available at: https://foreignpolicy.com/2022/04/20/mariupol-ukraine-russia-siege-putin-offensive-eastern-ukrainian-forces/

[30] Reimann, N., Why Russia Would Want to Capture Land Leading To Moldova's Transnistria. 22 April 2022. Forbes, available at: https://www.forbes.com/sites/nicholasreimann/2022/04/22/why-russia-would-want-to-capture-land-leading-to-moldovas-transnistria.

[31] Allison R., Russian revisionism, legal discourse and the 'rules-based' International Order, 981-982.

of Ukraine is still unfolding, the Western states have to meaningfully increase their support of Ukraine on all levels: military, logistical, technological and informational, financial and diplomatic. This is a decisive moment for the unity of the Western world against the autocratic Eurasian nexus, one that the West, especially the EU states need to fully grasp, in order for a meaningful international order to be possible to continue in the near future.

Conclusions

The 2022 Russian invasion of Ukraine is a clear and violent manifestation of Russian revisionism in its purest form and a crime of aggression according to international criminal law, as it violates the fundamental principles of the Charter of the United Nations. Russian revisionism in its most radical dimension with the invasion aims to transform not only the regional balance of power and state relations, but also impose a new perception of inter-state relations on a global level with the emergence of post-imperial geopolitical spaces and zones of militarily projected influence by hegemonic actors. Russia reserves for itself the right to intervene militarily in the spatial unity identified as 'Russian world', a geographical region encompassing not just the territory of the Russian Federation or even post-Soviet space, but also areas where Russian-speaking elements reside.

On a geopolitical level, the 2022 invasion is also an attempt by Putin's regime to reap benefits that would be not possible in the long run due to the decreasing relative power, economic output and influence of Russia in the greater Eurasian geopolitical framework. Russia is trying to establish favorable security conditions for the decades ahead. In fact, Russia is attempting to freeze time, as its influence is posed to decrease over the next decades due to a deteriorating demographic base and growing energy independence of the European Union.

Finally, a word is due about Russia itself and its international self-perception is necessary, because the problem of Russian aggression and inherent revisionism lies with Russia's self-understanding as an international actor. Only when Russia re-invents itself and becomes a normal nation-state and not an ambitious empire can it be accepted as legitimate international partner of the power cores of East Asia, North America and Europe. Only when the aspirations of d Russian imperialism are permanently shattered, shall these two states enjoy a fruitful relation with the West. In this context, only the withdrawal of the Russian invading forces from all occupied territories of Ukraine is the only plausible way forward. Of course, this shall be a long-term procedure and a form of intermediate stage shall necessarily be employed that can offer also a way out for Russia after it shall realize its strategic defeat in Ukraine.

Information about the author:

Kotoulas Ioannis E.,
Ph.D. in History, Ph.D. in Geopolitics,
Adjunct Lecturer in Geopolitics
National and Kapodistrian University of Athens
157 72, Athens, Greece
Visiting Lecturer
Tbilisi State University
1, Ilia Chavchavadze ave., Tbilisi 0179, Georgia

Інформація про автора:

Котулас Іоанніс Є.,
кандидат історичних наук, кандидат наук в геополітиці,
ад'юнкт-викладач геополітики
Афінський національний університет імені Каподистрії
157 72, м. Афіни, Греція
запрошений викладач
Тбіліський державний університет
1, вул. І. Чавчавадзе, м. Тбілісі, 0178, Грузія

DOI

ОКУПАЦІЯ КРИМСЬКОГО ПІВОСТРОВА РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ: РЕАКЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Красівський О. Я., Пуйда Р. Б.

Постановка проблеми. 21 березня президент Росії В. Путін підписав договір про «вхождення» Криму до складу Російської Федерації на основі псевдореферендуму, проведеного 16 березня 2014 р. в автономній Республіці Крим та місті Севастополі[1]. Ця подія започаткувала нову сторінку в військово-політичній історії незалежної України, а її відлуння українці відчувають до сьогодні, боронячи себе від політики «денацифікації», «демілітаризації», «деєвропеїзації», яку безуспішно намагається проводити Російська Федерація усупереч нормам міжнародного права та осуду світової демократичної громадськості.

Важко не погодитися з тезою, що «зима 2013–2014 років стала однією з найважчих в історії Незалежної України». Задля того, аби захистити свою незалежність, демократичний устрій та проєвропейський вектор розвитку, українцям довелося не тільки виходити на Майдани та захищати базові цінності, але й зі зброєю в руках відстоювати свою державність. Окупація Російською Федерацією Кримського півострова (2014 р.) започаткувала російсько-українську війну, змушувала український політикум визначитися у ставленні до країни-агресора та безпосередньо її керівника – Владіміра Путіна.

Уперше про поділ українських політичних сил за їхнім ставленням до російської агресії написав керівник департаменту українських студій Оттавського університету Домінік Арель у своїй статті «Україна після війни в Грузії» для журналу «Survival». Хоча його аналіз стосувався вторгнення Російської Федерації до Грузії (2008 р.), він залишається актуальним й щодо російської агресії проти України[2]. Надалі кількість публікацій, які присвячувалися досліджуваній темі зростає в геометричній прогресії, хоча їм, здебільшого, притаманна описовість, бажання уникнути гострих проблемних ніш, «відбілити» / очорнити політичних конкурентів тощо.

Основна мета розвідки – подати ретроспективний аналіз ставлення української політичної еліти та політичних партій до російської збройної агресії у Криму. Її джерельну основу становлять спогади вищого керівництва держави, лідерів політичних партій, а також партійні документи (матеріали з'їздів, звернення, заяви тощо), стенограми засідань Верховної Ради України, документи Ради національної безпеки та оборони України, Кабінету Міністрів України, виступи представників політичної еліти України в засобах масової інформації та ін.

Виклад основного матеріалу. Реакція українських політичних партій та політичної еліти до російської збройної агресії, окупації Кримського півострова закономірно не була однорідною та залежала від багатьох чинників, передусім – ідеологічної платформи політичних сил та світогляду їх лідерів. Проаналізувавши політичні програми українських партій, публічні виступи відомих громадсько-політичних діячів, можемо виокремити дві групи суб'єктів політичного процесу в залежності від їх ставлення до російської окупації Кримського півострова:

1. Засудження окупації Кримського півострова Російською Федерацією;

3. Підтримка (відкрита / завуальована) окупації Криму країною-агресором.

До *першої групи* належать політичні партії та їх лідери, які підтримували Революцію гідності виступали з гострою критикою дій Російської Федерації, спрямованих на окупацію Кримського півострова, сповідували гасло «Крим був, є і буде невід'ємною частиною України»[3]. Серед таких політичних партій – Блок Петра Порошенка, Народний Фронт, ВО «Свобода», «Удар», «Правий сектор», «Самопоміч», Радикальна партія Олега Ляшка, «Громадянська позиція», «Сила і честь» та ін. Представники цих політичних сил доклали максимум зусиль для унеможливлення військового вторгнення Російської Федерації на територію півострова у лютому – березні 2014 р.

Яскравий приклад – доручення О. Турчинова відрядити депутата Верховної Ради України П. Порошенка до Криму та уповноважити від імені України проводити консультації щодо врегулювання політичної ситуації на півострові[4]. Проте, прибувши до Сімферополя 28 лютого народний депутат не зміг навіть потрапити до будівлі кримського парламенту. Його заклики зберегти суверенітет і цілісність України і не допустити кровопролиття були відкинуті

[1] Анексія Криму була прорахованим і правильним рішенням, – Путін. URL: https://lb.ua/news/2014/11/23/286944_anneksiya_krima_proschitannim.html

[2] Кузьо Т. Ігри, в які українські політики грають з Путіним. URL: https://gazeta.ua/blog/50498/igri-v-yaki-ukrayinski-politiki-grayut-z-putinim

[3] Яценюк: Крим був, є і буде частиною України. URL: https://lb.ua/news/2014/03/06/258486_yatsenyuk_krim_bil_chastyu.html

[4] Червоненко В. Захоплення Криму і стосунки з Януковичем: версія Порошенка в суді. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-43145466

проросійськи налаштованими представниками місцевих органів влади[5].

Важко не погодитися з О. Мандебурою, який констатує, що «на дострокових президентських виборах 2014 р. різниця у векторах зовнішньополітичного курсу – співпраця з РФ чи дотримання курсу на євроатлантичну інтеграції та асоціація з ЄС – була однією з головних ідентифікаційних маркерів кандидатів на посаду Президента»[6]. 25 травня 2014 р. Президентом України був обраний П. Порошенко. Однією з його головних обіцянок було використання всіх можливих інструментів для повернення Криму під контроль Києва. Однак значна частина експертів і політиків, які працювали над розв'язанням кримського питання, вважали, що він «зробив занадто мало, аби втілити озвучені ним наміри»[7].

Власне П. Порошенко уже на одній із першій своїй прес-конференції зауважив, що «ніяких міжнародних підстав для анексії Криму не існує. Були порушені не тільки норми міжнародного права…, а анексією Криму була знищена вся післявоєнна система глобальної безпеки»[8]. Надалі кількість подібних публічних висловлювань зростала у геометричній прогресії. Так, у 2015 р. П. Порошенко констатував, що «Україна ніколи не погодиться з окупацією Криму і ніколи не віддасть на поталу один з корінних народів нашої спільної Батьківщини. Будемо боротися за права кримськотатарського народу, його національні і політичні свободи. Крим – це не військова база, не «гордость русских моряков», а невід'ємна частина України. Це – унікальний регіон, перлина світової цивілізації, колиска кримських татар. Це – законна, визнана в світі їх Батьківщина», – наголосив Петро Порошенко[9].

Президент України вважав схожими аншлюс Австрії Німеччиною в березні 1938 р. та анексію українського Криму в 2014 році. Головнокомандувач Збройних Сил України у статті для видання «Observer», зокрема, писав: «Аншлюс Австрії з Німеччиною в березні 1938 році і анексія українського Криму Росією в березні 2014 до болю схожі. Нацистська окупація Судет під приводом захисту етнічних німців, які жили в Чехословаччині, і російське вторгнення в східну Україну – це тривожна аналогія»[10].

У зверненні з приводу другої річниці початку опору російській окупації Криму (2016 р.), П. Порошенко зазначив, що Росія готувалася до захоплення Криму з 1991 року. «Анексія не була раптовою. До захоплення Криму Росія ретельно готувалася з 1991-го. Протягом перших двадцяти років українська влада усвідомлювала цю загрозу, але недооцінювала. А люди, котрі стали за державне кермо у 2010 році, як справжня п'ята колона, всіляко сприяли росіянам у підготовці до захоплення Криму, перш за все руйнуючи оборонну інфраструктуру всієї України. І, насамперед, на них лежить відповідальність за тимчасову втрату Криму і Севастополя», – констатував глава держави[11].

У 2018 р. П. Порошенко продовжував переконувати світову громадськість у тому, що загроза вторгнення російської армії в Україну залишається. «У нас на сьогодні продовжує існувати загроза вторгнення Збройних сил Російської Федерації на суверенну територію України. Безумовно, ми повинні бути до цього готові – ми не дамо повторити 2014 рік», – зазначав П. Порошенко[12]. Він констатував, що війна буде завершена тільки тоді, коли нога останнього окупанта покине священну українську землю на Донбасі та в Криму[13].

Ідентичні з Президентом України погляди закономірно помічаємо у соратників Блоку Петра Порошенка – «Народного Фронту», лідер якого А. Яценюк тривалий час обіймав посаду прем'єр-міністра України. 3 березня 2014 р. він, зокрема, назвав дії російських військових в Криму «актом невмотивованої агресії» та порушенням базових принципів ООН. А. Яценюк заявляв про те, що кризу потрібно вирішувати політичними та дипломатичними методами. За його словами, зараз український уряд працює над планом дій щодо ситуації в Криму, частиною якого буде призначення нового уряду замість нинішнього, який є «нелегітимним»[14].

Намір окупантів і зрадників України провести референдум в Криму викликав нову хвилю обурення в національно свідомої української інтелігенції. Так, 10 березня 2014 р. А. Яценюк заявив, що «Російська Федерація повинна негайно скасувати референдум, який проводиться на території Автономної Республіки Крим, яка є невід'ємною частиною української держави»[15]. За його словами, будь-які розмови

[5] Порошенка освистали в Криму. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2014/02/28/7016707/

[6] Мандебура О. Образ Росії в передвиборчих програмах політичних партій на виборах 2014 р. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/mandebura_obraz.pdf

[7] Путілов І. Повернути Крим «по-новому»: що Порошенко зробив за рік для півострова? URL: https://ua.krymr.com/a/27037151.html

[8] Там само.

[9] Україна ніколи не погодиться з окупацією Криму – Президент на вечорі-реквіємі з нагоди 71-ї річниці депортації кримських татар. URL: https://pechersk.kyivcity.gov.ua/news/5082.html

[10] Порошенко вбачає схожість між аншлюсом Австрії в 1938 році та анексією українського Криму в 2014 р. URL: https://ua.interfax.com.ua/news/political/265398.html

[11] Порошенко: Росія готувалася до захоплення Криму з 1991 року. URL: https://lb.ua/news/2016/02/26/328977_poroshenko_rossiya_gotovilas.html

[12] Мехед Н. Порошенко: Загроза вторгнення Росії залишається. URL: https://www.dw.com/uk/

[13] Порошенко пообіцяв повернути Крим і Донбас. URL: https://tsn.ua/politika/krimceukrayina-poroshenko-poobicyav-povernuti-krim-i-donbas-650588.html

[14] Яценюк про Крим: «По Заходу в нас питань немає». URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/03/140303_yatseniuk_crimea_sx

[15] Росія повинна негайно скасувати референдум в Криму – Арсеній Яценюк. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/247088079

про те, що референдум у Криму проводить кримська влада, «є брехнею»: «Немає ніякої кримської влади. Є група злочинців, які захопили в неконституційний спосіб владу в Криму під прикриттям 18 тисяч російських військовослужбовців»[16].

Після проведення референдуму представники урядової коаліції продовжували відстоювати тезу: «Крим залишиться невід'ємною частиною України. Прем'єр-міністр України відзначав, що «це – незаконне рішення, а так званий «референдум» не має жодних законних підстав»[17]. Згодом, 10 червня 2014 р. А. Яценюк підкреслив, що українська сторона використовує всі можливі законні методи для того, щоб притягнути Російську Федерацію до суду: «Ми усвідомлюємо, що такі судові процеси не проходять за місяць. Але такі судові процеси будуть мати результати», – констатував він[18]. Він переконував, що якщо питання лише у Криму, влада готова до діалогу, але у рамках закону і «не під дулом автомату»[19].

3 вересня 2014 р. А. Яценюк представив парламенту План дій «Відновлення». Пропонувалося прийняти нову військову доктрину, в якій Російська Федерація мала бути визнана як держава-агресор, основна і єдина держава, яка погрожує територіальній цілісності і національній безпеці України. «Мільярди, які ми відправляємо в армію, повинні оснастити армію новою технікою, і повинні використовуватися оборонним відомством якнайскоріше», – зазначив прем'єр-міністр України[20].

Також уряд поставив декілька короткострокових завдань для стабілізації ситуації, серед яких:

– зупинення російської військової агресії і відновлення суверенітету України;

– введення безвізового режиму між Україною і ЄС;

– після завершення війни – реабілітація і надання допомоги учасникам АТО;

– децентралізація влади;

– нова система оподаткування;

– боротьба з корупцією та ін.[21]

Витоки російської збройної агресії (2014 р.) А. Яценюк виводив із часу Помаранчевої революції 2004 р. «Але останню крапку в фактичній окупації Російською Федерацією Криму було поставлено в 2010 році, коли підписувалися «харківські угоди», – наголосив лідер партії «Народний фронт»[22]. А. Яценюк вкотре відзначив, що окупувавши Крим «Путін ударив мільйони і ніхто і ніколи не подарує, не пробачить і не забуде йому цього злочину»[23]. На думку високопосадовця – «окупація Криму і Донбасу – це могильний камінь Російської імперії»[24].

Загалом позиція партії «Народний Фронт» щодо необхідності деокупації Кримського півострова була послідовною. Так, у резолюціях чергового з'їзду цієї партії (листопад 2017 р.) відзначено необхідність:

– відновлення територіальної цілісності Української держави, деокупації і реінтеграції Криму та окремих районів Донецької та Луганської областей у відповідності до національних інтересів України та норм міжнародного права;

– розширення санкцій України проти Росії – аж до повного відновлення територіальної цілісності держави та відшкодування збитків, завданих Україні та її громадянам внаслідок агресії;

– звернення до країн-членів ЄС та Великої сімки щодо продовження та об'єднання санкцій проти Російської Федерації, введених у зв'язку з незаконною анексією Криму та окупацією окремих районів Донецької та Луганської областей.

– ухвалення та реалізація Закону України «Про особливості державної політики з відновлення державного суверенітету України над тимчасово окупованою територією Донецької та Луганської областей»[25].

Надалі екс-прем'єр-міністр України А. Яценюк продовжував переконувати громадськість у тому, що анексія Криму відбулася внаслідок змови екс-президента В. Януковича і президента Росії В. Путіна. Він заявляв, що вважає письмове звернення В. Януковича до Президента Росії та російського парламенту про введення військ на територію України «ключовим» в анексії Криму. «Це була дуже підготовлена операція, а звернення Януковича відіграло ключову роль для легітимізації введення російських військ… Я не виключаю, що про таку заяву Віктор Янукович і Володимир Путін домовилися. Це була дуже важлива заява для Росії, нею вона

[16] Росія повинна негайно скасувати референдум в Криму – Арсеній Яценюк. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/247088079

[17] Яценюк: Крим був, є і буде частиною України. URL: https://lb.ua/news/2014/03/06/258486_yatsenyuk_krim_bil_chastyu.html

[18] Арсеній Яценюк: Росія вкрала в нас територію, «Чорноморнафтогаз» і 2,2 мільярда кубометрів кримського газу. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/247360379

[19] Якщо почнеться війна, їй не буде кінця – Яценюк у США. URL: https://ukrainian.voanews.com/a/1870814.html

[20] План Яценюка : нова військова доктрина і стіна на межі. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/116514_plan-yatsenyuka--nova-vyskova-doktrina--stna-na-mezh

[21] Там само.

[22] Арсеній Яценюк: Крапку в фактичній окупації Криму було поставлено під час підписання «харківських угод» 2010 року. URL: http://nfront.org.ua/news/details/arsenij-yacenyuk-krapku-v-faktichnij-okupaciyi-krimu-bulo-postavleno-pid-chas-pidpisannya-harkivskih-ugod-2010-roku

[23] Окупація Криму і Донбасу – це могильний камінь Російської імперії – Арсеній Яценюк в День спротиву окупації. URL: http://nfront.org.ua/news/details/okupaciya-krimu-i-donbasu-ce-mogilnij-kamin-rosijskoyi-imperiyi-arsenij-yacenyuk-v-den-sprotivu-okupaciyi

[24] Окупація Криму і Донбасу – це могильний камінь Російської імперії – Арсеній Яценюк в День спротиву окупації. URL: http://nfront.org.ua/news/details/okupaciya-krimu-i-donbasu-ce-mogilnij-kamin-rosijskoyi-imperiyi-arsenij-yacenyuk-v-den-sprotivu-okupaciyi

[25] Резолюція чергового З'їзду Політичної партії «Народний фронт». URL: http://nfront.org.ua/news/details/rezolyuciya-chergovogo-zyizdu-politichnoyi-partiyi-narodnij-front

хотіла легітимізувати введення військ, уникнути відповідальності щодо незаконної анексії Криму, у тому числі у міжнародних структурах», – констатував він[26]. А. Яценюк переконував у тому, що у 2014 р. урядова коаліція «наполягала на діалозі з так званим керівництвом АРК, щоб не допустити анексії Криму»[27]. На його думку, «тоді було зроблено надзвичайно багато телефонних дзвінків. Крім цього, позицію української влади можна бачити в офіційних документах РНБО…»[28].

Власне на Кримський півострів, окрім П. Порошенка, про що уже зазначалося, був направлений депутат із фракції «Батьківщина» А. Сенченко. Після свого повернення він відзначав, що «жодних агресивних рішень бути не повинно, не потрібно воєнного стану, брякати зброєю. Хунта, яка оголосила себе владою в Криму, не має підтримки населення. Нам важливо зберегти спокій[29]. Така недооцінка військово-політичної ситуації привела згодом до трагічних наслідків.

Більше того, окремі українські історики та політологи вказують гостро критикують лідера партії ВО «Батьківщина» за її нейтральне ставлення до окупації у 2014 р. Так, Т. Кузьо зазначав, що з 2014 року Ю. Тимошенко жодного разу не засудила В. Путіна за анексію Криму та збройну агресію на сході України. «У своєму нейтральному ставленні до Путіна Тимошенко неабияк нагадує американського президента Дональда Трампа, якому також украй важко критикувати Путіна», – резюмував політолог[30].

Стенограма засідання РНБО від 28 лютого 2014 р. частково підтверджує подібні твердження. Так, Ю. Тимошенко відзначала, що «жоден танк не повинен виїхати з казарми... На запитання О. Турчинова: « Ви пропонуєте нічого не робити?», лідер ВО «Батьківщина» відповіла: «Ви уявляєте, що почнеться в країні, якщо танки та БТРи почнуть їхати по вулицям міст? Це спровокує масову паніку. Люди почнуть масово тікати з країни. Проблема з продовольством, з паливом...»[31].

Згодом, після окупації Кримського півострова Російською Федерацією, ВО «Батьківщина» виступила проти введення у країні воєнного стану. «Ми маємо сьогодні благати все міжнародне співтовариство стати на захист України. Це наша єдина надія. Жоден танк не повинен виїхати з казарми, жоден солдат не повинен підняти зброю, тому що це означатиме програш. Ніякого воєнного стану та активізації наших військ! Ми маємо стати найбільш мирною нацією на планеті, просто поводитися, як голуби миру», – відзначала Ю. Тимошенко[32].

Все ж, 7 березня 2014 р. лідер ВО Батьківщини закликала європейське співтовариство «невідкладно діяти», бо «Путін піде настільки далеко в захопленні України, наскільки йому дозволить це зробити демократичний світ». За словами Ю. Тимошенко, «Кремль повинен зрозуміти, що Україна – це Держава, а не територія, що Україна – суверенна нація, яка вільна об'єднатися з ЄС коли того захоче». Також екс-прем'єр міністр України заликала членів Європейського Союзу не дозволяти Росії провести 16 березня референдум «під дулами кулеметів для анексії Криму», оскільки це призведе не лише до втрати України, а й до втрати стабільності в усьому світі[33].

29 березня 2014 р. Ю. Тимошенко зазначила, що «настав час сформулювати чіткі матеріальні претензії за анексію Криму до Російської Федерації». На її думку, за анексію Криму Російській Федерації «необхідно заплатити зокрема власністю»[34]. Вона також вкотре наголосила на необхідності «багаторазово посилити» економічні та фінансові санкції щодо країни-агресора. «Коли Путін анексував Крим, почався зворотний відлік його режиму, і ми завершимо з вами і демократичним світом історію авторитарного режиму в Україні. Демократична Росія вже давно чекає, і Україна впорається з цим завданням. Допоможемо братньому народу!», – констатувала Ю. Тимошенко[35].

Напередодні парламентських виборів 2014 р. Ю. Тимошенко зазначала, що «не може Україна йти на поводу у Путіна, ні за яких обставин. Бо він не зупиниться на Сході. Він поставив ультиматум Світові, щоб Україна: визнала анексію Криму, Донбасу, відмовилася від майбутнього в ЄС, погодилася на позаблоковий статус та, фактично, стала частиною, ним видуманої імперії. Ми не можемо на таке погодитися і весь Світ нас підтримує»[36].

---

[26] Яценюк: анексія Криму відбулася внаслідок змови Януковича і Путіна. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news-42308855

[27] Яценюк розповів, як українська влада намагалася втримати Крим 2014 р. URL: https://www.5.ua/suspilstvo/yatseniuk-rozpoviv-iak-ukrainska-vlada-namahalasia-vtrymaty-krym-2014-roku-161006.html

[28] Там само.

[29] Як це було LIVE. Путін погодився на діалог щодо України. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/03/140302_rada_russia_ukraine_conflict_ms

[30] Кузьо Т. Ігри, в які українські політики грають з Путіним. URL: https://gazeta.ua/blog/50498/igri-v-yaki-ukrayinski-politiki-grayut-z-putinim

[31] Тимошенко vs Турчинов: Стенограма засідання РНБО від 28 лютого 2014 року. URL: https://texty.org.ua/articles/65493/Tymoshenko_vs_Turchynov_STeNOGRAMA_zasidanna_RNBO_vid-65493/

[32] На засіданні РНБО в лютому 2014 року введення воєнного стану підтримав лише Турчинов – стенограма. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news/27566872.html

[33] Юлія Тимошенко: Зупинити агресію Росії в Україні – це захистити стабільність в світі. URL: https://batkivshchyna.te.ua/

[34] Тимошенко: настав час сформулювати чіткі матеріальні претензії до Росії за анексію Криму. URL: https://ua.interfax.com.ua/news/general/198346.html

[35] Там само.

[36] Україна переможе кремлівського ворога, – переконливо заявила Юлія Тимошенко на Тернопільщині. URL: https://batkivshchyna.te.ua/

Принагідно відзначимо, що у середовищі національно-патріотичних сил України не було консолідованого погляду і відповіді на риторичне питання: «Чи все можливе зробила українська влада у лютому – березні 2014 р. для збереження територіальної цілісності?». Один із лідерів ВО «Свобода», заступник голови Верховної Ради 7-го скликання Р. Кошулинський з цього приводу відзначав: «Ми криком кричали: «Змініть статус Криму, не може в унітарній країні бути федеративний устрій і окрема Республіка». Із трибуни парламенту Тягнибок криком кричав: «Якщо ми не змінимо, змінить Путін». Так і відбулося. Готовності української влади до серйозної відсічі – не було[37]. Він зауважував, що «коли без бою віддали Крим… – так діяти не можна було. Із огляду на те, що, офіційно, РФ не брала участі, а були «зелені чоловічки». Тобто просто так віддавати не можна було»[38].

Співзасновник партії «Сила і Честь» І. Смешко також мав власне бачення ситуації з протидії Російській Федерації окупації Кримського півострова. Саме він приходив до в.о. Президента України О. Турчинова і пропонував йому відмовитися від призначення Міністром оборони України І. Тенюха (члена ВО «Свобода»). «І приводив генерала Радецького, який був готовий почати бойові дії [по відсічу російської агресії в Криму – авт.]. Проте, О. Турчинов відмовився від пропозиції І. Смешка, аргументувавши свою відповідь тезою про «політичні квоти». Лідер партії «Сила і честь» зазначив, що «після виявилося, що наказ [оборонятися – авт.] не був відданий. У перші три – чотири дні, коли можна було заарештувати заколотників [в Криму – авт.]»[39].

Політик наголосив, що у 2014 р. він займався тим, що робив все можливе, щоб хоча б міжнародна спільнота підтримала Україну. «Що я робив у 2014-му? Те, що могла людина з моїм досвідом і зв'язками. Вже в березні 2014 року я був в штаб-квартирі НАТО, зустрівся із заступником генерального секретаря НАТО. При повній імпотенції в.о. президента і Верховного головнокомандувача, я робив все можливе, щоб хоча б міжнародна спільнота не залишила Україну один на один з ворогом, який без жодного зустрічного супротиву йшов на нашу територію. Ось чим я займався», – зауважував І. Смешко[40].

Значну увагу міжнародній складовій у сфері протидії Російській Федерації у 2014 р. приділяв лідер партії «Удар» В. Кличко. Зокрема, виступаючи 3 березня 2014 р. на екстренному засіданні Верховної Ради України, яке присвячувалося ситуації в Криму та можливому військовому конфлікту з Росією, він закликав країни-гаранти безпеки України забезпечити виконання Росією Будапештського меморандуму для збереження суверенітету та територіальної цілісності нашої держави.

Політична партія В. Кличка пропонувала:

– негайно відвести війська російського Чорноморського Флоту в місця постійної дислокації на території Криму;

– негайно вивести за межі території України сили та засоби збройних сил Росії, незаконно введених на територію України;

– внести зміни до угод про перебування Чорноморського флоту у Криму;

– відкликати звернення Президента РФ до Ради Федерації Росії про використання Збройних Сил Російської Федерації на території Україні та скасування відповідної постанови;

– отримати гарантії щодо задоволення мовних та інших культурних потреб українців, які проживають на території Росії.

– негайно видати Україні екс-президента В. Януковича, якого звинувачували у масових вбивствах, та інших причетних до насильства над громадянами України[41].

У 2017 р. партія «Самопоміч» закликала українську владу визнати факт тимчасової окупації Криму і Донбасу. «Український шлях один – визнати, що Крим і Донбас є тимчасово окупованими територіями України, що контроль над цими територіями здійснюють окупанти і колаборанти, від дій яких страждають наші громадяни, – йдеться у Заяві партії. – Доти, доки не будуть покарані всі і кожен, хто допустив, сприяв, підтримував російську збройну агресію в Україні, будь-які програми чи заходи з примирення є державною зрадою»[42].

Партія вимагала від прем'єр-міністра України негайно ініціювати перегляд окремих рішень Кабінету Міністрів України. «Наголошуємо, що будь-які рішення щодо розбудови та відновлення миру на територіях, що постраждали від окупації, повинні відповідати рішенням Верховної Ради України та національним інтересам України, а не сценаріям, що пишуться у Кремлі», – резюмували члени партії «Самопоміч»[43].

До *другої групи* належать суб'єкти політичного процесу, які в будь якій формі підтримували країну-

[37] У 2014 в Україні небагато людей розуміли, що Москва нас просто так не відпустить – Кошулинський. URL: https://hromadske.radio/podcasts/nu-i-tyzhden/u-2014-v-ukraini-nebahato-liudey-rozumily-shcho-moskva-nas-prosto-tak-ne-vidpustyt-koshulyns-kyy

[38] Там само.

[39] Смешко: Турчинов повинен стояти перед судом за здачу Криму. URL: https://interfax.com.ua/news/election/600672.html

[40] Смешко: Турчинов повинен стояти перед судом за здачу Криму. URL: https://interfax.com.ua/news/election/600672.html

[41] Як це було LIVE. Путін погодився на діалог щодо України. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/03/140302_rada_russia_ukraine_conflict_ms

[42] Український шлях один – визнати, що Крим і Донбас є тимчасово окупованими, – заява «Самопомочі». URL: https://samopomich.ua/ukrayinskyj-shlyah-odyn-vyznaty-shho-krym-i-donbas-ye-tymchasovo-okupovanymy-zayava-samopomochi/

[43] Український шлях один – визнати, що Крим і Донбас є тимчасово окупованими, – заява «Самопомочі». URL: https://samopomich.ua/ukrayinskyj-shlyah-odyn-vyznaty-shho-krym-i-donbas-ye-tymchasovo-okupovanymy-zayava-samopomochi/

агресора у 2014 р. Із 199 політичних партій, реєстр яких наприкінці 2013 р. був опублікований на сайті Державної реєстраційної служби, підтримали (відкриту / завуальовану) дії Російської Федерації у Криму на початку 2014 р. передусім проросійські політичні сили, серед яких – Комуністична партія України (голова – П. Симоненко), Комуністична партія України (оновлена) (М. Савенко), Комуністична партія робітників і селян (О. Савенко), Прогресивна соціалістична партія (Н. Вітренко), «Родина» (І. Марков), «Руський блок» (Г. Басов), «Русь єдина» (О. Гичко, О. Ременюк), «Русь» (Д. Шевчук), «Руська Єдність» (С. Аксенов), «Союз Лівих Сил» (В. Волга), «Слов'янська партія» (О. Лузан), «Союз» (Лев Миримський), «Вітчизна» (В. Мартиросян) та ін.[44]. Ці політичні партії, як відзначає Т. Бевз, «заперечуючи основи конституційного ладу України, виступали з позицій сепаратизму щодо АР Крим та Севастополя»[45].

Найбільші впливи на суспільну думку серед цих партій мала Комуністична партія України. Її лідер П. Симоненко неодноразово публічно намагався перекласти провину за окупацію Криму Російською Федерацією не на країну-агресора, а на українську владу. Так, у 2014 р. він звинуватив Верховну Раду України та олігархів у розколі країни: «За всі роки після проголошення незалежності Україна як держава ніколи ще не була такою близькою до втрати суверенітету та територіальної цілісності, як сьогодні. Сутичка олігархічних кланів за владу загострила всі проблеми, які олігархія і породила»[46].

Подібні висловлювання дали підстави українській владі звинуватити комуністів в антиукраїнській діяльності. До того ж, напередодні окупації півострова лідера українських комуністів було обрано до Президії Пленуму Комуністичної партії Російської Федерації. «Як відомо з публічних джерел, Комуністична партія Російської Федерації публічно підтримує терористичні організації ДНР та ЛНР, заявляє про підтримку анексії Криму. Тож, прийняття Симоненка до керівних органів КПРФ свідчить про те, що він може бути причетний до вищезгаданих кримінальних злочинів», – наголошував Міністр юстиції України П. Петренко[47].

24 липня 2014 р. діяльність КПУ була заборонена. «З перших днів російської агресії, Комуністична партія продемонструвала свою зрадницьку позицію і вела себе як п'ята колона, підтримуючи і сприяючи окупації Криму та підтримуючи вторгнення російських військ на схід України», – зазначав О. Турчинов. Також була розпущена фракція КПУ, яка, на переконання національно-патріотичної еліти, використовуючи парламентську трибуну «труїла людей своєю брехнею та проросійською пропагандою»[48]. На думку українських правоохоронців «КПУ вчиняла дії, спрямовані на: зміну конституційного ладу насильницьким шляхом; порушення суверенітету і територіальної цілісності України; пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної ворожнечі; посягання на права і свободи людини»[49].

Однодумцем КПУ у зовнішньополітичній сфері була Партія регіонів, лідер якої В. Янукович полишив пост Президента України та емігрував до Російської Федерації. На думку Т. Кузьо Партія регіонів і КПУ були «найбільш проросійські та радянофільські політичні партії в Україні поза межами Криму, маючи свою базу на Донбасі, надали історичну, регіональну та ідеологічну опору для мобілізації виборців і захоплення й подальшого розграбування власної держави»[50].

Проте, як не дивно, навіть у березні 2014 р. Партія регіонів не оприлюднила офіційної заяви, котра б описувала її ставлення до подій, які відбувалися на Кримському півострові. Заяву С. Тігіпка, в якій відзначено, що регіонали «підтримують всі дії, які сьогодні робить влада по недопущенню провокацій до того часу, поки не відбудеться референдум в Криму, який ми не підтримуємо», його однопартієць О. Єфремов розкритикував і заявив, що це «особиста точка зору Сергія Тігіпка»[51].

Щодо В. Януковича, то у своїй заяві, яку 1 березня 2014 р. зачитав представник Росії у Раді безпеки ООН В. Чуркін відзначено необхідність введення російських військ на територію України. «Як законно обраний президент України заявляю: події на Майдані, незаконне захоплення влади призвели до того, що Україна опинилася на порозі громадянської війни, – йдеться у документі… – У цьому зв'язку звертаюся до президента Росії Володимира Володимировича Путіна з проханням використовувати збройні сили Російської Федерації для віднов-

[44] В Україні зареєстровано 14 проросійських партій. URL: https://tyzhden.ua/News/79989

[45] Бевз Т. Політичні партії як суб'єкти політичного процесу в умовах окупації Криму. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/13379/Bevz_Osoblyvosti_uchasti_politychnykh_partii.pdf?sequence=1&isAllowed=y

[46] Четвертий раз: виборча кампанія Петра Симоненка в медіа. https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/555/2014-06-10-chetvertyy-raz-vyborcha-kampaniya-petra-symonenka-v-media/ https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/555/2014-06-10-chetvertyy-raz-vyborcha-kampaniya-petra-symonenka-v-media/

[47] Діяльність Петра Симоненка, пов'язану із фінансуванням тероризму та підтримкою ДНР та ЛНР, має перевірити СБУ, - Мін'юст. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/248052402

[48] Олександр Турчинов: КПУ втрачає право діяти як політична партія. URL: https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/2214.html

[49] Хоменко С. Не думай про червоне: в Україні забороняють Компартію. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/08/140807_communism_ban_sx

[50] Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет. / Наук. ред.: В. Ліхачов, І. Винокуров; Пер. з англ. А. Павлишина. Національний університет "Києво-Могилянська академія"; Центр європейських гуманітарних досліджень; Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. С. 166.

[51] Хоменко С. Партія регіонів: сутужні, брате, часи настали. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/03/140314_regions_hard_times_sx

лення законності, миру, правопорядку, стабільності та захисту населення України»[52].

У підтримці країни-агресора згодом були звинувачені також інші політичні сили та громадські організації. Так, Служба безпеки України звинувачувала громадську організацію «Український вибір» у сприянні окупації Криму та проведенню там незаконного референдуму і виборів у 2014 році. Також СБУ неодноразово проводила обшуки в офісах партії «Опозиційна платформа – За життя». Партія відреагувала Заявою, в якій відзначено «незаконність дій представників правоохоронного органу»[53].

Висновки

Російська окупація Кримського півострова у 2014 р. започаткувала російсько-українську війну, відкрита на найактивніша фаза якої припала на 2022 р. «Фактор війни» остаточно розшарував українську політичну еліту на два непримиренні табори, показав справжнє обличчя політиків, які упродовж незалежності України відстоювали тези «братнього російського народу», економічної вигоди для України від співпраці з Російською Федерацією та ін. кліше російської пропаганди. Більшість прихильників вищезазначених тез знаходимо у лавах відверто проросійських політичних сил, серед яких – Комуністична партія України, Комуністична партія України (оновлена), Комуністична партія робітників і селян, Прогресивна соціалістична партія, «Родина», «Руський блок», «Русь єдина», «Русь», «Руська Єдність», «Союз Лівих Сил», «Слов'янська партія», «Союз», «Вітчизна» та ін. Відповідно члени цих партій або відкрито сприяли окупації Кримського півострова Російською Федерацією або ж зайняли вичікувальну позицію, сподіваючись на воєнний успіх країни-агресора.

Суб'єкти політичного процесу, які долучилися до Революції гідності активно протистояли російській збройній агресії на її кримському напрямі. В умовах політичної невизначеності лютого – березня 2014 р., національно-свідома політична еліта, яка, здебільшого, гуртувалася навколо таких політичних партій, як Блок Петра Порошенка, ВО «Батьківщина», «Народний Фронт», ВО «Свобода», Конгрес Українських Націоналістів, «Удар», «Правий сектор», «Самопоміч», «Сила і Честь» та багато інших, гостро критикувала дії Росії у Криму, намагалася сконсолідувати українське суспільство навколо ідеї непорушності територіальної цілісності України, а також закликала міжнародну спільноту долучитися до протидії збройній агресії військовим / політичним / дипломатичним шляхом. Навіть сьогодні, з плином часу та зростанням інтенсивності бойових дій на фронтах російсько-української війни, переважна більшість українського суспільства вірить у гасло «Крим був, є і буде невід'ємною частиною України».

[52] Янукович закликав Путіна напасти на Україну. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2014/03/3/7017396/

[53] ОПЗЖ опублікували заяву щодо необґрунтованості звинувачень СБУ на адресу «Українського вибору». URL: https://crimea.suspilne.media/ua/news/3565

Інформація про авторів:

Красівський Орест Якубович,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри державної політики і врядування
Національний університет «Львівська Політехніка»
12, вул. Степана Бандери, м. Львів, 79000, Україна

Пуйда Роман Богданович,
доктор історичних наук,
професор кафедри суспільних наук,
директор Науково- технічної бібліотеки
Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу
15, вул. Карпатська, м. Івано-Франківськ, 76019, Україна

Information about the authors:

Krasivskyi Orest Yakubovych,
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the Department of Public Policy and Governance
Lviv Polytechnic National University
12, Stepan Bandera str., Lviv, 79000, Ukraine

Puida Roman Bohdanovych,
Doctor of Historical Sciences,
Professor at the Department of Social Sciences,
Director of the Scientific and Technical Library
Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas
15, Karpatska str., Ivano-Frankivsk, 76019, Ukraine

DOI

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА В УМОВАХ ВІЙНИ: ДОСВІД РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ЗБРОЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ (2014–2022 РР.)

Куцька О., Герус О., Куцька К.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У більшості частин світу зниження кількості конфліктів почалося після закінчення Холодної війни. Вважалося, що людство XXI століття буде глобалізованим постконфліктним суспільством, яке твердо рухається до колективного миру та процвітання. Але війни у новому тисячолітті не припинились і підтвердженням цьому є події в Афганістані, Іраку, Грузії, Нагірному Карабасі, Лівії, Сирії тощо. Численна кількість війн і збройних конфліктів по всьому світу призвела до негативних наслідків і, зокрема, викрила вразливість культурних цінностей та недостатню підготовленість до їх захисту. Американські дослідниці С. Малдер і Д. Трейн підкреслюють, що в останні роки знищення спадщини – чи то шляхом війни, комерційної експлуатації та/або грабежу – було визначено ЮНЕСКО як форма культурної чистки[1]. Тому не дивно, що знищення спадщини часто є передвісником геноциду. Остання теза підтверджує актуальність презентованого нами дослідження.

Більш як восьмирічна російсько-українська війна, яка набула найгарячішої фази 24 лютого 2022 р., спричинила значні людські втрати, інтенсивну біженську та гуманітарну кризу. Значно постраждали від воєнних дій (бомбардування, зайняття військових позицій, прокладання окопів тощо) історичні пам'ятки, музеї, культурні центри, археологічні згадки тощо. Це ще один наочний приклад серйозної загрози для закладів культури та об'єктів спадщини під час збройного протистояння, який слід вивчати з метою узагальнення всіх ризиків та пошуку шляхів їх уникнення або зменшення.

Аналіз джерел та публікацій. Найважливішими джерелами запропонованого дослідження є нормативно-правові документи, які напряму чи опосередковано регламентують захист культурних цінностей. Якщо говорити про міжнародний рівень, то до основних із них належать: Гаазька конвенція 1907 р.[2] (набрання чинності якої для України датується 24 серпням 1991 р.); Гаазька конвенція 1954 р.[3] та два протоколи до неї[4],[5]. (Зауважимо, що другий із них було ратифіковано Україною у 2020 р. Російська Федерація (РФ) ж його не засвідчила). Україна також є державою-учасницею Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини від 1972 р. – від моменту її ратифікації 12 жовтня 1988 р.[6] До документів, які опосередковано регламентують певні елементи із захисту культурної спадщини, відносимо Кодекс цивільного захисту України 2012 р.[7], Порядок проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій 2013 р.[8], Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» 2014 р.[9] тощо. Зауважимо, що не ставимо за мету розкриття положень вищезазначених документів, а використовуємо їх як підґрунтя для усвідомлення основоположних позицій у галузі захисту культурних цінностей.

Серед вітчизняних дослідників, коментуванню вищезазначених документів присвячені роботи Б. Криволапова[10] та два параграфи праці авторського колективу «Зі щитом чи на щиті?: Захист культурних цінностей в умовах збройного конфлікту на сході

[1] Mulder S., Trein D. Cultural heritage «in Crisis». URL: https://www.khanacademy.org/humanities/special-topics-art-history/arches-at-risk-cultural-heritage-education-series/arches-beginners-guide/a/cultural-heritage-in-crisis.

[2] IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі: Вчинено у м. Гаага 18 жовтня 1907 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text.

[3] Конвенция о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта: Совершено в г. Гаага14 мая 1954 г. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157#Text.

[4] Протокол про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту: Совершено в. г. Гаага 14 мая 1954 г. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_722#Text.

[5] Другий протокол до Гаазької конвенції 1954 р.: Вчинено у м. Гаага 26 березня 1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#Text.

[6] Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини: Вчинено у м. Париж 16 листопада 1972 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text.

[7] Кодекс цивільного захисту України. *Відомості Верховної Ради.* 2013. № 34-35. ст. 458. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text.

[8] Про затвердження Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій: Постанова кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 р. № 841. Київ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2013-%D0%BF#Text.

[9] Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України. *Відомості Верховної Ради.* 2014. № 26. ст. 892. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text.

[10] Криволапов Б.М. Захист культурних цінностей під час конфлікту на південному сході України. *Студії молодих учених.* 2018. № 1. С. 274–279.

України»[11]. Наукові висновки К. Бусол та Д. Коваль[12] цікаві підходом до конкретизації з міжнародно-правової точки зору відповідальності за руйнування культурних цінностей України сепаратистськими утвореннями на Сході України – так званими «ДНР» та «ЛНР». Аналізували долю об'єктів культурно-історичної спадщини в Україні в ході російської агресії періоду Антитерористичної операції під час круглого столу в 2016 р. у Києві на тему «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»[13]. Чималий інтерес з точки зору винесення у публічне міжнародне обговорення питань викликів та загроз, які виникли перед Україною у її протистоянні з сепаратистами з «ОРДЛО» та РФ, становить виступ директора Національного музею Революції Гідності І. Пошивайлана на міжнародному симпозіумі у Вашингтоні у лютому 2020 р.[14] Щодо поточного стану речей дані містяться у чисельних повідомленнях на сайтах провідних інформаційних агентств в мережі Інтернет.

Темі збереження культурного надбання в умовах війни присвячено чимало зарубіжних досліджень. Зокрема вже згадувані С. Малдер і Д. Трейн розглядають випадки руйнування культурних скарбів у різних кризових ситуаціях: під час війни, стихійних лих, зміни клімату тощо[15]. Розкриттю випадків нищення історичних пам'яток в ході збройних протистоянь кінця XX – початку XXI ст. присвятив свої наукові міркування член міжнародної організації «Блакитний щит» (Нідерланди), іракський професор давнього близькосхідного мистецтва та археології в Колумбійському університеті Тейгелер Р.[16]. Зосереджує свою увагу на розкритті уражень історичних об'єктів в ході воєнної кампанії США «Свобода Іраку» іракська професорка давнього близькосхідного мистецтва та археології Колумбійського університету З. Бачрані. Описуючи факти порушення законів війни у питанні знищення культурної спадщини, вона говорить як про упущення військової адміністрації Буша щодо уникнення ураження культурних скарбів, так і про вражаючу відсутність інтересу іракського уряду до збереження історичних місць[17]. А. Ірвінг – наукова журналістка-фрілансер – звертається до питання не лише про втрати під час війни культурних надбань, але й розкриває небезпеки для культурних об'єктів повоєнної ліквідації руйнувань[18]. Інтерес представляють праці П. Стоуна – представника Великобританії, професора кафедри спадщини в Університеті Ньюкасла та генерального секретаря Асоціації національних комітетів «Блакитного щита»[19]. Він не лише аналізує збитки культурним цінностям, які були нанесені в ході війн, але й зосереджується на потребі їх інвентаризації, яка може упередити ці втрати для воюючих держав. Ці ж ідеї підтримують й інші англійські представники організації «Блактиний щит» Е. Канліфф, П. Фокс і П. Стоун[20]. Вони підкреслюють, що існує нагальна потреба у навчанні представників силових структур, яких залучають до бойових дій, питанням ознайомлення із місцями розташування об'єктів культурної спадщини тієї чи іншої країни та її ідентифікації. Праці вищенаведених дослідників не наводять прикладів війни в Україні, проте надають змогу осмислити світовий досвід наслідків збройних протистоянь у питаннях оберігання історично важливих скарбів та загальних помилок, які були допущені.

Хронологічні рамки дослідження: квітень 2014 р. – квітень 2022 р. – тобто період від початку Антитерористичної операції (який є фактичним початком російсько-української війни) і до часу, коли запропоновані авторами аналітичні матеріали були подані до друку. Зауважимо, що на момент подання статті бойові дії тривають, а отже наведені фактологічні та цифрові показники можуть змінитись (найімовірніше, у бік збільшення).

[11] Зі щитом чи на щиті? : захист культурних цінностей в умовах збройного конфлікту на сході України/ О. Біда, А. Блага, Д. Коваль, О. Мартиненко, М. Статкевич; за заг. ред. А. Бущенка / Українська Гельсінська спілка з прав людини. Київ, 2016. 72 с.

[12] Бусол К. І., Коваль Д. О. Захист культурних цінностей під час збройного конфлікту на Сході України. *Українська Революція гідності, агресія РФ і міжнародне право.* Київ: К.І.С., 2014. 1016 с.

[13] Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: *Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»*; м. Київ, 12 листопада 2015 р. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 90 с.

[14] Poshyvailo I. Addressing the conflict-affected heritage in Ukraine: Challenges and Responses. *The symposium «Addressing the conflict-affected heritage in Ukraine: Challenges and Responses»*. Washington. 2020. URL: https://www.maidanmuseum.org/en/node/1065.

[15] Mulder S., Trein D. Cultural heritage «in Crisis». URL: https://www.khanacademy.org/humanities/special-topics-art-history/arches-at-risk-cultural-heritage-education-series/arches-beginners-guide/a/cultural-heritage-in-crisis.

[16] Teijgeler R. Preserving cultural heritage in times of conflict. In: (G.E. Gormand and Sydney J. Shep eds.) Preservation management for libraries, archives and museums. London: Faced Publishing, 2006. pp. 133–165. DOI: https://doi.org/10.29085/9781856049214.010 URL: https://www.researchgate.net/publication/270216945_Preserving_cultural_heritage_in_ times_ of_conflict.

[17] Bahrani Z. Desecrating history. 2008. URL: https://www.theguardian.com/commentisfree/2008/apr/09 plunderingiraq.

[18] Irwin A. War can destroy cultural heritage twice – in conflict and in clean-up. 2018. URL: https://ec.europa.eu/ research- and-innovation/en/horizon-magazine/war-can-destroy-cultural-heritage-twice-conflict-and-clean.

[19] Stone P. War and heritage. Using Inventories to Protect Cultural Property. URL: https://www.getty.edu/ conservation/publications_resources/newsletters/28_2/war_heritage.html.

[20] Cunliffe E., Fox P., Stone P. The challenges of protecting cultural heritage in armed conflict. URL: https://www.heritageinwar.com/single-post/2019/02/07/the-challenges-of-protecting-cultural-heritage-in-armed-conflict.

Формулювання цілей. Мета дослідження – проаналізувати особливості існування та забезпечення безпеки вітчизняної культурно-історичної спадщини в російської агресії проти України. Для досягнення окресленої мети ставляться наступні завдання: проаналізувати наявний інформаційний матеріал, що стосується контексту запропонованої теми; узагальнити матеріали щодо нанесення російськими окупаційними військами збитків культурній спадщині України; визначити заходи нашої держави щодо збереження останньої в ході бойових дій; окреслити основні практичні способи захисту об'єктів культури нашої держави.

Виклад основного матеріалу дослідження.

1. Знищення культурної спадщини України в ході агресії Російської Федерації

У 2014 р., перед окупацією східних областей, представники Міністерства культури України відвідали музеї та об'єкти, які могли опинитись під загрозою ураження. В ході візиту вони порадили їх директорам закрити виставки, вжити заходів безпеки та запровадити планування на випадок надзвичайних ситуацій: здійснити заходи зі збереження культурних цінностей, посилити охорону культурної спадщини та підготуватись до евакуації[21].

Зауважимо, що на період проведення Антитерористичної операції на Сході України проти проросійських сепаратистів у Донецькій області з існуючих там 59 державних музейних закладів під окупацію потрапило 29 із них, а в Луганській – 24[22]. Працівники деяких закладів за підтримки мешканців населених пунктів спромоглись врятувати окремі цінні речі. Місцеві громади швидко самоорганізувалися та разом із музейними працівниками перенесли експонати в безпечніші місця. Проте, не всі відреагували на звернення українських центральних органів виконавчої влади. Зокрема, Донецький краєзнавчий музей не одразу сприйняв рекомендації і в серпні 2014 р. його галереї було пошкоджено снарядами, що призвело до втрати колекцій[23]. У ньому зберігалася відома колекція золотих і інших коштовних предметів, доля яких невідома. За словами директорки Донецького обласного краєзнавчого музею у 2016 – 2018 роках С. Глушко, на непідконтрольній території залишилося близько 134 тисяч експонатів. Підкреслимо, що на території підконтрольній Україні залишилися три відділи цього закладу: Меморіальний музей-садиба В. І. Немировича-Данченка та М. О. Корфа, Музей С. Прокоф'єва, Великоанадольський музей лісу, – на основі яких в кінці серпня 2016 р. було перереєстровано Донецький обласний краєзнавчий музей і переміщено на територію Краматорська[24].

Інша доля Донецького художнього музею, до збірки якого входить понад 12 тис. творів. Ще в серпні 2014 р. була інформація про вимоги бойовиків до співробітників музею щодо видачі певних творів мистецтва. Тепер музей функціонує на базі філії – єдиного на Сході музею народної архітектури та побуту у с. Прелєсне Слов'янського району (підконтрольний Україні)[25].

У 2014 р. постраждав також Станично-Луганський краєзнавчий музей, який налічував колекцію з понад 50 тис. предметів[26]. У будівлю влучив снаряд, а в 2014–2015 рр. – кілька разів вибивало вікна[27]. Проте ще влітку 2014 р. до бомбосховища, яке знаходиться під музеєм, працівниці музею перенесли експонати. А в грудні 2014 р. заклад було евакуйовано до міста Старобільськ[28]. Водночас доля багатьох предметів цього музейного фонду сьогодні невідома.

До об'єктів нерухомої культурної спадщини, які зазнали руйнувань в ході активної фази боїв 2014 р. є меморіал «Савур-могила», який знаходиться кордонів Луганської і Донецької областей. В ході запеклих боїв між Збройними силами України та російськими окупантами обеліск зазнав ушкоджень.[29].

Під кінець 2015 р. ситуація по лінії розмежування сторін в межах Антитерористичної операції, а згодом – Операції об'єднаних сил набула рис позиційної оборони, а отже активні бойові дії не проводились, руйнування цивільної інфраструктури стало меншим. Доля багатьох колекцій з музейних фондів України на непідконтрольних Україні території залишалась невідомою.

---

[21] Poshyvailo I. Addressing the conflict-affected heritage in Ukraine: Challenges and Responses. *The symposium «Addressing the conflict-affected heritage in Ukraine: Challenges and Responses»*. Washington. 2020. URL: https://www.maidanmuseum.org/en/node/1065.

[22] Титова О. М. Культурна спадщина Криму та Донбасу за сучасних умов: загрози, втрати, перспективи збереження. Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: *Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення». (*12 листопада 2015 р.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 30.

[23] Зруйновано головний музей історії Донеччини. URL: https://www.istpravda.com.ua/short/2014/08/21/144124/.

[24] Галка Н. «Ми доводимо, головне не стіни, а люди» – Маріупольський державний університет переїхав у Київ. URL: https://suspilne.media/229611-mi-dovodimo-golovne-ne-stini-a-ludi-mariupolskij-derzavnij-universitet-pereihav-u-kiiv/.

[25] Титова О. М. Вказ. праця. С. 30.

[26] Там само.

[27] Гончар О. Станиця-Луганська: музей під прицілом. URL: https://nachasi.com/creative/2017/05/16/stanytsya-luganska/.

[28] Областной краеведческий музей изменит «прописку». URL: https://web.archive.org/web/20150701043940/ http://donbass.comments.ua/news/111090-oblastnoy-kraevedcheskiy-muzey-izmenit.html

[29] Цвях Д. Меморіал на Савур-могилі практично повністю знищено. URL: https://zaxid.net/memorial_na_savurmogili _praktichno_povnistyu_znishheno_n1318579.

З початком широкомасштабного вторгнення Російської Федерації в межі нашої держави знову особливо гостро постала проблема захисту українських культурних надбань. І хоча Міністерство культури здійснювало заходи із попередження втрати експонатів (про що мова піде нижче), проте до такого розгортання подій заклади вивчення, збереження та використання пам'яток культури здебільшого готовими не були.

Так, чи не першою із втрат у ці дні став Іванківський історико-краєзнавчий музей, який згорів під час наступу російських військ на Київському напрямку уніч на 28 лютого 2022 р. Там зберігалося близько двох з половиною десятків робіт всесвітньо відомої художниці Марії Примаченко[30]. 1 березня снаряди влучили у музей Вишгородського державного історико-культурного заповідника. Він повністю згорів[31]. 2 березня авіа удару зазнав Бородянський краєзнавчий музей, внаслідок чого пошкодження отримали будівля та багато експонатів, особливо з твердих та крихких матеріалів[32]. 7 березня через обстріл військ РФ постраждав Харківський художній музей, у якому вибуховою хвилею вибило скло у більшості вікон. Експонати залишились не пошкодженими, оскільки були перенесені у більш безпечні місця[33]. Цього ж дня внаслідок ракетно-бомбового удару знищено приміщення військово-історичного комплексу «Скеля» у Коростені Житомирської області[34]. 11 березня обстрілів зазнала будівля Музею українських старожитностей Василя Тарновського. Що цікаво, ця споруда пережила обстріли більшовиками у 1918 та 1919 роках та вціліла у Другу світову війну під бомбами німецьких нацистів[35]. 21 березня зазнали ураження з боку окупантів ще два музеї вже у Маріуполі: перший – ретрокомп'ютерів та приставок, який налічував 500 експонатів[36]; другий – Художній музей імені Архипа Куїнджі. Щоправда, на момент бомбардування у ньому не було оригіналів робіт цього живописця. Водночас у закладі зберігалися роботи інших відомих українських художників, зокрема І. Айвазовського і Т. Яблонської[37]. 27 березня стало відомо про пошкодження Національного музею-заповідника «Битва за Київ у 1943 році» у селищі Н. Петрівці[38]. 6 квітня в Ірпінському історико-краєзнавчому музеї вибуховою хвилею вибило вікна[39]. Знищено й невідому кількість маленьких експозицій при різних закладах.

Українська культура зазнала втрат й серед архітектурних пам'яток. Зокрема, 27 лютого був серйозно пошкоджений колишній кінотеатр імені Щорса в Чернігові (збудований у 1935–1947 рр.), у який влучила ракета ворога[40]. 11 березня ураження зазнав Дніпровський будинок органної та камерної музики, який збудований на початку XX ст. 14 березня у Василівському районі Запорізької області розстріляли з артилерії замок «Садиба Попова», який є пам'яткою архітектури XIX ст[41]. А 29 березня у Харкові обстрілами було пошкоджено ще одну архітектурну пам'ятку – пожежну частину кінця XIX ст[42]. 30 березня у Тростянці на Сумщині російські військові влучили у будинок Кеніга, який підпалили. Ця прекрасна пам'ятка збудована в стилі модерн у парку «Нескучне» 1911 р[43]. 14 квітня у Маріуполі російські окупанти частково зруйнували одну з візитних карток міста – будинок-палац Гампера, побудований у другій половині XIX ст[44].

Воєнні дії вплинули й на об'єкти нерухомої культурної спадщини. Зокрема, 17 березня в Ізюмі Харківської області внаслідок російських авіабомбардувань було зруйновано Меморіал слави загиблих у Другій світовій війні, розташований на горі

[30] Рощіна О. Окупанти спалили музей в Іванкові, згоріли роботи Марії Приймаченко. URL: https://www.pravda. com.ua/news/2022/02/28/7326669/.

[31] Мирный П. Геноцид нации: российский оккупант уничтожает многолетнее культурное наследие украинцев. URL: https://svoboda.ua/30248/2022/genocid-nacii-rossijskij-okkupant-unichtozhaet-mnogoletnee-kulturnoe-nasledie-ukraincev/.

[32] Від російського авіаудару сильно постраждав Бородянський краєзнавчий музей. URL: https://mykyivregion.com.ua/news/vid-rosiiskogo-aviaudaru-silno-postrazdav-borodyanskii-krajeznavcii-muzei-foto.

[33] Через обстріл військ РФ постраждав Харківський худ музей. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/ 03/7/7329224/

[34] Мирный П. Указ. соч.

[35] Романенко В. Окупанти з РФ розбомбили стадіон чернігівської «Десни» і музей. URL: https://www.pravda. com.ua/news/2022/03/11/7330317/.

[36] Гайдамашко О. Окупанти знищили музей ретрокомп'ютерів та приставок у Маріуполі. URL: https://tech.24tv.ua/okupanti-znishhili-muzey-retrokompyuteriv-pristavok-mariupoli_n1916332.

[37] У Маріуполі знищено будівлю Художнього музею ім. Архипа Куїнджі. URL: https://interfax.com.ua/news/general/817137.html.

[38] На київщині окупанти знищили кілька музеїв, бібліотеку, пошкодили храми. Список. URL: https://kyiv.media/news/na-kyyivshhyni-okupanty-znyshhyly-kilka-muzeyiv-biblioteku-poshkodyly-hramy-spysok.

[39] Як виглядають заклади культури Ірпеня після окупації. URL: https://visnyk-irpin.com.ua/yak-vyglyadayut-zaklady-kultury-irpenya/.

[40] Російські військові руйнують українські архітектурні пам'ятки. URL: https://pivdenukraine.com.ua/2022/03/30/rosijski-vijskovi-rujnuyut-ukra%d1%97nski-arxitekturni-pamyatki-foto/.

[41] Головко Х. Вкрали навіть старовинний унітаз: окупанти розграбували музей-заповідник на Запоріжжі. URL: https://life.pravda.com.ua/culture/2022/03/14/247797/.

[42] У Харкові окупанти обстріляли історичну пам'ятку кінця XIX століття. URL: https://prm.ua/u-kharkovi-okupanty-obstrilialy-istorychnu-pam-iatku-kintsia-khikh-stolittia/.

[43] У Тростянці російські загарбники знищили архітектурну пам'ятку початку XX століття - будинок Кеніга. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3443959-u-trostanci-rosijski-zagarbniki-znisili-arhitekturnu-pamatku-pocatku-hh-stolitta-budinok-keniga.html.

[44] В Мариуполе оккупанты расстреляли снарядами памятник архитектуры – дом-замок Гампера. URL: https://culturemeter.od.ua/v-mariupole-okkupanty-razrushili-pamjatnik-arhitektury-dom-zamok-gampera-133895/.

Крем'янець[45]. А на наступний день – пам'ятний знак на честь В'ячеслава Чорновола[46] у Херсоні. 21 березня унаслідок обстрілів окупантами у Торецькій громаді (Донеччина) пошкоджено братську могилу воїнів, які полягли у боях з нацистами під час Другої світової війни[47]. 24 березня *російські війська обстріляли меморіальний комплекс Слави у Лісопарку в Харкові*[48]. Саме там гітлерівські війська стратили десятки тисяч радянських солдатів, партизанів, військовополонених та простих городян. А через день, 26 березня, поблизу цього ж міста війська РФ зруйнували меморіал пам'яті жертв Голокосту «Дробицький Яр», де у часи Другої світової війни нацисти знищили 15 000 харківських євреїв[49]. 5 квітня стало відомо, що окупаційні війська розстріляли пам'ятник Тарасові Шевченку в Бородянці Київської області[50].

Внаслідок бойових дій постраждали:

- християнські храми (серед них: Успенський собор, Антоніївський храм, церква на честь Дружини Мироносиць на Харківщині[51]; Вознесенський храм у селі Бобрик Другого Броварського благочиння Бориспільської єпархії[52]; церква (Покровська) Різдва Пресвятої Богородиці на Житомирщині[53]; Святогірська лавра, Димитрієвський храм, Преображенська церква та храм на честь ікони Пресвятої Богородиці «Всіх скорботних Радість» Донецької області[54]; у Сєвєродонецьку на Луганщині окупанти обстріляли Христо-Різдвяний кафедральний собор[55] тощо);

- мечеті (у Маріуполі уразили мечеть султана Сулеймана Пишного та його дружини Роксолани[56]);

- синагоги (у Харкові постраждала одна з найбільших синагог Європи, яка була збудована у 1913 р.[57]);

- протестантські церкви (наприклад, дім молитви Євангельських християн баптистів у місті Ізюм Харківської області[58]);

- релігійні заклади освіти (зокрема Ірпінська біблійна семінарія[59]);

монастирі (жіночий монастир на честь ікони Божої матері «Почутниця» на Київщині та Успенський Миколо-Василівський монастир під Волновахою на Донеччині[60], Іллінський чоловічий монастир у Луганській області[61]);

- а також адмінбудівлі релігійних організацій.

Так, до 15 березня в тій чи іншій мірі було завдано шкоди/знищено щонайменше 28 споруд духовного значення (не враховуючи прилеглих будівель) здебільшого у шести областях України: Київській, Донецькій, Житомирській, Луганській, Харківській та Чернігівській[62]. А вже 26 березня цей показник зріс до 59 храмів у 8 областях України (додались ще Запорізька і Сумська область)[63]. Станом на 13 квітня вже 82 релігійні споруди були знищені або зруйновані росіянами[64]. Загалом Міністерство культури та інформаційної політики (МКІП) України станом на 20 березня зафіксувало, що від початку російської

[45] Стрельник М. Окупанти зруйнували меморіал пам'яті Другої світової в Ізюмі. https://24tv.ua/okupanti-zruynuvali-memorial-pamyati-drugoyi-svitovoyi-izyumi_n1909537.

[46] Российские оккупанты разбили памятный знак в честь Вячеслава Черновола. URL: https://kherson-news.net/khersonskie-problemi/item/10541-rossijskie-okkupanty-razbili-pamyatnyj-znak-v-chest-vyacheslava-chernovola.html.

[47] «Денацифікація» від росіян: орки пошкодили братську могилу воїнів, що полягли у боях з нацистами. URL: https://24tv.ua/denatsifikatsiya-vid-rosiyan-orki-poshkodili-bratsku-mogilu-voyiniv_n1914325.

[48] Голосный В. Мемориальный комплекс Славы в Харькове обстреляли российские оккупанты. URL: https://redpost.com.ua/photo/1242477-memorialnyiy-kompleks-slavyi-v-harkove-obstrelyali-rossiyskie-okkupantyi-foto.

[49] Убиті двічі: окупанти понівечили меморіал жертв Голокосту під Харковом. URL: https://censor.net/ua/news/3328820/ubyti_dvichi_okupanty_ponivechyly_memorial_jertv_golokostu_pid_harkovom.

[50] Рашисти розстріляли Тараса Шевченка в Бородянці. URL: http://ukrpohliad.org/news/rashysty-rozstrilyaly-tarasa-shevchenka-v-borodyantsi.html.

[51] Под обстрелы в Харькове попали три храма Московского патриархата. URL: https://www.ostro.org/general/society/news/628847/.

[52] Внаслідок обстрілів постраждав храм УПЦ МП в селі Бобрик Бориспільської єпархії УПЦ МП. URL: https://risu.ua/vnaslidok-obstriliv-postrazhdav-hram-upc-mp-v-seli-bobrik-borispilskoyi-yeparhiyi_n126806.

[53] На Житомирщині російські загарбники знищили дерев'яну церкву XIX століття. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3423389-na-zitomirsini-rosijski-zagarbniki-znisili-derevanu-cerkvu-hih-stolitta.html.

[54] Обстріл волонтерів і звільнений Ірпінь. 28 березня. Що відбувалося в областях. URL: https://suspilne.media/222698-obstril-volonteriv-i-zvilnena-irpin-28-berezna-so-vidbuvalosa-v-oblastah/.

[55] У Сєвєродонецьку війська рф обстріляли Христо-Різдвяний кафедральний собор. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3432236-u-severodonecku-vijska-rf-obstrilali-hristorizdvanij-kafedralnij-sobor.html.

[56] Російські окупанти обстріляли мечеть султана Сулеймана Пишного в Маріуполі. URL: https://bykvu.com/ua/bukvy/rosiiski-okupanty-obstrilialy-mechet-sultana-suleimana-pyshnoho-v-mariupoli/.

[57] От вражеских обстрелов пострадали синагога и библиотека в центре Харькова. URL: https://2day.kh.ua/kharkow/ot-vrazheskikh-obstrelov-postradali-sinagoga-i-biblioteka-v-centre-kharkova.

[58] Окупанти знищили церкву 1862 року на Житомирщині, на Харківщині обстріляли дім молитви. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/7/7329057/.

[59] Тимченко О. В Ирпене в результате обстрелов оккупантов уничтожена семинари. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/7/7329057/.

[60] Под обстрелы 28 марта попали два монастыря, ранен епископ. URL: https://gordonua.com/news/war/pod-obstrely-28-marta-popali-dva-monastyrja-ranen-episkop-1602239.html.

[61] У Варварівці на Луганщині росіяни обстріляли чоловічий монастир, – Гайдай. URL: https://espreso.tv/u-varvarivtsi-na-luganshchini-rosiyani-obstrilyali-cholovichiy-monastir-gayday.

[62] Рощіна О. Православні храми, семінарії та синагоги: росіяни руйнують в Україні духовні споруди. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/15/7331565/.

[63] Загородній М. За час війни окупанти зруйнували понад півсотні українських храмів. URL: http://life.pravda.com.ua/culture/2022/03/25/247976/.

[64] МКІП зафіксувало 189 воєнних злочинів проти культурної спадщини України. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3456675-mkip-zafiksuvalo-189-voennih-zlociniv-proti-kulturnoi-spadsini-ukraini.html.

повномасштабної агресії постраждало понад 60 об'єктів вітчизняної культурної спадщини[65]. А вже за повідомленням від 31 березня – цей показник зріс до 135 епізодів[66].

Проте за відомостями, що подає Організація Об'єднаних Націй з питаннях освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), станом на 1 квітня в Україні зруйновано або пошкоджено 29 культових споруд, 16 будівель історичного значення, чотири музеї та чотири пам'ятники[67]. Розбіжності у показниках можливі у зв'язку з тим, що українська статистика включає до переліку об'єктів як ті, що перебувають на державному обліку в якості пам'яток та щойно виявлені об'єкти культурної спадщини, так і ті, що можуть бути взятими на облік потенційно.

У повідомленні МКІП від 11 квітня зазначається, що на цей момент вже зафіксовано понад 160 об'єктів культурної спадщини, які зазнали пошкоджень або руйнувань через російську агресією[68]. Ще більше втрат було відзначено через день, 13 квітня, – 189 епізодів воєнних злочинів росіян проти культурної спадщини. Зокрема йдеться про 74 об'єкти культурної спадщини: 13 пам'яток національного значення, 55 – місцевого значення та 6 – щойно виявлених об'єктів культурної спадщини. Крім того, 82 релігійні споруди знищені або зруйновані росіянами. З них 29 – це пам'ятки історії, архітектури та містобудування. Пошкоджено або зруйновано також 21 меморіальний пам'ятник на честь історичних особистостей та подій XIX – початку XXI ст., 15 будівель та комплексів музеїв і заповідників, 17 будинків культури, театрів та бібліотек, деякі інші об'єкти цінної історичної забудови, поінформував міністр[69]. Та й ці цифри не є остаточними, оскільки складно отримати точні та достовірні дані з тимчасово окупованих територій та місцевості, де відбуваються активні бойові дії.

При цьому хотілось би наголосити на твердженні дослідниць Малдер С. і Трейн Д., які зазначали, що у воєнний час знищення об'єктів спадщини може бути як наслідком побічної шкоди (наприклад, коли бомба, спрямована на одне місце, ненавмисно потрапляє в інше), або це може бути результатом умисного пошкодження, спрямованого на деморалізацію противника та зневагу до цінностей та релігійних і культурних символів ворога[70]. В реаліях поточної ситуації російсько-української війни доволі важко зробити поділ за запропонованими критеріями, – це, очевидно, буде зроблено по завершенню бойових дій. Проте, окремі випадки навмисних злочинних дій окупантів, спрямованих проти культурних надбань нашого народу можна встановити вже й зараз. Так, прикладом плюндрування історичних об'єктів є подія на Чернігівщині, де 1 березня відбувся бій Збройних сил України з армією РФ. Перед цим росіяни обстріляли Меморіал пам'яті Героям Крут, а потім фотографувалися на його фоні[71]. 13 березня російські військові пограбували музей-заповідник «Садиба Попова» у Василівці Запорізької області. 16 березня окупанти завдали авіаційного удару вакуумною бомбою по Донецькому академічному обласному драматичному театру у Маріуполі, який був побудований в 1956–1960 роках та є пам'яткою архітектури, історії та монументального мистецтва. Там переховувалися понад тисячу людей, тому перед спорудою великими буквами було написано «Діти»[72]. А вже 4 квітня стало відомо, що російські військові розстріляли пам'ятник Тарасові Шевченку в Бородянці Київської області[73]. 11 квітня у Чернігові ворогом навмисно було зруйновано меморіальний комплекс, присвячений увічненню пам'яті воїнів-захисників, загиблих у боях за суверенітет і цілісність України на Донбасі[74]. А 21 квітня стало відомо, що з Маріуполя до окупованого Донецька росіяни вивезли унікальну колекцію Юхима Харабета з музею медальєрного мистецтва. Цей музей налічував понад 700 експонатів[75]. А от у Вознесенській церкві села Лукашівка Чернігівської області російські окупанти облаштували штаб. Після звільнення

[65] Батурин А. «Денацификация» культурного наследия. Эти памятники истории и архитектуры обстреляли войска РФ. . URL: https://focus.ua/culture/509895-eti-pamyatniki-istorii-i-arhitektury-unichtozhili-rossiyskie-voyska.

[66] У Запорізькому краї рашистами зруйновано 4 об'єкти культурної спадщини.. URL: https://forpost.media/vijna/u-zaporizkomu-krai-rashystamy-zruynovano-4-ob-iekty-kulturnoi-spadshchyny.html.

[67] Через війну в Україні під загрозою опинилася світова спадщина. На сьогодні пошкоджено 53 об'єкти, – ЮНЕСКО. URL: https://censor.net/ua/news/3330521/cherez_viyinu_v_ukrayini_pid_zagrozoyu_opynylasya_svitova_ spadschyna_na_sogodni_poshkodjeno_53_obyekty.

[68] Понад 160 об'єктів культурної спадщини зазнали пошкоджень через війну в Україні. URL: https://24tv.ua/ponad-160-obyektiv-kulturnoyi-spadshhini-zaznali-poshkodzhen_n1946544.

[69] МКІП зафіксувало 189 воєнних злочинів проти культурної спадщини України. URL: https://www.ukrinform.ua/ rubric-culture/3456675-mkip-zafiksuvalo-189-voennih-zlociniv-proti-kulturnoi-spadsini-ukraini.html.

[70] Mulder S., Trein D. Op. cit.

[71] Історичний реванш: під Крутами українські воїни знищили приблизно 200 бійців РФ. URL: https://www.5.ua/regiony/istorychnyi-revansh-pid-krutamy-ukrainski-voiny-znyshchyly-blyzko-200-biitsiv-rf-269991.html.

[72] Російські військові руйнують українські архітектурні пам'ятки.URL:https://pivdenukraine.com.ua/2022/03/30/rosijski-vijskovi-rujnuyut-ukra%d1%97nski-arxitekturni-pamyatki-foto/.

[73] Рашисти розстріляли Тараса Шевченка в Бородянці. URL: http://ukrpohliad.org/news/rashysty-rozstrilyaly-tarasa-shevchenka-v-borodyantsi.html.

[74] У Чернігові сплюндровано меморіальний комплекс та могили учасників АТО. URL: https://armyinform.com.ua/2022/04/11/u-chernigovi-splyundrovano-memorialnyj-kompleks-ta-mogyly-uchasnykiv-ato/.

[75] У Маріуполі російські загарбники вивезли унікальну колекцію Юхима Харабета з музею медальєрного мистецтва. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3463697-u-mariupoli-zagarbniki-vivezli-unikalnu-kolekciu-z-muzeu-medalernogo-mistectva.html.

цього населеного пункту, *крім боєприпасів, понівечених куполів з хрестами, сміття, що залишили російські підрозділи, у споруді рятувальники знайшли тіла розстріляних ними мирних мешканців*[76].

2. Організаційні питання збереження культурної спадщини.

Варто зауважити, що міжнародні нормативно-правові документи не наводять алгоритмів з практичного виконання заходів зі збереження культурних цінностей від ураження в ході бойових дій. Зокрема, у Гаазькій конвенції 1954 року у статті 5 зазначено лише наступне: «Високі Договірні Сторони зобов'язуються підготувати ще у мирний час охорону культурних цінностей, розташованих на їхній власній території, від можливих наслідків збройного конфлікту, вживаючи заходів, які вони вважають за необхідне»[77]. Згідно цього, Україна сама мала визначитись з обсягами та способами збереження своїх культурних надбань. Дещо більше це питання розкрите у Другому протоколі до цієї Конвенції. Зокрема у статті 5 Глави 2 цього документа записано: «Підготовчі заходи, які вживаються в мирний час <…> включають, у необхідних випадках, складання переліків, планування надзвичайних заходів із захисту від пожеж і руйнування споруд, підготовку до вивезення рухомих культурних цінностей чи забезпечення належного захисту цих цінностей на місцях, а також призначення компетентних органів, відповідальних за охорону культурних цінностей»[78]. І тут варто зауважити на наступному: по-перше, Україна ратифікувала цей документ у 2020 р., а, отже, не могли забезпечити його виконання на початку війни у 2014 р. По-друге, бойові дії почались без попереднього їх погодження на окремій території Луганської та Донецької областей у 2014 р., а у 2015 р. перейшли у позиційну оборону майже на 8 років. Це викликало ілюзорне самозаспокоєння на територіях, де відбувались бойові зіткнення. По-третє, активізація збройного протистояння в ході широкомасштабного наступу на території України з боку РФ у лютому 2022 р. також відбулась без попереднього оголошення, та не очікувано для нашої держави, що не давало приводу для підготовки до безпрецедентних артилерійських, ракетних та авіаційних уражень.

Тому, на нашу думку, в основу безпосередніх заходів щодо збереження культурної спадщини України в ході війни була покладена вітчизняна нормативно-правова база, яку ми окреслили як «опосередковану» та перелічили при наведені джерел, що стосуються проблеми дослідження. Маємо на увазі в першу чергу керівні документи щодо дій на випадок надзвичайних ситуацій, до яких Кодекс цивільного захисту України 2012 р. відносить у тому числі й війну (частина друга стаття 5 цього документу). Відповідно до його частини 14 статті 33 евакуація матеріальних і культурних цінностей проводиться у разі загрози або виникнення надзвичайних ситуацій, які можуть заподіяти їм шкоду, за наявності часу на її проведення[79]. А ось вже у «Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій» встановлюються обсяги та черговість проведення евакуації матеріальних і культурних цінностей, їх приймання, перевезення, розміщення, облік тощо. Згідно з додатком до згаданого Порядку відповідальними за планування евакуації культурних цінностей є МКІП, Мін'юст разом з Укрдержархівом, інші центральні і місцеві органи виконавчої влади, Національна академія наук[80].

Так, зокрема, у 2014 та 2015 рр. Міністерством культури спільно з провідними музейними закладами та Національним науково-дослідним реставраційним центром України було проведено навчання музейних закладів України, в тому числі областей, наближених до території АТО, з питання безпеки музейних колекцій. А влітку 2016 р. для музейних установ зони, наближеної до території АТО, у Краматорську (Донецька область) та м. Сєвєродонецьку (Луганська область) МКІП були проведені наради із директорами і зберігачами 16-ти музеїв Донецької області та 8–ми музеїв Луганської області, що перебували на підконтрольній Україні території, на тему безпеки будівль та колекцій, налагодження комунікації, організації роботи з фотокопіювання облікової документації, пріоритетів національної музейної політики[81].

---

[76] У церкві на Чернігівщині, де був штаб російських окупантів, знайшли тіла закатованих людей. URL: https://hromadske.radio/news/2022/04/09/u-tserkvi-na-chernihivshchyni-de-buv-shtab-rosiys-kykh-okupantiv-znayshly-tila-zakatovanykh-liudey.

[77] Конвенция о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта: Совершено в г. Гаага14 мая 1954 г. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157#Text.

[78] Другий протокол до Гаазької конвенції 1954 р.: Вчинено у м. Гаага 26 березня 1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#Text.

[79] Кодекс цивільного захисту України. *Відомості Верховної Ради.* 2013. № 34-35. ст. 458. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text.

[80] Про затвердження Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій: Постанова кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 р. № 841. Київ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2013-%D0%BF#Text.

[81] Ващенко Я. Л. Проблема реалізації національної музейної політики на тимчасово непідконтрольних Україні територіях. Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення». (12 листопада 2015 р.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 34.

У рік початку російсько-української війни був заснований Український Комітет «Блакитного щита». Власне його члени координували зусилля працівників музеїв, бібліотек та архівів, членів громадських організацій та волонтерів для запобігання вандалізму та мародерства, провокацій та пошкодження культурних цінностей. «Блакитний щит Україна» також спілкувався зі своїми міжнародними колегами, надаючи їм інформацію про події та отримував поради, експертизу та підтримку[82]. Зокрема було ухвалено рішення про становлення інформаційного знаку «Блакитний щит» на історичних пам'ятках. Проте, на нашу думку, робота відбувалась доволі кволо, про це говорить той факт, що, наприклад, Львів отримав і розпочав встановлювати 160 таких знаків тільки у 2019 р[83].

З початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну Міжнародним комітетом «Блакитний щит» було опубліковано Інструкцію «Евакуація колекцій культурної спадщини: інструкції з організації робіт у разі надзвичайної ситуації». У ній містяться рекомендації щодо: порядку евакуації колекцій та їх зберігання, визначаються альтернативні варіанти до вивезення, документування процесу евакуації тощо[84].

Паралельно створювався Штаб порятунку культурної спадщини України, перед яким ставилось першочергове завдання з порятунку української культурної та історичної спадщини, яку цілеспрямовано намагаються знищити російські окупанти, та подальше – надання допомоги в її післякризовому відновленні. Основні задачі штабу: убезпечення музейних колекцій від втрат; проведення рятувальних операцій; збір інформації про злочини щодо культурної спадщини; координація дій між державними/муніципальними органами влади, музейними закладами, культурними інституціями, недержавним сектором та міжнародними організаціями, гуманітарна допомога[85].

Також в Україні було створено Музейний кризовий центр. Ініціаторкою створення цієї інституції була директорка львівського музею «Територія терору». Центр узяв на себе місію допомоги музеям, які опинилися під загрозою втрати своїх колекцій. Особливо це стосувалося закладів, які розміщені на Сході країни[86].

У 2014 р. Національним музеєм Революції Гідності разом зі Штабом порятунку спадщини було підготовлено «Інструкцію зі швидкого реагування», де зазначались дії музейників на випадок воєнного конфлікту, терактів та інших надзвичайних ситуаціях. Цей документ складається з чотирьох розділів: профілактичні заходи, дії у разі невідворотності надзвичайної події та в ході неї, стабілізаційні роботи музею після надзвичайної ситуації[87]. Трохи згодом, у 2019 р., для директорів музеїв проводився семінар, учасників якого знайомили з правилами безпеки та діями у випадку екстреної евакуації творів мистецтва[88].

Вже в ході безпосередньої широкомасштабної агресії РФ на територію нашої держави у лютому 2022 р. МКІП творило ресурс для належного документування воєнних злочинів проти людяності та об'єктів культурної спадщини, скоєних армією Росії[89]. Оскільки в ході бойових дій немає можливості представникам відповідних державних інституцій фіксувати та оформлювати втрати історичних надбань по всій території України, та й не вистачає людей для підрахунків, цей електронний накопичував надав можливість узагальнювати інформацію щодо культурних злочинів РФ від українських громадян з усіх регіонів для подальшої їх перевірки та обліку. Станом на кінець березня 2022 р. користувачі заявили там про 100 кейсів[90] (хоча ця цифра навіть не наближується до реальної їх кількості).

Паралельно активно шукаються альтернативні варіанти збереження культурних надбань, які розміщені у тилу по відношенню до лінії безпосереднього зіткнення з противником. Зокрема, це стосується 3D-моделювання важливих культурних та історичних пам'яток, будівель, які можуть потрапити під вогонь російських окупантів[91].

---

[82] Poshyvailo I. Addressing the conflict-affected heritage in Ukraine: Challenges and Responses. *The symposium «Addressing the conflict-affected heritage in Ukraine: Challenges and Responses»*. Washington. 2020. URL: https://www.maidanmuseum.org/en/node/1065.

[83] П'єх Г. Напам'ятках культурної спадщини Львова встановлюють знак «Блакитний щит». URL: https://city-adm.lviv.ua/news/263759.

[84] Евакуація колекцій культурної спадщини: інструкції з організації робіт у разі надзвичайної ситуації. URL: https://www.icomos-ukraine.com/recent-news-en/-.

[85] Створено Штаб порятунку культурної спадщини України. URL: https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/stvoreno-shtab-poryatunku-kulturnoyi-spadshchyny-ukrayiny.

[86] Липкань Л. «Переселене мистецтво». Як музей ім. Й.Бокшая заховав свої колекції та готується прихистити твори з інших регіонів. URL: https://varosh.com.ua/art/pereselene-mystecztvo-yak-muzej-im-j-bokshaya-zahovav-svoyi-kolekcziyi-ta-gotuyetsya-pryhystyty-tvory-z-inshyh-regioniv/.

[87] Створено Інструкцію зі швидкого реагування для музеїв. URL: https://www.maidanmuseum.org/uk/node/2127?fbclid=IwAR1nDmmojrU3H1Ihjmfx-60OtgvqcCNkHSGBDcGVQ-TYZyVmZxgp0pS7E8xM.

[88] Липкань Л. Вказ. праця.

[89] Збираємо свідчення злочинів проти культурної спадщини, вчинених російськими окупаційними військами на території України. URL: https://culturecrimes.mkip.gov.ua/.

[90] Білаш К. Втрати історичної та культурної спадщини України під час війни. URL: https://history.rayon.in.ua/news/501852-vtrati-istorichnoi-ta-kulturnoi-spadshchini-ukraini-pid-chas-viyni.

[91] Морі Є. У Києві встановлюють захисні конструкції для пам'яток культурної спадщини. URL: https://suspilne.media/228598-dzejmi-oliver-prigotue-bors-razom-z-ukrainskim-sef-kuharem-v-ramkah-proektu-cookforukraine/.

Водночас широкомасштабний наступ РФ в Україну засуджують міжнародна музейна спільнота - Міжнародна рада музеїв, Асоціація музеїв, Асоціація директорів художніх музеїв та Меморіальний музей Голокосту у США. Вони згуртовуються та пропонують нашій державі свою підтримку у складний час. Зокрема президент Міжнародного комітету «Блакитного Щита», *П. Стоун* заявив, що організація *«…надзвичайно стурбована ескалацією конфлікту в Україні. Ми просимо всі сторони конфлікту дотримуватися всіх відповідних норм міжнародного права та захищати цивільне населення всюди, де це можливо»*[92]. Спільнота європейських музейних організацій збирає та впорядковує ініціативи, покликані допомогти зберегти українські скарби[93]. *Так, за підтримки ф*онду Принца Клауса *запрацювала «П*рограма порятунку культурної спадщини, що постраждала або може постраждати від техногенних катастроф, стихійних лих або збройних конфліктів»[94].

3. Практичні заходи із захисту культурної спадщини України

Області, які перебували на більшому віддаленні від безпосередніх бойових дій, насамперед розпочали роботу із захисту об'єктів монументального мистецтва, здебільшого пам'ятників. Проте чітких інструкцій, як то наприклад із музейними експонатами, розроблено ще не було. Голова департаменту охорони культурної спадщини Київської міської державної адміністрації О. Никоряк з цього приводу зазначав: «Мене навіть запитували, чи брали ми досвід європейських міст, як це правильно робити <…> Але як ми можемо брати досвід, якщо у них такої ситуації не було[95]? Орієнтувались, перш за все, на знання будівельників й архітекторів з числа волонтерів та власну інтуїцію й інші представники місцевих адміністрацій та працівники музеїв. Зокрема, директорка Дніпропетровського обласного музею імені Дмитра Яворницького Ю. Піщанська пояснила наступне: «Це перша війна в моєму житті ... Можливо це не ідеальна якась конструкція, можливо вона не допоможе, але ми діємо в тих умовах, в яких ми є, і розраховуємо на те, що в нас є»[96].

Водночас, особливо важливою стала наукова допомога колег-пам'яткоохоронців з Хорватії. Адже хорватські фахівці – єдині, хто в Європі стикнулися зі схожою ситуацією, переживши війну на своїх теренах. Проте, допомогу пропонували й інші країни. Наприклад, до Львова приїхали польські реставратори, які не тільки привезли зі собою певний обсяг вогнетривкого полотна, яким в окремих храмах закрили вівтарі та іконостаси, а й долучилися до робіт з укріплення тих чи інших об'єктів[97].

У зв'язку з відсутністю сучасного практичного досвіду із захисту об'єктів нерухомої культурної спадщини підходи та варіанти цих робіт були різноманітними. Наприклад, як вихід задля збереження деяких пам'яток, обрали тимчасовий демонтаж. Його провели з дерев'яним вівтарем «Голгофа» у Вірменському соборі міста Львова.

Невеликі пам'ятки, які демонтувати не завжди можливо, обгортали вогнетривкими захисними матеріалами, скловатою, спеціальною фольгою та мішками. Звичайно, що це не врятує фігури від прямого влучення снарядів, однак при потужній ударній хвилі є більша вірогідність, що вони не розіб'ються на шматки і не розлетяться. Скульптури навколо Львівського Катедрального собору не лише прикрили захисними матеріалами, а ще й металевою решіткою[98] (рис. 1).

Великі зразки монументального мистецтва обкладали мішками із піском. При чому способи виконання таких робіт були різними, адже великі пам'ятники могли б і не витримати ваги захисної споруди. Тому в окремих випадках конструкції підсилювались дошками вздовж фігури або/та бетонними блоками біля основи. Наприклад, для обкладання пам'ятника Тарасові Шевченкові у Харкові знадобилось близько 15 тисяч мішків з піском[99], а для захисту візитної картки Одеси – пам'ятника генерал-губернатору краю Арману Емманюелю дю Плессі, герцогу де Рішельє – близько 1 200 мішків[100] (рис. 2).

---

[92] Адамс Дж. Музейна спільнота мобілізується для допомоги українським колегам. URL: https://www.maidanmuseum.org/uk/node/2116.

[93] Культурний фронт. URL: https://www.zmin.foundation/news/zmin-u-period-viyni.

[94] Програма порятунку культурної спадщини під загрозою знищення. URL: https://houseofeurope.org.ua/ opportunity/115.

[95] Панченко О. Потім відбудувати не вийде, треба берегти тут і зараз. Як Київ захищає культурну спадщину. URL: https://www.the-village.com.ua/village/culture/culture-situation/324955-yak-kiyiv-zahischae-kulturnu-spadschinu.

[96] Горбань А. У Дніпрі музейники підготували половецьких «баб» до можливих бойових дій. URL: https://suspilne.media/228593-na-dnipropetrovsini-suditimut-21-imovirnogo-ucasnika-zlocinnogo-ugrupovanna/.

[97] Коваль Я. «Львову допомагають хорвати, які єдині в Європі мають досвід збереження пам'яток у час війни», – пам'яткоохоронець Андрій Салюк. URL: https://zahid.espreso.tv/lvovu-dopomagayut-khorvati-yaki-edini-v-evropi-mayut-dosvid-zberezhennya-pamyatok-u-chas-viyni-pamyatkookhoronets-andriy-salyuk.

[98] Макаревська К. У Львові захищають пам'ятки культури від можливого руйнування через агресію Росії. URL: https://suspilne.media/213869-u-lvovi-zahisaut-pamatki-kulturi-vid-mozlivogo-rujnuvanna-cerez-agresiu-rosii/.

[99] Ліпич О. Пережив Другу світову та знову під загрозою: у Харкові пам'ятник Шевченку рятують від окупантів. URL: https://news.obozrevatel.com/ukr/society/perezhiv-drugu-svitovu-ta-znovu-pid-zagrozoyu-u-harkovi-pamyatnik-shevchenku-ryatuyut-vid-okupantiv-foto.htm.

[100] Романенко В. Одесити рятують Дюка: обклали тисячею мішків з піском. URL: https://news.obozrevatel.com/ukr/society/perezhiv-drugu-svitovu-ta-znovu-pid-zagrozoyu-u-harkovi-pamyatnik-shevchenku-ryatuyut-vid-okupantiv-foto.htm.

Рис. 1. Львів. 2022 р. Захист статуй собору Святого Юра у Львові (ліворуч)[101] та катедрального костелу Успіння Діви Марії (праворуч, фото Куцької О.М.)

Рис. 2. 2022 р. Захист пам'ятників першому міському голові Одеси Дюку де Рішельє (ліворуч)[102] та судовому експерту та вченому у галузі судової експертизи Миколі Бокаріуса у Харкові (праворуч)[103]

Надвеликі об'єкти, обкладання яких вимагало б надзвичайної кількості мішків з піском, які у короткі строки та з обмеженою наявністю розсипчастих гірських порід забезпечити не вдавалось, прикривали опалубними листами. Так, наприклад, був захищений пам'ятник Володимиру Великому у Києві. Будівельники, залучені до робіт, зробили навколо пам'ятника конструкцію з будівельних риштувань, на які прикріпили опалубні листи. Самого Володимира загорнули в захисну тканину. Причому сама загорожа не досягає верху скульптури. Оскільки спеціалісти за попередніми розрахунками висловили припущення, що при повному закритті пам'ятника, може не витримати постамент. Якщо десь поруч із пам'ятником розірветься ворожий снаряд, то шматки металу полетять знизу вверх. А якраз низ захищений, а до верху, як розрахували будівельники, уламки вже не дістануть, тому що пам'ятник височезний[104].

До обкладання мішками з піском вдавались й у тому випадку, коли малі скульптури не можна було переносити в укриття в силу їх крихкості та ризику пошкодження. Як приклад може слугувати укріплення кам'яних скульптур «половецькі баби» у Дніпропетровському обласному музеї імені Дмитра Яворницького. Більшість колекції, яка містить з сотню кам'яних баб, розташована просто неба поряд з будівлею музею. Тутешнім ідолам подекуди понад п'ять тисячоліть (рис. 3).

Найбільш складним є захист вітражів, адже це надзвичайно крихкі і схильні до руйнування (особливо від ударної хвилі та уламків) витвори мистецтва, які здебільшого мають прямий дотик із зовнішнім середовищем вулиць. Реставраторка вітражів М. Шумська-Барвінок дала наступні поради щодо захисту цих мистецьких експонатів: «Найкращий варіант убезпечення це закрити вітраж екраном, якою-сь ширмою з зовнішньої сторони, які візьмуть на себе площину потоку повітря, який має відбитися. Але між вітражем і щитом краще ще поставити шар мінвати для того, щоб навіть якщо піде пряміше

[101] Салій Ю., Матвейчук М. Порятунок українського мистецтва. Як переховують картини, книги та інші цінності. URL: https://hmarochos.kiev.ua/2022/03/31/poryatunok-ukrayinskogo-mystecztva-yak-perehovuyut-kartyny-knygy-ta-inshi-czinnosti/

[102] Романенко В. Одесити рятують Дюка: обклали тисячею мішків з піском. URL: https://news.obozrevatel.com/ ukr/society/perezhiv-drugu-svitovu-ta-znovu-pid-zagrozoyu-u-harkovi-pamyatnik-shevchenku-ryatuyut-vid-okupantiv-foto.htm.

[103] У Харкові продовжують рятувати пам'ятники від окупантів. URL: https://2day.kh.ua/ua/kharkow/u-kharkovi-prodovzhuyut-ryatuvaty-pamyatnyky-vid-okupantiv.

[104] Панченко О. Вказ. праця.

Рис. 3. 2022. Памятник Володимиру Великому (ліворуч)[105] та Кам'яні скульптури «половецькі баби» у Дніпрі (по центру і праворуч)[106]

попадання, то щіпочки з ОСП (ДВП, ДСП) залишаться в мінваті. Якщо немає можливості дістатися до вітража ззовні, але є можливість добратися зсередини, то вартує поставити захист зсередини. Якщо буде ударна хвиля з натиском на вітраж, то має бути площина, на яку він має спертись. В цьому випадку вітраж може трохи погнутися, але збережеться. Якщо немає можливості захисти вітраж зовні і зсередини є ще третій варіант – прозорим скотчем по діагоналі, вертикалі, горизонталі позаклеювати скляну поверхню, щоб вона трималася купи. При цьому вітраж все одно пошкодиться, але клейка стрічка не дасть йому розлетітись на шматки. Тоді буде дуже довга робота для реставраторів, але це принаймні може буде ще щось позбирати»[107].

Так, у Львові питання із захисту сюжетних декоративних композицій зі скла вирішили шляхом закриття щитами – залізними каркасами, залізними листами або ж ДСП-плитами[108]. А у Києві вітражі фунікулера, які були створені у 1984 році, укріпили спеціальними дошками товщиною 5 см, обгорнутими вогнестійким брезентом[109] (рис. 4).

Що стосується порятунку музейних експозицій, то, насамперед, у своїй більшості робилось все можливе, щоб покращити безпеку навколо музеїв,

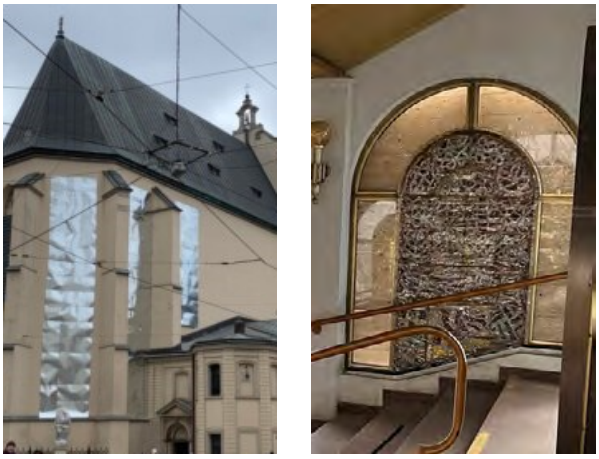

Рис. 4. 2022 р. Захист вітражів римо-католицького кафедрального собору у Львові (ліворуч)[110]та вітражу київського фунікулера (праворуч)[111]

включаючи відеоспостереження та патрулювання поліції. Було забезпечено захист від пограбувань та вогню. Але, зважаючи на безперервне порушення російськими військами міжнародного законодавства та враховуючи нетрадиційний спосіб війни, ці заходи не забезпечували б безпеку історичним скарбам у випадку артилерійського чи авіаудару навіть на територіях, де не відбуваються бойові дії. Тому найкращим виходом з цієї ситуації були перенесення колекцій у сховища або ж їх евакуація зі східних областей України – на захід і за кордон. Щоправда, такі заходи почали здійснювати лише з початком широкомасштабного вторгнення РФ

[105] Як захищають пам'ятники від війни: фоторепортаж з Києва. URL: https://1news.com.ua/actualne/yak-zahyshhayut-pam-yatnyky-vid-vijny-fotoreportazh-z-kyyeva.html.

[106] Там само.

[107] Шумська-Барвінок М. Реставраторка Марія Шумська-Барвінок розповіла як врятувати вітражі (відео). URL: https://photo-lviv.in.ua/restavratorka-mariia-shumska-barvinok-rozpovila-iak-vriatuvaty-vitrazhi-video/.

[108] Гюнтер Д. Як Львів рятує свою безцінну культурну спадщину. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-60724627/.

[109] В Києві готуються до захисту модерністських вітражів фунікулера. URL: https://marieclaire.ua/lifestyle/v-kiyevi-gotuyutsya-do-zahistu-modernistskih-vitrazhiv-funikulera/.

[110] Терещук Г. Скульптури «одягнули» в риштування і бляху. Твори мистецтва винесли у сховища: Львів рятує культурну спадщину. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/mystetstvo-viyna-ahresiya-poryatunok-lviv/31757693.html.

[111] У Києві встановлюють захисні конструкції для пам'яток культури. URL: https://hmarochos.kiev.ua/2022/03/24/u-kyyevi-vstanovlyuyut-zahysni-konstrukcziyi-dlya-pamyatok-kultury/.

на територію нашої держави. Як наслідок, багато колекцій рятували впоспіх. Так, наприклад, внаслідок боїв сталась пожежа в історико-краєзнавчому музеї в Іванково Київської області, де серед іншого зберігались картини всесвітньо відомої художниці Марії Примаченко. Коли охоронець побачив, що спалахнув дах цієї будівлі, то він з дружиною розбили вікна і під обстрілами почали виносити полотна з полум'я[112]. Довелося рятувати картини й співробітникам Харківського художнього музею, де вибухові хвилі вщент вибили вікна. Доглядачі нашвидкуруч рятували експозиції. За словами завідувачки відділу іноземного мистецтва музею М. Філатової, *полотна очевидних пошкоджень не отримали*[113]. Водночас директорка Харківського літературного музею, незважаючи, що це місто також потрапило під вогонь окупантів, зазначила, що їм вдалося евакуювати свою колекцію. Серед цих речей – книги, фотографії, рукописи[114].

Багато українських музейників, попри загрозу власному життю, залишалися на окупованих територіях і намагалися зберегти культурну спадщину своєї країни – переміщали колекції у безпечні місця. Подекуди для цього доводилось вдаватись до хитрощів. Зокрема, заступник директора з науково-експозиційної роботи Одеського національного художнього музею К. Ліпатов розповідає свою «схему» порятунку експонатів: «Ми домовилися про виставку з музеєм на Заході України. Під виглядом цієї виставки, щоб не привертати зайву увагу, всі цінні об'єкти й були вивезені. Знадобився деякий час, щоб отримати дозвіл від Міністерства культури. Нарешті, три провідні одеські музеї евакуювали свої колекції з червоних списків у безпечніший куток країни, де вони зараз і зберігаються»[115].

Планомірнішою (якщо так можна сказати в умовах війни) була робота працівників закладів збереження культурно-історичних пам'яток, які перебувають на більшому віддалені від безпосереднього збройного протистояння. Там триває робота з перенесення скарбів нашої нації до бомбосховищ, підвалів тощо. Наприклад, така робота з першого дня війни відбувалась у Чернівецькому краєзнавчому музеї, де зберігається найбільше зібрання матеріалів з історії, етнографії і культури Північної Буковини та Хотинщини. Там експонати замотували, ховали або відносили у безпечні місця[116]. Музейники Дніпропетровського історичного музею ім. Яворницького також заховали усі музейні експозиції у сховища[117]. Було демонтовано експозиції в деяких львівських музеях – їх передали до підземних приміщень[118]. Та ще чимало великих та малих музеїв займаються у ці дні порятунком культурної спадщини України. Щоправда в силу триваючого збройного протистояння їх досвід у цій роботі наразі є невідомий.

Варто зауважити, що Міністерство культури спрямовує свою діяльність на державні об'єкти – скарби України, у той час як окремі приватні колекції залишаються поза їх увагою та можливостями. У цих випадках до роботи з порятунку культурного надбання долучаються ініціативні волонтерські організації та небайдужі громадяни. Як приклад, наведемо команду франківської галереї «Асортиментна кімната», яка запустила програму з евакуації та збереження мистецьких робіт самоорганізованих мистецьких просторів та приватних колекцій художників. Працівники галереї вивозять мистецькі роботи з-під обстрілів власним коштом, за організаційної підтримки агенції «Proto produkciia» та фінансової підтримки німецьких колег зі спілки «MitOst». Найчастіше вивозять саме картини, але серед врятованих мистецьких об'єктів є і серія 3D-робіт і музичні інструменти лабораторії сучасної опери «Opera Aperta». Так, за перші 10 днів активної фази війни галерея «Асортиментна кімната» отримала 17 запитів на евакуаційну допомогу з Києва, Маріуполя, Одеси та Запоріжжя[119].

Окрім внутрішньої евакуації, співробітники українських музеїв розглядають також можливість тимчасового переміщення творів мистецтва в інші країни. Закордонні музеї та інші міжнародні мистецькі організації переймаються збереженням культурної спадщини України. Вони готові прихистити як колекції, так і надавати інші послуги. Проте, як зазначає Ф. Ерфан, директор Закарпатського обласного художнього музею імені Й. Бокшая, – *це не так просто, оскільки відповідні урядові інституції зараз не працюють і потрібно розробити дипломатичну методику таких дій. Щоб везти в іншу країну колекції, треба створити хаб і оформити все належним чином*[120].

[112] Котубей О. Охоронець з дружиною винесли під обстрілами: як врятували полотна Марії Примаченко в Іванкові. URL: https://suspilne.media/227799-ohoronec-z-druzinou-vinesli-pid-obstrilami-ak-vratuvali-polotna-marii-primacenko-v-ivankovi/.

[113] Черненко А. Ми рятуємо картини російських художників від їхнього ж народу – представниця Харківського художнього музею URL: https://hromadske.radio/publications/my-riatuiemo-kartyny-rosiys-kykh-khudozhnykiv-vid-ikhn-ohozh-narodu-predstavnytsia-kharkivs-koho-khudozhn-oho-muzeiu.

[114] Салій Ю., Матвейчук М. Вказ. праця.

[115] Салій Ю., Матвейчук М. Вказ. праця.

[116] Берегти як зіницю ока: як рятують унікальну архітектуру та цінні експонати під час війни? URL: https://promin.cv.ua/2022/03/17/berehty-iak-zinytsiu-oka-iak-riatuiut-unikalnu-arkhitekturu-ta-tsinni-eksponaty-pid-chas-viiny.html.

[117] Встановлюють захисні екрани та збирають мішки з піском: як українські міста намагаються врятувати історичні пам'ятки. URL: https://www.5.ua/suspilstvo/vstanovliuiut-zakhysni-ekrany-ta-zbyraiut-mishky-z-piskom-iak-ukrainski-mista-namahaiutsia-vriatuvaty-istorychni-pamiatky-271095.html.

[118] Макаревська К. Вказ. праця.

[119] Суровська О. Франківська галерея рятує з-під обстрілів твори мистецтва і допомагає художникам. URL: https://report.if.ua/kultura/frankivska-galereya-ryatuye-z-pid-obstriliv-tvory-mystectva-i-dopomagaye-hudozhnykam/.

[120] Липкань Л. Вказ. праця.

Проте робота у цьому напрямі ведеться. Тут слід згадати Центр допомоги культурі в Україні, організований при Інституті національної спадщини. Ця організація співпрацює з національними закладами культури, музеями, архівами та бібліотеками, Національним інститутом польської культурної спадщини за кордоном «POLONIKA», Національним закладом імені Оссолінських, Фондом культурної спадщини, Польським національним фондом, Урядовим агентством стратегічного резерву, консерваторами пам'яток та іншими установами, а також допомагає понад 50 українським культурним закладам. За словами польського міністра культури та національної спадщини професора П. Глінського, «оганізовуємо транспортування матеріалів, які забезпечують культурну спадщину і твори мистецтва в Україні. Регулярно збираємо інформацію, які інституції потребують підтримки у цій сфері. Перше перевезення, яке вирушило на початку березня, координував Національний музей у Познані. Транспортні перевезення організовують також Державні архіви, перебуваючи на постійному зв'язку з колегами з України та світовими архівальними об'єднаннями, Інститут «Полоніка», який був створеним власне для опіки над культурною спадщиною за кордоном»[121].

До порятунку культурних надбань України долучились волонтери з міжнародної організації «Збереження української культурної спадщини онлайн» (Saving Ukrainian Cultural Heritage Online)**.** SUCHO використовує багато інструментів для створення веб-архівів сайтів української культурної спадщини. Колеги з Гарвардського українського науково-дослідного інституту та університету Альберти запропонували українським науковцям, бібліотекарам, архівістам та кураторам музеїв необмежене хмарне сховище для будь-яких файлів[122]. Один з ініціаторів цього проекту, мешканець Відня С. Майсторович зазначив, що спочатку ми зосередилися на архівуванні всього, що є у відкритому доступі в Інтернеті. Нами застосовується спеціальна програма, що автоматично шукає на сайтах закладів культури та архівів посилання та інформацію, таку як документи, фотографії творів мистецтва, віртуальні тури реконструйованими історичними пам'ятниками, фільми, записи з виконанням народної музики, зразки традиційного національного одягу тощо. Проте оскільки цілком покладатися на автоматику не можна, у реалізації проєкту допомагають волонтери, які завантажують дані вручну. А в деяких випадках програмістам навіть доводиться писати спеціальні програми, щоб мати змогу зберігати інформацію. За три тижні в рамках програми вже створено резервні копії обсягом десять терабайтів»[123].

Висновки

1. Російська Федерація, нехтуючи нормами міжнародного права, свідомо обрала за цілі у війні об'єкти культурної спадщини України. Таким чином, боротьба за історичне надбання усього українського народу – стала ще одним фронтом. Нажаль, наша держава зазнає на ньому чисельних втрат. Зважаючи на це, українське суспільство зобов'язане завзято впроваджувати захисні заходи національних скарбів як в поточній ситуації, так і на перспективу. Для прикладу, пограбування Національного музею під час війни в Іраку у 2003 р. спонукало проводити тренувальні евакуації експонатів і скоротити час на ці заходи до 13 днів, а згодом, після загрози від ІДІЛ – до 2 діб[124].

2. Війна в чергове довела нагальну потребу каталогізації та інвентаризації об'єктів культурної спадщини. І хоча Росія зневажає міжнародними регламентуючими документами щодо збереження історичних та інших пам'яток, наявність та передача їй на початок вторгнення в Україну списків дає правову підставу вимагати у Гаазі справедливого покарання за такого роду злочини. Водночас, закордонний досвід доводить, що на шляху до оформлення такого переліку скарбів виникають певні проблеми: по-перше, це наповнення списку – потрібна співпраця з колегами в різних галузях, включаючи професіоналів музеїв, істориків архітектури, бібліотекарів та архівістів. По-друге, виникає питання: «Коли і ким складаються списки?». Наприклад, публікація остаточного списку для Сирії була відкладена, в той час як бойові дії тривали, оскільки чотири різні списки, складені чотирма різними групами з різним рівнем контактів із сирійськими експертами потрібно було узгодити[125].

3. Проблемним для культурної спадщини може стати повоєнний період. Іноземний досвід доводить, що люди можуть ненавмисно знищити культурну спадщину вдруге, коли прибирають місця боїв після закінчення збройних зіткнень[126]. Ми зараз спостерігаємо як влада на місцях намагається якомога швидше реагувати на потребу відновлення мирного життя на деокупованих територіях (Київщина, Чернігівщина, Житомирщина). Вони прибирають усі знищені останки, але окремі із них можуть мати історичну цінність і бути шматком якогось об'єкту

[121] «Ми не можемо звикнути до війни». Центр допомоги культурі в Україні вже допомагає понад 50 закладам культури України. URL: https://www.gov.pl/web/kultura/nie-mozemy-sie-przyzwyczajac-do-wojny-ua.

[122] Що робить SUCHO (Saving Ukrainian Cultural Heritage Online). URL: https://www.sucho.org/ukraina**.**

[123] Броєр Р., Корольова Н., Сааков В. Терабайти проти бомб: як айтішники захищають пам'ятки культури України. URL: https://www.dw.com/uk/terabaity-proty-bomb-yak-aitishnyky-zakhyshchaiut-pamiatky-kultury-ukrainy/a-61259856.

[124] Cunliffe E., Fox P., Stone P. Op. cit.

[125] Stone P. Op. cit.

[126] Irwin A. Op. cit.

національного культурного значення. Тому до ліквідацій наслідків війни варто залучати відповідних фахівців, які визначатимуть стан знищеності експонату та можливості щодо його відновлення.

Світ повинен звернути увагу на ті втрати у культурних надбаннях, які вчиняються під час війн і конфліктів, і прагнути створити справжнє відчуття глобальної спільноти задля їх порятунку.

Інформація про авторів:

Куцька Олеся Миколаївна,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри тактики
Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
32, вул. Героїв Майдану, м. Львів, 79026, Україна

Герус Олександр,
старший викладач кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ
Інститут морально-психологічного забезпечення
Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
32, вул. Героїв Майдану, м. Львів, 79026, Україна

Куцька Катерина,
курсант факультету ракетних військ і артилерії
Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
32, вул. Героїв Майдану, м. Львів, 79026, Україна

Information about the authors:

Kutska Olesia Mykolaivna,
Doctor of Science of History, Professor, Professor at the Tactics Department
Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy
32, Heroiv Maidanu str., Lviv, 79026, Ukraine

Gerus Oleksandr,
Senior Lecturer at the Moral and Psychological Support Department of the Army
Institute of Moral and Psychological Support of the Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy
32, Heroiv Maidanu str., Lviv, 79026, Ukraine

Kutska Kateryna,
Cadet of Rocket troops and Artillery Faculty
Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy
32, Heroiv Maidanu str., Lviv, 79026, Ukraine

DOI

ВІЙНА РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ: ЕКОНОМІЧНИЙ ФРОНТ (2014–2021)

Лук'янченко С. В., Марцінко Н. М.

Постановка проблеми. Збройна агресія Російської Федерації проти України у 2014 р. доповнюється економічною «гібридною війною». Українські учені переконливо доводять, що Росія завчасно готувалася до цієї «гібридної війни» у нашій державі. Проте тільки у 2013 р. начальник генерального штабу Збройних сил Росії В. Герасимова публічно озвучив стратегію і тактику своєї країни у майбутній російсько-українській війні. Він констатував, що у сучасних геополітичних реаліях «зросла роль невійськових способів в досягненні політичних і стратегічних цілей, які у низці випадків за своєю ефективністю значно перевершили силу зброї... Акцент використовуваних методів протиборства зміщується у сторону широкого застосування політичних, економічних, інформаційних, гуманітарних та інших невійськових заходів»[1]. Говорячи про «невійськових заходи» йшлося про використання «енергетичної війни», «торгової війни» та ін. засобів тиску на Україну[2].

Історіографія досліджуваної проблеми доволі різноманітна, проте на сьогодні відчутий брак наукових студій, які б безпосередньо відображали «гібридну війну» Росії в економічній сфері на тлі російсько-українського збройного протистояння у південно-східних областях нашої держави. Все ж, незважаючи на вищезазначене, значне зацікавлення викликають дослідження Ю. Федотової[3], М. Гончара, О. Іщука, А. Чубіка[4], Р. Буданова[5], Ю. Корогодського[6], В. Дейнеги[7], Є. Будерацького[8], О. Литвиненко[9], О. Крамара, Р. Павленка[10], В. Княжанського[11], Б. Данилишина[12], В. Волошина[13], О. Поповича[14], В. Матоли[15], В. Магалецької[16], В. Савінка[17], С. Кулицького[18], А. Полчанова[19], Ю. Вишневського[20] та ін.

Основна мета розвідки – всебічно охарактеризувати економічну складову Російської «гібридної війни» проти України у 2014 – 2021 рр.

Виклад основного матеріалу. У 2014 р. започатковано сучасний етап російської «гібридної війни» в економічній сфері. Керівник Центру досліджень проблем Російської Федерації Національного інституту стратегічних досліджень М. Розумний зауважує, що цілями Росії у цій війні з Україною є блокування європейського та євроатлантичного курсу Києва, повернення у сферу впливу Росії, а врешті-решт – дезінтеграція української державності[21]. «Стосовно ЄС

[1] Гончар М., Чубік А., Іщук О. Гибридная война Кремля против Украины и ЕС: энергетический компонент. URL: https://geostrategy.org.ua/ua/analitika/item/585-

[2] Там само.

[3] Федотова Ю. Збройні конфлікти: енумерація та взаємозв'язок з економікою. *Причорноморські економічні студії*. 2018. Вип. 29. С. 54–57.

[4] Гончар М., Чубік А., Іщук О. Гибридная война Кремля против Украины и ЕС: энергетический компонент. URL: https://geostrategy.org.ua/ua/analitika/item/585-

[5] Буданов Р. Ціна енергетичної безпеки: скільки коштуватиме Україні американський газ із Польщі? URL: https://gordonua.com/ukr/publications/-tsina-energetichnoji-bezpeki-skilki-bude-koshtuvati-ukrajini-amerikanskij-gaz-z-polshchi-1243798.html

[6] Корогодський Ю. Чи почалася війна між Україною та Росією? URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2009/01/16/3675864/

[7] Дейнега В. Історія газових війн України: коли все почалося та чим закінчиться. URL: https://24tv.ua/istoriya_gazovih_viyn_ukrayini_koli_vse_pochalosya_ta_chim_zakinchitsya_n942253

[8] Будерацький Є. Третя газова війна. Ретроспектива. URL: https://ukranews.com/ua/publication/1022-tretya-gazova-viyna-retrospektyva

[9] Литвиненко О. Тотальна війна по-путінськи: «гібридна» війна РФ проти України. «Гібридна» війна Росії – виклик і загроз для Європи. Київ, 2016. С. 47.

[10] Крамар О., Павленко Р. Війна і міф. URL: https://tyzhden.ua/Politics/30325

[11] Княжанський В. Газовий фронт гібридної війни. URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/ekonomika/gazoviy-front-gibridnoyi-viyni

[12] Данилишин Б. Україна і Росія. Кому вигідні торговельні війни? URL: https://www.radiosvoboda.org/a/25436820.html

[13] Волошин В. Інструменти мінімізації гібридних загроз економічній безпеці України. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2018. Вип. 1 (129). С. 17–21.

[14] Попович О. Торговельні війни Росії. Чи вистоїть Україна на шляху до ЄС? URL: https://naszwybir.pl/torgovelni-vijni-rosiyi-chi-vistoyit-u/

[15] Матола В. Росія зводить свою зовнішню політику до торговельних війн з сусідами. URL: https://tyzhden.ua/News/89104

[16] Магалецька В. Що виграє Україна від торгової війни з РФ. URL: https://nv.ua/ukr/opinion/shcho-vigraje-ukrajina-vid-torgovoji-vijni-z-rf-90378.html

[17] Савінок В. Енергетичні реалії України в умовах російської агресії. URL: http://rcrs.sumdu.edu.ua/all-news/107-2016-05-26-07-51-07.html

[18] Кулицький С. Економічні аспекти нинішнього українсько-російського протистояння. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=387:ekonomichni-aspekti-ninishnogo-ukrajinsko-rosijskogo-protistoyannya-4&catid=8&Itemid=350

[19] Полчанов А. Втрати української економіки від військового конфлікту. *Агросвіт*. 2017. Вип. 11. С. 40–46.

[20] Вишневський Ю. Що втратила Україна, Росія та Захід від п'ятирічного конфлікту на Донбасі. URL: https://www.dsnews.ua/minskiy_pat/shcho-vtratili-ukrayina-rosiya-ta-zahid-vid-p-yatirichnogo-konfliktu-02092019230000

[21] Розумний М. Європі потрібен чіткий алгоритм колективного реагування на перші ознаки «гібридної» агресії. *«Гібридна» війна Росії – виклик і загроз для Європи.* Київ, 2016. С. 8.

Кремль намагається розхитати єдність європейського співтовариства, дискредитувати його базові цінності, посилити вплив і контроль РФ над процесами на континенті, встановити новий устрій і порядок в Європі за російським сценарієм», – відзначає він[22].

Українська економічна модель виявилася не готовою протидіяти російській економічній «зброї» асиметричними заходами. На початку збройного конфлікту у 2014 р. стан національної економіки не давав змоги заблокувати цілеспрямовані дії Російської Федерації з її дестабілізації. При цьому важлива підтримка була надана Україні на міжнародному рівні. Так, упродовж другого півріччя 2014 р. США, Європейський Союз, Канада, Австралія, Японія та інші країни (загалом понад 40 країн) ввели низку санкцій, спрямованих проти російських компаній, окремих осіб, причетних до розв'язання агресивних дій відносно України. Крім цього, наприкінці 2014 р. Європейським Союзом та США було запроваджено економічне блокування Криму[23].

Експерт Українського незалежного центру політичних досліджень В. Мартинюк виокремлює чотири цілі війни Росії проти України:

1) Підрив проєвропейського курсу України та недопущення її інтеграції до Європейського Союзу і НАТО;

2) Створення та утримання під управлінням Російської Федерації внутрішньополітичної кризи в Україні на фоні послаблення економіки;

3) Повернення України під вплив Росії з метою її поступової реінтеграції до російських пострадянських структур;

4) Перешкоджання поширенню в російському суспільстві ліберальних і демократичних настроїв, притаманних українському суспільству[24].

Не можна однозначно визначити лише одну причину початку відкритої фази «гібридної війни». С. Попович зауважує, що «світ стає все менше залежним від традиційних джерел енергії, експорт яких був і залишається для РФ по суті єдиним джерелом отримання прибутків. Ті сфери, які нещодавно дозволяли Росії мати відносно диференційований «портфель» отримання доходів (металургійна, космічно-будівна сфери, торгівля зброєю), на сьогоднішній день приносять доходів все менше й менше. Все це змушує керівництво країни до дій, що могли би терміново виправити ситуацію. Проте, не бажаючи розвиватися в тому напрямку, в якому рухається весь цивілізований світ, Росія, по суті, замість того щоб «тягнутися» до рівня цивілізованої світової спільноти, намагається опустити її на той рівень, на якому перебуває сама»[25].

Згідно з оцінками КМУ, «гібридна війна», розгорнута Росією проти нашої держави у 2014 р. знищила 20% економічного потенціалу України (включно з орієнтовними доходами та валютними надходженнями)[26]. В економічній площині вона проявлялася у продовженні «газових воєн», нарощуванні масштабів «товарних воїн», транзитних воєн», а також руйнуванні інфраструктури Донбасу. У сукупності окресленні чинники повинні були б дестабілізувати економічну ситуацію в Україні.

Насамперед відзначимо, що у 2014 р. Росія значні надії покладала на «енергетичне ураження України» через газову блокаду, створення дефіциту антрацитового вугілля та електроенергії[27]. Методи «енергетичного шантажу» застосовувалися Російською Федерацією задовго до того, як офіційна Москва стала використовувати сценарії «гібридної війни» у 2014 р.[28]. Після початку «гібридної війни» у Російській Федерації скасували знижки на газ для України, після чого його ціна зросла до 485 доларів США. У червні 2014 р. НАК Нафтогаз Україна» подав перший позов до Стокгольмського арбітражу. «Газпром» подав зустрічний позов з проханням про стягнення з НАК «Нафтогазу» боргу у сумі 47,1 мільярд доларів США, разом зі штрафами (34,5 мільярдів доларів США у вигляді санкцій згідно з пунктом «бери або плати»). Взаємні вимоги сторін сягнули 125 мільярдів доларів США[29].

У середині червня 2014 р. (на тлі інтенсифікації проекту «Новоросія») розпочалась чергова газова блокада України – «Газпром» повністю припинив постачання газу до України, а коли у грудні зрештою відновив його під тиском Єврокомісії, то відразу, з першого кварталу 2015 року, обмежив до мінімальних обсяги експорту газу до Європейського Союзу з метою запобігання реверсу газу в Україну[30].

---

[22] Розумний М. Європі потрібен чіткий алгоритм колективного реагування на перші ознаки «гібридної» агресії. *«Гібридна» війна Росії – виклик і загроз для Європи.* Київ, 2016. С. 8.

[23] Базилюк Я. Забезпечення економічної безпеки України умовах гібридної війни. Стратегічні пріоритети. 2015. Вип. 3. С. 47–55.

[24] Мартинюк В. Внутрішні і зовнішні засоби протистояння російській агресії. *«Гібридна» війна Росії – виклик і загроз для Європи*. Київ, 2016. С. 15.

[25] Попович К. Гібридна війна я сучасний спосіб ведення війни: історичний та сучасний виміри. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. 2016. Вип. 2 (35). С. 77.

[26] Чорна книга Кремля. Війна Росії проти України. Лютий 2015. Втрати і збитки, які несе Україна внаслідок тимчасової окупації Російською Федерацією Криму та агресії, що триває в окремих районах Донецької і Луганської областей. URL: http://mfa.gov.ua/mediafiles/files/misc/2015-0220/Kremlin_Black_Book_February_2015.pdf.

[27] Третя газова криза за мовчання ЄС: хроніка нової війни «Газпрому» проти України. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/02/7/7061050/

[28] Савінок В. Енергетичні реалії України в умовах російської агресії. URL: http://rcrs.sumdu.edu.ua/all-news/107-2016-05-26-07-51-07.html

[29] Дейнега В. Історія газових війн України: коли все почалося та чим закінчиться. URL: https://24tv.ua/istoriya_gazovih_viyn_ukrayini_koli_vse_pochalosya_ta_chim_zakinchitsya_n942253

[30] Третя газова криза за мовчання ЄС: хроніка нової війни «Газпрому» проти України. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/02/7/7061050/

Більше того, основний транзитний маршрут Уренгой – Помари – Ужгород став об'єктом диверсійних дій. Передбачалось, що ці заходи в комплексі приведуть Україну спочатку до енергетичної, а згодом – військово-політичної капітуляції[31]. «Радикальне скорочення споживання газу та успіх реверсних постачань на тлі падіння світових цін на вуглеводні, імпорт антрацитового вугілля з неросійських джерел, збільшення обсягів постачання ядерного палива від альтернативного постачальника знизили можливості використання енергетичного компоненту гібридної агресії РФ проти України», – констатують науковці[32].

До 26 листопада 2015 р. Українська держава закуповувала газ у Росії (у 2005 р. вартість тисячі кубометрів становила 50 доларів США, а згодом зростати й сягнула у 2013 р. – 485 доларів США за тисячу кубів). У 2014 р. і 2015 р. імпорт російського газу коштував 378 і 365 доларів за тисячу кубів відповідно (було імпортовано 14,5 і 6,1 млрд кубометрів відповідно). Щодо транзитного потенціалу України, то, як відзначають експерти, «зараз російського газу територією України йде менше». Наприклад, якщо у 1992–2008 рр. обсяги транзиту в середньому становили близько 115-120 млрд кубометрів на рік, то у 2018 р. обсяг транзиту склав 86,8 млрд кубів, за перші півроку 2019 р. – 45,1 млрд кубометрів газу. Проте, від цього «Нафтогаз» отримує непоганий дохід: у 2012 р. за транзит компанія отримала 4,1 млрд доларів США, у 2013 р. – 3,8 млрд доларів США, в 2014 р. – 1,5 млрд доларів США, у 2015 р. – 2,1 млрд доларів США, у 2016 р. – 2,8 млрд доларів США, в 2017 – 2018 рр – 2,6 млрд доларів США. Дохід за перше півріччя 2019 р. становив 1,5 млрд доларів США[33].

2015 р. у плані поставок газу підтвердив оптимістичну для України тенденцію, зародки якої з'явилися ще у попередньому році – Росія втратила одного з найбільших покупців даного виду палива в Європі в обличчі України. Так, якщо ще в 2010 р. українська сторона закуповувала понад 36 млрд м^3 природного газу, то у 2014 р. отримала з Росії лише 6,1 млрд м^3, що більш, ніж на половину менше за показник 2014 р., коли за рахунок імпорту з Російської Федерації було отримано 14,5 млрд м^3 палива. Згодом Україна взагалі перестала закупляти газ у Росії та вирішила на свою користь конфлікт між НАК «Нафтогаз України» та ВАТ «Газпром» в Стокгольмському арбітражному суді[34].

Водночас, за підсумками 2015 р., обсяг імпорту газу за реверсом зі Словаччини збільшився удвічі – до 10,5 млрд м^3, в порівнянні з 5,6 млрд м^3 попереднього 2014 р. Загалом же, імпорт зі Словаччини дозволяє отримувати понад 14 млрд м^3 природного газу на рік. Можливості реверсних поставок при цьому не вичерпуються, оскільки з Угорщини можна додатково отримувати бл. 6 млрд м^3 газу на рік, однак використання даного напрямку залежить радше від політичної волі офіційного Будапешта. «До того ж перспективами закупівлі палива з європейського спотового ринку через українську ГТС наразі цікавляться Болгарія та Туреччина. Вважаємо, що в перспективі це зміцнить нашу спроможність вистояти в «гібридній війні»…», – відзначають експерти[35].

До «торгівельних воєн» Російська Федерація вдалась ще до початку анексії Криму, що проявлялося у скасуванні рішення про зону вільної торгівлі з Україною. Відповідний законопроект був ініційований зважаючи на набрання чинності угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, яка мала вступити у дію з 1 січня 2016 р. (мито на українські товари ставало таким самим, як і для інших країн членів СОТ)[36]. Передбачалося також введення ембарго на окремі товари українського походження – м'ясо, рибу, молочні продукти, овочі, фрукти, горіхи та ковбаси. На практиці мита підвищилися на значно більший перелік товарів – окрім продукції сільського господарства та харчової промисловості, також туди ввійшла продукція хімічної промисловості, металургії та машинобудування[37]. «Росія виходить з тих домовленостей, які були досягнуті на тристоронніх переговорах, одночасно зберігаючи свою позицію. Росія визнає ці домовленості, але готова вжити заходи у відповідь, якщо це (повне набрання чинності Угоди) станеться з порушенням раніше досягнутих домовленостей», – відзначав прес-секретар Президента Росії Д. Пєсков[38].

Таким чином, методом «гібридної війни» Росія намагалася вплинути на зовнішню торгівлю України, яка зазнала відчутного удару внаслідок російської агресії (2014 р.). По-перше, необхідність воєнного захисту України вплинула на обсяги й структуру видатків державного бюджету, що, у свою чергу, вплинуло на обсяги й структуру української зовнішньої торгівлі, особливо імпорту товарів до України. По-друге, «гібридна війна» з Росією найрадикаль-

[31] Третя газова криза за мовчання ЄС: хроніка нової війни «Газпрому» проти України. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/02/7/7061050/

[32] Там само.

[33] «Нафтогаз» і «Газпром»: історія газових відносин. URL: https://www.slovoidilo.ua/2019/11/07/infografika/polityka/naftohaz-hazprom-istoriya-hazovyx-vidnosyn

[34] Там само.

[35] «Нафтогаз» і «Газпром»: історія газових відносин. URL: https://www.slovoidilo.ua/2019/11/07/infografika/polityka/naftohaz-hazprom-istoriya-hazovyx-vidnosyn

[36] Аврамченко К. Торговельна війна з Росією. URL: https://iser.org.ua/analitika/ekonomichnii-analiz/torgovelna-viina-z-rosieiu

[37] Там само.

[38] Кулицький С. Економічні аспекти нинішнього українсько-російського протистояння. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=387:ekonomichni-aspekti-ninishnogo-ukrajinsko-rosijskogo-protistoyannya-4&catid=8&Itemid=350

нішим чином вплинула на зміни в географічній структурі української зовнішньої торгівлі, особливо на обсяги та структуру товарообігу з Росією. Хоча в деяких випадках вплив цей не завжди був однозначний, як, наприклад, у випадку фактичної експропріації російсько-терористичними бойовиками українських вугільних шахт у окупованих районах Донбасу, про що йтиметься далі. Згадані вище зміни знайшли своє відображення у відповідних даних офіційної статистики[39].

Згідно з даними НБУ, у 2012 р. на Російську Федерацію припадало 29,6% від сукупної вартості українського експорту товарів і послуг, на країни СНД загалом – 40,9%, на Європейський Союз – 23,0%, а на країни Європи загалом – 24%. У 2017 р. ситуація з українським експортом була вже кардинально іншою: на Росію припадало 13,3% від сукупної вартості українського експорту товарів і послуг, на країни СНД загалом – 21,2%, на Європейський Союз – 35,1%, а на країни Європи загалом – 37,1%. Хоча й меншою мірою, але протягом зазначеного періоду зросла також роль країн Азії, Африки, Америки як отримувачів експорту українських товарів і послуг[40].

Обсяг експорту товарів та послуг з України у 2016 р. становив 44,9 млрд доларів США, імпорту – 44,5 млрд доларів США. Динаміка показників була різноспрямованою. Так, порівняно з 2015 р. експорт скоротився на 4,1%, а імпорт збільшився на 3,7%. Як наслідок, позитивне сальдо зовнішньоторговельного балансу становило лише 0,3 млрд доларів США, хоча ще у 2015 р. воно було понад як удесятеро більшим – на 3,8 млрд доларів США[41]. Експорт товарів у 2016 р. дещо скоротився і становив 36,4 млрд доларів США, що на 1,8 млрд доларів США, або на 4,6%, менше, ніж у 2015 р. Водночас експорт товарів до країн ЄС зріс до 13,5 млрд доларів США, що на 3,7% більше відповідного показника 2015 р.[42]

Водночас експорт товарів до країн СНД становив 6 млрд доларів США, що на 22,7% менше відповідного показника 2015 р. Скорочення експорту до країн СНД, передусім до Російської Федерації (на 25,6%), стало визначальним негативним фактором скорочення загального показника експорту з України. Загалом експорт товарів до РФ за три роки гібридної війни знизився понад як у чотири рази – з 14,9 млрд доларів США у 2013 р. до 3,6 млрд доларів США у 2016 р.[43]

Для кращої ілюстрації «товарних воєн», порівняємо обсяги українського експорту до Російської Федерації до й після Євромайдану. Найбільше зменшення експорту до Росії відбулося за рахунок Донецької та Луганської областей, АР Крим: за перші сім місяців 2013 р. експорт становив 2,44 млрд доларів США, а за той самий період 2016 р. – тільки 0,32 млрд доларів США. Ці втрати безпосередньо пов'язані не з «розривом економічних зв'язків», а з російською агресією[44]. Як свідчать дані Федеральної митної служби Росії, увесь російський імпорт за той час теж зменшився майже вдвічі – від 179,3 млрд доларів США до 94,8 млрд доларів США[45].

Згідно з даними Державної служби статистики, експорт України до Росії за перше півріччя 2017 р. склав понад 19,3 мільярда доларів США – на 26,4% більше, ніж за аналогічний період торік. Імпорт з Росії оцінюється майже в 30 мільярдів доларів США, що на 41,5% перевищував минулорічні показники. Таким чином, товарообмін із країною-агресором не тільки не припинився на четвертий рік війни, але й збільшився на користь Росії[46].

Заступниця міністра економічного розвитку і торгівлі Н. Микольська звертає увагу на те, що постачання деяких російських товарів в Україну припинилося природним чином завдяки громадській позиції українців. «Ця наша громадська акція «Не купуй російське!» дійсно спрацювала. Російські мережеві автозаправки стоять практично порожні, немає і близько тих об'ємів продажу нафтопродуктів по російських заправках «ТНК», «Лукойл», які були раніше»[47], – констатує голова Комітету економістів України А. Новак. Але самі нафтопродукти, зауважує одразу, все ще є у переліку критичного імпорту, від яких Україна наразі не може відмовитись. Окрім пального, за словами економіста, до таких товарів належить також газ, який Україна отримує реверсом з Європи, та ядерне паливо для українських АЕС[48].

Отже, попри «гібридну війну, Україна продовжує торгувати з агресором. «Значна частина українського машинобудування не може знайти ринків збуту поза пострадянським простором з огляду на багаторічні виробничі зв'язки та схожість технологічного відставання. На рівні держави не були відпрацьовані механізми інтеграції відповідних українських підприємств до європейських виробничих циклів, а їхні власники шукають шляхи збереження економічних зв'язків з Росією, а не готують масштабні інвести-

[39] Кулицький С. Економічні аспекти нинішнього українсько-російського протистояння. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=387:ekonomichni-aspekti-ninishnogo-ukrajinsko-rosijskogo-protistoyannya-4&catid=8&Itemid=350

[40] Там само.

[41] Регіони на експорт. URL: http://www.visnuk.com.ua/ru/publication/100004547-regioni-na-eksport

[42] Там само.

[43] Там само.

[44] Крамар О. Економічний контрудар. Хто лобіює співпрацю з Росією. URL: https://tyzhden.ua/Economics/175481

[45] Там само.

[46] Просто бізнес: що і чому Україна досі купує в агресора? URL: http://report.if.ua/groshi/prosto-biznes-shcho-i-chomu-ukrayina-dosi-kupuye-v-agresora/

[47] Там само

[48] Там само.

ційні проекти для кардинального переоснащення виробництва», – із сумом констатують учені[49].

У розпал російсько-української війни, Російська Федерація продовжувала застосовувати «транзитні війни», що, зокрема, проявлялося в обмежені транзиту українських товарів до Киргизстану і продовженні таких обмежень до Казахстану. Українські урядовці для боротьби з «транзитними війнами» зверталися СОТ та вдавалися до «дзеркальних» заходів щодо транзиту російських товарів територією України. Водночас «Укрзалізниця» пропонувала альтернативні шляхи доставки товарів, вказуючи на перспективи розвитку т. зв. «Шовкового шляху»[50]. Обмеження транзиту до Киргизстану і продовження обмежень транзиту до Казахстану вже вилилось для України в конкретні цифри: за даними МЕРТ, в перші дні на російському кордоні було затримано 43 фури і 22 вагони з українськими товарами[51].

ЗМІ з посиланням на Національну палату підприємців Казахстану «Атамекен», повідомляли, що близько 50 машин з українськими вантажами на адресу казахстанських компаній простоюють на російсько-білоруській ділянці державного кордону[52]. Питання російських обмежувальних заходів щодо транзиту українських товарів було винесено на обговорення в рамках засідання комітету Асоціації Україна – Європейський Союз. Заступник міністра економічного розвитку і торгівлі України Н. Микольська повідомила, що українська сторона закликала Європейський Союз посилити тиск на Росію для негайної відміни обмежувальних заходів щодо транзиту» [53].

Руйнування економіки окупованого Російською Федерацією Донбасу – ще один метод економічної «гібридної війни» Російської Федерації. Я. Базилюк відзначає, що методичне знищення економічного потенціалу захоплених територій, яке здійснюється Росією через пошкодження і / або вивезення із захоплених територій майна фізичних і юридичних осіб (в т. ч. державного), демонтажу економічної інфраструктури, руйнації та розкрадання виробничих основних фондів та інших незаконних дій призводить до комплексного розвалу економіки окупованих територій, загострення соціально-економічних проблем на території Донбасу[54].

Констатуємо – Російською Федерацією у 2014–2021 рр. здійснювалося методичне знищення економічного потенціалу захоплених територій, яке через пошкодження і / або вивезення із захоплених територій майна фізичних і юридичних осіб (в т.ч. державного), демонтажу економічної інфраструктури, руйнації та розкрадання виробничих основних фондів та інших незаконних дій призводить до комплексного розвалу економіки окупованих територій[55].

Згідно з даними Мінрегіону України, станом на 1 вересня 2014 р. у Донецькій та Луганській областях пошкоджено або зруйновано 217 об'єктів освіти, 45 – охорони здоров'я, 51 – культурного і спортивного призначення, 81 адміністративну будівлю, 14 об'єктів торгівлі та 132 промислових об'єкти на загальну суму 4 млрд. 788 млн. гривень. Без житла залишилось понад 710 тис. осіб. У Донецькій області зруйновано та пошкоджено близько 4740 житлових будинків, у Луганській області – понад 690. Відновлення об'єктів житлового фонду, за попередніми оцінками фахівців міністерства, потребуватиме близько 1 млрд. 750 млн. грн.[56]

Згідно з інформацією Міненерговугілля України внаслідок бойових дій пошкоджень різного ступеню завдано об'єктам інфраструктури (будівлі, комунікації) всіх ТЕС Донбаської енергосистеми. До складу Донбаської енергосистеми входять: Старобешівська ТЕС; Слов'янська ТЕС; Курахівська ТЕС; Зуївська ТЕС; Луганська ТЕС; Вуглегірська ТЕС; Миронівська ТЕС[57]. Попередня орієнтовна вартість аварійно-відновлюваних робіт на пошкоджених об'єктах електроенергетики складає 693 млн. грн. Крім того, у разі прийняття рішення щодо виконання термінових заходів з переведення споживачів регіону на електричне опалення, вартість таких робіт додатково збільшиться на 400-450 млн. грн.

Згідно з даними НАК «Нафтогаз України» станом на 12 серпня 2014 р. пошкоджено майже 1000 розподільчих газопроводів (767 – низького, 158 – середнього та 54 – високого тиску), зруйновано (демонтовано) 1,4 км газопроводів, один газонаповнювальний пункт, відновлення потребують 53 газорозподільні пункти та біля 200 шафових газорозподільних пунктів газопостачальних компаній, зупинено експлуатацію 5 АЗС та 4 АГНКС, викрадено 60 одиниць автотранспортної та спеціальної техніки, 11 пошкоджено. За оцінками спеціалістів компанії, проведення аварійно-відновлюваних робіт об'єктів газопостачання потребуватиме близько 500 млн грн.

[49] Гібридні загрози Україні і суспільна небезпека. Досвід ЄС і Східного партнерства. Київ, 2018. С. 61.

[50] Росія відкрила ще один «транзитний фронт» проти України. URL: https://kyrgyzstan.mfa.gov.ua/news/4680-rosiya-vidkrila-shche-odin-tranzitniy-front-proti-ukraini

[51] Там само.

[52] Там само.

[53] Там само.

[54] Чорна книга Кремля. Війна Росії проти України. Лютий 2015. Втрати і збитки, які несе Україна внаслідок тимчасової окупації Російською Федерацією Криму та агресії, що триває в окремих районах Донецької і Луганської областей. URL: http://mfa.gov.ua/mediafiles/files/misc/2015-02-20/Kremlin_Black_Book_February_2015.pdf.

[55] Базилюк Я. Забезпечення економічної безпеки України умовах гібридної війни. *Стратегічні пріоритети.* 2015. Вип. 3. С. 47–55.

[56] Ціна війни: економічні і соціальні наслідки конфлікту на Донбасі. URL: http://mediarnbo.org/2014/09/17/tsina-viyni-ekonomichni-i-sotsialni-naslidki-konfliktu-na-donbasi/

[57] Там само.

Із 93 шахт регіону, що підпорядковані Міненерговугілля, 24 працюють в нормальному режимі, 58 – в режимі життєзабезпечення (вентиляція та водовідведення), 11 – повністю знеструмлені. Збитки пов'язані з припиненням електропостачання шахт, їх затопленням, втратою майна і обладнання, затопленням прилеглих територій, а також забрудненням підземних вод та питної води у всьому вугільному басейні сьогодні достеменно оцінити неможливо[58].

Значна кількість металургійних та коксохімічних підприємств Донецької й Луганської областей на сьогоднішній день опинилися на окупованій території (ПАТ «Єнакієвський металургійний завод» («ЄМЗ») (з Макіївською філією), ПАТ «Алчевський металургійний комбінат» («АМК»), ПрАТ «Донецьксталь» – металургійний завод» («Донецьксталь»), ПАТ «Донецький металопрокатний завод» («ДМПЗ»), ПрАТ «Донецький електрометалургійний завод» («ДЕМЗ»), ПАТ «Харцизький трубний завод» («ХТЗ»), ПАТ «Стахановський завод феросплавів» («СЗФ»), ПАТ «Ясинівський коксохімічний завод» («ЯКХЗ»), ПрАТ «Макіївкокс», ПрАТ «Єнакієвський коксохімпром» («ЄКХП»), ПАТ «Донецькккокс», ПАТ «Алчевський коксохімічний завод» («Алчевськкокс») [59].

З початку конфлікту падіння виробництва відбулося у всіх основних галузях промисловості Донецької і Луганської областей, що спричинило зменшення експорту приблизно удвічі. Тільки у 2014 р. обсяги промислової продукції зменшились у Донецькій області – на 31,5%, у Луганській – на 42,0%. Зокрема, у Донецькій області скорочення обсягів промислового виробництва склало: у виробництві, передачі й розподілі електроенергії – 18,3%; у металургійному виробництві і виробництві готових металевих виробів – 27,7%; у виробництві коксу та продуктів нафтопереробки – 31,5%; у вугільній промисловості – 36,8%; у машинобудуванні – 41,1%; у виробництві хімічних речовин і хімічної продукції – 47,5%. У базових галузях промисловості регіону порушені традиційні виробничі ланцюжки «вугілля – кокс – метал» та «вугілля – електроенергетика». На працюючих підприємствах Донецької та Луганської областей знижено обсяги виробництва продукції через перебої з постачанням сировини і вивезенням готової продукції, пошкодженням виробничих та інфраструктурних об'єктів, мереж водопостачання, електроживлення, призупиненням банківських операцій[60].

Можемо підраховувати загальноекономічні втрати ВВП України. Найбільш пікові роки таких втрат – це 2014–2015, коли наша держава втратила майже 20% ВВП країни через російську агресію. Також можемо порахувати втрати від девальвації курсу гривні, оскільки – це також пряме зниження доходів усіх українців. Далі потрібно рахувати втрати інвестицій. До 2014 року в Україну надходило 5-6 мільярдів доларів інвестицій щороку. Від 2014 р. цей прямий потік інвестицій зменшився у 2-3 рази[61].

Згідно з даними Німецького інституту економічних досліджень «DIW Berlin» унаслідок «гібридної війни» на Донбасі валовий регіональний продукт (ВРП) у розрахунку на душу населення Донецької області скоротився у 2013 – 2016 рр. у середньому на 43% щодо відношення до базового року, а в Луганській області – на 52%[62]. Для Донецького регіону ВРП на душу населення впав на 4630 доларів США, для Луганського – на 3326 доларів США[63]. Зіставлення контрфактичного і спостережуваного ВВП показало, що Україна втратила в середньому 15,1% ВВП на душу населення у воєнний період (2013 – 2017 рр.), або 9,2% ВВП у 2014 р. і, 19,6% ВВП у 2015 р., 19,8% ВВП у 2016 р. і 21,7% ВВП у 2017 р.[64]. У 2018 р. USAID уже надавав допомогу на розвиток економіки Донбасу – агентство виділило 125 млн доларів США на підтримку жителів регіонів, які найбільше постраждали від бойових дій[65].

Окупант не має мети розвивати окуповану територію. Мета – грабувати окуповану територію», – відзначав А. Новак. – Зараз на захопленій частині Донбасу економіки практично немає. І, за дописами людей, які там живуть, у соцмережах, навіть більшість харчових продуктів завезені з Росії: з Краснодарського краю, з Кубані. Тому економіка ОРДЛО повністю зруйнована, і ці утворення «ЛДНР» повністю фінансуються з Москви. Максимум, це напівконтрабандний продаж вугілля»[66].

Згідно з оцінками міжнародних експертів в зазначених областях на початку 2015 р. на непідконтрольних уряду територіях в цілому втрачено 5,9% ВВП, в тому числі у промисловому виробництві – 3,7%, сільськогосподарському виробництві – 0,1%, роздрібній торгівлі – 1,7%, будівництві – 0,3% відповідно[67].

Попередня оцінка потреби у відбудові східних областей становить (2015 р.) – 1,52 млрд доларів США, зокрема, у таких напрямках, як:

1) інфраструктура та соціальні послуги (1,257 млрд доларів США), в у тому числі на тран-

[58] Ціна війни: економічні і соціальні наслідки конфлікту на Донбасі. URL: http://mediarnbo.org/2014/09/17/tsina-viyni-ekonomichni-i-sotsialni-naslidki-konfliktu-na-donbasi/

[59] Там само.

[60] Там само.

[61] Проаналізували втрати України через війну на Донбасі та витрати Росії. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii/30264799.html

[62] Німецькі економісти підрахували втрати для економіки Донбасу через війну. URL: https://www.rbc.ua/ukr/news/nemetskie-ekonomisty-podschitali-poteri-ekonomiki-1559316589.html

[63] Там само.

[64] Там само.

[65] Підрахували втрати економіки Донбасу через війну. URL: https://www.slovoidilo.ua/2019/06/01/novyna/polityka/pidraxuvaly-vtraty-ekonomiky-donbasu-cherez-vijnu

[66] Там само.

[67] Полчанов А. Втрати української економіки від військового конфлікту. *Агросвіт*. 2017. Вип. 11. С. 40–46.

спорт (558,2 млн доларів США), соціальну допомогу (329,4 млн доларів США), охорону здоров'я (184,2 млн доларів США);

2) економічне відновлення (135 млн доларів США), в тому числі на зайнятість (40 млн доларів США), продуктивні сили та засоби до існування (33 млн доларів США), підтримку малого та середнього бізнесу (30 млн доларів США), фінансові послуги (25 млн доларів США);

3) соціальна стійкість, розбудова миру та громадська безпека (126 млн дол. США), психосоціальна підтримка (28,4 млн доларів США),відновлення громадської безпеки (23-,9 млн доларів США), підготовка до роззброєння, демобілізації та реінтеграції (20,4 млн доларів США)[68].

«Криза в Україні є небезпечною, її наслідки поки важко виміряти, ризик її поширення на інші країни навряд чи передбачуваний. Однак це може мати серйозні економічні наслідки», – відзначала керівник МВФ К. Лагард в інтерв'ю німецькому виданню «Handelsblatt»[69]. Справді, міністр економічного розвитку, торгівлі та сільського господарства України Т. Милованов заважвав, що прямі втрати у 2014 – 2015 рр. склали 15-20% ВВП країни, а загальні втрати складають від 50 до 150 млрд доларів США (наприклад, А. Аслунд дає оцінку біля 100 млрд доларів США)»[70].

Обсяг економічних збитків України від російської агресії окреслив 25 березня 2018 р. тодішній Президент України П. Порошенко, який констатував: «Через анексію Криму Україна втратила 3,6% ВВП, 80% своїх нафтогазових покладів у Чорному морі, 10% портової інфраструктури. Через окупацію частини Донбасу ми недорахувалися 15% ВВП, 25% промисловості, майже чверті товарного експорту. На окупованій території залишилося близько 100 шахт, активи банків майже на 5 млрд. доларів США. Це те, що ми втратили під час війни, через бойові дії»[71].

Отже, багатоваріантність воєнних конфліктів, які не завжди мають форму власне воєнного протистояння, вимагає зміни економічної стратегії розвитку держави, що являє собою важливі цілі та методи їхньої реалізації[72]. В. Мартинюк пропонує класифікацію гібридних загроз економічній безпеці Україні на сучасному етапі, з-поміж яких виокремимо:

– діяльність незаконних збройних формувань на території України, що спрямована на дестабілізацію внутрішньої економічної, соціально-політичної ситуації в Україні, на порушення функціонування органів державної влади, органів місцевого самоврядування та блокування важливих об'єктів промисловості й інфраструктури;

– політичні та лобістські заходи на Заході, які використовуються Росією для формування сумніву у правильності позиції країн Європейського Союу щодо продовження санкційного впливу на Росію, а також для легітимації анексії Криму;

– збереження присутності російських банків в Україні, які продовжують контролювати значну частину фінансів бізнесу і громадян;

– контроль над важливими економічними активами в Україні, зокрема в енергетичному секторі (обленерго, облгаз), з боку російських або проросійськи налаштованих власників, що робить можливим тихі диверсії (саботаж, умовні аварії і простої), впровадження шкідливого програмного забезпечення для подальших кібератак, руйнування стратегічних підприємств;

– зовнішній економічний вплив на діяльність великих підприємств, що створює передумови для впливу на великі робітничі колективи та маніпулювання (шахтарські протести).

«Ні в політичній, ні в економічній, ні в зовнішньополітичній чи безпековій сферах Москві не вдалося повернути Україну під свій протекторат», – відзначав В. Огризко[73]. Забезпечення економічної безпеки України в умовах економічної «гібридної війни» Російської Федерації можна шляхом:

– регламентації сфери державних закупівель, де мають бути встановлені критерії участі російських суб'єктів господарської діяльності або суб'єктів підприємницької діяльності з російськими бенефіціарами, аж до заборони такої участі;

– обмеження діяльності російських фінансових установ на території України, заборони розміщення коштів державних установ на рахунках банків-резидентів Росії;

– припинення всіх видів співробітництва у військовій сфері;

– обмеження можливості виведення коштів з України російськими фінансовими установами;

– регламентації можливості використання транзитного потенціалу України для потреб Російської Федерації за погодженням з Європейським Союзом;

– заборони псевдосуверенним утворенням використання транзитного потенціалу України;

---

[68] Полчанов А. Втрати української економіки від військового конфлікту. *Агросвіт*. 2017. Вип. 11. С. 42.

[69] Зануда А. Україна і Донбас: економічні наслідки конфлікту. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/business/2014/05/140512_eastern_ukraine_economy_az

[70] Вінокуров Я. Втрати України від російської агресії складають $50-150 млрд – Мінекономіки. URL: https:// hromadske.ua

[71] Вишневський Ю. Що втратила Україна, Росія та Захід від п'ятирічного конфлікту на Донбасі. URL: https://www.dsnews.ua/minskiy_pat/shcho-vtratili-ukrayina-rosiya-ta-zahid-vid-p-yatirichnogo-konfliktu-02092019230000

[72] Федотова Ю. Збройні конфлікти: енумерація а взаємозв'язок з економікою. *Причорноморські економічні студії*. 2018. Вип. 29. С. 56.

[73] Огризко В. Мета російської агресії – знищення української державності. *«Гібридна» війна Росії – виклик і загроз для Європи*. Київ, 2016. С. 19.

– інформування українських експортерів щодо ризиків та загроз співробітництва з Російською Федерацією;

– заборони українських інвестицій до Російської Федерації тощо[74].

Висновки

Ототожнюючи кордони СРСР із кордонами сучасної Росії, наголошуючи на масштабних економічних втратах Російської Федерації від розвалу Радянського Союзу, Президент Росії – В. Путін, де-факто, не тільки легалізував «гібридну війну» в економічній сфері проти України, але й став визначальним символом російського експансіонізму. Пропагуючи ідею відновлення у цьому регіоні авторитарної «євразійської» моделі «керованої демократії», шляхом створення інтеграційної співдружності за зразком Радянського Союзу, Російська Федерація у 2000-х рр. спровокувала низку «газових воєн», де-факто, безпідставно виступила ініціатором транзитних та продовольчих «війн». Найефективнішим засобом тиску на Україну, як показує практика, виявився енергетичний тиск. Ототожнюючи енергоресурси з енергетичною зброєю, Російська Федерація планомірно змушувала Українську сторону підписувати невигідні газові угоди, зменшувати ціну транзиту газу територією нашої держави, неодноразово звинувачувала керівництво останньої у зриві поставок «блакитного палива» за кордон. Доволі ефективними для Росії видалися й торгові війни, проте їх результати не дав бажаного для країни-агресора ефекту, зважаючи на швидку переорієнтацію українських виробників на європейські та азійські ринки збуту товарів.

На сучасному етапі українського державотворення, в умовах російсько-української війни, країна-агресор для послаблення військово-політичного потенціалу нашої держави, активно використовує економічні важелі тиску, серед яких провідну роль відіграють: контроль над важливими економічними активами в Україні, зокрема в енергетичному секторі; будівництво експортних нафтопроводів в обхід України з метою послаблення її ролі на європейському континенті; руйнування промислових підприємств в зоні АТО, ООС; фінансова підтримка російського приватного капіталу в Україні та ін. Поєднання політичних та економічних методів ведення «гібридної війни» про України – одна з характерних рис російської зовнішньої політики сьогодення, що вимагає від нашої держави (а) якісного наукового осмислення її загроз, (б) зваженої зовнішньої політики та (в) консолідації суспільства на ґрунті ідеї територіальної цілісності та європейського майбутнього України.

[74] Базилюк Я. Забезпечення економічної безпеки України умовах гібридної війни. *Стратегічні пріоритети*. 2015. Вип. 3. С. 47 – 55.

Інформація про авторів:

Лук'янченко Світлана Василівна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри гуманітарних наук
Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
32, вул. Героїв Майдану, м. Львів, 79026, Україна

Марцінко Наталя Миколаївна,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник Наукового центру Сухопутних військ
Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
32, вул. Героїв Майдану, м. Львів, 79026, Україна

Information about the authors:

Lukianchenko Svitlana Vasylivna,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of Humanities
Hetman Petro Sahaidachnyi National Ground Forces Academy
32, Heroiv Maidanu str., Lviv, 79026, Ukraine

Martsinko Natalia Mykolaivna,
Candidate of Historical Sciences,
Senior Researcher at the Research Center of the Land Forces
Hetman Petro Sahaidachnyi National Ground Forces Academy
32, Heroiv Maidanu str., Lviv, 79026, Ukraine

DOI

ІСТОРИЧНА СВІДОМІСТЬ І ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ (2014-2022)

Масненко В. В., Тельвак В. В.

Постановка проблеми. Російська Федерація здійснивши у 2014 р. агресію проти України окупувала частину її території – Автономну Республіку Крим, місто Севастополь та окремі райони Донецької і Луганської областей (ОРДЛО). Але цілком очевидно, що гібридна війна Росії проти України розпочалася значно раніше ніж воєнна агресія. Крім силового протистояння вона розгорається також і у просторі історичної пам'яті. Цілеспрямована пам'яттєва російська інвазія відбувалася від часу проголошення незалежності України, і була органічним продовженням пануючого до того совєтського дискурсу. Особливо наочно це спостерігається на тимчасово окупованих територіях, де відбувається тотальна зачистка українського мнемонічного простору. Натомість посиленими темпами впроваджується неоімперська модель історичної пам'яті, яка дивовижним чином поєднує імперські, совєтські та власне окупаційні складники.

Отже мета – дослідити політику пам'яті на тимчасово окупованих Росією українських територіях Криму, Севастополя і Донбасу через деконструкцію механізму впливу її складових на історичну свідомість місцевого населення з подальшою вірогідною корекцією на користь української державницької моделі. Теоретична складова полягає у методологічному обґрунтуванні рівня кореляції між історичною політикою та станом колективної соціальної пам'яті в екстремальних умовах окупації. Ймовірно ця взаємодія має складний алгоритм і залежить від багатьох різнопланових чинників, дію яких і передбачається проаналізувати. Основна складність полягає у визначенні якісних і кількісних маркерів механізму впливу історичної політики на пам'яттєву притомность соціуму. Цілком очевидно, що така взаємодія може розглядатися лише у досить тривалому темпоральному режимі, при врахуванні попередньо накопиченого мнемонічного потенціалу. Водночас, варто також зважати на ту обставину, що в умовах сучасного інформаційного суспільства процеси трансформації суспільної свідомості помітно прискорюються за рахунок використання нових технологій і каналів соціальної комунікації.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Новаційність запропонованого підходу полягає у відстеженні трансформації історичної свідомості (локальних варіантів історичної пам'яті) населення АРК, м. Севастополя, Донецької і Луганської областей за тривалий період від 1991 р. до окупації цих території у 2014 р. з наступною проєкцією на сьогодення (до початку широкомасштабної збройної агресії РФ проти України від 24 лютого 2022 р.). Паралельно аналізується офіційна політика пам'яті України і РФ, яка скерована на різні групи населення вказаних регіонів.

Методологія. Дослідження в рамках "memory studies" передбачає соціокультурний міждисциплінарний підхід, який полягає у використані методологічного інструментарію історіографії, соціології, політології, психології та інших соціогуманітарних дисциплін. Саме у такий спосіб можливо здійснити комплексний аналіз політики пам'яті та її результативності. Вказаний підхід дозволяє виявити: закономірності функціонування відмінних моделей історичної пам'яті у середовищі різних груп населення, як до окупації вказаних територій, так і на нинішній час; осмислити комплекс причин і факторів, які уможливили послаблення українсько-орієнтованої моделі колективної пам'яті; дослідити особливості історичної політики окупантів в Криму, Севастополі, ОРДЛО; узагальнити досвід протидії окупаційному пам'яттєвому дискурсу; підготувати пропозиції щодо алгоритму декомунізації та деімперіалізації меморіального простору та топоніміки; запропонувати оптимальні моделі відновлення українського мнемонічного простору з врахуванням специфіки вказаних регіонів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У історіографічному контексті певний інтерес становлять дослідження реалізації історичної політики на колонізованих/окупованих територіях у міжнародному вимірі. Тут можна згадати тексти Б. Стора, щодо пам'яттєвих проблем Франції стосовно Алжиру та Ж. Бертран про ідентичнісний конфлікт навколо проблем окупації північного Кіпру[1]. Також маємо приклади студіювання постколоніального пам'яттєвого дискурсу[2]. Проте, вказані праці можна розглядати лише у порівняльному аспекті.

[1] Стора Б. Франція й Алжир у пастках пам'яті. *Європа та її болісні минувшини* / Авт.-упоряд. Ж. Мінк, Л. Неймайєр у співпраці з П. Боннаром. Пер. з фр. Київ: Ніка-Центр, 2009. С. 40-50; Бертран Ж. Поразка Європейського союзу в кіпрському ідентичнісному конфлікті. *Там само*. С. 208-219.

[2] Stora B. Le transfert d'une mémoire: de l'«Algérie française» au racisme anti-arabe. Paris: La Découverte, 1999. 150 p.; Algeria and France, 1800-2000: Identity, Memory, Nostalgia / éd. Patricia M. E. Lorcin. Syracuse, Syracuse University Press, 2006. 335 p.; Demshuk A. The Lost German East: Forced Migration and the Politics of Memory, 1945–1970. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. xxii+302 p.

Дослідження власне української проблематики варто згрупувати у декілька кластерів.

До першого віднесемо тексти, в яких розглядається стан історичної свідомості українських громадян в АРК, Севастополі та на Донбасі до початку російської окупації. Переважно це студії щодо регіональної ідентичності у межах всієї України, чи спеціальні дослідження вказаних регіонів. Характерно, що ця проблема студіювалася широким колом українських дослідників, не тільки істориками, але й політологами, соціологами, культурологами[3]. Особливий інтерес становить спеціальний випуск часопису «Україна модерна» за 2007 р., присвячений компаративному аналізові соціальних ідентичностей у Донецьку і Львові (публікації Н. Черниш, О. Маланчук, В. Середи та аналіз матеріалів соціологічних досліджень 1994, 1999, 2004 рр.)[4].

Серед зарубіжних дослідників вказаної проблематики варто виділити праці А. Вілсона, Х. Куромії, М. Студенної-Скрукви[5].

З початком відкритої фази російської агресії студіювання цієї проблематики суттєво активізувалося й, окрім суто наукового, набуло надзвичайного важливого суспільного значення[6].

Проблема функціонування історичної проблематики у політичному дискурсі знайшла відображення у кандидатській дисертації політолога В. Бабки «Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні»[7]. У якій дослідник звертав увагу й на особливості історичної пам'яті населення Криму і Донбасу.

Наступний комплекс становлять дослідження різних аспектів російської агресії проти України і окупації частини української території. Серед них варто виділити монографії Л. Якубової, В. Головка, Я. Приймаченко; Т. Кузьо, П. Гай-Нижника, Ф. Турченка та Г. Турченко[8], у яких, окрім інших, піднімаються й питання історичної політики як важливої складової «гібридної війни». О. Стяжкіна пропонує розглядати російську агресію проти України через призму дискурсу окупації[9].

Окрему групу текстів становлять аналітичні дослідження соціологічних та безпекових центрів. Зокрема, доповідь «Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання», підготовленої авторитетним авторським колективом, у тому числі істориками, соціологами, політологами; аналітичні матеріали Центру Разумкова «Формування спільної ідентичності громадян України в нових умовах:

[3] Пашина Н. Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі. *Політичний менеджмент*. 2005. № 1. С. 24-34.; Коржов Г. Региональная идентичность Донбасса: генезис и тенденции развития в условиях общественной трансформации. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2006. № 4. ; Хобта С. Восток Украины: трансформация идентичностей в условиях пограничья. *Перекрестки.* Журнал исследований восточноевропейского Пограничья. 2010. № 3-4. С. 207-222.; Ніколаєць Ю. О. Поселенська структура населення Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки). Монографія. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 188 с. ; Котигоренко В.О., Рафальський О.О. Прикордоння епох і цивілізацій: регіональна ідентичність українського Донбасу в «західному» науковому дискурсі. *Гілея*. 2013. Вип. 78 (11). С. 309–315.; Котигоренко В., Рафальський О. Ідеологічний проект «русского мира» і політичні переваги та уподобання населення українського Донбасу. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*. Київ, 2013. Вип. 5 (67). С. 53–76.; Пасько І., Пасько Я., Коржов Г. Плавильний басейн Донецької ідентичності. Історія. Нація. Особистість. Вибране: історіософські етюди та манускрипти. Донецьк : ТОВ «Східний видавничий дім», 2013. 424 с.

[4] Україна Модерна. Спец. випуск. Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні / За ред. Я. Грицака, А. Портнова, В. Сусака. Київ; Львів: Критика, 2007. 358 с.

[5] Wilson A. The Donbas between Ukraine and Russia: The Use of History in Political Disputes. *Journal of Contemporary History.* Vol. 30. No. 2 (Apr), 1995. P. 265–289; Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки / пер. з англ.: Г. Кьорян, В. Агеєв; Передм. Г. Немирі. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. 510 с..; Його ж. Донбас поміж Україною та Росією: позанаціональна ідентичність? *Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика*: Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. Луганськ, 2002. С. 541–554.; Studenna-Skrukwa M. Ukraiński Donbas. Oblicza tożsamości regionalnej. Poznań, Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2014. 307 s. (укр. пер. : Студенна-Скруква М. Український Донбас. Обличчя регіональної ідентичності. Київ: Лабораторія законодавчих ініціатив, 2014. 410 с.).

[6] Верменич Я. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2015. 68 с.; Її ж. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України / від. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2018. 369 с. ; Кармазіна М.С. Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Донецька. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2016. 232 с.; Кульчицький С., Якубова Л. Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. Київ : Кліо, 2016. 719 с.; Маґочій П.-Р. Крим: наша благословенна земля. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2014. 160 с.; Кривицька О. Ідентичність українського пограниччя: Донбас. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 1(87). С. 293-313.; Бенчук В.О., Трофимович В.В. Реакція жителів Донецької області на збройну агресію Росії проти України у 2014 р. *Військово-науковий вісник*. 2020. № 34. С. 172-199.; Пахоменко С. Ідентичність у конфлікті на Донбасі. *Intermarum: історія, політика, культура*. 2015. Вип. 2. С. 376-389; Куромія Х. Зрозуміти Донбас. Київ : Дух і Літера, 2015. 142 с. та ін.

[7] Бабка В. Л. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні. дис. … канд. політ. наук : 23.00.03. Київ, 2017. 249 с.

[8] Якубова Л., Головко В., Приймаченко Я. «Русский мир» на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії (аналітична доповідь). Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2018. 227 с.; Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет. Київ: Дух і Літера, 2018. 560 с.; Гай-Нижник П.П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ: «МП Леся», 2017. 332 с.; Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 166 с.

[9] Стяжкіна О. Дискурс окупації як механізм осмислення російської агресії проти України. *Нові сторінки історії Донбасу*. 2016. № 25. С. 71-99.

особливості, перспективи і виклики», «Україна 2017–2018: нові реалії, старі проблеми (аналітичні оцінки)», у яких також розглядається ситуація з трансформацією ідентичності на окупованих територіях[10]. Ця проблематика також знайшла висвітлення в монографіях підготовлених співробітниками Національного інституту стратегічних досліджень[11].

Зрештою, важливо констатувати, що дослідження власне підокупаційної пам'яттєвої ситуації тільки розпочинається. Можна згадати статтю Т. Білоуса про цивільні жертви війни на Донбасі та пам'ять про них[12], публікації Ю. Абібок про використання окупаційними адміністраціями різних комеморативних практик спрямованих на формування окремішньої «донбаської» ідентичності[13]; дослідження Я. Приймаченко про вплив історичної політики РФ «русского мира» в південно-східних регіонах України[14], розвідку Гвендолін Сасс і Аліси Лакнер про формування різних типів ідентичностей в умовах конфлікту на Донбасі [15]. Низка цікавих текстів, авторства Т. Шульги, Б. Короленка, С. Кота щодо історичної складової ідентичності кримчан опубліковано у збірнику «Крим від античності до сьогодення: Історичні студії»[16].

Теоретико-методологічне підґрунтя. Теоретичною основою меморіальних студій слугують класичні праці М. Альбвакса, П. Нора, П. Коннертона, Я. Ассмана, А. Ассман, Й. Рюзена, П. Хаттона[17] та ін. До цього ряду можна додати тексти українських дослідників Л. Нагорної, А. Киридон, Г. Касьянова[18] та ін.

Оскільки колективна пам'ять розглядається як своєрідний уявний неформальний соціальний інститут, який функціонує завдяки постійно відновлюваним суспільним зв'язкам, то для її дослідження найбільш продуктивними будуть методи пізнання саме суспільних комунікацій, особливо тих, що формують політичну та історичну культуру.

Зокрема, йдеться про застосування теорії політики пам'яті Я. Кубіка та М. Бернхарда[19], яка дозволяє окреслити різні типи мнемонічних діячів та режимів пам'яті. Це чотири ідеальні типи *мнемонічних діячів*, а саме мнемонічні воїни**,** що вважають себе носіями єдино правильного історичного пам'яттєвого дискурсу; мнемонічні плюралісти, які визнають множинність бачення минулого і право на іншу його інтерпретацію; мнемонічно байдужі – незацікавлені у політиці пам'яті чи ті, що воліють триматися осторонь культурних протистоянь та «воєн пам'яті»; мнемонічно будучні, які опонують будь-яким зверненням до минулого та його впливів на сьогодення і майбутнє.

Виклад основного матеріалу. У випадку з ситуацією на окупованих Росією українських територіях йдеться про цілковите домінування мнемонічних воїнів, як з боку окупантів, так і з боку протидії їхній агресивній політиці. Водночас, переважна частина місцевого населення у Криму, Севастополі та ОРДЛО лишається пасивною, підпадаючи під визначення мнемонічно байдужих. Розпочата 24 лютого 2022 р. широкомасштабна агресія РФ проти України до максимуму загострила протистояння, у тому

[10] Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. *Національна безпека і оборона*. 2019. № 1-2.; Формування спільної ідентичності громадян України в нових умовах: особливості, перспективи і виклики. *Національна безпека і оборона*. 2016. № 3-4, № 7-8; 2017. № 1-2 URL: http://www.razumkov.org.ua/vydannia/zhurnalnatsionalna-bezpeka-i-oborona

[11] Донбас і Крим: ціна повернення : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О.М. Ляшенко. Київ: НІСД, 2015. 474 с. URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Razom_kRym_donbas-4ab2b.pdf; Україна і Росія: дев'ятий вал чи Китайська стіна / В.П. Горбулін, О.С. Власюк, С.В. Кононенко. Київ : НІСД, 2015. 132 с.; Світова гібридна війна: український фронт / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с.

[12] Білоус Т. Цивільні жертви війни на Донбасі та пам'ять про них. *Спільне*. 2020. 19 березня. URL: https://commons.com.ua/uk/civilni-zhertvi-vijni-na-donbasi-j-pamyat-pro-nih/

[13] Abibok J. Na drodze do stworzenia „narodu Donbasu". Polityka tożsamości samozwańczych republik na wschodzie Ukrainy. *Komentarze OSW*. № 270, 5.06.2018. S. 1-7; Idem. Unrecognized holidays: Old and new 'state' traditions in the self-proclaimed republics in the east of Ukraine. *Language of Conflict. Discourses of the Ukrainian Crisis* / ed. by Natalia Knoblock. Bloomsbury Academic, 2020. URL: https://www.bloomsbury.com/us/language-of-conflict-9781350098626/

[14] Приймаченко Я. Історична політика РФ та її влив на території південно-східної України та АР Крим в контексті «русского мира». *Регіональна історія України:* Зб. наук. ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. Вип. 11. С. 101-132.

[15] Sasse Gwendolyn, Lackner Alice. War and identity: the case of the Donbas in Ukraine. *Post-Soviet Affairs* 2018. Vol. 34. № 2-3 (Identity Politics in Times of Crisis: Ukraine as a Critical Case). P. 139-157.

[16] Шульга Т. Гуманітарна політика у поліетнічному регіоні: Крим 2000-х років. *Крим від античності до сьогодення:* Історичні студії / відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 633-643.; Короленко Б. Імперський/неоімперський дискурс Криму: історія та пам'ять у контексті глобальних викликів. *Там само*. С. 644-656.; Кот С. Крим: статус окупованої території та захист культурних цінностей. *Там само*. С. 690-707.

[17] Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / пер. с франц. и вступ. статья С. Н. Зенкина. Москва: Новое издательство, 2007. 346 с.; Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / пер. з фр. Київ, 2014. 272 с.; Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. Київ: Ніка-Центр, 2004. 181с.; Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / пер. с нем. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 368 с.; Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / пер. з нім. Київ : Ніка-Центр, 2012. 440 с.; Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / пер. з нім. В. Кам'янець. Львів: Літопис, 2010. 358 с.; Хаттон П. История как искусство памяти / пер. с англ. В. Ю. Быстрова. СПб.: Изд-во "Владимир Даль", 2003. 423 с.

[18] Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.; Киридон А.М. Гетеропії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 2016. 320 с.; Касьянов Г. Past continuous. Історична політика 1980-х–2000-х: Україна та сусіди. Київ: Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 2018. 420 с.

[19] Kubik Jan, Bernhard Michael. A Theory of the Politics of Memory. *Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration* / ed. by Jan Kubik and Michael Bernhard. Oxford: Oxford University Press, 2014. P. 7–36.

числі й у царині історичної пам'яті. Тож у тривалій перспективі маємо справу з непримиримими мнемонічними воїнами.

Зрозуміло, що різні типи мнемонічних діячів продукують відмінні *режими пам'яті*, тобто формують впорядкований спосіб пам'ятати про окремі явища, події чи процеси минувшини, який постійно підживлюється актуальними суспільно-політичними реаліями. Пропонується режим пам'яті в умовах окупації визначати як *тоталітарний* і *екстремальний*, який окрім домінантної пам'яттєвої моделі, нав'язаної через примус, у тому числі й силою зброї, містить кілька репресованих моделей віктимізованих на цей час груп населення. В АРК, м. Севастополі, ОРДЛО носіями упослідженої пам'яті стали громадяни з виразною (і навіть прихованою) українською ідентичністю, кримські татари, вірні окремих протестантських конфесій, громади ПЦУ, деякі етнічні групи. Водночас, є всі підстави стверджувати, що комеморативний примус породжує передбачувану нестабільність і тимчасовість подібного режиму пам'яті. Ця ситуація дозволяє запропонувати кілька можливих сценаріїв виходу з нього і перейти до більш сприятливого і продуктивного пам'яттєвого режиму. Отже не повсякденні «меморіальні війни», а кардинальна зміна загальної опції – режиму функціонування історичної пам'яті дозволить зупинити російську агресію у цій царині.

Вихідна позиція **робочої наукової гіпотези** полягає в інтерпретації історичної політики на окупованих територіях як екстремальної сурогатної моделі викривлення минувшини та неприхованої інструменталізації історії для маніпуляції суспільною свідомістю на догоду чітко артикульованої політичної мети – порушити державний суверенітет України та її територіальну цілісність. Важливим початковим компонентом дослідження теми є фіксація особливостей трансформації ідентичностей населення окупованих територій. Тут виходимо з констатації відмінної природи самоідентифікації українських громадян мешканців Донбасу і мешканців Криму. Ідентичність населення українського Донбасу пропонується визначати як прикордонну і гібридну, а самовизначення мешканців Криму – як типову для спільнот, які сформувалися в наслідок поселенського колоніалізму. Відповідно і механізм впливу політики пам'яті на процес трансформації історичної свідомості населення цих регіонів буде відмінним. Власне й сама історична політика окупантів в Криму й ОРДЛО має помітну специфіку. Відповідь української сторони також має бути диверсифікованою і враховувати особливості історичної свідомості різних груп громадян в цих регіонах.

Для виявлення механізму реалізації такої політики пам'яті та її результативності найоптимальнішими є методологічні підходи загальної конфліктології, з врахуванням особливого конфліктного потенціалу контраверсійних пам'яттєвих дискурсів. Більшість дослідників визнають наявність в українському соціумі локальних моделей історичної пам'яті (потенційно конфліктних «канонів історичної пам'яті»). Проте, варто враховувати, що суперечності щодо історичної пам'яті в українському випадку стали предметом політичних маніпуляцій не тільки внутрішньополітичного середовища, але й зовнішнього втручання РФ. У цій ситуації заслуговує на увагу проблема адекватної класифікації конфлікту пам'ятей, або ж по суті «війни пам'ятей» – як конфлікту цінностей чи конфлікту інтересів? Підокупаційна ситуація підштовхує до констатації, згаданого вище, інтересу з боку агресора (геополітичного, політичного, економічного). Але при цьому зберігається методологічна константа, яка дозволяє побачити у конфлікті історичних дискурсів конкуренцію відмінних ідентичностей. Так, філософ М. Степико звертає увагу на ідентифікаційну природу цього явища, а саме на «несумісність і конфлікт двох протилежних ідентичностей: «совкової» азіатсько-проросійської та проєвропейської української»[20]. За спостереженнями цього дослідника, існують декілька ліній фронту війни російської та української ідентичностей. До першої лінії ним віднесені окуповані території Криму і Донбасу, а також села і міста, які нещодавно були звільнені від окупантів. До цієї лінії також варто віднести великі міста Донбасу, такі як Слов'янськ, Краматорськ та Маріуполь. Тут зусиллями адептів «русского мира» сформувався міф про спільну з Росію ідентичність, несумісну з українськими цінностями, що й стало ідеологічною основою поширення тут проросійських настроїв та підґрунтям утворення квазіреспублік[21].

Спираючись на вказані методологічні підходи, доцільно досліджувати конфлікти пам'ятей також у антропологічному вимірі, оскільки вони можуть викликати глибоку внутрішню травму окремих індивідів, передовсім дітей і молоді. Особливо це небезпечно в умовах окупації, коли домінуюча офіційна історична політика набуває крайнє антагоністичних виявів і започатковує формування антиукраїнського пам'яттєвого дискурсу вже від молодшої школи, з відродження радянських практик «зомбування» підростаючого покоління.

Прикордонна/гібридна ідентичність населення українського Донбасу. Варто визначитися з основними поняттями: «прикордонна ідентичність» та «гібридна ідентичність». Якщо перше видається цілком очевидним і не викликає суттєвих

[20] Степико М.Т. Виклики та загрози українській ідентичності в умовах російської агресії. *Стратегічна панорама*. 2015. № 1. С. 135.

[21] Степико М.Т. Гібридна війна як війна ідентичностей. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 3 (40). С. 166.

дискусій, то друге потребує окремого пояснення. Отже, під «прикордонною (порубіжною) ідентичністю» розглядаємо відповідний тип ідентифікації населення, яке позиціонує себе як мешканців фронтиру – порубіжного простору між різними цивілізаціями, культурами, країнами, державами тощо. Як справедливо зазначає Я. Верменич значна частина населення у зонах пограничь має або «гібридну», або налаштовану на суперництво ідентичність[22]. Отже «гібридна ідентичність» у спрощеній/робочій формулі може бути визначена, як множинна ідентичність, яка сполучає різні, не вповні комплементарні складники. Також варто визнати, що гібридні ідентичності містять значний контраверсійний потенціал. Гібридна природа цієї ідентичності робить її амбівалентною, нестійкою. Більше того вона перебуває у стані кризи, а її носії на Донбасі зазнали кількох хвиль культурних травм.

Регіон України, який сьогодні відомий як Донбас має складну історичну долю. Суперечливі інтерпретації його минувшини й нині досить суттєво впливають на сучасну ідентифікаційну ситуацію. Важливо зауважити, що вказана територія має різне районування з погляду етнології, економічної географії, історичної картографії тощо. Так, етнологи всю Луганську та північ Донецької областей відносять до історико-етнографічного району Слобожанщина, а південь Донецької – до Українського степу. В історичному аспекті регіон також виглядає доволі строкато, оскільки сформувався із земель Слобідської України (частини слобідських козацьких полків), і почасти з території Вольностей Запорозьких та Війська Донського. Тому можна цілком погодитися з думкою Я. Верменич, що Донбас не є історичним регіоном, оскільки територіально він постав з різних частин колишніх козацьких формувань[23]. Їхнє об'єднання було зумовлено специфікою економічного розвитку, а саме прискореною індустріалізації другої половині XIX – початку XX ст., яка привела до зосередження металургійного та машинобудівного виробництва в ареалі видобування вугілля. Така специфіка щораз породжує численні спроби подолати поширені стереотипні уявлення і здійснити деконструкцію «донбаського міфу» про цілісність і унікальність регіону.

Особливу роль у формуванні і розвитку регіональної ідентичності Донбасу відігравало «прикордоння» – нічийна, вільна земля, колишнє «Дике поле», що упродовж багатьох століть давало пристановище тим, хто прагнув врятуватися від переслідувань і поневолення чи шукав шляхів фізичного виживання[24]. Тому, можна цілком погодитися з концепцією Г. Куромії, що Донбас – це не кордон якихось двох цивілізаційних суб'єктів, а розмита межа між освоєною і неосвоєною територією, між цивілізацією і незаселеним Степом, між владою і свободою, яка межує з брутальною сваволею та часто переходить у неї[25].

У пореформений період, позначений величезним потоком переселенців з інших губерній, було закладено основу сучасної етнічної структури населення Донбасу[26]. Індустріалізація другої половини XIX – початку XX ст. привнесла суттєві трансформації, які полягали не тільки у зміні складу населення регіону за рахунок міграції робітництва, а у розмиванні і зникненні статусу прикордоння. Можна спрогнозувати, що елементи прикордонної ідентичності зберігалися у місцевого населення – нащадків козаків, а прийшле робітництво вже не мало таких інтенцій.

Початок радянського періоду (1920-ті роки) для мешканців регіону видався доволі травматичним. Значна нестабільність у етнополітичній площині була зумовлена політичними хитаннями партійно-державної лінії кремлівського керівництва: від моделі «боротьби двох культур» (з явним протегуванням «пролетарській» російській культурі) до курсу на коренізацію/українізацію, з наступним поверненням до жорсткої «боротьби з українським буржуазним націоналізмом». Хоча надто коротка «доба українізації» все ж мала позитивний вплив на процес дерусифікації міського робітничого середовища і зростання соціальної мобільності українців регіону. Цікаво, що місцева радянська еліта і населення досить болісно відреагували на відокремлення у 1924 р. від українського Донбасу Таганрога та Шахтинської округи[27]. Така ситуація, не зважаючи на економічну мотивацію, була досить показовим маркером самоідентифікації місцевого населення і свідчила про наявність у ньому принаймні двох вагомих ідентентів – відчуття внутрішньо регіональної єдності й посилення, можливо тимчасового, фіксації стану порубіжності. Як бачимо, навіть номінальна суверенізація ранньої УСРР містила як неодмінний компонент поняття «кордонів» і, відповідно, породжувала/відроджувала прикордонну ідентичність.

У наступний період 1930-1940-х рр. відбулася ще більша міксація населення – зменшення питомої ваги українців (наслідок репресії та Голодо-

[22] Верменич Я.В. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України / від. ред. В.А. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. С. 79.

[23] Там само. С. 254.

[24] Донбас в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2014. С.425.

[25] Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки / пер. з англ. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. С. 29-31, 33.

[26] Пашина Н. Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі. *Політичний менеджмент*. 2005. № 1. С. 27.

[27] Сергійчук В. Етнічні землі і державний кордон України. Київ, 2000. С. 65-67, 91, 94-102.; Верменич Я.В. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України. С. 274-275.

мору), і збільшення питомої ваги росіян (робітництво, кримінальний складник). Спостерігалися й локальніші явища, скажімо переселення окремих груп мешканців Лемківщини під час «трансферу 1944 р.». Отже підвалини сучасної донецької ідентичності закладалися у рамках радянського модернізаційного проєкту, починаючи з 1930-х рр., однак її формування реально припадало на 1960–1970-ті роки. Саме тоді усталився образ Донбасу як вітрини соціалізму з побутовими символами т.зв. «соціалістичного раю» – дешевою горілкою й ковбасою, достатньою кількістю робочих місць, швидким просуванням черги на житло[28]. При цьому головним стрижнем соціальної структури тут стали не етнічні, а соціально-економічні ієрархії. Водночас, доречно визнати, що за цією совєтською зразковістю приховувалися суттєві суперечності, закорінені саме у ідентифікаційній сфері. Власне у період пізнього СРСР посилюється гібридність ідентичності мешканців «шахтарського краю», яка найбільше виявлялася у суперечності між етнічним самовизначенням і рідною мовою, та відданістю радянській версії модерності. Регіон являв собою своєрідний ментальний простір, в якому химерно переплелися категорії «свій – чужий», «інший – інакший», «лояльний – нелояльний» тощо. На думку Я. Верменич, Донбас як значною мірою штучно створене порубіжжя із закладеним у його фундамент значним конфліктогенним потенціалом, був приречений на постійні «з'ясування відносин», тертя, прояви сепаратизму[29].

Із здобуттям Україною незалежності, в 1990-х роках на Донбасі відбулося помітне посилення регіональної ідентичності, яке, за спостереженнями Г. Коржова, обумовлювалося компенсаторною функцією – ідентифікація з регіоном заповнила вакуум ідентифікації з державою[30].

На думку багатьох дослідників у регіоні сформувалася фактична українсько-російська біетнічність. М. Гаухман вважає, що українці та росіяни Донбасу не сприймали одне одного як «інших». Близьке сусідство та спільна праця спричинилися до метисизації населення Донбасу[31]. Цей стан міжетнічних відносин, якому притаманно розмивання етнічних меж і поширення українсько-російських шлюбів, соціолог І. Кононов назвав «українсько-російською домінуючою етнічною коаліцією»[32]. У соціальному вимірі її основу становили шахтарі й робітники заводів. Культурно-психологічні особливості цієї спільноти були зумовлені розривом з більш архаїчним селянським середовищем, яке апріорі трактувалося як відстале та безперспективне.

Отже у формуванні ознак регіональної самоідентифікації жителів Донбасу важливу роль відіграють зауважені вище етнонаціональні особливості регіональної спільноти. Йдеться, передовсім, про високу частку росіян в етнічному складі населення. Однак, варто звернути увагу, що за період між переписами 1989 р. та 2001 р. відносний показник українців збільшився, а росіян зменшився. Якщо частка українців серед усього населення регіону за період 1989 – 2001 років збільшилася на 6,1% (з 51,1% до 57,2%), то питома вага росіян за цей же час зменшилася на 5,5% (з 44,0% до 38,5%)[33].

Оскільки українсько-російська біетнічність Донбасу була значною мірою сформована радянською політичною риторикою у межах радянського модернізаційного проєкту то ностальгія «за совком» залишилася питомою складовою регіональної гібридної ідентичності. Радянський складник ідентичності мешканців Донбасу має кілька прикмет. Зокрема, йдеться про домінування патерналістських настанов. Так, І. Тодоров зауважив, що Донбас однозначно успадкував ту патерналістську в своїй основі ціннісну систему, яка існувала в СРСР. Місцеві мешканці в переважній більшості вважають, що саме влада відповідальна за освіту, охорону здоров'я, стабільну роботу та виплату зарплат, пенсій та соціальних допомог. Звідси домінування колективістських цінностей, історична пам'ять, переважно орієнтована на радянську спадщину. Нині в регіоні зберігається інерція своєрідного «регіонального патерналізму» під гаслом «старшим видніше»[34]. Отже, присутня в українському суспільстві, у тому числі й на Донбасі, ностальгія за радянським минулим має інший характер ніж в Росії, де головним аспектом була туга за втраченою імперію. В Україні ностальгію за СРСР провокують патерналістські настрої та прагнення мати, хай навіть і мінімальні, але все ж таки наявні в Радянському Союзі соціальні гарантії[35]. Не варто забувати й про психологічний аспект вибірковості пам'яті – схильність акцентуватися на позитивних спогадах.

---

[28] Верменич Я.В. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України. С. 250-251.

[29] Там само. С. 277.

[30] Коржов Г. Региональная идентичность Донбасса: генезис и тенденции развития в условиях общественной трансформации. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2006. № 4. С. 40.

[31] Гаухман М. Донбас: колонізація і мітологізація. Ч. 2. Внутрішня колонізація. *Україна модерна*. 06.02.2016. URL: https://uamoderna.com/blogy/mikhailo-gaukhman/donbas-kolonizacziya-i-mitologizacziya-2

[32] Кононов И., Хобта С., Щудло С. Донбасс и Галичина в региональной системе Украины, 2014. С. 57–58.

[33] Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / за ред. О.Г.Осауленка. Київ : Державний комітет статистики України, 2003. С. 130, 137.

[34] Тодоров І. Особливості ментального сприйняття України у Донецькому регіоні. *Схід і Південь України: час, простір, соціум*. Колективна монографія. В 2 т. Київ, 2014. Т. 1. С. 328.

[35] Корнієнко Н. Ностальгія за СРСР в Україні та Росії: спільне та відмінне. *Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації закінчення «холодної війни»: 20 років по тому*. Матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (2–4 листоп. 2011 р., Запоріжжя). Запоріжжя, Інтер-М, 2011. С. 217.

Присутність російсько-радянської ідентичності у значної частини населення Донбасу засвідчують соціологічні дані. Станом на кінець 1990-х років лідером серед носіїв радянської культури була Донецька область – 37,1%, тоді як носії української і російської культури розділилися майже порівну – 25,8% та 21,9% відповідно. Переважна більшість представників Луганщини відносила себе до української культурної традиції (44,3%), радянської і російської – 24,5% та 21,9% відповідно. Водночас соціологи констатували поступове зменшення питомої ваги радянської ідентичності. Так, серед мешканців Донецька у 1994 р. 40,1% визначили себе як «радянську людину», у 1999 р – таких було вже 21,5%, а у 2004 р. – лише 9,9%[36]. По Донецькій і Луганській областях разом: 2001 р. – 22,0%, 2009 р. – 15,0%, 2014 р. – 13,9%, 2015 р. – 5,4% (останній показник, вочевидь, стосується мешканців неокупованої частини Донбасу – *В.М.*; *В.Т.*)[37].

Характерною рисою сучасного Донбасу є високий ступень лояльності до місцевих еліт. Саме у цьому регіоні найбільшого поширення набули патронклієнтальні форми соціальної взаємодії, побудовані на нерівноправних відносинах і залежності більшої частини місцевого населення від вузького шару регіональної еліти, в руках якої були сконцентровані небачені фінансові та матеріальні ресурсів. За спостереженнями Ю. Ситник на Донеччині оформився конгломерат криміналітету з владою та підконтрольними їм правоохоронними органами. Використовуючи можливості української незалежної держави, цей «конгломерат» був вороже налаштований до всього українського[38]. Характерно, що місцеві регіональні еліти тривалий час стимулювали конструювання і зміцнення регіональної ідентичності у своїх політичних інтересах, використовуючи її як аргумент в передвиборчій боротьбі на користь, зокрема Партії регіонів і В. Януковича.

Цілком закономірно, що гібридний характер регіональної ідентичності містив чимало протиріч, які помітно загострилися в умовах кризи 2013-2014 рр. та російської агресії. Цікавий аспект базової світоглядної контроверзи окреслив В. Головко: «Донецькій ідентичності властива суперечність між великими можливостями («степова вольниця») і жорсткими обмеженнями («галерна праця»)»[39]. Суттєві протиріччя стосуються й сучасного соціокультурної середовища Донбасу. Саме воно, на думку Л. Якубової, справді є плідним ґрунтом для процесів культурної маргіналізації, адже цілі покоління виростали з невизначеною, а то й анаціональною самоідентифікацією[40]. Така ситуація сприяє швидкому поширенню культурного травматичного досвіду.

Також варто звернути увагу на особливість історичної пам'яті мешканців регіону та її вплив на їхню ідентичність. Тут цілком можна погодитися з думкою І. Кононова: «Групову національно-культурну самосвідомість мешканців Донбасу невірно пояснювати якимись плинними політичними процесами. Вона є вираженням змісту глибинної історичної пам'яті»[41]. Варто враховувати й те, що крах Радянського Союзу призвів до кризи вкорінених у ньому ідентичностей, а пошуки виходу з неї йшли шляхом пошуку точок опори в уже існуючому матеріалі. Вказані характеристики дозволяються передбачити, що м'яка декомунізація (бо навіть натяки на неї) спроможні викликати культурну травму «першої» хвилі. Характерно, що саме в тих регіонах, де мешкають громадяни, багато з яких є носіями «радянських цінностей», і розгорнулася російська агресія у 2014 р.[42].

Щодо прикордонного характеру ідентичності мешканців регіону, то на нашу думку, до 2014 р. він не мав належного суспільного усвідомлення. Зокрема, соціологічне дослідження в рамках наукового проєкту «Схід України: трансформація ідентичності в умовах пограниччя», здійснене у жовтні 2009 р. серед мешканців Луганської області виявило, що ідентичність «мешканець пограниччя» займає досить слабку позицію у структурі самоідентифікацій, перебуваючи в останньому десятку можливих рангів (по області в цілому лише 4% респондентів віднесли себе до цієї категорії). Це дало підстави соціологині С. Хобті констатувати, що у 2000-х роках для населення російсько-українського кордону не характерно розвиненого «почуття кордону». Східний кордон України не сприймається як межа з «чужими», тому прикордонний статус тут на той час не відчувався[43].

---

[36] Таблиці одновимірних розподілів трендового соціологічного дослідження «Львів–Донецьк»: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей – 1994, 1999, 2004 рр. / упор. В. Сусак. *Україна Модерна.* Спеціальний випуск. *Львів-Донецьк: соціяльні ідентичності в сучасній Україні.* Київ; Львів, 2007. С. 303.

[37] Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями врегулювання. Аналітична доповідь / ред. кол. Рафальський О.О., Котигоренко В.О., Панчук М.І. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. С. 48, 159-160.

[38] Ситник Ю. В. Еволюція національно-мовної ідентичності українців Донеччини (квітень 1923 р. – квітень 2014 р.): автореф. дис. … канд. іст. наук 07.00.01 «Історія України» / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2021. С. 14.

[39] Головко В. Український розлом «русского мира»: донецька та дніпропетровська ідентичності. *Схід і Південь України: час, простір, соціум*. Колективна монографія. В 2 т. Київ, 2014. Т. 1. С. 106.

[40] Якубова Л.Д. Процес українського націєтворення VS імперські практики маргіналізації на Донбасі (XVIII – початок XIX ст.). *Український історичний журнал*. 2015. № 4. С. 185.

[41] Кононов І. Етнос. Цінності. Комунікація: (Донбас в етнокультурних координатах України). Луганськ, 2000. С. 105-106.

[42] Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями врегулювання. Аналітична доповідь. Київ, ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. С. 156.

[43] Хобта С. Восток Украины: трансформация идентичностей в условиях пограничья. *Перекрестки*. Журнал исследований восточноевропейского Пограничья. 2010. № 3-4. С. 220.

Більше того переважна більшість мешканців регіону почувала себе у «глибокому радянському тилу». Перетин державного кордону між Україною і РФ був надзвичайно спрощеним, за внутрішніми паспортами і без віз. Посилене нав'язування ідеологеми «русского мира» невілювало дистанцію від Росії, яка більшістю українських громадян у Донецькій і Луганській областях не сприймалася як «за рубіж». Цьому сприяв і офіційний дискурс української центральної влади щодо Росії як братньої країни «близького зарубіжжя», «стратегічного партнера» тощо.

Російська агресія на Донбасі привела до відновлення його колишнього фронтирного статусу, фактично відкинувши на кілька століть назад. Досить влучно з приводу цього висловився Г. Куромія: «Зруйнувавши українсько-російський кордон на Донбасі, Москва зрештою знову покликала до життя легендарне невпорядковане «дике поле»[44]. А це в свою чергу мало суттєві геополітичні наслідки. Цілком можна погодитися із спостереженням І. Чорновола, що з раптовим перетворення Донбасу на мілітарний фронтир Україна знову стала порубіжжям европейської цивілізації. Зоною жорсткого протистояння експансії Росії[45]. Отже, для продуктивного аналізу трансформації ідентичності українських громадян в умовах російської агресії важливо враховувати передумови посилення і прогресування російської експансії на терени України.

Про ідентифікаційні маркери настроїв місцевого населення в умовах політичної кризи 2013–2014 р. і початку російської агресії свідчать результати опитування проведеного громадською організацією «Донецький інститут соціальних досліджень і політичного аналізу» (керівник В. Кіпень) 26–29 березня 2014 р за вибіркою 500 респондентів міста Донецька. Теза щодо переважної орієнтації донеччан на Росію не підтверджується розподілом відповідей на запитання про самоідентифікацію. Водночас витримані патріотичні почуття в цілому властиві більш ніж третині донеччан: ідентифікували себе переважно як «громадян України» з них 37%. Близька до них велика група (21%) донеччан, що ідентифікували себе як «російськомовних жителів України». Сумарно це становило 58% донеччан. На Росію орієнтувалася близько третини опитаних (18,2% – виступали за входження Донецького регіону у міждержавний союз з Росією, 8,7% – за приєднання до останньої) і лише 4,7% – за проголошення так званої ДНР [46]. Останній показник досить красномовний щодо реальної підтримки місцевими мешканцями квазідержавного утворення, яке буде накинуте зовні в найближчий перспективі.

Початок відкритої російської агресії призвів до масового від'їзду на контрольовану Україною територію щонайменше 1,5 млн. громадян з домінантною українською ідентичністю. Відповідно, свідомість підокупаційного населення під впливом історичної політики окупантів зазнає суттєвої трансформації, яка посилює ідентифікаційну дистанцію від решти українських громадян, навіть на звільнених територіях Донбасу. Юлія Абібок цілком виправдано вважає, що йде процес формування відмінних ідентичностей (окупаційні адміністрації використовують різні комеморативні практики спрямовані на формування окремішньої «донбаської» ідентичності), що загрожує цілості Донбасу як окремого регіону[47].

Зі зміцнення прикордонного характеру ідентичності одночасно посилюється її загальна криза. В регіоні, який опинився в епіцентрі гібридної війни, цей процес набув форми т.зв. «луганського синдрому». На думку І. Кононова, останній став результатом когнітивного дисонансу, який сформувався не в індивідуальних свідомостях, а в масовій свідомості регіональної спільноти. Саме стереотипи і фобії, які накопичувалися десятками років, штовхнули людей в пошуках екзистенційної безпеки в бік агресора[48]. Це знайшло вияв в достатньо масовій явці мешканців міст Донбасу на так званий «референдум» 11 травня 2014 р.

Також варто додати, що когнітивний дисонанс донбасівців формувався десятиріччями. Саме тому навесні 2014 р. в своїй більшості вони не мали ментальних точок опертя для опору. Не лише домінуючий у регіоні історичний дискурс, а й створений мас-медіа фон (Росія – супердержава), утверджували думку – опиратися безперспективно. Більше того, місцеві мешканці не ідентифікували Росію як загарбника, пов'язуючи саме із нею вихід регіону із тривалої соціально-економічної депресії. Дія «луганського синдрому» посилює дистанцію між ідентичностями населення на звільненій та окупованих частинах Донбасу. І. Кононов зауважив, що на територіях, які залишилися в складі України він поступово зникає. На територіях, підконтрольних проросійським бойовикам він розвивається. Підтри-

[44] Куромія Г. Загадка Донбасу: як зрозуміти його минуле і майбутнє, 24.08.2015 URL: http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1596-hiroaki-kuromiia-zahadka-donbasu-iak-zrozumity-ioho-mynule-ta-maibutnie

[45] Чорновол І. Компаративні фронтири. Світовий і вітчизняний вимір. Київ : Критика, 2015. С. 279.

[46] Почти 66 % жителей Донецка хотят жить в единой Украине – соцопрос. URL: http://www.ostro.org/general/politics/news

[47] Abibok Julia. Na drodze do stworzenia „narodu Donbasu". Polityka tożsamości samozwańczych republik na wschodzie Ukrainy. *Komentarze OSW.* № 270 (5.06.2018). S. 1-7.; Idem. Unrecognized holidays: Old and new 'state' traditions in the self-proclaimed republics in the east of Ukraine. *Language of Conflict. Discourses of the Ukrainian Crisis*, ed. by Natalia Knoblock, Bloomsbury Academic, 2020 URL : https://www.bloomsbury.com/us/language-of-conflict-9781350098626/

[48] Кононов Ілля. Луганський синдром як масова аномічна реакція на розгортання гібридної війни. *Historians.in.ua*. 2016, 28 січня URL : http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1778-illya-kononov-luhanskyy-syndrom-yak-masovaanomichna-reaktsiya-na-rozhortannya-hibrydnoyi-viyny

мання цього синдрому є однією зі складових гібридної війни, яку веде Росія проти України[49].

Регіональна донбаська свідомість перебуває у фазі кризи й активної трансформації – як віддзеркалення пролетарської свідомості, що деградує і маргіналізується під дією деіндустріалізації Донбасу та його невідповідності трендам постіндустріального світу. Самоізоляція на рівні ідеологічного існування регіональних спільнот, самозупинення в історичному поступі разом із прагненням жити за законами вільного ринку і бажанням користуватися всіма його перевагами, становлять засадничу суперечність внутрішнього існування цього регіону. Вказану кризову ситуацію можна окреслити як культурну травму «другої хвилі».

Посилене формування прикордонної ідентичності стало реальністю починаючи з 2014 р., але у свідомості місцевого населення «ментальний кордон» проходить по лінії розмежування між Україною та ОРДЛО. Натомість сприйняття справжнього державного кордону лишається й досі не визначеним (значна ділянка українсько-російського кордону у межах Донецької, і частково Луганської областей реально контролюється лише російською стороною).

Водночас відбулося посилення гібридності у самовизначенні мешканців окупованих територій. Маємо справу з своєрідним «нашаруванням» кількох гібридних ідентичностей: пострадянської до 2014 р. та сучасної підокупаційної. Однак, гібридна природа такої ідентичності робить її амбівалентною, нестійкою. Більше того вона перебуває у стані кризи, а її носії зазнали кількох хвиль культурних травм. Зберігаються і посилюються роз'єднанні політичні лояльності, які окрім декларованої відданості терористичної «владі» ДНР/ЛНР містять потенційні можливості повернення до сприйняття української влади як легітимної.

Трансформація ідентичності населення Криму. Автономна республіка Крим – особливий регіон України, який має давню, надзвичайно насичену, але водночас і складну, і навіть трагічну історію. Півострів був батьківщиною і притулком, як тимчасовим, так і постійним, для багатьох народів. Історично тут сформувалося надзвичайною етнічно строкате населення. Проте, цей етнічний склад неодноразово порушувався примусовими виселеннями корінних мешканців російською імперською та радянською владами. Так, тотальна депортація 1944 р. стала національною трагедією для кримських татар та багатьох інших етнічних спільнот – вірмен, греків, караїмів, кримчаків.

Отже у трансформації ідентичності населення Криму визначальним чинником виступає історичний аспект формування соціуму на півострові. На нашу думку, найбільш оптимальною моделлю опису особливостей історичної пам'яті кримської спільноти є теорія поселенського колоніалізму (складова частина постколоніальних студій), яка дає можливість пояснити зв'язок між міграцією населення і домінуючим пам'яттєвим дискурсом. Тому можна погодитися з твердженням М. Свєженцева: «Історія Криму у складі Російської імперії та Радянського Союзу є історією поселенської колонії. Образ цієї колонії, її демографічний склад, наратив культурної та політичної історії, тобто – знання про півострів – є імперським конструктом, інструментом, створеним задля контролю імперії над цією територією»[50].

Вперше анексувавши Крим у 1783 р. Російська імперія, намагалася колонізувати всі аспекти життя цього простору та маргіналізувати народи й культури, що були корінними для нього. Насильницька заміна населення супроводжувалася формуванням типового імперського історичного наративу, що виправдовував цей процес. Буцімто саме Росія виконала «культургерську місію» – принесла в цей край цивілізацію і впорядковане життя.

Політика СРСР щодо Криму також значним чином відтворювала модель поселенської колонізації. Радянська національна політика привела до повного «очищення» півострова від корінного населення та перетворення його у «плавильний котел», де мав творився зразковий прототип «радянського народу» з відповідною ідентичністю. При цьому кримські татари та інші етнічні спільноти не тільки фізично депортувалися, а й витискалися ментально, оскільки радянська влада провела тотальну зачистку кримського мнемонічного простору (топоніміку, музейництво, історичний освітній дискурс), видаливши з нього будь-які згадки про корінне населення.

Для заповнення демографічної лакуни була проведена мобілізація і переселення сільськогосподарського населення переважно з УРСР та РСФРР. Крім того, півострів почали масово заселяти військові пенсіонери, які мали високий соціальний статус і добре матеріальне забезпечення. Внаслідок цієї політики змінився сам зміст поняття «кримський» та «кримчанин», адже у середовищі поселенців та їхніх нащадків встигла сформуватися локальна кримська ідентичність щільно пов'язана з радянськими трендами. Варто звернути увагу на те, що «совєтський компонент» ідентичності кримчан мав інші параметри, ніж у мешканців Донбасу. Тут практично від-

[49] Кононов Ілля. Луганський синдром як масова аномічна реакція на розгортання гібридної війни. *Historians.in.ua*. 2016, 28 січня URL : http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1778-illya-kononov-luhanskyy-syndrom-yak-masovaanomichna-reaktsiya-na-rozhortannya-hibrydnoyi-viyny

[50] Свєженцев М. Колонізований півострів: історія Криму в контексті теорії поселенського колоніалізму. *Україна модерна*. URL: https://uamoderna.com/md/kolonizovanij-pivostriv-istoriya-krimu-v-konteksti-teorii-poselenskogo-kolonializmu?fbclid=IwAR3wxMZ3zdlus0Fhk-iHGUWPuXOcEVT76e-V0VjHOCBoePn0t4PfRAN74cO0

сутній «пролетарський» індустріальний складник, натомість домінує прив'язка до військової героїки (особливо у Севастополі) та відпочинково-рекреаційної тематики (ПБК як «всесоюзна здравниця»).

У незалежній Україні відбулося повернення кримськотатарського народу на свою історичну батьківщину. Причому саме українська влада матеріально і фінансово підтримувала цей процес. За роки перебування у складі України у Криму було створено цілісний економічний комплекс з розвинутими відпочинково-туристичною, сільсько-господарчою, промисловою галузями. Були повністю забезпечені освітні і культурні потреби громадян російської етнічності, часом навіть за рахунок україномовних українців.

Водночас серед українських громадян у Криму було чимало тих, хто мав радянську ідентичність. Так соціологія 2007 р. засвідчила що в АР Крим до радянської культурної традиції себе відносило 32,2% населення, а 30,8% та 18,9% – до російської і української відповідно. Вочевидь ця обставина стала живильним ґрунтом для російської агресії, спочатку суто інформаційної, а у лютому 2014 р. і військової.

Отже ще з 1991 р. РФ розпочала латентну фазу гібридної війни проти України, яка полягала у підготовці до відкритої фази агресії та окупації Криму. Була розв'язана справжня інформаційна війна з нав'язуванням українським громадянам у Криму ідеології т.зв. «русского мира», російського націоналізму, імперської свідомості, фальсифікації історії – посилення проросійських настроїв з одночасним підживлюванням антиукраїнських та антикримськотатарських. Здійснювалися спроби нівелювати кримськотатарську складову в історії Криму. Зокрема, посилено поширювалися фейки про «ісламістську загрозу».

Севастополь та цілий Кримський півострів залишалися територією всуціль насиченою російськими символами як імперськими, так і радянськими. Більше того кількість таких меморіальних об'єктів тільки збільшувалася. Так у 2008 р. у Севастополі було відкрито пам'ятник Катерині ІІ. Цілком слушну думку з цього приводу висловив Фелікс Мюнх: «У той час як пам'ятники легітимують владу еліт, вони можуть також легітимувати саму присутність етнічної групи та громади на певній території»[51]. Водночас присутність українських маркерів у мнемонічному просторі Криму була мінімальною – кілька пам'ятників Тарасу Шевченку, музей Лесі Українки у Ялті, пам'ятник поетесі у Балаклаві, ялтинська гімназія ім. Степана Руданського. До окупації півострова Україна так і не змогла сформулювати належної альтернативи російському міфу про «іконно російський Крим» ані для внутрішнього вжитку, ані для запевнення міжнародної спільноти. З свого боку Росія, створила та постійно підживлює власний історичний міф про півострів, водночас маргіналізуючи будь-які, передовсім українські, альтернативні версії інтерпретації минулого.

В умовах окупації відбувається продовження практики поселенського колоніалізму за рахунок переселення на півострів майже 1 мільйона російських громадян. Цілком зрозуміло, що новітні переселенці мають яскраво виражену російську ідентичність і повністю лояльні до путінського режиму. Але тим самим формується суперечність між прибульцями і місцевими росіянами, які переважно лишаються носіями регіональної локальної ідентичності.

Так, як засвідчили результати опитування Центру східноєвропейських і міжнародних досліджень (ZOiS), проведеного у формі особистих бесід у Криму та Севастополі у період з 26 березня по 3 травня 2017 р. (1800 респондентів), всупереч офіційній російській риториці, події, що відбулися з 2014 р., лише укріпили регіональну ідентичність, що втілилася у визначенні «кримчанин» на противагу іншим категоріям, наприклад, «росіянин». 40% опитаних вважають, що внаслідок політичних змін після 2014 р. їхня регіональна ідентичність посилилася (тоді як 58% не бачать змін, і лише 2% вважають, що вона послабшала). Сильне почуття особливої регіональної ідентичності підтверджується відповідями на дещо інакше сформульоване питання про місце, яке респонденти вважають своїм «домом»: стандартна відповідь «місце, де я живу», тобто конкретна місцевість у Криму і Крим в цілому виявилися двома найбільш популярними варіантами відповідей.

На питання про рівень довіри до різних політичних інститутів більшість опитаних відповіли, що довіряють російському президенту, далі – російській армії та державним установам. За теперішніх умов пересвідчитися у щирості таких відповідей неможливо. Втім, цікавішим є дуже низький рівень довіри до регіональних кримських та місцевих органів, що йде врозріз із сильним почуттям місцевої чи регіональної ідентичності.

Кримські татари, що є жертвами репресій, мають більш скептичне ставлення до теперішнього режиму. Таким чином, суспільна і політична інтеграція кримських татар залишається для Росії потенційним фактором дестабілізації[52]. Тому видозміни ідентичності кримських татар в сучасних умовах потребують особливої уваги.

[51] Мюнх Фелікс. Кримський півострів: пробуджені символи царського імперіалізму і сучасні тенденції до експлавізаці. *Схід-Захід*: іст.-культ. збірник. Вип. 16–17. Нео-анти-колоніалізм vs неоімперіалізм: релевантність постколоніального дискурсу на пострадянському просторі / за ред. Г. Грінченко, Т. Дзядевич ; Східний інститут українознавства ім. Ковальських та ін. Харків : «НТМТ», 2013. С.187.

[52] Крим після 2014: Ідентичність та життєві умови / текст: Ґвендолін Зассе, Іван Жилін, Томас Франке / пер.: Катерина Міщенко, *Розмаі медіа центер* 24.04.2019. URL: https://crimea.dekoder.org/identychnist

Спираючись на опитуванні, проведеному Всеросійським центром дослідження громадської думки (ВЦИОМ) в жовтні 2015 р. (1200 респондентів з числа кримських татар), а також на дослідженнях, проведених ВЦИОМ і Інститутом соціології РАН влітку і восени 2015 р. (16 фокус-груп, 29 експертних і біографічних інтерв'ю) російські дослідники В. Мукомель та С. Хайкін запропонували наступну структуру трансформації ідентичностей (громадянської, етнічної, регіональної, конфесійної) кримськотатарського населення в умовах окупації. За їхніми спостереженнями, громадянська ідентичність відійшла на другий план: зниження частки тих, які ідентифікують себе з Україною не було компенсовано відповідним зростанням частки тих, які ідентифікують себе з Росією; більшість кримськотатарського населення займають вичікувальну позицію. Кримські татари в більшості своїй так і не прийняли Росію – в рамках масового опитування тільки 16% респондентів назвали себе росіянами (російськими громадянами). Навіть серед тих, хто підтримує ідею входження Криму до складу Російської Федерації, громадянська (російська) ідентичність виражена слабо. Громадянській ідентичності протиставляється регіональна ідентичність. Традиційно нерозривні для кримських татар етнічна і регіональна ідентичність зазнали певної ерозії. Серед незадоволених новими соціальними умовами і порядками кримських татар все зростаюче значення набуває конфесійна приналежність. Отже регіональна ідентичність кримських татар заміщується конфесійною при збереженні етнічної ідентичності як домінуючої[53].

Крім того, ці дослідники змушені констатувати, що у частини молоді російської етнічності зберігається подвійна російсько-українська громадянська ідентичність[54]. Для більшості кримських росіян, не дивлячись на ідентифікацію з Кримом та «абстрактною Росією», також притаманне типове протиставлення Криму «іншій Росії», несприйняття «материкових» росіян. Особливо ці настрої посилюються на фоні масового напливу в Крим російських чиновників, які займають всі відповідальні посади[55].

На думку кубанського політолога А. Баранова, регіональне співтовариство Криму є багатоскладним, із виразною сегментацією на російську, українську і кримськотатарську спільноти. Російська етнічна ідентичність кримчан своєрідна, але інтегрована в «велику» російську і громадянську російську ідентичності. Найбільш слабкі прояви має українська ідентичність. У таких умовах внутрішньорегіональні конфлікти найбільш вірогідні по лінії «слов'яни – татари»[56].

Виявлені особливості ідентичності населення Криму, передовсім її пам'яттєвий складник, дозволяють з більшою відповідність досліджувати результативність історичної політики окупантів і виробляти відповідні механізми протидії. Зупинити утвердження міфу про «споконвічний російський Крим» цілком реально. Для цього необхідно органічно вписати минувшину Криму в модерний український історичний наратив і забезпечити його поширення у просторі суспільної комунікації.

Основні напрями дослідження. Враховуючи багатовимірність теми, яка досліджується, пропонується її предметне поле систематизувати за кількома основними напрямками.

Передовсім належна увага зосереджується на розгляді меморіального законодавства, яке поділяється на два взаємонеприйнятних кластери: 1) законодавчі й нормативні акти України (комеморативні/меморіальні закони); 2) нелегітимні правові акти самопроголошених «республік» на тимчасово окупованих територіях України (ОРДЛО) – так званих «ЛНР» / «ДНР» та легітимні правові акти РФ, які незаконно поширюються на окуповані території АРК і м. Севастополя. Для цього необхідно здійснити аналіз Законів України щодо історичної пам'яті, порівняти з європейським меморіальним законодавством. Розглянути також практику застосування українського законодавства в АРК та на Донбасі до окупації. Зафіксувати факти порушення українського меморіального законодавства і реагування правоохоронних органів на них.

Предметом пильного студіювання також є формування антиукраїнського пам'яттєвого дискурсу в системі освіти. Проаналізувати шкільні підручники, програми і посібники (особливо регіональні) з історії та суспільствознавчих дисциплін за якими навчаються учні на тимчасово окупованій території Криму й ОРДЛО. Здійснити порівняння з українською викладацькою практикою до окупації та на нинішній час. Підготувати пропозиції щодо корекції навчальних програм з історії та суспільствознавчих дисциплін для впровадження в навчальний процес під час деокупації.

Не можна обійти увагою й залучення професійних істориків до офіційної пропаганди. Необхідно розробити робочу модель для аналізу становища гуманітарних наук в умовах окупації та використання професійних істориків у інтересах реалізації історичної політики окупаційних структур. Здійснити облік істориків, які працюють у наукових закладах

[53] Мукомель В. И., Хайкин С. Р. Крымские татары после «Крымской весны»: трансформация идентичностей. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*. 2016. № 3 (133). С. 68.

[54] Там само. С. 56.

[55] Там само. С. 57-58.

[56] Баранов А.В.Трансформации региональной, этнических и конфессиональных идентичностей крымчан в контексте воссоединения Крыма и России. *Вестник Пермского научного центра*. 2016. № 5.

та ЗВО на окупованих територіях, проаналізувати їхні наукові та публіцистичні тексти стосовно концептуальної і тематичної спрямованості. Виявити з них тих, хто зайняв колаборантські позиції і долучилися до антиукраїнської пропаганди. З іншого боку, з'ясувати долю тих істориків і інших гуманітаріїв, які зазнали переслідувань з боку окупантів.

Пропонується також виокремити із загальної історичної проблематики основні кейси у межах яких ведуться «меморіальні війни» – Друга світова війна, державно-територіальна належність Криму та Донбасу, етногенетичні процеси, події 2014 р. (Революція Гідності vs «державний переворот»), Донецько-Криворізька республіка тощо.

Власне сам факт окупації вже перетворився на предмет мнемонічного протистояння, яке, із зрозумілих причин, має жорсткий антагоністичний характер. З українського боку, у тому числі й на правовому рівні, дії Росії кваліфікуються як агресія, яка привела до порушення територіальної цілісності України та її суверенітету – тимчасової окупації частини української території. Російська сторона на офіційному рівні, включно з правовим визначенням, визначає окупацію АРК та Севастополя як «волевиявлення народу Криму», а події на Донбасі – як протистояння місцевого російського населення та «київського режиму».

Наступний напрям охоплює комеморативні практики (відзначення пам'ятних дат, формування пантеону «героїв», пам'ятникотворення). Тут важливо зібрати інформацію про демонтовані, пошкодженні або знищені об'єкти української та кримськотатарської мнемонічної традиції. Проаналізувати характер топонімічної політики окупантів. Звернути увагу на ігнорування українського законодавства щодо декомунізації топонімічних об'єктів в Криму та ОРДЛО. Виявити нові пам'ятники, зведені під час окупації. Класифікувати комеморативні об'єкти відповідно до тематики і смислового навантаження: імперської, радянської, окупаційної тематики. З'ясувати ставлення місцевого населення до цих об'єктів.

Також важливо проаналізувати трансформації смислового навантаження традиційних «місць пам'яті». Типовим прикладом може слугувати нове підокупаційне «прочитання» образу Савур-могили, інших воєнних монументів та меморіалів. Водночас має здійснюватися деконструкція окупаційних сенсів новостворених штучних «місць пам'яті».

Зрештою, необхідно відстежувати діяльність основних «агентів» політики пам'яті: російських федеральних державних органів (президента, Державної думи РФ, відповідних міністерств), російських спецслужб, окупаційних адміністрацій, політичних партій (загальноросійських і місцевих), викладачів навчальних закладів, вчителів середніх шкіл, квазігромадських організацій (ветеранських, молодіжних, козацьких), місцевих істориків-колаборантів, засобів масової інформації, представників т.зв. «експертного середовища», представників УПЦ МП та їхній реальний вплив на пам'яттєвий дискурс.

Основним «актором» окупаційної політика пам'яті, безперечно є президент РФ Владімір Путін. Від самого початку свого президентства він намагався визначати основний мейнстрим офіційного тлумачення історії не лише власне російської, але й світової, зокрема щодо інтерпретації подій Другої світової війни[57]. З початком відкритої агресії проти України його історична риторика набула крайніх форм і стала основною ідеологічною матрицею обґрунтування самої агресії. Класичним взірцем такої облудної риторики була т.зв. «кримська промова», яку очільник країни окупанта виголосив 18 березня 2014 р. «Тут древній Херсонес, де прийняв хрещення святий князь Володимир. Його духовний подвиг – звернення до православ'я – визначив загальну культурну, ціннісну, цивілізаційну основу, яка об'єднує народи Росії, України і Білорусії.»[58], – нещадно інструменталізував тоді історію Путін. Вочевидь для російського президента «споконвічний російський Крим» – це наріжний камінь, на якому тримається легітимність його особистого правління. Апогеєм неоімперського тлумачення історії у межах ідеології «русского мира» стала публікація статті від імені президента РФ щодо історичної єдності українців і росіян[59].

Окрім пропагандистських текстів і промов, активність російського президента виявляється у досить регулярних вояжах до окупованого Криму та Севастополя, де він особисто бере участь у різних комеморативних заходах. Зокрема у листопаді 2017 р. Путін відкрив помпезний пам'ятник імператору Олександру ІІІ у Ялті.

Висновки

Отже, для досліджень історичної політики на окупованих Росією українських територіях маємо належне теоретичне оснащення, яке дозволяє оптимальним чином визначити характер режиму пам'яті та основних «акторів» впровадження у життя цієї пам'яттєвої інвазії. Режим функціонування соціальної пам'яті в умовах окупації має тоталітарний і екстремальний характер, зумовлений силовими методами поширення офіційного історичного конструкту, який усуціль ідеологізований і розрахо-

[57] Див. :Vladimir Putin: The Real Lessons of the 75th Anniversary of World War II. *The National Interest*. 2020. 8.06. URL: https://nationalinterest.org/feature/vladimir-putin-real-lessons--75th-anniversary-world-war-ii-162982

[58] Обращение Президента Российской Федерации. 18.03.2014. URL: http://www.kremlin.ru/events/president/news/20603

[59] Статья Владимира Путина «Об историческом единстве русских и украинцев» 12.07.2021. URL: http://kremlin.ru/events/president/news/66181

ваний на спекулятивне провадження у суспільну свідомість великодержавних російських міфів. На жаль, значна частина населення українського Криму і Донбасу виявилася піддатливою для споживання міфології «русского мира». Ця обставина сприяла розгортанню російської військової агресії та тимчасовій окупації частини української території.

В таких умовах важливо сформувати пакет пропозицій для дієвої протидії історичні політиці Росії на окупованих українських територіях. Ефективна політика пам'яті з боку Української держави має реалізовуватися вже зараз, не очікуючи звільнення ОРДЛО, АРК та Севастополя. Відновлення українського мнемонічного простору має відбуватися з врахуванням специфіки Донбасу і Криму, зокрема відмінної природи ідентичності населення цих регіонів – прикордонної і гібридної на Донбасі, та типової для спільнот, які сформувалися в наслідок поселенського колоніалізму в Криму.

Українська політика пам'яті має ґрунтуватися на національному історичному наративі, який органічно поєднує в собі минувшину всіх регіонів і спільнот, в тому числі Криму і Донбасу. Конкретні пропозиції відновлення української складової мнемонічного простору мають бути багатошаровими і містити кілька основних кейсів, розрахованих на різний сценарій перебігу подій (оптимістичний, песимістичний, оптимальний).

Інформація про авторів:

Масненко Віталій Васильович,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
81, бульв. Шевченка, м. Черкаси, 18031, Україна

Тельвак Віталій Васильович,
доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
24, вул. Івана Франка, м. Дрогобич, 82100, Україна

Information about the authors:

Masnenko Vitalii Vasylovych,
PhD hab. (History), Professor,
Head of the Department of History of Ukraine
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
81, T. Shevchenko Blvd., Cherkasy, 18031, Ukraine

Telvak Vitalii Vasylovych,
PhD hab. (History),
Professor at the Department of World History and Special Historical Discipline
Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University
24, Ivan Franko Str., Drohobych, 82100, Ukraine

DOI

ПОЛЬСЬКА ПРЕСА ПРО ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОЇ ВІЙНИ: ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ «WYBORCZA.PL» (КВІТЕНЬ – СЕРПЕНЬ 2014)

Медвідь О. В.

Постановка проблеми. 2014 рік став переломним в історії України. Революція Гідності, анексія Криму, початок війни на Донбасі сприяли значним змінам всередині держави. Вони стали основою для створення громадянського суспільства. В умовах закінчення «холодної війни» та посилення процесів глобалізації концепція «гібридна війна» стає черговою спробою назвати процес змін і новим якість сучасних збройних конфліктів.

В умовах не лише військової, а й інформаційної агресії Росії висвітлення подій українсько-російської війни іноземними періодичними виданнями має важливе значення для об'єктивного висвітлення подій. З початком Революції Гідності та анексії Криму в Україні значно збільшилась кількість польських журналістів, які безпосередньо присутні в епіцентрі всіх подій. Серед них Пйотр Андрусєчко, Павел Боболович, Войцєх Янковський, Моніка Андрушевська, Наталія Дзюрдзінська та інші. Також тему російсько-української війни висвітлюють, зокрема, Томаш Пєхаль, Томаш Ґживачевський, Давід Вільдштайн, Б'янка Залєвська, Войцєх Муха та інші.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сьогодні більшість дослідників українсько-російської війни основну увагу акцентують на висвітленні поточних подій та причин збройної агресії, залишивши поза увагою польську пресу.

Мета – на основі аналізу статей оглядачів у газеті «Wyborcza.pl» показати бачення початку українсько-російського воєнного конфлікту польськими журналістами та політичною елітою.

Виклад основного матеріалу. Польська політична преса детально стежить та аналізує українсько-російське військове протистояння з лютого 2014 р. Велика кількість публікацій щодо початку російської агресії на українські землі та веденню гібридної війни міститься на сторінках популярної польської щоденної газети «Wyborcza.pl». Це видання було засноване у 1989 р. і швидко стала найпопулярнішим політичним друкованим органом Польщі. Публікації журналістів газети «Wyborcza.pl» сприяють розкриттю суспільно-політичних подій не лише а країні, але й в світі. Зрозуміло, що польські журналісти активно висвітлюють події в Україні, аналізують щоденну ситуацію на фронті з перших днів збройної агресії Росії.

1 квітня 2014 р. Томаш Білецькі опублікував статтю «Російська армія розпочала відступ. Але Путін стоїть на захисті Придністров'я». Зокрема автор вказує, що частина російських військ відводиться від українського кордону, але Москва вимагає глибокої федералізації України.

У статті розглядається візит Лаврова до столиці Франції та його зустріч з керівником американської дипломатії Джоном Керрі. Перед зустріччю Лавров нагадав двотижневі вимоги Росії – глибока федералізація України та надання російській мові рівноправного статусу з українською. Т Білецькі наголосив, що «федералізація збільшила б ризик васалізації Москви Києва або вилучення росіянами східних частин країни»[1].

Агресор вимагав повної капітуляції України. МЗС України висловив протест проти поділу та знищення української державності. Він порадив росіянам зайнятися федералізацією власної країни. Як відбувалася розмова Лаврова з Керрі, невідомо. Російський міністр публічно заперечив, що, вимагаючи федералізації України, Москва збирається васалізувати Україну. Керрі ж запевняв, що політичний устрій в Україні мають вирішувати українці, а тому в розмові з Лавровим він не вів жодної суттєвої дискусії щодо цих вимог з боку Москви. Автор статті також пригадав запис естонського президента про те, що «Україна в Парижі, як Чехословаччина в Мюнхені. Її немає [за столом]»[2]. В даному випадку світова спільнота згадала Мюнхенську угоду, на якій Англія та Франція передали частину Чехословаччини гітлерівській Німеччині.

В цьому номері газети також увага звертається на події в анексованому Криму: «Тим часом Москва вводить новий порядок у Криму. Жителі мають до 21 квітня обмовитися, що вони не хочуть автоматично ставати громадянами Росії. Якщо вони залишаться лише з українським паспортом, їм доведеться отримати дозвіл на постійне проживання в Криму. Москва не лякає їх депортаціями, але й не заявляє, що вони зможуть без проблем залишитися на півострові. Вчора Дмитро Медведєв провів там виїзне засідання російського уряду, пообіцявши кримчанам підвищення зарплат і послаблення для інвесторів»[3].

На сторінка газети «Wyborcza.pl» неодноразово піднімалося питання про економічні санкції щодо

[1] T. Bilecki. Rosyjska armia zaczęła odwrót. Ale Putin upomina się o Naddniestrze. *Wyborcza.pl.* 2014. 1 kwietnia.

[2] Там само.

[3] Там само.

Росії. 15 квітня 2014 р. у статті «ЄС лякає Москву, але відкладає ключові санкції» політичний оглядач Білецькі наголосив: «Але невідомо, що ще потрібно зробити Росії для України, щоб її покарали жорсткими економічними санкціями»[4].

Слід пам'ятати, що російсько-українська війна ведеться і в економічній сфері. По-перше, це відбувається у формі безпосередньої економічної діяльності, яка негативно впливає на економіку України. Варто зауважити, що вони застосовуються з 1991 року, і їх основною метою було специфічний вплив на українську владу. Ці дії мали форму, наприклад, обмеження імпорт, енергетичні обмеження тощо.

Україна стала темою обговорення керівників дипломатії ЄС у Люксембурзі 14 квітня 2014 р. Це завершилося черговим відстроченням ключових рішень, а то й лише рекомендацій щодо економічних санкцій проти Росії. Лише на саміті розглядатимуться можливі економічні обмеження, над проектом яких Єврокомісія працює «про всяк випадок». «Якщо рішення було прийнято «так», ЄС спершу має запровадити ембарго на експорт зброї до Росії та призупинити передачу Росії високих технологій», – каже дипломат ЄС, який бере участь у переговорах про санкції. Зараз ЄС чекає на результати переговорів глав дипломатії Росії, України, США та представника ЄС Кетрін Ештон, які заплановані на 20 квітня у Женеві. Тому глави дипломатії лише туманно вирішили продовжити список росіян, на які поширюється заборона на в'їзд, і заморозити фінансові активи в ЄС, але рішення щодо конкретних імен залежатимуть, зокрема, від про результати переговорів у Женеві. До списку підозрюваних у розкраданні державних грошей внесли чотирьох українців (їхні імена будуть оголошені через кілька днів); їхні рахунки за рішенням суду мають бути заморожені та передані українській державі. Серед інших у цьому списку є 22 особи, в тому числі й колишній президент Віктор Янукович.

В наступному номері газети 16 квітня Вацлав Радзівіновіч в політичному огляді «Українці захищали аеропорт у Краматорську. Почалася «АТО» зауважив, що прихильникам Москви на сході України не вдалося безкарно зробити те, що вони зробили в Криму. У Краматорську лояльні Києву сили відігнали озброєних сепаратистів від військового аеропорту. Слід вказати, що Військовий аеропорт у Краматорську має важливе стратегічне значення. Довжина злітно-посадкової смуги тут становить 2600 м. Тому тут можуть приземлятися і злітати транспортні літаки Gils-76, які найчастіше використовуються російською армією. Якби росіяни перекинули сюди свої війська по повітрю, вони могли б рухатися звідси залізницею чи автошляхом у бік Харкова, Донецька чи Запоріжжя.

Автор зауважив: «Телебачення «Россия-24» стверджує, що в зіткненні навколо аеропорту з української сторони брали участь «іноземні найманці», які мали «розмовляти іноземними мовами»[5].

Вацлав Радзівінович вказує, що політики на найвищому рівні сперечаються про те, хто надихає на дії «зелених чоловічків», як в Україні та Росії високі чоловіки, одягнені в російську форму та озброєні російськими автоматами, які силоміць захопили штаби влади в Донецькій та Луганській областях. Про це говорили Барак Обама і Володимир Путін у телефонній розмові 16 квітня.

Президент США висловив «стурбованість діями Москви на сході України». Він також заявив, що якщо вони будуть продовжені, Росія зіткнеться з дедалі глибшою політичною та економічною ізоляцією.

Російський лідер категорично заперечив, що його країна якимось чином керувала тим, що відбувається на півдні та сході України, і заявив, що звинувачення Заходу «ґрунтуються на неправдивих повідомленнях». Чиновники в Києві повторюють, що Москва оснащує сепаратистів уніформою та зброєю, а ними командують співробітники ФСБ і російської військової розвідки. Судячи з усього, їм вдалося затримати кількох російських агентів. Служба безпеки України повідомила, що встановила особу командира диверсійної групи, яка діяла, зокрема, у с. у Слов'янську. Імовірно, це Ігор Стрєлков, офіцер ГРУ, тобто російської військової розвідки. Як повідомляється, заарештовані кілька днів тому в Харкові сепаратисти підтвердили, що він керував їхньою діяльністю в цьому місті.

Проте Київ досі не надав світу живого чи мертвого агента з Росії чи будь-яких інших вагомих доказів того, що Москва безпосередньо причетна до конфлікту на сході країни.

Українська влада оголосила, що зробить це у Женеві, де глави дипломатій Росії, ЄС, України та США будуть обговорювати конфлікт навколо України.

Проте, чи відбудеться там зустріч і розкриття Москви взагалі, невідомо. Глава російського МЗС Сергій Лавров уже багато днів попереджає, що «застосування сили проти демонстрантів серйозно підірве будь-які перспективи співпраці у врегулюванні української кризи»[6].

18 квітня П.Андрусечко на сторінках газети опублікував статтю «Донецька республіка виключена. Він не вірить в Європу, він хоче роботи і турботи Путіна». Автор вказує, що на Краматорській барикадах не видно солдатів, «Ми б скоріше назвали

[4] T. Bilecki. UE przestrasza Moskwę, ale odkłada kluczowe sankcje. *Wyborcza.pl.* 2014. 15 kwietnia.

[5] V. Radzivinovich . Ukraińcy bronili port lotniczy w Kramatorsku. Zaczęła się "ATO". Wyborcza.pl. 2014. 16 kwietnia

[6] Там само.

цих людей у Польщі виключеними»[7]. У передмісті Краматорська, який кілька днів тому штурмували, є військовий аеропорт. Українські військові відбили атаку, але сепаратисти утримують там пости. Українські воїни забарикадували вхідні ворота. По дорозі трапляються заплутаності. В окопах видно солдатів. Над головою літають гелікоптери. Місцеві кажуть, що, ймовірно, прибуває підкріплення. Ходять чутки, що військові в аеропорту готуються заспокоїти прихильників Донецької республіки. У Краматорську начебто все йде в нормальному ритмі. Люди ходять на роботу, багато молоді ввечері в кафе, також на вулицях. Про те, що регіон неспокійний, нагадує забарикадована міська рада, яку окупували прихильники Донецької республіки. На них можна побачити шини, бочки, плакати: «Донбас – мирні люди», «Донбас – мир – референдум», «Європейський Союз – чому ви нас не чуєте?». Чорно-синьо-червоно майорять прапори Донецької республіки. «Справді, на відміну від Слов'янська за кілька кілометрів на північ, я не бачу тут «зелених чоловічків». Серед тих, хто стоїть на барикаді, навіть палиць не видно. До барикади підходить п'яний чоловік. Вони його не пускають. Незабаром з'являється чоловік з мегафоном, ймовірно, начальник охорони, який оголошує, що заборонено заходити на барикаду нетверезих людей і приносити алкоголь»[8].

Після опитування протестувальників П.Андрусечко аналізує ситуацію в місті, стверджує, що більшість мешканців 250 тисячного Краматорська працює на великих заводах, що належать олігархам. Він робить невтішний висновок: «Божевільні люди? У Польщі таких людей, як ті перед будівлею ради, ми називаємо «виключеними». Вони не можуть знайти себе в новій реальності, вони звикли все життя працювати на одному підприємстві за невелику, але стабільну зарплату. І це багато в чому ключ до розуміння тут сепаратизму»[9].

4 травня на шпальтах газети подано аналіз подій в Україна за тиждень. Зокрема виділяються такі: «АТО триває. У Луганську є жертви.

* У п'ятницю в Одесі відбулися сутички між прихильниками української єдності та проросійськими демонстрантами. У приміщенні профспілки сталася пожежа. За різними даними, там загинуло близько 30 сепаратистів.

* На сході України досі триває АТО. Бійки тривають, зокрема у Словянську, Краматорську, Маріуполі, Костянтинівці та Луганську.

* Росія засудила «операцію у відповідь» на сході України. «Використовуючи ВПС для стрільби по кварталах, населених мирним населенням, Київ розпочав операцію у відповідь і поховав останню надію на виконання Женевської угоди», – заявили в Кремлі. Росія також звернулася до ОБСЄ за допомогою щодо припинення операції в Слов'янську.

* У суботу Міністерство закордонних справ Польщі закликало громадян Польщі покинути Донецьку та Луганську області «через прогресуючу ескалацію діяльності» в цих областях та в Одесі.

* У суботу було звільнено військових спостерігачів ОБСЄ, яких протягом тижня утримували сепаратисти, в тому числі один поляк»[10].

6 травня в газеті опубліковано інтерв'ю з міністром закордонних справ Німеччини. Зокрема він сказав, що «Система безпеки в Європі знаходиться під загрозою знищення. Було б нечуваною помилкою розірвати діалог з Росією в той час, коли в Україні зростає напруга. Ми залежні від дипломатії»[11].

7 травня газета «Wyborcza.pl» публікує статтю В.Радзівіновича «Російський народ кричить до крові. Він хоче, щоб Путін напав на Україну». Він стверджує, що «російські експерти вважають, що Кремль навряд чи введе війська в Україну. Проте багато пересічних громадян впали в націоналістичний бунтар. Вони вимагають від Москви допомоги сусідам у боротьбі з «фашизмом»[12].

Проаналізувавши ситуацію на фронті та в прифронтових містах, автор наголошує, що кремлівська пропаганда успішно переконала націю, що в Україні, як і під час Великої Вітчизняної війни, точилася запекла боротьба між силами добра і фашизму. І тим більше сьогодні, коли країна готується до святкування 69-ї річниці перемоги, щорічного параду в Москві, важко зрозуміти, чому російська армія не поспішає на допомогу.

14 травня П.Андрусечко опублікував аналіз подій на Донбасі. Зокрема він наголошує, що загроза прямої агресії з боку Росії, схоже, відступила. З іншого боку, Москва продовжить підтримувати сепаратистів.

Тим часом, 12 травня самопроголошена влада Донецької республіки попросила приєднати «республіку» до Росії. Однак це малоймовірний варіант.

Росія має проблеми з «інтеграцією» Криму, а Донецька та Луганська області з кількома мільйонами жителів були б ще більшою проблемою. У всякому разі, Донбас для Росії є лише елементом гри, спрямованої на контроль над Україною.

Про силове захоплення всієї країни мова не йде, а дестабілізація її східної частини повністю в руках Москви. Таким чином, влада в Кремлі воліла б ство-

[7] P. Andrusieczko. Republika Doniecka jest wykluczona. Nie wierzy w Europę, chce pracy Putina i trosk. *Wyborcza.pl.* 2014 r. 18 kwietnia.

[8] Там само.

[9] Там само.

[10] Analiza wydarzeń na Ukrainie na tydzień. *Wyborcza.pl.* 2014 r. 4 maja

[11] Bartosza T. Welińskiego. Minister spraw zagranicznych Niemiec dla "Wyborczej": Rosja drogo płaci za Ukrainę. *Wyborcza.pl.* 2014 r. 6 maja.

[12] V. Radzivinovich. Rosjanie wołają o krew. Chce, by Putin zaatakował Ukrainę. *Wyborcza.pl.* 2014 r. 7 maja.

рити щось на кшталт «Transnistria bis» у східних областях. Завдяки цьому вони могли впливати на ситуацію по всій країні. А в перспективі – спробувати змінити режим у Києві на вигідний Росії.

У короткостроковій перспективі проведення президентських виборів 25 травня в Донецькій та Луганській областях буде складним завданням. Скільки виборчих комісій буде відкрито у день голосування, невідомо. Навіть якщо вибори на двох дільницях будуть зірвані, на їх законність це не вплине. Однак це дасть підстави сепаратистам поставити під сумнів «легітимність» нового президента в Луганській та Донецькій областях[13].

16 травня польська газета знову публікує відомості з України. Зокрема розглядає події на Сході. Автор допису наголошує, що влада самопроголошеної ДНР вимагала від найбагатшого громадянина країни, бізнесмена Ріната Ахметова, заявити про лояльність і перерахувати податки до бюджету ДНР, а не до центрального бюджету Києва[14].

Відомо, що відповідь Ахметова була короткою: «СКМ працює виключно на основі українського законодавства. Це стосується і сплати податків до центрального та місцевого бюджету», – повідомляє прес-служба концерну.

Також на вулицях Маріуполя, звідки напередодні вийшли проросійські сепаратисти, патрулюють працівники промислових підприємств Ахметова.

Того ж дня українська влада визнала самопроголошені народні республіки на сході країни терористичними організаціями. «Ми будемо переслідувати їхніх активістів за тероризм», – заявив заступник генпрокурора України Микола Голомш.

Того ж дня спостерігачі ООН в Україні констатували тривожне погіршення ситуації з правами людини на сході країни та серйозні проблеми в Криму, повідомила у п'ятницю Верховний комісар ООН з прав людини Наві Піллей, представляючи висновки доповіді[15]. Тоді ж в газеті вказувалося на підтримку українського народу та влади з боку Польщі. Глава МЗС Польщі Радослав Сікорський повернувся з дводенного візиту до Києва. «Ситуація в Україні непроста, але з усім, що відбувається в Криму та на сході країни, в самому Києві панує атмосфера реформ», – оцінив міністр[16].

Він наголосив, що українська влада намагається дозволити голосувати 25 травня тим своїм громадянам, які через діяльність сепаратистів не можуть дійти до їхніх комітетів.

1 липня П.Андрусечко публікує статтю «Армія, добровольці, новонавернений Беркут, який воює за Київ на сході України». Автор стверджує, що частина «беркутівців» перейшла на бік українців, оскільки «Важко захищати Батьківщину, коли наші колеги сидять у в'язниці, а ті, хто віддавав накази, на волі»[17].

Він вказує на те, що дії Російської Федерації в березні-квітні 2014 р. були грубим порушенням усіх найважливіших принципів, встановлених міжнародним правом. Найсильніші суб'єкти міжнародного права не змогли ефективно протистояти агресору. Дії Російської Федерації підтвердили, що російська влада вважає за краще застосовувати силові рішення і всі гарантії з мирними намірами лише вигадка.

На сторінках газети політичні оглядачі аналізують також і причини збройної агресії проти України. Російсько-українська війна має значний вплив на внутрішню політику обох сторін у суперечці, а також деякі політичні переоцінки держав, безпосередньо зацікавлених у розвитку подій на арені міжнародних відносин. У сфері внутрішніх відносин він зміцнив позиції президента Російської Федерації В. Путіна. Уповільнення темпів економічного розвитку країни та відсутність нових імпульсів розвитку зумовили необхідність прийняти дій на міжнародній арені, компенсуючи тим самим погіршення внутрішнього становища держави. Окупацію Криму та частину Донецької та луганської областей України схвалила не лише політична еліта країни, але, що більш важливо, самі громадяни.

Щотижня польські журналісти на сторінках газети «Wyborcza.pl» з європейськими лідерами чи політичними експертами аналізували й економічне становище України. Вони вказували, що допомога Заходу запобігла банкрутству держави, зуміла зробити свій внесок у її розвиток. Структури української державності, політичні чи економічні, є занадто слабкими та нестабільними, щоб говорити про належне використання допомоги, яка надходить як від країн ЄС, так і від США. Економічні зв'язки з російською стороною також виявилися міцними, щоб зробити це можливим минаючи Росію. Українська еліта повинна це передбачати, погоджуючись протистояти владі, якою вона є. Відсутність відповідного економічного розрахунку чи окресленої стратегії призвело до економічної дестабілізації Української держави.

12 серпня В.Радзівінович у статті «Місія Червоного Хреста до України. Море вина для Путіна. У Кремлі п'є влада [Сьогодні в Росії]» вказує, що зранку з московського Наро-Фомінська вирушила колона з «гуманітарною допомогою» до Донецька.

[13] P. Andrusieczko. Przemoc w Donbasie rośnie. Moskwa zmierza w stronę Naddniestrza. *Wyborcza.pl.*2014 r. 14 maja.

[14] M. Wachnycki. W piątek na Ukrainie: działacze samozwańczego DNR przejęli kontrolę nad koszarami Gwardii Narodowej w Doniecku. *Wyborcza.pl*. 2014 r. 16 maja.

[15] Там само.

[16] Там само.

[17] P. Andrusieczko. Armia, ochotnicy, świeżo nawrócony Berkut, który walczy o Kijów na wschodniej Ukrainie. *Wyborcza.pl.* 2014 r. 1 lipca.

Потужний – 280 вантажівок, 2 тис. тонн вантажу[18]. Журналіст наголошує, що акція нібито узгоджена з Червоним Хрестом, ЄС і Києвом, але точно не повністю. Невідомо, як російський «гуманітарний конвой» перетне кордон – через контрольований українцями чи повстанцями пункт? Чи зможуть українці контролювати, які яйця в них кидають росіяни – курячі чи зозулі? Чи погодиться Київ пустити на свою територію російських рятувальників у формі, а може й зовсім не рятувальників, а спецназівців? Червоний тевтонський конвой Путіна йде в невідомість і, можливо, веде нам велику війну[19].

Важко сказати, що має на увазі президент Росії. Чи хоче він показати землякам, які підозрюють його у зраді «Новоросії», що він все-таки не пасивний? Чи хоче він спровокувати «київських фашистів», щоб показати світові, що вони прирікають мирне населення сходу України на голодну смерть? Путін веде дуже ризиковану гру.

21 серпня газета публікує світлини з українськими біженцями і стверджує, що «За даними ООН, бойові дії на сході України змусили майже 350 тисяч людей залишити свої домівки. прибл. 156 тис пішли на захід країни, а близько 188 тис. перетнув кордон Російської Федерації»[20].

Аналізуючи причини збройної агресії Росії газета «Wyborcza.pl» 22 серпня подає статтю Анни Уменки під заголовком «Сорокін про владу в Росії: їздять на Мерседесах, у них айфони, а в серцях – глибоке середньовіччя». Вона вказує, що у творчості цього постмодерніста (В.Сорокін – автор твору «День суперника», 2006 р.), якого вважають одним із найважливіших сучасних російських письменників, є більше таких утопічних бачення. Росія у збірці оповідань «Цукровий Кремль» – це земля, прихована за Великою російською стіною, яка має захистити громадян від ворогів. Цей «рай» складається з горілки, православної церкви, сигарет, пропаганди, дружби з Китаєм та трудових таборів. Авторка зауважує, що агресія Росії була неминучою, адже «в Росії співвідношення людей, які думають, до тих, хто сліпо вірить пропаганді, становить 20 до 80»[21].

28 серпня газета «Wyborcza.pl» публікує виступ А.Яценюка на засіданні Ради Безпеки ООН. Після аналізу промови журналісти вказали, що «російські солдати воювали на сході України, а президенти Петро Порошенко та Володимир Путін спілкувалися один з одним у Мінську, Білорусь. Зустріч не принесла видимих результатів, хоча українські експерти відгукувалися про неї з помірним оптимізмом – як про важливий перший крок. – Важливо, щоб був обмін думками, – оцінили вони»[22].

На думку польських політологів, подальший розвиток ситуації на Сході України зараз залежить від ходу військової операції проти присутніх там проросійських сепаратистів та позиції Заходу, і перш за все НАТО.

Висновки

Огляд статей газети «Wyborcza.pl» показав, що польська преса значну увагу приділяла українсько-російській війні з перших днів її розв'язання. У публікаціях журналісти намагалися об'єктивно подавати не лише хронологію подій на полі бою, але й аналізували економічні та політичні причини агресії путінського режиму. Це надало значну допомогу українському урядові в боротьбі проти «інформаційної агресії» Росії, вплинуло на подальше зближення українських та польських політиків й забезпечило безпрецедентну підтримку України з боку народу та уряду Польщі в умовах повномасштабної збройної агресії Росії.

[18] V. Radzivinovich. Misja Czerwonego Krzyża na Ukrainie. Morze wina dla Putina. Władza na Kremlu [Dziś w Rosji]. *Wyborcza.pl.* 2014 r. 12 sierpnia.

[19] Там само.

[20] M. Murański. Dramat ludności cywilnej we wschodniej Ukrainie. 350 tys. osób opuściło swoje domy. *Wyborcza.pl.* 2014 r. 12 sierpnia.

[21] A.Ymenka. Sorokin o władzy w Rosji: jeżdżą mercedesami, mają iPhony, a w sercu – głębokie średniowiecze. *Wyborcza.pl*. 2014 r. 22 sierpnia.

[22] Jaceniuk: „Putin rozpoczął wojnę w Europie". Poroszenko odwołał wizytę w Turcji. *Wyborcza.pl.* 2014 r. 28 sierpnia.

Інформація про автора:
Медвідь Оксана Василівна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
24, вул. Івана Франка, м. Дрогобич, Львівська область, 82100, Україна

Information about the author:
Medvid Oksana Vasilivna,
Ph.D.,
Associate Professor at the Department of Ukraine's History
Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University
24, Ivan Franko Str., Drohobych, Lviv region, Ukraine, 82100

DOI

ON THE ORIGINS OF GEOPOLITICAL AND INFORMATION WARFARE PREPARATIONS FOR THE WAR AGAINST UKRAINE BY THE RUSSIAN FEDERATION IN THE PIVOTAL MOMENTS OF THE CONTEMPORARY RUSSIAN-UKRAINIAN RELATIONS

Mieliekiestsev K. I.

Introduction

They say the more things change, the more they stay the same. The Russian Federation, being the latest incarnation of Muscovy, has shown plenty of political tricks in its belligerence against Ukraine that can be dated back to Soviet, Imperial, even Tsarist and Ducal incarnations of the realm. Yet throughout its recent history it has been given an outspoken carte blanche for said belligerence, as its preparations for both limited and full-scale invasions started nearly since the beginning of the nation's existence. All the signs signifying Moscow's imperial resurgence were ignored, while statements regarding the Kremlin's peaceful narrative were emphasized. This massive spread of wishful thinking in analysis of Muscovite-Ukrainian relations engulfed many researchers, including the person writing this very lines, as a hopeful freshman studying history. In most cases the *realpolitik* issue of a massive threat to the economies of both countries large enough to stop any ideas of an outright war. Thus Moscow's *ideapolitik* reasoning in preparation for war was discounted as propaganda for a nationalist audience used to outset internal issues, which were not much use for rallying patriotic fervor. The Kremlin's actions in 2014–2021 provided some dubious solace for such claims – indeed, Moscow did not wish to risk its considerable trade relations with Ukraine, and so the invasion was limited regionally, so as not to damage trade more than necessary. Moreover, Putin's administration refused to claim responsibility until it was certain that the success could not be overturned and that the resulting international sanctions were subdued – for example, Putin himself fully recognized that the "local Crimean self-defense militia" were the Armed Forces of the Russian Federation only in 2015.

With Putin's 2022 announcement of a "special operation" Moscow unmasked itself completely, suffering the most massive sanctions response in history and facing largest losses in a military confrontation since World War II. This has confirmed that the opposite of what many students of history and international relations expected was true – the Kremlin was ready to abandon realism and risk tremendous economic losses for the sake of a war grounded on pure symbolism of "imperial reconquest". Acknowledging this reality prompts a question: what data was discounted previously, that Moscow's open war against Ukraine was deemed an unlikely scenario? Perhaps, misattributed, rather than discounted? After all, as much as Muscovy always seethed in revanchism, the high number of various declarations of friendship, support and bilateral cooperation with Ukraine in its pre-2014 history could also not be ignored. That, in itself, is history's lesson for both the researchers and laymen – Muscovite passion for conquest never stopped, and that passion should be trusted more so than any official statements – various "volunteer fighters for People's Republics" never tried to hide their affiliation and goals, whiled official Kremlin claimed that those were "not their troops" until the bitter end.

Problem statement and its relation to important research and practical tasks. The problem that this research deals with is information warfare, specifically in its propaganda-related ideological sense, rather than the cyberwarfare part. Moscow's exercises in psychological operations on both its home audience and people abroad are vast and require research, for both scholarly and practical reasons. However, this paper mostly concerns Russian actions in the scope of bilateral Russian-Ukrainian relations on an official level, mostly diplomacy and economic talks, along with the information climate that accompanied them. Simply put, something as large as the creation and operation of Muscovite "home front" of the information warfare, its massive propaganda keeping the various peoples of the Federation in line, while priming them for a war of conquest without shame or regret deserves its own comprehensive research. This paper is more of a review of errors in previous analysis, needed to see which voices from Muscovy were listened to, and which ones were discounted. This can help further research on the role of history and ideology in information warfare, along with accomplishing practical tasks related to spreading awareness of the Russian Federation's preparations for war long before the first shots were fired in 2014 Crimea.

Analysis of recent research publications. Although it is disputed on when exactly it may be prudent to separate history from contemporary politics, professional historians started writing on the recent history of Ukraine's relations with the Russian Federation back in 1990s. The 2014 war, however, forced many to stop with the previously hopeful analyses and look at the facts. An example would be a recent work on Ukrainian-Russian geopolitical coexistence in 1992–2020 by

Ivan Artiomov and Iryna Cherevko, where the authors note how the Crimean issue was always used by Moscow as an instrument of probing the current status of Ukrainian politicum, to see just how much they could act in response to that issue[1]. Another recent publication was a study on regional differences in response to the critical changes in Russian-Ukrainian relations by Ihor and Natalia Todorovs[2]. Previous studies on Russian international integration policies on the post-Soviet space also saw a new light with the 2014 invasion, seen in Serhiy Troyan's 2019 article[3]. Rather important were statements by the Director of the National Institute for Strategic Studies, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine Volodymyr Horbulin presented analytical materials – as an insider on the workings of Ukrainian presidential administrations and one of the authors of various editions of Ukrainian foreign policy strategies, he recognized that despite agreements on recognizing Ukraine's borders, the Russian Federation slowed down the process of demarcating the state border with Ukraine, as in refraining from actually marking it on the ground. Having slowed down the disintegration processes in Russia and reliably cemented the economic and political elite the new Moscow leadership, led by Vladimir Putin, moved directly to the implementation of the revanchist strategy, wanting to revisit the previous promises to Ukraine, notes Volodymyr Horbulin[4]. In comparison, previous publications (2010) trying to give a prognosis on Russian-Ukrainian relations for the next ten years (until 2020) did not foresee war as a possibility[5].

Identification of previously unresolved issues of the topic. Recognizing the previous researchers' merits, specifically centering on Crimea as the "probing issue" that Moscow used to determine Ukraine's (and the West's) readiness to respond to provocation and aggression, some questions need to be answered. Did the Russian Federation of the 1990s prepare for war with Ukraine, or was it Putin's own idea, as many in the media speak of it as, painting an image of a "mad dictator"? What were the plans discussed in Yeltsin's administration? Did they concern Crimea only, or were the ideas behind projects to conquer the whole south of Ukraine already at place back then? Basically: just how long did Moscow prepare for the eventual war, and what did it consider alternatives to waging said war? Finally, what is really needed is to present Ukrainian findings to a foreign audience in English, because too often do specialists in "Russia and Eurasia studies" leave them with nuanced, but Moscow-oriented views on the topic. As such, a look into memoirs of Ukrainian policy-makers of the 1990s could provide important context to just how were the Russian-Ukrainian treaties on borders, Crimean status and the military negotiated, and what half-forgotten, or unspoken threats came from Moscow.

Goal statement (task statement). The goal of the paper is to re-analyze various previously known treaties, events, statements and data from the history of contemporary Muscovite-Ukrainian relations prior to the election of Viktor Yanukovych as the President of Ukraine, so as to see how those events and statements related to building up a powerbase and a potent justification for further actions before the start of Moscow's invasion in 2014. The tasks to reach that goal will be: analyzing the earliest bilateral treaties and the commentary on those left by the active participants of diplomacy back then, to find out what elements of Russian-Ukrainian confrontation were left forgotten; showing how the situation developed under the later administrations (post-Yeltsin in Russia and post-Kravchuk in Ukraine) and whether the signed treaties had any merit; finding whether the Crimean question was the only "probing issue" (as identified by previous researchers) used by Moscow to test Ukraine's and the wider West's capability to answer any attempts to circumvent international law; translating the results for an English-reading audience.

Presentation of research material and findings. In 1991 Ukraine left the USSR. This political decision, supported by a national referendum, was based on not just ideological, but also economical reasoning, relating to geopolitics. The share of the Ukrainian SSR in the total Soviet GNP (about 20%) was not proportionally reflected in the investments that Ukraine contributed to the development of other parts of the USSR. No new, larger projects for the development of industry or transport and huge construction were implemented in Ukraine. On the other hand, the construction of the so-called Dnipro cascade of hydropower plants was completed, which provided electricity not only for consumption in Ukraine, but also for export. At the same time, the central Moscow leadership continued to spend significantly on weapons and the costly space program.

Although supported and spearheaded by local political authorities from the former Communist Party, such as the first President of Ukraine Leonid Kravchuk, the

[1] Артьомов І., Черевко І. Українсько-російські відносини 1992-2020 рр.: зовнішньополітичний аспект. *Геополітика України історія і сучасність*. №1(24). Травень 2020. DOI: 10.24144/2078-1431.2020.1(24).27-40

[2] Тодоров І., Тодорова Н. Українські міжрегіональні відмінності в контексті ро-сійської агресії проти України в 2014-2015 рр. *Геополітика України: історія ісучасність: збірник наукових праць*. Вип. 1 (14). / ред. кол.: І.В. Артьомов (голова) та ін. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2015. 236 с. С. 29–42.

[3] Троян С. С. Сучасні українсько-російські відносини у форматі інтеграційних планів Російської Федерації. *Дриновський збірник*. Том 9. 2016. С. 357–367. DOI: https://doi.org/10.7546/DS.2016.09.37

[4] Горбулін С. Крим. Війна: передумови російської агресії. *РНБО України*. 2016. URL: https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/2399.html

[5] Шинкарук К. Україна – Росія: сценарії розвитку відносин до 2020 року. *Компас 2020. Україна у міжнародних відносинах. Цілі, інструменти, перспективи.* Київ: Фонд ім. Фрідріха Еберта: представництво в Україні, 2010. URL: https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/07748.pdf

independence of Ukraine was immediately recognized by various forces striving for national revival. At the ceremonial session of the Verkhovna Rada of Ukraine on August 22, 1992 in Kyiv, Mykola Plavyuk, the leader of the historical Ukrainian People's Republic (UPR) in exile, declared that independent Ukraine was the legal successor of the Ukrainian People's Republic. Leonid Kravchuk wrote in his memoirs that even before the adoption of the Declaration of State Sovereignty of Ukraine, which took place on July 16, 1990, there was a fierce struggle "of Moscow for the preservation of the ending Soviet empire." Prior to that, the declaration of the honor to sovereign sovereignty between Russia and Ukraine was declared in the third paragraph of the "Communique on the results of negotiations between the official delegations of Ukraine and the Russian Soviet Federative Socialist Republic"[6].

However, the path to these declarations was not without issues. The advisor to the President of the Soviet Union A. Cherniayev provides an insider look into the relations between Ukrainian, Russian and overall Soviet governments in his memoirs. Commenting the events of autumn 1991, he shows how angry various forces in Moscow were with Ukraine declaring its independence while keeping full territorial integrity and control over Donbas resources and Crimean sealine. And those comments came from a "liberal" advisor, a supporter of "Russian democratic revival" in the Soviet Union: "October 7, 1991. Kravchuk. On TV. Assigns to himself all nuclear missiles, and the Donbas, and the Crimea... Idiot... Does he think that Sevastopol belongs to him?! No... even the biggest "democrat" here, if he is Russian, he will stand against it... And that's how will it be! […] November 9, 1991 What does this mean? That Russia has taken a course according to Burbulis: one, indivisible and without any of those who want to become independent – throw off their burden! That they will rule in Russia with an iron fist... in the name of democracy and the market. And that Ukraine will leave ... And for the Crimea ... + Sevastopol, maybe Donbass and Odessa ... they will have to deal with Burbulis ... And the hohols [anti-Ukrainian slur] will have to tighten their tails!"[7]. Such sentiments were not uncommon – in the conditions of a food crisis in the Russian Federation, news media blamed Ukraine for the lack of food supply to Moscow and the surrounding regions, and, according to "Moskovskiye novosti", the top Soviet politicians in Moscow discussed possibilities of a nuclear exchange after a strike at Ukraine, while Russian Federation's new hope, President Boris Yeltsin, had a private discussion with the United States of America's President George Bush to prevent Ukraine's separation from Russia at all costs[8].

Prior to that Ukraine has shown that such threats go against treaties made back in 1990 and 1991. In his memoirs President of Ukraine and longtime politician Leonid Kuchma retells these events, seen by him as a member of Ukraine's official delegations on talks with the new Yeltsin Administration: "On August 26, 1991, two days after the adoption of the Act of Independence of Ukraine, a threatening statement was issued by a spokesman for the Russian president. It stated that "in the event of termination of allied relations (with the republics of the USSR), the Russian Federation reserves the right to raise the issue of revision of borders." On the one hand, the press secretary always announces the president's opinion, not his own, but on the other hand, these words were not uttered by the president himself, which was not a coincidence. The Russian president clearly had no desire to publicly renounce his image of a democratic politician. Shortly before that, in an address to the Verkhovna Rada of Ukraine, Yeltsin said that Russia has no plans to become the center of a new empire and it does not seek any advantage over other republics. A few months earlier, on November 19, 1990, the RSFSR and the USSR signed an agreement establishing mutual recognition of existing borders – even if within the USSR (otherwise they would not need to be "mutually recognized" again in the 1997 "Great Treaty"), those were still official borders, which were considered under the Soviet constitution, one way or another, state borders. […] The statement of the press secretary, in theory, applied to all the disintegrating republics of the USSR, which had common borders with Russia, but first of all it was addressed, as it seems, to Ukraine, although there was an issue with Estonia on Narva – Ivangorod, there was Georgia with Abkhazia. the titular population of which has long since been part of Russia. In any case, all the comments of Russian politicians after Voshchanov's statement concerned Ukraine and only Ukraine. I still remember well how on August 29 G. H. Popov, the mayor of Moscow and the triumphant defender of the White House, appeared on television. When asked by the journalist what territories of Ukraine Russia can make the subject of its claims, he answered with a Ukrainian accent (being undoubtedly Greek, seems he came from somewhere in the south of Ukraine): "Of course, Crimea in the first place. But there are other Russian lands in Ukraine! Let's say this... what's its name... Dnepropetrovsk!" I suspect that he really meant Donetsk, but the euphoria of winning over the August coup gave [Yeltsin's administration] every reason to take even such reservations seriously.

In an instant there was, as they say, an international scandal. Due to this, on August 28, 1991, a Russian state delegation headed by Vice President of the Rus-

[6] Коммюнике по итогам переговоров между официальными делегациями Украины и Российской Советской Федеративной Социалистической Республіки URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=643_014

[7] Черняев А. Советская политика 1972-1991 гг. – взгляд изнутри. 1991 год. URL: https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/Chernyaev/1991.pdf

[8] Гончар О. Щоденники. Том ІІІ. 2003. С. 381-391.

sian Federation Aleksandr Rutsky arrived in Kyiv. I remember exactly that the delegation included Anatoliy Sobchak and Sergey Stankevich (maybe there were also Poltoranin and Burbulis). Probably because the visit was prepared in "emergency" mode, the Russians improvised. So why did the envoys of Russia, the Democrats, come to such an atmosphere, when shortly before that, I repeat, they defeated the imperial dragon in Moscow? It turns out that they seriously hoped to persuade the Ukrainian brothers to stop halfway. Like, call yourself at least twice sovereign and three times independent, but do not try to withdraw from the new union treaty, and Moscow will owe you a favor for it. They sincerely hoped (at least there was such an impression) that they would explain to the ignorant people of Kyiv: there is no difference between Russians and Ukrainians, they could promise several senior positions in Moscow, and our fools would scratch their heads and say: "That's right! Thank you guys for explaining it to us so well. Truly, the devil nearly led us astray." Needless to say, none of the newcomers (and this is fully in line with the spirit of late Soviet thinking) was at all familiar with Ukrainian issues... Of course, neither the Russian delegation nor anyone else could change anything. And yet, if our guests had been more experienced in negotiations, well-versed in Ukrainian affairs, who knows whether or not they would have involved the Verkhovna Rada of Ukraine, which consisted of essentially the same Soviet people as them, in the need to conclude some small unnecessary deals and would not persuade to give up something temporarily? But all the "home-made" guests, all their tricks were exactly what could be expected from people whose understanding of the national was frozen in the old self-confident Soviet thinking. As for Ukraine, this thinking is usually defined by two phrases: "Kyiv is the mother of Russian cities", "Ancient Russia is the common cradle of the three East Slavic peoples" and the conclusion that means: "You are us, and we are you." That is, you do not exist! With all your supposedly separate history and mentality. In addition, people who think so do not see themselves as doing anything offensive in us, but rather, on the contrary – they, in their opinion, do us a great service by raising us to their own level. They don't really think of offending us, because they are sure that they are just opening family arms![9]"

These memoirs allow us to note that top level Muscovite plans regarding wrestling back control over Ukraine were not born with Putin, but back in 1990–1991 there was no confidence in Moscow that they'd easily win in a direct confrontation. As such, Moscow tried negotiations, and failed, having to confirm Ukraine's borders as stationary. However, as Leonid Kuchma notes, using the technicality of said border treaty being between federal Soviet Republics, rather than two de-jure independent states, Moscow persisted in its threats to Ukrainian territorial integrity on a semi-official level until 1997, when the "Great Treaty" on friendship and cooperation was signed. Even without the "offensive" rhetoric mentioned by Kuchma, Ukrainian leadership had specific economy-related issues with Moscow's actions. Vitaliy Masol, head of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR in 1990 and a later Prime Minister in independent Ukraine, who was personally a supporter of the Soviet Union and lamented its fall, nevertheless admitted that there were very real reasons for Ukrainian distrust towards both the old Soviet authorities and the new Russian government under Yeltsin's supporters. According to Masol, Yeltsin's faction usurped traditionally all-union government positions in Moscow and demanded that the Russian Federation's representatives would become the Prime Minister and the Minister of Defense in a new, reformed "Union of Sovereign States", with a Central Asian representative as a Deputy Prime Minister. They also, afraid of the possibility of a nuclear conflict with breakaway republics, ordered to concentrate all of Soviet nuclear weapons from Belarus, Ukraine, and Kazakhstan in the Russian Federation. Afterwards, Masol tells, the Yeltsinites took over the State Bank of the USSR, with all of its diamond and gold reserves. Faced with refusal of such demands, various Russian FSR representatives threatened to "review territorial issues", despite the aforementioned 1990 treaty[10].

The failure to transform the USSR into the USS further impacted the creation of a new multilateral organization in the former Soviet Union: the Commonwealth of Independent States. The issues started with the fact that Ukraine was a co-founder of the CIS, but the Charter of the organization has not been ratified by Ukraine, so formally Ukraine remained only an observer and not a member of the CIS (despite the fact that President Kuchma was, for a time, a formal head of the CIS). Different countries reacted differently to the creation of the CIS. In a speech at an international forum in Germany on April 4, 1992, Leonid Kravchuk defined the understanding of the new formation as follows: "The CIS is neither a state nor a superpower. It is not a subject of international law and international relations of the CIS – it is a form of cooperation of independent states, which are independently responsible for their internal development and relations with other countries". President Kravchuk's definition was formalized in the Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine of July 2, 1993 "On the Main

[9] Кучма Л. Д. Украина – не Россия. Москва: Время, 2003. 559 с. С. 12–17.

[10] Масол В. А. Упущенный шанс: Небеспристрастные размышления экс-премьера Украины о том, что произошло в бывшем Советском Союзе. Киев: Молодь, 1993. 150 с. С. 72–73.

Directions of Ukraine's Foreign Policy", which declared that, to Ukraine, the CIS is an international mechanism of multilateral consultations and negotiations, which complemented full-scale bilateral relations[11].

With Ukraine staying out of full-time membership, in order to solidify Russian influence in the rest of post-Soviet space, the "Agreement on the Establishment of the Joint CIS Armed Forces" was signed on March 20, 1992 without the participation of Ukraine[12].

It should be noted that Ukrainian leadership, in an attempt to resolve all disputes over Ukrainian-Russian relations through negotiations, did not consider Crimea as a subject of Ukrainian-Russian relations and independently resolved existing problems on the peninsula, such as the return of ethnic Crimeans to the homeland they were exiled from by Stalin's regime and restoration of Crimean autonomy in February 1992, the abolition of the presidency of Crimea in 1995, etc. On the other hand, for Russian lawmakers, the Crimean problem remained relevant. In July 1993, the Russian parliament decided to grant Sevastopol, which is located on the territory of Ukraine, the status of a city of the Russian Federation[13]. The UN Security Council has recognized the groundlessness of this step by Russian lawmakers[14]. Geopolitically, the Crimean issue was related to the issue of re-organizing the military leftovers of the Soviet Union. And so, the question of the military heritage of the USSR shaped Ukrainian-Russian relations in the first half of the 1990s, and LM Kravchuk was the first to try to resolve it. In the "Agreement between Ukraine and the Russian Federation on the further development of interstate relations" of June 23, 1992, paragraph 14 said: "In connection with the establishment of its Armed Forces, the Parties reaffirmed the importance of continuing negotiations on on the basis of the Black Sea Fleet. They agreed on a contractual basis to use the existing system of bases and logistics. Until the end of the negotiations, the Parties agreed to refrain from unilateral action." In addition, it was believed that servicemen swear allegiance to the state of which they are citizens[15]. Of course, promises alone would not solve the underlying problems.

The agreement of August 3, 1992 "On the principles of formation of the Ukrainian Navy and the Russian Navy on the basis of the Black Sea Fleet of the former USSR" revealed the problem of the Black Sea Fleet, which was to be divided between the contracting parties. A transitional period up to and including 1995 was approved, during which the Black Sea Fleet was withdrawn from the CIS and subordinated directly to the Presidents of Ukraine and the Russian Federation. Recruitment of the fleet was carried out in equal proportions (50 percent Russian to 50 percent Ukrainian). During the transition period, the joint use of fleet resources was approved and the transformation of the Black Sea into a nuclear-free zone, a "zone of peace and stability" was declared. This Yalta agreement, signed by Leonid Kravchuk and Boris Yeltsin, still concerned temporary measures and described only a "transitional period", but the intention of the states to, finally, partition the Black Sea Fleet of the USSR had already been confirmed[16]. However, that was not the end to Moscow's attempts to use the issue of separating military vehicles into providing some sort of control over everyday life in Crimea. The new agreement of June 17, 1993 defined the contractual terms of the Russian Navy in Ukraine was assessed as a "guarantor" of good relations between states. It was believed that the Russian side will participate in the development of the socio-economic sphere of Sevastopol and other settlements of Ukraine, where military units will be stationed[17]. De-facto, President Kravchuk agreed to give the majority of the fleet and its infrastructure to Russia at the expense of gas debts, an issue unexpectedly raised during talks in Massandra that Ukraine was unready to talk about and made concessions on. On April 15, 1994, in Moscow, the Presidents signed a decisive treaty, according to which Ukraine was left with 15-20% of the Soviet Black Sea Fleet (specified to be 18,3% in a later treaty)[18].

Although both the opposition politicians and members of Leonid Kravchuk's own administration blamed their own lack of preparation for the negotiations for the lackluster results, it is hard not to ask: why couldn't they simply postpone the talks until they could get a better position regarding the "gas debt", so that it wouldn't factor into the Crimean and Black Sea Fleet issues altogether? Searching for the answer we turn to the "commentary" part rather than the treaties' texts

[11] Постанова Верховної Ради України «Про Основні напрями зовнішньої політики України». *Законодавство України*. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3360-12

[12] Соглашение об организации деятельности Главного командования Объединенных Вооруженных Сил Содружества Независимых Государств на переходный период. *Министерство юстиции Кыргызской Республики*. URL: http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/17671?cl=ru-ru

[13] Постановление от 9 июля 1993 г. N 5359-1 О статусе города Севастополя. *Consultant*. URL: http://www.consultant.ru/online/base/?req=doc;base=EXP;n=226150.

[14] Решение Совбеза ООН по Севастополю № S/26118 жалоба Украины, касающаяся постановления Верховного Совета Российской Федерации относительно Севастополя. *UN*. URL: http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/PRO/N93/863/59/IMG/N9386359.pdf?OpenElement/

[15] Угода між Україною і Російською Федерацією про подальший розвиток міждержавних відносин. *Законодавство України*. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=643_018.

[16] Угода між Україною і Російською Федерацією про принципи формування ВМС України та ВМФ Росії. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_020

[17] Угода між Україною та Російською Федерацією про невідкладні заходи по формуванню Військово-Морських Сил України та Військово-Морського Флоту Росії на базі Чорноморського флоту. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_046#Text

[18] Угода між Україною та Російською Федерацією про поетапне врегулювання проблем Чорноморського флоту. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_128#Text

themselves. Did the 1992–1994 negotiations proceed without issue, bar the aforementioned "gas debts" play by the Russian negotiators? Turns out, a 1992 visit to Moscow coincided with implicit threats of war from the head of the Russian Federation's ruling parliamentary faction Sergey Baburin. Here is what the Ambassador of Ukraine heard: "Either Ukraine will be reunited with Russia, or there will be war"[19]. Previously we've quoted memoirs and news media regarding Russian leadership fearing a war against Ukraine, specifically a nuclear war, back in 1990–1991, and now came the implicit threat of war, rather than simple posturing, to see how Ukraine would react. And Ukraine's reaction was, in a way, satisfactory: the Ukrainian side agreed to unexpected losses in negotiations on the Black Sea Fleet, lost its nuclear capabilities, and has allowed President Yeltsin to save face by blaming threats to territorial integrity on the Parliament – as he's done already back in 1993, saying that claims to Crimea and Sevastopol were never supported by the Yeltsin administration, despite evidence to the contrary back from 1991.

With Kravchuk administration changed for an, expectedly, pro-Russian Kuchma administration, Moscow makes a new move to solidify control over the CIS. Yeltsin administration's intentions regarding the CIS were revealed by the Decree "Russia's Strategic Course with the CIS" approved by the President of the Russian Federation on September 14, 1995. In fact, the task of ensuring Russia's dominance in the post-Soviet space was openly put forward, and this "zone of interest" was to include not only "third countries" but also international organizations, while Russia was seen as the undisputed leader of the CIS. The "leading force in the formation of a new system of interstate, political and economic relations in the post-Union space"[20]. However, Leonid Kuchma's reply was not what Moscow expected. After consulting with the Ministry of Foreign Affairs, Kuchma delivered his comment on Russia's Strategic Cource: "This course does not suit us. We said it out loud. Boris Yeltsin was a champion against empire and for democracy, and we would like him not to deviate from these positions"[21]. Moscow, expecting a quick resolution in Ukraine, only found more diplomatic engagements that lacked compromises on anything bar the removal of Ukraine's nuclear arsenal.

And so, Moscow has once again requested to look at the issue of the Black Sea Fleet, delaying negotiations (until 1995, and then until the final 1999 treaty) to have a reason to intervene in the Crimean affairs on legal grounds agreed upon in Yalta talks, as the existence of the fleet was associated with the Crimean infrastructure. While the negotiations were delayed by the Russian side, the Ukrainian side was accused in 1996 of ignoring the "objective necessity" of negotiations on the "Russian status" of Sevastopol with the Russian Federation. Only with the "Great Treaty" of 1997 would the tension over the Sevastopol / Black Sea Fleet problem be officially reduced[22]. President Kuchma's rhetoric on Moscow softened by 1998–1999, with him creating a "Russian-Ukrainian anti-crisis group" under Serhiy Tyhypko, while still declaring pursuit for a European integration perspective, as part of his "many vector policy". Yet the Russian economic contacts with Ukraine and arms sales in exchange for more "gas debts forgiveness" intensified, which made Moscow confident for a new foreign policy adventure to claim the Island of Tuzla and the Kerch Strait. To solve the problem, Vladimir Putin and Leonid Kuchma signed in Kerch "Agreement between Ukraine and the Russian Federation on cooperation in the use of the Sea of Azov and the Kerch Strait", which stated that both Russian and Ukrainian ships enjoy freedom of navigation, but Tuzla status was fully undetermined and it was decided that "disputes between the Parties concerning the interpretation and application of this Agreement shall be settled through consultations and negotiations, as well as by other peaceful means." Nevertheless, the dam construction stopped[23].

With that adventure lackluster, Moscow returned to using "gas debts" as a foreign policy argument, which exemplified itself during the well-known "gas wars" of Putin's Russia with President Viktor Yushchenko's administration in Ukraine. Yet, despite Muscovite media troubles over Yushchenko "leading Ukraine astray", this era did not stop any economic cooperation treaties, or declarations of friendship on an official level. However, Moscow's playbook on influencing Ukrainian decision-making was running short, as they already had bad experience with huge expectations from a "pro-Russian candidate" back with going from Kravchuk to Kuchma. So the probing of Ukraine and the new realities of international relations as a whole continued with the 2008 Russian invasion into Georgia. Ukraine did not stop, but intensified arms sales to Georgia, without changing its attitude towards the unrecognized republics supported by Russia in Georgia. President Yushchenko has expressed support for Georgia in the media, and Medvedev has asked "not to indicate" how to the Russian Black Sea Fleet should behave in response to Ukraine's objection to return to Sevastopol ships involved in the conflict with Georgia[24].

[19] Выжутович В. С. Бабурин: «Либо Украина вновь воссоединится с Россией – либо война». *Известия*. Москва, 1992, 122 (23696).

[20] Стратегический курс России с государствами – участниками Содружества Независимых Государств URL: https://docs.cntd.ru/document/9013448/titles/6560IO

[21] Всеукраинские ведомости, 31 жовтня 1995 р., С. 1.

[22] Заявление Совета Федерации Федерального Собрания РФ от 5 декабря 1996 г. N 405-СФ «О статусе города Севастополя». *Pravoteka*. URL: http://www.pravoteka.ru/pst/42/20743.html

[23] Договір між Україною і Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_205#Text

[24] Російські кораблі, які воювали проти Грузії, повертаються до Севастополя за новими правилами. *Радіо Свобода*. 19 серпня 2008. URL:: http://www.radiosvoboda.org/content/article/1192230.html

President Yushchenko's decision to support Georgia and stop Russian ships from coming back to Sevastopol caused diplomatic tension. The new crisis in Ukrainian-Russian relations was marked not only by a new round of anti-Ukrainian propaganda in the Russian media and demonstrative cultivation of the supposed "anti-Russian sides of Ukrainian history" in Ukraine, but also by officially declaring this as something deserving of a crisis at the highest level. Catching "heat" for the invasion into Georgia, Moscow had to take a pause before any direct actions against Ukraine. However, now was the time for official ideological preparation for the future war that could not be masked as "fringe politician's thoughts.".Of course, there was still some efforts at masquerade: instead of Putin, a Prime Minister at the time, the role of the anti-Ukrainian hawk was handed to his close ally and "presidential post holder" Medvedev. On August 11, 2009, a controversial "Address by Russian President Dmitry Medvedev to Ukrainian President Viktor Yushchenko" was published. Medvedev expressed "deep concern over the current, without exaggeration, crisis in Russian-Ukrainian relations." According to him: "Ukraine's anti-Russian position in connection with Saakashvili's barbaric attack on South Ossetia has caused a negative public response. A year after those tragic events, the question of the fact that civilians and Russian peacekeepers in Tskhinvali were killed with Ukrainian weapons becomes acute again. Those in Kyiv who supplied weapons to the Georgian army and, by the way, do not intend to stop doing so now, fully share the responsibility for the crimes committed with Tbilisi." In addition to the conflict in Tskhinvali region, Medvedev accused the Ukrainian leadership of "stubbornly continuing the course of joining NATO… having the impression that Kyiv has consistently sought to sever existing economic ties with Russia, especially in the energy sector – practically nothing has been done to stop the violation of property rights of Russian investors in Ukraine." Reiterating unofficial assessments of the Russian media, previously not formally related to the official Kremlin's policy, Medvedev criticized "revising the common history, glorifying Nazi minions, glorifying the role of radical nationalists, and imposing nationalist tracts of history on the international community, calling the famine in the USSR in 1932–1933 genocide of the Ukrainian people. The Russian language continues to be ousted from public life, science, education, culture, the media, the judiciary, the interference of the Ukrainian authorities in the affairs of the Orthodox Church, and the demand to recall two of our diplomatic representatives from Ukraine without any grounds". In his statement, Medvedev also informed about his decision to postpone the sending of a new ambassador to Ukraine and in fact expressed complete dissatisfaction with then-current Ukrainian authorities, expressing hope that "the new political leadership of Ukraine will be ready to build relations between our countries and peoples, in the interests of strengthening European security"[25]. As one can see, Medvedev officially outlined all the ideological grounds for Putin's 2014 invasion.

Viktor Yanukovych, at the time the opposition leader, was the first politician in Ukraine to react to Dmitry Medvedev's accusations. His response, however, was something that Moscow could look forward to: "The first thing we will do when we come to power is to restore normal, good-neighborly, equal and mutually beneficial relations with our strategic partner, Russia."[26] While the "equality" part was of little interest to Moscow (leading to critique of Yanukovych's talks on European Integration, before the abrupt end in autumn 2013), in general, Yanukovych's pro-Russian position and his eventual victory in the presidential elections solidified Russian preparations for war: the more placating the response to threats, the more confidence was there in Moscow for further military adventures.

Conclusions. While confirming a number of conclusions from previous researches (such as I. Artiomov's point about Moscow's "probing" of Ukraine's capabilities with the Crimean issue, or, rather, issues as we can see from the variety of those, relating to local and regional control, Black Sea Fleet status, territorial waters and demarcation) we should also note the reasons for said "probing" being restrained (by Yeltsin's presidential administration itself) in the early 1990s: reliance on Ukrainian food products, lack of confidence in Russian military, expectation of possible nuclear war. The latter fear shows that the idea that Ukraine could not possible use the nuclear arsenal on its territory, that is often postulated today by journalists and experts, was not considered by Moscow – in fact, they expected Ukraine to somehow use those nukes on its own. As such, the first stages of preparation for war with Ukraine were geopolitical: neutralizing Ukraine's potential nuclear capabilities, dividing the Black Sea Fleet in such a way that Ukraine gets a smaller share, capturing most of the leftover USSR assets (including the gold and diamond reserves) for Moscow. On the ideological front, we note attempts to worsen public opinion on Ukraine in the media, along with eager threats by members of both the Yeltsin administration and top members of the Russian Parliament. However, those were offset by Yeltsin himself distancing himself from such threats, only using their implications when required for another "probe" (such as the "status of Sevastopol", regarding which Russia already backtracked in 1993 during the UN Security Council meeting, yet

[25] Послание Президенту Украины Виктору Ющенко. *Кремль*. URL: http://news.kremlin.ru/news/5158

[26] Заява Мєдвєдєва: дипломатична війна чи «подарунок Ющенку»? *BBC*. 11 серпня 2009 р. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/domestic/story/2009/08/090811_russiaukraine_dorosh_ob.

was "reminded" again way into Yeltsin's negotiations with Kuchma's administration).

The ideological framework used as grounds for invasion, ranging from the issues of "Ukraine's anti-Russian history" to "problems for the Russian language" was not officialized until Dmitry Medvedev's 2009 address. Once again, the temporary figurehead Medvedev was used as a proxy for the de-facto leader Putin to evade personally threatening Ukraine until 2014. This tactic of the Russian Federation leadership, from Yeltsin to Putin, allowed researchers to separate "Official Russia" from "nationalist propaganda" in their analyses. Meanwhile, Moscow concentrated on securing the preparations for war: geopolitically, it needed a nuke-free Ukraine with a weakened army and a government figurehead ready to placate the aggressor when faced with threats, while ideologically it had to shape public opinion against Ukraine on an official level, while keeping the top leadership's hands clean. In all cases where previous "probing" was resisted (such as the Tuzla crisis, or the 1990–1991 negotiations) Moscow backtracked and set their plans of expansion back for years, and the issue of leadership in Ukraine was crucial for their plans – the invasion started under the "placating" Yanukovych (February 20, 2014) and went into full throttle with his escape from Ukraine, under a provisionary government.

This presents us with a recommendation, and a lesson of history for the current Zelenskyy administration: negotiating to placate Moscow, to tell them that some parts of Ukrainian territorial integrity (such as Crimea and occupied parts of Donetsk and Luhansk regions) could be a negotiable issue is to invite further attempts of "adventure". For Moscow, a strong diplomatic position means that, likely, the side holding that position has something hidden to fight against Moscow (like the 1990–1991 expectation of Ukraine's nuclear response), while offers to compromise are read as invitations for more illegal actions, or at least diplomatic and economic pressure (as seen during the Black Sea Fleet talks). Additionally, we see, Moscow is not ready to attack another target too soon after a previous "adventure", as seen with the 2008–2009 situation, when it took Medvedev time until next year to even diplomatically attack Yushchenko's administration, when war on Georgia was over already, and the eventual invasion happened only in 2014, under a "not our troops" premise.

Information about the author:
Mieliekiestsev Kyrylo Igorovych,
Candidate of Historical Sciences,
Senior Lecturer at the History of Ukraine and Auxiliary Sciences of History Department
Vasyl Stus Donetsk National University
2, Hrushevskoho str., Vinnytsia, 21050, Ukraine

Інформація про автора:
Мелєкєсцев Кирило Ігорович,
кандидат історичних наук,
старший викладач історії України та допоміжних історичних наук
Донецький національний університет імені Василя Стуса
2, вул. Грушевського, м. Вінниця, 21050, Україна

DOI

СПРОСТУВАННЯ ПОГЛЯДІВ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ ПРО НАЦІОНАЛЬНО-ЕТНІЧНУ ТА ІСТОРИЧНУ ЄДНІСТЬ РОСІЯН І УКРАЇНЦІВ

Ніколаюк Т. А.

Вступ

12 липня 2021 року російський президент В. Путін у статті «*Про історичну єдність росіян і українців*» наголосив: «*І росіяни, і українці, і білоруси – спадкоємці Київської Русі, що була найбільшою державою Європи*». Російський керманич далі оголосив міфологему про ідентичність Київської держави із так званою середньовічною *Московською Руссю*, яка, на думку автора: *«Стала центром возз'єднання, що продовжила традицію давньоруської державності»*[1]. Далі у цій статті стверджується російська парадигма про нібито «*прогресивну інтеграцію українських земель в єдиний православний російський простір*»[2]. Російський президент також наголошує на тому, що «*н*аші (тобто спільні українські та російські) духовні, людські, цивілізаційні зв'язки формувалися століттями, сягають одних джерел, гартувалися загальними випробуваннями, досягненнями та перемогами»[3].

Ці міфологеми стали ідеологічною зброєю, яку В. Путін застосував 24 лютого 2022 року під час оголошення війни українському народові. Тому під час військової агресії Росії проти України постала нагальна потреба у розвінчанні ідеологічних постулатів російської ворожої пропаганди.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Розглядаючи сучасні російські карти, які стосуються середньовічного періоду Московії, виявляємо дуже цікаву деталь – Московія позначена виключно як Росія. Як зазначає один з провідних спеціалістів у галузі історіографії, нової та новітньої історії Східної Європи, відомий історик С. Плохій *«питання російської ідентичності та її географічного розповсюдження являє собою не тільки науковий інтерес, адже визначає питання війни та миру вздовж східних кордонів Європи як для сучасного, так і для прийдешніх поколінь»*[4].

Як влучно зазначив відомий дослідник Є. Наконечний: «*Наповнена міфологемами російська історіографія виникла і функціонує як невід'ємна частина державної імперської ідеології*»[5]. Підтвердженням цієї думки є, наприклад, колекція Державного історичного музею у Москві, яка репрезентує історичне минуле Російської Федерації артефактами, знайденими на теренах сучасної України. Експозиція музейних залів сформована відповідно до офіційної історичної концепції, у якій стверджується наявність у Східній Європі впродовж IX-XIII століть слов'янської так званої «*Давньоруської держави*», населеної нібито «*єдиною давньоруською народністю*», частина якої пізніше переселилася у «*Московську Русь»* – справжню історичну спадкоємицю великокняжого Києва. Абсолютно не зрозумілим та надуманим виглядає штучне поглиблення офіційною російською історіографією початкового етапу зародження Російської державності. Насправді історичне становлення майбутньої Московії відбувалося в географічних межах Залісся, населеного фіно-угорськими племенами.

Натомість музейна експозиція Державного Історичного Музею у Москві репрезентує артефакти чужої державності, а саме української. Починаючи з 8-ого залу, артефакти якого відносяться до початкову добу зародження нібито російської державності, музейники використовують історичні назви та міфологеми москвоцентричних історичних праць – «Давньоруська держава у IX-XII століттях», «Давньоруське місто XI – першої половини XIII століть», «Внутрішня та зовнішня політика давньоруської держави у період феодального роздроблення (середина XII – перша половина XIII століття)», «Культура Давньої Русі IX – першої половини XIII століття».

У той же час колекції цих залів насичені артефактами, знайденими на теренах середньовічних слов'янських міст України-Русі – від Києва і Чернігова до Новгорода та Пскова. Хоча відомо, що впродовж XII століття, під час феодальних війн між князями із династії Рюриковичів за великокняжу владу, ці міста опинилися далеко від географічних теренів формування Ростово-Суздальської землі – ядра майбутньої Російської державності.

Через недоступність сайту Державного Історичного Музею у Москві авторка використовує власні фотографії плану-схеми музейної експозиції цього музею (рис. 1).

[1] Путін, В. 2021. Об историческом единстве русских и украинцев. URL: http://kremlin.ru/events/president/news/66181.

[2] Там само.

[3] Там само.

[4] Плохій С. Загублене царство. Історія «Русского мира» з 1470 до сьогодні. Переклад з англійської В. Євменова. 2019. С.5.

[5] Наконечний Є. П. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями / Передмова Я. Дашкевича. 2001. С. 14.

Рис. 1. План-схема Державного історичного музею. Зали 8-12. Москва. Власне фото авторки

Рис. 2. План-схема Державного історичного музею. Зал 13. Москва. Власне фото авторки

Досвідченого історика найбільше дивує музейна експозиція 13-ої зали російського Державного Історичного Музею, у якій демонструються артефакти з теренів середньовічної Московії з назвою «Створення єдиної Російської держави (XIV – XVI століття)». Ми бачимо, що Московська держава замість фіно-угорської назви Московія позначається лише церковним грецьким терміном «Росія» (рис. 2).

Таким чином, можна стверджувати, що на державному рівні російська політична еліта привласнила історичну спадщину сусідньої незалежної держави – України. Тому російський президент В. Путін у своїх чисельних «історичних екскурсах» весь час висуває претензії росіян на історичну спадщину Київської держави, наполягаючи на історичній єдності росіян і українців.

Як зазначив доктор філологічних наук Г. Півторак: «*Визнання справжнього процесу формування російської народності з XII століття у межах Володимиро-Суздальського князівства робило неправомірними претензії Росії не тільки на територіальну, але й на культурну спадщину Київської Русі, а приєднання України до складу Російської імперії виглядало б не як справедливе повернення Москві давніх російських земель, а як загарбання земель сусіднього народу*»[6].

Тому для українських істориків важливим практичним завданням є спростування історичних міфологем, якими оперує політична еліта країни-агресора. Ознайомившись із ідеологічною аргументацією російського президента, авторка вирішила спростувати озвучену В. Путіним напередодні нападу на Україну тезу про спільні національно-культурне та історичне минуле росіян і українців.

[6] Півторак Г. Формування і рання історія російської народності й російської держави. *Історичний атлас України. Найдавніше минуле, Русь Київська держава. Галицько-Волинська держава.* 2010. С. 238.

Аналіз останніх досліджень, джерел і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на які спирається автор. Зазначимо, що саме імперський історик М. Карамзін у праці «История государства российского» одним з перших включив епоху Київської Русі у початковий період становлення Російської державності, базуючись на середньовічній генеалогічно-династичній ідеї панівної верхівки та на постійному змішуванні етнонімічних понять «Русь» і «Россія»[7]. Інший «великий літописець» В. Ключевський також розпочинав свої лекції з Російської історії не з початку формування фіно-угорської Ростово-Суздальської державності, а саме з Русі Дніпровської, слов'янської: «*С VIII до XIII в. масса русского населения сосредоточивалась на среднем и верхнем Днепре с его притоками и с его историческим водным продолжением – линией Ловать – Волхов… Это Русь Днепровская, городовая, торговая*»[8].

Що стосується міфологеми про «київську спадщину», яку російська еліта прагнула собі повернути, то відомий дослідник російських історичних міфів Е. Кінан стверджував: «*Цей міф був остаточно прийнятий московською політичною елітою у XVII ст.* і «*з'явився під час або відразу після московської експансії на київську територію*»[9].

Вже у 1904 р. М. Грушевський здійснив «*сміливий і грунтовний нарис розмежування великоруського та українського історичних процесів*»[10]. Як зазначив український історик, саме на абстрактній генеалогічній ідеї династичної спадковості Рюриковичів і грунтуються всі імперські історичні претензії М. Карамзіна на політичну та культурну спадщину Київської держави. Хоча саме етнічний фактор М. Грушевський вважав важливішим від династично-політичного.

Як влучно зазначив дослідник Є. Наконечний: *«У відриві від Києва вся російська культурна традиція втрачає свої корені. Зовсім іншого тлумачення набирає тоді процес формування російського народу, інакшим буде тоді початок російської державності, церкви, російської мови, російської літератури, мистецтва, права тощо. Тоді росіянам доведеться, так би мовити, переписати свою метрику, поміняти паспорт і скласти нову біографію»*[11]. Тому російські політичні міфологізатори не збираються відмовлятися від історично-культурної спадщини великокняжого Києва. Більше того, саме такий імперський підхід і артикулював президент Росії В. Путін у своїх промовах та статтях, заперечуючи право українців на власну державність.

Докази про відмінність середньовічної Московії від слов'янської Русі та розмежування російського й українського історичних процесів надають середньовічні картографи. Європейські карти є своєрідними енциклопедіями тогочасних знань про світ, завдяки яким люди отримували інформацію про природні та ландшафтні характеристики, відстані, маршрути, кордони, політичний і національний устрої держав.

На середньовічних картах світу та Європи територію Московії зображували досить часто. Московські володіння Рюриковичів у XVI столітті були відтворені на картах німецького дипломата З. Герберштейна, англійського мандрівника Антонія Дженкінсона, картографів Антонія Віда, Ґерарда Меркатора, Себастьяна Мюнстера та інших. Опису цих карт присвячено багато праць українських істориків[12]. У своїх дослідженнях українські науковці пояснили значення та вживання терміну «Русь» в документах кінця XV – XVI століть, а також довели, що ця назва позначає окремі території тогочасної України-Русі у складі Литовсько-Польської держави, але зовсім не Московії.

Для спростування міфологеми про ідентичність середньовічної Московії та слов'янської Русі, яка майже повністю (крім Галичини) до середини XVI століття входила до складу Великого Князівства Литовського, а пізніше – до Речі Посполитої, авторка статті вирішила звернутися до колекції карт Національного музею у Кракові, на сайті якого відкрито вільний доступ до картографічного матеріалу, а також до мап в альбомі «Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст.».

З багатьох карт, на яких зображені середньовічні Литовська та Польські держави і Московія, авторка статті використала мапи Себастьяна Мюнстера від 1598 року «*Новий опис Польщі та Угорщини*»[13] та Антонія Дженкінсона від 1593 року «*Московія, найпросторіше велике князівство. Опис із місцевостями автора Антонія Дженкінсона, англійця*»[14].

---

[7] Карамзин Н. История государства Российского. 2013. 440 с.

[8] Ключевский В. Русская история: Полный курс лекций: в 3-х томах. Т. 1. 2002. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Vasilij_Klyuchevskij/kurs-russkoj-istorii/2.

[9] Кінан Е. Російські міфи про київську спадщину/ Збірка статей. Російські історичні міфи 2001. URL: http://litopys.org.ua/keenan/keen03.htm.

[10] Грушевський М. Твори: у 50 т. Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного словянства. Т. 1. 2002. С. 75-82.

[11] Наконечний Є. П. Вказ. праця. С. 43.

[12] Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. 2013. 208 с.; Гордєєв А. Ю. Карти-портолани XIII–XVII ст.: особливості та роль у розвитку картографії. 2009. 408 с.

[13] Claudius Ptolemaeus, Sebastian Munster. POLONIA ET VNGARIA XV NOVA TABVLA. [recto]: POLONIAE ET UNGARIAE DESCRIPTO. [z]: GEOGRAPHIA Universalis, Vetus et Nova, complectens Clavdii Ptolemaei Alexandrini Enarrationis libros VIII. Basileae apvd Henrichvm Petrvm Mense Martio Anno M.D.XL. 1540. / Mp. 1598. URL: http://mbc.malopolska.pl/dlibra/doccontent?id=83007.

[14] Moscoviae maximi amplissimi qve dvcatvs. Chorographica de criptio. Autore Anthonio Jankinfono Angolo. 1593. *В кн: Вавричин М.,* Дашкевич Я., Кришталович У. *Україна* на *стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст.* 2013. С. 74-75. URL: https://archive.org/details/mapy2006/page/1/mode/2up

Німецький гуманіст, картограф і космограф Себастьян Мюнстер (1488–1552) у 1540 році створив найвідомішу мапу із зображенням Східної Європи середини XVI століття, надруковану у базельському виданні «Географії Птолемея». Мапа регулярно перевидавалась аж до 1628 р. (близько 40 видань)[15].

Антоній Дженкінсон, засновник англійських лордів Ліверпуль, великий діяч англійської «Московської компанії», впродовж 1557-1572 років шість разів приїздив до Москви. Він був прийнятий московським царем Іваном Грозним, і саме через нього велося листування царя з англійською королевою Єлизаветою. Використана авторкою мапа є однією із відомих переробок карти Московії А. Дженкінсона від 1562 року, виготовленою гравером Герардом де Йоде. Вона вперше з'явилася в атласі Specuhum Orbis Terrarum 1578 року, а пізніше була перевидана його сином Корнеліусом де Йоде у атласі 1593 року[16].

Окрім картографічного матеріалу, авторка також дослідила свідчення про географічне положення Московії, її етнічний склад та звичаї її мешканців, які у 1526 році у своєму листі до папи Климента VII надав католицький єпископ Павло Іовій Новокомський[17].

Щоб довести безпідставність претензій сучасної російської еліти на ідентичність росіян і українців, авторка дослідила етимологію терміну «москаль», яким позначали фіно-угорських мешканців Московії. Для цього були проаналізовані тексти листів польського короля Сигізмунда II Августа до англійської королеви Єлизавети 1566-69рр[18]. Також були залучені листи керівників Гетьманщини, які під час Визвольної війни Б. Хмельницького спілкувалися із московськими полковниками[19].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Невирішеним у картографічних та історичних дослідженнях залишалося питання про застосування окремими середньовічними картографами та іноземцями назви *Russia* (латиною) для позначення не лише Русі-України, а й володінь московських Рюриковичів. Тому авторка зосередилася на вирішенні цього питання, яке є важливим. Бо саме вживання деякими середньовічними картографами назви «Русь» разом із фіно-угорським терміном «Московія», й призвело до появи імперських уявлень про тотожність сучасних росіян і українців.

Постановка завдання. На основі аналізу картографічних, історичних та літературних джерел довести неправдивість тверджень російських істориків про ідентичність України-Русі та Московії, довести абсурдність історичних претензій сучасної політичної еліти Російської Федерації на національно-культурну та історичну спадщину великокняжого Києва і Литовської Русі.

Виклад основного матеріалу. До 988 року у Східній Європі утворилося поліетнічна держава Русь із центром у Києві, правитель якої князь Володимир Великий особисто охрестився у греко-візантійському обряді, а потім охрестив всю країну[20]. Константинопольський патріарх призначав митрополита Київського і Всієї Руси, і вся православна ойкумена у патріаршій канцелярії отримала назву «*Росія*» (грецькою мовою «*Ρωσια*», латинською мовою «*Russia*»)[21].

Після розпаду Київської Русі на її землях утворилися самостійні князівства і боярські республіки. Згодом вони були захоплені або потрапили в орбіту впливу сусідніх держав, перестави бути самостійними суб'єктами міжнародного права. Литовські князі з династії Гедиміна у XIV ст. приєднали до Литви чималу частину руських земель, хоча за право володіти ними мали постійно виплачувати данину Золотій Орді. На думку литовського вченого А. Бумблаускаса «*був утворений кондомініум ВКЛ (Великого Князівства Литовського) і Золотої Орди*»[22]. При цьому литовська політична еліта перейняла мову, законодавство, православну віру і культуру русичів. Литовські князі хрестилися за православною вірою.

Одночасно на периферії колишньої Київської Русі, у Заліссі, відбулася остаточна інтеграція заліських землях до складу Золотої Орди, внаслідок чого заліські володіння Рюриковичів стали об'єктом правової, економічної, політичної та культурної системи татарської держави. У Заліссі розпочалось формування нового політичного центру із Москвою, куди в 1325 році остаточно переніс свою резиденцію митрополит Київський і Всієї Русі.

Це призвело до того, що литовські князі стали домагатися від Константинопольського патріарха поставлення для православних Литовської Русі власного митрополита. З цієї причини Константинопольська Патріарша канцелярія змушена була у 1356 році відокремити власне слов'янську Русь,

[15] Білик І. О., Науменко К. М. Україна і українці очима світу: бібліографічний покажчик. 2018. С. 102.

[16] *Вавричин М.,* Дашкевич Я., Кришталович У. Вказ. праця. С.74-75.

[17] Pauli Iovii Novocomensis, de Legatione Basilii magni Principis Moscoviae ad Clementem VII. Т. 1. 1836. С. 569-590. URL: https://www.prlib.ru/item/1091184.

[18] Хрестоматия по русской истории / сост. М.Н. Коваленский и др. Т.II; ред. А.Д. Удальцов. 1923. С. 52-53. URL: https://archive.org/details/khrestomatiiapor02kova/page/50/mode/2up?view=theater.

[19] Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: в 3 т. Т. 2: 1648-1651 годы. 1953. 558с.; Т. 3: 1651-1654 годы. 1953. 646 с.

[20] Півторак Г. Етнічна належність Київської Русі та її консолідуючий етнос (Київська Русь як ранньоукраїнська держава). Історичний атлас України. Найдавніше минуле, Русь Київська держава. Галицько-Волинська держава. 2010. С. 123.

[21] Клосс, Б. М. О происхождении названия «Россия». 2012. С. 4.

[22] Бумблаускас А. Династія Гедиміновичів і заволодіння Україною. *Україна: литовська доба 1320-1569*. 2016. С. 9.

Рис. 3. Claudius Ptolemaeus, Sebastian Munster, POLONIA ET UNGARIA, XV, NOVA TABVLA (Новий опис Польщі та Угорщини)

Muzeum Narodowe w Krakowie. No: MNK VIII-kart. Mp. 1598

тобто території, яка входила до Литовського князівства, від хрещених у православну віру фіно-угрів, які жили у Заліссі[23]. У грудні 1375 року Руська митрополія мала двох призначених у Константинополі митрополитів – Київського Кипріана та московського Алексія. На жаль, литовська православна митрополія не набула наступності.

Наприкінці XIV століття великий литовський князь Вітовт (1392-1430) припинив виплачувати данину монголам, що призвело до остаточного правового утвердження в Європі незалежної Литовсько-Руської держави під керівництвом князів з династії Гедиміновичів. Вітовт також відмежував православних своєї держави від московської митрополії, створивши 1415 року у Новогрудку окрему від Московії православну митрополію і закріпивши це інституційно[24].

Як зазначив історик А. Бумблаускас: «*етнічне «католицьке» ядро держави ВКЛ з точки зору території становило 10%, а за кількістю жителів – 20%*»[25]. Тобто, всупереч твердженням російського президента-агресора, саме 80% православного слов'янського населення Литовського князівства були справжніми правонаступниками історичної та культурної спадщини Київської Русі.

Натомість московська православна еліта, яка до кінця XV століття перебувала у васальній залежності від Золотої Орди, успадкувала її політичний та економічний устрій, а фіно-угорські й татарські мешканці Московії – її ментальність. Пізніше, коли у 1458 році Московська митрополія остаточно вийшла з-під юрисдикції Константинопольського патріархату, оформилися дві незалежні одна від одної православні руські митрополії: Київська *(латинською «Russiam inferiorem»)*, яка обслуговувала релігійні потреби населення Литовської Русі, і окрема від Константинополя Московська (латинською «*Russia*»), що охопила православні володіння

[23] Карташев А.В. Очерки по истории Русской церкви: в 2 т. 2007. Т. 1. С. 202-203.

[24] Бумблаускас А. Зміни Вітовта. Вказ. праця. 2016. С.13.

[25] Бумблаускас А. Зміни Вітовта. Вказ. праця. 2016. С.13

Рис. 4. Moscoviæ Maximi Amplissimi Qve DUcatvs chorographica descriptio. Authore Anthonio Iankinsono Anglo. 1593

московських Рюриковичів[26]. Оскільки у 1480 році московський князь Іван III відмовився сплачувати татарському хану данину і проголосив себе спадкоємцем «всієї Русі», фіно-угорську назву Московію на мапах почали дублювати православним словосполученням «*Russia alba*». На думку історика А. Карташова: «*Термін «alba» має значення «вільний від підданства, данини і податків»*[27].

При цьому середньовічні картографи чітко відрізняли Литовську Русь від Московської держави. Наприклад, на карті середини XVI століття німецького картографа Себастіана Мюнстера «*Новий опис Польщі та Угорщини*» територія «*Russia*» позначена як складова частина володінь Литви і Польщі (рис. 3).

Окремо, на півночі, у лівих верхів'ях Дніпра, географічним терміном «*Московія*» німецький картограф позначив окрему від Литви та Польщі державу – Московське царство, населену фіно-угорським етносом із столицею «*Moschia*». При цьому картограф продублював церковним православним терміном (латинською мовою «*Russia alba*») фіно-угорську назву Московії (рис. 3).

На мапі А. Дженкінсона від 1593 року Московська держава позначена лише фіно-угорською назвою *«Moscoviæ»* (рис. 4).

Ця мапа охоплює територію від Білого моря

[26] Карташев А.В. Указ. соч. 2007. Т. 1. С. 237-238.

[27] Там само. С. 241.

на півночі, до дельти Волги і гирла Дніпра на півдні, від Києва на заході до витоку Ками на сході. Вздовж всієї території Подніпров'я розміщено підпис лат. *«Livania Pars»* (рис. 4).

Малюнки, розташовані картографом на землях, які співпадають з європейською частиною сучасної Російської Федерації, доводять, що іноземці сприймали Московію як архаїчну країну з переважно фіно-угорським (меря, мордва, мещера) та частково татарським населенням. На Півночі та в центрі Московії знаходимо зображення оленів, вовків, на Північному Кавказі намальовано дві кибитки, запряжені верблюдами з погоничем і з надписом «Орда». У правому верхньому куті, між річками Печорою і Об'ю міститься малюнок «Золотої Баби»[28].

При порівнянні картографічних свідчень XVI століття про географічне найменування Московської держави з даними тогочасних західноєвропейських дипломатів, можна стверджувати, що іноземці позначали московські землі Рюриковичів також подвійним найменуванням: або фіно-угорським «*Московія*», або грецьким православним – *«Біла Русь» («Russia alba»*), відокремлюючи ці території від слов'янської «*Червоної Нижньої Русі*» *(«Russiam inferiorem»*). Так дипломат Павло Іовій у 1526 році повідомляв, що Московію, де мешкали *московити*, називають *«Russia alba»*, а частину слов'янської Литви, яка була заселена *«Roxolani», – «Russiam inferiorem»*[29].

Тобто, і тогочасні іноземці, і картографи однозначно вказували на те, що у XVI ст. європейська православна ойкумена була поділена на дві частини: **слов'янську Русь і фіно-угорську Московію, яка межувала з Тартарією**. Слов'янська Русь мала назву «*Нижня Русь*» (латинською мовою «*Russiam inferiorem*») і була населена русами-слов'янами. Вона до середини XVI століття перебувала під владою польського короля і одночасно литовського князя і географічно не співпадала з Московською державою. Московія, фіно-угорська назва якої латинською мовою на картах іноді дублювалася грецьким церковним терміном «*Біла Росія*» (лат. «*Russia alba*»), була населена переважно неслов'янськими народами, частина з яких прийняли православ'я. **При цьому слід зазначити, що найменування московських володінь Рюриковичів «*Росією*» (грецькою *Ρωσια*, латиною *Russia*) не перетворювала його фіно-угорське і татарське населення на етнічних слов'ян.**

На думку сучасних російських істориків, ще одним важливим доказом тотожності середньовічної Московії і Київської Русі можна вважати спільну мову, якою розмовляли представники православної московської і литовської еліт. Цю мову дипломат Павло Іовій у своєму описі назвав «*іллірійською*»[30]. Він відзначав, що у будинках московської знаті бачив багато книг, написаних цією мовою. Зауважимо, що тут йдеться саме про церковнослов'янську мову. Будучи освіченим священнослужителем, Павло Іовій знав, що церковнослов'янська мова була основою канонічного православного богослужіння у Київській Русі, а пізніше стала застосовуватися також і у православній літургії Московії[31].

Відомо, що ця мова, якою спілкувалися середньовічні православні московська і литовська еліти, є давньоболгарською[32]. Як зазначив історик А. Бумблаускас в Московії «*довгий час…залишалася єдиною тільки писемна традиція болгарського походження, тоді як у ВКЛ сформувалася цілісна альтернативна писемна традиція*… Тоді як «*в канцелярії правителів ВКЛ почала домінувати мова, що її іноді називають «староукраїнською»*[33], тобто мова мешканців колишньої Русі з центром у Києві.

Таким чином, церковна мова православної літургії перетворилась у літературну і розмовну мову насамперед для вузького кола освіченої московської середньовічної еліти. **Але це не дає підстав російським історикам стверджувати про національно-культурну тотожність московитів, які в побуті спілкувались неслов'янськими мовами, із русичами – майбутніми українцями.**

Тепер зрозуміло, чому у дипломатичних документах мешканців тогочасної Московії згадували саме як московитів, або *москалів*. В російській історіографії пізніше було сформульовано ідеологему про образливість вживання терміну «*москаль*», та про його штучне походження від українських націоналістів. Так у радянській лінгвістиці слово «*москаль*» позначалося як: «*Шовинистическое прозвище, прилагавшееся жителями Украины и Белоруссии к русским, представителям Московского государства, а также к солдатам»*[34].

Насправді термін «москаль» активно вживалося іноземними правителями багатьох середньовічних країн при згадуванні мешканців Московської держави. Наприклад, у розпал Лівонської війни Речі Посполитої проти Московії, польський король Сигізмунд II Август у листі до англійської королеви Єлизавети I від 6 грудня 1569 року, закликав її припинити будь-які економічні зв'язки із «Москалем» Іваном IV Грозним після взяття ним Нарви у 1558 році: «*Мы знаем и достоверно убеждены,*

[28] *Вавричин М.*, Дашкевич Я., Кришталович У. Вказ. праця. С. 74-75.

[29] Pauli Iovii Novocomensis… Указ. соч. 1836, Т. 1. С. 576.

[30] Pauli Iovii Novocomensis… Указ. соч. 1836, Т. 1. С. 586.

[31] Там само.

[32] Соболевский А. И. История русского литературного языка. 1980. С. 23.

[33] Бумблаускас А. Православ'я і «висока» культура ВКЛ. Вказ. праця. 2016. С.12.

[34] Толковый словарь русского языка: в 4 т. / Под ред. Д.Н. Ушакова. Т. 2. 1938. С. 1040.

что враг всякой свободы под небесами. Москаль, ежедневно усиливается по мере большего подвоза к Нарве разных предметов…. И мы хорошо знаем, что вашему величеству не может не быть известно как жесток сказанный враг, как он силен, как он тиранствует над своими подданными и как они раболепны перед ним»[35].

Далі польський король попереджав англійську королеву про підступність царя-Москаля: «*Москаль, тщеславясь тем, что ему привезли эти предметы из Нарвы, и усовершенствовавшись в военном деле орудиями войны и кораблями – сделает этим путем нападение на христианство, чтобы поработить и истребить все, что ему воспротивится…*»[36].

Термін «москаль» також вживався у листуванні між керівниками Гетьманщини і урядовцями Московії під час Визвольної війни Б. Хмельницького проти Речі Посполитої. В одному з листів від 5 червня 1650 року полтавський полковник М. Пушкарь повідомив білгородському воєводі І. Пронському про те, що він не може видати втікача-москаля без дозволу Богдана Хмельницького: *«…Прислал ты ко мне воевода в Полтаву станичного голову Епифана со товарищи для сыску москаля Мишки, что сбежал с Белгорода, воровство сделав. Есть у нас тот москаль Мишка, но я не могу без розказания его милости пана гетьмана выдать…»*[37].

Як бачимо, у листуванні житель Московії позначений як *москаль,* причому білгородський полковник без обурення сприймає термінологію, яку гетьманський полковник використовує у своєму посланні. В листі від 29 червня 1651 року, полтавський наказний полковник П. Яковенко вимагав у каменського воєводи Ф. Арсеньєва припинення пограбувань, здійснених москалями у прикордонних районах: «*И не кажи вашим людям воровства чинить, чтоб москали чинили, и я вашим москалям и людям вашим буду казать всякой дурки подлинной не чинити…*»[38]. Найцікавішим у цій переписці є те, що москалі «*весь час учиняють дурку*», тобто крадуть, грабують, їх розшукують, а вони біжать в Україну і в її землях ховаються. Тому, як зазначав відомий письменник В. Даль, в Україні термін «*москаль*» з часом набув негативного відтінку й вживався у значенні «*шахраювати, обманювати у торгівлі*»[39].

Наприклад В. Даль наводить декілька цікавих прислів'їв: «*от москаля хоть полу отрешь, да уйди; кто идет? Черт. Ладно абы не москал; с москалем дружи, а камень за пазухой держи; мутит, как москаль на селе; знает москаль дорогу, а спрашивает*»[40]. Цим пояснюється, чому пізніше, в українських приказках та прислів'ях образ «москаля» не безпідставно був маркований підкреслено негативно, і через це почав сприйматися росіянами як гостра образа: «*Москаль ликом в'язаний, у ликах ходе та й всіх у ликах воде*»[41]. Фразеологічний вислів «*підпускати, підвозити москаля*» вживався в Україні у значенні обдурювати: «*Не слухайте, батьки, сього ледащиці: підвезе він вам москаля!.. Не москаля я вам підвіз, а роблю все по правді*» [42].

Таким чином, ретельний аналіз географічних найменувань країн, що входили у православний простір з назвою «Русь», а також текстів листів іноземців і гетьманської старшини доводять, що Московське царство як у національно-етнічному, так і в культурно-історичному було відмінною від Київської та Литовсько-Польської Русі формацією. Тексти літературних джерел, у яких фіно-угорських та татарських мешканців Московії згадували як злодійкуватих москалів, доводять безпідставність претензій сучасної російської еліти на ідентичність із українцями.

Висновки

За результатами власного дослідження зроблено порівняльний аналіз та співставлення достовірних відомостей про пізньосередньовічні Московію, Литовсько-Руську та Польську держави, які містяться у тогочасних географічних картах, історичних та літературних джерелах.

З'ясовано, що фіно-угорські мешканці периферії Київської Русі – Залісся, наприкінці X – XI століть прийнявши християнство східного обряду, опинилися у складі православної ойкумени із православною назвою «Русь», якою спочатку опікувалася Константинопольська Патріархія, а з середини XV ст окрема Московська митрополія.

Доведено, що на пізньосередньовічних картах саме історичний простір Литовської та Польської держав репрезентував колишню слов'янську Русь, а населена фіно-угорськими і татарськими етносами Московська держава позначалася латинською мовою на мапах або світською назвою "Moscovia", або православним грецьким словосполученням "Russia alba".

З'ясовано, що термін «москаль» набув активного вжитку у листуванні між керівниками держав XVI – XVII ст. для позначення мешканців Московії та її агресивних правителів. Доведено, що експозиція Державного Історичного музею у Москві

[35] Хрестоматия по русской истории…Указ. соч. С. 52.

[36] Там само.

[37] Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: в 3 т. Т. 2. 1953. С. 367-368.

[38] Там само. Т. 3. С. 88.

[39] Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: современное написание: в 4 т. Т. 2. 2003. С. 912.

[40] Даль В. И. Указ. соч.

[41] Грінченко Б. Словарь української мови. Зібрала редакція журнала «Кіевская Старина». Томи I – IV.1907-1909. С. 1341. URL: http://hrinchenko.com/

[42] Там само.

свідчить про те, що Російська Федерація належить до країн із фальшованою історією.

Можна стверджувати, що політична еліта сучасної Російської Федерації, згадавши свою колишню державну приналежність до «руських» підданих і, посилаючись на «спільну мову» та династичні зв'язки своїх князів із київською династією, й досі вірить у національно-культурну та історичну єдність із українцями, претендуючи також на їхні землі.

Інформація про автора:

Ніколаюк Тетяна Анатоліївна,
кандидат історичних наук, доцент,
завідувачка кафедри культури та соціально-гуманітарних дисциплін
Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури
20, вул. Вознесенський узвіз, Київ, 04053, Україна

Information about the author:

Nikolaiuk Tetiana Anatoliivna,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Culture and Social-Humanitarian Studies
The National Academy of Fine Arts and Architecture
20, Voznesenskyi desc., Kyiv, 04053, Ukraine

DOI

«НЕМОЖНА ТРИМАТИ ЧАШУ І ПАСТИРСЬКИЙ ЖЕЗЛ РУКАМИ, НА ЯКИХ – КРОВ»: РЕАКЦІЯ РУСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ВІЙСЬКОВУ АГРЕСІЮ 2022 Р. РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Оліцький В. О.

Вступ

Україна поліконфесійна демократична держава, яка забезпечує рівні умови функціонування та розвитку усіх релігійних об'єднань. Всього в державі діє близько 100 конфесій, які складають 37 тисяч релігійних організацій. Переважна більшість громадян України сповідує православ'я. Сучасне українське православ'я характеризується поділом на два напрямки в основі якого лежить юрисдикційна приналежність, а не канонічні відмінності. З кінця 2018 р., в Україні православні віруючі об'єднуються довкола Православної церкви України (ПЦУ) та Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ МП). Остання є частиною Руської православної церкви (РПЦ), що впливає, як на її діяльність в цілому, так і на окремі позиції відносно тих чи інших питань українського суспільства, держави чи політичної структури. Така єдність забезпечує присутність російського православ'я та ідеології в українському суспільному просторі.

Не зважаючи на законодавче відокремлення держави від Церкви, функціонуючи у суспільному просторі, маючи вплив на віруючих, релігійні організації впливають на суспільно-політичні процеси в державі. Це дало можливість Росії використати релігійний фактор для здійснення військової агресії проти України, перетворивши РПЦ на один із способів провадження гібридної війни. До початку російської агресії проти України у 2014 р., українською стороною релігійний аспект фактично не розглядався як можливий чинник гібридної війни. Початок військової інтервенції в Криму та на Сході України у 2014 р., продемонстрував громадянам та міжнародній спільноті, що в умовах гібридної війни Росія не лише готова до використання даного напрямку, але й активно його застосовувала.

Попри це, протягом 2014–2022 рр. РПЦ та її складова в Україні – УПЦ МП, намагалися не позиціонувати себе як сторону конфлікту. Ситуація кардинально змінилася із початком чергового етапу військової агресії Росії проти України в лютому 2022 р. Напередодні бойових дій та в ході війни, РПЦ офіційно у публічному просторі постійно демонструє свою підтримку військовим діям Російської Федерації, намагаючись обґрунтувати їх необхідність, виправдати військові злочини та забезпечити підтримку діям російської влади та армії у суспільстві та на міжнародній арені.

Метою дослідження є аналіз форм, методів, змісту та завдань реакції Руської православної церкви на військову агресію 2022 р. Росії проти України.

Джерела та історіографія. Для дослідження сучасної реакції РПЦ, автором, в якості джерел використано публікації на офіційному сайті Московської патріархії. В основу дослідження лягли переважно проповіді Патріарха Кирила, повідомлення та прес-релізи зустрічей, які в найбільшій мірі відображають офіційну позицію російської церкви. Для висвітлення ролі, масштабів та значення РПЦ в російській військовій агресії використано дані ГУР МО України та листування Синодального відділу з благодійності РПЦ.

Питання участі РПЦ у російських військово-політичних протистояннях, у тому числі в російсько-українській війні, є актуальним як для вітчизняної та зарубіжної історичної науки, так і для інших галузей, зокрема богослов'я та релігієзнавства. Архімандрит Кирило (Говорун) проаналізував явище політичного православ'я та аргументував відповідність даного терміну сучасному російському православ'ю[1]. А. Колодний ґрунтовно описав роль особистості в релігійних процесах та позицію Патріарха Кирила (Гундяєва) щодо України. Автор, на основі даного аналізу, доречно спрогнозував майбутнє негативне ставлення щодо української політичної та церковної самостійності керманичом РПЦ[2]. В. Балюк та М. Дорошко дослідили вплив релігійного чинника на внутрішні процеси консолідації в Україні та причини і наслідки російсько-української війни. Авторами, зокрема висвітлено позицію РПЦ та УПЦ МП відносно війни у 2014–2108 рр. та місце РПЦ у політиці Росії[3]. П. Ковальчук проаналізувавши основні напрямки пропаганди РПЦ, висвітлив їх особливості як одного із методів ведення гібридної війни Росії проти України[4]. Л. Леустен та В. Самохвалов

[1] Гворун К., архімандрит. Політичне православ'я: доктрина, що розділяє Церкву / пер. з англ. О. Панич. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 152 с.

[2] Колодний А.М. Релігійне життя України в особах його діячів і дослідників. К.: Інтерсервіс, 2017. 740 с.

[3] Балюк В., Дорошко М. Релігійний чинник у гібридній війні Росії проти України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини*. 2020. № 1 (51). С. 5–11.

[4] Ковальчук П. Зміст та основні напрямки пропаганди Російської Православної Церкви у контексті гібридної війни Росії проти України. *Стратегічна панорама*. 2018. № 2. С. 31–36.

дійшли висновку, що у східному православ'ї національні церкви виконують державні функції у трьох сферах, а саме налагоджують дипломатичні канали комунікації; мобілізація вірних на національному та міжнародному рівнях; просування дискурсів про безпеку людини[5]. Дані дослідження дали можливість автору сформувати теоретичне підґрунтя реакції РПЦ на російсько-українську війну.

Сучасне російське православ'я, як чинник військової агресії. Однією із провідних ідеологій, які активно підтримує та всіляко стимулює Російська Федерація є теорія «русского мира», компонентом якої слугує Церква. Сучасна РПЦ, не лише підтримує дану теорію але і виступає активним учасником її реалізації, сакралізувавши та перетворивши її на складову російського православ'я. Зважаючи на дані факти, можна стверджувати, що сучасне російське православ'я перетворилося на політичну релігію. Це поняття створене для опису політичних процесів у Європі XX ст. Італійський дослідник політичних релігій Е. Джентіле визначив політичну релігію, як тип релігії, що сакралізує ідеологію, рух чи політичний режим через обожнення секулярного явища, перетвореного на міф і осмисленого як первинне, беззаперечне джерело смислу та кінцева мета людського існування на землі[6].

Погоджуючись із думкою К. Говоруна, відзначимо, що РПЦ відіграла провідну роль у формуванні пострадянської політичної релігії, яка в період третього терміну президентства В. Путіна (2012–2018 рр.) була схвалена ним в якості нової ідеології російської держави. Церква маючи тісний зв'язок із російською державою, зберігає вірність попереднім версіям російської політичної релігії. Саме тому, вона сьогодні в собі поєднує абсолютно несумісні між собою ідеологеми царської та радянської версій[7]. Звідси, туга за імперським минулим та реабілітація радянського, канонізація імператора Миколи II з одного боку та вихваляння Й. Сталіна з іншого тощо. Саме на ці особливості російського православ'я спирається сучасна російська влада, у тому числі здійснюючи військову агресію проти України.

Вагому роль у втіленні даної ідеологічної складової сьогодні становить ідея об'єднання східнослов'янських народів, а фактично відновлення колишніх кордонів Російської імперії, тези про богообраність «русского народа», війна із Заходом. Про активну підтримку Церквою цієї ідеології свідчать публічні висловлювання ієрархів та офіційних речників РПЦ. Так, Патріарх Кирило (Гундяєв) вважає «русский мир» окремою цивілізацію, яку становлять росіяни, українці, білоруси, інші не слов'янські народи, за умови, що вони сприймають її моральні та духовні цінності[8]. В. Чаплін, який до 2015 р. був офіційним речником РПЦ, неодноразово публічно підтримував «війну проти Заходу» в Україні. Частими є також вихваляння ієрархами РПЦ, у тому числі в Україні (УПЦ МП) особи В. Путіна та його діяльності. Зокрема одеський митрополит Агафангел публічно від імені духовенства та віруючих своєї єпархії вітав В. Путіна з обранням на третій термін Президента Росії[9].

РПЦ та її складова в Україні – УПЦ МП, відкрито підтримували і дії російської влади спрямовані проти України. Відносно історичних подій, позиція цієї Церкви в Україні більш схильна до російської історіографії та трактування історії. Зокрема, вона заперечує факт голодомору-геноциду 1932–1933 рр., висловлює абсолютно негативне ставлення до І. Мазепи, УПА тощо. Неодноразовими були випадки коли священники УПЦ МП відмовлялися відспівувати загиблих на Сході України українських військовослужбовців. Такі позиції не лише переважали та переважають серед духовенства, але й активно поширювалися серед віруючих. Усе це створювало ідеологічну основу підтримки РПЦ та Російської Федерації.

Російський аналітик О. Малашенко зазначав, що політизація РПЦ взагалі вийшла за межі можливого. Втручанням у світські справи Патріарх насамперед прагне збільшити власну політичну вагу, підтримуючи та легітимізуючи російську владу. Така позиція впливає на формування кон'юнктури в Російській Федерації[10]. Крім того, вона впливає на позицію УПЦ МП яка намагається, за прикладом Росії, впливати на українську політичну сферу. Відбулося зближення проросійської політичної еліти України із УПЦ МП, її фінансова та політична підтримка. Проросійське крило політиків стає частиною Церкви приймаючи духовні висвячення. Користуючись своїм становищем ці політики намагаються лобіювати інтереси РПЦ в Україні на вищому державному рівні. Особливо таке зближення відбувалося за Президента В. Януковича, коли УПЦ МП максимально зблизилася не лише із політичним режимом В. Януковича, але й з державою. Саме за таких умов почав втілюватися релігійний аспект російської агресії в Україні. Можна говорити, що зближення проросійської політичної та церковної еліти напередодні 2014 р. було підготовчим етапом майбутньої гібридної війни та військової агресії.

В ході Революції Гідності, анексії Криму та російської військової агресії на Сході України, серед іншого активно використовувався релігій-

[5] Leustean, Lucian N. Vsevolod Samokhvalov. The Ukrainian National Church, Religious Diplomacy, and the Conflict in Donbas. *Journal of Orthodox Christian Studie* 2019. № 2. Pp. 199–224.

[6] Гворун К., архімандрит. С. 33.

[7] Там само. С. 57–70.

[8] Балюк В., Дорошко М. С. 6.

[9] Гворун К., архімандрит. С. 68–70.

[10] Балюк В., Дорошко М. С. 6.

ний чинник. РПЦ зайняла антиукраїнську позицію, заперечуючи російську агресію, заявляючи про громадянську війну, підтримуючи російську владу та особисто В. Путіна. Відомі випадки переховування сепаратистів та їх зброї у храмах та монастирях УПЦ МП, освячення зброї сепаратистів[11]. Американський соціолог Х. Казанова стверджував, що в подіях 2014 р. і російсько-українському протистоянні релігія відіграє колосальну роль, тому що в Україні зберігаються імперські інтереси Кремля й інтереси проекту РПЦ[12].

У російській агресії проти України збіглися інтереси Російської Федерації та РПЦ. Цим актом фактично реалізовується ідеологія «русского мира», відповідного до якої держава скептично ставиться до незалежності України, вважаючи її своєю невід'ємною частиною, або як мінімум власних геополітичних інтересів. Церква ж вважає Україну своєю канонічною територією. Крім того, саме із територією Української держави пов'язані важливі ідеологічні символи, які ставляться в початки як російської державності так і Церкви. За подібних умов, обидві структури не могли дозволити віддалення України від Росії і її цінностей та зближення її із Європою і європейськими цінностями. В ході Революції Гідності та початку російської агресії, частина віруючих УПЦ МП не поділяючи її позиції змінила ієрархічне підпорядкування, приєднавшись до УПЦ КП, а в майбутньому – до ПЦУ. Росія сприймає їх як ворожі, що постійно демонструється відповідною риторикою. Одним із можливих варіантів збереження свого впливу та насадження ідеології «русского мира» залишалася саме військова агресія та поширення впливу РПЦ.

В такій ситуації, релігійний фактор російської військової агресії в Україні є важливою складовою російсько-української війни. Він постійно підживлюється як цивільною так і релігійною владою Росії. Релігійна присутність в Україні залишається чи не єдиною можливістю впливу на частину українського суспільства з метою збереження проросійського спрямування зовнішньої політики України та поширення ідеології «русского мира».

Творення російського православ'я як політичної релігії та активна підтримка військової агресії Росії проти України тісно пов'язі із особою Патріарха РПЦ Кирила (Гундяєва). На думку А. Колодного, кожна релігійна система в період свого становлення має певну особу, яка формулює головні концепти, визначаючи тим самим головний ідеологічний курс і подальший поступ. Індивідуальні особливості керівних людей визначають фізіономію історичних подій, відіграють певну роль в процесі їх розвитку, хоча їх напрямок визначається все таки загальними причинами. Разом із тим, жоден лідер не може нав'язувати суспільству ті відносини, які не відповідають стану його сил. Роль особи в процесах релігієтворення впливає на розвиток певних течій чи конфесій, формування і утвердження їх організаційних виявів, розвитку богословської концепції, діяльність конфесійних громад тощо. Окремо роль особистості у релігійному житті проявляється в діяльності спрямованій на організаційні структури, формуванні певних інституцій[13]. Це чітко проявляється на впливі Патріарха Кирила на утвердження православ'я в Росії як політичної релігії, яка в значній мірі базується на ідеології «русского мира». Відповідно, зблизившись із владою та політичними структурами Росії Патріарх Кирило спрямовує діяльність РПЦ в першу чергу на задоволення політичних потреб. В сповідуваній ідеології переплелися його особисті переконання та політичні вигоди. Відтак, російська агресія проти України не суперечить особистим поглядам Патріарха, не зважаючи на те, що в Україні присутня значна кількість парафіян які визвали його своїм лідером та якими він мав би опікуватися. Така картина демонструє, що в діяльності РПЦ відносно України політичні бачення переважають над духовними. Сьогодні саме патріарх Кирило демонструє офіційну позицію РПЦ відносно згадуваних подій, його проповіді та офіційні звернення слугують способом її вираження.

Благословення Патріархом Кирилов війни Росії проти України. Попри розпалювання ворожнечі та нагнітання ситуації навколо України, постійно заявляючи про переслідування та дискримінацію своїх віруючих, РПЦ протягом 2014 – початку 2022 рр. робила вигляд, що вона не втручається у військовий конфлікт на Сході України. Її позиція кардинально змінилася напередодні повноцінного військового вторгнення російських військ в Україну. Вона була оголошена публічно, Патріархом Кирилом, 23 лютого 2022 р. у привітаннях з Днем захисника Вітчизни Президента Російської Федерації В. Путіна, міністра оборони С. Шойгу та військовослужбовців РФ[14]. Патріарх відзначив

[11] Історія Української Православної Церкви / Д. Гордієнко, В. Клос, Ю. Мицик, І. Преловська. Х.: Фоліо, 2018. С. 138; Балюк В., Дорошко М. Релігійний чинник у гібридній війні Росії проти України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини*. 2020. № 1 (51). С. 8.

[12] Балюк В., Дорошко М. С. 7.

[13] Колодний А.М. С. 8, 17–18, 21.

[14] Поздравление Святейшего Патриарха Кирилла Президенту России В.В. Путину с Днем защитника Отечества. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/5900861.html (дата звернення 11.04.2022); Поздравление Святейшего Патриарха Кирилла министру обороны России С.К. Шойгу с Днем защитника Отечества. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/5900883.html (дата звернення 11.04.2022); В День защитника Отечества Святейший Патриарх Кирилл возложил венок к могиле Неизвестному солдату у Кремлевской стены. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/5903402.html (дата звернення 11.04.2022).

важливу роль президента та міністра оборони Росії в питаннях захисту державних інтересів, наголосив на співпраці Церкви та держави з метою реалізації заходів направлених на збереження національної історичної пам'яті і утвердження традиційної моралі в житті сучасного суспільства. Окремо він закликав божу допомогу на подальші кроки спрямовані на користь Росії.

Якщо в привітаннях політичному та військовому командуванню лунали переважно загальні речі, то у привітанні військовослужбовцям фактично звучить благословення на майбутнє вторгнення. Кордони Росії називаються священними, а відносно військовослужбовців – наголошується що в них не може бути сумнівів у істинності свого життєвого шляху. Окремо очільник РПЦ відзначив існування загроз на кордонах Росії і зосередив увагу, на тому, що незважаючи на відсутність війни без жертв, кожен військовослужбовець має бути готовим захищати російський народ, готовим до самопожертви. Незважаючи на відсутність прямого заклику до військової агресії проти України або прямого схвалення подібного кроку, ці слова оприлюднені в ситуації коли військове угрупування Росії готувалося до нападу на Україну (до якого залишалося менше доби, а тому можна стверджувати що офіцери військових частин та військовослужбовці були проінформовані про даний наказ), мали підтримати серед військовослужбовців та командування впевненість у вірності відповідного рішення та виправдати військову агресію. Можна говорити, що даний виступ був патріаршим благословенням російських військ на початок проведення бойових дій проти України.

Подібні за змістом речі в подальшому відбулися ще два рази. 13 березня 2022 р., після богослужіння на якому був присутнім директор Федеральної служби військ національної гвардії РФ – головнокомандувач військами національної гвардії РФ генерал В. Золотов, для храму рівноапостольного князя Володимира в Балашисі – головного храму Росгвардії, Патріарх передав список Августовської ікони Богородиці. Вручення супроводжувалося словами – «нехай цей образ надихає молодих воїнів, які приймають присягу, які вступають на шлях захисту Вітчизни»[15]. Це відбулося в той час, коли службовці 63 загону поліції особливого призначення, 141 спеціального моторизованого полку Росгвардії, разом із військовослужбовцями іншими частинами, здійснювали військові злочини в Київській області та інших регіонах України. Даний факт серед українців було сприйнято як благословення на діяльність проти України та її народу. А в привітанні з нагоди Дня військ Росгвардії, Патріарх відзначив позитивні, на його думку, якості армійців та висловив надію на продовження співпраці з даним органом, спрямованої на зміцнення морального духу, патріотичності та морального виховання росгвардійців[16]. Це відбулося у той час, коли весь світ знав про трагедію в м. Буча Київської області.

Вдруге подібний факт відбувся 3 квітня 2022 р., під час богослужіння в храмі збройних сил РФ. Якщо в середині квітня очільник РПЦ звертався до Росгвардії, то тепер його слова спрямовувалися до армії. У проповіді наголошено, що Росія переживає непростий час, пов'язаний із тим, що різні сили намагаючись послабити Русь зіштовхують братні народи, під якими Патріарх має на увазі українців і росіян. Відповідно, служба у збройних силах РФ – подвиг, який вимагає готовності до самопожертви заради захисту Росії. Відзначено, що більшість держав світу перебуває під впливом сили, яка намагається протистояти силі росіян. Саме від цієї боротьби залежить історична доля російського народу. Патріарх висловив захоплення російською армією та радість спільного богослужіння[17]. Цією проповіддю Патріарх Кирило вчергове спробував сакралізувати російсько-українську війну, виправдавши вторгнення в Україну як історичну священну боротьбу проти таємних сил. Виголошені захоплення та заклики не просто мали підтримати діяльність військових, підвищити їх статус в очах віруючих, але й фактично благословляли участь у бойових діях.

За даними Головного управління розвідки Міністерства оборони України станом на 28 квітня 2022 р. 251 архієрей РПЦ співпрацює з російськими пропагандистами та підрозділами інформаційно-психологічних операцій. Вони виправдовують російську агресію, геноцид українського народу, закликають вірян поповнювати лави російських військових підрозділів, проповідують доктрину «русского мира». Очолює даний список Патріарх РПЦ Кирило. Як встановила українська розвідка, служителі РПЦ отримали чіткі вказівки агітувати батьків та родичів російської молоді спонукати їх укладати контракти про військову службу[18]. Така кількість єпископату, який співпрацює із політичною та військовою владою РФ, бере участь у пропаганді та антиукраїн-

[15] В Неделю Торжества Православия Предстоятель Русской Церкви совершил Литургию в Храме Христа Спасителя. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/5908322.html (дата звернення 11.04.2022).

[16] Поздравление Святейшего Патриарха Кирилла по случаю Дня войск национальной гвардии России. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/5910543.html (дата звернення 11.04.2022).

[17] Слово Святейшего Патриарха Кирилла в Неделю 4-ю Великого поста после Литургии в главном храме Вооруженных сил РФ. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/5914188.html (дата звернення 14.04.2022)

[18] ГУР МО України. Повідомлення. Служителі російської православної церкви – солдати пропагандистської армії росії. URL: https://gur.gov.ua/content/sluzhyteli-rosiiskoi-pravoslavnoi-tserkvy-soldaty-propahandystskoi-armii-rosii.html (дата звернення 28.04.2022).

ській діяльності, прямо свідчить про загальну підтримку в церковних колах Росії військової агресії проти України та злочинів, які чинить російська армія. Задля справедливості, варто зауважити, що попри тотальний контроль та загальну підтримку, окремі священники, переважно в Україні та Європі, дану позицію політичного та церковного керівництва Росії не поділяють.

Соціальне служіння РПЦ як участь у війні. Перша офіційна реакція РПЦ на російську інтервенцію в Україні була виголошена Патріархом Кирилом у зверненні до архіпастирів, духовенства, ченців та віруючих, оприлюдненому на сайті РПЦ о 18:00 год. 24 лютого 2022 р. Воно було суголосним офіційній позиції російської влади. Патріарх назвав війну конфліктом, а військові дії – бідою. В цьому документі вчергове лунають ідеологеми про спільність українського та російського народів, їхньої релігії та історії. Замість засудження військових дій, які вже продовжувалися понад 12 годин, керівник РПЦ висловив співпереживання усім «кого зачепила біда». У зверненні не пролунало засудження війни, не говориться про Росію як військового агресора або сторону ведення бойових дій. Замість цього, пролунав заклик до «усіх сторін конфлікту» уникнути жертв серед цивільного населення. Окремо висунута ідея надавати допомогу постраждалим, у тому числі біженцям. Звернення резюмувалося переконанням Патріарха в тому, що «дарована Богом спільність допоможе подолати розділення і протиріччя, що призвели до нинішнього конфлікту»[19]. Дане звернення є показовим, адже в ньому не лише не засуджено військову агресію, а фактично відбулося її виправдання, що стало логічним продовженням привітань попереднього дня.

Клич про допомогу біженцям мав виправдати та приховати участь РПЦ у розселенні депортованого українського населення в межах Росії. Про планування даних заходів та участь у їх реалізації РПЦ свідчить переписка Синодального відділу з благодійності та соціального служіння РПЦ із МНС РФ, отримана міжнародною хакерською групою Anonymus. Для листування, напередодні вторгнення російських військ, створено спеціальну пошту mchs@diaconia.ru. Перший, пробний, лист на дану адресу надійшов 21 лютого 2022 р. о 16:36 год. від координаторки церковної допомоги в надзвичайних ситуаціях Синодального відділу з благодійності П. Юфєрєвої[20]. Другий лист на вказану адресу надійшов 24 лютого о 14:31 год. Він містив «Довідку про обстановку, яка склалася в результаті евакуації населення Донецької і Луганської народних республік на територію Російської Федерації (станом на 14:00 24.02. 2022)», «Мережевий графік перевезення залізничним транспортом населення Донецької і Луганської Народних Республік (станом на 14:00 24.02. 2022)», «Відомості про розподіл населення Донецької і Луганської народних республік по суб'єктах Російської Федерації (станом на 14:00 24.02. 2022)»[21]. В подальшому на цю електронну адресу щоденно надходили подібні зведення. Всього, за період 24 лютого – 30 березня 2022 р., 57 листів такого змісту[22]. Відповідно до листування, із 18 лютого 2022 р., коли розпочалося вивезення жителів України із тимчасово непідконтрольних територій Донецької та Луганської областей, до 30 березня 2022 р., коли було зламано пошту синодального відділу, на територію РФ було переміщено 492930 осіб, у тому числі 100142 дитини[23].

Листування свідчить, що із початком повномасштабної російсько-української війни, робота із переміщеними українцями займає важливе місце в Синодальному відділі. Крім циркулярів щодо збору допомоги, додатковими листами направляються «списки необхідних товарів для формування гуманітарного вантажу»[24]. Для її висвітлення, як благодійної допомоги переселенцям, активно використовуються різноманітні ресурси, зокрема сайт Синодального відділу з благодійності, сайт Московської Патріархії, Telegram-канали «Дела Церкви» та «Дела Церкви. Кратко». Окремо, відділ виступає ініціатором співпраці із федеральними телеканалами, пропонуючи їм відзняти сюжети в місцях розселення, з метою висвітлення допомоги Церкви[25].

Синодальний відділ з благодійності та соціального служіння не заперечує свою участь у роботі з депортованими. На сайті Московської патріархії публікуються щоденні зведення щодо даної роботи, висвітлюється кількість церковних організацій де розселено українців, зібраних коштів, продуктів тощо. РПЦ демонструє свою участь, як благодійну. Але наявність інформації про попереднє планування щодо переселення, резервів транспорту, шляхів слідування, розподілу виселених по суб'єктах РФ, доводить протилежне. Подібні факти свідчать не лише про прикриття соціальним служінням участі РПЦ та її керівництва у депортації українців, але і про наявність у церковних ієрархів інформації сто-

[19] Обращение Святейшего Патриарха Кирилла к архипастырям, пастырям, монашествующим и всем верным чадам Русской Православной Церкви. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/5903795.html (дата звернення 11.04.2022).

[20] Листування Синодального відділу з благодійності та соціального служіння РПЦ. URL: https://ddosecrets.com/wiki/Dept._for_Church_Charity_and_Social_Service_of_the_Russian_Orthodox_Church / diaconia.ru / mchs / 58.eml. (дата звернення 18.04.2022).

[21] Там же. 57.eml. (дата звернення 18.04.2022).

[22] Там же. 57.eml. – 0.eml. (дата звернення 18.04.2022).

[23] Там же. 0.eml. (дата звернення 18.04.2022).

[24] Листування Синодального відділу з благодійності РПЦ. URL: https://ddosecrets.com/wiki/Dept._for_Church_Charity_and_Social_Service_of_the_Russian_Orthodox_Church / diaconia.ru / vvr / 26.eml. (дата звернення 18.04.2022).

[25] Там же. 24.eml; 34.eml. (дата звернення 18.04.2022).

совно планування військової агресії проти України. Не випадково описана вище риторика прозвучала у зверненнях Патріарха Кирила 23 лютого 2022 р.

Виправдання російської агресії проти України в проповідницькій діяльності Патріарха Кирила. Починаючи із неділі 27 лютого до неділі 10 квітня 2022 р. Патріарх Кирило регулярно, кожного тижня, прямо або опосередковано висловлював реакцію на події в Україні у недільних проповідях після літургії. Крім того, дана позиція виголошувалася у офіційних посланнях, виступах, зверненнях. Після 10 квітня у зверненнях та проповідях акцентування на українському питанні значно зменшується. Навіть у Великодньому посланні та проповіді Патріарх Кирило, на відміну від Вселенського Патріарха Варфоломія, Папи Франциска та інших світових релігійних діячів, не звернувся окремо до українців із словами підтримки, не говорячи вже про обурення чи засудження агресії.

Проповіді розраховані переважно на російську аудиторію та віруючих або прихильників РПЦ. Відповідно висловлювана в них позиція орієнтована на внутрішню аудиторію, яка активно підживлюється державною пропагандою, та фактично є її продовженням. Характерною ознакою виступає розрахунок на повне сприйняття та відсутність критичного аналізу сказаного, поєднання політичних процесів та військової агресії із сакральним, метафізичним. У проповіді 27 лютого 2022 р. Патріарх заявив, що ситуація в Україні характеризується тим, що «злі сили, які завжди боролися з єдністю Русі та Руської церкви», намагаються взяти гору[26]. В наступній недільній проповіді, говорячи про Україну, він зазначив, що Росія та РПЦ «вступили в боротьбу, яка має не фізичне, а метафізичне значення»[27]. В одній із проповідей, очільник РПЦ прямо сказав, що проти Росії повстали зовнішні сили, які борються за руйнування єдності Русі. Пояснюючи причини, він наголосив, що «є в Писанні згадка про силу, яка стримує прихід у світ антихриста»[28], маючи на увазі під нею Росію та її армію. Подібними заявами відбувається не просто виправдання війни, а її сакралізація, нав'язування віруючим думки про необхідність та неминучість військової агресії. Сама агресія представляється не як війна Росії проти України, а як протистояння Росії метафізичним силам зла. В цілому, проповіді Патріарха Кирила суголосні офіційній позиції політичного та військового командування Росії.

Першоієрарх пропагує необхідність єдності з українцями, як релігійної так і політичної[29]. Він не розглядає Україну, як окрему незалежну державу, а українців окремим народом. 27 лютого 2022 р. він заявив – «коли я говорю Русь, то вживаю давній вислів… землю, в яку зараз входять і Росія, і Україна, і Білорусь, і інші племена та народи»[30]. В риториці ієрарха, висловлюваній у проповідях перед віруючими, відсутній термін «війна» або навіть офіційний російський – «спеціальна операція». Цей термін замінений на «міжусобна боротьба». Говорячи про події в Україні, переважно лунають вислови «небезпечні процеси на Українській землі»[31], «те, що відбувається в Україні»[32] тощо. Ці завуальовані, не чіткі формулювання покликані пом'якшити сприйняття військових процесів та виправдати агресію, замінюючи її сакральними явищами. Разом із тим, вони чітко формулюють та окреслюють межі зазіхань на міжнародній арені як самої РПЦ так і Росії.

Однією із спроб виправдати агресію є безпідставні звинувачення України в релігійних обмеженнях чи переслідування УПЦ МП; обмеженнями та переслідуваннями Донбасу; насадження єресі, під якою російська сторона розуміє канонічну Православну Церкву України; нав'язування західного способу життя, пов'язуючи його для віруючих із гомосексуалізмом. Найкраще та найповніше ці наративи російської сторони були представлені керманичом РПЦ під час проповіді 6 березня 2022 р. Він заявив, що тривають спроби знищити те що існує на Донбасі, маючи на увазі сепаратистські об'єднання ДНР/ЛНР. За його словами, це відбувається через неприйняття місцевим населенням цінностей, які пропонуються тими, хто претендує на світову владу. І далі пояснює – «сьогодні є такий тест на лояльність до цієї влади… – це гей-парад… І ми знаємо, як люди противляться цим вимогам і як цей спротив приду-

[26] Слово Святейшего Патриарха Кирилла в Неделю о Страшном Суде после Литургии в Храме Христа Спасителя. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/5904390.html (дата звернення 11.04.2022).

[27] Патриаршая проповедь в Неделю сыропустную после Литургии в Храме Христа Спасителя. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/5906442.html (дата звернення 11.04.2022).

[28] Патриаршая проповедь в праздник Благовещения Пресвятой Богородицы после Литургии в Храме Христа Спасителя. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/5915759.html (дата звернення 11.04.2022).

[29] Патриаршая проповедь в Неделю Торжества Православия после Литургии в Храме Христа Спасителя. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/5908325.html (дата звернення 11.04.2022); Патриаршая проповедь в праздник Благовещения Пресвятой Богородицы после Литургии в Храме Христа Спасителя. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/5915759.html (дата звернення 11.04.2022).

[30] Слово Святейшего Патриарха Кирилла в Неделю о Страшном Суде после Литургии в Храме Христа Спасителя. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/5904390.html (дата звернення 11.04.2022); Патриаршая проповедь в Неделю Торжества Православия после Литургии в Храме Христа Спасителя. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/5908325.html (дата звернен ня 11.04.2022).

[31] Патриаршая проповедь в праздник Благовещения Пресвятой Богородицы после Литургии в Храме Христа Спасителя. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/5915759.html (дата звернення 11.04.2022).

[32] Патриаршая проповедь в Неделю Торжества Православия после Литургии в Храме Христа Спасителя. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/5908325.html (дата звернення 11.04.2022).

шується силою»[33]. Далі, в цій проповіді, віруючим насаджується думка про страждання населення ДНР/ЛНР, восьмирічне протистояння російській агресії на Сході України, – називається «придушенням та знищенням людей на Донбасі», стражданнями, у тому числі за прихильність до УПЦ МП. Підсумовуючи свої слова, Патріарх даючи відповідь на риторичне питання «хто напав на Україну», вчергове заявляє про метафізичну боротьбу.

Наступної неділі дана тема знайшла своє продовження, зосереджуючись переважно на фальсифікації відомостей щодо релігійної ситуації в Україні. У словах виголошених у свято Торжества Православ'я, задля надання сакральності, викривляючи реальні факти, очільник РПЦ пов'язує міжконфесійні відносини в сучасній Україні із періодом іконоборства VIII–IX ст. у Візантії. Він наголосив, що в Україні влада з політичних мотивів вважає неможливим перебування більшості православних в складі РПЦ. Розповідав про ніби то утиски проти таких віруючих та неможливість через страх поминати його ім'я. Звучить заява, що відмова від подібного поминання через страх – ознака слабкості, небезпека для духовного життя[34]. Ці слова говорилися не лише з метою виправдання військової агресії, але і для своєрідного пояснення ситуації в УПЦ МП. На той час, в цій релігійній структурі почалися процеси, спрямовані на не поминання імені Патріарха Кирила на богослужіннях, вимоги скликання Собору УПЦ МП для розірвання зв'язків із РПЦ, засудження позиції РПЦ та особисто Патріарха щодо війни в Україні, зміна канонічної приналежності шляхом приєднання до ПЦУ. Незважаючи на те, що ініціаторами даних процесів виступила частина рядового духовенства та вірян, подекуди правлячі архієреї змушені були піти на певні поступки, дозволивши офіційно не поминати Патріарха РПЦ, хоча вцілому позиція церковного керівництва УПЦ МП була лояльною до РПЦ. Такі кроки спрямовувалися переважно для зняття напруги серед віруючих УПЦ МП, які не поділяли позиції Патріарха, з метою їх утримання в своїх лавах.

Розуміючи несприйняття висловлюваних позицій серед віруючих України та небезпеку для становища РПЦ поступками архієреїв, Патріарх Кирило звинувачує їх у слабкості. Попри те, що в грецькій традиції існує звичай поминати лише правлячого архієрея, він заявляє, що відмова від поминання його імені становить небезпеку для духовного життя тих, «хто в малому відступає від істини», адже «сьогодні не поминаємо ім'я Патріарха, через страх, а завтра хтось може вимагати і більшого». З метою стримування подібних тенденцій озвучується думка з посиланням на Євангеліє, яку можна розглядати як попередження чи погрози тим архієреям та духовенству, які сумніваються в істинності позиції очільника РПЦ – «якщо хто в малому не вірний, то він і в великому може бути невірний»[35]. Дана проповідь спрямована, з одного боку до російських віруючих, щоб пояснити процеси пов'язані зі зміною становища РПЦ в Україні, а з іншого – до кліру та священства України, щоб утримати їх в межах свого впливу та попередити процеси спрямовані на відокремлення УПЦ МП.

У другу неділю Великого посту, 20 березня 2022 р., російський Патріарх виголосив проповідь, у якій спробував за допомогою прикладів російської історії, на яких базується теорія «русского мира» та імперські бачення сучасної Росії, показати місце РПЦ та особисто Патріарха у війні та її потенційному закінченні. Це звернення показове тому, що воно, багато в чому, розкриває наративи, які Патріарх Кирило вбачає в місці РПЦ в російській державності та її сучасних агресивних діях. Місце РПЦ та Патірарха в державній структурі висвітлено через призму Євангельської розповіді про розслабленого. Відзначено, що Євангельського чуда із зціленням не відбулося б, якби не люди, які принесли розслабленого до Ісуса Христа. Саме в тих людях, Патріарх вбачає себе та РПЦ в історії Росії. Він наголосив, що у найтяжчих історичних процесах саме РПЦ підтримувала російських політичних діячів у боротьбі. Використано приклади монгольської навали, Дмитра Донського і преподобного Сергія, який благословив князя; смутного часу і Патріарха Гермогена; більшовицького перевороту і Патріарха Тихона. Відзначено, що в ці ключові моменти саме церковні діячі молилися за збереження російської державності і Церкви, що їх і утримувало. В кінці підсумовується, що і нинішній Патріарх діє за прикладом своїх попередників, адже необхідно зберегти єдність росіян та українців, які за його словами є одним народом. Для посилення даної ідеологеми, він називає її «правдою божою» та закликає усіх не сумніватися і не вагатися у її реалізації, адже і раніше усе здійснювалося Божою допомогою але через діяльність людей[36]. Таким чином, Патріарх Кирило вчергове, намагається легітимізувати російську агресію та представити її, як священну боротьбу. Крім того, він

[33] Патриаршая проповедь в Неделю сыропустную после Литургии в Храме Христа Спасителя. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/5906442.html (дата звернення 11.04.2022).

[34] Патриаршая проповедь в Неделю Торжества Православия после Литургии в Храме Христа Спасителя. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/5908325.html (дата звернення 11.04.2022).

[35] Патриаршая проповедь в Неделю Торжества Православия после Литургии в Храме Христа Спасителя. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/5908325.html (дата звернення 11.04.2022).

[36] Слово Святейшего Патриарха Кирилла в Неделю 2-ю Великого поста после Литургии в Храме Христа Спасителя. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/5909901.html (дата звернення 11.04.2022).

ставить себе в ряд із канонізованими РПЦ святими, що має свідчити про непомильність його позиції.

Крім постійного виправдання російської агресії та участі у розселенні депортованих українців, керівництво РПЦ намагається представляти свою позицію, як миротворця. Під цими заявами, насправді, приховуються спроби домогтися досягнення військовим чином політичних цілей поставлених керівництвом Росії. Це простежується із проповідей очільника РПЦ. Він постійно заявляє про необхідність молитися за мир. Але під миром мається на увазі не припинення бойових дій, виведення російських військ чи суверенітет України. У патріаршому зверненні 24 лютого 2022 р. зазначається про спільність між українцями та росіянами, яка «допоможе подолати розділення та протиріччя, які виникли» та закликається до посиленої молитви за такий мир[37]. 27 лютого лунають заклики до молитви за відновлення миру – за «відновлення братських відносин» між українцями та росіянами[38]. На початку квітня Патріарх ще повніше окреслив, що має на увазі під закликом про мир в Україні. Він чітко зазначив, що необхідно молитися про «збереження єдності нашої Церкви, про те, щоб Православна Церква не отримала ніякої шкоди… щоб зберіглася духовна єдність Руської землі»[39]. Таким чином, зі сторони РПЦ здійснюються спроби продемонструвати віруючим, в першу чергу в Україні, що вона не являється стороною конфлікту, а пропагує відновлення миру. Вникнувши у суть проповідей, стає очевидним що під миром РПЦ, насамперед, розуміє виконання військових завдань Росії в Україні, збереження своїх позицій та можливість контролю над нашою державою.

Крім того, в умовах ведення повномасштабної війни та здійснення військових злочинів, Патріарх Кирило постійно демонструє свою підтримку військовому та політичному керівництву Росії. Це проявляється як опосередковано, через привітання та присутність вищого державного та військового керівництва на патріарших богослужіннях, так і через проповіді. Зокрема вірним РПЦ було заявлено, що «ми поважаємо цивільну владу», «немає влади як не від Бога, всяка влада від Бога»[40], наголошено що ці слова із Святого писання вимагають поваги до влади. Все вище викладене резюмувалося закликом згуртуватися навколо влади[41]. Подібні формулювання та висловлювання однозначно свідчать про беззастережну підтримку дій російської влади з боку Патріарха Кирила та РПЦ в цілому. Про схвалення позиції предстоятеля повнотою РПЦ свідчать засідання Священного Синоду, до якого зокрема входять і представники УПЦ МП. Жодного разу не піднімалося питання засудження війни, риторика Синоду в цілому співпадає із позицією Патріарха та російської влади. Синод постановив вважати за необхідне донесення позиції РПЦ щодо ситуації в Україні до очільників інших релігійних спільнот та міжхристиянських товариств[42].

Реакція РПЦ на міжрелігійній арені. Крім благословення війни проти України та її виправдання у російському суспільстві та серед віруючих РПЦ, Патріарх Кирило виконує функцію представлення такої ж позиції на зовнішньополітичній арені через релігійні організації інших держав. За два місяці повномасштабного вторгнення російських військ в Україну він мав ряд зустрічей в онлайн форматі із представниками християнських релігійних організацій, зокрема із Папою Римським Франциском, архієпископом Кентерберійським Джастіном Уелбі[43], Патріархом Сербськи Порфирієм[44], надіслав послання до виконуючого обов'язки генерального секретаря Всесвітньої ради церков тощо[45]. Так, як дані звернення покликані донести позицію російської влади до міжнародної спільноти, вони повністю повторюють риторику очільників російської церкви та держави. Наприклад, у розмові з Папою Франциском 16 березня 2020 р., Патріарх Кирило переконував, що нинішні події розпочалися у 2014 р. з подій на Майдані, внаслідок яких відбулася зміна влади в Україні. Про ніби то атаку представників нацистських угрупувань, у 2014 р. в Одесі, проти мирних демонстрантів, які вийшли відстоювати право на використання російської мови. В цій же бесіді, пояснив Папі тривалість прилітного часу ракет НАТО до Петербургу, після входження до Північноатлантичного Альянсу країн Балтії. Аргументуючи цим,

[37] Обращение Святейшего Патриарха Кирилла к архипастырям, пастырям, монашествующим и всем верным чадам Русской Православной Церкви. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/5903795.html (дата звернення 11.04.2022).

[38] Слово Святейшего Патриарха Кирилла в Неделю о Страшном Суде после Литургии в Храме Христа Спасителя. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/5904390.html (дата звернення 11.04.2022).

[39] Патриаршая проповедь в праздник Благовещения Пресвятой Богородицы после Литургии в Храме Христа Спасителя. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/5915759.html (дата звернення 11.04.2022).

[40] В Неделю Торжества Православия Предстоятель Русской Церкви совершил Литургию в Храме Христа Спасителя. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/5908322.html (дата звернення 11.04.2022).

[41] Патриаршая проповедь в Неделю 5-ю Великого поста после Литургии в храме Покрова Пресвятой Богородицы на Люберецких полях г. Москвы. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/5915759.html. (дата звернення 11.04.2022).

[42] Журналы Священного Синода от 24 марта 2022 года. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/5910999.html (дата звернення 11.04.2022).

[43] Там же.

[44] Состоялась беседа Святейшего Патриарха Кирилла с Предстоятелем Сербской Православной Церкви. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/5921647.html (дата звернення 27.04.2022).

[45] Послание Святейшего Патриарха Кирилла и.о. генерального секретаря Всемирного совета церквей в связи с событиями на Украине. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/5907942.html (дата звернення 11.04.2022).

він наголосив, що Росія не могла погодитися на входження України до НАТО[46]. Таким чином бачимо, що міжцерковні та міжрелігійні зустрічі очільника РПЦ спрямовані не на екуменічну чи міжцерковну співпрацю, обговорення гуманітарних чи богословських проблем, а на донесення світовій спільноті позиції політичної влади Росії. Подібні діалоги мають на меті не лише виправдати російську агресію, але й послабити міжнародну підтримку України.

Висновки

Таким чином, можна стверджувати, що РПЦ є стороною конфлікту, яка виправдовує та благословляє війну Росії проти України. Перетворення віровчення на політичну релігію та активна підтримка ідеології «русского мира», фактично перетворили РПЦ на ідеологічне підґрунтя політичного режиму Росії та її військової агресії. На сучасному етапі офіційну позицію Церкви висловлює переважно Патріарх Кирило (Гундяєв). Його звернення та заяви адресовані різній аудиторії, проте переслідують єдину мету – виправдати російську військову агресію, донести офіційну позицію російської влади до якомога ширшого кола. Для цього використовується як внутрішній потенціал, так і можливість спілкування на зовнішньополітичній арені. Особливістю реакції очільника РПЦ є те, що він намагається висвітлити російсько-українську війну, як метафізичну боротьбу із силами зла, формуючи образ священної війни.

РПЦ намагається демонструвати свою миротворчу діяльність, час від часу заявляючи про необхідність досягнення миру в Україні. Аналізуючи реакцію РПЦ на війну, стає очевидним, що під досягненням миру мається на увазі капітуляція України. Крім того, миротворчою діяльністю та соціальним служінням РПЦ намагається приховати свою участь у війні, зокрема відношення до переселення українців.

[46] Раъяснение Службы коммуникации ОВЦС в связи с интервью Папы Римского Франциска итальянскому изданию Corriere della sera. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/5923137.html (дата звернення 04.05.2022).

Інформація про автора:
Оліцький В'ячеслав Олександрович,
кандидат історичних наук,
в.о. завідувача кафедри історії України
Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка
87, вул. Роменська, м. Суми, 40002, Україна

Information about the author:
Olitskyi Viacheslav Oleksandrovych,
PhD (History),
Acting Head of the Department of History of Ukraine
Sumy Makarenko State Pedagogical University
87, Romenskaya str., Sumy, 40002, Ukraine

DOI

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У 1917–1920 РР. ТА СТОЛІТТЯ ПОТОМУ

Попов В. Ж.

Постановка проблеми. Будь-які аналогії – поняття відносне. Тим не менш, важко утриматися від порівняння буденних ситуацій в історичні періоди, хоч і розділені цілим століттям, але в яких певні аспекти повсякденного життя часто збігаються буквально до дрібниць. Люди в будь-яких обставинах змушені організовувати свою повсякденну життєдіяльність, і технології цієї організації, хоч і залежать від стану суспільства на кожному конкретному етапі, як виявляється, мало змінюються з часом. Соціально-економічна катастрофа, викликана революцією та громадянською війною 1917–1920 років в Україні, змусила обивателів, виявляючи чудеса винахідливості, шукати шляхи, іноді несподівані, для задоволення базових потреб.

У подібній ситуації опинилося населення окремих регіонів України у 2014–2022 рр. Його повсякденне життя сьогодні багато в чому збігається з реаліями сторічної давності. З розширенням російської агресії необхідність виживання в екстремальних умовах постала перед мешканцями багатьох населених пунктів України. Таким чином, актуальність поставленої проблеми загострилася у зв'язку з широкомасштабним вторгненням Російської Федерації в Україну. Вивчення досвіду наших предків, хоч і не є рецептом лікування сьогоднішніх проблем, дозволяє проаналізувати та узагальнити основні закономірності соціальних практик у кризових умовах.

Аналіз досліджень та публікацій. Повсякденне життя міського населення 20–30-х років ХХ ст. було предметом уваги багатьох дослідників. Класичним твором за названою темою є книга Ш. Фіцпатрік «Повсякденний сталінізм». Хоча книга Фіцпатрік присвячена іншому історичному періоду, в ній багато паралелей із періодом революції та громадянської війни[1].

Серед вітчизняних істориків треба згадати М.В. Борисенка, який у своєму дослідженні звернув увагу на характерні риси житла та побуту городян України у 20-30-х роках ХХ ст. В аналізі теми історик часто повертається до подій більш раннього періоду, тобто до 1917-1920 років[2]. У 2009-2010 роках вийшла друком колективна двотомна монографія за редакцією С.В. Кульчицького, в якій дано розгорнуту картину повсякденності радянської України в роки непу[3].

Проте характеристика міської п–всякденності в Україні періоду революції та громадянської війни 1917–1920 років, та пошук її спільних рис з буденністю в умовах війни, що триває сьогодні, ще залишається поза тематикою історичних досліджень.

Формулювання цілей. Виходячи з вищевикладеного, метою запропонованого розділу є розгляд окремих аспектів повсякденного життя міського населення України у 1917–1920 рр., у період глибокої соціальної кризи та невизначених політичних перспектив, та їх порівняння з сучасними умовами міської буденності, під час збройного протистояння України та Росії.

Для реалізації поставленої мети передбачається вирішення наступних завдань:

- визначити особливості повсякденної поведінки населення великих міст в умовах тривалих бойових дій;
- охарактеризувати форми реалізації основних людських потреб в ситуації соціального хаосу;
- порівняти здатність пересічних громадян до самоорганізації на різних стадіях суспільного розвитку.

Викладення основного матеріалу. Розглянемо стисло особливості повсякденної поведінки мешканців міст України у 1917–1920 рр., в період національно-демократичної революції та громадянської війни, та в обставинах російсько-української війни 2014–2022 років. І в минулому, і сьогодні бойові дії не завжди розгорталися у великих містах, війна в них іноді обмежувалася артилерійським обстрілом різної тривалості та інтенсивності. Тяжким випробуванням для киян став наступ більшовиків на місто у січні 1918 р. Після десятиденного обстрілу «нерви у всіх виявилися пошарпаними до останнього ступеня, всім набридла ця постійна загроза безглуздої смерті, всі палко бажали того чи іншого кінця»[4]. Але вже восени того ж року, під час облоги міста військами Петлюри, населення «так звикло до артилерійської стрільби, що, не помічаючи гуркоту гармат, публіка гуляла, сміялася, ходила в кінематографи,

[1] Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. М. : РОССПЭН, 2001. 334 с.

[2] Борисенко М.В. Житло та побут міського населення України у 20–30-х рр.. ХХ століття: Монографія. К. : ВД «Стилос», 2009. 357 с.

[3] Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія. Відп. ред. С.В. Кульчицький. Ч. 1. К., 2009. 445 с.; ч. 2. К., 2010. 382 с.

[4] Лейхтенбергский Г.Н. Воспоминания об Украине. 1917-1918. Берлин: Детинец, 1921. с. 18.

спекулювала, обідала, спала і взагалі поводилася так, начебто б нічого не відбувалося»[5].

Для українських міст, за умов сучасної війни, про «звичку» до обстрілів говорити ще передчасно, хоча в центральних районах великих міст уже можна спостерігати відсутність реакції деяких городян на сигнали повітряної тривоги.

У минулому столітті одна з киянок записала у щоденнику, що не було городянина, який не зумів би «відрізнити постріл від розриву, і навіть той сорт зброї, з якої стріляють»[6]. Сьогодні в Україні практично всі, включаючи дітей, дуже швидко стали такими фахівцями. Розрізняти «запуск» та «приліт» люди навчилися за лічені дні, визначати вид зброї змогли дещо пізніше.

Поведінка мирних обивателів в умовах бойових дій також не зазнала змін. Коли у січні 1918 р. більшовики розпочали обстріл Києва, «злякане населення кинулося в підвали»[7]. У 1919 р., з наближенням білогвардійців, сім'я киянки Л.Л. зібралася у квартирі у її брата. Почалися «звичайні обговорення», яка з кімнат у квартирі «найбезпечніша». Обиватели роздумували над тим, «з якої з чотирьох сторін світу йде наступ», потім, «ледь не з компасом у руці цей бік розшукується». Люди були впевнені, що їхній попередній досвід дозволяв точно визначити, «куди ядро потрапити за здоровим глуздом не повинно», хоча ця впевненість «не заважала йому іноді саме там і розірватися». Авторка щоденника зазначила, що «деякі кияни мали ще звичай заміщувати вікна матрацами, але ми до цього не доходили»[8]. Найчастіше мешканці міста знову-таки спускалися до підвалів[9].

Сьогодні люди іноді заклеюють вікна хрестнавхрест скотчем, закладають їх штабелями книг, але, звичайно ж, тільки перебування під час обстрілу у підвалі, на станції метро, або в спеціально підготовленому бомбосховищі може гарантувати більшменш серйозну безпеку. Те, що у великих будинках перебувати під час обстрілів безпечніше, на відміну від будівель приватного сектора, підтвердили як наші предки з 1919 р.[10], так і наші сучасники.

Втім, іноді навіть підвали не рятували від свавілля окупантів. 16 січня 1918 р. кораблі Чорноморського флоту розпочали обстріл Одеси. Гарматний вогонь почався близько одинадцятої години ранку. Одесити, охоплені панікою, спробували сховатись від небезпеки: «Населення будинків району Новорибна – Пушкінська – Базарна почало виїжджати під градом куль, рятуючи своє майно»[11]. У багатоповерхових будинках жителі верхніх поверхів перейшли вниз, багато хто поховався у льохи, зокрема «велика група залізничних службовців». Снаряд «розбив каналізаційну трубу, і підвал почало заливати нечистотами. Люди, що битком набили льох, у паніці стали метатися, і не могли вибратися нагору. Їм усім загрожувала страшна смерть». Десятки життів врятував місцевий слюсар, який «з ризиком для власного життя спустився у льох, закрив кран та припинив подальше затоплення підвалу».

Під час цього обстрілу багато снарядів потрапило по цвинтарю, зруйнувавши стіну цвинтарної церкви, пошкодивши кілька могил, причому місцеві жителі помітили, що «деякі могили зовсім розгорнуті, і труни видніються з розритих ям». Один снаряд потрапив у притулок «для малолітніх злочинців», причому кілька підлітків зазнали поранень. Ще один снаряд потрапив «в будинок на розі Малої Арнаутської та Пушкінської», пошкодивши вікно та буфет в одній із квартир, де, на щастя, не виявилося в цей час людей[12].

У період французької інтервенції на Півдні України, наприкінці 1918 р., за свідченням очевидця, службовці одного з одеських заводів, разом із членами сімей, у кількості 17 осіб, під час обстрілу сховалися на півпідвальному поверсі свого будинку. Коли війська Антанти розпочали відхід, «грецький патруль зупинився біля вікна зачиненої нами кімнати – і почав палити по нас. Лише завдяки щасливому випадку кулі нікого не зачепили, але постріли нагнали на нас панічного страху»[13].

Під час нинішньої війни у заблокованих ворогом українських містах зміни в гірший бік накопичувалися день за днем. Ставало дедалі менше автомобілів на вулицях, зникали перехожі, у вечірній час люди намагалися не виходити з дому. Сьогодні міста, де діє комендантська година, пустіють ще до темряви, о восьмій вечора людей на вулиці приблизно стільки ж, скільки до війни бувало опівночі.

Події 1917–1920 років також свідчили про поступове наростання кризи. Якщо у 1919 р. «населення ще не встигло зголодніти і опуститися»[14], то в 1920 р. «убогість і подрібнення життя виражалося в тому, якими важливими подіями стали представлятися найбільш, здавалося б, прості речі»[15]. Люди «жили день у день – у всіх смислах, ходили мертвими вулицями міста, дивилися на виснажені і тупі

[5] Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 5881, оп. 2, д. 232, л. 89.

[6] Очерки жизни в Киеве в 1919-1920 гг. Архив русской революции / [изданный Г.В. Гессеном]. М.: Терра-Политиздат, 1991. Т. 3. с. 219.

[7] Лейхтенбергский Г.Н. Воспоминания об Украине… с. 30.

[8] Очерки жизни в Киеве… – с. 219.

[9] Там само. с. 225.

[10] Там само. с. 226.

[11] Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф. 71, оп. 34, д. 102а, л. 44.

[12] Там само. л. 46.

[13] Якушкин Е. Французская интервенция на Юге. 1918-1919. М.-Л.: Государственное издательство, 1929. с. 55.

[14] Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний / Архив русской революции. М.: Терра-Политиздат, 1991. Т. 6. с. 254.

[15] Там само. с. 301.

обличчя перехожих»[16]. Київська студентка поділилася зі своїм щоденником враженнями від більшовицького режиму: «У нас все сумніше та сумніше, життя дорожчає, утиски збільшуються, всі ходять якісь налякані»[17].

Для Києва у 1919 р. були характерними проблеми в аптеках: «Н. тяжко хворий, і його дружина продає останнє для покупки ліків, які неймовірно дорогі, і їх починає бракувати»[18]. Сучасні черги за гуманітарною допомогою нагадують карткову систему громадянської війни, за якої «щоранку обиватели вишиковувалися за продуктами»[19]. У березні 1918 р. Харків відвідав московський літератор О.С. Серафімович. Його вразили довгі черги за хлібом: «Стають з години дванадцятої ночі, а отримують пізно вранці свої чверть фунту пайку, та й то не всі – не вистачає»[20].

Ось як жив Харків за білогвардійців: «Окраїни засипають чуйним сном. Вулиці абсолютно безлюдні. Крізь рідкі проміжки між поривами вітру ляскають то близькі, то далекі постріли з гвинтівок. Після кожного близького пострілу пішохід запізнілий бігом і без оглядки долає коротку відстань до найближчого великого предмету, щоб сховатися. Зупиняється, переводить дух, і, почекавши момент, зривається і біжить далі»[21].

У зруйнованих сьогодні українських містах повсякденне життя дуже схоже на спогади сучасників громадянської війни: «Водогін діє лише зрідка, тому ми повинні тягати воду відрами з найближчих колодязів; дрова стоять сто рублів пуд, їх пиляють студенти, бо залізні печі дуже малі, у всіх сім'ях чоловіки зайняті рубкою дров на дрібні шматки»[22].

Напередодні облоги свого міста будь-якими озброєними учасниками громадянської війни городяни готувалися до всіляких обмежень у сфері комунальних послуг, насамперед у водопостачанні. Ось що про це згадувала одна з киянок: «Ми сідаємо у приміщенні, йдуть звичайні розмови, висловлюються здогади про те, хто це намагається взяти місто; обчислюється кількість води і те, на скільки часу її може вистачити». Один із сусідів, що зайшов у гості, запропонував винайдений ним спосіб вгамувати спрагу – «смоктати моркву». Господиня з обуренням відкинула ідею: «Краще я сама піду за водою на Дніпро». Гість філософськи зауважив: «Нікуди ви не підете, а самі прийдете до мене за морквою»[23].

У січні 1918 р. київські обиватели, хоч і були захоплені подіями зненацька, але досить швидко освоїлися зі своїм новим становищем. «Незабаром виявилася нестача харчових припасів, відсутність світла, а потім і води. Відсутність води відчувалася протягом двох днів особливо сильно. Але людина пристосовується до всього, і незабаром всі навчилися користуватися моментами затишшя, щоб закупити провізії на сусідній вулиці, зачерпнути відро води на монастирському дворі, як у середні віки, дістати на вагу золота кілька свічок і відвідати друзів у віддалених кварталах, які менше зазнали руйнувань, ніж у центрі міста»[24].

Кореспондент «Південного краю» ділився своїми враженнями про життя харків'ян у грудні 1918 р.: «Люди мають дивовижну здатність пристосуватися до обставин. Нинішній обиватель не завжди навіть повірить, що був час, коли навколо нього був такий достаток. Слід гадати, що межа пристосовуваності ще не перейдена»[25]. У зайнятих більшовиками містах, незважаючи на масове невдоволення, обиватели мовчали: «Організовувалася влада, як із рогу достатку сиплеться наказ за наказом. Ми готові чекати, чекати до нескінченності, поки хтось – все одно хто – тільки не ми самі, звільнить нас»[26]. Сьогодні пересічні мешканці тимчасово окупованих українських міст поводяться набагато активніше.

Люди дуже швидко навчилися робити запаси. Ось запис очевидця перед відходом поляків із Києва влітку 1920 р.: «Ви, Надія Павлівно, мукою запаслися? – Борошном запаслася, та ось цукру мало. – Нічого, у мене два пуди, один я вам пришлю! – Навіщо мені так багато? – Беріть, якщо «вони» обстрілюватимуть місто, то нічого вже не дістанеш!»[27].

Де війна, там і евакуація. У 1917–1920 роках обиватели, як і багато наших сучасників, неохоче приймали рішення про виїзд, довго вагалися, і мріяли про повернення. У лютому 1919 р. київська студентка ризикнула залишитись у місті, яке зайняли більшовики: «Що можуть зробити тихим, смирним людям, які нікого не чіпають і політикою не займаються?»[28].

Коли у жовтні 1919 р. більшовики знову, хоч і ненадовго, увійшли до Києва, «вічні постріли звучали ближче, на ринках було мало продуктів, зранку вулиці були загачені натовпом», що прямував до вокзалу. Студентка внесла до щоденника такі рядки: «Що за сенс у такій втечі? Куди бігти?»[29].

---

[16] Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний / Архив русской революции. М.: Терра-Политиздат, 1991. Т. 6. с. 303.

[17] Дневник и воспоминания киевской студентки (1919–1920 гг.) / Архив русской революции. Берлин: Изд-во «Слово», 1924. Т. 15. с. 211.

[18] Там само. с. 217.

[19] Катаев В. П. Почти дневник. М.: Советский писатель, 1962. С. 80.

[20] Возрождение (Харьков). 12 марта 1918 г.

[21] Слободской А. Это было… (на Украине и в Крыму в 1918-1920 гг.). Харьков: Пролетарий, 1926. с. 24.

[22] Дневник и воспоминания киевской студентки… с. 235.

[23] Очерки жизни в Киеве… с. 219.

[24] Лейхтенбергский Г.Н. Указ. соч. с. 17.

[25] Южный край (Харьков). 22 декабря 1918 г.

[26] Дневник и воспоминания киевской студентки… с. 226.

[27] Очерки жизни в Киеве… с. 224.

[28] Дневник и воспоминания киевской студентки… с. 209.

[29] Там само. с. 231.

Проте пережите в період радянської окупації суттєво вплинуло на масові настрої. Коли у грудні 1919 р. більшовики знову повернулися до Києва, майже всі знайомі київської студентки поїхали. «Залишилися або ті, які мають маленьких дітей і старих батьків, або ті, які примирилися з більшовизмом, як примиряються зі смертю: від неї не втечеш»[30].

За влучним зауваженням київського адвоката О.О. Гольденвейзера, «оптимісти прямували до Одеси, песимісти прямували одразу до Берліна», причому й ті, й інші, їхали з Києва «усіма способами та шляхами, за великі гроші та за великі хабарі»[31]. Земський діяч Оболенський описав обстановку у Севастополі перед евакуацією 1920 р.: «Обиватели стривожилися. Люди більш заможні нашвидкуруч ліквідували справи і їхали за кордон, решта сумовито чекала на розгортання подальших подій»[32].

Хоча й у долі сьогоднішніх біженців періодично виникають проблеми з пошуком житла та роботи, з отриманням матеріальної підтримки, у 1917–1920 роках сумні історії у таких сюжетах явно переважали. Влітку 1918 р. одна з провінційних газет помітила: «Зустрічаєш розгублену фізіономію, і не помилишся у припущенні, що це біженець». Вільного житла у місті не залишилося, все зайняли переміщені особи. Через їхній наплив злетіли ціни. «Кімната, що коштувала раніше 50 карбованців, йде за 200-300, а маленькі в 20-25 тепер йдуть за 70–100»[33]. У Києві люди, які зневірилися знайти дах над головою, одягали великі плакати з написом «Шукаю кімнату», і ходили з ними вулицями. «Третього дня з таким плакатом розгулював Хрещатиком чудово одягнений пан у кашкеті інженера»[34].

Академік В.І. Вернадський навесні 1920 р. узагальнив настрої людей, що роками поневірялися країною: «Довкола всі втомилися. Жахливо жити без кута. Майже без речей, усі чужі, або зсунуті в «ущільнених квартирах». Люди, нарешті, починають знемагати від такого життя»[35].

У 1917–1920 роках багато громадян, виїжджаючи та повертаючись, по службових справах, або з приватних причин, неодноразово стикалися з численними труднощами, пов'язаними, насамперед, із встановленням пропускного режиму. Отримання перепусток було пов'язане з неймовірною бюрократичною тяганиною. Коли у березні 1918 р. було закрито кордон із Росією, отримати перепустку на його перетин можна було лише з «особливого дозволу» радянського консула в Харкові, місцеперебування якого нікому не було відоме[36]. Перед евакуацією Одеси у 1920 р. сім'ї багатьох вищих чиновників були заздалегідь відправлені до Варни. «Це стало відомо усьому місту і викликало паніку. Особи, які завідували евакуацією, брали хабарі за надання місць на пароплавах»[37].

Взимку 1918–1919 рр. юнкер Яковновський у Кременчуку потрапив у поле зору самозваних розпорядників, ймовірно махновців, які виловлювали офіцерів, що пробиралися на Дон. Йому та його товаришам допомогли попутники – військовополонені, які поверталися додому. Вони виявили максимальну активність: «На ходу ми влетіли в першу теплушку, вже наповнену людьми. Перед вагоном стоїть солдат без погонів із гвинтівкою та примкненим багнетом: «Що ви, товариші, матросами будете?» Я кидаю йому: «Які матроси? Ми – кадети». Він раптом зважується: «А ну, злазьте, товаришу! Документи покажіть». Аж раптом весь вагон закричав, затупав ногами. Кулаки піднялися у повітрі. «Жити людям не даєте! Залиш пацанів! Ми тобі покажемо документи!» Паровоз весело свиснув, і ми раптом поїхали. Цілком можливо, що машиніст – свідок сцени, що відбувалася, прискорив відхід поїзда»[38].

Влітку 1919 р. радянські розвідники подорожували від червоних до білих, та після виконання завдання повернулися назад. В одному з сіл під Полтавою вони дочекалися приходу білих. До своїх вдалося дістатися на звичайному поїзді Харків-Курськ, який проїхав через лінію фронту. «Перепусток та дозволів ніде не доводилося отримувати»[39]. За гетьмана Скоропадського існувала практика заборони вивезення товарів з окремих регіонів «для припинення спекуляції»[40]. Деякі продавці в Сумах були затримані при посадці у вагони, «за відсутності перепусток на вивезення товарів». Затримані пояснили, що їм «вигідніше ризикувати конфіскацією товарів у дорозі, ніж звертатися за отриманням дозволу до комісії – так дорого цей дозвіл обходився»[41]. Київська студентка кілька разів передавала знайомим до Москви цукор, але одержати його там жодного разу не вдалося, бо люди, що возили посилки, завжди розповідали, що у них їстівне конфіскували[42].

Восени 2014 р. на непідконтрольних територіях став популярним так званий «пенсійний туризм», який супроводжувався масовим виїздом людей

[30] Дневник и воспоминания киевской студентки… с. 237.

[31] Гольденвейзер А. А. Указ. соч. с. 234, 235.

[32] Оболенский В. Крым при Врангеле. Мемуары белогвардейца. М.-Л.: Гос. изд-во, 1927. с. 67.

[33] РГАСПИ, ф. 71, оп. 35, д. 430, л. 260.

[34] Там само, д. 436, л. 101.

[35] Вернадський В. І. Щоденники (1917–1921) / Вибрані наук. праці акад. В.І. Вернадського. К.: НАНУ, 2011. Том 9. с. 74.

[36] Южное слово (Харьков). 17 марта 1918 г.

[37] Шульгин В. В. Дни. 1920: Записки. М.: Современник, 1989. с. 310.

[38] Яковновский Е. Фарфоровая кокарда. URL: http://www.dk1868.ru/history/FARF_KOK.htm.

[39] РГАСПИ, ф. 71, оп. 34, д. 1285, л. 17.

[40] ГАРФ, ф. 5881, оп. 2, д. 315, л. 191.

[41] Там само. л. 193.

[42] Дневник и воспоминания киевской студентки… с. 220.

похилого віку в міста, підконтрольні українській владі. З'явилися водії, які доставляли поза розкладом усіх, хто прямував до мирних тоді Запоріжжя або Маріуполя, і того ж дня повертали своїх пасажирів додому. Виникли посередники, які займали для пенсіонерів чергу в соцзабезі, і гарантували обслуговування протягом одного дня. Організовувався навіть бізнес, пов'язаний із реєстрацією, коли господар квартири за помірну плату був готовий підтвердити проживання переселенця на його квартирі.

Ця громадська самодіяльність нагадує спроби вирішувати подібні життєві проблеми у 1917–1920 роках. За свідченням катеринославського викладача Ігренєва, коли у 1919 р. освітня галузь залишилася без грошей, для оплати праці викладачів було знайдено наступний вихід: «Окремі установи посилали своїх представників до Харкова та Києва, і найкмапливіші з них поверталися з грошима»[43]. Н.О. Тефі згадувала, як у 1918-1919 роках «з'явилися діловиті паночки, які їздили їм одним відомими шляхами з Москви на південь і назад. Щось провозили, щось привозили. Іноді люб'язно пропонували доставити щось із залишених у Петербурзі чи Москві речей, доставити гроші родичам. Дивні це були паночки»[44].

Князь О.М. Трубецький, опинившись на кордоні Росії з Україною, зауважив, що все прикордонне містечко «промишляло перевозом біженців через кордон». Багато приватних будинків перетворилися на заїжджі двори. «Господарі брали з постояльців великі ціни і рекомендували візників, які знали, як провезти повз більшовиків». Трубецького познайомили з «фахівцем», який «влаштовував переїзди під охороною матросів, які супроводжували підводи»[45].

Для будь-якої влади у період 1917–1920 рр. однією з гострих проблем був дефіцит грошової готівки. Наприклад, при гетьмані «ціла армія земських службовців» залишилася «з порожнім гаманцем і порожнім шлунком», і розпродавала «домашній скарб». Земська управа реагувала на це лише обіцянками, посилаючись на «відсутність грошових знаків»[46]. В останні дні перебування при владі Директорії Харківська міська управа спромоглася виплатити платню міським працівникам лише за половину січня, знову-таки виходячи з «готівки каси»[47]. Ігренєв згадував, як відсутність у радянських установ достатньої кількості грошей залишила співробітників усіх навчальних закладів без платні з січня до травня 1919 р.[48]. Те, що «грошових знаків» також немає для виплат робітникам, підтверджувала інформація із Щербинівського району (Донбас), де зазначалася заборгованість за два місяці – березень та квітень 1919 р.[49].

Шкільні вчителі, які кілька місяців не отримували грошей, вигадали спосіб заробити. Вони «почали виявляти стосовно учнів виняткову строгість і вимогливість, у результаті більшість учнів стали брати в них приватні заняття вдома»[50]. Учні не залишалися в боргу, і вимагали «люстрації» найбільш, на їхній погляд, одіозних викладачів: «У залізничному училищі як був старий режим, так і залишився. Учнів змушують вивчати Закон Божий, змушують писати письмові відповіді без чернеток. Француженка змушує обов'язково вивчати французьку мову. Загалом викладачі ставляться до учнів дуже погано. Просимо звільнити вчителя математики»[51].

Щодо людей зі зброєю, у камуфляжі та з безліччю нашивок, шевронів, а тепер ще й бойових нагород, які сьогодні почуваються господарями на окупованих територіях, із цього приводу в минулому також є свої приклади. Популярність камуфляжу сьогодні перегукується, наприклад, із історією, розказаною В. Кравченком у його мемуарах. В одній з груп, що називали себе «червоними», він помітив людину в морській формі, і дізнався, що цей моряк – не справжній, а форму одягнув тому, що вона «додавала революційної поваги»[52].

Наявність відповідних аксесуарів відкривала перед їхніми володарями нові можливості, як, наприклад, в Одесі в 1917 р.: «Варто оголосити себе представником трудового народу, начепити червоний бант, авторитетно надувати щоки, та заходити в навколишні магазини, збираючи данину на світову революцію зі зляканих торговців»[53]. У Севастополі відбувалося щось подібне: «Зважаючи на те, що конфіскуються предмети розкоші – ажурні панчохи, шовк, оксамит, можна припускати, що робиться це самовільно. Була низка випадків, коли речі добувалися силою зброї – вриваються в магазини люди, приставляють револьвери до чола, і в такий спосіб отримують цукор, взуття та інші речі»[54].

Сьогоднішнє мародерство агресорів теж не оригінальне, такою поведінкою відрізнялася будь-яка

[43] Игренев Г. Екатеринославские воспоминания (август 1918 – июнь 1919 г.) / Архив русской революции. М.: Терра-Политиздат, 1991. Т. 3. с. 241.

[44] Тэффи Н. А. Житье-бытье: Рассказы. Воспоминания. М.: Политиздат, 1991. с. 398.

[45] Трубецкой Е. Н. Из путевых заметок беженца / Архив русской революции. Берлин: Изд-во «Слово», 1926. Т. 18. с. 139.

[46] Южный край. 8 сентября 1918 г.

[47] Там само. 4 января 1919 г.

[48] Игренев Г. Указ. соч. с. 241.

[49] РГАСПИ, ф. 71, оп. 35, д. 62, л. 141.

[50] Мартынов А. Мои украинские впечатления и размышления. Москва-Петроград: Гос. изд-во, 1923. с. 52.

[51] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4342, оп. 1, спр. 57, арк. 9, 9зв.

[52] Кравченко В. Я вибрав волю. Особисте й політичне життя совєтського урядовця. Торонто – Канада: Друкарня «Українського робітника», 1948. с. 16.

[53] Шкляев И. Н. Одесса в смутное время. Одесса: Изд. центр «Студия «Негоциант», 2004. с. 30.

[54] Вольный Юг (Севастополь). 12 января 1918 г.

окупаційна армія. Київська студентка свідчила, що в період перебування в Києві більшовицьких військ у квітні 1919 р. городяни «лякалися будь-якого дзвінку у двері, вони не наважувалися вийти з дому навіть ненадовго, щоб за час відсутності не сталося чого-небудь»[55]. У одного зі знайомих студентки деякий час проживали червоноармійці, і разом із постояльцями пропав згорток із різними цінностями, захований у грубці. Студентка з обуренням зазначила, що «від соціального перевороту, який має на меті знищити бідність», постраждала «бідна людина». Цінності, вкрадені у її знайомого, були «плодом багаторічної праці». Людина, ще будучи гімназистом, давала платні заняття, після закінчення університету все життя була заводським лікарем, «лікувала тих же селян і робітників, які її тепер пограбували». Іронія доля полягала в тому, що знайомий «страшно радів революції, а тепер він її проклинає, і закликає тінь Побєдоносцева»[56].

Студентка раділа, що вона та її сім'я позбулася червоноармійців, які перебували в їхній квартирі, порівняно легко – «маленькою крадіжкою постільної білизни та добровільною даниною спідньої білизни». Через кілька днів у квартиру знову з'явилися червоноармійці, щоб «реквізувати мідний котел для виварювання білизни». Господарі «насилу благали їх залишити його, під тим приводом, що в ньому гидко варити для людей»[57].

Білогвардійці із місцевим населенням теж не церемонилися. Наприкінці вересня 1919 р. Добровольча армія зайняла містечко Ніжин у Чернігівській губернії. Частина місцевого населення з нетерпінням чекала на «галантних і люб'язних офіцерів», які несли «позбавлення від більшовицького ярма». Нетерпіння було таким великим, що деякі городяни зібралися на залізничному вокзалі. Але «довгоочікувані гості», котрі виявилися переважно козаками, «тут же кинулися грабувати всіх, хто перебував на вокзалі». У всіх присутніх без винятку «були відібрані годинники, гаманці, каблучки, а в декого й одяг». Потім погром перейшов на місто, в якому на кілька днів життя завмерло. «Ніхто з мешканців, за винятком гімназистів, які записалися в добровольці, не наважувався навіть удень вийти надвір. У селян протягом двох тижнів козаки пограбували все до нитки»[58].

Представники Добровольчої армії намагалися виправдати пограбування мирних жителів труднощами у власному постачанні. «Не вмирати ж нам з голоду», – казали офіцери, – «ось ми й посилаємо солдатів «реквізувати» у сусідньому складі свиню чи барана. Платити нема чим, а видавати реквізиційні квитанції не можна, це можна лише через особливі реквізиційні комісії. Де її шукати, цю комісію, коли вона далеко, а їсти нема чого». Можна уявити, до чого могла довести теза про «необхідність» грабежів в умовах воєнних дій[59].

Ось який епізод розігрався в Одесі в момент евакуації білої армії: «Офіцери та солдати витягували з сараїв величезні стоси білизни, чоботи, намети, валянки. Вони пов'язували награбоване в величезні пакунки і волочили в місто, вирішивши залишитися тут і дезертирувати з Добровольчої армії»[60].

Сьогодні, як і сто років тому, люди намагаються убезпечити своє перебування хоч би в межах власного будинку. Наразі жителі багатоквартирних будинків об'єдналися у своїх під'їздах для чергування, контролю за відвідувачами, що приходять, для перевірки світломаскування тощо.

Сто років тому створення самоохорони також було звичайною практикою. За спогадами сучасника, у великих будинках «зовнішні двері зачинялися наглухо, і в кожному під'їзді були такі пристосування, колоди для підпірки, залізні штанги, гаки, які робили будинок неприступною фортецею для грабіжників. Вночі біля дверей сиділи чергові, покликані бити в гонг у разі тривоги»[61].

Вживали всіх можливих заходів також мешканці індивідуальних будівель. У червні 1918 р. про це докладно розповів у своєму щоденнику В.К. Винниченко, який в цей час перебував у Каневі: «Потрошку ми з своєї хатинки робимо мініатюрну фортецю. Вчора зроблено до вікон з дошок віконниці. Сьогодні приробив підпорку до дверей. Гадаю, що, коли прийде банда з 3-5 чоловік, то облогу можна буде витримати. Коли прийде 8-10, то єдина надія на поміч згори, з дачі Біляшевського. В кожному разі ми твердо постановили битися до останнього. Нема ніякої практичної рації впускати в хату без бою, все одно вб'ють. Тепер грабіж набув цілком закінчену й рішучу форму: всіх убивають, чи знайдено гроші, чи ні, все одно. При такій умові було б дуже легковажно не лишити собі хоч одного-двох шансів на рятунок»[62].

Традиційною для таких періодів історії була поява самозваних загонів охорони порядку на міських вулицях. Київська студентка зауважила, що такі загони виникають за будь-якого безвладдя: «У таких випадках з'являються якісь невідомі молоді люди з пов'язками на руках. Чи грабують вони самі, чи захищають від грабіжників, точно нікому не відомо. Найкраще – це намагатися їх уникати»[63].

---

[55] Дневник и воспоминания киевской студентки… с. 211.

[56] Там само. с. 212.

[57] Дневник и воспоминания киевской студентки… с. 212.

[58] Гражданская война на Украине. Том 2. Под редакцией проф. С.М. Короливского. К., 1967. с. 399–400.

[59] Трубецкой Е. Н. Указ. соч. с. 185.

[60] Катаев В.П. Указ. соч. с. 74.

[61] Заславский Д.О. Поляки в Киеве в 1920 году. Петроград: изд-во «Былое», 1922. с. 11.

[62] Винниченко В.К. Щоденник. Том перший. 1911–1920. Едмонтон – Нью-Йорк, 1980. с. 287.

[63] Дневник и воспоминания киевской студентки… с. 226.

Багато подій сторічної давності сприймалися їхніми свідками, як випадкове непорозуміння, незрозуміле з погляду здорового глузду викривлення історичного процесу. Люди мріяли про заспокоєння скаламученої країни, чекали миру та порядку, вірили у швидке рятування від лих, обманювалися, і вірили знову.

У перші дні нового року люди, як завжди, з надією дивилися в майбутнє: «Дев'ятсот сімнадцятий був роком крові та смерті, а дев'ятсот вісімнадцятий стане роком відродження живого життя для людства»[64]. У жовтні 1918 р. харківський професор Шміт оптимістично писав: «Настала остання тяжка зима: до майбутньої зими, якщо ми самі не отримаємо виробництво, нам відправлять з-за кордону все, що потрібно»[65]. 1 січня 1919 р. ялтинський обиватель записав у щоденнику: «Сьогодні за новим стилем Новий рік. Цікаво, що буде за рік. Невже все ще займатимемося громадянською війною»[66].

Висновки

Таким чином, повсякденність сьогодення продемонструвала не просто інерційність, а свою максимальну традиційність. У 1917–1920 рр. загострення соціально-політичних протиріч, пов'язане з війною, розрухою, блокадою, реанімувало, начебто, давно забуті соціальні практики. Наша сучасність ще раз довела, що розвиток суспільства йде спіраллю, і сьогодні замкнувся черговий її виток. Обиватели вкотре пристосувалися до несприятливих умов довкілля, мінімізували матеріальні потреби, відмовилися від колишніх споживчих звичок, змирилися з низьким рівнем соціальних очікувань. Причому багато хто з них такий перехід здійснив з повною готовністю, і навіть з полегшенням. Відбувся викид негативної енергії, що довго накопичувалася. Тепер ясно, де друзі, а де вороги, і хто у всьому, що відбувається, винен.

Відмінності від періоду 1917–1920 рр. пояснюються великим запасом міцності, накопиченим сьогоднішньою міською інфраструктурою загалом, та окремими домогосподарствами зокрема. У тих великих містах, які, на щастя, незначно зруйновані, всі основні блага цивілізації населенню доступні, як і раніше. Тут міський простір буденного існування не зазнав критичних деформацій. Крім того, небезпеки, що переживають люди, примирили їх з певними побутовими незручностями. Оцінка масштабу будь-якої проблеми починається з визначення відсутності чи наявності у ній безпосередньої загрози життю. Якщо спробувати класифікувати методи виживання у сьогоднішніх реаліях, всі вони, як завжди, визначаються базовими людськими потребами. Матеріальну загрозу людина прагне усунути отриманням та заощадженням різних благ, фізичну – мімікрією, або активним опором, психологічну – спробами самотужки інтерпретувати події, що відбуваються, і різними варіантами зняття стресу. Відповідно, наявність попиту на всі ці ресурси породжує численні та різноманітні пропозиції. В умовах війни пропозиція іноді передбачає певний вибір, але частіше не залишає його.

[64] Последние новости (Киев). 2 января 1918 г.

[65] Южный край. 27 октября 1918 г.

[66] Дневник обывателя. А.В. (26 июля 1918 г. – 4 апреля 1919 г.) / Архив русской революции. М.: Терра-Политиздат, 1991. т. 4. с. 266.

Інформація про автора:

Попов Вячеслав Жанович,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри філософії та історії
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського
33, вул. Джона Маккейна, Київ, 01042, Україна

Information about the authors:

Popov Vyacheslav Zhanovich,
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Philosophy and History
Tavrida National V.I. Vernadsky University
33, John McCain str., Kyiv, 01042, Ukraine

DOI

ГУМАНІТАРНІ ІНІЦІАТИВИ ВСЕСВІТНЬОГО КОНГРЕСУ УКРАЇНЦІВ У ДОПОМОЗІ УКРАЇНІ (2014–2021 РР.)

Попп Р. П.

Постановка проблеми. За межами України через низку різних причин та обставин опинилася значна частина українського етносу. В країнах поселень українці зберігали свої традиції, примножували національно-культурні надбання, створювали громадські, політичні, гуманітарні, релігійні, культурницькі, освітні організації та об'єднання, намагалися зберігати зв'язки з Батьківщиною, своєю невтомною працею у різних царинах наближали здобуття незалежності Української держави. На сьогодні закордонне українство є однією з найпотужніших діаспор у світі, яке здатне на найвищих міжнародних рівнях відстоювати важливі для нашої країни питання. З 2014 р. закордонні українці допомагають Україні політично, інформаційно, військово, гуманітарно, економічно боротися з російською агресією, яка кинула виклик самостійності української держави, її територіальній цілісності, а одночасно – миру і стабільності у всьому світі.

Значних успіхів у допомозі Україні, захисті її інтересів у світі, закордонні українці досягли завдяки добре координованій діяльності у співпраці з Україною, яку спрямовує та організовує Світовий Конгрес Українців (СКУ). Сьогодні важливо підсумувати зроблене ним у підтримці українців, для розвитку та поглиблення взаємодії проти рашистського ворога, який має на меті ліквідацію української нації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Обставини скликання СКВУ простежені у статті Анни Вахнянин[1]. Перебіг дискусій про місію та перспективи діяльності Світового Конґресу Українців, що відбулися у середовищі західної української діаспори напередодні та під час Шостого СКВУ 1993 р. у Торонто, Канада, прослідкував А. Яців[2]. Досвід діяльності Світового Конгресу Українців як однієї з провідних українських організацій діаспори в обороні державної незалежності України, української історії, мови, культури та прав її громадян до 2013 р. підсумував у своїй праці Аскодьд Лозинський, Президент СКУ у 1998–2008 роках[3]. Стаття А. Кононенко присвячена основним заходам СКУ по підтримці суверенітету та непорушності кордонів України[4].

Формулювання цілей. Мета полягає у висвітленні гуманітарних ініціатив Всесвітнього Конгресу Українців щодо допомоги України, їх напрямів, масштабів та значення в умовах російсько-української війни 2014–2021 рр.

Виклад основного матеріалу. Світовий Конґрес Українців (СКУ) є консолідуючою силою українських громад у діаспорі. Зарубіжні українці пройшли довгий шлях до об'єднання ще з 20-х років XX ст. Перший Світовий Конгрес Вільних Українців відбувся 12–19 листопада 1967 р. у Нью-Йорку. Українці в діаспорі продемонстрували прагнення до соборності та продовження боротьби за відновлення державності на українських землях. З проголошенням незалежності України, Світовий Конгрес Вільних Українців у 1993 р. змінює назву на Світовий Конгрес Українців (СКУ) і активно долучається до творення її як могутньої незалежної демократичної держави[5]. Сьогодні організаційна надбудова української діаспори представляє інтереси понад 20 мільйонів українців. До світової мережі СКУ входять українські діаспорні організації з понад 60 країн. В 2003 р. СКУ визнаний Економічною та Соціальної радою Організації Об'єднаних Націй як неурядова організація зі спеціальним консультативним статусом, в 2018 р. він отримав статус учасника міжнародної неурядової організації в Раді Європи[6].

СКУ та складові його організації відразу підтримали Євромайдан, боротьбу всього українського народу за євроінтеграцію та демократизацію за право вільно жити на своїй власній землі, розвиватися у своїй державі, говорити своєю рідною мовою та вільно сповідувати свою віру. Будучи глобальним голосом українського народу, у своїх численних офіційних пресових повідомленнях, зверненнях, листах до світового співтовариства, впливових міжнародних організацій (ООН, НАТО, Європейського Союзу, Ради Європи і ОБСЄ), політичних лідерів, громадських діячів багатьох країн, орга-

[1] Вахнянин А. Шлях до єднання: ідея створення Світового Конгресу Вільних Українців. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 6/48, 395–407.

[2] Яців А. Шостий Світовий Конґрес Вільних Українців: дискусії про місію і майбутнє. *Народознавчі зошити.* 2018. № 6 (144). 1376–1384.

[3] Лозинський А. *Світовий Конгрес Українців та ООН: заради справедливості*. Київ. Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2013. 220 с.

[4] Кононенко А. Світовий Конгрес Українців у контексті підтримки суверенітету України та непорушності її кордонів. *Українознавчий альманах*. 2016. Вип. 19, 129–133.

[5] Яців А. Шостий Світовий Конґрес Вільних Українців: дискусії про місію і майбутнє. С. 1381.

[6] Про СКУ. URL: https://www.ukrainianworldcongress.org/about/

нізація висловлювала обурення силовими діями тодішніх владних структур України проти мирних протестантів, вимагала негайно звільнити активістів Євромайданів, скасувати репресивні антипротестні закони, закликала рішуче діяти на підтримку суверенітету та територіальної цілісності України. СКУ засудив силову та незаконну анексію Криму, військове вторгнення Росії в Україну, закликав всі можливі міжнародні сили захистити незалежність України. Українці діаспори переконливо застерігали, що агресивні дії Росії проти України є грубим порушенням миру в регіоні, які несуть загрозу безпеці і стабільності у всьому світі та що, «захищаючи свою територіальну цілісність, Україна захищає європейські цінності та зупиняє просування російського агресора на Захід»[7].

У всіх куточках світу українці організовували свої Майдани, акції солідарності на підтримку України, проти військової агресії Росії. Доленосні для всіх українців події зблизили їх, укріпили їх єдність, яка, не зважаючи на державні кордони, стала основою сучасної української ідентичності[8].Як зазначив теперішній Президент СКУ Павло Ґрод (з 27 листопада 2018 р.), «попри глобальні виклики та загрози, триваючу російську агресію, ще ніколи українство не було таким єдиним – від Мельбурна до Києва, від Тернополя до Куритиби ми відзначали 30 річницю відновлення незалежності України як один 65-мільйонний український народ»[9]. Саме під гаслом «Єднаємося Україною» 17 жовтня 2020 р. пройшов Перший віртуальний форум СКУ та Річні загальні збори[10].

Важливим напрямом допомоги та підтримки України світовим українством в умовах війни став – гуманітарний. Вже 5 грудня 2013 р. СКУ закликав українську діаспору долучитися до гуманітарних акцій на підтримку українців, що відстоювали на Євромайданах Києва та інших міст України своє право жити в європейській та справді демократичній державі. Ці акції координували Злучений Український Американський Допомоговий Комітет в США та Суспільна Служба Українців Канади, кошти активно збирались на медикаменти, одяг та продукти харчування[11]. В ситуації, коли внаслідок жорстоких розправ режиму Януковича над протестувальниками почала зростати кількість постраждалих, СКВ вкотре закликав усю українську діаспору терміново надавати необхідну гуманітарну допомогу[12].

25 лютого 2014 р. Президент СКУ Евген Чолій (в 2013 р. розпочалася його друга каденція на цій посаді) зустрічався з Комісаром з прав людини Ради Європи Нільсом Муіжнексом з питань України, де акцентував на необхідності якнайшвидше розслідувати під наглядом консультативної групи Ради Європи порушення людських прав у ході протестів на Євромайданах[13].

За сприяння Конґресу Українців Канади (КУК) і Канадсько-Української Фундації (КУФ) канадські добровольці на чолі з Христиною Валер із КУФ на початку квітня 2014 р. відвідали Україну, щоб виробити шляхи найбільш ефективного використання канадських ресурсів для медичної допомоги українцям. Враженнями свого дводенного візиту до Донецька група поділилася на зустрічі 9 квітня 2014 р. з українськими урядовцями: віце-прем'єр-міністром України Олександром Сичем і Міністром охорони здоров'я України Олегом Мусієм, на ній були визначені питання практичного співробітництва в сфері охорони здоров'я між СКУ і Україною[14]. СКУ разом з КУФ надавав допомогу мобільним бригадам «Червоного хреста», які працювали у Донецьку, а також Донецькій обласний травматологічний центр отримав від них у подарунок апарат штучної вентиляції легенів. Після того як 9 травня 2014 р. сепаратисти викрали і побили персонал Українського «Червоного хреста» у Донецьку та пограбували всі запаси медикаментів, СКУ призупинив надання допомоги в регіон[15]. Христина Валер задля вирішень різних

[7] UWC President E. Czolij's report at the UWC Annual General Meeting in Madrid on september 12, 2015. URL: https://www.ukrainianworldcongress.org/uwc_news/uwc-president-e-czolijs-report-at-the-uwc-annual-general-meeting-in-madrid-on-september-12-2015/

[8] Євромайдани у всьому світі підтримують прагнення українського народу до євроінтеграції і демократизації. URL: https://www.ukrainianworldcongress.org/novini/yevromajdany-u-vsomu-sviti-pidtrymuyut-pragnennya-ukrayinskogo-narodu-do-yevrointegracziyi-i-demokratyzacziyi/?lang=uk

[9] Річний Звіт СКУ 2021. URL: uwc-2021-annual-report-ua-23-pages-rev16-3.pdf. С. 3

[10] Світовий Конгрес Українців провів Перший віртуальний форум «Єднаємось Україною». URL: https://www.ukrainianworldcongress.org/novini/svitovij-kon%d2%91res-ukra%d1%97ncziv-proviv-pershij%e2%80%afvirtualnij%e2%80%afforum-%d1%94dna%d1%94mos%e2%80%afukra%d1%97noyu%e2%80%af/?lang=uk

[11] Обіжник за грудень 2013 р. URL: https://www.ukrainianworldcongress.org/novini/obizhnyk-za-gruden-2013-r/?lang=uk

[12] Світовий Конгрес Українців закликає українську діаспору терміново надати гуманітарну допомогу Україні. URL: https://www.ukrainianworldcongress.org/novini/svitovyj-kongres-ukrayinczіv-zaklykaye-ukrayinsku-diasporu-terminovo-nadaty-gumanitarnu-dopomogu-ukrayini/?lang=uk

[13] Президент СКУ зустрівся з Комісаром з прав людини Ради Європи. URL: https://www.ukrainianworldcongress.org/novini/prezydent-sku-zustrivsya-z-komisarom-z-prav-lyudyny-rady-yevropy/?lang=uk

[14] Директор з гуманітарних ініціатив СКУ та делегація канадських медиків зустрілись з Віце-прем'єр-міністром і Міністром охорони здоров'я України. URL: https://www.ukrainianworldcongress.org/novini/dyrektor-z-gumanitarnyh-inicziatyv-sku-ta-delegacziya-kanadskyh-medykiv-zustrilys-z-vicze-premyer-ministrom-i-ministrom-ohorony-zdorovya-ukrayiny/?lang=uk

[15] Світовий Конгрес Українців (СКУ) призупинив надання допомоги в Донецьк після нападу на персонал Українського «Червоного хреста». URL: https://www.ukrainianworldcongress.org/novini/svitovyj-kongres-ukrayinczіv-pryzupynyaye-nadannya-dopomogy-v-doneczk-pislya-napadu-na-personal-ukrayinskogo-chervonogo-hresta/?lang=uk

питань щодо допомоги України протягом 2014 р. здійснила 11 поїздок між Торонто і Києвом[16].

СКУ в співпраці з крайовими організаціями СКУ, надбудовами, міжнародними, громадськими та волонтерськими організаціями, урядами інших країн ініціювали і реалізовували численні гуманітарні проекти в підтримку України. Один з них розпочався у квітні 2014 р., і стосувався наданню допомоги з протезування людей, що втратили кінцівки і зір під час подій, пов'язаних з Євромайданом, він включав також черепно-лицьову реконструктивну хірургію та мікрохірургію рук після посттравматичних деформацій. У своїй статті про допомогу українців Канади Україні, відома канадська газета назвала Олега Антонишина, черепно-лицевого пластичного хірурга з лікарні Саннибрук, що в Торонто, «гуманітарним хірургом». В листопаді 2014 р. він очолив команду з 25 хірургів, анестезіологів, медсестер та резидентів із всієї Канади, які як добровольці приїхали в Україну, щоб допомогти місцевим лікарям. Під час їхньої чотиритижневої місії, у київському військовому госпіталі було проведено 37 операцій складних операцій. Команда привезла із собою все необхідне медичне обладнання на суму 30 тис. доларів, яке пізніше пожертвувала лікарні. Для збору коштів фонд «Канада-Україна» провів гала-концерт, в якому брали участь 1200 осіб, в тому числі прем'єр-міністр Стівен Харпер і колишній хокеїст Уэйн Гретцки ,який має українське коріння[17]. В 2016 р. відбулася вже четверта канадсько-українська місія пластичних хірургів з допомоги пораненим у зоні АТО на Сході України та під час Революції Гідності. Тоді було прооперовано біля 40 пацієнтів, проведено 80 оперативних втручань, надано більше 100 консультацій, забезпечено усім медичним обладнанням та допоміжними матеріалами. Закуплено та передано Головному військовому госпіталю в Києві обладнання на суму близько 700 тис. канадських доларів[18].

СКУ разом КУФ налагодили співпрацю з українською громадською ініціативою Е+, яка створювала бази даних людей, постраждалих під час Євромайдану, для того, щоб Міністерство охорони здоров'я України та інші міжнародні організації могли швидко надавати допомогу. Розуміння того, що насильство, війна, яку розв'язала Росія проти України, викликали у багатьох людей психологічні травми як явні, так і приховані, а свідки подій мають гострі симптоми стресу, який може прогресувати та перерости в хронічний посттравматичний стресовий розлад, спонукували СКУ і КУФ налагодити співпрацю з Психологічною службою Майдану в Києві та Львові зі створення реабілітаційних центрів для постраждалих. Мобільні бригади психологів відвідували ті області, в яких діють українська армія і національна гвардія, надавали першу психологічну допомогу, спілкувалися з солдатами. До організованих СКУ разом зі Злученим Українським Американським Допомоговим Комітетом СКУ навчальних семінарів залучалися всесвітньовідомі фахівці психологи, спеціалісти із психології в особливих умовах. Були проведені і тренінги для українських психологів та психіатрів з профілактики і лікування посттравматичного стресу, три групи лікарів з України отримали можливість навчатися України у США в Єльському університеті[19].

СКУ співпрацює з Україною на різних рівнях – з Церквами, найвищими гілками влади, дипломатичними представництвами, державними і науковими інституціями, неурядовими організаціями та громадянським суспільством. Для більш ефективної взаємодії для потреб України в Києві було відкрито представництво організації, створено Координаційний комітет з підтримки України, при якому працювала Робоча група у сфері гуманітарної допомоги при СКУ, яка консультувала, координувала надання гуманітарної допомоги, що надходила в Україну від організацій членів СКУ та інших міжнародних організацій[20].

Основним промоутером основних проектів СКУ був Центр гуманітарних ініціатив СКУ, який діяв у Києві. 10 червня 2014 р. гуманітарні проекти з допомоги Україні закордонними українцями обговорювалися директором з гуманітарних ініціатив Світового Конґресу Українців д-р Уляною Супрун, заступником Президента СКУ і Президентом Конґресу Українців Канади Павлом Ґродом та головою Світового конгресу українських молодіжних організацій Мирославом Гочаком на зустрічі із заступником Міністра оборони України адміралом Ігорем Кабаненком та заступником директора Департаменту міжнародного оборонного співробітництва полковником Віктором Мірошниченком. У ході зустрічі Уляна Супрун поінформувала «про надання українським воїнам тренінгів із невідкладної медичної допомоги з захисту життя в бойових умовах та про передання індивідуальних аптечок для воїнів Збройних сил України, про важливість медичної і гуманітарної допомоги для української Армії,

[16] Au secours de l'Ukraine 27 avril. 2015. URL: http://www.lactualite.com/actualites/monde/au-secours-de-lukraine/

[17] Там само.

[18] Збірник Звітів. 25-27 серпня 2016 р. Київ, Україна. URL: https://www.ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2020/11/knyzhka-zvitiv-richnych-zachalnyx-zboriv-sku-2016.pdf . С. 94.

[19] Збірник Звітів 25-27 серпня 2016 р. Київ, Україна. URL: https://www.ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2020/11/knyzhka-zvitiv-richnych-zachalnyx-zboriv-sku-2016.pdf. С. 94.

[20] Там само.

про шляхи просування цього питання перед урядами провідних країн світу»[21].

Засновані Уляною Супрун і її чоловіком Марком гуманітарна ініціатива та проект СКУ «Захист патріотів» розпочалися у травні 2014 р. Подружжя, будучи учасниками СКУ, ще від початку 1990-х приїжджало в Україну з різними місіями**.** Із перших днів переїзду до Києва вони стали активними учасниками Революції Гідності[22]. З травня 2015 р. ініціатива була зареєстрована як громадська організація «Захист Патріотів»[23]. Суть проекту полягала насамперед у тому, щоб в умовах російсько-української війни, українські військові отримували належне медичне спорядження, знання про надання першої медичної допомоги на полі бою. Для українських воїнів була організована підготовка такого ж рівня, як і військових у США, Канаді, Великобританії чи інших країн-членів НАТО. Вони проходили дво- або триденний курс бійця-рятувальника, свої навички з першої допомоги у військових умовах бійці відпрацьовували з використанням тренувальних матеріалів з компонентами IFAK (Individual First Aid Kit), з моделюванням бойових дій. Тренінги проводили інструктори «Захисту Патріотів», що мали міжнародні сертифікати на дозвіл професійного навчання такого спрямування, практичний досвід підготовки військових у Великобританії та США, а також брали участь у Міжнародному курсі бійця-рятувальника на базі Європейської армії США у Німеччині у 2015 та 2016 роках. На одного інструктора припадало не більше 20 курсантів. Лише після проходження курсу військові, які несли службу на Сході України, отримували індивідуальні аптечки бійця IFAK. Як наголошувала Уляна Супрун, «правильно підібране спорядження допомагає, але саме навчання рятує життя»[24]. Аптечки відповідали натівським стандартам, основними їх складниками були засоби, що застосовуються для надання допомоги у випадку отримання травм на полі бою, які сумісні з життям, для максимізації шансів на виживання. В межах проекту здійснювалася підготовка інструкторів курсу бійця-рятувальника для Служби безпеки України, Збройних сил, Національної гвардії, Державної прикордонної служби, високомобільних десантних військ, Міністерства внутрішніх справ та Управління державної охорони, з наголосом на практичні відпрацювання, самостійність у прийнятті необхідних рішень[25]. Вартість аптечки була 100 доларів, вартість навчання одного бійця – близько 25 доларів[26].

У жовтні 2014 р. «Захист Патріотів» спільно з колишніми військовослужбовцями Великобританії розробив семиденний інтенсивний курс «Медик військ спеціального призначення» для підрозділів, що діють в українській армії та спецслужбах. Після успішного проходження курсу його учасники отримували рюкзак медика, вміст якого розробили британські військові, які служили в Командос. В нього входило понад сто компонентів, які допомагали зупинити кров, відновити дихання та навіть провести невелику операцію[27].

Ще однією програмою проекту стала ініціатива «Підтримка життя під час травми», за якою з осені 2015 р. військові лікарі змогли пройти навчання, яке проводили кваліфіковані інструктори, частина з яких – колишні військові США та Великобританії, що проходили службу в гарячих точках. Чотири таких курси для військових лікарів було проведено завдяки фінансовій підтримці уряду Канади через Канадсько-Українську Фундацію, а також один курс для цивільних лікарів профінансував Союз Українок Америки[28].

Задля впровадження системних змін у сфері тактичної медицини в Україні згідно міжнародних стандартів «Захист Патріотів» організовував у січні 2015 р. та у березні 2016 р. дві міжнародні конференції з тактичної медицини в Україні, до яких долучилися міжнародні експерти, представники країн-членів НАТО, а також – усіх силових міністерств та відомств та їхніх навчальних закладів[29].

У червні 2015 р. «Захист Патріотів» спільно з партнерською організацією «MotoHelp» розпочав навчання Нової поліції України. Для поліціантів був розроблений спеціальний адаптований курс з надання першої допомоги згідно зі світовими стандартами TECC – Tactical Emergency Casualty Care. Крім цього за сприяння посольства Австралії в Україні патрульні отримали 2 тисячі індивідуальних та 210 аптечок для патрульних машин. Було також підготовлено інструкторів для патрульних служб Києва, Одеси, Львова,

[21] Директор СКУ з гуманітарних ініціатив порушила питання про гуманітарну допомогу перед заступником Міністра оборони України. URL: https://www.ukrainianworldcongress.org/novini/dyrektor-sku-z-gumanitarnyh-inicziatyv-porushyla-pytannya-pro-gumanitarnu-dopomogu-pered-zastupnykom-ministra-oborony-ukrayiny/?lang=uk

[22] Українська правда. 24 квітня. 2015.

[23] Збірник Звітів 25-27 серпня 2016 р. Київ, Україна. URL: https://www.ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2020/11/knyzhka-zvitiv-richnych-zachalnyx-zboriv-sku-2016.pdf. С. 94.

[24] Збірник Звітів 25-27 серпня 2016 р. Київ, Україна. URL: https://www.ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2020/11/knyzhka-zvitiv-richnych-zachalnyx-zboriv-sku-2016.pdf. С. 96.

[25] Збірник Звітів 25-27 серпня 2016 р. Київ, Україна. URL: https://www.ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2020/11/knyzhka-zvitiv-richnych-zachalnyx-zboriv-sku-2016.pdf. С. 96.

[26] Українська правда. 24 квітня. 2015.

[27] Збірник Звітів 25-27 серпня 2016 р. Київ, Україна. URL: https://www.ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2020/11/knyzhka-zvitiv-richnych-zachalnyx-zboriv-sku-2016.pdf. С. 96-97

[28] Збірник Звітів 25-27 серпня 2016 р. Київ, Україна. URL: https://www.ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2020/11/knyzhka-zvitiv-richnych-zachalnyx-zboriv-sku-2016.pdf. С. 97.

[29] Там само.

Харкова. Крім того, «Захист Патріотів» співпрацював з національною скаутською організацією «Пласт». З метою розвитку тактичної медицини спеціально адаптований курс пластуна-рятувальника проходили пластуни з різних міст України. Проводилася підготовка й інструкторів референтури військового пластування, які зараз разом з інструкторами «Захисту Патріотів» розвивали свої навички та проводили вишколи для інших пластунів[30].

«Захист Патріотів» проводили курси з основ першої допомоги і для цивільного населення. Пройшовши відповідне навчання, учасники отримували навички надання першої допомоги, необхідної для збереження життя пацієнтів до прибуття спеціалістів. «Захист Патріотів» співпрацював з військово-патріотичними фестивалями, гуртками та організаціями і проводив навчання та семінари для їхніх учасників та організаторів. Інструктори «Захисту Патріотів» навчали вихованців та учасників табору для дітей-сиріт учасників АТО і героїв Небесної Сотні, організованого фондом «Нове покоління», учасників патріотичного вишколу «Козак-квест» та молодіжного клубу «Джура», навчання проходили школярі Києва та студенти Української академії лідерства. Крім того, курс екстреної домедичної допомоги в умовах міста було проведено для працівників Міністерства закордонних справ та Адміністрації Президента України. Важливо було й те, що до тренінгів з тактичної медицини були залучено ветеранів АТО. Уляна Супрун наголошувала: «Знання, отримані завдяки їхній допомозі, є безцінними. Такі тренування найбільш наближені до реальних подій, тому дозволяють заточувати навички курсантів та привчають їх бути готовими до того, що може трапитися за реальних обставин»[31].

Гуманітарна ініціатива СКУ «Захист патріотів» стала дуже успішною. Станом на вересень 2018 р. у її рамках було проведено курс бійця-рятувальника для 30 293 бійців та 5 523 курсантів; передано захисникам України понад 21 тис. індивідуальних аптечок першої допомоги, навчено за програмою «Медик військ спеціального призначення» 442 бійців та передано 214 медичних рюкзаків, підготовлено за програмою «Підтримка життя під час травми» 144 військових та 313 цивільних лікарів; навчання за програмою «Екстреного медичного рятувальника» пройшло 209 поліцейських і співробітників рятувальних служб[32].

Для реалізації своїх задумів «Захист Патріотів» співпрацював з численними українськими та закордонними інституціями та організаціями. Кошти для фінансування гуманітарної ініціативи СКУ збирали представники діаспори США, Канади та інших країн**.** На 2016 р. світова діаспора зібрала $2 795 605 53[33]. Союз Українців у Великій Британії (СУБ) за допомогу був нагороджений спеціальною Грамотою від «Захисту Патріотів». СУБ оголосив збірку на проект з початку вересня 2014 р. і загалом зібрав і передав £46 069[34]. Союз Українських Організацій Австралії (СУОА) для цілей ініціативи вислав в Україну до кінця червня 2017 р. $320 000 00[35]

З призначенням Уляни Супрун виконувачкою обов'язки міністра охорони здоров'я України (цю посаду вона обіймала з 1 серпня 2016 р. по 4 вересня 2019 р.) директором з Гуманітарних ініціатив СКУ став Віктор Гетьманчук, голова Канадсько-української фундації, який надалі продовжив розвивати гуманітарний напрям допомоги Україні[36]. На Річних загальних зборах СКУ 8 вересня 2019 р. наголошувалося, що СКУ і надалі продовжує підтримувати громадську організацію «Захист патріотів», яка впроваджує в Україні сучасні алгоритми порятунку життя задля розвитку тактичної медицини та невідкладної допомоги[37].

За роки діяльності Гуманітарних ініціатив СКУ в Україні було передано велику кількість гуманітарної допомоги для військових, постраждалих під час Революції гідності та в зоні АТО, тимчасово переміщеним особам, сім'ям загиблих та дітям-сиротам, проведено різних навчань та тренінгів, заходів підтримки, запропоновано та впроваджено велику кількість проектів. Гуманітарний напрям діяльності СКУ був націлений також на захист прав дітей, допомогу жінкам, вдовам учасників АТО та небесної сотні, надання якісної медичної допомоги в Україна та інше[38]. Всі гуманітарні ініціативи

[30] Збірник Звітів 25-27 серпня 2016 р. Київ, Україна. URL: https://www.ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2020/11/knyzhka-zvitiv-richnych-zachalnyx-zboriv-sku-2016.pdf. С. 97–98.

[31] Збірник Звітів 25-27 серпня 2016 р. Київ, Україна. URL: https://www.ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2020/11/knyzhka-zvitiv-richnych-zachalnyx-zboriv-sku-2016.pdf. С. 98.

[32] Звіти 2013–2018. URL:https://ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2020/12/2018-knyzhka-zvitiv-xi-sku.pdf. С. 128.

[33] Збірник Звітів 25-27 серпня 2016 р. Київ, Україна. URL:https://www.ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2020/11/knyzhka-zvitiv-richnych-zachalnyx-zboriv-sku-2016.pdf. С. 160.

[34] Звіти 2013–2018. UR:https://ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2020/12/2018-knyzhka-zvitiv-xi-sku.pdf2018. С. 219.

[35] Збірник звітів за 2017 р. URL: https://ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2020/11/knyzhka-zvitiv-rzz-2017-2.08.2017.pdf. С. 178.

[36] Світовий Конґрес Українців вітає Директора гуманітарних ініціатив СКУ д-ра Уляну Супрун з призначенням Першим заступником Міністра охорони здоров'я. URL: https://www.ukrainianworldcongress.org/novini/svitovyj-kongres-ukrayincziv-vitaye-dyrektora-gumanitarnyh-inicziatyv-sku-d-ra-ulyanu-suprun-z-pryznachennyam-pershym-zastupnykom-ministra-ohorony-zdorovya-ukrayiny/?lang=uk

[37] Збірник Звітів. 6-8 вересня 2019 року. Берлін, Німеччина. URL: https://ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2020/11/knyzhka-zvitiv-rzz-2019.pdf. С. 28.

[38] Збірник Звітів 25-27 серпня 2016 р. Київ, Україна. UR:https://www.ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2020/11/knyzhka-zvitiv-richnych-zachalnyx-zboriv-sku-2016.pdf. С. 128.

СКУ підтримували його складові організації, вони також виступали зі своїми власними проектами. Допомога закордонних українців була масштабною, в ній брали участь як окремі волонтери, жертводавці, невеликі команди, так і цілі організації та їх структурні надбудови, тому згадати всі ініціативи та проекти і всіх, хто був причетний до них, є досить важко, тому зупинимося на окремих.

В 2014 р. Спілка Української Молоді (СУМ) започаткувала міжнародну доброчинну акцію «Теплом зігріємо серця». Акція засвідчувала єдність молоді молоді з США, Канади, Австралії, Великої Британії, Бельгії, Португалії і України, їхню спільну мету побороти агресора. Сумівська проводила благодійні заходи, організовувала спортивні та культурно-мистецькі заходи, заощаджувала на розвагах та заощаджувала власні кошти, для того щоб придбати подарунки для дітей українських військових та дітей вимушених переселенців, які, через бойові дії на Донбасі, опинилися в складних життєвих обставинах. За чотири роки від початку акції було надіслано в Україну понад 7 тисяч подарунків на загальну суму – 200 000 доларів. У рамках доброчинної ініціативи сумівці також відвідали українських військових в місцях їхньої дислокації на Луганщині. На згадку про відвідини молодь передала в дарунок бійцям комплекти теплого одягу та бензопили. Доброчинний проект Спілки Української Молоді «Теплом зігріємо серця» став переможцем в номінації «Молодіжна та дитяча благодійність» Національного конкурсу «Благодійна Україна – 2017»[39]. В 2015 р. сумівці з Канади започаткували благодійний проект «Друг героя», щоб надати ветеранам Збройних сил України та українських добровольчих батальйонів тренованих службових собак, які б допомагали бійцям подолати посттравматичні стресові розлади[40].

У 2017 р. Світова Управа СУМ започаткувала акцію «Сумівець – бійцю», суть якої полягала в зборі добровільних пожертв від членів організації для закупівлі футболок для українських солдатів. В рамках проведення Всеамериканських Маніфестаційних Здвигів СУМ вже традиційно відбувається благодійний забіг. Зібрані під час цього кошти спрямовуються на реалізацію проектів волонтерської організації «Львівський Лицар», що надає дієву підтримку бійцям, які на Донбасі боронять незалежність та територіальну цілісність України[41].

Конґрес українців Канади (КУК) спільно з Канадсько-українською фундацією започаткували Фонд «Захисники України». У червні 2018 р. суму $100,000 було розподілено між чотирма українськими організаціями, які займаються реабілітацію поранених солдатів і ветеранів України. Допомогу отримали Українська соціальна академія за програму «Boots to Business» – курси підприємництва для ветеранів; Союз ветеранів АТО Донбасу за організацію Центру психологічної підтримки ветеранів та їх сімей «Поруч»; Будинок ветеранів АТО за надання тимчасового притулку та програми реабілітації; «Побратими України» за курси з подолання психологічного шоку та запобігання посттравматичному стресовому розладу[42].

Організація українських жінок у Великій Британії (ОУЖ) в 2014 р. започаткувала акцію «Допомога і теплий одяг українським військовослужбовцям в зоні АТО». До України відправлялися вкрай необхідні медичні препарати та речі: Селокс, турнікети, різні військові бандажі, тканини з дезінфекцією, комплекти чоловічої жіночої термобілизни, шапки, шкарпетки, спальні мішки, шоколад, засоби гігієни. Їх допомога була передана жінкам-медикам батальйону територіальної оборони Київ-1, жінкам-медикам батальйону територіальної оборони Київ-2, медичному складу Першого добровольчого мобільного шпиталю ім. М.І.Пирогова в зоні АТО, жінкам Добровольчого Українського Корпусу Правого Сектору ДУК ПС в зоні АТО, передовим підрозділам Першої оперативної бригади Національної Гвардії України, підрозділам добровольчого полку «АЗОВ», Маріуполь, Добровольчому батальйону Св. Марії, Маріуполь, бійцям батальйону територіальної оборони «Маріуполь», бійцям Одеського окремого прикордонного загону спеціального призначення, бійцям підрозділу спеціального призначення «ОМЕГА», особистому складу розвідницької групи 30-ї окремої механізованої бригади Збройних Сил України. Завдяки надісланій гуманітарній допомозі ОУЖ у 2017 р. необхідні речі та медичне обладнання отримали: Центр допомоги для вимушених переселенців в Харкові та Іларіонове Дніпропетровської області, перший добровольчий мобільний шпиталь імені Миколи Пирогова, Маріупольська міська лікарня № 2, сільські амбулаторії Донецької області та інші лікарні в зоні АТО[43]. Завдяки ще одній акції організації «Різдвяна Зірка», яка була започаткована в 2014 р., військовослужбовці в зоні АТО, ті, що перебували на лікуванні, реабілітаційних центрах, медики, волонтери, а також родини постраждалих, літні люди адресно до Різдва та великодніх свят отримували подарунки. Протягом 2013–2018 років

[39] Звіти 2013–2018. URL: https://ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2020/12/2018-knyzhka-zvitiv-xi-sku.pdf. С. 339.

[40] Там само.

[41] Звіти 2013–2018. URL: https://ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2020/12/2018-knyzhka-zvitiv-xi-sku.pdf. С. 338.

[42] Звіти 2013–2018. URL: https://ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2020/12/2018-knyzhka-zvitiv-xi-sku.pdf. С. 243.

[43] Там само. С. 353.

ОУЖ передала в Україну на різні Благодійні цілі понад £93,000[44].

За 2016 р. Союз Українок Америки (СУА) надав благодійної допомоги для України на понад 14 мільйонів гривень. В рамках однієї із багатьох програм СУА «Допомога жертвам української війни Гідності» відділи СУА висилають гроші, одяг, ліки пораненим військовим і їх сім'ям, родинам загиблих героїв, іграшки для дітей-сиріт, медичне устаткування, медикаменти госпіталям, де лікуються поранені, фінансово підтримують поранених, які лікуються в США. Члени організації безпосередньо відвідували лікарні Києва, Дніпра. Житомира, Львова. Благодійну роботу СУА оцінили на державному рівні України, відзначивши найвищою нагородою під час фінального етапу національного конкурсу «Благодійна Україна»[45].

Багато організацій брали активну участь у зборі коштів, закупівлі та відправленні в Україну автомобілів та спецавтомобілів невідкладної допомоги для АТО. Близько 100 машин було переслано українською молодіжною організацією «Ластівка» в Данії[46].

У 2015 р. «Українська ініціатива в Чеській Республіці» перевезла в Україну допомогу вартістю більше 5 млн. КЧ (200 тис. USD). За період 2014–2016 років Конґресом українців Латвії у співпраці з латвійськими благодійними організаціями зібрано і відправлено в Україну: 21 вантаж гуманітарної допомоги для шпиталів, лікарень, добровольчих батальйонів та біженців, на суму близько 1 500 млн. євро[47]. Ризикуючи власною безпекою, активістка-волонтер, член Товариства Української Культури в Угорщині Вікторія Ігнац особисто, на прохання військових із зони АТО, відвозила у Слав'янськ пральні машини, термобілизну та медичні засоби, автомобіль джип. Крім того, доставляла в Україну гуманітарну допомогу для для вимушених переселенців із зони АТО на сході України[48].

Талліннський Центр української культури (ЦУК) був вибраний Міністерством закордонних справ Естонії партнером щодо надання гуманітарної допомоги Україні. З 2014 р., виділяє з бюджету для цієї мети 2,8 млн. євро, в 2017 – 1 млн. Кошти пішли на придбання на медичного обладнання, ліків для шпиталів, допомогу цивільному населенню в прифронтовій зоні. У співпраці з українськими партнерами ЦУК організовував доставку та розподіл цих вантажів у прифронтових зонах. Він також започаткував кампанію «Допомога Україні», під час якої збиралися кошти від естонського населення на підтримку українських переселенців. Центр регулярно організовував збір речей від населення та доставляв їх потребуючим. На Схід України було відправлено кілька вантажних автомобілів із гуманітарною допомогою. Керівник ЦУК Анатолій Лютюк із синами кілька разів відвідував прифронтову зону[49].

Тільки за чотири місяці 2014 р. Спілка українських організацій Болгарії (СУОБ) «Мати Україна» відправила на фронт із столиці 12 вантажів, у 2015 р. – 33 вантажі, у 2016 р. – 15, у 2017 р. – лише 3. Гуманітарна допомога надходила в Україну не тільки із Софії, але й інших болгарських міст: Добріч, Бургас, Лясковец, Пловдів, Хісаря. За волонтерську роботу у 2016 р. 11 осіб, серед яких були українці та болгари, нагородили медалями Його Святості Патріарха УПЦ Філарета «За жертовність і любов до України»[50].

У 2016 р. від Злученого Українського Американський Допомогового Комітету (ЗУАДК) до України надійшло два гуманітарні вантажі. Зокрема, в першому, зібраному українською громадою контейнері, були електричне хірургічне ліжко, ліжка для обстеження хворого, підйомник-ліфт для пацієнта, інкубатори, станція для миття очей з плином, монітори життєво важливих функцій, концентратор кисню, інфузійні системи, лампа для читання рентгенів, інвалідні візки, електричний інвалідний візок, імобілізатор-тягун на ногу, пелюшки, палиці, ходунки, милиці, портативні туалети, крісла до унітазу та до душової, портативне інвалідне крісло до душу, хірургічні лампи, обігрівачі для тіла на 48 годин, памперси, 15 пачок медичного витратного матеріалу, офісне умеблювання, одяг, взуття, книжки, іграшки, бейсбольне приладдя, дитячі сидіння до автомобіля, розбірне ліжечко для немовлят, і т. п., загальною вартістю: 103397 доларів, вагою 14 тон[51]. Доставкою та придбанням необхідного для потреб АТО та Збройних сил України займалися у 2016 р. представники ЗУАДКу та кооптовані добровольці. Допомога на суму 75 тис. доларів надійшла в різні місця дій АТО[52].

Відділи Союзу Українок Канади ініціювали проекти: «Купіть шаль зігріти солдата», «Особисті приналежності для солдатів», «Прийняти солдата». Ліга українок Канади тільки за 2017–2018 рр. надала фінансову підтримку: українській команді Invictus

[44] Звіти 2013–2018. URL: https://ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2020/12/2018-knyzhka-zvitiv-xi-sku.pdf. С. 243. С. 356.

[45] Союз Українок Америки – переможці національного конкурсу \"Благодійна Україна\".https://1.zt.ua/news/podiyi/soyuz-ukrayinok-ameriki-peremozhtsi-natsionalnogo-konkursu-blagodiyna-ukrayina-foto.html

[46] Збірник звітів СКУ за 2014–2015 рр. URL: С. 251.

[47] Там само.

[48] Звіти 2013–2018. URL: https://ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2020/12/2018-knyzhka-zvitiv-xi-sku.pdf. С. 314.

[49] Збірник звітів за 2017 р. URL: https://ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2020/11/knyzhka-zvitiv-rzz-2017-2.08.2017.pdf. С. 215.

[50] Там само. С. 299.

[51] Там само. С. 324.

[52] Там само.

для участі в «Іграх Нескорених» (Invictus Games), які відбулися в 2017 р. в Торонто, Онтаріо; конференції про техніку Brainspotting для лікування травм мозку, що проходили у Харкові на чолі з провідним швейцарським психологом доктором Андреасом Херолдом; спонсорувала участь в конференції двох українських психологів, які працюють з солдатами та ветеранами, була головним спонсором шостої медичної місії Канадсько-Української Фундації в Одесі. Члени Ліги Українок Канади брали активну участь у місії, зустрічались з пацієнтами та їхніми родинами для надання моральної підтримки, а також допомагали канадським медикам з вирішенням адміністративних питань, забезпечили стипендіями двох студентів, які навчалися по програмах фізичної терапії та ерготерапії при Українському Католицькому Університеті, надавали медичне обладнання та продовольство солдатам фронтових ліній[53]. У 2019 р. Ліга українок Канади організувала у Клеванському госпіталі ветеранів війни в Рівненській області пілотний проект з реабілітації пацієнтів з тяжкими нейротравмами за участі канадських фахівців[54].

Для того, щоб надати підтримку родинам українських бійців та їх дітям, організації СКУ за кордоном та в Україні створювали табори. До 2019 р. завдяки організаційним та фінансовим заходам Спілки Української Молоді 460 дітей переміщених осіб і бійців АТО мали нагоду відпочити від наслідків війни, оздоровитися, краще пізнати історію і культуру України[55]. У Великобританії табори організовувалися в оселі Тарасівка, у Франції – у місті Розе. За підтримки Союзу українок Америки капелани Центру Військового Капеланства у співпраці з Центром опіки сиріт Львівської архиєпархії організували два відпочинкові літні табори у Карпатах для 81 діточок, в січні – для сімей військовослужбовців, які приймали участь у війні на Сході України, в Яремче та у Львові[56].

Для фінансування цих таборів українська організація «Ластівка» в Данії у 2015 р. зібрала 15525 євро. Зібрані гроші – це пожертви від фірм, приватних осіб, кошти, виручені на благодійних ярмарках, аукціонах та майстер класах. Табори працювали в локальних відділах міст Ікаст та Ольборг. Діти ночували в українських сім'ях. Для них були організовані екскурсії, розваги, а в табірних містечках – різноманітні змагання. Завдяки фінансовій підтримці організації у 2018 р. на відпочинок до Данії їздили 45 дітей з 9 областей України[57]. В липні 2016 р. українська діаспора Бразилії з Почесним Консульством України в місті Курітиба приїзду організувала приїзд з України дітей вихідців/утікачів з регіонів АТО[58].

Участь в організації прийому та проживання дітей загиблих та поранених бійців із України в Хорватії брала Українська громада Республіки Хорватія. В січні 2016 р. Союз українок Естонії разом з волонтерами за сприяння голови парламентської групи Естонія-Україна, генерала Йоханнеса Керта та спонсорів організували різдвяний відпочинок в Естонії для групи з 15 українських дітей, які втратили батьків на війні. Були зібрані пожертви від української громади, частину коштів на перебування в Естонії сиріт надали спонсори. Для дітей була організована насичена і цікава програма з відвіданням музеїв, театрів, зустрічами зі своїми естонськими ровесниками. На кошти естонського МЗС у січні 2019 р. Конгрес українців Естонії теж приймав велику групу українських дітей, батьки яких воюють на фронті. Відбувся спільний концерт дітей з України та учнів недільних шкіл Естонії. На заході був присутній тодішній спікер естонського парламенту Ейкі Нестор[59].

Голова ТУКУ Ярослава Хортяні разом з активістами відвідали табір на озері Веленце для дітей закарпатських військових, які загинули в українсько-російському збройному конфлікті. У ході зустрічі з дітками та активних занять передали подарунки та фрукти з ягодами на весь час перебування табору[60].

З 2014 р. традиційним став благодійний марафон «Діти Торонто – дітям-сиротам в Україні», організований Міжнародною Організацією Українських Громад «Четверта хвиля» разом з Help Us Help The Children, Шкільною радою Конгресу Українців Канади, відділ Торонто, літературно-артистичним товариством ЛАТКА, відділ Канада, а також театрально-музичною студією ім. П. Олійника. Лише за чотири години марафону, який проводився в 2017 р., вдалося зібрати близько 2,5 тонн одягу, іграшок та шкільного приладдя для дітей, які втратили батьків під час бойових дій у зоні АТО. Під час свята діти мають змогу писати листи і малювати малюнки для своїх ровесників в Україні. Приємно й те, що до акції долучається не лише українська діаспора.

[53] Звіти 2013–2018. URL: https://ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2020/12/2018-knyzhka-zvitiv-xi-sku.pdf. С. 360.

[54] Діаспора з Канади організувала проєкт з реабілітації українських військових з нейротравмами https://archive.svitua.org/novyny/ukraina/item/9359-diaspora-z-kanady-orhanizuvala-proiekt-z-reabilitatsii-ukrainskykh-viiskovykh-z-neirotravmamy.html

[55] Звіти 2013–2018. URL: https://ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2020/12/2018-knyzhka-zvitiv-xi-sku.pdf. С. 339.

[56] Там само. С. 286.

[57] Діти учасників АТО повернулися з відпочинку в Данії. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/2485016-diti-ucasnikiv-ato-povernulisa-z-vidpocinku-v-danii.html

[58] Збірник звітів за 2017 р. URL: https://ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2020/11/knyzhka-zvitiv-rzz-2017-2.08.2017.pdf .С. 183.

[59] Збірник Звітів. 6-8 вересня 2019 року. Берлін, Німеччина. URL: https://ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2020/11/knyzhka-zvitiv-rzz-2019..pdf. С. 181.

[60] Збірник звітів за 2017 р. URL: https://ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2020/11/knyzhka-zvitiv-rzz-2017-2.08.2017.pdf . С. 262.

Надзвичайно цікаво та насичено завжди проходить і концертна програма[61].

Починаючи з 2014 р., активісти, волонтери та члени українських громад в Іспанії, Латвії, Естонії, Польщі, Угорщині, Англії, США, Канаді, Болгарії та інших країн зустрічали, опікувалися, допомагали пораненим воїнам в лікуванні, під час реабілітації. Наприклад, в Латвії пораненим українським солдатам латвійські лікарі-мікрохірургами провели складні операції. Все лікування та реабілітація оплачувалася з рахунку «Фонду підтримки постраждалих в україно-російському конфлікті». Фонд був створений у 2014 р. активістами КУЛ та латвійськими лікарями[62].

З 2020 р. гуманітарні ініціативи СКУ поєднувалися з антикризовими у зв'язку з епідемією ковіду. У цей складний час українці всього світу і надалі єдналися в допомозі. Весною 2020 Львівська міська лікарня швидкої допомоги отримала перші експрес-тести для діагностування коронавірусу від Міжнародної групи компаній Meest. Для придбання матеріалів та обладнання для запобігання коронавірусу медичні заклади Львівської області отримали 20 мільйонів. Надвірнянська центральна районна лікарня на Івано-Франківщині отримала експрестести на виявлення ковіду та захисні маски з Канади. До Прилуцької центральної районної лікарні на Чернігівщині були направлені засоби індивідуального захисту, медичний одяг, халати, комплекти постільної білизни, дезінфектори та інші необхідні товари. Гуманітарний вантаж загальною вагою 1,5 тонни зібрав Конгрес українців Латвії та латвійські неурядові організації. Ця важлива допомога була зібрана за сприяння Віцепрезидента Світового Конґресу Українців, голови СФУЖО та члена Управи Конґресу Українців Канади Анни Кісіль[63].

Висновки

Допомога Україні СКУ та його складових організацій триває від Євромайдану, Революції гідності і початку збройної агресії Росії проти України у 2014 р. Збір коштів, надсилання гуманітарної допомоги, медичних та захисних засобів на фронт, підтримка у лікуванні поранених бійців, доброчинні акції у різних країнах – це основні напрямки зусиль українців по всьому світу для підтримки України. Завдяки успішній гуманітарній ініціативі «Захист патріотів» українські бійці навчилися рятувати життя, і їхні шанси на виживання на початковому етапі від поля бою до лікарні збільшилися. Гуманітарні ініціативи СКУ сприяли забезпеченню медичних потреб України, підвищенню рівня тактичної медицини та невідкладної допомоги в Україні, підготовці українських лікарів, зокрема пластичних хірургів, наданню потребуючим психологічної і гуманітарної допомоги та лікуванню, оперуванню і протезуванню потерпілих. Гуманітарний напрям діяльності СКУ та всіх його ланок та організацій був націлений на захист прав дітей, допомогу жінкам, вдовам учасників АТО та Небесної сотні, переміщеним особам.

З початком широкомасштабного вторгнення Росії в Україну 22 лютого 2022 р. розпочався новий етап допомоги та підтримки українців від СКУ.

[61] 3 червня в Торонто (Канада) відбудеться четвертий благодійний марафон «Діти Торонто – дітям-сиротам в Україні». URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/2450555-u-toronto-projde-blagodijnij-marafon-dla-ukrainskih-ditejsirit.html

[62] Збірник звітів за 2017 р. URL: https://ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2020/11/knyzhka-zvitiv-rzz-2017-2.08.2017.pdf С.215-216.

[63] Бюлетень СКУ. № 5. 2020. URL: https://www.ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2020/12/uwc-bulletin-2020-5-digital.pdf

Інформація про автора:

Попп Руслана Петрівна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
24, вул. Івана Франка, м. Дрогобич, Львівська область, 82100, Україна

Information about the author:

Popp Ruslana Petrivna,
PhD (History),
Associate Professor at the Depsrtment of Ukraine History Department
Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University
24? Ivan Franko St., Drohobych, Lviv region, 82100, Ukraine

DOI

ВТІЛЕННЯ РОСІЙСЬКИХ ДЕРЖАВНИХ ДОКТРИН У ОСВІТІ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ ДОНЕЦЬКОЇ ТА ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ (2014–2022)

Свинаренко Н. О.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язки із важливими науковими чи практичними завданнями. Про військову агресію Російської Федерації на українські землі все людство 24 лютого 2022 р. дізнається зі щоденних телевізійних випусків новин, ютуб-каналів, преси. Коли весь світ почув про різанину у Бучі, про вбивства з особливою жорстокістю, згвалтування, катування, масові випадки мародерства, то лють, ненависть, гнів до російських окупантів переповнювала серця та душі наших громадян. У цей же час виникло і питання: звідки скільки жахливої, навіть не тваринної, жорстокості у тих, дуже молодих російських загарбників, усіх тих, хто воює проти нас? Хто їх цьому навчав? Як їх виховували?

Починаючи з 2014 р. навчально-виховний процес на нашій Україні і на тимчасово підконтрольних Донецькій та Луганській областях почав суттєво відрізнятися. Зрозуміло, що робити глобальні висновки про передовий педагогічний досвід донецьких та луганських спеціалістів, котрі працюють за російської окупаційної влади, за такий короткий термін часу говорити зарано. Можна тільки проаналізувати зміст освітніх навчальних програм з наявних джерел та оцінити ключові напрями виховання на тимчасово підконтрольних Донецькій та Луганській областях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. Історіографічна та джерельна база з указаної проблематики є не дуже значною. Грунтовних досліджень з цієї проблеми через її малий термін існування немає. Натомість дана тема у певних аспектах вивчалася як вітчизняними, так і російськими дослідниками. Найбільше при підготовці даної роботи використовувалися матеріали українського дослідження, котре з'явилося у 2020 р., за винятком того, що у географічні рамки цієї роботи не входить вивчення змін освітньо-виховної системи у сучасному Криму[1]. Основною метою його дослідження є вивчення становища у сфері формальної і неформальної освіти на непідконтрольних Україні територіях та грунтовний аналіз кількісних і якісних показників реалізації культурних та соціально-економічних прав дітей і молоді на тимчасово окупованих територіях.

У статті інших вітчизняних дослідників В. Котигоренка та О. Рафальського було розглянуто питання і походження ідеологічного проекту «русского мира», його генетичних зв'язків з державною ідеологією Росії та новітніми тенденціями у російській політиці, чітко окреслено межі впливу державної ідеології «русского мира» на різні категорії російськомовного населення українського Донбасу[2].

Також у ході роботи використовувалися матеріали російських, донецьких та луганських сайтів[3] – там чітко вказувалися зміни у шкільних навчальних програмах, часові рамки впровадження тих чи інших виховних заходів, присвячених певним державним святам. При підготовці даної наукової роботи також аналізувалися наукові публікації провідних російських методистів[4], авторів підручників з історії для школярів. Окремим аспектом дослідження були

[1] Мовчан С., Суляліна М., Галай А. Інформаційно-аналітичне дослідження «Освітнє поле на тимчасово окупованих територіях України (2014–2019 рр.)». Київ: USAID, 2020. 60 с.

[2] Котигоренко В. Рафальський О. Ідеологічний проект «Русского мира» і політичні переваги та уподобання населення Українського Донбасу. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 5(67). С.53-76.

[3] 1. Закон ЛНР «О системе патриотического воспитания граждан ЛНР» URL : https://lug-info.com/documents/zakono-sisteme-patrioticheskogo-vospitaniya-grazhdan-luganskoi-narodnoi-respubliki-373 (дата звернення 27.04.2022); 2. В ЛНР утвердили критерии любви к республике. URL: https://dnews.dn.ua/news/632182 . 20.07.2017 (дата звернення 27.04.2022) ; 3. В ЛНР не будут изучать историю Украины 06.12.2014. URL : https://ru.slovoidilo.ua/news/6205/2014-12-08/v-lnr-ne-budut-izuchat-istoriyu-ukrainy.html (дата звернення 27.04.2022); 4. Республиканская программа патриотического воспитания граждан Донецкой Народной Республики URL: http://doc.dnronline.su/wp-content/uploads/2020/05/Postanov_N22_3_30042020.pdf (дата звернення 27.04.2022); 5. Школы «ДНР»: как изучать украинскую историю и язык? *BBC*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2016/10/161027_ru_s_ukrainian_in_donetsk (дата звернення 27.04.2022); 6. Исчезнет украинский язык, появится история России. Что изменится в школах «ДНР» с 1 сентября 2020 г. URL: https://www.ponomaroleg.com/ischeznet-ukrainskij-jazyk-pojavitsja-is/ (дата звернення 27.04.2022) ; 7. В ЛНР выпустили учебник «История Луганской Народной Республики с древнейших времен и до наших дней» URL: https://realgazeta.com.ua/istoriya-lnr-14-05/ (дата звернення 27.04.2022) та ін.

[4] Кацва Л. А. Преподавание истории в современной российской средней школе: проблемы и перспективы. *Содержание образования*. 2005. № 2. С. 148-163; 2. Голубев А. В. Структурные пороки и методологическая сумятица. Выступление на «круглом столе» Каким быть современному школьному учебнику по отечественной истории XX века? *Отечественная история*. 2002. № 3. С. 29-35; 3. Поляков С. История, опрокинутая в будущее. *Школьное обозрение*. 2000. № 1. С. 33-39; 4. Днепров Э. Д. Образовательный стандарт – инструмент обновления содержания общего образования. *Вопросы образования*. 2004. № 3. С. 87-94 та ін.

статті сучасних російських науковців[5] про сутність, види та актуальні проблеми виховання, які впливають на формування свідомих громадян.

Виділення невирішеної раніше частки загальної проблеми. Про «русский мир», вірніше про його практичне втілення на різних територіях світу написано багато як публіцистичних, так і наукових робіт. Вони різного ступеню достовірності, тому ставитися до подібної літератури слід критично та обережно. Уваги нашого дослідження заслуговують наукові та публіцистичні роботи, присвячені ходу, реалізації та видимих наслідків державної доктрини «русский Донбасс», як дочірньої форми «русского мира», та територіях окупованих Донецької та Луганської областей.

Формулювання цілей (постановка завдання). Метою даної роботи є відображення російських урядових доктрин у навчанні та вихованні на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей (підконтрольних Російській Федерації) та виявлення реальних причин деморалізації місцевої молоді, яка воює проти України та українців. Вказана мета реалізується через такі ***завдання:*** проаналізувати теоретичні засади «Русского мира» та інших державних російських доктрин та їх місце у навчальному процесі; дослідити особливості навчально-виховного процесу у навчальних закладах окупованої Російською Федерацією Донецької області; охарактеризувати втілення доктрини «русского Донбасса» у освіті у тимчасово окупованій росіянами Луганській області; намагатися виявити причини деморалізації місцевої молоді.

У ході даного дослідження найбільше використовувався історико-порівняльний ***метод*** (для пояснення проблем сучасного стану освіти на Україні і на підконтрольних територіях, про різницю у святкуванні 9 травня та ін.).

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обгрунтуванням отриманих наукових результатів

1. Про теоретичні засади «Русского мира» та його місце у навчальному процесі

Якщо брати до уваги основні теоретичні складові «русского миру» – це доктрина сучасної путінської політики, національна ідея нової Росії, у якій сформовано поєднання сукупності ключових напрямів та елементів панславізму, євразійства, російського месіанстватва та імперіалізму. На світовій арені презентується вона як захист російськомовних громадян, розповсюдження та звеличення великої російської культури. Навіть пряму військову агресію проти України Російська Федерація представила як захист російського та російськомовного населення. Цю пропагандистську теорію у літературі вітчизняні науковці В. Котигоренко, О. Рафальський називають «Загальноросійською ідеєю» об'єднання українського, білоруського та російського народів у єдиний загальноросійський народ, «штучним організмом», який насправді налаштований на те, щоби не дати Росії розпастися на окремі нові держави і повернути території Радянського Союзу під владу Кремля[6].

Як можна прокоментувати так би мовити практичне втілення доктрини «русского мира»? На відміну від ідеальності теоретичного викладу доктрини завоювання Російською Федерацією незалежних країн пострадянського простору, практична складова точок причетності з реальністю має небагато. Смерть, руїни, ненависть, катування цивільного населення, щедрі прокльони наших ображених громадян, застосування забороненої міжнародним законодавством зброї масового знищення – ось неповний перелік того, що несе «руський мир». Але основа всього – суцільна брехня, обвинувачення української сторони у тому, що ці злочини – це діяння самої ж української армії, відносно свого ж народу. Пропаганда у Російській Федерації роками щедро фінансувалася високопосадовими путінськими чиновниками, для пересічних же громадян – телевізійні та радіопрограми у доступній та досить примітивній формі доносили головні постулати путінського режиму. Ось чому адекватної реакції російських громадян на злочини російської армії у Бучі, Гостомелі, Ірпені, Ворзелі не має, бо переважна більшість з них зазомбована і твердить тільки про наявність в Україні влади нацистів та наркоманів. Освіченіші росіяни, котрі розуміють, що незалежній Україні путінське військо у наші дні влаштував справжнє пекло, елементарно живуть у страху висловити власну думку, бояться громадського осуду за інакомислення. Відповідно, саме від нацистської та наркоманської влади і рятує російське військо, за словами путінських пропагандистів, український народ. Росіяни, відповідно до концепції «русского Донбасса» засобами бомбардувань житлових масивів Харкова, Маріуполя, Миколаєва та ін. намагаються повернути колишні території Новоросії та Малоросії, втілюючи таким чином свої імперські плани.

На відміну від радянської епохи, коли привселюдно возвеличувався атеїзм, у сучасному російському політикумі дуже престижно мати дружбу з духівниками найвищого рівня. Та як же сама російська православна церква відноситься до курсу

[5] Овчинников О. А. Патриотическое воспитание курсантов и его виды. *Молодой ученый*. 2014. № 15. С. 293-295; 2. Шилова В. С. Патриотическое воспитание студентов: сущность, цели и задачи. *Научный результат*. 2015. № 1. С. 75-78 та ін.

[6] Котигоренко В. Рафальський О. Ідеологічний проект «Русского мира» і політичні переваги та уподобання населення Українського Донбасу. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 5(67). С.55.

зовнішньої політики своєї є країни? Що є приоритетами цього соціального інституту? Людські життя не входять у цінності «руського мира»: руська церква виправдовує масові вбивства людей і вона робить своїх прихожан співучасниками злочину.

В сучасній історії державотворення Російської Федерації прикладів нелогічного і того, що розумному поясненню не піддається цілком вистачає. У 2014 р. патріарх Кирило нагороджує лідера партії комуністів Геннадія Зюганова орденом «Слави і честі» ІІІ ступеню з нагоди 70-річчя з дня народження і закликає не забувати радянське минуле, в якому криється велика солідарність[7]. А за часів радянської епохи подібну ситуацію не можна було уявити – коли найавторитетніший духівник нагороджує державним орденом лідера комуністичної партії держави. Проаналізувавши дану ситуацію можна зробити висновок, що у сучасному російському суспільстві для православної церкви відведена дещо інша роль, ніж це реально має бути.

Схоже, що факт викладання у середній школі «Християнської етики» ніяким чином не відобразився на російських громадянах. Бо саме на цих уроках їх мають учити, що українці у своїй переважній більшості є християнами східного обряду, так само як і росіяни, є біблійські скрижалі – шануй батьків, не убий, не кради, не свідчи неправдиво на ближнього свого..... То як же взагалі можна вбивати людей однієї віри, своїх сусідів? Адже життя кожної людини є безцінне...

З урядовою доктриною «русский мир» тісно пов'язана доктрина «русский Донбасс». Саме вона і була ключовою та реалізовувалася на території тимчасово окупованих Донецької та Луганської областей. Її можна охарактеризувати як культурно-історичну, з чіткими напрямами державної політики. Завдання даної доктрини: визначити духовну спадщину Донбасу як самобутню та невід'ємну складову російської культури, повернення Донбасу в якості суб'єкту у сферу російського історичного простору, розвивати російську мову і культуру, російську історичну спадщину[8]. Найкраще помітна її сутність у шкільній навчальній програмі з «Історії Отечества», яка викладається замість «Історії України» у так званих ДНР і ЛНР. На початку вивчення учням пропонують вивчити значення термінів «Донбас» та історичні землі – «Новоросія», «Малоросія». Далі йдеться про правонаступництво ДНР і ЛНР. Російська мова як основа ментальності жителів Донбасу – ключова теза програми. У навчальній програмі акцентувалося, що Донбас був передовим промисловим центром Радянського Союзу, невід'ємною частиною російської нації у радянський період. Останні теми навчальної програми з «Истории Отечества» – це Російська весна на Донбасі.

У путінській Росії та на підконтрольній їй територіях патріотичному вихованню надають особливого значення. Наприклад, у державній програмі «Патріотичне виховання громадян Російської Федерації на 2016–2020 рр.» мета полягала у зміні самосвідомості юних громадян – підвищенні громадянської відповідальності за долю рідної країни, підвищення рівня консолідації соціуму для вирішення завдань забезпечення національної безпеки і стійкого розвитку Російської Федерації, посилення почуття причетності громадян до великої історії та культури Росії, забезпечення наступності поколінь росіян, виховання громадян, такими, котрі люблять свою батьківщину і родину, такими, що займають активну життєву позицію[9].

Найпомітніше патріотичне виховання реалізується у навчальних закладах, що готують суворівців. Для суворівців, як майбутніх висококваліфікованих спеціалістів, життя установлює свої приоритети: не просто знання фактів, а і вміння застосовувати інформацію, не обсяг загальновідомої інформації, а уміння знаходити і виділяти необхідне. Суворівців вчать ефективно працювати в команді.

Для формування ціннісних установок до служіння батьківщині для суворівців проводять наступні заходи: масові зустрічі з офіцерами та курсантами вищих навчальних закладів Міністерства оборони Росії, зустрічі з ветеранами війн, Збройних сил Росії, дні воїнської слави та пам'ятні дати Росії; індивідуальні бесіди та групові заняття з військово-професійної орієнтації; екскурсії у військові підрозділи центрального військового округу (відвідання музеїв військових частин; масова участь курсантів у військово-патріотичному конкурсі «Гренадер», військово-спортивній грі «Зірниця», творчий конкурс «Є така професія – батьківщину захищати»; класні години, присвячені професійним святам військових фахівців (дню танкіста, військового зв'язківця, військового розвідника, моряка-підводника, спеціаліста з радіоелектронної боротьби, військового автомобіліста, артилериста)[10].

---

[7] Интерфакс-Религия. В Русской церкви призывают прививать детям в школах вместо западного понятия толерантности традиционные ценности страны. URL: http://www. interfax-religion.ru/?act=nevs&div=28789 (дата звернення 27.04.2022)

[8] Школы «ДНР»: как изучать украинскую историю и язык? BBC. URL : https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2016/10/161027_ru_s_ukrainian_in_donetsk (дата звернення 27.04.2022); 2. Исчезнет украинский язык, появится история России. Что изменится в школах «ДНР» с 1 сентября 2020 г. URL: https://www.ponomaroleg.com/ischeznet-ukrainskij-jazyk-pojavitsja-is/ (дата звернення 27.04.2022)

[9] Хлебников Р. С., Коньков Е. В., Татауров К. В. Некоторые аспекты формирования критического мышления в процессе воспитательной работы с обучающимися в суворовском училище. *Современный менеджмент: проблемы, модели, перспективы:* сб. науч. статей. Екатеринбург: Изд-во Уральского гос. пед. ун-та. 2018. С. 258.

[10] Пургина Е. И., Ряскин Е. Ю. Формирование патриотических ценностных ориентаций обучающихся суворовского училища. *Современный менеджмент: проблемы, модели, перспективы:* сб. науч. статей. Екатеринбург: Изд-во Уральского гос. пед. ун-та, 2018. С. 241.

На даний момент на території тимчасово окупованої Донецької області діє «Республіканська програма патріотичного виховання громадян Донецької Народної Республіки на 2020–2022 рр.»[11].

Свято 9 Травня – перемога радянського народу над гітлерівськими загарбниками у Великій вітчизняній війні – носить фактично сакральне значення як для жителів Російської Федерації, так і для фейкових ДНР та ЛНР. Також цей день є одним із днів військової слави Російської Федерації. Тут акцентується увага саме на факті перемоги радянського народу над фашизмом. І звичайно ж, наголошується, що сучасна Російська Федерація є правонасупнцею Радянського Союзу. Цього дня проходять урочисті церемонії покладання вінків до пам'ятників, святкові ходи з «геогргіївськими стрічками», портретами ветеранів, салюти та фейерверки.

Від 2015 р. в Україні люди святкують 9 травня як День Перемоги над нацизмом. До пам'ятників, меморіальних комплексів велика кількість людей несли і клали квіти. З короткими промовами виступали місцеві депутати, громадські діячі. Але при цьому наголошувалося на тому, що перемога ця була у Другій світовій війні над гітлерівцями, і нашому народу дісталася дуже великою ціною, ціною мільйонів людських жертв – як на фронтах, так і у тилу. А Генеральна Асамблея ООН проголосила 8 та 9 травня Днями пам'яті і примирення. В Україні ж символом перемоги над нацизмом у Другій світовій війні і Днем пам'яті та примирення є зображення квітки червоного маку, як і у більшості країн світу. Тобто на один і той же історичний факт і суспільна реакція, і ідеологічне пояснення суттєво відрізняється.

За шкільними навчальними програмами Російської Федерації та підконтрольними їй тимчасово окупованих Донецької та Луганської областей з «Истории Отечества» надзвичайно велике значення надається ролі радянської державності, котру нинішня російська влада вважає унікальним явищем. Ідеологічною основою радянського багатонаціонального суспільства за діючими навчальними програмами називають інтернаціоналізм, у якому вбачають багато позитивних моментів. Та на терені сучасної Росії та підконтрольних територій цей інтернаціоналізм носить виключно декларативний характер, бо навіть на територіях, тимчасово окупованих Російською Федерацією Донецької та Луганської областей, почитаючи з 2014 р. і до 2020 р. йшло поступове витіснення української мови з навчальних закладів. Зрозуміло, що подібна політика зросійщення є показовою.

Загалом, як шкільна освіта, так і позашкільна «система виховання» на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей підпорядковані одній меті: переконати місцевих дітей у тому, що «народ Донбасу» – існує і є частиною «русского мира», а не українського народу[12].

2. Особливості навчально-виховного процесу у навчальних закладах окупаційної адміністрації Російської Федерації в окупованій Донецької області

На території тимчасово окупованої Донецької області відбувається знищення громадянської і національної ідентичності через освітні установи. Українська ідентичність знищується через маніпулювання історичною пам'яттю: в усіх школах та інших навчальних закладах проводять «єдині уроки мужності», де в обов'язковому порядку виступають бійці-ополченці, їх представляють як героїв свого рідного краю. Періодично проводять «Единый час патриотического воспитания», присвячений «годовщине победы в Дебальцевском котле»[13].

Характерною особливістю державної освітньої політики є теза про те, що так звані ДНР і ЛНР звільнені від антинародної пропаганди, яку насаджувала Україна. Це приклад фальсифікації історії. Тут відверто викривляють історію, говорячи, що і Донецька, і Луганська області завжди були частиною Росії. Всесвітня історія школярам викладається однобоко – з точки зору подій у Росії. Предмет «Історія Донбасу» за програмою викладається, фактично, як історія Росії, утім деякі теми «прив'язуються» до регіону: освоєння чи відбудова Донбасу. За навчальною програмою також вивчаються події 2014 р., але це висвітлюється як боротьба з нацистами, натомість за програмою гуманітарну, соціальну, правозахисну, політичну та іншу підтримку Україні надають тільки росіяни. Також у навчальній програмі наголошується, що для майбутнього Донбасу важлива доля сусідніх регіонів Новоросії, які перебувають під контролем України[14].

Окремим завданням освітньої стратегії фейкової ДНР є мінімізація відносин з Україною і фактичною інтеграцією у правове поле Російської Федерації. Зокрема планувалось, що у школах так званої ДНР ще у 2015 р. не будуть викладати історію і географію України, і мали привезти шістсот тонн навчально-методичної літератури із Російської Федерації,

[11] Республиканская программа патриотического воспитания граждан Донецкой Народной Республики на 2020–2022 гг. URL : http://doc.dnronline.su/wp-content/uploads/2020/05/Postanov_N22_3_30042020.pdf (дата звернення 27.04.2022)

[12] Мовчан С., Суляліна М., Галай А. Інформаційно-аналітичне дослідження «Освітнє поле на тимчасово окупованих територіях України (2014–2019 рр.)». Київ: USAID, 2020. С. 56.

[13] Там само. С. 58.

[14] Школы «ДНР»: как изучать украинскую историю и язык? *BBC*. URL : https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2016/10/161027_ru_s_ukrainian_in_donetsk (дата звернення 27.04.2022)

замість них мали викладатися Історія Вітчизни та географія рідного краю, вибір мови навчання мали зробити батьки учнів[15]. У наші дні, для учнів 11-х класів загальноосвітніх шкіл пропонується перелік таких навчальних предметів: російська мова, література, іноземна мова, алгебра і початки математичного аналізу, геометрія, інформатика та інформаційно-комп'ютерні технології, історія Росії та Донецького краю, уроки громадянськості та духовності Донбасу, астрономія, фізична культура, початкова військова підготовка (або медико-санітарна) – основи безпеки та життєдіяльності.

У 2020 р. школи так званої ДНР повністю змінили формат навчання та перейшли на російські стандарти. Найпомітнішими нововведеннями є те, що українську мову та літературу перестали викладати навіть в дуже урізаному вигляді. Натомість, розширили навчальне навантаження з історії та географії Росії, суспільствознавства, котрі розширять знання про державний устрій Російської Федерації та підконтрольних їй територій.

Ударом по українству у донецькому регіоні можна назвати і той факт, коли щорічно, після 2014 р., учителі української мови перепрофілювалися в учителів російської мови, добровільно та безкоштовно. Починаючи з вересня 2020 р. посади «учитель української мови» у школах так званої ДНР більше не існує, хоча у попередні роки ці вчителі мали як навчальне навантаження один-два уроки в тиждень у одному класі, а на вибір батьків починаючи з 2020 р. українську мову взагалі перестали пропонувати[16]. Це можна назвати прикладом найсучаснішої русифікації – поступальним методом державного адміністративного тиску.

Щорічно першим уроком у всіх класах шкіл так званої республіки 1 вересня мав бути «О доблести, о подвигах, о славе твоих сыновей, Отечество мое!». Цей авторський урок необхідно підготувати класним керівникам з присвятою до чергової річниці свята перемоги над гітлерівськими окупантами. Варто зазначити, що у виховній роботі цих фейкових ДНР та ЛНР роль цієї події надзвичайно велика.

Військово-патріотичне виховання підростаючого покоління дає гарні плоди за умов його послідовного втілення, близького знайомства і ході особистих зустрічей ветеранів і школярів, очевидців та безпосередніх учасників тих чи інших війн. І ця практика на території окупованої Донецької області дає гарні результати.

З нагоди річниці так званого «проведення виборів глави ДНР» у школах Донецька провели єдиний урок державності. Дітям розповідали про історію створення та перші кроки становлення республіки, ключові фрагменти біографії очільника так званої Донецької Республіки Олександра Захарченка та інших відомих її лідерів, про державний устрій, існуючі нагороди, запрошували також і активних учасників бойових дій та місцевих депутатів – саме у такий спосіб і реалізується доктрина «русский Донбасс» на практиці.

Та не тільки через такі форми роботи, як зустрічі з відомими людьми, побудовано навчально-виховний процес на окупованій Донеччині. Повсюдно застосовуються і традиційно відпрацьовані методи, спрямовані на розвиток репродуктивної діяльності учня. Як відомо, сформованість навичок репродуктивної діяльності являється необхідною умовою для розвитку аналітичних здібностей і критичного мислення підлітка, без системного курсу історії, без формування послідовних, не деталізованих знань з історії не буде розуміння тих стрімких процесів, що відбуваються у нашому постійно розвиваючому суспільстві зараз, і ніяке уміння аналізувати джерела не врятує таку молоду, часто недосвічену людину, від небезпеки підддатися маніпуляції з боку різних екстреміських сил.

Сучасні російські методисти наголошують на тому, що не треба учням розповідати про страждання, репресії, бо це у дітей активізує образу. Істинний патріотизм не існує без громадянськості і критичного погляду на свою державу і свій народ; патріотом своєї країни являється не той, хто зображає її у рожевих фарбах, а той, хто говорить правду про її минуле, намагаючись не допустити повторення трагічних помилок і бід у майбутньому, буде біда, коли юнак вийде зі школи з почуттям патріотичної переваги по відношенню до інших країн та народів [17]. А це відбувається багато в чому і завдяки особистості учителя історії. Навчання історії у школі має сформувати громадянськість, розуміння цінності свободи, непримиренне ставлення до пригноблення, розповідаючи справжню історію своєї держави, варто запобігати процесу міфотворчості – тільки у такий спосіб можна прищепити молодій людині справжню любов до батьківщини, до її прекрасної та трагічної історії[18].

Деякі російські науковці притримуються такої думки, що загальна мета сучасного патріотичного виховання витікає у інформаційно-світоглядній підготовці молоді, посильній допомозі їй у визначенні сенсу життя, формуванні самосвідомості, ціннісного

[15] Исчезнет украинский язык, появится история России. Что изменится в школах «ДНР» с 1 сентября 2020 г. URL: https://www.ponomaroleg.com/ischeznet-ukrainskij-jazyk-pojavitsja-is/ (дата звернення 27.04.2022)

[16] Школы «ДНР»: как изучать украинскую историю и язык? *BBC*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2016/10/161027_ru_s_ukrainian_in_donetsk (дата звернення 27.04.2022)

[17] Кацва Л. А. Преподавание истории в современной российской средней школе: проблемы и перспективы. *Содержание образования.* 2005. № 2. С. 160.

[18] Там само. С. 161.

відношення до соціально значущих ідей та цінностей (любові до батьківщини та необхідності забезпечення її безпеки); вихованні поваги до закону, норм колективного життя, розвитку соціальної і громадянської відповідальності; утвердженні у свідомості своєї значущості як громадянина для держави; формуванні позитивного ставлення до праці, природи, навколишнім людям, родини; створенні та забезпеченні реалізації можливостей для залучення громадян у вирішення соціально-економічних, культурних, правових, екологічних та ін проблем; розвитку потреби у морально здоровому способі життя; поваги до культурних досягнень і історичного минулого, народних традицій; формуванні бажання вчитися і самовдосконалюватися; формуванні моральної і психологічної готовності до захисту вітчизни, вірності конституційного обов'язку; підвищенні престижу державної і військової служби, наукової і трудової діяльності; прищепленні почуття гордості глибокої поваги і почитання символів ДНР – Герба, Прапору, Гімну, історичних святинь вітчизни; формуванні расової, національної, релігійної терпимості, розвиток гарних відносин між народами; створення умов для посилення патріотичної направленості засобів масової інформації; інформації при висвітленні подій і явищ суспільного життя; активної протидії антипатріотизму, маніпулюванню інформацією, пропаганді зразків масової культури, заснованих на культі насилля, викривленні та фальсифікації історії вітчизни[19].

Тобто, у змісті навчального контенту освітніх програм на тимчасово окупованій території Донецької області станом на вересень 2020 р. зовсім зникли предмети українська мова та історія України, натомість збільшилася кількість навчального навантаження з історії, географії та суспільствознавства Російської Федерації. Дія доктрини «русский Донбасс» є невід'ємною складовою політики «русского мира» з урахуванням місцевої промислової специфіки. Крім того, у навчальній програмі є предмет історія Донбасу. Стосовно причин деморалізації сучасної молоді, то російські науковці наголошують, що саме дія так званих «європейських цінностей» згубно діє на молодь, а протистояти їм має патріотичне виховання.

3. Втілення доктрини «русского Донбасса» в окупаційній адміністрації Російської Федерації в окупованій Луганській області

Щодо змісту шкільної освіти, то варто зазначити, що на території тимчасово окупованої Луганської області також є предмет «християнська етика», і він належить до предметів вибіркового циклу. Батьки ще на початку навчального року можуть або обрати його, або обрати світський варіант «етики». Українська мова у програмі залишається, але неухильно збільшується навчальне навантаження російської мови у місцевих школах – це основа державної гуманітарної політики[20].

У сучасній російській науковій спільноті ширяться ідея, що сучасна вища школа є основним суспільним інститутом громадянсько-патріотичного виховання студентів, а її виховна роль особлив важлива при посиленому негативному західному впливі мондіалізації – у молоді прищеплюються аморальні моделі поведінки, зникає поняття гріха, нав'язуються злочинні з точки зору традиційної християнської моралі погляди на сім'ю, любов, відбувається планомірне розтління російського народу. Вважається, що багато сучасних молодих людей живуть з установкою на європейське «благоденствіє» і «американську мрію», неблагорозумно замовчуються про так звані «демократичні досягнення» західного суспільства: евтаназію літніх громадян, одностатеві шлюби, знищення інституту традиційної родини, трагічні наслідки ювенальної юстиції, сексуальна освіта у школі та у дошкільних закладах, толерантність до всіх видів перверсій, легалізація проституції та наркоторгівлі[21].

На території тимчасово окупованої Луганської області теж велике значення надається залученню християнського виховання у навчально-виховний процес. Зокрема, виконувач обов'язків секретаря з відносин церкви та суспільства Георгій Рябих вказує, що під запозиченим у Заходу терміном «толерантність» криється моральний нігілізм, індиферентність до різних недоліків, релігійної істини, до тих цінностей, котрі століттями формувалися у нашій країн; а завданнями викладача називає опору на класичні праці радянської педагогіки (К.Ушинського, А. Макаренка, М. Пирогова) та роботи відомих православних просвітителів (Святителя Іоанна Златоуста «Слово о воспитании детей», Святителя Тихона Задонського «Инструкция учителям: как им в должности звания своего поступать»; Авва Дорофей «Поучения»; Святитель Ігнатій (Брянчанінов), Святитель Феофан Вишенський, Святий праведний Іоанн Кронштадтський, Преподобний Макарій Оптинський, Преподобний Амвросій Оптинський, Преосвященний Амвросій Харківський, Ієромонах Серафим (Роуз) та ін.[22]. Вважається, що христи-

[19] Лабинская А. В. Патриотическое воспитание студентов Академии гражданской защиты МЧС ДНР средствами английского языка. *Вестник Академии гражданской защиты*. 2017. Вып. 4 (12). С. 43.

[20] В ЛНР не будут изучать историю Украины 06.12.2014. URL: https://ru.slovoidilo.ua/news/6205/2014-12-08/v-lnr-ne-budut-izuchat-istoriyu-ukrainy.html (дата звернення 27.04.2022)

[21] В ЛНР утвердили критерии любви к республике. URL : https://dnews.dn.ua/news/632182 . 20.07.2017 (дата звернення 27.04.2022)

[22] Токмачева М. А. Воспитание патриотизма у студентов на уроках иностранного языка в условиях агрессивного воздействия западных политтехнологий. *Духовно-нравственные основы развития современного общества : образование, культура, искусство* : материалы Международной науч.-прак. конференции (г. Луганск, 20-21 апреля 2016 г.). Луганск: Книта, 2016. С. 312.

янська складова має велике значення у вихованні патріотизму. З викладеного вище можна зробити висновок, що елементи радянської педагогіки теж нікуди не зникли з навчально-виховного процесу.

Викладена теоретична складова питань не викликає. Натомість навряд чи хоч якісь джерела інформації Донеччини, Луганщини чи Російської Федерації будуть наголошувати увагу на тому, що представники верхівки православного духовенства благословляють на війну з українцями солдатів і командний склад армії (при заповідях – не убий!). Це і є сучасна Росія, створена з суцільних протиріч та тотальної брехні.

Тобто ми бачимо таку ситуацію, коли у навчальних закладах викладають основи християнської етики, а путінські війська створюють на окупованій Україні концтабори, грабують людей, гвалтують жінок та дітей, убивають цивільне населення без жодного пояснення. Що ж спричинило таке помітне зниження моральності молоді на Луганщині?

Погіршання економічних показників, соціальних стандартів життя суспільства, агресивний інформаційний тиск з метою прищепити нашим громадянам так звані «європейські цінності», впроваджувати політику «подвійних стандартів» в усі сфери життя – і це має агресивний вплив на суспільну мораль, громадянську самосвідомість, на ставлення до суспільства, держави, законів, праці, на міжособистісні відносини; демонтаж радянської ідеології і стрімке копіювання західних форм і норм життя як певного безапеляційного зразка для наслідування призвели до порушення духовної єдності суспільства, до змін життєвих приоритетів молоді, до знищення цінностей людей старшого покоління, до втрати традиційних для суспільства моральних норм і установок – відбулося знищення ціннісних орієнтирів, котрі мали об'єднувати громадян у єдину історико-культурну і соціальну спільність, моральне виховання в системі університетської освітимислиться як сумісна діяльність викладачів і студентів, метою якого є формування гармонічної особистості, розвиток її ціннісної сфери через прищеплення їй духовно-моральних та базових національних цінностей[23].

Зараз розмиті моральні орієнтири, підростаюче покоління можна звинуватити у бездуховності та агресивності. Відчуження молоді від інституту виховання, девальвації моральних цінностей, зміщення приоритетів у сторону матеріального благополуччя – як наслідок втрата сенсу життя багатьох молодих людей, наркоманія, суїциди. Духовне виховання на основі православних традицій позитивно впливає на всі сторони і форми взаємовідносин людини зі світом і виконує такі завдання: виховувати повагу до моральних форм християнської моралі, вчити розрізняти добро і зло, любити добро та творити добро; формувати почуття любові до Батьківщини на основі вивчення національних культурних традицій; розвивати музичну культуру, зацікавлення до духовної та класичної музики; розвивати здібності сприймати, аналізувати літературні твори, збагачувати словниковий запас, уміння виражати свої почуття; здійснювати цілеспрямовану роботу з фізичного виховання, прищеплювати трудові навички, навчати основам ручної праці та продуктивної діяльності, крім того, результати дослідно-педагогічної роботи показують позитивну динаміку компонентів духовного виховання, що свідчить про те, що розроблена методика сприяє ефективній реалізації представленої моделі[24].

Серед різних видів виховання на тимчасово окупованій території Луганської області велике значення надається патріотичному. Про патріотизм, як своєрідну національну ідею, як мету виховання, як фактор державності, як загальний ціннісний орієнтир виголошують вчителі та наставники навчальних закладів. У сьогоднішніх складних умовах потенціал цінностей патріотичного виховання повинен бути орієнтованим на приоритет виключно російських цінностей при збереженні поважливого ставлення до цінностей інших націй; загальнолюдські цінності – істина, добро, краса, людина, рівність, труд, мир, свобода та ін.; цінностями наступного порядку є справедливість, культура, співпраця, законність, щастя, благополуччя – вказані цінності є ядром всієї ціннісної системи людини[25].

Тобто, проаналізовані вище матеріали дають змогу зробити висновок, що зміст гуманітарної складової виховної роботи у навчальних закладах окупованої Росією Луганщини є цілком прийнятним. Щодо розвитку християнської моралі у їх суспільстві, то помітних слідів її присутності не помітно. Наша нинішня російсько-українська війна повністю це засвідчує. Можливо навчальне навантаження з дисципліни «Християнська етика» мізерне, можливо дисципліна потребує суттєвих методичних доопрацювань, зрозуміло, бо ця дисципліна є відносно нова і малорозроблена. Крім того, ефективно пристосувати її до сучасних реальних умов, незважаючи на її багатовікову історію, на потреби сучасних людей – справа складна і потребує комплексних зусиль та компетенцій фахівців різних наук. Розви-

[23] Моранькова О. В. Прецедентный текст как средство духовно-нравственного воспитания студентов при изучении русского языка в вузе. *Духовно-нравственные основы развития современного общества : образование, культура, искусство* : материалы Международной науч.-прак. конференции (г. Луганск, 20-21 апреля 2016 г.). Луганск: Книта, 2016. С. 198.

[24] Михайлова О. М. Анализ проблем общечеловеческих ценностей духовно-нравственного воспитания студентов. *Духовно-нравственные основы развития современного общества : образование, культура, искусство* : материалы Международной науч.-прак. конференции (г. Луганск, 20-21 апреля 2016 г.). Луганск: Книта, 2016. С. 191.

[25] Там само. С. 196.

ток українських національних духовних цінностей, починаючи з елементарного вивчення української мови, історії України у межах державних закладів окупованої росіянами Луганщини через зовнішньополітичну ідеологію абсолютно унеможливлюється. Тож повна відсутність демократичних свобод людини в сукупності із несприятливою соціально-економічною ситуацією практично зводять до нуля ідеї гуманітарного, християнського та патріотичного виховання, декларовані вчителями та наставниками окупованої Луганщини.

Висновки. «Русский мир» – це назва сучасної путінської загарбницької політики пострадянських земель, щедро приправлена православною складовою. На практиці ця доктрина направлена на знищення українства та соціальної інфраструктури наших міст і вся її суть зводиться до оббріхування української влади та армії та насадження популістичних ідей різним категоріям слухачів надсучасними медіатехнологіями. Зокрема, державна доктрина «русский Донбасс» є частиною політики «русский мир» і вона у перспективі мала на меті приєднання етнічних українських земель до тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей.

За часи незалежності у у суспільстві та політикумі Російській Федерації роль російської православної церкви надзвичайно виросла, У переважній більшості шкіл тимчасово окупованих Росією територіях викладають християнську етику. Військово-патріотичне виховання можна вважати пріоритетним серед інших видів виховання. Обов'язкові уроки мужності, єдності доводять імперсько-мілітаристські устремління путінської імперії. Зустрічі школярів різного віку з ветеранами війни російсько-української війни 2014 р. останніми роками теж стали традиційними. Також у навчально-виховному процесі фейкових ДНР та ЛНР має місце християнське та гуманістичне виховання, та схоже, що вони носять виключно декларативний характер. Науковці Російської Федерації останніми роками наголошують, що молодь Росії деморалізується, з цим треба боротися на державному рівні.

Та спеціалісти зазначають, що сучасна молодь і у Росії, і на підконтрольній їй Донеччині та Луганщині досить деморалізована і з цим потрібно боротися на державному рівні. Проаналізувавши наявну літературу можна зробити висновок, що гуманітарна складова у освітньому процесі вказаних регіонів має місце, її зміст цілком виважений. А от проблеми з масовою деморалізацією молоді у путінській Росії скоріш за все варто слід пов'язувати з відсутністю демократичних свобод людини, несприятливою соціально-економічною ситуацією у державі, коли у найбільших містах дуже показовий, високий рівень життя, і є маса можливостей для самореалізації. І є інша Росія – де нема нормальних доріг, безробіття та мізерні зарплати, масовий алколголізм, подвійні стандарти життя, де за хабарі можна вирішити багато проблем, вибір абсолютно всього є обмеженим.

До вересня 2020 р. у школах на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей повністю витіснили викладання української мови як навчального предмету та неухильно збільшується і роль, і обсяг навчального навантаження з російської мови. У навчально-виховному процесі акцентується увага на унікальності та неповторності російської культури як вершині досягнень світової культури. Це приклад сучасної русифікації.

У сучасній Росії терміни «європейські цінності», «західні цінності» є синонімом чогось аморального, і вважається, що це погано впливає на молодь, це знищення ціннісних орієнтирів, і саме традиційні російські моральні цінності є їх повною протилежністю. А примусове насадження традиційних російських моральних цінностей – це російські мова та культура, саме ними активно і маніпуляють путінські посіпаки у тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей.

Інформація про автора:

Свинаренко Наталія Олександрівна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри українознавства та мовної підготовки іноземних громадян
Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця
9А, пр. Науковий, Харків, 61166, Україна

Information abount the autor:

Svynarenko Nataliya Olexandrivna,
Candidate of Historical Sciences,
Assistant Professor at the Department of Ukrainian Studies
and Language Preparation of Foreign Citizens
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics
9A, Naukovyi ave., Kharkiv, 61166, Ukraine

DOI

ІДЕОЛОГІЧНІ ВИТОКИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 2014–2022 РОКІВ

Ситник О. М., Балановський Я. М.

Постановка проблеми. Вікове протистояння ординської московської держави з цивілізованою Європою зрештою призвело до сучасної російсько-української війни. Адже для колишньої дикої окраїни України-Руси – Московії – Київ завжди був і залишається об'єктом заздрощів за кращий культурний і життєвий рівень, а відтак – постійних загарбницьких воєн, грабежів і насилля. Метою всього цього є знищення всього українського (про що відверто зізнаються й сучасні окупанти. Російський, а точніше – московський народ, що так і не став повноцінною нацією, а залишається зборищем етносів під проводом імперської, шовіністичної ідеології. Для її обґрунтування, починаючи з XVIII ст. формувалися, переважно, штучні історичні наративи. Але за рахунок – викраденої, насамперед – в Україні історії та історичної спадщини. Відтак, сучасна російсько-українська війна має насамперед світоглядно-ідеологічне підґрунтя. Оскільки Україна зазнала агресії з боку країни, котра поширює новітню гібридно-ідеологічну форму «рашизму». В основу останнього закладено сплав неоімперського шовінізму та нацизму. Рашизм, маніпулюючи історією, прагне пошуки ідеалу в минулому (надаючи героїчний ореол всіляким історичним фейкам виробництва власних кишенькових пропагандистів), але не в майбутньому!

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика ідеологічних витоків сучасної російсько-української війни 2014–2022 рр., певною мірою, розглянута Я. Дашкевичем[1], А. Русначенком[2], О. Ситником[3]. Однак, з огляду на нагальність проблеми, її вивчення ще потребує ґрунтовного дослідження.

Формулювання цілей. З огляду на визначальну ідеологічну складову нинішніх геополітичних процесів, авторами дослідження поставлено за мету з'ясувати ідеологічні витоки сучасної російсько-української війни 2014–2022 рр.

Виклад основного матеріалу. Російсько-українська війна почалась не 24 лютого 2022 р. і навіть не в 2014 р. Ця війна, з перервами, триває впродовж кількох останніх століть. На сучасному етапі агресія РФ проти України стала можливою внаслідок ослаблення України, котре тривало фактично впродовж усього періоду незалежності. І невипадково в гібридній концепції Герасимова головна роль відводилася саме п'ятій колоні в Україні. Тобто тим компартійним діячам і їх послідовникам, котрі три останні десятиліття робили все можливе не лише для власного збагачення, але й для знецінення України.

Проголошені керівництвом РФ «денафікація» та «боротьба з нацистами» в Україні фактично є черговими ідеологічними фейками гібридного характеру. Ними Кремлівський режим всіляко прагне прикрити власний історично-традиційний тоталітарний характер, спрямований на геноцид сусідніх націй та тотальне придушення й зомбування власного населення. А придумана ним спецоперація проти України стала черговим актом гібридної агресії.

Свого часу Ю. Липа закликав подивитися на українські визвольні змагання як на битву титана, на які, як і на всі речі людського світу, слід дивитися з нутра власної нації (раси), зсередини національного «Я». На його думку, лише завдяки належній оцінці власних духовних скарбів, можливими є побудова української держави та досягнення рівня великих європейських народів[4]. Згідно переконання очевидців подій національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр. (що важливо – різного ідеологічного спрямування), провідники українського революційного руху проявляли нехіть щодо ідеї самостійної та незалежної Української держави. Їх політика, замість цілеспрямованого державного будівництва, вела країну до щораз більшої анархії, котра не тільки виключала організацію війська, але й вела українську державу до неминучої руїни[5]. Історія в черговий раз показала неготовність української провідної верстви повести народні маси на боротьбу за свою незалежність і державність у період визвольних змагань 1917–1921 рр. І провина поразки лежить саме на провідниках: Винниченках, Грушевських та інших керівниках Центральної Ради та Директорії, котрі надто довго тішили себе проросійськими та соціалістичними ілюзіями, втративши унікальну можливість зорганізувати значні військові сили, що знаходилися в їх підпорядкуванні, на захист України.

[1] Дашкевич Я. Україна у вогні ідеологій. *Кісь Р. Фінал Третього Риму (Російська ідея на зламі тисячоліть)*. Львів: Вид-во отців Василіян «Місіонер», 1998. С. I-XIV.

[2] Русначенко А. Від імперії до України. К.: Українська видавнича спілка, 2009. 364 с.

[3] Ситник О. М. Історичні витоки російсько-української війни 2014–2017 років. *Східноєвропейський історичний вісник [East European Historical Bulletin]*. Вип. 2. 2017. С. 71–81.

[4] Липа Ю. Твори: в 10 т. Львів: Каменяр, 2005. Т. 2: Проза. Нотатник. 2006. С. 355.

[5] Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. К.: Український письменник, 1994. С. 17.

Серед, низки причин, котрі спричинили поразку української революції, А. Русначенко наголошує на неготовності світових держав збагнути необхідність існування української держави на Сході Європи в геополітичних, а згодом – й ідеологічних вимірах. Однак, поразка революції не могла затінити ідеї незалежної української держави[6]. Хоч лідери УНР, переважно – представники соціалістичних партій, так і не змогли сформувати ефективну державницьку ідеологію.

Я. Дашкевич підкреслював, що Україна не від сьогодні стала полігоном для реалізації чужих, також дуже кривавих й оплачених втратою національної незалежності, ідеологічних конструкцій. Особливо яскраво проявилося це у 1917–1921 та наступних роках[7]. Спочатку соціалістичні ідеї, а згодом – більшовицька ідеологія нівелювали практично все національно-духовне в Україні, що не було знищене століттями російським самодержавством.

У цілому слід підсумувати, що протягом періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. так і не було сформовано державницьку ідеологію. Незважаючи на цілу низку причин об'єктивного характеру такого становища (слабкість українського національного руху, внаслідок тривалої русифікації, доволі низький рівень національного самоусвідомлення серед українців, значне поширення соціалістичних ідей тощо), існували й певні суб'єктивні чинники, котрі перешкоджали становленню державницької ідеології. Насамперед це стосується захоплення соціалістичними ідеями серед багатьох лідерів УНР, які довгий час не розуміли справжніх перспектив національного державотворення, а тому, значною мірою, і був згаяний дорогоцінний час для цього. Окрім цього, між неузгодженість між наддніпрянськими та галицькими лідерів, різновекторні політичні орієнтації, нерозвинутість державних й адміністративних структур влади, відсутність фахового військово-політичного проводу привели Українську революцію до поразки. Внутрішній розбрат серед українських революційних політичних сил став одночасно причиною та наслідком відсутності національної ідеології. Це замкнене коло могло бути розірване лише потужним виявом національного духу. Однак, в силу низки обставин, еліта нації, її провідники так і не змогли його продемонструвати.

Згідно твердження Х. Ортега-і-Гассета, Росія страждала на очевидну й тривку злиденність на видатні особистості. Звідси поставало домінування гігантської народної плазми, що у свою чергу породжувало протоплазматичний аморфний ефект, стійко примітивний, російського життя. Іншими словами, для суспільно-політичного життя Росії завжди було характерним домінування деструктивної маси над особистістю, що зазвичай призводило до утвердження деспотичних і тоталітарних режимів[8]. Фактично, завдяки цій масі – натовпу, побавленого індивідуальності, в Росії незворотньо тривало утвердження антидемократичних режимів. Впродовж кількох століть такого роду російська влада цілеспрямовано насаджувалися в Україні. Особливо ця тенденція активізувалася в період приходу до влади більшовиків.

Більшовицька Росія не могла існувати без України, їй не вистачало власних ресурсів. Українські більшовики, що були представниками Кремля в Україні, робили все можливе, щоб зберегти та поширити владу ЦК РКП(б). Оскільки основним, у чому відчувала потребу РСФРР, було продовольство, а воно йшло переважно з України, то об'єднання економік було єдиним шансом для Леніна утриматися й надалі при владі. Відповідно до цієї тези Україна значно більше віддавала центру, аніж отримувала, тобто була донором радянської Росії. Відтак компартійно-радянське керівництво України свідомо жертвувало інтересами республіки заради збереження та розширення більшовицького панування[9]. І це мало свої підстави. Адже від початку XX ст. домінуючою ідеологією в Україні був соціалізм. Завдяки провідникам Центральної Ради й Директорії соціалістичні настрої стали пануючими в УНР, що й обумовило, значною мірою, більшовицьку окупацію.

Загальним філософським підгрунтям, на котрому виник соціалізм, був атеїстичний гуманізм, релігія людства, але без Бога й проти Бога[10]. Виступивши проти християнської моралі, з її основоположними засадами любові та добра, більшовицька ідеологія плекала власну «пролетарську мораль», котра базувалась на класовій ненависті (включно з використанням доносів і зради), практиці осуду та переслідуванні проявів співчуття та милосердя. Тобто принципи більшовицької моралі були відверто антихристиянськими. Атеїстична політика держави, котра прирівнювала віру в Бога до сивухи й психопатії, не зуміла вбити чи навіть применшити об'єм віри, проте вона досягла певного результату: морального занепаду в країні та зниження духовного впливу Церкви на життя людини. Атеїзм став поширювачем етичного нігілізму, цинізму, відчуття необґрунтованості та безглуздості життя.

Очевидець тих подій О. Волков завідчив, що совість і уявлення про гріх і гріховність стали віджилими поняттями. Норми моралі замінили міліо-

[6] Русначенко А. Від імперії до України... С. 10.

[7] Дашкевич Я. Україна у вогні ідеологій… С. IV.

[8] Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори / Пер. з ісп. В. Бургтардта, В. Сахна, О. Товстенко. К.: Основи, 1994. С. 8, 184.

[9] Єфіменко Г. Про причини появи «волобуєвщини». *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. № 14. 2005. С. 99.

[10] Булгаков С. Н. Неотложная задача (о Союзе христианской политики) Христианский социализм: Споры о судьбах России. Новосибирск: Наука, 1991. С. 26.

ціонери. Люди почали жити під оманливими вивісками й лозунгами. І звикли до них. Настільки, що заколотниками та ворогами стали вважатися ті, хто прагнучи до істини, звертався до серця та розуму, турбуючи тим самим подавляючий країну стійловий спокій. І вже через тридцять років – в 1950-х рр., люди забули, що можна жити інакше, що вони «гомо сапієнс»[11]. Все більшою мірою ставало звичним не мати власного судження, котре б розходилося з офіційним (газетним). А схвалення всього, що йшло від влади, ставало нормою. Нині російське суспільство (у своїй загальній масі) досягло остаточної моральної деградації через схильність вбивати тих, кого називали ще вчора своїми «братами».

Одним із основних завдань і напрямів реалізації більшовицької ідеології було знищення духовності та моральних принципів. На майже одностайну думку багатьох російських релігійних мислителів кінця XIX – початку XX ст. (М. Бердяєва, С. Булгакова, Б. Вишеславцева, С. Франка та ін.), комуністична влада – це сатанократія. Вони цілком справедливо вказували на те, що сама ідея побудови комунізму – цього земного раю – за своєю суттю є антихристиянською[12]. Комуністична ідеологія претендувала на місце, яке до більшовицького перевороту 1917 р. посідала в житті суспільства християнська церква. При цьому, кращий тип комуніста, тобто людини цілком охопленої служінням ідеї, здатної на величезні жертви та на безкористний ентузіазм, на думку М. Бердяєва, був можливий лише внаслідок християнського виховання людських душ. І результати цього впливу, певною мірою, залишаються навіть тоді, коли в соїй свідомості люди відмовились від християнства та навіть стали його ворогами[13]. Чи не найбільш показовим підтвердженням цієї тези є приклад Д. Д. Гойченка, який у своїх мемуарах показав власну духовну та суспільно-політичну еволюцію від гарячої християнської віри ранньої юності до агресивного богоборчества, активної позиції комуніста, участі в побудові нової суспільно-державної системи та до розчарування в ній і свідомого повернення через страшні тортури та випробовування в радянських катівнях до віри батьків[14]. Таким чином формувалася своєрідна атеїстична більшовицька «релігія», котра стала катастрофічною деградацією й деформацією того суспільства Російської імперії, що тривалий час наближалося до цієї катастрофи через одержавлену церкву та вихолощення духовності, через насадження імперської ідеології та нищення національних традицій підвладних народів, через підміну суспільної моралі різного роду ерзац-догмами з подвійними стандартами. Сучасна РПЦ цілком підтримує цю традицію. Своєрідним підтвердженням цього є так звані пам'ятки, котрі видають від імені РПЦ МП Брянської митрополії. Там міститься звернення до «російського воїна», підписане ієреєм Михайлом Агешиним. І в тексті звернення зазначено: «Твій обов'язох – захист Вітчизни від українських націоналістів. Твоє завдання – стерти українську націю з лиця землі. Твій ворог – ідеологія, яка завдає гріховних пошкоджень людській душі»[15]. А 26 квітня 2022 р. українські правоохоронці у Сєвєродонецьку, що на Луганщині, виявили священика московського патріархату, який співпрацював з ворогом, передаючи окупантам інформацію про українських військових[16]. І таких випадків вже зафіксовано чимало.

Свого часу, більшовицька ідеологія формувала пропаганду, що спрямовувалась насамперед на викорінення принципів і норм, котрі ґрунтувалися на совісті. Це, в свою чергу, руйнувало моральні традиції народу. Проповідь пріоритету матеріальних цінностей привела до заперечення духовних і зневажанням ними. Звідси – неминуче здичавіння, бездуховність, утвердження вседозволеності, перетворення людей на егоїстичних, позбавлених совісності, неперебірливих в засобах шукачів легкого життя, не обмежених етичними та моральними нормами[17]. Окрім порушення моральних устоїв і духовних святинь, серед засобів втілення більшовицької ідеології слід згадати й нагнітання страху серед найширших верств народу з метою зробити його покірним і покірним. Занепад духовності, віри та моралі неминуче вів до деградації особистості та культурного здичавіння нації, одним із яскравих свідчень чого стало масове поширення матірщини. Остання історично була не властива українському народу, проте протягом десятиліть радянської влади вона досить швидко поширилася, ставши показником того примітивного морально-етичного рівня, що цілком відповідав новим реаліям.

Війна з духівництвом та церквою, тотальна атеїзація суспільства поряд із запровадженням радянізованої культури й зміною політичного принципу

[11] Волков О. В. Погружение во тьму. Из пережитого. М.: [Б. и.], 2009. С. 11.

[12] Чугуєнко М. Україна, яка шокує. Лабіринти історії. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2004. С. 195.

[13] Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. [репринтное воспроизведение издания YMCA-PRESS, 1955 г.]. М.: Наука, 1990. С. 138.

[14] Гойченко Д. Д. Красный апокалипсис : сквозь раскулачивание и Голодомор: Мемуары свидетеля. К.: А-БА-БА-ГА-ЛАМА-ГА, 2013. 400 с.

[15] «Твоє завдання – стерти українську націю з лиця землі»: РПЦ роздає пам'ятки солдатам, які йдуть на війну. URL: https://patrioty.org.ua/society/tvoie-zavdannia--sterty-ukrainsku-natsiiu-z-lytsia-zemli-rpts-rozdaie-pamiatky-soldatam-iaki-idut-na-viinu-419212.html

[16] Зрадник у рясі: У Сєвєродонецьку священик московського патріархату співпрацював з ворогом. URL: https://patrioty.org.ua/society/zradnyk-u-riasi-u-sievierodonetsku-sviashchenyk-moskovskoho-patriarkhatu-spivpratsiuvav-z-vorohom-419211.html

[17] Волков О. В. Погружение во тьму. Из пережитого... С. 537.

легітимації влади – утворили надійне підґрунтя для збереження імперії на неправославних немонархічних засадах і перетворення її населення у російську комуністичну націю. У якій не церква, а партія «освячувала» нову культуру й нову спільну ідеологію. Російський православний месіанізм як базовий архетип політичної культури творців «світової революції» для імперських земель та народів породив націоналістичну державу – СРСР з усіма притаманними таким державам рисами аж до етнічних (чи то пак – класових) чисток включно[18]. Одночасно більшовицькі ідеологи прагнули засадничо й на перспективу викорінювати все, що свідчило про національну ідентичність народів Радянського Союзу. З часом поняття на кшталт «радянська людина», «будівник комунізму» тощо, мали замінити приналежність до певної нації. Стирання національної приналежності й втрата національних традицій вели до деградації свідомості та моралі. Такі люди швидко ставали психологічно залежними від носіїв потужних вольових чинників.

С. Екельчик осмислюючи радянську політико-ідеологічну систему, зауважив, що хоча Україна та інші неросійські республіки й знаходились на становищі «молодших братів»в сім'ї радянських народів, вони зберігали свої особливості. Ідеологи й інтелігенція радянської України оберігали свою власну історичну міфологію – і одночасно з цим сприяли втіленню в суспільну свідомість метанаративу про керівну роль і протегування з боку російського народу[19]. Разом зі змінами в радянській національній політиці суттєвих трансформацій зазнала комуністична ідеологія. Влада, що за часів революції перманентно знаходилася в кризовому стані й значною мірою вичерпала свій морально-ідеологічний ресурс, намагалася укріпити свою легітимність і водночас посилити лояльність до себе з боку населення шляхом прискореного формування нової радянської соціальної ідентичності. Зростання радянського патріотизму та послаблення в більшовицькій ідеології та пропаганді марксистського трактування інтернаціоналізму призводило, серед іншого, до розчарування доктриною «світової революції». Натомість зростав інтерес до ідеї великодержавності[20]. Серед усіх політичних проектів, здійснюваних більшовиками в 1920-х рр., спрямована на творення поліетнічної Червоної імперії радянська національна політика виявилася однією з найбільш утопічних і контраверсійних. Шляхом надання народам колишньої російської імперії певних національних прав і пільг, ця політика мала на меті упередити прояви зрослого за час громадянської війни та революції націоналізму і в такий спосіб зміцнити внутрішню цілісність СРСР. «Сталінська революція згори» поклала край цій політиці, що провокувала розвиток місцевих націоналізмів, висунувши на передній край, старий державотворчий принцип спирання на «державотворчий народ», роль якого в царській імперії традиційно відводилася росіянам.

Знищення духовності й моральних традицій народу призвело до страшної деградації української, як, до речі, і російської нації. Більшовицькі лідери принижуючи й нівелюючи духовні та релігійні святині, ніби намагалися затлумити залишки власного сумління з огляду на чинимі ними репресії й терор. А, зрештою, й самі вони, зазвичай, ставали жертвами свого ж репресивного механізму. Тотальний терор з боку держави породжував паралізуючий страх у суспільстві. Очевидець тих подій, юрист-теоретик і кримінолог Б. С. Утевський у своїх спогадах наголошує на унікальних за своїми масштабами тортурах страхом, апогей котрих прийшовся на 1937 р.[21]. Тоталітарний режим, який був встановлений більшовиками, контролював усі сфери життя суспільства. Він суворо диктував і нав'язував усім і кожному зокрема, як потрібно жити, мислити, поводити себе. Влада вимагала від народу постійної відданості й підтримки, жорстоко придушувала будь-які прояви інакомислення. Формування суспільної ідеології страху було чи не найвідповідальнішою ділянкою в роботі радянських і партійних органів.

Більшовицьким ідеологам було притаманне своєрідне ініціаційне знання. Так, їхні успіхи, значною мірою, слід пояснювати здатністю використовувати хитромудрість тваринних інстинктів. Все, що витікає з людських інстинктів, з егоїзму, знаходить у ленінізмі й троцькізмі інтерпретації та форми, що зовні здавалися досить розумним. К. Лінденберг, вслід за Р. Штайнером, зауважив схожу ситуацію з А. Гітлером, який вже з 1919 р. у своїх промовах використовує примітивну риторику, апелюючи до низьких інстинктів. Розпалюючи ненависть і провокуючи агресію, Гітлер поринав у глибини настрою й інстинктів мас. Не володіючи волею, котра формується працею, професією чи міжлюдськими обов'язками, він майже несвідомо йшов на поводу своєї аудиторії й одночасно сам впливав на неї, збуджуючи й приводячи її в екстаз[22]. Сучасні рашисти-необільшовики аналогічним чином, з допомогою

[18] Євсєєва Т. Російський православний месіанізм як базовий архетип політичної культури творців «світової революції». *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. № 17. С. 116–117.

[19] Екельчик С. Украинская историческая память и советский канон: как определялось национальное наследие Украине в сталинскую епоху / Пер. з англ. В. Ляха. *AB IMPERIO. Исследования по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве*. 2004. № 2. С. 81.

[20] Гриневич В. А. Україна і Росія в історичній ретроспективі: радянський проект для України. *Нариси : в 3-х тт*. К.: Наукова думка, 2004. Т. 2. С. 123–125.

[21] Утевский Б. С. Воспоминания юриста: Из неопубликованного. М.: Юрид. лит., 1989. С. 288–291.

[22] Линденберг К. Технология зла. К истории становления национал-социализма / Пер. с нем. А. Розанова. М.: Энигма, 1997. С. 31–33.

своїх штатних пропагандистів, створюючи штучну істерію в ЗМІ, зомбують свій соціум задля плекання в ньому тієї примітивної рефлексії, завдяки котрій продовжується агресія та війна.

М. Бердяєв наголошував, що мілітаризм більшовизму зумовив перенесення військових методів на устрій всього життя та прояви методичного насилля, владолюбства й поклоніння силі. Ці явища, на думку мислителя, однаково притаманні для комунізму та фашизму[23]. Таким чином, ці тоталітарні ідеології відроджували найбільш грубі й примітивні людські інстинкти, завдяки котрим вони, переважно, і досягали максимальної влади в суспільстві. При цьому, їх доктрини були пронизані імперським шовінізмом чи расизмом.

Стара Російська імперія, котра за висловом Є. Сверстюка, догнивала під червоним прапором, трималась на слабкості імперської людини-раба. У колоніях її утримував особливо посилений режим страху. Наприклад, в Україні комунізм, привнесений на багнетах, вів безперервну війну з народом – громадянську, погроми, нищення інтелігенції, ліквідацію господарів землі, винищення народу голодоморами, безконтрольний терор НКВС[24]. Імперські традиції самодержавства були активно продовжені більшовицьким режимом та його новітнім необільшовицьким путінським породженням.

Оскільки комуністи встановили тотальний контроль за всіма засобами інформації й наглухо замкнули кордони колючим дротом і військовою охороною, їм вдалося створити на території держави два окремих світи, наглухо ізольованих один від одного: офіційний і неофіційний. Близько половини останнього становили українці.

Якщо дореволюційна Російська імперія заперечувала сам факт існування української нації й численними заборонами української мови та культури намагалася українців зрусифікувати й денаціоналізувати, то комуністична російська імперія лицемірно називала Україну суверенною республікою, застосовуючи насправді проти українців усі методи геноциду[25]. Жорстка авторитарна влада була встановлена «якобінцями»-комуністами після революційного вибуху 1917 р. Але «тоталітарний» режим СРСР, з нечуваними, нелюдськими умовами, визрівав протягом десятиріччя 1928–1938 рр. й був завершений великим терором та – ідеологічно – догматизацією комуністичної міфології в євангелії Компартії – «Короткому курсі історії ВКП(б)»[26]. В основі більшовизму лежала авторитарно-бюрократична субкультура, що стала підґрунтям правової системи імперського режиму. Ця «культура» збігалася з ідеологією правлячої компартії й постійно використовувалась нею як знаряддя репресивної системи у придушенні національних змагань, і насамперед – українського народу[27]. За висловом С. Галамая, більшовизм є поєднанням марксизму, ленінізму та російського імперіалізму, для якого характерними є елементи російського фашизму й шовінізму[28]. Відтак, ідеологію більшовизму пронизувало прагнення до влади і володіння якомога більшими ресурсами, не рахуючись із тим – якому народу вони належать.

Монополія на владу більшовицької партії, зрощування партійного та державного апарату, монополізація політичної влади призвели до утвердження режиму беззаконня й політичного терору. Номенклатурний принцип, запроваджений у цей період, призвів до посилення командно-адміністративної системи управління. Відтак для більшовицького тоталітарного режиму характерним було використання єдиної ідеології (ідеократичність). Тоталітарний режим прагнув дати пояснення кожному аспекту соціального життя. Утверджувались єдині соціальні цілі й узгоджені зразки поведінки.

Саме ідеологія мала за основну мету легітимізацію права тоталітарного режиму, при цьому претендуючи на повне уособлення істини, фальсифікуючи минуле, встановлюючи нові цінності, підпорядковані інтересам держави-партії. Наявний суспільний устрій проголошується вищою формою демократії, режим подається як благо народу. Тоталітарна ідеологія стає об'єктом фанатичної віри, неприступним для критики. Ідеологічна монополія тісно пов'язана з монополією на інформацію. І всі засоби масової інформації, і сам її зміст, і дозування для суспільства беруться під суворий контроль.

Тоталітаризм знищує право як гарантію державою визначених прав особи і заміняє його моралізаторством, замішаному на етичному утилітаризмі, просякнутому духом класової боротьби або стверджуючому пріоритет національних інтересів. Відбувається принципове змішання сфер права та моралі, і навіть їх повне ототожнення. Така мораль принципово імперсоналістична й автоматично перетворює людину на частину більш онтологічно реального і «правомірного», цілого, наприклад, держави. Людина в усіх випадках починає розглядатися як засіб для здійснення більш глобальних цілей, зникає як особистість, остаточно втрачає риси індивідуальності. Гранична жорстокість, тотальна влада над кожним громадянином держави стали виразом цілісної

[23] Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма… С. 101.

[24] Сверстюк Є. На святі надій: Вибране. К : Наша віра, 1999. С. 722.

[25] Лук'яненко Л. У листопадові жалобні дні. *Кому був вигідний голодомор?* К.: МАУП, 2004. С. 50–51.

[26] Попович М. В. Міфологія в суспільній свідомості посткомуністичної України. *Дух і літера*. 1998. № 3–4. К.: Сфера, 1998. С. 64.

[27] Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. К.: Либідь-Військо України, 1994. Кн. 1. С. 14.

[28] Галамай С. П. Боротьба за визволення України. 1929–1989. Львів: Каменяр, 1993. С. 63–64.

природи комуністичного тоталітаризму; близькість її ідеологічних засад до архаїчних міфологічних структур демонструє справжню сутність цієї системи – спрощення, примітивізацію всіх суспільних механізмів. Насильство мало замінити складні механізми саморегуляції, що їх виробила людська історія в духовному, політичному та економічному житті[29].

Нічим не обмежена тоталітарна держава створює колосальний апарат придушення. Однак одні лише репресії не в стані забезпечити стабільність тоталітарного режиму. Для цього необхідно, щоб увесь народ став підлеглим не тільки диктатурі комуністичної партії, її центральному органу, але й доктрині комуністичного диктатора. І тут на перше місце у визначенні тоталітаризму постає особлива роль всепроникаючої ідеології та цілеспрямована індоктринація, покликана переконати маси в абсолютній істинності пануючого вчення. Звідси – прояви таких особливостей тоталітаризму, аналог яким може бути знайдений тільки при співставленні його з релігією. Ідеологія, ця релігія марксизму, пронизує всю тоталітарну державу зверху донизу. У своєму звинувачувальному висновку проти КПРС у злочинах на території України та проти українців, у відповідністю з цілою низкою міжнародних правових актів, Л. Лук'яненко досить ґрунтовно розкрив суть і злочинний характер ідеології КПРС. На його думку, вона полягає у виправданні загарбницької імперіалістичної політики Росії, русифікації та поступового знищення поневолених націй. Ідеологія КПРС, – наголошує Л. Лук'яненко, – це злочинна ідеологія нацьковування одних класів на інших, бідних проти багатих, атеїстів проти віруючих, розпалювання смертельної ворожнечі серед різних суспільних верств для ослаблення націй зсередини та їхнього поневолення. Свою теорію експропріації експропріаторів комуністи трансформували в злочинне гасло «грабуй награбоване». Це гасло узаконило грабіжництво, штовхнувши на грабежі величезну кількість покидьків суспільства та справило згубний вплив на моральність усього населення[30]. Трагедія українців насамперед полягала в тому, що вони, довірившись обіцянкам всілякого роду більшовицьких, соціалістичних агітаторів і власних діячів соціал-демократичного ґатунку, не змогли дати належний опір більшовицькій окупації 1917–1921 рр. Відсутність належного рівня національного самоусвідомлення та прагнення до незалежності, поряд із практичною бездіяльністю в плані державотворення лідерів УНР, привела Україну та її народ на межу знищення внаслідок більшовицького терору.

Протягом 1932–1939 рр. більшовицька тоталітарна система знищила практично всю свідому українську інтелігенцію: вчених, письменників, митців, військових, політичних діячів – тисячі й десятки тисяч людей, що становили собою верхівку народу. Багато серед них було комуністів, тих, що героїчно боролися в революцію за її гасла про свободу та справедливість, про рівність й братерство, та були весь час вірні тим гаслам. Сталін, потоптавши всі ті гасла своєю антинародною політикою, нищив і тих людей, що були їм до кінця вірні. Більшовизм винищив їх саме для того, щоб позбавити український народ духовної верхівки, що змагалася до свободи й соціальної справедливості. А винищив він їх, спершу піддавши страшній інквізиції, таким катуванням, що його знали лише часи Середньовіччя, потім постріляв та позасилав на каторгу: в далеку Колиму, Соловки, на Землю Франца-Йосифа і т. д., і т. д.[31]. Загалом українська інтелігенція, яка як провідниця нації мала б організувати народ на державне будівництво, не змогла цього зробити. Вона була дитям свого народу й тих обставин, в яких виховалася та діяла. На неї більшою мірою, ніж на селян, вплинула імперська політична атмосфера, оскільки інтелігенти мали більше зв'язків із московською елітою. Тому вирости з почуттів підданства його імператорській величності імператору Російської імперії до почуття відданості незалежній Україні в один стрибок виявилося для них неможливим[32]. Незважаючи на певні спроби, українська інтелігенція все ж не змогла піднести свідомість і дух народу до рівня національного.

Але покарання за «український націоналізм» було невідворотним – у вигляді нищення інтелектуальної еліти та масовий Голодомор 1932–1933 рр. Цим підривалася етнічна основа становлення української нації – село. Аналогічною була причина й наступного штучного голодомору 1946–1947 рр., котрий, за свідченням Хрущова, був покаранням із боку мстивого Сталіна за те, що українці, як він вважав, під час Другої світової війни не проявили достатнього ентузіазму в захисті його тиранічного режиму[33]. При цьому, тоталітарна система в Радянському Союзі мала свої особливості. Насамперед, це стосується унікальної здатності більшовицької ідеології маніпулювати свідомістю мас.

Посттоталітарне суспільство в Росії доби Єльцина неспроможне було трансформуватися в цивілізоване поле (як на це наївно сподівалися в країнах Заходу). І не лише із-за засилля олігархів, а насамперед – із-за домінування в Кремлівському режимі традицій і методів КДБ. Люди, що прийшли на хвилі демократії досить швидко пристосувалися до системи, де домінуючими були не правова держава чи норма права, а – реальне право сили. З усіма наслід-

[29] Попович М. В. Нарис історії культури України. К.: АртЕк, 2001. С. 624–625.

[30] Лук'яненко Л. Звинувачувальний висновок. Злочин / Упоряд. П. Кардаш. Мельбурн-Київ: Фортуна, 2003. С. 6.

[31] Багряний І. П. Публіцистика: доп., ст., памфлети, рефлексії, есе. / Упоряд. О. Коновал; передм. І. Дзюби; Післямова Г. Костюка. К.: Смолоскип, 1996. С. 25.

[32] Лук'яненко Л. У листопадові жалобні дні… С. 42.

[33] Грабовський С., Ставрояні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. К.: Генеза, 1995. С. 374.

ками цього! Зокрема відроджений цим псевдодемократичним режимом непотизм, значною мірою, й привів до влади не лише персонального Путіна, але і його колективного аналога!

Попри інтенсивну імітацію активних реформ у РФ впродовж 1990-х рр., демократичне суспільство там не було сформоване. Значною мірою це с наслідком успадкування традиційного деспотизму влади. Певне трансформування КДБ у ФСБ призвело тільки до фактичної заміни антуражу. Але загалом, карально-репресивна система була збережена. Невдала спроба реформування авторитарного режиму призвела лише до утворення «рашизму» – потворної форми російського фашизму. Проте сучасна окупаційна політика РФ та її агресія проти України обумовила вирішальну стадію боротьби за незалежність української держави. При цьому, розпочата в 2014 р. окупація України мала різновид гібридної – інформаційно-диверсійної війни, а де-факто – війни ідеологій. Певним чином, це була спроба реанімації путінським режимом прообразу СРСР, з усіма його ідейно-політичними атрибутами (маргінальна ідеологія, пострадянський гімн тощо)[34]. Нині ж путінський варіант необільшовизму загрожує не лише українській нації, але – й існуванню всього цивілізованого світу.

Висновки

Загалом слід підсумувати, що тривале засилля в Україні соціалістичної ідеології та штучне цькування й приниження національної, державницької ідеології, значною мірою, призвели до поразки національно-визвольної боротьби українців у період 1917–1921 рр. Масове застосування більшовиками каральних засобів державно-правового примусу призвели до тотального панування терору й страху в суспільстві, що мало на меті встановлення такої системи державної влади, котра базувалася виключно на власній ідеології, доктрині та особистих пріоритетах її лідерів. Деспотичні методи й засоби управління, були не лише успадковані більшовиками від російського самодержавства, але й значно вдосконалені. Завдяки політичній демагогії та популізму, більшовикам лише на короткий час вдавалося заручатися підтримкою мас (насамперед – люмпен-пролетаріату та інших, позбавлених приватної власності, верств населення). Оскільки справжня суть більшовицької влади проявлялася досить швидко, то надалі її керівникам доводилося вдаватися до насилля й терору, щоб утримувати маси в покорі. Такого роду політика застосовувалась насамперед щодо українців.

Початок російсько-української війни, внаслідок окупації Російською Федерацією Криму наприкінці лютого 2014 р., розпочав новий етап поневолення й підкорення України. На цей раз, в першу чергу, гібридно-інформаційними засобами.

Розпочата 24 лютого 2022 р. керівництвом РФ агресія в якості «спецоперації», з декларованими «денафікацією» й «демілітаризацією», мала на меті остаточне підкорення України. При цьому, для Кремлівського режиму важливою є навіть піарівська перемога, або ж – заморожений конфлікт задля значного ослаблення України. У подальшому, після окупації України Кремлівський режим мав намір вчинити акт агресії щодо країн Балтії.

[34] Ситник О. М. Історичні витоки російсько-української війни 2014–2017 років... С. 79.

Інформація про авторів:

Ситник Олександр Миколайович,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії та археології
Мелітопольський державний університет імені Богдана Хмельницького
20, вул. Гетьманська, м. Мелітополь, 72312, Україна

Балановський Ярослав Михайлович,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри соціальних і правових дисциплін
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
28, вул. Садова, м. Умань, 20300, Україна

Information about the authors:

Sytnyk Olexander Mykolaiovych,
Doctor of Historical Sciences,
Professor at the Department of History and Archeology
Bogdan Khmelnytskyi Melitopol State Pedagogical University
10, Hetmanska str., Melitopol, 72312, Ukraine

Balanovsky Yaroslav Mykhailovych,
Candidate of Political Science,
Assistant Professor at the Department of Social and Legal disciplines
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
2, Sadova str., Uman, 20300, Ukraine

DOI

ПОЛІТИЧНА ТА ВІЙСЬКОВА ДОПОМОГА КРАЇН БАЛТІЇ УКРАЇНІ У ПЕРШІ МІСЯЦІ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Сухобокова О. О.

Постановка проблеми. Від початку російської збройної агресії проти України у 2014 р. країни Балтії послідовно і рішуче підтримують її у боротьбі за державний суверенітет та відновлення територіальної цілісності. Коли 24 лютого 2022 р. рф розгорнула повномасштабну війну проти України з бомбардуваннями і ракетними обстрілами всіх українських міст та потужним втогненням не лише на сході, де вісім років точилися бої, але і на півдні та півночі, ця підтримка активізувалася. Країни Балтії тісно пов'язані з Україною історичними та культурними зв'язками, спільним трагічним минулим в складі СРСР і боротьбою за незалежність (варто згадати «Балтійський шлях» 1989 р., коли понад два мільйони мешканців Латвії, Литви і Естонії організували унікальну акцію ненасильницького опору, участь в якій брали й українці). Тож громадяни цих країн добре усвідомлюють ціну свободи та небезпеку повторної російської окупації, і прагнуть допомогти Україні зупинити путінські війська. Країни Балтії надають їй безпрецедентно великий обсяг різнопланової допомоги: політичної, дипломатичної, гуманітарної, медичної, приймають біженців, проводять низку культурно-мистецьких заходів на підтримку України. Все заслуговує на документування та науковий аналіз як окремий предмет дослідження і як складова комплексних студій внеску зарубіжних країн у перемогу України в сучасній російсько-українській війні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема допомоги Латвії, Литви та Естонії Україні впродовж російсько-української війни частково знайшла відображення у окремих публікаціях українських дослідників. Так, найближчою до теми даної розвідки є стаття Р. Марценюк «Військова співпраця України та країн Балтії (1991–2017)», в якій висвітлюється надання країнами Балтії Україні боєприпасів, військових тренерів, допомога в лікуванні і реабілітації поранених українських військовиків до 2017 р. включно[1]. Хронологічно ближчий період політичної та військової співпраці України з країнами Балтії стисло проаналізовано у публікації Г. Шелест «Співпраця України з країнами сусідами та країнами Балтії у рамках НАТО», де увага акцентується на стратегічних інтересах та взаємодії країн в контексті прагнення України до ЄС та НАТО[2]. На увагу заслуговує також магістерська робота К. Мелян «Відносини України з Балтійськими країнами (2014–2020)», де авторка зокрема простежила вплив російсько-української війни на відносини України з країнами Балтії[3]. Поряд з тим наразі відсутні комплексні публікації про співпрацю та допомогу країн Балтії Україні на сучасному етапі вівйни. Водночас ЗМІ та офіційні державні органи Латвії, Литви, Естонії й України, неурядові організації щодня надають чимало інформації про таку взаємодію, а українські біженці, військовики та політики особисто добре знають, наскільки багато допомоги нам надають Литва, Латвія та Естонія.

Формування цілей. В умовах інтенсивного інформаційного потоку про перебіг бойових дій, перемоги і втрати України, її підтримку іноземними державами, зрештою – коли змінюється увесь світ, важливо зафіксувати роль у боротьбі за перемогу українського народу і світової демократії над країною-агресором Литви, Латвії та Естонії – країн, які одними з перших прийшли на допомогу, щедро діляться із Україною своїми ресурсами та невтомно закликають більші світові потуги теж долучитися. Тому основним завданням даної публікації є огляд та аналіз допомоги країн Балтії Україні на початку повномасштабної російсько-української війни від її першого дня 24 лютого до 26 квітня 2022 р., коли Захід фактично об'єднався в антиросійську коаліцію навколо України на історичному засіданні щодо оборони України на німецькій базі Рамштайн, що позначило якісно новий етап у російсько-українській війні.

У даному дослідженні зосередимо основну увагу на політичній і підтримці України (включаючи внутрішній та міжнародний дискурси), а також військово-технічній допомозі країн Балтії в перші два місця повномасштабної російсько-української війни.

Виклад матеріалу. 24 лютого 2022 р. Естонія, Латвія та Литва, а також Польща ініціювали консультації за четвертою статтею договору НАТО в умовах «загрози цілісності та безпеки» у зв'язку із повномасштабним вторгненням рф в Україну.

[1] Марценюк Р. Військова співпраця України та країн Балтії (1991–2017). *Європейські історичні студії.* 2017. № 8. С. 165–220. URL: http://surl.li/bwtwc.

[2] Шелест Г. Співпраця України з країнами сусідами та країнами Балтії у рамках НАТО. *Портал зовнішньої політики.* URL**:** http://surl.li/bwpfw.

[3] Мелян К. Відносини України з Балтійськими країнами (2014–2020): автореф. дипломної роботи … магістр. Миколаїв, 2020. 17 с. URL: http://surl.li/bwpft.

«Весь вільний світ опинився під загрозою, коли росія розпочала повномасштабну атаку проти України – суверенної європейської держави», – заявила прем'єр-міністр Естонії Кая Каллас, висловлюючи спільне бачення ситуації лідерів країн Балтії[4].

І хоча на той момент загрози прямої військової агресії рф проти цих країн не було, однак, їхні лідери усвідомлювали, що якщо російські війська не розгромлять в Україні, вони просуватимуться далі на Захід, задовольняючи амбіції в. путіна з фактичного відновлення СРСР. До середини квітня 2022 р., в ході розгортання російсько-української війни, це стало очевидним для більшості політиків і дипломатів на Заході: Литву, Латвію та Естонію (а також Польщу, Словаччину, Угорщину, Румунію, Болгарію і Молдову) називають першочерговими цілями рф в разі поразки України[5].

Саме чітке розуміння справжніх цілей агресивної, імперської за своєю суттю, політики рф, історична пам'ять про перебування у складі «союзу братніх народів» за радянської доби (фактично – під окупацією) та міцні добросусідські відносини з Україною і є головними причинами такої активної та великої за об'ємом і значенням підтримки країнами Балтії.

Рівень солідарності балтійських народів з народом України продемонстрував 30-тисячний Марш на підтримку України 5 березня у Ризі –найчисленніша акція протесту в Латвії за останні роки. Участь у ній взяли чотири президенти держави, зокрема й чинний – Егілс Левітс, який разом з дружиною Андрою очолив колону демонстрантів. Поряд з ними йшли Дайніс Іванс – натхненник народного руху Латвії за незалежність, а також попередники Левітса – сьомий та дев'ятий президенти країни Валдіс Затлерс та Раймондс Вейоніс. Вони разом несли великий синьо-жовтий банер «Kopa par Ukrainu! Kopa pret putinu! / Разом за Україну! Разом проти путіна!»[6].

Коментуючи цю безпрецедентну акцію на підтримку іншої держави Юріс Юрашс, член парламенту Латвії та доброволець-захисник України, наголосив: «Наші люди бачать, що відбувається в Україні і розуміють, що те саме може статися в Латвії. Це дуже сильно мотивує всіх об'єднатися»[7]. Одразу зауважимо, що долучення представників зарубіжних країн до ЗСУ стало надзвичайно потужним сигналом підтримки. З кінця лютого – початку березня 2022 р. до України прибуло понад 40 тисяч добровольців із 52 країн, щоб вступити до українського Інтернаціонального легіону. Серед них – представники політичної еліти деяких країн. Найвищий статус має Юріс Юрашс – депутат латвійського Сейму, лідер фракції Нової консервативної партії та голова комітету з правових питань, який нині служить у батальйоні «Карпатська Січ». Він одним із перших прибув до України 11 березня 2022 р., щойно президент України підписав указ про створення Іноземного легіону, а Сейм дозволив латвійцям воювати в його складі[8].

Культурно-мистецькі заходи загальнонаціонального масштабу в країнах Балтії з 24 лютого 2022 р. теж присвячують Україні. Так, 11 березня 2022 р. у День відновлення незалежності Литви програму пам'ятних заходів на державному рівні присвятили боротьбі України за свободу. Литовський суспільний мовник LRT транслював подкасти двох благодійних концертів «Свобода сяє» та «Сильні разом», доступних по всій Європі, а зібрані під час концертів кошти спрямували на допомогу України[9].

Виявом народної підтримки України в Латвії, Литві та Естонії стала низка мистецьких проектів на тему героїчної боротьби українців із переважаючими силами загарбників – від спеціально створених пісень до поштових марок і стінописів. Напередодні масштабного російського вторгнення в Україну представники вищих органів влади та міністерства Естонії змінили свої фото на офіційних сторінках у фейсбуці на синьо-жовтий прапор. Темою окремого дослідження можуть бути фотовиставки про російсько-українську війну, організовані урядовими та громадськими інституціями в різних містах всіх трьох країн – в музеях, на вулицях і вокзалах.

Солідарність з Україною і водночас протест проти агресії рф країни Балтії демонструють і через перейменування вулиць на честь України. 4 березня депутати Ризької міської ради перейменували частину вулиці, де розташоване посольство рф, на вулицю Незалежності України. Наступними вулицю своєї столиці, де розташоване посольство рф, перейменували литовці, і встановили біля нього таблички з назвою вулиці «Героїв України» литовською та українською мовами. «Усі, хто писатиме листи до посольства, повинні будуть згадати про війну росії в Україні. Тепер кожен працівник російського посольства повинен буде вшанувати героїв України на своїх візитівках», – заявив мер Вільнюса Ремігіс Шимасюс. Також він опублікував у соцмережах фото нового дорожного знака у Вільнюсі: «779 км до вільного Києва. Мінск (тимчасово окупований

[4] Антоненко О. Країни Балтії готуються до збройного конфлікту з Росією. Наскільки він реальний? *BBC News. Україна.* 2022. 25 лютого. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-60524745.

[5] NATO must decide European security beyond the Ukraine war. *The Hill.* 2022. April, 17. URL: http://surl.li/bwpgb.

[6] В столиці Латвії відбувся марш на підтримку України. *Embassy of Ukraine in the Republic of Latvia / Посольство України в Латвії.* 2022. 5 березня. URL: http://surl.li/bwuck.

[7] «Путін і його мафія рано чи пізно будуть в суді, якщо на той час буде кого судити» – Юріс Юрашс. *Gazeta.ua*. 2022. 24 березня. URL: http://surl.li/bwpge.

[8] «Путін і його мафія рано чи пізно будуть в суді, якщо на той час буде кого судити» – Юріс Юрашс. *Gazeta.ua. 2022.* 24 березня. URL: http://surl.li/bwpge.

[9] День відновлення незалежності Литви присвятили боротьбі українців за свободу. *Суспільне*. 2022. 11 березня. URL: https://corp.suspilne.media/newsdetails/4850.

Кремлем) – 187 км. Сусіди-білоруси, схаменіться». Так саме у Ризі та Вільнюсі бере початок світова кампанія «Ukraine Street» («Українська вулиця») з перейменування на честь України та її героїв вулиць і площ, на яких розташовані дипломатичні представництва країни-окупанта. Офіційно вона стартувала 28 березня і має охопити щонайменше 50 країн; до неї долучилися Прага, Осло, Торонто та інші міста[10].

Лідерство країн Балтії у політичній підтримці України (поряд з Польщею і Великою Британією) та пріоритетність допомоги їй засвідчує і кількість візитів та зустрічей парламентарів та урядовців до Києва. Причому, політики Балтії різного рівня були першими, хто наважувався відвідати Україну в умовах активних бойових дій та постійних бомбардувань українських міст і шляхів.

Так, 23 березня міністр оборони Литви Арвідас Анушаускас став першим серед іноземних міністрів оборони, який приїхав до української столиці після 24 лютого 2022 р. Наступного дня, 24 березня, вперше з початку повномасштабної війни рф проти України до Києва прибули спікери балтійських парламентів – Естонії Юра Ратас, Латвії Інара Мурнієце та Литви Вікторія Чміліте-Нільсен. У своїх виступах у Верховній Раді України та під час зустрічі з прем'єр-міністром України Денисом Шмигалем вони підтвердили підтримку України у війні, її прискореного вступу до ЄС та повоєнній відбудові[11].

Історичним став візит до Києва 13 квітня президентів Польщі, Латвії, Литви та Естонії Анджея Дуди, Егілса Левітса, Гітанаса Наусєди та Алара Каріса – перший візит глав держав до української столиці з початку повномасштабної російсько-української війни. Вони відвідали зруйновані окупантами населені пункти у Київській області, де на власні очі побачили злочини військовиків рф, та зустрілися із президентом України Володимиром Зеленським. Як і голови парламентів вони висловили захоплення героїчною боротьбою українського народу та підтвердили намір лобіювати на міжнародній арені надання більшої військової допомоги для ЗСУ[12].

Власне, всі зустрічі політиків Латвії, Литви та Естонії (від президентів до міністрів і парламентарів) з представниками вищої влади та суспільства України – так само як з лідерами найвпливовіших держав світу – мали на меті її підтримку та допомогу у вирішенні найнагальніших проблем від постачання зброї до інституційної інтеграції до ЄС, що відображено у всіх офіційних заявах та спільних деклараціях.

Разом із Польщею із першого дня повномасштабної війни країни Балтії, використовуючи всі доступні дипломатичні методи, заохочували інші країни ЄС та НАТО збільшити допомогу Україні у війні – насамперед, створити безпольотну зону над нею, негайно надати всю необхідну зброю, підтримати фінансово та запровадити якомога жорсткіші санкції проти країни-агресора, а також прискорити вступ України до ЄС. Це ключові меседжі, з якими очільники, депутати та дипломати Латвії, Литви та Естонії постійно зверталися до країн Європи та Північної Америки щодо України. Наприклад, під час зустрічі з держсекретарем США Ентоні Блінкеном 7 березня 2022 р. президент Литви Гітанас Науседа закликав надати Україні військову допомогу, наголосивши, що їй негайно потрібно допомагати всіма можливими способами: «Якщо хочемо уникнути Третьої світової війни, маємо зробити це зараз»[13]. В той час, коли Захід вважав, що Україна не встоїть перед «другою армією світу» і відводив їй на боротьбу лише кілька днів, така підтримка країн Балтії була неоціненною.

Литва зафіксувала свою підтримку України і в спільній декларації прем'єр-міністрів «Люблінського трикутника» (України, Польщі та Литви) від 14 березня 2022 р. Зустріч «Люблінського трикутника» стала важливим політичним сигналом підтримки України для всього світу. Очільники урядів трьох держав засудили безпрецедентне, жорстоке, неспровоковане військове вторгнення Росії в Україну та, посилаючись на Резолюцію ГА ООН, ухвалену переважною більшістю голосів 2 березня, висунули вимогу до неї негайно припинити всі військові дії та беззастережно вивести свої сили та військову техніку з території України в межах міжнародно визнаних кордонів. Водночас заява містила заклик до світового співтовариства нарощувати тиск на рф, в тому числі шляхом посилення санкцій та всесторонньої практичної підтримки України, притягнення до відповідальності винних у скоєнні міжнародних злочинів, проведення розслідування Міжнародного кримінального суду, а також забезпечити гуманітарні коридори для евакуації цивільного населення. Окремий заклик «Люблінського трикутника» до світового співтовариства, насамперед МАГАТЕ і ООН, – відповісти на вимоги України та забезпечити безпеку її ядерних об'єктів, захоплених та атакованих росіянами[14].

В той час, коли лідери більшості провідних країн світу підтримували Україну у своїх заявах та голосуваннях в ООН, однак, остерігаючись російської

[10] Українські вулиці для московитських диппредставництв. *Diaspora.ua.* 2022. 1 квітня. URL: http://surl.li/bwudj.

[11] Прем'єр-міністр України провів зустріч з очільниками парламентів Естонії, Латвії та Литви. *Урядовий портал.* 2022. 24 березня. URL: http://surl.li/bwpgk.

[12] Зеленський зустрівся з президентами 4 країн. *Українська правда*. 2022. 13 квітня. URL: http://surl.li/bwvbx

[13] U.S. seeks to calm fears in Baltics that Putin 'will not stop in Ukraine'. *Reuters*. 2022. March 3th. URL: http://surl.li/bwudz.

[14] Спільна декларація Прем'єр-міністрів України, Республіки Польща та Литовської Республіки. *Урядовий портал*. 2022. 14 березня. http://surl.li/bwpgo.

агресії, не були готовими діяти рішучо – надати необхідне озброєння, запровадити максимальні санкції проти рф, «закрити небо» над Україною, – саме балтійські країни та Польща з власної ініціативи надавали їй військово-технічну допомогу та допомагали на міжнародній арені «пробити стіну» нерозуміння потенціалу опору українців і важливості їхньої перемоги для Європи та всього світу. Фактично, стали «голосом» України на міжнародній арені. Як влучно пояснив цей феномен латвійський політик Юріс Юрашс, «Ми – Балтійські країни, Польща – дуже добре все усвідомлюємо і перші готові говорити зі своїми партнерами по НАТО, що і як треба робити. Інші не зіштовхувалися з агресією окупантів. Тому бачать це інакше»[15].

Громадянське суспільство і політичний провід Латвії, Литви та Естонії добре усвідомлюють, що Україна на полі бою відстоює не лише свою незалежність, а й європейські демократичні цінності, вірність яким українці продемонстрували під час Помаранчевої революції 2004 р. та Євромайдану і Революції Гідності 2013–2014 рр. Ще до початку російської збройної агресії в Україні 2014 р. країни Балтії підтримували приєднання України до ЄС – згадаймо титанічні зусилля президентки Литви Далі Грибаускайте. Тож, коли це питання знову актуалізувалося з розгортанням повномасштабної російсько-української війни, вони одними з перших ухвалили постанови про надання Україні статусу країни-кандидата в ЄС.

Так, 1 березня 2022 р. уряд Латвійської Республіки одностайно підтримав рішення «Про надання Україні статусу країни-кандидата на вступ до Європейського союзу», а також закликав європейські інституції й інші держави ЄС якнайшвидше ухвалити аналогічне рішення: «необхідно використати будь-яку можливість, щоб допомогти Україні вижити у боротьбі за захист свого суверенітету та територіальної цілісності. Україна, захищаючись від військової агресії рф та широкомасштабного вторгнення в Україну, відстоює право визначати своє майбутнє та бореться за європейські цінності». Того ж дня ЄС офіційно розпочав процедуру розгляду української заявки на здобуття членства[16], що засвідчує інтенсивність подій навколо України на міжнародній арені на початку березня 2022 р. Історичною датою в процесі євроінтеграції України стала ніч проти 11 березня, коли на засіданні Ради ЄС всі її країни-учасниці дали «зелене світло» членству України і офіційно було розпочато процес її формальної євроінтеграції.

Політикуми та суспільства країн Балтії демонструють дивовижну солідарність у цьому питанні та переконані, що надання Україні статусу кандидата в ЄС є важливим сигналом солідарності та підтверджує належність України до Європи, за яку вона зараз також бореться. Втім, і під час першої, «локальної», фази російсько-української війни (2014 – 24 лютого 2022) експерти визначали країни Балтії «найбільшими партнерами України щодо європейської та євроатлантичної інтеграції»[17]. Повномасштабна війна лише поглибила це переконання[18].

Отже, поки більшість країн НАТО та ЄС зволікали із наданням Україні військово-технічної допомоги, країни Балтії без обмежень надавали її з власної ініціативи. Зауважимо, що ще у попередній період російсько-української війни, протягом 2014 – 2021 рр. вони були серед найбільших донорів військово-технічної допомоги для України. За дослідженням журналістів «Радіо Свобода», в цей період Литва була п'ятою за об'ємом допомоги Україні, після США, Великої Британії, Канади і Польщі. З початку війни вона надала підтримки на понад 12 млн євро (важкі кулемети, військовий одяг та обладнання, лікування 283 українських військових, 30 литовських військових інструкторів в Україні). Пріоритетними напрямки допомоги Естонії Україні в 2014–2021 рр. були медикаменти та медична допомога, кіберзахист, артилерія, військова інженерія та військова освіта[19].

Напередодні повномасштабного російського вторгнення в Україну Литва та Латвія передали Україні зенітно-ракетні комплекси «Stinger» (13 та 22 лютого 2022 р. відповідно)[20]. Власне, таким чином Литва стала першою державою, яка надала Україні «Stinger», які виявилися незамінними у боротьбі з російськими окупантами*. А Естонія 8 лютого передала Україні мобільний військовий шпиталь швидкого розгортання, що може обслуговувати окрему бригаду[21].

Надзвичайно інтенсивною є підтримка ЗСУ Латвією, яка є однією із лідерок серед країн ЄС у наданні Україні військової допомоги. На третій

[15] «Путін і його мафія рано чи пізно будуть в суді, якщо на той час буде кого судити» – Юріс Юрашс. *Gazeta.ua. 2022.* 24 березня. URL: http://surl.li/bwpge.

[16] Сейм Латвії одноголосно підтримав надання Україні статусу країни-кандидата у члени ЄС. *Європейська правда*. 2022. 3 березня. URL: http://surl.li/bwuev.

[17] Шелест Г. Співпраця України з країнами сусідами та країнами Балтії у рамках НАТО. *Портал зовнішньої політики*. URL: http://surl.li/bwpfw.

[18] Rubin T. Want to know how to stop Putin? Listen to leaders of the Baltic states. *The Philadelphia Inquirer.* 2022. April 20. URL: http://surl.li/bwpgw.

[19] Пагулич Роман. Лише слова підтримки? Як інші країни допомагають українській армії. *Радіо Свобода.* 2021. 24 травня. URL: http://surl.li/bwvcq

[20] Latvia delivers «Stinger» anti-aircraft missile system to Ukraine. *Aizsardzības ministrija.* 2022. February 23. URL: http://surl.li/bwujy.

* У січні 2022 р. США дозволили Литві, Латвії та Естонії відправляти ракети та іншу зброю американського виробництва в Україну на тлі загострення російської загрози.

[21] Latvija turpina atbalstīt Ukrainu; savu aizsardzības rezervju pietiek. *Sargs.lv.* 2022. April 6. URL: http://surl.li/bwumk

день після початку повномасштабного вторгнення, 26 лютого 2022 р., вона надала Україні 30 вантажівок індивідуального спорядження та припасів включно з бойовими шоломами, сухпайками, медикаментами. 2 березня уряд Латвії виділив на допомогу Україні 2,4 млн євро, з них 1,2 млн – на постачання озброєння та техніки до ЗСУ (друга половина – на гуманітарну допомогу)[22]. 3 березня 2022 року Латвія передала ЗСУ 90 безпілотних літальних апаратів, подарованих комерційними компаніями. Станом на 21 квітня 2022 р., за повідомленням Посольства України в Латвії, надана нею військова допомога становила понад 200 мільйонів євро, що складає третину оборонного бюджету Латвії[23]. Вона включає в себе: ПЗРК «Stinger» (56%), гелікоптери та комплектуючі до них (24%), зброя, боєприпаси, амуніція(13%), безпілотні системи (5%), засоби індивідуального захисту (2%), сухпайки (0,22%).

Не менш активно надає Україні потрібне озброєння і Литва (ПЗРК, протитанкова зброя, гранати, боєприпаси, кулемети), збільшуючи масштаби допомоги. Так, 23 березня 2022 р. було виділено додаткові 10 млн євро військової допомоги та постійної підтримки[24]. При цьому відзначимо, що країни Балтії часто першими надають ЗСУ озброєння, яке Україна просить у зарубіжних партнерів та НАТО. Так на тлі широкої дискусії, що розгорнулася в деяких провідних країнах ЄС та НАТО (зокрема у Німеччині) щодо надання Україні важкої наступальної зброї перед вирішальною битвою на сході і півдні країни, Литва першою 21 квітня 2022 р. передала необхідні ЗСУ важкі міномети. Загальна вартість усієї переданої Литвою військової допомоги (35 позицій різного типу озброєнь) сягає вже десятків мільйонів євро, а вартість заміщення може бути в 5-10 разів вищою[25]. Окремим рядком йдуть навчання українських військовиків у Литві[26].

Абсолютною лідеркою серед балтійських та інших країн за наданою Україні військовою допомогою є Естонія. Ця маленька країна з населенням 1,3 млн осіб, чи не найбільше з усіх допомагає Україні у військовому плані. На 8 квітня 2022 р. вона передала Україні 1377 т переважно летальної зброї вартістю 222 млн євро, включно з FGM-148 «Javelin», гаубицями 9 D-30, протитанковими мінами, стрілецькою зброєю, боєприпасами, засобами захисту, 13 автомобілями, 50 000 сухпайками. Лише ПЗРК «Jevelin» за ці два місяці Таллін передав Україні на суму, що складає третину річного оборонного бюджету країни[27].

За результатами спеціального дослідження Кільського інституту світової економіки «Які країни допомагають Україні і як?» визначено країни, що надали Україні найбільшу військову, фінансову та гуманітарну допомогу від 24 лютого до квітня 2022 р. Із 31 країни, що увійшли до рейтингу, у грошовому вимірі найбільші зобов'язання взяли на себе США (близько 7,6 млрд євро). А у співвідношенні до власного ВВП беззаперечним лідером рейтингу є Естонія з показником 0,8% ВВП країни (сукупна обіцяна США гуманітарна та військова допомога на кінець березня 2022 р. на суму близько 8,3 млрд доларів становить приблизно 0,04% ВВП країни). Інша балтійська країна – Литва – за співвідношенням наданої Україні допомоги до свого ВВП, посіла третє місце (близько 0,1% ВВП) після Польщі (близько 0,2% ВВП)[28].

Країни Балтії, насамперед Латвія та Литва, активно лобіюють посилення колективних заходів протидії російській збройній агресії та вироблення спільної стратегії щодо неї на рівні ЄС і НАТО. Важливим кроком стало ухвалення ЄС 21 березня 2022 р. першої в його історії оборонної стратегії – програми «Стратегічний компас». «Він дає необхідний набір інструментів для того, щоб ЄС разом із НАТО став реальним гравцем у геополітичній обороні та безпеці», – прокоментував затвердження «Стратегічного компасу» очільник МЗС Латвії Едгарс Рінкевичс. Водночас він слушно зауважив, що багато залежатиме від того, яку підтримку ЄС надасть Україні, адже путіну не можна дозволяти заробляти на нафті та газі, настав час висмикнути провід[29]. На той час переважна більшість країн ЄС та НАТО (як і альянси), лише формували свою політику щодо підтримки України у війні з росією, намагаючись уникнути агресії останньої проти себе, а отже були дуже обережними.

До певної міри поворотним, етапним, моментом у наданні Україні реальної допомоги стало звільнення Київщини та Чернігівщини наприкінці березня – у перші дні квітня 2022 р. Ставлення до рф більшості країн (навіть тих, які щосили намагалися зберігати нейтралітет) змінилося на вкрай негативне, коли стало відомо про військові злочини росіян на Київщині.

---

[22] Latvia to send 1.2 million euros to Ukrainian army. *Public broadcasting of Latvia.* 2022. March 2. URL: http://surl.li/bwumg.

[23] Latvija turpina atbalstīt Ukrainu; savu aizsardzības rezervju pietiek. *Sargs.lv.* 2022. April 6. URL: http://surl.li/bwumk

[24] Lietuva Ukrainai siunčia ginkluotės ir civilinės saugos priemonių. *Verslo žinios*. 2022. April 13. URL: http://surl.li/bwums.

[25] Литва передала Україні важкі міномети. *Mind.* 2022. 21 квітня. URL: http://surl.li/bwuna.

[26] Литва відновить навчання для українських військових для роботи з західною технікою. *Mind.* 2022. 10 квітня. URL: http://surl.li/bwqlv.

[27] Finland allows Estonia to send weapons to Ukraine. *ERR News.* 2022. February 27. URL: http://surl.li/bwuuv.

[28] Antezza A., Frank A., Frank P., Franz P., Rebinskaya E., Trebesch C. Which countries help Ukraine and how? Introducting the Ukraine support tracker. *Kiel working paper. Kiel Institute for the World Economy.* 2022. NO. 2218 (April). URL: http://surl.li/bwqlp.

[29] Яворович Т., Богданьок О. ЄС затвердив «стратегічний компас» у сфері безпеки та оборони. *Суспільне*. 2022. 22 березня. URL: http://surl.li/bwphe.

Рівень співпереживання та солідарності литовців, латвійців та естонців з українцями після побаченого засвідчили безпрецедентні акції протесту в трьох балтійських країнах. Йдеться про започатковані в Естонії перформанси проти зґвалтувань українських жінок та дітей російськими солдатами, що спричинили надзвичайно сильний емоційний і візуальний ефект: до посольств окупантів і гвалтівників приходили жінки з чорними сміттєвими мішками на головах і зв'язаними за спиною руками (саме в такому вигляді знаходили чимало жертв розстрілів росіянами у Бучі, Ірпені, селах на Київщині), напівроздягнені, у білій нижній білизні, «закривавленій» червоною фарбою.

Перший протест за участі 20 жінок відбувся у Таллінні 13 квітня[30], на другий – у Ризі, 20 квітня, прийшло вже 200 жінок[31]. Акція була повторена в інших балтійських містах, навіть невеликих. Литовські жінки, солідаризуючись з українками, влаштували ще потужніший перформанс: жінки занурювалися у «криваве» озеро (воду пофарбували в червоне) навпроти будівлі посольства рф у Вільнюсі[32]. В той час, коли фейсбук та новинні ресурси намагаються уберегти читачів від «неприємних» фотосвідчень звірств російських військовиків в Україні, неможливо переоцінити значення таких перформансів, спрямованих не скільки на своїх співгромадян (вони і без того добре ознайомлені з ситуацією в Україні і щиро співчувають), а на світове співтовариство, щоб воно зрозуміло, що йдеться не про завоювання українських земель, а знищення українців.

Громадянські акції протесту та шок від вчинених росіянами розправ над українцями, що містять всі ознаки геноциду, спричинилися не лише до гучних заяв осуду дій рф, а й суттєвого зростання підтримки України на всіх рівнях та у всіх сферах – від фінансової до військової.

Миттєвим наслідком для рф став так званий дипломатопад – вислання її представників та закриття диппредстравництв. Країни Балтії, які добре знають, на що здатен московський (байдуже, комуністичний чи посткомуністичний) авторитарний режим, після інформації про злочини росіян на Київщині одними з перших вислали російських дипломатів та закрили їхні установи*. 4 квітня МЗС Литви оголосило про вислання посла рф у Литві та закриття генерального консульства у Клайпеді, МЗС Естонії вислало 14 російських дипломатів та закрило генеральні консульства рф у Нарві і Тарту. Міністр закордонних справ Литви Габріелюс Ландсбергіс так прокоментував цей жест: «Воєнні злочини та злочини проти людства, вчинені російськими збройними силами в Україні, ніколи не будуть забуті»[33].

Поряд з тим виявом солідарності з Україною, демонстрації віри в її перемогу у війні з загарбниками, стало повернення балтійських та інших іноземних дипломатів до Києва після їх від'їзду перед початком повномасштабного російського вторгнення. 7 квітня до української столиці повернулися посол Литви Вальдемарас Сарапінас та латвійські дипломати, за кілька днів – і посол Естонії[34].

Дипломатична блокада рф доповнилася транспортною: 4 квітня одночасно Латвія, Литва, Естонія та Польща заявили про повну ізоляцію від рф – закриття кордонів з нею та білоруссю[35]. Лише за один день, 9 квітня, Латвія заборонила проїзд через свій кордон 152 фурам з російськими та білоруськими номерами. 17 квітня закрила доступ російським кораблям до своїх морських портів Естонія (раніше свої порти для рф закрили Італія, Румунія та Бельгія), що стало для російської економіки ще більш відчутним ударом, адже Таллін – один з найбільших транспортних хабів, якими послуговувалася рф[36]. Натомість країни Балтії заявили про готовність допомогти Україні вирішити її логістичні проблеми з експортом товарів за кордон, насамперед зерна, спричинені російським вторгненням.

Ще раніше, 31 березня 2022 р., уряд Литви вніс рф та білорусь до списку ворожих держав і територій, на підставі якого можна виключати зареєстровані там компанії з тендерів на держзакупівлі або розривати укладені договори. Заступник держсекретаря Естонії Мярт Вольмер виступив із заявою: «У світлі постійних новин про звірства, вчинені російськими збройними силами, зокрема, в Бучі та інших місцях, не може бути й мови про звичайний бізнес, особливо з огляду на грубе порушення росією міжнародного права, враховуючи її міжнародні зобов'язання»[37]. Зауважимо, що громадяни Латвії, Литви та Естонії цілком підтримують еконо-

[30] Galerii: naiste vägistamise vastane meeleavaldus Vene saatkonna ees. *ERR.ee.* 2022. April 13. URL: http://surl.li/bwphm.

[31] Біля посольства РФ у Ризі зібралися жінки в білизні, забрудненій кров'ю на знак протесту. *Ліга новини*. 2022. 20 квітня. URL: http://surl.li/bwqlw.

[32] Palei «kraujo» tvenkinį išsirikiavo Lietuvos moterys: į Rusijos ambasadą atsisuko su maišais ant galvų, «krauju» ant kojų Eimantė Juršėnaitė. *LRT TV.* 2022. April 16. URL: http://surl.li/bwqlo.

* Ще раніше, 18 березня 2022 р. Латвія і Естонія через російську агресію проти України оголосили про намір вислати по три російських дипломати, Литва – чотирьох. Естонія також першою з балтійських країн з 10 березня 2022 р. припинила видачу туристичних віз громадянам РФ.

[33] Литва повертає свого посла до Києва і видворяє російського з Литви. *Голос України.* 2022. 5 квітня. URL: http://www.golos.com.ua/article/358235.

[34] До Києва повернулись посольства 18 іноземних держав. *DW.* 2022. 21 квітня. URL: http://surl.li/bwqlx.

[35] Польща, Латвія, Литва та Естонія готують повну транспортну ізоляцію Росії та Білорусі. *УНІАН*. 2022. 4 квітня. URL: http://surl.li/bwqlm.

[36] Касіян В. Ще дві країни закрили порти для російських кораблів. *LB.ua.* 2022. 17 квітня. URL: http://surl.li/bwvct l.

[37] Естонія закриває два російські консульства та висилає 14 співробітників. *Укрінформ*. 2022. 5 квітня. URL: http://surl.li/bwuxo

мічні санкції проти рф. Так, у Латвії 52% громадян підтримує вигнання російського бізнесу, незалежно від того, якою мірою це вплине на їхній добробут[38].

Також у суто політичному ракурсі – як прояв солідарності з Україною та піклування про свою енергетичну і державну незалежність – варто розглядати відмову країн Балтії від російських газу та нафти. Литва стала першою країною ЄС, яка повністю відмовилася від російського газу: 2 квітня 2022 р. прем'єр-міністерка країни Інгріда Шимоніте оголосила про «поворотний момент» в історії країни – Вільнюс не імпортуватиме жодного кубометра газу з рф На цей час литовська газотранспортна система вже працювала без російського газу, задовольняючи весь попит через термінал зрідженого природного газу в Клайпеді[39]. 7 квітня Естонія – третьою в Європі після Литви та Польщі) – ухвалила рішення про припинення імпорту російського газу до кінця 2022 р.[40] 20 квітня 2022 р. міністр економіки Латвії Яніс Вітенбергс заявив, що і його країна повністю відмовиться від російського газу з 1 січня 2023 р., і назвав це рішення історичним[41].

Неможливо переоцінити зусилля країн Балтії зі згуртування світу задля засудження військових злочинів рф в Україні та притягнення винних до суду. Лідерство в цьому питанні належить Литві. 28 лютого 2022 р. вона першою з 42 країн-засновниць Міжнародного кримінального суду в Гаазі, до компетенції якого належать справи про геноцид, воєнні злочини і злочини проти людяності, подала його голові Каріму Хану прохання розпочати розслідування злочинів рф в Україні[42]. За тиждень, 7 березня Литва підтримала створення спеціального трибуналу над російськими агресорами – на зразок Нюрнберга після Другої світової війни[43].

Одночасно Литва почала і самостійне розслідування злочинів рф в Україні (нині, крім України, власні розслідування щодо російсько-української здійснюють дев'ять країн – Литва, Польща, Словаччина, Естонія, Німеччина, Швеція, Латвія, Норвегія та Франція). Для прискорення збору даних про злочини рф і їх розслідування 25 березня 2022 р. генеральні прокурори Литви, Польщі та України створили спільну слідчу групу для розслідування агресії рф та її воєнних злочинів на території України – так званий Люблінський трикутник справедливості. Крім обміну інформацією, він має повноваження на проведення оперативно-розшукових заходів та виявлення активів воєнних злочинців з метою їх замороження та конфіскації[44].

17 квітня Латвія внесла 100 тисяч євро на підтримку роботи Міжнародного кримінального суду для негайного розслідування воєнних злочинів рф проти України. А також закликала інші країни підтримати заклик МКС щодо добровільних внесків і залучення національних експертів для якнайшвидшого покарання воєнних злочинців та припинення російської війни проти України[45]. В Естонії, яка з 2014 р. разом із Литвою допомагала Україні боротися з агресією рф у кіберпросторі, 25 березня 2022 р. на основі сервісу Google Maps створили онлайн-карту «Where do orcs come from?» («Звідки приходять орки?») з адресами військових рф, які вбивали та мародерили у Бучі[46].

Вже перші дані про жахливі воєнні злочини армії рф щодо мешканців Бучі, Ірпеня, Маріуполя та інших українських міст засвідчили, що метою неоголошеної путінської війни є знищення українського народу, геноцид. Після відвідання зруйнованої Бородянки на Київщині литовський президент Гітанас Науседа назвав скоєне росіянами «свідомим, цілеспрямованим та надзвичайно жорстоким знищенням української нації»[47].

Першими серед світових лідерів про геноцид українців заявили прем'єр-міністри Великої Британії та Канади Борис Джонсон і Джастін Трюдо та президент США Джозеф Байден, невдовзі аналогічні публічні заяви зробили інші світові політики. Однак саме країни Балтії поклали початок офіційному визнанню зарубіжними країнами злочинів росіян проти українців геноцидом (ВРУ визнала злочини рф в Україні геноцидом 14 квітня). 21 квітня парламент Естонії першим у світі визнав дії рф в Україні геноцидом. Того ж дня аналогічне рішення одноголосно ухвалив парламент Латвії, закликавши до термінового розширення постачання зброї в Україну[48].

---

[38] Герасимчук С. Реакція найближчих до України країн на напад Росії. *Українська призма.* 2022. 12 квітня. URL: http://prismua.org/russian-attack/.

[39] Більше жодного кубометра. Литва підтвердила відмову від російського газу. *РБК – Україна*. 2022. 3 квітня. URL: http://surl.li/bwvcu

[40] Федорців А. Естонія вирішила відмовитися від газу з РФ. *РБК – Україна.* 2022. 7 квітня. URL: http://surl.li/bwvcv

[41] Латвія хоче відмовитися від російського газу з наступного року. *РБК – Україна.* 2022. 20 квітня. URL: http://surl.li/bwvcz

[42] Литва просить Міжнародний кримінальний суд розслідувати воєнні злочини в Україні. *Європейська правда*. 2022. 28 лютого. URL: http://surl.li/bwvdb

[43] На зразок Нюрнберга: у Литві підтримали створення спеціального трибуналу над російськими агрессорами. *ТСН*. 2022. 8 березня. URL: https://bit.ly/3tAaGJD.

[44] Україна, Литва та Польща створили спільну слідчу групу для розслідування військових злочинів РФ. *Інтерфакс*. 2022. 25 березня. URL: http://surl.li/bwuzw.

[45] Латвія передала МКС €100 тисяч на розслідування воєнних злочинів росії. *Укрінформ*. 2022. 17 квітня. URL: http://surl.li/bwuzu.

[46] Створено онлайн-карту з адресами військових РФ, які сваволили в Бучі. *Фокус*. 2022. 8 квітня. URL: http://surl.li/bwuzt.

[47] Там, де були рашисти: президенти країн Балтії та Польщі побачили руйнування на Київщині. *Укрінформ*. 2022. 13 квітня. URL: http://surl.li/bwqli.

[48] Парламенти Естонії та Латвії визнали геноцидом військові злочини РФ в Україні. *Ліга.Новини.* 2022. 21 квітня. URL: http://surl.li/bwuzr.

Зауважимо, що Сейм Латвії також ухвалив поправки до закону про громадянства, які передбачають позбавлення громадянства за підтримку воєнних злочинів[49]. Ще раніше країни Балтії заборонили символіку, яку рф використовує для позначення військової агресії проти України (символи «V» і «Z», георгіївська стрічка). 1 квітня відповідну постанову прийняли Сейм Латвії та уряд Естонії, а 19 квітня – Сейм Литовської Республіки[50]. В Естонії також заздалегідь заборонили публічні заходи 9 травня на кшталт маршу «безсмертного полку» на підтримку російського путінського режиму та тоталітарного комуністичного режиму[51].

7 квітня парламент Латвії оголосив 9 травня 2022 року Днем жалоби за українцями – цивільними громадянами і захисниками України, які загинули внаслідок агресивної війни рф: державні прапори будуть приспущені, а на президентській резиденції, будівлях кабміну та Сейму розмістять прапор України[52]. 18 квітня аналогічне рішення прийняв уряд Литви: 9 травня відтепер – День пам'яті жертв геноциду в Україні[53].

Звірства росіян у Бучі стали новою точкою відліку у наданні Україні військової допомоги. Заходу стало зрозумілим, що собою являє «рускій мір» і чому його потрібно зупинити в Україні. Естонія, Латвія та Литва саме за це і боролися, особливо – за надання Україні важкого озброєння на тлі підготовки російських військ до вирішального наступу на сході та півдні України у квітні 2022 р., двохмісячної блокади цілком зруйнованого Маріуполя, постійних атак на міста у прифронтовій зоні та запуску ракет по всій території України.

Інтенсивні робочі контакти, офіційні візити парламентарів і міністрів країн Балтії до України, мали на меті підтримку України та привернення уваги світу до необхідності негайного забезпечення її наступальною зброєю. Саме візити до України високопосадовців, керівників урядів та представників ЄС і НАТО, поїздки до звільнених міст на Київщині, відіграли важливу роль в успішному просуванні цього питання. Узагальнене враження європолітиків від них передає звернення до українського народу депутата Європейського парламенту від Литви Пятраса Ауштрявічуса: «Ви платите дуже високу ціну. Але не ми, а саме ви спромоглися зупинити росію» (21 квітня 2022 р.)[54].

Показовою є Спільна Заява Голів Комітетів із закордонних справ парламентів України, Польщі, Естонії, Латвії та Литви щодо постачання зброї Україні 22 квітня 2022 р. Підкреслюючи невід'ємне право України на самооборону відповідно до статті 51 Статуту ООН та «будучи впевненими, що вільна і демократична Україна має вирішальне значення для миру, безпеки та стабільності у всій Європі», вони закликали світову спільноту терміново надати Україні важке озброєння у великій кількості, в тому числі артилерію, танки, бронетехніку, РСЗВ, відповідні боєприпаси. «Ми закликаємо наших союзників і партнерів посилити військово-технічну підтримку Україні та прискорити відповідні поставки»[55], – наголошується у заяві.

Зрештою активна проукраїнська позиція країн Балтії стала одним із чинників (зрозуміло, що не єдиним) глобальних зрушень у питанні наданні Україні важкого озброєння країнами НАТО. Відповідне рішення було затверджене з ініціативи США 40 країнами НАТО на базі Рамштайн у Німеччині 26 квітня 2022 р., і позначило формування навколо України світової антиросійської коаліції. Через два дні, 28 квітня, Конгрес США схвалив програму ленд-лізу для України (вдруге в історії після Другої світової війни), а президент США Джо Байден оголосив про новий пакет допомоги Україні – 33 млрд доларів, що включає 20 млрд на озброєння (решта – на економічну та гуманітарну допомогу). Для порівняння: оборонний бюджет України на 2022 р. становив 4,8 млрд доларів[56].

Завершивши огляд політичної та військово-технічної допомоги країн Балтії в означений період, коротко згадаємо і про не менш об'ємну гуманітарну допомогу, яка є невід'ємною складовою їх величезної та різносторонньої підтримки України. Від перших днів повномасштабної війни (як власне, і з весни-літа 2014 р.) в Україну з Литви, Латвії та Естонії постійно прибувають вантажі з гуманітарною допомогою, організовані державними та місцевими органами влади, а також неурядовими організаціями та волонтерами, в тому числі й українською діаспорою.

---

[49] Сейм Латвії дозволив позбавляти громадянства за підтримку воєнних злочинів. *Радіо Свобода*. 2022. 21 квітня. URL: http://surl.li/bwuzm.

[50] Skėrytė J. Už Georgijaus juostos ir kitų Rusijos karo prieš Ukrainą simbolių naudojimą grės baudos. *LRT.EE.* 2022. April 19. URL: http://surl.li/bwqlg.

[51] Самост А. Вахер: мы запрещаем демонстрации, поддерживающие агрессора Путина. ERR. 2022. 20 апреля. URL: http://surl.li/bwuzl.

[52] Сейм Латвії визначив 9 травня цього року днем пам'яті про загиблих у війні українців. Українська правда. 2022. 7 квітня. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/04/7/7337964/.

[53] Герасимчук С. Реакція найближчих до України країн на напад Росії. *Українська призма.* 2022. 12 квітня. URL: http://prismua.org/russian-attack/.

[54] Пятрас Ауштрявічус. *Верховна Рада України.* 2022. 21 квітня. URL: http://surl.li/bwuzx.

[55] Спільна Заява Голів Комітетів закордонних справ щодо постачання зброї Україні. *Інформаційне управління. Верховна Рада України.* 2022. 22 квітня. URL: http://surl.li/bwqlc.

[56] Зануда А. Бюджет 2022 ухвалили. Скільки кому дали грошей. *BBC News. Україна.* 2021. 2 грудня. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-59436029.

За співвідношенням до кількості населення та ВВП лідерство у наданні Україні допомоги належить Естонії. За неповні два місяці повномасштабної війни на гуманітарні потреби вона перерахувала понад 14 млн євро, 13 з яких зібрали естонський бізнес і звичайні громадяни, 1 млн виділив уряд[57]. В той же час до національного благодійного фонду Латвії «Ziedot.lv», який збирає кошти на допомогу українцям, за перший місяць надійшло близько 6,2 млн євро пожертв для України та українського народу[58], до 13 квітня сума зросла до 8 млн євро, а волонтери відправили з Латвії до України 41 вантаж гуманітарної допомоги[59].

Також неможливо не згадати про прийом українських біженців країнами Балтії, попри те, що їх можливості значно скромніші за інші європейські країни. Найбільша кількість українських біженців в регіоні зареєстрована у Литві – 47 913 (на 22 квітня 2022 р.), що становить 1,7% від кількості жителів країни. За цим показником Литва посідає третє місце в Європі після Польщі та Чехії[60]. У Латвії 24 лютого – 25 квітня 2022 р. було зареєстровано 24 246 українських біженців[61], в Естонії на 19 квітня було понад 31 659 біженців з України[62].

Висновки

У критичний для України час, коли внаслідок розпочатої росією широкомасштабної війни під загрозою опинився не лише суверенітет України, а й саме існування української нації, країни Балтії стали пліч-о-пліч з нею, демонструючи, що вважають цю війну і своєю. Питання захисту України, посилення її обороноздатності і санкції проти рф, розглядаються ними як захист власної незалежності.

Це усвідомлення стало для Литви, Латвії та Естонії імператовом взяти на себе місію «голосу» України в ЄС та НАТО значення російсько-української війни як глобального цивілізаційного конфлікту, результат якого визначить майбутнє світу. Активна діяльність балтійських країн (як і сусідньої Польщі), героїчний спротив українців та жахливі військові злочини росіян зрештою змусили світ зрозуміти, що рф намагається знищити українську націю. Прикметно, що саме країни Балтії (Естонія та Латвія) першими із зарубіжних країн офіційно визнали злочини рф в Україні геноцидом.

Друге важливе завдання, за реалізацію якого взялися країни Балтії – лобіювання надання Україні необхідної зброї як головної передумови її перемоги у війні. Показово, що Литва та Латвія першими в січні 2022 р. почали надавати Україні сучасне летальне озброєння. Разом із Польщею та Великою Британією країни Балтії виступали переговорниками з іншими країнами ЄС і НАТО, ще до початку повномасштабної війни просуваючи ідею посилення військової допомоги Україні. Зрештою процес надання Україні зброї запустився після трагедії в Бучі, Ірпені, Бородянці, Маріуполі та інших українських містах, ціною величезних жертв українського народу. Результатом стали поставки важкої наступальної зброї з низки країн, запровадження США програми ленд-лізу та формування міжнародної антиросійської коаліції з 40 країн наприкінці квітня 2022 р.

Ще один важливий напрямок політичної підтримки України країнами Балтії – прискорення набуття нею членства в ЄС. Очікується, що в червні 2022 р. Україна отримає статус кандидата в ЄС. Причому лідери балтійських країн в цьому питанні не менш категоричні, ніж у питанні озброєння України. «Будь-яка країна ЄС, яка виступає проти цього [надання Україні статусу кандидата], є пропутинською і працює проти глобальних інтересів ЄС»[63], – ця заява віце-прем'єра та міністра оборони Латвії Артіса Пабрікса цілком відображає принциповість вступу України до ЄС для країн Балтії.

З огляду на потужну допомогу країн Балтії можемо говорити про їхнє лідерство у підтримці України (поряд з такими країнами як Польща, Велика Британія та США). Щире прагнення балтійських країн допомогти Україні зупинити російську збройну агресію, поза сумнівом, увійде до підручників з історії. І одним із найяскравіших прикладів буде те, як Естонія виявилася світовою лідеркою за обсягом допомоги Україні у свівідношенні до ВВП.

На завершення доречно процитувати промову перед парламентом Литовської Республіки 12 квітня 2022 р. президента України Володимира Зеленського, яка містить оцінку наданої Укра-

[57] Gerashchenko Iryna. *Facebook.* 2022. 20 квітня. URL: http://surl.li/bwvai.

[58] Операція щодо російського вторгнення. Оперативна обстановка на дипломатичному фронті станом на 10:00 23 березня. Міністерство закордонних справ України / MFA of Ukraine. 2022. 23 березня. URL: http://surl.li/bwvam.

[59] Гуманітарна допомога Україні. *Embassy of Ukraine in the Republic of Latvia / Посольство України в Латвії.* 2022. 13 квітня. URL: http://surl.li/bwvaq.

[60] У Литві зареєструвалося майже 48 тисяч українських біженців. *Ceske noviny.* 2022. 22 квітня. URL: http://surl.li/bwvax.

[61] Козлов А. Число українських біженців у Латвії перевищило 24 тисячі осіб. 2022. 25 квітня. URL: http://surl.li/bwvbd.

[62] До Естонії прибули понад 31 тисяча українських біженців. *Еспресо*. 2022. 19 квітня. URL: http://surl.li/bwvbh.

[63] Міністр оборони Латвії звинуватив противників вступу України в ЄС у пропутінській позиції. *РБК – Україна.* 2022. 24 квітня. URL: http://surl.li/bwvbm.

їні допомоги та лідерської позиції у її підтримці: «Якби всі у Європі були такими ж принциповими й так само поважали б цінності Європи, як ви у Литві (і ми пишаємось вами), то я впевнений, що російське керівництво точно не могло б сподіватися, що їм усе зійде з рук. Можливо, і війни цієї не було б. Рішення про її початок не наважилися би ухвалити… Саме такого лідерства зараз потребує весь континент»[64]. Поза сумнівом, цю тезу цілком можна екстраполювати і на Латвію та Естонію, які спільно з Польщею є головними голосами за Україну в Європейському Союзі.

[64] Володимир Зеленський звернувся до народу й політиків Литви. *Офіс Президента України.* 2022.12 квітня. URL: http://surl.li/bwqla.

Інформація про автора:

Сухобокова Ольга Олегівна,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
60, вул. Володимирська, Київ, 01033, Україна

Information about the authors:

Sukhobokova Olga Olehivna,
Ph.D., Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries
Taras Shevchenko National University of Kyiv
60, str. Volodymyrska, Kyiv, 01033, Ukraine

DOI

ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИЙ СМИСЛ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Толстов С. В.

Постановка проблеми. Широкомасштабне вторгнення Росії на територію України в лютому 2022 р. ознаменувало початок першої великої війни в умовах багатополярної міжнародної системи. Повномасштабна війна РФ проти України різко змінила сприйняття російської загрози щодо української державності, оголивши екзистенціальний характер складного та багатоаспектного російсько-українського конфлікту.

Безвідносно до того, як цілі війни проти України формулюються й подаються російським керівництвом, головною метою Кремля залишається руйнація України як незалежної держави, знищення її військової та цивільної інфраструктури, а також довільне розчленування її території шляхом анексії окремих районів та створення псевдодержавних маріонеткових утворень.

Відповідно, для України головна мета у війні полягає у нейтралізації зовнішніх загроз існуванню держави та нації, відновленні повного державного суверенітету та територіальної цілісності у міжнародно визнаних кордонах 1991 року. Разом з тим, з урахуванням підсумків перших двох місяців війни, до цих цілей додається ряд завдань, зумовлених оцінкою поточних втрат, понесених внаслідок бомбардувань та ракетних ударів, воєнних дій на території країни та наслідків окупації частини території.

Цілі Росії у цій війні можна оцінювати як за заявами В.Путіна та інших представників російського керівництва, так і за військовими планами та напрямками наступальних дій у ході військової кампанії. Початковим приводом для вторгнення став акт визнання РФ незалежності ДНР та ЛНР в адміністративних межах Донецької та Луганської областей. Однак, як видається, основною первинною метою війни в Москві бачили захоплення Києва та встановлення російського військового та політичного контролю над усією територією країни. І лише після поразки російських військ на київському, чернігівському та сумському напрямках мету російської «військової операції» було звужено до захоплення всієї території Донбасу та відторгнення від України південних областей, розташованих уздовж узбережжя Чорного та Азовського морів.

До початку вторгнення російських військ в Україну в лютому 2022 р. тема російсько-українського конфлікту розглядалася українськими дослідниками переважно в трьох ракурсах: (1) як уособлення прямої агресії російської держави проти України з метою захоплення частини території; (2) як форма гібридної війни відносно нового типу, зміст якої полягав у несумісності імперської експансії Росії з європейськими стандартами демократичного суспільного устрою та міжнародного порядку, заснованого на загальновизнаних правилах міждержавних відносин; (3) у контексті кризи європейської безпеки, позначеної загостренням протиріч між російським владним режимом і євроатлантичним співтовариством. З урахуванням останніх подій всі перелічені напрями видаються слушними на тлі все більш очевидного екзистенціального змісту конфлікту між Росією та Україною, який має розглядатися як комплексний і багатоскладовий, що включає політичні, економічні, ресурсні, психологічні, культурні та ціннісно-ідеологічні причини і мотивації.

На теперішньому етапі перспективи розв'язання конфлікту між Росією та Україною залежать від ходу воєнних дій, а в більш віддаленій перспективі, – від оцінки результатів війни, що триває. Найбільш нагальні питання зводяться до виявлення динаміки співвідношення воєнних і економічних потенціалів сторін, способів активізації та посилення ефективності зовнішньої політичної, військової та економічної підтримки України, а також позицій західних партнерів Києва щодо потенційних форм і сценаріїв політичного врегулювання.

В рамках політичного дискурсу важливе науково-практичне значення матиме моделювання структурних змін у взаємодії між країнами трансатлантичного простору, включаючи еволюційні зміни в системі європейської безпеки та встановлення нового формату відносин між пострадянськими країнами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оцінка конфліктогенних факторів в російсько-українських відносинах в рамках структурної теорії міжнародного конфлікту[1] свідчить про виразне домінування політичних, ціннісно-ідеологічних, психологічних і культурних мотивацій, які укорінені в сучасній російській імперській концепції[2].

[1] Rummel R.J. *War, Power, Peace*. Beverly Hills, California: Sage Publications, 1979. 447 p. (Understanding Conflict and War: Vol. 4); Lake D.A. International Relations Theory and Internal Conflict: Insights from the Interstices. *International Studies Review*. Dec. 2003. Vol. 5, No. 4. P. 81-89.

[2] Глобальна система безпеки виявилась неспроможною, Україна показує, як побудувати кращу – Андрій Єрмак. *Офіс Президента України.* 2 травня 2022 р. URL: https://president.gov.ua/news/globalna-sistema-bezpeki-viyavilas-nespromozhnoyu-ukrayina-p-74709; Yermak A. The Global System Has Failed. Ukraine Is Showing the World How to Build A Better One. Time. 2022. April 28. URL: https://time.com/6171833/ukraine-global-system-failed/

При цьому в широкому міжнародно-політичному контексті російський владний режим тлумачить «українську проблему» як уособлення конфлікту зі США та іншими західними центрами сили, які створюють військову загрозу для Росії через наближення військової інфраструктури НАТО до російських кордонів. Таким чином, в експансіоністській доктрині В.Путіна підпорядкування України розглядається як передумова відновлення контролю РФ у межах максимального територіального поширення Російської імперії та СРСР та створення важелів для витіснення впливу з США з Європи, ослаблення ЄС і перетворення Москви на арбітра у відносинах між конкуруючими європейськими країнами[3].

В українській політичній літературі відносини між Україною та РФ у період 2014-2021 рр. розглядалися різними авторами як війна (попри те, що стан війни офіційно не оголошувався жодною з сторін)[4], як «гібридна» війна, позначена інформаційною експансією та культурно-цивілізаційним розмежуванням, обумовленим несумісністю суспільно-політичних моделей[5], або як агресія, позначена анексією Криму та прихованою участю військ РФ у локальному збройному конфлікті в Донбасі[6].

В роботах українських авторів було детально проаналізовано форми і методи політики РФ, яка своїм корінням сягає в часи Московського царства, Російської імперії та СРСР. Зазначалося, що зовнішня експансія РФ позначена активним застосуванням інформаційно-психологічного впливу, зовнішньою експансією, придушенням свободи та прагненням до знищення національної сутності завойованих народів. Ряд авторів, зокрема В.П. Горбулін[7], попереджали про високу імовірність спроб російського правлячого режиму підкорити Україну шляхом прямого військового вторгнення. В цьому ракурсі В.П. Горбулін обґрунтовував нагальну необхідність зміцнення механізмів стримування потенційної агресії, включаючи реформування розвідки і контррозвідки, кардинальну модернізацію армії, створення і розгортання нової ракетної техніки, оперативне переозброєння ЗСУ з акцентом на сучасні технології, запровадження нових підходів до планування Сил спеціальних операцій та вивірене законодавче оформлення територіальної оборони. Слушність всіх цих пропозицій цілком підтвердилася з початком нової фази повномасштабної війни, події якої засвідчують жорстку антагоністичність протиріч між чинним російським владним режимом та Україною як політичним організмом. В цьому контексті доцільно відзначити аргументовану версію президента Інституту економічного аналізу А. Ілларіонова, згідно якої впродовж останніх 20 років плани російської експансії щодо України еволюціонували від спроби захоплення коси Тузла (2003 р.) до початку «спеціальної операції» 24 лютого 2022 р.[8]

Метою є оцінка сучасного стану та міжнародно-політичного виміру російсько-українського конфлікту в контексті його новітньої воєнної фази, позначеної прямим вторгненням російської армії на територію України з метою розчленування країни та повалення української державності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Міжнародно-політичний вимір російсько-українського конфлікту потребує аналізу позицій не тільки безпосередніх учасників конфлікту, але й стану відносин і виявлення протиріч між російським правлячим режимом і євроатлантичною спільнотою, яка надає Україні допомогу для відсічі російській воєнній експансії. Загалом співвідношення цих трьох компонентів дозволяє оцінювати можливі потенційні результати війни та подальші перспективи врегулювання, навіть якщо воно матиме частковий чи проміжний характер.

1. Позиція російського керівництва

1. З 2014 р. Москва відверто демонструвала наміри свавільного захоплення та поділу території України. Обґрунтуванням для агресивних устремлінь Москви служила військово-силова та еконо-

[3] Ван Херпен М.Х. *Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого*; пер. з англ. Харків : Віват, 2016. 303 с.; Толстов С.В. «Захід» і Росія в новій фазі політичного протистояння: співвідношення стратегії і тактики. *Науковий вісник Дипломатичної академії України. Серія «Політичні науки»*. 2015. Вип. 22. Ч. ІІ. С. 92-103; Толстов С.В. Позиція США і ЄС щодо врегулювання конфлікту на сході України. *Вісник Київського національного університету ім. Т.Шевченка: Міжнародні відносини*. 2015. Вип. 1 (43). С. 16-21.

[4] Перепелиця Г.М. *Україна – Росія: війна в умовах співіснування*. К. : Видавничий дім «Стилос», 2015. 880 с.; Ткаченко В.М. *Росія: ідентичність агресора*. К. : ВЦ «Академія», 2016. 256 с.; Турченко Ф., Турченко Г. *Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна*. К. : Інститут історії України, 2015. 166 с.; *Україна в умовах воєнно-політичного конфлікту: історія та сучасність*. Н.А. Агаєв, В.Т. Базарний, О.Н. Мацагор та ін. К. : ФОП Маслаков, 2018. 47 с.

[5] Петров В.В. Гібридна війна як наслідок пошуку «нового обличчя» війн сучасного типу. *Держава і право. Серія : Політичні науки*. 2018. Вип. 81. С. 204–212; Сегеда С.П., Шевчук В.П. Гібридна війна Росії проти України: історичний вимір. *Наука і оборона*. 2019. № 1. С. 31-35.

[6] Власюк О. С., Кононенко С. В. Кремлівська агресія проти України. К. : НІСД, 2017. 304 с.; Парахонський Б. О., Яворська Г. М. *Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл*. Київ : НІСД, 2019. 560 с.; *Донбас і Крим: ціна повернення*. За заг. ред. В.П. Горбуліна, О.С. Власюка, Е.М. Лібанової, О.М. Ляшенко. К. : НІСД, 2015. 474 с.; *Донбасс и Крым: цена возвращения*. Под общ. ред. В.П. Горбулина, А.С. Власюка, Э.М. Либановой, А.Н. Ляшенко; сокр. пер. с украинского. К. : НИСИ, 2015. 224 с.

[7] *Світова гібридна війна: український фронт*. За заг. ред. В.П. Горбуліна. К. : НІСД, 2017. 496 с.; Горбулин В. *Как победить Россию в войне будущего*. К. : Брайт Букс, 2020. 256 с.; Горбулін В. *Як перемогти Росію у війні майбутнього*. К. : Брайт Букс, 2021. 248 с.

[8] Когда закончится четвёртый эпизод девятнадцатилетней войны России против Украины? – Илларионов. *Ukrlife.TV*. 2022. Apr 19. URL: https://aillarionov.livejournal.com/1292171.html

мічна перевага РФ порівняно з відповідним економічним та військово-технологічним потенціалом України. Іншим важливим аргументом була відсутність в України військово-політичних союзників та багатосторонніх зовнішніх зобов'язань, покликаних забезпечувати гарантії безпеки.

2. Розрахунок Москви полягав у тому, що українське керівництво та військове командування виявляться не готовими до вторгнення за всіма територіальними напрямками на півночі, сході та півдні, включаючи наступ на Київ та Чернігів з боку Білорусі.

3. Представники політичного та військового керівництва РФ довільно змінюють та коригують трактування цілей війни проти України. Цей факт загалом підтверджує, що офіційне декларування цих цілей має суто службовий характер залежно від напряму наступальних дій, зовнішньополітичного позиціонування та внутрішньополітичних уподобань.

4. У ході війни російська армія спочатку спробувала завдати максимальної шкоди військовій інфраструктурі України. Проте після провалу спроб захоплення Києва та відступу від Чернігова та Сум російська військова машина перейшла до комбінації контрсилових та контрціннісних ударів, включаючи бомбардування цивільної інфраструктури та руйнування міст.

5. Надання масштабної та все більш серйозної військової допомоги з боку Великої Британії, США та низки європейських держав виявилося несподіваним для Кремля, спровокувавши серію загроз щодо можливого застосування ядерної зброї.

2. Стратегічні обмеження України

1. Україна веде війну за збереження державності та територіальної цілісності на тлі непоправних втрат свого економічного потенціалу, включаючи зруйновані об'єкти інфраструктури, виробничі потужності та житловий фонд. Порівняно з довоєнним показником ВВП України (за оцінками Нацбанку), може скоротитися вдвічі. За підсумками 2021 р. ВВП України становив $195 млрд. При цьому загальні потенційні втрати можуть становити близько $100 млрд. У свою чергу – станом на середину квітня – МВФ прогнозував ймовірний спад ВВП України у поточному році у 35%[9].

При цьому, за даними Офісу президента України, загальні прямі та непрямі матеріальні втрати України в результаті війни коливаються в межах від $564 до $600 млрд, включаючи суму прямих задокументованих втрат інфраструктури в обсязі бл. $88 млрд.

2. Військові дії, одночасно розпочаті на півночі, сході та півдні, викликали масові переміщення населення. За даними ООН, кількість внутрішньо переміщених осіб в Україні перевищила 7,7 млн без урахування незареєстрованих переселенців. Також, станом на 25 квітня, з України у всіх напрямках виїхало близько 5,2 млн. біженців.

3. В умовах підтвердження агресивних цілей Кремля та продовження військових дій будь-яке мирне врегулювання російсько-українського конфлікту видається вкрай проблематичним. Принаймні російський наступ у Харківській області, на Донбасі та на півдні триватиме доти, доки російські війська зберігають бойовий наступальний потенціал. Враховуючи обмежені військові та технологічні можливості України, стан бойового потенціалу ЗСУ залежить переважно від якості та темпів надання озброєнь з боку зовнішніх партнерів та союзників України.

4. В умовах очевидної переваги РФ в авіації та ракетній техніці в Україні зникає умовне розмежування між фронтом та тилом. За цих умов наявних засобів ППО і ПРО недостатньо задля забезпечення безпеки областей, які безпосередньо не межують з зоною військових дій, що зумовлює постійну загрозу економіці та інфраструктурі країни. При цьому Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України визначає особливий режим функціонування лише для умовно-прифронтових територій, включаючи території, що розташовані в районах проведення військових (бойових) дій, знаходяться у тимчасовій окупації чи в оточенні (блокуванні).

3. Зміни в міжнародному середовищі

Хоча масований наступ російських військ, що розпочався 24 лютого, викликав набагато виразніше засудження з боку світової спільноти, ніж анексія Криму та військова інтервенція на Донбасі в 2014–2015 рр., початковий обсяг допомоги України з боку США, Великої Британії, країн НАТО та ЄС був явно недостатнім:

- По-перше, на це вплинули занижені стартові оцінки боєздатності ЗСУ та рішучості політичного керівництва України чинити організований опір російському вторгненню. Тому перший пакет військової допомоги Україні з боку США та Великої Британії включав переважно ПТРК Javelin, ПЗРК FIM-92 Stinger та інші озброєння, придатні для використання загонами «високотехнологічних партизанів». Іншими словами, військові експерти на Заході припускали, що у разі захоплення більшої частини або навіть усієї території України російські війська будуть втягнуті у затяжний внутрішній конфлікт, який за своїм характером нагадував би тривалі війни СРСР та США в Афганістані.

[9] Шмыгаль считает, что ВВП Украины в 2022 году может упасть на 50%. *Деловая столица*. 27.04.2022. URL: https://www.dsnews.ua/economics/shmigal-vvazhaye-shcho-vvp-ukrajini-u-2022-roci-mozhe-vpasti-na-50-27042022-458278

- По-друге, адміністрація США та керівництво НАТО категорично відкидали будь-які натяки на можливість прямого залучення до російсько-українського конфлікту, що також впливало на характер та обсяги військової допомоги Україні. Ситуація почала змінюватися лише внаслідок демонстрації боєздатності ЗСУ, які зуміли зупинити та відкинути російські війська від Києва. Перші ознаки того, що адміністрація США визнає «можливість перемоги» Києва у війні з Росією, прозвучали в коментарі прес-секретаря Пентагону Джона Кірбі на брифінгу 6 квітня. Дж.Кірбі зокрема заявив: «Я не думаю, що хтось знає напевно, як довго може тривати ця війна, якщо її не буде припинено за допомогою дипломатії. Це неможливо знати. … Це могло б закінчитися сьогодні, якби Путін вчинив правильно та сумлінно сів з українцями за стіл переговорів, вивів усі свої війська, відправив їх додому та поважав український суверенітет. Очевидно, він обирає інший шлях. Він має намір переорієнтувати свої зусилля на східну частину країни – ту частину, де він, його війська та його приватні військові найманці вже 8 років порушують суверенітет України. Той факт, що він збирається сконцентруватися на меншій географічній області, безумовно означає, що насильство продовжиться. У цій частині України воно може навіть посилитись. І оскільки ми очікуємо, що українці продовжуватимуть боротися за цю територію, яка належить їм, це може продовжити конфлікт довше, ніж будь-хто хоче, щоб він тривав. Але ви не можете повністю це передбачити».

Представник Пентагону уточнив, що навіть якщо війна буде довгою, це не означає, що Україна не зможе перемогти: «Звичайно, вони можуть перемогти. І якщо ви подивитеся на те, що вони змогли зробити досі: Путін не досяг нічого зі своїх стратегічних цілей в Україні. Він не взяв Київ. Він не скинув уряд. Він не прибрав Україну як національну державу. … Я думаю, докази – в результатах, які ви бачите щодня. Українці мужньо виборюють свою країну. І вони відмовили Путіну у багатьох його стратегічних цілях. Тож, безперечно, вони можуть перемогти»[10].

При цьому Дж.Кірбі уточнив, що мета США – у тому, аби переконатися в можливостях самооборони України паралельно із продовженням дипломатичних зусиль. Натомість «другорядна мета полягає в тому, щоб зміцнити східний фланг НАТО, аби ми могли стримувати будь-яку агресію, будь-яку потенційну агресію з боку Росії та Путіна»[11].

У ході двосторонніх консультацій 12 квітня Дж.Байден та Б.Джонсон погодили плани нарощення допомоги Україні, включаючи посилення військової та економічної підтримки. Лідери США та Великої Британії вирішили посилити економічний тиск на Росію з прицілом на необхідність припинення залежності Заходу від російських нафти і газу. Зазначені рішення були прийняті з урахуванням підготовки нового наступу Росії на Сході України.

Більш зацікавлений підхід з боку США та Великої Британії сприяв суттєвому розширенню підтримки Києва, включаючи організацію постачання більш «потужних озброєнь» – засобів ППО, ракетних установок, далекобійної артилерії та бронемашин різних типів. У середині квітня в Україну почали прибувати зброя та боєприпаси в рамках пакету американської допомоги на суму $800 млн. Принагідно слід зазначити, що ще наприкінці березня чиновники адміністрації Дж.Байдена розглядали такі форми військові допомоги Україні як надмірний «ризик ескалації». Новий пакет військової допомоги, затверджений 13 квітня, включав 11 вертольотів Мі-17, 18 гаубиць діаметром 155-мм, 300 безпілотників Switchblade та підготовку українського персоналу для їх використання.

У ході телефонної розмови з міністром закордонних справ України Д.Кулебою 15 квітня держсекретар США Е.Блінкен підтвердив готовність США сприяти Україні в галузі безпеки, економічній і гуманітарній сферах.

Важливою віхою у міжнародній координації допомоги Україні стала відеоконференція за участю керівників ЄС, НАТО та низки країн Європи, скликана 19 квітня з ініціативи президентів США та Франції Джо Байдена та Еммануеля Макрона. У нараді брали участь прем'єр-міністр Канади Джастін Трюдо, голова Єврокомісії Урсула фон дер Ляйєн, президент Європейської Ради Шарль Мішель, президент Франції Еммануель Макрон, канцлер Німеччини Олаф Шольц, прем'єр-міністр Італії Маріо Драгі, прем'єр-міністр Японії Фуміо Кісіда, генеральний секретар НАТО Єнс Столтенберг, президент Польщі Анджей Дуда, президент Румунії Клаус Йоханніс та прем'єр-міністр Великої Британії Борис Джонсон. Залучення до участі в нараді президентів Польщі та Румунії – прикордонних з Україною держав, вкрай важливих з огляду на потреби забезпечення логістики військових поставок – стало важливим кроком, що сприяв скороченню термінів поставок та підвищенню рівня їх безпеки.

24 квітня Київ відвідали міністр оборони США Л.Остін та держсекретар Е.Блінкен – найвищі посадові особи адміністрації США, які відвідали Україну з початку російського вторгнення. На прес-конференції в Польщі за підсумками візиту Л.Остін констатував, що Україна ще може виграти війну, якщо отримає необхідну підтримку. За його словами, «ми хочемо, аби Росія була ослаблена настільки,

[10] Pentagon Press Secretary John F. Kirby Holds a Press Briefing. *U.S. Department of Defense.* April 6, 2022. URL: https://www.defense.gov/News/Transcripts/Transcript/Article/2991964/pentagon-press-secretary-john-f-kirby-holds-a-press-briefing/

[11] Ibidem.

щоб вона не могла більше робити те, що вона зробила під час вторгнення в Україну. Вони (російська сторона) вже втратили багато військового потенціалу, і ми хочемо, щоб вони не мали можливості дуже швидко відтворити цей потенціал»[12].

Дипломатичний кореспондент Бі-бі-сі Дж. Лендейл назвав коментарі Л.Остіна, які закликали до ослаблення Росії, «надзвичайно сильними» для міністра оборони США. Адже одна річ – допомагати Україні протистояти російській агресії, та зовсім інша – говорити про плани пригнічення військових можливостей Росії. Л.Остін, звичайно, міг мати на увазі західні санкції, що підривають російську військово-промислову базу. Однак, на загальну думку, мова все ж ішла про нову візію цілей США в цій війні.

Швидше за все Л.Остін, як і голова Об'єднаного комітету начальників штабів ЗС США М.Міллі виходять із ймовірності тривалого військового конфлікту між РФ та Україною, під час якого ЗСУ можуть суттєво підірвати та послабити військовий потенціал РФ, якщо, звичайно, українська сторона матиме відповідні озброєння та потрібну підтримка.

26 квітня на військовій базі США «Рамштайн» у Німеччині відбулася конференція міністрів оборони 43 країн – союзників та партнерів США, включаючи Україну. Анонсуючи цю зустріч М.Міллі повідомив, що головне завдання переговорів полягає у синхронізації та координації військової допомоги Україні. У зустрічі взяли участь не лише члени НАТО та європейські позаблокові держави (Фінляндія та Швеція), а й низка країн-партнерів з Азії та Африки, включаючи Японію, Південну Корею, Австралію, Нову Зеландію, Кенію, Ліберію, Марокко, Туніс, Катар, Йорданію та Ізраїль (43 країни разом із Україною).

Хоча більшість заяв, зроблених учасниками засідання, стосувалися вже анонсованої раніше допомоги Україні, новий формат можна розцінювати як створення широкої коаліції на підтримку України, яка має мобілізувати військову допомогу безвідносно до тривалості військового конфлікту. Нову неформальну коаліцію навряд чи можна вважати відверто «антипутінською», адже її цілі та дії не спрямовані безпосередньо на усунення Путіна від влади. Головна мета коаліції – дати Україні шанс перемогти у війні з РФ за наявності відповідних озброєнь та необхідної підтримки.

За твердженням Л.Остіна, він хотів би, щоб учасники конференції «роз'їхалися з загальним та прозорим розумінням потреб України на найближчу перспективу. Тому ми збираємося продовжувати діяти, щоб їх задовольнити. І ми можемо зробити ще більше за допомогою наших оборонно-промислових потенціалів, аби продовжувати допомагати Україні ще ефективніше захищати себе» від російського вторгнення. Адже «ставки виходять за межі України та навіть за межі Європи».

В сенсі організації міжнародної взаємодії важливе значення має створення в рамках коаліції постійного координаційного механізму. Такі функції виконуватиме центр управління та координації постачання військової допомоги Україні (ECCU) у Штутгарті, який тісно співпрацюватиме з міжнародним координаційним центром країн-донорів (IDCC), створеним з ініціативи Великобританії.

Отож, Україна отримала постійно діючий формат узгодження та координації військової допомоги, а В. Путін отримав те, чого він протягом усіх останніх років прагнув уникнути – синхронізацію позицій більшості країн умовного Заходу, консолідацію НАТО та посилення ролі США у питаннях європейської та глобальної безпеки.

США та ЄС ухвалили принципово важливі рішення щодо військової підтримки України.

- Під час перебування у Києві (21 квітня) президент Європейської Ради Шарль Мішель повідомив про колективне рішення ЄС закуповувати важкі озброєння для безоплатної передачі Україні. За його словами, принципову згоду на постачання зброї для України ЄС погодив ще у лютому, хоча на початку консультацій не було впевненості щодо їх успіху. «Для ЄС це було дуже складне рішення, ми такого ще не робили. Але ми впоралися за кілька годин!» За два місяці ЄС виділив для безповоротної закупівлі озброєнь на потреби ЗСУ €1,5 млрд. Кошти надаються через інструмент European Peace facility на додаток до підтримки багатьох країн-членів ЄС, яка надходить на двосторонньому рівні. При цьому, за визнанням Ш.Мішеля, цієї допомоги недостатньо, і ЄС має багато важливих проектів, які дозволять «зробити більше»[13].

- 28 квітня Палата представників Конгресу США ухвалила закон S. 3522 – Ukraine Democracy Defense Lend-Lease Act of 2022, який дозволяє адміністрації Байдена запустити масштабну програму ленд-лізу з метою надання масштабної військової та економічної допомоги Україні. Фінансування ленд-лізу забезпечуватиметься за рахунок федерального бюджету США та заарештованих активів російських олігархів. Раніше, 6 квітня, цей законопроект схвалили в Сенаті. Новий закон надасть президенту США розширені повноваження щодо безоплатної передачі або надання в оренду Україні оборонних засобів для захисту від російського військового вторгнення та інших цілей. В 2022 і 2023 фінансових роках президент може

[12] Мерфи М. Война в Украине: что стоит за словами Ллойда Остина о том, что США хотят ослабить военный потенциал России. *Би-би-си*. 25 апреля 2022. URL: https://www.bbc.com/russian/news-61217449

[13] Мішель пообіцяв важку зброю та розповів, як ЄС узгодив військові закупівлі для України. *Європейська правда*. 21 квітня 2022. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/04/21/7138197/

дозволити уряду США надати уряду України чи урядам країн Східної Європи у тимчасове користування або в оренду оборонні засоби, «щоб допомогти зміцнити обороноздатність цих країн та захистити їх громадянське населення від потенційного вторгнення або агресії збройних сил уряду РФ, що триває».

На додаток до вже наданої Україні військової допомоги на $3,7 млрд, Дж.Байден звернувся до спікера Палати представників Ненсі Пелосі із запитом про надзвичайне додаткове фінансування на 2022 фінансовий рік у розмірі $33 млрд «для критичної безпеки та економічної допомоги Україні». З них $20,4 млрд призначені для зміцнення сфери безпеки та $8,5 млрд – на надання економічної допомоги, аби «підтримувати продукти харчування, енергію та медичні послуги для українського народу». Адміністрація США пообіцяла, що підтримуватиме Україну у відсічі російської агресії, оскільки президенту РФ В.Путіну не можна дозволити здобути перемогу в цій війні.

Загалом можна констатувати, що після 24 лютого у сприйнятті війни РФ проти України та масштабів російської загрози для європейської безпеки відбувся кардинальний зсув. Насамперед суттєво зміцнилося й поширилося усвідомлення того, що українці воюють не лише за себе, а й за збереження миру та стабільності Європи та всього цивілізованого світу. 19 країн євроатлантичного співтовариства погодилися надавати Україні сучасні високотехнологічні озброєння. Протягом двох місяців війни Україна отримала від країн НАТО та інших партнерів озброєння, боєприпасів, амуніції та розвідувальних систем на більш як $8 млрд[14]. Ще більші можливості, як очікується, відкриє запровадження програми ленд-лізу, яка може включати поставку оперативно-тактичних ракет з радіусом дії у 300-500 км (High-Mobility Artillery Rocket System, HIMARS).

Консолідована підтримка України з боку країн умовного Заходу була викликана болючим усвідомленням того, що російський правлячий режим, який становить пряму загрозу безпеці для всіх країн пострадянського простору та Східної Європи, перейшов до масштабної агресії з метою окупації та анексії території сусідніх держав та встановлення зони панування у навколишньому геополітичному просторі.

Висновки

З огляду на розстановку сил і стан воєнних дій, будь-які висновки та узагальнення можуть мати лише попередній, точніше – проміжний характер, й окреслювати тенденції та напрями імовірного розвитку ситуації в осяжній перспективі:

1. Допомога з боку США та країн-учасниць коаліції підтримки України не дозволяє ігнорувати військово-технологічні переваги РФ у порівнянні з оборонними можливостями України. З погляду кількості військової авіації та запасів ракетних озброєнь РФ має широку можливість бомбардування військових об'єктів, підприємств та інфраструктури на всій території країни.

2. Переговори між представниками України та РФ, що відбулися за посередництва Туреччини в Стамбулі, засвідчили відмову російської сторони від підписання угоди про припинення вогню. При цьому Кремль має намір продовжувати дії, спрямовані на окупацію, руйнування та анексію української території, включаючи обстріл міст, підготовку анексії Херсонської області, продовження спроб захопити укріпрайон ЗСУ у Донбасі та причорноморські області аж до кордонів з Румунією та Молдовою.

3. Постачання західних озброєнь може суттєво посилити військові можливості України. Залежно від обсягу та якості цих поставок ЗСУ матимуть можливість перейти до проведення наступальних операцій, ймовірно, ще до кінця травня – середини червня.

4. Західні політики зрештою почали визнавати жорстку антагоністичність і несумісність цілей, намірів та характеру політичних систем України та Росії, які стали істинною причиною російської агресії й перешкодою для досягнення взаємоприйнятних компромісів. Таке бачення російсько-українського конфлікту зокрема засвідчив Високий представник ЄС з питань зовнішньої політики та безпеки Ж.Боррель. На зустрічі міністрів закордонних справ країн ЄС у Люксембурзі 11 квітня Ж.Боррель висловив упевненість, що конфлікт між РФ та Україною буде вирішено силовим шляхом, оскільки «війни виграють чи програють на полі бою». Відтак, на його думку, єдина можливість запобігти поразці та окупації України полягає у наданні більш інтенсивної військової та економічної підтримки.

5. Прогнози західних політиків щодо тривалості війни та її ймовірних підсумків засновані на оцінка ходу військових дій та розстановки сил між РФ та Україною. З середини квітня основна увага була зосереджена на російській наступальній операції на Донбасі, становищі на південній ділянці фронту та планах російської окупаційної влади провести референдуми щодо приєднання до Росії територій у зоні контролю ДНР, ЛНР та на окупованій частині Херсонської області.

6. Поточні оцінки представників адміністрації США з приводу терміну російсько-українського конфлікту схиляються до припущення, що війна в Україні матиме тривалий і виснажливий характер. За словами Л.Остіна, війна потенційно може тривати

[14] Віннічук Ю. Яку зброю Україна отримала від країн НАТО. *БізнесЦензор.* 27.04.2022. URL: https://biz.censor.net/resonance/3337164/yaku_zbroyu_ukrayina_otrymala_vid_krayin_nato

«як мінімум кілька років», але адміністрація США, як і раніше, вважає, що Україна може перемогти навіть у затяжному воєнному конфлікті. Подібні оцінки щодо строків та нерівномірної інтенсивності військового конфлікту між РФ та Україною висловлювали також прес-секретар Білого дому Дж.Псакі, держсекретар Е.Блінкен, голова Об'єднаного комітету начальників штабів М.Міллі, а також генеральний секретар НАТО Й.Столтенберг.

7. З огляду на нинішній стан економіки та оборонного комплексу України можна зазначити, що нестача озброєнь безпосередньо сприяла збільшенню економічних втрат, яких можна було б уникнути за своєчасного налагодження систем ПВО і ПРО. У разі провалу наступу російської армії на Донбасі припинення активної фази бойових дій не призведе до завершення війни, яка може набути позиційного характеру. Адже економічні можливості РФ дозволяють Кремлю вести довгу війну, незважаючи на західні санкції. У зв'язку з цим Марк Міллі зазначав, що Росія, як і раніше, володіє «передовими можливостями» і «переважаючими силами». Тому «час не на боці України», оскільки успіхи ЗСУ залежать від якості та кількості озброєнь та боєприпасів, які надаються Україні.

8. Слід також враховувати збереження певних обмежень щодо зовнішньої воєнної допомоги. Серед них – необхідність забезпечення обслуговування озброєнь та навчання військового персоналу, необхідність ефективної логістики поставок, наявність достатніх запасів в арміях та резервах країн-учасниць коаліції на підтримку України. При цьому очевидно, що окрім далекобійної артилерії та систем ППО Україна гостро потребує прискореної організації виробництва високоточних ракетних систем та відновлення ремонтної бази у своїх «тилових» областях та використання можливостей сусідніх країн Східної Європи.

9. Істотну загрозу реалізації цілей української сторони у війні становлять плани Кремля з анексії частини території країни або організації квазідержавних утворень на окупованих територіях. Адже за нинішніх умов основна мета Києва полягає у відновленні повного контролю над усією конституційною територією країни при забезпеченні внутрішніх та зовнішніх гарантій її безпеки та сталого розвитку, що й визначає екзистенціальний вимір російсько-українського конфлікту.

10. Швидше за все, навіть якщо адміністрації США вдасться швидко налагодити виробництво та постачання озброєнь за ленд-лізом, а ЗСУ зможуть відновити контроль над більшою частиною окупованих територій, укладання мирної угоди з Москвою може виявитися дуже проблематичним, як, утім, і отримання стійких і надійних гарантій з боку зовнішніх партнерів та неформальних союзників. Навіть якщо після серії військових невдач російських військ в Україні сторони матимуть змогу укласти угоду про припинення вогню, це навряд чи убезпечить Україну від віроломних нальотів, бомбардувань та диверсій.

11. Лише відмова від політичних та територіальних претензій з боку РФ зможе забезпечити повне відновлення суверенітету України, включаючи підтвердження її права на вільну участь у міжнародних організаціях та системах колективної безпеки.

12. Важливу роль у забезпеченні суверенних прав та територіальної цілісності України можуть відіграти дипломатичні зусилля щодо відновлення загальної поваги держав та міжнародних організацій до рівності прав незалежних країн, а також дієвості задекларованих принципів міжнародних відносин, що стосуються незастосування сили, вільного вибору способів гарантування безпеки, запобігання актам агресії, неприпустимості анексії, визнання політичного плюралізму та дотримання прав людини.

Інформація про автора:

Толстов Сергій Валеріанович,
кандидат історичних наук, доцент,
завідувач відділу трансатлантичних досліджень
Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»
5, вул. Леонтовича, Київ, 02000, Україна

Information about the authors:

Tolstov Sergii Valerianovich,
Candidate of Sciences (history), Associate Professor,
Head of the Department of Transatlantic Studies
Institute of World history of National academy of sciences of Ukraine
5, Leontovych str., Kyiv, 02000, Ukraine

DOI

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПЛАЦДАРМ «ГАРЯЧОЇ» СТАДІЇ РОСІЙСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ВТОРГНЕННЯ В УКРАЇНУ 2022

Федоренко М. О., Синчак Б. А.

Постановка проблеми. Дослідження особливостей перебігу російсько-української інформаційної війни, котра функціонує на фоні протиправного військового вторгнення в Україну 2022 р., передбачає аналіз широкого спектру інформації на основі якої формується уявлення громадськості про загальну ситуацію. Основною науковою проблематикою в контексті дослідження медійного плацдарму «гарячої» стадії російського військового вторгнення в Україну є способи викривлення об'єктивної дійсності російськими медіа, та контр-дії націлені на запобігання наслідкам деструктивного впливу, зокрема в українському медійному просторі. З моменту військового вторгнення Росії в Україну мас-медіа поділилися на два табори: тих, котрі виправдовують, приховують, та перекручують факти російської агресії (російські медіа), та тих, хто намагається донести правду про суспільно важливі події в Україні (українські медіа). Елементи глобальної конфронтації цих двох медійних світоглядних систем є предметом дослідження. В процесі роботи використано **методи** порівняння та синтезу. Перший, застосовується у розрізі проведення паралелей між неправдивою та достовірною інформацією в медіа. Другий, використовується в процесі визначення компонентів протидії недостовірній інформації. **Мета дослідження** полягає у визначенні специфіки російсько-української інформаційної війни, на фоні військового вторгнення Росії в Україну.

Аналіз останніх публікацій. Проблематика «гарячої» стадії російського військового вторгнення в Україну на інформаційному плацдармі на момент написання статті не була досліджена українськими науковцями, оскільки вихід наукових журналів у воєнний час призупинився. Однак окремі елементи цього спрямування були досліджені раніше. Наприклад, О. Соломицький, О. Семененко, П. Онофрійчук, М. Слюсаренко, С. Баранов, та С. Митченко, вважають, що «методом прогнозування ризиків виникнення збройного конфлікту на основі результатів аналізу обсягів воєнних витрат» можна спрогнозувати потенційний військовий конфлікт. Таким чином, динаміка воєнних витрат у «війнах (конфліктах, та миротворчих операціях) за участі Росії, зокрема Друга Чеченська війна (1999 р.), Війна проти Грузії (2008 р.), Анексія Криму (2014 р.), «Гібридна» війна на Донбасі (2014 р.), та Воєнна операція в Сирії (2015 р.)», дають змогу «прогнозувати виникнення збройного конфлікту, та завчасно реагувати на загрози»[1]. Дані цього дослідження показують, що російські воєнні витрати співставні з усіма збройними конфліктами, у яких РФ брала участь. Планомірне витрачання коштів на воєнні операції свідчить про їхню запланованість, що може вказувати на Росію, як на країну-агресора. Л. Дорош зауважує, що «представники наукової спільноти держав Заходу розглядають РФ, як головне джерело потенційних загроз гібридного характеру для США та держав Європи»[2]. Це вказує на увагу зарубіжних науковців до проблем деструктивного інформаційного впливу на суспільство з боку російської пропагандистської машини. Зарубіжні науковці спільно з українськими: D. Leon, D. Jdanov, C. Gerry, P. Grigoriev. зауважують, що «ця війна стосується не лише України та Росії. Загроза російської експансії з масовими наслідками для глобальної безпеки та сталого розвитку збігається з іншими кризами, з якими стикається людство, включаючи зміну клімату та перспективу майбутніх пандемій»[3]. Таким чином автори наголошують на порушенні світової безпекової ситуації. M. McKee, та A. Murphy вважають, що «вторгнення Росії в Україну є катастрофою для громадського здоров'я не лише для тих, хто потрапив у бойові дії, а й для незліченної кількості інших людей далеко за межами України»[4]. Таким чином бачимо про стурбованість зарубіжними науковцями у контексті питань пов'язаних із впливом на здоров'я. Результати оглянутих досліджень свідчать про загальну увагу до проблем інформаційної війни Росії, однак у дослідженнях зазначених авторів немає розгляду російсько-українського інформаційного плацдарму в контексті ведення інформаційних спецоперацій.

[1] Метод прогнозування ризиків виникнення збройного конфлікту на основі результатів аналізу обсягів воєнних витрат / О. Соломицький та ін. *Journal of Scientific Papers "Social Development and Security"*. 2022. Т. 12, № 1. С. 164–174.

[2] Дорош Л. Протистояння гібридним впливам у сучасних міжнародних відносинах: ключові рекомендації. *Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті»*. Львів, 2022.

[3] The Russian invasion of Ukraine and its public health consequences / D. Leon et al. *The Lancet Regional Health – Europe*. 2022. Vol. 15. URL: https://doi.org/10.1016/j.lanepe.2022.100358 (date of access: 13.04.2022).

[4] McKee M., Murphy A. Russia invades Ukraine again: how can the health community respond?. *British Medical Journal*. 2022. P. 376. URL: https://doi.org/10.1136/bmj.o548 (date of access: 06.04.2022).

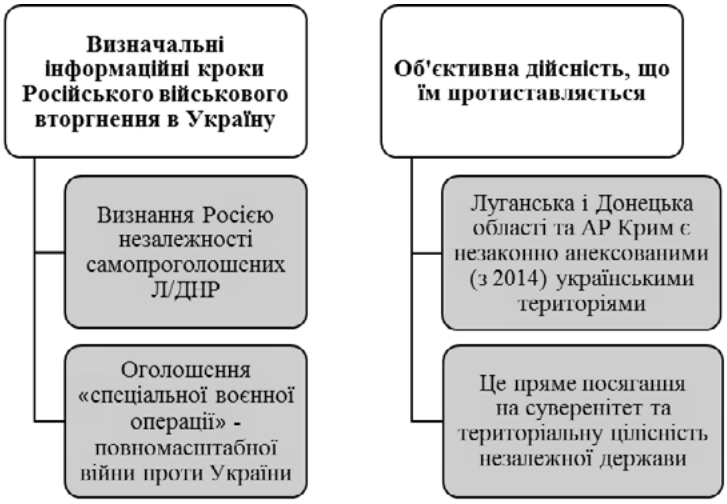

Рис. 1. Визначальні кроки російського військового вторгнення в Україну

Виклад основного матеріалу. 24 серпня 2022 р. Росія вторгнулась в Україну під виглядом «спеціальної воєнної операції» розпочавши повномасштабну війну. На фоні збройного військового нападу паралельно продовжилося розгортання інформаційної війни, зорієнтованої у декількох напрямках: на внутрішню аудиторію, зовнішню, світову спільноту, та безпосередньо на українців. Початок військового вторгнення з боку агресора обумовлювався декількома ключовими інформаційними вкрапленнями (див. рис. 1).

На рисунку 1 наведено визначальні кроки російського військового вторгнення в Україну 2022 р. Перший – це визнання Росією самопроголошених «Луганської та Донецької народних республік» (Л/ДНР), котре «Захід назвав порушенням суверенітету України»[5]. Це рішення було ухвалено на фоні планомірної ескалації Росією військ довкола українських кордонів, та запевненнями у відсутності намірів нападу[6]. Фактично, визнання Росією самопроголошених республік на українських територіях стало фінальною стадією гібридної війни на Донбасі, що тривала з 2014 р. Таким чином, РФ остаточно підтвердила своє верховенство у цьому «збройному конфлікті України з антиурядовими групами сепаратистів, підтримуваними Росією»[7]. Цей крок на увесь світ остаточно підтвердив статус Росії, як країни-агресора. Оскільки Кремлем було визнано незалежність псевдореспублік Л/ДНР у кордонах, в яких вони самі себе визнають, наступною дією став другий крок – так звана «спеціальна воєнна операція», котра насправді є повномасштабною війною проти України. Об'єктивна дійсність по відношенню до цих двох кроків, дає розуміння того, що всупереч міжнародному праву та будь-яким здоровим підставам РФ свідомо здійснює відвертий акт агресії по відношенню до українського народу. За даними Пентагону з початку вторгнення в Україну, «російські війська запустили понад 775 ракет»[8], така кількість включає в себе бомбардування аеродромів, військових об'єктів, житлових кварталів, продовольчих складів, об'єктів енергозабезпечення, шкіл, дитячих садочків, лікарень, та ін. об'єктів військової та цивільної інфраструктури по всій території України[9]. Наведені дані виключають навіть ймовірність ведення локалізованої «спеціальної операції», оскільки така кількість обстрілів може свідчити лише про ведення повномасштабної війни. Однак у медіа-просторі Росією пропагується власне обґрунтування причин військового вторгнення (див. рис. 2).

На рисунку 2 відображено умовну етапність структурних елементів інформаційної пропаганди Росії, що обґрунтовують війну проти України. Вище уже було встановлено, що навіть беручи до уваги масштаби лише ракетних обстрілів ці події не можуть вважатися локалізованою операцією. Другий елемент передбачає «захист» людей у самопроголошених псевдореспубліках, де «Росія сама контролює і управляє угрупованнями Л/ДНР». Зокрема, «люди, які там називають себе «владою», повністю залежать і виконують команди російських чиновників по ланцюжку аж до президента В. Путіна»[10]. Таким чином, виходить, що Росія береться захищати раніше незаконно окуповані території від самої себе. І для цього вона прагне роззброїти Україну. Більше того – «денацифікувати» її. Нагадаємо, що мова йде про визволення від фашизму країни, де діючий президент В. Зеленський, єврей за расовою приналежністю. Наступних два елементи вказують на те, що Росія не визнає Українську державність, та вважає, що 30 років незалежності не є вибором

[5] Світ про визнання «ДНР» та «ЛНР»: Путін на цьому не зупиниться. *BBC News Україна*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news-60475349 (дата звернення: 11.03.2022).

[6] «Розвідка аналізує усі сценарії» – Резніков припускає, що Росія буде готова до ескалації в кінці січня. *Радіо Свобода*. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-reznikov-pro-imovirnist-eskalatsii/31592026.html (дата звернення: 11.03.2022).

[7] Блущ Ю., Валенте М. У що обходяться гібридні війни: приклад України. *Вокс Україна*. URL: https://voxukraine.org/u-shho-obhodyatsya-gibridni-vijni-priklad-ukrayini/ (дата звернення: 11.03.2022).

[8] Taylor C. Logistics problems, Ukraine defenders still thwarting Russian attacks; talks fail to yield cease-fire. *CNBC*. URL: https://www.cnbc.com/2022/03/10/russia-ukraine-live-updates.html (date of access: 11.03.2022).

[9] Хроніка оборони України. День 15. *Новинарня*. URL: https://novynarnia.com/2022/03/10/hronika-oborony-ukrayiny-den-15-10-03-2022-onovlyuyetsya/ (дата звернення: 11.03.2022).

[10] Кречко Я. Благодійний фонд і чиновники «під прикриттям»: яку систему Росія створила для управління «ДНР» і «ЛНР»?. *Радіо Свобода*. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/rosiya-struktura-dnr-lnr/31476876.html (дата звернення: 11.03.2022).

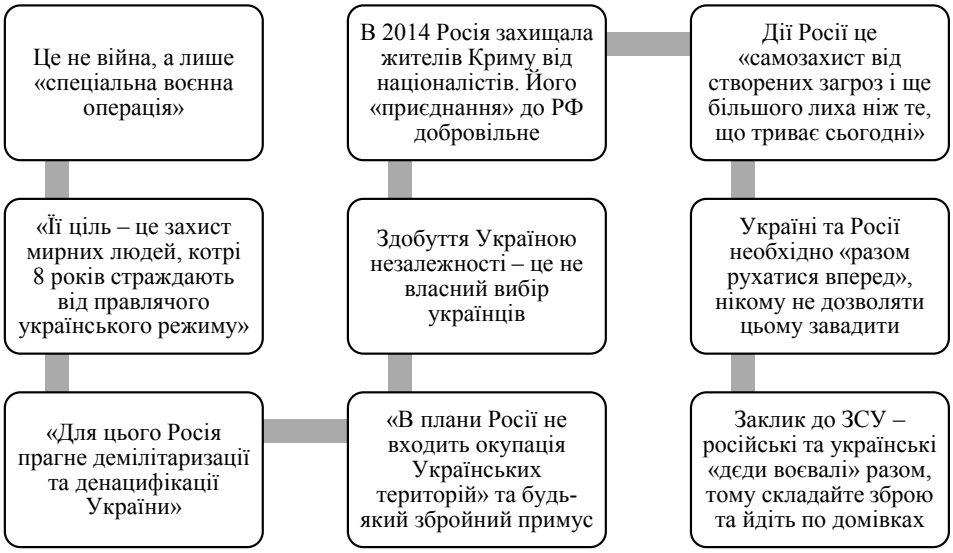

Рис. 2. Структурні елементи інформаційної пропаганди Росії, що обґрунтовують ведення війни проти України[11]

самих українців. Анексія Криму за паралеллю до Л/ДНР знову називається «захистом» населення, а невизнаний Україною та міжнародною спільнотою псевдореферендум про його приєднання до РФ «добровільним»[12]. Так звана «спеціальна операція» для Росії є самозахистом, вочевидь від потенційної євроінтеграції України та вступу в НАТО. Саме тому РФ приймає для суверенної незалежної країни лише «спільне майбутнє». Все вищенаведене було озвучено у передвоєнній промові президента РФ, В. Путіна, воно демонструє абсолютну абсурдність будь-яких обґрунтувань військового вторгнення в Україну, та залишає очевидним висновок про те, що у фантазіях Кремля незалежна Україна є лише придатком до російських земель. Наведена інформаційна пропаганда ймовірно розрахована на внутрішню аудиторію, адже в Україні та серед міжнародної спільноти ніхто у подібні нісенітниці не повірить. Про комплекс спеціалізованих засобів впливу на російське суспільство свідчить й інформаційна блокада, котру Кремль активізував з моменту початку війни (див. рис. 3).

На рисунку 3 наведено дії та наслідки Російського інформаційного блокування, воно передбачає ряд ключових елементів для реалізації медійної блокади. Перший є стратегічним, адже його було затверджено ще у 2021 р., однак він набув чинності за місяць до початку війни. Фактично, закон про братські могили дає змогу російському уряду приховувати від своїх громадян кількість загиблих військовослужбовців. Таку ситуацію ми спостерігаємо під час розбіжностей при публікації втрат відповідними відомствами. Першу інформацію про втрати власного особового складу Міністерство оборони РФ розмістило лише на 7 день війни – це «498 загиблих»[13], натомість за даними Генерального штабу Збройних Сил України (ЗСУ) втрати армії РФ на цей момент становили «5840 осіб»[14]. Наразі актуальна цифра у понад 12000 загиблих вжахнула б російське суспільство. Оскільки Росіяни їх навіть не забирають, «Україна звертається до Червоного Хреста вивезти тіла російських солдатів»[15]. Очевидно, що оприлюднення в Росії правдивої інформації про кількість загиблих російських солдатів спричинило б вагомий суспільний резонанс, що суттєво вплинуло б на внутрішньополітичну ситуацію. Наступний крок, запровадження закону, який передбачає кримінальну відповідальність до 15 років за назву війни в Україні війною. Внаслідок цього, через неможливість говорити правду, ряд відомих іноземних видань заявило про припинення роботи на території РФ, це зокрема CNN, BBC, CBS, ABC, NBC та Bloomberg. Цей закон торкнувся і російських опозиційних ЗМІ та навіть стрімінгових платформ

[11] Путин объявил о специальной военной операции в Донбассе и призвал украинских военных сложить оружие. *Украинские Национальные Новости*. URL: https://www.unn.com.ua/ru/news/1965132-putin-ogolosiv-pro-pochatok-voyennoyi-operatsiyi-na-donbasi-i-zazhadav-vid-ukrayinskikh-viyskovikh-sklasti-zbroyu (дата звернення: 09.03.2022).

[12] Шоста річниця псевдореферендуму в Криму. *Суспільне Новини*. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/rosiya-struktura-dnr-lnr/31476876.html (дата звернення: 11.03.2022).

[13] Минобороны впервые раскрыло потери российских войск в ходе операции на Украине. *Lenta.ru*. URL: https://lenta.ru/news/2022/03/02/ptri/ (дата звернення: 09.03.2022).

[14] Генеральний штаб ЗСУ. Сумарні орієнтовні втрати противника з 24.02 по 02.03. *Facebook*. URL: https://www.facebook.com/GeneralStaff.ua/posts/262898602689892 (дата звернення: 09.03.2022).

[15] Україна просить Червоний Хрест допомогти вивезти тіла російських солдатів. *Радіо Свобода*. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-tila-rosiyskyh-soldativ-chervonyy-hrest/31724645.html (дата звернення: 11.03.2022).

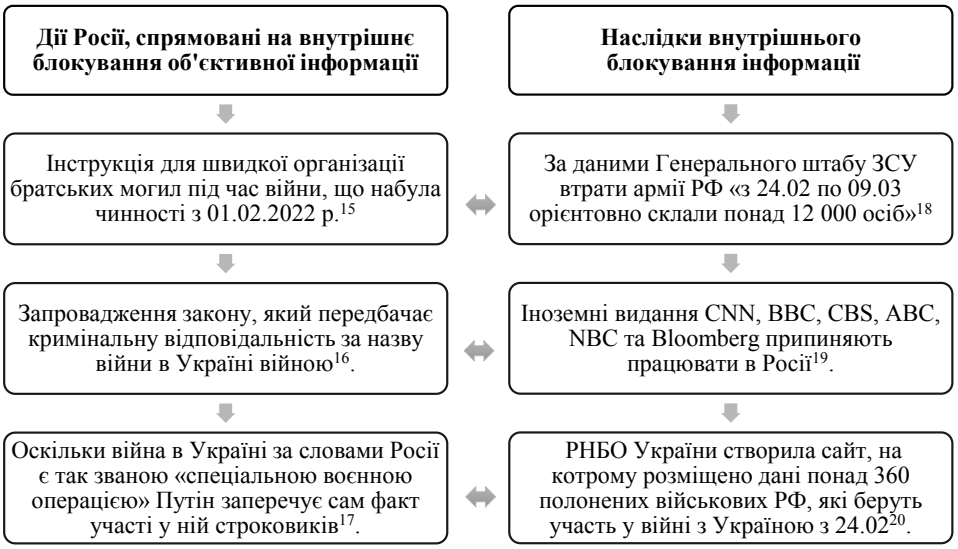

Рис. 3. Окремі особливості внутрішньої інформаційної блокади Росії від «зовнішнього світу» та їхні наслідки[13,14,15,16,17,18]

та соціальних мереж накшталт YouTube, Facebook, Tik-Tok, Instagram, та ін. Зауважимо, що Рада ЄС вже визнала «спецоперацію» Росії в Україні війною, у її заяві йдеться про те, що «Росія та її поплічниця Білорусь несуть повну відповідальність за цю загарбницьку війну»[22]. Ці дані підтверджують наявність внутрішньої інформаційної блокади. Її третій елемент, це заперечення участі строкових військовослужбовців у війні проти України, мовляв російські військові лише з власної волі беруть участь у вторгненні в Україну. Однак, за словами радника керівника Офісу президента України О. Арестовича, наразі «в полоні знаходяться 250-300 російських військовослужбовців лише строкової служби»[23]. Раніше В. Путін «звертався до російських жінок і пообіцяв їм, що не задіюватиме у цій війні російських солдатів строкової служби та резервістів». Тепер «у Міністерстві оборони РФ із жалем визнали» цей факт, проте маніпулятивно стверджують, що майже «всі такі військовослужбовці вже виведені на територію Росії»[24]. Сукупність наведених особливостей внутрішньої інформаційної блокади Росії від «зовнішнього світу» та їхні наслідки свідчать про свідоме штучне конструювання викривленої моделі світосприйняття для російського суспільства. Такий елемент інформаційної війни вказує на утворення інтелектуальної заблокованості російського суспільства, внаслідок створення інформаційної бульбашки із «дозволених» новин. Заявлена інформаційна політика підсилюється інформаційними диверсійними операціями накшталт інсценування надання гуманітарної допомоги українцям[25], та спроб завезення проплаченого натовпу з Криму з метою показати, «як в Україні російську армію вітають з квітами»[26].

[16] У РФ створили інструкцію для швидкої організації братських могил під час війни. *Українська правда*. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2021/12/21/7318112/ (дата звернення: 09.03.2022).

[17] Назвал события на Украине войной? До 15 лет. Госдума готовит «закон о фейках о военной операции». *BBC News Русская служба*. URL: https://www.bbcrussian.com/russian/news-60594110 (дата звернення: 09.03.2022).

[18] Генеральний штаб ЗСУ. Загальні бойові втрати противника з 24.02 по 09.03. *Facebook*. URL: https://www.facebook.com/GeneralStaff.ua/posts/268322438814175 (дата звернення: 09.03.2022).

[19] Кізілова С. Путін кидає строковиків на війну в Україну, але заперечує це. *Українська правда*. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/8/7329582/ (дата звернення: 09.03.2022).

[20] CNN, BBC, CBS, ABC та Bloomberg припиняють працювати в Росії. *Голос України*. URL: http://www.golos.com.ua/news/152800 (дата звернення: 09.03.2022).

[21] Поименный список военных Российской Федерации, которые участвуют в войне с Украиной с 24.02.2022. *Оккупант*. URL: https://invaders-rf.com/ (дата звернення: 09.03.2022).

[22] Statement of the heads of state or government, meeting in Versailles, on the Russian military aggression against Ukraine, 10 March 2022. *European Council Council of the European Union*. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/03/11/statement-of-the-heads-of-state-or-government-on-the-russian-aggression-against-ukraine-10-03-2022/ (date of access: 11.03.2022).

[23] Бойко І. Арестович назвав кількість взятих у полон в Україні строковиків Росії. *УНІАН*. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/03/11/statement-of-the-heads-of-state-or-government-on-the-russian-aggression-against-ukraine-10-03-2022/ (дата звернення: 12.03.2022).

[24] У РФ із «жалем» визнали, що проти України воюють їхні строковики і здаються у полон. *Українська правда*. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/9/7329796/ (дата звернення: 12.03.2022).

[25] Мешканці Херсона відмовилися від ворожої гуманітарної допомоги. *Слово і діло*. URL: https://www.slovoidilo.ua/2022/03/04/novyna/suspilstvo/meshkanczi-xersona-vidmovylysya-vorozhoyi-humanitarnoyi-dopomohy (дата звернення: 12.03.2022).

[26] Соколова Ю. РФ відправила на південь України кілька автобусів із «ряженими» з окупованого Криму – МВС. *Факти ICTV*. URL: https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20220304-rf-vidpravyla-na-pivden-ukrayiny-kilka-avtobusiv-iz-ryazhenymy-z-okupovanogo-krymu-mvs/ (дата звернення: 12.03.2022).

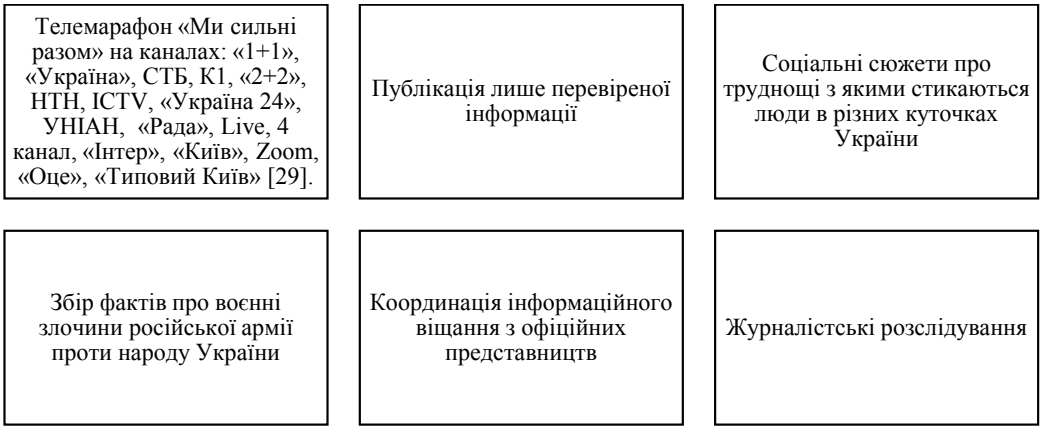

Рис. 4. Елементи протидії українськими мас-медіа російській війні на медійному плацдармі

[29] Більшість каналів показують спільний марафон. Власні проєкти на Суспільному, «Еспресо», 24 та каналах Порошенка. *Детектор медіа*. URL: https://detector.media/infospace/article/197019/2022-02-28-bilshist-kanaliv-pokazuyut-spilnyy-marafon-vlasni-proiekty-na-cuspilnomu-espreso-24-ta-kanalakh-poroshenka/ (дата звернення: 09.03.2022).

На фоні вищенаведених інформаційних обмежень на медійному плацдармі «гарячої» стадії російського військового вторгнення в Україну 2022, для українського медіа-простору стали характерними ряд елементів протидії російській пропаганді (див. рис. 4).

На рисунку 4, першим елементом є консолідація провідних українських телеканалів, котрі «показують спільний теле-марафон. Спільний проект «Ми сильні разом» виходить на каналах: UA Перший, «1+1», «Україна», СТБ, К1, «2+2», НТН, ICTV, «Україна 24», УНІАН, «Рада», Live, 4 канал, «Інтер», «Київ», Zoom, «Оце», та «Типовий Київ». Сутність цього журналістського медійного явища полягає у почерговому, або спільному веденню телеефіру протягом 24 годин. Він одночасно транслюється на усіх зазначених телеканалах, та має на меті забезпечити громадськість повною доступною інформацією під час діючої війни, а також в часи загострення деструктивної російської інформаційної війни доносити лише правдиву й перевірену інформацію. Журналістські соціальні сюжети, та прямі трансляції з епіцентрів воєнних подій[27] забезпечують громадськість вичерпною інформацією про те, що насправді відбувається в тому чи іншому куточку України. Такий тип інформації дозволяє кожному глядачеві індивідуально оцінити воєнну ситуацію. Збір та обробка інформації про воєнні злочини російської армії проти народу України, зокрема бомбардування цивільної інфраструктури, та вбивства мирного населення дасть змогу Україні у майбутньому притягнути до відповідальності РФ. «Служба безпеки України запустила новий сервіс – офіційний бот, цей сервіс дає можливість кожному, хто має підтвердження воєнних злочинів армії РФ, повідомити про них». Таким чином формується пакет доказів для Гаазького трибуналу[28]. Координація інформаційного віщання з офіційних представництв передбачає інформування громадськості про державні інформаційні канали, вони вважаються достовірними першоджерелами. Останній наведений елемент – це журналістські розслідування, зокрема, мова йде про ті, що викривають плани загарбників, або допомагають Збройним силам України у зборі інформації про дислокацію та наміри ворога. Наприклад, розслідування команди «Слідство.інфо», котра встановила у якому будинку в Гостомелі «кадирівці» утримують в заручниках мирне населення[29].

Висновки

Дослідження інформаційного плацдарму «гарячої» стадії російського військового вторгнення в Україну 2022 дає змогу вивести ряд паралелей, котрі характеризують загальну ситуацію в контексті функціонування інформаційної війни. Згідно з наведеними на рис. 1 визначальними кроками російського військового вторгнення в Україну встановлено, що визнання Росією незалежності самопроголошених Л/ДНР та оголошення «спеціальної воєнної операції» насправді є формальними приводами для початку повномасштабної війни проти України. Протиставлена цим крокам об'єктивна дійсність, вказує на те, що Луганська і Донецька області та АР Крим є неза-

[27] Hromadske.live. *Hromadske*. URL: https://www.youtube.com/playlist?list=PLPnX89fQLdsnqDH43dzwy4P151fxjb905 (date of access: 12.03.2022).

[28] Служба безпеки України. Бот для завантаження доказів для Гаазького трибуналу. *Facebook*. URL: https://www.facebook.com/SecurSerUkraine/posts/312795147614069 (дата звернення: 12.03.2022).

[29] «Слідство.інфо» встановило будинок у Гостомелі, де «кадирівці» утримують заручників. *Слідство.інфо*. URL: https://www.slidstvo.info/news/slidstvo-info-vstanovylo-budynok-u-gostomeli-de-kadyrivtzi-utrymuyut-zaruchnykiv/ (дата звернення: 10.03.2022).

конно анексованими (з 2014) українськими територіями, а військове вторгнення 2022 р. – це пряме посягання на суверенітет та територіальну цілісність незалежної держави. Вказані на Рис. 2 структурні елементи інформаційної пропаганди Росії, що обґрунтовують ведення війни проти України є абсолютно абсурдними. Зважаючи на це, робимо висновок, що орієнтовані вони на внутрішню аудиторію. Це підтверджують окремі особливості внутрішньої інформаційної блокади Росії від «зовнішнього світу» наведені на рис. 3. Вони передбачають організацію урядом РФ тотального викривлення інформації для введення в оману російського суспільства. Натомість в українських мас-медіа присутня тенденція до реалізації протидії російській пропаганді, вона побудована на максимальному забезпеченні громадськості правдивою та достовірною інформацією. За таких умов російська пропаганда на території України є малоефективною, саме тому, медійний плацдарм російсько-української гібридної війни є важливим компонентом на шляху до перемоги українським народом зовнішнього агресора.

Інформація про авторів:

Федоренко Михайло Олександрович,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін
Національний університет кораблебудування імені Адмірала Макарова
9, пр. Героїв Сталінграду, Миколаїв, 54025, Україна

Синчак Богдан Анатолійович,
аспірант
Київський університет культури
20, вул. Чигоріна, Київ, 01042, Україна,
викладач
Український гуманітарний інститут
14, вул. Інститутська, Буча, 08292, Україна

Information about the authors:

Fedorenko Mykhailo Oleksandrovych,
PhD (Historical Sciences), Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Social and Humanities Sciences
Admiral Makarov National University of Shipbuilding,
9, Heroiv Stalinhradu ave., Mykolaiv, 54025, Ukraine

Synchak Bohdan Anatoliiovych,
PhD Student
Kyiv University of Culture
20, Chihorina str., Kyiv, 01042, Ukraine
Lecturer
Journalism Department of Ukrainian Institute of Arts and Science
14, Institutska str., Bucha, 08292, Ukraine

DOI

КРИМ ЯК «НЕПОТОПЛЮВАНИЙ АВІАНОСЕЦЬ»: РОЛЬ ПІВОСТРОВА В АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Харук А. І.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Окупація й анексія Криму Російською Федерацією (РФ) у 2014 р. суттєво вплинули на військово-стратегічне становище не тільки України, але й усього Чорноморського регіону. Фактично були зняті будь-які обмеження на військову діяльність РФ в Криму, чим одразу ж скористалось її військово-політичне керівництво. В окупованому Криму розширювались існуючі й створювались нові військові бази, передислоковувались частини з РФ і формувались нові. Особливо інтенсивно цей процес відбувався в галузі військової авіації. Півострів перетворився у своєрідний «непотоплюваний авіаносець», на якому базується ціла низка авіаційних частин Повітряно-космічних сил (ПКС) та авіації Військово-морського флоту (ВМФ) РФ. Їхній потенціал активно використовується під час повномасштабної агресії РФ проти України, яка розпочалась 24 лютого 2022 р.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Питання військової авіаційної діяльності на Кримському півострові в період з 2014 р. відображались в низці публікацій. Зокрема, у статті А. Харука та А. Шумки проаналізовано роль військової авіації в окупації Криму в 2014 р., включаючи розстановку сил напередодні російської окупації, а також участь військової авіації РФ у самій операції[1]. Характеристика російської авіації, що дислокувалась в Криму перед окупацією, наведена в статтях В. Друшлякова, Д. Болтенкова, І. Вукадінова[2]. Стан авіаційного угрупування РФ, утвореного після окупації півострова, розглядається, зокрема, в роботах В. Трендафіловського та Д. Томенчука[3]. Стислий загальний огляд мілітаризації півострова, у тому числі її авіаційного аспекту містить дослідження «Крим за завісою»[4].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Усі перелічені роботи лише фрагментарно розкривають проблему використання Криму як військово-повітряної бази. В них достатньо повно відображено участь російської авіації в окупації півострова, однак вивчення подальшої еволюція авіаційного угруповання на території Криму обмежується, здебільшого, 2015–2016 рр. Досі в жодній науковій публікації не досліджувалась участь цього угруповання в повномасштабному вторгненні Росії в Україну.

Формулювання цілей (постановка завдання). Завданням нашого дослідження є висвітлення історії формування й розвитку авіаційного угруповання РФ в окупованому Криму в період з 2014 до початку 2022 рр., аналіз його структури та бойових можливостей, а також застосування під час повномасштабного вторгнення в Україну.

Виклад основного матеріалу дослідження. Російські війська, а точніше – частини Чорноморського флоту, перебували в Криму відповідно до міждержавних угод. Конституція України (стаття 17), ухвалена 28 червня 1996 р., прямо забороняє розташування на території України іноземних військових баз[5]. Однак для російського Чорноморського флоту був зроблений виняток. Після кількох років переговорів, 28 травня 1997 р., була підписана угода, яка визначала умови базування російського Чорноморського флоту на території України[6]. Термін її дії визначався у 20 років – до 2017 р. Того ж дня була підписана ще одна угода[7], яка серед іншого закріплювала за Чорноморським флотом Російської Федерації право використання аеродромів в Криму – Гвардійське (13 км на північ від Сімферополя) і Кача (у Севастополі). Нарешті, 21 квітня 2010 р. була підпи-

[1] Kharuk A., Shumka A. The Role of Military Aviation in the Occupation of Crimea (2014). *Codrul Cosminului.* 2021. Vol. 27. Iss. 2. P. 397-416.

[2] Друшляков В. Крылья Черноморского флота России. *Взлёт*. 2006. № 12. С. 20-23; Boltenkov D. Home of the Black Sea Fleet: History and Disposition of Russian Forces in Crimea. *Brothers Armed. Military aspects of the crisis in Ukraine*. Minneapolis: East View Press, 2015. P. 136-158; Voukadinov I. Crisis on the Crimean Peninsula. *Air Forces Monthly*. 2014. № 5. P. 85-87.

[3] Trendafilovski V. Russian military aviation in Crimea. *Air International*. 2018. № 2. P. 42-49; Томенчук Д. Авіація РФ на тимчасово окупованій території АР Крим та біля кордону з Україною. URL: http://militaryaviation.in.ua/uk/2018/12/04/aviatsiyi-rf-na-timchasovo-okupovaniy-teritoriyi-ar-krim-ta-bilya-kordonu-z-ukrayinoyu/ (дата звернення: 09.04.2022).

[4] Crimea behind the Curtain. Guide to the Occupied Zone / gen. ed. A. Maiorova. Kyiv, 2019. 160 p.

[5] Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 09.04.2022).

[6] Угода між Україною та Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 28.05.1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_076#Text (дата звернення: 09.04.2022).

[7] Угода між Україною та Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту від 28.05.1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_075#Text (дата звернення: 09.04.2022).

сана угода, яка продовжила термін базування російського Чорноморського флоту в Криму до 2042 р.[8]

Угоди, підписані 24 травня 1997 р., ставили модернізацію частин Чорноморського флоту, дислокованих в Криму, в залежність від дозволу України. Упродовж певного часу українська сторона блокувала усі спроби Росії оновити склад авіаційних частин, розташованих на кримських аеродромах. Тому в авіації Чорноморського флоту продовжували експлуатуватись застарілі типи літаків, які були вже зняті з озброєння в усіх інших частинах російської військової авіації – наприклад, винищувачі-бомбардувальники Су-17М3 та протичовнові літаки-амфібії Бе-12. У 2000 р. Україна розблокувала процес оновлення авіаційного парку Чорноморського флоту в Криму. Це дозволило, зокрема, замінити літаки Су-17М4 на сучасніші бомбардувальники Су-24 і розвідники Су-24МР[9]. При цьому на наполягання української сторони з Су-24 демонтували обладнання для застосування ядерних боєприпасів. Відсутність такого обладнання перевірялась українськими інспекторами. Станом на 2009 р. в Криму знаходилось 17 російських бомбардувальників Су-24 і 4 розвідники Су-24МР[10].

В грудні 2011 р., під час реорганізації авіації Чорноморського флоту, усі авіаційні частини, дислоковані в Криму, були зведені в єдину структуру – 7057-му авіаційну базу[11]. Вона включала три ескадрильї, дві з яких дислокувались на аеродромі Кача (мішана авіаційна з транспортними літаками Ан-26 і протичовновими Бе-12 та гелікоптерна, яка мала близько 20 гелікоптерів Ка-27 і Мі-8), а третя – штурмова – у Гвардійському (бомбардувальники Су-24 і розвідники Су-24МР)[12]. Командував авіацією Чорноморського флоту полковник Геннадій Загонов, а командиром 7057-ї авіаційної бази був підполковник Анатолій Степанов[13].

Дислоковані в Криму авіаційні частини РФ мали досить скромні бойові можливості. На півострові не було ні літаків-винищувачів, ані гелікоптерів вогневої підтримки, а чисельність ударної авіації була дуже малою. Однак це все компенсувалось широким залученням до операції з окупації Криму авіаційних частин з Росії – перш за все, зі складу 4-го командування Військово-повітряних сил і протиповітряної оборони Південного військового округу (ВО). Більшість авіаційних частин цього командування дислокувались поблизу кордонів України. Додаткові сили, насамперед, військово-транспортної авіації, були перекинуті з території Західного ВО[14]. Завдяки цьому російське військове командування спромоглось забезпечити панування в повітрі над півостровом і прилеглими акваторіями, а також здійснити перекидання повітряним шляхом значної частини окупаційних сил. Українські засоби протиповітряної оборони та винищувальна авіація залишались пасивними, не отримуючи жодних чітких вказівок від військово-політичного керівництва держави.

Україна станом на лютий 2014 р. експлуатувала в Криму дві основні військові авіаційні бази: Бельбек (поблизу Севастополя) та Саки-Новофедорівка. На першій з них дислокувалась 204-та бригада тактичної авіації, підпорядкована тактичній групі «Крим» Повітряного командування «Південь». Група «Крим» входила до складу Повітряних сил, але з 1 вересня 2012 р. оперативно підпорядковувалась Військово-морським силам України. 204-та бригада формально мала 45 винищувачів МіГ-29, а також чотири навчальних літаки L-39M1. Однак через хронічне недофінансування переважна більшість винищувачів були несправними. За різними оцінками, в строю перебували від чотирьох до 12 МіГ-29 і від одного до чотирьох L-39M1[15]. На аеродромі Саки-Новофедорівка знаходилась 10-та морська авіаційна бригада, яка об'єднувала усю авіацію Військово-морських сил України. Формально бригада мала 13 літаків (десять патрульних літаків-амфібій Бе-12 і три транспортних – два Ан-26 і один Ан-2) та 19 гелікоптерів (дев'ять Ка-27, чотири Ка-29, чотири Мі-14 і два Мі-8). Однак в стані, придатному до польотів знаходились тільки три літаки (два Ан-26 і один Бе-12) і п'ять гелікоптерів (три Мі-14 і два Ка-27)[16]. Крім того, на аеродромі Кіровське знаходився Державний авіаційний випробувальний центр.

Російські війська 28 лютого 2014 р. блокували українські військові аеродроми в Криму, а також захопили цивільний аеродром Сімферополя. 3 березня українські військові зуміли перегнати на материкову частину України усю придатну до польотів техніку 10-ї бригади, решта ж, як і всі літаки 204-ї бригади, були захоплені росіянами. Наприкінці березня почалась евакуація авіаційної техніки з Криму, яка тривала до початку червня, коли Російська Федерація припинила цей процес, використавши як привід Антитерористичну операцію на Сході України. До того часу вдалось вивезти з Криму 82 літальних

[8] Угода між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 21.04.2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_359#Text (дата звернення: 09.04.2022).

[9] Друшляков В. Крылья Черноморского флота... – с. 22.

[10] Личко В. «Непотопляемый авианосец» снова в строю? URL: https://ru.krymr.com/a/26726532.html (дата звернення: 11.04.2022).

[11] Единая база морской авиации создана на Черноморском флоте РФ. URL: in https://ria.ru/20111219/520805971.html (дата звернення: 09.04.2022).

[12] Voukadinov I. Crisis on the Crimean... – p. 87.

[13] Boltenkov D. Home of the Black Sea Fleet... – p. 147.

[14] Kharuk A., Shumka A. The Role of Military Aviation… – p. 403-404.

[15] Ibid., p. 401.

[16] Kharuk A. Lotnictwo morskie Ukrainy 1992-2019. *Morskie skrzydła Polski*. Wrocław, 2020, p. 194-195.

апарати – 59 літаків і 23 гелікоптери. Був виведений і особовий склад авіаційних частин, який зберіг вірність Україні[17].

Російська Федерація швидко спромоглась створити в Криму досить потужне авіаційне угруповання. Першочерговим завданням при цьому вважалось забезпечення протиповітряної оборони задля нейтралізації можливої загрози з повітря. На півострів перекидались зенітні ракетні комплекси С-300ПМУ, С-400, «Бук-М2», «Панцирь-С1»[18]. Вже в березні 2014 р. на аеродромі Гвардійське заступили на бойове чергування чотири винищувачі Су-27, виділені зі складу 3-го гвардійського мішаного авіаполку (місце постійної дислокації – авіабаза Кримськ, Краснодарський край). А 1 червня 2014 р. територія окупованого Криму була офіційно включена до зони відповідальності 4-го командування ВПС і ППО[19]. В липні четвірку Су-27 замінили три нові винищувачі Су-30М2, передислоковані на колишній український аеродром Бельбек. Літаки цього типу, на відміну від досить старих Су-27, надходили на озброєння ВПС РФ з 2010 р. Від Су-27 вони відрізняються удосконаленим бортовим радіоелектронним обладнанням, а також екіпажем з двох пілотів замість одного[20]. Ці машини стали зародком 38-го винищувального авіаполку, утвореного в серпні 2014 р.[21] Створення цього полку не було передбачене планами розвитку ПКС РФ і закупівлі авіаційної техніки, тому комплектування здійснювалось шляхом виділення літаків з інших частин. Незабаром до Су-30М2 приєднались п'ять літаків Су-27П і один Су-27УБ, передані зі складу 159-го винищувального авіаполку Західного ВО (авіабаза Бєсовєц, Республіка Карелія), а в грудні 2014 р. прибули 12 модернізованих Су-27СМ і два Су-27УБ з Далекого Сходу – з 22-го винищувального авіаполку Східного ВО (аеродром Центральная Угловая, Приморський край). Від стандартних Су-27 літаки Су-27СМ різняться модернізованою оптико-електронною прицільною системою, удосконаленим бортовим комплексом оборони і оновленим обладнанням кабіни[22].

Поставки літаків у 38-й авіаполк продовжувались, і станом на 2016 р. він мав 31 літак (12 Су-27, 12 Су-27СМ, два Су-27УБ і п'ять Су-30М2)[23]. Таким чином, полк був укомплектований відповідно до штату, і навіть мав певний надлишок авіаційної техніки (в РФ винищувальний авіаполк, як правило, складається з двох ескадрилей по 14 літаків). Однак при цьому він експлуатував винищувачі чотирьох різних модифікацій – хоч і приналежних до однієї родини Су-27/Су-30.

У листопаді 2014 р. на аеродромі Гвардійське утворили 37-й мішаний авіаполк. До його складу увійшли дві ескадрильї – бомбардувальна (12 бомбардувальників Су-24М; прибули 11 листопада) і штурмова (12 штурмовиків Су-25СМ)[24]. Авіатехніка, як і у випадку з 38-м винищувальним авіаполком, була не новою – літаки передавались з інших частин. Штурмовики Су-25СМ (отримали новий прицільно-навігаційний комплекс і оновлений комплекс радіоелектронної боротьби. А от бомбардувальники Су-24М з часу випуску у 1980-х рр. жодної модернізації не зазнали – вони були передані з полків, які переозброювались на сучасні Су-34 і лише пройшли капітальний ремонт в другій половині 2014 р.[25]

Третьою авіаційною частиною ПКС, сформованою в Криму, став 39-й вертолітний полк, утворений в грудні 2014 р.[26] Місцем його базування визначили аеродром Джанкой на півночі півострова. За радянських часів тут базувався 369-й військово-транспортний авіаполк з літаками Іл-76. Ця частина після розпаду СРСР увійшла до складу Збройних сил України, але у 1994 р. була розформована. Відтоді і аж до окупації Криму аеродром підтримувався в робочому стані 21-ю авіаційною комендатурою[27]. Розташування 39-го вертольотного полку не в останню чергу зумовлювалось стратегічними міркуваннями: бойові вертольоти з Джанкою могли легко атакувати українські війська на прилеглій до Криму території. Як і у випадку з 37-м і 38-м авіаційними полками, 39-й вертолітний полк комплектувався за рахунок передачі техніки з інших частин, у даному випадку – з Південного ВО (55-й окремий вертолітний полк в Кореновську і 16-та бригада армійської авіації в Зерноградi) та Західного ВО (15-та бригада армійської авіації з Острова, Псковська обл.). У підсумку в частині опинились вертольоти чотирьох типів, які суттєво різняться між собою за конструкцією. Зокрема, 1-ша ескадрилья отримала 12 бойових гелікоптерів Ка-52, 2-га – 12 Мі-35М і чотири Мі-28Н, а 3-тя – 12 багатоцільових Мі-8АМТШ[28]. Усі ці машини належать до відносно нових типів (скажімо, постачання Мі-28Н в авіаційні частини почалось у 2009 р., а Ка-52 і Мі-35 – у 2011 р.). Для управління трьома зазначе-

[17] Kharuk A., Shumka A. The Role of Military Aviation… – p. 410-411.

[18] Crimea behind the Curtain... – p. 143.

[19] Trendafilovski V. Russian military aviation… – p. 43.

[20] Харук А. Бойові літаки XXI століття. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017, с. 205.

[21] Соколы Бельбека. URL: https://bmpd.livejournal.com/2359570.html (дата звернення: 10.04.2022).

[22] Харук А. Бойові літаки... – с. 194-195.

[23] Томенчук Д. Авіація РФ на тимчасово...

[24] В Гвардейском в Крыму предположительно создан 37-й смешанный авиационный полк 27-й авиадивизии. URL: https://bmpd.livejournal.com/1079234.html (дата звернення: 10.04.2022).

[25] Trendafilovski V. Russian military aviation… – p. 44.

[26] Состав 39-го полка в Джанкое в Крыму. URL: https://bmpd.livejournal.com/1334647.html (дата звернення: 11.04.2022).

[27] Джанкой (аэродром). URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Джанкой_(аэродром) (дата звернення: 11.04.2022).

[28] Trendafilovski V. Russian military aviation… – p. 44.

ними полками на аеродромі Бельбек сформували штаб 27-ї мішаної авіаційної дивізії[29].

Формування угруповання ПКС в Криму відбувалось практично на голому місці, оскільки частини цього виду ЗС РФ на півострові не дислокувались. Але й розміщені тут до 2014 р. частини авіації ВМФ зазнали серйозної реорганізації. Викликана вона була не тільки окупацією Криму, але й загальною зміною організаційних засад, а саме – поверненням від авіаційних баз до авіаційних полків як основної одиниці авіації ВМФ. В результаті 7057-ма авіабаза Чорноморського флоту 1 липня 2014 р. була розформована, і на її базі утворили два авіаційні полки (точніше, відтворили, бо вони існували раніше)[30]. Перший з них – це 43-й окремий морський штурмовий авіаполк, розгорнутий з штурмової ескадрильї, дислокованої у Гвардійському. У зв'язку з передачею цього аеродрома у підпорядкування ПКС, 43-й авіаполк передислокували на колишній український аеродром Саки-Новофедорівка. На відміну від ПКС, авіація ВМФ не мала можливості оперативно посилити своє угрупування в Криму за рахунок перекидання літаків з інших частин – вона мала обмаль потрібної авіатехніки. Тому комплектування полку й заміна застарілих Су-24 (виготовлених ще в 1970-х рр.) затягнулись. Призначені для заміни бомбардувальників Су-24 і Су-24М в авіації Балтійського і Чорноморського флотів багатоцільові винищувачі Су-30СМ замовлялись невеликими партіями: 5 літаків у 2013 р., 7 – у 2014-му, 8 – у 2015-му (останні – з поставкою у 2014-2016 рр.)[31]. Для порівняння вкажемо, що ПКС до 2016 р. законтрактували 88 винищувачів Су-30СМ – і це без урахування бойових літаків інших типів. У підсумку, 43-й полк станом на серпень 2016 р. мав лише 8 нових літаків Су-30СМ, 7 Су-24, 3 Су-24М, 6 Су-24МР, а також один пасажирський Ту-134А-4 – літак командувача Чорноморським флотом[32]. 31 серпня 2016 р. полк припинив експлуатацію Су-24, а наступного дня ці літаки офіційно зняли з озброєння ЗС РФ. Згодом полк отримав ще чотири Су-30СМ, завдяки чому була доукомплектована одна ескадрилья[33]. Другу ескадрилью доукомплектували до штату шляхом передачі з інших частин трьох літаків Су-24М.

Дислоковані в Качі літаки Ан-26, Бе-12 та гелікоптери Мі-8МТ, Ка-27ПЛ, Ка-27ПС і Ка-29 увійшли до складу 318-го окремого мішаного авіаполку[34]. Станом на початок 2020 р. 318-й полк мав 13 літаків (8 Ан-26 та 5 Бе-12) і 20 вертольотів (14 Ка-27, 2 Ка-31Р і 4 Мі-8)[35]. Більшість авіатехніки 318-го полку є морально і фізично застарілою. В першу чергу це стосується протичовнових літаків-амфібій Бе-12, випуск яких припинився ще у 1973 р. Однак через брак належної заміни їх експлуатація продовжується, причому з 2015 р. росіяни відновили ремонт Бе-12 на авіаремонтному заводі в окупованій Євпаторії. 318-й полк є єдиною частиною авіації ВМФ РФ, яка ще й досі експлуатує такі літаки.

Таким чином, в Криму Російська Федерація упродовж 2014-2016 рр. розгорнула досить потужне авіаційне угруповання (п'ять полків), яке налічувало понад 90 літаків і 60 гелікоптерів. Упродовж наступних років суттєвих кількісних і якісних змін у його складі не відбулось, хоч питання посилення авіаційного угруповання в Криму періодично піднімалось російськими посадовцями різного рангу. Скажімо, у березні 2019 р. глава комітету Ради федерації з оборони і безпеки В. Бондарєв заявив про розміщення на території Криму стратегічних бомбардувальників Ту-22М3, що подавалось як противага розгортанню елементів американської системи протиракетної оборони в Румунії[36]. Однак ми погоджуємось з думкою українського експерта П. Лакійчука, який підкреслює безсенсовність такого заходу[37]. Постійне базування літаків Ту-22М в Криму мало сенс за радянських часів. Основним завданням цих машин в разі війни був удар по кораблям НАТО в Середземному морі, а вихід туди мав здійснюватись через повітряний простір Румунії та Болгарії – союзників СРСР по Організації Варшавського договору. Нині ж Румунія і Болгарія – члени НАТО, прикриті надійною протиповітряною та протиракетною обороною союзників. Отже, цілі в Середземному морі стають для стратегічної авіації РФ недосяжними, а щоб лише вийти на рубіж застосування зброї і не потрапити в зону дії ППО противника, Ту-22М3 з аеродромів в Криму потрібно було б здійснювати набір висоти в бік Кубані і Азовського моря, а потім, після розвороту – пускати ракети безпосередньо над Кримом. Тож якщо Ту-22М3 і з'являлись в Криму, то це були поодинокі акції демонстративного характеру.

---

[29] Главком ВВС: в Крыму развернута смешанная авиадивизия. URL: https://ria.ru/20150430/1061935898.html (дата звернення: 11.04.2022).

[30] Морська авіація окупантів в Криму. URL: https://arc.construction/8374?lang=uk (дата звернення: 11.04.2022).

[31] Морская авиация ВМФ разместила новый заказ на истребители Су-30СМ. URL: https://lenta.ru/news/2015/09/07/su30sm/ (дата звернення: 11.04.2022).

[32] 43 омшап Морской Авиации ЧФ простился с штурмовиками Су-24. URL: https://eagle-rost.livejournal.com/672927.html (дата звернення: 11.04.2022).

[33] Для морской авиации ВМФ России построены первые четыре истребителя Су-30СМ2. URL: https://bmpd.livejournal.com/4471112.html (дата звернення: 11.04.2022).

[34] Trendafilovski V. Russian military aviation… – p. 44-45.

[35] Храмчихин А. Российская морская авиация переживает не лучшие времена. URL: https://www.ng.ru/armies/2020-03-23/8_7824_aviation.html (дата звернення: 12.04.2022).

[36] Россия развернула в Крыму бомбардировщики, способные достичь «любой точки Европы», – сенатор. URL: https://rus.lb.ua/news/2019/03/18/422301_rossiya_razvernula_krimu.html (дата звернення: 12.04.2022).

[37] Лакійчук П. Крим. Казарми замість курорту. URL: https://tyzhden.ua/Politics/251573 (дата звернення: 12.04.2022).

Крок до технічного оновлення авіаційного угруповання в окупованому Криму був зроблений в серпні 2020 р., коли під час військово-технічного форуму «Армія-2020» підписали контракт про закупівлю для авіації ВМФ 21 багатоцільового винищувача Су-30СМ2[38]. Реалізація його дозволила б завершити заміну бомбардувальників Су-24М і розвідників Су-24МР в авіаційних частинах Балтійського і Чорноморського флотів. Однак перші чотири літаки, виготовлені за цим замовленням, в січні 2022 р. передали на Балтику – в 4-й морський штурмовий авіаполк[39]. Єдиним суттєвим оновленням структури авіації в Криму стало формування у 2019 р. в складі 318-го окремого змішаного авіаполку ескадрильї безпілотних літальних апаратів (БПЛА) «Форпост» – ліцензійної копії ізраїльського БПЛА «Searcher Mk II»[40].

На момент початку повномасштабного російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. структура постійного угруповання авіації в Криму лишалась незмінною. Вона включала п'ять авіаційних полків, а в них – 11 ескадрилей: три винищувальні, одну штурмову, одну бомбардувальну, одну мішану бомбардувально-розвідувальну, одну мішану транспортно-протичовнову, дві бойових вертольотів, одну багатоцільових вертольотів, одну морських вертольотів і одну – БПЛА. Склад цього угруповання здатен був забезпечити виконання чотирьох завдань: протиповітряну оборону Криму; підтримку дислокованих на півострові наземних військ; гелікоптерну підтримку сил Чорноморського флоту (протичовнову оборону кораблів у ближній зоні, пошуково-рятувальні операції); транспортні перевезення для забезпечення повсякденної діяльності військ і сил РФ, розміщених в окупованому Криму. Водночас ударний потенціал авіаційного угруповання був обмежений (це стосувалось дій як по наземних, так і по морських цілях), а можливості ведення розвідки, особливо морської – явно недостатні. Це ж стосувалось і можливості висадки десантів: наявні сили дозволяли лише висадку тактичного вертолітного повітряного десанту чисельністю не більше посиленої роти. Однак російське командування могло швидко посилити кримське авіаційне угруповання шляхом перекидання додаткових сил з території РФ. Наявна аеродромна мережа цілком могла прийняти додаткову кількість авіатехніки – вона включала п'ять аеродромів постійного базування та кілька резервних (включаючи аеродром колишнього випробувального центру Кіровське і цивільний аеропорт Сімферополя). Безперебійне підвезення засобів матеріально-технічного забезпечення для авіації здійснювалось залізничним та автомобільним транспортом через Кримський міст.

На момент написання нашої роботи (середина квітня 2022 р.) картина участі російської авіації (як загалом, так і її кримського угруповання) у війні проти України ще не була повністю висвітлена. Поза всяким сумнівом, аеродроми окупованого Криму активно використовувались ворогом з перших годин повномасштабного вторгнення, а дислоковані на них авіаційні частини завдавали ударів по території України. Це підтверджується, зокрема, й фактами знищення ворожих літаків, які діяли з кримських аеродромів. Зокрема, 3 березня поблизу Затоки Білгород-Дністровського району був збитий бомбардувальник Су-24М, який намагався атакувати електропідстанцію. Літак стартував з одного з кримських аеродромів[41]. За оперативною інформацією Генштабу ЗС України (станом на 06:00 4 березня) противник для придушення протидесантної оборони в районі Одеси застосовував бомбові касети РБК-500, які скидались з бомбардувальників Су-24М. Прикриття їх забезпечували винищувачі Су-30СМ[42]. Комбінація цих двох типів літаків в поєднанні зі специфічною функцією придушення протидесантної оборони дозволяє зі значною часткою вірогідності припустити, що завдання виконувалось літаками 43-го окремого морського штурмового авіаполку (Саки-Новофедорівка). Активно використовувались в бойових діях на півдні України і вертольоти 39-го полку з Джанкою. Зокрема, 5 березня на Миколаївщині українські воїни збили чотири ворожих гелікоптери[43]. На документах, знайденими в одному з них (типу Мі-8АМТШ), встановлено номер військової частини – 46453, який, власне, відповідає 39-му вертолітному полку. Інша збита машина ідентифікована як Мі-35М – а такі вертольоти теж використовує одна з ескадрилей 39-го полку. Того ж дня в Миколаївській області збили літак Су-30СМ з військової частини 59882 – 43-го окремого морського

[38] Никольский А. Минфин и «Роскосмос» вступили в публичные препирательства о сокращении расходов. URL: https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2020/08/25/837739-minfin-roskosmos?fbclid=IwAR1wRj83P7hMPQkB1TB26O-ALx0vCmO6ah71M2zHRFQgUoRQ2-cgMfaNlyfY (дата звернення: 12.04.2022).

[39] Для морской авиации... URL: https://bmpd.livejournal.com/4471112.html (дата звернення: 11.04.2022).

[40] Росія розмістила в Криму ескадрилью розвідувальних безпілотників. URL: https://lb.ua/news/2019/08/14/434686_rossiya_razmestila_krimu_eskadrilyu.html (дата звернення: 14.04.2022).

[41] Возле Затоки сбили российский самолет, пытавшийся атаковать электроподстанцию: пилот катапультировался. URL: https://dumskaya.net/news/okkupanty-nanesli-raketnyy-udar-po-selu-v-zatoke/?fbclid=IwAR3DkSpXAa3PY6XvXV_90YcYzedEzRksJtnaTEMpMh6nmV1UiCii1_Rg-g0 (дата звернення: 14.04.2022).

[42] Оперативна інформація станом на 06.00 04.03.2022 щодо російського вторгнення. URL: https://www.facebook.com/GeneralStaff.ua/posts/264313929215026 (дата звернення: 14.04.2022).

[43] Морпіхи збили 4 гелікоптери росіян над Миколаївщиною. URL: https://mil.in.ua/uk/news/morpihy-zbyly-4-gelikoptery-rosiyan-nad-mykolayivshhynoyu/ (дата звернення: 14.04.2022).

авіаполку[44]. Члени його екіпажу, Олексій Головенський і Олексій Козлов, катапультувалися і потрапили в полон. На прес-конференції Головенський розповів, що його полк розпочав бойові вильоти 24 лютого. З 24 лютого до 5 березня Головенський здійсним сім бойових вильотів, завданнями яких була розвідка та виявлення радіотехнічних засобів української ППО для їх подальшого знищення. Польоти здійснювались як над акваторією Чорного, так і Азовського морів. Також Головенський вказав, що авіація РФ, дислокована в Криму, забезпечувала підтримку з повітря наземних військ, які вторглись на материкову частину України. 43-й полк готувався і для підтримки можливого морського десанту (який так і не відбувся). Слова Головенського підтвердив інший полонений Олексій Козлов. Обидва пілоти стверджували, що в польоті 5 березня вони виконували завдання, пов'язане з виявленням українських радіолокаційних засобів в районі на захід від м. Миколаїв[45]. За даними, опублікованими в зарубіжних джерелах, Су-30СМ, дислоковані в Саках, використовувались, головним чином, як літаки наведення, оскільки вони були одним з небагатьох в російській військовій авіації, обладнаних терміналами зашифрованого зв'язку. Однак в умовах ведення радіоелектронної боротьби ця система не виправдала очікувань. Для ураження наземних цілей Су-30СМ не використовували високоточне озброєння, а лише некеровані авіабомби. Типове навантаження складалось з чотирьох 250-кг бомб ФАБ-250 і двох ракет Р-77 класу «повітря-повітря» (використовувались для самооборони)[46].

Додаткову інформацію щодо участі авіаційних частин з Криму в агресії проти України можна отримати, аналізуючи повідомлення про загибель російських військовослужбовців, які з'являються в регіональних засобах масової інформації. Скажімо, 5 квітня повідомлялось про похорон у Севастополі старшого сержанта Євгена Тупчаненка, який служив у мішаній вертолітній ескадрильї 318-го окремого мішаного авіаполку[47]. Судячи з військового звання, він належав не до льотного складу (який комплектується офіцерами), а до наземного персоналу. Можна припустити, що Тупчаненко загинув під час одного з ударів української артилерії по аеродрому Чорнобаївка під Херсоном. Цей аеродром використовувався росіянами як передова база для своїх вертольотів, а до їхнього обслуговування, ймовірно, залучався і особовий склад 318-го полку.

Поразка агресора в боях на півночі України зумовила не тільки виведення російських військ з низки областей, але й передислокацію деяких авіаційних частин. Зокрема, 10 квітня 2022 р. за результатами аналізу супутникових знімків було встановлено, що на аеродром Бельбек прибули бомбардувальники Су-34, які раніше в Криму не дислокувались[48].

Висновки

Окупація Криму в 2014 р. дозволила Російській Федерації суттєво посилити дислоковане тут авіаційне угруповання. Поряд з частинами авіації ВМФ, які знаходились на півострові ще до окупації, в Криму сформували мішану авіаційну дивізію ПКС. Склад авіаційного угруповання, формування якого в основному звершилось до 2016 р., можна оцінити як досить збалансований, але недостатньо сучасний – у ньому значною була частка морально і фізично застарілих літальних апаратів. Вказане угруповання з 24 лютого 2022 р. бере активну участь в бойових діях проти України, однак цілісний аналіз цієї участі наразі неможливий через брак опублікованих джерел.

[44] На Миколаївщині взяли в полон пілота збитого Су-30СМ. URL: https://mil.in.ua/uk/news/na-mykolayivshhyni-vzyaly-v-polon-pilota-zbytogo-su-30sm/ (дата звернення: 14.04.2022).

[45] Пресконференція військовополонених льотчиків російської армії. URL: https://www.youtube.com/watch?v=W7UpswG_WrE (дата звернення: 14.04.2022).

[46] Fojtík J. Letectvo nad Ukrjinou. *ATM*. 2020. № 4. P. 16.

[47] Двое военнослужащих из Севастополя погибли в ходе спецоперации на Украине. URL: https://vesti92.ru/news/novosti/dvoe-voennosluzhaschikh-iz-sevastopolya-pogibli-v-/ (дата звернення: 14.04.2022).

[48] Знімки з Воронєжа. URL: https://www.facebook.com/MilitaryAviationInUA/posts/7238196936222291 (дата звернення: 14.04.2022).

Інформація про автора:

Харук Андрій Іванович,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри гуманітарних наук
Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
32, вул. Героїв Майдану, Львів, 79026, Україна

Information about the author:

Kharuk Andrii Ivanovych,
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Humanitarian Studies
Hetman Petro Sahaidachny National Army Academy
32, Heroiv Maidanu str., Lviv, 79026, Ukraine

DOI

ІНСТИТУТ КАПЕЛАНСТВА В ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ В ПЕРІОД 2014-2022 РР.

Хоміцький В. Р.

Постановка проблеми. Духовно-моральний стан українських воїнів був в центрі уваги церкви, протягом всієї історії Україні. Церква і військо завжди були з народом, разом відстоювали життя і свободу кожного громадянина, і разом берегли духовну спадщину. З початком формування українського війська, а саме з 6 грудня 1991 р. розпочався релігійний вплив на Збройні Сили України (далі – ЗСУ).

Військово-релігійні відносини на початку 2014 р., коли відбулась анексія Криму, а згодом війна на Донбасі, змусили військове керівництво, під іншим кутом зору поглянути на українське військо. Співпраця духовенства із військовими, традиційних українських церков: УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ була поширеним явищем. Бойові дії, поранення, полон вимагали рішучих дій. Розпочалась тісна співпраця між священниками і воїнами.

Спочатку духовенство займалось волонтерством, а згодом капеланськими обов'язками. Роль священників у військовому середовищі важко переоцінити. По-перше, переважна кількість військових ЗСУ є віруючими людьми, тої,чи іншої конфесії. По-друге, підчас бойових дій, в разі смертельної небезпеки люди (навіть невіруючі) часто схильні вірити у вищі сили. Тому існує військовий афоризм «Не буває атеїстів в окопах». Роль військових священників (далі – капеланів) вкрай необхідна. Вона спрямована на забезпечення духовної допомоги військовослужбовцям, підвищення їхнього морального духу особливо підчас бойових дій. Надання психологічної підтримки особовому складу, сприяння злагодженості військових колективів.

Аналіз досліджень і публікацій. Наше дослідження концентрує свою увагу на процесі становлення і відродження капеланства в ЗСУ. Їх роль підчас російсько-української війни в період 2014–2022 рр. як для військових, так і на звільнених територіях для цивільних.

Тому дослідження капеланства, як окремого підрозділу, як служби в ЗСУ є актуальним для з'ясування їх витоків і діяльності.

Капеланство в ЗСУ відіграє особливу роль, що і привертає увагу дедалі ширшого кола дослідників. Найбільш вагому спробу осмислити цей процес представили відомі сучасні дослідники Борщевич В., Бульба-Боровець Т., Здіорук С.І., Ігнатюк О., Крип'якевич І., Лаба В., Лазарович М., Огієнко І., Подобєд П.К., Яворницький Д. та інші. Характерною особливістю є вивчення становлення і діяльності інституту капеланства досліджуваного періоду.

Метою цієї статті передбачено розкриття особливостей становлення інституту капеланства. Окреслена мета зумовила розв'язання таких завдань:

1) розкриття особливостей інституту капеланства у різні епохи історії України;

2) дослідити основні аспекти діяльності інституту капеланства.

Методологічна основа дослідження побудована на принципах об'єктивності та історизму з застосуванням методів аналізу історичних джерел, аналізу історичних подій, і особливостями відродження і становлення інституту капеланства у ЗСУ в період 2014–2022 р.

Виклад основного матеріалу. Етимологія слова капелан – західного походження. Для визначення православних військових священників духівників дане поняття почало діяти у XX столітті. Етимологія слова «капелан» походить від латинського слова «каппа» – мантія, плащ. Першопочатково цим терміном позначали клірика Меронгвінського палацу, в обов'язки якого входило оберігати мантію св. воїна Мартина Турського – покровителя Франції[1]. Це слово застосовували до священника, який обслуговував королівську молільню (капелу). При дворі франкських королів знаходились капелани, які виконували обов'язки королівських секретарів. Були палацові капелани. Клермонський собор 1095 р. видав постанову, що вони можуть призначатися на посаду з дозволу єпископа[2]. Кожен католицький парафіяльний священник, який не справлявся один із своєю парафією, повинен був мати при собі капелана. В Англіканській церкві капелан або зі згоди єпископа призначався приходським священником в особливий храм (капелу), або допомагав йому у головному храмі. Також в Англії домашній проповідник в ораторіях і капелах світських і духовних лордів називався капеланом. Під час реформації, коли проповіді надавалося особливе значення, вона вважалася необхідною справою парафіяльного священника, а в таїнства повчання помираючих вважалися справою капеланів і дияконів. Як бачимо, термін «капелан» багатозначний. В XII ст. починає

[1] Повний православний богословський енциклопедичний словник. Т. XIV, Спб.,1985. С. 359.

[2] Брокгауз Ф., Ефрон Й. Енциклопедичний словник. Т. XIV, СПб. 1895. С. 359.

застосовуватись у вузько-спеціальному значенні, яке витісняє всі інші його значення, а саме: назву капеланів отримують священники-духівники лицарсько-монаших орденів[3]. Із виникненням регулярних армій у XVII–XVIII ст., інститут капеланства отримав міцну організацію і перетворився у самостійне відомство. Зокрема, інститут капеланства у сучасному термінологічному його розумінні своїм виникненням завдячує таким римо-католицьким орденам, як Тевтонський, Лівонський, іваніти (госпіталіти), тамплієри (храмовики) та ін[4].

Капелан, або військовий священник це представник духовенства, якому на постійних засадах доручають пастирську опіку над військовими, або особливою групою вірних. Посада військового священника у війську, прирівняна до заступника командира полку, або батальйону. Йому надається особистий озброєний ад'ютант. Відповідає за вихованням солдатів, або матросів, офіцерів і їх родин. Капелани не тільки служать у війську, але і в пенітенціарних установах, у пожежній охороні, лікарні (шпиталі), гаупвахті, а також може священник бути закріплений за якоюсь громадською організацією. Покровителем капеланів є св. Мартин Турський[5].

Перші дані про наявність військового духовенства В Київській Русі знаходимо із початку XII ст. Згідно літописних даних, під час походу на половців у 1111 р., князь Володимир Мономах[6] поставив священників «...Тут почекали воїнів, і звідти рушили на Ворсклу й там на інший день, у середу, хрест цілували й поклали всю надію свою на хрест, проливаючи рясні сльози… І князь Володимир наказав священникам, щоб вони їхали попереду війська і співали тропарі та кондаки на честь Чесного Хреста і канони Пресвятій Богородиці… І врятував Бог людей своїх», зазначається в Іпатієвському літописі[7]. Такі заходи зміцнювали дух війська, сприяли перемозі над ворогом. Є підстави вважати, що саме із цього часу бере свій початок душпастирська опіка священнослужителів над військовими на наших землях.

Традиції залучати до війська священників були продовжені і у Великому Князівстві Литовському.

В козацьку добу при козацьких загонах і на Січі постійно перебували капелани. Вимоги до них були прості, але принципові: присяга на вірність Запорізькому Кошу, знання Святого Письма, володіння українською мовою, тверезість, а також неодружений стан. Залишеним на рік священникам надавалася, згідно рішення Січової старшини, рівна кількість куренів (всього їх було 38, по 200–700 козаків у кожному), що фактично утворювали парафію, в якій потрібно було сповідати, причащати, відспівувати, загалом керувати релігійним життям парафіян[8].

Капеланами на Запорізькій Січі ставали, в основному, ченці Київського Межигірського монастиря. В 1709–1734 рр. зв'язок запорізьких козаків із Києво-Межигірським Преображенським монастирем припинився, оскільки в цей час Січ перебувала під протекцією Кримського хана і Турецького султана[9]. А службу капеланів виконували духівники із Константинополя та з Афону.

Козацький інститут капеланів був, взагалі, незалежною структурою. А це російським імперіалістами оцінювалося вкрай негативно[10]. Авторитет капеланів серед козаків був надзвичайно великим. Їхня роль особливо підсилювалася під час активних бойових дій, визвольних війн. Показовою є участь капеланів у трагічній для України битві під Берестечком в червні 1651 р. Серед козацького табору стояв намет митрополита Коринфського Йоасафа, який разом з афонськими ченцями щоденно відправляв богослужіння у похідній Церкві, їздив на коні в повному архієрейському облаченні і благословляв козацьке військо[11]. В найважчі хвилини пастирі залишалися зі своїми духовними дітьми, нерідко розділяли з ними трагічну долю.

Така жертовність козацьких капеланів була причиною того, що багато хто із військової старшини, наприклад, Милашевич, Калнишевський, Ковпак, Третяк, Рудь, Шульга та інші утримували при собі ченців і намагалися жити за вказівками цих носіїв слова Божого[12].

Знищивши Запорізьку Січ, російська імперія ліквідувала і інститут українського капеланства, відродитися якому судилося лише на початку XX ст.

Під час Першої світової війни в Австро-Угорській імперії у війську нараховувалось близько 100 капеланів українського походження («фельдкурати»)[13]. Українські капелани потрапляли з військовим брат-

[3] Християнство (енциклопедичний словник). Т. І, М., 1993. С. 683-684.

[4] Там само. С. 672.

[5] Департамент військового капеланства. Військове капеланство УГКЦ. URL: https://web.archive.org/web/20160305020103/http://kapelanstvo.org.ua/ (дата перегляду:17.04.2022 р.).

[6] Крип'якевич І. Історія українського війська. Вінніпег, 1967. С. 123.

[7] Битва при Сальниці 27 березня 1111 р. URL: https://histrf.ru/lenta-vremeni/event/view/bitva-pri-sai-nitsie (дата звернення:01.04.2022).

[8] Історія релігії в Україні. Т. 3. Православ'я в Україні, К., 1999. С. 110-111.

[9] Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. Т. 1, К., 1990. С. 294.

[10] Там само. С. 291.

[11] Огієнко І. Митрополит. Українська Церква за Богдана Хмельницького. Вінніпег, 1963. С. 47.

[12] Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. Т. 1, К., 1990. С. 257.

[13] Фельдкурат URL: https://slovaronline.com/browse/67e3cef3-6658-319e-9d67-3c791536d23d/фельдкурат (дата перегляду: 02.04.2022)

ством у полон, гинули разом з військовим підрозділом у бою. Вже тоді була розроблена чітка система резерву капеланів в тилу фронту для заміни відсутніх. Капелани були в арміях УСС (1914–1918 р.), УГА (1918–1921 р.), в січових стрільцях в УНР (!917–1921 р.).

Військову, культурно-освітню діяльність легіону УСС детально розкрив М.В. Лазарович у дослідженні «Легіон Українських січових стрільців…», показуючи значення діяльності УСС та УГА, Л. Я. Геник підкреслює: «…це була перша в світі українська армія, що не займалася на території України мародерством і насильством, мала свою пересувну гімназію, бібліотеку, військовий оркестр та драматичний гурток (сотня Г. Голинського), пресову квартиру, видавала не тільки бойові листки, але й журнали… Саме на діяльність Легіону УСС та на Українській Галицькій Армії видно результати тієї виховної патріотичної роботи, яку провели не тільки навчальні заклади, але і церква перед Першою світовою війною[14]. В період Першої світової війни багато священників було призвано до Австро-Угорської армії, і вони діяли як капелани серед військовослужбовців на різних фронтах, а також виконували обов'язки військових капеланів у сотнях легіону Українських січових стрільців, де в основному служили лише українці[15]. Капелани мали свої відзнаки, але підпорядковувалися відповідним представникам Генерального штабу в Австро-Угорській армії, що відповідали за діяльність капеланів-священників у війську, шпиталях, серед місцевого населення окупованих територій[16].

Відродження української держави та рідної армії на початку ХХ ст. дозволило відновити національне військове духовенство. Українські капелани проводили велику виховну роботу, скріплюючи духовність воїнів. За ініціативою голови Генерального Військового Комітету Симона Петлюри запроваджено службу українських капеланів[17]. При гетьмані Скоропадському українські Збройні Сили збільшилися, а разом і число українських військових духівників. За браком білого духовенства доводилося залучати до українського війська ієромонахів з православних монастирів Поділля. Головним капеланом, протопресвітером Армії УНР був тоді о. Антоній Матеюк, пізніше замучений денікінцями в містечку Жмеринка у листопаді 1919 р.

Служба капеланів існувала і в Українській Галицькій Армії. Головним капеланом УГА в грудні 1919 р. став о. Василь Лаба. Польові капелани Галицької Армії вписали окрему сторінку в історію Збройних Сил України[18]. Вони ділили весь тернистий шлях УГА залишаючись у війську, навіть при вимушеному переході галичан до більшовиків. «Польові духівники, – згадує Євген Бородисевич, – зайняли приписане місце в більшовицьких штатах учителів…»[19]. Щира молитва військових священників додавала життєвої сили всьому галицькому воїнству.

Українські збройні формування періоду ІІ Світової війни, продовжуючи давню традицію, мали у своїх рядах капеланів. Один із таких прикладів такого служіння подає у своїх спогадах отаман Тарас Бульба-Боровець. Він яскраво описав святкування Різдва Христового у січні 1943 р. в розташуванні «Поліської Січі». Головний капелан був ініціатором цих урочистих святкувань[20]. Українська Повстанська Армія (далі – УПА) для духовної опіки своїх воїнів користувалася послугами свідомих парафіяльних священників тих місцевостей, де розташовувались їх підрозділи. У рідкісні моменти перепочинку від боїв з німецькими військами, більшовицькою та польською партизанкою воїни мали насичені духовно та фізично дні. Кожен з них обов'язково розпочинався загальним збором із молитвою. На великі свята всі підрозділи, по можливості, відбували храмові богослужіння або польові відправи[21].

У 40-50-ті роки минулого століття в лавах УПА були православні та греко-католицькі священники, які духовно підтримували вояків і у свята, і в будні, вселяли віру в Божу справедливість і перемогу[22].

У зв'язку з цим, інститут капеланства становить окремий розділ в історії християнської церкви. Капелани у всі часи зміцнювали релігійну і національну свідомість військовослужбовців. Не раз бувало, що молитва чи сильна патріотична проповідь, скріплюючи дух війська, впливала на його боєздатність. Як наслідок самовідданої праці капеланів, багато військовослужбовців повертались з військової служби справжніми християнами. Представники Української Православної Церкви України Київського Патріархату (далі – УПЦ КП) співпрацюють з

[14] Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців, 628, Геник Л. Релігійно-моральне виховання у навчальних закладах Східної Галичини. С. 81-82.

[15] Ігнатюк О. Священники-капелани представники василіанського чину та їхня діяльність в 1900–1939 роках. URL: carpathiansjournal.pnu.edu.ua/wpcontent/uploads/sites/76/2018/11/Ольга-Ігнатюк.pdf (дата звернення: 18.04.2022).

[16] Шематизм всього кліру греко-католицької єпархії Станіславовської на рік Божий 1901. Станіслав: Накладом кліру парохіального, 1902. Архів бібліотеки Івано-Франківського богословського університету імені Івана Золотоустого, ф. 346,18.

[17] Борщевич В. Українське військове духовенство. *Волинський Православний вісник.* № 2 (2).

[18] Лаба В. Українські польові духовники наших пам'ятних днів. *Польові духовники УГА*, Вінніпег, 1963.

[19] Борщевич В. Українське військове духовенство. *Волинський Православний вісник*. № 1 (2).

[20] Бульба-Боровець Т. Армія без держави… Вінніпег, 1964. С. 78.

[21] Борщевич В. Українське військове духовенство. *Волинський Православний вісник,* № 1 (2). Луцьк, 1998 С. 75.

[22] Подобєд П.К. Взаємодія українських православних церков із державою у сфері духовної опіки над військовослужбовцями Збройних Сил України. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова.* 2011. № 6. С. 68-74.

Збройними Силами та іншими військовими формуваннями України, поширюючи слово Боже, та зміцнюючи духовну свідомість військовослужбовців.

Варто зазначити, що до 2000 р. співпраця релігійних організацій із військовими частинами переважно носила безсистемний і спорадичний характер. У налагоджені співпраці зі Збройними Силами передусім були зацікавлені православні, католики, баптисти, лютерани, адвентисти, мусульмани. Так, а ініціативою групи офіцерів-християн, у 1993 р. була створена асоціація християн-військовослужбовців, яка з 2000 р. стала діяти під назвою «Всеукраїнське міжконфесійне релігійне християнсько-військове братство».

Найбільш активно в першій половині 90-х років минулого століття військово-релігійну співпрацю здійснювала греко-католицька церква в західному регіону України. Саме в цьому регіоні була вперше започаткована капеланська практика у військовій структурі незалежної України. Саме в цьому регіоні була вперше започаткована капеланська практика у військовій структурі незалежної України, відбулася робота щодо напрацювання нормативної бази.

У 1994 р. В Західному регіоні була створена Міжцерковна рада з питань душпастирської роботи у ЗСУ. У Раду увійшли представники УПЦ МП, УПЦ КП, УГКЦ, УАПЦ та Церкви адвентистів сьомого дня[23].

Процес впровадження капеланства обіймає певні періоди. Перший період: 1999 р. до 2006 р. у структурі церков утворюються спеціальні оргінізаційні відділи, або призначаються відповідальні за душпастирську опіку військовослужбовців і співпрацю з Міністерством оборони України (далі – МО України).

Другий період: листопад 2008 р. – 2014 р. – це період співпраці церков і релігійних організацій із ЗСУ і МО України. 10 листопада 2008 р. було підписано меморандум між релігійними організаціями і МО України про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців ЗСУ. Цей документ засвідчує запровадження інституту капеланства в українській армії. 17 березня 2009 р. № 115, при МО України був створений консультативно-дорадчий орган Ради у справах душпастирської опіки. 22 квітня 2011 р. наказом МО України, була затверджена Концепція душпастирської опіки у ЗСУ. Крім цього, були розроблені методичні рекомендації органам військового управління щодо залучення священників тих церков віруючі яких служать у ЗСУ, до духовного, морально-етичного та військово-патріотичного виховання. На засіданні Ради у справах душпастирської опіки при МО України 5 червня 2013 р. затверджений Кодекс військового священника (капелана), у якому зазначено, що військовий священник (капелан), відповідаючи на поклик Божий, бере на себе обов'язок дотримуватися заповідей любові та відповідних принципів. Усього Кодекс складається із 17 пунктів (принципів)[24]. На Майдані в Києві під час революції Гідності була розміщена міжконфесійна палатка, в якій звершували молитви за майбутнє України і за її народ. Душпастирі допомагали протестуючим чим могли[25].

Третій період (липень 2014 р. – теперішній час) співпраця релігійних організацій з військовими структурами питання створення інституту військового капеланства виходить на загальнодержавний рівень[26].

З початком війни в 2014 р. УПЦ КП не стояла осторонь. Священники разом із народом робили все для духовно-моральної підтримки війська. Як зазначає військовий капелан з в/ч 3008 м. Вінниця, прот. Михайло (Бабій), ми із парафіянами створили громадську організацію «Волонтер-1» для збору і відправки гуманітарної допомоги ЗСУ[27].

Через війну пройшло більш, як 800 капеланів, з 600 з УПЦ КП і УАПЦ, тепер ПЦУ[28]. Першим військовим формуванням, де запровадили штатне військове капеланство, стала Національна гвардія України (далі-НГУ). У цій структурі вже по черзі несуть службу більш, як 40 військових священників, які склали всі нормативи із бойової підготовки. В обов'язки капелана входить щоденна молитва з воїнами, та їхнє благословення, коли вирушають на бойове чергування. Капелани проводять духовні бесіди із військовими, часто їм роз'яснюють заповідь: не вбивай. Насправді, ця заповідь має набагато глибший зміст, не вбивати із жорстокістю із ненавистю. До полонених ставитись шанобливо, не знущатись[29].

[23] Кодекс військового священника (капелана) від 05.06.2013. URL: https://old.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1246%3A1&catid=63%3Ava&itemid+86&iang=uk (дата звернення: 12.04.2022 р.)

[24] Кодекс військового священника (капелана) від 05.06.2013. URL: https://old.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1246%3A1&catid=63%3Ava&itemid+86&iang=uk (дата звернення: 12.04.2022 р.)

[25] Від часів Мономаха до XXI ст.:як капелани разом із військом стоять на захисті України. URL: www.5.ua/suspilstvo/vid-chasiv-monomakha-do-khkhi-st-iak-kapelany-razom-iz-viskom-stoiat-na-zakhys (дата звернення: 03.04.2022)

[26] Владиченко Л. Досвід впровадження військового капеланства у Збройні Сили України. URL:https://risu/ua/dosvid-vprovadzhennya-viyskovogo-kapelanstva-u-zbroyni-sili-ukrajni_n81624 (дата звернення:12.04.2022 р.)

[27] З самого початку війни УПЦ КП не стояла осторонь біди, яка прийшла на нашу землю, протоієрей Бабій. URL: https://m.daykyiv.ua.uk/news/240118-z-samogo-pochatku-viyny-upc-kp-ne-stoyala-ostoron-bidy-yaka-pryyshla-na-nashu-zemlyu (дата звернення: 02.04.2022).

[28] Від часів Мономаха до XXI ст.:як капелани разом із військом стоять на захисті України. URL: www.5.ua/suspilstvo/vid-chasiv-monomakha-do-khkhi-st-iak-kapelany-razom-iz-viskom-stoiat-na-zakhys (дата звернення: 03.04.2022).

[29] Священик на війні: замість автомата хрест і молитва. URL:https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/svyashchenyk-na-viyni-zamist-avtomata-hrest-i-molytva (дата звернення; 02.04.2022).

Капелани часто привозили військовим на фронт, листи підтримки від дітей недільних шкіл, у різдвяному часі – колядували, як воїнам, так у прифронтових районах місцевому населенню. Підтримували морально і психологічно співаючи патріотичні пісні.

Сім'ї військових це одна із ланок роботи військових священників. Адже там найбільше переживали за своїх чоловіків і батьків. Проводили гідні чини похоронів українських героїв. Капеланські проповіді на похоронах давали велику підтримку сумуючій родині і надію патріотам в боротьбі із російським окупантом. Поранені воїни не легко переносять свої тілесні, а інколи і душевні травми. Капелани відвідують їх у госпіталях,займаються їх реабілітацією, у ході розмови дізнаються про їхні проблеми.

Військові священники пам'ятають полеглих українських військових і їх героїчний вклад в захист України. У пам'ятні дні звершують по них панахиди.

Війна – це не тільки руйнація інфраструктури, чи масове вбивство людей, як фізична сторона. Це – знищення людяності. Воінам приходиться бувати у різних бойових ситуаціях, де відбувається не тільки вбивство ворога, але гинуть і ті хто стоїть з тобою поруч. Капелани уділяють таїнство сповіді військовим і часто мороз по шкірі іде коли вислуховуєш той біль, який виходить із середини. Важко із такими стресами жити і виконувати бойові завдання. Капелани співпереживають із бійцями і заспокоюють у цих нелегких буднях бойових дій. Тому священник на війні, своїм словом духовної науки і молитви, допомагає воїнам подолати внутрішнє протистояння, оздоровити стан душі кожної особистості.

Капеланське служіння в роки російсько-української війни знає чимало героїв. Серед них капелан Дмитро Поворотний. Йому прийшлось відвідати окуповану територію, щоб забрати і похоронити тіла українських воїнів. Перебуваючи поруч із військовими, капелани самі наражаються на небезпеку. І потрапляють під обстіл, і ризикують отримати поранення, чи загинути, а навіть потрапити в полон.

Місія капелана в ідеальному світі наділена наступними характеристиками: він є людиною віри, співчутливим, терплячим, спокійним в екстремальних умовах, готовий служити. Капелан – це той, хто завжди поруч. Він фізично здоровий, морально стійкий, духовно зрілий. Головна місія капелана на війні – бути поруч, бути братом, зберегти людяність і совість, дати віру і надію[30].

Як військові, так і капелани, також страждають від війни. Контузії, підірване здоров'я від сирих шанців, або полону. Саме тому, капелани заслуговують, як військові мати достойний соціальний захист від держави[31].

15 березня 2022 р. у час повномаштабної війни між рф і Україною, Верховна Рада України прийняла надважливий закон «Про службу військового капеланства». За цим законом унормовується сама служба капелана, його обов'язки і завдання[32].

Висновки

В Україні процес формування інституту військових священників (капеланів) відбувався впродовж тривалого періоду й безпосередньо пов'язаний із духовною та культурною спадщиною українського народу. Капеланство у різні епохи історії України, розкривало ряд особливостей цього надважливого інституту. Так у княжу добу, капеланство, як військове духовенство зароджується. Підчас Козацької держави, капеланство постає цілком сформованим інститутом із певними напрацюваннями. У І світову війну військове священство користується великою повагою серед Січових стрільців. У ІІ світовій війні, капелани двох церков: УГКЦ і УАПЦ надавали духовну опіку воякам УПА. Зі здобуттям незалежності в Україні, відновлюються історичні традиції військово-релігійних відносин, відбувається становлення інституту капеланів.

В процесі дослідження, було виявлено основні аспекти діяльності інституту капеланства. Відтак, за останні три десятиріччя співпраця між ЗСУ та церквами пройшла різні стадії розвитку, на кожний із яких поставали проблеми, вирішення яких підштовхнуло учасників процесу до нормативного закріплення й інституалізації взаємин. Сьогодні вже існує концептуальне розуміння значення та ролі церкви в організації душпастирської опіки та задоволенні релігійних потреб військовослужбовців ЗСУ, а також розроблена певна нормативно-правова база, яка дає змогу реалізувати ці завдання. Попри значні зрушення в створенні інституту військових священників в Україні, цей процес не є завершеним. Наступним етапом становлення капеланства в українській армії стало законодавче врегулювання діяльності цього інституту, приведення у відповідність до закону підзаконних нормативно-правових актів. З 1991 до 2022 р. проходив процес легалізації капеланства, як такого. І тільки російсько-українська війна в 2014 р. дала серйозний поштовх до впровадження цього інституту у війська постановою уряду України, і повномаштабна в 2022 р. на законодавчому рівні прийняла відповідний закон про службу військового капеланства.

[30] Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики України XXI століття. К., 2005

[31] Від часів Мономаха до XXI ст.:як капелани разом із військом стоять на захисті України. URL: www.5.ua/suspilstvo/vid-chasiv-monomakha-do-khkhi-st-iak-kapelany-razom-iz-viskom-stoiat-na-zakhys (дата звернення: 03.04.2022)

[32] Про службу військового капеланства URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text (дата звернення:07.04.2022)

Отже, розвиток інституту капеланів в Україні мав власний шлях і специфіку. Але варто зазначити, що в Україні, крім душпастирської опіки, важливою ланкою діяльності військового духовенства завжди були моральна підтримка військовослужбовців і виховання в них загальнолюдських чеснот.

Інформація про автора:

Хоміцький Василь Романович,
здобувач кафедри всесвітньої історії і релігієзнавства
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
2, вул. Максима Кривоноса, м. Тернопіль, 46000, Україна
вчитель історії
Староолексинецька Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів Лопушненської сільської ради
Кременецького району Тернопільської області
15, вул. Перемоги, с. Старий Олексинець, 47063, Україна

Information about the author:

Khomitsky Vasyl Romanovych,
candidate at the Department of World History and Religious Studies
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University
History Teacher
Starooleksynetska Secondary School of I-III degrees of Lopushne village council
of Kremenets district of Ternopil region
15, Peremohy str., p. Stary Oleksynets, 47063, Ukraine

DOI

КУЛЬТУРНІ ВТРАТИ УКРАЇНИ В РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ (2014–2022 РОКИ): АКТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ

Бодак В. А., Филипович Л. О.

Постановка проблеми. Російсько-українська війна 2014–2022 років завдала непоправних втрат для природного та цивілізаційного існування людини/людства, для культури. Синхронна фіксація цих втрат, які спричинені злочинними, нелюдськими діями російського ворога-окупанта на українській землі, і спроба наукового, міжгалузевого осмислення їх наслідків з перспективною багаторівневою метою пошуку шляхів і засобів відновлення, допомоги, покарання і встановлення справедливості, спонукають нас здійснити первісну фіксацію культурних втрат України в ході війни. Адже власне культура як те, що надбане людиною в часі і просторі свого існування, об'єднує в бутті співіснування людини/людства і природи на принципах Істини, Краси, Добра і Свободи. Людина як суб'єкт культури, її творець і споживач завжди відчуває свою приналежність до певного роду, народу, нації і, зрештою, людства. Ця приналежність створює для суб'єкта умови самопізнання, самоствердження і самореалізації серед собі подібних, формує ідентичність в особливостях національної культури, а також етнорелігійну свідомість як стратегію ідентичності особистості та спільноти[1].

Українська національна культура – це здобутки окремих видатних особистостей, тисячолітня спадщина автохтонних українського та кримськотатарського народів, караїмів та кримчаків, а також більш чи менш чисельних представників інших народів та культур, що в минулі і Новітні часи розвивалися на етнічній території України. Процеси і явища, артефакти духовної і матеріальної української культури є безцінним надбанням людства, яке прагне пізнати закономірності світового цивілізаційного процесу, зокрема в аргументації культурно-історичного досвіду України.

Часто, коли мова йде про культурні втрати України в російсько-українській війні, чуємо ототожнення понять «культурні» та «мистецькі». Однак, культура є тим, що, на відміну від природи, створено людиною в просторі і часі свого існування. До обширу культури входить: людина та спільнота як суб'єкт культури, носій світоглядних уявлень, вірувань і знань; мова не лише як засіб спілкування, а й форма суспільної свідомості; а також релігія, мистецтво, філософія, науково-технологічні здобутки, життєвий устрій, мораль тощо. Таким чином поняття «культурні втрати» набуває ознак багатозначності:

1) це дії, у результаті яких Україна і світ втратили значний ресурс культури і які визначаємо словами – вбивство, викрадення, руйнування, знищення, фальсифікація тощо;

2) це люди (військові і цивільні), яких вбито, поранено, скалічено психологічно і фізично;

3) артефакти духовної і матеріальної культури, сукупність об'єктів культурної спадщини у міжпоколінневих зв'язках спільноти, до яких, згідно із Закону України «Про охорону культурної спадщини», належить «визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти (об'єкти підводної культурної та археологічної спадщини), інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність»[2];

4) кількість живої сили, яка вибула з ладу під час бою, війни, а також втрачені військова техніка, допоміжні засоби тощо;

5) зменшення чисельності населення України внаслідок смерті військових і цивільних, вимушеного переселення значної кількості жінок і дітей за межі України, примусове вивезення жінок і дітей на територію держави-агресора, взяття в полон тощо;

6) втрати природних ресурсів, перш за все, значної площі орної землі, яка замінована, забруднена і є непридатною для використання за призначенням;

7) нанесення збитків світовій спільноті, зокрема втрата світового ринку можливості забезпечити

[1] Бодак В.А. Етнорелігійна свідомість як стратегія ідентичності особистості та спільноти. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія»* / ред..колегія І.Д. Пасічник, М.О. Зайцев та ін. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2017. Вип. 20. С. 68-73.

[2] ЗУ «Про охорону культурної спадщини». *Відомості ВР України*, 2000, № 39, ст. 333. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text (Нова редакція тексту відбудеться 26.05.2022, підстава – 1423-IX26.05.2022, підстава – 1423-IX – *прим. авт.*)

значну частину населення планети якісними і недорогими продуктами харчування, виробленими в Україні тощо.

Проблема культурних втрат України в перманентному історичному процесі російсько-українського протистояння була легалізована подіями Майдану 2013/14 років, російською анексією Криму, діяльністю незаконних російських та проросійських збройних формувань на сході України, відкритим воєнним нападом росії за підтримки білорусі на Україну 24 лютого 2022 року.

В історичному розвитку взаємин московії та України в своїй розробленості досліджувана нами проблема має два рівні: фіксації та науково-історичного вивчення. Це літописні зведення, хроніки різних часів, фольклорні та літературні джерела (думи, пісні, паремії, твори художньої літератури), а також праці українських та зарубіжних науковців в минулому і сьогоденні – істориків, культурологів, релігієзнавців, філософів, мовознавців, етнологів, журналістів К. Білаш, В. Бодак, М. Брайчевського, В. В'ятровича, П. Голубенка, М. Грушевського, А. Колодного, М. Костомарова, В. Липинського, Є. Маланюка, І. Огієнка, Я. Пеленського (Pelenski Jaroslaw), Л. Филипович, М. Шлемкевича, П. Штепи та низки інших, які вивчали розрізнені події і явища, умови та закономірності культурно-історичного розвитку української мови, релігії, освіти, мистецтва, науки, філософії в контексті російсько-українського протистояння (відкритого чи латентного), що призвело до русифікації, втрати ідентичності, перехід української інтелігенції на терени чужої культури тощо.

Наукові дослідження чи аналітичні матеріали з проблеми практично відсутні, оскільки усвідомлення масштабів нанесеної шкоди культурній спадщині України знаходиться на етапі спорадичної фіксації та коментарів у ЗМІ журналістами, дописувачами тощо.

Актуальність досліджуваної проблеми визначена низкою суперечностей, які потребують усунення, зокрема **між**: значними загрозами збільшення культурних втрат в ході російсько-української війни **та** складністю знаходження шляхів і засобів попереджувального і виправного спрямування задля збереження і врятування культурних цінностей з боку громадськості та держави, фіксації руйнувань, викрадень та пошкоджень, а також місцезнаходження таких культурних об'єктів, необхідністю підготовки фундаментального міжгалузевого дослідження культурних втрат України в російсько-українському протистоянні в історичному минулому і сьогоденні. При цьому варто розуміти складність і довгочасність вирішення проблеми, свідченням чого є тривалість у понад 50 років вивчення наслідків ІІ світової війни для культури Європи, а повернення втраченого тоді чи відновлення знищеного ще і досі не завершено. Відомо, що в Україні під час тієї війни неймовірних масштабів набуло пограбування мистецьких та історичних цінностей, відчутних втрат зазнали історичні та краєзнавчі музеї, бібліотеки, картинні галереї. За роки війни усього з України було вивезено понад 330 тис. музейних експонатів різної цінності, багато з яких попри зусилля тисяч музейників, архівістів, істориків, культурологів, мистецтвознавців, істориків релігії, дипломатів, юристів і досі не повернуті. Це мозаїки Михайлівського собору, ікона Миколи Мокрого з Софії Київської та прах князя Ярослава, старовинні книги, цілі іконостаси, служебники, раритетні екземпляри Біблії, церковне начиння тощо. Тому так важливо підтримати ініціативи державних і громадських організацій, науковців із збереження і повернення історичної і культурної спадщини в Україну. Усе сказане й обумовило вибір даної теми.

Метою є актуалізація проблеми та спроба фіксації й первісного узагальнення задокументованих фактів культурних втрат України в ході російсько-української війни 2014–2022 років. У межах визначеної мети необхідно вирішити **завдання**: актуалізувати означену проблему задля перспективи подальших досліджень, знаходження шляхів і засобів попереджувального і виправного спрямування для збереження і врятування культурних цінностей з боку як вітчизняної, так і світової громадськості та професіоналів, міжнародних і державних установ.

Виклад матеріалу. Нинішню російсько-українську війну справедливо називають війною цивілізацій, оскільки тут розв'язується не локальний конфлікт між Україною та росією, як це пробували пояснити деякі політики, а глобальні всесвітні проблеми. Тут, на українській землі, зійшлися два протилежні способи мислення, дві ворожих ідеології, два підходи до життя, дві форми буття – креативна і руйнівна.

Очевидно, що війна – це військове вторгнення, це втрати, це захоплення чужих територій, природних, енергетичних та людських ресурсів. Це грабування матеріальних і духовних цінностей, які визначають ідентичність народу, яка є об'єктом агресії. І все це загострюється тим, що втрата культурних надбань відбувається засобами ворожої армії та зброї. Таке вже неодноразово відбувалося в людській історії. Упродовж ХХ ст. з понад 220 воєн – громадянських, світових, гібридних, вітчизняних, міждержавних, політичних, економічних, зокрема газових, цінових, інформаційних, кібер, етнічних чи навіть релігійних[3] – особливими є війни семантичні як концептуальне протистояння за сенси і перспективи майбутнього. В ХХІ ст. таких концептуальних/смислових протистоянь стало більше, бо люди навчилися вирішувати економічні конфлікти шляхом перемовин, купівлі-продажу, а от війна смислів вимагає значних

[3] Пораховано за: Список війн ХХ століття. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Список_війн_XX_століття.

інтелектуальних і духовних зусиль. Як зазначають експерти, саме семантична війна створює нові дискурси, що є, власне, її основною метою. Тобто, семантична війна – це війна дискурсів на рівні розумових настанов.

Російсько-українську війну справедливо можна вважати саме такою семантичною війною, війною смислів, яка формулює і закріплює нові настанови і цінності в суспільстві, підсилює потужність інтелектуальних позицій мислячих людей. Нині не спрацьовує авторитет сили, люди покладаються на силу авторитету. Саме тому надія не на силу зброї, не на її кількість, а на людей, які нею керують. Багато звернень до авторитетних організацій, окремих політичних і релігійних лідерів з проханням/вимогою вирішити саме військові конфлікти. Збільшується кількість тих, хто переконаний в праві України збройно захищатися, відстоювати свій суверенітет, хто усвідомлює агресивні щодо України і всього світу наміри росії, а не поширені російською пропагандою фальшиві аргументи про «захист» російськомовного населення від уявних українських «націків», «фашистів і бандерівців». Світ усвідомив, що демократична Україна протистоїть тоталітарно-авторитарному режиму путіна. І саме це визначає пріоритети для тих, хто приймає рішення про надання допомоги, в т.ч. і зброї Україні в її протистоянні військовій агресії росії.

Агресор не заявляє про намагання отримати військову здобич, оскільки такі цілі ставилися в далекі середні віки, коли метою війни було збагачення шляхом грабунку, силового привласнення чужого. Росія прикривається словами про шляхетне встановлення справедливості, про відновлення історичної правди, про доленосне своє покликання. Росія декларує «порятунок усього світу» від «загрози фашизму», джерело якого знаходиться в України та країнах НАТО. Дивно це чути від країни, яка продукує людиноненависництво, культивує грубу силу проти мирних мешканців, вбиває дітей і жінок, краде і знищує твори мистецтва. За брехливою риторикою стоїть бажання світового панування, встановлення нового порядку в світі, нав'язування всім російської волі і путінських рішень. Крім таких прямих цілей, спрямованих на знищення України та українського народу, росія переслідує і непрямі цілі, прагнучи добитися стовідсоткового схвалення політики путіна та зміцнення його внутрішньополітичних позицій. Очевидно, що агресор намарне планував «маленьку переможну війну» для утвердження непереможності росії, у якої друга армія світу, для дестабілізації регіону в цілому, пересварення усіх з усіма в Європі.

Україна захищає не тільки свої географічні, але й семантичні кордони. Кучмівська фраза «Україна не росія» стала не просто крилатою, але й висловом усвідомленої ідентичності, яка позиціонує протиставлення мовця іншому, а врешті утверджує його самодостатність. Нашою метою є не тільки забезпечити власне виживання, протистояти противнику, що бажає нав'язати свою волю, своє бачення історії та перспектив нашого життя, але й утвердити себе як спільноту, що стає політичною нацією і формує свій – на відміну від «русского мира» – Український Світ[4]. Саме цього і злякалася росія: політичної нації, яка сповідує засади гуманістичної філософії життя.

Варто пам'ятати, і про це наголошують українські державні діячі, що ми воюємо за цінності. «Ми не воюємо тільки тому, що росіяни погані, ми воюємо з росіянами тому, що вони не поділяють принципові цінності людські і вони прийшли на нашу землю знищити нашу систему цінностей», – сказав директор Інституту національної пам'яті Антон Дробович[5].

Війна – це гуманітарна катастрофа, яка означає величезні людські і матеріальні втрати, небувалі руйнування і лиха, психологічні травми, ментальні потрясіння, персональні невдачі, кризи змістів, загибель цілих сфер життєдіяльності людей, нищення пам'яток культури.

Загалом від початку повномасштабного російського нападу задокументовано понад 300 епізодів злочинів рашистів (станом на 06. 05. 2022) проти культурної спадщини[6]. Кожний день війни приносить нові невтішні новини про руйнування і загибель музеїв, кладовищ, бібліотек, театрів, мистецьких галерей і майстерень, інших закладів культури та освіти. Безжально рашисти знищують пам'ятки історії і архітектури, храми та інші культові споруди. Тобто росія поставила за мету не тільки загарбати чи зруйнувати, але й повністю знищити культурні артефакти, тим самим знищити нашу історичну пам'ять, нашу ідентичність

Міністр культури Олександр Ткаченко у своєму Телеграм каналі повідомив: «Російські війська свавільно руйнують нашу культурну спадщину: церкви, синагоги, музеї, пам'ятники, театри. МКІП вже зафіксувало 200 об'єктів (на 18.04.2022 – авт.) руйнувань культурної спадщини, і ці цифри не є кінцевими», – йдеться у повідомленні. За його словами, окупанти продовжують воєнні злочини проти української спадщини, намагаючись стерти українську

[4] Филипович Л., Горкуша О. Концепт «Український світ» як когнітивний ідентифікатор життєвого простору сучасних українців (філософсько-релігієзнавчий аналіз). *Українське релігієзнавство*. 2021. № 93. С. 13-31.

[5] Збережемо в історичній пам'яті: УІНП про те, чого Україна має навчитися у війні з РФ. URL: https://www.unian.ua/war/zberezhemo-v-istorichniy-pam-yati-drobovich-rozpoviv-chogo-ukrajina-navchitsya-u-viyni-z-rf-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11818596.html.

[6] Задокументовано 300 епізодів воєнних злочинів РФ проти культурної спадщини України. https://armyinform.com.ua/2022/05/06/zadokumentovano-300-epizodiv-voyennyh-zlochyniv-rf-proty-kulturnoyi-spadshhyny-ukrayiny/.

історію та ідентичність. Знищити українську культуру – одна з їхніх стратегічних цілей в цій війні.[7].

В умовах повномасштабного жорстокого нападу росії на Україну, на нашу культурну спадщину та ідентичність українці усвідомили, чим небезпечні ці агресивні наміри і дії росії. Вже 3 березня був створений Штаб порятунку спадщини, який взяв на себе інформаційні і моніторингові функції. Як мережева структура взаємодопомоги, Штаб консультує, надає пакувальні матеріали, хмарні сховища для цифрових матеріалів та гуманітарну допомогу музейним установам в 19 регіонах, допомагає евакуйовувати унікальні колекції, де вже почалися обстріли, та убезпечити там, де наразі спокійно[8].

Зрозуміло, що не тільки військові чи інфраструктурні об'єкти стали мішенями окупантів під час повномасштабного російського вторгнення. Крім них і культурні заклади та надбання України попали в першочерговий перелік того, що потрібно знищити. Причина зрозуміла: всі заклади культури, культурні пам'ятки, зокрема музеї відстоюють українську ідентичність, зберігають українську націю та її спадщину.

Працівники культури, зокрема художники, архітектори, музейні працівники добровільно стають «рятівниками скарбів», які ризикують своїм життям задля збереження української культурної спадщини у розпал війни у різних регіонах України (Харкові, Охтирці чи Чернігові). Штаб порятунку спадщини вивчає досвід і транслює його іншим в питаннях оцінки ризиків та втрат культурної спадщини внаслідок воєнних дій, задля мінімізації наслідків, першої допомоги та створення алгоритму роботи у постраждалих від війни районах, форми оцінки збитків рухомої та нерухомої культурної спадщини на місці після інциденту, документування воєнних злочинів та збитків у сфері культури.

Злочини росії щодо культурної спадщини докладно фіксуються Україною з метою наступної оцінки і відшкодування завданих втрат. Міністерство культури створило спеціальний сайт[9]для фіксації культурних злочинів Росії[10]. Тут збираються свідчення злочинів проти культурної спадщини, вчинених російськими окупаційними військами на території України. Крім того створено інтерактивну карту культурних втрат[11], на якій вказано місця знищення, руйнування або пошкодження пам'яток культури. До наповнення мапи може долучитися кожен, надсилаючи до МКІП докази руйнувань через згаданий вище ресурс[12]. Після підтвердження інформації, дані відображаються на цій інтерактивній мапі.

Пізніше зібрану інформацію планують використати як докази під час судового слідства в Міжнародному кримінальному суді в Гаазі, куди пред'являть факти про:

• пошкодження старовинних будівель, історичних кладовищ, релігійних споруд, пам'ятників, будівель закладів культури тощо;

• руйнування археологічних об'єктів – курганів, валів давніх земляних укріплень, місць розкопок та ін.;

• поранення/загибелі цивільних осіб внаслідок застосування сили та зброї окупантом при спробі пошкодження культурних об'єктів;

• захоплення майна, пограбування окупаційними силами музеїв, бібліотек та інших закладів культури.

Серед зафіксованих вже злочинів на сайті зазначено:

• знищення на Київщині Іванківського краєзнавчого музею, де зберігалися унікальні роботи художниці Марії Примаченко; музею старожитностей у Чернігові; Охтирський міський краєзнавчий музей;

• бомбардування Святогірської Свято-Успенської лаври на Донеччині, прицільним ударом зруйновано Георгіївський скит цієї лаври;

• руйнування Успенського Єлецького монастиря у Чернігові та Свято-Успенського собору в Харкові; Церкви Різдва Пресвятої Богородиці у В'язівці; Георгіївської церкви у Заворичах;

• удари артилерії і грабіж у «Садибі Попова» на Запоріжжі;

• знищення Донецького обласного драмтеатру у Маріуполі; Кінотеатру ім. Щорса у Чернігові;

• обстріли Дніпровського будинку органної та камерної музики;

• знищення сотень закладів освіти, зокрема приміщення гімназії – пам'ятки архітектури кінця XIX століття на Луганщині;

• знищення Національного літературно-меморіального музею Григорія Сковороди, де внаслідок обстрілу та пожежі згорів маєток XVIII століття, у якому останні роки свого життя працював та біля якого був похований відомий український філософ Григорій Сковорода у селі Сковородинівка. У рік 300-річчя з дня народження українського мислителя більшість музейної експозиції згоріло;

• пошкодження Сумського кадетського корпусу, Сумської духовної семінарії, бібліотеки ім. Короленка у Харкові і багато інших історичних та архітектурних пам'яток різних століть.

[7]В Україні зруйновано війною вже 200 об'єктів культурної спадщини. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3460630-v-ukraini-zrujnovani-vijnou-vze-200-obektiv-kulturnoi-spadsini.html

[8] Створено штаб порятунку культурної спадщини України. URL: https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/stvoreno-shtab-poryatunku-kulturnoyi-spadshchyny-ukrayiny

[9] Збираємо свідчення злочинів, вчинених проти культурної спадщини російськими окупаційними військами на території України. URL: https://culturecrimes.mkip.gov.ua/

[10] МКІП створило сайт для фіксації злочинів росії проти культури. URL: https://imi.org.ua/news/mkip-stvorylo-sajt-dlya-fiksatsiyi-zlochyniv-rosiyi-proty-kultury-i44364

[11] Мапа культурних втат. URL: https://uaculture.org/culture-loss/

[12] Збираємо свідчення злочинів … URL: https://culturecrimes.mkip.gov.ua.

Найбільш наочними є архітектурні і речові втрати. Їх складно не помітити, легко зафіксувати, однак їх ніколи вже не повернути в довоєнній формі. Можна відбудувати і житлові будинки, і храми, і театри, кінотеатри, музеї та концертні зали. Проте ми не в силах повернути людей, які загинули у цій війні. Серед них оперні співаки, актори, видавці, музиканти, художники, режисери, письменники… «Культурні втрати – всередині нас, і їх не можна компенсувати жодними репараціями», – написала Ксенія Білаш, редакторка відділу «Культура» порталу «Лівий берег»[13].

Зараз немає можливості навіть приблизно порахувати, скільки пам'яток архітектури та культурних закладів втратила Україна за місяці цієї війни. Тривають обстріли, не вистачає людських ресурсів для підрахунків, складно перевірити достовірність вже наявної інформації.

Вже декілька місяців російська армія щоденно обстрілює міста та селища України. За цей час Харків втратив майже 1000 будівель; у передмісті Чернігова знищено 70% споруд, а в самому місті ситуація не набагато краща; у Маріуполі пошкоджено 90% будівель. Менше, але відчутно постраждали споруди Херсона, Сум, Житомира, Миколаєва, Запоріжжя, Дніпра, Києва. А разом із будинками гинуть люди – під обстрілами, завалені у підвалах, позбавлені їжі, води та тепла.

Для України ця війна стала «великим руйнування» культурних цінностей, можливо навіть більше, ніж Друга світова. Здається, не час думати про «велике відновлення і будівництво». Міністр культури та інформації О.Ткаченко повідомив, що тривають перемовини з міжнародними колегами щодо створення загальноєвропейського фонду на відновлення фінансування для програми «Велика реставрація». «Після перемоги України росія обов'язково виплатить репарації за скоєне нею зло. За знищені міста, містечка та селища, а також за зруйновані об'єкти культурної спадщини», – заявив Ткаченко[14].

Зберегти українську культуру – одне з першочергових завдань для мільйонів українців, які в умовах війни почали масово себе усвідомлювати представниками великої нації. Сучасні обставини «вимагають не тільки чітко задекларувати те, з ким і чим ти себе ототожнюєш, а й засвідчити та проявити цю тотожність»[15]. Слід зазначити, що світ не залишив Україну наодинці з проблемами. Нагадаємо, зокрема уряд Чехії виділив більш ніж 80 тис. євро для музеїв України[16].

Беручи до уваги, що українська культура як основа української ідентичності та складова світової спадщини має бути відновлена, реконструйована та відбудована після перемоги над росією, уряд і громадські організації особливу увагу приділяють темі оцінки потреб післявоєнного відновлення. В такий складний час провадяться наради, навчання працівників культури.

З Україною тісно співпрацює Міжнародний центр з дослідження, збереження та реставрації культурних цінностей ICCROM (Conserving Culture, Promoting Diversity) щодо надання першої допомоги та забезпечення стійкості культурної спадщини під час кризи (First Aid and Resilience for Cultural Heritage in Times of Crisis (FAR), команда International Council on Monuments and Sites (ICOMOS) , ICOM та Блакитний щит Blue Shield International.

Програма відродження передбачає «системний і професійний підхід, нові навички, знання та досвід… Семінар ICCROM з оцінки втрат і ризиків у сфері культурної спадщини є яскравим підтвердженням того, що у плідній співпраці ми зможемо відповідати на глобальні виклики та захистити нашу культурну спадщину в надзвичайних ситуаціях», – відзначив директор Національного музею Революції Гідності (Maidan Museum) та співкоординатор Штабу порятунку спадщини Ігор Пошивайло.

Музеям, архівам, бібліотекам і всім, хто дбає за матеріальну спадщину, постійно надається консультативна на інформаційна допомога.

Після початку воєнних дій на сході України Музей Майдану підготував і видав за підтримки низки міжнародних партнерів, зокрема ICCROM (Італія), Смітсонівського інституту (США), Фонду Принца Клауса (Нідерланди), набір матеріалів українською мовою, призначених допомогти приймати рішення за кризових умов**.** «Перша допомога культурній спадщині в надзвичайних ситуаціях: міжнародні стратегії для України» **–** це комплект швидкого реагування для порятунку та збереження надбань при небезпеках в обмеженому часі.

Ця інформація, підготовлена на випадок стихійних загроз і бойових дій для тих, хто працює з культурними цінностями, стала в пригоді закладам культури в період російсько-української війни[17]. Вдалося скористатися світовим досвідом на випадок надзвичайної ситуації. Друковані комплекти з безпеки культурної спадщини було безкоштовно поширено по бібліотеках, музеях та інших інституціях, які мають справу з культурними цінностями[18].

---

[13] Велике руйнівництво: культурні втрати українців під час війни. URL: https://lb.ua/culture/2022/03/25/510869_velike_ruynivnitstvo_kulturni.html

[14] Там само.

[15] Релігійні ідентичності в їх сутності і конфесійних виявах: український контекст / За ред. професорів Анатолія КОЛОДНОГО, Людмили ФИЛИПОВИЧ, Алли АРІСТОВОЇ. Київ : УАР, 2021. 348 с. С.7.

[16] Уряд Чехії виділив біль ніж 80 тисяч. URL: https://lb.ua/culture/2022/04/14/513434_uryad_chehii_vidiliv_bilsh_nizh_80_tis.html

[17] Перша допомога культурній спадщині. URL: https://www.maidanmuseum.org/uk/node/1936

[18] Збірник – на основі міжнародного досвіду описує теорію та практику збереження культурної спадщини в надзвичайних умовах. Містить напрацювання експертів із Нідерландів, Італії, США, Пакистану, Сербії, Нігерії та менеджерів українських музеїв.

Висновок

Війна – це зло. Вона нищить матеріальні, культурні, духовні цінності, несе смерть і втрати різного характеру. Найбільш відчутні – це втрати людські, матеріальні, територіальні, фінансові, які підлягають обрахунку, бо вони прямі і видимі. Але є непрямі втрати, які виявляються, усвідомлюються з часом, і це стосується, в першу чергу, втрат культурних. Незважаючи на зусилля Міністерства культури та інформаційної політики України, громадських ініціатив «Штаб порятунку спадщини» та «Центр порятунку культурної спадщини», які постійно моніторять сферу культури, що зазнає знищення і грабування з боку окупантів, багато що з музейних та приватних колекцій пропадає без вісті, руйнуються історичні архітектурні пам'ятки, приміщення музеїв, виставкових залів, зносяться пам'ятники історичним подіям і діячам. Тому фіксація цих злочинів, які беззаконно і поки що безкарно здійснюються на українській землі окупантами, потребує особливої уваги з боку держави, громадських організацій, наукових експертів та фахових спільнот, окремих свідомих громадян України. Відновлення після перемоги всіх тих культурних втрат, яких зазнала і зазнає нині Україна, потребуватиме переліку втрачених пам'яток, їх каталогізацію, визначення нанесеної шкоди, фінансування та проведення відновлювальних робіт. Оцінка діяльності окупантів та їх владних адміністрацій як антигуманної і антикультурної по відношенню до історичної, духовної, культурної спадщини українського народу вже сьогодні є очевидною, але українці мають повернути награбоване і відновити поруйноване, що можливо на підставі усвідомлення цінності всіх артефактів культурної діяльності українського народу впродовж тисячоліть.

Щодня множаться невтішні новини про культурні втрати України, які стали прицільною метою для агресора. Разом з культурою росія прагне знищити українську ідентичність, український світ, український народ і державу. Зберегти українську культуру – одне з першочергових завдань. Перспективою подальших досліджень є проблема втрат України в релігійній сфері під час російсько-української війни.

Інформація про авторів:

Бодак Валентина Анатоліївна,
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії імені професора В.Г.Скотного
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
24, вул. Івана Франка, м. Дрогобич, 82100, Україна

Филипович Людмила Олександрівна,
доктор філософських наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди Національної академії наук України
4, вул. Трьохсвятительська, м. Київ, 01011, Україна

Information about the author:

Bodak Valentyna Anatoliivna,
Doctor of Philosophy, Professor,
Professor at the Department of Philosophy named after Professor V.H. Skotny
Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University
24, Ivan Franko str., Drohobych, 82100, Ukraine

Fylypovych Liudmyla Oleksandrivna,
Doctor of Philosophy, Professor,
Leading Researcher
H.S. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Trohsvyatitelska str., Kyiv, 01011, Ukraine

DOI

КОРЕНІ ЗЛА: УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ В КОНТЕКСТІ ІМПЕРСЬКОГО ДИСКУРСУ РОСІЙСЬКОЇ ГЕОПОЛІТИКИ

Гаюк І. Я.

Гаряча фаза військової агресії Росії проти України та відверто фашистські заклики знищувати українців як націю («денацифікація» у московському новоязі) заставила не лише світ, але й багатьох науковців звернутися до питання першопричин проблеми. Що змушує одну країну в XXI ст. всупереч всім домовленостям, всупереч навіть здоровому політичному глузду нападати на іншу країну і транслювати на весь світ суто нацистську ідеологію? Питання сутності фашизму і тоталітаризму, причини зростання масштабів та кількості війн у XX ст., здійснення геноциду цілих народів вчені почали розглядати вже з 20-х рр. XX ст. Злочини проти людства – геноцид вірмен в Османській імперії, Холокост євреїв та Калі Траш циган у Третьому Рейху, геноцид проти українців у СРСР та геноцид СРСР проти всіх верств населення країни – такі приклади можна наводити довго – всі ці явища змусили вчених шукати відповідь на питання, у чому їх причини. Автор терміну «геноцид» Р. Лемкін[1], М. Агурский[2], Х. Аренд[3], З. Бжезінський[4], В. Райх[5], М. Фуко[6] та багато інших вчених розглядали ці проблеми під різними кутами, часто доходили до спільних висновків, хоча вичерпного пояснення так і не знайдено.

Основною метою пропонованої розвідки є виокремлення суттєвих рис російської державності, політичної еліти та народу, які зробили можливою таку агресивну політику та ідеологію і створили сприятливий ґрунт для формування тоталітарного імперського режиму. Вивчення даного питання дозволяє визначити роль та значення української державності для імперського дискурсу російської геополітики.

В даному контексті доцільно зупинитися, насамперед, на двох важливих аспектах – історичній специфіці формування найсуттєвіших рис державності та на соціально-психологічному дискурсі російського політикуму. Відокремити ці два зрізи фактично неможливо, тому у розкритті основних політично-ідеологічних наративів російської держави будуть присутніми ці два підходи.

Спробуємо в основних рисах визначити умови формування сучасних держав в Європі, Україні та Росії. На заході сучасні держави створюються за моделлю консенсусу. Йдеться про т. зв. суспільний договір. При доволі помітній різниці у підходах до його розуміння, спільне у них те, що це завжди певні угоди між народом/суспільством у вигляді кожного його представника з тими, хто має можливість (силову) претендувати на керівництво цим народом, і ці угоди передбачають делегування певної частини своїй прав і вільностей політичній владі за те, що вона забезпечує захист людей – їхніх прав, свобод, життя та власності. Ступінь делегування міг бути різним, але двосторонній обмін прав і обов'язків був незмінним та обов'язковим. Вже у XVIII ст. т. зв. суспільна думка для урядів тогочасної Західної Європи не була порожнім місцем, і повністю нехтувати нею вони не могли. Українці віками жили в соціально-правовому полі Речі Посполитої, де королівська влада, хоч і мала певні важелі впливу на суспільство, не була вирішальною політичною силою. Окрім цього, в Україні була значна кількість міст з магдебурзьким правом, а більшість землі належала магнатам, козацькій старшині, дрібній шляхті тощо.

Московія формувалася не на засадах суспільного договору, а через утвердження своєї влади шляхом використання абсолютної влади свого сюзерена – золотоординського хана для захоплення і підпорядкування інших князів північно-східного краю своїй волі. Довіру ханів та ярлик отримували не найсильніші, а найменш впливові князі, які не мали особистісного авторитету серед інших князів і не мали жодної можливості отримати владу будь-яким іншим шляхом, аніж через вірне служіння золотоординському ханові. Тому, від початку вони демонстрували малопривабливі якості характеру, притаманні слабкій особистості («маленькій людини яка прагне влади та водночас її боїться» згідно з В. Райхом[7]) – хитрість, підлість, плазування перед вищими, заздрість до інших, зрадливість по відношенню до т. зв. союзників і друзів та жорстокість – зворотна

[1] Лемкин Р. Советский геноцид в Украине. URL: *argumentua.com/stati/rafael-lemkin-sovetskii-genotsid-v-ukraine. (дата звернення: 21.04.2015).*

[2] Агурский М. Идеология национал-большевизма. Paris: YMCA-press, 1980. 321 с.

[3] Арендт Х. Банальность зла. Эйхман в Иерусалиме. Москва, 2008, 424 с.; її ж. Истоки тоталитаризма. Москва: ЦентрКом, 1996. 672 с.

[4] Бжезинский З. Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы). Москва, 1998. 257 с.; його ж. Преждевременное партнерство. Brzezinsky Z. The premature partnership // foreign Affairs. Wash., 1994. Vol. 73, n 2. p. 67-82. Переклад. URL: http://www.politnauka.org/library/mpimo/bzhezinsky.php .(дата звернення: 12.03.2022).

[5] Райх В. Психология масс и фашизм. Москва, 1997. 192 с.

[6] Фуко М. История безумия в классическую эпоху. Санкт-Петербург, 1997. 576 с.

[7] Райх В. Там само, с. 6.

сторона слабкості та боягузтва. Вони не об'єднували і не приєднували землі згідно зі своїм кровним правом – вони їх захоплювали та користувалися ними, як засобом свого збагачення та влади. Звідси звичка оточувати себе виключно придворними – ступінь благополуччя визначався лише вмінням догоджати та подобатися правителеві, професійні якості стояли у кращому випадку на 2-му місці, якщо взагалі враховувалися. Самодостатні особистості, яким потрібні соратники, на московському троні були виключенням.

В СРСР вузький прошарок партійної еліти користувався максимумом благ завдяки своєму закритому положенню та реальному контролю над всіма засобами виробництва та розподілу матеріальних благ, володінню ідеологічно-інформаційними ресурсами для створення образу зовнішнього ворога з всього західного світу та внутрішнього– зі всіх незгодних з такою ідеологією та політикою (т. зв. ворогів народу, націоналістів, дисидентів тощо). Що за це отримував народ? Нічого, крім бідності та почуття гордості за державу. Вся ця модель зберігалася і при путінському режимі, лише замість комуністичної ідеології – відверто націонал-імперська пропаганда, а все інше – ті ж самі ізоляціонізм, антизахідність, антилібералізм, а ще почуття образи на весь цей світ, який чомусь не хоче любити Росію.

Імперський дискурс починає формуватися в Московії від початку її існування, а всі інші ідеологічні наративи обслуговують саме його. Ідеологічною основою імперії завжди виступає певна «Велика Ідея», яку політолог К. Агекян називає «Великою Брехнею». Імперія завжди «стоїть на ясній і красивій Великій Брехні. …Імперія бере високу ідею і починає здійснювати її засобами примусу та насильства»[8]. Імперія не просто захоплює ресурси та життєвий простір, а реалізує «втілення в іншому, символічному вимірі якогось ідеалу. Імперії важливо представити цей вимір, цю ідеологічну «картину світу», як істину»[9]. В ім'я «Святої та Великої Русі-Росії» – «колиски трьох братніх народів», від Петра І починається цілеспрямована політика по конструюванню малоросів: українців-русинів засобами державного тиску заганяють у прокрустове ложе «молодшого брата». Конструкт про українців, як про малоросів, та українську мову, як неповноцінну – сільський діалект «великої російської мови», формується послідовно і безперервно завдяки ретельно продуманій політиці. Українська інтелектуальна, духовна та політична еліта або переманюється на службу Росії, або знищується.

В контексті формування основних рис та наративів російської державності варто виділити двох осіб – Івана IV Лютого та Петра І. Щодо Івана Лютого, то до сталінської доби цю постать оцінювали загалом негативно. Навіть такий придворний історик, як М. Карамзін, прирівняв правління Івана IV за його результатами до монгольського ярма. В. Ключевський з ним у цьому цілком погоджувався. Проте, за Сталіна створюється запит на реабілітацію цього князя та схвальна піднесена оцінка його діяльності, як визначного державника. Про нього знімають фільми, пишуть наукові та науково-популярні роботи, мета яких не просто дати високу оцінку його зовнішній та внутрішній політиці, але приховано довести необхідність та виправданість «високими цілями» патологічної жорстокості, насамперед, внутрішньої політики Лютого. Запит на конструювання саме такої постаті можна зрозуміти, адже внутрішня політика Сталіна фактично була зліпком з політики Івана IV. За браком місця не маємо можливості навіть стисло висвітлити внутрішню і зовнішню політику Івана Лютого, тому скеровуємо всі зацікавлених до записок Г. Штадтена, який певний час служив у царській опричнині і був свідком всіх тих подій[10]. Опричнина яка почалася у 1565 р., надала цареві можливість повністю знищити всю стару аристократію (боярство) та сконцентрувати політичну, військову та фінансову владу в своїх руках. Методи – відвертий терор, страти, конфіскації майна всіх неугодних та депортації вцілілих на окраїни Московії[11]. Найкривавішою сторінкою опричнини став Новгородський похід 1569–1579 р., який найчастіше пояснюють бажанням Новгорода та Пскова перейти під владу Речі Посполитої. Та основна причина цієї каральної операції полягала у ненависті Івана IV до будь-яких проявів самоврядування, які ще збереглися у цих колишніх торговельних республіках. Цар наказував катувати і вбивати ченців, грабувати монастирі, «шість тижнів без перерви тривали жах і нещастя в цьому місті!... Ні в місті, ні в монастирях нічого не мало залишатися; все, що військові люди не могли забрати з собою…– знищували**…** У цей час було вбито стільки тисяч духовних і мирян, що ніколи ні про що подібне і не чули на Русі»[12]**. Загальну кількість жертв новгородського погрому Таубе і Крузе визначають у 27.000[13]. https://www.vostlit.info/Texts/rus10/Taube_Kruse/vved.phtml?id=1469).%20I%20це**

Опричнина спинилася 1572 р. після спалення Москви кримським ханом, і часто дослідники пов'язують її припинення з неспроможністю опричників захистити Москву. Проте, з розповіді Штад-

[8] Армянство и Империя. Круглый стол. *ж. «Анив».* 2006. № 2 (2). URL: www.aniv.ru *(дата звернення: 23.12.2016)*

[9] Армянство и Империя…

[10] Штадтен Г. О Москве Ивана Грозного. Записки немца-опричника. Л.-М., 1925. 192 с.

[11] Штадтен Г. Там само. – III, 14

[12] Штадтен Г. Там само. – III, 14-16.

[13] Послание Иоганна Таубе и Элерта Крузе, как исторический источник. URL: https://www.vostlit.info/Texts/rus10/Taube_Kruse/vved.phtml?id=1469 (дата звернення: 7.04.2022)

тена складається враження, що цареві вона просто стала не потрібна: опричники виконали те завдання, задля якого були створені – повністю зруйнували стару вотчинну систему та винищили її представників. Тепер необхідність у них відпала, до того ж вони, завдяки грабункам, накопичили значні матеріальні ресурси, тому їх також треба було знищити, що Івану IV і зробив, тепер вже руками вцілілих земських. Причому у своїх репресіях цар не шкодував нікого – ні близьких, ні далеких, ані відданих йому людей – безпеки не існувало ні для кого. «Тоді великий князь умертвив до 130 начальників … Івану Вісковатову відрізали спершу ніс та вуха, потім відсікли руки. Микита Фуніков був прив'язаний до стовпа і облитий окропом; так його зварили живцем» і далі у тому ж дусі. «Усіх опричників і земських, кого мали стратити, били спочатку на торгу батогами…, поки ті, хто мав добро чи гроші, не передавали їх у скарбницю великого князя»[14].

У діях Івана IV, у «червоному терорі» Леніна та «чистках» Сталіна бачимо аналогічний алгоритм дій: репресії проти всіх, постійна ротація на всіх щаблях влади і в репресивних органах, відсутність безпеки для всіх і жахливий рівень невиправданої жодними раціональними мотивами жорстокості.

Ще одне «нововведення» Івана Лютого – він фактично повністю закрив кордони Московії для в'їзду та виїзду. Князь А. Курбський писав царю про його «нехвальне поводження», оскільки той «затворил русскую землю, сиречь свободное естество человеческое, аки во адове твердыне»[15]. У подорожніх нотатках Педро Куберо Себастьяна «Паломництво світом» (Неаполь, 1682) йдеться і про Московію, де він опинився взимку 1674 р. Він зазначив її «слабку комунікацію з іншими народами, бо не лише заборонено входити іноземцям в це царство … Самі московити не мають права виходити за територію царства, це дозволялося лише послам та посланцям царя»[16].

Нинішня модель путінської політики вже впритул наблизилася до вищезгадуваних історичних зразків, що також не випадково. З інтерв'ю К. Собчак з дисидентом-перероджeнцем Глібом Покровським дізнаємося, що на її питання до одного високопосадовця з ближнього оточення Путіна (імені вона не називає), з ким зараз радиться В. Путін, він відповів – «лише з трьома особами – з Петром І, Іваном Лютим та Катериною Великою»[17].

Саме Іван IV цілком прозоро сформулював характер подальшого розвитку Московської держави, який не мінявся віками: це абсолютна одноосібна влада царя, знищення будь-яких форм самоуправління та можливості будь-якій соціальній групі/ спільноті/ інституту впливати на владу царя, ліквідація міст як автономних адміністративно-економічних одиниць, формування такої правової системи при якій будь-яке її рішення може бути скасовано рішенням царя, відсутність реальної приватної власності (цар може забрати все, що захоче). І, звичайно, створення війська та служивого стану, яке мало бути знаряддям подальшого розширення та зміцнення держави. Таким військово-служивим станом стало дворянство, яке, на відміну від європейської шляхти, не могло «вирвати у влади жодних «вільностей», жодних привілеїв; не могло перетворити свої «лени», залежні від суверена володіння, на повну приватну власність»[18].

Сьогодні РФ оголошує, що вона захищає всіх «русских во всем мире», як раніше православних християн у всьому світі, а також «правильні», з її точки зору, уряди. Але ніколи і ніде Росія не захищала права та вольності людини. В сучасній РФ серед відформатованих матрицею російської великодержавності патріотів часто можна почути з гордістю сказане, що в Росії завжди помирали не за «якісь там права чи свободи», а за «віру, царя, отечество»/ за «родину і Сталина». Такі люди навіть не ставлять просте питання, а що таке держава, віра та все інше без людей? Вони навіть не здогадуються, що саме такий менталітет називають тоталітарним або фашистським; це менталітет, для якого не держава існує для людей, а люди для держави. Очевидно, не випадково Х. Аренд доводить, що є всі підстави розглядати нацистську та більшовицьку системи, як варіанти однієї й тієї ж тоталітарної моделі[19].

В Україні такого ніколи не було, і навіть за понад 150 років (від остаточного розподілу Речі Посполитої у 1795 р.) такому рабському пасивному світоглядові в українському середовищі повсюдно укорінитися не вдалося. Інакша була державна й культурна традиції, інакше правове поле, що вже на початку XVIII ст. було зафіксоване в Конституції Пилипа Орлика «Уклад прав і вольностей Війська Запорозького та угоди поміж Пилипом Орликом, новообраним гетьманом, та тим же Військом Запорозьким, зокрема, генеральною старшиною та полковниками...», а в «Укладі…» неодноразово згадується, що мова йде про «Військо Запоріжське і народъ вольний россійській».

Ще однією характерною рисою Московії/Росії від початку її існування була фактична відсутність приватної власності. Тоді як у Англії, Європі та у Речі Посполитій правова система базувалася на традиціях римського права, яке не знало обмежень приватної власності. Російський дослідник О. Колес-

[14] Штадтен Г. Там само. – III, 21об. 22.

[15] Виппер Р. Иван Грозный. Москва-Ленінград, 1944. 160 с. С. 17.

[16] Купрієнко С. А. Козацтво, Україна та Східна Європа в іспаномовних джерелах 17 ст. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ, 2017. Спеціальний випуск, с. 42-49. С. 46.

[17] URL: https://www.youtube.com/watch?v=QP8XH8uGjng (дата звернення: 17.03.2022)

[18] Віппер Р. Там само, с.11.

[19] Арендт Х. Истоки… С. 10.

ников визначив характер путінської державної системи, як транзитний/державний капіталізм по-російськи або режим негативного консенсусу. І це визначення відповідає не лише сучасному, але й всьому історичному періоду існування російської державності. «Ключова властивість системи – її державоцентричність. Держава – це «ми». А «ми» – це кілька кіл апаратної та політико-фінансової еліти, … наближеної до двору. Все для держави, нічого поза державою, все під державою, тобто, під контролем груп, які цю державу представляють (саме груп, а не інститутів, наприклад, парламенту). Для формування такої моделі є історичні підстави. Власність у Росії завжди швидше видавалася державою, ніж створювалася знизу без її участі»[20].

М. Покровський зазначав, що поняття приватної власності у московитів не існувало: не лише вся земля належала князеві (він тільки передавав її у тимчасове володіння тим чи іншим людям), а й усе особисте, у нашому розумінні, майно також належало князеві. За князя Василя ІІІ Івановича до імператора Карла V в Іспанію відправили посольство – князь Іван Ярославський і дяк Трофімов. Імператор щедро обдарував їх золотим та срібним посудом, прикрасами тощо. Але по приїзді все це так сподобалося князеві, що він забрав усі подарунки у свою скарбницю. Герберштейн, який розповів цю історію, ототерів від такого безцеремонного поводження з чужою власністю, але у відповідь почув від своїх московських приятелів: «Ну так що ж, князь чим іншим обдарує»[21].

Згідно з В. Ключевським, за Петра І «фабрика і завод … не були цілком приватними підприємствами, керованими виключно особистим інтересом підприємців, а отримали характер державних операцій, які уряд вів за допомогою свого обов'язкового агента, гільдійного громадянина…»[22].

Очевидно, що така політика також не була випадковою – де існує захищена законом приватна власність, там існує і певна, не лише матеріальна, територія, не підвладна авторитарним бажанням зверхника. Ж. Делез і Ф. Гваттарі вважали, що «приватна власність та товарне виробництво – могильники держави»[23]. Саме завдяки приватній власності з'являються панівні верстви, що не співпадають з державним апаратом. В РФ «за перші 15 років XXI століття була сформована така модель державного капіталізму, за якої великі власники мали буквально виконувати волю держави, інакше їхні бізнеси не могли вижити. … Хто володіє державою, той і володіє власністю та нею керує»[24].

Судова система Московії/Росії. Вже перший із англійців, які описували Московію, Ченслор, хвалив російське судочинство, тому що «тут немає юристів, які б вели процеси на суді; кожен сам править свою справу і подає чолобиття та відповіді письмово, зовсім не так, як в англійському судочинстві»[25]. Чому ця система так сподобалася Ченслору, пояснюють записки уже згадуваного Генріха фон Штадтена, який у 1564-1576 рр. жив у Московії, був опричником, автором твору «Країна та правління московитів»[26]. Штадтен пише, що попри наявність т. зв. Судебників, за якими мали судити, в дійсності все відбувалося інакше. Не мало жодного значення, чи ти правий, чи винуватий – все вирішували гроші: хто має гроші – той і правий. І так відбувалося у всіх приказах[27]. Відтак, в реальності у Московії панували право сили і тотальна корупція, що у значній мірі витікало з фактично відсутнього права власності.

Щодо ставлення до релігії та церкви. Одним із головних ідеологічних наративів Московії/Російської імперії було і є проголошення православ'я духовною скріпою держави і права захисту Москвою всіх православних у світі. Наратив щодо захисника православ'я продовжував відігравати помітну роль у дипломатичних конструктах Росії, особливо тоді, коли було необхідно виправдовувати її агресію проти інших країн.

Наведемо декілька прикладів, як Росія захищала інтереси православних. Щодо ставлення Івана Лютого до духовенства, церков та монастирів вже згадувалося. Упродовж всього XVIII ст. і XIX ст. Росія вела постійні війни з Туреччиною (по чотири війни на кожне століття), наслідком яких стало розширення зони впливу Російської імперії на все Північне Причорномор'я. За умовами Кайнарджийського миру (1774) Росія записала себе гарантом безпеки християнських народів Туреччини. З 1791-1792 рр. вірмен, які проживали на територіях під протекторатом Великої Порти, наполегливо агітують переселятися за Прут на землі, вже завойовані Російською імперією. Та попри чисельні заяви Росії про страждання християн у «варварській Туреччині», звертає увагу, що церковні лідери кримських греків та вірмен «умовляли» людей переселятися в Азовську губернію. Логічно думати, що якби вірмени та греки так сильно потерпали від утисків уряду Великої

[20] Колесников А. Режим негативного консенсуса. Базовые цели, свойства, характеристики российской политической системы. Московский центр Карнеги. Декабрь 2017. С. 2. URL: Article_Kolesnikov_1217_Russ_WEB.pdf (дата звернення: 7.03.2022)

[21] Покровский М. История России. Санк-Петербург, 2002. Т. 1, 346 с. С. 27

[22] Ключевский В. Курс русской истории. Лекция LXVIII. Отношение Петра к Старой Руси. URL: http://www.spsl.nsc.ru/history/kluch/kluch68.htm (дата звернення: 7.03.2022).

[23] Делёз Ж., Гватари Ф. Капитализм и шизофрения. Анти-Эдип. Сокращенный перевод к. филос.н. М.Рыклина. Москва, 1990. С. 29.

[24] Колесников А. Там само, с. 2.

[25] Виппер Р. Там само. С. 17.

[26] Штадтен Г. Там само.

[27] Штадтен Г. Там само, III, 3-5об., 8об.-9

Порти та васального від неї Кримського ханства, то їх не доводилося б «умовляти» переходити під протекторат християнської Росії. Статистичні дані доводять, що Російська імперія аж ніяк не стала «землею обітованою» для переселенців. Подаючи відомості про народонаселення Бессарабського краю станом на 1816 р., надвірний радник П. Свіньїн зазначав, що «область сия потеряла много от побегов заграницу болгар, молдаван, не могших переносить тягости земельных повинностей и притеснений»[28]. Втекло, за його даними, не менше 3 тис. родин. «В начале 1814 года … большая часть жителей была готова бежать на турецкую сторону Прута, но остановлена была отеческим увещеванием преосвященного Экзарха»[29]. Аналогічна ситуація склалася і з григоріопольськими вірменами, які мали «бажання повернутися за кордон», в Акерман, але губернатор В. Коховський за сприяння архієп. Йосипа «попередив це їх бажання», переселивши незадоволених у Новонахічевань (109 дорослих та 40 дітей)[30].

Ще один дуже показовий приклад: коли в 2-й пол. 1860-х рр. спалахнула боротьба греків-християн проти турків на о. Крит, Росія ніби й виступила з ініціативою різних «реформ» на острові, але далі дружніх порад султану не пішла. А коли той «чемно ухилився від їх реалізації», російський уряд «не знайшов нічого кращого, як надати Туреччині непряму підтримку у боротьбі з повсталими критянами»[31]. І це при тому, що за 10 років до цього саме під приводом захисту прав православного населення у Туреччині Росія розв'язала чергову війну проти Османської імперії, яку ганебно програла.

Характер зовнішньополітичної дипломатичної та пропагандистської риторики Росії. Сьогодні кремлівську пропаганду найчастіше порівнюють з геббельсівською, а Путіна – з Гітлером. Аналогія зрозуміла, тому що риторика майже ідентична до гітлерівської, коли той оголошував напад на Польщу. Втім, якщо брати той же самий часовий відрізок, то риторика Сталіна нічим не відрізнялася від риторики Гітлера, достатньо лише подивитися його заяви перед початком російсько-фінської війни. Проте, зводити всі ці наративи лише до XX ст. невиправдано, оскільки аналогічний інформаційний контент знаходимо у вищих колах Російської імперії від Івана III Калити та його онука Івана Лютого і до утворення СРСР безперервно.

Саме Іван Лютий став чи не першим московським князем, який почав активно розмірковувати про сутність царської влади. Основна ідея, в якій він намагався переконати кн. А. Курбського, полягала у тому, що він є царем згідно з божественною волею, а всі ті, яких обирають – неповноцінні правителі. Так, у листі під час переговорів щодо миру до Стефана Баторія, Іван IV фактично дорікав королеві його виборчою владою: «Мы, смиренный Иоанн, царь и великий князь всея Руси по божию изволению, а не по многомятежному человеческому хотению»[32]. В. Ключевський влучно назвав його листи до князя Курбського наполовину «політичними трактатами про царську владу та наполовину полемічними памфлетами проти боярства та його домагань»[33].

І ще одна важлива сторінка у царюванні Івана Лютого, яка показує формування основних наративів московської історії, що стають постійними у всі наступні віки існування Російської імперії, пов'язана із захопленням у 1552 р. Казані. Вельми показовими є аргументи, якими московити пояснювали завоювання Казані. Аргумент перший – заздрість до багатства міста. За словами Івана Пересвєтова, «хотя бы таковая землица угодная и в дружбе была, ино было бы не мочно терпети за такое угодие»[34]. Інші аргументи знаходимо в тогочасному документі «Казанська історія», який сміливо можна назвати чи не першим ідеологічним наративом в історії Московії[35]. Отже, наступна причина – наратив, який також зустрічаємо упродовж всієї історії Московії/Росії/СРСР/РФ, що «територія Казанського царства історично є територією Русі: де стоїть тепер місто Казань, все те була єдина Російська земля»[36].

Третій, важливий для московської експансії наратив, який надалі також активно експлуатувався російською дипломатією для виправдання завоювань, що Московія є захисницею християнських народів, і дві пов'язані з цим тези, які водночас можна назвати головними ідеями твору, якими виправдовується законність казанського походу: захист від ворога та християнське месіанство, адже цар робив це не «для власної слави, а для блага християн»[37].

Відтак, упродовж не років і десятиліть, а століть, ми бачимо один і то ж самий алгоритм дій, один і

[28] Свиньин, П. (сост.). Статистическое описание Бессарабской области. Составлено надворным советником Павлом Свиньиным 1 июня 1816 года. *ЗООИД.* Одесса, 1867. Т. 6, с. 175-320. С. 211.

[29] Там само.

[30] Распоряжение правителя Екатеринославского наместничества В. Коховского казенной палате об отпуске денег на пропитание бедствующих армян, высланных из Григорополя в Новонахичевань. 31.08.1793 г., Екатеринослав. *Национальный архив Республики Молдова*, Ф. 1317. Оп. 1. Д. 22, ч. 1. Л. 111-113.

[31] Покровский М. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии: сборник статей. Москва ; Берлин : Директ-Медиа, 2020. 559 с. С. 292

[32] Ключевский В. Курс русской истории. Лекция XXX. Иван Грозный. Идея власти.

[33] Там само.

[34] Сочинения И. Пересветова. М.-Л.: изд-во АН СССР, 1956 388 с. С. 233-234.

[35] Постников В. «Казанская история»: к вопросу об идеологических основах восточной политики России. *ж. Ойкумена*. 2007. Вып I. С. 75-84. С. 75.

[36] Там само, с. 76.

[37] Там само, С. 77, 79-80.

той же малюнок/схему форматування ментального вмісту російського політикуму – від царя-батюшки/секретаря КПРС – до оточення: виправдання постійної експансії своїми «історичними правами», «захист християн у всьому світі», «месіанство».

Аналізуючи політичні принципи та звичаї СРСР, американські дослідники відзначали авторитарний характер політичних структур Росії упродовж століть, який вони пов'язували з монгольським домінуванням над країною, внаслідок чого Московія засвоїла базовий принцип системи – безумовне підпорядкування Державі та обслуговування держави всіма її людьми та класами[38].

Характерна риса російської дипломатії та уряду – зрадливість, а потім – образа та ненависть до тих, кого вони ж зрадили. Значу кількість прикладів знаходимо у книзі К. Маркса «Викриття дипломатичної історії XVIII ст.». Так, лорд Норт суттєво допоміг Катерині II у підписанні Кайнарджийського миру між Росією та Портою. Катерина II йому «віддячила» – відмовила у допомозі, обіцяній на випадок війни між Англією та північноамериканськими колоніями, ще й виробила збройний нейтралітет проти Англії, відтиснувши тим самим для себе морські права Великобританії. А зразу після цього «раптом» почала «погано думати» про лорда Норта, заявила про «глибоку огиду», «повну відсутність довіри» до нього[39]. Ще один із улюблених ходів петербурзького двору – «надавати своїм планам форму пропозицій, підказаних і нав'язаних йому іноземними дворами. Російській дипломатії приносять задоволення такі qui pro quo»[40]. Чомусь це дуже нагадує один із головних рефренів сучасної російської дипломатії – «це не ми …».

Військові наративи Росії («Росія ніколи ні на кого не нападала і вела виключно захисні війни»; «Російська армія – сама велика та переможна армія у світі»). Ставлення до інших народів. До сьогодні у представників всіх верств російського суспільства існує дивовижний наратив щодо виключної миролюбності Росії, який, як мантру, повторюють навіть неприхильні до путінського режиму росіяни. Хоча самий побіжний погляд на історію Московії/Російської імперії/СРСР/РФ засвідчує, що це історія постійних війн, які були саме загарбницькими (за виключенням війн у Смутні часи та двох т. зв. Вітчизняних – 1812 та 1941–1945 рр.).

Незважаючи на постійні порівняння Путіна з Гітлером, слід зазначити, що насправді подібна модель поведінки була притаманна багатьом очільникам Росії. Так, за типом характеру, моделлю мислення та рівнем обізнаності Путін сильно нагадує царя Миколу I, а ситуація, зокрема, з Кримською війною 1853–1856 рр. з дипломатичної/політичної та військової сторони є ніби дзеркальним відображенням дій сучасної путінської верхівки. За висновком М. Покровського, вся зовнішня та внутрішня політика Миколая I визначалася його характером «государя-вотчинника», який був щиро переконаний, що «всюди у світі політика визначається особистими смаками та симпатіями тих, хто її проводить…»[41].

В 1848 р. частина учасників угорської революції втекла до Туреччини. Росія почала вимагати їхньої видачі. Султан відмовив, цар образився. Привід для чергового втручання в турецькі справи Росія знайшла легко – традиційне «заступництво» за «ображених православних» з приводу священного вогню в Єрусалимі. В лютому 1853 р. надзвичайний посол царя у Стамбулі князь Меньшиков у категоричній формі зажадав усунення турецького міністра закордонних справ, оскільки той «недобросовісно діяв у питанні щодо святих місць»[42]. Порта поступилася, але після призначення нового міністра Росія виклала йому цілий список нових вимог. Зокрема, султан повинен був ще раз урочисто підтвердити обіцянки Кайнарджийської та Адріанопольської угод та чітко зафіксувати, по-перше, що право заступництва стосується всіх православних підданих султана, і вони можуть скаржитися російському цареві на зловживання турецької влади; по-друге, вся православна церква у Туреччині також підлягає російській опіці. Тобто, за умови прийняття таких вимог бл. 9 млн підданих християн султана отримали б фактично подвійну юрисдикцію і могли скаржитися цареві на султана, причому останній, на думку Миколи I, був зобов'язаний виконувати вимоги царя.

Спроби султана напряму домовитися з Миколою I нічого не дали[43]. Після «виділених на роздуми» Порті 8 днів російський посол оголосив розрив дипломатичних відносин і виїхав із Константинополя. А 14 червня 1853 року Микола I підписав маніфест, в якому повідомляв: «истощив все убеждения и с ними все меры миролюбивого удовлетворения справедливых наших требований, признали мы необходимым двинуть войска наши в придунайские княжества, дабы доказать Порте, к чему может вести ее упорство»[44].

Окупація князівств означала війну не лише з Туреччиною, а й із Францією. Микола I це розумів, але така війна не здавалася йому складною, оскільки вихідним пунктом бачення всіх російських операцій

[38] Frederic J. Fleron, Erik P. Hoffmann, Robbin F. Laird. Soviet Foreign Policy: Classic and Contemporary Issues. Proceedings of the Academy of Political Science (Vol. 36, Issue 4). Aldine de Gruyter, 1991. 857 p. P. 283.

[39] Маркс К. Разоблачения дипломатической истории XVIII века. Москва, 1989 URL: https://scepsis.net/library/id_878.html (дата звернення: 12.01.2022). Гл. I. № 3.

[40] Там само.

[41] Покровский М. Дипломатия… С. 156.

[42] Там само. С. 172.

[43] Там само. С. 173

[44] Там само. С. 174.

Миколою I був легкий розгром турецьких військ[45]. Подальші дії Туреччини та європейських держав ще більше переконали його у такій думці. Туреччина спочатку звернулася за посередництвом до Австрії, всі найбільш зацікавлені держави, у відповідь на звернення Туреччини про посередництво, швидко погодилися і запропонували сторонам конфлікту проєкт ноти, яка врахувала все найбільш істотне з російських вимог (так звана «віденська нота»)[46]. Туреччина погодилася з цією нотою і, таким чином, привід для війни було усунено.

Микола I засумував: відмовитися від прийняття «віденської ноти» –відверто зізнатися, що історія зі святими місцями була просто приводом для розв'язування війни. Тому ноту прийняли, але російська дипломатія зразу почала так її тлумачити, що це зробило її цілковито неприйнятною для турецького уряду (тогочасні «Мінські угоди»).

Відтак, посередництво західних держав скінчилося повною невдачею і, як цілком слушно зазначив М. Покровський, «мало лише той наслідок, що образ усієї Європи у ролі прохача остаточно зміцнив Миколу у його зарозумілості»[47]. Чи були у царя для цього якісь реальні підстави? Англійський посол Сеймур говорив, що Микола твердо вірив трьом речам: своїй військовій силі, допомозі австрійців та пруссаків і правоті своєї справи. Те ж саме можна сказати і про Путіна, лише замість допомоги австрійців та пруссаків треба писати «допомоги Китаю». «Вірити у правоту своєї справи було дорогоцінною особливістю Миколи у всіх його вчинках; він не допускав, щоб він міг бути не правий»[48]. М. Покровський зробив ретельний аналіз тодішньої економічно-військової ситуації в Росії і дійшов висновку, що знайти в історії приклад більш виразної безпідставної самовпевненості було би складно (тепер маємо ще більш яскравий приклад Путіна). Незважаючи на те, що на час Кримської кампанії реальна кількість армії була значно більшою, ніж могла виставити тоді будь-яка європейська держава, але якість цього війська була дуже низькою: «Озброєння нашої армії було дуже поганим: у той час, коли значна частина піхоти іноземних армій уже мала нарізні рушниці, і вся піхота їх була озброєна ударною рушницею, у нас деяких частинах військ все ще існували крем'яні рушниці»[49]. Вступивши у війну росіяни не були забезпечені ані порохом, ані продовольством, ані зброєю. Тоді як союзні війська мали нарізну зброю, яка призводила до якісних змін в особовому складі: люди привчалися діяти у розсипному строю, пристосовуватися до місцевості, вчитися обирати мету, що, в кінцевому рахунку, змушувало солдатів думати. Натомість, російські солдати нічого цього не вміли: їхнім завданням було гарно марширувати, а думати взагалі «було найсуворіше заборонено – вся миколаївська дисципліна стояла на тому, щоб вибити з людини цю шкідливу звичку»[50]. Статистика вражала: на навчання стрільбі на солдата виділялися кошти на 10 бойових патронів на рік, але й і це лише на папері…. Рушниці солдат … навіть у гвардійських полках всередині були вкриті іржею та порохом…»[51]. Характеристика тогочасної російської армії – «забита знизу та до мозку костей розбещена зверху»[52].

Ситуація і далі розвивалася, як під одне лекало з сьогодення: 9 лютого 1854 р. з'явився маніфест «царя-батюшки», що починався з традиційної заяви щодо «щирого бажання» російського імператора «припинити кровопролиття». Але «підступні підбурювання» Англії та Франції завадили цьому доброму бажанню здійснитися. «Отже, проти Росії, яка бореться за православ'я, поруч із ворогом християнства стають Англія та Франція»[53]. Далі Росія нагадала (і не вперше) про 1812 р. і пообіцяла його повторити[54]. Описувати хід всієї військової кампанії немає можливості та й потреби. Дамо лише окремі характерні замальовки з битви за «город русской славы» Севастополь, який точніше було би назвати містом російської ганьби. Старе неякісне озброєння, непрофесійна стратегія і тактика призводили до величезних втрат особового складу. Відступ, за офіційними повідомленнями, скоєний упорядковано, згідно з приватними – у повному безладі, що не дивно, оскільки командувачі навіть не знали, де знаходяться їхні війська[55]. З моря ця чорноморська фортеця вважалася неприступною, але союзники без особливих проблем захопили її з суходолу, оскільки звідти вона була майже незахищена. Найфантастичніше у всьому цьому те, що головнокомандувач чорноморського флоту і сухопутних сил у Криму князь Меньшиков, який ще до початку війни особисто попереджав щодо атаки союзників на Севастополь із суходолу, не дозволив інженерам провести необхідні роботи з укріплення міста з суші, «передбачаючи, що ці офіцера надарма витратять величезні суми грошей», тобто, вкрадуть їх[56]. Після першого ж зіткнення з силами союзників російські війська отримали поразку і дорога до міста була відкрита. Севастопольська оборона була такою кривавою, що виглядало, ніби місто захищали вали не з землі, а з

[45] Покровский М. Дипломатия… С. 174-175.
[46] Там само. С. 176-177.
[47] Там само. С. 177
[48] Там само.
[49] Там само. С. 183.
[50] Покровский М. Дипломатия… С. 183, 184.
[51] Там само. С. 182.
[52] Там само. С. 184.
[53] Там само. С. 209.
[54] Там само. С. 194.
[55] Там само. С. 219.
[56] Там само. С. 216.

людських тіл. Як писав М. Покровський, це був чи не єдиний випадок в історії всіх облог, коли захисники в обороні щодня втрачали народу набагато більше, ніж нападаючі[57]. Під час Інкерманської битви 24 жовтня 1854 р. росіяни втратили до 12 тис. людей[58]. Всі інші складові цієї «бліц-кампанії» також нагадують сучасну війні РФ проти України: відсутність нормальної логістики, брак продуктів та медикаментів, бездарне командування, ставлення до солдат як до гарматного м'яса тощо.

У військових кампаніях Московії/Росії можна виділити низку сталих рис: загарбницький характер під різними «високими» гаслами, виключно зневажливе ставлення до життя власних солдатів; недостатнє, зазвичай, забезпечення (логістика), що регулярно перетворювало російських солдат на мародерів; відсутність у них будь-якої військової ініціативи та власної думки.

Що у такому випадку робило російську армію такою «непереможною» в колективній уяві Заходу? По-перше, величезна, у порівнянні з іншими арміями, кількість живої сили при тотальній відсутності дбайливого ставлення до неї. Звідси поширена тактика закидання тілами, що часто викликало у супротивника шок; по-друге, постійні безперервні війни, які вела Росія, дозволяли перекривати ганебні поразки окремими гучними перемогами; по-третє, постійна готовність політикуму кидати свої війська у самі різні регіони земної кулі, що створювало у «наївного» Заходу уявлення про наявність відповідного рівня підготовки, реорганізації та забезпечення армії, чого також найчастіше не було. Та поки це з'ясовувалося, проходив певний час, потім ще деякий час припадав на оговтування західних країн від безглуздості ситуації і лише потім вони починали робити певні кроки, що давало Росії можливість досягати деяких успіхів. За Петра І Азовські походи (невдала війна з Туреччиною за вихід до Чорного моря), Велика Північна війна за вихід до Балтійського моря, яка тривала понад 20 років. Почалася ця війна зі спроби московитів захопити Нарву в листопаді 1700 р, яка закінчилася їхньою ганебною поразкою: Карл XII з 8500 солдатами атакував московський табір та вщент розгромив 35-тисячну московську армію. Перемога Петра І у 1709 р. у Полтавський битві, але повна поразка у Прутському поході проти Туреччини, яка змусила Московію повернути Туреччині Азов та зруйнувати Таганрог. Лише у серпні 1721 р. між Московією та Швецією укладено Ніштадський мир, який забезпечував Росії вихід у Балтійське.

При завоюванні Сибіру, Далекого Сходу, Півночі, Кавказу і т. д. навіть при наявності офіційного розпорядження із центру щодо «умовляння» тубільців перейти у підданство до Росії, військові на місцях найчастіше це ігнорували. Зрада та вбивство послів були для них цілком нормальною справою. Коли єнісейські киргізи розбивали вщент російські загони, які намагалися збирати данину з місцевого населення, росіяни з Красноярського острогу в 1630 р. під час переговорів захопили і повісили людей князя Кояна. Аналогічна ситуація була із завоювання чукчів – всі походи 1730–1740-х рр. вони мали відверто каральний характер (поселення руйнували, чоловіків вбивали, жінок та дітей вивозили). Так козачий сотник Шипіцин із загоном влітку 1740 р. пішов за ясаком від «річкових» чукчів. Зустрівши по дорозі великий військовий загін росіяни не ризикнули прийняти бій, запросили у свій табір для перемовин 12 чукотських тоєнів/старійшин та всіх їх вирізали. Та попри ці каральні міри всі війни проти чукчів закінчувалися для Росії невдачею, так що на деякий час ці спроби були повністю полишені, і лише підвищена увага британців та французів до Чукотки змусила Катерину II знову поставити питання підкорення краю. Але тепер це робили дипломатичним шляхом, і теоретично чукчі погодилися, за що були звільнені від податку на 10 років і отримали незалежне самоврядування. Ще у сер. XIX ст. у зведенні законів Російської імперії чукчів відносили до «не цілком підкорених» народів[59].

Кавказ, як і інші регіони колишнього СРСР також був «споконвічною російською землею» і сферою геополітичних інтересів Росії. Саме Чеченські війни дали можливість укріпитися Путіну на «троні». М. Покровський переконливо доводить, що «злого чеченця» створила саме політика Росії по відношенню до корінних народів Кавказу. Кавказькі війни, на думку історика, мали, насамперед, стратегічне значення – вихід на кордони Персії з подальшою експансією на її територію. Попри те, що і Катерина II, І Олександр І вважали за краще домовлятися з гірськими племенами, але «пропонувати таке рішення – означало не розуміти психології військових людей, які діяли у Закавказзі». Їм значно більше подобалося «підкоряти» цих, як вони любили говорити «обірванців», ніж вести з ними «якісь переговори та поважати якісь їхні права та звичаї»[60]. У 1803–1804 рр. цілий ряд ханств на північ від Араксу підкорилися Росії. Розповідати про методи та зразки російського адміністрування на Кавказі можна довго. Характерними їхніми рисами були презирливе ставлення до місцевого населення, відтискання земель та майна, постійні провокації з цією ж метою[61]. Дуже швидко автохтони зрозуміли, що всі запевняння російського керівництва

[57] Покровский М. Дипломатия… С. 223.

[58] Там само. С. 229-230.

[59] Тан-Богораз В. Чукчи. Ленинград, 1939. Т. 2. URL: http://az.lib.ru/t/tanbogoraz_w_g/text_1939_chukchee2.shtml (дата звернення: 28.04.2022)

[60] Покровский М. Дипломатия… С. 256.

[61] Там само. С. 264, 266.

щодо недоторканності їхньої власності є повною брехнею, і жителі масово почали втікати у «варварську» Персію від російського «благоустрою».

Ген. Єрмолов офіційно називав усе населення Чечні одною суцільною «зграєю розбійників», а найвживанішими словами стосовно горців були шахрай, злодій, лиходій та обірванець[62]. Один російський ротмістр (родом чеченець) розповідав: «Побоюючись росіян … вони (чеченці) селилися спершу хуторами … в неприступних місцях ущелин, лісів та ін. Росіяни нападали на них, грабували їхнє майно, палили хутори, вбивали і полонили людей, тому ще довго чеченці не наважувалися оселятися на ній [рівнині між Тереком та горами]»[63]. Природно, що чеченці почали відповідати росіянам тим самим. Політика єромоловської адміністрації також була традиційно російською: у разі крадіжки кожне село повинно було видати злодія, а якщо він сховається, то його родину. А у випадку, якщо «слідство виявить, що жителі безперешкодно пропустили нападників…, то село винищували, а жінок та дітей вирізали...»[64]. Чеченці розповідали про випадки, коли за вбивство козака винищували жителів цілого аулу[65]. Тож, як бачимо, «злий чеченець» недарма таким став і не завжди був таким. Як зазначав М. Покровський, «до прийняття ісламу чеченці були миролюбнішими за своїх сусідів»[66]. Але історик забув додати, що і прийняття ісламу чеченцями у XVIII ст. було тісно пов'язане з різким піднесенням у них войовничих настроїв під впливом безперервної запеклої боротьби з росіянами.

Зневажливе ставлення російських імперців та й обивателів до всіх інших народів – ще одна яскраво виражена характерна риса їхнього мислення та спілкування. На всіх рівнях політикуму звучить один і то же рефрен, що «так звана Україна – це недодержава». Утім, аналогічні вислови можна почути й в адресу інших колишніх союзних республік. Цитувати головного ідеолога євразійства О. Дугіна у цьому контексті можна дуже довго. Коли, після помаранчової революції в Україні, Росії все ж таки вдалося привести до влади В. Януковича, О. Дугін давав низку інтерв'ю, зокрема, донецьким ЗМІ: «До Януковича в Украине бесновалась неонацистская сволочь, которая вытворяла омерзительные вещи, пытаясь навсегда разорвать народы, культуры, языки, историю. … Эта нация может сложиться, если произойдет нормализация отношений с Россией с одной стороны. С другой – если Украина найдет нужную форму отношений с Евросоюзом. Не вступить туда и в НАТО любой ценой, но быть некой посреднической инстанцией между Европой и Россией. Думаю, эта роль вполне годится для украинской геополитики; Украина – неестественное геополитическое образование, государство-тампон…Сейчас нам нужен такой Пакт о разделе зон влияния, чтобы российская граница проходила не по рубежу странных государств-марионеток, а непосредственно между Россией и Европой. Эта общая российско-европейская граница должна проходить по линии цивилизационного раздела, а не по рубежам маргинальных псевдогосударственных образований. … А государство Украина в нынешнем виде – это недоразумение»[67].

Ця бацила імперськості проявляється на всіх рівнях соціуму, навіть у знаних у всьому світі дисидентів. Один із вражаючих прикладів цього – Олександр Солженіцин. У 2003 р. в американському емігрантському журналі «Вісник» був опублікований «Відкритий лист» Семена Бадаша, в якому він з огляду на серйозний вік вважав за необхідне розповісти важливі, на його думку, деталі та події щодо перебування в Особливому таборі в Екібастузі, які Солженіцин у романі «Архіпелаг Гулаг» відобразив не зовсім точно, а низку важливих подій «чомусь» просто випустив[68]. Спочатку С. Бадаш наводить уривок з листа Лева Копелева, завдяки якому рукопис О. Солженіцина «Іван Денисович» опинився в О. Твардовського, що і визначило його письменницьку кар'єру. Лист не призначався для публікації і лише у 1993 р. табу зняли, а надрукували його за наполяганням М. Копелева та П. Літвінова у 2001 р. Зокрема, Лев Копелев писав Солженіцину: «Ты и твои единомышленники утверждаете, что исповедуете религию добра, любви, смирения и справедливости. Однако в том, что ты пишешь в последние годы, преобладают ненависть, высокомерие и несправедливость. Ты ненавидишь всех мыслящих не по-твоему, живых и мертвых. Ты постоянно говоришь и пишешь о своей любви к России и честишь всех, кто не по-твоему рассуждает о русской истории. Но неужели ты не чувствуешь, какое глубочайшее презрение к русскому народу и к русской интеллигенции заключено в той черносотенной сказке о жидо-масонском завоевании России силами мадьярских, латышских и др. «инородческих» штыков? Именно эта сказка теперь стала основой твоего «метафизического» национализма, осью твоего «Красного колеса». Увы, гнилая ось»[69]. Однак з огляду на тему цієї статті, значно цікавішим є опис п. Семеном табірного буття в період

[62] Покровский М. Дипломатия… С. 286, 278

[63] Там само. С. 278–279.

[64] Там само. С. 291

[65] Там само. С. 292.

[66] Там само. С. 287.

[67] Інформаційний портал «Донецький комунікаційний ресурс», 27 березня 2010 р.

[68] Бадаш С. Открытое письмо Солженицыну. *ж. Вестник*, № 15 (326), 23.07.2003. URL: http://ldn-knigi.lib.ru/JUDAICA/Badash-Solg.htm (дата щзвернення: 12.08.2016)

[69] Бадаш С. Там само.

перебування там Солженіцина, до чого його спонукало «…неверное изложение вами нашей забастовки-голодовки в Экибастузе зимой 1952 года, как и на практически полное отсутствие информации о Норильском восстании в 1953 году…»[70]. Далі краще дати прямі цитати: «Вы, Александр Исаевич, только догадывались о существовании нелегального многонационального лагерного Совета зэков. … А Совет был, и действительно многонациональный. От евреев в него был приглашен я, а инициаторами и руководителями были авторитетные у бандеровцев братья Ткачуки»[71]. Потім Бадаш розповідає щодо виявлення та ліквідації стукачів: «В «АГ» вы, Александр Исаевич, ничего не сказали о национальной принадлежности этих стукачей. В большинстве они были русскими… Ни одного стукача из бандеровцев не было»[72]. Також С. Бадаш описує перебіг Норильського повстання: «В этом участвовали в основном бандеровцы, и к ним присоединилось небольшое число зэков других национальностей. В «АГ» это опущено, ибо вы постоянно принижаете роль бандеровцев …, хотя их в лагере было около 70%, и именно они, а не русские, как вам бы хотелось, были основной силой*. У примітці до цього речення Бадаш додає: «(*… В Экибастузе были два отдельных барака, в которых содержались каторжане с отличительными от нас всех буквами «КТР» на одежде – осужденные по Указу Верховного Совета от 1943 года за пособничество немецким оккупантам. В их числе были бывшие бургомистры, полицаи, работники передвижных немецких душегубок, расстрельщики евреев или вешатели пойманных партизан. Почти все они были русскими)»[73].

З поч. 2000-х рр. антиукраїнська риторика на російських телевізійних каналах невпинно зростала з року в рік, але стала абсолютно домінуючою після анексії Криму у 2014 р. Виправдовували це, традиційно, історичними правами Росії та «фашистським переворотом» у Києві» тощо. Для притомних жителів РФ опудало українського неонацизму виглядало жалюгідно, адже це говорили у країні, де, за словами В. Познера, «почти на каждом фанатском секторе свастика, где режут и бьют иностранцев, где еврей у половины сограждан обзывательное слово, а все остальные – хохлы, чурки, татарва, косоглазые, звери, чехи – куча “добрых” эпитетов ко всем другим национальностям»[74].

Наприкінці 1993 р. З. Бжезінський здійснив поїздку до Середньої Азії та Грузії і вже тоді відзначив, що всі вищі політичні керівники країн цих регіонів дуже різко висловлювалися щодо використання Москвою питання про російськомовне населення для виправдання своїх претензії на втручання у справи цих держав. Президент Казахстану Н. Назарбаєв публічно заявив, що всі «розмови про захист росіян, які проживають в Казахстані, нагадують часи Гітлера, який теж починав з питання захисту судетських німців»[75].

Однак, ця зверхність стосовно інших народів зовсім не є наслідком радянських часів – це також давня й усталена риса політики Москви. В XIX ст. це знайшло яскраве втілення в «наукових», а насправді – ідеологічних конструктах відомого слов’янофіла М. Данилевського, які з повним правом можна назвати расистськими або нацистськими. Найвідоміша його праця «Росія та Європа» побачила світ у 1871 р., більш аніж за 20 рокі до публікації книги Хьюстона Стюарта Чемберлена «Основи XIX століття», яка вважається фундаментом націонал-соціалістичної расистської ідеології Третього Рейху. Гітлерівський расизм знає весь світ, але шовіністично-расистську ідеологію, викладену М. Данилевським, чомусь майже не згадують.

М. Данилевський намагається довести, що хоча будь-який народ має право на державне існування, але це право обмежується умовою «свідомості цього права, бо несвідомої особи ні індивідуальної, ні народної бути не може»[76], а тому, якщо якійсь народ не має такої свідомості, то його захоплення не можна вважати злочином, бо ж він несвідомий. Причини такої несвідомості є різними, але це не важливо, тому якщо поряд із несвідомим народом живе інший – «свідомий», то останній поглинає «несвідомого» – «бо не може ж плем’я, більш могутнє і зріле, зупинити свій ріст тому, що йому на шляху зустрічаються ці племінні недоростки». До таких «недорostків» М. Данилевський відносить, зокрема, й фінів, яких росіяни, виявляється, ніколи не підкоряли: просто від «початку історії» фіни перебували «в дружньому союзі з слов’янськими племенами і спільно» заклали основу держави[77]. А оскільки росіяни були сильнішим племенем, то вони і поглинули їх «природним шляхом асиміляції».

Також, існують інші народи, які «померли для політичного життя, зберігши ще свої етнографічні особливості»[78]. Такими народами, на переконання історика, є вірмени та євреї. І зрештою, є народи, «так само, як і окремі особи, які заслуговують …

[70] Бадаш С. Открытое письмо Солженицыну. *ж. Вестник*, № 15 (326), 23.07.2003. URL: http://ldn-knigi.lib.ru/JUDAICA/Badash-Solg.htm (дата щзвернення: 12.08.2016)

[71] Там само.

[72] Там само.

[73] Там само.

[74] Познер В. Один плешивый мальчик хочет войти в историю. URL: http://veterano.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=5084:vladimir-pozner-odin-pleshivyj-malchik-khochet-vojti-v-istoriyu&catid=26&Itemid=123 (дата звернення: 22.04.2022)

[75] Бжезінський З. Преждевременное партнерство…

[76] Данилевский Н. Россия и Европа. 1869. URL: http://az.lib.ru/d/danilewskij_n_j/text_1869_rossia_i_europa.shtml (дата звернення: 12.03.2021)

[77] Там само, с. 169.

[78] Там само.

позбавлення волі, яку завжди використовували на зло. Такі – поляки»[79]. Щоправда, тут Данилевський застерігає, що карати Польщу мала право лише Росія, «проти якої, як і проти всього слов'янства, Польща завжди була винна»[80]. Тобто, Польща, яку Росія втопила в крові і позбавила незалежності, сама у цьому винна, а поляки є невдячними, оскільки саме Росії зберегла їх, як націю.

Далі М. Данилевський розповідає про необхідність ліквідації Туреччини та Австрії, оскільки вони «втратили будь-який сенс. Ніколи не маючи внутрішніх основ і причин існування, вони втратили тепер і те тимчасове і випадкове значення, яке служило виправданням їхнього політичного буття; іншими словами, вони померли і, подібно до будь-якого трупа, шкідливі в гігієнічному відношенні…»[81]. Тому, підсумовує М. Данилевський, « з якої б сторони ми не підступали до справи, Всеслов'янська федерація з Росією на чолі, зі столицею в Царгороді – ось єдине розумне, осмислене вирішення великого історичного завдання, що отримало останнім часом назву східного питання»[82].

Фактично, вся ця праця М. Данилевського є мегалітичною преамбулою для аксіоматичного для нього висновку, що «Росія надто велика і могутня, щоб бути лише однією з великих європейських держав»; і що вона страждала, вимушено займаючи цю роль «ось уже сімдесят років»[83]. Тому Росія може зайняти гідне себе та слов'янства місце в історії, лише ставши «главою особливої, самостійної політичної системи країн і служачи противагою» всій Європі[84]. А от якщо Росія не стане «представницею слов'янського світу», тоді вона «втратить історичну мету свого існування, продемонструє світові жалюгідний зразок історичного недорослля величезних розмірів»[85]. Саме ця «історична місія» Росії робить неминучою її протистояння з Європою.

Хоча тоді більшість науковців критично оцінили дану працю М. Данилевського, але такий націонал-імперський твір був радо прийнятий Олександром III, завдяки чому ця доктрина фактично стала офіційною – працю наполегливо рекомендували всім викладачам історії, як настільне керівництво для викладання та роз'яснення історії Росії учням та студентам[86].

Чому саме Україна? Без України не просто велика Росія, і й просто Росія в принципі неможлива. Для того, щоби стати Росією, Московії було необхідно захопити Україну-Русь, забезпечити собі примордіальну основу для свого нового імперського статусу під назвою Російська імперія – створити симулякр щодо трьох народів-братів та єдиної їхньої колиски – Києва, потім зробити невимушений перехід від братніх народів та спільної історії до великої Росії – імперії (читай – Московії) як єдиної правонаступниці Київської держави. Тобто, Росія без України перетворюється в Московію. Але питання не стільки в історичній перспективі – це лише ідеологічне виправдання імперських амбіцій РФ, але, насамперед, у геополітичних планах Росії, як це зазначав З. Бжезінський: «Без України Росія перестає бути євразійською імперією. Без України Росія все ще може поборотися за імперський статус, але тоді вона би стала в основному азійською імперською державою…»[87]; і навіть більше: «незалежність України кинула виклик претензіям Росії на божественне призначення бути прапороносцем усієї панслов'янської спільноти»[88].

9 грудня 2021 р. В. Путін проводив онлайн-зустріч з членами Ради з прав людини (СПЧ), на якій відбулася полеміка з відомим кінорежисером Олександром Сокуровим. О. Сокуров озвучив низку проблем з правами людини у РФ, зокрема, відзначив, що на Північному Кавказі зростають антиросійські настрої і запропонував відпустити тих, хто не хоче входити до складу РФ. Реакція Путіна на це була дуже нервовою: «Есть за что извиниться, потому что у вас не выступление, а манифест», що в РФ ніхто не хоче сепаратизму. Потім, всупереч собі ж, зазначив, що у РФ понад 2000 територіальних претензій і висловився про неприпустимість публічного озвучування таких питань. Далі більше: Путин, очевидно, сам того не усвідомлюючи, проговорився, що РФ створювалася, як багатонаціональна і багатоконфесійна держава, але, «разве русский народ, об интересах которого вы сейчас сказали, заинтересован в распаде Российской федерации? Или вы хотите превратить нас в Московию?!»[89]. Цей дуже показовий монолог засвідчує, що Путін прекрасно знає, що РФ створювалася, як багатонаціональна держава, і без усіх цих інших народів це буде не Россія, а просто Московія. А всі інші розмови щодо «неіснуючих» української нації та держави Україна – це політична демагогія, розрахована на внутрішню та зовнішню малоосвічену інертну аудиторію. Ще один важливий штрих: у фразі щодо розпаду РФ внаслідок реалізації конституційного права народів РФ на самовизначення та суверенітет, Путін проговорюється: «разве русский народ заинтересован в распаде

[79] Данилевский Н. Россия и Европа. 1869. URL: http://az.lib.ru/d/danilewskij_n_j/text_1869_rossia_i_europa.shtml (дата звернення: 12.03.2021)

[80] Там само, с. 170.

[81] Там само, с. 175.

[82] Там само, с. 283.

[83] Там само, с. 304.

[84] Там само, с. 305.

[85] Там само, с. 306.

[86] Покровский Дипломатия…, с. 354.

[87] Бжезінський З. Великая…., с. 61.

[88] Там само, с. 110.

[89] URL: https://www.svoboda.org/a/31602955.html (дата звернення: 27.02.2022)

РФ?». Тут точка відліку в побудові системи координат державного поля РФ визначена цілком прозоро: не зацікавленим є «російський народ», а інтереси і бажання всіх інших народів Путіна і «русский народ» не цікавлять.

Ця лінія завжди була присутня у політиці Росії, і після розпаду СРСР та умовних демократичних реформ у РФ нікуди не ділася. Уже в 1994 р. З. Бжезінський застерігав від ідеалістичного оптимізму у стратегічних планах щодо взаємовідносин США та Росії[90]. У статті «The premature partnership» він довів переоцінювання адміністрацією Клінтона позитивних змін у РФ і стратегічну недооцінку нових держав, які утворилися в результаті розвалу СРСР, передусім – України. Корені проблеми, на його переконання, насамперед, у тому, «яке значення в російській політиці має старе питання, що найбільше хвилює почуття більшості політиків і громадян, а саме: «Що є Росія?» Чи є вона, насамперед, націю-державою, чи вона – багатонаціональна імперія? Дані опитувань показують, що приблизно дві третини росіян, і навіть більшість демократичних політиків вбачають у розпаді Радянського Союзу трагічну помилку, яка має бути якось виправлена»[91]. Вже тоді у 1993-1994 рр. в російському політикумі було поширеним уявлення, що «українська незалежність – це аномалія та загроза положенню Росії як світової держави»[92].

У Нью-Йоркській публічній бібліотеці зберігається стаття Р. Лемкіна «Радянський геноцид в Україні». Вчений пише, що стратегічне розташування України є дуже важливим для Росії. «Доки Україна зберігатиме свою національну єдність, доки її народ вважатиме себе українцями і домагатися незалежності, Україна буде серйозною загрозою самої суті радянської ідеї … « (йдеться про створення «радянського народу»), адже українці не є росіянами і ніколи ними не були: у них інша культура, інший темперамент, інша мова та інша релігія»[93]. Вчений називає знищення української нації класичним прикладом радянського геноциду. Згідно з даними журналу «Ukrainian Quarterly» (осінь 1948 р.), лише у 1931 р. 51 713 українських інтелектуалів вислали до Сибіру; аналогічна доля спіткала й щонайменше 114 значних поетів, письменників та художників. У Західній та Карпатській Україні й Буковині влітку 1949 р. було знищено щонайменше 75% інтелектуалів та фахівців[94]. Паралельно з цим репресували українські церкви та священників. У 1926–1932 рр. ліквідували УПАЦ, під час великих чисток вбили понад 10 тис. священиків та митрополита В. Липківського (1937 р.) якого А. Кримський називав апостолом українського релігійно-національного відродження. В 1946 р. ліквідували і УГКЦ.

Голодомор був третьою хвилею удару по українській нації, оскільки велика маса «незалежних селян… була сховищем українських традицій, фольклору та музики, національної мови та літератури, національного духу… Між 1932 та 1933 роками 5 000 000 українців було доведено до голодної смерті»[95]. Ще у 1951 р. Р. Лемкін порівнював політику СРСР щодо українців з політикою нацистів щодо євреїв та слов'янських народів. Так, місто Винницю він назвав українським Дахау[96].

Знищення української нації Р. Лемкін називає класичним прикладом радянського геноциду, хоча «масове винищення народів і націй…не є новою рисою політики [Кремля] експансіонізму... Навпаки, це довгострокова внутрішня політика Кремля, яка мала численні прецеденти і в царській Росії»[97].

Фактори, які викликали стале відтворення авторитарного тоталітарного режиму в Московії/Росії/СРСР/РФ. Це питання тісно пов'язане з т. зв. національним характером і тим, що сьогодні доволі часто доводиться чути на самих різних комунікативних рівнях – «рабством у крові російського народу». Інша річ, наскільки взагалі є виправданим питання щодо існування національного характеру? Вірогідно, має сенс говорити про наявність пізнаваних рис характеру не лише індивідууму, але й «колективної етнонаціональної особистості». Тобто, якщо певні риси спостерігаються у більшості представників народу, тоді можна говорити і про певний тип національного характеру/психотип. Але така постановка питання несе небезпеку стереотипізації (значить – гомогенізації та спрощення) у сприйнятті «Інших», адже більшість – це не всі, і про це необхідно пам'ятати. Однак, значно важливішим є питання, які фактори визначають фундаментальні риси національного характеру. І тут відповідь очевидна – це географічно-кліматичний чинник та політична історія народу/ історія його державності.

Саме специфіка російської державності стала визначальним фактором багатовікового негативного відбору у формуванні російської нації. Відомий вираз англійського історика та політика Дж. Е. Дальберг-Актона (†1902), що «Влада розбещує, абсолютна влада розбещує абсолютно» (англ. Power tends to corrupt, and absolute power corrupts absolutely) – це своєрідний ключ до пояснення саме такої тенденції російського соціуму приймати, погоджуватися і навіть пишатися самими авторитарними формами державного устрою. Століття життя в тоталітарній державі, очолюваній, переважно, «маленькими», неповноцінними в особистісному сенсі кер-

[90] Бжезинский З. Преждевременное партнерство…

[91] Там само.

[92] Там само.

[93] Лемкин Р. Там само.

[94] Там само

[95] Лемкін Р. Там само

[96] Там само.

[97] Там само.

маничами, задіювали механізм негативного відбору на всіх рівнях суспільства.

Правління Івана Лютого – яскраве свідчення того, як абсолютна влада в руках однієї психічно неповноцінної людини вкрай розбещує не лише її саму, але і все суспільство: «Через гроші земських обмовляли всі: їхні слуги, робітники та служниці, і простолюдин із опричнини – посадський чи селянин. Я мовчу про те, що дозволяли собі слуги, служниці і малі діти опричних князів і дворян! У силу указу все вважалося правильним…»[98].

Відомий вчений-психіатр В. Райх доводив, що «фашистська ментальність – це ментальність «маленької людини», поневоленої, але яка прагне влади...»[99]. Це підтверджує і Х. Аренд. Розповідаючи про нацистського злочинця А. Ейхмана, вона не може приховати свого подиву від несумісності «між невимовним жахом діянь і цілковитою сірістю того, хто їх вчиняв»[100]. Х. Аренд доходить висновку, що банальність індивіда, як особистості, його цілковита сірість/пересічність і є тим необхідним та благодатним ґрунтом, який органічно поєднує посередні розумові здібності з високим ступенем морального ідіотизму. Саме така банальна людина є ідеальним знаряддям для тоталітарної нацистської держави у реалізації всіх її програм. А формує таку людину держава, на що також звертав увагу В. Райх: «кожен суспільний устрій створює в масах своїх членів психологічну структуру, яка необхідна йому для досягнення своїх основних цілей»[101]. Гітлер відкрито говорив, що маса лише відображає те, що вливається у її свідомість. Після його приходу до влади вся ця безліч сірих людей змогла ототожнити себе з «державою» та «нацією», які замість них були «великими та сильними»[102]. Сьогоднішня Росія – яскраве тому свідчення. Упродовж 20 років там послідовно формувалася така сіра безособова дегуманізована біомаса з діагнозом моральний ідіотизм, а моральний ідіотизм – це «заразна духовна і соціальна хвороба», ознаки якої, на жаль, помічаються не одразу[103]. І формувалася ця маса знову ж таки державою.

Х. Аренд відзначила ще одну характерну рису Ейхмана: «він та його підлеглі мали цілу мову, яка допомагала ухилятися від відповідальності за свої вчинки. Ця мова називалася Amtssprache, тобто, «офіційна» або «бюрократична мова». Наприклад, коли їх питали, чому вони зробили певний злочин, вони відповідали «мені довелося це зробити», а на запитання «чому» давали відповідь «такий був наказ», «така політика організації», «такий закон»[104]. Це знову повертає нас до проблеми Держави, оскільки бюрократична мова – це мова державної машини, тобто машини реалізації влади.

У книзі «Про тоталітаризм» Х. Аренд наводить невтішні для більшості представників нинішньої Росії докази, що «тоталітарне правління, незважаючи на свій явно злочинний характер, спирається на масову підтримку… Тож не дивно, що вчені, а також державні діячі часто відмовляються визнати цей факт. Перші посилаються на магічний вплив пропаганди та методи промивання мозку, а другі просто заперечують дану обставину… Нещодавно опубліковані секретні доповіді про стан громадської думки в Німеччині під час війни (з 1939 по 1944 р.), підготовлені СС, дуже показові щодо цього. Вони демонструють, по-перше, що населення було дуже добре поінформоване про … масові вбивства євреїв у Польщі, підготовку нападу на Росію, а по-друге, попри той ступінь пропагандистської обробки, вони зберігали здатність до формування незалежних суджень. Однак, все це анітрохи не послаблювало загальної підтримки гітлерівського режиму. Цілком очевидно, що масова підтримка тоталітаризму не виникає ні з невігластва, ні з процесу промивання мозку»[105]. Цим же питанням задавалися Ж. Делез та Ф. Гваттарі, на думку яких «фундаментальна проблема політичної філософії…: “Чому люди борються за рабство так, ніби йдеться про їх порятунок?”. В. Райх стверджує: ні, маси не були обдурені, вони хотіли фашизму в цей момент…, і саме це … треба пояснити»[106].

Після анексії Криму В. Познер написав: «Раньше у меня было убеждение, что все зло в Кремле. Теперь, за последние три месяца я увидел, сколько говна кипит в головах моих знакомых, которых я считал неглупыми людьми... Я убедился, что Путин – ***наш*** президент…. И меня впервые в жизни посетила мысль о том, что стадо вряд ли изменится за время моей жизни»[107].

А на питання щодо колективної відповідальності народу/країни гарну відповідь дав вирок Нюрнберзького трибуналу: «Вся влада опинилася у руках Гітлера. Німеччина ***прийняла*** диктатуру з усіма її терористичними методами та її цинічним запереченням управління у вигляді законів…». Тому, вся Німеччина також несла відповідальність за злочини гітлерівського режиму.

Сприйняття Росії та України в сучасному світовому інформаційному просторі. Упродовж століть свого існування Російська імперія

[98] Штадтен Г. Там само. III, 20об-21.

[99] Райх В. Там само. С. 6.

[100] Арендт Х. Банальность зла… С. 89.

[101] Райх В. Там само. С. 29

[102] Райх В. Функция оргазма. СПб., М., 1997. С. 121.

[103] Бачин В. Моральный идиот под микроскопом. *ж. Человек.* М., 2015. № 3. С. 132-142. С. 141.

[104] Розенберг М. Язык жизни. Ненасильственное общение. Киев: София, 2009. С. 24.

[105] Аренд Х. Истоки тоталитаризма. С. 3.

[106] Делёз Ж., Гваттари Ф. Там само. С. 16.

[107] Познер В. Там само.

з завидною регулярністю демонструвала світові невпинну тягу до загарбання чужих територій; стійке нехтування будь-якими угодами, якщо вони хоч у чомусь її не влаштовували; відверту брехливість у дипломатичних стосунках, піднесену до рангу чесноти; не менш стійке окозамилювання, особливо стосовно своєї військової сили та непереможності. І тим не менше, світ продовжував загравати з Росією і створювати для неї певні преференції, якими вона уповні користувалася. Як відомо, короля робить свита. Чому упродовж століть Захід постійно дозволяв Росії таку хамську поведінку, і сьогодні далі продовжує загравати з нею та намагається «зберегти обличчя Путіну»? Можливо, що «колективний Захід» не може позбавитися притаманній більшості людей якості – транспонувати на Інших власні риси. Можливо, відповідь полягає у тій же психології «маленької людини», яка прагне влади. І коли такі «маленькі люди» приходять до влади на Заході, звабливий «поклик» системи, яка дозволяє розгорнутися найгіршим рисам їхньої натури стає гіпнотичним.

Існує ще одна важлива проблема – сприйняття «колективним Заходом» України не як суверенної держави з давньою історією та культурою, а крізь історичну імперську призму Росії як «братский народ»/»малоросс». При цьому, більшість навіть не усвідомлює, що це працює століттями конструйований Росією для нав'язування потрібного політичного дискурсу стереотип. А стереотипи мають особливість включатися і визначати поведінку людей, оминаючи їхню свідомість.

Велика Російська імперія – один із найбільш вражаючих симулякрів в історії людства. І інший дивовижний феномен, що Захід з його раціонально-прагматичним менталітетом століттями дозволяв нав'язувати собі модель саме такого сприйняття та відповідного ставлення до Росії всупереч чисельним прикладам невідповідності її цій моделі. Можливо, сьогодні Росія нарешті виконала свою правдиву історичну місію, згідно з П. Чаадаєвим – стала уроком усьому людству, і цей урок полягає у тому, що Росія показала всьому людству, як не треба і не можна жити та діяти у цивілізованому світі.

Інформація про автора:

Гаюк Ірина Яківна,
доктор культурології,
доцент кафедра менеджменту мистецтва
Львівська національна академія мистецтв
38, вул. Кубійовича, Львів, 79011, Україна

Information about the author:

Haiuk Iryna Yakivna,
Doctor of Cultural Studies,
Associate Professor at the Department of Art Management
Lviv National Academy of Arts
38, Kubiyovych str., Lviv, 79011, Ukraine

DOI

ВІД МУЗИКИ МАЙДАНУ ДО МУЗИКИ ВІЙНИ: УКРАЇНСЬКИЙ ФЕНОМЕН

Дутчак В.Г.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Український національний спротив загарбникам має давню історію, що знайшла відображення у мистецтві, зокрема музичному, як на фольклорному, так і на професійно-композиторському рівнях. Саме кількасот-літня боротьба за українську незалежність і державність активізувала появу багатьох жанрів музичного фольклору, їх історичних модифікацій, знайшла відображення у творчості українських і зарубіжних композиторів. Період XX – початку XXI століття, на який припало дві світові війни, рухи опору в час Української народної республіки, громадянської війни, німецької окупації, а в радянський час – діяльність Української повстанської армії, дисидентського руху, став найбільш активним для формування нових національних музичних символів. У період відновлення Незалежності України з 1991 року були офіційно затверджені нові музичні жанри – державний гімн «Ще не вмерла України» (муз. М. Вербицького, сл. П. Чубинського), духовний гімн «Боже великий, єдиний» (муз. М. Лисенка, сл. О. Конiського), були відроджені численні твори, заборонені радянською владою, першочергово, пісні різних історичних періодів – козаччини, січового стрілецтва, повстанського руху, а також творчість національно-орієнтованого характеру авторства репресованих композиторів. По-новому зазвучала пісенна шевченкіана і франкіана, активізувалося введення до наукового і мистецького обігу творчості митців українського зарубіжжя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблематика дослідження музичної творчості в періоди революцій та військових дій притаманна для багатьох галузей гуманітарних знань. Вона відображена у численних наукових дослідженнях з історії та культурології, філософії та соціології, фольклористики та музикознавства, психології творчої діяльності та музичної психології тощо. Предметом таких досліджень постає трансформація та переосмислення фольклорних жанрів, композиторська творчість різних періодів, різностильові характеристики діяльності митців – авторів і виконавців (солістів і колективів) академічного та естрадно-популярного напрямів, звукозаписна та видавнича діяльність, медійна активність та ін.

Аспекти аналізу музичної культури українців в період визвольних змагань охоплюють численні музикознавчі та фольклористичні дослідження. Серед них – роботи О. Правдюка, Г. Дем'яна, Ф. Погребенника, Р. Кирчіва, О. Кузьменко. Проблематиці мистецтва Майдану присвячені окремі наукові статті в періодиці узагальненого характеру. Також значний інформаційний масив збережений у публіцистиці провідних ЗМІ України та світу, відеоматеріалах ресурсу YouTube. Проте залишається недослідженою спадкоємність фольклорних, академічних і естрадних традицій української музики упродовж періоду між Майданом і російсько-українською війною, її тематична спрямованість і жанрові виміри, що вимагає створення панорамного огляду музичної творчості періоду 2013–2022 рр., його аналізу й узагальнення.

Метою пропонованого дослідження постає аналіз динаміки музичного контенту російсько-української війни, сформованого упродовж 2013–2022 рр. При цьому вирізняються такі **завдання**: окреслити формування музичної естетики Майдану (Української Революції Гідності) 2013–2014 рр.; проаналізувати пріоритетні напрями музичної творчості українських митців періоду Майдану, які закріпилися у суспільстві; визначити популярні тематичні та жанрові показники музичної творчості періоду російсько-української війни 2014–2022 рр., їх формування, трансформацію та засоби поширення.

Основний матеріал дослідження.

1. Музика Майдану – Українських революцій

Перший Український Майдан 2004 року став презентацією не лише вільного волевиявлення народу, а й рушійної сили мистецтва у його різновидах і жанрах творчості. Трансляція онлайн-концертів, презентація творчості лідерів думок і мистецтва стали небаченим досі українським перформансом, який вразив світ. Політичне протистояння партій умовно поділених на біло-блакитних і помаранчевих, їх мистецьких представників і послідовників, виявило і пріоритети творчості. Саме Помаранчева команда митців стала носієм національної ідентифікації, репрезентації фольклорної творчості (як нової, так і давньої), авторських підходів, креативу. Саме Майдан став публічною демонстрацією діалектики дії, творення у боротьбі старого і нового, у т. ч. у мистецькій сфері.

У час Першого Майдану – Помаранчевої революції, окремі музичні твори набули вагомого символічного значення для піднесення духу україн-

ського народу, закріпилися як в академічній, так і в естрадно-популярній сфері. Саме тоді пісні «Україна» («Не спи моя рідна земля») гурту «Мандри», «Ми йдемо» Марічки Бурмаки, «Україно» Тараса Петриненко, «Майже весна» гурту «Океан Ельзи» та ін. стали своєрідними патріотичними хітами часу, несли вагомий аксіологічний вплив на молоде покоління. Натомість, інші отримали лише тимчасове поширення, не набувши універсальної в часі ціннісної характеристики (наприклад, «Разом нас багато» гурту «Гринджоли»).

Симптоматично, що ще на початку 2013 року відомий український гурт «Океан Ельзи» та його фронтмен Святослав Вакарчук записали пісню «Обійми» з нового альбому «Земля», офіційна презентація кліпу якого відбулася 27 лютого 2013 р. Перша фраза пісні «Коли настане день, закінчиться війна…» сприймалася лише як художній образ, і лише після Майдану, з початком військових дій на сході України 2014 р., набула пророчої реальності, виразного лірико-драматичного характеру.

Вже з осені 2013 року, початку Євро-майдану, який вилився в повноцінну українську Революцію Гідності, певні пісні, тембри музичних інструментів набули потужного національно-патріотичного і сакрального значення, активно увійшли до репертуару багатьох виконавців України і світу. Початок російсько-української війни у березні 2014 року визначив чіткі тематичні й жанрові орієнтири формування офіційного та народно-популярного музичного контенту.

Майдан (Євро-Майдан, Революція Гідності) листопада 2013 – лютого 2014 рр. – унікальний вияв суспільного спротиву українців владним маніпуляціям та домовленостям, за стратегічний вибір європейських цінностей, демократії та політичної прозорості. Майдан став не лише епіцентром кардинальних змін в Україні, але й в Європі. На мапі континенту Майдан стимулював як внутрішні, так і зовнішні (європейські) трансформаційні процеси в геополітиці, соціумі, культурі.

Саме часовий період Майдану – з однієї сторони – 94 дні найдовшого в історії мирного мітингу, а з іншої – достатньо короткий у порівнянні з воєнними протистояннями – з мистецької точки окреслив пріоритетні напрями музичних жанрів, затребуваних і сприйнятих суспільством, при чому багатьох соціальних і вікових груп.

Одним із потужних музичних символів Майдану став державний гімн України. Музика «Ще не вмерла України» авторства М. Вербицького на слова П. Чубинського звучала на Майдані не лише як символ національної ідентифікації, але й гуртування, об'єднання українців до боротьби. Ініціаторами виконання гімну на Майдані стали як відомі співаки (Руслана) і колективи («Пікардійська терція»), так і всі учасники протистояння. Гімн звучав не лише у сольному чи хоровому викладі, але й в інструментальних версіях – у виконанні на гітарі, фортепіано, трубі. Звучання гімну стало одним із національних засад формування музичної естетики часу, а його символьний зміст і музика – посиленням і піднесенням духу протестувальників. Неодноразове звучання, повторення державного гімну під час протяжного періоду протистояння на Майдані зафіксоване на документальних кадрах, відтворено в кінотворах.

Музичні стаціонарні інструменти Майдану – фортепіано, були розставлені в різних місцях періоду Революції Гідності: в Будинку Профспілок, біля КМДА[1], в Українському домі на Хрещатику. Пізніше такі інструменти були і на площах – Майданах різних міст України, отримали назву «інструменти Свободи». Неодноразово на Майданах звучали гітара, скрипка, бандура, духові (сопілка, труба) та ударні інструменти, ансамблі духових та народних інструментів, які посилювали бойовий дух та гарт учасників.

Окремі музиканти стали постатями-символами Революції Гідності. Це, зокрема, Piano Extremist – анонімний піаніст Майдану, вуличний виконавець на фортепіано, розмальованого в національних кольорах, творчість якого синтезувала академічні й популярні тенденції, стала виявом історично-музичної неокласики. Виконавець постійно був у балаклаві й бронежилеті, виконував власні твори та аранжування. Вперше він виступив 2014 року на Хрещатику з твором Ludovico Einaudi – «Nuvole bianche» («Білі хмари»), яке відразу стало популярним у світі (за добу – понад півмільйона переглядів на YouTube).

Зі своїм музичним інструментом трубою неодноразово виступав харківський виконавець К. Олійник, який підтримував учасників звуками гімну України, і мелодій революції і свободи.

На столичному Майдані була сформована і своєрідна група активістів культури і мистецтва – письменники Ю. Андрухович, І. Карпа, С. Жадан, О. Ірванець, Т. Прохасько, музиканти С. Вакарчук, О. Положинський, І. Леньо, А. Мухарский, журналісти Ю. Макаров, Р. Скрипін, артисти Є. Нищук, В. Гонський та ін. Їхній маніфест був спрямований на формування не лише демократичних свобод суспільства, але й можливостей мистецького середовища для реакції на дії влади, для згуртування народу. Це спонукало інтелігенцію всієї України активно включитися до проведення культурно-мистецьких заходів патріотичного спрямування по всій Україні. Були проведені численні концерти академічної, фольклорної та естрадно-популярної музики у багатьох адміністративних центрах України. Вони відбувалися як на відкритих сценах, так і в мистецьких закладах, носили благодійний характер. Більшість творів мали героїчний або трагічний харак-

[1] КМДА – Київська міська державна адміністрація.

тер, охоплювали музику українських (М. Лисенко, С. Людкевич, Б. Лятошинський, М. Скорик та ін.) або зарубіжних композиторів (Л. Бетховена, Ф. Шопена, А. Шенберга, С. Прокоф'єва, Д. Шостаковича та ін.). Набули переосмислення і пісні минулих історичних періодів. Зокрема актуально звучали козацькі, жовнярські, рекрутські пісні, твори періодів визвольних змагань – січові та повстанські, нові авторські твори. Їх функцією було катарсис слухачів, співпереживання трагічних подій, віра в перемогу.

Окремі пісні стали символічними саме для підтримки митцями бойового і патріотичного духу протестувальників. Серед них – пісня «Брат за брата» у виконанні гуртів «Kozak System» (Україна), «Enej», «Maleo Reggae Rockers» (Польща), яка стала «демонстрацію солідарності з українським суспільством, яке бореться на Майдані Незалежності в Києві за свободу і демократію»[2] у 2014 р. Її перша версія 2012 р. гурту «Kozak System» також виконувалася упродовж усіх днів протистояння, проте пізніше колектив відмовився від її відтворення на концертах, оскільки вона була надто глибинно пов'язана саме з історією Майдану.

Пісні у виконанні групи «Океан Ельзи» постійно звучали під час Революції Гідності – «Вставай», «Стіна», «Обійми», «Незалежність», «Друг», «Я не здамся без бою». Для окремого концерту на Майдані був об'єднаний зірковий багаторічний склад колективу С. Вакарчук (соліст і композитор, лідер гурту), П. Гудімов (гітара), Ю. Хусточка (бас-гітара), Д. Шуров (клавіші), Д. Глінін (ударні). Його гаслом стали слова: «Важливі речі об'єднують, пам'ятайте» (Ю. Хусточка).

Серед спадкоємної музики Помаранчевої революції 2004 року, то таких творів на Майдані 2013–2014 рр. було небагато. Натомість нове звучання й осмислення отримали твори попередніх визвольних змагань: наприклад, повстанські пісні «Лента за лентою», «Ой у лісі на полянці» та ін. Також жартівливо-сатиричного змісту набула весільна народна пісня «Горіла сосна, палала», яка співалася з новим текстом «Горіла шина, палала» або «Горіла бочка, палала».

Також на інших сценах Києва та багатьох міст виступали колективи, своєрідні «нонконформістські групи і солісти, пісні яких були сповнені щирим протестним зарядом»[3]. Серед них групи «Вій», «Перкалаба», «Кому Вниз», «Рутенія», кобзарі Едуард Драч і Володимир Кушпет, колективи «Щастя», «Пропала грамота», «Арахнофобія», «Ворождень», «Калич», «Audi Sile» та ін.

До державних і національних подій і свят відбувалися особливі концерти на Майдані. Святкування Нового 2014 року об'єднало багатьох виконавців – Руслану, М. Бурмаку, Ламу, Ю. Лорд, гурти «Танок на майдані Конго», «Тартак», «Kozak System», «Мандри», «С.К.А.Й.». Різдвяну тематику відображали у «Зірковому вертепі» митці різних напрямів – Лірник Сашко, Брати Капранови, Л. Подерев'янський, Фагот, Фоззі, Б. Бенюк, М. Бурмака, А. Рудницька, І. Леньо, О. Положинський, В. Ар'єв, А. Парубій, О. Доній, Є. Нищук та ін.

Безпосередньо в Новий 2014 рік відбулося найбільше в світі за кількістю виконання національного гімну «Ще не вмерла Україна» (500 тисяч українців), запалювання й запуск світлових ліхтариків («мегаперформанс Майдану»)[4].

Окрема доля в музичному житті Революції Гідності пов'язана із піснею «Пливе кача». Лемківська закарпатська пісня трагічно-поминального змісту, що належить до періоду І світової війни, має декілька музичних інтерпретацій. Ще задовго до подій вона входила до репертуару О. Білозір, В. Морозова, гурту «Ватра». 2000 року вона стала складовою музичного циклу «Наші партизани» спільного альбому Т. Чубая, Гуртів «Плач Єремії» і «Скрябін». Проте, найбільшу популярність пісня здобула після виходу 2002 року в аранжуванні і виконанні чоловічого ансамблю «Піккардійська терція» (альбом «Ельдорадо»). Саме у виконанні гурту «Пікардійська терція» «Пливе кача» стала неофіційним трагічним символом загибелі захисників Майдану[5]. Вона вперше прозвучала зі сцени Майдану Незалежності в січні 2014 р. як реквієм на похороні загиблого білоруса М. Жизневського. 21 лютого 2014 р. під час прощання з загиблими, яких назвали «Небесною сотнею», пісня стала всесвітньо відомою. Її текстовий зміст та емоційна складова зумовили надзвичайно потужний ефект впливу, що надало їй статусу пісні-реквієму не лише в часі Майдану, але й надалі, в роки російсько-української війни.

Неофіційним гімном Революції гідності стала пісня співака-репера Ростислава Хитряка (Artisto) «Revolution Ukraine» або «Гімн змін для України» (слова авторські, музика німецького композитора Акселя), опублікована на день Незалежності 24 серпня 2013 року, у передчутті революційних подій.

Загалом, основні музичні платформи України визначили перелік провідних популярних компо-

[2] Enej. URL: Enej – Вікіпедія (wikipedia.org) (дата звернення 29.04.2022)

[3] Музика протесту | Газета «День» (day.kyiv.ua) (дата звернення 29.04.2022)

[4] Мусієнко Н. Мистецтво Майдану. Дослідження з соціокультурної антропології. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Mist_2014_10_13.pdf (дата звернення 29.04.2022)

[5] Сокіл В. Про пісню «Пливе кача по Тисині». Народознавчі зошити. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2014. Вип. 4. № 118. С. 817–821.

зицій Майдану. Серед них, за версією Радіо Roks: «Океан Ельзи» – «Вставай», «Стіна», «Без бою»; «Kozak System» – «Брат за брата»; «Riffmaster і Сашко Положинський» – «Земля»; «Антитіла» – «Незалежний»; «Кузин и Riffmaster» – «Заложники зимы»; «Ляпис Трубецкой» – «Воины света»; «Мочанов Алексей» – «Зима 2014», «Скрябін» – «Історія»[6]. Також отримали популярність і пісні зарубіжних музикантів – «Podaj Rękę Ukrainie» («Подай руку Україні») польського гурту «Taraka», «Никогда мы не будем братьями», литовського музиканта Віргіса Пупшиса на слова А. Дмитрук, а також твори «Гітарний перебор» журналіста Р. Вінтоніва (Майкла Щура), «Pray For Ukraine» співачки Злати Огнєвіч.

На сайті «Українські пісні» вміщено перелік понад 80 пісень, які стосовні подій Майдану, створених різними авторам. Серед них особливо емоційними є «Мамо, не плач» , «Злива» А. Хливнюка і Д. Шурова, «Він іде по воді» М. Бурмаки, «Там, де ти тепер» ТНМК, «Молитва» В. Забаштанського, «А я живий, матусенько, живий» Л. Яр і С. Федини, «Небесна сотня» Н. Май, «Пробач, матусю» С. Скальда, «Темна хмара наступила» О. Лірника, «Жити!» А. Матвійчука, «Майдан» І. Тарновецької-Мороз, «Різдво на Майдані» А. Панчишина і В. Морозова, героїко-патріотичними «Дерев'яні щити» гурту «Гайдамаки», «Захід і Схід» Ю. Рибчинського і П. Зіброва, «Наша революція» Л. Горової, жартівливими «Вітя, чао» (переспів І. Земляної італійської пісня «Belle ciao»), «Горіла бочка» А. Панчишина на народні мотиви, «Троє поросят» Ю. Винничука та багато ін.[7].

Також слід згадати ще один теле-музичний проект майданного періоду, який отримав продовження і в наступні роки. Це анархо-кабаре «Зелена лампа» А. Мухарського, започатковане ще 2012 р. на телеканалі ТВІ з провокативною, «антигламурною» позицією виконавця під псевдонімом Орест Лютий і гаслом «Лагідна українізація». Телепроект став своєрідним протестом проти «жлобства», банальщини, кітчу і примітивізму в мистецтві, який швидкими темпами охоплював медіапростір того часу, фінансувався і заохочувався бізнесменами і політиками. У програмі А. Мухарського відбувалися «культурологічні» зустрічі з письменниками, журналістами, митцями, які розглядали актуальні проблеми протистояння «агресивній гоп-культурі, рустикалізації міст, колгоспному жлобству»[8]. Програма супроводжувалася перелицьованими піснями з новим іронічно-сатиричними текстами, спрямованими на протидію російському засиллю низькопробної музичної продукції. Слід відзначити, що саме у передачах проекту вперше була використана термінологія «комунофашизм», «російський фашизм» (як передбачення рашизму). Показово, що також звучало досить багато ненормативної (обсценної) лексики, зокрема й у піснях, що було виявом зневажливого ставлення до російської інтерпретації історії та її «героїв».

Музичний простір Майдану став поштовхом до переосмислення багатьох українських культурних здобутків минулого, їх актуалізацією і, водночас, творенням нової музики епохи, що відповідала естетичним запитам суспільства. Як свого часу історичні, січові та повстанські пісні, пісні Майдану виконували декілька функцій: історичну фіксацію подій, емоційний досвід і переживання учасників, збереження пам'яті про минуле – постатей конкретних і узагальнених образів героїв, апелювання до патріотичних і героїчних почуттів, гордості за батьківщину. Фактично, пісні Майдану мають як авторський, так і фольклорний вимір, засвідчують формування нових соціокультурних традицій.

2. Початок російсько-української війни й її музичні рефлексії

Буквально після перших політичних наслідків Майдану в Україні, що привели до суспільних змін, розпочалися і політичні «ігри», зініційовані Російською Федерацією спершу в АР Крим (березень 2014 р.), пізніше в Донецькій та Луганській областях (квітень 2014 р.). Саме вони стали початковими етапами неоголошеної війни, офіційним відліком якої стали анексія Криму та тліючий воєнний конфлікт на Донбасі. В умовах до 2022 року термін війна був неофіційним, більше використовували терміни «гібридна війна», «локальний військовий конфлікт», «антитерористична операція» (2014–2018), «операція Об'єднаних сил» (2018–2022). Лише з початком повномасштабних наступальних дій військ РФ (лютий 2022 р.), в Україні був оголошений військовий стан та мобілізація, розпочалися воєнні дії оборонного характеру.

Період 2014–2022 року став паралельним осмисленням Майдану у творчості митців та творенням нової музики, що прямо чи опосередковано торкалася питань війни, розлуки, боротьби. До цього процесу долучилися як митці академічного, так і естрадно-популярного напрямів, як професійні композитори та виконавці, так і аматори.

Відомий український композитор В. Сильвестров подіям української Революції присвятив хоровий диптих «…І вам слава, сині гори» та «Со святими упокой…» і присвятив його пам'яті загиблого Сергія Нігояна. Хоровий цикл композитора «Майдан-2014» (хори а капела «Гімн» і «Різдвяний псалом») вперше виконав став муніципальний хор «Київ» (керівник

[6] Музика Революції Гідності. URL: https://www.radioroks.ua/programs/17-music-of-revolution/ (дата звернення 29.04.2022)

[7] Пісні Євромайдану. URL: https://www.pisni.org.ua/songlist/euromaydan-1.html (дата звернення 29.04.2022)

[8] Кокотюха А. Від гламуру до боротьби з ним у «Зеленій лампі». URL: Від гламуру до боротьби з ним у «Зеленій лампі» – *Детектор медіа. (detector.media)* (дата звернення 29.04.2022)

М. Гобдич), у творі також використані звуки дзвонів Михайлівського собору, як звукового символу сполоху – набату.

Герой України композитор М. Скорик створив «Покаянний Псалом», присвячений пам'яті героїв Небесної Сотні, який був виконаний на провідних концертних сценах в хоровій та оркестровій версіях.

Поетика Майдану й емоційної наснаги українського народу знайшла відображення у творчості сучасного українського композитора О. Яковчука. Його симфонічний диптих «Революція Гідності»: І частина – Симфонія № 7 «Майдан» (2017)[9]; ІІ частина – симфонія № 8 «Нескорені» (2016)[10]. Для Симфонії №7 для великого симфонічного оркестру характерне представлення стихійної сили повсталого народу поряд із величчю особи – учасника Майдану, її життя, почуттів, вчинків. У музиці відображені емоційні зрізи різних етапів боротьби і протистояння, передчуття-символи трагічної розв'язки подій, наростання народного гніву, загибелі героїв, пам'яті про Героїв «Небесної сотні».

Друга частина диптиху «Революція гідності» – Симфонія №8 «Нескорені» для великого духового оркестру, яка присвячена захисникам України – «кіборгам Донецького аеропорту, героям Іловайська, Маріуполя та Дебальцевого»[11]. У творі представлені роздуми композитора про героїчні події війни на сході України. Образний зміст симфонії – від звукозображальності війни, баталій, смерті патріотів до філософського осмислення війни і протесту проти неї. Головна ідея симфонії – недопустимість війни й її повторення. Цікавою тембровою особливістю симфонії є не лише використання духових інструментів, але й унікальних дзвонів, виготовлених із 152-міліметрових гільз артилерійських снарядів, привезених із зони Донецького аеропорту – як символ поминання полеглих героїв. У творі також залучений спів (вокаліз) мецо-сопрано на фоні оркестру – як своєрідний голос Матері-України.

Обидві симфонії О. Яковчука, як частини диптиху «Революція Гідності», об'єднані темою революції і війни, віри у перемогу за незалежність і мир в Україні. Твори були номіновані на Національну премію ім. Т. Шевченка 2022 р.

Також музична творчість Майдану вилилася у створення повноцінного рок-мюзиклу «Got to be free». Саме його написання і підготовка розпочалися з 2014 р. Попередньо режисером мюзиклу виступив С. Проскурня, головними виконавцями І. Леньо, А. Стирова, Є. Нищук. Проте в процесі підготовки був змінений і авторський колектив, і концепція – як рок-опера. Її постановником став Є. Лавренчук, виконавцями І. Леньо, учасники гурту «Kozak System», Д. Лінартович, М. Богун, А. Фролов, А. Стирова, Є. Нищук, Д. Білак та ін.

Назва «Got to be free» або «Маєш бути вільним» дуже символічна і репрезентує основний маніфест митців Майдану. За задумом авторів і виконавців, твір став рефлексією «свідомих українців-патріотів на події, які для України є унікальними. Ми вважаємо, що Майдан не повинен залишитися тільки на фотографіях, плівках, а має нести «бацилу свободи», імпульс нескореності нації на довгі роки»[12].

Пізніше твір отримав нове сценічне життя. Режисер В. Малахов, хореограф А. Фролов, головні виконавці Г. Хостікоєв, М. Богун, Д. Лінартович представили мюзикл на камерних майданчиках Києва та Львова, а у вересні 2018 року на наймасштабнішому фестивалі української культури Bloor West Village Toronto Ukrainian Festival. Головний автор ідеї, текстів пісень і музики рок-мюзиклу є В. Лавренчук, аранжування інструментальних композицій А. Рощенко. Вже у лютому 2019 р. прем'єра мюзиклу «Got to be free» відбулася в Театрі на Подолі. У сюжеті переплітаються теми кохання, боротьби, свідомого громадянського вибору. Емоційна складова мюзиклу охоплює синтез тривоги, відчаю, але водночас прагнення до змін, незмінної любові до батьківщини.

Музичний вимір Майдану продовжувався і впродовж подій російсько-української війни, сприяв розумінню настроїв населення, усвідомленню часової тривалості боротьби.

Піаніст Майдану – Piano Extremist упродовж 2014–2018 років провів серію благодійних вуличних концертів (300) у понад 50 міст України, зокрема й у зоні АТО під гаслом «Ми захистимо тих, хто захищає нас!». Упродовж туру були також виконані авторські твори виконавця «Небесній сотні», «У кожного своя війна». У 2015 році Piano Extremist записав перший альбом під назвою «Захист вільних сердець», пізніше написав музику до фільму К. Стрельченко «Іловайськ. Лицарі неба».

Упродовж лише наступного після початку війни року виходять сингли гурту «Океан Ельзи» авторства С. Вакарчука «Не твоя війна», «Життя починається знов», «Мить» з альбому «Без меж» (2015). «Не твоя війна» – гостра і болюча за змістом пісня, попри дуалізм в інтерпретації назви, стала поштовхом до усвідомленої ініціативи й вибору українців у боротьбі за

[9] Світова прем'єра – 30 травня 2018 р., Будинок звукозапису НРК України, м. Київ.

[10] Світова прем'єра – 27 жовтня 2016 р., Великий зал НМАУ ім. П. Чайковського, м. Київ.

[11] Комітет з Національної премії України ім. Т. Шевченка. URL: http://knpu.gov.ua/content/simfon%D1%96chnii-diptikh-%C2%ABrevolyuts%D1%96ya-g%D1%96dnost%D1%96%C2%BB-%D1%96-chastina-simfon%D1%96ya-%E2%84%967-%C2%ABmaidan%C2%BB-ii-chastina-si (дата звернення 29.04.2022)

[12] Рок-опера «Got To Be Free» – відтворення духу Майдану та мюзикл про кожного з нас. URL: https://glavred.info/kultura/472628-rok-opera-got-to-be-free-vidtvorennya-duhu-maydanu-ta-myuzikl-pro-kozhnogo-z-nas.html (дата звернення 29.04.2022)

власне майбутнє. На думку автора, «головна битва – всередині кожного з нас, всередині нашого суспільства. Адже "твоя війна" – це боротьба з власними комплексами, страхами щось змінити, вплинути на те, що відбувається навколо тебе, не звинивачувати "десь і когось", а брати ситуацію в свої руки. Це – надскладно, та без цього немає успішного майбутнього ні у людини, ні у суспільства, ні у країни»[13].

Військовий побут, спогади і переживання воїна перед фінальною битвою органічно відображений у пісні «Мить». Пісня відразу стала надзвичайно популярною, оскільки була актуальною в умовах розгортання військових дій на Сході України, але вселяла надію на прихід «весни» – перемоги!

Пісня гурту «Не йди» стала саудтреком до мініcеріалу «Століття Якова» (2016). Показово, що сюжетно пісня перегукувалася із тематичними лініями теледрами, що відображали І і ІІ світові війни, німецьку і радянську окупацію, українсько-польські міжусобиці, діяльність УПА.

Нову хвилю популярності здобув і трагічний реквієм «Пливе кача». Окрім «Пікардійської терції», вона увійшла до репертуару багатьох академічних ансамблів та хорових колективів (Чоловіча капела ім. Л. Ревуцького, Національна капела бандуристів ім. Г. Майбороди, хор Київської православної богословської академії та ін.). Окрім того, були створені інструментальні обробки пісні для фортепіано, камерного оркестру, бандури та ін. в неокласичному, неофольклорному, роковому стилях, неодноразово виконувалася на міжнародних заходах у світі. Звучання пісні сьогодні має декілька інтерпретаційних варіантів виконання хорами та ансамблями, солістами та оркестрами. Пісня не втрачає актуальності, зокрема 2021 року до 30-річчя Незалежності України вона прозвучала в Києві у рамках реалізації проекту «Ковчег» за підтримки Українського культурного фонду (УКФ) у виконанні симфонічного оркестру INSO-Lviv під керівництвом О. Линів та соліста С. Вакарчука.

Слід зауважити, що саме загибель учасників Майдану – Небесної сотні, слугувала появі численних творів-реквіємів: «Дерев'яні щити» (рок-гурт «Гайдамаки»), Небесна сотня» (етно-гурт «ТаРута»), «Небесну сотню, Господи, прийми» (П. Табаков), «Небесна Сотня» («Вітер Знає»), «Мамо, не плач» (В. Семенчук), «Герої не вмирають» (А. Приходько і М. Рубченко), «Плаче Україна» (STRUNA), «А я живий» (С. Федина), «Пам'яті Небесної Сотні» (ROCKOKO) та ін. Також і російська реп-група 25/17 присвятила свою пісню «Рахунок» подіям на Майдані та загиблій Небесній сотні.

Поступово формується контент не лише трагічної пам'яті про минуле, але й її проекції та осмислення на сьогодення. Польський гурт «Enej» у грудні 2014 року присвятив свою пісню «Біля тополі» всім загиблим воякам АТО. Проникливий твір звернений не лише в минуле, але й майбутнє. Пізніше він був переспіваний Т. Чубаєм та І. Леньо, сьогодні має численні сольні та ансамблеві інтерпретації (кавери).

Подіям Євромайдану та російсько-української війни присвячена також пісня гурту Бумбокс «Злива» А. Хливнюка, що набула нового актуального значення.

Тематика Майдану і російсько-української війни знаходила відгук як в українських, так і зарубіжних слухачів. Так, 2015 року в польському Жешові в проекті «Культурні претексти» в рамках Європейських Днів Спадщини взяли участь митці Прикарпаття. Відбулася трансляція документальних відеоматеріалів військового репортера Р. Ганущака про події, що відбувалися на зламі 2013–2014 років на Київському Майдані Незалежності, музичний синхронний виступ квартету бандуристок «Ґердан» (керівник професор В. Дутчак). На концерті були присутні глядачі з Польщі, Німеччини, Грузії. Саме тоді зародилася ідея створення документально-музичного телефільму, який був реалізований 2019 року як проект за підтримки Українського культурного фонду[14]. Особливістю створеного телефільму під назвою «Україна. Майдан. Перезавантаження» (за участю учасника Євромайдану та Революції Гідності Р. Ганущака, В. Дутчак – авторки-координаторки проекту, квартету бандуристок «Ґердан» та А. Русиняка – керівника Івано-Франківського обласного телеканалу «Телерадіокомпанія РАІ») стало відтворення засобами документалістики та звукового оформлення трагічних подій Майдану, без журналістів у кадрі та закадрового голосу, а лише за допомогою відеоряду та музичного супроводу. Саме музику для відеохроніки Майдану складали історичні пісні, твори на слова Т. Шевченка, авторські композиції львівської композиторки О. Герасименко («Сповідь», «Золотоблакитна Україна», «Небесні хоругви» на сл. Марії Чумарної), які присвячені боротьбі за незалежність та свободу України. У виконанні квартету «Ґердан» прозвучала і лемківська пісня-реквієм «Пливе кача» в оригінальному аранжуванні В. Дутчак та її авторські інструментальні твори, зокрема композиція для соло труби з бандурами під назвою «Передчуття» як «передчуття тієї перемоги, яку тоді здобула Україна, перемоги не стільки політичної, а швидше ментальної – над самими собою, поворот енергії, яка до того часу існувала в суспільстві, у нове прогресивне русло»[15].

[13] Не твоя війна. URL: Вікіпедія (wikipedia.org) (дата звернення 29.04.2022)

[14] «Україна. Майдан. Перезавантаження» уривок з документально-музичного фільму (2019). URL: https://www.youtube.com/watch?v=sAYWB3WAW7g (дата звернення 29.04.2022)

[15] Гудима В. Звуковий код українства. *Франківська газета.* URL: https://www.facebook.com/Франківська-газета-102484651295013/ (дата звернення 29.04.2022)

3. Музична символіка російсько-української війни

Активна воєнна фаза, яка розпочалася із повномасштабного вторгнення Росії на українські території 24 лютого 2022 року відкрила для світової спільноти українську музику в новому статусі, внесла суттєві коригування в ідентифікацію національної музики на міжнародній арені, суттєво доповнивши творчість митців діаспори, сприяла новій хвилі музичної творчості українців.

У перші дні війни 2022 року громадськість була глибоко шокована агресією, тому активних музичних відгуків не було – країна перебувала в обороні, захисті та евакуації. Проте з перших днів окремої уваги набула українська музика для світової спільноти, яка вирішила підтримати Україну. І серед перших творів таким символом став український національний гімн «Ще не вмерла Україна». Він виконувався як солістами – М. Хомою, О. Пономарьовим, а також колективами, у т. ч. світовими. Всіх вразив виступ солістів, артистів хору та оркестру Метрополітен-Опера Нью-Йорку (США), які в знак підтримки їх українського учасника – співака В. Буяльського, перед постановкою опери Д. Верді «Дон Карлос» хвилиною мовчання вшанували пам'ять безневинних жертв російської агресії і виконали гімн України[16].

На телеканалах Гімн України виконували і багато співаків у мозаїчному компонуванні. Зокрема, вийшов кліп за участі багатьох українських співаків (О. Скрипка, О. Пономарьов, Руслана, Альона-Альона, Д. Шуров, П. Зібров, О. Полякова, Л. Никитюк, Монатік, Tayanna, Т. Тополя, а також акторів і телеведучих С. Боклана, К. Осадчої, С. Вітвіцької, В. Горянського, А. Логая та ін.), під хештегом «музична оборона»[17]. Цей головний твір держави був і залишається символом єднання українців як в межах країни, так і за її межами. Показово, що звучання гімну в інформаційному телемарафоні «Єдині новини», який синтезував діяльність журналістів каналів «1+1», «UA Перший», «Рада», «ICTV», «СТБ», «Україна 24», відбувається декілька разів на добу, що надає важливої внутрішньої мотивації всім глядачам телебачення і слухачам радіоефіру. Гімн постійно звучить у бомбосховищах, станціях метро, на дзвіницях соборів, на мітингах спротиву російським військам в тимчасово окупованих містах України. Його співають і грають (гітара, труба, фортепіано, бандура, дзвони), виявляючи свою національну єдність і підтримку.

Другою за популярністю після гімну, в Україні стала пісня січових стрільців (на сл. С. Чарнецького) «Ой у лузі червона калина». Вона уособлює сучасні виміри боротьби України за незалежність від Росії, проти її військової агресії. Те, що саме ця пісня знайшла своє друге життя, видається невипадковим. Адже пісенна поезія українських Січових стрільців також створювалася в умовах відстоювання української державності, потреби воєнної боротьби України, утвердження національно-визвольної ідеології.

Соліст гурту «Бумбокс» А. Хливнюк на початку повномасштабної війни заспівав її на Софійській площі у Києві. Після цього пісня стала справжнім світовим хітом, лунає у всьому світі у вокально-хоровому та інструментальному аранжуванні українських і зарубіжних митців. Нещодавно грамзапис пісні 1944 року в аранжуванні відомого хормейстера О. Кошиця було оцифровано і опубліковано для широкого загалу, що додало нового зацікавлення слухачами. Саме в 1944 році музична компанія Sonart Record Corporation (США) видала цілий альбом грамзаписів українських пісень під назвою «Hear, Ukraine sing» («Почуй, Україна співає»). Серед них була і пісня «Ой у лузі червона калина» в аранжуванні О. Кошиця та виконанні Українського хору під його орудою. Англійською назву пісні переклали «Україну ми звільнимо». Її відразу підхопили виконавці цілого світу.

На сьогодні спостерігаємо декілька поширених варіантів пісні – А. Хливнюка з українськими музикантами в естрадному варіанті – Н. Каменських, І. Дорн, Н. Могилевська, П. Зібров, Джамала, Л. Никитюк, О. Полякова та ін. [18], та народно-академічному, яку виконують вінницькі цивільні та військові колективи[19]. Також запис пісні став основою творчого виступу і відродження всесвітньовідомого колективу «Pink Floyd» з роковою композицією «Hey Hey Rise Up»[20]. Її також виконала кількома мовами німецька співачка Marlaine Maas. Інструментальні версії представили Національний оркестр народних інструментів (Фантазія Ю. Яценка), івано-франківський композитор В. Маник (Фантазія для симфонічного оркестру), відома казахська музикантка Айгуль Улкенбаєва (Варіації на домбрі), мультинаціональну версію пісні представили численні музиканти з усього

[16] Гімн України в Метрополітен-Опера. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Ma54dx_7YKs&ab_channel=%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%90%D0%BC%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B8%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%8E (дата звернення 29.04.2022)

[17] Гімн України. Музична оборона. URL: https://www.youtube.com/watch?v=wfeTNwL7KNQ&ab_channel=%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8 (дата звернення 29.04.2022)

[18] Ой у лузі червона калина. URL: https://www.youtube.com/watch?v=EV_vT0Vud5Q (дата звернення 29.04.2022)

[19] Там само.

[20] Pink Floyd – Hey Hey Rise Up (feat. Andriy Khlyvnyuk of Boombox). URL: https://www.youtube.com/watch?v=saEpkcVi1d4&ab_channel=PinkFloyd (дата звернення 29.04.2022)

світу, демонструючи таким чином єдність і підтримку України[21].

Проте музична творчість українців у час війни набирає обертів. Активно створюються нові композиції. Гурт «Без обмежень» записав патріотичну пісню «Героям UA»[22], Н. Могилевська композицію «Ми будем стояти»[23]. Трагедії в Бучі присвятила свою нову пісню І. Федишин «Розстріляна весна»[24], український гітарист С. Гурін – інструментальну Елегію «Буча». Гурт «The HardKiss» запропонував слухачам пісню «Як ти?»[25], «Антитіла» – «В той день, коли закінчиться війна»[26], Kazka – «I AM NOT OK»[27], співаки О. Винник композицію «Сльози на землі»[28], Л. Горова Леся Горова «Вставай, Україно, на бій», Н. Каменських – «Я Україна»[29], М. Барських – ліричну колискову «Буде весна» та активну «Don't fuck with Ukraine»[30].

Також були створені новопрочитання музики М. Скорика («Мелодія») з новими текстами О. Вратарьова «Колискова мелодія України» О. Поляковою[31], італійської партизанської пісні «Bella Ciao» під назвою «Українська лють» Х. Соловій[32], інтерпретації пісні повстанської тематики Й. Струцюка, муз. О. Гаркавого «Нас весна не там зустріла» І. Федишин і Є. Хмари[33]. Колективна творчість українських виконавців втілилась у переспіві ліричної балади фронтмена гурту «Скрябін» Кузьми – «Місця щасливих людей». Вона була присвячена різним містам світу, де колись переживав моменти щастя. Український продюсер та співзасновник музичної премії YUNA П. Шилько ініціював нову текстову версію, в якій зарубіжні міста були замінені спогадами про міста сучасного фронту й тилу російсько-української війни – Київ, Ірпінь, Харків, Маріуполь, Херсон, Львів та ін.[34] Поширення пісні має благодійну мету – для відновлення медіаінфраструктури постраждалих українських міст. У проекті взяли участь учасники теперішнього складу гурту «Скрябін», солісти О. Заріцька, А. Пивоваров, С. Тачинець, Н. Могилевська, Руслана, Фагот та ін.

Нещодавно вийшов кліп на пісню авторства (слова і музика) О. Пономарьова «Україна переможе» за участю самого співака-композитора, М. Хоми, Т. Тополі, Є. Кошового, Ю. Ткача, П. Чорного. Написана в quasi-фольклорному дусі, з сатиричним текстом, в якому автор глузує з російських окупантів, використовує натяк на шлях «російського корабля» для всієї техніки загарбників[35]. Пісня-марш має жартівливий, оптимістичний характер. Молода співачка Jerry Heil створила гумористично-сатиричну пісню «Геть з України, москаль некрасівий»[36].

Отримали поширення і музичні пародії. Феномен перемог ЗСУ в Чорнобаївці Херсонської області обіграли автори на музику відомого хіта групи «Eagles» («Hotel California»). Пісня носить назву «Welcome to the hotel Чорнобаївка», виконує учасник розважального проекту «Дизель-шоу» Є. Крутоголов[37]. Народна музика «Їхали козаки» стала основою ще однієї пародії «Пісня про Путю» («Їхали укропи»)[38] у виконанні автора В. Кукоби. Співачка і телеведуча Л. Никитюк створила також

[21] «Ой у лузі червона калина» виконують музиканти та співаки країн світу! URL: https://www.youtube.com/watch?v=Lna02QrsW7A&ab_channel=ChornobaivkaTV (дата звернення 29.04.2022)

[22] Без обмежень – Героям UA. URL: https://www.youtube.com/watch?v=b8ssbp3IjVc&ab_channel=%D0%91%D0%95%D0%97%D0%9E%D0%91%D0%9C%D0%95%D0%96%D0%95%D0%9D%D0%AC (дата звернення 29.04.2022)

[23] Наталія Могилевська – Ми будем стояти. URL: https://www.youtube.com/watch?v=7durKpMCTWA&ab_channel=MOGILEVSKA (дата звернення 29.04.2022)

[24] Ірина Федишин – Розстріляна весна (Буча). URL: https://www.youtube.com/watch?v=42m6YNW5XAQ&ab_channel=IrynaFedyshyn (дата звернення 29.04.2022)

[25] URL: THE HARDKISS – Як ти? (ПРЕМ'ЄРА) #StandWithUkraine. Bing video (дата звернення 29.04.2022)

[26] URL: ANTYTILA– В той день, коли закінчиться війна Save Ukraine| музика війни | українська музика Антитіла – Bing video. (дата звернення 29.04.2022)

[27] Kazka – I AM NOT OK. URL: https://www.youtube.com/watch?v=MGgDdU1BYsA&ab_channel=%D0%9A%D0%90Z%D0%9A%D0%90

[28] URL: Олег Винник – Сльози на Землі – Bing video (дата звернення 29.04.2022)

[29] NK – Я – Україна. URL: https://www.youtube.com/watch?v=ClqHX_Eo90s&ab_channel=%D0%A2%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB1%2B1 (дата звернення 29.04.2022)

[30] MAX BARSKIH – Don't F@ck With Ukraine. URL: https://www.youtube.com/watch?v=q5PiEjd3R6U (дата звернення 29.04.2022)

[31] Оля Полякова – Колискова Мелодія України | Українська музика | музика війни. URL: https://www.youtube.com/watch?v=_EfrCnlIhZ8 (дата звернення 29.04.2022)

[32] Христина Соловій – Українська лють (Bella Ciao cover). URL: https://www.youtube.com/watch?v=PqVCQEthhOU&ab_channel=%D0%A5%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%A1%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B9 (дата звернення 29.04.2022)

[33] Ірина Федишин та Євген Хмара – НАС ВЕСНА НЕ ТАМ ЗУСТРІЛА. URL: https://www.youtube.com/watch?v=ZGRxEhrsKEE&ab_channel=IrynaFedyshyn (дата звернення 29.04.2022

[34] Скрябін – Місця щасливих людей. URL: Скрябін – Місця щасливих людей – YouTube (дата звернення 29.04.2022)

[35] Україна переможе. URL: https://www.youtube.com/watch?v=fRuiEv3JRDQ (дата звернення 29.04.2022)

[36] JerryHeil – Геть з України. URL: https://www.youtube.com/watch?v=s8-h21rk0Co&ab_channel=JerryHeil (дата звернення 29.04.2022)

[37] Welcome to the hotel Чорнобаївка. URL: https://www.youtube.com/watch?v=UfdpDMCBahI (дата звернення 29.04.2022)

[38] «Пісня про Путю» URL: https://www.youtube.com/watch?v=L4JcA0X5Jbc&ab_channel=%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%D0%9F%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B5%D1%86%D1%8C (дата звернення 29.04.2022)

сатиричні пародії з використанням ідей російських пропагандистських телеканалів на мотиви ретро-пісень з використанням сучасної анімації у кліпах – «Сіла птаха українська жовтокрила»[39], «В Черном море украинском»[40].

Поряд із тим, багато українських виконавців академічного і естрадного напрямів – Національний Академічний народний хор ім. Г. Верьовки, Національна Капела бандуристів ім. Г. Майбороди, Джамала, А. Мухарський (Орест Лютий), гурт «Друга ріка» та ін. – долучилися до благодійних концертних турів за кордоном, сприяли отриманню гуманітарної допомоги для ЗСУ, внутрішньо переміщених осіб та біженців. Широку концертно-благодійну місію відгравали також солісти, диригенти і колективи української діаспори в країнах Європи, Америки, Австралії, зокрема співачка З. Кушплер, диригентки О. Линів, В. Жадько, Капела бандуристів ім. Т. Шевченка та ін.

Суспільне радіо й телебачення України також здійснює формування підбірок пісень від українських артистів, які відреагували на події російського вторгнення. Першою музичною реакцією на війну переважно стали твори про любов, цінність життя, мир і людяність – пісні ТНМК, О. Положинського, Monatik, Kozak System, KOLA, Karta Svitu, Gogol Bordello, С. Чемерова, Ofliyan Vivienne Mort, Руслани, Melovin, Mari Cheba, Х. Соловій та Balaklava Blues[41]. Як зазначив один із авторів текстів пісень відомий письменник С. Жадан, тематика творів спрямована на «дім, як метафору світу, який тебе формує та наповнює, який визначає на все життя твій характер, твої звички, твою поведінку. … Це тема біженців, тих, хто став заручниками російської агресії, яка загалом болюча, але варта проговорення та осмислення»[42].

В інтернет-мережі сформовані для прослуховування і декілька музичних колажів творів «Музика війни – MUZWAR – година пісень про рашистсько-українську війну»[43], формуються підбірки для підняття бойового духу[44].

Відбулося й відродження несправедливо забутих творів, зокрема «Повстань, повстань, народе мій»[45]. Згідно з радянською версією, 24 червня 1941 року В. Лебедєв-Кумач написав текст «Вставай, страна огромная...», а музику 26 червня О. Олександров. Однак пісня схожого змісту «Повстань, народе мій» з аналогічною музикою зустрічається в спогадах офіцерів армії УНР і в «Літописі УПА», що дає підґрунтя стверджувати про українське походження пісні і факт запозичення її в радянський час. Проте існують труднощі пошуку відомостей про авторство музики і тексту пісні початку ХХ ст.

Крім актуальних часу антивоєнних висловлювань багатьох музикантів світу, військове вторгнення вплинуло на їхню творчість, зумовило відновлення старих жанрів, створення нових композицій. Так, Джуліан Леннон — син засновника гурту «The Beatles» Джона Леннона, виконав на підтримку України у межах кампанії «Stand Up Ukraine» пісню батька «Imagine», яка є своєрідним антивоєнним гімном. Колись Джуліан пообіцяв ніколи не виконувати цю композицію, «з винятком, коли я коли-небудь думав би заспівати «Imagine», був би кінець світу… Ці тексти зображають наше колективне бажання миру у всьому світі… Пісня відбиває світло в кінці тунелю, на яке ми всі сподіваємося… Війна в Україні – це неймовірна трагедія. Як людина і як артист я відчував себе зобов'язаним відповісти найзначнішим чином, який міг…»[46]. Співак закликав світових лідерів до захисту біженців.

Також окремі російські співаки репрезентували свою антивоєнну позицію. рок-співак Б. Гребєнщиков виступив у Лондоні (Великобританія) на концерті Оксимірону в рамках благодійного туру Russians Against War на допомогу українським біженцям. Паралельно, він опублікував упродовж березня-квітня 2022 р. на своєму ютуб-каналі дві пісні: «Образа» і «Ворожба». Ю. Шевчук – лідер

[39] Леся Никитюк – Сіла птаха українська. URL: https://www.youtube.com/watch?v=yFbNDpYSRwg&ab_channel=%D0%9F%D0%B0%D1%82%D1%80%D1%96%D0%BE%D1%82%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8 (дата звернення 29.04.2022)

[40] Леся Никитюк – В Черном море украинском. URL: https://www.youtube.com/watch?v=JNVenoS2cFA&ab_channel=%D0%94%D1%83%D0%BC%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F%D0%9D%D0%B5%D1%82 (дата звернення 29.04.2022)

[41] Була біда, а стане музика: 15 нових пісень про війну, мир і людяність. URL: Була біда, а стане музика: 15 нових пісень про війну, мир і людяність (suspilne.media) (дата звернення 29.04.2022)

[42] Там само.

[43] Музика війни – MUZWAR – година пісень про рашистсько-українську війну (ч. 1) – YouTube
Музика війни – MUZWAR – година пісень про рашистсько-українську війну (ч. 2) –- YouTube
Музика війни – MUZWAR – година пісень про рашистсько-українську війну (частина 3) – YouTube
Музика війни – MUZWAR UA – година пісень про рашистсько-українську війну (частина 4) – YouTube
Музика війни (dance version) – MUZWAR UA – година пісень про рашистсько-українську війну (частина 5) – YouTube дата звернення (29.04.2022)

[44] ПЛЕЙЛИСТ: українська музика для підняття бойового духу під час війни – YouTube (дата звернення 29.04.2022)

[45] «Повстань, повстань, народе мій!». URL: https://www.youtube.com/watch?v=DWnrQiexoO4 (дата звернення 29.04.2022)

[46] Julian Lennon Performs 'IMAGINE' for Global Citizen's Stand Up For Ukraine w/Nuno Bettencourt – YouTube (дата звернення 29.04.2022)

гурту «ДДТ» створив і представив у Калузі пісню «Маленька смерть». І. Алексєєв у Варшаві (Республіка Польща) виконав нову пісню «Аусвайс», в якій акцентує на безпросвітній «провині та безсиллі». Д. Арбеніна також написала і виконала в Челябінську нову пісню «Поле мертвих»[47].

Гурт «Океан Ельзи» в час війни зіграв великодній концерт у київському метро, яке у дні війни грає роль бомбосховища для мешканців столиці. Концерт став основою великої благодійної акції в рамках інформаційного телемарафону для постраждалих дітей. Також лідер групи С. Вакарчук упродовж лютого-квітня 2022 р. постійно виступав в гарячих точках – містах на лінії фронту – для жителів і військових, а також біженців у тилових містах. Він створив нову авторську композицію – лірико-драматичну пісню гурту, присвячену захисникам Маріуполя «Місто Марії»[48].

Кожен день війни – це не лише військові перемоги і втрати, звільнені території й населені пункти, це і джерело творчості для митців, осмислення історичної трагедії та формування ґрунту впевненості й надії на майбутнє, що відображається у вокальній та інструментальній творчості. Музика в час війни виконує важливі ціннісні та психологічні функції: утверджує бойовий оптимістичний дух, слугує мотиваційним чинником для бійців і цивільного населення – для віри в перемогу, вона емоційно очищає і знімає стрес.

Висновки

Таким чином, саме в умовах складних політичних перипетій початку XXI ст. (революції, війни) українське мистецтво, зокрема музичне, отримало потужний гарт і витримало випробування часом. Основний напрям розвитку музичного мистецтва від Майдану й упродовж російсько-української війни сконцентровувався на кількох тематичних блоках: героїко-патріотичний, лірико-патріотичний, трагічний, жартівливий, сатиричний. Ця тематика була представлена широкою творчістю авторів та виконавців естрадно-популярного і рокового, академічного напрямів. Вона була реалізована крізь призму різних жанрів – від естрадних пісень, рок-балад до солоспівів, хорових циклів, рок-мюзиклів, симфоній.

Активно розвивався саме україномовний контент творчості. Пріоритетними залишалися теми любові, батьківщини, матері, родини, військові події та протистояння, гумор. Відбувається активне відродження музичних творів військової доби, визвольних змагань, які набули нового актуального значення, зокрема пісень січових стрільців, повстанських пісень у різних обробках і аранжуваннях, що свідчить про новий етап розвитку фольклорної традиції. Також митці компонують власні твори у співпраці з поетами, беруть участь у різноманітних перформансах. Їх діяльність спрямована на емоційну підтримку Збройних сил України і цивільного населення. Довгий період ізоляції в умовах пандемії також зумовив активізацію представлення мистецьких продуктів у соціальних мережах, на музичних платформах інтернет-ресурсів, колективну співпрацю над творами.

Феномен музичної ідентифікації України (через її історію і культуру у фольклорних та авторських зразках творчості) упродовж останніх років проявився на багатьох рівнях популярної, естрадної, рокової, академічної сфер, у гастрольній і фестивальній діяльності митців, сприяв культурній дипломатії та формуванню позитивного іміджу держави у світі.

[47] Вторжение России на Украину. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8_%D0%BD%D0%B0_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D1%83_(2022) (дата звернення 29.04.2022)

[48] Океан Ельзи – Місто Марії. URL: https://www.youtube.com/watch?v=_XgWdxyBmB4&ab_channel=%D0%9E%D0%BA%D0%B5%D0%B0%D0%BD%D0%95%D0%BB%D1%8C%D0%B7%D0%B8 (дата звернення 29.04.2022)

Інформація про автора:

Дутчак Віолетта Григорівна,
доктор мистецтвознавства, професор,
завідувачка кафедри музичної україністики та народно-інструментального мистецтва
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
57, вул. Шевченка, м. Івано-Франківськ, 76000, Україна

Information about the author:

Dutchak Violetta Hryhorivna,
Doctor of Arts, Professor,
Head of the Music Ukrainistics and Folk Instrumental Art Department
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
57, Shevchenko str., Ivano-Frankivsk, 76000, Ukraine

DOI

ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА ФАХІВЦІВ З ТРАНСПОРТНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ

Дьомін О. А., Загурський О. М., Загурська С. М.

Вступ

Вторгнення російських військ на територію України зламало мирне життя українського народу і переважну більшість всіх пов'язаних з ним процесів. Не залишилася осторонь і професійна підготовка у закладах вищої освіти (ЗВО) нашої країни. Вже за перші три тижні війни доводиться констатувати, що частина з цих закладів безжально зруйнована російською зброєю масового знищення, велика кількість ЗВО, зокрема столичного регіону, перебуває у небезпечній близькості від зони активних бойових дій, де цілодобово зберігається небезпека їх ураження ворожою артилерією, ракетами та авіабомбами. Незважаючи на таку складну ситуацію під час воєнного стану, заклади вищої освіти в Україні знов запрацювали. Адже саме на сьогоднішніх студентів як майбутніх висококваліфікованих фахівців буде покладений важкий тягар організаційного забезпечення відновлення України після російської військової агресії. Одним з важливих фахових профілів для відновлення вітчизняного народного господарства є транспортні технології. Створення оновленої транспортної інфраструктури та логістичних ланцюгів постачання є ключовим в організації відбудови всіх галузей економіки. З огляду на це, професійна підготовка фахівців-транспортників у період воєнного стану є дуже актуальною багатоаспектною проблемою.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з науково-педагогічними завданнями. Перед професійною підготовкою фахівців-транспортників в Україні завжди ставились вимоги до її постійного оновлення через високу динаміку розвитку транспортних технологій у світі взагалі і в Україні зокрема. Особливо це стосується автомобільного транспорту через тенденцію регулярного зростання обсягів внутрішніх і зовнішніх перевезень вантажів та пасажирів. Отже, компетентний фахівець-транспортник завжди користувався підвищеним попитом у нашій країні. Останнім часом, коли Україна потерпала спочатку від пандемії COVID-19, а зараз від російської військової агресії, цей попит не зменшується, а навпаки – різко зростає. У період воєнного стану Україна потребує навіть більшої кількості спеціалістів з транспортних технологій, ніж у мирний час. Потрібно оптимізувати систему доставки військових вантажів. Логістика вантажів цивільного призначення повинна швидко змінюватись відповідно до динаміки змін оперативної обстановки на фронтах, щоб населенні пункти країни отримували хоча б необхідний мінімум продовольства та інших базових побутових речей.

Зважаючи на таку ситуацію, необхідно продовжувати професійну підготовку фахівців з транспортних технологій як базову фахову основу для формування компетентного фахівця-транспортника навіть в умовах воєнного стану. Війна накладає на навчальний процес додаткові труднощі, пов'язані з відповідними тяготами, позбавленнями та іншими навантаженнями. Отже проблема полягає у визначенні шляхів подолання основних видів труднощів професійної підготовки бакалаврів з транспортних технологій у період воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми професійної підготовки фахівців і на які спирається автор. Важливість різних аспектів професійної підготовки фахівців з інженерних спеціальностей розкриті в надбаннях багатьох відомих вчених. Зокрема всебічному розкриттю професійної підготовки інженерів вітчизняної аграрної галузі, де суттєве місце займає і транспортне забезпечення, присвячені ґрунтовні наукові праці В. Дуганця[1], В. Манька[2], П. Лузана[3], О. Кощука, О. Діденко; Л. Макаренко, В. Слабко, А. Кононенко, М. Мусоріна, І. Смирнова[4] та інших науковців.

З цього приводу особливу увагу заслуговують публікації, в яких описуються основи означеної підготовки у США і країнах Євросоюзу. Зокрема Т. Грабовська визначила такі основи вищої інженерної освіти США: аудиторне навчання, контроль професійних умінь безпосередньо на виробництві, розвиток лідерських якостей завдяки активній участі

[1] Дуганець В.І. Теорія і практика виробничого навчання майбутніх фахівців аграрно-інженерного напряму: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 /. Кам'янець-Подільський нац. пед. університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2016. 603 с.

[2] Манько В.М. Проектування спеціальних дисциплін як інтегрована форма засвоєння знань і формування професійних вмінь. *Нова педагогічна думка*. 2000. № 2(22). С. 38-42.

[3] Лузан П.Г., Кошук О.Б., Діденко О.В. Обґрунтування методики тестового контролю навчальних досягнень майбутніх інженерів-аграрників. *Наука і освіта*: *науково-практ. журн. Південноукр. нац. пед. ун-ту ім. К.Д. Ушинського*. Одеса: ПНПУ, 2018. Вип.4. С. 118-129.

[4] Makarenko L., Slabko V., Kononenko A., Musorina M., Smyrnova I. Pedagogical aspects of ensuring the efficiency of education of applicants of higher education institutions of ukraine in the process of research of technical disciplines. *Journal of critical reviews (JCR).* 2020. № 7(12). P. 116-118.

у громадських організаціях[5]. Схожа програма професійної підготовки діє і у закладах вищої освіти Євросоюзу. Зокрема у Франції обов'язковим є закріплення майбутніми фахівцями-транспортниками теоретичних знань та умінь безпосередньо у виробничих умовах і стажування в громадських організаціях з метою формування передових ініціатив[6].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Аналізуючи основи професійної підготовки транспортників за кордоном і порівнюючи з вітчизняною їх підготовкою, окреслюється проблема належного формування професійних компетентностей в реальних умовах фахової діяльності і відсутність стажування в громадських організаціях взагалі через недостатній їх розвиток і відірваність від закладів освіти. Разом з цим, слід відмітити, що як у вітчизняних, так і в зарубіжних педагогічних публікаціях ми не знайшли опису особливостей навчального процесу в закладах вищої освіти у період воєнного стану. В цьому розділі нами розглянуто особливості підготовки фахівців з транспортних технологій за наступними категоріями: освітньо-методичними; освітньо-методологічними; організаційно-психологічними.

У запропонованих теоретичних дослідженнях обґрунтовано, що саме під час воєнного стану створюються умови, які в певній мірі здатні внести у професійну підготовку фахівців з транспортних технологій елементи впровадження теоретичних знань у практику. Це участь у волонтерських організаціях та територіальній обороні, що також сприяє формуванню вмінь оперативного прийняття правильних рішень.

Формулювання цілей. Дослідження особливостей професійної підготовки фахівців з транспортних технологій в умовах воєнного стану з метою використання можливостей для ефективного формування у студентів відповідних професійних компетентностей та вмінь оперативно ухвалювати рішення в умовах динамічних змін блокування та звільнення шляхів сполучення і об'єктів тяжіння транспортних потоків. Також, однією з основних цілей проведення дистанційних занять є створення методики відновлення психологічного стану студентів, що погіршується від наближення бойових дій, загрози враження зброєю масового знищення місць перебування родин студентів і пов'язаних з цим моральних та матеріальних втрат.

Виклад основного матеріалу дослідження. Повномасштабне вторгнення росії в Україну та ведення бойових дій на її території, докорінно змінили життя мільйонів українців: ЗСУ, інші військові формування та територіальна оборона зі зброєю в руках боронять країну; волонтери забезпечують армію, переселенців та українців, які знаходяться в окупації, усіма необхідними засобами; бізнес переміщує підприємства у західні регіони і відновлює їх роботу, українці на окупованих територіях чинять спротив загарбникам, а десятки тисяч українців за кордоном виходять на мітинги проти війни в Україні. Українська нація стала іншою, більш згуртованою, відважною та жертовною.

Навчальний процес в умовах воєнного стану теж зазнав суттєвих змін, що характеризуються відповідними особливостями. Для розкриття цих особливостей, зокрема при підготовці фахівців з транспортних технологій, пропонуємо розділити їх за наступними категоріями:

– освітньо-методичними;
– освітньо-методологічними;
– організаційно-психологічними.

Освітньо-методичні особливості підготовки фахівців з транспортних технологій насамперед пов'язані як зі зміною основних трендів розвитку глобальних ланцюгів постачань, так і зі зміною напрямів формування транспортно-логістичної систем безпосередньо в Україні.

Зупинимося на них більш детально. Глобалізація економіки та економічна інтеграція розвиненої мережі глобальних потоків і концентраторів[7] спонукали до здійснення постачання необхідних клієнту товарів у потрібне місце, час, в необхідній кількості, відповідної якості й з найменшими витратами. Адже вартість та надійність ставали основними рушійними силами при розробці операцій ланцюга постачання будь якого товару. Загалом, мінімізація запасів та сприяння пришвидшенню руху потоку товарів через ланцюг постачання стали двома ключами до досягнення цих подвійних цілей[8], а дистрибутив мереж з різними профілями розподільчих та логістичних центрів створив численні можливості для підвищення як рентабельності, так і оперативності ланцюга постачань. Відповідно найважливішими інструментами реалізації концепції ощадливого виробництва стали стратегії аутсорсингу та Just-in-time – JIT (саме вчасно)

Стратегія аутсорсингу надає логістичним витратам гнучкості при зміні обсягу виробництва або послуг. При застосуванні аутсорсингу відбувається розподіл функцій виробничої діяльності (особливо неосновних) між різними підприємствами з наступ-

[5] Грабовська Т.О., Бондаренко В.Ф. Основні тенденції реформування вищої аграрної освіти у США: ІІ-га половина XX століття, *Наук. Записки: зб. наук. ст. НПУ ім. М.П. Драгоманова*. Київ, 2008. Вип. 71. С. 39-54.

[6] Les biotechnologies en debat a I'ecoie: un enjen educative pour la formation a la citoyennete / sous la dir. De Laurence Simonneaux/ - Dijon: Educagri ed., 1999. 180 p.

[7] Zagurskiy O. Ohiienko M, Rogach S., Pokusa T., Rogovskii I., Titova L. Global supply chains in the context of a new model of economic growth. *Conceptual bases and trends for development of social-economic processes*. Monograph. Edited by Alona Ohienko Tadeusz Pokusa Opole. The Academy of Management and Administration in Opole, 2019. P. 64-74.

[8] Baker P. The design and operation of distribution centres within agile supply chains. *International Journal of Production Economics*, 2008. 111, P. 27-41.

Таблиця 1

Основні ознаки та переваги стратегії JIT

Ознаки JIT	Переваги JIT
1. Мінімальні (нульові) гарантійні / страхові запаси.	1. Низький рівень запасів МР, НП, ДП.
2. Короткі виробничі (логістичні) цикли.	2. Скорочення виробничих площ.
3. Невеликі обсяги виробництва та поповнення запасів (поставок).	3. Підвищення якості виробів, зниження браку та переробок.
4. Взаємовідносини (із закупівель) з невеликою кількістю надійних постачальників і перевізників.	4. Плавний потік виробництва з незначними збоями, причинами яких були б проблеми якості; більш стислі терміни підготовки виробничого процесу; робітники з багатопрофільною кваліфікацією, які можуть допомогти або замінити один одного.
5. Ефективна інформаційна підтримка.	5. Скорочення термінів виробництва.
6. Висока якість логістичного сервісу	6. Підвищення гнучкості за умови зміни асортименту виробів.
	7. Висока продуктивність і ефективність використання обладнання.
	8. Участь робітників у вирішенні виробничих проблем.
	9. Добрі відносини з постачальниками.
	10. Зменшення обсягу невиробничих робіт, наприклад, складування та переміщення матеріалів

ною синхронізацією їх діяльності за допомогою угод про партнерство. Особливістю аутсорсингу є те, що аутсорсер має свободу вибору способу виконання цієї функції або процесу. Це не є стосунки типу постачальник-споживач, а створюється стратегічне партнерство, в якому кожний з партнерів хоче досягти успіху, пристосовуючи свої процеси до обслуговування процесів партнера[9]. Як правило, логістичні функції передаються на аутсорсинг провайдерам логістичних послуг.

Стратегія Just-in-time знаходить свій вияв у використанні інструментарію логістики, як методу управління матеріальними потоками, коли складові цих потоків у вигляді сировини або матеріалів, окремих вузлів і ланок виробленої продукції будуть поставлені у виробничий процес відповідно до технологій виробничого планування, чітко дотримуючись кількісних, якісних та часових параметрів (табл. 1).

Мета цієї стратегії – гнучке здійснення закупівель та поставок ресурсів відповідно до потреб, що виникають. Умови впровадження системи JIT:

1. Розміщення замовлення на продукцію має бути регламентовано параметрами виробничих можливостей.

2. Запаси матеріальних ресурсів мають бути оптимальними відповідно до перебігу виробничого процесу.

3. Дотримання виробничого циклу має характеризувати організацію виробництва.

4. Менталітет усіх співробітників підприємства підлягає зміні.

Проте все це було до війни. Світ вже ніколи не буде таким, як був раніше ні в політичній, ні в економічній, ні соціальній сферах життя. Саме тоді, коли глобальні ланцюги постачань почали повільно оговтуватися від руйнівних наслідків пандемії, вторгнення росії в Україну постало ще одним викликом, який свідчить про те, що буремні часи ще не закінчилися.

Події останніх років (торгівельна війна Китаю і США, військові дії на сході України, пандемія, а потім і повномасштабне вторгнення російських окупантів на територію України) призвели до суттєвих збоїв в ланцюгах постачань та значне зростання темпів їх локалізації. Сьогоднішнім трендом розвитку економіки стає локалізація виробництва. Так, опитування 3000 фірм у січні 2020 року виявило, що компанії в різних сферах економічної діяльності (включаючи напівпровідникові, автомобільні та виробництва медичного обладнання) перенесли або планували перенести принаймні частину своїх ланцюгів постачань із поточних місць до місць розташування фокусних компаній[10]. На сьогоднішній день ситуація значно ускладнилась з точки зору невизначеності та непрогнозованих ризиків. Сучасний ринок товарів деформується від глобалізації до локалізації виробничих і логістичних процесів в межах країни чи регіону та наближується до точки попиту, тобто клієнта.

Щодо питання формування переліку мінімально необхідних показників для оцінки обслуговування споживачів, то «базовий» рівень сервісу в логістиці оцінюється за таким показниками: доступність, функціональність, надійність[11].

[9] Загурський О.М. Управління ланцюгом постачань : навч. посіб. Біла Церква : ТОВ «Білоцерківдрук», 2018. 416 с.

[10] Simchi-Levi D., Haren P. How the War in Ukraine Is Further Disrupting Global Supply Chains, *Harvard Business Review.* URL: https://hbr.org/2022/03/how-the-war-in-ukraine-is-further-disrupting-global-supply-chains (Last accessed: 15.04.2022).

[11] Weihua Liu, Xinran Shen, Dong Xie, Decision method for the optimal number of logistics service providers with service quality guarantee and revenue fairness, *Applied Mathematical Modelling*, Vol. 48, 2017, P. 53-69; Ramos E., Dien S., Gonzales A., Chavez M. and Hazen B. Supply chain cost research: a bibliometric mapping perspective, *Benchmarking: An Internatio-nal Journal*, 2021. Vol. 28 No. 3, P. 1083-1100.

Це означає наявність запасів для безперебійного задоволення потреб клієнтів у матеріальних ресурсах чи готових продуктах. Згідно з традиційною моделлю, чим вищий ступінь доступності запасів, тим більшого обсягу інвестицій це вимагає. Розвиток технологій відкрив нові шляхи для забезпечення високої доступності запасів без супутніх великих капіталовкладень, але останні глобальні світові події, пов'язані із пандемією та війною в Україні, суттєво їх корегують і вимагають формування наднормових запасів, запасів на «про всяк випадок», тобто тенденцією стане підвищення рівня страхових запасів та максимальне зменшення впливу «форс-мажорних» обставин. Тому встановлення політики щодо «стратегічних запасів» критично важливих матеріалів має стати важливим компонентом загальної політики запасів компанії.

Стосовно зміни напрямів формування транспортно-логістичної систем безпосередньо в Україні, то, навчаючи студентів, потрібно в першу чергу відходити від стратегії розбудови в Україні регіонального транспортного хабу[12], де Україна буде транзитним транспортним мостом, що поєднує країни Європи, Азії та Америки, а будувати іншу стратегію – спрямовану на просування товарів виключно у західному напрямку. Тобто нинішня ситуація воєнного стану спричинює перехід України від політики «держави-транзитера» до політики «держави-перевізника» власних товарів. Адже цілком зрозуміло, що, маючи такого сусіда як росія, потрібно насамперед створювати на кордоні з нею ізоляційний рубіж. Це означатиме, що на довгі роки Україна буде останнім пунктом усіх європейських транспортних маршрутів та коридорів. Згідно з означеною політикою потрібно створити логістичні центри, які мають координувати дії тільки великих вантажоперевізників і стануть консультаційними центрами, які допоможуть забезпечити відповідним вантажем будь-який транспорт, що рухається територією України.

Освітньо-методологічні особливості навчання під час війни. У Міністерстві освіти і науки зазначають, що воєнний стан – це особливий правовий режим який вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності, територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям і органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове обмеження конституційних прав і свобод людини та громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень[13].

В часи війни освіта має набувати ознак терапевтичного і соціального характеру. Про якість освіти під час воєнного стану та її результати говорити складно. Передусім, досі невідомо, яких втрат у навчанні зазнали українські студенти після пандемії. З цією невідомістю заклади освіти вимушено потрапили у новий стан невизначеності, спричинений нападом росії. Компенсувати прогалини у знаннях в умовах навіть відносної безпеки важко, адже цей процес потребує психологічної готовності та стійкості всіх його учасників.

Міністр освіти і науки Сергій Шкарлет надав рекомендації щодо організації освітнього процесу в закладах освіти під час війни: рекомендовано забезпечити особливі умови навчання (встановлення індивідуального графіку навчання, надання академічної відпустки тощо) для тих здобувачів освіти, які перебувають в лавах ЗСУ або в підрозділах територіальної оборони, займаються волонтерською діяльністю, і внести корективи до затвердженого графіку освітнього процесу з урахуванням поточних змін.

Навчальний процес, що відновлюється дистанційно, не може бути ефективним у звичному для нас розумінні, тому що наразі не можна оперувати таким поняттям як «рівний доступ до освіти». Спричинено це тим, що сьогодні студенти знаходяться у різних життєвих обставинах. Деякі є учасниками територіальної оборони, інші змушені кілька разів на день переховуватися в укриттях і бомбосховищах.

Досвід дистанційного навчання при пандемії, залишив освітянам чимало надбань, що доцільно використовувати під час воєнного стану. Основними з них є:

– методичні рекомендації щодо способів організації дистанційного навчання, послідовності виконання завдань, особливостей контролю тощо;

– документи планування навчального процесу (навчальні програми, навчально-тематичні плани, розклади занять);

– відео- та аудіозаписи лекцій, семінарів тощо; мультимедійні лекційні матеріали; термінологічні словники;

– практичні завдання із методичними рекомендаціями щодо їх виконання; віртуальні лабораторні роботи із аналогічними методичними рекомендаціями;

– віртуальні тренажери із методичними рекомендаціями щодо їх використання;

– пакети тестових завдань для проведення контрольних заходів, тестування із автоматизованою

[12] Національна транспортна стратегія України на період до 2030 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України; Стратегія, від 30.05.2018 № 430-р, Редакція від 07.04.2021, підстава- 321-2021-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/430-2018-%D1%80#Text (дата звернення 06.04.2022).

[13] Про правовий режим воєнного стану Закон України від 12.05.2015 389-VIII, Редакція від 01.04.2022, підстава – 2158-IX. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення 06.04.2022).

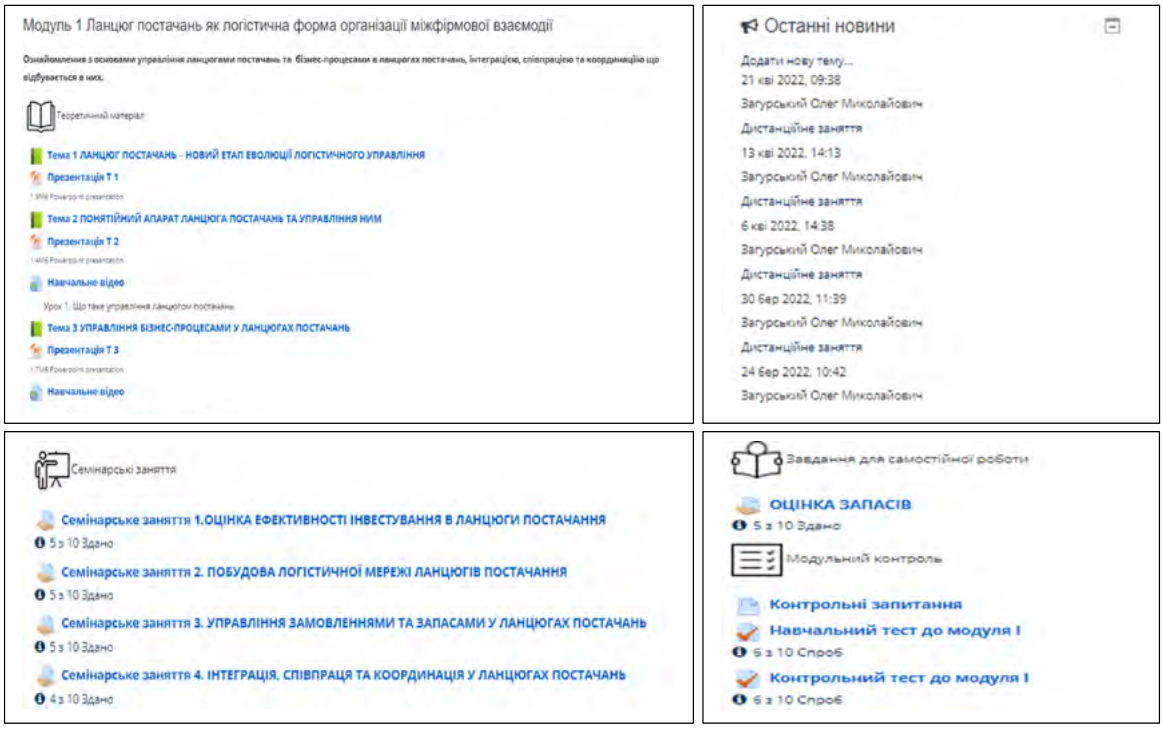

Рис. 1. Скрін начального матеріалу першого модуля дисципліни «Управління ланцюгом постачань» викладеного на Навчально-інформаційному порталі НУБіП України

перевіркою результатів, тестування із перевіркою викладачем;

– ділові ігри із методичними рекомендаціями щодо їх використання; електронні бібліотеки чи посилання на них;

– бібліографії;

– дистанційні курси, що об'єднують зазначені вище веб-ресурси навчальної дисципліни (програми) під єдиним педагогічним сценарієм (рис. 1);

– інші ресурси навчального призначення.

В процесі проведення навчальних занять потрібно обов'язково враховувати, що під час воєнного стану навчально-пізнавальні здібності студентів значно знижені у порівнянні з довоєнним періодом. У зв'язку з цим, бажано внести в навчальний процес наступні корективи:

– скоротити до мінімуму навчальний матеріал, призначений для оволодіння студентами;

– докладно пояснювати теоретичну його складову на дистанційних заняттях;

– детально ознайомлювати студентів з тим, як потрібно виконувати практичні і лабораторні завдання на конкретних прикладах;

– не вимагати оформлення цих завдань обов'язково в зошиті, тому що не всі мають змогу це зробити. Слід дозволити звітуватися про виконання самостійних навчальних завдань у Word, Excel, інших редакторах, або навіть усно, якщо студент опрацював матеріал, але не має змоги його належним чином оформити, щоб переслати звіт виконаної роботи викладачу.

Зважаючи на те, що не всі студенти мають змогу долучитися до відповідного електронного курсу з конкретної дисципліни (для НУБіП це платформа elearn), слід дублювати навчальний матеріал, завдання на самостійне його опрацювання і докладний приклад виконання цього завдання через електронну пошту, вайбер або інші засоби комунікації, що наразі доступні студентам (див. рис. 1).

Як показує власний досвід, перелічені інструменти відчутно оживляють навчальний процес і сприяють покращенню психологічного стану студентів.

Організаційно-психологічні особливості. Крім постійного психічного напруження і введення у стресові ситуації, воєнний стан спричинює також інші значні труднощі для студентів в період проведення навчального процесу у закладах вищої освіти. До таких труднощів у навчальній роботі студентів слід віднести:

– необхідність реагувати на сигнали повітряних тривог і переміщуватись у бомбосховища, де немає умов для продовження навчальної роботи;

– вимушена евакуація до місць, віддалених від бойових дій, де не зовсім сприятливі умови для продовження навчальної діяльності (перебої або взагалі відсутність Інтернету, необхідність перебувати в одному приміщенні разом з великою кількістю людей, відсутність робочого місця для виконання навчальних завдань, відсутність світла в темну пору доби згідно наказу про світломаскування і т. ін.);

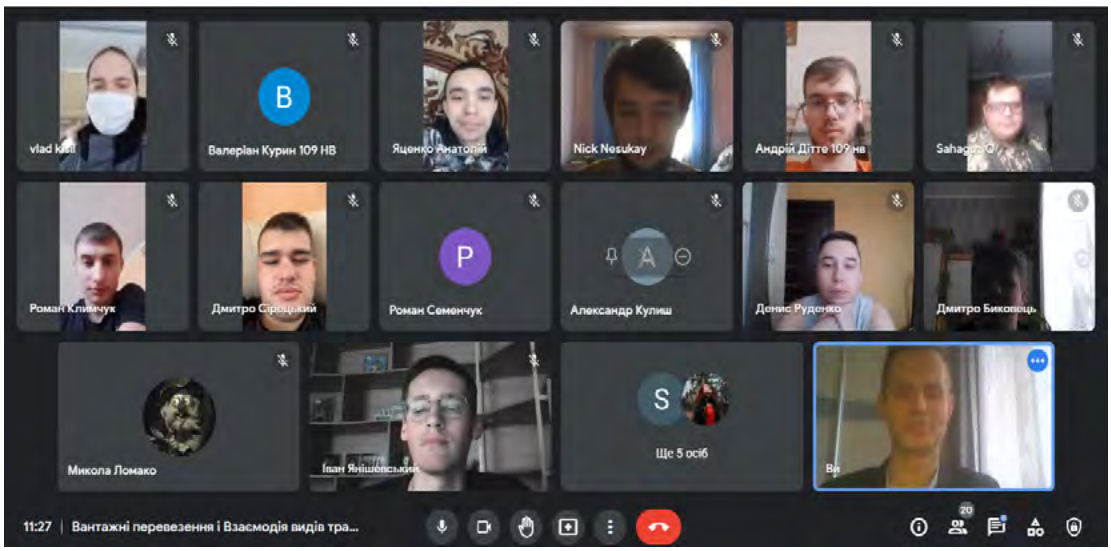

Рис. 2. Скрін дистанційного заняття 08.02.2022

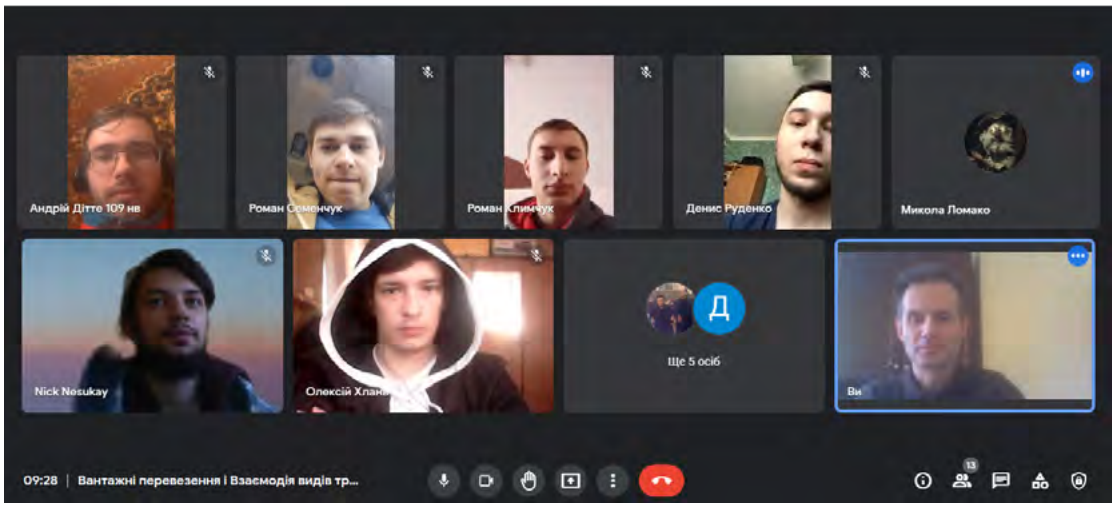

Рис. 3. Скрін дистанційного заняття на 27-й день війни

Рис. 4. Скрін дистанційного заняття на 49-й день війни

– участь у волонтерській діяльності або загонах територіальної оборони під час проведення навчальних занять;

– різке зниження навчальних здібностей студента, зокрема при сприйманні нового навчального матеріалу, після чергування у підрозділах територіальної оборони в нічний час.

– відсутність або обмеженість доступу до вже звичних засобів навчання.

Всі перелічені труднощі негативно впливають на проведення навчального процесу. Через обставини воєнного стану частина студентів взагалі не мають змоги відвідувати навчальні заняття навіть у дистанційному режимі. А більшість з тих, хто може долучатися до навчання, перебувають на заняттях у пригніченому психологічному стані, що різко знижує їх пізнавальні здібності. Для відновлення працездатності студентів, зниження їх негативного нервового напруження, необхідно здійснити виведення студентів зі стресового стану, спричиненого близькістю активних бойових дій. Для цього пропонуються різні підходи, деякі з яких наводить В. Опалко у своїй статті «Зараз наш фронт – це навчання!»[14]. Зокрема досить слушно пропонується, починаючи кожне навчальне заняття, проявляти батьківську турботу до студентів. Обов'язково поцікавитись їхнім самопочуттям, станом буденних та побутових справ, спробувати надихнути студентів на оптимістичний лад. Як показує практика, такий початок заняття дозволяє повністю або хоча б частково вивести студентів зі стресу та апатії й відчутно покращити їх психологічний стан, позитивно налаштовуючи на навчальну роботу.

Відвідуваність навчальних занять в дистанційному режимі відчутно нижча ніж при традиційному очному аудиторному навчанні. А в період воєнного стану в країні, показник означеної відвідуваності знижується ще більше. Наведемо приклад відвідуваності навчальних занять з дисципліни «Взаємодія видів транспорту» однієї з кращих груп спеціальності «Транспортні технології (на автомобільному транспорті) – студентів третього курсу, в якій за списком налічується 30 студентів. На початку лютого 2022 року (до початку війни) присутність сягала в межах 19–21 студентів (рис. 2).

Після російського збройного вторгнення навчальний процес було тимчасово призупинено і відновлено з 14.03.2022. Студенти, у місцях перебування яких відбувалися бойові дії або загроза масованого бомбардування з повітря, цілком природньо втратили змогу долучатися до дистанційних занять, і відвідуваність студентів зменшилась до 12 чоловік (рис. 3).

Згодом, завдяки зеленим коридорам та іншим заходам з евакуації людей із зони бойових дій у безпечніші місця, долучатися до дистанційних занять отримала можливість дещо більша кількість студентів – до 15 чоловік (рис. 4).

Проте особливу увагу слід звернути на практичну складову навчання фахівців з транспортних технологій і поєднання навчання з практичною діяльністю. Зупинимося на цьому виду діяльності докладніше.

Деякі студенти мають змогу відвідувати дистанційні заняття лише іноді через активну участь у волонтерській роботі. Потоки гуманітарної допомоги на шляху до споживачів мають дуже розгалужену мережу маршрутів автомобільних перевезень. Серед них можна виділити два види маршрутів: 1) магістральні маршрути, що постачають крупні партії гуманітарної допомоги до магістральних складських приміщень; 2) маршрути, за якими гуманітарні вантажі розсіюються дрібними партіями від магістральних складів до конкретних споживачів.

Зважаючи на те, що зони тимчасово окупованих територій постійно змінюються, то і згадані маршрути теж потрібно постійно змінювати, коректуючи їх так, щоб гуманітарна допомога не потрапила під ворожий обстріл або взагалі не була захоплена ворогом. Така розробка нових маршрутів цілком під силу майбутнім бакалаврам-транспортникам, що навчаються на третьому і четвертому курсах відповідних ЗВО. Коректування, розробка і розрахунок ефективності альтернативних маршрутів є чудовою нагодою використання теоретичних знань на практиці для студентів спеціальності «Транспортні технології (на автомобільному транспорті)». Необхідність постійної перевірки безпеки діючих маршрутів доставки матеріальної допомоги, розробка альтернативних маршрутів через безпечніші території, розрахунок ефективності маршрутів, врахування якості доріг та загальних дорожніх обставин в залежності від виду автомобіля та його вантажопідйомності, сприяє формуванню у майбутніх бакалаврів з транспортних технологій цінних практичних умінь з майбутньої спеціальності, які разом створюють належний рівень фахової компетентності.

Схожих умінь можна набути і під час служби у територіальній обороні. На відміну від маршрутів доставки матеріальної допомоги, сфера охоплення території тер. оборони має менші масштаби, обмежені зоною її діяльності. Але й на цій території теж є необхідність визначення раціональних місць контролю транспортних засобів та пішоходів, прокладки більш ефективних маршрутів з врахуванням наявності блокпостів та інших перешкод для руху автомобілів в умовах воєнного часу. Така робота крім набуття фахової компетентності також сприяє формуванню умінь оперативно приймати правильні рішення, бути стійким, уважним, спостережливим і витривалим.

[14] Опалко В.Г. Зараз наш фронт – це навчання! : веб-сайт. URL: https://nubip.edu.ua/node/106785 (дата звернення 1.04.2022).

Висновки

Масштабне вторгнення російських військ в Україну спричинює необхідність зміни нашою країною транспортної політики від «держави транзитера» до «держави перевізника» власних товарів. Такі кардинальні зміни викликані необхідністю ізоляції від росії, що приведе до закінчення усіх європейських транспортних маршрутів і коридорів, пов'язаних з Україною, на території останньої. Означені суттєві зміни транспортної політики в Україні повинні бути обов'язково відображені у профільних закладах вищої освіти, зокрема у робочих програмах відповідних навчальних дисциплін циклу підготовки бакалаврів з транспортних технологій.

Умови воєнного стану в Україні спричинюють значні труднощі, що негативно впливають на проведення навчання у вітчизняних закладах вищої освіти. Для подолання зазначених труднощів необхідно впроваджувати у навчальний процес додаткові заходи: відновлення психологічного стану студентів, раціональне скорочення навчального матеріалу, деталізація навчальних завдань та наведення докладних прикладів їх виконання.

Російське військове вторгнення в Україну унеможливлює відвідування дистанційних занять студентами, місця перебування яких знаходяться на територіях активних бойових дій і близьких до них. Після евакуації у порівняно безпечні місця, студенти ще мінімум тиждень відновлюють свій психологічний стан і тільки після цього вини можуть виконувати навчальні завдання поступово нарощуючи продуктивність роботи над ними.

Активна й ініціативна участь у волонтерській діяльності та перебування у лавах територіальної оборони студентів спеціальності «Транспортні технології (на автомобільному транспорті)» дозволяє їм використовувати фахові теоретичні знання на практиці, формувати практичні вміння з майбутньої спеціальності, вчитися швидко приймати правильні рішення, а також розвивати такі професійно-важливі індивідуальні риси як стійкість, уважність, спостережливість, кмітливість і витривалість.

Інформація про авторів:

Дьомін Олександр Анатолійович,
доктор педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри транспортних технологій та засобів у агропромисловому комплексі
Національний університет біоресурсів і природокористування України
15, вул. Героїв Оборони, Київ, 03041, Україна

Загурський Олег Миколайович,
доктор економічних наук, професор,
професор кафедри транспортних технологій та засобів у агропромисловому комплексі
Національний університет біоресурсів і природокористування України
15, вул. Героїв Оборони, Київ, 03041, Україна

Загурська Світлана Миколаївна,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри педагогіки, психології та менеджменту освіти
Київський обласний інститут підвищення кваліфікації педагогічних кадрів
37, вул. Ярослава Мудрого, м. Біла Церква, 09100, Україна

Information about the authors:

Domin Oleksandr Anatoliiovych,
Doctor of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of Transport Technologies and Facilities in Agro-Industrial Complex
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
15, Heroiv Oborony str., Kyiv, 03041, Ukraine

Zahurskyi Oleh Mykolaiovych,
Doctor of Economic Sciences, Professor,
Professor at the Department of Transport Technologies and Facilities in Agro-Industrial Complex
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
15, Heroiv Oborony str., Kyiv, 03041, Ukraine

Zahurska Svitlana Mykolaiivna,
Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor at the Department of Pedagogy, Psychology and Education Management
Kyiv Regional In-Service Teacher Training Institute
37, Ya. Mudryi Str., Bila Tserkva, 09100, Ukraine

DOI

ОРГАНІЗАЦІЯ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Кондратова Л. Г.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У важкі для України часи, коли в країні оголошено воєнний стан, введений з 24 лютого 2022 року Указом Президента в зв'язку з військовою агресією росії проти нашої держави, в нашій країні було відкрито український післядипломний освітній фронт. Введення воєнного стану позначився на всіх сферах людського життя, в тому числі влинув та змінив освітні процеси в Україні. Особливих змін та інновацій зазнають технології дистанційної освіти. Такі технології стають основними в межах післядипломної освіти, особливо в процесі організації курсів підвищення кваліфікації в умовах воєнного стану. У зв'язку з військовою агресією росії проти України, в часи вторгнення збройних сил та окупації частини території України, організація курсів підвищення кваліфікації в звичній для всіх очній формі для педагогічних працівників різних категорій стала неможливою, за причини нанесення доволі високих ризиків для життя і здоров'я всіх учасників освітнього післядипломного процесу[1]. Для забезпечення виконання державних гарантій у створенні безпечного освітнього середовища для організації здобуття освіти в умовах воєнного стану більшість закладів освіти, в тому числі й заклади післядипломної педагогічної освіти вжили всі можливі заходи для організації навчання учасників освітнього процесу за дистанційною формою, яка в Україні вважається окремою формою здобуття освіти.

Сьогодні, перебуваючи в кризовій ситуації, відбулось масивне об'єднання всіх вітчизняних освітніх ланок, до яких органічно увійшла післядипломна освіта. Вся освітянська діяльність закладів післядипломної освіти стала спрямовуватись на подолання викликів часу і організації дистанційного навчання в умовах воєнного часу. Було прийнято рішення про переведення працівників закладів післядипломної освіти на дистанційну роботу, а також акцентовано увагу на особливість організації дистанційної роботи працівників із дотриманням специфіки виконання освітньої діяльності віддалено за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. В умовах війни педагогічні працівники закладів післядипломної освіти мають бути готовими, спроможними повноцінно надавати освітні, інформаційні, консультаційні послуги тим освітянам, які підвищують кваліфікацію та звернути особливу увагу на розвиток власного фахового рівня з оволодіння цифровими інструментами для забезпечення якості дистанційного післядипломного процесу[2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. В Україні дистанційна освіта є наразі однією з найпоширеніших технологій навчання, яка дозволяє на відстані на мінімальні кошти здійснювати підвищення фахового рівня на відстані. До проблем дистанційного навчання в своїх працях звертались вітчизняні та зарубіжні дослідники, серед яких: Р. Деллінг, Г. Рамблє, Д. Кіган, М. Мур, А. Кларк, М. Томсон, В. Биков, К. Колос, В. Кухаренко, Н. Морзе, С. Семеріков, Н. Сиротенко, А. Хуторський та інш. Концептуальними положеннями про розвиток дистанційної освіти в Україні зазначено, що дистанційне навчання являє собою систему технологій, що гарантує доставку великого обсягу матеріалу на основі інтерактивної взаємодії викладачів і студентів у освітньому процесі[3].

В. Биков, Ю. Богачков, В. Кухаренко проаналізували нормативну базу забезпечення дистанційної освіти та розробили рекомендації щодо формування проєктів положень про дистанційне навчання в системі загальної середньої освіти та про ресурсний центр дистанційної освіти. В працях академіка В. Бикова подано опис особливостей видів дистанційного навчання. Науковець виділяє дистанційне навчання як особливу форму екстериторіальної взаємодії учасників освітнього процесу; як традиційне дистанційне навчання що здійснюється на основі асинхронної форми: як вид дистанційного навчання на основі індивідуалізованої взаємодії між організаторами та учасниками освітнього процесу (синхронно у часі, й асинхронно на основі інформаційних об'єктів, комп'ютерних мереж Internet / Intranet, ІКТ[4].

До проблем дистанційного навчання в межах післядипломної освіти звертались такі науковці як С. Антощук, С. Касьян, Л. Карташова, Л. Ляхоцька,

[1] Як діяти керівництву, якщо педагог за дистанційної форми роботи не виконує своїх обов'язків? URL: https://sqe.gov.ua/yak-diyati-kerivnictvu-yakshho-pedagog-za-d/ (дата звернення 21.04.2022)

[2] Про рекомендації для працівників закладів дошкільної освіти на період дії воєнного стану в Україні. URL: http://osvita.ua/legislation/doshkilna-osvita/86206/ (дата звернення 21.04.2022)

[3] Концепція розвитку дистанційної освіти в Україні року: Постанова від 20 грудня 2000. Міністерство освіти і науки України. URL: http://www.osvita.org.ua/distance/pravo/00.html (дата звернення 21.04.2022)

[4] Биков В. Ю. Моделі організаційних систем відкритої освіти. Київ. : Атіка, 2009. 684 с., С. 98–99

В. Олійник, О. Спірін та інш. Ефективність дистанційної форми навчання в межах післядипломної освіти була випробувана часом та дозволила протягом останніх двох років відпрацювати найдієвіші форми дистанційного навчання на курсах підвищення кваліфікації.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Науковці Л. Васильченко, О. Спірін, К. Колос, В. Олійник, Н. Морзе, Л. Петренко визначили особливості організації дистанційного навчання та вимоги до використання платформ дистанційного навчання в закладах післядипломної педагогічної освіти. Так, В.Олійник розглядає дистанційне навчання як прогресивну педагогічну технологію, яка відіграє роль каталізатора процесу реформування системи підвищення кваліфікації[5].

В працьях М. Андроса, Н. Гущиної, Л. Кондратової розглядаються питання використання цифрового інструментарію під час організації дистанційних занять із слухачами курсів підвищення кваліфікації. Водночас проблема дистанційного навчання слухачів курсів підвищення кваліфікації є до кінця не розв'язаною. Наявні дослідження, присвячені технології організації масового дистанційного навчання в період пандемії, проводились на рівні окремих категорій, конкретних груп викладачів тощо. Але ж питання організації дистанційного навчання в умовах воєнного часу раніше не було розглянуто.

Формулювання цілей (постановка завдання). Метою нашого дослідження є розглядання особливостей організації дистанційного навчання в межах післядипломної освіти в умовах воєнного стану. Завданнями дослідження є: виокремлення найбільш дієвих форм проведення курсів підвищення кваліфікації на основі технологій дистанційного навчання; опис досвіду використання платформ та цифрового інструментарію для ефективної організації дистанційного навчання в умовах воєнного часу; опис досвіду організації тематичних та авторських курсів в умовах воєнного часу в ЦІПО та УВУПО ДЗВО «Університеті менеджменту освіти» Національної академії педагогічних наук України.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обгрунтуванням отриманих наукових результатів. Відомими українськими науковцями В. Биковим, П. Дмитренко, В. Кухаренко, В. Олійником, Ю. Пасічником, С. Сазоновим, О. Третьяком було розроблено концептуальні основи дистанційного навчання, їх праці істотно вплинули і впливають на загальну ситуацію щодо дистанційної освіти в Україні. Науковці звертають увагу, що технології дистанційного навчання забезпечують всім вільний доступ до освітніх ресурсів і послуг у глобальних, національних, регіональних та місцевих масштабах та можуть застосовуватися як самостійно, так і як доповнення до традиційних форм навчання. Організовують освітню діяльність віртуальні та відкриті університети, в яких пріоритетною стають дистанційні технології організації освітнього процесу.

Дистанційне навчання більшістю науковців транслюється як індивідуальний процес передачі та засвоєння знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини, дозволяє за опосередкованої взаємодії віддалених один від одного учасників навчання, реалізувати всі освітні завдання на основі спеціалізованих інформаційних освітніх середовищ, дистанційний платформ[6]. Українські науковці О. Муковіз, К. Колос та Н. Коломієць до основних переваг дистанційного навчання відносять: автоматичне та своєчасне оновлення версій необхідних програмних та електронних освітніх ресурсів (ЕОР), безпечний захист від несанкціонованого доступу, можливості одночасного доступу кількох користувачів до навчальних ресурсів та можливості використовувати ресурси у будь-якому місці або у будь-який час[7].

Сьогодні, в складні за нашої країни часи увесь світ став на допомогу України, яку здійснюють не тільки у постачанні воєнної техніки, але й прихиску мільйонів українців, які були вимушені покинути свої домівки. Так, на великий подив зарубіжних країн в Україні досить швидко було організовано дистанційне навчання для дітей-біженців. Наприклад для німецьких вчителів стало несподіванкою те, що діти-біженці активно навчаються дистанційно в українських школах, хоча територіально знаходяться в різних країнах. На думку німецьких освітян, вчитися в України – значить вчитися диджиталізації. Українські вчителі продемонстрували єдність і згуртованість організації дистанційного навчання для своїх учнів, що воєнний час були розкидані по світу[8].

Особливим став і процес післядипломної освіти в умовах війни. Так, згідно норм трудового законодавства, в закладах післядипломної освіти, за причини виникнення загрози збройної агресії, з педагогічними працівниками було укладено трудові договори щодо дистанційної форми роботи. При чому, в умовах воєнних дій було зазначено, що при виникненні

[5] Олійник В. В. Відкрита післядипломна педагогічна освіта і дистанційне навчання в запитаннях і відповідях: наук.-метод. посіб. / В. В. Олійник ; НАПН України, Ун-т менедж. освіти. Київ. : «А.С.К» 2013. 312 с.

[6] Технологія створення дистанційного курсу: навч. посіб. / [В. Ю. Биков, В. М. Кухаренко, Н. Г. Сиротенко та ін.]; за ред. В. Ю. Бикова та В. М. Кухаренка Київ : Міленіум, 2008. 324 с. С. 14-26.

[7] O. Mukoviz, K. Kolos, N. Kolomiiets. «Distance Learning of Future Primary School Teachers as a Prerequisite of Their Professional Development Throughout Life», *Information Technologies and Learning Tools,* Vol. 66, № 4, 2018. URL: https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/2265 (дата звернення)

[8] І. Коберник: німців дивує, що в час війни наші діти навчаються URL: https://osvita.ua/blogs/86278/ (дата звернення 21.04.2022)

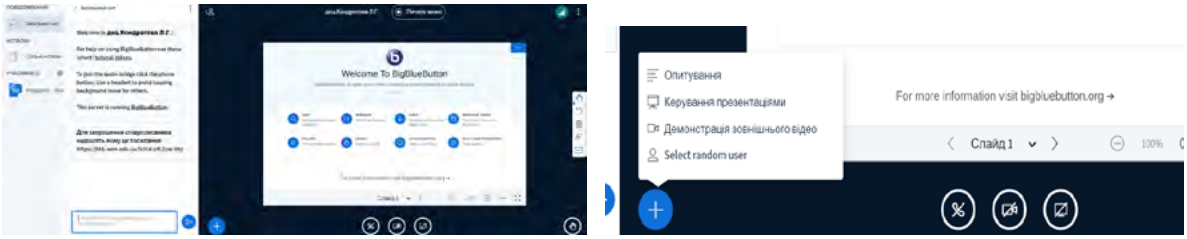

Рис. 1. Навчальна платформа BigBlueButton для дистанційного навчання в ЦІПО ДЗВО УМО НАПН України

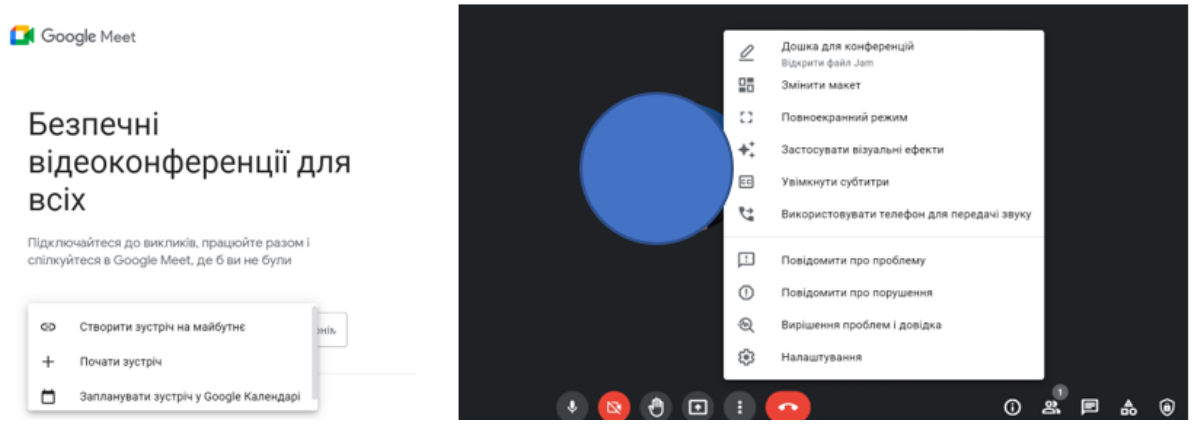

Рис 2. Цифрові інструменти *Google Workspace* для дистанційного навчання

труднощів з електроенергією та постанням Інтернет неможливість виконання працівником дистанційної роботи у зв'язку з відсутністю відповідних комунікацій цей факт не може розглядатися як порушення трудової дисципліни[9]. Згідно зі статтею 32 Кодексу законів про працю кожен працівник (педагогічний, науково-педагогічний та інші працівники) закладів і установ освіти, робота якого відбувається у дистанційному режимі, має самостійно визначити робоче місце та, відповідно, є відповідальним за гарантування безпечних і нешкідливих умов праці на обраному ним робочому місці, зокрема за межами території України[10].

Основною формою освітянської діяльності в післядипломній освіті в умовах воєнних дій стало дистанційне навчання. На думку академіка В.Олійника, впровадження технологій дистанційного навчання в підвищенні кваліфікації педагогічних працівників здатне забезпечити новий, вищий рівень післядипломної педагогічної освіти. При такій формі навчання з'являється можливість у міжкурсовий період задовольняти інтереси та запити педагогічних працівників у змістовній інформації та оперативно інформувати їх про нові розробки та передовий педагогічний досвід тощо[11].

Відпрацьована технологія організації дистанційного навчання в період пандемії стала в нагоді в організації післядипломного навчання в Центральному інституті післядипломної освіти і в умовах воєнних дій. Для проведення онлайн занять використовується глобальна навчальна платформа BigBlueButton. Ця платформа дозволяє викладачу під час заняття проводити опитування, керувати презентаціями, демонструвати зовнішні відео з каналу YouTube, використовувати чат, голосовий й відеозвязок для спілкування із слухачами, здійснювати запис лекції, використовувати можливість завантажувати і демонструвати презентації, створювати спільні нотатки для слухачів тощо (рис. 1).

Для ефективного дистанційного навчання також використовуються цифрові інструменти Google Workspace. Наявність освітнього середовища Google Workspace в закладі освіти дозволяє куратору-тьютору з легкістю використовувати спільні Google Диски, цифрові інструменти сервісу Google Meet для зв'язку з групою, планувати зустрічі, проводити консультації, удосконалювати індивідуальні освітні траєкторії окремих слухачів навчальних

[9] Як оформити працівників, які покинули територію бойових дій або сидять вдома? URL: https://ips.ligazakon.net/document/DG220018 (дата звернення 21.04.2022)

[10] Роз'яснення МОН про особливості застосування норм трудового законодавства, дистанційної форми роботи під час правого режиму воєнного стану URL: https://mon.gov.ua/ua/news/rozyasnennya-mon-osoblivosti-zastosuvannya-norm-trudovogo-zakonodavstva-distancijnoyi-formi-roboti-pid-chas-diyi-pravovogo-rezhimu-voyennogo-stanu(дата звернення 20.04.2022)

[11] В.Олійник. Відкрита післядипломна педагогічна освіта і дистанційне навчання в запитаннях і відповідях: наук.-метод. посіб. / В. В. Олійник ; НАПН України, Ун-т менедж. освіти. Київ. : «А.С.К» 2013. 312 с. С.42-43.

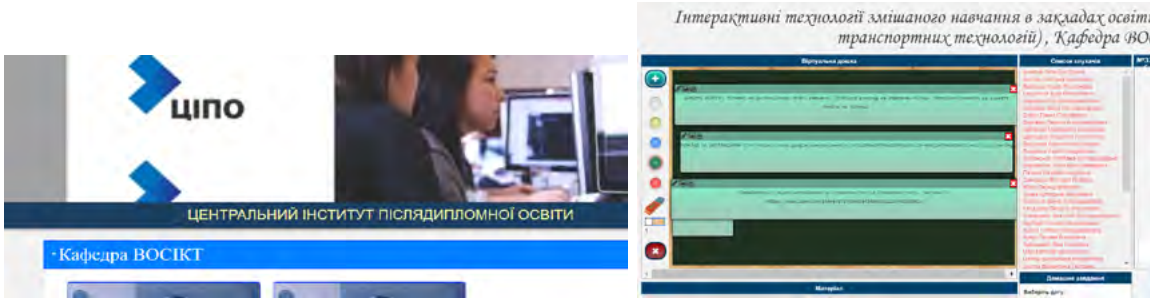

Рис. 3. Електронне освітнє середовище ЦІПО для дистанційного навчання

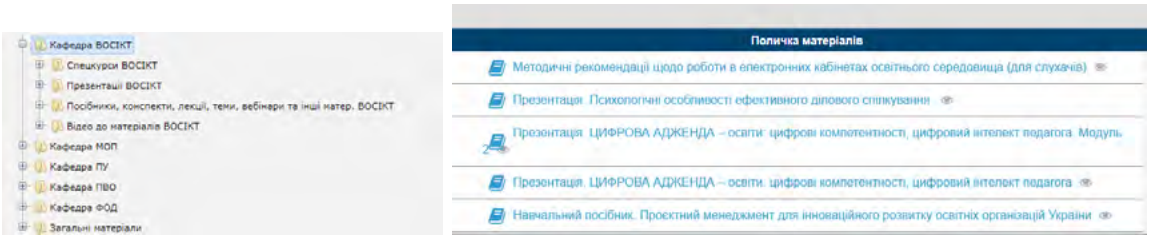

Рис. 4. Можливості електронного освітнього середовища ЦІПО для дистанційного навчання слухачів курсів підвищення кваліфікації

груп за потреби. Під час проведення відеозустрічів з педагогічними працівниками варто використовувати всі цифрові інструменти відеозустрічів, а саме: дошку для конференцій Google Jamboard, демонстрації презентації, зовнішнього відео, окремої вкладки або вікна тощо (рис. 2).

Відомо, що якість дистанційного навчання в багатьох випадках залежить від куратора-тьютора групи, який повинен ефективно спрямовувати освітню діяльність всієї групи в потрібному напрямку. В умовах воєнного часу куратор-тьютор може працювати з навчальною групою використовуючи можливості ректорів Google Диску, а саме: створювати спільні електронні робочі аркуші до лекційних занять, в яких будуть розташовані корисні посилання, інтерактивні завдання з обраної теми, створювати спільні Google таблиці та Google презентації з можливістю редагування, коментування або перегляду тощо. Досить корисним є можливості цифрових інструментів Google Класу для слухачів курсів підвищення кваліфікації. Куратор-тьютор може розміщувати в групі окремі навчальні матеріали (презентації, навчальні відео, рекомендації), робити оголошення, планувати завдання, розсилати автоматично листи, повідомляти про освітні події тощо.

Досвід Центрального інституту післядипломної освіти протягом декількох років довів дієвість та ефективність електронного освітнього середовища dist.ues.net.ua в організації курсів підвищення кваліфікації (рис. 3).

На основі Положення про організацію освітнього процесу за дистанційною формою навчання в УМО реалізується через електронні навчальні курси (ЕНК), розміщені на сервері дистанційного навчання за допомогою системи управління дистанційним навчанням[12]. Електронне освітнє середовище ЦІПО для слухачів дозволяє використовувати матеріали електронної бібліотеки, опрацьовувати матеріали з полички матеріалів викладачів всіх кафедр, відповідно розкладу, розміщених куратором-тьютором групи, залишати коментарі в чаті тощо. Куратор-тьютор через оголошення на дошці в електронному освітньому середовищі може здійснювати зв'язок із слухачами, а адміністрація закладу контролювати процес організації дистанційного навчання на всіх його етапах (рис. 4).

В умовах воєнного часу актуальним стає освітня діяльність першого українського відкритого університету післядипломної освіти (УВУПО) https://uvu.org.ua/ для тематичного навчання педагогів. Університет має можливість обслуговувати велику кількість слухачів по всій країні і в умовах воєнного часу. В університеті функціонують віртуальні кафедри різних напрямів та особливо важливим є той факт, що і в умовах воєнного часу УВУПО працює на освітні потреби слухачів.

Так, кафедра цифрових технологій УВУПО ключовими стратегіями якої є інноваційність, діджиталізація освіти, висока корпоративна культура, моральність, цифрова культура та мережева безпека пропонує для педагогічних та науково-педагогічних працівників низку спецкурсів, пов'язаних з дистанційним навчанням, а саме: флеш-курс «Організація та

[12] Положення про організацію освітнього процесу за дистанційною формою навчання/ за заг. ред. В. В. Олійника, М. О. Кириченка; НАПН України, ДВНЗ «Унт менедж. освіти». Київ., 2016. 54 с. URL: http://umo.edu.ua/images/content/centr_dist_navch.pdf (дата звернення 20.04.2022)

підтримка дистанційного навчання в закладах освіти» авторів ректора УМО к.п.н. проф. Кириченко М.О., директорки ЦІПО УМО д.п.н., проф. Сорочан Т.М., заст. дир-ки ЦІПО д.п.н., проф. Карташової Л.А., заст. дир-ки ЦІПО к.п.н., доц. Оліфіри Л.М.; спецкурс «Технології та принципи дистанційного навчання: формування цифрових компетентностей педагога-тьютора» авторів д.п.н. професорки Л.А. Карташової, ст. викл. О.А. Бойченко, ст. викл. Т.І. Шеремет, а також спецкурси: «Організація дистанційного навчання в закладах освіти» проф. Ляхоцької Л.Л., «Використання сервісів Google for Education для організації дистанційного та змішаного навчання» – доц. Гущиної Н.І., «Цифрові технології в роботі викладача коледжу» – доц. Гущиної Н.І., Кондратової Л.Г. та інші.

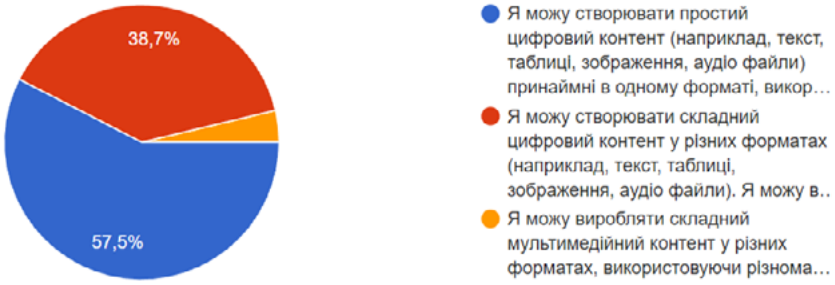

Рис. 5. Результати опитування педагогів щодо їх готовності у створенні цифрового контенту для проведення дистанційних занять

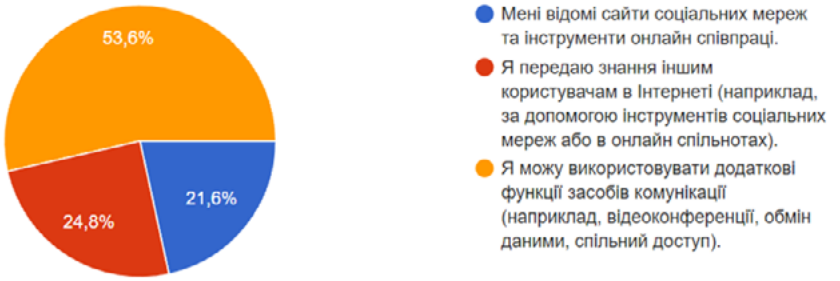

Рис. 6. Результати опитування педагогів щодо використання соціальних мереж та засобів комунікації у проведенні дистанційних занять

Обираючи тематику для нових авторських курсів найчастіше звертаються до наявного досвіду педагогів у організації дистанційного навчання та проводяться опитування викладачів, що навчаються на авторських курсах в УВУПО.

Так, за підсумками опитувань слухачів та слухачок авторських курсів, яке було проведено на основі анкет Іванюк І.В., Овчарук О.В. (Інститут цифровізації НАПН України) щодо рівня розвитку цифрової компетентності, нами було виявлено практичні навички педагогів щодо створення цифрового контенту для проведення дистанційних занять. В цілому в опитуванні прийняло участь 859 респондентів, що стали учасниками авторських курсів.

Результати опитування продемонстрували, що педагоги можуть створювати простий цифровий контент, про це зазначили 57,5% респондентів, 38,7% педагогів можуть створювати складний цифровий контент та всього 4% респондентів готові до створення складного мультимедійного контенту.

Результати опитування продемонстрували, що викладачам відомі сайти соціальних мереж та інструменти онлайн співпраці, про що зазначили 21,6% респондентів. 24,8% опитуваних педагогів довели, що вони вміють передавати знанням іншим в Інтернеті на дистанційних заняттях, та 53,6% респондентів зазначили, що можуть сміливо використовувати засоби для проведення відеоконференцій та обмінюватись даними.

Проведене опитування, обмін досвідом та підсумки навчання слухачів та слухачок авторських курсах УВУПО довело значну їх ефективність. Так

Рис. 7. Електронне освітнє середовище ЦІПО ДЗВО УМО

протягом навчання на курсах було зафіксовано зростання рівня цифрової компетентності учасників та учасниць курсів. В цілому за даними опитувань було зафіксовано значне зростання рівня готовності педагогів до організації дистанційного навчання.

Відомо, що в дистанційному навчанні основою в авторських дистанційних курсах автори курсів організовують навчання у вигляді інтерактивного процесу, що ґрунтується, насамперед, на парадигмі сучасної освіти, яка спрямована на те, щоб, створюючи інтерактивний комунікаційний мережевий простір, виявляючи індивідуальні особливості кожного учасника, стимулювати його до пошуку самостійного вирішення проблем, до самоосвіти[13]. Високу

[13] В. Кухаренко, Н. Сиротенко, Г. Молодих та Н. Твердохлєбова, Дистанційний навчальний процес: навчальний посібник. Київ, Україна: Міленіум, 2005. С. 35-37.

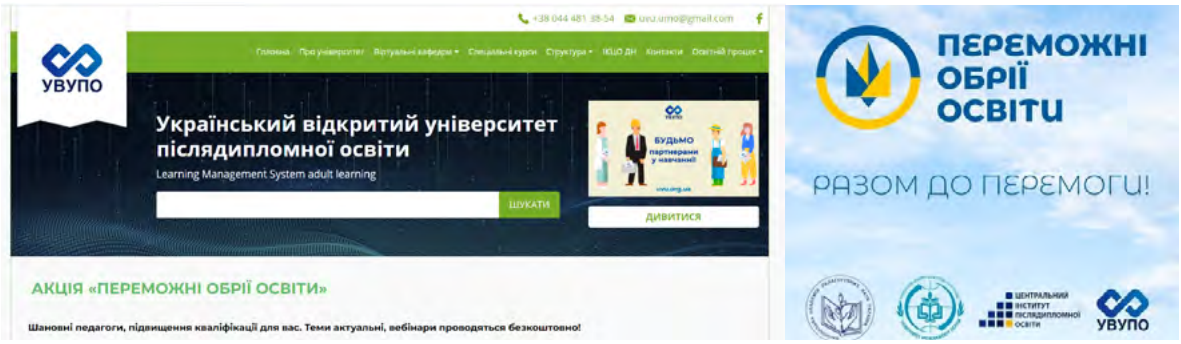

Рис. 8. Акція УВУПО. Серія вебінарів у мовах воєнного часу

ефективність виявила платформа Mobi School для організації дистанційного навчання у відкритому електронному освітньому середовищі Центрального інституту післядипломної освіти «Університету менеджменту освіти» НАПН України.

Перевагами цієї платформи стали електронна підтримка та електронна організація дистанційного навчання в режимах online та offline, наявність веб-бібліотеки з добіркою навчальних матеріалів та відкритих джерел, добірка електронних ресурсів всіх кафедр тощо.

В період вимушеного дистанційного навчання в кризових умовах з метою підтримки трансформації професійного розвитку педагогічних, науково-педагогічних працівників і керівників освіти в лютому місяці УВУПО започаткував акцію «Переможні обрії освіти». Організаторами акції став Центральний інститут післядипломної освіти, Український відкритий університет післядипломної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України (рис. 8).

Протягом місяця в умовах воєнного часу сотні педагогічних та науково-педагогічних працівників із різних куточків нашої України стали слухачами вебінарів УВУПО та отримали відповідні сертифікати.

Відомо, що особливо важливим в дистанційному навчанні є зв'язок куратора-тьютора із слухачами, який може здійснюватись на основі мобільних застосунків, месенджерів як Skype, Viber, WhatsApp, Telegram та соціальних мереж. Але в період воєнного часу, особливо на окупованих територіях іноді доступ до мобільного зв'язку та Інтернету відсутній. В таких випадках варто підготуватися до використання мобільних додатків в режимі офлайн. До переліку застосунків можна віднести: автономний месенджер Bridgefy, який використовує Bluetooth зв'язок телефону для встановлення з'єднання з іншими смартфонами, на яких запущено таку ж програму; додаток Two Way що перетворюється на рацію із налаштуванням на канал і поділом з друзями; безкоштовна програма з відкритим вихідним кодом Rumble є повністю автономним додатком для мікроблогінгу, що дозволяє вільно спілкуватися та обмінюватися зображеннями без використання стільникової мережі[14]. Існують також і браузери, які працюють без доступу до мережі Інтернет, серед яких: канадський веб-браузер для мобільних пристроїв браузер CENO (скорочено від Censorship.no!), що дозволяє користувачам обмінюватися між собою завантаженим контентом; браузер Psiphon як VPN-сервіс розроблений в Університеті Торонто; Matrix, що використовується для текстових повідомлень, групових чатів, аудіо-відео дзвінків та створення ботів тощо[15].

Для підготовки роботи педагогічних та науково-педагогічних працівників до організації дистанційного навчання працівниками кафедри відкритих освітніх систем та інформаційно-комунікаційних технологій проводяться курси для керівних, науково-педагогічних та педагогічних працівників закладів вищої освіти (університетів, академій, інститутів), які отримують свідоцтво «Викладачі-тьютори (організатори) дистанційного навчання університетів, академій та інститутів», а також поглиблені тематичні курси підвищення кваліфікації, які мають наступну тематику: організація дистанційного навчання в закладах освіти проєктування та створення електронних навчальних курсів (ЕНК) (навчального предмету, курсу, модуля, дисципліни); персональні Веб-ресурси педагога: створення, супровід та використання, відкрита освіта та інтерактивні технології змішаного навчання в закладах освіти; сервіси Google в освітньому процесі та інші.

Протягом багатьох років відпрацьовувалася технологія організації курсів підвищення кваліфікації в очно-дистаному, очному, дистанційному навчанні. В умовах воєнного часу кожен заклад післядипломної освіти може організовувати освітній процес з урахуванням воєнної ситуації у регіоні як очне, змішане, так і дистанційне. До найбільш ефективних форм дистанційного навчання в умовах воєн-

[14] Думайте, як зробити життя ворогів нестерпнішим? URL: https://tech.24tv.ua/yak-pidgotuvati-smartfon-do-roboti-bez-internetu-mobilnogo-zvyazku_ (дата звернення 20.04.2022)

[15] Як залишатися на звязку якщо відключать Інтернет? URL: https://suspilne.media/210188-ak-zalisatisa-na-zvazku-akso-vid-klucat-internet/(дата звернення 19.04.2022)

ного часу слід віднести наступні: проведення інтегрованих лекцій та практичних занять з кількома викладачами одночасно; організація індивідуального та групового консультування на основі цифрового інструментарію онлайн-зв'язку, листування, месенджерів; використання навчального відео як відеолекція, скрінкасти, псевдовідео, пояснювальні відеоскрайбінги, документальні, студійні та інформаційні відео з каналу YouTube тощо.

Найбільш ефективнішими веб-сервісами для проведення засідань, обговорень, онлайн-зустрічей, онлайн-лекцій, практичних онлайн-занять та консультацій було визнано системи веб-конференцій Microsoft Teams та Google Meet, а також платформа для дистанційного навчання BigBlueButton.

Подальших досліджень потребують проблеми впровадження інноваційних форм і методів роботи, використання цифрового інструментарію для створення освітнього контенту в післядипломній освіті в кризових умовах та інші.

Висновки

Отже, в складних кризових умовах, в умовах воєнного часу наші вітчизняні освітяни проявляють велику згуртованість, дисципліну та наполегливість у виконанні своїх обов'язків. Особливих досягнень в цей складний період для нашої країни освітяни досягають у використанні різноманітті форм і методів організації дистанційного навчання.

Проведене нами дослідження довело дієвість та ефективність форм проведення курсів підвищення кваліфікації до яких віднесено очно-дистанційний та дистанційний формати. До найбільш ефективних форм дистанційного навчання в умовах воєнного часу слід віднести наступні: проведення інтегрованих лекцій та практичних занять з кількома викладачами одночасно; організація індивідуального та групового консультування на основі цифрового інструментарію, месенджерів листування та онлайн-зв'язку; використання навчального відео як відеолекція, скрінкасти, псевдовідео, пояснювальні відеоскрайбінги, документальні, студійні та інформаційні відео з каналу YouTube тощо.

Досліджуючи проблеми використання платформ та цифрових інструментів для ефективної організації дистанційного навчання в умовах воєнного часу ми прийшли до висновків, що найбільш ефективнішими веб-сервісами для проведення засідань, обговорень, онлайн-зустрічей, онлайн-лекцій, практичних онлайн-занять та консультацій слід визначити системи веб-конференцій Microsoft Teams та Google Meet, а також платформу для дистанційного навчання BigBlueButton. В ході дослідження питання ефективності організації тематичних та авторських курсів в умовах воєнного часу в ЦІПО та УВУПО ДЗВО «Університеті менеджменту освіти» Національної академії педагогічних наук України ми прийшли до висновку, що ефективними та дієвими є авторські курси, які сприяють підготовці педагогів до дистанційного навчання. Проведене опитування, обмін досвідом та підсумки навчання слухачів та слухачок авторських курсах УВУПО довело значну їх ефективність. Так протягом навчання на курсах було зафіксовано зростання рівня цифрової компетентності учасників та учасниць курсів. В цілому за даними опитувань було зафіксовано значне зростання рівня готовності педагогів до організації дистанційного навчання. Отже, українські педагогічні та науково-педагогічні працівники мають значний досвід організації дистанційного навчання та сміло експериментують і досягають значних освітніх результатів в умовах воєнного часу. Злагоджена освітня діяльність закладів післядипломної освіти України довела, що в умовах воєнного часу ефективно і професійно працює післядипломний освітній фронт. Перемога буде за нами!

Інформація про автора:

Кондратова Людмила Григорівна,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри відкритих освітніх систем та інформаційно-комунікаційних технологій
Державний заклад вищої освіти «Університет менеджменту освіти»
Національної академії педагогічних наук України
52А, вул. Січових Стрільців, Київ, 04053, Україна

Information about the author:

Kondratova Liudmyla Hryhorivna,
Ph.D. in Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of Open Educational Systems
and Information and Communication Technologies
State Higher Education Institution "University of Management of Education"
of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
52A, Sichovykh Striltsiv str., Kyiv, 04053, Ukraine

DOI

ЗАСТОСУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ІНСТРУМЕНТІВ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ДЛЯ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Костишин Н. С., Яковець Т. А.

Постановка проблеми. Життя українського народу у 2022 році розділилося на дві частини: до 24 лютого та після; до початку повномасштабного вторгнення росії на українську територію та під час війни. Кожен українець, де б не перебував, якого віку б не був – відчув негативні зміни на собі, що супроводжуються страхом, смутком, болем, втратами, стресом…

Основна частина населення не навчена психологічно справлятися з такими емоціями, у тому числі й студентство вищих навчених закладів так і закладів передвищої освіти. У такий складний період важливо, щоб під час навчального процесу студенти отримували не лише фахові знання, а й психологічну підтримку, яка допоможе їм не втратити відчуття приналежності до суспільства.

Постає потреба у відповідній гнучкій організації навчального процесу, що сприятиме комфортному сприйманню й засвоєнню нового матеріалу, опануванню нових навиків, здобуттю відповідних фахових компетентностей і при цьому не завдаватиме травматизму студентам і професорсько-викладацькому колективу.

Формулювання цілей. Метою є пошук відповідних психологічних інструментів адаптації студентської молоді до умов життя під час війни та методів ефективного їх застосування в навчальному процесі для забезпечення належного рівня освіти в Україні.

Аналіз останніх джерел та публікацій. В ході вивчення постановленої проблеми здійснено аналіз сучасних практичних та наукових праць. Сьогодні актуальними стали дослідження трансформації освітніх послуг, адже останні роки у освітянській сфері постали раніше небачені виклики. Вчені Л. Хоменко-Семенова, Л. Оксамитна, Я. Прохоренко провели аналіз особливостей організації дистанційного навчання у закладах вищої освіти по всьому світу в умовах пандемії та дійшли висновків про необхідність гнучких та надійних моделей освіти[1].

Тарасенко Я.А., Тихонова О.О., Дейнега Т.Ф. вбачають зростання ефективності дистанційного навчання при умові включення в освітній процес теоретичну, практичну компоненту й контрольні заходи та підвищення мотивації студентів[2].

Дослідження науково-методичного супроводу експериментальним закладам загальної середньої освіти України в умовах війни представила Бойко С.М., зазначивши, що зараз як ніколи є потреба навчання практичних психологів і соціальних педагогів стосовно надання підтримки та допомоги дітям, педагогам і батькам з числа переселенців, які були в гарячих точках[3].

Живучи у нових реаліях війни, необхідним стає дослідження проблеми збереження психологічного здоров'я та врівноваженості емоційного стану учасників освітнього процесу. Уваги потребує процес навчання у вищих закладах освіти й розробка інструментів адаптивного впливу студентської молоді до отримання фахових навиків в умовах військового стану.

Виклад основного матеріалу. Війна завжди приходить раптово й несподівано, несе із собою руйнування та втрати будівель, інфраструктури, людського здоров'я і життя. Зміни стосуються усіх сфер функціонування та життєздатності постраждалої сторони. Вторгнення росії в Україну тимчасово зупинило навчальний процес на усіх освітніх щаблях.

В результаті активних бойових дій сильних пошкоджень зазнала матеріальна база шкіл, коледжів, вишів. Зокрема, за даними Міністерства освіти і науки України, у перші дні війни було «пошкоджено щонайменше 14 університетських будівель та одну знищено»[4].

Найбільших руйнувань зазнали заклади Чернігівської, Сумської, Харківської, Донецької, Луганської, Миколаївської областей та Києва.

Так, від обстрілів повністю знищено будівлі одного з провідних вишів України – Харківського національного університету імені Каразіна. Україні знову довелося проводити евакуацію

[1] Хоменко-Семенова, Л. О., Алпатова О. В., Прохоренко, Я. С. Адаптація студентів гуманітарних спеціальностей до дистанційного навчання як проблема сучасної педагогіки в умовах пандемії. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка. Психологія*, 2021. 17(2), 90–99 https://doi.org/10.18372/2411-264X.19.16422

[2] Тарасенко, Я. А., Тихонова, О. О., Дейнега, Т. Ф. Мотивація студентів медичних ЗВО в умовах дистанційного навчання: матеріали навчально-наукової конференції з міжнародною участю «Сучасні тренди розвитку медичної освіти: перспективи і здобутки» (24 берез. 2022 р. Полтава). ТОВ «АСМІ»,2022

[3] Бойко С. М. Науково-методичний супровід педагогічних експериментів українського рівня в умовах російсько-української війни. *Editional Board*. 2022. С. 547.

[4] Освіта і війна в Україні (24 лютого – 1 квітня 2022). URL: https://cedos.org.ua/researches/osvita-i-vijna-v-ukrayini-24-lyutogo-1-kvitnya-2022/ (дата звернення: 19.03.2014).

університетів та закладів передвищої освіти у більшменш спокійні регіони держави. Попередній досвід переміщення закладів віщої освіти на безпечні території наша країна мала після 2014 року, коли росіяни захопили Крим та частину Донецької й Луганської областей. Зокрема, у Вінниці розпочав працювати Донецький національний університет.

Евакуації зазнали не тільки вузи, а й їх студенти, професорсько-викладацькі, трудові колективи. Кількість таких осіб сьогодні не встановлена. Лише, за свідченнями віце-прем'єр-Міністра з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України Верещук Ірини, відомо, що з небезпечних регіонів вдалося евакуювати понад 2 тисячі іноземних студентів.

З 14 березня, після двотижневих «канікул», оговтавшись від раптового шоку, вищим освітнім керівництвом вирішено відновити навчання в закладах освіти у дистанційній формі. Проте, не у всіх населених пунктах України навчання відновилося, чотири області й надалі перебувають на вимушених канікулах.

Обрання дистанційної форми для організації навчання в умовах війни, на наш погляд, є цілком виправданим. Вона є найбільш оптимальною під час ведення бойових дій і надає можливість усім учасникам перебуваючи у безпеці, віддалено від навчальних закладів, брати активну участь у навчальному процесі. Ця форма уже добре знайома студентам та викладачам ще з часів пандемії COVID-2019, що здійснювалася у синхронному й асинхронному режимах. Свою ефективність довели інтегровані онлайн-заняття, навчальні заняття-бесіди, творчі проекти, полілоги тощо.

Студенти усвідомили, що рівень засвоєння знань залежить від їх здатності до самоорганізації, вміння контролювати свій час, мотивації до учіння, наполегливості; у мирних умовах навчилися концентрувати увагу, чергувати навчання та відпочинок.

Втім, сучасні реалії війни вносять свої корективи й перепони: певна частина викладачів та студентів не мають можливості вільного доступу до інтернет-покриття, не всі мають відповідні технічні засоби; через періодичне оголошення повітряної тривоги по усій території України (а то й по кілька разів на день), що вимагає негайного переміщення людей в укриття, вимушені переривати освітній процес для забезпечення безпеки його учасників. Уся ця ситуація має негативний вплив на психологічну стійкість студентів. Спеціалісти рекомендують оптимізувати навчальне навантаження і більше часу приділяти роботі в синхронному режимі:

– робота з онлайн-ресурсами (наприклад, система Moodle, Google Classroom, Zoom тощо);

– спілкування у месенджерах, Viber, соціальних мережах;

– виконання студентами завдань та вправ, які мають на меті психологічне розвантаження, прийоми та техніки врегулювання емоційного стану[5].

Тобто, викладачам варто підбирати вправи і задачі, які міститимуть перегляд фільмів, читання відповідної літератури, інші творчі, проблемні, пошукові завдання, що допоможуть зняти емоційне та психічне напруження. Слід пам'ятати, що в складних воєнних умовах діалог чи бесіда ефективніша ніж розповіді чи інструктивні матеріали, а творчі завдання – кращі, ніж технічне виконання вправ.

Головна мета викладача повинна бути направлена на збереження та забезпечення цілісного розвитку студентів. Адже, за мирного часу, відвідування навчального закладу для кожного студента було не тільки здобуттям фахових компетентностей, знань та вмінь, а й розвиток емоційних і соціальних навичок. Ці навички мають важливе значення для досягнення молодим спеціалістом успіхів у подальшому житті.

Реалізація підтримки емоційного та психічного благополуччя здійснювалася з допомогою особистісних стосунків між студентами; між професорами, викладачами та студентами; у позанавчальних заходах, змаганнях, олімпіадах, конференціях тощо. Сучасні воєнні події підкреслюють важливість опанування молодим покоління некогнітивних (соціально-емоційних) навичок таких як: толерантність, творчість, креативність, стійкості, наполегливість, емпатії, управління часом та самоконтролю. Тому, готуючи програму, будуючи планграфік проведення кожного онлайн-заняття з будь-якої дисципліни викладач обов'язково повинен враховувати як саме він може розвивати дані навички у студентів. Сьогодні є чимало різних ресурсів, які можуть стати у нагоді викладачам для проведення онлайн-занять (табл. 1).

Плануюче чергову лекцію чи семінарське заняття онлайн, викладачам доречно сформувати ментальну карту дистанційного навчання студента, тобто добре продумати систему з відповідним набором платформ, серверів, форматів виконання конкретних завдань та вправ. Під час занять не слід уникати розмов про війну, корисно обговорювати конкретні ситуації, страхи, які хвилюють молодь. При цьому обов'язково наголошуючи на перемогу України в цій війні завдяки мужності, відваги та вправності Збройних Сил України (ЗСУ).

Варто продумати «ударні моменти» занять, які ефективно привертають увагу студентів до матеріалу, що подається. З досвіду ряду колег, сьогодні молодь найбільш активно реагує, на короткі відповіді в чаті, усні відповіді під час zoom-конференцій, виконання онлайн-вправ у режимі реального часу. Щоб зменшити стресові ситуації, не зайвим буде

[5] Як педагогу організувати свою роботу під час війни. URL: https://osvita.ua/school/86136/ (дата звернення: 19.04.2022).

Таблиця 1

Рекомендовані онлайн-інструменти для покращення проведення дистанційного навчання

Найменування онлайн-інструменту	Мета застосування	Умови застосування
ClassTime	Перевірка знань студентів	Безкоштовний тестовий сервіс. Дозволяє використати викладачем 9 абсолютно різних і нестандартних типів запитань
EdTed, Edpuzzle	Створення навчальних відео	Студентам слід становити на телефон застосунок та ввести код групи. У цій групі будуть з'являтися відповідні завдання від наставника. Коли студенти переглядатимуть академічне відео, воно на певній секунді зупиняється і у цей момент випливає завдання. Виконати таке завдання потрібно одразу, і після його виконання студенти матимуть змогу переглядати відео далі.
Quizizz	Готові вікторини і розробка авторських	Англомовний сервіс, однак зрозумілий до використання. Для створення власних вікторин слід зареєструватися.
Slides.Com	Створення презентацій	Сервіс дозволяє створювати інтерактивні онлайн-презентації як традиційні, так і мультимедійні проекти/лонгріди

Джерело: Сформовано авторами на основі[6]

Таблиця 2

Психологічні прийоми, що допоможуть подолати студентській молоді переживання у стресових ситуаціях

Абревіатура прийому	Характеристика	Послідовність застосування
ACCEPTS	Допомагає студентам використовувати прийоми відволікання у ситуації, яка викликає у них занадто інтенсивні негативні емоції	A – Активність: робити те, що приносить задоволення. C – Допомагати іншим людям. C – Порівнювати себе з людьми, які знаходяться в більш важкій ситуації або згадати власний минулий досвід подолання складніших проблем. E – Спробувати викликати у себе позитивні емоції, наприклад, використовуючи почуття гумору. P – Тимчасово відсторонитися від проблеми. Протягом деякого часу намагатися зайнятися чимось іншим. T – Змусити себе думати про щось, не пов'язане з проблемою. S – Зайнятися чимось, що допомагає відчути інші інтенсивні відчуття (наприклад, прийняти холодний душ).
IMPROVE	прийоми, які доречно використовувати в інтенсивній стресовій ситуації	I – Уявити приємний образ, що сприяє релаксації, або ж уявити, що проблема благополучно вирішилася. M – Знайти сенс в своїх відчуттях. P – Для віруючих рекомендується використовувати молитву, а для невіруючих – промовляти «особисту мантру». R – Розслабити м'язи, глибоко дихати, використовувати «прийоми самозаспокоєння». O – сконцентрувати увагу на тому, що людина робить у даний момент. V – Спробувати ненадовго відволіктися і відпочити. E – Спробувати підбадьорити себе. Сказати собі «Я здатний впоратися з цією проблемою».
PLEASE MASTER	список прийомів, які сприяють фізичному та емоційному здоров'ю	P – У разі поганого самопочуття слід застосувати необхідні методи лікування. E – Слід дотримуватися здорової дієти і помірності в їжі. A – Не вживати наркотичні засоби або ліки без призначення лікаря. S – Уникати недостатнього або надлишкового сну. E – Фізичні вправи допомагають виробленню ендорфінів, що сприяють позитивним емоціям.

Джерело: Сформовано авторами на основі[7]

використання веселих розповідей про майбутнє, однак не слід перевантажувати ними заняття.

Студентська молодь є більш вразливою і глибше сприймає та переживає під час війни такі почуття, як: страх, тривога, злість, провина, розчарування, і звичайно – надія. Тому психологи–практики радять, щоб кожне заняття, спілкування з викладачем супроводжувалося елементами допомоги у формуванні в студентів почуттів віри й надії в перемогу та безхмарне майбутнє. Як підкреслила Дубровська Євгенія, практичний психолог, «надією для них (студентів) може стати розуміння того, що ті, хто воює, дають іншим

[6] Як навчати під час війни: чекліст учителя на дистанційці. URL: https://znayshov.com/News/Details/Yak_navchaty_pid_chas_viiny_cheklist_uchytelia_na_dystantsiitsi (дата звернення: 16.04.2022).

[7] Зливков В.Л., Лукомська С.О. Теорія та практика психологічних тренінгів: навч.посібник. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2019. 209 с.

можливість жити і розвиватися, щоб потім разом відбудовувати країну»[8].

Одним із ефективних психологічних інструментів у час війни, на нашу думку, буде максимальний пошук позитивних моментів, переживань, які студенти відчувають «тут і зараз». Викладачам, слід навчати їх бачити позитив та приємність у кожній митті життя, зокрема й у тому самому факті, що студент зараз перебуває на занятті і має можливість отримувати нові знання. Деякі прийоми, що допомагають навчитися поводитися у стресових ситуаціях містять ряд рекомендацій, що означені відповідними абревіатурами (табл. 2).

Головна мета – навчити молодь адекватно сприймати конкретну проблемну стресову ситуацію шляхом осмислення її змісту і при цьому вправлятися в оптимізації особистої поведінки. За основу корисним буде використовувати методи комунікативної поведінки, що використовують психологи, а також ряд психологічних прийомів роботи з особистістю, які полягають в усвідомленні студентами позитивних індивідуальних якостей, необхідних для вирішення та подолання стресових ситуацій і сприятимуть відновленню внутрішньоособистісної рівноваги.

Таким чином, завданням кожного наставника допомогти студентам адаптуватися до невизначених швидкозмінюваних обставин, долати нові виклики та рівні травматизму (постійні звуки сирен, вибухів, ізоляція від зовнішнього світу, фізичні пошкодження, поранення знайомих, близьких, рідних або й їх смерть).

Висновок

Отже, в даний час, поряд з забезпеченням якості освіти, викладач повинен докладати зусиль в напрямку збереження та забезпечення цілісного розвитку студентів. Запропонований підбір відповідних педагогічних методів, прийомів, способів та інструментів у процесі вивчення курсу у закладах вищої освіти сприятиме підвищенню мотивації та натхнення студенів у напружений час війни. Застосовуючи запропоновану ментальну карту дистанційного навчання та психологічні прийоми, викладач зможе досягти підвищення якості онлайн-занять і допомогти подолати студентській молоді переживання у стресових ситуаціях військового часу.

[8] Психологічний вебінар для співробітників у СумДУ. URL: https://sumdu.edu.ua/uk/news/208-u-sumdu-pered-vidnovlenniam-navchalnoho-protsesu-orhanizuvaly-psykholohichnyi-vebinar-dlia-spivrobitnykiv.html (дата звернення: 19.04.2022).

Інформація про авторів:

Костишин Наталія Степанівна,
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри фундаментальних та спеціальних дисциплін
Чортківський навчально-науковий інститут підприємництва і бізнесу
Західноукраїнського національного університету
46, вул. Степана Бандери, м. Чортків, 48500, Україна

Яковець Тетяна Аркадіївна,
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри фундаментальних та спеціальних дисциплін
Чортківський навчально-науковий інститут підприємництва і бізнесу
Західноукраїнського національного університету
46, вул. Степана Бандери, м. Чортків, 48500, Україна

Information about the authors:

Kostyshyn Nataliia Stepanivna,
PhD (Economics), Associate Professor,
Associate Professor of Fundamental and Special Disciplines
Chortkiv Education and Research Institute of Entrepreneurship and Business
of West Ukrainian National University
46, Stepan Bandera str., Chortkiv, 48500, Ukraine

Yakovets Tetiana Arkadiivna,
Ph.D. (Economics), Associate Professor,
Associate Professor of Fundamental and Special Disciplines
Chortkiv Education and Research Institute of Entrepreneurship and Business
of West Ukrainian National University
46, Stepan Bandera str., Chortkiv, 48500, Ukraine

DOI

ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЇ У КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ: ДОСВІД ВІЙНИ

Кретов П. В., Кретова О. І.

Постановка проблеми. Осмислення досвіду війни потребує певного моменту історичної тяглості та перспективи. При цьому оптика конкузіональної, гібридної (2014–2022 рр.) і врешті-решт з 2022 р. прямої збройної інвазії Росії в Україну внаслідок своєї специфіки, обумовленої багатоплановістю і всеосяжним характером протистояння, може передбачати і своєрідний «миттєвий аналіз» (instant analysis). Він має як переваги – екстреність реагування, моментальне визначення релевантних напрямків аналізу завдяки поєднанню понятєвих апаратів та інструментарію різних дисциплін (філософія, культурологія, соціологія, педагогіка, психологія, військова наука, державне управління, політологія тощо), так і недоліки – певна поверховість, зумовлена браком матеріалу й емпіричних даних, часткова опертість на актуальний для суспільства і великих соціальних груп емоційний фон, патерни колективної уяви, моделі колективної поведінки, що назагал ускладнює визначення точок біфуркації складних смислових і соціальних систем. Насамперед маємо на увазі трансформації соціокультурної сфери, які неминуче призводять до змін у сфері економіки, політики й управління. Соціокультурну сферу смислів ми наразі визначаємо як складний комплекс, що поєднує «плинні ідеології» (В. Єрмоленко), освітні стратегії й тактики як на рівні безпосередньої комунікації між поколіннями, так і на рівні державної політики, культурні парадигми, напрями й течії, які визначають основні напрямки модернізації культурних механізмів і поведінкових моделей на рівні масових культури та свідомості, маніфестацію змін життєсвіту (Е. Гуссерль) людей у просторі культури в елітарних культурі та свідомості тощо. Шокова зміна картини світу спричиняє для суспільства, з одного боку, період психоемоційної турбулентності та позірну втрату розуміння підстав картини світу, а з іншого – формує колосальний фрейм можливостей, «вікно Овертона» для потужних динамічних і насамперед блискавичних (у соціологічному масштабі) трансформацій суспільної опінії, підстав суспільної свідомості, її базових патернів і атракторів, неможливих за умов нормального розвитку суспільства. Таким чином, ситуація війни не просто стимулює, а змушує індивідів і групи прийняти певну ідентичність для здійснення самовизначення у ситуації, що змінилася. У цьому сенсі вторгнення армії Росії в Україну у лютому 2022 р. і реакція на це українського суспільства засвідчили факт не просто «народження» чи «дорослішання» модерної політичної нації, а її в повному сенсі сформованість, субстанціональність, автономність, яка виражається насамперед у здатності до самоорганізації під шоковим тиском і створення нових смислів і трансформації старих задля осмислення траєкторії необхідних змін, обумовлених завданнями виживання, смислогенерації та процвітання. Українські революції (На граніті (1991), Помаранчева (2004), Гідності (2014)) стали своєрідними реперними точками для формування смислового базису політичної нації як «уявної спільноти» (Б. Андерсон). У цьому сенсі давня суперечка між парадигмами конструктивізму та примордіалізму стосовно походження націй знайшла в Україні цілком самобутнє вирішення. Сучасне розуміння соціально-політичної дії (СПД) як своєрідної мінімальної структурно-смислової одиниці в демократичних суспільствах і продукованих ними культурах, на нашу думку, цілком надається для позначення напрямів змін новітньої України. Трансформації, нагальність яких продемонструвала, процеси, які започаткувала, і питання, які поставила, ця, без перебільшення, смисложиттєва для України війна, у найбільш загальному вигляді будуть предметом нашого розгляду, а всі вищеозначені міркування обумовлюють її актуальність.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У контексті теми нашого дослідження головний дослідницький інтерес представляє проблема напряму трансформації накопиченого імпульсу громадянської активності, який репрезентує себе через СПД у соціальному інституті освіти, який характеризується значною соціальною інерційністю та консерватизмом. Питання про те, яким чином інститут освіти може використати енергію соціальних взаємодій та різкі зміни емоційного фону суспільства, колективної уяви, громадської опінії та масової свідомості у зв'язку з воєнним станом і війною знаходяться у полі зору дослідження.

Ціль і постановка завдання. Метою статті є аспектний розгляд головних напрямів трансформацій соціокультурної сфери України в умовах війни та їх ознак, використання своєрідної кризової оптики для позначення головних напрямів змін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці, дотичній до теми соціальних змін назагал та в Україні зокрема, присвячені праці таких

учених, як Г. Беккер, М. Вебер, Л. фон Візе, О. Гомоляко, Ф. Знанецький, Р. Енніс, Р. Макайвер, Дж. Мід, А. Олюбінський, Т. Парсонс, О. Пометун, Ю. Сорока, І. Сущенко, О. Швирков, А. Шюц, О. Новікова, В. Антонюк, В. Ляшенко, Н. Азьмук, Я. Остафійчук, Л. Шамілева, О. Панькова, І. Новак, А. Шастун, О. Касперович, А Торнберг, Р. Воттс, А. Зевнік, Н. Альбано, Е. Дженкінс, А. Шуліка, Ю. Сорока, В. Єрмаченко, В. Дериховська та ін.

Відомо, що у строкатій типології соціальних рухів громадські рухи займають визначне місце, оскільки вони, по-перше, інспіровані внутрішньою мотивацією індивідів і утворюють цілеспрямовані організовані групи людей, які прагнуть працювати на досягнення спільної соціальної мети, і, по-друге, визначають напрямки розвитку демократичних суспільств. Важливо, що громадські рухи з необхідністю передбачають високий ступінь самосвідомості громадян і наявність громадянського суспільства. Що стосується національних громадських рухів, наразі йдеться про тип руху, який визначається як рух опору чи спротиву. Причому характерною ознакою такого руху в Україні є те, що він не зникає і не послаблюється, а залишається життєздатним протягом тривалого періоду часу, з 2014 до початку військового вторгнення й активної фази війни у лютому 2022 р. Рухи опору та спротиву насамперед мають «запобігти або скасувати зміни соціальної структури»[1]. Очевидно, що в українських реаліях рух опору практично тотожний феномену волонтерства у його найрізноманітніших формах і на найрізноманітніших рівнях. Згідно з дослідженнями, проведеними НАН України, з 2013 р., «коли були запроваджені європейські стандарти законодавства для неурядових організацій»[2], відбулися якісні еволюційні зміни відносин владних інститутів держави та самоорганізованих громадських груп, які полягали насамперед у тому, що уявлення про війну з Росією як про довготермінове явище увійшли в масову свідомість і колективну уяву, з 2014 р. лише групову, коли «події весни 2014 р. стали відправною точкою вибуху національного пробудження і патріотизму… Процес, який у розвинених країнах тривав, як мінімум, десятиріччями, в Україні в умовах спільного протистояння російсько-терористичній агресії зайняв лише кілька років»[3]. У 2022 р. ця ситуація поширилася на всю Україну, а не лише на традиційно патріотичний захід чи прикордонні з РФ регіони, причому проекція відбулася через колективні емоції, які передували періоду осмислення ситуації. У результаті волонтерство стало настільки всеохопним і всебічним феноменом, що йдеться про його медійні й політичні впливи, людський капітал, а не лише про безпосередню матеріальну підтримку збройних сил України та спротиву в усіх його формах. Важко знайти аналогічні прецеденти в новітній історії Європи, коли така велика частина суспільства об'єдналася спільними цінностями й мотивацією задля здійснення спільної соціально-політичної дії.

Виклад основного матеріалу. З'ясуємо, яким чином теорія соціально-політичної дії (СПД) реалізувала себе в українському контексті. Очевидно, що фундаментальна типологія соціальної дії М. Вебера, ускладнена та реінтерпретована Ю. Габермасом, П. Бурдьє, Ж.-К. Пассероном, Ж.-К. Ліотаром, М. Маклюеном, Н. Штером, Д. Кастельсом, дає можливість на перетині ознак соціальності, політичності, комунікативності, символічності та медіальності окреслити СПД як здатність здійснювати оцінку кореляції сприйняття соціального світу та власної індивідуальної чи групової ідентичності і здійснювати вплив на соціальну реальність. Інакше кажучи, СПД принагідно до феномену українського волонтерства є не просто реалізацією можливостей посильного впливу на політичну, воєнну чи соціальну ситуацію та виявом громадянської відповідальності, але маркером ідентичності, який засвідчує потугу модерної політичної нації. Базовою характеристикою для подібної СПД є ознака легітимності, оскільки через неї здійснюється публічна політика від найбільш низових до найвищих рівнів. Кіплінгівське гасло «Ми з тобою одної крові – ти і я» виявляє себе, наприклад, у символічній владі (П. Бурдьє) волонтерських спільнот і окремих волонтерів, які безпосередньо впливають на базові ментальні та когнітивні структури соціального мислення та колективної уяви, наприклад, коригуючи умовне «вікно Овертона». Медіальність сучасної СПД виявляється через структури медіапростору й інформаційний «горизонт смислів», позначений змі та насамперед електронними медіями, такими як соціально-комунікаційні платформи. Наприклад, символізм і медіальність СПД виявляють себе через появу хештегів «#BuchaMassacre» подібно до світових хештегів, які символізували громадські рухи «#Occupy», «#Me too» або публічну саморепрезентацію від найвищих урядовців, починаючи з президента, до рядових волонтерів у медійному просторі в захисних мілітарних кольорах. Також специфіка СПД репрезентується через концептуалізацію відповідальності як тривоги. Ці соціальні емоції виступають тригерами вибору ідентичності[4], причому в украа-

[1] Little W. Introduction to Sociology – 2nd Canadian Editino. BCcampus. 2016. https://opentextbc.ca/introductiontosociology-2ndedition/

[2] Волонтерський рух в Україні як нова форма взаємодії влади і громадянського суспільства. *Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* URL: https://ipiend.gov.ua/publication/volonterskyj-rukh-v-ukrainiiak-nova-forma-vzaiemodii-vlady-i-hromadianskoho-suspilstva/

[3] Волонтерський рух….

[4] Zevnik A. From Fear to Anxiety: An Exploration into a New Socio-Political Temporality. *Law and Critique.* 2017. Vol. 28. Pp. 235–246. URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s10978-017-9211-x

їнському контексті тривога за долю країни та відповідальність за власні життя і свободу задіюють механізми культурного відтворення (cultural reproduction), за П. Бурдьє та Ж.-К. Пассероном, з одного боку, та започатковують нову унікальну традицію, з іншого. Можна сказати, що рецептивний стереотип щодо українця, «хата якого скраю», заперечено. Оскільки «для систем, що перебувають у процесі трансформації, формування публічної політики набуває особливого змісту»[5], а ця політика здійснюється через СПД, то слід з'ясувати, в якій саме світоглядній сфері масової свідомості та в якому соціальному інституті сучасні українські трансформації видаються найбільш релевантними. Зрозуміло, що трансформація системи передбачає зміну всіх її частин: тут і реформування законодавчої і судової гілок влади з метою насамперед подолання корупції та забезпечення умов ефективної боротьби з нею, забезпечення свободи слова водночас зі збереженням смислогенеративного національного наративу, впорядкування стосунків держави та релігії, а також стосунків між церквами і конфесіями в Україні і т. ін. Проте наразі основною все ж видається царина освіти. Насамперед тому, що перегляду мають підлягати не лише конкретні форми освіти, але і її зміст, оскільки зміна соціальної структури та посилення громадянського суспільства вимагатиме від цього соціального інституту не лише адаптації під реалії воєнного часу у вигляді, наприклад, посилення патріотичного виховання чи підготовки практичних навичок захисту та оборони, але сформує запит на появу нових механізмів здійснення СПД. І підготовка до цього, реальні конкретні кроки мають бути здійснені на рівні перегляду стратегій освіти, яка має бути зосереджена не на інформуванні, а на формуванні певної картини світу, яка б включала культуру і навички здійснення СПД на всіх рівнях, передбачених М. Вебером – цілераціональних, ціннісно-раціональних, традиційних, афективних. Важливо, що практики, які поєднують освіту і гру, розвагу і освіту (edutainment), які вже декілька років упроваджуються в освітні практики української школи (проєкт НУШ), мають бути поєднані з цілеспрямованим формуванням не просто навичок критичного мислення, але останнього як домінантної когнітивної моделі. Зайве згадувати, що саме конкузіональна війна, яка ведеться Росією проти України від моменту приходу Путіна до влади та початку складання агресивних планів щодо України (початок XXI ст.), понад 30 років, усі агресивні технології постправди, розхитування ціннісних настанов, мотиваційних і поведінкових моделей, розбалансування емоційного фону та досягнення стану дисфункціональності ментальних структур суспільства – все це спричинило ті помилки, які були допущені під час очікування війни і які тепер доводиться виправляти ціною людських життів і тотальних матеріальних збитків. Якщо виходити з того, що критичне мислення в умовах постправди[6] має передбачати не лише формування практичних умінь і навичок, таких як фактчекінг, уміння користуватися спеціальним програмним забезпеченням для ідентифікації дипфейків, основ аналізу інформаційних масивів з використанням можливостей сучасних інформаційно-комунікаційних платформ (маємо на увазі насамперед цифрову грамотність стосовно продуктів Google та корпорації Meta), то зрозуміло, що все це має узгоджуватися на рівні певного метатеоретичного, соціально-легітимного знання, яке має бути ширшим, ніж будь-яка ідеологія чи ідеологічні структури картини світу. Сучасний дослідник зазначає: «Людина у своєму повсякденному житті, у повсякденних справах може керуватися однією картиною світу, а в інших ситуаціях, пов'язаних, наприклад, з виконанням публічних обов'язків, – іншою. У цьому випадку виникає своєрідне роздвоєння»[7]. Можемо стверджувати, що за сучасних умов Україна має унікальний шанс завдяки консолідації суспільства під час війни подолати множинність моральних норм як ліотарівських малих наративів, не скотившись при цьому до ідеологічного пресування громадян, оскільки, як уже зазначалося, мотивація СПД головним чином є внутрішньою і сформованою в процесі вибору ідентичності індивідом і відповідно прийняття ним певного набору аксіологічних нормативів. При цьому новітня міфологія України, яка може повністю позбутися залишків пострадянського постколоніального ресентименту, «духовного позадництва» (М. Хвильовий) і трьохсотлітнього комплексу меншовартості (який транслювався у сучасну масову свідомість українців у вигляді кремлівської ідеологеми «країни, яка не відбулася», failed state) формується вже виключно на основі власного наративу, власних символічних рядів, які, що суттєво, не апелюють насамперед до героїзації козацького минулого (що, за Д. Донцовим, уже відіграло негативну роль під час визвольних змагань початку XX ст.), а звертається до героїчного сучасного, що несе в собі колосальний потенціал розвитку та потужну соціальну енергетику, скеровану насамперед на розбудову людського капіталу. Власне, це шанс на оформлення молодої демократії, причому не в останню чергу у результаті низових громадських рухів. Слід відзначити, що згаданий конструкт кар-

[5] Гомоляко О. Формування публічної політики: теоретико-методологічні аспекти. *Державне управління та місцеве самоврядування.* 2018. Вип. 4. С. 22–26.

[6] Кретов П. В., Кретова О. І. Ідеологічний аспект критичного мислення в освіті. *Social Educational Project of Improving Knowledge in Economic*s. *Journal SEPIKE*. Special Edition Ukraine. Part 1. Frankfurt, Deutschland Poitiers, Franc, Los Angeles, USA. 2022. Pp. 60–70. URL: https://5b925ea6-3d4e-400b-b5f3-32dc681218ff.filesusr.com/ugd/b199e2_3f998022efaa437982f011d1f2e3d4dd.pdf

[7] Швирков О. Картина світу та політична дія. *Політичний менеджмент.* 2010. № 5. С. 38–49. С. 46.

тини світу є далеким від жорстких ідеологічних концепцій, які генеруються і будуть генеруватися елітами. Сучасна дослідниця, вивчаючи форми соціального сприйняття, зазначає, що «традиційна дія (за М. Вебером) чи нормативна дія (за Ю. Габермасом) теж несуть в собі орієнтованість на Іншого, існуючу у згорнутому вигляді цінностей та значень, які користуються підтримкою, відтворюються певною спільнотою»[8]. У контексті нашої розвідки та принагідно до трансформацій масової свідомості в сучасній Україні подібна діалогічна у дусі Ф. Розенцвайга, М. Бубера та Я. Клочовського інтерпретація СПД означає значні комунікативні перспективи змін в українській освіті, яка має визначити «Іншого як конституюючу інстанцію соціального сприйняття»[9]. У воєнних та повоєнних реаліях особливо релевантним видається акцентування персоналістичного, діалогічного підходу, який дозволив би використати ефект національної консолідації та колективні соціальні емоції. Започатковані останнім часом дії щодо цифрової трансформації освіти й науки України потребують не лише концептуалізації[10], але й коригування у зв'язку з воєнним контекстом і гіпотетичними наслідками його для соціальної структури. У ситуації, коли «перелік завдань практично зведено до проблеми цифровізації процесів адміністративного регулювання й управління наукою»[11], йдеться про те, щоб не було втрачено як особистісну перспективу освітнього й наукового процесів, так і формування усвідомлення кореляції можливості й ефективності СПД і включеності в освітній і науковий процеси всіх учасників. Ідеться про фіксацію розуміння освіти і навичок реалізації знань щодо СПД як сутнісно пов'язаних. Власне за таких умов концепція наукової освіти доповнює традиційний на Заході ліберальний підхід до освітнього процесу[12]. Школа і заклади вищої освіти в сучасній ситуації мають безпосередньо афіліювати суспільну свідомість і картину світу своїх учнів і студентів, дати їм можливості отримання релевантного соціального досвіду та самореалізації як громадян. Ці процеси вже відбуваються значною мірою завдяки низовій ініціативі – ззсо і зво на рівні особистих зв'язків учителів, викладачів, учнів і студентів почали включатися у волонтерську діяльність поза будь-якими регулятивними впливами з боку адміністративних структур. Тобто складна відкрита система соціальних зв'язків у межах інституту освіти та суспільства загалом відреагувала на кризову ситуацію швидше й ефективніше, ніж ієрархічна структура соціального інституту. Цей потенціал не можна втратити, оскільки він дасть можливість органічно й ефективно поєднати наукове знання як підставу для картини світу з ідеологічними конструктами як основою для вибору ідентичності та системи ціннісних орієнтацій. Ефективність подібного громадянського прочитання наукової шкільної освіти є релевантним для сучасної педагогіки[13]. Україні, безперечно, слід взяти до уваги досвід західних країн стосовно ролі взаємозв'язку між участю учнів і студентів у соціально значущих проєктах та зростанням їхньої наукової обізнаності, технологічних і цифрових навичок. Наприклад, португальський дослідник Н. Альбано стверджує: «Академічна робота із соціальним залученням є потенційним каталізатором підвищення громадянської свідомості… учні та студенти виявляють почуття відповідальності, пов'язане з громадянською позицією на основі власного досвіду роботи як надавачів чи отримувачів допомоги, що також формує їхні власні концепції справедливості і рівності»[14]. Проєкт цифрової трансформації освіти в Україні до 2026 р., розроблений профільним міністерством, має передбачити не просто впровадження цифровізації на всіх рівнях освітнього процесу, але і врахувати можливості людського капіталу – учні та студенти спроможні розробляти новітні форми СПД завдяки своїй підготовці у сфері мультимедіа, іміджевого, аудіовізуального та веб-виробництва. Подібний зворотний зв'язок у соціальній системі освіти якраз і обумовлений цифровізацією культурних фреймів і життєвих форм. Також соціальні зміни, які стимулюють громадську активність, зміни колективної уяви та емоційного фону з необхідністю формують критичну свідомість, якщо людина має опертя на картину світу і власну ідентичність. Сучасні дослідники прямо вказують, що у XXI ст. СПД і соціально-політичний розвиток «це процес, за допомогою якого люди набувають знань, аналітичних навичок, емоційних здібностей і здатності діяти в політичних і соціальних системах, необхідних для інтерпретації і протистояння пригніченню. Не менш важливим є бачення

[8] Сорока Ю. Соціальне сприйняття як соціальна дія. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2019 (993). С. 29–31. URL: https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/14049 С. 30.

[9] Сорока Ю. Соціальне сприйняття… С. 31.

[10] Формування концептуальних засад цифрової трансформації освіти та науки України / О. Ф. Новікова, В. П. Антонюк, В. І. Ляшенко, Н. А. Азьмук, Я. В. Остафійчук, Л. Л. Шамілева, О. В. Панькова, І. М. Новак, А. Д. Шастун, О. Ю. Касперович. *Вісник економічної науки України.* 2021. № 1 (40). С. 190–198.

[11] Формування концептуальних засад… С. 197.

[12] Hadzigeorgiou Ya. A. Critique of Science Education as Sociopolitical Action from the Perspective of Liberal Education. *Science & Education.* 2014. Vol. 24 (3). Pp. 259–280. URL: https://www.researchgate.net/publication/273909473_A_Critique_of_Science_Education_as_Sociopolitical_Action_from_the_Perspective_of_Liberal_Education

[13] Jenkins Edgar W. School science and citizenship: whose science and whose citizenship? *The Curriculum Journal.* 2006. Vol. 17. Iss. 3: Science learning and citizenship. Pp. 197–211. URL: https://bera-journals.onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1080/09585170600909647

[14] Albano N. Learning Multimedia and Social Activism. *Sisyphus – Journal of Education*. 2017. Vol. 5. No. 2. Pp. 100–115. URL: https://www.redalyc.org/journal/5757/575763877007/html/

звільнення, яке є альтернативою гнітючим умовам»[15]. Також видається необхідним зазначити, що подібний напрям трансформації освіти, який в цілому відображає тенденцію розвитку західних суспільств як зрілих демократій в Україні в умовах воєнної кризи може спричинити розвиток структур, які б могли здійснювати СПД паралельно з владними чи навіть слугувати їх альтернативою. Мережеві практики громадських рухів отримали назву префігуративної політики (К. Боггс), яка може як долучатися до зусиль наявної політичної системи ефективно функціонувати, а може здійснювати «спробу делегітимізувати наявну політичну систему і сформувати альтернативну через ініціативу знизу»[16]. Потенціал воєнної кризи в Україні в тому, що громадянське суспільство консолідовано із зусиллями влади може виробити спільне бачення трансформації майбутньої післявоєнної України і не допустити деструктивної на цьому етапі політичної агональності. Йдеться насамперед про волонтерський рух, який в останні роки перед активною фазою війни почав помітно втрачати в очах влади свою легітимність. Тому консолідація на основі спільних цінностей і мети наразі є життєво необхідною умовою збереження державності України. На нашу думку, елементи префігуративної політики, які позірно кидають виклик державоцентристському підходу, насправді можуть прислужитися ефективним трансформаціям соціальної та політичної системи на основі вироблення спільного з владою бачення майбутнього країни і суспільства. Тобто префігуративна політика не конче має протистояти державі і владі, оскільки політичні цілі активістів і соціальних груп, які вони представляють, у визначальних моментах можуть співпадати з інтересами владних еліт[17]. Цей шлях, за класифікацією А. Торнберга, є шляхом *кооптації* зусиль активних соціальних рухів і владних структур. Наголосимо, що СПД за таких умов є сумою імпульсів впливу як знизу, так і згори, що потребує серйозних зусиль з їх узгодження, які, окрім очевидно управлінської сфери, мають здійснюватися в медіапросторі для створення несуперечливої репрезентації перебігу соціальних і політичних процесів. Інакше кажучи, трансформація взаємодії влади та громадянського суспільства в умовах війни, з одного боку, не означає сліпої довіри і відсутності критичності щодо дій влади, а з іншого – не передбачає і критичного ставлення за замовчуванням, що насамперед є результатом суспільної консолідації в умовах спільної загрози. Безперечно, саме базовий інститут освіти має зафіксувати подібний механізм взаємодії задля його трансляції і репродукції, оскільки геополітична ворожість Росії щодо України збережеться на тривалий час.

Сучасні українські дослідження щодо тенденцій трансформації національної освітньої системи фіксують потребу її «інтегративності та спеціалізації, гнучкості та адаптивності, модульності та мобільності, самостійності, науково-дослідницького спрямування, широкого використання передових інформаційних і комунікаційних технологій»[18]. Отже, інститут освіти має оптимізувати форми та зміст, методологію освіти з метою як подальшої інтеграції у світовий освітній простір, так і збереження й відтворення патернів політичної, національної та інших видів і рівнів ідентичності. Слід відзначити як суттєвий фактор впливу на ситуацію, описану в статті, дистанційну форму навчання, яка спершу через епідеміологічну ситуацію, а наразі і через воєнний стан є практично превалюючою у більшості закладів як середньої, так і вищої освіти. Очевидно, що дистанційна форма навчання, обмежуючи невербальні форми комунікації, суттєво зменшує можливості впливу вчителів і викладачів на учнів насамперед на психоемоційному, сугестивному рівнях. Проблема полягає в тому, що слід намагатися усунути настанову на просте інформування, тим більше методи агональності і заохочення за відсутності чи малоефективності оцінювання не виконують свого завдання. Отже, дистанційна освіта в умовах війни має насамперед забезпечувати й підтримувати, наскільки це можливо, особистісний зв'язок молоді та старшого покоління, учнів і студентів з учителями й викладачами з метою посилення консолідації, відчуття спільної ідентичності, включеності в єдиний соціальний і громадянський простір. Власне, в умовах війни дистанційна освіта так само, як і будь-які позірно буденні життєві практики, набуває статусу СПД, оскільки конституює тяглість соціальних процесів і монолітність соціальних структур, насамперед комунікативних, що є надзвичайно важливим у ситуації, коли мільйони громадян (за деякими оцінками, кількість біженців за кордон та внутрішньо переміщених осіб сягає 8-9 мільйонів) втратили долученість до стабільних життєвих практик і соціальних інституцій. При цьому СПД у ситуації війни набуває яскраво вираженого онтологічного статусу, оскільки буквально може означати для індивіда чи групи питання виживання. Очевидно, що абсурдні вимоги агресора щодо

[15] Watts R. J., Williams N. C., Jagers R. J. Sociopolitical development. *Am. J. Community Psychol.* 2003. Mar, 31(1–2). Pp. 185–94. Doi: 10.1023/a:1023091024140.

[16] Шуліка А. Роль префігуративної політики в практичній діяльності протестних груп. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії.* 2018. Вип. 17. С. 256–260. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/17_2018/39.pdf С. 257.

[17] Törnberg A. Prefigurative politics and social change: a typology drawing on transition studies. *Journal of Social Theory.* 2021. Vol. 22:1. Pp. 83–107. URL: https://doi.org/10.1080/1600910X.2020.1856161

[18] Єрмаченко В. Є., Дериховська В. І. Особливості трансформації світової системи вищої освіти у XXI столітті. *Економіка та суспільство.* 2017. № 10. С. 516–522. С. 522.

«денацифікації» прямо означають знищення не лише державності України та її суверенітету, але і геноцид. Завдання освіти в ситуації війни полягає у культивуванні усвідомленого вибору ідентичності. Патріотизм країни, яка захищається на власній землі проти агресора, та нації, яка бореться за життя, не має бути формальним ідеологічним конструктом, він має бути опертим як на соціальні емоції, так і на соціальні когнітивні моделі, умовні ментальні структури (за всієї критики, якій це поняття піддає сучасна антропологія).

Висновки

Підсумовуючи, можемо зазначити наступне. За відсутності загальноприйнятої теорії СПД концептуальні зміни та підходи до неї є релевантними. СПД в умовах війни зазнає суттєвих змін і ці трансформації потребують осмислення. Насамперед ідеться про те, що соціальність дії набуває підкреслено знакового суспільно-релевантного характеру, а її політичність означає чітку визначеність щодо певного типу ідентичності та ідеологічних структур, тобто СПД засвідчує вибір як особистості, так і соціальної групи.

СПД в українському суспільстві в ситуації війни може бути інтерпретована як ефективний засіб подолання феномену «розділеного суспільства» (divided society) та консолідації. При цьому вона виступає в якості елемента префігуративної політики, ініціюється знизу, а також переважно засвідчує наявність особистісної екзистенційної мотивації її агентів. Зразковим прикладом цього в Україні є волонтерський рух.

Соціальний інститут освіти в Україні, перебуваючи в стані реформації, зазнає потужного ситуативного тиску та викликів часу, пов'язаних з військовим станом і докорінною зміною соціального смислового поля, яке обумовлює колективну уяву, громадську думку, масову та елітарну свідомість. Трансформації освіти, на нашу думку, мають бути скеровані на синтез наукового та ліберального підходів і досягнення осмислення й переживання учасниками освітнього процесу цього процесу як СПД, якомога більш широко залучення учнівської та студентської молоді до соціальних проєктів, заохочення до участі у волонтерському русі, оскільки це сприятиме доконечній консолідації суспільства, яка є умовою його життєздатності.

Інформація про авторів:

Кретов Павло Васильович,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії та релігієзнавства
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
81, бульв. Шевченка, Черкаси, 18031, Україна

Кретова Олена Іванівна,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри російської мови, зарубіжної літератури та методики навчання
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
81, бульв. Шевченка, Черкаси, 18031, Україна

Information about the authors:

Kretov Pavlo Vasylovych,
PhD of Philosophical Sciences,
Associate Professor at the Department of Philosophy and Religious Studies
The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
81, Shevchenko blvd., Cherkasy, 18031, Ukraine

Kretova Olena Ivanivna,
PhD of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of Russian Language,
Foreign Literature and Methodology of Education
The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
81, Shevchenko blvd., Cherkasy, 18031, Ukraine

DOI

ХУДОЖНЄ ВШАНУВАННЯ СУЧАСНИХ БОРЦІВ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ В ТВОРЧОСТІ СТРИЙСЬКИХ МИТЦІВ

Молчко У. Б.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Українське історичне минуле і сьогодення завжди знаходило відображення в творах національної культури. Героїчні сторінки визвольної боротьби за свободу і незалежність висвітлювалися як в музиці, так і в літературі, образотворчому мистецтві. Ця специфіка глибоко «пов'язана з духовним життям народу, особливостями його менталітету»[1], – зазначає Антон Кармазін.

Революція Гідності, Євромайдан, російсько-українська війна 2014–2022 років спонукала композиторів, художників, поетів до створення творів, у яких закарбовані Українські Герої. Віддаючи Їм шану, державою узаконено щорічно відзначати День Героїв Небесної сотні 20 лютого по всій Україні. Впродовж восьми років митцями створено численні мистецькі твори. Варто навести короткий огляд цієї культурної спадщини. До мистецької скарбниці увійшли : *в музиці* – симфонічний твір «Credo in nostra vittora» Леоніда Грабовського, диптих «…І вам слава, сині гори», «Со святими упокой…», хоровий цикл «Майдан» Валентина Сильвестрова, ораторія «З нами Бог» режисера Сергія Проскурні на музику Олександра Щетинського, Алли Загайкевич та Івана Небесного, пісні «Він іде по воді» Марії Бурмаки, «Дерев'яні щити» гурту «Гайдамаки», «Герої не вмирають!» композитора Ярослава Злонкевича та поетка Ірини Чуйко, «Молода кров» гурту Mad Heads; *в літературі* – поетичні добірки: «Материнська молитва. Українки – героям Майдану», «Не умолкай, Майдан, не умолкай!» Віктора Залевського, «Збірка поезій про Небесну сотню» (упорядник Л. Воронюк), «Нотатки з Майдану» о. Петра Половка; *у кінематографії* – фільми «Небесна сотня» із серії «Зима, що нас змінила», «Майдан» (режисер С. Лозниця), «Мати Апостолів» (режисер З. Буадзе); *у скульптурі* – монументальні пам'ятники героям Небесної сотні у містах Луцьку, Ківерцях, Чемерівцях, Тернополі, Вінниці, Борщові, Блумінгдейлі (США). Відкрито *музеї* – «Музей Небесної Сотні» (м. Івано-Франківськ), «Музей Революції гідності та свободи» (м. Тернопіль), діють музейні експозиції – «Героям слава!» у Вінницькому обласному краєзнавчому музею, «Небесній сотні» у Києві; *меморіальні дошки* – в пам'ять героїв Небесної Сотні та бійців Революції Гідності (м. Суми), *меморіальний комплекс* «Небесної Сотні» (м. Борщів Чортківського району Тернопільської області), *каплиця* на честь загиблих героїв Небесної сотні та воїнів АТО (Зарваницький духовний центр).

Упродовж історичного розвитку України Стрийщина завжди була в числі прогресивних регіонів, де вперше здійснено присягу Січових Стрільців у 1914 році та вперше піднято синьо-жовтий прапор над міською Радою м. Стрия у 1990 році.

Стрийщина – багатий на талановитих, суспільно-свідомих митців край. Тема героїчних звитяг українського народу глибоко відображена в їх художніх творах, тому актуально є розкрити цей вагомий мистецький доробок.

Аналізуючи останні дослідження в царині вшанування героїчних сторінок російсько-української війни 2014–2022 років, варто зазначити, що творчі напрацювання культурно-освітніх діячів Стрийщини не стали об'єктом наукових досліджень сучасних мистецтвознавців.

Наукова новизна полягає у тому, що вперше розглядається мистецький доробок композиторів, поетів, малярів, музейних працівників зі Стрищини, які збагатили героїко-патріотичну культурну спадщину української нації.

Ціль – здійснити огляд художніх композицій стрийських митців, присвячених Революції Гідності та російсько-українській війні 2014–2022 років, проаналізувати музично-естетичне значення вокально-хорових композицій, розглянути тематичний спектр поетичного доробку, розкрити творчі досягнення в царині образотворчого мистецтва, висвітлити створення музейних експозицій, відкриття пам'ятників та меморіальних комплексів, присвячених вшануванню сучасних Героїв визвольної боротьби українського народу.

Виклад основного матеріалу.

1. Хоровий твір «Майдан–Війна» Романа Никифоріва – взірець української героїко-драматичної кантати

Серед митців Стрийщини вирізняється постать композитора, педагога, співка, диригента, заслуженого працівника культури України, члена Національної спілки композиторів України Романа Никифоріва

[1] Кармазін А. Національна історія в мистецьких образах як сутність композиторської творчості Михайла Вериківського: дисер. … кандидата мистецтвознавства : 17.00.03 / НМАУ ім. П. І. Чайковського, СДПУ ім. А. С. Макаренка. Суми, 2021. С. 17.

(1946 р. н.). Культурно-громадський діяч творить у вокальній, хоровій, інструментальній музичних сферах. Його мистецький доробок становить понад 100 композицій, які побачили світ в авторських нотних альбомах «Струни любові», «Карпатський край», «Троїсті музики», «Наші колядки», «Наші веснянки», «Співає «Смерічка», «Пісні-присвяти», «Божественна літургія», «Ave Maria», «Пісні благовісту», «За все Тобі дякую, Боже», «Незабутні пісні Володимира Івасюка», «Три романси на вірші Лесі Українки», «Dolche Vio …», «Забавні секвенції», «Дві кантати : «Січ іде», «Майдан–війна», «Повстанці». Кантата на вірші В. Романюка для мішаного хору, солістів та фортепіано».

Вокально-хорова творчість є численною. Це пісні, романси, хорові композиції. У них за поетичну першооснову «він (Р. Никифорів – *У. М.*) використовує вірші В. Романюка, Д. Луценка, В. Гнеденка, Я. Камінецького, А. Шовкошитного, В. Плахотнюка. В творах для співочих колективів оспівується любов до рідного краю, природи, високі людські переживання»[2]. За значний внесок у розвиток української естрадної пісні, хорової та камерно-інструментальної музики композитору у 2008 році «присвоєно звання Лауреата літературно-митецької премії благодійного фонду ім. В. Романюка»[3]

Хорова творчість Р. Никифоріва представлена творами релігійного змісту, які продовжують «лінію української духовно-музичної літератури, що спиралася на використання фольклорних елементів у богослужбових співах. Ці композиції (…) глибоко наповнені опоетизованістю почуттів, теплим і світлим відчуттям Божественної сили, гармонії»[4].

Оригінальними і неповторними є твори кантатного жанру, за котрі у 2018 році митцеві присуджено «міську премію ім. О. Нижанківського в галузі музики»[5]. Для них властивим є «особливий симбіоз патріотичної патетики і лірики, який глибоко опирається на зразки народної музики та сучасної композиторської техніки»[6].

Продовженням героїко-патріотичних композицій є кантата «Майдан–Війна» Романа Никифоріва, створена у 2016 році, яку автор приурочив відзначенню нашою державою 25-річчя Незалежності України. Твір побачив світ у нотному збірнику «Роман Никифорів. Дві кантати : «Січ іде», «Майдан–Війна»[7]. За літературну першооснову взято вірші сучасної української поетеси, члена Національної спілки України Надії Дички[8]. Композиція написана для мішаного хору, солістів та фортепіано. Кантата «Майдан–Війна» вперше прозвучала у виконанні Галицького академічного камерного хору, під керівництвом народного артиста України, диригента Василя Яциняка.

Кантата складається з двох частин, що дає право зачислити її до циклічних кантат героїко-епічного типу. Для відображення в музиці суспільного конфлікту автор застосовує багаточастинну форму, яка «має широкі можливості для залучення відповідно завданням основного ідейного спрямування твору, різних образно-емоційних сфер»[9].

Висвітлення революційної боротьби, захист рідної батьківщини, оспівування сучасних українських Героїв у віршах Надії Дички надихнуло композитора Романа Никифоріва до музичної інтерпретації цієї поетичної першооснови.

Розлогий оркестровий вступ відкриває першу частину кантати під назвою «Майдан». Тональність g-moll надає вступному розділу напруженої драматичності. Оркестрове остинатне треломо в низькому регістрі передає тривожний настрій. На його тлі з'являються закличні інтонації, які в процесі тематичного розвитку ускладнюються альтерованими подвійними звуками. Темп Allegro espressivo, панівний пунктирний ритмічний малюнок підсилюють героїчний зміст композиції.

Подальша драматизація музичного вислову здійснюється шляхом введення у музичну тканину акордової фактури та мелодичного октавного викладу. Пульсуючі тріольні послідовності співзвучь поглиблюють настроєву змістову насиченість, на тлі котрих розгортаються мелодичні інтонаційні ходи. Маючи виразну драматичну спрямованість, вони вливаються в енергійний рух акордової стихії. Досягнувши максимальної напруги, вступна частина підводить до хорової частини кантати.

Проникаючи в поетичний зміст патріотичного віршованого тексту Н. Дички, в якому оспівуються сучасні героїчні сторінки боротьби за незалежність нашої держави, Р. Никифорів застосовує наскрізний музичний розвиток першої частини кантати. У літературній першооснові українське буремне сьогодення поетеса подає крізь образ Кобзаря. Власне з Т. Шевченком у суспільному просторі «пов'язують

[2] Молчко У. Фортепіанний альбом Наші веснянки Романа Никифоріва – як зразок сучасного національно спрямованого репертуару. *Молодь і ринок*. 2012. № 8(91). С. 123.

[3] Молчко У. Музично-педагогічна діяльність Романа Никифоріва. *Молодь і ринок*. 2010. № 5 (64). С. 87.

[4] Молчко У. Фортепіанний альбом Наші веснянки Романа Никифоріва – як зразок сучасного національно спрямованого репертуару. *Молодь і ринок*. 2012. № 8(91). С. 124.

[5] Молчко У. Кантати «Січ іде» та «Повстанці» Р. Никифоріва на вірші В. Романюка – взірець сучасної героїко-драматичної хорової музики. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку* : наук. зб. Вип. 26. / упор. і наук. ред. В. Г. Виткалов. Рівне : РДГУ, 2018. С. 141.

[6] Там само. С. 144.

[7] Никифорів Р. Дві кантати : «Січ іде», «Майдан–Війна». Стрий : Щедрик, 2016. 92 с.

[8] Дичка Надія Степанівна. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki (дата звернення : 13.04.2022).

[9] Терещенко А. Українська радянська кантата і ораторія. Київ : Наукова думка, 1975. С. 160.

національно-визвольні й революційні змагання кількох генерацій українців, обстоювання соціальної справедливості, державної незалежності та національної духовності, врешті-решт існування самої української ідеї»[10]. Для передачі поетичного тексту мовного типу, в якому оспівується споглядання Великого Пророка *«на цей непереборний час баталій!»*[11], де український народ далі роз'єднаний і гіркі сторінки нашої історії нічого не навчили, композитор застосовує «декламаційний принцип організації матеріалу»[12]. Провідним виразовим засобом він обирає речитатив, котрий споріднює цю частину композиції з думним епосом. Пронизуючи усю хорову фактуру характерними одновисотними інтонуваннями, вісімковий рух акордового викладу в темпі Andante відображає чітке співвідношення слова, складу зі звуком. Така рівномірна пульсація дає змогу передати різноманітні відтінки громадянського за змістом вірша Н. Дички, його експресивну напругу. Акордовий фортепіанний супровід гармонійно підтримує хоровий виклад.

Розгортання поетичної думки, де представлено осмислення тяжких історичних подій в Україні через сучасне авторське світосприйняття, відтворено Р. Никифорівим рясною альтерацією музичного викладу обох партій. Кульмінація оповідального викладу літературної першооснови припадає на слова *«Ріку із крові розпочав Майдан»*[13]. Підкреслюючи важливість цієї фрази, у котрій відображається нехтування ідеями національного розвитку нашого суспільства, композитор передає її напруженою пульсацією насичених співзвучь тріолями в фортепіанному акомпанементі.

Емоційну експресивність тексту продовжує коротка інструментальна інтерлюдія. Енергія повторювальних багатозвучних акордів підводить до сольного епізоду першої частини кантати. Баритоновим соло композитор відображає розвиток поетичних роздумів Н. Дички, у яких вона наголошує: *«Не сотня тисяча уже безсмертних душ злетіли в Небо. Чи всіх їх пам'ять збереже? Чи прийме всіх Господь до себе. Та їм, і мертвим, ще болить Вкраїна мов незгойна рана. І день, і ніч вона кровить під лютим поглядом Тирана, що, ніби кліщ, уп'явся в нас жорстоко «братньою» рукою…»*[14]. Вокальній партії властиві речитативно-аріозний тип викладу мелодичної лінії. Поєднання одновисотного інтонування з поступеневими висхідними та низхідними мотивними рухами відтворюють експресивний характер віршованих рядків. Застосований митцем інтонаційно-динамічний принцип музичної інтерпретації літературного джерела посилює декламаційність мелодичного висловлювання. Це сприяє глибокому вияскравленню героїко-драматичної канви поетичної першооснови. Патетичний тон висловлювання автор передає ходами на інтервали ч.4 та ч. 5 та короткими емотивними паузами. Акордовий фортепіанний супровід доповнює смислове образне розгортання композиції.

Кульмінаційна точка баритонового соло припадає на слова *«Майдан і досі ще димить!»*[15]. Автор, підсилюючи збільшення поетичної напруги, вводить пунктирний ритм у багатозвучні співзвуччя фортепіанного супроводу. Тонко реагуючи на настроєві відтінки вірша, де оспівується світло свічечки, яку *«Сину в пам'ять світить Мати»*[16], Р. Никифорів надає вокальному соло характеру монологу. Зосереджуючи увагу на текстові, він застосовує лаконічні фрази, яким властиве поєднання рівномірних восьмих вартостей з ходами шістнадцятими. Чуттєва схвильованість музичного вислову підсилюється короткими багатозначними паузами. Емоційне тло продовжує лаконічна інструментальна інтерлюдія, яка сприймається як оплакування загиблих Героїв. На тлі довготривалих акордів звучать монотонні інтонації «зітхання». Тональність c-moll надає фортепіанному звучанню тужливого забарвлення. Висхідний секвенційний рух цих послідовностей трансформується в акордові співвідношення, в мелодичній основі яких збережений інтервал м. 2 і підводить до наступного епізоду.

Глибоке осмислення політичної кризи в сучасному українському суспільстві передано в подальшому віршованому тексті Н. Дички. Поетеса через власні переживання наголошує на появі Третього Майдану, тому що панує «*Брехня знов на троні. Лукавий гуляє. А правда в полоні*»[17]. Збільшення змістової експресії, яка відображає драматичні колізії державотворення, тернистий шлях до утвердження незалежності, спонукало Р. Никифоріва до написання наступного розділу, в якому сфокусована смислова композиційна кульмінація першої частини «Майдан». Розмір 12/8, тональність c-moll, темпова ремарка Risoluto надають музичному розвитку епіко-драматичного характеру. У хоровій фактурі простежуються одновисотні інтонування, котрі сприяють передачі експресивно-схвильованого тексту. Згодом вони переходять у акордовий виклад. Секундові співвідношення в співзвуччях загострюють та поглиблюють викривально-гнівливі віршо-

[10] Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України. Історіо- й націософська парадигма. К., 2004. С. 5.

[11] Никифорів Р. Дві кантати : «Січ іде», «Майдан–Війна». Стрий : Щедрик, 2016. С. 35–36.

[12] Булат Т. Український романс. Київ : Наукова думка, 1979. С. 137.

[13] Никифорів Р. Дві кантати : «Січ іде», «Майдан–Війна». Стрий : Щедрик, 2016. С. 40.

[14] Там само. С. 44.

[15] Никифорів Р. Дві кантати : «Січ іде», «Майдан–Війна». Стрий : Щедрик, 2016. С. 44.

[16] Там само. С. 45.

[17] Там само. С. 47–49.

вані думки. Підвищена емоційна настроєвість підсилюється багаторазовим повторенням поетичних рядків, чим митці настирливо доносять важливість своїх думок.

В інструментальному супроводі переважає акордовий виклад, насиченим співзвуччями, яким властиві секундові наповнення. Між поетичними фразами Р. Никифорів вводить фортепіанні інтерлюдії. Вони поглиблюють динамізацію драматургійного розвитку кульмінаційного розділу частини. Багатозвучні послідовності акордів, котрі ускладнені альтерованими звуками, октавні хроматизовані низхідні пасажі загострюють екпресивний характер твору.

Повторення словесної репліки *«Правда в полоні»*[18] композитор вияскравлює введенням різнопланового викладу. Спочатку звуковий потік музичної тканини кантати виражений пульсуючими рівномірними восьмими вартостями, які переходять в довготривалі акордові звучання, що проходять в заповільненому русі. Застосований фактурний прийом поглиблює весь трагізм політичної дійсності в сучасній державі. Спад динаміки від *ff* до *p*, перехід на прозорий унісонний виклад підводять до наступного етапу розвитку першої частини.

Після лаконічного фортепіанного вступу автор знову подає слова про появу третього Майдану, чим цементує наскрізний розвиток кантати. Виконання поетичних фраз жіночим складом не зменшує емоційну напругу літературного першоджерела, а навпаки загострює. Цю репліку підхоплює хор, для якого властивими є довготривалі звуки і котрий в процесі музичного розвитку зливається з сольним проведенням в повнозвучний акордовий виклад. Інструментальний супровід є мінливим і сприяє передачі неспокійного, тривожного настрою частини. Пульсація секундових співзвучь поєднується з шістнадцятковими послідовностями, що сприяють підсиленню музично-драматургічної сторони твору. Заключний музичний розвиток побудований на повторюванні усім співочим складом окличної фрази «Гряде Майдан!». Акордова рецитація переходить у волаючі, терпкі, хроматичні послідовності, які стрімко спадають в низхідному русі. Хорове дисонуюче glissando приводить до фінальних кластерних акордів. Все обривається на *ff*.

Підсумовує першу частину монолог-роздум. Ця мелодекламація написана композитором для баритону і виконується на тлі інструментального супроводу. У віршованому тексті звучать викривальні думки про моральний стан нашого українського суспільства, про політичне запроданство в урядових лавах, про характерне багатогетьманство, а, найважливіше, про те, що *«на помилку більше в нас права не буде й нема!»*[19] Н. Дичка наголошує на тотальне державне зрадництво порівнюючи його з біблійними сторінками, пишучи : *«Авжеж свої… І Юда теж був свій! Чужий ніколи б так Христа не зрадив. Така підступність! Що ж юрбо? Радій! Бо на своїх нема у світі ради. Свої, свої … Вже хоч, а чи – не хоч, - одне прислів'я добре пам'ятаю, Що найстрашніша – то своя лиш вош, Бо лиш своя – так боляче кусає!»*[20]

Ці повні болю думки виконавець виголошує на тлі інструментального супроводу. Тріольний рух акомпанементу надає узагальнюючій коді баладного характеру. Привертає увагу тематичний матеріал партії правої руки. Мелодичним поспівкам властиві інтонаційні ходи на м. 3, лаконічні поступеневі послідовності. Ці особливості споріднюють звуковий матеріал з характерними особливостями народнопісенних взірців. Зростання експресивного тону поетичного висловлювання передано композитором ускладненням фактурного викладу, а саме ведення мелодії подвійними нотами та акордовим акомпанементом.

Друга частина кантати отримала назву «Війна». Крізь призму авторського відчуття відображені військові дії на сході України, котрі наступили одразу після Революції Гідності в 2014 році. Одвічний ворог нашого народу росія не подарувала Україні свобідного, незалежного росту серед прогресивних світових держав.

Розлога інтерлюдія відкриває заключну частина кантати. Автор, передаючи загальний настрій, застосовує метроритмічні виражальні засоби жанру маршу. Ремарка Marciale tragico, розмір 4/4 конкретизують образний зміст композиції. Уривчасті акорди, які відокремлені восьмими паузами, пунктирна ритмічна пульсація створюють атмосферу драматичної напруженості. Емоційний тонус підсилюється переходом на загальний тріольний рух мелодичних послідовностей. Музичний розвиток проходить на тлі остинатних співзвучь, котрі підкреслюють чотиридольний метр. Унісонні октавні ходи переходять в короткотривалі акорди. Розділені лаконічними паузами, вони передають тривожні передчуття війни.

Уже з перших тактів чітке карбування долей в такті надають хоровій тканині драматично-вольового імпульсу. Це зумовлене багаторазовим повторенням поетичної фрази «іде війна». Її виконують тенори та баси, на тлі цього чоловічого ансамблю проходять окремі репліки у партіях сопрано та альта. Це нестримне проспівування однієї ж і тієї самої думки приводить до сплеску емоцій на словах «Україною реквієм лине»[21]. Акордова фактура, що

[18] Никифорів Р. Дві кантати : «Січ іде», «Майдан–Війна». Стрий : Щедрик, 2016. С. 49–50.

[19] Никифорів Р. Дві кантати : «Січ іде», «Майдан–Війна». Стрий : Щедрик, 2016. С. 59.

[20] Там само. С. 58–59.

[21] Там само. С. 64–65.

пронизує усю музичну тканину початкового розділу частини, характеризує невідворотності страшних сучасних історичних сторінок України.

З особливим психологічним напруженням відтворено в музиці кантати образ ворогів. У літературному тексті поетеса називає їх «посланцями сатани»[22]. Тритонові інтонації, секундові співзвуччя, що відокремлюються короткими восьмими паузами, загострений, крапкований ритмічний малюнок, звукові послідовності якого карбують метричні долі тактів, одноманітний фактурний виклад передають жорстокість навали загарбників.

Автор широко використовує унісонність в смислових центрах твору, яка застосовується для підсилення конфліктності музичної драматургії кантати.

Тріольний інструментальний рух відтіняє наступний епізод Tempo marciole. У віршованому тексті звучать зворушливі слова «Повертайтесь, хлопці, живими»[23], музичну інтерпретацію котрих Р. Никифорів подає в канонічному проведенні. Почергові тематичні вступи співочих партій зливаються в загальний речитативний виклад хорового tutti, тематичному наповненню якого характерне одновисотне інтонування восьмими вартостями, дрібний тріольний ритмічний малюнок. Ці музично-виразові особливості вказують на глибоку опору митця на народну творчість, а саме думний епос.

Наступний художній розвиток будується на музичному коментуванні поетичної фрази «йде війна», котра цементує окремі епізоди другої частини кантати. Мелодико-інтонаційні послідовності автор проводить почергово в різних партіях, збільшуючи таким чином драматично-експресивний розвиток. Весь цей звуковий потік рухається до місця найвищої кульмінаційної напруги. Ріст емоційного напруження відтворюється вокалізацією хорового викладу, розспівуванням окремих складів, нанизуванням секундових поспівок. Все це виливається в дисонуюче хорове glissando, яким завершується епізод.

Коротка інструментальна інтерлюдія підводить до розділу Moderato, в якому оспівується народна пам'ять про наших Героїв: *«Світлої пам'яті нашим Героям, Лагідно квіти на вітрі цвітуть, А на небі їх душі на варті спокою. Варту любові для нас бережуть»*[24]. Здійснюючи музичну інтерпретацію віршованого слова Н. Дички, композитор поєднує виконання музичного матеріалу окремими партіями з хоровим співом. Автор дотримується чіткого співвідношення складу зі звуком. Ці мовленнєві виразові засоби сприяють глибшому сприйняттю поетичної думки. Фразою «Герої не вмирають!» Р. Никифорів загострює музичний розвиток і доводить до точки емоційного напруження. Інструментальне тремоло підсилює віршоване слово.

У заключному епізоді композитор інтерпретує поетичні думки, у яких висловлена віра в оновлену Україну. Авторка порівнює її з храмом.

Лаконічна інтерлюдія відкриває коду кантати. Темп Moderato, тональність B-dur, рівномірний рух восьмими урівноважують емоційно-образний підйом літературної першооснови. Композитор застосовує музичну інтонацію, яка набуває виразнішого звучання завдяки вокалізації з консонуючим супроводом. Помірний темп, чітке співвідношення складузвуку уможливлює більш проникливе донесення поетичних думок Н. Дички. Дворазовим повторенням віршованої фрази *«І нам Господь з тобою ще відкриє Браму до Миру, Щастя, Світла і Вінця»*[25], композитор підводить до виголошення патріотичних гасел «Слава Україні! Героям Слава!». Ці речитативні мотиви виконуються почергово жіночими та чоловічими голосами. Зростаючи в динаміці, музичний розвиток хорової фактури доходить до емоційної вершини на словах «Слава!». Альтерований октавно-акордовий супровід, хроматизовані октавні послідовності динамічно вливаються в тонічне тремоло, яким завершується кантата.

2. Тематичний спектр втілення образу сучасних героїв в поезії, монументальному мистецтві та музейних експозиціях

Вражений подіями повномасштабного вторгнення російських військ в Україну, 26 лютого 2022 року стрийський поет Віктор Романюк присвятив гарячі рядки багатостраждальній Україні. Ім'я цього автора добре відоме в Україні та за її межами. Він – подвижник культурного життя Стрийщини, організатор літературно-мистецького об'єднання «Хвилі Стрия». Поет і громадський діяч два рази обирався депутатом Стрийської міської ради двох скликань, депутатом Верховної Ради України першого демократичного скликання (1990–1994). Був творцем революційних подій України і краю кінця вісімдесятих – початку дев'яностих років. З 1991 року – голова благодійного видавничого товариства «Щедрик», на рахунку якого понад 100 книг. З 1974 року Віктор Романюк – член Національної Спілки письменників України. У енциклопедичному виданні «Стрийщина» зазначено, що Віктор Романюк – «учасник історичного проголошення Верховною Радою України Акта про державну незалежність України 24 серпня 1991 року»[26].

[22] Никифорів Р. Дві кантати : «Січ іде», «Майдан–Війна». Стрий : Щедрик, 2016. С. 66

[23] Там само. С. 67.

[24] Там само. С. 72–73.

[25] Никифорів Р. Дві кантати : «Січ іде», «Майдан–Війна». Стрий : Щедрик, 2016. С. 82.

[26] Парцей М. Романюк Віктор-Віталій. *Стрийщина. Історія в іменах*. Стрий: Щедрик, 2012. Т. 2. С. 411.

Для свого стрілистого поетичного послання сучасникам автор обрав епіграф з твори Василя Симоненка:

«Україно, ти моя молитва,
Ти моя розпука вікова.
Гримотить над світом вічна битва
За твою свободу і права»[27].

Ці слова великого поета перегукуються з сьогоднішніми подіями. Віктора Романюка вразила не так сила зброї, як сила духа українського народу. Він з захопленням передає цю думку у перших рядках своєї нової поезії:

«Модерні байрактари й джевеліни
Дарує світ армійцям України,
Та наймічніша на цім світі зброя –
Відвага в серці кожного героя»[28].

І справді, мало хто зрівняється з силою нашої національної тверді, мало хто вистоїть перед кількісно сильнішим ворогом, не поступаючись ні на крок. Це розкрився в українських серцях дух героїв минулих поколінь: скіфів-воїнів, княжої раті, козацьких полків, стрілецьких легіонів, повстанських лав. Автор дає зрозуміти, що не зброя важлива у цій війні, а сила характерів, порив до боротьби, відвага, що відродилась зі звуками перших пострілів.

Герої готові виконувати накази, вони відважно кидаються у бій зі злом, з диявольською силою, що зазіхнула на наші святі землі і брудним черевиком осквернила плодючу українську ріллю. То ж поет виголошує свій нещадний вердикт ворогам:

«Хай згине Путін як мерців месія
А з ним – уся диявольська Росія»[29].

Він порівнює ворожу країну з мерцем, неживою плоттю, яка не реагує на біль і страждання українського народу, не бачить руїни, не чує стогонів і плачу. Останні рядки поезії сповнені ненависті і огиди до ворога, що уособлює найстрашніші темні сили зла.

У серпні 2016 року у видавництві «Щедрик», що у Стрию, вийшла книга спогадів Дарії Корчак, політв'язня, матері Героя України, Героя Небесної Сотні Андрія Корчака. Окремим розділом у книзі поміщені мемуарні записки «Пам'яті сина Андрія», де авторка веде стриману розповідь про свого сина, розповідає, як формувався його характер. Вихований у родині політв'язнів, Андрій зростав патріотом. Радо підтримував батьків під час Оксамитової революції в Україні, у 2004 році був активним учасником Помаранчевої революції, разом з іншими стояв на Майдані.

Революція Гідності знову покликала його до боротьби: «30 листопада 2013 року, після побиття студентів, – пише матір, – Андрій за покликом серця поїхав на Київський Майдан, щоб разом з побратимами відстоювати найдорожче – волю і гідність українців. Мав велике бажання змінити Україну, скинути владу Януковича»[30]. Він загинув 18 лютого біля Маріїнського палацу з вервечкою на руці і молитовником у кишені, своєю єдиною зброєю. Андрієві присвоєно звання «Почесний громадянин м. Борислава, де він народився та «Почесний громадянин м. Стрия», де проживав та навчався. Іменем Андрія назвали вулицю к Стрию, на школі, де він навчався, встановлено меморіальну таблицю.

У книзі спогадів є й поетичні розділи. Один з них носить назву «Невольницька поезія, врятована від забуття». Тут авторка помістила вірші політв'язнів, занотовані нею у маленькому саморобному блокнотику, який привезла з тюремного заслання. Цей раритет таємно зберігала у роки комуністичного режиму. Багато цих поезій знала напам'ять і в роки незалежності декламувала їх на концертах і зібраннях. Звичайно, вірші анонімні, серед яких поетичні рядки із збірки «Норильськ» під назвами «Прокляття», «Моя молитва» та збірки «Кенгір» – «В степах Казахстану», «Сон перед розстрілом» та інші.

Наступний поетичний розділ присвячений Герою Небесної Сотні Андрію Корчаку. Розділ відкриває вірш стрийської поетеси Теодори Савчинської-Латик «Синові». Авторка розповідає про материнські радощі і тривоги, надії, що синову судилася щаслива доля. Але «ворог жорстокий, ворог кривавий»[31] перекреслив материнські сподівання:

«Нелюди дикі, кати дволикі
Мовчки вбивали, цвіт потоптали…
Ти їхав, сину, в Київ-столицю
Добути волю міцну як крицю»[32].

Поетеса описує материнське горе, її «серце, сльозами вмите»[33]. Але місця для розпачу немає у вірші. Навпаки, є оспівування героя, що віддав життя за Україну:

«За все воздасться!» – речуть закони,
Просимо Бога для оборони!»[34]

Крім того, авторка використала прекрасний образ, взятий з життя: «Пташок гніздечко звив на могилі»[35]. І разом з тим оспівала подвиг українця, закінчуючи вірш словами: «ГЕРОЮ СЛАВА, СЛАВА ВКРАЇНІ!!!»[36].

[27] Романюк В. Зброя. *Джерело надходження : приватний архів В. Романюка*. Стрий, 2022. 1 с.

[28] Там само.

[29] Там само.

[30] Корчак Д. Побачене і пережите : спогади політв'язня / ред.упор. та автор вступної статті З. Ханас. Стрий : ТзВО «Видавничий дім «Укрпол», 2016. С. 40.

[31] Там само. С. 73.

[32] Там само.

[33] Там само. С. 72.

[34] Там само.

[35] Там само.

[36] Там само. С. 73.

Наступний вірш, опублікований у цьому виданні, розпочинається рядками «Чому зірки стулили очі, чом небеса закрили хмари…»[37]. Авторка висловлює невтишиму тугу за загиблими на майдані.

Слід зазначити, що Теодора Савчинська-Латик – авторка багатьох поетичних збірок («Писанкове порання», «Віднайди нас, Господи», «Мініатюри і рефлексії», «Суголосся»). Пише також твори для дітей, за які удостоєна міжнародної нагороди – Ордена Усмішки. Вона – «член Національної Спілки письменників України, літературно-мистецького об'єднання «Хвилі Стрия»[38].

У цьому розділі також поміщені присвячені герою поезії супружжя Надії та Ізидора Гнатівих зі Стрия. Вся суть боротьби зафіксована ними у першому куплеті:

«Він пішов на Майдан Україну від мук рятувати,
Він пішов захищати від ката тебе і мене,
Бо він був патріотом – такі були мама і тато,
Та не міг уявити, що куля його не мине»[39].

Крім згаданих поезій на теми війни в Україні, слід зробити огляд віршів, написаних стрийською поетесою, казкаркою, педагогом і громадською діячкою Зоряною Кіндратишин. Вона – лауреатка Міжнародної літературно-мистецької премії ім. Пантелеймона Куліша, переможиця інших літературних конкурсів. У її збірці «Зодягнена у щастя», виданій у 2018 році, є розділ «В моїй душі війна озвалась болем», до якого ввійшли твори «Бережіться, хлопці», «Вдова», «Радісна мить, сповитая журбою». Авторка описує рани війни з погляду жінки – матері, бабусі. Зі щемом занурюємося у поетичні рядки: «Привіт, татусю, я уже родився… Спішив побачити тебе, але не встиг»[40], промовляє новонароджене хлоп'я до батька, який уже на Небесах.

Багато творів на теми війни та Майдану – на творчому рахунку поета-пісняра зі Стрийщини Михайла Золотухи. В минулому сільський голова, а сьогодні педагог Стрийської дитячої музичної школи пише пісні з молодих років і є їх чудовим виконавцем. Створив вокально-інструментальний ансамбль «Говерла», учасниками якого є і викладачі, і учні. М. Золотуха – «автор пісенних збірок «Пісенний вернісаж» (у трьох випусках: «Освідчення», «Пісенний вернісаж» – 1, «Пісенний вернісаж» – 2), «Журавлині ключі», «Місто моїх надій», «Естрадні пісні»[41] та інших.

Автор вступної статті до чергового пісенного збірника член національної спілки композиторів України Володимир Грабовський пише: «Дев'ятий випуск під назвою «Мені потрібна Україна» покликаний до життя актуальною потребою нових нелегких випробувань для української нації, для держави – відомих у суспільстві під назвою АТО (…) . Власне в такому ключі треба розглядати новий збірник М. Золотухи – пісняра, що не може не відгукнутися на болючі проблеми сьогодення»[42]. До збірника увійшло десять пісень на слова українських поетів, серед яких Іван Левицький, Микола Кондратенко, Зиновій-Тарас Масний та інші. У цих творах звучать заклики до боротьби за незалежність, до вшанування козацької та стрілецької слави. Але найголовніший меседж – любити всім серцем Україну:

«Нам потрібна Україна,
В кожнім серці ти лише одна.
І квітуча, сильна і єдина,
Ти – як наша пісня голосна»[43].

У наступному збірнику «Пісня кличе» цій темі присвячено розділ «Патріотичні пісні». У пісні «Вставай, брате» на слова Валентина Авраменка з Харкова звучить бойовий клич-рефрен:

«Піднімайтесь, рідні браття,
Бо настала мить
Рідну землю визволяти, волю боронить!»[44]

Пісняр М. Золотуха своєю творчість ще раз доводить, що «пісню не вбити, як не вбити дух український, що уже вкотре вороги прагнуть цього»[45].

Тему боротьби за волю України висвітлює у своїй творчості відомий на Стрийщині культурно-просвітницький діяч, диригент, регент, заслужений діяч мистецтв України Степан Целюх. Директор музичної школи смт. Дашави голова Асоціації диригентів і реґентів «Камертон», організатор хорових фестивалів «На хвилях Стрия» вже багато років поспіль керує муніципальною народною чоловічою капелою «Каменяр»[46]. Співпраця з цим колективом патріотів стимулює митця до творчості. Разом з хористами С. Целюх завжди «на передовій» революційного руху в Україні. Адже хоровий колектив – активний учасник Революції Гідності – одним з перших на Стрийщині відбув з концертом на Майдан до Києва у 2013 році. Не дивно, що ця подія поклала відбиток на його творчість. У 2017 році Дрогобицьке видавництво «Коло» випустило репертуарний збірник пісень «Герої на вмирають», присвячений вихідцям зі Стрийщини, які віддали життя за Україну. Нотне

[37] Корчак Д. Побачене і пережите : спогади політв'язня / ред.упор. та автор вступної статті З. Ханас. Стрий : ТзВО «Видавничий дім «Укрпол»», 2016.

[38] Романюк В. Савчинська-Латик Теодора. *Стрийщина. Історія в іменах*. Стрий: Щедрик, 2012. Т. 2. С. 421.

[39] Корчак Д. Побачене і пережите : спогади політв'язня / ред. упор. та автор вступної статті З. Ханас. Стрий : ТзВО «Видавничий дім «Укрпол», 2016. С. 75.

[40] Кіндратишин З. Зодягнена у щастя. Стрий, 2018. С. 115.

[41] Романюк В. Золотуха Михайло. *Стрийщина. Історія в іменах*. Стрий: Щедрик, 2012. Т. 2. С. 173.

[42] Золотуха М. Мені потрібна Україна. Випуск 9. Патріотичні пісні для вокальних ансамблів. Стрий: Укрпол, 2016. С. 3.

[43] Там само. С. 13.

[44] Золотуха М. Пісня кличе. Репертуарний збірник. Методичні поради юному вокалісту. Випуск 10. Дрогобич: Посвіт, 2017. С. 19.

[45] Там само. С. 1.

[46] Миськів Л. Целюх Степан. *Стрийщина. Історія в іменах*. Стрий: Щедрик, 2012. Т. 2. С. 497.

видання складається з розділів: «Пісні про козаччину», «Пісні січового стрілецтва», «Повстанські пісні», «Герої не вмирають»[47].

Цей репертуарний збірник стане в пригоді мистецьким колективам, які ретранслюють українську музику як на Україні, так і за кордоном. Видання сприятиме вихованню національно-патріотичної свідомості молодого покоління українців.

Зеновій Медюх – бард і громадський діяч зі Стрия. Він – активний учасник українських революцій і Майданів. З кінця вісімдесятих років займався патріотичною просвітницькою діяльністю. Як технолог Спеціального проектно-конструкторського та технологічного бюро у Стрию наприкінці вісімдесятих років займався організацією просвітницьких заходів та створенням осередків «Просвіти», Народного Руху України, влаштовував на підприємстві дитячі свята Тараса Шевченка, Святого Миколая, святкування Дня Матері. У виданні «Стрийщина. Історія в іменах» зазначено, що Зеновій Медюх «обирався головою осередку товариства української мови ім. Т. Шевченка, згодом «Просвіта», головою Стрийського міського осередку Народного руху України, депутатом Стрийської міської ради», був одним з організаторів економічної діяльності Стрийського товариства «Просвіта», головою правління просвітянського СП «Кооператива», головою кредитного комітету кредитної спілки «Вигода»[48].

Під час Революції Гідності Зеновій Медюх з гітарою в руках щодня підтримував бойових дух київського Майдану, а з перших днів російської агресії 2014 року, просто з Майдану вирушив на фронт. У той час народилося кілька його пісень, що відразу стали популярними в Україні. Стрийський бард часто концертує на передовій, його пісня лунає зі сцен столиці та різних міст України.

У 2017 році побачив світ компакт-диск колективу авторів під назвою «Пісні війни». Сюди ввійшли найбільш популярні твори З. Медюха: «Молитва на Різдво», «Дівчина з Майдану». Цей соціально-мистецький проект записаний у професійній студії, і сформований з творчості бійців, які перебували у зоні бойових дій, а також відомих українських співаків. Альбом складається з 15-ти композицій та бонус-трека Христини Панасюк «Дай, Боже, сили нашим солдатам». Автором та ініціатором цього проекту стала Галина Гузьознак. Презентація відбулася у Львові 13 жовтня 2017 року. Кінцевою метою цього проекту був збір та збереження для майбутніх поколінь сучасних україномовних фронтових пісень. Адже воєнна творчість сприяє становленню нової української армії. Вона характеризує новітню історію країни в її культурно-музичному контексті. У проекті взяли участь учасники воєнних дій, серед яких Зеновій Медюх, а також вокальна формація «Піккардійська терція», співак та композитор Павло Табаков, лідер гурту «Антитіла» Тарас Тополя, фронтмен гурту «Kozak System» співачки Ірина Доля, Оксана Муха та інші.

До речі, його «Молитва на Різдво» у 2016 році була записана у виконанні Зеновія Медюха, Оксани Мухи та вокальної формації «Піккардійська терція» і неодноразово транслювалася на телебаченні та по радіо. Ця пісня заполонила серця слухачів з першого ж рядка. Адже автор торкається найсвятіших атрибутів галицьких традицій (Святий вечір, кутя, родинний затишок). Прохання дитини просте і водночас глибинне. Заради зустрічі з батьком дівчинка відмовляється від омріяних подарунків від Святого Миколая:

«Миколаї, всі святі,
Поверніть його мені
І не треба більш нічого дарувати»[49].

Концерт дуету Зеновія Медюха та Оксани Мухи відбувся у Києві 5 грудня 2017 року, під час презентації альбому сучасних фронтових пісень під назвою «Пісні війни». Цей соціально-мистецький проект висвітлював творчість бійців-музикантів, які пройшли АТО. Виконувалися твори, народжені під час війни. Цей проект виявився масштабною громадською ініціативою.

25 листопада 2018 року Зеновій Медюх взяв участь у святковій програмі «Завжди перші», підготовленій для військовослужбовців Десантно-штурмових військ. Цей захід відбувся у Народному домі с. Вороців Яворівського району. Творчість З. Медюха входила до складу програми, учасниками якої стали науковиця та громадська діячка Софія Федина, а також солісти Львівського національного театру опери та балету ім. Соломії Крушельницької Олег Лихач та Віталій Загорбенський. Разом з Зеновієм Медюхом виступав учасник АТО Олександр Рожко.

Слід зауважити, що за кожним творчим здобутком стоїть фронтова біографія автора. Зеновій Медюх зазначає: «Слова цих пісень прожиті, не написані на зручному дивані. Ними ми тут, у Львові, гаратаємо по Москві. Такий удар потужніший за «Гради» на сході»[50].

28 грудня 2018 року Зеновія Медюха нагороджено медаллю «За відвагу».

Творчість Зеновія Медюха ввійшла до складу збірника «Пісні нескорених війною», який побачив світ 2020 року у Тернопільському видавництві

[47] Герої не вмирають. Репертуарний збірник. / ред.-упор. С. Целюх. Дрогобич: Коло, 2017. Випуск 7. С. 67.

[48] Барвінок В. Медюх Зіновій. *Стрийщина. Історія в іменах*. Стрий: Щедрик, 2012. Т. 2. С. 293.

[49] Медюх З. Молитва на Різдво. URL : https://www.pisni.org.ua/songs/2333591.html (дата доступу : 28.04. 2022).

[50] Ці пісні мають почути всі. *Голос України*. URL : http://www.golos.com.ua/article/295234 (дата доступу : 28. 04. 2022).

«Крила»[51]. Перша презентація цього видання відбулася 4 вересня 2020 року у Національному парку України «Межигір'я».

Познайомитися зі збірником мали нагоду й стрияни. 19 лютого 2021 року у читальному залі Стрийської Центральної бібліотеки імені Маркіяна Шашкевича відбулася зустріч за участю дуету «Кулі» у складі Зеновія Медюха та Максима Перев'язка. У їх виконанні звучали пісні «Хлопець з Майдану», «Дівчина з Майдану», «Молитва та Різдво» та інші. У репортажі про цю подію, опублікованому у стрийській газеті «Фортуна», зазначено: «Кожний рядок їхніх пісень – це крик душі та біль серця за рідну землю»[52].

У Стрию також відома завдяки своїй творчості поетеса і бард Марія Пак, випускниця Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка, сьогодні – культурно-освітній працівник. Подіям Революції гідності та війни на сході України вона присвятила три композиції: «Воїнам», «Небо падає вгору», «Повертайся скоріш». Марія є виконавцем своїх пісень під супровід гітари.

Композиція «Воїнам» є надзвичайно зворушливою, кожне слово поезії наповнене переконаннями патріотизму та любові до рідної землі. Ліричний герой твору понад усе ставить ідею незалежності: «За ціну свободи, правди і буття я сплачу найвище, я віддам життя». Для тих, хто воює за рідну землю важливою є глибока віра: «Волею Бога, вірою в душі здержу я клятву своїй рідній землі». Ці поезії ввійшли до складу її авторського поетичного збірника «Інкогніто», виданого Дрогобицьким видавництвом «Посвіт» у 2015 році[53].

Марія Пак стала володаркою гран-прі фестивалю-конкурсу патріотичної пісні «Славою овіяні», який відбувся 20-21 вересня 2014 року у Стрию. «Пісня у її виконанні «Небо падає вгору», – пише газета «Фортуна», – полонила не тільки журі, а й глядачів, які бурхливими оплесками вітали переможницю»[54].

Історична пам'ять про трагічні сторінки російсько-української війни та її Героїв знайшла втілення в низці творів монументального мистецтва. Зокрема, це пам'ятники Тарасу Брусу в с. Баня Лисовицька Стрийського району (відкритий 28 серпня 2016 року), Юрію Дяковському у Стрию (відкритифй 14 жовтня 2020 року), Небесній Сотні та Героям АТО/ООС (відкритий 14 жовтня 2021 року) автором якого є скульптур Василь Ярич.

Позитивну роль у формуванні патріотичного світогляду відіграють експозиції виставок, створених у Стрийському краєзнавчому музеї «Верховина». Тісні контакти з волонтерами у 2016 році привели до думки створити експозиції на теми Революції Гідності та російської агресії на сході України. Завдяки подарованому членами волонтерської організації «Третя сотня» та зібраному стриянами експозиційному матеріалу у 2016 році було створено дві виставки під назвами «Герої не вмирають» (присвячено Героям Небесної сотні) та «Вони загинули за нас» (присвячено війні, яка почалася у 2014 році). Активну участь в оформленні виставки взяв участь художник, учасник Революції Гідності Ярослав Ільків. Він створив художнє полотно, на якому зобразив останні дні Революції, Ангела над палаючим Майданом.

Початок повномасштабного російського вторгнення на наші землі змобілізував музейних працівників до монтажу виставки про волонтерський рух у Стрию та Стрийщині, яка носить назву «Ми за Україну будем воювати». Автором експозицій є заступник директора музею з наукової роботи Зеновія Ханас.

Висновки. Проаналізовані твори, присвячені Героям російсько-української війни 2014 – 2022 років, дають підстави до таких висновків.

Українська культура впродовж восьми років збагатилася об'ємними напрацюваннями стрийських митців, твори яких присвячені героїчній звитязі українців на шляху до відстоювання та утвердження своєї державності перед її одвічним ворогом – росією. Композитори, поети, художники, музейні працівники представили широку жанрову палітру мистецьких творів, які тематично пов'язані з високопрофесійними патріотичними артефактами сучасної національної культури.

Проаналізовано твір циклічної форми «Майдан–Війна» Р. Никифоріва, котрий продовжує лінію героїко-драматичних кантат в українській музиці. Доведено, що твір опирається на думний епос та романтичну стилістику, а також на сучасну композиторську мову.

Висвітлено пісенне надбання стрийських культурно-освітніх діячів С. Целюха та М. Золотухи, у якому знайшли яскраве відображення образи сьогочасних захисників української державності. Музичній мові цих композицій властивим є глибока опора на народнопісенну культуру.

Розглянуто різновид мистецтва – «бардівську пісню». Пісні З. Медюха, М. Пак доповнили цей напрямок національно-патріотичними речами, які захоплюють своїм багатим тематичним висвітленням образів Героїв Небесної Сотні.

Здійснено огляд віршованого слова стрийських поетів : В. Романюка, Т. Савчинської-Латик, Ізидора та Надії Гнатівих, З. Кіндратишин. У них

[51] Пісні нескорених війною / голов. ред. та упор. Юрій Стеценко. Тернопіль: Крила, 2020. 42 с.

[52] Кепич В., Данильців Г. Презентація книги «Пісні нескорених війною». *Фортуна*. 2021. 4 березня. С. 5.

[53] Пак М. Інкогніто. Поезія. Дрогобич: Посвіт, 2015. 106 с.

[54] Карпенкова Н. Марія Пак – володарка гран-прі фестивалю-конкурсу патріотичної пісні «Славою овіяні». *Фортуна*. 2014. 7 жовтня. С. 7.

домінує героїчна тематика та загострена драматична образність.

Наведено огляд композицій монументального жанру та музейних експозицій, в яких вшановано Славних Героїв України на Стрийщині.

Констатовано, що тема російсько-української війни 2014–2022 років, котра відображена в художніх композиції стрийських митців, є культурно-естетичними та духовними цінностями українського народу.

Інформація про автора:

Молчко Уляна Богданівна,
доцент кафедри музикознавства та фортепіано,
Навчально-науковий інститут музичного мистецтва
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
24, вул. Івана Франка, Дрогобич, 82100, Україна

Information about the author:

Molchko Uliana Bohdanivna,
Associated Professor at the Science Musical Sciagraphy and Pianoforte Department
Education and Researcher Musical Art Institute of Drohobych State Pedagogical Univeristy of Ivan Franko
24, Ivan Franko str., Drohobych, 82100, Ukraine

DOI

ЕТИКА МИРУ: РІВНІСТЬ – СВОБОДА – ЛЮДЯНІСТЬ

Мулярчук Є. І.

У критичні дні війни ми з тривогою і надією думаємо про мир. За яких умов, на яких засадах він буде збудований? Як досягти того, щоб ворог отримав справедливе покарання? Чи буде цей мир стійким, хотілося б сказати «довічним»? Відповіді на ці запитання потрібно шукати в різних вимірах теорії і практики – військовому, політичному, правовому, науковому. Громадянське суспільство, релігійні організації, мистецтво також роблять свій внесок у справу миру. Завданням філософії є дослідження онтологічних, соціальних, етичних чинників встановлення миру. Ми у цьому розділі зосередимося саме на етичному аспекті проблем війни і миру.

У науці і праві, в людській культурі загалом поняття миру формується в опозиції до поняття війни. І першою у цій парі понять зазвичай є війна. Війну в філософській традиції від Давньої Греції розглядали як первинний стан Всесвіту, як космічну силу, що є рушієм усіх змін і перетворень. Про це казав ще Геракліт: «Війна (Πόλεμος) – це батько всіх, цар усіх: одних вона виявляє богами, інших – людьми, одних робить рабами, інших – вільними»[1]. В розумінні античних греків у війні народжувалася істина буття, вирішувалися долі людей. Однак вони бачили й альтернативу світову силу – дружбу (φιλία). Зокрема, Емпедокл твердив про боротьбу начал любові й ненависті у світі. Отже, по-перше, війна і мир у філософії осмислюються в онтологічній парадигмі, яка має тяглість від античності, до наших днів.

Другою є соціально-політична, радше політологічна, парадигма, найяскравішим представником якої є Н.Макіавеллі. Видатний флорентієць вважав, що війна є інструментом політики, її неможливо уникнути, а тому: «Державець не повинен мати іншої мети, іншої думки, ніякої справи, яка стала б його ремеслом, окрім війни, її порядків і правил, бо це – єдине ремесло, гідне властителя»[2]. Розуміння війни як інструменту влади та засобу балансування міждержавних інтересів розвивалося надалі від класика теорії війни К. Клаузевіца до нашого сучасника Г. Гофмайстера[3].

Однак, переживаючи лихо сучасної російсько-української війни, ми бачимо, що умоглядні онтологічні конструкції про неминучість боротьби старого й нового у всесвіті, а також суто політологічні міркування про рівновагу інтересів не є задовільними. Ми входимо в такий вир світових катастроф і пристрастей, з якого недостатньо шукати вихід у новому балансі сил та інтересів. Для побудови мирного світового порядку конче потрібно втримати і зростити гуманістичний потенціал людства. Без цього про подальший сталий розвиток світу годі й мріяти. Тому завданням нашої роботи є дослідження способів власне етичного розуміння сутності і перспективи миру на Землі.

Етична парадигма вирішення проблеми війни і миру почала формуватися вже у працях просвітників XVIII ст. Так, починаючи від ідей абата Сен-П'єра, Ж.-Ж. Руссо, й, нарешті, І. Канта людство отримало ідею «вічного миру», а саме етичного скерування до того, щоб людство полишило природний стан війни усіх проти всіх (Т. Гоббс) і прийшло до створення умов для стійкого миру. Втім, як бачимо, за минулі понад триста років стійкого миру не досягнуто у світі, і проблема потребує подальшого продумування. Крім того, онтологія війни як природного стану не лише всередині людства. але й необхідної готовності нашої цивілізації до війни за своє місце у космосі дедалі актуалізується в науковій думці[4]. Отже, є місце для дискусії не в останню чергу в етичному спрямуванні.

Переходячи до викладу основного матеріалу нашого дослідження, пригадаймо деякі положення виголошені Кантом в есеї «До вічного миру» (1795). Філософ зазначав, що мир можливий або, образно кажучи, на кладовищі після остаточної загибелі людства від воєн, або ж у світовій федерації незалежних республік, якщо держави спроможуться встановити такий раціональний правовий порядок, за якого ворожнеча неможлива, коли навіть суто егоїстичні інтереси спонукатимуть народи до мирного співжиття. Такий порядок, кажучи коротко, заснований на принципах поваги до суверенітету кожної держави; територіальної оборони, коли немає регулярних армій (як спонуки до гонки озброєнь і спокуси до нападу), а є підготовка громадяни кожної держави для самозахисту; і, нарешті, за економіки,

[1] Фрагменты ранних греческих философов. Часть 1. М.: Наука, 1989. С. 202.

[2] Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки; Державець. Харків: Фоліо, 2013. С. 455.

[3] Клаузевиц К. фон. О войне. М.; Эксмо, 2007. 458 с.; Хофмайстер Х. Воля к войне, или бессилие политики. Философско-политический трактат. СПб: Гуманитарная академия, 2006. 288 с.

[4] Оригінальний погляд на цю проблему подає О. Базалук. Див.: Базалук О.А. Философия войны и мира *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2016. № 66. С. 239-250.

яка виключає накопичення грошей і позик на воєнні цілі. Усе це можливо, коли в світі немає деспотичних держав, натомість панує принцип свободи людини, а федерація вільних республік не стає світовою наддержавою. Тоді кожен народ може у своїй країні керуватися власними уявленнями про життя, але зобов'язаний толерувати звичаї інших держав.

Інтерпретуючи ці тези Канта в застосунку до сучасності, можливо зробити висновок, що війна України проти російських загарбників може закінчитися або тотальним знищенням супротивника в його лігві, або ж припиненням взаємної ворожнечі за умови зміни державного устрою в Росії з деспотії на правовий республіканський стан. А найгірший варіант – це та світова могила, до якої, здається, Путін не проти затягти все людство, якщо йому це дозволять. Проте боротьба триває, і потрібно сподіватися, що, поряд з героїзмом нашого народу і зусиллями світового співтовариства, вистачить глузду й деяким елітам у країні агресора, щоб катастрофічний сценарій не відбувся.

Тим часом, поки не станеться нищівної перемоги над ворогом чи зміни устрою всередині країни агресора, або послідовно першого і другого, про закінчення війни годі й думати – можливе лише перемир'я. Тому наразі немає чіткої відповіді на питання «Коли закінчиться війна?», якщо під таким закінченням розуміти не тимчасовий мир, а зникнення ворожнечі між народами. Більше того, пам'ятаємо думку з іншої статті «Про здогадний початок світової історії» (1786), де Кант пише, що найбільшою бідою є навіть не наслідки війни, яка відбувається тепер чи вже минулої війни, а нарощувані приготування до наступної[5]. Чому це біда? Тому що жертвою такої політики стає культура, суспільний розвиток, добробут і зміст життя людей.

В умовах сучасної російсько-української війни потрібне не те перемир'я, яке стане приготуванням до її поновлення, але таке, що дасть шанс Україні для військового та економічного зміцнення і утворення міжнародних союзів, які унеможливлять агресору сподіватися на успішні військові дії. А також зупинка війни мала б дати надію, що санкційні й інші засоби впливу цивілізованого світу спричинять поступові внутрішні трансформації в суспільстві країни агресора. Отже, до «вічного миру» ще пролягає шлях наполегливої боротьби і терпіння.

Ми наразі розглядаємо ті основи майбутнього миру, які закладаються в людській свідомості, а саме етичні засади миру. Перша з них полягає в утвердженні ідеї рівності між людьми і в співіснуванні держав у світі на основі моралі і правового порядку. Адже справжній мир можливий між людьми, які визнають одне одного рівними, незалежно від їхнього походження, статків, статі, фізичної сили, здібностей, національності, мови, щодо базових умов життя – свободи слова, доступу до ресурсів, послуг та ін. А рівність країн у світовій політиці теж має бути не лише утопією, але реальністю, якщо ми прагнемо миру.

Рівність сама по собі становить етичну проблему. Неможливо зараз навіть уявити визнання рівними наших ворогів. У нас війна, а не лицарський поєдинок, і ворог виявляє небачену ницість. Ворог тому й напав, що рівними нас не вважає. Ми маємо примусити його змінити думку, приголомшити його. Тих, хто на це не здатний, хто буде далі йти війною, необхідно нищити і полонити. Це все так. Але, що далі? Цим війна не завершиться. Потрібно розуміти, що війна закінчиться не в момент, коли припиняться військові дії, а тоді, коли в свідомості людей зникне ворожнеча. Коли люди у теперішній країні агресора, будуть здатними на визнання рівноправності нас з ними і разом всіх народів світу. Ба більше, мир настане, як би це не було морально важко, коли ворожнеча зникне і в наших душах. Для можливості миру має встановиться думка про те, що всі люди мають рівне право на життя і свободу.

Відомий чеський філософ XX ст. Ян Паточка писав, що в полеміці війни, зрештою, витворюється єдність людей: «Єдність, закладена нею, є глибшою за будь-яку ефемерну симпатію і коаліцію інтересів; у потрясінні… зустрічаються суперечності і творять тим самим новий спосіб буття людини – можливо, саме той єдиний спосіб буття, який у вихорі світу дає надію: спільноту приголомшених, але убезпечених»[6]. Ми розуміємо, наскільки ще далекий світ від цього стану і від втілення ідеї рівності. Не тоді, коли агресор відповзе «за поребрик» до свого «Мордору», щоб накопичувати злобу для наступної війни, але коли усвідомлене, пережите людьми тієї країни приголомшення війною вивітрить їхню історично закорінену зверхність і вилікує вивихи їхньої травмованої свідомості – тоді лише стануть вони на шлях миру. Лише з такими сусідами, з такою частиною їхньої людності буде можливий мир. Очевидно, що населенню нинішньої Росії потрібний час для цього, однак, якщо ми прагнемо миру, маємо терпляче наближати такі зміни. Відтак з'явиться сподівання на «вічний мир».

Утім, рівність є лише однією із етичних складових миру. Іншою умовою миру є встановлення справедливості. Те, що справедливість виникає на основі рівності, можемо аргументувати посиланням на думку Дж. Ролза. Зокрема, Ролз зауважив, що для узгодження загальних принципів справедливості необхідна рівність осіб, які визначають

[5] Кант И. К вечному миру (сборник). Москва: РИПОЛ классик, 2019. 434 с.

[6] Паточка Я. Негативний платонізм; Вічність та історичність; Єретичні есе про філософію історії. К: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. С. 250.

ці принципи: «усі мають однакові права у процедурі вибору принципів»[7]. Навіть коли фактично люди багато в чому нерівні – за статками і походженням – вони мають відкласти ці відмінності і мислити, виходячи з найзагальніших, апріорних, а тому й рівних, засад. Справедливість виникає не так з певного людського «чуття», з моральної сатисфакції і внаслідок компенсованих ворогом кривд і збитків, як із розумно встановлених принципів співжиття. Лише останні можуть дати бажану міру і обґрунтованість. Адже почуття завжди суб'єктивні і до них апелюють зазвичай усі сторони конфліктів. Натомість потрібно шукати раціональної загальної згоди, яка зрештою й морально вдовольнить кожного. Інакше війна, як ворожнеча, як стан свідомості, не припиниться.

До аргументації про принцип справедливості варто додати слушну думку зі статті О. Базалука «Філософія війни і миру» про те, що причиною 1-ї та 2-ї світових воєн стали пріоритети національних інтересів над спільною безпекою[8]. Я б додав причиною воєн стає також першість національних почуттів і образ окремих країн порівняно із загальнолюдськими цінностями. Очевидно, що сучасна війна Росії проти України виглядає як боротьба локальних, ретроградних уявлень про світовий порядок протиставлених ледь не усьому світові, принаймні значній його частині. Така позиція має очевидну інтелектуальну і матеріальну хибу, суперечить навіть національним інтересам і благу людей в країні агресора.

О. Базалук убачає основний ресурс встановлення миру на Землі в освіті, у тому, щоб навчати підростаюче покоління основ мирного співжиття: як домовлятися, шукати компроміси, виховувати повагу до людей, терпимість, милосердя та ін. Етичному й навіть космічному значенню освіти присвячено книгу О. Базалука «Дискурсивне продумування освіти»[9]. Власне на таких гуманістичних засадах ґрунтується можлива відповідь на питання, поставлене британським реформатором системи освіти сером Майклом Барбером у його лекції перед студентською молоддю в Москві 2009 року: «Як моє життя допоможе знищити причини війни?»[10] Саме людину майбутнього покликана формувати освіта, людину, яка усвідомлює свою конструктивну роль і відповідальність у суспільстві і Всесвіті. Тож ми переходимо до міркування про третю підвалину етики миру – ідею людяності.

Здавалося б, ніщо так не суперечить людяності і водночас не пробуджує в ній потребу, як війна. Ф. Ніцше пише: «Досі нам невідомі інші засоби, які могли б так само сильно і вірно, як всяка велика війна, вселяти у слабшаючі народи таку грубу похідну енергію, таку глибоку безособову ненависть, таку холоднокровність вбивці зі спокійною совістю, такий загальний організований запал до знищення ворога, таку горду байдужість до великих втрат, до власного життя і до життя близьких, таке глухе, подібне до землетрусу, тремтіння душі; тут пробиваються джерела та потоки, які, хоч і котять із собою каміння і всяке сміття та нищать поля ніжних культур, згодом, за сприятливих обставин, з новою силою приводять до обертання механізми духовної майстерні»[11].

Війна спрощує стосунки людей, прибирає умовності та скидає маски з обличь. Люди стають більш відвертими. Як не парадоксально, але в моральному сенсі, згідно з твердженням Ніцше, «на користь війни можна сказати: …вона варваризує людей і тим робить їх більш природними… людина виходить з неї більш сильною для добра та зла»[12]. Війна виводить на поверхню зазвичай приховану мотивацію, сором відступає, агресія і злість виявляються природно. Людські чесноти і вади видно зовні, людяність оголюється у її правдивості або ницості. Така відвертість могла б справді очищати світ, коли б не той ідеологічний угар від навмисної тотальної брехні, яка супроводжує війну. Людяність в умовах війни підпадає під удар.

Історичний приклад того, як ідея людяності використовується агресором, щоб подати війну як морально виправдану справу, подає Х. Арендт. У книзі «Банальність зла» авторка посилається на меморандум, адресований нацисту Айхману одним із його підлеглих. Документ повідомляв, що «найближчої зими євреїв більше не буде чим годувати», і містив пропозицію, чи «не було б людянішим швидше вбити тих із них, хто не міг працювати. Це в будь-якому разі було би прийнятнішим, аніж дозволити їм померти з голоду»[13]. Більш наочними для порівняння із пропагандою сучасної Росії виглядають зауваги Арендт про використання нацистами так званих «мовних правил», які маскували злочинні дії під благовидними формулюваннями. Так, за встановленими правилами листування в Райху, депортація мала називатися «зміною резиденції», а для тих, кому було призначено відбути в місця ліквідації, це переміщення називали «переселенням», «роботою на Сході» і саме знищення людей замінялося на «евакуацію» або ж на словосполучення «особливе став-

[7] Ролз Дж.Теория справедливости. М.: Издательство ЛКИ, 2010. С. 32.

[8] Базалук О.А. Философия войны и мира *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2016. № 66. С. 248.

[9] Базалук О. Дискурсивне продумування освіти "Тих, хто перетворює Всесвіт". Монографія, Київ: Вадекс, 2022. 246 с.

[10] Barber M. Brief Remarks on Education and the Causes of War. Moscow School of Social and Economic Sciences. 12 December 2009. http://www.eduwonk.com/BarberMosccommDec%2009.pdf

[11] Ницше Ф. Человеческое, слишком человеческое. *Ницше Ф. Сочинения в 2 т. Т.1.* М.: Мысль, 1996. С.449-450.

[12] Там само. С. 433.

[13] Арендт Х. Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі. К.: Дух і літера, 2013. С. 127.

лення» та «остаточне розв'язання». Ці «терміни» призначалися не так для жертв, як для організаторів тих злочинів. І, нарешті, пише Арендт: «Жодне з різних "мовних правил", які старанно вигадувались, щоб вводити в оману та приховувати, не мало настільки кардинального впливу на ментальність убивць, ніж цей перший воєнний декрет Гітлера. в якому слово "вбивство" замінила формула "надати милосердну смерть"»[14]. Таке «милосердя» автоматично ставало чимось схожим на прояв людяності.

Підлість злочинців, як відомо, не має меж. З досвіду зіткнень з дрібним криміналітетом багато хто знає, що ті розраховують на людяність їхніх потенційних жертв, тобто на прояви доброзичливості, чуйності, довірливості. А великі негідники, з якими доводиться мати справу в нинішній війні проти Росії, залюбки апелюють до моральних понять, використовують мовні кліше, кажучи про «визволення» скривджених та поневолених «хунтою» і «нацистами» людей в Україні. Скільки воєн та злочинів вчинили і чиняться під виглядом миротворства! Так само, як колись відправляли залізною рукою до комуністичного раю, тепер зганяють до «русского мира», до певної конфесії або інших «правильних» світів. Щоразу поділ на людей і «нелюдей» – «невірних», «жидів», «бандерівців» – слугує за дозвіл не вважати цих «інших» за тих, щодо кого діють норми моралі. Для держави агресора важливо зберегти серед власних індивідів критичну масу тих, для кого вимір загальнолюдських цінностей не існує, для яких інший – ворог або «нелюдь». Тим часом країна, яка захищається, спирається на громадян свідомих цінностей свободи і любові до власної землі.

Х.Арендт вважала останнім аргументом для розрізнення добра і зла те, чи спрямована дія на збереження або на нищення людського буття. Як відомо, злочинами проти людяності в міжнародному праві визначені акти масового насильства з боку військових щодо невійськового населення, дії «вчинені за межами будь-яких військових потреб і під час яких виказувалася навмисна нелюдська мета»[15]. Сучасні злочинці, так само як і ті, що були засуджені після 2-ї світової війни, не зможуть виправдати себе тим, що діяли відповідно до законів чи наказів своєї держави і заспокоювати своє сумління, ховаючись за евфемізми. Той, хто своїми діями підважує основи буття людства, хто руйнує світ інших людей, «дбаючи» про благо своєї країни, є злочинцем. Кримінальну відповідальність понесуть виконавці злочинів, до суду за злочини проти людяності будуть притягнуті представники державних інститутів агресора – керівники країни, вище військове начальство та ін. Але свою, некримінальну, відповідальність має нести й мовчазна більшість населення країни агресора. Теза, яку наводить Арендт, промовиста й чітка: «в політиці покора та підтримка – одне й те саме»[16].

Відсутність людяності в час війни не приховати за етикетом. Вона є тим виміром особистісного буття, який лишається попри руйнування звичних стереотипів поведінки і повсякденних моральних уявлень. І голос совісті промовляє до «людини» у кожному з нас, де б і в якому становищі ми не були. Саме наше ставлення до інших як до людей у світі втримує моральний вимір і слугує критерієм судження про злочинність дій. Існує вища міра обов'язку понад статутами та виконанням наказів: для кожної людини має настати момент розуміння, де пролягають межі, сумісні з буттям у людському світі.

Так, можливо війна деморалізує частину суспільства, але в цілому зміцнює суспільну мораль. Одних війна прирікає на особисту поразку, іншим дає силу виявити гідність. Хтось вистоїть і якщо не переможе, то хоча б залишиться вірним собі, своїм ідеалам, своїм ближнім та країні. Інших ситуація війни змінить так, що вони втратять здатність до опору. Як свідчив про досвід 2-ї світової війни В.Франкл, у концтаборах виживали часто не найбільш фізично витривалі люди, а ті, хто мали моральні переконання і зберігали свій внутрішній світ, безумовно підкорялися власній совісті, виявляли людяність[17].

Досвід війни спонукає бути відкритими, за висловом Я.Паточки, «для того, що стрясає»[18]. Як ми уже зазначали, проблема не лише в тому, як кожній особистості пережити війну, не втративши власну людську подобу. Справа миру залежить від припинення ворожнечі за умови знаходження тих горизонтів людяності, які б могли бути спільними для протиборчих сторін. Війна закінчиться, коли приголомшені її учасники осягнуть спільність людської ситуації, тобто коли люди, що опинилися з протилежних боків, зможуть стати людяними навзаєм. Цей скарб людяності потрібно плекати, раціонально відтворювати умови його існування і ставати на заваді його руйнування.

Поки війна триває, наше життя і майбутній мир залежить від особистісної зрілості, гідності і людяності. Тому заздалегідь багато зусиль було спрямовано агресором на викорінення у нас любові до свого краю, на позбавлення відчуття власної спільноти. Він має намір перемогти не лише числом вбитих, але й шляхом руйнування життєвого світу і подолання можливості громадянського опору. Цим

[14] Арендт Х. Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі. К.: Дух і літера, 2013. С. 141.

[15] Там само. С. 300.

[16] Арендт Х. Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі. К.: Дух і літера, 2013. С. 323.

[17] Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2018. 160 с.

[18] Паточка Я. Негативний платонізм; Вічність та історичність; Єретичні есе про філософію історії. .К: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. С. 251.

пояснюються свідомі руйнування міст і сіл, мирної інфраструктури, численні звірства та приниження, яким агресори піддають цивільних людей. На противагу цьому постає згуртованість громадян. Цінності братерства, гідності, любові до своєї землі дають можливість відчувати себе людьми і мати надію на майбутнє. Боротьба на захист людяності бере сили у самій же людяності.

Х. Арендт писала, що людяність виявляється «у готовності розділити світ з іншими людьми»[19]. Як показує досвід війни, що триває в Україні, люди виявляють нечувану для повсякденності жертовність і доброчинство. Допомога війську, піклування про поранених, про тих, хто втратив свої домівки – це справді «готовність розділити світ з іншими». Наша людяність передається іншим, їм знову дарується відчуття дому, рідної землі. Особлива мова про біженців. Тим багатьом переселенцям, хто був змушений покинути своє село чи місто, потрібно відчути ґрунт під власними ногами, збагнути те, що є громада співвітчизників, країна, яку потрібно спільно захищати, і, зрештою, спільний з усіма людьми доброї волі світ. Тому необхідна допомога, гостинність. Ті люди, що вчора були лише сусідами, тепер господарі, які дають прихисток, і з їхньої людяності відроджується світ. Не кожен має в собі таке осердя, хтось користується з ситуації. Проте всі ми знаємо, як діє, крім офіційного, громадський спосіб осоромлення мародерів та інших негідників. Невипадково ж ми розглядаємо людяність після справедливості.

Відповідаючи на поклик до захисту своєї країни, ми виявляємо людяність. Адже власна країна, місто, село, домівка – це життєвий світ кожного з нас, простір співіснування, спілкування з людьми. А без права на власну державу й землю людина не належить до людства як глобальної спільноти. Тому наша боротьба в час війни – це змагання за право бути людиною. Ніхто не знає цього краще, ніж народи, що переживали бездержавність. У книзі «Джерела тоталітаризму» Х.Арендт пише: «Виявляється, що людина може втратити всі так звані права людини, не втрачаючи своєї сутнісної якості як людина, своєї людської гідності. Лише втрата держави сама по собі викидає її з людства»[20]. Отже, боротьба за право бути громадянином своєї країни у час війни тотожна захисту людяності.

Війна випробовує нас на людяність. Здавалося б немає нічого більш руйнівного, ніж смерть, яку вона приносить. Але ми звикаємо до страшних новин, вчимося жити по при це. Думка про власну смерть, яка раніше чи пізніше настане, на тлі багатьох смертей співгромадян сприймається вже якось блідо. Проте є військове братерство, є ближні, яких ми любимо, мрії наших рідних, є наша земля. Усе це ми не хочемо втрачати. Тож є місце для людських почуттів. В час війни людяності не стає менше, змінюються її прояви і вимоги. Людський світ – це не будинки чи планета, це простір поміж нами, що твориться й утримується нашим ставленням до інших, нашою гідністю бути серед людей. Поки нам не байдужі ті, хто з нами й проти нас, ми виявляємо людяність у світі. Війна лише загострює цю відповідальність, підвищує вимоги до кожного з нас.

З боку агресора війна – це спроба колонізації життєвого світу, коли він не вважає нас за людей, які мають право на власний дім, землю, мову, волю. У кожного з нас є можливість боротися чи підкоритися. Ця боротьба не лише в плоті, але в свідомості людей. У певному сенсі вона ніколи не завершиться. Це не протистояння світоглядів, до різниці між якими можливо виявляти терпимість, це захист свободи, права обирати власний шлях. Перемога у теперішній війні в Україні може бути одна для всіх, як спільним є й наш світ. Захист своїх ближніх, своєї землі і країни – це збереження світу, в якому живуть ті, кого ми любимо і знаємо. Це й наша гідність бути серед інших народів світу. Тому це більше, ніж зберегти особисте існування.

Мир – це стан, коли рівність, справедливість і людяність убезпечені. Бути людиною – це мати право на власний світ, жити за своїм вибором і не погодитися на рабство.

[19] Арендт Х. Люди за темних часів. К.: Дух і літера, 2008. С. 49.

[20] Там само. С. 347-348.

Інформація про автора:
Мулярчук Євген Іванович,
доктор філософських наук,
старший науковий співробітник відділу філософії культури, етики та естетики
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди Національної Академії Наук України
4, вул. Трьохсвятительська, Київ, 01001, Україна

Information about the author:
Muliarchuk Yevhen Ivanovych,
Doctor of Philosophical Sciences,
Senior Research Fellow at the Department of Philosophy of Culture, Ethics and Aesthetics
H.Skovoroda Institute of Philosophy National Academy of Sciences of Ukraine
4, Tryokhsviatitelska str., Kyiv 01001, Ukraine

DOI

ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПОГЛЯД ПСИХОЛОГА-ВИКЛАДАЧА

Мухіна Л. Я.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Воєнний стан в Україні, який був введений 24 лютого 2022 р. через воєнну агресію Російської Федерації проти України, створив нові умови освітнього середовища, який включає не лише звичний для карантинних вимог перехід до онлайн навчання, але також такий характер онлайн навчання, який позначається перебуванням учасників освітнього процесу в екстремальних умовах життя. Викладання, здобування вищої освіти в умовах окупації території перебування, періодичних сирен про повітряну тривогу, проживання в бомбосховищах та підвалах, переїзду до іншої країни, пошуку прихистку, переживання почуття втрати майна або його чистини, недостачі їжі, води та медикаментів та й навіть найгірше, усвідомлення нанесення шкоди здоров'ю або втрати близьких та рідних тощо, – і все це з паралельною волонтерською роботою для біженців, військових або просто людей, які перебувають поряд і потребують підтримки зумовлює виникнення нових завдань перед системою освіти та всіма учасниками освітнього процесу.

За таких умов актуалізуються не лише психологічні проблеми особистості, але також особливої гостроти набувають власне проблеми духовного розвитку особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Психологічні особливості духовного розвитку особистості розглядалися у працях філософів, психологів, педагогів з давніх часів, які широко і багатосторонньо аналізували сутність, умови, механізми та ін. проблеми психології духовного розвитку. Ще в поглядах Піфагора (576–496 рр. до н.е.) розглядалось питання філософської інтеграції ідей краси та мудрості в людській душі, мислитель співставляв та поєднував релігійні погляди з пошуком закономірностей між характером людини та її життям, переймався філософським пошуком Істини[1]. На сучасному етапі науковим дослідженням проблем психології духовного розвитку займаються такі вчені: М. Боришевський, О. Шевченко, Н. Володарська розглядають духовність як творчим оволодінням особистістю духовними цінностями[2], зосереджувалися на дослідження психологічних закономірностях духовного розвитку особистості, С. Ставицька досліджувала проблеми формування духовної самосвідомості[3], Е. Помиткін глибоко досліджував проблему розвитку духовного потенціалу людини, закономірностей та механізмів процесу духовного розвитку особистості[4], М. Савчин сформулював ідеї щодо психологічних особливостей духовних здатностей та духовного потенціалу особистості[5]. Отче, сучасні дослідники психології духовного розвитку зосереджують свою увагу на дослідження психологічних чинників духовного розвитку особистості. Психологічний супровід духовного розвитку особистості в умовах воєнного стану пов'язаний з проживанням клієнтом почуття емоційної болі, паніки, різних перехідних психологічних явищ, чим обґрунтовується важливе значення використання методу екофасиітації в даному контексті вирішення психологічних проблем. Сутність, особливості та принципи практичного застосування методу екофасилітації розглянуті у працях П. Лушина і пов'язані з поняттями «екологічність», «профіциторний підхід», «перехідні форми», «формування нової ідентичності».

Теоретико-методологічною основою написання даної статті є ідеї сучасних психологів та науковців Е. Помиткіна, М. Савчина та С. Ставицької щодо психології духовного розвитку та погляди П. Лушина на сутність методу екофасилітації.

Екологічний психологічний супровід (екофасилітація) проаналізований у працях П. Лушина[6]. Метод екофасилітації включає екологічний вплив на екосистему клієнт-психолог, що спрямований на спонтанний розвиток та саморегуляцію клієнта і психолога[7]; створення умов для усвідомлення клієнтом власних

[1] Помиткін Е. О. Психологічна діагностика духовного потенціалу особистості»: посібник. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. С. 8.

[2] Боришевський М., Шевченко О., Володарська Н. та ін. Психологічні закономірності розвитку духовності особистості: монографія; за заг. ред. М. Боришевського. Київ: Педагогічна думка, 2011. 200 с.

[3] Ставицька С. О. Духовна самосвідомість особистості: становлення і розвиток в юнацькому віці», монографія. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. 727 с.

[4] Помиткін Е. О. Психологічна діагностика духовного потенціалу особистості»: посібник. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 144 с.

[5] Савчин М. В. Духовна парадигма психології: монографія. Київ: Академвидав, 2013. 252 с.

[6] Лушин П. В. Экологичная помощь личности в переходный период: экофасилитация: монография. Киев, 2013. 296 с. (Серия «Живая книга» ; Т. 2).

[7] Там само. С. 55

ресурсів самодопомоги та програми особистісного розвитку[8]; трактування негативних емоційних та когнітивних особливостей психологічного стану клієнта як перехідних явищ[9], які проживаються клієнтом і зникають в процесі екологічного психологічного супроводу особистісного розвитку клієнта.

Е. Помиткін визначає два підходи до визначення духовного потенціалу людини: змістовний (духовний потенціал визначається спрямованістю особистості на вищі духовні ідеали, цінності та смисли, зокрема, естетичні, гуманістичні, екологічні, пізнавальні, самовдосконалення та самореалізації. За умов релігійності людини духовний потенціал приймає форму її спрямованості до Бога, до об'єднання власної волі з волею Творця) та функціональний (духовний потенціал характеризує вищий ступінь людської самоорганізації, який позначається високим рівнем свідомості, самосвідомості та вольової саморегуляції особистості), він асоціює духовний потенціал зі силою, енергією, потужністю, яка може проявлятися за певних умов або ж перебувати у проявленому стані як ознака реалізованості потенціалу[10].

На думку М. Савчина духовний потенціал людини визначає сукупність її духовних, душевних (психічних) і фізичних сил та властивостей, що визначають її відносини з Богом, людьми, світом та її життям[11] і визначає такі духовні здатності людини: здатність вірити, здатність любити, здатність творити добро для себе, для рідних, для загального блага та боротися зі злом[12].

С. Ставицька вважає, що духовної самосвідомості особистості поєднує фізичну (організм-тіло-індивід), соціальну (соціалізований індивід-особистість) та психічну (індивідуальність-суб'єкт) форми прояву і включатиме когнітивний компонент (уявлення, думки, знання, вірування, переконання ін.), почуттєвий компонент (любов чи ненависть, надія чи розпач ін.), діяльнісний компонент (вчинки та усвідомлення їх наслідків) і вольовий компонент (самоконтроль)[13].

Отже, можна стверджувати, що сутність екологічного психологічного супроводу духовного розвитку особистості полягає у наданні екологічної психологічної допомоги у процесі формування духовної самосвідомості особистості, її світогляду та системи цінностей, розвитку високоморальних особистісних якостей і духовних здатностей людини.

Для вирішення поставленої мети використано теоретичні методи наукового дослідження: спостереження, аналіз, синтез, порівняння.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. В актуальний час у закладах вищої освіти в Україні кожне навчальне заняття зі здобувачами освіти не проходить без впливу екстремальних умов життя учасників освітнього процесу, а також необхідності обговорення та вирішення питань щодо подолання наслідків воєнного стану. Слід зазначити, що змінилися не лише матеріальні та соціальні умови учасників освітнього процесу, але також спостерігається зміна їхнього ставлення до процесу навчання, його учасників, якісні зміни у самоставленні та того навчального матеріалу, який обговорюється під час занять. Внаслідок цього, від викладача психологічних дисциплін у закладах вищої освіти України сьогодні вимагається зміна акценту на практичне значення навчального матеріалу і можливостей його використання в актуальних умовах воєнного стану.

Волонтерська робота викладачів, які здійснюють підготовку майбутніх фахівців у галузі психології, включає різні форми роботи, в тому числі надання першої психологічної допомоги, проведення індивідуальних консультацій, групової роботи з біженцями тощо і відбувається паралельно з виконанням посадових обов'язків. З одного погляду, це зменшує можливості і час до підготовки до навчальних занять звичним способом, як це відбувалось до 24 лютого 2022 р., проте відкриває шляхи отримати значний і важливий інформаційний матеріал з реального життя клієнтів, набутого нового досвіду психологічної роботи з біженцями та людьми, які проживають в надзвичайних умовах життя, під окупацією. Опрацювання цього інформаційного матеріалу та досвіду практичної психологічної роботи під час навчальних занять зі здобувачами освіти є дуже цінним чинником збагачення освітнього процесу надзвичайно цінним фаховим змістом та сприяє якісному і глибокому засвоєнню знань здобувачами освіти з навчальних дисциплін за спеціальністю 053 Психологія.

Формулювання цілей (постановка завдання). ***Мета*** полягає у аналізі актуальних практичних проблем психології духовного розвитку в умовах воєнного стану під час викладання психологічних дисциплін у закладах вищої освіти

[8] Лушин П. В. Экологичная помощь личности в переходный период: экофасилитация: монография. Киев, 2013. 296 с. (Серия «Живая книга» ; Т. 2).С. 57–58.

[9] Там само. С. 59.

[10] Помиткін Е. О. Психологічна діагностика духовного потенціалу особистості»: посібник. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. С. 29.

[11] Савчин М. В. Фундаментальні духовні здатності особистості», *Науковий вісник Херсонського державного університету, Серія : Психологічні науки*, 2014. Вип. 1(1). С. 97.

[12] Там само. С. 92–98.

[13] Ставицька С. О., Кутішенко В. П. Теоретичне обґрунтування розвитку структури самосвідомості особистості. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки*: збірник наукових праць. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. № 4(49). С. 140.

та здійснення волонтерської роботи для надання психологічної допомоги населенню України в період воєнного стану.

Відповідно до зазначеної мети у роботі поставлено такі ***завдання***: проаналізувати практичний досвід викладача та психолога щодо проблем психологічного супроводу духовного розвитку особистості в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Розглянемо деякі питання, що викликають інтерес у здобувачів освіти під час освітнього процесу та клієнтів психологічних сесій в межах волонтерської роботи викладача-психолога у період воєнного стану.

Одна із проблем, яка постала перед українським народом у лютому 2022 р., – це проблема передбачення та готовності до вторгнення російської армії в Україну. Рівень цивілізованого розвитку світу, історична пам'ять про війни у минулому, відсутність ворожого ставлення до російських громадян зі сторони українського народу тощо зумовили те, що ввечері 23 лютого 2022 р. значна частина населення України не передбачала реальну можливість того, що наступний день значно змінить умови їхнього життя, виникнуть гострі проблеми, які необхідно буде вирішувати негайно, часто навіть інтуїтивно і в більшій мірі неосмислено, неусвідомлено, адже 24 лютого 2022 р. почалися активні бойові дії на території України внаслідок воєнної агресії, нападу Російської Федерації на Україну.

Таку ситуацію з психологічної точки зору можна пояснити як проекцію добросусідського ставлення українського народу до громадян Російської Федерації, бажання українців жити в мирі та взаємоповазі на ставлення до українців зі сторони російського народу, уявлення про більшменш логічну та добросовісну політику Російської Федерації по відношенню до України. Тобто, більше частина українського населення вважала, що так само як безглуздо думати про напад України на Російську Федерацію, так само не варто допускати думки про реальну загрозу нападу Росії на Україну. Ці проекції були пов’язані не лише з необхідністю наявності психологічного захисту в ситуації, коли військова техніка зосереджувалась на кордоні Російської Федерації з Україною, але також різними суспільно-політичними та соціально-економічними чинниками.

Аналіз особливостей освітнього процесу під час підготовки майбутніх психологів, вивчення клієнтських запитів щодо отримання психологічної допомоги показує тенденцію до актуалізації теоретичних та практичних проблем психології духовного розвитку. Все частіше піднімаються питання почуття ненависті, насилля, провини, сорому, добра і зла, психологічного супроводу процесу переосмислення світоглядних уявлень та переоцінки системи цінностей особистості. Зараз на психологічних майстер-класах та вебінарах все частіше можна почути думки досвідчених психологів-науковців та практичних психологів про надзвичайну актуальність християнських моральних заповідей, що містяться у Біблії, про місце і значення у процесі психологічного супроводу духовно-релігійного чинника, проблем психології віри. В соціальних мережах, на рекламних носіях і бігбордах збільшилась кількість закликів до молитви за Україну.

Е. Помиткін вважає, що «психологія духовного розвитку повинна взяти на себе значну частину функцій орієнтації людства на вищі ідеали, загальнолюдські цінності. Для цього бачиться необхідним теоретичне обґрунтування критеріїв духовності, психологічних закономірностей духовного розвитку, конкретизація духовних ідеалів і цінностей»[14].

В наш час українці на власні очі бачать, що ані загальнолюдські принципи моралі, ані традиційні культурні цінності не стримують проросійських активістів та солдат армії Російської Федерації від скоєння воєнних злочинів в українських містах та селах. Окупанти виявили значний рівень жорстокого насилля на території України, зруйнували чимало житлових будинків, об’єктів соціальної інфраструктури, спричинили сотні смертей серед мирного населення тощо. З погляду психології духовності в даному питанні особливо слід звернути увагу на поняття автентичної моралі людини як внутрішнього регулятора, основою якої є совість і яка формує власне визначення того, що є добро і зло[15].

Саме якісні характеристики, чистота совісті окремих людей виступає одним із ключових чинників морального вибору людини в умовах воєнного стану, коли кожна людина вирішує, чи дотримуватися їй у своїх діях людяності, відповідальності, законів війни, чи відмовлятися виконувати антиморальні накази і вбивати невинних людей тощо.

Таким чином те, що зараз спостерігається у діях російських солдат на території України чітко показує, до чого призводить недостатня увага до формування духовних цінностей окремо взятих людей у країні. Отже, успіх політичного, економічного, соціального та технологічного життя країни, її місце у системі міжнародних відносинах може мати надійний фундамент за умови, якщо у суспільстві стверджуються і шануються високі моральні ідеали так, що сприяє кожна усвідомленню кожною людиною необхідності у житті, великого значення і дотри-

[14] Боришевський М., Шевченко О., Володарська Н. та ін. Психологічні закономірності розвитку духовності особистості: монографія; за заг. ред. М. Боришевського. Київ: Педагогічна думка, 2011. С. 10.

[15] Савчин М. В. Духовна парадигма психології»: монографія. Київ: Академвидав, 2013. С. 5.

манню принципів загальнолюдської моралі, чистої совісті у своєму повсякденному житті та професійній діяльності.

Сучасні реалії умов життя в Україні наповнені прикладами вираження справжньої любові до ближніх серед волонтерів, членів релігійних спільнот, капеланів, військових, а також звичайних людей, які може ніколи не матимуть за це нагороду чи публічний розголос, проте їх вчинки є втіленням тих духовних ідеалів, які надають життю справжній зміст і мотивують до особистісного розвитку на засадах високоморальних духовних цінностей, розкриваючи красу життя, людяності і добра. М. Бердяєв виокремлював окремий вид любові – душевно-духовну любов, яку він характеризував таким чином: «Лише духовно-душевна любов, у якій душа перетворюється на дух, є любов жива, боголюдська»[16].

Такі альтруїстичні мотиви та вчинки людей є значним чинником сили духу і перемоги українського народу, який сприяє не лише тому, щоб вижити, але також стати сильнішими, кращими і якісно ефективно інтегрувати набутий життєвий досвід у реалії життя. Таким чином, агресія Російської Федерації проти суверенної України сприяла зміну вектора уваги суспільної свідомості у світі від матеріального збагачення, ствердження свого соціального статусу недобросовісними способами і т. д. до проблем духовного розвитку особистості, цінування своєї сім'ї та поваги до Батьківщини. Воєнний час – це час, коли від кожної людини вимагається менше говорити про любов до ближнього та людську гідність, а більше виявляти їх у практичних ситуаціях життя.

Стрімкий динамічний характер подій в Україні в період воєнного стану розкриває об'єктивну реальність у питаннях дружби, родинних відносин, самоставленні, сформованих психологічних особливостей людини, її життєвих цінностей і орієнтирів тощо, а також створює нові умови до якісних позитивних змін особистості та життя людини загалом. Кризові умови життя українців виконують функцію лакмусового папірця, який розкриває справжній зміст міжособистісних відносин, сутність внутрішнього світу людини, викриваючи лицемірство, реалістичний рівень моралі і зрілості особистості.

Одна із особливостей процесу переоцінки цінності мешканців на території України є надання великої уваги тим речам і явищам, які до початку воєнного стану мали певною мірою другорядне значення. Так, особливе значення для біженців набуває проста чашка кави, коли вона пропонується волонтерами; незвично спостерігати значну радість одержання молодими людьми свідоцтва про шлюб, яке засвідчує про щирі почуття, незважаючи на простий спортивний чи військовий одяг наречених; в Україні в наш час спостерігається підвищення цінності присутності поряд рідної та близької людини, коли навкруги виникають безліч ситуацій розлуки і суму за близькими, а інколи також біль загублення дитини серед великого скупчення людей чи під час вибухів зі зброї окупанта тощо.

Все це вище викладене ілюструє динамічне короткотривале проходження українським народом стадій духовного розвитку відповідно до ідей психолога Р. Ассаджіолі[17]. Він вважав, що на першій стадії духовного розвитку людина є звичайним психологічним суб'єктом життя, який переймається буденністю та не цікавиться проблемами мети, сенсу та цінності життя; другу стадію він визначав появою стану рефлексії, яка супроводжується загальним відчуттям незадоволеності, порожнечості повсякденного життя; третій стадії духовного розвитку характерно наявність суперечностей внутрішнього світу і актуалізації проблеми пошуку шляхів їх вирішення; четверта стадія характеризується моральною кризою людини, загостренням проблем духовного розвитку, необхідністю подолання почуття провини, потребою у психологічному супроводу особистісного розвитку; п'ята стадія характеризується формуванням результатів успішного вирішення внутріособистісного конфлікту, подолання протиріч внутрішнього світу людини; шоста стадія позначається ще однією кризою, яка спричинена духовним пробудженням, а сьома, завершальна стадія, веде до якісного нового світогляду, глибокого усвідомлення змісту життя, нових життєвих перспектив. Таким чином, екологічний психологічний супровід духовного розвитку українського народу має велике значення в актуальних умовах українського народу, що сприяє якісному подоланню психологічних та світоглядних проблем, профілактиці психічних розладів, пошуку оптимальних шляхів вирішення матеріальних та соціальних проблем в умовах воєнного стану.

Е. Помиткін звертає увагу на те, що а думку В. Зеньковського основною ознакою людської особистості є самосвідомість, яка невід'ємно пов'язане з духовністю[18]. Таким чином, відповідальне ставлення до формування духовної самосвідомості особистості є одним із ключових чинників формування високоморальних якостей та духовного розвитку особистості. У ході аналізу структури духовної самосвідомості С. Ставицька звертає увагу на самооцінку як значний чинник формування духо-

[16] Помиткін Е. О. Психологічна діагностика духовного потенціалу особистості»: посібник. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. С. 10.

[17] Савчин М. В. Духовна парадигма психології»: монографія. Київ: Академвидав, 2013. С. 11.

[18] Помиткін Е. О. Психологічна діагностика духовного потенціалу особистості»: посібник. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. С. 30.

вної самосвідомості особистості[19]. Таким чином, успішне якісне переосмислення оточуючої реальності в умовах воєнного стану з позицій психології духовного розвитку та пошук оптимальних шляхів вирішення питань духовно-психологічного характеру передбачає формування здорової самооцінки людини, якісного формування її «Я-образу».

Як будь-яка кризова ситуація, ситуація воєнного стану, незважаючи на жахливі наслідки і людські втрати, має значні можливості для особистісного розвитку людей. Підвищення попиту на психологічну допомогу, очевидність користі і значення психології для людини підвищує інтерес до даної професії, повагу до фахівців у галузі психології. Екологічний психологічний супровід особистісного розвитку відіграє роль мультиплікатора особистісних змін, а також сприяє профілактиці виникнення розвитку негативних психічних станів та розладів, оскільки психолог враховує особливості життєвої траєкторії людини, принцип клієнтоцентрованості створює умови до значної якісної динаміки особистісного розвитку людини, а екологічний фон екосистеми психолог-клієнт сприяє інтеграції роботи клієнта та психолога в досягнення якісних позитивних змін внутрішнього світу клієнта.

Висновки. Аналіз особливостей освітнього середовища з позиції викладача психологічних дисциплін та професійного простору практикуючого психолога в умовах воєнного стану в Україні дозволив виявити тенденції актуалізації проблем психології духовного розвитку. В наш час спостерігається підвищення інтересу до світоглядних питань, категорій добра і зла, любові та ненависті, формування високоморальних якостей особистості тощо. Використання потенціалу та напрацювань науковців та практиків в галузі психології духовного розвитку має важливе значення на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Виявлені тенденції актуалізації питань психології духовного розвитку в українському суспільстві обґрунтовує актуальність створення програм психологічних тренінгів супроводу духовного розвитку особистості в умовах воєнного стану. Отже, подальші дослідження можуть бути пов'язані з поглибленим вивченням сучасних практичних проблем психології духовного розвитку з урахуванням особливостей життя українського населення в умовах воєнного стану, обґрунтуванням методології створення програм психологічних тренінгів супроводу духовного розвитку особистості в умовах воєнного стану.

[19] Ставицька С. О., Кутішенко В. П. Теоретичне обґрунтування розвитку структури самосвідомості особистості. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки*: збірник наукових праць. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. № 4(49). С. 140–146.

Інформація про автора:

Мухіна Любов Яківна,
старший викладач, здобувач ступеня доктора філософії в галузі психології,
методист вищої категорії кафедри психології та особистісного розвитку
Навчально-науковий інститут менеджменту та психології
Державного закладу вищої освіти «Університет менеджменту освіти»
52А, вул. Січових стрільців, м. Київ, 04053, Україна

Information about the author:

Mukhina Liubov Yakivna,
Senior Lecturer, PhD student, Methodist of Higher Category at the Department
of Psychology and Personal Development
Institute of Management and Psychology of SIHE «University of Educational Management»
52A, Sichovykh Striltsiv str., Kyiv, 04053, Ukraine

DOI

ВІЗІОНЕРСЬКИЙ ХАРАКТЕР ПІСЕННОЇ ЛІРИКИ СТІНГА В КОНТЕКСТІ ВІЙНИ 2014–2022 РОКІ

Науменко Н. В.

Постановка проблеми. Важливим засобом, що допомагає відобразити історичні події, зворушити душу, є художня література. Саме це джерело знань має невичерпні можливості для осягнення минулого у художніх образах. Актуальність історичної, зокрема антимілітаристської, теми в літературі з новою силою постала в наші дні, коли з 2014 року на Донбасі ведуться воєнні дії під орудою тих, хто донедавна називав себе «старшим братом» для українців, а вже у 2022-му, внаслідок повномасштабного вторгнення російських військ та розпочатого ними «ядерного шантажу», над світом нависла серйозна загроза третьої світової війни. І якщо історія, згідно з відомим афоризмом Г. Геґеля, учить нас того, що вона нічого не учить, то корисно звернутися до красного письменства, котре здатне вплинути на свідомість сучасника чи не сильніше, ніж історичні трактати.

У сучасній світовій літературі антивоєнна тематика знаходить вираження у різних ідейно-тематичних, композиційних і проблемних вимірах – від глибокої трагедії та героїчного епосу до блискучих взірців гумору і сатири, від великих до малих жанрових форм. Усі ці формозмістові чинники здатна поєднати пісня. Основою архітектоніки пісенного вірша є розміщення і логічний зв'язок образів-емоцій, розвиток думки, перехід від одного почуття чи переживання до іншого. Градації образів і почуттів у ліриці схожі на зміни тональностей, темпів, інтенсивності звучання, характерні для музичних творів, – відхилення, модуляції, контрапункти, прикраси-мелізми, динамічні відтінки. У ліриці захоплюють антитези, контрастність образів, підкреслення не тільки змін у русі переживань, настроїв, а й їхніх суперечностей, протистояння між ними.

Стінг – самобутній англійський поет-пісняр, який є водночас і ліриком, і епіком. У численних текстах він розкриває насамперед свій світ і завжди співвідносить виливи власних, індивідуальних переживань, настроїв, роздумів із настроями людей, близьких йому за світоглядом, переконаннями, ставленням до життя. Загалом у цьому розрізі доцільно поглянути на «антивоєнні» жанрово-стильові та образні риси творів Стінга як на своєрідні архетипні комплекси, суголосні з реаліями Національно-визвольної війни 2014–2022 років в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові студії творчості Стінга розпочалися в Україні порівняно нещодавно. Харків'янка Олена Стецкович – професійний викладач вокалу – бере до уваги передусім музичні особливості творів співака, еволюцію індивідуального стилю, що його поділяє на три періоди й послідовно окреслює специфіку кожного з них. Головним у її розвідках є висновок про вихід стилю Стінга за межі поп-музики та подальше тяжіння до синтезу академічних і етнічних традицій. Іншими словами, його виконавський стиль «значною мірою є стриманим, аскетичним, загострюючи увагу слухачів насамперед на глибині музичної та поетичної мови митця»[1]. Це й зумовило унікальність його доробку та водночас актуальність досліджень у цій галузі.

Найґрунтовніша на сьогодні монографія, присвячена музичному та віршовому стилеві Стінга, належить англійському науковцеві Кристоферу Ґейблу (2009), який скрупульозно розглядає доробок співака у діахронії, від альбому до альбому, з позицій не лише музикознавчих, а й літературознавчих. Суто антивоєнними композиціями К. Ґейбл визначає чотири: із альбому «The Dream of the Blue Turtles» 1985 року – «Russians» та «Children's Crusade», із «… Nothing like the Sun» 1987 року – «History Will Teach Us Nothing», а з «Sacred Love» року 2003-го – «This War». Однак, на думку дослідника, лише першу та останню пісні з наведеного переліку присвячено реальним війнам – «холодній» між СРСР та західним світом (друга половина XX століття) і конфліктові в Іраку, що мав на меті повалення режиму Саддама Хусейна[2]. Коли ж узяти до уваги твори «Children's Crusade» та «History Will Teach Us Nothing», то у них військова концептосфера виступає радше втіленням застороги проти можливих збройних (і не лише) конфліктів між людьми та країнами. Виходячи із суто образних аспектів вірша, до цього переліку варто долучити «When the Angles Fall» із альбому «The Soul Cages» (1991), «Something the Boy Said» із альбому «Ten Summoner's Tales» (1993), «Pretty Young Soldier» та «Inshallah» із альбому «57th & 9th» (2016).

Формулювання цілей. Мета цієї роботи – на основі аналізу творів Стінга, пов'язаних із антивоєнною тематикою, показати роль формальних (жанр, мова, тропіка, образність) та змістових (тема, ідея, проблема) елементів у становленні пісенного тексту

[1] Стецкович О.В. Творча діяльність Г.М. Самнера (Стінга): аспекти вияву мистецької індивідуальності. *Актуальні проблеми гуманітарних наук.* 2020. Вип. 30, т. 1. С. 239.

[2] Gable, C. The Words and Music of Sting. London: Greenwood Publishers, 2009. P. 25, 98.

як особливого жанроутвору з візіонерськими інтонаціями, відкритими до інтерпретації в контексті історичних реалій України 2014–2022 років.

Виклад основного матеріалу дослідження. Гармонійна відповідність форми писемного твору його змістові, індивідуальність світобачення письменника, зумовлена вмінням виразити його у слові, прагнення відкрити нове бачення предмета або явища навколишнього світу – це ті категорії, які окреслюють поняття літературної майстерності[3]. У нашому випадку йдеться і про майстерність композиторську та виконавську, тож завдяки поєднанню цих трьох масивів у своєму індивідуальному стилі Стінг здатен установити діалог зі слухачем, створити перед ним у реальному часі не лише виразну картину минулого, а й візію майбутнього.

Ключові мотиви англійської літературної балади – сутність та цінності життя й буття, вплив почуттів на особистість, основні історичні зміни у політичному та культурному житті суспільства, роль релігії та віри для людини[4] – потужно актуалізувалися у доробку Стінга, оскільки стали відповіддю на кризові ситуації, яких у наші дні не бракує. Англійський журналіст Вік Ґарбаріні засвідчив: під час одного з візитів до співака він помітив, як той одночасно працював «над баладою про вампіра, над піснею – сув'яззю реггі та вальсу, в якій сполучився мотив Великої війни (доби хрестових походів. – *Н.Н.*) із залежністю від героїну, та над слов'янською мінорною мелодією в симфонічному оркеструванні»[5]. На нашу думку, тут ідеться про пісні «Тіні під дощем», «Дитячий хрестовий похід» та «Росіяни»[6].

Цю останню співак упродовж тривалого часу не виконував, уважаючи її неактуальною на тлі суспільно-політичних подій початку 1990-х років (передусім завершення «холодної війни» та розвалу СРСР). З другого боку, український політолог І. Хижняк зазначив, що вона виникла під впливом діяльності так званого «Червоного клину» – організації, покликаної провадити серед молоді агітацію засобами рок-музики[7]. А лейтмотивом її було чотири рази повторене твердження: «росіяни теж люблять своїх дітей» (*Russians love their children too*), на яке Стінга надихнув перегляд популярних радянських мультиплікаційних фільмів, зокрема «Бременських музикантів».

На початку березня 2022 року, через 10 днів після повномасштабного вторгнення Росії в Україну, ця пісня набула нового значення як антивоєнний твір. За визнанням самого Стінга: *«Дуже рідко я співав «Росіян» після того, як їх було написано, бо подумати не міг, що вони знову стануть на часі. Одначе у світлі кривавого та хибного рішення одного чоловіка напасти на мирних сусідів, які ніякого зла йому не заподіяли, ця пісня стає новим закликом до вселюдства. До хоробрих українців, які воюють із брутальною тиранією, і до багатьох росіян, котрі протестують проти путінського режиму навіть під загрозою арешту та ув'язнення: Ми всі любимо своїх дітей. Зупиніть цю війну!»*[8].

Відтоді кожен концерт із відновленого після піку коронавірусної епідемії туру «My Songs» Стінг розпочинає саме цією піснею. Окрім нового камерного аранжування (гітара та дві віолончелі), автор скорегував і текст вірша, з останніх двох строф зробивши одну та вилучивши згадку про американського президента Рейгана і його обіцянку «захистити західний світ» («*Mr. Reagan says, We will protect you…*»), унаслідок чого закінчення твору стало більш відкритим:

There is no historical precedent to put the world in the mouth of a president
There's no such thing as a winnable war
It's a lie we don't believe anymore
We share the same biology, regardless of ideology
What might save us me and you
Is that the Russians love their children, too[9]

Водночас потужна актуалізація тематики, закладеної в поезії, спостерігається не лише у 2022-му, а ще й у 2011-му році. Це був складний період розвитку державності, коли після перемоги В. Януковича на президентських виборах 2010 р. було підписано небезпечні для суверенітету нашої країни Харківські угоди, котрі подовжували термін базування в Україні Чорноморського флоту РФ до 2042 року в обмін на знижки за газ; відбувалося поступове переписування національної історії під орудою тодішнього міністра освіти і науки Табачника, а у літературному просторі активно ширилися кон'юнктурні писання на кшталт «поеми» Б. Білаша «Цена предательства» або багатосторінкового панегірика В. Спажука «Виктор Янукович: жизнь под знаком факториала». Іншими словами, тривала хоч і не збройна, але все ж напру-

[3] Семенюк Г.Ф., Гуляк А.Б., Науменко Н.В. Літературна майстерність письменника. Київ: Видавництво «Сталь», 2015. С. 12.

[4] Арендаренко І. По дорозі й назустріч (англійська та українська романтичні поезії: порівняльна типологія і поетика): монографія. Київ: ПЦ «Фоліант», 2004. С. 28.

[5] Garbarini, V. Sting under the Gun. *Musician*. #82 (August 1985). P. 28–35.

[6] Науменко Н.В. Образи його серця… Формозмістові домінанта пісенної лірики Стінга: монографія. Київ: Видавництво «Сталь», 2019. С. 21.

[7] Хижняк И.А. Рок-н-ролл: реальность и виртуальность в информационном пространстве США и Великобритании. Руководство по истории музыки, социологии культуры, страноведению, управлению потоками международной медиакоммуникации, эстетике протестной тематики и радикализма и многому другому. Киев, 2014. С 300.

[8] Sting releases 'Russians' (Guitar/Cello Version) to benefit Help Ukraine Center... URL: https://www.sting.com/news/title/sting-releases-russians-guitarcello-version-to-benefit-help-ukraine-center. Access date: 12.04.2022.

[9] Sting. Russians. *The Dream of the Blue Turtles.* URL: www.sting.com/discography/ album/20/Albums. Access date: 12.04.2017.

жена боротьба України за власну національну ідентичність. І саме в ці дні, під час чергового концертного туру Стінга «Symphonicities» (7 липня 2011 р.) пісня «Russians» зазвучала по-новому, обрамлена у фрагменти опери «Псков'янка» Миколи Римського-Корсакова та сюїти «Поручник Кіже» Сергія Прокоф'єва (фрагмент «Весілля Кіже»).

Спробу художньо проінтерпретувати супутні до воєнної теми, зокрема й через прийом «зв'язку часів», зроблено у четвертій за порядком пісні зі «Сну…» – «Дитячий хрестовий похід» («Children's Crusade»). Колізію численних юних життів, занапащених в ім'я ефемерної ідеї, Стінг спроеціював на проблему наркоманії, котра стала справжнім бичем для Великобританії 1970-1980-х років[10]. Адже володарі та міністри – світські «пастирі» XX століття, чиїм обов'язком мало б бути запобігання поширенню наркотичної залежності, насправді виявилися байдужими до цього людського горя («*Corpulent generals safe behind lines*»). З другого боку, і видіння та голоси, які супроводжували маленьких французьких «пророків» у XIII ст. – напівлегендарних підпасича Етьєна, Стефана із Клоя та інших – цілком могли бути зумовлені вживанням опіуму та опіатів[11], тому прикметною деталлю-символом оповіді стає **мак** («смертельна гіркота для юнаків»):

Midnight in Soho, nineteen-eighty four
Fixing in doorways, opium slaves
Poppies for young men, ***death's bitter trade***
All of those young lives betrayed
All for the children's crusade[12].

(*…Вісімдесяті. У Сохо, вночі,*
Опій збирає страшні врожаї.
Опій – для юних! – на обрії – Схід…
Смерть за життям – слід у слід,
Дитячий хрестовий похід!..[*]

І тим тривожніше звучить ця пісня в наші дні, чим більше у часопросторі російсько-української війни назріває новий «дитячий хрестовий похід». Відповідно до офіційних даних, унаслідок великих утрат серед регулярної армії «країна-агресор планує втягти у криваву повномасштабну війну 1800 підлітків віком 17-18 років»[13], тобто членів мілітаристської організації «Юнармія», а в ролі «опіуму – смертельної гіркоти для молодиків» виступає всеосяжна антиукраїнська пропаганда – особливо небезпечна на тлі повної неможливості отримати альтернативну інформацію. Тому дедалі частіше в Інтернеті з'являються маніфести-застороги батькам «юнармійців» не відпускати своїх нащадків на неминучу смерть, і їхню співзвучність із реаліями стародавніх хрестових походів можна проілюструвати приспівом пісні:

The children of England would never be slaves
They're trapped on the wire and dying in waves
The flower of England face down in the mud
And stained in the blood of a whole generation…

(Ні, Англії діти – вовік не раби:
Вже краще загибель, ніж пута ганьби!
Ці Англії квіти – десь там, на полях;
Нескінчений шлях усього покоління…)

«*Історія вчить лише того, що вона ніколи нічого не навчила народи*», – цей класичний афоризм, як уже згадувалося, належить Г.В.Ф. Гегелеві. По-іншому цю тезу сформулювала Індіра Ґанді: «Історія – найкращий учитель, у якого найгірші учні»[14]. Та й у самого Стінга, учителя за фахом, цю ідею висловлено в образному ключі, тому й її можна кваліфікувати як афоризм: «*Уроки історії потонули в червоному вині*» (*History's lessons drowned in red wine* – «Дитячий хрестовий похід»). Чому саме «червоне вино»? Вочевидь, це вияв особливості класичного англійського афоризму, якому притаманні нестандартні синтагматичні зв'язки лексем, інтертекстуальність, стилістичні фігури[15]: червоне вино є символом належності до привілейованого класу[16] й водночас стихією, котра змушує забути про насущні проблеми.

На відміну від «Походу…», пісня Стінга «Історія не вчить нас нічого» (1987) не є інтерпретацією конкретної історичної події, а, радше, підсумком цілого періоду розвитку суспільства – епохи, а може й ери[17]:

Our written history is a catalogue of crime
The sordid and the powerful, the architects of time
The mother of invention, the oppression of the mild
The constant fear of scarcity, aggression as its child[18]

---

[10] Clarkson, W. Sting: The Biography. London: Blake, 2000. P. 290.

[11] Gable, C. Op. cit. P. 26.

[12] Sting. Children's Crusade. *The Dream of the Blue Turtles*. URL: www.sting.com/discography/album/20/Albums. Access date: 12.04.2022.

[*] Тут і далі цитати з творів Стінга подаються у перекладі авторки статті.

[13] Орлова В. РФ може пустити на «розхідний матеріал» дітей з «юнармії Криму». URL: https://www.unian.ua/war/rf-mozhe-pustiti-na-rozhidniy-material-ditey-z-yunarmiji-krimu-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11752906.html. Дата звернення: 12.04.2022.

[14] Антологія афоризмів / упоряд. Л. Олексієнко. Донецьк: Видавництво «Сталкер», 2004. С. 209.

[15] Анастасьєва О.А. Англомовний афоризм: прагмастилістичний та когнітивний аспекти: дис. … канд. філол. наук (10.02.04). Запоріжжя, 2017. С. 173.

[16] Науменко Н.В. Черлений дзвін, цілитель душ нетлінний: образи вина в українській поезії: монографія. Київ: Видавництво «Сталь», 2018. С. 13.

[17] Науменко Н.В. Образи його серця… С. 30.

[18] Sting. History Will Teach Us Nothing. *…Nothing like the Sun.* URL: www.sting.com/discography/album/18/Albums. Access date: 12.02.2022.

Провідною тут є ідея «навчитися відкинути минуле», «повернутися до першого дня світотворення», або ж – заклик розпочати відлік історії спочатку, супроводжуваний рефреном «sooner or later» («рано чи пізно»). Саме він є спільним знаменником для бінарних опозицій, на яких ґрунтується текст, – «свобода / несвобода», «віра / розум», «минуле / сьогодення», а відтак виводить на архетипне значення війни як постійного змагання Світла та Темряви[19]. Фактично Стінг завершує цю пісню словами надії («*Знайте свої людські права й будьте тими, ким ви прийшли у світ*»), та при цьому зосереджується на сучасних йому реаліях боротьби за владу[20], про що свідчать два лейтмотиви – «війна» та «страх».

Кожен рядок пісні – роздум на теми свободи, релігії, влади та війни. Тому ще в зачині актуалізується філософема зламу XIX – XX століть – ніцшеанська ідея «смерті Бога»[21], а точніше – трансформація людського світогляду від образу церковного божества до усвідомлення Бога у кожного в душі. Ця ідея увиразнена вжитим у тексті пісні концептом «гри актора» (у контексті цієї статті – й телеведучого): його слова потрапляють глибоко в серце, але невідомо, до якої реакції це може спричинитися. Та водночас наприкінці вірша з'являється мотив, актуальний і в нинішньому світі, – перемога у безкровній війні, котра, за задумом героя Стінга, має здійснитися через **слово**:

Convince an enemy, convince him that he's wrong
Is to win a bloodless battle where victory is long.

У pendant до «History…» звучить проникливий реквієм, помежований латиноамериканськими танцювальними ритмами, – «Вони танцюють на самоті» («They Dance Alone»). Цю пісню Стінг присвятив родичам політв'язнів, згідно з офіційною версією – «зниклих безвісти» під час державного перевороту у Чилі 1973 року[22]. «Уявлення про минуле ніколи не буває статичним пунктом, а його змінність добре відображає динаміку самосвідомості літератури», – говорить Я. Поліщук[23]. І це є чинником різночитань у сприйнятті однієї історичної події представниками різних стилів, родів та жанрів літератури. Пісню «Вони танцюють на самоті» Стінг розпочинає, зокрема, такою сценою: самотні жінки танцюють, тримаючи портрети батьків, синів, коханих, і це – єдина форма їхнього німого протесту. За звукове тло для неї правлять партії флейти Пана (алюзія до південноамериканської фольклорної музики) та ударних (схожих на відлуння від пострілів):

They're dancing with the missing
They're dancing with the dead
They dance with the invisible ones
Their anguish is unsaid
They're dancing with their fathers
They're dancing with their sons
They're dancing with their husbands
They dance alone
They dance alone[24].

Вірш за віршем Стінг увиразнює кожну окрему сцену для кращого розуміння й переживання реципієнтом. У *першій* строфі ліричний оповідач висловлює подив: чому ці жінки танцюють самі, якщо чилійський народний танець куека, про який ідеться у пісні, – парний. У *другій* він зосереджується на вимушеному мовчанні своїх героїнь: якщо скажуть хоч слово, їх одразу заарештують або й розстріляють. На це працює передусім фігура оксиморону (*silent faces… scream so loud*). І, нарешті, у *третій* оповідач апелює до безпосереднього винуватця всіх бід – Августо Піночета. Саме цей останній куплет розповідає про настирливу волю людини до влади, ґрунтовану, одначе, всього-на-всього на фінансуванні від подібних режимів із-за кордону (за висловом Н. Хамітова, «воля до влади – це вічно голодна влада»[25]). Є тут і фігура риторичного звертання, котра замикає цілу пісню, – пропозиція диктаторові уявити його власну матір на місці знедолених жінок:

No wages for your torturers
No budget for your guns
Can you think of your own mother
Dancin' with her invisible son…

І знову, як і в попередніх творах на історичну тематику, Стінг завершує свою похмуру за тональністю оповідь у ключі надії[26]. У музичному оформленні це виражено у переході від повільного темпу рапсодії до запального бразильського ритму самби, під яку відлунюють останні слова: «we'll dance». І, зокрема, у партії саксофона – в чергуванні одноманітних бурдонних звуків із імпровізаціями. Таке варіювання ритмів, а отже, й емоційного наповне-

[19] Hoyte, V. The Archetypal Roots of War: Understanding the patterns in our minds may lead to an end to war. URL: https://www.context.org/iclib/ic04/hoyte/ Access date: 14.04.2022.

[20] Gable, C. The Words and Music of Sting. London: Greenwood Publishing Group, 2009. P. 45.

[21] Nietzsche, F. Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik und altere Kritische Studienausgabe. Hsgb. von Giorgio Golli und Mazzine Montinari. Munich, 1980. S. 88.

[22] Clarkson, W. Sting: The Biography. London: Blake, 2000. P. 313.

[23] Поліщук Я.О. Література як геокультурний проект: монографія. Київ: Академвидав, 2008. С. 31.

[24] Sting. They Dance Alone. *...Nothing like the Sun.* URL: www.sting.com/discography/album/18/Albums. Access date: 12.02.2022.

[25] Хамитов Н.В. Пределы мужского и женского. Киев: Либідь, 1998. С. 57.

[26] Gable, C. Op. cit. P. 45.

ння пісні суголосне з явищем, про яке Р. Тагор у статті «Віросповідання художника» писав: «*Єдність вірша виявляється у його ритмічній основі, в його характерності… Ритм виявляється не просто у сумірному сполученні слів, а й у ґрунтовному зчепленні ідей, у музиці думки, породженої не логікою, а внутрішньою інтуїцією*»[27].

І в цьому не можна не помітити аналогії з відеокліпом «Hey Hey Rise Up» на слова стрілецької пісні «Ой у лузі червона калина похилилася…» (автор – Степан Чарнецький). У роботі над ним узяли участь музиканти групи «Pink Floyd» і піаніст індійського походження Нітін Соні, створивши музичний фон для а-капельного співу фронтмена українського гурту «Бумбокс» Андрія Хливнюка (відео його виступу проеціювалося на ар'єрсцену). Вербалізоване в поезії Стінга видиво жінок, які танцюють, тримаючи в руках портрети чоловіків, у цьому кліпі змінюється приголомшливими кадрами з відеорепортажів – ворожі танки з літерою Z пересуваються територією України, а селяни намагаються зупинити їх голіруч; мешканці Київщини самотужки вибираються з окупованих міст; рятувальники виносять поранених із-під завалів; батьки прощаються з дітьми під час евакуації… Менш ніж за тиждень пісня увійшла до престижних чартів iTunes у 25 країнах, що не лише свідчить про потужну підтримку України в усьому світі, а й утверджує неподоланну силу мистецтва.

Ще до появи пісні «They Dance Alone» елегія, надто ж поєднана з некрологом**,** стала глибинним виявом трагізму життя у Стінга[28]. Із часів «Поліції» відомий реквієм у пам'ять померлих від голоду дітей Африки – «Driven to Tears» («Доведений до сліз», альбом 1980 р. «Zenyatta Mondatta»):

Hide my face in my hands, shame wells in my throat
My comfortable existence is reduced to a shallow meaningless party
Seems that when some innocent die
All we can offer them is a page in a some magazine
Too many cameras and not enough food
'Cos this is what we've seen[29]

Як видно з цитованого куплету, поняття некролога ліричний герой вживає в іронічному, навіть саркастичному контексті: «*коли помирають безневинні, то все, що ми можемо їм запропонувати, – лише сторінка в журналі і багато журналістів із камерами*». Ці слова видаються надзвичайно суголосними із «глибокою стурбованістю», котру упродовж 2014-2022 років висловлювали лідери провідних європейських держав із приводу подій в Україні, тому добре, що ця «стурбованість» усе-таки змінилася реальною допомогою нашій державі.

Особливої уваги заслуговує пісня «This War», присвячена американо-іракському збройному конфліктові 2003 року. Винесене в заголовок слово «війна» саме собою створює горизонт очікування батальних сцен, але вже в цьому вірші помітне тяжіння Стінга до показу архетипної сутності війни як двобою Світла та Темряви. Свого таємничого адресата оповідач називає займенником «you», однак супутній апелятив «baby» відкриває жіночу його іпостась, котра цілком вірогідно може бути уособленням богині війни, наприклад давньоримської Беллони, – прикметно, що від цього імені Стінг утворив місткий неологізм на позначення можновладців у ранній пісні «Another Day»: «The world is ruled by Bellophiles»[30] («Світом правлять війнолюби»).

Провідними у творенні образу «цієї війни» є контрастні між собою фемінітиви: «вовчиця в овечій шкурі» (*the mouth of a she-wolf / Inside the mask of an innocent lamb*), котра має «співчутливе й водночас камінне серце» (*…your heart is all compassion / but there's just a flat line on your cardiogram*), вірить телевізійній пропаганді, яку слухає «з посмішкою на обличчі», і молить усіх богів, щоб не змовкали звуки бойових барабанів. Гіпотетично цій жінці, «доньці бізнесмена», можна було б дати й ім'я «Росія», судячи з повтореного двічі переліку «статей витрат»:

Invest in deadly weapons
And those little cotton flags
Invest in wooden caskets
In guns and body bags
You're invested in oppression
Investing in corruption
Invest in every tyranny
And the whole world's destruction…[31]

Закономірно, що «Це війна» – одна з небагатьох пісень Стінга, що за музичним аранжуванням наближається до хард-року. Такий стиль увиразнює внутрішню напругу вірша, у якому контрастують концепти вселенської війни «проти демократії, проти освіти, проти природи… проти любові та життя» – із мріями оповідача про свого роду «золотий вік»:

I imagine there's a future
When all the earthly wars are over
You may find yourself just standing there
On the white cliffs of Dover…

[27] Тагор Р. Вероисповедание художника. *Собрание сочинений: в 12-ти т. Т. 11: Статьи 1891–1941*. Москва: Худ. литература, 1965. С. 364.

[28] Науменко Н.В. Вказ. праця. С. 99.

[29] Sting. Driven to Tears. *Bring on the Night*. URL: www.sting.com/discography/ album/19/Albums. Access date: 12.04.2022.

[30] Sting. Another Day. *Bring on the Night*. URL: www.sting.com/discography/ album/19/Albums. Access date: 12.04.2022.

[31] Sting. This War. *Sacred Love*. URL: www.sting.com/discography/album/28/Albums. Access date: 12.02.2022.

Деталь «білі скелі Дувра», окрім пейзажного мотиву багатьох творів мистецтва, також має архетипне значення, – серед англійських моряків побачити їх уважалося доброю прикметою, ознакою наближення до рідних берегів. І це архетипне очікування можливо перенести й на події поточної війни 2014-2022 років, а саме – депортацію українців у віддалені регіони Росії та сподівання на їх успішне повернення додому.

Містична за тональністю оповідь пісні «Something the Boy Said» («Ten Summoner's Tales», 1993) могла б відбутися, як би сказала Леся Українка, «*десь, колись, в якійсь країні – де захочете, там буде*», якщо тільки там є армія й раз по раз спалахують війни[32]. Оповідач цього вірша – рядовий солдат, котрий не боїться невідомості, але почувається впевнено лише серед побратимів. Перед черговим походом (невідомо, куди саме, – на словах сугестовано лише очікування походу) маленький, але не по літах мудрий син капітана виголошує сміливе пророцтво: «*не йдіть у ті землі, бо всі станете поживою для вороння*». Попри сумнів і самого оповідача, й тих, хто його оточує, пророцтво справджується – а лише він один виживає. Що, власне, й сталося з російськими військами на теренах України, де вони зазнали катастрофічних утрат за порівняно невеликий час.

Водночас прикметним у цій пісні є також юнгівський архетип Тіні: її миттєвою появою та зникненням (*Sometimes we glimpse a shadow falling / The shadow would disappear…*) символізується подолання у душах воїнів нав'язливого страху, але в наступній строфі вона стає прихованою метафорою неминучості:

The clouds were like dark riders
Flying on the face of the moon…[33]

Звідси й межовий стан героя (*Am I dead or am I living?..*), а ще точніше – його острах обернутися назад, аби не побачити бенкетування круків. Відчувається подібність до міфу про Орфея та Евридіку: в античному інваріанті поглянути назад було забороною Аїда, і її порушення призвело міфічного співця до остаточної втрати коханої. У вірші ж нашого сучасника порушити цю заборону означало б для персонажа душевну загибель унаслідок власної самовпевненості[34].

Міфічна, точніше – легендарна жанрово-стильова парадигма характерна для ще однієї пісні Стінга «Pretty Young Soldier» («Молоденький солдатик»), яка увійшла до альбому «57th & 9th» 2016 року. Казкова розповідь про дівчину, котра, коли її наречений пішов на війну, одяглася у чоловічий однострій і рушила слідом за ним, – відголосок легенди про Жанну д'Арк[35] – у наші дні отримала втілення у численних історіях про дівчат і жінок, які поряд із чоловіками брали участь в Антитерористичній операції (згодом Операції об'єднаних сил) та нинішніх бойових діях[36].

Не можна оминути увагою й колізію біженства, різкого зростання вимушених переселенців у зв'язку з активізацією бойових дій на теренах нашої держави. «*'Inshallah' – красиве арабське слово, яке означає стан резигнації – «на все воля Божа», – але, з другого боку, цим словом знаменується надія, піднесення духу. Не знаю, чи є політичне вирішення проблеми, але якщо є спосіб її вирішити – він неодмінно закорінений у співчуття. Співчуття до жертв нинішньої війни у Сирії, наприклад, або до жертв бідності в Африці, а в майбутньому – вірогідно, й до жертв глобального потепління*»[37].

Цим «красивим арабським словом» Стінг назвав передостанню пісню альбому «57th & 9th» (2016). Тут поет удало застосовує прийом створення жіночої маски. Це мати з дитиною – одна з численних сирійських біженців, котрі, з величезним ризиком для життя перепливаючи на човнах Середземне море, потрапили у бурю:

As the wind blows, growing colder,
Against the sad boats, as we flee,
Anxious eyes, search in darkness,
With the rising of the sea…[38]

(*Свище вітер, котить хвилі,*
Проти бурі ми безсилі.
В цьому світі ми – вигнанці;
Що чекає нас уранці?..)

Формозміст поезії Стінга «When the Angels Fall», котра замикає альбом 1991 року «The Soul Cages», вирізняється контрастними групами образів, із яких кристалізується юнгівський «автономний комплекс» – своєрідний психічний утвір, який розвивається спонтанно, а у свідомість прориває лише тоді, коли набуває достатньо сили, аби переступити

[32] Gable, C. Op. cit. P. 74.

[33] Sting. Something the Boy Said. *Ten Summoner's Tales*. URL: www.sting.com/discography/album/16/Albums. Access date: 12.04.2022.

[34] Науменко Н.В. Вказ. праця. С. 150.

[35] Науменко Н.В. Вказ. праця. С. 74.

[36] Війна жіночими очима. 12 історій жінок-військовослужбовців ЗСУ, медиків, добровольців. URL: https://www.mil.gov.ua/diyalnist/genderni-pitannya-u-sferi-bezpeki/vijna-zhinochima-ochima-12-istorij-zhinok-vijskovosluzhbovcziv-zsu-medikiv-dobrovolcziv.html. Дата звернення: 12.04.2022.

[37] Backgrounder to *57th & 9th*. URL: www.sting.com/discography/album/405/Albums. Дата звернення: 22.12.2021.

[38] Sting. Inshallah. *57th & 9th*. URL: www.sting.com/discography/album/405/Albums. Дата звернення: 22.12.2021.

її поріг. Тому прикметно, що на початку вірша лейтмотивом виступає слово «dream», котре можна тлумачити і як «мрія», і як «сон»:

So high above of worlds tonight
The angels watch us sleeping
And underneath the bridge of stars
We dream in safety's keeping

But perhaps a dream is dreaming us
Soaring with the seagulls…[39]

Ангели, які охороняють сонних людей, і люди, які снять (*саме снять, а не сплять*) під надійним захистом, – фігура образного хіазму[40], через яку Стінг робить спробу прояснити загадку сну та сновидіння. У вірші це – дивовижний концепт «*а може, снам снимося ми*» (*but perhaps a dream is dreaming us*), де значна семантична роль належить птахам – чайкам і орлам, які викликають відому з дитинства асоціацію польоту уві сні.

Мотив відсутності у світі абсолютного Зла, так само як і абсолютного Добра («і ангели також падають») уособлено у приспіві-монориміі, де тривожної інтонації надає повторюване звукосполучення /ɔ: l/:

When the angels ***fall***
Shadows on the ***wall***
In the thunder's ***call***
Something haunts us ***all***
When the angels ***fall***
When the angels ***fall****…*

Іншими словами, у цитованій пісні Стінг утверджує бунтарську, певною мірою, ідею: кожен із нас потребує духовності та зв'язку з вищими силами, одначе не менше нам потрібна і свобода – аж до «відмови від ангела-охоронця»[41], право на власну думку та самореалізацію:

Bring down the angels
Cast them from my sight
I never want to see
Million suns at midnight…

Останній рядок із цитованої строфи англійський історик, представник численної спільноти шанувальників Стінга, трактує як метафору ядерного вибуху; тим часом авторці цієї роботи «тисячі сонць» убачаються спалахами від ракетних ударів, наслідком віроломного нічного нападу Росії на Україну 24 лютого 2022 року.

І це не єдина можливість спроеціювати образний світ поезії Стінга на нашу дійсність. Слід узяти до уваги й хронотоп «церква», що його в «Ангелах…» ужито і в прямому, і в фігуральному значеннях. Наприклад, «*See the churches fall / In mighty arcs of sound*» («*диви, як падають церкви / в могутніх хвилях звуку*») прочитується двоїсто – і як мотив руйнування, зокрема підривання храмів, характерний для історії Європи XX століття; і як метафоричний занепад «храму душі» під гуркіт зброї, брязкіт монет та інші види немилозвучного супроводу. А в реаліях нинішнього повномасштабного вторгнення – це й безчинства московської орди, котра на окупованих територіях Київщини не цуралася палити Біблії та стріляти по іконах[42]. І все це – в ім'я «метафізичної війни між Заходом і Сходом», так званої «денацифікації» українського суспільства.

Одначе є у Стінга відмінна від усіх розглянутих вище пісня, де військові символи пов'язуються зовсім не з війною, а швидше втілюють «двобій» людини з самою собою. Це «Fortress around Your Heart» («Твоє серце у фортеці»), завершальна в альбомі 1985 року «The Dream of the Blue Turtles». Крізь військову концептосферу, складену з таких понять, як *truce* (перемир'я), *chasm* (каземат), *mines* (міни), *trenches* (рови), *barbed wire* (колючий дріт), проступають не лише любовні почуття ліричного героя, а й його спогади про дитинство, усвідомлення рідних коренів[43]. І саме вони здатні притлумити будь-який біль:

And if I have built this fortress around your heart
Encircled you with trenches and barbed wire
Them let me build a bridge
For I cannot fill the chasm
And let me set the battlements on fire…[44]

Висновки. Уже в ранніх піснях Стінга намітилася провідна змістова тенденція – показ взаємодії внутрішнього та зовнішнього світу людини через осмислення історичного контексту. Притому історизм світогляду поета, окрім апріорної злободенності вислову, зумовив промовисту філософічність його доробку. При прослуховуванні з музикою, а згодом – при дослідженні текстів методом «повільного прочитання» виявлено, що тема ліричної опо-

[39] Sting. When the Angles Fall. URL: www.sting.com/discography/album/17/Albums. Access date: 10.04.2022.

[40] Науменко Н.В. Серпантинні дороги поезії: природа та тенденції розвитку українського верлібру: монографія. Київ: Видавництво «Сталь», 2010. С. 244-245.

[41] Науменко Н.В. Образи його серця… С. 153.

[42] Окупанти спалили в Ірпені тисячі Біблій: мережі шокувало фото. URL: https://apostrophe.ua/ua/news/kyiv/podii/2022-04-10/okkupanty-sozhgli-v-irpene-tysyachi-biblij-seti-shokirovalo-foto/265497. Дата звернення 13.04.2022.

[43] Науменко Н.В. Вказ. праця. С. 23.

[44] Sting. Fortress around Your Heart. *The Dream of the Blue Turtles*. URL: www.sting.com/discography/ album/20/Albums. Access date: 12.04.2022.

віді у певній пісні є самодостатньою й водночас отримує продовження в наступній, і це зумовлює унікальність кожного альбому.

Починаючи з вісімдесятих років XX століття, для поетичного стилю Стінга характерна антивоєнна загостреність пісень: не лише «Russians», а й «Children's Crusade» у «Сні про синіх черепах» 1985 р., а уже через два роки – «They Dance Alone» та «History Will Teach Us Nothing» у «…Nothing like the Sun». Надалі воєнна концептосфера в пісенних текстах набуває більш архетипного забарвлення, виступаючи пересторогою людству: «When the Angels Fall» у «The Soul Cages» (1991), «Something the Boy Said» у «Ten Summoner's Tales» (1993), «This War» у «Sacred Love» (2003), «Pretty Young Soldier» та «Inshallah» у «57th & 9th» (2016). Окрім антивоєнної, зазначені твори висвітлюють і інші проблеми глобального значення: порушення прав людини та дитини, загрозу ядерного самознищення, попередження екологічної катастрофи, а найголовніше – усвідомлення людиною свого місця в довкіллі та відповідальності за власне життя.

Інформація про автора:

Науменко Наталія Валентинівна,
доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри іноземних мов професійного спрямування
Національний університет харчових технологій
68, вул. Володимирська, Київ, 01033, Україна

Information about the author:

Naumenko Nataliia Valentynivna,
Doctor of Philology, Professor,
Professor at the Department of Foreign Languages for Specific Purposes
National University of Food Technologies
68, Volodymyrska str., Kyiv, 01033, Ukraine

DOI

ДОСЛІДНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВЦІВ В ПОЛЬЩІ ПІД ЧАС ЕВАКУАЦІЇ

Перетяка Н. О.

Вступ

Згідно ст. 65 п.1 Закону України «Про вищу освіту» «наукова, науково-технічна та інноваційна діяльність у закладах вищої освіти є невід'ємною обов'язковою складовою освітньої діяльності і провадиться з метою інтеграції наукової, освітньої і виробничої діяльності в системі вищої освіти»[1]. Для досягнення мети наукової діяльності необхідно, перш за все, забезпечення одержання результатів наукових досліджень. Інтеграція наукової діяльності сприяє підвищенню продуктивності науково-дослідної роботи.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. В часи активного просування України до Євросоюзу вкрай актуальним є налагодження співпраці в сфері науки і освіти з європейськими університетами[2].

Проте, в часи окупації України 2022 року поступовість такої інтеграції була порушена. Постала необхідність прийняття нових рішень, щодо забезпечення продовження наукової діяльності українських науковців під час вимушеної евакуації. На сьогодні відсутні дані, щодо аналізу програм підтримки науковців з України, тимчасово переміщених в держави Європи та інші країни світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Світовий досвід свідчить про те, що економічний розвиток держави забезпечується, перш за все, перспективними науковими розробками[3]. Тому безперервність проведення наукових досліджень стає нагальним питанням для науковців усього світу.

За часи існування незалежної України завдяки освітнім реформам науковці отримали можливість співпраці з європейськими вищими навчальними закладами за програмою Erasmus +, «Горизонт Європа» тощо. Проводяться міжнародні наукові конференції, розширюється участь в міжнародних наукових програмах ЄС, впроваджуються програми тощо досліджень та інновацій, виконуються міжвузівські науково-дослідні роботи та інші форми науково-педагогічної співпраці[4].

Проте 24 лютого 2022 року життя українців змінилося. Питання тимчасової евакуації вже поставало перед Україною. Зокрема, в часи другої світової війни проводились масштабні евакуаційні заходи, які стали унікальним досвідом для суспільства. Науковцями здійснювались статистичні дослідження щодо військового потенціалу держави, наказів і розпоряджень за окремими галузями господарства, евакуації промисловості, переміщенням населення. Проте, робота закладів освіти та науковців не аналізувалась[5].

В часи окупації України після 24 лютого 2022 року багато науково-педагогічних працівників вимушені були тимчасово покинути міста, де проводяться бойові дії і проводити навчальні заняття дистанційно з місць дислокації. Завдяки розвинутим освітнім технологіям та інструментам такий процес навчання не викликає утруднень.

Для організації навчального процесу в часи пандемії COVID-19 усі робочі програми, навчальні матеріали, методичні посібники були розташовані на освітніх платформах, зокрема Moodle, Google Classroom, персональних сайтах викладачів тощо[6]. Налагоджено спілкування зі студентами за допомогою месенджерів, проведення занять здійснюється на платформі Zoom Video Communications, Google Duo, Google Meet та інших систем відеозв'язку. Персональні данні викладача розташовані на USB-флеш-накопичувачах, хмарних сховищах тощо. Заняття проводяться з будь-якого ґаджету за наявністю локальної мережі або мобільного Інтернету. Такі кроки дали можливість без перешкод організувати он-лайн навчання, перебуваючи в місцях тимчасового переміщення, як викладачам, так і студентам.

---

[1] Про освіту : Закон України від 05 вер. 2017 р. № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text (дата звернення: 10.04.2022).

[2] Шевчук А. В. Інтеграція освіти, науки і культури в транскордонному просторі України і ЄС. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. *Механізми взаємодії суб'єктів економічних відносин у транскордонному просторі.* 2013. № 4. С. 339–348.

[3] Пугач А. М. Оцінка умов ефективної реалізації інтеграційних процесів в сфері аграрної освіти, науки та виробництва. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2013. № 12. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=897 (дата звернення: 10.04.2022).

[4] Полухтович Т. Співробітництво України та ЄС у науково-освітній сфері. *Європейські інтеграційні процеси у XXI столітті: ключові тенденції, основні виклики та нові можливості*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 26-27 березня 2018 р. Київ : Українська Асоціація Викладачів і Дослідників Європейської Інтеграції, 2018. С. 450-458.

[5] Гула В. Д. Евакуаційні процеси на теренах УРСР у 1941 р.: радянська історіографія. *Огляди джерел та документальні нариси.* 2014. С. 121-129.

[6] Перетяка Н. О. Аналіз використання освітньої платформи Moodle. Herald pedagogi. *Nauki i praktyki.* 2022. Vol. 72. Pp. 18-26.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проте, проведення наукових розробок в он-лайн форматі викликає утруднення. Особливо це стосується емпіричних методів дослідження, які мають проводитись на спеціалізованому обладнанні, в обладнаних лабораторіях, за допомогою спеціалізованої інформаційно-вимірювальної техніки тощо. Необхідні фахівці в конкретній галузі досліджень для організації експерименту. Крім того, необхідна наявність програмного забезпечення, потужна електронно-обчислювальна техніка та можливість інсталяції прикладних програм. Постає потреба у потужному Інтернет зв'язку. Всі ці умови організації наукової діяльності потребують прийняття рішень для забезпечення безперервності досліджень.

За даними Агентства ООН у справах біженців станом на 12.04.2022 найбільша кількість евакуйованих громадян України розміщені в Польщі[7]. Тому актуальним є проведення досліджень, щодо організації наукової діяльності науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти в умовах тимчасового переміщення до Польщі.

Формулювання цілей (постановка завдання). Метою даних досліджень є визначення шляхів забезпечення транскордонного співробітництва України і держав Європейського Союзу. Для досягнення поставленої мети в роботі вирішується завдання надати оцінку ефективності організаційних заходів, щодо забезпечення продовження дослідницької діяльності науковцями з України в умовах евакуації в Польщу.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. 26 березня 2022 року Президент Республіки Польща Анджей Дуда підписав поправку до Закону «Про допомогу громадянам України у зв'язку із збройним конфліктом на території цієї держави»[8]. Законом встановлено спеціальні правила легалізації перебування громадян України, які в'їхали на територію Республіки Польща безпосередньо з території України у зв'язку з бойовими діями, які ведуться на території країни, а також громадян України, що мають Карту Поляка, які разом із найближчими родичами у зв'язку з військовими діями прибули на територію Республіки Польща.

Закон також визначає:

1) особливі правила працевлаштування громадян України, які на законних підставах проживають на території Республіки Польща;

2) допомога, яка надається воєводами, органами місцевого самоврядування та іншими суб'єктами громадянам України;

3) створення Фонду допомоги з метою фінансування або співфінансування виконання завдань з надання допомоги громадянам України;

4) певні права громадян України, перебування яких на території Республіки Польща вважається законним;

5) конкретні правила продовження термінів законного перебування громадян України на території Республіки Польща;

6) певні права громадян Польщі та громадян України, які є студентами чи академічними викладачами або науковими працівниками, які в'їжджають з території України;

7) спеціальні положення про навчання, виховання та догляд за дітьми та студентами, громадянами України, у тому числі підтримка органів місцевого самоврядування у виконанні додаткових освітніх завдань у цій сфері;

8) конкретні правила організації та діяльності ВНЗ щодо забезпечення громадян України навчальними місцями;

9) спеціальні правила здійснення господарської діяльності громадянами України, які є резидентами на території Республіки Польща.

Згідно з ст. 2 п. 1 [9] перебування громадянина України на території Польщі вважається законним протягом 18 місяців з 24 лютого 2022 р. Реєстрація перебування громадянина України відбувається не пізніше 60 днів з дня в'їзду і вважається законним на підставі номера PESEL, про що зазначено у ст. 15 Закону Республіки Польща від 24 вересня 2010 року про облік населення. Адміністраціями може надаватися допомога громадянам України, яка складається з проживання; забезпечення цілодобового колективного харчування; забезпечення транспортування до місць розміщення, або до діючих центрів; захист, психологічна допомога і медичне обслуговування; фінансування поїздок транспортом; забезпечення особистими засобами. Передбачена матеріальна допомога громадянам України, яка зараховується на отриману за спрощеною процедурою банківську картку польського банку.

Відповідно до статті 48[10] громадянин України, перебування якого на території Республіки Польща вважається законним, який до 24 лютого 2022 року працював науковим співробітником на території України та має відповідне професійне звання, вчений ступінь, науковий ступінь або звання професора та відповідну кваліфікацію на дану посаду, можуть

[7] Ukraine situation: Flash Update № 7 - 06-04-2022: веб-сайт. URL: https://data2.unhcr.org/en/documents/details/91900 (дата звернення: 10.04.2022).

[8] O pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa : Ustawa z dnia 12 marca 2022 r. Dz. U. z 2022 r. poz. 583. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20220000583/T/D20220583L.pdf (дата звернення: 12.04.2022).

[9] O pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa : Ustawa … URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20220000583/T/D20220583L.pdf (дата звернення: 12.04.2022).

[10] Там само.

бути прийняті на роботу в інститут без проведення конкурсу, передбаченим статтею 43 п. 6[11].

Згідно зі статтею 49[12] громадянин України, який до 24 лютого 2022 року відповідав кваліфікаційним вимогам, встановленим в ст. 48 п. 2[13] може бути працевлаштований в Лукасевичський центр або інститут, що діє в рамках Łukasiewicz Research Network на посади, зазначені у ст. 48 п. 1[14], без проведення конкурсу, зазначеного у ст. 50 п. 1[15].

Відповідно до статті 57[16] у 2021/2022 навчальному році на посаду помічника вчителя, зазначеної у ст. 165 п. 8[17], може бути працевлаштована особа, яка не має польського громадянства, але володіє достатніми знаннями усної та письмової польської мови, щоб допомогти здобувачу освіти, який не володіє польською мовою на рівні, щоб отримати користь від науки.

Згідно зі статтею 59[18] оцінювання, проведення іспитів, організація роботи підрозділів системи освіти, проведення процедур набору дітей та підлітків, які є громадянами України, проводиться з урахуванням адаптації до процесу навчання, виховання, потреби догляду та можливостей.

Згідно зі статтею 62[19] лікарі та стоматологи під час проходження аспірантури можуть надавати медичні послуги, зазначені у ст. 7[20].

Згідно зі статтею 22 п. 1[21] громадянин України має право виконувати роботу на території Республіки Польща протягом періоду відповідно до чинних правил. Працевлаштування здійснюється через систему інформаційно-комунікаційних технологій. Проте, на польській біржі праці (Powiatowy Urząd Pracy (PUP)) не здійснюють працевлаштування освітян і науковців.

В Польщі запровадили заходи щодо надання можливості продовження освітньої та дослідницької діяльності науково-педагогічними працівниками з України відповідно до дії Закону[22].

Польські та закордонні Академічні та державні установи створили масштабні та довгострокові програми, спрямовані на підтримку науковців з України, та ще багато таких програм активно створюються. Тому, щоб допомогти знайти важливу та корисну інформацію про такі ініціативи та існуючі пропозиції, створено та підтримується веб-сайт із кураторським списком ініціатив підтримки.

Науковцю, який шукає допомоги, необхідно відвідати сайт Академії молодих вчених польської академії наук[23], та звернутися до вказаних веб-сайтів і організацій самостійно.

Якщо відсутні пропозиції в жодному з існуючих конкурсів, необхідно зв'язатися з науковцями, які представляють конкретну галузь у Польщі.

В базі даних вчених[24] вакансію можна шукати за ключовими словами та спеціальностями. З 13 березня 2022 року науково-педагогічним працівникам з України для роботи потрібен лише паспорт та не потрібно брати участь у конкурсі, зокрема, якщо працювати неповний робочий день, або як запрошений професор.

На даний час Академія молодих вчених польської академії наук пропонує Польські програми, орієнтовані на науковців з України на таких веб-сайтах:

– Урядовий сайт. Урядова інформація для студентів та науковців, які приїжджають з України (рис. 1, а);

– Конференція Ректорів Академічних Шкіл Польщі (рис. 1, б);

– NAWA. Польське національне агентство з питань академічного обміну (рис. 1, в);

– Дослідницька мережа Łukasiewicz (R&D);

– Польська академія наук;

– Науковий рятувальний фонд Інституту міжнародної освіти.

Польська академія наук організувала акцію «Наука для України»[25] для допомоги науковцям

[11] O instytutach badawczych : Ustawa z dnia 30 kwietnia 2010 r. Dz. U. z 2022 r. poz. 498. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20100960618 (дата звернення: 12.04.2022).

[12] O pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa : Ustawa ... URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20220000583/T/D20220583L.pdf (дата звернення: 12.04.2022).

[13] O Sieci Badawczej Łukasiewicz : Ustawa z dnia 21 lutego 2019 r. Dz. U. z 2020 r. poz. 2098. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20190000534 (дата звернення:12.04.2022).

[14] Там само

[15] Там само

[16] O pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa : Ustawa ... URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20220000583/T/D20220583L.pdf (дата звернення: 12.04.2022).

[17] Prawo oświatowe : Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Dz. U. z 2017 r. poz. 59. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20170000059 (дата звернення: 12.04.2022).

[18] O pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa : Ustawa ... URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20220000583/T/D20220583L.pdf (дата звернення: 12.04.2022).

[19] Там само.

[20] O zawodach lekarza i lekarza dentysty : Ustawa z dnia 5 grudnia 1996 r. Dz. U. z 2021 r. poz. 790, 1559 i 2232 oraz z 2022 r. poz. 583. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19970280152 (дата звернення: 12.04.2022).

[21] O pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa : Ustawa ... URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20220000583/T/D20220583L.pdf (дата звернення: 12.04.2022).

[22] O pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa : Ustawa ... URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20220000583/T/D20220583L.pdf (дата звернення: 12.04.2022).

[23] Akademia Młodych Uczonych PAN : веб-сайт. URL: https://amu.pan.pl/ukraina/uk/ (дата звернення: 12.04.2022).

[24] Nauka Polska : веб-сайт. URL: https://nauka-polska.pl (дата звернення: 12.04.2022).

[25] Science for Ukraine : веб-сайт. URL: https://scienceforukraine.eu/ (дата звернення: 12.04.2022).

а) **б)** **в)**

Рис. 1. Польські веб-сайти для допомоги науковцям з України

з України щодо працевлаштування в польських університетах для продовження наукових досліджень. Особливо слід відзначити роботу невеликої групи волонтерів з Академії молодих вчених польської академії наук, які пропонують допомогу в організації зв'язку з різними науковими і освітніми закладами Польщі, відправки їм резюме українських науковців із запитом про допомогу, а також листування з науковцем щодо результатів пошуку. Крім того, молоді вчені організували автоматичну розсилку для здобувачів щодо оповіщення про нові програми та пропозиції для науковців з України.

Створено ще багато програм, які дозволяють співпрацювати з польськими вченими. Зокрема, у зв'язку з російською збройною агресією проти України Фундація польської науки на знак солідарності з Україною і підтримки представників наукової спільноти виступила з ініціативою фінансувати до 6 наукових проєктів у галузі соціальних і гуманітарних наук. Реалізація проєктів здійснюється на умовах спільної роботи пари науковців з докторськими ступенями з Польщі і України. Проєкти обираються за конкурсом. Бюджет кожного проєкту включає в себе винагороди і витрати на дослідження[26].

На польських веб-сайтах інформація для українців дублюється українською мовою (рис. 1. а, в), або є можливість переходу до інформації на українській мові (рис. 1. б). Заголовки та меню розташовуються на жовто-блакитному фоні (рис. 1. б), що скорочує час на пошук інформації.

Пропозиції наукової роботи в Польщі розміщені в Базі даних академічних оголошень, де на урядовому веб-сайт пропонується академічна база вакансій; на сайті Національного наукового центра, де розміщені пропозиції роботи в проєктах NCN; на сайті NAWA «На солідарність з Україною», де пропонується Програма агентства NAWA, адресована українським студентам та докторантам.

Пропонують підтримку українським науковцям Агенції фінансування досліджень. Національне агентство з академічних обмінів NAWA створює власні програми, які підтримують міжнародну кар'єру вчених та посилюють інтернаціоналізацію польських університетів та наукових підрозділів. Національний центр досліджень і розробок пропонує заклики до пропозицій щодо малих грантів і отримання повних пропозицій. Національний науковий центр Польщі підтримує фундаментальні дослідження, фінансуючи дослідницькі проєкти, які виконуються окремими дослідниками та дослідницькими групами, як на внутрішньому, так і на міжнародному рівнях, а також забезпечує докторські стипендії та післядокторське стажування.

Наприклад, на сайті Akademika вказані вакансії дослідницького, академічного та наукового менеджменту в Польщі. Станом на 12.04.2022 року пропонується 564 оголошення, які розгалужені за сферами наук, зокрема: сфера суспільних наук, технологія харчування та харчування, технічна інформатика та телекомунікації, лінгвістика, автоматика, електроніка та електротехніка, менеджмент і науки про якість, медична наука, сфера точних і природничих наук, науки про землю та навколишнє середовище, сфера точних і природничих наук тощо. Пропоновані посади: професор, доцент, асистент, лектор, викладач, асистент, ад'юнкт, лінгвіст, помічник.

Опис вакансії та вимоги до кандидата надані як в скороченій формі, так і у вигляді прикріпленого файлу в форматі pdf з інформацією про оголошення конкурсу на вакантну посаду. Документ не потребує завантаження, а відкривається у вікні, що спрощує отримання інформації при відсутності потужного гаджету. В пропозиції щодо працевлаштування вказується необхідність володіння мовами – польська та/або англійська мова.

Проаналізуємо наявність вакансій в галузі інженерно-технічних наук в базі оголошень Akademicka[27] станом на 12.04.2022 року в Республіці Польща. В наявності 128 оголошень. Кількісний розподіл вакансій за сферами вказаний на графіку рис. 2. Кількісний розподіл вакантних посад вказаний на графіку рис. 3. Кількісний розподіл за напрямом діяльності вказаний на рис. 4.

З графіку на рис. 2 видно що в галузі інженерно-технічних наук найбільш затребувані фахівці у сфері технічної інформатики та телекомунікації; цивільного будівництва та транспорту; машинобудування; інженерії матеріалів. З графіку на рис. 3 видно, що найбільш затребувані посади асистента, доцента, лектора та професора. З графіку на рис. 4 видно, що

[26] Fundacja na rzecz Nauki Polskiej : веб-сайт. URL: https://www.fnp.org.pl/ (дата звернення: 12.04.2022).

[27] Akademicka. Baza ogloszen: веб-сайт https://bazaogloszen.nauka.gov.pl/ (дата звернення: 12.04.2022)

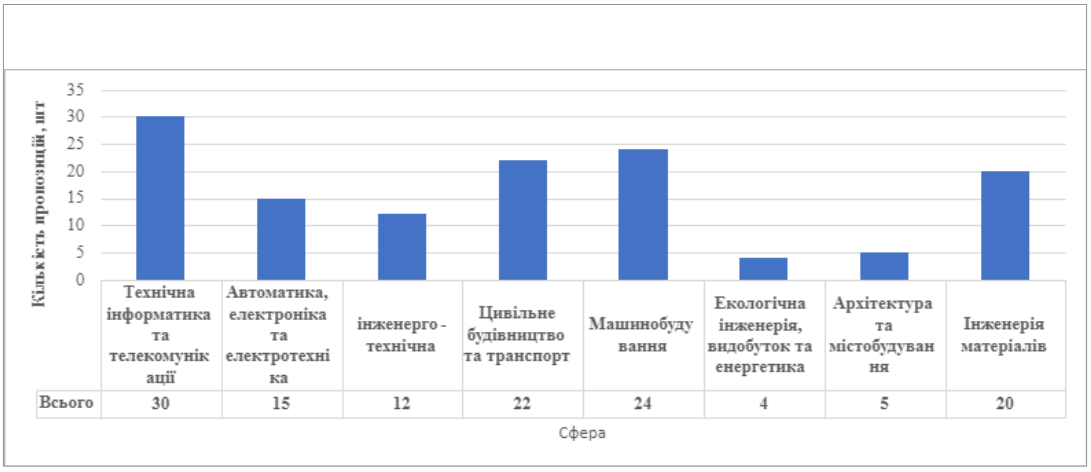

Рис. 2. Кількісний розподіл вакансій за сферами діяльності

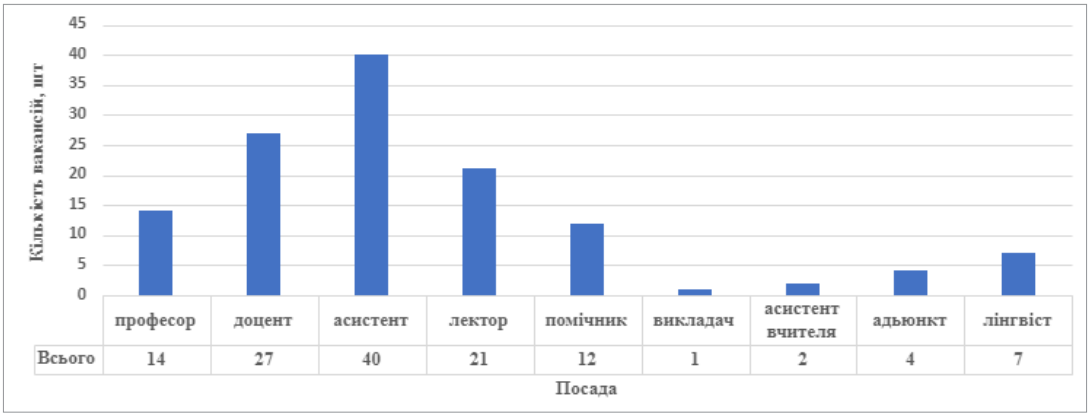

Рис. 3. Кількісний розподіл вакансій за посадами

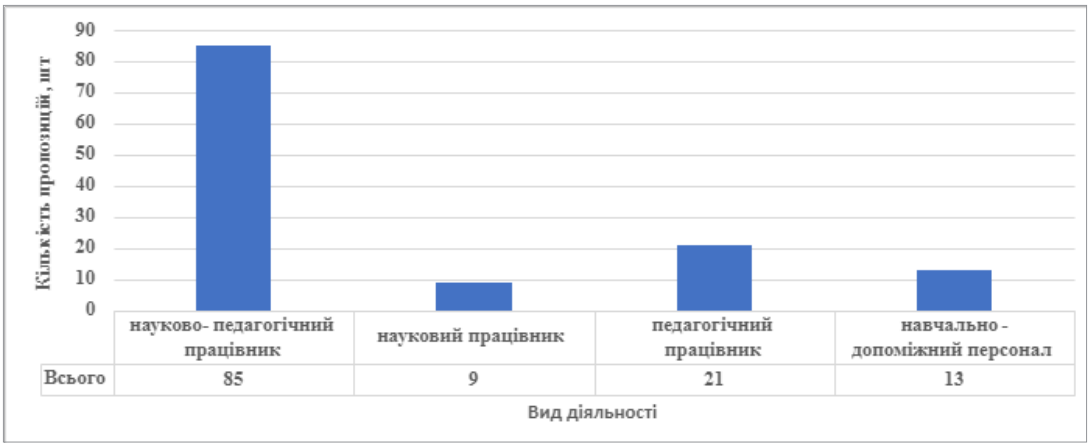

Рис. 4. Кількісний розподіл вакансій за напрямом діяльності

найбільш затребувані науково-педагогічні працівники та педагогічні працівники.

Аналіз ефективності організації науково-педагогічної роботи працівників, які тимчасово виїхали під час бойових дій з України до Польщі показав наступні результати.

Для громадян України, які легально перебувають на території Республіки Польща пропонується багато урядових, академічних і офіційних сайтів з вакансіями, які українські науковці та освітяни можуть займати без конкурсу за наявності паспорта.

Безкоштовний проїзд в транспорті дозволяє пересуватися між установами міста, а також здійснити необхідні міжміські переїзди для пошуку роботи або проходження співбесіди.

Пошук місця роботи та листування що до вакантної посади здійснюється в електронному форматі. На усі електронні листи до агентств та університетів щодо пошуку роботи надаються розгорнуті відповіді. Листи на польській мові мають дубльований переклад українською або англійською мовами що покращує сприйняття інформації в скрутних умовах. У разі відсутності вакансії, роботодавець пропонує електронні адреси та активні посилання для здійснення повторного запиту в іншу установу. Багато установ надсилають у відповідь електронні форми, що спрощує заповнення і реєстрацію замовлень.

У зв'язку з тим, що науковцям з України необхідністю здійснювати велику кількість запитів, виникла необхідність їх систематизувати. З 11 квітня 2022 року в Польщі створено платформу на https://kandydat.erecruiter.pl, на якій усі кандидати отримають безкоштовний обліковий запис, де усі заявки на нові пропозиції роботи зберігаються і архівуються.

Для запиту на вакансію до супровідного листа або електронної форми необхідно обов'язково прикріпити резюме (CV) на польській або англійській мові, яка вказана у вимогах університету або агентства. Резюме має стандартну форму і передбачає наявність фотографії та певних розділів, де вказують персональні дані; освіту, в тому числі, наукову; докладний досвід роботи із зазначенням місця, посади і функціональних обов'язків; навички; рівень знання іноземних мов; наявність сертифікатів; перелік публікацій; звання; нагороди. Рекомендації щодо оформлення резюме та бланк в форматі doc, що придатний до заповнення, доступні для безкоштовного завантажування на сайтах.

Не виключається самостійний пошук місця для продовження наукових досліджень в польських університетах. Співробітники університетів надають допомогу та консультації. Для усунення мовного бар'єру залучають україномовних студентів.

Для легального працевлаштування громадянами України, які перебувають на території Республіки Польща з 24.02.2022 року, не потрібно отримання дозволу на роботу. Заяву до обраного університету можна подати одразу після прибуття до Польщі. При позитивному результаті роботодавець протягом 14 днів після початку роботи українського науковця зобов'язаний повідомити про факт працевлаштування у відповідний центр зайнятості і повідомить працівника в електронному вигляді.

Для роботи на території Польщі обов'язкове знання польської та/або англійської мови на рівні B2. Для українців відкриті безкоштовні курси польської та англійської мови для вивчення або підвищення рівня знань. Групи формуються в залежності від віку та початкового рівня знань мови.

На підставі Угоди між Міністерством освіти і науки України та Міністром національної освіти Республіки Польща про співробітництво в галузі освіти від 19.01.2015 року можливе продовження навчання українців в польських освітніх закладах. При відсутності документів, що підтверджують складені іспити, заліки чи стажування достатньо заявити, що 24 лютого 2022 року громадянин України був студентом ВНЗ, який діє в Україні, на конкретному році навчання, за заданим напрямом та рівнем навчання. Перевірка буде здійснюватися університетом, до якого подано заявку.

Дипломи про освіту, отримані в Україні до 20 червня 2006 року, визнаються еквівалентними польським аналогам. Дипломи, отримані в Україні після 20 червня 2006 р., потребують підтвердження їх еквівалентності польському аналогу. Міністр освіти і науки рекомендував університетам проводити процедуру нострифікації за пришвидшеною процедурою та мінімальними матеріальними затратами.

Таким чином можна виділити шляхи, які здійснюються в Польщі для організації продовження науково-педагогічної діяльності науковців з України, які перебувають в умовах евакуації з 24 лютого 2022 року:

1) Законодавчо забезпечені умови легального перебування, спрощеного працевлаштування та навчання в Польщі.

2) Здійснюється спрощена нострифікація українських дипломів, виданих після 2006 року.

3) Діють програми щодо забезпечення продовження навчання та фінансування досліджень аспірантів і докторантів.

4) Створено проєкт польської академії наук «Наука для України».

5) Пропоновані веб-сайти та портали з пропозиціями вакансій для науково-педагогічних працівників.

6) Створено волонтерський рух польських молодих науковців допомоги українським науковцям.

7) Здійснюється електронне двомовне листування на польській, англійській або українській мові.

8) Надаються для завантаження бланки резюме та рекомендації щодо його заповнення.

9) Створений сайт eRecruiter для систематизації запитів та пропозицій роботи в особистому кабінеті кандидата.

10) Організовано курси вивчення польської та англійської мови.

11) Забезпечено вільне транспортне переміщення.

12) Організоване тимчасове проживання.

13) Введена додаткова посада помічника вчителя, для комунікації польською та українською мовами.

14) Навчання здійснюється з урахуванням потреб адаптації до процесу.

15) Аспіранти медичних закладів можуть здійснювати професійну діяльність.

Для вдосконалення заходів щодо співробітництва українських і польських вчених рекомендовано створити єдину пошукову платформу. Така платформа дозволить систематизувати дані про здобувачів і роботодавців, ефективно використовувати інформацію щодо наявності фахівців, профільних установ та напрямів досліджень, а також спростить комунікацію. Також рекомендовано активно використовувати платформу Research Gate, яка призначена для здійснення транскордонної співпраці дослідників усього світу.

Висновки

В Польщі створені ефективні шляхи для забезпечення транскордонного співробітництва. Законодавчо врегульовані умови для організації дослідницької та освітньої діяльності науково-педагогічних працівників евакуйованих з України. Створені веб-сайти для самостійного пошуку вакансій в університетах і агенціях Польщі. Створені державні та міжнародні програми для підтримки українських науковців. Для здобувачів створено платформу для систематизації пропозицій роботи. Діють програми для продовження досліджень аспірантів і докторантів. Організовані безкоштовні курси для вивчення польської та англійської мови. Забезпечено безоплатне пересування. В галузі інженерно-технічних наук найбільше пропозицій роботи в польських університетах для науково-педагогічних працівників, фахівців у сфері технічної інформатики та телекомунікації, а також на посаду асистента.

Інформація про автора:

Перетяка Наталія Олександрівна,
кандидат технічних наук, доцент,
доцент кафедри технології матеріалів
Одеський національний морський університет
34, вул. Мечникова, Одеса, 65029, Україна

Information about the author:

Peretiaka Nataliia Oleksandrivna,
Candidate of Technical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Materials Technology
Odessa National Maritime University
34, Mechnikova str, Odessa, 65029, Ukraine

DOI

СВІТОГЛЯДНІ ТА МИСТЕЦЬКІ КОРДОНИ УКРАЇНИ 2022: НАГОЛОСИ ТА СИМВОЛИ

Петасюк О. І.

Постановка проблеми. З 24 лютого 2022 р., з початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну, історія поставила український народ та його культуру перед новими випробовуваннями. Війна та мистецтво – перетин взаємовиключних світів. Проте практика даного поєднання свідчить: саме завдяки мистецькій творчості у воєнні роки народ отримує додаткові імпульси до життя. Мистецтво дарує нації історичне безсмертя, по ньому народи розпізнають один одного в коловороті цивілізацій. Виходячи із цього, образ нації визначають не стільки численні сторінки історії, а скільки мистецькі сторінки.

Українці мають виразну історичну пам'ять та глибокий національний патріотизм[1]. Відтак це відбилося на характері української мистецької творчості. Сторінки української історії та культури наскрізь прошиті динамізмом, драматизмом, патетичністю: постійно доводилося відстоювати право власного вибору та окреслювати світоглядні та культурні кордони.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Благодатним бекграундом, на який спираються дослідники української культури, виступають як класики української історіографії, а саме М. Грушевський, Д. Антонович, Д. Чижевський, що заклали підвалини вивчення проблеми осмислення національного підкладу мистецького процесу, так і пізніші її дослідники (філософи, історики, мистецтвознавці): І. Крип'якевич, А. Бичко, С. Черепанова, О. Рудницька, В. Шейко, Л. Тишевська, Я. Калакура, К. Станіславська та багато інших. Оскільки країна два місяці живе в умовах військового стану, то тема розвитку мистецтва під час війни ще чекає своїх дослідників. Проте вже сьогодні можливо підвести перші підсумки щодо оборони мистецьких кордонів держави.

Представленою розвідкою хотілося б навести певні осмислення за гарячими слідами боротьби українців у світоглядно-мистецькому просторі, де вони демонструють не просто власну національну заангажованість в доброму сенсі слова, а проявляють власне гуманістичне єство та присутність моральних абсолютів.

Мета полягає в тому, щоб репрезентувати найбільш показові зразки мистецької творчості українців під час перших двох місяців Великої війни в контексті національного менталітету та оборони мистецьких кордонів. Задля її вирішення порушуються такі питання: як відгукнулися українські митці на російську агресію 2022 року; простежити цілісність гуманістичної традиції українського мистецтва; як мистецтво часів війни проводить водночас націєрепрезентативну місію.

Виклад основного матеріалу дослідження. У національному мистецтві кожен народ виявляє власну індивідуальність. Впродовж історії українець виступав миролюбним, емоційним інтровертом, для якого в оцінці людей та подій виступав критерій гуманістичності, що впродовж нашого поступу визначав національні: історію, пріоритети, вибір, цінності. Українці здавна жили на родючих землях, тому їм не потрібно було розширювати свій життєвий простір; головне, щоб Бог дав обставини та сили для обробки цього щедрого клаптика Землі, политого потом працелюбного народу. А ще цей клаптик Землі був надзвичайно привабливим своєю природною красою, що оспівувалася у різноманітних думах, піснях, музично-драматичних та живописних творах. Всесвітом для українця виступало найближче естетично привабливе довкілля. Квінтесенцією цього ідеалу світосприйняття слугує Шевченкова притча про Україну, яка розсіяна у просторі і часі «Садок вишневий коло хати». Василь Стус пророчо вважав: Тарас Шевченко містить у собі не тільки незагоєні рани минувшини, але і невиплакані сльози майбутнього[2]. На жаль, наша земля донині є привабливою і для споконвічного російського ворога, який поливав і поливає її кров'ю українців.

Росія – екстравертивний соціум[3], про що свідчить її імперська політика, спрямована на оволодіння величезними територіями, її експансивний месіанізм «рятівника». Україна і Росія у цьому сенсі країни-антиподи. Якщо в українця з'являється внутрішня агресія, то він її спрямовує на себе, займається «самоз'їданням», рефлексуванням. Росіянин проєкує агресію на зовнішнє середовище. У російському менталітеті впродовж багатьох століть спостерігається: культ сили; непослідовна релігійність, фактично вихолощення християнських постулатів; показний вишкіл; рефлексивна демократія; не

[1] Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Київ : Дніпро, 1993. С. 127.

[2] Стус В. Феномен доби (сходження на Голгофу слави). Київ : Товариство «Знання» України, Видавничо-поліграфічний центр» Знання», 1993. С. 7.

[3] Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) : Монографія. Київ : Либідь, 2001. С. 294-295.

демократична логіка, а диктатура; індивідуалізація розглядається як джерело зла. Зло настільки виявляє себе у житті російської нації, що усі сприймають його як норму, а добро на цьому тлі виглядає як душевна хвороба[4]. Не піддається здоровому глузду, до прикладу, заклик російських матерів до синів-солдатів з перших днів війни 2022 року вбивати українських жінок та дітей, і у цьому вбачається як російською владою, так і народом, спасіння російської країни (!). Це тези із повсякдення людей не глухого середньовіччя, а із часів інформаційної цивілізації XXI століття, що свідчить про задавнену природу «глибинного народу», і що дана країна самостверджується не за рахунок підняття рівня життя громадян та їх духовного вдосконалення, а за рахунок зовнішньої агресії.

Українець, як сенсуалістичний ліричний психотип[5], можливо, був би найщасливішою людиною у світі, якби цей світ складався із таких як він сам. Проте ми ніколи не мали сприятливого історичного тла для розвитку рідної землі. Архетип рідної землі-матері асоціювався із свободою, миром, любов'ю і злагодою, як родинною так і загальною. Звідси постає сакралізований образ жінки-матері, яка претендує навіть на статус протобожества: її образ оспівували у тонічному мистецтві, з її ім'ям йшли на смерть, обороняючи рідну землю, і поверталися до мирної праці, що знайшло свій сконцентрований вираз у Василя Стуса : «Вітчизно, Матере, Жоно!» («Коли б не ти -оця зима...»)[6].

Культ материнства, навіть більше – «релігія матері», відомий ще з часів дум, з середини 15 століття. В історичних піснях мати позиціонувалася як ненька, сива голубка, соколиха-мати. З цього метафоричного «пташиного» ряду і «О Україна, Лебідю мій ясний!» Юрія Клена. Кривда матері сприймалася як порушення Божих заповідей. У Шевченка жінка-матір – це уособлення Пречистої Діви Марії і матері-України. Поет, який мало зазнав материнської любові, рано став сиротою, створив вічно щемливу мініатюру про матір – «На панщині пшеницю жала». У «Пісні про рушник» Андрія Малишка відшуковуємо легендарну фразу про «незрадливу материнську ласкаву усмішку» або у Василя Симоненка – «За тобою завше будуть мандрувати / Очі материнські і білява хата» («Лебеді материнства»).

В українській поезії традиційно відбувалося ототожнення: Україна – мати, українці – діти, поет – син рідної землі. До прикладу, «Ще видиться: чужий далекий край, / і серед степу, де горить калина, – / могила. Там ридає Україна / над головою сина: прощавай» (В. Стус, «Чого ти ждеш? Скажи – чого ти ждеш?»[7]). До речі, «слова Бог (Господь) і мати є одними із найуживаніших у творах В. Стуса»[8]. На думку О. Журавля, національних пророків-мучеників Василя Стуса та Тараса Шевченка єднає «натхненне освячення того, що має в душі кожна людина – Вітчизна, матір, краса...»[9]. Україна – мати, ти – син або донька – це пафосний зміст взаємин на найвищому рівні можливих почувань.

Для України ці наголоси ніколи не були порожнім дзвоном. Вони актуалізувалися ще більше після 24 лютого 2022 року. Українець здавна персоніфікував святість в образі стражденної жінки-матері, носія своєрідного стоїцизму[10]. Про те, що героїка жіночності в мистецькій історії України на передньому плані, стало зрозумілим з початку нинішньої війни. Маю на увазі передусім твори українських художників. Бо живопис та графіка є одними із своєрідних інструментів проникнення у сутність буття та переживань людини. Митці просто вибухнули оригінальними, стилізованими, символічними зображеннями Матері-України та її Дітей. За влучним висловом Оксани Забужко, у війні усе прошите символами. Бо основою творчості є символ як глибока ідея.

В Олександра Охапкіна, майстра «хатньої ікони» (родом із Житомира, працює в Олександрії) образ України із дитиною на руках суголосний образу Діви Марії з немовлям – «Все буде Україна». Образ окреслений символічним тлом, яке компонується із мальв, орнаменту, синьо-жовтого прапору, християнських куполів та голуба. Альоша Ступін (Ігор Поночевний, США) запропонував нову зворушливу українську ікону, де фігурує осучаснена постать Діви Марії з дитиною, в якої перев'язана голівка. «Київська мадонна» ілюстраторки Марини Соломеннікової відтепер є покровителькою однієї з католицьких парафій в Італії – у Неаполі. Референсом до картини стало фото киянки Тетяни з немовлям, що переховувалися у перші дні війни від ракетних ударів у метро. Так само як для ілюстрації «Боже, якщо я помру молодим, впусти мене в рай, бо в пеклі я побував вже сам» киянина Олександра Грехова послугувала світлина із цим вражаючим написом на бронежилеті українського воїна.

Живописний гімн українській Жінці-Матері та символіка роду звучить в серії робіт Євгенії Колісник (Одеса). До прикладу: «Танок роду» та «Наро-

[4] Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) : Монографія. Київ : Либідь, 2001. С. 302.

[5] Донченко О., Романенко. Ю. Вказ. праця. С. 208.

[6] Стус В. С. Дорога болю: Поезії / упоряд. та післямова М. Х. Коцюбинської. Київ : Рад. письменник, 1990. С. 155.

[7] Стус В. С. Дорога болю: Поезії / упоряд. та післямова М. Х. Коцюбинської. Київ : Рад. письменник, 1990. С. 62.

[8] Нестелєєв М. Архетип «Бога-Матері» в ліриці В. Стуса. *Актуальні проблеми української літератури та фольклору.* 2015. № 23. С. 137-145. URL: https://japul.donnu.edu.ua/article/view/2774/2813 (дата звернення: 22.04.2022).

[9] Журавель О. Найтяжча провина Василя Стуса. *Трудова слава*. 9 січня 2003.

[10] Донченко О., Романенко Ю. Вказ. праця. С. 301.

дження крові», де у сюжеті простежується симбіоз почуттів, від болю за загиблими до надії на відродження. Марта Пітчук (родом із Івано-Франківська), яка оживляє в картинах український оберіг – ляльку Мотанку, вдягнену у жіночі строї різних регіонів України, вдихнула нове життя в цей образ, який під час війни зазнав коректив, передусім це вже образ із відкритими очима – «Мотанка Перемога. Київське Полісся». «Цінністю і місією моїх картин є те, що вони транслюють енергію і силу української жінки, яка надихає і спонукає глядача захоплюватися власним корінням»[11], – зазначає мисткиня.

Схожі посили відшуковуємо і в творчості художниці-ілюстраторки Марти Лешак (Коломия), яка своєрідно вписує воєнну реальність в український орнамент – робота «Сидить пара голубів та й джаверіна гріють». Ідейно суголосним цьому зображенню є патріотичні ілюстрації Ярослави Яцуби (Дніпро), зокрема на одній із них зображений легендарний мистецький символ козак Мамай, який співає на бандурі не менш відому тепер пісню «Байрактар». Художниця вважає, що частина її робіт – це загальні відчуття українців, а у створенні ілюстрацій її допомагає хоробрість народу, його прагнення до вільного життя. З 25 лютого вона фактично створює щодня по малюнку, зокрема: «Доброго вечора, ми з України!», «Дякуємо!», «НАТО! Показати як закривати?» та багато інших робіт. Мисткиня тішиться тим, що може допомогти людям у доступний їй спосіб[12]. Через свою творчість намагається обійняти усіх і подарувати надію на перемогу сумська художниця Аня Черненко.

Одна із страшних сторінок сьогодення – це долі тварин, яких також перемелюють жорна війни. Вражаючими є роботи ілюстраторки Ольги Вільсон (Olga Wilson), де зображені душі померлих як людей, так і тварин. Зокрема, малюнок, намальований під враженням від світлини з мертвим котиком у дитячому ліжку, який не дочекався своїх безвідповідальних хазяїв; разом з ним загинули щуреня та папужка. Загалом за її малюнками можна відстежити хронологію війни в Україні: ракетні удари по залізничному вокзалу у Краматорську; дідусь, який оберігає сон онука у Центрі переселенців у Запоріжжі; загибель бабусі та 4-річного Олександра, коли вони, втікаючи з Вишгородського району від окупантів, перепливали на човні через р. Дніпро; родина із трьома дітьми загинула у себе вдома після влучання ракети; жіноча рука із червоним манікюром – символ варварської Бучанської різанини (смерть Ірини Фількіної стала одним із доказів геноциду українців) та інші. «Наші серця розбиті на тисячу уламків» – так загалом художниця окреслює свої роботи, які вона назвала «військовими записками», фактично живописними документами війни[13].

Енергійні та патетичні праці Олега Шупляка (родом із Тернопільської області) просто фонтанують переживаннями за рідну землю: ескіз до картини «Велика битва України з Мордором» або із цієї серії робота «Побиття андрофагів»; «Спецоперація «ЧерноZем»; «Кораблик»; «Чайка»; «Прапори» тощо. Квінтесенцією героїки Матері-України стало метасимволічне зображення «Ukraine». З оригінальними творами Олега Шупляка можна ознайомитися на сторінці у Facebook – Oleg Shupliak Art.

Щодо знаковості зображень під час війни, неможливо обійти увагою феномен васильківських півників, що стали свого роду символом народності та витривалості. Цей символ-концепт має давнє архаїчне коріння. У народній творчості півень сприймається як охоронець різних частин доби, його спів відлякує злу силу, відтак він втілює войовничість. Загалом це символ перемоги добра над злом і улюблений персонаж казок, картин, візерунків, скульптурної творчості. У даний момент, це символ того, що те нелюдське зло, що прийшло на нашу землю, буде обов'язково покарано.

Образ привернув до себе увагу після звільнення Бородянки від російських окупантів. На стіні кухні зруйнованого будинку висіли дивом вцілілі модулішафи, на яких височів знаменитий декоративний півник, за однією із версій – відтворена робота Прокіпа Бідасюка, вчителем якого був Василь Сідляр, представник розстріляної у 1930-тих роках школи монументального живопису Михайла Бойчука[14].

Образ стійкого півника не залишив байдужим багатьох митців. Так, популярним стало зображення ілюстратора Олександра Грехова співзвучне посилу «Тримаймося» – легендарна коричнева шафка із півником; зображення художниці Олени Павлової, авторки популярного комікс-персонажа кота Інжира, в даному випадку він тримає лапкою півника – «Українська культура непохитна». Загалом ця історія з півником часів війни стала одним із прикладів того, як мистецтво може стати підтримкою та оберегом. Київський художник Сергій Позняк увіковічнив образ стражденного міста в роботі «Бородянка. Київська область». В її основі – понівечений пам'ятник Тарасу Шевченку на тлі відомого зображення такого

[11] Пітчук М. «Місія моїх картин – надихати й спонукати глядача захоплюватися власним корінням». *Персона* : веб-сайт. URL: https://persona.org.ua/marta-pitchuk/ (дата звернення: 23.04.2022).

[12] Шапаренко В. Жінки у війні: Ярослава Яцуба – ілюстраторка, яка зображає спротив українців. *Українки* : веб-сайт. URL: https://ukrainky.com.ua/zhinky-na-vijni-yaroslava-yaczuba-ilyustratorka-yaka-pokazala-nato-yak-nebo-zakryvaty/ (дата звернення: 23.04.2022).

[13] Війна в Україні очима ілюстраторки Ольги Вільсон. *Vogue* : веб-сайт. URL: https://vogue.ua/ua/article/culture/art/viyna-v-ukrajini-ochima-ilyustratorki-olgi-vilson.html (дата звернення: 25.04.2022).

[14] Півник з Бородянки: хто він? *Zaxid.net* : веб-сайт. URL: https://zaxid.net/pivnik_z_borodyanki_hto_vin_n1540743 (дата звернення: 23.04.2022).

ж понівеченого житлового будинку із пустотою посередині, так зване обличчя «русского мира».

Крім Бородянки, вінець Христа за два місяці війни було приміряно багатьма містами та містечками: Буча, Ворзель, Гостомель, Ірпінь, Маріуполь, Новотошківське, Попасна, Рубіжне, Харків, Чернігів та багато інших. Оскільки митці оголеними нервами сприймають дійсність, то це одразу знайшло свій відгук у мистецькій творчості. До прикладу, робота Євгенії Колеснік «Вінець Маріуполя». Складно викласти на папері увесь той біль та співчуття, що відчувають українці при слові «блокадний Маріуполь», де загинули за попередніми даними понад два десятка тисяч людей і ситуація на кінець квітня залишається надзвичайно складною. «Буде до віку стояти / Праведне місто Марії / Доки над гордим Азовом / Сонце встає» – так у форматі нової пісні-туги висловив наші надії і бажання Святослав Вакарчук.

Містам героїчних людей присвятив свої образи харків'янин Микита Тітов – це символічна візуалізація актуальної української історії у вигляді світоглядних щитів, символічного заслону від ворога (серія з символами опору українських міст). «На «гербах» Тітов зображає головні та найвідоміші споруди міст, які розміщені на мечі. Користувачі мережі з цікавістю чекають на кожний новий малюнок та просять, аби художник не зупинявся та зобразив плакати для якомога більшої кількості міст України»[15].

Національна індивідуальність простежується також через музичну культуру. Зміст української музики завжди був пов'язаний із історією України. Для українського тонічного мистецтва характерним є ліричний жанр, виразом якого виступає пісня, яка з часом сприймається як народна. До прикладу, пісні на вірші: «Реве та стогне Дніпр широкий» Тараса Шевченка (уривок із «Причинної», 1837 р., музика Данила Крижанівського, 1886 р.), «Повій, вітре, на Вкраїну, де покинув я дівчину» Степана Руданського (1856 р., музика Людмили Александрової), «Стоїть гора високая, попід горою гай» Леоніда Глібова (вірш «Журба», 1859 р., музика Миколи Лисенка), «Два кольори» Дмитра Павличка (музика Олександра Білаша, 1964 р.) та інші.

На хвилі народного піднесення та спротиву пісні набули нового життя та звучання. Так, актуалізувалися життєствердні патріотичні посили пісні-гімну Українських Січових Стрільців «Ой, у лузі червона калина» (1914), згодом УПА, у виконанні вокалісту групи «Бумбокс» Андрія Хливнюка, який вступив до лав київської тероборони. Ця пісня-марш передається із вуст у вуста від дитини до дорослого. Вона перелилася за національні кордони і пішла у широкий світ, ставши візитівкою сучасної української боротьби супроти російського агресора. Хоч цей урочистий спів авторського походження (за однією із версій, композитор – поет, директор і режисер Українського театру «Руська бесіда» Степан Чарнецький), проте, як водиться, він став народним.

Отримала нову інтерпретацію пісня-візитівка столиці «Києве мій». Її енергійно переспівали Марина Полончак (закарпатський гурт «Марина і компанія») та полтавський співак Віталій Лобач: «Як тебе сміли бомбити, Києве мій!»; «Став ти столицею волі, Києве мій!».

Митці у музичній сфері не могли оминути увагою долі українських міст-мучеників. Виділила би тужливу пісню-молитву Ірини Федишин (нар. у Львові) «Розстріляна весна» про розстріляні мрії, біль, про те, що «стогне від болю земля», про шлях на Голгофу («Згадай, Ісусе, нашу Бучу»).

З горнила першого місяця війни вийшла зворушлива авторська пісня-надія Макса Барських (Микола Бортник) «Буде весна», де стверджується «що наша віра єднає серця». Автор родом із Херсону, проживає у Києві, з початку російського вторгнення вступив до лав Збройних Сил України. Популярна мелодія пісні стала тлом для багатьох сюжетів про війну.

Так само музичним тлом спротиву загалом, та перших новин про повномасштабну російську агресію проти України зокрема, став сингл кременчуцьких ді-джеїв Артема Ткаченка та Максима Мокренка – «Доброго вечора, ми з України!», який був написаний ще 2021 року, але став співзвучним нинішньому часу. Музичний трек тепер є неофіційним військовим привітанням в Україні.

Набрав мільйони переглядів кліп, створений на музику і слова Олександра Пономарьова (родом із Хмельницького, працює у Києві, Національна музична академія) за участю оркестру та хору Заслуженого Академічного Ансамблю пісні і танцю Збройних Сил України під керівництвом диригента Дмитра Антонюка та відомих виконавців «Горить палає техніка ворожа, / Рідна Україна переможе».

Щодо символіки, хотілося навести факт початку демонтажу у Києві бронзової скульптури двох робітників (1982), встановлену на честь «російсько-українського возз'єднання». Як зазначив мер міста Києва Віталій Кличко, «своє ставлення до України Росія ознаменувала звірячими вбивствами мирних українців, знищенням наших місті селищ, прагненням знищити нашу державність»[16]. Арку з титанових листів буде перейменовано, бо старі символи набувають нового значення. Вона буде підсвічена кольорами українського прапору. Один із авторів пам'ятника

[15] Меч проти ворога: художник створює «оборонні герби» міст України (фото). *УНІАН* : веб-сайт. URL: https://www.unian.ua/society/mech-proti-voroga-hudozhnik-stvoryuye-oboronni-gerbi-mist-ukrajini-foto-novini-ukrajini-11697220.html (дата звернення: 28.04.2022).

[16] У Києві демонтують скульптуру про «возз'єднання України і Росії» – Кличко. *Радіо Свобода* : веб-сайт. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-skulptura-vozzyednannya-ukrayiny-i-rosiyi-demontazh/31819969.html (дата звернення: 28.04.2022).

архітектор Сергій Миргородський зазначив, що відчуває радість з цього приводу, бо «мати пам'ятник ворожнечі – гріх»[17].

Нехай ця подія та демонтаж подібних об'єктів стануть жирною крапкою неповернення до радянської символьної системи. Вона несумісна з українськими національними архетипами, тому буде завжди відторгатися у нашій ментальності. Це буде вирішальна можливість вийти раз і назавжди із російсько-євразійської культурної зони, вийти із заповідника чужої культури.

Висновки. З одного боку, в українців впродовж історії завжди був органічний вільний простір, на якому вільно могла розвиватися особистість. З іншого боку – кожна особистість завжди, особливо у часи випробовувань, відчувала себе частиною органічного тіла – України, що проявилося у не тільки у військовій обороні, волонтерському та добровольчому рухах, а і в мистецькому рухові також. Під час війни культура офарбована в один національний тон – це патріотизм та волелюбні мотиви. Ні наша історична практика, ні її відображення – мистецтво – ніколи не терпіли кайданів. З світоглядної точки зору українське мистецтво можна позиціонувати як мистецтво нескорених, з чітко окресленими світоглядними кордонами та моральними абсолютами. Мистецтво є не просто потужним інструментом рефлексії. Надзвичайно яскравий мистецький процес, який демонструють під час війни українці – це своєрідний прояв інстинкту самозбереження нації та вид протистояння.

Чисті, правдиві, справедливі прагнення і дії виведуть нас до перемоги. Важливу місію у складній дорозі до перемоги українське мистецтво виконує вже з перших днів війни.

[17] Один из авторов памятника российскому и украинскому рабочим в Киеве обрадовался демонтажу своего творения. *ТСН* : веб-сайт. URL: https://tsn.ua/ru/exclusive/odin-iz-avtorov-pamyatnika-rossiyskomu-i-ukrainskomu-rabochim-v-kieve-obradovalsya-demontazhu-svoego-tvoreniya-2046958.html (дата звернення: 28.04.2022).

Інформація про автора:
Петасюк Олена Іванівна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри новітньої історії України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
60, вул. Володимирська, Київ, 01033, Україна

Information about the author:
Petasyuk Olena Ivanivna,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of Contemporary History of Ukraine
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
60, Volodymyrska str., Kyiv, 01033, Ukraine

DOI

ФОРМУВАННЯ ТА ПЕРЕКЛАД ВІЙСЬКОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ У ПЕРІОД АКТИВНИХ ВОЄННИХ ДІЙ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Струк І. В., Сітко А. В., Семигінівська Т. Г.

Постановка проблеми. Події, які відбуваються сьогодні на міжнародній арені все більшою мірою стосуються України, про що свідчить загострення стосунків з росією і, відповідно, реакція інших країн на цю ситуацію. Україна співпрацює з різними організаціями, як наприклад, найбільшим і найпотужнішим світовим військово-політичним утворенням – Північноатлантичним альянсом (НАТО) та країнами-лідерами, аби досягнути миру та безпеки. Результатом таких політичних відносин стають питання чіткої та адекватної інтерпретації військових термінів. Терміни є одним з основних способів мовного вираження спеціальних знань, які з'являються для того, щоб сприяти процесу спілкування під час професійно-наукової діяльності. Вони «закріплюють наявне знання, пояснюючи наукові поняття, категорії та принципи їх систематизації, закономірності певної галузі знань і діяльності»[1]. Необхідно зазначити, що основна помилка при перекладі військової термінології полягає в тому, що перекладачі іноді намагаються знайти буквальну відповідність іноземного терміна в мові перекладу. Такий підхід є не зовсім правильним, тому, що, по-перше, зникає специфіка реалій іноземної / вітчизняної армії, а по-друге, може виникнути помилка в зв'язку з тим, що ці терміни можуть виражати поняття, характерні тільки для капіталістичних армій, і тому не відповідати реаліям, прийнятим, до прикладу, в Українській Армії – армії зовсім іншого типу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Упродовж останніх десятиріч вітчизняні військові фахівці і лінгвісти долучилися до розв'язання проблем лінгвістичної взаємосумісності України з країнами Північноатлантичного альянсу. Зокрема, В.В. Балабін[2] досліджував сучасний американський сленг як проблему перекладу, Д.В. Василенко[3] вивчав військову лексику англійської мови XX – початку XXI століття, Ю.А. Зацний[4] аналізував англо-українські відповідники в галузі міжнародної боротьби з тероризмом, С.Я. Янчук[5] розкривав специфіку перекладу військової документації миротворчих місій ООН та НАТО, а М.І. Навальна та Ю.В. Калужинська[6] аналізували військові лексеми у текстах сучасних українських періодичних видань. Незважаючи на безперечну практичну цінність, ці роботи не можуть повною мірою заповнити прогалини в теоретичному обґрунтуванні перекладів військової термінології, особливо ураховуючи зростання політичної і воєнної напруги в нашому геополітичному регіоні, зокрема фактичний стан війни, в якому опинилася Україна, що спричиняє використання невідомих раніше зразків зброї та цілеспрямоване заповнення українського сегмента Інтернету дезінформацією, а відповідно одночасне функціонування кількох термінів на позначення одного поняття, неточності в номінації, тощо.

Мета роботи полягає у встановленні та порівнянні особливостей відтворення англійською мовою термінів військової справи засобами української мови. У роботі для аналізу обрали близько 380 зразків назв військової техніки та озброєння, дібраних методом суцільної вибірки з україномовного телеграм каналу «Україна зараз» (кількість дописувачів – 20.5K) та його англомовної версії з кількість дописувачів – 19.1K, які висвітлюють офіційну та актуальну інформацію про події в Україні та інших незалежних джерел. Матеріал укладено та проаналізовано у період з 24.02.2022 по 14.04.2022 року.

[1] Сітко А.В., Отрішко К.А. Способи перекладу військової термінології. *Актуальні питання розвитку філологічних наук у 21 столітті*. Одеса : Південноукраїнська організація «Центр філологічних досліджень», 2017. С. 89–94.

[2] Балабін В. В. Сучасний американський військовий сленг як проблема перекладу: автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.16 «Перекладознавство», Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2002. 19 с.

[3] Василенко Д.В. Розвиток словникового складу англійської мови військової сфери XX – початку XXI століття: автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.04. Запоріжжя, 2008. 22 с.

[4] Зацний Ю. А. Розвиток словникового складу англійської мови в 80-ті -90-ті роки XX століття : автореф. дис. … докт. філол. наук : 10.02.04. Київ, 1999. 32 с.

[5] Янчук С.Я. Особливості перекладу військової документації миротворчих місій ООН та НАТО: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.16. Київ, 2011. 277 с.

[6] Навальна М.І, Калужинська Ю.В. Актуалізація лексем на позначення військових дій, процесів та станів. *Psycholinguistics.* 2018. 24(2). С. 218–235.

Виклад основного матеріалу.

1. Історичний огляд встановлення та розвитку військової термінології

Українські дослідники (див. до прикладу Л.Ф. Омельченко, Д.В. Василенко[7]) доводять, що складні військові терміни відбивають, головним чином, зміни, які відбуваються у військовій науці і техніці, характерні для певних історичних періодів, зокрема, було запропоновано таку класифікацію: (1) Перша світова війна – розвиток і удосконалення артилерії і авіації (*aircraft carrier, air service*); (2) Друга світова війна – подальший розвиток авіації, початок ракетобудування (*area bombing, pilotless bomb*); (3) В'єтнамська війна – впровадження гелікоптерів, використання напалмового вогню (*combat aviation brigade*); (4) Корейська війна – створення нових зразків авіаційної техніки, атомних боєголовок (*air strike, air bomber*); (5) Війна з тероризмом – виникнення високоточної зброї, заснованої на новітніх комп'ютерних і цифрових технологіях (*guided bomb, armor-piercing bomb*); (6) Холодна війна (протистояння між США, країнами західної демократії і СРСР) – розробка атомної, бактеріологічної, хімічної зброї, удосконалення ракет і ракетоносіїв (*atomic age, intercontinental ballistic missile, intermediate range ballistic missile*).

Цю класифікацію доповнимо 7 пунктом – війна в Україні, який вміщує розробку і впровадження гіперзвукової зброї (*hypersonic Kinzhal missile*[*]), безпілотних літальних апаратів (*The Bayraktar TB2 drone, UAVs*) та кібернетичної зброї (*APT-28).* Загалом, склад спеціальної військової лексики загалом та гіперзвукової зброї зокрема охоплює номенклатурні одиниці (номени та оніми), які утворюють сукупність спеціальних назв, що співвідносяться з певними поняттями та актуалізують предметні зв'язки, до прикладу: *БМ-21 «**Град**» – BM-21 "**Grad**"; БМ-21К «**Верба**» – BM-21K **Verba**; БМ-21УМ «**Берест**» – BM-21 UM **Berest**; вантажівки забезпечення «**Урал**» – **Ural** support trucks; Р-360 «**Нептун**» – R-360 **Neptune**.*

Відмінною рисою військових матеріалів на лексичному рівні є також велика насиченість їх скороченнями. Виникнення військових скорочень бере початок з часів Першої світової війни. У цей період в основному скорочувалися назви військових формувань, як наприклад, *«зенітна артилерія» – "AA, anti-aircraft"*. Нові слова, що виникають завдяки скороченню, побудовані на основі існуючого лексико-граматичного матеріалу та у відповідності до закономірностей словотворення англійської мови. Відбувається лише структурна трансформація лексичних одиниць. Серед ініціальних скорочень широке розповсюдження здобули акроніми. Під акронімією розуміють звукове скорочення за принципом алфавітної назви букв слова чи словосполучення, при цьому також спостерігається кінцеве усікання. Наприклад, *ОРДЛО (Окремі райони Донецької і Луганської областей) – "certain areas of Donetsk and Luhansk regions of Ukraine" (CADLR).*

Окремий напрям перекладознавчих досліджень задає кібернетична зброя, яка вважається новітнім зразком зброї та ґрунтується на «нетрадиційних принципах» ведення війни. Передусім, зазначимо, що під кібернетичною зброєю вслід за Р.В. Грищуком будемо розуміти «набір технічних, програмних та інших засобів, спрямованих на порушення процесів управління в кіберпросторі, включаючи соціум, соціотехнічні системи, технічні системи (комп'ютерні системи та мережі, системи зв'язку, управляючі елементи систем озброєння та військової техніки та небезпечних об'єктів, програмне забезпечення, бази даних тощо), у вигляді кібернетичних, інформаційних, психологічних та інших деструктивних впливів різноманітної природи»[8]. Складність відтворення такого типу зброї полягає в тому, що її основу складають різного роду новотвори та абревіації нетипові для української мови. У телеграм каналі «Україна Зараз» кібернетична зброя переважно представлена інформацією про діяльність хакерів групи *Anonymous.* Для наочного статистичного аналізу ми обрали базу знань ATT&CK (Adversarial Tactics, Techniques & Common Knowledge[9]), де фіксуються назви організацій, які були зафіксовані в гібератаках різного типу, аби зрозуміти структуру формування назв організацій та спроектувати їх на подальше вивчення у перекладознавчому розрізі. Отож, в результаті ми прийшли до висновку, що назви організацій переважно складаються із звуко-буквенних абревіатур (*APT-C-36, Threat Group-1314, TA459, Dragonfly 2.0*), акронімів (*WIRTE*), омонімів (*Honeybee, Frankenstein*), шарадів (*Ke3chang, DragonOK*) та різного роду словесних ігор (G*CMAN, Silent Librarian, SilverTerrier, Stealth Falcon, Fox Kitten, Suckfly*).

Скорочують як однокомпонентні, так і багатокомпонентні терміни. Крім того, варто зазначити, що скорочення пишуться по-різному: великими і малими буквами, з крапками і без крапок, разом і окремо, зі знаком дробу або з лігатурою (&).

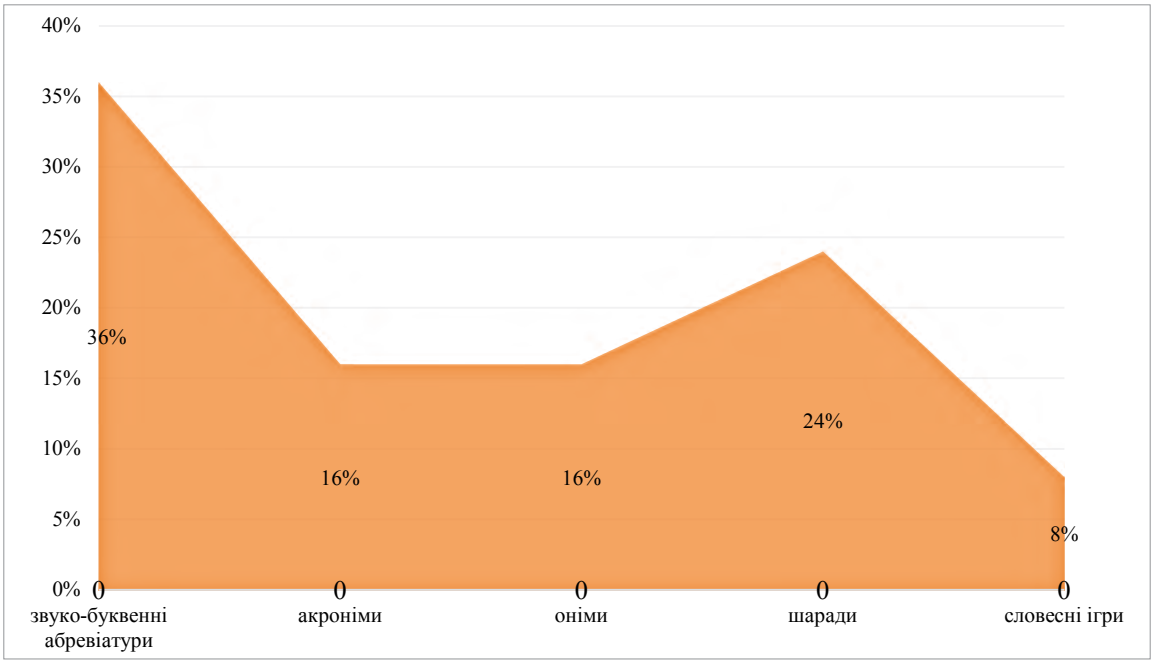
---

[7] Омельченко Л.Ф., Василенко Д.В. Англомовні військові композити. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка.* 2010. № 52. С. 191–195.

[*] Тут і наскрізно матеріал дослідження взято з телеграм каналу «Україна зараз»: Eng: @ukraine_now_eng, UA: @u_now_ua

[8] Грищук Р.В. Кібернетична зброя: класифікація, базові принципи побудови, методи та засоби застосування й захисту від неї. *Сучасна спеціальна техніка*, 2016. №3 (46), С. 94-101, http://elar.naiau.kiev.ua/bitstream/123456789/6572/1/%D0%A1%D0%A2%203%20%282016%29_p094-101.pdf (01.03.2022).

[9] ATT&CK. URL: https://attack.mitre.org/ (20.03.2022).

Істотним для перекладу є і те, що скорочення виступають в різних синтаксичних функціях, отримуючи при цьому відповідне морфологічне оформлення у відповідності з правилами англійської граматики, приймати закінчення множини, форму минулого часу, приєднувати афікси, оформлюватись артиклем. Все це також ускладнює їх розуміння і переклад. Але особливу складність представляє те, що значення скорочень часто не збігаються зі значенням термінів в їх повній формі, зазнаючи певні семантичні зрушення. Легкість, з якою утворюються скорочення, що призводить до додаткових труднощів, які посилюються ще і тим, що деякі скорочення мають кілька десятків зареєстрованих значень. До прикладу, **APT** може декодуватися як *advanced packaging tool* та *advanced persistent threat*, де останній варіант позначає угруповання, що спеціалізується на кібершпигунстві – *APT-28*. Крім того, існують незареєстровані і неофіційні значення цих скорочень, до прикладу *Turla* також відома під іменами *Uroburos, Epic Turla, Snake, SnakeNet, Venomous* або *Coldriver* (відома як *Callisto*). Переклад кібернетичної зброї може стати результатом подальших досліджень, оскільки, наразі, завжди передається оригінальною формою, без коментарів, пояснень чи використання, до прикладу, транскодування.

В історичному розвитку військової термінології ще згадаємо таке явище як евфемія, навмисна заміна знаку певного поняття описовим найменуванням або іншим знаком, яке використовується з метою запобігання комунікативних конфліктів[10]. Український дослідник В.Б. Тхір наголошує, що «евфемізми характеризуються високою чутливістю до історичних змін у матеріальному та духовному житті суспільства. Евфемізовані одиниці є дуже нестійкими утвореннями і швидко старіють; пояснюється це не тільки властивістю емоційної лексики швидко стиратися, але й тим, що, як тільки слово стає вживаним, воно знову тісно пов'язується з позначуваним поняттям і втрачає свої евфемістичні властивості»[11]. Тож, основна функція евфемії у сфері військової термінології є маскування. Евфемізми вживаються з метою: 1) прикриття агресивних військових дій, відволікання уваги від військових операцій; 2) пом'ягшення військових помилок: 3) маскування уражувальної сили зброї та 3) завуалювання наслідків війни, кількості жертв, до прикладу: *Краще залишатися вдома, ніж вирушати додому* ***вантажем «200»*** («Україна зараз», 11.03.2022)*.; – You'd better stay home than return home as a* ***corpse*** (Ukraine NOW, 11.03.2022)**.** Або, до прикладу в наступному фрагментів евфемізм подано через мовну гру: ***200-а*** *(яка невдала назва) […] знищена. З 648 військових вижили лише троє. Причому двоє з уцілілих поранено – Арестович* («Україна зараз», 25.03.2022)*; – The* ***200th*** *(what an unfortunate name) […] was destroyed. Of the 648 soldiers, only three survived. And two of the survivors were wounded. – Arestovich. P.S. 200 is a code for dead soldiers (*Ukraine NOW, 25.03.2022).

У перекладі примітно, що вторинний комунікант вирішив уточнити евфемізовану одиницю через

[10] Корнєлаєва Є.В. Лінгвістична природа евфемізмів. *Львівський філологічний часопис,* 2016. №5, С. 70-75. URL: https://doi.org/https://doi.org/10.32447/2663-340X-2019-5-12 (04.03.2022).

[11] Тхір В.Б. Еволюція евфемістичних субститутів: наслідок дії закону послідовності. *Культура народов Причерноморья,* 2002. № 36, С. 148-152. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/75184/53-Thir.pdf?sequence=1 (04.03.2022).

уточнення – *200 is a code for dead soldiers*. Евфемізми також притаманні військовій субстандартній лексиці. Військові сленгізми-евфемізми можуть виконувати декілька функцій: 1) підміняти назви предметів і явищ, що здатні викликати страх у людини, такі як: смерть, поранення**:** *«мертвий» – "wasted"*; загрозлива зброя, засоби масового ураження**:** *"граната" – "baseball"*; небезпечні військові дії**:** *«атакувати» – "kick butt"*; 2) створюють епатажну виразність**:** *«дезертирувати» – "hit the bricks"*.

2. Підходи до перекладу військової термінології

Аналіз україномовного інформаційного телеграм каналу «Україна зараз» та його англомовної версії засвідчує, що переважно перекладачі вдаються до послідовного перекладу, де обираючи між транскодуванням та калькуванням, перевагу надають калькуванню, оскільки в результаті транскодування нерідко утворюються одиниці, що не мають сенсу у мові перекладу, свого роду псевдослова. Калькування вживається тільки тоді, коли утворений таким чином перекладний відповідник не порушує норми вживання і сполучуваності слів в українській мові. Одразу зазначимо, що при відтворенні військової термінології калькування не завжди буває звичайною механічною операцією з метою перенесення вихідної форми у мову перекладу. Дуже часто доводиться вдаватись до різного роду трансформацій. У першу чергу це стосується зміни відмінкових форм, кількості слів у словосполученні, афіксів, порядку слів, морфологічного або синтаксичного статусу слова. Варто пам'ятати, що перекладений термін має відповідати нормам мови, на яку здійснюється переклад. Тут погодимося з риторикою українських дослідників Є. Д. Левіна та С.В. Карлюка, які наголошують, що військовий і військово-технічний переклад вимагають набагато більшої строгості й однозначності в засобах передачі термінів і змісту, а тому «переклад військових текстів має, з одного боку, незмінно орієнтуватися на джерело і його термінологію. Будь-які самовільні трактування чи зміни тексту тут неприпустимі: ціна помилки є надто високою»[12]. Згадаємо у цьому контексті відомий приклад з радянською системою протидії, яку переклали англійською Galosh («калоша») – більш відома, наразі, як *ПРО-1 «Галош»*. Специфіка перекладу військових зразків такого типу має віддзеркалювати здатність терміну логічно, конкретно визначати предмети, явища, якість, відносини та процеси військової справи. Тому, цілком адекватно, що, до прикладу, *ПФМ-1* (протипіхотна фугасна міна) *«Лепесток»* яка є фактичним аналогом американської міни *BLU-43 / B "Dragontooth",* перекладається як *PFM-1* або *Green Parrot* чи *Butterfly Mine* або російський основний бойовий *танк Т-90 «Владімір»*, названий в честь конструктора Володимира Поткіна, в англомовних джерелах, також представлений лише під індексом *T-90* тощо. Тим не менш чітка семантична окресленість меж військових термінів, які з'являються у результаті прагнення мови до ущільнення та достовірності в передачі інформації, провокує використання в перекладі транскодування, до прикладу:

– часткової або повної транслітерації, наприклад: *переносний зенітно-ракетний комплекс класу «земля-повітря» FIM-92 «**Стінгер**» – man-portable air defense [MANPAD] systems FIM-92 **Stinger***; *реактивні снаряди **Торнадо-С** – **Tornado-S** rockets* («Україна зараз», 15.03.2022).

– транслітерації і дослівного перекладу, наприклад: *Американська розвідка заявила, **що балістичні ракети «Іскандер»**, які Росія запускає Україною, містять обманки, які дозволяють обходити протиповітряну оборону та давати неправдиві дані ракетам теплового пошуку* («Україна зараз», 15.03.2022)*; – U.S. intelligence has said **the Iskander ballistic missiles** that Russia is firing into Ukraine contain tricks that can bypass air defenses and feed false data to heat-seeking missiles* (Ukraine NOW, 15.03.2022).

– транскрибування (побуквенна чи пофонемна передача вихідної лексичної одиниці за допомогою алфавіту мови перекладу), наприклад: *«командер» – "commander"*. Цей прийом становить рідкість у практиці військового перекладу. При транскодуванні літерами мови може передаватися вся форма, або більша її частина. Іноді застосовується змішане транскодування, коли більша частина транскодованого слова відбиває його звучання у вихідній мові, але разом з тим передаються й деякі елементи його графічної форми. Транскодування термінів відбувається при перекладі у тих випадках, коли в культурі і, зокрема, науці країни мови перекладу відсутнє відповідне поняття та відповідний перекладний еквівалент, а перекладач не може підібрати слово або слова у мові перекладу, які б адекватно передавали зміст поняття і задовольняли вимогам до термінотворення[13].

– транскрибування та перекладу, наприклад: *протитанковий ракетний комплекс FGM-148 «**Джавелін**» – anti-Tank Guided Missile FGM-148 **Javelin,** тактичний ракетний комплекс «**Точка-У**» – Tochka-U tactical missile system**,** окрема механізована бригада (ОМБ) «**Холодний Яр**» – separate machanised brigade **"Kholodnyi Yar"*** («Україна зараз», 05.03.2022).

[12] Левін Є.Д., Карлюк С.В. Деякі аспекти перекладу військових текстів з англійської мови на українську, 2020. URL:file:///C:/Users/%D0%98%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0%20%D0%A1%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BA/Desktop/Levin_Deiaki_aspekty_2020.pdf (08.03.2022).

[13] Балабін В.В. Загальна характеристика, склад і функції сучасного українського військового сленгу. *Мовні і концептуальні картини світу*, 2001. №.5. С. 11–15.

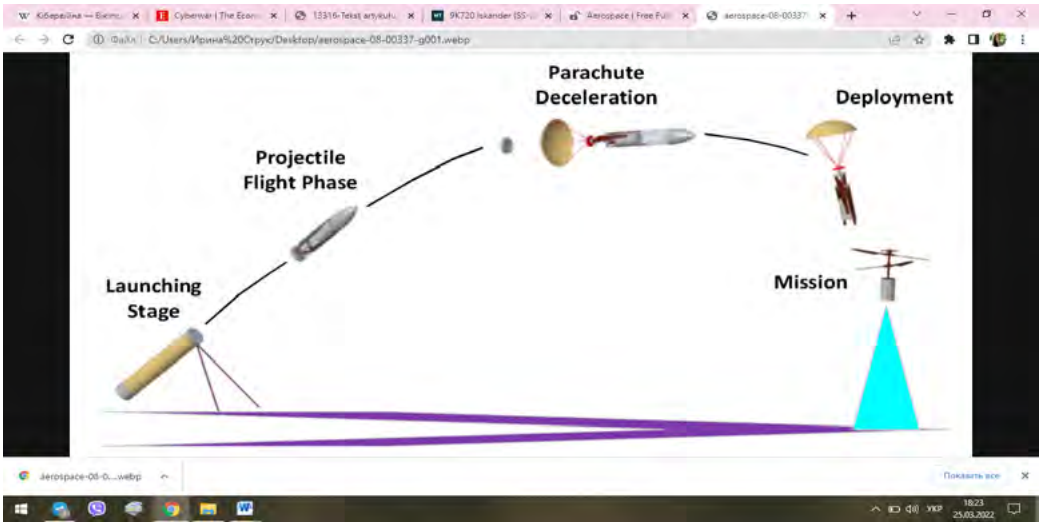

Рис. 1. Специфіка роботи снарядів, що спускаються на парашутах

– опису значення англійського терміна (описовий переклад), тобто лексико-граматична трансформація, за якої лексична одиниця мови оригіналу замінюється словосполученням, що представляє більш-менш повне пояснення або визначення цього значення на мову перекладу. До нього висуваються такі вимоги: (1) переклад повинний точно відбивати основний зміст поняття; (2) опис не повинний бути надто докладним; (3) синтаксична структура словосполучення не повинна бути складною[14]. За допомогою описового перекладу можна передати значення будь-якого безеквівалентного слова в оригіналі. Наприклад, *тактичне завдання з ведення наступального бою – "attack problem", «час знаходження (літака) на землі» – "ground time"*. Досить часто такий підхід використовується для перекладу військового терміну, який ще не отримав офіційної назви. В телеграм-каналі «Україна зараз» читаємо: *Вчора в Києві окупанти вперше використали новітнє озброєння –* ***снаряди, що спускаються на парашутах****, – заступник міністра МВС Геращенко* («Україна зараз», 19.03.2022)*; – Yesterday in Kyiv, the occupants for the first time used the latest weapons –* ***projectiles lowered on parachutes*** *– Anton Gerashchenko* (Ukraine NOW, 19.03.2022).

Колектив авторів у статті "The Control Algorithm and Experimentation of Coaxial Rotor Aircraft Trajectory Tracking Based on Backstepping Sliding Mode" графічно зобразили та спробували пояснити специфіку роботи цього типу зброї[15].

В окремих випадках, коли мова іде про зброю невідомого походження використовуються буквені та цифрові ідентифікатори, що також має враховувати перекладач. Наприклад, в застосованих проти України ракет в лютому 2022 року були помічені суббоєприпаси, які раніше не були задокументовані у військових арсеналах та отримали неофіційне позначення 9Б899 (англ. 9B899) в каталозі організації UKRAINE CAT-UXO [16].

Загалом, зазначимо, що система умовних індексних позначень затверджується для усіх видів Збройних сил і використовується для маркування керованих, і некерованих ракет, літальних апаратів, радіоелектронного обладнання та різних видів боєприпасів, озброєння і бойової техніки. Для розшифрування умовних індексних позначень використовуються офіційні таблиці, наявні, як правило, в спеціальних словниках відповідних статутах і настановах Збройних сил, а також у випадках використання невідомого виду зброї – окремих сайтів (див. до прикладу сайт Ukraine CAT-UXO).

Також відомі випадки, коли військові терміни, зокрема оніми, вводяться в текст вторинного тексту зі збереженням своєї першочергової форми, до прикладу: *переносний зенітно-ракетний комплекс* ***Starstreak*** *– Man-portable air-defense system* ***Starstreak****; міжконтинентальна балістична ракета* ***Hwasong-17*** *–* ***Hwasong-17*** *intercontinental ballistic missile; глобальна супутникова система Starlink – satellite internet service* ***Starlink*** («Україна зараз», 14.03.2022).

Військова література містить безліч різних нестандартних лексичних одиниць, одними з яких є абревіатури та скорочення, що широко використовуються у найменуваннях техніки та озброєння. Як правило, абревіатури, що трапляються в технічних текстах, мають словниковий відповідник у термі-

[14] Білозерська Л.П. Термінологія та переклад. Вінниця: Нова книга, 2010. 232 с.

[15] Jiulong Xu, Yongping Hao, Junjie Wang and Lun Li. The Control Algorithm and Experimentation of Coaxial Rotor Aircraft Trajectory Tracking Based on Backstepping Sliding Mode. *Aerospace,* 2021. Vol. 8(11). URL: https://www.mdpi.com/2226-4310/8/11/337 (03.03.2022).

[16] Ukraine Collective Awareness to Unexploded Ordnance (Ukraine CAT-UXO). URL: https://www.ukraine-cat-uxo.com/ (18.03.2022).

нологічній системі мови перекладу: *ПЗРК «Ігла» – MANPADS "Igla"* («Україна зараз», 14.03.2022).

Проте у нашому дослідженні розглядаються назви українського військового озброєння та техніки, що, як правило, не мають перекладних відповідників в англійській термінологічній системі. У зв'язку з цим, ми проаналізували різні способи передачі абревіатур та скорочень. Розглянемо кожну з них окремо:

1. Переклад відповідним скороченням:

ППОС (процес планування та оцінки сил) – PARP (Planning and Review Process); РСЗВ (реактивна система залпового вогню) – MLRS (Multiple Launch Rocket System).

У наведеному прикладі відповідник був підібраний із існуючого лексичного запасу англійської мови. Іноді в таких випадках відповідник створюється у процесі перекладу.

2. Переклад відповідною повною формою слова або словосполучення у цільовій мові: *ПТРК – Anti-Tank Missile System; АСУ – automated command and control system*.

У нашому дослідженні також зустрічались приклади «зворотної трансформації», тобто повна вихідна форма лексичного елементу відтворюється за допомогою абревіатури у тексті перекладу: *РСЗВ БМ-21 «Град» – RSZV BM-21 "Grad"; бойова машини піхоти БМП-1М – IFV BMP-1M; КШМ на базі МТ-ЛБ – KShM on the basis of MT-LB.*

3. Транскодування абревіатури чи скорочення:

проект модернізації БТР-70 – BTR-70 modernization project; окуляри нічного бачення ОНБ – night vision ONB googles; гвинтокрил Мі-8 МТВ – Mi-8 MTV Helicopter.

Як бачимо, разом із такими абревіатурами, як правило, застосовуються пояснювальні слова, що перекладаються англійською мовою для чіткості повідомлення. Такий спосіб відтворення допомагає зберегти первинну назву військової техніки у тексті перекладу, а пояснювальні слова допомагають читачу цільового тексту зрозуміти, про що йдеться. Розглянемо приклади: *рятувальні плоти ПРН-6МК – rescue rafts PRN-6MK; система радіоелектронної боротьби «Красуха-4» – Krasukha-4 electronic warfare (EW) system; автомобіль підвищеної прохідності КрАЗ-6322 – KrAZ-6322 off-road truck.*

Найуживанішим способом перекладу абревіатур залишається транскодування: *бойова розвідувальна дозорна машина БРДМ-2 – BRDM-2 Armoured Personnel Carrier; 152-мм самохідна гаубиця «МСТА-С» – MSTA-S 152-mm Self-Propelled Howitzer.*

Як показали наведені приклади, такий прийом досить часто застосовується для передачі назв української військової техніки англійською мовою, оскільки, в більшості випадків, це саме власні військові назви, що притаманні лексичній системі української мови, тому для їхнього точного відтворення найкраще використовувати транскодування.

4. Транскодування повної вихідної форми відповідної абревіатури чи скорочення: *літак Ан-26 – An-26 (Antonov) aircraft.* Для відтворення назв військової техніки та озброєння цей спосіб використовується не дуже часто, здебільшого, в таких випадках, як наведено у прикладі, тобто коли в українському тексті скорочення назви техніки – це скорочена форма або абревіатура компанії-виробника.

Отже, проаналізувавши шляхи відтворення найменування військової техніки та озброєння англійською мовою, можна сказати, що такі лексичні елементи є досить поширеними у військовій літературі, тому варто бути уважними, підбираючи спосіб їхнього відтворення, щоб не викривити зміст первинного повідомлення. У нашому дослідженні найпродуктивнішим виявився спосіб транскодування вихідної абревіатури чи скорочення. Відтак, справедливим уважаємо твердження, що «перекладач повинен насамперед прагнути до еквівалентності перекладу, а далі виходячи з принципу адекватності, тобто смислового добору сигментів вихідної мови прагнути до […] пошуку вдалих прийомів і способів їх перекладу», оскільки форма мовних одиниць «бере безпосередню участь у передачі їх сенсу»[17].

Висновки

У роботі подано вирішення актуальної наукової проблеми відтворення англійських військових термінів, скорочень на матеріалі офіційних Інтернет ресурсів, які висвітлюють актуальну та офіційну інформацію про події в Україні. Вибірка матеріалу проходила у період з 24.02 по 14.04.2022 року, що вбезпечило обрання та аналізу близько 380 зразків військової термінології. Дослідження дало змогу дійти таких висновків. Склад сучасної військової термінології не є стабільним. Він постійно змінюється завдяки застарінню деяких слів, зміні значення, поповненню новими термінами у зв'язку з реорганізацією видів збройних сил, появою нових зразків зброї та військової техніки, нових методів ведення війни тощо. Складним завданням для перекладача є переклад військових термінів, які передають реалії, що не існують в країні, на мову якої здійснюється переклад. У таких випадках варто вдаватися до опису значення слова, дослівного перекладу, транслітерації, або транскрипції. У першу чергу перекладач повинен розуміти та враховувати реальне значення терміна в певному контексті, а потім намагатися передати зміст поняття. Як виявилося, такі підходи все ще не стосуються перекладу назв різного роду хакерських організацій, які виступають окремим видом кібернетичної зброї.

[17] Сітко А.В., Струк І.В. Адекватність і еквівалентність у перекладі мовних особливостей. *Sciences of Europe*. Praha, 2016. Vol 1, No 10 (10). С. 122-126.

Військова термінологія характеризується значною кількістю скорочень, як-от: ініціальні скорочення, складові скорочення, акроніми, звуко-буквенні абревіатури. Військова термінологія також характеризується значною кількістю скорочень, основним способом їх перекладу є словниковий відповідник. Однак жоден словник не може дати всіх скорочень, які можуть трапитися у військових матеріалах. Тому необхідно знати основні прийоми перекладу скорочень. По-перше, необхідно ретельно вивчити контекст, з якого варто спробувати визначити загальне значення скорочень. Іноді його перше вживання у тексті може супроводжуватися розшифровкою. По-друге, необхідно провести ретельний аналіз структури скорочення і розшифрувати його компоненти.

У сучасному перекладознавстві виокремлюють такі способи відтворення термінів: добір лексичного еквівалента, транскрибування, калькування, описовий переклад. Правильне розуміння і переклад термінів залежить не лише від відмінних знань мови, але також і від знання реалій іноземної, української армій, їх історії, організації, озброєння і бойової техніки, способів ведення збройної боротьби тощо. У процесі перекладу терміну визначають два етапи: (1) з'ясування значення терміну (у контексті); (2) переклад значення рідною мовою.

У ході аналізу перекладу військових термінів було з'ясовано, що найбільше військові терміни були перекладені такими прийомами, як: повне запозичення скорочення, що становить 28%, переклад повної і створення на його основі англомовного скорочення (24%). Найменш вживаними виявилися переклад повної форми (9%), звуко-буквене транскрибування (6%), транслітерація (7%), транскрибування (11%), переклад і транскрибування (15%).

Інформація про авторів:

Струк Ірина Василівна,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри англійської філології і перекладу
Національний авіаційний університет
1, пр. Любомира Гузара, м. Київ, 03058, Україна

Сітко Алла Василівна,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри англійської філології і перекладу
Національний авіаційний університет
1, пр. Любомира Гузара, м. Київ, 03058, Україна

Семигінівська Тетяна Григорівна,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри англійської філології і перекладу
Національний авіаційний університет
1, пр. Любомира Гузара, м. Київ, 03058, Україна

Information about the authors:

Struk Iryna Vasylivna,
Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor at the Department of English Philology and Translation
National Aviation University
1, Lyubomyr Husar ave., Kyiv, 03058, Ukraine

Sitko Alla Vasylivna,
Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor at the Department of English Philology and Translation
National Aviation University
1, Lyubomyr Husar ave., Kyiv, 03058, Ukraine

Semyhinivska Tetiana Hryhorivna,
Candidate of Pedagogic Sciences,
Associate Professor at the Department of English Philology and Translation
National Aviation University
1, Lyubomyr Husar ave., Kyiv, 03058, Ukraine

DOI

СТУДЕНТИ З ІНВАЛІДНІСТЮ В ЗОНІ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ: ЯК ВИЖИТИ?

Тельна О. А.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Відомо, що під час війни на ризик втратити здоров'я та життя найбільше наражаються найнезахищеніші категорії цивільного населення: діти, жінки, літні люди, особи з хронічними захворюваннями та / чи інвалідністю. Проте, якщо становищу матерів і дітей, а також осіб похилого віку урядом і громадськістю, як правило, приділяється достатньо уваги й у питаннях організованої евакуації, й у централізованому забезпеченні продуктами харчування, питною водою, необхідними медикаментами, засобами гігієни, то потреби людей із інвалідністю, якщо вони не є дітьми чи особами похилого віку, найчастіше залишаються поза увагою відповідних державних структур (Interagency Standing Committee, 2019)[1]. На жаль, це питання залишається й поза увагою наукової спільноти нашої держави, котра, приділяючи посилену увагу освіті, соціальному захисту, охороні здоров'я, реабілітації та культурній інклюзії дітей і молоді з інвалідністю, досі не проводила серйозних досліджень проблематики виживання студентів із психофізичними порушеннями в зоні збройного конфлікту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. У вітчизняних наукових дослідженнях практично не розробленою залишається тематика виживання й евакуації повнолітніх осіб із інвалідністю, котрі навчаються в закладах вищої освіти України і часто проживають самостійно (окремо від родини в інших містах). Системний моніторинг ситуації щодо забезпечення базових прав цієї категорії населення здійснюють лише міжнародні правозахисні організації та їхні філії в Україні, такі, наприклад, як Human Rights Watch, профільні агенції ООН, Українська Гельсінська спілка, Національна асамблея людей з інвалідністю України. Лише в щорічних звітах цих організацій, підготовлених для міжнародної спільноти в межах виконання державою вимог Конвенції ООН про права людей із інвалідністю, ратифікованої Україною в 2010-му році, можна знайти достовірні дані про умови життя дорослих осіб із інвалідністю в зоні бойових дій.

Серед зарубіжних дослідників, які в останні роки займались означеною проблематикою, варто передовсім згадати Еліс Прідді, котра у своїй науковій праці «Disability and Armed Conflict» висвітлює становище людей із інвалідністю, включно зі студентською молоддю, котрі опинились у зоні проведення бойових дій п'яти країн світу: Демократичної республіки Конго, Колумбії, Палестини, України та В'єтнаму. Авторка, зокрема, доходить висновку про систематичне порушення базових прав осіб із інвалідністю та нехтування більшістю відповідних статей Конвенції ООН про права людей з інвалідністю, наголошуючи на необхідності міжнародним гуманітарним агенціям посилити увагу до висвітлення та розв'язання численних проблем виживання й евакуації повнолітніх осіб із інвалідністю, котрі проживають окремо від членів своїх родин або відповідних соціальних чи освітніх установ і змушені самостійно шукати шляхи задоволення базових потреб і організації свого функціонування та життєдіяльності[2].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Варто, однак, зазначити, що й наведені вище джерела науково достовірної інформації не виділяють студентів із інвалідністю в окрему групу, відносячи їх до категорії дорослих. На нашу думку, це неможна вважати правильним, оскільки молоді люди, котрі мають інвалідність і навчаються в закладах вищої освіти, будучи повнолітніми особами, ще не користуються всіма належними правами та свободами дорослих, але, водночас, належать до пільгового контингенту, отримуючи фінансову, психологічну та соціальну підтримку від свого освітнього закладу, профільних громадських організацій і соціальної служби за місцем фактичного проживання (Olha Telna, 2017)[3]. З огляду на це, ми вирішили провести кейс-стаді, присвячене проблематиці виживання й можливостей евакуації студентів із інвалідністю, котрі з початком повномасштабного вторгнення російських військ 24-го лютого

[1] Interagency Standing Committee. (2019). IASC Guidelines, Inclusion of Persons with Disabilities in Humanitarian Action. URL: https://interagencystandingcommittee.org/iasc-task-team-inclusion-persons-disabilities-humanitarian-action/documents/iasc-guidelines

[2] The Geneva Academy of International Humanitarian Law and Human Rights. 106 p.

[3] Telna, O. Disabled Youth in Ukraine: the Governmental Policies and Grassroots Activities. *Молодий вчений* № 7 (34) липень, 2016. С. 456-459.

2022 року опинились у зоні активних бойових дій на сході України (зокрема, в місті Харкові).

Формулювання цілей статті. Метою дослідження було на основі аналізу й узагальнення особистого досвіду опосередкованих учасників російсько-української війни з числа студентів із інвалідністю сформулювати універсальні поради, що допоможуть цій категорії населення вижити в зоні активних бойових дій.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обгрунтуванням отриманих наукових результатів. Проведене дослідження складалося з двох частин: емпіричної і теоретичної. Емпірична частина полягала в проведенні структурованих інтерв'ю зі студентами українських закладів вищої освіти Харкова, котрі мають інвалідність і досвід перебування в зоні активних бойових дій. Теоретична частина складалася з аналізу міжнародного законодавства у сфері захисту прав людей із інвалідністю під час збройних конфліктів, узагальнення даних, отриманих у результаті експертних інтерв'ю, та визначенні загальних рекомендацій, які могли б допомогти студентам із інвалідністю вижити в зоні активних бойових дій.

У дослідженні взяло участь 16 респондентів (9 дівчат і 7 хлопців), які навчаються в 9-и закладах вищої освіти м. Харкова та мають інвалідність, спричинену порушеннями зору, слуху, опорно-рухового апарату, інтелекту, психоемоційної сфери. Варто зазначити, що 6 респондентів (37.5%) походять із родин, які раніше евакуювались з тимчасово окупованих територій донецької та луганської областей. Наші респонденти, маючи досвід більш або менш тривалого перебування на території, де проводяться активні бойові дії, виступили у ролі експертів, на основі особистого досвіду котрих було узагальнено фактичні дані та сформульовано універсальні поради, що можуть бути корисними студентам із різними видами інвалідності під час вимушеного перебування в зоні збройних конфліктів або військової окупації. З міркувань безпеки особисті дані та відомості про точні місця проживання і навчання респондентів у статті не розголошуються.

Процедура дослідження. Визначення кола респондентів і їхнє інтерв'ювання відбувалось упродовж березня 2022 року та визначалося конкретними життєвими обставинами авторки та учасників дослідження, що динамічно змінювались і вимагали гнучкості та терплячості в організаційних питаннях. Теоретичний аналіз наукової літератури з проблематики дослідження та систематизація емпіричних даних, отриманих у результаті експертних інтерв'ю здійснювались упродовж двох тижнів на початку квітня. Розуміючи, що все це не могло не вплинути на можливу недостатньо високу об'єктивність і валідність результатів дослідження, ми, тим не менш, вважаємо, що воно є актуальним і заслуговує на увагу тих, хто цікавиться питаннями захисту прав осіб із інвалідністю в умовах збройних конфліктів.

Інтерв'ювання респондентів здійснювалося з їхньої згоди дистанційно за допомогою телефонного зв'язку, спілкування в месенджерах, електронного листування. Всі учасники свідомо виступали в ролі експертів і знали, що їхній особистий досвід буде використано для формулювання універсальних порад студентам із інвалідністю, яким необхідно вижити в зоні збройного конфлікту.

Результати дослідження. З початком повномасштабного вторгнення російських військ на територію України 24-го лютого 2022 року непропорційно високому ризику втрати здоров'я чи життя та суттєвого погіршення життєвих умов піддалися близько 2.7 мільйона українців із інвалідністю (European Disability Forum, 2022)[4]. У цій групі населення студенти з інвалідністю становлять значну частку, оскільки більшість випускників спеціальних і інклюзивних шкіл України вступають до закладів вищої освіти, щоб здобути фах і можливість отримати добре оплачувану роботу (Olha Telna, 2017)[5].

Харків – друге за розміром місто країни й найбільший освітній центр, у якому навчається близько трьохсот тисяч студентів (Kharkov Info, 2021)[6] – від найперших годин збройного конфлікту зазнав артилерійських і ракетних обстрілів. Не минуло й тижня з початку вторгнення російських військ на територію України, як ворог почав скидати бомби, в тому числі й касетні, на студентські гуртожитки та навчальні будівлі університетів. Зокрема, 2-го березня ракетним ударом було критично пошкоджено один із корпусів Харківського національного університету імені Василя Каразіна (Douglas Busvine, 2022)[7]. Упродовж перших тижнів війни пошкоджень і руйнувань також зазнали ХНУПС імені Івана Кожедуба, ХНУБА, Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», Український державний університет залізничного транспорту, ННЦ «ХФТІ», ХРІДУНАДУ при Президентові України

[4] European Disability Forum (2022). Protection and safety of persons with disabilities in Ukraine. Open letter to the Head of the European Institutions, European, Russian and Ukrainian Heads of State and NATO 24 February 2022. https://www.edf-feph.org/protection-and-safety-of-persons-with-disabilities-in-ukraine/

[5] Telna, O. Disabled Youth in Ukraine: the Governmental Policies and Grassroots Activities. *Молодий вчений.* № 7 (34) липень, 2016. С. 456-459.

[6] Kharkov Info (2021) Universities in Kharkov. Official website accessed on apr 2, 2022 http://www.kharkovinfo.com/universities.html

[7] Busvine, D. (2022). Mayor of Kharkiv says city holds out against Russian bombardment. Politico March 2, 202210:26 am. https://www.politico.eu/article/kharkiv-holds-out-after-shelling-rocket-strikes-russia-ukraine/

(Харківська обласна державна адміністрація, 2022)[8]. Це унеможливило проведення навчальних занять і примусило студентів харківських закладів вищої освіти шукати порятунку в укриттях: переважно в підвалах і на підземних станціях метрополітену.

Централізована евакуація населення Харкова місцевою владою не проводилась, і студенти з інвалідністю, як і решта осіб із психофізичними порушеннями, залишилися фактично сам-на-сам із критично складними життєвими обставинами, коли про власну безпеку вони мусили подбати самі (Olha Telna & Daniel J. Gerstle, 2022)[9].

12 учасників дослідження (75%) спробували під час повітряної тривоги спускатись у підвали гуртожитків, де вони мешкали, але це завдання виявилося для них надскладним, оскільки, як засвідчили студенти з глибокими порушеннями слуху, вони не знали, коли починається та закінчується повітряна тривога, й, за словами студентів із порушеннями зору та опорно-рухового апарату, до підвалу ведуть «посипані», «дуже круті» сходи, а всередині «вогко» й «немає на чому сидіти». Також, усі респонденти скаржилися на відсутність у найближчому до них бомбосховищі чи підвалі туалету, твердої підлоги, хорошої вентиляції, освітлення. Студенти з порушеннями зору засвідчили, що вони не мали можливості самостійно визначити місце розташування найближчого до них підземного укриття, оскільки карти бомбосховищ, опубліковані в Інтернеті місцевою владою, були виключно графічними й не містили текстових описів, доступних для розпізнавання програм зчитування з екрану, якими користуються незрячі. Відповідної ж інформації шрифтом Брайля чи в аудіо форматі «просто не було», , що є прямим порушенням вимог і правил, визначених Конвенцією ООН про права людей із інвалідністю (United Nations, 2006)[10], тож вони мусили або просити когось зі студентів без інвалідності супроводжувати їх до та з укриття, або «взагалі нікуди не ходити» і залишатись у своєму помешканні.

Із 4-ох інших респондентів (25%), які, рятуючись від обстрілів і бомбардувань, спускалися до найближчої станції метро, лише одна особа (слабозора студентка, котра мешкає поряд зі станцією метрополітену та, за її висловом, має «гарних подруг») була задоволена отриманим досвідом, решта ж повідомили про «загальну істерію», відсутність «організованої підтримки населення та інформування», наголошуючи на тому, що вони не розуміли, «що відбувається навколо», «куди потрібно рухатись і що робити». (Абсолютно всі експерти повідомили про те, що їм доводилося просити допомоги в інших людей, аби зорієнтуватись у ситуації, безпечно дістатися до укриття, знайти в укритті місце для себе. Внаслідок цього, респонденти вирішили надалі залишатись у власних помешканнях і не намагатися сховатись у спеціально відведених укриттях.

Усупереч міжнародним рекомендаціям щодо захисту прав людей із інвалідністю підчас гуманітарних криз (Interagency Standing Committee, 2019)[11], харківська міська влада та чиновники закладів вищої освіти жодним чином не намагалися організувати централізовану евакуацію чи іншу допомогу студентам із інвалідністю, про що звітували всі наші респонденти, котрі мусили звертатися до своїх родичів, друзів і громадських організацій, аби ті допомогли їм із отриманням актуальної інформації в питаннях забезпечення життєдіяльності та власної безпеки. Фактично, як і в ситуації російського вторгнення на територію східної України в 2014 році, уряд виявився цілковито неспроможним забезпечити дотримання прав і свобод осіб із інвалідністю, про що свідчать результати дослідження іноземних експертів (Alice Priddy, 2019)[12]. Наші респонденти повідомили, що мусили не тільки самостійно приймати всі рішення, що прямо й опосередковано впливали на їхню безпеку, а й не мали достатньої інформації в доступних для себе форматах, що часто наражало їх на додаткові ризики погіршення психофізичного стану та навіть втрати життя. 1 респондент повідомив, що «дивом уник смерті від «Граду»», стоячи з товаришем на вулиці в довгій черзі до супермаркету.

У питаннях евакуації респонденти також не знайшли підтримки у місцевої влади, хоча 14 із 16-и учасників дослідження (87.5%) зверталися з відповідними проханнями до урядових структур. У відповідь вони чули: «Ми внесемо вас до списку. Чекайте дзвінка від нашого працівника», але з жодним із наших респондентів так ніхто і не зв'язався. На допомогу їм прийшли профільні громадські організації та волонтери.

За свідченнями 15-и респондентів (93.75%), виїхати з обстрілюваного Харкова та дістатися безпечного місця в інших регіонах України чи Євросоюзу їм допомогли «добрі люди», й 1 студент

[8] Близько 60 шкіл харківської області пошкоджено внаслідок ворожих обстрілів. Харківська обласна адміністрація. 21 березня, 2022 | 16:06). https://kharkivoda.gov.ua/news/114972?sv

[9] Telna Olha, Daniel J. Gerstle (2022). Here's what Ukrainians with disabilities face as we cope with war. The New Humanitarian. Apr. 18. https://www.thenewhumanitarian.org/opinion/first-person/2022/04/18/russian-invasion-experienced-by-disabled-ukrainian-person

[10] United Nations (2006). Convention on the Rights of Persons with Disabilities and Optional Protocol. New York: United Nations.

[11] Interagency Standing Committee. (2019). IASC Guidelines, Inclusion of Persons with Disabilities in Humanitarian Action. URL: https://interagencystandingcommittee.org/iasc-task-team-inclusion-persons-disabilities-humanitarian-action/documents/iasc-guidelines

[12] Priddy, A. (2019). Disability and Armed Conflict. The Geneva Academy of International Humanitarian Law and Human Rights. 106 p.

евакуювався разом із родичами, котрі спеціально приїхали за ним із села в сусідній області, де на той час було ще достатньо безпечно. На прохання розповісти більше про «добрих людей», які допомогли евакуюватися студентам із інвалідністю, ми дізналися, що 10 респондентів (62.5%) виїхали з міста разом із учнями спеціальних шкіл, у яких вони колись навчались, ще 3-ом особам (18.75%) допомогла громадська організація «Право вибору», що з найперших днів збройного конфлікту почала опікуватись питаннями евакуації людей із інвалідністю та членів їхніх родин (Olha Telna & Daniel J. Gerstle, 2022)[13], а решта 2-є студентів із інвалідністю скористалися допомогою своїх особистих знайомих з-за кордону, котрі через благодійні фонди, назви яких респонденти не озвучили, бо «забули» чи не знали, організували для них безпечний шлях до Львова і потім за кордон, де вони і зараз перебувають, мешкаючи в родинах своїх знайомих.

Завершуючи розгляд питання евакуації студентів із інвалідністю, варто сказати, що системним вивезенням людей із тяжкими порушеннями психофізичного розвитку урядові структури та національні неурядові організації, такі, наприклад, як «Боротьба за права», «Dostupno.ua», «Станція Харків» та «Славутич-транзит»[14], почали за фінансової підтримки іноземних донорів займатися тільки у другій половині березня, коли збройний конфлікт тривав уже понад 4 тижні й чимало людей постраждали, якщо не фізично, то психічно й емоційно. На суттєве погіршення психоемоційного стану поскаржилися всі наші респонденти, зазначаючи, що почуття дезорієнтованості, фрустрації, самотності та непотрібності, невизначеності та постійного страху змусили їх шукати можливості евакуюватися до безпечних місць поза зоною збройного конфлікту.

На запитання про те, як їм вдалось уникнути фізичних травм і вижити в місті, де велись активні бойові дії, абсолютно всі респонденти відповіли, що без сторонньої допомоги їм би «цього не вдалося», вони б «не впоралися». 8 учасників дослідження (50%) скористалися допомогою сусідів по гуртожитку в питаннях забезпечення продуктами харчування та найнеобхіднішими товарами, 4 (25%) замовляли товари через Інтернет, «доки ще працювали служби доставки», решта ж (25%) «сиділи без нічого», боячись виходити з дому й не маючи «надійних друзів», які б захотіли піти з ними чи замість них до крамниці. Варто зазначити, що ці четверо студентів із інвалідністю під час інтерв'ю виявили найвищий рівень фрустрації, пояснюючи свій стан тим, що у мирний час вони звикли «забезпечувати себе самостійно» й «не мали потреби в допомозі ніяких громадських організацій», тож їм довелося «ламати себе», щоб адаптуватися до зміненої життєвої ситуації.

Найменше скарг і негативу ми почули від тих студентів із інвалідністю, які мають чимало друзів і знайомих, як у Харкові, так і в інших містах України та за кордоном, які підтримують контакт із іншими випускниками своїх шкіл, які є членами профільних громадських організацій і ведуть активне соціальне життя, в тому числі й у соцмережах. Ці респонденти (11 осіб), незалежно від типу психофізичного порушення, послідовно висловлювали вдячність людям, які їм допомагали, з оптимізмом говорили про майбутнє своє й України, озвучували бажання бути корисними іншим, прагнули допомагати «хоч чимось» тим, хто і досі потребує підтримки та сторонньої допомоги. Вони відчувають готовність брати активну участь у волонтерському русі, допомагаючи міжнародним благодійним фондам доставити гуманітарну допомогу до тих людей із інвалідністю, котрі й досі залишаються в зоні збройного конфлікту, та надаючи останнім інформаційну і психологічну підтримку.

Обробивши й узагальнивши результати експертних інтерв'ю, ми змогли сформулювати декілька загальних порад, які, на думку наших респондентів, можуть бути корисними студентам із інвалідністю, для виживання в зоні збройного конфлікту. Ці поради подано у вигляді настанов із цитуванням найбільш колоритних висловів наших експертів.

1. Якщо ви є людиною з інвалідністю, що суттєво обмежує вашу самостійність і незалежність від сторонньої допомоги, вам необхідно навчитися швидко ухвалювати важливі рішення та розвинути в собі реалістичне ставлення до самого / самої себе та власних можливостей / неспроможностей. Війна – «жорстока штука», й у ній «кожен піклується тільки за себе та за своїх найдорожчих». «Не тіштеся сподіваннями, що добрі сусіди, родичі, соцзахист, міська рада чи громадські організації», до яких ви належите, забезпечать вас усім необхідним. «Ні. Цього не станеться. Доброта до всіх і благодійність є привілеєм мирного, ситого життя. У війни закони інші.» Тепер тільки ви самі відповідаєте за себе й у багатьох випадках за тих, хто з вами поряд.

2. Виявляйте гнучкість і соціальну активність. Ініціюйте спілкування з усіма, кого знаєте, і з тими, кого не знаєте теж. У критичній ситуації «може виявитися, що допомогу вам доведеться шукати скрізь і просити / приймати від будь-кого. Але повторюю ще раз: ніхто не прийде й не принесе вам усе готовеньке на золотій тарілочці, – йдіть і шукайте, запитуйте, просіть!» «Забудьте про ті чудові дні, коли ви самостійно робили те й те, під обстрілами ви й із дому не

[13] Telna Olha, Daniel J. Gerstle (2022). Here's what Ukrainians with disabilities face as we cope with war. The New Humanitarian. Apr. 18. URL: https://www.thenewhumanitarian.org/opinion/first-person/2022/04/18/russian-invasion-experienced-by-disabled-ukrainian-person

[14] Ibid.

вийдете» самостійно. «Якщо ви мовчки сидітимете у своєму кублі, люди можуть і взагалі не дізнатися, що ви є», що потребуєте допомоги. Тому освоюйте спілкування у соцмережах, підтримуйте зв'язок із якомога більшою кількістю людей: хтось обов'язково повідомить вам інформацію, яка «порятує від голоду, холоду та допоможе вижити і врятуватися».

3. Будьте допитливими та винахідливими. Шукайте перевірені джерела достовірної інформації, збирайте поради людей, досвід яких може знадобитись особисто вам. Не витрачайте часу на перегляд усього, що публікується в засобах масової інформації, обирайте для себе та запам'ятовуйте тільки те, що потенційно допоможе вам вижити. «Записуйте телефони аварійних / довідкових служб навіть тоді, коли у вас іще є вода, електрика, газ і опалення, бо через годину їх може не стати. Зберігайте собі контакти волонтерських і рятувальних місій у своєму районі, навіть якщо не збираєтеся до них звертатися. Досвід показує, що все змінюється дуже швидко, а бомбардувальник над головою чи «Гради» неподалік швидко прочищають мозок і змінюють світогляд докорінним чином.» Доки ще є інтернет, знайдіть і завантажте собі кілька найпростіших рецептів приготування хліба / перепічок, інших страв, про які б ви й не подумали за нормального життя, але котрі зможете зробити із того, що маєте. «Харчі використовуйте економно. Зважайте на те, що електрика може зникнути в будь-який момент, і це суттєво змінить усе ваше життя.»

4. Допомагайте іншим. Не занурюйтеся з головою у своє горе, «не захоплюйтеся власною бідою та безпорадністю». Мобілізуйте всі свої фізичні та духовні ресурси на підтримку інших. Вислуховуйте, співчувайте, розраджуйте, піднімайте дух усім, кому можете – «вони зроблять для вас те саме, а то й іще більше». Діліться корисною інформацією із друзями та знайомими, ведіть інформаційну кампанію з розповсюдження правдивих новин, «допомагайте усім навколо, якщо не ділом, то бодай словом, адже це також багато важить», особливо у ситуації безпосередньої загрози людському життю та здоров'ю.

5. Намагайтеся зберігати розсудливість і холоднокровність. «Плачеться, то поплачте. Але не довго. Мотайте шмарклі на кулак, але без вагань залишайте всі свої улюблені речі, прекрасні ремонти, ріднесеньку техніку тощо, доки ще є така можливість.» Ваше життя є дорожчим. «Якщо прилетить до вас додому, ви все одно не зможете врятувати власне майно.» Тому думайте лише про те, як зберегти життя собі та людям поряд. Зважайте, що допомога вам може наразити інших на смертельну небезпеку, «думайте не лише про себе, а і про інших!»

6. Вирушаючи в евакуацію, беріть зі собою «тільки найцінніше та найнеобхідніше (життєво важливі документи, гроші, зміну білизни / одягу, рушник, запас води та їжі на якийсь час, але тільки те, що не псується, займає мало місця та не важке)». Не забудьте покласти «свої ліки та перекис, йод, бинт, септил – усе, що може знадобитися для надання найпершої невідкладної допомоги в польових умовах. Гуманітарні коридори, як ми тепер знаємо, теж можуть обстрілювати, тож бажано мати чим зупинити кров, продезінфікувати рану тощо. Не беріть того, що може розбитися та попсувати інші речі!» Пам'ятайте, у вас мусить бути з собою тільки те, що ви здатні нести самостійно. «Поруч не буде нікого, хто тягатиме ваші торби!» Підпишіть свій наплічник так, аби було легко його знайти і «щоб на КПП бачили, що ви не диверсант / диверсантка, а біженець / біженка». Не соромтеся попросити про допомогу в пересуванні та інших побутових питаннях, «але не нахабнійте». Пам'ятайте, що всім тепер важко, що не тільки ви, а «всі кругом тепер потребують розради та особливого ставлення». Дякуйте, всміхайтеся по можливості. «Намагайтеся поводитися по-людськи. Пам'ятайте: все зроблене і не зроблене людиною до неї ж і повертається!»

7. Коли опинитесь у безпечному місці, не забувайте висловлювати вдячність усім, хто вам допоміг. Спробуйте допомогти іншим, хто й досі залишається в зоні бойових дій. «Не переставайте активно діяти, підтримуючи всіх, кого можете. Займіть мозок і тіло корисною діяльністю.» Спробуйте відновити самостійність і незалежність. «Робіть усе можливе для полегшення життя інших людей і для наближення перемоги».

Висновки

Результати проведеного дослідження дозволили зробити висновок про неспроможність уряду України в зоні збройного конфлікту досягти рекомендованого Конвенцією ООН про права людей із інвалідністю рівня забезпечення прав студентів із інвалідністю на безперешкодний доступ до інформації, від якої безпосередньо залежить якість їхнього життя, до безпечних укриттів і послуг, які допоможуть вижити цій категорії населення в умовах активних бойових дій, до евакуаційних коридорів і гуманітарної допомоги. Студенти з порушеннями слуху скаржилися на неіснування системи візуального оповіщення під час повітряної тривоги, брак сурдоперекладачів у громадських місцях та на новинних інтернетсайтах і телеканалах. Студенти з порушеннями зору повідомили про неадаптованість інформації у засобах масової інформації до потреб незрячих, які користуються шрифтом Брайля та / чи програмами синтезу мовлення. Студенти з порушеннями опорно-рухового апарату засвідчили тотальну непристосованість громадських укриттів до потреб осіб із обмеженою мобільністю. Студенти з психоемоційними й інтелектуальними розладами скаржи-

лися на недостатній супровід і нехтування їхніми особливими потребами в спрощеному поданні інформації та психологічній підтримці. Всі респонденти зауважили незадовільний рівень готовності соціальних служб до своєчасного розв'язання найважливіших проблем забезпечення людей із інвалідністю найнеобхіднішими продуктами харчування, питною водою та ліками.

Проблема організованої евакуації студентів із інвалідністю в перший місяць повномасштабного збройного конфлікту також виявилася для українського уряду нерозв'язною, оскільки жоден із учасників дослідження не зумів скористатися державною допомогою, залишаючи зону активних бойових дій. Студенти з інвалідністю безпечною евакуацією завдячують адміністраціям своїх колишніх шкіл, профільним громадським організаціям і волонтерам, які з-за кордону профінансували й організували їхні подорожі до безпечних місць.

Зважаючи на те, що студенти з інвалідністю, що опинились у зоні збройного конфлікту, залишилися практично сам-на-сам зі своїми проблемами й не отримали жодної підтримки ні від уряду, ні від закладів освіти, в яких вони навчаються, вдаючись до допомоги друзів, знайомих, родичів і просто небайдужих людей, варто наголосити на нагальній необхідності всебічного висвітлення цієї проблеми у звітах національних і міжнародних правозахисних організацій із подальшим посиленням міжнародного впливу на уряд України у сфері забезпечення прав осіб із інвалідністю; на потребі всебічного обговорення з урядовими структурами, відповідальними за соціальний захист, освіту, охорону здоров'я, цивільного захисту та засоби масового оповіщення, необхідності надавати інформацію та послуги з урахуванням потреб осіб із усіма формами інвалідності; на важливості активної участі громадського сектору в підготовці до кризових ситуацій і виробленні шляхів їх розв'язання з фокусом на вирішенні проблем забезпечення життєдіяльності найнезахищеніших верств населення. Також, на нашу думку, варто було б у закладах освіти всіх рівнів і форм власності провести інформаційну кампанію щодо необхідності врахування прав осіб із інвалідністю не лише на рівний доступ до освіти, але й до соціальних послуг, зокрема, до гуманітарної допомоги та евакуації.

Розуміючи, що це дослідження, проведене в умовах активного збройного протистояння України військовій агресії Російської Федерації, не може претендувати на всеосяжність і вичерпність, вважаємо, все ж таки, що його результати є достатньо показовими та важливими для того , щоб бути оприлюдненими, і заслуговують на увагу наукової спільноти.

Інформація про автора:

Тельна Ольга Анатоліївна,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри корекційної освіти та спеціальної психології
Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради
7, пер. Руставели, Харків, 61000, Україна

Information about the author:

Telna Olha Anatoliivna,
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of Correctional Education and Special Psychology
Municipal Establishment "Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy"
of the Kharkiv Regional Council
7, Rustaveli lane, Kharkiv, 61000, Ukraine

DOI

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА (2014–2022): СЛОВА, ЯКІ НАБУЛИ НОВИХ ЗНАЧЕНЬ

Царьова І. В.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Повномасштабне вторгнення російської армії в Україні – це світова топтема весни 2022 року. Про це попереджали в грудні 2021 року американські й українські розвідники, провідні світові ЗМІ. Тему війни обговорювали на всіх міжнародних платформах. На жаль, військова лексика та термінологія поповнилася номенами, які тепер використовують не лише в зоні бойових дій Донбасу, а й охопили всю територію нашої держави. Це назви операцій, військових центрів, лабораторій, штабів, найменування компаній, проєктів, новітніх бойових виробів, військових ударів, кодових імен осіб тощо.

Корпусна лінгвістика є новим розділом прикладної лінгвістики. У центрі уваги корпусної лінгвістики – загальні принципи та підходи до побудови та вивчення лінгвістичних корпусів, які інакше у корпусній лінгвістиці називаються корпусами тексту. Перевагою корпусної лінгвістики є можливість застосування корпусних методів для вивчення одного лінгвістичного явища на прикладі масиву (корпусу) мовних одиниць. Розвитку корпусної лінгвістики сприяли: інтенсивний розвиток корпусних методів обробки тексту, поява комп'ютерних технологій у лінгвістиці, які дозволили відібрати великий масив мовних засобів різних рівнів, а згодом застосувати методи лінгвістичних досліджень до окремих одиниць. Проте перед лінгвістом постала проблема диференційованого вивчення різних лексичних пластів із застосуванням корпусного методу, аналіз лексичного фонду різної тематики у межах корпусної лінгвістики. Зазначимо, що пошук пропонується в акцентологічному / діалектному / мультимедійному / навчальному / паралельному / газетному / поетичному / синтаксичному / усному корпусах. У дослідженнях, побудованих на корпусному методі, можливе вивчення лексем, що відрізняються продуктивністю вживання.

Мовні категорії, виокремлені людиною на підставі сукупності загальних властивостей явищ дійсності, поєднують мовні одиниці в класи, що характеризуються однаковим набором ознак[1]. У мові, покликаній зберігати, обробляти, передавати та інтерпретувати різні знання, категорії як класи мовних об'єктів із загальними концептуальними характеристиками набувають характеру особливих формантів знання, що виконують специфічну роль організації та оперативного використання знань про мову як частину світу, способи обробки та інтерпретації людиною. «Вихід» військових термінів та позначень за межі сфери їх початкового застосування й проникнення в повсякденне мовлення простих людей говорить не лише про загострення ситуації на світовій політичній арені, явні та приховані конфлікти між державами, готовність світового суспільства до раптових бойових дій, а й про формування пласта лексики, який не тільки включає в себе вже наявні слова, а й стрімко поповнюється новими одиницями завдяки соціально-політичним чинникам та науково-технічному прогресу[2]. Багато в чому на таке поширення лексичних одиниць військової справи вплинули події на території України, зокрема засоби масової інформації (ЗМІ), які широко висвітлюють події ля світу. У зв'язку з цим виникає потреба багатоаспектного дослідження військових термінологічних одиниць двоїстої природи, тобто приналежності одночасно й до загальнонародного прошарку словникового складу мови, і до лексики обмеженого професійного застосування, що зумовлює актуальність дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Лексико-фразеологічні ресурси сучасної військової сфери є вагомим продуцентом складу інновацій сучасної української мови, оскільки нові конфлікти, локальні війни та боротьба з тероризмом сьогодні в центрі уваги суспільства. Безумовно, нині військова лексика особливо помітна в різних сферах суспільного життя, а тому деякі аспекти її дослідження набувають значної актуальності: переклад військової лексики (В. Балабін, П. Діксон), розвиток словникового складу військової лексики (Д. Василенко), дослідження військової термінології (А. Аксенов, В. Шевчук, Т. Михайленко). Інноваційна лексика військової сфери 2022 року залишається недостатньо вивченою, що зумовлює необхідність її аналізу в динамічній синхронії. Проблемам неології присвятили свої праці вчені І. Андрусяк, В. Гак, О. Дмитрук, С. Єнікєєва, Ю. Зацний, Р. Махачашвілі, О. Селіванова та ін.

[1] Царьова І. В. Сучасний український юридичний текст: лексико-деривaційна структура : монографія. Дніпро : ЛІРА, 2020. 446 с.

[2] Vakulych M., Lizut R. Basic components of the investment climate formation of the ukrainian economy in modern conditions of globalization transformations. PHILOSOPHY, ECONOMICS AND LAW REVIEW. Volume 1, 2021. P. 56-65.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблем. Військова термінологія реалізується за допомогою лексичних одиниць, що називають поняття та явища сфери військової справи, у своїй сукупності репрезентує собою систему, що динамічно розвивається – терміносистему, що відрізняється логічністю, структурованістю та приналежністю до системи знань про підготовку та ведення військових дій. Так само військова термінологія та військова терміносистема – це елементи ширшого поняття «військова лексика», оскільки не завжди слова, що стосуються військової сфери, можуть відповідати визначенню «термін» (наприклад, оцінні, зменшувальні, стилістично марковані складники, номінації), проте вони відносяться до воєнної лексики.

Тим не менш, основу військової лексики все ж таки складають саме термінологічні одиниці, тобто терміни. Хоча підвищений інтерес до проблем збагачення словникового складу можна пояснити важливістю неологізмів, які є своєрідним індикатором мовного розвитку. Нині нецензурну лексику чути не лише від підлітків. Лайливі слова вживають також діти. «*Російський військовий корабель, йди…*» Сьогодні цей вислів, безперечно, є класикою. Фразу, що стала гаслом воєнного часу, можна побачити всюди, її повторюють навіть діти. Але окрім напрямку, який вказав прикордонник острова Зміїний російській армії, зараз у повсякденному спілкуванні можна почути безліч іншої нецензурної лексики. Матюки чути в радіоетерах та у випусках новин, від політиків та під час опису подій у гарячих точках. Нецензурна лексика з'явилася у висловлюваннях не лише підлітків, які й раніше використовували міцне слівце, але навіть діти почали вживати лайливі слова. У результаті складається таке відчуття: те, що раніше було написано на парканах та вважалося табу у мові культурної людини, сьогодні стало нормою.

Мета роботи полягає у встановленні лінгвостилістичної специфіки воєнної лексики, яка зумовлює такі завдання: згрупувати воєнну термінологію в лексико-семантичні підгрупи, дослідити специфіку вживання воєнної лексики.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Збройна агресія з боку рф, інших держав або коаліції держав – широкомасштабне застосування воєнної сили проти України шляхом ведення бойових дій, блокади її портів, узбережжя, повітряного простору тощо, що супроводжуються інформаційно-психологічними та кібернетичними операціями проти України.

У фокусі нашого наукового дослідження знаходиться спеціальна лексика, що функціює у військовій сфері життя українського суспільства. Військова лексика – це «система лексичних засобів, що відбивають різноманітні військові поняття та вживані в загальнонародному та спеціальному спілкуванні»[3]. Слід зазначити, що до поняття «військова лексика» входять також і такі поняття, як «військова термінологія», «військова терміносистема». Військову термінологію трактуємо як упорядковану сукупність військових термінів мови, що відображають понятійний апарат військової науки та пов'язані з формами та способами ведення війни, з питаннями стратегічного використання збройних сил, а також оперативно-тактичного застосування об'єднань, частин та підрозділів, з їх організацією, озброєнням та технічним оснащенням.

Відповідно до закону «Про оборону України», збройною агресією проти України вважається будь-яка з таких дій:

1) вторгнення або напад збройних сил іншої держави або групи держав на територію України, а також окупація або анексія частини території України;

2) блокада портів, узбережжя або повітряного простору, порушення комунікацій України збройними силами іншої держави або групи держав;

3) напад збройних сил іншої держави або групи держав на військові сухопутні, морські чи повітряні сили або цивільні морські чи повітряні флоти України;

4) засилання іншою державою або від її імені озброєних груп регулярних або нерегулярних сил, що вчиняють акти застосування збройної сили проти України, які мають настільки серйозний характер, що це рівнозначно переліченим вищедіям, у тому числі значна участь третьої держави у таких діях;

5) дії іншої держави (держав), яка дозволяє, щоб її територія, яку вона надала в розпорядження третьої держави, використовувалася цією третьою державою (державами) для вчинення вищезазначених дій;

6) застосування підрозділів збройних сил іншої держави або групи держав, які перебувають на території України відповідно до укладених з Україною міжнародних договорів, проти третьої держави або групи держав, інше порушення умов, передбачених такими договорами, або продовження перебування цих підрозділів на території України після припинення дії зазначених договорів[4].

З огляду на те, що сфера військової діяльності дуже велика і поділяється на різні самостійні галузі знання, існує безліч термінів тактичних, організаційних, військово-технічних, термінів, що належать до різних родів військ та видів збройних сил тощо. Поняття «**вторгнення**», наприклад, є вуж-

[3] Дмитрук О. В. Маніпулятивний потенціал неологізмів, що належать до воєнної лексики. *Проблеми семантики слова, речення та тексту*. 2014. Вип. 32. С. 90-95.

[4] Закон «Про оборону України».

чим і використовується для опису нападу збройних сил рф на територію України. Тоді як поняття «**збройна агресія**» включає і вторгнення, і дії, не пов'язані безпосередньо з перетином збройними силами державного кордону. Важливо пам'ятати, що **війна** рф проти України триває з 2014 року. А 24 лютого 2022 року розпочався новий етап цієї війни – **широкомасштабне вторгнення**. Тому якщо в журналістському матеріалі не згадуються часові проміжки, можна використовувати терміни *«війна», «збройна агресія»*. Якщо в тексті важливо зазначити, що йдеться про події після 24 лютого 2022 р.

Дискурс війни пов'язаний з певними типами оповідей про події. Інтерпретація війни та конфліктів залежить від того, яким чином вони концептуалізуються. Ті або ті наративні схеми по-різному вичленовують події та визначають їхніх учасників (дійових осіб). Вибір термінів на позначення конфлікту (*війна між державами, громадянська війна, окупація, заморожений конфлікт, холодна війна* тощо) тягне за собою відповідні сюжетні та інтерпретаційні схеми і визначає згідно з ними учасників протистояння (*противників та союзників, ворогів і друзів, місцевих жителів та біженців, партизанів і колаборантів, «своїх» та «чужих»*) та характер відносин, що їх пов'язують[5].

Вогонь – ураження противника стрільбою (пуском) з різних видів зброї (озброєння). Вогонь розрізняють:

*за тактичними завданнями, які вирішую*ться – на знищення, подавлення, виснаження, руйнування, задимлення (засліплювання), освітлення тощо;

за видами зброї – зі стрілецької зброї, гранатометів, танків (танкових гармат і кулеметів), БМП (БТР), артилерії, мінометів, ПТРК, зенітних ракетних, зенітних ракетно-артилерійських, зенітних артилерійських комплексів (бойових машин, установок) тощо;

за способами ведення – прямою, напівпрямою наводкою, із закритих вогневих позицій;

за напруженістю – короткочасний (поодинокими пострілами, короткими або довгими чергами), безперервний, кинджальний, швидкий, методичний, залповий тощо;

за напрямком стрільби – фронтальний, фланговий, перехресний; за способами стрільби – з місця, із зупинки (з короткої зупинки), з ходу, з борта, з розсіюванням по фронту, з розсіюванням углиб, по площі та ін.;

за видами – по окремій цілі, зосереджений, загороджувальний, масований тощо.

Маневр – організоване пересування військових частин і підрозділів у ході бою (дій) з метою зайняття вигідного положення відносно противника і зосередження необхідних сил і засобів на новому напрямку (рубежі, районі), 6 виведення військових частин та підрозділів з-під ударів противника, а також для підвищення ефективності ураження противника. Видами маневру є: охоплення, обхід, відхід і маневр вогнем. Охоплення – маневр, який здійснюється підрозділами для виходу у фланг противнику. Обхід – більш глибокий маневр, який здійснюється підрозділами для виходу в тил противнику. Охоплення і обхід здійснюється у тактичній і вогневій взаємодії з підрозділами, які наступають з фронту, а також з тактичним повітряним (морським) десантом у разі його застосування. Відхід – маневр, який здійснюється підрозділами з метою виходу з-під ударів сил противника, що переважають, недопущення оточення або зайняття вигіднішого рубежу (району) для подальших дій. Відхід проводиться тільки з дозволу або за наказом старшого командира.

Провівши аналіз класифікацій військової лексики, можемо відзначити, що всі вони практично ідентичні, оскільки розглядають та класифікують виключно військові терміни, що належать до формального боку сфери військової справи. Проте військова галузь не обмежується лише формальними дефініціями понять, об'єктів та предметів військової справи. Військова лексика включає жаргонізми, сленг військових, просторіччя. До цієї групи відносяться неоднорідні за своєю функційною характеристикою лексичні одиниці, емоційно забарвлені елементи військової лексики, найчастіше виступають стилістичними синонімами військових термінів. Отже, подібна лексика характеризує сферу неофіційного професійного спілкування, «стираючи кордони» між військовою та загальномовною розмовною лексикою.

Про продуктивність вживання слова *військовий* свідчить кількість вживань цього слова (див. табл. 1).

Щодо насиченості військової термінології свідчить вибірка, у якій для зручності сприйняття, лексика розподілена за лексико-семантичними групами:

– загальні поняття, пов'язані з темою війни: *бойові дії, бій, маневрена оборона, оборонний бій, рекогносцировка*, *метод швидкісної прицільної стрільби, наука гвардійського бою, формула стрільби, проєкт вдосконалення мінометів, удар:* Бойовики продовжують активні ***бойові дії*** на Донецькому та Маріупольському напрямках; Арестович розповів про **бойові дії** на Херсонщині.

– бойові дії, управління боєм: *постійна бойова готовність військових частин і підрозділів; відповідність бойових завдань підрозділів їх бойовим можливостям; раптовість дій і застосування вій-*

[5] Яворська Г. Мова як складник конфлікту. Media Studies. Междисциплинарные исследования медиа. Материалы конференции. Харьков, 2016. С. 103–108.

Таблиця 1

Синтагматика вживань лексеми військовий

Синтагматика вживання лексеми *військовий*	**Кількість вживань**	**Приклади вживань лексеми *військовий***
+ Особа (номінації неофіційного характеру)	16	Працівник (1), командир (1), батько (1), злочинець (1), дитина (1), стратег (1), людина (1), чоловік (1), геній (1), історик (3), представник (1), пенсіонер (1), агент (1), керівник (1)
+ Абстрактне найменування	35	Конфлікт (7), досвід (2), бюджет (2), комунізм (4), термін (1), мир (1), комплекс (1), путь (1), посада (1), блок (1), народ (1), парад (1), проєкт (1), бюджет (1), альянс (1), пил (1), період (1), потенціал (1), аспект (1), удар (1), союз (1), відповідь (1), контингент (1), контекст (1)
+ Воєнний об'єкт	12	Аеродром (2), спутник (1), завод (3), госпіталь (1), комісаріат (1), катер (1), табір (1), літак (1), кабінет (1), флот (1)
+ Особа (номінації офіційного характеру	26	інспектор (2), ад'ютант (1), комендант (5), льотчик (5), фельдшер (1), прокурор (2), інженер (3), лікар (1), комісар (3), хірург (1), міністр (2)
+ Предмет	14	Білет (4), пай (1), картуз (1), оркестр (3), корабель (5)

ськової хитрості (введення противника в оману); рішуче зосередження зусиль на головному напрямку та у вирішальний момент; маневр підрозділами та вогнем; рішучість, активність і безперервність ведення бою; організація і підтримання безперервної взаємодії; тверде і безперервне управління підрозділами; всебічне забезпечення бою; надійний захист військ; завчасне створення резерву сил та засобів; своєчасне відновлення боєздатності підрозділів; повна напруга моральних і фізичних сил в інтересах виконання бойового завдання.

– підрозділи та групи: *артилерійські підрозділи, підрозділи військ протиповітряної оборони Сухопутних військ, підрозділи високомобільних десантних військ, підрозділи авіації Сухопутних військ, підрозділи розвідки, підрозділи зв'язку, підрозділи радіоелектронної боротьби, підрозділи військ радіаційного, хімічного, біологічного захисту, підрозділи інженерних військ, підрозділи матеріально-технічного забезпечення, підрозділи тилового забезпечення, підрозділи технічного забезпечення, підрозділи медичного забезпечення, батальйонна тактична група.*

– назви місць дій, етапів, явищ на війні: *кювет, бункер, вогнева, вогнева точка, командний пункт.*

– назви бійців: *воїн-оборонець, бувалі воїни; хлопці, як боги; господарі машин, нездоланні, наші котики.*

– назви військової техніки, зброї: *бронетранспортери, безпілотник, гаубиці*, *джавеліни*, *кулі, заряд, бомби, гвардійські міномети, осколки, стінгери, транспортери, броньовики, трофеї, ППО*: У районі Бахмутської траси бойовики використали один ***безпілотник***;

– назви військових команд: *припинити стрільбу, берегти боєприпаси, єсть!, марш!, відбій!, підніматись!, хенде хох!, повітря!, прийом!, в атаку!*;

– обмундирування та оснащення піхотинця: *бронежилет, каска, плити.*

– одиниці військового жаргону: **чорнобаїти** – постійно робити одне і теж саме не отримуючи іншого результату та дуже страждати через це: «*Я прочорнобаїв та знову повернувся до колишньої»;* **дебахнулько** – людина, яка через свій інтерес та стурбованість може спричинити дуже багато школи: «*Ось Андрій справжній дебахнулько! Кожним своїм питанням робить тільки гірше!»;* **макронити** – робити дуже стурбований вигляд щодо певної ситуації, усім це показувати, але нічого не робити по суті: *«та плювати йому на навчання. Тільки макронить з цього приводу і все!»;* **завести трактор** – найнеочікуваніший аргумент у будь-якому діалозі. Застосування засобів для боротьби, яких ніхто не очікує: «А потім він завів трактор та почав казати, що не має посуд, бо сьогодні вівторок»; **затри́дні** – поставити собі нереалістичні плани та щиро вірити у їх успіх: «*Ваш план – затридні. Ви дійсно вважали, що захопите усю Україну за три дні?»*; **арестовлення** – заспокійливе повідомлення: *«Я постійно відправляю своїм родичам арестовлення»;* **хітсивня** - виникло через сполучення слів «хітс» та «гривня». Для багатьох людей весною 2022 року саме ця валюта стала найважливішою для існування: *«Не можу знайти приклад, як і хітсів у Запоріжжі»*; **мамкувати** – не виконувати простих дій задля збереження власного життя. Слово з'явилося після реакцій багатьох батьків на тривоги та евакуації: «Він мамкує та не хоче йти до сховища»; **натівець** – людина, яка не дотримується своїх обіцянок: *«Ти обіцяв взяти парасольку, щоб закрити мене від дощу, і не взяв її! Ти натівець!»*[6].

[6] Арестовлення, чорнобаїти, затридні: в мережі вигадали «словник» сучасної української мови. URL: https://tsn.ua/ato/arestovlennya-chornobayiti-zatridni-v-merezhi-vigadali-slovnik-suchasnoyi-ukrayinskoyi-movi-2022004.html

У бойових (та інших) документах, у розмовній мові вживається велика кількість абревіатур, скорочень військової термінології, наприклад: ***мбр*** – механізована бригада, ***тбр*** – танкова бригада, **аембр** – аеромобільна бригада, **КП (ЗКП)** – командний (запасний командний) пункт, **БМД** – бойова машина десантна, **БМ (БМП)** – бойова машина (піхоти), **БРМ (БРДМ)** – бойова розвідувальна (броньована розвідувальна дозорна) машина, **БТР (БТР-Д)** бронетранспортер (десантний), **ДРГ** – диверсійно-розвідувальна група, **ДВМП** – дистанційно встановлене мінне поле, **ЗКР** – зенітна керована ракета, КПП – контрольно-перепускний пункт.

Запровадження воєнного стану мало також і лінгвістичний наслідок – багато людей дізналося, що прикметники «воєнний» та «військовий» мають різні значення у складі субстантивних сполук. Загалом визначення різниці в значеннях прикметників «воєнний» та «військовий» можна узагальнити таким:

Військовий – який стосується війська, військовика: *аеродром, аташе, госпіталь, дух, ешелон, завод, квиток, керівник, корабель, кореспондент, кредит, лад, лазарет, моряк, об'єкт, обов'язок, оркестр, парад, поїзд, порядок, радник, статут, телеграф, автоінспекція, академія, база, виставка, влада, дисципліна, дорога, економіка, література, людина, медицина, могутність, перевага, підготовка, присутність, сила, служба, справа, таємниця, техніка, форма, фортеця, хімія, частина, виробництво, відомство, замовлення, звання, керівництво, планування, правило, співробітництво, судно, училище, заходи, можливості, традиції.*

Воєнний – який стосується війни, пов'язаний з нею: *закон, злочин, злочинець, напад, переворот, період, потенціал, режим, час, авантюра, боротьба, доктрина, загроза, здобич, інтервенція, історія, катастрофа, небезпека, обстановка, операція, підтримка, політика, проблема, провокація, ситуація, випробування, вторгнення, втручання, питання, приготування, дії, події, зусилля, інтереси, плани.*

Можливе паралельне вживання «військовий» і «воєнний» з такими словами: *блок, союз, суд, трибунал, диктатура, допомога, історія, машина, наука, промисловість, стратегія, тактика, теорія, зіткнення, мистецтво, витрати, потреби, умови, цілі*[7].

Для вербалізації основних понять у галузі військової справи в українській мові використовується широкий арсенал способів номінації. У переважних способах формування спеціальної лексики, що відображають особливості фіксації розвитку наукової думки людини-фахівця, що живе в умовах тієї чи тієї національної мови, виявляється національна своєрідність мовної картини світу.

Під час читання та перекладу військових текстів маємо питання, пов'язані з адекватним перекладом військових термінів. Найпоширенішими помилками перекладу незнайомих військових термінів є русифікація терміна як результат недостатнього використання аналогів, що існують в українській військовій лексиці; недостатнє розкриття значення військового терміна у зв'язку з відсутністю точних еквівалентів та зміною обсягу поняття; використання описового перекладу замість адекватних термінів та аналогів.

Дослідниця Н. Яценко визначила сім етапів історичного становлення військової терміносистеми. На її думку, перший етап був у XI – XIII ст., коли багато понять було відображено в «Слові о полку Ігоревім». Другий етап (XIV – XVII ст.) пов'язаний зі становленням козацького прошарку, яке продукувало саме військові терміни, які були занотовані у словниках. Третій етап відбувається через запозичення переважно з французької (*лампас, шинель*) та німецької (*мундир, шарф*) мов і пов'язаний з розвитком військової справи. Становлення української військової термінології відбувалося під час четвертого етапу (2 половина XIX – початок XX ст.). Цьому посприяла діяльність на території України нелегальних військових гуртків та організацій «Січ», «Соколи» тощо. Тоді серед військових почала поширюватися українська лексика (*шаровари, жупан* тощо), а також запозичення з німецької (*кітель*) й польської (*кашкет*) мов. Шостий етап (1939 – 1990 рр.) вніс певні корективи у розвиток військової термінології. Відбулись заміни термінів та були запроваджені нові: *уніформа, екіпіровка, тільняшка, спорядження*. Серед слів власне українського походження можна виділити такі: *стріла, полк, військо, дружина, курінь* тощо. Запозичення з інших мов: з німецької: *офіцер, солдат, штурм*, з англійської: *бункер, снайпер, танк*, з польської: *капітан, полковник, в'язень*; з французької: режим, міна, батальйон. Так, на сучасному етапі розвитку, серед термінів на позначення теперішніх військових звань та посад замінено існуючі звання радянської армії: *генералмайор (контр-адмірал)* на *бригадний генерал* (*коммодор*), уведено нові звання: *рекрут, головний сержант, штаб-сержант, айстер-сержант*[8].

З позиції вживання пасивної та активної лексики у військовому середовищі розрізняють такі групи слів, як:

- історизми – назви предметів старої культури, побуту чи суспільного ладу;

- архаїзми – застарілі слова, що не використовуються у повсякденні, але явища, предмети, що названі ними, досі є й мають актуальні відповідники. Наприклад: воєвода, гетьман, князь, та ін. Багато

[7] Жалай В. Я. Новітні тенденції функціонування української військової терміносистеми. *Лінгвістика XXI століття: нові дослідження і перспективи.* Київ. 2018. С. 5-43.

[8] Яценко Н. О. Формування назв військового одягу в українській мові. Київ: Видавн. Дім Бураго, 2009. 179 с.

архаїчних слів повертаються до активного вжитку, зокрема: *сотня, хорунжий, булава, пірат*.

- неологізми – це нові слова, що викликані потребами суспільства, наприклад, *ракетна зброя, авіадесант, прилад нічного бачення, портативна осліплююча лазерна зброя*[9].

З моменту здобуття Україною незалежності, починаючи з 1991 року і потому актуальними стали терміни, пов'язані з різними аспектами процесу відмови України від володіння ядерною зброєю та від великої кількості одиниць стратегічних озброєнь. Це такі терміни, як *«ядерні боєприпаси», «засоби доставки» «боєголовки», «міжконтинентальні балістичні ракети», «43-я ракетна армія», «рідкопаливні СС-19», «твердопаливні СС-24, «ШПУ» (шахтні пускові установки», «стратегічні бомбардувальники Ту-95МС та Ту160», «ядерні боєзаряди стратегічної зброї», «тактичні ядерні боєзаряди», «дальня авіація України», «Програма Нанна – Лугара», «Лісабонський протокол», «Будапештський меморандум», «Договір про нерозповсюдження ядерної зброї»* тощо[10].

Проаналізувавши вживання військових термінів у висловлюваннях політичних лідерів, можна зробити такі висновки про особливості їх функціювання в політичному дискурсі:

1. Використання суміжних понять. Установлено корпус спеціалізованої лексики, одиниці якого вербалізують одночасно поняття сфери політики та військової справи. Це не дивно, оскільки взаємодія політичних сил тягне за собою військові дії, а політична перевага ґрунтується на військовому. Зокрема, виділяється нами слот, що описує територіальні утворення, є терміналом, суміжним зі слотами кадру «політика», і містить наукові концепти, репрезентовані територіальні одиниці, які потенційно можуть ставитись до конфлікту, наприклад буфер-зона (buffer zone). До цього корпусу також відносяться і терміни, що застосовуються у час дипломатичних місій, так чи інакше зачіпають військову тематику.

2. Тимчасова асоціація понять, що передбачає використання корпусу термінів, обмеженого часовими межами. У сучасному політичному дискурсі існують військові терміни, що актуальні або не втратили свого значення зараз. Отже, до такого корпусу термінологічних одиниць відносимо лексеми, що вербалізують різні бойові одиниці, що стоять на озброєнні конкретних країн, тактичні прийоми та способи ведення військових дій зі своїми застосуванням. Тому цілком очікувано, що в промові політичних лідерів відсутня лексика, яка вербалізує військове оснащення попередніх епох. Поняття «терорист» (terrorist), «терорист-смертник» (suicide-bomber), «терористична організація» широко відомі сьогодні, оскільки вказують на реальну військову загрозу.

3. *Просторова співвіднесеність*. Оскільки тимчасова співвіднесеність обмежує корпус військових термінів тимчасовими межами, ця особливість використання військових термінів у політичному дискурсі передбачає їхню співвіднесеність з конкретною ситуацією. При коментуванні поточних подій в Лівії не йдеться про застосування або загрозу застосування ядерної зброї, оскільки ця країна немає їх. З іншого боку, під час недавньої війни в Україні цей термін активно використовується в політичному дискурсі. У контексті висловлювань політичних лідерів трапляються терміни, які мають безпосереднє відношення до конфлікту. Йдеться про загрозу застосування системи ППО, а саме позначеної кількості ракет «земля – повітря». Отже, використання таких військових термінів у дискурсі визначається умовами конкретної поточної ситуації: *В Україні для вирішення задач з підтримання техніки та озброєння* ***ППО*** *в боєздатному стані, а також його ремонту і модернізації створено Центр озброєння.*

4. Використання загальних понять. Значним, на наш погляд, є і той факт, що в політичному дискурсі при побудові висловлювання перевага надається військовим термінам, що вербалізують загальні поняття, а не поодинокі. У науковому ж дискурсі, природній галузі функціювання термінів, навпаки, під час обміну інформацією між фахівцями точність має вагому роль. Такий підхід до використання спеціалізованої лексики в політичному дискурсі продиктований низкою причин. З одного боку, використання загальних понять дозволяє уникнути зайвої конкретики в повідомленні, яка б відволікала увагу від основної ідеї чи задуму. З іншого боку, терміни, вербалізовані одиничні поняття, можуть бути просто невідомі і незрозумілі цільовій аудиторії комунікантів, які є фахівцями у сфері військової справи. Проілюструємо вищенаведене наступним прикладом:

Використовувані у промові політика військові терміни «збройні сили, війська» не розкривають сутності, якого вони роду (повітрянодесантні, бронетанкові, моторизовані або будь-які інші) задіяні в операції. Хоча очевидно, що участь у бойових діях приймають не всі підрозділи регулярних і нерегулярних військ, завдання повідомлення полягає не в їх виявленні, а в демонструванні, що вони можуть

[9] Зайцева М. О. Особливості перекладу термінів у текстах на військову тематику. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 9: Сучасні тенденції розвитку мов.* 2013. Вип. 10. С. 96-102

[10] Жалай В. Я., Линник Т. Г., Пархоменко А. Ф., Рахманова І. І., Рубашова Л. М. Перспективи соціолінгвістичного підходу до вивчення термінології. *Лінгвістика XXI століття: нові дослідження і перспективи*, 2017. С. 3–17.

зіграти важливу роль у стабілізації ситуації. Теж саме можна сказати і про вживання термінів *«важкоозброєний вертоліт», «ударний вертоліт».* Конкретний вид використовуваної бойової техніки не суттєвий для нефахівця, а термін для його позначення може бути навіть невідомий, тоді як професіоналу він повідомляє необхідну інформацію про обладнання та тактичні можливості. Отже, терміни, що вербалізують загальні поняття, дозволяють сформулювати стратегію взаємодії, яка, безперечно, визначається на політичному рівні, тоді як безпосередні питання тактики є долею фахівців.

5. *Несистемне сприйняття.* Ще однією суттєвою особливістю використання військових термінів у політичному дискурсі є несистемне сприйняття вербалізованих понять. Для фахівця термін завжди є частиною злагодженої системи наукового знання та розкриває зміст поняття його взаємозв'язку з суміжними поняттями. Зміст поняття створює навколо терміна передбачуваний або очікуваний контекст. У наступному прикладі показано, як використовуються військові терміни у військовому дискурсі системно та понятійно пов'язані між собою:

Військовослужбовець – громадянин України або іншої країни, який проходить військову службу у складі ЗСУ та інших військ відповідно до Закону України.

Солдат – військове звання, термін замінив відповідний «рядовий» (СБУ, ЗСУ, НГУ, ДПСУ).

Воїн (боєць) – людина, яка проходить службу в збройному формуванні та перебуває в зоні бойових дій.

Комбатант – згідно з визначенням ООН, це всі безпосередні учасники бойових дій (партизани, добровольці, ДРГ та ін).

Доброволець – особа, яка висловила бажання й готовність стати на захист країни у складі офіційних, або добровольчих збройних формувань (не за призовом).

Герой – надзвичайно хоробра людина, що самовіддано вчиняє подвиги, захищаючи рідних, державу, побратимів, підрозділ тощо.

Військові терміни у розмовному дискурсі, навпаки, здебільшого не припускають системного сприйняття і необхідні для реалізації мовних стратегій, наприклад «переконання», або приватних комунікативних завдань, як показано в наступному прикладі: *«Надзвичайно хоробра людина, яка самовіддано вчиняє подвиги, часто гине. Ми серед наших однодумців не вживаємо слова "герой" стосовно живих. Люди, яких я хочу назвати героями, постійно ображаються, а ті, яких я не назвав би героями, б'ють себе в груди, мовляв, «я – герой!» Я поясню свою логіку. Уявіть, що людина вчиняє героїчний вчинок. Вона своїм тілом захищає командира. Рятує, отримує поранення. І всі хлопці кажуть: «Ну ти, чувак, взагалі, красава! Молодець, ти герой». Він приїжджає додому й зраджує своїй дружині із двома-трьома жінками, б'є свою дитину, п'є. Це герой чи ні? Він герой з погляду своїх побратимів. А з погляду ККУ? З погляду дружини? Дитини? Кожен здатен на героїчний вчинок. Але не кожен готовий дотримуватися статусу героя щодня. Не варто вішати ярлики. Я би не став зловживати цим словом»* (запис інформації військового психолога Андрія Козінчука).

Уживання військових термінів у політичному дискурсі дозволяє вирішити низку комунікативних завдань, зокрема реалізувати одну з важливих комунікативних стратегій – «переконання». Саме апеляція до сучасних військових реалій у контексті повідомлення є ефективним інструментом для політичного тиску або його стримування, залучення нових союзників і маніпулювання свідомістю громадськості. Очевидно, що для здійснення таких комунікативних завдань політичні лідери вдаються до конкретного корпусу термінів, які вербалізують поняття як нові розсекречені у військових розробках, зброї, що становить реальну загрозу на сьогоднішній день. Отже, найбільш частотними є терміни, що вербалізують загальні поняття, відомі нефахівцям, про зброю, що завдає найбільших збитків, наприклад про зброю масового ураження. Обмеженими є корпуси спеціалізованої лексики, які виключають можливість надання необхідного впливу, наприклад, вогнепальна зброя піхоти. Залежно від позиції комуніканта для реалізації цієї стратегії із застосуванням військової термінології використовуються дві мовні тактики – «залякування» та «демонстрація переваги».

У тих випадках, коли йдеться про зброю, що знаходиться в розпорядженні військових сил своєї країни, терміни використовуються для реалізації мовної тактики «демонстрація переваги», що, з одного боку, заспокоює і викликає почуття захищеності, а з іншого – створює позитивне враження власної значущості та відповідальності за те, що відбувається.

Висновки

Використання військової термінології у сучасному соціумі має ряд особливостей, серед яких: використання суміжних понять сфери військової справи та політики; тимчасова та просторова співвіднесеність, що передбачає звернення до обмеженого корпусу термінів, що вербалізують сучасні види зброї та тактики; тенденція до використання у мові відомих широкій аудиторії родових термінів, що позначають загальні поняття, описових зворотів замість вузькоспеціалізованих термінологічних одиниць, а також синонімів спеціалізованої та загальновживаної лексики; несистемне сприйняття понять.

Військові терміни в сучасному політичному дискурсі використовуються в межах комунікативної стратегії «переконання», для реалізації застосовуються мовні тактики «залякування» та «демонстрація переваги». Також спеціалізована лексика використовується для ілюстрації, при описі подій або обґрунтуванні тактичних кроків, вжитих у межах реалізованої масштабної політичної стратегії чи задуму.

Інформація про автора:

Царьова Ірина Валеріївна,
доктор філологічних наук, доцент,
професорка кафедри українознавства та іноземних мов
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ
26, пр. Гагаріна, м. Дніпро, 49005, Україна

Information about the author:

Tsarova Iryna Valeriivna,
Doctor of Philology, Associate Professor,
Professor at the Department of Ukrainian Studies and Foreign Languages
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs
26, Gagarin Ave., Dnipro, 49005, Ukraine

DOI

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ПРО РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКУ ВІЙНУ

Шелюх О. М.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Протягом восьми років в Україні триває війна, яку розв'язала російська федерація. Щодня ми стежимо за новинами із зони воєнно-бойових дій, однак сьогодні про події, що відбуваються на передовій, можна дізнатися не тільки з інформаційних випусків, а й з книжок. Ці книги написані в основному учасниками бойових дій, очевидцями, які на власні очі бачили весь жах того, що відбувається. Тут йдеться не тільки про гібридну війну, яка вже стала повномасштабною, а й про героїзм і зраду, любов та ненависть, страждання та радість тощо. Книги про сучасну війну дають можливість розібратися в подіях сьогодення, пробуджують національну свідомість і патріотизм.

Загалом творчість військових під час війни – явище не нове в українській літературно-культурній практиці. Маємо пласт літератури на військову та довколавійськову тематику періоду Першої світової війни (С. Васильченко, О. Маковей, О. Турянський), національних визвольних змагань (цей період, по суті, також має характер російсько-української війни) 1917-1921 рр. (Ю. Яновський) та часів Другої світової війни (О. Довженко, О. Гончар). До останнього періоду додамо численні спогади вояків ОУН-УПА.

І щоразу війна спричиняла розширення меж у літературі чи то жанрових, чи то тематичних, провокувала появу нових авторів. Тому сучасна література доволі оперативно відгукнулася на сучасні суспільно-політичні події.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Із появою літератури, присвяченої подіям сучасної російсько-української гібридної війни як нового явища в літературному процесі, з'являються розвідки, які формують певний аналітико-критичний дискурс. Так, маємо праці Я. Поліщука[1], Л. Горболіса[2], Я. Кулінської[3], Б. Пастуха[4], В. Єшкілєва[5], М. Іванова[6], М. Рябченко[7] та ін., що засвідчують специфічні ознаки цієї літератури. Тут наголошується на тому, що у висвітленні страждання й смерті є своя естетика[8] унаслідок взаємодії через посередництво воєнної літератури автор і читач стають однодумцями – «вступаючи в діалог із читачем, сучасний автор має спільні з ним погляди, …а отже, приймає ідейно близький йому світ творів», читач, зі свого боку, «приймає ці тексти, позитивно реагує на тему, схвалює стиль, художню концепцію героя і є активним учасником українського літературного процесу»[9]– і в цьому чи не найголовніше завдання літератури війни, зауважує Л. Горболіс. Окрім цього чимало уваги приділено літературі факту, тобто документалістиці, фотографії, мемуарам, що тяжіє до правдивості відтворення дійсності. В Україні така література представлена різними жанрами, зокрема епістолярієм, мемуаристикою, есеями та ін. Хоча інколи, як стверджує дослідник Я. Поліщук, «художні тексти охоче вбирають в себе документальні свідчення, що надають їм переконливості й повноти. Твори нон-фікшн так само уникають сухої документалістики, збагачуючись привнесенням художнього письма»[10]. Деякі аспекти військової прози розглядає М. Рябченко, зокрема дає чітке визначення терміну «комбатантська проза», аналізує способи використання різних видів комічного в тій же комбатантській прозі[11].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Усі перелічені роботи лише фрагментарно окреслюють особливості військової

[1] Поліщук Я. Реактивність літератури. Київ : Академвидав, 2016. С. 103.

[2] Горболіс Л. М. Читання як самозбереження реципієнта. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Філологічна. 2016. № 24. Том 1. С. 126–129.

[3] Кулінська Я. І. Співвідношення історичної та художньої правди в прозі письменників-постмодерністів. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки.* 2014. № 2. С. 126–134.

[4] Пастух Б. Метафізика страждання у «Віршах з війни» Бориса Гуменюка. *Дивослово*. 2016. № 9. С. 55–58.

[5] Єшкілєв В. З війни на Донбасі почнеться біографія не одного письменника. URL: http://www.dw.com/uk/a-17927985 (дата звернення: 25.04.2022).

[6] Іванов М. «Гібридна війна»: авторська рецепція Оксани Забужко (за матеріалами інтерв'ю 2014-2015 рр.). *Образ. Публіцистичні обрії*. 2015. Вип. 3 (18). С. 17–24.

[7] Рябченко М. Комбатантська проза в сучасній українській літературі: жанрові та художні особливості. *Слово і час*. 2019. № 6. С. 62–72.

[8] Поліщук Я. Реактивність літератури. Київ : Академвидав, 2016. С. 103.

[9] Горболіс Л.М. Читання як самозбереження реципієнта. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Серія: Філологічна. 2016. № 24. Том 1. С. 126–129.

[10] Поліщук Я. Реактивність літератури. Київ : Академвидав, 2016. С. 104.

[11] Рябченко М. Гумористичний дискурс сучасної української комбатантської прози. *Проблеми сучасного літературознавства*. 2019. Вип. 29. С. 168–176.

літератури, не даючи аналізу її жанрово-тематичної специфіки, з огляду на авторство. Досі в жодній публікації про військову літературу не акцентувалося на тому, що вона є важливим чинником у формуванні національно-патріотичного духу людини, зокрема воїна; не запропоновано можливих засобів і заходів її поширення й популяризації на загальнодержавному рівні й форм такої роботи у військових закладах освіти та частинах.

Формулювання цілей (постановка завдання). Метою розвідки – дослідити особливості розвитку літератури про сучасну російсько-українську гібридну війну (тематичні й жанрові), оскільки значна частина авторів – активні учасники бойових дій, капелани чи волонтери; і показати, що література війни є джерелом виховання національно-патричного духу читача, зокрема читача-військовослужбовця та є засобом боротьби в інформаційній війні.

Виклад основного матеріалу дослідження. В одному з квітневих номерів щоденної газети суспільно-політичної тематики «День» розміщена стаття Андрія Любки (романіст, поет, перекладач, есеїст) про те, чи варто читати під час війни. З думкою автора важко не погодитись, адже він стверджує, що читати треба «для того, заради чого ми це робили все своє життя – щоб бути не просто біологічним механізмом, а гомо сапієнсом, людиною розумною. Читання дає нам задоволення, але передусім – це велика школа емпатії, співчуття, співпереживання, спроба пізнати й зрозуміти психіку інших людей, пережити і їхній досвід. Читання робить нас людьми»[12].

Мабуть, тому в більшості армій передових країн світу, читання книг уважають одною із найкращих форм саморозвитку військовослужбовців усіх категорій. У них, окрім визначеної програми навчання, кожен військовослужбовець повинен самостійно себе розвивати – читати. Для цього створюються спеціальні списки літератури. Наприклад, для новобранців створений рекомендований список для обов'язкового читання. З подальшим просуванням по службі кожен військовослужбовець отримує новий обов'язковий список, відповідно до посади та роду військ. Читання повинно бути невід'ємною частиною життя кожного військовослужбовця, адже саме воно допомагає воїнам глибше опанувати професію військового, готує до прийняття важких рішень у майбутньому, спираючись на досвід минулого. Пропонуючи свій «reading list» для військовослужбовців сухопутних військ найпотужніших збройних сил світу, генерал Марк Міллі каже: «Самостійне навчання та мислення є важливою складовою індивідуального розвитку кожного військовослужбовця. Ми щодня стикаємося з напруженими розкладами, а пошук часу для читання та міркування – це також виклик для нас. Проте навіть коли ми тренуємо свої підрозділи та фізично загартовуємо своє тіло, ми повинні вдосконалювати і свій розум за допомогою читання та практики критичного мислення»[13]

Війна Росії проти України спричинила потужний розвиток літератури на військову тематику, і значна частина книг створена власне учасниками бойових дій. Тому найперше нашим військовослужбовцям у контексті самоосвіти треба брати до уваги мілітарну літературу та активно її читати, бо саме такі тексти дозволяють людині приймати рішення в екстремальних ситуаціях, зважаючи на досвід минулого.

Досліджуючи розмаїття сучасної літератури на військову тематику для спроби її класифікувати не лише власне за тематичним, а й за жанровими особливостями, найперше натрапляємо на працю бібліотекаря Ганни Скоріної, яка з початку війни започаткувала Fasebook-проєкт з хештегом «#Книги_про_війну», і чи не єдина в Україні, хто ретельно відстежує вихід книг про російсько-українську війну від 2014 року й укладає їхні списки.

В інтерв'ю для інформаційного агентства МОУ АрміяInform вона стверджує, що в переліку військової літератури про війну є понад 500 книг, із яких близько 200 написаних військовими. Проте це дані ще за поперпедні роки, а зараз їх маємо ще більше.

Серед авторів так званої «ветеранської прози» є як професійні цивільні письменники, журналісти, волонтери, так і чимало безпосередніх учасників бойових дій, військових, що почали писати під час війни. Таких авторів називають письменники-комбатанти, а М. Рябченко виділяє окремо «комбатантську прозу», яка (фр. combattant – воїн, боєць) є різновидом воєнної, автори якої – це винятково учасники бойових дій (воюють нині або ж перебувають у військовому резерві після демобілізації). Цим наративам, на її думку, властива автобіографічність, фактологічна достовірність, вони можуть містити елементи документального чи мемуарного письма. Такі твори належать до різних прозових жанрів (як художніх, так і документальних), але обов'язково висвітлюють особистий воєнний досвід: «У сучасній Україні комбатантську прозу творять письменники, які були мобілізовані до ЗСУ або ж пішли воювати у складі добровольчих батальйонів, а також ті, хто до війни не мав стосунку до літературного бомонду. У більшій чи меншій мірі їхні тексти належать до літератури факту»[14].

[12] Любка А. Читання під час війни. *День.* 7 квітня 2022 р. URL: https://day.kyiv.ua/uk/blog/suspilstvo/chytannya-pid-chas-viyny (дата звернення: 20.04.2022).

[13] Іванов М. «Гібридна війна»: авторська рецепція Оксани Забужко (за матеріалами інтерв'ю 2014-2015 рр.). *Образ. Публіцистичні обрії.* 2015. Вип. 3 (18). С. 17-24.

[14] Рябченко М. Комбатантська проза в сучасній українській літературі: жанрові та художні особливості. *Слово і час*. 2019. № 6. С. 63.

Війна завжди несе потрясіння, емоційне напруження, а відтак і пробуджує нові почуття, породжує гострі сюжети, спонукає до творчості небайдужих авторів та, найголовніше, відкриває нові таланти. Війна надихнула на написання власних книжок тих, хто раніше навіть і не думав про перо. Наприклад, учасник бойових дій Валерій Ананьєв, автор популярної сьогодні книги «Сліди на дорозі», цінність якої зумовлена не лише змістом, а й новаторським підходом до ілюстрування тексту. Так, книга містить близько 100 QR-кодів із фото-та відеоматеріалами, які знімав автор, коли був на фронті, та розставив їх по тексту. Також не менш популярними є «Танець смерті. Щоденник добровольця батальйону «Донбас»» Ігоря Михайлишина, «Пехота» Мартіна Бреста, «Грязь» Сергія Сергійовича, «Воєнний Щоденник 2014-2015» Олександра Мамулая, «Іловайський щоденник» Романа Зіненка, «Життя P.S.» Валерії Бурлакової, «Це наша правда» Андрія Кириченка, «АТО Байки» Микити Кащинського та інші.

З-поміж письменників, які брали безпосередню участь у російсько-українській війні, згадаємо таких авторів та їх твори: Влад Якушев «Каратели», Артем Чех «Точка нуль», Борис Гуменюк «Блокпост», «14 друзів хунти», «Вірші з війни», Сергій Гридін «Сапери», Василь Піддубний «Холодне серце», Влад Сорд «Безодня» та інші. Влада Якушев відомий і як журналіст. Він устиг повоювати на два фронти – на збройному й на інформаційному, і своїми гострими матеріалами тримав у напрузі недобросовісних чиновників і корупціонерів у цивільному житті, проте вирішив, що головний ворог – той, що перетнув наші кордони. Тому зі свого досвіду написав книгу «Каратели», довівши, що література, як вид мистецтва, є ще одним із вагомих інструментів боротьби особливо в час гібридної війни.

Не можна залишити поза увагою книгу «Соняхи», написану священником УГКЦ, першим військовим капеланом Андрієм Зелінським. Із початку війни він був поруч з воїнами в найгарячіших точках Донбасу. У книзі йдеться про тих, з ким отець-автор був пліч-о-пліч, кого підтримував і проводжав в останню путь, про молодих офіцерів ЗСУ – втілення відданої та жертовної служби своєму народові, щирої та до кінця вірної любові; про тих, чиє життя і смерть – це спалах, що освітлюватиме дорогу для героїзму й подвигу в боротьбі в цій гібридній війні.

Спробуємо усі згадані й не згадані книги про війну класифікувати за жанрово-тематичними ознаками. Найперше на увагу заслуговує окремий жанр у літературі – фотокнига, де за допомогою фотосюжету розкривається її тематика. Часто фотокнига характеризується органічним поєднанням головних складників – зорового й текстового рядів. Текст такої книги може бути при максимальній лаконічності значущим та виразним. Це не просто надрукований фотоальбом – це сучасний стильний продукт, який відображає емоції й духовний психоемоційний стан автора та тих персонажів, які були в центрі об'єктива. Як зазначала у своєму описі «книги про війну» Ганна Скоріна, на 2018 рік фотокниг було 6, проте на сьогодні вже вийшли й нові. Наприклад, одна з останніх фотокниг, що побачила світ – це «Батальйон. Українська добровольча армія», авторкою якої є волонтер, доброволець Віра Яворська. Жанрові можливості книги розширює її підзаголовок «Фотокнига про участь підрозділу в російсько-українській війні: воїни, побут, бої».

Звичайно, найбільше видано прозових книжок про війну, найвідоміші з них це: «Карателі» Влада Якушева, «Укри» Богдана Жолдака, «Іловайськ» Євгена Положія, «Інтернат» Сергія Жадана, «Аеропорт» Сергія Лойка та багато інших. Майже, усі ці твори за жанровою ознакою є романами, окрім одного – «Укри», який з'явився одним із перших. Сам автор називає його кіноповістю, жанром, започаткованим ще О. Довженком, автором першої в Україні воєнної кіноповісті «Україна в огні», силу й вогнепальну здатність якої було оцінено безпомильно, а тому й вилучено з літературного видноколу на довгі десятиліття радянської доби. (Проте зараз, у XXI ст., коли Україна, здавалось би, є незалежною, самостійною державою, коли Довженкве слово примушувало аналізувати й думати, його «Україну в огні», очевидно, знову, як небезпечну зброю, як гострий стилет-стилос вилучають зі шкільної навчальної програми). На противагу авторському визначенню жанру, дослідниця комбатантської прози М. Рябченко, на нашу думку, цілком справедливо вважає, що жанрове визначення кіноповісті для цього роману є невипраданим, оскільки цей твір за всіма ознаками є типовим екшном або бойовиком, у якому авторові вдалося створити образи мужніх українських вояків, які гідно й професійно виконують свою місію на війні.

Нещодавно вийшов роман «Доця», автором якого є волонтерка під псевдонімом Тамара Горіха Зерня. Високу оцінку книзі дала письменниця Оксана Забужко, назвавши її «найкращою книгою про війну», а директорка Українського інституту книги Олександра Коваль рекомендує роман до прочитання усім. Крім цього, роман був відзначений кількома літературними преміями, і найвищою нагородою стала Шевченківська премія 2022 року в номінації «Література».

Крім романів, активно видаються оповідання, зокрема «Безодня» Влада Сорда, «АТОбайки» Микити Кашницького, «Голос війни: історії ветеранів» Василя Піддубного, який написав і роман «Холодне серце» у стилі фентезі. Автори Сергій Дзюба й Артем Кірсанов до створення свого роману

«Позивний Бандерас» підійшли по-новаторському, бо за жанровим означенням – це роман-бойовик, роман пригодницький, який було доволі вдало екранізовано.

Сьогодні є чимало поетичних збірок про війну на Сході України, існують як і надруковані збірники, так і просто нотатки в зошиті чи в Інтернеті. Усім відомі вже згадувані вірші Бориса Гуменюка та його збірка «Вірші з війни» або «Абрикоси Донбасу» Любові Якимчук. Зауважимо, що першою українською книжкою про сучасну війну була саме поезія Бориса Гуменюка, де він і назвав відкрито АТО – війною. Сюди слід віднести й пісні, присвячені бійцям, у яких йдеться про відвагу, відчай, кохання, дружбу, обов'язок, зраду, мужність та героїзм.

Новим жанром у літературі про війну є патріотичні комікси й графічні романи – різновид коміксу. Так, львівський автор Левко Квіт створив власне патріотичні комікси «Кіборги. Початок», а допомагали йому безпосередньо учасники описуваних подій. Це історія про початок оборони Донецького аеропорту. Малюнки розповідають про перший серйозний бій, де військові розвідники дали відсіч російським окупантам. Крім них, маємо й «Охоронців країни» Леоніда Краснопольського. Комікс налічує п'ять випусків, де в кожному прототипом головного героя є реальна людина. Комікс «Савка і Баклан – замінована прогулянка» Олександр Ком'яхов створив для дітей молодшої школи з прифронтових територій на Сході України, маючи на меті допомогти їм усвідомити ризики та загрози, уберегти життя та здоров'я.

Окремо варто говорити про книги з навколовійськової тематики. Сюди, за Ганною Скоріною, віднесемо пропагандистські книги, історичні дослідження, публіцистику, спогади або ті, які тим чи іншим чином мають стосунок до сучасної війни. Тут порушується наукова тематика, зроблено спробу визначити причини війни, розвінчано російські міфи щодо України, проаналізовано історію відносин між Україною та Росією. До таких книг належить «Гібридна війна. Вижити і перемогти», «Гібридна агресія Росії: уроки для Європи» Є. Магди, «І знову я влізаю в танк…» О. Забужко, «Війна за свідомість. Російські міфи про Україну та її минуле» Віктора Брехуненка, «Небратні» Макса Кідрука та інші.

Книгу «Точка нуль» Артема Чеха видано як «збірку есеїв», сам автор її називає «документальною прозою», «репортажною прозою». По суті – це військовий щоденник, який має чітку послідовність, починаючи від призовної історії письменника. Тому варто згадати про твори, які писалися і на позиціях, а потім найперше публікувалися на сторінках соціальних мереж, що дає підстави говорити про мережевий простір літератури, і в цивільному житті. Це твори, що, на нашу думку, поєднують елементи літератури, есеїстики та документалістики. Йдеться про метажанр – мемуари й щоденники, написані бійцями, і як своєрідний різновид письмових історичних джерел. Багато бійців вели й ведуть щоденники, де записують свої переживання, коли не хочуть ні з ким розмовляти, а в такий спосіб вони звільняються від нав'язливих думок. Дослідники наголошують на одній із основних ознак цього жанру – на терапевтичній функції[15], «адже відкритість і сповідальний тон розмови автора із самим собою – це одна із психологічних практик, яка дає можливість через упорядкування почуттів і емоцій, самоаналіз позбавитися страждання та навчитися жити з новим досвідомо»[16] Очевидно, саме це стало причиною виходу уже згадуваної книги й дуже популярної не лише в Україні – «Сліди на дорозі» Валерія Ананьєва. До цієї ж жанрової категорії належить «Танець смерті. Щоденник добровольця батальйону «Донбас»» Ігоря Михайлишина, «Воєнний щоденник 2014-2015» Олександра Мамалуя, «Іловайський щоденник» Романа Зіненка, «Життя P.S.» Валерії Бурлакової.

Попри те, що книги написані на військову тематику, усі вони різні. Наприклад, уже відома нам книга «Доця» Тамари Горіха Зерня та «Інтернат» Сергія Жадана написані з погляду цивільної людини про персонажа з народу. Ці книги мають двох різних головних героїв, Наприклад, в «Інтернаті» С. Жадана, головний герой байдужий до світу, до всього, що відбувається, він не має чіткої позиції. Головна героїня роману «Доця» навпаки, утративши все: родину, роботу, дім – зібрала уламки життя заново, вона не була байдужою до подій, які відбуваються. У цій книзі наскрізно простежується проблема відваги й любові.

А в щоденникових записах Валерія Ананьєва («Сліди на дорозі»), Артема Чеха («Точка нуль»), Ігоря Михайлишина («Танець смерті. Щоденник добровольця батальйону «Донбас»») порушена тематика відваги, обов'язку, братерства. У таких книгах показано, як людина може померти заради порятунку друга, якою може бути сила дружби – якою б не була критична ситуація, вони один одного не залишають у біді. У цих книгах порушено проблему творчості й мистецтва, яких на війні дуже не вистачає. Наприклад, Ігор Михайлишин – піаніст, й у своїй книзі, оповідає, як навіть на війні у вільну хвилину сідав за інструмент. Валерій Ананьєв писав, що йому бракує книг, щоб читати. Артем Чех постійно писав.

[15] Бовсунівська Т. Основи теорії літературних жанрів. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2008. С. 440.

[16] Рябченко М. Комбатантська проза в сучасній українській літературі: жанрові та художні особливості. *Слово і час.* 2019. № 6. С. 63.

Для популяризації літератури про війну створено різноманітні проєкти. Так, наприклад, на радіо Армія FM (перша військова радіостанція України) є передача «Сектор L», у якій запрошують до етеру авторів книг про війну та радять читати якісну вітчизняну літературу.

Соціальний проєкт «Голос війни: школа публіцистики для ветеранів АТО». Цей проект реалізується ГО «Інтерньюз-Україна» та Міжнародною організацією Internews за фінансової підтримки Уряду Канади через Міністерство закордонних справ Канади та Міжнародного фонду «Відродження», що створений з метою навчити бійців, які хочуть описати свій досвід та висловлювати думки. Щотижня вони зустрічаються з відомими українськими письменниками, журналістами та блоґерами, де пишуть самі, навчаються, читають вголос для інших, обмінюються думками та досвідом, болем і радістю. Результатом проєкту стала збірка оповідань «Голос війни: історії ветеранів», де зібрано 29 історій, людяних і правдивих.

Крім цього, відбуваються такі літературні заходи, як «Книжковий Арсенал» у Києві, «Book Space» в м. Дніпро та Форум видавців у Львові, на яких ветеранська література має чималу популярність. Саме це дало поштовх для відкриття постійного «Ветеранського намету», де представлена література про війну, авторами якої є самі ветерани, волонтери, люди, причетні до бойових дій. Сьогодні ж у Києві вже є офіційний магазин «Ветеранський намет». У соціальній мережі Facebok зареєстрована окрема сторінка «Ветеранський намет», на якій публікуються рецензії на книжки «про АТО» і фільми «про АТО». Минулого року в цій же соцмережі започатковано проект Літературний фестиваль «Всеукраїнський форум військових письменників», завдання якого об'єднати авторів військовослужбовців і журналістів, щоб допомогти їм представити й обговорити свій досвід.

Події останніх двох місяців повномасштабної війни стали поштовхом для реалізації ще двох популяризаторських проєктів: вийшов перший номер (поки що в електронному форматі) Міжнародного науково-популярного військово-спортивного журналу «Військовий хортинг України», у якому серед інших є літературна рубрика під лаконічною але красномовною назвою «Слово – зброя»[17]. Тут публікують поезію сучасних українських письменників, серед яких і професіонали й військові, учасники бойових дій.

Ще один проєкт має на меті зібрати, класифікувати й підготувати до друку всю поезію, створену після 24 лютого 2022 року – від початку повномасштабної російсько-української війни – це «Антологія спротиву». Укладачі-редактори підійшли системно до підготовки книги: тексти розміщено за датами й годинами створення, щоб, як уважає ініціатор задуму В. Тимчук, зафіксувати точну картину розгортання подій, осмислених через слово-поезію. Зібрано близько 1000 текстів, авторами яких є цивільні й військові письменники, які ще чекають свого читача й критика.

Автор цього дослідження, як викладач вищого військового навчального закладу, розуміє, що згадані вище засоби й заходи поширення й популяризації літератури про війну мають загальнодержавний характер. А що робити в середовищі, обмеженому територіальними особливостями й вільним часом, для прикладу, у військових частинах чи військових навчальних закладах.

Згідно з Наказом начальника Генерального штабу Збройних сил України від 04.01.2017 №4 «Про затвердження Інструкції з організації інформаційно-пропагандистського забезпечення у Збройних Силах України» серед основних форм культурологічної роботи є обговорення творів літератури та мистецтва. Тому у військовій частині начальникам клубів (культурно-просвітницьких центрів) доцільно проводити зустрічі з письменниками, організовувати презентації книг, вечори поезії, огляд-конкурси художнього читання, круглі столи з обговоренням літератури, тематичні літературні години, вечори. Заходи, присвячені творам просучасну війну, є дуже важливими для військовослужбовців, адже книга написана про війну торкається кожного, і кожен, хто був на війні, у таких книгах бачить себе, товариша, побратима.

У бібліотеці військового навчального закладу чи військової частини, на нашу думку, слід створювати виставки книг про війну, про її героїв та оновлювати їх щотижня. З метою популяризації літератури варто створити стенди з книгами, де схематично у вигляді фото та тексту викладено головну ідею твору, та окремо додати QR-код з посиланням на книгу. Це новий підхід є дуже простий та легкий у застосування.

Висновки

Отже, як бачимо, війна це не лише страх, біль, руйнування та смерть, а ще й потужний каталізатор для розвитку літератури. Тема війни не залишає нікого байдужим, вона зачіпає кожного свідомого українця. Тому, книг про війну, написаних у різних жанрах та різноманітних за тематикою, є дуже багато, що свідчить про те, що в сучасному літературному процесі література на військову тематику упевнено займає окрему нішу і є, безумовно, джерелом і засобом зміцнення (укріплення) духу, виховання патріотизму та самовідданості в нелегкий час гібридної війни. Її потрібно вивчатий популяризу-

[17] *Військовий хортинг України* : Міжнародний науково-популярний журнал: веб-сайт. URL: https://military-khortynh.org.ua/category/slovo-zbroia/ (дата звернення: 26.04.2022)

вати, «щоб наші діти й онуки змогли поринути в цей час і пережити його разом з нами, і щоб у кожного нашого читача в світі викристалізувалося переконання, що війни треба уникати за будь-яку ціну, але якщо вона вже прийшла на твою землю – важливо зберегти гідність, людяне в собі, мати сміливість у страшні часи робити добрі справи»[18].

[18] Любка А. Читання під час війни. *День*. 7 квітня 2022 р. URL: https://day.kyiv.ua/uk/blog/suspilstvo/chytannya-pid-chas-viyny (дата звернення: 20.04.2022).

Інформація про автора:
Шелюх Ольга Миронівна,
кандидат філологічних наук, доцент,
професор кафедри гуманітарних наук
Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
32, вул. Героїв Майдану, м. Львів, 79026, Україна

Information about the author:
Sheliukh Olha Myronivna,
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Professor at the Department of Humanitarian Studies
Hetman Petro Sahaidachny National Army Academy
32, Heroiv Maidanu str., Lviv, 79026, Ukraine

DOI

ГЕОПОЛІТИЧНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ПРИЧИНИ ВІЙНИ РОСІЇ В УКРАЇНІ 2014–2022 РОКІВ: ІСТОРИЧНИЙ РАКУРС

Баган О. Р.

Російсько-український конфлікт належить до кардинальних, доленосних, майже есхатологічних в історії Східної Європи. Його джерела виходять ще із Середньовіччя, з політичних, релігійних та культурних змагань різних держав і династій за панування на просторі між Балтикою і Чорним морем. Розвиток потуги держави Велике князівство Литовське у XIV – XV ст. спричинив охоплення нею майже всіх етнічних земель давніх білорусів та українців. Певним парадоксом цієї держави було те, що, поширюючись в глибини Східної Європи, вона поступово ставала щораз більше ***середньоєвропейською*** за духом та цивілізаційними ознаками: Литва прийняла католицтво (1387 р.), засвоїла соціальну культуру міст (магдебурзьке право), глибоко увібрала інтелектуальні та мистецькі віяння Ренесансу й потім Бароко, створила латиномовну літературу, засвоїла віяння західного протестантизму (у ВКЛ існували великі середовища лютеранські, кальвіністські,соцініанів, аріанів), прищепила своїй людності громадянсько-демократичну свідомість через створення системи сеймів і сеймиків, розвиток міських братств тощо[1,2]. Цей цивілізаційний вплив Литви на Русь був надзвичайним, настільки глибоким і творчим, що через два століття кардинально перемінив ментальність мешканців східнослов'янського походження в просторі ВКЛ: ***відтепер ті були відкритими до західних культурно-цивілізаційних віянь***. Паралельно у середовищі давніх білорусів та українців почалися націотворчі процеси, зумовлені об'єктивними причинами історичного націогенезу, що спричинило бурхливі процеси на межі XVI – XVII ст., які почали змінювати геополітичну та культурно-ментальну ситуацію в Східній Європі.

Про це дуже влучно писав ще І.Франко, осмислюючи переміну ментальності українського народу доби Пізнього Середньовіччя: «Сполучення литовсько-руської держави з Польщею за Ягайла було заповіддю того, що Южна Русь, сполучена з Литвою, мусила з часом з-під переважаючого впливу Візантії підпасти такому ж впливові Західної Европи. Більше як 100 літ йшла глуха боротьба внутрі руського народу, і тільки в першій чверті XVI віку, з появою Скорини, ми бачимо, що боротьба починає переважуватися на сторону Заходу, що скомбіновані впливи гуманізму, західноевропейських винаходів (друк, нова воєнна тактика і обусловлена нею нова організація воєнних сил) і церковної реформації починають проникати в саму душу южноруського народу, змінюючи всю фізіономію його духовної діяльности. Білорус Скорина не належить безпосередньо до історії южноруської літератури, та проте він мусить займати в ній видне місце задля того впливу, який мали його видання перекладу Св. Письма на Южну Русь, яко ініціатор того оживленого руху популяризаційного, котрий в XVI віці сплодив такі гарні та важні праці, як переклад Св. Письма Негалевського, як Пересопницьке Євангеліє, як друковане Тяпинським Євангеліє і т. ин.

…Вплив Заходу, головно Польщі, потрохи Чех і Німеччини, потрохи й латинського гуманізму переважає над впливом грецького Сходу ... Через школи, друкарні, прилюдні диспути життя духове шириться, будиться чимраз у глибших масах людности. Політика Польщі, котра по доконанні політичної унії з Литво-Руссю в Любліні 1569 р. бажала скріпити її ще й унією релігійною, причинилася до розбудження дрімаючих сил руської суспільности для оборони того, що тоді вважалося найвищим, найсвятішим добром – релігії і обряду. Постає богата і повна живого інтересу література полемічна… Постання нового літературного язика, невиробленого і макаронічного, та все-таки безмірно ближчого до живої мови люду, ніж давня церковщина, і потреби школи роблять конечними студії над старою мовою церковних книг; постають граматики і словарі, укладені почасти після візантійських, а почасти після латинських взірців (Смотрицький черпав з Доната!). Постають нові роди літератури: силабічні вірші, ритмічні і римовані пісні церковні на взір латинської гімнології і протестантських пісень, далі – релігійні драми, містерії і шкільні драми на духовні, а то й

[1] Kultura Wielkiego Ksiestwa Litewskiego: analizyiobrazy / Opracowanie Vytautas Alisauskas, Liudas Jovaisa, Mindaugas Paknes, Rimvydas Petrauskas, Eligius Raila. Krakow. UNIVERSITAS. 2011. ST. 34–49; 50–68; 202–213; 282–299; 431–446; 595–619; 648–667.

[2] Норкус З. Непроголошена імперія: Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології. К.: Критика. 2016. С. 189–257.

на національно-політичні сюжети, переплетені веселими інтермедіями…»[3].

Коли у XV – XVI ст. на крайньому Сході Європи почала міцніти нова експансіоністська держава – Московське князівство, – то вона сприйняла появу іншого світу Русі в складі Великого князівства Литовського як ***виклик собі***, як закономірний простір для просування своїх державних інтересів та соціальних апетитів. Перед тим поступово Москва «проковтнула» три руські державні утворення на заході від своїх територій: Тверське князівство, Псковську та Новгородську землі. Це завоювання було надто жорстоким, практично воно супроводжувалося геноцидом проти місцевих мешканців. Проте суспільні гущі цих держав не були так відчутно пройняті цивілізаційними впливами Заходу, як руські землі у складі Великого князівства Литовського, тому Москва «переварила» їх відносно легко. Вже через одне-два покоління після терору завойовників ці руські країни стали покірними перед Московією й швидко асимілювалися з її соціумом. Боротьба ж за руські землі далі на захід, в просторі Великого князівства Литовського, стала для Москви вельми виснажливою, завзятою і тривалою, відбувалася з перемінними успіхами. Це було спричинене тим, що ***ментально, цивілізаційно*** ці землі вже були кардинально інакшими. Власне, ***відбувався процес цивілізаційного тиску Середньої Європи через ВКЛ на Східну Європу***. Тому давні білоруси й українці включилися тоді у доволі драматичні трансформаційні процеси їхньої ідентичності, з одного боку, а з іншого, вступили в затяжне протистояння московській експансії. По-суті, цей цивілізаційний конфлікт триває до сьогодні.

У подальшому вже як Російська імперія (від 1721 р.) Московія діяла на українських та білоруських землях за логікою нівелювання того цивілізаційного масиву, який утворився тут протягом XV – XVI ст. Особливо посилилося це поглинання після Полтавської битви 1709 р., коли Московія повністю утвердилася на півночі Лівобережної України. Вартує наголосити, що ***це був переломний момент в історії всієї Середньо-Східної Європи***. Про це в геополітичному розрізі першим концептуально написав український політичний мислитель Дмитро Донцова в трьохетапних для українського національного руху працях:«Сучасне політичне положення нації і наші завдання» (1913)[4], «Історія розвитку української державної ідеї» (1917)[5] і «Похід Карла XII на Україну» (1918)[6]. Центральна думка цих праць – це пояснення катастрофічності Полтавської битви як темної віхи в історії Середньо-Східної Європи, коли Росія змогла створити собі на берегах Дніпра справжній «геополітичний плацдарм», щоб постійно тиснути на решту Європи, провадити експансію в усіх напрямках від Чорного моря до Балтики.

Ці думки Д. Донцов повторював згодом у багатьох своїх статтях та великих творах, таких як «Підстави нашої політики» (1921), пояснюючи і для українців, і для європейських політиків, що міцно приєднане побережжя Середнього Дніпра, тобто Центральної України, перетворює Росію на геополітичну супердержаву, водночас витіснення Росії з цього простору – це усунення загрози російського імперського наступу на Європу. Ці тези Д. Донцова вже стали аксіомою геополітики, хоча в міжнародній теорії геополітики прийнято приписувати цей висновок Збігнєву Бжезинському.

Загалом про напрямки та особливості геополітичної експансії Московії-Росії на українські та білоруські землі написано доволі багато. Однак слабкістю більшості тлумачень цього конфлікту є те, що науковці не завжди беруть до уваги, власне, цивілізаційну складову цього протистояння. Здебільшого все пояснюється крізь призму державницьких інтересів Російської імперії, яка, мовляв, «забезпечувала собі просторові, торговельні та промислові можливості для ефективнішої життєдіяльності». У колі таких інтерпретацій часто перебувають і видатні західні політологи та політики, які дивляться на імперіалізм Москви винятково як на явище державного прагматизму.

В українській науці вже були спроби осмислення великого конфлікту в Східній Європі з позицій теорії цивілізації та ідеології імперіалізму. Етапним тут можна вважати вихід збірника праць видатних істориків та культурологів еміграції, які об'єднали свої зусилля в знаменитому виданні: Теорія Третього Риму: Збірник праць Церковно-археографічної комісії Апостольського Візитатора для українців у Західній Європі / За ред. І. Мірчука (Мюнхен, 1953). Сьогодні у доповненому варіанті цей збірник перевидано в Україні: Москва-Третій Рим. Походження міфу / Упорядник Є. Калюжний[7]. У цій книзі зібрано студії Н. Полонської-Василенко, О. Оглоблина, Г. Коха, І. Мірчука, Б. Крупницького, Ю. Бойка, В. Гришка.

Друга цікава й продуктивна спроба вивчення цієї глобальної проблеми – це видання збірника «Російський імперіалізм» (1974) в упорядкуванні Тараса

[3] Франко І. [План викладів історії літератури руської] // Франко І. Зібрання творів у 50 т. К.: Наукова думка. 1976–1986. Т. 31.С. 42.

[4] Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання. Донцов Д. Вибрані твори у 10 т. Дрогобич-Львів: ВФ «Відродження». 2011–2016. Т. 1. С. 21–37.

[5] Там само. Т. 2. С. 31–64.

[6] Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання. Донцов Д. Вибрані твори у 10 т. Дрогобич–Львів: ВФ«Відродження». 2011–2016. Т. 2. С. 65–77.

[7] Москва – Третій Рим. Походження міфу / Упоряд. Є. Калюжний. К.: Смолоскип. 2021. 640 с.

Гунчака, який об'єднав зусилля науковців із різних західних країн. У новому перевиданні їхні студії доповнені статтями В. Бандери («Вимір визиску України Росією») та Ю. Шаповала («Радянський союз як різновид історії Росії: як усе почалося»)[8]. Тут осмислені такі проблеми, як витоки російського імперіалізму (Г. Гутенбах), переосмислення російського імперіалізму (Е. Саркісянц), панславізм через панрусизм (Т. Гунчак), Росія і балтійський простір (Р.М. Гетон), російсько-польська конфронтація (В. Лайч), Україна і московська експансія (Г. Гутенбах), Росія і Балкани (Т. Стоянович), російська експансія на Кавказ (Ф. Казамзадеґ), російські завоювання в Середній Азії (Дж. Вілер), російське проникнення на Далекий Схід (Сун Ґван Чанґ). Проте ці науковці переважно лише описують факти російської експансії або навіть виправдовують її (Е. Саркісянц), не вдаючись до поглиблення аналізу її ідеології та цивілізаційних особливостей. Винятком є стаття Т. Гунчака, яка тлумачить підступність російських теорій слов'янофільства і їхню перверзивність.

Серед інших досліджень новішого часу вартує виділити монографію Рамана Кіся «Фінал Третього Риму: Російська месіанська ідея на зламі тисячоліть»[9], в якій є такі проникливі розділи, як «Московська месіяністична ідея як сурогат релігії» та «До основ російського менталітету: симбіоз «православ'я», етатизму і гегемонізму». Автор широко використовує праці російських філософів та культурологів релігійної та ідеалістичної школи і це робить його дослідження вельми переконливим.

Ґрунтовна монографія американського дослідника Тері Мартина «Імперія національного вирівнювання: Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки)»[10] має темою вужчий період, але дає добрий фактологічний матеріал для розуміння знищувальної природи російського імперіалізму під маскою комунізму. Власне, ця книга показує, наскільки нетерпимою була Москва до українського національного руху.

Важливі аспекти аналізованої нами проблематики осмислені в книгах Р. Шпорлюка[11], О. Гриніва[12] і С. Плохія[13]. Власне, монографія С. Плохія добре пояснює механіку цивілізаційного тиску Москви на Україну, її потужну асиміляторську політику, представляє докладний фактологічний матеріал в цій темі.

Отже, ***метою цієї статті є аналіз геополітичних та цивілізаційних тем у великій науковій проблемі трактування зародження й розвитку російського імперіалізму, пояснення причин особливої агресивності Москви до України як частини сакрального для неї геостратегічного простору.***

В українській національній ідеології змагання з Російською імперією почалося ще у XVIII ст. і квінтесенцією цього опору на ідейному рівні є, безумовно, книга невідомого автора «Історія Русів», яку прийнято датувати початком XIX ст., але яка відображала погляди української козацької шляхти попередньої доби. Цей твір характеризується потужним візіонерством, гнівними ескападами проти Московії, баченням української національної проблеми як вирішальної для всього Сходу Європи. Цю настроєвість і візіонерство перебрав великий український національний поет Тарас Шевченко, який надав їм особливої естетичної та емоційної сили. Найповніше це видно у його знаковому творі художньої історіософії – містерії «Великий льох» (1845).

Історіософська концепція «Великого льоху» має свою геополітичну складову. У творі в алегоричних формах зображено складне переплетення історичних доль трьох країн – Московії, Польщі та України. Саме ці три народи вирішували долю Східної Європи в останні два століття. Т.Шевченко не розповідає про конкретні історичні події та їхню послідовність, лише три символічно-фаталістичні «ворони» короткимифразами передають трагізм історії Східної Європи, в епіцентрі якої перебуває розіп'ята Україна. «Ворони» – це злі духи історії, згідно з міфологічними уявленнями. Кожна з них – московська, польська й українська – принесла лихо своїм країнам і народам. Так, московська ворона «С Тататрами помутила, / С Мучителем *(Іваном Лютим – О.Б.)* покутила, / С Петрухою попила, / Да всё немцам продала»[14]. За цими короткими означеннями стоїть трагедія народу/країни, які постійно перебували під гнітом тиранів, а тепер виявилися заручниками бюрократичної, визискувальної державної системи, створеної на німецький лад (натяк на німецьке походження великої частини управлінської еліти Росії від початку XVIII ст.).

Польська ворона «в Парижі була / Та три злоті з Радзивіллом / Та з Потоцьким пропила …[15]. Це критичний натяк на те, що польсько-литовська (Радзивілли) політика виявилася вельми марнославною, розтратною та неуспішною, бо опинилася на вигнанні (в Парижі, в еміграції), а свою батьківщину втратила. Польща програла велике геополітичне

[8] Російський імперіалізм / Пер. з англ. Т. Цимбала. Вид. дім «Києво-Могилянська академія». 2010. 396 с.

[9] Кісь Р. Фінал Третього Риму: Російська месіанська ідея на зламі тисячоліть. Львів: Інститут народознавства НАН України.1998. 707 с.

[10] Мартин Т. Імперія національного вирівнювання: Нації та націоналізм у Радянському союзі (1923–1939 роки). К.: Критика.2013. 640 с.

[11] Шпорлюк Р. Імперія та нація / Пер. з англ. К.: Дух і літера. 2000. 354 с.

[12] Гринів О. Україна і Росія: партнерство чи протистояння? Львів: Інститут народознавства НАН України. 1997. 372 с.

[13] Плохій С. Загублене царство: Історія «русского мира» з 1470 року до сьогодні. Харків: Фоліо. 2019. 308 с.

[14] Шевченко Т. Кобзар. К.: Школа, 2014. С. 178.

[15] Там само. С. 176.

змагання за Східну Європу Московії – і в цьому полягає трагедія цього простору.

Українська ворона найтрагічніша, вона пролила ріки крові й занапастила свою батьківщину: «Я спалила Польщу з королями … А з вольними козаками / Що я виробляла?! / Кому я їх не наймала, / Не запродавала? / … Думала, з Богданом / Я їх поховала. Ні, встали, погані, / Із шведським приблудою! *(тобто Карлом XII– О.Б.)* / Та й тоді ж творилось! / Виростаю, як згадаю: / Батурин спалила, / Сулу в Ромні загатила / Тільки старшинами / Козацькими, а такими / Просто козаками / Фінляндію засіяла… / І славного Полуботка / В тюрмі задушила / Отоді-то було свято! / Аж пекло злякалось; / Мати Божа у Иржавці / Вночі заридала»[16]. Це короткий переказ історії падіння козацької держави, заснованої Б. Хмельницьким і знищеної Російською імперією, яка у такий спосіб поширила свою деспотичну владу на всю Східну Європу.

Т. Шевченкові як поетові властиве інтуїтивно-образне мислення, і тому він представив долю Східної Європи в містико-міфологічних образах та візіях. Центральною ідеєю цього твору є історіософське моделювання долі України, яка втілена в образі містичного «Великого льоху», як визначальної у вічному ***змаганні свободи й несвободи, національної гідності й імперської безжальності, істини й світової брехні***. В поезії «Стоїть в селі Суботові…», яка була своєрідним епілогом до містерії, ця ідея виражена в таких словах:

Отаке-то, Зіновію,
Олексіїв друже!
Ти все оддав приятелям,
А їм і байдуже!
Кажуть, бачиш, що всето те
Таки й було наше,
А що митілько наймали
Татарам на пашу
Та полякам... Може, й справді!
Нехай і так буде!
Так сміються ж з України
Сторонні люди…
Не смійтеся, чужі люди!
Церков-домовина
Розвалиться, і з-під неї
Встане Україна
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти![17]

Т. Шевченко усвідомлював, що ***тільки з відновленням української державності, з побудовою вільного суспільного ладу, з утвердженням правди зможе прийти гармонія в Східну Європу***. Тут нотки його поезії набувають есхатологічного змісту.

Як відомо, саме Шевченкове вогненне слово у середині XIX ст. розбудило український національний рух, перетворило його на нову політичну силу, а це, своєю чергою, почало підважувати Російську імперію, оскільки та втрачала в Україні вирішальний «геополітичний плацдарм» для геостратегічного тиску на Європу. Цей «плацдарм» Московія здобула на самому початку XVIII ст. внаслідок переможної битви під Полтавою в 1709 р. Відтоді її зовнішньополітична агресивність, яка йшла від енергетики великих євразійських рівнин, набула системності. Це визнають і дослідники російської геополітичної традиції: «Именно в Петровскуюэпоху … внешнеполитический імператив властноповернул вектор геополитическихприоритетов с внутренней на внешнююполитику и с восточногонаправления на западное, северное и южное»[18].

Ця Петровська епоха означала для Московії дуже багато. Вона перетворила її на Російську імперію й максимально європеїзувала, модернізувала російське суспільство, яке відтепер на рівні еліт навчилося здобувати якісну освіту й застосовувати західні технології та ідеї для розбудови й вдосконалення державної системи й економіки. Про геополітичний аспект цієї епохи так підсумовують російські дослідники: «В результате Северной войны (1700–1721) и последующих внешнеполитических шагов Россия смогла стать полноправным участником европейской политики и утвердиться как ведущая политическая страна Восточной Европы. Во второй половине XVIII в., наряду с Англией, Францией, Австрией и Пруссией, она вошла в пятерку ведущих стран Европы. В начале XIX в. Россия подошла к заключительному этапу формирования империи, стала мировой державой, а этот факт, в свою очередь, потребовал создания российской геополитической концепции»[19].

Про процеси модернізації російської державно-військової машини ці ж автори узагальнюють так: «Результаты модернизации армии и флота проверялись на опыте войн, что давало толчок для совершенствования военно-прикладных наук и дисциплин: военной географии, военной статистики, военной геодезии, военной топографии, военного фортификационного и инженерного дела…

…На Западе выборочно заимствовались технологические достижения, прежде всего в военном деле, но развивались и собственные технологии и разрабатывались инженерные проекты. С этой целью «привлекались лучшие умы и руки», отечественные и зарубежные»[20].

[16] Шевченко Т. Кобзар. К.: Школа, 2014. С. 178.

[17] Там само. С. 183.

[18] Якунин В., Зеленёв Е., Зеленёва И. Российская школа геополитики. СПб.: Издательство С.-Петербургского университета. 2008. С. 31.

[19] Там само. С. 47–48.

[20] Там само. С. 48–49.

Тут вартує додати, що протягом XVII-го і XVIII-го ст. кількість добре освічених, талановитих і дієвих українців на службі московсько-російської держави була винятково великою, обраховувалася тисячами, хоча вони й розплачувалися за це цілковитою асиміляцією в російську ідентичність; певні фігури цього процесу стали символічними: від головного ідеолога Петрових реформ Феофана Прокоповича до державного канцлера імперії на піку її могутності в кінці XVIII ст. Олександра Безбородька.

Вирішальні кроки в перетворенні російської держави на супердержаву були здійснені за царювання Катерини II. Про це читаємо в тій же монографії: «В то же время императивы времени выдвинули в качестве стратегической задачи упрочение южных рубежей России, что открывало ей выход к теплым морям, в первую очередь к Средиземноморью. В отличии от польского вопроса, решённого Россией преимущественно дипломатическими средствами, на южных рубежах Россия столкнулась с военно-политическим сопротивлением Османской империи. Поэтому задачу выхода к Чёрному морю Россия решала в войнах с османами (военнно-морская экспедиция под командованием графа А.Г. Орлова «в архипелаг» Эгейского моря в 1769–1774; боевыед ействияАзовскойфлотилиипод.командованием генерала В.М. Долгорукова в 1771 г.; действия 1-й армии под. командованием П.А. Румянцева (1771–1772); отряда А.В. Суворова в Молдовии и на Дунае (1773)»[21]. Як бачимо, відверто загарбницькі війни подаються як щось об'єктивне й самозрозуміле.

Зауважимо, що поділи Польщі 1772–1795 рр. були не цілком лише «дипломатичними» діями, як скромно пояснюють російські дослідники. Їх джерела треба шукати ще в далекому 1717 р., коли Московія ввела свої війська до Речі Посполитої, тероризувала країну, організувала під страхом розправи т.зв. «Німий сейм», який прийняв низку законів, за якими обмежувалася польська зовнішня політика, максимально скорочувалася польська армія, обмежувалася фінансова діяльність держави, права шляхти, заводилися такі податки, які систематично вичерпували багатства країни, встановлювався московський протекторат над Польщею, а московська армія мала право постійно перебувати на польській території «заради миру»[22]. В подальшому Росія вела себе особливо агресивно щодо Речі Посполитої, не раз застосовуючи армію. І так було при поділах цієї держави.

Отже, на кінець XVIII ст. Російська імперія міцно «зацементувала» у своїх кордонах весь простір колишнього Великого князівства Литовського, яке перед тим, від XIV ст., було головним провідником цивілізаційних впливів Середньої Європи, а через неї – Заходу, на білоруський та український етноси. Вирішальним моментом, однак, стало не її просування до берегів Балтійського моря в ході Північної війни, а її перемога під Полтавою. Так, за Катерини II, повністю захопивши північне чорноморське узбережжя, Росія планувала створення двох православних держав на Балканах – Волоського й Грецького царств з російськими династіями на тронах. Таке оволодіння Дарданелами й Боспором та «святим» для неї Константинополем зробило б Чорне море її «внутрішнім озером», перетворило б Росію на домінантну потугу світу, відкрило б для неї простір для експансії на Близький Схід та усунуло б вагу Західної Європи в Східному Середземномор'ї. Цьому, правда, завадили не стільки супротивні змагання Великої Британії, яка прагнула розбудувати систему впливів на Південних Балканах, як жахлива корупція та безвідповідальність російської військово-управлінської машини на чолі зі «славним» Потьомкіним, головним воєначальником цариці, який просто безбожно крав великі гроші, виділені на армію.

Тож нам важливо пояснити, яким чином Росія здобула собі таку важливу геостратегічну перевагу, заволодівши Центральною Україною, що перетворювало її на супердержаву протягом XVIII – XX ст.? І чому повернення території України в сферу свого повного контролю є таким насущним для неї?

Глибоке проникнення в Україну було пов'язане з розвитком нової геополітичної ідеології, яку підхопила Московія ще на початку XVII ст. Тоді в Україні розпалювалася широка й завзята ідейна боротьба між ***православним та унійним таборами***. Руські (тобто білорусько-українські) унияти загалом були породженням того масштабного процесу ***окциденталізації***, який тривав від кінця XIV ст. Це були люди з верхівки української Церкви, які збагнули закономірність засвоєння західних ідейно-культурних та цивілізаційних впливів. Великою мірою це були ті, кого сформувала культурна ситуація у Великому князівстві Литовському[23]. Проте реформаторські дії уніятів під керівництвом митрополита Михайла Рогози (бл. 1540–1599) викликали бурю опору, яку в основному підтримали запорозькі козаки на чолі з видатним гетьманом-стратегом Петром Конашевичем-Сагайдачним. Найважливіше, що боротьба з Унією, яка першим етапом мала відновлення Православної Митрополії у 1620 р., викликала тривалу й неймовірно пристрасну ***ідейну хвилю устремлінь***. «Православні мислителі Речі Посполитої, – пише про цю проблему С. Плохій, – які довго не мали свого правителя, надихалися візантійським баченням гармонії між самодержавним правителем

[21] Якунин В., Зеленёв Е., Зеленёва И. Российская школа геополитики. СПб.: Издательство С.-Петербургского университета. 2008. С. 51.

[22] Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі. – К.: Видавництво «Основи» ім. С. Павличко. 2009. С. 416.

[23] Kultura Wielkiego Ksiestva Litewskiego. St. 798–822.

та єдиною істинною церквою … Уже в 1620-і роки, щойно висвячені православні єпископи, перебуваючи під потужним тиском Варшави, зверталися до Москви як джерела підтримки та можливого місця притулку. Бажання царської протекції лише зросло після Переяславської угоди (1654) і досягло свого піку після Андрусівського перемир'я (1667), що поділило козацьку Україну навпіл»[24].

Надалі Москва дуже зручно використала для себе наростання настроїв українського політичного та церковного автономізму, центром яких став Київ, Київська Митрополія та Києво-Могилянська Академія як їхнє інтелектуальне ядро. Твором з епохальним ідеологічним значенням стала колективна праця авторів під орудою Інокентія Ґізеля, архімандрита Києво-Печерського монастиря, «Синопсис Київський» (1674). Тоді тривала запекла боротьба на території України між чотирма таборами: українських козаків-самостійників, Москви, Польщі й Османської імперії. Тож логічно, що група православних інтелектуалів змагала за те, аби створити ***новий геополітичний міф Києва*** як визначного духовного та політичного центру Східної Європи. Це було потрібно для того, аби зміцнити православно-націоналістичні переконання широких мас. Про значення цієї книги С.Плохій пише так: «Вона з'явилася 1674 року, коли Київ готувався до нападу турків, а поляки вимагали від Московії повернути його назад. У «Синопсисі» Київ зображувався як перша столиця московських царів та місце народження московського православ'я – місто, яке просто не могло бути залишене невірним чи католикам. Посилання на «словено-росський народ», котрий, як стверджували автори «Синопсису», об'єднував Московію та козацьку Гетьманщину в одне етнологічне утворення, підкріплювало цей аргумент. Це стало основою міфу про київські витоки російського народу, що в нього й досі вірить більшість росіян»[25].

Так мимовільно, у вихорі різноспрямованих політичних змагань і пристрасних закликань православних традиціоналістів, яких очолив протестант за походженням І. Ґізель, зародилася геополітична ідея, яка протягом століть давала Московії підстави претендувати на весь Схід Європи, в т.ч. на ті землі, які вже були піддані суттєвим цивілізаційним впливам Середньої Європи як своєрідного ***інтенціонального кола Заходу***.

Ідея єдності московського та руського (українського і білоруського) народів зручно лягла на витворену ще наприкінці XV ст. теорію «Москви – Третього Риму», концепцію якої вперше сформував чернець Псковського монастиря Філофей. Філофей писав свої послання до московських царів Івана III та Василія III, які уґрунтували імперські початки Москви, зупинили наступ на Московську Русь Великого князівства Литовського[26]. Він, очевидно, був вражений таким успіхом православних супроти католиків і тут в нього народилася візія Москви як «Третього Риму», світової столиці після Риму й Константинополя, яка покликана була «врятувати» православний світ перед загрозами латинян і інших поганів.

Однак у Філофея ця ідея звучить розмито (О. Оглоблин), невиразно, це лише якісь сумбурні ствердження й емоції екзальтованого ченця. Справжнє державницьке оформлення вона отримала щойно за правління царя Івана IV Лютого (1547–1584). Головним її пропагаторомтоді стає митрополит Макарій, вельми освічений ідеолог царя й московського імперіалізму[27].

Саме тоді Московія, яка підкорила Казанське й Астраханське ханства і вийшла до Уралу, цілковито зламала опір Новгорода й Пскова, просунулася до Передкавказзя, запотребувала величної ідеї, цілісної програми панування над різними народами. Тож саме Макарія треба вважати головним ідеологом московського імперіалізму та популяризатором теорії «Москва – Третій Рим», який зумів надати цим концептам програмного змісту. Цю ідеологію посилено розвивав і наступний цар Московії Борис Ґодунов (правив у 1598–1605)[28].

Надалі доба Смути (1605–1618), коли Захід і католицизм в образі Речі Посполитої двічі перемогли Москву, поставили свого царя, перевернули всю країну, ще більше посилила віру в місійність Москви, оскільки дозволила змоделювати візію Московського царства як «останнього оплоту» православ'я, «істинної віри». О.Оглоблин пише про це так: «Можна сказати, що це була глибока, містична віра цілого московського народу, навіть тих елементів його, що були в гострій опозиції до офіційної московської церкви й – тим самим – московського уряду … Може, саме ці опозиційні кола, зокрема т.зв. старообрядці, з надзвичайною послідовністю й силою спопуляризували теорію III Риму в широких народних масах … Але понад усе популярність традиційної теорії III Риму в колах московських старообрядців була виявом глибокого споріднення їхньої ідеології зі старою московською церковно-політичною традицією й з усією московською ментальністю. Недарма старообрядці оголосили основопо-

[24] Плохій С. Брама Європи / Пер. з англ. Р. Клочка. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля». 2016. С. 168.

[25] Там само. С. 169.

[26] Оглоблин О. Московська теорія Третього Риму в XVI–XVII ст. Москва – Третій Рим. Походження міфу / Упоряд. Є. Калюжний. К.: Смолоскип. 2021. С. 226–242.

[27] Там само. С. 242–244.

[28] Там само. С. 243.

ложника цієї теорії Філофея святим, хоч він ніколи не був канонізований московською Церквою»[29].

Теорія ІІІ Риму виявилася надзвичайно продуктивною в середині і в 2-й половині XVII ст., коли Московія почала проникати-наступати в простір України. Адже тепер йшлося про об'єднання під скіпетром московського царя земель всієї Русі, всіх русинів, нащадків православно-східнослов'янської цивілізації, яка існувала в IX – XIV ст.[30]. Нагадаємо, що в Східну Білорусь і на українську Північну Сіверщину (Стародубщину) Московія проникла ще в кінці XV ст., коли почалися перші, передусім грабіжницькі, напади московитів на литовсько-руські землі. Згодом головний удар вони спрямували на міста Смоленськ та Полоцьк як славні й багаті давні твердині русичів князівського періоду. Відтак Московія провела п'ять війн проти Великого князівства Литовського: у 1492–1494, 1500–1503, 1507–1508, 1512–1522 і 1534–1537 рр. Смоленськ був взятий у 1514 р. і майже на 100 років потрапив під владу Москви. Те ж трапилося з українським Черніговом. У 1558 р. Москва за царя Івана Лютого розпочала Лівонську війну проти німецького ордену й за вихід до Балтійського моря. Війна тривала до 1583 р. і до неї долучилося на боці лівонців Велике князівство Литовське. Після поразок від московитів князівство пішло на завершальну унію з Польською короною 1569 р., щоб зупинити натиск зі сходу. Так виникла Річ Посполита – союзна держава двох народів, яка зуміла зупинити московську загрозу на кілька десятиліть. Новий героїчний польський король Стефан Баторій переможно відкинув московські війська і взяв в облогу Псков, надовго припинивши грабіжницькі напади зі сходу. Згодом її потіснила від Балтики нова державна потуга в макрорегіоні – Швеція. Лівонська війна була програна Москвою. Надалі змагання двох супердержав Східної Європи тривало ще понад 100 років з перемінними успіхами.

Здобутки московських царів у просторі від Полоцька (давнього князівського центру кривичів-білорусів) до Чигирина (нового гетьманського центру козаків-українців) набувають у цей час ознак «***сакральної жертви***», жертви, здобутої-вирваної з рук заклятого релігійного ворога – католицизму. Тому Москва з такою нещадністю проводить свою експансію в цьому просторі, часто вдається до масових вбивств всіх незгідних, демонізує своїх супротивників, винищує попередні традиції культурні, викорінює мову тодішніх українців і білорусів і запропоновує їм, як заміну, спочатку обрядову церковнослов'янську мову, а потім і свою московську (російську).

Поглинання Московією України розтягнулося накілька століть і завершилося лише в 1945 р., коли до УРСР в складі СРСР було приєднано Закарпаття. Проте найважливіші завойовницькі кроки з геополітичним значенням Росія здійснила протягом XVIII ст., коли приєднала до імперії спочатку Лівобережну Україну, потім в ході війни з Османською імперією оволоділа всім чорноморським узбережжям нинішньої України, а згодом внаслідокдругого поділу Речі Посполитої зайняла одним махом всю Правобережну Україну і Волинь (паралельно вона приєднала до свого простору майже всю білоруську територію).

У цьому процесі великим успіхом для Московії був саме ***ідеологічний*** підхід. Ще протягом XV – XVI ст. московським інтелектуалам вдалося витворити ідейну програму об'єднання всього руського, тобто православно-східнослов'янського, простору. Попри загальний низький рівень культури, московські державні ідеологи в буквальному сенсі ***зліпили з нічого*** новий імперський міф і систему пояснень своїх «прав» на домінування в цьому руському просторі. Головними складовими цього міфу були три:

1) виведення нової версії генеалогії Рюриковичів, яка відтепер вела аж до римського імператора Октавіана Авґуста; для цього був запозичений у Литви легендарний персонаж Прус, нібито «брат» Октавіана Авґуста, який переселився на північ, на береги Балтики, де його нащадком став Рюрик, який у XI ст. започаткував династію перших руських правителів;

2) створення легенди про «шапку Мономаха», символом імператорської влади, яку нібито московські князі успадкували через Київського князя з XII ст. Володимира Мономаха (нащадка візантійських імператорів по боковій лінії) і, таким чином, були споріднені з візантійськимибасилевсами (насправді ця шапка-корона була монголо-татарського походження й, очевидно, виражала залежність Москви від Золотої Орди);

3) створення низки спеціальних книг, зокрема «Сказання про князів Володимирських», «Степенної книги», в яких пропагандивно доводилося, що самеВолодимирське й Московське князівства є правдивими захисниками православної віри, традицій давньої Русі (хоча ці книги містили масу дилетантства, фальсифікацій, фантазій і мали дуже приблизний стосунок до реальної історії Русі). Найважливішим складником цієї ідеології було системне навіювання думок про ***вищість, місіонерство та винятковість московського народу та Москви***, що поклало перші основи для плекання державного шовінізму в Московії.

Тож, коли Московія почала просуватися в білорусько-український простір, то московити почували себе тут «вищими», «місіонерами» та «рятівни-

[29] Оглоблин О. Московська теорія Третього Риму в XVI–XVII ст. Москва – Третій Рим. Походження міфу / Упоряд. Є. Калюжний. К.: Смолоскип. 2021. С. 250.

[30] Там само. С. 244–253.

ками» цих «заблудлих русинів». Це давало їм велику моральну перевагу, оскільки за умови середньовічного релігійного менталітету вони вважали себе творцями «богоугодного» діла – порятунку православної Русі. Додатковим ідеологічним чинником у цій справі стало утворення в 1589 р. за царювання Бориса Ґодунова московського патріархату.

Другою великою перемогою Москви в Україні й Білорусі було об'єктивне ***витворення ментальності й ідеології малоросійства***, які Москва не придумала, а вони визріли самостійно в умовах бездержавності двох руських народів. Тут ми вживаємо поняття «малоросійство», «малороси» й «Мала Росія» у відмінному від звичайно поширених значень, коли ці поняття просто стосуються українського народу та його етнічної території. Справа насправді була складнішою і вартує додаткового пояснення. Першими в українській політичній та культурологічній думці цю проблему пояснили українські націоналістичні автори Д. Донцов ще перед Першою Світовою війною [31],[32] та Є. Маланюк в серії невеликих есе та статей 1930-х рр. і пізнішому концептуальному есе «Малоросійство»[33]. В сучасності цікаве трактування цієї теми запропонували З. Когут[34] і С. Плохій[35]. Відштовхуючись від цих джерел, ми подамо свій варіант тлумачення початків і тенденцій розвитку малоросійської ідеології.

Поняття «малоросійство» має два значення: 1) означення тієї української ідентичності, яка почала формуватися від кінця XVI ст. як форма етнологічного розрізнення щодо Великої Росії і Білої Росії; це поняттямає нейтральне семантичне забарвлення і сприймається в контексті конкретної історії; 2) тлумачення тієї етнопсихологічної властивості українського народу, яку він набув в умовах бездержавності, під впливом різноманітних політичних, соціальних і культурних травм і яка виплекала в ньому психологічний комплекс національної неповноцінності, другосортності та роздвоєності; цей варіант малоросійства має негативну конотацію. Тож ми будемо аналізувати це друге поняття як важливе для цієї студії.

Джерела малоросійства вартує шукати в монгольській і помонгольській добі (Є.Маланюк), коли внаслідоксистематичного терору на великій території українського етносу в ньому витворилося почуття ***історичної травмованості, екзистенційного страху, зруйнованості власногопростору.*** Майже три століття більша частина України, зокрема Подніпров'я, була «полем бою» між зовнішніми політичними силами, насамперед Литвою і степовими кочівниками (татарами). Відчуттянестабільності, коли татари систематично пронизували майже весь український етнічний простір своїми жорстокими рейдами, що супроводжувалися масовим терором, увійшло в кров і ментальність українського народу, залишилося темним спогадом про фатальну травму. У цей період були втрачені лицарські моральні засади серед провідної верстви українського етносу.

У другій половині XVI ст. в Україну прийшла більша стабільність. Почалося соціальне й культурне піднесення. Особливо змінилися умови після входження великої частини України до складу Речі Посполитої внаслідок Люблінської унії (1569). Галичина, частина Волині й Поділля належали до Польської корони ще раніше. Цей період позначився ще інтенсивнішими процесами окциденталізації, які охопили всі верстви українства.

Цілком закономірно, що під впливом цих процесів у середовищі української Церкви, яка була головною інституцією тодішнього українства, почалися рухи до кардинальної трансформації суспільства. Шляхом такої трансформації була вибрана церковна унія з католицькою Церквою, про що в православно-візантійському світі говорилося ще відпочатку XIII ст. На ідею Унії пристали передусім ті церковники, які усвідомлювали загальну відсталість візантійського світу, потребу реформ в усіх сферах культури й освіти, потребу морального й інтелектуального зближення із західно-католицьким світом. Ідею Унії підтримала вся верхівка Української Церкви. Серед її лідерів були митрополит Михайло Рогоза, єпископи Кирило Терлецький, Іпатій Потій, Йосиф Вельямин-Рутський, Григорій Герман, Діонисій Збіруйський, Йона Гоголь, Богдан Ліщинський, Гедеон Брольницький. Офіційно Унія була проголошена на соборі в Бересті в жовтні 1596 р. Унійні процеси охопили майже всю територію нинішніх України і Білорусі. Православна ж Церква залишилася в меншості, після смертей львівського та перемишльського єпископів Гедеона Балабана та Михайла Копистенського вона не мала жодного єпископа. Її структури були порушені, а самі православні часто зазнавали репресій та зневаги від офіційної влади Речі Посполитої.

Така раптова перемога уніятів була певним шоком для великої частини українського й білоруського суспільства (тоді вони творили ще культурно-соціальну єдність). Відтак в глибинах суспільної гущі почалися рухи проти уніятства як

[31] Донцов Д. Національні гермафродити // Донцов Д. Вибрані твори у 10 т. Т. 2.С. 120–126.

[32] Донцов Д. Модерне москвофільство // Там само. С. 17–30.

[33] Маланюк Є. Малоросійство // Маланюк Є. Книга спостережень. Т. 2. Торонто: Гомін України. 1966. С. 229–246.

[34] Когут З. Розвиток малоросійської самосвідомости і українське національне будівництво // Когут З. Коріння ідентичности: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. К.: Критика. 2004. С. 80–101.

[35] Плохій С. Інтелектуальні витоки малоросійства // Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. К.: Критика. 2005. С. 354–368.

проти явища й водночас загострилося несприйняття католицтва, яке асоціювалося із наступом на Україну бравурної, пишної, амбітної польської шляхти, яка після Люблінської унії жадібно захоплювала родючі українські землі.

Православний опір очолили такі яскраві особистості, як брати Стефан і Лаврентій Зизанії,Єлисей Плетенецький, Йов Борецький, ПамвоБеринда, Ісая Копинський, Іван Вишенський (своєрідний український Савонарола, який у своїх гнівних посланнях заперечував весь католицько-ренесансний світ і його культуру), Юрій Рогатинець (амбітний член Львівського Братства), Петро Могила (майбутній митрополит, настоятель Києво-Печерської лаври, засновник Києво-Могилянської Академії) та ін. Назустріч цим інтелектуалам піднялася велика й бурхлива хвиля козацтва, яке побачило в Унії союзника польської шляхти, а ту воно сприймало за пряму загрозу собі як новій провідній верстві українського суспільства. Відтак у 1620 р. за підтримки козацтва, яким вміло керував видатний стратег П.Конашевич-Сагайдачний, була відновлена Православна Митрополія на чолі з Йовом Борецьким.

Головними вогнищами інтелектуально-культурного руху православних були Вільно, Львів і Острог, де була заснована князем К.Острозьким Академія з друкарнею. Православним вдалося створити багату релігійну та світську літературу, в якій виділялися твори Дем'яна Наливайка, Герасима Смотрицького, Івана Вишенського, Мелетія Смотрицького (правда, він потім перейшов на Унію), Петра Могили, Памви Беринди, Кирила Транквіліона-Ставровецького, Захарії Копистенського. Поступово центр православ'я перемістився до Києва, де функціонувала Києво-Печерська Лавра, друкарня при ній, була заснована Києво-Могилянська Академія тощо.

Православні почували себе «ізгоями», ущемленими в переважно католицькій Речі Посполитій, до того ж на них постійно наступали уніяти, які вирізнялися більшою організованістю та дисципліною, вищими загальним рівнем освіти. Тож іще вкінці XVI ст. в православному середовищі почалися активні ідейно-ціннісні пошуки нових основ опертя й розвитку. Про цю ситуацію так пише С. Плохій: «Розкол невідворотно ставив на порядок денний виробити нову самоідентифікацію, окрему від тієї, яку мала або на яку претендувала протилежна сторона. Важливою тенденцією в розвитку етно-релігійної свідомості православних стали пошуки нових форм релігійної ідентичності, які б відокремлювалиїх від єдинородної, але іновірної уніятської Русі та водночас підкреслювали їхній зв'язок з православним світом поза межами Речі Посполитої. Передумовою цих пошуків стало почуття загрози та непевности серед руської православної еліти та намагання знайти союзників і допомогу закордоном. Існувало два потенційні напрямки пошуків зовнішньої підтримки –православний Схід і православна Москва»[36].

Так православні почали розвивати нову візію української ідентичності, яка мала стати глобальною антитезою до польської етно-релігійної ідентичності, яка наступала на них. Однак нова теорія лягла на ту малоросійську ментальність, яка формувалася в Україні вже кілька століть і тепер переживала нову фазу інтенсивності. Не випадково, як спостеріг З.Когут, особливого поширення тоді набула самоназва «Мала Русь», яка була грецькою калькою, вперше застосованою в документації Галицько-Волинського князівства XIV ст.[37]. «Після виклику, кинутого Унією, православне духівництво почало шукати підтримки у царя іншої Русі, або Русі-Московії, і відновило давнє поняття «Мала Русь», цього разу відоме як «Мала Росія». Особливо широкого вжитку воно набуло після відновлення православної ієрархії в 1620 р.»[38].

С.Плохій припускає, що ідея етнічної, духовної й династичної єдності всієї Русі, тобто українців і білорусів, які тоді розумілися як один народ, тамосковитів зародилася в період існування православного інтелектуального гуртка під егідою могутнього князя Костянтина Острозького: «Культ святого Володимира, якхрестителя Русі та будівничого храмів, уявлення про багатоплемінність «народу руського» і, нарешті, трактування московського царя як «благочестива і в православ'ї ізрядно сіятельна государя і великого князі» – всі ці складники подибуємо вжев передмовах Герасима Смотрицького до Острозької Біблії 1581 року»[39]. Згодом цю ідею активно підхопили члени львівського братства, які взялися наслідувати приклад церковних діячів східних патріархій (Константинопольської, Антиохійської, Єрусалимської), котрі відсилали своїхпредставників до Москви просити кошти на розбудови своїх церков, які, своєю чергою, були в суцільній облозі мусульманського світу. Тож, пише С.Плохій, «львівські братчики … надіслали до Москви посольство 1592 року з проханням субсидії на відбудову Успенської церкви, улисті до царя вони навели цілий комплекс аргументів на користь надання милостині – комплекс, який став основою для всіх подальших контактів православного духівництва з Московією. Лист братчиків містить першу знану сьогодні розгорнуту аргументацію ідей релігійної, етнічної та історичної єдності Русі. Московського царя Федора

[36] Плохій С. Інтелектуальні витоки малоросійства. 364.

[37] Когут З. Розвиток малоросійської самосвідомости і українське національне будівництво. С. 85.

[38] Там само. С. 86.

[39] Плохій С. Інтелектуальні витоки малоросійства. С. 366.

Івановича в братському листі було зображено як покровителя православного світу, але також як провідника всього «многоплеменногородаРоссийского, до якого зараховували себе братчики»[40]. Вчений додає: « … замість елементів династично-патримоніальних в листі братичиків перше місце належало ідеям етнічної та релігійної єдности польсько-литовської та московської Русі»[41].

Згодом, у 1622 р., провідний православний діяч Ісая Копинський в листідо московського патріарха Філарета назвав того патріархом Великої і Малої Русі. Це, на думку С.Плохія, була перша ідеологічна спроба обґрунтувати потребу підпорядкування української Церкви московській[42].

Далі справи покотилися лавиною. Повсюдне протистояння з поляками-католиками розвивало передусім в українському суспільстві ***православний релігійний фанатизм*** (білоруське суспільство тоді пішло дещо іншим шляхом і там майже повністю невдовзі перемогла Унія, у XVIII ст.вона охоплювала вже 90% білоруської людності); козацтво як військова верства максимально радикалізувало це протистояння у відкриту збройну боротьбу, піком якої стала Хмельниччина (1648–1657); розвинулася багата й різноманітна православна культура, якаувібрала в себе латинські, барокові ідейно-естетичні впливи Заходу і це вивело православний табір на вищий рівень цивілізаційних змагань; утворилася Києво-Могилянська Академія як велика інтелектуально-культурне середовище і добра школа вищого типу, яка почала систематично продукувати кадри православних діячів і теоретиків, які потужно розширили обрії православної ідеології, впливаючи і на Московію; ментальність українського народу починає видозмінюватися: замість ***соціальної зосередженості***, яку він набув під цивілізаційним впливом Великого князівства Литовського як політії і культури ***середньоєвропейського типу***, приходить самосвідомість ***великої анархії, безмежного православного континууму***, в якому громадянські обов'язки занепадають, а на перше місце виходять містичне візіонерство й пошуки хутірської, егоцентричної нірвани. Підтвердженням цього є факт цілковитого занепаду міських братств в Україні до середини XVII ст. як феномену західних цивілізаційних впливів (міські братства в Західній Європі розвинулися ще в XII – XIII ст.). Символом цієї ментальності можна вважати знаменитого письменника Григорія Сковороду (1722–1794), який жив поза соціальними зв'язками, постійно перебував у емоційному стані самозаглиблення, цурався політичної активності, уповав тільки на духовне піднесення і прозріння.

Православна стихія в Україні мала й свої практичні позитиви: 1) вона відчутно стимулювала націоналізм в суспільних масах; 2) вона допомагала виробити візію української державної самостійності, яку реалізовував геній Б. Хмельницькогоу 1648–1657 рр. Однак паралельно до цих двох тенденцій в її стихії розвивалися ще потужніші лінії ***православного космополітизму й вузькостанового козацького автономізму.*** Самевони, перша на ідеологічному рівні (створення чисельної освіченої верстви православних ортодоксів на основі Києво-Могилянської Академії), друга наполітичному (Руїна 1657–1687 рр. і її фатальні наслідки з послабленням козацької держави), не дозволили реалізувати великий проєкт Б. Хмельницького з побудови української самостійної держави. Москва, яка відтепер, коли українські православні постійно самі закликали її на свою землю й роздмухували візію її величі, лише підсилювала ці дві деструктивні,в суті своїй ***антиукраїнські*** лінії й системно руйнувала Україну аж до 1764 р.

У такий спосіб в глибинах української самосвідомості й культури склалася парадоксальна ситуація: ***позитивні, зміцнювальні струмені в них плекали католицько-окцидентальні впливи, які йшли від уніятів, але більше яскравими, емоційно й національно забарвленими стали православно-візантійські традиції, які, проте, несли в собі негативні особливості малоросійства***.

Українські православні мимовільно доповнили експансивність московської ідеології ***етнічної винятковості*** (зародок майбутнього російського шовінізму) та ***геополітичної зверхності*** «Третього Риму» (зародок майбутнього невситимого російського імперіалізму), які в XVII ст. стають домінантами московської політики. Поступово інтенції українського націоналізму й самостійництва слабли і на початку XVIII ст. вони проймали лише певну частину української еліти, яку очолив гетьман І. Мазепа, щоб вирвати все-таки Україну з лабет Московії в часи царювання найбільшого московського імперіаліста Петра І. Ця спроба завершилася крахом і тенденції малоросіянізації українського соціуму посилилися над міру. Почався процес вмирання української нації.

З. Когут так підсумовує про ситуацію в Україні 1-ї половини XVIII ст.: «Власне ця нова концепція Російської держави (*централізація абсолютної монархії – О.Б.*), підсилена внутрішніми подіями в Гетьманщині, дала поштовх кристалізації малоросійської свідомости. Соціальною базою цієї свідомості стала нова еліта, що з'явилася в другій чверті XVIII ст. По-суті, незначний прошарок козацької старшини виокремився у знать і почав прирівнювати себе до вищого стану польських часів – шляхти. І справді, багато хто з козацької старшини

[40] Плохій С. Інтелектуальні витоки малоросійства. С. 364.

[41] Там само. С. 365.

[42] Там само. С. 368.

«виводив» свій рід від шляхти до 1648 року … Такі погляди дістали правове визнання у зібранні законів, виданих у 1740-х роках як «Закони, за якими судиться малоросійський народ», а також у відновленні шляхетських судів … такі шляхетські тенденції спричинилися до виникнення нових політичних поглядів знаті»[43].

Трагічними моментом цієї тенденції було те, щонова українська еліта цілком ***втрачає почуття власної національної гідності*** (вона підмінює її становою гідністю), ***втрачає візію державної самостійності***(вона підмінює її планом автономії, яку Московія невдовзі знищує), ***сповнюється настроями й переконаннями лоялізму щодо московського*** (російського) царя й Російської імперії як нібито закономірного виквітутих мрій і устремлінь до створення «нової Візантії», «нового православного світового царства», якими жили її прабатьки, які розпочинали православне ідейно-культурне відродження наприкінці XVI ст. (хоча насправді Росія цілком не проєктує такого православного царства, а творить свою імперію на ґрунті великодержавності і національного егоїзму). Поступово, стаючи частиною російської імперської еліти, шляхта Гетьманщини (півночі Лівобережної України) асимілюється швидкими темпами, а її соціальна мобільність, вищий за загальний московський рівень освіченості, західні ідеї, яких вона набула від Речі Посполитої, стають якісними інструментами для розбудови нової східноєвропейської державної суперпотуги у той час, коли візія козацької суверенності цілком розвіюється і, нарешті, щезає наприкінці XVIII ст.

Після приєднання більшої частини України до Російської імперії внаслідок поділів Речі Посполитої, особливо після другого поділу, коли до Росії відійшли великі землі Поділля, Полісся і Волині, де проживали мільйони уніятів, почалося системне знищення Унійної Церкви. Перед тим уніяти успішно розвивалися як релігійна спільнота завдяки якісній самоорганізації і вищому рівню загальної культури, тому вони становили більшість на цих теренах. Масовий розгром Унійної Церкви і спільноти почався у 1790-х рр. за царювання Катерини ІІ, яка добре усвідомлювала, що для повного контролю української території і народу їй потрібне цілковите викорінення саме ***цивілізаційної відмінності***в українстві, символом та сутністю якої й була Унійна Церква (про це свідчать численні офіційні документи цариці). Цілковито Унійна Церква була заборонена в Росії в 1839 р. за царювання Ніколая І. Так відбувся один із цілеспрямованих ***історичних геноцидів проти українського народу***, який, проте, є мало вивченим і мало пропагованим в нинішній науці, відтак – мало усвідомлюваним самими українцями[44].

Ментальні риси малоросійськості, асаменаціональна роздвоєність між своїм рідним та імперським (пізніший термін Д.Донцова «національні гермафродити»), православний фанатизм, автономізм та лоялізм в політичному мисленні, надовго загальмовують розвиток серед української інтелектуальної еліти правдивої національної свідомості. Відтак «батько» нової української літератури, від творчості якого почалося літературно-національне відродження, І.Котляревський був переконаним російським патріотом і лоялістом. Ідейний лідер народницького відродження середини XIX ст., перший професійний український історик М. Костомаров був переконаним автономістом і в своїй знаковій монографії про І. Мазепу засуджував самостійницькі поривання того як «зраду» ідей православно-східнослов'янської єдності. Видатний науковець-позитивіст, перший український політичний теоретик, ідеолог ліберально-прогресивної консолідації нації в 2-й половині XIX ст. М. Драгоманов проєктував відродження України в лоні Російської імперії і російської культури, наповнював українську політичну свідомість русофільством, яке мало тоді соціалістичне обличчя, і з його ідейними заповітами українська політична еліта Наддніпрянщини програла війну за незалежність у 1917–1920 рр. Усе це були віхи того «модерного москвофільства» (Д. Донцов), яке формувалося в Україні впродовж XIX ст. і яке суттєво гальмувало становлення нової української нації. Якби не фактор уніятської Галичини, що перебувала в складі Австро-Угорської імперії, і стала на межі XIX – XX ст. «П'ємонтом» для всієї України, українське творення модерної нації могло б і не відбутися в таких широких масштабах і такій якості.

Малоросійська свідомість залишалася вагомим фактором українського політичного буття і в XX ст. Це іявище українського націонал-комунізму, який допоміг знову «вмонтувати» Україну в трансформовану після революції 1917–1920 рр. імперію під назвою «СРСР», це й поведінка значної частини українського соціуму в сталінський і постсталінський періоди (1930–1970-і рр.), яка посприяла глобальним процесам русифікації, це йповедінка різноманітних українських партій і рухів доби незалежності (після 1991 р.), які виражали проросійські тенденції в суспільстві й гальмували розвиток повноцінної української державності, що й спровокувало, врешті, нинішню російську агресію в Україну.

[43] Когут З. Розвиток малоросійської самосвідомости… С. 90.

[44] Пашук А. Українська Церква на Правобережжі в умовах Речі Посполитої: Ліквідація Української католицької (уніатської) Церкви у Московській займанщині // Пашук А. Українська Церква і незалежність України. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка. 2003. С. 180–196; С. 197–201.

Висновки

Глибинні причини нинішньої війни Росії проти України криються в тих геополітичних і цивілізаційних особливостях, які має український етнічний простір. Упродовж майже всього пізнього Середньовіччя і ранньомодерного часу Московія плекала свою державно-національну ідентичність як глобальну антитезу до цивілізації Заходу. Створення і розвиток держави Велике князівство Литовське стало потужним викликом для Московії в геополітичному контексті Східної Європи. Князівство витворило вельми цікаву, оригінальну культуру і громадянську самосвідомість. Його кардинальною особливістю була ***середньоєвропейська цивілізаційна основа***. Це докорінну змінило ментальність давніх українців і білорусів, які тоді переживали інтенсивні процеси націотворення. Тому в етно-ментальному плані русини ВКЛ почали суттєво відрізнятися від мешканців Московії, хоча їх єднала спільна давніша історія (XI – XIII ст.), православна віра, подібні культурні традиції, писемність на основі кирилиці тощо.

Географічно Московія була розташована на Східноєвропейській рівнині, яка є своєрідним продовженням Західносибірської рівнини. Цей євразійський простір творить собою, за геополітичною теорією Хелфорда Макіндера, географічну вісь землі, т. зв. Хартленд, тобто Серцевинну землю[45]. Саме цей простір ставав протягом тисячоліть зручною велетенською ареною для експансії різних народів (арійців, скіфів, сарматів, тохарів, тюрків, монгольської імперії Чингізхана), саме в ньому могла виникнути така гігантська держава, як Золота Орда, та інші держави Чингізідів, які охоплювали безмежні простори Євразії. Суходільна територія євразійських держав сприяє тому, щоб у них формувалися колективістсько-деспотична ментальність і форма правління. Московія просунулася в цей простір з заходу і зайняла весь Хартленд у XVII ст. Відтак закономірністю її геополітичної поведінки стали ***постійне витворювання власних деспотичних режимів та експансія в Середню Європу.***

Середня Європа, тобто простір між Альпами і Чорним морем, між Балтикою і Балканами, є тією територією, яка дає вирішальну перевагу кожній великій державі, що виникає в Хартленді (Х. Дж. Макіндер). Україна через власну доволі велику територію є ***головною країною Середньої Європи.*** Вона розташована на самій межі Середньої і Східної Європи. Український історик і політичний мислитель Степан Томашівський визначав межу поділу цих частин континенту по лінії Ризька затока – гирло Дністра[46]. Вчений брав до уваги й цивілізаційні особливості регіонів, тобто міру пройнятості їх окцидентальними чи орієнтальними впливами. Тож українська територія лежить у двох частинах континенту. У цьому виявляється ***складність і навіть драматичність української історії***. Входження української території до Великого князівства Литовського стала поворотним моментом у тому сенсі, що відтепер середньоєвропейські культурно-цивілізаційні характеристики її почали переважати.

Протягом XV – XVI ст. московські державні й церковні кола зуміли витворити вельми зручну імперську доктрину на основі привласнення собі історичної і культурної спадщини Київської Русі, теорії «Третього Риму», фальшивої царської генеалогії, за якою саме московські правителі вважалися «законними правителями для всієї Русі». Це спонукало ***постійний експансіонізм*** Москви в руський простір Великого князівства Литовського і Речі Посполитої, виховувало серед московських еліт уявлення про власну «вищість» щодо русинів цього простору.

В умовах Речі Посполитої, коли почалися об'єктивні процеси національного відродження, а Церква була головною інституцією русинства, в Україні запрацювали ідеологічні струмені двох напрямків: реформаторства й зближення з католицьким Заходом та розвитку догматизованого православ'я. Лідери православного руху, підтримані войовничим козацтвом, повели свою політичну лінію орієнтації на Московію як «нову Візантію», «нове православне світове царство», у якому українство мало б знайти своє національне спасіння й гармонію. Це був самообман на ґрунті релігійного фанатизму. Він призвів до колосальних катастроф і трагедій українського народу, який опинився заручником свого ***світоглядного обману*** в межах деспотичної Російської імперії. Врешті це було головною причиною занепаду козацької держави, яку створив несамовитими зусиллями Б. Хмельницький. Натомість уніятство в цих складних умовах постійного тиску на нього занепало до кінця XVIII ст. і відійшло на захід країни, передусім в Галичину.

Від кінця XVI ст. в Україні починає посилено формуватися свідомість ***малоросійства***. Це явище вартує розуміти як міжнародне (Є. Маланюк) в тому сенсі, що малоросійство є вираженням певних ментальних вад і психологічних комплексів якоїсь нації, які є наслідком переважно бездержавного стану народів. Є. Маланюк так пояснював феномен малоросійства: «…малоросійство то не москвофільство і не яке-небудь «фільство». То – неміч, хвороба, каліцтво внутрішньонаціональне. Це –національне ***поражен-ство***. Це, – кажучи московською урядовою мовою XVIIстоліття, – ***шат ость черкасская,*** а кажучи мовою такого експерта, як Катерина Друга, це –

[45] Маккиндер Х. Дж. Географическая ось истории // Классика геополітики, XX век: Сб. / Сост. К. Королев. М.: ООО «Издательство АСТ». 2003. С. 7-32.

[46] Томашівський С. Галичина: Політично-історичний нарис з приводу Світової війни. Львів.1915. С.16.

самоотверженность малороссийская. Отже, є то логічне степенування: хитливість, зрадливість, зрада і агентурність»[47]. І далі: «У нас малоросійство завжди було хворобою не лише півінтелігентською, але й передовсім інтелігентською, отже, поражало верству, що мала виконувати ролю мозкового центру нації. І в цім – ***суть*** проблеми»[48].

Малоросійство на рівні ідеології – це ***невіра у власні сили, це постійне ілюзорне самонавіювання, самообман, коли реальні речі підмінюються фантазійними. Це втеча від політичної боротьби, відмова від державницького і громадянського служіння*** та занурення в нібито «духовну» нірвану, основою якої стає спочатку «православна віра», потім – «імперська велич», згодом – «соціалістичний рай». Це три етапи національної зради, коли провідна верства відмовлялася від національної героїки на користь «миру і блаженства». І головне, за Є. Маланюком, малоросійство – це моральне спустошення, зміління та звиродніння. Ось як він описує морально-психологічний стан українського малоросійства на межі XVIII – XIX ст.: «На тлі сонячно-багатої країни, серед руїн бурхливого минулого западають в смертельний сон маєтки й хутори решток козацької й гетьманської еліти. «Енеїда» Котляревського – це останній пізній цвіт тієї української шляхетчини, що вже сама себе пародіює й травестує. В своїм розкладі вона розпадається на дві частини: одну втягає Петербург – «атєчество» Розумовських, Безбородьків і Трощинських; друга – підупадає, потрохи розчиняється в закріпаченій регіональній «Малоросії» – «родінє» з її «Наталками-Полтавками», «наськими» звичаями і піснями, з її буттям, що звужується в побут, який ***заховує***, одначе, невиразні,хоч і досить міцні ремінісценції історико-культурного життя. З соціальних відпадків цього процесу постає кошмарна галерея «Мертвих душ»[49]. Видатний українсько-російський письменник Микола Гоголь, на думку Є. Маланюка, виражав всю ту світоглядно-моральну та психологічну химерність, оте вічне боріння-кидання між рідним та всеімперським, яке розривало душу й думки тисячам і тисячам українців, починаючи від доби славної Києво-Могилянської Академії, яка стала чи не найбільшим генератором малоросійської свідомості у своїй, затуманеній православним фанатизмом, догматиці та діяльності.

Саме малоросійство формує ту фатальну ***слабкість національно характеру***, яка протягом XIX ст. заважає українцям розбудувати міцну націю. Еманаціями цієї ментально-політичної слабкості, за Є. Маланюком, є і знамените українське «народництво», яке зводило українську самосвідомість до етнографізму, і фатальна українська «просвітянина», яка примітивізує культурне мислення, і повсюдна українська «енківщина» (термін М. Хвильового), яка убиває інстинкт до державництва, національної активності й войовничості й постійно перетворює країну на периферію, замість того, щоб творити програму великої і переможної середньоєвропейської нації. Відтак Україна, як і Білорусь, залишається лише ***провінцією*** уявного русько-православного світу. І саме це постійно провокує Москву-Росію на агресію проти цієї «провінції» як проти чогось неповноцінного, слабкого, хворобливо-химерного, неправильного, з її погляду.

Суміш цих двох глобальних чинників – ***геополітичної привабливості*** як головної частини Середньо-Східної Європи і ***національної невиразності*** як наслідку масштабних і глибоких впливів малоросійства – створюють в очах російських імперіалістів, колишніх і нинішніх, образ України як головного об'єкту їхньої ненависті. Ось один із яскравих зразків цього: «Украина как государство не имеет никакого геополитического смысла. У нее нет ни особенной культурной вести универсального значения, ни географической уникальности, ни этнической исключительности. Исторический смысл Украины отражен в самом ее названии – «Украина», т. е. «окраина», «пограничные территории». «Существование Украины в нынешних границах и с нынешним статусом «суверенного государства» тождественно нанесению чудовищного удара по геополитической безопасности России, равнозначно вторжению на ее территорию»[50].

І ще: «Украинская проблема – главная и самая серьезная проблема, которая стоит перед Москвой «украинский вопрос» требует от Москвы немедленных ответных мер, поскольку речь идет о нанесении уже в настоящем стратегического удара, не реагировать на который «географическая ось» просто не имеет права»[51]. Сам розділ цієї книги А. Дугіна має промовисту назву: «Геополитическая декомпозиция Украины».

В іншому підрозділі «Проблема суверенной Украины» цей автор писав: «Суверенитет Украины представляет собой настолько негативное для русской геополитики явление, что, в принципе, легко может спровоцировать вооруженный конфликт. Без черноморского побережья от Измаила до Керчи Россия получает настолько протяженную прибрежную полосу, реально контролируемую неизвестно кем, что само ее существование в качестве нормального самостоятельного государства ста-

[47] Маланюк Є. Малоросійство. С. 233.

[48] Там само. С. 234.

[49] Маланюк Є. Три літа // Маланюк Є. Книга спостережень. Т. 1. Торонто: Гомін України. 1962. С. 51.

[50] Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. Мыслить пространством». М.: АРКТОГЕЯ-центр. 2000. С. 377 і 379.

[51] Там само. С. 382.

вится под сомнение. …Украина как самостоятельное государство с какими-то территориальными амбициями представляет собой огромную опасность для всей Евразии, и без решения украинской проблемы вообще говорить о континентальной геополитике бессмысленно»[52].

[52] Там само. С. 348.

Тут вартує нагадати, що А.Дугін є одним з найвпливовіших російських ідеологів, від початку 1990-х рр. він видав десятки книг, створив сотні статей і радіо- та телепередач з пропагандою російського шовінізму та імперіалізму. Ідейна спадщина А. Дугіна лягла в основу офіційної російської державної політики та пропаганди, тези його теорій розійшлися російською наукою.

Інформація про автора:
Баган Олег Романович,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української літератури та теорії літератури
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
24, вул. Т. Шевченка, м. Дрогобич, 82100, Україна

Information about the author:
Bahan Oleh Romanovych,
Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor at the Department of Ukrainian Literature and Theory of Literature
Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University
24, T. Shevchenko str., Drohobych, 82100, Ukraine

DOI

ДУХОВНІ СКРІПИ РАШИЗМУ

Бакланова О. Г.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Широкомасштабна військова агресія Росії проти України стала точкою докорінного перелому у відносинах двох країн, вона зруйнувала баланс у всіх сферах – політичної, соціально-економічної, культурної, релігійної тощо. Тому дослідження причин та наслідків цієї трагедії слід вести у всіх напрямках, пояснень на рівні політичного рішення буде явно недостатньо. Ми можемо пояснити початок агресії волевиявленням однієї особи, чия популярність стійко підтримується добре скоординованою та контрольованою військово-політичною, інформаційною та освітньою структурами. Але це не пояснює криваві військові злочини, терор, приниження та знищення місцевого населення. Ці факти, вже названі геноцидом, шокують, особливо з огляду на те, що Росія та Україна мають спільне історичне минуле, культурні та релігійні традиції. Обидва народи відносяться до слов'янського етносу, у країнах переважає православна релігія, обидва пройшли через жорна будови соціалізму.

Вимагає також пояснення колосальна підтримка та вимоги продовження війни більшістю росіян. Феномен ненависті росіян до українців та їхнього способу життя потребує більш глибокого пояснення, ніж його штучна культивація в інформаційних джерелах. Цей феномен, як і дійсні мотиви Путіна у розв'язанні війни, має кілька складових. Тому важливим науковим завданням є дослідження обґрунтувань російської агресії проти України, яка збоку росіян виглядає як привнесення «російського світу», з боку всієї світової спільноти – як рашизм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Феномен рашизму став об'єктом дослідження багатьох істориків та політологів, серед яких О.Скобов, А. Піонтковський, Р. Кісь, О. Гринів, О. Кривдик, О. Леусенко, С. Бєлковський, Р. Ключник тощо. На думку О. Скобова, рашизм являє собою еклектичну суміш шовінізму, ностальгії за радянським минулим і мракобісного православ'я. Він характеризується зневагою до особистості, прагненням розчинити особистість у «більшості» і придушити меншість. Рашизм виходить з того, що «народний дух» і «вищий загальний інтерес» виявляються не через формальні виборні механізми, а ірраціональним, містичним чином – через вождя, який став таким, тому що зумів зачистити всіх інших[1]. С. Бєлковський стверджує, що рашизм маскується під антіфашизм, але має фашистське обличчя і сутність[2]. А. Піонтковський також вважає, що ідеологія рашизму багато в чому схожа на німецький нацизм, а промови президента Путіна відображають схожі ідеї з ідеями Гітлера[3]. Р. Ключник відзначає, що за демократичним фасадом російської держави ховається механізм абсолютного маніпулювання волевиявленням громадян[4].

Рашизм виявляє нетерпимість до елементів культури інших народів, яка набула особливого загострення у боротьбі з «українськими націоналістами»[5]. Його ідеологія базується на ідеях «особливої цивілізаційної місії» росіян та «старшості братнього народу». Притім в ній еклектично поєднуються абсолютно несумісні морально-етичні доктрини: російське православ'я та тоталітарна ідеологія радянського типу[6].

Зовнішня політика рашизму ґрунтується на ідеї привнесення «російського світу» у морально забруднений західний світ, «богообраності» російської людини, яка має це зробити, та історичного значення Москви як третього Риму – всесвітнього політичного і церковного центру. Р. Кісь вказує на месіяністичні ідеї усвідомлення себе особливим народом (навіть серед інших православних народів), намагання розширити свої політичні кордони для «спасіння православ'я», нав'язування іншим народам свого світогляду[7]. На думку О. Кафтан, рашизм є поєднанням концепції «особливого шляху» з нацистською ідеєю переваги, втім не расової, а духовної – на виході це дало забійну суміш, імено-

[1] Александр Скобов. «Циммервальдская левая». *Грани.Ру* : веб-сайт. URL https://graniru.org/blogs/free/entries/227015.html (дата звернення 22.03.2014).

[2] Путин будет захватывать новые территории, чтобы проложить путь к Балканам – эксперты. *ТСН* : веб-сайт. URL: https://tsn.ua/ru/svit/putin-budet-zahvatyvat-novye-territorii-chtoby-prolozhit-put-k-balkanam-eksperty-356507.html (дата звернення 24.05.2014).

[3] «Путинский режим – постмодернистский фашизм» *Радио Свобода*: веб-сайт. URL https://www.youtube.com/watch?v=t3erAJI8nFo (дата звернення 26.02.2022).

[4] Ключник Р. М. Еволюція концепту демократії в політичній думці: ретроспективний аналіз. *Політикус.* 2018. Вип. 1. С. 14–19.

[5] Гринів О. Рашизм із прицілом на україноцид. *Новости политических партий России и стран СНГ:* веб-сайт. URL https://www.qwas.ru/ukraine/nru/Profesor-Oleg-Grin-v-RAShIZM-Z-PRIC-LOM-NA-UKRA-NOCID/ (дата звернення 10.04.2014).

[6] Кривдик О. Рашизм. *Українська правда:* веб-сайт. URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2010/05/18/5050708/ (дата звернення 18.05.2010).

[7] Кісь Роман. Фінал третього Риму (Російська месіянська ідея на зламі тисячоліть): монографія. Перше видання. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1998. 744 с.

вану «російським світом»[8]. Вся ця суміш поглядів могла б вважатися нісенітницею, якби не страшні наслідки, до яких призвели спроби втілення тих ідей.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Політична ідеологія рашизму здається неправдоподібною внаслідок своєї нелогічності та еклектичності. Однак вона заволоділа думками основної маси росіян, які віддано підтримують свого президента. Це вимагає виявлення внутрішніх джерел цієї ідеології, які досі ще не з'ясовані. Слід зрозуміти, що стало підґрунтям та виховало такі ментальні характеристики, як богообраність, великодержавний шовінізм, імперське мислення, синкретизм, непохитність проголошеної істини, неприйняття модернізму, культ дії заради дії, підозрілість, неприйняття критики, ненависть до іноземців. Ці агресивні риси неприродним чином поєднуються з безумовною вірою в свого вождя, покірливістю та рабською свідомістю.

Детального дослідження також потребують дійсні, а не офіційно проголошені мотиви кремлівської агресії, які мають бути розглянуті не тільки у політичній, а й у економічній та культурній площині.

Формулювання цілей. Мета полягає у наступному:

• виявити економічні, політичні та культурні мотиви військової агресії Російської Федерації проти України;

• дослідити духовні джерела ідеології рашизму.

Основна ідея полягає в тім, що формування світогляду рашизму – це результат впливу відповідного інституційного середовища, яке склалося за часи Російської імперії та Радянського Союзу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ідея «боротьби з українським націоналізмом» та «визволення пригніченого російськомовного народу», яка полягає в основі вимог Кремля, стала мотивом вторгнення на українську територію. Дійсні ж мотиви Путіна у розв'язанні війни мають кілька підстав, які можна умовно звести до трьох складових: політекономічна, геополітична, культурна. Розглянемо їх послідовно.

Протягом 73 років Україна та Росія входили до складу країни, яка йшла шляхом побудови соціалізму. Однак утопічна ідея виявилася неспроможною, Радянський Союз розпався на незалежні держави. Це сталося не внаслідок зовнішньої агресії, внутрішніх диверсій або підступів імперіалістів, а через нездатність ефективно розвиватися, конкурувати з капіталістичною економічною системою. Ця об'єктивна нездатність до поступального інтенсивного розвитку була зумовлена радянською жорсткою централізованою системою управління усіма сферами життя. Соціалізм програв західному демократичному капіталізму, незважаючи на революційне піднесення мас періоду 20-х, залізні сталінські лещата і терор 30-х, реформи 60-х, розбудову 80-х років XX сторіччя. Наприкінці існування СРСР:

• темпи зростання національного доходу стали майже нульовими;

• ВВП душу населення СРСР відставав від розвинених країн більш ніж в 10 разів;

• частка заробітної плати у ВНП становила близько 35%, майже вдвічі менше, ніж у розвинених країнах;

• сфера послуг у ВВП мала лише 20%;

• продуктивність праці становила близько 40% від продуктивності США, у тому числі у промисловості – близько 55%, у будівництві – близько 65%, у сільському господарстві – близько 20%;

• термін відновлення основного капіталу становив 20-25 років, нове обладнання часто мало відрізнялося від старого;

• притім кожен третій карбованець національного доходу витрачався на озброєння[9].

У різний час країною керували різні люди, використовувалися різноманітні механізми та управлінські структури – наркомати, главки, раднаргоспи, міністерства тощо, – проте незмінним залишалося одне: економічна система функціонувала в режимі жорсткого централізованого управління. Тому неефективність радянської економіки, її несприйнятливість до будь-яких нововведень, реформ, та остаточний крах системи не можуть бути зведені до помилок економічної політики, до прорахунків і недооцінювання реальних здібностей радянської економіки до розвитку. Причина – у неефективності адміністративно-командного режиму управління.

Цю систему поступово відтворює в сьогоднішній Росії Путін, дедалі далі відводячи країну від демократичного світу. Необхідно наголосити, що жорстка централізація економічного керівництва несумісна з будь-якою формою демократії, навіть такою недосконалою та корумпованою, яка все ще має місце в Україні. «Критичним роздоріжжям», яке визначило розбіжність траєкторій економічного та політичного розвитку двох країн, слід вважати початок 2000-х років. В Росії виникнення олігархічної системи власності супроводжувалося одночасним згортанням демократії, в Україні з періоду помаранчевої революції 2004 р. відбувався її поступовий розвиток.

В Росії на початку XXI сторіччя міцно утвердилася «вертикаль влади», тобто режим з максимальною централізацією політичної влади за номінально збереженими, але реально послабленими та бездіяльними противагами. Політична система, яка склалася, характеризується як «конкурентний авторитаризм» – гібридний режим, що допускає зовнішні атрибути демократії, але використовує при цьому різні засоби для виключення реальної можливості

[8] Олексій Кафтан. Почему рашизм обречен на забвение. *Власть денег.* 2015, № 5/430.

[9] Бакланова Е., Коломейчук Т. Советская история: между планом и рынком. Одесса, Астропринт, 2013. 76 с.

зміни влади[10]. Такий режим забезпечує ексклюзивні привілеї владним елітам і піддає дискримінації тих, хто перебуває поза межами провладної олігархії, створюючи бар'єри навколо привілейованого сектора. Це придушує конкуренцію та інновації, та в результаті згубно позначається на зростанні[11].

Російський політичний режим вважається модифікацією клептократії з властивими їй рисами: «персональне правління з надзвичайно неефективною економічною політикою, в межах якої правитель експропріює майно своїх підданих, використовуючи його для здійснення престижних проектів чи особистого споживання»[12]. Успішність і тривалість правління клептократів спирається на їхню здатність використовувати стратегію «розділяй і пануй» при слабких інститутах. Під слабкістю інститутів розуміється відсутність дієвих та ефективних механізмів примусу до виконання законів, які спрацьовували б незалежно від того, хто саме порушив закон. Колективні зусилля, необхідні для зміщення клептократа, є вкрай скрутними. Такий державний устрій стає можливим лише за високої концентрації влади в одних руках, при цьому існують порогові умови для його вкорінення. До них відносяться рентні доходи від природних ресурсів, короткостроковість інтересів противників, низька середня продуктивність економіки, значна нерівність між групами економічних агентів. Все це притаманне режиму Путіна.

Вже більше половини російської економіки перебуває під контролем держави, решта міцно обплутана державним регулюванням і фінансуванням. Економіка Росії страждає на «ресурсне прокляття», бо має яскраво виражений сировинний характер. Нафтодолари від продажу енергоносіїв могли б бути спрямовані на модернізацію економіки та соціальні проекти, але уряд віддає перевагу нарощуванню воєнно-промислового комплексу. Величезні площі Сибіру здебільшого не освоєні, переважна більшість населення концентрується у кількох містах західної частини Росії. Рівень життя в іншій частині країни вкрай низький.

Російська соціально-економічна система характеризується як різновид державного капіталізму, де держава – єдиний володар бездоганно оформлених прав. Влада на власний розсуд гарантує лише лояльним їхню частку власності, за умови дотримання ними певних домовленостей. Звідси приватний капітал належить власникам не повністю, він капіталізований лише через капіталізацію влади в цілому[13]. Найбільш показовий приклад – справа «ЮКОС»а та засудження М. Ходорковського. Водночас така «домовленість» цілком влаштовує бізнес-еліту, фактичні дані свідчать, що великі олігархи вважають себе повноцінними власниками, їхні інвестиції у свої компанії становлять сотні мільйонів доларів[14]. Звідси ще одна характеристика російської економіки – «керований клановий капіталізм»[15]. Авторитарний режим повністю відповідає логіці природної держави Норта, за якою політична система маніпулює економічною для створення ренти, що потім спрямовується на підтримку політичного порядку. Путін побудував систему подвійного балансу – сконцентровану економічну та політичну владу, яка забезпечує сумісність стимулів у всіх політичних, економічних, військових, громадських, освітніх, інформаційних, культурних та інших соціальних структурах.

В Україні на початок XXI століття склалася принципово інша соціально-політична система – недосконала демократія з «горизонталлю влади», яку можна охарактеризувати як «конкурентну олігархію». Державна влада використовувалася як інструмент перерозподілу власності та домінування на ринку. Це породжувало проблему узгодженості прав між групами інтересів. Незважаючи на прагнення еліт до вилучення стійкої політичної ренти, вони зіткнулися з необхідністю кооперативної поведінки, балансу економічних інтересів. Таким чином, принциповою відмінністю між українською та російською моделями стало співвідношення влади та бізнесу: в Росії авторитарна держава керує кланами, в Україні навпаки – клани намагаються впливати на державну політику.

Принципи демократії, що поширилися на політичний ринок, сприяли виникненню безлічі опозиційних угруповань, внаслідок чого політичний режим став менш «елітоцентричним»[16]. Безперечною перевагою української системи перед російською є те, що політичний ринок набув конкурентного характеру із запеклою боротьбою під час виборів за електорат. В Україні широке коло політичних еліт і велика кількість опозиційних угруповань звели можливість досягнення подвійного балансу між економічними та політичними силами до нуля.

Згідно з класичною дилемою «voice vs exit» маси висловлюють своє ставлення до поведінки політич-

[10] Levitsky, S., & Way, L. (2010). *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War* (Problems of International Politics). Cambridge: Cambridge University Press. doi: 10.1017/CBO9780511781353

[11] Acemoglu D., Robinson J. (2006). Economic Backwardness in Political Perspective. *American Political Science Review.* Vol. 100, No 1. P. 115–131.

[12] Acemoglu D., Robinson J.A., Verdier T. Kleptocracy and Devide-and-Rule: A Model of Personal Rule. NBER Working Paper 10136. December 2003.

[13] Павловский Г. Гениальная власть! Словарь абстракций Кремля. М.: Европа. 2012. С. 33–34.

[14] Д. Асемоглу, Дж. Робинсон. Политика или экономика? Ловушки стандартных решений. *Вопросы экономики.* 2013. № 12. С. 19.

[15] Guriev S.M., Sonin K. (2008) Dictators and Oligarhs: A Dynamic Theory of Contested Property Rights. *Journal of Public Economics.* Vol. 93, No 1-2. P. 1–13.

[16] Inglehart R., Welzel Ch. (2005). Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence. N. Y.: Cambridge University Press.

них еліт[17]. Явну перевагу у Росії отримав «відтік» у неформальні мережі та малі групи[18], а також самостійний пошук шляхів адаптації до несприятливих умов. В Україні з двох альтернативних механізмів переважає «голос» – активна політична участь та контроль суспільства над державною політикою та інститутами. Політичний контроль з боку опозиції та тиск з боку мас змушують владу до звітності та прийняття рішень, що враховують суспільні інтереси.

Такий принцип побудови відносин в суспільстві не влаштовує Путіна, бо він вимагає децентралізації влади, звітності перед незалежною опозицією, позбавлення частини доходів та привілеїв. Приклад України, яка, хоч і з помилками, рухається у напрямку цивілізованого світу, його лякає. Він намагається знищити економічний потенціал України, зробити її слабкою, одночасно відволікаючи населення від власних проблем. Економічні провали в Росії влада прагне компенсувати політичними та військовими досягненнями, це підживлює настрої великодержавності та російського шовінізму. Військовими витратами легко пояснюються дисбаланси фінансового, споживчого та інших секторів. А введення Заходом санкцій цілком вписується у легенду свідомого підриву російської економіки, це заздалегідь знімає відповідальність із правлячої еліти за економічну кризу, яка неминуче наближається.

З політекономічними тісно пов'язані геополітичні підстави військової агресії – це прагнення розширити межі Російської імперії. Путін намагається відновити колишній Радянський Союз із незмінним центром в Кремлі. У свою орбіту він бажає залучити найближчі посткомуністичні країни, посиливши таким чином свій геополітичний вплив і розширивши виробничий потенціал. Сателітам дозволяється мати формальні атрибути державності та проводити незалежну політику, якщо вона узгоджується з позицією Кремля. У цьому випадку вони мають економічну і політичну підтримку «старшого брата». Україна зі своєю незалежною політикою вибивається із цієї схеми.

У разі непокірності Москва шляхом військової агресії проводить окупацію та анексію певних територій під приводом миротворчості та захисту російськомовного населення. «Миротворчу» місію Кремля випробували на собі Молдова під час Придністровського конфлікту, Чеченська республіка, Грузія, Україна. Один з ідеологів такої експансіоністської політики О. Дугін стверджував, що Україна має бути анексована Російською Федерацією, тому що нібито «Україна як держава не має геополітичного значення, особливого культурного імпорту чи загальнолюдського значення, географічної унікальності, етнічної винятковості, її певні територіальні амбіції становлять величезну небезпеку для всієї Євразії і без вирішення проблеми «українського питання» говорити про континентальну політику взагалі безглуздо[19].

Така політична стратегія дістала назву рашизму. О. Мельніков називає її квазі-ідеологією, яка є суперечливою сумішшю імперства, великодержавного шовінізму, релігійного традиціоналізму, що ґрунтується переважно на ностальгії за радянським минулим. Ідеологія протиставляє себе західнимим ліберально-демократичним цінностям та інститутам, вона заснована на ненависті до західних демократій – Європи, США, Канади[20]. «Ми в оточенні ворогів» – вдале політичне гасло для свого народу: воно підживлює патріотизм, заснований на протистоянні, консолідує маси на боротьбу. О. Скобов відмічає, що підозріле і взагалі цілком злісне ставлення до розтлінного світу, погляд на нього як на потенційну здобич, у рашистів поєднуються з по-дитячому наївною образою на те, що «нас ніхто не любить». Вони хочуть, щоб їх ще й любили – як Великого Брата[21].

Для згуртування нації культивується ідея міжнародного змови, яка керується головним опонентом – США. Рашизм використовує пружини ксенофобії, нагнітаючи страх перед НАТО. Звідси черпаються заклики до демілітаризації України. Заява Лаврова «Ми розпочали війну, щоб не допустити війну» схожа на заяви Гітлера перед нападом на Радянський Союз. Події, однак, свідчать, що НАТО, навпаки, прагне уникнути прямого зіткнення з Росією.

Світогляд рашизму за сутністю є тоталітарним, він у одному ряду з ідеологією фашизму та інших подібних світорозумінь. За визначенням У. Еко, типовими характеристиками вічного фашизму є: культ традиції; синкретизм, що нехтує протиріччями; непохитність проголошеної істини, неприйняття модернізму, культ дії заради дії, підозрілість щодо інтелектуального світу, неприйняття критики[22] Ці риси є фундаментом, скріпами будь-якої форми тоталітаризму, до якої сьогодні долучився і рашизм. В розумінні «ур-фашизму» незгода – це зрада, йому притаманний страх перед стороннім, він за визначенням «замішаний на расизмі». Цей заміс явно простежується у неприйнятті українців як нації. Звідси легенда про нацистів-бандерівців, явно надумана і роздута до найвищого градусу.

За прагненнями рашистів, протистояння західного та східного світів має завершитися перемогою «російського світу» над західною моделлю ціннос-

[17] Hirschman A. (1970). Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States. Cambridge, MA: Harvard University Press.

[18] Rose R. (1998). Getting Things Done in an Anti-Modern Society: Social Capital Networks in Russia. Social Capital Initiative Working Paper. No. 6. Washington DC: World Bank.

[19] Dunlop, John. Alexandr Dugin's Foundations of Geopolitics. *Democratizatsiya,* 2004. vol.12(1) , p.41.

[20] Мельников А. Рашизм против россиян. *Радио Эхо Москвы*. веб-сайт. URL https://web.archive.org/web/20220418022353/http://ww82.echobanners.net/(дата обращения 06.06.2014)

[21] Скобов А . «Циммервальдская левая»... 22.03.2014).

[22] Эко У. Вечный фашизм. Пять эссе на темы этики / Перев. с итал., СПб: «Симпозиум», 2005. – 158с.

тей. На думку А.Бойко, його синкретична політика полягає не лише в просуванні одномірного політичного спектру, а й охоплює «соціальний термін «російський світ»», що передбачає його концептуалізацію в значення «російської культурної сфери як сукупності країн і народів, чия культура формувалася під впливом зразків періоду від часів Русі до путінської епохи, і включає як російську діаспору, так і російську культуру разом з її впливом у світі[23]. Така всеосяжність задумів спостерігалася в течії Євразійства, яке активно просувалося серед російської еміграції в 20-30-х р.р. XX ст. Євразійці стверджували, що Росія – особливий географічний та історико-культурний ареал, поєднання європейських та азіатських рис із домінуванням останніх. «За тактично необхідним поворотом до Європи» часів Петра І слідує «органічний поворот до Азії». «Державність покоління, що народжується, …буде державністю величезної більшості землі». Росія має стати «потужною, великою, страшною ворогам», а «решта додасться»[24].

Ідеологі «російського світу» трансплантують з «теорії офіційної народності» XIX сторіччя тріаду «православ'я-самодержавство-народність», перетворюючи її на сучасний лад «православна віра – російська мова та культура – спільна історична пам'ять і спільні погляди на суспільний розвиток». Саме в такому трактуванні ідея була підтримана Московським патріархом Кирилом[25].

Пацифізм у такій ідеології неприйнятний. Наочне підтвердження бачимо у прийнятому Держдумою РФ законопроекті про покарання за поширення недостовірних відомостей про дії російських військових, тобто фактичну заборону закликів до припинення війни. Привнесення «російського світу» війною отримало благословення РПЦ на цей «хрестовий похід». Про це свідчать заклики Московського патріархату до російських солдатів: «Твій обов'язок – захист Вітчизни від українських націоналістів. Твоє завдання – стерти українську націю з лиця землі. Твій ворог – ідеологія, що завдає гріхів людської душі». Слова Ж.-П. Сартра, накреслені російським окупантом на стіні будинку в окупованій Київщині, свідчать про те, які методи використовує «російський світ»: «Хай захлинеться кров'ю той, хто засумнівається у нашій миролюбності, бо милосердя наше нещадно». Ці ідеї вже звучали в історії з вуст вождя світового пролетаріату. «Залізною рукою заженемо людство до щастя!» – так виглядав Ленінський заклик до світової революції. Відновлення пам'ятників Леніну в окупованих місцях означає не тільки намагання повернутися до залізних лещат СРСР, а й демонстрацію політики червоного терору.

У центрі ідеології рашизму – культ національного лідера, який поверне Росії «велич»[26]. Путін прийшов до влади не через демократичні баталії, як його попередник Б. Єльцин, а був призначений останнім як наступник, і це був перший серйозний відхід від демократичного шляху. «Вождь, який знає, що отримав владу не через делегування, а захопив силою, розуміє також, що сила його ґрунтується на слабкості маси, і ця маса слабка настільки, щоб потребувати Погонщика і заслуговувати на нього»[27]. Людина, стверджує Великий Інквізитор, шукає «перед ким схилитися, кому вручити совість і як з'єднатися нарешті всім у безперечний загальний і згодний мурашник»[28] .

Народ у такій системі «існує як феномен винятково театральний»; «втративши право делегувати, пересічні громадяни не діють, вони лише закликають відігравати роль Народу»[29]. У пряму протилежність російському, український народ ясно і твердо виражає свою волю, яскраві свідчення – Помаранчева Революція та Революція Гідності. Проте вождь, який не знає демократії (а всі президентські вибори в Росії після відходу Єльцина з політичної арени були театралізованими виставами), не в змозі уявити іншу форму громадянської участі, крім відомого йому шаблону. Звідси пропагуються ідеї щодо постановочної ролі Заходу, особливо США, в українських подіях, про підкуплених та проплачених активістів тощо.

Ще одною скріпою тоталітарного режиму є намагання всіх залучити до відповідальності, пов'язати злочинним рішенням. За визначенням С.Аверінцева, «саме в цьому полягає його тоталітарність, відмінність від більш архаїчних видів деспотизму, які задовольнялися безсловесною покірністю підданих і не вимагали квазіспонтанної співучасті у вигляді імітації виборів, демонстрацій з вимогою розправ тощо» [30]. Ці прояви ми бачили в практиці сталінських репресій, коли кожного змушували доносити на кожного, та підписувати смертні вироки. Це саме ми спостерігаємо зараз, коли Путін вимагав від кожного депутата Державної Думи підтримки його злочинного рішення щодо вторгнення в іншу країну, і отримав її одноголосно.

Нарешті, ще одна причина зазіхання на незалежність України – наша історія, Київська Русь. Це сакральне місце, мати земель руських, і тому

[23] Бойко А. Образ «русского мира» в інформаційному просторі України. *Журналістика*: наук. зб. / за ред. Н. Сидоренко. К.: Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка, 2016. Вип. 15 (40). 232 с.

[24] С-а. Письмо из Москвы. *Смена вех.* 1922. № 19. С. 14-16.

[25] Иумен Евфимий (Моисеев). Концепция Русского мира как цивилизационный проект XXI века. *Курская православная духовная семинария:* веб-сайт. URL http://kurskpds.ru/articles/kontseptsiya-russkogo-mira-kak-tsivilizatsionnyy-proekt-khkhi-veka/

[26] Мельников О. Рашизм против россиян... 06.06.2014).

[27] Эко У. Вечный фашизм...с.75

[28] Достоевский Ф. М. Поли. собр. соч. Т. 14, Л., 1976, С. 234–235

[29] Эко У. Вечный фашизм...с.77

[30] Аверинцев С. Преодоление тоталитаризма как проблема: попытка ориентации. *Новый Мир,* 2001. № 9. С.144–150.

воно стало заповітною мрією «збирача російських земель». З цим пов'язані вигадані домисли про штучно створену Україну, цим пояснюються публікації деяких російських істориків та політологів[3132]. Звідси стратегічна мета – захоплення Києва. Якщо Росія не має Київської Русі, то що це за країна? Це – не країна з багатою культурною спадщиною, а країна татар і варварів, яка живе не створінням і освітою, а захопленням і насильством. Події цієї війни показують, що так воно і є.

Тут ми підходимо до аналізу найболючішої теми – неприйняття російським народом української нації: мови, самобутності, культури. Настрій народу слід розглядати, аналізуючи такі глибинні складові, як історичне минуле та генофонд нації. З багатьох аспектів, досліджених Л. Кучмою у роботі «Україна – не Росія»[33], сконцентруємо увагу на відмінностях українського та російського національних характерах, а також на проблемах загальної культурно-історичної спадщини.

Основними детермінантами національної ментальності є домінуючі культурні, релігійні, політичні, правові і громадянські інститути. Завдяки історичному досвіду, особливостям духовної та релігійної культури, у країнах формуються специфічні ментальні моделі, що визначають точку зору на соціальні відносини та допустимі правила поведінки. Історично склалося так, що загальними для України та Росії є висока питома вага слов'янського етносу в національному складі та переважання православної віри, різними – громадські інститути.

В Київській Русі до XIII сторіччя поряд з княжою владою активно діяв та розвивався вічовий лад. З XIV століття в українських містах поширюється Магдебурзьке право. Жоден з цих демократичних інститутів не був відомий Московії. У той час, коли в Росії, починаючи з XV століття, міцніло самодержавство, яке підтримувалося російською православною церквою, Україна стала батьківщиною вільного козацтва. Його укорінення та тривале панування відіграли найважливішу роль у формуванні волелюбного духу українського народу та прагненні до незалежної державності. Сучасні російські дослідження визнають: «Роль козацтва у всьому соціально-політичному житті України була настільки велика, що терміни «козаки» та «країна козаків» у XVI – XVIII ст. були позначенням країни та народу взагалі (набагато раніше, ніж утвердилися як основні назви «українець» та «Україна»). Козацтво у цей період зіграло роль національного символу, носія етнічності та захисника національних інтересів та віри»[34]..

Європейські країни у той час також знаходилися у руках монархій, ідея абсолютної королівської влади підтримувалась церквою. Отже, і у східній, і у західній Європі влада спиралася на християнську релігію. Проте християнство за своєю природою неоднорідне, воно ввібрало в себе егоцентричні тенденції західної цивілізації, антропоцентричні тенденції південної Азії, космоцентричні тенденції далекого Сходу. У різній мірі вони вплили на розвиток гілок християнської релігії: греко-православної та римсько-католицької.

Західний світогляд егоцентричний, він виходить із цінності особистості. Людина відповідає за свої дії та за майбутнє. Православ'я, навпаки, дає космоцентричні настанови: пошук істини, послухання, виховання та порятунок душі. Практична діяльність вважається необхідною, але другорядною.

Розвивалися ці гілки теж по-різному. Римо-католицька гілка пережила період реформації, у результаті з'явилися протестантські течії. Реформація впровадила цінності, які стали сильним внутрішнім імпульсом розвитку Заходу. Роль протестантства у формуванні підприємливості, ощадливості та інших якостей, націлених на активізацію індивідуальної діяльності, яскраво показано М. Вебером[35]. Його висновки підтверджуються дослідженням Арно Тауша, який називає християнський протестантизм одним з найкращих зразків для інших релігій[36].

Католицька церква теж виявляє здатність до реформування. Так, у 1962–1965 роках II Ватиканський конгрес перетрактував деякі з християнських цінностей: злидні перестали вважатися святими, багатство – ганебним, праця – прокляттям. Ефект настав через 25 років, коли у 80–90-х р.р. стався економічний підйом у 3 католицьких регіонах: Польщі, Південних регіонах Німеччини та Ірландії.

Православна гілка не зазнавала реформування понад 1000 років. Канони, догми та обряди церкви не змінювалися з 1054 року – часу великого розколу церков. Останній із визнаних семи Вселенських Соборів відбувся у VIII столітті. У 2016 році Всепрпавославний Собор був бойкотований низкою автокефальних Церков, у тому числі Російською. Розкол всередині

[31] Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России: монография. М.: АРКТОГЕЯ-центр, 1999. 928 с.

[32] Сергейцев Т. Что Россия должна сделать с Украиной? *РИА Новости:* веб-сайт. URL https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html (дата обращения 03.04.2022)

[33] Кучма. Украина – не Россия: монография. М.: Время, 2003. 559 с.

[34] Украинцы / Отв. ред.: Н. С. Полищук, А. П. Пономарев. РАН. Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая; НАН Украины. Институт политических и этнонациональных исследований; Международное научное братство украинских антропологов, этнографов и демографов. М.: Наука, 2000. – 535 с.

[35] М. Вебер. Протестанская этика и дух капитализма: монография. Ив-Фр.: Ист-Вью, 2002. 352 с.

[36] Tausch, Arno. Towards new maps of global human values, based on World Values Survey (6) data. *SSRN Electronic Journal* 1(1). P. 1-66. URL: https://www.researchgate.net/publication/274255438_Towards_New_Maps_of_Global_Human_Values_Based_on_World_Values_Survey_6_Data(Lastaccessed: March 2015).

РПЦ, спричинений ритуальною реформою московського патріарха Нікона, був жорстоко пригнічений. Україна стала одним з основних напрямків колонізації старообрядців з другої половини XVII століття, у середині XIX століття у Києві понад половина купців першої гільдії були старообрядцями.

За оцінками істориків, саме розкол «послужив тим самим силам і став основою тих самих процесів, що й реформація з наступними буржуазними революціями на Заході»[37]. Історичні факти підтверджують працьовитий та бережливий характер старовірів, які прагнули зберегти та примножити сімейний стан. Ідеологія розкольницького руху проповідувала аскетизм, що видаляв від забав, ледарства і життєвої порожнечі, і за такої проповіді «розкольник був працьовитий, діяльний, тямущий і заповзятливий у мирських справах»[38]. Тим не менш, стверджується, що російський розкол не створив жодного принципово нового релігійного світогляду. Російське православ'я, розколовшись зовні, зберегло свою цілісність в аксіологічному аспекті. Жодної особливої специфічно старообрядницької релігійної етики, яка відрізнялася б від життєвої етики традиційного російського православ'я, насправді не існує. Життєва етика старообрядництва є нічим іншим, як життєва етика православ'я, оскільки вона заснована не на індивідуалізмі, але в колективізмі, співпраці[39].

З цим твердженням можна погодитися, проте із суттєвим зауваженням. У старообрядництві постали протестантські настрої, які виявилися в іншому ставленні до праці, мирського життя та розуміння свого місця у ньому. Старовіри мали змогу створити і створювали свій особливий корпоративний капіталізм. «Ткацькі верстати були мало не в кожному будинку, і бідняки-хлібороби незабаром перетворилися на заможних промисловців. Багачі їх підтримували, даючи кошти, щоб наживатися, багатіти і робитися фабрикантами і мільйонерами»[40]. Допомога йшла від сильного до слабкого, який бажав і докладав зусиль до того, щоб стати сильним. У традиційній ж православній етиці любов до ближнього інтерпретується інакше: не в розумінні сильного, який допомагає слабкому, а в розумінні однаково безсилого, грішного, який співчуває ближньому та поділяє з ним несення його хреста. При цьому моральний закон розуміється вже не тільки як норма особистої поведінки, а й як основа загального морального життя. З етики вилучено роль індивідуальних імпульсів, дії православних мають бути підпорядковані колективним цілям.

Крім східного православ'я, у правобережній частині України після підписання Брестської унії (1596 р.) набула поширення українська греко-католицька церква, в яку поступово вплелися елементи римсько-католицького обряду. УГКЦ зазнавала постійних гонінь з боку Московського патріархату та світської влади. Взагалі історія РПЦ показує безліч прикладів нетерпимості до інакомислення. Ці тенденції знайшли свій відбиток і у російській літературі. Ф. Достоєвський зазначав: «Ідея, яку ми несемо людству, зовсім та, що вони несуть». «Місія російського народу – зберегти християнство, успадковане Росією від Візантії, у чистому, не зіпсованому, як на Заході, вигляді»[41]

Вочевидь, що і громадянський устрій Росії, і світоглядні релігійні установки сприяли формуванню слухняного стадного колективізму. Масова покірність, нерішучість у прийнятті самостійних рішень, сподівання на мудре керівництво стали ментальними характеристиками росіян. Такий світогляд підготував благодатний ґрунт для запровадження принципів комуністичної моралі після революції 1917 року. Атеїзм став релігією, він замінив православні догми іншими. Метою стало не спасіння душі, а світле майбутнє людства. «Революційний соціалізм… претендує бути релігією, яка встановлює світ справедливості та щастя», але рівність та щастя в такому суспільстві виявляються можливими лише у рабстві[42]. Відмінною рисою нової релігії стала революційна одержимість. М. Мамардашвілі писав про запрограмоване мислення, спрямоване на якусь містичну мету, до ідеалу в чистому вигляді, коли хочуть всього або нічого. А оскільки все здобути неможливо, то залишаються ні з чим. Цей максималізм відзначав також В. Короленко, коли писав про наївні очікування всього відразу[43].

Придушення свободи особистості – вузловий момент комуністичної ідеології. У досконалому суспільстві, у якому ідеал вже втілено, свобода людині не потрібна. Соціалізм – це стан, де мільйони людей будуть щасливі, причому «вони тоді тільки й стануть вільними, коли відмовляться від своєї свободи»[44]. Замість свідомого прагнення до свободи, через страждання та сумніви, народу пропонується шлях до спокою та безтурботності. «І люди зраділи, що їх знову повели як стадо», – підсумовує Великий Інк-

[37] Соболевская А. Духовные истоки российского предпринимательства. *Вопросы экономики,* 1993. № 8. С. 90.

[38] Гловели Г. Цивилизационный опыт России: необходимость уточнения. *Вопросы экономики*, 1993, № 8. С. 119.

[39] Первушин М.В. Православие и экономика: аксиологические ориентиры русского капитализма. *Богослов.RU*: вебсайт. URL https://bogoslov.ru/article/316074 (дата обращения 29.08.2008)

[40] Полное собрание сочинений Мельникова П. (Печерского А.). Т. 13. СПб., 1898. С. 331–333. С. 328.

[41] Достоевский Ф. Дневник списателя. *Федор Дстоевский. Антология жизни и творчества*: веб-сайт. URL: https://fedordostoevsky.ru/works/diary/

[42] Мигранян А. Мельтафоры революции: Токвиль и Достоевский. *«ОН»*, 1991. № 1. С. 175.

[43] див. Болдирєв І.А., Бакланова О.Г. Деякі неекономічні фактори економічного розвитку. *Вісник св.оціально-економічних досліджень. Збірник наукових праць ОДЕУ*. Вип. 3. Одеса: АТЗТ ІРЕНТ. 1999. С. 6-11.

[44] Достоевский Ф. М. Поли. собр. соч. Т. 14, Л., 1976, с. 235

візитор[45]. Підкорення, колективізм, терпимість і беззаперечна віра у світле майбутнє стали культовими цінностями, оскільки вони не суперечили усталеним нормам і догмам. Ініціатива та самостійні судження були непотрібні, вказівки спускалися зверху, – це остаточно атрофувало мислення Homo soveticus.

Такими є деякі джерела ментальних відмінностей між українцями та росіянами. Тому, незважаючи на спільне історичне минуле спочатку в Російської імперії, а потім в Радянському Союзі, ставлення до своєї долі у народів було різним. Із цим пов'язані нескінчені прагнення до визволення від будь-якого пригнічення. М. Міхновський, описуючи російсько-українські відносини після Лютневої революції 1917 року, писав: «Всі росіяни хочуть – унітарної («об'єднавчої») Демократичної Республіки, бо росіяни хочуть продовжувати колишнє панування над українцями, українці ж хочуть звільнитися від того панування… Московський народ – не та чи інша партія, а весь народ – хоче бути паном над українським народом. З цього спалахує боротьба між обома народами. Один бореться за своє визволення, другий – за своє панування над першим».

Знищення у 1918–1920 роках Української Народної Республіки не підірвало прагнення українського народу до набуття державності та незалежності. Воно залишалося в пам'яті народу та постійно виявлялося у повстаннях, військових та політичних акціях українського національно-визвольного руху на протязі всього XX ст. Державність була здобута в 1991 році, але незалежність нам доводиться завойовувати і досі.

Висновки

Спроби зрозуміти походження війни в Україні підштовхнули багатьох експертів шукати відповіді виключно у політичній сфері. Так, оглядачі лівого політичного спектру звинувачують НАТО у прагненні до розширення на Схід, що створює небезпеку для Росії та заважає її процвітанню. Помилка таких міркувань полягає у тому, що Захід не розуміє дійсні мотиви російської агресії.

Корінною причиною атаки на суверенітет України є політика Путіна щодо відновлення «Російського світу», більш етноцентричної версії старої Російської імперії, яка ніколи не зазнавала належної постколоніальної критики[46]. Притім не має значення, у колір якого прапору буде пофарбоване це прагнення – російського чи радянського. Чи то християнський похід заради «спасіння православ'я», чи «месіянсько-слов'янофільська ідея народу-Богоносця трансформується в ідею авангардної ролі російського пролетаріату у всесвітньо-історичному перевороті та побудові комуністичного едему»[47]. У будь-якому випадку ядром ідеології рашизму є консервування культурної відсталості і руйнування розвинутих цивілізацій[48].

В. Вернадський вказував, що прихильники російського імперіалізму «…визнають право творити культуру лише за великими націями і на цій підставі прирікають культуру 30-мільйонного українського народу на розчинення у великоросійському морі». Це режим, який не залишає місця для процвітання пострадянських республік. Вони не мають іншого виходу, крім як сподіватися на інтеграцію з успішними економічними та військовими блоками. Україна, яка найближче підійшла до цієї мети, заслуговує на кращий вибір, ніж насильницька участь в економічно відсталому порядку.

[45] Там само, с. 234.

[46] Savevska M. Ruminations on the war in Ukraine. *International Karl Polanyi Society*: URL:https://www.karlpolanyisociety.com/2022/04/25/ruminations-on-the-conflict-in-ukraine-maja-savevska/ (Last accessed 25.04. 2022).

[47] Кісь Роман. Фінал третього Риму … С. 55–61.

[48] Нацизм, фашизм і… рашизм: у чому відмінності і тотожності?. *АрміяINFORM.* Режим доступу: https://armyinform.com.ua/2022/03/08/naczyzm-fashyzm-i-rashyzm-u-chomu-vidminnosti-i-totozhnosti/

Інформація про автора:

Бакланова Олена Григорівна,
кандидат економічних наук,
доцент кафедри управління, фінансів та адміністрування
Одеський інститут Міжрегіональної Академії управління персоналом
19, вул. Чорноморського Козацтва, Одеса, 65000, Україна

Information about the author:

Baklanova Olena Hryhorivna,
PhD of Economics,
Associate Professor at the Management, Finance and Administration Department
Odessa Institute of Interregional Academy of Personnel Management
19, Chornomorskoho Kozatstva Str., Odesa, 65000, Ukraine

DOI

ГЛОБАЛЬНІ ВИКЛИКИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Брусєнцева О. А.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Глобалізація є визначальною складовою у процесі формування єдиного геоекономічного простору, як вирішальний фактор, що забезпечує консолідацію економічних, фінансових, політично-правових, соціально-культурних, науково-технічних і екологічних елементів національних господарств. Оскільки участь кожної країни в процесах глобалізації відбувається різним чином, формуються кардинальні відмінності, які задають тенденції та напрямок соціально-економічному розвитку національних економік.

Ринкова економіка характеризується багатьма суперечностями, вирішення яких призводить до переважно еволюційного розвитку сучасних міжнародних відносин.

Зокрема, до переліку таких суперечностей можна віднести протиріччя між продуктивними силами й відносинами економічної власності, фізичною й розумовою працею; зростанням потреб людства й обмеженими ресурсами; високим рівнем розвитку техніки й недостатнім рівнем освіти та кваліфікації робочої сили; досягнутим рівнем концентрації виробництва й недостатньо розвинутою спеціалізацією; наявними цифровим та інформаційним розривами між країнами; суперечності між окремими типами та формами власності; демократичними й авторитарними методами управління; економічними та адміністративними важелями регулювання економіки тощо.

Суперечності загострюються в ході глобалізації. Світ на початку третього тисячоліття стрімко змінюється. Новим змістом наповнюються усі сфери суспільного життя, скрізь перебудовується усталений звичний порядок, зміни в якому надають нових рис життю у планетарному масштабі. Еволюційний розвиток світового господарства знаходиться на стадії формування єдиного глобального геоекономічного простору на основі міжнародного поділу праці та міжнародних економічних відносин, в яких беруть участь системи суспільного відтворення різних країн.

Глобальні соціально-економічні перетворення породжують протиріччя, зокрема спричинювані протилежними тенденціями економічних процесів та явищ, які відбуваються у світовому господарстві, а також відмінністю інтересів глобального капіталу та національних економік.

З огляду на це слід постійно враховувати динамічність глобальної економічної системи, зважати на циклічність її розвитку, а особливо на суперечності між країнами, які можуть призводити до системних економічних та політичних криз, екологічних катастроф та масштабних міжцивілізаційних силових конфліктів.

Отже, військове вторгнення Росії в Україну можна розглядати як кульмінацію обумовленого цивілізаційним вибором конфлікту, яка відбувається на тлі кризових явищ глобального характеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Проблемами, які пов'язані з впливом процесу глобалізації на розвиток світової та національних економік, приділяли увагу багато вітчизняних та закордонних вчених. Серед них такі як: Г. Башнянін, О. Білорус, Л. Браун, Е. Гідденс, Л. Клайн, В. Кулішов, Т. Левіт, Д. Лукяненко, Ю. Макогон, М. Месарович, К. Омає, Е. Пестель, А. Печчеї, К. Попер, Р. Робертсон, Дж. Сорос, І. Уоллерстайн, Ф. Фукуяма та інші.

Дослідженням закономірностей виникнення кризових явищ займалася низка вітчизняних та іноземних вчених, серед яких значний внесок внесли Г. Беккер, Ф. Бродель, М. Кондратьєв, С. Кузнець, К. Маркс, Г. Менш, М. Портер, У. Ростоу, М. Туган-Барановський, Й. Шумпетер, Т. Шульц та інші.

Разом з тим, як сам процес глобалізації так і його вплив на глобальну та національні економіки, потребують подальшого детального вивчення з огляду на спричинювання криз у світі.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Вивчення впливу глобальних змін особливо важливо для України, яка продовжує трансформацію своєї соціально-економічної системи, пошук гідного місця в світової геоекономічній системі.

Кожна конкретна країна в ході глобалізації стикається з нерівномірністю розподілу переваг та негативних наслідків. Враховуючи це визначимо три групи загроз, небезпек та потенційних проблем, що є характерними для сучасного етапу розвитку інтернаціоналізації господарської діяльності країн.

Глобальні проблеми – це сукупність життєво важливих проблем людства, від розв'язання яких залежить його саме існування та перспективи розвитку.

Серед основних проблем, які вчені розглядали як потенційно дієві для України, можна виділити такі:

1) нерівномірність розподілу переваг від глобалізації в розрізі окремих галузей;

2) можливість деіндустріалізації;

3) можливість переходу контролю над економікою окремих країн від суверенних урядів в інші руки, у тому числі до більш сильних держав, транснаціональних (багатонаціональних) корпорацій чи міжнародних організацій;

4) можливість дестабілізації фінансової сфери в умовах потенційної регіональної чи глобальної нестабільності.

Під час російсько-української війни реально проявилися більшість з цих проблем. Особливо відчутними є третя та четверта. Також постало багато інших, пов'язаних напряму з фізичним руйнуванням (знищенням) цілих міст, підприємств, об'єктів інфраструктури, порушенням логістичних ланцюжків постачань. Таким чином, локальні військові і водночас економічні події в одній країні (Україні) вже мають регіональні та навіть глобальні кризові наслідки, що прогнозувалося експертним економічним середовищем ще в середині січня 2022 р.

Формулювання цілей (постановка завдання). Метою дослідження є вивчення впливу глобальних проблем людства, які спровоковані російським вторгненням.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки. Глобалізація економіки – це новітній, складний, багатогранний та багаторівневий процес закономірної якісної трансформації світового співтовариства «у відкриту цілісну систему інформаційно-технологічних, фінансово-економічних, суспільно-політичних, соціально-культурних взаємозв'язків і взаємозалежностей»[1].

Така система взаємозв'язків людини, суспільства і природи уявляється єдиним цілим у масштабах усієї планети. Водночас, глобалізацію слід розуміти як діалектичний процес, що охоплює як інтеграцію, так і розпад, як спільне (загальне), так і часткове, як диференціацію, так і гомогенізацію[2].

Процес глобальної трансформації є об'єктивним проявом дії загальних законів та закономірностей, які охоплюють усі сфери суспільного життя і формують новий постіндустріальний устрій в багатьох країнах світу.

Дослідженням сучасних трансформаційних перетворень займається глобалістика – нова міждисциплінарна наука, яка бере свій початок з 1960-х рр.. В 1968 р. створено Римський клуб, який досить швидко став впливовим органом. В 1972 р. було опубліковано першу доповідь Римського клубу – «Межі зростання»[3].

До основних концепцій глобалістики відносяться концепції: «меж зростання», «сталого розвитку», «універсального еволюціонізму», «мітозу біосфер», «світ-системного аналізу», «контрольованого глобального розвитку». Всі вони визначають основні тенденції глобалізації, однак ще знаходяться на етапі розвитку і подальших досліджень. Єдине бачення напрямків вирішення глобальних проблем цивілізації залишається предметом дискусій.

На відміну від інших наук, глобалістика вивчає кризи не як аномалію чи патологію, а як абсолютно нормальне та неминуче явище, як джерело розвитку суспільства. Глобальна економіка розглядається як система, що є перманентно кризовою, при цьому в центрі уваги знаходяться всі напруженості, конфлікти, катастрофи. Теоретичне підґрунтя, що характеризує особливості розвитку глобальної економіки ми пропонуємо шукати на перетині глобалістики, теорії організацій, макроекономічних підходів щодо циклічного руху економічних систем.

Глобалістика виявляє причини і генезис глобальних проблем, критерії їх визначення і підходи до систематизації. Проблеми можна розглядати як глобальну за певними критеріями, що:

- виникають у результаті об'єктивного розвитку суспільства;
- носять планетарний характер, зачіпають інтереси всіх народів і держав;
- мають комплексність і складний внутрішній взаємозв'язок;
- загрожують усьому людству;
- потребують невідкладних рішень,
- вимагають зусиль усього світового співтовариства.

Можна навести різні приклади всеосяжних, тобто глобальних проблем людства. Зокрема, українські дослідники виділяють такі проблеми: 1) демографічні; 2) продовольчі; 3) деградація земель; 4) енергетичні та сировинніа; 5) проблеми миру і роззброєння; 6) проблеми подолання відсталості країн, що розвиваються; 7) екологічні; 8) соціальні; 9) політичні; 10) економічні[4].

Проаналізуємо вплив російсько-української війни на становище в світі з огляду на поглиблення вказаних глобальних проблем.

---

[1] Куцик П. О., Ковтун О. І., Башнянин Г. І. Глобальна економіка: принципи становлення, регулювання та розвитку: монографія. Львів: Видавництво ЛКА, 2015, 594 с.

[2] Whose World Order? Uneven Globalization and the End of the Cold War. Holm H-H., Sørensen G. N.Y., 1995. *Taylor & Francis Group* : веб-сайт. URL: https://www.taylorfrancis.com/books/edit/10.4324/9780429267857/whose-world-order-hans-henrik-holm-georg-s%C3%B8rensen

[3] Медоуз Д, Рандерс Й, Медоуз Д. Межі зростання. 30 років потому. Київ, 2018. 464 с.

[4] Глобальна економіка: навч. посіб. / Вдовенко Н.М. та ін. Київ, 2003. 319 с.

1. Економічна ситуація

Світова організація торгівлі (СОТ) у своїх заявах визнала Російську Федерацію стороною у війні. СОТ прогнозує сповільнення зростання світового ВВП з 5,7% (2021 р.) до 2,8% – у 2022 р. та 3,2% – у 2023 р. Прогноз щодо очікуваного зростання фізичного обсягу світової торгівлі товарами за підсумками 2022 р. був погіршений з 4,7 до 3% (з можливістю подальшого перегляду через невизначеність розвитку подій), в 2023 р. очікується зростання на 3,4%[5].

Згідно з оцінками аналітиків Світового банку, більше половини українських підприємств зупинили діяльність через війну, а решта працюють зі значними обмеженнями. Блокування Росією українських морських портів призвело до скорочення експорту вдвічі, а експорту зерна - на 90%. В областях, де йдуть бойові дії, були розташовані понад 30% підприємств, які створювали понад 50% ВВП. Найбільше постраждали ті галузі, в яких неможлива дистанційна робота. Уряд України прогнозує, що цього року зберуть врожай у 70% відсотків від норми. Збитки для української інфраструктури експерти вже станом на березень оцінювали як більше ніж 2/3 українського ВВП. Міністерство економіки оцінює в 16% втрати ВВП України в першому кварталі 2022 р. У відповідності з прогнозами Світового банку, за підсумками року ВВП України впаде на 45,1%. На думку експертів, для відновлення до довоєнного рівня знадобиться понад десять років. Водночас, ВВП Росії, як очікується, скоротиться приблизно на 11,2%[6].

9 березня 2022 року вийшов новий прогноз розвитку світової економіки від Economist Intelligence Unit «Global Economic Outlook 2022. Assessing the impact of war on G7 economies, Russia and Ukraine». Оцінку темпів зростання світової економіки знижено з 3,9% ВВП (до війни росії з Україною) до 3,4% ВВП. Економіка країн зони євро зросте на 3,3% ВВП (до війни було 4% ВВП). Коригування зроблено у відповідності до очікуваного зростання цін на енергоресурси та сільськогосподарську продукцію, а також через логістичні складнощі у ланцюжках виробництва товарів. Economist Intelligence Unit вважає, що економіка Росії скоротиться на 10%, що набагато гірше, ніж було під час дефолту 1998 року. Економіка України практично зменшиться, втративши 46,5% ВВП[7].

Прогнозується в 2022 р. зростання інфляції до 5,7% в розвинутих країнах і до 8,7% в країнах, що развиваються. Зменшуються темпи зростання в країнах, що мають найменші наслідки від ситуації в Украине - 4,4% для КНР (було 4,8%) та 8,2% для Индии (було 9%). Темпи зростання в 2022р. збільшать тільки експортери нафти – Саудовська Аравія (7,6% замість 4,8%) та Нігерія (3,4% замість 2,7%), а також Бразілія (0,8% замість 0,3%), яка покращить показники за рахунок постачання продуктів харчування. Внаслідок війни в Україні ціни в світі на енергетичні товари та продовольство будуть зростати до кінця 2024 р.[8].

Як прогнозує віце-президент Групи Світового банку з питань збалансованого розвитку Індерміт Гілл., відбудеться «найбільший шок на ринку споживацьких товарів с 1970-х рр. Це збільшує вірогідність стагфляції»[9].

Звісно, будь-які прогнози насьогодні є високоспекулятивними. Вони містять оцінку багатьох динамічних чинників.

Компанії всього світу відчули в квітні 2022 р. погіршення з постачанням товарів і логістикою, збільшенням інфляції, що пов'язано з чергової хвилею сплеску COVID-19 в Китаї. Попит в Китаї на бензін, дизельне і авіаційне паливо буде в квітні на 20% нижче (в східної частині – на 40%), ніж в 2021 р. Падіння попиту буде найбільшим з початку епідемії в Ухані 2 роки тому. Технологічний центр Шеньчжень вийшов з майже місячного блокування, Шанхай – найбільший в світі контейнерний порт, залишається зачиненим з 28 березня 2022 р. Кожен п'ятий контейнеровоз застряг в портах по всьому світу. З них 30% припадає на Китай. Коли обмеження будуть зняті, порти США стикнуться з проблемою різкого перевантаження, яка посилюватиметься за рахунок хвилі відкладених вантажів зі знову відкритих заводів в Китаї. Це призведе до підвищення ставок фрахтування і створить затори в портах по всьому світу.

В числі позитивних новин – відкриття Китаєм 13 квітня 2022 р. нового залізничного маршруту в Європу в обхід Росі через Каспійський та Чорноморський регіони. Цей шлях довжиною понад 11 тисяч км проходить територіями Казахстану, Азербайджану, Румунії, Угорщини, Словаччини, Чехії до кінцевої точки – м. Мангейм в Німеччині.

Важлива новина останніх днів, яка багатьма залишилася непоміченою – це заборона через високу інфляцію експорту пальмової олії Індонезією. В країні турбуються, щоб забезпечити населення харчами

[5] International Monetary Fund. 2022. World Economic Outlook: War Sets Back the Global Recovery. Washington, DC, April. URL: https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2022/04/19/world-economic-outlook-april-2022 (Last accessed: 28.04.2022).

[6] Там само

[7] Global Economic Outlook 2022. Assessing the impact of war on G7 economies, Russia and Ukraine. *Economist Intelligence Unit* : веб-сайт. URL: https://www.eiu.com/n/webinars/global-economic-outlook-april-2022/ (Last accessed: 28.04.2022).

[8] Global Economic Outlook 2022. Assessing the impact of war on G7 economies, Russia and Ukraine. *Economist Intelligence Unit* : веб-сайт. URL: https://www.eiu.com/n/webinars/global-economic-outlook-april-2022/ (Last accessed: 28.04.2022).

[9] Через війну ціни на паливо і продовольство ростимуть до кінця 2024 року, – Світовий банк. *24 канал 24tv.ua* : веб-сайт. URL: https://economy.24tv.ua/cherez-viynu-tsini-palivo-prodovolstvo-rostimut-do-kintsya-2024_n1964103. (дата звернення: 28.04.2022).

та запобігти голоду, в той час, як ціни на них шалено ростуть, що спричинено російським вторгненням в Україну. Індонезійська заборона спричинить значний ріст цін на продукти, в умовах, коли й так мільярди людей знаходяться на межі голоду. Ціни на всі рослинні олії через різке скорочення пропозиції на світових ринках, зростуть у рази. Для Росії це може обернутися повним крахом харчової галузі – агресор імпортує 97% пальмової олії саме з Індонезії[10].

2. Продовольча криза та деградація земель

Вже є ознаки продовольчої кризи, яка суттєво поглибить наявну гуманітарну кризу у світі, найгіршу від часів Другої світової війни. Значним чином це обумовлено тим, що загарбники вдаються до тиску на продовольчому ринку. Росіяни намагаються зірвати посівну кампанію, обстрілюють сільськогосподарську інфраструктуру й склади з пальним, вивезять зерно на свою територію, мінують поля, сільськогосподарську інфраструктуру та техніку, блокують українських портів, через які Україна експортувала продовольство.

За оцінками Всесвітної продовольчої програми ООН (ВПП ООН), до війни Україна виробляла кількість продовольства, достатню для 400 млн. людей[11].

Україна та Росія є великими виробниками сільгосподарської продукції та двома основними експортерами зернових та олійних культур, які в 2021 р. забезпечили близько 30% обсягу світового експорту пшениці та реалізували майже 80% світової торгівлі соняшниковою олією та продуктами перероблення насіння соняшнику. Україна також є одним із найважливіших постачальників у світі кукурудзи та іншої важливої сільгосппродукції, яка представлена у переважній більшості країн світу та є особливо важливою для країн Азії, країн Близького Сходу та Північної Африки, включно із Єгиптом і Ліваном, чия стабільність є першорядною для регіону[12].

За розрахунками ВПП ООН, з 811 млн. людей, які постійно голодують в 43 країнах, 283 млн. страждають від гострого дефіциту продовольства, а 45 млн. балансують на межі голодної смерті. Очевидно, що кожен день війни наражає мільйони найбідніших верств населення на небезпеку голоду, і, якщо не зупинити війну в Україні, то її наслідком, ймовірно, вказані кількості будуть подвоєні[13].

3. Гуманітарна криза (демографічні і соціальні проблеми)

Гуманітарна катастрофа в Україні – це частина російської воєнної стратегії, спрямована на те, щоб схилити Україну до капітуляції. Кількість біженців, які виїхали з України від початку повномасштабного російського вторгнення станом на 28 квітня 2022 р. становить 5 429 739 осіб. Найбільше українців виїхало до Польщі (2,9 млн.), Румунії (774 094), Угорщині (489 754), Молдові (433 214) та Словаччині (354 329) осіб[14].

Переважна більшість з цих людей водночас втратила роботу та засоби до існування, що є складною соціальною проблемою. Враховуючи наявну міграційну тенденцію, а також зниження рівня народжуваності і збільшення темпів еміграції населення ще в передвоєнні роки, відмічаємо, що частка пенсіонерів у найближчому майбутньому може стати більшою за частку працездатного населення. В довгостроковому вимірі наша економіка потребуватиме додаткової робочої сили, в тому числі й з-за кордону.

В зонах, де проходять бойові дії, тривають цілодобові обстріли. На тимчасово окупованих територіях відбувається вбивство цивільного населення та здійснюється мародерство. Брак або відсутність їжі, води, медикаментів та бензину, відсутність електрики, доступу до комунальних послуг та комунікацій – це повсякдення людей, що знаходяться під окупацією, фактично, в умовах гуманітарної катастрофи. Багато де евакуація неможлива. Виникають почуття відчуженості, інформаційної відірваності, психологічні проблеми.

Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ) відмічає, що збільшення військової присутності та діяльності росіян в цивільних районах, руйнування будинків та інфраструктури, внутрішнє переміщення населення, а також велика кількість жінок і дівчат, які залишають Україну, спричинили високий ризик сексуального насильства та торгівлі людьми. До того ж російські військові використовують сексуальне насильство як знаряддя війни.

Подібним знаряддям є акти залякування на зразок демонстративного обстрілу російськими ракетами центру Києва 28 квітня 2022 р. Ця демонстрація неприхованої агресії і небажання припинити війну з боку Росії відбулася безпосередньо під час перебування в місті генерального секретаря ООН Антоніо Гутерріша.

Війна з Росією – це не тільки смерті та нищення соціальної сфери, але й руйнування історичних будівель, церков, пам'ятників, художніх галерей, бібліотек і навіть унікальних технічних засобів, усього чим

[10] Grains-edible oils near multi-year highs as Indonesian ban curbs supplies contributors. Naveen Thukral, Mei Mei Chu – Reuters. *National Association of Securities Dealers Automated Quotation – NASDAQ* : веб-сайт. URL:https://www.nasdaq.com/articles/grains-edible-oils-near-multi-year-highs-as-indonesian-ban-curbs-supplies (Last accessed: 28.04.2022).

[11] Там само.

[12] WFP – saving lives, preventing famine. United Nations World Food Programme : веб-сайт. URL: https://www.wfp.org/stories/wfp-saving-lives-preventing-famine. (Last accessed: 28.04.2022).

[13] Там само.

[14] Дані Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ). УВКБ ООН, Агентство ООН у справах біженців: веб-сайт. URL: https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine (дата звернення: 28.04.2022).

могли би пишатися українці. З огляду на це доречно згадати знищення найбільшого у світі літаку Ан-225 «Мрія», що, зокрема, використовувався і для перевезення гуманітарних вантажів.

Міністерство культури та інформаційної політики України звинувачує Росію у скоєнні воєнних злочинів через знищення чи пошкодження 242 об'єктів культурної спадщини. ЮНЕСКО підтвердило пошкодження 110 таких об'єктів з моменту початку російського вторгнення. В це число входять 48 релігійних об'єктів (російські військові використовують церкви для зберігання боєприпасів, розміщують в них вогневі позиції), 10 музеїв, 22 історичні будівлі, 11 будівель, присвячених культурним заходам, 13 пам'ятників і 6 бібліотек. Війна триває, цей список, нажаль, буде поповнюватися. Особливо цинічними з огляду на те що росіяни звинувачують Україну в «нацизмі» є ураження місць масового вбивства євреїв під час Другої світової війни. У Києві російські ракети вдарили в район меморіалу Голокосту «Бабин Яр», російські обстріли пошкодили Менору меморіального комплексу Голокосту Дробицький Яр на околиці Харкова[15].

4. Зростання витрат на оборону. Прихована підтримка агресора

Ще однією проблемою для глобальної економічної системи є різке зростання оборонних видатків в світі. Стокгольмський міжнародний інститут дослідження проблем миру (Stockholm International Peace Research Institute – SIPRI) провів аналіз глобальних витрат на оборону і вирахував, що їх збільшення розпочалось у 2014 р., після російської агресії у Криму та на Сході України. У 2021 р. досягнута відмітка у $2 трлн.

За останнє десятиліття військові асигнування США, частка яких є найбільшою в світі, становили 39% глобальних витрат. У 2021 р. на потреби оборони США витрачено $801 млрд. Європейські витрати у 2021 р. становили 20% світових витрат. Тепер, після повномасштабного вторгнення Россії в Україну, європейські уряди планують ще більше наростити витрати на оборону. Оборонний бюджет Китаю, що є другим за величиною у світі, оцінюється у 14%[16].

Негативним проявом корумпованості країн Європи є факт продажу Росії продукції військового призначення в обхід ембарго. За 2015-2022 рр. найбільшу кількість такої продукції продали Париж і Берлін – на 273 млн євро. З огляду на це особливо цинічними виглядають заклики окремих німецьких політиків не постачати зброю в Україну[17].

5. Загроза ядерної війни

Глобальна загроза для людства в наслідок вторгнення Росії – це безпосередньо ядерний тероризм та шантаж всіх країни світу. Російські окупанти відразу з початком вторгнення в Україну поставили світ на межу нової ядерної катастрофи. Вони захопили атомні об'єкти, чітко знаючи, що будь-який постріл або технологічний збій можуть призвести до мільйонів жертв. Міжнародні наглядові органи, зокрема МАГАТЕ, нічим не зарадили, щоб зупинити ядерний тероризм Росії.

Дії російських військових загрожують безпеці всього світу, про що свідчать і поведінка армії РФ на ядерних об'єктах України, і постійні обіцянки ось-ось застосувати ядерну зброю. Внаслідок захоплення Чорнобильської АЕС понад три тижні в заручниках перебував 61 працівник станції. Замість належних 12-ти годин їхня зміна тривала 600 годин.

В полоні агресора перебувають 168 оборонців станції, які гідно виконували свій військовий обов'язок, не відступивши перед рашистською навалою, зберігаючи відповідальність захистити весь світ від можливих наслідків (інформація Нацгвардії)[18].

9 березня 2022 р. через обстріли станцію було знеструмлено. Без електрики не могли працювати системи безпеки, зокрема, охолодження відпрацьованого ядерного палива. Загроза ядерної катастрофи у Чорнобилі, та ще масштабнішої, ніж та, що сталась у 1986 р., була цілком реальною. Над Чорнобильською атомною станцією знову підняли український прапор після окупації російськими військами протягом 37 днів.

Окупанти захопили Запорізьку АЕС. Під час атаки на ЗАЕС вони влаштували бій та стрілянину, у тому числі з використанням важкої техніки, що теж могло спричинити катастрофу[19]. Дві російські крилаті ракети пролетіли над Хмельницькою АЕС 25 квітня 2022 р., ще дві – над Запорізькою АЕС в річницю Чорнобильської трагедії, 26 квітня 2022 р.

---

[15] Як Росія знищує національну і культурну спадщину України (фотогалерея). *Радіо Свобода* : веб-сайт. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/foto-ruynuvannya-viyna-ukrayina/31823926.html (дата звернення: 28.04.2022).

[16] Trends in World Military Expenditure, 2021, April 2022, SIPRI Military Expenditure Database. Stockholm International *Peace Research Institute (SIPRI)* : веб-сайт. URL: https://www.sipri.org/media/press-release/2022/world-military-expenditure-passes-2-trillion-first-time (Last accessed: 28.04.2022).

[17] Trends in World Military Expenditure, 2021, April 2022, SIPRI Military Expenditure Database. Stockholm International *Peace Research Institute (SIPRI)* : веб-сайт. URL: https://www.sipri.org/media/press-release/2022/world-military-expenditure-passes-2-trillion-first-time (Last accessed: 28.04.2022).

[18] Ядерний тероризм з боку Росії триває: оборонці України згадали трагедію Чорнобиля. *24 канал 24tv.ua* : веб-сайт. URL: https://24tv.ua/yaderniy-terorizm-boku-rosiyi-trivaye-oborontsi-ukrayini-zgadali_n1963416 (дата звернення: 28.04.2022).

[19] Там само.

6. Глобальна екологічна катастрофа

Екологічні проблеми є доволі гострими в Україні, особливо такі, що стосуються забруднення водойм, ґрунтів і повітря. Ці загрози обумовлюють нові ризики в сфері охорони здоров'я, безпеки та економіки. В ході вторгнення до них додалось багато нових проблем. Наприклад хімічна загроза, зокрема забруднення шкідливими речовинами, що є продуктами горіння або розкладу вибухових речовин, або складовими уражаючих елементів боєприпасів. Або ж мінування території. Станом на 11 квітня 2022 р., територія України, на якої необхідно виконати комплекс заходів із гуманітарного розмінування за попередніми оцінками складає близько 300 тис. кв. км – майже половина країни[20].

До глобальних екологічних проблем доєдналися масштабні пожежі на півдні Сибіру, які вже зачепили Казахстан і ширяться в бік Уралу. На перший погляд вони не мають стосунку до подій в Україні. Проте певний зв'язок з цими подіями прослідковується, адже зупинити поширення вогняної стихії нікому. Працівників пожежних загонів масово забрали на війну. Також для обслуговування бойових дій вивезли значну кількість техніки, що б мала протистояти вогню. Особливо авіаційної, якою можна було б доставляти людей на важкодоступні ділянки в тайзі та здійснювати гасіння вогню з повітря.

Масштабні пожежі часто є штучними за походженням. У підпалах приховується незаконна вирубка лісів. Цього року масові пожежі розпочались надзвичайно рано, ще задовго до початку літа. В Сибіру та на Далекому Сході станом на кінець квітня 2022 р. площа загорянь складає не менше ніж 110227 га. З наближенням літа колосальна пожежа вперше буде розповсюджуватись цілком неконтрольовано. До осені значна частина Євразії може перетворитись на випалені території. Вже зараз в бік Арктики вітри зносять гігантську кількість вуглекислого газу, що неминуче викличе підвищення там температури й посилине танення полярних льодів. Наслідки таких подій для цілого світу навіть важко прорахувати.

7. Енергетична і сировинна проблема

Невідновлювані джерела ресурсів довгий час були єдиними і залишаються найпоширенішими засобами отримання енергії, яку людство використовує для свєї економічної діяльності. Держави, які володіють такими ресурсами, стають впливовими гравцями на геополітичній арені. Нафта виявилась приводом або принаймні вагомою причиною війн на Близькому Сході.

Росія надзвичайно активно і постійно використовувала «газовий аргумент» як чи не основний засіб проведення зовнішньої політики. Таким чином забезпечувався вплив не тільки на країни пострадянського табору, але й практично на всю Європу. Згідно дослідження американського вченого Майкла Росса «The Oil Curse: How Petroleum Wealth Shapes the Development of Nations» наявність нафти, газу або інших природних ресурсів веде до авторитазму в країні: чим більше ресурсів і чим вони дорожчі – тим нижча імовірність розвитку демократії у країні[21].

Широко відома концепція «ресурсного прокляття», як прояв «голандської хвороби». Вона полягає у наявності зворотнього зв'язку між рівнем наявних природних ресурсів та темпами економічного розвитку.

З іншого боку, динаміка економічного зростання визначає інтенсивність зрушень у соціальному та культурному житті населення, що є визначальним для поширення демократичних цінностей в суспільстві. Це безпосередньо стосується України, яка спробувала вийти з-під зони впливу Росії, виконуючи надскладне завдання – знайти способи стати енергетично незалежною державою.

З початком активної фази війни Росії проти України в 2022 р., мінімізація або відмова від імпорту енергоресурсів з РФ стали визначним чинником безпеки для Європи і світу.

На сьогодні існують три основні шляхи, якими можна позбутися від енергетичної залежності:

- диверсифікація поставок енергоресурсів і сировинних товарів;
- енергоефективність;
- розвиток внутрішнього потенціалу відновлюваних джерел енергії.

ЄС імпортує 90% споживаного природного газу. А частка РФ в імпорті газу до Євросоюзу становить 45%. Країна-агресор також постачає до ЄС 25% нафти, 45% вугілля та 20% урану. У 2021 році витрати Європейського Союзу на російські енергоносії склали 99 млрд євро. Протягом місяця від початку війни, попри заклики окремих держав застосувати жорсткі санкції, країни ЄС додатково витратили понад 18 млрд євро на закупівлю енергоносіїв в Росії. Якщо країни-імпортери не введуть повне нафтогазове ембарго, то цьогоріч РФ на експорті енергоносіїв може заробити майже 321 млрд. долл. Це на 30% більше, ніж у 2021 році.[22] Такі надприбутки обумовлені рекордними цінами на нафту та природний газ, тому є реалістичними навіть за умови скорочення продажів.

[20] Майже половина території України потребує розмінування – ДСНС. *Інформаційне агенство «Інтерфакс-Україна»* : веб-сайт. URL: https://ua.interfax.com.ua/news/general/823156.html (дата звернення: 28.04.2022).

[21] Michael L. Ross. The Oil Curse: How Petroleum Wealth Shapes the Development of Nations. Publisher : Princeton University Press, 2012. 312 P.

[22] Putin May Collect $321 Billion Windfall If Oil and Gas Keep Flowing. *The Bloomberg* : веб-сайт. URL: https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-04-01/putin-may-collect-321-billion-windfall-if-oil-gas-keep-flowing?srnd=premium-europe (Last accessed: 28.04.2022).

Попри те, що всі країни ЄС засуджують російську агресію, бездіяльність в енергетичній сфері та подальший імпорт російського викопного палива сприятимуть продовженню фінансування війни та тероризму. Завдання України – добитися енергетичного ембарго. Тільки це зможе зупинити фінансування російської агресії, газовий шантаж. Напрямками подолання односторонньої залежності від Росії є збільшення видобутку та експорту газу з інших країн, збільшення кількості терміналів постачання скрапленного газу.

8. Політичні проблеми

Проводячі паралелі, звернімось до початку військового вторгнення СРСР до Афганістану. Окупація Афганістану була кроком до можливого контролю над світовими джерелами нафти. Ця війна свого часу протиставила Радянський Союз більшості світової спільноти з огляду на норми поведінки, що є прийнятними і яких мають дотримуватися у міжнародному спілкуванні. Так само неприйнятним є зміст промови В. Путина 21 лютого 2022 р., яка була не тільки про Україну. Фактично він заявив про невизнання суверенітету та територіальної цілісності багатьох інших країн – сусідів Росії, оголосив монополію на своє право сили, а також на інтеграційні проекти в регіоні. Загарбник декларує цілі, що полягають у підпорядкуванні насильницьким шляхом таких країн, як Казахстан, Молдова, Естонія, Латвія, Литва, Болгарія, Польща, Румунія, Словаччина, Угорщина[23].

Зараз, одним з важливих наслідків вторгнення РФ в Украину стане поступовий колапс пострадянського геополітичного простору, втрата країною-агресором провідної ролі в регіональних інтеграційних процесах, остаточний відхід від моделі «двополярного світу». Всі цивілізовані країни мають розпочати будівництво іншої моделі взаємовідносин, яка виключає співробітництво з Росією, збільшує ізоляцію, веде до послаблення її економіки шляхом безпрецедентної кількості санкцій, введення ембарго на енергоносії, заморожування рахунків за кордоном. В НАТО та ЄС переглядаються доктрини та розробляються плани реалізації нової политики, які охоплюють практично всі аспекти відносин з Москвою, від оборони і фінансів до торгівлі і міжнародної дипломатії[24].

Для України в сучасному геоекономічному контексті формуються унікальні умови для входження в європейське інтеграційне об'єднання, перехід від політики євроінтеграційних очікувань до політики активних євроінтеграційних дій. Виходячи з наявності внутрішніх і зовнішніх проблем, інтеграція має втілювати загальнонаціональну ідею приналежності України загальнолюдським та європейським цінностям, які вона зараз відстоює на війни шляхом втрат життя своїх найкращих громадян. Відбувається настання нового мирового порядку, в котрому Росія, безумовно, втратить свій вплив після 30 років безумовного лідерства на пострадянському просторі.

Історична зустріч на базі ВПС США в Рамштайні 26 квітня 2022 р., яку організували США, зібравши близько 40 міністрів і головнокомандувачів збройних сил країн – друзів, партнерів і союзників України, дозволила сформувати нову проукраїнську коаліцію. Союзники щомісяця зустрічатимуться для обговорення оборонних потреб України.

Формула «стримування + діалог» щодо Росії вже не працює. Вона поступилася місцем лінії на «знешкодження Росії», а саме: а) ліквідація вуглеводневої залежності від Росії, б) політична, культурна, науково-технічна ізоляція Росії; в) ліквідація її ядерного арсеналу. Окремо постає питання взаємовідносин всіх впливових країн Старого і Нового Світу, включно з Азійськими країнами і, перш за все, з Китаєм. Слід зазначити, що ця тема потребує окремого дослідження з точки зору зміни глобальних політичних сил.

Висновки

На основі проведеної розвідки маємо констатувати, що новітня російсько-українська війна, яка триває зараз, має значний вплив на світову економічну систему. Відбувається дуже динамічний відхід глобальної економіки від равноважного стану, загострення майже всіх глобальних проблем людства, що безпосередньо є наслідком російського вторгнення, настання стан хаосу і неможливість зробити прогноз розвитку подій на майбутнє.

Особливістю сучасної ситуації є те, що кризові явища надзвичайно швидко поширюються в світовому господарстві, втягуючи в свою орбіту практично всі країни світу. Саме тому ми пропонуємо поточну ситуацію в глобальному світі визначити як своєрідну «**синергію кризових явищ»**, розвиток яких обумовлено російсько-української війною.

У 2022 р. російське вторгнення завдало українській економіці удару, масштаби якого можна порівняти з руйнуваннями Другої Світової війни. З практичної точки зору вже сьогодні необхідно виробити параметри, контури економічної політики, яка буде впливати на повоєнний стан виробників товарів та послуг, ресурси домашніх господарств та держави. Потрібна працююча, динамічна модель як для ефективного використання репарацій від Росії, так і для міжнародної допомоги з різних джерел.

[23] NATO must decide European security beyond the Ukraine war. Pearson W. Robert. *The Hill* : веб-сайт. URL: https://thehill.com/opinion/international/3267194-nato-must-decide-european-security-beyond-the-ukraine-war/ (Last accessed: 28.04.2022).

[24] .U.S., allies plan for long-term isolation of Russia. *The Washington Post : веб-сайт. URL: https://www.washingtonpost.com/national*-security/2022/04/16/us-nato-isolate-russia/ (Last accessed: 28.04.2022).

Застосування економічних санкцій проти Росії під час і після закінчення війни є вже визнаним видом реакції міжнародного співтовариства на ситуації, в яких проявляється насильство або існує ризик його застосування. Подібні санкції є правомірними з погляду міжнародного права за умови, якщо вони не суперечать нормам прав людини та міжнародному гуманітарному праву.

На теоретичному рівні перспективи і напрямки відновлення економіки України пропонується розглядати з урахуванням циклічності розвитку глобальної економіки. З точки зору системного підходу взаємодія національних господарств, як елементів системи глобальної економіки, являє собою безперервний динамічний процес взаємовідносин, взаємозалежностей. Микола Кондратьєв підкреслював наявність зв'язку між економічними та політичними циклами. Кондратьєв М. визначив кілька процесів, типових для фаз, – «емпіричних правильностей». На початку «підвищувальної» фази відбувається глибоке зміна життя капіталістичного суспільства, якому передують значні науково-технічні нововведення. Згодом кожна «підвищувальна» фаза неминуче змінюється «знижувальною», що зазвичай супроводжується війнами та революціями, а завершується масштабною кризою, яка у свою чергу теж може тривати кілька років[25].

Глобальна криза починається приблизно за п'ятнадцять років до завершення «знижувальної» фази, весь цей час світова економіка падає, а після досягнення «дна» переходить у «підвищувальну» фазу. Якщо екстраполювати досвід минулого століття на сучасність, наразі відбувається закінчення п'ятого і початок шостого Кондратьєвського циклу. Початок кризи (2018–20 рр.) співпав в часі з епідемією коронавірусу SARS-CoV-2 і був відстрочений в часі шляхом активного стимулювання споживчого попиту, безпрецедентної підтримки банківського та реального сектору, що дозволило утримати глобальну економіку на плаву. Природний хід подій виявився порушений і криза набула затяжного характеру.

Зазначимо, що криза обов'язково закінчиться, набувачем вигоди на черговій «підвищувальній» фазі може стати і Україна, якщо зуміє знайти «порятунок» – новий об'єкт для докладання творчих сил цивілізації, впровадження нових відкриттів та досягнень у виробництво, прискорення інновацій. І, можливо, повоенний час відкриє згодом колосальні інноваційні та інвестиційні можливості для України (план Маршалла 2.0 для України)[26].

Афганська війна (1979–1989 рр.) свого часу різко загострила внутрішні дезінтеграційні процеси, які визначили розпад СРСР. Аналогічна ситуація спостерігається в Росії і зараз, причому слід враховувати у рази більшу відкритість та вразливість її економіки зараз. Ізоляція Росії від західного світу та ліквідація енергетичної залежності Європи майже реалізована. Вона супроводжується важким «ламанням» економіки ЄС, але до кінця цього року має бути завершена. Російська економіка тепер деградуватиме прискореними темпами.

В Україні для ефективної післявоєнної відбудови країни потрібно вирішити чотири базові проблеми, які є основою для майбутньої економіки країни:

1. Зміна системи управління;
2. Повернення населення (демографічне вирівнювання);
3. Зміна підходів до зовнішньої політики;
4. Побудова нової (новітньої) економічної моделі розвитку.

[25] Мельник А.О. Світові економічні кризи в економіці України та їх наслідки. *Глобальні та національні проблеми економіки.* Миколаїв : 2014. Вип. 2. С. 108–113.

[26] Юрчишин В. Декілька міркувань про «план Маршалла» для України. *Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова* : веб-сайт. URL: https://razumkov.org.ua/statti/dekilka-mirkuvan-pro-plan-marshalla-dlia-ukrainy, (дата звернення: 12.04.2022).

Інформація про автора:

Брусєнцева Ольга Анатоліївна,
кандидат економічних наук,
старший викладач кафедри економіки, підприємництва та менеджменту
Навчально-науковий інститут менеджменту та психології
Державного закладу вищої освіти «Університет менеджмету освіти»
Національної академії педагогічних наук України
52А, вул. Січових стрільців, м. Київ, 04053, Україна

Information about the author:

Brusientseva Olha Anatoliivna,
Ph.D.,
Senior Lector at the Department of Economics, Entrepreneurship and Management
Educational and Scientific Institute of Management and Psychology of State Institution of Higher Education
University of Educational Management National Academy of Educational Sciences of Ukraine
52A, Sichovykh Striltsiv str., Kyiv, 04053, Ukraine

DOI

СУЧАСНІ ЗДОБУТКИ ТА ВИКЛИКИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ

Вакуленко О. В., Голубенко Т. О., Івженко І. Б.

Вступ. Ціннісні орієнтири будь-якого суспільства щодо соціальної підтримки сімей з дітьми характеризують загальний рівень захисту та поваги до прав людини. Коли держава піклується про своє майбутнє, вона створює відповідні умови для всебічного розвитку кожної дитини, кожної сім'ї. Для українців сім'я є однією з незаперечних традиційних цінностей. В ієрархії сімейних цінностей українців одними із найважливіших є народження та виховання дітей у сім'ї, турбота батьків про дітей. Це погляди та установки, які становлять основу ментальності українського народу та його національного характеру[1].

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасні реалії 24 лютого 2022 року спричинили нечуваний сплеск болю українського народу. Українсько-російська війна поставила перед державою Україна нові виклики щодо захисту свого народу, насамперед – життя і здоров'я українських громадян, захисту суверенітету української держави, появи нових категорій та проблем, які потребують соціального захисту (зовнішньо переміщені особи; діти з сімей зовнішньо переміщених осіб; розлучені війною сім'ї; батьки, які втратили дітей; діти, які травмовані внаслідок військових дій; психологічний стан українських громадян; житлові та майнові втрати; сексуальне насильство; убивствство мирних громадян; примусово вивезені громадяни, у тому числі українські діти тощо).

Можна також зазначити, що війна показала комунікативне розуміння, самоорганізацію та єднання українських громадян, а особливо – підтримку сімей з дітьми. І головне, наша Україна складно, але впевнено йде до Перемоги, завдячуючи нашим воїнам та підтримці міжнародної спільноти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. На сучасному етапі в Україні щодо проблеми розвитку системи надання соціальних послуг з різних аспектів накопичено позитивний досвід науково-методологічного матеріалу такими фундаторами як Я. Бєлєвцовою, яка вивчала функціонування механізму підвищення якості соціальних послуг; К. Дубич обґрунтувано механізми державного управління системи надання соціальних послуг; М. Кравченко розкриває методологічні та практичні аспекти системи соціального захисту населення; Г. Кучер висітлені аспекти соціальної роботи з різними категоріями населення в умовах територіальної громади, які потребують надання соціальних послуг; В. Литвиненко визначено правове регулювання соціальних послуг у сфері соціального захисту населення; організаційно-правові аспекти соціального забезпечення та державні засади соціального захисту населення висвітлені у працях І. Ярошенко.

Центром перспективних досліджень Міністерства соціальної політики України та Національної Академії Наук України проведені актуальні дослідження у рамках Проекту ТАСІС «Посилення регіональних соціальних служб» та теоретичні та практичні аспекти надання соціальних послуг в Україні.

Також, хочемо звернути увагу, що в Україні, щороку розробляються тематичні державні доповіді щодо становища дітей, сімей та молоді. Щорічні державні доповіді є офіційними документами, метою яких є забезпечення центральних та місцевих органів виконавчої влади, громадськості України об'єктивною систематизованою інформацією. Так, зокрема, дотримання прав дітей *в умовах збройного конфлікту* окреслено у щорічній державній доповіді про становище дітей в Україні за підсумками 2014 року[2], *послуги* для дітей та сімей з дітьми описано у щорічній державній доповіді про становище дітей в Україні за підсумками 2019 року[3].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Наразі, Україною проводиться титанічна робота щодо соціальної підтримки населення у військових умовах: відповідно до законодавства України здійснюють соціальні виплати та допомоги, за можливості надаються соціальні послуги (в тому числі – дистанційно). Попереду в України багато роботи щодо виявлення та обґрунтування соціальних потреб, соціальних послуг для нових категорій постраждалих громадян, які з'являються в результаті російсько-української війни, напрацювання нових нагальних аспектів українського законодавства та механізмів фінансування таких соціальних послуг.

[1] Солодухіна Л. С. Механізми децентралізації здійснення публічної політики у сфері захисту прав дітей в Україні: дис. ... докт. філософії : 281 – публічне управління та адміністрування. Київ, 2020. 152 с.

[2] Щорічна державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2014 року «Дотримання прав дітей в умовах збройного конфлікту» / Держ. ін-т сімейної та молодіжної політики; [Авт. кол.: Аксьонова С. Ю., Вакуленко О. В., Васильєв О. А. та ін.]. К., 2015. 160 с.

[3] Захист прав дітей в умовах децентралізації влади в Україні. Щорічна державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2019 року / ДУ «Державний інститут сімейної та молодіжної політики». Київ, 2020. 160 с.

Формулювання цілей дослідження – проаналізувати та узагальнити наукові, нормативно-правові, методичні та практичні напрацювання України щодо розвитку системи надання соціальних послуг; розглянути нагальні виклики щодо потреб громадян у соціальних послугах в результаті російсько-української війни в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Окреслимо певні тенденції та здобутки розвитку надання соціальних послуг в Україні в останні роки та впливу збройної агресії Росії проти України, анексії Автономної Республіки Крим та тимчасової окупації частини територій Донецької та Луганської областей.

За даними Міністерства соціальної політики України, станом на 06 грудня 2019 р. на обліку перебувало 1 429 020 внутрішньо переміщених осіб, серед них 197 329 дітей. Найбільшу кількість дітей прийняли такі області: Дніпропетровська (12 064 особи), Донецька (62 520 осіб), Київська (12 338 осіб), Луганська (21 586 осіб). Харківська (17 896 осіб) та місто Київ (27 907 осіб).

Дітям із зазначеним статусом встановлено додаткові соціальні гарантії. Зокрема, відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» (2014 р.) забезпечується реалізація прав дітей із числа внутрішньо переміщених осіб щодо їх соціального захисту, зокрема, отримання соціальних послуг, забезпечення лікарськими засобами у випадках та порядку, визначених законодавством, надання необхідної медичної допомоги в державних та комунальних закладах охорони здоров'я, влаштування дітей у дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади, здобуття певного освітнього рівня за рахунок коштів державного бюджету або інших джерел фінансування тощо.

Через збройну агресію Росії в нашій країні з'явилась ще одна категорія дітей, яка потребує особливої уваги та захисту – діти, які постраждали внаслідок проведення воєнних дій та виникнення збройних конфліктів.

Відповідний статус отримує дитина, яка була викрадена або незаконно вивезена з України, перебувала у полоні, зазнала калітцтва, фізичного, психологічного та сексуального насилля, поранення, контузію, а також була залучена до участі у воєнних формуваннях

Варто зазначити, що до груп дітей, які мають право на встановлення статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, належать: діти із числа внутрішньо переміщених осіб; діти, які проживають у населених пунктах, розташованих на лінії зіткнення; діти, які отримали психологічну травму внаслідок загибелі їхніх батьків або одного з них – із числа цивільних осіб, чи батьків або одного з них – з числа осіб, які брали участь в АТО/ООС.

У разі, коли наслідком воєнних дій і збройних конфліктів для дитини є те, що вона зазнала психологічного насильства, центрами соціальних служб проводиться оцінка потреб сім'ї такої дитини у соціальних послугах.

У 2019 р. таку оцінку здійснено відносно 79 259 дітей. До органів опіки та піклування для отримання відповідного статусу звернулись щодо 23 352 дітей, які мали підстави для його встановлення, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 05 квітня 2017 року № 268 про «Порядок надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів».

Станом на кінець 2019 р. в 25 регіонах України на обліку перебувало 39 063 дитини із статусом «дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів» (станом на кінець 2018 р. – 10 611 дітей), з них 90 дітей отримали поранення, контузію, каліцтво; 38 972 дітей зазнали психологічного насильства; 1 дитина зазнала фізичного насильства. Упродовж 2019 р. 8 285 дітей після отримання відповідного статусу та за згодою їхніх батьків/законних представників були охоплені різними видами соціальних послуг (упродовж 2018 р. – 3 231 дитина)[4].

На сьогодні в Україні щодо організації процесу надання соціальних послуг різним категоріям населення накопичено широке коло нормативно-правового забезпечення, зокрема більше 170 Законів України, понад 400 Постанов Кабінету Міністрів України, а також різних рівнів відомчих та міжвідомчих наказів[5].

З прийняттям у 2019 році нової редакції Закону України «Про соціальні послуги» (затверджено 17.01.2019 р., набув чинності 01.01.2020 р.) запроваджено інноваційний підхід розвитку соціальних послуг в Україні. В даному Законі України визначено організаційно-правове забезпечення системи надання соціальних послуг з метою подолання, мінімізації негативних наслідків окремим особам різного віку та сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах, враховуючи воєнний стан в нашій країні.

У вищезазначеному нормативно-правовому акті окреслено такі інноваційні засади, зокрема:

[4] Щорічна державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2014 року «Дотримання прав дітей в умовах збройного конфлікту» / Держ. ін-т сімейної та молодіжної політики; [Авт. кол.: Аксьонова С. Ю., Вакуленко О. В., Васильєв О. А. та ін.]. К., 2015. 160 с.

[5] Порядок надання соціальних послуг в Україні регулюють Закони України «Про соціальні послуги» від 17.01.2019 р. № 2671-VIII, «Про внесення змін до деяких законів України щодо надання соціальних послуг у разі введення надзвичайного або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях» від 14.04.2022 р. № 2193-IX, «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» від 05.10.2000 р. № 2017-III, інші закони та підзаконні акти, що визначають державні гарантії надання соціальних послуг окремим групам населення, в т.ч. особам та сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Таблиця 1

Спрямованість соціальних послуг

Назва соціальної послуги	Мета соціальної послуги
Соціальна профілактика	запобігання виникненню складних життєвих обставин та/або потраплянню особи/сім'ї в такі обставини;
Соціальна підтримка	сприяння подоланню особою/сім'єю складних життєвих обставин
Соціальне обслуговування	мінімізація для особи/сім'ї негативних наслідків складних життєвих обставин, підтримка їх життєдіяльності, соціального статусу та включення у громаду

Таблиця 2

Типи соціальних послуг

Назва соціальної послуги	Умови надання соціальних послуг
Прості соціальні послуги	не передбачають надання постійної або систематичної комплексної допомоги (інформування, консультування, посередництво, надання притулку, представництво інтересів тощо);
Комплексні соціальні послуги	передбачають узгоджені дії фахівців з надання постійної або систематичної комплексної допомоги (догляд, виховання, спільне проживання, соціальний супровід, кризове втручання, підтримане проживання, соціальна адаптація, соціальна інтеграція та реінтеграція тощо);
Комплексні спеціалізовані соціальні послуги	надаються певній категорії отримувачів соціальних послуг (ВІЛ-інфікованим особам, особам із залежністю від психотропних речовин, особам, які постраждали від торгівлі людьми, біженцям, особам із психічними розладами та іншим);
Допоміжні соціальні послуги	надаються у вигляді натуральної допомоги (продукти харчування, предмети і засоби особистої гігієни, санітарно-гігієнічні засоби для прибирання, засоби догляду, одяг, взуття та інші предмети першої необхідності, організація харчування, забезпечення паливом тощо) та технічних послуг (транспортні послуги, переклад жестовою мовою тощо).

– система соціальних послуг із зазначенням етапів та учасників;

– повноваження центральних та місцевих органів влади, органів місцевого самоврядування;

– вимоги щодо формування реєстрів надавачів та отримувачів соціальних послуг;

– етапи організації, планування та фінансування соціальних послуг;

– класифікатор соціальних послуг[6].

Для уточнення ключових базових термінів у даному документі, які стосуються теми нашого дослідження, обгрунтовано їх зміст:

• *соціальні послуги* – дії, спрямовані на профілактику складних життєвих обставин, подолання таких обставин або мінімізацію їх негативних наслідків для осіб/сімей, які в них перебувають. Особі/сім'ї можуть надаватися одна або одночасно декілька соціальних послуг. Порядок організації надання соціальних послуг затверджується Кабінетом Міністрів України;

• *базові соціальні послуги* – соціальні послуги, надання яких отримувачам соціальних послуг відповідно до цього Закону забезпечується Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями, районними, районними у містах Києві та Севастополі державними адміністраціями, виконавчими органами міських рад міст обласного значення, а також виконавчими органами сільських, селищних, міських рад об'єднаних територіальних громад, створених згідно із законом та перспективним планом формування територій громад і визнаних Кабінетом Міністрів України спроможними в порядку, встановленому законом[7].

Окреслено спрямованість надання соціальних послуг, що представлено у таблиці 1.

Також визначено класифікацію за типами простих, комплексних, комплексно-спеціалізованих та допоміжних соціальних послуг, що представлено у таблиці 2.

Визначено можливість надання соціальних послуг залежно від місця проживання/перебування осіб різного віку та сім'ї, які опинилися у складній життєвих обставинах, що представлено у таблиці 3.

Соціальні послуги розрізняються залежно від терміну їх надання. Зокрема у таблиці 4 представлено особливості здійснення соціальних послуг особам різного віку та сім'ям, які їх потребують.

Сектори надавачів соціальних послуг: 1) державний і комунальний (установи та заклади, утворені відповідними органами влади); 2) недержавний (підприємства, установи та організації, як прибуткові, так і неприбуткові, громадські та благодійні, фізичні особи)[7].

[6] Нечосіна О. Функціонування системи соціальних послуг в Україні: короткий опис» (підготовлено в рамках «Соціальні послуги в громадах – підтримка реформи соціальної політики в Україні»). 2019 р. DOI: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/510/3._Функціонування_системи_соціальних_послуг_в_Україні.pdf

[7] Закон України «Про соціальні послуги» від 17.01.2019 р. № 2671-VIII

Таблиця 3

Класифікація соціальних послуг залежно від місця їх надання

Назва соціальної послуги	Місце надання соціальних послуг
за місцем проживання отримувача соціальних послуг	вдома (на території проживання отримувача)
у приміщенні надавача соціальних послуг	-стаціонарно – в умовах цілодобового перебування (проживання) отримувача соціальної послуги із забезпеченням харчуванням та умовами для проживання; -напівстаціонарно – протягом визначеного часу доби з умовами для нічного або денного перебування;
за місцем перебування отримувача соціальних послуг	поза межами місця проживання та приміщення надавача соціальних послуг, у тому числі на вулиці;

Таблиця 4

Розподіл соціальних послуг за термінами їх надання

Реалізація соціальної послуги	Терміни надання соціальних послуг
екстрено (кризово)	невідкладно (протягом доби) у зв'язку з обставинами, що загрожують життю та/або здоров'ю отримувача соціальних послуг;
постійно	постійно – не менше одного разу на місяць протягом більше одного року;
тимчасово	не менше одного разу на місяць протягом до одного року;
Одноразово	за потребою отримувача

Таблиця 5

Основні етапи надання соціальних послуг

Етапи надання соціальних послуг	Завдання етапів надання соціальних послуг
I етап	визначення потреб населення у соціальних послугах;
II етап	розробка та виконання програм надання соціальних послуг базуючись на результатах визначення потреб;
III етап	фінансування та надання соціальних послуг;
IV етап	моніторинг, контроль та оцінка якості соціальних послуг

З метою ефективної організації надання соціальних послуг визначені основні етапи їх здійснення (див. таблиця 5).

Сьогодення є досить неоднозначним у зв'язку із введенням воєнного стану в Україні. Як відповідь на сучасні потреби отримувачів соціальних послуг Верховною Радою України прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо надання соціальних послуг у разі введення надзвичайного або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях» від 14.04.2022 р. № 2193-IX[7].

Зокрема в Законі України «Про соціальні послуги» внесено такі зміни відповідно до воєнного стану:

– особливості порядку організації надання соціальних послуг на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці/територіальної громади (або на регіональному рівні) у разі введення надзвичайного стану або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях);

– умови надання статусу малозабезпеченої особи, а саме зменшений період підрахунку середньомісяного сукупного доходу з півроку до кварталу, який передує місяцю, що є попереднім до місяця звернення за наданням соціальних послуг;

– право приймати рішення надавачем соціальних послуг державної/комунальної власності у разі введення надзвичайного або воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях про невідкладне надання соціальних послуг екстрено (кризово) особам різного віку та їх сім'ям у разі наявності загрози їх життю чи здоров'ю;

– надсилання надавачами соціальних послуг підтвердних актів про надання вищезазначених соціальних послуг до відповідного струкутурного підрозділу з питань соціального захисту населення уповноважених органів системи надання соціальних послуг[8].

У 2020 році відповідно до Закону України «Про соціальні послуги» було визначено класифікатор соціальних послуг який містить наступне:

– систематизоване зведення назв соціальних послуг;

– короткий опис соціальних послуг;

– строки надання соціальних послуг;

– перелік категорій отримувачів соціальних послуг;

[8] Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо надання соціальних послуг у разі введення надзвичайного або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях» від 14.04.2022 р. № 2193-IX

Таблиця 6

Повноваження у сфері соціального захисту населення та захисту прав дітей

№ п/п	Повноваження	Виконавці
1.	визначення потреб населення адміністративно-територіальної одиниці/територіальної громади у соціальних послугах, у тому числі із залученням надавачів соціальних послуг недержавного сектору, оприлюднення відповідних результатів;	Районні, районні у містах Києві та Севастополі державні адміністрації, виконавчі органи міських рад, міст обласного значення, ради об'єднаних територіальних громад
2.	інформування населення про перелік соціальних послуг, їх зміст і порядок надання у формі, доступній для сприйняття особами з будь-яким видом порушення здоров'я;	
3.	здійснення заходів для виявлення вразливих груп населення та осіб/сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах	
4.	здійснення заходів для виявлення вразливих груп населення та осіб/сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах;	
5.	забезпечення за результатами оцінювання потреб особи/сім'ї надання базових соціальних послуг особам/сім'ям відповідно до їхніх потреб, вжиття заходів з надання інших соціальних послуг таким особам/сім'ям шляхом створення мережі надавачів соціальних послуг державного/комунального сектору та/або залучення надавачів соціальних послуг недержавного сектору (шляхом соціального замовлення, державноприватного партнерства, конкурсу соціальних проектів, соціальних програм тощо), та/або на умовах договору з уповноваженими органами, передбаченими пунктами 2 і 3 частини першої цієї статті;	Районні, районні у містах Києві та Севастополі державні адміністрації, виконавчі органи міських рад, міст обласного значення, ради об'єднаних територіальних громад
6.	затвердження, забезпечення фінансування та виконання регіональних програм в частині забезпечення потреб осіб/сімей у соціальних послугах, розроблених за результатами визначення потреб населення адміністративно-територіальної одиниці/територіальної громади у соціальних послугах;	
7.	забезпечення підвищення професійної компетентності/кваліфікації працівників надавачів соціальних послуг;	
8.	координація діяльності суб'єктів системи надання соціальних послуг на місцевому рівні;	
9.	забезпечення взаємодії надавачів соціальних послуг та органів, установ, закладів, фізичних осіб – підприємців, які в межах своєї компетенції надають на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці/територіальної громади допомогу вразливим групам населення та особам/сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах, та/або здійснюють їх захист;	
10.	збір, аналіз та поширення відповідно до законодавства інформації щодо надання соціальних послуг, сприяння впровадженню кращого досвіду надання соціальних послуг;	Районні, районні у містах Києві та Севастополі державні адміністрації, виконавчі органи міських рад, міст обласного значення, ради об'єднаних територіальних громад
11.	забезпечення ведення Реєстру надавачів та отримувачів соціальних послуг на місцевому рівні;	
12.	здійснення моніторингу надання соціальних послуг, оцінки їх якості, оприлюднення відповідних результатів.	

– проведення обліку та фінансування соціальних послуг;

– залучення недержавних надавачів соціальних послуг до їх безпосереднього надання;

– інформаційно-роз'яснювальна робота з отримувачами соціальних послуг.

З метою оптимізації процесу надання соціальних послуг у вищезазначеному Класифікаторі кожній соціальній послузі присвоєно код, який використовується в Інформаційно-аналітичній системі управління соціальною підтримкою населення України (E-Social). В умовах реформи децентралізації це дозволяє підвищити якість надання соціальних послуг різним категоріям населення, зокрема на рівні територіальної громади.

Територіальна громада є соціальним середовищем проживання українських родин. Відповідно до засад децентралізації саме об'єднані територіальні громади, насамперед, мають забезпечувати безпеку та соціальну підтримку кожного її члена. Станом на 2018 р. в Україні діяло 665 об'єднаних територіальних громад, на території яких проживало 7 млн громадян, із яких понад 1 млн – діти, тобто особи віком від народження до 18 років. У сфері діяль-

ності об'єднаних територіальних громад перебуває близько 13 тисяч дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, близько 20 тисяч дітей з інвалідністю, понад 200 тисяч дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах[9].

В 65% об'єднаних територіальних громад забезпечено посаду фахівця із соціальної роботи та організовано їх роботу згідно з державними стандартами проведення соціальної роботи фахівцями з соціальної роботи.

Зміцнення управлінської спроможності для надання адміністративних послуг соціального характеру мешканцям об'єднаних територіальних громад, організації виявлення їх потреб в соціальних послугах та стратегічного планування розвитку соціальних послуг має посилюватись і досягатись шляхом прискореного впровадженням в ділові процеси електронних сервісів.

Загалом підключено до програмного комплексу «Інтегрована інформаційна система «Соціальна громада» усі об'єднані територіальні громади та набули чинності зміни до *Інструкції щодо порядку оформлення і ведення особових справ отримувачів усіх видів соціальної допомоги*[10].

Відповідно до Аналітичної записки «Про організацію та виконання функцій у сфері соціального захисту населення та захисту прав дітей», яка складена на підставі наказів Міністерства соціальної політики України, визначено наступні повноваження в об'єднаних територіальних громадах[11] (див. таблицю 6).

Таким чином, держава гарантує розвиток в усіх громадах базових соціальних послуг, зокрема:

– догляд вдома;
– денни догляд;
– підтримане проживання;
– соціальна адаптація;
– соціальна інтеграція та реінтеграція;
– надання притулку;
– екстрене кризове втручання;
– консультування;
– соціальний супровід;
– представництво інтересів;
– посредництво;
– соціальна профілактика;
– натуральна допомога;
– фізичний супровід осіб з обмеженими можливостями;
– догляд, супровід, інформування та виховання дітей в умовах, які наближені до сімейних форм виховання [11].

Механізм виявлення осіб/сімей, які потребують соціальних послуг і перебувають у складних життєвих обставинах або мають найвищий ризик потрапляння в такі обставини, висвітлено у Порядку організації надання соціальних послуг[11].

На сьогодні в умовах децентралізації влади, зокрема децентралізації соціальних послуг, необхідним є забезпечення на рівні об'єднаної територіальної громади умов своєчасного виявлення та раннього втручання, надання ефективної допомоги дітям та сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах, здійснення заходів щодо попередження та запобігання влаштування дітей до закладів інституційного догляду та виховання.

Станом на 2019 р. соціальну роботу з сім'ями та дітьми в Україні в цілому забезпечували 3 084 фахівці із соціальної роботи, з них 441 особа – в об'єднаних територіальних громадах. Така кількість фахівців є недостатньою для забезпечення ефективної роботи з дітьми та сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах. Так, за результатами моніторингу здійснення соціальної роботи та надання соціальних послуг сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах, у 2019 р. виявлено 516 944 сім'ї, які належать до вразливих груп населення та/або перебувають у складних життєвих обставинах (включаючи не тільки виявлених в результаті проведеної роботи фахівцями із соціальної роботи, а й за повідомленнями всіх суб'єктів соціальної роботи). Із загальної кількості виявлених сімей лише 481 925 сімей охоплено соціальними послугами, і лише 39 352 (близько 25%) охоплено соціальним супроводом[12].

Виходячи з вищезазначеного, до осіб різного віку та їх сімей, які пребувають у складних життєвих обставинах та не в змозі самостійно подолати негативний вплив обставин належать:

• сім'ї, у яких дітей відібрано у батьків без позбавлення їх батьківських прав;

• сім'ї, де триває триває процес розлучення батьків і вирішується спір між матір'ю та батьком щодо визначення місця проживання дітей, участі батьків у їх вихованні;

• сім'ї з дітьми, в яких тривала хвороба батьків перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки;

[9] Повноваження об'єднаних громад із питань забезпечення та дотримання прав дитини: розуміння витоків функцій/ https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/301/dity.pdf

[10] Аналітична записка про організацію виконання функцій у сфері соціального захисту населення та захисту прав дітей у 548 ОТГ , визначених наказами Мінсоцполітики від 14.06.2018 р. № 890 (40 ОТГ), від 20.07.2018 р. № 1051 (234 ОТГ), від 11.04.2019 р. № 551 (274 ОТГ) станом на 1 липня 2019 р. / https://www.msp.gov.ua/timeline/Decentralizaciya-vladi-.html

[11] Про організацію надання соціальних послуг: постанова Кабінету Міністрів України від 01 червня 2020 р. № 587. *Урядовий кур'єр.* 2020. № 132.

[12] Щорічна державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2014 року «Дотримання прав дітей в умовах збройного конфлікту» / Держ. ін-т сімейної та молодіжної політики; [Авт. кол.: Аксьонова С. Ю., Вакуленко О. В., Васильєв О. А. та ін.]. К., 2015. 160 с.

• сім'ї, у яких виховується дитина з особливими потребами та сім'ї з дітьми, у яких батьки мають інвалідність;

• сім'ї, у яких батьків поновлено в батьківських правах;

• малозабезпечені сім'ї з дітьми;

• сім'ї з дітьми, де батьки є трудовими мігрантами;

• сім'ї, у яких діти систематично самовільно залишають місце проживання;

• сім'ї, у яких діти систематично без поважних причин не відвідують заклади освіти;

• сім'ї, діти з яких перебувають у закладах інституційного догляду та виховання;

• сім'ї, дітей з яких влаштовано в сім'ю патронатного вихователя;

• жінки, які виявили намір від новонародженої дитини;

• неповнолітні одиноки матері та батьки;

• жінки, які виявили намір відмовитися від новонародженої дитини;

• діти, які перебувають на вихованні в сім'ях опікунів, піклувальників, прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу;

• особи з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

• особи з особливими освітніми потребами;

• внутрішньо переміщені особи;

• повнолітні недієздатні особи (у разі відсутності опікуна);

• особи, які звільнеі з місць позбавлення волі;

•учасники антитерористичної операції та особи, які здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації[13].

Складні життєві обставини зумовлені такими чинниками як:

– похилий вік;

– часткова або повна втрата працездатності з різних причин;

– бездомність;

– безробіттямалозабезпеченість;

– поведінкові розлади у дітей через розлучення батьків;

– ухилення батьками або особами, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків із виховання дитини;

– втрата соціальних зв'язків, у тому числі з місць позбавлення волі;

– різні види насильства;

– потрапляння в ситуацію торгівлі з людьми;

– шкода, заподіяна пожежою, стихійним лихом, катастрофою, бойовими діями, терористичним актом, збройоним конфліктом, тимчасовою окупацією.

Виявлення дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, проводиться згідно з Порядком забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі дітей, які постраждали від жорстокого поводження (2020 р.).

Сім'ї з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, мають право на отримання:

• простих соціальних послуг, що не передбачають надання постійної або систематичної комплексної допомоги (інформування, консультування, посередництво, надання притулку, представництво інтересів тощо);

• комплексних соціальних послуг, що передбачають узгоджені дії фахівців з надання постійної або систематичної комплексної допомоги (догляд, виховання, спільне проживання, соціальний супровід, кризове втручання, підтримане проживання, соціальна адаптація, соціальна інтеграція та реінтеграція тощо);

• комплексних спеціалізованих соціальних послуг, що надаються певній категорії отримувачів соціальних послуг (ВІЛ-інфікованим особам, особам із залежністю від психотропних речовин, особам, які постраждали від торгівлі людьми, біженцям, особам із психічними розладами та іншим);

• допоміжних соціальних послуг, що надаються у вигляді натуральної допомоги (продукти харчування, предмети і засоби особистої гігієни, санітарно-гігієнічні засоби для прибирання, засоби догляду, одяг, взуття та інші предмети першої необхідності, організація харчування, забезпечення паливом тощо) та технічних послуг.

Відповідно до Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (зі змінами від 05.11.2021 р.) встановлюється державний рівень гарантованої підтримки сімей з дітьми шляхом надання грошової допомоги з урахуванням складу сім'ї, її доходів та віку дітей та спрямований на забезпечення пріоритету щодо державної допомоги сім'ям з дітьми у загальній системі соціального захисту населення.

У вищезазначеного нормативно-правовому акті затверджені такі види державної допомоги сім'ям з дітьми:

1) допомога у зв'язку з вагітністю та пологами;

2) допомога при народженні дитини, одноразова натуральна допомога «пакунок малюка»;

3) допомога при усиновленні дитини;

4) допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування;

5) допомога на дітей одиноким матерям;

6) допомога на дітей, хворих на тяжкі перинатальні ураження нервової системи, тяжкі вроджені вади розвитку, рідкісні орфанні захворювання, онкологічні, онкогематологічні захворювання, дитячий церебральний параліч, тяжкі психічні розлади, цукровий діабет I типу (інсулінозалежний), гострі або хронічні захворювання нирок IV ступеня,

на дитину, яка отримала тяжку травму, потребує трансплантації органа, потребує паліативної допомоги, яким не встановлено інвалідність.

З метою надання допомоги фахівцям об'єднаної територіальної громади у створені інтегрованої системи соціального захисту населення, розроблено Методичні рекомендації щодо впровадження інтегрованої системи соціального захисту (наказ Міністерства соціальної політики України від 25.02.1019 р. № 282).

Впровадження інтегрованої моделі системи соціального захисту на рівні об'єднаної територіальної громади рекомендовано забезпечувати у таких напрямах:

1) *інтеграція врядування*, якої можливо досягти шляхом створення структурних підрозділів у виконавчих комітетах об'єднаних територіальних громад, що мають повноваження на реалізацію функцій з управління системою надання соціальних послуг та соціального захисту;

2) *інтеграція стратегій*, яку можливо здійснити через запровадження планування та програмно-цільового бюджетування, узгодження місцевих програм для організації та виконання заходів соціального захисту, у тому числі з надання соціальних послуг;

3) *інтеграція процесів* – запровадження певних процесів, принципів, технологій, прийняття правил і процедур для організації надання соціальної підтримки, у тому числі соціальних послуг, мешканцям об'єднаних територіальних громад, з метою забезпечення їх доступності, ефективності, запровадження комплексного підходу до розв'язання проблем.

У сфері соціального захисту населення рекомендовано створити такі основні структурні підрозділи виконавчого комітету об'єднаних територіальних громад: служба у справах дітей; відділ соціального захисту. Важливим чинником у забезпеченні міжгалузевої інтеграції, постійної міжвідомчої взаємодії, прийняття узгоджених управлінських рішень буде введення керівників цих структурних підрозділів за посадою до складу виконавчого комітету об'єднаних територіальних громад.

Для безпосереднього надання соціальних послуг в об'єднаних територіальних громад рекомендується створити: соціальну службу фахівців із соціальної роботи; центр надання соціальних послуг для різних груп осіб / сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, або створити надавачів соціальних послуг для визначеної групи осіб, у тому числі недержавного сектору, різного спрямування.

Рекомендується така чисельність працівників служби фахівців: соціальних менеджерів – в розрахунку один соціальний менеджер для міського населення чисельністю до 30 тис. осіб або сільського населення чисельністю до 3 тис. осіб; фахівців із соціальної роботи (один фахівець із соціальної роботи на 1 тис. жителів об'єднаних територіальних громад у громадах із чисельністю населення до 5 тис. осіб); один фахівець із соціальної роботи на 1,5 тис. жителів об'єднаних територіальних громад у громадах із чисельністю населення від 5 до 10 тис. осіб; один фахівець із соціальної роботи на 2,5 тис. жителів об'єднаних територіальних громад у громадах із чисельністю населення понад 10 тис. осіб.

Також, об'єднані територіальні громади можуть створювати інші заклади /установи, які надаватимуть спеціалізовані соціальні послуги особам, дітям, сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах: малі групові будинки, центри соціальної підтримки сімей та дітей, центри раннього втручання, реабілітаційні центри, центри реінтеграції бездомних осіб, центри стаціонарного /паліативного догляду, центри соціально-психологічної реабілітації тощо. У разі відсутності можливості створити заклади /установи, які надаватимуть спеціалізовані послуги особам, дітям, сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах, надання таких послуг може бути організовано в межах співпраці територіальних громад або шляхом залучення надавачів соціальних послуг недержавного сектору відповідно до законодавства.

Для забезпечення фінансування соціальних послуг рекомендується запровадити програмно-цільовий метод бюджетування, який полягає у фінансуванні тільки тих соціальних послуг, які максимально задовольняють потреби мешканців об'єднаних територіальних громад.

Концепцією реалізації державної політики щодо соціального захисту населення та захисту прав дітей (розпорядження КМУ від 26 серпня 2020 р. №1057-р) обгрунтовано основні проблеми та ефективні механізми державної політики щодо соціального захисту населення та захисту прав дітей із забезпеченням сервісного підходу до надання соціальних послуг. Зокрема, зазеачено, що наразі Україні тривають реформи, якими передбачено, зокрема, впровадження та застосування нового механізму взаємодії між державними органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, а також створення і максимальне наближення до безпосереднього споживача мережі публічних послуг у різних сферах.

Метою Концепції реалізації державної політики щодо соціального захисту населення та захисту прав дітей є визначення та впровадження ефективної моделі взаємодії між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування для реалізації державної політики соціального захисту населення та захисту прав дітей із забезпеченням сервісного підходу до надання соціальних послуг та дотриманням принципу їх максимальної доступності для споживачів, а також здійснення державного контролю за дотриманням вимог законодавства у зазначеній сфері.

В 2020 р. в Україні створено Національну соціальну сервісну службу, яка є центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері соціального захисту населення, захисту прав дітей, здійснення державного контролю за дотриманням вимог законодавства під час надання соціальної підтримки та за дотриманням прав дітей.

Основними завданнями Національної соціальної служби є, зокрема, реалізація державної політики у сфері соціального захисту населення з питань:

• надання соціальних послуг та провадження соціальної роботи;

• соціальної підтримки сім'ї, соціального захисту бездомних осіб;

• соціального захисту осіб з інвалідністю, осіб, постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи, внутрішньо переміщених осіб, ветеранів праці, ветеранів військової служби, жертв нацистських переслідувань, дітей війни, жертв політичних репресій;

• соціального захисту ветеранів війни, осіб, на яких поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» в частині організації виплати їм разової грошової допомоги, соціальної та професійної адаптації військовослужбовців, які звільняються, осіб, звільнених з військової служби[13].

Національна соціальна служба України щодо соціального захисту внутрішньо переміщених осіб виконує такі завдання:

• узагальнює в межах повноважень статистичні дані щодо внутрішньо переміщених осіб;

• забезпечує в межах повноважень проведення моніторингу виплати щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг внутрішньо переміщеним особам;

• забезпечує координацію та методологічний супровід діяльності місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування щодо соціального захисту внутрішньо переміщених дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їх числа, дотримання вимог законодавства під час встановлення опіки чи піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, їх усиновлення, застосування інших передбачених законодавством форм влаштування дітей, проводить роботу із соціальної підтримки внутрішньо переміщених сімей з дітьми, над якими встановлено опіку чи піклування, прийомних сімей, сімей патронатних вихователів, дитячих будинків сімейного типу[14].

Здійснення Нацсоцслужбою сервісних послуг із використанням новітніх інформаційно-аналітичних систем забезпечує адміністрування процесів надання соціальної підтримки, моніторинг та оцінювання їх якості, а також контроль за дотриманням законодавства незалежно від рівня надання соціальної підтримки населенню.

Відповідно до Закону України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» (2001 р.) соціальна робота передбачає оцінювання потреб у соціальних послугах сімей, дітей та молоді, планування, організацію, координацію та надання їм соціальних послуг, державних соціальних допомог, пільг, компенсаційних виплат та іншої соціальної підтримки, а також здійснення моніторингу надання соціальних послуг.

У наукових дослідженнях Керол Вайс визначено зміст оцінювання надання соціальних послуг відповідно до п'яти ключовим елементам:

1 елемент – систематична оцінка (акцент на систематичності свідчить про науково-дослідницьку природу процедур оцінювання);

2 та 3 елементи – спрямування дослідження;

4 елемент – стандарти та норми згідно яких здійснюється порівняння;

5 елемент – мета, задля її досягнення провадиться оцінювання (вдосконалення програми)[15].

Таким чином, оцінюванням називається систематична оцінка операцій та\або результатів програми чи політики у порівнянні з комплексом явних та неявних стандартів, з метою вдосконалення програми чи політики[15].

Діяльність з моніторингу та оцінювання у соціальній роботі в громаді можна умовно розглядати у двох напрямах:

1) визначення та оцінювання потреб громади (особи, сім'ї) у соціальних послугах;

2) оцінка якості надання соціальних послуг.

Визначення потреб громади у соціальних послугах здійснюється відповідно до наказу Міністерства соціальної політики України від 20.01.2014 р. № 28 «Про затвердження Порядку визначення потреб населення адміністративно-територіальної одиниці у соціальних послугах». З метою прийняття управлінських рішень щодо організації та надання соціальних послуг на рівні територіальної громади, даним порядком визначається процедура збирання, аналіз інформації щодо становище і життєві обставини населення адміністративно-територіальної одиниці. Також, відповідно до результатів узагальнення інформації щодо потреб населення, здійснюється

[13] Положення про національну соціальну сервісну службу України (затверджено постановою КМУ від 26 серпня 2020 р. № 783)

[14] Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» від 21.06.2001. № 2558-III)

[15] Вайс К. Оцінювання: Методи дослідження програм та політики / Пер. З англ. Р.Ткачука та М. Корчинської. Наук. ред. Пер. О. Кілієвич, 2000. 671 с.

планування та перерозподіл бюджетних та місцевих коштів між напрямами діяльності[16].

Визначення потреб громади суб'єктами соціальної роботи на місцевому рівні визначається з урахуванням:

– чисельності отримувачів послуг у плановому періоді;

– чисельності отримувачів послуг у звітному періоді;

– приросту чисельності послуги у плановому періоді у порівнянні зі звітним періодом.

В такий спосіб виявляються потреби осіб та сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, визначаються пріоритети щодо організації надання соціальних послуг на рівні громади, розроблюються програми розвитку системи надання соціальних послуг на адміністративно-територіальній одиниці, а також розподілення бюджетних коштів щодо фінансування даних програм.

У нормативно-правовому акті, зокрема у Законі України «Про соціальні послуги» (2019 р.) *оцінка якості соціальних послуг* – це результат показників якості наданої соціальної послуги. Показниками якості соціальних послуг є сукупність індикаторів, що використовуються для оцінювання процесу та результатів діяльності надавача соціальних послуг на відповідність встановленим вимогам та результативності соціальних послуг щодо профілактики складних життєвих обставин, подолання або мінімізації їх негативних наслідків для осіб/сімей, які перебувають у таких обставинах.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України затверджено «Порядок проведення моніторингу надання та оцінки якості соціальних послуг» від 01.06.2020 р. № 449, що визначає процедуру проведення моніторингу надання та оцінки якості соціальних послуг, а також запроваджує єдиний підхід до збору, оброблення, узагальнення інформації про проведення зазначених моніторингу та оцінки в системі надання соціальних послуг[17].

Основними завданнями моніторингу надання та оцінки якості соціальних послуг є такі:

1) визначення кількості осіб в адміністративно-територіальній одиниці, які потребують соціальних послуг;

2) визначення кількості надавачів соціальних послуг та їх потужностей;

3) забезпечення жителів адміністративно-територіальної одиниці якісними соціальними послугами, що відповідають їх потребам;

4) підготовка звітів про надання соціальних послуг;

5) планування роботи з розвитку системи надання соціальних послуг;

6) розвиток ринку соціальних послуг відповідно до реальних потреб отримувачів таких послуг;

7) проведення аналізу виконання норм законодавства з надання соціальних послуг, дотримання державних стандартів надання соціальних послуг;

8) розроблення пропозицій щодо формування державної політики у сфері надання соціальних послуг[17].

За результатами моніторингу якості соціальних послуг розробляються заходи щодо підвищення якості та удосконалення діяльності надавачів соціальних послуг. Надавачі соціальних послуг на підставі результатів аналізу оцінки якості соціальних послуг корегують програми соціально-економічного розвитку та проводять роботу з удосконалення порядку надання соціальних послуг.

Моніторинг та оцінювання соціальних послуг проводяться з метою визначення того, наскільки вони є ефективними. Це робиться як для подальшого поліпшення якості надання соціальної послуги, так і для оцінки якості результату надання соціальної послуги. Оцінювання соціальних послуг вимагає використання наукового супроводу як спеціально організованого процесу, в ході якого відбуваються визначення потреб у соціальних послугах, розробки індикаторів (показників) моніторингу, визначення методів збору та оцінки інформації, визначення достовірних джерел інформації, визначення подальшого впливу результатів соціальної послуги на життєдіяльність клієнта, розробка стандартів оцінювання та методичних рекомендацій для фахівців з моніторингу та оцінки соціальних послуг тощо[17]. Якісне оцінювальне дослідження може мати позитивні додаткові ефекти для розвитку спільноти, громади. Процес оцінювання від початку і до кінця має бути спланований та виконаний відповідно до потреб основного цільового користувача[18].

Реалії та виклики початку 2022 року, напад Російської Федерації на Україну та введення воєнного стану, загострили проблему надання соціальних послуг, оскільки через військові дії на всій території нашої країни практично кожну людину, родину, дитину можна вважати як таку, що перебуває у складних життєвих обставинах, постраждала від військової агресії та потребує соціальної підтримки держави.

[16] Про затвердження Порядку визначення потреб населення адміністративно-територіальної одиниці у соціальних послугах (Наказ Міністерства соціальної політики України від 20.01.2014 р № 28)

[17] Вакуленко О.В. Моніторинг та оцінка соціальних послуг: сучасні можливості та потреби / Збірник Міжнародної науково-практичної конференції «Надання соціальних послуг в умовах децентралізації: проблеми та перспективи» / «Social services and decentralization: problems and prospects» (25 вересня 2020 р.)

[18] Науковий супровід, моніторинг та оцінка ефективності соціальних проектів / О. О. Яременко, О. Р. Артюх, О. М. Балакірєва, 2002. 124 с.

У такий надскладний час Міністерство соціальної політики України оперативно розробляє та вводить в дію важливі нормативно-правові документи.

Відповідно до Закону України «Про соціальні послуги» одним із чинників, що можуть зумовити складні життєві обставини є шкода, яка завдана бойовими діями, збройним конфліктом або тимчасовою окупацією.

Наразі Указом Президента України від 24.02.2022 р. № 6 4/2022 в Україні введено воєнний стан. Для допомоги нашим місцевим громадам Міністерство соціальної політики розробило Рекомендації щодо організації надання соціальних послуг в умовах воєнного стану[19].

У статті 18 Закону України «Про соціальні послуги» у разі надання соціальних послуг екстрено (кризово) ведення випадку не застосовується. Рішення про надання чи відмову у наданні соціальних послуг екстрено (кризово) приймається невідкладно, не пізніше однієї доби з моменту одержання відповідної заяви, звернення, повідомлення. Органи місцевого самоврядування в рамках законів України та Конституції України мають право самостійно визначати особливості організації та надання соціальних послуг. Рекомендується органам місцевого самоврядування надати право приймати рішення про надання соціальних послуг екстрено (кризово) безпосередньо надавачам таких послуг (центри соціальних служб, центри надання соціальних послуг, тощо) з подальшим інформуванням органів місцевого самоврядування про їх надання[20].

Так, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 07 березня 2022 року № 214 «*Про деякі питання надання державної соціальної допомоги на період введення воєнного стану*» проводитимуться такі виплати:

• допомоги малозабезпеченим сім'ям;

• допомоги на дітей одиноким матерям;

• допомоги на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування;

• допомоги на дітей, хворих на тяжкі хвороби, яким не встановлено інвалідність;

• щомісячної грошової допомоги особі, яка проживає разом з особою з інвалідністю I чи II групи внаслідок психічного розладу;

• тимчасової державної допомоги дітям, батьки, яких ухиляються від сплати аліментів, не мають можливості утримувати дитину або місце проживання їх невідоме;

• щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг;

тимчасової державної соціальної допомоги непрацюючій особі, яка досягла загального пенсійного віку, але не набула права на пенсійну виплату[22].

Після скасування воєнного стану органи соціального захисту населення поінформують одержувачів про необхідність протягом одного місяця оновити документи, необхідні для того, щоб продовжувати отримувати допомогу.

Окрім того, Кабінет Міністрів України 20 березня 2022 року Постановою № 332 затвердив новий *Порядок надання допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам*[23]. Допомога надається особам, які перемістилися з тимчасово окупованої території, а також з території адміністративно-територіальної одиниці, де проводяться бойові дії та яка визначена в переліку, затвердженому розпорядженням Кабінету Міністрів України від 06 березня 2022 року № 204.

Адміністративно-правовий статус внутрішньо переміщеної особи в Україні є спеціальним, оскільки характеризується такими основними ознаками, як:

1) тимчасовість;

2) наділення внутрішньо переміщених осіб спеціальними,додатковими правами та обов'язками, обумовленими особливостями їх становища і потребами;

3) залежність обсягу і особливостей реалізації таких прав і обов'язків від того, чи є такі внутрішньо переміщені особи за своїм загальним адміністративноправовим статусом громадянами України, іноземцями чи особами без громадянства.

Як спеціальний характеризує адміністративноправовий статус внутрішньо переміщених осіб і той факт, що він є спільним для певного кола осіб, визнаних законодавством внутрішньо переміщеним[21].

Законом України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (1992 р. зі змінами від 01.04.2022 р.) визначено, що *соціальний захист військовослужбовців* – це діяльність (функція) держави, спрямована на встановлення системи правових і соціальних гарантій, що забезпечують реалізацію конституційних прав і свобод, задоволення матеріальних і духовних потреб військовослужбовців відповідно до особливого виду їх службової діяльності, статусу в суспільстві, підтримання соціальної стабільності у військовому середовищі. Це право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, у старості, а також в інших випадках, передбачених законом.

[19] Рекомендації щодо організації надання соціальних послуг в умовах воєнного стану. DOI: https://auc.org.ua/sites/default/files/sectors/u-140/lystoda-rekomendacii_socposlugy_1646898338.pdf

[20] Там само.

[21] Розпорядження від 06 березня 2022 р. № 204-р «Про затвердження переліку адміністративно-територіальних одиниць, на території яких надається допомога застрахованим особам в рамках Програми «єПідтримка». Кабінет Міністрів України. 2022

Висновки

Таким чином, правове регулювання надання соціальних послуг, на сучасному етапі розвитку країни, направлено на створення адресної, якісної, комплексної підтримки незахищених категорій населення. Особливої уваги потребує реформа децентралізації послуг, а саме організаційні механізми надання соціальних послуг жителям об'єднаних територіальних громад.

Проте, виклики сьогодення, а саме, умови воєнного стану в Україні у зв'язку з агресією Російської Федерації, спрямовують увагу держави на оперативне реагування, гнучкість прийняття рішень та швидке внесення змін до нормативно-правових актів держави щодо організації та надання соціальних послуг. Подальший розвиток системи соціальних послуг, в реальних умовах війни, має спрямування на визначення соціальних потреб незахищених категорій населення, розробки та удосконалення нормативно-правового, методичного забезпечення надання соціальних послуг в умовах військового стану, механізмів організаційного та фінансового забезпечення таких послуг, а також, проведення моніторингу та оцінки якості надання соціальних послуг.

Інформація про авторів:

Вакуленко Олена Василівна,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної освіти та соціальної роботи
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
9, вул. Пирогова, Київ, 02000, Україна

Голубенко Тетяна Олександрівна,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної освіти та соціальної роботи
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
9, вул. Пирогова, Київ, 02000, Україна

Івженко Інна Борисівна,
кандидат наук з державного управління, доцент,
викладач кафедри соціальної освіти та соціальної роботи
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
9, вул. Пирогова, Київ, 02000, Україна

Information about the authors:

Vakylenko Olena Vasulivna,
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department Social Education and Social Work
National Pedagogical Dragomanov University
9, Pirogov str., Kyiv, 02000, Ukraine

Holubenko Tetiana Oleksandrivna,
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department Social Education and Social Work
National Pedagogical Dragomanov University
9, Pirogov str., Kyiv, 02000, Ukraine

Ivzhenko Inna Borysivna,
Candidate of Sciences in Public Administration, Associate Professor,
Lecturer of department of Social Education and Social Work
National Pedagogical Dragomanov University
9, Pirogov str., Kyiv, 02000, Ukraine

DOI

ПРИЧИНИ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ЯК ФАКТОР ПЕРЕВІРКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНИ: ВНУТРІШНІ ТА ЗОВНІШНІ ЧИННИКИ

Волкович О. Ю.

Постановка проблеми. Починаючи з середини XX ст. глобалізація стає масштабним і всеохоплюючим процесом трансформації умов і факторів людської діяльності науково-технологічній, виробничій, торгівельній, фінансово-інвестиційній і соціальній сферах. Суттєві зміни відбуваються не тільки у світогосподарській практиці, а й в економічній теорії і стосуються її фундаментальних парадигмальних засад. Це вимагає визначення шляхів адаптації національної економіки до сучасних викликів глобалізації. Актуальність теми обумовлена тими глобалізаційними процеси охопили усю планету, заполонивши своїми проблемами соціум, зокрема питаннями миру, правопорядку, екологічними катаклізмами планетарного масштабу, соціально-економічними, культурними та геополітичними чинниками. Глобалізація – «це об'єктивний процес, що становить перед сучасними культурами проблему можливості існування унікальних національних ареалів на карті сучасного світу на шляхах його об'єднання в єдиний економічний та культурний організм»[1].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемами національної ідентичності займалися різні американські та вітчизняні науковці, зокрема: С. Гамільтон, З. Бжезинський, А. Гальчинський, В. Маддіссон, Ф. Рудич, К. Біла, О. Бодрук, М. Дністрянський, О. Доменко, М. Степико та ін. Влучними аспектами дослідження ідентичності займався відомий політолог С. Гантінгтон, ставивши перед собою питання: «Хто ми?». «Звідки ми?». «Хто не з нами?» зокрема, він акцентував: «…криза національної ідентичності спостерігається скрізь, тобто має глобальний характер» [2]. Саме питання самоідентичності залишається на сьогодні вкрай актуальним через те, що ми повинні твердо розуміти незламний та неупереджений курс, щоб нашу державу ніхто, ніщо не зміг «розхитати» як ззовні, так і внутрішньо.

Виклад основного матеріалу. Український народ проходить різні витки спіралі випробувань щодо закріплення взірців ідентифікації нації, через природнє об'єднання історико-сформованих ідей єдності, культурних, духовний цінностей, формування центральної позиції державної ідеології. Україна майже завжди мала внутрішні протиріччя всередині держави, при цьому деякі керівники намагалися запровадити протягом певних періодів власну ідентифікацію, тобто ідентичність, але завжди поряд із існували зовнішні загрози держав-сусідів, так, неприхована агресія з боку Російської Федерації та постійні гасла про відновлення Новоросії, змушує передивитись докорінно внутрішні відносини в середині України, з'ясувати питання мови, культури, релігії, політики, для того щоб ніхто не міг перекручувати історію, не маніпулювати життями громадян, порушуючи територіальної цілісності кордонів. Причиною всього стає ідеологічне протистояння державних доктрин України та Росії, які попри тривале спільне існування в межах імперських державних організмів, саме тепер намагаються визначитись із своїм курсом у майбутнє, це, нажаль, відбувається у боротьбі збройного протистояння. Тактичними завданнями російської «гібридної» агресії є поступова дискредитація і розмивання базових європейських цінностей, об'єднуючих країни ЄС, дезорієнтація громадської думки, формування впливового проросійського лобі в європейському істеблішменті, сприяння поглибленню розбіжностей між європейськими державами та інституціями ЄС» [3]. Тобто нині йдеться вже не про відсіч європейського впливу на пострадянському просторі – «зоні привілейованих інтересів» Кремля, ва про ведення масштабної «гібридної» експансії саме на теренах ЄС з метою максимального послаблення / фрагментації (розвалу) Європейського Союзу, мінімізації американської присутності на континенті та переформатування усталеного європейського політичного устрою за російським сценарієм.

В контексті вище викладеного доцільно пригадати про певні чинники, що спричиняють, породжують певні соціальні відносини. так, зокрема, мова йде про «глобалізацію у вузькому розумінні – процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції та уніфікації. Перетворення певного явища на планетарне, такого, що стосується всієї Землі, процес, в ході, якого світ перетворюється, в єдину глобальну систему. Основним наслідками глобалізації є міжнародний поділ праці, міграція клімату, людських та виробничих ресурсів, стандартизація законодавства, економічних та технічних

[1] Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. К.: НІСД, 2011. С. 4.

[2] Сэмюэль Гамильтон. Столконовение цивилизаций и приобразование мирового порядка. URL: https://gtmarket.ru/library/basis/3893.

[3] «Гібридна» війна Росії – виклик і загроза для Європи. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD167-168_2016_ukr.pdf.

процесів, а також зближення культур різних країн [4]. В результаті глобалізації світ стає дедалі залежним від усіх його суб'єктивних факторів. Можна стверджувати, що глобалізація певною мірою сприяє розповсюдженню тероризму, але й, разом з тим, світ потерпає від жорстокості терористичних актів. Відчуття небезпеки, ризику стало всезагальним та постійним для всього суспільства. Метою терору є показати силу, домінування однієї держави над іншою, затвердити себе у перших позиціях агресії, однак питання миру та безпеки все більше цінують та підтримують цивілізовані, демократичні країни, об'єднуючих у різні союзи, щоб зміцнити кордони, недоторканість сусідніх територій. Росія та США вже довгий час перебувають у стані «холодної війни», однак малоймовірно, що вона перетвориться на «гарячий конфлікт» таку думку висловив екс-радник із питань національної безпеки адміністрації президента США Джиммі Картена (1977–1981 роки) Збігнев Бжезинський в інтерв'ю виданню Spiegel Online. Нова «холодна війна» не триватиме довго, адже події в сучасному світі розвиваються значно швидше, ніж колись, вважає аналітик. Якщо російські солдати увійдуть у країни Балтії, НАТО обов'язково цьому протистоятиме, упевнений Бжезинський. Говорячи, зокрема, про розв'язання українсько-російського конфлікту, фахівець виступив за надання Україні зброї Заходом. «Було б доцільно надати Україні оборонну зброю для захисту великих міст, приміром, протитанкове озброєння або міномети, тому що ми б мали підвищити ціну російського насилля. Захопити місто, населення якого налаштоване на оборону, вимагає надзвичайно великих витрат», аргументував аналітик[5].

На сучасному етапі державотворення сформувався термін «гібридної війни», який має усі складові цього явища, стабільно використовуються Російської Федерацією по відношенню до сусідніх «демократичних країн», яких вона у своїй діяльності бажає поглинути. Зауважимо, що Кремль постійно удосконалює тактику і стратегію сценаріїв керованого хаосу. Яскравим прикладом таких дій є Стратегія національної безпеки від 02.07.2021 року Москвою взято курс на «збереження загально-російської культурної ідентичності» російського, українського та білоруського народів, зміцнення російської мови як «мови міжнародного спілкування».

Основні напрямки цієї Стратегії закріпили послідовний курс взятий Російської Федерацією на закріплення обороноздатності, внутрішньої єдності і політичної стабільності, на модернізацію економіку і розвиток промислового потенціалу забезпечив укріплення суверенної державності Росії як країни, яка здатна проводити самостійну внутрішню та зовнішню політику, ефективно протистояти спробам зовнішнього впливу». Ця Стратегія запланувала різні напрямки діяльності, їх можна систематизувати по групам, зокрема: політико-ідеологічна складова гібридної війни Російської Федерації проти міжнародного правопорядку; розвиток інформаційного простору, захист російського суспільства від деструктивного інформаційно-психологічного тиску; економічна складова гібридної війни й експансивні механізми у досягненні військово-політичних цілей РФ; силовий розвиток гібридної війни Російської Федерації – «гаряча» фаза сценарію «керованого хаосу». Так, забезпечення національної безпеки створюється шляхом досягнення цілей, задач, передбачених в рамках стратегічних національних пріоритетів[6].

Наша держава постійно підтримує дружні стосунки з різними країнами, це кроки, які формують певні гарантії миру, безпеки для існування кордонів, територіальної цілісності. Ми не хочемо, щоб якісь держави давні чи близькі якимось чином негативно вплинули на нашу історію, культуру, самоідентичність, відтак історично затверджено факт існування саме Київської Русі на теренах сучасної України, і ніяка Московія не може примусити нас переписати історію. Ми не бажаємо повернення Радянського Союзу, наш вибір зроблено у напрямок європейських принципів, засад формування громадянського суспільства. Не випадково Україну назвали форпостом Західної цивілізації. Ми однозначно і безповоротно орієнтовані на Європу. Певним чином з об'єктивних причин українське суспільство не пройшло певні, загальнообов'язкові етапи свого розвитку та структурування, це треба налагоджувати зараз свідомо і безповоротно. Стадію становлення української політичної нації ми проходимо лише зараз. Час дуже швидко прискорюється, треба включати усі можливі ресурси для надолуження втрачених можливостей. Те, щ інші держави проходили століттями, ми мусимо пройти за одне-два десятиліття. Суттєвим поштовхом стала для цього російська агресія.

До ознак гібридної війна варто віднести такі складові чинники: «по-перше, гібридна війна нижче порогу війни або прямого неприхованого насильства приносить дивіденди попри те, що вона легша, дешевша і менш ризикова ніж кінетичні операції; по-друге, пов'язана з неоднозначністю і ідентифікацією, тобто гібридні атаки в основному позначаються великим рівнем невизначеності, також гібридна війна робить динаміку конфлікту незрозу-

[4] Лалл Джеймс Мас-медіа, комунікація, культура: глобальний підхід. К. : Вид-во «К.І.С.». Київ, 2002. URL: http://library.znu.edu.ua/newbook/index.php?action=url/view&url_id=12422.

[5] Бжезинський запропонував розв'язання української кризи за зразком Фінляндії. URL: https://www.ispc.org.ua/archives/1793.

[6] Указ Президента РФ от 2 июля 2021 № 400 «О Стратегии национальной безопастности Российской Федерации. URL: https://base.garant.ru/401425792/#friends.

мілою не лише тому, що вона пропонує великий і широкий набір інструментів для підриву супротивника, а й тому, що вона дає можливість шкоди його безпеці на двох фронтах водночас. Другий фронт, на якому здійснюється підрив безпеки держави, за своїм характером залишається ідейним і належить до легітимності держави. Як відзначає Норвезьке агентство співпраці заради розвитку у своєму звіті, «легітимність держави стосується основи, яка пов'язує між собою державу і суспільство, яка виправдовує повноваження держави», Тому легітимність безумовно слугує фундаментом владних повноважень держави»[7].

При цьому характерні особливості «гібридних війн» наступні: агресія без офіційного оголошення війни; приховання країною-агресором своєї участі в конфлікті; широке використання нерегулярних збройних формувань (в т.ч. під прикриття мирного населення); нехтування міжнародними нормами ведення бойових дій та чинними угодами і досягненими домовленостями; взаємні заходи політичного та економічного тиску (за формального збереження зав'язків між двома країнами); широка пропаганда та контрпропаганда з застосуванням «брудних» інформаційних технологій; протистояння у кібернетичному просторі[8].

Ще у 2005 році генерал Руперт Сміт написав, що «війни більше не існує». Він продовжив: «конфронтація, конфлікти та битви, безперечно, існують у всьому світі. Ти мне менш, війна як відомо більшості мирних жителів, війна як поле бою між людьми та машинами, війна як масова вирішальна подія у суперечці у справах: такої війни більше немає». Принаймі на даний момент Сміт бачив у танкових боях на Голанських висотах в Синайській пустелі в 1973 році останній зразок справжнього поля битви, як потім змінилися так званими «новими війнами». Він зазначає, що «це були різні види бойових дій, які зламали парадигму міждержавної війни та призвели до нової парадигми, а саме «війни серед людей», де «всі люди де завгодно є полем битви»[9]. Мова як раз йде про таке поняття «гібридної війни», ознаки якої вже були раніше оприлюднені.

Слушний висновок зробило НАТО 2004 року, що ми станемо свідками конфліктів на лінії зіткнення геополітичних платформ. Те, що Росія сьогодні робить із країнами Східної Європи, які не є членами НАТО або ЄС, може виявитися заразливим для інших регіональних держав. Іще одним висновком дослідження НАТО 2004 року став прогноз про зміну способу ведення воєнних дій. «Це як раз носить назву hybrid warfare, гібридна війна. У цього терміну безліч дефініцій, йому присвячено багато книжок. Гібридна війна – це мішанина класичного ведення війни з використанням нерегулярних збройних формувань. Держава, яка веде гібридну війну, укладає оборудку з недержавними виконавцями – бойовиками, групами місцевого населення, організаціями, зв'язок із якими формально повністю заперечується. Ці виконавці можуть робити такі речі, які сама держава робити не може, тому що будь-яка держава зобов'язана дотримуватися Женевської конвенції та Гаазької конвенції про закони сухопутної війни, домовленості з іншими країнами. Всю брудну роботу можна плечі недержавних формувань» [10].

В той же час ведення «гібридної війни» потребує наявності або створення певних обов'язкових передумов внутрішнього та зовнішнього характеру. Насамперед, країна-агресор повинна мати сильну та дієву владу, спроможну, незважаючи на існуючі проблеми, згуртувати громадськість довкола єдиної національної ідеї. Це – по-перше. По-друге, для успішного застосування методів «гібридної війни» у агресора має бути перевага над супротивником у військовій, економічній та інформаційній сфера, що надаватиме йому необхідні важелі тиску (впливу) на об'єкт агресії, виснажуватиме цей об'єкт морально-психологічно та економічно. По-третє, успіх у «гібридній війні» з об'єктом агресії можливий лише за умов слабкості його влади, міжнародної ізоляції, розколу у суспільстві, деградації економіки, а також зникнення дієздатності та деморалізації силових структур. Так, у будь-якому випадку країна-агресор має бути готовою до відсічі з боку об'єкта агресії, а також до того, що останній матиме підтримку інших країн та міжнародних організацій (в тому числі надання політичної, економічної, інформаційної та військової допомоги і запровадження санкцій проти агресора)»[11].

Так склалося, що людство не робить висновків із збройних конфліктів, постійно повторюється загострення інтересів. Так за період, який минув після завершення Другої Світової війни, з кінця 1946-го до 2014 року, науковці Інституту дослідження миру в Осло (PRIO) разом із шведським Університетом Уппсали нарахували 256 збройних конфліктів. Загальна кількість конфліктів становить 2014 року – 41, 2015-го -52 та 2016-го – 49. Кількість війн – конфліктів, у яких бойові безповоротні втрати переви-

[7] Гібридна війна – нові загрози, складність і «довіра» як антидот зо листопада, 2021. URL: https://www.nato.int/docu/review/uk/articles/2021/11/30/gbridna-vjna-nov-zagrozi-skladnst-dovra-yak-antidot/index.html.

[8] Стратегія і тактика гібридних війн в контексті військової агресії Росії проти України. URL: http://bintel.com.ua/uk/article/gibrid-war/.

[9] Stefano Marcuzzi. Hybrid Warfare in Historical Perspectives. URL: http://www.natofoundation.org/wp-content/uploads/2018/06/NDCF_StefanoMarcuzzi_Paper.pdf.

[10] Путін веде в Україні гібридну війну – генерал Каппен. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/25363591.html.

[11] Стратегія і тактика гібридних війн в контексті військової агресії Росії проти України. URL: http://bintel.com.ua/uk/article/gibrid-war/.

щують 1000 осіб, зросла з 11 у 2015-му до 12 у 2016 [Peace Reasearch… 1946-2014]. За даними американського центру політики безпеки (CSP), безпосередньо участь у війнах беруть 28 країн, з них 13 країн мають затяжні конфлікти, що тривають понад десять років. Уважний розгляд причин виникнення будь-якого конфлікту та його найвищої форми – війни неодмінно призведе дослідника до висновку, що незалежно від історичного етапу розвитку людства, основу конфліктів і війн складають суперечності у суспільних, міжетнічних та міждержавних відносинах. Посталі суперечності у момент їх найбільшого загострення породжують конфлікти і війни, внаслідок чого розпадаються світові імперії та змінюються політичні режими. Проте конфлікти і війни як особливий різновид соціальної кризи поряд із деструктивним впливом мають і «позитивний» ефект, який полягає в утворенні нових держав і націй, розвитку технічного прогресу.

Отже, ключовим терміном у гібридній війні, однозначно виступає термін «конфлікт», який походить від латинського слова «conflictus», в точному перекладі означає «зіткнення», а в довільному – «протидія», «протиборство». В сучасній літературі налічують понад семи десяти різноманітних визначень конфлікту. Так, у тлумачному словнику термін «конфлікт – зіткнення протилежних інтересів, думок, поглядів; гостра суперечка. Друге визначення – це ускладнення у міжнародних відносинах, що може призвести до збройної сутички»[12]. Також при дослідженні цього терміну, у філософському словнику під терміном «конфлікт – (від лат. «conflictus» – зіткнення) – в соціальній теорії – зіткнення інтересів, мотивів, тенденцій, суб'єктів суспільного життя. В межах системи як певної цілісності елементи (складові частини) знаходяться в конфлікті з іншими елементами системи за умови, що «відкрите виявлення» інтересів, мотивів, цілей одних елементів системи з необхідністю активізує дії протилежних інтересів, мотивів системи»[13].

Наразі не існує простих процедур для визначення стану війни та миру, зокрема, лакмусового папірця. Цей факт визначають фахівці з міжнародного права, підкреслюючи, що критерії юридичного визначення збройного конфлікту (війни) становлять значну правову проблему, яка в останні роки дедалі більше ускладняється. Водночас розмиваються й критерії визначення стану миру.

Гібридні загрози та гібридні війни стають провідними чинниками, що визначають характер сучасного безпекового довкілля. Традиційні уявлення про війну і мир як наявність або відсутність інтенсивних збройних дій між регулярними збройними силами чітко визначених держав-противників, а також про наявність визнаного сторонами та міжнародною спільнотою результату цих дій у вигляді перемоги або поразки[14] вимагають узгодження з новими реаліями. Війна і мир є не тільки соціально-історичними подіями (станами) і не просто ключовими поняття міжнародного права. Вони становлять соціальні конструкти, відтак потребують розуміння та адекватного витлумачення.

Парадигма соціально конструктивізму у міжнародних відносинах, яка виходить з наявності структурованих комплексів спільних ідей у розумінні міжнародного довкілля, що впливають на дії акторів на міжнародній арені, заснована на потребі підвищення рівня відповідальності учасників системи міжнародних відносин в умовах глобалізації (формування колективних міжнародних ідентичностей та супранаціональних міжнародних утворень, створення системи колективної безпеки НАТО тощо). Однак, як з'ясовується, соціальний конструктивізм може включати й протилежно спрямовані комплекси ідей та дій від акторів, що, руйнуючи систему міжнародних зобов'язань, підривають світовий порядок і мають на меті його перебувати на свою користь. Проте наслідком таких дій стає не переформотування світу на старих засада балансу сил, а хаотизація міжнародної системи і загроза руйнування безпекового довкілля[15].

Рівень усвідомлення «гібридних» загроз серед членів НАТО та ЄС, а також їх параметрів залишається дуже різним. За останнє десятиріччя Україна та Грузія відчули повну силу поєднання традиційних, конвенційних та неконвенційних дій з боку Російської Федерації. Однак, список країн, які є жертвами гібридних операцій, є набагато ширшим. Передусім, це країни, що перебувають в зоні російських інтересів: країни Балтії, Центрально-Східної Європи та Східного партнерства.

Відповідно до результатів дослідження, проведено European Values Thank-Tank[16] на основі аналізу національних стратегічних документів, звітів та офіційних стратегічних документів, звітів та офіційних заяв усіх 28 держав-членів ЄС, з метою підсумувати, як окремі європейські країни реагують на зростаючу загрозу російської підривної діяльності (а саме: державні установи, контррозвідувальне

[12] Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250 000. уклад. та гол.ред. В.Т. Бусел. Київ. Ірпінь. Перун. 2005. VIII. С. 570.

[13] Філософський енциклопедичний словник (ФЕС). Ред. колегія Шинкарук В.І, Бистрицький Є.К., Булатова М.О., Ішмуратов А.Т та ін. Національна академія наук України Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди. Абрис. К., 2002. С. 299.

[14] Oppenheim, Lassa/ (1912). International Law: A. Treative. Vol.II/ War and Neutrality. P. 60.

[15] Пахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл: монографія. Київ.: НІСД. 2019. С.22-23.

[16] 2018 Ranking of countermeasures by the EU 28 to the Kremlin's subversion operations. URL: https://www.kremlinwatch.eu/userfiles/2018-ranking-of-countermeasures-by-the-eu28-to-the-kremlin-s-subversion-operations.pdf.

співробітництво і неурядовий (громадський) сектор), – лише 5 країн ЄС (Велика Британія, Швеція, Естонія, Латвія та Литва) знаходяться в групі «А» – тобто повною мірою усвідомлюють загрозу, вживають контрзаходи на рівні уряду та розвідки. Також, за результатами дослідження 2 країни були названі «колаборантами Кремля» – Греція та Кіпр. Вони не чинили жодного спротиву підривній діяльності Росії.

Особливу роль для стабілізації сучасних міжнародних відносин має поєднання системи міжнародної безпеки з національною безпекою, що включає системи міжнародної безпеки з національною безпекою, що включає і право суверенітету – рівновагу прав держав на захищеність і недоторканість своїх територій. Дії міжнародного права традиційно зупинилися на кордонах суверенної держави, у межах якої все підкорялось її юрисдикції. Так, з принципу захисту суверенітету походив і принцип невтручання як зобов'язання інших суб'єктів не втягуватися у внутрішні справи держави без згоди останньої[17]. Уперше на офіційному рівні поняття «територіальна цілісність держави» було зафіксовано в Статуті ООН 1945 р., де йшлося про заборону застосування сили проти «територіальної недоторканості та політичної незалежності будь-якої держави». Згодом поняття мало застосування в низці міжнародних договорів, серед яких: Декларація ООН про принципи міжнародного права та співробітництво держав від 24 жовтня 1970 р., якою регулювалася система налагоджених дружніх відносин між державами згідно із Статутом ООН; Заключний акт Наради з безпеки та співпраці в Європі (від 1 серпня 1975 р.), який визначав непорушність кордонів між державами та їх зобов'язання утримуватись і в майбутньому від будь-яких посягань на ці кордони. Так, при цьому в різних документах використовуються поняття «дотримання», «повага», «збереження», «забезпечення» територіальної цілісності, хоча на практиці кожне із них може мати політичну модальність та правову імперативність.

Окрема юристи з міжнародного права висловлюють позицію про те, що існування та змісту поняття «суверенітет», яке виступає ключовим елементом принципу суверенної рівності держав. Так, О.М. Сіваш зазначає, «що хоча держави давнього світу були суверенними, правового поняття державного суверенітету за тих часів сформовано не було[18].

Наша держава вже довгий час намагається спільними зусиллями сформувати самостійну, правову, демократичну державу, ці аспекти було чітко прописано у Декларації про Державний суверенітет. У Преамбулі Декларації підкреслювалося, що Верховна Рада УРСР проголошує суверенітет України як «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах»[19]. Також наша держава до фундаментальних національних інтересів України віднесла першочергово державний суверенітет та територіальну цілісність, демократичний конституційний лад, не порушення втручання у внутрішні справи України[20]. Це свідчить про те, що наша держава як ніколи про серйозність даних категорій.

Загальною тенденцією сучасного цивілізаційного розвитку є взаємодія протилежних і взаємопов'язуючих процесів і явищ. Ця тенденція, як свідчить об'єктивні реалії, виявляється у подвійному контексті: глобалізації міжнародних відносин і посиленні нових відмінностей, що виявляється у поглибленні регіоналізму. При цьому посилюється регіоналізм не культурно-цивілізаційних блоків, як стверджували провідні аналітики розвитку світових систем, а інтеграційних економічних утворень. В умовах глобалізації провідні країни диктують світові свою модель поведінки і здійснюють втручання у внутрішні справи держав через запровадження права гуманітарного втручання. Отже, з об'єктивними змінами міжнародних систем змінювалися й характеристики основних складових, які їх утворювали.

У сучасних моделях державо-центристських підходів висуваються нові вимоги до поняття держави як основної політичної форми організації суспільства, критерії її існування, тобто суверенітету. За роки функціонування біполярної системи поняття «суверенітет» було покладено в основу міжнародного права, на якому будувалися вся система міжнародних відносин післявоєнного часу, базувалися концепції безпеки, створювалася універсальна міжнародна організація людства – Організація Об'єднаних Націй та ціла низка регіональних утворень, що виконують свої задачі, функції, зокрема ОБСЄ, ОАД, ЛПАД, ОАЄ та ін., укладалися відповідні міжнародні документи[21].

Слабкість національної ідентичності призводить і до зростання привабливості для представників етнічних груп, що компактно проживають у прикордонних регіонах України, ідентифікувати себе з народами сусідніх держав, а для багатьох суміжних

[17] Мітряєва С.І. Європейська безпека і Україна: Навчальний посібник. Ужгород. Ліра, 2008. С. 38 *(Серія «Євроінтеграція: Український вимір»*. Вип.8.).

[18] Сіваш О.М. Розвиток українськими і російськими юристами-міжнародниками вчення про державний суверенітет (XVIII – початок XX ст.): дис. … канд. юрид. наук.:12.00.11. Харків, 2010. С. 8.

[19] Декларація про Державний суверенітет України. *Відомості Верховної ради України.* 1990. № 31. Ст. 429. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text.

[20] Закон України «Про національну безпеку України. Відомості *Верховної ради України.* 2018. № 31. Ст. 241. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text.

[21] Сіваш О.М. Розвиток українськими і російськими юристами-міжнародниками вчення про державний суверенітет (XVIII – початок XX ст.): дис. … канд. юрид. наук. : 12.00.11. Харків, 2010. 204 с. С. 39.

держав – до спокуси розробки сценаріїв «захисту співвітчизників» на території України. Зокрема, для кожної з країн, що виступили з критикою нового Закону України «Про освіту», використання прикордонного співробітництва є важливим аргументом при контактах із владою України, і далеко не завжди це обмежується науково-культурною співпрацею.

Українська ідентичність є визначальною засадою становлення демократичних основ життя суспільства та національної держави, якою відповідно до документів ООН і ЮНЕСКО є Україна (національна держава – це така держава, в якій титульний етнос становить 67% населення. Згідно опитування Центру імені О. Разумкова, здійснюваного у квітні 2017 р., абсолютна більшість громадян України (92%) вважають себе етнічними українцями, 6% – етнічними росіянами, 1,5% віднесли себе до інших етносів)[22]. Так, зокрема за моніторингом електоральних настроїв українців цікавими є факти про те, що 63% вважають Росію агресором відносно України. 22% – протилежної думки, ще 15% – не визначилися у цьому у цьому питанні. Найбільш тих, хто вважає Росію агресором (або утрималися від відповіді) серед респондентів Півдня, Сходу та Донбасу [23]. Також цікаві цифри спостереження щодо того, що 70 % українців не погоджуються з тезою російського керівника Володимира Путіна про те, що росіяни та українці є одним народом. Лише 12,5% опитаних підтримують її. Такими є результати опитування Центру Разумкова, проведеного з 29 липня по 4 серпня методом інтерв'ю за місцем проживання респондентів[24]. Однак, як показує досвід, досить рано завершувати це питання тільки підбором сухих соціологічних оцінок, треба все ж таки з'ясувати про специфічні риси ментальності та соціокультурні чинники, що вплинули на формування особливостей різних прошарків суспільства українського ейдосу.

Тому саме конфлікт двох протилежних держав за ідентичним спрямуванням – проєвропейської української та «радянської» російської – це засадничі передумови військової агресії Росії проти України. Канадський дослідник Т. Кузьо дуже по-справжньому дослідив особливості саме витокам зародження конфлікту між Україною та Росією. Він гарно проаналізував особливості радянського впливу на ідеологію свідомості східної частини народу України, так виділено «три підходи до аналізу історії та сьогодення Донбасу, що передбачають зосередження відповідно на його політичній культурі, концептуалізації та ідентичності. Політична культура цього регіону з часу індустріалізації наприкінці XIX століття була жорсткою, пролетарською та насильницькою за своєю природою» [25]. Тобто прослідковується вже різниця у ментальності світосприйняття, державному управлінні – жорсткість методів управління зі сторони Росії, та м'якість та демократизм з боку України. Загалом політику РФ на пострадянському просторі можна охарактеризувати як «силову гегамонію». Здійснюється політико-економічний тиск, економічний пресинг, задіяні «енергетичні» важелі впливу. Стосовно країн СНД запроваджується тактика «розділяй і володарюй». Апробована та активно використовується кремлівським керівництвом практика створення «керованого хаосу», дестабілізації зсередини. Саме Москва є прямим учасником і менеджером «заморожених» або «гнітючих» конфліктів на пострадянському просторі, які по суті «мінами уповільненої дії»[26]. Цікавим є події взаємовідносин українсько-російських відносин та країн СНД до російських реінтеграційних процесі на пострадянському просторі започатковано у 2000 р., коли до влади в Росії прийшов В. Путін. Саме у травні 2000 р. було підписано Меморандум про підвищення ефективності Договору про колективну безпеку та його адоптації до геополітичної ситуації[27], яким фактично оновлювалась і посилювалася діяльність ОДКБ. У жовтні 2000 р. – створене Євроазійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС). Тоді ж були сформульовані кроки щодо євразійської інтеграції під егідою РФ[28]. При цьому ЄврАзЕС розглядалось як ядро економічної інтеграції, ОДКБ – як головний міждержавний інструмент для протистояння зовнішнім загрозам.

Згодом, у 2003 р. була зроблена спроба утворити Єдиний простір (ЄЕП) за участі РФ, України, Білорусі та Казахстану. Однак Указом Президента В. Ющенка участь України в ЄЕП обмежувалася виняткова зоною вільної торгівля, що жодним чином не влаштовувало російську сторону[29]. У 2007 р. під егідою РФ започатковане створення Митного союзу,

[22] Більшість 90% громадян вважають себе етнічними українцями. URL: https://zn.ua/ukr/UKRAINE/bilshe-90-gromadyan-vvazhayut-sebe-etnichnimi-ukrayincyami-239470_.html.

[23] Моніторингом електоральних настроїв українців. URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=80

[24] 70% українців не вважають себе одним народом з росіянами. Чому такі різні двох опитувань. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news-58173000.

[25] Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / Пер. з англ. А. Павлишина. К. Дух і літера. 2018. С. 27.

[26] Український центр економічнихз і політичних досліджень імені Олександра Розумкова. *Національна безпека і оборона.* № 1-2 (181-182). 2020. С. 56. URL:https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD181-182_2020_ukr.pdf.

[27] Меморандум о повышении эффективности договора о коллективной безопасности от 15 мая 1992 года и его адаптации современной геополитической ситуации. URL: https://odkb-csto.org/documents/accepted-docs/memorandum-o-povyshenii-effektivnosti/#loaded.

[28] Проблемы и перспективы сотрудничества Украины и России. Аналитический доклад Центра Разумкова. *Національна безпека і оборона*, 2006 р., № 5. С. 3-38.

[29] Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки та оборони України від 20 травня 2005 року «Про формування Єдиного економічного простору» https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/952/2005#Text.

у 2014 р. укладено Договір про створення Євразійського економічного союзу (ЄАЕС). Всі ці чинники могли послідовно зіштовхнути нашу державу Україну, у пазурі «російського поглинання», але досить непередбачувані події саме призвели український народ – шлях до свободи, єдності, вибору іншого курсу – шляху визвольної свободи за підтвердження ідентичності, свободи, та духовного зміцнення нації.

У Центрі Розумкова та інших ґрунтовних досліджень дуже послідовні дослідження робилися протягом останнього десятиліття щодо наслідків завуальованої, гібридної військової агресії, там з початку 2000-х років у Росії поступово сформулювалися нова ідеологія – імперська концепція величі та самодостатньості, ізоляції, агресивна антизахідна зовнішня політика, конфронтація з іншими світовими центрами впливу, відмова від загальновизнаних цивілізаційних цінностей. Так, найбільш жорстким і відверто продемонстрованим агресивним курсом Кремля стало послання Президента РФ Федеральним Зборам РФ від 1 березня 2018 р.[30], що сформувало ультиматом Заходу і з конфронтаційності перевершило відому Мюнхенську промову В.Путіна[31]. У посланні простежувалося курс на політики-ідеологічну та соціокультурну мілітаризацію країни, використовується філософія таапологтика «фортеці в облозі», міститься неприхований ядерний шантаж Заходу і готовність платити будь-яку соціальну ціну за протистояння з противниками Росії.

У загальному вигляді можна окреслити деякі характерні риси нинішньої політичної системи у РФ:

1) Сформульована доктрина «фортеці в облозі», опору зовнішнім ворогам, що для нинішнього російського режиму є головним стимулом мобілізації суспільства, стрижнем внутрішньої і зовнішньої політики.

2) Посилено мілітаризацію як країни, так і суспільної свідомості. Створено «середній клас у погонах» – опору режиму. Розширено функції і права силових відомств, підвищений соціальний статус їх працівників, порівняно з іншими категоріями громадян.

3) Обмежені права і свободи громадян. Звичайною практикою стало публічне цькування за нелояльність до режиму та переслідування опозиційних лідерів. Розпочато публічні репресії (судові переслідування) з метою залякування суспільства.

4) Відбулося тотальне одержавлення ЗМІ, створені потужні провладні «холдинги правди», дрібні незалежні ЗМІ знищені або відсутні на периферію.

5) Встановлено тотальний контроль влади над «третім сектором». Нелояльні (у першу чергу, правозахисні) організації отримали статус «іноземних агентів», а іноземні НУО заборонені.

6) Унаслідок внесення відповідних змін до Конституції планувалося пролонгація нинішнього політичного режиму, який уособлює В. Путін, принаймні до 2036 р.

Висновки

Отже, створено авторитарну державу з елементом культу особи, з тоталітарною внутрішньою і агресивною зовнішньою політикою, із зневагою та лицемірством стосовно міжнародних норм і правил. З такою державою світ співіснуватиме в найближчій перспективі[32].

Так, аналізуючи гібридну війну Путіна, слід мати на увазі три важливих моменти, зазначає Тарас Кузьо[33]: «по-перше, гібридна війна може бути успішною лише за умови місцевої підтримки, але на захоплених окупантами півдні Луганщини та сході Донеччини вона виявилася доволі слабкою. Це ще більшою мірою стосується решти регіонів, зарахованих Путіним до «Новоросії»[34]; по –друге, якби кремлівські маріонетки діяли самостійно, без підтримки Росії, вони зазнали б поразки у серпні 2014 року. Якщо Росія припинить використовувати свої війська, фінанси та матеріально-технічні засоби для підтримання їхнього існування, вони зазнають колапсу в майбутньому. «Донбас сам по собі не може забезпечити ресурсів для продовження війни на тому рівні, на якому вона ведеться сьогодні», тож без російської підтримки вони приречені[35]; по-третє, поразка російських маріонеток означатиме кінець впливу Путні на Україну».

Після агресії Росії Україна розпочала низку фундаментальних реформ, які мають здійснити головний внесок у формування української/європейської історії успіху. Зміни в енергетичній сфері і децентралізація виглядають як базові процеси, які символізують розвиток європеїзації України, відмінної від моделі, які відстоює Росія. «Децентралізація –

[30] Послання Президента РФ Федеральним Зборам від 1 березня 2018 р. – *сайт Президента РФ*. URL: http://kremlin.ru/events/president/news/56957.

[31] 10 лютого 2007р. Президент РФ В. Путін виступив на Мюнхенській конференції з питань політики безпеки з гостро конфронтаційною доповіддю, яка спричинила полеміку в західних політичних колах стосовно відновлення «холодної війни».

[32] Український центр економічнихз і політичних досліджень імені Олександра Розумкова. *Національна безпека і оборона*. № 1-2 (181-182). 2020. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD181-182_2020_ukr.pdf.

[33] Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / Пер. з англ. А. Павлишина. К.: Дух і літера. 2018. С. 404.

[34] Sten Rynning. “The False Promise of Continental Concert: Russia, the West and the Necessary Balance of Power’, International Aff airs, vol. 91, no. 3 (May 2015): 539–552.

[35] Pavel Felgenhauer: Putin’s Aim Is to Destroy Ukraine’s Independence, Defeat West’, Kyiv Post, 25 January 2015. URL: https://bit.ly/2SfnsJ5.

це вірус, який підриває вашого сусіда – Росію[36]. Це думка, висловлена Спеціальним посланником уряду Німеччини з питань реформ у галузях урядування та децентаралізації в Україні Г. Мільбрадтом. Іі сутність полягає в тому, що російські регіони не без заздрощів спостерігають за посиленням прав і можливостей українських громад. Чим більшим будуть успіхи українських сіл, містечок, чим кращим будуть можливості простих українців самим формувати порядок денний на рівні свого населеного пункту, тим вагомішим може бути інтерес росіян до українського позитивного досвіду. Відтак, на думку німецького фахівця, демократизація «знизу догори» в Україні зрештою може завоювати серця і уми росіян – децентралізація може стати свого роду «м'якою силою України». У ЄС постійно про децентралізацію як «найуспішнішу реформу», яка здійснюється за масштабної підтримки саме Євросоюзу. У самій Україні влада також наголошувала, що успішна децентралізація – це дорога для країни до ЄС. Більшість пострадянських країн досить централізовані, що виглядає логічним з огляду на сторичну спадщину – часів царської Росії і Радянського Союзу. Впливові громади- європейська традиція, до якої почала тяжіти і Україна. Сильною перевагою на ті часу у 2014 році став енергетичний важіль «сильного сусіда» – і ця тимчасова слабкість, знов не розв'язала вузол енергетичних взаємозв'язків, які формувались не один десяток років.

Зараз Україна, як ніколи розуміє ціну свободи, революційні європейські принципи доцільно формувати як всередині держави, так і ззовні з потужними, перевіреними сусідами. Ментальна свобода українського народу протиріч російським громадянам, що мають своє вузьке бачення на одні й ті самі явища. Так можна виокремити такі причини, чому саме російські «експерти» завжди сприймають Україну помилково. По-перше, вони намагаються аналізувати країну, яка існує лише в їхній уяві та відповідає їхнім стереотипам, не звертаючи уваги на реальність. По-друге, вони відмовляються сприймати українців як окремий народ, а Україну як суверенну країну, і тому їхній «аналіз» украй суб'єктивний. По-третє, росіяни, ніколи не зазнавали процесу дерадянізації, подібного до децентралізації у післявоєнній Німеччині і, на відміну від Польщі, не осмислили свого імперського минулого. Між Польщею та Україною упродовж кількох десятиліть триває непростий процес історичного порозуміння. У стосунках між Росією та Україною він, по суті, навіть не розпочинався, тому росіяни не розуміють українських нарікань. По-четверте, вкрай складним для розуміння більшості російських громадян є феномен російських українських патріотів, адже політична риторика визначає їх як «співвітчизники», які апріорі мають бути налаштовані проросійськи (останнє в очах багатьох , до того ж, нібито вимагає пропутінські орієнтації).

[36] Коментар Мінекономрозвитку щодо обмеження Російською Федерацією поставок нафти та нафтопродуктів в Україну. *Урядовий портал*, 18 квітня 2019 р., URL: https://www.kmu.gov.ua/news/komentar-minekonomrozvitku-shchodo-obmezhennya-rosijskoyu-federaciyeyu-postavok-nafti-ta-naftoproduktiv-v-ukrayinu.

Інформація про автора:
Волкович Олена Юріївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного та міжнародного права і правоохоронної діяльності
Херсонський державний університет
27, вул. Університетська, Херсон, 73000, Україна

Information about author:
Volkovych Olena Yuriivna,
Ph.D. in Law, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Public and International Law and Law Enforcement
Kherson State University
27, Universytetska str., Kherson, 73000, Ukraine

DOI

ОСНОВИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Гбур З. В.

Постановка проблеми. В кінці XX століття інформація для кожної країни стає стратегічно важливим ресурсом, від ефективного використання якого залежить безпека держави й перспективи формування демократичного суспільства.

На тлі переходу суспільства від індустріального до інформаційного підвищується значимість вмінь орієнтуватися в постійно зростаючому потоці інформації, ефективно з нею працюючи. Можливості глобальної мережі, що активно використовуються в усіх сферах суспільного життя, ґрунтуються на інформаційних ресурсах, які представляють собою сукупність даних, які організовані в інформаційних системах для отримання достовірних даних в різних галузях знань та практичній діяльності. Однак, одночасно зі зростанням ролі інформації підвищується й важливість її захисту, яка забезпечується шляхом застосування інструментів інформаційної безпеки, зокрема, особливої актуальності дане питання набирає в умовах війни.

З розвитком та впровадженням інформаційних технологій трансформуються звичні критерії оцінки військової потужності та політичних можливостей держав світу. Видозмінюються традиційні форми силового протиборства. На перший план виходять військові дії (різні за формами та способами застосування військ), основні цілі яких досягаються за рахунок технологічних та головним чином інформаційних переваг.

Інформаційна експансія активно використовується провідними державами світу для реалізації своїх геополітичних інтересів, а оскільки геополітичні інтереси різних країн все більш жорстко стикаються на світовій арені, інформаційна боротьба в світовому просторі перетворюється в інформаційну війну.

Метою інформаційної війни є досягнення інформаційного домінування. Причиною інформаційних війн є ті ж самі принципи, що й в випадку звичайних війн. В ході інформаційної війни застосовуються активні методи трансформації інформаційного простору. Одні країни намагаються нав'язати іншим бажані типи поведінки. Інформаційні війни спрямовані на зміну поглядів, світогляду населення, підрив суспільної системи противника.

Особливого значення та актуальності в спектрі суспільних відносин набувають проблеми забезпечення інформаційної безпеки, оцінка та аналіз інформаційних загроз в контексті війни та практичне застосування інформаційного опору з метою захисту територіальної цілісності України та її суверенітету, що становить концептуальні основи діяльності суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню теоретико-методологічних основ інформаційної безпеки держави присвячено наукові роботи відомих вітчизняних науковців. Серед сучасних вітчизняних дослідників хотілося б відзначити праці: О. Адамчука, Г. Атаманова, О. Бандурки, О. Барановського, А. Берко, О. Глазової, В. Гурковського, В. Домарьова, Б. Кормича, В. Ліпкана, Н. Нижник, О. Олексюка, В. Пилипчука, М. Швеця тощо. На даний час Україна перебуває в стані війни, в тому числі й інформаційної війни, все динамічнішими стають її зовнішні та внутрішні загрози, які спрямовані на зруйнування національного суверенітету та територіальної цілісності України. Отже, в умовах війни дана проблематика наукових досліджень є актуальною та своєчасною.

Метою є дослідження теоретичних аспектів інформаційної безпеки України як важливої складової національної безпеки держави в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. В XXI столітті, яке можна назвати «інформаційним», індустріальний етап суспільного розвитку змінюється на інформатизацію, що забезпечує суспільству найбільш ефективний та динамічний розвиток на основі максимально повного використання наявних інформаційних ресурсів. Інформація стає стратегічним ресурсом суспільства та його рушійною продуктивною силою, оскільки матеріальні ресурси поступово втрачають своє значення, а на зміну їм надходять неухильно зростаючі інформаційні ресурси.

Швидкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій призвів до суттєвих трансформацій життя суспільства та змін наукових картин світу. Важливим економічним ресурсом визнається саме інформація. Успішному вирішенню соціально-економічних та політичних проблем сприятиме ефективна організація інформаційних процесів, що суттєво збільшить рентабельність багатьох видів діяльності.

Починаючи з XX століття поняття «інформація» розпочало своє застосування в наукових галузях та отримало значну кількість тлумачень, зокрема, інформація безпосередньо пов'язана з функцією управління та є невід'ємною властивістю кожного матеріального суб'єкта.

Як зазначає науковець О. С. Бодрук, інформація як фізична субстанція представляє собою міру неоднорідності розподілу матерії та енергії в просторі

та в часі, міру змін, якими супроводжуються всі процеси, що протікають в світі[1].

Згідно із Законом України «Про інформацію», інформація – будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді[2].

Науково-технічна інформація – будь-які відомості та/або дані про вітчизняні та зарубіжні досягнення науки, техніки і виробництва, одержані в ході науково-дослідної, дослідно-конструкторської, проектно-технологічної, виробничої та громадської діяльності, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді[3,4].

На даний час світ опинився перед новими викликами у галузі забезпечення інформаційної безпеки, яка в умовах глобалізації та інтеграції є ключовим чинником забезпечення спроможності країни долати кризові явища зовнішньої агресії. Особливо гостро ця проблема привертає увагу до тих процесів, що відбуваються в Україні в умовах війни та окупації частини української території. Тільки своєчасне виконання заходів з управління інформаційною безпекою з боку держави допоможуть здолати загрози політичному та соціально-економічному життю України.

Держави з розвинутим інформаційним середовищем використовують своє домінуюче становище в інформаційному просторі для досягнення економічних та військово-політичних цілей. Традиційні засоби війни достатньо витратні, тоді як інформаційні засоби впливу є прекрасною альтернативою. Спектр впливу достатньо широкий: від дискредитації роботи державних органів до нанесення ударів по критично важливій інфраструктурі. Проведення такого комплексу дій призводить до втрати управління в державі, економічного спаду, створюються умови для виникнення громадянських конфліктів.

В липні 2016 р. в Варшаві на черговій сесії НАТО кіберпростір віднесено до переліку сфер ведення військових дій. На сесії були прийняті «Зобов'язання щодо забезпечення кібероборони», що передбачають фінансування профільних програм, розвиток взаємодії між національними структурами, активізацію обміну даними про кіберзагрози, підвищення кваліфікації працівників національних структур в сфері кібербезпеки, відпрацювання питань кібероборони в процесі заходів оперативної та бойової підготовки[5].

Інформаційна безпека може розглядатися як стан захищеності даних, при якому забезпечується їх конфіденційність, доступність, цілісність, а також комплекс заходів, пов'язаних з досягненням даного стану. Такий підхід має технологічний характер.

На даний час існує три основні підходи до визначення сутності поняття «інформаційна безпека» (рис. 1).[6]

Рис. 1. Підходи до трактування поняття «інформаційна безпека»

Джерело[6]

Конституцією України в ст. 17 зазначено, що захист суверенітету та територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу[7].

Зміст інформаційної безпеки розкривається в Доктрині інформаційної безпеки України від 25 лютого 2017 р.[8], зокрема, як невід'ємна складова кожної зі сфер національної безпеки і як важлива самостійна сфера забезпечення національної безпеки.

На думку В. В. Шемчука, правовідносини, що виникають під час здійснення превентивних і захисних заходів в інформаційному середовищі людини, суспільства та держави складають сутність поняття «інформаційна безпека»[9].

Вчений В. С. Цимбалюк вважає, що інформаційна безпека України це стан захищеності її наці-

[1] Бодрук О. С. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти: Монографія. Київ : НІПМБ, 2001. 300 с.

[2] Про інформацію Закон України № 2657-XII від 02.10.1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text.

[3] Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови.Київ : ВТФ «Перун», 2007. 1736 с.

[4] Там само.

[5] Цимбалюк В. С. Правове регулювання інформаційної безпеки в Україні: проблеми теорії та практики. *Адміністративне право і процес*. 2014. № 2 (8). С.22–30.

[6] Бодрук О. С. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти: Монографія. Київ : НІПМБ, 2001. 300 с.

[7] Конституція України Прийнята Верховною Радою України 28.06.1996. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/ ed19960628.

[8] Про Доктрину інформаційної безпеки України Указ Президента України від 25.02.2017 № 47/2017. URL: https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374.

[9] Ніщименко О. А. Інформаційна безпека України на сучасному етапі розвитку держави і суспільства. *Наше право*. 2016. № 1. С. 17–23.

ональних інтересів в інформаційній сфері, який визначається поєднанням збалансованих інтересів особи, суспільства та держави[10].

Заслуговує на увагу думка науковця Л. О. Кочубей, яка вважає, що інформаційна безпека характеризує стан захищеності життєво важливих інтересів, інформаційну озброєність держави, суспільства, особистості, за якої жодні інформаційні впливи на них неспроможні викликати деструктивні думки і дії, що призводять до негативних відхилень на шляху стійкого прогресивного розвитку названих суб'єктів[11].

Отже, під інформаційною безпекою потрібно розуміти стан захищеності держави від протиправної інформації, яка чинить перешкоди сталому розвитку держави.

Забезпечення інформаційної безпеки ґрунтується на наступних принципах:

1. Принцип системності. Відповідно до якого, захисні заходи повинні бути спрямовані на ліквідацію інформаційних атак з боку зовнішніх та внутрішніх джерел, а також враховувати засоби захисту та канали закритого доступу. Засоби захисту повинні використовуватись адекватно можливим видам загроз та функціонувати у вигляді комплексного захисту, технічно доповнюючи один одного.

2. Принцип міцності. Встановлює, що правила забезпечення інформаційної безпеки повинні охоплювати всі зони безпеки, мати рівну надійність захисту та дозволяти визначати можливі загрози.

3. Принцип багаторівневого захисту. Орієнтований на створення меж захисту інформаційної системи, що складаються з послідовно розташованих зон безпеки, ключова з яких знаходиться всередині всієї системи.

4. Принцип безперервності. Відповідно до якого, функціонування системи інформаційної безпеки повинно бути безперервним.

5. Принцип розсудливості. Визначається в розумності застосування захисних заходів з потрібним ступенем безпеки. В основі даного принципу знаходиться доцільність високих матеріальних витрат та раціональність їх подальшого використання[12].

На початку XXI ст. Україна стала об'єктом гібридної війни зі сторони Росії, основою якої є потужна інформаційно-пропагандистська складова. 24 лютого 2022 року Верховною радою України було введено воєнний стан через пряме повномасштабне вторгнення Росії на територію України. Президентом України було підписано Указ «Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану»[13].

В даний час Україні слід побачити у війні не лише негативне. Я. Грицак зазначає, що війна це також шанс для побудови нової України – проведення радикальних реформ заради модернізації держави у всіх сферах. Під цим кутом зору війна може відкрити нові перспективи «перезавантаження», стати потужним модернізаційним чинником[14].

Останніми роками Україна зробила важливі кроки щодо регулювання інформаційної безпеки на нормативно-правовому рівні. Зокрема, 28 грудня 2021 року було затверджено Стратегію інформаційної безпеки, головною метою прийняття якої є посилення спроможностей щодо забезпечення інформаційної безпеки держави, її інформаційного простору, підтримки інформаційними засобами та заходами соціальної та політичної стабільності, оборони держави, захисту державного суверенітету, територіальної цілісності України, демократичного конституційного ладу, забезпечення прав та свобод кожного громадянина[15].

Ефективність сучасної зброї все більше визначається не стільки вогневою потужністю, скільки ступенем інформаційної забезпеченості. В змісті військових дій зросла значимість інформаційно-технічного протиборства. Переваги в ступені інформованості – неодмінна умова перемоги в повітряному, морському та сухопутному бою. Про це свідчить досвід озброєних конфліктів та локальних війн сучасності.

Ключовими заходами щодо забезпечення ефективної діяльності у сфері державного управління інформаційною безпекою є:

• розробка показників оцінки ефективності систем захисту інформаційної безпеки держави;моніторинг та ідентифікація появи дестабілізуючих факторів та загроз;

• організація проведення фундаментальних та прикладних наукових досліджень в галузі забезпечення інформаційної безпеки;

• розробка відповідної нормативно-правової бази;

• протистояння загрозі інформаційної війни[16].

Інформаційна безпека є важливою функцією держави, повинна передбачати, насамперед, формування відповідними державними органами політики організаційно-правових механізмів в галузі інфор-

[10] Ніщименко О. А. Інформаційна безпека України на сучасному етапі розвитку держави і суспільства. Наше право. 2016. № 1. С. 17–23.

[11] Кочубей Л.О. Інформаційна безпека держави: інструменти захисту українського інформаційного поля (на прикладі особливостей інформаційно-комунікаційних технологій у сучасному Донбасі). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса*. 2015. Вип. 3. С. 220–237.

[12] Гончаренко О., Джангужин Р., Лисицин Е. Громадянський контроль і система національної безпеки. *Національна безпека України*. 2003. № 1. С. 39–46.

[13] President of Ukraine (2022), URL: https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069n(Accessed 3 April 2022).

[14] Магда Є. В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Х. : Віват, 2015. 304 с.

[15] President of Ukraine (2022), URL: https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069n(Accessed 3 April 2022).

[16] Кравець Є. А. Інформаційна безпека держави. Київ : Укр. енцикл., 1992. 1235 с.

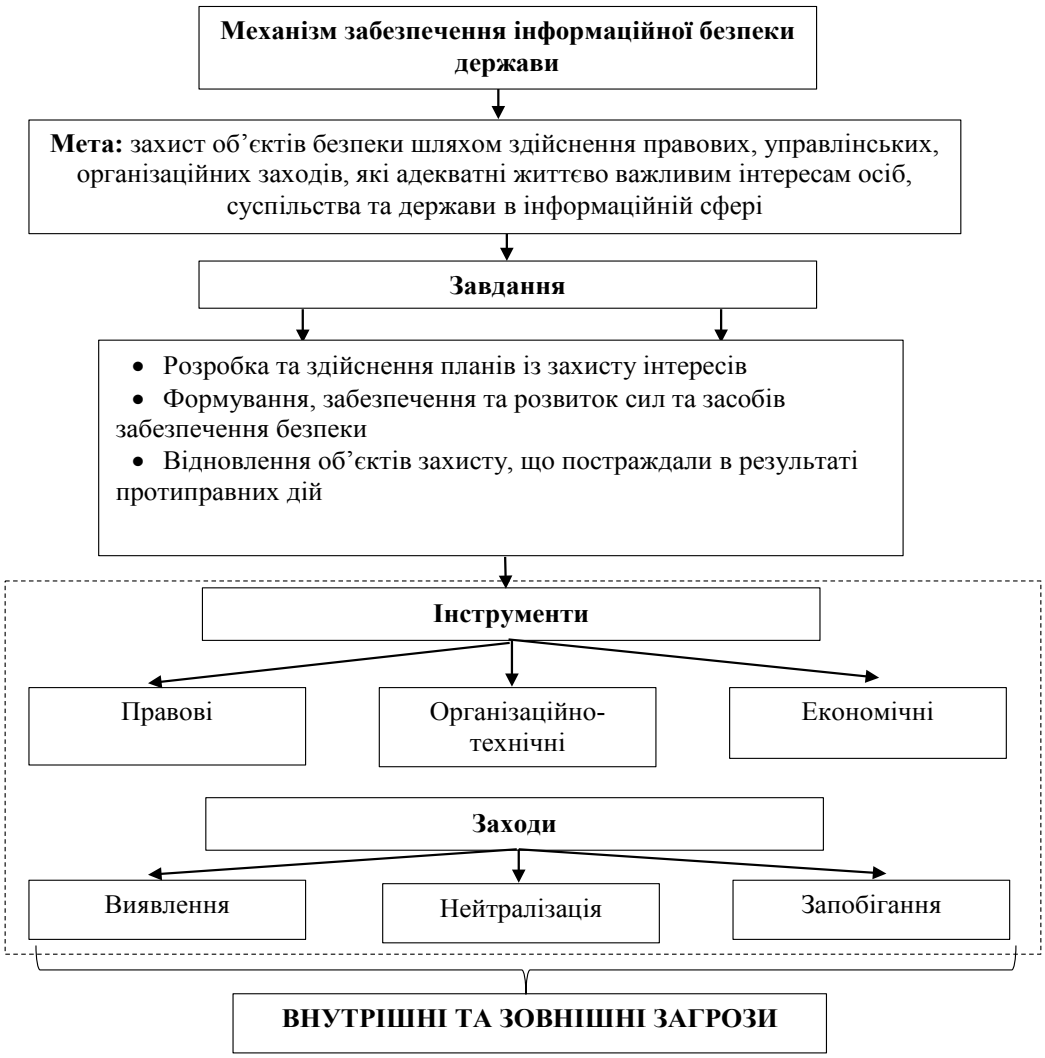

Рис. 2. Механізм забезпечення інформаційної безпеки держави

Джерело: складено автором

маційної безпеки. Важлива роль в даному напрямі належить державним органам, які відповідно до наданих повноважень в сферах своєї відповідальності повинні здійснювати організаційне, нормативно-правове, матеріально-технічне та фінансове забезпечення реалізації державної політики інформаційної безпеки[17].

З метою ефективного, планомірного та контрольованого забезпечення цілісної військової безпеки необхідно функціонування за єдиним сценарієм системи військової безпеки, що виражається в ефективній діяльності трьох компонентів: управлінського, силового та забезпечувального. Система забезпечення безпеки повинна не тільки реагувати на загрози та виклики, але й володіти передбаченням можливих загроз.

Основним чинником вимог до системи забезпечення військової безпеки є поєднання централізованого та децентралізованого управління засобами забезпечення інформаційної безпеки.

Механізм забезпечення інформаційної безпеки є невід'ємною складовою в процесі реалізації національної безпеки (рис. 2).

Серед ключових напрямів, які має виконувати механізм забезпечення інформаційної безпеки варто відзначити наступні:

• виявлення внутрішніх та зовнішніх загроз інформаційній безпеці держави;

• визначення індикаторів інформаційної безпеки та їх порівняння нормативними показниками;

• формування та реалізація системи моніторингу, яка включає: спостереження, збір, обробку, збереження та аналіз інформації щодо стану інформаційної безпеки держави;

• розробка заходів, спрямованих на забезпечення стабільності інформаційної безпеки держави[18].

[17] Шипілова Л. М. Порівняльний аналіз ключових понять і категорій основ національної безпеки України: автореф. дис. … к. політ. н.: 21.01.01. Київ, 2007. 20 с.

[18] Гончаренко О., Джангужин Р., Лисицин Е. Громадянський контроль і система національної безпеки. *Національна безпека України*. 2003. № 1. С. 39–46.

Структурні елементи інформаційної безпеки на міжнародному та внутрідержавному рівні включають:

• захист відомостей, що містять державну або комерційну таємницю;

• захист серверів державних установ та систем життєзабезпечення;

• захист безпеки даних як набір апаратних та програмних засобів, що забезпечують збереження інформації від неавторизованого доступу;

• інформаційно-психологічний блок, який передбачає реалізацію систем заходів, спрямованих на захист від цілеспрямованого впливу на суб'єкт нападу, його психологічний стан або імідж на міжнародній арені.

В умовах війни, коли країна стала об'єктом агресії і підпадає під значну низку інформаційних загроз, їх ліквідація вимагає вжиття певних організаційно-правових заходів. Стратегічна ціль забезпечення інформаційної безпеки як складової національної безпеки обумовлена національними інтересами України у внутрішньополітичній сфері, до яких відноситься збереження конституційного устрою, підтримка національної злагоди та єдність правового простору.

Головними напрямами вдосконалення системи забезпечення інформаційної безпеки є наступні:

• стратегічне стримування та ліквідація військових конфліктів, що можуть виникнути в результаті застосування інформаційних технологій;

• вдосконалення системи забезпечення інформаційної безпеки Збройних Сил України, військових формувань, включаючи в себе сили та засоби інформаційної протидії;

• прогнозування, виявлення та оцінка інформаційних загроз, включаючи загрози Збройним Силам України в інформаційній сфері.

Під час воєнного стану інформаційна зброя є достатньо потужним засобом ведення війни, оскільки її технічна інноваційність, потужність та непомітність є дуже небезпечними. Тому, інформаційна безпека України має ґрунтуватися на скоординованих діях державних установ та структур громадянського суспільства. В умовах війни значно зростає значення інформаційної культури як фактору посилення протидії інформаційній зброї в громадян та забезпечення державного суверенітету країни.

Висновки

Одним з першочергових завдань держави є забезпечення захисту інформації, що в свою чергу є гарантією національної безпеки. В результаті цивілізаційного розвитку інформація стає повноцінним ресурсом. Забезпечення інформаційної безпеки на даний час є не менш важливим напрямом державної політики, чим підтримка економічної стійкості та високих соціальних стандартів.

Основними напрямами щодо реалізації та захисту національних інтересів на сучасному етапі розвитку України в інформаційній сфері є наступні:

• розробка та прийняття довгострокової програми із забезпечення виходу на рівень провідних країн світу в галузі створення систем інформатизації та управління, що ґрунтуються на новітніх інформаційних технологіях;

• забезпечення свободи отримання та розповсюдження інформації громадянами, іншими суб'єктами суспільних відносин в інтересах формування громадянського суспільства, демократичної правової держави, розвитку науки та культури;

• забезпечення надійного захисту інформаційного потенціалу України від неправомірного його використання; здійснення контролю за експортом з держави інтелектуальної продукції, а також інформаційних банків даних;

• організація ефективної системи підготовки та перепідготовки кадрів в галузі забезпечення інформаційної безпеки;

• розвиток взаємодії державних та комерційних систем інформаційного забезпечення з метою більш ефективного використання інформаційних ресурсів держави.

Інформація про автора:

Гбур Зоряна Володимирівна,

доктор наук з державного управління, професор,
професор кафедри управління охороною здоров'я та публічного адміністрування
Національний університет охорони здоров'я України імені П.Л. Шупика
9, вул. Дорогожицька, Київ, 04112, Україна

Information about the author:

Hbur Zoryana Volodymyrivna,

Doctor of Science in Public Administration, Professor,
Professor at the Department of Health Care Management and Public Administration
Shupyk National Healthcare University of Ukraine
9, str. Dorogozhytska, Kyiv, 04112, Ukraine

DOI

ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНА СКЛАДОВА ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ (2014-2021 РР.): ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Гулай В. В., Базилюк К. Ф.

Постановка проблеми. Розгортання Російсько Федерацією 24 лютого 2022 року широкомасштабної воєнної агресії проти України, перебіг умовних перших «ста днів» нової війни на різних театрах бойових дій та перспективи подальшого російсько-українського збройного протистояння потребують критичного узагальнення попереднього гібридного етапу сучасної війни путінської Росії проти незалежної України. При цьому доцільно окрему увагу зосередити на характеристиці використання інструментів інформаційно-психологічного впливу на український народ та міжнародне співтовариство в період зими 2014 – кінця 2021 рр.

Аналіз останніх публікацій та невирішені раніше частини загальної проблеми. Тематика інформаційно-психологічної складової гібридної війни Російської Федерації проти України знайшла відповідне відображення у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі, що може стати предметом окремого історіографічного дослідження компаративного характеру.

Разом із тим в українському соціогуманітарному дискурсі відсутні публікації міждисциплінарного характеру, що дозволяють в порівняльній ретроспективі покази історичні, політичні, правові та технічні передумови, етапи, характер та наслідки використання інформаційно-психологічної зброї на етапі гібридної війни Російської Федерації проти України (2014–2021 рр.).

Формулювання мети дослідження. Метою пропонованого дослідження є комплексна міжгалузева порівняльна характеристика інформаційно-психологічної складової гібридної війни Російської Федерації на етапі 2014–2021 рр.

Виклад основного матеріали. Агресивно-військовий характер інформаційних впливів знайшов відображення у термінології, яка використовується під час опису явищ інформаційної війни. Ця термінологія сама по собі надає чітке враження по цілі і засоби, що ставить перед собою ворожа інформаційна діяльність, зокрема: зовнішня інформаційна агресія, інформаційна війна, психологічна війна, стратегічна інформаційна війна, інформаційна операція, спеціальна інформаційна операція, психологічна операція тощо[1].

Об'єктами інформаційної безпеки є свідомість, психіка людей, інформаційні системи та мережі різного масштабу та призначення. До соціальних об'єктів інформаційної безпеки зазвичай відносять особистість, колектив, суспільство, державу, світову співтовариство. Суб'єкти інформаційної безпеки – держава, що здійснює свої функції через відповідні органи; громадяни; суспільні та інші організації і об'єднання, що володіють повноваженнями щодо реалізації інформаційної безпеки у відповідності до законодавства[2].

Цілком слушними є міркування знаного українського фахівця у галузі інформаційної безпеки О. Дзьобаня, що детермінуючий характер впливу на особистість, суспільству і державу полягає в трьох основних формах. По-перше, за допомогою вироблення суспільного ідеалу, національної ідеології, абстрактних уявлень про атрибути належного в різних сферах суспільного життя. По-друге, через формування світоглядних уявлень про предмети і відносини, які можуть оцінюватися крізь призму добра і зла, істинності й хибності, краси і неподобства, припустимого і забороненого, справедливого й несправедливого і тд. По-третє, соціальні цінності входять в психологічну структуру особистості як особистісні цінності – одне з джерел мотивації її поведінки[3].

Вітчизняний філософ Є. Архипова пропонує побудову системи інформаційної безпеки, виходячи із класифікації видів загроз для: 1) людини та

[1] Юринець Ю. Л., Сопілко І. М., Бєлкін Л.М., Бєлкін М.Л. Дослідження проблем інформаційної безпеки на засадах міждисциплінарного підходу: соціологія, психологія, право. *Юридичний електронний журнал.* 2020. № 7. С. 300-307. URL: http://lsej.org.ua/7_2020/79.pdf

[2] Гнатюк С. О., Рябий М. О. Безпека інформації в інформаційно-комунікаційних системах: конспект лекцій. Київ: НАУ, 2013. С. 11.

[3] Дзьобань О. П. Інформаційна безпека як пріоритетна проблема сучасного суспільства Право на інформацію в громадянському суспільстві. *Проблеми інформаційної безпеки держави:* Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 22 квітня 2015 р.) / За заг. ред. д. політ. н., проф. Сосніна О. В. Київ, 2015. С. 31.

суспільства; 2) держави. Так, під загрозами інформаційній безпеці людини розуміється сукупність умов і чинників, що впливають на інформаційну сферу, здійснюють негативний (деструктивний) інформаційно-психологічний вплив або / та загрожують реалізації законних прав і свобод людини. Під загрозами інформаційній безпеці суспільства – сукупність умов і факторів, що впливають на інформаційну сферу і можуть призвести до порушення функціонування суспільних органів, дестабілізації та дезорганізації суспільства. Відповідно під загрозами інформаційній безпеці держави розуміють сукупність умов і чинників, що впливають на інформаційну сферу й можуть завадити державі виконувати свої основні функції[4].

Для побудови ефективної системи інформаційної безпеки необхідно виміряти рівень значущості (важливості, суттєвості) загроз інформації. При цьому слід врахувати, що хоч загрози можуть бути спрямовані на різні властивості інформації (конфіденційність, цілісність, доступність, надійність тощо), необхідно якимось чином забезпечити можливість співставлення та порівняння значущості цих загроз, а також обрахування інтегральної оцінки рівня значущості цих загроз. Міжнародні стандарти у якості показника значущості загроз рекомендують використовувати ризик загроз, під яким розуміють ймовірну шкоду, що виникає внаслідок реалізації часткової загрози, або усієї множини загроз. Орієнтація ризику на кінцевий результат, наслідок дії загрози (сукупності загроз), а не фіксацію певної властивості інформації, на яку спрямована загроза, забезпечує використання ризику як універсального показника рівня небезпеки[5].

Одним із найбільш вдалих, на думку Ю. Нестеряка, визначенням техніко-технологічного виміру інформаційної безпеки та захисту інформації є захищеність інформації і підтримуючої інфраструктури від випадкових та навмисних впливів природного і штучного характеру, в результаті яких наносяться збитки власникам або користувачам інформації й інфраструктурі, що їх підтримує. Інформаційна безпека забезпечується за рахунок захисту інформації. У свою чергу, захистом інформації є комплекс заходів, спрямованих на забезпечення необхідного рівня інформаційної безпеки[6].

Разом із техніко-технологічними складовими інформаційної безпеки на особливу увагу потребують питання захисту від шкідливого впливу інформації та інформаційної вразливості особистості, суспільства, держави.

Таким чином, за О. Дзьобанем, внутрішні й зовнішні інформаційні впливи створюють різні ступені загроз безпечному існуванню особистості, суспільства і держави. Інформаційна безпека має безпосередній вихід на стан захищеності національних інтересів в інформаційній сфері, доповнюються вказівкою на здатність особистості, суспільства і держави запобігати шкоді життєво важливим інформаційним інтересам, активно протистояти реальним інформаційним загрозам, проводити активну політику забезпечення своїх інтересів[7].

Хоча поняття «інформаційні операції» явно не вживалося в документах багатьох держав, включаючи Україну й Росію, однак такі операції повсюдно здійснюються для забезпечення політичних, економічних та інших інтересів урядів, політичних партій і політичних рухів, для реалізації влади та забезпечення національних інтересів. Основна задача інформаційних операцій полягає в маніпулюванні масовою свідомістю з такими цілями, як, наприклад: внесення в суспільну свідомість і свідомість окремих людей визначених ідей і поглядів; дезорієнтація людей та їхня дезінформація; ослаблення визначених переконань людей, основ суспільства; залякування мас[8] .

На думку авторів, інформаційно-психологічна операція – це комплекс заздалегідь спланованих, узгоджених та реалізованих дій та заходів професійно підготовленими агентами держави-супротивника, що застосовують для захоплення і забезпечення абсолютного контролю над свідомістю суспільства держави та здійснення подальших впливів на нього методом психологічних тисків та маніпуляцій із застосуванням істинної та/або неправдивої інформації задля його дестабілізації, дезорієнтації та підготовки до успішного проведення подальших політичних та воєнних дій. Об'єктом ІПсО можуть бути політичні лідери, військовослужбовці, громадські активісти, священнослужителі, бізнесмени, населення усієї держави-жертви або ж окремого її регіону[9].

Мета ІПсО – нав'язати свою правду, вкорінити її у свідомість громадян, посіяти у них страх та невпевненість у завтрашньому дні, змусити думати і діяти не так, як раніше, перестати довіряти

[4] Архипова Є.О. Інформаційна безпека: соціально-філософський вимір: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: спец.: 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / НТУУ «Київський політехнічний інститут». Київ, 2012. С. 7-9.

[5] Архипов О. Є., Архипова Є. О. Особливості розуміння понять «інформаційна безпека» та «безпека інформації». *Информационные технологии и безопасность: основы обеспечения информационной безопасности.* Материалы международной научной конференции ИТБ-2014. К.: ИПРИ НАН Украины, 2014. С. 21-22.

[6] Нестеряк Ю. В. Державна інформаційна політика: теоретико-методологічні засади: монографія. Київ: НАДУ, 2014. С. 106.

[7] Дзьобань О. П. Інформаційна безпека як пріоритетна проблема сучасного суспільства… С. 32.

[8] Горбулін В. П, Додонов О. Г., Ланде О. Г. Інформаційні операції та безпека суспільства :загрози, протидія, моделювання: монографія. Київ: Інтертехнологія, 2009. С. 8.

[9] Мороз Ю., Твердохліб Ю. Інформаційно-психологічні операції в умовах ведення гібридної війни. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародних відносин.* 2016. Вип. 38. С. 98-99.

уряду своєї держави, довести психологічними методами суспільство до стану готовності до початку бойових дій[10].

Унаслідок успішно здійсненої інформаційно-психологічної операції об'єкт ІПсО стає абсолютно підконтрольним агенту, який її проводить. На думку згаданих авторів, вплив агентів ІПсО має властивість зростати у геометричній прогресії, адже з кожним новим потоком поданої інформації об'єкт ІПсО щораз легше піддається контролю та зомбуванню. Зрештою настає момент, коли об'єкт достатньо «оброблений» і починає сам здійснювати інформаційно-психологічний вплив на інші об'єкти через свої канали (сім'я, друзі, колеги по роботі). Протистояти інформаційно-психологічній операції дуже складно, оскільки практично неможливо відстежити етап її планування та підготовки, а в період активної фази ІПсО держава, що стала об'єктом інформаційно-психологічної агресії, лише починає вивчення ситуації та її подальше прогнозування, втрачає багато часу на перепідготовку кадрів та здійснення контрзаходів[11].

Таким чином, інформаційно-психологічна операція в умовах війни гібридного типу – це головний інструмент досягнення цілей, який не потребує значних фінансових витрат, є швидким і ефективним [12].

У порівнянні із застосуванням зброї інформаційно-психологічні операції мають низку переваг. По-перше, це можливість діяти приховано протягом довгого періоду часу, що дозволяє провести латентну та ефективну підготовку своїх військ до нападу, в той час як держава-об'єкт може навіть і не здогадуватися, що стала об'єктом такого впливу і в подальшому може бути втягнена у збройний конфлікт. По-друге, це чітке поетапне планування дій та прогнозування сценаріїв розвитку подій. По-третє, це відсутність будь-яких матеріальних доказів проведення ІПсО. По-четверте, інформаційно-психологічна операція передбачає мінімальні фінансові затрати і є значно дешевшим методом досягнення цілей, ніж ведення війни. До того ж проведення ІПсО є екологічно безпечним та не несе руйнівних наслідків для інфраструктури. По-п'яте, інформаційно-психологічний вплив не має географічних меж, об'єктом ІПсО може бути група людей, населення міста, області, держави чи кількох держав. І останнє, найважливіше, – це те, що станом на сьогодні абсолютно відсутні національні та міжнародні механізми правової відповідальності за проведення інформаційно-психологічних операцій[13].

Український політолог О. Дубас обґрунтовано пропонує розрізняти війну інформаційної ери та інформаційну війну. Війна інформаційної ери використовує інформаційну технологію як засіб для успішного проведення бойових операцій. Навпаки, інформаційна війна розглядає інформацію як окремий об'єкт або потенційну зброю. Технології інформаційної ери зробили можливим пряме маніпулювання інформацією супротивника[14].

Інформаційна війна, на переконання знаних українських науковців, на відміну, наприклад, від широкоформатної суспільної дискусії, характеризується:

• прихованими економічними, політичними та іншими цілями, що лише частково або ж зовсім не включаються до змісту інформаційного тиску;

• беззапеляційністю аргументації, неприйнятністю позиції противника;

• дискредитацією ідейних установок, духовно-ціннісних орієнтирів противника, професійних якостей і моральності його управлінських структур, їхнього внутрішньо-суспільного і зарубіжного авторитету;

• іншими ознаками, пов'язаними з етнонаціональною, релігійною та іншою специфікою об'єкту нападу[15].

Порівнюючи поняття «інформаційна війна» та «інформаційно- психологічна війна», політолог О. Марунченко вказує, що в інформаційні війні об'єктом упливу стають комп'ютери й інформаційні системи; в інформаційно-психологічній війні до інформаційного напрямку приєднується психологічний – об'єктом впливу стають індивідуальна й масова свідомість. У результаті цього не тільки руйнується наявна інформаційна система, а й проводиться зміна комунікативних установок у суспільстві [16].

Механізм інформаційно-психологічної війни (ІПВ) на цільову групу передбачає послідовне переведення об'єктів впливу (цільової групи) із одного стану до іншого з метою формування пасивного стану індивідуальної і групової свідомості, що забезпечує сприйняття впливу, відключення підсистеми захисту і, як результат, зміну поведінки об'єктів впливу та складається з декількох етапів: – заспокоєння цільової групи – переконання через комунікаційні канали (засоби масової інформації), що стосовно неї не здійснюється жодних агресивних дій; – примушення цільової групи сприймати лише визначені месе-

[10] Мороз Ю., Твердохліб Ю. Інформаційно-психологічні операції в умовах ведення гібридної війни. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародних відносин.* 2016. Вип. 38. С. 99.

[11] Там само.

[12] Там само.

[13] Твердохліб Ю. М. Інформаційно-психологічна операція як основний інструмент досягнення політичних цілей у гібридній війні. *Панорама політологічних студій.* 2016. № 14. С. 49.

[14] Дубас О.П. Інформаційно-комунікаційний простір: культурно-політичні детермінанти : монографія. Київ: Генеза, 2011. С. 160.

[15] Технології розвитку і захисту національного інформаційного простору: монографія / [О. Онищенко (кер. проекту), В. Гуровий, В. Попик та ін.]: НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2015. С. 14.

[16] Марунченко О. П. Інформаційна війна у сучасному політичному просторі: автореф. дис.. канд. політ. н.: спец.: 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2013. С. 10-11

джі, що сформовані стороною яка здійснює вплив, виключивши досвід інших країн і народів; – примушення цільової групи не розмірковувати над меседжами та виключення для цього із засобів масової інформації аналітичних програм, створюючи акцент на яскравих розважальних шоу; – зосередження уваги на другорядному предметі для того, щоб підсистема захисту, яка відповідає за критичний аналіз інформації, не виконувала свою функцію[17].

Досліджуючи інформаційно-психологічні впливи як невід'ємної складової парадигми інформаційної безпеки, вважаємо, що інформаційний вплив на психологію слід поділити на такі види: інформаційно-психологічний, психогенний; психоаналітичний; нейролінгвістичний; психотропний.

Інформаційно-психологічний вплив – вплив словом, інформацією, психологічний вплив такого виду виокремлює основною метою пропаганду певних світоглядних ідей, поглядів, уявлень, переконань, із одночасним формуванням у людей позитивних або негативних емоцій, почуттів, масових психічних реакцій.

Психогенний вплив здійснюється в результаті фізичного впливу на мозок людини в результаті травми голови або впливу фізичних факторів (звуку, освітлення, температури і ін.), а також шокового впливу умов середовища і певних подій (наприклад, картин масових руйнувань, великої кількості жертв тощо). Внаслідок психогенного впливу людина вже не в змозі раціонально діяти, втрачає орієнтацію в просторі, відчуває афект або депресію, панікує, зазнає стан ступору. У зв'язку з цим і з'явилось таке поняття, як психогенні втрати особового складу.

Психоаналітичний вплив – це вплив на підсвідомість людини терапевтичними засобами, особливо в стані гіпнозу або глибокого сну.

Нейролінгвістичний – вид психологічного впливу, що змінює мотивацію людей шляхом уведення в їхню свідомість спеціальних лінгвістичних програм.

Психотронний – вплив на психіку людини за допомогою лікарських препаратів, хімічних або біологічних речовин.

Психотропний – вплив на людей, що здійснюється шляхом передачі інформації через позачуттєве (неусвідомлене) сприйняття[18].

Інформаційно-психологічний вплив – це вплив на свідомість та підсвідомість особистості, населення з метою внесення змін у їх поведінку і світогляд. За свідченням фахівців, базовими методами інформаційно-психологічного впливу є переконання й навіювання[19].

Найбільш небезпечною складовою частиною пропаганди є інформаційно-психологічний вплив (часто його називають інформаційно-пропагандистським, ідеологічним) – це вплив словом, інформацією. Інформаційно-психологічний вплив може викликати зрушення в цінностях, життєвих позиціях, орієнтирах, світогляді особистості. Такі зміни зумовлюють вияви девіантної антисоціальної поведінки й становлять небезпеку вже для суспільства й держави. У протистоянні російській агресії населення України постійно піддається інформаційно-психологічним впливам[20].

У сучасних умовах спостерігається активна розробка та впровадження новітніх форм, способів і технологій інформаційно-психологічного впливу на індивідуальну, групову та масову свідомість. До таких джерел, каналів і технологій впливу на свідомість, психологію та поведінку людини можна було б віднести:

ЗМІ та спеціальні засоби інформаційно-пропагандистської спрямованості;

• глобальні комп'ютерні мережі та програмні засоби швидкого поширення в мережах інформаційних і пропагандистських матеріалів;

• засоби та технології, що нелегально модифікують інформаційне середовище, на підставі якого людина приймає рішення;

• засоби створення віртуальної реальності;

• чутки, міфи і легенди; засоби підпорогового семантичного впливу;

• засоби генерування акустичних та електромагнітних полів[21].

Психолог М. Маркова зазначає, що інформаційно-психологічний вплив може викликати зрушення в цінностях, життєвих позиціях, орієнтирах, світогляді особистості. Такі зміни зумовлюють вияви девіантної антисоціальної поведінки й становлять небезпеку вже для суспільства й держави[22].

У цьому контексті, на нашу думку, варто вести мову про інформаційно-психологічну війну як різновид інформаційно- комунікативного протиборства

[17] Пєвцов Г. В., Залкін С. В., Сідченко С. О., Хударковський К. І. Пропозиції щодо удосконалення процесу управління інформаційно-психологічними впливами в ході проведення інформаційно-психологічних операцій *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2020. № 3. С. 44.

[18] Чистоклетов Л. Г., Шишко В. Й. Інформаційно-психологічні впливи як невід'ємна складова парадигми інформаційної безпеки. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2012. Вип. 2. С. 186-187.

[19] Невельська-Гордєєва О. П, Нечитайло В. О. Маніпуляції як засіб інформаційно-психологічного впливу у інформаційній війні. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2021. Вип. 3(50). С.78.

[20] Юринець Ю.Л. Дослідження проблем інформаційної безпеки на засадах міждисциплінарного підходу: соціологія, психологія, право…

[21] Інформаційно-психологічне протиборство: підручник / [В. М. Петрик, В. В. Бедь, М. М. Присяжнюк та ін.]; за заг. ред. В. В. Бедь, В. М. Петрика. Київ: ПАТ «ВІПОЛ», 2018. С. 154.

[22] Маркова М.В. Інформаційно-психологічна війна: медико-психологічні наслідки та стратегії протидії. *Проблеми безперервної медичної освіти та науки*. 2016. № 4. С. 29.

для перерозподілу ролей, місця та функцій суб'єктів інформаційно-комунікативного простору з метою досягнення переваг у політичній, соціальній, економічній, культурній, релігійній та інших сферах[23].

Однією з особливостей воєнних дій сьогодення є проведення в їхньому ході комплексу заходів з інформаційно-психологічного впливу на населення та війська противника, де особливий акцент припадає на такі складові, як інформаційно-психологічне та інформаційно-пропагандистське забезпечення. Якісно новий підхід до ведення воєнних кампаній бачимо у гібридній війні РФ проти України, в якій ключовим моментом стала психологічна та інформаційна обробка місцевого населення, що надало Росії змогу здійснити анексію Криму[24].

Як зазначає Ю. Горбань, в інформаційній війні проти України РФ застосовує практично весь арсенал впливу на свідомість людей[25]. Зокрема, Зазвичай програми російських теле- та радіоканалів постійно використовували методи «дозованої" інформації, дезінформацію з одночасним викривленням ходу подій, подачу міксу фактів та особистих думок і припущень в їхньому контексті, вибіркову (потрібну та корисну лише Росії) інформацію, інформаційний рефреймінг, надання інформації типу «без коментарів» після попереднього налаштовування об'єкта, що сприймає інформацію, заборонені міжнародним законодавством технології «25 кадру», а також перебільшення та замовчування дійсної та реальної інформації. За допомогою певних лінгвістичних та поведінкових навиків і прийомів російські журналісти намагаються так впливати на психіку населення, щоби пізніше індивіди думали, що вони самостійно дійшли до певного висновку на основі власного життєвого досвіду та поінформованості[26].

Під час інформаційної агресії об'єктом першочергового ураження і предметом організації захисту сторони, що зазнала інформаційної агресії стає національний інформаційний простір. Інформаційний простір в принципі дозволяє існування будь-якого типу інформації, в чому реалізуються його відмінності від простору фізичного плану. Небезпечна за своїми наслідками тільки обробка цієї інформації людиною. Інформаційна зброя не руйнує інформаційний простір, а спирається на нього. Інформаційна зброя саме формує інформаційний простір під себе, оскільки по суті своїй інформаційна зброя і є засобом інтенсивного введення тих чи інших сегментів нового інформаційного простору. Тому володіння в сучасних умовах ефективною інформаційною зброєю і засобами захисту від неї є одним із пріоритетних напрямів забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері[27].

Від 2014 р. Росія застосувала проти України концепцію «гібридної війни», яка багато в чому є унікальною зі структурно- функціонального погляду: за формою вона «гібридна», а за змістом – «асиметрична»[28].

Але ще за рік до розгортання Росією «гібридної» війни проти України вітчизняні правники справедливо вказували, що забезпечення інформаційної безпеки та інформаційного протистояння з імовірним супротивником здійснювалося за деякими напрямами, які містили залишки радянської системи та неузгоджену діяльність окремих державних органів, фактично був відсутній потенціал здатний у повному обсязі протидіяти інформаційним та інформаційно-психологічним викликам, можливому застосування проти нашої країни інформаційної зброї та кібератак[29].

На наше переконання, своєрідною прелюдією до розгортання широкомасштабної маніпулятивно-пропагандистської кампанії як вагомої складової «гібридної» війни Росії проти України з метою реалізації геополітичної реваншистської стратегії президента В.Путіна щодо включення Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, а далі всього Південного сходу України до складу віртуального утворення «Новоросія», стало специфічне висвітлення російськими ЗМК Євромайдану[30].

На замовлення влади Російської Федерації через власні джерела вони поширювали неправдиві й перекручені факти про прагнення українців стати повноправними членами європейської спільноти, жити в єдиній, суверенній державі без диктатури й корупції, одночасно утверджуючи такі пропагандистські штампи: «Україна – розділена країна, протести не репрезентують волю народу України, Схід проти

---

[23] Гулай В. Розгортання «гібридної» війни Російської Федерації в умовах системної кризи державної організації України: інформаційно-комунікативні аспекти. *Україна в системі зміни парадигми світопорядку XX–XXI століть:* монографія / наук. ред. О. О. Салати. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 219.

[24] Турянський М. Інформаційно-психологічні операції в гібридній війні: історіографічний аспект. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки.* 2018. № 1. С.111.

[25] Горбань Ю.О. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення. *Вісник НАДУ*. 2015. № 1. С. 140.

[26] Шевчук П. І. Інформаційно-психологічна війна Росії проти України: як їй протидіяти. *Демократичне врядування*. 2014. Вип. 13. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2014_13_11

[27] Левченко О.В. Класифікація інформаційної зброї за засобами ведення інформаційної боротьби. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. 2014. № 2(20). С. 145.

[28] Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Дзеркало тижня –Україна*. 2015. № 2(24 січ.). С. 3.

[29] Олійник О. В. Інформаційна безпека України: доктрина адміністративно-правового регулювання: автореф. дис. … доктор. юрид. н.: спец.: 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право / Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2013. С. 12.

[30] Гулай В. Розгортання «гібридної» війни Російської Федерації в умовах системної кризи державної організації України: інформаційно-комунікативні аспекти… С. 220.

Майдану»; «На Майдані праві радикали – це ледь не фанати самого Гітлера»; «Янукович – легітимно обраний, треба з ним миритися і чекати наступних виборів»; «Не можна робити революцію тільки через непопулярне політичне рішення – відмову від асоціації з ЄС»; «Не зрозуміло чого хочуть українці; хто замість Януковича?»; «Конфлікт в Україні – результат політичної боротьби за владу між Партією регіонів та опозицією або ж геополітичної боротьби ЄС і Росії»; «На Майдані намагаються силою захопити владу і не хочуть переговорів; а за пролиту кров відповідальність несуть усі сторони»[31].

Тривалий час протягом війни на Донбасі російські інформаційні агентства та ЗМІ масово випускали і випускають брехливі та пропагандистські «новини» антиукраїнської спрямованості (мовою оригіналів): «распятый мальчик», «мать упомянутого распятого мальчика, которую привязали к танку и таскали по площади», «два раба», «обглоданные снегири, в отличие от синичек патриотичной расцветки», «пьяные негры танцуют на украинских танках», «Яценюк воевал в Чечне и участвовал в пытках и расстрелах российских военнопленных»; «Авдеевку обстреливает украинская армия» тощо. Немає жодних підстав дозволяти цим агентствам та ЗМІ легітимно поширювати цю інформацію в Україні[32] ця стаття

За академіком В. Горбуліним, хоча інформаційний складник справді став наскрізною темою «гібридної війни», проте він виконує не самостійну, а допоміжну роль, більшою мірою супроводжуючи військову фазу операції. Однак в українському випадку маємо справу не просто з ворожою пропагандою, а з тим, що фахівці-інформаційники слушно характеризують як «війну смислів/сенсів» (початок якої можна умовно віднести до 2006–2007 рр.). Для ретрансляції цих смислів задіяно всю множину каналів донесення інформації. Основним структурним елементом у цій війні стають симулякри – образи того, чого в реальності не існує: «фашисти в Києві», «звірства каральних батальйонів», «розіп'яті хлопчики», використання Україною заборонених озброєнь. Стратегічна мета експлуатації цих симулякрів – замінити об'єктивні уявлення цільових груп про характер конфлікту тими «інформаційними фантомами», які потрібні агресору[33].

Неодмінною складовою частиною сучасного світу й процесів політичної комунікації, що може виступати її основним змістом і передумовою формування «гіперреальності» («реальної віртуальності», «символічного поля політики») є симуляція[34].

Сформулювати мету російсько-української гібридної війни, яка полягає в створенні хаосу, підриві цінностей демократичного світу і культивації всеохоплюючої атмосфери недовіри і нігілізму. Ця мета поширюється не тільки на Україну, а й на ті держави, що її підтримують. Саму демократію Росія, яка сама не знає демократичних традицій, перетворила на нашого ворога. Використовуючи основні цінності демократії як зброю, агресор домігся того, що свобода слова перетворилася в право на брехню, свобода на отримання інформації – в свободу на поширення фейків, брехні і пропаганди, свобода на мирні зібрання – в право на вуличні зіткнення, а соціальні мережі – на хаотичне зібрання неіснуючих осіб для розпалювання ворожнечі. Підривається сама ідея демократії, піддається сумніву сама можливість вільного, чесного і неупередженого волевиявлення особи[35].

Російсько-український конфлікт, окреслюваний у кремлівському та прокремлівському дискурсі як «внутрішньо-український», позначається переважно не через означення протиборчих сторін, а на основі географічної локалізації: «на південному сході України», «на Україні». Як базова характеристика конфлікту наголошується його громадянський характер. Натомість «криза» має подвійний контекст: вона може розглядатися і як «внутрішньо українська», і як криза довкола України. В другому випадку однією зі сторін конфлікту постають «західні партнери»: США та Європейський Союз, на яких покладається відповідальність за провокування конфлікту, подекуди водночас із запереченням відповідальності Російської Федерації. Російську участь у конфлікті прямо заперечує Владімір Путін[36].

Особливістю проведення інформаційно-психологічних операцій (ІПсО) Російської Федерації (РФ) на південному-сході України є постійний пошук і використання актуальних інформаційних приводів, здатних сформувати необхідну громадську думку. Окремо спостерігається тенденція роз-

[31] Гандзюк В.О. Український Євромайдан у кривовому дзеркалі російської пропаганди (2013–2014). *Соціальні комунікації в інтеркультурному просторі: міжконтинентальний діалог інтелектуалів:* матеріали Міжнародної. науково-практичної. конференції, 13 листопада. 2014 р. / За заг. ред. Огнев'юка В. О. Київ: Київ, ун-т ім. Б. Грінченка, 2014. С. 25-26.

[32] Юринець Ю.Л. Дослідження проблем інформаційної безпеки на засадах міждисциплінарного підходу: соціологія, психологія, право….

[33] Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу… С. 3.

[34] Анісімович-Шевчук 0.3. Політична комунікація як системоутворюючий фактор політичного життя суспільства: автореф. дис... канд. політ, наук.; спец.: 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів, 2010. С. 8.

[35] Андрієвський Т.Г. Цілі російсько-української гібридної війни. *Політичне життя.* 2018. Вип. І, № 2. С. 107.

[36] Набок С. Альтернативна реальність кремлівської пропаганди: конфлікт «на Україні» в російському політичному, медійному й науковому дискурсі. *Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях* / За ред. В. Кулика. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 312-313.

ширення впливу на сфери, раніше непритаманні для інформаційного протиборства, а саме на перегляд історії державності України та Росії та міжконфесійні відносини[37].

Основними напрямами інформаційного протиборства, які використовуються РФ проти України, на думку авторів є:

• широке застосування підконтрольних засобів масової інформації (у теле-, радіо- й Інтернет-просторі), ведення за їхньою допомогою пропаганди та створення необхідного сприятливого інформаційно-психологічного фону на території України, зокрема з метою здійснення дезінформації, нагнітання обстановки, виправдання агресії, деморалізації патріотично налаштованих кіл українського суспільства;

• контр-інформаційна боротьба, виключення з радіопростору на підконтрольних РФ територіях загальнодержавних українських теле- й радіоканалів, взяття під контроль регіональних (місцевих) засобів масової інформації тощо;

• застосування пропагандистських підрозділів в інформаційних та соціальних мережах (на форумах, у соціальних групах, Інтернет-спільнотах);

• широке застосування агентів впливу серед місцевого населення та всіляких «козаків», «ополчення» тощо[38].

Ознаками проведення ІПсО Російською Федерацією, виявленими в результаті аналізу дослідниками, є:

• зміст інформації;

• спрямованість інформації (цільова аудиторія та її характеристика);

• належність джерел інформації (джерел їх фінансування);

• наявність посилань на джерела інформації в інформаційних матеріалах;

• динаміка представлення інформаційних матеріалів (інтенсивність);

• факти комплексування інформації по різних інформаційних каналах – через телебачення, радіомовлення, пресу, Інтернет, чутки та ін. (масованість);

• поява в інформаційних матеріалах деталей, відсутніх в еталонному джерелі;

• використання спеціальних прийомів і підходів (психотехнік)[39]

Результати аналізу проведення ІПсО свідчать, що РФ використовує такі форми і способи інформаційного протиборства, як :

• маніпулювання суспільною свідомістю та політичною орієнтацією соціальних груп населення країни з метою створення політичної напруженості та контрольованого хаосу;

• створення атмосфери негативного ставлення до культурної спадщини противника, втрати національної свідомості;

• дестабілізація політичних відносин між партіями, об'єднаннями та рухами з метою провокації конфліктів, розпалювання недовіри, підозрілості, загострення політичної боротьби, провокування репресій проти опозиції та навіть громадянської війни;

• зниження рівня інформаційного забезпечення органів влади й управління, інспірація помилкових управлінських рішень;

• дезінформація населення стосовно роботи державних органів, підрив їхнього авторитету, дискредитація органів управління;

• провокування соціальних, політичних, національних і релігійних сутичок;

• ініціювання страйків, масового безладу та інших акцій економічного протесту;

• утруднення прийняття органами управління важливих рішень, тиск під час їх прийняття;

• підрив міжнародного авторитету держави, її співробітництва з іншими країнами;

• завдання збитків життєво важливим інтересам держави в політичній, економічній, енергетичній, оборонній та інших сферах[40].

Окреслення сторін конфлікту не є сталим, воно коливається в діапазоні між «Україною» («Києвом», «київською владою») та «Новоросією» («Донецькою та Луганською народними республіками», «Донбасом»). Ще мінливішою є репрезентація груп, зокрема тієї, що її позиціонують як «жертву»: її окреслення коливається в діапазоні від «прибічників федералізації» до «російського та російськомовного населення південного сходу України». Для означення безпосередніх учасників конфлікту характерне підкреслення зв'язку з місцевістю й місцевим населенням: «самооборона», «ополченці» й «сепаратисти» – всі ці терміни підкреслюють мету оборони «своєї землі»[41].

Втілена в російськомовному дискурсі концепція протистояння в Україні окреслюється крізь призму уявлень про «приєднання земель»

[37] Пєвцов Г. В., Залкін С. В., Сідченко С. О., Хударковський К. І. Інформаційно-психологічні операції Російської Федерації в Україні: моделі впливу та напрями протидії. *Наука і оборона.* 2015. № 2. С. 30.

[38] Пєвцов Г. В., Залкін С. В., Сідченко С. О., Хударковський К. І. Феклістов А. О., Антонов А. В. Основні особливості ознак проведення інформаційно-психологічної операції Російської Федерації в АР Крим. *Наука і техніка Повітряних Сил* . 2014. Вип. 1 (14). С. 37–39 .

[39] Залкін С. В., Сідченко С. О., Хударковський К. І. Методичний підхід до виявлення ознак проведення спеціальної інформаційної операції. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил.* 2012. Вип. 2 (31). С. 85–88.

[40] Пєвцов Г. В., Залкін С. В., Сідченко С. О., Хударковський К. І., Гордієнко А. М. Реалізація підходів інформаційної війни Російською Федерацією в сучасному інформаційному просторі України. *Наука і техніка Повітряних Сил*. 2014. Вип. 2 (15). С. 10–13.

[41] Набок С. Альтернативна реальність кремлівської пропаганди: конфлікт «на Україні» в російському політичному, медійному й науковому дискурсі... С. 312–313.

чи то «возз'єднання» та «повернення» земель «російського світу», які були колись «віддані» або «пішли». В час перебування поза контролем Москви на цих землях тривав період «безчасся». Ця концепція дозволяє з легкістю долати тривалі часові проміжки, коли ті чи інші території не перебували під контролем Москви, проголошуючи їх «споконвічно російськими» від часу первинного «приєднання» або «входження», яке, проте, переважно є наслідком «перемог». Контроль Москви над територією може бути на якийсь час утрачено, але ідентичність населення цих територій позиціонується як незмінна: «народ-то там лишився». В межах цієї концепції для населення «відданих» територій не передбачено опції збереження первинної (до «приєднання») ідентичності, а зміни, яких ця ідентичність може зазнати після того, як землі було «віддано», не змінює її докорінно, формуючи культурну «своєрідність», але не окрему ідентичність. Щодо України Путін сформулював це так: «культурологічне, мовне забарвлення трошечки інше. При чому для мене, наприклад, своєрідність культури українського народу, на мій погляд, дуже вартісна. Це дійсно багата культура. Але в цілому, по суті, один [із російським] народ»[42].

Т.зв проєкт «Руський мір» перейшов від декларацій до реалізації у вигляді чіткого політичного проекту глобальної конкуренції. Фактично Росія представила своє бачення світового устрою під час виступу Президента РФ Володимира Путіна на Мюнхенській конференції з питань політики безпеки 10 лютого 2007[43].

Поступово з'явилася необхідність переосмислення РМ з ідеологічно-теоретичних побудов у вагомий інструмент глобальної конкуренції. Який наразі розгортається і шукає свої культурні межі у світі. На даному етапі розвитку проекту «Руський мір» апеляція до релігійної риторики і маркерів дозволила моделювати потенційні загрози для світоглядних аксіом своїх носіїв. Це зробило кордони проектів культурного розвитку, що конкурують на глобальній арені, потенційно конфліктними зонами[44].

Сьогодні релігійно мотивована ідеологія «руського міру» спирається на декілька тез, що всебічно просуваються в інформаційному просторі та набувають статусу сакральних ідентифікаторів. Йдеться про релігійні та патріотичні твердження, які умовно можна об'єднати у трьох тезах: «Росія – це оплот православ'я», «Росія – переможниця у ВОВ (Великая Отечественная война – *В. Гулай, К. Базилюк*)», а з 2014 року ще й «Крим – історично російська земля»[45].

Визначне місце в антиукраїнській пропаганді займає дискурс, пов'язаний з Другою світовою війною або, точніше, з тим її сегментом, який, за усталеною радянською традицією, прийнято називати Великою Вітчизняною війною. Різного роду характеристики, як-то: київської влади, як «фашистської хунти», думка, ніби Донбас сьогодні – це Іспанія 36-го року, порівняння бойовиків з інтербригадами, що билися з фашизмом, нарешті, георгіївська стрічка, як неодмінний атрибут таких «антифашистів» – вся ця риторика виразно вказує на те, що дискурс «Великої Вітчизняної війни» активно задіяний у цій боротьбі[46].

Вибір не є випадковим: міф «Великої Вітчизняної війни», а, точніше, міф «Великої Перемоги» залишається, як і багато десятиліть тому, базовим символом інтеграції спільноти, яка на сьогодні вважається росіянами (руськими), а, по суті, є носієм радянсько-імперської ідеології. Безперервна актуалізація у ЗМІ тематики Війни (зрозуміло, що саме Великої Вітчизняної, а не іншої), відкриття нових музеїв, пам'ятників, з проведенням біля останніх різноманітних ритуалізованих дійств, інші масові заходи, як-то: паради, ходи, театралізовані постановки або – згідно з новітніми віяннями – шоу так званих реконструкторів – все це свідчить лише про беззаперечне підтримання сучасним російським суспільством традиційної версії історичної пам'яті про Велику Вітчизняну війну[47].

Даний міф, як і будь-який інший сучасний політичний міф, за змістом є політично маркованою, акцентованою та адаптованою для сприйняття широким загалом інформацією, яка не потребує перевірки та аргументації; за функцією є засобом маніпулятивного корегування суспільної свідомості та інструментом у боротьбі за завоювання, легітимізацію та втримання влади. В основі міфу лежать архетипічні праобрази добра, зла, героя, спасителя; архетипічні сюжети боротьби, кінця світу, спасіння. Відповідно до сучасного їх наповнення, формується модель світосприйняття, яка, з допомогою різних специфічних засобів транслюється, а, по суті нав'язується суспільству [48].

---

[42] Набок С. Альтернативна реальність кремлівської пропаганди: конфлікт «на Україні» в російському політичному, медійному й науковому дискурсі... С. 313–314.

[43] Гуржи В. Ідеологеми «руського міра» в сучасних гібридних війнах. *Гібридна війна: in verbo et in praxi:* монографія / Донецький національний університет імені Василя Стуса / під. заг. ред. проф. Р.О. Додонова. Вінниця : ТОВ «НіланЛТД», 2017. С. 349.

[44] Там само. С. 351.

[45] Гуржи В. Ідеологеми «руського міра» в сучасних гібридних війнах. *Гібридна війна: in verbo et in praxi:* монографія / Донецький національний університет імені Василя Стуса / під. заг. ред. проф. Р.О. Додонова. Вінниця : ТОВ «НіланЛТД», 2017. С. 359.

[46] Штоквишин О. Сучасний російський міф Великої Перемоги як засіб маніпуляції свідомістю. *Гібридна війна: in verbo et in praxi:* монографія / Донецький національний університет імені Василя Стуса / під. заг. ред. проф. Р.О. Додонова. Вінниця : ТОВ «НіланЛТД», 2017. С. 274.

[47] Там само.

[48] Там само. С. 320.

Тому цілком очевидним є те, що інформаційний фронт «гібридної» війни Російської Федерації проти України розгорнувся одразу на кількох напрямах серед:

1. Населення в зоні конфлікту;

2. Населення країни, проти якої здійснюється агресія, однак територія якої не охоплена конфліктом;

3. Громадян країни агресора;

4. Міжнародного співтовариства[49].

Зокрема, Російська Федерація через підконтрольні засоби масової комунікації та агентів упливу в багатьох, особливо центрально- та західноєвропейських країнах, розгорнула та продовжує проводити масовану маніпулятивно-пропагандистську кампанію з утвердження у громадській думці уявлення про Україну як «умовну», «колапсуючу», «деградуючу», «кризову», «слабку» державу.

Отже, окремо можемо твердити про вагому роль саме інформаційно-комунікативної складової у розгорнутій Росією в 2014 р. «гібридній» війні проти України. Обґрунтовані підстави твердити про припинення цієї війни, навіть після укладення у Мінську 12 лютого 2015 р. чергових домовленостей, відсутні, та на нашу думку, навпаки, необхідно готуватися до нової її ескалації, переходу в більш «витонченіші» форми та розширення масштабів маніпулятивно-пропагандистського впливу. Російська Федерація безпосередньо або через контрольовані нею терористичні організації «Донецька народна республіка» та «Луганська народна республіка» використовувала й надалі використовуватиме засоби радіоелектронної боротьби; програмно-комп'ютерні технології; психотронні засоби, спрямовані на придушення, знищення, дезорганізацію, дезорієнтацію, дезінформацію, дезаптацію спротиву агресії[50].

Підвиваючи попередні підсумки інформаційно-психологічного виміру гібридної війни Росії проти України Є. Магда цілком обґрунтовано вказує, що:

• цей компонент міждержавного протистояння виявився краще за все проробленим державою-агресором на рівні методологічної підготовки;

• стан інформаційного простору України дає змогу російським засобам масової інформації посідати тут якщо не привілейовані позиції, то почуватися дуже впевнено;

• Україна продовжує реагувати на нав'язаний їй порядок денний в інформаційній сфері, при цьому не маючи можливості симетрично відповідати на агресивні дії Росії в цьому компоненті протистояння;

• на міжнародній арені інформаційні позиції Росії набагато прийнятніші, що багато в чому обумовлено більш послідовною позицією держави в зовнішній політиці, що різко контрастує з «багатовекторністю» України, і наявністю впливового проросійського лобі;

• Росія використовує різноманітні рецепти інформаційно-психологічного впливу, не обмежуючись одними і тими ж самими напрацюваннями;

• Україні буде важко, оскільки західні санкції чинять на Росію швидше «ефект анаконди», ніж реальну відчутну дію, а в Кремлі добре усвідомлюють загрози, які несе «недобита Україна»[51].

На завершення, цілком погоджуємося із харківським професором М. Требіним, що Будь-яка війна, у тому числі й «гібридна», колись закінчиться, а інформаційна боротьба за розум і серця людей не закінчиться ніколи, оскільки ми вступили в інформаційну епоху, де головним джерелом багатства та благополуччя людей стає інформація[52].

Висновки

Таким чином, на основі запропонованої міждисциплінарної характеристики інформаційно-психологічної складової гібридної війни Російської Федерації проти України в 2014–2021 рр. розкрито основні історичні, політичні, правові та технічні передумови, характер та арсенал інструментів відповідної інформаційно-психологічної зброї. Одночасно варто наголосити, що попри свій масований, різноплановий та системний характер застосування РФ інформаційно-психологічного впливу на Україну не дало очікуваного для країни-агресора результату та режим В. Путіна перейшов до широкомасштабного збройного вторгнення, що теж супроводжується відповідним інформаційно-психологічним супроводом маніпулятивно-пропагандистського характеру, котрий вартий окремого наукового розгляду.

---

[49] Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу… С. 3.

[50] Гулай В. Розгортання «гібридної» війни Російської Федерації в умовах системної кризи державної організації України: інформаційно-комунікативні аспекти. *Україна в системі зміни парадигми світопорядку XX–XXI століть:* монографія / Наук. ред. О. О. Салати. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 226.

[51] Магда Є. В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків: Віват, 2015. С. 290–291.

[52] Требін М. П. «Гібридна» війна як нова українська реальність. *Український соціум.* 2014. № 3. С. 121.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВОВ – «Великая Отечественная война»
ІПВ – інформаційно-психологічна війна
ІПсО – інформаційно-психологічна операція

Інформація про авторів:

Гулай Василь Васильович,
кандидат історичних наук, доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародної інформації
Національний університет «Львівська політехніка»
12, вул. Степана Бандери, м. Львів, 79000, Україна

Ксенія Федорівна Базилюк,
кандидат технічних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародної інформації
Національний університет «Львівська політехніка»
12, вул. Степана Бандери, м. Львів, 79000, Україна

Information about the authors:

Hulai Vasyl Vasylovych,
PhD in History, Doctor of Political Sciences, Professor,
Head of the Department of International Information
Lviv Polytechnic National University
12, Stepan Bandera str., Lviv, 79000, Ukraine

Bazyliuk Kseniia Fedorivna,
PhD in Technical Sciences,
Associate Professor at the Department of International Information
Lviv Polytechnic National University
12, Stepan Bandera str., Lviv, 79000, Ukraine

DOI

РАШИЗМ ЯК КВАЗІІДЕОЛОГІЯ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ІМПЕРСЬКОГО РЕВАНШУ

Дем'яненко Б. Л., Дем'яненко В. М.

Постановка проблеми. Від початку 90-х рр. XX ст. на уламках світової системи соціалізму й геополітичного двополюсного світового порядку стрімко формується новий глобалізований світ. Три десятиліття тому держави соціалістичного табору й колишнього СРСР заявили про бажання рухатися до демократії й ринкової економіки, проте демонструють різні результати на обраному шляху: ті з країн, що починали трансформаційні перетворення з чітким баченням кінцевої мети та уявленням про необхідні практичні кроки, увійшли до ключових інститутів Об'єднаної Європи (Естонія, Латвія, Литва, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія, Болгарія, Румунія, Хорватія). В інших країнах утвердились авторитарні форми політичного устрою, які подекуди межують з деспотією (Російська Федерація (РФ) змогла консолідувати навколо себе Республіку Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Вірменію, Туркменістан).

Пострадянський простір загалом і Україна зокрема три десятиліття зазнають активного й свідомого впливу ключових світових геополітичних та економічних гравців – Заходу (ЄС і США), РФ і Китаю. Ці перманентні впливи спрямовані на певну ступінь інтеграції пострадянських країн до європейського, російського та китайського економічного (політико-економічного) простору. Безумовно, це не може не поглиблювати сегментацію пострадянського простору, розходження (невизначеність) економічних інтересів і бачення цими країнами власного майбутнього, суттєву диференціацію рівня добробуту їхніх громадян. Після розпаду СРСР, РФ (частка в світовому ВВП за ПКС на 2020 р. – 4176,350 млрд. $, 5-те місце в світі[1]) наполегливо намагається взяти під свій контроль і спрямувати у вигідному для себе руслі трансформаційні процеси на пострадянському просторі, і, насамперед, в Україні. Але РФ, незважаючи на свій потужний (переважно кількісний) військовий потенціал, через відсталість економічного й наукового-технічного рівня неспроможна (хоча й має неабиякі амбіції) бути центром глобальних і регіональних інтеграцій. Чому, спробуємо підтвердити цю думку, з'ясувавши ідеологічні підвалини глобальних російських амбіцій.

Щоб зрозуміти історичні явища, пов'язані з генезисом, сутністю й гіпотетичними геополітичними перспективами ідеології сучасної РФ, очевидно недостатньо пізнати історичну хронологію господарських, політичних і культурних подій. Потрібний неупереджений соціологічний аналіз духовності російського суспільства, пізнавши яку, зможемо зрозуміти дії цього народу та його керівників (вождів), спробуємо спрогнозувати їхні майбутні кроки, адже дії особи чи соціальної спільноти є лише зовнішнім виявом їхньої духовності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У своїй роботі автори спираються на широкий спектр підходів до визначення внутрішньо-смислового та ідеологічного наповнення поняття рашизм російськими науковцями і політичними аналітиками (представниками переважно критичного погляду на сучасний політичний режим РФ) (С. Бєлковський[2,3], Л. Гудков[4], А. Мельніков[5], А. Піонтковський[6,7], А. Скобов[8] та ін.), політичними і військовими діячами пострадянських країн (зокрема, Ш. Басаєв[9], Дж. Дудаєв[10]), вітчизняними дослідниками

[1] World Economic Outlook Database, April 2020. URL: https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2020/April (дата звернення: 07.04.2022).

[2] Белковский С. Сущность режима Путина. URL: http://www.itexts.net/avtor-stanislav-belkovskiy/41076-suschnost-rezhima-putina-stanislav-belkovskiy/read/page-4.html (дата звернення: 16.04.2022).

[3] Белковский С. Апология Владимира Путина: Легко ли быть царем? URL: http://www.profilib.com/chtenie/ 148538/ stanislav-belkovskiy-apologiya-vladimira-putina-legko-li-byt-tsarem.php#t1 (дата звернення: 11.04.2022).

[4] Гудков Л. Природа «путинизма». Левада-Центр > АРХИВ > ПРЕСС-ВЫПУСКИ. URL: http://www.levada.ru/press/2009121600.html (дата звернення: 11.04.2022).

[5] Мельников А. Рашизм против россиян. URL: http://www.echo.msk.ru/blog//alex_melnikov/1312322-echo/ (дата звернення: 11.04.2022).

[6] Пионтковский А. Путинизм как высшая и заключительная стадия бандитского капитализма в России. URL: http://www.yabloko.ru/Publ/Book/Fire/fire_002.html (дата звернення: 11.04.2022).

[7] Пионтковский А. Искушение Владимира Путина. *URL:* http://www.rulit.me/books/iskushenie-vladimira-putina-read-307991-1.html *(дата звернення: 11.04.2022).*

[8] Скобов А. «Циммервальдская левая». URL: http://www.graniru.org/blogs/free/entries/227015.html (дата звернення: 11.04.2022).

[9] Шамиль Басаев был прав. *Українська правда*. 2015. 24 січня. URL: https://www.forum.pravda.com.ua/index.php?topic=820052.0 (дата звернення: 11.04.2022).

[10] Дудаев Дж. Русизм – шизофреническая форма мании мирового господства. *URL:* http://www.argumentua.com/tsitaty/rusizm-shizofrenicheskaya-forma-manii-mirovogo-gospodstva *(дата звернення: 11.04.2022).*

(О. Гринів[11], С. Дацюк[12], О. Кафтан[13], О. Костенко[14], О. Леусенко[15], О. Романчук[16], В. Ткаченко[17], М. Томенко[18] й ін.), висловлюють власне бачення цього явища[19,20,21,22,23,24,25].

Ключовими дефініціями запропонованої роботи є: *«ідеологія»* як система переконань та ідей, поглядів на суспільство, його політичне життя, що відображає ідеали, світогляд, інтереси, умонастрої людей, суспільних класів, соціальних верств, політичних партій, громадських рухів, охоплює цінності, нормативні й цільові схильності та способи їх досягнення, зокрема її «розширювана» (по Т. Парсонсу) сучасна концепція (трактується як система цінностей конкретного суспільства (у нашому дослідженні – сучасної РФ), яка виступає універсальною орієнтацією соціально-політичної діяльності); *«квазіідеологія»,* яка розуміється як «несправжня», «уявна» ідеологія, еклектичний синтез певних постулатів; *«рашизм»* як неофіційна назва квазіідеології й соціальної практики владного режиму РФ початку XXI ст., що виглядає еклектичною сумішшю імперського неоколоніалізму, великодержавного шовінізму, ностальгії за радянським минулим, релігійного традиціоналізму, виступає механізмом ідентифікації всередині системи (розпізнавання «свій – чужий»), ангажування (залучення «своїх»), легітимізації умовних порушників, до яких усілякі прибічники свобод (що абсолютно не вписується в стилістику спецслужб) пред'являють претензії.

Формулювання цілей. *Метою* статті є спроба авторів на основі опублікованих різножанрових джерел і літератури дослідити сутність дефініції «рашизм» як політичного неологізму, що виник на початку XXI ст. для позначення квазіідеології й соціальної практики сучасного владного режиму РФ, усистемнити його характерні ознаки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття рашизм (від англ. «Russia, Russian» («раша») й італ. «fascismo» – фашизм, від якого запозичено закінчення «изм») як неофіційна назва квазіідеології й соціальної практики сучасного владного режиму РФ поширилося як політичний неологізм у неофіційних колах у 2008 р. під час воєнної агресії РФ проти суверенної Грузії. Нова хвиля активізації вжитку терміна припала на період анексії АР Крим РФ, збиття цивільного літака Boeing 777 17 липня 2014 р. поблизу Донецька, початку російсько-української війни у 2014 р. Активне застосування терміну пов'язано з початком повномасштабної російсько-української війни 24 лютого 2022 р. Поряд із дефініцією рашизм вживається також поняття «русизм», уперше введене до обігу О. Герценом у романі «Минуле і думи» (1868) для ідентифікації екстремістського напряму в русофільстві. Своїм новітнім відродженням термін завдячує президенту Чеченської Республіки Ічкерія Дж. Дудаєву, який основну рису «русизму» побачив у територіальній експансії РФ на Кавказі. Політик ідентифікував «русизм» як особливу форму людиноненависницької ідеології, яка ґрунтується на великодержавному шовінізмі, повній бездуховності й аморальності. Він відрізняється від відомих форм фашизму, расизму, націоналізму особливою жорстокістю, що проявляється не тільки до людини, але й до довколишнього середовища. Володіючи рабською психологією, русизм паразитує на неправдивій (сфальшованій) історії, на окупованих територіях і гноблених

---

[11] Професор Олег Гринів: Рашизм із прицілом на україноцид. URL: http://www.qwas.ru/ukraine/nru/Profesor-Oleg-Grinv-RAShIZM-Z-PRIC-LOM-NA-UKRA-NOCID/ (дата звернення: 11.04.2022).

[12] Дацюк С. Що таке рашизм? 8 квітня 2022. URL: https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/624fc6e87bb92/ (дата звернення: 11.04.2022).

[13] Кафтан А. Почему рашизм обречен на забвение. URL: https://www.dsnews.ua/world/pochemu-rashizm-obrechen-na-zabvenie-09052015182000 (дата звернення: 11.04.2022).

[14] Костенко О. Що таке «рашизм»? «День». 2014. 18 березня.

[15] Леусенко О. Почему русские всех ненавидят? Даже себя... URL: http://www.oleg-leusenko.livejournal.com/ 1394936.html (дата звернення: 11.04.2022).

[16] Романчук О. Рашизм – ракова пухлина для людства. URL: https://hvylya.net/analytics/250226-rashizm-rakova-puhlina-dlya-lyudstva (дата звернення: 11.04.2022).

[17] Ткаченко В. Н. Россия: беспутье агрессора. Киев : Издательство ЛОГОС УКРАИНА. 2016. 432 с.

[18] Микола Томенко: у XXI столітті з'явилася нова чума – «рашизм». URL: http://www.vikka.ua/novini/95648-mikola-tomenko-u-hhi-stolitti-zyavilasya-nova-chuma-rashizm.htm (дата звернення: 11.04.2022).

[19] Дем'яненко Б., Дем'яненко А. Рашизм. *Енциклопедичний словник символів культури України* / За заг. ред. О. І. Потапенка, В. П. Коцура, В. В. Куйбіди. 7-е вид. Корсунь-Шевченківський : Корсунський видавничий дім «Всесвіт». 2017. С. 491–494.

[20] Demianenko B. «Raszyzm» jako quasi-ideologia postradzieckiego rewanżu postimperialnego. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Випуск 8. Житомир-Київ-Краків: Вид. Євенок О. О., 2018. С. 35–41.

[21] Дем'яненко Б., Дем'яненко А. Путінізм. *Енциклопедичний словник символів культури України* / За заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, В. В. Куйбіди. 7-е вид. Корсунь-Шевченківський : ФОП Гавришенко В. М. 2017. С. 481–484.

[22] Дем'яненко Б., Дем'яненко В. «Путінізм» як політичний феномен і неприваблива російська дійсність. *Політологічні та правничі студії суспільно-політичних процесів XX – початку XXI ст.:* збірник наукових праць до ювілею доктора політичних наук, професора В. П. Горбатенка / ред.-упор. С. Рудницький. Житомир : ФОП Свенок О. О. 2017. С. 26–35.

[23] Дем'яненко Б., Дем'яненко В. «Путінізм» як різновид авторитарного політичного режиму. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2018 / 2. С. 241–257.

[24] Дем'яненко Б., Дем'яненко А. Російська цивілізація. *Енциклопедичний словник символів культури України* / За заг. ред. О. І. Потапенка, В. П. Коцура, В. В. Куйбіди. 7-е вид. Корсунь-Шевченківський : Корсунський видавничий дім «Всесвіт», 2017. С. 501–507.

[25] Дем'яненко Б. «Русскій мір». *Енциклопедичний словник символів культури України* / За заг. ред. О. І. Потапенка, В. П. Коцура, В. В. Куйбіди. 7-е вид. Корсунь-Шевченківський : Корсунський видавничий дім «Всесвіт», 2017. С. 509–512.

народах[26]. Цей контекст сприйняття поняття підтримали і розвинули лідери Республіки Ічкерія Ш. Басаєв і А. Масхадов. Зокрема, керівник чеченського руху за свободу від Росії Ш. Басаєв говорив: «Ваша великоросійська мрія – сидячи по горло в лайні, затягнути туди усіх інших. Це і є русизм»[27].

Радянський і російський філософ, соціолог Б. Грушин відмітив у «русизмі» феодальне холопство й рабство, за що його опоненти назвали таку позицію русофобською. Представники російського націоналізму перетворили дефініцію (як синтез «російського імперіалізму» з «побутовим націоналізмом») на фундамент своєї ідеології. Націоналіст О. Іванов-Сухаревський проголосив проєкт побудови Святої Русі – наддержави (у формі станової імперії) на чолі з народом слов'яно-русів, об'єднаних кров'ю, мовою та історією. Серед численних радикальних націоналістичних рухів 1990-х рр. у РФ, ультраправа політична партія «Народна національна партія» (ННП), створена в 1994 р. О. Івановим-Сухаревським як Рух народних націоналістів, позиціонувала себе захисницю російського православ'я, козацьких рухів, продукувала ідеологію, названу «русизмом». Анонсована ідеологія постала комбінацією популізму, расового й антисемітського містицизму, національного екологізму, православ'я, ностальгії за царем.

В *ідейно-політичному* плані рашизм базується на російському імперіалізмі й радянському тоталітаризмі. Рашизму притаманна недовіра до демократичних процедур, які позиціонуються «як інструмент тонких маніпуляцій» (насправді, рашизм віддає перевагу грубим маніпуляціям – прим. авторів). Рашизм виходить з уявлення, що «народний дух» і «вищий загальний інтерес» виявляються не через демократичні виборні механізми, процедури і способи суспільного контролю, а ірраціональним, містичним чином – через вождя, який переміг у конкурентній боротьбі з іншими претендентами, домовився з лідерами різних угруповань (у т. ч. і незаконних), зумів виразити цей містичний дух і захистити Росію від усіляких ворогів, «підняти Росію з колін», започаткувати боротьбу проти Заходу як головного поневолювача Росії та України як агента Заходу (зумів «зачистити» усіх інших)[28]. Головними елементами офіційної кремлівської доктрини російський публіцист С. Бєлковський назвав: по-перше, Путін – це стабільність, а будь-яка дієздатна («неіграшкова») опозиція – фашизм і громадянська війна; по-друге, Путін – менше зло в усіх відношеннях; по-третє, щоб менше зло ніколи не поступилося місцем більшому, потрібна консолідація еліт[29].

Після зруйнування СРСР, у РФ відбулося оновлення персоналістської влади у формі інституту президентства, який вивищився над суспільством і став йому непідконтрольним. Двоїстість політичного режиму «путінізму», який, з одного боку, потребує модернізації, а з іншого – боїться її наслідків, приріка є російську державу на хронічний, перманентний транзитивний стан, надає правлячому режиму квазіперсоналістського характеру[30]. Український дослідник Р. Ключник справедливо зазначив, що російська еліта надалила себе правом будувати власну «суверенну демократію» без орієнтації на західні стандарти, але з урахуванням російських традицій державотворення. Адміністративний ресурс у РФ постав одним із засобів збереження демократичного фасаду, за яким ховається механізм абсолютного маніпулювання волевиявленням громадян[31]. Оскільки рішення ухвалює влада, а індивід, хоч і висловлює підтримку, не впливає на цей процес, тому жодним чином не відповідає за це рішення влади. Авторитарна технологія тримається на муруванні пасивності й безпорадності населення. Невипадково 85% росіян стверджують, що нездатні впливати на дії влади навіть у своєму місті[32].

Виборча система сучасної РФ за два десятиліття XXI ст. зазнала потужної дискредитації: роль громадян в управлінні країною зведена фактично до рівня голосування за одного й того ж кандидата / політичну партію; спостерігаються перманентно розширювані масштаби використання адміністративного ресурсу на виборах регіонального й федерального рівнів; у більшості випадків результати виборів заздалегідь визначають бюрократичні інстанції; укорінилася система спадкоємства, згідно з якою чергового президента РФ призначає попередній (а не вибирають громадяни) глава держави.

Після розпаду СРСР, РФ, втративши велику кількість імперських територій, змогла втриматися в демократичному річищі трішки більше, ніж тимчасовий уряд у 1917 р. Демократія стала переважно тягарем, ніж благом для РФ, що, очевидно, і стало

[26] Дудаев Дж. Русизм – шизофреническая форма мании мирового господства. URL: http://www.argumentua.com/tsitaty/rusizm-shizofrenicheskaya-forma-manii-mirovogo-gospodstva (дата звернення: 12.04.2022).

[27] Шамиль Басаев был прав. *Українська правда*. 2015. 24 січня. URL: https://www.forum.pravda.com.ua/index.php?topic=820052.0 (дата звернення: 12.04.2022).

[28] Скобов А. «Циммервальдская левая». URL: http://www.graniru.org/blogs/free/entries/227015.html (дата звернення: 13.04.2022).

[29] Белковский С. Сущность режима Путина. URL: http://www.itexts.net/avtor-stanislav-belkovskiy/41076-suschnost -rezhima-putina-stanislav-belkovskiy/read/page-4.html (дата звернення: 14.04.2022).

[30] Белковский С. Апология Владимира Путина: Легко ли быть царем? URL: http://www.profilib.com/chtenie/ 148538/stanislav-belkovskiy-apologiya-vladimira-putina-legko-li-byt-tsarem.php#t1 (дата звернення: 14.04.2022).

[31] Ключник Р. М. Розвиток теорії та практики демократії: ретроспективний аналіз. URL: http://www.zgroup. com.ua/ (дата звернення: 13.04.2022).

[32] Трегуб Г. Лєв Ґудков: «Аморальність і цинізм – надзвичайно важливі складові російського суспільного простору». *Український тиждень*. 2014. № 51 (371). 19–25 грудня. С. 34–36. С. 36.

причиною її практичного згортання. Європейським ідеалом волі є право народу керувати державою (тобто демократія). Натомість, росіяни розуміють демократію не як народоправство, а як «зрівнялівку». Якщо європейський демократизм полягає в тому, щоб дати можливість нижчим верствам піднестися власними зусиллями вище, зрівнятися з вищими, то російський «демократизм» виглядає намаганням нижчих примусово скинути донизу вищих, стягнути усіх до рівня голоти (не лише матеріально, але й культурно, духовно). Заздрість невдахи, нездатність власними силами піднестися, садистична насолода скидати вищих донизу здавна притаманні росіянам. Це призвело до вихваляння убозтва, фізичного й духовного каліцтва. Якщо європейський моральний кодекс обов'язку, честі засуджує всілякий злочин, неробство, то росіяни, навпаки, вважають злочинців «несчастненькими».

Рашизм не одне десятиліття тримається на цензурно-пропагандистському державному комплексі, який монопольно редагує доступ до справжньої (дійсної) реальності, доводячи її до стану параної, заперечуючи події, факти, явища, які не відповідають параноїдальній реальності. При цьому путінським авторитарним режимом активно відсікаються інтернет-платформи та інтернет-видання, закривається доступ росіян до соціальних мереж. Заборона авторитарною державою доступу росіян до дійсної реальності безперечно матиме фатальні для них наслідки: коли зомбована людина зустрінеться з дійсністю, переживання цього моменту може стати фатальним для її психіки.

Цензура й пропаганда в РФ набули тотального масштабу, дійсні події та явища вибірково оголошуються державою фейками, за інформування про них передбачено кримінальне покарання для інформаторів. Таким чином, відбувається масштабна сек'юритизація реальності як подальший розвиток реакційної політики, неодмінної форми існування реваншизму, консерватизму та фундаменталізму. Вдумливі українці відмічають імітаційний характер системної «опозиції» у РФ (російський політолог А. Піонтковський небезпідставно стверджував, що «саме цинічна терплячість «еліт» представляє більшу небезпеку для російської державності, ніж «демократичне нетерпіння» опозиціонерів»[33]), відсікання дійсно опозиційних політиків і організацій від виборів і провідних ЗМІ. Коли у сучасній РФ офіційно говорять про свободу, то йдеться не про свободу особи чи індивіда (як її розуміють у Європі чи загалом на Заході), а про свободу колективної ідентичності, яка домінує над будь-якими індивідуальними свободами. Свобода Росії розуміється не як нові можливості, смисли і позитивні перспективи, а як свобода заховатися від світу, животіти і виживати (а не жити), віддати себе на поталу темному й ірраціональному[34]. Рашизм виступає ідеологією, яка базується на ілюзіях, обґрунтовує припустимість будь-якого свавілля заради хибно трактованих інтересів російського суспільства.

У *духовному* плані рашизм базується на фундаменталістському православ'ї. Клерикальний варіант рашизму намагається реалізувати предстоятель Російської православної церкви (РПЦ) патріарх Кірілл, що засвідчує його концепція «русского міра». Відбувається сек'юритизація РПЦ – церква й політичне православ'я стає не лише засновком консервативної російської пропаганди, але й осередками культурної експансії й військової окупації всюди, де фізично присутня РПЦ. Викликає неабияку тривогу в середовищі православних вірян той факт, що вищі ієрархи РПЦ відмовляються визнати вторгнення РФ в Україну, декларуючи необхідність миру в світлі «подій» і «військових дій» в Україні.

Від 2014 р., відколи РФ анексувала Крим і почала гібридну війну в українському Донбасі, до початку повномасштабної війни з Україною та в ході війни, В. Путін і патріарх Кірілл використовують ідеологію «русского міра» як головне виправдання військового вторгнення[35]. Це «вчення» проголошує, що існує наднаціональний російський простір (цивілізація), іменована «Святою Руссю», яка включає Росію, Україну й Білорусь (іноді й Молдову та Казахстан), а також етнічних росіян і російськомовних громадян світу. Стверджується, що «русскій мір» має політичний центр (Москву), спільний духовний центр (Київ як «матір усієї Русі»), спільну мову (російську), спільну церкву (РПЦ), єдиного патріарха (Московського), який співпрацює в «гармонії» зі спільним президентом/національним лідером (Путіним), керуючи російським світом, відстоюючи спільну духовну, моральну й культурну ідентичність[36].

У цьому контексті цікавою бачиться думка українського правника О. Костенка, який розглядає рашизм проявом соціопатії, що виконує замісну щодо релігії функцію, даючи адепту відчуття причетності до боротьби «добра зі злом», наповнюючи його існування сенсом, виправдовуючи труднощі й жертви, позбавляючи його від комплексу неповноцінності[37].

Важливою зв'язністю рашизму є т. зв. «духо-

[33] Пионтковский А. Искушение Владимира Путина. URL: http://www.rulit.me/books/iskushenie-vladimira-putina-read-307991-1.html (дата звернення: 15.04.2022).

[34] Дацюк С. Що таке рашизм? 8 квітня 2022. URL: https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/624fc6e87bb92/ (дата звернення: *15.04.2022*).

[35] Декларація православних богословів світу про «русскій мір». 16 березня 2022. URL: https://risu.ua/deklaraciya-pravoslavnih-bogosloviv-svitu-pro-russkij-mir_n127230 (дата звернення: 15.04.2022).

[36] Там само.

[37] Костенко О. Що таке «рашизм»? *«День»*. 2014. 18 березня.

вні скрєпи», які виступають ідеологічною настановою РФ, орієнтацією на «традиційні цінності», яка набула популярності після виступу з посланням президента В. Путіна 12 грудня 2012 р. до Федеральних Зборів РФ. Як масовий ідеологічний рух колективної пам'яті, рашизм спрямований на мілітаризацію свідомості росіян: культ великої перемоги СРСР у 1945 р. над нацистською Німеччиною з установками колективної пам'яті росіян «можем повторить», разюче відрізняються від подібних установок європейських країн – «ніколи знову». Рашизм виступає масовим ресентиментом як установка на відмову від позитивної активності на користь негативної активності: підозр, ревнощів, звинувачень, помсти, контролю, примусу, насильства, агресії щодо інших. Відтак рашизм не лише трансформується на масштабну масову симуляцію ресентиментальної параноїдальної реальності, він відзначився ще й злочинною новацією. Йдеться про реальність, що побудована на неперервному ланцюгу правди і брехні, де перехід від правди до брехні в мас-медіа приховується і не дозволяє глядачам/слухача/читачам відрізнити правду від брехні. Створюється когнітивна ситуація щодо подій та явищ, коли брехня може посилатися й підкріплюватися правдою, бути серед правди, розглядатися на одному рівні довіри з правдою. Світ назвав таку ситуацію маніпуляції реальністю всередині країни і підтримування перманентного ланцюга правди і брехні постправдою. Наочно цей ланцюг можна проілюструвати розповсюдженим мемом «настамнет», коли РФ намагалася довести світові, що її війська відсутні в окупованих упродовж 2014–2022 рр. районах Донецької й Луганської областей, а інші країни і міжнародні організації виражали занепокоєння, робили вигляд, що вірять Росії, вводили не дуже дієві санкції й продовжували торговельні та інші відносини з РФ. Як демонструє реальність, ланцюг правди і брехні РФ не працює проти США і Великобританії, бо вони не вірили і не вірять Росії; не працює проти Китаю та Індії, бо вони як ігнорували, так і продовжують ігнорувати злочини Росії. Але ланцюг правди і брехні РФ досі працював проти Європи, бо саме вона до 2022 р. вірила Росії[38]. На жаль, не дивлячись на розв'язану проти України війну «братскім народом», європейський світ довго був неспроможний зрозуміти, що собою являє новітня РФ. В інформаційну добу важко усвідомити, що йдеться про цивілізаційного паразита – підступного, безпринципного, хижого, аморального, агресивного. Далеко не всі західні політики одностайні в усвідомленні факту, що вести діалог з варварами немає сенсу, тим більше їх «умиротворяти».

В ідеології рашизму химерним чином поєдналися погляди на світ як на поле тотальної звіриної боротьби за виживання з претензією на високу духовність, до якої, на переконання рашистів, неспроможна піднятися решта світу. У той же час, ця ідеологія являє собою квінтесенцію холуйства й хамства[39]. Окремі прояви культури західного світу (наприклад, узаконення проституції, права сексуальних меншин («гейропа»), наркозалежних тощо), активно використовуються росіянами для обґрунтування «відсутності духовності» в інших народів або навпаки – як цивілізаційної належності Росії до спільноти цивілізованих країн. Рашизм виступає поєднанням концепції «особливого шляху», про який багато говорили більшовики, з нацистською ідеєю переваги (але не расової, а духовної), що «на виході дало забійну суміш, іменовану «російським світом» («русскім міром»)[40]. «Русскій мір», який замислювався як соціалізація російської мови («Росія там, де її мова», включно з діаспорою та анклавами), перетворюється на сек'юритизацію російської мови («російськомовних усюди потрібно захищати», тобто російськомовні анклави розглядаються як напрямки культурної експансії й потенційної військової окупації з боку рашистів).

В *економіко-політичному* сенсі рашизм базується на шантажі умовами поставок і рівня цін на енергоносії (газ і нафту); у *правовому* сенсі – на запереченні сили права, браваді постійними порушеннями правових норм («и что вы нам сделаете?»); судом і судовою системою в РФ послуговуються як зручним знаряддям нечесної конкуренції, формою рейдерства. У *зовнішній* політиці рашизм проявляється в порушенні принципів міжнародного права, нав'язуванні світові власної версії історичної правди виключно на користь Росії, у зловживанні правом вето в Раді Безпеки ООН тощо. Відбулася сек'юритизація російської історії в поневоленій і спотвореній імперською пропагандою колективній пам'яті росіян, які переконані, що: Захід і світ у минулому завжди принижували, стримували та обмежувати розвиток Росії, тому Росія має встати з колін і влаштувати бунт проти Заходу; Київської Русі нема, є стародавня Русь; Росія завжди була великою державою, перемагала в усіх війнах проти неї; Росія не окуповувала чужі території, а допомагала братнім народам; історичні особистості, які підтримували імперську експансію – важливі й хороші (наприклад, Петро I, Й. Сталін), а ті, що заклали підвалини розмежування СРСР на національні республіки – відповідно, погані (В. Ленін)[41]. Рашизм є обґрунтуванням варварської геополітики РФ, спрямованої на окупацію та анексію територій інших держав, часто

[38] Дацюк С. Вказ. праця.

[39] Скобов А. «Циммервальдская левая». URL: http://www.graniru.org/blogs/free/entries/227015.html (дата звернення: 16.04.2022).

[40] Кафтан А. Почему рашизм обречен на забвение. URL: https://www.dsnews.ua/world/pochemu-rashizm-obrechen-na-zabvenie-09052015182000 (дата звернення: 18.04.2022).

[41] Дацюк С. Вказ. праця.

позначається штампом «збирання земель руських» і спирається на місцевий колабораціонізм та підтримку російської п'ятої колони. Він маскується під антифашизм, але має яскраво виражене фашистське обличчя й сутність.

У *цивілізаційному* плані рашизм базується на ідеях «особливої цивілізаційної місії» росіян («асваабадітєлєй» російськомовних жителів України), «старшого братнього народу», великодержавного шовінізму, зверхності й нетерпимості до елементів культури інших народів; на відтворенні поведінкових патернів, успадкованих від Золотої Орди (тому росіян небезпідставно іменують «ордою»); у символічному плані росіян часто називають орками (назва раси потворних, жорстоких і агресивних монстрів, змальованих у романах англійського письменника Дж. Толкіна). Путінізм узяв на озброєння ідеологію засновника ідейного руху «неоєвразійства» О. Дугіна, зокрема, його уявлення про особливість і цивілізаційну вищість Росії, геополітику євразійства та установки на світове домінування Росії. Євразійський експансіонізм О. Дугіна означає повернення території колишнього СРСР, вплив або владу над значною частиною або й усією Європою, поширення впливу на Близькому Сході, союз із Китаєм, зростання та розвиток якого бачиться як тимчасовий (РФ прагне повернути вплив над значною частиною Азії). Рашизм руйнує світову систему безпеки, дезорганізовує світовий ринок товарів і послуг, порушує всі принципи і процедури достовірного інформування, породжуючи світ т. зв. постправди, руйнує систему мирного й воєнного права через активне просування нових способів «гібридної війни», знищує можливості подолання проблем, з якими дійсно стикається західний світ і ввесь світ загалом. Рашизм це не лише антигуманізм (війна РФ проти України 2022 р. засвідчила численні факти масових військових злочинів і злочинів проти людяності), він протистоїть не лише гуманістичному західному проєкту, але й декларованій всесвітній орієнтації Китаю (як свого союзника) на «спільноту єдиної долі людства». Рашизм виступає цілеспрямованим сповільненням руху світу до єдності, до виникнення Вселюдства.

Рашизм це відмова російської еліти від мислення, яке слід розглядати значною мірою не як філософію – установку на мудрість, а як спонтанний пошук інакшого. Росія відмовилася від інакшого на користь архаїчного, консервативного, фундаменталістського, ресентиментального, злостивого, нелюдського. Рашизм позиціонується з антиінтелектуалізмом, критикою, обмеженнями і репресіями інтелектуалів як «агентів Заходу», носіїв західних цінностей. Більшості росіян і нині притаманне дологічне мислення, вони плутають уявну, гіпотетичну реальність з фактично існуючим станом речей (status quo). Вони воюють з наслідками замість того, щоб усувати причини. Знаменитий російський фізіолог І. Павлов на початку XX ст. звернув увагу на те, що розум російської людини уникає прискіпливо аналізувати реальний світ, натомість віддає перевагу словам: «Узагалі я повинен висловити свій сумний погляд на російську людину. Російська людина має таку слабку мозкову систему, що вона не здатна сприймати дійсність як таку. Для неї існують лише слова. Її «умовні» рефлекси координовані не з дійсністю, а зі словами»[42].

Яскравими персоналізаціями цього антиінтелектуалізму стали російські пропагандисти Дмитро Кисєльов, Володимир Соловйов, Ольга Скабєєва. А легітимізаторами (за власними переконаннями / чи зі страху / чи за іншої мотивації) ідеології рашизму й авторитарного режиму путінізму стали відомі представники сучасної культурної російської еліти (т. зв. «авторитети думок») О. Баталов, С. Безруков, В. Бортко, М. Боярський, Е. Бистрицька, С. Говорухін, А. Константинов, Л. Куравльов, В. Лановий, Л. Лещенко, М. Михалков, О. Михайлов, Ю. Соломін, О. Табаков, Л. Чурсіна, Г. Хазанов, Д. Харатьян, які в березні 2014 р. поставили підписи під заявою діячів культури РФ на підтримку дій В. Путіна в Україні й Криму[43]. По суті всесвітня відміна російської культури під час війни 2022 р. продемонструвала їхнє культурне розмежування зі світом. Публічні інтелектуали і суспільні активісти, які виступають проти війни, натомість визнаються агентами Заходу, шельмуються, зазнають цензури і репресій аж до публічного покарання й фізичного знищення авторитарним путінським режимом.

Рашизм чинить опір технологічному прогресу, демонструє заперечення й нездатність до самостійних інновацій. Запровадження радикальних санкцій Заходу щодо РФ після початку повномасштабної російсько-української війни 2022 р. продемонструвало нездатність Росії до самостійного високотехнологічного виробництва, тому безліч технологічних ланцюгів зруйновано, а т. зв. імпортозаміщення виявилося брехнею. Ця ситуація яскраво продемонструвала цивілізаційний паразитизм сучасної РФ.

Дискурс рашизму не проповідує засадничі для екзистенції щастя, любов, радість, різноманіття смислів і позитивну перспективу. У нього особлива онтологія – онтологія тотального нігілізму. У масових ідеологіях дуже часто виділяють саме соціальний зміст, демонструють їхнє спрямування проти тих чи інших ідеологій або ж соціальних груп як засад-

[42] Романчук О. Рашизм – ракова пухлина для людства. URL: https://hvylya.net/analytics/250226-rashizm-rakova-puhlina-dlya-lyudstva (дата звернення: 20.04.2022).

[43] Именитые деятели российской культуры поддержали политику Путина (СПИСОК). URL: https://comments.ua/life/456695-imenitie-deyateli-rossiyskoy-kulturi.html (дата звернення: 21.04.2022)].

ничі аспекти. Натомість рашизм онтологічно зорієнтований на ніщо, смерть, некрофілію, насильство, на тотальне безжальне знищення інших націй, народів, світу загалом, на колективну свободу через примус і цензуру суспільної думки, окремих індивідів.

Така похмура, безвихідна й безпорадна онтологія рашизму виникла не на порожньому місці. Травма російської еліти від поразки РФ у третій світовій холодній війні на розриві між перемогою СРСР у Другій світовій війні спрацювала на творення реваншизму не гірше, ніж травма після Першої світової війни спрацювала на реваншизм націонал-соціалістичної Німеччини часів Другої світової війни. Підсвідоме розуміння агонії Росії як імперії та передчуття кінця імперської ідеї породжує трагічну квазі-екзистенційну онтологію. Саме ці відчуття й передчуття породжують соціальний контекст рашизму[44].

Засадничим для соціального контексту ідеології рашизму став також розрив між інтелектуальними центрами Москви, Санкт-Петербургу, Єкатеринбургу, Казані, Новосибірська, Томська й рештою російських регіонів. В. Путіну вдалося насамперед за допомогою телебачення забезпечити масову підтримку авторитарного режиму малоосвіченими, бідними і залежними від місцевої влади і поліції росіянами. Саме ці соціальні страти стали головним підґрунтям путінського режиму. Директор Аналітичного центру Юрія Левади («Левада-Центр», РФ) Л. Гудков аргументовано стверджував, що головний ресурс підтримки В. Путіна складають молоді росіяни з провінції, бюрократія й державний сектор. У переважній масі це передусім населення малих і середніх міст, де збереглася радянська галузева структура (насамперед, машинобудування й важка промисловість як ядро ВПК колишнього Союзу РСР), а натепер, це відсталі технології, неконкурентоздатні підприємства, бідне й депресивне середовище[45]. Отже, соціальну базу авторитарного режиму путінізму складає консервативна периферія з дуже слабким потенціалом самоорганізації.

Соціальне буття рашизму все більше стає самозамкнутим (автаркічним), втрачає будь-яку можливість рефлексії, руйнує всі референтні групи можливих критиків і «окуклюється». Такий «окуклений» соціально-політичний рашизм неминуче трансформується у фашизм.

Російський політолог А. Піонтковський аргументовано стверджував, що ідеологія рашизму за принципами багато в чому схожа з німецьким нацизмом, а за промовами і політикою президента РФ В. Путіна – з ідеями нацистського диктатора А. Гітлера[46]. На переконання українського політика М. Томенка, рашизм виступає людиноненависницькою ідеологією, яка за змістом суттєво не відрізняється від фашизму чи сталінізму. Росія, яка спочатку боролася інформаційно та ідеологічно, по всьому світу підтримує будь-які методи (у т. ч. й військові), щоб знищити тих, хто не підтримує ідеологію «русского міра» й передбачає реалізацію цієї ідеології будь-якими методами[47].

У своїй розвинутій формі (станом на 2022 р.) рашизм набув рис імперського фашизму з сутнісно притаманною йому світозлобою, світоагресією, культом сили над усім світом, ядерною погрозою знищення світу, контролем і примусом для єдності в простоті (простоті темного, ірраціонального, некрофільського). Фашизація рашизму була перманентною, хоча початку його намагалися оформити у доволі цивілізовані ідеї й концепції. Так, від 2003 р. це була ідея «ліберальної імперії» ідеолога й провідника російських ліберальних економічних реформ А. Чубайса, у рамках внутрішньої й зовнішньої політики якої сильна демократична держава з ринковою економікою здійснює експансію в інші держави з метою встановлення й підтримання в них політичної стабільності, створення єдиного культурного та економічного простору, що вигідно як самій імперії, так і народам цих держав (проте така ідея не мала тривалої підтримки)[48].

Пізніше її витіснила ідея «суверенної демократії» російського політика В. Суркова: йшлося про спосіб політичного життя суспільства, при якому влада, її органи та дії обираються, формуються й спрямовуються виключно російською нацією в усьому її різноманітті й цілісності для досягнення матеріального добробуту, свободи і справедливості всіма громадянами, соціальними групами й народами, що її утворюють (про інші народи уже не йшлося). Фашизація РФ стала яскраво проявлятися після Революції Гідності в Україні в 2013–2014 рр. та в ході російсько-української війни 2014–2022 рр. Саме в ці роки відбувалися процеси активного роздмухування антизахідної та антиукраїнської істерії на російському телебаченні, радикалізації антизахідної та антиукраїнської політики у РФ. Перший публічний прояв фашизму зафіксовано саме в 2014 р. на фоні початої війни РФ проти України у Донецькій і Луганській областях: 06 травня 2014 р. в інтерв'ю інформаційному агентству Anna-News професор Московського державного університету імені М. В. Ломоносова

[44] Дацюк С. Вказ. праця.

[45] Тагаева Л. Лев Гудков: «Если за все отвечает один человек в стране, через какое-то время иллюзии в отношении его способностей превращаются в раздражение». URL: http://www.slon.ru/russia/1107112.xhtml (дата звернення: 21.04.2022).

[46] «Просто рашизм». *Телеканал 1+1.* 2014. 24 березня.

[47] Микола Томенко: у XXI столітті з'явилася нова чума – «рашизм». URL: http://www.vikka.ua/novini/95648-mikola-tomenko-u-hhi-stolitti-zyavilasya-nova-chuma-rashizm.htm (дата звернення: 22.04.2022).

[48] Дацюк С. Що таке рашизм? 8 квітня 2022. URL: https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/624fc6e87bb92/ (дата звернення: *22.04.2022*).

О. Дугін, описуючи нібито звірства українців, закликав їх убивати: «Убивать, убивать, убивать. Больше разговоров никаких не должно быть. Как профессор я так считаю»[49].

Український філософ С. Дацюк доводить, що на остаточне формування фашизму в РФ вплинули кілька чинників. По-перше, це відмова від співпраці з путінським режимом критичної маси російських інтелектуалів як результат багаторічної розгнузданої пропаганди на телебаченні (досягла домінуючого впливу в 2019 р.). Відтак, з 2019 р. соціологічні дослідження в РФ втратили будь-який сенс як через масову відмову респондентів відповідати на анкети/запитання, так і через критичне зниження валідності відповідей. Такий стан засвідчив, що в РФ перестало існувати громадянське суспільство, оскільки маси людей перетворилися на зомбі чи на прихованих (латентних) дисидентів.

По-друге, на формування ідеології фашизму в РФ вирішально вплинув провал реалізації невигідних Україні мінських домовленостей щодо окупованих районів Донецької й Луганської областей. Знаковою в цьому контексті стала відставка 18 лютого 2020 р. помічника Президента РФ В. Суркова, у якого були помічені певні псевдоінтелектуальні потуги аргументувати російську політику. Фінальним штрихом формування фашизму в РФ, на думку С. Дацюка, стала стаття Т. Сергійцева «Что Россия должна делать с Украиной?»[50].

По-третє, це агресивна фаза повномасштабної війни РФ проти України 2022 р., де фашизм демонстративно проявився в діях російської армії, у риториці представників російської влади, у безпрецедентному зомбуванні росіян за допомогою тотальної цензури і пропаганди. Це зумисні ракетно-бомбові й артилерійські обстріли російською армією українських сіл і міст. Це невмотивовані цілями війни масові вбивства російськими військовими українських мирних громадян. Це порушення російською армією законів, звичаїв і методів ведення війни (крадіжки, мародерство, знущання, тортури, ґвалтування тощо). Це спалювання вбитих шляхом учинення військових злочинів тіл мирних жителів у крематоріях та інші способи приховування злочинів. Це перманентна цинічна брехня міжнародній спільноті про власні військові злочини. Це немотивований терор російською армією мирного населення суверенної України. Це залякування російськими політиками і пропагандистами України, європейських держав, світу загалом ядерним знищенням («перетворенням на радіоактивний попіл»). Уцілому йдеться про демонстрацію сучасною РФ ганебних зразків поведінки і риторики націонал-соціалістичного та фашистських режимів періоду Другої світової війни.

Український політолог О. Леусенко слушно акцентував увагу на ненависті як характерній рисі ідеології рашизму й поведінки росіян: «Росіяни ненавидять, передусім, самих себе – бо як інакше можна пояснити той скотинячий рівень життя, в якому байдуже живе абсолютна більшість росіян? Росіяни ненавидять своїх сусідів – бо заздрять успішнішим і зневажають менш удачливих. Росіяни ненавидять вихідців із Середньої Азії – тому, що «чурки», кавказців – тому, що «чорно*опі», китайців і всіх азіатів – через їхню «косорилість», євреїв – тому, що «жиди пархаті й розумні дуже», американців – бо «піндоси», європейців – «так у них же гей-паради проводять», білорусів – тому, що «бульбаші». Для офіційної назви чорношкірих африканців у російській мові використовується настільки образливе й принизливе щодо останніх слово, що, приміром, у США за нього можна отримати цілком солідний штраф, а за певних умов і у в'язницю потрапити! Расизм, печерний націоналізм і неофашизм – ось основні прикмети сучасної Росії та її «великого» народу, просоченого ненавистю до всього, що відрізняється від них зовні, поведінкою, освітою або ментальністю»[51].

Український дослідник О. Гринів застеріг, що потрібно відрізняти «рашизм» від «путінізму», бо «рашизм» стосується ідеологічного обґрунтування авантюрної політики російського диктатора В. Путіна – московського імперіалізму, під якою об'єдналися ідеологічні суперники (компартійні ідеологи, шовіністи й антикомуністи) для економічного й політичного шантажу держав на території колишньої імперії; більшовизм тепер можна розглядати лише як один із різновидів рашизму. Історія підтверджує, що рашизм передбачає в першу чергу знищення українства як національної спільноти[52].

Натепер рашизм виступає ідеологічною основою авторитарного режиму путінізму[53,54]. Сучасна РФ характеризується глибокою вкоріненістю в суспільній свідомості радянської ментальності, а «совок» постав соціальним агентом путінізму. Дефініція «совок» має пейоративне забарвлення, за її допомогою 1) ідентифікують людину з певними психоло-

[49] Из МГУ пытаются уволить путинского профессора, требовавшего «убивать, убивать, убивать» украинцев. 16 червня 2014. URL: https://detector.media/novosti/article/158623/2014-06-16-yz-mgu-pytayutsya-uvolyt-putynskogo-professora-trebovavshego-ubyvat-ubyvat-ubyvat-ukrayntsev/ (дата звернення: 23.04.2022).

[50] Что Россия должна сделать с Украиной – РИА Новости. URL: https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html (дата звернення: 23.04.2022).

[51] Леусенко О. Почему русские всех ненавидят? Даже себя... URL: http://www.oleg-leusenko.livejournal.com/ 1394936.html (дата звернення: 25.04.2022).

[52] Професор Олег Гринів: Рашизм із прицілом на україноцид. URL: http://www.qwas.ru/ukraine/nru/Profesor-Oleg-Grin-v-RAShIZM-Z-PRIC-LOM-NA-UKRA-NOCID/ (дата звернення: 25.04.2022).

[53] Дем'яненко Б., Дем'яненко В. «Путінізм» як політичний феномен і неприваблива російська дійсність. Вказ. праця.

[54] Дем'яненко Б., Дем'яненко В. «Путінізм» як різновид авторитарного політичного режиму. Вказ. праця.

гічними і суспільними установками (людина ієрархічна, з патерналістською свідомістю, імперська, для якої колективні цінності представлені насамперед великодержавністю, людина лукава, двоєдушна, яка вимушена постійно пристосовуватися до репресивної держави, демонструючи лояльність до неї й одночасно прагнучи її обдурити), котра оцінює інших людей, явища та оточуючий світ, користуючись укоренілою, незмінною системою міфів, привнесеною з колишнього СРСР; 2) у добу пізнього застою й перебудови цим терміном стали позначати СРСР з його суспільно-політичним устроєм[55].

Український прозаїк і громадський діяч М. Слабошпицький справедливо зазначив, що «типовий «совок» – це індивідуум, джерелом душевних сил і покликанням якого є створення ворога й боротьба з ним. Визначальні риси «совка» – нетерпимість, агресія, надзвичайна нав'язливість. Йому до всього на світі є діло: чи не дискримінують негрів в Америці, чи справедливі санкції до Саддама Хусейна, чи не обмежують прав російськомовного населення в Прибалтиці. Коротше кажучи, це божевільна інтервенція всюди, що найчастіше супроводжується абсолютним нехлюйством у власному домі. Типовий «совок» – максималіст. У Радянському Союзі це вважалося неабиякою чеснотою, хоча користь суспільству від максималістів з їх революційним пафосом, на межі з ідіотизмом, вельми сумнівна. Тому, що «совок» – не просто максималіст, який усе на світі хоче переробити за абстрактними схемами, він при цьому ще торгується. Адже на світі нема нічого дешевшого, ніж переконання «совка»»»[56].

Прихильників ідеології рашизму зазвичай називають «рашистами», іноді – «ватниками» (походження терміна пов'язане з «ватниками» – ватяними куртками-тілогрійками, дешевизна й простота вироблення яких забезпечили їхній масовий ужиток у колишньому СРСР). Це, зазвичай, малоосвічені й невиховані особи, для яких характерні ностальгія за «сильною рукою», рабський менталітет, ксенофобія, ненависть до всього неросійського, алкоголізм, трансляція цінностей ідеології «русского міра». Психологія рашистів є психологією ворожості. Вони переконані в тому, що навіть в Росії всюди присутні чужинці. Цією психологією наділені люди, глибоко ображені придуманими чи справжніми приниженнями, яким їх піддавав Захід. Але «коли Росія сильна», рашисти мають можливість помститися. Відмінною рисою свідомості рашистів є надія й ставка на силу. Важливою ознакою рашистів є мертве й полемічне розуміння історії Росії, її перетворення на набір культових дат, яким вони поклоняються, і в які вірять[57]. Зверхнє, підозріле («навколо вороги, усі хочуть нас з'їсти») і загалом злісне ставлення до цього розтлінного світу, погляд на нього як на потенційну здобич, у рашистів поєднуються з по-дитячому наївною образою на те, що «нас ніхто не любить». Вони хочуть, щоб їх ще й любили – як великого брата. Рашисти поширюють патріархальні принципи на відносини між народами. Вони переконані, що любити можна змусити, що «стерпиться-злюбиться», що «якщо б'є – значить, любить», тому, що «для їхнього ж блага». Один із відомих рашистів російський актор І. Охлобистін вважає, що «рашизм – це вибір мудрого», і доводить вірність власним переконанням татуюванням на руці, яке він назвав «тавром рашиста». До рашистів відносять і осіб усередині України та інших анексованих РФ територій, які прагнуть передовсім знищити українство як національну спільноту, виступають прихильниками сепаратизму, демонструють свою позицію носінням чорно-помаранчевих «георгіївських» стрічок, виступають носіями «совкової» психології.

Висновки

Отже, рашизм як квазіідеологія пострадянського імперського реваншу, ґрунтується на культі національного лідера, який повернув Росії «велич»; на ідеях «особливої цивілізаційної місії» росіян; «старшості братнього російського народу»; на ненависті й заздрощах до західних демократій (Європи, США, Канади і т. п.); на запереченні західних ліберально-демократичних цінностей та інститутів (зокрема, вільних виборів та інших громадянських прав і свобод); на нетерпимості до елементів культури інших народів, яким протиставляє євразійську (російську) цивілізацію; на тоталітаризмі й імперіалізмі радянського типу; запереченні сили права й утвердженні права сили; неповазі до суверенітету сусідів і самоствердженні за допомогою свавілля й насильства; на зневазі до особистості, прагненні розчинити особистість у «більшості» й придушити «меншість»; на використанні російського православ'я як моральної доктрини «богообраності» росіян; на геополітичних інструментах впливу (насамперед, енергоносіях).

Рашизм, як людиноненависницька ідеологія, виступає еклектичною сумішшю імперського неоколоніалізму, великодержавного шовінізму, ностальгії за радянським минулим, релігійного традиціоналізму. У внутрішній політиці проявом рашизму є порушення прав людини на свободу думки, переслідування інакомислячих, використання ЗМІ для дезінформації власного народу, йому

[55] Дем'яненко Б. Совок. *Енциклопедичний словник символів культури України* / За заг. ред. О. І. Потапенка, В. П. Коцура, В. В. Куйбіди. 7-е вид. Корсунь-Шевченківський : Корсунський видавничий дім «Всесвіт», 2017. С. 564–569.

[56] Запитання «Дня»: Що таке, у вашому уявленні, типовий «совок»? URL: http://www.day.kyiv.ua/uk/article/ panorama-dnya/zapitannya-dnya-198 (дата звернення: 26.04.2022).

[57] Мельников А. Рашизм против россиян. URL: http://www.echo.msk.ru/blog//alex_melnikov/1312322-echo/ (дата звернення: 26.04.2022).

притаманне ігнорування демократичних процедур. У зовнішній політиці він проявляється в порушенні принципів міжнародного права, нав'язуванні світові власної версії історичної правди, є обґрунтуванням варварської геополітики РФ, спрямованої на окупацію та анексію територій інших держав, спираючись при цьому на місцевий колабораціонізм і підтримку російської п'ятої колони. Натепер рашизм виступає ідеологічною основою авторитарного режиму путінізму.

Імперській Росії більше не бути, адже без України Росія не є імперією взагалі. Україна сьогодні бачиться єдиною країною, яка успішно бореться з рашизмом, яка реально спроможна (за умови фінансової, військової, гуманітарної підтримки) припинити існування РФ в її нинішньому вигляді. Очевидно, найближчим часом РФ не перетвориться на велику унітарну демократичну державу, бо її суб'єкти і неросійські регіони, відчувши слабкість Москви, владно вимагатимуть «національного суверенітету». Вважаємо, що РФ не загрожує й формат вільного конфедеративного об'єднання рівноправних суб'єктів, бо російська держава занадто централізована, її провінції міцно економічно «зав'язані» на Москві. Не відкидаємо і варіант, коли жертви «русского міра», які «прикипіли до власних ланцюгів», до останнього захищатимуть не стільки В. Путіна і путінський режим, як власний «дикий, лихий, жадібний, жорстокий» (але рідний) суспільний устрій. Абсолютно реальним нам видається дрейф росіян до реальності «братів-мусульман», «ІДІЛ», «Аль-Каїди» і подібних антидемократичних спільнот, поступова трансформація його на ксенофобний і фанатичний «халіфат».

Інформація про авторів:

Дем'яненко Борис Леонідович,
доктор політичних наук, професор,
професор кафедри політології,
декан факультету історичної і соціально-психологічної освіти
Університет Григорія Сковороди в Переяславі
30, вул. Сухомлинського, Переяслав, 08400, Україна

Дем'яненко Віра Миколаївна,
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політології
Університет Григорія Сковороди в Переяславі
30, вул. Сухомлинського, Переяслав, 08400, Україна

Information about the authors:

Demianenko Borys Leonidovych,
Doctor of Political Sciences, Professor,
Professor at the Department of Political Science,
Dean of the Faculty of Historical and Socio-Psychological Education
Hryhoriy Skovoroda University in Pereyaslav
30, Sukhomlinsky str., Pereyaslav, 08400, Ukraine

Demianenko Vira Mykolaivna,
Candidate of Political Sciences,
Associate Professor at the Department of Political Science
Hryhoriy Skovoroda University in Pereyaslav
30, Sukhomlinsky str., Pereyaslav, 08400, Ukraine

DOI

РОЛЬ СЕКТОРУ ІКТ У ВІДБИТТІ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Дульська І. В.

Постановка проблеми. Інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) за останні десятиліття настільки масштабно і глибоко проникли в усі сектори національної економіки та суспільства України, що в умовах війни вони дозволяють соціально-економічній системі швидше адаптуватися до надзвичайних умов діяльності, вирішувати нові задачі, які до цього не виникали. Однак поряд із здобутками є вузькі місця, які треба усувати.

Аналіз останніх досліджень. Держава в особі Міністерства цифрової трансформації (Мінцифра), Комітету цифрової трансформації Верховної ради та регулятора сфери, Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах е-комунікацій, радіочастотного спектру та надання послуг поштового зв'язку України (НКЕК)[1] (до 11.02.2022 р. – Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації (НКРЗІ)), інших органів виконавчої та представницької влади аналізують усі аспекти цифрового розвитку національної та регіональних економік, оскільки усвідомлюють переваги цифровізації в забезпеченні в Україні прискорення соціально-економічного розвитку[2], адаптації у період військових дій та повоєнної відбудови[3]. Проблемам розвитку сфери присвячені дослідження міжнародних інституцій, таких як Єврокомісія[4], колективів науковців, як вітчизняних[5], так й іноземних[6].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Повномасштабна збройна агресія Росії проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 р., поставила перед країною виклики, з якими вона, її сектор ІКТ, що натепер відгірає дуже значну роль в укріпленні національної економіки, державного управління, взаємодії в суспільстві, обороннної та безпекової сфери, досі не стикалася. Тому важливо дослідити, як ці задачі вирішувалися у провідному для цифрової трансформації національних економіки та суспільства секторі, яким є ІКТ, в цей доленосний час. Оскільки офіційна статистика не може відбити змін у такий короткий час, для оцінки ситуації, крім загальнонаукових методів, застосовано метод івент-аналізу.

Цілі. Оцінити ступінь технічної, технологічної, інституційної підготовленості сектору ІКТ до функціонування національної економіки та суспільства України за умов воєнного стану, бойових дій; здатність створити для країни умови для перемоги і повоєнного відновлення на базі знаннєвомістких високотехнологічних платформ.

Виклад основного матеріалу. ІКТ за останнє десятиліття масштабно і глибоко проникли у всі сектори національної економіки, що в умовах війни дозволяє швидше і ефективніше адаптуватися до надзвичайних умов діяльності. Це такі ІКТ як веб, штучний інтелект (Artificial intelligence), великі дані й бізнес-аналітика (Big Data), відкриті дані (Open Data), Інтернет речей (Internet of Things); безконтактний доступ ближнього поля (Near Field Communication); блокчейн, розподілені реєстри і розумні контракти; хмарні обчислення (Cloud Computing), адитивні технології (3D-друк); віртуальна і доповнена реальність (Virtual / Augmented Reality); цифрове управління

* Робота виконана в рамках науково-дослідної теми «Оцінка інноваційного розвитку і структурні трансформації в економіці України» (Державний реєстраційний номер роботи 0119U103803)

[1] Президент України підписав закон про регулятор у сфері електронних комунікацій. Міністерство цифрової трансформації України. 11 лютого 2022, URL: https://www.kmu.gov.ua/news/prezident-ukrayini-pidpisav-zakon-pro-regulyator-u-sferi-elektronnih-komunikacij (дата звернення: 20.02.2022)

[2] Повідомлення про проведення публічного громадського обговорення проєкту Національної стратегії розвитку широкосмугового доступу до Інтернету. Міністерство та комітет цифрової трансформації. 10 серпня 2020. URL: https://thedigital.gov.ua/regulations/povidomlennya-pro-provedennya-publichnogo-gromadskogo-obgovorennya-proyektu-nacionalnoyi-strategiyi-rozvitku-shirokosmugovogo-dostupu-do-internetu (дата звернення: 20.02.2021)

[3] Прес-офіс Міністерства цифрової трансформації. Keep Ukraine Connected: міжнародні партнери допоможуть відновити інтернет в Україні. 6 квітня 2022. URL: https://thedigital.gov.ua/news/keep-ukraine-connected-mizhnarodni-partneri-dopomozhut-vidnoviti-internet-v-ukraini (дата звернення: 10.04.2022)

[4] European Commission. Shaping Europe's digital future Policy. Connectivity for a European Gigabit Society. URL: https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/connectivity-european-gigabit-society (дата звернення: 21.02.2021)

[5] Формування «розумної спеціалізації» в економіці України : колективна монографія / [Єгоров І.Ю., Бажал Ю.М., Хаустов В.К., Черненко С.М. та ін.] ; за ред.: чл.-кор. НАНУ І.Ю. Єгорова ; НАН України, ДУ «Ін-т. екон. та прогнозув. НАН України». – К., 2020. 278 с. URL: http://ief.org.ua/docs/mg/331.pdf (дата звернення: 14.12.2021)

[6] Нарис про відбудову України. Centre for Economic Policy Research (CEPR PRESS), London, 8 лютого 2022 р. URL: https://cepr.org/sites/default/files/news/BlueprintReconstruction-Ukraine_ukr.pdf (дата звернення: 19.03.2022)

відносинами з клієнтами (Customer Relationship Management), інтерфейс програмування застосунків (Application Programming Interface), геоінформаційні системи та ін. До війни ІКТ-інноваціями поступово насичувалися усі сектори національної економіки, сфери життя і бізнесу: агросектор (AgTech (ІКТ в агросфері), FoodTech (ІКТ у сфері масового харчування)), промисловість та будівництво (робототехніка, Індустрія 4.0), сектори державного управління (e-Government – цифрові державні послуги та урядування, Smart City, Home, Village – розумне місто, будинок, село – адміністрування розвитку територіальних громад, транспорту, житлово-комунальної сфери, громадської та екобезпеки тощо), соціальної сфери (e-Health та HealthTech (e-охорона здоров'я та цифрові медичні технології), соціальної сфери, EdTech (цифрова освіта), цифрові медіа, соціальні комунікації); науково-технічної діяльності, інфраструктурних та креативних галузей (сектори розміщення, народної творчості), рітейлу та ринкової інфраструктури (FinTech (ІКТ у сфері фінансів), платіжна інфраструктура, Mar/AdTech (цифрова реклама, маркетинг), e-комерція, LegalTech (ІКТ у сфері комплаєнсу) тощо.

ІКТ-сектор, як і решта галузей національної економіки зазнав сильного впливу війни, проте, завдяки гнучкості самої сфери і відносної незалежності від роботи цивільної інфраструктури, продовжує активно працювати.

IT. На початок 2022 р. в Україні працювали 285 тисяч IT-вців, експорт комп'ютерних послуг становив $6,8 млрд. За 2021 р. IT-галузь сплатила 23,5 млрд грн податків і зборів, виробила 4% ВВП[7], є інвестиційно привабливою – 2021 р. став кращим для української IT-індустрії за обсягом залучених венчурних та приватних (Private Equity) інвестицій в $832m та інвестицій на ранній стадії (Seed або Серія А) в $242m. Інвестиції в IT-сектор за рік зросли на 45%. Загальний обсяг 28-ми розкритих виходів технологічних компаній на фондовий ринок (не враховуючи первинні публічні розміщення акцій (IPO)) склав $136m. Великі гравці IT-ринку, включаючи публічні компанії та фонди прямих інвестицій, продовжили консолідувати галузь – щодо 10-ти українських IT-компаній укладено інвестиційні угоди злиття та поглинання (M&A). Найдорожчий стартап України з капіталізацією $19b, компанія GitLab (пропонує схожі з GitHub – один з найбільших вебсервісів для спільної розробки програмного забезпечення (ПЗ) – користувацькі послуги з перевагами, як от приватні репозиторії для безкоштовних підписників, можливість розгорнути систему на сторонніх серверах) в 2021 р. на IPO зібрала $801m інвестицій[8].

Успіхами IT-сектор України значною мірою завдячує масштабній присутності на висококонкурентному ринку міжнародного аутсорсингу, що спрощує доступ до іноземних споживачів IT-продуктів та послуг українських компаній через значні переваги. Україна має значні освічені трудові ресурси у сфері розробки якісного ПЗ[9]. До рейтингу кращих аутсорсерів світу 2021 р. Міжнародної асоціації аутсорсингу (IAOP) увійшли 12 українських IT-компаній і міжнародних аутсорсерів з великими офісами розробки в Україні. Кількість їх співробітників зросла в 2020–2021 рр. з 27 до 40 тис. спеціалістів[10]. Україна має визнану вищу IT-школу; хороші показники швидкості, якості, ціни ринку послуг доступу до інтернету, який конкурентний (у багатьох великих містах можна швидко підключитися до з'єднання 100 Мбіт/с, з прийнятною абонентською платою $7 /місяць, у більшості будівель одночасно присутні магістральні кабелі 2-3-х і більше провайдерів). Україна піднялася у глобальному рейтингу швидкості мобільного інтернету від Ookla Speedtest Global Index у 2021-2022 рр. з 77 місця на 62 місце, середня швидкість завантаження в мобільній мережі зросла майже на 10 Мбіт/с – з 19,66 Мбіт/с на початку 2021 р. до 29,06 Мбіт/с у 2022 р.[11]. Замовнику пропонуються гнучкі схеми: можна працювати з гігантами ринку IT-аутсорсингу, створити IT-підрозділ в Україні, який обслуговуватимуть бізнес-процеси материнської компанії чи знайти фрілансера для разових проектів. До ТОП списку найбільших аутсорсерів України щороку входять EPAM, SoftServe, GlobalLogic, Luxoft, Ciklum.

Основний капітал IT-компаній – люди, а переважна більшість клієнтів сервісних компаній – закордонні клієнти. Тому більшості аутсорсерів вдалося зберегти операційну діяльність та виконувати зобов'язання перед клієнтами, виплачувати зарплату і підтримувати економіку держави під час війни.

Так, в Luxoft (технологічні рішення у автомобілебудуванні, фінпослугах, подорожах, готельному бізнесі, охороні здоров'я, біотехнологіях, медіа, телекомунікаціях; 13 тис. працюючих) віддалений режим роботи, що дозволяє працювати з будь-якого куточка

[7] Ukraine IT Report 2021. URL: https://drive.google.com/file/d/1LujaT9pHEGhgpRRojfnlZgQikkyiIlbE/view (дата звернення: 15.03.2022)

[8] DealBook of Ukraine. 2022 edition. URL: https://www.slideshare.net/YevgenSysoyev/dealbook-of-ukraine-2022-edition-251657977?from_action=save (дата звернення: 21.04.2022)

[9] И. Кидалов. IT-аутсорсинг в Украине: преимущества перед другими рынками IT-аутсорсинга. 23 жовтня 2018, URL: https://kydalov-partners.com/ru/it (дата звернення: 06.03.2022)

[10] Д. Ївженко. До топ-100 аутсорсерів світу увійшли 12 IT-компаній з України. 17 лютого, 2022, URL: https://ain.ua/2022/02/17/top-100-autsorseriv-svitu-12-z-ukrayiny/ (дата звернення: 19.02.2022)

[11] Д. Ївженко. За рік Україна піднялася в глобальному рейтингу швидкості інтернету на 15 позицій, 21 лютого, 2022, URL: https://ain.ua/ru/2022/02/21/ukraina-shvidkist-internetu-2022/ (дата звернення: 23.02.2022)

України, частина змогли тимчасово виїхати за кордон і працюють з офісів Luxoft у Румунії, Болгарії, Польщі або віддалено. Intellias (розробка комплексного ПЗ, надання професійних сервісів в автомобільній галузі, навігаційних системах, фінансових та телекомунікаційних технологіях) евакуювала з зон активних бойових дій 1 тис. спеціалістів та членів їхніх сімей до Кракова, Львова, Івано-Франківська, де знаходяться офіси компанії. Завдяки цьому 97% команди розробки повноцінно працюють віддалено та з офісів[12]. EPAM (13,5 тис. ос.) Softserve (11,5 тис ос.) (обидві – замовне ПЗ, консалтинг) призупинили вихід нових спеціалістів на проектну роботу. Ciklum (розробка ПЗ, аутсорсинг ІТ-послуг; 3,2 тис. ос.) зберігає попит на фахівців, зокрема з Java та JavaScript, .NET, Python, C++, тестувальників та DevOps – є 400 відкритих вакансій. Ciklum зберіг своїх клієнтів та розширює пул проектів.

Більшість учасників українського ІТ-ринку не лише успішно перевели свої компанії із областей, де тривають бойові дії, а й майже повністю відновили довоєнну продуктивність. Зростає навіть кількість нових контрактів, які компанії укладають попри всі труднощі. За даними Львівського ІТ-кластеру, на Львівщині кількість ІТ-спеціалістів зросла втричі – з 30 до майже 100 тис. На Закарпатті, працює працює 20 тис. ІТ-вців проти 1 тис. спеціалістів індустрії до війни. Через релокацію в Західну Україну відкрилися і тимчасові нові хаби. Очікується, що після перемоги може змінитися ландшафт технологічних хабів. Наступним технохабом у повоєнний період може стати Закарпаття. Підсилиться і хаб на Івано-Франківщині[13].

Freelancehunt, найбільша фріланс-біржа в Україні, до війни забезпечував частковою або повною зайнятістю 25-40 тис. фрілансерів на рік і тепер продовжує активно працювати, не дивлячись на те, що з початком війни ринок замовлень та проектів впав більше ніж удвічі, на Freelancehunt є 11 категорій за 128-ма напрямками діяльності, зараз щодня публікується 150-200 завдань. Ця цифра буде зростати, оскільки Freelancehunt активно працює над просування сервісу на ринки Європи, США, Канади та Ізраїлю. Ринок фрілансу в Україні – одна з найстійкіших ніш, оскільки виконавці виконують замовлення віддалено, навіть з укриттів, 74% виконавців з досвідом та необхідними знаннями переїхали або знаходяться у безпеці та активно повертаються до роботи. Ринок замовлень і проектів в Україні у перші дні впав на 90-95%, але так само стрімко почав відновлюватися. Як і до війни, найпопулярнішими залишаються дизайн вебсайтів, програмування, робота з текстами та просування. Українські фрілансери зараз активно виходять і на закордонні біржі (Upwork, Fiverr), оскільки для них з'явилося більше можливостей, тому що ці платформи перестали працювати на ринках країн-агресорів[14]. Іноземні замовники зараз публікують на 10-12% більше проєктів, ніж до війни. Отже, ринок найму в ІТ поступово оживає після шоку початку бойових дій. Деякі компанії найм призупинили або суттєво обмежили. Ще частина переорієнтовується на найм українців, що переїхали у сусідні країни. 2 роки епідемії Covid-19 та адаптація до віддаленої роботи допомагає компаніям та спеціалістам продовжувати роботу в умовах війни та згодом стати одним з драйверів повоєнного відновлення.

Телекомунікації. До війни в Україні була створена достатньо потужна мережа телекомунікацій за рахунок приватного бізнесу та держави, яка тільки в 2021 р. реалізовувала 3 національні проекти на 2 млрд грн – «Інтернет-субвенція», «Ноутбук кожному вчителю» та «ЦНАПи». Коли почалася війна, стало зрозуміло, що найбільшою проблемою для зв'язку є знеструмлення та фізичне пошкодження телекомунікаційної інфраструктури (обриви кабелів, руйнування вишок мобільного зв'язку тощо). Співробітникам телекомів доводиться у стислі строки лагодити їх, іноді під обстрілами. Так, інженери «Київстар» відновили 140 базових станцій у Запоріжжі та на околицях, включили кілька десятків станцій в Херсоні, поновили зв'язок у Геніческу, 10.03.2022 р. усунули обрив магістральної лінії «Кривий Ріг-Кропивницький». Після обстрілів 7.03.2022 р. у Миколаєві Vodafone запустили 34 з 36 базових станцій, які не працювали через пошкодження транспортної мережі та відсутність електроживлення; з мережею АЗС «ОККО» знайшли пальне для дизель-генераторів, щоб забезпечити резервне живлення для базових станцій[15].

Ще до війни сектор телекомунікацій витримав випробування від значного збільшення навантаження на мережі через перехід до дистанційної роботи, локдауни внаслідок пандемії Covid-19, для чого оператори і провайдери телекомунікацій здійснили значні інвестиції в розвиток мереж. Оператори мобільного та фіксованого зв'язку ще до нападу Росії заявляли

[12] О. Лінник. Що відбувається з наймом в ІТ-компаніях в умовах повномасштабної війни. 24 березня, 2022, URL: https://ain.ua/2022/03/24/shho-vidbuvayetsya-z-najmom-v-it/ (дата звернення: 25.02.2022)

[13] Т. Грицик. Кількість айтішників у Львівській області зросла втричі – майже 100 000 спеціалістів. 31 березня, 2022, URL: https://ain.ua/2022/03/31/kilkist-ajtishnykiv-u-lvovi-zrosla-vtrychi-u-misti-majzhe-100-000-speczialistiv/ (дата звернення: 02.04.2022)

[14] Л. Пальчинська. «До війни забезпечували роботою до 40 000 фрілансерів на рік. Не збираємося зменшувати оберти і зараз». Як працює Freelancehunt. 18 березня, 2022, URL: https://ain.ua/2022/03/18/freelancehunt-v-umovah-viyny/ (дата звернення: 20.03.2022)

[15] О. Карпенко. «Непомітний фронт»: як інженери на війні лагодять мережі, щоб в Україні був зв'язок. 11 березня, 2022. URL: https://ain.ua/2022/03/11/yak-inzhenery-pid-obstrilamy-lagodyat-merezhi-shhob-v-ukrayiny-buv-zvyazok/ (дата звернення: 13.03.2022)

про готовність підтримувати мережі при перебоях живлення (у т.ч. з допомогою дизель-генераторів), пошкодженні мереж, кабелів, мобільних вишок, антен, кібератак та ін. Накопичено досвід швидкого відновлення обладнання у прифронтових територіях зони Операції об'єднаних сил під час надзвичайних ситуацій. Сучасні мережі зв'язку здатні міняти маршрутизацію трафіку через транзитні вузли у різних містах України. Дата-центри та основні підсистеми мережі побудовано з необхідним резервуванням елементів ядра мережі, каналів передачі даних, виходів до інтернету тощо. Фіксований телефонний та волоконно-оптичний Інтернет-зв'язок більш захищені ніж мобільний, адже кабелі телефонні та оптичного Інтернету прокладені кабельною каналізацією під землею, до будинків підводяться через підвальні приміщення, тому ризики їх пошкодження в умовах бойових дій нижчі, ніж стільникової вежі. Однак, в містах частина провайдерів фіксованого Інтернету заводила кабелі до будинків по дахах, і вони можуть бути пошкоджені вибухами. В сільській місцевості операторі оптичних ліній зв'язку часто розміщували по підвісах електроопор і також знаходяться в зоні ризику. Телефонний зв'язок може працювати без електроживлення, живлення здійснюється з АТС, яка має резервні потужності на випадок аварійного відключення електроенергії. Фіксований оптичний Інтернет не підпадає під вплив засобів радіоелектронної боротьби і якщо у споживача є альтернативне джерело живлення на роутері, а оператор має можливість підтримувати роботу мережевих вузлів – зв'язок буде на мережах GPON (гігабітна пасивна оптична мережа). Загалом, комбінація фіксованого та мобільного телефонного зв'язків з оптичним інтернетом є стабільною[16]. «Укртелеком» налагодив системи резервування каналів зв'язку та цифрових волоконно-оптичних ліній зв'язку. При пошкодженні телефонних ліній йде переадресація викликів на альтернативні номери, або перемикання на конвергентну мережу (поєднує дротовий та бездротовий зв'язок).

Starlink, глобальна супутникова система для доступу до Інтернету у важкодоступних місцях, мала з'явитися в Україні у 2023 р., однак завдяки І.Маску вона вже працює в Україні для критично важливої інфраструктури: електростанцій, військових баз, промислових підприємств, медичних закладів для забезпечення стійкості доступу до Інтернету та його незалежності при пошкодженні кабелів та базових станцій[17]. З початку війни до 7.04.2022 р. в Україну надійшло 5 тис. комплектів Starlink. 28.02.–21.03.2022 р. додаток Starlink в Україні завантажили більше 100 тис. разів.

Коли лінія фронту підійшла до Києва, Департамент ІКТ КМДА, Інтернет-провайдери запустили платформу wifi.kyivcity.gov.ua для громадян, що періодично знаходилися в укриттях та не мали доступу до мережі. Для встановлення безкоштовного Wi-Fi вони мали подати заявку[18].

E-Government. Перед сектором, на який працюють як державні, так і приватні компанії сфери, постали раніше нехарактерні завдання координування, обліку переміщення дуже великих кількостей населення, у т.ч. за кордон, надання їм гуманітарної допомоги та допомоги на відновлення бізнесу, працевлаштування переселенців тощо.

З початку війни для збереження цілісності та конфіденційності важливої інформації, недопущення несанкціонованого втручання та спотворення даних, недопущення випадків рейдерства Міністерством юстиції України та ДП «Національні інформаційні системи» було припинено функціонування державних реєстрів та баз даних, які адмініструються державою. Зараз Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань знову працює, і можна подавати заявку на автоматичну реєстрацію ФОП. В «Дії», єдиному порталі державних послуг, на період воєнного стану з'явився тимчасовий документ «єДокумент», що об'єднав в одному цифровому документі паспортні дані, картку платника податків. Щоб підтвердити особу його можна показувати поліції, територіальній обороні на блокпостах. Не всі при евакуації змогли взяли з собою необхідні документи, іноді вони втрачені. З міркувань безпеки державні реєстри відключено, тому цифровий паспорт, водійське посвідчення в «Дії» не завжди доступні. «єДокумент» генерувати не потрібно. Щоб він з'явився, достатньо оновити застосунок «Дія» до останньої версії. Цифровий документ може підтягнутися не одразу, а впродовж декількох годин після оновлення[19].

Ajax Systems (міжнародна технологічна компанія з головним офісом та потужностями повного циклу з виробництва бездротових систем безпеки у Києві) і Stfalcon (розробка, проектування складних веб-сервісів та мобільних додатків для Android та IOS: Uber-like, Booking, CRM, експертиза у сфері логістики) за підтримки Мінцифри створили додаток «Повітряна тривога», що надсилає критичні сповіщення про початок і закінчення воєнної тривоги

[16] О. Карпенко. Зв'язок в Україні працюватиме стабільно майже за будь-яких умов. 22 лютого, 2022, URL: https://ain.ua/2022/02/22/zvyazok-v-ukrayini-stabilnyj/ (дата звернення: 33.03.2022)

[17] М. Ярова. Як підключити супутниковий інтернет Starlink. 21 березня, 2022, URL: https://ain.ua/2022/03/21/jak-pidkluchitis-do-starlink-v-ukraini/ (дата звернення: 21.03.2022)

[18] Т. Грицик. Безкоштовний Wi-Fi в укриттях Києва. Як подати заявку. 11 березня, 2022, URL: https://ain.ua/2022/03/11/bezkoshtovnyj-wi-fi-v-ukryttyah-kyyeva-yak-podaty-zayavku/ (дата звернення: 11.03.2022)

[19] М. Ярова. Державні реєстри в умовах воєнного стану: як і що працює. 28 березня, 2022, URL: https://ain.ua/2022/03/11/bezkoshtovnyj-wi-fi-v-ukryttyah-kyyeva-yak-podaty-zayavku/ (дата звернення: 29.03.2022)

в усіх областях України. Від запуску його завантажили вже 5 млн користувачів[20].

Robota.ua, сайт пошуку роботи, запустив бот пошуку вакансій в Україні й за кордоном[21]. Держпродспоживслужба створила електронну Національну платформу продовольчої безпеки, де збирають дані про забезпечення продуктами у різних регіонах країни. Сервіс забезпечує контакт між покупцем та постачальником, продукти швидше дістаються до громад, які їх особливо потребують.

Український стартап Joberz створив бот, який допомагає знайти роботу у пішій доступності. Багато компаній потребують працівників, які мають фізично бути присутніми на роботі (виробництва, складські комплекси та інші). Але в умовах війни кандидати не готові або не можуть через транспортні обмеження їздити на роботу далеко від дому й шукають варіанти, близькі до свого місцезнаходження. До війни Joberz фокусувався на молодіжній аудиторії, наразі відкрив свій ресурс для усіх та зробив його безкоштовним. На платформі реалізовано автоматичний переклад резюме на польську та словацьку мови[22].

Уряд затвердив програму допомоги вимушеним переселенцям (виплата 2000 грн на кожного та дитину, яку перевезли в безпечний регіон – 3000 грн; за кожного працевлаштованого переселенця підприємствам отримають 6500 грн; сім'ї, які прихистили переселенців, отримуватимуть компенсацію – 450 грн / місяць за кожну людину). Щоб отримати допомогу, необхідно зареєструватись у громадах або місцевих відділах ЦНАП або через «Дію». Допомога надійде на банківські рахунки громадян «єПідтримка»[23]. Уряд також запустив програму допомоги бізнесу для тимчасового релокейту підприємств з зони бойових дій. Мінцифри координує надання площ для розміщення виробництва, безкоштовний переїзд персоналу, його розселення[24]; програму допомоги українцям, які втратили можливість працювати через війну (одноразова виплата 6500 грн на картку «єПідтримка»)[25].

Для допомоги українському бізнесу у відновленні роботи та користь економіки ДП «Прозорро.Продажі» за ініціативи Мінекономіки, за підтримки Мінцифри та «Дія.Бізнес» запустили Relocate.Prozorro. Платформа допоможе перемістити бізнес із «гарячих точок» та продовжити діяльність у безпечному місці.

Уряд збирає інформацію про воєнні злочини окупантів за допомогою цифрових інструменту чатботу «єВорог», їх фіксація як доказів для суду в Гаазі можлива через чат-бот Tribunal.ua. Подати заявку про пошкоджене майно під час війни можна в застосунку «Дія».

Офіс Президента та Кабінет Міністрів розробили портал гуманітарної допомоги Help.gov.ua для всіх, хто хоче підтримати країну. На сайті є інформація про те, як і кому відправити гуманітарний вантаж, як правильно переказати гроші на підтримку ЗСУ або мирним жителям, які постраждали від вторгнення РФ; контакти іноземних та українських хабів.

Кіберзахист, сектор безпеки. У Telegram з'явився бот, який не дає поширювати стратегічну інформацію про ЗСУ. SpyBuster від MacPaw допоможе захистити дані від російських та білоруських кіберзагроз. Мінцифри ініціювало створення IT Army of Ukraine, основним завданням якої є боротьба проти країни-агресора у цифровій площині. ІТ Армія України – волонтерський рух, що об'єднує понад 310 тис. українських та міжнародних ІТ-спеціалістів, кіберспеціалістів, працівників креативної індустрії тощо, які борються проти окупанта онлайн[26]. Основні вектори атак ІТ-армії: ресурси державних установ; корпорації; оператори зв'язку; банки; кредитні спілки; сервіси е-цифрового підпису; ряд побутових сервісів, якими користується населення: сервіси доставки їжі, кінотеатри, аптеки. Мінцифри, Everstake (блокчейн), FTX (криптобіржа) запустили сайт для донатів у криптовалюті Aid For Ukraine для кіберзахисту, інформаційної протидії російській пропаганді та технічної допомоги ЗСУ. На офіційному сайті ДСНС працює інтерактивна мапа замінувань. YouControl (онлайн-сервіс перевірки доброчесності компаній), Artellence (розробник на основі алгоритмів машинного навчання та штучного інтелекту) та СБУ розробили безкоштовний застосунок ТуНто, за допомогою якого тероборони та поліції можна перевіряти приватні особи на блокпостах або на вулиці під час комендантської години. Застосунок запитує паспортні дані включно

[20] Т. Грицик. API, сповіщення про вуличні бої та загрозу артобстрілу: оновлення додатку «Повітряна тривога», 27 квітня, 2022. URL: https://ain.ua/2022/04/27/spovishhennya-pro-vulychni-boyi-ta-zagrozu-artobstrilu-shho-novogo-v-dodatku-povitryana-tryvoga/ (дата звернення: 27.04.2022)

[21] Л. Шкіль.Кількість вакансій скоротилася на 45%. Як ринок праці реагує на війну. 17 березня, 2022, URL: https://ain.ua/2022/03/17/rinok-praczi-reaguye-na-vijnu/ (дата звернення: 17.03.2022)

[22] М. Ярова. Українці створили Telegram-бот, який допомагає знайти роботу у пішій доступності. 1 квітня, 2022, URL: https://ain.ua/2022/04/01/joberz-bot-poshuku-roboty-u-krokovij-dostupnosti/ (дата звернення: 02.03.2022)

[23] М. Ярова. Затверджено грошову допомогу українцям: 2000 грн кожному переселенцю, 6500 грн – бізнесу за працевлаштування. 21 березня, 2022, URL: https://ain.ua/2022/03/21/zatverdzheno-groshovu-dopomogu-pereselencjam/ (дата звернення: 21.03.2022)

[24] Т. Грицик. Запущено програму допомоги бізнесу для переміщення із зони бойових дій – Уряд. 18 березня, 2022, URL: https://ain.ua/2022/03/18/uryad-zapustyv-programu-dopomogy-biznesu-dlya-peremishhennya-iz-zony-bojovyh-dij/ (дата звернення: 18.03.2022)

[25] Т. Грицик. В «Дія» з'явився «єДокумент». 11 березня, 2022,. URL: https://ain.ua/2022/03/11/v-diya-zyavyvsya-yedokument%ef%bf%bc/ (дата звернення: 11.03.2022)

[26] Л. Пальчинська. Боротьба проти агресора на кіберфронті: як працює ІТ-армія та що їй вдалося досягти. 17 березня, 2022, URL: https://ain.ua/2022/03/17/it-army-ukraine/ (дата звернення: 17.03.2022)

з фото особи, що перевіряється. Щоб перевірити авто, потрібно вказати його номер. Якщо автомобіль не в розшуку, надходить відповідь із параметрами автомобіля (марка, модель, колір та рік випуску). Ця перевірка виявляє транспортні засоби, які використовують номерні знаки інших авто. ТуНto перевіряє відповідність фото в паспорті особі, яка його пред'являє; паспорт недійсний або втрачений; чи перебуває особа в державному розшуку; чи перебуває особа в реєстрі терористів; чи накладені Радою національної безпеки та оборони (РНБО) на особу санкції; перебування в списку воєнних терористів та диверсійно-розвідувальних груп (ДРГ); перебування в базі «Миротворець»; чи авто перебуває у розшуку. ТуНto не зберігає і не передає персональних даних осіб, містить публічні дані з відкритих реєстрів. Додаток доступний в Google Play та App Store[27].

Поліція Київщини разом з Київською обласною військовою адміністрацією запустила бот для пошуку зниклих в області громадян[28].

Команда сервісу доступу до відкритих даних «Опендатабот« і Netpeak опублікували 44 назви російського софту, який часто використовують українські компанії (популярні CRM, облікові системи, сервіси для email-маркетингу, антивіруси тощо) і запропонував альтернативи[29].

Соціальні комунцікації. Бот BeSafe дозволяє простіше підтримувати постійний зв'язок з групою родичів, друзів або співробітників. В BeSafe можна створити групу людей, з якими є намір тримати регулярний зв'язок. Двічі на день будуть приходити нотифікації в Telegram-боті із питанням «Чи все з вами добре?». Куратор групи буде отримувати актуальний статус[30]. Vista Create агрегувала список компаній та сервісів для українців у найскладніший час в рубриках: книги, TV та музика, вивчення іноземних мов, ін. можливості для навчання, сервіси для дітей, VPN, здоров'я, фінанси, зв'язок, поштові сервіси, бізнес та робота, для дизайнерів, проїзд та житло, авіакомпанії, поїзди, автобуси та пороми, автомобілі, безкоштовне житло[31].

Fin-Tech. Сектор демонструє сталу роботу в надзвичайних умовах, забезпечуючи безготівкові платежі по всій країні. Ряд сервісів допомагає перераховувати гроші на допомогу українській армії, територіальній обороні, волонтерам, медикам, благодійним фондам тощо, у т.ч. в криптовалюті[32]. Переказати кошти для української армії можна в додатку «Дія» та через низку інших інструментів.

Інфраструктура Monobank з поповнення та зняття працює залежно від ситуації в населеному пункті. Кількість нових клієнтів впала. Натепер банк не може видавати пластикові картки, тому концентрується на реєстрації віртуальних карт. Більшість персоналу працює віддалено. Додаток працює, своїх POS-терміналів банк поки не має, проте діє QR-еквайринг[33].

811 відділень, 5500 банкоматів та понад 10 тис. терміналів самообслуговування банку «ПриватБанку» працюють там, де це безпечно та не загрожує життю працівників і клієнтів. Знайти найближче відкрите відділення, банкомат чи термінал самообслуговування можна на інтерактивній мапі. В умовах війни «ПриватБанк» збільшив ліміт зняття коштів за послугою «Готівка на касі» до 6 тис. грн при оплаті товару на касі в мережах «АТБ», «Сільпо», Fozzy, «Фора», VARUS, «ЛотОК», «Точка», «Сім23» (до 2 тис. грн), NOVUS (до 500 грн), ROSHEN (до 500 грн) «Thrash! Траш!», АЗС «БРСМ-Нафта» (до 500 грн), «Укрнафта» (до 5 тис. грн), WOG «ОККО»), аптеках «Біла ромашка». Надіслати міжнародний валютний переказ з України за кордон зараз тимчасово неможливо, крім оплати лікування в медзакладах за кордоном; витрат на транспортування хворих; пов'язаних зі смертю громадян за кордоном. Пільги для клієнтів в умовах війни: кредитні канікули до 1 червня за всіма кредитами. В березні 2022 р. банк знизив плату за користування кредитами до 0,00001%; скасував комісію на зняття коштів (крім кредитних), з кредитних карток, зарахування коштів на картки для виплат, зняття готівки на касі. Термін дії карток подовжено на 180 діб; депозити працюють у звичайному режимі з урахуванням вимог регулятора щодо лімітів зняття готівки 100 тис. грн / день; скасовано обмеження на поповнення бізнес-карток та карток фізосіб, комісія при переказах на рахунки усіх благодійних фондів України. 27.02.2022 р. «ПриватБанк» запустив спрощений спосіб оплати карткою, у т.ч. всіх закордонних банків, на спецрахунок НБУ для української армії. Перерахувати кошти на потреби ЗСУ також можна з рахунків «єПідтримка»,

[27] Л. Шкіль. YouControl створив застосунок ТуНto для митєвої перевірки осіб. 11 квітня, 2022. URL: https://ain.ua/2022/04/11/zastosunok-tyhto/ (дата звернення: 11.04.2022)

[28] Т. Грицик. Поліція Київщини запустила Telegram-бот з пошуку зниклих громадян. 30 березня, 2022. URL: https://ain.ua/2022/03/30/policziya-kyyivshhyny-zapustyla-telegram-bot-z-poshuku-znyklyh-gromadyan/ (дата звернення: 03.04.2022)

[29] О. Карпенко. Чим замінити російський софт, яким користується бізнес. 18 березня. 2022, URL: https://ain.ua/2022/03/18/perelik-rosijskogo-softa-v-ukrayini/ (дата звернення: 19.03.2022)

[30] Л. Шкіль. Бот BeSafe дозволяє переконатись, що з близькими все гаразд. 5 квітня, 2022, URL: https://ain.ua/2022/04/05/bot-besafe/ (дата звернення: 06.04.2022)

[31] Л. Пальчинська. Безкоштовний доступ до послуг та сервісів: 100+ компаній, які допомагають українцям під час війни. 21 березня, 2022, URL: https://ain.ua/2022/03/21/100-servisiv-dlya-ukraintsiv/ (дата звернення: 22.03.2022)

[32] О. Карпенко. Як дати грошей українській армії, волонтерам та медикам. 1 березня, 2022, URL: https://ain.ua/2022/03/01/yak-daty-groshej-ukrayinskij-armiyi-ta-medykam/ (дата звернення: 02.03.2022)

[33] Л. Шкіль. Як працює monobank в умовах війни. 11 березня, 2022, URL: https://ain.ua/2022/03/11/yak-praczyuye-monobank/ (дата звернення: 13.03.2022)

«Бонус+». «ПриватБанк» став банком – первинним дилером, у якому через «Приват24» можна придбати військові облігації[34].

Криптовалютна біржа Binance у партнерстві з fintech-платформою Contis оголосила про запуск криптокарти Binance Refugee Card для поточних та нових користувачів з України, що були вимушені виїхати в одну з країн Європейської економічної зони (країни ЄС, Норвегія, Ісландія, Ліхтенштейн)[35]. Також власники Binance Refugee Card, 3 місяці будуть отримувати по 75 BUSD (еквівалент $75) в рамках відповідної програми ООН.

Міжнародна платформа пошуку житла Airbnb активно підтримує українських біженців – запустила партнерські програми з благодійними організаціями. Це дозволить безкоштовно надати тимчасове житло для 100 тис. українців. В березні користувачі Airbnb з усього світу придумали швидкий спосіб підтримати українців грошима. Через сервіс вони бронюють житло на літо і відправляють передоплату власникам, хоча не збираються відвідувати країну[36].

E-commerce. Найбільший e-commerce Rozetka у перші тижні війни мав проблеми з виконанням своїх зобов'язань перед покупцями (клієнти масово скаржилися на сильну затримку замовлень, заздалегідь оплачених карткою) й постачальниками (затримки на B2B-рівні (взаємодія бізнес-бізнес), Rozetka також не здійснювала виплати постачальникам) та співробітниками. Rozetka була змушена скоротити зарплати співробітникам, а деяким призупинити виплати. Деякі підрозділи в компанії взагалі розпустили, оскільки утримувати їх не мали фінансової змоги. Бойові дії паралізували доставку товарів. Найбільшою складністю для бізнесу Rozetka стала саме близькість до Києва бойових дій, що викликало брак персоналу для обробки замовлень. Працівники боялися опинитися під обстрілом на складах, а багато співробітників мешкають близько до лінії фронту і не могли безпечно діставатися до роботи. Для покращення ситуації Rozetka побудувала бомбосховища біля складів, запустила нові маршрути для доставки людей з місць, які менш страждали через бойові дії. Ця проблема натепер знята. Другою найбільшою складністю стала логістика**.** Велика кількість блок-постів у містах та на трасах уповільнюють рух, тому доставка товару від постачальників, поповнення магазинів, доставки в точці видачі логістичних операторів відбувалися зі значною затримкою. Втрачено багато магазинів[37]. Щодня Rozetka відвідує мільйон українців. 9.03.2022 р. Rozetka поновила доставки через «Нову пошту».

Українські виробники хендмейд-товарів, що продають на Etsy, eBay, Amazon знаходяться в скрутному становищі, оскільки дехто з них втратили виробничі потужності, житло; зруйнована звична і безпечна система логістики по Україні, майже відсутня логістика за межі країни. Багато регіонів на сході, півдні втратили можливості перенаправляти свої товари навіть по Україні, не говорячи про закордон. Крім того, призупинення діяльності провідних міжнародних перевізників, таких як FedEx та DHL, не дозволяє швидко доставляти замовлення за кордон, відсутня можливість експрес-доставок. Хоча, є спроби «Укрпошти» розпочати логістику через кордон Польщі, «Нова Пошта» оголосила про початок прийому посилок для відправок за кордон. Але ці варіанти все одно займають багато часу, і мало покупців за кордоном готові чекати на свої замовлення довго[38].

Під час війни популярний в Україні маркетплейс Prom.ua продовжує працювати. Хоча у перші дні усе зупинилось, на середину березня кількість замовлень на сайті сягла 20% довоєнного рівня. З початком війни на паузу довелося поставити плани щодо запуску нових проектів, експерименти, більшість оновлень, всю рекламу, проект з покращення якості обслуговування[39].

Українська IT-платформа для маркетплейсів та постачальників HUBBER скасувала абонплату для підприємців, які готові продавати товари в регіонах, де налагоджена логістика «Укрпошти», «Нової Пошти», ін. операторів[40].

«ПриватБанк» закликав бізнес активізувати інтернет-торгівлю та скасував комісії за прийом платежів картками через Liqpay провідним українським сервісом для здійснення інтернет-платежів

[34] Л. Пальчинська. Як працює «ПриватБанк» в умовах війни – мапа відкритих відділень та пільги для клієнтів. 10 березня, 2022. URL: https://ain.ua/2022/03/10/yak-praczyuye-pryvatbank-v-umovah-vijny/ (дата звернення: 13.03.2022)

[35] Л. Пальчинська. Binance випустила криптокарту для українців, що вимушено виїхали з України. 26 квітня, 2022. URL: https://ain.ua/2022/04/26/binance-vypustyv-kryptokartu-dlya-ukrayinczіv/ (дата звернення: 26.04.2022)

[36] Л. Шкіль. Airbnb оголосила партнерські програми для 100 000 українських біженців. 26 квітня, 2022, URL: https://ain.ua/2022/04/26/airbnb-partnerski-programi/ (дата звернення: 26.04.2022)

[37] М. Ярова. У Rozetka проблеми з бізнесом. Чечоткін розповів, що відбувається. 21 березня, 2022, (дата звернення: 23.03.2022)

[38] Т. Грицик. Обмеження логістики та втрата виробничих потужностей. Як війна впливає на українських гравців міжнародного e-commerce. 18 березня, 2022, URL: https://ain.ua/2022/03/18/vijna-vplyvaye-na-e-commerce/ (дата звернення: 19.03.2022)

[39] Т. Грицик. «Не будуємо ні сценаріїв, ні очікувань» – як працює Prom.ua під час війни. 22 березня, 2022, URL: https://ain.ua/2022/03/22/ne-buduyemo-ni-sczenariyiv-ni-ochikuvan-yak-praczyuye-prom-ua-pid-chas-vijny/ (дата звернення: 30.03.2022)

[40] М. Ярова. Постачальники України можуть безкоштовно завантажити товари на маркетплейси через HUBBER. 21 березня, 2022, URL: https://ain.ua/2022/03/21/u-rozetky-problemy-z-biznesom-chechotkin-rozpoviv-shho-vidbuvayetsya/ (дата звернення: 23.03.2022)

(становили 2,2% з операції). Це стимулюватиме відновлення інтернет-торгівлі та малого бізнесу, зробить безпечнішими покупки необхідних товарів для мільйонів українців[41].

Food-Tech. Сервіс доставки Rocket заморозив діяльність в Україні. Були заморожені виплати зарплати і заборгованості. У якості компенсації Rocket дозволив залишити у себе техніку, надану компанією[42]. Агрегатор замовлень і сервіс швидкої доставки їжі Bolt Food до війни працював у Києві, Львові, Дніпрі, Одесі та Харкові. Після вторгнення власники вирішили працювати. У наближених до зони бойових дій містах кількість замовлень впала і більшість ресторанів не працювала. Там, де ситуація була більш спокійною, кількість працюючих ресторанів, кур'єрів впала, але замовлення продовжували надходити і виконуватися. У волонтерській програмі з Bolt Food співпрацює більше 80 ресторанів-партнерів та більше 450 кур'єрів-волонтерів. Також компанія оголосила, що прибуток в Україні на час війни буде переказуватися організаціям, які підтримують Україну та її жителів. Співробітникам виплатили додаткову фінансову допомогу для евакуації та переселення у безпечні місця, допомогли організувати релокейт за кордон. Українські сервіси доставки відновили роботу: Glovo – у 19-ти містах, Zakaz.ua у 9-ти.

Smart City. 24.02.2022 р. Uber припинив роботу, тоді як його конкуренти Uklon та Bolt працювали. Весь час послуги Uklon були доступні у 27 українських містах. 7.04.2022 р. Bolt запустив сезон електросамокатів у Києві, Львові. Uber відновив роботу в Києві і запустив декілька соціальних ініціатив – пропонує промокоди на безоплатні поїздки до центрів здачі крові донорам з DonorUA (автоматизована система рекрутингу та управління донорами крові), запустив у Львові сервіс Uber Connect&Van зі спеціальним промокодом для пожертвування товарів для внутрішньо переміщених осіб, в Україні та Польщі Uber запустив послугу Uber Aid, що дозволяє українцям їздити до кордонів безкоштовно[43].

E-Health. Дистанційні е-медсервіси натепер дуже важливі, оскільки значна кількість населення відірвана від місць свого постійного медобслуговування, тому медична платформа Helsi разом з Donor.ua запустили ініціативу з донорства крові. Українці зможуть зареєструватися в ній, щоб отримувати сповіщення, коли медикам буде потрібна кров їх групи, та де її можна здати. Подати заявку можуть виключно користувачі Helsi, підключені до eHealth[44]. За допомогою грузинської цифрової медплатформи EKIMO можна отримати безкоштовну відео- чи телефонну консультацію лікаря, обрати лікаря, визначити дату та час онлайн-прийому. На платформі доступні 50 лікарів та 10 медичних спеціалістів. Дзвінок з України – безкоштовний. Мова спілкування – англійська, російська. Медконсультацію можна отримати через безкоштовний бот «Турбота».

Промисловість. У мирні часи компанія DroneUA виробляла промислові безпілотники для аграріїв, з початком війни випускає їх для військових цілей. На 19.04.2022 р. військовим відвантажено обладнання на 30 млн грн. Попри війну компанія продовжує роботу і по одному зі своїх основних напрямків: дрони для сільського господарства, адже триває посівна. Один із напрямів цієї роботи – розмінування сільгоспугідь. З початку війни компанія адмініструвала проект по обстеженню полів, виявленню небезпечних об'єктів та закинутої військової техніки: щоб їх знешкоджувати і передавати на баланс ЗСУ. Для цього створили ініціативну групу з 500 фермерів[45]. Це особливо актуально, оскільки китайський DJI, один із найбільших виробників дронів у світі оголосив про призупинення роботи в Україні.

Ed-Tech. Projector Institute, освітній онлайн-інститут, створює фонд Projector Creative & Tech Foundation, щоб навчити 5 тис. українських жінок, які вимушено переселилися через війну за кордон чи в Україні. Програма підтримується Мінцифри та національним проєктом із розвитку підприємництва та експорту Дія.Бізнес. Для запуску проєкту Projector створив міжнародну фандрейзингову програму, щоб в 2022 р. зібрати фінансову підтримку для 5 тис. стипендій. Сам Projector Institute вкладе $500k і покриє 10% кожної стипендії. Усього створять 10 навчальних програм: Interface Designer, Graphic Design, Project Management, SEO Specialist, PPC Specialist, Motion Design, Data Scientist, Data Analyst, FrontEnd Developer і QA Specialist[46].

EPAM, AWS (комерційна публічна хмара від Amazon) переносять критично важливу інфраструк-

[41] М. Ярова. «ПриватБанк» скасував комісії в Liqpay для всіх українських інтернет-магазинів. 17 березня, 2022. URL: https://ain.ua/2022/03/17/pryvatbankskasuvav-komisiyi-za-pryjom-oplaty-cherez-liqpay-dlya-vsih-ukrayinskyh-internet-magazyniv/ (дата звернення: 23.03.2022)

[42] О. Бондаренко. Rocket заморожує діяльність в Україні. 18 березня, 2022. URL: https://ain.ua/2022/03/18/rocket-zamorozhuye-diyalnist-v-ukrayini/

[43] Л. Шкіль. Uber знову запрацював в Києві. 14 квітня, 2022, URL: https://ain.ua/2022/04/14/uber-znovu-zapraczyuvav-v-kyyevi/ (дата звернення: 14.04.2022)

[44] М. Ярова. Українців інформуватимуть про потреби у донорах крові пуш-сповіщеннями. 16 березня, 2022, URL: https://ain.ua/2022/03/16/ukrayinczіv-informuvatymut-pro-potreby-u-donorah-krovi-push-spovishhennyamy/ (дата звернення: 17.03.2022)

[45] О. Карпенко. «Дрони – очі наших військових в небі»: як під час війни працює DroneUA. 27 квітня 2022, URL: https://ain.ua/2022/04/27/yak-drone-ua-pracuje-na-vijni/ (дата звернення: 27.04.2022)

[46] А. Мачулка. Projector Institute запускає фонд для навчання 5000 жінок-переселенок. Вони опанують навички креативних та IT індустрій. 6 квітня, 2022, URL: https://bazilik.media/projector-institute-zapuskaie-fond-dlia-navchannia-5000-zhinok-pereselenok/ (дата звернення: 10.04.2022)

туру українських вишів у хмару. Подати заявку може кожен ВНЗ. ІТ-школа PowerCode Academy надала безкоштовний доступ до своїх курсів. Онлайн-університет Choice виходить на ринки Казахстану, Грузії, Латвії та Литви. Низка провідних українських вишів (Київська школа економіки, SET University, Ukraine Global Scholars) в партнерстві з Урядом заснували ініціативу Ukrainian Global University, через яку абітурієнти можуть безкоштовно навчатися в провідних університетах світу. Головна умова програми: після навчання повернутися до України, щоб допомогти відбудувати її після війни.

З початком війни багато міжнародних сервісів запропонували безкоштовні можливості для українців. Серед них – платформи для вивчення іноземних мов Busuu, Drops, LingQ, Preply, Duolingo, Ling App, UTalk, Coursera, Mondly. Вони допоможуть опанувати нові мови тимчасово переміщеним за кордон громадянам, підвищувати рівень знань. Список мовних платформ та мобільних додатків, що надали безкоштовний доступ українцям, опублікував Центр протидії дезінформації при РНБО. Щоб отримати преміум-доступ, під час реєстрації необхідно вказати українську як рідну мову. Займатися можна на сайті, у застосунках Mondly на iOS та Android[47].

Висновки

Попри випробування, викликані повномасштабною агресією проти України, значна кількість українських та міжнародних з представництвом в Україні цифрових бізнесів та сервісів у всіх сегментах ІКТ відновлюється, переходить на нові бізнес-процеси, адаптується і починає працювати на економіку, забезпечуючи їй податкові надходження та ряд зручностей. Для багатьох компаній пріоритетним стало збереження колективів співробітників, турбота про створення безпечних умов праці та побуту для них та їх родин. Ряд компаній навіть відкривають нові вакансії. Над подоланням проблем вони працюють за активного сприяння державних інститутів, бізнесових і соціо-гуманітарних співтовариств українських та міжнародних.

[47] Т. Грицик. Які відомі платформи для вивчення іноземних мов надали українцям безкоштовний доступ – список. 3 квітня, 2022, URL: https://ain.ua/2022/04/03/yaki-vidomi-platformy-dlya-vyvchennya-inozemnyh-mov-nadaly-ukrayinczyam-bezkoshtovnyj-dostup-spysok/

Інформація про автора:

Дульська Ірина Василівна,
кандидат економічних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник
Державна установа «Інститут економіки та прогнозування»
Національної академії наук України
26, вул. Панаса Мирного, Київ, 01011, Україна

Information about the author:

Dulska Iryna Vasylivna,
Ph.D., Senior Researcher,
Senior Researcher
State Institution «Institute for Economics and Forecasting»
of the National Academy of Sciences of Ukraine
26, Panas Mirnyi str., Kyiv, 01011, Ukraine

DOI

ПРИЧИНИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XXI СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО РЕФОРМУВАННЯ БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ ООН

Дуцяк І. З.

Вступ

Початок російсько-української війни у 2014-му році викликав потребу, окрім іншого, пояснити її причину. Відтоді згадана проблема стала предметом аналізу багатьох дослідників. Водночас, з настанням повномасштабної агресії потреба в розумінні причин збройного протистояння стала особливо важливою. Це пов'язано з тим, що до війни прилучилась дуже велика кількість країн (накладаючи на агресора економічні санкції та допомагаючи Україні озброєнням, медичними засобами та ін.). З регіональної війни збройне протистояння перетворилося у протистояння світового масштабу (з високим ступенем імовірності застосування атомної зброї). Гострота і масштабність цієї війни обов'язково повинна призвести після її завершення до вдосконалення принципів та механізмів провадження міжнародної безпекової політики аби в подальшому зменшити ризики виникнення таких катаклізмів. Одним з напрямів вдосконалення міжнародної безпекової політики може бути запровадження інституту формально зафіксованих норм міжнародного права для превентивного санкціювання тих держав, які прямують до високоагресивного стану. Щоб виявити однозначні критерії прямування держави до загрозливого для оточуючих стану, треба володіти глибоким розумінням причин, завдяки яким актор міжнародних відносин може ставати воєнною загрозою для оточуючих держав. Обмежимо дослідження, виконуване згідно з описаним напрямом, аналізом причин лише згаданої російсько-української війни першої третини XXI-го століття.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Суть проблеми можна пояснити на аналогії зі становленням злочинця та засобами профілактичного впливу на цей процес. (Така аналогія цілком обґрунтована, оскільки загарбницька війна є також злочином, однак вчинюваним державою, тобто спільнотою людей). Людина формується як злочинець в умовах певного середовища. Якщо ті, хто оточує згадане середовище, будуть санкціювати його (середовище) за утримання сприятливих умов для формування злочинців, то: 1) спонукатимуть це середовище до оздоровлення; 2) послаблюватимуть його, щоб знизити спроможність завдавати шкоду оточуючим (у разі небажання оздоровитись).

Інститут санкціювання широко застосовується в міжнародній безпековій політиці. Однак, можна припустити, що цей інструмент має великий невикористовуваний потенціал. Згідно з наведеною попередньо аналогією, йдеться про те, що санкціювати треба не тільки з метою припинити агресію, або недопустити початок вже запланованої агресії, а з метою мінімізувати ризик потрапляння держави у стан агресивности. Щоб конкретизувати, що таке стан агресивности, чи є якісь однозначні індикатори такого стану, треба оглянути причини воєн, з'ясувати, які з умов, що призводять до таких причин, піддаються регулюванню. Системний виклад причин воєн є великою науковою проблемою, пошук розв'язку якої не є предметом цього дослідження. Можна спробувати знайти відповідь на сформульовану практичну проблему, проаналізувавши якісь конкретні війни. Водночас, багатий матеріал для такого аналізу дає російсько-українська війна першої третини XXI-го століття. Отже, спробу виявити однозначні критерії умов, які сприяють виникненню агресивних прагнень, буде виконано на матеріалі згаданої війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Дослідниками запропоновано різні пояснення причин аналізованої російсько-української війни. Зважаючи на це можна припустити, що війна спричинена не однією причиною, а набором причин, які можуть мати різну вагу. Запропоновано, зокрема, такі пояснення:

1. Існування незалежної України неприйнятне для РФ, оскільки у минулому, приєднавши територію України, Московське царство «проголосило себе імперією, привласнило стародавнє найменування України – Русь – та всю історію України-Русі, зокрема й давньоруську державність»[1]. Зважаючи на це, існування незалежної України «робить історію Росії урізаною, руйнує міф про тисячолітню державність, європейську ідентичність» [там само]. Зазначена обставина, як пояснення можливої причини війни, справді повинна бути неприємною громадянам РФ – виявляється, що велич їхньої історії значно менша, а їхні історики постають фальсифікаторами (це і репутаційні втрати для поколінь істориків, і дис-

[1] Василенко В. Російсько-українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико-правові оцінки. *Український Тиждень*. 2014. 23 жовтня. № 42 (362). С. 28.

комфорт від самоусвідомлення спільнотою себе як обдурювачів самих себе та інших). Водночас можна піддати сумніву достатність згаданого чинника для самостійного статусу «причини війни» – адже в послідовному ряді трансформацій Московії* її історики постійно видозмінювали історію цієї держави. Тому, черговий перегляд історії, а тим більше, створення адекватного до дійсности погляду на власну історію (якби відпала необхідність пошуку історичного підґрунтя ідеології імперіалізму), не мав би становити якоїсь проблеми. Крім того, зміна трактування історії на таку, що дає менше підстав для гордости, не змінює прибутки громадян (скажімо, від продажу нафти чи газу), не впливає на якість життя жодного з них. Поза тим, внаслідок об'єднання аналізованого чинника (як додаткової підстави для війни) з іншими, такий набір може сягнути критичного значення, активуючи волю до агресії.

2. Цілком реальною причиною війни є також «укорінені в російській ментальности … реваншистські прагнення»[2]. Загальновідомо, що в історії людства не одна війна мала своєю причиною реванш за приниження від програшу в попередніх конфронтаціях. В аналізованому прикладі йдеться про реванш за втрату частини колоній під час розпаду СРСР. У дещо інших формулюваннях натрапимо на цю причину в багатьох авторів, наприклад: «Росія хвора на імперський комплекс меншовартості, помилково прагнучи повернути собі статус наддержави, причому не шляхом створення конкурентної економіки, інновацій, спроможної торгівлі, тощо, а шляхом агресивних дій, як це колись робив СРСР»[3], «Становлення державної незалежності України стало викликом імперській свідомості та психологічною травмою для російських імпершовіністів»[4]. Подібно, грецький дослідник Е. Карагіаніс відзначив, що для розуміння мотивів Росії треба взяти до уваги приниження внаслідок розвалу радянської імперії[5].

Доцільно погодитися з думкою, що потреба здолати психологічну травму через набуття Московією статусу такої, що програла (постійний наратив В. Путіна – розпад СРСР був великою геополітичною катастрофою) може спрямовувати політичну верхівку до реваншу, і є достатньою причиною для розгортання війни. Більше того, у всесвітній історії натрапимо на непоодинокий випадок, коли ідея реваншу спричинила війну.

3. Частина дослідників відзначила, що головною причиною аналізованої війни стала імперськість метропольного етносу РФ (той факт, що Московія після розпаду Радянської імперії залишилась імперією, є очевидним – в колоніальному статусі на її території перебуває все ще багато етносів). Водночас йдеться навіть не про те, що держава є імперією, тобто утримує колонії, а про те, що провадить експансіоністську імперську політику. На оцінку російської імперськости як головної причини російсько-української війни неодноразово натрапляємо в наукових дослідженнях у британських[6] та польських[7] періодичних виданнях. Всесвітня історія містить величезну кількість фактів, якими можна підтвердити тезу щодо імперіалізму як достатньої причини для війни. Колоніальні війни, як прояв імперськости – доволі поширене явище в історії воєн.

4. Інша можлива причина війни – «укорінені в російській ментальности антиукраїнські ідеологеми»[8]. До таких міфологем автор відносить такі переконання російської політичної еліти і пересічних громадян: «росіяни й українці є одним народом, возз'єднання їх в одній державі має завершитися формуванням потужного надетносу та утворенням «Русского міра» з однією церквою, однією мовою та однією культурою; Україна є частиною Росії і не повинна існувати окремо від неї; Україна винна в дезінтеграції радянської імперії і викликаних цим негараздах Росії; незалежна державність України є геополітичною аномалією і становить стратегічну загрозу для Росії; Росія без України є геополітично незавершеною і не може відродитись як світова наддержава»[9]. Згаданий вираз «укорінені в російській ментальности антиукраїнські ідеологеми» можна категоризувати як українофобію. Отже, маємо два питання: 1) чи є (і чи були такими

---

* Термінологічне уточнення: країна, сучасна назва якої «Російська Федерація», періодично змінювала свою назву: Велике князівство Московське – Московська держава – Російська імперія – Радянський Союз – Російська Федерація. Під час вживання назви «Російська Федерація» виникає неоднозначність – в якомусь конкретному випадку може йтися тільки про країну в період її існуваня, починаючи з 1991 року, а в іншому випадку мова може йти про країну упродовж всього періоду її існування під різними згаданими назвами. Тому, країну, яка постала як Велике князівство Московське і поступово трансформувалася в РФ, називатимемо «Московія».

[2] Там само.

[3] Андрієвський Т. Г. Цілі російсько-української гібридної війни. *Політичне життя*. 2018. № 2. С. 104.

[4] Сегеда С. П., Шевчук В. П. Гібридна війна Росії проти України: історичний вимір. *Наука і оборона*. 2019. № 1. С. 31.

[5] Коваль Н. Фукідід у колгоспі тварин: грецький підхід до українсько-російського конфлікту. *Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях*: монографія / за ред. В. Кулика. Київ, 2020. С. 218.

[6] Рябчук М. Між абстрактною теорією та практичною політикою: погляд на українсько-російський конфлікт у британських наукових та експертних публікаціях. *Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях*: монографія / за ред. В. Кулика. Київ, 2020. С. 62.

[7] Рябчук М. Єдність у різнорідності: польські дослідники про українсько-російський конфлікт та війну на Донбасі. *Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях*: монографія / за ред. В. Кулика. Київ, 2020. С. 239, 281.

[8] Василенко В. Вказ. праця. С. 29.

[9] Там само.

раніше) етнічні спільноти Московської імперії українофобами? 2) чи етнічна нетерпимість може бути достатньою причиною для війни?

Розгляньмо перше питання. Ставлення росіян до українців у період до поглинання Московією України було таке, як і до всіх оточуючих її країн. Вся історія Московії, починаючи від захоплення Новгородської республіки, після чого Московія de facto стала імперією, була підпорядкована політиці експансії, тож сусідні етноси сприймалися як об'єкт наступного завоювання. З моменту, коли якась держава, втративши державність, стає колонією, її етнос поділяється на дві групи:

А. Одна група – ті, хто відстоює незалежність свого етносу. Їх метропольна нація називає зрадниками, мазепинцями, петлюрівцями, бандерівцями, нацистами, фашистами. Саме такі назви отримували ті українці, які відстоювали незалежність України. Метропольна нація їх в усі часи демонізувала, створюючи образ ворога.

Б. Інша група – ті, хто або приховував свою відданість ідеям незалежности, і ті, хто ставав байдужим до цих ідей, але ще за інерцією перебував в контексті рідної культури, чи на межі між чужою і рідною ідентичністю. Цю категорію осіб, імперська пропаганда засобами мистецтва, іншими засобами формування суспільної думки намагалась принизити, створити комплекс меншовартости і підштовхнути до втрати ідентичности, тобто до асиміляції. Така політика була універсальною, тобто вона стосувалась не тільки українців, а всіх колонізованих етносів Московії, яку після захоплення нею Новгородської республіки і по сьогоднішній день було б коректно називати Московською імперією.

Можна навести багато інших прикладів на підтвердження загальності думки, про неминучість етнофобії метропольного етносу до колоніальних етносів. Більше того, це стосується не тільки колоніальних етносів, але й тих, які імперія намагається поглинути і які перебувають у напівзалежному стані. Наприклад, коли Йосиф Броз Тіто (під час Другої світової війни він командував партизанським визвольним рухом супроти фашистів, а потім був президентом Югославії) відмовився підкорятися політиці Сталіна, його відразу віднесли до категорії вбивць і шпигунів.

Отже, росіяни засадничо мають українофобію, яка проявляється в демонізуванні борців за українську свободу і в політиці тотального приниження тих українців, які відкрито не виступають супроти метропольної нації з метою підштовхнути до виходу з некомфортного стану в напрямку до асиміляції.

Друге з поставлених раніше питань (чи етнічна нетерпимість може бути достатньою причиною для війни) є риторичним. Політична історія людства містить багато прикладів таких воєн. У підсумку можна стверджувати, що, справді, українофобія може бути причиною аналізованої російсько-української війни.

5. Ще одне пояснення причин російсько-української війни – покладання вини за війну на Україну – для цього вибудовується альтернативна реальність у вигляді геноциду росіян українцями, громадянської війни (мовляв агресії з боку РФ насправді нема) та інше. Масштабність фабрикування фактів, залучення до цього не тільки масмедіа, але й наукових видань, провідних представників влади викликають довіру в частини чужоземних науковців – адже як можна припустити, щоб науковець, високий посадовець говорив неправду, ризикуючи репутацією, а отже й кар'єрою, як це є в демократичному світі. Серед прибічників такого підходу переважно автори російської наукової періодики і вони, на жаль, узгоджені з маніпулятивними спотвореннями стану справ, які продукує російська пропаганда – збройний напад РФ на Україну подано як захист; фразою «не залишалось іншого виходу» намагаються зняти вину з агресора (не було іншого виходу, щоб повернути колонію, але поза тим інший вихід був – дати можливість сусіднім державам самостійно вирішувати в спілці з ким вони будуть досягати свою безпеку); агресор, підбурювач (РФ) поданий як спостерігач, миротворець; порядок від Владивостока до Ліссабона, безпека РФ повинні полягати у позбавленні безпеки сусідніх з нею країн[10].

6. Одним з пояснень причин війни, на яке можна нерідко натрапити в чужоземній науковій періодиці, є те, що війну спровокував Захід, НАТО, оскільки РФ не залишалось іншого вибору, щоб захистити свою безпеку[11]. Серед прибічників такого підходу частіше можна натрапити на російські прізвища і вони, на жаль, також узгоджені з маніпулятивними спотвореннями стану справ, які продукує російська пропаганда.

7. Однією з причин війни дослідники називають потребу/можливість посилити свій поступ за рахунок використання «промисловості, вигідного геополітичного положення, інтелектуального потенціалу й великих людських ресурсів» Укра-

[10] Набок С. Альтернативна реальність кремлівської пропаганди: конфлікт «на Україні» в російському політичному, медійному й науковому дискурсі. *Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях*: монографія / за ред. В. Кулика. Київ, 2020. С. 292.

[11] Коваль Н. Вічне повернення до «вічної Росії»: виклики «української кризи» для французького інтелектуального дискурсу. *Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях*: монографія / за ред. В. Кулика. Київ, 2020. С. 144.; Кулик В. Неодностайна підтримка: американський науково-експертний дискурс про конфлікт в Україні й довкола України. *Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях*: монографія / за ред. В. Кулика. Київ, 2020. С. 27–33.

їни[12], для відновлення колишньої величі потрібна Україна «з її територіями, ресурсами та людським потенціалом»[13]. Той факт, що загарбники приходять щоб відібрати чуже, поглинути людські, природні та, в широкому сенсі, культурні ресурси, мабуть ні в кого не викличе заперечень. Водночас, щодо конкретного прикладу аналізованої війни можуть виникнути сумніви. Адже, якщо країна з двома відсотками світового населення володіє сорока відсотками корисних копалин, і величезною частиною суші, то виникає думка, що і в разі дев'яноста відсотків природних ресурсів їх також буде мало. Напрошується вислів давньогрецького філософа, що бідний не той в кого мало, а той, кому увесь час не вистачає. Отже, здобуття природних ресурсів – це більше подібне на привід для війни, а не на причину.

Можливо більш імовірною причиною є людські ресурси. Демографічна проблема в РФ є дуже гострою, стрімко зростає кількість мусульман, китайців. На фоні прагнення КНДР повернути території, анексовані Російською імперією після програних Китаєм опіумних воєн, Московія зацікавлена у збільшенні кількості християн, у збільшенні кількості громадян, яких можна використати як гарматне м'ясо.

8. Серед пояснень причин російсько-української війни можна натрапити на погляд, що головною причиною є те, що війна стала потрібною як останній шанс повернути Україну до колоніального статусу: «російська сторона розглядала й розглядає соціокультурну та особливо геополітичну самоідентифікацію України виключно в рамках зони російських «привілейованих» інтересів, як елемент слов'янської єдності, «русского мира». Самостійність, «нетотожність» України з РФ сприймається як загроза та виклик. Отже, євроінтеграційний дрейф Києва від зони «привілейованих інтересів» Москви – головна причина нинішнього російсько-українського конфлікту»[14]. Таке пояснення не викликає заперечень, однак воно не є повним – мотив «не втратити шанс повернути Україну в колоніальний стан» також має свої причини, це може бути реваншизм, може бути прояв імперськості, а може бути і якась інша причина. Водночас, відсилання до імперськості також не дає повної картини – чи ця імперськість – притаманна на ментальному рівні, чи це продукт якоїсь специфічної ситуації. Отже, для повноти аналізу треба виявити саме глибинні причини, які перебувають на початку причинових ланцюгів, що завершуються воєнною агресією.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Для розв'язання поставленої пізнавальної проблеми треба поглибити аналіз причин аналізованої війни (там де це можливо) до з'ясування умов, які призвели до виникнення цих причин. Здобувши знання про умови, треба з'ясувати, чи є якісь однозначні критерії їх настання (аби на їх основі можна було сформулювати гіпотези та диспозиції міжнародних безпекових норм права). Далі треба оцінити отримані критерії з погляду можливості превентивного міжнародного санкціювання, аби мінімізувати імовірність появи причин війни.

Формулювання цілей (постановка завдання). Цілі можна сформулювати у вигляді такої послідовности питань, на які треба отримати відповіді:

1. Якими є головні причини виникнення російсько-української війни першої третини XXI-го століття?

2. Якими є умови, що призвели до появи цих причин?

3. Якими є однозначні критерії настання цих умов?

Не йдеться про те, щоб отримати вичерпні відповіді на кожне з цих питань, а про те, щоб принаймні отримати такі відповіді. Позитивний результат пошуку означатиме принципову можливість організувати міжнародну безпекову політику на підставі норм права, тобто у вигляді формально зафіксованих правил поведінки, порушення яких повинно викликати дії міжнародного співтовариства, прописані в санкції норми. Водночас змістом заданої санкції норми права повинні бути економічні та інші санкції супроти держави, що стала на такий шлях свого розвитку, за якого методом розв'язання проблем може стати агресія.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Насамперед доцільно з'ясувати, чи можуть бути ще якісь причини аналізованої війни, крім тих, які уміщено в огляді попередньо виконаних досліджень і визначити найвагоміші з-посеред них. Додатковий матеріал для аналізу дає інформація про війну, що з'явилася після стрімкого зростання її інтенсивности (зіткнення перестало бути регіональним, війська РФ перейшли до масштабних наступальних дій).

У подальшому аналізі буде використано терміни, які можуть мати різночитання в різних авторів. Для уникнення некоректного розуміння змісту подальших міркувань доцільно уточнити ці поняття. Держави можна розрізняти за тим, чи є в них якісь

[12] Фігурний Ю. С. Мілітарна й інформаційна агресія Російської Федерації проти України й українців та її сучасні суспільні наслідки. *Російська агресія проти України: правда і вигадки, причини і наслідки*: монографія / П. П. Гай-Нижник, І. Й. Краснодемська, Ю. С. Фігурний, О. А. Чирков, Л. В. Чупрій. Київ, 2018. С. 166.

[13] Василенко В. Вказ. праця. С. 28-29.

[14] Пашков М. Російсько-український конфлікт: фактор відчуження. *Агора: Російсько-українські відносини: від травм та конфліктів до примирення та співучасті*. 2015. Вип. 15. С. 22.

галузі централізовані і, якщо так, то скільки є таких галузей. Держави, в яких якась кількість (частина або всі) галузей буття централізовані, називатимемо тоталітарними. Чим більше галузей централізовано, тим тоталітарнішою є держава. Державу, в якій економіка децентралізована, а політика централізована (допустимою є діяльність тільки однієї партії; діяльність всіх решта партій є фактично забороненою, незалежно від того, дозволена їхня діяльність формально, чи ні) назвемо фашистською. Державу, в якій централізовані всі галузі соціального буття, тобто абсолютно тоталітарну, назвемо соціалістичною. Згідно з цим, для прикладу, в КНДР є соціалізм, в РФ і КНДР – є фашизм (політика там монополізована, а економіка - децентралізована). Водночас, РФ є імперією, тоді як КНДР І КНР – ні. Навіть якщо, КНР кваліфікувати як імперію (через уйгурів), то потреба в силовому «обручі» в цій країні є меншою (треба обмежувати силою лише прибічників демократії), аніж в РФ (треба обмежувати силою і прибічників демократії, і прибічників звільнення від колоніального стану). Отже, РФ – це фашистська імперія, СРСР був соціалістичною імперією, яку можна віднести до найтоталітарніших держав в історії людства.

Перейдімо до аналізу причин війни РФ супроти України. До зазначених раніше причин треба додати ще принаймні декілька. Одна з них – потреба легітимізування влади в фашистських імперіях, де дуже часто єдино можливим способом виявляється ведення війни. Для обґрунтування цієї тези можна запропонувати такий ланцюг міркувань.

1. У разі, коли влада централізована, виникають особливо сприятливі умови для зловживань з боку владної верхівки.

Імперії змушені підтримувати високий ступінь централізації, монополізації влади. Імперія не може бути демократичною, бо в такому разі в колоніях до влади прийдуть колоніальні етноси і почнуть здобувати незалежність від метрополії. Політичний лідер імперії має змогу скористатись зосередженою в своїх руках повнотою влади (це доповнюється відсутністю можливостей демократичного контролю), для зловживань (наприклад, корисливих зловживань, зловживань під час кожного наступного здобуття влади на виборах, якщо такі формально існують). Як тільки такі зловживання вчинені – виникає бажання будь-якою ціною не віддати владу, бо в іншому випадку буде загрожувати відплата. Якщо це були корисливі зловживання, то ті, хто постраждав від влади такого правителя, матимуть змогу притягнути його до відповідальности. Якщо цей політичний лідер прийшов до влади брутально, тобто з порушеннями законодавства (а тим самим він відібрав її у свого конкурента), то такий правитель також буде прагнути не віддати владу, бо також буде покараний. Крім того, чим триваліший період керівник може користуватися владою, тим більшим стає розуміння своє безкарности, а це сприяє подальшим зловживанням. Отже, ступінь несприйняття можливости віддати владу зростає зі збільшенням тривалости користування нею, і кожним наступним успіхом в доланні перепон на шляху продовження своєї влади.

2. Якщо політичний лідер скористався можливістю зловживання своєю владою, то прагне будь-якою ціною зберегти її, отже легітимізувати.

У разі, коли в державі чинний демократичний режим правління, владу легітимізують через вибори. У разі недемократичного режиму – у правителя також періодично виникає потреба підтвердити оточуючим свою ефективність, результативність своєї влади. Способами легітимізування влади в такому разі можуть бути: 1) економічні успіхи, 2) загарбницькі війни, 3) репресії. Легітимізація влади через реально демократичні вибори є нереальною, якщо лідер країни зловживав владою. Використати процедуру виборів для збереження влади у разі попередніх зловживань можна тільки фальсифікуючи результати виборів.

Розгляньмо можливість легітимізації влади в фашистській імперії через економічний успіх. В імперії з фашистським режимом правління (прикладом такої імперії є РФ) можливість економічної легітимізації (іншими словами, можливість економічного успіху) є дуже обмежена. Це зумовлено тим, що імперія не може допустити неконтрольованого ринку – в такому разі багатими можуть стати представники колоніальних етносів, а той, хто здобуває економічну владу, має засоби, щоб здобути політичну владу. Зважаючи на це, у фашистській імперії потрібно, щоб економіка була під жорстким контролем силових структур. Це вже не вільний ринок, який є в капіталістичній демократичній країні, а напіввільний ринок. Держава з напіввільним внутрішнім ринком є неконкурентоздатною порівняно з державою зі справді вільним внутрішнім ринком.

Навіть якщо в імперії є прибуток (для прикладу завдяки великим сировинним ресурсам), то він не перетворюється в розвиток економіки, бо розвивається тільки та її частина, яка є під протекцію силових структур, отже гроші, які з'явились, ідуть на резерв (у разі, якщо для держави звичною практикою є ведення воєн, то на резерв для протидії можливим санкціям під час наступних воєн), або на збагачення правлячої верхівки. Переважна більшість громадян живуть в бідності. В підсумку – економічна легітимізація влади в фашистській імперії могла б бути досить рідкісним явищем.

Легітимізація через репресії – засіб з найнижчою популярністю. Отже, у фашистській імперії легітимізування влади повинно відбуватись через воєнні успіхи, тобто через ведення загарбницьких воєн. Порівняймо хронологію воєн і виборів президентів

у РФ (див. табл. 1).

У початковий період існування РФ навіть незважаючи на несприятливий економічний стан (для розвалу СРСР ціни на нафту були знижені до максимально можливого рівня), тож на самому початку ресурсів для ведення воєн було не надто багато. Однак, навіть незважаючи на це, провадились війни (це означає, що, якщо легітимізація влади справді ставала причиною війни, то це була достатня, але не обов'язкова умова). Перша війна, яку можна витлумачити як засіб легітимізації влади – Перша чеченська війна, війна супроти незалежної країни, яка скористалась правом на самовизначення і офіційно вийшла зі складу РСФСР, здобувши незалежність. Цю війну було розпочато перед другими виборами Б. Єльцина. Однак РФ програла війну і вибори довелось фальсифікувати.

Приходу до влади В. Путіна передувала Друга чеченська війна. Керував війною В. Путін. Регулярна війна почалася у вересні 1999-го року, а 20 березня 2000-го року війська РФ взяли під контроль всю територію Чеченської Республіки Ічкерія. Через шість днів 26-го березня відбулись вибори президента РФ, на яких перемогу здобув В. Путін.

Другі вибори Путіна відбулись у березні 2004-го року. Оскільки після розвалу СРСР ціни на енергоносії знову «відпустили», вони почали зростати, і це стало помітно в РФ. Тому В. Путіна вибрали на фоні економічного успіху (зумовленого, щоправда не його здатностями ефективного господарника, а згаданим зростанням ціни на нафту).

Після перебування на посту президента у 2008-му році Путін практично передав владу «технічній кандидатурі» (для того, щоб знову повернути владу В. Путіну) Д. Медвєдєву. Очевидно він також мав потребу продемонструвати, що він як президент також не «слабак», тому в тому ж 2008-му році розпочав війну супроти Грузії.

У березні 2012 року в РФ знову відбулись президентські вибори. На цих виборах для перемоги провладного претендента (повернення В. Путіна до влади) довелося знову фальсифікувати, причому масштаби фальсифікацій викликали посилення протестного руху, який виник ще раніше у зв'язку з вибо-

Таблиця 1

Зіставлення дат початку воєн за участю РФ та президентських виборів в РФ*

Дата	Конфлікт	Результат конфлікту	Вибори президента в РФ
1991–1993	Гібридна війна Росії проти Грузії	Встановлено проросійську владу	Перші Вибори Президента Росії (на той момент – республіки в складі СРСР)
1991–1993	Гібридна війна Росії проти Грузії	Абхазія стала de facto маріонетковою державою	
1992	Гібридна війна РФ проти Молдови	Придністров'я стало de facto маріонетковою державою	
1992–1997	Гібридна війна РФ в Таджикистані за утримання впливу РФ	Мирний договір	
1994–1996	Перша чеченська війна	Ічкерія стала de facto незалежною державою	Президентські вибори в РФ 16 червня 1996. Вибрали Б. Єльцина.
1999–2009	Друга чеченська війна	РФ повернула контроль над Чечнею	Президентські вибори в РФ 26 березня 2000. Вибрали В. Путіна.
			Президентські вибори в РФ 14 березня 2004. Вибрали В. Путіна.
2008	Війна РФ супроти Грузії	Південна Осетія стала de facto маріонетковою державою	Президентські вибори в РФ 2 березня 2008. Вибрали Д. Медведєва.
			Президентські вибори в РФ березень 2012. Вибрали В. Путіна.
2014 – по сьогодні	Війна РФ супроти України	Незавершена війна	
2015 – по сьогодні	Російське воєнне вторгнення в Сирію	Незавершена війна	
			Наступні президентські вибори в РФ. 2024.

* *Укладено автором*

рами в Думу. Протестний рух був настільки сильним, що в 2013-му році поширеною стала думка, що цей протест ніколи не закінчиться. У цій ситуації знову виникла потреба у війні – треба було переключити увагу громадян на інші проблеми і укріпити владу черговою успішною «малою війною». Отже, для легітимізації влади В. Путіна (легітимізація влади полягала в цьому випадку в її укріпленні) виникла потреба у війні. Нею стала війна РФ супроти України, розпочата в 2014 році.

Наступні вибори (президент Путін продовжив тривалість між виборами з 4-х до 7-ми років) мають відбутися в березні 2024-го року. Очевидно окупація Білорусі, перехід 24-го лютого 2022 року до високоінтенсивної повномасштабної війни з Україною призначені для того, щоб легітимізувати наступні вибори 2024-го року.

Отже, потреба легітимізації влади в тоталітарних імперіях може бути однією з причин воєн, і очевидно є однією з причин аналізованої війни.

Ще однією з можливих причин виникнення війни може бути несприйняття тоталітарною країною (яка є в різних аспектах менш привабливою від сусідніх демократичних країн) цих сусідніх привабливіших країн. Наприклад, якщо в сусідній країні є вищий ступінь свободи (свободи інформації, свободи виборів та ін.), якщо є більші можливості для розвитку економіки, добробуту, то це є загрозливим зразком для населення тоталітарної країни. Це може викликати прагнення у власного населення чинити зміни, за зразком до згаданих сусідніх держав. Очевидно, що загарбавши сусідню державу, такий зразок усунуть, і продемонструють у що перетворюється внаслідок війни подібний зразок. Щоправда на кордоні постануть нові зразки, щодо яких у володарів тоталітарної держави виникатиме така сама реакція.

Щодо відміни у відчутті свободи (і в реальному її ступені) фашистської імперії і демократичної держави важливо додати уточнююче пояснення. Для цього треба розрізнити два типи імперій за територіальним розміщенням метрополії і колоній. Якщо приєднання колоній відбувалось шляхом завоювання сусідніх держав, то метрополія і колонії будуть в межах території, не розділеної на несуміжні частини. Таку імперію назвемо цільнотериторіальною (наприклад Османська імперія, Московська імперія, тобто Московія в період її існування від Московської держави до РФ). Якщо територія імперії розділена так, що метрополія є однією частиною, а колонії – іншою (іншими), причому метрополія не є суміжною з колоніями, то таку імперію назвемо територіально розподіленою (це, для прикладу, Португальська імперія). В територіально розподіленій імперії метрополія може жити за одними законами, а колонія – за іншими, причому в колонії режим буде більш тоталітарним, оскільки, треба утримувати колоніальний етнос в покорі. В такому разі громадяни в метрополії будуть виховані в дусі більшої свободи від громадян в колоніях. На противагу цьому, в цільнотериторіальній імперії треба створити закони, які є однаковими для всієї території, а оскільки цими законами треба утримувати в покорі колоніальні етноси, то метропольний плебс потрапляє в близькі за ступенем свободи умови, як і етноси колоній, розміщені на окраїнах імперії. Отже, громадяни метрополії цільнотериторіальної імперії приречені бути духовно не вільними.

Якщо йдеться конкретно про мешканців України й РФ, зокрема віруючих, то ефект від порівняння їх свободи може грунтуватись на такому ході думки.

Ми (це від імені мешканця РФ) живемо погано, бо православні слов'яни мають жити саме так. У православних слов'ян такий особливий менталітет, що вони мають жити саме так. Водночас виявляється, що не всі слов'яни живуть так погано. Тих, що живуть заможніше, можна відмежувати. Скажімо, чехи, словаки, поляки, хорвати та інші живуть краще. Це можна пояснити їхньою неправильністю – в них неправильна віра (вони католики). А ось українці і білоруси підходять під правильність – серед них велика частина православних. Якщо ж вони починають жити інакше (демократичніше, заможніше), то виявляється, що і ми можемо жити інакше. Звідси у влади такої імперії виникає очікувана реакція – ні, ці наші сусіди на мають права жити краще від наших громадян, вони не мають права давати підстави для сумніву, що ми не успішні, не мають права давати зразків для наслідування. Існування таких сусідів загрожує владі Московської імперії.

До важливих глибинних причин воєн, які могли відіграти роль у виникненні аналізованої війни, належать такі взаємопов'язані властивості як ментальність, етнічний характер, тип культури. Кожне з цих явищ має в своїй структурі низку елементів. Не беручись за системне висвітлення цього питання, доцільно подати принаймні ті його фрагменти, які можуть пояснити, чому виникла аналізована війна. (Уміщені перед цим міркування про ступінь свободи громадян в спільноті актуальні також в цій темі, оскільки ступінь реальної свободи формує ступінь духовної свободи людини).

Вагомою причиною воєн може бути спосіб культурної адаптації спільноти. Одним з джерел поведінки людини (чи спільноти) є узагальнення попереднього досвіду: якщо в якійсь ситуації ось-така дія виявилась успішною (принаймні суб'єкт оцінює її як успішну), то в разі повторення цієї ситуації він виконуватиме таку саму дію. Якщо успіх підтверджуватиметься далі, то буде робитись висновок, що «ми робили правильно». Суб'єкт (спільнота) міркує таким чином: наша експансіоністська ментальність дала нам велику країну. Отже, будемо так робити

далі. Потурання агресії провокує подальшу агресію. Якщо негативну соціальну практику соціум не карає, то використання цієї практики буде продовжуватися і витлумачуватись як стандарт поведінки. Отже, культивування спільнотою упродовж історії свого існування експансіоністської поведінки щодо сусідів призводить до виникнення своєрідного експансіоністського культурного типу, ментальної експансіоністськости, імперськости. Стандартним проявом такої ментальности стає збройна експансія.

Одним з джерел агресії може бути така ментальна складова як месіанство, обраність. Хід думки тут такий: 1) якщо ми особливі, то без нас інші не можуть; 2) якщо вони без нас не можуть, то вони нам винні; 3) якщо вони нам винні, то вони повинні віддавати; 4) якщо вони не віддають, то ми маємо право відбирати. Отже, якщо ми відчуваємо, що ми особливі і цю особливість витлумачуємо як позитивну якість, значить маємо право вирішувати чужу долю.

З-посеред зібраних імовірних причин війни треба, згідно з попереднім задумом, відібрати найглибші і водночас найвагоміші причини, проаналізувати умови, в яких можуть розвиватися ці причини. Це дасть змогу з'ясувати, чи можна виявити якісь однозначні критерії цих умов, щоб увести їх як формальні критерії в диспозиції міжнародних безпекових норм для превентивного санкціювання тих країн, які прямують до стану агресивності. На підставі виконаного аналізу вважаю, що найвагомішими причинами аналізованої війни є:

1. Експансіоністська (імперська) ментальність (історія Московії – це історія загарбницьких воєн і постійного збільшення території, яка відклалась у ментальності цього етносу як стандартна форма поведінки).

2. Тяжіння правителів тоталітарних держав до мінімізування імовірності втратити владу (через боязнь відповідальності за численні зловживання нею), що збільшує імовірність легітимізування влади через воєнний успіх.

Це не означає, що решта причин не відіграли жодної ролі у спричиненні війни РФ супроти України. Однак їх можна віднести до категорії додаткових аргументів.

Обидві виокремлені причини є взаємопов'язані. Імперська ментальність етносу є продуктом тривалої історичної його практики. Спільнота поступово втратить цю ментальність, після того, як перестане бути імперією і потрапить в умови, подібні до тих, які є в Європейській Спілці (де безпека кожної країни ґрунтується на засаді не переглядати кордони, оскільки такий прецедент відкриє скриньку Пандори). Водночас імперськість, імперія (особливо цільнотериторіальна імперія) пов'язана з тоталітаризмом, оскільки потребує перебувати в тоталітарному стані, аби не втратити колонії. Отже, світ стане безпечнішим, коли імперії будуть позбавлені своїх колоній, стануть меншими і внаслідок всього цього не загрожуватимуть іншим (насамперед сусіднім) державам.

Тоталітаризм полегшує і зловживання владою, і можливості утримувати її якомога довше (щоб не нести відповідальність за зловживання). Іншим варіантом є передача влади довіреній людині (це може бути син, як це є, для прикладу, в КНДР, і до чого йшло в Румунії), які гарантуватимуть пожиттєву недоторканість такого правителя. Однак подібна передача влади не може відбутись через вільні вибори, а лише через фальсифіковані (тобто це також поставить нового правителя в умови бажання за будь-яку ціну не віддати владу. Якщо б Путін не мав змоги бути обраним третій раз, і в правителя не було потреби легітимізувати владу через війну, то ймовірно аналізованої війни могло б не бути, принаймні підстав для її виникнення було б менше.

Проаналізуймо як аналогію приклад з адміністративною владою в довільному трудовому колективі. Якщо керівник підрозділу знає, що через невеликий період його неминуче замінить хтось інший (з великою імовірністю той, хто на даний момент є його підлеглим), то він може передбачати, що в разі зловживань щодо своїх підлеглих, один з яких стане керівником, він може зазнати санкцій збоку колишніх підлеглих. В такому разі він намагатиметься не зловживати. Якщо поставити в подібну ситуацію правителя держави (що він, скажімо, не може обиратися більше двох термінів, а сумарне перебування на цій посаді обмежене, наприклад, вісьмома роками), то в нього будуть більші бар'єри перед зловживаннями, а отже менша потреба легітимізувати потім свою владу не виборами, а воєнними успіхами чи репресіями. Ці індикатори демократичности цілком успішно можуть бути введені в гіпотезу норми міжнародного безпекового права, яка мала б стати обов'язковою для виконання всіма членами ООН. Санкція такої норми права могла б містити економічні та інші обмеження для такої країни (не обтяжливі для інших країн), а небажання підпадати під всезагальні санкції мало б спонукати держави прямувати до утвердження демократії в засадах змінности влади, а в підсумку, і в ментальності.

Доцільно також з'ясувати, наскільки реальним є запровадження такої міжнародної безпекової норми з огляду на готовність держав до такого обмеження. Для більшості демократичних держав, ці норми сумісні з їхніми конституціями. Для формальних монархій, в яких реальна влада є виборною (тобто за суттю ці держави є республіками), така норма також не викликає потребу вносити якісь зміни в законодавство. До держав, яким може бути проблемно перейти до таких правил поведінки, мабуть, нале-

жать тільки абсолютні монархії. Такими сьогодні є Бруней, Катар, Оман, Саудівська Аравія, Есватіні, ОАЕ і Ватикан. Оскільки ці країни не є імперіями, то для них можна було б зробити виняток.

Висновки

На підставі аналізу причин російсько-української війни першої третини XXI-го ст. як головні виокремлено: експансіоністську (імперську) ментальність російського етносу, яка формувалася упродовж практично всієї його історії узагальненням сприйманої як успішну практики експансіонізму, і тяжіння правителів тоталітарних держав до мінімізування імовірності втратити владу (через боязнь відповідальності за численні зловживання нею), що збільшує імовірність легітимізування влади через воєнний успіх. Принаймні друга з цих причин «визріває» в умовах збільшення тривалості перебування правителя при владі – чим більша тривалість, чим більша імовірність ніколи не втратити владу, тим усвідомлена безкарність полегшує спокусу зловживати владою. Водночас зростання кількости зловживань викликає пропорційне зростання небажання віддати владу, оскільки в такому разі може настати відповідальність за зловживання. В такому разі, потреба утримати владу, легітимізувати її підштовхує такого правителя до війни як засобу легітимізації влади. Отже, визначальним чинником, який сприяє переліченим негативним тенденціям, є тривалість перебування правителя при владі. Обмежуючи цей період, можна зменшити імовірність виникнення підстав легітимізувати владу за допомогою війни. Такий параметр, як тривалість перебування при владі легко увести в гіпотезу норми міжнародного безпекового права, щоб санкціювати ті держави, в яких правила зміни влади допускають описаний ланцюг причинових зв'язків, який завершується війнами.

Інформація про автора:

Дуцяк Ігор Зенонович,
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри туризму
Національний університет «Львівська політехніка»
12, вул. Степана Бандери, Львів, 79000, Україна

Information about the author:

Dutsiak Ihor Zenonovych,
Doctor of Philosophy, Professor,
Professor at the Department of Tourism
National University "Lviv Polytechnic"
12, Stepan Bandera str., Lviv, 79000, Ukraine

DOI

ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ ЯК ПЕРЕДУМОВА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: МАНІПУЛЯЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ

Завгородня Ю. В.

Постановка проблеми. Життя на планеті Земля від початку людського існування пронизане протиріччями, протиборствами та агресією. З розвитком систематизації взаємодії у суспільстві, а саме з формуванням органів влади, виникають різноманітні точки зору щодо розподілу таких владних повноважень, використання ресурсів та підвищення добробуту суспільства. Однак, останнє завдання не завжди ставало пріоритетом у суб'єктів управління, що призвело до різного рівня розвитку в різних державах.

Тому, в сучасному світі сформувалось дві ключові причини політичного протистояння, які в кінцевому результаті спонукають сторони до військової агресії. Перше це узурпована влада царем, тираном, узурпатором, тобто особою, яка довгий період часу перебуває при владі та має вплив на військову еліту та суспільство загалом, а тому бажає завойовувати землі, суспільства з метою впливу на міжнародну глобальну систему управління. Друга причина економічна різноманітність в окремих країнах, які територіально знаходяться досить близько, однак економічно та культурно мають різні рівні розвитку при чому, як правило, такі показники досить відмінні, що призводить до прояву заздрості, злоби та агресії.

Україна, як територіально незалежна країна, протягом історичного розвитку завжди була в центрі євро-азійських відносин, що неоднозначно підкреслювало її вигідне розташування, однак, разом з тим, сформувало небезпеку для її внутрішньодержавної та зовнішньодержавної політики. Маніпулятивні погрози, умови щодо політичних рішень та дій від зовнішніх глобальних суб'єктів політики є проявом реальної загрози для існування та розвитку української держави.

Тому, результатом військової агресії росії на теренах нашої країни є проявом політичної самостійності та незалежності українських суб'єктів від погроз, умов та маніпуляцій, що призвело до бажання проявити могутність керівництва країни агресора над українською владою, територіальною цілісністю, а найголовніше українським народом. Адже, методика ведення війни продемонструвала, що мирні люди не мають ніякого значення для агресора. Політична влада агресора не вбачає цінності людського життя, хоча маніпулятивно постійно висловлює занепокоєння та відсторонюється та не визнає усі злочини, які здійснила армія агресора.

Для сучасного українського суспільства сьогодні виникає реалістична можливість звільнитись від постійного ототожнення українців з росіянами, це той період коли про мужність української нації говорить увесь світ. А самі українці демонструють чітку позицію, щодо відношення до окупантів, просять їх звільнити територію під загрозою можливої військової відповіді від агресора.

Під час наукового дослідження сформовано наукові та практичні *завдання,* які допомагають сформувати структуру аналізу актуальної теми. Варто проаналізувати роль політичних конфліктів у суспільному розвитку України та росії; визначити вплив маніпулятивного впливу розвитку політичних процесів в сторін військової активності; дослідити перспективи розвитку конфліктної взаємодії між державами після закінчення війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Після розпаду радянського союзу в Україні розпочинається активна наукова діяльність щодо вивчення політичних конфліктів, особливостей їх розвитку та врегулювання. Адже, в СРСР таке поняття не застосовували, а думки, які суперечили загальноуправлінській політиці суворо карались. Окрім того, військова агресія зі сторони росії з 2014 року спонукала до глибшого аналізу даної проблеми та формування узагальнень для внутрішньодержавної та зовнішньодержавної політики з чітким вибором вектору розвитку. Основними вітчизняними працями, які стали основою для теоретичної бази дослідження стали праці Завгородньої Ю.В., Пехник А.В., Кройтора А.В., Сітарського С.М., Брикалова А.О. та ін. Окрім того, набуває активного розвитку напрямок дослідження кіберконфліктів, як складовий елемент дослідження сучасного різновиду політичних конфліктів, а даному напрямку основні праці Завгородньої Ю.В.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. В сучасному українському суспільстві були досить різні погляди щодо ролі росії у виокремленій, сучасній українській державі. Так, початок російсько-української війни знаменується різним політичними поглядами не лише в середині українського суспільства, а навіть в середині окремих українських сімей. Бо російська пропаганда завжди маніпулювала великою любов'ю до «братнього» українського народу. Тому, завжди відбувалось коливання серед населення, чи йти

в напрямку чогось невідомого, а тому ненадійного, чи продовжувати дослухатись та виконувати побажання суб'єктів політики, які уже протягом століття нав'язували українському суспільству політичний вектор розвитку, притісняли його під власною «могутністю» та наче силою.

У зв'язку з цим виникає можливість формування **цілі** дослідження, а саме визначити роль маніпуляційного фактору у розвитку політичного конфлікту між росією та Україною протягом усього періоду активної військової агресії з 2014 року по теперішній час. З метою виконання цілі дослідження сформовано такі завдання: провести аналіз сучасних історичних подій з урахуванням маніпуляційних методик агресора; виокремити особливості небезпеки затяжного процесу політичного конфлікту; проаналізувати політологічні аспекти російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Сучасна українська держава зіткнулась з такою військовою агресією, яку не могла очікувати з нормальних людських міркувань. Однак, в політичному процесі небезпека політичного впливу чітко прослідковується з періоду проведення виборчого процесу щодо обрання Президента України в 2004 році. В той період українське суспільство продемонструвало свою силу та спротив безпорядкам в політичних процесах. Далі ще одним знаковим періодом є Революція Гідності у 2014 році, яка є проявом розвитку усвідомленості українського суспільства, прояв ролі демократизації та нетерпимість до будь-яких утисків зі сторони влади, адже методи діяльності влади, які суб'єкти політики запозичували з росії діяли на українське суспільство, як обмеження їх прав та стимул до протидії свавіллю політичних діячів.

Такі форми прояву поглядів суспільства на діяльність політичних лідерів є демонстрацією очищення, удосконалення, як самого суспільства, так і суб'єктів управління. Тобто, перехід від репресивних політичних форм управління до демократії. Публічні політичні рішення є частиною формування волі народу до власного самовираження, широкий кругозір та вміння аналізувати політичні рішення та політичні кроки. А тому, органи управління повинні постійно публічно спілкуватись з населенням, бо саме це є запорукою комунікації, зв'язку влади і громадян, а найголовніше довіри більшості суспільства до влади та відповідальність обраних суб'єктів політики перед виборцями.

Українське суспільство за допомогою таких дій проявляє свою волю та невдоволення, що стало стримуючим фактором для європейської спільноти щодо підтримки української держави у бажаному векторі розвитку. Однак, саме військова активна наступальна операція агресора та смілива відсіч українського суспільства стали визначальними для європейської спільноти, які побачили сміливий народ, який згуртувався для подолання такого могутнього агресора.

Однак, могутність агресора виявилась не такою, як це публічно демонструвалось військовим та публічним керівництвом. А військова могутність української держави не до оцінювалась агресором, бо активна діяльність влади щодо підтримки військовослужбовців активно розпочалась з моменту вторгнення росії у 2014 році. Сьогодні військовослужбовці України демонструють безпрецедентну хоробрість, професіоналізм та стійкість щодо окупанта. В даному випадку можемо акцентувати уваги на маніпулятивному аспекті впливу саме на владу росії, які не в повній мірі оцінили військову силу, політичну волю та суспільну хоробрість.

Усі ці особливості розвитку війни на території української незалежної держави супроводжуються рядом маніпуляційних впливів та фейків зі сторони агресора, які націлені на свідомість не лише українських громадян, а й міжнародної спільноти. Що власне і стримувало активну підтримку та швидку реакцію на українські публічні обговорення політичних, військових та територіальних проблем.

Сучасні технологічні процеси розвитку суспільства спонукають до появи нових форм політичної діяльності. Так у попередніх наукових дослідженнях сформовані висновки, щодо «ролі кіберконфліктів у використанні маніпуляційного впливу на політичну свідомість в суспільстві. Для досягнення конкретного результату суб'єкти політики вдаються до різних форм та методів, які сприяють задоволенню їх інтересів та продовжують їхнє політичне активне життя. Конфлікти в кіберпросторі є невід'ємним елементом для використання в якості політичних технологій»[1].

Тому, не варто під час аналізу російсько-української війни недооцінювати інформаційну боротьбу, яка стосується політичного процесу, політичних рішень, публічних політичних висловлювань суб'єктами політики. Усе це комплекс заходів, які основною метою своєї діяльності мають дестабілізацію інформаційного сприйняття, паніку.

Сам, маніпулятивний вплив у політичних процесах це спонукання суб'єкта політики до зміни відношення щодо прийняття окремих політичних рішень та проголошення такої позиції до населення. До прикладу таку діяльність здійснювала влада рф щодо векрору розвитку України в 2013 році, надаючи тодішній владі певну вигоду для того, щоб президент України Янукович відмовився від євроінтеграційного вектору розвитку нашої держави. У зв'язку з цим, влада допустила помилки у ще одному політичному

[1] Завгородня Ю.В. Кіберконфлікти, як елемент політичних технологій в інформаційному просторі. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2021. № 32. URL: http://apfs.nuoua.od.ua/archive/32_2021/26.pdf (дата звернення 20.04.2022).

рішенні, яке приймали у Верховній Раді України, щодо жорстких мір за проведення мітингів, страйків, демонстрацій. Усі ці методи, які фактично діють в рф і якісно себе проявили, однак в українському суспільстві діють у протилежному напрямку, що власне і стало причиною Революції Гідності. Українське суспільство не буде терпіти узурпацію влади та зміну вектору розвитку, якого бажав сам народ.

Тому, сучасна влада здійснює переговорний процес з країною агресором та за результатом отриманих гарантій від партнерів бажає провести референдум серед населення, що стало б правовою формою підтримки населенням владних рішення. Це основа для недопущення помилок владою, які кардинально різняться з волею народу.

Усі ці події демонструють різницю між народами, відсутністю ідентифікації, воля українського народу набагато більша та свідомість набагато ширша. Бо власне, не може у великій демократичній країні, як рф, існувати один тип політичних поглядів та вподобань. Країна з різними видами населення, або примітивно мислить та не має власної думки, або залякана владою. Тоді це точно не демократія, а знову таки, маніпуляція прийнятих політичних рішень та публічного проголошення фактично не існуючого політичного режиму.

Аналізуючи дві підстави, можна вважати, що в даному суспільстві відбувається поєднання двох причин відсутності повномасштабного прояву поглядів суспільства щодо політичних рішень, бо найпростіший аналіз інформаційних світових авторитетних видань створює об'єктивну інформативну картину, яка кардинально різниця з внутрішньою пропагандою влади рф.

В свою чергу у навчальних посібниках виокремлюють різні способи маніпуляції, а саме такі як: «нав'язування ролі; (угадавши бажання людини, маніпулятор починає нав'язувати роль Незамінного Працівника, Безкорисливої Співробітниці, Усіма Коханого) вас роблять другом; (маніпулятор довірливо розповідає про себе, а потім звертається з яким-небудь проблемним проханням) доброзичливець; (надзвичайно люб'язно й доброзичливо розпитує про особисті справи, труднощі, потім звертається із проханням, у якому після такої розмови важко відмовити) «дружимо проти спільного ворога»; (маніпулятор довірчо повідомляє про те, як негативно висловився про вас керівник або колега. Він збуджує ворожість до «недоброзичливця», підштовхуючи до певних дій.) вас роблять соратником по спільній справі; (Наприклад, відвідувач довірчо, з розрахунками на розуміння й співчуття, присвячує вас у свій чудовий проект реорганізації роботи. І відразу просить саме його документ показати директору в першу чергу.) мрячні натяки; (Маніпулятор не висловлює прямо своє безтактне прохання, а «ходить навколо».) бере змором; (Маніпулятор із чарівною посмішкою знову й знову повторює те саме прохання, виконати яке ви не можете або не хочете)»[2].

Якщо проаналізувати теперішнє відношення суспільства рф щодо повномасштабного вторгнення на територію України, то можемо констатувати, що внутрішня система країни-агресора маніпулятивного впливу підготувалась на відмінно до цієї війни в Україні. Суспільство в переважній більшості населення стійко підтримує політику діючих суб'єктів управління. Однак, на міжнародному рівні, де створювалась картинка держави-України, яка сама воює зі своїми людьми, більшістю країн світу не була підтримана. Разом з тим, така примітивна політика маніпуляції та брехні стимулює підтримку України у вигляді санкцій, військової допомоги та матеріальної і гуманітарної підтримки. Проте, рф знайшла своїх користувачів на міжнародній арені, але їх дуже мало і переважно ці держави в якомусь аспекті зацікавлені або залежні від країни-агресора.

В свою чергу, фейки це власне інформація, яка з'являється в кіберпросторі з метою створення дестабілізаційних процесів на різних рівнях: військовому, політичному, дипломатичному, суспільному та ін[3]. Звичайно, суспільство України досить активно сприймає інформацію щодо підтримки наших військових, або відсутності такої підтримки, бо публічно можливостей повідомити таку інформацію дуже мало, проте усі інші питання щодо політичних рішень, публічних промов та дипломатичних процесів сприймає дуже стримано та відважно, можливо з критикою, однак без паніки та бунту на що здійснювався невдалий розрахунок агресора.

Українське суспільство, яке постійно слідкує за інформаційними потоками, аналізує та перевіряє дані, то бачить що дуже багато тез спростовується офіційними представниками влади, міжнародними організація та транснаціональними компаніями, які власне дискредитуються такими новинами. Особливістю таких новин в інформаційному просторі є те, що відповідальність за таку діяльність дуже низька, практично нульова, адже важко визначити суб'єкта, який оприлюднив таку інформацію.

Звертаючись, до конфронтації політичних протиріч варто звернути увагу на сам конфлікт, який формує структуру відносин на внутрішньому та зовнішньому рівнях. Політичний конфлікт це боротьба за владу, яка постійно супроводжує українське суспільство з моменту її становлення, як самостійної держави. Саме політичні конфлікти є проявом демо-

[2] Маніпулятивний вплив і захист від нього. *Навчальні матеріали онлайн:* веб-сайт. URL: https://pidru4niki.com/2015080265812/menedzhment/manipulyativniy_vpliv_zahist_vid_nogo (дата звернення 21.04.2022).

[3] Завгородня Ю.В. Політичне протистояння в кіберпросторі: глобалізаційний аспект. *Вісник Львівського університету.* Філософсько-політологічні студії. 2022. № 40. С. 148-154.

кратії, публічної боротьби за важелі впливу, за вектор розвитку, за підтримку суспільства.

Політичні конфлікти у межах публічної ґрунтовної боротьби є позитивним явищем для розвитку суспільства і демократії в цілому. Бо проголошення демократії та ведення авторитарного управління чи зміна законодавства під окремого політика це і є проявом маніпуляції свідомістю власних громадян та світового співтовариства загалом (на прикладі росії). Однак, значні політичні конфлікти в українському політичному просторі сформувались, як негативні процеси, які дестабілізують політичну систему та суспільний порядок.

Тому, з моменту незалежності у вітчизняних науковців виникає зацікавленість до аналізу конфліктності у суспільстві. Так, вітчизняні автори з моменту становлення незалежності розпочинають говорити, про превентивні заходи щодо впливу на загострення у політичних поглядах з метою попередити негативні наслідки на суспільство і державу. До прикладу, С.М. Сітарський зазначає, що загрози щодо національної безпеки сьогодні повинні стати основними в рамках стратегічного планування та створення превентивних дій у напрямку безпеки[4].

Окрім того, на теперішній час, в умовах військового часу, можемо спостерігати значний вплив кібератак, фейків, недостовірної інформації з метою впливу внутрішньої ситуації та дестабілізації ситуації серед мирного населення. Тому, актуальним виникає дослідження кіберконфліктів щодо політичних процесів і, як наслідок, кібервійна. Так, у попередніх дослідженнях Завгородньою Ю.В. здійснювався аналіз територіальної прив'язки конфліктної активності, оскільки політичні протистояння небезпечні та неконтрольовані, а вплив суб'єктів протиборства виходить на новий інформаційний рівень[5].

Політичні процеси по своїй суті явище публічне, а тому обов'язковою умовою їх реалізації є обговорення в медіа та суспільстві. ІЗМІ формує суб'єктивну картинку в залежності від політики каналу, власника каналу та можливого політичного впливу.

Тому, сучасні вітчизняні дослідження звертають увагу саме на вміння аналізувати різні джерела та вивчати першоджерела інформації. Так, та думку А.О. Брикалової «засоби масової інформації за допомогою маніпулятивного впливу та медійних ментальних установок формують медіа-свідомість, яка змінює громадську думку. Цей вид впливу передбачає використання різних технологій прихованого тиску на підсвідомість людей. Маніпулятивний вплив соціальних медіа реалізується через застосування системи повторення, міфотворчості, підтасовування, приховування фактів, для формування установок. У подальшому є доцільним дослідження сфери медійних установок та їх маніпулятивного впливу на суспільство, з метою розробки формалізованої моделі інформаційного впливу мас медіа за допомогою методів маніпулятивного впливу та системи їх виявлення»[6].

Спостерігаємо що, у сучасній українській державі чітко прослідковується систематизований аналіз політичних конфліктів, проблемних аспектів у врегулюванні, публічність вибору механізму впливу. Боротьба за справедливість, чесність, відкритість влади до суспільства є основними бажаннями, які демонструє сучасне українське суспільство. Також, варто відзначити, критичність українського суспільства, низька довіра до публічних висловлювань політиків, бажання отримати факти, які підтверджують публічні висловлювання, що демонструє світоглядний плюралізм у суспільстві, а відповідно і підвищений рівень конфліктності у політичній площині.

Разом з тим, підвищений рівень зацікавленості до політичних процесів, як прояв контролю народу за власними обранцями. Така система взаємовідносин демонструє демократичний політичний напрямок розвитку, який проходить своє поступове становлення, бо суспільство насичене токсичним підбуренням свідомості та перетрактуванням політичних процесів в засобах масової інформації в різних напрямках. Суспільство фактично озлоблювалось в умовах трактування білого на чорне та навпаки. І така викривлена трактовка сформувала недовіру навіть до публічних владних висловлювань, до передвиборчих лозунгів, до продовження діяльності нових політичних сил по старим політичним методам, що вумовах трактування білого на чорне та навпаки. Ісвою чергу тримало суспільство в постійному «конфліктному спазмі», тобто напрузі, яка могла перерости в конфлікт з будь-якого політичного приводу.

Якщо звернути увагу на те, як розвивається наукова думка в росії (без посилань на авторів, бо українська наукова спільнота не поділяє наукових поглядів в країні агресорі, однак демонструємо причини наукової та суспільної різниці у поглядах на війну, яка відбувається на території незалежної української держави), щодо ролі та поняття політичного конфлікту, його функції в становленні та розвитку демократичних процесів, то варто відзначити, що нажаль самі науковці країни-агресора констатують, що на території рф перші праці, щодо уявлень про

[4] Сітарський С.М. Політичний конфлікт та сучасні українські реалії. Державне управління. *Економіка та держава.* 2013. № 8. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/8_2013/34.pdf (дата звернення 20.04.2022).

[5] Завгородня Ю.В. Політичне протистояння в кіберпросторі: глобалізаційний аспект. *Вісник Львівського університету.* Філософсько-політологічні студії. 2022. № 40. С. 148-154.

[6] Брикалова А.О. Маніпулятивний вплив ЗМІ та формування споживчих установок. *Наукове мислення:* веб-сайт. URL: http://naukam.triada.in.ua/index.php/konferentsiji/53-dvadtsyat-tretya-vseukrajinska-praktichno-piznavalna-internet-konferentsiya/556-manipulyativnij-vpliv-zmi-ta-formuvannya-spozhivchikh-ustanovok (дата звернення 20.04.2022).

конфлікт, то вони появляються в 20-тих роках ХХ ст., в аналізі трудових відносинах, і пізніше знищуються у зв'язку з політичною ідеологією, щодо безконфліктного суспільства.

Тому, подальше наукове дослідження країни-агресора розпочинається саме з 1990-тих років та містить ряд відмінностей в науковому огляді позицій суб'єктів протиборства. Так, суб'єкти протиборства розділяють на різні ранги, а відповідно на різні форми впливу на сам конфлікт. Окрім того, в сучасному інформаційному процесі росія хвилюючись за внутрішню інформаційну безпеку, в умовах проведення кібервійн, здійснює заходи щодо стримування інших країн, однак, які саме не уточнює публічно.

У зв'язку з цим, проаналізувавши їх внутрішню наукову та публіцистичну інформаційну сферу щодо відношення до конфліктів, варто відзначити, що у внутрішніх політичних процесах фаси відкритого публічного протиборства в середині країни не може існувати. Усі погляди інші щодо керівної політичної ідеології або знищуються фізично, або видаються суспільству, як зрадники з інших країн. У суспільстві публічно обговорюється загроза від двох основних країн в інформаційних атаках – це Британія та США. Отже, можемо констатувати, що теоретично сформована загальна картина яка деталізує усі фази розвитку конфлікту, однак практично органи управління і наділі продовжують використовувати методи безконфліктного політичного процесу та глобальної підтримки суспільством політичного режиму в середині країни. Усі вороги в країни це зовнішні, які несуть серйозну загрозу для «найкращої нації на планеті», яка на їхню думку має право вирішувати, яким країнам в якому напрямку розвиватись, жити чи помирати.

З моменту проголошення незалежності України вона уже стала об'єктом впливу росії на внутрішні політичні процеси, оскільки була дуже залежна економічно. Однак, прірва непорозумінь спонукала органи управління до подальшого розмежування і роз'єднання від спільної співпраці з росією, що стало причиною відсутності єдності у суспільних поглядах. В свою чергу, російські органи управління лише сприяли пропагандою та маніпуляціями до розшарування всередині українського суспільства.

Проте, події в 2014 році зменшують такі суспільні протиріччя та формують уявлення про країну сусіда, як країну-агресора. Збільшується рівень довіри до органів управління, однак в переважній більшості на місцях, а посадові особи вищих органів влади переформовуються та тримають єдиний прийнятний вектор розвитку політичних процесів в країні щодо ЄС та НАТО.

Однак, події початку 2022 року знаменуються зменшенням рівня захворюваності на корона вірус та загостренням повномасштабного вторгнення на територію незалежної, суверенної української держави, яка визнана в межах власних кордонів з 1991 року. Оскільки, 24 лютого 2022 року розпочинається активна фаза бойових дій на території України з повномасштабним вторгненням, бомбардуваннями та знущаннями над мирним населенням. Після цього політична свідомість українського суспільства змінилась кардинально, в переважної більшості населення, а одиниці незламних консерваторних представників суспільства, які вірили в добрі наміри агресора, або змінюють політичні погляди, або виїжджають в Білорусь або росію.

В сучасній Україні видозмінюється суспільство, яке має багато болю, який принесла країна-агресор, злості до тих осіб в військові формі, які займались мародерством на території міст в які входили та вчиняли протиправні, злочинні дії по відношенню до дітей та жінок, які траплялись на їх шляху[7]. Окрема увага світу прикута до міста Маріуполь, в якому дуже важка і гуманітарна, і психологічна, і військова ситуація. Це місто стало темним сірим та сумним[8]. Після знущань та приниження, яке переживали там мешканці. Однак, з вірою та прагненнями до вільного життя.

Значну увагу в розвитку даного військового конфлікту, який перейшов у відкриту фазу повномасштабного вторгнення, варто приділити інформаційному спротиву української держави та провідних світових інформаційних джерел, які намагаються донести інформаційну правду про події в Україні. Оскільки, громадяни росії стверджують про мирну операцію з визволення російськомовних громадян, яких самі окупанти нещадно вбивають.

Кібератаки – це ще один фронт війни, який не має офіційних просторових меж, а участь в таких видах впливу можуть приймати учасники, які по суті не є сторонами конфлікту, однак створюють несприятливі умови в інформаційному просторі з метою дестабілізації ситуації. Одним з видів інформаційних атак в українському інформаційному просторі є фейки. Це така інформація, яка не має підтвердження та сповільнює, як внутрішні процеси, так і зовнішні процеси.

Усі ці події в комплексі це сучасна війна XXI століття між росією та Україною, яка розвивалась поступово, під приводом різних політичних суперечок, протиборств між партіями різної направленості та перейшла в активну фазу спротиву в 2014 році анексією окремих територій, локальними боями в Донецькій та Луганській області та розвитком повномасштабного вторгнення в лютому 2022 року.

---

[7] Звірства в Бучі: органи правопорядку фіксують воєнні злочини росіян. *Слово і діло:* аналітичний порал. URL:: https://www.slovoidilo.ua/2022/04/06/novyna/bezpeka/zvirstva-buchi-orhany-pravoporyadku-fiksuyut-voyenni-zlochyny-rosiyan (дата звернення 19.04.2022).

[8] Заблокований Маріуполь. Хто контролює місто і чи можна його деблокувати. *BBC NEWS:* веб-сайт. URL: : https://www.bbc.com/ukrainian/features-61080359 (дата звернення 19.04.2022).

Звичайно, інформаційна площина, як невід'ємний елемент сучасної повномасштабної війни, є важливим джерелом впливу, який може стати вирішальним фактором навіть на полі бою. Коли самі військовослужбовці відмовляються продовжувати війну (мається на увазі військовослужбовці країни агресора), оскільки відсутній сенс після внутрішнього спротиву суспільства, яке мало зустрічати їх з радістю та подякою, а воно виходить на мітинги та блокує танки. Бо ціль так званої «військової операції» не відповідає внутрішній ситуації. Тому, військові першими починають бачити об'єктивну картину «визвольної місії», яка нікому не потрібна.

А риторика братнього народу, про який говорила рф, розпочинає діяти проти самої влади, бо військовослужбовці, які дотримуються нормативів та порядку ведення війни, не бажають вбивати братніх сусідів. Так сталось з підтримкою військовослужбовців Білорусі, яких хотіли активно залучити до військових атак, однак керівництво знаючи настрої всередині суспільства, зупинилось лише на можливості використання території власної держави, військових злітних смуг, лікарень та залізної дороги. Хоча партизани на території Білорусі розпочали активно розбір залізної з метою зменшення можливості підвезення техніки та військових груп.

Такий процес є розвінчуванням міфів та маніпулятивних впливів, які можуть нести лише зворотній ефект, однак на це потрібен певний період часу. Тому, дійсно поле бою, стійкість та хоробрість українських військових, комплекс підтримки міжнародних організацій та незалежних держав, інформаційна гігієна зі сторони українських ЗМІ, роз'яснення причин відсутності інформації по окремих питаннях є системою засобів, які пророкують позитивні результати для подальших військових дій.

Звичайно, ворога, який напав на незалежну державу під вигаданою необґрунтованою ціллю не варто не дооцінювати. Хоча Україна у 2014 році була слабкою у військовому плані, однак рф не наважилась на повномасштабне вторгнення, оскільки потрібно було підготувати власне суспільство, військовослужбовців, матеріально-технічну базу та військові навики та багато інших заходів, які не відомі публічному інформаційному середовищу з метою проведення повномасштабного вторгнення.

Не залежно від того, як будуть розвиватись політичні події, Україна, як держава уже увійшла в світову історію, як хоробра та сильна нація. Бо стримувати спротив ядерної держави це велика сила волі і духу.

Шляхів розвитку ситуації на території України дуже багато, однак ці наслідки не лише для нашої держави, але і для світового глобального управління також, бо прослідковуються нові сфери впливу, змінюється розподіл економічного впливу в світі, відбувається заміна російських продуктів на світовому ринку, розпочата блокада діяльності окремих глобальних компаній в умовах агресії рф. Усі ці події стимулюють до зміни світового порядку взаємовідносин, зміни впливових політичних лідерів та світовій арені, проголошення глобальних гравців «військовими злочинцями».

Вважаю, що якщо відбудеться розпад країни агресора чи часткова анексія українських територій, то говорити про можливість післяконфліктної співпраці дуже важко, або фактично не можливо, бо ті кровопролитні ріки, які уже течуть на території України не можливо пробачити та продовжувати будь-які економічні відносини та зв'язки.

Якщо відбудеться військовий сценарій завершення конфлікту це блокада взаємовідносин на довгий період часу, або навіть можливість подальших видів ескалації ситуації між сторонами протиборства. Тому така перемога для України буде означати завершенням лише однієї фази бою, який агресор через певний період часу захоче повторити, а тому виникне необхідність у постійній підтримці військової сфери України та нарощення військового кадрового професійного контингенту.

Можливість завершення конфлікту з елементами переговорного процесу та гарантіями міжнародних партнерів містить більш сучасний тип розв'язання конфлікту, який поступально продемонструє результати у разі дотримання сторонами його умов. Бо сучасні світові форми співпраці завжди готують можливі компроміс для збереження життя людей та стабілізації мирного існування людства. Розвиток переговорного процесу поки не високий, бо агресор ще намагається військовою силою вплинути на розвиток конфронтації протиборства. Оскільки, увага міжнародного співтовариства однозначно зосереджена на засудження звірств, які уже вчиненні агресорами, то такі протиправні дії будуть мати своє продовження в межах правового поля на міжнародному рівні, навіть після можливих затверджених результатів закінчення війни.

Висновки

Враховуючи усе вищезазначене, можна стверджувати, що Україна є демократичною державою, яка стала жертвою політичного протиборства у формі військової агресії з нелюдським поводженням до мирних громадян. В свою чергу, Україна продемонструвала дотримання міжнародних норм щодо ведення військової боротьби та високий рівень підготовки до дипломатичних переговорів.

Проблема у використанні переговорного процесу в політичному конфлікті процесуально в тому, що обидві сторони конфлікту повинні бажати його врегулювання. Допоки одна з сторін не бажає мирного врегулювання, то усі спроби домовитись не будуть дієвими. Сучасна міжнародна дипломатія

демонструє стриману форму публічного засудження військової агресії, з закликами зупинити знущання над українськими народом, припинити геноцид нації, яка проявила таку волю та силу, що створила власний бренд для українських людей, державних символів, самої території країни у світі.

В умовах російсько-української війни відбувається переоцінка цінностей та політичних інтересів громадян України. Світ тепер точно знає різницю між українцями та росіянами. Символіка нашої держави є праобразом незламності, безстрашності, чесності та справедливості. Україна уже ніколи не буде такою як раніше, українці уже ніколи не будуть такими як раніше. Наш розвиток дається нам дорогою ціною, але в пам'ять про діток, які загинули на війні, про жінок та бабусь, про безстрашних професійних військових ми зобов'язанні продемонструвати що ці жертви стали не даремними.

Політичні механізми у формі переговорного процесу на агресора не діють, він не бачить потреби уже активно домовлятись, намагаючись здійснити військові залякування для покращення власних позицій. Усе це прояви маніпуляції зі сторони агресора, застосування варварських форм ведення війни, створення недієвого переговорного процесу, залякування з метою скорення. Але мир це протилежність війні, а переговори це протилежність до агресії. Оскільки, політико-переговорна складова для врегулювання даного конфлікту не може продемонструвати дієвість та результативність, тому варто розглядати інші методи у формі правових механізмів.

Так, усі форми маніпуляцій будуть невдалими перед судом, коли винні виконавці та керівники будуть підлягати засудженню за військові злочини. Таким судом, що розглядає злочини геноциду, військові злочини та злочин агресії, злочини проти людства є Міжнародний кримінальний суд, який ще називають Гаазький трибунал. «Приклади актів геноциду у період останніх десятиліть XX – початку XXI століть: геноцид етнічної групи тутсі у Руанді в 1994 році; геноцид у Сребрениці (територія колишньої Югославії) у 1995 році, де цілеспрямовано було знищено понад 8 тисяч боснійських мусульман, здебільшого чоловіків; масові вбивства та інші акти насилля, у т.ч. із застосуванням хімічної зброї, у Дарфурі (регіон Судану) у 2002 році[9]».

У 2017 році даний суд засудив до довічного ув'язнення колишнього командувача Війська Республіки Сербської під час боснійської війни, генерала Ратко Младича. Це сучасний приклад наслідків протиправних дій, які проявляють нелюдське відношення та повинні бути засудженні в світі. Так звана правова світова спільнота демонструє прояв правових меж для діяльності політичних та військових лідерів, які навіть під час війни не повинні знімати людське обличчя.

Тому війна між рф та Україною – це крайня межа боротьби за владу, вплив на суспільство, яка розвивалась протягом усього періоду незалежності України, але мала латентну форму (яка проявлялась у підкупі окремих політичних сил, телевізійного впливу на свідомість суспільства, фейкових гасел про «братній народ» та ін.), активна фаза протиборства розпочинається після анексії АР Крим та окупації частини Донецької та Луганської областей. Підготовка до повномасштабного вторгнення тривала до лютого 2022 (на міжнародному рівні та військовому рівні, інформаційному просторі), проте в силу недостовірності інформації, яку отримували політичні лідери рф, військові плани в першочерговому вигляді провалились та стали повним розчаруванням для президента рф путіна та усієї правлячої військової верхівки.

Тому, можемо констатувати, що форми маніпулятивного впливу, які використовувались керівництвом рф для впливу на українське суспільство та українське керівництво, починає впливати негативно на саме керівництво рф, на суспільство рф, які виявились дезінформовані щодо настроїв українського суспільства та відважності українських військовослужбовців. А тому, хід війни може містити елементи непередбачуваності та не контрольованості для агресора.

[9] Гаазький трибунал. За що і як судитимуть росію? *Вокс Україна:* веб-сайт. URL: https://voxukraine.org/gaazkyj-trybunal-zashho-i-yak-sudytymut-rosiyu-poyasnyuye-voxcheck/ (дата звернення 21.04.2022).

Інформація про автора:
Завгородня Юлія Володимирівна,
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політичних теорій
Національний університет «Одеська юридична академія»
23, Фонтанська дорога, Одеса, 65000, Україна

Information about the author:
Zavhorodnia Yuliia Volodymyrivna,
Candidate of Political Science, Associate Professor,
Associate Professor of Political Theory
National University «Odesa Law Academy»
23, Fountain Road, Odesa, 65000, Ukraine

DOI

ПРИЧИНИ ВІЙНИ З МОСКОВІЄЮ Й ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНИ

Іванишин П. В.

ВСТУП

Після закономірно підлого, бандитського нападу на Україну 24 лютого 2022 року, російсько-українська війна, що ведеться московитами з 2014 року, набула масштабних вимірів. Вісім років – достатньо часу для осмислення цього явища. Однак дещо дивують сучасні спроби багатьох аналітиків, експертів, журналістів та простих громадян в Україні та за її межами пояснити причини вторгнення лише психічною хворобою Володимира Путіна[1]. На жаль, герменевтичну проблему неадекватності новітніх оцінок та їх впливу на суспільний світогляд та можливі моделі політичної поведінки, досі не досліджено. Тому варто вилучити проблему війни із психіатричного інтерпретаційного кола та вставити її в більш адекватний аналітичний контекст – політико-ідеологічне коло розуміння.

Не відкидаючи остаточно можливої неадекватності російського диктатора, спробуємо, з позицій політичної націософії та національно-екзистенціальної герменевтики, коротко окреслити основні фактори, що стали причинами агресії та, виходячи з цього, накреслити можливі військово-політичні перспективи стратегічних кроків української держави. Бо хибно чи частково осмислене суспільно-політичне явище загрожує рецидивами в майбутньому.

На нашу думку, перша й основна причина московського вторгнення – ***імперська сутність Російської Федерації***. Росія (чи, точніше, Московія, як вона – і світ – себе називала до перейменування в 1721 році царем Петром І) – це держава-імперія. А це значить, що її політична система від зародження в XIV-XV століттях в межах імперії монголів і до сьогодні формувалася на засадах імперської ідеології державотворення. Національної свободотворчої ідеї, а отже, і початкової, національно-державної форми існування, Московія, на відміну від таких імперій, як Македонська, Римська чи Британська, не знала. Національну свідомість московитам, причому абсолютній більшості – і правлячим класам, і масам, народу, – замінила свідомість імперська. В основі цієї людиноненависницької колективної свідомості і світогляду лежить ідея несвободи, поневолення. Поневолення, до того ж із типово дикунською жорстокістю, свого та інших народів заради кількох політичних міфів: уявної великодержавної та духовної величі («мы – великая страна», «мы – народ-богоносец»), задоволення шовіністичної, садистської зверхності над слабшими як рабами («Да, азиаты – мы, с раскосыми и жадными очами!» (А. Блок), «Расия – все, остальное – ничто!» (А. Дугін)) та економічного визиску владною верхівкою власного та завойованих народів (не випадково, всі вищі чиновники московитів на чолі з В.Путіним – мільйонери і мільярдери, поки що – доларові, а «асвабадітєльноє» військо – є, як ще раз довели події в Україні, армією терористів, бандитів, ґвалтівників і мародерів).

Московія-Росія в усіх свої формах – князівській, царській, комуністичного СРСР, «демократичної» РФ – ніколи не знала не лише народовладдя, свободи думки чи свободи совісті, а й свободи власного самобутнього культурного існування. Один промовистий факт: на народну мову московські письменники перейшли тільки в першій половині XIX століття під впливом історика Ніколая Карамзіна, а їхня народолюбна еліта масово в побуті – лише після революційних потрясінь 1917 року.

Путін – не виняток, а закономірне породження імперської культурно-політичної системи, про що переконливо свідчить українська націософська традиція (російськознавчі праці П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, Б. Грінченка, І. Франка, Д. Донцова, Є. Маланюка, Ю. Липи, В. Янева, П.Штепи та ін.). Він не тільки тиран, злочинець і самодур, він передусім – фанатик московської імперської ідеї (звідси удавана нераціональність його поведінки), чию сутність геніально витлумачив Тарас Шевченко: «Той неситим оком / За край світа зазирає, / Чи нема країни, / Щоб загарбать і з собою / Взять у домовину»[2]. І рухає ним (як і його амбітними попередниками-імперіалістами – Чингісханом, Тамерланом, Наполеоном, Леніним, Гітлером, Сталіним та ін.) не так психічна хвороба (якщо вона є), як недуга духовна, хибний світогляд, фальшиві переконання – ідеологія імперіалізму. Ідеологія світового чи хоча б регіо-

[1] Корера Г. Як західні розвідники намагаються дізнатися, що в голові у Путіна? URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-60812351; «Путін – божевільний, а Росія лежить у паралічі», – експрофесорка МДУ професорка Олена Волкова. URL: https://tvoemisto.tv/exclusive/putin_bozhevilnyy_a_rosiya_lezhyt_u_paralichi_eksprofesorka_mdu_pro_rosiyu_i_ukrainu_127879.html; Путін – психічно хворий? Що про це думають західні експерти. URL: https://www.dw.com/uk/putin-psykhichno-khvoryi-shcho-pro-tse-dumaiut-zakhidni-eksperty/av-61192624

[2] Шевченко Т.Г. Зібрання творів: у 6 т. К.: Наукова думка, 2003. Т. 1: Поезія 1837–1847. С. 265. (С. 265-278.)

нального (над пострадянським, постсоціалістичним чи євразійським простором) панування. Ідеологія насильного перетворення світу на Московію, на «рускій мір». Ідеологія масових убивств, звірячих катувань, тотального грабунку, необмеженого терору. Ідеологія знищення українців як самостійної нації і як незалежної держави. Тому, що українців, як і української мови, на думку московських шовіністів, «не було, нема і бути не може» (П.Валуєв). А хто думає інакше – той «нацист», «укрофашист» і «русофоб», як твердять очільники Кремля та їх пропагандисти.

Тому, поки існує Росія як імперська держава, з просякнутими імперськими міфами владою, пропагандою, армією і народом, всі нації світу – ближчі й дальші – так чи інакше загрожені. Фінал режиму Путіна має стати й фіналом Московської імперії. Тоді перша причина цієї війни – зникне. Однак є ще одна зовнішня причина московської агресії – це ***непевна позиція колективного Заходу***.

Не секрет, що в сьогоднішньому світі саме західні країни, передусім англосаксонські наддержави (США й Велика Британія) та їх союзники з НАТО, ЄС і в Азії, є ключовими глобальними силами у військово-політичному та економічному плані. Україна вже отримала відчутну допомогу від цих країн: військову, політичну, економічну та моральну. Проти РФ запроваджено потужні санкції, котрі все нарощуються. Країна-агресор все більше занурюється в ситуацію світової ізоляції. В Україну прибувають бійці Іноземного легіону й новітнє озброєння. За це все й українська влада, й українська нація вельми вдячні західним партнерам.

Однак, й у виступах представників влади, й у риториці мас-медіа та простих громадян часто звучить критика західних країн щодо відмови від закриття неба над Україною чи запізнілість уведення санкцій[3]. Мабуть, ця критика невипадкова і має під собою ґрунт. Дійсно, якби така підтримка була в України ще у 2014 році (чи, скажімо, в Грузії в 2008-му) ніяких загарбницьких війн путінська імперія провадити б не змогла. Дехто іде ще далі, згадує сумні факти з минулого, художньою квінтесенцією котрих може бути історіософська інвектива Олександра Олеся 1931 року «Пам'ятай» (особливо рядки: «Коли Україна в нерівній борьбі / Вся сходила кров'ю і слізьми стікала / І дружної помочі ждала собі, / Європа мовчала»[4]) і вважає, що, зрештою, Україну знову кинуть сам на сам із московською ордою. Інші, натомість, впадають в ейфорію та сподіваються, що на цей раз західні країни таки допоможуть по-справжньому й незабаром приймуть, якщо не в НАТО, то в ЄС, і відкриють «другий фронт». Але тут варто поглибити деякі геополітичні акценти, щоб стало зрозуміло: наскільки воююча Україна може розраховувати на Захід.

Позиція Заходу, особливо США, у світовій системі настільки потужна, що стримує чимало потенційних конфліктів (незалежно, чи є загрожені країни членами НАТО або ЄС, і чи мають агресори ядерну зброю): наприклад, напад КНДР на Південну Корею, Китаю на Тайвань чи арабських країн на Ізраїль. У випадку України (як перед тим Молдови чи Грузії), попри явні і таємні застереження колективного Заходу, Путін таки відважився на масштабну атаку. І наявність ядерних ракет в Московщини та імперський фанатизм її вождя лише частково пояснюють цей крок. Інше пояснення – геополітичне: західні еліти ще й досі не мають єдиного й чіткого погляду на місце України, української нації та держави у світі.

Думку частини цих еліт виражає позиція відомого американського політика та ідеолога Генрі Кісінджера[5], що Україна – це частина «руского міра», культурно-історичного й геополітичного простору РФ, і тому жодним чином не може бути членом НАТО, лише, в кращому випадку, – «мостом» між Заходом і Московією на кшталт Фінляндії[6]. Дещо іншу позицію виражає концепція Семюела Гантінґтона про «розколеність» України між Західною і так званою «Православною» (з Росією як стрижневою країною) цивілізаціями, що ставить під сумнів соборність та самобутність нашої держави. Правда, при цьому американський автор наголошує, що цей розкол неприродній, він утворився під впливом трьохсотлітньої московитської окупації та колонізації[7]. Ці дві позиції випливають із не зовсім критичного вивчення історії й повторення російських імперських наративів.

Третю думку виражає теорія Збігнєва Бжезінського[8] про те, що Україна – це один із «геополітичних центрів» Євразії, самобутня частина Заходу, Центральної Європи, котра, щоб вберегтися від московського імперіалізму, повинна стати членом ЄС і НАТО. Без України Росія відбутися як повноцінна імперія – не може[9]. Ще у XVIII ст. в «Ідеях до філософії історії людства» про національно-культурну

[3] Зеленський: Щоб закрити небо над Україною, є кілька шляхів. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3427682-zelenskij-sob-zakriti-nebo-nad-ukrainou-e-kilka-slahiv.html

[4] URL: https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=13543

[5] Киссинджер Г. Мировой порядок. Пер. В.Желнинов, А. Милюков. М.: АСТ, 2015. 402 с.

[6] Драчук С. Кіссінджер радить Трампові визнати «панування» Росії над Україною (світова преса). URL: https://www.radiosvoboda.org/a/28200078.html

[7] Хантигнтон С. Столкновение цивилизаций / Пер. с англ. Т.Велемеева, Ю.Новикова. М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. С. 15-16, 514.

[8] Бжезінський З. Велика шахівниця. Львів–Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 236 с.

[9] Сорока М. Україна в житті й на геополітичній карті Збігнєва Бжезинського. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/2246136-ukraina-v-zitti-j-na-geopoliticnij-karti-zbigneva-bzezinskogo.html

самобутність українців, народу з великим майбутнім як «нової Еллади» говорив видатний німецький філософ Йоганн Гердер. А одним із перших, хто із західних фахівців ще до Першої світової визнавав необхідність створення самостійної української держави, був англійський історик, ініціатор Англо-українського комітету Роберт Сетон-Вотсон[10].

На жаль, до сьогодні, до розширення московської агресії у 2022 році, в геополітичних іграх з Кремлем у західних еліт домінував підхід Кіссінджера-Гантінґтона: світ поділений на низку центрів глобальної влади, низку «цивілізацій» (тобто, імперій) і Росія як один із світових центрів, регіональних лідерів начебто має право на захист «законних інтересів у сфері забезпечення безпеки своїх південних кордонів»[11] (С.Гантінґтон). Ця позиція є основним «геополітичним кодом» (Дж.Ґеддінс) в грудневому ультиматумі НАТО з боку Московії-Росії 2021 р.[12] Однак агресивні й самовпевнені дії (в тому числі й воєнні) московитів супроти інтересів Заходу, передусім американців, у США (систематичне втручання у вибори), Сирії, Афганістані, Африці, Латинській Америці, союзників по НАТО (еміграційна криза в Польщі, тиск на Балтійські держави, політичні вбивства в Англії) та ін., спонукали США й Сполучене Королівство зайняти дещо іншу позицію. Ця позиція співпадає з націоцентричним підходом в геополітиці та політології, котрий розглядає світ як складну систему суверенних, національних держав. Це центральна думка української політичної філософії (від Т.Шевченка й І.Франка до Д.Донцова, Ю.Вассияна й С.Бандери). Про це ж систематично писали не лише світові націософи й націологи на кшталт Ентоні Сміта, а й також відомий геополітик Френсіс Фукуяма в монографії «Сильна держава» (2004), де підкреслював, що «слабкість і знищення держав є джерелом багатьох найсерйозніших світових проблем»[13].

За сприятливим збігом обставин, національно-визвольні, антиімперські інтереси воюючої України співпали з інтересами глобальних гравців, світових наддержав. Але щоб це співпадіння, цей союз і співпраця були не ситуативними й непевними, а тривалими й надійними, варто, щоб західні партнери, їх еліти відмовились від історично неадекватного, москвофільського погляду на Україну як уламок «руского міра». Натомість важливо, щоб вони навчились упевнено розглядати її в дусі Гердера-Сетона-Вотсона-Бжезінського як самостійну, самобутню й сильну націю, до речі, набагато давнішу від московитів, як стабілізуючу потугу Євразії, як «геополітичний центр» Центральної (чи Центрально-Східної) Європи. Тоді зникне друга причина цієї війни.

Існує ще одна основна причина ерефівської агресії, на цей раз, причина внутрішня – ***слабкість самої української держави***. Основний закон війни, відомий ще з давніх часів, звучить дуже просто: на сильні народи не нападають. Знаменитий китайський стратег і філософ Сунь Цзи ще в VI ст. до н. е. писав: «Правило ведення війни полягає в тому, щоб не покладатися на те, що противник не прийде, а покладатися на те, з чим я можу його зустріти; не покладатися на те, що він не нападе, а покладатися на те, що я зроблю напад на себе неможливим для нього». І додавав: «Подолати ворога без бою – ось вершина»[14]. Найкращий спосіб виграти війну ще до її початку – мати потужну, готову до відсічі будь-якої агресії державу. Досвід Кореї, Ізраїлю, Польщі та інших відносно невеликих держав доповнює цю закономірність ще іншим правилом: будь сильним сам і май сильних та надійних союзників. На жаль, до 24 лютого 2022 року Україна не мала ні надійних союзників (що показує і фіктивність Будапештського меморандуму, й слабкість західних санкцій проти Московії за анексію Криму та Донбасу), ні достатньої державної потуги. В чому ж внутрішня слабкість, чому Україна, котра, маючи незалежність, здолавши «ніч бездержавності» (Є.Маланюк), все ж живе, за мудрим спостереженням Ліни Костенко, в час «ночі державності»?

Найпереконливішу відповідь на це питання дали ті філософи, політологи і навіть письменники, котрі вказували, що в основі державотворчої ідеології від 1991 р. була покладена не українська національна ідея – не ідея державності української нації, ідея національної свободи, а щось інше – різні космополітичні (як лібералізм чи соціал-демократизм) та напівкосмополітичні (як націонал-демократія) доктрини. Замість творити й зберігати українську державу та ідентичність, формувати систему національного народовладдя, відстоювати національні інтереси, постколоніальні влада й політикум, захоплені корупційним ажіотажем, кожен по-своєму, намагались розчинити Україну у світі, у просторі західних та російських інтересів. Український мислитель Василь Іванишин писав, що «в основу українського державотворення з самого початку були закладені й узаконені як пріоритетні запозичені доктрини (соціал-демократія, лібералізм, псевдогромадянське суспільство, космополітизм, капі-

[10] Seton-Watson H. and Chr. The Making of a New Europe: R.W. Seton-Watson and the last years of Austria-Hungary. Seattle, 1981. 458 p.

[11] Хантигнтон С. Столкновение цивилизаций / Пер. с англ. Т.Велемеева, Ю. Новикова. М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. С. 514.

[12] URL: https://mid.ru/ru/foreign_policy/rso/nato/1790803/ ; URL: https://petition.president.gov.ua/petition/130168

[13] Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке / Пер. с англ. М.: Аст; Хранитель, 2006. С. 5.

[14] Сунь-цзы. Искусство стратегии. М.: Изд-вл Эксмо; СПб.: Мидгард, 2006. С. 106.

талістичний ринок тощо)»[15]. В результаті, замість іманентної політичної системи – національної держави, тієї, за геніальним окресленням Тараса Шевченка, колективної «хати», в якій тільки й може бути «своя… правда / І сила, і воля»[16], на кшталт Японії, Польщі, Литви, Ізраїлю, Саудівської Аравії чи Швейцарії, – в Україні почала формуватися й розбудовуватися неоколоніальна, космополітична, бюрократично-олігархічна політична система.

Ознаками цієї системи, писав В.Іванишин, стало відсторонення носіїв національної ідеї від влади, «зростання прірви між владою і народом та між багатими і бідними, деградація суспільної моралі, криміналізація економіки, всеоз'їдаюча корупція державного апарату»[17]. Українська нація на своїй же ж землі опинилася бездержавною, грабованою та безправною, постійно ігнорувались питання її культурного відродження та соціально-економічного розвитку, на українській території безкарно себе почували внутрішні й зовнішні антинародні та антиукраїнські сили (чого лише вартують сумнозвісні КПУ, СПУ, СДПУ (о), ПСПУ, Партія регіонів, ОПЗЖ та ін.).

Відсутність націоцентричної ідеології державотворення спонукала до дивовижних геополітичних кульбітів, різних форм неоколоніальності. В часи президентства Л.Кравчука, Л.Кучми і частково, приховано, В.Ющенка домінувала двополярна орієнтація: і на Захід, і на Московію. Однозначно малоросійську, москвофільську орієнтацію В. Януковича зламало всенародне повстання – Зимовий Майдан 2013–2014 рр. Нестримний рух суспільства в бік патріотизму, національної державності та політичної суб'єктності, а також ситуацію російсько-української війни від лютого 2014 р., змушені були враховувати у своїх політичних діях команди П. Порошенка та В. Зеленського, поєднуючи виразно проукраїнську позицію із вестерністською, космополітично-прозахідною.

Власне, діючий президент Володимир Зеленський, маючи повноту влади, підтримку армії та народу, сприяння західних союзників, отримав унікальний шанс не лише виграти вітчизняну війну, війну за незалежність з московською імперією, а й, нарешті, переставити потяг «держави Україна», «держави іржавої» (П. Скунць) з рейок вразливості, слабкості, неоколоніалізму, на рейки міцної політичної системи – української національної державності. Питанням залишається, чи вистачить йому політичної мудрості та відваги піти у цьому напрямку до логічного завершення? Бо тільки повноцінна державність, а не якісь зовнішні, міжнародні структури, може бути, як остаточно переконує російсько-українська війна й ситуація з багатьма ілюзіями довкола ЄС та НАТО, основним гарантом українського вільного існування. Надійні союзники з'являються тільки у сильних. А «голосу слабких ніхто не чує», переконує Святе Письмо.

«Подолати ворога без бою», убезпечитись від нападу на себе стане можливо, коли українці нарешті успішно завершать національно-визвольну боротьбу й побудують власну національну державу, оту шевченківську «хату» – простір свободи, справедливості й добробуту, надійний, потужний прихисток для свого народу й для всіх тих громадян України з числа інших етносів, котрі борються поруч за право українців бути самими собою. Тільки тоді можна сподіватися на здійснення ще однієї візії українського генія Т.Шевченка: «І на оновленій землі / Врага не буде, супостата, / А буде син, і буде мати, / І будуть люде на землі»[18]. Національна держава – це основна сила нації, основна інституція, котра захищатиме від будь-якого – політичного, економічного, культурного – імперіалізму, від будь-яких вторгнень, від будь-яких спроб «визволити» народ від нього самого. Тоді третя причина цієї війни – зникне.

Сказане, дозволяє осмислити деякі основні напрямні повоєнного розвитку України як самостійної держави. Давно відомою (ще до Карла фон Клаузевіца, Гельмута фон Мольтке й Едварда Луттвака) є пряма пов'язаність політики та військової стратегії, тому навіть блискучі перемоги на полі бою можуть стати пасткою й програшем у політичному сенсі, і навпаки. Щоб цього не сталося, керівництво держави повинно мати чіткий військово-політичний план дій, що враховує різні ситуації. Особливо загострили цю потребу перемовини української сторони із представниками кремлівського диктатора. В інформаційному просторі почали озвучуватись різні сценарії та варіанти: від переможних реляцій (з репараціями і контрибуцією з боку РФ включно) до, фактично, визнання напівпоразки (нейтральний статус України, часткова демілітаризація, залишення в окупації Криму й Донбасу тощо)[19].

Попри успішні дії українських захисників проти московських загарбників, особливо на півночі та північному сході, напевно, передчасно робити якість висновки щодо умов майбутнього миру. Однак варто обговорювати ***можливі військово-політичні перспективи***, виходячи із максимального врахування

[15] Іванишин В. Програма реалізації української національно ідеї у процесі державотворення. Іванишин В. Українська ідея: вибрані твори / За ред. Петра Іванишина. Дрогобич: Посвіт, 2014. С.619.

[16] Шевченко Т.Г. Зібрання творів: у 6 т. К.: Наукова думка, 2003. Т.1: Поезія 1837-1847. С.348.

[17] Іванишин В. Майдан-2 чи плацдарм української свободи? Іванишин В. Українська ідея: вибрані твори / За ред. Петра Іванишина. Дрогобич: Посвіт, 2014. С. 573.

[18] Шевченко Т.Г. Зібрання творів: у 6 т. К.: Наукова думка, 2003. Т.2: Поезія 1847-1861. С. 353.

[19] Губа Р. Результат переговорів з РФ: нейтралітет України в обмін на безпековий договір. URL: https://www.dw.com/uk/rezultat-perehovoriv-z-rf-neitralitet-ukrainy-v-obmin-na-bezpekovyi-dohovir/a-61293714

українських національних інтересів, котрі б надовго гарантували мир та процвітання української держави, за умови твердої позиції влади та західних союзників. Розглянемо два основні, на наш погляд, сценарії чи програми переможного миру. Бо мир непереможний чи частковий, так званий «мир за будь-яку ціну» означає чергову відкладену війну із Московією із доволі непрогнозованим результатом.

Програма-мінімум включає основні пункти, котрі випливають із можливостей мінімальної перемоги над РФ:

1. Звільнення всієї території України (з Кримом і Донбасом включно) від російських окупантів у кордонах 2014 р.

2. Повна компенсація з боку РФ усіх збитків завданих Україні від 2014 р.

3. Створення надійного оборонного союзу із ключовими державами світу (передусім із могутніми під військово-політичним та економічним оглядом США та Великою Британією, з тими країнами-сусідами, що проявили особливу відвагу і підтримку: Польщею, Литвою, Латвією, Естонією, Чехією, Словаччиною, а також із тими, що, не зважаючи на географічну чи культурну відстань, найбільш послідовні у своїй проукраїнській позиції: Канадою, Австралією, Японією).

4. Фінансово-економічна допомога Заходу (передусім ЄС) у відбудові зруйнованої війною України як часткова компенсація за довголітнє сприяння путінському режиму й ганебне порушення власних санкцій[20].

Програма-максимум передбачає не лише повний розгром московських військ на території України, а й певні дезінтеграційні, антиімперські процеси в самій РФ:

1. Безумовна капітуляція всіх російських військ на території України.

2. Демілітаризація РФ.

3. Всебічне сприяння ліквідації агресивних промосковських режимів довкола України: у Придністров'ї (за координації із владою Молдови) і Білорусі (за координації із білоруською опозицією).

4. Всебічне сприяння відновлення національного суверенітету Грузії над окупованими територіями (Абхазією та Південною Осетією).

5. Деімперіалізація РФ: всебічне сприяння (за координації із західними та східними партнерами) московському народу в скиненні путінської диктатури й перетворенні російської держави-імперії на національну державу, бажано народовладну.

6. Всебічне сприяння «розподілу Росії» (Ю.Липа) на низку національних держав століттями поневолених московитами народів: угро-фінських, кавказьких, сибірських, татарського, башкирського, калмицького та ін.

7. У випадку швидкого й непрогнозованого розпаду РФ, забезпечити захист української меншини, особливо на українських етнічних землях, захоплених московитами: Північно-Східній Сіверщині, Східній Слобожанщині, Східному Донбасі, Східному Приазов'ї, на Кубані і Ставропіллі, а також в інших місцях компактного проживання.

Безумовно, ці чи схожі плани, що гарантуватимуть тривалий мир в Україні та Європі, можуть здійснитися лише за основної стратегічної умови: якщо війна за незалежність приведе до логічного завершення процесу, розпочатого ще в 1991-му, до об'єднання влади і народу національною ідеєю, до трансформації багато в чому ще й досі слабкої, неоколоніальної «держави Україна» в українську національну державу (Українську Соборну Самостійну Державу в українській політичній філософії). Лише така національна держава із системою національного народовладдя може бути по-справжньому сильною, захистити всі національні інтереси українців, забезпечити стабільний розвиток української нації та всіх громадян України, знайти справді надійних і сильних союзників й унеможливити будь-які спроби зазіхати на територіальну цілісність та суверенітет. Ключовим елементом будь-якого безпекового союзу для України може бути лише сама Україна. Сильна й переможна Україна, котра здатна нейтралізувати причини можливих війн.

[20] Франція та Німеччина озброїли Росію на 273 мільйони євро після 2014 року в обхід санкцій. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/04/23/7341639/

Інформація про автора:
Іванишин Петро Васильович,
доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри української літератури та теорії літератури
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
24,вул. Івана Франка, м. Дрогобич, 82100, Україна

Information about the author:
Ivanyshyn Petro Vasylyovych,
PhD hab. (Philology), Professor,
Head of the Department of Ukrainian Literature and Theory of Literature
Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University

DOI

КРІЗЬ ПРИЗМУ БОРОТЬБИ ЗА ІДЕНТИЧНІСТЬ: УКРАЇНО-РОСІЙСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XXI СТОЛІТТЯ

Калуга В. Ф., Коляда О. В.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Соціальні потрясіння, серед яких чільне місце належить війні, окрім іншого, виступають, як правило, потужним каталізатором щодо перегляду сторонами відкритого конфлікту своїх пріоритетів, ієрархії цінностей, світогляду тощо. При цьому результати війни значною мірою залежать саме від згаданого перегляду. Відтак, результати війни Росії проти України великою мірою для залучених в конфлікт сторін, якими насамперед є українці та Україна загалом, визначатиметься, швидше за все, станом самих українців, їх інтегрованими в єдине цілями та пріоритетами. Чи не найкраще особливості згаданої інтеграції як і можливі тенденції щодо перегляду представниками української спільноти світоглядних установок, складу їх мотиваційної системи тощо можливо прослідкувати, виходячи з осмислення особливостей колективної, а отже і індивідуальної ідентичності української спільноти та населення України відповідно.

Очевидно, згаданий щойно підхід має певну ***новизну*** на фоні численних досліджень, зокрема національної ідентичності, проблем соціокультурної інтеграції громадян України в єдину спільноту, питань щодо ставлення українських громадян до інтеграції у регіональні і світові різного роду організації та утворення тощо; як і на фоні досліджень місця та ролі України у світовій політиці, особливостей її взаємодії із суб'єктами світової політики, як державами, зокрема Російською Федерацією, так і міжнародними організаціями та інститутами, зрештою ставлення до російської агресії та поствоєнного майбутнього України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. В основу формування міркувань про ідентичність та її прояви чи складові покладені дослідження Вітторіо Гесле (Vittorio Hösle) в розрізі проблеми сучасної кризи індивідуальної та колективної ідентичності, Бірджіт Мейр (Birgit Meyer) та Пітера Гешієра (Peter Geschiere) в розрізі трансформації ідентичності з огляду на процеси глобалізації, Доріан Кондо (Dorinne Kondo) та Жанет Гайд (Janet Hyde) в розрізі аналізу проявів та складових ідентичності. Щодо осмислення особливостей національної ідентичності були залучені міркування таких дослідників, як Марека Палюха в розрізі аналізу співвідношення громадянської відповідальності, патріотизму та індивідуальної ідентичності; Лариси Нагорної в розрізі виховання національної ідентичності, дієвих методів актуалізації відчуття патріотизму; Миколи Козловця в розрізі стійкості національної ідентичності на фоні посилення тенденцій нівелювання ключових соціокультурних відмінностей між народами, Віктора Набруска в розрізі взаємозв'язку цінностей та ідентичності. Дослідження Богдана Івасенка, Юрія Фігурного, Михайла Вівчарика, Михайла Степика та інших мислителів дали поштовх подальшому осмисленню особливостей та відмінностей між феноменами нації, етносу, народу.

Щодо ймовірних витоків нинішньої відкритої агресії Росії проти України інформативною виявилося наукові дослідження Тараса Возняка та Григорія Лещенка. Своєю чергою суть та особливості перебігу численних конфліктів, як підставою для осмислення особливостей нинішньої війни на теренах України, у своєму дослідження розкрила Наталя Іщенко. Особливості інформаційної війни, а отже і війни за прихильність та «душі» населення осмислено зокрема в роботі Олени Ауліної.

Природно, авторські міркування були б принципово не можливими без знайомства з ідеями представників німецької класичної філософії, особливо Іммануїла Канта, фундаментальною онтологією Мартіна Гайдеггера, політичною філософією Ганни Арендт та цілої плеяди зарубіжних і вітчизняних філософів.

Напрями наукового дослідження, що не знайшли свого відображення в роботах науковців. Попри те, що феномен ідентичності, особливо в ракурсі національної виокремленості, а з іншого боку феномен війни, у т.ч. у ракурсі відкритої агресії Росії стосовно України є предметами численних досліджень та поточних аналізів, з поля зору, як правило, упускається, по-перше, ірраціональна складова ідентичності, особливо колективної як чогось більшого, аніж сума (середнє статистичне) усвідомлень; по-друге, суть війни як фактору світової політики, котрому відповідає певне функціональне навантаження, у т.ч. і щодо колективної ідентичності; по-третє, взаємозв'язок між станом спільноти, наразі української, зумовлений, окрім іншого, особливостями колективної ідентичності, та особливостями перебігу і прогнозованими резуль-

татами соціального потрясіння, в даному випадку війни, що розгорнулася, на теренах України.

Тож, оскільки саме філософія формує первинне коло розуміння чого б то було, його природи, функціонального навантаження, причин прояву абощо, то звернення саме до філософії, зокрема в контексті ідентичності, неодмінно сприятиме проливанню додаткового світла на будь-яку тему, обрану для осмислення. В такому разі погляд на війну Росії проти України, осмислення можливих варіантів її завершення через згадану щойно призму, окрім іншого, дозволить помітити додаткові ресурси або засоби для досягнення бажаного, в іншому випадку пом'якшення або відведення небажаного результату.

Формулювання цілей (постановка завдання). Мета даної роботи полягає в тому, аби розкрити функціональне навантаження ідентичності українця та України як ключового фактору, який поряд з іншими факторами визначає особливості перебігу та наслідки по завершенні відкритої агресії Росії проти України, започаткованої подіями, пов'язаними з анексією Криму у 2014 році, що переросла у повномасштабну війну 24 лютого 2022 року. Щодо наслідків війни, то вони передбачають усю ймовірну суму обставин і умов, перед якими постане Україна після припинення війни, у т.ч. і її потенціал інтегруватися у різного роду організації, можливість утвердитися як дійсно суверенний суб'єкт світової політики, розвинути економічний та науково-технічний потенціали до рівня провідних країн світу, сформувати та підтримувати сприятливе для дійсно всебічного і гармонійного виховання і розвитку українця соціокультурне середовище тощо.

У розрізі сформованої мети передбачається реалізація низки ***завдань***:

• визначитися із функціональним навантаженням феномену ідентичності людини в її існуванні та активності; визначитися із функціональним навантаженням феномену ідентичності людини в її існуванні та активності;

• прослідкувати зв'язок поміж собою проявів ідентичності людини та/або її складових з прицілом на їх потенціал містити в собі такий атрибут як «українськість»;

• проаналізувати зв'язок проявів ідентичності із відповідними ключовими цінностями, які сповідує представник спільноти, таким чином встановивши його ключові пріоритети або очікування, у т.ч. і щодо результатів та наслідків війни;

• осмислити особливості суб'єктів колективної ідентичності, у т.ч. з огляду на їх функціональне навантаження в бутті людини як середовища становлення та самореалізації індивіда, особи, особистості та індивідуальності;

• визначитися з функціональним навантаженням війни у розрізі світової політики, таким чином окресливши ключові виклики, перед якими постала Україна та українці, а з іншого боку Росія та її населення, у т.ч. і щодо переосмислення колективної, а в її фарватері індивідуальної ідентичності;

продемонструвати зв'язок поміж нинішнім становищем та ймовірними перспективами України по завершенні війни і рівнем усвідомлення та прийняття громадянами України індивідуальної/колективної ідентичності.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

1. У фокусі (само)усвідомлення

Попри практично невпинну опосередковану апеляцію до ідентичності українця на практиці виявляється, що не існує жодних загальновизнаних визначень, ким саме є українець та яких саме особливих якостей він є носій. Те ж саме, до речі, стосується ідентичності України, яка навіть не представлена національною ідеєю на противагу тій же таки Росії, що об'єднана навколо ідеї «русского мира», або США як П'ємонту світової демократії та простору втілення американської мрії, відповідно до якої кожен американець може стати президентом США. Своєю чергою невизначеність щодо ідентичності українця робить останнього екзистенціально вразливим вже хоча б тому, що, дослухаючись до вивірених гіркою долею тих же таки українців, як і багатьох інших етносів міркувань П.А. Столипіна: «Народ, котрий не вирізняється національною самосвідомістю, є навоз, на якому виростають інші народи». Тобто позбавлений певності щодо власної ідентичності представник спільноти помітно ризикує, образно кажучи, опинитися на узбіччі, так званого, історичного поступу та/або цивілізації. Останнє означає, що маси без стійкої колективної (природно-групової) ідентичності приречені реалізувати чужі проекти стосовно себе, замість того, аби реалізувати свої проекти стосовно себе. Тобто затрачати левову частку енергії і ресурсів, не лише, так званих духовних чи творчих, а й вітальних на розвиток чужого культурного простору, тримаючись нав'язаних ідеології, традицій, ієрархії цінностей тощо; примусово чи добровільно дбати про добробут інших; розбудову соціокультурного простору «господарів» і т.п. Таким чином, представники спільноти, позбавлені, цілком чи частково, власної колективної ідентичності суттєво втрачають як на матеріальному (побутовому), так і на духовному рівнях. При цьому індивідуальна ідентичність, будучи не лише дотичною, але й, по-суті, обумовленою колективною ідентичністю, також опиняється під тиском деформуючих соціокультурних сил і обставин, за яких себе віднаходить індивід. Тож ефективне або щонайменше задовільне розв'язання питань безпеки і добробуту

як базових вітальних, самореалізації і визнання як ключових соціокультурних, честі та гідності як вищих духовних принципово не можливе без чіткого прояснення проблеми ідентичності, зокрема колективної.

Що ж до українців, то питання колективної ідентичності, м'яко кажучи, відверто затерте аж до такої міри, що українці практично відлучені від свого міфічно-онтологічного коріння, цілком або частково позбавлені численних атрибутів власної ідентичності, у т.ч. прабатьківської віри, традицій, історії, а також української за духом і кровною (генетичною) приналежністю еліти. Останнє, окрім іншого, дає підстави зацікавленим сторонам, ті й же таки владній еліті Росії і не лише їй, ставити під сумнів правомірність існування України, право на її суверенітет, власну культуру тощо. Більше того, повчати або й диктувати, зокрема кого шанувати як національного героя (до прикладу, «гаряча» проблема пошанування Степана Бендери, бійців ОУН-УПА тощо), а кого піддати забуттю чи й паплюжити, кому і як поступитися економічними вигодами та ресурсами, які порядки та лад сповідувати абощо. І понад те вчиняти агресивні дії аж до розв'язання війни. Яскравим і очевидним прикладом тому є події останнього часу, пов'язані з Україно-Російським протистоянням, який, окрім іншого, можна охарактеризувати як черговий етап боротьби України та українців за свою ідентичність, хоча на поточний момент подібним чином питання ставиться чи не в останню чергу. Тобто проблема ідентичності України та українця/українців – цілеспрямовано чи несвідомо ще належить осмислити – вперто відсувається глибоко на задній план як щось вторинне і похідне від того ж таки суверенітету або державності, територіальної цілісності та економічної стабільності, добробуту і безпеки, інших соціокультурних та вітальних факторів або вигод. Таким чином стає помітним онтологічне перекручування: відбувається штучне переміщення причини і наслідку: віз – добробут та безпека індивіда (населення), опинився поперед коня – індивідуальної та колективної ідентичності. Відповідно не духовність управляє тілесним, а тілесне диктує духовному. По-суті, така ситуація притаманна домашній худобі, яка виявляє себе в розпорядженні господаря, кориться йому заради отримання належного догляду.

Останнє, звісно, не означає, що немає серед українців тих, хто у той чи інший спосіб буквально бився або продовжує битися над проблемою збереження або обстоювання ідентичності України та українців, а отже і власної честі та гідності, часто вступаючи у відкритий конфлікт з громадською думкою, у т.ч. шляхом піддавання критиці системних стереотипів, а також домінантних здебільшого, так званих, наукових, а, по-суті, ідеологічно забарвлених теорій, що найчастіше спираються на сфабриковані факти на догоду «сильним світу цього», особливо це стосується світової та історії[1] України, теорії права і держави тощо; наражаючи себе на небезпеку щонайменше остракізму, а часто й фізичного катування чи усунення, як це було, приміром, з представниками державотворчих та мистецьких кіл у першій чверті XX століття, руху шестидесятників абощо.

2. Ідентичність як точка відліку

Проблема ідентичності, очевидно, така ж давня, образно кажучи, як і сам світ. І все ж, з одного боку, певне уявлення про що б то було, на разі про ідентичність можна сформувати шляхом осмислення її різних проявів та ракурсів. Зокрема прийнято розрізняти математичний та філософський підходи. Коли ж поняття ідентичності звузити до ідентичності людини, то тут вже з'являється значно більше варіацій. Зокрема чи не найпопулярніше в англомовному середовищі науково-довідкове видання «Британіка» (Encyclopedia Britannica) пропонує, окрім інших, розрізняти персональну, соціальну, гендерну, релігійну ідентичності[2]. Разом з тим, очевидно, в переліку не вистачає щонайменше окремо виділеної етнічної ідентичності, тим більше, що без останнього ракурсу навряд чи можна належним чином визначитися з тим, хто ж такий українець, росіянин, іудей чи ескімос.

Проте в обраному руслі до виділення проявів ідентичності людини можна підійти також альтернативним чином. Основою під виділення складових ідентичності може послугувати, так би мовити, структура людини – умовне виділення та комбінування складових (елементів) системи «Людина» (мал. 1).

Відповідно найпростіший підхід до розрізнення проявів ідентичності полягає у виділенні групової та індивідуальної ідентичності. Проте згаданий підхід надто малоінформативний сам по-собі, якщо не вдатися до масштабного водночас системного осмислення суті стійких природних груп, «структури» людини, а також середовища перманентного буття людини, себто культури. Тож, значно глибше уявлення про ідентичність людини, а отже і її ресурси та можливості, більше того – покликання, можна сформувати, виділяючи *фізичну ідентичність* – асоціація індивіда з його фізичними даними та параметрами, у т.ч. статевими; *базову групову ідентичність* – асоціація індивіда з особливостями природної групи, зокрема етнічної (расової), до якої він належить; *поведінкову ідентичність* – асоціація особи з її запитами (бажаннями), моделями поведінки, у т.ч. сексуальними преференціями; *базову*

[1] Балабуха Андрей. Когда врут учебники истории. Прошлое, которого не было. Москва : Яуза, Эксмо, 2005. 342 с. С. 5. (Там само)

[2] URL: https://www.britannica.com/search?query=identity

Мал. 1. Структурно-функціональні елементи людини відповідно до комбінації розуміння суті людини в межах східних традицій, Платонівського та Аристотелевого вчення про душу і сучасних уявлень про функціональні властивості людського організму та свідомості

колективну ідентичність – асоціація особи з соціальним оточенням та середовищем, до якого вона належить, а також місцем та роллю у спільноті, у т.ч. сексуальними орієнтирами; *особистісну ідентичність* – асоціація особистості з ієрархією цінностей, соціальними та духовними орієнтирами і преференціями, у т.ч. сексуальними смаками; *діяльнісну ідентичність* – асоціація індивідуальності з її досягненнями, намірами, впливом на інших та оточуючий світ, у т.ч. партикулярними проектами; *творчу ідентичність* – асоціація індивідуальності з її талантами, у т.ч. глобальними проектами, з рівнем її (духовної) досконалості. Принаймні згаданий підхід дає можливість прослідкувати як «нарощується» чи «приростає» ідентичність та настільки вона, умовно кажучи, повна або на якому етапові існування конкретної людини зупинилося «зростання» її ідентичності або зазнало суттєвих втрат.

Такими етапами, хай і досить умовно, однак показово можна вважати, по-перше, *індивід* – одинично виокремлений представник біологічного виду Homo Sapiens; по-друге, *особа* – носій та реалізатор необхідної і достатньої системи моделей реакцій на звичні умови та обставини, здатний усвідомлювати та контролювати свою поведінку; *особистість* – діяч, активність якого спирається на довільне співвіднесення преференцій чи намірів з ієрархією цінностей; *індивідуальність* – носій унікальних рис та якостей, точніше репрезентант певних якостей людини у максимальному їх прояві. При цьому індивідуальність не завжди може бути особистістю або й навіть особою, адже бувають соціально неадаптивні або мало адаптивні носії і реалізатори яскраво вираженого таланту. До прикладу, божевільні, тобто, умовно кажучи, позбавлені здорового глузду («В якості механізму, що забезпечує порозуміння між членами спільноти, створюючи спільну платформу для обміну міркуваннями, вслід за Кантом, Г. Арендт визначає здоровий глузд (sensus communis). Вона виходить з кантівської тези про те, що суб'єктивний принцип, який лише через відчуття, а не через поняття, однак на рівні всезагальної значущості визначає, що подобається і що не подобається»)[3] представники роду людського, які, окрім іншого, відзначаються неймовірною проникливістю щодо потоку подій чи суті або становища конкретної людини чи спільноти.

Ще одним фактором для розрізнення проявів ідентичності може послугувати механізм (спосіб), за допомогою якого конкретною людиною власна ідентичність схоплюється та/або фіксується. Якщо за посередництва розуміння – то таку ідентичність можна позначити як рефлексована, а коли за посередництва відчуття – схоплювана. Справа в тому, що до запуску внутрішнього діалогу – ключового посередника в соціальному середовищі, який уможливлює всяке розуміння та комунікацію у звичному її інтерпретації, новонароджена людина себе, свою осібність неодмінно фіксує на рівні відчуттів. Ця здатність фіксації себе на рівні відчуттів не зникає впродовж всього існування людини, однак з розвитком другої сигнальної системи за Павловим поступово витісняється настільки, що трансформується в такий собі рудимент. Згаданий факт, між іншим, грає суттєву роль в бутті людини, особливо, що стосується її колективного буття.

Подібне «розчленування» ідентичності конкретної людини дозволяє, по-перше, встановити джерело притаманної їй, людині, внутрішньої напруги, оскільки в основі згаданого джерела, як правило, є таке собі перманентне «тертя» між проявами ідентичності, спричинене їх, проявів, певною несумісністю чи конфронтацією; по-друге, прослідкувати в яких проявах ідентичності та як саме інтегровано українськість. При цьому українськість як властивість людини бути українцем, по-суті, є атрибутом українця аналогічно тому, як, наприклад, дерев'яність є атрибутом дерева: «…Ти можеш обтесати колоду як хочеш, але властивості дерева в ній залишаться», – каже китайська мудрість. Щось подібне у такому разі можна сказати про українця чи українку: яка б доля його/її спіткала, українськість залишиться його/її неспростовною властивістю.

[3] Калуга, В.Ф. В пошуках шляху із пастки утилітарного світу : ірраціональні чинники облаштування спільного світу як альтернатива засиллю приватного інтересу та надуманого раціоналізму. К. : Міленіум. 2008. 162 с. С. 135.

Та все ж чи не найпродуктивнішим підходом з огляду хоча б на обмеженість пізнавальних спроможностей людини є функціональний підхід**[4]

– встановлення та осмислення місця і ролі та/або функції чого б чи кого б то було в існуванні та/або активності суб'єкта, котрий постає чи ставить перед собою відповідне питання. Відтак в розрізі функціонального підходу про ідентичність людини зокрема можна сказати, що вона є «…дечим, що запобігає чи врівноважує як природні процеси ентропії, так і соціальні процеси змасовлення, таким чином забезпечуючи онтологічну цілісність, екзистенційну тягліть та есенційну тотожність самій собі кожної без винятку людини, якого б рівня розвитку і досконалості та була»[5]. І далі «…набувши стійкого стану тотального усвідомлення або, як би сказав Гайдеґґер, тотальної концентрації на «тут і тепер», так ніби поставши перед власною смертю, людина відкриває для себе цілковиту самоідентичність – всі варіанти ідентичності як щось абсолютно інтегроване, цілісне і нероздільне. При цьому самоідентичність виявляється певною, так би мовити, точкою змикання буття і свідомості на рівні окремого індивіда, пусковим механізмом екзистенції, що характеризується перманентним усвідомленим вибором, підтвердженням вибору і прийняттям відповідальності за вчинений вибір»[6].

Зрештою, з огляду на вище сказане, як і на численні щонайбільше частково успішні спроби встановити чим же є ідентичність чого б то було, наводить на думку, що ідентичність принципово не може бути виявлена та/або встановлена як щось стійке і незмінне, тобто як певний базовий структурний елемент буття, своєрідна «корпускула» екзистенції. За аналогією з наявним станом справ у сфері фізики елементарних частинок, відповідно до якого більшість вчених дослідників сходяться на тому, що наночастинки мають властивість невпинно змінюватися, трансформуючись одна в іншу, прояви ідентичності, а отже і сама ідентичність є також, швидше за все, постійно мінливими. При цьому мінливість не тільки не призводить до підриву стійкості, але й навпаки є механізмом підтримання перманентної стійкості ідентичності. Інакше кажучи, встановити строгі межі, наприклад, між груповою, колективною, індивідуальною, усвідомленою, схопленою абощо ідентичністю принципово не можливо, оскільки кожен із проявів ідентичності є підставою і причиною для існування інших проявів.

Міркування подібним чином, окрім іншого, наводять на думку про те, що актуалізація питання про ідентичність завжди пов'язана з постанням суб'єкта, котрий ставить питання про ідентичність чого б то було, зокрема про власну ідентичність, перед екзистенціальними викликами аж до загрози власному існуванню. Як і навпаки, *екзистенціальні виклики, особливо загроза власному існуванню спонукає суб'єкта – індивіда чи спільноту – глибоко замислитися над питанням власної ідентичності*. А коли так, то яким буде не лише завершення нинішнього протистояння Росія-Україна, а й подальша доля України значною мірою залежитиме від того, як швидко набереться та утвердиться у своєму покликанні критична маса тих, хто безапеляційно ідентифікує (водночас розуміє і відчуває) себе українцем/українкою, хто сприймає Україну як щось цілісне, значно більше аніж суму її усіх проявів, зокрема як держава, країна, культурне утворення тощо.

При цьому ідентифікація себе українцем автоматично передбачає, що українськість, тобто приналежність до українства, є значно вищою цінністю, аніж добробут та безпека, процвітання України ставиться вище за меркантильні інтереси. Тобто бути дійсно українцем та бути представником української спільноти та/або громадянином України не є одним і тим же. Між тим, як показує поступ з моменту проголошення незалежності, левова частка населення України схильна віддавати перевагу добробуту та безпеці у порівнянні з відданістю духу українства. Очевидно, своєрідним символом «поклоніння» приземленим цінностям є твердження «какая разница», початково сформоване щодо вибору мови спілкування в Україні.

На виписаному вище екзистенціальному фоні можна дійти висновку, що відкрита агресія Росії як колективного утворення проти України стала практично вимушеним логічним продовженням спроб утримати Україну щонайменше у фарватері власних інтересів з огляду на те, що попередня латентна агресія щодо українського населення, особливо, що стосується сходу та півдня України, у прагненні нав'язати російську ідентичність значною мірою виявилася проваленою. Не спрацювала бажаним чином апеляція ані щодо вигаданого спільного походження – ідея братності народів, де першість нібито волею історії належить «просунутому» російському, ані до спільності мови, ані до вірних Московському патріархату. Таким чином нав'язувана за допомогою ЗМІ, церкви, агентів впливу на громадську думку тощо російська ідентичність виявилася, умовно кажучи, менш цікавою для українського обивателя, аніж ті ж таки безпека і добробут. Відтак схід та південь України стали ключовим плацдармом боротьби

** Функціональний підхід суголосний, наприклад Гайдеггеровому баченню способу встановлення «робочої» суті чого б то було: «Доповнивши сенсибельні якості речі ціннісними предикатами, ми могли б доконечно визначити практичну річ, тобто річ, як вона першопочатково виявляє себе в світі»

[4] Хайдеггер М. Пролегомены к истории понятия времени. Томск: Водолей. 1998. 383 с. С. 190.

[5] Калуга В.Ф. Ідентичність та самоідентичність в соціальному бутті людини: від конфлікту до єднання. Ніжин: Видавець – ПП Лисенко М.М. 2014. 412 с. С. 6.

[6] Там само. С. 8.

за вплив на населення і, як наслідок, ареною затяжних бойових дій. При цьому саме населення зазнає явних, у т.ч. непоправних збитків. Очевидно, у такий спосіб саме життя стимулює нинішніх громадян України вкотре замислитися над власними цінностями, преференціями та ідеалами як і над власною ідентичністю: ким вони все таки є, чого в дійсності прагнуть. Принаймні принцип: кожен має рівно стільки і саме те, на що заслуговує, дозволяє сформувати хай непевне, але все ж уявлення про справедливість, та створює підстави для перегляду особою власних установок, ієрархії цінностей тощо.

3. Групова ідентичність як об'єкт маніпуляцій

Безумовно світ, як його усвідомлює собі сучасна людина, сповнений випробувань та постійних загроз. Різного роду соціальні потрясіння, у т. ч. війни є його невід'ємним елементом, попри романтичні сподівання і припущення або утопічні теорії тощо, вже хоча б з огляду на функціональне навантаження «війни» поряд з іншими факторами світової політики, про які детальніше мова піде пізніше. Відтак час-від-часу стає надактуальним питанням колективної ідентичності, зокрема для українців. А далі виникає дилема, до якого саме поняття варто вдатися, аби констатувати чи, навпаки, підняти питання щодо колективної ідентичності українців: народ, нація, етнос, населення абощо?

У переважній більшості у поточному відомосному***[7] обігові згадані поняття, як правило, вживаються як синоніми. Однак подібний, очевидно, системно стимульований поверховий підхід до визначеності з суб'єктом колективної ідентичності приховує у собі, окрім іншого, потужний факт маніпулювання як індивідами, так і масами з відповідними наслідками аж до розпалювання затяжних кровопролитних війн, вчинення геноциду абощо. Безумовно, для прояснення щойно згаданого факту насамперед слід вдатися до встановлення, чим же є той чи інший суб'єкт колективної ідентичності та настільки він внутрішньо інтегрований і стійкий до трансформаційних (часто руйнівних) процесів, притаманних навколишньому світові.

Відповідно, коли мова заходить про населення, то його представники об'єднані спільною територією проживання, як правило, з чітко встановленими ландшафтом чи соціально-політичною волею кордонами. До інших об'єднавчих моментів хіба що можна додати спільні умови проживання, зумовлені природним середовищем, кліматичними умовами тощо. Таке утворення є радше стихійним, аніж стійким природним. Як наслідок, воно не може виступати повноцінним суб'єктом ідентичності. Тоді як, етнос, на противагу населенню, найпевніше є внутрішньо найінтегрованішим різновидом стійкої природної групи****, оскільки існування та життєдіяльність етносу перш за все забезпечується завдяки функціонуванню інтегрованого посередника*****, елементами якого неодмінно є автентичні мова та календар, традиції та обряди, побут та архітектура, тощо (йдеться про їх унікальні особливості на рівні етнічної культури), тобто такі, що, окрім іншого, найповніше та максимально адекватно фіксують і відображають особливості природного середовища помешкання спільноти, стаючи механізмом її пристосування та взаємодії з навколишнім середовищем.

Між тим, у відомосному просторі «Ойкумени» системно як альтернативних до поняття «етнос» стимулюється вживання понять «нація» та «народ». При цьому, якщо феномен нації все ще зберігає певні рештки автентичності, попри те, що, по-суті, є спільнотою соціальних атомів, зокрема у контексті соціометрії Джорджа Морено, об'єднаною насамперед на основі низки раціональних, себто вторинних до ірраціональних, чинників, зокрема досягнення колективної системної вигоди, підтримання колективної стабільної безпеки абощо, то феномен народу є нічим іншим як прив'язаним до певної території населенням, що паралельно (територія та населення) віддані та/або перебувають під управлінням того чи іншого суверена. Останній право на владу нібито отримує або волею божою (так зване, провидіння), або волею того ж таки народу (так звана, демократія). Сувереном, точніше сказати, остаточним «соціальним бенефіціаром» у такому разі виступає далеко не уряд, а, наприклад, групи впливу, привнесені, значно рідше інтегровані у спільноту, котрі сконцентрували у своїх руках володіння, управління та розпорядження, так званими, національними ресурсами. Представники цих груп, між іншим, найчастіше виявляються етнічно несумісними з корінним етносом, як несумісними і з, так званими, національними інтересами, тобто інтегрованими чинниками колективного добробуту і безпеки.

*** Відомості є лише одним із трьох різновидів інформації, дотичних, але принципово не зводжуваних один до іншого, а саме: глибинної інформації, соціально значимої інформації (відомості) та цифрової (і електронної) інформації. «Йдеться про повідомлення, передані будь-яким зрозумілим у кінцевому варіанті людині кодом, що містять у собі відомості про предмет пізнавальної цікавості».

[7] Калуга В.Ф. Міжнародна інформація у професійній діяльності : навчальний посібник. Київ : НУБіП України, 2020. 188 с. С. 10.

**** З огляду на потужну хвилю глобалізації нової доби системному перманентному «розмиванню» з прицілом на знищення або «декоратизацію» піддається етнос як ***стійка природна група*** – фактично ключовий суб'єкт культури, що за своїм функціональним навантаженням є необхідною і достатньою умовою та обставиною прояву множинного начала людини.

***** Посередник – явище, котре забезпечує встановлення та підтримання водночас спільності і відмінності.

Таким чином, поряд з іншими, постає низка питань. Зокрема, хто чи що є засновником груп впливу в межах спільнот, як і людства загалом, та яка їх функція? Які групи чи страти спільноти є не просто носієм, але, образно кажучи, оберегом ідентичності? При цьому з огляду на розрізнення кількох групових суб'єктів, очевидно, з ними співвідносяться відповідні колективні ідентичності: населення – ситуативна ідентичність; народ – примусова або нав'язана; нація – договірна; етнос – глибинна або природна. А якщо так, то найбільше маніпулювання зазнає ситуативна ідентичність і в такому разі населення. Найстійкішим до маніпулювання є глибинна або природна ідентичність, а отже і етнос. Чи не тому саме, виглядає так, що в руслі невпинної глобалізації, найбільшого удару зазнає етнос, який провокують (організовують) групи впливу за посередництва прихованих або й відкритих методів, у т.ч. шляхом стимулювання соціальних потрясінь, а можливо й провокування природних потрясінь з огляду на сучасні, доступні групам впливу під прикриттям держав технології, аби звести стійку природну групу до рівня населення і таким чином зробити цілком контрольованою. Водночас людина на рівні населення автоматично зводиться до статусу витратного матеріалу. Таким «матеріалом» розпоряджаються або використовують винятково задля досягнення певних цілей чи реалізації певної мети. Звісно, подібне використання або «споживання» посередньої людини як витратного матеріалу, як правило, досить вдало маскується, у т.ч. за допомогою апеляції до прагматизму* чи романтизму**, чому яскравим свідченням є зокрема нинішня війна на території України, до якої залучена далеко не лише сама Україна та українці, з іншого боку, РФ та її громадяни, а й різним чином представники інших природних груп, центри світового впливу тощо. У даному ракурсі досить показовим є вислів, авторство якого приписують Фрідріху II Великому: «Якби наші солдати розуміли із-за чого ми воюємо, не можливо було б вести жодної війни».

4. Суть війни крізь призму ідентичності

Нинішні події в Україні як і будь-які інші є невід'ємною частиною світової політики, а не суто локальним конфліктом абощо, як те намагаються видати відповідні зацікавлені суб'єкти або схильні інтерпретувати заангажовані маси. В даному питанні каменем спотикання насамперед є трактування світової політики. Зокрема, «феномен світової політики можна розглядати в двох ключових, тобто таких, до яких зводяться всі решта, ракурсах. З позицій ситуативно-механічного сприйняття або соціального атомізму світова політика є «продуктом» сукупної активності суб'єктів міжнародних відносин та права, а отже вторинним явищем стосовно інших видів соціально-політичної активності суб'єктів: спільнот, окремих індивідів та організацій, похідною щодо суб'єктів, зумовленою їх природою. Навпаки, осмислюючи суть світової політики в контексті холізму, можна помітити, що світова політика є певним первинним «проектом», елементи якого з тих чи інших причин реалізує той чи інший суб'єкт світової політики, вимушено чи добровільно, в іншому випадку, усвідомлюючи своє покликання або залишаючись в полоні власного невігластва, вважаючи, що є суверенним проявом існування, тобто «політичним атомом»[8].

Відтак з позицій холістичного підходу до трактування світової політики, остання є «…інтегративним феноменом буття людства, що визначає особливості його існування та (історичного) поступу або, образно кажучи, такою собі дорожньою картою, авторство якої навряд чи можливо встановити на рівні з тим, як і не можливо встановити ані зміст існування людства, ані його походження, попри численні версії, у т.ч. креаційні, еволюціоністські абощо»[9]. При цьому, так би мовити, в рух світову політику приводить взаємодія двох взаємоурівноважених тенденцій, щоб не сказати сил: «…тяжіння до глобальної уніфікації (хаос) та тяжіння до індивідуалізації (космос) відповідно. При цьому, глобалізація передбачає розширення, уніфікацію, розчинення, зрештою соціальну ентропію – руйнування або ж стирання всяких меж і відмінностей в лоні єдиної системи. Індивідуалізація навпаки супроводжується виокремленням, локалізацією, персоналізацією, протиставленням»[10].

Згадана взаємодія/протидія глобалізації/індивідуалізації в бутті людства реалізується за посередництва п'ятьох антропогенного характеру факторів, а саме: війни (соціальних потрясінь), торгівлі, техноло-

* Прагматизм – схильність людини-маси та/або опосередкованої істоти до акцентуації на вигоді, тобто очікуваній властивості чого б то було задовольнити ті чи інші потреби або інтереси.

** Романтизм – схильність людини-маси акцентуватися на «душевних пориваннях». Мова йде про своєрідні стани і переживання людини, природа яких не те щоб не досліджена, а принципово незбагненна, котрі виступають пусковим механізмом для активності та базисом для світогляду, принаймні певних стійких переконань. Тому романтизм асоціюється з ірраціоналізмом, це якщо очима освіченої частини мас, або з «високими цінностями», змістовне наповнення яких віддано на відкуп домінантним, умовно кажучи, ідеологічним доктринам. Зокрема, якщо йдеться про РФ, то такою провідною доктриною є «русский мир».

[8] Калуга В.Ф. Основи світової політики: навчальний посібник. К.: Редакційно-видавничий відділ НУБіП України, 2018. 132 с. С. 34.

[9] Калуга В.Ф. Функціональний підхід до розуміння суті світової політики та її ключових факторів як механізм поглибленого освоєння предмету дослідницької цікавості. *Університет і лідерство*. 2021. № 2 (12). С. 64-69.

[10] Там само.

гій (і техніки), релігії, а також мистецтва (і майстерності) як своєрідного, базового щодо решти чотирьох фактору. При цьому ключове функціональне навантаження фактору війни полягає в переміщенні та змішуванні/розмежуванні. Даний фактор приводить у рух суб'єкти культури, переміщуючи, зіштовхуючи та змішуючи їх поміж собою, або навпаки, відділяючи один від одного шляхом розривання сформованих зв'язків та спростування відповідних асоціацій. Тож тяжіння до нав'язування кабальних з боку Росії щодо України та розривання з боку України щодо Росії зв'язків, є підгрунтям нинішньої агресії Росії проти України як певних структурованих колективних суб'єктів. Росія вкотре намагається поглинути Україну, розчинити українців серед різноликої маси «в'язниці народів», попередньо позбавивши їх національної, а слідом за нею й етнічної ідентичності, паралельно присвоюючи собі історію Київської русі як основу власної ідентичності, видаючи саме Московію, а далі Російську імперію спадкоємницею і правонаступницею Русі. Тоді як, для значної частини українців, хоча важко сказати чи таки набирається критична маса, актуальним стало питання тієї ж таки національної або й етнічної ідентичності. Тобто в України та для українців з'явився черговий шанс утвердитися у власній насамперед національній ідентичності. І якщо цей шанс вдасться зреалізувати повною мірою, то Росія і, як наслідок, народ/народи Росії гостро постануть перед питанням власної національної, а далі й етнічної ідентичності. А це означає, що Росія і її народ/народи увійдуть в стан соціально-політичної та культурної турбулентності, котрий, швидше за все, в середньостроковій перспективі призведе до розпаду нинішньої федерації (РФ), а, по-суті, імперії на низку етнічних та/або національних ідентичностей, серед яких виокремиться також Московія як стрижень нинішньої РФ та своєрідний магніт, до якого «прилипли» у свій час величезні території та численні етноси.

Висновки

Чи не найсуттєвішою ознакою сучасного світового соціально-політичного і водночас культурного простору є своєрідна «невизначеність» або «невпинна грайливість», яка зводиться на системній «грі слів», а отже грі навколо змістовних наповнень понять та меседжів. Припинення такої гри, тобто буквально називання чого б то було, так би мовити, своїми іменами призвело б до радикальної трансформації як світу, так і людини, що, очевидно, є принципово неприпустимим з огляду на ситуацію сучасної людини, котра практично безповоротно відірвалася від дійсності і занурилася у світ віртуальної та/або доповненої реальності, зробивши ставку на вторинні образи і текст як джерело подразнень, таким чином піддавши рудиментації первинні відчуття.

Проте концентрація уваги на ідентичності може виявитися дієвим засобом щодо «пробудження» як індивіда, так і спільноти від, умовно кажучи, соціального анабіозу. Окрім того апеляція до ідентичності неодмінно сприятиме виявленню як фактів маніпуляції, так і суб'єктів, що вчиняють, принаймні отримують вигоду з актів маніпуляції як масами, так і спільнотами та індивідами. Щоправда залишається у такому разі відкритим питання якого роду і настільки потужними мають бути подразники, аби змусити чи спонукати як індивіда, так і спільноту таки дійсно задуматися над власною ідентичністю та зробити належні не лише висновки, а й вчинити відповідні дії.

Очевидно, нинішня відкрита агресія Росії проти України, будучи джерелом потужних страждань та втрат, виступає потужним каталізатором щодо перегляду фундаментальних основ життєдіяльності людини. І триватиме цей конфлікт до тих пір, поки не сформується критична маса навколо тієї чи іншої ієрархії цінностей. Тоді як, обрана критичною масою ієрархія цінностей, визначатиме яким саме буде результат війни. Якщо добробут і визнання виявляться ключовими цінностями, то Україна вийде з війни в статусі «додатку» до дійсних суб'єктів світової політики, швидше за все поділеною між ними. Якщо самореалізації і визнання – то Україні вдасться відстояти свою державність в межах довоєнних кордонів без Криму. В останнього буде особливий статус. Якщо ж честь та гідність – тоді на Україну чекає майбутнє щонайменше регіонального лідера. За нинішніх тенденцій найімовірнішим виглядає другий сценарій.

Інформація про авторів:

Калуга Володимир Федорович,
доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри міжнародних відносин і суспільних наук
Національний університет біоресурсів і природокористування України
15, вул. Героїв Оборони, Київ, 03041, Україна

Коляда Олег Васильович,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри германської філології та зарубіжної літератури
Житомирський державний університет імені Івана Франка
40, вул. Велика Бердичівська, Житомир, 10002, Україна

Information about the authors:

Kaluha Volodymyr Fedorovych,
Doctor of Sciences (Doctor of Philosophy),
Professor at the Department of International Relations and Social Sciences
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
15, Heroiv Oborony str., Kyiv, 03041, Ukraine

Koliada Oleh Vasylovych,
Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor at the Department of Germanic Philology and Foreign Literature
Zhytomyr Ivan Franko State University
40, Velyka Berdychivska str., Zhytomyr, 10002, Ukraine

DOI

ВІД ІСТОРИЧНОЇ ТА ДУХОВНОЇ ЄДНОСТІ «БРАТНІХ НАРОДІВ» ДО ГЕНОЦИДУ УКРАЇНЦІВ

Коваль І. В., Кисляк Л. Н.

Постановка проблеми. Безпрецедентна, ганебна війна, розпочата диктатором В. Путіним проти України, є викликом всьому демократичному цивілізованому світу в XXI столітті. Без приводу, а надуманих фальсифікованих причин, Путін ранком 24 лютого 2024 року заявив, що прийняв рішення про початок «спеціальної військової операції», метою якої є – захист людей, які протягом восьми років зазнають знущань з боку Київського режиму і для цього необхідно демілітаризувати та денацифікувати Україну, а також передати до суду тих, хто вчинив численні криваві злочини проти мирних жителів, зокрема громадян Російської Федерації.

Уже з перших днів було зрозуміло що «спецоперація» перетворилась на повномасштабну війну по знищенню Української держави та її населення.

Слід зазначити, що війна РФ проти України триває ще з осені 2013 року, сьогодні це вже другий етап цієї війни, до якої інтенсивно готувався всі ці роки Путін. З цією метою велась жорстка пропагандистська кампанія як на Заході, так і всередині країни. Кремль виділяв мільярдні кошти на масмедіа, команду своїх пропагандистів: Володимира Соловйова, Ольгу Скобеєву, Євгена Попова, Маргариту Сімоньян, Дмитра Кисельова та багатьох інших, зомбуючи власне населення, через телеканал Russia Today, її локальні версії RT UK, RT DE, RT France, RT Spanish та радіо Sputnik, відстоював свої позиції в Європі та світі, звинувачуючи українську владу у «всіх гріхах».

Вагомим є розкриття проблеми впровадження доктрини «руського міра» під егідою релігійних чинників, пропаганди «руської православної єдності», історичної ідентифікації «єдиного руського народу», колискою якої була Київська Русь, як прикриття агресії Кремля.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження вищезгаданих проблем проводиться в контексті впливу релігійно-церковних чинників. Зокрема, висвітлення цих аспектів знайшло своє відображення в працях Сергія Здіорука, Дмитра Степовика, Олександра Согана, Миколи Рибачука, Юрія Чорноморця, Андрія Юраша, Людмили Филипович, Анатолія Колодного, Дмитра Горєвого та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Однак більша частина науковців у свої працях акцентує увагу на церковно-релігійній складовій, ігноруючи справжню агресивну сутність «руського міра», не виокремлюючи справжнього змісту його втілення, тобто реваншу нової імперії, створення нового Радянського Союзу.

Не приділяється належної уваги висвітленню тенденцій зародження фашистських ідей та реваншизму в середовищі російського суспільства.

Не наголошується, що утвердження авторитарного, а тепер уже можна говорити і тоталітарного, режиму Путіна є викликом сучасному цивілізованому демократичному світу, загрозою принципам мирного співіснування держав.

Формулювання цілей. Метою є насамперед розкрити загарбницький, несправедливий характер війни Російської Федерації проти України, з порушенням всіх норм міжнародного права, міжнародних домовленостей, принципів мирного співіснування держав. Важливим є виділити проблему потурання загарбнику зі сторони країн-лідерів Європейського Союзу та країн Заходу ще від періоду анексії Криму РФ та агресії в окремих районах Донецької та Луганської областей. При належній реакції цієї війни не було б.

У дослідженні ставляться наступні завдання:

– висвітлити використання В. Путіним РПЦ та УПЦ МП тільки заради своїх імперських цілей, відродження «нового» Радянського Союзу, та пропаганди наративів на кшталт «єдиний російський народ», «руський православний мір», що є механізмом політичних маніпуляцій;

– розглянути політичні технології антиукраїнської діяльності РПЦ та її дочки – УПЦ МП у наш час в Україні;

– проаналізувати фальсифікацію історичної дійсності В. Путіним в контексті привласнення спадковості Київської Русі, київських князів як спадкоємців російської землі;

– розкрити фейкові твердження Путіна про те, що сучасна Україна – це цілком і повністю дітище радянської епохи, зокрема В. Леніна, «штучне» утворення – «анти-Росія»;

– акцентувати увагу, що сучасні меседжі «демілітаризації» та «денацифікації» нашої держави є проявами геноциду українського народу, що підтверджуються жахливими прикладами насильства російських агресорів в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зовнішня політика РФ останні два десятиліття спрямована на відновлення нового Радянського Союзу,

утвердження своєї могутності країни-лідера в геополітичному вимірі. Диктатор В. Путін використовує всі наявні пропагандистські засоби, щоб реалізувати свої амбітні плани. Для цього проводиться гібридна війна з Українською державою, просуваючи проект «руський мір». Диктатор хоче приватизувати українську історію, показати що Росія має славне історичне коріння і походження з Київської Русі. Незаперечним є факт, що спадкоємницею Київської Русі є Україна, однак з цим змиритись не може Кремль, пропагуючи історичну спорідненість трьох братніх народів: російського, українського та білоруського.

«Великий історик» В. Путін у своїй статті «Про історичну єдність росіян та українців» доводить фейк про створення Української держави В. Леніним, ігноруючи багатовікове існування українського народу[1].

Не може диктатор погодитись і з євроатлантичним вибором України, орієнтацією на європейський цивілізаційний вибір. Для Кремля існування незалежної, соборної держави – смерті подібне, заперечення історичної величі та можливості майбутнього розширення. Фальсифікація історичного минулого, використання релігійних чинників, «єдиного православного міра», проведення гібридної війни проти України, агітаційно-пропагандистські заходи – все це робиться для знищення нашої державності.

Варто звернутись до історії утворення Російської імперії. Так, можливість надання Пєтрові титулу «імператора всеросійського» було ще одним реверансом у бік московської політичної традиції та відмовою зректися давнього статусу московських правителів як самодержавців усієї Русі. Прийняття цього титулу стало сигналом повернення царів до традиції, що існувала до 1654 року і полягала у величанні себе самодержавцями всієї Русі – практики, яку облишили на користь двочленної форми, Великої та Малої Русі, а потім тричленної Великої, Малої та Білої Русі. Тепер усі Русі злилися в одну, яка розтяглася на всі нові територіальні здобутки імперії, серед яких були й прибалтійські провінції.

Традиційний термін «Русь» замінили елінізованою формою «Россия», що запропонував Петрові І Феофан Прокопович, і з чим той погодився.

Слово «Россия» звучало по-чужоземному, тож добре пасувало до також чужоземного слова «імперія», яке тепер уживали замість «царства» як офіційну назву держави. Так поряд із імператором Священної Римської імперії з'явився всеросійський імператор, чий титул був чимось новим, бо означував імперію в етнонаціональний спосіб, але в свідомості Петра мав також певні історичні паралелі. У промові з приводу прийняття титулу, виголошеній під час церемонії, Пьотр закликав підданців, аби ті, сподіваючись на мир, готувалися до війни. Прикметним тут є згадка про Візантійську імперію, і відсилання до грецької державності, зазначив американський дослідник Сергій Плохій[2].

Новий титул і форми величання сповістили вступ Росії не лише в когорту «політичних націй», а й у добу світського абсолютизму. Бо хоча з ініціативою надати новий титул виступив Святійший Синод, саме Пьотр доручив Сенату виконати це завдання. Титул ратифікувала не церква, яка коронувала та помазувала кожного нового правителя до кінця XVII століття, а світський орган влади. Пьотр зробив великий внесок у секуляризацію російської держави, скасувавши сан патріарха і беззастережно підпорядкувавши Церкву державі відповідно до Прокоповичевого «Духовного регламенту» (1721).

Із другого боку, за царювання Пєтра релігія загалом і православ'я зокрема зникають зі списку чільних ознак, які визначають російську ідентичність супроти чужоземців. Пєтрові насправді доводилося стримувати своїх вишколених у Києві ідеологів, які намагалися подавати не тільки справу Мазепи, а всю війну зі Швецією в релігійному світлі[3].

Традицію підпорядкування церкви державі відродив у XXI столітті Президент РФ В. Путін.

Наведемо кілька цікавих історичних фактів. Як вказує Анатолій Амелін Київ було засновано 482 року. Масове хрещення киян відбулося 988 року. Хрестив Русь князь Київський Володимир. Перша згадка про Москву датована 1147 роком за князя Юрія Долгорукого[4].

Самого Ю. Долгорукого, як і правнука Володимира Святославовича, поховали поблизу Києво-Печерської лаври у столиці України. Тож для північних сусідів Київ – сакральне місце[5].

Територія Київської Русі становила: в XI столітті – 800 тисяч квадратних кілометрів, у XII столітті – 1,3 млн. Назву ж «Україна» не Ленін придумав, як твердить диктатор. Перша згадка про неї в Київському літописі датована 1187 роком. І вона не має жодного відношення до «окраїни», а навпаки – у корені слова «країна» – держава.

Таким чином, порівняємо ці дві історичні дати 1187 рік – перша згадка про Україну і 1721 рік – перейменування Московської держави на Російську імперію. Різниця у століттях кидається у вічі[6].

Починаючи уже за Петра І, а особливо – за Катерини ІІ переписувалась і фальсифікувалась історія Київської держави, звеличуючи Російську імперію

[1] Путін В. Про історичну єдність росіян та українців. *Президент Росії*: веб-сайт. 12 липня 2021 року. URL: http://kremlin.ru/events/president/news/66182 (дата звернення: 20.12.2021).

[2] Плохій Сергій. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусії. Київ: Критика, 2017. С. 316-317.

[3] Там само. С. 318-318.

[4] Амелін А. Без Києва РФ – не імперія. *Галичина*. 22-28 квітня 2022 р. № 15(5625). С. 4. URL: https://galychyna.if.ua/

[5] Там само.

[6] Там само.

та ігноруючи історичну спадщину українського народу, як правонаступника Київської Русі.

В. Путін творення нового Радянського Союзу пов'язав із відродженням та реанімацією «імперії зла» в нових геополітичних реаліях.

І для цього використовується доктрина «руського міра», широкомасштабна пропагандистська кампанія як в країнах Євросоюзу, так і всередині своєї держави. Відновлення наддержави повинно мати історичне підґрунтя та міцний пропагандистський фундамент. На перепоні реалізації цих амбітних планів В. Путіна стоїть самостійна та незалежна Українська держава.

За виконання цієї доктрини взялась Російська православна церква на чолі з патріархом Кирилом. Оскільки Московський патріархат тісно пов'язаний з державними інститутами, практично підпорядкований Кремлю, то через вірян Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ МП) і реалізовувався цей проект.

За своєю суттю ідеологічна концепція «руського міра» втілюється в правовій системі Росії, як у внутрішній, так і в зовнішній політиці, і є нічим іншим як російський екстремізм, який несе загрозу регіональній та глобальній безпеці.

Концепція «руського міра» бере свій початок з часів Василія ІІІ, яку започаткував монах Філофеєм в ідеї «Москва – третій Рим». Тобто у державному і релігійному аспекті Москва є спадкоємцем Римської та Візантійської імперій. Тому російська влада має очолити християнський світ.

У сучасному тлумаченні концепція «руського міра» не пов'язана тільки з територією Росії, а й поширюється на інші держави, де існує російськомовне населення, особливо в республіках колишнього Радянського Союзу[7].

Цікавим є формування кар'єри майбутнього глави РПЦ Кирила (Володимира Гундяєва, 1946 р.н.). За сприяння КДБ уже в 27 років Кирило став ректором Ленінградської духовної академії, не маючи будь-яких наукових робіт, дияконом і священиком – у 23, єпископом – у 29 років. Але представників так званої канонічної церкви порушення канонів самим патріархом не бентежить, наголошує директор Центру релігійної безпеки Дмитро Горєвой[8].

Бажання патріарха Кирила стати геополітичним лідером, представляти православ'я поряд із лідером католиків, Папою Римським, привело його до продовження співпраці після, після розпаду Радянського Союзу, із Федеральною службою безпеки – наступниці КДБ.

Велика активність щодо України РПЦ, виявлена на початку XXI ст., характеризувалась як «багатовекторна інтервенція» на релігійному, освітньому, мовному, культурному полі, що викликало в українському громадському суспільстві до неї тривогу[9].

Меседжами РПЦ стали гасла московського православ'я: «За Русь!», «С нами Бог!», «За веру! За Отечество!»[10].

Інформаційні канали РФ, пов'язані з РПЦ пропагували тези сепаратистів, що це війна за «русский мир», війна за Новоросію, війна за свободу від фашизму[11].

Українська рада церков засудила прояви сепаратизму на Сході України в 2013-2014 рр., Патріарх Філарет переклав відповідальність за ескалацію насильства в Донецькій і Луганській областях виключно на зовнішній чинник – РФ, яка шляхом підтримки терористичних та сепаратистських сил розгорнула проти України «неоголошену війну»[12].

Не обмежившись цією заявою Філарет вимагав визначитися РПЦ на чиїй вона стороні: правди чи неправди? Зараз ми з вами бачимо останнє[13].

У період розгортання російсько-української війни РПЦ виступила як технологічна складова розгорнутої проти України «гібридної» та «інформаційної війни», спрямованої на спотворення реальної суспільно-політичної ситуації в країні, та була важливим чинником спонукання і мобілізації на антиукраїнські дії.

Авторитет РПЦ, її намір сакралізувати російсько-українську війну, захист меседжів «канонічне православ'я», «священна війна», «руській мір», які стали потужним духовно-мобілізаційним чинником для проросійських сепаратистів, легітимізації псевдодержавних утворень «ДНР» та «ЛНР».

Широкий спектр засобів впливу на суспільство

---

[7] Шульженко Ф. «Руський мір» у системі загроз регіональній та глобальній безпеці. *LexInform.* 27 червня 2019. URL: https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/ruskyj-mir-u-systemi-zagroz-regionalnij-ta-globalnij-bezpetsi/ (дата звернення: 23.04.2022)

[8] *Горєвой Д. Про злиття РПЦ з КДБ/ФСБ: «Уже давно відомі всі їхні агентурні клички. Є багато розсекречених архівних документів».* URL: https://bukinfo.com.ua/religiya/grishnyy-tron-rosiyskogo-patriarha-kyryla-istoriya-pro-velyki-groshi-rozpustu-ambiciji-ta-fsb (дата звернення: 22.04.2022).

[9] Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році: аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України. К. : Національний інститут стратегічних досліджень, 2015. URL: http://www.niss.gov.ua/public/File/2015_book/POSLANNYA-2015_giper_new.pdf (дата звернення: 20.12.2021).

[10] Васін С. Священна війна «ДНР». *Тиждень.ua.* 2015. 11 липня. URL: http://tyzhden.ua/Society/140447 (дата звернення: 20.12.2021).

[11] Губарев П. Русская церковь благословила нас на ту войну, которую мы ведем. *ВИДЕО // ЦЕНЗОР.НЕТ.* 2014. 11 июня. URL:http://censor.net.ua/video_news/289527/russkaya_tserkov_blagoslovila_nas_na_tu_voyinu_kotoruyu_my_vedem_lider_terroristov_gubarev_video (дата звернення: 21.12.2021).

[12] Заява Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета з приводу ескалації насильства в Україні. *Українська Православна Церква Київський Патріархат*: веб-сайт. 2014. 3 травня. URL: http://www.cerkva.info/uk/ patrposlannia/4798-zajava-pro-nasylstvo.html (дата звернення: 21.12.2021).

[13] Филарет. Российская церковь должна определиться – она на стороне правды или неправды. *Факти*. 2014. 26 червня. URL:http://fakty.ictv.ua/ru/index/readnews/id/1519475 (дата звернення: 21.12.2021).

дає можливість РПЦ, яка перетворилася на інструмент ідеології, виступати суб'єктом політичного цілеспрямування, мобілізації, спонукання, що активно використовується офіційною Москвою.

У справі консолідації російського суспільства та співвітчизників за кордоном, включаючи «збереження їхньої духовної, мовної і культурної ідентичності», РПЦ розпочала потужну інформаційно-пропагандистську кампанію, що торкнулося, в першу чергу, України, «приписану» разом з Білоруссю і Молдовою до ядра «руського міра».

Виходячи із інтерпретації патріарха Кирила, «руський мір» характеризувався як спільний наднаціональний проект, що насправді відкривало перед Україною, перспективу поглинання Росією, шляхом розмивання ідентичності українців, входження в загальноросійський простір[14].

Про це свідчать інформаційні атаки РПЦ через масмедіа, численні заяви і звернення до віруючих громадян України і Росії, що мали за мету сфальсифікувати реальні події і наміри сторін, «зомбувати» багатомільйонну аудиторію[15].

Про справжній характер цієї та наступних заяв очільника РПЦ свідчать агресивні настрої, які підігріваються в середовищі церкви. І цим намірам є підтвердження у заяві Синодального Відділу Московського Патріархату зі взаємин Церкви і суспільства, березня 2014 р., підтримка збройної акції РФ в АР Крим, брутально зведеній до «миротворчої місії» на теренах «історичної Русі»[16].

РПЦ поширювала нові меседжі, що суверенітет України – «рецидив пострадянського минулого»[17].

А суть їх була одна – поділ України на Східну і Західну, «повернення російській державі її одвічних земель»[18].

Вперше президент РФ В. Путін офіційно застосував термін «руський мір» у 2001 р., у виступі на Конгресі співвітчизників, зазначивши, що він, цей термін, виходить далеко за географічні межі руського етносу[19].

Розробка концепції «руського міра» разом із поняттями «суверенна демократія», «модернізація» була поширена в російському суспільному дискурсі в 90-х рр. XX початку XXI ст., мета її полягала в тому, щоб утвердитись в середовищі російського суспільства та забезпечити легітимність своєї зовнішньополітичної діяльності по просуванню цієї концепції за межі держави. Серед розробників цієї концепції були російські мислителі Михаїл Гертер, Вадим Цимбурський, Глєб Павловський, Сергій Чернишов, Сергій Градировський, Борис Межуєв, Пьотр Щедровицький та інші[20].

Активна пропаганда «руського міра» в Україні поширилась після Помаранчевої революції 2004 р. в середовищі прихильників Партії Регіонів. Ця концепція знайшла свою інтерпретацію в нових тезах «про розділеність народу» та «спільність слов'янських народів».

За визначенням відомого американського діяча та вченого З. Бжезінського концепція «розділеного народу» є відправним аспектом шовіністичних заяв, що суверенітет РФ поширюється на всіх російських людей, де б вони не знаходилися.

У своїй доповіді 2 лютого 2013 р. патріарх Кирило відзначив плідну співпрацю церкви в поширенні концепції «руського міра» з Фондом «Руський мір», який був створений указом Президента РФ у червні 2007 р. Цей фонд був поставлений на фінансування з державного бюджету із Розарубіжцентром при МЗС Росії, Міжнародною організацією викладачів російської мови, громадськими ветеранськими організаціями[21].

Фальсифікуючи історичну дійсність 17 квітня 2014 р. В. Путін поширив меседж про Україну як «недодержаву», в якій східні та південні області належать не їй, а є «Новоросією», що завжди була російською[22].

РПЦ спільно із УПЦ МП застосовувала різноманітні технології спрямовані на фальсифікацію реалій Помаранчевої революції, серед них: утиски російськомовного населення та віруючих УПЦ МП, пропаганда «братовбивчої громадянської війни», загроза РФ.

Путінський режим втілив проти нашої країни концепцію «гібридної війни» навесні 2014 року анексувавши територію Автономної Республіки Крим, а потім підтримав місцевих сепаратистів сво-

[14] Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира. *Русская Православная Церковь*: веб-сайт. 2009. 3 ноября. URL: http://www.patriarchia.ru/ db/text/928446.html (дата звернення: 25.12.2021).

[15] Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році: аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України. К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 2015. URL: http://www.niss.gov.ua/public/File/2015_book/POSLANNYA-2015_giper_new.pdf (дата звернення: 20.12.2021).

[16] У Кирилла призвали украинцев не оказывать сопротивление. *Главком*. 2014. 2 марта. URL:http://glavcom.ua/news/189230.html (дата звернення: 21.12.2021).

[17] Интервью с протоиереем Олегом Стеняевым: Путь миссионера. *Православный взгляд*. URL:http://orthoview.ru/intervyu-s-protoiereem-olegom-stenyaevym-putmissionera/ (дата звернення: 21.12.2021).

[18] Известные российские священники обсуждают, как лучше разделить территорию Украины. *Релігія в Україні*. 2014. 4 березня. URL: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/25079-izvestnye-rossijskie-svyashhennikiobsuzhdayutkak-luchshe-razdelit-territoriyu-ukrainy.html (дата звернення: 21.12.2021).

[19] Шульженко Ф. «Руський мір» у системі загроз регіональній та глобальній безпеці. *LexInform*. 27 червня 2019. URL: https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/ruskyj-mir-u-systemi-zagroz-regionalnij-ta-globalnij-bezpetsi/ (дата звернення: 23.04.2022).

[20] Там само.

[21] Там само.

[22] Там само.

їми регулярними військовими підрозділами, що привело до встановлення незаконних державних утворень ДНР та ЛНР.

Можна погодитись з основними ознаками гібридної війни, висловленими А. Алімпієвим та Г. Пєвцовим стосовно України, а саме:

– агресія без офіційного оголошення війни;

– активне використання бойових дій і мережевої війни, що не має одного центру управління;

– широке використання нерегулярних збройних формувань під гаслами і виглядом громадянської війни;

– неофіційне залучення державою-агресором недержавних виконавців, «ввічливих чоловічків», «добровольців», які по суті і є найманцями;

– нехтування агресором міжнародними нормами ведення бойових дій та чинними угодами і досягнутими домовленостями;

– взаємні заходи політичного та економічного тиску;

– протистояння у кібернетичному просторі;

– широке використання методів інформаційної боротьби і терору[23].

Вважаємо, що до цих ознак слід віднести і реалізацію «руського міра» РПЦ та УПЦ МП як важливої релігійно-церковної складової.

Московський патріархат визнав анексію Криму, окупацію частини українських територій, де були сформовані терористичні квазіутворення «ДНР» та «ЛНР», поширює меседжі, фальсифікуючи як революцію Гідності та її учасників, так і діяльність нової української влади, стверджуючи, що «ДНР» та «ЛНР» є проявом захисту канонічного православ'я[24].

Варто підкреслити, що ідея «священної війни» активно підживлювалася в середовищі РПЦ і після краху «проекту Новоросія», зниженням, під дією успішного збройного опору України та міжнародних санкцій, агресивності РФ.

На початку 2015 р. вийшла книга К. Фролова «Сакральные смыслы Новороссии. Церковные и цивилизационные расколы в Новороссии, на Подкарпатской Руси и Украине». Суть твору полягає в підтвердженні міфу випадковості проекту Україна, який зводиться до зречення «православного російського вибору святого князя Володимира», віртуалізації «православного російського спротиву», який, начебто, ширився на всіх теренах України проти «пронацистської хунти». Поява книги була схвально сприйнята російською громадськістю, науковою спільнотою, а її автор був удостоєний премії «Книга року»[25].

«Зомбоване» російське суспільство сприймало Україну як одного з головних «ворогів Росії» і підтримувало сепаратистів на Донбасі. Цьому сприяли й меседжі РПЦ: «миротворчі місії на Україні», «слов'янсько-російський код», «свята Русь об'єднається»[26,27].

Виконавцем проекту «руського міра» в Україні була УПЦ МП, згідно зі своєю філософією діяльності, спрямована на Москву та підлеглість їй.

В зоні АТО /ООС УПЦ МП відкрито підтримала терористів, навіть зухвало засудила допомогу одновірців ЗСУ. Також духовенство УПЦ МП системно співпрацювало з сепаратистами на непідконтрольній Україні території. Для духовенства УПЦ МП стало буденним явищем освячення підрозділів російських військ та ракетних комплексів в Криму, переховування бойовиків та зброї в культових будівлях, приймало участь в антиукраїнських акціях і диверсіях.

Яскравим фактом є існування «Російської православної армії», що підтверджує єдність терористів з РПЦ та її армію УПЦ МП.

Ієрархи УПЦ МП постійно дотримуються проекту «руського міра». Для них існує догмат про «духовну єдність братніх українського і російського народів». Тому агресію РФ на Сході України і в Криму вони називають «братовбивчим протистоянням», «громадянським конфліктом», «розбратом та ворожнечею», «зіткненням інтересів Заходу та Сходу, а не істинним фактом агресії та гібридної війни Кремля[28].

УПЦ МП погоджуючись із законами Української держави проводить серед своїх вірян активну пропагандистську роботу, називаючи адептів УПЦ КП та УАПЦ «єретиками», «розкольниками», сіючи зневагу до України та українців, особливо після отримання від Вселенського патріарха Варфоломія Томоса про автокефалію УПЦ Київського патріархату та УАПЦ[29].

---

[23] Алімпієв А.М., Пєвцов Г.В. Особливості гібридної війни РФ проти України. Досвід, що отриманий Повітряними Силами ЗСУ. *UKRAINIAN MILITARI PAGES.* 24 травня 2017. URL: https://www.ukrmilitary.com/2017/05/experience-received-by-the-armed-forces-of-the-armed-forces-of-ukraine.html (дата звернення: 27.04.2022).

[24] РПЦ обвинила греко-католиков во вмешательстве в конфликт на Донбассе. *NB. Независимое бюро новостей.* 2014. 17 октября. URL: http://nbnews.com.ua/ru/news/134429/ (дата звернення: 20.12.2021).

[25] Труд Кирилла Фролова «Сакральные смыслы Новороссии» признана «Книгой года» в России. *ЦентрАзия.* 2015. 26 марта. URL: http://www.centrasia.ru/ newsA.php?st=1427355060 (дата звернення: 21.12.2021).

[26] Вынос мозга. Путин и Господь. *YouTube.* 2014. 4 июля. URL: https://www.youtube.com/ watch?v=6WNhg2pB_Tc (дата звернення: 20.12.2021).

[27] Москвичи: «войск РФ в Украине нет, но мы победим!». *YouTube*. 2014. 30 октября. URL: https://www.youtube.com/watch?v=qoRJgkv0x0A (дата звернення: 20.12.2021).

[28] Здіорук С.І. Московський патріархат як механізм деструкції національної єдності в Україні. Національний інститут стратегічних досліджень. Відділ гуманітарної політики. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-06/ (дата звернення: 10.04.2022)

[29] Коваль І. В., Кисляк Л. Н. Православна церква України та громадянське суспільство – проблеми та перспективи розвитку. *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»* / гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: ВІР УАН, 2021. Випуск 161. С. 27-32. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2021_161

Звичним явищем для Путіна було звинувачення лідерів Євромайдану в націоналізмі, неонацизмі, русофобії та антисемітизмі[30].

Ця позиція Путіна сприяла мобілізації російських і європейських неонацистів і сталіністів до поїздок добровольцями на Донбас, щоб боротися там проти «фашистів», НАТО й «американських найманців». Однак, добровольці не зустрічали на Донбасі «фашистів» і «американських імперіалістів». Підтвердженням цього явища є свідчення одного із учасників тих подій Бондо Доровських, який засвідчив там «чисту агресію» російських маріонеток і російських військових[31].

Також інші російські добровольці вказували на те, що на Донбасі їх називали «окупантами»[32].

Полонений Дєніс Дєйкін, жертва пропаганди російських масмедіа, стверджував, що під час своєї участі в боях на боці російських терористів ніколи не стикався з «українськими націоналістами»[33].

У Криму, якому був притаманний високий рівень ксенофобії, ще більше розпаленої російськими окупантами та їхніми місцевими колаборантами у 2014–2015 роках, ці фобії віддзеркалилися у репресіях проти української та кримськотатарської мови та культури.

Як склалось історично, українці в царському, радянському та російському світогляді були не самостійними дійовими особами, а лише пішаками у змовах австрійців під час Першої світової війни, нацистської Німеччини у Другій світовій війні, західних та ізраїльських спецслужб у часи «холодної війни», а зрештою США та ЄС у «просуванні демократії».

Диктатор РФ Путін займався очевидними фейками заявляючи, що російські найманці воюють не з українською армією, а з «іноземним легіоном», підтримуваним НАТО[34].

Самому Путіну притаманний патологічний страх перед революціями, відколи він, перебуваючи в Німецькій Демократичній Республіці, побачив на власні очі, як повсталий народ повалив комуністичний режим. Виступаючи в ООН, Путін заявив, що Євромайдан зумовлений тим, що «ззовні спровокували збройний переворот», унаслідок чого «спалахнула громадянська війна», тим самим звинувативши західні уряди в ескалації конфлікту[35].

Російські масмедіа здавна сповіщали про загрозу «громадянської війни» в Україні та зображували Україну «збанкрутілою державою». Використання поняття «фашизм» не має нічого спільного з поширеними в західній політології дефініціями цього явища. Термін «фашизм» у Радянському Союзі вживали неналежним чином як лайку, що знаходить своє продовження в сучасній Росії. В обох випадках його некоректно використовували для осуду всіх відтінків політичних поглядів, починаючи від націонал-комуністів і ліберальних демократів до націоналістів.

Ще у своїй праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Іван Дзюба наголошував, що під «націоналістами» в Радянському Союзі «розуміється кожен українець, в якого лишилося хоч трохи своєї національності»[36].

Радянський і путінський режими послідовно використовують терміни «фашист» і «неонацист» для опису справжніх українців, прозахідних сил в Україні, інакодумців, пропагують меседж Європейському співтовариству, що Крим – історична частина Росії і входження АРК відповідає міжнародному праву, тобто входження Криму до складу України у 1954 р. є незаконним[37].

Для підтвердження цієї версії вказується, що «Храмова гора», де ймовірно, хрестився князь Володимир є святим місцем для Росії[38].

Ці аргументи є фальшиві, ніякого відношення до Кремля не мають, Володимир був князем Київської Русі, а не Московії. У 988 році князь Володимир здійснив цивілізаційний вибір, охрестивши Київську Русь. Відтоді православ'я стає основною релігією Русі[39].

---

[30] Владимир Путин, обращение к депутатам Государственной Думы, членам Совета Федерации, руководителям регионов России и представителям гражданского общества, *Президент России*, 18 марта 2014. URL: http://kremlin.ru/events/president/ news/20603 (дата звернення: 20.12.2021).

[31] Дмитро Волчек. Не їдьте на Донбас – це помилковий патріотизм. *Радіо Свобода*, 18 квітня 2015. URL: http://bit.ly/2Ba5yAv (дата звернення: 20.12.2021).

[32] Казаков Илья. Местные называли оккупантами: Больше сотни уральских добровольцев вернулись с Украины в Екатеринбург, *Екатеринбург онлайн,* 15 апреля 2015. URL: https://bit.ly/2SDGYzd (дата звернення: 23.12.2021).

[33] Полонений бойовик з Росії приїхав в Україну шукати «Правий сектор». *Українська правда*, 29 липня 2014. URL: https://pravda.com.ua/news/2014/07/29/7033373/ (дата звернення: 20.12.2021).

[34] Путин: армия Киева – это, по сути, легион НАТО. *РИА Новости*, 26 января 2015. URL: http://bit.ly/2B8OafD; Алексей Сахаров. Снайперов НАТО заметили на Донбассе, *Телеканал 360*, 4 декабря 2018. URL: http://bit.ly/2Pw4nR9 (дата звернення: 21.12.2021).

[35] Владимир Путин, речь на 70-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН. *Президент России*, 28 сентября 2015. URL: http://kremlin.ru/events/president/news/50385 (дата звернення: 21.12.2021).

[36] Дзюба Іван. Інтернаціоналізм чи русифікація? Мюнхен: Сучасність, 1968. С. 130. URL: http://history.org.ua/LiberUA/966-518-110-6/966-518-110-6.pdf (дата звернення: 22.04.2022).

[37] Решение о передаче Крыма в 1954 году УССР от РСФСР было принято с грубейшими нарушениями – председатель СФ. URL: http://council.gov.ru/press-center/news/50024/ (дата звернення: 20.12.2021).

[38] Послание Президента Федеральному Собранию. URL: http://kremlin.ru/news/47173 (дата звернення: 20.12.2021).

[39] Коваль І. В., Кисляк Л. Н. Отримання Томосу на автокефалію православної церкви як вагомий аспект зміцнення соборності та незалежності Української держави. *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»* / гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: ВІР УАН, 2019. Випуск 141 (№2) Ч.3. Політичні науки. С.29.

Київські князі перебували у родинних зв'язках практично з усіма королівськими дворами Європи, тоді як про Московське царство нічого хорошого немає в історії. Русь була одним із Європейських центрів освіти. Перша письмова згадка про перший навчальний заклад у ній датована 988 роком у «Повісті минулих літ». Другий з'явився 1030-го року завдяки Ярославу Мудрому у Новгороді[40].

Острозьку академію було засновано у 1576 р., а Києво-Могилянську у 1632 році. Випускники Києво-Могилянської академії були засновниками низки шкіл у Росії та Білорусії, особливо у XVIII столітті. Викладачами в них переважно були випускники Київської академії. Так, відомий вчений Михайло Ломоносов засновник Московського університету також був випускником Київської академії.

Важливою сторінкою української історії є пам'ятки про українське козацтво. Майже у всіх європейських війнах, яких були сотні, кожен третій найманець був козаком.

РФ вкрай некомфортно бути одним із геополітичних лідерів світу, який не має своєї історії, назви свого народу. Адже «русский» – це теж не національність, а приналежність до території. А російська мова штучна. Тож не просто так упродовж усієї історії України нас намагаються знищити, українську мову забороняли 134 рази, – зауважує Анатолій Амелін[41].

Ще одним антиукраїнським проектом є «Новоросія», який використовується Кремлем з метою приєднання до Росії української території, де проживає російськомовне населення. Влада РФ визнала «легітимними права етнічних росіян та російськомовних», утвердила історичне право на існування «Новоросії» «від Харкова до Одеси»[42].

Такі регіони як Харківщина, Слобожанщина, Луганщина, Донеччина ніколи до складу «Новоросії» не входили, Росія ж наполягає на тому, що Новоросія була подарована Україні більшовиками та В. Леніним, а її жителі – це люди з дещо іншим менталітетом, ніж українці.

Безпідставним є звинувачення української влади в тому що вона проводить фашистську політику, орієнтуючись на євроатлантичний напрям, оскільки в ЄС дотримуються принципів демократії та свободи.

Президент РФ стверджував, що в сучасність ми не можемо вірити: найважливішим для майбутнього Росії це її майбутнє. А найважливіше минуле для Путіна – те, яке характеризував письменник-дисидент та Нобелівський лауреат Олександр Солженіцин: час, коли слов'янські народи були єдиними всередині православного князівства Київська Русь. Київ був його серцем, тому Україна посідає центральне місце в панслов'янській концепції Путіна[43].

В. Путін чітко акцентував, що Київська Русь і Росія – це тотожні поняття. Така інтерпретація є легалізацією традицій не тільки втручатися у внутрішні справи нашої держави, а й проводити політику до повного включення українських земель до складу РФ.

На інформаційному фронті українська влада значно поступається пропагандистській машині Кремля, хоча, іноді й проявляє деяку ініціативу щодо питань культурно-історичної спадщини. Прикладом цього є Указ Президента України «Про вшанування пам'яті князя Київського Володимира Великого – творця середньовічної європейської держави Руси-України»[44].

Шукаючи історичні події, придатні для політичного використання, російська влада все більше повертається до історії радянської епохи. Так, використання значення «Великої Перемоги», завдяки поширенню та пропаганді історичної пам'яті, нав'язується не тільки в Росії, а й в Україні. Зміна акценту: від вирішальної ролі російського народу у досягненні перемоги – до спільного надбання – пропагандистський жест лідера РФ В. Путіна[45].

Використовуючи символізм «Великої Перемоги» над німецьким фашизмом, який уже тривалий час домінує в російській пропаганді не тільки для російського зомбованого народу, а й для світової спільноти, Кремль одночасно використовує його для дискредитації української влади, називаючи її «фашистською». Дії воїнів-учасників АТО / ООС кремлівські пропагандисти ототожнюють із звірствами нацистів під час Другої світової війни, називаючи їх «карателями», «нацистами», «фашистами».

Події на Сході України привели до значних зрушень в суспільній свідомості українців.

Так, згідно інформаційних результатів соціологічного дослідження Центру Разумкова від 14 листопада 2019 року, вияснено, що у 2014 р. – році початку конфлікту, фіксувалося певне підвищення рівня релігійності та повної довіри до Церкви, що

[40] Амелін А. Без Києва РФ – не імперія. *Галичина*. 22-28 квітня 2022 р. №15(5625). С. 4. URL: https://galychyna.if.ua/

[41] Там само.

[42] Пять громких заявлений Путина об истории Украины. URL: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/ukraine_in_russian/2014/11/141110_ru_s_putin_on_history_ukraine

[43] Хрущова Ніна. Коли минуле важливіше за майбутнє або нові сценарії того, чим закінчиться війна РФ проти України. *Галичина*. 22-28 квітня 2022 р. № 15(5625). С. 4. URL: https://galychyna.if.ua/

[44] Про вшанування пам'яті князя Київського Володимира Великого – творця середньовічної європейської держави Руси-України: указ Президента України № 107/2015. URL: http://www.president.gov.ua/documents/19004.html (дата звернення: 20.12.2021).

[45] Послание Федеральному Собранию Российской Федерации. URL: http://archive.kremlin.ru/appears/2005/04/25/1223_type63372type63374type82634_87049.shtml (дата звернення: 20.12.2021).

сталися в аспекті конфесійного самовизначення громадян, які відносять себе до православ'я[46].

Очевидно ці зміни пов'язані з тим, що УПЦ, перебуваючи в єдності з Московським патріархатом, не засудила російську агресію, не визнала РФ державою-агресором і не відмежувалася від позиції Московського Патріархату. Проте, кремлівський режим продовжував і продовжує використовувати мережу УПЦ МП в Україні для просування ідеології «руського міра», а частина священнослужителів цієї Церкви відкрито підтримують сепаратистські рухи. Природно, це не могло не відбитися негативно на авторитеті УПЦ МП та чисельності її вірних, яких вона з 2014 р. втрачає.

У період президенства Віктора Януковича з боку державних інститутів влади здійснювалася підтримка саме УПЦ МП, а не інших церков.

Після того як Росія окупувала Крим й ров'язала війну на Донбасі, УПЦ МП не приховує своєї проросійської позиції, а окремі її священнослужителі відверто підтримують проросійських сепаратистів. Закономірно, що патріотично налаштовані віруючі не хочуть далі лишатися в цій церкві. Але події розвиваються за апробованим сценарієм. Після бажання громади перейти із УПЦ МП до УПЦ КП тут же з'являється кілька «незгодних», а за ними і група підтримки цих «незгодних»[47].

У 2016-2019рр. рівень суспільної довіри до Церкви залишається досить високим і стабільним: відповідний показник незначно коливався навколо показника 60%. Як і раніше, в регіональному розрізі рівень довіри корелює із загальним рівнем релігійності – якщо у Західному регіоні довіряють Церкві 83% респондентів (рівень релігійності – 81%), то у Східному – лише 33% (рівень релігійності – 53%)[48].

У цьому ж дослідженні, згідно результатів на Сході України у 2019 р. недовіра істотно перевищила: тут довіряють Церкві, як зазначалося, 33%, не довіряють – 53% (у 2018р. – 48% і 39%, відповідно). За ознакою церковно-конфесійної належності, найчастіше засвідчують довіру до Церкви вірні УГКЦ – 88%; найрідше – ті, хто не відносить себе до жодної релігії (30%)[49].

Найвагомішою подією у релігійному житті країни став Об'єднавчий Собор, де УПЦ КП та УАПЦ створили Православну Церкву України (ПЦУ) та обрали її Предстоятеля – Митрополита Епіфанія. Церква отримала від Вселенського Патріархату Томос про автокефалію. Цей Об'єднавчий Собор відбувся 15 грудня 2018 року в Софійському соборі рівно через тисячу років від першої відправи, який відновив єдність на незалежність української церкви від Москви, а вже 5 січня 2019 року Вселенський патріарх Варфоломій надав Томос Православній Церкві в Україні[50].

Влада України при цьому переважно намагається зберігати нейтралітет. А «патріотичні» партії, які при владі, традиційно умивають руки. Знаходяться також агенти Кремля, котрі починають говорити про релігійну толерантність, про невтручання держави у справи церковні та інші «правильні» речі. І тоді ситуація після включення правоохоронних органів переважно або «заходить у тупик», або – вирішується на користь так званої «канонічної» меншості[51].

Керівництво РФ постійно звинувачувало українську владу в невиконанні так званих «Мінських угод», в небажанні включити в склад переговорної групи ватажків ДНР та ЛНР та прагненні збройним шляхом захопити територію цих квазідержав, заперечувало наявність регулярних військових сил на Донбасі. Гуманітарні конвої Кремля не проходили ніякого митного контролю і доставляли військове озброєння для сепаратистів. Одним із найжахливіших меседжів було звинувачення київської влади в геноциді населення ДНР та ЛНР. Конфлікт на Донбасі визначався Кремлем як «громадянська війна» в Україні. У пропагандистську кампанію були включені не тільки прокремлівські ЗМІ, а й «п'ята колона» РФ. Проросійські партії, проросійські телеканали в Україні щедро фінансувались Кремлем і пропагували ворожі наративи.

Сподівання В. Путіна, що нова українська влада із новим президентом України В. Зеленським прийме його вимоги, не виправдались. Ні чотирьохсторонні зустрічі у Норманському форматі, ні переговорний процес у Мінську не впливав на змінення позицій В. Путіна.

Тоді в хід пішла інформаційна атака у формі статті В. Путіна «Про історичну єдність росіян та українців», яка стала доступною на українській мові

[46] Держава і церква в Україні-2019: підсумки року і перспективи розвитку відносин. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин. Київ 14 листопада 2019 р. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Religiya.pdf (дата звернення: 20.12.2021).

[47] Коваль І. В., Кисляк Л. Н. Вплив громадянського суспільства на модернізаційні процеси в українській церкві. *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»* / гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: ВІР УАН, 2016. Випуск 110 (7). С. 382.

[48] Держава і церква в Україні-2019: підсумки року і перспективи розвитку відносин. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин. Київ 14 листопада 2019 р. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Religiya.pdf (дата звернення: 20.12.2021).

[49] Там само.

[50] Коваль І. В., Кисляк Л. Н. Отримання Томосу на автокефалію православної церкви як вагомий аспект зміцнення соборності та незалежності Української держави. *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»* / гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: ВІР УАН, 2019. Випуск 141 (№2) Ч.3. Політичні науки. С.29.

[51] Коваль І. В., Кисляк Л. Н. Вплив громадянського суспільства на модернізаційні процеси в українській церкві. *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»* / гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: ВІР УАН, 2016. Випуск 110 (7). С.382.

на сайтах Кремля, була випущена окремою брошурою і поширена серед військовослужбовців армії РФ, як методичний посібник[52].

Тривала інформаційна обробка російського соціуму дала свої результати, війну В. Путіна підтримали більше 80% росіян. Щодо таких маніпуляцій, «зомбування», то лояльні, як завжди, росіяни не сумніваються у правоті свого вождя і продержавних масмедіа, ще донедавна маючи можливість знайти в інтернеті інформацію протилежну офіційній, вони цього не робили, навіть якщо споживали пропагандистські фейки на межі божевілля, як от про розп'ятого «українськими нацистами» хлопчика.

Набір пропагандистських меседжів росіян майже не змінився з 2014 року: Україна – нацистська держава, нею керує Захід і НАТО, а також з'явилися нові акценти: Росія в Україні воює не з Україною, а зі США, Великою Британією тощо. Активно путінськими пропагандистами пропрацьовується напрям дискредитації української армії, ніби остання скоює жорстокі воєнні злочини.

Ще один дуже характерний пропагандистський прийом РФ – вкидання в інформаційний простір максимальної кількості версій, що стосуються тієї чи іншої події, які часто суперечать одна одній. Так було в історії з потопленням крейсера «Москва». Спочатку розповідали про те, що на кораблі сталася пожежа, пізніше – він натрапив на міну, але цілий. Коли у світових ЗМІ розійшлася інформація про влучання у крейсер українських ракет, у Кремлі визнали, що у крейсер таки влучили ракети, але це були ракети НАТО. Повідомляли, що екіпаж «Москви врятований», реальну кількість загиблих чи поранених не називали, для того, щоб просто заплутати споживачів інформації, щоб ті перестали шукати правду.

І щоб росіяни прозріли і побачили правду про розв'язану путінським режимом війну та всі злочини цього режиму потрібен крах російського імператорського тоталітаризму, бо поки імперія існує, більшість у ній становитимуть люди, які готові толерувати навіть найжорстокіші дії свого режиму.

Суть вся полягає в тому, що українцям притаманні європейські демократичні цінності свободи, незалежності, плюралізму, свободи совісті та віросповідання, на відміну від росіян, де домінує євроазіатське імперське патерналістське мислення, а звідси і випливають їхні цінності, і саме через це більшість населення Росії підтримують агресію Путіна проти України. Ось чому, якщо хтось нині намагатиметься донести до жителів РФ, наприклад, те, що їх військо в Україні аж ніяк не захищає російськомовних, а бомбардує житлові квартали, вбиває цивільних, і будуть наведені неспростовні докази цього, росіяни скажуть, що значить, не було іншого виходу, що Путін знає, що робить.

Другим дипломатичним напрямом була кампанія В. Путіна про гарантії безпеки для РФ, визначивши їх в так званих «червоних лініях». Тривалі переговорні процеси лідерів західних країн М. Меркель, Е. Макрона, Д. Байдена завершились безрезультатно.

Президент Росії вимагав повернутись НАТО до кордонів, станом на 1997 рік, домовлених в Бухаресті, тобто виключення з членів НАТО колишніх держав-учасниць Варшавського договору. Жорстко була поставлена вимога щодо невступу України в НАТО.

Уже в кінці 2021 року було зрозуміло, що дипломатичні переговори були пропагандистською кампанією Кремля, за якою приховувалась воєнна авантюра проти України.

Свої амбітні плани Володимир Путін вирішив втілити в агресивній війні проти України. Так, він о 4 годині ранку 24 лютого 2022 року виступив з екстреним зверненням до росіян та заявив про початок «спеціальної військової операції». Про це йшлося в трансляції, яку вів канал «Росія 24». Він підтвердив, що своє рішення ухвалив після того, як до нього звернулися ватажки самопроголошених «республік» на Донбасі. «Мною ухвалено рішення про проведення спеціальної військової операції. Її мета – захист людей, які протягом восьми років зазнають знущань, геноциду з боку київського режиму, і для цього ми будемо прагнути демілітаризації та денацифікації України, а також передання суду тих, хто вчинив численні криваві злочини проти мирних жителів, зокрема й громадян РФ», – заявив він[53].

В унісон Путіна Патріарх РПЦ Кирило вкотре порушив Божі заповіді і закликав молодих росіян захищати Батьківщину, хто склав присягу, адже служба в збройних силах – це справжній подвиг[54].

Проведення «спеціальної військової операції в Україні інтерпретувалось настоятелем РПЦ як необхідність захисту Вітчизни. У пізніших проповідях російський патріарх стверджував, що народи святої Русі зараз страждають тому, що їх один на одного наштовхують зовнішні сили[55].

У цей час уже були відомі жахливі факти злочинів «доблесних» російських збройних сил проти мирного населення в Маріуполі, вбивства, згвалтування мешканців Київської області, зокрема Бучі, Гостомеля, Ірпеня та ін. І всі ці звірства, вслід за світською владою, російська церква приписувала ЗСУ.

[52] Путін В. Про історичну єдність росіян та українців. Президент Росії: веб-сайт. 12 липня 2021 року. URL: http://kremlin.ru/events/president/news/66182 (дата звернення: 20.12.2021).

[53] Путін заявив про початок «військової операції». *Громадське.* 24 лютого 2022. URL: https://hromadske.ua/posts/putin-zayaviv-pro-pochatok-vijskovoyi-operaciyi-na-donbasi (дата звернення: 10.04.2022).

[54] Денис Карловський. Патріарх РПЦ Кирил: молоді росіяни «чинять подвиг», вбиваючи українців. *Українська правда*. 3 квітня 2022. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/04/3/7336889/ (дата звернення: 22.04.2022).

[55] Там само.

Поміркована позицію зайняв предстоятель УПЦ МП митрополит Онуфрій, який звернувся до патріарха Кирила з проханням попросити Путіна припинити війну. Після викриття злочинів російських агресорів багато парафій УПЦ МП із своїми священниками почали переходити до ПЦУ, а деякі припинили поминати Кирила як свого патріарха під час служби. Але церковні ієрархи у своїй більшості перенесли процес переходу до УПЦ після завершення війни.

Знищення храмів як ПЦУ, так і УПЦ МП стало звичним явищем воєнної кампанії, митрополит ПЦУ Епіфаній повідомив про вбивство трьох священників та переслідування порохів на окупованих територіях[56].

Міністр закордонних справ України Д. Кулеба запросив приїхати до Бучі місію Міжнародного кримінального суду, розраховуючи, що зібрані докази використовуватимуться у міжнародних судах задля притягнення до відповідальності винних у звірствах, стверджуючи, що «Бучанська різанина» є однією з ознак геноциду[57].

Щодо дефініції, то геноцид – винищення окремих груп населення за расовими, національними, релігійними мотивами, злочин, який полягає у вчиненні дій, спрямованих на цілковите або часткове винищення певної національної, етнічної, релігійної чи расової спільноти[58].

Президент США Джо Байден заявив, що добробут американців не повинен залежати від того, чи «здійснить диктатор геноцид» в іншій країні. Раніше Байден утримувався від того, щоб називати те, що відбувається в Україні, геноцидом[59].

Як завжди російський диктатор подавав фейкову інформацію, лицемірно прикриваючи свої наміри захоплення України гуманною метою – допомогти пригніченому і тому хто зазнає геноциду населенню ДНР та ЛНР від «київської хунти». Був розроблений план захоплення столиці України та капітуляції України на протязі трьохчотирьох діб і встановлення маріонеткового уряду. Підтвердженню цьому і була парадна форма у російських військовополонених, і заготовлені тріумфальні промови в наближених до Кремля ЗМІ. Але окупанти зіткнулися з відчайдушним опором та небаченим героїзмом воїнів Збройних Сил України. Про масштабність планів ізольованого В. Путіна свідчать обстріли військових об'єктів, насамперед аеропортів, у перші години війни у всіх регіонах України. Метою «спеціальної військової операції» було захоплення столиці України. Для цього було доставлено десантні війська на аеродром у Гостомелі, а з території Білорусі були відправлені колони танків та БТР спрямовані на столицю.

Погано поінформований диктатор, який не користується навіть інтернетом, вважав захоплення штучно створеної держави Україна справою кількох днів. Джерелом інформації для В. Путіна була верхівка корумпованих спецслужб РФ: ФСБ, ГУР, Генштаб армії та вузьке коло членів Ради безпеки РФ.

У тоталітарній державі, в яку перетворив РФ В. Путін, рішення приймає тільки він, самостійно. Державна Дума – парламент РФ виконує «основну функцію» – затвердження рішення диктатора. Знищивши вільні ЗМІ, розправившись з опозицією, знищивши демократичність виборчої системи В. Путін прагне відродити – створити «новий» Радянський Союз, сторіччя якого припадає на 22 грудня 2022 року.

Але Великої Русі без України диктатор не мислить, тому що втрачається доктрина спадкоємності Великої Київської Русі.

Двадцятиріччя піар-кампанії підготовило ґрунт для власного населення, яке вірить своєму вождю і навіть після отримання інформації про жахливі злочини армії РФ в Київській області підтримує війну в Україні.

3 квітня 2022 р. після публікації злочинів в Бучі на сайті державного інформаційного агентства РИА «Новости» була опублікована стаття російського політтехнолога Тимофія Сергейцева «Що Росія повинна зробити з Україною». Основні тези цієї статті зводились до створення на території України кілька «народних республік» за аналогією «ДНР» та «ЛНР»; терор проти корінного населення; заборона назви «Україна» та асиміляція українців у російську цивілізацію. Автор визначив термін здійснення цього процесу – 25 років.

Президент України В. Зеленський, виступаючи по відеозв'язку в парламенті Румунії, наголосив, що це не просто текст, а один з доказів для майбутнього трибуналу проти російських воєнних злочинців». Також він зазначив, що заклики до «деукраїнізації» та «деєвропеєзації» України, про які йдеться в статті,

---

[56] Віталій Червоненко. Патріарх Кирило благословив війська РФ на війну проти України. *BBC News Україна*. 14 березня 2022. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news-60720034 (дата звернення: 22.04.2022).

[57] Ірина Назарчук. Знищують за те, що українці. Правники та дипломати наголошують на геноциді в Бучі. *Радіо Свобода.* 04 квітня 2022. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/pravnyky-ta-dyplomaty-naholoshuyut-na-henotsydi-v-buchi/31784622.html (дата звернення: 22.04.2022).

[58] Універсальний словник-енциклопедія. *Геноцид*. URL: https://slovnyk.me/dict/vts/%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D1%86%D0%B8%D0%B4 (дата звернення: 22.04.2022).

[59] Байден вперше вжив слово «геноцид» щодо війни в Україні. *Mind*. 13 квітня 2022 р. URL: https://mind.ua/news/20239588-bajden-vpershe-vzhiv-slovo-genocid-shchodo-vijni-v-ukrayini (дата звернення: 22.04.2022).

вказують на мету вторгнення на територію України, є методами геноциду[60,61].

Американський історик Тімоті Снайдер статтю Т. Сергейцева назвав «Російським посібником з геноциду». Він зазначив, що денацифікація в офіційному російському тлумаченні означає не лише руйнування української держави і нації. «Нацист», як пояснюється в інструкції з геноциду, це просто людина, яка ідентифікує себе українцем. Т. Снайдер інтерпретує спеціальним російським визначенням «нацизму»: нацист – це українець, який відмовляється визнати себе росіянином[62].

Глава МЗС РФ в інтерв'ю італійському телеканалу Mediaset на слова ведучого про те, що про «денацифікацію» в Україні не має сенсу говорити, тому що президент В. Зеленський – єврей, висунув аргумент, що може помилитися, але у Гітлера теж була єврейська кров.

Досвідчений дипломат С. Лавров пішов дальше, зазначивши, що мудрий єврейський народ каже, що найзавзятіші антисеміти, як правило, євреї[63].

Ця расистська заява викликала обурення не тільки в Україні, але й в Ізраїлі, викликано було російського посла. Очільник ізраїльського МЗС Яїр Лапід заявив, що слова Лаврова «обурливі», є грубою історичною помилкою[64].

Радник керівника ОПУ Михайло Подоляк вважає, що намагаючись переписати історію, Москва просто шукає аргументи для виправдання масових вбивств[65].

Уряд Ізраїлю вирішив збільшити військову та гуманітарну допомогу Україні.

Таким чином, у процесі денацифікації диктатор В. Путін досягнув протилежних результатів, зокрема:

– українська мова поширилась серед російськомовного населення, стала популярною і брендовою у світі;

– почався процес дерусифікації в Україні, перейменування вулиць, закладів, інших топонімів, пов'язаних з іменами російських культурних та історичних діячів;

– відбувається остаточне формування української політичної нації;

– зріс небачений інтерес до Української держави у міжнародному співтоваристві;

– небачена раніше підтримка і допомога українським вимушеним переселенцям у всьому світі;

– створились фінансові перепони для громадян РФ, обмежена свобода пересування, зневага до російського паспорта;

– В. Путін асоціюється з нацистським фюрером А. Гітлером, а РФ з нацистською Німеччиною;

– скоєні злочини російських агресорів ототожнюються із злочинами німецьких фашистів, а іноді і перевершують їх.

Другий наратив президента РФ передбачав позаблоковий статус України, повернення озброєння, яке наша держава отримала від союзників. У цьому напрямку все пішло не за планом В. Путіна. Залякування диктатора використати тактичну ядерну зброю проти країн, які надаватимуть військове забезпечення нашій державі, викликало небачену раніше згуртованість країн-членів НАТО за лідерством президента США Джо Байдена. Озброєння Україні надала навіть далека Австралія, не кажучи вже про європейські країни. Після побачених злочинів в Київській області весь прогресивний демократичний світ мобілізувався. За ініціативою міністра оборони США Ллойда Остіна відбулась важлива зустріч консультативної групи щодо оборони України за участю 40 країн світу на військовій базі США в німецькому Рамштайні. Л. Остін зазначив, що російське вторгнення є необґрунтованим, безвідповідальним і передбачуваним. Це виклик для вільних людей по всьому світу… Країни-однодумці об'єднані в підтримці України у цій боротьбі проти імперської російської агресії[66].

Наступним кроком у боротьбі проти агресора стало оголошення президентом США відкриття для України військової допомоги за програмою ленд-лізу, яке затвердив конгрес, а Д. Байден підписав 9 травня 2022 р.

---

[60] Зеленський В. Стаття в РІА «Новости» – один з доказів для майбутнього трибуналу. *УКРІНФОРМ*. 4 квітня 2022 р. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3448738-zelenskij-statta-v-ria-novosti-odin-z-dokaziv-dla-majbutnogo-tribunalu.html (дата звернення: 09.05.2022).

[61] Прищепа Я. Зеленський: стаття РИА «Новости» «Що Росія повинна зробити з Україною» – доказ геноциду для трибуналу. *СУСПІЛЬНЕ. НОВИНИ*. 5 квітня 2022 р. URL: https://suspilne.media/225218-zelenskij-statta-so-rosia-povinna-zrobiti-z-ukrainou-e-dokazom-genocidu-dla-tribunalu/ (дата звернення: 09.05.2022).

[62] Тімоті Снайдер. Російський посібник з геноциду. *НВ Преміум. 11 квітня 2022. URL: https://nv.ua/ukr/opinion/viyna-v-ukrajini*-timoti-snayder-pro-te-u-chomu-ziznalasya-rosiya-ria-novosti-novin-ukrajini-50232752.html (дата звернення: 22.04.2022).

[63] Лавров порівняв Зеленського з Гітлером через «єврейську кров». Що відомо про дипломатичний скандал. *BBC NEWS. Україна.* 2 травня 2022 р. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news-61296648 (дата звернення: 05.05.2022).

[64] Жахлива історична помилка: Ізраїль відреагував на слова Лаврова про євреїв. *УКРІНФОРМ.* 2 травня 2022 р. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3472978-zahliva-istoricna-pomilka-izrail-vidreaguvav-na-slova-lavrova-pro-evreiv.html (дата звернення: 09.05.2022).

[65] Подоляк М. Москва шукає аргументи для виправдання масових вбивств. *ТСН.* 2 травня 2022 р. URL: https://tsn.ua/ato/moskva-shukaye-argumenti-dlya-vipravdannya-masovih-vbivstv-podolyak-prokomentuvav-antisemitski-zayavi-lavrova-2051350.html (дата звернення: 09.05.2022).

[66] Рамштайн-зібрання: представники понад 40 країн обговорюють військову допомогу Україні. *Радіо Свобода. Голос Америки.* 26 квітня 2022 р. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/ramshtayn-zibrannya-40-krayini-dopomoha/31821991.html (дата звернення: 06.05.2022).

Крім цього президент США оголосив пакет комплексної допомоги Україні в розмірі 33 млрд. доларів, за який найближчим часом проголосує конгрес, адже підтримка американським суспільством України, за соціологічними оцінками, становить 73%.

У відповідь на ядерний шантаж РФ в конгресі США підготовлений законопроект, який дасть право президенту використати ядерний удар у відповідь, якщо буде використана ядерна тактична зброя проти України. Ще раніше прем'єр Великобританії Борис Джонсон попередив РФ про удар у відповідь.

Зазнавши поразки у першому етапі війни, кремлівське керівництво змінило акцент своєї «спеціальної військової операції», зосередившись на військових діях в Донецькій та Луганській областях та на захопленні територій Херсонської та Запорізької областей, але значного успіху, до визначеної дати, 9 травня, диктатором В. Путіним досягти не вдалося.

Держави-партнери ЗСУ проводять навчання наших військовослужбовців, надають важке озброєння, яке дасть можливість звільнити захоплені території.

«Друга армія світу» за два з половиною місяці війни проявила себе не на полі бою, а мародерством, крадіжками, грабежем, зґвалтуваннями, руйнуванням цивільної інфраструктури, знищенням мирного населення: жінок, дітей, літніх людей. На складах армії РФ виявились факти жахливої корупції, крадіжок.

Санкції, які запровадили країни-союзники проти економіки країни-агресора унеможливлюють виробництво зброї без технологій Заходу, таким чином обмежують можливості озброєння. Вихід передових компаній світу з ринку країни-агресора болюче вдарив по технологічній складовій економіки. Санкції у фінансовій сфері, ембарго на нафту і газ вичерпують резерви РФ і підводять економіку до банкрутства. Росія поступово повертається до двохтисячних років.

Використавши більше 2 тисяч ракет на суму понад 9 млрд. доларів, втративши тисячі танків та БТРів, літаків, дронів та іншого озброєння, близько 26 тисяч своїх військовослужбовців Верховний головнокомандувач збройних сил РФ В. Путін під виглядом скритої мобілізації надсилає нові резерви, перетворюючи свої солдатів на «гарматне м'ясо».

Отже, «демілітаризація» України призвела до того, що:

– ЗСУ отримали новітнє світове озброєння;

– надійде допомога для України за програмою ленд-лізу;

– створена антипутінська коаліція із 40 держав світу;

– Україні надається величезна гуманітарна допомога;

– вичерпуються військові ресурси країни-агресора;

– санкційний тиск виснажує економіку РФ;

– злочини російських агресорів фіксує міжнародна спільнота, працюють слідчі Міжнародного кримінального суду , Міжнародний кримінальний прокурор Карім Хан відвідав Бучу та інші місця злочинів.

– Факти колабораціонізму священнослужителів УПЦ МП, зафіксовані СБУ, міф про «другу армію в світі» виявилися черговими фейками кремлівського керівництва.

Верховна Рада України 14 квітня 2022 року прийняла Заяву «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні, в якій перелічила злочини російських агресорів і, спираючись на міжнародно-правові акти та норми міжнародного права, вказала на ознаки геноциду українського народу[67].

Ухваливши закон № 7214, Верховна Рада, визнала Росію державою-терористом із тоталітарним неонацистським режимом та заборонила його пропаганду, а також пропаганду акту агресії Росії проти України. Відповідно до закону, Російська Федерація є державою-терористом, однією з цілей політичного режиму якої є державний геноцид українського народу. Збройне вторгнення РФ в Україну, розпочате 24 лютого 2022 року, є актом агресії відповідно до міжнародного права[68].

Російські окупанти вивозили і вивозять мирних мешканців в так звані «фільтраційні» табори, за аналогією з концентраційними таборами німецьких фашистів, забираючи паспорти та мобільні телефони, відправляють у Східні регіони РФ з правом повернення через два роки. Чоловіки проходять «спецперевірки» органів ФСБ, їх мобілізовують до російських збройних сил, або й знищують. Це вже є ознаки департації.

Мирне населення окупанти заставляють реєструватись в російських фіскальних органах, за відмову – конфіскація. Переведення в рубльову зону окупаційних районів також є порушенням міжнародних норм та правил ведення війни.

На територію РФ вивезено вже більше одного мільйона українців, серед них десятки тисяч дітей. Недаремно в народному лексиконі російських окупантів українці почали називати «рашистами», тобто російськими фашистами.

Рашизм, або «російський фашизм» енциклопедисти визначають як «політичну ідеологію та соціальну практику владного режиму Росії кінця XX та початку XXI століття, що базується на ідеях «осо-

[67] Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні»: постанова Верховної Ради України від 14 квітня 2022р. № 2188-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text (дата звернення: 22.04.2022).

[68] Рада визнала Росію неонацистською державою-терористом та заборонила її пропаганду. *ЛІГА.НОВИНИ.*14 квітня 2022. URL: https://news.liga.net/ua/politics/news/rada-priznala-rossiyu-neonatsistskim-gosudarstvom-terroristom-i-zapretila-ego-propagandu (дата звернення: 22.04.2022).

бливої цивілізаційної місії» росіян, нетерпимості до елементів культури інших народів; на тоталітаризмі й імперіалізмі радянського типу, використанні православ'я як моральної доктрини та геополітичних інструментів впливу»[69].

Перелічені факти свідчать, що метою збройної агресії РФ є повномасштабне знищення Української держави та українського народу, що є актом геноциду, адже злочини вчинені агресором проти мирного населення носять ознаки геноциду. «Спеціальна військова операція» – це війна російського агресора, спрямована на знищення суверенної, незалежної Української держави, виклик всьому демократичному цивілізованому світу. «Денацифікація», «демілітаризація», задекларовані кремлівським режимом, є грубим порушенням всіх міжнародних принципів і норм співіснування держав.

Розрахунок на блискавичну війну Путіна зазнав повного краху. Позаблоковий статус України та демілітаризація, тобто роззброєння; у міжнародному праві ліквідація, відповідно до міжнародних договорів, воєнних споруд і укріплень на певній території, а також заборона мати на ній військову промисловість, утримувати збройні сили, здійснювати військові маневри і т.ін.[70]привели до того, що дві нейтральні держави Фінляндія та Швеція подали заяви про вступ до НАТО.

Демілітаризація України, всупереч розрахункам В. Путіна, призвела до того, що українська армія уже отримала сучасну зброю НАТО, а з допомогою програми ленд-лізу поповниться всім сучасним озброєнням, необхідним для переможного завершення війни.

Російська Федерація зазнала найбільших нищівних економічних санкцій за всю світову історію, її економіка поступово повертається до початку тисячоліття.

Висновки

Вагоме місце у сучасній політиці Російської Федерації посідають меседжі фальсифікації історичного минулого, просування проекту «руського міра» в суверенній Україні.

У дослідженні висвітлено використання В. Путіним РПЦ та УПЦ МП тільки заради своїх імперських цілей, відродження «нового» Радянського Союзу, та пропаганди наративів на кшталт «єдиний російський народ», «руський православний мір», що є механізмом політичних маніпуляцій; розглянуто політичні технології антиукраїнської діяльності РПЦ та УПЦ МП у наш час в Україні; проаналізовано фальсифікацію історичної дійсності В. Путіним в контексті привласнення спадковості Київської Русі.

РПЦ та її дочка УПЦ МП – два потужні інституційні канали, через які Кремль намагається різнобічно впливати на український суспільний простір, продукуючи чимало загроз національній безпеці.

Священнослужителі РПЦ та УПЦ МП всіляко замасковують факти російської агресії, активно співпрацюють з окупантами і терористичними угрупованнями, докладають зусиль для дискредитації української влади, псування міжнародного іміджу України, нагнітання міжконфесійної напруги тощо.

Одним із напрямів антиукраїнської діяльності промосковських церковних структур є маніпуляції з національною історією. Перед Московським патріархатом та його філією поставлене завдання із фальшування історичного минулого, насадження у масовій свідомості віруючих України фактичного заперечення факту існування Української нації та Української держави.

Систематичні та потужні пропагандистські атаки та військова агресія Кремля, маніпуляції щодо історії несуть загрозу національній та світовій безпеці.

Насаджування ідеології «руського міра», ігнорування існування української мови, культури, нації, фальсифікація історичного минулого, дискредитація сучасної української влади та меседж, що Україна не має історичного минулого та перспектив – усе це лягло в основу «денацифікації», «десуверенізації», спрямованих на розкол та знищення України як держави.

Метою «денацифікації» є знищення українського народу, української мови, культури, менталітету, тотальна русифікація.

Упровадження «денацифікації» В. Путіним призвело до небаченого єднання та консолідації українського народу у боротьбі за незалежність та територіальну цілісність. Диктатор досягнув протилежного результату – в Україні народилась нова етнічна та духовна єдність. Український народ став символом свободи, боротьби за демократію у всьому світі.

Сучасні наративи «демілітаризації» та «денацифікації» нашої держави є проявами геноциду українського народу, що підтверджуються жахливими прикладами насильства російських агресорів в Україні.

«Демілітаризація» призвела до того, що при сприянні країн-союзників українська армія за озброєнням сьогодні є однією з найпотужніших в Європі, створена антипутінська коаліція 40 держав-союзників у Німеччині на чолі із США, Україні забезпечені гарантії відповіді на використання ядерного тактичного удару зі сторони США та Великобританії. Країни-члени НАТО сьогодні як ніколи згуртовані і єдині. Фінляндія та Швеція,

[69] Рашизм. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/ (дата звернення: 22.04.2022).

[70] Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В.П. Горбатенко, за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка, 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ: Генеза, 2004. С.137.

у зв'язку з агресією РФ, виявили бажання стати членами НАТО. Нечувані санкції поступово знищують економіку країни-агресора. Україні Європейський Союз виявив бажання надати статус країни-кандидата для членства в ЄС.

Україна сьогодні бореться за свободу, демократію, не тільки свою, а й всього світу. Поразка України у війні – це поразка демократії, утвердження авторитаризму, як домінуючої моделі побудови геополітичної сучасності.

Інформація про авторів:

Коваль Іван Васильович,
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри загальноправових та гуманітарних дисциплін
Івано-Франківський юридичний інститут Національного університету «Одеська юридична академія»
13, вул. Максимовича, м. Івано-Франківськ, 76000, Україна

Кисляк Леся Несторівна,
кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри загальноправових та гуманітарних дисциплін
Івано-Франківський юридичний інститут Національного університету «Одеська юридична академія»
13, вул. Максимовича, м. Івано-Франківськ, 76000, Україна

Information about the authors:

Koval Ivan Vasyliovych,
Candidate of Political Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of General Law and Humanities
Ivano-Frankivsk Law Institute of the National University «Odesa Law Academy»
13, Maksymovych str., Ivano-Frankivsk, 76000, Ukraine

Kislyak Lesya Nestorivna,
Candidate of Philological Sciences,
Senior Lecturer at the Department of General Law and Humanities
Ivano-Frankivsk Law Institute of the
National University «Odesa Law Academy»
13, Maksymovych str., Ivano-Frankivsk, 76000, Ukraine

DOI

ПРАВОВЕ ВИЗНАЧЕННЯ СТРАТЕГІЧНОГО НАРАТИВУ ТА СТРАТЕГІЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ В СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНІ

Ковальчук А. Ю., Чернявська Б. В.

Вступ

Україна вступає у новий етап свого розвитку – становлення новітньої системи забезпечення національної безпеки. Національно орієнтовані цілі сьогодення обумовлюють розвиток системи забезпечення національної безпеки, в якій елементами соціально-інституціонального середовища виступають особа, суспільство і держава. В умові оголошеного воєнного стану актуалізуються положення Стратегії воєнної безпеки України «Воєнна безпека – всеохоплююча оборона» у якій вказується на необхідність превентивних дій та протидії нав'язуванні чужої волі в інформаційному просторі; використанні для відсічі агресії всього потенціалу держави та суспільства у тому числі духовного, культурного[1]. Відповідно від науковців, правників, законотворців вимагається розробка специфічних норм і стандартів поведінки з приводу забезпечення безпеки, як на формальному рівні (національне законодавство), так і у вигляді певних цінностей, цілей, інтересів, типів поведінки, тобто потребує наукової розробки не лише інституціонально-правова, а й соціально-інституціональна складова[2].

Постановка проблеми. Розробка превентивних заходів з протидії нав'язуванню чужої волі, спотворення світоогляду людини ускладнюється новітніми вимогами до життєдіяльності людини. COVID-19, збройна агресія Російської Федерації стали передумовою масового переходу людей у інформаційний простір, навіть ті хто ще два роки тому відмовлявся від цифрового прогресу, зараз активно застосовує його можливості. Революційний за своїми темпами розвиток інформаційно-комунікаційних технологій призвів до суттєвої трансформації повсякденного життя людини. Як наслідок, людство опинилося перед принципово новими можливостями, але й разом з тим, перед принципово новими викликами та загрозами їх особистій безпеці у новому для них інформаційному просторі. Технологічна революція змінила соціальний контекст буття людини, трансформувала цивілізаційний статус самого суспільства: з суспільства виробничого у суспільство інформації, суспільство знань. Соціальна комунікація, як особлива система, набула статусу соціально-технологічного всесвіту який немає чітких меж і відповідно правил поведінки і співіснування у ньому. Термін «інформаційне суспільство» вже тривалий час користується популярністю в нормативно-правових документах різних гілок влади та державних органів України. Інформаційне суспільство, основу якого складає світовий інформаційний простір, будується на досягненнях інформаційної сфери. Чим активніше вона розвивається, тим більше від неї залежать політична, економічна, оборонна та інші складові національної безпеки. Таку особливість інформаційної сфери слід врахувати й задіяти її ресурси задля забезпечення безпеки. Закономірні зміни у бутті людини вимагають від неї розвитку власних креативно-еврестичних якостей, що дозволяють інтелектуально підходити до будь-яких змін. Тобто, людина вимушена змінюватися й прилаштовуватися до загальних тенденцій і цьому процесу повинна сприяти держава. Разом з тим, зовнішній вплив на спосіб життя людей та розвиток суспільних відносин, що стає більш складним й суперечливими створює умови для маніпуляцій свідомістю й свободою думки громадян. Відповідно, держава повинна забезпечити адаптацію громадян до нових викликів їх безпеці. Сучасний світ виявляється складно організованою системою, простором новітніх інформаційних технологій і комунікацій, які претендують на створення нового соціального утворення – єдиної інтелектуальної цілісності. При тому потреби людини не змінюються й людина все так же як і раніше прагне знаходитися у стані безпеки. Нажаль, система захисту прав людини на сьогодні є інертною. Для ефективної організації функціонування держави, суспільства і людини необхідні цілісність інтелектуальних пріоритетів, що знайдуть свій вираз у стратегічному наративі задля забезпечення ефективної безпекової політики. Такі заходи забезпечать укріплення національної свідомості людини і здатності протистояти інформаційно-психологічним загрозам про які зазначається у Стратегії воєнної безпеки України, Стратегії інформаційної безпеки. Сила стратегічних наративів полягає в їх здатності мобілізувати цільові аудиторії, навіть за відсутності

[1] Про Стратегію воєнної безпеки України. Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України № 121/2021 від 25 березня 2021 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text

[2] Тодоров І. Я., Тодорова Н. Ю.Українські безпекові студії у європейському вимірі. URL: http://visnyk-international.uzhnu.edu.ua/article/download/2218-5348.2018.1%2817%29.7-20/155388

матеріальних, чи військових ресурсів[3]. Науковці Оксфордського університету вивчаючи й розроблюючи стратегічні наратив зазначають: «Ефективний стратегічний наратив – це вдалий спосіб для слабого гравця отримати конкурентну перевагу над сильним: «слабкі м'язи, проте відмінні історії»[4].

У Стратегії національної безпеки України теж визначена проблема формулювання стратегічного наративу: «Деструктивна пропаганда як ззовні, так і всередині України, використовуючи суспільні протиріччя, розпалює ворожнечу, провокує конфлікти, підриває суспільну єдність. Відсутність цілісної інформаційної політики держави, слабкість системи стратегічних комунікацій ускладнюють нейтралізацію цієї загрози»[5].

Разом з тим, ключовою проблемою сьогодення є відсутність офіційного документу, що визначає стратегічний наратив та статус стратегічних комунікацій, державну політику щодо них. Водночас у Стратегії інформаційної безпеки визначено поняття й необхідність розробки стратегічного наративу: «стратегічний наратив – спеціально підготовлений текст, призначений для вербального викладення у процесі стратегічних комунікацій з метою інформаційного впливу на цільову аудиторію»[6]. Така настанова диктує необхідність наукового пошуку й подальшої розробки правового та організаційного забезпечення стратегічного наративу.

Аналіз останніх досліджень. Питання стратегічного наративу, як базової основи стратегічних комунікацій, розглядали вітчизняні дослідники Д. Дубов, А. Баровська, О.Литвиненко, В. Ліпкан, Є. Макаренко, М. Ожеван, Г. Почепцов, Б. Парахонський, Г. Яворська та інші. Нажаль, вченими-юристами не приділено достатньої уваги правовому визначенню та забезпеченню стратегічного наративу й стратегічної комунікації, також відсутня система юридичної відповідальності за дискредитацію стратегічного наративу. Такі прогалини у чинних нормативно-правових актах породжують загрози національної безпеці. Наратив – це специфічний дискурс, текст який має сюжет, що послідовно розгортається в часі і просторі й взаємодії з іншими персонажами[7]. Особливістю його створення є його психоемоційне наповнення. Наратив може бути інформаційно сформований достатньо, але нести деструктивне психоемоційне забарвлення у наслідок застосування «інформаційного шуму», або іншої маніпуляції. Причиною його, на наш погляд, є термінологічний хаос, що вже багато років існує в українській лінгвістиці і породжує епістемічну модальність сприйняття інформації, норм і правил. Іншомовні терміни, які застосовуються зараз у чинних нормативно-правових актах, сприймаються неоднозначно, а подекуди ефемерно. Безоглядне вживання їх в українській мові, на перший погляд, надавало їй сучасного звучання, але вирвані з англомовного семантичного та прагматичного контексту, вони не удосконалювали ділову мову, а хаотизували її, сприяють неоднозначному трактуванню. Це негативно впливало на психоемоційне сприйняття цих термінів. Так, наприклад, внесений у Закон України «Про захист суспільної моралі» термін «пропагує бузувірство», разом з тим «бузувірство» має різне трактування. Тому не зрозуміло, що законодавець вкладає у дане поняття.

Ще однією проблемою спосіб викладення інформації, у тому числі висвітлюючи її у якості норми, або правила, при якій існує ризик застосування «інформаційного шуму» або неоднозначного тлумачення[8]. Поєднання правдивої, необхідної інформації з елементами «інформаційного шуму» є ризиковий, особливо в період збройної агресії Російської Федерації. Застосування специфічних комунікаційних технологій, що застосовуються зараз в інформаційному просторі поділяються на:

• білі – інформування, переконання, діалог;

• сірі – наслідування, зараження (провокування), навіювання (гіпноз);

• чорні – маніпулювання, психологічний примус.

Якщо «білі» транслюють інформацію і не можуть використовуватись як маніпуляції, то «сірі», а, головним чином, «чорні» транслюють шум і призначені виключно для маніпулювання. У цій типології місце «сірих» та «чорних» технологій, безсумнівно, серед «білих», принаймні, як один з елементів. У цьому слід зазначити, що шум може продукувати лише шум. Модифікуючи «принцип Старджона»: «90% інформації, що транслюється – це інформаційний шум. Це не повинно дивувати, оскільки за джерелом повідомлення та його одержувачем стоїть людина – потенційне джерело шуму (як мінімум «семантичного» – підміна значень).

Основою наративу є переконлива, налаштована на сприйняття аудиторії, комунікація. Стратегічний наратив – більш гнучкий інструмент, аніж, наприклад, ідеологічна доктрина, може стати ефективним механізмом для просування інтересів держави

[3] Archetti C. Terrorism, Communication and the War of Ideas: Al-Qaida's Strategic Narrative as a Brand. Paper presented at the annual meeting of the International Communication Association, Suntec Singapore International Convention & Exhibition Centre, Suntec City. URL: https://www.academia. edu/221753/

[4] Freedman L. Strategy: A History. N.Y.: Oxford University Press, 2013.

[5] Стратегія національної безпеки. Указ Президента України № 392/2020 від 14 вересня 2020 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text

[6] Стратегія інформаційної безпеки. Указ Президента України № 685/2021 від 28 грудня 2021 року. URL: https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069

[7] Наратив.URL:https://uk.wikipedia.org /wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B2

[8] Що таке інформаційний шум та як з ним боротися. URL: https://chmnu.edu.ua/shho-take-informatsijnij-shum-ta-yak-z-nim-borotisya/

по всіх напрямках у рухливому інформаційному середовищі. Останнім часом фахівці з політичних та міжнародних комунікацій ретельно досліджують концепцію стратегічного наративу. Стратегічний наратив є ключовим змістовним елементом всієї інформаційної (в т. ч. – пропагандистської) діяльності держави. На його утвердження в цільових аудиторіях (внутрішніх чи зовнішніх) спрямовується діяльність всіх комунікативних можливостей держави. Проблемою залишається те, що на сьогодні відсутнє єдине розуміння самої концепції стратегічного наративу та узгодженої системи стратегічних комунікацій.

У Концепції стратегічних комунікацій Міністерства оборони України та Збройних Сил України, що затверджена наказом Міністерства оборони України № 612 від 22.11.2017 року теж зазначається про загрози національній безпеці, що пов'язані з невизначеністю стратегічного наративу та неузгодженістю стратегічних комунікацій: «Проведений у 2016 році Національним інститутом стратегічних досліджень функціональний аналіз сфери стратегічних комунікацій виявив низку слабких сторін урядових комунікацій, зокрема: відсутність якісного аналізу інформаційного простору та оцінки впливів; нерозуміння представниками державних органів основних понять та принципів стратегічних комунікацій; відсутність системності у сфері міжвідомчої взаємодії та її залежність від міжособистісних контактів; недостатній рівень розвитку міжнародної взаємодії у сфері стратегічних комунікацій; принципова відсутність документів, що регламентують комунікативну діяльність; нерозуміння учасниками процесу комунікації принципів формування комунікативних планів; відсутність якісної роботи зі спікерами щодо змісту повідомлень, подачі інформації; складність у розумінні поняття «цільові аудиторії» та особливості формування наративів для цих аудиторій; потреба у навчанні співробітників у сфері кризових і стратегічних комунікацій та стратегічного планування»[9].

В загальному сенсі стратегічний наратив – це макророзповідь. В іншому варіанті (в т.ч. – як його розумів Ж. Лакан) це основа ідеології (оскільки де-факто ідеологія втілюється у розповідях про світ, у певній системі пояснення цього світу, причинно-наслідкових зв'язків цього світу тощо). У Концепції стратегічних комунікацій Міністерства оборони України та Збройних Сил України: «стратегічний наратив – основоположна ідея, що відображає та визначає базові принципи існування та розвитку держави (її інституції), характер і спрямованість внутрішніх і зовнішніх взаємовідносин, на основі якої формуються напрямки реалізації державної (відомчої) політики»[10]. Виходячи з цього, механізми втілення стратегічного наративу можуть бути найрізноманітнішими і реалізуватись у майже всіх сферах, де держава вважає, що має бути досягнуто певне спільне розуміння процесів, відношення до процесів чи подій. Стратегічний наратив складається з послідовності дій з передачі інформації, які у своїй єдності утворюють можливості для вирішення конкретного завдання – впливу на реципієнта. Мета побудови наступного алгоритму дозволяє формувати наратив залежно від сфери його застосування, цільових аудиторій, мети процесу наративації тощо, та ідентифікує функції висловлювань, публікацій, меседжів, здійснює аналіз переконань наратора, чітко встановлюючи його мету[11].

Виділення невирішених раніше частин. Виходячи з теоретичного визначення стратегічного наративу, його подальшу розробку слід здійснювати, враховувавши усі його складові: інформація по суті, емоційно-когнітивне забарвлення будь-якої інформації, починаючи від психологічного стану суб'єкта створення й психоемоційним станом суб'єкту споживання інформації. Захист двох останніх суб'єктів лише фрагментарно визначений у правовому полі і тому потребує окремого наукового дослідження з обов'язковим семантичним розгортання кожного поняття, вивчаючи не лише його денотацію, а й приділивши увагу конотації будь-якого слова. Умовно кажучи, якщо будь-яке слово/інформація є впливом на свідомість людини і його можна вважати загрозою (будь то умовною або реальною), то сприйняття будь-якої інформації (як сукупності слів) несе у собі ризик різноманітної інтерпретації інформації для об'єкта, що отримує інформацію і здійснює подальше її поширення. Така настанова вкрай необхідна й для розробки складових стратегічного наративу його правового визначення з метою досягнення певного спільного розуміння процесів, й формування суспільної думки щодо відношення до процесів чи подій.

Формулювання цілей. Метою даної наукової публікації є виділення м'якої сили слова, як засобу забезпечення національної безпеки. Стратегічний наратив і система стратегічних комунікацій потребує свого законодавчого визначення. Необхідним вважається започаткування поглибленого вивчення когнетивно-коммуникативних особливостей безпекового дискурсу з подальшим науковообгрунтованим визначенням його у чинному законодавстві.

[9] Концепція стратегічних комунікацій Міністерства оборони України та Збройних Сил України затверджена наказом Міністерства оборони України № 612 від 22.11.2017 року . URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0612322-17#Text

[10] Концепція стратегічних комунікацій Міністерства оборони України та Збройних Сил України затверджена наказом Міністерства оборони України № 612 від 22.11.2017 року . URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0612322-17#Text

[11] Стратегічний наратив. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B2_%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9

Усі представники стратегічних комунікацій стратегічного наративу, за недотримання своїх обов'язків нести юридичну відповідальність. Держава повинна створити ефективну систему безпеки та стійкості стратегічних комунікацій, засновану на чіткому розподілі відповідальності її суб'єктів та державно-приватному партнерстві. Вищезазначене й становить завдання наукового пошуку.

Виклад основного матеріалу. У Стратегією національної безпеки України визначено, що кіберпростір (як складова інформаційного простору) поступово перетворюється на окрему, поряд із традиційними «Земля», «Повітря», «Море» та «Космос», сферу ведення бойових дій. Економічна, науково-технічна, інформаційна сфера, сфера державного управління, оборонно-промисловий і транспортний комплекси, інфраструктура електронних комунікацій, сектор безпеки і оборони України стають все більш уразливими для розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб у кіберпросторі[12],[13].

У більшості країн світу розроблені стандарти інтерпретації подій журналістами. В країнах альянсу НАТО розроблені власні наративи, що носять прагматичніший і чітковизначений характер тому більш ефективні. Наприклад, доктрина НАТО з відповідним цифровим кодом, грифом STANAG[14] і доповненнями країн-учасниць блоку в форматі AJP. Варто пам'ятати, що в сегменті стратегічних комунікацій НАТО нараховується понад десяток взаємопов'язаних різновидів інформаційного впливу. У цих напрямків є своє методологічне забезпечення, включно з доктринами. Доктрини, в свою чергу, пов'язані з іншими документами, так звані IRC (Information al Related Capabilities)[15]. Свій підхід до наративу пропонують фахівці Міністерства оборони США: «Ключова складова наративу встановлює причини та бажані результати конфлікту у такій формі, що зрозумілі певним аудиторіям громадян»[16].

В США є певний порядок формулювання стратегічного наративу. Стратегічний наратив Уряду США має бути включений в документи прямого планування (direct planning) таких як попереднє розпорядження, наказ щодо підвищення готовності чи у Керівництві для працівників Сил (Guidance for Employment of the Force). У разі відсутності їх офіційної позиції, використовуються інші додаткові ресурси: президентські виступи (Presidential speeches), постанови Уряду (USG agency statements) та інші перевірені матеріали. Як варіант, одним з джерел стратегічних наративів пропонуються **матеріали Спільного міжвідомчого інформаційного центру** (JIIC, Joint and Interagency Information Center), куди входять представники різних державних структур. Така система може бути цілком затребувана і в Україні. Тим більше, що на думку фахівців НАТО: «стратегічний наратив це історія яку організація розповідає для комунікування про її цілі, бажання та наміри. Ефективний стратегічний наратив повинен відображати реальну стратегію, яка, в свою чергу належним чином врівноважує цілі, шляхи і засоби» її досягнення. Однак, поточні виступи президента чи уряду (урядовців) не можуть бути довготривалою основою для формування стратегічного наративу (оскільки часто залежать від ситуативних потреб політичного характеру). Однак дійсно концептуальні безпекові документи (на кшталт Стратегії національної безпеки чи Воєнної доктрини України) є саме тим потенційним джерелом, яке визначає реальну стратегію держави, а отже – може бути і джерелом для формування ефективного стратегічного наративу. В CCS зазначається, що загалом «стратегічні теми» виробляються спільно Держдепартаментом, Міністерством оборони США, а також урядовими агенціями та є досить «широкими» і, частіше за все, не змінюються протягом певної операції[17]. При цьому цей наратив має бути підкріплений більш практичними доповненнями (themes) у тому числі невербальними, які мають безпосередньо реалізовувати наратив в межах певної події. В свою чергу теми розкриваються у повідомленнях (messages) які вже безпосередньо орієнтовані на конкретні цільові аудиторії. Так, наприклад, затверджений командний наратив у США щодо відносин з Кореєю є наступний: «Збройні сили США у Кореї стримують агресію та захищають республіку Корея, американські інтереси задля підтримки регіональної безпеки, стабільності та економічного процвітання». Задля підтримки такого наративу, він розбивається на підтеми: «Командування концентрується на Готовності…; Між США та республікою Корея встановлено Стратегічний Альянс, який є динамічним, двостороннім, регіональним та глобальним. Республіка Корея посідає лідируючу роль у нашому спільному захисті Кореї»[18]. Такі виділені підтеми спрямовані на укорінення стратегічного наративу і мають активно засто-

[12] Стратегія національної безпеки. Указ Президента України № 392/2020 від 14 вересня 2020 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text

[13] Стратегія забезпечення державної безпеки. Указом Президента України № 56/2022 від 16 лютого 2022 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/56/2022#Text

[14] Про інформацію. Закон України № 2657-XII від 2 жовтня 1992 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text

[15] Перелік стандартів та керівних документів НАТО, вимоги яких запроваджено в національних нормативних документах. URL: https://www.mil.gov.ua/content/mil_standard/perelik_stand_ta_docum_2021.pdf

[16] Інформаційно-психологічні операції як сучасний інструмент геополітики. URL: https://goal-int.org/informacijno-psixologichni-operacii-yak-suchasnij-instrument-geopolitiki/

[17] Інформаційно-психологічні операції як сучасний інструмент геополітики. URL: https://goal-int.org/informacijno-psixologichni-operacii-yak-suchasnij-instrument-geopolitiki/

[18] Там само.

совуватись у повідомленнях, прес-релізах спрямованих на цільові аудиторії. Окремі положення таких підходів до формулювання стратегічного наративу є важливими з точки зору вироблення системи стратегічних комунікацій і в Україні. Вочевидь на загальнонаціональному рівні такими документами є якраз Стратегія національної безпеки, Стратегія інформаційної безпеки які деталізуються у Концепціях і рекомендаціях для органів місцевого самоврядування та інших державних органів тощо.

Окрім того, не слід недооцінювати той факт, що ворог теж може застосовувати наратив, й здійснювати маніпуляції масовою свідомістю, здійснювати підміну понять, інтегруючи соціум у «заданий текст» утворюваної нарації і створюючи, таким чином, суспільну напругу, що може переходити до певних деструктивних дій. В умовах гібридної війни застосовуються й гібридні наративи, покликані транслювати спрощені, викривлені й примітивізовані уявлення про світ, певні події, часто вкладені в рамки міфологеми, чітких бінарних опозицій, замінюючи раціональне розуміння подій реальності ірраціонально-чуттєвим та, разом з цим, змінюючи сенси й оціночні судження. Гібридні наративи, підкріплені ідеологічними меседжами, не лише формують стороною агресора потрібне семантичне поле в медіа-середовищі, але й утворюють відповідні категорії мислення на рівні буденної свідомості та комунікації, що у результаті спричинить зростання злочинності. Відтак задається суспільний дискурс, що, використовуючи кризові явища та розбіжності світоглядних і ціннісних настанов різних частин суспільства, поглиблює ситуацію деструкції та розколу. Ці чинники на сьогодні становлять актуальні виклики для всієї системи державного управління, спонукаючи виробленню механізмів протидії та формування відповідної політики з метою захисту національних інтересів і позиції країни на міжнародному рівні. Ефективним буде розширити делікти, й окрім кримінальної відповідальності за колаборацію слід передбачити відповідальність посадових осіб за дискредитацію державної влади й маніпуляцією свідомістю громадян.

Важливо, зазначити, що стратегічні комунікації охоплюють великі сфери – публічне комунікування та приватне комунікування. Особливо в Україні слід звернути увагу на приватні комунікація у системі стратегічних комунікацій. Вони здійснюється за допомогою впливових посадових осіб, представників органів місцевого самоврядування осіб (в т. ч. місцевих), а також лідерів (всіх рівнів). Спрямованість цього виду комунікації – залучення до діалогу місцевих активістів, а також проведення різноманітних візитів, зустрічей та круглих столів для ознайомлення громади з майбутніми діями влади. Як правило, приватна комунікація розглядається у формі неформальних моделей комунікації, таки як особисте спілкування, спілкування у вигляді off-records (без запису). З метою недопущення дискредитації стратегічного наративу під час такого спілкування слід передбачити юридичну відповідальність. Хоча на сьогодні ніхто не може бути притягнутий до відповідальності за висловлення оціночних суджень[19]. Але, саме такі судження, що подаються експертами, фахівцями інколи суперечать інтересам держави, й дискредитують стратегічний наратив. Оціночні судження є висловлювання, які не містять фактичних даних, критики, оцінки дій, а також висловлювання, що не можуть бути витлумачені як такі, що містять фактичні дані, зокрема з огляду на характер використання мовно-стилістичних засобів (вживання гіпербол, алегорій, сатири). Оціночні судження не підлягають спростуванню та доведенню їх правдивості. Разом з тим, відома велика кількість різноманітних інформаційно-психологічних маніпуляцій, що впливають на емоційний стан людей, які споживають інформацію. Нейтральна оціночна інформація, правдива інформація, що подана у певній манері викладення, застосовуючи суперечливі невербальні комунікації може спричинити негативні тенденції й наслідки. Особливо це стосується вразливої теми – забезпечення безпеки. Окрім того мало приділено уваги епістемічної модальності будь-якого слова. В основі дискурсу лежить аспект модальності, який включає питання ставлення організатора мовної діяльності до того, що він повідомляє, як повідомляє, кому повідомляє і як це повідомлення передає його відношення до реальної дійсності. Модальністю в мові називають інтелектуальну, емоційну або комунікативну оцінку автором висловлювання його змісту. Найчастіше мовну модальність розглядають як явище, реалізоване всередині окремого речення. Але слід визнати, що і форми організації тексту несуть в собі певні модальні значення»[20]. Оскільки, модальність всеосяжна категорія, то її можна розглядати з урахуванням семантико-прагматичних і когнітивних аспектів мови. Модальність як лінгвістична категорія відображає комунікативний намір автора й експресивно-оцінні засоби. Когнітивний аспект модальності відображає формування та передачу знань через призму комунікацій[21,22].

[19] Піскорська Г.А. Український стратегічний наратив: пошук практичних рішень. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/download/3862/3522

[20] Тураева З. Я. Лингвистика текста [Текст] / З. Я. Тураева. М.: Наука, 1986. 128 с.(106 с.)

[21] Рудоман О.А. Епістемічна модальність як мовна категорія дискурсу. Молодий вчений» № 10 (50) жовтень, 2017 р. С. 660-664. URL: http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/10/151.pdf

[22] Когнітивна війна.URL: https://iser.org.ua/analitika/gromadianske-suspilstvo/kognitivna-viina

Висновки

В Україні триває процес становлення системи стратегічних комунікацій й напрацювання стратегічного наративу. Органами державної влади України здійснено низку організаційних та практичних заходів зі зміцнення власної інституційної спроможності у сфері стратегічних комунікацій, однак не створено дієвого механізму координації і взаємодії між усіма органами державної влади, залученими до здійснення заходів із протидії загрозам, інформаційно-психологічним впливам в інформаційній сфері. Зазначене послаблює можливості до розбудови комплексного стратегічного планування інформаційного потоку, здійснення системної комунікативної діяльності Кабінету Міністрів України, об'єднання всіх ключових суб'єктів у сфері інформаційних відносин, суб'єктів формування і реалізації державної політики щодо ефективного захисту національного інформаційного простору, утвердження позитивного іміджу України, реалізації цілей захисту національної безпеки України в інформаційній сфері»[23]. Отже, першочерговим завданням є виділення суб'єктів стратегічних комунікацій, аналіз їх спроможностей щодо підтримання й донесення до громадськості стратегічного наративу. Окрім того, потребує нормативно-правове врегулювання процес забезпечення стратегічного наративу і чіткого визначення повноважень кожного елементу системи стратегічних комунікації.

[23] Стратегія інформаційної безпеки. Указ Президента України № 685/2021 від 28 грудня 2021 року. URL: https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069

Інформація про авторів:

Ковальчук Алла Юріївна,
доктор юридичних наук, доцент,
начальник відділу дослідження проблем протидії кіберзлочинності
та загрозам інформаційної безпеці
Міжвідомчий науково-дослідний центр з проблем боротьби з організованою злочинністю
при Раді національної безпеки і оборони України
1, вул. Солом'янська, м. Київ, 03035, Україна

Чернявська Богдана Вадимівна,
PhD,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Вищий навчальний заклад «Національна академія управління»
15, вул. Ушинського, м. Київ, 03151, Україна

Information about the authors:

Kovalchuk Alla Yuriyivna,
Doctor of Law, Associate Professor,
Head of the Department for Research of Problems of Combating Cybercrime
and Threats to Information Security
Interdepartmental Research Center for Combating Organized Crime
at the National Security and Defense Council of Ukraine
1 Solomjanska Square, 03035, Kyiv, Ukraine

Cherniavska Bogdana Vadymivna,
PhD,
Associate Professor at the Department of Theory and History
State and Law, National Academy of Management
15, Ushynskogo str., Kyiv, 03151, Ukraine

DOI

КІБЕРБЕЗПЕКА УКРАЇНИ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ (ЛЮТИЙ – КВІТЕНЬ 2022 Р.)

Козьміних А. В.

Вступ

Одним з головних інструментів політики, міжнародної політики зокрема, є – інформація. Спотворення інформації посилює напруженість, особливо в умовах гібридних війн та змінюють сприйняття фактів відповідно до уподобань акторів, які прагнуть вплинути. Варто відзначити, що досягнення в галузі цифрових медіа, скасування інформаційних меж, залишають країни відкритими та вразливими для втручання у їхній політичний та інформаційний простір з боку інших держав[1]. Інформаційний простір впливає на економічні, політичні та культурні процеси, на розвиток військової справи та технології. З прискореним переходом на цифрові системи управління зросла загроза кібербезпеці, адже Україна завжди була серед стратегічних цілей зовнішньої політики Росії серед інших країн, тому прагнемо забезпечити кібербезпеку.

Постановка проблеми. Кібербезпека в умовах гібридної війни набуває особливої важливості, оскільки сьогодні вже практично неможливо уявити собі жоден об'єкт технологічної інфраструктури, який не був би оснащений різними програмними комплексами, багато з яких мають вихід у мережу Інтернет, що несе серйозні ризики.

Кібератаки можуть бути використані як допоміжний засіб у рамках інформаційної війни, з метою злому закритих даних та їх опублікування або «вкидання» фейкової інформації, в т. ч. з посиланням на джерела, що вселяють довіру. Все це змушує по-новому дивитися на проблему кібербезпеки, особливо коли йдеться про небезпечні об'єкти чи системи забезпечення життєдіяльності.

Можливий досить широкий спектр наслідків негативного впливу за допомогою сучасних інформаційних технологій на функціонування об'єктів інфраструктури – від окремих людських жертв (наприклад, внаслідок впливу на автоматизовану систему управління транспортною інфраструктурою, на систему управління електропостачання тощо) до значних руйнувань (вплив на автоматизовані системи управління гідро-, електро- та атомних станцій тощо) і порушення функціонування всієї інфраструктури як економічної основи існування держави. Зловмисне використання інформаційних технологій завдати шкоди, порівняно із застосуванням традиційної зброї, і навіть з використанням зброї масового ураження. Актуальність дослідження зумовлена тим, що сучасне суспільство практично повністю залежить від стану захищеності інформації та кіберінфраструктури у всіх сферах. Можливість використовувати як інформаційні, так і кібертехнології, а також інформаційно-комунікаційні мережі для досягнення своєї мети мають не лише державні структури країн, а й кримінальні та терористичні організації. Тому забезпечення кібербезпеки критично важливої інфраструктури держави стало вирішальною умовою для забезпечення обороноздатності України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемами окремих аспектів кібербезпеки займалась велика кількість закордонних та українських науковців, які у своїх напрацюваннях та прикладних дослідженнях висвітлювали різні аспекти даного питання від безпекових особливостей інформаційних технологій і кіберзлочинів до кібернетичних війн.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Кібербезпека є найважливішим аспектом національної безпеки в умовах російської агресії проти України, тому для протидії та запобігання кібернетичній активності, яка може завдати шкоди інтересам суспільства та держави, одного використання технічних засобів та механізмів контролю та захисту інформації недостатньо, необхідна інтеграція різних потенціалів, включаючи проведення систематичної розвідувальної діяльності, профілактичне застосування правоохоронних інструментів, використання медійних та соціально-мережевих ресурсів, залучення важелів фінансово-економічного впливу, налагодження міжнародного співробітництва в сфері кібербезпеки.

Мета та завдання. Мета дослідження полягає у висвітленні проблеми кібербезпеки в світлі повномасштабного вторгнення Росії в Україну (з 24 лютого 2022 р.). Для реалізації означеної теми передбачено здійснити аналіз шляхів розвитку кібербезпеки України з урахуванням останніх подій в умовах гібридної війни.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Указом Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію

[1] Melykh O., Korbut, A. Entertainment media in the context of hybrid war in the post-Soviet countries: the case of Ukraine. *Economic Annals-XXI*. 2020. Vol. 182(3-4). P. 27. doi: https://doi.org/10.21003/ea.V182-03

кібербезпеки України»« було затверджено Стратегію кібербезпеки України. Безпечний кіберпростір – запорука успішного розвитку країни[2]. Стратегія кібербезпеки України 2021 (далі – Стратегія 2021) визначила проблемні аспекти попередньої стратегії (2016 рік): недостатня чіткість визначених пріоритетів та напрямів забезпечення кібербезпеки України, значна частина яких не мала зрозумілої кінцевої мети та була не конкретною; заплановані заходи не завжди корелювалися із визначеними нею завданнями; відсутність цілісного бачення (програми) розвитку спроможностей основних суб'єктів національної системи кібербезпеки, обмеженість ресурсного забезпечення функціонування цієї системи, відсутністю належної державної підтримки розвитку її інституційного забезпечення; не були розроблені індикатори виконання Стратегії кібербезпеки України, що ускладнило процес оцінки її результативності та виокремлення незавершених завдань. Участь у реалізації названої Стратегії переважно брали суб'єкти сектору безпеки і оборони, недостатньо залучалися інші державні органи, наукові установи, громадськість. До виконання завдань із розвитку наукового потенціалу та поширення кіберграмотності недостатньо залучалися заклади освіти та наукові установи.

Також не сформовано перелік об'єктів критичної інформаційної інфраструктури, не створено модель державно-приватного партнерства. Розвиток цифрової грамотності здійснювався без чіткої програми, кібернавчання проводились епізодично[3].

Нова Стратегія кібербезпеки України враховує попередній досвід і проблеми, стан кібербезпекового середовища на національному та міжнародному рівні, а також положення Стратегії кібербезпеки ЄС на цифрове десятиліття, стратегій кібербезпеки окремих держав – членів ЄС та держав – членів НАТО[4]. Варто відзначити, що кібератаки використовуються державою-агресором як елемент спеціальних інформаційних операцій з метою маніпулятивного впливу на населення та дискредитації української державності. Протягом двох місяців війни СБУ нейтралізувала понад 250 кібератак, знешкодила ботоферми і заблокувала понад 50 тис. акаунтів у соціальних мережах[5]. 24 лютого з початку повномасштабного вторгнення Україна зазнала DDOS-атаки – поклали сайти Кабінету Міністрів, Міністерства закордонних справ, Служби безпеки України[6]. 3 березня на сайти декількох ОВА здійснили кібератаку і розмістили «заяву» Зеленського про «мирний договір з Росією»[7].

Служба безпеки Microsoft відзначає, що Росія використовує різноманітні методи отримання початкового доступу до своїх цілей, в т.ч. фішингові кампанії з використанням невиправлених уразливостей локальні сервери *Exchange* і компрометація *upstream.* Це дозволяє її проводити операції зі знищення, вилучення даних і збереження для довготривалого шпигунства та спостереження.

Також Росією за весь період повномасштабного вторгнення використовувалось деструктивне зловмисне програмне забезпечення *wiper*.

З 23 лютого по 8 квітня було здійснено майже 40 дискретних деструктивних атак[8], які постійно знищували файли в сотнях систем у десятках державних установ в Україні.

Якщо характеризувати кібератаки на Україну, то слід відзначити, що більше 40% руйнівних атак були спрямовані на організації критичної інфраструктури, які могли негативно впливати на уряд, військових, економіку, люди. 32% руйнівних інцидентів торкнулися українських державних організацій на національному, регіональному та міському рівнях[9].

Служба безпеки Microsoft також відзначила, що в українських мережах було розгорнуто щонайменше вісім руйнівного зловмисного програмного забезпечення, у тому числі *ICS*, призначене для промислових систем контролю[10]. Якщо агресор зможе підтримувати поточний темп розробки та розгортання, очікувано, що впродовж війни буде виявлено більш руйнівне зловмисне програмне забезпечення.

З початком російського вторгнення в Україну 24 лютого Microsoft спостерігала, як російські групи кіберзагроз виконують дії на підтримку стратегічних і тактичних цілей своїх військових. Хронологія військових ударів і кібервторгнень показує кілька прикладів операцій комп'ютерної мережі та військових операцій, які, здається, працюють у тандемі проти спільного набору цілей, хоча незрозуміло, чи є координація, централізовані завдання чи просто загаль-

[2] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію кібербезпеки України» : Указ Президента України від 26 серпня 2021 року № 447/2021. Офіційний сайт Верховної Ради України: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021#Text

[3] Там само.

[4] Там само.

[5] Протягом двох місяців війни СБУ нейтралізувала понад 250 кібератак, знешкодила ботоферми. UNN. 21 квітня 2022 р. URL: https://www.unn.com.ua/uk/news/1973434-za-dva-misyatsi-viyni-sbu-neytralizuvala-ponad-250-potuzhnikh-kiberatak

[6] Знову кібератака на Україну: лежать сайти уряду, МЗС, Служби безпеки. *24 канал.* URL: https://24tv.ua/znovu-kiberataka-ukrayinu-lezhat-sayti-uryadu-mzs-sluzhbi-bezpeki_n1876055

[7] https://24tv.ua/rosiya-napala-ukrayinu-24-lyutogo-2022-hronologiya-podiy_n1876131

[8] Microsoft: Россия координирует кибератаки с нанесением ударов по Украине. URL: https://www.golosameriki.com/a/russia-coordinates-cyberattacks-with-military-strikes-in-ukraine/6547892.html

[9] Special Report: Ukraine. An overview of Russia's cyberattack activity in Ukraine. Digital Security Unit April 27, 2022. URL: https://query.prod.cms.rt.microsoft.com/cms/api/am/binary/RE4Vwwd

[10] Там само.

ний набір зрозумілих пріоритетів кореляція[11]. Іноді атаки на комп'ютерні мережі безпосередньо передували військовій атаці, але з нашої точки зору, такі випадки були рідкісними. Поки що кібероперації узгоджувалися з діями, спрямованими на порушення або дискредитацію українських урядових, військових та економічних функцій, убезпечення опорних пунктів у критичній інфраструктурі та зменшення доступу українського населення до інформації.

Цілком імовірно, що спільні зусилля Microsoft, США та багатьох інших країн і компаній щодо посилення кіберзахисту як в Україні, так і за її межами, безсумнівно, допомогли зменшити шкоду, завдану цими зусиллями. Але якби Росія дійсно мала під рукою запас раніше невиявлених уразливостей і складного шкідливого програмного забезпечення, призначеного для їх використання, цих ліній оборони просто було б недостатньо, щоб запобігти значній шкоді та зриву. Оновлення мереж і систем критичної інфраструктури є повільною, дорогою та складною роботою, і неможливо, щоб кожна потенційна ціль була загартована до такої міри, щоб вона більше не була вразливою для російських кібератак, якщо тільки ці кібератаки ніколи не були настільки вражаючими.

Більше того, багато ранніх теорій про те, чому Росія могла добровільно утриматися від більш серйозних кібератак, виглядають дедалі більш неправдоподібними, оскільки конфлікт триває тривалий період. Наприклад, одне з пояснень, чому Росія залишила українські електророзподільні та комунікаційні мережі недоторканими, полягало в тому, що путін хотів, щоб решта світу побачила швидку, вирішальну перемогу Росії в Україні через постійний потік зображень і відео, яким могла б перешкодити така напад. Але оскільки стає все більш очевидним, що швидкої, вирішальної перемоги не буде, стає все менш сенсу, що Росія продовжуватиме залишати цю інфраструктуру недоторканою, якщо вона справді не зможе її знищити. Ця інтерпретація, здається, додатково підкріплюється рішенням Росії завдати удару по телевежі в Києві, замість того, щоб намагатися порушити засоби масової інформації та комунікаційні системи більш ефективно та менш насильно за допомогою кібер-можливостей.

Враховуючи попередню готовність Росії розгортати кібератаки з далекосяжними руйнівними наслідками, було б помилкою переоцінювати їхні кіберспроможності лише тому, що вони досі не вражали. І майже неможливо довести відсутність кіберзброї в арсеналі агресора[12]. Варто відзначити, що Росія використовувала хакерські кампанії для підтримки свого повномасштабного вторгнення в Україну, поєднуючи шкідливе програмне забезпечення з ракетами в кількох атаках, у тому числі на телевізійні станції та державні установи.

Нагадаємо, що «Стратегія 2021» визначила основні загрози кібербезпеки: «гібридна агресія Російської Федерації проти України у кіберпросторі. Держава-агресор невпинно нарощує арсенал кіберзброї наступального призначення, застосування якої може викликати невиправні, незворотні руйнівні наслідки. Кібератаки Російської Федерації спрямовані, насамперед, на інформаційно-комунікаційні системи державних органів України та об'єкти критичної інформаційної інфраструктури з метою виведення їх з ладу (кібердиверсія), отримання прихованого доступу і контролю, здійснення розвідувальної та розвідувально-підривної діяльності. Кібератаки також активно використовуються державою-агресором як елемент спеціальних інформаційних операцій з метою маніпулятивного впливу на населення, втручання у виборчі процеси та дискредитації української державності; кіберзлочинність, що завдає шкоди інформаційним ресурсам, суспільним процесам, особисто громадянам, знижує довіру суспільства до інформаційних технологій та призводить до значних матеріальних втрат. Набуває поширення використання кіберпростору для вчинення злочинів проти основ національної безпеки України, а також кримінальних правопорушень, пов'язаних із легалізацією доходів, одержаних злочинним шляхом, торгівлею людьми, незаконним поводженням зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інших предметів і речовин, які загрожують життю та здоров'ю людей тощо; організовані та спонсоровані урядами інших держав кібератаки, що пов'язані з викраденням у політичних, економічних або військових цілях чутливої інформації (кібершпигунство) та здійсненням розвідувально-підривної діяльності. Особливостями таких кібератак є їх тривалість, складність та прихований характер, що ускладнює їх попередження, виявлення та нейтралізацію; використання терористичними організаціями кіберпростору для вчинення актів кібертероризму, фінансової та іншої підтримки терористичної діяльності»[13]. Отже, визначивши осо-

[11] Special Report: Ukraine. An overview of Russia's cyberattack activity in Ukraine. Digital Security Unit April 27, 2022. URL: https://query.prod.cms.rt.microsoft.com/cms/api/am/binary/RE4Vwwd

[12] Why Russia Hasn't Launched Major Cyber Attacks Since the Invasion of Ukraine. URL: https://time.com/6153902/russia-major-cyber-attacks-invasion-ukraine/

[13] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію кібербезпеки України» : Указ Президента України від 26 серпня 2021 року № 447/2021. Офіційний сайт Верховної Ради України: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021#Text

бливості та характер російських кібератак можна говорити про реальність та серйозність вразливості у кіберпросторі. Об'єкти інфраструктури особливої важливості, розвідка, комунікації, командування та контроль, логістика, ліквідація наслідків та готовність до надзвичайних ситуацій повністю залежать від ІТ-систем, об'єднаних у мережі[14].

Загрози в кіберпросторі є найбільш серйозними для національної безпеки України. Кібербезпека зараз ключова проблема в економічному, політичному, соціальному та військовому аспектах. Тим не менш, вона залишається найменш зрозумілою та найбільш недооціненою загрозою. Тому потрібно розуміти, що кіберпростір в даний час є найважливішим театром бойових дій. Боротьба за кібер-домінування – і відповідно здатність протистояти кібератакам – означає нову еру військових відносин, яка суттєво змінить природу та структуру збройних сил. Також слід відзначити, що кібербезпеки не можна досягти на рівні держави. Вона потребує інтеграції зусиль і приватного сектору, і підприємств, міжнародної координації та співпраці у безпрецедентних масштабах.

Більше того, кіберпростір є ідеальним полем для асиметричної війни. Окремих людей чи групи залучають дуже низька вартість і щодо низький рівень технічної підготовки, необхідний проведення атак на важливі урядові, економічні, фінансові та військові об'єкти. У 2008 році, напередодні нападу Росії на Грузію із застосуванням звичайної зброї, серія кібератак вивела з ладу грузинські урядові, медійні та військові об'єкти, показавши «обличчя майбутніх війн»[15].

Висновки

Отже, російсько-українська війна з початку повномасштабного вторгнення продемонструвала, що кібератаки агресора співпадають з воєнними діями, тобто захопленням або руйнуванням об'єктів критичної інфраструктури. Відзначимо, що Росія використовувала хакерські кампанії для підтримки свого повномасштабного наступу на Україну, поєднуючи шкідливе програмне забезпечення з ракетами в кількох атаках, у тому числі на телевізійні станції та державні установи.

Вважаємо, що важливу роль у створенні ефективної системи кібербезпеки має підготовка відповідних фахівців у нашому випадку у військовій, політичній, промисловій сферах, адже однією з головних проблем забезпечення кібербезпеки в Україні є недостатній професіоналізм – навіть за наявності передових технологій країна досі відчуває брак відповідних спеціалістів. З огляду на ситуацію України важко протистояти кібератакам, які застосовує Росія. Так завдяки активній діяльності проєвропейських сил та за конструктивної підтримки зовнішніх гравців Україні вдається протистояти РФ.

На даний момент потрібно більше зосереджувати увагу на: підвищення захищеності критичної інформаційної інфраструктури та стійкості її функціонування, розвиток механізмів виявлення та попередження кіберзагроз та ліквідації наслідків їх прояву, підвищення захищеності громадян та територій від наслідків надзвичайних ситуацій, спричинених інформаційно-технічним чи військовим впливом на об'єкти критичної інформаційної інфраструктури. Певна річ, захист критичних галузей, які функціонують на базі широко розповсюджених інформаційних систем, наприклад телекомунікацій або охорони здоров'я, також має приділятися значна увага, але, на нашу думку, сучасні засоби забезпечення кібербезпеки при грамотному їх використанні здатні значно знизити ризики, що виходять від самих різних загроз: починаючи від звичайних шкідливих програм і до складних таргетованих атак. У промислових інформаційних системах ці методи просто непридатні через безліч причин.

[14] Шрайер Ф., Викс Б., Винклер Т.Х. Кибербезопасность: дорога, которую предстоит пройти. DCAF Horizon. 2015. Working Paper No. 4.RU.

[15] Шрайер Ф., Викс Б., Винклер Т.Х. Вказ праця.

Інформація про автора:
Козьміних Альона Віталіївна,
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політичних теорій
Національний університет «Одеська юридична академія»
23, Фонтанська дорога, Одеса, 65009, Україна

Information about author:
Kozminykh Alona Vitaliivna,
PhD in Political Science, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Political Theories
National University "Odesa Law Academy"
23, Fontanska road, Odesa, 65009, Ukraine

DOI

ІДЕОЛОГІЧНА ВІЙНА РОСІЇ В УКРАЇНІ

Коломієць Ю. Ю.

Постановка проблеми. До 24 лютого 2022 року більша частина людства вважала, що класична війна, яка супроводжується застосуванням смертельної для людини зброї, відходить у минуле. Своїм нападом на Україну Росія показала, що загальносвітове уявлення про методи та засоби вирішення конфліктів її не стосуються. Вона поставила увесь світ перед складним вибором: допомогти Україні у протистоянні збройному нападу Росії або чекати, коли переможе найсильніший. У першому випадку велика ймовірність початку третьої світової війни, у другому – якщо переможе Росія, її прагнення до насильницького захоплення інших країн Україною не зупиниться. Безкарність призведе до того, що міжнародний порядок та міжнародна безпека, які створювалися впродовж багатьох десятиліть, будуть зруйновані. Жодна країна не зможе відчувати себе у безпеці. Найбільш ефективним та небезпечним шляхом вирішення цього конфлікту є перемога на ідеологічному фронті (у ідеологічній війні). Як писав Сунь Цзи – великий китайський полководець – у своїй книзі «Мистецтво війни»: «…сто разів битися і сто разів перемогти – це не найкраще з кращого; найкраще з кращого – змусити вороже військо підкоритися без бою»[1]. Для цього потрібно зрозуміти і зруйнувати ідеологічне підґрунтя задумів супротивника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У XXI ст. людство активно почало впроваджувати у життя цифрові технології, які зробили майже необмеженими межі та час розповсюдження інформації. Науковці почали говорити про так званні інформаційні війни, які полегшують або взагалі виключають необхідність проведення військових операцій. Дослідженню інформаційних війн, інформаційних операцій та інформаційних впливів в Україні присвятили свої дисертації: О. Верголяс[2], Н. Семен[3], Т. Ткачук[4] та ін. Після 2014 року (відкритої агресії Росії щодо України) актуальним стало питання протидії інформаційній атаці України з боку Росії. З цього приводу було написано багато важливих для майбутнього України наукових праць: Ю. Радковець «Ознаки технологій «гібридної війни» в агресивних діях Росії проти України»[5], Г. Сасин «Інформаційна війна: сутність, засоби реалізації, результати та можливості протидії (на прикладі російської експансії в український простір))»[6], Р. Чирва «Інформаційна війна – зброя, страшніша за ядерну»[7], П. Шевчук «Інформаційно-психологічна війна Росії проти України: як їй протидіяти»[8] та ін. Були зроблені цікаві висновки, які широко використовуються у російсько-українській війні, яка розпочалася 24 лютого 2022 року. Наприклад, Україна нарешті зрозуміла, що:

– при висвітленні подій, пов'язаних з АТО, не варто було на початку операції повідомляти дані про кількість та дислокацію українських військових підрозділів, перелік та якість озброєння, номерні знаки, що нанесені на військову техніку, кількість убитих і поранених, виведення з ладу озброєння;

– суспільству важливо почути не лише про поточні негаразди, але й довідатися про шляхи і напрями реформування державного будівництва, формування України як нової політичної нації, прояви єдності та солідарності українського народу.

Але усе це лише інформаційні умови, які підіймають бойовий дух і опосередковано наближають перемогу України. Після численних порушень міжнародних конвенцій і угод з боку РФ настав час переходити до контратаки і починати її потрібно саме з ідеологічного фронту, розуміючи, що ідеологічна та інформаційна війна не тотожні поняття. Нажаль, фундаментальних наукових досліджень тактики проведення ідеологічної війни немає, хоча окремі монографічні дослідження, присвячені кримінально-правовій ідеології[9] та ідеології кримінально-правової

[1] Сунь-Цзы Искусство войны / перевод и комментарии В.В. Малявина. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=92417&p=7 (дата звернення 02.05.2022).

[2] Верголяс О.О. Правове забезпечення спеціальних інформаційних операцій: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2020. 287 с.

[3] Семен Н.Ф. Російські Інтернет-ресурси як чинник інформаційної війни проти (на прикладі сайтів «Правда.ру» та «Российский диалог»): автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 27.00.01. Дніпро, 2018. 23 с.

[4] Ткачук Т.Ю. Правове забезпечення інформаційної безпеки в умовах євроінтеграції України: дис. ... докт. юрид. наук. Ужгород, 2019. 487 с.

[5] Радковець Ю.І. Ознаки технологій «гібридної війни» в агресивних діях Росії проти України. *Наука і оборона.* 2014. № 3. С. 36–42.

[6] Сасин Г.В. Інформаційна війна: сутність, засоби реалізації, результати та можливості протидії (на прикладі російської експансії в український простір). *Грані.* 2015. № 3 (119). С. 18–23.

[7] Чирва Р. Інформаційна війна – зброя, страшніша за ядерну. *Профспілкові вісті*. 2014. № 13. С. 8–9.

[8] Шевчук П. Інформаційно-психологічна війна Росії проти України: як їй протидіяти. *Демократичне врядування.* 2014. Вип. 13. URL: http://lvivacademy.com/visnik13/zmist.html (дата звернення 02.05.2022).

[9] Коломієць Ю.Ю. Кримінально-правова ідеологія: філософсько-правове дослідження: монографія. Арциз: ФОП Петров О.С., 2019. 467 с.

політики[10] все ж таки є. Для розуміння сутності, значення та механізму ведення ідеологічної війни цих робіт недостатньо, адже ідеологічна війна виходить далеко за межі кримінального права.

Мета дослідження. З'ясувати справжню мету агресії Росії стосовно України. Зрозуміти і зруйнувати ідеологічне підґрунтя протиправних дій Росії на території України. Перейти до контратаки на ідеологічному фронті.

Виклад основного матеріалу. У монографічному дослідженні «Кримінально-правова ідеологія: філософсько-правове дослідження» мною була доведена теза про те, що ідеологія може бути життєздатною лише тоді, коли вона враховує існування трьох світів: реального, проміжного (нав'язуваного) та ідеального. Це означає, що особа, яка планує зруйнувати чиюсь ідеологію, має починати з вивчення реального світу, тобто вже існуючих уявлень про Всесвіт та місце людини у ньому. Потім створюється ідеал, який відображає уявлення людей про найкраще життя у майбутньому. Такий ідеал включає в себе те, що має бути, чого чекають люди і до чого вони прагнуть. Але усі розуміють, що ідеальний світ – це мрія, до якої дуже складний та довгих шлях. Цей шлях і є проміжним (нав'язуваним) світом, який намагаються створити ідеологи. Ідеал і вічні цінності не змінюються, змінюється лише шлях до них. Ідеологія, яка прагне до того, щоб бути загальновизнаною, має бути науково обґрунтованою, в той же час вона має враховувати не лише раціональну, але й ірраціональну природу людини, оперувати як до розуму, так і до емоцій людини.

На міжнародній арені Росія створила для себе образ ведмедя, який їй дуже сподобався. Пропагандисти російської ідеології часто згадують вислів Отто фонн Бісмарка: «Я знаю 100 способів, як виманити російського ведмедя з барлогу, але не знаю жодного, як загнати його назад». Отто фон Бісмарку належать і інші вислови, які не дуже добре характеризують Росію, наприклад: «Ніколи нічого не замишляйте проти Росії, бо на будь-яку вашу хитрість вона відповість своєю непередбачуваною дурістю» або «Ніколи не вірте росіянам, бо росіяни не вірять навіть собі». Отже, якщо на рівні людської підсвідомості Росія – це ведмідь, то подолати цього ведмедя можна лише, усвідомивши те, хто ми є на рівні образного сприйняття світу.

Активними учасниками ідеологічної війни окрім Росії та України є США та країни Європейського Союзу (далі ЄС), стосовно яких теж утворилися асоціативні образи. Україна асоціюється із соколом, США із бізоном, ЄС із сойкою-пересмішницею.

Українські дослідники (В. Куйбіда, О. Потапенко, Г. Потапенко) зібрали данні, згідно яким сокіл – символ Сонця; духовного злету; натхнення, перемоги; в емблематиці зображення сокола з розставленими крилами пов'язують із тризубом; в пісенній творчості українців соколиха символізує матір, а соколик – її сина[11]. 9 травня 2016 року Президент США Барак Обама підписав закон про визнання північноамериканського бізона офіційним Національним ссавцем Сполучених Штатів. Отже для визнання бізона асоціативним образом США є не лише фактичні, але й певні юридичні підстави.

У преамбулі до Консолідованої версії Договору про ЄС сказано, рішення про заснування ЄС було прийнято: отримуючи натхнення від культурного, релігійного та гуманістичного спадку Європи, з якого розвинулися загальні цінності непорушності та невідчужуваності прав особистості, свобода, демократія, рівність та верховенство права; прагнучи поглибити солідарність своїх народів, при цьому поважаючи їхню історію, культуру та традиції; з непохитним прагненням реалізовувати спільну зовнішню та безпекову політику, включаючи поступове формування спільної оборонної політики, що, можливо, приведе до спільної оборони згідно з положеннями статті 42, і таким чином зміцнювати європейську самобутність та незалежність заради миру, безпеки та прогресу в Європі та в усьому світі …[12]. Перераховані мотиви консолідації асоціюються з образом сойки-пересмішниці. Згідно із дослідженнями науковців у світі відомо понад сорок видів сойок, які дуже відрізняються між собою, навіть зовні. Ця група птахів неоднорідна, оскільки до неї входять одночасно представники аж дев'яти родів. Це одна з найталановитіших пташок. Вона відтворює різні звуки і шуми, які чує довкола себе. Мисливці не долюблюють сойку через її здатність влаштувати лісовий переполох у найбільш невідповідний для цього час і таким чином активізувати всіх мешканців лісу[13]. Особливу популярність сойка-пересмішниця отримала після екранізації фільму «Голодні ігри», режисера Ґері Росса, на основі однойменного роману Сюзанни Коллінз. Вона стала символом красивої первозданної природи, прагнення до свободи і справедливості. Якщо уважно придивитися до графічного знаку ЄС, то можна побачити, що він є геральдичним відображенням сойки-пересмішниці у польоті.

[10] Фріс П.Л. Ідеологія кримінально-правової політики: монографія. Івано-Франківськ: Супрун В.П., 2021. 390 с.

[11] Енциклопедичний словник символів культури України / за заг. ред. О.І. Потапенко, В.П. Коцура, В.В. Куйбіди. 6-е вид. Корсунь-Шевченківський: Корсунський видавничий дім «Всесвіт», 2015. С. 769.

[12] Консолідовані версії договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу (2010/С 83/01). *Офіційний вісник Європейського Союзу.* 30.3.2010 UA. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/file/text/40/f450346n12.pdf (дата звернення 02.05.2022).

[13] Ступчук Л. Строката пересмішниця. 19 березня 2020. *День*. 16 квітня 2020. URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/naprykinci-dnya/strokata-peresmishnycya (дата звернення 02.05.2022).

З усіх перерахованих образів найнебезпечнішим є ведмідь. Він небезпечний не стільки своїми розмірами, скільки незграбністю, грубою силою та непередбачуваністю дій. Росія діє так само. Як і ведмідь вона вважає себе найсильнішою і здатною впоратися з ким завгодно, любить демонструвати свою силу та перевагу.

Чому насправді Росія напала на Україну. Офіційна версія спецоперації Росії в Україні є абсурдом. Ніяких неофашистів в Україні немає. Для того, щоб зрозуміти справжні причини російсько-української війни достатньо ознайомитись з тією інформацією, яку російські пропагандисти розповсюджують за допомогою Інтернету. Одним із інструментів ідеологічної війни Росії проти ЄС та США через Україну стала стаття «Чому Росії все дозволено», яку на одному з польських мережевих ресурсів опублікував варшавський журналіст, письменник та бізнесмен А. Петрасевич[14]. Ця стаття дуже оперативно була перекладена російською мовою і потім розтиражована російськими інформаційно-новинними сайтами. От, як міркування А. Петрасевича були інтерпретовані російськими пропагандистами: «У іноземних ЗМІ дедалі більше схиляються до думки, що для досягнення стратегічних цілей Росії не потрібно воювати. Не треба куляти ядерними ракетами у бік США, ні до чого витоптувати кирзачами Польщу, не варто витрачати цілий тиждень на захоплення Швеції та ще два тижні на війну з Фінляндією. Навіть петиція щодо повернення Аляски – і та не потрібна. Світ ось-ось сам здасться Росії. Підніме лапки перед хитрим Путіним. Бійся, Америко!»[15]. Подібні вислови є результатом рожевих мрій РФ, яким навряд чи довелось би здійснитися. Зрозумівши це Росія не стала чекати, коли світ сам здасться і фактично розпочала третю світову війну, яка активно ведеться на ідеологічному фронті.

Справжньою метою ідеологічної війни РФ на території України є **світове панування**. Росія сприйняла як загрозу для себе ідеї: створення світового права, глобалізації та євроінтеграції, впровадження яких активно спонсорувалося США та ЄС. У боротьбі за світове панування Росія не може використовувати ні гроші, ні розвинуту культуру, єдиним, чим вона завжди пишалась – це силою та вмінням перемагати у війнах, що мають світове значення (особливо Росія пишається перемогою над Наполеоном Бонапартом та Адольфом Гітлером).

Для того, щоб відновити свою роль на світовій арені, Росія вирішила **повернути собі території колишніх радянських республік**. У гімні СРСР є такі слова: «Союзом незламним республіки вільні / Навіки з'єднала Велика Рус». Із втратою союзних республік Росія втратила свою велич. Граючи на емоціях людей, які ще пам'ятають Радянський Союз, вона намагається створити нове державне утворення, яке буде асоціюватися із жахливою істотою, небезпечною для усього світу. Поки що це важко зрозуміти, але коли дивишся на те, як Росія на окупованих територія України готується до святкування Дня Перемоги (вішає красні стяги із гербом СРСР, готується до мітингів та демонстрацій) стає моторошно.

Радянський Союз залишився у минулому. Дійсно, є певна соціальна пам'ять, соціальна спадщина, соціальна інерція і це нормально. Будь-яка епоха залишає як негативні, так і позитивні спогади, без яких неможливий подальший розвиток людства. Але відродити колишній Радянській Союз неможливо, і перш за все через те, що марксистсько-ленінська ідеологія себе дискредитувала. До того ж Росія не намагається відтворити диктатуру пролетаріату. Навпаки, вона прагне до капіталізму, заснованому на насильстві і панування невеликої кількості олігархів. Не про яку ринкову економіку не буде і мови, політична еліта буде експлуатувати власний народ (нажаль не тільки власний, а усіх тих кого вдасться захопити).

Шлях до панування, який обрала Росія перетворить її на закриту державу, але вона до цього готова. Щоб бути здатною до самостійного функціонування та з «легким серцем» опустити залізну завісу їй потрібна хліборобська Україна. **Росія карає Україну за її європейські орієнтири.**

Як перемогти Росію? Для цього потрібно зрозуміти як їй вдалося отримати статус непереможної і повірити в те, що їй усе дозволено.

По-перше, В. Ленін позбавив Росію зайвої сентиментальності. За допомогою насильства та обману їй вдалося підкорити як власний народ, так і народ колишніх радянських республік. В журналі «Український тиждень» № 46 (263) від 15 листопада 2012 року О. Мотиль у своїй статті «СРСР як Російська імперія. Чим була радянська Україна?» розмістив неофіційну версію герба СРСР, яка дуже точно відображає сутність імперії, яка існувала порівняно нещодавно і цією імперією була Росія[16], яка безжально карала за будь-які прояви вільнодумства (невипадково у лапах двоголового орла серп і молот і виглядають вони ні як символи робітничого класу, а як знаряддя вбивства) (див. мал. № 1). Росіяни вважалися привілейованою нацією. Разом із русифікованими представниками інших національностей, тих хто перейняв російську мову та культуру, **вони були господарями на усій території СРСР**.

[14] Pietrasiewicz A.D. Rosji pozwala się na wszystko? 14 kwietnia, 2014 URL: http://blogpublika.com/2014/04/14/dlaczego-rosji-pozwala-sie-na-wszystko/ (дата звернення 02.05.2022).

[15] Путин овладеет планетой без войны. 12 июня 2014. URL: https://grareporter.livejournal.com/1369873.html (дата звернення 02.06.2022).

[16] Мотиль О. СРСР як Російська імперія. Чим була радянська Україна? *Український тиждень.* № 46 (263). 15 листопада 2012 року. URL: https://tyzhden.ua/History/65141 (дата звернення 02.05.2022).

По-друге, світ пробачив радянській владі вбивство Миколая II та його сім'ї, вбивство цілого класу людей: дворян, буржуазії, представників духовенства та усієї інтелігенції, яка не поділяла погляди більшовиків. Що правда, до початку Другої світової війни Радянський Союз був у міжнародній ізоляції. Для того щоб розширити торгівельні зв'язки СРСР почав дипломатичні стосунки із Німеччиною, результатом чого стало підписання 23 серпня 1939 року Пакту Молотова-Ріббентропа (у таємному додатку до Пакту сторони домовилися про розподіл сфер впливу у Східній Європі). Через тиждень після підписання цієї угоди почалася Друга світова війна. Німеччина вирішила напасти першою, у тому числі і на Радянський Союз, якому вдалося вийти із цієї війни переможцем. За те, що СРСР врятував світ від фашистських окупантів, йому пробачили усі вчинені злочини, закрили очі на те, що територія Радянського Союзу після Другої світової війни значно збільшилася. Мета підписання Пакту Молотова-Ріббентропа була досягнута. Із цього історичного уроку Росія зробила наступні висновки: **– нападати потрібно першою; – вона велика і непереможна, а її народ усе витримає.**

По-третє, з 1991 року РФ бере активну участь у політичних конфліктах та громадянських війнах, шляхом збройних нападів відбирає та приєднує до себе території інших держав. Усі ці дії **залишаються майже безкарними**. Санкції, які накладаються на Росію ЄС, лише підбурюють її до нових насильницьких дій, **а отримані перемоги за допомогою насильства створюють відчуття, що росіяни вища раса**, яка має право вчити, перевиховувати і карати тих, хто не хоче схилятися перед «великою» імперією.

Із такою впевненістю у власній непереможності з боку російських громадян, ми маємо справу з диким неврівноваженим ведмедем, який вирішив продемонструвати усім хто насправді цар звірів. У цій ролі він виглядає смішно, адже птахи до звірів не належать.

Більше ста років тому М. Грушевський, досліджуючи різницю між українським і великоруським характером, писав, що прикметами великоруської стихії є: «…брак власної людської гідності і непошанування гідності іншої людини; брак смаку до вигідного, доброго, урегульованого життя для себе і непошанування чужих інтересів і потреб в такім житті та чужих здобутків на сім полі; брак волі до організованого громадського і політичного життя, нахил до анархізму і навіть руїнництва соціального і культурного; легковаження культурних і громадських вартостей і величання своєї некультурності й неорганізованістю супроти сих вартостей; вічне хитання між громадським і моральним максималізмом і повним нігілізмом, яке спадає часто до повної затрати моральних критеріїв, – все се мало гарного має в собі, і перед сими хибами соціального характеру на другий план відступають ріжні добрі, навіть дуже добрі прикмети індивідуального характеру, оскільки й вони теж не заслонюються, не затроюються теж грубістю й індиферентизмом»[17]. На думку М. Грушевського: «Вони ж являються повною антитезою народним прикметам українським, з їх високим розвитком гідності своєї, пошанування гідності чужої, любові до певних, уставлених зверхніх форм, «законних речей», етику й добрих манер, любов'ю до чистоти, порядку, красоти життя, прив'язанням до культурних і громадських вартостей життя, і т. ін. Се все прикмети, які роблять українця дуже близьким по духу, по характеру до західноєвропейської стихії – де в чім до германської, з її солідністю, діловитістю, любов'ю до комфорту, порядку, чистоти, достатності, до рівноваги і стоїцизму, в іншим до романської, напр., отсим потягом до форми, елеганції, бажанням внести в усе красоту, освітити нею всяку сферу життя, взагалі світлим і ясним, радісним поглядом на життя»[18].

Отже, за своїм світовідчуттям та світоглядом Україна, як і Західна Європа, є вільним птахом, далеким від образу життя ведмедя. Через свою трагічну історію Україна з солов'я перетворилася на сокола, удар лап якого володіє такою руйнівною силою, що навіть у відносно великих звірів голова може відокремитися від тіла. Саме через вільну вдачу українців В. Путіну не вдалося захопити Україну за декілька днів без суттєвих втрат. Поки Україна виснажує Росію у битві за свою свободу та незалежність, Західна Європа, як сойка-пересмішниця має попередити усіх про небезпеку РФ для цивілізованого світу.

Ведмідь ненавидить птахів. Для нього вони конкуренти, які їдять його їжу: горіхи, фрукти та ягоди, дрібних гризунів, жаб, змій, рибу і т. ін. Так само як ведмідь ненавидить птахів, Росія ненавидить Західну Європу. Про це неодноразово писали представники української інтелігенції. Так, М. Грушевський наголошував на тому, що московські слов'янофіли протиставляли західноєвропейським принципам права, умови, конституції великоруську патріархальність, відносини довір'я «на совість», неохоту до якої-небудь форми. На думку М. Грушевського, вони бачили в тім певну моральну вищість великоруського народу над бездушною, формалістичною «гниллю» західної культури[19]. Про ту ж саму ненависть писав Б. Хорват: «А ми знаємо, якою фанатичною ненавистю до католицького Заходу завжди горіла Москва – чи «ідеологом» її був протопоп Ава-

[17] Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2002. Т. 4. Кн. І: Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918)». 2007. С. 239.

[18] Там само. С. 239.

[19] Там само. С. 239.

кум 17-го ст., чи інтелектуал-«почвєннік» і релігійний письменник 19-го ст. Ф. Достоєвський, чи атеїст і соціаліст В. Ленін зі зміненою дещо термінологією: «тот гнілой буржуазний Запад»[20].

Єдиним серйозним супротивником для себе Росія вважає США. Ведмідь і бізон – два великих за розмірами супротивника і такі різні за характером поведінки. Ведмідь вважає себе найсильнішим, але це не так. Скажене стадо бізонів може вбити кого завгодно, навіть справжнього царя звірів – лева. Слабкість ведмедя в тому, що він діє наодинці, сила бізонів у колективізмі. Якщо бізон відчує небезпеку, ведмедю нічого не залишиться, як відступити.

Для того, щоб людських жертв було якомога менше, потрібно нацькувати одного ведмедя на іншого (перетворити ведмедя, що нападає, на чужака). ***Як це зробити?***

По-перше, **ні в якому разі не знімати з РФ санкції** до тих пір, поки вона не підпише з Україною договір примирення, обов'язковими умовами якого є: відновлення територіальних кордонів України на момент проголошення її незалежності (24 серпня 1991 року); виведення з території України Збройних Сил РФ; відшкодування збитків спричинених Україні з боку РФ.

Досліджуючи менталітет російського народу, Отто фон Бісмарк зробив висновок, що Росія небезпечна мізерністю своїх потреб. З одного боку це так і є, бідний народ готов терпіти все що завгодно заради благородної мети – благополуччя сім'ї, впевненості у завтрашньому дні та надії на краще життя. З іншого боку бідність та злидні теж мають певну межу, за якою народ стає небезпечним. Повстання, які мали місце в Росії, свідчать про те, що безправний збіднілий народ готов на усе що завгодно аби покращити своє становище. Він як вода, яка довгий час стримувалась греблею, зносить та руйнує усе на своєму шляху. Достатньо пригадати козацьке повстання у 1773–1775 роках в Російській імперії під проводом Омеляна Пугачова та Лютневу буржуазно-демократичну революцію 1917 року, що призвела до повалення російської монархії та змінила хід усієї світової історії.

По-друге, **відкрити народу РФ правду** про те, ким насправді є політичні та громадські діячі, які керують Росією. Правда про те, що насправді відбувається в Україні їх не цікавить. Більша частина російських громадян належить до бідних верств населення. Усвідомлення того, що вони належать до героїчного народу є виправданням їх бідності. «Ми бідні, але нас навіть багаті американці бояться!», – вважають середньостатистичні росіяни. Правда, яку мають усвідомити громадяни РФ: влада їх обманює, використовує за для задоволення власних амбіцій і наживається на бідних людях. За для підтвердження ефективності висунутої пропозиції пригадаємо до чого призвело падіння залізної завіси наприкінці 1980-х років.

Внаслідок політики гласності та відкритості СРСР, яку обрав Генеральний секретар ЦК КПРС, М. Горбачов, у суспільстві запустився процес сліпого копіювання та ідеалізації «райських куточків» капіталізму. Радянські громадяни стали звертати увагу на те, що світ капіталізму вже інший, ніж за часів К. Маркса та В. Леніна. Капіталізм виявився більш життєздатним, оскільки матеріальне становище трудящих було вище, ніж у Радянському Союзі. Відкрита людям правда призвела до ліквідації влади КПРС у серпні-листопаді 1991 року та розпаду Радянського Союзу у грудні того ж року.

У 1993 році С. Лянге у своїй науково-публіцистичній статті «Декретоманія чи декретотворчість?» писав: «Уряду сьогодні не позаздриш: його критикують з усіх боків. Одні – за повільність ринкових реформ, інші – за поспішність і безсистемність прийнятих декретів. …Можна хулити або хвалити, можна приймати або відкидати, можна погоджуватися або заперечувати переваги та недоліки прийнятих Декретів. Але безперечно одне: час рожевих міфів про «нову історичну спільноту» безповоротно пройшов, і нам піднесли правдиве дзеркало: милуйтеся і робіть висновки»[21]. В умовах російсько-української війни починаєш розуміти, що так зване «правдиве дзеркало» російському народу підносять лише з метою дискредитації правлячої еліти та захоплення влади. Як тільки мета досягнута його забирають, щоб не перешкоджало створювати нові міфи.

По-третє, **запропонувати політичній еліті РФ вигоди від яких важко відмовитись**. У висловах представників православної церкви можна відчути ностальгію за радянським минулим: «Якщо не враховувати релігійну складову, у Радянському Союзі був побудований, мабуть, найсправедливіший лад за всю історію людства»[22]. Але цей «найсправедливіший лад» розсипався через приватновласницькі устремління людини.

Чому В. Путін приречений на провал?

По-перше, в нього немає загальновизнаної ідеології, є лише національна ідея, а це як відомо не одне й те саме. З Росією трапилося те, про що попереджав Ю. Вільчинський у статті «Ідеологія державотворення» (відповідь на статтю М. Білецького «Загроза нової ідеократії»): « …після розпаду тоталітарної системи люди інстинктивно шукають, засадничо, те, що можна було б поставити на місце збанкру-

[20] Хорват Б. Дух католицизму. *Українські проблеми.* 1995. № 1. С. 31.

[21] Лянге С. Декретомания или декретотворчество? *Финансовый Киев – еженедельник деловых кругов Украины*. 9 февраля 1993. № 5. С. 1.

[22] Василик Д. В. Православие плюс советский строй / Д. В. Василик URL: http://ruskline.ru/news_rl/2010/11/13/pravoslavie_plyus_sovetskij_stroj/.

тілої ідеї комунізму. …лякає те, що ідеї комунізму протиставляється ідея нації й побудови національної держави, яка претендує на роль найвищої ідеї. Адже цим шляхом йдуть всі країни, що постали на уламках колишньої радянської імперії або перебуваючи у пошуках своєї національної тожсамости»[23]. Основним ідейним спадкоємцем СРСР є Росія, і саме вона стала найнебезпечнішою державою-терористом. Керуючись ідеєю національної тожсамости, вона продовжує вчиняти терор стосовно незалежних держав, які колись були у складі Радянського Союзу.

У Інтернет ресурсах В. Путіна часто називають спадкоємцем А. Гітлера, але насправді це не так. Фашизм був заснований на ідеології, рашизм заснований на ідеократії, якій властиві наступні ознаки: мета влади – влада, мета репресій і катування – залякування, ідея нації – це панування над ким-небудь, цінність людини – відданість тирану. Путін В. є спадкоємцем вождів ЦК КПРС і успадкував він не ідеї, а механізм їх реалізації, заснований на військово-поліцейському терорі. За асоціативним відчуттям те, що намагається оживити В. Путін нагадує зомбі – тіло є, душі немає.

По-друге, В. Путіну все важче утримувати владу в своїх руках. Закони Природи беруть своє – відбувається старіння тирана. Коли правитель втрачає справжню силу, він намагається відчайдушно демонструвати те, що залишилося, під невиправданою жорстокістю приховується неміч. Будівництво храму Збройних сил Російської Федерації, завершене 9 травня 2020 року, та написання ікон із зображенням В. Путіна не робить його невразливим. І він це чудово розуміє. Про це свідчать його жести, вираз очей та міміка обличчя. Складається враження, що В. Путін постійно озирається, уникає погляду в очі, дотримується дистанції. Він боїться навіть своїх радників, які багато років допомагали йому утримувати владу. Як правило, подібні страхи мають свої плоди. Кровавi репресії не врятували Й. Сталіна від смерті за дуже загадкових обставин (історики досі сперечаються з приводу справжніх причин смерті генерального секретаря Комуністичної партії Радянського Союзу).

По-третє, символи, під якими Росія проводить спецоперацію в Україні, приведуть її до поразки не тільки на полі бою, але й на сакральному рівні. Міністерство оборони РФ пояснило, що літера «Z» означає «За перемогу», літера «V» – «Сила V правді» та «Завдання буде виконане». Існує думка, що звук [Z] означає руну Áльгіз (ᛉ), яка тісно пов'язана з процесом, що відбувається в часовому проміжку між «життям» і «смертю». Враховуючи те, що на шляху до перемоги Росія обрала ще один символ, можна припустити, що між «життям» і «смертю» знаходиться літера «V» – правда. Але у слов'ян руна правди (істини) має інший вигляд. Ця руна має назву Крада, вона скоріше за все нагадує дзеркальне відображення літери «У», ніж літеру «V». Літера «V» більш нагадує руни «<», «>». В одному з літературно-художніх видань РФ дається наступне визначення зазначених рун:

«<» – руна непорозуміння у відносинах, залежності від них і страх зробити так, як хочеться комусь, але не йому;

«>» – гине дружба, партнерство, шлюб, якась частина вашої особистості, що втратила силу та корисність. Людина готова відкинути минуле, жити якийсь час з порожнечею в душі, знаючи, що незабаром настане найкращий період життя. (Серйозна, навіть страшна Руна, яка говорить про конкретні наміри, чітко прийняте рішення, яке обговоренню не підлягає. Це розрив. Варто, звичайно, подивитися, які поруч карти, але якщо вже ця Руна лягла першою, то людина може піти від вас хоч завтра, практично в нікуди. І часу на виправлення стосунків уже немає...)[24].

Саме за таким сценарієм зараз розвиваються відносини Росії та України. Перетворення на руїни та стихійні кладовища українських міст, сіл та селищ робить неможливим подальші дружні стосунки із росіянами. Україна готова співпрацювати з будь-ким, тільки не з Росією. Актуальним стає анекдот: «Куме, куме чорт лізе у вікно. – Та нехай, якщо це не москаль».

Горе завжди об'єднує людей. Переживши разом з росіянами жовтневу революцію у 1917 році, Другу світову війну, післявоєнний час відбудови зруйнованих населених пунктів та сталінські репресії, українці пробачили їм колишні обіди та негаразди, але зараз забуті відчуття болю та приниження прокидаються.

Цікавим є той факт, що руна «ᛃ» означає – все що людина задумала, вона зробить і отримає нагороди за свою працю – посіяла, отримала... Вона так і називається – урожай»[25]. Якщо уважно придивитися до літери «Z» можна побачити, що вона є двома літерами «V» об'єднаними за однією лінією у різних напрямках (див. мал. № 2). Це означає, що запланованого Росією вражаю не буде, настане час відповідати за вчинені правопорушення.

Висновки

Перейти до контратаки в ідеологічній війні Росії та території України можна, усвідомивши асоціативні образи її учасників, які сформувалися на рівні людської підсвідомості. Росія асоціюється з ведмедем, Україна – із соколом, США – із бізоном, ЄС –

[23] Вільчинський Ю. Ідеологія державотворення (відповідь на статтю М. Білецького «Загроза нової ідеократії»). *Українські проблеми.* 1995. № 1. С. 7–8.

[24] Владимирова Н. Советы по гаданию. Роман. Ростов н/Д.: Изд-во «Проф-Пресс», 1998. С. 203.

[25] Там само. С. 203.

із сойкою-пересмішницею. Поки Україна виснажує Росію у битві за свою свободу та незалежність, Західна Європа, як сойка-пересмішниця має попередити усіх про небезпеку РФ для цивілізованого світу. Ведмідь вважає себе найсильнішим, але це не так. Скажене стадо бізонів може вбити кого завгодно. Слабкість ведмедя в тому, що він діє наодинці, сила бізонів у колективізмі. Якщо бізон відчує небезпеку, ведмедю нічого не залишиться, як відступити.

Для того, щоб людських жертв було якомога менше, потрібно нацькувати одного ведмедя на іншого (перетворити ведмедя, що нападає, на чужака). Зробити це можна наступним чином: 1) ні в якому разі не знімати з РФ санкції до тих пір, поки вона не підпише з Україною договір примирення, обов'язковими умовами якого є: відновлення територіальних кордонів України на момент проголошення її незалежності (24 серпня 1991 року); виведення з території України Збройних Сил РФ; відшкодування збитків спричинених Україні з боку РФ; 2) відкрити народу РФ правду про те, ким насправді є політичні та громадські діячі, які керують Росією: влада їх обманює, використовує за для задоволення власних амбіцій і наживається на бідних людях; 3) запропонувати політичній еліті РФ вигоди від яких важко відмовитись.

Справжньою метою ідеологічної війни РФ на території України є світове панування. Для того, щоб відновити свою роль на світовій арені, Росія вирішила повернути собі території колишніх радянських республік.

Росії вдалося отримати статус непереможної і повірити в те, що їй усе дозволено через те, що усі злочини проти представників інших національностей залишилися майже безкарними. Єдиний висновок, який зробила Росія переживши попередні історичні події: нападати потрібно першою; вона велика і непереможна, а її народ усе витримає.

Путін В. приречений на провал через те, що: 1) в нього немає загальновизнаної ідеології, є ідеокраї, якій властиві наступні ознаки: мета влади – влада, мета репресій і катування – залякування, ідея нації – це панування над ким-небудь, цінність людини – відданість тирану; 2) В. Путіну все важче утримувати владу в своїх руках (відбувається старіння тирана); 3) символи, під якими Росія проводить спецоперацію в Україні, приведуть її до поразки не тільки на полі бою, але й на сакральному рівні.

Інформація про автора:

Коломієць Юлія Юріївна,
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
Національний університет «Одеська юридична академія»
23, Фонтанська дорога, Одеса, 65009, Україна

Information about author:

Kolomiiets Yuliia Yuriivna,
Doctor of Law Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Criminal Law
National University «Odesa Law Academy»
23, Fontanska road, Odesa, 65009, Ukraine

DOI

ПАНРУСИЗМ – ІДЕОЛОГІЯ АГРЕСІЇ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ

Корновенко С. В.

Постановка проблеми. 24 лютого 2022 р. розпочалася повномасштабна агресія РФ проти України. Її результатом, окрім іншого, стали воєнні злочини військових збройних сил країни-агресора, що мають ознаки геноциду, котрі потребують фахового юридичного оформлення як належна доказова база для Міжнародного трибуналу. Початок війни, небачена жорстокість, злочини проти людяності, зміст виступів і дописів вищого політичного керівництва країни-агресора, – ці та інші фактори викликали культурний шок не лише в Україні, а і в Європі, світі. Спроби «достукатися» до свідомості громадян РФ виявилися марними. Понад 70% населення країни-агресора схвалюють війну Росії проти України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Водночас в українському інформаційному просторі спостерігаємо різновекторну номінацію загарбників та їх ідеології: *«рашисти», «фашисти», «нацисти»* тощо. Наприклад, Г. Сидорова послуговується поняттям «звичайний рашизм», розуміючи під ним війну, всепоглинаючу неправду, ізоляцію країни-агресора, «коли люди перестають бути громадянами, втрачають здатність думати», катастрофу політичної системи, переписування історії на догоду ідеям диктатора тощо[1]. Я. Кротов уживає термін «панцинізм», що, на його думку, «виріс із тоталітаризму»[2].

Формулювання цілей. На наше переконання, ці та інші означення повною мірою не відтворюють зміст ідеології агресора та практику її реалізації, а **є її складниками**. Ми вважаємо, що для того, щоб здолати хворобу, *потрібно чітко поставити діагноз і розписати лікування.* Осмислення невідомого на підставі зіставлення/порівняння з відомим – цілком нормальна пошуково-пізнавальна парадигма для нагромадження первинних наукових знань, водночас не єдино можлива. Автор роботи ставить за мету з'ясувати сутність і зміст «проєкту великої російської нації» – панрусизму.

Виклад основного матеріалу. Третя світова війна, розпочата агресією РФ проти України 24 лютого 2022 р., має потужний ідеологічно-інформаційний складник. Це війна за свідомість, за ідентичність, відповідно – війна свідомостей та ідентичностей. У цій війні українській свідомості, українській ідентичності, українській ідеології протистоїть «проєкт великої російської нації» – панрусизм.

Одним із ідеологів та популяризаторів панрусизму є провідний експерт Російського інституту стратегічних досліджень Олег Неменський. У своїх працях[3],[4],[5], датованих 2010-ми – 2020-ми рр., він активно і послідовно просуває ідеологію панрусизму, висловлені ним тези відтворюються вищим політичним керівництвом країни-агресора.

За визначенням О. Неменського, панрусизм – ідеологія, що стверджує спільну російську ідентичність всіх східних слов'ян, що обстоює ідею їх історичної, культурної та політичної єдності. Носії ідеології панрусизму не визнають розподілу східних слов'ян на «три братніх народи»; негативно ставляться до українства; політичні кордони між східними слов'янами вважають політичною роздробленістю.

До понятєвого апарату цієї ідеології належать такі: «Російська земля/Русская земля», «єдина Русь», «російський світ/русский мир», «російська віра/русская вера». У них поняття «Русь» і похідні від нього ототожнюються з «Росія» і похідними від нього. Зокрема, «російський світ/русский мир» – простір російської культури та російської мови, що об'єднує їх носіїв в усьому світі.

Підставою панрусизму є факт російської самосвідомості, який, на думку панросійських ідеологів, фіксується у минулому в усіх східних слов'ян.

Актуальною культурною та політичною ідеологією панрусизм, як вважають його адепти, стає на початку XXI ст. На їх переконання, панрусизм є популярним, зважаючи на популярність гасел реінтеграції російського простору на ґрунті слов'янської спільності. Актуалізація саме слов'янської ідентичності, «доводять» панрусисти, зумовлена спотворенням і звуженням спільної у попередні часи для східних слов'ян російської ідентичності та збереженням у масовій свідомості тези радянської пропаганди про «три братні народи» – росіян, українців, білорусів.

Панрусисти «обґрунтовують» хибність тези про те, що «проєкт великої російської нації не відбувся. Їхні так звані «аргументи» зводяться до такого.

1. Факту поразки не було, оскільки не існувало загальноросійського націоналізму як чітко сформу-

[1] Сидорова Г. Обыкновенный рашизм. URL: https://www.svoboda.org/a/obyknovennyy-rashizm-galina-sidorova-o-rossii-s-putinym/31763817.html

[2] Кротов Я. Панцинизм. URL: https://www.svoboda.org/a/pantsinizm-yakov-krotov-o-vysshey-stadii-imperializma/31785301.html

[3] Неменский О. Панрусизм. *Вопросы национализма*. 2011. № 3. Вып. 7. С. 34–43.

[4] Неменский О. Модели южнорусской идентичности на Украине. *Вопросы национализма.* 2014. № 2 (18). С. 20–31.

[5] Неменский О. Об идеях, изложенных в статье Путина по Украине. URL: https://riss.ru/article/16577/

льованої ідеології та відповідних політичних практик. Був факт загальноросійської самосвідомості, були вияви його негативної реакції на заяви українського націоналізму. Лише на початку XXI ст. з'явилися інтелектуальні та політичні умови для повноцінного створення проєкту великої російської нації.

2. Загальноросійська свідомість – головна умова для існування такого проєкту – продовжує існувати, зазнавши перекручень. Актуальність загальноросійської опції виявляється у негативному ставленні більшості росіян до факту від'єднання України і Білорусі, а домінуюче ставлення до українського націоналізму можна визначити як неприховано вороже.

3. Альтернативні радянському проєкти української, білоруської, російської націй, що утворилися після розпаду СРСР, виявилися нереалізованими такими, як задумувалися. За максимально сприятливих політичних умов вони не змогли ствердити свої ідентичності, свої культурні форми, здійснити на їх підставі внутрішньодержавну інтеграцію. Є факт панування в абсолютної більшості населення всіх трьох країн загальноросійської літературної мови – головної основи панрусизму.

4. Факт перемоги українства на окремих територіях, насамперед йдеться про Західну Україну, ніяк не скасовує загальноросійську самосвідомість і проєкту, що на ній грунтується. Так, українці як новий народ – в деяких областях уже факт, що відбувся, але він жодним чином не зобов'язує решту східних слов'ян відмовлятися від своєї історичної ідентичності та сприймати новостворені ідентичності.

Панрусизм і русофільство, на переконання О. Неменського, – схожі поняття, однак мають істотні відмінності. **Панрусизм** – ідеологія політичної та культурної єдності всіх східних слов'ян. **Русофільство** – реакція на свідомо антиросійські ідеології.

Власне російська ідентичність, стверджують панрусисти, не наводячи доказів, за своєю природою передбачає дві загальноросійські сентенції:

1) зберігає пам'ять про часи єдиної Давньої Русі;
2) несе з собою загальноросійську культуру.

Основні міфологеми панрусизму, що не витримують наукової критики, зводяться до такого.

1. Мислення транскордонне, що заперечує державні кордони, вони розуміються як антиросійські.

2. Пам'ять про минулу єдність Русі з традицією «збирання руських земель».

3. Для панрусизму актуальним політичним простором є канонічна територія Російської Православної Церкви.

4. Московоцентризм: Москва як історично найсильніший центр Русі. Москва – сакральний центр, а тому москвоцентризм – пріоритетний напрям панрусизму.

5. Слов'янство – не етнографічний термін, а духовна спільність народів. Як російська самосвідомість заснована на конфесійно-церковних поняттях, так і слов'янство є спільнотою народів-церков, мовою богослужіння якої була церковнослов'янська.

6. Українізація – головний ворог панрусизму, головна ідеологія розколу загальноросійського простору, ефективний засіб дерусифікації на землях Західної Русі.

7. Українство ґрунтується на штучно створеній ідентичності. У минулому немає свідчень існування етнічних українців. Історичною формою самосвідомості є лише російська.

8. Сучасний проєкт «возз'єднання слов'янських народів» – паліатив* панрусизму, що виник за умов дерусифікації свідомості основної частини населення України і Білорусі.

Для становлення ідеології панрусизму та відповідних політичних проєктів, на переконання його адептів, є дві основні перешкоди/виклики:

1. Конфлікт з українським націоналізмом. Цей виклик є надзвичайно важливим. Навколо нього, як відповідь на цей виклик, формується сучасний панрусизм. Саме по лінії прийняття/неприйняття українства проходить основне ідентитарне та ідеологічне розмежування у сучасній Україні. Пробудження російськості/«русскости» відбувається шляхом заперечення українського національного проєкту;

2. Інший подразник – ідеології та практики русофобії. Реакція на нього – інструмент становлення сучасного русофільства.

Головною метою сучасного панрусизму, на думку його ідеологів, є реставрація російської ідентичності та російського історичного мислення. Лише за умови успішного просування в цьому напрямі російська ідентичність стане достатньо сильною, щоб набути офіційного статусу.

Досягнення поставленої мети, вважають панрусисти, передбачає вирішення таких трьох основних завдань.

1. Подальша розробка і суспільна презентація місцевих патріотизмів, що є складниками загальноросійського проєкту – малоросійської ідеології, західнорусизму, русинства, російської ідеології козацтва, Новоросії тощо.

2. Необхідність офіційного визнання у державах із автохтонним російським населенням широких прав російського народу та необхідності проведення російської політики.

3. Адміністративно-територіальне об'єднання Російської/Русской землі. Форми можуть обговорюватися: від міждержавного союзу до єдиної унітарної держави. Політично розколота Російська земля – арена боротьби різних національних проєктів.

---

* Ліки чи який-небудь інший засіб, що дає тимчасове полегшення хворому, але не виліковує хвороби. Малодійовий захід, який лише частково або тимчасово забезпечує вихід із скрутного становища; напівзахід.

Проілюструємо реалізацію у публічній сфері міфологем панрусизму, представлених у дописах В. Путіна, Д. Медведєва, Т. Сергейцева.

Зокрема, В. Путін однозначно стверджує панрусистські міфологеми, написавши про те, що «росіяни і українці – один народ, єдине ціле». Відносини між Україною та Росією для нього – відносини між частинами «одного історичного простору», «частинами єдиного народу»[6].

Для президента країни-агресора поняття «українець» позбавлене етнічного смислу. В його інтерпретації первинно воно «позначало прикордонних служилих людей, що забезпечували захист зовнішніх кордонів». Подібно він трактує і поняття «Україна» – «різні порубіжні території». Лівобережжя для нього – «Малоросія». «Малороси у більшості й творили велику спільну країну, її державність, культуру, науку», – вважає В. Путін. «Новоросія» – особливий історичний регіон Причорномор'я, котрий «заселявся вихідцями з усіх російських губерній»[7].

Відповідно до міфів панрусизму, Розпад Русі – трагедія. Місія Москви – «збирання руських/російських земель». В. Путін неодноразово заявляв, що розпад СРСР – найбільша трагедія XX ст., його відновлення – місія Москви, виконанню якої заважають США і Захід.

Д. Медведєв, повторюючи міфи панрусизму, написав про те, що «глибинне українство, підживлене антиросійською отрутою та всепоглинаючою брехнею щодо своєї ідентичності, – це і є один великий фейк. Цього явища ніколи не було в історії. І зараз не існує. Змінити криваву та повну брехливих міфів свідомість частини нинішніх українців – найважливіша мета в ім'я спокою майбутніх поколінь самих»[8].

Не підбирає слів і Т. Сергейцев, формулюючи позбавлене смислу речення про те, що «назва «Україна» не може бути збережена», ставить знак рівності між «денацифікацією» та «деукраїнізацією». Останню він трактує, як відмову від «штучного роздування етнічного компоненту само ідентифікації населення територій історичних Малоросії та Новоросії»[9].

Така позбавлена тверезого глузду риторика становить основу безальтернативного інформаційного простору країни-агресора, практично всіх засобів масової інформації, насамперед телебачення. Її ретрансляторами, рупорами є В. Соловйов, О. Скабєєва, Є. Попов, А. Шейнін, Д. Кисельов та інші. Довготривала і методична ідеологічна обробка населення країни-агресора і є фабрикою, що продукує у нього «монолітну» викривлену свідомість, яка адекватно не сприймає реальність, насамперед заперечує як сам факт війни Росії проти України, так і несправедливий її характер.

У практичній сфері панрусизм – ідеологічне підґрунтя воєнних злочинів військовослужбовців країни-агресора в Україні, ідеологія «російської партії війни». Це воєнні злочини військовослужбовців РФ, злочини проти людяності, скоєні ними стосовно до цивільного населення України: катування, зґвалтування, викрадення, насильницьке вивезення за межі України громадян України, дітей, створення гуманітарних катастроф тощо.

Це дії військовослужбовців країни-агресора, що містять ознаки геноциду в Бучі, Ірпені, Гостомелі, Ворзелі, Маріуполі[10],[11],[12]. Перелік не є вичерпним.

Це використання забороненої зброї, касетних боєприпасів у Харкові та Сумах[13].

Це спалення україномовних книг, знищення українських архівів та інших історичних джерел української ідентичності[14],[15].

Це тисячі й тисячі подібних випадків, що потребують ретельної юридичної фіксації як належна доказова база воєнних злочинів військових країни-агресора в Україні для Міжнародного трибуналу.

Висновки

Викладене вище робить очевидним і доведеним те, що:

• панрусизм не є ідеологією гуманізму, що стверджує загальнолюдські цінності;

• не є ідеологією розвитку і ствердження громадянського суспільства, політичної нації;

• не є ідеологією комплементарності до іншого.

Ним, на нашу думку, культивується:

1) зверхність, возведена в абсолют;

2) вищість, що ґрунтується на знеціненні іншого;

3) самоствердження на підставі заперечення іншого, його буття, дозвіл на вбивство за іншість;

---

[6] Неменский О. Об идеях, изложенных в статье Путина по Украине. URL: https://riss.ru/article/16577/

[7] Там само.

[8] «Українство – фейк. Його не було і немає. Змінити свідомість – найважливіша мета», – Медведєв. URL: https://censor.net/ua/n3331466

[9] На сайте РИА Новости вышла колонка о необходимости «деукраинизации» Украины. URL: https://meduza.io/news/2022/04/04/na-sayte-ria-novosti-vyshla-kolonka-o-neobhodimosti-deukrainizatsii-ukrainy

[10] Снайдер Т. Російська інструкція з проведення геноциду. URL: https://zbruc.eu/node/111466?fbclid=IwAR2NprXMqFfl9bDIP3a55vD7ED1NsVbKPCdHxcV7953HMIUHhA_K6ZYqe2I

[11] Росії закидають геноцид в Україні: які шанси довести це в суді. URL: http://surl.li/bvwwz

[12] Україна в Міжнародному суді ООН: Це РФ розпочала геноцид проти українців. URL: https://www.dw.com/uk/ukraina-v-mizhnarodnomu-sudi-oon-tse-rf-rozpochala-henotsyd-proty-ukraintsiv/a-61045485

[13] Як AI документує докази воєнних злочинів армії РФ в Україні. URL: https://www.dw.com/uk/tse-zadacha-na-misiatsi-yak-ai-dokumentuie-dokazy-voiennykh-zlochyniv-armii-rf-v-ukraini/a-61351594

[14] Дуляба Н. Окупанти знищують українську літературу та підручники з історії, – розвідка. URL: https://portal.lviv.ua/news/2022/03/24/okupanty-znyshchuiut-ukrainsku-literaturu-ta-pidruchnyky-z-istorii-rozvidka

[15] У Чернігівській області знищено архів СБУ з документами про репресії радянського режиму проти українців – голова Держархіву. URL: https://interfax.com.ua/news/general/817809.html

4) деструктивна ідеологія не лише стосовно до зовнішнього, а і до внутрішнього іншого;

5) не громадянськість, а підданство, не свобода, а залежність (особиста), не громадянське суспільство, а етноцентрична патріархальність, вождизм/авторитаризм, а не демократичність/обрання;

6) претензійність, що обґрунтовує агресивне месіанство: наші ідеї величні та справедливі, тому мають бути тотальними для всіх, насамперед східних слов'ян;

7) ідеологія «ображених», що прагнуть реваншу;

8) міфи/міфологія, а не об'єктивність (раціоналізм), маніпуляція/спекулятивність, а не фаховість.

Таким чином, панрусизм – ідеологія агресора з усією відповідною атрибутикою. Вона не має перспектив у цивілізованому соціокультурному просторі, оскільки є його антиподом, є небезпечною як для ідентичностей, до яких застосовується ззовні, так і для ідентичності, що її сповідує та дотримується, має бути засуджена світовою спільнотою.

Інформація про автора:

Корновенко Сергій Валерійович,
доктор історичних наук,
професор кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
81, бульв. Шевченка, м. Черкаси, 18031, Україна

Information about the author:

Kornovenko Serhii Valeriiovych,
PhD hab. (History),
Professor at the Department of Intellectual Property and Civil Law Disciplines
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
81, T. Shevchenko blvd., Cherkasy, 18031, Ukraine

DOI

REVIEW OF RUSSIA'S FAILURES IN POLICYMAKING, DECISIONMAKING AND THE 2022 WAR PLANNING AND THEIR CONSEQUENCES

Kostiuk T. O., Voroniatnikov O. O.

Problem statement. It would be absolutely correct to say that the war between Ukraine and Russia has been going on since 2014. However, domestic and international documents which enshrined the nature and title of events until 2022 did not mention a full-scale war. On February 24, 2022, Russia treacherously attacked a neighboring independent state, thus violating international law and the UN Charter in its main article – the inviolability of state borders established by the Yalta-Potsdam system of international relations.

The article is aimed at highlighting the absurdity of the territorial entity called "Russian Federation" (RF), its system of public administration and decision-making and the main conceptual categories, proclaimed by RF as the motives and causes of aggression.

Analyses of the related researches, papers and documents. In general, this chapter is the author's reflection and analysis of the current situation in Ukraine. However, since the focus is on the way of thinking and acting of the aggressor, Russia, it is important to some extend refer to official sources.

If we analyze and make fact-checking of the so-called Putin's "Crimean speech"[1] on March 18, 2014, it is worth noting a few points that became fateful for Ukraine in 2022.

First, *the Russian leader said at the time that "during the registration of Ukraine's independence, they had forgotten about Crimea and the Black Sea Fleet base. The Russian people had become the most divided people in the world." According to Putin, Russia as a state had lowered its head and resigned itself, swallowing the insult, but nevertheless the Russians had believed that Crimea was Russian land and Sevastopol was a Russian city.*

It should be noted at once that manipulative technologies, fakes, propaganda and declarative appeals are widely used by the Russian political establishment as all this reach the audience, which is constantly showing a high level of support for Putin. The above-mentioned remark, which talks about the Russian people and how they came to terms with the insult, is actually about Putin who did not leave the insult but grew it to bloody aggression in 8 years.

Second*, according to Putin, he was sympathetic to those who came to Euromaidan with peaceful slogans to protest against corruption and poverty in Ukraine. However, it turned out that the protests were backed by forces preparing a coup. "It was carried out by nationalists, neo-Nazis and Russophobes." The new illegitimate authorities began with a bill to revise language policy, which sought to build an ethnically pure Ukrainian state. "It is very clear to everyone what Bandera's allies, Hitler's aides, intend to do." In these circumstances, the President of Russia received the right to use the Armed Forces..."*[2].

These words shows that Putin recognizes himself as the only judge who independently decides on the application of a lawsuit, sanctions and/or interference in the internal affairs of a sovereign state without appeal to international organizations and judicial institutions. That is, an autocrat who decided to extend his power anywhere, regardless of the international law, good neighborliness and respect for borders, inherent in a democratic world in XXI century. In addition, he unreasonably operates in the category of "nationalists", accusing Ukraine of neo-Nazism and oppression of Russians' rights.

If to talk about the protection of the rights of national minorities in Ukraine, they have always been respected, and since 1991 they have been resolved in a legal, civilized and fairly loyal way. No other national minority living in Ukraine, except Russians, has complained about the violation of the rights of their representatives. In the newly created multi-ethnic independent state of Ukraine in 1992 the Law "On National Minorities in Ukraine"[3] (On National Minorities in Ukraine, Law of Ukraine of 25.06.1992 № 2494-XII) was adopted, there is the Law of Ukraine "On Indigenous Peoples of Ukraine"[4] № 1616-IX dated July 1, 2021, while the Law on the Rights of the Titular Nation (Ukrainians make up about 80% of the population) still does not exist. So, there is no Russophobe policy in Ukraine, this is another one manipulation.

Hence, the accusations of nationalism domination in Ukrainian home policy are baseless, as nationalism aims and pursues the idea of elevating one nation above all others, and the main emphasis is on promoting their culture and interests which are contrary

[1] Обращение Президента Российской Федерации. Архів оригіналу за 21 березня 2014. URL : https://web.archive.org/web/20140321160157/http://www.kremlin.ru/news/20603

[2] Обращение Президента Российской Федерации. Архів оригіналу за 21 березня 2014. URL : https://web.archive.org/web/20140321160157/http://www.kremlin.ru/news/20603

[3] «Про національні меншини в Україні» Закон України від 25.06.1992 № 2494-XII URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12#Text

[4] «Про корінні народи України» Закон України від 01.07.2021 № 1616-IX. *Офіційний вісник України*, 2021, N 60 (06.08.2021), ст. 3733.

to the interests of other nations or supranational groups. The above facts show different. Evidently obsessed with manipulations, Putin does not distinguish between patriotism and nationalism. Patriotism is usually defined as "love to own country" or "devotion to own country". If to analyze both terms historically, we can say that the concept of nationalism has changed, while the basic meaning of patriotism has remained largely the same. On the other hand, there are political scientists who believe that the rise of one nation over another is inherent in chauvinism, and nationalism can sometimes be protective when, for example, the assimilation of a nation or ethnic group in the empire happens. The nationalism in a very narrow sense – to describe radical, aggressive, chauvinistic, xenophobic movements prevailed mainly in the 19th and 20th centuries – do not exhaust the varieties of nationalism. In a broader sense, the word "nationalism" means one principle: that the borders of the nation must coincide with the borders of the state, thus, the question is where the nationalism is more demonstrated?

In his speech, Putin used the term "national-traitors"[5] which is a copy of the German word Nationalverräter, first used by Adolf Hitler in the Nazi manifesto "Mein Kampf". Consequently, once again the question is who are the neo-fascists and neo-Nazis? Based on the fact of citing Hitler and the atrocities committed by Russian troops towards civilians in Ukraine in 2022, they are fascists, or as they are accurately called "russists" (derivates from word "*russia*").

But the rhetoric got kept through years and on February, 24, 2022, in his speech "On the beginning of the special operation in Ukraine"[6], Putin called its main goals "the demilitarization" and "the denazification" of Ukraine, and a day earlier, on February, 22, 2022, at the meeting of the Russian Security Council called the Ukrainian political authorities "a gang of drug addicts and neo-Nazis"[7]. If not to take into account these provocations, insults and lies, the stated terms do not stand up to any criticism, because neither "denazification" nor "demilitarization" are analytical categories, because they do not have clearly defined parameters by which one can determine the level of accomplishment or non-completion of the task.

Unfortunately, the absurdity of the political rhetoric of the Russian leader must be completely correlated with management decisions, which are illogical, but very scary for humanity.

Highlighting of previously unresolved parts of the overall problem. Generally, the publications dedicated to the critical interstate events in the acute phase focus on the chronology of events, political statements from both sides, speeches by leading experts and analysts, forecasts and reactions of the international community. We aim to shed light on the motives of the aggressor's illogical state decisions in order to be able to illustrate their absurdity and make certain predictions based on that. Analysis of the actions of the enemy and understanding of its logic are the basis for creating a counter-strategy and the right political and military decisions. Considering that everyone already knows the chronicle of events which gets possible due to the wide and truthful coverage of events by the Ukrainian media and non-concealment of any information by the Ukrainian authorities, let us present the thoughts concerning this process in the aggressor country.

The task setting. The focus of this Chapter is on analyzing the mental characteristics of Russians, debunking Putin's myth of a "single nation", and the most important is to analyze a number of government miscalculations that preceded the war in Ukraine, systematic strategic mistakes during the war and predictions of possible future scenarios of this armed confrontation. The aim is to illustrate the absurdity of the decisions of the governors of the territorial entity called "Russia", because it is difficult to call it a state, except that "failed state".

The plot of the Chapter. Before to provide analysis of the recent decisions of aggressor's authorities and their strategic fails we find it sound to reflex why any ill-advised decision gets mostly total support of the population. Especially it frightens relating the decision to start military aggression against other states: despite the reasons none of them was widely condemned by the Russian people, while the entire civilized world protested against these decisions and opposed any legitimate way to implement Russia's plans in practice. So, what distinguishes Russians from many other such different peoples the world?

The Russian people think differently, they think geopolitically: the larger the territory, the cooler we are. Such an archaic way of thinking has been preserved since ancient times, the times of nomadic raids, and, unfortunately, did not evolve, but became stronger and ossified. It is aimed at the constant conquest of territories, and in the event of the loss of part of its territory, the main goal of the life of the whole country is revenge. The modern trend of state development is progress not in the territorial aspect, but in the economic and intellectual. Progressive countries are truly those that invent innovations, develop the digital economy and implement artificial intelligence. Progress of this kind is recognized by all and does not depend on the size of the territory, ideology, political course and structure of the

[5] Op. cit.

[6] "On the beginning of the special operation in Ukraine" URL : https://www.radiosvoboda.org/a/31719676.html

[7] Виступ В.Путіна на зібранні Федеральних Зборів РФ 22.02.2022 р. URL : https://www.pravda.com.ua/rus/news/2022/02/25/7325841/

state. Take, for example, undemocratic Singapore and China, which are recognized as technological and industrial pioneers and leaders. Russia, on the other hand, is sick with archaic aggressive intentions: against the background of the former USSR, the current territory seems smaller and the main goal was to increase everything to its previous size. Justifications and legal restrictions are not taken into account. With that, this country still has a lot of its own undeveloped land! This once again proves the illogicality of Russia's state policy: foreign policy decisions are made not on the basis of concern for its people, not on the basis of the needs for its self-realization, existence, prospects and security, but on the basis of imperial aspirations and whims of the leader. So, the conclusion is the only things that Russian people need are to have a leader/ emperor/ tsar to worship and to periodically make raids on foreign territories, preferably successful in order to satisfy the ego and maintain the myth of a great and powerful people. These very explanations make clear why Russian people accept any stupid steps in policy making.

Analyzing the overall matters of the Russian-Ukrainian war the first conclusion concerns the global dimension. It is worth to say that by the 2022 war in Ukraine Russia opened the Pandora's Box as a real global horror will obviously begin by mid of the year – global famine can become inevitable as 1) Russia and Ukraine are the main suppliers of grain in the world, 2) this year's harvest will be smaller, 3) Russia is bombing existing grains storages in Ukraine and 4) logistical problems all this will bring the catastrophe to a peak point. The given conclusion has been proved by UNO whose Special Rapporteur on the right to food, Michael Fakhri, issued the statement that "Russia's invasion of Ukraine caused profound rates of hunger in the country… and may cause a global surge in malnutrition and famine"[8].

It is impossible to suppose what guided those Russians who made final decision to start war in Ukraine but we are sure that is exactly the way the Russian top management conducts analytics which must always be the base for any serious decision in any normal state and governance. The analytical bodies in totalitarian countries do it improperly, they tell what their leader wants to hear but not the truth. All those political advisors, politicians and their followers, influencers' teams - all they made chaos, destroying chaos. We are convinced that the majority of them didn't know that there would be such war – the war the initiators hid from the others.

Let us illustrate: imagine that you are asked (conditionally) to preview the possibility of human rights protection in different conditions, including the attack of prisons by aliens. You specify about aliens, the authorities tell you that it is just as reinsurance for calculations, nothing like this will happen. You understand that the report will be just for show, but you need to write in a victorious style so that no questions like "why do you have so many problems?" or "did you really work badly before?" appeared. Over all, a report is being written in canvas that when aliens arrive, we have everything to get rid of the consequences, we are great and everything is fine and under control and so on. It is done just to finish it as soon as possible and to concentrate on real tasks. And then suddenly they really let the aliens land and expect that everything will be according to your analytics, which was written like an optimistic fairytale.

That is why Russians have a total failure now. There is no protection from sanctions for the same reason: well, it's quite possible that the Chairman of the RF Central Bank Elvira Nabiullina will be accused of negligence (but rather someone from her team), but what they have to blame her for? No one knew that there would be such war, so no one is ready to meet such sanctions. It is logically and absolutely illogically at the same time as for consequences. This is the reverse side of secrecy: since no one was told, then who could guess what no one hadn't told about?

In addition, the relationship with potential allies is worsened. Kadyrov got crazy when Kadyrov's special forces had been terribly shelled by Ukrainian armed forces (UAF) in the first days of the war, they had not even begun to fight been simply torn to pieces in some places. And off we go: rumors say it was the FSB that discovered the routes to the Ukrainians. There are no proofs but I leave 1-2% for reliability; it cannot be excluded at all either.

Blitzkrieg failed. It is simply impossible to complete the task now. Supposing that Zelensky and the authorities were captured in the first 1-3 days, Russians seized all the key buildings in Kyiv and gave the order to give up - yes, the resistance would fall down to the minimum. In theory. But what's then? Even with this ideal for Russians variant, there was an unsolvable problem: with whom to negotiate? If to demolish Zelensky, well, with whom should Russia sign agreements? If with Zelensky, then after his elimination these papers are worth nothing. Opposition party "Platform for Life" refused to cooperate. To return Yanukovych? But in what status? If we say that it is impossible to occupy, then any of these authorities will be killed there within 10 minutes, as Russians leave. Occupy Ukraine? Where to get so many people? Commandant's offices, military police, counterintelligence, security – even with minimal resistance from the locals, aggressor needs 500 thousand or more people without taking into account the supply system

[8] Ukraine: UN expert warns of global famine, urges end to Russia aggression. UN HRC, 18/03/2022. URL : https://reliefweb.int/report/ukraine/ukraine-un-expert-warns-global-famine-urges-end-russia-aggression

and logistics. And there is a rule in Public Administering that by covering the poor quality of management with quantity, you only spoil everything. And this, we stress, would be an ideal option, which does not and will never exist. Thus, illogically again.

What now? In terms of a new mobilization of the servants as per mid-April 2022 there are some observations:

1) the large-scale mobilization will undermine the political, economic, social situation inside Russia;

2) Russian logistics are already overstretched now. Of course, Russia can drive many times larger contingent but what they will get? Ukraine is a large country in terms of territory. And now the level of hate towards Russians is going through the roof. Russian roads will not simply be able to handle such supply caravans as everything will come to a standstill. And they won't manage to pull it out, again because of chaos.

Another category to analyze are Russia's military losses which reach now up to 20 000 warriors from invader's side. The first couple of days RF still had control, but these days no one in Russian political and military offices and even at the Russian headquarter knows exactly what is going on the battlefields. And it is mainly caused by the spread of fake news and statistics, in which the authorities and the population of Russia have already believed. It demonstrates the Russian government's neglect to its own people and its army. But the awful thing is that the soldiers' families aren't aware of what is their servants' destiny and often they don't care. This fact once again shows shift of the Russians' moral and value orientations from the family and household as the highest values towards the leadership and military raids.

For Russians Ukraine is another one Chechnya in terms of hate towards them. And now even the loyal to Russia countries are now opposed. Further, civilian losses will go exponentially and resistance to Russia will also increase all over Ukraine. They already tried to enter the cities and very unsuccessfully. What's next? To keep cities under siege? The experience of military conflicts in recent decades shows cities can be under siege for years and it does not interfere with functioning. Humanitarian convoys from Europe in this case are just a matter of time.

We suppose Russia has such an approximate deadline in June, because they will have no economy left, nothing will remain. By and large, by May there must be a turning point because the situation cannot be in such an overstrain. There cannot be any analytics as it is impossible to calculate the chaos, and in Russia's today's realities there is a complete chaos. What can the politicians do? It isn't clear, the only possible way is to act intuitively or emotionally, but state governance is not the poker, the stakes are too high – the country – and there is a threat to lose everything at once.

By and large, the aggressor has no way out. There is just no option for a possible victory, and defeat is a complete failure of the state policy and the leader's image. The obvious result now is negative: the world is assuredly calling Russia the "the failed state" and its policy – State terrorism.

Unwise public administration policy and ignorance to the historical lessons led to the situation when Russia accurately repeat the beginning of the last century events, when it decided to kick weak Japan and get a quick victory, and then it turned out that the army wasn't ready. Then they started the war and met troubles on the battlefields, unsound military decisions led to taking the Bolsheviks for "upbringing" into the army because at that time they were outcasts, uninteresting to anyone in the masses. And then, the Bolsheviks, who were not really known to anyone, picked up anti-war slogans and it finished dramatically for Russia.

What is the most frightening in terms of enemy's state policy now is that it is conducted according to the rule of overlapping the old problem with a new one. Largely for this reason, in 2014 the Donbass occupation began: it was necessary to divert the attention of the world from so called Russian spring in Crimea, so the Donbass crisis should have drawn all the attention and become the subject of bargaining. But thus, the problems were multiplied: it didn't help to close the issue with Crimea, there were unsolved problems with Donbass, the South Stream has shrunk to 2 pipes, and Syria became Russia's another headache.

It can't be stated for sure who came up with the "Ukrainian Blitzkrieg". But we can suppose that if the Russian experts were given real and true introductory information, they would at least indicate that the original plan is controversial, that there is a need to double-check a lot of things. Now Russia got into grave troubles up to the neck and they don't know what to do. As we have previously mentioned twofold goal of adopted state decision to start war against Ukraine – "denazification" and "demilitarization" – cannot be analyzed from the point of view of public administration as these notions are not analytical categories, because they do not have clearly defined parameters by which one can determine the level of accomplishment or non-completion of the tasks.

Now it remains obvious that some unwise advisers are going to convince the Russian leader to start a conflict with the Europe demanding to reduce some sanctions. It looks like a bargaining: either you reduce, or you'll get the war too. What if the world leaders refuse? Now it is clear that then RF will be drawn into a real international conflict, like Hitler in 1939, and their Z will be compared to a swastika.

The next acute question that worries everyone concerns the possibility of a local nuclear strike. Nobody

can answer it surely now after Russian invasion and shelling of Ukrainian Nuclear Power Plants. It seems even that there can be a positive answer despite it won't give anything for military operation as this is the defense breakthrough weapon. But Russian leader can use it with the aim of intimidating others around world. At the same time Russian political and military authorities are trying to invent the proofs that Ukraine has secretly created nuclear weapons substantiating it by primitive and weak arguments that Ukraine has much depleted isotope 238. But it doesn't work as the proficient people know that the production cycle previews that it's impossible to do it imperceptibly and International Atomic Energy Agency introduced very strict control over all Nuclear Power Plants functioning.

It is worth to note that all strategic failures are happening simultaneously in home and international affairs and at military arena. Russia is running out of resources. The state is close to default. This dirty war is exhausting both countries. But Ukrainians are defending the Motherland, their spirit is unbreakable. To be honest, for Russia the only chance to keep the situation is to announce the total mobilization. But Russian leaders declared that they wouldn't do it. And the history shows that any country can't stay in such a regime for a long time, and management always goes astray in such a case. Furthermore, they have uncertainty with the timing and it will only get worse. To clearly comprehend it an example from sport could be rather illustrative: you can run a hundred meters in a snatch, but it's bad to go to a marathon distance and give a jerk with all might. It means that the Russians undoubtedly rushed with the Ukrainian issue solution in such violating way as if they got exhausted after running a hundred meters instead of a planned long-distance marathon.

To sum up we'd suppose that we find it unlikely that Putin will press the red button to destroy the whole world as there is no "one-man red button". Thus, there is more than one person in decision making on it, a lot of people are engaged in the process and there is the hope that at least someone will refuse to execute such a criminal order.

Secondly, there are some doubts that everything functions properly there. The Public Administration knowledge let realize that traditionally the greater the monitoring and control are, the more obvious it will lead to shortcomings. And if it is not clear who, what and how controls, but there are always bravura reports – everything always goes wrong there. I'm not sure if in Russia the red button system works as advertised. In addition, the plutonium charge must be changed every 10 years.

Thirdly, it's hard to believe in Putin's readiness to self-sacrifice taking into account that he does not let the members of the Federation Council and even his closest representatives and ministers come close to him.

Conclusion

Taking into account the Russia's failures in the decision-making process in domestic and foreign policy, the moral and value orientations of the Russian people, it is obvious that this neighboring country will show contempt and superiority towards Ukrainians and disrespect for Ukraine's state sovereignty in any way for a long time. By this Chapter we aimed to prove that Russia's power as a state and its military capability is just baseless and fictitious PR, and the main feature of the decision-making process is the impulsiveness and unquestionability of the leader's decisions which affects the nature, strategy and sequence of military tactical operations and maneuvers. Chaos rules domestic and foreign policy, led to authoritarianism, moral impoverishment of political elites and the military corps, destroyed the opposition and the real intelligentsia. So democratic Ukraine has a lot to oppose Russia and to demonstrate to the world.

Therefore, the public administration bodies of Ukraine must take steps to overcome the consequences of the existing aggression and prevent a new one. In our opinion, the changes should affect all spheres:

- political (legal consolidation of new relations with Russia, border issues, return of the occupied territories to Ukraine, reintegration of these territories, customs and visa regulation, ban on pro-Russian political parties, the language policy, changes in legislation on punishment for collaboration, treason, intelligence and intelligence, etc.);
- economic (ban on imports and exports from Russia, trade, work of Russian banks and their branches in Ukraine, sale of land and real estate to Russians, currency conversion, appointment on leading and top-management positions in key economic sectors etc.);
- military (revision of military doctrine of Ukraine, introduction of compulsory military service in order to have a professional reserve, development of military engineering, popularization of military professions, allocation of state funding for the military sector, the quality of leading military leadership and personnel reserve from among the participants of real hostilities and not from among the "parquet generals", multi-stage verification of candidates for high state military positions and the Minister of Defense post, revision of the order of the titles assignment etc.);
- educational (ban on cooperation with Russian academic circles, citing Russian authors, use of Russian textbooks, conditions of using Russian in the educational process at all levels, review of curricula and professions of the future relevant to postwar Ukraine, strengthening the educational function of education and its service society and community, patriotic education, civic education, education in cultural and historical heritage and memory and political consciousness, culture);

• security (join the existing or initiate a new security alliance, determine the status of the state based on national interests, develop a set of measures to counter the invasion, strengthen information security measures, review the functions of the Security Service of Ukraine and personnel issues, etc.);

• informational (cyber security, spread of information, control over propaganda and fake news, work of national channels all over Ukraine, ban of Russian sites and sources of information etc.)

• all other strategic areas of public administration.

Information about the authors:

Kostiuk Tetiana Oleksandrivna,
Doctor of science in Public Administration, Associate Professor,
Professor at the Department of Political Science,
Senior Research fellow of Educational and Research Laboratory
of Internationalization of Higher Education
Borys Grinchenko Kyiv University
18/2, Bulvarno-Kudryavska str., Kyiv, 04053, Ukraine

Voroniatnikov Oleksandr Oleksandrovych,
Doctor of Law,
Professor at the Department of Administrative Financial and Banking Law
Private Joint-Stock Company "Higher education institution
"Interregional Academy of Personnel Management"
2, Frometivska str., Kyiv, 03039, Ukraine

Інформація про авторів:

Костюк Тетяна Олександрівна,
доктор наук з державного управління, доцент,
професор кафедри політології,
старший науковий співробітник
Навчально-дослідної лабораторії інтернаціоналізації вищої освіти
Київський університет імені Бориса Грінченка
18/2, вул. Бульварно-Кудрявська, м. Київ, 04053, Україна

Воронятніков Олександр Олександрович,
доктор юридичних наук,
професор кафедри адміністративного, фінансового та банківського права
Приватне акціонерне товариство «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом»
2, вул. Фрометівська, Київ, 03039, Україна

DOI

ІНФОРМАЦІЙНО-ГІБРИДНА ВІЙНА РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ: ЗАСОБИ ПРОТИДІЇ

Косяченко К. Е.

Постановка проблеми. Історія виникнення терміну «інформаційна війна» бере свій початок ще з древніх часів. Раніше будь який обман ворога задля перемоги називався військовою хитрістю, але в нинішні часи глобального розвитку соціальних мереж та користуванням «всесвітнім павутинням» – це зброя масового знищення. Війна інформації на сьогодні стала одним з найнебезпечніших видів зброї, вона включає в собі такі можливі тактики, як збір тактичної інформації, гарантування безпеки власних інформаційних ресурсів поширення пропаганди або дезінформації, щоб деморалізувати військо та населення ворога, а також підрив якості інформації супротивника і попередження можливості збору інформації супротивником.

Військовий стратег, політик Сунь Цзи в 500 рр. до н. е. написав книгу «Мистецтво війни», в якій подав певні елементи в застосуванні інформаційних війн. Зокрема він радив:

1. Висміювати та дискредитувати все цінне і добре, що є в країні ворога;
2. Втягувати видатних представників противника у злочини;
3. Залучати до співпраці підлих та мерзотних, ненадійних людей;
4. Підривати імідж національних лідерів та виставляти їх на загальний осуд;
5. Розпалювати сварки та провокувати конфлікти у населення ворожої країни;
6. Заважати діяльності влади;
7. Підбурювати молодь проти старих;
8. Підривати міць війська;
9. Розбещувати населення;
10. Знецінювати традиції та національні цінності;
11. Застосовувати підкуп, стимулювати корупцію[1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній день у світі, залишаються, нажаль, актуальними питання щодо узагальнення особливостей інформаційно-гібридної війни, яку проводить Російська Федерація проти України. Також важливо, що науковцями приділяється увага питанням, що стосуються методам ведення гібридної війни, способам, використаним інструментам та технологіям. Корисним є той факт, що дослідники не лише аналізують слабкі позиції України у цій війні, а й пропонують варіанти ефективної протидії викликам гібридної війни. Таким дослідженням приділяли увагу науковці М. П. Гетьманчук, М. Нагорняк, М. М. Тараненко, С. П. Сегеда, В. М. Петрик, О. М. Житник, В. Лизанчук та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Основною проблемою залишається те, що поки ще не сформульовано адекватні, ефективні засоби та механізмів протистояння російській гібридній експансії і як же, все ж таки їй протистояти.

Постановка завдання. Метою є розгляд особливостей притаманних проведенню інформаційно-гібридної війни Російської Федерації проти України та запровадження методів для її припинення.

Виклад основного матеріалу. Основною метою інформаційної війни є посилення власних сил шляхом послаблення моральної і матеріальної сили супротивника. Дана мета передбачає заходи впливу пропагандистського характеру на свідомість людини в галузі особистих емоцій та ідеологій, так як ті, руйнування, що завдають наслідки інформаційної війни на психологію особи, а також суспільну психологію, за своїми масштабами і значенням являються співмірними до наслідків збройних війн.

Інформація, через призму інформаційної війни сприймається, як потенційна зброя, тобто її можна розглядати як новий вид бойових дій на полі психологічного стану громадян. Отже, основною ознакою ведення стратегічних інформаційних війн – це застосовується специфічна зброя, але дана не наносить фізичних ушкоджень, але її наслідки можуть призводити до розгортання справжніх війн.

Американським вченим М. Маклюеном було вперше введено поняття «гібридна війна», він вважав, що засоби комунікації є новим ресурсом держави і цим вченим було доведено, що сучасні війни відбуваються саме на інформаційних просторах. Більша кількість авторів сходяться на думці про те, що інформаційна війна є складовою гібридної війни. Постійний розвиток системи масової комунікації призводить до того, що кордони зникають і з'являється більш широкий спектр можливостей для того, щоб здійснювати маніпулятивний вплив на свідомість населення країни-суперника з нав'язуванням власних ідей.

Яскравим прикладом сучасної «гібридної війни» є російсько-українська війна на Сході України, що розпочалася у 2014 р. і триває досі. Спершу події на Євромайдані, початок Революції Гідності, далі –

[1] Еляшевська Н. Ф. Вразливість України до інформаційної війни. *Теле- та радіожурналістика*. Львів. 2015. Вип. 14. С. 37.

анексія Криму, розвиток воєнних дій на Донбасі і створення псевдо утворень так званих «Донецької народної Республіки» та «Луганської народної Республіки». Метою застосування інформаційно-гібридної війни Російською Федерацією були очевидні речі: в першу чергу – це підірвати структуру управління України, посіяти хаос та дестабілізацію серед населення. Але все розпочалось не з класичного плану прямих воєнних дій, а з інформаційного протистояння, пропаганди через засоби масової інформації. У випадку з Автономною Республікою Крим та Донбасом, на думку експертів з Британії, спершу відбулись такі інформаційні втручання з боку Росії, як створення у російських співвітчизників, так званої м'якої лояльності до Росії, через акцентування уваги на ідеологічних зв'язків, культурних, мовних, в тому числі поширення страху, що їхні уряди почнуть вчиняти дії направлені проти них. У випадку російсько-української війни йде мова не лише про пропаганду російського світу, але й про фіктивне створення образів, яких насправді не існує, а саме, «бендерівці», «фашисти у Києві», «націоналісти» та ін.[2].

Російська агресія завдала Україні таких людських, економічних, а також територіальних втрат, які є безпрецедентними. Агресія Росії несе пряму загрозу політичному устрою Європи, а значить не тільки лише загрозу державності та суверенітету України, а також єдності Європейського Союзу загалом. Отже, вкрай важливо знайти адекватні та ефективні відповіді формування спільної політики протистояння російській експансії[3].

Найстрашніше те, що коли розібратися в суспільних процесах, то можна зрозуміти, що третя світова вже почалася. І що вона набагато страшніша, бо саме такий вплив, завдяки інформації, направлений на знищення психіки людей. Тому у порівнянні з ракетами, кулями та бомбами, де зрозуміло куди вони прилетять, то «інформаційні снаряди» з'являються несподівано і в невідомому місці, і іноді відбити таку атаку взагалі неможливо, а боротися з наслідками потрібно буде роками, мабуть, навіть, десятиліттями.

В умовах глобалізації розглядаються проблеми інформаційного протистояння України, а також через призму проведення Операції об'єднаних сил, як нового виклику інформаційній безпеці світової спільноти. Сприяння розвитку конфлікту багато в чому відбувається саме через засоби масової комунікації, які можуть мати маніпуляційний вплив на думки аудиторії та ідеї пропаганди певним ідеалам, таким чином зумовлюючи виникнення реакції своєї аудиторії, яка в подальшому буде впливати на перебіг конфліктної ситуації. У своїй суті, сучасна боротьба держави за власну незалежність напряму залежить від коректно налагодженої інформаційної роботи, а саме:

– пошук, обробка та аналіз інформації про інформаційні ризики і загрози;

– інформаційні заходи стратегічного та тактичного рівнів;

– заходи інформаційного характеру в цілях реалізації завдань внутрішньої і зовнішньої політики держави;

– оцінки ефективності інформаційних заходів – визначення рівня досягнення успіху[4].

Лише вживання регулярних заходів протидії інформаційній війні матимуть позитивний вплив на її припинення, тому велика роль у вирішенні цього завдання покладається саме на засоби масової інформації, так як формування думки аудиторії про конфлікт сприяють саме ті факти, які висвітлюють медіа, акцентуючи увагу на певні явища чи аспекти протистояння. Засоби масової інформації володіють певною силою впливу, яка може перетворити маленький конфлікт на велике протистояння і, навпаки, – швидко анулювати серйозну проблему.

Також не меншу роль, у протидії інформаційній війні, відіграє громадськість, а саме особи з активною життєвою позицією, які через мережу Інтернет доносять інформацію відмінну від тієї, яка нав'язується суспільству ззовні. Йдеться мова не лише про незалежні засоби масової інформації, а про діяльність фізичних осіб, яка набирає великих обертів останні декілька років, так звані лідери думок – блогери. Саме така діяльність, як блогерство, в даному становищі допомагає в багатьох аспектах, таких як волонтерство, донесення інформації, яка буде допомагати людям пережити, те, що відбувається на території України.

На думку багатьох експертів, Україні та Європі необхідно формувати такі стратегічні підходи для протидії російській «інформаційно-гібридній» агресії, які будуть комплексно створювати гнучкі та ефективні механізми реагування, а також зміцнювати єдність європейських країн у протистоянні країни-агресору.

Проведений аналіз «гібридної війни», яку вчинила Російська Федерація у інформаційної кампанії довготривалої дії проти України, дає змогу виділити основні напрями та методи здійснення заходів, які є дотичними до основних сфер національної безпеки України та становлять загрозу національним інтересам, а саме:

1. Посягання на державний суверенітет і територіальну цілісність України (питання приналежності Автономної Республіки Крим, проголошення ДНР та ЛНР незалежними територіями);

[2] Лизанчук, В. Журналістська правда і постправда в контексті гібридної війни Російської Федерації проти України. *Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика.* 2019. Вип. 45. С. 323–334.

[3] Ділай, А. Війна за Україну: від інформаційних операцій до прямого вторгнення. *Вісник Львівського університету. Серія : Журналістика.* 2019. Вип. 45. С. 13–20.

[4] Дрогомирецька, В. К. Співробітництво України з міжнародними організаціями у формуванні Європейської безпеки в умовах «гібридної війни» на Сході України. *Прикарпатський вісник НТШ.* Думка. 2018. № 5. С. 195–200.

2. Перешкоджання євроінтеграції України (питання вступу України в ЄС та НАТО);

3. Формування негативної внутрішньополітичної сфери, а саме образу ворога росіян серед українськомовних громадян та українців;

4. Вплив на переосмислення українських культурних цінностей, історичної спадщини, ставлення під сумнів існування української держави та української нації з власною історією, мовою та культурою.

Отже, аналіз негативних інформаційно-гібридних, а також і психологічних впливів, які здійснює Російська Федерація на Україну, вказує на їх координованість, плановість і системність на найвищому державному рівні.

Висновки

Отже, роблячи загальну характеристику проявів нових форм сучасних воєнних конфліктів та особливостей їх застосування в нашій державі, варто виробити загальні підходи до напрямів протидії «гібридним загрозам». Одним із важливих аспектів, які потрібно зрозуміти, це те, що в «гібридних війнах» традиційні методи ведення воєнних дій не завжди мають бажану ефективність, що війни такого типу, як правило, ведуться досить тривалий час і супротивник намагатиметься максимально розширяти територію конфлікту та буде втягувати у нього дедалі більшу кількість населення.

Також надважливо є необхідність забезпечення повної довіри військовослужбовців і населення країни до своєї держави. Характер такої війни має затяжний признак і може викликати певне невдоволення, недовіру, розчарування та критику як з боку особового складу силових утворень, так і з боку звичайного народу країни. Тому одним із кроків у протидії «гібридним» загрозам є збільшення інформаційно-аналітичних потужностей органів державної влади, які б мали змогу вчасно реагувати на потенційні виклики та вчасно і адекватно оцінювати їх пряму небезпеку.

Тож роблячи висновки слід виокремити деякі методи для протидії інформаційній війні та впровадити підсистему активних операцій з інформаційного впливу. Саме ці методи слід організовувати у рамках політики інформаційного протиборства з використанням можливостей Служби безпеки України. Центр інформаційного протиборства дійсно має бути створений, проте його функціонування доцільно організувати не на громадських засадах, а за рахунок держави. Основними функціями Центру інформаційного протиборства буде:

1. Створення державної програми щодо інформаційного протиборства проти ворогів України та затвердити її Верховною Радою України.

2. Сформувати пропозицій до чинного кримінального законодавства органам законодавчої та виконавчої влади, щодо удосконалення системи інформаційної безпеки країни.

3. Здійснення працівниками центру моніторингу ресурсів в медіа-просторі на предмет наявності матеріалів, що містять згубний інформаційний вплив.

4. Створити систему, яка буде ефективно забезпечувати інформаційну та кібернетичну безпеки держави як інструменту протидії зовнішнім інформаційним загрозам.

5. Використовувати міжнародне співробітництво в галузі інформаційної безпеки, що буде будуватися на основі спільних національних інтересів.

Основним та найголовнішим викликом у часи сьогодення полягає в тому, як здійснити систематичні кроки для відповіді на російську інформаційну війну. Дана робота показує, що стратегія Кремля є гібридною та має безліч обличь для брехні і агресії. Окрім того, Російська Федерація має унікальну, в негативному значенні, здатність перевтілюватися під гаслами демократичних намірів. Саме це робить боротьбу проти неї – такою складною, але у ті часи, коли інформацію все більше використовують як інструмент у війні, ми не маємо жодних інших варіантів ніж як боротися проти неї і приборкувати агресора.

Історія десятилітньої боротьби України за нашу незалежність повторюється, але сама країна змінилася, мільйони жертв, що поклали свої життя заради свободи, не будуть даремними. Ми, як незалежна держава, міцний духом народ стали значно сильнішими, саме тому сучасна «гібридна» війна обов'язково закінчиться перемогою. Нашою перемогою.

Інформація про автора:

Косяченко Ксенія Едуардівна,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Навчально-наукового інституту права та інноваційної освіти
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ
26, пр. Гагаріна, м. Дніпро, 49005, Україна

Information about the author:

Kosiachenko Kseniia Eduardivna,
Candidate of Law sciences,
Associate Professor at the Department of Civil Law of Educational
and Scientific Institute of Law and Innovative Education
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs
26, Gagarin Ave., Dnipro, 49005, Ukraine

DOI

ПРОПАГАНДА ЯК ЗБРОЯ: СОЦІАЛЬНИЙ ДИСКУРС

Кузьмук О. М., Любчук В. В.

Постановка проблеми дослідження. Аналіз феномену пропаганди як складного багатовимірного феномену є одним із актуальних завдань сучасних міждисциплінарних досліджень. Особливого значення пропаганда набуває у військовий час, в якому живе Україна. Наскійльки важливого значення набуває пропаганда у військовий час, якою вона постає, які наслідки для обох сторін. Ці та інші питання і спонукають до всебічного аналізу поняття пропаганда та її типів, видів, методів поширення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен пропаганди, дослідження її складових, видів та методів поширення приділяли увагу такі дослідники, як Г. Лассуел, С. Московіч, В. Росс, В. Шрамм, М.. Бонд, С. Вільямсон, Ф. Гоффман, Н. Кастельс, М. Галеотті, Р. Джонсон, Дж. Кеннет, М. Кофман, Д. Ласіка, Т. МакКалло, М. Роянські, О. Фрідман. Також варто віднести роботи таких вчених, як В. Торічний, Є. Богданов, Д. Ольшанський, В. Полуектов, В. Зеленін, Н. Кононенко, О. Мильченко, Л. Нагорна, Б. Парахноський, Г. Почепцов, О. Розумний, О. Стяжкіна, Г. Яворська, А. Близнюк, С. Бондаренко, І. Ветринський, М. Гетьманчук, В. Горбулін, О. Дарморіз, Н. Дев'ятко, А. Ділай, Д. Дубов, М. Єнін, Ю. Канарський, Н. Карпчук, О. Комарчук, Л. Компанцева, О. Курбан, В. Курило, О. Литвиненко, В. Ліпкан, Є Магда, А. Мельниченко, С. Савченко, Л. Смола, В. Петрик та ін.

Мета публікації полягає у концептуалізації поняття пропаганда як зброї в сучасних умовах.

Для цього проаналізуємо поняття пропаганда у міждисциплінарному аспекті з акцентом на соціологічному вимірі, а також його видів та основних складових.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «пропаганда» досить неоднозначне, наприклад, у соціологічному енциклопедичному воно розглядається у трьох варіантах: по-перше, як система діяльності, спрямована на поширення знань, художніх цінностей та іншої інформації з метою формування певних позицій, уявлень, емоційних станів, здійснення впливу на соціальну поведінку людей; по друге, як поширення в масах ідеології та політики певних класів, партій, держав та, по-третє, як засіб маніпуляції масовою свідомістю[1]. На нашу думку, перше визначення досить загальне з, одного боку, та більше має позитивне забарвлення – з іншого боку. Друге визнчення поняття «пропаганда» швидше підходить для аналізу тоталітарних держав та механізмам впливу на маси. Водночас, третє визначення, на наш погляд, відображає реальний стан пропаганди на сучасному етапі розвитку суспільства.

Так чи інакше, під пропагандою розуміється форма комунікації, яка спрямована на поширення фактів, аргументів та інших відомостей для впливу на суспільну думку на користь певної спільної справи чи громадської позиції.

Пропаганда постає своєрідною зброєю масового ураження, оскільки більше впливає на свідомість населення, а ніж традиційна інформація для регулювання відносин в суспільстві.

Дослідники пропаганди зазначають, що спочатку пропаганда мала нейтральне забарвлення і пов'язувалася, переважно, з, так званими, публічними рекомендаціями охорони здоров'я або заохоченням громадян до участі у виборах чи стимулюванні людей повідомляти правоохоронні органи про правопорушення.

Розглядаючи поняття «пропаганда» варто зупинитися на аналізі його видів. Залежно від критеріїв різні науковці пропонують свої класифікації пропаганди. Зупинимося докладніше на деяких з них. Дослідники вважають за необхідне, перш за все, виокремити два види пропаганди: позитивну та негативну.

Позитивна (конструктивна) пропаганда спрямована на повідомлення адресату інформації у зрозумілій, доступній, для нього, формі. Основна мета позитивної пропаганди полягає у сприянні соціальної гармонії, злагоді, вихованню людей відповідно до загальноприйнятних цілей. В такому контексті позитивна пропаганда виконує виховну та інформаційну функції в суспільстві. І таким чином вона здійснюється в інтересах тих, до кого скерована, а не обмеженого кола зацікавлених сторін, кому такого типу інформація вигідна [2].

Якщо характеризувати негативну (деструктивну) пропаганду, то вона нав'язує людям ті або інші переконання за принципом «мета виправдовує засоби». Мета негативної пропаганди – протилежна, ніж у позитивній пропаганді і полягає у розпалюванні соціальної ворожнечі, нагнітанні соціальних конфліктів, загостренні суперечностей у суспільстві. Основна функція негативної пропаганди – створення паралельної реальності з «перевернутою», або спотвореною системою цінностей, переконань, позицій.

[1] Волович В.І Соціологія : короткий енциклопедичний словник / За ред. В.І. Воловича; Соціологічна асоціація України. Київ : Укр. центр духовної культури, 1998. С.348

[2] Бернейс Є.М. Пропаганда. URL:http://propagandahistory.ru/books/Edvard-Berneys_Propaganda/

Негативна пропаганда активно використовує критику та навіювання, щоб маніпулювати соціальними масами в інтересах невеликої групи осіб[3]. З огляду на виокремлені види пропаганди можемо зробити висновок, що все ж пропаганда має чітку зорієнтованість – позитивеу або негативну, а нейтральний статус характерний для звичайного інформаційного повідомлення.

О. Бойко пропонує свою класифікацію видів пропаганди, в основі критерію виокремлення природа та джерело повідомлення. Таким чином, пропаганда поділяються на білу та чорну. Біла пропаганда походить із відкритого доступного джерела та характеризується м'якшими методами переконання, такими, як стандартні техніки відносин із громадськістю та однобічне наведення аргументів.

Чорна пропаганда – це повідомлення, що подаються ніби з одного джерела, проте, насправді – є з іншого. Маскування правдивого джерела пропаганди є найпоширенішим, коли це пропаганда ворожої країни, що відбувається і зараз – в умовах війни в Україні, або організації з негативним іміджем.

Крім описаних вище видів пропаганди в науковій літературі виокремлюються за іншими критеріями, спробуємо їх узагальнити для відображення чіткої картини видів пропаганди, зокрема:

1. За джерелом поширення:

1) офіційна пропаганда – що є офіційно заявленою суб'єктом інформаційної політики (державою, партією тощо);

2) неофіційна пропаганда – базується на застосуванні інформаційних технологій, що забезпечують просування на політичному ринку, та негласно сформульованих суб'єктом інформаційної політики завдань і мети (саме тому вона має конфіденційний характер).

2. За достовірністю повідомлень:

1) «чорна» пропаганда – безпосередньо пов'язана з використанням технологій і методик фальсифікації та дезінформації, що порушують морально-етичні, а часом і правові норми такого суспільства;

2) «біла» пропаганда – ведеться від імені оголошеного актора у разі розкриття джерел та форм поширення інформації;

3) «сіра» пропаганда – націлена на приховування анонімного джерела інформації та використання інформаційних технологій, що функціонують на грані громадської пристойності і вважаються суспільством як малодостойні;

3. За впливом на суспільство:

1) пряма пропаганда – використовує публічні заяви, заклики, відкриту критику на адресу опонентів тощо;

2) непряма пропаганда – чинить непрямий вплив на аудиторію за рахунок використання технології задіяння різних підтекстів, прихованих натяків тощо;

4. За різними видами світогляду:

1) пропаганда засобами мистецтва – орієнтована на створення системи суб'єктивних уподобань, внутрішньої прихильності, ідейного долучення людей до тих чи інших доктрин, концепцій або цілей за допомогою літератури, музики, засобів монументальної архітектури, живопису, графіки тощо;

2) наукова пропаганда – ведеться на основі наукових концепцій і доктрин із застосуванням висновків і рекомендацій, які випливають з їх змісту;

3) ідейна пропаганда – передбачає поширення певних систем цінностей, формування «національних ідей», загальних цілей, спрямованих на інтеграцію соціуму в цілому або окремих політичних груп, спільнот тощо;

4) соціологічна пропаганда – заснована на використанні елементів повсякденного предметного середовища для створення нерідко неусвідомлюваних, нав'язаних джерелом ідеологічних чи політичних уподобань людей.

5. За масштабами поширення:

1) пропаганда дією – передбачає використання різних видів залякування реципієнта, а також болісно сприймається аудиторією тематики, наприклад: фінансова криза, терористичні акти, стихійні лиха, поразка у війні;

2) ретиальна пропаганда – розрахована на взаємодію з масовим об'єктом, широкою соціальною аудиторією та передбачає використання особливих структур, інститутів і механізмів поширення інформації: засобів масової інформації, спеціальних відомств тощо;

3) аксіальна пропаганда – розрахована на роботу з вузькою, спеціально відібраною частиною населення[4].

Кожен із виокремлених видів пропаганди має об´єкт (ти) спрямування, залежно від різних чинників, таких, наприклад, як суб'єкт та об´єкт впливу, мети повідомлення тощо вона може бути більш або менш успішною, досягнути своєї мети або, навпаки; бути основним способом поширення необхідної інформації чи доповнювати інші. За своєю результативністю і наслідками застосування, залежно також від мирного часу чи стану війни (як в ситуації з Україною) пропаганда постає інформаційною зброєю і прирівнюється до зброї масового ураження.

Пропаганда розглядається не лише як метод просування тих чи інших ідеологій, але і як важлива інформаційна зброя, що використовується із практичними цілями впливу на масову свідомість насе-

[3] Бернейс Є.М. Пропаганда. URL:http://propagandahistory.ru/books/Edvard-Berneys_Propaganda/

[4] Полторак В.А. Социология общественного мнения. К., Д.: Центр «СОЦИОПОЛИС», 2000. 264 с.

лення. Безумовно потребується і детальний аналіз форм такої зброї, що використовуються в інформаційних війнах, її методів та ефективності[5].

Г. Почепцов також вважає, що під пропагандою необхідно розуміти «інтенсивні комунікативні процеси, які мають на меті зміну поведінки аудиторії, на яку вони налаштовані»[6]. При цьому потрібно зауважити, що, з одного боку, пропаганда є однією з форм політичної комунікації, інформаційної війни поряд з такими, як реклама та піар; з іншого – як метод, інструмент, технологія подібного впливу, що виступають засоби масової інформації й усної пропаганди, Інтернет тощо. Пропаганда виокремлюється в цьому плані, по-перше, тому, що вона є найбільш інтенсивною комунікативною формою, технологією; по-друге, вона чітко та однозначно, не приховуючи цього (як, наприклад, піар), ставить перед собою завдання, пов'язані з впливом на масову свідомість, громадську думку.

У соціологічній енциклопедії пропаганду розглядають у двох аспектах: по-перше, «як розповсюдження, передачу певної інформації, її інтерпретацію та врахування впливу інформації на формування громадської думки в цілому, а також думок певних класів, соціальних груп, інших соціальних спільнот»[7] та, по-друге, як «цілеспрямоване поширення в суспільстві політичних, правових, науково-технічних, філософських, соціологічних, медичних, релігійних та інших знань з метою формування певних переконань та орієнтації діяльності людей у певних напрямах»[8].

Будь-яке пропагандистське повідомлення складається з трьох елементів: безпосереднього «повідомлення», «оцінки» та «заклику». Заклик завжди спрямований на те, щоб об'єднати людей навколо якоїсь ідеї або підходу до вирішення проблеми. Він майже завжди містить вказівку щодо того, які саме дії очікуються від тих, кому спрямоване пропагандистське повідомлення. В той час, як інформаційне повідомлення лише ознайомлює про певні явища, процеси, а отримувач інформації може оцінити її вже з огляду на особистісне сприйняття, тобто, у пропагандистському повідомленні вже закладений результат, на який очікують замовники.

Хоча, пропагандистське повідомлення може й не мати такого елемента, як заклик. Для нього найважливішим є досягнення пропагандистського ефекту, тобто мобілізувати людей на виконання певних дій або здійснити вплив на зміну їхніх думок, настроїв, переконань[9]. Проте, і інформаційне повідомлення може мати пропагандистський ефект у тому випадку, якщо інформація, що подається, певним чином «оброблена» з метою забезпечення пропагандистського впливу (наприклад, ретельно, старанно «проціджена», частково відкинута, тобто відкинуті «непотрібні» в цьому випадку її елементи, нарешті, «переформатована» тощо).

Попри, значною мірою, негативне ставлення до пропаганди в сучасному суспільстві, вона вес ж залишається одним з найпопулярніших методів поширення інформації, що використовується все частіше урядами різних країн для вирішення поставлених завдань і досягнення мети. Варто зауважити, що на сьогодні зберігається негативне ставлення до пропаганди як до виключно тоталітарного методу поширення інформації. Однак, єдине, що характерне для пропаганди в тоталітарній державі, – це те, що вся вона підпорядкована одній меті, всі її інструменти ретельно скоординовані для вирішення ідеологічних завдань.

Змістове ж наповнення пропаганди у контексті її ролі у підтримці належного рівня інформаційної безпеки держави все ще залишається недоопрацьованим.

Політична пропаганда постає основною формою односторонньої і монологічної організації інформаційних потоків у сфері влади, яка формується без урахування думок реципієнта та на основі гостро критичного ставлення комунікатора до позицій своїх конкурентів. Іншими словами, політичну пропаганду слід розглядати як відкрите або приховане ігнорування її суб'єктом потреб суспільства в достовірній інформації та нав'язування власних поглядів і ідеалів. Відповідно до цього, пропаганда розглядається як односторонній процес, де громадськість (або її певна частина) стає мішенню, а метою стає зміна суспільного мислення або підказка, як має поводитися суспільство[10].

У XXI столітті методи та прийоми ведення пропаганди змінилися. Колишніми залишилися взаємні докори і риторика. Модифікації торкнулися переважно систем комунікацій – вони стали більш досконалими. Що ж стосується функцій пропаганди, то вони практично не змінювалися, і зводяться до таких:

1. Боротьба з ідейними супротивниками, в рамках якої структура і зміст пропагандистського впливу будуються таким чином, щоб придушити політичні позиції опонентів і знизити популярність їхніх програм.

[5] Соціологія політики: Енцикл. словник / авт.-упоряд.: В.А. Полторак, О.В. Петров, А.В. Толстоухов. К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2009. 442 с.

[6] Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2015. С. 168

[7] Соціологічна енциклопедія / Укл. В.Г. Городяненко. К.: Академвидав, 2008. С. 270.

[8] Там само.

[9] Почепцов Г.Г. Распознавание пропаганды и языка ненависти. URL: http:// osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/raspoznavanie_propagandy_i_yazyka_nenavisti/

[10] Скуленко М.І. Ефективність пропаганди: монографія / М.І. Скуленко. Запоріжжя: КПУ, 2011. 362 с.

2. Управління інтерпретаціями подій на основі переконання реципієнта в правомірності поглядів і позицій комунікатора. У відповідності до цього пропаганда не стільки інформує реципієнта, скільки прагне перебудувати його сприйняття таким чином, щоб створити вагову перевагу вихідними оцінками і судженнями комунікатора. У публічній політиці вона намагається надавати масовій аудиторії цілком певні зразки мислення, оцінювання та діагностики подій з метою забезпечити ідеологічний контроль та уніфікацію політичного мислення громадян. По суті, пропаганда стає знаряддям політичних фігур, які прагнуть до монополії на інформацію про їхні інтереси і цілі.

Криза, терористичні акти, стихійні лиха, війна та ін. – розраховані на взаємодію з масовим об'єктом, широкою соціальною аудиторією та передбачають використання особливих структур, інститутів і механізмів поширення інформації: засобів масової інформації, в тому числі Інтернету, спеціальних відомств тощо. В цьому контексті, наприклад, аксіальна пропаганда розрахована на роботу з вузькою, спеціально відібраною частиною населення, а соціологічна пропаганда використовується для створення нерідко неусвідомлюваних, нав'язаних джерелом ідеологічних чи політичних уподобань людей[11].

Перехід сучасної України від індустріального суспільства до інформаційного стимулює її до впровадження цифрових стандартів розвитку. Це відображається на спробах оцифрування документів, надання різноманітних послуг через відповідні Інтернет-додатки, таким чином залучення більшої кількості населення до інформаційного віртуального простору. Інформаційна галузь, з огляду на постійну появу іноваційних продуктів, належить до стратегічних інтересів будь-якої країни, що зумовлює підвищений інтерес до дослідження теми державної інформаційної політики як чинника впливу на загрози у сфері безпеки в інформаційному полі країни. Інформаційна політика впливає на прийняття та реалізацію управлінських рішенн та на політичну діяльність в цілому. Збалансована інформаційна політика держави є певною основою для дослідження проблем загальнодержавного та регіонального рівнів. Безумовно, до пріоритетних завдань державної інформаційної політики повинно бути віднесено створення сприятливих умов для формування, розвитку, модернізації і використання національних інформаційних ресурсів, інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури та технологій загалом. Загрози гібридних війн, що набули поширення у XXI столітті, вимагають особливих зусиль з боку державних інституцій для активізації міжнародної співпраці у сфері безпеки, а також протидії пропаганді та фейкам.

Як показують останні міжнародні події, поняття безпеки виходить за межі окремої країни та постає необхідність у пошуці політичних, економічних та інших чинників для формування комплексної системи безпеки. Саме перехід до такої форми безпеки дасть змогу зменшити впливи інформаційного тероризму, кібервійни та кіберзлочинності. Особливо це важливо для інформаційної політики держави, яка перебуває в стані війни. Поширення Інтернет-технологій дозволяє впливати на широку аудиторію у найкоротші строки. У сучасному суспільстві процес глобалізації вплинув також на поширення інформаційних воєн, в яких головну роль відіграють трансляція інформаційних конструктів, меседжів, наративів, що споживаються соціальними групами та верствами. Якщо акцентувати увагу на інформаційній війні, то одним із ефективних інструментів у ній є контрпропаганда. Дослідники вважають контрпропаганду продовженням пропаганди, але з протилежним значенням. Контрпропаганда теж, як і пропаганда, передбачає інформаційний вплив, який спрямований на зниження значення цінностей, пропагованих з позицій ідеологій, далеких від панівних. Спільним є те, що і пропаганда, і контрпропаганда спрямовані на формування у масовій аудиторії певного стилю мислення і відповідної йому поведінки. Взагалі, поняття «контрпропаганда» вживається в сучасному суспільно-політичному дискурсі досить рідко, частіше використовують поняття «маніпуляція». На наш погляд, за сутнісним значенням контрпропаганда відповідає поняттю інформаційної політики держави. Найбільшого розвитку у цьому аспекті набуло поняття стратегічних комунікацій як системної комунікації, що спрямована на встановлення довгострокових зв'язків між державами, урядовими і неурядовими організаціями, різними аудиторіями, які допомагають у досягненні відповідних цілей. Таким чином сутнісний зміст контрпропаганди, як і пропаганди, залучається сучасного інструментарію розуміння системних зв'язків інформаційно-комунікативних процесів внутрішньої і зовнішньої політики, міжнародних зв'язків, управлінської діяльності тощо[12].

Як зазначає Денисюк Ж., пропаганда, і контрпропаганда – зброя інформаційно-психологічних війн, тобто є протистояння сторін, «яке виникає

[11] Почепцов Г.Г. Як ведуться таємні війни. Психологічні операції в сучасному світі. Рівне: ППФ «Волинські обереги», 1999. 304 с.

[12] Павлов Д. М. Громадська думка як об'єкт політичної пропаганди. *Грані*. 2013. № 12. С. 73

через конфлікт інтересів і здійснюється шляхом навмисного впливу на свідомість супротивника (народу, колективу або окремої особи) для його когнітивного придушення і / або підпорядкування, а також за допомогою використання заходів інформаційно-психологічного захисту від такого впливу»[13]. Зміст контрпропаганд полягає у активних діях, що розкривають дволики та неоднозначний характер пропаганди опонентів, які поширюють негативно критичну інформацію. До основних принципів контрпропаганди відносять наступ і послідовність. Основне завдання контрпропаганди порлягає у формуванні стійкої громадської думки і імунітету до пропаганди суб'єктів, які поширюють негативно критичну інформацію.

Повертаючись до аналізу пропаганди, відмітимо, що основним її завданням є вплив на систему ідейних, суспільних та політичних установок особи. Такий вплив може відбуватися або завдяки формуванню нових установок або шляхом посилення чи послаблення наявних. Причому, інформація подається таким чином, щоб отримувач був вмотивованим передати її далі. Також важливими рисами пропаганди є інтерпретаційний та емоційно забарвленений характер даних, що наявне у відповідному повідомленні. Запропонована інтерпретація позбавляє людину необхідності (та по суті й можливості) доходити власних висновків щодо наведених фактів[14]. Голвним завданням отримувача інформації є лише ознайомлення з нею.

Особливого значення пропаганда набуває під час інформаційної війни, оскільки ефективне її створення та впровадження надасть переваги над ворогом. Глобалізація вплинула на появу гібридної інформаційної війни, що відкрило можливості для застосування різних форм боротьби одночасно, наприклад, протистояння в кіберпросторі та економічні санкції. Саме завдяки розвитку процесів глобалізації формуються вигідні умови для ведення гібридних воєн, які відповідають таким характерним ознакам як, мультимодальність, коли війна ведеться за допомогою різних важелів тиску: від інформаційного, економічного, політичного до психологічного та інших впливів на супротивника. В якості інструментів можуть застосовувати і інші, такі, як дезінформація, дезорієнтація, використання інструментів економічної блокади, підрив авторитету владних структур тощо. Інформаційна війна тісно пов´язана як з пропагандою, так і контрпропагандою. В цьому випадку їхня дія полягає у інформаційно-психологічного впливові на свідомість громадян. Кінцевою мето якого є метою зміна світогляду, системи цінностей, моделі поведінки, нав'язування чужої культури[15].

Інформаційна війна може переслідувати три цілі: забезпечення контролю над інформаційним простором у своїх цілях; здійснення контролю за інформацією та інформаційними потоками для проведення інформаційних атак на супротивника; для забезпечення ефективної діяльності збройних сил за рахунок військових інформаційних функцій.

В умовах інформаційної війни однією з ефективних технологій є, наприклад, руйнування механізмів традиційної самоідентифікації (етнонаціональної, культурної, конфесійної тощо) через розробку штучних варіантів ідентифікації, зокрема, «полікультурної ідентичності в інформаційному просторі». В цьому контексті, найбільш універсальною технологією є генерація та розповсюдження певних образів, оскільки сучасні суспільства мислять переважно в образних формах[16].

Як зауважує Дубов Д., пропагандистські організації залучають пропагандистів, які займаються пропагандизмом, тобто, безпосереднім, практичним створенням та розповсюдженням таких форм переконування. На відміну від об'єктивної подачі інформації, пропаганда подає інформацію, насамперед, для впливу на аудиторію. Пропаганда часто подає інформацію вибірково, для того, щоб стимулювати до певних узагальнень, або ж використовує емоційно заряджені повідомлення, щоб спровокувати емоційну реакцію на подану інформацію. Бажаним результатом є зміна ставлення до суб'єкта в цільовій аудиторії, щоб просувати таємні політичні плани. Пропаганда може використовуватись як форма політичного протистояння [17].

Говорячи про небажаний розвиток політичної пропаганди, зауважимо, що внаслідок прискорення соціальних процесів сучасна пропаганда стала розглядатися через призму двох основних проекцій: системи інформаційного контролю та системи інформаційно-психологічної операції.

Сучасна пропаганда здійснюється з урахуванням ідеології, особливо політичної, її необмеженого

[13] Денисюк Ж.З. Пропаганда та контрпропаганда в контексті стратегій державної інформаційної політики. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління*. Том 32 (71). № 2. 2021. С. 48

[14] Горбань Ю.О. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України.* 2015. № 1. С. 140.

[15] Дубов Д.В. Державна інформаційна політика України в умовах гібридного миру та війни. *Стратегічні пріоритети.* 2016. № 3(40). С. 86.

[16] Лукашенко А.І. Ментальні структури агресора в інформаційній війні на прикладі російської федерації: погляд із минулого в сучасність, виклики західному суспільству. *Збірник наукових праць «Гілея»*. 2019. Вип. 144. С. 62

[17] Гацкова К. Відкрита чи закрита інформація? Соціологічні дослідження в часи зовнішньої агресії. *Соціологічні читання пам'яті Наталії Паніної і Володимира Ядова.* Виступи та есе / за наук. ред. Є.І. Головахи та О.Г. Стегнія. К.: Інститут соціології НАН України, 2016. С. 44.

поширення. Пропаганда інформації є невід'ємною частиною сучасних комунікацій, які слугують засобом реалізації інтересів певних сторін – особистих, корпоративних або державних. Вона, таким чином, є своєрідним способом впливу на людей через програмування їхньої поведінки. Мета пропаганди полягає у прагненні змінити думку, мотиви та цілі людей, вплинути на їхню поведінку у напряму, потрібному маніпулятору. Слід зазначити, що пропаганда, як явище, перебуває у складному співвідношенні з маніпулюванням масовою свідомістю. При цьому кінцева мета пропаганди спрямована на формулювання певної установки або цінності, що сприймається абсолютно природно[18].

Особлива роль у розвитку інформаційних технологій належить Інтернету. Сучасний Інтернет став своєрідним стандартом передавання інформації у суспільстві. Він дозволяє будь-якій людині чи групі людей вільно поширювати свою точку зору в інформаційному просторі. З одного боку, це слугує вільному обміну думками, інформацією, відсутності цензури і вільному комунікаційному діалогу. З іншого боку – вседозволеність, двоякість інформації, широкі можливості дезінформації і доступність використання методів пропаганди чи маніпулювання. Бурхливий розвиток телекомунікаційних технологій, який спостерігається останнім часом, зумовив появу принципово нової системи поширення та обміну інформацією. На жаль, широкі можливості мережі Інтернет активно використовуються різними терористичними організаціями для пропаганди тероризм[19]. Тому Інтернет сприяє поширенню пропаганди як в позитивному, так і негативному аспектах.

Також термін пропаганда може стосуватися і хибної інформації, спрямованої на посилення способу мислення людей, які вже вірять у те, що потрібно пропагандисту. Передбачається, що віра людей буде породжувати в них постійні сумніви. Оскільки сумніви неприємні (когнітивний дисонанс – внутрішній психічний конфлікт, що виникає при зіткненні у свідомості індивіда суперечливих знань, ідей, переконань або поведінкових установок (англ. cognitions), щодо деякого об'єкта чи явища, через це із існування одного елемента виникає заперечення іншого.

Пропаганда, як один із різновидів інформаційної зброї полягагає в маніпулюванні масовою свідомістю, нав'язуванні населенню потрібної ідеології для отримання вигоди зацікавленій стороні. Основною специфікою пропагандистських повідомлень є саме те, що вони впливають більш на почуття (емоції, страх, любов), ніж на розум, а керувати людськими емоціями значно легше аніж розумом. Тому вплив пропаганди на населення є таким ефективним.

Вплив на громадську думку здійснюється також і за посередництвом усної пропаганди, який обумовлений тим, що нерідко не має жодного підтвердження такій інформації. Подібні інформаційні заходи на сьогодні стали невід'ємною частиною політики держави. Усна пропаганда є однією з найбільш ефективних на сьогодні засобів. Вона ведеться найчастіше такими засобами, як: лекції, бесіди, дискусії, конференції тощо. Цілеспрямована усна пропаганда, як і вся ідеологічна робота, безсумнівно, сприяє тому, щоб населення думало і діяло в інтересах зацікавленої сторони. Інтенсивний розвиток усної інформації розширює діапазон інформаційних послуг, захоплюючи все нові сторони життєдіяльності населення.

До різновидів інформаційної зброї які активно використовуються у сучасній інформаційній війні можна віднести: періодичну пресу, радіо, телебачення, Інтернет, усну пропаганду та інше. Треба підкреслити що головна відмінність інформаційної зброї, полягає у тому, що вона базується враховуючи до типу у своїх об'єктів (скільки таких об'єктів буде, стільки і буде повідомлень інформаційної зброї). В той час, як традиційна зброя не володіє такою гнучкістю та варіативністю. Хоча, в цьому і полягає своєрідний парадокс, інформаційна зброя не призводить до кровопролиття або руйнування (як це робить традиційна зброя), вона лише переводить систему суджень в новий стан цілком природним шляхом. Вона не порушує інформаційну систему людини, хоча може вплинути на громадську думку шляхом зміни у неї загальноприйнятої картини світу. У веденні сучасних інформаційних війн застосування інформаційної зброї є дещо специфічним. Це зброя, яка не наносить фізичної шкоди або кровопролиття, але може призвести до справжньої війни. Інформаційні війни існують не лише між країнами, а й можуть охоплювати міжнародну аудиторію – подібні війни починають вестися і на місцевому рівні, і потім поширюються на територію всієї країни, або починають виходити за межі країни[20].

Висновки

Підсумовуючи, можемо відмітити складність та багатогранність поняття пропаганда. Її роль зростає у період кризи, у військовий час, причому в цьому випадку вона поєднується із застосуванням зброї. Наскільки таке поєднання є успішним під час війни,

[18] Киселев М.В. Психологические аспекты пропаганды (продолжение). URL: http://psyfactor. org/propaganda7.htm.

[19] Оспанова С. Террор в Интернете: Новая арена, нове вызовы. URL: http://www.zakon.kz/4639025-terror-v-internete-novaja-arena-novye.html

[20] Почепцов Г.Г. Як ведуться таємні війни. Психологічні операції в сучасному світі. Рівне: ППФ «Волинські обереги», 1999. 304 с.

зокрема в Україні, напевно, ще говорити передчасно. Але з огляду на останні події в Україні, стає зрозумілим, що попаганда відіграє вагому роль у згуртуванні суспільства, проте ця проблема потребує детального вивчення, чому і будуть присвячені наступні наукові розвідки.

Інформація про авторів:

Кузьмук Ольга Миколаївна,
кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри політології та публічного управління
Волинський національний університет імені Лесі Українки
13, пр. Волі, м. Луцьк, 43025, Україна

Любчук Валентина Василівна,
кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри політології та публічного управління
Волинський національний університет імені Лесі Українки
13, пр. Волі, м. Луцьк, 43025, Україна

Information about the authors:

Kuzmuk Olha Mykolaivna,
PhD in Sociology,
Associate Professor at the Department of Political Science and Public Administration
Lesya Ukrainka Volyn National University
13, Volia Ave., Lutsk, 43025, Ukraine

Liubchuk Valentyna Vasylivna,
PhD in Sociology,
Associate Professor at the Department of Political Science and Public Administration
Lesya Ukrainka Volyn National University
13, Volia Ave., Lutsk, 43025, Ukraine

DOI

ФАКТОР БІЛОРУСІ У РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ

Магда Є. В.

Постановка проблеми. Українсько-російське протистояння є набагато масштабнішим, аніж агресія найбільшої країни світу проти найбільшої європейської держави. Цілком очевидно, що агресія зруйнувала або поставила під загрозу систему стримувань та противаг, взаємних балансів та поступок, які склались у світі, та, вужче, у східноєвропейському та пострадянському регіонах. Для частини міжнародних акторів така зміна балансу стала шансом для посилення власної суб'єктності – реальної чи уявної.

Одним із таких акторів виявилась Республіка Білорусь та її багаторічний очільник Олександр Лукашенко. Від початку протистояння Білорусі та її лідеру вдалось змінити кілька ролей – від майданчика для перемовин та позірної нейтральності до фактичного союзника агресора. Така трансформація була обумовлена низкою факторів, особливостями внутрішньополітичної еволюції режиму Лукашенка, а також зміною його зовнішньополітичного становища.

Отже **мета** – проаналізувати, яким чином на перебіг російсько-української війни впливає Білорусь як міжнародний актор, а також білоруське суспільство та особливо активна його частина; вписати Республіку Білорусь у складну систему міжнародних зв'язків на європейському континенті, яка перебуває під тиском найбільш масштабного та тривалого конфлікту від часів Другої світової війни.

Стан дослідження проблеми. Слід зазначити, що проблема українсько-білоруських відносин нечасто потрапляла у поле зору українських дослідників. Однак кілька розвідок все ж варто відзначити. Перш за все, мова про дискусійну записку «Аудит зовнішньої політики: Україна-Білорусь», видану вже після окупації Криму[1], а також численні дослідження Тараса Польового[2]. Варті уваги також дослідження Олега Санжаревського, присвячені військово-політичній доктрині Білорусі, ролі прикордонних військ у забезпеченні національної безпеки тощо[3].

Методологія. Дослідження вищеозначеної проблеми можливе лише за умови поєднання кількох методів та підходів. Зважаючи на особливості політичної системи Республіки – багаторічна автократія, а відтак залежність політичного курсу від уявлень, очікувань, оцінок Олександра Лукашенка – було використано антропологічний та соціально-психологічний методи. Саме в такий спосіб можливо також пояснити глибинні суспільні зміни в Республіці Білорусь, які обумовили позицію суспільства як цілого, а також окремих його груп по відношенню до українсько-російського протистояння.

Використання методологічної рамки дискурс-аналізу для препарування публічних виступів (ширше – публічних текстів) Олександра Лукашенка та інших представників білоруського політикуму дозволило визначити, які цінності та поведінкові парадигми лежать в основі тих чи інших виборів/висловів/декларацій. Наголосимо, що мова йде про аналіз трьох важливих складових – дії, побудови та варіативності.

Поєднання зазначених методологічних підходів дозволяє осмислити комплекс причин та факторів, які мають довготривалий вплив на офіційну позицію Республіки Білорусь щодо агресії Росії щодо України; визначити, від чого залежить позиція білоруського суспільства та різних його прошарків; спрогнозувати можливі варіанти змін позицій та, як наслідок, побудови схем дій щодо зазначеного питання. Також зазначені підходи дозволять скоригувати власне позиції української сторони (знов-таки, мова йде як про суспільство та його активну частину, так і про політикум).

Виклад основного матеріалу. Російсько-українська війна триває, прогнозувати час її завершення складно, проте окремі висновки можна робити вже сьогодні. Ми опинилися всередині складного епізоду міжнародних відносин XXI століття, можливо, найбільш драматичного у третьому тисячолітті. Йдеться про протистояння найбільшої держави світу (Російської Федерації) з найбільшою країною Європи (Україною) із застосуванням всіх видів озброєнь, за виключенням ядерної зброї. Втім, елементи ядерного шантажу у виконанні Кремля та факт агресії ядерної держави (РФ) проти країни, яка добровільно відмовилася від успадкованого від СРСР ядерного арсеналу не варто залишати поза увагою. Масштаб протистояння примусить визначитися стосовно російсько-української війни біль-

[1] Бетлій О., Прейгерман Є. Аудит зовнішньої політики: Україна-Білорусь. Інститут зовнішньої політики, 2016.

[2] Див., наприклад, Польовий Т. Маргіналізація білоруського націоналізму в російських інтернет-ЗМІ (на прикладі lenta.ru та regnum). *Społeczność międzynarodowa w obliczu przemian: ujęcie wieloaspektowe, Tom 4, A. Kordonska, R. Kordonski (red.).* Instytut Nauk Politycznych UWM w Olsztynie, Olsztyn–Lwów 2020. С. 113-123

[3] Див., наприклад, Санжаровський О. Прикордонні війська Республіки Білорусь в системі національної безпеки на рубежі XX–XXI століть. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії,* 2016. Вип.27. С.195-198.

шість суб'єктів міжнародних відносин, насамперед – сусідів обох країн.

Агресія Росії проти України розпочалася не ранком 24 лютого 2022 року, наприкінці зими поточного року вона лише вийшла на новий рівень. Прагнення Росії позбавити Україну незалежності та права на самостійне визначення внутрішньої та зовнішньої політики розпочало своє втілення у лютому 2014 року, з окупації Криму, та подальшого розпалювання війни на Донбасі. Відповідно, варто провести ретроспективний аналіз дій Олександра Лукашенка як керівника Білорусі (суперпрезидентської республіки за формою правління) у цьому контексті.

Республіка Білорусь протягом 2014–2022 років пройшла цікаву трансформацію. На момент окупації Криму Олександр Лукашенко перебував під щільним санкційним тиском з боку ЄС та США, йому було заборонено в'їзд на їхню територію. Причина – президентські вибори, які пройшли у 2010 році. Після оголошення результатів голосування, яке передбачувано зафіксувало чергову перемогу Лукашенка, його опоненти закликали своїх прихильників до акції протесту. Події 19 грудня 2010 року у Мінську отримали назву «Площча» (по аналогії з українським Майданом), проте їх перебіг разюче відрізнявся від Помаранчевої революції в Україні. Білоруські силовики затримали п'ятьох кандидатів у президенти (Володимира Некляєва, Андрія Саннікова, Ригора Костусєва, Миколу Статкевича, Віталія Римашевського), значну кількість їх прихильників, протест був придушений[4]. Реакція ЄС та США на дії Лукашенка була передбачуваною, проте варто відзначити, що у Брюсселі та Вашингтоні намагалися повністю не спалювати мости з офіційним Мінськом, аби він не перетворився на повністю підконтрольного Росії суб'єкта міжнародної політики. Цей значною мірою ілюзорний підхід дорого коштував представникам Заходу та опонентам Лукашенка.

Агресія Росії проти України змусила представників Заходу змінити ставлення до Білорусі, яка влітку 2014 року надала майданчик для проведення політичних консультацій між Росією та Україною[5]. Нагадаю, що Олександр Лукашенко побував на інавгурації Петра Порошенка у Києві у червні 2014 року[6]. Склалася парадоксальна ситуація: Україна, яка вибудовувала курс на європейську інтеграцію та розвивала відносини з НАТО, розбудовувала військово-технічну співпрацю з Білоруссю, яка з 1993 року була членом Організації договору про колективну безпеку. У 2014 році Білорусь інтенсивно постачала в Україну паливно-мастильні матеріали та товари подвійного призначення (тягачі та вантажівки)[7], українські та білоруські розробники взаємодіяли у питанні створення ПТРК.

Створення у Мінську переговорного майданчика для Тристоронньої контактної групи, до якої увійшли представники України, Росії та ОБСЄ, можна назвати результатом неформального консенсусу між Ангелою Меркель та Владіміром Путіним. Інтенсивні бойові дії на території Донецької та Луганської областей влітку 2014 – навесні 2015 років спричинили до підписання Мінського протоколу 5 вересня 2014 року та Комплексу заходів з виконання Мінських домовленостей 12 лютого 2015 року[8]. Підписанню останнього документу передували 18-годинні перемовини лідерів України, Росії, Німеччини та Франції, які ще у червні 2014 року створили Нормандську четвірку для обговорення шляхів врегулювання конфлікту між Росією та Україною. Статус приймаючої сторони дозволив Білорусі просувати образ «східноєвропейської Швейцарії»[9], збільшувати власну зовнішньополітичну суб'єктність та боротися за зменшення санкційного тиску.

Заслуговує аналізу риторика Олександра Лукашенка на тлі розгортання російсько-українського конфлікту у 2014–2022 роках. Протягом майже восьми років позиція О. Лукашенка нагадувала синусоїду. Його головними меседжами протягом цього періоду стали:

– Продовження критики ситуації в Україні, зокрема, Революції Гідності, з наголосом на наданні притулку громадянам України, які були змушені залишити межі держави.

– Наголошення на готовності Білорусі до посередницьких зусиль, аж до пропозиції використати білоруських миротворців для припинення бойових дій на Донбасі.

– Несприйняття участі громадян Білорусі у бойових діях на Донбасі на боці будь-якої з сторін протистояння аж до кримінального переслідування.

– Невизнання російської приналежності окупованого Криму (за аналогією з невизнанням самостійності Абхазії та Південної Осетії після російсько-грузинської війни 2008 року).

[4] Сегодня годовщина «Плошчы-2010» в Минске. 19.12.2019. URL: https://euroradio.fm/ru/segodnya-godovshchina-ploshchy-2010-v-minske

[5] Королева Н. Переговоры в Минске: первые результаты. 26.08.2014 URL: https://p.dw.com/p/1D1aJ

[6] Участие в мероприятиях по случаю вступления Петра Порошенко в должность Президента Украины. 7.06.2014. URL: https://president.gov.by/ru/events/aleksandr-lukashenko-prinjal-uchastie-v-meroprijatijax-po-sluchaju-vstuplenija-petra-poroshenko-v-dolzhnost-8984

[7] Дайнеко Е. В условиях «гибридной войны»: что поставляет Беларусь для ВПК Украины? 02.01.2016. URL: https://p.dw.com/p/1HWHC

[8] Повний текст документів, ухвалених на переговорах в Мінську 12.02.2015. URL: https://tyzhden.ua/Politics/129751

[9] Лукашенко назвал Белоруссию восточной Швейцарией. 13.02.2020. URL: https://ria.ru/20200213/1564642905.html

– Акцент на тому, що Білорусь залишається передбачуваним партнером для України («Ми рідні люди, і можемо до вас приїхати лише на тракторі орати землю»[10]).

Позиція Лукашенка була обумовлена його власними політичними інтересами, зокрема, прагненням збільшити простір для маневру у відносинах з Росією, зберегти та наростити обсяги торгівлі з Україною. Цієї мети було досягнуто[11], товарообіг між двома країнами послідовно зростав. Попри негативний вплив пандемії COVID-19 у 2021 році Білорусь продовжила нарощувати експортні можливості, додавши до звичної номенклатури (нафтопродуктів, бітуму) електроенергію, яка вироблялася Білоруською АЕС. У підсумку у 2021 році білоруський експорт в Україну перевищив імпорт з України на 3 мільярди доларів[12]. Україна практично виступила в ролі спонсора білоруської влади попри драматичні події, які відбулася в сусідній державі, починаючи з серпня 2020 року.

Президентська кампанія 2015 року проходила у Білорусі з очевидним домінуванням діючого на той момент президента. Олександр Лукашенко наголошував на неприпустимості повторення українських подій, маючи на увазі не лише окупацію Криму та конфлікт на Донбасі, але і Революцію Гідності[13]. Показово, що з 2015 року у Білорусі були практично обмежені можливості проводити хоча б мінімально незалежні соціологічні дослідження. Не варто дивуватися, що за Олександра Лукашенко за офіційними даними віддали свої голоси понад 80% виборців, що дозволило йому в 20 разів перевищити результат кандидатки Тетяни Короткевич, яка швидше була спаринг-партнером у статусі першої в історії Білорусі жінки, що претендувала на посаду президента та посіла друге місце[14].

Помилкою буде вважати, ніби Російська Федерація спокійно спостерігала за політичними маневрами Олександра Лукашенка. Після переможної для нього президентської кампанії Кремль розпочав заходи із посилення власного впливу на внутрішньополітичний клімат Білорусі. Зокрема, почалась руйнація образу Лукашенка як правителя, який повністю контролює ситуацію всередині власної держави.

Цьому суттєво сприяла «справа Павла Гриба» – 18-річного українського юнака російські спецслужби виманили на територію Білорусі, де викрали та вивезли на територію Росію. Грибу інкримінували підготовку вибуху на шкільній лінійці на Північному Кавказі[15] (очевидна аналогія з терористичним актом у Беслані), він повернувся додому у вересні 2019 року після обміну полоненими з Росією.

У серпні 2018 року послом Росії у Білорусі було призначено Михайла Бабича, колишнього ад'ютанта Путіна. У 2016 році Москва намагалася отримати агреман для його призначення послом Росії в Україні, проте отримала відмову. Діяльність М. Бабича, який позиціонував себе прихильником публічної дипломатії (він не є кадровим дипломатом, тому подібна поведінка мала логічне обгрунтування), викликала помітне роздратування офіційного Мінська[16]. Російський посол практично щодня зустрічався з представниками різних політичних сил, а його прес-конференція, присвячена п'ятій річниці окупації Криму, спричинила помітний суспільно-політичний резонанс навіть у контрольованому білоруському суспільстві[17]. Навесні 2019 року М. Бабич був відкликаний з Мінська, як видається, після виконання поставлених перед ним завдань.

Хоча інформоване російське видання «Комерсант» писало, що умовою відкликання М. Бабича стало прискорення процесу інтеграції Білорусі до Союзної держави[18], подальший розвиток подій засвідчує інший аспект його діяльності. М. Бабич, який активно подорожував Білоруссю, проводив зустрічі з представниками бізнесу, не цурався діалогу з представниками білоруської опозиції. Є підстави припускати, що М. Бабич значною мірою вплинув на конфігурацію президентської кампанії у 2020 році.

Олександр Лукашенко намагався маневрувати з датою проведення президентських виборів, проте ці зусилля виявилися в цілому марними. Хоча формально Лукашенко зберіг владу за підсумками президентських виборів 2020 року, проте перебіг президентської кампанії 2020 року та її наслідки суттєво вплинули на ситуацію у Білорусі та Балто-Чорноморському регіоні в цілому.

[10] Лукашенко: Беларусь будет работать только во имя мира в Украине. 26.04.2017. URL: https://www.belarus.by/ru/press-center/speeches-and-interviews/lukashenko-belarus-budet-rabotat-tolko-vo-imja-mira-v-ukraine_i_56466.html

[11] Как за 11 лет изменился товарооборот между Украиной и Беларусью. 28.05.2021. URL: https://ru.slovoidilo.ua/2021/05/28/infografika/jekonomika/kak-11-let-izmenilsya-tovarooborot-ukrainoj-i-belarusyu

[12] Більше не партнери. Як Україна повністю припинила торгівлю з Росією та Білоруссю. 19.04.2022. URL: https://sk.ua/uk/publications-uk/bilshe-ne-partneri-yak-ukraina-povnist/

[13] Мельничук Т. Семь часов общения с Лукашенко. 30.01.2015. URL: https://www.bbc.com/russian/international/2015/01/150129_lukashenko_7_hours

[14] Білорусь: вибори чи перевибори? 9.10.2015. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/10/151009_belarus_elections_forecasts_sd

[15] Справа Павла Гриба: помилився російський прокурор, а сидітиме далі українець. 23.07.2018. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/29385448.html

[16] Посол или заместитель царя? Дипломатический скандал в Минске. 15.03.2019. URL: https://www.svoboda.org/a/29824041.html

[17] Халип И. Это было не про Крым. 19.03.2019. URL: https://novayagazeta.ru/articles/2019/03/19/79917-eto-bylo-ne-pro-krym

[18] Соловьев В., Черненко Е. Политический возвращенец. URL: https://www.kommersant.ru/doc/3961164

Президентська кампанія 2020 року у Білорусі була відзначена низкою цікавих факторів:

– Конкурентами Лукашенка стали не представники біло-червоно-білого табору, а вихідці з істеблішменту (Віктор Бабарико, Валерій Цепкало) та «випадковий кандидат» Світлана Тихановська, яка після арешту В. Бабарика стала головною конкуренткою діючого президента Білорусі.

– Олександр Лукашенко побудував кампанію на гаслі «Кохану не віддають», яке прозвучало рефреном під час президентського послання за тиждень до дня голосування[19]

– Наприкінці липня 2020 року, на фінішній прямій виборів у санаторії під Мінськом білоруські силовики затримали три десятки російських найманців (громадян України та Росії), які воювали на Донбасі та у Сирії. Попри вимоги офіційного Києва про екстрадицію, їм оперативно дозволили повернутися до Росії. О. Лукашенко продемонстрував, що не має намірів сваритися з В. Путіним[20].

– Вже на початку масових протестів, які охопили Мінськ та решту великих міст Білорусі після оголошення офіційних результатів президентських виборів[21], на території Білорусі були російські «воєнкори» – журналісти, які висвітлюють перебіг бойових дій в інтересах Кремля.

– Масові протести виявилися безпрецедентними за своєю тривалістю та масштабами, управління ними за допомогою телеграм-каналу NEXTA стало цікавою новацією суспільних комунікацій та протестної активності. Відсутність єдиного центру координації дій протестувальників унеможливив репресії та разом з тим дав Лукашенку привід відмовлятися від переговорів.

– Силові структури жорстко придушували протестну активність білорусів, жертви та поранені серед учасників протестів стали свідченням цієї жорстокості.

– Спроби представників опозиції координувати власні зусилля завершилися провалом, Світлану Тихановську було примусово вивезено на територію Литви[22], інші лідери опозиції не наважилися повертатися на територію Білорусі нелегально, не маючи можливості для легального повернення на Батьківщину.

– Протестувальники, на відміну від подій на українському Майдані, не намагалися створити табір у середмісті Мінська та інших білоруських міст, і цим передали ініціативу білоруським силовикам.

– Олександр Лукашенко з'являвся на публіці з автоматом Калашникова у руках[23], демонструючи у такий спосіб хибну рішучість.

– На білоруських телевізійних каналах, які контролюються державою, вже у серпні 2020 року з'явилися російські штрейкбрехери, які забезпечили їх мовлення, мінімально незалежні популярні медіа Білорусі були витіснені з медійного простору держави.

– Визнання результатів президентських виборів 2020 року Росією та Китаєм (Пекін зробив це раніше Москви[24]) дозволили О. Лукашенку зберегти владу в країні, проте суттєво підірвали його зовнішньополітичну суб'єктність.

– Верховна Рада України ухвалила заяву по результатах виборів у Білорусі[25], власну позицію висловив і Президент України Володимир Зеленський[26]. Проте варто відзначити, що погіршення політичного діалогу не вплинуло на економічну взаємодію між Києвом та Мінськом – експорт білоруського бітуму та нафтопродуктів тривав, у 2021 році до них додалася електроенергія з Білоруської АЕС у Островці, яка була споруджена компанією «Росатом»[27].

Президентська кампанія у Білорусі спричинила появу цікавого феномену – «народного президента» Світлани Тихановської. Вчорашня домогосподарка, чоловік якої був заарештований та засуджений до 18 років позбавлення волі[28], стала символом білоруського протесту, виступає і сьогодні як політичний актор білоруської опозиції. Її публічна активність засвідчує насамперед існування запиту на діалог з білоруським суспільством в умовах, коли підтримувати розмову з Лукашенком стало неможливим. Разом з тим неспроможність Тихановської чітко відповісти на важливе для України питання «Чий Крим?» та небажання керівництва України сваритися з Лукашенком

[19] Лукашенко о Беларуси: Она наша, любимая, а любимую не отдают. 04.08.2020. URL: https://reform.by/152758-lukashenko-o-belarusi-ona-nasha-ljubimaja-a-ljubimuju-ne-otdajut

[20] Вісім речей про «Вагнергейт», які ми дізнались із розслідування Bellingcat. 17.11.2021. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-59316149

[21] Вибори президента Білорусі: оголошені попередні результати. 10.08.2020. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news-53719392

[22] Светлана Тихановская уехала в Литву. 11.08.2020. URL: https://meduza.io/news/2020/08/11/svetlana-tihanovskaya-uehala-v-litvu

[23] Лукашенко с автоматом ходит по дворцу. 23.08.2020. URL: https://news.liga.net/world/video/lukashenko-s-avtomatom-hodit-po-dvortsu---foto-video

[24] Си Цзиньпин поздравил Лукашенко с победой на выборах. 10.08.2020. URL: https://www.belta.by/politics/view/si-tszinpin-pozdravil-lukashenko-s-pobedoj-na-vyborah-402262-2020/

[25] Заява Верховної Ради України щодо ситуації в Республіці Білорусь. 03.09.2020. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/253450

[26] Зеленський про Білорусь: На місці Лукашенка я провів би через місяць нові вибори. Зеленський про Білорусь: На місці Лукашенка я провів би через місяць нові вибори. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3086081-zelenskij-pro-bilorus-na-misci-lukasenka-proviv-bi-cerez-misac-novi-vibori.html

[27] Макогон Х. Білорусь почала експорт електроенергії в Україну. 06.11.2021. URL: https://news.depo.ua/ukr/news/bilorus-pochala-eksport-elektroenergii-v-ukrainu-202111061387613

[28] Режим Лукашенка засудив Тихановського до 18 років колонії. 14.12.2021. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2021/12/14/7317352/

не дозволили їй відвідати Київ (Україна є однією з небагатьох європейських країн, у якій не побувала Світлана Тихановська).

Після піррової перемоги у президентській кампанії 2020 року Олександр Лукашенко суттєво втратив можливості для політичного маневру. Він знову повернувся до status quo початку 2014 року, фактично втративши можливості для діалогу з Заходом. Разом з тим суттєво посилився тиск з боку Кремля, який, як тоді видавалося, був зацікавлений у суттєвому прискоренні реалізації проєкту Союзної держави Росії та Білорусі. Нагадаю, що цей геополітичний проєкт з'явився ще наприкінці 90-х років XX століття, на той момент відображав сподівання Лукашенка взяти участь у інтеграційному процесі Росії та Білорусі з подальшим обранням лідером Союзної держави. Проте прихід до влади в Росії Владіміра Путіна суттєво зменшив ентузіазм Лукашенка з цього питання.

Білоруська влада після масових протестів 2020 року виглядала заручницею власних страхів, чим вправно скористалися у Москві. У квітні 2021 року білоруська влада почала очевидний наступ на позиції своїх опонентів. У Москві в результаті спільної операції КДБ Білорусі і російської ФСБ було затримано філолога Олександра Федуту (члена виборчого штабу Лукашенка у 1994 році та автора книжки «Олександр Лукашенко. Політичний портрет») і адвоката Юрія Зданевича (власника паспорта громадянина США), а в Білорусі Григора Костусєва, лідера партії «Білоруський народний фронт». Інкриміновані затриманим наміри організувати замах на Олександра Лукашенка перегукуються з сюжетом «Операції «Трест», проведеної радянськими чекістами на початку 20-х років XX століття проти представників білої еміграції. Проте цього разу до інтелектуального протистояння спецслужб було додано (у відповідності з вимогами часу) сюжет про рейд армади позашляховиків з кулеметами на резиденцію «Дрозди», про що розповіли офіційні білоруські ЗМІ[29].

Показова співпраця між білоруським КДБ і російською ФСБ переконливо засвідчує зміну характеру відносин між Мінськом і Москвою. Якщо під час президентської кампанії 2020 року білоруська влада використовувала помірну антиросійську риторику, але через півроку після завершення президентської кампанії було здійснено публічний акт показової співпраці російських і білоруських спецслужб. Таким чином, Білорусь все частіше позиціонується як форпост російського впливу в регіоні Центральної та Східної Європи.

Якщо «справа Федути» була спрямована насамперед проти представників опозиції, то «справа Протасевича» носить інший характер. 23 травня літак авіакомпанії RyanAir, який здійснював рейс Афіни – Вільнюс, здійснив вимушену посаду у аеропорту Мінська. Причина – повідомлення про вибуховий пристрій на борту. Білоруські спецслужби затримали Романа Протасевича, 25-річного співзасновника згаданого вище телеграм-каналу NEXTA, отримали доступ до його телефону та комп'ютера. Протасевич був затриманий разом зі своєю супутницею, громадянкою Росії Софією Сапєгою. Факт швидкого публічного каяття Протасевича не повинен дивувати, адже білоруські спецслужби напрацювали арсенал інструментів впливу на представників опозиції[30].

Затримання Протасевича потішило самолюбство Лукашенка, завдало удару по опозиційних силах, проте спричинило фактичне виключення Білорусі з європейського повітряного простору. Єдиною сусідкою Білорусі, з якою у неї збереглося безперешкодне авіасполучення, залишилася Росія. Лукашенко ж отримав підстави для демонстрації власних образ та негативних емоцій.

Влітку 2021 року з території Білорусі на територію Литви та Польщі почали проникати організовані групи вихідців з Близького Сходу. У липні – серпні вони повністю заповнили табори для мігрантів Литві та почали створювати проблеми у Польщі. Нагадаю, що 500-кілометровий кордон Білорусі з її західними сусідами у багатьох місцях технічно не облаштований через складний рельєф місцевості. Попри публічне занепокоєння у Варшаві та Вільнюсі у Мінську не припиняли приймати літаки з Іраку та Туреччини, у яких прибували насамперед молоді чоловіки у пошуках кращого життя. Державна туристична агенція «Центркурорт» працювала активно. Кульмінацією кризи стала спроба кількох тисяч мігрантів штурмувати пропускний пункт Кузніца – Бруги на польсько-білоруському кордоні[31], яка виявилася невдалою.

Проте варто звернути увагу на кілька факторів «кризи біженців», які суттєво вплинули на інформаційно-психологічний клімат у Європі:

Завдяки технологіям рефлексивного управління істеблішменту та пересічним громадянам ЄС нагадали про більш масштабну кризу біженців, яка спостерігалася у 2015 році.

[29] ФСБ РФ представила видеозапись разговора Федуты и Зенковича об устранении Лукашенко. 18.04.2021. URL: https://www.belta.by/society/view/fsb-rf-predstavila-videozapis-razgovora-feduty-i-zenkovicha-ob-ustranenii-lukashenko-437725-2021/

[30] Протасевич і Донбас: чому Лукашенко намагається зв'язати ім'я журналіста з війною в Україні. 28.05.2021. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/protasevych-i-donbas-chomu-lukashenko-namahaietsia-zviazaty-imia-zhurnalista-z-viinoiu-v-ukraini/31278867.html

[31] Смирнов М. «Депорт ту Ирак?». Один день в логистическом центре для беженцев на границе Беларуси. URL: https://novayagazeta.ru/articles/2021/11/20/deport-tu-irak

Запровадження Польщею та Литвою режиму надзвичайного стану у прикордонних районах спричинило обмеження доступу туди преси, чим вправно скористалися російські та білоруські пропагандисти. Вони доклали чимало зусиль для демонізації та дегуманізації представників польської та литовської влади.

Лідери Європейського Союзу не наважилися побачити Владіміра Путіна за спиною Олександра Лукашенка, який остаточно повернув собі звання «останнього диктатора Європи». Для досягнення власних цілей Кремль не лише згадав про минуле Лукашенка, який служив у радянських прикордонних військах, але і спровокував емоційну реакцію європейських правозахисників на страждання тисяч людей.

У вересні 2021 року на території Білорусі пройшли навчання «Захід-2021». Ці військові маневри є рудиментом радянської військової стратегії, який носить останнім часом пропагандистський характер. Якщо у 2017 році російські пропагандисти нагнітали паніку стосовно можливих дій у Сувалківському коридору[32], то минулого року криза біженців також виступала додатковим фактором. Був і політичний підтекст: напередодні початку навчань 9 вересня Владімір Путін та Олександр Лукашенко оголосили про узгодження 28 дорожніх карт щодо створення Союзної держави[33]. Також на початку вересня російські винищувачі Су-30СМ прибули на авіабазу у Барановичах, де створено спільний навчально-бойовий центр російських та білоруських повітряних сил[34]. Нагадаємо, що Лукашенко протягом тривалого часу уникав створення додаткових російських військових баз на території Білорусі. Лукашенко заявив, що Білорусь закупить техніки та озброєння у Росії на суму 1 мільярд доларів. Ці асигнування складають 15% від золотовалютних резервів країни[35].

Якщо навчання «Захід» були вже звичними для світової спільноти, то оголошення про проведення 10-20 лютого 2022 року навчань «Союзна рішучість» стало сюрпризом. Російсько-білоруські маневри зазвичай проходили влітку – восени, каталізатором «Союзної рішучості» стали випади Владіміра Путіна на адресу НАТО та ультимативні вимоги відмовитися від розширення Альянсу на схід. Ці навчання стали дуже показовими, адже у них взяли участь понад 30 тисяч російських військових[36], що дозволило білоруському аналітику Артему Шрайбману назвати російську військову присутність у Білорусі на початку 2022 року «найбільшою за весь пострадянський період»[37].

На початку лютого 2022 року Олександр Лукашенко зустрівся з російським телевізійним пропагандистом Владіміром Соловйовим, зробивши низку показових та провокативних заяв:

– Якщо перетнув «червону лінію» – отримаєш по руках.

– Білоруські війська будуть діяти як і російські.

– Припинимо з початком війни постачання паливно-мастильних матеріалів та електроенергії в Україну.

– Володимир Зеленський – безголовий, ним керують західні політики[38].

Аналіз цих заяв Лукашенка дозволяє зробити висновки про його загальну поінформованість про агресивні плани Росії щодо України. У свою чергу це засвідчує статус співучасника неспровокованої агресії. Протягом 2020 – 2021 років Олександр Лукашенко остаточно повернувся до статусу відданого союзника Кремля, спроможного виконувати щонайменше допоміжну функцію. Відповідно – після завершення російсько-української війни питання про відповідальність Олександра Лукашенка повинне стати предметом розгляду міжнародного трибуналу, який розслідуватиме здійснені російськими загарбниками злочини в Україні. Щонайменше – через спробу виправдати воєнні злочини Росії в Бучі та інших передмістях Києва, переклавши відповідальність на британців[39].

З 24 лютого 2022 року, після початку російської агресії, в інформаційному просторі України розпочалася неформальна, проте запекла дискусія про перспективи участі білоруських військ у вторгненні в Україну.

Очевидними причинами для цього стали:

– Вторгнення російських військ з території Білорусі, зокрема, використання для цього Зони відчуження Чорнобильської АЕС.

[32] Джайлз Кир. «Запад-2017»: Россия поражает несколько целей одним ударом. 15.03.2018. URL: https://carnegieendowment.org/2018/03/15/ru-pub-75801

[33] Путин и Лукашенко согласовали 28 положений по интеграции России и Беларуси. 9.09.2021. URL: https://www.currenttime.tv/a/31452730.html

[34] Россия перебросила в Беларусь истребители четвертого поколения. 08.09.2021. URL: https://zn.ua/WORLD/rossija-perebrosila-v-belarus-istrebiteli-chetvertoho-pokolenija.html

[35] Лукашенко: Беларусь закупит у Москвы оружие на сумму свыше миллиарда долларов. 12.09.2021. URL: https://www.golosameriki.com/a/belarus-war-games-weapons/6223307.html

[36] Гончаренко Р. «Союзная решимость – 2022»: что известно об этих учениях, а что – нет. 10.02.2022. URL: https://www.dw.com/ru/fevralskie-voennye-uchenija-rossii-i-belarusi-chto-onih-izvestno-a-chto-net/a-60700969

[37] Шрайбман А. Страх и войны, и мира. Какова роль Лукашенко в эскалации между Россией и Западом. 4.02.2022. URL: https://carnegiemoscow.org/commentary/86365

[38] «Безголовый» Зеленский и Украина в Союзном государстве. Лукашенко – о напряжении между Москвой и Киевом. 06.02.2022. URL: https://rtvi.com/news/bezgolovyy-zelenskiy-i-ukraina-v-soyuznom-gosudarstve-lukashenko-vyskazalsya-o-napryazhenii-mezhdu-m/

[39] Лукашенко рассказал, кто совершил провокацию в Буче. 05.05.2022. URL: https://rg.ru/2022/05/05/lukashenko-rasskazal-kto-sovershil-provokaciiu-v-buche.html

– Обстріл з території Білорусі ракетами військових об'єктів та мирних міст України, використання аеродромів Білорусі літаками російських військово-космічних сил.

– Інтенсивне використання залізничної мережі Білорусі для перекидання особового складу та військової техніки російської армії та військових вантажів.

Перетворення білоруських медичних закладів на військово-медичну базу для російських окупантів.

Попри заяву речника регіонального управління сил територіальної оборони «Північ» Віталія Кирилова про вторгнення білоруських військ на Чернігівщину (вона прозвучала 1 березня[40]), достовірних даних про участь білоруських військових частин у складі армії вторгнення немає. 27 березня Олександр Лукашенко визнав факт обстрілу української території ракетами з території Білорусі, говорячи у виправдання про удар, який начебто готувалися завдати по території РБ українські військові[41].

Самопроголошений президент не став коментувати факт вторгнення з території Білорусі в Україну російських військ. Його спілкування з медіа проходило 27 лютого – у день проведення референдуму, на якому громадяни Білорусі повинні були схвалити нову редакцію Конституції країни. Цікаво, що нова редакція Основного Закону Білорусі у статті 18 передбачає, що територія країни не може стати плацдармом для військової агресії[42]. Втім, ставлення О. Лукашенка до норм законодавства добре відоме і не відзначається пієтетом.

Саме на території Білорусі відбулися два перших раунди консультацій делегацій Росії та України. Очевидно, ідея посередництва не була повністю неприйнятною для Лукашенка, і він у на початку квітня, вже після звільнення від російських окупантів Київщини, заявив під час засідання Ради безпеки Білорусі, що «не може бути переговорів без участі Білорусі…, оскільки ця війна відбувається за парканом нашої держави»[43]. Можна припустити, що ця заява була узгоджена з Москвою, оскільки міністр закордонних справ Росії Сєргєй Лавров оперативно запропонував Білорусі роль гаранта безпеки України[44]. У Кремлі усвідомили власну неспроможність оперативно завдати Україні поразки, тому звично скористалися гіпертрофованою амбіційністю Лукашенка.

Показовий факт: заява Лукашенка, зроблена ним перед високопоставленими білоруськими військовими, про «потенційний напад на Білорусь», який попередив удар російських військ, оперативно перетворилася на гумористичний мем[45]. Це означає, що самопроголошений президент Білорусі у власних сусідів не викликає страху, а виключно сміх.

Офіційний Мінськ у середині квітня 2022 року здійснив спробу відновити діалог з країнами ЄС: міністр закордонних справ Владімір Макей розіслав своїм колегам з Європейського Союзу листи з пропозицією нормалізувати відносини та послабити санкційний режим. Проте відповідей на свої пропозиції шеф білоруської дипломатії не отримав[46].

Останньому довелося шукати шляхи для політичного маневру. 5 травня у широкому інтерв'ю агентству Associated Press Лукашенко визнав, що «операція (Росії проти України) дещо затягнулася». Разом з тим він звинуватив Україну в небажанні приставати на російські пропозиції та запевнив, що Білорусь не має намірів вступати у війну на боці РФ[47].

Прагнучи компенсувати відсутність мілітарної підтримки дії Росії, Лукашенко протягом травня – червня 2022 року зробив низку заяв стосовно перебігу російсько-української війни, квінтесенцією яких став його виступ перед працівниками підприємства «Белшина» у Боруйську:

– Завдавати ракетних ударів по російських містах неприпустимо.

– Питання вивезення українського зерна має штучний характер (при цьому Лукашенко фактично ігнорував факт власного звернення до генерального секретаря ООН Антоніу Гутерреша з пропозицією вирішити одночасно проблему вивезення українського зерна та виведення з-під санкцій білоруських калійних добрив.

– В Україні домінують нацизм та націоналізм.

[40] На Чернігівщину зайшли білоруські війська. 01.03.2022. URL. https://suspilne.media/212511-na-cernigivsinu-zajsli-biloruski-vijska/

[41] Білоруські війська. Чи зайшли вони в Україну і як може відповісти Київ. 01.03.2022. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news-60579159

[42] Конституция Республики Беларусь URL: https://president.gov.by/ru/gosudarstvo/constitution

[43] Романенко В. Лукашенко хоче влізти в переговори РФ і України щодо війни. 07.04.2022. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/04/7/7337833/

[44] Россия предложила сделать Беларусь гарантом безопасности Украины. 08.04.2022. URL: https://eurasia.expert/rossiya-predlozhila-sdelat-belarus-garantom-bezopasnosti-ukrainy/

[45] «Я сейчас покажу, откуда готовилось нападение»: речь Лукашенко об угрозе со стороны Украины превратили в мем. 22.03.2022. URL: https://tjournal.ru/internet/569891-ya-seychas-pokazhu-otkuda-gotovilos-napadenie-rech-lukashenko-ob-ugroze-so-storony-ukrainy-prevratili-v-mem

[46] В МИД рассказали подробности о «тайном» письме Макея дипломатам ЕС. 26.04.2022. URL: https://www.belta.by/politics/view/v-mid-rasskazali-podrobnosti-o-tajnom-pisme-makeja-diplomatam-es-498469-2022/

[47] Philips I. The AP Interview: Belarus admits Russia's war 'drags on'. 5.05.2022. URL: https://apnews.com/article/belarus-alexander-lukashenko-ap-interview-9bc1f6524eb65841b924883705684b7f

– Польща намагається захопити Західну Україну, і Білорусі доведеться цьому протистояти[48].

Якщо позиція Лукашенка стосовно російської агресії була обумовлена його союзницькими відносинами з Кремлем, то опоненти білоруського режиму виявилися набагато більш рішучими. Щоправда, заяви Світлани Тихановської засвідчили слабке усвідомлення нею реалій російсько-української війни та були спрямовані насамперед на білоруський електорат[49]. Фактом, нехай і не надто відомим в Україні, стали численні спроби саботувати залізничні перевезення російських військ територією Білорусі[50].

Окремою сторінкою білорусько-українських відносин стало формування батальйону імені Кастуся Калиновського – національного героя Білорусі. До його складу увійшли представники білоруської еміграції, низка з яких брала участь у бойових діях на боці України ще з 2014 року. 25 березня – у День Волі – бійці батальйону прийняли присягу та увійшли до складу Збройних Сил України[51]. Вони діяли під Києвом, звільняючи передмістя столиці України від російських окупантів. У червні 2022 року підрозділ розширив власний склад, перетворившись на полк імені Кастуся Калиновського[52].

Допомога режиму Лукашенка російським агресорам не залишилася непоміченою громадянами України. Наприкінці березня 2022 року група «Рейтинг» провела опитування, відповідно якому 84% респондентів вважають Білорусь ворожою країною (у 2021 році цей показник складав 22%)[53]. Опитування, яке було проведене у квітні 2022 року, продемонструвало наступні результати. До жителів Білорусі позитивно ставляться лише 22% українців (за рік показник погіршився утричі), негативно – 33%, нейтрально – 42%[54]. Показово, що по гарячих слідах після російського вторгнення українці тверезо оцінили ситуацію в Білорусі[55], поклавши провину за підтримку агресивних дій Росії на керівництво Білорусі, а не самих громадян країни. Проведене наприкінці березня 2022 року серед громадян Білорусі опитування Chatham House засвідчило, що лише 3% респондентів підтримують війну Росії проти України[56].

Відзначу, що представники білоруської опозиції, які перебувають за кордоном, та громадяни Білорусі, що не є лояльними нинішній владі країни, часто говорять про «внутрішню окупацію РБ» Росією[57]. Ця теза інтенсивно використовується для виправдання доволі слабкого опору білорусів всередині країни діям Лукашенка та його команди. Разом з тим варто зауважити, що в Україні погано поінформовані про наявність у Білорусі понад тисячі політичних в'язнів та сотні тисяч білорусів, які були змушені виїхати з Батьківщини через небажання жити під владою Лукашенка.

Висновки

Підводячи підсумки впливу Білорусі на російсько-українську війну (попередні, оскільки війна досі триває), необхідно відзначити наступне:

– Республіка Білорусь у переддень повномасштабного вторгнення Росії в Україну була значною мірою підпорядкована інтересам агресора.

– Спроби Олександра Лукашенка у 2014 – 2020 роках шукати шляхи відновлення зовнішньополітичної суб'єктності завершилися невдачею, а у 2021 році він був позбавлений можливості для політичного маневру.

– Лукашенко володів інформацією про плани Путіна розпочати широкомасштабну агресію проти України, його позиція

– Вплив білоруської опозиції на діяльність владних інституцій та мілітарної складової Республіки

[48] «Мы их раскусили быстро». Лукашенко об искусственно созданной проблеме вывоза украинского зерна. 17.06.2022. URL: https://www.belta.by/video_official/getRecord/8866/

[49] Тихановская вызвала скандал заявлением о том, что Киев спасли белорусы. 12.05.2022. URL: https://zn.ua/UKRAINE/tikhanovskaja-vyzvala-skandal-zajavleniem-o-tom-chto-kiev-spasli-belorusy.html; У армии Беларуси был приказ о вторжении в Украину, но его не выполнили – Тихановская/ 04.06.2022. URL: https://news.liga.net/politics/news/u-armii-belarusi-byl-prikaz-o-vtorjenii-v-ukrainu-no-ego-ne-vypolnili-tihanovskaya

[50] Охота на «рельсовых партизан»: кого в Беларуси задерживают за происшествия на железной дороге. 25.04.2022. URL: https://www.currenttime.tv/a/ohota-na-relsovyh-partizan-v-belarusi/31817605.html; Белорусские киберпартизаны выводят из строя железные дороги. 19.05.2022. URL: Белорусские киберпартизаны выводят из строя железные дороги (novayapolsha.pl)

[51] Білоруський батальйон увійшов до складу Збройних сил. 26.03.2022. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/26/7334679/

[52] Воїнів полку імені Кастуся Калиновського, які брали участь у боях з російськими окупантами, нагороджено відзнаками ГУР МО України. 20.06.2022. URL: https://wz.lviv.ua/news/461660-voiniv-polku-imeni-kastusia-kalynovskoho-iaki-vidznachylysia-u-boiakh-z-rosiiskymy-okupantamy-nahorodzheno-vidznakamy-hur-mo-ukrainy

[53] П'яте загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни (18 березня 2022). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/pyatyy_obschenacionalnyy_opros_ukraina_v_usloviyah_voyny_18_marta_2022.html

[54] Більшість українців почали негативно ставитися до росіян, до білорусів погано ставиться третина – соцопитування «Рейтингу». 04.05.2022. URL: https://ua.interfax.com.ua/news/general/829566.html

[55] Оцінка провини народів Росії та Білорусі (1 березня 2022). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/ocenka_viny_narodov_rossii_i_belarusi_1_marta_2022.html

[56] Лише 3% білорусів хочуть воювати з Україною – опитування. 24.03.2022. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/24/7334166/

[57] Внутренняя оккупация: как бороться и при чём тут санкции – стрим с Халезиным. 09.02.2022. URL: https://euroradio.fm/ru/vnutrennyaya-okkupaciya-kak-s-ney-borotsya-i-pri-chyom-tut-sankcii-efir-s-halezinym

Білорусь присутній, хоча і не носить яскравого вираженого характеру.

– Перебіг подій російсько-української війни мінімізував шанси Лукашенка більш дієво підтримати агресію РФ.

– Втягнення Білорусі у російсько-українську війну на власному боці відповідає стратегічним інтересам Кремля та слугує руйнуванню українсько-білоруських відносин.

– Полк імені Кастуся Калиновського, який сформований білоруськими добровольцями та воює у лавах ЗСУ, може стати прообразом майбутньої білоруської армії.

– Після завершення російсько-української війни збереження режиму особистої влади Лукашенка виглядає маловірогідним.

– Демократична Білорусь є ключовим елементом європейської системи безпеки.

Інформація про автора:

Магда Євген Валерійович,
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри видавничої справи та редагування
Видавничо-поліграфічний інститут
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
1/37, вул Академіка Янгеля, м. Київ, 03056, Україна

Information about the author:

Mahda Yevhen Valeriiovych,
Ph.D. in Political Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Publishing and Printing
Publishing and Printing Institute of the National Technical University of Ukraine
"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"
1/37, Acad. Yangel str. Kyiv, 03056, Ukraine

DOI

РЕГІОНАЛЬНІ МЕДІА: ДЕФІНІЦІЯ ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 2022 РОКУ

Матвієнків С. М.

Вступ

Важливим соціальним інститутом та елементом культури громадянського суспільства, що формують колективне мислення на місцях є регіональні медіа. Першочерговими завданнями для них є збереження історичної свідомості та етнічних особливостей населення регіону, вироблення образу Малої Вітчизни, який продовжуватиме загальнонаціональні ідеї. Інтенсивний розвиток інформаційних та комп'ютерних технологій, зростання ролі медіакультури у суспільному житті докорінно впливає на свідомість людей. Поряд із функціонуванням традиційних засобів передачі інформації – газетами, радіо, телебаченням, нові форми комунікації та поширення інформації, зокрема інтернет-технології формують суспільну свідомість, культуру, цінності.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Для забезпечення позитивного розвитку демократичних перетворень у сучасній Україні необхідно трансформувати та модернізувати засоби масової інформації. У цьому процесі головними завданнями для загальнонаціональних медіа стали роздержавлення друкованих видань та висвітлення важливих державних і управлінських питань, а регіональні медіа змушені вирішувати ще й проблеми браку технічних ресурсів. Після 24 лютого 2022 року з'явилися нові виклики, для подолання яких усі ЗМІ України об'єдналися в єдиний інформаційний фронт. Важливим, зокрема, є дослідження суті, функцій та завдань регіональних ЗМІ під час російсько-української війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Різні аспекти українських регіональних медіа досліджували А. Москаленко, М. Карась, О. Чекмишева, О. Мелещенко, Л. Здіра, І. Бєлінська, А. Левченко, А. Горчикова, І. Луцюк, І. Паславський, І. Чорна та ін. Зокрема, ролі регіональних ЗМІ в процесі державотворення присвячено публікації Ю. Ярмиша, Б. Загайського, А. Канченко, О. Чернявської, Л. Змій, С. Панченко та ін. Розвиток місцевих ЗМІ та їхню роль у виборчому процесі вивчали М. Чабаненко, Ю. Нестеряк та ін. Шляхи подальшого розвитку, проблеми та реформування регіональних медіа розглядали К. Коверга, М. Орлов. Роль регіональних ЗМІ в сучасній політичній системі України висвітлював А. Русиняк, а С. Матвієнків, зокрема, розглядала місцеві медіа як інструмент формування локальної ідентичності.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Регіональні мас-медіа мають величезні можливості, оскільки їхній контент є абсолютно унікальним. Це дає змогу активно розвиватися та комбінувати різні технології журналістського впливу на аудиторію без втрати глядачів. Саме тому подальший розгляд трансформаційних перетворень регіонального медіапростору є перспективним та цікавим.

Формулювання цілей (постановка завдання). Щоб виявити особливості та специфіку діяльності регіональних ЗМІ в під час російсько-української війни 2022 року у сучасній Україні, то потрібно дослідити: основні підходи щодо визначення поняття; негативні і позитивні ознаки; значення та роль в політичній системі.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Регіональні медіа в сучасній Україні висвітлюють життя місцевої громади, соціальні проблеми регіону, проблеми місцевого самоврядування, досягнення та успіхи процесу децентралізації. Вони також змінюють традиційні моделі свого функціонування: актуалізують мультимедійні проєкти, створюють власні сторінки у соціальних мережах, конвергентні платформи для дискусій і діалогу громади з органами державної влади. Проте негативними моментами діяльності місцевих ЗМІ залишаються: копіювання новинного контенту загальнонаціонального масштабу, дублювання інформації національних медіа, низька якість контенту, інертність співробітників, домінування «джинси» та замовних статей, ігнорування суспільно-політичної ситуації в країні, що породжує недовіру до них населення. Більшість регіональних ЗМІ лояльні до місцевої влади, подають неоперативну інформацію, надають перевагу політичним прихильникам. Від засновників і власників ЗМІ залежать редакційна політика, певні політичні уподобання та особливості висвітлення різних аспектів життя краян, зокрема, державотворення. У зв'язку з цим необхідно посилювати вимоги

до якості контенту, реалізовувати програми на підвищення консолідації суспільства та його цінностей, вдосконалювати інформаційне законодавство[1].

Щодо визначення поняття «засоби масової інформації», то більшість дослідників схиляються до того, що засоби масової інформації – це саме ті засоби, що спряють передачі та поширенню інформації та формуванню світогляду мас. Як стверджує М. Удут, «ЗМІ – це частина масових інформаційних процесів, елемент у системі засобів масової комунікації, що включає всі види масового спілкування як технічні, так і усні. Засоби масової інформації – це періодична преса, радіо, телебачення, звукозапис, відеозапис, комп'ютерні нагромадження, обробка, передача й прийом інформації, система Інтернет та ін.»[2]. Термін «медіа» (від лат. – посередник, засіб) з'явився у XX ст. та означає «спосіб комунікації», тобто спосіб чи сам факт передавання інформації. В теоріях культурології цей термін вживають для позначення особливого типу культури інформаційного суспільства, яка є посередником між державою і суспільством, владою і соціумом. Маршал Маклюен одним із перших застосував термін «медіа» для позначення різних засобів комунікації. Він вважав, що медіа – це не тільки ЗМІ, а й мовлення, писемність, книга, реклама, електричне світло, числа, дороги, житло, місто, одяг, гроші, друк, комікс, годинники, колесо, транспортні засоби і багато іншого. Ці «посередники» чи «технології», поява яких вносить суттєві зміни в комунікацію людини з оточуючим як природнім, так і соціальним світом та реорганізує його спосіб спосіб життя та світосприйняття[3]. Американський словник «The American Heritage» дає наступне визначення терміну: «медіа – це засоби комунікації, як радіо та телебачення, газети, журнали та Інтернет, які здійснюють значний вплив на людей»[4].

Мас-медіа («mass» з англ. – «масовий» чи «більшість») – це ті ж засоби комунікації, однак їх об'єднує факт звернення до масової аудиторії та доступність широкому колу людей. Р. Віммер та Дж. Домінік у книзі «Дослідження мас-медіа» зазначають, що «мас-медіа – це будь-який спосіб комунікації, включаючи радіо, телебачення, газети, журнали, рекламні щити, картини, звукозаписи, книги та інтернет, що одночасно сприймається великою кількістю людей»[5]. Мас-медіа також можна визначити і як спеціальні соціальні інститути, що збирають, обробляють і розповсюджують соціальну інформацію.

Найзагальніший підхід до розуміння поняття «регіон» – це сприйняття останнього як територіального явища, і тому територіальна ознака має бути відображена у ньому як базова. Політолог Ю. Остапець зазначає, що головними складовими регіону є: а) певна територія, яка географічно виокремлюється зі складу загальної території країни; б) населення, яке має певні спільні особливі характеристики та проживає на цій території; в) регіональна самоідентифікація або самоусвідомлення наявності у цієї групи людей певних особливостей, які відрізняють їх від загалу[6]. Науковець додає, що головною з ознак, яка відрізняє один регіон від іншого, є регіональна ідентичність, яку можна трактувати як усвідомлення культурної, історичної, етнічної окремішності населення певного регіону.

З цього контексту зрозуміло, що регіональні медіа – це медіа, робота яких першочергово пов'язана з певним регіоном; редакція яких розміщена у тому регіоні, який перебуває у центрі уваги даного ЗМІ; є зорієнтованими насамперед на місцевого споживача інформації і, відповідно, ці видання є націленими передусім на виробництво інформації про регіон. Сутність поняття «регіональні засоби масової комунікації» узагальнила Л. Змій, охарактеризувавши їх як електронні та друковані ЗМК, що зареєстровані і функціонують на території певної місцевості, орієнтовані на аудиторію регіону, створюють новинну, аналітичну, розважальну медіа-продукцію, висвітлюють події в регіоні, прямо або опосередковано у своїй діяльності враховують специфічну культуру, соціальний та історичний досвід і взаємодії в межах територіальної спільноти[7].

Регіональні ЗМІ, як стверджує К. Коверга, відображають культурні особливості представників різних регіонів та сприяють консолідації мешканців однієї місцевості. Більше, ніж загальнонаціональні, місцеві медіа забезпечують умови для зворотного зв'язку, формування спільного комунікативного простору для мешканців певної місцевості, відображають культурні особливості своєї території. Якісній роботі регіональних ЗМІ сприяє, зокрема, і розвиток місцевого самоврядування. Основні функції регіональних ЗМІ: повне й оперативне висвітлення місцевих подій та важливих проблем; орієнтування

---

[1] Русиняк А. І. Регіональні ЗМІ у процесі демократичних перетворень в Україні: специфіка і проблемний вимір. *Науковий журнал «Політикус»*. 2020. № 6. С. 51–57.

[2] Удут, М. Еволюція засобів масової інформації у процесі розвитку інформаційного суспільства. *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Політологія. Соціологія. Філософія.* Варзар І., Вегеш М., Денисенко В. та ін. Ужгород: Говерла. 2014. Вип. 17. С.34-37

[3] Ороховська Л.А. Мас-медіа як складова людської комунікації. *Вісник Національного авіаційного університету. Сер.: Філософія. Культурологія*. 2011. №.1. С. 135-138.

[4] The Cambridge handbook of multimedia learning / edited by R. E. Mayer. Cambridge University Press, 2005. 643 p.

[5] Wimmer D.R. Mass media research. An introduction / D.R. Wimmer, J.R. Dominick. Cengage Learning, 2013. 10th ed. 496 p.

[6] Остапець Ю.О. Електоральні процеси в Україні: загальнонаціональний та регіональний виміри: дис. докт. політ. наук: 23.00.02. Львів, 2017. 255 с.

[7] Змій Л.М. Українські регіональні засоби масової комунікації: соціологічна інтерпретація : автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Л. М. Змій; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Х., 2013. 20 с.

в культурних заходах; представлення позиції впливових у регіоні людей; створення можливості для обміну інформацією між мешканцями регіону та допомога у вирішенні повсякденних соціальних проблем. Забезпечення громадян об'єктивною, якісною, та значущою для суспільства інформацією прямо залежить від політичних, економічних та правових умов функціонування регіональних ЗМІ, оскільки вони є ближчими до повсякденних потреб та проблем мешканців регіону. Регіональні ЗМІ на відміну від національних висвітлюють локальну інформацію точніше і детальніше та встановлюють швидкий зворотній зв'язок з аудиторією, тобто впливають на формування почуття місцевої ідентичності, приналежності до регіону. Громадяни мають можливість підтвердити чи заперечити інформацію, яку дізнаються з локальних ЗМІ. Населення зацікавлене в існуванні місцевих медіа, хоча перешкодами для функціонування більшості ЗМІ є брак актуального та оперативного контенту, відсутність професійності та власного стилю, інтегрованості в місцеве культурне середовище і навіть сучасного зовнішнього оформлення, яке відіграє важливу роль для реципієнта і від якого завжди залежало сприйняття інформації[8]. Однак, на думку дослідника С. Панченко, територія розповсюдження інформації є «одним із головних параметрів, що визначає кількісні та якісні характеристики регіональної журналістики, а також організаційні умови її функціонування» [9].

Науковець Чорна І. стверджує, що до системи регіональних ЗМІ належать періодичні друковані видання, теле- і радіоканали, розраховані на аудиторію в районах та містах обласного підпорядкування. Відповідно, регіональна преса – це друковані видання, які поширюються на території певного регіону України або мають більш виражений локальний характер, виходячи в окремому місті. З регіональних видань громадяни отримують інформацію про головні події у своєму місті та області, про політику місцевої влади, досягнення та зміни в роботі місцевих медичних, освітніх та інших державних установ. Саме тому важливою є відповідна якість інформаційного продукту, створеного регіональними медіа, адже від того, наскільки цікавими й потрібними вони є читачам, залежить їх фінансове благополуччя. Інформаційне наповнення регіональних видань має відповідати очікуванням читачів. До муніципальної преси належать газети міст, районів у межах повноважень місцевої влади. Вони зазвичай не виходять за межі території своїх районів і залишаються для багатьох їхніх жителів, поряд із радіо і телебаченням, головним та вагомим джерелом інформації. Як зазначає дослідниця, зважаючи на задекларований політичним керівництвом України курс на децентралізацію, регіональні засоби масової інформації набувають особливого значення. Це обумовлено значною роллю регіональних ЗМІ у культурному, політичному та соціально-економічному житті громадян, оскільки головними компонентами регіонів є населення, територія, соціально-економічний комплекс, місцеві органи виконавчої влади, об'єднані спільними цінностями, інтересами, метою. Це свідчить про те, що регіональним ЗМІ належить важлива роль у здійсненні модернізації держави, побудови розвиненого інформаційного суспільства[10].

Синонімічним до «регіонального» може бути «локальний» чи «місцевий». Згідно тлумачення Всесвітнього словника української мови, «місцевий – це такий, який стосується певної місцевості, живе в якійсь місцевості тощо; властивий даній місцевості, поширений в ній»[11]. «Локальний», відповідно до визначення Тлумачного словника української мови означає «місцевий; властивий певній місцевості, певному середовищу»[12]. Тобто локальні медіа характеризує зміст інформації, що носить місцевий характер, а також послуги, що відносяться до певної географічної області, а не становлять загальний інтерес для широкого кола людей. Однак, контент та послуги можуть споживатися будь-якими фізичними особами і за межами географічної області. Розрізняючи локальні медіа від регіональних, основний акцент ставлять на тому, що регіональні ЗМК відносяться переважно до окремої області (напр., в Україні), тоді як місцева преса безпосередньо орієнтована на місцевого споживача і торкається його проблем (це переважно преса окремих міст). Локальні медіа характеризують кілька особливостей, зокрема, відношення до певної географічно виокремленої частини, переважно відділеної внаслідок адміністративно-територіального поділу; з'являються внаслідок контактів між собою однієї чи кількох спільнот людей; контент присвячений головним чином життю конкретної спільноти чи спільнот і призначений для них; характеризується тісним контактом з громадою, до якої належить. Ці ознаки дозволяють стверджувати, що тер-

[8] Коверга К. В. Особливості висвітлення проблем переселенців в регіональних ЗМІ. Регіональні ЗМІ України: історія, сучасний стан та перспективи розвитку: матеріали інтернет-конференції / За ред. А. О. Галича. Старобільськ: Вид-во ДЗ «Луганський національний університет ім. Т. Шевченка», 2017. С. 234–249.

[9] Панченко С. А. Роль регіональної преси у зростанні соціально-комунікативного попиту на екологічну інформацію. *Держава та регіони: наук.-виробн. журн. Серія: Соціальні комунікації*. № 1. 2012. С. 101–104.

[10] Чорна І.В.Тенденції розвитку регіональних засобів масової інформації на прикладі Жмеринської преси. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія.* 2015. № 1. С. 109–115. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2015_1_16 (дата звернення: 12.02.2022).

[11] Всесвітній словник української мови uk.worldwidedictionary.org: URL: https://uk.worldwidedictionary.org/місцевий (дата звернення: 22.02.2022).

[12] Академічний тлумачний словник URL: http://sum.in.ua/person/register (дата звернення: 22.02.2022).

міни «локальні медіа» та «регіональні медіа» мають практично однакове значення. Однак, сучасні регіональні чи місцеві медіа при визначенні їх сутності не обмежуються тільки територіальними аспектами. Географічна детермінанта – тільки один елемент, який об'єднує певне коло людей. Важливе значення відіграють спільні інтереси певної групи населення, цінності і події, які відбуваються у тому чи іншому регіоні та їх значення.

Разом із розвитком інтернет-технологій та конвергенцією традиційних ЗМІ популярними стають такі види медіа як гіперлокальні, під якими розуміють ті ж локальні медіа, які інформують про місцеві події, повідомлення чи деталі та становлять інтерес переважно для людей, об'єднаних територіально, однак у їх роботі особливу роль відіграють інтернет-технології (створюються тематичні групи у соціальних мережах), що дозволяють не тільки подавати інформацію населенню, але й отримувати відповідь на ті чи інші повідомлення. Гіперлокальні медіа (медіа спільнот) мають яскраво виражену інтеграційну функцію, тобто вони можуть об'єднувати територіальну спільноту чи групу людей, залучаючи її до обговорення місцевих проблем, а також до підготовки та розповсюдження новин[13].

Шведський дослідник медіа М. Карлссон вважає, що існування місцевої преси, радіо, телебачення інформаційних сайтів є важливим для муніципальної влади, інфраструктури, соціальної структури, адже ЗМІ мають однаковий побутовий, культурний контекст з місцевим населенням, спілкуються із ним однією мовою, закривають своїм контентом життєво необхідну для населення потребу в інформації про поточні події, муніципальний устрій, зміни у комунальному побуті[14].

Місцеві (локальні) засоби масової інформації американська професорка Е. Мецгар визначає як географічно зумовлені й орієнтовані на конкретні співтовариства оригінальні новинні організації, призначені для заповнення прогалин у висвітленні проблем регіону та сприяння громадській участі (культурній, політичній)[15]. Таке визначення акцентує три важливі аспекти існування місцевих ЗМІ – територіальну прив'язку, коло інформаційних інтересів, цільову аудиторію. Соціально-економічними умовами діяльності регіональних засобів масової інформації на сучасному етапі є такі: по-перше, скорочення читацької аудиторії; по-друге, зменшення обсягів реклами, яка була запорукою окупності видання; по-третє, втрати у друкованій сфері медіабізнесу, які поки що не компенсувало зростання цифрового чинника. Газетні компанії почали скорочувати витрати, зокрема, й кадри, щоб мінімізувати операційні збитки, а це, у свою чергу, призвело до зниження якості контенту; по-четверте, падіння ринкової вартості місцевих медіакомпаній та втрата інтересу до цього сектору в інвесторів[16].

Особлива роль регіональних медіа в житті населення полягає в тому, що вони є потужним інструментом формування й підтримання локальної ідентичності, оскільки формують уявлення й відчуття спільності з мешканцями свого регіону або свого міста і дають змогу враховувати культурні особливості жителів різних регіонів. Місцеві ЗМІ порівняно із загальнонаціональними дають більше можливостей для встановлення зворотного зв'язку, формування комунікаційного поля між мешканцями місцевості (дзвінки у студію, привітання друзям чи знайомим); наявність професійних та якісних місцевих ЗМІ допомагає людям відчувати гордість за своє місто. Локальні ЗМІ є джерелом новин регіону, способом проведення дозвілля, дають можливість орієнтуватися у своєму місті.

Значення засобів масової інформації для суспільства і функціонування держави полягає в інформуванні людей щодо різних питань життєдіяльності, що зумовлено потребою забезпечення стабільності влади. Важливою є роль ЗМІ як посередника в діалозі між владою і суспільством, між різними соціально-політичними силами. Мас-медіа регіону володіють потужним потенціалом у контексті управління процесами представлення та конструювання образів іноземних країн, здійснення процесів міжкультурної комунікації, що дозволяє забезпечувати конструювання громадської думки регіональної аудиторії щодо інших країн. Значимість роботи регіональних ЗМІ полягає ще й в тому, що в умовах глобалізаційних тенденцій вони надають можливість розширення картини світу, комунікативних зав'язків та стимулюють відносин між різними країнами.

У результаті глобалізаційних процесів інформація, що ще кілька років тому була доступна лише в локальному середовищі, сьогодні за кілька хвилин може вийти в загальноукраїнський комунікаційний простір. Інтернет поступово змінює усі попередні функції місцевих ЗМІ. Поняття «місцевий» втрачає значення «обмежений», адже відомості, які кілька років тому були доступними тільки для певного середовища, зараз за мить можуть стати доступними для всього світу. Змінилися традиційні ролі відправ-

[13] Русиняк А. І. Регіональні медіа: специфіка понятійно-категоріального апарату. *Вісник Прикарпатського університету*. Політологія. 2018. № 12. С. 75–84.

[14] Karlsson M., Hellekant Rowe E. Local Journalism when the Journalists Leave Town. *Nordicom Review.* 2019. № 40(2). URL: https://content.sciendo.com/configurable/contentpage/journals$002fnor$002f40$002fs2$002farticle-p15.xml#j_nor-2019-0025_ref_056_w2aab3b8b5b1b7b1ab2b1c56Aa (дата звернення: 10.03.2022).

[15] Metzgar E., Kurpius D., Rowley K. Defining hyperlocal media: Proposing a framework for discussion. *New Media & Society*. 2011. № 13(5). P. 772–787.

[16] Nielsen R. K. Local journalism. The decline of newspapers and the rise of digital media. London: I.B. Tauris. 2015. 240 p.

ника і одержувача інформації[17]. З іншого боку, розвиток Інтернету сприяє уніфікації інформаційного ринку, тексти втрачають свою культурну, мовну та історичну особливість. Регіональні ЗМІ своїми текстами мають протистояти глобалізації та уніфікації суспільства.

Засоби масової інформації органічно вписані у політичний простір регіонів, в своїх основних рисах відтворюють політичний простір держави. ЗМІ стали одним з важливих каналів впливу громадян на місцеву владу, адже на своїх сторінках відображають думки громадян про різні сторони життєдіяльності територіальних громад. Без цього каналу місцеве співтовариство втратить чи не половину своїх можливостей в плані ефективності і значимості становлення громадянського суспільства і правової держави. Політичний простір регіону сьогодні досить чітко структурований і є полем реалізації владних повноважень, взаємодії його структурних елементів і ЗМІ як важливого чинника формування громадської думки та становлення демократичних інститутів.

Місцеві медіа мають охороняти демократію на найнижчому рівні. Оскільки регіональні ЗМІ мають більший вплив на громаду, ніж всеукраїнські, то саме вони могли б сприяти ефективному виконанню обов'язків органами державної влади й місцевого самоврядування. ЗМІ мають сприяти самоорганізації місцевого населення та брати активну участь у житті громади. Чим територіально далі від великих міських осередків, тим більше значення для місцевої громади мають повідомлення у ЗМІ регіону. Журналісти місцевих медіа мають відстоювати свободу слова і основи демократичного суспільства, де громада обирає владу, а та, відповідно, підзвітна їй. Саме за допомогою регіональних медій органи місцевої державної влади можуть стати органом, а не просто адміністративною інституцією, що працює на благо громади. Основним союзником місцевих ЗМІ є неурядові, суспільні і культурологічні організації. адже у них спільна справа – побудова громадянського суспільства в межах Малої Вітчизни. Регіональні медіа завжди мають бути на стороні місцевої громади, висвітлювати її потреби і проблеми перед владою. На сторінках видань чи в ефірах теле- і радіокомпаній видно, наскільки активною є громада. ЗМІ мають виховувати в мешканцях потребу самоорганізації, ініціативи та громадської активності[18]. Варто зазначити, що регіональні ЗМІ все ж користуються серед населення великим попитом, адже завдяки локальним мас-медіа аудиторія отримує опосередкований досвід, який дозволяє їй виходити за межі вузького місцевого життєвого простору, залучатися до глобального, фактично залишаючись у межах локального.

В Україні існують, крім приватних, державні та комунальні медіа – це радіо, телебачення та друковані періодичні видання, у складі засновників чи співзасновників яких є представники державної влади, органи місцевого самоврядування чи державні установи. Це і є головним чинником їх неефективності, оскільки, незважаючи на законодавство, ці засновники контролюють діяльність співробітників таких видань. Знаючи про це, аудиторія втрачає довіру до таких місцевих медій. Держава майже не використовує місцеві засоби масової інформації для пояснення державної політики, натомість деякі місцеві видання висвітлюють лише позитивні аспекти діяльності державних структур. Великі медіавласники не фінансують ЗМІ в регіонах, оскільки вони швидше завдають збитків, ніж приносять прибутки[19].

Варто зауважити, що самостійна регіональна преса – явище достатньо нове для України. Виникнувши на початку становлення незалежності, вона досить швидко витіснила державні видання за рахунок більш повного, точного знання потреб, смаків та інтересів місцевих територіальних громад. Регіональна преса відіграє роль своєрідного дзеркала життя регіону, каталізатора, що виявляє вплив на динаміку регіональної життя. За короткий час регіональна преса значно розширила не тільки спектр проблем, винесених на обговорення, але і придбала власного читача. Мережа Інтернет розглядається як один із варіантів збереження суспільно значущих локальних мас-медіа, яка знизить ризик повного або часткового зникнення частки регіональних ЗМК, що є суспільно важливими для місцевих спільнот. У цьому сенсі одним із актуальних проявів впливу на регіональні мас-медіа нових технологій є перехід України на цифрове мовлення з 2015 року.

В Україні, як було сказано вище, місцеві медіа зазвичай не приносять великих прибутків, тоді як світовий досвід показує, що за кількістю проданого контенту регіональні видання можуть конкурувати із загальнонаціональними. Збільшити аудиторію, а загалом і прибутковість регіональних ЗМІ можна, розширивши їхні комунікаційні платформи. Таку змогу дає, зокрема, розвиток Інтернет-технологій. У місцевих газет, радіо чи телеканалів з'являються інтернет-сайти. У такий спосіб ЗМІ розширюють свою аудиторію. Щоправда, зміст таких сайтів часто повторює усе, що надруковано чи вже вийшло в ефір основного ЗМІ. Тому схожі Інтернет-платформи зазвичай не існують як самостійні одиниці.

[17] Dziurzyński K. Prasa lokalna jako element kultury społeczeństwa obywatelskiego po 1989 roku w Polsce / K. Dziurzyński, A. Sawicki. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент.* 2010. Вип. 3. С. 191–199. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Mnf_2010_3_19.pdf10 (дата звернення: 25.03.2022).

[18] Там само.

[19] Орлов М. Проблеми, шляхи розвитку та реформування місцевих ЗМІ MyMedia. 2014. URL: http://mymedia.org.ua (дата звернення: 02.03.2022).

Подальше впровадження ІКТ спричинить такі ключові наслідки: розвиток і становлення відносно невеликого стабільного сегменту онлайн-платформ традиційних медіа з одночасною їх спеціалізацією, розвитком нішевих, диверсифікованих сервісів, синтезованих із новими медіа та поширення принципово нової моделі медіа-споживання, що базується на інтерактивності та різноманітності форматів і джерел отримання контенту. Об'єктивною необхідністю для сучасної регіональної преси стали звільнення від інформаційного суб'єктивізму, надмірної політизації. Сучасні регіональні видання повинні будуватися з урахуванням співвідношення раціонального, подавати аналітичну інформацію про те, що відбувається в суспільстві. Це не інформація про все, а інформація, що дозволяє бачити напрями розвитку громади.

Варто зазначити, що друковані ЗМІ відіграють особливу роль у формуванні громадської думки, у вихованні політичної та економічної культури суспільства, військового духу нації. За даними багатьох соціологічних опитувань, друкованому слову в Україні довіряють більше, ніж електронним засобам масової інформації. Проведені дослідження свідчать, що друкована преса, незважаючи на великий вплив телебачення та інтернету, різке падіння тиражів через зростання ціни на підписку, як і раніше, залишається одним із головних джерел інформації для населення регіонів[20].

Інтернет поки не може замінити періодику для людей пенсійного і передпенсійного віку, тому існування локальних друкованих видань є необхідним. Основа конкурентного ресурсу таких газет – у взаємодії з аудиторією не в мережі, а у можливості допомогти людям у вирішенні конкретної побутової проблеми, у публікації привітань, які користуються попитом у таких ЗМІ. На думку О. Бухтатого, причина прихильності українців до друкованих медіа полягає також в тому, що поширення Інтернету дало можливість будь-кому стати автором, що призвело до появи значної кількості необ'єктивної та недостовірної інформації. «Поступаючись в оперативності Інтернету, преса виграє виваженістю позиції і якістю інформації», – зауважує дослідник[21]. Значна частина українців мешкає в сільській місцевості, куди новітні технології доходять повільно. Більшість жителів невеликих населених пунктів – люди середнього і старшого віку, які не користуються інтернет-технологіями, навіть якщо мають можливість. Головним джерелом місцевої інформації для цих людей є регіональні друковані видання.

Незважаючи на роль ЗМІ у сучасному суспільстві слід зазначити, що сьогодні традиційні друковані ЗМІ, у тому числі і регіональні увійшли в стадію перманентної кризи, яка виражається в падінні інтересу аудиторії до преси. Регіональні ЗМІ характеризуються, з одного боку, стійким локальним зв'язком з аудиторією, що дозволяє їм рідше інших видань вдаватися до використання спеціальних стратегій і тактик у боротьбі за увагу читача. З іншого боку, регіональні ЗМІ, тексти яких несуть в собі сліди практик попередньої дискурсної системи, змушені вбудовуватися в сучасний медіадискурс, реалізуючи його базові дискурсивні стратегії. На сцену виходять нові медіа, соціальні мережі, блоги, які успішно конкурують з традиційними ЗМІ в боротьбі за увагу споживачів. Гострота проблематики настільки серйозна, що ставить під питання саме існування друкованих версій газет у довгостроковій перспективі. Така ситуація негативно позначається на становищі регіональної преси. Класична бізнес-модель, за якою працюють незалежні регіональні видавці, життя за рахунок доходів від розповсюдження і реклами окремих продуктів, поступово перестає ефективно діяти і вже не дозволяє утримувати великі журналістські колективи. Тенденції стійкого зниження тиражів ускладнюють майбутнє і тих редакцій, які існують на дотації. Вони тісно пов'язані з фінансово-промисловими групами, інформаційно забезпечуючи їх інтереси, або напряму належать регіональним або місцевим органам виконавчої влади та фінансуються з відповідних бюджетів. Головна проблема таких ЗМІ – стрімке падіння довіри читачів і глядачів, які черпають альтернативну інформацію з Інтернету. Як зазначають дослідники Л. Змій та О. Чернявська одна з проблем сучасних регіональних медій – це їх взаємодія з аудиторією, безпосереднім суб'єктом, а не тільки об'єктом їх діяльності. Інформація є важливою у випадку, якщо має практичне значення, стосується повсякденного життя громадян, тобто пов'язана із особистісними інтересами, проблемами та переживаннями громадян[22]. Сьогодні відбувається те, що Е. Тоффлер визначив як «демасифікація мас-медіа», становлення «медіа для користувачів», орієнтованих не на величезні знеособлені аудиторії, а на невеликі спільноти[23].

У свою чергу, аудиторії регіональних ЗМІ одночасно виступають споживачами медіа-продукції та практикуючими спеціалістами, експериментаторами, генераторами значень і авторами соціальних

[20] Ставлення громадян до ролі ЗМІ. Оцінка якості місцевих ЗМІ та рівень довіри до них (Драфтова версія). *Дослідження Київського міжнародного інституту соціології.* 2010. URL: umedia.kiev.ua/uploads/KnS_18FG%20Intemews_ukr_231210.doc (дата звернення: 19.02.2022).

[21] Бухтатий О. Є. Перспективи реформування комунальної преси в Україні. *Публічне урядування.* № 1. 2015. С. 35–42.

[22] Чернявська О. В.Розвиток регіональних ЗМК в Україні в умовах глобалізації комунікативного простору. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи.* 2013. № 1045, Вип. 30. С. 126–133. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhISD_2013_1045_30_22 (дата звернення: 16.03.2022).

[23] Тоффлер Э. Третья волна М.: АСТ. 2010. 512 с.

практик. Тим самим, регіональні мас-медіа стають засобом сприйняття і підтримки зав'язків із оточуючим світом, який є предметом інтересу громадян, але не має безпосереднього відношення до їх актуального життєвого досвіду, інструментом переосмислення спільнотами власного локального світу, що вже не є безальтернативним, проте особливим серед інших подібних. Кожен регіон засновує власні ЗМІ, які висвітлюють суто місцеві або районні питання, що є недостатньо важливими для розгляду на загальнодержавному рівні. Така практика є рентабельною, а отже, надає широкий спектр для аналізу контенту та специфіки функціонування регіональних медіа в глобальному інформаційному просторі[24].

Донедавна основними проблемами, характерними для регіональних ЗМІ України була наявність «джинси», вони вступали у війну компроматів поміж місцевими політиками та чиновниками, поширювали неналежно марковану рекламу, в тому числі сумнівного змісту. При цьому частина видань свідомо або ж через нерозуміння професійних стандартів вдавалася і до поширення проросійських наративів. Проте від 24 лютого 2022 року ситуація змінилася кардинально.

Після нападу росії на Україну регіональні медіа та сайти України стали джерелами інформації для своїх громад, намагаючись відтворити найповнішу картину подій в регіоні, країні та світі. У багатьох регіональних медіа у цей час «джинса» зникла взагалі, а увага регіональних журналістів зосередилася на офіційних джерелах та інформаційній допомозі ЗСУ, територіальній обороні, волонтерам, переселенцям. Контент про роботу місцевого бізнесу, супермаркетів, банків подається не з позицій рекламних або інших торгівельних марок, а зважаючи на суспільний інтерес. Пишуть про те, як підприємці допомагають Україні, в якому режимі працюють магазини та ін. У регіональних виданнях зафіксовано тільки поодинокі фейки, а журналісти роз'яснюють, як виявити неправдиву, маніпулятивну інформацію. Проросійської пропаганди не зафіксовано ніде. Війна не перервала роботу сайтів, але з випуском газет у деяких регіонах є проблеми. У такому випадку експерти звертаються до електронних версій, моніторять телеграм-канали, Фейсбук-сторінки цих видань. Подекуди працюють навіть ті редакції, міста яких опинилися під тимчасовою окупацією або ж нищилися російською артилерією як, наприклад, Житомир, Охтирка чи Суми. Як у фронтових, так і тилових регіонах виникла проблема з виходом газет, але у більшості випадків видання продовжують працювати, використовуючи потенціал мережі. З початком війни переважає воєнна тематика та про життя регіонів і міст під час війни. Газети намагаються якомога повніше подавати всю ту інформацію, яка може бути критично важливою для українців. Деякі ЗМІ не обмежуються виключно регіональною тематикою, а пишуть про події в усій Україні, а також – у світі, а деякі видання приділяють увагу медичній тематиці та соціальній сфері. Пишуть про те, як надавати першу медичну допомогу, психологічну допомогу, намагаються дбати про інтереси малозабезпечених верств громадян. Також активно висвітлюється волонтерський рух, що охопив усі регіони країни. Дехто з журналістів та редакцій також долучилися до допомоги ЗСУ, тероборони, біженцям. Повідомляють і про загибель українських військових на війні, обставини, в тому числі, героїчні, за яких це сталося. Сайти, як правило, працюють без збоїв, практично 24/7. Деякі електронні ЗМІ збільшили кількість публікацій. Незважаючи на війну, видання намагаються дотримуватися нейтральної тональності, також публікують оптимістичні тексти. У виданнях, як правило, побільшало запозиченого контенту, адже найчастіше інформацію поширюють з посиланням на офіційні джерела. Дехто через великий обсяг інформації не встигав ці тексти обробляти. Майже всі видання керуються даними з офіційних джерел при висвітленні війни, друкуються офіційні зведення, заяви високопосадовців, дані Генштабу тощо. У випадку новин з регіонів здебільшого також послуговуються інформацією від ОДА чи очільників міст. Також офіційні джерела цитуються у текстах про переселенців, про ситуацію на кордонах, про розклади руху евакуаційних потягів.

Під час російсько-української війни найбільше порушуються регіональними ЗМІ баланс думок, повнота, достовірність та відокремлення фактів від коментарів. Найкраще журналісти дотримуються стандартів доступності та відсутності мови ворожнечі. Топ-темами регіональних друкованих ЗМІє: категорія «інше» – 31,2% (реклама, оголошення, поради, привітання тощо) та життя місцевої громади – 14,4%. Для інтернет-видань на першому місці був кримінал (16,2%) та життя місцевої громади (14,4%). За часів загострення на україно-російському кордоні деякі видання взагалі майже не згадували про цю тему, зокрема газети Донеччини та Луганщини. На деяких ресурсах (особливо в мережевих ЗМІ) значно зросла увага до російської агресії та міжнародних новин. Щодо жанрів – у газетах переважають інформаційні повідомлення, бракує журналістських розслідувань, також низка регіональних видань взагалі не містить аналітики[25].

[24] Горчикова А.О.Регіональні медіа в контексті глобалізації (на прикладі телеканалів Рівненщини). *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації.* 2015. № 4. С. 64–69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/drsk_2015_4_15 (дата звернення: 08.03.2022).

[25] Регіональні медіа України у протистоянні з повномасштабною російською агресією. URL: https://idpo.org.ua/tag/regionalni-zmi (дата звернення: 14.03.2022).

Висновки

Регіональні ЗМІ формують образ Малої Вітчизни та інтегрують місцеву громаду у загальнонаціональну структуру, зберігають культурну, історичну самобутність регіону, протистоять культурній глобалізації та утверджують єдині для усієї держави та нації цінності; сприяють розвитку демократії та зближують громаду з владою. Без регіональних ЗМІ неможливо вирішення найрізноманітніших проблем, вони є органічною частиною сучасного українського суспільства. ЗМІ є найвпливовішим суб'єктом політики, оскільки формують громадську думку і організовують суспільну поведінку.

Регіональні медіа України, які до 24 лютого 2022 року мали цілу низку проблем із редакційною незалежністю, кадрами, технічним забезпеченням, змогли гідно відповісти на воєнну агресію з боку росії. Незважаючи на складні умови, на початок війни, журналісти більшості видань продовжили працювати. Особливо це стосується інтернет-журналістів, які в деяких регіонах навіть збільшили кількість повідомлень на стрічці, щоб читачі отримували якомога повну картину подій. Газетярі лише частково припинили роботу, більшість продовжила інформувати своїх читачів через соціальні мережі або ж через власні сайти. Видання допомагають читачам подолати панічні настрої, здебільшого надають перевірену інформацію, вчать боротися з фейками. Щодо тематичного розмаїття, то окрім офіційних повідомлень, регіональні журналісти відслідковують і життя своїх регіонів: роботу волонтерів, забезпечення тероборони, допомогу біженцям тощо. Звісно, власних матеріалів у виданнях небагато, але все ж є і такі ЗМІ, які роблять репортажі з місця подій. Моніторинг висвітлення російського вторгнення, а також рішучого опору українців, показав, що регіональні медіа України виявилися надзвичайно стійкими і готовими дбати як про інтереси держави, так і про інтереси власних читачів. Регіональні медіа, безперечно, роблять власний, доволі вагомий внесок у перемогу України над окупантами.

Інформація про автора:

Матвієнків Світлана Миколаївна,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політичних інститутів та процесів
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
57, вул. Шевченка, м. Івано-Франківськ, 76018, Україна

Information about the author:

Matviienkiv Svitlana Mykolayivna,
Candidate of Political Science,
Associate Professor at the Department of Political Institutions and Process
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
57, Shevchenko str., Ivano-Frankivsk, 76018, Ukraine

DOI

ПРОТИДІЯ ФІНАНСУВАННЮ ТЕРОРИЗМУ В УМОВАХ ВЕДЕННЯ РФ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ ПРОТИ УКРАЇНИ: СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ

Мельник Д. С.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Після терористичних актів, вчинених у США у вересні 2001 р. та у протягом наступних п'яти років одразу у декількох країнах ЄС, боротьба з тероризмом стала політичним пріоритетом для багатьох держав світу. Про це свідчать низка прийнятих за цей період міжнародних та національних нормативно-правових актів країн ЄС і США, вжиті ними заходи й започатковані міжнародні ініціативи, до яких доєдналася і Україна.

Чітке усвідомлення українським законодавцем надзвичайної актуальності терористичної загрози засвідчують положення ст. 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» від 20.03.2003 № 638-IV, де визначено поняття «тероризму» як суспільно небезпечної діяльності, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей [1].

В Україні проблема боротьби з тероризмом перейшла на принципово новий рівень у 2014 році після подій Революції гідності, відторгнення Криму та початку військової агресії РФ проти України на Донбасі. Агресивна політика РФ, спрямована на дестабілізацію ситуації в державі, у т.ч. шляхом інспірування сепаратистських проявів і всебічної підтримки диверсійно-терористичної діяльності маріонеткових псевдодержавних утворень «ДНР» і «ЛНР» на ТОТ Донецької та Луганської областей наразі становить найбільшу терористичну загрозу для України.

З початком збройної агресії РФ Україна перемістилася з 51-го (2013 рік) на 21-е місце (2018 рік) серед 163 країн у Глобальному індексі тероризму, який визначає рівень уразливості держав до терористичних загроз [2].

З огляду на викладене, нова Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 14.09.2020 № 392/2020, яка в числі *актуальних загроз національній безпеці* (п. 10) визнає сучасну модель глобалізації, яка уможливила поширення *міжнародного тероризму*, релігійного та ідеологічного фундаменталізму і екстремізму, підживлюваного з-за кордону сепаратизму тощо; продовження РФ *збройної агресії та гібридної війни* проти України для відновлення свого впливу (пп. 15, 17). РФ, як держава-агресор, визнана джерелом довгострокових системних загроз національній безпеці України (п. 39) [3].

Стратегія економічної безпеки України на період до 2025 року, затверджена Указом Президента України від 11.08.2021 № 347/2021, визначає як загрози та виклики для економічної безпеки: продовження РФ збройної агресії проти України (п. 19), використання РФ економічних інструментів впливу з метою прийняття на свою користь рішень, що суперечать основним національним економічним інтересам України (п. 12). Також, як одне із завдань, Стратегія передбачає убезпечення національної фінансової системи від фінансування тероризму (п. 21.1), фактично визнаючи останнє загрозою національній безпеці.

У розділі ІІ Концепції боротьби з тероризмом в Україні від 05.03.2019 закріплено, що наразі найбільшу терористичну загрозу для України становить агресивна політика РФ, спрямована на дестабілізацію ситуації в державі, у т.ч. шляхом інспірування сепаратистських проявів і всебічної підтримки диверсійно-терористичної діяльності квазідержавних утворень «ДНР / ЛНР» на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях.

Саме тому надзвичайно актуальним завданням стало налагодження ефективної системи протидії наданню матеріальної підтримки діяльності самопроголошених псевдодержавних утворень т. зв. «ДНР» / «ЛНР», які стали осередками тероризму та живильним середовищем для його розвитку в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Дослідженням теоретичних питань боротьби з тероризмом займалися такі вчені, як В. Антипенко, Л. Багрій-Шахматов, А. Бакаєв, Д. Белявський, С. Бердяга, Ю. Горбунов, В. Ємельянов, К. Жаринов, В. Зубков, Е. Ковальов, В. Ліп-

[1] Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20.03.2003 № 638-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 25. Ст. 180.

[2] Концепція боротьби з тероризмом: Указ Президента України від 05.03.2019 № 53/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/53/2019#Text.

[3] Статегія національної безпеки України: Указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text.

кан, Б. Леонов, С. Орумбаєв, Й. Осецький, О. Соколовський, М. Требін, В. Цуканов та ін. Окремі дослідники (Ю. Захарченко, Є. Колько, К. Юртаєва) в рамках теоретичних досліджень проблематики тероризму торкалися окремих аспектів протидії йому в умовах проведення АТО / ООС. Й лише в роботах деяких авторів (С. Буткевича, В. Драного, М. Карпова, О. Парфила, В. Устінова, О. Шевченка) досліджувалися зміст «фінансування тероризму», визначалися його передумови та особливості, розроблялися й удосконалювалися заходи протидії.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проблемні питання протидії фінансуванню тероризму в умовах ведення РФ гібридної війни проти України детально не розглядались, а в існуючих наукових працях досліджувались переважно у рамках кримінально-правової або адміністративно-правової проблематики.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є визначення особливостей фінансування тероризму в Україні в умовах ведення РФ гібридної війни та наявних проблемних аспектів протидії цьому протиправному явищу для вироблення пропозицій з удосконалення системи заходів протидії фінансуванню тероризму.

Виклад основного матеріалу дослідження. В Україні поняття «фінансування тероризму» визначене у абз. 12 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» та п. 69 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдженню зброї масового знищення»: це «*надання чи збір будь-яких активів* прямо чи опосередковано з метою їх використання або *з усвідомленням того, що їх буде використано повністю або частково для: 1) будь-яких цілей окремим терористом чи терористичною групою (організацією); 2) організації, підготовки або вчинення терористичного акту, втягнення у його вчинення, публічних закликів до вчинення теракту, створення терористичної групи (терористичної організації), сприяння вчиненню теракту, проходження навчання тероризму, виїзду з України та в'їзду в Україну з терористичною метою, провадження будь-якої іншої терористичної діяльності, а також спроби вчинення таких дій*»[4]. За фінансування тероризму законодавством України передбачено кримінальну відповідальність (ст. 258-5 КК України).

За оцінками фахівців міжнародних інституцій у сфері протидії фінансуванню тероризму, станом на початок 2014 року Україна не входила до «зони ризику» виникнення проявів тероризму. Однак, з березня 2014 року ситуація кардинально змінилася: основною причиною для поширення тероризму в державі стала ситуація на сході України й у т. ч. активізація діяльності терористичних і сепаратистських організацій проросійського спрямування.

Протидія протиправній діяльності терористичних організацій потребує встановлення й нейтралізації джерел і механізмів їх фінансової та іншої матеріальної підтримки [5]. Наразі джерелами фінансування диверсійно-терористичної діяльності псевдодержавних утворень «ДНР» і «ЛНР» є не лише внески прихильників та/або фінансова допомога РФ, а, насамперед, контроль над протиправним бізнесом – торгівлею зброєю, контрабандою, незаконним обігом наркотичних засобів та психотропних речовин, незаконним виготовленням та продажем підакцизних товарів тощо.

Суттєво зросла кількість фактів надання РФ прямої матеріальної підтримки діяльності незаконних збройних формувань т.зв. «ДНР» / «ЛНР» та сепаратистських сил в Україні, зокрема, фінансової, через державні, комерційні установи, неурядові організації [6], у т.ч. шляхом використання для цього можливостей української кредитно-банківської системи та міжнародних платіжних систем. Тобто фінансування та інше активне сприяння тероризму в Україні з боку РФ стало характерною ознакою російської агресії на Донбасі.

Паралельно керівництвом самопроголошених республік вживалися заходи зі створення власних банківських установ та відокремленої системи електронних платежів, які планують об'єднати у рамках окремої платіжної системи [7]. Це дозволило цим псевдодержавним утворенням здійснювати безготівкові платежі, неконтрольовані українськими органами влади, та створило умови для фінансування підконтрольних злочинних угруповань.

Так, зокрема, аналіз наявної інформації свідчить про існування загроз національним інтересам у банківській сфері внаслідок створення на території Донецької та Луганської областей, підконтрольній т.зв. «ДНР» та «ЛНР», власної «банківської»

[4] Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдженню зброї масового знищення: Закон України від 06.12.2019 № 361-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20.

[5] Парфило О.А. Джерела фінансування міжнародного тероризму та їх класифікація. *Державна безпека України*. 2009. № 15-16. С. 90-94; Леонов Б.Д. Правові аспекти протидії фінансуванню тероризму. *Державна безпека України.* 2011. № 21. С. 96-100.

[6] Донбас і Крим: ціна повернення : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко, Київ: НІСД, 2015. 474 с.

[7] СБУ «накрыла» 14 мариупольских фирм, финансировавших ДНР. URL: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=15199&cat_id=39574. (дата звернення 25.07.2015).

системи (т.зв. ЦРБ «ДНР» [8] та Держбанку «ЛНР» [9]), впровадження в обіг російського рубля як основної грошової одиниці, створення своїх систем електронних платежів та карткових платіжних систем.

Окрім того, на сьогодні існують загрози безпосереднього використання електронних платіжних систем та сервісів для фінансування диверсійно-терористичних груп, які діють на сході України та на території окупованої АР Крим. Адже відповідно до законодавства України сучасна платіжна система – це платіжна організація, її учасники та сукупність відносин, що виникають між ними при проведенні переказу коштів [10], в т.ч. електронних грошей.

В даний час на території України з порушенням діючого законодавства діють міжнародні та вітчизняні платіжні сервіси, роботу яких забезпечують: ЗАТ «Объединенная система моментальных платежей» (РФ), ТОВ «НКО «Яндекс. Деньги» (РФ), ТОВ «Українське гарантійне агентство» (платіжний сервіс «WebMoney»), ТОВ «Фінайті» (платіжний сервіс «24 Non-Stop») тощо, які забезпечують проведення електронних розрахунків у реальному часі [11].

Використання зазначених платіжних сервісів відбувається без належної ідентифікації клієнтів та дозволяє безконтрольно здійснювати фінансові операції, які підлягають фінмоніторингу, що призводить до «тінізації» економіки держави та частих порушень вимог Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдженню зброї масового знищення».

Вказані проблемні аспекти зумовлені існуючими прогалинами українського законодавства, що регулює і тлумачить поняття «платіжна система» та порядок її використання, які дозволяють власникам вказаних платіжних сервісів видавати їх за «систему обліку зобов'язань гаранта перед користувачами системи», а передачу електронних грошей / титульних знаків (наприклад, WMU у «WebMoney») – за передачу вимоги за зобов'язаннями без отримання статусу платіжної системи й ліцензії НБУ та уникати обов'язкового фінмоніторингу.

Таким чином, для розуміння змісту й сучасних форм надання фінансової підтримки терористичній діяльності на території України виділяють наступні механізми, які використовуються для вчинення протиправних дій:

1) *вимагання фінансової допомоги у суб'єктів господарської дільності на ТОТ України т.зв. високопосадовцями та іншими функціонерами «ДНР»/«ЛНР»*;

2) *безпосередній збір коштів учасниками соціальних мереж* з метою надання фінансової підтримки т. зв. «ДНР» / «ЛНР» або опосередковано під виглядом благодійної допомоги з подальшою зміною цільового призначення;

3) *використання коштів неприбуткових організацій*, акумульованих від членських внесків, пожертвувань, благодійної допомоги юридичних і фізичних осіб тощо[12];

4) *використання для надання матеріальної та фінансової підтримки терористичним організаціям коштів від інших видів протиправної діяльності* (контрабанди та реалізації незаконно видобутих корисних копалин, підакцизних товарів, наркотичних речовин і прекурсорів тощо);

5) *проведення суб'єктами господарської діяльності безтоварних операцій з підприємствами реального сектору економіки* для виведення грошових коштів з декларованого обігу та їх використання з метою фінансування терористичної діяльності;

6) *акумулювання та обготівкування коштів суб'єктів підприємницької діяльності шляхом проведення удаваних фінансових операцій* з використанням операційних можливостей українських банківських установ, конвертаційних центрів з подальшою передачею готівки терористичним групам / організаціям;

7) *використання підконтрольних страхових та офшорних компаній* для виведення коштів у тіньовий сектор економіки через *схеми страхування (перестрахування)* та *шляхом купівлі-продажу цінних паперів* з подальшою передачею готівки терористичним групам / організаціям;

8) *здійснення бюджетних видатків на потреби підприємств, розташованих на непідконтрольній Українській державі території у зоні АТО / ООС* та використання коштів державного бюджету України всупереч цільовому призначенню для фінансування терористичної діяльності;

9) *використання операційних можливостей міжнародних систем переказу коштів (МСПК)* для отримання членами терористичних організацій готівкових грошових переказів (у т.ч. із-за кордону) для протиправної діяльності;

10) *використання операційних можливостей міжнародних карткових платіжних систем*

[8] Центральный Республиканский Банк Донецкой Народной Республики начинает свою работу. URL: http:www.news.donbass.name/biz/1011-centralnyy-respublikanskiy.html. (дата звернення 15.07.2016).

[9] Общая информация | Государственный банк. URL: http:www.gosbank.su/about/obshhaya-informaciya/.

[10] Про платіжні системи та переказ коштів в Україні: Закон України від 05.04.2001 № 2346-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2346-14#Text.

[11] Мельник Д.С. Актуальні проблеми протидії фінансуванню тероризму в умовах ведення гібридної війни та військової агресії проти України, шляхи їх вирішення. *Збірник наукових праць НА СБУ*. 2016. № 61. С. 17-25.

[12] Національний огляд щодо діяльності неприбуткового сектору з метою ідентифікації, попередження та боротьби з фінансуванням тероризму (2014 – І квартал 2016 року). Держфінмоніторинг, Київ. 2016. 23 с.

(МКПС) для безперешкодного отримання терористами готівкових коштів (у т.ч. із-за кордону);

11) *використання операційних можливостей електронних платіжних систем / сервісів (ЕПС)* шляхом проведення електронних розрахунків з наступним обготівкуванням коштів для фінансування тероризму[13];

12) *використання криптовалютних розрахунків у якості механізму прихованого фінансування диверсійно-терористичної діяльності «ДНР» / «ЛНР».* У лютому 2018 році розрахунки у криптовалюті офіційно визнано СБУ одним із основних механізмів фінансування «ДНР» / «ЛНР»[14].

Зазначений перелік протиправних механізмів не є вичерпним і може змінюватися. Адже у відповідь на заходи протидії, які вживаються міжнародними організаціями та національними органами кожної країни, спонсори терористів винаходять нові способи і механізми надання їм матеріальної підтримки.

Таким чином, цілком слушним та закономірним буде висновок про те, що сьогодні одним із пріоритетних напрямків боротьби із тероризмом є ліквідація фінансових потоків, що його живлять [15]. Саме на ліквідацію фінансових потоків та механізмів надання матеріальної підтримки терористичним організаціям, групам і окремим терористам має бути спрямована діяльність загальнодержавної системи протидії фінансуванню тероризму.

У загальному розумінні, це комплекс заходів, спрямованих на виявлення, запобігання і припинення протиправної діяльності із фінансового чи матеріального забезпечення терористичної діяльності. Реалізацію такого комплексу заходів забезпечує стабільне функціонування державного механізму протидії фінансуванню тероризму – сукупності державних органів і суб'єктів господарювання та інших організацій і установ, уповноважених державою на протидію фінансуванню тероризму і відмиванню доходів, одержаних злочинним шляхом[16].

Основною складовою такого механізму є загальнодержавна система фінансового моніторингу, яка на сьогоднішній день є дворівневою. Відповідно до ст. 5 Закону, до неї входять суб'єкти: 1) первинного фінансового моніторингу (суб'єкти господарювання: банки, страхові установи і брокери, кредитні спілки, ломбарди та інші фінустанови; платіжні організації, учасники чи члени платіжних систем; товарні та інші біржі, що проводять фінансові операції з товарами, професійні учасники фондового ринку; оператори поштового зв'язку та установи, які надають послуги з поштового переказу коштів і здійснення валютних операцій; філії або представництва іноземних суб'єктів господарської діяльності, що надають фінпослуги на території України; постачальники послуг, пов'язаних з обігом віртуальних активів; спеціально визначені суб'єкти первинного фінансового моніторингу тощо) та 2) державного фінансового моніторингу (державні органи – Нацбанк України, Міністерство фінансів, Держфінмоніторинг, Мінюст України, Нацкомісія з цінних паперів та фондового ринку, Міністерство цифрової трансформації України тощо).

На сьогодні запобігання, виявлення та припинення фактів надання фінансової та іншої матеріальної підтримки організації терористичної, екстреміської та сепаратистської діяльності на території України є одними із першочергових завдань СБ України, яка у ч. 4 ст. 4 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» визначена головним органом у загальнодержавній системі боротьби з терористичною діяльністю.

Зокрема, СБ України здійснює контррозвідувальну та оперативно-розшукову діяльність щодо запобігання, виявлення і припинення фактів фінансування тероризму, розслідування кримінальних проваджень, зареєстрованих за ст. 258-5 («Фінансування тероризму») КК України, та доведення їх до суду та притягнення винних осіб до відповідальності.

Під час проведення розслідувань Служба координує свою діяльність з Держфінмоніторингом, Нацбанком, Мінфіном, Мінцифри, НКЦПФР, Генпрокуратурою, МВС, ДФС, ДКС, ДМС України та іншими контролюючими і правоохоронними органами. Окрім того, Службою самостійно *(відповідно до міжвідомчих угод)* та через можливості ДСФМ України здійснюється взаємодія з підрозділами фінансових розвідок понад 100 країн світу. Особливо активно здійснюється співпраця з підрозділами фінансової розвідки і правоохоронними органами США й Великобританії.

В сучасних умовах особливу увагу Служби безпеки та Держфінмоніторингу України сконцентровано на проведенні фінансових розслідувань стосовно осіб, причетних до терористичної та екстремістської діяльності на території України. Служ-

---

[13] Мельник Д. С. Щодо напрямів удосконалення оперативно-службової діяльності СБУ з протидії фінансуванню сепаратизму та тероризму. *Використання досвіду участі органів і підрозділів СБУ в проведенні АТО на Сході України у забезпеченні держбезпеки*: збір-к матер. відомч. наук.-практ. конф. Київ: НА СБУ, 2015. С. 93-97.

[14] СБУ викрила механізм фінансування тероризму через конвертацію криптовалют. URL: https://ssu.gov.ua/ua/news/1/category/21/view/4344#.HME5oKQx.dpbs. (дата звернення 15.03.2018).

[15] Буткевич С. А. Щодо адміністративно-правового механізму запобігання та протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму. *Учен. зап. Таврич. нац. ун-та им. В. И. Вернадского.* Т. 22 (61). № 2. 2008. С. 68-74; Шевченко О. А. Протидія СБ України фінансуванню тероризму: автореф. дис. …. канд. юрид. наук: 21.07.01. Київ, 2010. 20 с.

[16] Мельник Д. С. Щодо актуальних проблем протидії використанню цифрових валют у протиправній діяльності в Україні. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави*, травень 2020 р.: зб. матер. відомч. наук-практ. конф. Київ: НА СБУ, 2020. С. 34-37.

бою безпеки спільно з Нацбанком та ДСФМ України вживаються заходи щодо виявлення та блокування коштів спрямованих на таку діяльність.

Концепція боротьби з тероризмом, схвалена Указом Президента України від 05.03.2019 № 53/2019, у розділі IV «Основні пріоритети боротьби з тероризмом», визначає що *виявлення і припинення терористичної діяльності* передбачає здійснення комплексних пошукових заходів з метою своєчасного добування достовірної інформації про загрози та наміри вчинення терористичних актів, *джерела фінансування терористичної діяльності*, забезпечення якісного аналізу здобутої інформації; реалізацію комплексу заходів щодо підвищення ефективності державного фінансового моніторингу у сфері *запобігання та протидії фінансуванню тероризму*; удосконалення методик та алгоритмів *пошуку й оброблення інформації* про осіб, причетних до терористичної діяльності, *джерела фінансування тероризму*, та має здійснюватися у т.ч. впровадження новітніх методів і засобів здійснення оперативно-розшукової діяльності з метою своєчасного припинення такої діяльності.

Органами та підрозділами СБ України у взаємодії з уповноваженими державними органами (ДСФМ, ДФС, ДКС України) вживаються системні заходи з виявлення та припинення механізмів надання матеріальної підтримки терористичним організаціям, групам і окремим терористам.

Однак при цьому мають місце наступні проблемні аспекти, які чинять суттєвий вплив на ефективність роботи СБ України за цим напрямом:

– *складність встановлення джерел походження та розпорядників коштів, що витрачаються організаціями, об'єднаннями громадян або окремими особам*и, стосовно яких існують обґрунтовані підозри щодо їх причетності до фінансування терористичних та екстремістських груп, які діють на сході України й на території окупованої АР Крим;

– *недосконаліть норм чинного законодавства, які регулюють та тлумачать поняття «платіжна система»*, що дозволяє власникам міжнародних та вітчизняних платіжних сервісів, які забезпечують проведення електронних грошових розрахунків, видавати свої електронні сервіси за «системи обліку зобов'язань гаранта перед користувачами системи», а передачу електронних грошей – за передачу вимоги за такими зобов'язаннями, діяти без отримання статусу фінансової установи та уникати фінансового моніторингу;

– *відсутність належної ідентифікації клієнтів ЕПС*, що дозволяє безконтрольно здійснювати фінансові операції всупереч вимогам Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення»;

– *неврегульованість законодавством порядку блокування руху коштів на рахунках ЕПС*, що здійснюється за рішенням ДСФМ України на період не більше 30 робочих днів або за рішенням суду у рамках кримінального провадження;

– *анонімність, децентралізованість створення і фактична відсутність контролю за обігом криптовалют*, які нівелюють можливості органів фінмоніторингу та сприяють їх активному використанню терористичними організаціями та окремими терористами;

– *недостатньо налагодженене міжнародне співробітництво* в цій сфері (відносно легке переміщення коштів з однієї країни в іншу, складні процедури розкриття банківської таємниці, наявність офшорних зон тощо).

Враховуючи викладене, з метою мінімізації й нейтралізації загроз вчинення терактів і диверсій, запобігання дестабілізації суспільно-політичної обстановки в державі необхідно вжити наступних заходів для підвищення ефективності протидії фінансуванню тероризму та екстремізму в Україні:

1) прийняти нову стратегію розвитку системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та розповсюдження зброї масового знищення на період до 2027 року;

2) внести зміни в законодавчі акти щодо функціонування національної системи протидії легалізації майна, здобутого злочинним шляхом, фінансування тероризму та розповсюдженню зброї масового знищення, а саме: визначити суб'єктами державного фінансового моніторингу – Державну казначейську та Державну фіскальну служби України, а суб'єктами первинного фінансового моніторингу – юридичних осіб, які забезпечують функціонування електронних платіжних сервісів, систем криптовалютних розрахунків;

3) передбачити в Законі України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» та інших актах національного законодавства, які регламентують діяльність електронних платіжних сервісів *(ЕПС)*, відповідні положення щодо: забезпечення належної ідентифікації клієнтів; визнання електронними грошима електронних одиниць, що використовуються такими сервісами; зобов'язання отримувати ліцензію НБУ для здійснення діяльності з використанням вказаних сервісів, що дозволить визнати їх *суб'єктом первинного фінансового моніторингу* з відповідними обов'язками та відповідальністю;

4) унормувати в законодавстві України порядок блокування суб'єктами фінмоніторингу руху коштів на рахунках ЕПС, а також розробити механізм зупинення криптовалютних розрахунків з подальшим його унормуванням;

5) на законодавчому рівні передбачити посилення відповідальності за створення й використання

«конвертаційних» центрів та ухилення від сплати податків з одночасною оптимізацією ставок оподаткування суб'єктів господарської діяльності;

6) упровадити у практику правозастосування оновлені у 2020 році рекомендації FATF з протидії відмиванню грошей та фінансуванню тероризму з використанням віртуальних активів (криптовалют) [17] з урахуванням нещодавно прийнятого Закону України «Про віртуальні активи»[18];

7) визначити в якості пріоритетних завдань уповноважених державних органів у сфері протидії фінансуванню тероризму:

- нарощування зусиль в діяльності з припинення фінансування терористичних та інших екстремістських організацій в Україні;

- відстеження витрат терористичних та інших екстремістських організацій з метою недопущення придбання зброї, вибухівки і компонентів зброї масового ураження, вербування та підготовки нових членів тощо;

- впровадження новітніх форм і методів виявлення і припинення використання криптовалют для фінансування тероризму, забезпечити постійний аналіз пов'язаних з ним ризиків і загроз;

- налагодження належної координації роботи державних органів України з протидії використанню МСПК, МКПС, ЕПС та криптовалют для фінансування тероризму, їх ефективної взаємодії з компетентними органами іноземних держав;

- забезпечення постійного обміну інформацією у сфері протидії фінансуванню терористичної діяльності, а також даними щодо результатів моніторингу фінансових операцій причетних фізичних та юридичних осіб;

- сприяння стабільному розвитку національної системи запобігання та протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення;

8) забезпечити постійне здійснення ДСФМ спільно з уповноваженими правоохоронними органами заходів з отримання і відпрацювання інформації про вже відомі та нові схеми і механізми фінансування тероризму й екстремізму в Україні, вжиття заходів із документування викритих протиправних дій.

За результатами отримання й відпрацювання зазначеної інформації – приймати рішення щодо оптимальної форми її реалізації відповідно до чинного законодавства з урахуванням динаміки розвитку обстановки в державі в умовах ведення РФ гібридної війни та розпочатої повномасштабної військової агресії проти України.

Висновки

Таким чином, процес виявлення й припинення функціонування джерел і каналів (механізмів) фінансування терористичної діяльності характеризується підвищеною складністю. Ефективна протидія фінансуванню тероризму може бути досягнута лише в результаті комплексного застосування можливостей всієї загальнодержавної системи фінансового моніторингу, правоохоронних органів та фінансових установ, об'єднаних єдиним задумом. У результаті вжиття заходів протидії фінансуванню тероризму уповноваженими органами має досягатися кінцева мета – виявлення й блокування джерел і механізмів фінансування терористичних організацій (груп) та, як наслідок, підрив їх матеріального підґрунтя, недопущення відтворення та розвитку в Україні.

[17] Рекомендації FATF «Міжнародні стандарти боротьби з відмиванням коштів, фінансуванням тероризму і розповсюдженням зброї масового знищення», затверджені рішенням Пленарного засідання FATF у жовтні 2020 року. URL: https://fiu.gov.ua/assets/userfiles/200/%D0%9C%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%96%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B8/UKR_Compilation%20book%20-%20FINAL%20(02.02.2021).pdf. (дата звернення 25.12.2021).

[18] Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 № 2074-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20# Text. (дата звернення 25.04.2022).

Інформація про автора:
Мельник Дмитро Сергійович,
кандидат юридичних наук,
провідний науковий співробітник
Міжвідомчий науково-дослідний центр при РНБО України
8, вул. Петра Болбочана, м. Київ, 01601, Україна

Information about the author:
Melnyk Dmytro Serhiiovych,
Ph.D. in Law,
Leader Research Fellow
Interagency research and Science centre of National Security and Defence Council of Ukraine
8, Petr Bolbochan str., Kyiv, 01601, Ukraine

DOI

ПОЗИЦІЯ АЗЕРБАЙДЖАНУ В РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ

Мустафазаде Парвана Тельман

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Війна в Україні продовжується і здійснити прогнозування щодо перспектив вирішення конфлікту або можливості залучення держав-посередників досить складно. Проблема є актуальною з огляду на політичні процеси, які відбуваються у світі і безпосередньо впливають на зовнішньополітичні рішення держав пострадянського простору. Події, які сьогодні відбуваються в Україні є наслідком неконструктивної політики В. Путіна, що є загрозою міжнародній безпеці, що потребують комплексного аналізу та дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблемним є питання браку наукової джерельної бази, що ускладнює процес аналізу проблеми. Події 2014 року досліджуються в праці азербайджанського політолога ***Д. Эйвазова «Держави і регіони: системний аналіз безпеки пострадянського регіону».***

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Західні аналітики досліджують це питання в контексті позиції держав Південного Кавказу щодо подій в Україні, що насправді не є правильним. Держави Південного Кавказу не мають спільної позиції щодо подій в Україні. Комплексний аналіз подій початку 2022 року в контексті позиції Азербайджану в російсько-українській війні відсутній. Позиція Азербайджану щодо російсько-української війни на сучасному етапі раніше не досліджувалось. Наукова стаття має теоретичну новизну.

Саме тому є необхідність в постановці **цілей дослідження:**

- визначення місця, ролі та позиції Азербайджану в російсько-українській війні;
- дослідження питання особливості сучасної позиції Азербайджану та виявлення основних факторів, які впливають на формування цієї позиції.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Дипломатичні відносини між Азербайджанською Республікою та Україною були засновані 6 лютого року[1]. Минуло тридцять років з дня встановлення дипломатичних контактів між двома державами і за цей період часу сформувався новий рівень азербайджано-українських відносин, який побудований на міцній дружбі, довірі та взаємоповаги. Серед важливих документів, які є невід'ємною складовою нормативно-правової бази двосторонніх відносин є Договір про дружбу та співробітництво між Україною та Азербайджанською Республікою (9.12.1992), Договір про дружбу, співробітництво та партнерство (16.03.2000), та Декларація про дружбу та стратегічне партнерство між Україною та Азербайджанською Республікою (22.05.2008). Обидві держави задекларували стратегічне партнерство, що було зумовлено широкими можливостями у налагодженні тісних взаємин в політичній, торговельно-економічній, транспортній та енергетичній сферах.

Азербайджан та Україна співпрацюють в рамках ГУАМ. Сьогодні Україна в пошуках оптимального шляху вирішення питань енергетичної залежності, транспортного співробітництва в обхід Росії, розширення співпраці з регіональними та міжнародними структурами в різних сферах та підтримання питань євроінтеграції. В рамках ГУАМ важливим суб'єктом азербайджано-українські відносин є енергетичні проекти. Так, в 2011 році з Азербайджану в Україну було імпортовано 1,5 млн.тон нафти[2]. В зовнішній політиці Азербайджану, співробітництво з регіональними та міжнародними організаціями виступають окремим напрямом, що забезпечує можливість реалізації стратегічних інтересів. Багатостороння дипломатія є важливим засобом підтримання балансу зовнішньої політики держави. Водночас, двосторонні відносини завжди були пріоритетами зовнішньої політики держав, особливо такі, що побудовані на принципі взаємності.

Сьогодні Азербайджан проводить збалансовану та прагматичну зовнішню політику, спрямовану на зростання міжнародного авторитету. В результаті такої стратегії, державі вдається підтримувати рівноправні відносини стратегічного партнерства з РФ та ЄС з однієї сторони, США та Ізраїлем – з іншої, з Іраном та державами арабського світу, з державами Східної Азії та Китаєм. Саме з метою збереження цього балансу, Азербайджан не вступає до воєнно-політичних блоків.

Азербайджан зберігає рівновагу між основними зовнішньополітичними групами пріоритетів:

[1] Посольство Азербайджанської Республіки в Україні. Двосторонні відносини. Коротка історія. URL: http://kiev.mfa.gov.az/content/3 (дата звернення: 10.02.2022)

[2] Xəlilova H. GUAM çərçivəsində Azərbaycan-Ukrayna münasibətləri. *Uluslararası türk Dünyası Araşdırmaları Dergisi* 1(1), 2018, S.67

Перша група – посилення незалежності та суверенітету, відновлення територіальної цілісності та збереження національних інтересів;

Друга – включає взаємовигідне співробітництво з регіональними та глобальними гравцями відносно Азербайджану.

– Події 2014 в Україні та окупація Криму були викликом для всього світу. Вперше в повоєнній Європі Росія здійснила інтервенцію в сусідню державу, грубо порушивши норми міжнародного права і цими діями дестабілізувала систему глобальної безпеки. Після анексій Криму Російською Федерацією у березні 2014-го року в Чорноморському регіоні відбулись значні геополітичні зміни. Послаблена ефективність міжнародно-правових норм стала очевидною внаслідок агресивних дій Росії в регіоні. Перебіг військового конфлікту на сході України характеризується грубим порушенням Росією міжнародно-правових норм як в повазі до територіальної цілісності та суверенітету держав, так і в сфері діяльності міжнародних інститутів, створених, як правило у часи біполярності, чим поставила себе поза рамками цивілізованого світу.[3] Росія не лише зацікавлена у збереженні контролю над Каспійським регіоном, але й в обмеженні можливостей потенційних конкурентів, які можуть стати стратегічними партнерами європейських держав в енергетичній сфері. Наприклад, проект Азербайджану «Південний газовий коридор» зменшить залежність європейських держав від російського газу. Росія розцінює цей факт як очевидну загрозу, адже цей проект є конкурентом «Турецькому потоку». Саме тому, у випадку погіршення відносин між Азербайджаном та Росією формат взаємодії може буде замінений внаслідок постійного тиску з боку Москви.

Події навколо Криму та ситуація на сході України обмежили геополітичні та геостратегічні можливості України. Російське вторгнення 24 лютого 2022 мало катастрофічні наслідки у порівнянні з подіями 2014 року. Світ відреагував одразу, потужні санкції проти РФ мали б зупинити агресора, однак війна продовжується і має трагічні наслідки. Азербайджан завжди підтримував територіальну цілісність України, адже двосторонні відносини між цими державами мають глибоку історію та мають дружній характер. Україна є стратегічним партнером Азербайджану. В свою чергу Росія є союзником (відповідно до Декларації про союзницькі відносини 12 лютого 2022 року). В таких умовах Азербайджан підтримує баланс у відносинах між двома державами, уникаючи конфронтації з офіційною Москвою. Одразу після інтервенції Росії в Україну, Азербайджан тричі надав гуманітарну допомогу Україні, проводились акції підтримки. Роль та позиція Азербайджану в російсько-українській війні має актуальне значення і потребує наукового аналізу з огляду на сучасний етап процесів, які відбуваються в регіоні і мають загрозу.

Якщо події 2014 року називали «українською кризою» і анексія Криму відбулась без війни, фальшивим «референдумом», то події 2022 року стали продовженням агресивної політики Росії проти сусідньої України.

В праці азербайджанського політолога Д. Эйвазова «Держави і регіони: системний аналіз безпеки пострадянського регіону» досліджується питання української кризи, автор називає події 2014 року структурною кризою. Досить доречно автор передбачив, що «Рано чи пізно, нехай навіть без Криму, Україна досягне того рівня інтегрованості до європейської та євроатлантичної структури тоді, коли її зв'язки та відносини взаємовідносини з ЄС та НАТО будуть вищі, ніж із пострадянським регіоном»[4]. Автор також вважає, що Українська криза – це також криза у відносинах Росії та Заходу, вирішити яку без політичної поразки будь-якої зі сторін буде дуже складно. На фоні подій в Україні політика Росії значно змінилась в сторону агресивності та непередбачуваності.

Після анексій Криму Російською Федерацією у березні 2014-го року в Чорноморському регіоні відбулись значні геополітичні зміни. Послаблена ефективність міжнародно-правових норм стала очевидною внаслідок агресивних дій Росії в Чорноморському регіоні.

Однією із основних проблем російсько-українського протистояння була чітка позиція України щодо євроінтеграції та вступу в НАТО. Особливо ситуація була очевидною, коли Україна потрапила під тиск Росії і український народ шляхом майдану та волевиявлення стали боротись за свою незалежність.

Азербайджан в 2014 році заявив про підтримку територіальної цілісності Україні. В свою чергу референдум в Криму не мав юридичної сили і жоден державний службовець Азербайджану не відвідував Крим після подій 2014 року, що має важливе значення. Азербайджанські депутати висловили свою позицію щодо референдуму, називаючи ці дії сфальсифікованими, що порушують норми міжнародного права. Таким чином, азербайджанські політологи засуджували події, які відбувались в Криму 2014 року та висловлювали свою позицію щодо підтримки України[5].

---

[3] Кучик О.С. Трансформація системи міжнародної безпеки в умовах російсько-українського військового конфлікту: проблема ефективності діяльності міжнародних інститутів. *«Україна в умовах трансформації міжнародної безпеки»* : Матеріали конференції. Львів, 15 травня 2015. С. 20.

[4] Э. Джаннатхан. Державы и регионы. Системный анализ безопасности постсоветского пространства. Стокгольм-2015. С. 243.

[5] Azərbaycan siyasətçilər Krım referendumunu şərh edir. 17.03.2014. - https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan/2014/03/140317_crimea_azerbaijan_reax

Воєнний напад Росії на Україну 24 лютого 2022 року було черговим порушенням норм міжнародного права. Воєнні дії продовжуються, тому передбачити хід подій складно. Однак з початком війни держави світу стали активно застосовувати санкції проти Росії. Це повинно послабити економіку держави та утримати її від військових дій.

Позицію Азербайджану в російсько-українській війні можна поділити на дві категорії. Перша – це суспільна думка. Азербайджанський народ підтримує територіальну цілісність України, так проводились акції підтримки українського народу у війні з Росією[6]. Друга – політична позиція. Офіційно Азербайджан демонструє баланс нейтральності, уникаючи конфронтації з Росією. Відомо, що російська миротворча місія досі перебуває на території Нагірного Карабаху і будь який спалах, може викликати загрозу в регіоні. Окрім того, в Росії проживає близько 3 млн. азербайджанців, що може погіршити їх становище в цій державі. Окрім того, Україна є стратегічним партнером Азербайджану, Росія – союзницькою державою відповідно до положень Декларації про союзницькі відносини Азербайджану та Росії 22.02.2022 року[7].

Сьогодні пріоритетним питанням зовнішньої політики Азербайджану є забезпечення регіональної безпеки, підписання мирного договору з Вірменією, згодом підтримання комунікаційних та транспортних відносин з державами регіону. Саме тому підтримуючи баланс у відносинах з Росією та Україною, Азербайджан утримався від проголошення офіційної позиції.

Відомо, що депутат Рос. думи М. Делягін виступив із погрозами бомбардування нафтової промисловості Баку[8]. 29 березня прес-секретар Президента Російської Федерації Дмитро Пєсков, коментуючи заяву Михайла Делягіна, закликав його контролювати свої емоції та утримуватися від недружніх висловлювань в адрес Азербайджану. Крім того, було зазначено, що ця заява не відповідає і не може відповідати офіційній позиції Російської Федерації[9]. Ці провокаційні дії російського представника викликали обурення офіційного Баку.

Під час подій в Україні Азербайджан стала одна із перших держав, яка двічі надала гуманітарну допомогу українському народу. В сумі 5,5 млн.євро гуманітарна допомога вагою у 380 тон була відправлена через територію Польщі[10]. Також усім заправкам SOCAR в Україні було доручено безкоштовно надавати паливо для машин швидкої допомоги та ДСНС. Це також було немало важливо під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну.

Третя гуманітарна допомога Україні була здійснена Азербайджаном 21 квітня 2022 року. До складу гуманітарної допомоги загальною вагою понад 170 тонн входять лікарські препарати та медичні витратні матеріали на суму 3,37 млн. манатів, а також продукти харчування на суму 1 млн. манатів[11].

Вирішення російсько-української війни є питанням часу. Можливість та необхідність посередницької місії Туреччини в конфлікті має позитивну тенденцію. Туреччина зацікавлена у мирному врегулювання конфлікту. Сьогодні Азербайджан має двох офіційних союзників-це Туреччина та Росія (Шушинська та Московська декларації). Це два актора, які впливають на сучасні політичні процеси Південного Кавказу. Політику балансу сил та нейтралітету Азербайджану західні аналітики вважають тимчасовою. «Багатий на нафту Азербайджан таким чином намагається закріпити свою незалежність від Москви та розширити сферу зовнішньої політики».[12] Насправді, зовнішня політика Азербайджану є повністю незалежною. Уряд Азербайджану реально оцінює геополітичну ситуацію і приймає відповідні рішення.

Під час війни з Вірменією Азербайджан мала високий воєнний потенціал та сучасну зброю. Досвід Азербайджану можна назвати прикладом для України, частково, оскільки порівнювати Вірменію та Росію, безумовно, абсурдно, однак участь Туреччини та підтримка цієї держави мала вагоме значення у перемозі. Саме тому, посередницька місія Туреччини у врегулюванні російсько-української війни в перспективі може мати позитивну тенденцію, вплинути на врегулювання війни на користь України. Деякі експерти вважають, що основною причиною відмови Туреччини від застосування санкцій проти Росії є економічне становище дер-

[6] В Баку прошла акция в поддержку Украины. 27.02.2022. https://zerkalo.az/v-baku-proshla-aktsiya-v-podderzhku-ukrainy-video

[7] Декларация о союзническом взаимодействии между Азербайджанской Республикой Российской Федерацией. 22.02.2022. URL: https://president.az/ru/articles/view/55498

[8] В Москве обратились с угрозами в адрес Баку, заявив о готовности нанесения бомбовых ударов читайте подробнее на сайте «Диалог». URL: https://www.dialog.ua/russia/248877_1648525535

[9] В связи с провокационным и абсурдным выступлением депутата Государственной Думы Михаила Делягина на российском телевидении. *Официальная страница Посольства Азербайджана в РФ. URL: https://moscow.mfa.gov.az/ru/news/3359/v-svyazi-s-p*rovokatsionnym-i-absurdnym-vystupleniem-deputata-gosudarstvennoy-dumy-mikhaila-delyagina-na-rossiyskom-televidenii (13.04.2022)

[10] Азербайджан відправив 380 тонн гуманітарної допомоги українцям. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-uarazom/3427376-azerbajdzan-vidpraviv-380-tonn-gumanitarnoi-dopomogi-ukraincam.html

[11] Из Азербайджана в Украину отправлена очередная партия гуманитарной помощи. 21.04.2022. URL: https://report.az/ru/vneshnyaya-politika/iz-azerbajdzhana-v-ukrainu-otpravlena-ocherednaya-partiya-gumanitarnoj-pomoshi/

[12] Felix Hett. The South Caucasus` Russia quagmire//Foreign and security policy. 18/03/2022. *IPS journal.* URL: https://www.ips-journal.eu/topics/foreign-and-security-policy/the-south-caucasus-russia-quagmire-5802/

жави[13]. Насправді, Туреччина є найбільш прихильна до забезпечення регіональної стабільності та врегулювання конфлікту.

Сучасні геополітичні реалії аналізуються західними політологами по-різному. Наприклад, на думку грузинського експерта Е.Авдаліані нейтралітет Азербайджану можна пояснити так: «Росія продовжує свою військову присутність не лише в Азербайджані, але й інших державах Південного Кавказу. Також Азербайджан має ще одного ворожого сусіда окрім Вірменії-це Іран, не дивлячись на союз з Туреччиною, держава діє обережно та нейтрально»[14].

Сучасна позиція Азербайджану в російсько-українській війні формується під впливом декількох факторів, які слід **виділити та підсумувати:**

– Військова присутність РФ на території Азербайджану (Нагірний Карабах). Мирний договір з Вірменією досі не підписано, що в перспективі може викликати відновлення бойових дій в регіоні, адже мирний договір мав би бути офіційною гарантією завершення війни.

– Значна кількість азербайджанського населення, яка проживає на території Росії та може потрапити під тиск російського уряду в разі офіційної підтримки України.

– Підписання офіційного документу з РФ – Декларації про союзницькі відносини з Азербайджаном в березні 2022 року (Військовий союз).

Отже, відносини між Азербайджаном та Україною впродовж 30-ти років набули рівня стратегічного партнерства. Азербайджан відіграє важливу роль в енергетичній політиці України. Спільні зусилля Азербайджану та України щодо подолання регіональних загроз об'єднують інтереси цих держав. Дружба обох народів сьогодні має рівень стратегічного партнерства. Позиції Азербайджану та України у багатьох питаннях співпадають. Саме тому відносини між цими державами мають широкі перспективи. Війна в Україні стала загрозою регіональної безпеки і потребує негайного припинення воєнних дій Росії проти України. Азербайджан проводить зовнішню політику, побудовану на принципах та нормах міжнародного права, що є основою існуючої міжнародної системи безпеки. Повага територіальної цілісності та суверенітету інших держав, невтручання до внутрішніх справ залишаються керівними принципами Азербайджану відносно суб'єктів міжнародних відносин.

[13] Turkey a mediator in Ukraine, mends its own ties with neighbors. 30/03/2022. URL: https://www.aljazeera.com/news/2022/3/30/turkey-a-mediator-in-ukraine-mends-its-own-ties-with-neighbours

[14] Emil Avdaliani. South Caucasus Shudder in the Shadow of Russia's War.//CEPA7/04/2022. URL: https://cepa.org/south-caucasus-shudder-in-the-shadow-of-russias-war/

Інформація про автора:

Мустафазаде Парвана Тельман,
кандидат політичних наук,
науковий співробітник
Інститут історії імені А. Бакіханова Національної академії наук Азербайджану
115, пр. Г. Джавида, м. Баку, AZ1073, Азербайджан

Information about the author:

Mustafazadeh Parvana Telman,
Candidate of Political Science,
Researcher
Bakikhanov Institute of History of the National Academy of Sciences of Azerbaijan
115, G. Javid ave., Baku city, AZ1073, Azerbaijan

DOI

ПРОВАЛ ПОЛІТИКИ ІНТЕГРАЦІОНАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНИ: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Олійник А. Ю.

Вступ

Доволі дискутивно і амбіційно пробувати трактувати історію (чергової) російсько-української війни 2014–20 рр. як логічне продовження війн з сусідньою Росією або як наслідок розпаду східного блоку із збереженням вирішального плану Москви на всі процеси, які надалі відбувалися у навколишніх регіонах. Можна навести багато аргументів «за» і «проти» таким позиціям, але вважатимемо за краще лишити визначену проблематику суто історіографам, причому навіть не сучасникам спостережуваної дійсності. Пояснити природу явища часто буває складно після його екзистеції і залишених по собі наслідків, а тим паче важко відповісти на питання, коли політична буря не збирається вщухати. Саме з таких міркувань виходитимемо у статті, що ліпше за все здійснити спробу аналізу відповідно до певної теорії/концепції у науці, яку надалі можна успішно емпірично верифікувати, внести корективи або цілком спростувати.

Припускаю, що найкраще цілям статті підходитиме умовна матриця теорії інтеграціоналізму, крізь яку можна специфічно інтерпретувати акти дійсності, прораховувати тенденційні траєкторії та підбивати (наближені до об'єктивних) підсумки такої чи іншої політики. Складно і теж дискусійно, чи матиме однаковий успіх накладання кейсів Східної Європи та, як варіант, Латинської Америки, чи наскільки прорахунки на місцях змінюватимуть субрегіональну мапу. Так чи інакше, це буде з'ясовано з допомогою широкої емпіричної бази, оцінки векторів геополітичної орієнтації та наступних років публічної політики у нестабільних регіонах світу.

У випадку спроби осмислення дій Росії і їй подібних автократій через систему міжнародних відносин, це дозволить нам глибше зануритися у контекст, але не дати ресурс для пеленгування валідних курсів – широких генеральних планів. Наприклад, Пітер Дікінсон у своїй статті у 2020 році назвав той рік для Росії одним із найскладніших, згадавши білоруську опозицію, вибори у Молдові, визвольну війну Азербайджану, політичні зсуви у Центральній Азії. Наприкінці статті він написав, що «продовжувати проводити таку контрпродуктивну політику [Росії – *А.О.*] було б вершиною дурості»[1].

При тому ж імпліцитні агенти Кремлівської політики змушені визнавати об'єктивну даність і робити спроби виправдання своїх злочинів. От до слова, Дмітрій Тренін серед довгого виправдання необхідності російської самобутності і вимушеності російських дій теж визнає: «Тим не менш, спроби Москви реінтегрувати колишні республіки – спочатку в рамках Співдружності Незалежних Держав (СНД), пізніше через ОДКБ… мали обмежений успіх[2]». Мовляв, наші плани діяти за правилами і технологіями конкурентного середовища зазнали краху, тому вдаватися до грубих методів (а за суттю – воєнного елімінування) – неприємна, але потрібна справа.

Ми вже писали про шляхи потенційного задоволення військових інтересів у континентальній Європі завдяки кібернетичним засобам. Раціональне калькулювання ефекту від точкової чи комплексної асиметричної дії дозволяє скласти short-list гіпотетичних об'єктів. Скажімо, одержана інформація, що «російська держава сформувала багато ефективних розвідувальних мереж через свої спеціальні служби і часто використовувала їх для конкретного націлювання на Україну»[3] дозволяє передбачити (за мірками досяжності результату) які цілі у східноєвропейському регіоні слід захищати пріоритетним чином перед натренованою групою осіб. Такий метод може допомогти чинити реальну резистентність тим суспільствам, які не перебувають у відкритій стадії конфронтації з агресором.

З огляду на протилежні оцінки і прогнози, які робляться експертами у галузі міжнародних відносин, ми втрачаємо опору для фіксації стрижневості – стохастика плутає нас і хибно переконує у споглядданні ентропії. Саме необхідність регульованого фрейму спроможне змінити ситуацію з розумінням процесів на дещо кращий рівень.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Таким чином перед нами постає питання – що являє собою здійснювана політика інтеграціоналізації, які методи і очікувані результати

[1] Peter Dickinson. Russia in retreat as the Soviet collapse continues – 10.12.2020. URL: https://www.atlanticcouncil.org/blogs/belarusalert/russia-in-retreat-as-the-soviet-collapse-continues/

[2] Dmitri Trenin. La cambiante identidad de Rusia: en busca de un papel en el siglo XXI – 8.03.2022. URL: https://revistadigital.sre.gob.mx/index.php/rmpe/article/view/137

[3] A.Oliinyk, M. Volkivskyi, Y. Vanetik. Russia is investing a lot of money in its cybernetic systems and agency networks – 18.02.2022. URL: https://neweasterneurope.eu/2022/02/18/russia-is-investing-a-lot-of-money-in-its-cybernetic-systems-and-agency-networks/

наявні у її арсеналі? Оскільки інтеграціоналізація може проводитися як на міждержавному рівні, так і на рівні окремих регіонів, то для даної статті ліпше зупинитися на рівні впливу однієї держави на іншу. З'ясування суті інтеграціоналізму та аналізу прорахунків у здійсненні окремих діянь Росії проти України до 24.02.2022 року дозволить з'ясувати практичну сторону проблеми і відповісти на запит: що ж стало причиною провалу всіх намагань Росії до втрати Києвом суб'єктності і штовхнула на фатальний крок – відкриту воєнну агресію та руйнування країни.

Ясно, що ця робота не зможе дати всі відповіді чи намітити шляхи їх знаходження, так як специфіка кожного з напрямків вартує окремого розгляду із подальшим обґрунтуванням. Таке вивчення буде продовжено надалі, взявши за мету системно змоделювати пройдені шляху набору суб'єктів політики. Та поки відсутні справжні джерельні передумови для досліджень подібного масштабу, краще за все здійснити спроби розвідки через окремі наукові теорії, їх концепції тощо і з подальшим коригуванням завдяки приходу більшої кількості даних.

Результати досліджень у вибраній галузі складно переоцінити – поліпшення прогнозування чи підвищення рівня резистентності на рівні від політичних інститутів до громадянського суспільства в цілому спрятиме посиленню національної безпеки. Наукові аргументи і візії стануть основною нових законодавчих ініціатив, алгоритмізування середньої ланки публічної влади та спричинить ширшу інтелектуальну дискусію про фаховий вимір будь-якої політики, врахування принципових факторів (які зрештою можуть виявитися закономірностями) і обчислення крайніх точок ухвалення рішень, які запобігатимуть катастрофічним наслідкам для сторін. Саме подальші наукові дослідження у вибраній проблематиці дійсно спроможні вивести державну політику на новий рівень, особливо зважаючи на той факт, що Російська Федерація лишається нашим небажаним сусідом, котрий і надалі чинитиме спроби трансформації України на (тільки і лише) об'єкт впливу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Більшою мірою дослідження виокремленої проблематики лежить у різних сферах інтеграційних процесів як об'єктивних явищ політичного, культурного, економічного, інформаційного та інших модусів життя. Варто відзначити перспективність і популярність багатьох робіт, які належать до категорії integration studies – особливо зважаючи на економічні диспропорції у Європі, амбітні плани континентальної інтеграції Африки, союзницькі спроби оформити геополітичний баланс у Тихоокеанському регіоні, співробітництво у зоні Перської затоки та інше – все це дає право говорити про різноманітність, полірівневість, багатогалузевість і об'єктивні потреби у подальших зборах даних, їх інтерпретації та прогнозування майбутніх етапів. Зважаючи на широкий набір країн і регіонів, які принципово відрізняються (економічно, соціально, конфесійно), то розробка методології і теоретичних засад продовжується у режимі реального часу із вищим ступенем мобільності, ніж в інших напрямках.

Слід обов'язково назвати імена таких сучасних дослідників як Ф. де Ломбард, У. Ногуейра, Ф. Камара, Б. Баласа, Д. Мартінез, Е. Бест, А. Філіппо, Ф. Васерфален, С. Бартолі, Р. Шамс, Р. Домінгуез, А. Берковські, С. Білал, Р. Пенінкс, Й. Бергелін, С. Мевел, Д. Най, М. Вейлант, Я. Шокінг, Н. Андерсон, Д. Саганга, Е. Кларк, О. Еммануель, Д. Воскопулос, Т. Пушман, М. Кюлен, А. Судіро, Л. Главе, Т. Саліх, М. Бока, А. Амарал, Д. Торлучіо, Н. Гюдер, Ф. Тагліоні, М. Берначак, Л. Кларенбек, А. Зурабян, І. Рістік, Б. Войкович, А. Варнер тощо.

Серед українських науковців уваги заслуговують Е. Лібанова, Є. Рябінін, Л. Колінець, А. Уніят, В. Кривцова, Д. Шульга, О. Бетлій, Е. Забарная, М. Назаров, С. Ксьондз, А. Бутін, В. Кравчук, О. Князєва, В. Горячук, М. Пашков, В. Сіденко, К. Маркевич, В. Голуб, Н. Луцька, І. Матюшенко, Н. Кадук, О. Мороз, Н. Безрукова, С. Беренда, О. Приходько, М. Іжа, В. Церковна, О. Вишняков, Є. Грищенко, О. Кальян, Н. Діанова, Л. Новікова, В. Остап'як, І. Тітар та інші.

Зрозуміло, що всі вчені так чи інакше спиралися (чи відштовхувалися) від класичних робіт фундаторів основних напрямів інтеграційних процесів, таких як Ж. Монне, К. Аденауер, Д. Мітрані, Р. Шуман, Ф. Ліст, Д. Вайнер, Д. Мід, А. Етціоні, Л. Ліндберг, С. Балмер, А. Маршал, П. Пірсон, Е. Гаас та інших. Саме їхні ідеї стали джерелом подальших наукових розробок, які виливалися у цілком прагматичні речі – як міжнародні угоди, законодавчі акти і формування ринків, об'єднання інститутів. Короткий список зазначених науковців не репрезентує їх справжньої кількості – над проблемами, викликами, наслідками інтеграції працюють вчені усіх регіонів світу. Характерною особливістю прослідковується акцентування уваги на Східній Азії, Африці та Карибському басейні.

Виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми. Кожен із аналітиків розглядає свою специфічну сферу, роблячи наголос на одній із галузей (як то інститути, економічна політика, історичні фактори). При цьому не було представлено ґрунтовних спроб розгляду інтеграційних процесів не як об'єктивно зумовлених (прямо необхідних для досягнення спільних цілей) процесів, а як штучно інспірованих, керованих і контрольованих процесів, які здійснюються цілеспрямовано політичною владою з допомогою комплексу засобів. Такий підхід

представить спектр нових можливих висновків, які можна буде використати як в академічних колах, так і при формуванні державної політики.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Отже, з огляду на вищенаведену експлікацію, вважатимемо за необхідне відповісти у цій роботі на 2 головних питання у процесі аналізу суспільно-політичних процесів за останні 8 років: 1) в чому полягає есенційний зміст теорії інтеграціоналізму на рівні реалізації політики і які цей напрям має перспективи? та 2) яка дефактологічна дескрипція провалу подібної політики в Україні та чи могло бути інакше? Припускаю, що вичерпну відповідь на ці питання можна буде представити у монографічному дослідженні, але у розділі пропонуються основні акценти і тезовий виклад проаналізованого матеріалу.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обгрунтуванням отриманих наукових результатів. Політична наука має ряд способів інтерпретації суспільно-політичних явищ із подальшим прогнозуванням найбільш ймовірних траєкторій розвитку подій із іманентними кожному лакунами холічного прогнозису. Спроба за спробою здійснити цілісний огляд хоча б в одній із виокремлених галузей фатально відсилає нас до обмеженості доступного фактажу і суб'єктивної пріоритизації модусів тлумачення. Перебування спостерігачів в умовах війни формує специфічний шлейф, який може викривляти сприйняття дійсності, на відміну від суб'єктів, які не є безпосередньо інтегрованими у тяглий процес розвитку. Оскільки всі підходи та аргументація суть дискусійні завдяки актуальному транзитивному положенню і не-ясності об'єктивної фіналізації, то критиці може піддаватися будь-яка із аналітичних робіт нашого часу (і тим паче, пізнішого періоду).

У даному дослідженні було ухвалено рішення про спробу аналізу новітніх публічних діянь та державних інтенцій щодо України через призму новітньої політологічної теорії інтеграціоналізму. Надати дефініцію можна так: «Інтеграціоналізм – це теорія в політичній науці, яка передбачає можливість цілеспрямованого впливу на об'єктивні (дез)інтегративні процеси, їх каталізації, заморожування чи провокації соціальних вибухів (екс)імпліцитними агентами з метою досягнення чітко поставлених політичних цілей»[4]. Отже, спробуємо розглянути проміжок часу напередодні Революції Гідності із слідуванням до лютого 2022 року як цілісний етап застосування методів інтеграціоналізму України (хоча і з об'єктивними змінами практичного інструментарію) з метою спочатку цілковитого підпорядкування держави, а далі з вибором шляху найменшого спротиву – в тому числі й превалювання принципу партикуляризму як демонстраційного ефекту.

Як було зазначено вище, інтеграціоналізм прямо стосується і визначається категоріями практичної політики, насамперед, у зв'язку із властивою теорії телеологічної спрямованості. Без чітко артикульованого цілепокладання теорія як така втрачає свій сенс, адже не охоплює інтенційної характеристики політики. Власне, мова іде про комплекс заходів, якими суб'єкт політики цілеспрямовано прагне інтегрувати, реінтегрувати чи зберегти цілісність («прошити») сегмент для формування цілісної системи. Можна ставити хоч ідеалістичну мету побудови гомогенного поля для подальшого унеможливлення формування обструктивних передумов, хоч менш амбітні прагматичні цілі першого порядку для зняття ступеню соціально-політичної напруженості. Для загального огляду вистачить вузького розуміння як інструментарію, комплексу заходів практичної політики із заздалегідь визначеними цілями, які можуть варіюватися по ходу втілення.

Така теорія може необмежено збагачуватися завдяки досягненням в інших галузях знання та виробленні власних алгоритмів. До інтеграціоналізму вдаються не лише у згаданих вище прикладах. Його методологія співставна із сферою економіки, культури, духовного життя – прояви помічатимемо у багатогранних процесах. У випадку звернення до історичних матеріалів, то яскравими прикладами в різних модусах можна вважати політику Росії щодо Білорусі, Західної Німеччини щодо Східної, Сербії щодо автономій[5], Марокко щодо Західної Сахари[6] із сучасного нам періоду. Проте глибші екскурси, на кшталт, об'єднання Німеччини у XIX столітті або політики Британії щодо Ірландії викликатимуть дискусії, так як виокремлення теорії все ж стосується реалій нашого часу, а не далекої давнини, тому звернення до кейсів відносно тривалої давності доведеться облишити через нерелевантність відношення.

Власне, з метою реалізації певної (заздалегідь прийнятої) політики щодо об'єктів впливу застосовуватиметься широкий інструментарій з превалюванням інструментів нормативного змісту у правових суспільствах. Доступність освітніх послуг, обов'язковість надання підтримки і фактичне дотування розвитку деяких частин з меншим потенціалом змушує бюрократичний апарат адаптуватися під вимоги егалітарного штибу. В такому разі найбільш ефективним видається звуження соціальних

[4] Суспільно-політичні процеси. *Наукове видання Академії політичних наук України.* Київ : Видавництво Політія, 2021. Випуск 2 (18) 2021. 328 с.

[5] Marko Prelec and Naim Rashiti. Serb Integration in Kosovo After the Brussels Agreement – 2015. URL: https://balkansgroup.org/wp-content/uploads/2019/11/Serb-Integration-in-Kosovo-After-Brussels-Agreement-2.pdf

[6] Houda Chograni. The Polisario Front, Morocco, and the Western Sahara Conflict – 22.06.2021. URL: https://arabcenterdc.org/resource/the-polisario-front-morocco-and-the-western-sahara-conflict/

каналів та запровадження квотування під відсоток лояльних осіб акурат, аби унеможливити фактичне потрапляння осіб до будь-якої зі статусних груп не-лояльних агентів суспільства.

Схожі непрямі методи можуть застосуватися в економічному розрізі, але вартує підкреслення загрози штучної поляризації, субгрупового засудження політичних нуворишів за їх відкриту публічну позицію із принципових питань. Для нівелювання описаного вище сценарію рекомендується на початковому етапі провадити толерантний підхід із групами, щоб викликати у них особистісно-емоційну прихильність, яка підсвідомо екстраполюватиметься на інститути, які ці люди представляють. У подальшому фактичні обмеження мають бути присутні завдяки громадському ставленню, проте ніяк не формально чи артикульовано публічними особами. Тоді схожі дії матимуть сильний психологічний і матеріальний вплив, знімаючи будь-які юридичні претензії. Тим самим, штучно просунутий громадський тиск без чіткого впливу державних органів може мати кращі результати, ніж спроби легалізації обмежень.

Останні мають місце у крайніх випадках, є неоднозначними, і можуть встановлюватися тільки на певний час. До прикладу, що стосується люстрації причетних осіб (мова тут не про воєнних злочинців, а рядових служителів режиму), пауза з демократичними процедурами – як вибори в країні (Німеччина до 1949) чи встановлення військової адміністрації[7,8]. За подібних обставин тривалість обмежень, як правило, обмежується 5 роками, за цей же час, трапляється амністія для колаборантів, тому вважатися панацеєю такі дії не можуть.

У культурній сфері теж слід робити ставку на виховування і підтримку громадського осуду та однозначності оцінок історії, аби конкурування наративів не спричинило суспільної атомізації. Забороняти сторонні розмисли не слід, але і випускати їх за межу екстремуму також. При цьому правильна громадянська позиція спонукатиме наступні уряди та політиків дотримуватися певного вектору, в іншому ж разі це означатиме закінчення їх політичної кар'єри.

До питання політичного виміру відносяться як найбільші складності, так і найбільші перспективи. Влада у різні способи вдаватиметься до збереження цілісності суспільств, застосовуючи різноманітний набір засобів для цього. Ясно, що у демократичних країнах такі засоби будуть більш гуманними і домінантно охоплюватимуть сфери освіти, культури, громадського життя, пропагування певного ставлення і підтримкою громадської думки на рівні, який теоретично можна вважати запобіжником (якщо резюмувати вищенаписане).

Умовні 60% підтримки населення стану справ у країні чи курсу уряду детермінують і соціальну стабільність, тому що будь-які протести не переростуть у значні соціальні рухи без значних на те передумов, які б схилили симпатії нейтральної більшості. Однак слід усвідомлювати, що такого положення можливо досягнути, коли наявні політичні інститути демонструють ефективність, а всі дотовані державою сфери є конкурентними і спроможними на високий результат за різної кон'юнктури.

У більш авторитарних чи транзитивних суспільствах завжди існує ризик заміни спектру методів силою та примусом, що однозначно ефективно на початковому етапі, але вже за короткий період часу становить негативний кумулятивний ефект, коли адаптація під нові умови спонукає формувати маргінальні структури (часто за участю іноземних агентур), які починають становити противагу полю легальності (держави). Тому виведення рекомендацій про бажані дії влади в таких умовах, коли до демократії існує прагнення, а безпекові загрози змушують звертатися до сильних структур із громіздкими повноваженнями, досить складно та неоднозначно.

По-перше, слід розглядати конкретний кейс із пропонованою інформаційною мапою під здійснення якогось із рішень. По-друге, слід відповісти для себе що є важливішим – міжнародне ставлення чи внутрішня безпека. Ілюстрацією може слугувати різні періоди існування Ізраїлю, коли екзистенційна важливість міжнародного схвалення і допомога визначала більш стриману (та потенційно вразливу) політику щодо своїх сусідів. Тільки рішення влади щодо нагальності тих чи інших речей може ставати об'єктивним чинником для осмислення подальших перетурбацій. При цьому не виключаємо закладеного у процедуру конусу невизначеності – тоді потрібно розраховувати множинні траєкторії із відсотковими співвідношеннями серед основних тенденцій.

Коротко підсумовуючи, теорія інтеграціоналізму має видимі перспективи, особливо вирізняючись на фоні автократичних і транзитивних суспільств, для яких доволі часто політика визначає право, що породжує нові кола ускладнень. Так чи інакше, саме назрівання викликів, які прямо загрожують суверенітету й статусу суб'єктів міжнародної політики, викликає потребу не тільки методологічної розробки теорії, але і контрзаходів їх протидії. Оскільки у авторитарних країнах серед засобів впливу використовуються і такі, які можна класифікувати як міжнародні злочини, злочини проти людства тощо, то і відповідний набір відповідей мусить бути 1) не-публічним, а ще 2) не-менш рішучим. Разом це нас підштовхує до аналізу українського контексту і з'ясування – що було, що було бажаним, і чому досягнення не вдалося?

[7] Otto Langels. Die Wahl zum ersten Deutschen Bundestag – 14.08.2019 . URL: https://www.deutschlandfunk.de/vor-70-jahren-die-wahl-zum-ersten-deutschen-bundestag-100.html

[8] Regent in Krieg und Frieden. *Zeit online.* URL: https://www.zeit.de/1989/03/regent-in-krieg-und-frieden/seite-2?utm_referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F

Напередодні Революції гідності в одному з українських медіа була опублікована досить точна і методологічно вивірена стаття, яка описувала (в межах граничної помилки) плани і дії, які мали б наблизити Україну до російського блоку та відмовити країну від подальшої євроатлантичної інтеграції. Фактично, це доволі зразкова дескрипція того, як інтеграціоналізм виглядає на практиці. Там же було написано таке: «З наведеного вище випливає необхідність активної роботи з формування в Україні мережі дружніх нам громадських, ділових, експертних, інформаційних та політичних структур, які розуміють необхідність економічної та гуманітарної інтеграції з Росією. Кадровою основою цієї суспільно-політичної конструкції можуть стати регіональні лідери Південної та Східної України, парафіяни РПЦ, актив дружніх Росії громадських організацій, зацікавлених у приєднанні України до МС та ЄЕП ділових кіл, а також проросійськи налаштовані члени Партії регіонів, що втрачає популярність. Ключову роль у консолідації цих сил може відіграти громадський рух «Український вибір» В.В. Медведчука»[9].

В цій аналітичній записці пропонується досить вичерпний програмний коментар дій, який виконувався до 2013 року, і який зазнав деяких видозмін після 2014, проте не був відкинутий загалом.

Спробуємо поглянути на явні переваги, якими могла скористатися Росія – як от незамкнений цикл ряду виробництв в Україні, потреба в ядерному паливі з цієї країни й тодішнє панування російського продукту у нас. Москва не змогла належно скористатися цими об'єктивними перевагами, адже 1) структура української економіки значно трансформувалася[10] і можливості російського ринку навіть зразка 2013 року не міг розглядатися як серйозна противага європейському чи азійському ринкам; 2) конкурування американських і російських виробників ядерного палива набуло геополітичного контексту[11], в якому навіть номінальна орієнтація на гегемона приносить більше дивідендів, ніж подальше узалежнювання від рядового гравця; 3) російський продукт (у першу чергу культурний) не зник у 2014, точно існував до 2022, і досі не ясно що з ним буде після. Можна сказати, що це одна з трьох явних переваг, якими Росія активно скористалася і через що успішно чинила вплив на владу завдяки «мобілізації» носіїв такого продукту.

Ідея із пропонуванням грантів, стипендій, навчання, громадських об'єднань та інше зазнало краху із початку реалізації, якщо це можна назвати початком. Справа в обсягах російської допомоги, перспектив для молоді, рівнем науки в Росії – це речі, які підходили для тих, які не змогли довести свого значення у Європі чи Азії. Пропоновані мережі могли поліпшити імідж країни у середньостроковій перспективі для обмежених кіл людей в Україні (в ідеалі), але на більше розраховувати не варто. Важливо розуміти ступені можливостей, де Москва не потрапляла у список середніх гравців, тому що були відсутні базові передумови для злету молодих науковців, управлінців, митців тощо, хоча всі умови в Європі, Америці та Азії були присутні.

Якщо економічний вимір характеризувався слабкістю російської економіки та малим розміром ринку, а культурний потужними існуючими зв'язками в Україні, то 2 інших становлять великий науковий і публічний інтерес. Мова про церкву як інструмент донесення російської позиції та мобілізації населення, а ще про політичну владу.

Конфесійні питання – ті питання, постановка яких викликає неадекватну реакцію та деструктивні наслідки. Прикладів є багато, але в кожному з них ішлося про специфічне протистояння релігій, особистісних світоглядів. У випадку України мови бути не може про релігійні конфлікти, адже відсутні будь-які передумови для такого. Натомість російська церква продовжує лінію церкви радянської, яка складалася із кадрових службовців. Збереження подібної практики і просування кремлівських наративів відбувається не тільки в Україні, але і на Балканах, у Білорусі, в окремих європейських країнах тощо.

Недооцінка цього фактору, припускаю, пов'язана із применшенням ролі інституту церкви у суспільстві, та відносно невеликої кількості постійних відвідувачів церков. Разом це створило враження, ніби впливом церковної ієрархії можна знехтувати як таким. Однак практика показує міцність настроїв і переконань людей, які регулярно стають об'єктом впливу російської агентури в Україні. Подальша небезпека, пов'язана із російськими кураторами не зникла, адже їхня мережа продовжує діяти на всій території країни. Відповідно до даних 2019 року, кількість парафій по Україні перевищує 10 000[12], що становить потужну частину.

З політичною владою ситуація є найскладнішою. Щедрі інвестиції та сприяння проросійським силам, утримування лояльних телевізійних каналів та інші речі після 2014 року звели вплив проросійських сил якщо не нанівець, то принаймні з позиці-

[9] О комплексе мер по вовлечению Украины в евразийский интеграционный процесс – 16.08.2013. URL: https://zn.ua/internal/o-komplekse-mer-po-vovlecheniyu-ukrainy-v-evraziyskiy-integracionnyy-process-_.html

[10] Ярослав Винокуров. Как изменилась экономика за 30 лет независимости – 23.08.2021. URL: https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2021/08/23/677115/

[11] Юрій Патиківський. Російський ядерний зашморг: звільнитися раз і назавжди – 17.03.2018. URL: https://zn.ua/ukr/energy_market/rosiyskiy-yaderniy-zashmorg-zvilnitisya-raz-i-nazavzhdi-272280_.html

[12] Скільки парафій має УПЦ МП у кожній області України. *Інфографіка*. 14.02.2019 URL: https://www.volynnews.com/news/all/skilky-parafiy-maye-upts-mp-u-kozhniy-oblasti-ukrayiny-infohrafika/

ями цих політичних груп ніхто не рахувався. Підтримка ж сил, обличчями яких ставали немолоді лідери чи російські «засланці», перетворювало партії на закриті групи впливу, які поступово втрачали підтримку і не могли виступати як самостійні сили. До прикладу проросійські фракції у парламенті набували характеристики блоку, збору осіб, які всередині паралельно ділили між собою вплив. Відносний успіх утримання рейтингу в межах 10% з можливістю поліпшення своїх позицій ставала стелею для цих партій. Іншими словами, жодної умови для реального впливу на політику країни ці партії не мали, як і можливості блокувати рішення. Фактично, ігнорування проросійської колони стало нормою української політики.

Однак слід обґрунтувати провал російських спроб інтеграціоналізувати Україну більш-менш прийнятними методами, про які згадувалося вище.

1. Спроба створення мережі впливових проросійських сил зазнала невдачі з декількох причин. Належність до течій і груп проросійського спрямування стає плямою у кар'єрі, тому молоді люди не долучалися з великим ентузіазмом до цих проєктів. Старші особи мали за собою політичний шлейф, а тому від суспільства отримували певне ставлення, найкраще з яких – рівень експерта. У політологічній практиці експертами називають тих осіб, яких слухають, але за яких ніколи не голосують.

2. Завдання нейтралізації впливу євроінтеграторів у публічному житті і медіа не вдалося завдяки наявності конкурентного ринку медіа. Авторитарне диктування курсу унеможливлене, а інформаційна цензура не сприймалася як належне, тому штучне відгородження найбільшої активної групи від доступу до засобів масової інформації не відбулося. До того ж власники медіа самі розуміли перспективи європейського руху, і усвідомлювали ризики для власного бізнесу від Росії, тому найбагатші фінансово-промислові групи обережно ставилися до ідеї повного розвороту вбік Москви.

3. Переконування українського бізнесу у сприятливих умовах розвитку на спільному пострадянському ринку (тут акцент не на олігархічні структури, а на середній і малий бізнес) також не спрацював повною мірою. Інтерес зберігся у тих секторах економіки, в яких не відбувалося суттєвої модернізації, або яка критично потребувала постачання дешевих енергоносіїв для рентабельності. У сучасних компаніях, які впроваджували інновації, жодних переваг для себе на російському ринку не бачили – найбагатші російські міста не могли замінити собою простір із 500 мільйонами статистично багатших і успішніших європейців.

4. Ідея формування пулу проросійських журналістів спрацювала. В Україні була створена і донедавна діяли мережі проросійських медійників, включно із окремими каналами, які просували інтереси Росії. Припускаю, справа тут у запізнілості побудови мережі, незнаності багатьох працівників, вузькістю аудиторії. Та і був відсутній суспільний запит на таку риторику – помітного успіху досягнуто не було.

5. Спроби заручитися підтримкою наукових кіл провалилися – лише деякі вчені дозволяли собі вільно висловлюватися на тему війни і не звинувачували Росію у її початку. Українські науковці стали українською елітою, яка не за матеріальний підтекст відстоювала національні позиції. Спроби видати кадрів нижчого рангу за авторитетні голоси теж не завершувалася прогресом – подібні матеріали та заяви не знаходили відгуку серед громадян.

6. Релігійні організації, як було написано вище, на жаль, стали потужними рупорами росіян в Україні. І будь-які спроби розібратися із їх агентурною мережею наштовхуються на серйозну критику у зв'язку із прикриттям їх політичної роботи релігійною формою.

7. Однак інші пропозиції, які не були реалізовані, могли дієво вплинути на Україну і привести її до гіршого становища, ніж вона має зараз. Мова іде про технологізацію – проєкти заснування корпорацій міжнародної інноваційної співпраці, корпорації в галузі літакобудування, ядерного палива, депозитарного центру, газотранспортного співробітництва тощо змогли б механічно примусити державу до тектонічних поступок іншій. Тоді б вплив конвертувався у контроль, а залежність – у частинність цілого.

Слід уважно оглянути ці умови – відносна слабкість російської економіки, феномен конкурентної олігархії із вільними ЗМІ в Україні, рішуче громадянське суспільство, проукраїнські науковці, розвиток економіки та започаткування інноваційного бізнесу стали тими факторами, які не дозволили повною мірою розкритися першим 6 пунктам, що тим самим визначило невчасність реалізації 7-го. За умови створення спільних фінансових, стратегічних, промислових центрів, тенденція поширилася би і на управлінський центр. Нехай формального злиття б не відбулося, та всі головні рішення приймалися б не у нас. І це стало б нормою, яка б перетворила Україну із орбіти на периферію.

Відповідно до специфіки статті, і проаналізованого матеріалу можна сказати, що причиною провалу інтеграціоналізації України стали не економічна відсталість Росії чи змагальна олігархія в Україні, а недопущення/відсутність формування правосуб'єктних інститутів, реалізації прийнятих ними концепцій і здійснення контролю в різних галузях (від індустріальних до безпекових), а також відносна стійкість українських інститутів, які запобігли консервації автократичного режиму.

Наступна теза може стати початком нового дослідження, але із цілісного огляду не спостерігається реальних перспектив перших 6 пунктів до того рівня, аби змінити політичний курс і дозволити перейти до стадії концентрації ресурсів. Цілком вірогідно, що усвідомлення безперспективності шляху наближення України до Росії вищеперерахованими засобами підштовхнули Кремль до повномасштабної війни. Проблема у тому, що інтеграціоналізація – це комплекс заходів,щоздійснюєтьсябезвійни,абопісляїїпереможного завершення. В іншому разі це провальні діяння, які лише більше налаштовують населення проти.

На момент написання цих рядків, триває 3-ій місяць відкритої війни Росії проти України, і всі фактори передбачають перемогу Києва у перспективі. Тому слід почати розробляти адаптовану методологію для інтеграціоналіазції тимчасово окупованих територій України з 2014 року, аби унеможливити там будь-які спалахи екстремістських рухів. Завдання складне, але необхідне до виконання.

Висновки

Інтеграціоналізацію можна розглядати як політику, застосування комплексу заходів задля досягнення поставлених цілей. Ця теорія передбачає, що інтеграційні процеси бувають не тільки об'єктивно зумовлені, вони можуть бути штучно організованими і контрольованими, із використанням множинних методів. Перспективи цієї теорії вагомі – від міждержавних взаємин до налагодження внутрішньої політики.

«Інтеграціоналізм – це теорія в політичній науці, яка передбачає можливість цілеспрямованого впливу на об'єктивні (дез)інтегративні процеси, їх каталізації, заморожування чи провокації соціальних вибухів (екс)імпліцитними агентами з метою досягнення чітко поставлених політичних цілей»[13].

Застосування специфічного набору засобів проти України Російсько Федерацією практичного результату не принесло – ні 2013 року, ні будь-якого наступного. Такий результат можна пояснити як багатьма факторами в Росії та Україні, так і відсутності об'єктивних механізмів здійснення контролю. Можна дискутувати про ступінь залежності країни 1 від країни 2 для провадження нестримної політики щодо 1, але саме наявність і дієвість влаштованих інститутів визначатиме формат існування країни.

Надалі слід поглибити дослідження і зупинитися на національному рівні, коли цілі є зрозумілішими, а інструменти і об'єкти – навпаки. Тоді отримані результати зможуть бути використані при розробці політики в державі. Саме орієнтованість на практичний вимір представляє характерну ознаку теорії, адже без прикладного її тлумачення втрачається сенс теорії. Подальші наукові розробки, включно із методологією, можуть бути застосовані також в науці, освіті, при моделюванні та поліпшенні прогнозування. Краще розуміння суспільних явищ неможливе без нових поглядів на їх зміст.

[13] Суспільно-політичні процеси. *Наукове видання Академії політичних наук України.* Київ. Видавництво Політія, 2021. Випуск 2 (18) 2021. 328 с.

Інформація про автора:

Олійник Артем Юрійович,
асистент-дослідник Академії політичних наук України,
Голова Наукового товариства студентів, аспірантів,
докторантів і молодих вчених філософського факультету,
директор
Навчально-науковий інститут урядових відносин
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
60, вул. Володимирська, м. Київ, 01033, Україна

Information about the author:

Oliinyk Artem Yuriiovych,
Chairman of the Scientific Society of Students, Postgraduate Students,
Doctoral Students and Young Scientists of the Faculty of Philosophy,
director
Educational and Scientific Institute of Government Relations
Taras Shevchenko National University of Kyiv
60, Volodymyrska str., Kyiv, 01601, Ukraine

DOI

МЕТОДИ ТА ЗАСОБИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ (2014–2022): МІФИ І РИТОРИКА ПРОПАГАНДИ

Павлюх М. В.

Постановка проблеми та її зв'язок з науковими та практичними завданнями. Медіа та сучасні соціальні мережі є найважливішими комунікативними каналами, через які поширюється російська пропаганда і здійснюється інформаційно-психологічний вплив на масову свідомість. Інформаційна війна Росії проти України 2014–2022 років заслуговує на особливу увагу та вивчення, оскільки у новітній історії це особливий приклад ведення інформаційного протиборства. Мережеві та офіційні російські ЗМІ проводили активну інформаційну війну одразу після здобуття незалежності України. Поширені сучасні російські ідеологеми широко пропагуються серед російського народу та російськомовного населення України. Після повномасштабного вторгнення в Україну, рашистська пропаганда набула значної цинічності у своїй риториці.

Проблема вивчення російсько-інформаційного протиборства дуже актуальна, зважаючи на те, що бойові дії та окупація на території України продовжуються, а інформаційні війни тривають. Важливо виокремити елементи, засоби і методи російської інформаційної пропаганди, щоб дослідити це явище з наукової точки зору. Головними практичними завданнями цього розділу є вивчити міфи і риторику російської пропутінської пропаганди, названої рашизмом. Також важливо дослідити пропагандивну риторику під час повномасштабного вторгнення в Україну, що відбулося 24 лютого 2022 року, адже пропагандивна риторика поповнилася новими міфами, які не застосовувалися у пропагандивній пропутінській машині.

Аналіз останніх досліджень та публікацій про інформаційні війни та російську пропаганду. Явище інформаційної війни досліджене науковцями у різних площинах. Варто зазначити, що явище російсько-української інформаційної війни привернуло увагу до себе дослідників медійного поля, зокрема сучасних інтернет-ресурсів, які стають дедалі популярними. Серед важливих джерел такі: Іванницька Б., Гусєва С. «Основні методи пропаганди в російському інтернет-ЗМІ Pravda.ru», Максимович М. «Медійні аспекти «путінської» аудіовізуальної пропаганди», Лизанчук В. «Просвітницька і маніпулятивна пропаганда в умовах нинішньої російсько-української війни». Велике значення у російсько-українській війні відіграють психологічні засоби і методи. Цим аспектам російської пропаганди присвячені праці: Ділай А. «Особливості взаємодії масової комунікації та психологічного впливу», Почепцов Г. «Психологічні війни», Фісун А. О. «Особливості механізму інформаційних війн в сучасному глобальному суспільстві». Важливим джерелом дослідження стали статті популярного російського інтернет-видання Pravda.ru, а також короткі статті, риторика і програми відомого пропагандиста Владіміра Соловйова у його телеграм-каналі «https://t.me/SolovievLive».

Виокремлення невирішених частин загальної наукової проблеми. Головною науковою проблемою у вивченні інформаційних воєн залишаються нові методи і засоби психологічного впливу. Серед невирішених частин є вивчення пропагандивної риторики до та після повномасштабного вторгнення Російської Федерації в України, оскільки акценти змістилися, а риторика і зовнішня символіка дещо змінилися.

Цілі. Головною метою цього розділу є дослідити методи, засоби, символізм пропагандивної риторики а також міфи і міфологеми цієї риторики до та після повномасштабного вторгнення Росії в Україну.

Вступ та виклад основного матеріалу. Сучасна російська пропаганда отримала назву – «путінська» або рашизм (російський фашизм). За методами і засобами – це найбрехливіша пропаганда у світі, яка перевершила гебеллівську та радянську. Путінська пропаганда не тільки використовує інформаційні приводи, що робить будь-яка пропаганда, а й також різними методами ці приводи створює. Тому путінська пропаганда, яка діє принципом інформаційних хвиль, створює різні інформаційні приводи з метою принизити та знищити свого ворога. На підсвідомому рівні російський рашизм – це втілення російських проімперських настроїв і бажання відновити колишню імперію (у вигляді або російської імперії або Радянського Союзу).

Гібридна інформаційна війна Росії проти України багата на елементи і компоненти психологічного та інформаційного впливу, які раніше не використовувалися у інформаційних війнах. Нові ефекти російської пропаганди, які створюються за допомогою новітніх технологій вражають опонента (ворога) на повну силу. Російський рашизм є деструктивною інформаційною ідеологією для російського насе-

лення, яке не може критично мислити через постійний контроль з боку влади. Засоби масової інформації (комунікації) допомагають владі тримати населення під постійним психологічним тиском і контролем. Варто зазначити, що риторика російської пропаганди після повномасштабного вторгнення російських військ в Україну поповнилася новими візуальними методами психологічного впливу та набула нових ознак, зокрема брехливості і цинічності.

1. Методи і засоби сучасної російської пропаганди у гібридному інформаційному російсько-українському протиборстві протягом 2014–2021 років

Упродовж багатьох років Україна залишається головною мішенню російської пропаганди. Сучасна російська пропагандистська машина багата на елементи, які використовувалися як пропаганда багатьох тоталітарних режимів, зокрема гітлерівської Німеччини. Виникло таке явище як путінська пропаганда, яка вдається до відвертою дезінформації та нових прийомів маніпулятивного впливу. Відомий російський журналіст Дмитро Єгоров на російському сайті Militaryarms.ru часто пише, що нова пропагандистська машина постійно обробляє своє населення і веде дуже агресивну політику за кордоном. Попри велике зубожіння російського населення на пропаганду виділяються мільярди доларів. До прикладу, у 2012 році уряд РФ виділив на пропаганду 1,6 млрд доларів, що у два рази перевищує усі витрати США. А після початку російсько-української війни гроші на деструктивну пропаганду перестали рахувати[1].

Цікавим є те, що «гібридна» війна є новою маніпулятивною технікою інформаційної війни, коли застосовується психологічна та інформаційна обробка місцевого населення, а також у геопросторі держави пропагандисти застосовують жорстку силу іміджевої дипломатії. Ці методи сприяють проведенню прихованої інтервенції на Сході України завдяки невеликим і незначним групам («зеленим чоловічкам») із добрим воєнним оснащенням. Такі приховані методи сприяють анексії у Криму[2].

Проблеми інформаційної війни (впливів) з боку Росії проти України – питання надзвичайно гостре. Україні потрібно перешкоджати цим маніпулятивним технологіям для того, щоб протидіяти відвертій російській агресії та інформаційній екскалації. Історія російсько-української війни набагато довша, аніж про це пишуть журналісти та історики. Інтервенція розпочалася вкінці 2013 року, проте провокація України на воєнні дії відбувалася, починаючи із 1991 року. Головними передумовами та глибинними причинами гібридної російсько-української війни є такі події: конфлікт щодо острова Тузла (2003 р.); газові конфлікти між «Нафтогаз України» та «Газпромом» (1993–2009 рр.); низка державних угод (Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією); тісні економічні та торгові взаємостосунки; спільна історія; збільшення російськомовних телеканалів та радіостанцій на території Криму, Півдня та Сходу України; популяризація російського щоу-бізнесу на усій території України.

Путінська пропаганда не тільки використовує інформаційні приводи, а й також активно їх створює. Через кремлівське телебачення здійснюється пропаганда методом інформаційних хвиль. Ключові невеликі повідомлення подані через радіо, друковані ЗМІ та телебачення для широких мас. Вони мають вигляд поширеної «джинси». Для того, щоб ця масова інформація з'явилася потрібно створити спеціальну інформаційну операцію, а тоді просувати її через комунікативні канали. «Після запуску повідомлення через офіційний авторитетний ресурс, його одразу підхоплюють інші, репостять у соціальних мережах, коментують «тролі», поширюють чутки через «шептунів»…»[3].

Ефективним засобом психологічного впливу на окупованих територіях залишаються трансляції FM-радіостанцій (здебільшого, російськомовні або такі, в яких російськомовний продукт значно переважає україномовний), які завдяки поєднанню із легким музичним супроводом значно підвищують сугестивність та некритичність сприйняття радіоінформації, що скеровується на слухача[4].

Основні напрями, методи, способи інформаційно-психологічного впливу Росії у гібридній війні такі: послаблення геополітичного значення України та її міжнародного іміджу; використання політики «керованого хаосу»[5], дезінформація у великих масштабах та дестабілізація у країні; спекулювання на стереотипах для українців: меншовартості та вторинності, зменшення впливу української нації у світових міжнародних процесах, приниження національної гідності українців; спекулювання на питаннях мови, особливо російської, як такої, якою користується більшість населення України; витіснення української культури і мови як другорядних і непотрібних для українців.

[1] Іванницька Б., Гусєва С. Основні методи пропаганди в російському інтернет-ЗМІ. *Pravda.ru.* С. 55–58. URL: http://ena.lp.edu.ua. (дата звернення: 10.04.2022).

[2] Шевчук П. Інформаційно-психологічна війна Росії проти України: як їй протидіяти. *Науковий вісник «Демократичне врядування».* 2014. Вип. 13. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2014_13_11. (дата звернення: 10.04.2022).

[3] Ділай А. Ю. Особливості взаємодії масової комунікації та психологічного впливу. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки.* 2014. № 2 (23). С. 72.

[4] Там само. С. 73.

[5] Там само. С. 74.

Російські комунікативні канали використовують такі методи: «дозована інформація»; дезінформація у поєднанні із великим викривленням подій; подача припущень, особистих думок та вибіркові, корисні для пропагандиста, факти; інформаційний рефреймінг; перекручування інформації і її подача «без коментарів»; технологія «25-го кадру», яка заборонена міжнародним законодавством; замовчування важливих подій. Ці методи впливають на психіку індивідів та суспільства у такий спосіб, що люди починають вважати, що нав'язані думки та переконання – це їхній життєвий досвід та їхні самостійні висновки.

Тенденції викривлення правдивих подій, маніпуляції і державна пропаганда з боку представників російських мас-медіа призвели до того, що такі дії журналісти та політологи називають терміном «рашизм» (проводячи аналогії з методикою нацистської та фашистської пропаганди, оскільки пропаганда Путіна за своєю брехливістю, зухвалістю, масованістю і метою дуже схожа на геббельсівську)[6].

Дослідник аудіовізуальних методів путінської пропаганди Мирослав Максимович виводить витоки «путінської пропаганди» із подій «Революції Гідності», коли світова спільнота активно писала про події в Україні. Представники світових мас-медіа об'єктивно та неупереджено висвітлювали події в Україні. По-іншому діяли російські ЗМІ, висвітлюючи події викривлено та однобоко, оскільки отримали вказівку від Владіміра Путіна. Глава російської держави не сприйняв нових подій Майдану і вирішив скористатися нагодою, щоб провести військові операції проти українського населення. Використовуючи політику «керованого хаосу», Росія здійснила анексію Криму, підтримала сепаратистів Сходу України, забезпечивши їх технічною та фінансовою підтримкою. Російська Федерація розгорнула не тільки збройну війну, а в першу чергу інформаційну. Для того щоб виправдати свої дії, путінська пропаганда стверджує, що діяла у інтересах російськомовного населення України, оскільки воно потребувало захисту своїх прав та життя. Інформаційна війна проводилася із залученням усіх «медійних засобів і майже усіх працівників «пера, мікрофона і фотокамери»[7].

Після анексії Криму, канцлер Німеччини Ангела Меркель висловила тезу про те, що «Путін живе у своїй реальності». Але у штучностворенній реальності живе усе російське суспільство, ковтаючи безглузду пропаганду. Наприклад, путінська пропаганда поширює думку про те, що у Києві живуть та керують фашисти. Більшість російської аудиторії ковтає цю дезінформацію та вірить у цей абсурд. Причиною такого не критичного осмислення подій серед російського населення є шовіністичне промивання мізків, яке постійно здійснюється через російське телебачення. Російське телебачення, яке повністю контролюється Кремлем використовує такі пропагандистські методи: напівправди; відвертої брехні легенд та міфів.

Процес поширення синхронної брехні про події в Україні здійснюється через координацію і системні пропагандистські підходи. Велике значення мають аудіовізуальні методи, які використовуються російським телебаченням та популярними російськими інтернет-ресурсами. До головних аудіовізуальних методів зараховуємо такі: «ефект присутності», «підміна об'єктів», «фото- та кіномонтаж», спецефекти і комп'ютерна графіка.

Ефект присутності використовується як метод часто. Наприклад, це здійснюється для того, щоб створити спеціальне тло і за допомогою шуму та нерівності об'єктиву продемонструвати «сильні хвилювання журналіста». Відомим випадком застосування цього ефекту є приклад матеріалу про те, що в Україні діють бандерівські ополченці, а російський журналіст, знімаючи сюжет, боїться себе видати. Насправді, зйомки місця – це спецбаза російських військ, які нічого спільного з українською територією і військовими об'єктами не мають.

Підміна об'єктивів – метод, який дуже часто використовується у програмі «Время». Дмитро Кисельов, який є головним пропагандистом Кремля активно використовує цей метод із залученням сторонніх людей. Відомий приклад, коли знімали скандальну подію, яка трапилася під час російсько-чеченської війни про тортури військовополонених кілька років тому. Ці кадри показали як приклад звірства українських військових проти росіян та чеченців, які активно воюють на Сході України.

Фото- та кіномонтаж постійно застосовуються як метод путінської пропаганди. Наприклад, відома історія про випадкову жінку, яка втекла від розправи у Києві і ділилася своїми враженнями. Потім цю ж випадкову пересічну особу знімали у Харкові, на Донбасі та інших містах. Як для випадкової людини, яка потрапила у кадр – це занадто дивний збіг обставин, місць та подій, розтягнених у часі (між подіями могло минути два-три чи чотири роки).

Сучасні спец-ефекти та комп'ютерна графіка дозволяють електронним засобам масової комунікації поширювати будь-яку неправдиву інформацію. Наприклад, Rusia Today, застосовує нові сучасні методи такого інформаційно-психологічного впливу. У студії журналіста може переїхати танк, а потім цей журналіст обов'язково спішить на місце події, щоб дізнатися усю «правду» про актуальні події. Російські журналісти навперебій почали жахати своїх громадян і світову спільноту тим, що в Україні

[6] Максимович М. Медійні аспекти «путінської» аудіовізуальної пропаганди. *Теле- та радіожурналістика.* 2015. Вип. 14. С. 195–202.

[7] Там само. С. 196.

почався хаос, розпад та деградація держави.

У путінській пропаганді використовується метод постійного нагнітання ситуації. Наприклад, російські ЗМІ, щоб виправдати військові дії Кремля у Криму навмисно створюють таку ситуацію та аналітичний висновок: військова участь була крайнім засобом для розв'язання конфлікту і єдиним способом «принести мир» жителям Криму. Також російські ЗМІ постійно нагнітали ситуацію повідомляючи, що Київ захоплений не лише націоналістами, а й «бандитами», «нацистами» і «фашистами» у результаті «державного перевороту». У такий спосіб кремлівська пропаганда використала радянське кліше поширення ідеї про анархічну владу в Україні.

Ці ж методи застосовуються у лінгвістичній пропаганді. Використання негативних висловів, перебільшення, залякування неіснуючими ворогами, відновлення термінів «фашизм», «радикали», «бандити», «послідовники Бандери» та ототожнення у масовій свідомості цих термінів із екстремізмом та тероризмом призводить до нагнітання ситуації, постійної загрози з боку «українських радикальних бандитів» і страху російського населення перед цими страшними ворогами. Відома російська програма «Вести недели», спричинилися до сутичок на вулицях українських міст Донецька та Харкова 13 і 14 березня 2014 р. Протягом гібридної війни російськими пропагандистами та ідеологами були створені різні міфологеми, зокрема такі: рускій мір, русская весна, СССР (Союз Співтворців Святої Русі), неправдивий Томос, спільне щасливе радянське минуле.

Ідеологема «рускій мір» з'явилася на початку війни і мала на меті переконати українське та російське суспільство, що Україна та Росія – братні народи; українці – це різновид росіян, які живуть в іншій державі та на іншій, сусідній території; українці та росіяни мають спільну мову, культуру, історію (а, отже, це один народ!); українців як нації та народу не існує; росіяни активно допомагають українцям вижити; росіяни та українці – це частина «руского міра», оскільки вони походять від київських князів.

Ідеологема «русская весна» була запущена пропагандою у маси на початку 2014 року на території Одещини і успішно провалилася. Походження цієї ідеологеми співзвучне із певними історичними подіями: «весною народів», «арабською весною». Весна виступає символом пробудження та оновлення. Тому російські пропагандисти використали цей образ для позначення інформаційної операції. На території Одещини ця ідеологема не спрацювала, оскільки на мітингу на підтримку Росії вийшла невелика купка проплачених людей, хоча у російських новинах показали чисельні виступи українських громадян. Насправді це були колишні зйомки і монтаж одного концерту, який відбувся в Одесі кілька років тому.

Путінська пропаганда часто використовує релігійну риторику та історичне минуле. Наприклад, *ідеологема СССР*, яка була запущена серед російського народу та на території Сходу України мала на меті реанімувати відновлення колишнього Радянського Союзу. Абревіатура СССР мала дещо інше трактування. Ідеолог Л. Маслов придумав таке нове тлумачення абревіатури: Союз Співтворців Святої Русі. Логотипом цієї ідеологеми і навіть цілого громадського руху є жовто-фіолетовий дубовий листок із прожилками. Згідно цієї міфологеми, істинними обранцями Творця є росіяни, а до них приєднуються інші пострадянські слов'янські держави.

Міфологема *«спільне щасливе радянське минуле»* поширюється не тільки в Україні, а й серед мешканців Російської Федерації. Міфологема спрямована на людей старшого та середнього віку, які народилися і більшу частину життя провели у Радянському Союзі. Для молоді, яка не жила у радянській реальності, пропагандисти намагаються показати переваги радянського минулого і великі перспективи, які він може дати. Для людей середнього і літнього віку здійснюється ностальгія за дешевою смачною ковбасою, супроводжуючи її легкими піснями того часу.

Ідеологема *«неправдивий Томос»* з'явилася, коли українська влада поставила питання автономності і незалежності від Російської Православної Церкви. Становлення Української православної церкви пройшло важкий і тернистий шлях, оскільки Україна повинна була отримати Томос одразу після здобуття незалежності. Та цього не сталося, тому що російські пропагандисти, залучаючи своїх маріонеток на території України, намагалися створити російську церкву в Україні як єдиний осередок православ'я. Отримавши Томос, тобто офіційне визнання незалежності православної церкви в Україні, релігійна сфера стала незалежною від російської влади.

Російська пропаганда є настільки брехливою, що інколи її ідеологи попадають у незручне і навіть смішне становище. Наприклад, історія із російським збиттям боїнга на території України. Рашисти, щоб виправдати власну агресію проти України поширювали різні думки і чутки: боїнг збили українські націоналісти; бандерівці збили літак; Росія не має відношення до цієї події; подія сталася внаслідок халатності військових; російське керівництво нічого про цю подію не знає; а також такі: у літаку не було жодної живої люди, коли його збили; під час польоту у літаку взагалі не було живих людей.

Недоліками інформаційного протистояння в Україні є: відсутність концепції та законів для розвитку безпеки національного інформаційного простору України; відсутність дієвої антипропаганди у відповідь на путінську пропаганду; слабка боротьба за національний мовний продукт на території України; відсутність українських медіа-цен-

Рис. 1. Логотипи та візуальне зображення інтернет-видання Pravda.ru

трів закордоном; недостатнє поширення правдивої інформації українськими медіа за кордоном; відсутність англомовної версії багатьох українських веб-сайтів; відсутність фахівців у галузі журналістики, які б не тільки правдиво, а й фахово заперечували брехню російської пропаганди; низький рівень патріотизму українських журналістів.

Відсутність законодавчих актів, законів та концепції для захисту національного інформаційного простору України призвели до того, що російська пропаганда застосовує нові методи та прийоми, а російсько-українська війна досі триває. Унаслідок гібридної російсько-української війни, українській владі потрібно захистити інформаційний простір та населення від інформаційно-психологічного впливу та інформаційної війни з боку агресора. Для цього варто вжити, на нашу думку, такі заходи інформаційної безпеки: змінити інформаційну політику всередині держави; творити стратегії розвитку засобів масової комунікації та національної інформаційної безпеки відповідно до норм міжнародного права; протидіяти російській пропаганді і припинити руйнувати єдність українських територій, підривати.

Усі ці заходи потрібні для національної безпеки інформаційного простору України, а також для підвищення медіаграмотності населення. Міцна національна інформаційна безпека є основою для безпечної діяльності української держави на міжнародній арені та потужним захистом від російської та пропаганди інших держав світу.

2. Російська пропаганда у інтернет-медіа (на прикладі публікацій російського інтернет-видання Pravda.ru)

Російська пропаганда поширює дезінформацію на населення через велику кількість комунікативних каналів. Велику роль у поширенні російського рашизму чи путінської пропаганди відіграють інтернет-медіа, які читає велика аудиторія. Серед впливових російських інтернет-ресурсів значне місце займає видання «Pravda.ru». За статистикою вебресурсу його аудиторія становить понад 250 тисяч користувачів щоденно, які переглядають близько 1,5 млн веб-сторінок. Нерідко видання публікує матеріали про Україну, в яких використані методи і засоби рашизму і путінської пропаганди.

У виданні є кілька рубрик: «Останні новини сьогодні», «Політика. Новини», «Росія», «Світ», а також спецрубрика «Новини з України». На сайті видання велику увагу приділяється Україні, і часто у матеріалах наявні різні види і методи пропаганди. Проаналізуємо декілька матеріалів, щоб з'ясувати, які методи путінської пропаганди поширює ресурс.

Дослідник російської пропаганди у російсько-українській гібридній війні В. Лизанчук[8] подає популярні пропагандистські методи, які використовуються у російських ЗМІ: метод великої брехні; метод 40 на 60; метод абсолютної очевидності; а також такі засоби: спрощення; замовчування; вигаданий факт; пряме коментування; напівправда.

Аналіз кількох пропагандивних матеріалів цього видання здійснювали І. Боженко та С. Гусєва[9]: «С помощью «Повстанческой азбуки» украинцев учат «рубить москалей»», «Стивен Коэн: Идея «двух Украин» не так уж плоха», «Украина убивает журналистов: СМИ сообщили о новом расстреле», «Порошенко утвердил символом Дня Победы бандеровский флаг» та ін.

Відомо, що часто журналісти Pravda.ru використовують метод навішування ярликів. У матеріалах регулярно з'являються слова та назви, які зумовлюють негативні асоціації на підсвідомому рівні: «фашисти», «каратели», «каральні війська», «хунта», «народний мер», «народний губернатор» (мається на увазі – самопроголошений), «головорізи», «ультраправі». Також у матеріалах часто можна знайти посилання на анонімні, такі, що побажали залишитися невідомими, джерела[10].

---

[8] Лизанчук В. Просвітницька і маніпулятивна пропаганда в умовах нинішньої російсько-української війни. *Теле- та радіожурналістика*. 2018. Вип. 17. С. 22–51.

[9] Іванницька Б., Гусєва С. Основні методи пропаганди в російському інтернет-ЗМІ Pravda.ru. С. 55–58. URL: http://ena.lp.edu.ua (дата звернення: 10.04.2022).

[10] Там само.

У матеріалі сайту за 10 травня 2019 року «Чи врятують російські паспорти жителів Донбасу від обстрілів[11]?» наявна велика кількість методів і засобів путінської пропаганди: *великої брехні* (йдеться про те, що жителі Донбасу уже давно інтегровані у економічну систему Росії; Росія сумлінно виконує Мінські домовленості; Росія намагається захистити українських донбасівців, нещасних і беззахисних, тобто мирного населення від обстрілів); *напівправди* (коли згадано про те, що на Донбасі живе млн. пенсіонерів, і для потужної російської держави, це – крапля в морі); *приниження* (жителі Донбасу будуть претендувати на найменші пенсії у порівнянні з російськими пенсіонерами); *маніпулювання синтаксичними висловами* (жителі Донбасу – нові мешканці Росії); *метод абсолютної очевидності* (на Донбасі скоро будуть / уже проживають 2 млн. російських громадян).

У матеріалі «Українське питання втрачає актуальність для нової влади ЄС»[12] від 3 червня 2019 року маємо одразу велику кількість наявних пропагандивних методів. У статті йдеться про поїздку нового Президента України Володимира Зеленського у Брюсель. Ключовою прихованою ідеєю є те, що Володимир Зеленський нічого не знає про те, як повернути Крим до України. У статті використовується *метод затіненої ідеї* (використовуючи різні аргументи для того, щоб принизити військовий потенціал української армії; а також, щоб переконати читачів у тому, що в Україні нема свого потенціалу, а українські військові не будуть воювати проти Росії). Усередині статті розташоване фото про Крим:

Рис. 2. Крим захищено надійно! Перевірено!
(фото до статті)

У статті використаний *засіб спрощення*, коли йдеться про те, що новий Президент нічого не розуміє у політиці повернення Криму. Також у матеріалі наявні засоби: *пряме і непряме коментування*, коли йдеться про вибори у керівні структури ЄС. Цікаво те, що постать Ангели Меркель подано принижено як про політика, який уже в минулому. Поряд з тим, журналісти подають різні факти та аргументують власну позицію: якщо Меркель повернеться, то її вага та голос у ЄС не мають жодного значення. *Метод залякування*, який фігурує у цьому матеріалі має на меті залякати світову громадськість і українців із приходом польських радикальних лідерів у структури ЄС, які дуже не люблять України. Це також є *відвертою дезінформацією*. Окрім того, київську політику у матеріалі названо *сучасною русофобською політикою*.

У матеріалі «Зеленський – слабкий президент через «токсичних людей» у команді»[13] за 30 травня 2019 року рясніє суцільною пропагандою. Стаття побудована на *методі непрямого коментування* німецького експерта Марселя Рьотинга, в якій він обґрунтовує думку, що молодий Президент є слабким і хитким у політиці, бо не має союзників (тому на підсвідомому рівні вибудовується думка, що Зеленський – це не загроза путінській Росії). Також у статті використаний *метод абсолютної очевидності* (Зеленському не вдасться нічого для України зробити!). Для сильного емоційного ефекту у статті подане фото, де вказано, що російська війна – війна братовбивча!

Рис. 3. Підпис до статті «Військові втрати у братовбивчій війні»
(фото до статті)

Отже, аналіз російського інтернет-медіа вказує на те, що у матеріалах використовується широкий спектр засобів і прийомів путінської рашистської пропаганди з метою послабити і знищити міжнародний імідж України. Важливо те, що риторика маніпулює багатьома словесними конструктами, серед яких міф про братовбивчу війну, про спільні корені українського та російського народів, який з'явився у період правління Петра І та Катерини ІІ.

[11] «Чи врятують російські паспорти жителів Донбасу від обстрілів? URL: https://www.pravda.ru/world/formerussr/ukraine/ (дата звернення: 10.04.2022).

[12] «Українське питання втрачає актуальність для нової влади ЄС». URL: https://www.pravda.ru/world/1419665-ukraine/ (дата звернення: 4.10.2022).

[13] «Зеленський – слабкий президент через «токсичних людей» у команді». URL: https://www.pravda.ru/world/1419040-toxico/ (дата звернення: 4.10.2022).

3. Російська пропагандивна риторика під час проведення бліцкригу і повномасштабного вторгнення Росії до України (на прикладі аналізу заяви Владіміра Путіна та кремлівських журналістів)

Після повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну, пропагандивна машина поповнилася новими елементами, гаслами, лінгвістичними конструктами. Насамперед, варто зазначити, що відомі путінські пропагандисти: Владімір Соловйов, Дмитро Кісельов, Ольга Скабєєва, Євген Попов та ін. використовують одні і ті ж методи пропаганди, що й до повномасштабного вторгнення, проте є відмінності. Варто зазначити, що після повномасштабного вторгнення інформаційне протиборство отримало нові методи, засоби та виміри з обох сторін: української та російської.

Насамперед, вперше розпочалася масштабна інформаційна кібервійна. З українського боку, це відома хакерська група «Anonymous» («аноніми») та кіберволонтери, з іншого – російські хакери. Заява міжнародної хакерської групи «Anonymous» про те, що вони «будуть виступати на боці добра та України» стали справжньою несподіванкою для російської пропаганди. Кібератаки важливих державних структур, телеканалів упродовж перших днів повномасштабної війни вразили наполегливістю та фаховістю. Кіберволонтери «закидували» російських користувачів інтернету повідомленнями про масові російські втрати у живій силі, що у офіційних російських джерелах намагалися приховати.

Вперше протягом дев'яти років війни, путінська пропаганди отримала власну свастику і символьні знаки у вигляді двох латиських літер: «V» та «Z». Якщо проводити глибокий аналіз та історичні паралелі, то ці знаки і символи використовувалися гітлерівськими пропагандистами. Популярність цих літер у Росії набула широкого розмаху: від прапорів з георгіївськими стрічками до використання у назвах міст, телевізійних програм і телеграм-каналів, коли на зміну звичній кириличній літері «з» чи «в» відбувалася заміна на латинські. Свастика поширилася серед пересічних росіян як атрибут підтримки політики російського президента. Крім того, росіяни під час багатьох протестів не тільки емоційно вигукували свою підтримку, а й демонстрували подібне привітання до нацистського. Ці настрої російського суспільства свідчать про те, що більшість не просто підтримує свого лідера, а й вважає його своїм «новим фюрером», «улюбленим диктатором».

Також варто проаналізувати запис Владіміра Путіна про «проведення спеціальної операції на Донбасі», яка пролунала о п'ятій ранку 24 лютого 2022 року. Російський президент називає повномасштабну війну – «спеціальною операцією», а не війною. Прикро, але до 15 квітня (51-ий день війни) жодне провладне російське видання не називає «війну війною», що вказує на приховану риторику, гру слів і психологічні ефекти. Головною метою проведення своєї спецоперації російський президент називає традиційно «захист російськомовного населення на Донбасі» (що супроводжувало усю риторику Путіна, починаючи з 2014 року). Варто зазначити, що вперше метою наступу названо – повалення київського фашистського і неонацистського режиму Володимира Зеленського, повна «денацифікація» та «демілітаризація» України, а також боротьба за нейтральний статус України (проти вступу у будь-які безпекові альянси, зокрема НАТО).

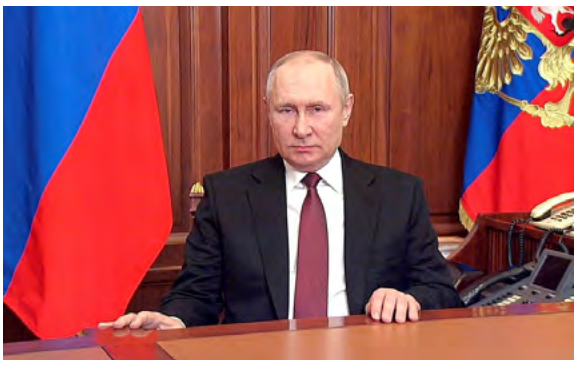

Рис.4. Заява Владіміра Путіна о 4.30. 24 лютого 2022 року про проведення спецоперації на Донбасі

Варто також зауважити, що російський президент послався на статтю ООН. «Посилання президента Росії Володимира Путіна на статтю 51 Статуту ООН низкою юристів розцінено як некоректне. Так, на думку професора Вашингтонського юридичного коледжу Американського університету Роберта Голдмана, це «складний приклад порушення центральних принципів світопорядку», а посилання на статтю 51 Статуту ООН для виправдання військових дій проти України, на його погляд, можна порівняти з тим, «якби гвалтівник звинуватив жертву в агресії»[14].

Важливим моментом у зверненні є застереження інших країн від втручання у конфлікт з погрозою страшних наслідків: «відповідь Росії буде негайною і приведе вас до таких наслідків, з якими ви у своїй історії ще ніколи не стикалися»[15]. Більшість експертів у цій погрозі вбачають погрозу ядерною зброєю та серйозними військовими діями. Якщо проаналізувати важливі емоційно-психологічні моменти, то дії кремлівського лідера, з одного боку, виражають велику самовпевненість, оскільки військовий конфлікт названий не війною, а «спецопераційною», а з іншого, на підсвідомому рівні Путін боїться міждержавного протистояння, тому вдається

[14] Про проведення спеціальної воєнної операції. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/ (дата звернення: 10.04.2022).

[15] Там само.

до погрози. Велику роль у цьому зверненні відіграє нова кремлівська риторика, яка вбачає у київській владі неонацизм і неофашизм. Серйозною відповіддю на звинувачення у неонацизмі, стала заява Володимира Зеленського: «Як я можу бути нацистом. Розкажіть про це моєму діду, який усі війну пройшов піхотинцем у радянській армії» (рис. 5)[16].

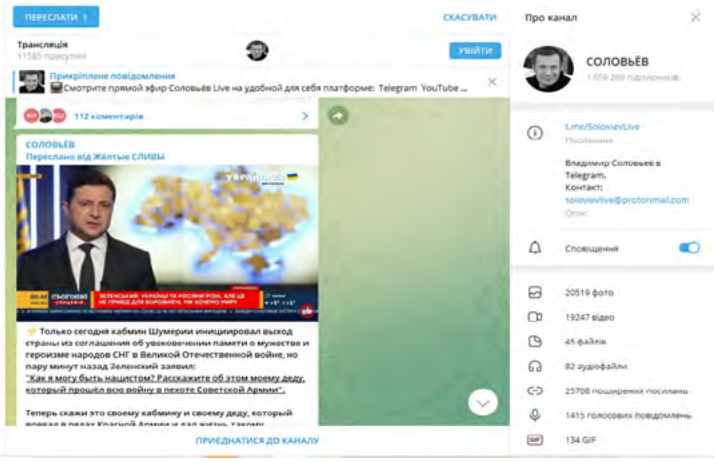

Рис. 5. Телеграм-канал «Soloviev Live», 24 лютого 2022

Заява Володимира Зеленського мала на меті спростувати безглузді звинувачення російських опонентів про неонацизм та неофашизм української влади. Цікавим моментом у пропагандивній риториці, стали заяви опозиційних політиків, зокрема Олексія Навального та його прибічників про те, що український президент є законно обраним президентом, який не приховує свого єврейського походження, не може бути нацистом та фашистом у прямому розумінні цього слова. Це абсурд[17].

На засіданні постійний представник РФ при ООН Василь Небензя заявив: «Ми не чинимо агресію проти українського народу, а проти тієї хунти, яка захопила владу в Києві», тим самим ідентифікуючи свого головного ворога – київську владу[18]. Ця теза також підтверджує риторику Кремля про неонацизм та неофашизм київської влади. Поряд з тим, невеликий прошарок населення, який виступає проти війни і мітинги російських громадян позначені чітким розмежуванням понять: «спецоперація» та «війна». Опозиціонери називають речі своїми іменами, тобто війну війною.

Ольга Скабєєва, напередодні вторгнення, у вечірньому випуску ток-шоу «60 хвилин», вживає такий лінгвістичний смисловий конструкт: «українці на Донбасі будуть зустрічати російських військових з квітами» під час проведення цієї «спецоперації» та звільнення від неонацистів і бандерівців». Владімір Соловйов в ефірі Першого російського каналу стверджує: «візьмемо на раз-два Київ». Пропагандивна риторика розрахована на блискавичну реакцію свого глядача, коли усі починають вірити у перемогу дуже сильно, вважаючи, що спецоперація триватиме від кількох годин до кількох днів.

Через кілька днів, коли стає відомо, що бліцкриг потерпів поразку пропагандивна риторика Кремля дещо зміщується. Гасла про неонацистів та бандерівців не закінчуються, натомість журналісти починають визнавати, що українська армія сильна і боєздатна. Такі заяви лунають в ефірі Владіміра Соловйова, коли він називає українську армію – «другою армією в Європі після нас»[19], а Ольга Скабєєва визнає, що захопити Київ швидко не вийде. Причому в ефірі Владіміра Соловйова військові експерти починають визнавати той факт, що українцям вдалося за 30-ть років своєї держави стати нацією і створити сильну армію.

Отож, пропагандивна рашистська риторика під час бліцкригу та початку повномасштабного вторгнення Росії до України отримала символізм і свастику у вигляді георгіївських стрічок та нацистської свастики, якою спочатку позначали напрям російських військ, а згодом свастика набула популярності серед широкого загалу як знак підтримки політики діючого російського президента. Поряд з тим, пропаганда виходить на рівень відвертих військових погроз сусіднім країнам, які захочуть втрутитися у російсько-українську спецоперацію.

Висновки та наукові результати

Головними методами інформаційно-психологічного впливу Росії у гібридній війні такі: знищення іміджу України та її приниження перед світовою громадою; послаблення геополітичного значення України для міжнародної політики; дезінформація великих масштабів серед великої аудиторії; використання стереотипів, образливих кличок для того, щоб показати українську націю меншовартісною; приниження гідності українців; спекулювання на мові та вірі російськомовного населення; витіснення української мови і культури.

Методами путінської пропаганди є: викривлення подій, інформаційний рефмейкінг, технологія «25-го кадру», дозована дезінформація, замовчування, перекручування, дезінформація подій у великих масштабах, відсутність коментарів. Російське телебачення використовує такі пропагандистські методи:

[16] Телеграм канал Владіміра Соловйова. URL: https://t.me/SolovievLive (дата звернення: 24.02.2022).

[17] Там само (дата звернення: 26.02.2022).

[18] Про проведення спеціальної воєнної операції. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/ Про_проведення_спеціальної_воєнної_операції (дата звернення: 10.04.2022).

[19] Телеграм канал Владіміра Соловйова. URL: https://t.me/SolovievLive, березень 2022 (дата звернення: 10.04.2022).

напівправди; відвертої брехні; легенди та міфи. До головних аудіовізуальних методів зараховуємо такі: «ефект присутності», «підміна об'єктів», «фото- та кіномонтаж», спец-ефекти і комп'ютерна графіка.

Протягом гібридної війни та повномасштабного вторгнення (бліцкриг) рашистська пропаганда як метод використовує міфологеми та ідеологеми. Основні з них такі: рускій мір, русская весна, СССР (Союз Співтворців Святої Русі), неправдивий / неправомірний Томос, спільне щасливе радянське минуле, єдіная страна – єдина країна, братовбивча війна, українці та росіяни – брати, українці – частина російського населення, українці – не самостійні у всіх сферах життя без росіян, росіяни – єдині православні християни, росіяни – просвітленні та істинні християни, а також: «київська хунта», «неонацисти, бандерівці та неофашисти», росіяни рятують усі слов'янські народи.

Інформація про автора:

Павлюх Марія Василівна,
кандидат наук із соціальних комунікацій,
асистент кафедри міжнародної інформації
Національний університет «Львівська політехніка»
12, вул. Степана Бандери, м. Львів, 79000, Україна

Information about the author:

Pavliukh Mariia Vasylivna,
PHD in Social Communications,
Assistant at the Department of International Information
Lviv Polytechnic National University
12, Stepan Bandera str., Lviv, 79000, Ukraine

DOI

THE REPUBLIC OF BELARUS IN RUSSIAN-UKRAINIAN WAR IN 2014–2022

Polovyi T. Ye.

For Russia, it is Russia's war, and for Belarus, it is Lukashenko's war, not Belarus's[1]

Arkady Moshes
Director of Research Programs for the Eastern Neighborhood and Russia at the Finnish Institute of International Affairs

Problem statement and its relation to important scientific or practical tasks. For a long time, Belarusian issues remained on the periphery of Ukrainian researchers' attention. The lack of interest was due to the low bilateral relations intensity, different foreign policy aspirations of the two states, the lack of a full-fledged dialogue between Ukrainian and Belarusian societies etc. This was partly due to the influence of the Russian Federation (RF), which was not interested in Ukrainian-Belarusian cooperation developing without the Kremlin's patronage. Therefore, Ukraine had to consider the factor of Russia in building relations with Belarus. This, as well as several other factors, determined the situational nature of Ukrainian-Belarusian cooperation in the absence of a meaningful strategy for bilateral relations building.

Analysis of recent researches and publications, which have initiated problem solution, the author relies on. With the beginning of the Russian-Ukrainian war in 2014, the level of interest in Belarus began to grow actively. In particular, in scientific and expert circles. Since then, an increasing number of scientific publications[2], dissertations[3,4] and analytical materials[5,6] have appeared.

In light of the mediation aspirations of the Belarusian authorities, some interest in determining the role of Belarus in the settlement of the war in Ukraine arose among Belarusian researchers, in particular: D. Yurchak[7] and A. Kosov[8], A. Tikhomirov[9,10]. Joint research, discussion notes, etc. have become a characteristic phenomenon. Ukrainian and Belarusian authors which reflected the views on the problematic issues of Ukrainian-Belarusian relations[11,12]. Some interest in this topic was observed among Russian authors, for example, L. Shanshieva analyzed the place and role of Belarus in the context of the "Ukrainian crisis"[13,14,15], which, among other things, was seen as a threat to national security of the Republic of Belarus[16].

Goal statement (task statement). The position of the Belarusian authorities on Russia's aggression

[1] «Лукашэнка спрабуе зноў сесьці на таго ж коніка, што ў 2008 і 2014 годзе. Але зараз не атрымаецца», – аналітык Аркадзь Мошэс. URL: https://svaboda.global.ssl.fastly.net/a/31797552.html?fbclid=IwAR2fU59wvRL0a4vw_BXkC66dTytgI44mMQWkTy2t0jRxX4Kmy7Gv6-cvjo

[2] Павлович Ю. О. Україна й Республіка Білорусь сьогодні: проблеми й перспективи відносин. *Науковий вісник Східноєвропейського університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк, 2017. № 5 (354). С. 137-141.

[3] Павлович Ю. О. Образ Білорусі та білорусів в українській суспільно-політичній думці (1991–2004). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України. Львів, 2020.

[4] Василишин С. Ю. Українсько-білоруські відносини (1991–2014 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02. – «Всесвітня історія». – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, 2019.

[5] Бетлій О., Прейгерман Є. Аудит зовнішньої політики: Україна – Білорусь: Дискусійна записка. К., 2016. 55 с.

[6] Прейгерман Е, Максак Г. Белорусско-Украинские отношения в контексте внутриполитического кризиса в Беларуси. *Аналитическая записка по итогам Белорусско-Украинского экспертного форума. Декабрь 2020.* URL: http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/17179.pdf

[7] Юрчак Д. В. Минск как потенциальная площадка для урегулирования украинского конфликта. *Актуальные проблемы международных отношений и дипломатии (1918 г. – начало XXI в.)* : материалы II Междунар. научно-практической конф. (Витебск, 23–24 апреля 2015 г. / Витебский гос. ун-т) / редкол.: А. П. Косов (отв. ред.) [и др.]. Витебск: ВГУ им. П. М. Машерова, 2015. С. 259–263.

[8] Косов О., Юрчак Д. Роль і місце Республіки Білорусь у процесі врегулювання кризи на сході України. *Вісник Львівського університету. Серія «Міжнародні відносини».* Львів, 2017. Випуск 41. С. 89–96.

[9] Тихомиров А. Украинский кризис и Беларусь: итоги года. *Беларуска-польскія адносіны: гісторыя і сучаснасць* : матэрыялы Міжнар. круглага стала, Мінск, 30 кастр. 2014 г. / рэдкал.: В. Г. Шадурскі (адк. рэд.) [і інш.]. Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2015. С. 69-84. URL: https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/110741/1/tihimirov_2014_BelPol.pdf

[10] Тихомиров А. Белорусско-украинские отношения в условиях кризиса в Украине (20132016 гг.). *Беларусь в современном мире*: материалы XV Междунар. науч. конф., посвящ. 95-летию образования Белорус. гос. ун-та, Минск, 27 окт. 2016 г. Минск, 2016. URL: https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/162949/1/tihomirov_BMW_2016.pdf

[11] Бетлій О.В., Прейгерман Є.Л. аудит зовнішньої політики: Україна – Білорусь : дискус. зап. Київ, 2016. URL: http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2017/10/Aud_Ukr_Bilorus_ukr_net-1.pdf

[12] Максак Г. Сотрудничество Республики Беларусь и Украины в новых геополитическихусловиях. Минск, 2014. 39 с. URL: http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/11006.pdf f

[13] Шаншиева Л. Н. Беларусь и украинский кризис (2013–2015 гг.). *Европейская безопасность: события, оценки, прогнозы* : журнал. 2015. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/belarus-i-ukrainskiy-krizis-2013-2015-gg/viewer

[14] Шаншиева Л. Н. Беларусь и украинский кризис: двойственность оценок и поиски решений. *Россия и современный мир* : журнал. 2015. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/belarus-i-ukrainskiy-krizis-dvoystvennost-otsenok-i-poiski-resheniy/viewer

[15] Шаншиева Л. Н. Беларусь и украинский кризис в контексте региональной безопасности. *Проблемы европейской безопасности* : журнал. 2016. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/belarus-i-ukrainskiy-krizis-v-kontekste-regionalnoy-bezopasnosti/viewer

[16] Украинский кризис как угроза национальной безопасности Республики Беларусь. URL: https://riss.ru/article/9447/

against Ukraine, the gradual increase of Russian influence on Alexander Lukashenko, the intensification of integration processes within the Union State, led to a significant deterioration of Ukrainian-Belarusian relations, followed by Belarus's actual entry into the war. Accordingly, the question arose of determining the role of Belarus in this war. Therefore, given the above circumstances, it is important to trace back the process of transformation that the Belarusian government has undergone in its positioning on the Russian-Ukrainian war from 2014 to 2022.

Presentation of research material with full justification of findings. The Russian invasion of Ukraine in February 2014 marked not only the beginning of a fundamentally new stage in Russian-Ukrainian relations with further aggravation and military escalation, but also changed the nature and dynamics of Russia's relations with neighboring countries. Accordingly, in a somewhat broader, regional context, Russia's war against Ukraine has led to a reform of interstate relations in Eastern Europe. A new geopolitical reality began to shape, which led to a change in traditional approaches to the development of relations and created new conditions for further cooperation. Against this background, the position of the states in which Russia has traditionally maintained its political, economic, and military presence was important. First, this concerned the Republic of Belarus, which, as an ally of Russia, is a member of the Eurasian Economic Union (EAEU) and a member of the Collective Security Treaty (CSTO) and is a member of the supranational Union State. Thus, as a result of Ukraine's unequivocal pro-Western orientation and confrontation with Russia, the Belarusian authorities faced the need to find new approaches to cooperation with the parties. The key task, in such circumstances, was to find a balance between dependence on Russia and allied commitments and the threat posed by Russia's aggressive policy towards Belarus itself. At the same time, it was important to maintain constructive relations with the new Ukrainian government.

Supporting Ukraine's territorial integrity, Alexander Lukashenko advocated resolving complex domestic and international problems only through peaceful means[17]. At the same time, on March 27, 2014, during a special session of the UN General Assembly, Belarus refused to condemn Russia's actions against Crimea. Thus, based on these circumstances and guided by its own national interests, the Belarusian leadership has taken a restrained and neutral position on the Crimea annexation and the war in Ukraine. This development was unequivocally negatively perceived by some Russian political scientists, which led to the assessment of Alexander Lukashenko's actions as excessive sympathy for the Ukrainian leadership and betrayal of Russia[18].

Instead, the position of the Belarusian side was generally positively received by the Ukrainian leadership. Evidence of this was the visit of Acting President of Ukraine, Chairman of the Verkhovna Rada Oleksandr Turchynov to Minsk on March 29, 2014. In this regard, the words of Alexander Lukashenko, who stated during the meeting that "Our borders are not borders of division, but of friendship, were quite revealing. We will always be close to you, as the friendliest state, and, based on this, will build our relations"[19]. This clearly showed the dualism of Belarus' foreign policy: on the one hand, it voted simultaneously with Russia against Ukrainian resolutions in the UN General Assembly, and on the other – avoided recognition of the annexation of Crimea and benefited from trade and economic cooperation with Ukraine[20].

At the same time, the Belarusian authorities continued to pursue the course of economic cooperation with Russia. Thus, on May 29, 2014, Belarus joined the Eurasian Economic Union (EAEU). Bilateral cooperation in the security sphere also remained intensive. On March 12, 2014, Alexander Lukashenko suggested that Russia deploy an additional 15 aircraft due to NATO activity and the escalation of the situation near the border with Belarus[21]. And already on March 13, Russia sent Su-27 fighters and military transport planes to Belarus[22]. Such actions were dictated by the intentions voiced in April 2013 by the Minister of Defense of the Russian Federation Sergei Shoigu in 2015 to create an air Russian Air Force base in Belarus for permanent residence[23].

Thus, according to Belarusian historian Alexander Tikhomirov, the game of the Belarusian leadership was more subtle. Supporting the official Kyiv in a number of positions, it did not ruin the established relations with Russia, completely abandoning the use of the terms "Russian aggression", "Russian occupation"

[17] Кучма обговорив із президентом Білорусі по телефону ситуацію в Україні, Лукашенко виступив за територіальну цілісність України. URL: https://ua.interfax.com.ua/news/political/194435.html

[18] Суздальцев А. Традиционное предательство. URL: http://politoboz.com/content/tradicionnoepredatelstvo.

[19] Важно, что с территории Беларуси никогда не будет агрессии на территорию Украины. Посольство Украины в Республике Беларусь. 2014. 29 марта. URL: https://belarus.mfa.gov.ua/ru/news/20875-vazhlivo-shho-z-teritoriji-bilorusi-nikoli-ne-bude-agresiji-na-teritoriju-ukrajini

[20] Хилько М. Двосторонні відносини у регіоні: Білорусь. Сценарії розвитку відносин до 2025 р. URL: http://prismua.org/eap-ua-by/

[21] Беларусь предложит России разместить у себя дополнительно до 15 самолетов. URL: https://korrespondent.net/world/3318358-belarus-predlozhyt-rossyy-razmestyt-u-sebia-dopolnytelno-do-15-samoletov

[22] Россия направила в Беларусь истребители Су-27 и военно-транспортные самолеты. URL: https://korrespondent.net/world/3319022-rossyia-napravyla-v-belarus-ystrebytely-su-27-y-voenno-transportnye-samolety

[23] Россия планирует к 2015 году разместить в Беларуси авиаполк с истребителями – Шойгу. URL: https://www.youtube.com/watch?v=lWIruXb3L9g&ab_channel=ИнформационноеагентствоБелТА0

and "annexation of Crimea by Russia"[24]. Nevertheless, Russian aggression in Ukraine has affected Belarusian domestic political processes. Fearing that Russia would repeat the Ukrainian scenario in Belarus, the martial law was amended. According to which, martial law in Belarus could be imposed in the event of "sending by another state or on behalf of another state to the territory of the Republic of Belarus armed gangs (groups), irregular forces, mercenaries, or units of regular troops" [25].

It is important to note that the Belarusian society was generally positive about Alexander Lukashenko's policy towards the events in Ukraine. According to opinion polls conducted by the Independent Institute for Economic and Political Studies (IISEPS) in 2014, the majority of the population, 58.7%, "unequivocally / rather positively" assessed the president's policy on events in Ukraine[26]. 74.8% of citizens did not support the introduction of Russian troops into Ukraine through the territory of Belarus, while 15.2% positively assessed this possibility. Another 10% had no answer to this question. Regarding the participation of Belarusian citizens in hostilities on the territory of Ukraine, 76.9% of Belarusians were negative about this idea[27].

At the same time, in their attitude to Russia's annexation of Crimea, 26.9% of Belarusians called it "imperialist seizure and occupation", while 62.2% perceived it as "Russia's return of Russian lands, restoration of historical justice". The war in Donbass was assessed by 23.2% as a "Russian uprising" and by 65.5% as a "popular protest against illegitimate rule". 30.1% agreed with the participants in the armed protests in eastern Ukraine as "terrorists", while 54.1% disagreed. At the same time, 50.9% of Belarusians perceived the new Ukrainian government as "fascists", with which 28.8% of citizens disagreed[28]. Such data show that the majority of Belarusians, as of 2014, shared the Russian interpretation of the Russian-Ukrainian conflict. Moreover, among regular Russian television viewers, support for Russia's position was markedly higher than the average among respondents. However, among those who did not watch Russian television at all, most also considered the annexation of Crimea legal. It is obvious that people's attitudes were no less important than the informational influence in this case[29]. In this way, both Belarusian society and the government were able to reach a consensus on their position on Russian aggression in Ukraine. This ensured socio-political stability within the country, maintained a dialogue with Russia, helped create a positive image of Belarus in the West, and was generally an acceptable option for Ukraine's leadership, which relied on security guarantees from Alexander Lukashenko.

Declaring neutrality and equidistance from both sides, the next important step was for the Belarusian leadership to play a mediating role in resolving the Russia-Ukraine conflict. Since 2014, Minsk has been a venue for negotiations on resolving the war in Ukraine. The choice of the place of negotiations was advantageous for Ukraine not only in terms of logistics. The image of a neutral mediator state allowed Belarus to distance itself from Russia. Thus, the Belarusian leadership avoided the need to deploy a Russian air base on its territory, the creation of which not only posed a threat to the sovereignty of Belarus and Ukraine. According to Belarusian political scientist Yevgeny Preigerman, this gave the Ukrainian authorities reason to perceive the neighboring state as a guarantor of their own security, and not as a springboard for the Russian military – given all the obligations in the field of defense and security[30].

Despite its status as an ally of the Russian Federation and its membership in the CSTO, the position taken by the Belarusian authorities in the Russian-Ukrainian war, as well as mediation in the peace process, was in line with the spirit of neutrality in Belarus' foreign policy[31]. In fact, the Belarusian side did not take any initiatives to resolve the conflict. Without recognizing the annexation of Crimea and the status of the so-called LPR and DPR[32], Minsk became only a platform for negotiations between the parties, which took place in various formats. In fact, the peacekeeping and mediation functions of the Belarusian authorities were limited to this. However, the very non-interference of Belarus in the conflict has become a manifestation of its own position and a valuable political capital for Alexander Lukashenko. This turned out to be enough to consolidate the image of a regional donor of security and stability for Belarus, and the image of a peacekeeper for the Belarusian president. Thus, the Belarusian president acted as a guarantor of security and non-invasion of Russian troops into Ukraine from Belarusian territory. The balance between Ukraine and Belarus in the face of Russian aggression has generally suited both sides. However, even at this stage, the first precon-

[24] Тихомиров А. Украинский кризис и Беларусь: итоги года. *Беларуска-польскія адносіны: гісторыя і сучаснасць* : матэрыялы Міжнар. круглага стала, Мінск, 30 кастр. 2014 г. / рэдкал.: В. Г. Шадурскі (адк. рэд.) [і інш.]. Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2015. С. 69-84. URL: https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/110741/1/tihimirov_2014_BelPol.pdf

[25] В новой редакции изложен Закон «О военном положении». URL: https://normativka.by/lib/news/13905

[26] Пресс-релиз по результатам национального опроса в декабре. 2014. URL: http://www.iiseps.org/?p=278

[27] Украинский компас для геополитических полюсов Беларуси. URL: http://www.iiseps.org/?p=1405

[28] Пресс-релиз по результатам национального опроса в июне 2014. URL: http://www.iiseps.org/?p=2689

[29] Там само.

[30] Мінські переговори зайшли у глухий кут, чи винен Мінськ? URL: https://www.radiosvoboda.org/a/28993366.html

[31] Польовий Т. Політика нейтралітету як модель національної безпеки Республіки Білорусь. *Вісник Львівського університету: Серія «Міжнародні відносини»*. Випуск 43. 2017. С. 118.

[32] Лукашенко: С точки зрения права референдумы в Донецкой и Луганской областях Украины не имеют никакого значения. URL: https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:ZdwkTp0CJ9EJ:https://udf.name/news/main_news/102502-lukashenko-s-tochki-zreniya-prava-referendumy-v-doneckoy-i-luganskoy-oblastyah-ukrainy-ne-imeyut-nikakogo-znacheniya.html+&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=pl

ditions began to emerge, which indicated the gradual preparation of Russia's military bridgehead in Belarus. For example, Denis Ivashin, a Belarusian analyst with the international intelligence community InformNapalm, was skeptical of the Belarusian government's policies. Back in 2015, he wrote about the "need to sabotage the processes of creating Russian military bases and help protect the constitutionally neutral status of the Belarusian state"[33]. He saw the threat in Russia's possible implementation of the "Crimean scenario" in Belarus.

Russia has tried to promote its own interests in Belarus, which were to increase its military presence and strengthen control and influence over the Belarusian government in the person of Alexander Lukashenko. One of the many instruments of pressure on the President of Belarus was the joint Russian-Belarusian exercise "West-2017". The nature of the exercise, as well as information and psychological operations carried out by Russia during the exercise, indicated: an attempt to destabilize Ukrainian-Belarusian relations, create additional tensions near the borders of Ukraine and NATO member states, demonstrate its military presence in Belarus and potentially threaten its sovereignty.

At the same time, the pro-Russian media carried out targeted information campaigns to discredit Alexander Lukashenko[34] and promote narratives about the possible transit of power in Belarus and the preservation of state independence. In this context, a special place was occupied by the topic of possible annexation by Russia to Belarus, which since the end of 2018 has been actively raised by several Russian and Ukrainian media[35].

It is notable that this information campaign, unlike the previous ones, was large in scale and duration. If earlier similar topics were raised mostly by marginal Russian propaganda resources, now the main channels of information are the state federal media and liberal Russian media[36]. In this way, the Russian authorities provided favorable informational and propagandistic support for the hybrid aggression against Belarus, to further destabilize the domestic political situation in the country. One can agree with the opinion of the mentioned Denis Ivashin that the Russian aggression against Belarus should be considered in one context with the military aggression against Ukraine[37].

The expected consequence of this development was the political crisis after the 2020 presidential election in Belarus. Analysts had predicted[38] that the political crisis in Belarus, despite its political consequences (weakening of Belarusian statehood and restrictions on sovereignty), had a significant impact on regional security in Eastern Europe. The growing dependence of Alexander Lukashenko on Russia has affected Ukrainian-Belarusian relations and led to a gradual change in the position of the Belarusian authorities regarding Russia's aggression against Ukraine. Along with the restriction of Alexander Lukashenko's domestic political influence and his inability to shape his own foreign policy, the anti-Ukrainian rhetoric of the Belarusian ruler began to grow. State propaganda began to work actively to form a negative image of Ukraine. This was due to the expansion of Russia's information presence in Belarus. The involvement of Russian specialists to work on local television, and the borrowing of practices and techniques previously used by the Russian media towards Ukraine[39]. From such positions, the statements of the Ukrainian side about the intention to officially abandon Minsk as a venue for negotiations on the stopping of hostilities in eastern Ukraine seemed natural[40]. Although, so far, both sides have been interested in holding talks on the territory of Belarus.

The increase in Russia's political and information presence was superimposed on the increase in Russia's military activity in Belarus. In October 2021, a joint training and combat training center for the Air Force and Air Defense Forces was launched, which housed Russian aircraft[41]. According to Belarusian military-political observer Yegor Lebiadok, the creation of a training and combat center is a formally permanent exercise, but in reality, it is a constant presence of Russian combat units and weapons near Belarus[42]. In practice, this could be interpreted as a departure from the neutrality that Alexander Lukashenko has long declared in his approach to Russian aggression in Ukraine and the recognition of Crimea's status. The change of position, as well as the statement that Crimea is de facto and de

[33] Підготовка плацдарму ПКС РФ на території Білорусі (OSINT-аналіз). *Інфографіка*. URL: https://informnapalm.org/ua/pidgotovka-platsdarmu-pks-rf-na-terytoriyi-bilorusi-osint-analiz-infografika/

[34] «У Лукашенко случился ишемический инсульт». Уроки фейка. URL: https://naviny.by/article/20180802/1533204612-u-lukashenko-sluchilsya-ishemicheskiy-insult-uroki-feyka

[35] Путин готовит аннексию совсем скоро: Беларусь исчезнет навсегда». URL: https://politeka.net/news/world/982953-putin-gotovit-anneksiju-sovsem-skoro-belarus-ischeznet-navsegda/

[36] Российская аннексия Беларуси: что стоит за спекуляциями. URL: https://bsblog.info/rossijskaya-anneksiya-belarusi-chto-stoit-za-spekulyaciyami/

[37] Гібридна агресія РФ: Білорусь і Україна в прицілі російського неоімперіалізму (OSINT-аналіз). URL: https://informnapalm.org/ua/hibrydna-ahresiia-rf-bilorus-i-ukraina/

[38] Прейгерман Е, Максак Г. Белорусско-Украинские отношения в контексте внутриполитического кризиса в Беларуси. *Аналитическая записка по итогам Белорусско-Украинского экспертного форума.* Декабрь 2020. URL: http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/17179.pdf

[39] Польовий Т. Антиукраїнська риторика білоруських медіа після внутрішньополітичної кризи 2020 року (на прикладі телеканалів «СТВ» та «Беларусь 1») "*Politicus*" : науковий журнал. № 2. 2021. С. 122-131.

[40] Кінець мінського формату: що означає заява Києва про зміну переговорів по Донбасу. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2021/05/28/7123752/

[41] В Беларуси начал действовать совместный с Россией центр подготовки ВВС и ПВО. URL: https://www.belta.by/society/view/v-belarusi-nachal-dejstvovat-sovmestnyj-s-rossiej-tsentr-podgotovki-vvs-i-pvo-465475-2021/

[42] Российский учебно-боевой центр – расширение присутствия РФ в Беларуси. URL: https://thinktanks.by/publication/2021/08/31/rossiyskiy-uchebno-boevoy-tsentr-rasshirenie-prisutstviya-rf-v-belarusi.html

jure Russian[43], was not, however, enshrined in law. In this regard, according to experts, Russia used the ruler of Belarus to increase tensions between Ukraine and Belarus. Because Ukraine's sharp reaction would help Russia's expansion in Belarus[44].

An important event in terms of deepening the integration of the Belarusian army with the Russian armed forces was the large-scale military training West–2021. Even though the main events took place mostly in Russia and only partially in Belarus itself, the media of the two countries broadcast narratives about the confrontation with NATO and the threat from Ukraine. The rhetoric was supported by experts' arguments[45] and statements about the threat posed by Ukraine, voiced by Alexander Lukashenko[46]. By strengthening its military presence in Belarus in this way, Russia has gradually turned its territory into a springboard for further aggression against Ukraine.

The situation was complicated by the signing on November 4, 2021, of the decree "On the main directions of implementation of the provisions of the Treaty on the Establishment of the Union State for 2021–2023"[47]. Vladimir Putin and Alexander Lukashenko have approved 28 union programs, so-called "road maps", whose drafts have not been published. Accordingly, the image of Belarus as a peacemaker, a donor of security and stability in the region has finally changed. In light of the migration crisis on the border between Belarus and the EU, as well as the inability of the Belarusian authorities to ensure neutrality and mediation in the Russian-Ukrainian war, Belarus was already perceived as a generator of threats and instability in the region. The approval of the joint military doctrine of the Union State in November 2021 did not contribute to Ukraine's security. This fact further leveled Alexander Lukashenko's previous security guarantees. The document provided for a coordinated military policy, cooperation in the construction and development of the armed forces, increasing the level of coherence and military training, as well as the mutual use of military infrastructure[48].

The final stage, which preceded the full-scale Russian invasion of Belarus, was a joint exercise of the Belarusian and Russian armed forces – "Union Determination-2022". Despite the fact that the training was supposed to last from February 10 to 20, the parties decided to continue it due to the "escalation in Donbass"[49]. In addition, on February 16, announcing the withdrawal of Russian troops, Belarusian Foreign Minister Vladimir Makei said that: "no servicemen, no units of military equipment will remain after these exercises"[50]. This development has called into question the ability of local authorities to fully control the situation in Belarus. As a result, on February 24, 2022, Russian troops stationed in Belarus launched an invasion of Ukraine and, with the support of the Belarusian authorities, launched air and missile strikes on Ukrainian territory. It is notable that on February 27, Belarus held a referendum on amendments to the Constitution of the Republic of Belarus, which, by the way, amended Article 18, which contained the phrase: "The Republic of Belarus aims to make its territory nuclear-free zone, and the state – neutral". Given the conditionality and declarative nature of this thesis, it essentially did not follow. Instead, the Constitution introduced the phrase that "the Republic of Belarus excludes military aggression from its territory against other states"[51]. The innovations initiated by Alexander Lukashenko should be seen in the context of Russia's concessions and its intentions to deploy nuclear weapons in Belarus[52].

Analyzing the role of the Belarusian leadership (mainly Alexander Lukashenko) in this war, it is important, in our opinion, to pay attention to the position of the Belarusian society. Trends and moods which reflected the results of a poll conducted from 5 to 14 March 2022 by the Royal Institute of International Affairs Chatham House. According to the data, Belarusians shared their sympathies for the participants of the war. 28% of respondents supported Russia's actions without entering into a military conflict; 25% supported the idea of declaring complete neutrality and withdrawing all foreign troops; 15% were inclined to condemn Russia's actions but not to enter into military conflict; 4% offered to support Ukraine's actions without entering into a mil-

[43] Лукашенко: Крым де-факто и де-юре стал российским после референдума. URL: https://www.belta.by/president/view/lukashenko-krym-de-fakto-i-de-jure-stal-rossijskim-posle-referenduma-472352-2021/

[44] Заява Лукашенка щодо Криму – останній козир у діалозі і з Україною, і з Росією – Ігор Тишкевич. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/zayava-lukashenka-shchodo-krymu/31589290.html

[45] Учения «Запад-2021» помогут России и Беларуси в случае конфликта с Украиной и НАТО – эксперт. URL: https://eurasia.expert/ucheniya-pomogut-rossii-i-belarusi-v-sluchae-konflikta-s-ukrainoy-i-nato/

[46] Лукашенко попросил у Путина С-400 для защиты от Украины. URL: https://eurasia.expert/lukashenko-anonsiroval-postavki-oruzhiya-iz-rossii-na-1-mlrd/

[47] Декрет Высшего Государственного Совета Союзного государства 4 ноября 2021 г. № 6. Минск – Москва. Об Основных направлениях реализации положений Договора о создании Союзного государства на 2021–2023 годы. URL: https://etalonline.by/document/?regnum=ad2100022

[48] Шойгу рассказал о новой военной доктрине Союзного государства. URL: https://ria.ru/20211020/doktrina-1755380712.html

[49] Лукашенко і Путін вирішили продовжити військові навчання через «активність біля кордонів». URL: https://www.unian.ua/world/lukashenko-i-putin-virishili-prodovzhiti-viyskovi-navchannya-cherez-aktivnist-bilya-kordoniv-novini-svitu-11710783.html

[50] Макей: после учений в Беларуси не останется ни одной единицы российской боевой техники. URL: https://www.belta.by/society/view/makej-posle-uchenij-v-belarusi-ne-ostanetsja-ni-odnoj-edinitsy-rossijskoj-boevoj-tehniki-485044-2022/

[51] Конституция Республики Беларусь. URL: https://president.gov.by/ru/gosudarstvo/constitution

[52] Лукашенко: ядерное оружие будет размещено в Беларуси только в случае угроз со стороны Запада. URL: https://www.belta.by/president/view/lukashenko-jadernoe-oruzhie-budet-razmescheno-v-belarusi-tolko-v-sluchae-ugroz-so-storony-zapada-485310-2022/

itary conflict; 3% were in favor of participating in hostilities on the side of Russia; 2% called for condemnation of Ukraine's actions without entering into a military conflict; 1% supported the idea of participating in the military conflict on the side of Ukraine; 21% could not answer[53]. Thus, the vast majority of Belarusians did not support participation in the war.

Also, the majority of Belarusians, namely 67%, were against Russian troops shelling Ukraine from Belarus. At the same time, 8% were in favor. In addition, 42% did not support a significant concentration of Russian troops in Belarus. Instead, 25% were in favor, another 33% could not decide. Also, 22% of Belarusians considered their country an aggressor country, while 54% disagreed with this statement. Interestingly, at the same time, 39% believed that Belarus did not take part in the military conflict, and 42% confirmed the participation of Belarus on the side of Russia[54]. Thus, the very idea of concentrating Russian troops on the territory of Belarus was not popular among Belarusian society, let alone active participation in Russia's war against Ukraine.

[53] Chatham House. Взгляды беларусов на военный конфликт России и Украины. *Результаты социологического опроса, проведенного с 5 по 14 марта 2022 года* URL: https://drive.google.com/file/d/1QR4bYE8SVv5xR92xk4DJ79xX5_QJ99As/view

[54] Там само.

Conclusions

Thus, since 2014, Belarus that declared a neutral position in the Russian-Ukrainian war was, according to Ukrainian political scientist Yevhen Mahda, a "hybrid ally of Ukraine". As of 2022, during the creeping Russian annexation of Belarus its state sovereignty has become limited. The determining factor in this process was the "hybrid aggression" of the Russian Federation, namely a set of informational, political, military, etc. measures aimed at the Belarusian state. As a result, in the process of transformation of Ukrainian-Belarusian and Russian-Belarusian relations in 2014-2022, as well as the Belarusian domestic political reality, the role of Belarus in Russia's war against Ukraine has changed significantly. The Republic of Belarus participated in the full-scale Russian invasion of Ukraine on February 24, 2024, which will have unpredictable and far-reaching consequences for both bilateral relations and the security of the Eastern European region.

Інформація про автора:
Польовий Тарас Євгенович,
кандидат політичних наук,
асистент кафедри міжнародної інформації
Національний університет «Львівська політехніка»
12, вул. Степана Бандери, м. Львів, 79013, Україна

Information about the author:
Polovyi Taras Yevhenovych,
Candidate of Political Sciences,
Assistant at the Department of International Information
Lviv Polytechnic National University
12, Stepan Bandera str., Lviv, 79013, Ukraine

DOI

МОДЕЛІ ТА МЕХАНІЗМИ ВИПЛАТИ РЕПАРАЦІЙ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА ІДЕЇ ДЛЯ УКРАЇНИ

Рашевська К. Є.

Постановка проблеми. Питання, пов'язані з виплатою повоєнних репарацій, виникають щоразу, коли розпочинається міжнародний збройний конфлікт (МЗК). Попри те, що, процес відшкодування завданих у результаті міжнародного протиправного діяння збитків, зазвичай, розпочинається лише після завершення МЗК, його тривалість та ефективність напряму залежать від попереднього аналізу та вибору існуючої чи розробки нової репараційної моделі.

Виплата повоєнних репарацій значно ускладнюється у зв'язку з тим, що відповідний інститут міжнародного права має, переважно, звичаєвий характер, а найбільш прогресивні та людиноцентричні механізми розвинені виключно в доктрині. Окрім того, що подібна риса призводить до обмеження можливості використання Міжнародного суду ООН (а у випадку збройної агресії РФ проти України – також Ради Безпеки ООН), вона негативно впливає на право жертв міжнародних злочинів на відшкодування.

Питання відшкодування завданої у ході збройного конфлікту шкоди є досить висвітленим у національних та іноземних наукових публікаціях. На особливу увагу заслуговує публікація про воєнні репарації в Енциклопедії міжнародного публічного права Макса Планка, підготовлена П'єтро Сулло (Pietro Sullo) та Джуліан Вайет (Julian Wyatt). Автори пояснюють правову природу та історичні механізми відшкодування шкоди, а також коротко окреслюють існуючі проблеми даного інституту права міжнародної відповідальності[1]. Більш вузько, у контексті порушення міжнародного гуманітарного права, питання відшкодування завданих воюючими сторонами збитків розглядає Емануела-К'яра Жілард (Emanuela-Chiara Gillard)[2]. Її наукова стаття «Репарації за порушення міжнародного гуманітарного права» надає стрункe юридичне підгрунтя для пред'явлення претензії постраждалої сторони і є, таким чином, особливо актуальною у контексті російської агресії. Неодноразово українські юристи-міжнародники в ході інтерв'ю для національних та іноземних медіа надавали кваліфіковані коментарі з приводу виплати відшкодування Україні, підкреслюючи, зокрема, існуючі проблеми, пов'язані з юрисдикційними імунітетами держави та її вищих посадових осіб[3].

У той же час актуальність цієї публікації полягає в тому, що вона присвячена комплексному аналізу конкретної правової ситуації: міжнародній відповідальності РФ за військову агресію в Україні (2014–2022) та вчинені впродовж неї міжнародні злочини. Автором пропонуються інноваційні підходи до розв'язання складних завдань у даній сфері, пов'язаних, з-поміж іншого з постійним членством Росії у Раді Безпеки ООН. Окрім того, у публікації запропоновано авторську класифікацію репараційних механізмів та окреслено переваги й недоліки кожного з них.

Метою є аналіз існуючих механізмів виплати повоєнних репарацій, а також пошук найбільш ефективної для України та осіб, які знаходяться під її юрисдикцією, моделі відшкодування з боку РФ завданої шкоди внаслідок військової агресії та вчинення міжнародних злочинів в ході МЗК, який розпочався з анексії Кримського півострова 20 лютого 2014 року.

Автор наполягає на необхідності окремо розглядати ті механізми відшкодування, які можуть бути використані державою, ті, які доступні для індивідів, жертв порушень міжнародних злочинів, вчинених на її території, а також змішані моделі. Відтак, дана робота містить 3 рубрики:

– *аналіз механізмів виплат міждержавних репарацій;*

– *аналіз механізмів відшкодування збитків цивільному населенню;*

– *аналіз змішаних моделей повоєнних репарацій.*

Виклад основного матеріалу.

1. Аналіз механізмів виплат міждержавних репарацій

Варто погодитися із думкою Гуго Гроція, що повоєнні репарації мають на меті гарантувати безпеку, як тієї сторони в конфлікті, яка здобула перемогу, так і тієї, що програла. Репарації є не опцією, а правом держави, жертви збройної агресії, яке витікає з:

1) порушення **jus ad bellum** (права міжнародної безпеки), а саме – з незаконного застосування сили всупереч статті 2(4) Статуту ООН;

[1] P. Sullo, J. Wyatt. War Reparations. *Max Planck Encyclopedia of Public International Law [MPEPIL]*. 2014. URL: https://www.lalive.law/data/publications/EPIL_War_Reparations_(1).pdf (last accessed: 28.03.2022).

[2] E.-Ch. Gillard. Reparation for violations of international humanitarian law. *ICRC*. 2003. Vol. 85. № 851. URL: https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/irrc_851_gillard.pdf (last accessed: 28.03.2022).

[3] Децик О. Демченко О. Компенсації від Росії: у якому вигляді та коли вони можуть бути. *LB.ua.* 2022. URL: https://lb.ua/economics/2022/04/01/511804_kompensatsii_vid_rosii_yakomu.html (дата звернення: 07.04.2022).

2) порушення **jus in bello** (міжнародного гуманітарного права), зокрема щодо методів і засобів ведення збройного конфлікту, недотримання принципів пропорційності та розрізнення. Так, стаття 3 Гаазької конвенції IV про закони і звичаї війни на суходолі передбачає

«Воююча сторона, яка порушує норми зазначеного Положення, підлягає відповідальності у формі відшкодування збитків, якщо для цього є підстави. Вона є відповідальною за всі дії, вчинені особами, які входять до складу її збройних сил»[4].

Окрім того, Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння містить статтю 31 «Відшкодування», яка встановлює загальне зобов'язання щодо покриття завданої шкоди[5].

Хоча Проект статей не має обов'язкової юридичної сили принцип належного відшкодування збитків був неодноразово підтверджений міжнародними судовими установами. Зокрема, у рішенні Постійної палати правосуддя у справі про фабрику в Гожуві підкреслено:

«Принципом международного права является то, что нарушение обязательства влечет за собой обязательство обеспечить возмещение в адекватной форме. В связи с этим [...] в самой конвенции нет никакой необходимости указывать на это».

«Основной принцип, содержащийся в самом понятии противоправного деяния – принцип, который, как представляется, установлен международной практикой и, в частности, решениями арбитражных судов, – состоит в том, что возмещение должно, насколько это возможно, ликвидировать все последствия противоправного деяния и восстановить ситуацию, которая, по всей вероятности, существовала бы, если бы это деяние не было совершено»[6].

Наведені фрагменти рішення дозволяють зробити важливий висновок:

1) щодо **звичаєвого характеру** зобов'язання відшкодувати збитки;

2) щодо визнання принципу «**повного відшкодування** збитків»;

3) щодо можливих **форм** відшкодування збитків, а саме *реституції та компенсації* (у вже згаданому Проекті статей про відповідальність держав ці дві форми доповнюються *сатисфакцією* і закріплюються в статтях 34-37[7]).

Що стосується *повоєнних репарацій* історична практика свідчить про найчастіше використання реституції, грошової компенсації, надання територіальних гарантій та гарантій неповторення, сатисфакції.

У своїй особливій думці щодо рішення у справі Німеччина проти Італії (за участі Греції, 2012) суддя МС ООН Корома стверджує, що сучасне міжнародне гуманітарне право розглядає індивідів як кінцевих бенефіціарів репарацій за порушення прав людини. Однак, на його думку, з цього не випливає, що міжнародне право надає особам законне право пред'являти вимоги про відшкодування безпосередньо проти держави. Суддя Корома зазначає, що ні в Четвертій Гаазькій конвенції 1907 року, ні в статті 91 Додаткового Протоколу 1977 року до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, відповідне право не передбачено. У той же час згадані статті закріплюють, що держава-порушниця повинна «виплатити компенсацію» постраждалій державі[8].

Серед існуючих механізмів міждержавних репарацій можна виділити наступні:

– механізм в рамках Ради Безпеки ООН;

– механізм в рамках Міжнародного Суду ООН;

– укладення міжнародного договору.

Механізм в рамках Ради Безпеки

Попри те, що діяльність РБ ООН є фактично заблокованою у зв'язку з правом вето, яке РФ використовує як постійний член, варто розглядати відповідний механізм, оскільки:

– даний орган має релевантну практику, пов'язану із визнанням у постраждалої держави права на відшкодування збитків;

– необхідно брати до уваги можливість зміни політичного режиму всередині РФ та/або позбавлення її права вето всередині РБ ООН.

Режим репарацій, встановлений резолюціями Ради Безпеки 674 (1990) (параграф 8)[9], 686 (1991) (параграф 2 (b))[10], 687 (1991) (параграфи 16–19)[11] і 692 (1991) (параграфи 3–9[12]) передбачає правову основу для позовів про повоєнні репарації. Відповідно до згаданих резолюцій відповідальність за будь-яку шкоду, завдану як постраждалій від між-

[4] IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення: 28.03.2022).

[5] Доклад Комиссии международного права на 53 сессии (23 апреля – 1 июня и 2 июля – 10 августа 2001 года). URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pdf/responsibility.pdf (дата обращения: 28.03.2022).

[6] Factory at Chorzow (Merits), 1928, P.C.I.J. Series A, № 17, p. 21, 47 (last accessed: 29.03.2022).

[7] Доклад Комиссии международного права на 53 сессии (23 апреля – 1 июня и 2 июля – 10 августа 2001 года). URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pdf/responsibility.pdf (дата обращения: 29.03.2022).

[8] Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening).Summary of the Judgment of 3 February 2012. URL: https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/143/16899.pdf (last accessed: 01.04.2022).

[9] UN Security Council Resolution 674 (1990). URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/575/98/PDF/NR057598.pdf?OpenElement (last accessed: 30.03.2022).

[10] UN Security Council Resolution 686 (1991). URL: https://digitallibrary.un.org/record/418828/files/S_2000_686-RU.pdf (last accessed: 30.03.2022).

[11] UN Security Council Resolution 687 (1991). URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/597/07/PDF/NR059707.pdf?OpenElement (last accessed: 30.03.2022).

[12] UN Security Council Resolution 692 (1991). URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/597/12/PDF/NR059712.pdf?OpenElement (last accessed: 30.03.2022).

народного протиправного діяння державі (включно з негативними наслідками для навколишнього середовища та природних ресурсів), так і її корпораціям і цивільним особам, настає на основі міжнародного права. Відтак, будь-якого додаткового договірного зобов'язання держави-порушниці не потрібно для притягнення її до міжнародної відповідальності. Більше того відповідно до пункту 17 Резолюції 687 будь-яка відмова від виконання зобов'язання по відшкодуванню не має законної сили.

Резолюції РБ ООН можуть надавати додаткові повноваження щодо контролю та організації процесу виплати репарацій Генеральному Секретарю ООН. Окрім того, стаття 29 Статуту ООН[13] дозволяє РБ ООН створювати будь-які необхідні для її ефективної діяльності органи, в т.ч. спеціальні фонди чи репараційні комісії. Відтак, розроблена РБ ООН амбітна інституційна структура для управління широким спектром претензій може стати джерелом подальшого розвитку міжнародного права щодо повоєнних репарацій, в тому числі в контексті збройної агресії РФ проти України.

Свій підхід в контексті виплати відшкодування РБ ООН розпочала формувати наприкінці 60-х рр. XX століття. Так, даний орган одноголосно підтвердив, що Ліван має право на покриття збитків, яких він зазнав у результаті навмисних військових дій Ізраїлю щодо цивільного міжнародного аеропорту в Бейруті в 1968 році (Резолюція Ради Безпеки 262 (31 грудня 1968 року), параграф 4)[14]. Надалі, згадане право було підтверджене щодо Анголи в 1975 році (Резолюція Ради Безпеки 387 (31 березня 1976 року), параграф 4)[15] та у відповідь на ірано-іракську війну (1980–88 роки)(Резолюція Ради Безпеки 598, параграфи 6 і 7)[16].

Врешті, варто підкреслити, що хоча компенсації іноді виплачувалися цивільному населенню, жодна зі згаданих резолюцій ніколи не призвела до повної виплати репарацій постраждалій державі. Відтак, документи РБ ООН мають, радше, доктринальне та політичне значення і можуть бути використані під час підготовки позовів до Міжнародного суду ООН.

Механізм в рамках МС ООН

Згортання холодної війни стало своєрідною відправною точкою для переходу від звернення до РБ ООН щодо повоєнних репарацій до МС ООН. Основною проблемою даного механізму залишається відсутність обов'язкової юрисдикції даного універсального органу, зокрема, у справах, що стосуються порушення Статуту ООН й основоположних принципів міжнародного права. Відтак, держава-жертва має:

– відшукати коло міжнародних договорів, які пов'язують також державу-порушницю і передбачають обов'язкову юрисдикцію МС ООН;

– зі згаданого кола міжнародних договорів обрати той, предмет регулювання якого напряму пов'язаний із міжнародним збройним конфліктом.

Основним недоліком такого підходу є те, що кількість договорів, які передбачають обов'язкову юрисдикцію ООН, обмежена, як і потенційна сума відшкодування, яка прямо залежить від предмету договору і констатації факту його порушення.

Варто згадати, що позови про репарації в МС ООН на сьогодні можливі, здебільшого, у зв'язку із засобами й методами ведення збройного конфлікту (*порушення jus in bello)*, а не із самим фактом збройної агресії (*порушенням jus ad bellum*). Останні можливі виключно у випадку існування міжнародного договору про ненапад, який би до того ж передбачав обов'язкову юрисдикцію МС ООН. Як приклад, позовів, дотичних до jus in bello – справа про геноцид (Боснія і Герцеговина проти Сербії і Чорногорії)[17], справа про застосування Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (Грузія проти Російської Федерації)[18], справа про юрисдикційні імунітети держави (Німеччина проти Італії за участі Греції)[19]. Попри те, що МС ООН неодноразово підтверджував, що навіть, якщо зобов'язання виплати репарацій не є імперативною нормою, але остання все одно існує в міжнародному праві, у згаданих справах відшкодування не було присуджено.

28 лютого 2022 року Україна подала позов до МС ООН щодо порушення РФ Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. Відповідно до заяви України РФ помилково стверджувала, що в Луганській та Донецькій областях України мали місце акти геноциду, і на цій основі визнала так звані «Донецьку Народну Республіку» та «Луганську Народну Республіку», а потім оголосила та здійснила «спеціальну військову операцію» проти України з прямою метою запобігання та покарання за нібито акти геноциду, які не мають жодної фактичної підстави. На підставі цього неправдивого

[13] Устав Организации Объединённых Наций от 25 июня 1945 года. URL: https://zakon.rad995_010a.gov.ua/laws/show/995_010#Text (дата обращения: 30.03.2022).

[14] UN Security Council Resolution 262 (1968). URL: https://digitallibrary.un.org/record/90758/files/S_RES_262%281968%29-RU.pdf (last accessed: 01.04.2022).

[15] UN Security Council Resolution 387 (1975). URL: https://digitallibrary.un.org/record/93717 (last accessed: 01.04.2022).

[16] UN Security Council Resolution 598 (1987). URL: https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/Chap%20VII%20SRES%20598.pdf (last accessed: 01.04.2022).

[17] Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro). Judgment of 11 July 1996. URL: https://www.icj-cij.org/en/case/91/judgments (last accessed: 02.04.2022).

[18] Application of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Georgia v. Russian Federation).URL: https://www.icj-cij.org/en/case/140 (last accessed: 02.04.2022).

[19] Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening). Judgment of 3 February 2012.URL: https://www.icj-cij.org/en/case/143 (last accessed: 02.04.2022).

звинувачення Росія вчинила військове вторгнення в Україну, пов'язане із серйозними та масовими порушеннями прав людини українського народу[20]. 7 березня 2022 року Україна звернулася до суду з проханням вжити тимчасові заходи, а саме:

– РФ має негайно призупинити розпочаті 24 лютого 2022 року військові дії, заявленою метою яких є запобігання і покарання за «геноцид» в Луганській та Донецькій областях;

– РФ має негайно забезпечити, щоб будь-які військові або нерегулярні збройні формування, які можуть керуватися або підтримуватися нею, а також будь-які організації та особи, які можуть піддаватися її контролю, керівництву або впливу, не вживали жодних заходів для сприяння військовим операціям, які мають задекларованою метою запобігання чи покарання України за вчинення геноциду;

– РФ має утриматися від будь-яких дій і надати запевнення, що не буде вжито жодних дій, які можуть посилити або розширити спір, що є предметом позову, або зробити цей спір більш складним для вирішення;

– РФ надає Суду звіт про заходи, вжиті для виконання наказу Суду про тимчасові заходи через тиждень після видання такого наказу, а потім на регулярній основі, у терміни, встановлені Судом[21].

РФ, передбачувано, відмовилася від участі в слуханнях, однак 5 березня 2022 року направила на адресу Суду лист, в якому відійшла від риторики ведення геноциду Україною на Донбасі і пояснила, що «спеціальна військова операція» є результатом реалізації права на самооборону, закріпленого у статті 51 Статуту ООН[22]. Далі РФ, відповідно, наполягала на відсутності в МС ООН юрисдикції розглядати спір, який, на її думку, виходить за межі предмету регулювання Конвенції про геноцид[23].

Варто зазначити, що у своїй Заяві до Суду Україна не піднімала питання відшкодування. Враховуючи досить половинчастий підхід МС ООН до ухвалення рішень, навіть у випадку визнання РФ винною у зловживанні Конвенцією про геноцид, будь-яких інших заходів щодо повоєнних репарацій у результаті розгляду справи очікувати не слід.

Втім, видається доцільним звернути увагу на ще один міжнародний договір, який передбачає обов'язкову юрисдикцію МС ООН: Віденську конвенцію про право міжнародних договорів 1969 року[24]. Відповідно до статті 66 Конвенції:

а) будь-яка із сторін у спорі про застосування або тлумачення статей 53 або 64 може передати його шляхом письмової заяви, на вирішення Міжнародного суду, якщо тільки сторони не домовляться за спільною згодою передати цей спір на арбітраж.

Стаття 53, у свою чергу, передбачає:

Договір є неважним, якщо на момент укладення він суперечить імперативній нормі загального міжнародного права. Оскільки це стосується цієї Конвенції, імперативна норма загального міжнародного права є нормою, що приймається і визнається міжнародним співтовариством держав у цілому як норма, відхилення від якої недопустиме і яку може бути змінено тільки наступною нормою загального міжнародного права, що носила б такий же характер.

Укладені 21 лютого 2022 року т.зв. «Договора о дружбе, сотрудничестве и помощи» між РФ і ЛДНР (набули чинності 25 лютого 2022 року), які передбачають надання воєнної допомоги невизнаним регіонам України[25], є основою для збройної агресії РФ, а, відтак, суперечать нормі jus cogens[26]. Окрім того, вони укладені не з суб'єктами міжнародного права і фактично створюють зобов'язання для України (оскільки Донецька та Луганська області знаходяться в межах її міжнародно визнаних кордонів) без її згоди, що порушує статті 34-35 Конвенції[27]. Сам факт підписання та ратифікації міжнародного договору із суб'єктами, які з'явилися внаслідок недотримання основоположного принципу міжнародного права (територіальної цілісності та поваги до суверенітету), може бути додатковим аргументом

[20] Dispute relating to allegations of genocide (Ukraine v. Russian Federation). ICJ. Application instituting proceedings. p. 2. URL: https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/182/182-20220227-APP-01-00-EN.pdf (last accessed: 02.04.2022).

[21] Allegations of Genocide under the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Ukraine v. Russian Federation). Conclusion of the public hearing on the Request for the indication of provisional measures submitted by Ukraine. March 2022. URL: https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/182/182-20220307-PRE-01-00-EN.pdf (last accessed: 03.04.2022).

[22] Allegations of Genocide under the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Ukraine v. Russian Federation).Document (with annexes) from the Russian Federation setting out its position regarding the alleged "lack of jurisdiction" of the Court in the case. p.15. URL: https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/182/182-20220307-OTH-01-00-EN.pdf. (last accessed: 03.04.2022).

[23] ibid, p. 23.

[24] Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text (дата звернення: 04.04.2022).

[25] Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между Российской Федерацией и Донецкой Народной Республикой от 21 февраля 2022 года (ратифицирован Федеральным законом от 22 февраля 2022 года № 15-ФЗ, вступил в силу 25 февраля 2022 года). Статья 4. URL: http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202202280001?index=1&rangeSize=1 (дата обращения: 04.04.2022).

[26] Обгрунтування віднесення заборони агресії до jus cogens міститься, зокрема, C. Gray, "The Use of Force and the International Legal Order", in Evans, ed., supra n. 3, p. 615 at p. 617; Dixon, supra n. 3, p. 42; J. Crawford, Brownlie's Principles of Public International Law, 8th edn. (Oxford, Oxford University Press 2012) p. 596; Lowe, supra n. 15, p. 59; J. Frowein, "Jus Cogens", MPEPIL online, paras. 6 and 8 (visited on 22 November 2013); Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America), Merits, Judgment, ICJ Reports (1986), para. 190.

[27] Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text (дата звернення: 04.04.2022).

на користь встановлення суперечності «Договоров» імперативним нормам МП.

Хоча Україна не є стороною нікчемних договорів між РФ та ЛДНР, міжнародна доктрина схиляється до підходу, що оскаржити дійсність договору, який порушує імперативні принципи міжнародного права, може не тільки його учасниця, а також і держава, яка не є стороною цього договору, однак зацікавлена в захисті імперативних норм міжнародного права і інтересів якої відповідний договір безпосередньо стосується[28]. Таким чином, використавши даний механізм, Україна могла би не лише спробувати отримати рішення на свою користь, однак і вперше поставити питання про відшкодування завданих збитків, оскільки, як було згадано раніше, зобов'язання щодо виплати репарацій є незалежним і може бути констатованим навіть тоді, коли міжнародний договір його прямо не передбачає.

З погляду на існуючу практику МС ООН, а також на обмеженість кола існуючих договорів з відповідною клаузулою, вважається доцільним передбачити у майбутній угоді з РФ щодо гарантій ненападу обов'язкову юрисдикцію МС ООН, а також окрему статтю, яка би стосувалася виплат репарацій за завдану шкоду у випадку порушення зобов'язання ненападу.

2. Аналіз механізмів відшкодування збитків цивільному населенню

Ще в 1932–1933 роках французький юрист Альбер де Ла Прадель розмірковував про те, що droit des gens виходить за межі міждержавних відносин і регулює їх так, щоб забезпечити захист людей. На його думку, це справжній «закон людської спільноти», який має на меті забезпечити повагу до прав людини та виконання державами своїх обов'язків щодо людей у межах їхніх юрисдикцій. Міжнародне право було побудоване з людей, воно існує завдяки ним і для них. Згідно з де Ла Праделем надзвичайно серйозним і небезпечним є те, що міжнародне право формується на основі концепції взаємних прав і обов'язків різних держав. [...] Важливо відійти від цього підходу. Це становить безпосередню небезпеку, змушуючи держави зосередитися виключно на організації та розвитку міжнародного права, заснованому на особливих свободах, об'єднаних під новим виразом – суверенітетом[29].

На користь індивідуальної моделі відшкодування збитків також може свідчити концепція інтертемпорального права («inter-temporal law»), розвинена в рішенні Постійної палати правосуддя у справі Острова Палмас (Нідерланди проти США) від 4 квітня 1928 року:

«Що стосується питання, яка з різних правових систем, що переважають у послідовні періоди, має застосовуватися в конкретному випадку (так званий міжчасовий закон), то слід розрізняти створення прав та існування прав. Той самий принцип, який підпорядковує акт, що створює право, закону, що діє на момент виникнення права, вимагає, щоб існування права, іншими словами, його постійний прояв, відповідало умовам, яких вимагає еволюція права»[30].

Концепція інтертемпорального права може лягти в основу юридичного обґрунтування права жертв збройного конфлікту на адекватне відшкодування, попри відсутність відповідної прямо передбаченої норми в міжнародних договорах. З цього погляду варто згадати й позиції Асоціації міжнародного права.

У своїй Доповіді про репарації жертвам збройного конфлікту (Гаазька конференція АМП, 2010 рік) Комітет АМП з репарацій жертвам збройного конфлікту (основні питання) зауважив у коментарі до статті 6 свого проекту Декларації принципів міжнародного права щодо репарацій жертвам збройного конфлікту (основні питання), що обов'язок здійснювати відшкодування «має коріння в загальних принципах відповідальності держави» (як було висловлено ППМП у справі Хожувської фабрики, 1928 рік), у статті 3 Гаазької Конвенція (IV) 1907 року і в статті 91 Додаткового протоколу (I) 1977 року до чотирьох Женевських конвенцій 1949 року). На думку Комітету:

«У той час як індивідуальні претензії традиційно заперечувалися, домінуючий погляд у доктрині все частіше визнавав право особи на відшкодування – не лише відповідно до міжнародного права прав людини, але й згідно з міжнародним гуманітарним правом. Такий зсув помітний також у практиці держав»[31].

Стаття 11 Декларації покладає обов'язок (на відміну від концепції *ex gratia)* забезпечити реалізацію права жертви на відшкодування на державу-порушницю[32].

---

[28] Мережко О.Может ли Украина привлечь Россию к ответственности за аннексию Крыма. *LB.ua.* 2020. URL: https://lb.ua/world/2020/07/06/461308_li_ukraina_privlech_rossiyu.html (дата обращения: 04.04.2022).

[29] A. de La Pradelle, Droit international public (cours sténographié), Paris, Institut des hautes études internationales/Centre européen de la dotation Carnegie, November 1932/ May 1933, pp. 49, 80-81, 244, 251, 263, 265-266, 356 (last accessed:05.04.2022).

[30] Reports of International Arbitral Awards (RIAA), Vol. II: Island of Palmas case (Netherlands v. United States), 4 April 1928, p. 845, and cf. pp. 829-871 (last accessed:05.04.2022).

[31] Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening). Judgment of 3 February 2012. Dissenting opinion of judge Cançado Trindade. p. 51. URL: https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/143/143-20120203-JUD-01-04-EN.pdf (last accessed:05.04.2022).

[32] Resolution № 2/2010. Reparation for Victims of Armed Conflict. The 74 th Conference of the International Law Association. 2010. URL: http://www.nuhanovicfoundation.org/user/file/2010_ila_draft_principles_on_reparation_victims_armed_conflict.pdf (last accessed: 05.04.2022).

У своїй окремій думці щодо рішення у справі «Німеччина проти Італії» суддя Антоніо Аугусто Кансадо Тріндаді зазначив:

«*Таким чином, право особи на доступ до правосуддя не підлягає сумніву. Відтак, у разі серйозних порушень окремі жертви можуть посилатися на відповідальність держави за власною ініціативою та без посередництва будь-якої держави; вони можуть робити це як суб'єкти права націй і відповідно до верховенства права – як нині вважає Організація Об'єднаних Націй – на національному та міжнародному рівнях. На традиційну теорію «акту держави» взагалі не можна покладатися, перед обличчям серйозних порушень прав людини та міжнародного гуманітарного права відповідною державою*»[33].

Одна із найбільш повно розроблених моделей відшкодування цивільним особам – Версальський мирний договір 1919 року[34], частина VIII якого присвячена репараціям. Статті 231-232 Договору проголошують відповідальність Німеччини за розв'язання війни, а також зобов'язують її, попри обмеженість ресурсів, виплатити відшкодування в повному обсязі, в тому числі – покрити всі збитки, які були завдані цивільному населенню та його майну під час війни. Додаток I до Договору перераховує категорії шкоди, яка мала бути покрита державою-агресоркою:

1) щодо позбавлення права на життя унаслідок воєнних дій та або їхніх наслідків, включно з бомбардуваннями або іншими нападами на суші, на морі або в повітрі, а також будь-яких воєнних операцій обох сторін конфлікту у будь-якому місці – родичам та утриманцям;

2) щодо актів жорстокості, насильства або нелюдського поводження (включно із зазіханням на життя або здоров'я, унаслідок тюремного ув'язнення, висилки, інтернування або евакуації, полишення на морі або примусової праці) – жертвам та їхнім родичам/утриманцям;

3) щодо шкоди для здоров'я, працездатності та честі – особам та їхнім родичам/утриманцям;

4) щодо нелюдського поводження з військовополоненими;

5) виплати пенсій та нагород військовим, жертвам війни, інвалідам, пораненим, хворим або інвалідам і особам, підтримкою яких були жертви;

6) відрахування допомоги військовополоненим, їхнім родинам або особам, підтримкою яких вони були;

7) допомога родинам та утриманцям мобілізованих і військовослужбовців;

8) щодо шкоди, завданої цивільним особам внаслідок накладеного зобов'язання працювати без справедливої оплати;

9) щодо будь-якої власності (за винятком воєнних або морських укріплень та матеріалів), яка була захоплена, вилучена, пошкоджена, а також щодо будь-якої шкоди, завданої цій власності внаслідок воєнних дій;

10) збитки, завдані у формі податків, штрафів і подібних примусових зборів з боку Німеччини на шкоду цивільному населенню.

Конкретні суми та механізм їхньої виплати цивільному населенню мала визначати спеціально створена Договором Репараційна комісія. Компетенція останньої була визначена у статті 12 Додатку II до Частини VIII, а саме: контроль за виплатою репарацій, вирішення проблеми відшкодування, тлумачення Договору у згаданій частині, отримання, утримання та розподіл репарацій. Комісія мала складатися з членів союзних і асоційованих урядів.

Допоміжним інструментом для виплати відшкодування цивільному населенню вбачається використання регресивних зобов'язань. **Регрес** (з лат. *«рух назад»*) – право відповідальної особи, яка здійснила відшкодування шкоди, заподіяної не її діями, звернутися з вимогою про повернення виплаченого до боржника, з вини якого заподіяно шкоду. Регрес характеризується тим, що правовідношення, за яким особа здійснила відшкодування, припинилося, у зв'язку з чим і виникло нове – пов'язане саме з регресною вимогою. Право регресу виникає з відносин із заподіяння шкоди (тобто позадоговірних, деліктних відносин)[35].

Даний механізм передбачає створення спеціального фонду для виплати компенсації жертвам міжнародних злочинів, здійснених на території України. Наповнення фонду може здійснюватися за кількома схемами:

– з державного бюджету;

– за рахунок внесків приватних осіб.

Згідно з ***першою опцією*** фактично буде запущено механізм вже згаданого дипломатичного захисту, коли всі претензії цивільного населення будуть задоволені державою, яка отримає право відповідної вимоги від держави, винної у вчиненні міжнародного протиправного діяння. **Перевагою** такого механізму є його оперативність: жертви зможуть отримати компенсацію ще під час або відразу після закінчення збройного конфлікту. З іншого боку, державі слід збирати відомості і належно оцінювати заподіяну шкоду задля висунення консолідованої претензії до РФ. При цьому залишається невизна-

[33] Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening). Judgment of 3 February 2012. Dissenting opinion of judge Cançado Trindade. p. 69. URL: https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/143/143-20120203-JUD-01-04-EN.pdf (last accessed: 05.04.2022).

[34] Traité de Versailles. 28 Juin 1919.URL: https://www.herodote.net/Textes/tVersailles1919.pdf (last accessed:05.04.2022).

[35] Судді Верховного Суду стали спікерами онлайн-практикуму щодо страхових спорів. Верховний Суд. URL: https://www.supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1019926/ (дата звернення: 03.04.2022).

ченою, як сама можливість отримання міждержавних репарацій, так і їхня сума та строки надання. Враховуючи значну шкоду, завдану РФ не лише по окремим цивільним об'єктам, але й цілих населених пунктах, можна припустити, що обсяг компенсації жертвам буде обмеженим. Це дозволить зменшити навантаження на державний бюджет, однак:

– ускладнить процес отримання відшкодування (зокрема, через необхідність організації процесу оцінки завданих збитків, їхнє ранжування в контексті конкретних сум виплат);

– неспроможність покрити завдану шкоду повністю.

Згідно з ***другою опцією*** спеціальний фонд буде наповнюватися за рахунок внесків приватних осіб. Такий підхід є досить гнучким, адже дозволяє диверсифікувати джерела надходження:

– добровільні внески (в т.ч. від міжнародних донорів);

– відрахування з прибутків українських юридичних осіб (додатковий збір);

внески українських юридичних осіб взамін на податкові та інші пільги;

– випуск та продаж *«конфліктних облігацій»* – кількох траншів трирічних бонн, дохідність яких буде варіюватися від терміну дії. Окрім того, пропонується випустити спеціальні свопи зі страхуванням від ризиків. Подібну діяльність може виконувати як Національний банк України (НБУ) самостійно, так і, наприклад, Міжнародний валютний фонд самостійно або в співпраці з НБУ.

Перевагою даної опції є її порівнювана оперативність та незалежність від волі держави, винної у вчинені міжнародного протиправного діяння. За умови авторитетного посередника у вигляді Міжнародного валютного фонду збільшуються шанси на отримання необхідної суми репарацій для цивільного населення в т.ч. за рахунок внесків РФ у межах даної організації. Такий підхід також дозволить повністю покрити завдану шкоду і стимулюватиме український бізнес, який зможе перейти від збиткових пожертв до відрахувань, які приноситимуть прибуток.

У контексті виплати відшкодування цивільним особам слід також розглянути існуючі інструменти в рамках МКС. Після набуття чинності обвинувальним вироком, Судова палата МКС може ухвалити рішення щодо відшкодування жертвам міжнародних злочинів, вчинених винною особою. Попередньо жертви, використовуючи стандартні форми заяв, мають подати запит щодо відшкодування. Розгляд заяв є тривалим процесом, а конкретна сума і, загалом, можливість відшкодування залишаються на розсуд Суду.

Заходи, які призначені для відшкодування, можуть бути індивідуальними або колективними (надаються групам потерпілих), і включають: *грошову компенсацію, реституцію майна та сатисфакцію у формі публічного вибачення або вшанування пам'яті.*

Діяльність Суду щодо відшкодування збитків вимагала створення у 2004 році відповідно до статті 79 Римського статуту[36] незалежного Цільового фонду для потерпілих (Trust Fund for Victims). Судді МКС можуть звернутися до Цільового фонду щодо допомоги у виконанні їхніх розпоряджень про відшкодування. Крім того, Фонд може використовувати отримані внески для фінансування проектів на користь постраждалих.

Відповідно до пункту 21 Резолюції ICC-ASP/4/Res.3 (2005) Цільовий фонд фінансується за рахунок:

(a) добровільних внесків від урядів, міжнародних організацій, фізичних осіб, корпорацій та інших організацій відповідно до критеріїв, прийнятих Асамблеєю держав-учасниць;

(b) грошей та іншого майна, вилученого у формі штрафів або конфіскацій, переданих до Цільового фонду за рішенням Суду відповідно до пункту 2 статті 79 Римського статуту;

(c) ресурсів, зібраних шляхом присудження компенсацій, якщо про це було відповідне рішення Суду згідно з правилом 98 Правил процедури і доказування[37];

(d) таких ресурсів, крім нарахованих внесків, які Асамблея держав-учасниць може вирішити виділити до Цільового фонду.

Згідно з пунктом 33 згаданої Резолюції:

33. Цільовий фонд приймає всі гроші та інше майно, зібране шляхом нарахування штрафів або конфіскації, яке за рішенням суду передається до Цільового фонду.

Дані положення гіпотетично дозволяють передати у Цільовий фонд МКС арештовані за кордоном активи РФ і після закінчення судового розгляду виділити їх безпосередньо жертвам. Правило 98(2) Правил процедури і доказування[38] передбачає можливість зберігання окремо засобів для відшкодування збитків жертві, яка належить до групи постраждалих від міжнародних злочинів, вчинених однією і тією ж винною особою.

Як вже було згадано раніше, відшкодування може бути здійснено і на колективній основі, що не виключає створення дворівневої системи покриття шкоди: міжнародної та національної, згідно з якої спочатку український фонд відшкодовує збитки жертвам порушень. А далі шляхом регресної вимоги

[36] Римский статут Международного уголовного суда от 17 июля 1998 года. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата обращения: 05.04.2022).

[37] Правила процедуры и доказывания. *MYC*. ICC-ASP/1/3. URL: https://www.un.org/ru/documents/rules/icc_rules.pdf (дата обращения: 05.04.2022).

[38] Ibid.

покриває витрати за рахунок коштів, акумульованих і виділених з Цільового фонду МКС (подібна схема дозволена статтею 98(4). Це може стимулювати впровадження механізму «конфліктних облігацій», відсотки по дохідності яких будуть повністю або частково покритими конфіскованими за кордоном ресурсами РФ.

Попри те, що рішення про виділення до Цільового фонду коштів ухвалюється Судовою Палатою (Правило 148), вбачається доцільним і можливим, щоб представники Фонду вже на етапі розслідування звернулися до Офісу прокурора та/або Палати попереднього провадження зі своїми письмовими міркуваннями щодо доцільності зберігання арештованих у РФ активів у Цільовому фонді.

3. Аналіз змішаних моделей повоєнних репарацій

Змішаний механізм є одночасним відшкодуванням збитків як державі-жертві міжнародного протиправного діяння, так і її цивільному населенню. Прикладом такого підходу є Люксембурзька угода між Ізраїлем та Федеративною Республікою Німеччина, укладена 10 вересня 1952 року, яка, окрім вимоги виплати репарацій безпосередньо Ізраїлю, також передбачала відповідно до свого Протоколу № 1 виплати на користь жертв нацистського режиму. Цікавою практикою є не лише сам міждержавний договір, але й передумови та процедура його укладення: добровільна згода ФРН (ймовірно, зумовлена тиском США та інших союзників), двоетапність переговорів, паралельні процеси – домовленості з урядовою делегацією Ізраїля та окремо з Конференцією щодо матеріальних претензій євреїв. Відповідно до Люксембурзької угоди загальна сума 3,45 млрд. німецьких марок мала бути сплачена протягом 14 років: 1/3 – за рахунок поставок німецьких товарів, інша третина – через закупки нафти, решта – грошовими платежами.

4. Існуючі напрацювання України у сфері відшкодування завданих у результаті РФ збитків

Станом на початок квітня 2022 року Урядом було створено 6 фондів, діяльність яких має забезпечувати повоєнне відновлення держави:

1. Фонд підтримки малого і середнього бізнесу.
2. Гуманітарний фонд.
3. Фонд підтримки армії.
4. Фонд обслуговування та погашення державного боргу.
5. Фонд відновлення і трансформації економіки (т. зв. План Маршалла для України).
6. Фонд відновлення майна та зруйнованої інфраструктури.

«Уряд закликає міжнародних партнерів, інвесторів, громадські організації, представників бізнесу та громадян надати Україні фінансову підтримку, яка сприятиме відродженню стабільності української економіки та допоможе українцям в умовах війни з росією»[39].

Оскільки тексти відповідних нормативно-правових актів, якими створено зазначені фонди, відсутні у відкритому доступі, повний аналіз ефективності розробленого механізму провести неможливо. Однак, *prima facie,* слід вказати на слабкі сторони адаптованого підходу, а саме:

– джерела формування надходжень (базуються на принципі *ex gratia*), потенціал покриття шкоди завдяки яким точно спрогнозувати не вдасться;

– розпорошеність і потенційне дублювання функцій фондів (наприклад, Фонд підтримки малого і середнього бізнесу/Фонд відновлення і трансформації економіки). Окрім того, кожна з установ має власні рахунки для переказу коштів. Враховуючи те, що фонди фактично базуються на пожертвах, така диверсифікація стримуватиме поширення інформації і неминуче призводитиме до помилкових зарахувань.

– універсалізм у питаннях відшкодування збитків, завданих державі та цивільному населенню.

Останній пункт наштовхує на думку, що Україна планує обрати підхід початку XX століття – механізм дипломатичного захисту, відповідно до якого окремі особи, які знаходяться під її юрисдикцією і постраждали від агресії РФ, не зможуть самостійно заявити останній свої претензії, і лише Уряд матиме право висунути консолідований позов в одній з нечисельних судових/квазісудових установ. З одного боку, це, ймовірно, дозволить пришвидшити процеси відшкодування цивільному населенню, однак, як вже було згадано вище, не зможе покрити завдану шкоду повністю, в тому числі що стосується її нематеріального прояву.

Попри кампанію заморожування майна РФ та осіб, які знаходяться у санкційних списках у зв'язку із її збройною агресією, залишається до кінця незрозумілим юридичний механізм позбавлення права власності на таке майно і перерахування вилучених коштів, зокрема, у фонди відновлення України. Ідея створення спеціального рахунку в ЄС, на який Росії будуть надходити кошти за газ і нафту, спрямовані на відновлення економіки України і на репарації, виглядає ситуативним аналогом моделі, розробленої РБ ООН для притягнення до міжнародної відповідальності Іраку у 1991 році, з урахуванням постійного членства РФ та фактичного блокування нею системи ООН в контексті збройної агресії щодо України.

[39] Фонди відновлення України. Урядовий портал. URL: https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/fondi-vidnovlennya-ukrayini (дата звернення: 01.04.2022).

Слід нагадати, що після завершення збройного конфлікту у Перській затоці (1990–1991) РБ ООН ухвалила стягнути репарації з Іраку на користь уряду, корпорацій та приватних осіб з Кувейту, які постраждали від іракської агресії. Загалом були подані заяви на компенсацію в обсязі понад 352 млрд. доларів, але Компенсаційна комісія ООН схвалила виплати лише на 52,4 млрд. доларів, визначивши шість категорій претензій, які мали бути задоволені[40].

З метою наповнення окремого компенсаційного фонду було запроваджено програму «Нафта в обмін на продовольство», яка дозволяла спрямувати секвестровані іракські нафтові надходження для забезпечення **змішаного механізму** виплати репарацій. Варто підкреслити, що не всі надходження, а лише **30%** (спочатку) – **3%** (наприкінці виплат) послідовно відраховувалися до компенсаційного фонду. Завдяки такій системі для повного покриття завданих збитків Іраку знадобилося 30 років (остаточні розрахунки були здійснені 13 січня 2021 року)[41].

Т.зв. регіональна модель Компенсаційної комісії (попри те, що в повідомленні Лани Зеркаль йшлося лише про створення окремого рахунку) є допустим варіантом покриття завданої РФ шкоди внаслідок збройної агресії щодо України. Однак, існує низка проблемних аспектів.

5. Питання юрисдикційних імунітетів держави

Важко порівнювати орган, створений РБ ООН відповідно до статті 29 Статуту ООН, на міжнародному рівні з потенційним регіональним органом, впровадженим до кінця незрозуміло на якій правовій основі. Існуюча практика МС ООН не підтримує відповідні ініціативи. У вже згаданому рішенні у справі «Німеччина проти Італії» Суд визнав, що Італія порушила імунітет Німеччини, привівши до виконання рішення судів Греції проти Німеччини (в тому числі щодо вилучення майна) у ході судового розгляду в результаті різанини, скоєної в грецькому селі Дістомо збройними силами Третього рейху в 1944 році. Позиція МС ООН відкинула аргументи Італії, зокрема, щодо принципу територіального делікту, особливості вчинених Третім Рейхом діянь (найтяжчі міжнародні злочини та порушення норм *jus cogens*) та останнього можливого засобу покриття шкоди (т.зв. the *«last resort» argument*)[42]. Це означає, що РФ намагатиметься і, ймовірно, змогла би оскаржити арешт її нафтогазових надходжень у випадку, якщо знайде відповідний міжнародний договір, який би передбачав обов'язкову юрисдикцію МС ООН[43].

6. Неузгодженість ініціатив на національному та міжнародному рівні

Згадані вище 6 компенсаційних фондів для відновлення України мають наповнюватися за рахунок добровільних пожертв. У свою чергу, фактично створюється 7 фонд, джерела надходження якого формуються шляхом перерахування коштів за російський газ та нафту. Відкритим залишається питання, на що саме будуть спрямовані ресурси останнього фонду, чи буде він взаємодіяти з шістьма іншими на паритетних засадах або буде вищим в ієрархії? За яким принципом будуть розподілені гроші за російську нафту та газ між фондами? Чи буде покривати останній лише шкоду, завдану державі або також цивільному населенню?

7. Обмеженість ресурсів та «рішення на довгострокову перспективу»

Досвід стягнень повоєнних репарацій з Іраку чітко демонструє, що цей процес:

– тривалий;

– може покрити шкоду лише частково (визначеним категоріям жертв);

– має забезпечувати інтереси держави, яка здійснила акт агресії.

Таким чином, Україна не зможе залучити всі кошти, які європейські держави платять за російські нафту та газ. Отриманих ресурсів вистачить лише на часткове відшкодування збитків, а тому стратегічно важливо гармонізувати національну та міжнародну моделі стягнення репарацій. Україні слід враховувати висловлені державами ЄС прагнення значно скоротити або відмовитися від російських енергоносіїв уже в середньостроковій перспективі, щоб не загнати себе в глухий кут, сформулювавши взаємовиключні інтереси: отримувати гроші від продажу російських нафти й газу та розірвати економічні зв'язки Заходу з РФ у даній сфері.

Висновок

Незалежно від того, яку модель відшкодування збитків Україна обере для отримання репарацій від РФ, важливо врахувати специфіку існуючої ситуації та позбутися романтичних сподівань щодо капітуляції росії або ж її добровільної згоди покрити

[40] Decisions of the Governing Council.United Nations Compensation Commission. URL: https://uncc.ch/decisions-governing-council (last accessed: 02.04.2022).

[41] Iraq pays final instalment of $52bn war reparations to Kuwait. Middle East monitor. 2021. URL: https://www.middleeastmonitor.com/20211223-iraq-pays-final-instalment-of-52bn-war-reparations-to-kuwait/ (last accessed: 05.04.2022).

[42] Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening). Judgment of 3 February 2012. URL: https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/143/16899.pdf (last accessed: 05.04.2022).

[43] У справі «Німеччина проти Італії» таким договором була Європейська конвенція про мирне вирішення спорів від 29 квітня 1957 року, стороною якої РФ не є.

завдану шкоду. Необхідно також відштовхуватися від сценарію, коли РФ залишається постійним членом РБ ООН із правом вето, а також зберігає існуючий політичний режим, який не буде сповідувати принцип *ex gratia.*

Механізм виплати репарацій повинен мати стрункy юридичну основу. Відтак, найбільш доцільним вбачається передбачити відповідне зобов'язання для РФ у майбутньому Договорі про припинення вогню, який би містив клаузулу про обов'язкову юрисдикцію МС ООН. Згаданий договір має також запровадити спеціальний орган (наприклад, Компенсаційну комісію), в якій членами та гарантами виступили би західні партнери України.

Врешті, слід переглянути існуючу багато ланкову систему компенсаційних фондів на національному рівні, максимально спростити її, диверсифікувати джерела надходжень, здійснити перехід від волонтерських засад до інвестування, і, врешті, гармонізувати з ініціативами на міжнародному рівні.

У всякому разі, майбутня модель має бути людиноцентричною та виходити із принципу максимально можливого задоволення шкоди, завданої цивільному населенню.

Інформація про автора:

Рашевська Катерина Євгеніївна,
член Міжвідомчої комісії з питань застосування та реалізації норм міжнародного гуманітарного права в Україні та Експертної ради при Представництві Президента України в Автономній Республіці Крим,
аспірантка
Інститут міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
36/1, вул. Юрія Іллєнка, м. Київ, 04119, Україна

Information about the author:

Rashevska Kateryna Yevheniivna,
Member of the Interdepartmental Commission on the Application and Implementation of International Humanitarian Law in Ukraine and of the Expert Council at the Representation of the President of Ukraine in the Autonomous Republic of Crimea,
PhD student
Institute of International Relations of Taras Shevchenko National University of Kyiv
36/1, Yuriy Ilyenko str., Kyiv, 04119, Ukraine

DOI

РОСІЙСЬКІ ВІЙСЬКОВІ ЗЛОЧИНИ ПРОТИ МАС-МЕДІА В УКРАЇНІ ЗА 21 ДЕНЬ ВІЙНИ 2022

Синчак Б. А.

Постановка проблеми. 24 лютого Росія вторглась в Україну під виглядом «спеціальної операції», розпочавши повномасштабну війну, котра від самого початку ідентифікується деякими лідерами Заходу, як війна проти європейських цінностей, цивілізованого світу, та фундаментальних засад демократії загалом[1]. Посягання на ці категорії було б неможливим без утиску ЗМІ, адже вони водночас є виразником суспільної думки, та її підґрунтям. У додатку до Женевських конвенцій журналісти під час війни ідентифікуються, «як цивільні особи», а отже у розділі досліджуються військові злочини Росії проти невеликої частини цивільного населення, що у демократичному суспільстві є голосом нації, котрий так прагне придушити кремлівський імперський авторитаризм. Знамениті слова нацистського пропагандиста Й. Гебельса – «дайте мені ЗМІ і я з будь-якого народу зроблю стадо свиней», вочевидь успішно реалізовані в РФ, де «71% громадян пишаються, радіють, чи навіть поважають, факт ведення війни проти України»[2]. Війни, у якій вже загинуло «понад 108 дітей та ще стільки ж поранено»[3], а на один лише «Маріуполь у середньому на добу скидають від 50 до 100 авіабомб»[4]. Для приховування наслідків військового терору в Росії запроваджено закон, який передбачає «до 15 років ув'язнення» за назву війни в Україні війною[5]. Така тактика свідчить про тенденційність уряду РФ у намаганні спотворити дійсність за допомогою ЗМІ. Саме тому, дослідження російських військових злочинів проти мас-медіа в Україні слугує одним із ідентифікаторів «російського світу», котрий «миротворці» несуть в Україну, та Європу. Ключовим завданням дослідження є аналіз та класифікація російських військових злочинів проти мас-медіа в Україні за 21 день війни 2022.

Аналіз останніх публікацій. Українські науковці розглядають проблематику злочинів проти журналістів у контексті кримінального права, та протиправного впливу на вільну журналістську діяльність. Наприклад, А. Коваленко, в контексті розгляду «криміналістичної класифікації злочинів проти журналістів» зауважує, що їхня «класифікація базується на кримінально правовій базі та полягає у виокремленні та групуванні відповідних злочинів за криміналістично значущими ознаками». Автор розділяє їх на такі категорії: а) «за способом впливу на потерпілого, б) за метою вчинення, та в) за ступенем суспільної небезпечності»[6]. Ця градація дозволяє класифікувати важкість злочину. Натомість Ю. Сподарик вважає, що «на практиці питання кримінально-правової кваліфікації викликають чимало труднощів, допускаються помилки в кваліфікації». За його словами, «збільшення кількості норм, що регулюють діяльність журналістів, лише невиправдано збільшило ймовірність допущення таких помилок та загалом ускладнило цей процес»[7]. Це свідчить про певну неефективність законодавчої бази щодо захисту прав журналістів на практиці. Т. Приступенко та І. Євдокименко відзначають, що «Україна, за версією «Репортерів без кордонів», посіла 97 місце у світовому рейтингу свободи преси серед 180 країн за 2021 р.». Науковці посилаються на «моніторингове дослідження Інституту масової інформації (ІМІ) «Барометр свободи слова», його статистика показує, що в Україні «за 2021 р. зафіксовано 197 випадків порушень свободи слова, з яких 145 стосувалися фізичної агресії проти журналістів. Перешкоджання законній журналістській діяльності − 99 випадків (2020 р. − 125, 2019 р. – 99); побиття й напади, які запроваджувалися заподіяння тілесних ушкоджень − 24 випадки (2020 р. – 20, 2019 р. − 23); обмеження доступу до публічної інформації для журналістів − 18 випадків (2020 р. − 22, 2019 р. – 21); кіберзлочини щодо медіа та журналістів − 16 випадків (2020 р. − 11, 2019 р. –

[1] Як світ реагує на російський напад на Україну. *BBC News Україна,* 2022. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news-60516062 (дата перегляду 18.03.22).

[2] Независимые социологи: 71% россиян испытывает гордость из-за войны с Украиной. *Радио Свобо*да, 2022. URL: https://www.svoboda.org/a/nezavisimye-sotsiologi-71-rossiyan-ispytyvaet-gordostj-iz-za-voyny-s-ukrainoy/31757535.html?fbclid=IwAR2pPrGG--BIR98vu4W9S0BL5gyLDFxYS1ioMzro_vt-eUNJlGigh698N8E (дата перегляду 18.03.22).

[3] Ювенальні прокурори: 108 дітей загинуло через збройну агресію РФ в Україні. *Telegram Офіс генерального прокурора*, 2022. URL: https://t.me/pgo_gov_ua/3226 (дата перегляду 18.03.22).

[4] Ситуація у Маріуполі станом на 17 березня. *Telegram Маріупольська міська рада*, 2022. URL: https://t.me/mariupolrada/8887 (дата перегляду 18.03.22).

[5] Назвал события на Украине войной? До 15 лет. Госдума готовит «закон о фейках о военной операции». *BBC News Русская служба*, 2022. URL: https://www.bbcrussian.com/russian/news-60594110 (дата перегляду 18.03.22 р.).

[6] А. Коваленко. Криміналістична класифікація злочинів проти журналістів. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. Дідоренка*, 2020. Том 1, № 89. 258 с.

[7] Ю. Сподарик. Особливості кваліфікації кримінальних правопорушень проти журналістської діяльності. *Актуальні проблеми держави і права,* 2021. № 92. 176 с.

15)»[8]. За словами авторів, наведені дані свідчать про тенденційність зростання злочинів проти журналістів. Зарубіжні науковці у контексті заявленої проблематики переважно акцентують увагу на досвіді окремих країн. Наприклад, C. Höglund, та J. Schaffer вважають юриспруденцію ефективними механізмом для боротьби із цензурою від влади. Вони зауважують, «юридична мобілізація була успішною, коли медіа-братство змогло мобілізувати широку та швидку підтримку та організувати постійну громадську адвокацію, і коли відповідний журналіст чи медіа мають довіру громадськості»[9]. Науковці U. Reis, та R. Cabral вважають, що «напади на свободу слова є однією з головних ознак демократичної конституційної ерозії». За їхніми словами, «авторитаризм прогресує, коли уряд починає захоплювати медійні установи, контролюючи їх функції, за таких умов проект демократії погіршується»[10]. Наведені дослідження свідчать про увагу науковців до злочинів проти медіа загалом, та проблеми їх належної класифікації і ефективної протидії. Однак, російські військові злочини проти медіа в Україні під час війни 2022 р. ще не були дослідженими.

Виклад основного матеріалу. Російсько-українська інформаційна війна загострилася ще з 2013 р., коли в Україні тривали події Євромайдану та Революції гідності. Ці способи протесту проти російського авторитаризму проявлялися у звичайних прагненнях громадськості щодо подальшого вектору розвитку країни. Навіть потенційна можливість подальшої євроінтеграції змусила українське суспільство консолідуватися, що в подальшому переросло в яскраво виражене прагнення долучитися до цивілізованого світу, а не до РФ, котра здавна вважала Україну лише придатком до власних земель. Наразі це навіть переросло в «країну-кандидата до вступу в ЄС». Протягом восьми років російсько-української війни на Донбасі, та після анексії Криму (з 2014 р.), українське суспільство поступово вкотре здобувало національну притомність – колективну самоідентифікацію, що проявлялася у різних формах та способах вираження громадської думки, яка разюче відокремлювала українську ментальність від російської. Українізація суспільства мотивувалася зовнішніми загрозами, та внутрішнім національним стрижнем, який був інформаційно приглушений домінуючою у масштабах і обсягах нав'язливою російською культурою. Активну роль у цьому процесі брали мас-медіа, адже вони є регулятором масових суспільних відносин. На фоні цього поступово чітко стало зрозумілим які ЗМІ є проросійськими, а які відповідають українським інтересам. Інформаційні запроданці, що називали себе журналістами (ZIK, NewsOne, 112, НАШ та ін.) поступово втрачали увагу громадськості та врешті були заглушеними. Натомість український контент вже тенденційно почав виходити у тренди. Ці чинники були відлунням знаменитого гасла – «Геть від Москви!», прозаїка М. Хвильового, котрий ще 1920-х виступав проти копіювання російської культури на користь розвитку автентичної української. З історії відомо, коли загарбник приходить на чужі землі, насамперед прагне стерти національні маркери – мову, культуру, й релігію. Ці ідентифікаційні пласти почали активно реабілітуватися «Законом Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019 р.), здобуттям Томосу (2019 р.), та загальним відродженням культурного фонду. Напевне ці процеси остаточного відділення від Росії стали причиною реалізації кремлем власних імперських амбіцій – повномасштабним нападом на Україну 2022 р. Одними з перших результатів цього терору стали військові злочини проти мас-медіа, адже попри воєнні дії вони залишилися виразником суспільної позиції українського народу накшталт вказівки єдиного бажаного напрямку російському військовому кораблю[11]. Дослідження медійних злочинів насамперед показує, як Росія під час тимчасової експансії окремих територій намагається підмінити колективну свідомість українців власними світоглядними наративами. Через мас-медіа агресор хоче проти волі спільноти встановити «російський світ».

У цивілізованому суспільстві бойові дії в правовому контексті регулюються Міжнародним гуманітарним правом, у якому «принцип гуманності є найбільш загальним принципом». Згідно з міжнародними договорами (Женевська конвенція I-IV, Гаазька конвенція, та ін.), підписантами яких є в тому числі Україна й Росія, визначаються певні «правила війни»[12], серед яких присутні положення, що регламентують права та свободи журналістів (див. табл. 1).

У фрагментах документів наведених в таблиці 1 увагу привертає декілька структурних елементів. Під час війни на боці місцевих жителів мало б залишатися право на гуманне ставлення, що відповідає вимогам суспільної свідомості. А отже злочини

[8] Т. Приступенко , І. Євдокименко. Українські реалії свободи слова. *Таврійські філологічні наукові читання, 2022*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 28–29 січня. 212 с.

[9] C. Höglund, J. Schaffer. Defending Journalism Against State Repression: Legal Mobilization for Media Freedom in Uganda. *Journalism Studie*s, 2021. Volume 22, Issue 4.

[10] U. Reis, R. Cabral. Military Justice, Journalism and Free Speech in Brazil. *VerfBlog*, 2021. URL: https://verfassungsblog.de/military-justice-journalism-and-free-speech-in-brazil/ (дата перегляду 17.03.22).

[11] П. Горлач. Укрпошта оголосила переможця конкурсу ескізів марки на тему «Русский военный корабль…». *Суспільне культура*, 2022. URL: https://suspilne.media/216580-ukrposta-ogolosila-peremozca-konkursu-eskiziv-marki-na-temu-russkij-voennyj-korabl/ (дата перегляду 18.03.22 р.).

[12] Міжнародне гуманітарне право. Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. URL: https://minre.gov.ua/rubric/mizhnarodne-gumanitarne-pravo (дата перегляду 18.03.22 р.).

Таблиця 1

Права та свободи журналістів у Положеннях про закони і звичаї війни Женевської конвенції

IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі
«Місцеві жителі та воюючі сторони залишаються під захистом і верховенством принципів права народів, оскільки вони випливають зі встановлених між цивілізованими народами звичаїв, із *принципів гуманності та вимог суспільної свідомості*» [13].
Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 р. Глава III. Журналісти. Стаття 79. Заходи щодо захисту журналістів
1. «Журналісти, що перебувають у небезпечних професійних відрядженнях у районах збройного конфлікту, *розглядаються як цивільні особи* у значенні пункту 1 статті 50».
2. «Як такі вони користуються захистом згідно з Конвенціями 995_151, 995_152, 995_153, 995_154) й цим Протоколом за умови, що вони не чинять дій, несумісних з їх статусом цивільних осіб, і без шкоди праву воєнних кореспондентів, акредитованих при збройних силах, на статус, передбачений статтею 4 а (4) Третьої конвенції (995_153)» [1].
995_151 Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях
«Стаття 3. Заборонено зараз і надалі будь-коли та будь-де вчиняти стосовно зазначених вище осіб такі дії: a) насилля над життям та особистістю, зокрема всі види вбивств, завдання каліцтва, жорстоке поводження й тортури; b) захоплення заручників; c) наругу над людською гідністю, зокрема образливе та принизливе ставлення»[15].

Таблиця 2

«Інститут масової інформації» про факти, що засвідчують злочини Росії проти журналістів і мас-медіа в Україні під час війни 2022 р.[16]

№ / Дата / Факт злочину			
Загроза життю та здоров'ю – 26	**Кібер-злочини – 20**	**Виведення з ладу інфраструктури – 10**	**Вбивства – 4**
24.02.2022 – Перший день війни		**05.03.2022 – Десятий день війни**	
1.	Здійснено DDoS-атаку на сайт видання «Бабель»[17].	1.	Здійснено DDoS-атаку на сайт видання «Житомир.info»[17].
2.	«Сайт 5 каналу зламано росіянами»[18].	**06.03.2022 – Одинадцятий день війни**	
25.02.2022 – Другий день війни		1.	Вбито львівського військового журналіста В. Дудара на Миколаївщині[18].
1.	Заблоковано сайт видання «Главред» в Росії[19].	2.	Здійснено напад на швейцарського журналіста Г. Бріке[19].
2.	Здійснено DDoS-атаку на сайт видання «Конкурент»[20].	**08.03.2022 – Тринадцятий день війни**	

[13] IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата перегляду 18.03.22).

[14] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата перегляду 18.03.22).

[15] Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text (дата перегляду 18.03.22).

[16] Медійні злочини Росії у війні проти України (оновлюється). Інститут масової інформації, 2022. URL: https://imi.org.ua/monitorings/medijni-zlochyny-rosiyi-u-vijni-proty-ukrayiny-onovlyuyetsya-i44098 (дата перегляду 16.03.22 р.)

[17] На сайт «Бабеля» йде потужна DDoS-атака. *Телеграм-канал Бабель*, 2022. URL: https://t.me/babel/8614 (дата перегляду 15.03.22 р.).; Відбулася спроба DDoS-атаки на Житомир.info: хотіли змінити зміст новини про обстріли населених пунктів. *Житомир.info*, 2022. URL: https://www.zhitomir.info/news_206401.html?fbclid=IwAR2FW_ve8eoBEopPN9M_NiEgi8FXxRyoSJIjJ9cX7tOvgp0zPJgO_LGw-gJo (дата перегляду 15.03.22 р.).

[18] Сайт 5 каналу зламано росіянами. *Twitter 5 канал*, 2022. URL: https://twitter.com/5channel/status/1496757623709859847?ref_src=twsrc%5Egoogle%7Ctwcamp%5Eserp%7Ctwgr%5Etweet (дата перегляду 15.03.22 р.).; Під Миколаєвом загинув львівський військовий журналіст Віктор Дудар. *Укрінформ*, 2022. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3421811-pid-mikolaevom-zaginuv-lvivskij-vijskovij-zurnalist-viktor-dudar.html (дата перегляду 15.03.22 р.).

[19] Окупанти заблокували Главред в Росії. *Главред*, 2022. URL: https://glavred.net/ukraine/okupanty-zablokirovali-glavred-v-rossii-10346933.html (дата перегляду 15.03.22 р.).; Сьогодні ввечері до лікарні Кропивницького прибув іноземний журналіст. *Telegram Марія Чорна*, 2022. URL: https://t.me/chornamary/951 (дата перегляду 15.03.22 р.).

[20] Сайт ІА «Конкурент» зазнає потужних DDoS-атак. *Facebook Конкурент – новини Луцька та Волині*, 2022. URL: https://www.facebook.com/991634877544530/posts/7234238076617481 (дата перегляду 15.03.22 р.).; Бердянська радіостанція «Азовська хвиля» захоплена російськими військовими. *Запорізька обласна військова адміністрація*, 2022. URL: t.me/zoda_gov_ua/5099 (дата перегляду 15.03.22 р.).

3.	Здійснено DDoS-атаку на сайт видання «Полтавська хвиля»[21].	1.	Захоплено Бердянську радіостанцію «Азовська хвиля»[20].
26.02.2022 – Третій день війни		2.	Захоплено Бердянську будівлю медіахолдингу «ПРО100» із близько 50 співробітниками[21].
1.	«Роскомнагляд погрожує заблокувати доступ до Крим.Реалії»[22].	3.	Окупанти тримають у заручниках британських журналістів одного з них поранено. Мова про містечко Стоянка-2[22].
2.	Поранено двох Данських репортерів видання «Ekstra-Bladet»[23].	**09.03.2022 – Чотирнадцятий день війни**	
3.	Застрелено цивільного журналіста видання «Навколо тебе»[24].	1.	Обстріляно та пограбовано авто журналістки Громадського[23].
27.02.2022 – Четвертий день війни		2.	Обстріляно телевежу на Сумщині[24].
1.	Захоплено телевежу Мелітополі. Російські військові змусили «МТВплюс» припинити трансляцію[25].	3.	Захоплених у Бердянську журналістів військові силою змушують транслювати російську пропаганду[25].
2.	Розгромлено студію телеканалу «Погляд» в Бучі[25].	**11.03.2022 – Шістнадцятий день війни**	
28.02.2022 – П'ятий день війни		1.	Контузію отримав журналіст видання Радіо Свобода[26].
1.	Заблоковано сайт видання Крим.Реалії російською мовою в окупованому Росією Криму[26].	2.	Погрожують розправою фотографу, котрий зняв наслідки бомбардування Маріупольського пологового будинку[27].
2.	Припинено роботу сайту видання «РБК-Україна» через обстріли Києва[27].	**12.03.2022 – Сімнадцятий день війни**	
01.03.2022 – Шостий день війни		1.	Викрадено журналіста Херсонського видання «Новий день»[28].
1.	Завдано авіа-удару по київській телевежі. Через обстріл загинув оператор телеканалу «Live»[28].	2.	Припинено роботу видання «Новий візит» у Гінічеську. Це пов'язано з окупацією містечка[29].

[21] Сайт «Полтавська хвиля» повідомив про DDoS-атаку. Інститут масової інформації, 2022. URL: https://imi.org.ua/news/sajt-poltavska-hvylya-povidomyv-pro-ddos-ataku-i44026 (дата перегляду 15.03.22 р.).; На данный момент в здании информационной группы «ПРО100» – вооруженными военными РФ захвачены около 50 сотрудников редакции. *Новости Бердянска*, 2022. URL: https://www.facebook.com/pro.berdiansk/posts/5175536662497137 (дата перегляду 15.03.22 р.).

[22] Роскомнагляд погрожує заблокувати доступ до Крим.Реалії через інформування про війну Росії проти України. *Радіо Свобода*, 2022. URL: https://ua.krymr.com/a/news-roskomnadzor-viyna-ukraina/31724793.html (дата перегляду 15.03.22 р.).; Російські ракети летять на сотні кілометрів. І вражають мирні міста. Сьогодні – це наші міста. Завтра можуть бути чиї завгодно. *Міністерство оборони України*, 2022. URL: https://www.mil.gov.ua/news/2022/03/08/rosijski-raketi-letyat-na-sotni-kilometriv-i-vrazhayut-mirni-mista-sogodni-%E2%80%93-cze-nashi-mista-zavtra-mozhut-buti-chii-zavgodno-%E2%80%93-oleksij-reznikov-zvernuvsya-do-meshkanciv-usih-krain-svitu/ (дата перегляду 15.03.22 р.).

[23] Two Danish reporters shot, injured in eastern Ukraine. *Reuters*, 2022. URL: https://www.reuters.com/world/europe/two-danish-reporters-shot-injured-eastern-ukraine-2022-02-26/ (дата перегляду 15.03.22 р.).; Я ніколи не пробачу Росії. *Facebook V. Roschina*. URL: https://www.facebook.com/photo?fbid=4855373964560262&set=a.1070614946369535 (дата перегляду 15.03.22 р.).

[24] Розстріляний цивільний журналіст, згорілі поранений і водій швидкої, невідома доля мешканців зруйнованого будинку Харкова. *Facebook I. Венедіктова*, 2022. URL: https://www.facebook.com/photo/?fbid=5257882894224603&set=a.579081315438141 (дата перегляду 15.03.22 р.).; Окупанти обстріляли телевежу на Сумщині. *24 канал*, 2022. URL: https://24tv.ua/okupanti-obstrilyali-televezhu-sumshhini_n1899307 (дата перегляду 15.03.22 р.).

[25] Свіжий звіт з інформаційного фронту! *Національна рада України з питань телебачення і радомовлення*, 2022. URL: https://www.nrada.gov.ua/svizha-informatsiya-z-informatsijnogo-frontu1/ (дата перегляду 15.03.22 р.).; Заява О. Старуха щодо пропаганди ворога від 09.03.2022. *Запорізька обласна державна адміністрація*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=W0E_4xPfrH4 (дата перегляду 15.03.22 р.).

[26] Доступ до сайту Крым.Реалии заблокований Роскомнаглядом. *Радіо Свобода*, 2022. URL: https://ua.krymr.com/a/news-krym-realii-blokuvannia-roskomnahliad/31727605.html (дата перегляду 15.03.22 р.).; Кореспондент Радіо Свобода постраждав через удар військ РФ. *Радіо Свобода*, 2022. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-kushnir-kontuzia/31747846.html (дата перегляду 15.03.22 р.).

[27] Сайт РБК тимчасово припиняє роботу через обстріли Києва. *Facebook С. Щербина*, 2022. URL: https://www.facebook.com/shcherbinas/posts/4810003809037481 (дата перегляду 15.03.22 р.).; Росіяни погрожують фотожурналістові, який зняв бомбардування пологового будинку в Маріуполі. *Інститут масової інформації*, 2022. URL: https://imi.org.ua/news/rosiyany-pogrozhuyut-fotozhurnalistovi-yakyj-znyav-bombarduvannya-pologovogo-budynku-v-mariupoli-i44292 (дата перегляду 15.03.22 р.).

[28] У Києві стріляли у телевежу. *Суспільне Новини*, 2022. URL: https://t.me/suspilnenews/6883?fbclid=IwAR1Qy5ly23IQEWyWsUU2CZTdpitWPjDLNKLgZam81pHV9exwKDOtCCVOsOg (дата перегляду 15.03.22 р.).; На Херсонщині зник журналіст Олег Батурін. *Укрінформ*, 2022. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3428204-na-hersonsini-znik-zurnalist-oleg-baturin.html (дата перегляду 15.03.22 р.).

[29] Російські військові обстріляли на Київщині автомобіль із журналістами Sky News. *Укрінформ*, 2022. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3417132-rosijski-vijskovi-obstrilali-na-kiivsini-avtomobil-iz-zurnalistami-sky-news.html (дата перегляду 15.03.22 р.).; У зв'язку з нинішньою ситуацією «Новий Візит» припиняє свою роботу *та* творчу діяльність. *Facebook G. Osmak*, 2022. URL: https://www.facebook.com/groups/404566269733807/posts/1851167938406959/ (дата перегляду 15.03.22 р.).

Продовження таблиці 2

2.	Обстріляно автомобіль з журналістами «Sky News» на Київщині[29].	3.	Погрози Херсонській журналістці видання «Укінформ»[30].
3.	Перестав відкриватися сайт видання «Новий день»[30].	**13.03.2022 – Вісімнадцятий день війни**	
4.	Атаковано сайт Суспільного мовника[31].	1.	Припинення роботи видання «Приазовська правда». Це пов'язано з окупацією міста[31].
02.03.2022 – Сьомий день війни		2.	Вбито кореспондента «The New York Times» в Ірпені[32].
1.	Заблоковано на території Росії доступ до офіційних ресурсів представництв державних органів.	3.	Припинення роботи Телеканалу ЕНТС в Енергодарі. Це пов'язано з окупацією міста[33].
2.	Заблоковано на території Росії доступ до українських видань, зокрема: 1+1 ТСН, «Сегодня», Укрінформ, 24 канал, ZAXID.NET, «Дзеркало тижня», Цензор.НЕТ, Vesti.ua, Depo.ua, Delo.ua, LB.ua, УНН[32].	4.	Здійснено DDoS-атаку на сайт видання «МОСТ» на Херсонщині[34].
		5.	Припинено роботу газети «Новий день» в Мелітополі. Це пов'язано з окупацією міста[35].
		14.03.2022 – Дев'ятнадцятий день війни	
3.	Обстріляно харківську телевежу[33].	1.	Обстріляно телевежу на Рівненщині. Через це припинено теле- та радіомовлення[36].
4.	Обстріляно лисичанську телевежу[34].	2.	Обстріляно телевежу на Київщині.
5.	Зламано сайт видання Minfin.com.ua[35].	3.	Вимкнено трансляцію українських телеканалів у Старобільському районі Луганщини[37].
6.	Зруйновано телевежу «Коростень-медіа»[36].	4.	Поранено журналіста «Fox News» отримав перелом ніг внаслідок обстрілу російськими військами[38].
03.03.2022 – Восьмий день війни		**15.03.2022 – Двадцятий день війни**	
1.	Здійснено хакерську атаку на сайт видання НВ[37].	1.	Вбито українську журналістку та ірландського оператора «Fox News»[39].
2.	Захоплено будівлю видання Суспільне Херсон. Місто відімкнено від українського телебачення[38].	**16.03.2022 – Двадцять перший день війни**	

[30] Росіяни вирубили сайт херсонської обласної газети «Новий день». *Facebook O. Baturin*, 2022. URL: https://www.facebook.com/oleh.baturin/posts/5287638944594183 (дата перегляду 15.03.22 р.).; Російські окупанти погрожують херсонській журналістці. *IPC Гінічеськ*, 2022. URL: https://genichesk.ipc.org.ua/uk/2022/03/126142/?fbclid=IwAR11NwJJ3lzHfQ9-4SHFtDZoj3gOtuxUXSYdcpvrIoEAHNXgkW-JIJPiGNY (дата перегляду 15.03.22 р.).

[31] Сайт Суспільного атакували. *Facebook Суспільне Новини*, 2022. URL: https://www.facebook.com/suspilne.news/photos/a.148206078940255/1391137141313803/ (дата перегляду 15.03.22 р.).; В нинішніх умовах відсьогодні я припиняю вести журналістську діяльність. *Telegram Приазовська правда*, 2022. URL: https://genichesk.ipc.org.ua/uk/2022/03/126142/?fbclid=IwAR11NwJJ3lzHfQ9-4SHFtDZoj3gOtuxUXSYdcpvrIoEAHNXgkW-JIJPiGNY (дата перегляду 15.03.22 р.).

[32] Роскомнагляд заблокував у Росії українські офіційні сайти й ЗМІ: серед них і 24 канал. *24 канал*, 2022. URL: https://24tv.ua/roskomnaglyad-zablokuvav-rosiyi-ofitsiyni-sayti-zmi-sered-nih_n1886695?fbclid=IwAR07r8dlw4rmzs5ctef8NokYJOgRbZ7Ps53W-N9PSAdFDj8KG-zkII7tmB0 (дата перегляду 15.03.22 р.).; Окупанти цинічно вбивають навіть журналістів міжнародних ЗМІ. *Facebook А. Нєбитов*, 2022. URL:https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=655324642463884&id=100039590617894 (дата перегляду 15.03.22 р.).

[33] Окупанти стріляли у Харківську телевежу. Мовлення каналів відновлено. *Детектор медіа*, 2022. URL: https://detector.media/infospace/article/197110/2022-03-02-okupanty-strilyaly-u-kharkivsku-televezhu-movlennya-kanaliv-vidnovleno/ (дата перегляду 15.03.22 р.).; На жаль, в умовах окупації змушені припинити мовлення телеканалу ЕнТС. *Телеканал ЕНТС*, 2022. URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=490225479271547&id=103444977949601 (дата перегляду 15.03.22 р.).

[34] Росіяни завдали ракетного удару по теле-радіоретранслятору на Київщині. *Детектор медіа*, 2022. URL: https://detector.media/infospace/article/197482/2022-03-14-rosiyany-zavdaly-raketnogo-udaru-po-tele-radioretranslyatoru-na-kyivshchyni/ (дата перегляду 15.03.22 р.).; Хакери вже декілька днів атакують херсонський сайт Мост. *Інститут масової інформації*, 2022. URL: https://imi.org.ua/news/hakery-vzhe-dekilka-dniv-atakuyut-hersonskyj-sajt-most-i44323 (дата перегляду 15.03.22 р.).

[35] Хакери зламали сайт Minfin.com.ua. *Детектор медіа*, 2022. URL: https://detector.media/infospace/article/197116/2022-03-02-khakery-zlamaly-sayt-minfincomua/ (дата перегляду 15.03.22 р.).; У зв'язку з нинішньою ситуацією припинено роботу газети «Новий день». *Facebook D. Kydysova*, 2022. URL: https://www.facebook.com/diljara.kydysova/posts/4596017277173805 (дата перегляду 15.03.22 р.).

[36] Росіяни атакували блокпост у Коростені – 4 загиблих. *Українська правда*, 2022. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/2/7327503/ (дата перегляду 15.03.22 р.).; Через руйнування телевежі на Рівненщині не працює теле- та радіомовлення. *Facebook В. Коваль*, 2022. URL: https://www.facebook.com/koval8/posts/511162960620785 (дата перегляду 15.03.22 р.).

[37] Сьогодні вранці наш сайт зазнав потужної хакерської атаки. *НВ*, 2022. URL: https://www.facebook.com/media.NV/posts/3232048877069007 (дата перегляду 15.03.22 р.).; Російські війська продовжують обстріли цивільної інфраструктури Київщини! *Київська обласна військова адміністрація*, 2022. URL: https://t.me/kyivoda/2154 (дата перегляду 15.03.22 р.).

[38] Рашисти захопили будівлю ТРК «СКІФІЯ». *Вгору*, 2022. URL: https://vgoru.org/post/rashisti-zahopili-budivlyu-trk-skifiya (дата перегляду 15.03.22 р.).; Кореспондент Fox News, поранений під Києвом, госпіталізований з осколковим переломом обох ніг. *Європейська правда*, 2022. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/03/14/7135948/ (дата перегляду 15.03.22 р.).

Продовження таблиці 2

04.03.2022 – Дев'ятий день війни			
1.	Опубліковано погрози херсонським журналістам від місцевих колаборантів[39].	1.	Обстріляно телевежу Концерну РРТ на Вінниччині. Внаслідок цього припинено трансляцію телеканалів та радіо[40].
2.	Обстріляно Чеських репортерів видання Voxpot[40].	2.	Зламано рухомий рядок каналу «Україна 24». Трансльовано фейк про «капітуляцію» Зеленського[41].
3.	Розпочато трансляцію 24 російських теле та 3 радіоканалів у Херсоні[41].	3.	Здійснено DDoS-атаку на сайт видання «ZN.UA»[42].
4.	Розпочато трансляцію російських телеканалів у Мелітополі[42].	4.	Знеструмлено та викрадено передавачі «Радіо Крим.Реалії»[43].
5.	Листи з погрозами отримують одеські видання: «Пушкінська», «Медіа-інформ», «Репортер», «Третій Цифровий», «Думська», 048, «Волнорез», all.news[43].	5.	Обстріляно знімальну групу ТСН на Київщині[44].
		6.	Обстріляно знімальну групу Факти ICTV на Київщині[45].
		7.	Обстріляно знімальну групу «Настоящего времени» на Київщині[46].

проти місцевих медіа вже є протиправними. Журналісти в умовах війни «розглядаються як цивільні особи», за умови, що вони не беруть участь в збройному протистоянні, тобто не є прямою загрозою військовим. Відповідно по відношенню до них заборонене будь-яке насилля та захоплення в заручники. При цьому мається на увазі, що журналісти перш за все працюють для суспільства, ретранслюючи правду як очевидці подій. Очевидно, що правда не є союзником росіян, котрі вторглися на українські землі. У дослідженні розглянуто російські військові злочини проти мас-медіа в Україні, що суперечать правам та свободам вказаних у Женевських конвенціях. Ідентифікацією таких злочинів від початку війни 2022 р. займається Інститут масової інформації (див. табл. 2).

Сумарна кількість наведених у таблиці 2 російських військових злочинів проти мас-медіа в Україні за 21 день війни складає 60 зафіксованих. Це свідчить про стійкий намір Росії вплинути на суспільну свідомість українців та міжнародної спільноти. Зазначені дані розподілено за чотирма категоріями. Найбільшу кількість складають злочини пов'язані із загрозою життю та здоров'ю журналістів – 26, сюди входять прямі погрози, обстріли знімальних груп, поранення, тримання під вартою, та вимушене припинення діяльності журналістів на тимчасово окупованих територіях. Кібер-злочини налічують – 20 фактів, це переважно DDoS-атаки, та інші цифрові маніпуляції націлені на припинення віщань, або викривлення інформації. Наступними за обсягами є злочини пов'язані із виведенням з ладу медійної інфраструктури – 10, сюди відносяться авіаційні обстріли телевеж, руйнування техніки та журналістських об'єктів. Останньою категорією є вбивства – 4, предметним є те, що більша половина вбитих – це

[39] У Херсоні колаборанти погрожують журналістам ув'язненням – IMI. *Детектор медіа*, 2022. URL: https://detector.media/infospace/article/197179/2022-03-04-u-khersoni-kolaboranty-pogrozhuyut-zhurnalistam-uvyaznennyam-imi/ (дата перегляду 15.03.22 р.).; Российские фашистские фашисты продолжают убивать журналистов. *Telegram Pravda Gerashchenko*, 2022. URL: https://t.me/Pravda_Gerashchenko/4751 (дата перегляду 15.03.22 р.).

[40] Včera se naši reportéři Vojtěch Boháč a Majda Slamova objevili spolu se svými dvěma ukrajinskými kolegy z televize Central v městečku Makariv. *Voxpot*, 2022. URL: https://www.facebook.com/watch/?v=989776824973813 (дата перегляду 15.03.22 р.).; Вранці 16 березня окупанти обстріляли телевежу Концерну РРТ. *Верховна Рада України*, 2022. URL: https://www.facebook.com/verkhovna.rada.ukraine/posts/334378928728163 (дата перегляду 16.03.22 р.).

[41] У Херсоні з ранку 4 березня через приставку Т2 окупанти почали транслювати 24 російські теле та 3 радіоканали. *Суспільне Херсон*, 2022. URL: https://t.me/suspilnekherson/8825?fbclid=IwAR2kJPDXApVwsh1IedvQnbqEx4a2bWx4E_bWE1aNbSNJM6diqWa2mpe_osk (дата перегляду 15.03.22 р.).; Бегущую строку телеканала «Украина 24» и сайт «Сегодня» взломали. *Ukraine 24*, 2022. URL: https://www.facebook.com/www.ukraine24.ua/photos/a.702717339921673/1847515118775217/ (дата перегляду 16.03.22 р.).

[42] Джерела СБУ повідомляють, що окупанти встановили своє обладнання на телевежі Мелітополя. *Запорізька обласна військова адміністрація*, 2022. URL: https://t.me/zoda_gov_ua/4940 (дата перегляду 15.03.22 р.).; На сайт нашого видання здійснено DSS-атаку. *ZN.UA*, 2022. URL: https://t.me/znua_live/26151 (дата перегляду 16.03.22 р.).

[43] Одеські ЗМІ отримують листи з погрозами за «причетність до нацизму». *Інститут масової інформації*, 2022. URL: https://imi.org.ua/news/odeski-zmi-otrymuyut-lysty-z-pogrozamy-za-prychetnist-do-natsyzmu-i44207 (дата перегляду 15.03.22 р.).; Росіяни знеструмили передавачі Радіо Крим.Реалії та вивезли в напрямку Криму. *Інститут масової інформації*, 2022. URL: https://imi.org.ua/news/rosiyany-znestrumyly-peredavachi-radio-krym-realiyi-ta-vyvezly-u-napryamku-krymu-i44395 (дата перегляду 16.03.22 р.).

[44] Знімальна група ТСН на собі відчула артилерійські атаки окупантів на Київщині. *ТСН*, 2022. URL: https://tsn.ua/ato/znimalna-grupa-tsn-na-sobi-vidchula-artileriyski-ataki-okupantiv-na-kiyivschini-2010547.html?fbclid=IwAR0_I56iSa_WCZSuhgaHKWPneqPD5eKCk_mr08d0mJtliRX-9TBJfZsWXbs (дата перегляду 16.03.22 р.).

[45] Знімальна група Факти ICTV потрапила під обстріл окупантів: ворог не припиняє спроб захопити Київ. *Факти ICTV*, 2022. URL: https://www.youtube.com/watch?v=VhQaaFOk3wE (дата перегляду 16.03.22 р.).

[46] Журналист на передовой: съемочная группа Настоящего Времени попала под обстрел под Киевом. *Настоящее Время*, 2022. URL: https://www.currenttime.tv/a/31754762.html (дата перегляду 16.03.22 р.).

іноземні журналісти (3 осіб). Така динаміка свідчить про невибірковість, а стабільний терор. Фактично, всі наведені злочини є злочинами й проти цивільного населення України, котрому у такий спосіб окупанти намагаються блокувати доступ до правдивої інформації, ба більше нав'язати своє бачення ситуації. Російські військові злочини проти журналістів та медіа в Україні разюче суперечать Женевським конвенціям та міжнародному праву.

Висновки

Згідно із положеннями Женевських конвенцій журналісти в умовах війни «розглядаються як цивільні особи», за умови, що вони не беруть участь в збройному протистоянні, тобто не є прямою загрозою військовим. А отже, злочини проти них є злочинами проти народу. Росія систематично приховує та спотворює об'єктивну дійсність, як від своїх громадян, так і від народів, котрі намагається поневолити. 60 зафіксованих злочинів за 21 день війни, таким є показник «лояльності» та «поваги» РФ до народу, «звільнення» котрого вона декларує. Зокрема, 26 злочинів пов'язаних із загрозою життю та здоров'ю журналістів, 20 кібер-злочинів, щонайменше 10 фактів виведення з ладу медійної інфраструктури та 5 убивств – таким є «російський світ» для України та Європи. Такі дії не є чимось випадковим. Нагадаємо: «заперечення, спотворення, дезорієнтація, та залякування у поєднанні з фейковими новинами, медіа, експертами, і подіями» є стабільною стратегією інформаційної війни Росії проти України та світу.

Інформація про автора:

Синчак Богдан Анатолійович,
аспірант кафедри журналістики
Київський університет культури,
20, вул. Чигоріна, Київ, 01042, Україна
викладач кафедри журналістики
Український гуманітарний інститут
14, вул. Інститутська, м. Буча, 08292, Україна

Information about the author:

Synchak Bohdan Anatoliiovych,
PhD Student at the Department of Journalism
Kyiv University of Culture
20, Chihorina str., Kyiv, 01042, Ukraine
Lecturer at the Journalism Department
Ukrainian Institute of Arts and Science
14, Instytutska Str., Bucha, 08292 Ukraine

DOI

СТРАТЕГІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Співак М. В.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Проблема досягнення усталеної безпеки стояла перед Україною у всі часи її незалежності. Теоретико-методичні основи вирішення цього питання весь час перебувають на стадії свого вдосконалення в результаті складної структури національної безпеки як системного явища й високої динаміки її ускладнення. Актуальність проблеми національної безпеки України визначається історичним феноменом: розвиток міждержавних стосунків супроводжується зростанням кількості воєнних конфліктів з боку сусідніх держав (наприклад, починаючи з 1991 р. – дванадцять війн за участю Російської Федерації; Білорусь у Російсько-українській війні (з 24 лютого 2022 р.)[1]; загроз безпеки інформації; застосування зброї масового ураження та ін. У зв'язку з цим вихідна ідея полягає у тому, що захист національних інтересів як основи національної безпеки України необхідно розглядати в ракурсі історичної і сучасної взаємодії. Лише в процесі взаємодії держав, національних і соціальних груп визначається і досягається бажаний рівень захисту національних інтересів від прихованих загроз та очевидних небезпек.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Значна частина праць таких українських дослідників, як: А. Баровська, А.Кузьменко, М. Кизима, В. Лагода, А. Лясота, В. Ліпкан, Н. Лікарчук, Р. Примуш, О. Решетняк, Г. Ситник, В. Хаустова та ін. присвячена тематиці політичної структури систем національної та міжнародної безпеки, концептуальним засадам розробки національних стратегій, прогнозуванню, сучасним викликам та загрозам національній безпеці.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Метою є аналіз стратегій у сфері національної безпеки України, з'ясувати їх новели у порівнянні з попередніми стратегіями, а також визначити їх значення для сучасної ситуації в Україні.

Формулювання цілей (постановка завдання). Для досягнення поставленої мети у роботі ставляться та вирішуються наступні завдання: 1) здійснити аналіз стратегій у сфері національної безпеки України; 2) провести періодизацію і виділити особливості на кожному періоді; 3) висвітлити специфіку нормативно-правової бази забезпечення національної безпеки на кожному з періодів.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Від моменту проголошення незалежності Україна, фактично не маючи власного досвіду, майже з нуля почала формувати систему національної безпеки. Визнавши принцип демократії одним з головних та найважливіших принципів молодої держави, Україна поступово розпочала перехід до системи цивільного і демократичного контролю над усією військовою організацією.

А. Лясота вважає, що політику національної безпеки можна реалізувати трьома способами. По-перше, потрібно створити нормативно-правові акти, що регулюють суспільні відносини щодо національного інтересу, встановлюють правила поведінки та відповідальність суб'єктів цих відносин. По-друге, створити нові державні інституції або розширити компетенції чинних щодо розв'язання завдань підтримки національної безпеки. І, по-третє, застосувати в процесі діяльності державних інституцій конкретні, встановлені правовими нормами, засоби і шляхи державного впливу на сферу національної безпеки[2].

На законодавчому рівні національна безпека України визначається як – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз, а стратегія національної безпеки України – як документ, що визначає актуальні загрози національній безпеці України та відповідні цілі, завдання, механізми захисту національних інтересів України та є основою для планування і реалізації державної політики у сфері національної безпеки.

Стратегія національної безпеки України є основним документом довгострокового планування, яким визначаються основні напрями державної політики у сфері національної безпеки. Розробляється за дорученням Президента України протягом шести місяців після його вступу на пост і

[1] Список війн за участю Росії. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA_%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD_%D0%B7%D0%B0_%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8E_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D1%97 (дата звернення: 27.04.22)

[2] Лясота А. Є. Механізми реалізації демократичних принципів у політичній системі України: проблема національної безпеки в умовах євроінтеграції . *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Філософія. Соціологія. Політологія.* 2010. Т. 18, № 20(2). С. 189.

схвалюється рішенням Ради національної безпеки і оборони України та затверджується указом Президента України.

Президент України у разі необхідності може вносити зміни до Стратегії національної безпеки України. До підготовки проекту Стратегії національної безпеки України залучаються Апарат Ради національної безпеки і оборони України, Національний інститут стратегічних досліджень, державні органи, інституції громадянського суспільства, а також можуть залучатися іноземні експерти.

Стратегія національної безпеки України визначає:

1) пріоритети національних інтересів України та забезпечення національної безпеки, цілі, основні напрями державної політики у сфері національної безпеки; 2) поточні та прогнозовані загрози національній безпеці та національним інтересам України з урахуванням зовнішньополітичних та внутрішніх умов; 3) основні напрями зовнішньополітичної діяльності держави для забезпечення її національних інтересів і безпеки; 4) напрями та завдання реформування й розвитку сектору безпеки і оборони; 5) ресурси, необхідні для її реалізації[3].

А. Семенченко вважає, що стратегія є перехідним документом між державною політикою та державним управлінням, між рівнем концептуальних засад політики, на якому визначаються системи національних цінностей, національних інтересів, національних цілей, пріоритетних напрямів, загроз (небезпек, викликів) національним інтересам, головна мета (місія), сукупність цілей та завдань тощо, і виконавським (адміністративним) рівнем, де політичні рішення трансформуються у відповідні стратегії, програми, проекти, плани, бюджети тощо. Забезпечення оптимального співвідношення між політикою та стратегією є відомою проблемою формалізації процесу прийняття політико-адміністративних рішень[4].

На думку В. Лагоди питання розробки і затвердження Стратегії національної безпеки є не лише потребою, а й нагальною необхідністю, оскільки питання забезпечення національної безпеки є визначальним на сучасному етапі державного будівництва. Основу Стратегії національної безпеки України має складати національна ідея, тобто, життєві орієнтири, що стали надбанням свідомості багатьох розвинутих держав, – державність, єдина політична нація, духовність, демократія, добробут[5].

На сьогоднішній день на офіційному рівні лише Рада національної безпеки і оборони України запропонувала певну ієрархію керівних документів державної політик:

ДОКТРИНА → КОНЦЕПЦІЯ → СТРАТЕГІЯ → ПРОГРАМА → ПЛАН

Водночас наукові дослідження пропонують і інші дослідження до розгортання ієрархії керівних документів державної політики, зокрема:

КОНЦЕПЦІЯ → ДОКТРИНА → СТРАТЕГІЯ → ПРОГРАМА[6]

СТРАТЕГІЯ → КОНЦЕПЦІЯ → ДОКТРИНА → ПРОГРАМА[7]

КОНЦЕПЦІЯ → ДОКТРИНА → ЗАКОН[8]

ДОКТРИНА → КОНЦЕПЦІЯ → СТРАТЕГІЯ → ПРОГРАМА→ ПЛАН[9],[10]

Іншими словами безпека розглядається як стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. Тобто, до основних об'єктів безпеки відноситься особистість, суспільство, держава. Суспільство і держава тісно пов'язані між собою. Від рівня національної безпеки залежить саме існування та розвиток людини, суспільства, держави. При цьому головним з'єднуючим ланцюгом між ними є особистість: захист її життя, здоров'я, прав й свобод, достоїнства і майна має першочергове значення. Безпека особистості базується на реальному забезпеченні конституційних прав і свобод, підвищенні якості й рівня життя: фізичному, духовному й інтелектуальному розвитку. Забезпечення безпеки особистості має на меті залучення ресурсів держави й суспільства, що функціонують на чіткій правовій основі[11]. Оскільки політика національної безпеки заснована на базових правових документах держави, розвиток політики національної безпеки також

---

[3] Про національну безпеку України. Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text (дата звернення: 20.04.22)

[4] Семенченко А.І., Розробка категорійно-понятійного апарату стратегічного планування з державного управління забезпеченням національної безпеки. URL:http://academy.gov.ua/ej/ej6/txts/07saiznb.htm

[5] Лагода В. Національна безпека як зміст і мета державної політики України. *«Правова інформатика»,* № 2(14) / 2007. С. 74-75.

[6] Ситник Г.П. Державне управління у сфері забезпечення національ авторефератної безпеки України: теорія і практика : Автореф. дис... д-ра наук з держ. управління: 25.00.01 / Г.П. Ситник; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. К., 2004. С. 32-33.

[7] Кузьменко А. проблеми відповідності та системи забезпечення безпеки України національними потребами. *Юридичний Журнал.* 2006.3 10. С. 85-86.

[8] Ліпкан В. А. Національна безпека України : навч. посіб. Київ, 2009. С. 234

[9] Баровська А. «Структура керівних документів державної політики в інформаційній сфері: нагальні проблеми та шляхи впорядкування». *Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень.* URL: http://old2.niss.gov.ua/articles/572/

[10] Кизим М. О., Хаустова В. Є., Решетняк О. І. Ієрархія керівних документів державної політики з питань забезпечення наукової та науково-технічної діяльності в Україні. *БІЗНЕСІНФОРМ* № 8 '2020. С. 39.

[11] Лікарчук Н. В. Національні інтереси та національні пріоритети як складові національної безпеки держави. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Державне управління.* 2015. Вип. 1. С. 21

дає можливість переглянути і поліпшити цю правову базу[12].

Спробуємо показати природу і особливості стратегій прийнятих за час незалежності України. Розроблення та впровадження стратегій у сфері національної безпеки умовно можна поділити на три періоди.

Перший період характеризується прийняттям Стратегії національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється» яку затвердив 12 лютого 2007 р. Віктор Ющенко[13]. До цього, Україна, на жаль, ніколи не мала стратегії національної безпеки, як і чіткої геополітичної стратегії. Головною метою Стратегії було поставлено такий рівень національної безпеки, який би гарантував поступальний розвиток України, її конкурентоспроможність, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, подальше зміцнення міжнародних позицій та авторитету Української держави у сучасному світі.

Виходячи з її основних положень пріоритетами політики національної безпеки були визначені: досягнення національної єдності та консолідації суспільства, підвищення ефективності системи державного управління та місцевого самоврядування, досягнення високих соціальних стандартів, вирішення на цій основі нагальних демографічних проблем, створення безпечних умов життєдіяльності населення та прискорення реалізації судової реформи.

Серед зовнішніх викликів національній безпеці України було визначено: наявність неврегульованого конфлікту у придністровському регіоні Республіки Молдова, що безпосередньо межує з Україною; невирішеність питання щодо розмежування лінією державного кордону акваторії Чорного і Азовського морів та Керченської протоки, відсутність демаркації державного кордону України з Російською Федерацією, Республікою Білорусь та Республікою Молдова, що стримує врегулювання правових засад забезпечення його режиму і облаштування, ускладнює ефективну протидію транснаціональним загрозам; наявність неврегульованих проблемних питань, пов'язаних із тимчасовим перебуванням Чорноморського флоту Російської Федерації на території України, недосконаліть договірно-правової бази у цій сфері; недосконаліть державної політики у сфері міграції, неефективність системи державного регулювання міграційних процесів, що не забезпечують належний захист прав та інтересів громадян України, які працюють за кордоном, не створюють умов для допуску іммігрантів в Україну відповідно до її національних інтересів, для належної інтеграції іммігрантів в українське суспільство.

Окреме місце відводилося підтриманню партнерського співробітництва та розширення стратегічної взаємодії між Україною та Республікою Польща, Угорською Республікою, Словацькою Республікою, державами Балтії, іншими державами регіону, які є новими членами Європейського Союзу; Республікою Білорусь у формуванні механізмів вироблення і реалізації узгодженої енергетичної політики, розвиток економічної кооперації та взаємодії у безпековій сфері; з Турецькою Республікою як однією з провідних держав у Чорноморсько-Каспійському регіоні, розвиток українсько-турецького стратегічного діалогу та взаємодії у вирішенні політичних, економічних, безпекових, гуманітарних питань[14].

З метою виконання ряду положень Стратегії було прийнято ряд нормативних актів: Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 червня 2012 року «Про нову редакцію Стратегії національної безпеки України»,[15] Про затвердження Річної національної програми співробітництва Україна – НАТО на 2012 рік,[16] Про ратифікацію Протоколу про приєднання України до Договору про заснування Енергетичного Співтовариства[17], Про затвердження Річної національної програми на 2010 рік з підготовки України до набуття членства в Організації Північноатлантичного договору[18].

Другий період характеризується прийняттям Стратегії національної безпеки України затвердженої 26 травня 2015 р. Петром Порошенко. Основою її формування стало рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Стратегію національної безпеки України», прийняте 6 травня 2015 р.[19]. Цим документом роботу Міністерства оборони України з організації проведення комплексного огляду сек-

[12] Примуш Р. Б. Методологічні основи механізмів формування національної безпеки. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія : Державне управління*. 2021. Вип. 2. С. 402.

[13] Про Стратегію національної безпеки України. Указ президента України від № 105/2007. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1052007-5496. (дата звернення: 20.04.22)

[14] 14 Про Стратегію національної безпеки України. Указ президента України від № 105/2007. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1052007-5496. (дата звернення: 20.04.22)

[15] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 червня 2012 року «Про нову редакцію Стратегії національної безпеки України». Указ Президента України від 8 червня 2012 року № 389/2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389/2012#Text (дата звернення: 26.04.22)

[16] Про затвердження Річної національної програми співробітництва Україна – НАТО на 2012 рік. Указ Президента України від 19 квітня 2012 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2012#Text (дата звернення: 26.04.22)

[17] Про ратифікацію Протоколу про приєднання України до Договору про заснування Енергетичного Співтовариства. Закон України від 15 грудня 2010 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2787-17#Text (дата звернення: 26.04.22)

[18] Про затвердження Річної національної програми на 2010 рік з підготовки України до набуття членства в Організації Північноатлантичного договору. Указ Президента України від 3 лютого 2010 року N 92/2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92/2010#Text (дата звернення: 26.04.22)

[19] Про Стратегію національної безпеки України. Рішення Ради Національної Безпеки України від 6 травня 2015 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0008525-15#Text (дата звернення: 20.04.22)

тору безпеки і оборони України було визнано недостатньо ефективною. На Кабінет Міністрів України покладалися завдання щодо виконання заходів комплексного огляду сектору безпеки і оборони України; розробки пропозицій щодо реформування органів сектору безпеки і оборони України; забезпечення залучення громадськості до підготовки проектів стратегічних документів з питань реформування Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів держави; забезпечення послідовного переозброєння Збройних Сил України та інших військових формувань на нові зразки озброєння та військової техніки проекту концепції Державної цільової оборонної програми розвитку озброєння та військової техніки на період 2016–2020 років; затвердження нової редакції Морської доктрини України; вдосконалення законодавства у сфері безпеки і оборони України з урахуванням нової Стратегії національної безпеки України; підготовка разом із Національним інститутом стратегічних досліджень і пропозицій щодо системи індикаторів (показників) стану національної безпеки.

Характерним для стратегії 2015 року є інтеграція в Європейський Союз, особливе партнерство з НАТО та забезпечення національної безпеки у зовнішньополітичній сфері, економічної безпеки, енергетичної безпеки, інформаційної безпеки, кібербезпеки і безпеки інформаційних ресурсів, безпеки критичної інфраструктури, екологічної безпеки.

Враховуючи окупацію Криму Росією та початок війни на сході України, особливе місце відведено загрозам національній безпеці України серед яких: військова агресія, участь регулярних військ, радників, інструкторів і найманців у бойових діях на території України; розвідувально-підривна і диверсійна діяльність, дії, спрямовані на розпалювання міжетнічної, міжконфесійної, соціальної ворожнечі і ненависті, сепаратизму і тероризму, створення і всебічна підтримка, зокрема військова, маріонеткових квазідержавних утворень на тимчасово окупованій території частини Донецької та Луганської областей; тимчасова окупація території Автономної Республіки Крим і міста Севастополя та дальші дії щодо дестабілізації обстановки у Балто-Чорноморсько-Каспійському регіоні; нарощування військових угруповань біля кордонів України та на тимчасово окупованій території України, у тому числі розміщення на півострові Крим тактичної ядерної зброї; блокування зусиль України щодо протидії монополізації стратегічних галузей національної економіки російським капіталом, щодо позбавлення залежності від монопольних постачань критичної сировини, насамперед енергетичних ресурсів; торговельно-економічна війна; інформаційно-психологічна війна, приниження української мови і культури, фальшування української історії, формування російськими засобами масової комунікації альтернативної до дійсності викривленої інформаційної картини світу[20].

Третій період характеризує Стратегії національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни» затверджена Володимиром Зеленським від 14 вересня 2020 р. № 392/2020[21].

Основною відмінність Стратегії 2020 року від попередніх є те, що вона ґрунтується на таких основних засадах як: стримування, стійкість, взаємодія. Реалізація пріоритетів забезпечується за такими напрямами: відновлення миру, територіальної цілісності та державного суверенітету на тимчасово окупованих територіях у Донецькій і Луганській областях України на основі міжнародного права; здійснення міжнародно-правових, політико-дипломатичних, безпекових, гуманітарних та економічних заходів, спрямованих на припинення Російською Федерацією незаконної окупації Автономної Республіки Крим та міста Севастополь; продовження реалізації заходів з оборони та стримування, активного використання переговорних форматів та консолідації міжнародного тиску на Російську Федерацію як гарантії недопущення ескалації конфлікту з боку Росії, зменшення напруги та припинення Російською Федерацією збройної агресії; використання всіх наявних механізмів ООН, Ради Європи, ОБСЄ, інших міжнародних організацій для консолідації міжнародної підтримки України у протидії російській агресії, відновленні територіальної цілісності та державного суверенітету України; розвиток відносин зі Сполученими Штатами Америки, Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії, Канадою, Федеративною Республікою Німеччина, Французькою Республікою, сусідніми та іншими державами, а також із міжнародними організаціями для забезпечення міжнародної безпеки та протидії спільним викликам і загрозам, мінімізації їх впливу на Україну та ін.

Позитивним моментом Стратегії національної безпеки України 2020 р. є більш чітке, порівняно із попередньою Стратегією, визначення стратегічних напрямів деокупації Криму та ОРДЛО. Також, документ є основою для розроблення документів щодо планування у сферах національної безпеки і оборони, які визначатимуть шляхи та інструменти її реалізації.

[20] Стратегія національної безпеки України. Указом Президента України від 26 травня 2015 року № 287/2015. URL: https://www.president.gov.ua/documents/2872015-19070 (дата звернення: 20.04.22)

[21] Стратегія національної безпеки України. Безпека людини – Безпека країни. Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037 (дата звернення: 20.04.22)

У ІІ Розділі Стратегії 2020 сказано, що Росія використовує Чорноморсько-Каспійський регіон, окупований Крим як «міст» на Балкани, у Середземномор'я, на Близький Схід і у Північну Африку. Для зміцнення позицій у Європі Російська Федерація застосовує енергетичну та інформаційну «зброю», намагається впливати на внутрішньополітичну ситуацію у європейських державах, підживлює тривалі конфлікти, збільшує військову присутність у Східній Європі. Для відновлення свого впливу в Україні Російська Федерація, продовжуючи гібридну війну, системно застосовує політичні, економічні, інформаційно-психологічні, кібер- і воєнні засоби. Посилюються угруповання збройних сил Російської Федерації та його наступальний потенціал, регулярно проводяться масштабні військові навчання поблизу державного кордону України, що свідчить про збереження загрози військового вторгнення. Зростає мілітаризація територій тимчасово окупованої Автономної Республіки Крим та міста Севастополя. Зберігається загроза з боку Російської Федерації вільному судноплавству у Чорному та Азовському морях, Керченській протоці.

Російська окупаційна адміністрація та збройні формування Російської Федерації на тимчасово окупованих територіях Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, в окремих районах Донецької та Луганської областей України грубо порушують права й свободи людини і громадянина, їх діяльність загрожує безпеці України, інших держав Балто-Чорноморського регіону.

Аналізуючи природу і зміст Стратегії 2020 бачимо, що забезпечення національної безпеки відбувається виходячи з розуміння проблеми, саме як потреби забезпечення (досягнення) безпеки (захищеності як стану безпеки) через боротьбу з загрозами та небезпеками – «прогнозуваннями», «виявленнями», «попередженнями», «убезпеченнями», тощо, саме «негативних наслідків». Дотого ж сучасна модель глобалізації уможливила поширення загроз національним інтересам України з урахуванням зовнішньополітичних та внутрішніх умов.

Наступним, не менш важливим кроком, на цьому етапі, стало прийняття трьох стратегій: *Стратегії воєнної безпеки України* «Воєнна безпека – всеохоплююча оборона». Головною метою Стратегії воєнної безпеки України є завчасно підготовлена та всебічно забезпечена всеохоплююча оборона України на засадах стримування, стійкості та взаємодії, що забезпечує воєнну безпеку, суверенітет і територіальну цілісність держави відповідно до Конституції України та в межах державного кордону України, сприяє інтеграції України в євроатлантичний безпековий простір та набуттю членства в НАТО, передбачає активну участь у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки. Стримування в контексті всеохоплюючої оборони України передбачає готовність сил оборони України, національної економіки, населення та всієї держави до надання відсічі збройній агресії проти України, нарощування спроможностей системи протиповітряної оборони, створення цілісної системи територіальної оборони, вжиття превентивних заходів щодо протидії воєнним загрозам, досягнення та підтримання спроможностей завдати противнику неприйнятних політичних, економічних, воєнних та інших втрат, з огляду на які він буде змушений відмовитися від ескалації або припинити збройну агресію проти України[22]; *Стратегії інформаційної безпеки* – визначає актуальні виклики та загрози національній безпеці України в інформаційній сфері, стратегічні цілі та завдання, спрямовані на протидію таким загрозам, захист прав осіб на інформацію та захист персональних даних. Метою Стратегії є посилення спроможностей щодо забезпечення інформаційної безпеки держави, її інформаційного простору, підтримки інформаційними засобами та заходами соціальної та політичної стабільності, оборони держави, захисту державного суверенітету, територіальної цілісності України, демократичного конституційного ладу, забезпечення прав та свобод кожного громадянина[23]; *Стратегії забезпечення державної безпеки* – визначає реальні й потенційні загрози державній безпеці України, напрями та завдання державної політики у сфері державної безпеки, є основою для планування і реалізації політики у сфері державної безпеки. Реалізація положень Стратегії здійснюватиметься на плановій основі на період до 2025 року[24].

Цей період характеризує великий масив прийнятих Президентом України Указів зокрема: «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 січня 2021 р. «Про заходи з нейтралізації загроз у сфері атомної енергетики і промисловості»[25],

[22] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України». Указ президента України від 25 березня 2021 року № 121/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661 (дата звернення: 23.04.22)

[23] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки». Указ Президента України № 685/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069 (дата звернення: 23.04.22)

[24] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 року «Про Стратегію забезпечення державної безпеки». Указ Президента України 16 лютого 2022 року № 56/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/56/2022#Text (дата звернення: 23.04.22)

[25] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 січня 2021 року «Про заходи з нейтралізації загроз у сфері атомної енергетики і промисловості». Указ Президента України № 35/2021 від 29 січня 2021 року. URL: https://www.president.gov.ua/documents/352021-36421 (дата звернення: 23.04.22)

«Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 січня 2021 р. «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»[26], «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 19 лютого 2021 р. «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) згідно з резолюціями Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй щодо Єменської Республіки»[27], «Про делегацію України для участі в переговорах у рамках Форуму ОБСЄ із співробітництва в галузі безпеки, Спільної консультативної групи та Консультативної комісії з відкритого неба»[28], Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 26 лютого 2021 р. «Про невідкладні заходи щодо протидії загрозам національній безпеці у сфері громадянства»[29], рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про запровадження національної системи стійкості»[30] та ін..

Після повномасштабного вторгненням російської армії (24 лютого 2022 р.), і початку нового етапу російсько-української війни, Президентом України приймаються Укази: Про введення воєнного стану в Україні № 64/2022[31], Про загальну мобілізацію № 65/2022[32], Про використання Збройних Сил України та інших військових формувань № 66/2022[33], Про невідкладні заходи щодо фінансового забезпечення функціонування держави в умовах воєнного стану № 67/2022[34], Про утворення військових адміністрацій № 68/2022,[35] Про загальну мобілізацію № 69/2022[36], Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 24 лютого 2022 року «Про введення в дію плану оборони України та Зведеного плану територіальної оборони України» № 70/2022[37], Про використання Збройних Сил України та інших військових формувань № 71/2022[38].

Висновки

Отже усі три Стратегії є довгостроковими документами але абсолютно різними не тільки за структурою (таблиця 1), а і за змістовим наповненням, що у кожному з трьох періодів відповідає подіям часу. Одразу відмітимо, що спільним для документів є розвиток стратегічних відносин із ключовими іноземними партнерами, насамперед з Європейським Союзом і НАТО. Все інше має певні відмінності.

Стратегія 2007 р. була адаптованою до військової агресії через відсутність прогнозованих і виважених кроків у побудові міжнародних безпекових відносин з Росією, як потенційним агресором. Тому її слід визнати неефективною. У документі більше переважає позиція України щодо формування нової моделі відносин стратегічного партнерства між Україною і сусідніми державами; продовження конструктивного партнерства з Організацією Північноатлантичного договору; забезпечення економічної, енергетичної, продовольчої безпек, внутрішні питання. Безпосередні зовнішні виклики національній безпеці України зосереджувалися лише у трьох позиціях: це наявність неврегульова-

[26] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 січня 2021 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)». Указ Президента України № 36/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/362021-36425(дата звернення: 25.04.22)

[27] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 19 лютого 2021 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) згідно з резолюціями Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй щодо Єменської Республіки». Указ Президента України № 65/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/652021-36757(дата звернення: 25.04.22)

[28] Про делегацію України для участі в переговорах у рамках Форуму ОБСЄ із співробітництва в галузі безпеки, Спільної консультативної групи та Консультативної комісії з відкритого неба. Указ Президента України № 51/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/512021-36549(дата звернення: 25.04.22)

[29] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 26 лютого 2021 року «Про невідкладні заходи щодо протидії загрозам національній безпеці у сфері громадянства». Указ Президента України 4 березня 2021 року № 85/2021. URL:https://www.president.gov.ua/documents/852021-37085(дата звернення: 25.04.22)

[30] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про запровадження національної системи стійкості». Указ Президента України від 27 вересня 2021 року № 479/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/479/2021#Text (дата звернення: 25.04.22)

[31] Про введення воєнного стану в Україні. Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397 (дата звернення: 25.04.22)

[32] Про загальну мобілізацію. Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 65/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/652022-41653 (дата звернення: 25.04.22)

[33] Про використання Збройних Сил України та інших військових формувань. Указ Президента України № 66/2022 від 24 лютого 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/documents/662022-41657 (дата звернення: 25.04.22)

[34] Про невідкладні заходи щодо фінансового забезпечення функціонування держави в умовах воєнного стану. Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 67/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/672022-41401(дата звернення: 25.04.22)

[35] Про утворення військових адміністрацій. Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 68/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/682022-41405 (дата звернення: 25.04.22)

[36] Про загальну мобілізацію. Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 69/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/692022-41413 (дата звернення: 25.04.22)

[37] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 24 лютого 2022 року «Про введення в дію плану оборони України та Зведеного плану територіальної оборони України». Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 70/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/decrees?date-from=25-04-2021&date-to=25-04-2022&page=8 (дата звернення: 25.04.22)

[38] Про використання Збройних Сил України та інших військових формувань. Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 71/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/712022-41417 (дата звернення: 25.04.22)

Таблиця 1

Стратегії національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється» 2007 рік	Стратегії національної безпеки України «Революція гідності» 2015 року	Стратегії національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни» 2020 рік
Структура		
1. Загальні положення; 2. Принципи забезпечення національної єдності та захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз; 3. Стратегічні цілі, пріоритети та завдання політики національної безпеки; 4. Механізми реалізації державної політики національної безпеки.	1. Загальні положення; 2. Цілі Стратегії національної безпеки України; 3. Актуальні загрози національній безпеці України; 4. Основні напрями державної політики національної безпеки України; 5. Прикінцеві положення.	I. Пріоритети національних інтересів України та забезпечення національної безпеки, цілі та основні напрями державної політики у сфері національної безпеки; II. Поточні та прогнозовані загрози національній безпеці та національним інтересам України з урахуванням зовнішньополітичних та внутрішніх умов; III. Основні напрями зовнішньополітичної та внутрішньополітичної діяльності держави для забезпечення її національних інтересів і безпеки; IV. Напрями та завдання реформування й розвитку сектору безпеки і оборони; V. Ресурси, необхідні для реалізації Стратегії; Заключні положення.

ного конфлікту у придністровському регіоні Республіки Молдова, що безпосередньо межує з Україною; невирішеність питання щодо розмежування лінією державного кордону акваторії Чорного і Азовського морів та Керченської протоки, відсутність демаркації державного кордону України з Російською Федерацією, Республікою Білорусь та Республікою Молдова, що стримує врегулювання правових засад забезпечення його режиму і облаштування, ускладнює ефективну протидію транснаціональним загрозам; наявність неврегульованих проблемних питань, пов'язаних із тимчасовим перебуванням Чорноморського флоту Російської Федерації на території України, недосконалість договірно-правової бази у цій сфері (табл. 1).

Стратегія 2015 р. прийнята після вторгнення Росії і деокупації АР Крим. Документ прийнятий у найкоротші терміни і, на нашу думку, на той час коли Україна була не готова до вторгнення агресора, був абсолютно доречним у контексті військової доктрини і у певному сенсі виправданий. Основна увага у документі була зосереджена на тому, що російська загроза має довгостроковий характер, тому зовнішнє та внутрішнє безпекове середовище України потребує нової системи забезпечення національної безпеки. У тексті Стратегії 2015 р. загрозою національній безпеці України визнається Росія. Надалі Україна поділяючи спільні з ЄС цінності та стратегічні цілі, розглядає інтеграцію в політичні та економічні структури Європейського Союзу як пріоритетний напрям своєї зовнішньої і внутрішньої політики; розглядає розвиток особливого партнерства з НАТО; на глобальному рівні Україна розглядає поглиблення стратегічного партнерства зі Сполученими Штатами Америки як гарантом міжнародної безпеки на євроатлантичному просторі. Агресія Росії проти України збільшила актуальність Ради Безпеки ООН та ефективності міжнародного права.

Стратегія 2020 р. декламує, що Україна прагне миру. Стратегія національної безпеки України ґрунтується на таких основних засадах: стримування, стійкість, взаємодія. На відміну від попередніх має чітко визначені поточні та прогнозовані загрози національній безпеці; напрями зовнішньополітичної та внутрішньополітичної діяльності; напрями та завдання реформування й розвитку сектору безпеки і оборони; ресурси; стратегічне бачення. Окрім цього у Стратегії з метою регіональної безпеки чітко визначений формат відносин з державами: стратегічне партнерство з Азербайджанською Республікою, Грузією, Литовською Республікою, Республікою Польща, Турецькою Республікою; партнерські відносини з іншими державами Балтії та державами Північної Європи, а також тісні добросусідські відносини з державами Центральної та Південно-Східної Європи; прагматичні відносини з Республікою Білорусь та Республікою Молдова; практична взаємодію з державами – членами НАТО у гарантуванні безпеки у Чорноморському басейні.

З огляду на викладене, у загальному вигляді стратегія є результатом першого етапу формалізації державного управління забезпеченням національної безпеки, деталізації та конкретизації прийнятих політичних рішень, що здійснюються в процесі стратегічного планування. Реалізація прийнятих політичних рішень має починатись з розробки реалі-

заційної (імплементаційної) стратегії. Вона відрізняється від інших документів державного управління, насамперед за рівнем масштабності, загальності, комплексності, тривалості часових горизонтів, ступенем невизначеності сформульованих (при формуванні державної політики) цілей та завдань, а також за видами та обсягами ресурсів, що можуть бути виділені державою для їх реалізації.

До 2007 р. Україна не мала Стратегії національної безпеки. В українських реаліях такий факт зачіпає насамперед політичну (у контексті конституційної реформи), а також соціально-економічну (у контексті євроінтеграційних процесів) і воєнно-політичну (в контексті процесів євроатлантичної інтеграції) сфери. Безпосередньо, основна відповідальність за підготовку та прийняття принципово важливих рішень у питаннях національної безпеки несуть інтелектуально-політичні еліти. Тож, прорахунком уряду України починаючи з 90-х років було не прийняття Стратегії національної безпеки. Така помилка, а згодом і різне розуміння національної безпеки конфліктуючими етнонаціональним та соціополітичними угрупованнями (наприклад щодо членства в ЄС і НАТО) привело до перманентної ідеолого-політичної конкуренції та суспільно-політичних конфліктів і врешті-решт послабило національну безпеку України, посилюючи конфліктогенність суспільства.

Інформація про автора:

Співак Марина Вікторівна,
доктор політичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного управління та адміністрування
Національна академія внутрішніх справ
1, Солом'янська пл., м. Київ, 03035, Україна

Information about the author:

Spivak Maryna Viktorivna,
Doctor of Political Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Public Management and Administration Department
National Academy of Internal Affairs
1, Solomianska squ., Kyiv, 03035, Ukraine

DOI

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА (2014–2022): КРИЗОВЕ РЕАГУВАННЯ У СФЕРІ ОБОРОНИ; ЗАХИСТ ІНФОРМАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ ДЕРЖАВИ

Устименко О. В.

Постановка проблеми. 20 лютого 2014 року розпочалась збройна окупація Криму. Саме цю дату Верховна Рада визнала офіційно початком тимчасової окупації Кримського півострова. 24 лютого 2022 року, тобто через 8 років, почався новий етап війни. Україна стійко, 60-й день (***тобто 2 місяці***), протистоїть російському вторгненню. За час війни агресор зазнав масштабних втрат, так і не досягнувши бажаних результатів, продовжує ракетні атаки та нарощує сили на сході країни. Завдяки успішним діям ЗС України, мирне життя повертається до Києва та десятків інших міст. Але разом з тим відкривається страшна правда про звірства ворога проти мирних жителів на територіях, які були в окупації.

До початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну президент держави-терориста Володимир Путін оголосив, що планує провести «спеціальну воєнну операцію», однією з так званих причин якої була «демілітаризація».

Президент України Володимир Зеленський стверджує, що Україні потрібне важке озброєння, щоб захистити життя своїх громадян і протистояти російській армії, яка має кількісну перевагу в особовому складі й техніці. Про це Глава держави наголошує на переговорах з усіма іноземними партнерами. Пріоритетним для нього є питання надання Україні важкого озброєння.

Водночас станом на 23 квітня 2022 року українські військові «отримали» від РФ більше техніки (танки, бойові броньовані машини, тощо), ніж від будь-якої з країн-партнерів, але її теж необхідно ремонтувати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що під час анексії Криму у 2014 році, та після цього, Росія провела низку кібератак, щоби дестабілізувати економічну ситуацію в Україні, порушити захист об'єктів критичної інфраструктури, охорони державної таємниці та службової інформації, забезпечення кібербезпеки.

Виклад основного матеріалу. Стратегія забезпечення державної безпеки є основою для розроблення відповідних програмних документів у сфері забезпечення державної безпеки та нормативно-правових актів щодо розвитку складових сил безпеки України, зокрема з питань: контррозвідувальної діяльності; удосконалення механізмів та інституційної спроможності суб'єктів боротьби з тероризмом, транснаціональною та організованою злочинною діяльністю, що використовується іноземними спецслужбами, терористичними організаціями та незаконними збройними формуваннями; захисту об'єктів критичної інфраструктури; охорони державної таємниці та службової інформації; забезпечення кібербезпеки.

Реалізація положень Стратегії наддасть змогу: створити ефективну систему забезпечення безпеки державної таємниці та службової інформації, здатну протистояти викликам сьогодення та забезпечити інтеграцію сектору безпеки і оборони в безпековий євроатлантичний простір[1].

Вищі ступені бойової готовності.

Під час анексії Російською Федерацією Криму та міста Севастополь, у 2014 році, механізми приведення у вищі ступені бойової готовності частин і підрозділів ЗС України виявилися неефективними оскільки система стратегічного керівництва обороною не була готова до цього. В Законі України «Про національну безпеку України»[2] «визначаються та розмежовуються повноваження державних органів у сферах національної безпеки і оборони, створюється основа для інтеграції політики та процедур органів державної влади, інших державних органів, функції яких стосуються національної безпеки і оборони, сил безпеки і сил оборони, визначається система командування, контролю та координації операцій сил безпеки і сил оборони, запроваджується всеосяжний підхід до планування у сферах національної безпеки і оборони, забезпечуючи у такий спосіб демократичний цивільний контроль над органами та формуваннями сектору безпеки і оборони».

Чи можливо інтегрувати ситуаційні центри профільних органів державної влади сектору безпеки і оборони, як резервний контур управління, в систему стратегічного керівництва обороною, а саме в систему приведення у вищі ступені бойової готовності підрозділів і частин сил оборони?

---

[1] Про Стратегію забезпечення державної безпеки : Указ Президента України № 56/2022 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 року. URL: https://www.president.gov.ua/documents/562022-41377 (дата звернення: 07.04.2022).

[2] Про національну безпеку України : Закон України затв. Указом Президента України від 21 черв. 2018 року № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text (дата звернення: 07.04.2022).

Це доцільно зробити з метою підвищення її спроможностей реагувати на виклики й загрози національній безпеці України[3].

Шляхи вирішення окремих проблемних питань, щодо удосконалення механізмів приведення у вищі ступені бойової готовності підрозділів і частин складових сил оборони автором висвітлено на міжнародній науково-практичній конференції «Стан та перспективи реформування сектору безпеки і оборони України»[4], а мережу ситуаційних центрів сектору безпеки і оборони, як єдиний організаційно-технічний комплекс, в умовах кризового реагування у сфері оборони, розглянуто у ході IX Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави»[5] тощо. У процесі створення системи ситуаційних центрів складових сектору безпеки і оборони доцільно передбачити можливість їх використання як резервної системи приведення у вищі ступені бойової готовності частин і підрозділів сил оборони.

Метою цієї роботи є розробка моделі резервної системи приведення у вищі ступені бойової готовності підрозділів і частин сил оборони України. Зазначену систему пропонується створити на базі ситуаційних центрів державних органів, що входять до сектору безпеки і оборони. Ефективне управління у сфері оборони повинно передбачати відповідні механізми приведення у вищі ступені бойової готовності підрозділів і частин складових сил оборони України.

Ситуаційний центр це організаційно-технічна система, яка забезпечує збір, накопичення, обробку і аналіз інформації (моніторинг), необхідної для прогнозування, планування та прийняття рішень у сфері національної безпеки і оборони[6]. Передбачалося, що органи державної влади будуть подавати результати моніторингу до Апарату Ради національної безпеки і оборони України через Головний ситуаційний центр України щоквартально. У разі необхідності, на вимогу Секретаря Ради національної безпеки і оборони України окремі органи державної влади результати моніторингу надаватимуть частіше. Водночас, у разі виявлення під час моніторингу раптових змін індикаторів, які свідчать про різке погіршення стану національної безпеки України, орган державної влади зобов'язаний невідкладно надати результати моніторингу до Апарату Ради національної безпеки і оборони України[7].

На нашу думку доцільно передбачити можливість, щоб у разі низького (критичного) рівня національної безпеки України відповідні сигнали з ситуаційних центрів надходили не лише на Головний ситуаційний центр України, а звідти через Апарат РНБО України до керівництва держави, а й до частин і підрозділів сил оборони, активізуючи механізми приведення у вищі ступені бойової готовності. Модель зазначеної системи приведення у вищі ступені бойової готовності підрозділів і частин сил оборони зображена на рис. 1[8].

Якщо за результатами моніторингу на Головному ситуаційному центрі України буде визначено, що чисельне значення відповідного індикатору свідчить про досягнення критичного рівня національної безпеки України, то відповідні сигнали з відомчих ситуаційних центрів будуть оперативно надходити не лише до Апарату Ради національної безпеки і оборони України та керівництва держави, а й до частин і підрозділів сил оборони, активізуючи механізми приведення у вищі ступені бойової готовності.

Однак ситуаційні центри нині є лише аналітичними структурами і необхідно внести зміни в чинне законодавство, щоб ситуаційні центри набули спроможностей органів військового управління, при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.

Але нині більше уваги приділяється силам територіальної оборони. В цьому і є проблема. Адже потрібно виділення відповідних коштів і ресурсів для їх формування чи доукомплектування. Президент України Володимир Зеленський доручив головам ОДА їх доукомплектувати – «Я хотів би звернутися до голів обласних державних адміністрацій, а також до голови Київської міської державної адміністрації для того, щоб ви за два тижні все зробили, без імпровізацій. Консультуйтеся з нашими військовими згідно із законодавством про Національний спротив. Ми не маємо часу щось шукати, вирішувати, займатися політикою».

---

[3] Оборонний менеджмент: управління процесами: монографія / Саганюк Ф. В., Устименко О. В., Мудрак Ю. М., Павленко В. І. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2021. 324 с.

[4] Устименко О. В. Удосконалення механізмів приведення у вищі ступені бойової готовності підрозділів і частин складових сил оборони. *Стан та перспективи реформування сектору безпеки і оборони України:* матеріали міжнародної науково-практичної конференції 24 лист. 2017 р.: у 2 т. Київ.: Національна академія прокуратури України, Т. 1. С. 425–427.

[5] Устименко О. В. Мережа ситуаційних центрів сектору безпеки і оборони як єдиний організаційно-технічний комплекс в умовах кризового реагування у сфері оборони. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави:* зб. тез наук. доп. наук.-практ. конф., Київ, 30 березня 2018 р.: Нац. акад. СБУ, 2018. С. 174 –179.

[6] Устименко О. В. Моніторинг національної безпеки як складова механізму стратегічного планування. *Вісник НАДУ*. 2016. № 4. С. 50–55.

[7] Устименко О. В., Пеньковський В.І. Індикатори (показники) стану за проміжок часу. *Науково-інформ. вісник Академії національної безпеки*. 2016. № 1-2 (9-10). С. 62–75.

[8] Устименко О. В. Розробка моделі системи приведення у вищі ступені бойової готовності підрозділів і частин сил оборони на базі ситуаційних центрів державних органів. *Державне будівництво.* Електронне наукове фахове видання Національної академії державного управління при ПУ України.

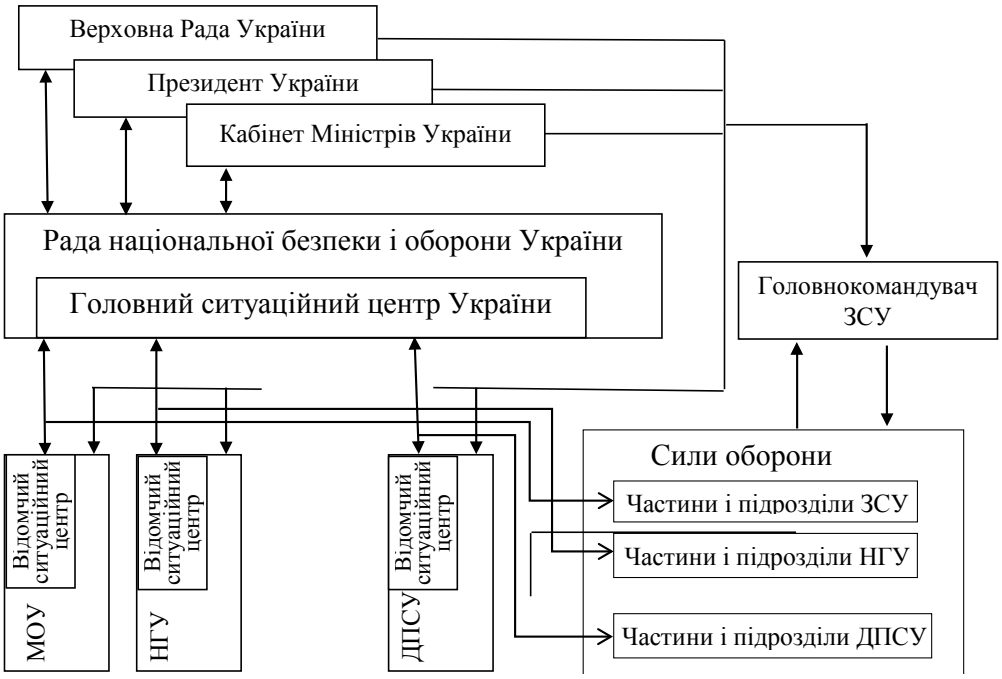

Рис. 1. Модель резервної системи приведення у вищі ступені бойової готовності підрозділів і частин сил оборони

Приведення столиці України у вищі ступені бойової готовності.

Розглянемо як функціонує система забезпечення столиці. Згідно інформації, що поступає через засоби масової інформації, об'єкти критичної та соціальної інфраструктури Києва працюють в режимі підготовки до роботи в умовах надзвичайної ситуації. Київ має розгалужену та складну інфраструктуру життєзабезпечення, стабільна робота якої в надзвичайній ситуації – чи не найголовніше завдання.

Зусилля столичної влади спрямовані на те, щоб упередити чи подолати як можливі провокації, так і вистояти в умовах військового нападу. Саме про це мер Києва Віталій Кличко повідомив у п'ятницю, 11 лютого 2022 року[9].

«Створені запаси палива, встановлені електрогенератори для безперебійної роботи в надзвичайній ситуації систем управління містом та ТЕЦ столиці на період до 10 діб. Підприємства забезпечені гарантованим безперебійним зв'язком на випадок відсутності мобільного зв'язку та інтернету», – написав Кличко. Він повідомив, що вдосконалює столицю і систему оповіщення, аналогів якої в Україні немає. На її будівництво планується виділити з бюджету міста близько 11 млн грн.

«За кілька останніх років збільшили кількість укриттів утричі. Загалом до фонду захисних споруд цивільного захисту входять понад 500 сховищ та майже 4500 споруд подвійного використання (підземних паркінгів і переходів, заглиблених станцій метро, підвалів та напівпідвалів). У Києві створені комісії з питань евакуації – на рівні КМДА та в кожному районі. Затверджений План евакуації населення. Він визначає місця розташування збірних евакуаційних пунктів, кількість необхідного транспорту та безпечні райони для розміщення населення», – наголосив Кличко.

Мер Києва Віталій Кличко разом зі своїм братом Володимиром закликали киян вступати до територіальної оборони (ТРО). Міський голова столиці опублікував відео з навчань повного складу 112 бригади територіальної оборони, участь у яких одночасно взяли 9 батальйонів[10].

5 лютого, у суботу, кияни тренувалися, складали присягу, приймали до своїх лав новобранців. Одноденні навчання під час зборів проходили на десятьох майданчиках, де учасники вивчали основи орієнтування на місцевості, принципи роботи радіообладнання та шифрування повідомлень, відпрацьовували індивідуальні бойові навички, тактику та медичну допомогу в умовах ведення бою. А також навчалися основних принципів поводження з вибуховими пристроями. Крім постійного складу батальйонів тероборони та резервістів, збори відвідали близько 80 новачків-рекрутів, серед яких було багато жінок. За словами інструкторів, за підсумками занять чимало рекрутів висловили бажання укласти контракт резервіста територіальної оборони.

[9] У Києві затвердили план дій на випадок надзвичайної ситуації, – Кличко. URL: https://aspi.com.ua/news/kiiv/u-kievi-zatverdili-plan-diy-na-vipadok-nadzvichaynoi-situacii-klichko#gsc. tab=0 (дата звернення: 13.02.2022).

[10] «Захистимо Україну разом»: брати Клички закликали громадян вступати до тероборони. URL: https://aspi.com.ua/news/kiiv/zakhistimo-ukrainu-razom-brati-klichki-zaklikali-gromadyan-vstupati -do-teroboroni#gsc.tab=0 (дата звернення: 13.02.2022).

Кожен, хто хоче стати на оборону держави, може обрати напрямок служби – приєднатися до резерву Збройних сил України або стати на службу органів територіальної оборони свого регіону. Нагадаємо, загалом ТРО у складі 25 бригад об'єднуватиме понад 150 батальйонів. У кожному з них буде до 600 осіб. Загалом до сил територіальної оборони буде залучено 130 тисяч осіб[11].

Хоча виникає резонне запитання – наскільки будуть боєздатними зазначені підрозділи, які проводять «**одноденні навчання під час зборів**»?

В принципі Українська армія є набагато сильнішою і краще підготовленою, ніж у 2014. Про це йдеться у спільній заяві Міністра оборони та Головнокомандувача Збройних сил України. За словами Міністра оборони нині Україна має найпотужнішу армію за останні 15 років.

«Іловайськ, Дебальцеве залишили шрами на її серці, але загартували волю. Героїчна оборона Донецького і Луганського аеропортів, щоденний захист десятків населених пунктів – від Станиці Луганської до Широкиного – зробили бойовий дух незламним, – каже міністр і запевняє – кожен, хто бодай один раз дивився в очі нашим воїнам, впевнений – повторення 2014 не буде, агресору не взяти ані Київ, ані Одесу, ані Харків, ані будь-яке інше місто».

«420 тисяч українських воїнів і кожен без винятку командир уже дивилися в очі смерті. Ми не віддамо ні клаптика Української землі!», – заявив Головнокомандувач ЗС України генерал-лейтенант Валерій Залужний.

Він також повідомив, що українські вояки постійно вдосконалюють «свої оборонні спроможності, злагодженість підрозділів та військову майстерність», – наприклад, як зараз під час навчань «Заметіль-2022». Крім того, за словами Валерія Залужного, вже створені «бойові порядки і встигли у стислі терміни розгорнути Сили територіальної оборони та озброїли їх ПТРК і ПЗРК».

А Міністр оборони нагадує не лише про дипломатичну, але й про військову підтримку від західних партнерів України: «Протягом місяця від різних країн отримано майже 2000 тон сучасного озброєння, боєприпасів і засобів бронезахисту. Наші воїни вже пройшли навчання і готові застосовувати весь арсенал засобів». Він вважає, що багато країн лише зараз по-справжньому усвідомили небезпеку дій Росії, і тому емоційно реагують на те, через що Україна пройшла вже 8 років тому[12].

І, хоча дії Кремля не може передбачити ніхто, але в Україні розглядають і готуються до багатьох варіантів розвитку подій. «Саме спокій зараз – головна зброя, яка може забезпечити нам надійний фундамент для оборони. Продовжувати звичайне життя, працювати, забезпечувати нормальну економічну діяльність, а отже і можливість Збройних Сил захищати країну так і стільки, як і скільки потрібно» – каже Олексій Резніков.

На півдні України ситуація більш тривожна. Росія передислокує в Чорне море великі десантні кораблі з Балтійського та Північного флотів. На борту цих кораблів, за даними аналітиків Міноборони України, може бути близько тисячі морських піхотинців та 100 одиниць бронетехніки. Іншими словами, повноцінна батальйонно-тактична група, яка здатна десантуватися в прибережній зоні та захопити плацдарм – для подальшого вторгнення.

Кораблі Чорноморського флоту спроможні дістати своїми ракетами цілі в Одесі, навіть не виходячи з Севастополя.

Але врешті далі йти доведеться суходолом, і те, що легкої екскурсії не вийде, в Кремлі добре усвідомлюють. Тому МЗС Росії оголошує свій черговий ультиматум. Вимагає, аби українці віддали назад тисячі тон оборонного озброєння, яке отримали за останній місяць від союзників[13].

Перед нами стоїть завдання щодо захисту інформаційної системи держави.

Формулювання відповідних цілей. Кібервійна між Росією та Україною.

Взаємні кібератаки між Україною та Росією останніми роками стали буденністю. За даними **Служби безпеки України** (СБУ), хакерські угруповання, які підтримує Росія, атакують Україну, називаються **Fancy Bear, Turla** і **The Dukes**. Вони стояли за руйнівними кібератаками в Україні, включаючи **BlackEnergy, Industroyer** та **NotPetya**[14]**.**

Чергова провокація з боку Росії.

Посольство України в Японії прокоментувало написи, які з'явилися на урядових сайтах. На їхню думку, повідомлення має намір ввести в оману. «Робиться вигляд, що це йде з Польщі. Насправді немає жодного сумніву, що це чергова провокація з боку Росії», – йдеться у повідомленні посольства у фейсбуці. «Якщо ви побачите подібне, або інші провокаційні повідомлення й на інших урядових ресурсах – майте на увазі, що **проти України ведеться війна**», – додали у **посольстві**.

[11] Устименко О.В. Приведення сил оборони та столиці України – міста Київ, у вищі ступені бойової готовності Scientific Collection «InterConf», (100): with the Proceedings of the 6th International Scientific and Practical Conference «Global and Regional Aspects of Sustainable Development». Copenhagen, Denmark. Busse Verlag GmbH, February 26-28. 2022. 974 p. С. 965–972.

[12] Росії не взяти Київ, Харків чи Одесу – заява командування ЗСУ. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news-60362776 (дата звернення: 13.02.2022).

[13] На порозі можливої війни: що відбувається на кордонах, у морі та на дипломатичних переговорах. URL: https://tsn.ua/exclusive/na-porozi-mozhlivoyi-viyni-scho-vidbuvayetsya-na-kordonah-u-mori-ta-na-diplomatichnih-peregovorah-1976206.html (дата звернення: 13.02.2022).

[14] СБУ розкрила імена російських хакерів, які атакують Україну з 2014 року. URL: https://enovosty.com/uk/markets-ukr/full/611-sbu-rozkrila-imena-rosijskix-xakeriv-yaki-atakuyut-ukrainu-z-2014-roku (дата звернення: 13.02.2022)..

Речник «**Українського кіберальянсу**», ІТ-експерт Андрій Баранович (відомий як ***Шон Таунсенд***), вказує, що повідомлення про злам сайтів з'явилося у російських ЗМІ через дві години після самого інциденту. «В EXIF картинки координати вказують на парковку біля школи економіки у Варшаві, але я вважаю, що все це зроблено спеціально, щоби розсварити Україну та Польщу», – написав він у фейсбук.

Джо Тайді, **кореспондент BBC** з питань кібербезпеки. Тижнями світ нервово чекав, коли накопичені російські війська перетнуть через кордон з Україною. Аналогічно спільнота кібербезпеки спостерігала й чекала на якесь кібервторгнення. «Гібридна війна» – атаки як у кіберсфері, так і фізичному світі, є частиною сучасного конфлікту. Свою майстерність у цьому Росія довела ще раніше.

Під час вторгнення в Грузію 2008 року урядові вебсайти вимкнули через атаки з боку Росії.

Під час анексії Криму Росією у 2014 році її знову ж таки звинуватили у запуску низки кібератак, щоби дестабілізувати комунікації та поширити плутанину, поки війська захоплювали регіон. Замість кібернаступу, замовленого Кремлем, це більше схоже на скоординовану атаку патріотично налаштованих російських хакерів. Можливо це не є замовленням Кремля, але вони, безумовно, не відмовляться від будь-яких зусиль, щоб ще більше похитнути Україну в цей надзвичайно напружений для країни час.

Атаки на енергокомпанії. Одна з останніх масштабних хакерських атак відбулася в 2017 року. 27 червня 2017 року вірус «**Petya.A**» паралізував мережі багатьох українських компаній та органів влади. В Україні вірус заразив комп'ютери кількох міністерств, енергетичних компаній, банків, ЗМІ, мобільних операторів, мереж заправок, київського аеропорту Бориспіль і київського метро.

Не працював також і офіційний сайт Кабінету міністрів України, але згодом його роботу відновили.

СБУ заявила про причетність російських спецслужб до цієї атаки. Посилаючись на дані, СБУ вказувала на ті ж самі хакерські угрупування, які у **грудні 2016 року атакували фінансову систему, об'єкти транспорту та енергетики** України.

У 2015 році кілька українських обласних енергорозподільчих компаній стали жертвами кібератаки, яка призвела до відімкнення світла у десятків тисяч споживачів. Найбільш масштабним за наслідками виявився напад на «**Прикарпаттяобленерго**». Тоді впродовж кількох годин були знеструмлені десять районів Івано-Франківської області.

Тоді ж Державна служба спецзв'язку і захисту інформації повідомила про спробу «інфікувати» комп'ютери міжнародного аеропорту «Бориспіль» тим самим вірусом, що використовувався при нападах на енергокомпанії.

У грудні 2016 року кібернападу зазнали державне казначейство, міністерство фінансів та пенсійний фонд. Через них на кілька днів були заблоковані бюджетні платежі на сотні мільйонів гривень, а сайти мінфіну і казначейства не працювали[15].

Викладення основного матеріалу. Система кібербезпеки України має багато проблем і вразлива до кремлівських атак, але українська влада хоче приховати ці факти від суспільства, пише ***The Times***. Про це виданню розповів ***Шон Таунсенд***, якого видання називає провідним хакером України. «***Влада боїться того, наскільки незахищеними є наші інформаційні системи, але хоче приховати це від суспільства***», – цитує Барановича газета.

Масштаб та інтенсивність кібератак проти України стурбували НАТО та уряди Заходу, які бояться, що такі операції будуть здійснені проти них.

Лише на початку липня Державна служба спецзв'язку та захисту інформації повідомляла про кібератаки на сайти Президента України та спецслужб. Імовірно, за цим стояла Росія, пише ***The Times***. Видання також пригадує інші атаки на Україну, за якими могла стояти Росія. Зокрема, напад на виборчу комісію в 2014 році, атаку на *українські банки в 2017 році* та удар по *українській енергетичній мережі* через шкідливе програмне забезпечення **Black Energy**, від якого постраждали понад 230 тис. людей.

Щоправда, Москва послідовно заперечує свою причетність до будь-яких кібератак за кордоном.

Газета ***Times*** нагадує, що ***Шон Таунсенд*** (Sean Townsend) став відомим у 2014-му, коли створив ***хакерську групу RUH8***. «У нашої країни **в 2014-му році взагалі не було знань у галузі кібербезпеки,** – розповідає активіст. – Україну атакували військові та хакери, тому я вирішив допомогти нашій країні боротися з росіянами, здійснюючи проти них хакерські атаки у відповідь». RUH8 став частиною колективу «хактивістів», які зламували інформаційні системи російських військових частин, розвідки, регіональних урядів та верхньої палати російського парламенту.

Згодом ці групи об'єдналися в громадську організацію «Український кіберальянс», яка злила електронні листи, що ймовірно належали Владиславу Суркову – екс помічнику президента РФ Володимиру Путіну, якого називали неформальним куратором українського питання в Кремлі.

Ці листи містили детальні плани з анексії Криму та підбурювання до сепаратизму на Донбасі.

У 2018-му RUH8 почав тестувати інформаційну безпеку українського уряду. «Не використовуючи спеціальні пристрої, ми отримали доступ до комп'ютерів міністерств юстиції та охорони

[15] Хакери атакували урядові сайти. Сайт «Дії» також не працював. Хто стоїть за кібератакою? URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news-59991859 (дата звернення: 13.02.2022).

здоров'я. Ми виявили, що навіть атомні електростанції є вразливими», – каже хакер. Влада хвалила Барановича за хакерські операції поти Росії, однак зріклася його після того, як той ***виявив прогалини в здатності України захищати себе***, пише газета.

У лютому 2020 року в засновників «Українського кіберальянсу» провели обшуки. Активісти розцінили це як тиск і припинили співпрацю з державними та правоохоронними структурами України.

Баранович наполягає, що відносини між «Українським кіберальянсом» та спецслужбами були неформальними. «Якщо ми знаходили щось дуже цікаве, ми передавали це нашим спецслужбам, яким довіряли. Але не було офіційних відносин», – каже він. Хакер додав, що кібершпигунство є надзвичайно ефективним. «Це майже нічого не коштує. Якщо вам потрібно було щось дізнатися під час Холодної війни, держава мала інвестувати величезні гроші, тренування, досвід, час… Тепер ви можете знайти кібернайманця, який зламає систему електронної пошти за сто баксів», – пояснює він[16].

14 січня 2022 року Кібернападу зазнали 70 сайтів центральних та місцевих органи виконавчої влади.

Про це розповів на брифінгу заступник голови Держспецзв'язку з питань цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації Віктор Жора, передає Укрінформ. «З 13 на 14 січня цього року було здійснено хакерську атаку на сайти державних органів України. На їх головних сторінках були розміщені повідомлення провокаційного характеру. Можу відразу наголосити, що персональні дані українців жодним чином не спотворені, витоку даних не відбулось, а контент сайтів не ушкоджений», – розповів Віктор Жора.

За його словами, ця кібератака є одною з найпотужніших за останні кілька років – зазнало ураження близько 70 сайтів центральних та місцевих органи виконавчої влади. Частина з них працювала, інша – була призупинена з метою недопущення поширення атаки на інші державні ресурси та локалізації технічної проблеми.

Заступник керівника Держспецзв'язку наголосив, що поки достеменно невідомо, хто причетний до кібератаки на урядові сайти. «Тут слід розуміти, що говорити про причетність тієї чи іншої сторони до кібератак можна лише **після повномасштабного розслідування інциденту**. Як тільки будуть безперечні цифрові докази та розуміння того, що сталось, ми зробимо відповідну заяву», – підкреслив Віктор Жора.

Держспецзв'язку спільно зі СБУ, Кіберполіцією та міжнародними партнерами займалися розслідуванням інциденту та розбирали цифрові докази[17]. Крім того необхідно зазначити, що в січні 2022 року планувалося, що в Україні з'являться **кібервійська**. В Міністерстві оборони України модернізувалися територіальні центри комплектування та соціальної підтримки.

Міністр оборони Олександр Рєзніков розповів як він бачить цей процес і яким чином будуть працювати колишні військкомати. Передбачалося, що будуть введені цифрові технології як для організації управлінських процесів, так і для розробки воєнної тактики ведення бою.

Найближчим часом планувалося ввести автоматизовані системи управління військами різних рівнів. Серед нововведень – створення «Воєнних ЦНАПів» (Центр надання адміністративних послуг) чи рекрутингових центрів для набору військових на службу по контракту в Збройних Силах чи Силах територіальної оборони. В зв'язку з цим був розроблений проект модернізації територіальних центрів комплектування по принципу дії ЦНАП, в зв'язку з чим проходив погодження пакет відповідних документів для її реалізації.

Планувалося що в Україні з'являться **кібервійська** для захисту від зовнішніх загроз. До їх лав будуть відбирати кращих фахівців, щоб вони працювали на благо країни і посилили безпеку державних реєстрів та ресурсів. Після реформ українська армія повинна була стати більш професійною, а Міністерство оборони – одним із кращих роботодавців[18].

Втім у ніч проти 14 січня 2022 року хакери масово атакували українські урядові сайти. Йдеться про сайт уряду, окремих міністерств і навіть сайт застосунку «Дія». У СБУ кажуть, що витоку персональних даних не було.

В ЄС засудили атаку на українські урядові сайти та заявили про готовність допомогти. З самого ранку п'ятниці не працювали сайти Кабінету міністрів, МЗС, ДСНС, МОН, мінспорту, міненерго, мінагрополітики, міністерства у справах ветеранів та сайт держказначейства.

На сайті міністерства закордонних справ та деяких інших можна було побачити таке повідомлення: «Українець! Всі ваші особисті дані були завантажені в загальну мережу. Всі дані на комп'ютері знищуються, відновити їх неможливо. Вся інформація про вас стала публічною, бійтеся і чекайте гіршого. Це вам за ваше минуле, сьогодення і майбутнє. За Волинь, за ОУН УПА, за Галичину, за Полісся і за історичні землі» (рис. 2.).

[16] Влада приховує вразливість кіберсистеми України – хакер в інтерв'ю Times. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news-57886765 (дата звернення: 13.02.2022).

[17] Кібератаки зазнали 70 сайтів органів влади, – Держспецзв'язку. URL: https://biz.censor.net/news/3310090/kiberataky_zaznaly_70_sayitiv_organiv_vlady_derjspetszvyazku (дата звернення: 13.02.2022).

[18] Аналоги ЦНАПов и кибервойска: как модернизируют армию и бывшие военкоматы. URL: https://protect.comments.ua/news/2022/analogi-cnapov-i-kibervoyska-kak-moderniziruyut-armiyu-i-byvshie-voenkomaty-693234.html (дата звернення: 13.02.2022).

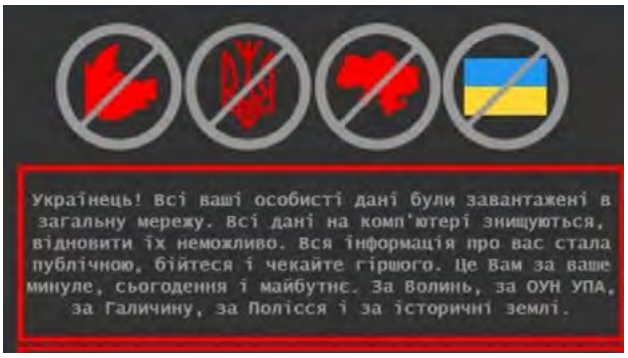

Рис. 2. Повідомлення на сайті

Повідомлення було опубліковане українською, російською та польською мовами. Пізніше його прибрали, а самі сайти просто перестали відкриватися.

Жозеп Боррель, верховний представник ЄС з закордонних справ, засудив атаки на українські сайти та заявив, що Євросоюз готовий допомогти Україні захиститися. «Ми плануємо мобілізувати всі наші ресурси, щоб допомогти Україні впоратися з цією атакою. На жаль, ми знали, що це може статися», – заявив він на зустрічі міністрів закордонних справ країн ЄС у французькому Бресті.

А **глава МЗС Швеції Анн Лінде** підтримала Україну і закликала до жорсткої позиції щодо Росії. «Якщо відбуватимуться атаки проти України, ми будемо дуже суворими та рішучими у нашій відповіді», – додала вона перед зустріччю міністрів ЄС, пише «Інтерфакс-Україна».

«Ми стурбовані інформацією про кібератаку на сайти українського уряду, в тому числі на сайт МЗС. Ми рішуче засуджуємо будь-яку діяльність, яка має наслідком поширення дезінформації та порушення функціонування державних інституцій», – написав у Twitter **речник МЗС Польщі Лукаш Ясіна**.

СБУ, кіберполіція та держспецзв'язку розслідують інцидент та збирають цифрові докази. Більшу частину постраждалих державних ресурсів вже відновили, додали в СБУ.

У відомстві закликали користуватися іншими вебресурсами, зокрема офіційними сторінками міністерств у соцмережах.

Раніше в інтерв'ю **BBC News Україна** міністр цифрової трансформації Михайло Федоров, відповідальний за розробку і впровадження «Дії», запевняв, що всі персональні дані українців надійно захищені. У Мінцифри запевнили, що «**Дія**» – безпечний продукт, а портал зараз відключили, як і низку інших урядових сайтів, щоби не допустити поширення атаки на інші ресурси. Якщо спробувати зайти на сайт «**Дії**» зараз, то користувача автоматично переадресовують на сайт *www.plan2.diia.gov.ua*, який працює у штатному режимі. Але точки входу на портал для завантаження документів там немає.

За даними **Cisco**, компанія **Armagedon** вже давно пов'язана із проросійською діяльністю. За даними Cisco, більшість IP-адрес пристроїв хакерів також ведуть до Росії. Навіть назва групи – Armagedon – використовує російське написання слова «Армагеддон» з одним «д».

На записах, отриманих СБУ, кіберзлочинці обговорювали свої зарплати та відсутність винагороди з боку керівництва ФСБ Криму. Хоча хакерів не було затримано, розслідування СБУ може змусити Росію захистити їх.

За словами прес-секретаря **Українського кібернетичного альянсу**, який працює під ім'ям **Шон Таунсенд**, Україні також слід очікувати атаки у відповідь. «Ми маємо чекати її від ФСБ, тому що вона дуже чутлива до українських новин», – написав він у Facebook.

В Україні кібератаки зазнали деякі урядові сайти. Зокрема портали **Верховної Ради, Кабінету Міністрів, Служби безпеки України** та **Міністерства закордонних справ** не відкриваються.

Доступ до урядових сайтів відсутній. При спробі зайти на один із них видається помилка. Також із труднощами працюють сайти **Міністерства оборони** та **Міністерства внутрішніх справ.**

Спікер Верховної Ради заявив, що хакери спробували зламати акаунти його сім'ї та заблокувати банківські картки. Зазначимо – спроби входу здійснювалися з Росії.

Зазначимо, що кібератаку здійснили і 15 лютого. Вона стала наймасштабнішою в історії. **DDoS**-атаки, тобто перевантаження трафіку сайтів, тривали й 16 лютого. Тоді хакери знайшли вразливі місця у програмному коді самого сайту. Для ліквідації наслідків залучали українських та американських фахівців.

Зокрема кібер-напад, який здійснили вночі 14 січня був ініційований РФ. Майже всі державні інформаційні ресурси 17 січня відновили роботу.

Скільки кібератак на державні органи України зупинили фахівці у 2021 році – на інфографіці (рис. 3). Ситуація на 15 лютого 2022 року.

«Вчора, 15 лютого, було здійснено наймасштабнішу в історії України **DDoS**-атаку на урядові сайти, банківський сектор. Вчора всі органи, які відповідають за кібербезпеку, працювали, щоб протистояти цим атакам та ліквідувати їх найближчим часом», – сказав він. За його словами, ця атака готувалася наперед, її вартість становить мільйони доларів. Метою було дестабілізувати ситуацію та посіяти паніку.

Заступник голови Держспецзв'язку Віктор Жора зазначив, що станом на кінець лютого в Україні **DDoS**-атаки продовжуються. Фахівці вживають усіх заходів. «Наразі ситуація контрольована. Атака продовжується. Середні показники потужності атаки досягають десятків гігабіт на секунду. Ми фіксуємо

Рис. 3. Кібератаки на держоргани України (на 15 лютого 2022 року)

комбінацію методів, тобто цілу низку технологій атаки на ресурси, що свідчить про координацію дій атакуючих, про залучення великого обсягу ресурсів, але ми впораємося», – додав він. За даними Держспецзв'язку, вчорашня **DDoS**-атака та кібератака на держсайти 14-15 січня – відрізняються технологічно, але схожі за масштабом та рівнем підготовки. Нагадаємо, увечері 15 лютого у роботі сервісів державного Приватбанку спостерігалися масштабні збої. Також були атаковані хакерами сайти Міноборони та ЗС України[19].

15 лютого Білий дім заявив, що владі США відомо про кібератаки в Україні проти низки сайтів органів влади та ресурсів державних банків. Як пише ***Reuters***, Вашингтон готовий надати підтримку Києву в розслідуванні та реагуванні на цей інцидент.

Співзасновник **monobank** Олег Гороховський у ***Facebook*** зазначав, **DDoS**-атака була направлена «на майже всі українські банки з різною результативністю». Також вони були направлені на **monobank, «Альфа-банк** та «**А-банк**». Останні атаки були зафіксовані з вузла в Нідерландах.[20]

Раніше Європейський центральний банк попереджав про можливі кібератаки на банки з боку Росії. **Британський національний центр кібербезпеки** також попередив великі організації, щоб зміцнили свою стійкість до кібербезпеки на тлі поглиблення напруги навколо України.[21]

24 лютого 2022 – цинічний напад Росії на Україну, створення української ІТ-Армії.

Створення української ІТ-Армії.

У ніч вторгнення РФ ворог хотів знищити весь кіберзахист України. З початку повномасштабної агресії РФ оперативно виявлено та нейтралізовано більше 120 потужних кібератак на ресурси органів державної влади та військового управління України. Найбільша їх кількість припала на ніч вторгнення – саме тоді ворог хотів знищити весь кіберзахист України. Втім ефективна робота СБУ та інших органів кібербезпеки не дозволила агресору використати кіберпростір для отримання військових переваг.

Військова агресія Росії не обмежилася атаками на цивільне населення та бомбардуванням міст. Кібератаки обрушилися на сайти українських ЗМІ, сервіси та державні сайти. Стало зрозуміло, що потрібно чинити опір і завдавати удару у відповідь. Було прийнято рішення сформувати **ІТ-Армію** з найкращих спеціалістів у галузі і створена була за лічені години.

Долучитися запропонували: **розробникам, кіберспеціалістам**, **дизайнерам, копірайтерам, маркетологам, таргетологам та іншим фахівцям.**

Головними завданнями ІТ-Армії України стали протистояння ворогу у кіберпросторі та поширення достовірної інформації про війну, яку Росія розв'язала в Україні. Від часу створення ІТ-Армії вона добилася вражаючих успіхів на кібер-фронті:

Кібервійська зламали сайт Кремля та виклали

[19] Остання кібератака на банки та держсайти була наймасштабнішою в історії – Мінцифри. URL: https://www.slovoidilo.ua/2022/02/16/novyna/ suspilstvo/nova-kiberataka-banky-ta-derzhsajty-bula-najmasshtabnishoyu-istoriyi-mincyfry (дата звернення: 13.02.2022).

[20] США готові допомогти Україні у розслідуванні кібератаки на ресурси держбанків та органів влади. URL: https://biz.censor.net/news/3316506/ssha_gotovi_dopomogty_ukrayini_u_rozsliduvanni _kiberataky_na_resursy_derjbankiv_ta_organiv_vlady (дата звернення: 18.02.2022).

[21] Сайти Верховної Ради, Кабміну, СБУ та МЗС не працюють через кібератаку. URL: https://bykvu.com/ua/bukvy/saity-verkhovnoi-rady-kabminu-sbu-ta-mzs-ne-pratsiuiut-cherez-kiberataku/ (дата звернення: 25.02.2022).

у мережу номери телефонів усіх працівників, а міністр МВС Вадим Денисенко закликав кожного українця телефонувати на номери.

Головний російський біржевий холдинг – **Московська біржа – впала за 5 хвилин** від початку роботи у понеділок, 28 лютого.

На каналі **IT ARMY of Ukraine** з'явилося повідомлення: «Росіяни конвертують криптовалюту в євро через рублі і назад на цей ресурс. Ви знаєте, що робити».

Через дві хвилини українські кіберназівці «зруйнували» біржу після повідомлення про те, що росіяни використовують цей ресурс для конвертації рублів. Про це з посиланням на **Telegram-канал** кібервиборців – **IT ARMY Of Ukraine** заявив міністр цифрової трансформації Михайло Федоров[22].

*Станом на 28 лютого фінансова система фактично обвалилася в Росії. Зокрема, вранці Центробанк Росії прийняв рішення підвищити ключову ставку з **9%** до **20%** річних, що фактично припиняє кредитування російської економіки.*

Практично відразу після цього війська ІТ-Армії поклали і сайт російського «**Сбербанку**».

Не пройшло й багато часу, як того ж дня завис сайт **ФСБ**.

Разом з тим в соцмережах та на інших ресурсах почали з'являтися інформаційні повідомлення спрямовані на громадян Росії із закликами припинити війну та не відпускати своїх родичів до України.

Українська ІТ-Армія за останній тиждень, з 11 до 17 квітня, атакувала понад 135 онлайн-ресурсів росії.

Так, у результаті атаки на російську національну систему маркування товарів міністерство промисловості рф було змушене дозволити виготовляти та продавати товари без QR-кодів. Згодом воно заявило, що певний час будуть жити без цієї системи. Атака системи рф для стягнення оплати за проїзд вантажними автомобілями, масою від 12 тон, створила значні перепони вантажному транспорту в пересуванні автомагістралями[23].

СБУ попросила українців повідомляти про уразливості в комп'ютерних мережах, електронній пошті або месенджерах окупанта.

«За останні кілька днів ми отримали багато корисної інформації про пересування противника і його розвідувальних груп. Завдяки вам багато окупантів було знищено!

І відсьогодні в чат-боті з'явилася нова функція – боротися на кібер-фронті...[24]

З дня цинічного нападу Росії на Україну війна триває на лише на фронті, але й в інформаційному та цифровому напрямках. За дні протистояння українські кібервоїни досягли неймовірних результатів про які просто неможливо забути.

Активно включилися в боротьбу з агресорами, після нападу Росії, і фахівці і промисловці.

Підтримка групи хакерів Anonymous.

З моменту атаки Росії на Україну свою підтримку українцям висловили, у свій оригінальний спосіб, і хакери відомої в усьому світі децентралізованої групи під назвою **Anonymous**.

Лише протягом 26 лютого кількість **DDoS**-атак на російські урядові сайти перевалила за 50 у понад 1 Терабайт. Хакерам вдалося покласти сайти: ***Кремля, Держдуми, «Першого каналу», «Роскосмосу» і «Російської залізниці».***

Згодом вони навіть записали особисте звернення до Владіміра Путіна, де наголосили, що зовсім скоро світ та громадяни Росії дізнаються жахливу правду, яку від них приховує російський диктатор.Наступного дня **Anonymous** атакували низку російських урядових сайтів серед яких і сайт Кремля. Хакери виклали у вільний доступ поштові адреси та паролі співробітників установи.

Згодом була здійснена атака на російські телеканали. На них з'явилися відео з висвітленням реальної ситуації в Україні та закликом не відправляти російських солдат в Україну. Після цього хакери зламали низку сайтів найбільших ЗМІ Росії та розмістили на інформаційні повідомлення із різними закликами до росіян на підтримку України.

7 березня 2022 року хакери зламали російські стримінгові сервери **Wink** та **Ivi** й онлайн трансляцію телеканалів «Перший», «Росія 24» і «Москва 24». Замість новин цих каналів вони запустили передплатникам кадри бомбардування Харькова. Усе це щоправда, тривало недовго: дуже швидко звичайну трансляцію було відновлено[25].

[22] Українські кіберназівці «зруйнували» біржу, де росіяни намагалися конвертувати рублі у валюту. URL: https://zn.ua/ECONOMICS/ukrainskie-kibervojskie-obvalili-birzhu-hde-rossijane-pytalis-konvertirovat-rubli-v-valjutu.htm (дата звернення: 05.03.2022).

[23] Українська ІТ-армія за тиждень атакувала понад 135 ресурсів росії. URL: https://rubryka.com/2022/04/18/ukrayinska-it-armiya-za-tyzhden-atakuvala-ponad-135-resursiv-rosiyi/ (дата звернення: 18.04.2022).

[24] СБУ попросила помощи на киберфронте. URL: https://www.newsroom.kh.ua/ukraine/sbu-poprosila-pomoshchi-na-kiberfronte (дата звернення: 05.03.2022).

[25] Хакери стверджують, що зламали російські телеканали й показали там бомбардування Харкова. URL: https://tech.liga.net/ua/other/novosti/hakery-utverjdayut-chto-vzlomali-rossiyskie-telekanaly-i-pokazali-tam-bombejku-harkova___(дата звернення: 14.03.2022).

Хакери **Anonymous** дістались Центробанку Росії. Планується що 35000 файлів разом із секретними документами, що їх приховував усіма силами Центробанк, скоро будуть у мережі. Під удар потрапили сайти трьох компаній, що продовжують співпрацю з агресором: мережі гіпермаркетів «**Ашан**»; будівельних гіпермаркетів «**Леруа Мерлен**»; та спортивних товарів **Decathlon**.

Серед іншого Anonymous повалили сайти Нацбанку та Міноборони Білорусі, а також урядовий сайт Чечні. Вони зламали сайт Міноборони Росії і знайшли там ще один доказ безчинства російських окупантів. Йдеться про наказ російським ЗМІ дискредитувати Україну, звинувативши її у жорстокому поводженні з військово-полоненими.

Зокрема, місцевій пресі наказали:

Розробити та поширити серію відеоматеріалів із демонстрацією нелюдської поведінки військовослужбовців Збройних сил України та націоналістичних формувань на території України щодо полонених, які виявили добровільне бажання здатися у полон.

Розробити та поширити серію графічних матеріалів з підтвердженнями фактів використання підставних осіб під час зйомок брифінгів взятих у полон військовослужбовців збройних сил РФ. Також заперечувати факт використання збройними силами РФ військовослужбовців, які проходили термінову службу за призовом.

Здійснити інформаційний супровід у коментарях, основним аргументом використати порушення Женевської конвенції про поводження з військовополоненими.

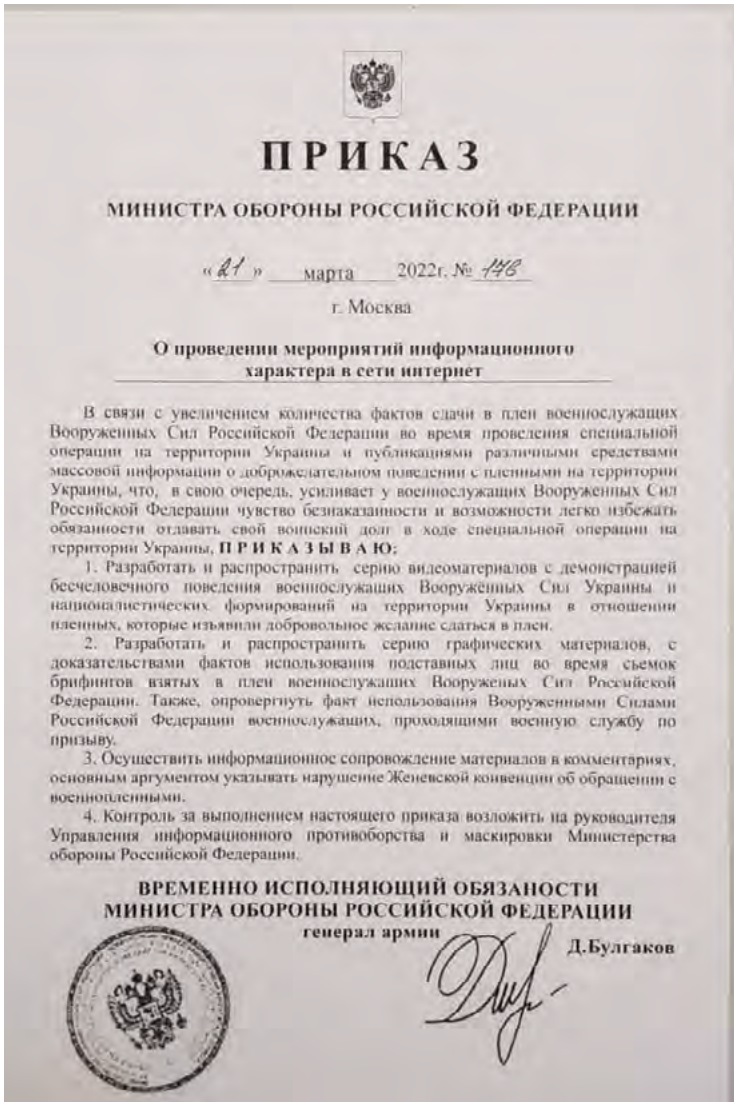
Контролювати виконання такого «наказу» доручили главі Управління інформаційного протиборства та маскування Міністерства оборони РФ [27].

Крім того Anonymous видали в Інтернет інформацію, щодо Наказу Тимчасово виконуючого обов'язки МО РФ генерала армії Д. Булгакова відносно зйомки серії фейкових відео про «українських військовополонених» – рис. 4.

Хакерське угрупу-вання **Anonymous** зламало бази даних Збройних сил Росії та виклало у мережу особисті дані 120 000 російських військових, які беруть активну участь у військових діях в Україні. Про це йдеться у повідомленні групи в Twitter.

«Всі солдати, які беруть участь у вторгненні в Україну, повинні постати перед військовим трибуналом», – йдеться в заяві хакерів.

Звернення до техгігантів. У Мінцифри звернулися до **You Tube, Meta, Netflix, Viber, Pay Pal, Spotify, Apple Music** та інших компаній через вторгнення Росії.

ПРИКАЗ

МИНИСТРА ОБОРОНЫ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

«21» марта 2022г. № 146

г. Москва

О проведении мероприятий информационного характера в сети интернет

В связи с увеличением количества фактов сдачи в плен военнослужащих Вооруженных Сил Российской Федерации во время проведения специальной операции на территории Украины и публикациями различными средствами массовой информации о доброжелательном поведении с пленными на территории Украины, что, в свою очередь, усиливает у военнослужащих Вооруженных Сил Российской Федерации чувство безнаказанности и возможности легко избежать обязанности отдавать свой воинский долг в ходе специальной операции на территории Украины, **П Р И К А З Ы В А Ю:**

1. Разработать и распространить серию видеоматериалов с демонстрацией бесчеловечного поведения военнослужащих Вооружённых Сил Украины и националистических формирований на территории Украины в отношении пленных, которые изъявили добровольное желание сдаться в плен.

2. Разработать и распространить серию графических материалов, с доказательствами фактов использования подставных лиц во время съемок брифингов взятых в плен военнослужащих Вооруженных Сил Российской Федерации. Также, опровергнуть факт использования Вооруженными Силами Российской Федерации военнослужащих, проходящими военную службу по призыву.

3. Осуществить информационное сопровождение материалов в комментариях, основным аргументом указывать нарушение Женевской конвенции об обращении с военнопленными.

4. Контроль за выполнением настоящего приказа возложить на руководителя Управления информационного противоборства и маскировки Министерства обороны Российской Федерации.

ВРЕМЕННО ИСПОЛНЯЮЩИЙ ОБЯЗАНОСТИ
МИНИСТРА ОБОРОНЫ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
генерал армии **Д.Булгаков**

Рис. 4. Наказ генерала армії Д. Булгакова

Зокрема Федоров звернувся до: **You Tube** щодо блокування пропагандистських російських ЗМІ, які називаюсь нас «нациками та наркоманами», брешуть та пропагують війну. *У відповідь* YouTube заблокував в Україні канали пропагандистських російських ЗМІ*;*

Meta щодо блокування **Facebook** та **Instagram**. *Цукерберг також відреагував і почав маркувати в інстаграмі сторінки ЗМІ, якими керує Росія. Такі ж мітки з'явилися на сторінках ведучих російських шоу на кшталт Івана Урганта. У* ***Facebook*** взагалі почали блокувати російську пропаганду і надали широкий спектр інструментів для її відслідковування;

Netflix щодо блокування сервісу в Росії.

Міністр пояснив, що у такий спосіб Україна прагне не позбавити росіян доступу до інформації, а достукатися до молоді, проактивного та думаючого населення. Крім того, Мінцифра закликала глобальні цифрові компанії допомогти Україні. У відомстві наголосили, що спільні зусилля можуть зупинити війну проти України.

Звернення до технологічних компаній зі всього світу. Усі цивілізовані країни вже висловили своє занепокоєння та допомогли Україні протистояти російській агресії. Дії технологічних компаній можуть бути значно ефективнішими, щоб швидше зупинити війну в Україні.[26]

Доступ до ресурсів обмежили **Facebook, Twitter та PornHub. Google** вимкнув в Україні можливість відслідковувати трафік на дорогах великих міст в реальному часі.

За результатами засідання **Керівного комітету Спільного центру передового досвіду НАТО з кіберзахисту** Україна буде прийнята до **Спільного центру передового досвіду НАТО** з кіберзахисту як учасник. Представники 27 країн-спонсорів у Керівному комітеті одноголосно підтримали це рішення. Про це йдеться в повідомленні ОКЦ НАТО.

Зазначається, що після того, як Україна направила лист, в якому підтвердила свою зацікавленість у вступі до ОСРТСО НАТО в якості учасника, питання про її членство було поставлено на голосування в Керівному комітеті. «Участь України в роботі Центру посилить обмін кібер-досвідом з іншими країнами-учасницями. Україна може поділитися цінним досвідом з перших рук проти деяких супротивників у сфері кібербезпеки, який може бути використаний для подальших досліджень, освіти та навчання», – сказав полковник **Яак Тарієн**, директор **Спільного центру передового досвіду НАТО з кіберзахисту.**

«Можливості і знання походять з досвіду, і Україна, безумовно, має цінний досвід попередніх кібератак, якими вона може поділитися з OCLTCO НАТО. Естонія, як приймаюча країна ТКОС НАТО, має довгу історію співпраці з Україною у зміцненні її здатності забезпечити кібербезпеку та стійкість, тому ми вітаємо рішення членів ОСРТСО НАТО, які прийняли членство України», – прокоментувала міністр оборони Естонії **Калле Лаанет**.

Міжнародна військова організація зі штаб-квартирою в Таллінні фокусується на проведенні міждисциплінарних прикладних досліджень, консалтингу, підготовки та підготовки фахівців у сфері кібербезпеки.[27] Над Центром НАТО з питань співробітництва у галузі кіберзахисту, поруч з прапорами країн-членів НАТО підняли прапор України.

В Україні почали використовувати штучний інтелект в ході боротьби з вторгненням окупантів з Росії. Пошук проводиться в соцмережах аккаунтів мертвих російських бойовиків. Головне завдання полягає в тому, щоб розвіяти міф про «спецоперацію», на якій немає бійців строкової служби і де ніхто не вмирає.

Сьогодні, 27 квітня 2022 року, понад два місяця початку бойових дій. За цей час фахівці ЗС України нарахували 22,4 тис. військовослужбовців противника вбитими, у ході бойових операцій. 14.03. 2022 в флагман Чорноморського флоту РФ, крейсер «Москва», влучили дві крилаті ракети «Нептун», і він потонув. Перед цим, у порту Бердянська, знищено десантний корабель «Саратов». Крім того з 24 лютого, коли росія розпочала повномасштабну війну проти України, нами знищено понад 940 танків, 2,3 тис. бронемашин та 340 літаків та вертольотів, 1,6 тис. автомобілів з лав ЗС росії.

В той же час в росії це питання замовчується, зі скрипом погоджуються на сотню – другу мертвих російських військовослужбовців. Згідно з інформацією Міноборони росії *«все распространяемые Подоляком якобы «реальные данные» о потерях военной техники и личного состава российских вооруженных сил, в том числе старших и высших офицеров – пропагандистское вранье».*

В Україні вирішили використовувати штучний інтелект, щоб знайти профілі у соцмережах загиблих у війні проти України російських бойовиків, щоб повідомляти про їх смерть рідним. Міністр цифрової трансформації **Михайло Федоров** стверджує «сьогодні ми використовуємо штучний інтелект для пошуку в соціальних мережах акаунтів мертвих російських солдат по фото трупів, щоб повідомити про їхню смерть друзям та близьким, розвіяти міф про «спецоперацію», на якій «немає строковиків» і де «ніхто не вмирає»«. Також міністерство організовує автодозвон в Росію, щоб повідомити родичів про бійців російської армії, що здалися в полон.

Висновки

Продовжується дестабілізація України через кібератаки. На тлі загрози продовження бойових дій це провокує суспільну істерію та б'є по економіці України. Чи є компроміс?

Як відомо, зрештою будь-яка війна закінчується миром, і гібридна – не виняток. Але парадокс у тому, що Росія сама створила ситуацію, за якої майбутній можливий компроміс із НАТО та ЄС тепер вимушено будуватиметься на поверненні до статус-кво. Тобто: відведенні ВМС НАТО із середземноморського регіону та району Чорного моря, а в перспективі – і тих сил, які наразі США тільки готується ввести до Східної Європи для посилення контингенту.

Фактично своєю стратегією Росія досягла протилежної мети та зіштовхнулась не з переляканим Заходом, а з супротивником, який тільки посилився

[26] Цифровий фронт: головні успіхи Мінцифри та української ІТ-Армії у війні з Росією. URL: https://24tv.ua/tsifroviy-front-golovni-uspihi-mintsifri-ukrayinskoyi-it-armiyi_n1883997 (дата звернення: 04.03.2022).

[27] Україну прийняли до однієї зі структур НАТО. URL: https://zn.ua/ukr/WORLD/ukrajinu-prijnjali-do-objednanoho-tsentru-peredovikh-tekhnolohij-z-kiberoboroni-nato.html (дата звернення: 12.03.2022).

біля кордонів Росії. Крім того ведучі бойові дії з РФ необхідно нанести ряд виважених ударів: зруйнувати міст між Кримом і РФ; нанести удари по аеродромах та військовим літакам; портам, базам зберігання озброєння та пального тощо.

При цьому для Кремля різко вимальовуються і контури своїх справжніх ворогів (як то Британія) та латентних союзників (як то Угорщина) у Європі. І питання лише у тому, як самій Україні вигідно скористатися цим блефом століття, в який грає Москва.

Інформація про автора:

Устименко Олександр Володимирович,
кандидат наук з державного управління, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу проблем розвитку
інформаційних технологій Центру воєнно-стратегічних досліджень
Національний університет оборони України імені Івана Черняховського
28, Повітрофлотський пр., м. Київ, 03049, Україна

Information about the author:

Ustymenko Oleksandr Volodymyrovych,
Ph.D in Public Administration, Senior Researcher,
Leading Researcher at the Research Department of Information Technology
Development of Center for Military and Strategic Studies
The National University of Defense of Ukraine named after Ivan Chernyakhovsky
28, Povitroflotsky ave., Kyiv, 03049, Ukraine

DOI

СТРАТЕГІЧНІ КОМУНІКАЦІЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Хорішко Л. С.

Вступ

У вирішенні гостроактуальних питань, пов'язаних з національною безпекою та реалізацією ключових національних інтересів сучасні держави все більшою мірою використовують стратегічні комунікації. Це пояснюється наступними чинниками: 1) необхідністю залучення ресурсного потенціалу стейкхолдерів до розв'язання актуальних проблем, прийняття ефективних політичних рішень на засадах довгострокового партнерського співробітництва у сфері безпеки та оборони та колективної відповідальності; 2) потребою здійснення цілеспрямованого комунікативного впливу на динаміку кризових і конфліктних політичних ситуацій[1].

Повномасштабне вторгнення сусідньої держави на територію України, порушення низки принципів міжнародного публічного права, вже зафіксовані на даному етапі гуманітарні, економічні, екологічні наслідки ведення бойових дій – все це актуалізує для світової спільноти питання формування нових моделей національної та колективної безпеки, а також визначення політико-технологічного інструментарію відстоювання національних інтересів в умовах сучасної політичної дійсності. Можна погодитися з думку Ю. Горбуліна, що активізація воєнних дій на території України не тільки порушила регіональний баланс сил, але й стала викликом для системи європейської та світової системи безпеки[2]. У цьому контексті відбувається формування сучасного міжнародного порядку денного, де здійснюється активна політико-комунікативна взаємодія керівництва України та світової спільноти щодо визначення шляхів і принципів використання відповідних методів припинення активних бойових дій.

На думку міністра закордонних справ Великої Британії Л. Трасс, сформована після ІІ Світової війни система безпеки поступово втратила своє значення, оскільки була спрямована на стримування потенційних загроз, створивши передумови формування політичного режиму, орієнтованого на пригнічення та примус[3]. Вона констатувала потребу координації зусиль заради допомоги Україні, оскільки на порядку денному стоїть питання захисту свободи та демократії для всієї світової спільноти. Це вимагає використання нових підходів та ресурсів для синхронізації партнерських зусиль і постійного діалогу у трьох ключових сферах: економічній, військовій, дипломатичній.

Постановка проблеми. Унаслідок повномасштабної зовнішньої агресії було актуалізовано не тільки потребу відновлення територіальної цілісності та суверенітету України, але й нові виклики – залучення додаткових фінансових, військових, політичних ресурсів для ведення оборонної операції та планування подальших наступальних дій. Перед політичним керівництвом держави постає питання про розширення можливостей здійснення політико-комунікативної діяльності, спрямованої на поглиблення партнерського співробітництва та залучення ресурсного потенціалу стейкхолдерів до вирішення гостроактуальних питань військово-політичного розвитку держави в умовах воєнного стану. У цьому контексті ресурсний потенціал стратегічних комунікацій є дієвим інструментом включеності держави у формування міжнародного порядку денного, координації комунікативних можливостей суб'єктів політики, спрямованих на реалізацію ключових національних інтересів у міжнародному політичному просторі, основними з яких є припинення бойових дій, відновлення суверенітету та територіальної цілісності України[4].

Відтак, актуалізація потреби у ґрунтовному дослідженні особливостей використання стратегічних комунікацій у реалізації національних інтересів, пов'язаних з відновленням територіальної цілісності та суверенітету відповідає сучасним викликам, що постають перед політичним і військовим керівництвом України. Аналіз змісту стратегічних комунікацій та особливостей їх практичного використання є актуальним для сучасного етапу розвитку держави в умовах воєнного часу.

---

[1] Hallahan K., Holtzhausen D., Ruler B., Verčič D., Sriramesh K. Defining Strategic Communication. *International Journal of Strategic Communication*. № 1. 2007. С. 3-35. URL: https://www.researchgate.net/publication/241730557_Defining_Strategic_ Communication (last accessed: 14.04.2022).

[2] Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг.ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 496 с.

[3] Truss L. The return of geopolitics: Foreign Secretary's Mansion House speech at the Lord Mayor's 2022 Easter Banquet. URL: https://www.gov.uk/government/speeches/foreign-secretarys-mansion-house-speech-at-the-lord-mayors-easter-banquet-the-return-of-geopolitics (last accessed: 28.04. 2022).

[4] Хорішко Л. С. Стратегічні комунікації як інструмент реалізації інструментів політичних суб'єктів / Стратегічні комунікації суб'єктів політики в умовах сучасної політичної дійсності : колективна монографія / за заг. ред. Хорішко Л. С. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 93-174.

Формулювання цілей (постановка завдання). Основна мета наукової розвідки – дослідити особливості використання стратегічних комунікацій політичними суб'єктами в умовах російсько-української війни 2022 року. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання наступних завдань: визначення структурно-функціональних характеристик стратегічних комунікацій, конкретизацію суб'єктів та інструментів реалізації системи стратегічних комунікацій в Україні в умовах російсько-української війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові розвідки щодо використання ресурсного потенціалу стратегічних комунікації у військово-політичній сфері активізувалися в 2000-х роках, передусім, у військових відомствах США. На думку експерта RAND Corporation К. Пола, метою стратегічних комунікацій є сприяння реалізації стратегічних цілей держави. Їх широке використання дозволяє ключовим органам влади інформувати про зміст національних інтересів, шляхи та способи реалізації, що сприяє переконанню стейкхолдерів у значущості підтримки цих інтересів[5]. Значну увагу слід зосереджувати на налагоджені комунікативної взаємодії з такими стейкхолдерами як громадяни іншої держави, формальні та неформальні лідери, які приймають безпосередню участю у розробці основних засад державної політики[6]. У доповіді Королівського інституту міжнародних відносин (Chatham House) стратегічні комунікації визначено як «систематичну серію послідовних дій, що реалізуються на стратегічному, оперативному, тактичному рівнях з метою розуміння цільової аудиторії, а також конкретизації ефективних каналів комунікації та підтримки певних типів поведінки»[7]. Указані визначення акцентують увагу на ресурсному потенціалі стратегічних комунікацій у реалізації ключових національних інтересів через сформовану систему політико-комунікативної взаємодії суб'єктів політики зі стейкхолдерами на основі спільності інтересів та пошуку шляхів гармонізації взаємовідносин на різних рівнях управління.

До основних характеристик стратегічних комунікацій, на думку експерта Державного департаменту США Е. Голдман, відносять:1) орієнтованість на різні групи громадськості; 2) перманентність; 3) синхронність і відповідність заяв чи дій цілям державної політики[8]. Дієвість системи стратегічних комунікацій забезпечується синхронністю та системністю формування заяв і дій урядових структур, що координують розробку змісту інформаційних повідомлень. Водночас, слід приділяти значну увагу сутнісно-змістовним характеристикам указаних повідомлень, оскільки вони транслюються різним групам громадськості. З одного боку інформаційний контент повинен враховувати їх ціннісні орієнтації та інтереси, а з іншого – відповідати запропонованому владою порядку денному. Це сприятиме формуванню атмосфери діалогу та співробітництва між владою, громадськістю та стейкхолдерами з метою розв'язання гостроактуальних проблем.

У прийнятій Європарламентом Резолюції «Стратегічні комунікації ЄС як протидія пропаганді третіх сторін»[9], зроблено спробу розширити зміст стратегічних комунікацій крізь призму поєднання таких її аспектів як визначення порядку денного, оптимізація діяльності ЗМІ та експертів-аналітиків у сфері мас-медіа з метою формування сприятливого інформаційного середовища. Приділено увагу дослідженню політико-практичного (використання ресурсів публічної дипломатії, потенціалу мас-медіа та управління інформаційними повідомленнями) та оперативного (реагування на події чи дії, здійснення інформування на випередження) рівнів реалізації стратегічних комунікацій.

У спеціальній доповіді Міністерства оборони США зазначено, що стратегічні комунікації є цілеспрямованими зусиллями уряду щодо залучення ключових аудиторій до формування сприятливого простору для реалізації національних інтересів та політики держави за допомогою синхронізації заяв, програм і напрямів діяльності на всіх рівнях влади[10]. У вказаній доповіді також зазначається, що особливої значущості використання стратегічних комунікацій набуває в умовах конфліктного політичного простору. У цьому контексті стратегічні комунікації сприяють узгодженню таких напрямів діяльності як зв'язки з громадськістю, проведення військових та інформаційних операцій, що реалізуються заради досягнення національних інтересів. Загалом процес стратегічної комунікації покликаний синхронізувати зусилля різних суб'єктів влади, спрямовані на легітимацію прийнятих ними рішень, переконання

[5] Cornish P., Lindley-French J., Yorke C. Strategic Communications and National Strategy. *Chatham House Report*. September 2011. P. 4. URL: (last accessed: 25.04.2022).

[6] Paul C. Getting Better at Strategic Communication. URL: https://www.rand.org/ content/dam/rand/pubs/ testimonies/2011/ RAND_CT366.pdf (last accessed: 15.04.2022).

[7] Cornish P., Lindley-French J., Yorke C. Strategic Communications and National Strategy. *Chatham House Report*. September 2011. P. 4. URL: (last accessed: 25.04.2022).

[8] Goldman E. Strategic Communication: A Tool for Asymmetric Warfare. URL: https://smallwarsjournal.com/blog/strategic-communication-a-tool-for-asymmetric-warfare (last accessed: 08.04.2022).

[9] European Parliament resolution of 23 November 2016 on EU strategic communication to counteract propaganda against it by third parties. URL: (last accessed: 07.04.2022).

[10] Department of Defense. Report on Strategic Communication (December 2009). URL: https://www.hsdl.org/?abstract&-did=716396 (last accessed: 18.04.2022).

партнерів у потребі спільних зусиль у досягненні цілей, а також зниження довіри та рівня легітимності рішень противника, схиляння його до певних дій.

Формулювання цілей (постановка завдання). Основна мета наукової розвідки – дослідити особливості використання стратегічних комунікацій політичними суб'єктами в умовах російсько-української війни 2022 року. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання наступних завдань: визначення структурно-функціональних характеристик стратегічних комунікацій, конкретизацію суб'єктів та інструментів реалізації системи стратегічних комунікацій в Україні в умовах російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. На думку Р. Брукс, стратегічні комунікації передбачають продуману інтеграцію гостроактуальних питань у порядок денний держави з метою залучення стейкхолдерів до процесу розробки політики на різних рівнях управління, оскільки будь-яка дія чи бездіяльність може бути інтерпретована у різних контекстах, що матиме вплив на підсумковий результат політичних рішень[11]. Відтак, державні структури зацікавлені у формуванні змісту ключових інформаційних повідомлень із подальшою їх інтерпретацією аудиторії через конкретні канали комунікації.

Стратегічні комунікації спрямовані на формування внутрішньої та зовнішньої громадської думки відносно політики держави чи діяльності її високопосадовців з метою подальшої конкретизації стратегій державного розвитку, як у мирний, так і воєнний час. До основних інструментів реалізації стратегічних комунікацій належать зв'язки з громадськістю, публічна дипломатія, інформаційні кампанії, цивільно-військове співробітництво[12]. Вказаний інструментарій розширює можливості суб'єктів політики у представленні власної позиції відносно актуальних питань державного розвитку, в інформуванні та переконанні аудиторії, синхронізації зусиль урядових структур у прийнятті державно-політичних рішень із залученням ресурсного потенціалу стейкхолдерів.

На думку В. Ліпкана, основні інструменти стратегічних комунікацій можна класифікувати наступним чином: 1) інтеракціоністські – публічна дипломатія, залучення лідерів думок, зв'язки та комунікація з органами влади, громадськістю та ЗМІ; 2) інформаційно-психологічні – інформаційні, психологічні, спеціальні операції; 3) технічні – кібербезпека, протиборство в електромагнітному просторі; 4) військові – цивільно-військове співробітництво, демонстрація сили, документування подій[13]. Відтак, дієвість стратегічних комунікацій зумовлена наявністю широкого комплексу технологічного інструментарію, що синхронно може використовуватися в таких сферах функціонування держави, як економічна, воєнна, політична, інформаційна.

Військово-політичні експерти НАТО виокремлюють наступні функції стратегічних комунікацій: 1) перманентна підтримка репутації організації чи суб'єкта; 2) формування сприятливого інформаційного середовища; 3) поглиблення координації зусиль із державними та недержавними структурами з метою досягнення поставлених цілей на стратегічному, тактичному, оперативному рівнях[14].

Процес стратегічної комунікативної взаємодії в умовах війни повинен включати горизонтальну та вертикальну координацію зусиль відповідних суб'єктів влади. По-перше, йдеться про спільність дій та взаємодій Міністерство оборони, Генштабу та інших урядових структур, а також їх взаємовідносини з міжнародними партнерами. По-друге, важливою також є вертикальна координація зусиль усіх владних структур, спрямована на формування цілісної концепції державної політики, здійснення відповідних воєнному часу військово-політичних дій, інформування громадськості щодо їх змісту та значущості в конкретній ситуації[15]. Стратегічні комунікації відкривають додаткові можливості діяльності для військово-політичних суб'єктів в умовах військових реалій, сприяючи:

– інтеграції спільних дії з метою максимізації результату впливу на конкретну аудиторію;

– координації зусиль та дій ключових урядових структур, а також партнерів;

– створенню необхідних для обраної аудиторії повідомлень, їх трансляція та моніторинг зворотного зв'язку;

– закріпленню знань про систему стратегічних комунікацій інших суб'єктів з метою адекватного реагування на повідомлення та дії, що можуть стосуватися спільних інтересів;

– оцінюванню комунікативних зусилля інших держав, урядових та неурядових структур та їх потенційного впливу на реалізацію державної політики;

---

[11] Brooks R. Confessions of a Strategic Communicator. Tales from Inside the Pentagon's Message Machine. *Foreign Policy*. December 6, 2012. URL: http://foreignpolicy.com/2012/12/06/ confessions-of-a-strategiccommunicator/ (last accessed: 27.04.2022).

[12] Cornish P., Lindley-French J., Yorke C. Strategic Communications and National Strategy. *Chatham House Report*. September 2011. P. 4. URL: (last accessed: 02.04.2022).

[13] Ліпкан В.А. Поняття та структура стратегічних комунікацій на сучасному етапі державотворення. URL: https://goal-int.org/ponyattya-ta-struktura-strategichnix-komunikacij-na-suchasnomu-etapi-derzhavotvorennya/ (дата звернення: 17.07.2021).

[14] NATO strategic communication handbook. Ver 1.0 – September 2017. URL: http://stratcom.nuou.org.ua/wp-content/uploads/2020/01/NATO-STRATEGIC-COMMUNI CATION-HANDBOOK.pdf (last accessed: 03.07.2021).

[15] Department of Defense. Report on Strategic Communication (December 2009). URL: https://www.hsdl.org/?abstract&did=716396 (last accessed: 18.04.2022).

Таблиця 1

Суб'єкти формування порядку денного

Компоненти інфраструктури	Характерні точки доступу	
	внутрішній рівень	**зовнішній рівень**
Знання	Президент України. Офіс Президента. Кабінет Міністрів України, Генштаб ЗСУ. Верховна Рада України. Радники Офісу Президента.	Президент України. Офіс Президента. Міністерство закордонних справ. Міністерство оборони. Члени переговорної групи України.
Канали комунікації	Національні, регіональні ЗМІ, національні інформаційні агентства. Інтернет-ресурси національного публічного дискурсу. Офіційні інтернет-сторінки органів влади, ключових посадових осіб у Facebook, Twitter, а також YouTube-канали.	Міжнародні ЗМІ та інформаційні агентства. Міжнародні Інтернет-ресурси публічного дискурсу. Офіційні інтернет-сторінки органів влади, ключових посадових осіб у Facebook, Twitter, а також YouTube-канали.
Інституціональне положення	Інституціоналізація еліти в політичній системі, що забезпечує дієвість вертикалі влади, її легітимність та координацію зусиль у боротьбі проти зовнішнього агресора. Наявність двосторонньої взаємодії «влада-суспільство», «суспільство-влада», метою якої є мобілізація ресурсного потенціалу держави та суспільства у воєнний час.	Членство у міжнародних організаціях та використання їх потенціалу для розв'язання гостроактуальних питань воєнного часу. Взаємодія з міжнародними неурядовими структурами у вирішенні гуманітарних питань.
Норми та форми діяльності	Національна законодавча база. Організація спеціальних подій (брифінги Генштабу ЗСУ та радників Офісу Президента, звернення до громадян, двосторонні зустрічі тощо).	Дипломатичні норми, система міжнародного права Статус держави, що зазнала збройної агресії та потребує партнерської підтримки у боротьбі за відновлення суверенітету та територіальної цілісності. Звернення Президента до світової спільноти, участь в офіційних зустрічах, самітах, переговорах тощо.

Джерело: розроблено автором на підставі (Kingdon J. W.)

– формуванню стратегічного національного наративу, спрямованого на концептуалізацію національних цінностей, конкретизацію для громадської думки шляхів та методів їх досягнення;

– документуванню за допомогою різних засобів дій різних суб'єктів та розповсюдженню отриманої інформації в реальному часі;

– моніторингу дружніх сигналів партнерів по взаємодії та прогнозуванню потенційних сценаріїв розвитку військово-політичної ситуації.

Американський експерт Е. Голдман вважає, що ключові владні структури повинні відігравати провідну роль у систематизації та синхронізації зусиль щодо реалізації стратегічних комунікацій у чотирьох сферах: фізичній, інформаційній, соціальній та когнітивній[16]. По-перше, очільникам держави необхідно дотримуватися паритетності між поняттями «обіцяно-зроблено», що передбачає високий рівень відповідальності за зроблені заяви та дії, пов'язані з їх реалізацією. Наявність протиріч між заявами, їх невідповідність реальному стану речей негативно впливає на співробітництво зі стейкхолдерами, підриває рівень довіри до держави. По-друге, динамічність сучасних процесів інформатизації вимагає особливої уваги не тільки до каналів розповсюдження інформації, яким довіряє та чи інша громадськість, але й до лідерів громадської думки. Саме вони здатні презентувати та транслювати зрозумілу інформацію, зміст якої корелюється з актуальним порядком денним. По-третє, необхідно враховувати ментальні особливості сприйняття інформаційних повідомлень, рівень довіри до каналів комунікації, швидкість суспільної мобілізації тощо. По-четверте, варто взяти до уваги особливості соціокультурного середовища, що визначає культурні, соціальні, історичні умови формування колективної чи індивідуальної свідомості. Рівень ефективності комунікативної взаємодії підвищується за умови спільності цінностей та інтересів її учасників.

Врахування вказаних особливостей сприятиме оптимізації процесу планування системи стратегіч-

[16] Goldman E. Strategic Communication: A Tool for Asymmetric Warfare. URL: https://smallwarsjournal.com/blog/strategic-communication-a-tool-for-asymmetric-warfare (last accessed: 19.07.2021).

них комунікацій в умовах воєнного стану. Реалізація ресурсного потенціалу стратегічних комунікацій має відбуватися на трьох рівнях стратегічному, практичному та оперативно-тактичному[17]. Можна констатувати, що в Україні створена система стратегічних комунікацій в умовах воєнного стану. На стратегічному рівні у плануванні комунікації провідну роль відіграє Президент України та його Офіс, а також урядові та представницькі владні структури, що забезпечують формування внутрішнього та зовнішнього порядку денного. На думку С. Дж. Лівінгстона, формування порядку денного відбувається через так звані точки доступу, що конкретизують тематику, канали та суб'єктів комунікації[18]. Його формування вимагає від політичної еліти активної діяльності щодо використання можливих точок доступу (перелік яких не є сталим і може видозмінюватися, виходячи з воєнно-політичної ситуації) для актуалізації значущих національних інтересів у масовій свідомості, консолідації суспільства у боротьбі проти зовнішнього агресора та спонукання до бажаних дій. Виходячи з цього, особливості формування порядку денного в умовах війни в Україні можна представити наступним чином (див. табл. 1).

Практичний рівень планування стратегічних комунікацій спрямований на формування ключових інформаційних повідомлень, вибір інструментарію політико-комунікативної діяльності та каналів комунікації з внутрішньою та зовнішньою громадськістю. У цьому контексті керівництво держави, передусім, використовує базові моделі стратегічних комунікацій[19]. Перша модель орієнтована на формування та трансляцію обраними каналами повідомлення від суб'єкта А до конкретної аудиторії В (див. рис. 1).

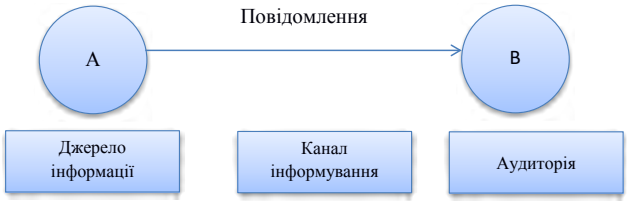

Рис. 1. Модель впливу повідомлення

Джерело: Tatham S, Le Page R.

Модель впливу спрямована на формування в аудиторії відповідного сприйняття інформації та суб'єкта трансляції з метою мобілізації потенціалу громадськості. Її ефективність багато в чому залежить від активності ініціатора комунікативного процесу, обраних ним каналів комунікації та можливостей реагувати на можливі інформаційні шуми.

Можна констатувати, що вказана модель активно використовується у процесі налагодження комунікативної взаємодії з громадськістю. По-перше її ресурсний потенціал використовується Президентом під час щоденних відео звернень до громадян. Їх основна мета – проінформувати громадян про ключові події дня та рішення, що були прийняті з метою наближення держави до перемоги над зовнішнім агресором. У цих зверненнях вдало розставляються акценти на ключових подіях з фронту та ситуації у тимчасово окупованих територіях, щоб привернути увагу та сформувати необхідний емоційний фон сприйняття інформації не тільки серед внутрішньої громадськості, але й опосередковано – зовнішньої. Це сприяє закріпленню у масовій свідомості негативного образу ворога, якому протистоїть Україна заради свободи та демократії у світі. Значна увага приділяється інформуванню громадськості про налагоджену систему комунікацій з державами-партнерами відносно залучення їх фінансового та військового потенціалу для досягнення ключових національних інтересів – припинення бойових дій, відновлення суверенітету та територіальної цілісності держави. Акцентується увага, що держава активно працює над пошуком фінансових ресурсів для подальшого відновлення економіки, інфраструктури, відшкодування витрат громадянам, які втратили домівки та майно через російську агресію. Загалом, розставлені акценти у відео зверненнях вказують на прагнення Президента консолідувати суспільство та підтримувати на належному рівні довіру громадян до рішень і дій владних структур в умовах воєнного стану.

По-друге, інформування громадян про поточну воєнно-політичну ситуацію здійснюється на щоденних брифінгах. З метою врахування інтересів аудиторії вказані брифінги проводяться представниками різних владних структур, але подана інформація відповідає заявленому порядку денному. Наприклад, оперативна ситуація щодо російського вторгнення презентується речником Міністерства оборони України. Дана інформація характеризується чіткістю викладу, конкретним фактажем ходу бойових дій, наявністю військової термінології, а тому більшою мірою орієнтована на аудиторію, яка має стійкий інтерес до військової тематики, експертів з військово-політичних питань. Організація брифінгів представників Міністерства оборони та Генштабу є складовою цивільно-військового співробітництва, яке спрямоване системну взаємодію військових з відповідними об'єктами цивільного середовища з

[17] Reding A., Weed K., Ghez J. NATO's Strategic Communications concept and its relevance for France. URL: https://www.rand.org/pubs/technical_reports/TR855z2.html ((last accessed: 19.07.2021).

[18] Kingdon J. W. Agendas, Alternatives, and Public Policies. New York : Longman, 1995. 254 c.

[19] Tatham S, Le Page R. NATO Strategic Communication: More to be Done? Riga: National Defence Academy of Latvia, Center for Security and Strategic Research, 2014. C. 16-17

метою оптимізації військових і невійськових засобів досягнення поставлених цілей та завдань.

Серед основних принципів цивільно-військового співробітництва виділяють наступні: моніторинг стану цивільних об'єктів; усвідомлення цілей та завдань діяльності владно-політичних суб'єктів, органів влади та місцевого самоврядування; прозорість і правдивість інформування; двостороння комунікація. Ефективність інформаційно-комунікативної взаємодії досягається шляхом планування та організації на постійній основі зустрічей, брифінгів, спільних дій цивільних і військових суб'єктів[20]. Відтак, цивільно-військове співробітництво спрямоване на формування культури діалогу та співпраці військових, політичних і цивільних суб'єктів. Особливої значущості дана співпраця набуває в умовах воєнного стану, адже синхронність дій, відкритість і доступність інформації, націленість на співробітництво сприяє мінімізації загроз для цивільного населення.

Щоденні брифінги також проводить радник глави Офісу Президента О. Арестович. Його брифінги орієнтовані на більш широку аудиторію, оскільки інформування про актуальну воєнно-політичну ситуацію відбувається більш динамічно та емоційно, містить певні прогнози та фрази підтримки, що спрощує розуміння складних військових термінів. Інформація лаконічна, зрозуміла більшості, а наявні психологічні прийоми щодо заспокоєння та віри в перемогу сприяє зниженню панічних настроїв серед громадян. Арестович також досить часто дає інтерв'ю національним та закордонним ЗМІ, де більш детально пояснює основні аспекти, сформованої Офісом Президента повістки дня.

Наведені приклади дають можливість констатувати, що в рамках цієї моделі активно використовуюся організаційні PR-технології та двоступінчата комунікація. Вказані технології спрямовані на організацію PR-кампаній чи спеціальних PR-подій (публічних виступів, брифінгів, прес-конференцій тощо) з метою формування громадської думки, підвищення рівня довіри громадськості до висловлювань чи дій суб'єкта політики через конкретизацію актуальних інтересів та шляхів їх задоволення. Можна також згадати глобальну PR-кампанію «Stand Up For Ukraine», ініційовану Єврокомісією та урядом Канади за підтримки міжнародної правової організації «Global Citizen»[21]. Її мета – привернути увагу урядів, різних організацій та громадян світу до подій в Україні та сприяти збору коштів на потреби біженців та внутрішньо переміщених осіб.

На думку П. Лазерсфельда, успішність формування громадської думки залежить від наявності лідера думки, який виступає своєрідним посередником у трансляції інформації[22]. Відтак, мова йде про двоступінчату комунікацію, орієнтовану на пошуку лідерів думок для відповідної групи громадськості. Вони, завдяки власному авторитету та налагодженій системі комунікації, доступно доносять потрібну інформацію до громадськості, пояснюють зміст ідей чи стратегій, мобілізуючи її ресурсний потенціал, спонукаючи до дії, згідно представлених алгоритмів.

У контексті протидії зовнішній агресії лідери думок можуть розглядатися в інституційному та суб'єктному аспектах[23]. По-перше, йдеться про інформаційно-аналітичні інституції, що можуть як продукувати власні повідомлення, так і поширювати інформаційні продукти інших суб'єктів через наявні канали комунікації, а по-друге – про конкретних громадсько-політичних лідерів, які використовують свій особистісний потенціал харизми у процесах інформаційно-комунікативної взаємодії. В Україні функціонує розгалужена система інформаційно-аналітичних агентств, які розширюють можливості суб'єктів влади у здійсненні інформування широкого кола громадськості про актуальну воєнно-політичну ситуацію. Існує також інформаційне агентство АрміяINFORM при Міністерстві оборони України, що надає офіційну оперативну інформацію Міністерства та Генштабу стосовно результатів оборонної операції на визначених напрямах та здобутків Збройних сил України.

Водночас, існує більш складна – прагматична модель стратегічних комунікацій[24]. Вона орієнтована на врахування впливу зовнішніх факторів на поведінку та політику суб'єкта А, формування відповідного відношення (позитивного, нейтрального, негативного) суб'єкта В до повідомлення, що може розширювати чи звужувати можливості позитивного/негативного сприйняття його змісту. У даній моделі аудиторія має більше можливостей для здійснення усвідомленого вибору щодо потреби діяти чи не діяти, згідно запропонованих алгоритмів (див. рис. 2).

---

[20] Доктрина «Цивільно-військове співробітництво». URL: http://stratcom.nuou.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/doktryna_cyvilno_vijskovogo_spivrobitnycztva.pdf (дата звернення: 19.04.2022).

[21] Questions & Answers: 'Stand Up For Ukraine' pledging event to support the people of Ukraine. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/QANDA_22_2322 (last accessed: 23.04.2022).

[22] Lazarsfeld P., Berelson B., Gaudet H. The People's Choice : How the Voter Makes Up His Mind in a Presidential Campaign. URL: https://canvas.harvard.edu/files/2618993/download?download_frd=1&verifier=LBnQ37UoEjl4EiX5isP4CFPWk-PQN8MDw0ofirLV9 (last accessed: 19.04.2022).

[23] Мірошниченко П. В., Нестеренко А. А. Суспільна значущість лідера думок під час інформаційного протистояння. *Держава та регіони. Сер. Соціальні комунікації.* 2015. № 4. С. 36-41.

[24] Tatham S, Le Page R. NATO Strategic Communication: More to be Done? Riga: National Defence Academy of Latvia, Center for Security and Strategic Research, 2014. С. 17.

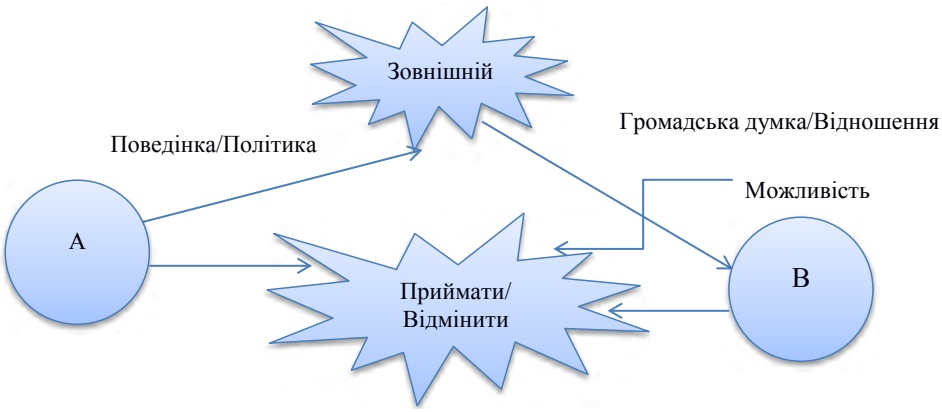

Рис. 2. Прагматична модель

Джерело: Tatham S, Le Page R.

Успішність цієї моделі залежить від здатності А враховувати особливості зовнішнього середовища, адаптувати власну поведінку та політику до наявних викликів. Це розширює можливості у формуванні змісту інформаційних повідомлень, що будуть зрозумілими для В та позитивно ним оцінені. Водночас, В не виступає лише об'єктом впливу, оскільки може приймати рішення відносно прийому чи відхилення інформації, що транслюється. Партнерський діалог суб'єктів А і В, їх націленість на взаємовигідне співробітництво є запорукою вироблення альтернативних ідей чи рішень, що відповідають взаємним інтересам.

Прагматична модель більшою мірою спрямована на стратегічну комунікацію із зовнішньою громадськістю, а саме з лідерами держав та міжнародних організацій з метою залучення їх ресурсного потенціалу до боротьби проти зовнішньої агресії. Відтак, керівництво України повинне враховувати статус, поточну політичну ситуацію, що визначає особливості внутрішньої та зовнішньої політики конкретної держави, а також можливості надання економічної, політичної, військової підтримки. Водночас, прагматична модель передбачає формування власної думки об'єкта впливу відносно змісту та пріоритетних аспектів отриманої інформації, що не завжди може відповідати потребам суб'єкта.

У рамках вказаної моделі Президентом була започаткована практика відео звернень до представницьких органів провідних держав світу, а саме США, Великої Британії, Німеччини, Італії, Японії та інших. Метою цих звернень є інформування про поточний стан та наслідки російської агресії для України та світової системи безпеки. Основне завдання – донести до світової спільноти масштаби агресії, якої зазнали громадяни незалежної держави, здійснивши вибір на користь свободи та демократії. Президент апелює до конкретних фактів порушення ключових принципів міжнародного права, недієздатності існуючих гарантій безпеки міжнародних партнерів, на які покладалася Україна. Відтак, кожному зверненні наголошується на потребі, передусім, військової та фінансової допомоги, оскільки вирішується питання дієздатності демократії та свободи у цілому світі.

Водночас, можна констатувати наявність різної реакції світової спільноти на зміст цих відео звернень, що впливає на визначення пріоритетів у наданні допомоги Україні. Наприклад, очільники Великої Британії та США ще з початку військової агресії висловили політичну підтримку нашій державі, розпочавши активну фінансову та військову допомогу. Не менш важливою є їх роль у сприянні включеності українського питання у міжнародний порядок денний та формування коаліції партнерів по наданню всебічної підтримки Україні у протистоянні з агресором. Наведені приклади є свідченням сприйняття російсько-української війни як фактору порушення сформованої системи колективної безпеки, наслідком чого є активні бойові дії на території України. Відтак, незаперечним є факт постійного діалогу та підтримки офіційного Києва у відстоюванні національних інтересів.

Водночас, Індонезія, детально розглянувши запит України, послалася на конституційні принципи відносно заборони надавати військову допомогу іншим державам, але виявила бажання відправити гуманітарні вантажі. У цьому випадку об'єкт впливу частково прийняв інформацію та окреслив можливі дії, орієнтуючись, передусім, на основні засади реалізації внутрішньої та зовнішньої політики.

Ключовим інструментом даної моделі комунікації є ресурсний потенціал публічної дипломатії. На думку М. Леонарда, публічна дипломатія сприяє інтенсифікації комунікації в економічній, військово-політичній, соціокультурній сферах, сприяючи прийняттю конкретних рішень. Ресурсний потенціал публічної дипломатії розширює можливості держави у: 1) реагуванні на події та роз'ясненні їх значущості для аудиторії; 2) визначенні точок доступу до міжнародного порядку денного; 3) формуванні

партнерського співробітництва та діалогу з метою розв'язання гостроактуальних питань[25].

Можна констатувати, що активна робота Президента та його Офісу дозволила сформувати чітку систему комунікацій з очільниками як світових держав, так і міжнародних інституцій. Крім уже згаданих звернень Президента, активізувалися також зустрічі з представниками держав-партнерів, які здійснили візити до Києва в умовах воєнного стану, що є свідченням політичної підтримки та готовності надавати всебічну допомогу. У ході візиту Прем'єр Великої Британії Б. Джонс заявив, що «Велика Британія докладе всіх зусиль для підтримки відважної боротьби України проти жорстокого та неспровокованого вторгнення. Забезпечить довгострокову безпеку та процвітання»[26]. Було визначено пріоритетні напрями надання допомоги, серед яких – важке озброєння та боєприпаси, надання необхідних розвідданих, лібералізація торгівлі з Україною, подальше розширення пакету санкцій проти держави-агресора.

Візит до Києва Президента Єврокомісії У. фон дер Ляєн та Високого представником ЄС із закордонних справ та політики безпеки Ж. Борреля засвідчив готовність ЄС до всебічної підтримки України. У ході зустрічі з Президентом України У. фон дер Ляєн визнала, що «ця війна є викликом для міжнародного співтовариства. Саме в ці хвилини вирішується переможе людство чи спустошення, буде домінувати сила чи верховенство права… Україна веде боротьбу за свободу всього світу»[27]. У цьому контексті було визначено наступні напрями координації зусиль ЄС у наданні допомоги – виділення з Європейського фонду миру коштів на підтримку Збройних сил України, активізація членів ЄС щодо надання озброєння та боєприпасів, підготовка трьох пакетів фінансової допомоги для стабілізації української економіки в умовах воєнного часу, всебічна підтримка біженців, поетапне введення санкцій щодо держави-агресора та замороження її активів. Очільники ЄС визнали, що Україна платить занадто високу ціну за вибір європейських цінностей, давши чіткий сигнал до активізації процесу набуття членства в ЄС.

Високопосадовці США Державний секретар Е. Дж. Блінкен і Міністр оборони Л. Дж. Остін своїм візитом до Києва висловили незмінну підтримку України та українського народу у боротьбі з російською агресією[28] Блінкен зазначив, що США докладатимуть зусиль для надання всебічної військової, фінансової та гуманітарної допомоги Україні, а також будуть сприяти координації зусиль світової спільноти у доставці важкого озброєння та боєприпасів до нього, проведенні навчань українських військових щодо формування навичок використання іноземного озброєння.

Важливим наслідком цього візиту стала ініційована США зустріч представників оборонних відомств 40 держав-партнерів у м. Рамштайні з метою налагодження координації зусиль у наданні допомоги Україні. Сенатом була схвалена також програма ленд-лізу (2022–2023)[29], що передбачає підвищення рівня обороноздатності України та спрощену процедуру постачання необхідного озброєння для протидії російській агресії.

Важливим аспектом координації, передусім, військових зусиль як у веденні оборонної операції, так і забезпеченні боєздатності армії відіграють комунікації Головнокомандувача Збройних сил України В. Залужного з іноземними колегами. Наприклад, періодично відбуваються телефонні розмови з Головою об'єднаного комітету начальників штабів США М. Міллі, що сприяє підвищенню рівня інформованості партнерів про поточну ситуацію на фронті, актуальні потреби української армії у певних видах озброєння. Вказана комунікація з одного боку сприяє вирішенню поточних потреб армії, а з іншого – окреслює перспективні напрями співпраці оборонних відомств щодо модернізації Збройних Сил та інших силових структур в Україні.

Оперативно-тактичний рівень організації стратегічних комунікацій передбачає синхронізацію розповсюдження змісту інформаційних повідомлень і моніторинг зворотного зв'язку. Можна констатувати, що в умовах воєнного часу інформаційні повідомлення офіційного характеру систематично розповсюджуються на національному, регіональному та місцевому рівнях управління. Зміст вказаних повідомлень відповідає сформованому політичним та військовим керівництвом України порядку денному, а їх розповсюдження відбувається за допомогою різних каналів комунікації. Для координації комунікативної взаємодії та постійного інформування громадян про стан воєнно-політичної ситуації в державі Міністерством культури та інформаційної політики було ініційовано спільний телевізійний ефір «Єдині новини». Водночас, є суттєва проблема із забезпеченням безперебійного інформування населення, яке проживає на тимчасово окупованих

[25] Leonard M. Public diplomacy. London : The Foreign Policy Centre, 2002. 183 c.

[26] Prime Minister Boris Johnson meets President Zelenskyy in Kyiv and pledges to stand by the Ukrainian people. URL: https://www.gov.uk/government/news/prime-minister-pledges-uks-unwavering-support-to-ukraine-on-visit-to-kyiv-9-april-2022 (last accessed: 19.04.2022).

[27] Statement by President von der Leyen with Ukrainian President Zelenskyy at the occasion of the President's visit to Kyiv. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ STATEMENT_22_2381 (last accessed: 19.04.2022).

[28] Secretary Blinken and Secretary Austin's Travel to Ukraine. URL: https://www.state.gov/ secretary -blinken -and-secretary-austins-travel-to-ukraine/ (last accessed: 25.04.2022).

[29] Ukraine Democracy Defense Lend-Lease Act of 2022. URL: https://www.congress.gov/bill/ 117th-congress/senate-bill/3522/text (last accessed: 29.04.2022).

територіях, зазнаючи інформаційно-психологічного впливу з боку держави-агресора.

Висновки

Стратегічні комунікації є важливим інструментом реалізації інтересів різних суб'єктів на глобальному, національному та регіональному рівнях. Вони сприяють адаптації до глобальних викликів сучасності, оскільки орієнтовані на партнерське співробітництво зі стейкхолдерами у вирішенні актуальних питань через синхронізацію заяв і зусиль урядових та міжнародних структур.

Особливо актуальним є використання стратегічних комунікацій Україною в умовах російсько-української війни. По-перше, вони забезпечують формуванню порядку денного для внутрішньої та зовнішньої громадськості, що передбачає конкретизацію суб'єктів політико-комунікативної діяльності, змісту інформаційних повідомлень і каналів комунікації. По-друге, комплексне використання основного інструментарію стратегічних комунікацій сприяє налагодженню партнерського діалогу та співробітництва зі стейкхолдерами. По-третє, постійна комунікація з представниками світової спільноти розширює можливості України в отриманні додаткових військових, фінансових, політичних ресурсів, необхідних для завершення війни, відновлення територіальної цілісності та суверенітету держави.

Інформація про автора:

Хорішко Лілія Сергіївна,
доктор політичних наук, доцент,
професор кафедри політології
Запорізький національний університет,
66, вул. Жуковського, Запоріжжя, Україна

Information about the author:

Khorishko Liliia Serhiivna,
Doctor of Political Science, Associate Professor,
Professor at the Department of Political Science
Zaporizhzhya National University
66, Zhukovsky str., Zaporizhzhya, Ukraine

DOI

SOCIAL MEDIA POLICY AGAINST RUSSIAN PROPAGANDA IN UKRAINE

Yuskiv Kh. V.

Problem statement and its relation to important scientific or practical tasks. Before 2014, pro-Russian accounts have been spreading false information regarding Russia's role in the Donetsk area, fueling uncertainty and destabilization and aiding Russia's takeover. Russia's "hybrid warfare" strategy included this as a key component.

As early as 2014, General Philip Breedlove, NATO's Supreme Allied Commander Europe, described the Russian communication strategy in Ukraine as "the most amazing information warfare blitzkrieg we have ever seen in the history of information warfare"[1]. Destructive communications of the Russian Federation in the information space of Ukraine, caused by the illegal aggression of the Russian Federation and the annexation of Crimea, led to violations of the information space of the state, the use of hybrid information campaigns, the spread of hostility, and the transformation of information policy in the context of countering modern challenges and threats. The processes that take place in society affect language, which is also a weapon in hybrid warfare. Ukraine is constantly the object of information aggression, propaganda (even non-military but negative socio-economic and socio-political) and pressure in all spheres of public relations from Russia. Since the Russian attack began on February 24, the world has rallied in large numbers in support of Ukraine, and the vast majority of the international community has also condemned Russian aggression. In fact, this war is commonly regarded as the most black-and-white conflict in contemporary history.

Analysis of recent researches and publications, which have initiated problem solution, the author relies on. International legal aspects of propaganda of war and information warfare have been analyzed by domestic and foreign researchers, in particular Ya. Malik, O. Frolova, S. Lyulko, M. Zinchenko, M. Kearney, G. Michael, D. Skrynka. Among the domestic scientists studying this direction, it is worth mentioning D. Dubov, M. Ozhevan, S. Parkhomenko.

Identification of previously unresolved matters of the generic problem the article deals with. At the same time, there is a need to clarify the issue of countering the Kremlin's propaganda at the level of global IT giants.

Goal statement – an analysis of changes in the policy of social networks after the military invasion of the Russian Federation on February 24, 2022, in particular the opposition of IT companies to Russian propaganda against Ukraine.

Presentation of research material with full justification of findings. With regard to Ukraine and Russian propaganda, it should be noted that this is not only about propaganda, but also about such a phenomenon as the "war of sense/meanings". A wide range of possible information communications methods are used to spread such meanings; in particular, one of the main elements is simulacra – a copy of something that does not really exist[2]. Propaganda in the context of this study should be understood as the whole set of information messages from Russia, Russian media, Russian opinion leaders, Russian diplomatic missions in the world, etc., which have a negative context for Ukraine. The information war is perhaps the main instrument of Russian aggression against Ukraine, at this stage in this war, the main weapon is propaganda, in particular the use of "hate speech" and misinformation on social networks[3].

W. Curtis, a political scientist at the University of Portland (USA), emphasizes that "hate speech" is about spreading harmful stereotypes and is aimed at inciting hatred and violence between certain groups and communities[4]. As T. Pechonchyk notes, the definitions of "hate speech" are based on establishing the fact of incitement to hatred, humiliation, or discrimination on certain grounds in statements, with a list of these signs[5].

In our study, we use the definition of "hate speech" proposed by the Committee of Ministers of the Council of Europe: "the term «hate speech» shall be understood as covering all forms of expression which spread, incite, promote or justify racial hatred, xenophobia, anti-Semitism or other forms of hatred based on intolerance, including: intolerance expressed by aggressive nationalism and ethnocentrism, discrimination and hostility against minorities, migrants and people of immigrant

[1] Pomerantsev P. Russia and the menace of unreality. URL: https://www.theatlantic.com/international/archive/2014/09/russia-putin-revolutionizing-information-warfare/379880/.

[2] Зозуля О. Фейк як інструмент інформаційної війни. *URL:* https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/feyk-yak-instrument-informaciynoyi-viyni.html.

[3] Ісакова Т. Мова ворожнечі як проблема українського інформаційного простору. Стратегічні пріоритети. 2016. No 4 (41). С. 90–97. URL: http://ippi.org.ua/sites/default/files/isakova.pdf.

[4] Curtis W. M. Hate speech. URL: https://www.britannica.com/topic/hate-speech.

[5] Печончик Т. Чому мова ворожнечі з'являється у ЗМІ. URL: http://www.cje.org. ua/ua/blog/chomu-mova-vorozhnechi-zyavlyayetsya-u-zmi.

origin"[6]. Content that has an extremely negative assessment of the addressee's actions and even threats does not belong to "hate speech" if it concerns a specific person and does not identify him with a specific social group[7].

Researchers say new media today has "become the world's biggest hate speech mouthpiece"[8]. Social networks' administration is aware of its position in modern information and social processes, thus they are becoming increasingly involved in the fight to ensure that their platforms are a "clean and healthy space".

Companies such as Meta, Twitter, and Google have all released statements, that have one thing in common: emphasizing the necessity of countering disinformation. Companies have frequently reported suspending accounts or erasing botnet networks in recent years, notably those linked to Russia.

Meta. Facebook launched a one-click option for Ukrainians to block their accounts to outsiders almost soon after the full-scale Russian invasion of Ukraine began[9]. Russia's war against Ukraine has forced social media platforms to take unprecedented steps.

Despite the established standards of content filtering, Meta surprised the world on March 10, 2022 with an uncommon decision for such a company: temporarily allow Facebook and Instagram users in some countries urging violence, namely to call for the deaths of Russian President Vladimir Putin, Belarusian dictator Alexander Lukashenko, for violence against the Russian military in the context of war against Ukraine. A statement from a Meta spokesman said – "As a result of the Russian invasion of Ukraine, we have temporarily made allowances for forms of political expression that would normally violate our rules like violent speech such as 'death to the Russian invaders'. We still won't allow credible calls for violence against Russian civilians". Calls for the death of leaders will be allowed if they do not contain other goals or do not have specific instructions such as the place or method of death[10]. The decision was made a few days after Russian troops dropped powerful aerial bombs on a children's hospital in Mariupol.

"Hate speech" is not prohibited, according to the moderators' letter, whether it (a) targets Russian soldiers other than prisoners of war, or (b) attacks Russians in the context of Russia's invasion of Ukraine (for example, the content mentions an invasion, self-defence, etc.). Only in the context of protecting Ukraine from Russian invasion is it also temporarily permitted to glorify the far-right Azov Battalion, which was previously banned[11] (the social media platform Facebook has classified Azov as a dangerous organization[12]).

It can be assumed that this was done to avoid blocking messages from Ukrainians and citizens of other nations who were critical of the Russian and Belarusian governments as a result of the Russian war against Ukraine. Despite the fact that Meta swiftly reversed its decision, banning the ability to call for Putin and Lukashenko's deaths on its platforms on March 14[13], – Russia labeled the American corporation as a "extremist group" and banned Facebook and Instagram on its territory[14].

Since February 24, Meta has made 12 changes to its content policy. This has resulted in internal confusion, especially among content moderators who are searching posts depicting blood, hostile statements, and incitement to violence. Sometimes the platform changed the rules every day. According to The New York Times, this was similar to the obsession with moderating content related to Russia's war against Ukraine[15]. Facebook has often been criticized for allowing hostile statements and calls for violence on its platform, and has been described as "a place where calls for violence thrive". According to a study by the Associated Press, Facebook has been used to fuel tensions and offline violence in various conflicts such as Myanmar, Syria, and Ethiopia[16].

In order to counter and eradicate "hate speech", Facebook has introduced its own algorithms for combating and defending. For example, the network uses a reactive model (a response to a message or complaint from a user); emphasizes responsible journalism and moderation, deletes information that violates international and national standards (but does not delete

[6] Ісакова Т. Мова ворожнечі як проблема…

[7] Загальнополітична рекомендація Європейської комісії проти расизму та нетерпимості (ЄКРН) № 15: протидія мові ворожнечі. URL: https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-15-on-hatespeech-ukrainian-tran/1680a11674.

[8] Ісакова Т. Мова ворожнечі як проблема…

[9] Facebook дозволив українцям закривати акаунти від незнайомців. URL: https://ms.detector.media/sotsmerezhi/post/29033/2022-02-25-facebook-dozvolyv-ukraintsyam-zakryvaty-akaunty-vid-neznayomtsiv/.

[10] Facebook allows war posts urging violence against Russian invaders. URL: https://www.reuters.com/world/europe/exclusive-facebook-instagram-temporarily-allow-calls-violence-against-russians-2022-03-10/.

[11] Facebook та Instagram не цензуруватимуть заклики до смерті російським окупантам. URL: https://hmarochos.kiev.ua/2022/03/11/facebook-ta-instagram-ne-czenzuruvatymut-zaklyky-do-smerti-rosijskym-okupantam/.

[12] «Азов» належить до переліку небезпечних організацій, визначеного соціальною мережею Facebook. URL: https://ms.detector.media/sotsmerezhi/post/28294/2021-10-13-15-ukrainskykh-organizatsiy-ie-u-zaboronnomu-spysku-facebook-zdebilshogo-ultrapravi/.

[13] Meta narrows guidance to prohibit calls for death of a head of state. URL: https://www.reuters.com/technology/meta-narrows-guidance-restrict-calls-death-head-state-2022-03-14/.

[14] Russia bans Instagram and Facebook as court declares Meta an 'extremist organisation'. URL: https://www.euronews.com/next/2022/03/21/ukraine-war-facebook-temporarily-allows-posts-calling-for-violence-against-russians-or-put.

[15] How War in Ukraine Roiled Facebook and Instagram. URL: https://www.nytimes.com/2022/03/30/technology/ukraine-russia-facebook-instagram.html.

[16] How Meta refused to act on anti-Russia propaganda. URL: https://www.youtube.com/watch?v=6biHFiTdiXU&ab_channel=WION.

profiles of users who systematically violate the rules of use of the social network)[17].

As for Instagram, during the war, users started writing about things that are marked online as "hate speech". How does the ban mechanism (one of the accepted methods of monitoring the actions of users on the Internet) of content or an entire profile on the social networking sites Instagram and Facebook works: Instagram's hate speech is a direct attack on people (not concepts or institutions) on the basis of so-called "protected characteristics". Direct attacks include: harsh or derogatory remarks, harmful stereotypes, statements of inferiority, expressions of contempt, disgust or rejection, abusive expressions or calls for isolation or segregation; the use of harmful stereotypes, including degrading comparisons that have been used in the past to attack certain groups, intimidate or exclude them, often associated with real-world violence.

Instagram's "protected characteristics" are: race, ethnicity, national origin, disability, religious affiliation, caste, sexual orientation, sex, gender identity and serious disease; the age at which it is mentioned together with another protected feature; refugees, migrants, immigrants and asylum seekers; sphere of activity, when it is mentioned together with another characteristic with special protection; sometimes, based on the nuances of local culture, these may be certain words or phrases as code symbols for groups of people with special protection[18].

Any of the above actions is the basis for the ban. That is, if the photo/video in the post and the stories, or the text of the post and the stories can be interpreted as cruel derogatory statements and (or) images on some of the "protected characteristics", this post can be blocked, ie deleted, and profile can be pessimized on news feed, or even be blocked[19].

Who makes the decision? There are two ways:

- automatically Instagram algorithm based on powerful AI[20];

Automatically, AI views tons of content based on labels, text, thelocation, and hashtags used. If photos are recognized by artificial intelligence as "hate speech", and a large number of similar and identical images occur at the same time, as was with the content under the hashtags #bucha and #Buchamassacre [21], the system can automatically hide the issuance of such content. On April 4, amid the horrors in Bucha, users began to complain en masse about Instagram for allegedly blocking truthful information. However, this happened automatically, and the Meta team quickly unlocked hashtags and access to information.

There is a reverse story when Meta deliberately blocks content, such as Russian propaganda media and opinion leaders. There is a blockade of content in the region – at the beginning of the war, before Roskomnadzor recognized Meta products as extremist organizations, Instagram blocked the issuance of content by Ukrainians to Russian users and vice versa.

manually, based on reports from users.

Here we are dealing with user complaints (reports). Each user has the right to complain about the post, story, comment, live broadcast and profile of anyone. There are several reasons for the report: spam, nudity or sexual activity, hate speech or symbols, violence or dangerous organisaions, bullying or harassment, selling illegal or regulated goods, intellectual property violations, suicide or self-injury, eating disorders, scams or fraud, false information and category "other"[22]. Each category has a number of subcategories. Thus, there are many reasons to complain about content.

For example, at the moment when users start complaining about a particular post or profile en masse, manual content moderation is no longer automatic, but manual. Specialists from the support service (or the relevant department on Instagram) check the content for a complaint and, if everything is correct, ban a post or even a profile. This happened to a number of profiles of millionaire bloggers in both Ukraine and Russia. Even more, they were not just blocked from their profiles, their pages were deleted. This means that these profiles cannot be restored.

Often, such actions are coordinated and take place as a flash mob, which, incidentally, is a valuable and effective tool on the information front. It should be noted that such actions can be used against Ukraine too. Therefore, it is important to ensure that your content does not fall under the potential mark of hate speech and does not violate the current rules of conduct online.

Since 2020, Meta has been marking the Facebook pages and Instagram accounts of Russian state media. After the start of a new phase of the war in Ukraine, Meta continued to label Russian media content as well as lower the priority of its issuance and make it more difficult to find these resources on these social networks around the world. Posts containing references to Russian-controlled media and media outlets are subject to the same restrictions.

Simultaneously, at the end of February 2022, the state media were banned from advertising or monetizing posts on the company's platforms around the world.

[17] Європейська практика протидії «мови ворожнечі». *Ізбірком*. 31 липня 2019. URL: https://izbirkom.org.ua/publications/media-literacy/2019/ievropeiska-praktika-protidiyi-movi-vorozhnechi/.

[18] Мова ворожнечі. Детальна інформація про правила. URL: https://transparency.fb.com/uk-ua/policies/community-standards/hate-speech/.

[19] An update on our work to tackle abuse on Instagram. URL: https://about.instagram.com/blog/announcements/an-update-on-our-work-to-tackle-abuse-on-instagram.

[20] Shedding more light on how Instagram works. URL: https://about.instagram.com/blog/announcements/shedding-more-light-on-how-instagram-works.

[21] Facebook owner Meta briefly blocks hashtags tied to Bucha killings. URL: https://www.reuters.com/technology/facebook-owner-meta-briefly-blocks-hashtags-tied-bucha-killings-2022-04-05/.

[22] How do I report a post or profile on Instagram? URL: https://help.instagram.com/192435014247952.

This was announced by the head of the cyber security department of Facebook Nathaniel Gleicher. Meta does not specify the list of banned Russian media outlets. At the same time, the company makes it clear that the list will be updated with new media outlets that are controlled by the Russian government[23].

Banning or deleting Russian state media's accounts is done according to the requests of the governments of different countries, not on the company's own initiative. In particular, at the request of the Ukrainian government restricted access (but did not delete the account) to the Facebook page of blogger Andriy Shariy, to the Instagram accounts of Margarita Simonyan, head of the Russian RT propaganda channel, and Anton Krasovsky, director of the Russian-language RT service (Instagram accounts are currently up and running, but with restrictions), Russian propagandists, TV presenters and others. At the same time, the EU and the UK, limited access to Russia Today and Sputnik in response to government requests[24].

The corporation conducts a separate segment for work in the field of combating propaganda and misinformation. It:

• works with independent specialists to combat the spread of false information on the platforms;

• has increased the number of independent fact-checkers in the region who operate in Russian and Ukrainian, and is seeking to secure more money for Ukrainian information verification partners;

• removes information that violates the platform's standards and collaborates with regional fact-checkers to debunk claims. The fake information is marked and the importance of its release is reduced. Alternatively, place the account on the "shadow banning" list;

• when users try to spread war-related photographs, they get warnings in addition to fact-check marks. Meta validation systems cover a period of more than a year, giving users extra information concerning out-of-context or false photos;

• Messenger, Instagram and WhatsApp limit message forwarding and label those that haven't originated with the sender. WhatsApp, by the way, continues to work in Russia[25], although his parent company is recognized in Russia as "extremist";

• those who have previously distributed or tried to share unverified content are notified, allowing users to chose whether or not to continue doing so;

• additional penalties will be levied against Facebook pages, groups, accounts, and domains that re-distribute false information. For example, this pages, groups, accounts are removed from the recommendations and their content is shown with lower priority;

• users who visit Facebook or Instagram accounts that have persistently published false information, will see notification about it[26].

Meta also announced the formation of an association of experts and native speakers on February 25, 2022 — special operations center — to respond as soon as possible and eliminate "hate speech", to combat disinformation amid a military special operation in Donbas. Even if false reports are published in state media, the center's experts will detect and recognize these as "fakes".

Earlier, on February 24, Facebook imposed restrictions on the materials of the Russian TV channel "Zvezda", RIA Novosti agency, Lenta.ru, Gazeta.ru through the dissemination of false information. Media reports will be shown below in the news feed for 90 days.

Many technology companies have suspended activities in Russia. Russian Foreign Ministry spokeswoman Mariia Zakharova said on April 15, 2022 that Meta and other American digital corporations, are actively involved in the information war waged by the United States against Russia. She also mentioned the words of the company's vice president Nick Clegg, who said that the IT giant would step up efforts to counter Russian propaganda. According to Zakharova, propaganda means any opinion different from the Western mainstream[27].

A report on cyber threats for the first quarter of 2022 was recently released by Meta[28]. On February 26-27, the Russian hacker group Ghostwriter attacked the Facebook accounts of dozens of Ukrainian military, according to the document. In early 2022, the authors of the report noticed an upsurge in misinformation on the social network, including content concerning Russia's war in Ukraine. False reports of an invasion of Ukraine are being spread by Kremlin-linked groups, who accuse Kiev of all wrongdoing.

Meta's efforts to battle disinformation and disseminate the war in Ukraine have been criticized for not doing enough to stop the spread of misinformation. The Meta report states this fact. A variety of disinformation campaigns relating to Russia's invasion of Ukraine are mentioned in the report, including dozens of fake accounts that spread anti-Ukrainian rhetoric. The paper also details the operations of a cyber network that, prior to the Russian invasion, submitted hundreds of false complaints against Ukrainian Facebook users in an attempt to force them off the platform[29].

---

[23] We are now prohibiting Russian state media… Nathaniel Gleicher, *Twitter*. URL: https://twitter.com/ngleicher/status/1497417241947607043.

[24] Meta, Twitter і Google проти Росії. Як соцмережі протистоять пропаганді Кремля. URL: https://ms.detector.media/sotsmerezhi/post/29241/2022-03-27-meta-twitter-i-google-proty-rosii-yak-sotsmerezhi-protystoyat-propagandi-kremlya/.

[25] Russia bans Instagram and Facebook…

[26] Meta, Twitter і Google проти Росії…

[27] Захарова снова обвинила Facebook в информационной войне. URL: https://news.ru/society/zaharova-zayavila-chto-facebook-otkryto-uchastvuet-v-informacionnoj-vojne/.

[28] Adversarial Threat Report. URL: https://about.fb.com/wp-content/uploads/2022/04/Meta-Quarterly-Adversarial-Threat-Report_Q1-2022.pdf.

[29] Безпорадна мережа. Чому Meta не справляється з дезінформацією Кремля у Facebook та Instagram. URL: https://www.epravda.com.ua/publications/2022/04/25/686192/.

Meta stated that additional policies would be implemented in the next weeks and months. They will enable to detect groups on social media which intend to use the platforms for their own goals in advance. This, however, will not be simple. Communities that spread Russian propaganda and disinformation are adapting as well.

YouTube. YouTube, like other social media platforms, takes steps to combat misinformation on its platform and regulates the spread of content related to Russia's war in Ukraine. YouTube operates on a "proactive" approach, allowing administrators to remove (or restrict) access to content before it is distributed; uses artificial intelligence to recognize and detect "hate speech". The policies of Facebook and YouTube allow any network user to report hate speech: on Facebook it is an option to "report a problem" (including offensive content, "hate speech" (unfortunately, does not contain a Ukrainian version). YouTube includes a "Hate Speech Policy" section where users may learn more about how to report inappropriate content[30].

Some of the company's decisions were announced publicly. On March 11, video hosting sites disabled monetization[31] for Russian residents. Furthermore, foreign bloggers with a Russian audience will be unable to profit from the Russian market. This could have a significant impact on the content of bloggers, particularly in Ukraine. Russian bloggers and media companies that have profited from integrated advertising on YouTube could lose up to $100 million per month as a result of this decision alone[32]. On April 9, 2022, the platform blocked the YouTube channel of the Russian State Duma[33]. Because of numerous violations, a single case of severe abuse, or when they are dedicated to content that violates the rules, channels may be permanently closed, according to the service policy.

Unlike Facebook and Instagram, YouTube continues to work in Russia. Valeriy Fadeyeyv, the head of the Human Rights Council, admitted in an interview that YouTube is the most important propaganda platform for Russians to promote its own interpretation of the war, their own truth[34]. Fadeev's position, in our opinion, is the most likely reason why YouTube works in Russia and will most likely continue to work. The blocking of the largest video hosting should be considered in the case of the service's principled stand and the subsequent blocking of some propaganda fakes about the war or entire video channels of the official Russian media or government.

YouTube Premium, Music Premium, sponsorship, super chat, super stickers and merch subscriptions will not be available to all viewers in Russia. For breaking anti-violence regulations, the video provider also declared an immediate global blockade of Russia's state media. Previously, the video platform blocked channels across Europe, including Russia Today and Sputnik. Russia's state media have called unjustified censorship of restrictions imposed on them by distributors, including app stores and other social media. YouTube has refused to reveal which and how many channels have been shut globally, or whether they will be restored at any point in the future[35]. In particular, YouTube will remove ads and content about Russia's war in Ukraine that violates video service policies. Google, for example, announced[36] the removal of hundreds of channels and thousands of videos relating to the Ukraine conflict on February 25.

YouTube, like other social platforms, has blocked Russian propaganda channels RT and Sputnik across Europe, and in Ukraine, Channel One, Russia 24 and Russia 1, TASS, RIA Novosti, RBC and Zvezda TV Channel. Video hosting companies, in addition to censoring YouTube media channels, also restrict the accounts of individual pro-Kremlin propagandists, which we believe is more effective than blocking individual videos. Google AdSense has also stopped monetizing content that denies the war in Ukraine, according to the corporation[37].

Twitter. Meta's and Twitter's efforts are similar. The company also has a team that keeps an eye on the situation in Ukraine and detects perceived risks. The team was formed few weeks ago, according to Ronan Costello, public policy director for Europe, Turkey, and Israel.

In 2017, when the US began to record and talk openly on behalf of the Russian government about the impact on the US presidential election, Twitter initiated a campaign against Russian media propagandists. That year, the social media platform decided to stop promoting the content of all Russia Today and Sputnik accounts[38]. The decision was based on Twitter's own research and the findings of US intelligence.

[30] Європейська практика протидії…

[31] YouTube channel monetisation policies. URL: https://support.google.com/youtube/answer/1311392?hl=en-GB.

[32] Російські ютуб-канали втрачатимуть $100 мільйонів щомісяця через блокування монетизації. URL: https://ms.detector.media/sotsmerezhi/post/29181/2022-03-15-rosiyski-yutub-kanaly-vtrachatymut-100-milyoniv-shchomisyatsya-cherez-blokuvannya-monetyzatsii/.

[33] Google заблокировал YouTube-канал «Дума ТВ». Государственная Дума. *Телеграм-канал*. URL: https://t.me/duma_gov_ru/188.

[34] В России рассказали, почему до сих пор не заблокировали YouTube. URL: https://tech.24tv.ua/ru/rossii-rasskazali-pochemu-do-sih-por-ne-zablokirovali-youtube_n1951413.

[35] YouTube blocks Russian state-funded media channels globally. URL: https://www.reuters.com/business/media-telecom/youtube-blocks-russian-state-funded-media-channels-globally-2022-03-11/.

[36] Повідомлення від Google, 25 лютого 2022 р. URL: https://ukraine.googleblog.com/2022/02/google.html?m=1.

[37] AdSence & Google Ads breaking up with Russian media (by Ad Revenue). URL: https://www.monetizemore.com/blog/google-adsense-disabled-russian-publishers-ukraine-invasion.

[38] Sinéad McSweeney Our ongoing approach to the war in Ukraine. URL: https://blog.twitter.com/en_us/topics/company/2022/our-ongoing-approach-to-the-war-in-ukraine.

In August 2020, the company took the next step, identifying and limiting the coverage of accounts controlled by the Russian government, as well as twenty other countries. In 2021, the social network has expanded the list of countries and accounts that it restricts and designates. It now has around 100 media accounts identified as being linked to Russian government. Sinéad McSweeney, Twitter's Vice President for Public Policy and Communications in Europe, Africa, and the Middle East, tweeted that the social media platform has begun tagging Belarusian state media accounts as well[39]. Twitter does not say who was included on this list; all they say is that it is being reviewed and updated, with newly created Russian accounts being included.

The labels were placed to accounts and tweets posting links to official media in Belarus after covering their role in the Ukraine war, according to Yoel Roth, head of the company's professional ethics section. He also mentioned that Twitter launched a label for Russian state media on February 28, 2022[40]. It's worth noting that almost 45,000 tweets per day containing connections to Russian official media were recorded by Twitter in just four days, but as of March 11, the number of shows has dropped[41].

Twitter is implementing a feature that allows users to re-read messages before posting them, with the goal of preventing "hate speech" and misinformation from spreading. This function was tested on Android users in June 2020, and the results revealed that "40 percent of readers opened articles more often than before" after it was introduced[42].

Twitter, on the other hand, abides by EU sanctions and restricts access to some information in EU member states. Similar work is done by the company outside of the European Union. The early results of the administration's efforts have already been reported: as of March 16, more than 50,000 tweets containing misinformation concerning Russia's war against Ukraine had been removed or labelled as false[43]. Over 75,000 profiles have been deleted due to violations of the platform's spam and manipulation policies. The deleting of accounts has noteworthy consequences: since the large cleanup of bot accounts on Twitter, the number of pro-Russian politicians' subscribers has decreased considerably. This has attracted the attention of Ukrainian government officials on several occasions[44].

In addition, posts from the Russian embassy in the United Kingdom were removed from Twitter and Facebook, saying that photographs of a hospital explosion in Mariupol, Ukraine, were staged. One of the deleted tweets quoted unreasonable remarks by Russian Foreign Minister Sergei Lavrov, claiming that the hospital was "not functional" and that the Ukrainian military forces and "radicals" were using it[45]. Similar posts were immediately deleted from other embassies' accounts. However, official Russian government accounts on social media sites around the world are not being deleted. According to Kevin McAllister, policy manager, even if social platform disagrees with the content that users share, it does not delete accounts; nevertheless, social platform does take action when users violate its rules.

The artificiality of the distribution of postings from pro-Kremlin accounts is clearly demonstrated in these situations. The labeling of Russian-controlled media accounts has delivered comparably interesting results: a 30% decline in tweets two weeks after the invasion began, as a result of this extended policy (as of March 11)[46]. However, following Russia's full-scale invasion of Ukraine, the social network registered more than 45,000 tweets each day from ordinary users with links to Russian state media.

This demonstrates that the vast majority of Russian state media content is shared on Twitter via personal accounts rather than via labeled official accounts of these media. As a result, the company recently changed its policy and began marking tweets that include links to state-owned Russian media. Such tweets also have less reach: they will not appear in the top search results and will not be recommended[47].

Twitter stopped advertising in Ukraine and Russia for a similar reason. Political advertising (since 2019); monetization of misleading or false content linked to the Russian-Ukrainian war; monetization of search queries related to the Russian-Ukrainian war; and promoting content published by Russian-associated media are also prohibited.

Twitter also recorded a huge increase in the number of forged and manipulated content, for instance footage from video games masked as actual real video; footage from other conflicts or military operations masked as footage from Ukraine. The social network either labels or deletes such content.

[39] We've begun labelling state-affiliated media accounts belonging to Belarus. *Sinéad McSweeney, Twitter.* URL: https://twitter.com/smcs/status/1502242278500454407.

[40] We're adding labels… *Yoel Roth, Twitter*. URL: https://twitter.com/yoyoel/status/1502117185124065294.

[41] Since the invasion… Yoel Roth, Twitter. URL: https://twitter.com/yoyoel/status/1498343851819368452.

[42] Твітер буде пропонувати користувачам читати статті перед тим, як ретвітнути. MediaSapien. 25 вересня 2020. URL: https://ms.detector.media/sotsmerezhi/post/25579/2020-09-25-twitter-budeproponuvati-koristuvacham-chitati-statti-pered-tim-yak-retvitnuti/.

[43] Sinéad McSweeney Our ongoing approach…

[44] Meta, Twitter і Google проти Росії. Як соцмережі протистоять пропаганді Кремля. URL: https://ms.detector.media/sotsmerezhi/post/29241/2022-03-27-meta-twitter-i-google-proty-rosii-yak-sotsmerezhi-protystoyat-propagandi-kremlya/.

[45] Twitter and Facebook remove Russian embassy posts claiming Mariupol hospital bombing was faked. URL: https://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/russia-ukraine-hospital-bomb-twitter-b2033340.html.

[46] Last week, we launched labels… *Yoel Roth, Twitter.* URL: https://twitter.com/yoyoel/status/1502117187821064197.

[47] Sinéad McSweeney Our ongoing approach…

Twitter is also taking additional steps to protect the service:

• adds context to crisis-related content, in particular through the Moments and Events feature;

• scans tweets for signs of manipulation or other untrustworthy behavior, and removes or limits the spread of tweets that misrepresent the picture of events;

• checks vulnerable accounts, such as those of journalists, activists, government officials and bodies, in order to prevent any hacking efforts;

• created extra recommendations on how to comply with digital security and protect your account in English, Ukrainian, and Russian;

• for users in Ukraine and Russia, some recommended tweets from people they don't follow have been disabled so that they don't receive offensive content[48].

On April 26, Twitter accepted Elon Musk's offer to buy the $ 44 billion Twitter account. Elon Musk announced a short list of his goals shortly after buying Twitter. Aside from freedom of speech, there is a desire to improve Twitter by introducing new features, as well as the adoption of open algorithms, the defeat of spam bots, and universal authentication[49]. However, misinformation, propaganda, and extremist ideas continue to abound on the site, particularly in regards to Russia's invasion of Ukraine. A softer content moderation policy can lead to even more fakes, propaganda and more toxic user behavior.

Due to such actions of social media during the first ten days of the war, Moscow banned Facebook and Twitter, shut down most of the remaining independent media, and enacted new harsh laws that threaten long-term imprisonment for anyone who dares to question the Kremlin's position on the war in Ukraine[50].

Conclusions

For audiences throughout the world attempting to understand the reasons for and make logical sense of Russia's conflict against Ukraine, social media has become a main source of information. At the same time, the Russian and Ukrainian governments are using it to set the agenda for broader media reportage. On Twitter, Facebook, Instagram, and YouTube, official Russian government accounts have been revealed to be promoting pro-Russia disinformation. Meanwhile, the Ukrainian government has gone to social media to ask for help from its followers.

Information warfare is no longer an independent strategy arm, but rather a complementary component of military tactics. Because of the rise of social media, it is now simpler than ever to understand how governments use mass communication as a weapon.

The efforts of Meta, Twitter, and Google intended to counteract misinformation have had a considerable influence on the spreading of Russian propaganda and fake news among Ukrainians. Russia, on the other hand, disseminates its propaganda not just through state-controlled media and pro-Kremlin bloggers, but also through diplomatic missions, government organizations, and other websites.

At the same time, despite the corporations' willingness to engage in dialogue, there remain several ongoing issues – Russian disinformation and its consequences cannot be removed from the social network. The massive network of disinformation channels is a challenge for social networks, which they can not always cope with; so fakes spread sooner than platforms can not just block them, but at least recognize this information as a fake.

By banning Russian official media in Western Europe and adding labels to identify Russian government accounts on social media, companies have taken extraordinary steps to combat disinformation regarding the war in Ukraine. However, more than a dozen YouTube, Twitter, and Instagram accounts linked to persons and corporations on the sanctions list promote many of the same narratives that Sputnik and RT do so freely. While social media platforms have been at the center of information warfare, they have not been aggressive enough in removing not only content but also user profiles, because they find value in providing access to information.

[48] Meta, Twitter і Google проти Росії…

[49] Elon Musk Yesss! Free speech… URL: https://twitter.com/elonmusk/status/1518677066325053441.

[50] Anders Åslund Why Vladimir Putin is losing the information war to Ukraine. URL: https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/why-vladimir-putin-is-losing-the-information-war-to-ukraine/.

Information about the author:
Yuskiv Khrystyna Victorivna,
Assistant at the Department of International Information
Lviv Polytechnic National University
12, Stepan Bandera str., Lviv, 79013, Ukraine

Інформація про автора:
Юськів Христина Вікторівна,
асистент кафедри міжнародної інформації
Національний університет «Львівська політехніка»
12, вул. Степана Бандери, м. Львів, 79013, Україна

ПРАВО

DOI

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ЯК СКЛАДОВА СПРОТИВУ АГРЕСІЇ

Александров М. Є.

Постановка проблеми. Російсько-українська війна, яка триває вже восьмий рік, значно змінила погляди українського суспільства на історичні, культурні й політичні події в Україні. Гібридний характер агресії змушує будувати стратегію захисту держави не тільки на полі битви, а й в інформаційному та культурному просторах, розбудовувати «лінію оборони» не лише на землі, у повітрі й на воді, але й встановлювати бастіони супротиву в моралі суспільства та кожного громадянина.

Основним джерелом духовного супротиву будь-якій агресії проти батьківщини є патріотизм – почуття любові до своєї батьківщини, відданості своєму народові та готовності йти заради Батьківщини й народу на жертви й подвиги[1]. Як і більшість людських почуттів, патріотизм не є надбанням людини від народження, а формується в процесі її життя й діяльності. Відповідно, формування патріотизму в окремих громадян та у населення країни в цілому є результатом довготривалого й складного процесу, який можна назвати патріотичним вихованням.

Результати патріотичного виховання українців яскраво продемонстрували активні бойові дії, що їх розпочала Росія в лютому 2022 року – великий потік добровольців до лав української армії, сил Територіальної оборони та інших військових формувань, активний волонтерський рух і добросусідська допомога, загальне піднесення почуття національної гідності і свідомості свідчить, що попри політичну розмежованість і високий рівень недовіри населення до влади та її органів український народ перед обличчям вторгнення на рідну землю не піддався на провокаційні дії агресора в інформаційно-політичному полі та згуртувався навколо єдиної патріотичної ідеї – захисту своєї Вітчизни.

Успішне здійснення заходів патріотичного виховання в Україні можливе тільки за рахунок належного забезпечення цього процесу з боку усіх гілок влади та органів місцевого самоврядування. Тому на сьогодні актуальною є проблема дослідження адміністративно-правового забезпечення патріотичного виховання з метою кращої організації супротиву агресору та подолання наслідків війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми патріотичного виховання дсліджували, Л. Ю. Айснер, І. Д. Бех, І. Н. Гукова, В. В. Коровін, Є. Л. Лєонова, І. Е. Мартиненко, О. Н. Осянін, І. О. Треушніков, К. Чорна та інші науковці. У правовому полі процеси патріотичного виховання були предметом досліджень таких науковців, як В. Бень, Н. С. Журавська, А. А. Корабльова, О. А. Сірий, С. В. Сьомін, В. М. Щегорцова та ін. У розрізі теми монографії важливо зазначити дослідження С. П. Пономарьова «Адміністративно-правове забезпечення діяльності сектору безпеки і оборони України», у якому були, зокрема, порушені й питання забезпечення патріотичного виховання.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Однак, попри вагомий внесок зазначених авторів у розроблення питань патріотичного виховання, на сьогодні відсутнє комплексне дослідження, яке б висвітлило адміністративно-правове забезпечення патріотичного виховання, яке, в свою чергу, є важливим фактором успішної відсічі агресії. Невирішеними на сьогодні залишаються як виділення складових патріотичного виховання, так адміністративно-правового забезпечення цих складових. Також, в умовах відкритої збройної агресії Російської Федерації положення нормативно-правових актів, якими регулюються питання патріотичного виховання, потребують відповідних змін у зв'язку з умовами воєнного стану. Потребує перегляду Стратегія національно-патріотичного виховання та план дій щодо її реалізації, існує необхідність у поглибленні взаємодії органів влади, місцевого самоврядування та суспільства з метою об'єднання громадян України для захисту Батьківщини, усвідомлення ними необхідності виконувати свої обов'язки для кращої організації спротиву агресору.

Постановка завдання. Метою цього дослідження є аналіз адміністративно-правового забезпечення патріотичного виховання як складової супротиву агресії. Для досягнення мети дослідження пропонується вирішити наступні завдання:

– визначити поняття патріотичного виховання та його складові;

[1] Словник української мови : в 11 т. / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1970–1980. Т. 6 : П-Поїти / ред. тому: А. В. Лагутіна, К. В. Ленець. 1975. 832 с. С. 97

– дослідити становлення адміністративно-правового забезпечення цих складових в Україні;

– визначити взаємозв'язок адміністративно-правового забезпечення складових патріотичного виховання із організацією супротиву агресорові;

– на основі проведених досліджень запропонувати шляхи вдосконалення адміністративно-правового забезпечення патріотичного виховання з метою посилення супротиву агресору та подолання наслідків війни.

Виклад основного матеріалу. Переходячи до викладу основного матеріалу, необхідно визначитися із поняттями «патріотичне виховання». Вітчизняні науковці патріотичне виховання розглядають як формування в людини почуття патріотизму та цінностей, на яких він базується. Наприклад, А. М. Алексюк патріотичне виховання розуміє як формування особистістю власного духовного багатства, добропорядності, свідомої громадянськості[2]. І. Д. Бех вважає що патріотичне виховання – це формування в особистості готовності до відстоювання ідей патріотизму, громадянського обов'язку, свободи та справедливості,), а також виражати це відстоювання у конкретних вчинках[3]. Вітчизняне законодавство користується терміном «національно-патріотичне виховання» і визначає його як «системну і цілеспрямовану діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, навчальних закладів, інститутів громадянського суспільства, громадян з формування у людини і громадянина високої національно-патріотичної свідомості, почуття відданості своїй державі»[4] або як «один із пріоритетних напрямів діяльності держави та суспільства щодо розвитку національної свідомості на основі суспільно-державних (національних) цінностей (самобутність, воля, соборність, гідність), формування у громадян почуття патріотизму, поваги до Конституції і законів України, соціальної активності та відповідальності за доручені державні та громадські справи, готовності до виконання обов'язку із захисту незалежності та територіальної цілісності України, сповідування європейських цінностей»[5]. Таким чином, патріотичне виховання є діяльністю особистості, суспільства або держави з формування в громадян відповідних моральних якостей та ціннісних орієнтирів, що складають основу патріотизму.

Складовими патріотичного виховання, що визначають його результат, відповідно до Стратегії національно-патріотичного виховання, є: 1) розвиток національної свідомості на основі національних цінностей; 2) повага до Конституції і законів України; 3) соціальна активність; 4) відповідальність за доручені державні та громадські справи; 5) готовність до виконання обов'язку із захисту незалежності та територіальної цілісності України; 6) сповідування європейських цінностей[6]. Надалі детально розглянемо кожну із цих складових, визначимо її зміст, механізм її адміністративно-правового забезпечення в Україні, взаємозв'язок із питання оборони держави та супротиву агресору.

Найскладнішою і найбільш об'ємною із зазначених вище складових є національна свідомість. На думку І. Кресіної, національна свідомість – це «складна система духовних феноменів та їх утворень, які сформувалися в процесі історичного розвитку нації, що відображають основні засади її буття та розвитку»[7]. Розвиваючи цю тезу, вчена визначала національну свідомість особистості як усвідомлення державно-політичної, громадсько-територіальної спільності (соборності), духовної єдності, етнічної та історичної спорідненості, психологічної, культурної самобутності та неповторності[8]. Ю. Паніч доповнює запропоновані І. Кресіною компоненти національної свідомості діяльністю представників нації, яка спрямована на її, нації, розвиток[9]. В. В. Масненко основою національної свідомості вважає історичну пам'ять[10]. Отже, для забезпечення розвитку національної свідомості українців держава має докласти значних зусиль в багатьох сферах суспільного життя.

Найбільш актуальним питанням в умовах протистояння агресору залишається питання історичної пам'яті. Наявність багатьох «точок» спільного існування (часи Київської Русі, радянський період тощо), а головне – усталена інтерпретація історичних подій дозволяють агресорові вміло маніпулювати свідомістю людей, поширюючи тези про «одвічну дружбу братніх народів», «возз'єднання 1654 року», «Україну імені Леніна», «кривавих бандерівців» тощо. Зі свого боку, Україна в останні роки зробила

[2] Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія. Київ: Либідь, 1998. 560 с. С. 4–5.

[3] Бех І.Д. Виховання особистості: Сходження до духовності: наук. видання. Київ: Либідь, 2006. 272 с. С. 374.

[4] Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки: Указ Президента України від 13 жовтня 2015 року № 580/2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580/2015#Text

[5] Про Стратегію національно-патріотичного виховання: Указ Президента України від 18 травня 2019 року № 286/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text

[6] Про Стратегію національно-патріотичного виховання: Указ Президента України від 18 травня 2019 року № 286/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text

[7] Кресіна І. Національна свідомість: сутність, основні складові та рівні функціонування. *Нова політика*. 1998. № 3. С. 12–19. С. 14.

[8] Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітичний аналіз): Монографія. Київ: Вища школа, 1998. 392 с.

[9] Паніч Ю. Національна свідомість українських громадян в сучасних умовах. *Політичний менеджмент*. 2006. № 6. С. 45–51. С. 47.

[10] Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості. *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 49–62.

багато кроків для подолання історичних міфологем, нав'язаних за часів Російської Імперії і Радянського Союзу, а також задля збереження історичної пам'яті. У контексті адміністративно-правового забезпечення такі заходи відобразились у нормативно-правових актах щодо встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів[11], відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років[12] тощо.

У 2015 році в Україні було ухвалено низку законів, відомих під назвою «декомунізаційних». Ці закони, хоч і стали свого часу дискусійними, тим не менш заклали вагомий фундамент для перегляду радянсько-імперських ідеологем і значно посприяли зміні суспільно-політичного клімату на користь національних орієнтирів та спротиву агресору. Наприклад, відповідно до Закону «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті», держава сприяє увічненню пам'яті про борців, до яких належать, зокрема, Українські січові стрільці, члени Організації українських націоналістів та вояки Української повстанської армії[13], які боролися у XX столітті проти російських і радянських військ. Законом «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» на законодавчому рівні закріплено, що злочини під час цієї війни на території України здійснював не тільки нацистський, а й комуністичний режим[14]. Закон «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» відкрив для українців доступ до закритих раніше архівів репресивних органів Радянського Союзу[15]. Законом «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки» була запроваджена кримінальна відповідальність за використання на території України як нацистської, так і комуністичної символіки[16], при чому основна увага (особливо що стосується розробленості термінологічного апарату) приділена у законі саме комуністичній символіці[17].

З метою реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу в Україні створено відповідний центральний орган виконавчої влади – Український інститут національної пам'яті (УІНП)[18]. Заходи, що здійснюються УІНП (популяризація історії України та її видатних особистостей, організація дослідження історичної спадщини та сприяння інтеграції в українське суспільство національних меншин і корінних народів тощо), значно сприяють усвідомленню змісту та значення окремих історичних подій як складової часини патріотичного виховання[19].

На нашу думку, подальша реалізація заходів адміністративно-правового забезпечення патріотичного виховання у контексті збереження національної пам'яті має ґрунтуватися також і на подіях російсько-української війни. Цілком очевидно, що перемога у цій війні для нинішнього й майбутніх поколінь українців матиме не менше значення, ніж перемога над нацизмом у Другій світовій війні для минулих поколінь. І саме перемога в російсько-українській війні має бути піднесена до рівня національного свята. Тому, пропонуємо внести зміни до низки нормативно-правових актів, зокрема:

– доповнити статтю 73 Кодексу законів про працю України державним святом «День перемоги в російсько-українському конфлікті»;

– абзац шостий статті 73 Кодексу законів про працю України виключити;

– частину 3 статті 1 Закону України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років» викласти у наступній редакції: «З метою вшанування перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 в Україні 9 травня щороку відзначається День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні.».

Такі зміни, на нашу думку, по-перше, сприятимуть усвідомленню українцями значення перемоги в російсько-українському конфлікті та подальшому використанню цієї перемоги в процесах патріотичного виховання. По-друге, буде нанесено удар по

---

[11] Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів: Указ Президента України від 26 листопада 1998 року № 1310/98. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1310/98#Text

[12] Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років: Указ Президента України від 22 січня 2016 року № 17/2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/17/2016#Text

[13] Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті: Закон України від 9 квітня 2015 року № 314-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text

[14] Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років: Закон України від 9 квітня 2015 року № 315-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text

[15] Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років: Закон України від 9 квітня 2015 року № 316-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-19#Text

[16] Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 9 квітня 2015 року № 317-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text

[17] Александров М. Є. Перспективи вдосконалення норм права щодо заборони публічного використання нацистської символіки. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 1. С. 147–149. С. 147

[18] Деякі питання Українського інституту національної пам'яті: постанова Кабінету Міністрів України від 12 листопада 2014 року № 684. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2014-%D0%BF#Text

[19] Александров М. Є. Український інститут національної пам'яті як суб'єкт адміністративно-правового забезпечення патріотичного виховання. *Пріоритетні напрямки розвитку правової системи України*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 29–30 січня 2021 р. Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2021. Ч. 2. 116 с. С. 6–9. С. 7.

ідеологічній машині Російської Федерації, адже, з одного боку, 9 травня більш не буде державним святом і не фігуруватиме в Україні як виключний «День перемоги», а з іншого боку – відзначення 9 травня як Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні, хай і не в якості державного свята, збереже для українців пам'ять про перемогу над нацизмом і дозволить відкинути звинувачення Кремля про «паплюження історії Другої світової війни» і «реабілітацію нацизму в Україні».

Важливим напрямом як патріотичного виховання, так і спротиву агресії Росії є мовна політика в Україні. Впродовж останніх років спостерігаються позитивні зміни в національному законодавстві, спрямовані на захист української мови та поширення україномовного продукту в Україні та світі. Так, у 2017 році було ухвалено Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації»[20]. Згідно із внесеними змінами частка передач, фільмів, музичних творів, що поширюються телерадіокомунікаційними мережами, має, в залежності від типу мережі, складати 60–75%[21]. Законом «Про забезпечення функціонування української мови як державної» передбачається застосування державної мови в усіх публічних сферах життя суспільства, запроваджується посада Уповноваженого із захисту державної мови, а також встановлюється адміністративна відповідальність за порушення норм цього закону щодо використання української мови[22].

Велику роль у формуванні національної свідомості має в Україні такий засіб впливу на суспільну свідомість, як кінематографія, яка є об'єктом адміністративно-правового забезпечення патріотичного виховання[23]. На сьогодні мінімальний відсоток щомісячного ефірного часу, упродовж якого мають демонструватися фільми, вироблені суб'єктами кінематографії України, національні фільми і твори національної кінематографічної спадщини, становить щонайменше 30%[24]. Із початком війни на Сході України у 2014 році Закон України «Про кінематографію» було доповнено окремою статтею 15[1] «Розповсюдження і демонстрування фільмів, що містять популяризацію органів держави-агресора, радянських органів державної безпеки», відповідно до якої в Україні забороняється розповсюдження і демонстрування фільмів, що містять популяризацію або пропаганду органів держави-агресора та їхніх окремих дій, що створюють позитивний образ працівників держави-агресора, працівників радянських органів державної безпеки, виправдовують чи визнають правомірною окупацію території України, а також забороняється трансляція (демонстрування шляхом показу каналами мовлення) фільмів, вироблених фізичними та юридичними особами держави-агресора[25]. Заборона також поширюється на фільми, вироблені фізичними та юридичними особами держави-агресора після 1 січня 2014 року, які не містять популяризації або пропаганди органів держави-агресора та їхніх окремих дій[26]. Таким чином, в українському медіапросторі заборонена демонстрація російських фільмів та серіалів останніх років, а також демонстрація тих фільмів, які популяризують органи держави-агресора.

Разом із тим значна увага приділяється виробленню українських фільмів патріотичного спрямування. У квітні 2018 року було затверджено Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для виробництва (створення) та розповсюдження фільмів патріотичного спрямування[27]. На сьогодні затверджено Порядок проведення конкурсного відбору кінопроектів патріотичних серіалів, для виробництва (створення) та розповсюдження яких надається державна фінансова підтримка»[28]. З 2014 року завдяки державній підтримці на вітчизняні екрани вийшла низка фільмів та серіалів («Кіборги», «Гвардія», «Донбас», «Позивний «Бандерас» та ін.), більшість з яких були частково профінансовані з державного бюджету України. У цих фільмах популяризується боротьба українського народу й української армії проти країни агресора.

Отже, у контексті розвитку національної свідомості в межах патріотичного виховання населення України на сьогодні здійснюється належне адміністративно-правове забезпечення у галузях

[20] Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації: Закон України від 23 травня 2017 року № 2054-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2054-19#Text

[21] Про телебачення і радіомовлення: Закон України від 21 грудня 1993 року № 3759-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3759-12#Text

[22] Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25 квітня 2019 року № 2704-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text

[23] Александров М. Є. Кінематографія як об'єкт адміністративно-правового забезпечення патріотичного виховання в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2021. № 53. С. 40–43. С. 42.

[24] Про кінематографію : Закон України від 13 січня 1998 року № 9/98-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/9/98-%D0%B2%D1%80#Text.

[25] Про кінематографію : Закон України від 13 січня 1998 року № 9/98-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/9/98-%D0%B2%D1%80#Text.

[26] Там само

[27] Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для виробництва (створення) та розповсюдження фільмів патріотичного спрямування: постанова Кабінету Міністрів України від від 18 квітня 2018 р. № 429. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/429-2018-%D0%BF

[28] Про затвердження Порядку проведення конкурсного відбору кінопроектів патріотичних серіалів, для виробництва (створення) та розповсюдження яких надається державна фінансова підтримка: наказ Міністерства культури та інформаційної політики України від 27 липня 2021 року № 579. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1144-21#Text

збереження та відновлення національної пам'яті, функціонування державної мови та створення аудіовізуальних творів патріотичного спрямування. Проведення цих заходів має під собою законодавчу основу і сприяє опору російській агресії шляхом формування поваги до історії України та її історичних постатей, що боролися з російською та радянською агресією в усіх її проявах, обов'язком публічного використання української мови, а також популяризацією героїв російсько-української війни.

Повага до Конституції та інших законів України є, на нашу думку, однією з найбільш визначальних рис сучасного патріота країни, адже любов до своєї Батьківщини має ґрунтуватися не лише на дотриманні моральних принципів, а й на дотриманні чинних законів та профілактики їх порушення. На думку народного депутата України перших двох скликань Степана Волковецького, «…повинна бути спочатку повага до закону, а Конституція є Основним Законом, і цю повагу треба культивувати найперше від влади, яка має бути прикладом дотримання законності та правопорядку…»[29]. На жаль, на сьогодні формування поваги до Конституції та законів України не внесено ані до плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання[30], ані до відповідної Державної цільової соціальної програми[31]. Між тим, недотримання громадянами України її законів та неповага до них створюють реальну загрозу існуванню держави, а також життю та здоров'ю людей в умовах збройної агресії. До актів неповаги до Конституції та законів України, що особливо чітко проявилися із початком повномасштабної збройної агресії Росії проти України в 2022 році, слід віднести ухилення від призову за мобілізацією, порушення встановленої комендантської години, виготовлення та продаж алкогольних напоїв попри запроваджений «сухий закон» тощо. Тому слід внести зміни до Плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання, включивши до нього заходи із формування та культивування в громадян України поваги до Конституції та інших законів України, а також внести відповідні зміни до завдань і заходів та очікуваних результатів виконання Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання.

Соціальна активність громадян є складним морально-вольовим процесом, що активно досліджується у загально-філософському та соціальному вимірах. В. Коган вважає її свідомою і цілеспрямованою діяльністю особистості та її цілісно-психологічною якістю, які визначають і характеризують ступінь або міру персонального впливу суб'єкта на предмет, процеси і явища навколишньої дійсності[32]. А. Купрейченко визначає соціальну активність як активну роль суб'єкта під час взаємодії з соціумом, через яку суб'єкт пізнає та перетворює соціальну реальність і самого себе[33]. На думку О. Якуба, соціальна активність особистості – це системна соціальна якість, якою визначається рівень соціальності особистості, повнота її зв'язків з соціумом та рівень перетворення на суб'єкт суспільних відносин[34].

Соціальна активність у контексті патріотичного виховання може проявлятися у різних вчинках. Соціальна активність українців, що яскраво засвідчила себе в період подій на Євромайдані у 2013–2014 році, із початком російсько-української війни проявляється у різних формах, як-от: грошова підтримка Збройних сил України, активний волонтерський рух, створення патріотичних сторінок у соціальних мережах тощо. З метою гідного відзначення осіб, які, з-поміж іншого, добровільно здійснювали волонтерську діяльність, перебуваючи безпосередньо в районі проведення антитерористичної операції у період її проведення, у 2016 році було запроваджено відзнаку Президента України – «За гуманітарну участь в антитерористичній операції»[35].

Після відкритого нападу Росії на Україну 24 лютого 2022 року соціальна активність набула нових форм і проявів. Наприклад, деякі громадяни у містах, що на початку бойових дій перебували у прифронтовій зоні, та де рух громадського транспорту й робота аптек і торгівельних мереж була порушена, організували канали «добросусідської допомоги». Суть такої допомоги полягає у добровільній організації та участі мешканців певної адміністративно-територіальної одиниці в закупівлях необхідних ліків і продуктів та їх доставку тим, хто такої допомоги найбільш потребує (люди літнього віку, особи з обмеженими можливостями, матері з малолітніми дітьми тощо).

[29] Спочатку повинна бути повага до закону: Народний депутат I та II скликань Верховної Ради Степан Волковецький про те, як творився Основний Закон Української держави. *Голос України*. URL: http://www.golos.com.ua/article/332567

[30] Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020–2025 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 9 жовтня 2020 року № 932. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/932-2020-%D0%BF#Text

[31] Про затвердження Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 30 червня 2021 року № 673. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/673-2021-%D0%BF#Text

[32] Коган Л. Н. Цель и смысл жизни человека. Москва: Мысль, 1984. 252 с. С. 27.

[33] Купрейченко А. Б. Проблема определения и оценки социальной активности. *Психология индивидуальности* : материалы IV Всероссийской науч. конференции, 22–24 ноября 2012 г. Москва: Логос, 2012. С. 181–182.

[34] Якуба Е. А. Социология. Харьков : Константа, 1996. 192 с. С. 96.

[35] Про відзнаку Президента України «За гуманітарну участь в антитерористичній операції»: Указ Президента України від 17 лютого 2016 року № 54/2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/54/2016#Text

У контексті патріотичного виховання такі дії громадян демонструють свідомий патріотизм, проявом якого в цьому випадку є допомога співгромадянам. Відповідно, держава зі свого боку має сприяти такому руху. За твердженням Н. Ковтун, будь-яка соціальна активність неможлива без мотивації[36]. На нашу думку, мотивація соціальної активності громадян в умовах спротиву агресору має забезпечуватись, зокрема, й засобами адміністративно-правового забезпечення. Тому задля заохочення соціальної активності громадян у патріотичному напрямку, наприклад, допомоги під час війни особам, що потребують піклування, пропонуємо місцевим державним адміністраціям, в межах відповідальності яких діють волонтерські організації з допомоги співмешканцям, налагодити контакт з такими організаціями, організувати з ними взаємодію та розробити систему заохочень для відзначення учасників волонтерського руху, що проявили найбільшу соціальну активність. Взаємодія місцевих органів виконавчої влади з волонтерами та їх заохочення продемонструє готовність держави допомагати та подякувати небайдужим й соціально активним громадянам за їх патріотичні вчинки та згуртує населення для допомоги постраждалим від збройної агресії.

Відповідальність за доручені державні та громадські справи корелюється з соціальною активністю, але, на наш погляд, для реалізації патріотизму має більше значення. Сумлінне виконання роботи для забезпечення розвитку держави й суспільства є одним з найбільш «видимих» проявів патріотизму, тобто таких проявів, які можна реально оцінити. В умовах збройної агресії багато робітників державних установ та приватних підприємств виконують оборонні замовлення, дослідження з метою посилення обороноздатності країни, підтримують роботу служб життєзабезпечення, забезпечують населення продовольством тощо.

Для відзначення громадян України за багаторічну сумлінну працю та зразкове виконання службових обов'язків затверджено медаль «За працю і звитягу»[37]. Працівники окремих установ та центральних органів виконавчої влади за сумлінне виконання покладених на них завдань можуть нагороджуватись відомчими заохочувальними відзнаками. Однак, ми вважаємо, що умови праці в період збройної агресії значно відрізняються від умов праці в мирний час. Особливо це стосується тих працівників, які виконують важливі державні та громадянські справи в місцевостях, які опинилися в зоні бойових дій або найбільше піддавалися ракетним і бомбовим ударам країни-агресора. Тому, на нашу думку, необхідно розробити та затвердити положення про нову державну нагороду – відзнаку Президента України «За доблесну і сумлінну працю в умовах збройної агресії». Цією нагородою мають відзначатись громадяни України за сумлінну працю та зразкове виконання службових обов'язків в умовах збройної агресії. Такий крок з боку держави, з одного боку, продемонструє піклування про тих, хто у складних умовах виконує свій професійний обов'язок та забезпечує перемогу на своєму робочому місці, а по-друге – сприятиме єднанню громадян та їх усвідомленню необхідності виконувати доручені державні й громадські справи сумлінно та чесно.

Готовність до виконання обов'язку із захисту незалежності та територіальної цілісності України в умовах збройного конфлікту є вирішальним фактором для гідного спротиву агресії та майбутньої перемоги. Відповідно, підготовка населення країни до захисту Батьківщини є одним з найголовніших завдань патріотичного виховання. У Конституції України захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є обов'язком громадян України[38]. На шляху до формування відповідних моральних якостей у населення в Україні за роки незалежності було вжито чимало заходів правового забезпечення.

У 1990-х роках для створення національної системи допризовної підготовки та патріотичного виховання були прийняті Положення про допризовну підготовку юнаків і Положення про підготовку призовників з військово-технічних спеціальностей[39], в яких патріотичному та військово-патріотичному вихованню було приділено значну увагу. Напередодні нового тисячоліття державну підтримку отримало Товариство сприяння обороні України[40] – всеукраїнська громадська організація, метою діяльності якої є підготовка юнаків до військової служби, патріотичне виховання молоді, допомога юнацтву в оволодінні першими навичками військових спеціальностей. На початку 2000-х років в Україні розроблено та затверджено Концепцію допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді[41]. У 2012 році

[36] Ковтун Н. До проблеми визначення поняття «соціальна активність». *Українська полоністика.* 2014. Вип. 11. С. 129–137. С. 135.

[37] Про встановлення відзнаки Президента України – медалі «За працю і звитягу»: Указ Президента України від 16 травня 2001 року № 310/2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/310/2001#Text

[38] Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

[39] Про Положення про допризовну підготовку юнаків і Положення про підготовку призовників з військово-технічних спеціальностей: Указ Президента України від 16 березня 1994 року № 95/94. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/95/94#Text

[40] Про товариство сприяння обороні України: Указ Президента України від 13 серпня 1999 року № 985/99. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/985/99#Text

[41] Про Концепцію допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді: Указ Президента України від 25 жовтня 2002 року № 948/2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/948/2002#Text

було затверджено Положення про Всеукраїнську дитячо-юнацьку військово-патріотичну гру «Сокіл» («Джура»), завданням якої є, зокрема, виховання дітей та молоді у дусі відданості Батьківщині та українському народу через відродження національних і загальнолюдських духовних та моральних цінностей, а також набуття учнями знань, умінь і навичок, необхідних захиснику Вітчизни[42].

Із розв'язанням Російською Федерацією збройної агресії проти України в 2014 році посилилися заходи патріотичного виховання серед населення країни та особливо серед військовослужбовців. Серед найбільш важливих, на нашу думку, таких заходів слід відзначити:

– затвердження постанови Верховної Ради України «Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» з метою виховання дітей та молоді в дусі поваги до Українського Війська та правоохоронних органів, відповідального ставлення громадян до обов'язку захисника Вітчизни[43];

– затвердження Концепції воєнної історії України, яка надає змогу використовувати здобуті військово-історичні знання для військово-патріотичного виховання у Збройних силах України[44];

– затвердження Стратегії національно-патріотичного виховання, плану дій щодо її реалізації, а також відповідної Державної цільової соціальної програми, в яких чільне місце посідає саме військово-патріотичне виховання;

– затвердження Закону «Про основи національного спротиву», відповідно до якого в Україні сформовано Сили територіальної оборони[45].

Ці заходи адміністративно-правового забезпечення патріотичного виховання у контексті підготовки населення до захисту територіальної цілісності та незалежності України яскраво продемонстрували свою дієздатність з початком відкритої агресії Росії проти України у лютому 2022 року. Однак, попри значні зусилля держави в напрямку забезпечення військово-патріотичного виховання, в сучасних умовах положення деяких нормативно-правових актів, якими забезпечується готовність населення до виконання обов'язку із захисту Вітчизни, потребують вдосконалення. Так, у Концепції допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді у вивчені історії Українського війська не згадується про діяльність таких формувань, як Карпатська січ, Українська повстанська армія та інших українських формувань, що боролися за незалежність України напередодні або у роки Другої світової війни. Натомість. при підготовці молоді має розглядатися діяльність Радянської Армії, окремі дії якої (боротьба проти України в період 1918–1921 рр., участь в боротьбі з Українською повстанською армією та антирадянським збройним підпіллям в країнах Балтії, придушення повстання в Угорщині в 1956 році та ін.), на нашу думку, не можуть бути гідним прикладом для захисників України. Одночасно, неможливо заперечувати внесок Радянської Армії у визволення України від нацистських загарбників. Тому, пропонуємо викласти підпункт 1) «вивчення історії українського війська» Концепції допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді у наступній редакції:

«Розглядаються призначення, організаційна структура, озброєння і тактика ведення бойових дій (визначні битви) війська княжих часів, козацького війська, військових формувань у боротьбі за незалежність України у XX ст. (відповідно до Закону України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті»), Радянської Армії у контексті її боротьби за визволення України від нацистських загарбників, Збройних Сил України та інших військових формувань. Формування у молоді ідеалу людини-патріота, захисника Вітчизни на прикладах героїчної боротьби Українського народу за незалежність;».

Зазначені зміни, на нашу думку, сприятимуть кращому усвідомленню поколіннями майбутніх захисників України власної військової історії, а досвід борців за незалежність України проти російських та радянських військ буде корисним у плані протидії як відкритій агресії Російської Федерації, так і її ідеологічним диверсіям проти українського війська та українського народу.

Сповідування європейських цінностей є, на нашу думку, однією з найбільш складних для розуміння пересічного громадянина складових патріотичного виховання. З огляду на те, що Україна впродовж тривалого періоду історії була відірвана від Європи, у сучасному суспільстві європейські цінності не усвідомлюються, або навіть перебувають у протиставленні до національних традицій. Тим не менш, курс на набуття членства в Європейському Союзі (ЄС) на сьогодні закріплений у Кон-

[42] Про затвердження Положення про Всеукраїнську дитячо-юнацьку військово-патріотичну гру «Сокіл» («Джура»): наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 13 червня 2012 року № 687. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1094-12#Text

[43] Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді: постанова Верховної Ради України від 12 травня 2015 року № 373-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/373-19#Text

[44] Александров М. Є. Міністерство оборони України як суб'єкт адміністративно-правового регулювання у сфері патріотичного виховання. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2021. Т. XXVIII. С. 3–9. С. 7.

[45] Про основи національного спротиву: Закон України від 16 липня 2021 року № 1702-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text

ституції України[46]. І тому на сьогодні важливо не тільки забезпечити впровадження європейських цінностей в життя, але й посприяти розумінню цих цінностей українським соціумом. Донесення до українців європейських цінностей, пропагування переваг євроінтеграції та інформування про особливості членства в ЄС на сьогодні здійснює урядова компанія EUКраїна[47]. До базових цінностей ЄС належать: повага до людської гідності; свобода; демократія; рівність; верховенство права; повага до прав людини, включно з правами меншин[48].

Серед завдань Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року є заходи з формування розуміння і підтримки населенням України державної політики у сфері євроатлантичної інтеграції та практичних кроків щодо зближення з НАТО, зберігаючи в основі українські національні цінності[49], що відноситься до завдання військово-патріотичного виховання. Таке співвідношення завдання і заходу цілком закономірні, враховуючи військовий характер НАТО. Тим не менш, на нашу думку, сповідування європейських цінностей є більш важливим у питанні формування української громадянської ідентичності. Особливої уваги сповідування європейських цінностей набуває в умовах гібридної війни з боку Російської Федерації, машина пропаганди якої, з одного боку, протиставляє європейські та взагалі «західні» цінності «традиційним цінностям російського народу», а з іншого – стверджує що «росіяни й українці – одне ціле», а, отже, «європейські цінності для українців також є чужими», поширює міфи про євроінтеграційні процеси. Тому, на нашу думку, слід внести зміни до Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання, долучивши до завдання з формування української громадянської ідентичності заходи з пропагування та роз'яснення європейських цінностей, їх зв'язку з минулим та сучасним українського народу. Такий крок дозволить виховувати молоді покоління українців на цінностях Європейського Союзу та сприятиме швидшій інтеграції України в євроатлантичний простір, що, в свою чергу, підвищить обороноздатність держави.

Висновки

Отже, патріотичне виховання є діяльністю особистості, суспільства або держави з формування в громадян відповідних моральних якостей та ціннісних орієнтирів, що складають основу патріотизму. До його складових належать: розвиток національної свідомості, повага до законів держави, соціальна активність і відповідальність за доручені справи; готовність до захисту Вітчизни та сповідування європейських цінностей.

На сьогодні в Україні основи адміністративно-правового забезпечення кожної із складових патріотичного виховання закріплені у Конституції України, її законах та інших нормативно-правових актах. Із початком збройної агресії Росії проти України у 2014 році концепцію національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання було вдосконалено з урахуванням протистояння агресору шляхом поглиблення вивчення історії та збереження національної пам'яті, вшанування бійців, добровольців, волонтерів та інших громадян, що приймають участь у відбитті російської агресії, конституційним закріпленням курсу України на євроатлантичну інтеграцію та виконання інших заходів патріотичного виховання.

З метою вдосконалення адміністративно-правового забезпечення патріотичного виховання в умовах російсько-української війни нами запропоновано наступні практичні кроки:

– визнання державним святом майбутнього Дня перемоги в російсько-українському конфлікті на заміну Дню перемоги 9 травня із збереженням за останнім статусу пам'ятного Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні;

– включення до Плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання заходів із формування та культивування в громадян України поваги до Конституції та інших законів України;

– посилення співпраці місцевих державних адміністрацій із волонтерськими організаціями допомоги військовим та цивільним мешканцям з метою заохочення соціальної активності громадян;

– розроблення та затвердження положення про нову державну нагороду – відзнаку Президента України «За доблесну і сумлінну працю в умовах збройної агресії» з метою відзначення громадян України за сумлінну працю та зразкове виконання службових обов'язків у воєнний час;

– удосконалення Концепції допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді шляхом запровадження вивчення військової історії усіх військових формувань у боротьбі за незалежність України у XX ст. відповідно до діючого законодавства;

– включення до завдання з формування української громадянської ідентичності Державної цільо-

[46] Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору): Закон України від 7 лютого 2019 року № 2680-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#n11

[47] EUКаїна: урядова компанія. Офіційний сайт. URL: https://association4u.in.ua/

[48] Там само

[49] Державна цільова соціальна програма національно-патріотичного виховання на період до 2025 року

вої соціальної програми національно-патріотичного виховання заходів з пропагування та роз'яснення серед громадян України європейських цінностей, їх зв'язку з минулим та сучасним українського народу.

Такі кроки сприятимуть вдосконаленню адміністративно-правового забезпечення патріотичного виховання в Україні та посилять готовність українців до відсічі збройної агресії.

Інформація про автора:
Александров Михайло Євгенович,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
Державний науково-дослідний інститут Міністерства внутрішніх справ України
4А, пров. Євгена Гуцала, м. Київ, 01011, Україна

Information about the author:
Aleksandrov Mykhailo Yevhenovych,
Cand. Sci. (Law),
Senior Researcher
State Research Institute MIA Ukraine
4A, Yevhen Hutsal lane, Kyiv, 01011, Ukraine

DOI

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ, МЕХАНІЗМ ПРОТИДІЇ ТА ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ І ГЕНОЦИД

Білас І. Г.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Після розпаду Союзу РСР Росія так і не змогла позбутись імперських комплексів, реваншистського мислення та обрати шлях подальшого розвитку як сучасної, цивілізованої держави. Це і обумовило її подальшу політику, спрямовану в минуле – на реінтеграцію пострадянських держав за лідерства Росії, «відновлення величі», передусім шляхом агресивних дій по відношенню до колишніх республік Радянської держави, і перш за все України, як найважливішої з них. Трансформація характеру міждержавних відносин впродовж 1991–2022 рр. стосувалась в першу чергу конкретних дій, на які РФ була готова йти задля повернення впливу на нашу державу.

Свідома відмова від демократичних засад державотворення з приходом до влади команди кагебістів на чолі з В.Путіним на межі 1990-х – 2000-х років позначила активізацію Росії у цьому напрямку і перехід до все більш жорстких засобів. З одного боку, у відносинах з Україною проголошувалось «стратегічне партнерство», з іншого – РФ ставала дедалі агресивнішою. Відомі приклади – активне перешкоджання європейській та євроатлантичній інтеграції, спроби дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію в нашій країні, пропагандистська війна проти неї, яка то тимчасово припинялась, то знов відновлювалась, але велась послідовно впродовж багатьох років, продемонструвала, що задля досягнення власних політичних цілей РФ цілком готова до війни проти нібито «братнього народу».

З цього погляду, агресивна війна Росії проти України, розв'язана у Криму у лютому 2014 р. і спрямована на окупацію та анексію півострова і була продовжена на сході нашої держави, а з 24 лютого 2022 року переросла у повномасштабну агресію на всій території України, може розглядатись як, у певній мірі, «кульмінація» російської зовнішньої політики. Дії РФ проти нашої держави, безумовно, вимагають належної міжнародно-правової кваліфікації, на основі якої повинні проводитись заходи, пов'язані з припиненням агресії та притягненням порушника до відповідальності, в усіх її аспектах. Однак такий аналіз неможливий без комплексного, всебічного, науково обґрунтованого дослідження юридичних аспектів відносин України та Росії щодо «кримського питання» у пострадянський період і нині – впродовж агресивної війни РФ проти нашої держави. Саме таке дослідження може, у певній мірі, сприяти зростанню ефективності державної політики реагування на агресію, знаходженню нових міжнародно-правових засобів і удосконаленню застосування тих, що наразі уже використовуються.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. З-поміж вітчизняних наукових досліджень, присвячених міжнародно-правовому аналізові російської агресії, слід вказати на ґрунтовну колективну монографію «Українська революція гідності, агресія РФ і міжнародне право» 2014 р. та низку статей у наукових виданнях 2014–2022 р. При цьому особливу вдячність заслуговує наукова спадщина українського науковця професора О.Задорожного. Роботи російських науковців (Г. Вельямінова, О. Хлєстова, В. Зорькіна, В. Томсінова, В. Толстих, К. Сазонової тощо) містять аргументи, якими автори намагаються обґрунтувати правомірність дій Росії щодо Криму. Водночас, слід відзначити статтю професора П. Кремньова «Концепція «кримського права» і доктрина міжнародного права стосовно сецесії Криму зі складу України»[1], у якій автор піддає критиці низку ключових тез керівництва РФ і російської доктрини щодо відповідності подій у Криму міжнародно-правовим нормам.

Позиції про порушення діями Російської Федерації міжнародного права і збереження правового статусу Кримського півострова, як частини території України, дотримуються майже усі представники світової доктрини міжнародного права, які розглянули ці питання (П. Аккерман, М. Барковські, А. Беблер, К. Борген, М. Боте, М. Веллер, Ю. Відмар, К. Волтер, Т. Грант, Дж. Грін, Р. Жорітсма, Дж. Кранц, Н. Кріш, О. Лухтерхандт, Ж.-Б. Майяр, Р. Маккоркводейл, Л. Мальксо, К. Марксен, Е. Мюррей, М. Олсон, А. Пелле, А. Петерс, М.Стеріо, Г. Фокс, Х.-Й. Хайнце, О. Шефер та інші).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Втім, потреба у комплексних, ретельних, об'єктивних, проведених на основі ана-

[1] Кремнёв П. «Концепция «крымского права» и доктрина международного права применительно к сецессии Крыма из состава Украины». *Вестник Московского университета. Сер. Право.* 2015. № 3. С. 143–149.

лізу змісту норм міжнародного права дослідженнях ситуації щодо російської агресії проти України при розгляді численних змін різної природи, які відбуваються впродовж 2014–2022 рр., залишається вкрай актуальною, особливо у контексті активізації та необхідності зростання ефективності міжнародно-правової діяльності з притягнення Росії до відповідальності за системні порушення міжнародного права, вчинені воєнні злочини та акти геноциду.

Така небезпека полягає у девальвації міжнародного права, неминучої в умовах, коли його основоположні норми і принципи грубо порушуються, що супроводжується численними жертвами, а агресор не несе належної міжнародно-правової відповідальності.

Враховуючи ці фактори, грубий характер, систематичність, послідовність, цілеспрямованість порушень міжнародно-правових норм у рамках послідовної стратегії Росії з перетворення сучасного міжнародного права – «міжнародного права співробітництва» на «право сильного», створює пряму загрозу основі сучасного світового порядку – співробітництву держав як рівноправних суб'єктів.

Перехід у міжнародних відносинах від примату права до примату сили на основі розподілу сфер впливу, який прагне нав'язати Російська Федерація, неминуче призводить до загального зняття обмежень, встановлених міжнародним правом, для того щоб регулювати поведінку його суб'єктів, із численними негативними наслідками.

Крім того, систематичне використання Росією впродовж своєї агресії права вето для блокування роботи Ради Безпеки ООН веде до швидкого зменшення ролі цієї найважливішої інституції і до фактичного унеможливлення дальшого виконання нею функцій з підтримання миру та безпеки, ключових для всієї світової спільноти. Водночас відбувається втрата авторитету ЄС, США та іншими членами РБ ООН, іншими потужними державами світу, які, вже через цей статус, відповідальні за міжнародний мир і безпеку.

Формулювання цілей (постановка завдання). Неправові фактори, попри брак потенціалу для обґрунтування дій держави на міжнародній арені, постійно використовуються керівництвом РФ, дипломатами, представниками юридичної науки для того, щоб переконати у правомірності подій у Криму у 2014 р., а з 24 лютого 2022 року повномасштабної агресії на всій території України. Коли ж мова заходить про юридичні аргументи, зміст норм міжнародного права свідомо спотворюється, перекручується, вирівається з контексту. Що ж до фактичних обставин, їх або викривляють, або просто вигадують.

Це й обумовлює спробу автора у проведені об'єктивного міжнародно-правового дослідження та постановку завдання комплексного аналізу і наукового висвітлення міжнародно-правових аспектів російської військової повномасштабної агресії проти України, напрацювання дієвого механізму протидії та юридичної відповідальності за скоєні агресором воєнні злочини і геноцид Українського народу.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Агресія є найтяжчим міжнародним злочином, що порушує імперативні норми міжнародного права і ставить під загрозу міжнародний правопорядок, тому міжнародно-правова відповідальність Росії виникає як перед Україною як постраждалою державою, так і перед міжнародною спільнотою загалом. Зрозуміло, що оскільки російська агресія є комплексною, то і міжнародно-правові заходи, спрямовані на припинення агресії, притягнення до відповідальності РФ як держави і осіб, винних у злочинах, реституції порушених прав, компенсації завданої шкоди, гарантування неповторення цих дій, повинні бути всебічними і послідовними, нести системний характер.

Вказані дії, як зазначалось, узгоджуються із базовими міжнародно-правовими положеннями щодо агресії, згідно з якими відповідальність агресора передбачає обов'язок відновити міжнародний правопорядок, відшкодувати завдану шкоду, можливість запровадження щодо держави-порушниці санкцій та обмежень, з-поміж яких економічні санкції є м'якішими, порівняно із обмеженням суверенітету, позбавленням частини території, забороною мати певні види збройних сил.

До практичних заходів, спрямованих на досягнення означених цілей, належать розв'язання проблеми участі агресора в роботі Ради Безпеки ООН; визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду, інших міжнародних судових органів та притягнення до кримінальної відповідальності винних у злочинах, що супроводжують агресію РФ проти України; ініціювання розгляду спорів у Міжнародному Суді ООН; звернення до Європейського суду з прав людини; звернення українських державних та приватних юридичних осіб до міжнародних арбітражних механізмів щодо відшкодування заподіяних РФ матеріальних збитків; застосування до Російської Федерації санкцій як визнаного у міжнародному праві механізму притягнення відповідальності за правопорушення. Кожен з цих аспектів має бути ретельно проаналізований з огляду на можливості застосування відповідних механізмів, їхні переваги та можливі недоліки і проблеми, практичні перспективи.

1. Шляхи розв'язання проблеми участі агресора в роботі Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй

Робота Ради Безпеки ООН була заблокована Російською Федерацією від початку її агресії проти України у лютому 2014 р.; надалі РФ постійно і цілеспрямовано заважає ухваленню будь-яких конструктивних рішень. Ці обставини, безперечно, актуалізують проблему участі РФ у роботі Радбезу і Організації загалом.

Про проблеми функціонування Радбезу ООН, в тому числі в контексті зловживання правом вето постійними членами, йдеться вже давно.[2,3,4] Так, С. Гасслер з цього приводу зазначає, що хоча постійні члени Радбезу повинні використовувати право вето таким чином, щоб дотримуватись своїх зобов'язань, визначених у Статуті ООН, але так відбувається далеко не завжди.[5] На думку Г. Кехлера, наявність у кількох держав права вето в РБ ООН веде до «повної сваволі» при правореалізації у сфері міжнародного права, тому що інтереси постійних членів – критерій для застосування або незастосування (a) конкретних норм міжнародного права і Статуту ООН, і (b) резолюцій, ухвалених Радою Безпеки відповідно до розділу VII Статуту. Отже, верховенство права стає еквівалентом «права сильного»[6].

На проблеми Ради Безпеки ООН неодноразово вказували і російські науковці. Так, Т. Говердовська зазначила: «Самоусунення Ради Безпеки ООН в окремих випадках від розв'язання міжнародних конфліктів і припинення актів агресії, прецеденти утримання або неучасті постійних членів РБ ООН в голосуванні із суттєвих питань грубо порушують Статут ООН і суперечать міжнародному праву. Це істотно знижує авторитет Організації і самої Ради Безпеки, справляє негативний вплив на систему колективної безпеки. Через свою універсальність РБ ООН повинна жорсткіше, оперативніше і ясніше реагувати на явні порушення Статуту ООН і міжнародного права незалежно від того, яка саме держава або держави є порушниками[7].

Ще у 2004 р. росіяни О. Задохін та О. Орлов стверджували: «В наші дні надзвичайно серйозне джерело загрози для чинного світопорядку та його «базисного елементу» – Організації Об'єднаних Націй – «антисистемні» дії низки держав. Тобто дії, пов'язані з порушенням прийнятих правил поведінки на міжнародній арені, сформованих на основі Статуту ООН, норм і принципів міжнародного права. Цілком очевидно, що ООН, при всій геніальності її конструкції, виявляється абсолютно безпорадною в тих випадках, коли на слизьку стежку порушення міжнародних законів стають великі держави, що входять до елітного клубу постійних членів Ради Безпеки. Саме ті держави, творці і гаранти чинного нині світопорядку, закріпленого у принципі їхньої одноголосності у РБ ООН. Однак ці ж держави (скажемо більше – тільки вони) можуть його і зруйнувати, бо іншої реальної сили, здатної на подібний «подвиг», не існує в природі»[8]. Як бачимо, ці слова стали пророчими, однак автори не могли передбачити, що руйнівником сучасної системи безпеки стануть не США, зазвичай демонізовані багатьма представниками російської науки, в тому числі і правової, а якраз Російська Федерація.

В контексті реформування РБ ООН висловлюються різні пропозиції: про збільшення кількості постійних членів (як з правом вето, так і без нього)[9], збільшення кількості непостійних членів, зміна принципу формування Радбезу і введення обмежень у частині застосування вето[10]. Г. Кехлер запропонував дещо інший підхід до членства у РБ ООН: «Сформувати нову глобальну систему в рамках реформованої Ради Безпеки можуть регіональні утворення. Вони – як постійні члени у старій системі післявоєнного устрою – представлятимуть нову РБ ООН на основі справедливого географічного розподілу і спільної відповідальності за глобальні справи. Жодна держава будь-якого регіону, як і жодне регіональне угруповання не має користуватися привілеями, бо це може глибоко дестабілізувати світовий порядок»[11].

З 1994 р. зроблено 16 доповідей робочої групи відкритого складу з питань справедливого представництва у Раді Безпеки, розширення його членського складу та інших питань, пов'язаних з РБ ООН. На жаль, усі вони мають абстрактний характер,

---

[2] Creery J. Read the fine print first: Some questions raised at the Science for Peace conference on UN reform . Peace Magazine. Jan. February 1994. P.20.

[3] Childers E. Symposium on The United Nations at Fifty: Creating a More Democratic and Effective UN. Global Policy Forum. 02.12.1994.

[4] Weiss T. The Illusion of UN Security Council Reform. Washington Quarterly, Autumn 2003.

[5] Hassler S. Reforming the UN Security Council Membership: The illusion of representativeness. Routledge, 2012. 344 p. P.175.

[6] Köchler H. The Principles of International Law and Human Rights, in Democracy and the International Rule of Law. Propositions for an Alternative World Order. Selected Papers Published on the Occasion of the Fiftieth Anniversary of the United Nations. Springer: Vienna/New York, 1995. P.43.

[7] Говердовская Т. Значение реформирования Совета Безопасности ООН для поддержания международного мира и безопасности. Автореф. дисс. к. ю. н. Москва, 2010. С.2.

[8] Задохин А. Реформа ООН: мифы и реальность. *Observer*. № 3(170). 2004.

[9] Shourie D. India makes strong case for UNSC expansion / *Hindustan Times.* 13.11.2005.

[10] Борзяков С. Право говорить «нет». Постпред России в Совбезе ООН отверг попытки лишить ядерные державы возможности применять вето / *Взгляд*. 21.03.2014.

[11] Köchler H. The United Nations and International Democracy: The Quest for UN reform / *International Progress Organization.* 1997. P.31.

робоча група змогла лише визначити шляхи реформ, які врешті не знайшли підтримки[12].

Проте світовій спільноті наразі необхідно нарешті знайти відповіді на виклики, що постали через ситуацію, коли *держава-агресор і водночас постійний член РБ ООН за допомогою права вето блокує її роботу*, зводячи функціонування головного органу світової системи безпеки, відповідального за підтримання миру, до майданчика для обміну заявами представників держав-членів.

Необхідність реформування Ради Безпеки ООН (через збільшення кількості постійних членів, введення подвійного вето, обмеження використання вето, недопущення використання права вето державою-агресором тощо) справді давно на часі. Цього вимагають не лише останні події, пов'язані з агресивними війнами Росії в Сирії та Україні, але й докорінна зміна обставин, зміщення економічних та політичних акцентів у світі з моменту ухвалення Статуту ООН.

У цьому контексті постає питання і про наявність міжнародно-правових підстав для членства Російської Федерації в самій Організації Об'єднаних Націй. Як відомо, питання членства в ООН регламентується розділом II («Члени Організації») її Статуту. На основі аналізу статей 3 і 4 Статуту можна дійти таких висновків: по-перше, члени ООН – це лише ті держави, які були від початку члени цієї організації (ст. 3) або пізніше приєднались до неї на підставі норм ст. 4; по-друге, якщо йдеться про прийняття певної держави у члени Організації, вона повинна відповідати певним вимогам (бути «миролюбною державою» та взяти на себе зобов'язання згідно зі Статутом ООН); по-третє, прийняття держави у члени Організації відбувається постановою Генеральної Асамблеї ООН за рекомендацією Ради Безпеки (п. 2 ст. 4). Однак *Росія і не первісний член ООН (як, приміром, Україна та Білорусь), і не була прийнята у члени Організації на підставі постанови Генеральної Асамблеї ООН за рекомендацією Ради Безпеки.*

Статут ООН *не передбачає можливості членства в цій міжнародній організації на підставі правонаступництва.* Саме тому всі колишні республіки СФРЮ, разом із Сербією (у складі Союзної Республіки Югославії у 2000 р.), були змушені після розпаду СФРЮ окремо вступати в ООН. Саме так мала б вчинити і Росія після розпаду СРСР, бо тільки такий вступ до ООН відповідає Статутові цієї організації[13]. Рішення Ради голів держав СНД від 21.12.1991 р., у якому вони (крім Грузії) висловили згоду на продовження РФ членства СРСР в ООН, аж ніяк не може вважатись такою, що відповідає положенням Статуту ООН.

Є. Блюм у своїй статті, присвяченій проблематиці членства Росії в Організації, зазначив: «З кінцем самого Радянського Союзу його членство в ООН повинно було автоматично припинитися, і Росія повинна була б бути допущена до членства в такий саме спосіб, як і нові незалежні республіки (за винятком Білорусі та України)»[14].

Цей же автор, аналізуючи заяву представника Росії про те, що Росія «продовжує» (continuing) членство Радянського Союзу в ООН, вказує: «Цю заяву Російської Федерації – зроблену через три дні (а можливо, і через шістнадцять днів) після розпаду Радянського Союзу – що вона «продовжує» його правове існування, а також його членство в ООН, треба вважати, незалежно від очевидних політичних переваг, серйозно помилковою з правового боку»[15]. Справді, оскільки Союз РСР розпався (В преамбулі Угоди про створення СНД від 8.12.1991 р., укладеного засновниками Союзу Росією, Україною та Білоруссю, вказано: «СРСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування»)[16], а сторони Угоди не бажали його збереження в будь-якій формі, Російська Федерація аж ніяк не могла стати державою-продовжувачем СРСР, зокрема, і щодо членства в ООН.

Держава-продовжувач, відповідно до міжнародного права, можлива, якщо попередня держава зберігається, а з її складу виходить певна частина (частини)[17]. Як слушно вказує з цього приводу М. Бурменський[18], у такому випадку щодо Статуту ООН діяли б положення ч. 1 ст. 34 «Правонаступництво держав у випадках відокремлення частин держави» Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо договорів 1978 р.: «Коли частина або частини території держави відокремлюються й утворюють одну або декілька держав, незалежно від того, чи продовжує існувати держава-попередниця: а) будь-який договір, що був чинним на момент правонаступництва держав щодо всієї території держави-попередниці, залишається чинним стосовно кожної утвореної в такий спосіб держави-

[12] Чирагов М. Отмена права вето. URL: http://echo.msk.ru/blog/chirag/1069662-echo.

[13] Мережко О. Відсутність правових підстав для членства Російської Федерації в ООН. Українська Революція гідності, агресія РФ і міжнародне право. Київ: К.І.С. 2014. С. 944–950.

[14] Blum Y. Russia Takes Over the Soviet Union's Seat at the United Nations / *European Journal of International Law.* 1992. Vol. 3. P. 360.

[15] Там само.

[16] Угода про створення Співдружності Незалежних Держав від 8.12.1991 р. / Зібрання чинних міжнародних договорів України. 1992. № 1. С. 290.

[17] Crawford J. The Creation of States in International Law. Oxford University Press. 1979. P. 400.

[18] Бурменський М.Б. Політичні підстави та міжнародно-правові проблеми постійного членства Російської Федерації в Раді Безпеки ООН. Українська Революція гідності, агресія РФ і міжнародне право. Київ: К. І. С. 2014. С. 278-279.

спадкоємниці»[19]. Однак Угодою про створення СНД сторони однозначно закріпили, що відбувається не вихід зі складу держави її частин, а припинення існування Союзу РСР. Відтак, відповідно до міжнародного права усі колишні радянські республіки стали в рівній мірі правонаступницями Радянського Союзу, жодна з них, в тому числі і *Росія, не могла стати державою-продовжувачем СРСР.*

Пострадянські держави не просто усвідомлювали це, а і чітко закріпили у ключових міжнародно-правових актах, наприклад, в Угоді про створення Співдружності Незалежних Держав від 8.12.1991 р.[20], Договорі про правонаступництво щодо зовнішнього державного боргу та активів Союзу РСР від 4.12.1991 р.[21], Рішенні Ради голів держав-учасниць СНД про правонаступництво щодо договорів, які становлять взаємний інтерес, державної власності, державних архівів, боргів та активів колишнього СРСР від 20.03.1992 р.[22], Меморандумі про взаєморозуміння з питання правонаступництва щодо договорів колишнього Союзу РСР, які представляють взаємний інтерес від 6.07.1992 р.[23] та у інших актах з питань правонаступництва. Україна чітко висловила свою позицію, з-поміж інших, у заяві МЗС від 10.02.1992 р., в якій вказала на неприпустимість односторонніх рішень щодо держави-продовжувача СРСР. Зрозуміло, що РФ не могла одночасно мати (і таке не могло визнаватись іншими державами СНД) статус і однієї з правонаступниць Радянського Союзу, і держави-продовжувача Радянського Союзу.

Необґрунтованість, з міжнародно-правового погляду, концепції «Росія – держава-продовжувач СРСР» добре розуміли і вчені-юристи. Наприклад, І. Лукашук з цього приводу зазначав: «В Алма-Атинській декларації країн СНД 1991 р. йшлося, що «з утворенням Співдружності Незалежних Держав Союз Радянських Соціалістичних Республік припиняє своє існування». На питання про правонаступництво щодо договорів та сама Декларація містила чітку відповідь: учасниці СНД гарантують «виконання міжнародних зобов'язань, що походять з договорів і угод колишнього Союзу РСР». З цього видно, що всі члени Співдружності рівною мірою розглядалися як правонаступники СРСР. Однак реалізація цього рішення практично була неможлива. Радянський Союз був однією з опор чинної міжнародної політичної та правової системи. Особливо великою його роль була у військово-політичній структурі, а також у системі ООН. Ліквідація СРСР поставила все це під загрозу. Жоден з правонаступників не міг претендувати на членство в ООН шляхом правонаступництва, не говорячи вже про місце постійного члена Ради Безпеки. Серйозні труднощі в забезпеченні своїх прав виникали перед Росією. Вихід з положення, що склалося, було штучно знайдено в концепції «Росія – держава – продовжувач СРСР». Вона означає, що місце СРСР у світовій політиці займає Росія. Вона основний, генеральний правонаступник Союзу, і на неї покладається головна відповідальність за виконання його зобов'язань»[24]. Отже, як бачимо, підкреслюються не просто політичні причини членства РФ в Організації Об'єднаних Націй, а позаправова природа відповідних рішень.

Не дивно і те, що про сам процес юридичного оформлення набуття Росією членства в ООН відомо надзвичайно мало як про подію глобальної важливості: зокрема 21.12.1991 р. ухвалене Рішення голів держав СНД («Держави Співдружності підтримують Росію в тому, щоб вона продовжила членство Радянського Союзу в ООН, включаючи постійне членство в Раді Безпеки і інших міжнародних організаціях»)[25], 24.12.1991 р. Президент РФ Б.Єльцин направив послання до Генерального секретаря ООН, в якому просто повідомив про продовження членства СРСР в ООН Російською Федерацією, а також про збереження нею відповідальності за усіма правами та обов'язками СРСР відповідно до Статуту ООН[26]. Надалі, за інформацією МЗС Росії, «Генеральний Секретар направив цього листа (послання Президента РФ) до усіх членів Організації. На підставі думки юридичного департаменту Секретаріату ООН, він вважав, що це звернення має характер повідомлення, констатує реальність і не потребує формального схвалення з боку ООН. Про згоду з таким підходом повідомили усі постійні члени Ради Безпеки, інші провідні країни, і з 24.12.1991 р. Російська Федерація подовжила членство в ООН»[27], зокрема й членство в Раді Безпеки. В ноті МЗС від 13.01.1992 р. про «продовження здійснення прав та виконання обов'язків, що походять з міжнародних договорів, укладених СРСР».

---

[19] Віденська конвенція про правонаступництво держав щодо договорів 1978 р. / *Офіційний вісник України.* 2008. № 20. С.36.

[20] Угода про створення Співдружності Незалежних Держав від 8.12.1991 р. / *Зібрання чинних міжнародних договорів України*. 1992. № 1. С. 290.

[21] Договір про правонаступництво щодо зовнішнього державного боргу та активів Союзу РСР від 4.12.1991 р. / *Зібрання чинних міжнародних договорів України*. 1992. № 1. С. 281.

[22] Решение Совета глав государств-участников Содружества Независимых Государств (Киев, 20 марта 1992 года). / *Информационный вестник Совета глав государств и Совета глав правительств СНГ «Содружество».* № 4. 1992.

[23] Меморандум про взаєморозуміння з питання правонаступництва щодо договорів колишнього Союзу РСР, які представляють взаємний інтерес від 6.07.1992 р. / *Информационный вестник Совета глав государств и Совета глав правительств СНГ «Содружество».* № 6. 1992.

[24] Лукашук И. И. Международное право. Общая часть: Учебник. Москва: Издательство БЕК. 1996. С. 326–327.

[25] Рішення Ради Глав Держав Співдружності Незалежних Держав від 21.12.1991 р. / *Зібрання чинних міжнародних договорів України*. 1992. № 1. С. 317.

[26] Иванов И. Новая российская дипломатия: десять лет внешней политики страны / ОЛМА Медиа Групп. 2002. 381 с. С. 28.

[27] Дипломатический вестник. 1992. № 1. С. 29.

Однак тлумачення Росією правових підстав її членства в Радбезі як правонаступника СРСР на міжнародній арені після, нібито «проходження необхідних процедур, встановлених Статутом ООН»[28] грубо суперечить і фактам, і нормам міжнародного права. Вказане пояснюється тим, що *«процедура», застосована щодо Росії, аж ніяк не співпадає з передбаченою у Статуті ООН при набутті членства новими державами,* а саме вказаною у ст. 3: «Початковими членами Організації Об'єднаних Націй є держави, які, взявши участь у Конференції в Сан-Франциско по створенню Міжнародної Організації або раніше підписавши Декларацію Об'єднаних Націй від 1.01.1942 р., підписали і ратифікували цей Статут у відповідності зі статтею 110 (до таких належать СРСР, Україна і Білорусь, але не Росія) і ст. 4 «Прийняття в члени Організації відкритий для всіх інших миролюбних держав, які візьмуть на себе зобов'язання, що містяться в цьому Статуті і які, по судженню Організації, можуть і бажають ці зобов'язання виконувати. Прийняття будь-якої такої держави в члени Організації здійснюється постановою Генеральної Асамблеї за рекомендацією Ради Безпеки»[29].

Саме таку процедуру пройшла Федеративна Республіка Югославія (ФРЮ), якій і ГА ООН, і РБ ООН у своїми резолюціями 1992 р.,[30,31] у суворій відповідності із вказаними нормами Статуту, відмовили у автоматичному продовженні членства Союзної Федеративної Республіки Югославія. При цьому було чітко визначено, що ФРЮ повинна подати заявку на членство в ООН, і до ухвалення відповідного рішення не може брати участь у роботі Генеральної Асамблеї[32].

Натомість, як бачимо, у випадку Росії жодної процедури погоджень або затверджень не було проведено, не було рішення ні Генеральної Асамблеї ООН, ні Ради Безпеки, яких лише повідомили про цю трансформацію, ні навіть жодних офіційних заяв. Тому те, що при допущенні членства Російської Федерації в Організації Об'єднаних Націй грубо порушено норми Статуту ООН не викликає жодних сумнівів. Важливо додати, що Рішення голів держав СНД від 21.12.1991 р. не було зареєстровано у Секретаріаті ООН згідно зі ст. 102 Статуту, відтак, відповідно до ч. 2 ст. 102 на нього не можна посилатись в будь-якому органі ООН[33].

Усе вказане підтверджується навіть при аналізі праць тих вчених, які заявляли про правомірність членства РФ в Організації. Так, Р. Мюллерсон посилався не на юридичні аргументи: «По-перше, після розпаду СРСР Росія залишається однією з найбільших держав у світі географічно і демографічно. По-друге, Радянська Росія після 1917 р. і особливо Радянський Союз після 1922 р. розглядалися як продовження тієї ж держави, яка існувала у період Російської імперії. Це об'єктивні чинники, які демонструють, що Росія – продовження Радянського Союзу. Третя причина (суб'єктивний фактор) – поведінка держави і визнання безперервності третіми державами»[34]. Зауважимо, що дослідник не посилається на жодну норму міжнародного права, відповідно до якої РФ могла б розглядатись як держава-продовжувач Радянського Союзу.

Показово, що *відповідно до Статуту ООН Росія і досі не є членом Ради Безпеки*. Згідно зі ст. 23 Статуту один з постійних членів РБ ООН – Союз Радянських Соціалістичних Республік, а не Росія[35] .Це положення досі не змінене, що вже саме по собі робить перебування РФ у Раді Безпеки неправомірним і, додамо, не виглядає випадковим: держави-члени ООН, маючи для цього усі можливості, досі не змінили Статут, не ухвалили рішення, яке б все ж таки могло юридично закріпити набуття Росією членства і, таким чином, не продемонстрували відповідної позиції.

Як уже зазначено, Російська Федерація могла б «зайняти місце» СРСР в РБ ООН лише в тому разі, якби зі складу Радянського Союзу вийшли всі республіки, крім самої Росії – тоді б могло йтися про «контитуїтет» РФ стосовно Союзу РСР. Але цього не сталося, СРСР припинив своє існування як держава і суб'єкт міжнародного права.

Показово й інше, автори Статуту Організації Об'єднаних Націй визнали, що п'ять країн – Китай, Франція, Союз Радянських Соціалістичних Республік, Сполучене Королівство і Сполучені Штати – через їхню ключову роль у створенні ООН будуть продовжувати відігравати важливу роль у підтримці міжнародного миру і безпеки. Їм був наданий спеціальний статус постійних членів Ради Безпеки, а також спеціальне право голосування, відоме як «право вето». Очевидно, що Російська Федерація (що по факту посідає місце СРСР у цьому органі) не лише не продовжує відігравати важливу роль у під-

[28] История / Постоянное представительство Российской Федерации при Организации Объединенных Наций. URL: http://www.russiaun.ru/ru/permanent_mission/istorija.

[29] Устав Организации Объединённых Наций и Устав Международного Суда / Верховна Рада України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_010

[30] United Nations General Assembly resolution 47/1 "Recommendation of the Security Council of 19 September 1992" / United Nations. A/RES/47/1. 1992. 2 p.

[31] United Nations Security Council resolution 757, adopted on 30 May 1992 / United Nations. S/RES/757. 1992. 5 p.

[32] United Nations General Assembly resolution 47/1 "Recommendation of the Security Council of 19 September 1992" / United Nations. A/RES/47/1. 1992. P.1.

[33] Charter of the United Nations and ICJ / UN official site. URL: http://treaties.un.org/doc/Publication/CTC/uncharter.pdf.

[34] Mullerson R. The Continuity and Succession of States, by Reference to the Former USSR and Yugoslavia. 42 AJIL. 1993. P. 476.

[35] Charter of the United Nations and ICJ / UN official site. URL: http://treaties.un.org/doc/Publication/CTC/uncharter.pdf.

тримці міжнародного миру і безпеки, а є держава-агресор, загроза для миру та стабільності.

Ба більше, Росія намагається використовувати Раду Безпеки ООН як інструмент для поширення неправдивої інформації та викривлених фактів, ставлячи під сумнів чинне міжнародне право, чим перекреслює саму сутність РБ ООН. Такі дії Російської Федерації розмивають основи світового порядку, який базується на Статуті ООН і особливій відповідальності Ради Безпеки та її постійних членів за підтримання міжнародного миру і безпеки. Росія свідомо зловживає своїм статусом постійного члена РБ ООН і не виправдовує тієї довіри, яку міжнародна спільнота висловлює постійним членам Ради Безпеки ООН. Важко знайти у сучасному світі державу, дії якої суперечили б вимогам щодо членства у Радбезі більше, аніж дії РФ. Годі й казати про такі держави як ФРН, Японія, Індія, тобто великі держави зі значно більшим політичним та економічним потенціалом, аніж РФ, які справді відповідають зазначеним критеріям і можуть сприяти підтримці міжнародного миру і безпеки.

Слід підкреслити, що неодноразове посилання представників РФ на те, що право вето здобуте Росією «кров'ю російського народу, пролитою за часів Другої світової війни», таке, що нехтує величезним внеском українського та інших народів СРСР у перемогу над фашизмом і образливе та неприйнятне для України[36]. Юридичним обгрунтуванням членства Російської Федерації в РБ ООН зазвичай називають Рішення Ради голів держав СНД ухваленого 21.11.1991 р., в якому зазначено, що «Держави Співдружності підтримують Росію в тому, щоб вона продовжила членство СРСР в ООН, зокрема постійне членство в Раді Безпеки, та інших міжнародних організаціях». Рішення підписали 11 держав СНД, крім Грузії. При цьому можливість нехтування думкою навіть однієї держави, що входила до Союзу РСР, є сумнівним.

Наміри сторін чітко прослідковуються на прикладі положень преамбули і ст. 5 Угоди про створення СНД[37], Алма-Атинської декларації[38], ухваленої, як і Рішення голів держав СНД, 21.12.1991 р. У самому ж Рішенні вказано (преамбула), що при його ухваленні сторони виходять з наміру кожної держави виконувати зобов'язання, що походять зі Статуту ООН[39].

Очевидно, що з моменту появи Рішення від 21.12.1991 р. відбулась докорінна зміна обставин, і згода України на перебування в Раді Безпеки держави, яка чинить проти неї агресію, порушуючи, звісно, основоположні норми Статуту ООН, Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., Гельсінського заключного акту 1975 р., Угоди про створення СНД та багатьох інших міжнародних договорів (і при цьому якимось незрозумілим чином повинна сприяти підтримці міжнародного миру та безпеки), на сьогодні є абсолютно безпідставною.

Втім, існують і суто процесуальні чинники: Рішення голів держав СНД від 21.12.1991 р. ухвалене у момент, коли лише 4 з 11 підписантів ратифікували Угоду про створення СНД і стали, таким чином, його членами, не є міжнародним договором, бо не відповідає критеріям, визначеним Віденською конвенцією про право міжнародних договорів 1969 р., не зареєстроване у Секретаріаті ООН згідно зі ст. 102 Статуту Організації, що, як зазначалось, виключає правомірність посилання на нього в органах ООН. Воно не є і повідомленням про правонаступництво РФ щодо членства в РБ ООН чи відмову інших держав СНД від правонаступництва, бо у ст. 12 Угоди про створення СНД закріплене протилежне.

Зважаючи на усі наявні юридичні передумови, систематичні порушення РФ принципів і норм міжнародного права, агресивну повномасштабну війну Росії проти України, що супроводжується масовими військовими злочинами проти мирного населення та геноцидом українського народу, стає очевидним, що членство Росії в ООН не має міжнародно-правових підстав.

Перед міжнародною спільнотою постало нагальне питання про термінове внесення змін до Статуту ООН та вилучення Російської Федерації із Ради Безпеки чи Організації Об'єднаних Націй або припинення її членства в ООН шляхом ухвалення відповідного рішення в рамках Організації. Адже згідно зі ст. 6 чинного на сьогодні Статуту ООН, член Організації, який систематично порушує принципи, що містяться в цьому Статуті, може бути вилучений з Організації Генеральною Асамблеєю (згідно зі ст. 18 – двома третинами голосів) за рекомендацією Ради Безпеки.[40] Як зазначено, Російська Федерація, починаючи з 2014 р., систематично порушує всі принципи, закріплені в Статуті. Виходячи з цього, можна впевнено стверджувати, що юридичні підстави для вилучення РФ зі складу ООН є, однак, знову ж таки, агресор має право вето на рішення Радбезу, в тому числі і рекомендації, а інші члени РБ ООН впродовж 2014 – 2022 рр. так і не поставили питання про неможливість голосування держави, дій якої воно безпосередньо стосується.

[36] Задорожній О.В. Сумнівність перебування Російської Федерації в Раді Безпеки ООН / *Еспресо*. 20.09.2014. URL: http://espreso.tv/blogs/2014/08/20/sumnivnist_perebuvannya_rosiyskoyi_federaciyi_v_radi_bezpeky_oon.

[37] Угода про створення Співдружності Незалежних Держав від 8.12.1991 р. / *Зібрання чинних міжнародних договорів України.* 1992. № 1. С. 290.

[38] Алма-Атинська декларація від 21.12.1991 р. / *Зібрання чинних міжнародних договорів України.* 1990. № 1. С. 312.

[39] Рішення Ради Глав Держав Співдружності Незалежних Держав від 21.12.1991 р. / *Зібрання чинних міжнародних договорів України.* 1992. № 1. С. 317.

[40] Charter of the United Nations and ICJ / UN official site. URL: http://treaties.un.org/doc/Publication/CTC/uncharter.pdf.

2. Визнання юрисдикції Міжнародного кримінального суду та інших міжнародних судових органів для притягнення до кримінальної відповідальності винних у злочинах, що супроводжують агресію РФ проти України

У міжнародному праві злочин агресії визначається, з одного боку, як діяння, за яке несуть відповідальність держави, з іншого – як злочин фізичних осіб, що передбачає індивідуальну відповідальність за міжнародним кримінальним правом.

Очевидно, що в умовах російської агресії українські національні правові механізми з об'єктивних причин у більшості випадків *не здатні ані запобігти цим злочинам, ані забезпечити належний захист цивільного населення, ані затримати злочинців та притягти їх до відповідальності.* Тому видається цілком природною необхідність забезпечити можливості використання процедур та механізмів, створених на регіональному і універсальному рівнях.

У цьому контексті вважаємо слушними тези про необхідність якнайшвидшого повноцінного приєднання України до Римського статуту Міжнародного кримінального суду (МКС), а також активізації роботи компетентних органів нашої держави з розслідування всіх подій 2014 – 2022 рр. та притягнення до відповідальності всіх осіб, винних у воєнних злочинах та злочинах проти людяності, вчинених на території України. Такі дії, проведені у повній відповідності з доктриною «позитивної комплементарності», забезпечать виконання міжнародних зобов'язань України, спрямованих на боротьбу з найтяжчими злочинами проти міжнародного права. При цьому у тих випадках, коли Україна з об'єктивних причин не зможе забезпечити судове переслідування осіб, що вчинили міжнародні злочини на її території (наприклад, через їхнє переховування на території інших країн), наша держава зможе розраховувати на допомогу Міжнародного кримінального суду, що отримає юрисдикцію стосовно всіх подій на території України[41].

Міжнародний кримінальний суд – наразі єдиний постійний орган міжнародного кримінального правосуддя. У 1998 р. 120 держав-членів ООН прийняли Римський статут, який став основою для створення МКС[42]. Статут набув чинності 1.07.2002 р., коли його ратифікувало 60 держав. Серед понад 120 держав, які наразі ратифікували Статут – усі члени Євросоюзу. Суд став першим постійним кримінальним судом. Він не входить до структури Організації Об'єднаних Націй, але може порушувати справи за поданням Ради Безпеки ООН[43].

Ставши учасницею Статуту МКС, Україна поширила б юрисдикцію Суду на всю свою територію, зокрема Кримський півострів та інші території, які наразі окуповані російськими загарбниками. Це дозволило би притягати до кримінальної відповідальності за злочини, що підпадають під предметну юрисдикцію МКС і скоєні на території нашої держави *громадянами іноземних держав, в тому числі й Російської Федерації, попри те, що сама РФ не приєдналась до Римського статуту МКС.* Справа в тому, що відповідно до п. 2 ст. 12 Статуту Суд може здійснювати свою юрисдикцію, якщо держава є учасником Статуту або визнає юрисдикцію Міжнародного кримінального суду і на її території було скоєно злочини, що підпадають під юрисдикцію Суду.

Злочини, на які поширюється юрисдикція МКС, визначені у ст. 5 Статуту 1998 р. Йдеться про її обмеження найсерйознішими злочинами, які викликають занепокоєність всієї міжнародної спільноти: a) злочином геноциду; b) злочинами проти людяності; c) воєнними злочинами; d) злочином агресії. Стосовно останнього визначено, що МКС має юрисдикцію щодо нього, як тільки буде прийнято, відповідно до статей 121 і 123, положення, що містить визначення злочину агресії і визначає умови, в яких Суд має юрисдикцію щодо цього злочину. Таке положення узгоджується з відповідними приписами Статуту ООН.

Необхідно відзначити важливість у цьому аспекті рішень, ухвалених 2010 р. на Кампальській конференції: до Статуту МКС внесені зміни, що містять положення про ознаки *злочину агресії*. Згідно із ухваленою на тоді статтею 8-bis Статуту «злочин агресії» означає планування, підготовку, ініціювання або вчинення особою, яка в змозі фактично здійснювати керівництво або контроль над політичними або військовими діями держави, акту агресії, що в силу свого характеру, серйозності і масштабів є грубим порушенням Статуту ООН. При цьому визначено, що акт агресії – це застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави або будь-яким іншим чином, несумісним зі Статутом ООН. Конкретні дії, які являють собою акт агресії, визначаються за положеннями ст. 3 Резолюції ГА ООН щодо агресії 1974 р.[44]. Однак згідно зі ст. 15-bis Статуту МКС він здійснює юрисдикцію щодо цього злочину згідно з рішенням, ухваленим після 1.01.2017 р. тією ж більшістю держав-учасниць,

[41] Гнатовський М.М., Кучер О.Б., Кориневич А.О. Визнання юрисдикції Міжнародного кримінального суду: очікування України. Українська Революція гідності, агресія РФ і міжнародне право. Київ: К.І.С. 2014. С. 524–525.

[42] Rome Statute of the International Criminal Court (Rome, 17 July 1998) / *United Nations, Treaty Series* , vol. 2187. P. 3.

[43] Цюкало В.Ю. Щодо участі України в Римському статуті Міжнародного кримінального суду / Національний інститут стратегічних досліджень. URL: http://www.niss.gov.ua/articles/1471/#_ftn1

[44] The Review Conference, Resolution RC/Res.6. Adopted at the 13th plenary meeting, on 11 June 2010, by consensus / *ICC*. 2010. P. 3.

що необхідна для прийняття змін до Статуту, тобто тридцятьма державами.

Стосовно ж юрисдикції МКС щодо осіб, то вона поширюється на індивідів, яким пред'явлено обвинувачення у скоєнні міжнародних злочинів і які підлягають притягненню до індивідуальної кримінальної відповідальності[45]. Принципово важливим стало закріплення у Римському статуті положення про те, що *Міжнародний кримінальний суд не визнає імунітетів голів держав та вищих посадових осіб.* Стаття 27 передбачає недопустимість посилань на посадове становище, визначаючи, що Статут застосовується до всіх осіб однаковою мірою без будь-якого розрізнення на підставі посадового становища. Зокрема, посадове становище як голови держави або уряду, члена уряду або парламенту, обраного представника або посадової особи уряду жодним чином не звільняє особу від кримінальної відповідальності та само по собі не є підставою для пом'якшення вироку. Стаття 28 Статуту присвячена питанням відповідальності командира[46].

Вкрай важливими у контексті воєнних злочинів та злочинів проти людяності, вчинених впродовж російської агресії проти України у 2014–2022 рр., є норми ч. 3 ст. 25, згідно з якою особа підлягає кримінальній відповідальності і покаранню за злочин, що підпадає під юрисдикцію Суду, з-поміж інших підстав, якщо ця особа:

a) вчиняє такий злочин індивідуально, спільно з іншою особою або через іншу особу, незалежно від того, чи підлягає ця інша особа кримінальній відповідальності;

b) наказує, підбурює або спонукає вчинити такий злочин, якщо цей злочин скоюється або якщо має місце замах на цей злочин;

c) з метою полегшити вчинення такого злочину здійснює пособництво, підбурює або будь-яким іншим чином сприяє його вчиненню або замаху на нього, включаючи надання засобів для його вчинення;

d) будь-яким іншим чином сприяє вчиненню або замаху на вчинення такого злочину групою осіб, які діють зі спільною метою. Таке сприяння має чинитись умисно або і) з метою підтримки злочинної діяльності або злочинної мети групи в тих випадках, коли така діяльність або мета пов'язана з вчиненням злочину, що підпадає під юрисдикцію Суду; або іі) з усвідомленням умислу групи вчинити злочин.

Відтак, керівництво Російської Федерації цілком може бути притягнуто до відповідальності за злочини, вчинені на території України. Якщо мова йде про воєнні злочини та злочини проти людяності, очільники РФ відповідатимуть, зокрема, за підбурення чи сприяння вчиненню цих злочинів особовим складом підпорядкованих їм збройних сил, тобто йдеться про достатньо широке коло фактичних підстав. Обставини агресії, про які зазначено у цьому дослідженні, залишають небагато сумнівів у наявності відповідних фактичних підстав.

Тож, «керуючись положеннями Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, нормами звичаєвого міжнародного права та беручи до уваги положення Римського статуту Міжнародного кримінального суду, наголошуючи на міжнародно-правовому зобов'язанні всіх держав співпрацювати задля припинення порушень загальновизнаних норм міжнародного права, до яких належить заборона геноциду, а також злочинів проти людяності та воєнних злочинів», Верховна Рада України 14.04.2022 р. ухвалила рішення, що «дії, вчинені Збройними силами Російської Федерації та її політичним і військовим керівництвом під час останньої фази збройної агресії Російської Федерації проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, геноцидом Українського народу».[47]

27 квітня 2022 р.парламент Канади одноголосно ухвалив постанову, яка визнає дії Росії в Україні геноцидом. Канадські депутати наголосили, що є достатні докази системних і масових військових злочинів та злочинів проти людяності, які вчинили проти українців російські військові за вказівкою диктатора В.Путіна та членів російського парламенту. Як ідеться в клопотанні Палати громад Канади, військові злочини Росії включають: масові звірства, систематичні випадки навмисних вбивств українських мирних жителів, осквернення трупів, насильницьке переміщення українських дітей, тортури, фізичну шкоду, психічну шкоду, згвалтування[48]. Перед цим прем'єр-міністр Канади Джастін Трюдо охарактеризував дії РФ під час вторгнення в Україну та її способи ведення війни терміном «геноцид». Першою серед країн ЄС війну Росії проти України визнала геноцидом українського народу Естонія.

Втім, можливість притягнення до відповідальності залежатиме передусім від того, чи стане наша держава учасницею МКС. Україна брала активну участь в підготовці Римського статуту, підписала його та приєдналася до Угоди про привілеї та імунітети Міжнародного кримінального суду[49]. Проте Статут досі не ратифіковано Верховною Радою, 11.07.2001 р. Конституційний Суд України надав висновок, згідно з яким Статут не відповідає Конституції України «в частині, що стосується поло-

[45] Rome Statute // *ICC*. 2010. P. 8.

[46] Ibid. P. 9.

[47] Постанова Верховної Ради України Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні» № 2188-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text

[48] URL: https://szru.gov.ua/news-media/publications/280422-ukraina-i-svit--proty-rosiiskoi-ahresii-sanktsii-v-dii

[49] Закон України «Про приєднання України до Угоди про привілеї та імунітети Міжнародного кримінального суду» від 18.10.2006 р. / *Відомості Верховної Ради України.* 2006. № 50. Ст. 499.

жень абз. 10 преамбули та ст. 1 Статуту, за якими «Міжнародний кримінальний суд ... доповнює національні органи кримінальної юстиції»»[50]. Суд визначив, що йдеться про невідповідність вказаних положень Римського статуту нормам ч. 1, ч. 3 ст. 124, ч. 5 ст. 125 Конституції України, згідно з якими не допускається делегування функцій судів України іншим органам і створення судів, не передбачених Основним Законом[51].

Зміст відповідних положень (преамбули та статті 1 Римського статуту) повно розкрито у статті 17, якою передбачено, що Міжнародний кримінальний суд діє лише тоді, коли сама держава не здатна або не бажає притягти до відповідальності осіб, котрі скоїли злочини[52]. «Небажання» має місце у трьох випадках:

a) судовий розгляд було проведено або проводиться, або національне рішення було винесено з метою захисту відповідної особи від кримінальної відповідальності за злочини, що підпадають під юрисдикцію МКС;

b) мала місце необґрунтована затримка з проведенням судового розгляду, яка в сформованих обставинах несумісна з наміром піддати відповідну особу правосуддю;

c) судовий розгляд не проводився або не проводиться незалежно та неупереджено і порядок, за яким він проводився або проводиться, в обставинах, що склалися є несумісним з наміром піддати відповідну особу правосуддю[53].

Таким чином Статутом було закріплено відомий принцип комплементарності. Його мета – вирішення питання про співвідношення міжнародної та національної кримінальної юрисдикції щодо найтяжчих злочинів проти міжнародного права: злочину геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів та злочину агресії. Характер цих злочинів, що посягають на найважливіші цінності міжнародного співтовариства загалом, зумовлює обов'язок всіх держав забезпечити їхнє переслідування на національному рівні, співробітничати між собою та зі спеціалізованими міжнародними судовими установами.

Ці обов'язки передбачені і договірним міжнародним правом, зокрема Конвенцією про запобігання злочинові геноциду та покарання за нього 1948 р., чотирма Женевськими конвенціями про захист жертв війни 1949 р. та Додатковими протоколами до них 1977 р., Конвенцією проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання 1984 р. тощо, і загальним звичаєвим міжнародним правом, що поширюється на всі держави світу без винятку незалежно від їхньої участі в тому чи іншому міжнародному договорі. Відповідні норми належать до *jus cogens* (імперативних норм загального міжнародного права), а зобов'язання, що з них випливають, мають характер *erga omnes,* тобто не перед визначеними державами, а перед усім міжнародним співтовариством в цілому.

М.Гнатовський цілком слушно, на наш погляд, відзначає висновок у справі про Римський статут надано Конституційним Судом України у час, коли ще не існувало жодної практики застосування принципу комплементарності власне МКС (що почав функціонувати лише у 2003 р.) та його тлумачень Асамблеєю держав-учасниць. Останні повинні братися до уваги при тлумаченні положень Римського статуту (зокрема щодо принципу комплементарності) відповідно до п. 2 та п. 3 ст. 31 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. (що є частиною національного законодавства України) як наступна практика застосування договору та угода, досягнута щодо договору державами, які беруть у ньому участь.

За змістом Римського статуту та подальшої практики його тлумачення та застосування *принцип комплементарності є не проблемою, а гарантією запобігання неправомірному втручанню Міжнародного кримінального суду у компетенцію національних судових органів*, і покликаний не обмежити обсяг суверенітету держави, а, навпаки, захистити його. Випадки, за яких Міжнародний кримінальний суд може визнати справу прийнятною всупереч позиції держави, яка має юрисдикцію щодо відповідних злочинів, обмежуються лише ситуаціями невиконання такою державою (з об'єктивних або суб'єктивних причин) її міжнародних зобов'язань, що випливають із імперативних норм загального міжнародного права та укладених нею міжнародних договорів.

Перспективи звернення до Конституційного Суду України у зв'язку зі змінами, які відбулись з моменту ухвалення рішення 2001 р. і можуть передбачати інше тлумачення змісту Статуту МКС, наразі незрозумілі. Одним зі шляхів, який може бути розглянутий, є внесення змін до Конституції України, якими би передбачалось, що *Україна може визнати юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на умовах, передбачених Римським статутом МКС.*

Аналогічні норми були включені до Основних законів низки держав. Так, до Конституції Франції додана стаття 53-2, відповідно до якої Республіка може визнати юрисдикцію Міжнародного кримі-

---

[50] Висновок Конституційного суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) № 3-в/2001 від 11.07.2001 р. / Конституційний суд України. 2001. С. 6

[51] Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року (із змінами, внесеними Законами України від 8 грудня 2004 року N 2222-IV, від 1 лютого 2011 року N 2952-VI, від 19 вересня 2013 року N 586-VII, від 21 лютого 2014 року N 742-VII) / Офіційне інтернет-представництво президента України. URL: http://www.president.gov.ua/content/constitution.html

[52] Гнатовський М., Кулеба Д. Гаазька справедливість по-українськи / *Дзеркало тижня.* 7.02.2014.

[53] Rome Statute of the International Criminal Court (Rome, 17 July 1998) / *United Nations, Treaty Series*, vol. 2187. P. 3.

нального суду, як це передбачено договором, підписаним 18.07.1998 р.[54]. Конституція Люксембургу була доповнена такою нормою (ст. 118): «Положення Конституції не перешкоджають схваленню Римського статуту Міжнародного кримінального суду, прийнятого в Римі 17.07.1998 р., і виконанню зобов'язань, що випливають зі Статуту, відповідно до умов, зазначених у ньому»[55].

Статтею 7 Конституції Португалії було закріплено, що з метою досягнення міжнародної справедливості, що сприяє дотриманню прав як окремих осіб, так і народів, і відповідно до положення про комплементарність та інших умов, визначених у Римському статуті, Португалія може прийняти юрисдикцію Міжнародного кримінального суду[56].

Можливий і розгляд пропозицій щодо більш широкого підходу, згідно з яким до Конституції України може бути внесено норму про *визнання юрисдикції міжнародних судів на підставі діючих міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України*[57], або, враховуючи діяльність міжнародних трибуналів *ad hoc,* які створюються для чинення правосуддя над фізичними особами за обвинуваченням у міжнародних злочинах, – *про визнання і юрисдикції міжнародних судів, що діють на основі статутів, прийнятих Радою Безпеки ООН*[58].

Включення відповідних норм до Конституції України матиме наслідком поширення юрисдикції Міжнародного кримінального суду на всю територію України, тобто і на Автономну Республіку Крим, і на частини Донецької і Луганської області – на території, де Україна, з об'єктивних причин, нездатна притягти до відповідальності осіб, винних у злочинах проти людяності чи воєнних злочинах, йдеться зокрема, і про вищих посадових осіб Російської Федерації як організаторів цих злочинів.

Важливо враховувати, що згідно зі ст. 11 Римського статуту юрисдикція МКС поширюється тільки на злочини, вчинені після набрання ним чинності. Таким чином, якщо держава приєднується до Статуту, Суд поширює свою юрисдикцію на злочини, вчинені після приєднання. Втім, з цих положень є виняток, передбачений п. 3 ст. 12 Статуту МКС: Суд може займатися розглядом ситуації щодо певних злочинів, переданої йому державою, що не є учасницею Статуту. Для цього відповідна держава має ухвалити рішення про визнання юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо конкретних злочинів шляхом подання відповідної заяви Секретарю МКС.

Україна, як відомо, вже скористалася вказаним механізмом стосовно злочинів попередньої влади проти «Євромайдану». Відповідне рішення ухвалене Верховною Радою України 25.02.2014 р. Йдеться про Заяву ВРУ до Міжнародного кримінального суду про визнання Україною юрисдикції суду щодо скоєння злочинів проти людяності вищими посадовими особами держави, які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян під час мирних акцій протестів у період з 21.11.2013 р. по 22.02.2014 р.[59]. Заява зроблена Верховною Радою «як єдиним органом законодавчої влади України, від імені Українського народу». Секретар МКС отримав її 17.04.2014 р.[60].

Отже, для забезпечення поширення юрисдикції МКС на злочини, вчинені на території Криму, частині Донецької і Луганської областей, а з початку повномасштабної війни Росії проти України – на території усієї України, впродовж агресії 2014–2022 рр. російськими посадовими особами, військовими, представниками спецслужб, необхідно при ратифікації Україною Римського статуту знов звернутись до механізму п. 3 ст. 12 Статуту, і *оголосити про визнання юрисдикції МКС на передбачені Римським статутом злочини, вчинені на території України з 22.02.2014 р.*

Важливо усвідомлювати, що йдеться не про перекладення нашою державою розслідування та відповідальності щодо його перебігу на МКС.

Загалом очевидно, що доцільність ратифікації Статуту Міжнародного кримінального суду та відповідність його положень Конституції України, при проведенні належного правового аналізу, не викликають і не можуть викликати жодних сумнівів.

Разом з тим, паралельно із розслідуванням МКС був запущений процес створення Спеціального ad-hoc трибуналу для розслідування злочину агресії (оскільки цей злочин не може бути розслідуваний в рамках МКС в силу існуючих обмежень). 5 березня 2022 року фахівцями у сфері міжнародного права була проголошена Декларація про створення такого

[54] Constitution of France / The National Assembly. URL: http://www2.assemblee-nationale.fr/langues/welcome-to-the-english-website-of-the-french-national-assembly#Title6

[55] Luxembourg's Constitution of 1868 with Amendments through 2009 / *Constituteproject*. 2010. 25 p. P. 21.

[56] Constitution Of The Portuguese Republic. Seventh Revision [2005] / *The Parliament Of The Portuguese Republic.* 2010. 136 p. P. 12.

[57] Селівон М. Ф. Проблеми конституційності Римського Статуту Міжнародного кримінального суду / *Український часопис міжнародного права*. № 4. 2003. С. 20–25.

[58] Зюкіна А. Г. Проблеми імплементації Римського статуту в Україні / *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 60. С. 422.

[59] Заява Верховної Ради України до Міжнародного кримінального суду про визнання Україною юрисдикції міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності вищими посадовими особами держави, які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян під час мирних акцій протестів у період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року від 25.02.2014 р. / *Відомості Верховної Ради.* 2014. № 13. С 230.

[60] Ukraine accepts ICC jurisdiction over alleged crimes committed between 21 November 2013 and 22 February 2014 Court. URL: www .icc -cpi.int/en_menus/icc/press%20and%20media/press%20releases/Pages/pr997.aspx

Трибуналу за принципами Нюрнберзького Трибуналу після Другої світової війни. Створення такого Трибуналу отримало багато різних позицій (як схвальних, так і таких, що мають певні застереження) зі сторони міжнародного наукового співтовариства.

Невдовзі Парламентська асамблея Ради Європи на засіданні 28 квітня ухвалила резолюцію з пропозицією терміново створити спеціальний міжнародний трибунал для розслідування воєнних злочинів під час агресії Росії проти України. В резолюції ПАРЄ наголошується, що перед трибуналом має постати як військово-політичне керівництво Росії, так і безпосередньо ті, хто скоював злочини.

Згідно з резолюцією, запропонований трибунал повинен отримати повноваження на розслідування та судове переслідування злочину агресії, скоєного політичним і військовим керівництвом РФ. Також трибунал повинен мати право видавати міжнародні ордери на арешт без обмеження імунітетом держави або очільників держав, урядів та інших державних посадовців. Трибунал має бути створений групою держав-однодумців у формі багатостороннього договору, схваленого Генасамблеєю ООН, за підтримки Ради Європи, ЄС та інших міжнародних організацій 61.

Висновки

Визначальна риса агресивної війни Росії проти України – тяжкі негативні наслідки для міжнародного права, системи міжнародних відносин і сучасного світового порядку загалом. Йдеться передусім про небезпеку встановлення «права сильного» як основи міжнародних відносин замість «міжнародного права співробітництва»; очевидні загрози процесу ядерного роззброєння; потенціал російської агресії проти сусідів та інших держав, а також відповідні дії інших авторитарних режимів; втрату і авторитету, і практичної здатності Ради Безпеки ООН виконувати свої функції, ключові для миру і безпеки у світі загалом; можливі відцентрові тенденції у самій РФ та пов'язані з ними негативні наслідки для усієї світової спільноти тощо.

Ці обставини вимагають належного реагування, рішучих дій України та світової спільноти, спрямованих передусім на припинення злочинної поведінки. Загалом йдеться про необхідність розробки та впровадження комплексної, всебічної, послідовної, системної стратегії міжнародно-правових заходів, спрямованої на припинення агресії, притягнення до відповідальності РФ як держави і осіб, винних у злочинах, реституції порушених прав, компенсації завданої шкоди, гарантування неповторення цих дій.

Наразі такими заходами видаються зусилля із розв'язання проблеми участі агресора в роботі Ради Безпеки ООН; визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду, інших міжнародних судових органів та притягнення до кримінальної відповідальності винних у злочинах, що супроводжують агресію РФ проти нашої держави; кроки з ініціювання розгляду українсько-російських міждержавних спорів у Міжнародному Суді ООН; звернення до Європейського суду з прав людини; звернення українських державних та приватних юридичних осіб до міжнародних арбітражних механізмів щодо відшкодування заподіяних Росією матеріальних збитків; застосування до Російської Федерації санкцій як визнаного у міжнародному праві механізму притягнення порушника до відповідальності.

Окрім застосування міжнародних інституцій для притягнення до відповідальності за міжнародні злочини також має бути задіяна національна система правосуддя та іноземні системи на принципах універсальної юрисдикції. Отже, наразі перед Україною та усім міжнародним співтовариством лежить важливе та складне завдання розроблення і задіяння міжнародних судових механізмів, органів розслідування, міжнародних експертів та фахівців задля покарання усіх осіб, які вчиняли тяжкі злочини проти українського народу, з метою досягнення справедливості, компенсації для потерпілих і уникнення звірств у нашій історії. Міжнародні злочини не мають строків давності щодо притягнення до відповідальності. Історія засвідчує, що рано чи пізно навіть високопосадовці постають перед обличчям правосуддя і несуть належну відповідальність за скоєне.

[61] URL: https://tsn.ua/politika/voyenni-zlochini-rosiyi-v-ukrayini-parye-uhvalila-rezolyuciyu-z-zaklikom-terminovo-stvoriti-spectribunal-2048608.html

Інформація про автора:
Білас Іван Григорович,
доктор юридичних наук, доктор історичних наук, професор, Заслужений юрист України,
завідувач кафедри порівняльного і європейського права науково-навчального
Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка
36/1, вул. Юрія Іллєнка, м. Київ, 04119, Україна

Information about the author:
Bilas Ivan Hryhorovych,
Doctor of Law, Doctor of Historic Sciences, Professor, Honorary Lawyer of Ukraine,
Head of the Department of Comparative and European Law
Institute of International Relations of Taras Shevchenko National University of Kyiv
36/1, Yuriy Ilyenko str., Kyiv, 04119, Ukraine

DOI

РИНОК ПРАЦІ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Близнюк В. В., Яценко Л. Д.

Постановка проблеми. Країни, що перебувають у війні зіштовхуються з більш серйозними проблемами ніж бідність, макроекономічна нестабільність, бюджетний дефіцит та низькі темпи соціально-економічного розвитку. Це пов'язано із інституційною ослабленістю держави, зруйнованістю фізичного, людського та соціального капіталів, спотворенням економічних стимулів, поширенням масової бідності, безробіттям. Значна мілітаризація внаслідок війни, посилює загрози криміналізації суспільства, ризики злочинності та насильництва. Першочерговим завданням функціонування економіки в цих умовах та її відновлення в повоєнний період є мінімізація наслідків безпекових, гуманітарних проблем та збереження людського потенціалу, який є вагомим джерелом ділової активності та збереження найважливіших державницьких функцій. Пошук можливостей забезпечення функціонування економіки в складних умовах слід розпочинати якомога раніше, ще під час самого конфлікту, їх використання сприятиме відродженню інституцій, ринків та підприємств; реконструкції інфраструктури; відновленню довіри і сподівань.

Важливим є здатність держави щодо забезпечення безпеки домогосподарств та громад, включаючи економічну безпеку, використовуючи верховенство права та мережі соціальних послуг. Однак, пріоритети економічного розвитку повинні зосереджуватися на зайнятості, заохоченні соціальних інвестицій, пом'якшенні ризиків функціонування бізнес середовища та мінімізації нерівності шляхом розширення можливостей до продуктивної та гідної зайнятості.

Розвиток повоєнної соціально-трудової сфери має базуватися на принципах нової парадигми економічного мислення та єдності інтровертного, інклюзивного та інноваційного розвитку, спрямованого на вирішення внутрішніх проблем країни шляхом корінної структурної перебудови у рефлексивній взаємодії із зовнішнім середовищем для забезпечення добробуту громадян та соціальної справедливості.

Внаслідок військових дій, розв'язаних Росією проти України спостерігається не лише погіршення економічної ситуації, зміна структури попиту та пропозиції робочої сили, що пов'язані як із звуженням сфери працеприкладання, так втратою значної частини людського потенціалу. Одним із завдань соціально-економічного повоєнного розвитку є перетворення цих змін у позитивний потенціал економічного зростання. Тому, з'ясування характерних особливостей функціонування повоєнного ринку праці дозволить встановити ті тенденції у його формуванні, які чинять суттєвий негативний вплив на соціально-економічний розвиток, а отже – несуть загрози економічній та соціальній безпеці держави.

Аналіз останніх досліджень та виділення невирішених частин проблеми. Особливу увагу дослідженням проблем регулювання та розвитку ринку праці в Україні приділяли вітчизняні вчені: В. Антонюк, С. Бандур, В. Брич, Л. Безтелесна, Т. Бурлай, М. Ведерніков, В. Геєць, О. Грішнова, М. Долішній, О. Дороніна, Т. Заяць, С. Злупко, Л. Ільїч, А. Колот, С.Кожем'якіна, Е. Лібанова, Л. Лісогор, О. Левченко, Ю. Маршавін, О. Новікова, В. Онікієнко, І. Петрова, В. Петюх, Л. Семів, М. Семикіна, Л. Шаульська, О. Цимбал та інші. Попри багатоаспектність досліджень щодо особливостей та перспектив розвитку ринку праці в умовах суспільних трансформацій, проблематики інтеграції внутрішньо переміщених осіб у приймаючі громади, подальшого розвитку потребує низка теоретичних, методологічних та практичних аспектів його регулювання в умовах воєнної та повоєнної економіки. Необхідний пошук новітнього інструментарію державного регулювання ринку праці у складний період для розвитку економіки та наближення трудової політики України до кращих європейських зразків. Усе це обумовило актуальність, визначення мети, постановку завдання, логіку та структуру дослідження.

Метою є ідентифікація ключових загроз соціальній безпеці на ринку праці України, що є наслідком війни РФ проти України та обґрунтування перспектив щодо їх нейтралізації.

Виклад основного матеріалу. Трудова сфера є ключовою домінантою економічної системи, від її стану безпосередньо залежить продуктивність праці, економічне зростання, формування конкурентних переваг виробництва, добробут працюючого населення та загалом суспільний прогрес і соціальна злагода в суспільстві. Разом з цим, в процесі її функціонування переплітаються інтереси його суб'єктів та відповідно відображаються усі суспільні процеси, включаючи економічні, політичні, демографічні, соціальні тощо.

В Україні з початку військової агресії РФ у 2014 р. серед основних факторів погіршення економічної ситуації стали: руйнація інфраструктури на територіях промислових регіонів, де відбуваються бойові дії, та дезорганізація усталених виробничих зв'язків і критично важливих постачань ресурсів; ускладнення внаслідок загострення політичної

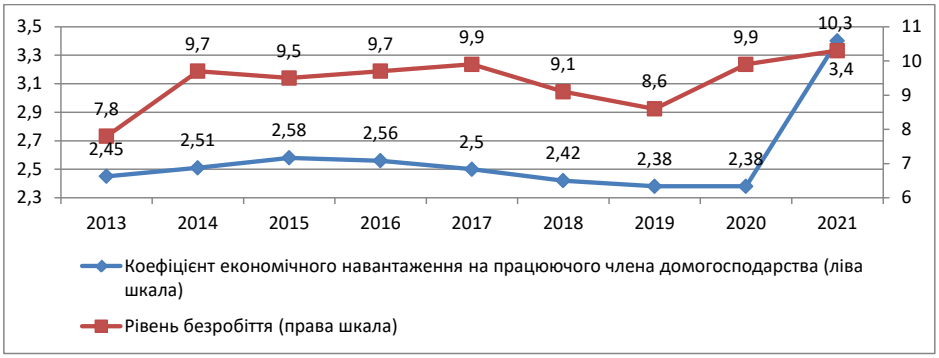

Рис. 1. Динаміка рівня безробіття та коефіцієнта економічного навантаження на працюючих в Україні в період тривання воєнного конфлікту

Джерело:Державна служба статистики

ситуації відносин з основними торгівельними партнерами, що призвело до часткової втрати зовнішніх ринків; погіршення інвестиційного клімату, що призвело до зменшення обсягів інвестиційних потоків; скорочення внутрішнього попиту внаслідок спаду виробничих процесів та падіння купівельної спроможності населення. Найвідчутнішими для суспільства наслідками військової агресії є соціальні, що вимірюються, насамперед, кількісними і якісними втратами самого цінного ресурсу країни – людського потенціалу. Розгортання військових дій на території України і пов'язані з цим економічні потрясіння призвели до деструктивних змін та посилення напруженості на ринку праці. Погіршення умов у сфері прикладання праці стало серйозним викликом на шляху розвитку та реалізації трудового потенціалу, самореалізації людей праці і загалом виступило руйнівним фактором суспільного прогресу та добробуту працездатного населення і членів їх родин. Зокрема, у порівнянні з 2013 р. до 2021 р. за чисельністю робоча сила скоротилась на 16,5% (найбільші скорочення відбулись у перші роки воєнних дій у 2014 та 2015, коли відбулась анексія території Автономної Республіки Крим та тимчасова окупація частин територій Донецької та Луганської областей). Основні причини скорочення робочої сили в цей період пов'язані з захопленням та тимчасовою окупацією територій і загиблі та особи, що отримали інвалідність під час воєнного протистояння в східних регіонах країни. За підрахунками УВКПЛ ООН, загальна кількість людських втрат, пов'язаних з конфліктом в Україні (з 14 квітня 2014 року по 31 січня 2021 року), становить 42000–44000: 13100–13300 загиблих (щонайменше 3375 цивільних осіб, приблизно 4150 українських військових та приблизно 5700 членів озброєних груп); та 29500–33500 поранених (7000–9000 цивільних осіб, 9700–10700 українських військових та 12700–13700 членів озброєних груп[1].

Рівень зайнятості населення, що був досягнутий у 2013 р. на рівні 67,3%, у перші два воєнні роки знизився до 64,7, втрачений рівень показника вдалось відновити лише у 2019 р. Зниження ділової і економічної активності та збільшення кількості осіб, які покидали ринок праці та відмовлялись від активного пошуку роботи відбулось внаслідок руйнації інфраструктури на територіях промислових регіонів, де розгортались бойові дії, дезорганізації усталених виробничих зв'язків і критично важливих постачань ресурсів; закриття значної кількості підприємств; ускладнення відносин з основними торгівельними партнерами; погіршення інвестиційного клімату. Це призвело до зростання безробіття: попри скорочення чисельності населення працездатного віку, кількість безробітних в перші ріки стрімко збільшувалось, рівень безробіття працездатного населення з довоєнного рівня 7,8% зріс майже на 2 в.п.. Високий рівень безробіття так і не вдалось подолати до початку повномасштабної війни, до того ж на ускладнення ситуації на ринку праці вплинула криза, пов'язана з поширенням пандемії COVID-19 (рис. 1).

У 2020–2021 рр. в Україні загальна кількість недовикористаної робочої сили віком 15–70 років (з урахуванням неповної зайнятості, пов'язаної з тривалістю робочого часу, безробітного населення та потенційної робочої сили) становила біля 1,9 млн осіб., рівень недовикористання робочої сили – 10,5 відсотків. Варто відзначити, що приблизно половина потенційної робочої сили перебували в стані незайнятості 12 місяців і більше, що суттєво загострює ризики довготривалого безробіття. Довготривале безробіття не дає можливості державі повною мірою використовувати трудовий потенціал країни для розвитку соціально-економічної сфери та знижує економічну спроможність держави. Його наслідками є втрати обсягів ВВП, недоотримання надходжень до соціальних фондів та додаткове навантаження на них, адже їх бюджет повинен збільшувати витрати на фінансування захо-

[1] ООН підрахувала кількість жертв бойових дій на Донбасі. *Радіо свобода*: : веб-сайт. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-oon-kst-gertv-boyovyh-donbas/31110937.html (дата звернення: 12.04.2022).

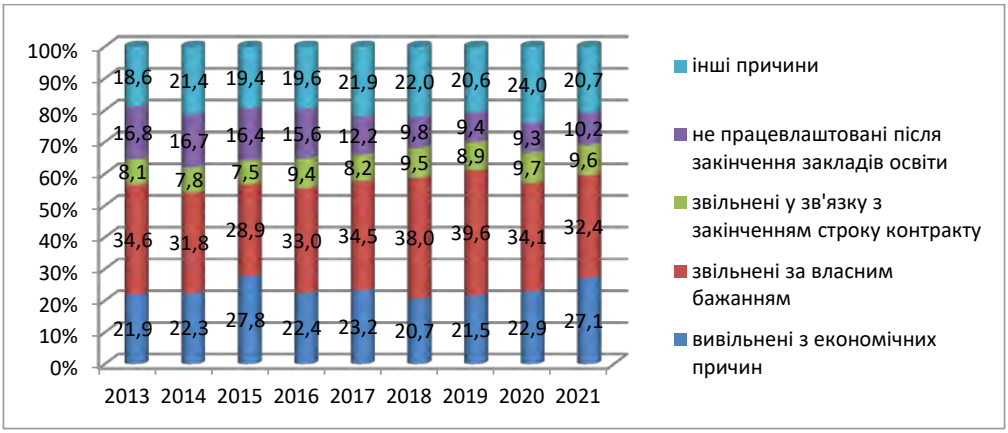

Рис. 2. Безробіття населення (за методологією МОП) за причинами незайнятості у 2013–2021 рр., %

Джерело:Державна служба статистики

дів сприяння зайнятості та соціального захисту безробітного населення[2].

Статистика безробіття за причинами незайнятості свідчить про значне поширення практики примусових звільнень з економічних причин. У структурі безробітних частка вивільнених з економічних причин у 2021 р. становила 20,7%, майже 10% безробітних ті, хто не працевлаштовані після закінчення закладів освіти (рис. 2).

Попри те, що кількість безробітних більш ніж утроє перевищує кількість вільних робочих місць, за окремими професійними групами на одне робоче місце претендує 8-17 осіб. Економічні наслідки військового протистояння у поєднанні з накопиченими проблемами у сфері неузгодженості потреб ринку праці та освітньо-професійної підготовки відобразились поглибленням асиметрій на ринку праці, що загострює проблему ефективного використання робочої сили. Глибина професійних дисбалансів асиметрії в роки воєнного протистояння, що оцінюється за допомогою коефіцієнта асиметрії, коливання якого знаходиться в межах 2,3–2,5, свідчить про досягнення критичної розбалансованості вітчизняного ринку праці. Саме ця проблема знаходячись на прямому перетині попиту та пропозиції робочої сили і виступає перешкодою на шляху ефективної реалізації трудового потенціалу.

У підсумку, зазначені проблеми трудової сфери, що загострились в наслідок воєнного конфлікту, зумовили погіршення якісних характеристик робочої сили, падіння рівня життя населення та збільшення економічного навантаження на працюючих, послаблення мотивації до праці, скорочення надходжень до бюджетів і соціальних фондів при збільшенні навантаження на них.

Ускладнення ситуації в економіці в цілому та на ринку праці, зокрема, і, відповідно, скорочення трудових джерел доходів та купівельної спроможності населення зумовили зубожіння працюючих і їх родин, звуження можливості доступу до соціальних послуг. Реальна заробітна плата працюючого населення у 2014 та 2015 рр. в цілому по країні зменшилась відповідно на 13,5% та 9,9%, реальний наявний дохід на 11,5% та 20,4%. Падіння реальних наявних доходів населення в ці роки відбулось в усіх без виключення регіонах України, а в Донецькій, Луганській та Дніпропетровській областях воно відбувалось і в наступному 2016 р. Причому, у 2015 р. реальні доходи населення Луганської та Донецької областей зменшились на 45%. Поступове відновлення позитивної динаміки щодо щорічних змін реальних доходів населення України в наступні роки не забезпечили гідного рівня добробуту населення (рис. 3).

Результати національних щорічних моніторингових опитувань, що проводить Інститут соціології НАНУ, свідчать, що у 2020 р. 22,4% респондентів вважали себе безумовно бідними, оскільки в їхніх сім'ях подушний дохід не перевищував офіційно затверджений прожитковий мінімум, дохід 32,0% опитаних знаходився у межах одного-двох прожиткових мінімумів, тобто, 54,4% визнавали себе малозабезпеченими[3]. За самооцінкою українських домогосподарств, визначеною на основі соціологічних обстежень Державної служби статистики України, в період воєнної агресії від 2,8% до 4,5% респондентів зазначали, що вони стикаються з голодом, сфера споживання більше 40% з усіх опитаних обмежується придбанням продуктів харчування і лише незначна частина населення відзна-

[2] Близнюк В.В., Яценко Л.Д Довготривале безробіття: реалії сучасного ринку праці України. *Україна: Аспекти праці.* 2021. № 1. С. 17-26. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/19963 (дата звернення: 12.01.2022).

[3] Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. пр. Київ: НАНУ, Інститут соціології НАН України. Випуск 7 (21), 2021. 546 с.

Рис. 3. Зміна реальної заробітної плати та реального наявного доходу населення України, відсотків до попереднього року

Джерело: Державна служба статистики

Таблиця 1

Розподіл домогосподарств за самооцінкою рівня їх доходів протягом року, %

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
було достатньо і робили заощадження	10,4	8	6,2	6,2	7,8	8,7	11,2	11,8
було достатньо, але заощаджень не робили	50,5	46,9	45,7	45,7	49,6	47,6	49,3	48,4
постійно відмовляли в найнеобхіднішому, крім харчування	35,8	41,4	43,2	44	38,1	40,2	36,7	36,6
не вдалось забезпечити навіть достатнє харчування	3,3	3,7	4,9	4,1	4,5	3,5	2,8	3,2

Джерело: Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів

чала, що їх родинам, крім придбання всього необхідного, вдається робити заощадження[4] (табл. 1).

Початок повномасштабної війни вніс суттєві зміни в функціонування вітчизняної економіки та ринку праці. За період 24 лютого – 17 березня щонайменше було пошкоджено, зруйновано або захоплено 411 закладів освіти, 36 закладів охорони здоров'я, 1600 житлових будинків, 26 заводів або їхніх складів, 15 аеропортів, 6 ТЕС/ГЕС. Окрім того, були втрачені десятки тисяч кілометрів автомобільних та залізничних шляхів, зруйновано чи виведено з ладу 15 аеропортів, 350 мостів та мостових переходів[5]. Це призвело до повного чи часткового припинення діяльності підприємств, виникнення проблем в організації роботи бізнесу та проблем логістики (до третини респондентів (29%) скаржаться на проблеми з логістикою), падіння споживчого попиту. За результатами дослідження групи Gradus Research з початку військової агресії до 22 березня 2022 року в країні зупинили, уповільнили чи звузили свою діяльність 86% компаній, з них: 48% працює частково чи майже не працює та працює як і раніше лише 13%[6]. Тільки незначна частка вітчизняного бізнесу (6%) працює в більшому обсязі, порівнюючи з довоєнним часом. Воєнні дії змусили значну частину населення покинути своє постійне місце проживання, їх частка сягає біля 27%, зокрема, серед населення віком 18-24 та 25-34 відповідно 36 та 34%. З причин звуження поля прикладання праці та у зв'язку зі зміною місця проживання погіршилась ситуація у сфері зайнятості та доходів працюючого населення. Станом на 17 березня 2022 р. 100 і більше відсоткове залучення персоналу в порівнянні з довоєнним періодом заявляли лише 17% підприємств, від 70 до 99% підприємств до роботи залучали 10% персоналу. Результати опитування показали, що у березні поточного року серед опитаних 38% не

[4] Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів. Державна служба статистики України, 2021. 21 с. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/07/zb_sdrsd_20.pdf (дата звернення: 02.04.2022).

[5] ЄС спільно з партнерами підраховує збитки від російської агресії. *Центр економічних стратегій* : веб-сайт. URL: https://ces.org.ua/ua-economy-in-war/ (дата звернення: 30.03.2022).

[6] Діагностування стану українського бізнесу під час повномасштабної війни Росії з Україною. *Gradus research company* : веб-сайт. URL: https://gradus.app/documents/188/BusinessInWar_Gradus_KSE_Report_30032022_ua.pdf (дата звернення: 15.04.2022)

мали роботу, 57% були працевлаштованими, серед останніх 45% мали роботу і працювали, решта не працювали при збереженні місця роботи. З числа працевлаштованих 21% отримували заробітну плату та були впевнені, що виплати збережуться і в майбутньому періоді, а 42% з них її отримували, але не мали ніяких гарантій щодо збереження виплат у наступні місяці. Зменшення розмірів виплат за працю не відчули лише у 39% працюючих, що їх отримували, у 45% заробітки скоротились. Погіршення ситуації у сфері зайнятості та оплати праці посилилось дією інфляційного фактору, що призвело до падіння купівельної спроможності населення. Зокрема, лише за березень 2022 р. продукти харчування подорожчали на 6,4% (в річному вимірі +19,6%); фармацевтична продукція – на 7,7% (в річному вимірі +13,0%); автомобільне паливо – на 7,7% (в річному вимірі +30,0%); транспортні послуги – на 2,6% (в річному вимірі +20,3%).

Враховуючи ситуацію на ринку праці України в період воєнного протистояння та необхідність забезпечення його відновлення та забезпечення сприятливих умов для продуктивної зайнятості, особливої актуальності набуває визначення ключових загроз, які перешкоджають сталому перебігу та розвитку процесів формування, розподілу та використання робочої сили. При цьому варто брати до уваги проблеми, що формувались в довоєнний період та загострились під впливом дії численних факторів, зумовленою сучасними економічними та політичними змінами. Погіршення ситуації на ринку праці в період воєнного конфлікту стало випробовуваним для інститутів ринку праці щодо здатності максимально забезпечити його прийнятне функціонування та протидіяти загрозам у сфері зайнятості.

Аналіз тенденцій дозволяє виокремити загрози на ринку праці, загострення яких спричинено розгортанням воєнних дій на території України, серед яких є: *посилення напруження на ринку праці внаслідок бойових дій*. В результаті воєнних дій відбулось скорочення найціннішого ресурсу країни – людського потенціалу, що в перші роки російської агресії стало найвідчутнішими для суспільства наслідками окупації Криму та частини Донбасу. Найтяжчою ціною для України стали також незворотні людські втрати в результаті бойових дій. Вкрай серйозною соціально-економічною проблемою є масові вимушені переселення. Проблеми трудової сфери, що загострились внаслідок воєнного конфлікту, зумовили погіршення якісних характеристик робочої сили, падіння рівня життя населення та збільшення економічного навантаження на працюючих, послаблення мотивації до праці, скорочення надходжень до бюджетів і соціальних фондів при збільшенні навантаження на них. Як наслідок, це зумовило зниження рівня життя працюючих і їх родин, звуження можливості доступу до соціальних послуг.

Поряд з цим, тимчасова втрата частини територій, *руйнування виробничих ланцюгів, погіршення умов для підприємництва, втрата значної частки потенціалу базових галузей промисловості та аграрного сектору, руйнація соціальної інфраструктури* призвели до значних втрат економічного потенціалу та, як наслідок, звуження поля прикладання праці, зменшення якісних робочих місць та поглиблення галузевих та освітньо-професійних диспропорцій на ринку праці.

Типовим соціально-економічним явищем для ринкової економіки є безробіття, що виступає неприйнятною альтернативою зайнятості, та проблемою, яка потребує розробки адаптаційних інструментів державної політики. Проблеми на ринку праці загострюються в зв'язку з *поширенням значних обсягів довготривалого безробіття,* в наслідок якого відбувається ослаблення мотивації до активного пошуку роботи; втрата професійних вмінь і навичок та зменшення конкурентоспроможності індивидів; зниження рівня життя, поступова деградація особистості та зростання ризику щодо нездійснення самореалізації.

Загрозою на вітчизняному ринку праці залишається *низька дієвість мотиваційних та стимулюючих чинників*. Погоджуючись з існуючими в науковій літературі поглядами, поняття «мотивація у сфері праці» та стимул, що широко використовується в теорії і практиці мотивації трудової діяльності, трактуємо, як формування активної позиції населення щодо пошуку гідної роботи, забезпечення можливостей професійно-кваліфікаційної, мотивів певної трудової поведінки людини, які стають спонукальною причиною, поштовхом до ефективної зайнятості в легальному секторі економіки[7]. Низька ж дієвість цих чинників виступає причиною низької економічної активності населення та сприяє поширенню тіньового сегменту зайнятості[8].

В період швидких змін особливої важливості набуває *рівень адаптивності ринку праці*. Адаптивність з одної сторони – це здатність механізму забезпечити здатність суб'єктів ринку праці адекватно реагувати на зміни зовнішнього і внутрішнього характеру та зберігати ефективність використання трудових ресурсів; з іншої сторони – зберігати сприятливі умови для їх розвитку та відтворення. Ознаками, що сприяють адаптивності ринку праці є:

[7] Семикіна М.В., Іщенко Н.А., Родіонова М.О. Мотивація ефективної зайнятості: проблеми, тенденції, вибір стратегії: монографія. Кіровоград: КОД, 2009. 200 с.

[8] Колот А. М. Мотивація, стимулювання й оцінка персоналу: Навч. посібник. К.: КНЕУ, 1998. 224 с.

• потенційні можливості реагувати на зміни, забезпечувати стійкість до дії негативних факторів та підтримувати нормальні умови функціонування;

• перманентне накопичення, модифікація, посилення характеристик ефективності ринку праці;

• здатність до постійного оновлення, удосконалення і розвитку, зберіючи та посилюючи конкурентоспроможність;

• сприйняття норм зовнішнього середовища та здатність гнучких змін цінностей, цілей, завдань, мотивацій;

• здатність збалансовувати інтереси, що забезпечує гнучкість та мінімізацію ризиків виникнення конфліктів у взаємовідносинах.

Недостатній рівень адаптивності виступає загрозою зниження рівня та ефективності використання трудових ресурсів, загострення проблеми безробіття та зростання вірогідності соціальної ексклюзії на ринку праці.

Важливою загрозою в цей непростий для країни період виступає *недостатній рівень трудової мобільності та низький рівень її ефективності.* Підвищення трудової мобільності є важливою умовою збалансування попиту та пропозиції робочої сили, оптимізації вертикального та горизонтального, збільшення обсягу доступних робочих місць, підвищенню ймовірності успішно реалізувати набуті професійно-кваліфікаційні навики, підвищення продуктивності праці, зростання рівня життя та забезпечення економічного зростання в цілому. Поряд з цим, мобільність забезпечує зближення рівнів життя населення, зменшує загальну макроекономічну волатильність, що сприяє пом'якшенню соціальної напруженості в суспільстві.

Зміна вікової структури робочої сили, що відбувається внаслідок фізичної втрати працездатного населення в воєнний період та в результаті міграційного відтоку у поєднанні з чинниками природного характеру, що сформувались в тривалий час в умовах негативних демографічних тенденцій, загрожує збільшенням навантаження на соціальні фонди, зменшенням рівня продуктивності праці, погіршенням якісних характеристик робочої сили та скороченням її чисельності.

Загрозою на вітчизняному ринку праці залишається *низький рівень інфорсменту трудового законодавства*. Для української моделі соціально-трудових відносин характерні розрив між нормативними і фактичними параметрами, сполучення жорстких правових рамок регулювання з домінуванням неформальних інститутів і недостатньою ефективністю інфорсменту законів на практиці. Слабкість інфорсменту не спроможна забезпечити безпечні та гідні умови праці; подолання проблеми щодо поширення неформальної та тіньової зайнятості; ефективну дію мотиваційних інструментів до продуктивної зайнятості.

Позиціонування перерахованих загроз на запропонованій карті загроз наглядно дозволяє класифікувати їх за ймовірністю та значимістю (рис. 4).

			A	B	C
Вплив	*Незначний*	1		5, 8	
	Помірний	2	4, 6	3	7
	Суттєвий	3	1, 2		
			Низька	*Помірна*	*Висока*
			Вірогідність		

Рис. 4. Карта загроз на ринку праці України в період війни та в період післявоєнного відновлення

Джерело: авторська розробка

Негаразди на ринку праці характеризуються не тільки загрозами, але й наслідками (впливом на робочу силу, на економіку, на суспільство в цілому). Насамперед, варто зазначити, що за терміном дії можливі наслідки можуть розглядатись як довгострокові, середньострокові та короткострокові, за способом дії – прямі чи опосередковані, за змістом – демографічні, соціальні, економічні, психологічні, екологічні тощо. Наприклад, звуження сфери прикладання праці в суспільстві наносить як прямі, так і непрямі негативні наслідки для усіх учасників соціально-трудової сфери, серед яких найсуттєвішими є : зниження на рівні життя працездатного населення та їх родин, зростання диференціації населення і збільшенню ймовірності поширення бідності, скорочення рівня купівельної спроможності населення, податкових надходжень і зменшення обсягів виробництва, виникнення та посилення соціальної напруженості в суспільстві та соціально-економічної дестабілізації, руйнація традиційних цінностей сучасного суспільства. Наслідки можуть бути умовно виміряні. Суб'єктивна якісна міра впливу стосується масштабів та сили ураження і характеризується змістовними висловами: суттєвий вплив; помірний вплив; незначний вплив. Об'єктивна кількісна міра стосується, зазвичай, числа уражених або масштабів соціально-економічних збитків (масштаби безробіття, рівень навантаження на соціальні фонди, зміна якісних чи кількісних характеристик робочої сили тощо). Для визначення напрямів щодо попередження та послаблення негативного їх впливу необхідно усвідомлювати характер та масштабність можливих наслідків.

В площині вище наведених міркувань, загрози та їх наслідки на ринку праці України можна представити наступним чином (табл. 3).

Таблиця 3

Загрози на ринку праці України та можливі їх наслідки в період війни та в період післявоєнного відновлення

Загрози	Координати на карті загроз	Наслідки
1. Посилення напруження на ринку праці внаслідок бойових дій	A3	Зменшення обсягу пропозиції робочої сили Збільшення навантаження на соціальні фонди
2. Втрата/знищення виробничої та соціальної інфраструктур	A3	Поглиблення структурних диспропорцій зайнятості Проблеми доступності якісних робочих місць Зростання безробіття
3. Поширення застійного безробіття середній ймовір, середній.вплив	B2	Погіршення якості трудового потенціалу (декваліфікація) Втрата мотивації до продуктивної зайнятості Падіння рівня життя працюючих та їх родин
4. Низька дієвість мотиваційних та стимулюючих чинників на ринку праці	A2	Низький рівень економічної активності Збереження тіньової зайнятості
5. Низький рівень адаптивності суб'єктів ринку праці до нових вимог	B1	Зростання економічної неактивності (поза робочою силою) Поповнення лав безробітних Зростання вірогідності соціальної ексклюзії на ринку праці
6. Низький рівень мобільності робочої сили	A2	Посилення галузевих та освітньо-професійних асиметрій ринку праці Звуження можливостей працевлаштування Зниження продуктивності праці
7. Зміна вікової структури робочої сили	C2	Збільшення навантаження на соціальні фонди Зниження продуктивності праці
8. Низький рівень інфорсменту в трудовій сфері	B1	Збільшення сегменту неформальної та тіньової зайнятості Втрата мотивації до продуктивної зайнятості Погіршення безпеки праці та гідні умови праці

Джерело. авторська розробка

У період воєнних дій та часи повоєнного відновлення заходи державної політики у сфері збереження та використання людського капіталу мають бути максимально ефективними. Важливим для залучення робочої сили в поле зайнятості в воєнний час і період економічного відновлення залишається питання забезпечення мобільності робочої сили, що визначає рівень адаптивності до змін умов прикладання праці та сприяє забезпеченню потреб підприємств у робочій силі.

Щодо мігрантів з України можна висловити деякі припущення – із досвіду попередніх міграційних хвиль до Європи. Скоріше за все, будуть затребувані особи із належним рівнем професійно-кваліфікаційної підготовки, з сучасним рівнем володіння інформаційно-комунікаційними технологіями, з обов'язковим знанням принаймні двох іноземних мов (англійської і країни проживання), адаптовані й толерантні до культури країни-реципієнта. Також переваги матимуть освітні мігранти, які будуть здобувати першу або другу освіту за кордоном з можливістю подальшого працевлаштування. Для іншої частини мігрантів імовірні зниження професійного статусу та значні труднощі пошуку легального робочого місця.

Виняткового значення має попередня поінформованість майбутніх мігрантів щодо особливостей ринку праці, культурного та історичного контексту країни. Це допоможе уникнути багатьох шоків у процесі адаптації до нового місця роботи і проживання.

Висновки

Під час війни не втрачають актуальності заходи щодо відновлення та запровадження адекватних заходів для забезпечення стійкості економічної системи в цілому та ринку праці, зокрема, здатних функціонувати та розвиватись в умовах нових викликів для досягнення стратегічних цілей щодо забезпечення права людини на гідну працю, нової якості економічного, соціального і гуманітарного розвитку. Вирішення цього завдання потребує підвищення дієвості соціальних ліфтів, що сприяють створенню сприятливих умов для економічної самореалізації осіб та формування адаптивності робочої сили та ринку праці.

Політика повоєнного ринку праці повинна бути двополярною та орієнтуватися як на внутрішній сегмент, так і зовнішній – вимушених переселенців за межі країни. Стосовно внутрішнього ринку праці, попри його суттєві прогалини, незбалансованість, величезні втрати, викликані війною, потрібно створювати умови для розвитку внутрішньої мобільності в усіх зазначених вище формах. Очевидно, в процесі відновлюваного періоду виникне попит на працю, пов'язану з подоланням наслідків руйна-

ції економіки, відбудовою територій, підприємств, житлового фонду. Це потребуватиме переміщення робочої сили. Разом із тим, відродження має відбуватися на новій основі, що зумовить потребу у нових знаннях та навичках. Паралельно необхідно здійснювати структурну трансформацію економіки з відповідними перетвореннями ринку праці.

Можливості відновлення економіки та соціально-трудової сфери потрібно вишукувати ще під час воєнних дій на тих територіях, які не задіяні у конфлікті. Будь-які можливості слід використовувати задля відродження інституцій, ринків та підприємств; реконструкції інфраструктури; і відновлення довіри і очікувань. Після завершення воєнних дій, слід використати дивіденди миру з метою досягнення покращання життя та добробуту населення. Найголовнішим задля швидкого відновлення економіки є забезпечення робочими місцями та можливостей гідної зайнятості. Це вже наразі потребує формулювання основних принципів та напрямів оновленої політики зайнятості повоєнної економіки, яка має включати три основні напрями. Перший має бути зорієнтований на екстрене забезпечення зайнятості та доходів за умов стабілізації безпеки та соціо-гуманітарної стабільності для груп осіб, що постраждали від війни. Другий напрям має передбачати створення умов щодо відновлення та реінтеграції місцевої економіки приймаючих громад. І наступний напрям створення та розвитку робочих місць має базуватися на принципах концепції гідної праці та передбачати розбудову інституційної спроможності ринку праці та соціального діалогу на національному рівні.

Запровадження пілотних програм зайнятості для окремих сегментів робочої сили на тих територіях, де встановлено мир або діють мирні домовленості, мають базуватися на керівних принципах:

– ***послідовність дій***, що базуватимуться на отриманих попередніх оцінках стану ринку праці та результативності програмних заходів у довоєнний час. Критерії оцінок ефективності політики зайнятості мають бути запроваджені до національних рамок пост конфліктності та відновлення економіки;

– ***інклюзивності та сталості,*** тобто запропоновані заходи мають базуватися на засадах включеності до ефективної та продуктивної зайнятості та концепції гідної праці;

– ***чутливості до посилення військової агресії та конфліктності,*** тобто запропоновані заходи мають забезпечувати мінімізацію наслідків мілітаризації суспільства та можливої криміналізації;

– ***сприяння гендерної рівності***, оскільки зміна гендерних ролей під час війни, матимуть негативний вплив на жінок.

Успіх відновлення соціально-трудової сфери – це базові засади створення та підтримки національного лідерства, формування економічних умов зниження рівня конфліктності та напруженості у поствоєнному суспільстві, що знижує рівень витрат на безпекові заходи та суттєво зменшує рівень криміналізації суспільства. Запровадження спеціально орієнтованих заходів, спрямованих на створення робочих місць саме для молоді, які звільнюватимуться з лав Збройних сил, під час війни та відразу після встановлення миру має бути економічним і політичним імперативом державної політики зайнятості та донорських асигнувань.

Крім того, зусилля мають спрямовуватися на збереження і стабілізацію персоналу підприємств. Значні резерви у цьому напрямі містять гнучкі форми організації праці та її оплати. Збереження людського потенціалу та створення умов щодо його розвитку є вищим цільовим пріоритетом держави.

Інформація про авторів:

Близнюк Вікторія Валеріївна,
доктор економічних наук,
завідувач відділом соціально-економічних проблем праці
Інститут економіки та прогнозування
26, вул. Панаса Мирного, м. Київ, 01011, Україна

Яценко Любов Дмитрівна,
головний консультант
Національний інститут стратегічних досліджень
7А, вул. Пирогова, м. Київ, 01054, Україна

Information about the authors:

Blyzniuk Viktoriia Valeriivna,
Doctor of Economic Sciences
Head of the Department of Socio-Economic Problems of Labor
Institute for Economics and Forecasting
26, Panas Mirnyi str., Kyiv, 01011, Ukraine

Yatsenko Liubov Dmytrivna,
Chief Consultant
National Institute for Strategic Studie
7A, Pirogov str., Kyiv, 01054, Ukraine

DOI

ДО ПИТАННЯ ПОРЯДКУ ПЕРЕДАЧІ, ПРИМУСОВОГО ВІДЧУЖЕННЯ АБО ВИЛУЧЕННЯ МАЙНА В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Бобров Ю., Боброва Ю. Ю.

Постановка проблеми. У зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України на підставі пропозиції Ради національної безпеки і оборони України та відповідно до п. 20 ч. 1 ст. 106 Конституції України в нашій державі введено правовий режим воєнного стану. Його зміст, правові засади діяльності органів державної влади, військового командування, військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій за даних умов визначено Законом України «Про правовий режим воєнного стану». В умовах правового режиму воєнного стану на військове командування та органи державної влади покладені додаткові обов'язки, а також вони наділені більш ширшим колом повноважень для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності. Серед них: забезпечення потреб держави необхідним майном в умовах правового режиму воєнного стану шляхом примусового відчуження такого майна, що перебуває у приватній або комунальній власності; вилучення майна державних підприємств, державних господарських об'єднань для потреб держави; передача комунального майна у державну власність.

Безумовно, механізм примусового відчуження майна, що перебуває у приватній або комунальній власності для потреб держави; вилучення майна державних підприємств, державних господарських об'єднань для потреб держави саме в умовах правового режиму воєнного стану є новим для України, яка з часів своєї незалежності не стикалася із повномасштабною війною, а тому він потребує чіткого розуміння його застосування на практиці, має багато проблемних питань з його реалізації і беззаперечно є актуальним правовим питанням на сьогодні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звісно окремі питання правових аспектів охорони та захисту майнових прав у випадку їх передачі, примусового відчуження або вилучення були предметом розгляду ряду науковців таких як І. О. Дзери, О. В. Дзери, А. С. Довгерта, М. М. Дякович, О. М. Калітенко, В. М. Коссака, О. О. Кота, Н. С. Кузнєцової, В. В. Луця, Р. А. Майданика, Ю. П. Пацурківського, З. В. Ромовської, В. Л. Скрипника, С. О. Сліпченка, О. С. Ткачука, І. В. Спасибо-Фатєєвої, Є. О. Харитонова, Р. Б. Шишки, Ю. М. Юркевича, О. С. Яворської, І. Є. Якубівського, Г. Б. Яновицької та багатьох інших, однак, в умовах сьогодення, можемо говорити тільки про концептуальні розуміння досліджуваного питання, а ті виклики, які постали перед нашим суспільством у руслі нових правових відносин в умовах правового режиму воєнного стану потребуються значних нових сучасних досліджень та відповідей на низку правових питань, що і намагатимемося зробити.

Постановка завдання. Автори поставили за мету провести правовий аналіз нормативно існуючого порядку передачі, примусового відчуження або вилучення майна для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану з виокремленням ключових практичних правових проблем його реалізації.

Виклад основного матеріалу. Правовий механізм примусового відчуження або вилучення майна у юридичних та фізичних осіб для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану визначено Законом України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану»[1]. Відповідно, примусовим відчуженням майна є позбавлення власника права власності на індивідуально визначене майно, що перебуває у приватній або комунальній власності та яке переходить у власність держави для використання в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану за умови попереднього або наступного повного відшкодування його вартості. Воно може здійснюватися з попереднім повним відшкодуванням його вартості, а у разі відсутності такої можливості – відчужується з наступним повним відшкодуванням його вартості. Тоді як вилучення майна – позбавлення державних підприємств, державних господарських об'єднань права господарського відання або оперативного управління індивідуально визначеним державним майном з метою його передачі для потреб держави в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану. В умовах правового режиму воєнного стану вилучення майна здійснюється без відшкодування його вартості.

[1] Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 17 травня 2012 року № 4765-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text (дата звернення: 11.04.2022).

Аналіз нормативного розуміння понять примусове відчуження та вилучення майна з подальшим його використанням в умовах правового режиму воєнного стану свідчить про законодавчу невизначеність саме правової обґрунтованості потреб держави, які за наявності всіх інших можливих механізмів можуть бути максимально ефективно задоволені за рахунок майна, яке перебуває у власності громадян, юридичних чи фізичних осіб чи у господарському віданні або оперативному управлінні державних підприємств.

Окрім наведеного, нормативного врегулювання потребує оцінка адекватності кількості та якості майна, яке підлягає передачі, примусовому відчуженню або вилученню потребам держави в умовах правового режиму воєнного стану.

Окремо хочемо відзначити важливість врахування цільового використання переданого, відчуженого або вилученого майна саме з огляду на економічні, технологічні, соціальні та інших його властивості виключно для цілей, пов'язаних із задоволенням воєнних та суспільних потреб, зокрема, потреб оборони держави.

Примусове відчуження або вилучення майна здійснюється за рішенням військового командування. У разі проведення примусового відчуження чи вилучення майна поза визначеними районами ведення бойових дій, таке рішення командування погоджується з відповідно з обласною, районною, Київською чи Севастопольською міською державною (військовою) адміністрацією або виконавчим органом відповідної місцевої ради.

У силу вимог ст. 3 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»[2], військовим командуванням є Головнокомандувач Збройних Сил України, Командувач об'єднаних сил Збройних Сил України, командувачі видів та окремих родів військ (сил) Збройних Сил України, командувачі (начальники) органів військового управління, командири з'єднань, військових частин Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань.

У місцевостях, де ведуться бойові дії, примусове відчуження або вилучення майна здійснюється за рішенням військового командування без погодження із вказаними вище органами державної влади.

Згідно норм Закону України «Про оборону України»[3], райони ведення бойових дій визначаються наказом Головнокомандувачем Збройних Сил України. Рішення про примусове відчуження або вилучення майна оформлюється у вигляді наказу посадової особи, яка входить до військового командування.

У такому рішенні (наказі), на наш погляд, обов'язковим до зазначення є відомості про вид, характер майна, його обсяг, місцезнаходження, форму власності, відомості про уповноважених осіб на виконання рішення тощо з врученням належним чином засвідченої копії рішення військового командування або витягу з такого рішення, на підставі якого здійснюється передача, примусове відчуження або вилучення майна для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану.

Прийняттю такого рішення повинно слугувати обґрунтування необхідності примусового відчуження чи вилучення майна саме для потреб Збройних Сил України та інших складових сил безпеки і оборони держави та використання майна за прямим призначенням – забезпечення заходів оборони країни.

Так, комунальним є майно, у тому числі грошові кошти, яке належить територіальній громаді, а управління цим майном здійснює безпосередньо територіальна громада та утворені нею органи місцевого самоврядування (ст. 327 ЦК України)[4]. Законодавством встановлено особливий порядок відчуження комунального майна в умовах правового режиму воєнного стану, відповідно до якого таке відчуження може здійснюватися тільки в разі неможливості прийняття рішення про передачу комунального майна у державну власність відповідною місцевою радою і сільським, селищним, міським головою, головою районної у місті, районної, обласної ради або секретарем, заступником голови відповідної ради чи у разі незатвердження такого рішення відповідною місцевою радою.

З метою задоволення потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану військове командування, звертається до відповідної місцевої ради з ініціативою про безоплатну передачу комунального майна у державну власність. Рішення по даному питанню приймається сільськими, селищними, міськими, районними у містах радами – щодо об'єктів права комунальної власності відповідних територіальних громад, а районними, обласними радами – щодо об'єктів права спільної власності територіальних громад сіл, селищ, міст, що перебувають в управлінні районних, обласних рад. У випадку неможливості прийняття місцевою радою рішення про передачу комунального майна у державну власність таке рішення приймається сільським, селищним, міським головою, головою районної у місті, районної, обласної ради або секретарем, заступником голови відповідної ради з наступним його затвердженням відповідною радою згідно із законом. Порядок прийняття вказаних рішень відповідними місцевими радами, їх посадовими особами

[2] Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 11.04.2022).

[3] Закон України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 року № 1932-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text (дата звернення: 11.04.2022).

[4] Цивільний кодекс України 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 11.04.2022).

визначено Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні»[5].

У подальшому, передача комунального майна у державну власність у разі прийняття про це відповідного рішення оформляється актом приймання-передачі, який підписується відповідною посадовою особою ОМС і уповноваженою особою військового командування, та скріплюється печатками місцевої ради і військового командування. У разі, якщо підписання акту приймання-передачі буде здійснюватися не посадовою особою, яка зверталась до відповідної місцевої ради з ініціативою про безоплатну передачу комунального майна у державну власність, – такою особою видається наказ про уповноваження іншої особи на підписання акту приймання-передачі від імені військового командування.

В акті приймання-передачі зазначаються:

1) назва місцевої ради та військового командування або органу, на який покладено здійснення заходів правового режиму надзвичайного стану;

2) повне найменування, місцезнаходження та ідентифікаційний код юридичної особи, за якою було закріплено майно;

3) відомості про документ, що встановлює право власності на майно (за наявності);

4) опис майна, достатній для його ідентифікації, у тому числі для нерухомого майна – місцезнаходження, для рухомого майна (наземні, водні та повітряні транспортні засоби) – відомості про реєстраційний номер транспортного засобу, марку, модель, номер шасі, рік випуску та інші реєстраційні дані. До акту приймання-передачі додається документ, що містить висновок про вартість майна на дату його оцінки[6] . Відповідно, право державної власності на майно виникає з дати підписання акту приймання-передачі.

Відчуження комунального майна, як захід правового режиму воєнного стану, може бути застосовано у разі неможливості прийняття рішення відповідною місцевою радою і посадовою особою ОМС чи у разі незатвердження такого рішення відповідною місцевою радою та здійснюється в порядку, передбаченому для відчуження майна, яке перебуває у приватній власності фізичних та юридичних осіб.

Рішення про примусове відчуження майна з приватної власності фізичних та юридичних осіб для забезпечення потреб держави може прийматись військовим командуванням та оформлюється у вигляді письмового наказу.

У наказі про примусове відчуження майна обов'язково зазначається:

а) у першому пункті:

• прізвище, ім'я, по-батькові, дата народження, реєстрація місця проживання для фізичних осіб або повне найменування та юридична адреса для юридичних осіб, з приватної власності яких буде здійснено відчуження майна;

• реєстраційний номер облікової картки платника податків (РНОКПП) для фізичних осіб або код у єдиному державному реєстрі підприємств та організацій України для юридичних осіб;

• вид майна, яке планується відчужити (наприклад, будівля, транспортний засіб, паливо тощо) та його місцезнаходження.

б) у пункті другому:

• завдання конкретним посадовим особам щодо здійснення заходів примусового відчуження майна та забезпечення проведення його оцінки, а також інші завдання відповідним посадовим особам, які стосуються прийняття, зберігання, використання, державної реєстрації тощо примусово відчуженого майна із зазначенням термінів виконання цих завдань.

в) у пункті третьому:

• зазначаються відомості про посадову особу, яка уповноважується на підписання акту про примусове відчуження майна від імені військового командування (посада, прізвище, ім'я, по-батькові) у разі, якщо підписання цього акту буде здійснюватися не посадовою особою, яка прийняла рішення про примусове відчуження майна.

Належним чином завірений витяг із такого наказу рекомендується надавати особі, з приватної власності якої примусово відчужується майно.

Про примусове відчуження або вилучення майна складається акт, бланк якого виготовляється за єдиним зразком, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2012 року № 998[7].

В акті зазначаються:

1) назва військового командування та органу, що погодив рішення про примусове відчуження або вилучення майна, або військового командування чи органу, що прийняв таке рішення;

2) відомості про власника (власників) майна:

• для юридичних осіб – повне найменування, місцезнаходження та ідентифікаційний код;

• для фізичних осіб – прізвище, ім'я, по батькові, постійне місце проживання та ідентифікаційний номер у Державному реєстрі фізичних осіб – платників податків та інших обов'язкових платежів, крім осіб, які з релігійних або інших переконань відмо-

[5] Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 11.04.2022).

[6] Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 17 травня 2012 року № 4765-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text (дата звернення: 11.04.2022).

[7] Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання здійснення повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 31 жовтня 2012 року № 998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998-2012-%D0%BF#n46 (дата звернення: 11.04.2022).

вилися від ідентифікаційного номера, про що мають відповідну відмітку у паспорті;

3) відомості про документ, що встановлює право власності на майно (у разі наявності);

4) опис майна, достатній для його ідентифікації. Для нерухомого майна – відомості про місцезнаходження (адреса), для рухомого майна (наземні, водні та повітряні транспортні засоби) – відомості про реєстраційний номер транспортного засобу, марку, модель, номер шасі, рік випуску та інші реєстраційні дані;

5) сума виплачених коштів (у разі попереднього повного відшкодування вартості майна).

Акт підписується власником майна або його законним представником і уповноваженими особами військового командування та органу, що погодив рішення про примусове відчуження майна (у районах, де не ведуться бойові дії), або військового командування чи органу, що прийняв таке рішення (у районі, де ведуться бойові дії), і скріплюється печатками військового командування та/або зазначених органів.

У разі відсутності особи, у якої відчужується або вилучається майно, або її законного представника під час складання акту про примусове відчуження або вилучення майна, такий акт складається без її участі. У такому разі власник майна або його законний представник має право на ознайомлення з актом про примусове відчуження або вилучення майна. Примірник акту та документ, що містить висновок про вартість майна, вручаються під розписку особі, у якої відчужується або вилучається майно, або її уповноваженому представнику[8].

До акту додається документ, що містить висновок про вартість майна на дату його оцінки, яка проводилася у зв'язку з прийняттям рішення про його примусове відчуження. На підставі одного рішення про примусове відчуження майна може складатись декілька актів по фактичному примусовому відчуженню такого майна, яке значить у рішенні. При цьому, право державної власності на майно виникає з дати підписання акту.

Оцінка майна, що підлягає передачі, примусовому відчуженню, проводиться у порядку, встановленому законодавством про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність. Правові засади здійснення оцінки майна, майнових прав та професійної оціночної діяльності в Україні визначено Законом України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні»[9].

У силу вимог ч. 2 ст. 8 Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» у разі неможливості залучити до оцінки майна суб'єктів оціночної діяльності – суб'єктів господарювання така оцінка проводиться суб'єктами оціночної діяльності – органами державної влади або органами місцевого самоврядування за погодженням із власником майна. У разі відмови або відсутності власника майна зазначені органи мають право проводити таку оцінку самостійно[10].

Так, згідно ст. 5 Закону України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні»:

• суб'єкти господарювання – зареєстровані в установленому законодавством порядку фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності, а також юридичні особи незалежно від їх організаційно-правової форми та форми власності, які здійснюють господарську діяльність, у складі яких працює хоча б один оцінювач, та які отримали сертифікат суб'єкта оціночної діяльності відповідно до цього Закону;

• органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які отримали повноваження на здійснення оціночної діяльності в процесі виконання функцій з управління та розпорядження державним майном та (або) майном, що є у комунальній власності, та у складі яких працюють оцінювачі[11].

Оцінка майна, за якою попередньому власнику було відшкодовано вартість примусово відчуженого майна, може бути оскаржена до суду.

Як вже було зазначено вище, вилучення майна це є не що інше як позбавлення державних підприємств, державних господарських об'єднань права господарського відання або оперативного управління індивідуально визначеним державним майном з метою його передачі для потреб держави в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану.

Право господарського відання є речовим правом суб'єкта підприємництва, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом), з обмеженням правомочності розпорядження щодо окремих видів майна за згодою власника. Тоді як правом оперативного управління визнається речове право суб'єкта господарювання, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом) для здійснення

[8] Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 17 травня 2012 року № 4765-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text (дата звернення: 11.04.2022).

[9] Закон України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні» від 12 липня 2001 року № 2658-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2658-14#Text (дата звернення: 11.04.2022).

[10] Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 17 травня 2012 року № 4765-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text (дата звернення: 11.04.2022).

[11] Закон України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні» від 12 липня 2001 року № 2658-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2658-14#Text (дата звернення: 11.04.2022).

некомерційної господарської діяльності (ст. 136, 137 Господарського кодексу України)[12].

У наказі про примусове відчуження майна обов'язково зазначається:

а) у першому пункті:

• вид майна, яке планується вилучити для потреб держави (наприклад, будівля, транспортний засіб, паливо тощо) та його місцезнаходження;

• найменування державного підприємства, державного господарського об'єднання в господарському віданні або оперативному управлінні якого перебуває державне майно та його код у єдиному державному реєстрі підприємств та організацій України.

б) у пункті другому:

• завдання посадовим особам щодо здійснення заходів вилучення майна, а також інші завдання відповідним посадовим особам, які стосуються прийняття, зберігання, використання, державної реєстрації тощо вилученого майна із зазначенням термінів виконання цих завдань.

в) у пункті третьому:

• відомості про посадову особу, яка уповноважується на підписання акту про вилучення майна від імені військового командування (посада, прізвище, ім'я, по-батькові) у разі, якщо підписання цього акту буде здійснюватися не посадовою особою, яка прийняла рішення про примусове відчуження майна.

Витяг із такого наказу рекомендується надавати представнику державного підприємства, державного господарського об'єднання, в якого було вилучено майно.

Особливістю вилучення майна, на відміну від примусового відчуження є те, що оцінка такого майна не проводиться.

На підставі рішення про вилучення майна складається акт за зразком, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання здійснення повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану»[13].

Звісно ж, примусове відчуження або вилучення майна здійснюється для забезпечення потреб держави. У частині прийняття рішень відповідними командирами (начальниками) про примусове відчуження або вилучення майна враховуються реальні потреби військової частини, з'єднання, органу військового управління для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності. Потреба у примусовому відчуженні або вилученні майна виникає у зв'язку з недостатнім рівнем укомплектованості військової частини майном, яке передбачено штатами, табелями до штату, відповідними нормами забезпечення військових частин, що може поставити під загрозу якість та своєчасність виконання завдань за призначенням.

Прийняття рішень щодо примусового відчуження або вилучення майна дозволено виключено з метою задоволення потреб військових частин в забезпеченні майном в обсягах та у відповідності до норм, які визначені штатами, табелями до штату, відповідними нормами забезпечення військових частин, за умови відсутності такого майна у довольчих органах.

Допускається примусове відчуження або вилучення тільки тих транспортних засобів, які є штатними у військових частинах. При цьому, обсяги такого примусового відчуження або вилучення не можуть перевищувати кількість таких транспортних засобів, яка передбачена штатом військової частини на відповідний період.

У разі нагальної (вимушеної) необхідності здійснення примусового відчуження або вилучення майна, такі дії проводяться без врахування обмежень щодо кількості майна, рівня забезпеченості військової частини, її фактичних штатних потреб тощо. При цьому, таке примусове відчуження або вилучення майна повинно здійснюватися за рішенням військової посадової рівня не нижче командувача угруповання військ або вищої посадової особи.

Механізм прийняття, розгляду заяв та здійснення виплат для наступної повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного стану визначено Порядком розгляду заяв та здійснення виплат для наступної повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану, який затверджено Постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання здійснення повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану»[14].

Право на відшкодування вартості майна в разі його примусового відчуження в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану мають юридичні особи комунальної і приватної форми власності та фізичні особи, у яких відчужені будівлі, споруди, транспортні засоби та інше майно для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану або для відвернення чи ліквідації ситуа-

[12] Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року № 436-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text (дата звернення: 11.04.2022).

[13] Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання здійснення повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 31 жовтня 2012 року № 998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998-2012-%D0%BF#n46 (дата звернення: 11.04.2022).

[14] Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання здійснення повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 31 жовтня 2012 року № 998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998-2012-%D0%BF#n46 (дата звернення: 11.04.2022).

цій, що стали причиною введення правового режиму надзвичайного стану, і відповідно їх правонаступники та спадкоємці[15].

Заява про виплату наступної повної компенсації за примусово відчужене майно в умовах правового режиму воєнного стану приймається, обліковується і розглядається за місцем відчуження майна відповідним територіальним центром комплектування та соціальної підтримки та розглядається ним протягом 10 робочих днів. У разі виникнення потреби в перевірці викладених у заяві фактів та з'ясуванні додаткових обставин заява розглядається протягом одного місяця. При цьому, відмова у прийнятті та розгляді заяви не допускається.

За результатами розгляду заяви відповідний Територіальний центр комплектування та соціальної підтримки Збройних Сил України оформлює висновок про здійснення виплат для наступної повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного стану.

У висновку зазначаються:

• дата його видачі, найменування органу, прізвище та ініціали посадової особи, що його видала;

• дата прийняття і номер акту, на підставі якого здійснено примусове відчуження майна;

• найменування майна, що примусово відчужене;

• розмір компенсації, що підлягає виплаті;

• відомості про заявника;

• інші дані[16].

Відомості про заявника, які повинні бути зазначені у висновку:

• повне найменування (для юридичних осіб) або прізвище, ім'я та по батькові (для фізичних осіб);

• місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб);

• ідентифікаційний код (для юридичних осіб), реєстраційний номер облікової картки платника податків або серія та номер паспорта (для фізичних осіб, які через свої релігійні переконання відмовилися від прийняття такого номера та повідомили про це відповідному органу державної податкової служби і мають відмітку в паспорті);

• реквізити банківського рахунка.

Уповноважена посадова особа підписує висновок із зазначенням прізвища та ініціалів і скріплює підпис печаткою. У разі, якщо висновок буде підписуватись не керівником Територіального центру комплектування та соціальної підтримки – необхідно видати наказ про уповноваження відповідної посадової особи на підписання висновків, які видаються територіальним центром комплектування та соціальної підтримки. Висновок оформляється у трьох примірниках. Перший примірник передається заявникові, другий – територіальному органу Казначейства, третій зберігається за місцем його оформлення. Копія належним чином завіреного висновку направляється до органу, що прийняв рішення про примусове відчуження майна. Висновки обліковуються органом, який їх видав[17].

Орган, що прийняв рішення про примусове відчуження майна, на підставі виданого ним висновку враховує відповідну потребу в коштах у бюджетному запиті на п'ять наступних бюджетних періодів після скасування правового режиму воєнного стану. Виплата повної компенсації здійснюється органами, що прийняли рішення про примусове відчуження майна, у порядку черговості оформлення висновків за рахунок і в межах коштів, передбачених у державному бюджеті для виплати наступної повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного стану. Спори, пов'язані з виплатою наступної повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правого режиму воєнного чи надзвичайного стану, вирішуються в судовому порядку[18].

Компенсація за примусово відчужене майно в умовах правового режиму воєнного з попереднім повним відшкодуванням його вартості здійснюється військовим командуванням, яке прийняло рішення про таке відчуження, за рахунок коштів державного бюджету до підписання акту протягом п'яти наступних бюджетних періодів після скасування правового режиму воєнного за рахунок коштів державного бюджету.

Оформлення документів для примусового відчуження або вилучення майна, а також оплата витрат з оцінки майна, яке відчужується, здійснюються військовим командуванням, яке прийняло рішення про таке відчуження або вилучення, за рахунок коштів державного бюджету.

Належним чином завірені копії актів про приймання-передачу, примусове відчуження або вилучення майна невідкладно (протягом 2-х днів) направляються до Територіального центру комплектування та соціальної підтримки за місцем передачі, відчуження або вилучення такого майна (або до вищого Територіального центру комплектування та соціальної підтримки чи Командування Сухопутних

[15] Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 17 травня 2012 року № 4765-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text (дата звернення: 11.04.2022).

[16] Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання здійснення повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 31 жовтня 2012 року № 998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998-2012-%D0%BF#n46 (дата звернення: 11.04.2022).

[17] Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання здійснення повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 31 жовтня 2012 року № 998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998-2012-%D0%BF#n46 (дата звернення: 11.04.2022).

[18] Там само.

військ Збройних Сил України включно, у разі відсутності Територіального центру комплектування та соціальної підтримки за місцем відчуження майна), разом із належним чином завіреною копією відповідного рішення, на підставі якого воно було здійснено. Територіальні центри комплектування та соціальної підтримки узагальнюють інформацію про передачу, примусове відчуження або вилучення майна у зоні своєї відповідальності за місяць на підставі отриманих документів та направляють її за підпорядкуванням до Командування Сухопутних військ Збройних Сил України до 5 числа місяця, наступного за звітним. Командування Сухопутних військ Збройних Сил України до 15 числа місяця, наступного за звітним узагальнює отриману інформацію за Збройні Сили України та доповідає її Головнокомандувачу Збройних Сил України.

Право державної власності на передане, примусово відчужене або вилучене майно виникає з моменту підписання акту приймання-передачі чи акту про примусове відчуження або вилучення майна, відповідно. Однак, є окреме індивідуально визначене майно, яке після передачі, примусового відчуження або вилучення потребує проведення додаткових процедур державної реєстрації (перереєстрації) права власності за таким майном, а також постановки на облік у військовій частині, відповідних військових організаційних структурах (довольчих органах) Збройних Сил України (наприклад, нерухоме майно, транспортні засоби тощо). У разі, якщо після скасування правового режиму воєнного стану майно, яке було примусово відчужене, було збережене, а колишній власник або уповноважена ним особа наполягає на його поверненні, таке повернення здійснюється в судовому порядку. Підставою для повернення майна є рішення суду, яке набрало законної сили. У разі повернення майна особі, у неї поновлюється право власності на це майно. Водночас, ця особа зобов'язується повернути грошову суму, яка була нею одержана у зв'язку з відчуженням майна, з вирахуванням розумної плати за його використання.

Колишній власник майна, яке було примусово відчужене, може вимагати взамін надання йому іншого майна, якщо це можливо. Особи, винні у порушенні законодавства про відшкодування вартості примусово відчуженого майна та про повернення примусово відчуженого майна, що було збережене, несуть відповідальність згідно із законом[19].

Аналіз рішень військового командування щодо примусового відчуження чи вилучення майна для потреб оборони показує, що на практиці мають місце ряд порушень норм законодавства щодо передачі, примусового відчуження чи вилучення майна для потреб оборони.

Найпоширенішим порушенням при прийнятті рішень про примусове відчуження чи вилучення майна та їх реалізації є:

– прийняття рішення неуповноваженими на це посадовими особами чи органами військового управління;

– прийняття рішення особами, які не належать до військового командування;

– прийняттям рішення без достатньо обґрунтованої потреби або майна, потреби в якому для використання у ході оборони держави немає;

– неналежне оформлення рішення про примусове відчуження чи вилучення майна (замість видання письмового наказу, рішення оформляється листом, зверненням тощо до власника чи користувача (балансоутримувача) майна);

– акти про примусове відчуження чи вилучення майна складаються з порушенням вимог, встановлених постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання здійснення повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану»[20];

– примусове відчуження чи вилучення майна без проведення оцінки його вартості.

Так, у березні 2022 року командиром одного з підрозділів Збройних Сил України прийняте рішення про примусове вилучення для розміщення особового складу підрозділу нерухомого майна – будівель у місті Києві. При цьому, що військова частина, до якої належить цей підрозділ, дислокована у місті Хмельницькому. Природно, що такий наказ був скасований вищим командуванням.

7 березня 2022 року командиром військової частини Національної гвардії України видано наказ «Про вилучення мана» відповідно до якого примусово вилучалось майно – цигарки з фільтром марки «CREDO» в кількості 9500 пачок. Оцінка примусово вилученого майна не проводилась.

11 березня 2022 року начальником однієї з обласних військових адміністрацій виданий наказ «Про примусове відчуження (вилучення) майна в умовах правового режиму воєнного стану», відповідно до пункту 1 якого передбачалось «Здійснити примусове відчуження (вилучення) майна, а саме: усіх наявних транспортних засобів … ТОВ «Порше Захід». При цьому, проведення оцінки майна доручалось експертам Київського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України.

Таких прикладів можна навести безліч. Тому, в суспільстві та засобах масової інформації точаться

[19] Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 17 травня 2012 року № 4765-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text (дата звернення: 11.04.2022).

[20] Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання здійснення повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 31 жовтня 2012 року № 998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998-2012-%D0%BF#n46 (дата звернення: 11.04.2022).

дискусії з приводу необхідності вдосконалення законодавства у цій сфері. Зокрема, пропонується прийняти норму про надання банківських гарантій для забезпечення відшкодування за примусово відчужене або вилучене майно для потреб оборони в умовах правового режиму воєнного стану чи встановити особливий порядок примусового відчуження (вилучення) майна.

Разом з тим, на наше переконання, такі законодавчі ініціативи, у разі їх реалізації, можуть призвести до блокування ефективного виконання завдань військовим командуванням у зв'язку з необхідністю збору та обробки значного зайвого масиву інформації для прийняття відповідних рішень в інтересах оборони держави.

При цьому, безсумнівно, що законодавство у цій сфері потребує вдосконалення та приведення до «цивілізованих» стандартів демократичних держав.

Так, на наше переконання, слід закріпити у законодавстві принципи передачі, примусового відчуження або вилучення майна та його використання в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану.

Тому, пропонуємо доповнити Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану»[21] наступними нормами:

1. «Передача, примусове відчуження або вилучення майна та його подальше використання в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану здійснюється з дотриманням наступних принципів:

обґрунтованість – наявність обумовленої правовим режимом воєнного чи надзвичайного стану потреби держави, яка з урахуванням усіх прийнятних альтернатив може бути максимально ефективно задоволена за рахунок майна, яке перебуває у власності громади, юридичних, фізичних осіб чи у господарському віданні або оперативному управлінні державних підприємств, державних господарських об'єднань;

адекватність – відповідність кількісних та якісних характеристик майна яке підлягає передачі, примусовому відчуженню або вилученню, потребам держави в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану;

цільового використання – передане, відчужене або вилучене майно може бути використане з урахуванням економічних, технологічних, соціальних, екологічних та інших властивостей і виключно для цілей, пов'язаних із задоволенням військових та суспільних потреб в умовах воєнного або надзвичайного стану.»

2. Слід законодавчо закріпити положення про те, що у рішенні військового командування про примусове відчуження або вилучення майна обов'язково зазначаються відомості про вид та характеристики майна, його обсяг (кількість), місцезнаходження, відомості про уповноважених осіб на виконання рішення, форму власності майна, яке підлягає відчуженню чи вилученню, інші необхідні відомості.

На сьогодні також необхідно нормативно встановити порядок обліку матеріалів про передачу, примусове відчуження або вилучення майна та узагальнення такої інформації. Пропонується надати повноваження встановлювати такий порядок Міністерству оборони України.

Висновки

В Україні конституційно закріпленим є положення про тимчасову можливість обмеження ряду конституційних прав і свобод людини і громадянина у зв'язку із введенням в державі правового режиму воєнного стану, на період його дії, чи у воєнний час, у тому числі і щодо володіння, користування і розпорядження власністю в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення таких заходів. З огляду на вказане, актуальності набуває механізм реалізації таких обмежень у формі передачі, примусового відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного стану для забезпечення потреб оборони держави. І хоча, на сьогодні законодавчо закріплені правові підстави вказаних випадків позбавлення права власності – у ході практичної їх реалізації, виникає ряд питань, які потребують невідкладного вирішення, зокрема врахування обґрунтованості такого позбавлення, адекватності його потребам держави та цільового використання об'єктів позбавлення, правової визначеності законодавства у цій сфері.

[21] Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 17 травня 2012 року № 4765-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text (дата звернення: 11.04.2022).

Інформація про авторів:

Бобров Юрій,

полковник юстиції, кандидат юридичних наук, Заслужений юрист України,
начальник Управління правового забезпечення
Генерального штабу Збройних Сил України –
начальник юридичної служби Збройних Сил України
6, Повітрофлотський пр., м. Київ, 03168, Україна

Боброва Юлія Юріївна,
докторка юридичних наук,
доцентка кафедри правового забезпечення
Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка
81, вул. Михайла Ломоносова, м. Київ, 03680, Україна

Information about the authors:
Bobrov Yuriy,
Candidate of Juridical Sciences, Lieutenant Colonel of Justice, Honored Lawyer of Ukraine,
Head of Department of Legal Support of General Staff of the Armed of Ukraine
6, Povitroflotsky ave., Kyiv, 03168, Ukraine

Bobrova Yuliia Yuriyivna,
Doctor of Juridical Sciences,
Associate Professor at the Department of Legal Support
Military Institute of Taras Shevchenko National University of Kyiv
81, Mykhailo Lomonosov str., Kyiv, 03680, Ukraine

DOI

ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІН КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПРАВА ЛЮДИНИ

Гловюк І. В., Завтур В. А.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Війна, розв'язана рф як державою агресором, переорієнтувала державну політику України в усіх напрямках, і зрозуміло, що кримінальні юстиція не залишилась осторонь. Для кримінальної юстиції з'явився комплекс викликів: від потреби кримінально-правового реагування на діяння, які завдають або можуть завдати шкоди інтересам народу України та держави у аспекті національної безпеки та оборони, до потреби уточнення порядку провадження у мовах активних воєнних дій та удосконалення розслідування міжнародних злочинів, у тому числі для співпраці із міжнародними судовими та іншими інституціями. Відповідно, було внесено та вносяться зміни та доповнення до КК України та КПК України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Деякі питання кримінальної юстиції в умовах війни досліджувалися як у матеріально-правовому аспекті (М. Бондаренко, О. Броневицька, П. Демчук, Р. Мовчан, О. Кравчук, Д. Михайленко, Ю. Пономаренко, Ю. Усманов, М. Хавронюк), так і щодо питань кримінального провадження (Ю. Бєлоусов, М. Бондаренко, Д. Губницький, П. Демчук, О. Кравчук, В. Михайленко, А. Орлеан, Г. Тетерятник). Ряд питань стосовно кримінального провадження розглянуті у коментарі до Розділу IX-1 КПК України І. Гловюк, Г. Тетерятник, В. Рогальською, В. Завтуром[1]. Здійснювалися і аналітичні огляди змін та доповнень до КК України та КПК України[2].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Разом з тим, комплексне дослідження змін та доповнень до чинного законодавства в умовах воєнного стану після 24 лютого 2022 року ще не проводилося, що ускладнює ідентифікацію магістральних тенденцій розвитку матеріального та процесуального законодавства, а це, у свою чергу, впливає на оцінку його ефективності.

Формулювання цілей (постановка завдання). Метою цього дослідження є виокремлення основних напрямків, спрямованих на удосконалення функціонування кримінальної юстиції, які реалізовані законодавцем та впроваджені на практиці; оцінка юридичної визначеності наявних змін та доповнень; виокремлення інших викликів, реагування на які є необхідними в умовах воєнного стану, у кореляції із дотриманням прав людини в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Сфера кримінального права. КК України характеризується внесенням доповнень щодо криміналізації діянь, які є небезпечними для оборони та відсічі агресора. Частина цих діянь були доволі неочікуваними, хоча відповідне реагування на них є, без сумніву, співмірним. Зокрема, йдеться про такі:

– колабораційна діяльність (ст. 111-1 КК України) (Закон України (далі – ЗУ) від 3 березня 2022 року № 2108-IX);

[1] Гловюк І., Тетерятник Г., Рогальська В., Завтур В. Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції чи заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації та/або інших держав проти України: науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального кодексу України. Електронне видання. Львів-Одеса, 2022. Станом на 25 березня 2022. 31 с. URL: https://www.academia.edu/75087747/%D0%93%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D1%8E%D0%BA_%D0%86_%D0%A2%D0%B5%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%93_%D0%A0%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%92_%D0%97%D0%B0%D0%B2%D1%82%D1%83%D1%80_%D0%92?fbclid=IwAR0vXfFH39dPkhDLtzWoXhJy6DdrL4f-G2-BlynrZCyPXCO58sXfA1XGNeY (дата звернення: 26.04.2022)

[2] Гловюк І., Завтур В. Новели здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану: зміни до КПК України від 03 березня 2022 та роз'яснення Верховного Суду. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/novely-zdijsnennya-kryminalnogo-provadzhennya-v-umovah-voyennogo-stanu-zminy-do-kpk-ukrayiny-vid-03-bereznya-2022-ta-roz-yasnennya-verhovnogo-sudu/ (дата звернення: 26.04.2022) Гловюк І., Завтур В. Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про електронні комунікації» щодо підвищення ефективності досудового розслідування «за гарячими слідами» та протидії кібератакам» № 2137–IX: аналіз новел кримінального провадження. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/zakon-ukrayiny-pro-vnesennya-zmin-do-kryminalnogo-protsesualnogo-kodeksu-ukrayiny-ta-zakonu-ukrayiny-pro-elektronni-komunikatsiyi-shhodo-pidvyshhennya-efektyvnosti-dosudovogo-rozsliduvannya-za-garyach/ (дата звернення: 26.04.2022)

– образа честі і гідності військовослужбовця, погроза військовослужбовцю (ст. 435-1 КК України) (ЗУ від 3 березня 2022 року № 2110-IX);

– виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників (ст. 436-2 КК України) (ЗУ від 3 березня 2022 року № 2110-IX);

– несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 114-2 КК України) (ЗУ від 24 березня 2022 року № 2160-IX, уточнено ЗУ від 1 квітня 2022 року № 2178-IX);

– незаконне використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги (ст. 201-2 КК України) (ЗУ від 24.03.2022 № 2155-IX);

– пособництво державі-агресору (ст. 111-2 КК України) (ЗУ від 14 квітня 2022 року № 2198-IX).

Крім того, уточнено диспозицій ряду статей КК України. Зокрема, йдеться про:

– порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками (ст. 161 КК України) (ЗУ від 3 березня 2022 року № 2110-IX), де додано регіональну належність та визначено її як належність особи за народженням чи проживанням до регіону – частини території України або території компактного розселення українців за межами території України, – що відрізняється від інших територій за низкою історичних, географічних, мовних та інших ознак;

– державну зраду (ст. 111 КК України) (ЗУ від 3 березня 2022 року№ 2113-IX), у межах диспозиції статті додано ч. 2 із ознакою «вчинення в умовах воєнного стану» ;

– диверсію (ст. 113 КК України) (ЗУ від 3 березня 2022 року № 2113-IX), у межах диспозиції статті додано ч. 2 із ознакою вчинення в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту;

– несанкціоноване втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж (ст. 361 КК України) (ЗУ від 24.03.2022 № 2149–IX);

– створення з метою протиправного використання, розповсюдження або збуту шкідливих програмних чи технічних засобів, а також їх розповсюдження або збут (ст. 361-1 КК України) (ЗУ від 24.03.2022 № 2149–IX) – уточнено диспозицію та викладено у формулюванні «створення з метою протиправного використання, розповсюдження або збуту, а також розповсюдження або збут шкідливих програмних чи технічних засобів, призначених для несанкціонованого втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж»).

Примітним є і посилення покарань за злочини, передбачені ст.ст. 185, 186, 187, 189, 191, 432 КК України Законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за мародерство» від 3 березня 2022 року № 2117-IX, хоча перелічені склади злочинів, крім передбаченого ст. 432 КК України, мародерством у його точному тлумаченні не є.

Разом з тим, КК України був доповнений і заохочувальними нормами. Частина з них стосується збройної відсічі агресії проти України. Зважаючи на положення Закону України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України» (№ 2114–IX від 03 березня 2022), яким було окреслено межі реалізації конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України: у період дії воєнного стану громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України (далі – цивільні особи), можуть брати участь у відсічі та стримуванні збройної агресії Російської Федерації та/або інших держав, у тому числі отримати вогнепальну зброю і боєприпаси до неї відповідно до порядку та вимог, встановлених Міністерством внутрішніх справ України (ст. 1); застосування цивільними особами вогнепальної зброї, отриманої відповідно до цього Закону, здійснюється аналогічно до застосування зброї військовослужбовцями під час виконання ними завдань щодо відсічі збройної агресії проти України в порядку, затвердженому Кабінетом Міністрів України; цивільні особи не несуть відповідальності за застосування вогнепальної зброї проти осіб, які здійснюють збройну агресію проти України, якщо така зброя застосована на підставі та в порядку, визначених статтею 1 та статтею 4 цього Закону, відповідно, до КК України були додані положення, що цивільні особи не несуть кримінальної відповідальності за застосування вогнепальної зброї проти осіб, які здійснюють збройну агресію проти України, якщо така зброя застосована відповідно до вимог Закону України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України». (Розділ II «Прикінцеві та перехідні положення», п. 22) (ЗУ від 3 березня 2022 року № 2114-IX). Слід зазначити, що, на думку М. Хавронюка, слід виходити з того, що Закон від 15 березня 2022 р. № 2124-IX регулює ті самі правові відносини, що і Закон «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України» від 3 березня 2022 р. № 2114-IX. Але оскільки

перший з названих законів прийнятий та став чинним пізніше і регламентує відповідні питання більш широко і детально, то ним фактично скасовано положення другого з названих законів, які з 21 березня 2022 р. не підлягають застосуванню[3].

Відмітимо також, що норми стосовно участі цивільних осіб у захисті України зазнали критики у аспекті їх змістовного та юридико-технічного оформлення, у тому числі у аспекті статусу комбатантів. Зокрема, Ю. Усманов зазначає, що у закон слід внести норми щодо народного ополчення, які є у міжнародному гуманітарному праві; у прийнятому законі згадується лише право цивільних осіб для протистояння агресії РФ та/або інших держав брати вогнепальну зброю. А як бути з іншими предметами, якими також потенційно можуть бути вбиті ворожі військові? Чи має право народне ополчення використовувати коктейлі Молотова, а іншу холодну зброю (ножі, катани тощо)? В самому законі також нічого не сказано що буде з тими, хто використовував невогнепальну зброю або інші предмети для вбивства до набрання чинності законом сили[4]. Відмітимо, що питання щодо застосування інших видів зброї та інших засобів вже вирішені подальшими змінами до КК України.

Адже ЗУ від 15 березня 2022 року № 2124-IX було додано ст. 43-1 КК України як обставина, що виключає кримінальну протиправність діяння: виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України як обставина, що виключає кримінальну протиправність діяння. Натепер не є кримінальним правопорушенням діяння (дія або бездіяльність), вчинене в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту та спрямоване на відсіч та стримування збройної агресії Російської Федерації або агресії іншої країни, якщо це заподіяло шкоду життю або здоров'ю особи, яка здійснює таку агресію, або заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, за відсутності ознак катування чи застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інших порушень законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України). Особа не підлягає кримінальній відповідальності за застосування зброї (озброєння), бойових припасів або вибухових речовин проти осіб, які здійснюють збройну агресію проти України, та за пошкодження чи знищення у зв'язку з цим майна.

Разом з тим, застосування сили не є безмежним, зважаючи на позитивні зобов'язання держави під час збройного конфлікту. Тому ч. 4 нової статті КК України передбачає, що не вважається виконанням обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України діяння (дія або бездіяльність), спрямоване на відсіч та стримування збройної агресії Російської Федерації або агресії іншої країни, яке явно не відповідає небезпечності агресії або обстановці відсічі та стримування, не було необхідним для досягнення значної суспільно корисної мети у конкретній ситуації та створило загрозу для життя інших людей або загрозу екологічної катастрофи чи настання інших надзвичайних подій більшого масштабу.

Отже, умовами застосування цієї статті КК України є:

– обстановка воєнного стану або період збройного конфлікту, спрямування на відсіч та стримування збройної агресії Російської Федерації або агресії іншої країни;

– відсутності ознак катування чи застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інших порушень законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;

– відповідність небезпечності агресії або обстановці відсічі та стримування, необхідність для досягнення значної суспільно корисної мети у конкретній ситуації та нестворення загрози для життя інших людей або загрози екологічної катастрофи чи настання інших надзвичайних подій більшого масштабу.

Крім того, заохочувальною нормою є ч. 3 ст. 263 КК України, що не підлягає кримінальній відповідальності за вчинення дій, передбачених частиною першою або другою цієї статті, особа, яка добровільно здала органам влади зброю, бойові припаси, вибухові речовини або вибухові пристрої (ст. 263 КК України). Відмітимо, що таке формулювання для КК є доволі своєрідним, хоча є не єдиним прикладом, що породжує питання стосовно процедурного забезпечення. Зважаючи на те, що мова про звільнення від кримінальної відповідальності йти не може, то, як видається, за наявності цієї обставини відомості до ЄРДР взагалі внесені бути не можуть.

По амністії зміни торкнулися того, що особи, визнані винними у вчиненні державної зради, диверсії, вироки стосовно яких не набрали законної сили, не можуть бути звільнені від відбування покарання, а особи, вироки стосовно яких набрали законної сили, – не можуть бути повністю звільнені законом про амністію від відбування покарання. Зазначені особи можуть бути звільнені від відбування покарання після фактичного відбуття ними строків, встановлених частиною третьою статті 81 КК України.

---

[3] Хавронюк М. Обов'язок захищати Вітчизну і нові статті Кримінального кодексу. URL: https://racurs.ua/ua/b221-obov-yazok-zahischati-vitchiznu-i-novi-statti-kriminalnogo-kodeksu.html (дата звернення: 26.04.2022)

[4] Усманов Юрій. Чому закон, який дозволяє цивільним особам отримувати зброю і вбивати ворога потребує доопрацювання? URL: https://www.facebook.com/yuryusmanov8/posts/5031049116974126 (дата звернення: 26.04.2022)

Тобто очевидними тенденції криміналізації та пеналізації діянь, які є особливо небезпечними в умовах воєнного стану і можуть знизити можливості національного супротиву або тим чи іншим чином сприяють агресії. І хоча деякі техніко-юридичні формулювання піддавалися критиці, відмітимо, що ефективність цих норм у повному обсязі можна буде оцінити лише після Перемоги.

Сфера кримінального процесу вже загалом піддавалася оцінці у аспекті новітніх змін і доповнень[5], у тому числі на рівні науково-практичного коментаря до Розділу IX-1 КПК України[6]. Відмітимо, що основна частина цих змін (за ЗУ № 2111-IX від 03.03.2022, № 2125-IX від 15.03.2022, № 2137-IX від 15.03.2022) торкається саме розділу IX-1 КПК України «ОСОБЛИВИЙ РЕЖИМ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ, СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ В УМОВАХ ВОЄННОГО, НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ АБО У РАЙОНІ ПРОВЕДЕННЯ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ ЧИ ЗАХОДІВ ІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ, ВІДСІЧІ І СТРИМУВАННЯ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ТА/АБО ІНШИХ ДЕРЖАВ ПРОТИ УКРАЇНИ» і стосується: «делегування» ряду повноважень слідчого судді керівнику органу прокуратури; особливого режиму строків досудового розслідування; внесення відомостей до ЄРДР та фіксування кримінального провадження; повідомлення про підозру; особливостей обрання та продовження строків тримання під вартою. Крім того, з'явилася спеціальна процедура скасування запобіжного заходу для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період або зміна запобіжного заходу з інших підстав. Відмітимо, що до «делегованих» повноважень у разі, якщо відсутня об'єктивна можливість виконання у встановлені законом строки слідчим суддею повноважень, наразі віднесено: привід, тимчасовий доступ до речей і документів, арешт майна, дозвіл на затримання з метою приводу, розгляд клопотання про проведення обшуку у порядку ч. 3 ст. 233 КПК України, розгляд клопотання про обшук у порядку ст. 234 КПК України, отримання зразків для експертизи, проведення негласних слідчих (розшукових) дій, продовження строку досудового розслідування, обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою на строк до 30 діб до осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів, передбачених 109-115, 121, 127, 146, 146-1, 147, 152, 153, 185, 186, 187, 189-191, 201, 258-258-5, 260-263-1, 294, 348, 349, 365, 377-379, 402-444 Кримінального кодексу України, а у виняткових випадках також у вчиненні інших тяжких та особливо тяжких злочинів, якщо затримка в обранні запобіжного заходу може привести до втрати слідів кримінального правопорушення або втечі особи, яка підозрюється у вчиненні таких злочинів.

Проте, по криміналізованих діяннях до КПК України вносилися доповнення щодо підслідності та провадження in absentia.

Відмітимо і те, що Розділ IX «Перехідні положення» доповнено пунктом 20-7: «під час дії надзвичайного або воєнного стану на території України тимчасовий доступ до речей і документів, визначених у пунктах 2, 5, 7, 8 частини першої статті 162 цього Кодексу, здійснюється на підставі постанови прокурора, погодженої з керівником прокуратури», тобто йдеться про особливий порядок тимчасового доступу до речей і документів, які містять: 2) відомості, які можуть становити лікарську таємницю; 5) відомості, які можуть становити банківську таємницю; 7) інформація, яка знаходиться в операторів та провайдерів телекомунікацій, про зв'язок, абонента, надання телекомунікаційних послуг, у тому числі отримання послуг, їх тривалості, змісту, маршрутів передавання тощо; 8) персональні дані особи, що знаходяться у її особистому володінні або в базі персональних даних, яка знаходиться у володільця персональних даних.

Разом з тим, законодавець істотно змінив й загальні норми стосовно заходів забезпечення кримінального провадження, слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій Законом України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про електронні комунікації» щодо підвищення ефективності досудового розслідування «за гарячими слідами» та протидії кібератакам» № 2137–IX[7], які теж застосовні в умовах воєнного часу.

Таке системне оновлення нормативної регламентації кримінального провадження в умовах воєнного стану надало імпульсу для наукових досліджень у цій царині. Тому пропонуємо детальніше розглянути окремі теоретичні та практичні аспекти порядку його здійснення.

У кримінальній процесуальній доктрині висловлювалися різні позиції стосовно місця особливого режиму досудового розслідування, визначеного Розділом IX-1 КПК України у системі кримінального провадження. На думку О.В. Лазукової, загальний порядок кримінального провадження та особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення АТО співвідносяться між собою як загальне та спеціальне. Як вказує авторка, «екстраординарний порядок не дезавуює загальний; вони співіснують одночасно, генетично пов'язані; таке правове регулювання кримінальних процесуальних відносин

[5] Главюк І.В., Завтур В.А. Новели здійснення кримінального …; Кравчук О. «ОБШУК» мобільних телефонів і комп'ютерів та інші зміни до КПК. URL: https://first.vaks.gov.ua/publications/37254/ (дата звернення: 26.04.2022)

[6] Главюк І., Тетерятник Г., Рогальська В., Завтур В. Особливий режим досудового розслідування …

[7] Главюк І., Завтур В. Закон України …

створює лише винятки з ординарного, проте не замінює останній (тобто загальний порядок кримінального провадження змінюється тільки в тій мірі, в якій цього об'єктивно потребує ситуація); «надзвичайні» норми права вписуються в загальну форму кримінального провадження як гранично допустимі обмеження, містять хронодискретні умови застосування (часові та просторові), використовуються лише у виняткових ситуаціях» [8].

В.М. Трофименко в межах авторської концепції диференціації кримінальної процесуальної форми, виокремлює особливим режим досудового розслідування на підставі т.зв. кримінологічного критерію[9].

Дотримуючись більш традиційного підходу до диференціації кримінальної процесуальної форми, переконані, що особливий режим досудового розслідування та судового розгляду, передбачений Розділом IX-1 КПК України слід розглядати як спрощений порядок здійснення кримінального провадження, який зумовлений об'єктивною неможливістю реалізації ординарних кримінальних процесуальних процедур в умовах збройного конфлікту. Відповідне спрощення супроводжується звуженням гарантій прав особи в сфері кримінального провадження, що продиктовано превалюванням публічного інтересу у здійсненні повного, швидкого та неупередженого досудового розслідування та судового розгляду в особливий період.

Початок досудового розслідування. Задля унормування питання щодо визначення формалізованого початку кримінального провадження у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану, законодавцем було доповнено КПК України п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України, яка встановлює наступне: у разі відсутності технічної можливості доступу до Єдиного реєстру досудових розслідувань – рішення про початок досудового розслідування приймає слідчий, прокурор, про що виноситься відповідна постанова; відомості, що підлягають внесенню до Єдиного реєстру досудових розслідувань, вносяться до нього за першої можливості. Таким чином, ключовою умовою реалізації указаного порядку законодавець вважає відсутність саме технічного доступу до ЄРДР, яка на думку Г.К. Тетерятник може бути пов'язана із наступними обставинами: вихід комп'ютерного, мережевого обладнання зі строю, перебої з електроенергією та зв'язком, Інтернетом, відсутність доступу до них, проблеми з транспортом, блокування та захоплення адміністративних будівель, відсутність доступу до територій тощо можуть призвести до неможливості протягом тривалого часу внести відомості до ЄРДР[10]. Цей аспект має важливе значення для дотримання належної правової процедури кримінального провадження, а отже, і для вирішення питання про допустимість доказів, які будуть отримані після початку досудового розслідування в екстраординарному порядку. В цьому контексті можна спрогнозувати досить суттєві труднощі для сторони захисту, адже довести виправданість застосування слідчим, дізнавачем, прокурором положень п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України, виявити чи була у них можливість внести відомості в ЄРДР або коли вона у них з'явилася в умовах збройного конфлікту може бути вкрай складно, а в деяких випадках і зовсім неможливо.

Судовий контроль. Делегування повноважень слідчого судді керівнику органу прокуратури. Тлумачення норми п.2 ч.1 ст. 615 КПК України дає змогу виділити наступні умови делегування повноважень слідчого судді керівнику органу досудового розслідування: 1) відсутність об'єктивної можливості виконання у встановлені законом строки слідчим суддею повноважень, передбачених статтями 140, 163, 164, 170, 173, 189, 233, 234, 235, 245, 247, 248 та 294 КПК України, а також повноважень щодо обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою на строк до 30 діб; 2) матеріально-правова умова: застосовується виключно до осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів, передбачених статтями 109-115, 121, 127, 146, 146-1, 147, 152, 153, 185, 186, 187, 189-191, 201, 258-258-5, 260-263-1, 294, 348, 349, 365, 377-379, 402-444 Кримінального кодексу України, а у виняткових випадках – до осіб, які підозрюються також у вчиненні інших тяжких чи особливо тяжких злочинів, якщо затримка в обранні запобіжного заходу може призвести до втрати слідів кримінального правопорушення чи втечі особи, яка підозрюється у вчиненні таких злочинів.

Крім того, у п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України міститься норма, відповідно до якої керівник органу прокуратури реалізує відповідні повноваження з урахуванням положень Глави 37 КПК України, яка встановлює порядок здійснення кримінального провадження щодо окремої категорії осіб. Така регламентація породжує низку запитань практичного характеру, зокрема, щодо належного процесуального порядку обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою щодо народного депутата України. Відповідно до ч. 2 ст. 482^2 КПК України, відповідне питання має бути розглянуте слідчим суддею за клопотанням, погодженим із Генеральним прокурором (особою, що виконує обов'язки Генерального прокурора). За приписом п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України, повноваження щодо обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою

[8] Лазукова О.В. Особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2018. 263 с. С. 71.

[9] Трофименко В.М. Теоретичні та правові основи диференціації кримінального процесу України: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2017. 437 с. С. 217-218.

[10] Главюк І., Тетерятник Г., Рогальська В., Завтур В. Особливий режим досудового розслідування …

на строк до 30 діб може бути делеговано керівнику органу прокуратури. Враховуючи, що Генеральний прокурор є найвищою посадовою особою в системі органів прокуратури, йому не має з ким погоджувати клопотання, то відповідно у кримінальному провадженні під час воєнного стану запобіжний захід у вигляді тримання під вартою до народного депутата може бути застосований на підставі постанови Генерального прокурора України. Або все ж таки це питання принципово має вирішувати слідчий суддя. Яка саме норма матиме пріоритет в умовах воєнного стану – ч. 2 ст. 482^2 або п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України визначити складно, адже не зрозуміло яка з цих норм має спеціальний характер.

Стаття 615 КПК України в редакції, передбаченої Законом України № 2111-IX від 03.03.2022 встановлює значно ширший перелік повноважень, що можуть бути делеговані від слідчого судді керівнику органу прокуратури. Натепер до них відносяться: 1) привід; 2) тимчасовий доступ до речей і документів; 3) арешт майна; 4) дозвіл на затримання з метою приводу; 5) розгляд клопотання про проведення обшуку у порядку ч. 3 ст. 233 КПК України; 6) розгляд клопотання про обшук у порядку ст. 234 КПК України; 7) отримання зразків для експертизи; 8) проведення негласних слідчих (розшукових) дій; 9) продовження строку досудового розслідування. Закріпивши саме такий перелік, законодавець усунув деякі недоліки, на які раніше вказувалось у доктрині (наприклад, доповнивши цей перелік обшуком у невідкладних випадках (ст. 233 КПК України))[11].

Водночас, сам техніко-юридичний стиль викладення норми п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України, який передбачає вказівку на окремі статті КПК України, що встановлюють відповідні повноваження слідчого судді не є вдалим для забезпечення системності кримінальної процесуальної діяльності. Так, зокрема, у ній міститься вказівка на ст. 233-235 КПК України, які регламентують повноваження слідчого судді щодо надання дозволу на проведення обшуку в житлі чи іншому володінні особи, а також затвердження результатів обшуку, проведеного у невідкладних випадках, але відсутнє посилання на ст. 237 КПК України, ч. 2 якої встановлює порядок здійснення огляду житла чи іншого володіння особи з правилами КПК України, передбаченими для обшуку житла чи іншого володіння особи. Відповідно, повноваження слідчого судді щодо надання дозволу на проведення огляду в житлі чи іншому володінні особи не можуть бути делеговані керівнику органу прокуратури. Крім того, що такий підхід виглядає не зовсім логічним, він ще й створює ризик зловживання стороною обвинувачення своїми процесуальними повноваженнями шляхом підміни відповідних слідчих (розшукових) дій.

Розгляд клопотань слідчим суддею. Новели законодавства, пов'язані зі здійсненням кримінального провадження в умовах воєнного стану та супутні роз'яснення Верховного Суду торкнулися питань процесуального порядку та особливостей доказування при розгляді слідчим суддею клопотань, в тому числі при обранні запобіжних заходів.

У Листі Верховного Суду «Щодо окремих питань здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» від 03.03.2022 року № 1/0/2-22 зазначається, що у разі якщо через об'єктивні обставини учасник кримінального провадження не може брати участь у засіданні в режимі відеоконференцзв'язку за допомогою технічних засобів, визначених КПК України, як виняток можна допускати участь такого учасника в режимі відеоконференцзв'язку за допомогою інших засобів, при цьому треба звернути увагу на роз'яснення такому учаснику його процесуальних прав та обов'язків. Ураховуючи об'єктивні обставини, як виняток, можна допускати розгляд клопотань щодо запобіжних заходів без участі підозрюваного, з належною мотивацією такої процедури розгляду.

Що стосується останнього аспекту, слід зазначити, що підстави здійснення слідчим суддею розгляду клопотання про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою без участі підозрюваного визначені лише у ч.6 ст. 193 КПК України: наявність достатніх підстав вважати, що підозрюваний, обвинувачений виїхав та/або перебуває на тимчасово окупованій території України, території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, та/або оголошений у міжнародний розшук. Будь-які зміни та доповнення до ч. 6 ст. 193 КПК України та Розділу IX-1 КПК України не вносилися, а відтак це положення існує наразі лише на рівні роз'яснення Верховного Суду. В принципі, можна погодитись із тим, що в умовах воєнного стану така практика може бути обґрунтованою за умови чіткого зазначення у судовому рішенні підстав здійснення розгляду клопотання про обрання запобіжного заходу без участі підозрюваного. Втім, переконані, що такий винятковий порядок повинен знайти нормативне закріплення на рівні КПК України.

Воєнні зміни стосується і питань доказування при розгляді слідчим суддею клопотань про застосування запобіжних заходів. У Листі Верховного Суду від 03.03.2022 року № 1/0/2-22 встановлено, що у разі, коли територіальну підслідність кримінальних правопорушень на стадії досудового розслідування змінено, а матеріали кримінальних проваджень через воєнні дії не було передано або передано не в повному обсязі, оцінюючи ризики, які обґрунтовують доцільність застосування запобіжних заходів загалом та тримання під вартою зокрема, слідчий суддя (суд) керується всіма наявними матеріалами

[11] Завтур В.А. Оцінка допустимості доказів, отриманих у порядку ст. 615 КПК України. *Правове життя сучасної України: у 3 т. Т. 3*. матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р). Одеса : Видавничий дім « Гельветика». С. 269-274.

клопотання про застосування (продовження) запобіжного заходу.

Нагадаємо, що в межах ординарного порядку здійснення кримінального провадження, слідчий суддя наділений повноваженнями щодо заслуховування будь-якого свідка та дослідження будь-яких матеріалів за власною ініціативою під час розгляду клопотання про обрання запобіжного заходу. В умовах воєнного стану, Верховний Суд фактично спрямовує слідчих суддів до обмеження своєї процесуальної активності, зважаючи на публічний інтерес у забезпеченні невідворотності кримінальної відповідальності та якнайшвидшого розгляду таких клопотань.

Крім того, у Листі Верховного Суду від 03.03.2022 року № 1/0/2-22 зазначено, про те, що суди мають ураховувати як відповідний ризик запровадження воєнного стану та збройну агресію в Україні. Таке положення теж є вельми дискусійним. По-перше, ризик завжди повинен мати персоналізований характер, на чому наголошував ЄСПЛ у справі «Мамедова проти Росії» , а по-друге, сам концепт ризику як підстави застосування запобіжного заходу передбачає існування фактичних обставин, які свідчать про можливість вчинення підозрюваним, обвинуваченим певних дій, що спрямовані на перешкоджання здійсненню кримінального провадження. В цьому контексті впровадження в Україні воєнного стану скоріше можна визначати як обставину, яка повинна бути врахована при обранні запобіжного заходу.

Висновки

Без сумніву, деякі з новітніх норм КПК України обмежують права людини порівняно із попередніми нормами, але легітимна мета захисту суверенітету, територіальної цілісності України, здійснення національного супротиву агресії в умовах воєнного стану, який сам по собі є надзвичайним правовим режимом, виправдовує такі тимчасові обмеження. Разом з тим, зокрема, коли йдеться про «делегування» повноважень слідчого судді керівнику органу прокуратури, який за своєю функціональною спрямованістю відноситься до сторони обвинувачення, таке «делегування» вимагає від цих осіб надзвичайно добросовісного підходу при реалізації цих повноважень при тому, що оперативного судового контролю за ними не існує, а наступний судовий контроль натепер дещо суперечливо виписаний у ст. 615 КПК України.

Основною тенденцією удосконалення порядку здійснення кримінального провадження стало обмеження кримінальних процесуальних гарантій прав особи та спрощення багатьох формалізованих кримінальних процесуальних процедур з огляду на ті умови, що можуть потенційно виникнути в умовах збройного конфлікту. Водночас, враховуючи доволі всеосяжний характер новацій, натепер можна стверджувати, що Україна стала на шлях формування та нормативного забезпечення системи воєнної кримінальної юстиції.

Інформація про авторів:

Гловюк Ірина Василівна,
доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін
Інститут права Львівського державного університету внутрішніх справ
9, вул. Замарстинівська, м. Львів, 79000, Україна

Завтур Віктор Андрійович,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу, детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національний університет «Одеська юридична академія»
23, Фонтанська дорога, м. Одеса, 65000, Україна

Information about the authors:

Hloviuk Iryna Vasylivna,
Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine,
Professor at the Department of Criminal Law Disciplines
Institute of Law of Lviv State University of Internal Affairs
9, Zamarstynivska str., Lviv, 79000, Ukraine

Zavtur Viktor Andriiovych,
PhD in Law,
Associate Professor at the Department of Criminal Procedure,
Detective and Operational-Search Activity
National University “Odesa Law Academy”
23, Fontanska road, Odesa, 65000, Ukraine

DOI

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ СФЕРИ СПОРТУ ПРОТЯГОМ 2014-2022 РОКІВ

Гніздовська Г. М.

Вступ

Розвиток сфери фізичної культури та спорту потребує особливої уваги, оскільки досягнення українських спортсменів на міжнародному рівні сприяють популяризації української державності у світі. Зокрема, давно вже стали символами країни брати Кличко у боксі, А. Шевченко та С. Ребров у футболі, О. Верняєв у спортивній гімнастиці, Ж. Беленюк у греко-римській боротьбі, О. Харлан у фехтуванні.

Серед чинників, що впливають на досягнення спортсменами найвищих досягнень на міжнародному та європейському рівні, є ефективне законодавче регулювання сфери спорту. Нормативно-правові акти, які приймаються протягом останніх років, направлені на захист прав спортсменів, створення сприятливих умов для занять спортом та будівництво сучасних спортивних об'єктів.

У 2012 році України виступила як один з організаторів спортивного заходу найвищого рівня – Чемпіонату Європи з футболу (далі за текстом – ЄВРО 2012). ЄВРО–2012 відіграв важливу роль у становленні міжнародного іміджу та соціально-економічного розвитку державних проектів. Для організації та проведення такого спортивного заходу був прийнятий ряд нормативно-правових актів, спрямованих на достроковий розвиток сфери спорту. Серед яких окремо необхідно відзначити Концепцію Загальнодержавної цільової соціальної програми розвитку фізичної культури і спорту на 2012-2016 роки. Відповідно її преамбули, на той час, серед проблем, що не давали зазначеній сфері розвиватися, найважливішою вважалась недосконала нормативно-правова база регулювання спортивних правовідносин та відсутність уніфікованих правил функціонування спортивних організацій[1]. Прийняття Концепції стало дорожньою картою для розробки низки нормативно-правових документів та внесення змін до уже існуючих на той час законів України.

Фактично, починаючи з моменту організації та проведення ЄВРО-2012 почався та досі відбувається стрімкий розвиток правового регулювання сфери спорту. Незважаючи на події 2014–2022 років, цей процес не зупинявся, а реалізація державних програм, спрямованих на розвиток зазначеної сфери, продовжується і зараз.

Постановка проблеми. Державна програма розвитку фізичної культури і спорту на 2012–2016 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 31 серпня 2011 р., окреслила необхідність удосконалення нормативно-правової бази та поліпшення нормативного-правового забезпечення галузі спорту. Діюче на той час законодавство у зазначеній сфері не давало змоги у повній мірі ефективно регулювати існуючі відносини. Наслідками стало прийняття низки нормативно-правових актів та внесення змін в раніше прийняти, але це не вирішило усіх завдань, поставлених Кабінетом Міністрів у програмі розвитку фізичної культури і спорту на 2012–2016.

У зв'язку з цим, була прийнята Державна цільова соціальна програма розвитку фізичної культури і спорту на період до 2020 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 1 березня 2017 р. № 115, дію якої було продовжено до 2024 року.

Аналіз зазначених програм дає змогу виокремити наступні проблемні моменти у правовому регулюванні розвитку спорту:

– необхідність проведення реформи у сфері спорту з метою приведення її у відповідність з європейськими вимогами і стандартами шляхом визначення як основи європейської моделі реформування відносин між органами державної влади та громадськими об'єднаннями спортивної спрямованості;

– потреба вдосконалення національного антидопінгового законодавства;

– запровадження автономності спортивних федерацій[2].

Вирішення окреслених вище проблем викликає певні труднощі, оскільки необхідність проведення більш дієвих реформ призводить до скасування пласту старих нормативно-правових актів без своєчасного прийняття нових. При цьому проведення реформи у сфері спорту взагалі є доволі непростим завданням, зважаючи на юридичні, економічні, політичні та соціальні чинники.

Далі ми розглянемо кожну з зазначених проблем детальніше, з урахуванням положень існуючого

[1] Концепція Загальнодержавної цільової соціальної програми розвитку фізичної культури і спорту на 2012–2016 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.08.2011 № 828-р.. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/828-2011-р. (дата звернення: 30.04.2022).

[2] Державна цільова соціальна програма розвитку фізичної культури і спорту на період до 2020 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 1.03.2017 р. № 115. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/115-2017-п (дата звернення: 30.04.2022).

законодавства, думок у юридичній науці та практичних аспектів реалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про необхідність проведення реформи у сфері спорту з метою приведення її у відповідність до європейських та міжнародних вимог та стандартів говориться багато років, ще до прийняття урядом відповідних цільових програм.

У юридичній науці існують різні думки стосовно обсягу змін, які потребує законодавство з фізичної культури та спорту. Певна частина вчених вважає, що доцільно доробити профільний Закон України «Про фізичну культуру і спорт». Зокрема, на думку Маслова В.М. потребує доробки термінологія. Так, він пропонує змінити поняття «професійний спорт», оскільки існуюча у законодавстві дефініція створює проблеми при укладанні спортивного контракту, тому що не дає змоги встановити на підставі якого саме законодавства повинен укладатися такий контракт[3]. У свою чергу, Л.І. Заїченко пропонує доповнювати профільний закон термінологією, пов'язаною з професійним спортом, оскільки саме професійний спорт слабко врегульований. Наприклад, на її думку, необхідно розробити таке поняття як «професійний спортивний клуб» та закріпити його у Законі України «Про фізичну культуру і спорт», що надасть можливість ефективно захищати права таких юридичних осіб[4]. І.Л. Гасюк вважає за потрібне прийняття окремі статті, які б урегулювали розробку та впровадження середньо та довгострокових цільових програм пропаганди фізичної культури та спорту, а також закріпити шляхи їх фінансування з відповідних бюджетів та інших джерел, не заборонених законом[5]. О.С. Облакова наполягає на тому, що ст. 45 Закону України «Про фізичну культуру і спорт» потрібно доповнити положеннями про загальнообов'язкове правило страхування спортсменів, як умову допуску до спортивного змагання будь-якого рівня[6]. М.А. Журба аналізує термінологію профільного закону відповідно до інших законів України. Внаслідок цього, на її думку, існує необхідність привести термінологію відповідно до норм Закону України «Про громадські об'єднання», оскільки більшість спортивних організацій створюються саме як громадські об'єднання[7]. Більш монументально до змін у термінології підходить у своїх працях С.М. Балабан, який вважає за потрібне ввести такі поняття, як спортивний тренер, спортивний глядач, спортивний трансфер, спортивний об'єкт, спортивний агент, студентський спорт, спорт ветеранів, дефлімпійський спорт, сурлімпійські ігри та навчально-тренувальний процес[8]. Розглядаючи проведене ним дослідження, можна побачити, наскільки недосконалим є перелік термінів у Законі України «Про фізичну культуру і спорт», оскільки відсутність, наприклад, визначення поняття спортивний глядач не дає змоги повною мірою захищати права таких осіб.

Деякі науковці вважають, що необхідно прийняти окремий закон «Про професійний спорт», який урегулює саме комерційний напрям сфери спорт[9]. Зокрема, А.Я. Палюх детально вивчав положення Модельного закону про професійний спорт, прийнятого на рівні СНД 2007 р.. На його думку, для удосконалення існуючого законодавства у цій сфері необхідно вивчати міжнародний досвід та можливість прийняття модельного нормативного-правового акту[10]. Можливість розробки та прийняття окремого закону, який би регулював сферу професійного спорту обговорювалось на державному рівні. Так, наприклад, ще у 2007 році відділ з питань фізичної культури і спорту Чернівецької ОДА направляв листа № 493/02 до Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту з пропозицією узаконення стосунків, що виникають між спортивними школами та професійними клубами шляхом розробки та прийняття Закону про професійний спорт. Метою такої пропозиції було, фактично, запровадження механізму компенсації за підготовку спортсмена, який регулюється кожною спортивною федерацією та асоціацію на свій розсуд у зв'язку з відсутністю відповідних положень у профільному законі.

Крім цього, у юридичній літературі триває дискусія, яка зводиться к необхідності розробки та прийняття окремого кодифікованого акту – Спортивного кодексу України. Зокрема, А.В. Коструба виступає за кодифікацію спортивного законодавства та вважає, що в рамках Спортивного кодексу можна повноцінно усунути ті галявини, які існують у спор-

[3] М. І. Попичєв, О. А. Шаповалова, В. М. Маслов. Проблемні питання правового регулювання професійного спорту. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер. : Педагогічні науки. Фізичне виховання та спорт.* 2014. Вип. 118(1). С. 282-285.

[4] Заїченко Л. І. Спортивний клуб в системі господарсько-правових відносин : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2015. 195 с.

[5] Гасюк І. Л. «Спорт для всіх»: державне стимулювання розвитку. *Інвестиції: практика та досвід.* 2012. № 12. С. 113-115.

[6] О.С. Облакова Цивільно-правова відповідальність у сфері міжнародних спортивних відносин : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2015. 239 с.

[7] Журба М.А. Публічне управління у галузі фізичної культури і спорту : дис.. … канд. юрид наук : 12.00.02 / Журба Марина Анатоліївна. Одеса, 2017. – 216 с.

[8] Балабан С. М. Публічне адміністрування сферою фізичної культури та спорту: дис. … канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.07. Дн., 2017. 207 с.

[9] Гніздовська Г. М. Цивільно-правове регулювання суспільних відносин у сфері професійного футболу України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ, 2014. 20 с.

[10] Палюх А.Я. Державна підтримка професійного спорту: нормативно-правовий аспект. *Актуальні проблеми держави і права.* 2019, вип. 83. Одеса. С. 151–159.

тивному законодавстві на сьогоднішній день[11]. Р.В. Чередник у свою чергу пропанував використовувати досвід європейських країн, у яких прийнято спортивні кодекси. На його думку, позитивний французький досвід при прийнятті Спортивного Кодексу Франції можна використовувати для подальшої кодифікації вітчизняного законодавства про спорт[12]. Схожої точки зору притримується Я.І. Кулик, який зазначає, що досвід французького регулювання спортивної сфери, а саме прийняття та ухвалення Спортивного Кодексу Франції, можна використовувати для удосконалення українського законодавства[13].

Проблемні питання вдосконалення антидопінгового законодавства почали пильно розглядатися науковцями після створення Національного антидопінгового Центру України на підставі Постанови Кабінету Міністрів України № 1063 від 25.07.2002. На думку, Н.В. Бордюгової, позитивним моментом у сфері боротьби з допінгом було створення та запровадження Української аналітичної системи ідентифікації, яка дозволила проводити тестування спортсменів-професіоналів на внутрішніх змаганнях. Пропре це, вважає Н.В. Бордюгова, виникають стільки нових видів допінгу, що нормативне удосконалення антидопінгової сфери потребує значної уваги[14]. Проблемні питання розгляду допінгових спорів вивчає Г.Ю. Бордюгова, яка вважає боротьбу у цій сфері важливо для подальшого розвиту спорту в цілому[15]. В.П. Руденко зазначає, що проблема допінгу в Україні на юридичному рівні досить не вирішена, тому доцільним є розробка та прийняття загальної концепції для впровадження ефективних заходів антидопінгового контролю за рахунок удосконалення законодавчої і нормативно-правової бази з метою приведення їх до міжнародних стандартів[16]. М.А. Тіхонова вважає, що наразі у законодавстві взагалі неврегульоване питання, пов'язане з відшкодуванням шкоди, завданої спортсмену-професіоналу у зв'язку з неправильно винесеним рішенням щодо нього за використання допінгу, тому пропонує звертатися по аналогії до норм Цивільного Кодексу України з метою захисту прав таких спортсменів-професіоналів[17].

Проблема запровадження автономності спортивних федерацій у юридичній літературі приділяється менше уваги, ніж удосконаленню законодавства та антидопінгової сфери. Проте, окремі науковці розглядають це питання з точки зору приведення положень, які регулюють діяльність спортивних федерації, у відповідність до міжнародних стандартів. На думку, В. Гримайло українське законодавство у сфері професійного спорту розвивається шляхом автономності від державного управління, що дозволяє максимально ефективно виконувати вимоги регламентних та статутних документів міжнародних спортивних організацій у окремих видах спорту, наприклад, футболі. Але однозначної відповіді на те, чи потрібна така автономність – він не надає[18]. На думку А.В. Коструби та М.К. Галянтича, сфері спорту взагалі притаманний принцип автономності, він передбачає наявність системи юрисдикційних органів, діяльність яких спрямована на розгляд суперечок у відповідній сфері відносин [19]. Питання незалежності спортивних клубів розглядали у своїх працях також М.О. Ткалич та О.О. Біляєв, які робили акценти на функціонуванні таких юридичних осіб у контексті існуючого законодавства у сфері спорту[20].

Формулювання цілей (постановка завдання). Метою цього дослідження є розгляд існуючих актуальних проблем розвитку сфери спорту, сформульованих на законодавчому рівні відповідними цільовими програмами розвитку фізичної культури та спорту протягом російсько-української війни Кабінету Міністрів України, та вироблення пропозицій щодо можливого вирішення цих проблем.

Для реалізації зазначеної вище мети дослідження, нами були визначені наступні завдання:

- вивчення, яким чином впливали події 2014-2022 років на розвиток спорту в країні;

- проаналізувати можливість систематизування норм права у сфері спорту через кодифікацію існуючого законодавства;

[11] А.В. Коструба. Спортивный кодекс Украины: перспективы нормативной регламентации. *Спорт в умовах пандемії: цивілістичні проблеми: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.,* Одеса, 5 листоп. 2021 р.. Одеса : Фенікс, 2021. 15-18 с.

[12] Чередник Р. В. Спортивний кодекс Франції та законодавство України у сфері спорту: порівняльно-правовий аналіз. *Актуальні проблеми держави і права.* 2012. Вип. 63. С. 582-588.

[13] Кулик Я. І. Правові засади державного управління у сфері фізичної культури та спорту: досвід Франції. *Правова політика України: історія та сучасність: матеріали І Всеукраїнського науково-практичного семінару*. Житомир: Житомирська політехніка, 2020. С. 61–64.

[14] Бордюгова Н.В. Правопорушення в спорті: допінг, поняття і історія розповсюдження. *Часопис Київського університету права*. Київ. 2010. № 1. С. 291-295.

[15] А. Нововведення щодо боротьби зі вживанням заборонених речовин і методів у спорті. *Юридична газета online.* 2015. № 5 (451). URL: http://yur-gazeta.com/publications/practice/sportivne-pravo/dopingkontrol.html (дата звернення 29.04.2022)

[16] Руденко В. П. Основні сучасні проблеми допингу у спорті. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2014. № 6. С. 53-58.

[17] Тіхонова М.А. Можливість відшкодування шкоди, завданої спортсмену-професіоналу у зв'язку з неправильно винесеним рішенням щодо нього за використання допінгу. *Правовий часопис Донбасу*. 2017. № 3-4 (61). С. 92-97.

[18] Гримайло В. Автономність спорту: втрачений державою контроль над спортом на прикладі футболу. URL: https://new.sportlex.com.ua/main/materiali/avtonomnist-sportu/ (дата звернення 30.04.2022).

[19] Коструба А.В., Галянтич М.К. Поліваріативність розгляду спорів у сфері професійного спорту: дискусійні питання. Lex Sportiva. 2021. №1. с. 8-12.

[20] Ткалич М. О. Спортивні клуби як учасники цивільних правовідносин : дис. канд. юр. наук : 12.00.03. Одеса, 2010. 199 с.; Біляєв О.О. Спортивні організації як суб'єкти цивільного права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 21 с

- розглянути основні напрямки подальшої розбудови антидопінгового законодавства;

- проаналізувати впровадження принципу автономності у спорті та шляхи його подальшої реалізації.

Виклад основного матеріалу. У лютому 2014 року Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України», який був направлений на зміну форми державного правління в з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську[21]. На сферу спорту вказані зміни не вплинули кардинальним чином, незважаючи на те, що відбувся перехід установчих та номінаційних повноважень стосовно профільного міністерства від Президента України до Уряду, деякі нормативно-правові акти не було приведено у відповідність. Зокрема, ст. 6 Закону України «Про фізичну культуру і спорт» містить перелік повноважень центрального органу виконавчої влади, які покладені на нього покладені на нього актами Президента України, хоча останній за Конституцією вже не може уповноважувати органи центральної виконавчої влади таким чином[22].

Закон України «Про фізичну культуру і спорт» є профільним нормативно-правовим актом, що регулює відносини у сфері спорту. Розглянемо, які зміни до нього вносились протягом періоду 2014–2022 років та з чим це було пов'язане.

У 2015 році відбулось три редакції закону, які були пов'язані з:

- закріпленням за Кабінетом Міністрів повноважень з визначення порядку Порядок та розміру плати за навчання у дитячо-юнацьких спортивних школах;

- встановленням кола осіб, які можуть навчатися у вказаних школах на безоплатній основі;

- реформою системи соціального страхування;

- введенням посади фахівця з фізичної культури у дошкільних та інших навчальних закладах;

- забороною скорочення існуючої мережі державних та комунальних закладів фізичної культури і спорту без згоди центрального органу виконавчої влади[23].

Редакція 2016 року була пов'язана з змінами до Бюджетного Кодексу України та прямо на сферу розвитку спорту не впливала.

У 2017 році вперше було введено поняття національний вид спорту та встановлено, що статус національної спортивної федерації можуть надавати не лише відповідні міжнародні організації, а й центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері фізичної культури та спорту, якщо відповідна міжнародна федерація не створена.

Влітку 2017 року до профільного закону вперше були внесені правки, які стали наслідком російського вторгнення 2014 року. Зокрема, було введено два нових види спорту: службово-прикладний та військово-прикладний. Це було пов'язано з необхідністю захисту прав спортсменів вищої категорії, які проходять військову службу у Збройних Силах України, інших військових формуваннях, утворених відповідно до законів України, правоохоронних органах, рятувальних та інших спеціальних службах. Було встановлено, що такі спортсмени можуть зараховуватися до закладів фізичної культури і спорту або призначатися на посади у структурних підрозділах, на які покладені функції із спортивної діяльності та розвитку фізичної культури і спорту, де їм створюють необхідні умови для підвищення спортивної майстерності, а також забезпечується можливість участі у міжнародних, всеукраїнських та інших спортивних змаганнях[24].

Зміни 2018 року біли пов'язані з визначенням вперше наступних понять:

- спортивна зброя та порядком отримання, зберігання, сертифікації такої зброї;

- паралімпійський рух та особливостями його регулювання.

У 2019 році профільний закон привели у відповідність до положень Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Фактично, виявилось, що до того часу у сфері фізичної культури і спорту на найвищому рівні не було закріплено, що мовою усіх національних спортивних змагань є українська мова.

У 2020 році була розроблена концепція учнівського спорту та визначенні підстави створення та діяльності Української федерації учнівського спорту, у зв'язку з чим профільний закон доповнили відповідними положеннями.

У 2021 році вперше були визначені поняття «меценатська діяльність» та «меценатська допомога» у сфері фізичної культури та спорту, а також закріплені положення, які регулюють порядок здійснення такої діяльності.

Проаналізувавши викладені вище зміни, на нашу думку, можна зробити висновок, що профільний закон у сфері спорту з 2014 року до 2022 року не зазнав значних змін, тому на практиці суб'єктам спортивної сфери доводиться керуватися положеннями відповідних актів національних та міжнародних спортивних організацій.

---

[21] Про відновлення дії окремих положень Конституції України: Закон України № 742VII від 21 лютого 2014 року. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL : zakon4.rada.gov.ua. (дата звернення 29.04.2022)

[22] Журба М.А. Публічне управління у галузі фізичної культури і спорту : дис.. … канд. юрид наук : 12.00.02. Одеса, 2017. с. 44.

[23] Про фізичну культуру і спорт : Закон України від 24 грудня 1993 р. № 3809-XII. *Офіційний сайт Верховної ради України.* URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi (дата звернення 29.04.2022)

[24] Про фізичну культуру і спорт : Закон України від 24 грудня 1993 р. № 3809-XII. *Офіційний сайт Верховної ради України.* URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi (дата звернення: 29.04.2022)

Це викликає низьку проблем, пов'язаних з суперечливістю національного законодавства та вимог зазначених документів міжнародних спортивних організацій. Зокрема, Г. С. Бордюгова аналізує співвідношення норм трудового законодавства країни та вимог міжнародних спортивних організацій. У якості приклада вона відзначає, що «…багато норм продиктовані міжнародними федераціями з видів спорту, кожний вид спорту має свої специфічні вимоги щодо регулювання праці спортсменів цього виду спорту. Іноді вимоги, які ставлять міжнародні федерації з видів спорту щодо встановлення тих чи інших обов'язків для професійних спортсменів як категорії працівників, суперечать внутрішньому законодавству»[25].

Залишається також дискусійним правова природа контракту, який укладає спортсмен з відповідними суб'єктами сфери фізичної культури і спорту про участь у змаганнях серед спортсменів-професіоналів з метою набуття статусу професіонала. Це пов'язане з недосконалим визначенням поняття професійного спорту у національному законодавстві та створює проблеми з визначенням того, на підставі норм якого саме законодавства повинен укладатися спортивний контракт[26].

Взагалі регулювання професійного спорту на законодавчому рівні, фактично, зводиться до статті у профільному законі та положень у окремих нормативно-правових актів. При цьому професійний спорт має масовий характер, він формує позитивний державний імідж країни на європейській та міжнародній арені, приносить колосальний прибуток для відповідних спортивних організацій та спортсменів.

Дискусійним є також питання впровадження меценатської діяльності у спорті, у 2021 році визначення такої діяльності було вперше закріплено на законодавчому рівні, але усунути усі прогалини шляхом прийняття декількох положень у законі не можливо. За останні два роки були розроблені та зареєстровані декілька проектів законів, покликаних сформувати основні засади у цій сфері, зокрема проект Закону України «Про меценатство у фізичній культурі і спорті» та «Про меценатську діяльність у сфері фізичної культури і спорту». Але говорити про рух щодо їх розгляду зарано.

Аналізуючи нормативно-правові акти, що регулюють сферу спорту на теперішній час, слушно погодитись з думкою Дубінської З.П. про те, що «… часто виникає необхідність застосування відсильного чи бланкетного способів викладу правових норм. А правові прогалини та правові колізії лиш посилюють проблему щодо пошуку необхідних норм права у сфері спорту. Саме тому нагальною потребою є проведення правильної систематизації норм, що регулюють правовідносини в українському спорті»[27].

Р.М. Кацуба вважає за необхідне оновлення національного спортивного законодавства шляхом ратифікації Україною низки міжнародних документів у сукупності з прийняттям «Спортивного кодексу». Це дозволить регламентувати численні питання організації та проведення різноманітних спортивних заходів, удосконалити правовий статус суб'єктів у сфері спорту, та поліпшити систему заходів відповідальності за порушення спортивних норм національного й міжнародного законодавства[28].

На нашу думку, проведення внутрішньої систематизації національного спортивного законодавства шляхом прийняття єдиного Спортивного кодексу України вирішило б низку проблемних питань, пов'язаних у першу чергу саме зі сферою спорту та професійного спорту. Тому що наразі, фактично, регулювання спортивної сфери здійснюється на підставі та з урахуванням вимог нормативної діяльності міжнародних спортивних організацій, судової та арбітражної практики та відповідних доктрин[29].

Перейдемо до вивчення питання основних напрямків подальшої розбудови антидопінгового законодавства. Позитивними наслідками прийняття та впровадження Загальнодержавної цільової соціальної програми розвитку фізичної культури і спорту на 2012-2016 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.08.2011 № 828-р.. стала розробка та прийняття нового профільного нормативно-правового акту у сфері антидопінгової діяльності – Закону України від 07.02.2017 р. № 1835-VIII «Про антидопінговий контроль у спорті».

У 2001 році Україна ратифікувала Антидопінгову конвенцію, прийняту Радою Європи 16 листопада 1989 р. (Закон України №2295-III від 15.03.2001 «Про ратифікацію Антидопінгової конвенції»), а у 2006 році було ратифіковано також Міжнародну конвенцію про боротьбу з допінгом у спорті, прийняту Генеральною конференцією ООН з питань освіти, науки та культури 18.11.2005 (Закон України від №68-V 03.08.2006 «Про ратифікацію Міжнародної конвенції про боротьбу з допінгом у спорті»).

У 2001 році був прийнятий Закон України «Про антидопінговий контроль у спорті», який втратив

[25] Бордюгова Г. С. Місце спортивного права в національній правовій системі. *Право України.* 2009. № 3. С. 144-147.

[26] М. І. Попичєв, О. А. Шаповалова, В. М. Маслов. Проблемні питання правового регулювання професійного спорту. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер. : Педагогічні науки. Фізичне виховання та спорт.* 2014. Вип. 118(1). С. 282-285.

[27] Дубінська З.П. Особливості регулювання правовідносин у сфері спорту в Україні: теоретико-правовий підхід: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 220 с.

[28] Кацуба Р.М. Місце спортивного права в системі права України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 5. С. 250-252.

[29] Наставний І. Нормативно-правове регулювання відносин у сфері професійного спорту в Україні. Підприємництво, господарство і право. 2018. № 6. С. 46-51

чинність у 2017 році після прийняття Закону України від 07.02.2017 р. № 1835-VIII «Про антидопінговий контроль у спорті».

Оцінений у цілому позитивно, він усе одно не відповідав повним чином вимогам міжнародних нормативних документів, присвячених боротьбі з допінгом. Тому 26 січня 2022 року було прийнято новий Закон України «Про антидопінгову діяльність у спорті» (на момент проведення дослідження закон ще офіційно не опублікований).

Відповідно до пояснювальної записки, метою його прийняття стало приведення законодавства у відповідність положенням Всесвітнього антидопінгового кодексу. Зокрема, Всесвітнє антидопінгове агентство (ВАДА) ще у 2017 році надсилало листа про невідповідність положень Закону України «Про антидопінговий контроль у спорті» вимогам міжнародних антидопінгових програм та документів.

Згідно з пояснювальною запискою, вказаний закон повинен:

1) розширити та уточнити терміни з антидопінгової діяльності, визначити статус Національного антидопінгового центру як спеціалізованої державної установи, що організовує та здійснює допінг-контроль у спорті;

2) визначити основні положення щодо діяльності Наглядової ради антидопінгового контролю;

3) визначити напрями державної та регіональної політики із запобігання допінгу у спорті та зобов'язання громадських організацій фізкультурно-спортивної спрямованості;

4) визначити основний порядок організації допінг-контролю;

5) утворити Дисциплінарну антидопінгову комісію та Апеляційну антидопінгову комісію, Номінаційний та терапевтичний комітет і визначити порядок їх роботи;

6) забезпечити діяльність лабораторії антидопінгового контролю[30].

На нашу думку, позитивним моментом є розробка окремою статті про антидопінгові правила, які є основним актом при розгляді допінгових спорів Національним антидопінговим центром (далі – НАДЦ) та повинні містити положення Всесвітнього антидопінгового кодексу. Антидопінгові правила – це документо, який повинен оновлюватися кожного разу при внесенні змін ВАДА до Всесвітнього антидопінгового кодексу, тому законодавче закріплення їх правового статусу дозволить більш ефективніше та скоріше імплементувати міжнародні положення.

Вбачається, що у подальшому доцільно було розробити положення щодо кримінальної відповідальності за застосування спортсменами допінгу та відшкодування шкоди спортсменам, яких було виправдано у допінгових спорах. Зокрема, Т.М. Акуленко пропонує внести зміни до Кримінального Кодексу України (далі – КК України) з метою закріплення загальних норм щодо кримінальної відповідальності за застосування спортсменами допінгу, оскільки ст. 323 КК України встановлює відповідальність тільки за спонукання неповнолітніх до застосування допінгу та містить посилання до нечинного антидопінгового Кодексу Олімпійського руху. Запропоновано ухвалити зміни до ст. 323 Кримінального кодексу України: включити посилання до чинного Всесвітнього антидопінгового кодексу та розширити коло суб'єктів злочину[31].

М.А. Тіхонова вважає, що спортсмен-професіонал має право відшкодування завданої йому шкоди у зв'язку неправильно винесеним щодо нього рішенням за використання допінгу та вимушеною в такому випадку дискваліфікацією (наприклад, проба Б показала відсутність заборонених речовин/методів в пробі, або проведення допінг-проби і призначення дискваліфікації після закінчення терміну зберігання цієї проби). Авторка аргументу це тим, що на підставі неправильно винесеного рішенням щодо такого спортсмена-професіонала за використання допінгу та вимушеної в такому випадку дискваліфікації спортсмен зазнає матеріальної та моральної шкоди[32].

Ще одним напрямком подальшого розвитку антидопінгового законодавства вбачається більш детальне регулювання порядку та умов надання дозволів на терапевтичне використання. Останній надає спортсменам можливість використовувати заборонену речовину або заборонений метод з терапевтичною метою для лікування наявного та діагностованого медичного стану[33]. Згідно з положеннями нового закону дозволи видаються НАДЦ відповідно до антидопінгових правил та міжнародних стандартів. При цьому питання відповідальності спортсменів та інших суб'єктів спортивної сфери за маніпулювання з медичними документами, які будуть підставою для надання вказаного дозволу, чинним законодавством майже неурегульоване, адже НАДЦ не має повноваження як правоохоронний орган для ретельної та повної перевірки отриманих документів.

---

[30] Пояснювальна записка до законопроекту «про антидопінгову діяльність у спорті» № 5099 від 18.02.2021. *Сайт Верховної ради України.* URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=5099&skl=10 (дата звернення: 29.04.2022)

[31] Акуленко Т. М. Міжнародно-правове співробітництво в боротьбі з допінгом у спорт : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 293. Національний університет «Одеська юридична академія», МОН України, Одеса, 2020. 200 с.

[32] Тіхонова М.А. Можливість відшкодування шкоди, завданої спортсмену-професіоналу у зв'язку з неправильно винесеним рішенням щодо нього за використання допінгу. *Правовий часопис Донбасу.* 2017. № 3-4 (61). С. 92-97.

[33] Про антидопінгову діяльність у спорті: Закон України від 26 січня 2022 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=5099&skl=10 (дата звернення: 29.04.2022)

Щодо проблеми автономності спортивних федерацій у контексті подальшого розвитку законодавства у сфері спорту, необхідно відмітити, що європейська та міжнародна модель спорту взагалі та професійного спорту зокрема базується на принципі автономності. Це закріплено у відповідних міжнародних нормативних актах, серед яких окремо необхідно виділити ст. 5 преамбули Олімпійської хартії, що прямо акцентує увагу на принципі автономності спортивної сфери. Вказана автономність, серед іншого, пов'язана з можливістю учасників сфери спорту об'єднуватися у спортивні організації з метою здійснення спортивної діяльності.

Закон України «Про фізичну культуру і спорт» закріпив можливість створення громадських спортивних федерації (асоціацій, спілок тощо) у формі об'єднань фізкультурно-спортивної спрямованості. Принцип за яким створюється така юридична особа – добровільність об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права[34]. Спортивні федерації можуть бути національними, всеукраїнськими та місцевими. Незважаючи на те, що створюються спортивні федерації шляхом добровільного об'єднання, профільний закон передбачає, що національний статус такій юридичній особи надається за рішенням центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері фізичної культури та спорту. Формулювання цього положення нібито передбачає, що зазначений орган надає статус національної спортивній федерації лише за відсутності відповідної міжнародної спортивної федерації статус, але далі йде положення про те, що надання на конкурсних засадах спортивним федераціям статусу національної спортивної федерації та позбавлення цього статусу здійснюються відповідно до положення, затвердженого Кабінетом Міністрів України (ст. 20)[35]. Серед кваліфікаційних вимог, яким повинна відповідати спортивна федерація для отримання статусу національної, обов'язковим є членство у відповідній міжнародній спортивній федерації, включеної до переліку, що затверджується Мінмолодьспортом (крім всеукраїнських федерацій, які сприяють розвитку національних видів спорту, за умови відсутності відповідної міжнародної спортивної федерації)[36]. Незважаючи на те, що спортивну федерацію прийме до своїх лав міжнародна спортивна федерація, Мінмолодьспортом може не надати такий статус та відмовити. І виникає колізія, коли міжнародна спортивна федерація визнає українську, приймаючи до себе у якості колективного члену, а орган центральної влади не надає статус такі юридичній особі статусу національної спортивної федерації у відповідному виді спорту. Підстави позбавлення статусу національної спортивної федерації взагалі не пов'язані з припиненням членства у міжнародній спортивній федерації.

Існуюча конструкція аж ніяким чином не відповідає цілі розвитку більшої автономії спортивних організацій, яка задекларована у державних цільових програмах.

Належним чином також не закріплена юрисдикція органів спортивного правосуддя так званих «квазісудових органів», що існують у кожному виді спорту. Це призводить до спроб оскаржити рішення спортивних дисциплінарних та апеляційних органів у національних судах, що прямо заборонено статутами міжнародних федерації майже у кожному виді спорту. Так, постановою Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 08.04.2021 року у справі № 757/11487/17-ц вказано, що Статутом громадської спілки «Федерація футболу України» (нині – УАФ) визначено спеціальних суб'єктів, яким громадське об'єднання підпорядкувало вирішення усіх внутрішніх спорів, а саме: органи здійснення футбольного правосуддя – Контрольно-дисциплінарний комітет як орган першої інстанції, Апеляційний комітет як орган другої інстанції; рішення Апеляційного комітету можуть бути оскаржені лише в Спортивному арбітражному суді м. Лозанна (Швейцарія).

Висновки

Внаслідок проведеного дослідження розвитку регулювання сфери спорту протягом 2014-2022 років, можна виокремити наступне:

1. Вплив українсько-російської війни на спорт був пов'язаний з з розбудовую національних видів спорту, остаточний їх перелік, умови існування та використання спортивної зброї, створення та впровадження можливості існування службово-прикладного та військово-прикладного видів спорту.

2. Наразі існує необхідність подальшої розбудови автономності спортивних федерацій, закріплення статусу органів спортивного правосуддя, узгодження гарантій отримання національного статусу таких організацій у разі визнання та прийняття їх до членів відповідних міжнародних спортивних федерацій.

3. Подальші кроки, пов'язані зі змінами у антидопінгової сфери, повинні бути зосереджені на визначенні відповідальності за національним законодавством (зокрема, кримінальної) за вживання допінгу, відшкодування шкоди завданої спортсмену у зв'язку

[34] Про громадські об'єднання: Закон України від 22 березня 2012 р. № 4572-VI URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text (дата звернення: 29.04.2022)

[35] Про фізичну культуру і спорт : Закон України від 24 грудня 1993 р. № 3809-XII. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi (дата звернення: 29.04.2022)

[36] Положення про надання на конкурсних засадах спортивній федерації статусу національної та позбавлення такого статусу, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 18 січня 2012 року № 22. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/22-2012-%D0%BF#Text (дата звернення: 29.04.2022)

з неправильно винесеним щодо нього рішенням за використання допінгу та вимушеною в такому випадку дискваліфікацією, узагальненнями підстав отримання дозволів на терапевтичне використання та посилення відповідальності за недостовірні медичні документи, що надаються для отримання зазначених дозволів.

4. Існуюче законодавство у сфері спорту, на нашу думку, потребує внутрішньої систематизації шляхом проведення кодифікації. Наслідком чого можливо було б прийняття окремого нормативно-правового акту – Спортивного Кодексу України, що призвело б до усунення існуючих прогалин у законодавчому регулювання сфери спорту взагалі та професійного спорту зокрема.

Інформація про автора:

Гніздовська Ганна Михайлівна,
кандидат юридичних наук,
адвокат, голова
Адвокатське об'єднання «Юріс Феррум»
62, вул. Велика Арнаутська, м. Одеса, 65000, Україна
член апеляційної колегії
Національний антидопінговий центр України
8, вул. Авіаконструктора Ігоря Сікорського, м. Київ, 04112, Україна

Information about the author:

Hnizdovska Hanna Mykhailivna,
Candidate of Juridical Sciences,
Advocate, Chairman
Union of Attorneys "Juris Ferrum"
62, Velyka Arnautska str., Odesa, 65000, Ukraine
Member of the Board of Appeal
National Anti-Doping Center of Ukraine
8, Igor Sikorsky str., Kyiv, 04112, Ukraine

DOI

ДОЦІЛЬНІСТЬ ЗМІН ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ ТА ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ СУДДІВ

Гусаров К. В.

Вступ

24 лютого 2022 року стало початком відліку часу російської агресії та збройного супротиву проти неї відносно територіальної цілісності та незалежності нашої Батьківщини. Президентом України у зв'язку із військовою агресією Російської Федерації проти України запроваджено воєнний стан. Вітчизняне законодавство, починаючи з 2014 року, має досвід нормативного регулювання правовідносин в особливий період, пов'язаний із надзвичайними ситуаціями у військовій сфері. Однак, на відміну від проведення антитерористичної операції в Донецькій та Луганській областях, військові дії, що розпочалися 24 лютого 2022 р., відрізняються набагато масштабнішою значущістю та руйнуванням України, початком глибокої гуманітарної кризи, окупацією російською армією значних південних, східних та північних територій нашої держави. Проте героїчний супротив українського народу та війська проти російської навали зламали «апетити» ворога відносно бліцкригу, захоплення України та мріяної ходи в парадному одязі по вулицям столиці нашої держави.

Нажаль, військові дії вимагають корекції як суспільних відносин, так і правових норм, що їх регламентують. Виходячи з цього, **постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями** полягає в висловленні пропозицій щодо вдосконалення національного цивільного процесуального законодавства, його адаптації під потреби особливостей правового регулювання під час військового стану. В даному аспекті варто погодитись із В.В. Комаровим в тому, що інститути правосуддя і судочинства повинні вдосконалюватися відповідно до викликів сучасного суспільства[1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, дозволяє зробити висновок про бракування чисельних досліджень в даному напрямку. В той же час вважаю за доцільне відмітити суттєвий внесок у дослідження даної проблематики з боку С.О. Короєда, під науковим консультуванням якого була підготовлена дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук[2].

Невирішені раніше частини загальної проблеми полягають у адаптації цивільного процесуального законодавства до особливостей здійснення правосуддя по цивільним справам під час воєнного стану, запровадженого в Україні 24 лютого 2022 року. З огляду на зазначене, *завданням є* обгрунтування необхідності внесення змін до вітчизняного цивільного процесуального законодавства в частинах доступу до правосуддя, відновлення втраченого судового провадження, виконання судових рішень тощо.

Перед **викладенням основного матеріалу дослідження** вважаю за необхідне зауважити на неприродність самої постановки питання про адаптації цивільного законодавства до військового стану. Однак мілітаризація країни-агресора, спрямована на встановлення домінування над політичними режимами інших країн, змушує здійснювати кроки по адаптації до умов військового стану законодавства різних галузей права. Не є виключенням і цивільне процесуальне законодавство. Від цього залежить реалізація захисту цивільних прав суб'єктів матеріальних правовідносин, існування, розвиток та припинення яких має місце як у мирний стан, так і під час воєнного. За два місяці військової агресії з боку Російської Федерації помітна активна робота вітчизняного законодавця відносно врегулювання трудових та інших правовідносин соціального спрямування, що свідчить про увагу держави в особі законодавця до забезпечення соціальних прав громадян під час воєнного стану. Такі заходи відповідають конституційному положенню про те, що людина визнається в Україні найвищою соціальною цінністю. Безперечно, змін та доповнень зазнала велика кількість нормативних актів та норм права в цілому. У зв'язку із цим, враховуючи запровадження військового стану в Україні та необхідність внесення змін та доповнень но норм національного законодавства, зокрема ЦПК України, вважаю за можливе висловити нижчевикладені пропозиції, які можуть посилити ефективність цивільного процесуального законодавства при судовому захисті цивільних прав, свобод та охоронюваних законом інтересів. Підго-

[1] Комаров В.В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України : монографія. Харків : Право, 2012. С. 5

[2] Луцька Г.В. Правове забезпечення охорони та захисту цивільних прав громадян на тимчасово окупованій території України : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.03. Івано-Франківськ: ЗВО «Університет Короля Данила», 2021. 482 с.

товка даної роботи ускладнена неможливістю аналізу судової практики з Єдиного державного реєстру судових рішень, оскільки користування даним ресурсом під час воєнного стану не є можливим з причини обмеження доступу до його змісту.

Механізм судового захисту передбачає наявність комплексу заходів по підготовці до звернення за захистом особи до органу судової влади. Наявності рішення суду з позитивним змістом для заінтересованої особи передує робота над змістом позовної заяви, аналіз спірних правовідносин та їх правова характеристика. Окремо слід зазначити і про доволі тривалі терміни розгляду цивільних справ судами. Наявність певних «ускладнень» руху справи у вигляді відкладень розгляду справи та зупинень судових проваджень доволі часто втомлює та вимотує сторін.

Однак при реалізації права на звернення до суду малопомітним залишається аналіз такої передумови, як оплата судових витрат. Першочерговим в даному аспекту є оплата судового збору як обов'язкова передумова звернення до суду. Науковий аналіз інституту судових витрат здійснено, наприклад, такими видатними вітчизняними вченими, як Ю.В. Білоусов та Н.Ю. Голубєва[3]. Проте аналіз Закону України «Про судовий збір», зокрема ст. 4 вказаного нормативного акту свідчить, що за подачу позовної заяви майнового, наприклад, характеру, фізичною особою або фізичною особою-підприємцем, ставка судового збору дорівнює 1 відсоток ціни позову, але не менше 0,4 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб та не більше 5 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Якщо «перекласти» це положення на грошовий еквівалент, то на час підготовки цієї роботи мінімальний розмір судового збору складає 992,4 грн. за подачу позовної заяви майнового характеру при законодавчо-встановленій мінімальній заробітний платі в розмірі 6500 грн.

Під час військової агресії Російської Федерації проти України спостерігається суттєве скорочення доходів громадян, що робить більш ускладненим реалізацію права на судовий захист з причини, зокрема, важкості у сплаті судового збору. Особливо це стосується тимчасово переміщених осіб, котрі втратили роботу та залишились без засобів до існування. В даному аспекті вважаю за доцільне навести наступні дані. За результатами комплексного опитування, яке проводилось соціологічною групою «Рейтинг» в межах проекту «Україна в умовах війни», внаслідок військових дій економічне становище значно погіршилось у 52% громадян України та у 28% – радше погіршилося, ніж ні. Серед українців, котрі мали роботу до початку військової агресії проти України – більше половини (53%) у теперішній час не працюють[4].

З огляду на вищевказані обставини, враховуючи необхідність реалізації гарантування доступу до правосуддя, зокрема по цивільним справам, на законодавчому рівні варто позитивно вирішити питання на законодавчому рівні стосовно звільнення від сплати судового збору фізичних осіб – внутрішньо-переміщених осіб, котрі звертаються до суду за захистом. При цьому доцільно врахувати ту обставину, що звільнення від сплати судового збору застосовується до зазначених суб'єктів, котрі отримують щомісячні виплати від держави внутрішньо-переміщеним особам. Пояснюється такий висновок тим, що зазначені виплати отримують особи, котрі мають потребу у матеріальній допомоги з боку держави.

Проблема доступу до правосуддя включає до свого змісту також територіальну доступність органів судової влади для звернень заінтересованих осіб. Н.Ю. Сакара включає до змісту доступності правосуддя по цивільним справам безперешкодність звернення будь-якої з вказаних осіб до суду[5]. Процесуальний порядок звернення до суду передбачає дотримання встановлених правил підсудності суду цивільних справ. Вони, з свого боку, викладені у ст.ст. 23-32 ЦПК України та передбачають, в багатьох випадках, можливість визначення підсудності місцем проживання (перебування) відповідача. Однак як вказаний вид підсудності, так і інші, визначені цивільним процесуальним законодавством, не передбачають, вважаю, складнощів у реалізації права звернення до суду за захистом під час військових дій. У зв'язку з цим уявляється за можливе запропонувати встановити альтернативну підсудність по цивільним справам за заявами тимчасово-переміщених осіб та осіб, що мешкають на тимчасово-окупованих територіях, до будь-якого суду першої інстанції на території України із урахуванням правил інстанційної юрисдикції. Окремої уваги потребують питання, пов'язані із забезпеченням права на доступ до цивільного правосуддя внутрішньо-переміщених осіб, котрі знаходяться за межами України.

Окупація значної території України з 24 лютого 2022 р. призвела до блокування переміщення як населення, так і звичайного руху транспорту, поштового зв'язку тощо. У зв'язку із цим має місце втрата судами справ, включаючи цивільні, внаслідок захоплення території України, пошкодження та руйнування будівель судів тощо. Проте націо-

[3] Білоусов Ю.В. Судові витрати як складова доступності правосуддя. *Університетські наукові записки.* 2005. № 3. С. 66–71. URL: http://nbuv.gov.ua/ UJRN/Unzap_2005_3_13 (дата звернення: 30.04.2022); Голубєва Н.Ю. Судові витрати: значення та види. *Часопис цивілістики.* 2009. Вип. 34. С. 11–16. URL: http://chascyvil.onua.edu.ua/index.php/chc/article/view/165/53 (дата звернення: 30.04.2022).

[4] Стало відомо, скільки українців втратили роботу URL: http://businessua.com/robota/76148stalo-vidomo-skilki-ukrainciv-vtratili-robotu.html (дата звернення: 30.04.2022)

[5] Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : монографія. Харків : Право, 2010. С. 47

нальне цивільне процесуальне законодавство не містить механізму відновлення втрачених таким чином матеріалів цивільних справ. У зв'язку з цим потребує вдосконалення процедура відновлення втраченого судового провадження, оскільки повне відновлення обмежується вимогами статей 488 та 490 ЦПК України.

Розділ X ЦПК України містить нормативно-закріплений порядок відновлення втраченого судового провадження. Проте його навряд чи можна застосувати до відновлення матеріалів судових справ, що втрачені під час збройної агресії Російської Федерації. З декількох причин. Так, ст. 488 ЦПК України передбачає можливість відновлення втраченого повністю чи частково судового провадження, яке закінчено ухваленням рішення або у якій провадження закрито. Зазначена норма не передбачає можливість відновлення провадження по цивільній справі, яку втрачено під час розгляду справи по суті та в інших випадках, про які не зазначено у наведеній вище правовій нормі. Виникає питання і до визначення підсудності заяви про відновлення втраченого провадження. За правилами ст. 490 ЦПК України, відповідна заява подається до суду, що розглядав справу в якості суду першої інстанції. В той же час вважаю за доцільне запропонувати на законодавчому рівні доповнити встановлене правило підсудності. При цьому варто врахувати, що територіальна підсудність судової справи може бути змінена в умовах, зокрема, воєнного стану (ч.7 ст. 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»). Рішення про зміну підсудності приймається Вищою радою правосуддя, яке ухвалюється за поданням Голови Верховного Суду. При цьому підсудність змінюється шляхом передачі справи до суду, котрий територіально найбільш наближений до того органу судової влади, котрий територіально найбільш наближений до того органу судової влади, котрий не може здійснювати правосуддя. У випадку неможливості здійснення Вищою радою правосуддя такого повноваження, останнє реалізуватиметься розпорядженням Голови Верховного Суду. Таке рішення також є підставою для передачі усіх справ, котрі перебували на розгляді суду, територіальні підсудність якого змінюється.

З причини висловлення пропозицій відносно розширення підстав для відновлення втраченого судового провадження, уявляється не доцільним існування такої підстави для відмови у відкритті провадження про відновлення втраченого судового провадження, яке насьогодні закріплено у п. 1 ч. 4 ст. 492 ЦПК України. Мова іде про випадки подачі заяви про відновлення судового провадження, втраченого до закінчення судового розгляду та до ухвалення судового рішення в цілому.

Розгляд та вирішення цивільних справ в умовах часткової окупації території України нерозривно пов'язаний із застосуванням вдосконаленого доказового права. Така позиція висловлювалась автором в одній з наукових публікацій (у співавторстві) відносно визнання факту народження або смерті на тимчасово окупованої території за правилами окремого провадження (див. нижченаведене посилання) та висловлюється у даній роботі стосовно розгляду цивільних справ в умовах воєнного стану в цілому. Складність доказування у вказаний період полягає у можливому прийнятті до уваги судом документів, виданих органами (особами), що здійснюють діяльність на тимчасово окупованих територіях. Положення ст. 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» свідчить про відсутність будь-якої юридичної сили у змісті документів, котрі виходять від нелегітимних посадових осіб та органів.

Такої позиції дотримуються іноді органи судової влади, проте висновки місцевих судів корегуються судами апеляційної інстанції, котрі ухвалюють рішення про задоволення заяв про встановлення фактів народження або смерті на тимчасово окупованих територіях, про що зазначається у змісті раніше оприлюдненої наукової статті автора, про яку мова йшла вище. В якості належних та допустимих доказів судом, як виняток, враховуючи ключове значення встановлення факту народження особи на тимчасово окупованих територіях для реалізації прав заявника, беруться до уваги медичне свідоцтво про народження, медичні документи, котрі видані установами, що діють на тимчасово окупованій території України, де органи влади України тимчасово не здійснюють свої повноваження, а саме відомості, що містяться у вказаних документах, та підтвердженні в сукупності та взаємозв'язку з іншими доказами по справі. Проте ч.3 ст.2 Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» передбачає незаконність діяльності збройних формувань Російської Федерації та окупаційної адміністрації у Донецькій та Луганській областях за умови її суперечності нормам міжнародного права. Як наслідок, будь-який акт, виданий у зв'язку з діяльністю таких утворень, є недійсним та не створює будь-яких наслідків. Виключення складають документи, які підтверджують факти народження або смерті на тимчасово окупованих територіях в Донецькій та Луганській областях за умови їх додання до заяви про державну реєстрацію народження фізичної особи та заяви про державну реєстрацію факту смерті особи.

Можливість надання юридичної сили документам нелегітимних окупаційних влад є доволі проблематичною. У зв'язку з цим світовому досвіду відомі

так звані «намібійські винятки», правила яких застосовуються і у вітчизняній судовій практиці. В одній з постанов Верховний Суд зазначив на заперечення відповідача щодо неможливості прийняття до уваги судом доказів, виданих на тимчасово окупованій території про те, що суди першої та апеляційної інстанцій обґрунтовано дійшли до наступного висновку. До правовідносин, які були предметом судового розгляду органами судової влади України, підлягають застосуванню так звані «намібійські винятки» Міжнародного суду ООН. Це означає, що документи, видані окупаційною владою, мають визнаватись за умови, якщо їх невизнання вестиме за собою серйозні порушення чи обмеження прав громадян. Справа в тім, що у 1971 р. Міжнародний суд ООН у документі «Юридичні наслідки для держав щодо триваючої присутності Південної Африки у Намібії» вказав, що держави – члени ООН повинні визнавати незаконні і недійсні триваючої присутності ПАР в Намібії, однак «в той же час офіційні дії, вчинені урядом ПАР від імені або відносно Намібії після припинення дії мандата є незаконними та недійсними, така діяльність не може застосовуватись до таких дій, як, зокрема, реєстрація народжень, смертей та шлюбів».

Розкриває цей принцип у своїй практиці і ЄСПЛ (наприклад, справи «Лоізіду проти Туречиини» (Loizidou v. Turkey, 18.12.1996, §45); «Кіпр проти Туреччини» (Cyprus v. Turkey, 10.05.2001); «Мозер проти Республіки Молдови та Росії» (Mozer v. the Republic of Moldova and Russia, 23.02.2016)). Судді вказаної міжнародної судової установи вважають, що зобов'язання ігнорувати та не брати до уваги дії існуючих de facto інститутів та органів [окупаційної влади] далеко від абсолютного. Для людей, що мешкають на такій території, життя триває. І його потрібно зробити більш стерпним і захищеним фактичною владою, включаючи їх суди. Виключно в інтересах жителів вказаної території дії згаданої влади, котрі мають відношення до висловленого вище, не можуть ігноруватись третіми сторонами чи міжнародними організаціями, зокрема судами, в тому числі і ЄСПЛ. Іншим чином вирішити таку проблему означало б позбавлення людей, що проживають на окупованій території, всіх прав щоразу, коли такі права обговорюються в міжнародному контексті. Це означало позбавлення їх навіть мінімального рівня прав, що їм належать. При цьому визнання актів окупаційної влади в обмеженому контексті у виняткових випадках при захисті прав мешканців окупованих територій жодним чином не легітимізує таку владу[6].

Правила окремого провадження цивільного судочинства передбачають процедуру розгляду судом справ про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою. В цій частині вирішальним є дотримання умов, викладених у нормах матеріального права, передусім у ст. ст. 43 та 46 ЦК України.

За загальним правилом, фізична особа судом може бути визнана безвісно відсутньою за умови відсутності відомостей про місце її перебування протягом одного року в місці її постійного проживання. У випадку неможливості встановлення дня одержання останніх відомостей відносно місця перебування особи, початком її безвісної відсутності вважається, відповідно до ч. 2 ст. 43 ЦК України, перше число місяця, котре йде за тим, в якому такі відомості були одержані, а при неможливості встановлення цього місяця – перше січня наступного року. Під час воєнного стану на територіях проведення бойових дій, уявляється, слід звернути увагу на необхідність скорочення перебігу строку (ст. 43 ЦК України), впродовж якого відсутні відомості щодо місця перебування фізичної особи – до двох місяців з часу, коли востаннє було відомо про місце перебування фізичної особи (відносно осіб, які проживають чи перебувають на тимчасово-окупованих територіях України). У зв'язку з цим ч. 2 ст. 46 ЦК України доцільно виключити. У частині першій вказаної норми, в той же час, в якості підстав для застосування строку ймовірної загибелі фізичної особи, фразу «від певного нещасного випадку» додати «або військових дій». Підсудність цих справ доцільно віднести до будь-якого місцевого суду України з урахуванням правил інстанційної юрисдикції.

Поряд із викладеним, вважаю за необхідне звернути увагу на фактичну неможливість виконання судового рішення на тимчасово-окупованій території держави, надсилання виконавчих документів та судових рішень учасникам справи. І хоча на законодавчому рівні надсилання процесуальних документів певною мірою врегульовано шляхом їх публікації в електронних мережах та надіслання на електронні адреси учасників справи, – питання виконання актів правосуддя на вищевказаних територіях не уявляється можливим.

В межах предмету даної роботи доцільно звернути увагу не лише на вдосконалення судового захисту прав суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, але і на вдосконалення захисту прав суддів як носіїв судової влади держави. Так, військова агресія Російської Федерації проти України не дає можливостей в повній мірі забезпечити реалізацію положень Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів»

[6] Гусаров К.В., Попов О.І. Визнання факту смерті або народження на тимчасово окупованій території за правилами окремого провадження. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, Vol. 27, No. 4, 2020, P. 161-171.

в частині захисту суддів та членів їх сімей в районах проведення бойових дій. Окремо слід наголосити на необхідність відновлення Вищої ради правосуддя під час воєнного стану з метою виконання вказаним колективним органом функцій, визначеним національним законодавством.

Інформація про автора:

Гусаров Костянтин Володимирович,
доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України
зав. кафедри цивільного процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
77, вул. Пушкінська, м. Харків, 61024, Україна

Information about the author:

Husarov Kostiantyn Volodymyrovych,
Doctor of Legal Sciencess, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine,
Head of the Department of Civil Procedure
Yaroslav Mudryi National Law Universaty
77, Pushkinska Str., Kharkiv, 61024, Ukraine

DOI

АНАЛІЗ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ, ВВВЕДЕНИХ У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Данькевич Ю. В.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У розділі обґрунтовано та проаналізовано нову нормативно-законодавчу базу, що пов'язана із веденням воєнного стану в Україні у зв'язку із нападом Російської Федерації. Початок повномасштабного нападу зумовив прийняття нових та уточнення чинних нормативно-правових документів. Із самого першого дня війни, 24 лютого 2022 року, Верховною Радою України було ухвалено ряд надважливих Законів та Постанов, що регулюють усі сфери життя в державі, а саме: уточнення ряду статей Конституції України, зміни до Кримінального кодексу, Державного бюджету, Податкового кодексу, організацію трудових відносин тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема вивчення комунікаційних складових під час воєнного стану представлена у роботах багатьох дослідників. Маємо наголосити, що аналіз власне українських нормативно-правових актів у період з початку агресії Російської Федерації є актуальним на час написання статті, оскільки, воєнні дії га території держави ще тривають. На сьогодні вивчення комунікаційних особливостей воєнного стану наявне у дослідженнях О. Луцького, О. Семененка, С. Сегеди, В. Шульгіна, Ю. Фігеля, колективній монографії «Права людини в особливих правових режимах: досвід України» (Д. С. Терлецький, О. В. Марусяк, Ю. Д. Батан, М. В. Афанасьєва та ін.) та багатьох інших працях науковців і вчених.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Законодавство України у воєнний час має охопити усі сфери життєдіяльності соціуму, враховуючи юридичні, правові, економічні, кадрові та інші зміни. Закони воєнного часу по-новому регулюють, наприклад, трудові відносини на підприємствах, скасовують вихідні дні, що припадають після святкових, регламентують терміни надання відпусток, відряджень, зокрема науковців, за кордон, оголошують простій. Саме актуалізація цих проблем є на часі, оскільки, змінено підхід до тлумачення статей нормативно-правових актів.

Окрім того, Закони воєнного часу передбачають і процедури роботи із первинними податковими та іншими документами на території, на якій ведуться, чи велися бойові дії, або є тимчасово окупованими. Перелік цих територій визначається Кабінетом Міністрів України.

Однією із частин загальної проблеми, порушеній у статті, є акцент на надважливій Постанові України «Про Заяву Верховної Ради України "Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні"». Саме Постанова, апелюючи до Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, до норм Римського статуту Міжнародного кримінального суду, визначила прояви геноциду Російської Федерації над Українським народом з початку повномасштабного вторгнення.

Формулювання цілей. У дослідженні передбачено аналіз чинних нормативно-правових документів, що обумовлюють особливості усіх сфер життя у воєнний час; на законодавчому рівні регулюють функціонування правових норм; припинають повноваження народних депутатів та міністрів; змінюють статті Кримінального та Кримінально процесуального кодексів; обґрунтовують трудові відносини та права працівників, роботодавців у воєнний час; захищають честь військовослужбовців Збройних сил України; систематизують поводження із зброєю.

Виклад основного матеріалу. Одним із перших нормативно-правових документів, що з'явилися у перший день нападу російської федерації на Україну, є Закон України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»[1]. Закон апелює до пункту 31 частини першої статті 85 Розділу IV Верховна Рада України. Стаття 85 регулює повноваження Верховної Ради України, безпосередньо у пункті 31 йдеться про те, що Верховна Рада затверджує «протягом двох днів з моменту звернення Президента України указів про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації».

Частини Статті 5 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», на які посилається Президент, передбачають послідовність дій його введення. Зокрема, частина 1 обумовлює, що «пропозиції щодо введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях на розгляд Президентові України подає Рада національної безпеки і оборони України», наступні частини, з 2 по 6, унормовують необхідність видання «Указу Президента України про ввe-

[1] Закон України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text (дата звернення: 22.03.22)

дення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України, підлягає негайному оголошенню через засоби масової інформації або оприлюдненню в інший спосіб»[2].

Одночасно із Указом Президента була видана Постанова «Про організацію роботи Верховної Ради України у зв'язку з актом збройної агресії Російської Федерації проти України 24 лютого 2022 року»[3]. У преамбулі Постанови викладено обставини та мотиви, що у зв'язку із військовою агресією проти України «Російською Федерацією та враховуючи здійснений Російською Федерацією 24 лютого 2022 року акт збройної агресії проти України, на часткову зміну Постанови Верховної Ради України «Про організацію роботи Верховної Ради України в умовах дії надзвичайного та/або воєнного стану» від 23 лютого 2022 року Верховна Рада України» було ухвалено, що Верховна Рада працюватиме у режимі пленарного засідання безперервно; безпосередньо Голова Верховної Ради (Перший заступник чи заступник, який виконує його обов'язки) визначатиме «час і місце проведення пленарного засідання Верховної Ради України та спосіб голосування, за потреби».

У зв'язку із подальшим розгортанням збройної агресії 3 березня 2022 року було ухвалено ряд нормативно-правових документів, що регулюють загальну мобілізацію (Закон України Про затвердження Указу Президента України «Про загальну мобілізацію»[4]. Зокрема, у Законі, відповідно до статті 85 Конституції України затверджено Указ №65/2022 «Про загальну мобілізацію». У пунктах Указу перераховані області України, в яких здійснюється мобілізація, термін («мобілізація проводиться протягом 90 діб із дня набрання чинності цим Указом»), обсяги військової мобілізації, організація та забезпечення порядку місцевими органами виконавчої влади та територіальними центрами. Ряд прийнятих законів обумовлює й комунікативні потреби, пов'язані із функціонуванням інформації, особливо тієї, що містить у режимі реального часу переміщення військових підрозділів на території України чи точкові влучення бомб і ракет через соціальні мережі. Закони апелюють до поняття «несанкціонованого поширення інформації», торкаються переміщення зброї, озброєння, військових припасів. Розповсюдження такої інформації відповідно до затвердженого 24 березня 2022 року Закону України карається позбавленням волі від трьох до п'яти років.

В економічній сфері представлено проєкт Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо здійснення моніторингу потенційних загроз національній безпеці України у сфері економіки». У правовому полі система забезпечення національної безпеки розглядається через ряд складових, а саме: Конституцією України, нормативно-правовими актами. Відповідно до Закону України «Про національну безпеку», поняття пов'язане із захищеністю державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичним конституційним ладом, збереженням національних цінностей України. Саме вищезгаданий Закон апелює до понять, що широко застосовується у наш час: «воєнний конфлікт», «збройний конфлікт», «оборонне планування», «сили безпеки», «сили оборони» тощо.

Також, у зазначену дату видано Закон України «Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ»; «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за мародерство», розділи Закону уточнюють, змінюють та посилюють кримінальні відповідальність за мародерство. Наприклад, Стаття 432 Кримінального кодексу України обґрунтовує, що мародерством вважається «викрадення на полі бою речей, що знаходяться при вбитих чи поранених (мародерство)» такі дії караються «позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років»[5]. Надалі, вступає силу окремий Закон «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за мародерство».

З березня 2022 року було ухвалено Закон України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів». У преамбулі Закону вказано, що дії, вчинені Росією класифікуються як повномасштабна агресивна війна, розв'язана і яка ведеться «проти України та Українського народу з порушенням норм міжнародного права, вчиняючи злочини проти людства»[6]. Безпосередньо Стаття І аналізованого нами Закону визначила Російську Федерацію державою, що «рішенням Верховної Ради України відповідно до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 3314 «Визначення агресії» від 14 грудня 1974 року визнана державою-агресором і здійснює збройну агресію проти України»[7].

[2] Закон України «Про правовий режим воєнного стану» у редакції від 21.03.22 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#n29 (дата звернення: 22.03.22)

[3] Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану». Документ 2136-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text (дата звернення: 23.03.22)

[4] Закон України «Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ». Документ 2112-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2112-20#Text (дата звернення: 22.03.22)

[5] Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану». Документ 2136-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text (дата звернення: 23.03.22)

[6] Закон України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів». Документ 2116-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20#Text (дата звернення: 22.03.22)

[7] Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за мародерство». Документ 2117-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2117-20#Text (дата звернення: 22.03.22)

Нормативно-правові акти воєнного стану визначають й участь цивільних осіб у захисті України. Це передбачено Законом України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України». Преамбула Закону ґрунтується на статті 65 Конституції України. Стаття 1 аналізованого нами Закон передбачає, що протидіяти агресору та брати участь у військових діях можуть як безпосередньо громадяни України, так і «іноземці та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України (далі - цивільні особи), у тому числі отримати вогнепальну зброю і боєприпаси до неї відповідно до порядку та вимог, встановлених Міністерством внутрішніх справ України». Наступні статті Закону регулюють здачу зброї упродовж 10 днів по скасуванню воєнного стану, можливість використовувати власну зброю. Окремо у статті 5 прописано й те, що «цивільні особи не несуть відповідальності за застосування вогнепальної зброї проти осіб, які здійснюють збройну агресію проти України, якщо така зброя застосована на підставі та в порядку, визначених статтею 1 та статтею 4 цього Закону».

Частина Законів України регулює й зміни у Кримінальний кодекс у частині посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки («Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану»). Закон доповнює частину четверту статті 86 словами «державна зрада, диверсія». Закон поглиблює статтю 111, а саме поняття «державна зрада» як діяння, що «умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України: перехід на бік ворога в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України». За державну зраду передбачено позбавлення волі на строк від 12 до 15 років та конфіскацію майна. Також, окремо доповнюється стаття 113 Кримінального кодексу, у частині, в якій йдеться про диверсію.

Окремо під час воєнних дій й обумовлено перебування під вартою осіб в особливому режимі досудового розслідування та продовження строків тримання під вартою. Про це вказано у Законі України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про попереднє ув'язнення» щодо додаткового регулювання забезпечення діяльності правоохоронних органів в умовах воєнного стану»[8].

Посилення статей Кримінального кодексу у частині кримінальної відповідальності щодо виготовлення та поширення забороненої інформаційної продукції є у Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення кримінальної відповідальності за виготовлення та поширення забороненої інформаційної продукції». Закон посилив статті Кримінального кодексу України у частинах, де йдеться про образу честі й гідності, погрозам військовослужбовцям. За це передбачено покарання обмеженням волі на строк від трьох до п'яти років. До того ж, посилено й статтю 436 Кримінального кодексу у частині «виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників».

Суголосним до статті 436 є Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо заборони виготовлення та поширення інформаційної продукції, спрямованої на пропагування дій держави-агресора». Так, окрім задекларованих положень про внесення змін до Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» Закон посилив відповідальність політичних партій у випадку вчинення злочинів та пропаганди «поширення відомостей, що містять виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України»[9].

Законодавство регулює й використання Збройних Сил України та інших військових формувань в однойменному Указі, про що й прописано у Конституції України та Законі «Про оборону України». До того ж, Указ, схвалений Законом № 2106-IX від 03.03.2022, одночасно набирає чинності із Законом України «Про використання Збройних Сил України та інших військових формувань». Регулювання податків та подання звітності у воєнний час регламентовано у Законі України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей оподаткування та подання звітності у період дії воєнного стану». Окремим Законом йдеться про порядок подачі та захисту ряду фінансово-звітних документів. Так, статті Закону України «Про захист інтересів суб'єктів подання звітності та інших документів у період дії воєнного стану або стану війни» обумовлюють, що бухгалтерська, фінансова, розрахункова та аудиторська документація може бути подана як в документальній та/або електронній формі упродовж «трьох місяців після припинення чи скасування воєнного стану або стану війни за весь період неподання звітності чи обов'язку подати документи»[10].

[8] Закон України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України». Документ 2114-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-20#Text (дата звернення: 22.03.22)

[9] Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення кримінальної відповідальності за виготовлення та поширення забороненої інформаційної продукції». Документ 2110-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2110-20#Text (дата звернення: 23.03.22)

[10] Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей оподаткування та подання звітності у період дії воєнного стану». Документ 2118-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2118-20#Text (дата звернення: 23.03.22)

Законом передбачено, що кримінальна відповідальність не застосовуватиметься безпосередньо у ас воєнного стану або стану війни, упродовж трьох місяців по завершенню воєнного стану (підпункт 2 першого пункту). Також Закон обумовлює й скасування будь-яких перевірок на час воєнного стану, попри те, дія Закону не поширюється на податкові правовідносини.

Окремо у нормативно-правових актах обумовлено й положення про організацію праці під час воєнного стану. Нормативи викладено у Законі України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану»[11]. Закон обмежив статті 43, 44 Конституції України щодо конституційних прав і свобод людини, і громадянина на час воєнного стану. Частини Закону передбачають укладання трудових договорів із працівниками, переведення на інші види роботи без годи працівника, розірвання трудових договорів, встановлено тривалість робочого часу на період воєнного стану, скорочено відпустку до 24 днів. Також, Законом передбачено скасування норм статей, що передбачають відпочинок у святкові дні.

Окрім того, безпосередньо роботодавець визначає порядок організації кадрового діловодства й архівного зберігання документів у зонах воєнної активності, призупинення дії трудового договору, діяльність профспілок.

Частина Законів України у воєнний час регулює зміни до Державного бюджету, а саме: «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2022 рік»; «Про внесення змін до розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» кодексу України та інших законодавчих актів України»; «Про внесення зміни до пункту 4-1 розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України».

Окремо Президентом України підписано Закони про зміни в електронних комунікаціях та кібератак. Безпосередньо у Законі України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про електронні комунікації» щодо підвищення ефективності досудового розслідування «за гарячими слідами» та протидії кібератакам» уточнено ряд професійних термінів, доповнено їхнє значення, замінено ряд дефініцій[12]. Наприклад: «частину четверту після слів «копії інформації» доповнити словами «у тому числі комп'ютерних даних», а слова «телекомунікаційних системах, інформаційно-телекомунікаційних системах» замінити словами «електронних комунікаційних системах, інформаційно-комунікаційних системах, комп'ютерних системах»; «у частині другій слова «радіоелектронного засобу» замінити словами «радіообладнання (радіоелектронного засобу)» тощо[13].

У перші дні квітня було внесено зміни до Податкового кодексу щодо адміністрування окремих податків у період воєнного, надзвичайного стану. Зокрема, у Законі України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо адміністрування окремих податків у період воєнного, надзвичайного стану» обґрунтовано, що на час «відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації проти України та/або запровадження воєнного стану відповідно до законодавства, звільняються від оподаткування акцизним податком операції з ввезення на митну територію України та реалізації на митній території України броньованих автомобілів, що класифікуються за кодами 8702 10 19 90, 8702 90 11 00, 870»14. Закон регламентує, що від акцизного податку звільняються ті вищеозначені засоби пересування, кінцевим отримувачем яких відповідно до сертифіката кінцевого споживача або згідно з умовами договору визначено правоохоронні органи, Міністерство оборони України, Збройні Сили України та інші військові формування, добровольчі формування територіальних громад, утворені відповідно до законів України, інші суб'єкти, що здійснюють боротьбу з тероризмом відповідно до закону та/або беруть участь у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації проти України.

Окрім того, Закон регулює й роботу із первинними документами, їхнім вивезенням чи втратою особливо на тих територіях, що були чи залишають тимчасово контрольованими країною-агресоркою. Важливим доповненням до Закону стає визначення Кабінетом міністрів України переліку територій, на яких ведуться, чи велися, бойові дії, які є тимчасово окупованими,

Під час воєнних дій Законом України «Про встановлення винагороди за добровільно передану Збройним Силам України придатну для

[11] Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану». Документ 2136-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text (дата звернення: 23.03.22)

[12] Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення кримінальної відповідальності за виготовлення та поширення забороненої інформаційної продукції». Документ 2110-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2110-20#Text (дата звернення: 23.03.22)

[13] Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про електронні комунікації» щодо підвищення ефективності досудового розслідування «за гарячими слідами» та протидії кібератакам». Документ 2137-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2137-20#Text (дата звернення: 24.03.22)

[14] Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо адміністрування окремих податків у період воєнного, надзвичайного стану». Документ 2173-IX, чинний, поточна редакція. Прийняття від 01.04.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2173-20#Text (дата звернення: 03.04.22)

застосування бойову техніку держави-агресора»[15]. У тексті закону передбачено вид зброї та розмір винагороди у тисячах доларах США. Наприклад, за умови добровільної передачі придатної для застосування бойової техніки за бойовий літак (винищувальної, бомбардувальної або штурмової авіації) оголошується винагорода у розмірі 1 млн дол. США; бойовий вертоліт – 500 тис дол. США; реактивну систему залпового вогню калібру до 122 мм включно – 25 тис. дол. США; реактивну систему залпового вогню калібру більше 122 мм – 35 ти дол. США. Надалі у статтях 2 та 3 Закону обґрунтовується гарантії особам, які передали техніку, збереження таємниці факту передачі зброї, придатної для застосування, як саме буде здійснено нагороду виплати.

14 квітня 2022 року Верховною Радою України було ухвалено Постанову «Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні»»[16]. Маємо наголосити, що їх початком повномасштабного вторгнення, Російська Федерація здійснює цілеспрямовані дії із метою знищення Українського народу за національними мотивами. Геноцид як злочин російським керівництвом та військами у XXI столітті на території суверенної України прирівняно до «знищення Українського народу, його самобутності та позбавлення його права на самостійний розвиток». У тексті постанови цитуються й слова про «денацифікацію», ряд інших важких злочинів, Верховна Рада України аналізованою Заявою «визнає дії, вчинені Збройними силами Російської Федерації та її політичним і військовим керівництвом під час останньої фази збройної агресії Російської Федерації проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, геноцидом Українського народу». На наше переконання, тема геноциду потребує обов'язкового окремого ґрунтовного дослідження.

Воєнний стан на законодавчо-правовому рівні постійно регулює правових відносин. Із цією метою у середині квітня було ухвалено Постанову Верховної Ради України «Про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану», «Про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до Закону України «Про електронні комунікації» щодо підвищення ефективності організації роботи постачальників електронних комунікаційних мереж та/або послуг в умовах воєнного стану», «Про прийняття за основу проєкту Закону України про внесення змін до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» щодо функціонування місцевого самоврядування у період дії воєнного стану» та ряд інших важливих Постанов.

Зокрема, «Про Заяву Верховної Ради України про цінність свободи слова, гарантії діяльності журналістів і засобів масової інформації під час дії воєнного стану», Постанова важлива тим, що в Україні не було введено цензуру. У тексті Заяви, вміщеній у Постанові, засуджується жорстока цілеспрямована пропаганда, монополізація каналів, свідомий потік скривдженої інформації. Натомість, на відміну від країни-агресорки Росії, як йдеться у Заяві, «новітня історія переконливо свідчить, що українське суспільство завжди чутливо ставилось до гарантій свободи слова».

Висновки і пропозиції

Воєнний стан, що був введений в Україні 24 лютого 2022 року, на законодавчо-правовому рівні у більшій частині врегулював систему життєдіяльності соціуму. Усі нормативно-правові акти можна умовно поділити на ряд груп:

1. Нормативно-правові документи, що регулюють організацію роботи Верховної Ради України та введення військового стану, його продовження новим Указом Президента від 14 березня 2022 року № 133/2022 «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні».

2. Документи, що змінюють чинні статті Кримінального та Кримінально процесуального кодексу України.

3. Нормативно-правові акти, пов'язані із змінами до Державного бюджету України.

4. Закони, що вносять зміни до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України у дії норм на період дії воєнного стану.

5. Закони України, пов'язані із кадровим діловодством, правами працівників та роботодавців, зміною у тривалості відпустки, звільненні за згодою сторін тощо.

6. Постанови Верховної Ради, звернені до Організації Об'єднаних Націй, Європейської Комісії, Європейського Парламенту, інших міжнародних організацій та їх парламентських асамблей, парламентів та урядів держав – членів Європейського Союзу та НАТО, парламентів тощо.

Президент України, відповідно до покладених на Нього обов'язків, вносить на розгляд Верховної Ради України Укази, що доповнюють чи змінюють чинні статті Конституції України, Кримінального кодексу, Податкового кодексу та Державного бюджету.

[15] Закон України «Про встановлення винагороди за добровільно передану Збройним Силам України придатну для застосування бойову техніку держави-агресора». Документ 2172-IX, чинний, поточна редакція – Прийняття від 01.04.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2172-20#Text (дата звернення: 03.04.22)

[16] Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні»». Документ 2188-IX, чинний, поточна редакція – Прийняття від 14.04.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text (дата звернення: 28.04.22)

Окремо Верховною Радою затверджено зміни до Закону України «Про службу військового капеланства». Враховуючи, що у законодавчо-нормативному комунікаційному просторі поняття «військовий капелан» затверджено у листопаді 2021 року. Так, військова капеланська діяльність пов'язана із можливістю отримати духовно-релігійні потреби безпосередньо військовослужбовцями, працівниками та членами їхніх сімей. Власне військовий капелан – особа, яка отримала дозвіл та несе службу у лавах Збройних Сил України. Відповідно до світової військової історії, капелани є у всіх арміях, окрім заборонених на законодавчому рівні Китаї та Північної Кореї. Наприклад, на сьогодні, найбільш відомим є інститут капеланства США, Великої Британії, Бундесверу, Франції, Польщі тощо.

Окремо необхідно наголосити на важливих змінах у законах, пов'язаних із комунікаціями, зокрема, йдеться про зміни до Закону України «Про електронні комунікації», про боротьбу із дезінформацією, протидії несанкціонованому поширенню інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або її розміщення. Тобто, станом на час написання статті завдяки вчасній потужній нормативно-правовій базі усі сфери життя в Україні функціонують, працюють та скеровані на подальше забезпечення органами виконавчої влади дій, скерованих на дотримання законів.

Інформація про автора:

Данькевич Юлія Володимирівна,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри комп'ютерних та інформаційних технологій
Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського
33, вул. Джона Маккейна, м. Київ, 01042, Україна

Information about the author:

Dankevych Yuliia Volodymyrivna,
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Computer and Information Technology
Taurida National University named after V. Vernadsky
33, John McCain str., Kyiv, 01042, Ukraine

DOI

РОЛЬ ДОГОВІРНИХ ФОРМ РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН У ВОЄННИЙ ЧАС: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Завальна Ж. В.

Постановка проблеми. Врегулювання військових конфліктів у договірний спосіб і у світовій дипломатії, і в національній практиці завжди вважався найпоширенішим і ефективним способом закінчення різного роду конфліктів, в тому числі війни. Війну РФ проти України також намагають припинити через застосування договірного регулювання відносин. Але спостерігаючи за дипломатичними зусиллями української сторони, яка більш як два місяці знаходиться у переговорному процесі із російською стороною, показує марність всіх дипломатичних зусиль. В зв'язку із цим виникає питання: чому правові і дипломатичні інструменти, які до цього вважались дієвими не працюють в даному конкретними випадку? Мало того, чому договір який завжди вважався інструментом миру (вирішення конфлікту, налагодження відносин) стає токсичним у відносинах із РФ?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливостям дії договорів у військовий час приділяється багато уваги зарубіжними науковцями. Про необхідність дотримання права міжнародних договорів та про застосування права міжнародних договорів говорять науковці правознавці і військовій аналітики. Зокрема Lucius Caflisch розглядає принцип *ipso facto*, який не припиняє і не призупиняє свою дію в договорах між державами-учасницями конфлікту, вказуючи на те, що даний принцип покликаний утримувати правову стабільність в конфліктуючих країнах[1].

З точки зору теорії договорів розглядались питання довіри та співробітництва в доконфліктному і постконфліктному середовищі публічних договорів в міжнародному та в національному праві. Зокрема, розглядались обставини порушення мирних угод і фактори, що спонукають агресора до війни[2]. Також автори на прикладах конкретних країн розглядають застосування договірних форм, що регулюють пряме інвестування в пост військову економіку країни та обговорюються моделі її відновлення через укладення контрактів з точки зору політекономії, політології та інших дисциплін без застосування теорії договорів[3]. Так само, автори розглядали питання продовження співробітництва в постконфліктний період застосування при цьому договорів у приватній сфері. При чому, ставилось питання про наявність довіри як основного елементу відносин юридичних осіб в підприємницькій та корпоративній сфері та впливу на зміст договору в пост конфліктний період[4].

Вітчизняні вчені також звертались до вивчення впливу військових конфліктів на міжнародні договори. О. О. Мережко в своїй монографії розглядав проблеми теорії міжнародних договорів, а також особливості їх виконання в мирний час[5]. Питанням дії договорів під час збройних конфліктів автор, приділив значно меншу увагу. Також, особливостям чинності та дії міжнародних договорів під час збройних конфліктів приділяли увагу Я.М. Жукорська[6], В.Ф. Тєнєшєв[7].

Вчені країни агресора (РФ) приділяли доволі значну увагу дослідженню міжнародних договорів та їх дії в мирний та військовий час, але їх доробок щодо обов'язкового виконання умов міжнародних договорів, а також про відповідальність за їх порушення не був прийнятий до уваги ні законодавчою, ні виконавчою владою при ухваленні рішення про напад на Україну[8].

Невирішена частина загальної проблеми. Із аналізу публікацій випливає два напрямку розвитку наукових досліджень. Перший, і зарубіжні вчені правознавці, і вітчизняні науковці приділяли переважну

---

[1] Caflisch L. Articles on the Effects of Armed Conflicts on Treaties. New York, 9 December 2011. *Audiovisual Library of International Law.* https://legal.un.org/avl/ha/aeact/aeact.html

[2] Addison T. & Mansoob Murshed S. From Conflict to Reconstruction: Reviving the Social Contract. *Discussion Paper* № 5. 2001/48. https://www.econstor.eu/bitstream/10419/52905/1/333455258.pdf ; Gilder A. The Abuse Of "Peacekeeping"Lieber Institute. Mar 3, 2022. https://lieber.westpoint.edu/abuse-of-peacekeeping/

[3] Dunia Z. *On the Road to Post Conflict Reconstruction by Contract: The Angola Model.* December 23, 2010. Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=1730442 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1730442

[4] Malhotra D. & Lumineau F. Trust and Collaboration in the Aftermath of Conflict: The Effects of Contract Structure. *Academy of Management Journal.* Vol. 54, №. 5 DOI: https://doi.org/10.5465/amj.2009.0683
Кафлиш Л. Статьи о последствиях вооруженных конфликтов для международных договоров. *United Nations Audiovisual Library of International Law.* 2016. https://legal.un.org/avl/pdf/ha/aeact/aeact_r.pdf

[5] Мережко О. О. *Право міжнародних договорів, сучасні проблеми теорії і практики* : монографія. Київ : Таксон, 2002. 344 с.

[6] Жукорська Я.М. Вплив збройних конфліктів на дію міжнародних договорів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2014. Вип. 9-1. С. 238–240.

[7] Тєнєшев В.Ф. Вплив збройних конфліктів на дію міжнародних договорів. *Часопис київського університету права.* 2020. № 1. С. 396-400. DOI: 10.36695/2219-5521.1.2020.78

[8] Ильинская О. И. Институт прекращения действия международных договоров: к истокам формирования. *Актуальные проблемы российского права. 2021.* Актуальные проблемы российского права. https://cyberleninka.ru/article/n/institut-prekrascheniya-deystviya-mezhdunarodnyh-dogovorov-k-istokam-formirovaniya; Лукашук И.И. *Современное право международных договоров:* в 2 т. Москва: Волтерс Клувер, 2006. Том II : Действие международных договоров. 2006. 496 с.; Шонин Н.Е. О роли войн и вооружений в становлении и развитии международного права. *Правовое государство: теория и практика.* № 2. (44) 2016. С. 164-170. https://cyberleninka.ru/article/n/o-roli-voyn-i-vooruzheniy-v-stanovlenii-i-razvitii-mezhdunarodnogo-prava/viewer та ін.

увагу питанням впливу збройних конфліктів на дію міжнародних та інших видів публічних договорів. Поза увагою лишаються питання комплексного розгляду ролі договорів і приватної, і публічної сфери під час військових конфліктів. Другий, розглядались стан, роль, зміст договорів в пост конфліктний, пост військовий період. Із цього випливає, що залишається недослідженою роль договірного регулювання суспільних відносин в період війни.

Метою є постановка проблеми встановлення ролі договірного регулювання суспільних відносин у воєнний час. Відповідно до поставленої мети *завданням є* аналіз положень діючого законодавства та правової доктрини щодо проблем правового регулювання договірного регулювання відносин у період воєнного стану на прикладі російсько-української війни.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети були застосовані загальнонаукові методи дослідження (діалектичний, аналізу, синтезу та структурно-функціональний), а також спеціальні методи (логічні, юридичні, порівняльно-правові).

Методологічні застереження. Здійснюючи дослідження ми виходили із того, що: по-перше, договірне регулювання відбувається в двох станах суспільства: 1) за мирного функціонування держави – співіснування законодавчого та договірного регулювання та їх співвідношення за принципом кіл Ейлера; 2) за наявності збройного конфлікту (війни) – дотримання умов договорів приватних та публічних міжнародних і внутрішньодержавних тільки на основі моральних та соціальних правил, оскільки міжнародне та гуманітарне право без впливу державного чи наддержавного авторитету не може забезпечити їх виконання. По-друге, висловлені в даному дослідженні спостереження стосуються договірних форм регулювання відносин і приватної, і публічної сфер під час їх застосування на території де встановлено військовий чи надзвичайний стан.

Виклад основного матеріалу дослідження.

1. Історичні передумови

Використання договірного регулювання відносин у війні має доволі довготривалу і насичену історію. Історичні уроки мають бути вивчені і враховані, щоб не зазнати тих самих поразок. Українська держава вже мала невдалий історичний досвід використання договірного регулювання у вирішенні військового конфлікту зокрема, між Українською народною республікою і більшовицькою владою. Мова йде про переговори Української народної республіки та РСФСР 1918 року. Українська народна республіка укріплюючи свої позиції на міжнародній арені стала однією із сторін мирних переговорів із Державами четверного союзу. Глава делегації Центральної ради закликав конференцію остаточно визначити міжнародне становище Української Національної Республіки на підставі поданої ним ноти, в якій повідомлялося про її проголошення «…абсолютно самостійною, незалежною державою». Представники Четверного союзу заявили про необмежене визнання київської української делегації, її самостійність та правомочність представляти Українську народну республіку в усіх переговорах, в тому числі і в переговорах із РСФСР.[9]

Українській делегації насамперед було доручено досягти перемир'я із більшовицьким урядом за умови виведення червоної армії з території УНР. Наголошуючи на важливості мирних переговорів у встановленні та застосуванні договірного регулювання відносин, було створено сім комісій за різними напрямами, а саме: політична, військово-морська, фінансова, економічна, комунікаційна, культурна, юридично-редакційна. Під час переговорів безпосередньо обговорювалися питання щодо відведення військ червоною армією за демаркаційну лінію. Питання демаркаційної лінії вирішувалось разом із питанням про визначення державних кордонів. Для врегулювання територіального питання було створено спеціальну змішану військову комісію, яка працювала під час проведення мирних переговорів[10].

Підписання попереднього мирного договору Українською Державою та РСФСР 12 липня 1918 року відбулося на умовах припинення бойових дій по всій лінії фронту на весь час переговорів. У договорі визначалися умови репатріації, відновлення залізничного сполучення, повернення Україні рухомого складу, перегнаного під час відступу, встановлення поштово-телеграфної зв'язку, а також тимчасового товарообміну та ін. Також обидві сторони обговорили в договорі відкриття консульських представництв. Відповідно до цього Україна заснувала два генеральні консульства Української Держави у Москві та Петрограді, та 30 консульських агенцій у різних містах на території РСФСР. У свою чергу, на території УНР були відкриті генеральні консульства у Києві, Харкові, Одесі та консульські агенції у Кам'янці-Подільську, Чернігові, Житомирі та Полтаві. Умовами договору було передбачено: відновлення пасажирського залізничного руху на маршруті Москва – Київ; евакуацію українців з території РСФСР в Україну; відновлення телеграфного та поштового зв'язку. На підставі цього ж договору уряд гетьмана Скоропадського своєю ухвалою відкрив на кордоні з РСФСР п'ятнадцять митних пунктів. Крім того, на кордоні було встановлено прикордонні та дозорні пункти[11].

---

[9] Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора: сборник документов. Москва, 1968. Т. 1.

[10] Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917-1921 роках: спомини і роздуми. Торонто, 1971. С.85-99.

[11] Мирні переговори між українською державою і РСФРР 1918 року. *Протоколи і стенограми пленарних засідань*: збірник документів і матеріалів. Київ – Нью-Йорк – Філадельфія, 1999. С. 318.

Більшість із зазначених домовленостей послідовно не виконувались більшовицьким урядом. Більш того, більшовицька влада навіть під час переговорів здійснювала дії які, протирічили тим пунктам, які обговорювались на переговорах, як то: бойові дії постійно відновлювались; червона армія постійно порушувала демаркаційну лінію; змінювались вимоги щодо визначення державного кордону; рухомий склад на українську територію не повертався; більшовицький уряд перешкоджав евакуації українців із своєї території; «комсомольскімі ячейкамі» проводилась постійна агітаційна робота на територіях підконтрольних Україні[12]. На сам кінець, на середину осені 1918 року, за настоянням української делегації договір був підписаний. Але військові переваги більшовицької влади досягнуті на основі затягування договірного процесу, відволікання уваги політичного українського керівництва від подій на фронті, дозволила досягти задоволення своїх інтересів в повній мірі.

На основі цього, напрошується висновок, що договірні форми регулювання відносин були використані більшовицьким урядом на чолі із Леніним тільки для затягування часу і накопичення сил. Внутрішнього переконання на виконання договірних положень у більшовицької сторони не було із самого початку, і за мету ставилось затягування часу. Механізмом використання переговорів для затягування часу став дипломатичний та політичний обман, коли в переговорному процесі офіційній делегації Української держави заявлялись позитивні наміри про врівноважування інтересів, а фактично більшовицькою владою здійснювались поведінкові акти (дії та бездіяльність), що прямо порушували тільки но обговорені пункти, за якими було досягнуто згоди.

В історичному плані, нинішній уряд РФ є прямим нащадком більшовицької і радянської влади, на чому наголошують вони самі. Продовжуючи більшовицькі традиції, нинішній уряд РФ, застосовує ті ж самі механізми використання договірних процесів і договірного регулювання як і їх політичні пращури. Така послідовність у застосуванні обману та нечесності у договірних відносинах виявляється також вже і в теперішній час. Зокрема, мова йде про Мінські домовленості, які перестали діяти із визнанням РФ невизнаних республік ЛНР і ДНР. Дипломатичними зусиллями Нормандської четвірки, Франції та ФРН та Тристоронньої контактної групи та ОБСЄ було забезпечено підписання Мінських угод (Протокол від 5 вересня 2014 р., Меморандум від 19 вересня 2014 р. та Комплекс заходів від 12 лютого 2015 р.)[13]. Вони залишалися дипломатичною і юридичною основою для вирішення конфлікту на Донбасі, хоча і постійно порушувалися РФ[14].

Показовим в плані використання договірного регулювання відносин для затягування конфлікту також є переговорний процес, який був ініційований представниками уряду РФ 28 лютого 2022 року – на самому початку повномасштабного вторгнення в Україну[15]. Так само як, і у 1918 році, і в період з 2014 по 2022 роки, так і на сьогоднішній день*, що РФ використовує договірне регулювання відносин для прикриття досягнення своїх цілей військовими засобами[16].

2. Фактори впливу на волевиявлення в договірному регулюванні відносин

Договірне регулювання суспільних відносин визначений нами як взаємний вплив учасників відносин на поведінку одне одного, побудований на вільному волевиявленні з урахуванням їхніх інтересів [17; 18]. Зміст договірного форм договірного регулювання (договорів, меморандумів, домовленостей і т. д.), формується виходячи із вольових зусиль сторін. Сторони формулюють положення для визначення рамок своєї майбутньої поведінки завдяки внутрішньому переконанню, яке сформоване на основі та за для задоволення своїх інтересів.

Науковці говорять про вільне волевиявлення сторін у договірному регулюванні. Але це відповідає дійсності тільки в частині, оскільки повного незалежного формування переконання, а відповідно і волі сторін не існує, оскільки існують об'єктивні фактори, які впливають на формування внутрішнього переконання сторін-учасників відносин договірного регулювання. Найсильнішими факторами, що впливають на формування договірного регулювання та корегування інтересів, яке в подальшому втілиться у положення договірного регулювання є економічні і військові фактори.

---

[12] Мирні переговори між українською державою і РСФРР 1918 року. *Протоколи і стенограми пленарних засідань*: збірник документів і матеріалів. Київ – Нью-Йорк – Філадельфія, 1999. С. 423.

[13] Повний текст документів, ухвалених на переговорах в Мінську. *Український тиждень.* 12 лютого 2015 року. URL: https://tyzhden.ua/Politics/129751 (Дата перегляду: 28.04.2022)

[14] Російська агресія проти України. Постійне представництво України при ООН в Нью-Йорку. Офіційний сайт: URL: https://ukraineun.org/ukraine-and-un/russian-aggression/ (Дата перегляду: 28.04.2022)

[15] Романенко В. Українська делегація прибула на кордон дляч переговорів з РФ: у складі – Резніков і Подоляк. *Українська правда* (укр.). 28 лютого 2022 року. URL: https://web.archive.org/web/20220308082826/https://www.pravda.com.ua/news/2022/02/28/7326747/ (Дата перегляду: 28.04.2022)

[*] Моніторинг офіційних сайтів Верховної Ради України, Міністерства закордонних справ України, Міністерства юстиції України на предмет проекту нормативного документу, який би містив положення, які є результатами переговорів між Україною та Російською Федерацією на момент подання статті в редакцію (29 квітня 2022 року) відсутній.

[16] Сидоренко С. Ні миру, ні гарантій. Деталі та наслідки переговорів України та РФ у Стамбулі. *Європейська правда.* 30 березня 2022. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/03/30/7136915/ (Дата перегляду: 28.04.2022)

Вивчення проблем формування вільного волевиявлення (в тому числі в ракурсі дійсності та дієвості договорів) здійснювалось вченими в мирний час і в ракурсі нормального мирного правопорядку. Ніхто не буде проти тієї думки, що волевиявлення взагалі та в договірному регулювання в умовах конфлікту, а тим паче війни, буде суттєво відрізнятись за своїми якостями та способами формування. Якщо зазвичай під конфліктом розуміють (від лат. conflictus – зіткнення) – зіткнення протилежних інтересів, поглядів, оцінок, цінностей, що виникає між людьми чи колективами у процесі спілкування, їхньої спільної діяльності через непорозуміння або протилежність інтересів, відсутність згоди між двома та більше сторонами[17]. То поняття війни є більш «агресивним», оскільки містить вказівки на застосування силових в тому числі збройних засобів у взаємодії сторін конфлікту. Зокрема війною є соціально-політичне явище, яке вважається однією «…з форм розв'язування засобами збройного насильства суспільно-політичних, економічних, ідеологічних, національних, територіальних, релігійних та інших суперечностей між державами, народами, націями, класами, соціальними групами»[18].

При цьому необхідно наголосити на тому, що війна є продовженням державної політики. Причому остання на відміну від мирного часу проводиться із застосування насильницьких засобів і пов'язана зі зміною відносин між суб'єктами відносин зовні і в середині держави. Така зміна політики зумовлена тим, що держава агресор не вдовольняється наявними обсягів інтересів і приймає рішення про розширення таких їх меж, які були встановлені попередніми мирними договорами, іншими міжнародними документами про визнання суверенітету держави-іншої сторони конфліктних відносин.

Науковці-правознавці підтримують, послуговуються наведеним визначенням війни і виділяють такі її ознаки, які дозволяють відрізнити її від інших видів збройних конфліктів[19]. Як зазначає Е. Е. Кузьмін, найпоширенішими ознаками війни є: «1) розрив дипломатичних, консульських, торговельних, економічних, культурних та інших відносин між сторонами; 2) припинення дії будь-яких договорів мирного часу, крім тих, які регулюють ведення бойових дій, або укладених спеціально на випадок війни; 3) встановлення спеціального правового режиму часткового обмеження прав»[20]. Таким правовим режимом є воєнний стан, що визначається в Законі України «Про правовий режим воєнного стану» як «…особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень»[21].

Названі законодавцем ознаки правового режиму воєнного стану дають можливість виокремити фактори впливу, які формують волевиявлення будь яких учасників сторін договірного регулювання приватної чи публічної сфери під час війни. При веденні війни головним та вирішальним засобом її відстоювання своїх інтересів є військова сила, яку застосовують збройні сили у вигляді розвідувальних, оборонних та наступальних операцій, в ході яких проявляється імперативні засоби впливу на поведінку сторін. Поряд зі збройними заходами впливу для досягнення поставлених політичних цілей у війні застосовуються також економічні ідеологічні, дипломатичні, інформаційні та інші засоби. Серед таких засобів впливу чітко не називаються правові засоби впливу, але аналіз діючого законодавства[22] дає нам можливість говорити наявність договірні засоби впливу на відстоювання своїх інтересів сторін у війні.

За мирного часу в стані нормального правопорядку договірне регулювання відносин та різні його форми слугують одним із основних засобів врегулювання різного роду конфліктів. Так, само в національному праві та в міжнародному праві вважається, що мирне врегулювання спорів (конфліктів) можливе через встановлення мирних

[17] Пірен М. І. Фещенко Н. М. Шульга М. О. Гірник А. М. Ковалів Ю. І. Конфлікт // Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [онлайн] / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=3235 (дата перегляду: 09.04.2022)

[18] Пилявець Р. І. Війна // Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [онлайн] / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2005. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=34448 (дата перегляду: 09.04.2022)

[19] Воєнні конфлікти другої половини XX століття: зб. наук. статей / за ред. С. В. Кульчицького. Київ: Ін-т історії України, 2004. С. 10.

[20] Кузьмін Е. Е. Поняття збройного конфлікту: первісні роздуми. *Науковий вісник міжнародого гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2014. № 12. С. 188.

[21] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text(дата перегляду: 09.04.2022)

[22] Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (Дата відвідування 28.04.2022 року)

угод[23], в тому числі застосування медитативних процедур[24] тощо. Але ці дослідження, як правило, стосувались незбройних конфліктів і не досліджували питання формування волевиявлення у воєнний час і, тим паче, не досліджували питання використання договорів для інших цілей – не для досягнення миру чи припинення конфлікту, але для досягнення т.з. «виморочених інтересів»[**].

В цьому ракурсі, успішним можна буде вважати дослідження, в якому буде сформульовано правильні і точні питання щодо варіантів використання договорів (та / або інших форм договірного регулювання) у мирний час і чим таке використання буде відрізнятись у воєнний час. Чи буде ефективним договірне регулювання суспільних відносин та використання його договірних форм під час війни? Чи буде досягнуто тієї мети, яка є офіційно оголошеною? Оскільки одна сторона начебто веде переговори і має своє ціллю урегулювання конфлікту, досягнення миру, а на справді здійснює все щоб не було навіть проміжних результатів переговорного процесу.

3. Особливості суб'єктивної сторони застосування договірного регулювання у воєнний час

Розгляд цього питання має відбуватись виходячи із двох посилів: 1) психологічно-вольового (дійсної волі сторони) та 2) інструментального (застосування правового засобу будь яким чином для задоволення своїх інтересів).

Психологічно-вольовий. В мирний час волевиявлення вважається одним із основних ознак дійсності договору і, як наслідок, правової сили договірного регулювання, про що свідчить і діюче законодавство[25], і наукові дослідження[26]. Вважається, що волевиявлення в договорі має бути сформоване не залежно від зовнішніх обставин. Це є обов'язковим і для національних і міжнародних, і для приватних і публічних договорів. Тобто, в договорах має бути виражена воля дозрілих з правового, психічного і соціального аспекту осіб (ст. 47 Віденської конвенції про право міжнародних договорів; ст. 232 ЦК України), так само воля осіб, що сформована таким чином, що не зазнала впливів, утиску з боку інших недобросовісних учасників відносин (ст. ст. 48, 49, 50 Віденської конвенція про право міжнародних договорів конвенції; ст. ст. 231, 232 ЦК України), а також це воля тих осіб, які розуміють правові наслідки дій, що вчиняються (ст. ст. 222-226 ЦКУ)[27], а в міжнародних договорах воля представника держави не зазнала примусу іншої держави (ст. ст. 51, 52 Віденської конвенції про право міжнародних договорів)[28].

У воєнний час, не можна говорити про те, що волевиявлення договірних сторін формується незалежно від зовнішніх обставин, оскільки у воєнний час велику має військово-політичне та економічне становище сторін. Так, тиск військової сили зумовлює формування викривленого волевиявлення, і як результат – погодження на всі висунуті вимоги сторони, яка має військову перевагу. При недостатності військової сили сторона договірного процесу починає діяти недобросовісно, тобто починає здійснювати діяльність направлену на цілі, які не були заявлені, але є справжніми цілями цієї сторони на відміну від оголошених.

Проблематика формування волевиявлення сторін в договірному регулюванні відносин у воєнний час потребує свого дослідження, саме під психологічно-антропологічним кутом зору. Необхідно вивчення суб'єктивних та об'єктивних факторів, що впливають на формування колективної та індивідуальної свідомості, внутрішньої установки на проведення переговорів та виконання договірних домовленостей за відсутності звичайного правопорядку, у воєнний час (на окупованій території/неокупованій території).

---

[23] Stulberg J., Love L. The middle voiceMediating conflict successfully. USA, Carolina: Academic Press, 2013. 202 c. (2nd ed.); Договорное право: соглашения о подсудности, международной подсудности, примирительной процедуре, арбитражное (третейское) и мировое соглашения / М.А. Рожкова, Н.Г. Елисеев, О.Ю. Скворцов ; под ред. М.А. Рожковой. Москва : Статут, 2008. 528 с.

[24] Бурова Л. І. Правова природа медіаційної угоди. Часопис цивілістики. 2015. Вип. 18. С. 56–59. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ Chac_2015_18_14 (дата звернення: 13.04.2022); Мазаракі Н.А. Правова природа та зміст угоди про результати медіації. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2018. Випуск 48. Том 1. С. 35–38; Огренчук Г.О. Правове регулювання застосування медіації при вирішенні цивільноправових спорів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2016. 213 с.

[**] Під даним терміном ми розуміємо ті інтереси, які ставляться за мету стороною в агресивних переговорах та є вкрай невигідними для іншої сторони, але прийнятими нею під впливом зовнішніх впливів та маніпуляцій іншої сторони.

[25] Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 року. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text (Дата відвідування 28.04.2022 року); Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (Дата відвідування 28.04.2022 року)

[26] Брагинский М. И., Витрянский В.В. *Договорное право*. Книга первая: Общие положения. Москва: Статут, 1999. 848 с.; Вавженчук С. Деякі ознаки договору як юридичного факту та договору-правовідношення. *Підприємство господарство, право.* № 5. 2019. DOI https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.5.01 (Дата відвідування 28.04.2022 року); Давидова І.В. Вади волі в правочині як умова його недійсності: від римського права до сьогодення. Lex Portus, 1. 2018. 144-152. https://doi.org/10.26886/2524- 101X.1.2018.11 (Дата відвідування 28.04.2022 року)

[27] Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (Дата відвідування 28.04.2022 року)

[28] Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 року. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text (Дата відвідування 28.04.2022 року)

Інструментальний. У мирний час договірне регулювання виконує роль регулювання, охорони, захисту, інформування сторін відносин[29]. Тобто договірні форми виступають за звичай інструментом врівноважування інтересів сторін із фіксацією їх поступок в ході переговорного процесу. У воєнний час, мета договірного процесу може дещо змінюватись. Переговорний процес у військовий час може тривати доволі довго і використовуватись для затягування конфлікту. Останнє здійснюється з метою посилення своїх договірних позицій, в тому числі через проведення успішних військових операцій, іншого виду застосування сили чи здійснення інших недобросовісних поведінкових актів. Протягом такого затягування у сторони-агресора є сподівання на те, що вона військовими засобами досягне тих результатів і задовільнить свої інтереси в повному обсязі, незважаючи на інтереси іншої договірної сторони.

Тобто в такому вигляді договірне регулювання відносин в цілому змінює своє призначення із регулюючого засобу, засобу врівноважування інтересів на інструмент однієї із конфліктуючих сторін, яким вона відтягує економічні та політичні ресурси іншої сторони на досягнення т.з. «вимірочених інтересів». При цьому, сторона-агресор здійснює такі поведінкові акти, які дають іншій стороні безпідставні сподівання досягнення позитивного результату. Так, сторона-агресор зовні направляє свої зусилля на формування довіри з боку іншої сторони переговорного процесу (вимагаючи консультацій, надаючи пропозиції тощо), тим часом маючи своєю дійсною метою введення в оману іншої сторони, і використання її довіри на свою користь.

У договірному процесі, у воєнний час дуже яскраво використовуються механізми маніпуляції-впливу на іншу сторону переговорів: виставлення завищених чи об'єктивно неможливих до виконання вимог; обвинувачення іншої сторони у недобросовісності; обман іншої сторони переговорів та третіх осіб (спостерігачів) щодо дійсної мети встановлення договірних відносин замість оголошеної; застосування зовнішнього військового, політичного, тиску на іншу сторону договірного процесу тощо. Як правило, така непоступливість має своїм результатом застигання переговорного процесу в одній точці, і як результат відтягування вирішення конфлікту по суті, ескалацію військових дій. Саме такого результату очікує недобросовісна сторона, що і робить договірне регулювання відносин інструментом пролонгації війни, військового конфлікту чи будь якого іншого конфлікту.

Проблема, яку необхідно вивчати полягає у вивченні договірного регулювання відносин як інструменту зловживання правом. Виникають питання, що вимагають обґрунтованої наукової відповіді: коли саме договірне регулювання відносин чи окремі його форми стають інструментами зловживання права; до яких відносин і за яких обставин у воєнний час можна застосовувати договірне регулювання та ін.

Висновки

Використання договірного регулювання суспільних відносин у військовий час не є таким само ефективним як у мирний час. Договірне регулювання у мирний час і у військовий час відіграють різні ролі для юриспруденції, і для суспільства. У мирний час договірні форми мають функції регулювання, охорони та захисту. У військовий – договірні форми, можуть використовуватись і як врівноважування інтересів, і як інструмент затягування конфлікту.

Потребує вивчення проблема війни як зовнішнього фактору впливу на договірне регулювання в цілому, а не тільки на вже укладені договори. Війна як соціально-політична обставина є об'єктивним фактором, який впливає на формування і внутрішнього переконання, волі та волевиявлення учасників договірного регулювання відносин. У військовий час договірне регулювання є вкрай неефективним способом встановлення і підтримання правил поведінки. У воєнному стані, договірне регулювання відносин використовувалось як пріоритетний інструмент виходу сторін із конфлікту та повернення до нормального правопорядку. Але, договірні форми можуть бути використані для встановлення нового мирного правопорядку тільки за умови урівноважування військової, економічної, політичної сили сторін на основі дійсного сформованого внутрішнього переконання, яке містить допущення поступок іншій стороні. Для можливості прогнозування ефективності договірного регулювання відносин із різними суб'єктами-учасниками потрібно враховувати історичний та політично-дипломатичний досвід.

Також вимагає вивчення проблема запобігання зловживання своїми правами на стадії переговорного процесу. На стадії ведення переговорного процесу, недобросовісною стороною використовуються механізми маніпуляції: виставлення завищених чи об'єктивно неможливих до виконання вимог; обвинувачення іншої сторони у недобросовісності; обман іншої сторони переговорів та третіх осіб (спостерігачів) щодо дійсної мети встановлення договірних відносин замість оголошеної; застосування зовнішнього військового, політичного, тиску на іншу сторону договірного процесу тощо.

[29] Мілаш В. С. *Перспективи модернізації договірних правовідносин у сфері господарювання*: монографія. Харків : ХНУМГ, 2014. 227 с.; *Проблеми правового регулювання договірних відносин суб'єктів господарювання:* монографія / В. М. Адам та ін.; за заг. ред. М. С. Долинської. Львів: Галицька видавнича спілка, 2019. 247 с.

Таким чином, не можна заперечувати наявність наукової проблеми, яка виражається у недослідженості договірного регулювання відносин у воєнний час. Проблема також полягає в тому, що до вивчення договірного регулювання відносин у воєнний час застосовуються наукові підходи, які притаманні для вивчення особливостей договірного регулювання у мирний час.

Інформація про автора:
Завальна Жанна Вікторівна,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
4, пл. Свободи, м. Харків, 61022, Україна

Information about the author:
Zavalna Zhanna Viktorivna,
Doctor of Law, Chair of Civil Law, Professor,
Professor of the Department of Civil Law Disciplines
V.N. Karazin Kharkov National University
4, Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

DOI

ЗАХИСТ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ГРОМАДЯН В ЦИВІЛІСТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ В УМОВАХ ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Кармаза О. О.

Постановка проблеми. Одним із критеріїв розвитку суспільства у демократичному напрямку є ставлення суспільства загалом та країни зокрема до прав та свобод людини і громадянина. Відтак, створення на законодавчому рівні ефективного та сучасного механізму забезпечення прав і свобод громадян в умовах дії воєнного стану, воєнної агресії росії проти України вказує на те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека в Україні є найвищою соціальною цінністю. Отже, захист, охорона та відновлення прав і свобод громадянин, які постраждали в наслідок військових дій росії на території України, є актуальним напрямом дослідження та зумовленим необхідністю розробки дієвих механізмів забезпечення прав громадян в цивілістичному процесі під час дії воєнного стану та військової агресії росії на території України, які б на даному етапі розвитку України максимально забезпечили б громадянам здійснення і захист їхніх прав в умовах дії військового стану в України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Військова агресія росії проти України бере свій початок від анексії Автономної Республіки Крим та окупації територій Донецької та Луганської областей. Натомість широкомасштабне вторгнення росії на територію України відбулося 24 лютого 2022 року. У зв'язку з цим Верховною Радою України прийнято ряд законів[1], а саме: «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях», «Про внесення зміни до розділу XIII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про виконавче провадження», «Про внесення змін до розділу XII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо забезпечення сталого функціонування судової влади в період відсутності повноважного складу Вищої ради правосуддя», які регулюють відносини охорони і захисту прав, свобод та інтересів громадян під час збройної агресії росії на території України.

Водночас правові механізми забезпечення прав і свобод громадян, передбачені в цих законах, потребують удосконалення та додаткових наукових досліджень з метою забезпечення оперативного, доступного та повного захисту прав громадян на тимчасово окупованій території України та територіях України, де проводяться бойові дії тощо. Тож окреслені проблеми частково розглядали: К. Гусаров (Особливості провадження у справах про встановлення факту народження або смерті на тимчасово окупованій території України, 2020 р.); О. Іляшко (Реалізація та захист прав жителів тимчасово окупованих територій: проблема легітимації документів, 2019 р.); О. Кармаза (Забезпечення цивільних прав громадян в умовах дії правового режиму на тимчасово окупованій території України: загальнотеоретичні положення нотаріального процесу, 2015 р.); А. Коструба (Механізм захисту права власності на тимчасово окупованій території України: проблемні питання теорії і практики, 2015 р.); Л. Музика (Цивільно-правова політика України в умовах російської агресії, 2016 р.); Г.Луцька (Правове забезпечення охорони та захисту цивільних прав громадян на тимчасово окупованій території України, 2021 р.). Окремо також відмітимо праці Б. Бабіна, О. Буткевич, В. Гуменюка, І. Кресіної, О. Кресіна, Н. Камінської, С.Короєда та інших, які взяли участь в міжнародному експертному круглому столі «Деокупація. Юридичний фронт» 18 березня 2022 року.

Проте комплексного дослідження проблем захисту прав та інтересів громадян в цивілістичному процесі під час дії правового режиму воєнного стану, військової агресії росії на території України не проведено. Це і зумовило написання цієї роботи.

Тож, **метою дослідження** є науково-практичний аналіз особливостей захисту прав і свобод громадян в цивілістичному процесі (судовому процесі, нотаріальному процесі, виконавчому процесі) під час дії правового режиму воєнного стану, військової агресії росії на території України

Виклад основного матеріалу. У зв'язку із вторгнення росії на територію України Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64 «Про введення воєнного стану в Україні», затвердженим Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні», в Україні введено воєнний стан з 24 лютого

[1] Всі законодавчі акти України, використані в цьому дослідженні, розміщені на Офіційному вебпорталі парламенту України. *Законодавство України*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/index

2022 року, який станом на 21 квітня 2022 року триває. Наслідком введення в Україні воєнного стану стало обмеження конституційних прав громадян, припинення на територіях України, де велися чи ведуться бойові дії (станом на 21 квітня 2022 р.), діяльності державних органів, утворених відповідно до Конституції та законів України, а також існування перешкод у здійсненні та захисті їхніх цивільних прав (наприклад, відчуження права власності на майно, права на судовий захист тощо).

Слід зазначити, що механізм забезпечення прав і свобод людини і громадянина є складним правовим явищем, яке (у вузькому розумінні) охоплює внутрішньодержавні та міжнародні засоби забезпечення прав і свобод. Тобто, з одного боку це внутрішньодержавні нормативно-правові акти України і орієнтовані на їх виконання органи державної влади, органи місцевого самоврядування, з іншого – міжнародні договори, які згідно зі ст. 9 Конституції України є частиною національного законодавства, а також створені на їх основі міжнародні організації, покликані забезпечити реалізацію норм, визнаних державами-учасницями обов'язковими.

Таким чином, продовжуючи розвиток наукових досліджень щодо правової природи та класифікації засобів захисту цивільних прав осіб як правового явища, яке передбачає недопущення порушення прав осіб, а також полягає у здійсненні активних заходів протидії реальному правопорушенню і відновленню прав[2], зокрема шляхом прийняття законодавчих актів, дійдемо висновку, що Конституція, а також Закони України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції», накази Міністерства юстиції України від 01 квітня 2022 року № 1307/5 та від 11 квітня 2022 року № 1429/5, якими затверджено Перелік адміністративно-територіальних одиниць, в межах яких припиняється доступ користувачів до єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції України, в умовах воєнного стану, а також інші нормативно-правові акти, прийняті на виконання норм Конституції та законів України в умовах військової агресії росії на території України, є внутрішньодержавними правовими засобами, на підставі та у порядку яких, зокрема органи державної влади, а також нотаріуси, здійснюють процесуальні дії щодо забезпечення прав та свобод громадян в Україні.

Разом з тим, ст. 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» передбачено, що нормативно-правові акти, прийняті органами чи особами створеними, обраними або призначеними у порядку, не передбаченому законами України, незаконні. Тобто, нормативно-правові акти органів АРК, направлені на врегулювання відносин у нотаріальному процесі жителів АРК, прийняті з порушенням норм Конституції та законів України, не створюють юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з їх недійсністю.

Відповідно до міжнародних договорів України, а також внутрішнього законодавства України, внутрішньо переміщеним громадянам України та громадянам, які проживають на тимчасово окупованій території, гарантується дотримання їхніх цивільних прав та свобод, передбачених Конституцією та законами України. Однак забезпечення прав і свобод таких громадян є складним соціально-правовим явищем, яке охоплює внутрішньодержавні та міжнародні засоби забезпечення, відповідно до яких встановлюється спеціальний порядок їх забезпечення (захисту, охорони та відновлення) в цивілістичному процесі.

Міжнародна організація міграції звернула увагу на те, що в Україні 6,5 мільйонів внутрішньо переміщених осіб; понад 3 мільйони людей залишили територію України[3]. Інформацію про громадян України, які вимушено покинули територію України після активних бойових дій росії на території України, підтверджено також Ф.Гранді, Верховним комісар ООН у справах біженців[4]. Відтак, в країнах Європи правових захист громадян України відбувається на підставі законодавства ЄС, Рішення Ради ЄС про її активацію для українців від 4 березня 2022 року №2022/382 тощо, що вказує на підтримку політики України проти держави-агресора – росії, яка, порушуючи норми міжнародного права, здійснює воєнні дії на території України.

Відмітимо, що термін «цивілістичний процес» не використовується в законодавстві України. На доктринальному рівні він відомий, однак мало досліджений (див., наприклад, праці Короєда С., Кучер Т., Кармази О., Фурси С.Я тощо). Узагальнивши наукові праці, дійдемо висновку, що цивілістичний процес охоплює судову та позасудову форми захисту прав та інтересів фізичних та юридичних осіб. Концепція захисту прав у цивілістичному процесу включає декілька самостійних юридичних процесів, а також альтернативні процеси (процес медіації, третейський процес, арбітраж). Призначення

[2] Кармаза О. О. Концепції охорони та захисту житлових прав в Україні: матеріальний та процесуальний аспекти: монографія. Миронівка : Видавництво ПрАТ «Миронівська друкарня», 2013. С. 142-143, 153.

[3] Новини. 18 березня 2022 р. В Україні вже 6,5 мільйонів переміщених осіб. https://www.dw.com/uk/%D0%B2-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96-%D0%B2%D0%B6%D0%B5-65-%D0%BC%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%B9%D0%BE%D0%BD%D1%96%D0%B2-%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BC%D1%96%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%85-%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1/a-61180611

[4] https://twitter.com/FilippoGrandi/status/1503756290476101632?cxt=HHwWgMCyqaCYtd4pAAAA

цивілістичного процесу – гармонізація суспільних правовідносин у сфері приватного права, сприяння реформуванню процесуального законодавства з урахуванням принципу свободи вибору форми захисту прав та спрощення процедури розгляду справ в позасудових формах захисту прав громадян та юридичних осіб. Цивілістичний процес, об'єднуючи самостійні форми захисту прав осіб, спонукає приватне право та процес працювати як єдина злагоджена система, знімаючи та попереджуючи конфлікти, та перебуває у раціональному розвитку[5].

На нашу думку, охорону та захист прав у цивілістичному процесі під час дії правого режиму воєнного стану слід розглядати як процесуальну діяльність щодо захисту та відновлення прав, свобод та інтересів громадян та юридичних осіб, яка здійснюється уповноваженим законом органом чи особою у порядку, в спосіб та в межах, визначених Конституцією та законами України. Отже, охорона та захист прав у нотаріальному процесі здійснюється на підставі та у порядку, визначеному Законом «Про нотаріат», у виконавчому процесі – Законом «Про виконавче провадження», у цивільному процесі – Цивільним процесуальним кодексом України, у господарському процесі – Господарським процесуальним кодексом України, у процесі медіації – Законом «Про медіацію», у третейському суді – Законом «Про третейські суди» тощо. Разом з тим, механізм забезпечення прав у цивілістичному процесі має особливості, визначені Конституцією та Законом України «Про правовий режим воєнного стану».

Комплексно розглянемо особливості захисту прав та інтересів громадян в цивілістичному процесі під час дії правового режиму воєнного стану, військової агресії росії на території України на прикладі нотаріального процесу.

Здійснивши науково-практичний аналіз законодавства України у сфері забезпечення безспірних прав у нотаріальному процесі внутрішньо переміщених громадян України, а також громадян, які проживають на тимчасово окупованій території, пропонуємо ввести в науковий обіг нове поняття «нотаріальне провадження, обтяжене елементом, пов'язаним із правовим режимом тимчасово окупованої території України» та «нотаріальне провадження, обтяжене елементом, пов'язаним із дією правового режиму воєнного стану» як здійснення нотаріусом у межах повноважень, у порядку та в спосіб, передбачені національним законодавством України загалом та чинними міжнародними договорами України зокрема, процесуально-правових дій, спрямованих на забезпечення безспірних прав внутрішньо переміщених громадян України з тимчасово окупованої території України, а також громадян, які проживають на тимчасово окупованій території, чи інших осіб, права яких гарантуються спеціальним законом, зокрема законами України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», «Про правовий режим воєнного стану». Відтак, таким елементом є ознака, яка характеризує суспільні відносини, що регулюються, зокрема законами України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», «Про правовий режим воєнного стану» та виявляється в одній або кількох з таких форм: у формі суб'єкта (хоча б один суб'єкт відносин є громадянином України, який проживає на тимчасово окупованій території України, чи є внутрішньо переміщеним громадянином України); у формі об'єкта (об'єкт відносин розташований на тимчасово окупованій території України чи території України, де проводяться активні бойові дії); у формі юридичного факту, який створює, змінює або припиняє відносини, мав чи має місце на тимчасово окупованій території України, чи території України, де проводяться активні бойові дії. При цьому, елемент може існувати в одиничній (суб'єкт, об'єкт, юридичний факт) чи змішаній (декілька суб'єктів, юридичний факт та об'єкт, суб'єкт та об'єкт тощо) формах.

На практиці відкриття нотаріального провадження в Україні переважно відбувається шляхом звернення до нотаріуса заінтересованих осіб, як-от: громадян України, які проживають на території окупованої території, та які виявили бажання звернутися до нотаріуса для посвідчення, наприклад, договору купівлі-продажу автомобіля. У такому разі громадяни є суб'єктами (учасниками) нотаріального провадження, які мають ряд прав та обов'язків, встановлених законами України, зокрема, Законами України «Про нотаріат», «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», Цивільним кодексом України тощо.

Нагадаємо, що в теорії нотаріального процесу науковцями виділяються декілька стадій нотаріального провадження, а саме: відкриття нотаріального провадження, підготовка до його вчинення, посвідчення нотаріального акта та його видача або відмова від вчинення провадження залежно від встановленого фактичного складу, а також електронна реєстрація речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, у випадках, встановлених законом[6]. Відтак, кожна із стадій нотаріального провадження має особливості, встановлені законом.

[5] Кармаза О.О. Поняття та зміст цивілістичного юридичного процесу. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ, 2017. № 3(15). С. 146-152.

[6] Теорія нотаріального процесу: Науково-практичний посібник. За заг. ред. С. Я. Фурси. К.: Алерта; Центр учбової літератури, 2012. С. 360.

Так, перша стадія нотаріального провадження є фактично фіксацією звернення до нотаріуса заінтересованої особи з вимогою вчинити нотаріальні дії, визначені національним законодавством України, як-от: посвідчити договір купівлі-продажу житла, право на яке зареєстроване в Україні. Однак, зважаючи на те, що АРК відповідно до Закону «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» є тимчасово окупованою територією України, на якій поширюється особливий правовий режим вчинення правочинів, а також реалізації інших прав і свобод людини і громадянина, місцем відкриття нотаріального провадження може бути тільки територія України, яка не визнана окупованою, та на якій не проводиться антитерористична операція.

Для довідки. За Законом «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» тимчасово окупована територія України є невід'ємною частиною території України, на яку поширюється дія Конституції та законів України та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. За ст. 3 цього Закону тимчасово окупованою територією визначається: 1) сухопутна територія Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, внутрішні води України цих територій; 2) внутрішні морські води і територіальне море України навколо Кримського півострова, територія виключної (морської) економічної зони України вздовж узбережжя Кримського півострова та прилеглого до узбережжя континентального шельфу України, на які поширюється юрисдикція органів державної влади України відповідно до норм міжнародного права, Конституції та законів України; 3) інша сухопутна територія України, внутрішні морські води і територіальне море України, визнані в умовах воєнного стану тимчасово окупованими рішенням Ради національної безпеки і оборони України, введеним у дію указом Президента України; 4) надра під територіями, зазначеними у пунктах 1, 2 і 3 цієї частини, і повітряний простір над цими територіями.

Також зазначимо, що відповідно до ст. 9 Закону «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» будь-які органи, їх посадові та службові особи на тимчасово окупованій території та їх діяльність вважаються незаконними, якщо ці органи або особи створені, обрані чи призначені у порядку, не передбаченому законом України. Будь-який акт (рішення, документ), виданий такими органами та/або особами, є недійсним і не створює правових наслідків. Отже, нормативно-правові акти органів АРК, направлені на врегулювання нотаріально процесуальних відносин, чи нотаріальні акти, видані з порушенням норм Конституції та законів України, не створюють юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з їх недійсністю. Також слід брати до уваги вимоги ст. 11 цього Закону, за якими на тимчасово окупованій території будь-який правочин щодо нерухомого майна, вчинений з порушенням вимог законів України, вважається недійсним з моменту вчинення і не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю.

Таким чином, громадяни, обравши модель реалізації цивільних безспірних прав у нотаріальному процесі, мають право на підставі, в спосіб та в порядку, встановленому законами України, реалізувати свої права за межами тимчасово окупованої території України шляхом звернення до нотаріуса України чи у випадках, встановлених законом, відповідного державного органу України, місце розташування якого, визначається на підставі ст. ст. 11, 17 Закону «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України».

Так, ст. 11 Закону передбачено, що набуття та припинення права власності на нерухоме майно, яке знаходиться на тимчасово окупованій території, здійснюється відповідно до законодавства України за межами тимчасово окупованої території. Крім того, згідно зі ст. ст. 11 та 17 цього Закону місце розташування державних органів, утворених відповідно до Конституції та законів України, зокрема і нотаріусів, які вчиняли нотаріальні дії на території АРК, визначається Кабінетом Міністрів України. Крім того, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 226 «Питання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, яке розташоване на тимчасово окупованій території» державна реєстрація речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, внесення змін до записів Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, ведення реєстраційних та облікових справ, вчинення інших реєстраційних дій щодо нерухомого майна, розташованого в межах території АРК та міста Севастополя, здійснюють органи державної реєстрації прав Херсонської та Запорізької областей відповідно до законодавства України у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно.

Відтак, місцем відкриття нотаріального провадження, обтяженого елементом, пов'язаним із правовим режимом тимчасово окупованої території України та правовим режимом дії воєнного стану, є територія України, на якій не відбуваються бойові дії, та яка не є окупованою територією України. Тобто, нотаріальні дії можуть вчинятися будь-яким нотаріусом на території України, за винятком обмежень у праві вчинення нотаріальних дій, установлених Законом України «Про нотаріат», та з урахуванням вимог ст. 11, 17 Закону «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» тощо.

Слід також зазначити, що відповідно до ст. ст. 8, 20 Закону «Про правовий режим воєнного стану» допускається обмеження конституційних прав і свобод громадян, визначених Конституцією, крім прав і свобод людини і громадянина, передбачених частиною другою ст. 64 Конституції України. Тож, наприклад, в нотаріальному процесі під час дії правого режиму воєнного стану можливі обмеження щодо розпорядження майном, яке належить особі на праві приватної власності (ст. 41 Конституції). Це підтверджується, наказами Міністерства юстиції України від 01 квітня 2022 року № 1307/5 та від 11 квітня 2022 року № 1429/5, якими затверджено Перелік адміністративно-територіальних одиниць, в межах яких припиняється доступ користувачів до єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції України, в умовах воєнного стану.

Разом з тим, в умовах воєнної агресії росії на території України нотаріуси забезпечують безперервне здійснення захисту прав та свобод громадян в нотаріальному процесі з урахуванням норм Конституції та законів України «Про правовий режим воєнного стану» і «Про нотаріат», а також інших законодавчих актів України.

На нашу думку, забезпечення охорони та захисту прав нотаріусами в нотаріальному процесі, доцільно поділяти на декілька груп (регіонів), а саме, охорона та захист прав в нотаріальному процесі: 1) на території України, де діє правовий режим тимчасово окупованих територій (АР Крим) (нотаріальні процесуальні дії вчиняються відповідно до законів «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» та «Про нотаріат»); 2) на території України, де відбуваються бойові дії (наприклад, Харківська, Донецька, Луганська області) (нотаріальні процесуальні дії не вчиняються); 3) територія України, де були, але припинилися бойові дії (Київська, Чернігівська, Сумська області) (нотаріуси відновлюють роботу та вчиняють процесуальні дії); 4) територія України, де не було активних бойових дій (Чернівецька, Львівська, Волинська області) (нотаріуси діють у звичайному режимі).

Аналіз норм Закону «Про нотаріат» засвідчив, що нотаріуси можуть здійснювати й інші нотаріальні процесуальні дії, визначені цим Законом. Тож, відповідно до Порядку подання інформаційного повідомлення про нерухоме майно, пошкоджене та знищене внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією російської федерації, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 26 березня 2022 р. № 380, нотаріус має право заповнювати та подавати на Порталі «Дія» повідомлення від громадян України (їх представників) – власників пошкодженого або знищеного нерухомого майна внаслідок бойових дій, спричинених військовою агресією росії, з моменту введення воєнного стану Указом Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64, квартир, інших житлових приміщень у будівлі, приватних житлових будинків, садових та дачних будинків.

Нині в нотаріальному процесі актуальним є питання про відновлення втрачених або зіпсованих нотаріальних документів, зокрема, таких як заповіт, договір (дарування, купівлі-продажу, міни тощо), свідоцтво (про право на спадщину), довіреність тощо.

Слід також звернути увагу на те, що суспільні відносини, які виникли під час дії на території України правового режиму воєнного стану, потребують оновленого правового регулювання, яке б відповідало їх розвитку та сприяло швидкому регулювання. Зокрема, мова йде про вчинення низки нотаріальних дій в електронному формі із застосуванням режиму відеоконференції, запровадження електронних нотаріальних актів та електронних цивільних договорів, введення усних заповітів тощо.

Також наголосимо на тому, що згідно із нормами Конституції, Законів «Про правовий режим воєнного стану», «Про нотаріат», Указу Президента України від 24 лютого 2022 року »Про введення воєнного стану в Україні», затвердженого законом, внесено зміни до законодавства у сфері вчинення нотаріальних дій, а саме, наприклад, до Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженому наказом Міністерство юстиції України від 22 лютого 2012 року № 296/5, якими врегульовано відносини у сфері спадкування.

Так, зокрема, цим Порядком передбачено, що в умовах воєнного або надзвичайного стану за відсутності доступу до Спадкового реєстру нотаріальне посвідчення заповіту, внесення змін до нього та його скасування здійснюються без використання цього реєстру з подальшим внесенням до нього відповідних відомостей протягом п’яти робочих днів з дня відновлення такого доступу. В умовах воєнного або надзвичайного стану спадкова справа заводиться за зверненням заявника будь-яким нотаріусом України, незалежно від місця відкриття спадщини. В умовах воєнного або надзвичайного стану за відсутності доступу до Спадкового реєстру нотаріус заводить спадкову справу без використання цього реєстру та перевіряє наявність заведеної спадкової справи, спадкового договору, заповіту протягом п’яти робочих днів з дня відновлення такого доступу. Якщо за результатами перевірки відомостей Спадкового реєстру встановлено наявність раніше заведеної спадкової справи, заведена без використання Спадкового реєстру спадкова справа передається до нотаріуса, яким раніше заведено спадкову справу, в порядку, передбаченому підпунктом 2.7 цього пункту. Якщо наявність такої справи не встановлено, здійснюється реєстрація спадко-

вої справи в Спадковому реєстрі. Забороняється видача свідоцтва про право на спадщину у спадковій справі, заведеній без використання Спадкового реєстру, до її реєстрації у Спадковому реєстрі.

Таким чином держава забезпечує громадянам захист та охорону їх прав в нотаріальному процесі та безперервність нотаріальних проваджень в умовах дії правового режиму воєнного стану. Як в теорії нотаріального процесу, так і в практичній діяльності, цікавість викликають новели українського законодавства щодо визначення місця відкриття спадщини, за яким нотаріусом заводиться спадкова справа. У зв'язку з цим нами зверталася увага на те, що при прийнятті Закону «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» поза межами його дії залишилося ряд питання, пов'язаних із спадкуванням[7], однак зміни, які внесено до цього Закону щодо місця відкриття спадщини, є дискусійними.

Особливість наступної стадії нотаріального провадження – підготовка до вчинення нотаріального провадження полягає в з'ясуванні об'єктивних та суб'єктивних умов вчинення провадження. Ми погоджуємося із С. Фурсою та Є. Фурсою, що об'єктивними умовами вчинення нотаріального провадження є: належність правового питання до компетенції нотаріуса, відсутність заборон на вчинення нотаріальної дії, відповідність провадження нормам закону та чинного міжнародного договору України, наявність юридичних фактів, які визначають право особи на вчинення нотаріального провадження тощо. Суб'єктивними умовами вчинення провадження є: необхідність оплати за вчинення нотаріального провадження, а також сплата платежів та зборів, визначених законом, надання нотаріусу документів, які відповідають вимогам закону, підтвердження особи, яка звернулася за вчиненням нотаріальних дій тощо[8].

Тобто, на цій стадії нотаріального провадження нотаріус на підставі всебічного, повного, об'єктивного та безпосереднього дослідження наявних у нотаріальній справі матеріалів аналізує правову ситуацію (суспільні відносини) з точки зору наявності в ній елементу, пов'язаного із дією на тимчасово окупованій території України спеціального правового режиму, або виникнення такого елементу в майбутньому, або дією на території України воєнного стану та приймає рішення про подальший рух нотаріальної справи, а саме: здійснення наступних нотаріальних процесуальних дій чи відкладення, зупинення або відмову у вчиненні провадження. Зауважимо, що нотаріус користується даними, які надають учасники нотаріального провадження щодо їх правового статусу, місця проживання, місця знаходження майна та його правового режиму, а також мети та наслідків, які хочуть досягнути заінтересовані особи.

Суб'єктом нотаріального провадження, обтяженого елементом, пов'язаним із правовим режимом тимчасово окупованої території України чи правовим режимом воєнного стану, може бути: громадянин України, який проживає на тимчасово окупованій території України; громадянин України, який покинув своє місце проживання у зв'язку із тимчасовою окупацією території України чи активними бойовими діями на території України (внутрішньо переміщена особа); іноземець чи особа без громадянства, які постійно чи тимчасово проживають на тимчасово окупованій території України чи території України, де відбуваються чи були активі бойові дії; інші особи, правовий статус яких має особливості, встановлені Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України».

Кваліфікація нотаріусом особи, яка бере участь у провадженні на території України як сторона або як інша зацікавлена особа, здійснюється відповідно до права України, а саме: законів України «Про нотаріат», «Про міжнародне приватне право», «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», а також Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України тощо.

Обов'язок довести факт наявності іноземного громадянства та законності перебування в Україні, а також факт внутрішнього переміщення з тимчасово окупованої території України чи місця проживання на тимчасово окупованій території, покладається на особу-заявника. Встановлення особи, означає встановлення факту його особистого звернення до нотаріуса для вчинення нотаріального провадження під власним іменем. Згідно зі ст. 43 Закону «Про нотаріат» встановлення особи здійснюється за паспортом громадянина України або за іншими документами, які унеможливлюють виникнення будь-яких сумнівів щодо особи громадянина, який звернувся за вчиненням нотаріальної дії (паспорт громадянина України, паспорт громадянина України для виїзду за кордон, дипломатичний чи службовий паспорт, посвідчення особи моряка, посвідчення члена екіпажу, посвідка на проживання особи, яка мешкає в Україні, національний паспорт іноземця або документ, що його замінює, посвідчення інваліда чи учасника Великої Вітчизняної війни, посвідчення, видане за місцем роботи фізичної особи).

---

[7] Кармаза О.О. До питання про забезпечення прав на житло на тимчасово окупованій території України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 30. Т. 1. С. 129–133.

[8] Теорія нотаріального процесу: Науково-практичний посібник. За заг. ред. С. Я. Фурси. К.: Алерта; Центр учбової літератури, 2012. С. 362-363.

Разом з тим, відповідно до ст. 5 Закону «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» примусове автоматичне набуття громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території, громадянства росії не визнається Україною та не є підставою для втрати громадянства України. Крім того, згідно зі ст. 9 цього Закону документ, виданий органами або особами, які створені, обрані чи призначені, у порядку не передбаченому законом України, є недійсним і не створює правових наслідків. Тобто, паспорт громадянина Російської Федерації, виданий незаконними органами на тимчасово окупованій території України, громадянам, які проживають на цій території України, є недійсним і не може прийматися нотаріусами для вчинення нотаріальних дій.

Слід зазначити і те, що за законами «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» та «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» факт внутрішнього переміщення особи з тимчасово окупованої території України повинен підтверджуватися довідкою про взяття її на облік. Таким чином, нотаріусу надаються документи, які повинні бути безспірними, офіційними та відповідати вимогам ст. 47 Закону «Про нотаріат». Відповідність документу вимогам закону означає те, що документ за змістом і формою не суперечить вимогам законів України, а також моральним засадам суспільства, дотримано процесуальний порядок його видачі, документ не містить відомостей, що принижують честь, гідність та ділову репутацію фізичної особи тощо. Так, договір купівлі-продажу житла, розташованого в АРК, посвідчений нотаріусом росії, не створює жодних правових наслідків для осіб, яких цей документ стосується, оскільки відповідно до ст. 11 Закону «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» на тимчасово окупованій території будь-який правочин щодо нерухомого майна, вчинений з порушенням вимог цього Закону, інших законів України, вважається недійсним з моменту вчинення і не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю.

Отже, нотаріус повинен оцінити надані особою документи щодо їх відповідності вимогам законодавства України; у випадку сумніву – з'ясувати достовірність їх змісту в порядку, встановленому, наприклад Законом «Про міжнародне приватне право», якщо інше не передбачено законом України. Крім того, нотаріус згідно зі ст. 46 Закону «Про нотаріат» має право витребувати від осіб, які звернулися до нього, відомості та документи, необхідні для вчинення відповідного нотаріального провадження, встановивши строк для їхньої подачі. За загальним правилом та відповідно до глави 7 розділу І Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України цей строк не може перевищувати одного місяця. На нашу думку, встановлення строку повинно відбуватися із дотриманням принципу «розумності строку», який враховує: складність нотаріальної справи, важливості нотаріального провадження, наявності іноземного елементу у відносинах тощо.

Тобто, перевіривши на стадії підготовки до вчинення нотаріальних дій об'єктивні та суб'єктивні умови, на підставі об'єктивного, повного і всебічного дослідження матеріалів нотаріальної справи нотаріус оформляє, наприклад, договір купівлі-продажу автомобіля на спеціальному бланку, сторони чи їх представники підписують цей договір, нотаріус вчиняє посвідчувальний напис, реєструє нотаріальний акт у паперових і електронних реєстрах, видає оригінал нотаріального акту, тобто нотаріус безпосередньо вчиняє нотаріальні дії або вмотивовано відмовляє у їх вчиненні.

Що стосується цивільного процесу, то зазначимо лише ті особливості законодавства України у сфері цивільного процесу, які були прийняті у зв'язку із введенням воєнного стану на підставі Указу Президента України від 24 лютого 2022 року № 64 «Про введення воєнного стану в Україні», затвердженого Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні».

Отже, в умовах збройної агресії росії проти України органи судової влади діють виключно в межах повноважень та в спосіб, визначені Конституцією та законами (ст. 12^2 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»). Відтак захист та охорона прав в цивільному процесі здійснюється на підставі та в спосіб, визначені Конституцією, Законом України «Про правовий режим воєнного стану», Цивільним процесуальним кодексом України тощо.

Проаналізувавши ці та інші норми законодавства через призму ст. 26 Закону «Про правовий режим воєнного стану», дійдемо висновку, що здійснення цивільного судочинства в Україні в умовах дії правового режиму воєнного стану має особливості: розгляд і вирішення цивільних справ на території України, на якій введено воєнний стан, здійснюється лише судами, створеними відповідно до Конституції України; скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства заборонено; у разі неможливості здійснювати правосуддя судами, які діють на території, на якій введено воєнний стан, законами може бути змінена територіальна підсудність судових справ, що розглядаються в цих судах, або в установленому законом порядку змінено місцезнаходження судів; створення надзвичайних та особливих судів не допускається; судочинство здійснюється із дотриманням завдань та принципів цивільного судочинства; теоретична модель здійснення судочинства залишається незмінна, тобто та, яка визначена ЦПК; право на звернення до суду за захистом гарантується;

цивільні справи розглядаються в порядку спрощеного, наказного чи позовного провадження, визначеному ЦПК України; рішення суду обов'язкові до виконання тощо.

Так, наприклад, відповідно до частини сьомої ст. 147 Закону «Про судоустрій і статус суддів» з підстав та умов, визначених у цій частині статті Закону (у зв'язку з військовими діями…), допускається зміна територіальної підсудності цивільних справ, що розглядаються судами. Відтак за рішенням Вищої ради правосуддя, що ухвалюється за поданням Голови Верховного Суду, чи за розпорядженням Голови Верховного Суду відбувається передача усіх справ, які перебували на розгляді суду, територіальна підсудність якого змінюється. Наприклад, див. розпорядження Голови Верховного Суду від 25 березня 2022 року № 14/0/9-22 «Про зміну територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану (окремі суди Сумської, Харківської областей)», від 12 березня 2022 року № 5/0/9-22 «Про зміну територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану (окремі суди Запорізької області)» тощо.

Слід також зазначити, що Голова Верховного Суду В.Князєв 15 квітня 2022 року на «Українському радіо» звернув увагу на те, що нині «приблизно 40 судів знаходиться на деокупованій території Київської, Чернігівської, Сумської областей. Це ті суди, правосуддя в яких було зупинено. Наразі здійснюються заходи для відновлення правосуддя в цих місцевостях»[9]. Отже, відбувається забезпечення безперервності здійснення правосуддя в умовах дії правового режиму воєнного стану та збройної агресії росії на територію України.

Проаналізувавши дію правового режиму воєнного стану на території України в частині зміни територіальної підсудності цивільних справ (станом на 20 квітня 2022 р.), відмітимо, що умовно територію України можливо поділити на декілька типів (регіонів): 1) територія України, де діє правовий режим тимчасово окупованих територій (Автономна Республіка Крим); 2) територія України, де відбуваються бойові дії (Харківська, Донецька, Луганська, Херсонська області); 3) територія України, де були, але припинилися бойові дії (Київська, Чернігівська, Сумська області); 4) територія України, де не було активних бойових дій (Чернівецька, Львівська, Волинська області). Відтак, в першому випадку правосуддя здійснюється у прядку, визначеному ЦПК, та з дотриманням законів України «Про правовий режим воєнного стану» та «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»; в другому випадку правосуддя нині здійснювати не можливо, тож цивільні справи передано в суди на безпечних територіях; в третьому випадку відбувається «відновлення» правосуддя; в четверному випадку суди працюють у звичайному режимі.

Що стосується новел законодавства виконавчого процесу, який може бути логічним продовженням цивільного процесу, а відтак заключним самостійним процесом в цивілістичному процесі, зазначимо, що 15 березня 2022 року парламентом України прийнято Закон «Про внесення зміни до розділу XIII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про виконавче провадження», за яким до набрання чинності законом щодо врегулювання відносин за участю осіб, пов'язаних з державою-агресором, зупиняється вчинення виконавчих дій, забороняється заміна стягувачів у виконавчих діях, стягувачами за якими є росія або такі особи: громадяни росії; юридичні особи, створені та зареєстровані відповідно до законодавства росії; юридичні особи, створені та зареєстровані відповідно до законодавства, відмінного від законодавства України, серед кінцевих бенефіціарних власників, членів або учасників (акціонерів) яких є росія, громадянин росії або юридична особа, створена та зареєстрована відповідно до законодавства росії. Зазначене обмеження не застосовується до громадян росії, які проживають на території України на законних підставах, та юридичних осіб, створених та зареєстрованих відповідно до закону України, кінцевим бенефіціарним власником, членом або учасником (акціонером) яких є виключно громадяни росії, які проживають на території України на законних підставах, або виключно громадяни України та громадяни росії, які проживають на території України на законних підставах.

Також цим Законом передбачено, що тимчасово, на період до припинення або скасування воєнного стану на території України: фізичні особи можуть здійснювати видаткові операції з рахунків, на кошти яких накладено арешт органами державної виконавчої служби, приватними виконавцями, без урахування такого арешту за умови, якщо сума стягнення за виконавчим документом не перевищує 100 тисяч гривень; юридичні особи – боржники можуть здійснювати видаткові операції з рахунків, на кошти яких накладено арешт органами державної виконавчої служби, приватними виконавцями, виключно для виплати заробітної плати в розмірі не більше п'яти мінімальних розмірів заробітної плати в місяць на одного працівника такої юридичної особи, а також сплати податків, зборів та єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування; припиняється звернення стягнення на заробітну плату, пенсію, стипендію та інший дохід боржника (крім рішень про стягнення аліментів та рішень, боржниками за якими є громадяни Російської Федерації); визначені цим Законом строки

[9] Верховний Суд. *Судова влада України*. Офіційний сайт. https://supreme.court.gov.ua/supreme/

перериваються та встановлюються з дня припинення або скасування воєнного стану.

Забороняється відкриття виконавчих проваджень та вжиття заходів примусового виконання рішень на території адміністративно-територіальних одиниць, які тимчасово окуповані внаслідок військової агресії Російської Федерації, у період такої окупації.

Отже, закони, прийняті у зв'язку із дією Указу Президента України від 24 лютого 2022 року № 64 «Про введення воєнного стану в Україні», затвердженого Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні», вказують реалізацію норм ст. 3 Конституції України, за якими людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Висновок

Пропонуємо використовувати поняття «цивілістичний процес» як узагальнюючу правову категорію, що об'єднує самостійні цивільні юридичні процеси (нотаріальний, цивільний, господарський, виконавчий), а також альтернативні недержавні форми захисту осіб (медіацію, переговори, третейський розгляд, арбітраж), що мають процесуальний характер, та які пов'язані спільною метою – забезпечення охорони, захисту та відновлення прав громадян та юридичних осіб.

З метою забезпечення безперервності здійснення охорони та захисту прав та свобод в цивілістичному процесі гарантіями забезпечення прав громадян в умовах дії правового режиму воєнного стану є вдосконалення законодавчих норм, зокрема, розширення процесуальних можливостей суддів, нотаріусів, виконавців, інших органів державної влади за допомогою норм законодавства. Разом з тим, в умовах воєнної агресії росії на території України та дії правового режиму воєнного стану захист прав та свобод громадян в цивілістичному процесі здійснюється з урахуванням норм Конституції та законів України «Про правовий режим воєнного стану», «Про нотаріат», «Про медіацію», «Про виконавче провадження», «Про третейські суди», «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», Цивільного процесуального кодексу України, а також інших законодавчих актів України.

Інформація про автора:

Кармаза Олександра Олександрівна,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного процесу
Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка
60, вул. Володимирська, м. Київ, 02000, Україна

Information about the author:

Karmaza Oleksandra Oleksandrivna,
Doctor of Law, Professor,
Professor at the Department of Civil Procedure
Institute of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv
60, Volodymyrska str., Kyiv, 02000, Ukraine

DOI

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 2022 РОКУ

Кобрин В. С.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення військ Російської Федерації на територію України 24 лютого 2022 року поставило нашу державу перед найскладнішими викликами в її новітній історії – збереженням державності та незалежності. Пригадалися слова Президента України Віктора Ющенка, який свого часу зазначав, що «…якщо розглядати новітню історію і проблеми, з якими ми зіштовхувалися, то з'ясується, що ми проголошували незалежність неодноразово – за останні 90 років це відбувалося шість разів, і п'ять разів ми втрачали незалежність»[1].

Сьогодні надзвичайно важливо, через призму пройдених днів війни, зробити спробу системного аналізу політико-правових передумов російсько-української війни та першочергових кроків, які необхідно буде здійснити після її завершення задля консолідації Української нації та відбудови Української держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання правового забезпечення та регулювання питань національної безпеки і оборони, консолідації Української нації, причин та передумов війни досліджували та продовжують досліджувати такі українські вчені: Ю.Г. Барабаш, О.М. Бориславська, П.Ф. Гураль, В.О. Гацелюк, А.А. Єзеров, В.Л. Мусіяка, С.В. Різник, М.В. Савчин, М.І. Ставнійчук, П.Б. Стецюк, Д.С. Терлецький, Є.В. Ткаченко, В.М. Шаповал та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Робота зачіпає кілька важливих аспектів консолідації української нації, які необхідно було здійснити органам публічної влади задля кращої готовності перед викликами великої війни. Одночасно, такі проблеми та прогалини влади стали і передумовами для повномасштабного вторгнення військ Російської Федерації на територію України.

Формулювання цілей. Метою є дослідження політичних та конституційно-правових проблем Української держави, котрі стали передумовами російсько-української війни 2022 року.

Виклад основного матеріалу. Одним із основних завдань побудови в Україні сильної, правової держави зразка кращих конституційних демократій світу є реалізація на практиці ідеї консолідації Української нації як фундаментальної засади конституційного ладу. Сам ж процес реалізації зазначеної засади потребує комплексного підходу з урахуванням різноманітних чинників, які безпосередньо чи опосередковано впливають на кінцевий позитивний результат. Усвідомлення та сприйняття громадянами України багатовікової історії українського державотворення, незалежності держави, її територіальної цілісності, традицій, культури, мовної і релігійної самобутності, державної та національної символіки є важливими чинниками консолідації Української нації.

Перша проблема в контексті дослідження є світоглядною. Вона полягає в тому, що на жаль за 30 років Незалежності України для частини її громадян сама незалежність не стала цінністю, в першу чергу конституційною цінністю. Через складні сторінки в новітній історії кожен з громадян України проходив свій «шлях до незалежності». Хтось його пройшов у 1990-1991 рр. з першої «Революції на граніті» та проголошенні Акту Незалежності України, для когось незалежність набула сенсу після подій «Помаранчевої революції» 2004 р. чи «Революції Гідності» 2014 р. На жаль є і такі громадяни України, які аксіологічно сприйняли ідею незалежності лише коли зрозуміли, що можуть її втратити безпосередньо після початку воєнних дій на території нашої держави в 2014 р. чи повномасштабного вторгнення в 2022 р.

Наведені вище роздуми підтверджуються проведеним соціологічним дослідженням липня-серпня 2021 року, присвяченого 30-літтю Незалежності України. Так проголошення Незалежності України загалом підтримали 80%, не підтримали – 15%, а 5% – вагалися надати таку відповідь[2]. Фактично на період перед початком війни 2022 року ми мали п'яту частину громадян України, для яких незалежність держави не складала вагомої особистої цінності.

Друга проблема полягає у незавершеній конституційній реформі, яка розпочалася ще до подій «Помаранчевої революції» 2004 року та полягала в переході Української держави від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської республіки. На жаль недосконалість

[1] The Globe and Mail: НАТО – головний гарант незалежності України, заявив президент Ющенко. *КореспонденТ.net.* URL *:* https://ua.korrespondent.net/world/worldabus/476814-the-globe-and-mail-nato-golovnij-garant-nezalezhnosti-ukrayini-zayaviv-prezident-yushchenko

[2] Покоління незалежності: цінності та мотивація. URL : https://ratinggroup.ua/research/ukraine/pokolenie_nezavisimosti_cennosti_i_motivacii.html

законопроектів 4180[3], а згодом і законопроекту 2222[4] суттєво розбалансували владу та створили підходящий ґрунт для повернення редакції Конституції України Рішенням Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 року[5]. Події останньої фази «Революції Гідності» у лютому 2014 року пов'язані із залишенням Президентом України Віктором Януковичем поста глави держави[6] змусили Верховну Раду України прийняти Закон України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України»[7].

На початок анексії Криму та військових дій в окремих районах Донецької та Луганської областей ми отримали доволі недосконалу та потенційну конфліктогенну редакцію Конституції України. Як вдало зазначав у 2014 році Ю.Г. Барабаш «…кожна форма правління має свій конфліктогенний потенціал, однак напівпрезиденталізм у молодих демократіях виявляється найбільш вибухонебезпечним, і цьому слід запобігати конституційними засобами»[8]. На жаль за період з 2014 до 2022 року успішно було проведено лише конституційну реформу з питань правосуддя 2016 року.

Третя проблема пов'язана із затяжною дискусією про необхідність і доцільність легалізації зброї та прийняття відповідного закону. Саме питання законодавчого регулювання обігу зброї виникло після 2014 року у зв'язку із воєнними діями на Донбасі. На жаль ні тогочасний Президент України ні тогочасний склад Верховної Ради України, які були обрані на позачергових виборах так і не розглянули це питання та не прийняли відповідного закону. Разом з тим, вважаємо що законопроект № 1135 від 01 грудня 2014 року «Про вогнепальну зброю цивільного призначення»[9] найбільш фахового врегульовував питання обігу та використання коротко ствольної нарізної зброї, спрощував багато процедур дозвільного порядку та відповідав максимально вимогам часу.

Можливо, саме вчасне прийняття закону про легалізацію зброї для цивільного населення було би надійним запобіжником для безпеки громадян та інших категорій осіб на території України під час її тимчасової окупації у березні-квітні 2022 року. Наявна зброя дала би реальну можливість захищатися та вберегла би сотні життів мирних мешканців у Бучі, Гостомелі, Ірпені, Ворзелі та інших окупованих містах і селах нашої держави.

Четверта проблема стосується діяльності антиукраїнських релігійних організацій, яка наносить серйозну шкоду національній безпеці України та є її суттєвою загрозою. Погоджуємося з В.П. Масовцем, що «загрозами і викликами національним інтересам України у релігійному середовищі держави є: 1) діяльність Української православної церкви Московського патріархату, яка фактично підтримала окупацію й анексію Криму Російською Федерацією; 2) діяльність Всеукраїнського духовного управління мусульман «Єднання», яке тяжіє до Центрального духовного управління мусульман Росії, а свою мету вбачає у відновленні духовної єдності між Росією та Україною; 3) діяльність Української правовірної греко-католицької церкви, очолюваної депортованим католицьким священиком А. Догналом. Незважаючи на свою малочисельність, «догналіти» демонструють високу активність, яка має чітке антиукраїнське спрямування; 4) протиправні прояви діяльності релігійних організацій неокультського спрямування, що становлять небезпеку для держави, суспільства та окремих громадян»[10]. Наприклад, діяльність сатаністських об'єднань, релігійних організацій, які пропагують самогубство тощо.

З наведених вище загроз найбільшу шкоду завдає діяльність Української православної церкви Московського патріархату, яка провадить свою діяльність на всій території України, включаючи анексовані та окуповані території. Дуже часто, діяльність більшості представників цієї релігійної організації носить явно «антиукраїнський» характер у виді закликів до повалення конституційного ладу та порушення територіальної цілісності України.

П'ята проблема витікає з невирішеного питання фактичної можливості перебування громадян України у громадянстві іншої держави. Закон України «Про громадянство України» хоча і визначає серед підстав припинення громадянства «добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття» на жаль передбачає винятки з цього

[3] Проект Закону про внесення змін до Конституції України № 4180 від 19 вересня 2003 року. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=4180&skl=5

[4] Про внесення змін до Конституції України : Закон України від 8 грудня 2004 р. № 2222. *Відомості Верховної Ради України.* 2005. № 2. Ст. 44 (втратив чинність).

[5] У справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) : Рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 року. *Вісник Конституційного Суду України*. 2010. № 5. С. 36-49.

[6] Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України : Постанова Верховної Ради України від 22 лютого 2014 року № 757-VII. *Відомості Верховної Ради України.* 2014. № 11. Ст. 158.

[7] Про відновлення дії окремих положень Конституції України : Закон України від 21.02.2014 № 742-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 11. Ст. 143.

[8] Барабаш Ю. Президентська влада у змішаних республіках: окремі питання теорії та практики. *Право України.* 2014. № 8. С. 75.

[9] Проект Закону Про вогнепальну зброю цивільного призначення № 1135 від 01 грудня 2014 року. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52560

[10] Масовець В. П. Особливості функціонування механізмів забезпечення релігійної безпеки України в умовах гібридної війни. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 14. С. 112-113.

правила. Так відповідно до положень статті 19 Закону України «Про громадянство України» «не вважаються добровільним набуттям іншого громадянства випадки одночасного набуття дитиною за народженням громадянства України та громадянства іншої держави чи держав; набуття дитиною, яка є громадянином України, громадянства своїх усиновлювачів унаслідок усиновлення її іноземцями; автоматичного набуття громадянином України іншого громадянства внаслідок одруження з іноземцем; автоматичного набуття громадянином України, який досяг повноліття, іншого громадянства внаслідок застосування законодавства про громадянство іноземної держави, якщо такий громадянин України не отримав документ, що підтверджує наявність у нього громадянства іншої держави»[11].

До цього законодавчого регулювання потрібно ще додати проблему анексованих та окупованих з 2014 року територій Криму і окремих районів Донецької та Луганської областей у яких громадян України примусово були видані паспорти Російської Федерації та ситуацію в Закарпатті де громадян України, які є угорцями за етнічним чи територіальним походженням.

Окремо варто нагадати, що попередній Закон України «Про громадянство України» 1991 року автоматично визначив належність до громадянства України «усіх громадян колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року постійно проживали на території України, а також осіб, які на момент набрання чинності Законом України «Про громадянство України» 13 листопад 1991 року постійно проживали в Україні, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, і які не є громадянами інших держав»[12]. Основна помилка законодавця полягала в тому, що частина осіб, які отримали громадянство України не бажали ставати громадянами, а інша частина – відверто зневажала ідею незалежної держави України та використовувала статус громадянина України для підтримки на виборах відверто «проросійських» сил.

Лише з прийняттям Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»[13] були внесені зміни до Закону України «Про громадянство України» де серед умов прийняття до громадянства з'явилася норма про необхідність особи засвідчити відповідний рівень володіння державної мови.

Частково з попередньої проблематики можемо виділити і шосту проблему, яка пов'язана із законодавчим забезпеченням статусу української мови як державної. На жаль, законодавче забезпечення статті 10 Конституції України[14] про українську мову як державну після Закону УРСР «Про мови» 1989 року[15] ми отримали лише в 2012 році у вигляді Закону України «Про засади державної мовної політики»[16] авторства «Колісніченка-Ківалова» основною родзинкою якого стало введення в обіг та можливість застосування регіональних мов в окремих адміністративно-територіальних одиницях за рішенням органів місцевого самоврядування. Насправді ж основна ідея була не в підтримці мов, які потребують підтримки держави як мови національних меншин, а впровадження у Східних і Південних областях України на рішенням відповідних місцевих рад російської мови як регіональної на рівні з державною українською. Фактично це означало, що на практиці російська мова поряд з українською ставала обов'язковою у всіх сферах суспільного життя.

Цікавим фактом у цій «мовній історії» є те, що Закон України «Колісніченка-Ківалова» «Про засади державної мовної політики» продовжував бути чинним після Революції Гідності аж до 28 лютого 2018 року, до поки Конституційний Суд України своїм Рішенням не визнав його неконституційним[17]. З цього приводу можна висловити дві зауваги. По-перше, в ситуації 2014-2018 років відповідальність за прийняття закону про мови лежала на Верховній Раді України і для цього не потрібно було чотири роки чекати на Рішення Конституційного Суду України. По-друге, саме Рішення Конституційного Суду України є доволі простим за змістом, адже визнає неконституційність закону не за змістовними, а за процедурними аспектами, визнаючи, що при його прийнятті були порушенні норми Закону України «Про Регламент Верховної Ради України». Не дивно, що це рішення Конституційного Суду України отримало аж 11 окремих думок суддів.

[11] Про громадянство України : Закон України від 18.01.2001 р. № 2235-III. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text

[12] Про громадянство України : Закон України від 08.10.1991 р. № 1636-XII. (втратив чинність). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1636-12#Text

[13] Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019 р. № 2704-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 21. Ст. 81 (зі змінами). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text

[14] Конституція України : Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

[15] Закон Української РСР «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 р. *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1989. Ст. 631 (втратив чинність).

[16] Про засади державної мовної політики : Закон України від 3 липня 2012 року № 5029-VI. (втратив чинність). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17#Text

[17] У справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики» : Рішення Конституційного Суду України № 2-р/2018 від 28.02.2018 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18#n55

Остаточно, питання статусу державної мови було вирішено прийнятим у 2019 році Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», обґрунтованої дуже сильним, системним та концептуально-ідеологічним Рішенням Конституційного Суду України від 14 липня 2021 року про його конституційність[18].

Сьома проблема, на наше переконання, полягала у несміливості держави в особі Міністерства юстиції України застосовувати на практиці ідеї «войовничої демократії» та радикально вирішувати питання заборони політичних партій, які ведуть «антиукраїнську діяльність».

Б. Бернацький зауважує, що «до 2014 року випадків судової заборони політичних партій з підстав антиконституційної діяльності не було. Діяльність лише однієї політичної партії була заборонена у 1991 році за рішенням Президії Верховної Ради України у позасудовому порядку. Діяльність 26 політичних партій була припинена з процедурних мотивів. В цілому за цей період політичні партії мали широку автономію у пропагуванні будь-яких ідей та програм, навіть таких, які прямо суперечили Конституції, як-то приєднання до іншої держави[19] та інше. Втім, період Революції гідності та після неї поставив перед Україною нові виклики у політичних обставинах, що динамічно змінюються. Одним із таких викликів була відповідь на російську агресію, зокрема шляхом заборони деяких російсько-орієнтованих партій; іншим викликом стала заборона пропаганди комунізму, яка мала наслідком, з-поміж іншого, припинення діяльності партій, які просували комуністичні ідеї або використовували комуністичну символіку»[20]. У період 2014–2018 рр. Окружний адміністративний суд міста Києва за позовом Міністерства юстиції України заборонив дві російсько-орієнтовані партії і припинив діяльність двох партій, які пропагували комуністичні ідеї або використовували комуністичну символіку.

Разом з тим, на початок війни 2022 року залишалося багато політичних партій орієнтованих на Російську Федерації з чіткою антидержавницькою, антиукраїнською діяльністю.

Окремою, восьмою проблемою, вважаємо систему державних свят, яка безпосередньо впливає на консолідацію нації, запроваджується державою та реалізується на практиці. В новітній історії України, на превеликий жаль, питання визнання певних подій державними святами, зміст та форми їх святкування, розуміння їх сутності залишаються суперечливими та невирішеними. Більше того, окремі державні свята на сьогодні є такими, що навпаки розколюють українську націю та не сприяють усвідомленню громадянами України їх приналежності до неї.

Позитивно оцінюючи діяльність Президента України Петра Порошенка та Верховної Ради України, які спільними зусиллями прийняли зміни до трудового законодавства та ввели нові свята 14 жовтня та 25 грудня, скасувавши при цьому вихідний день 2 травня. Разом з тим, на початок вторгнення в Україну 2022 року державними святами залишалися 8 березня, 1 та 9 травня.

Вважаємо, що це далеко не повний перелік проблем, які лягли в основу військового вторгнення на територію України з метою ліквідації останньої як незалежної, суверенної держави. Разом з тим, переконані, що після перемоги України у війні з російськими загарбниками необхідно доволі швидко провести певні конституційні та законодавчі зміни.

Висновки

Еріх Фромм свого часу зазначив: «Істинна свобода та незалежність, а також викорінення будь-яких форм гніту зможуть привести у дію таку силу, як любов до життя…»[21]. Допоки кожен з нас, як частинка Українського народу, не проголосить для себе свободу та незалежність як основну цінність та не викорінить із себе «рабську ментальність» не прийде повне розуміння того чому незалежність Української держави є основоположною конституційною цінністю.

Для цього першою чергою реалізувати системну конституційну реформу шляхом внесення змін до Конституції України в частині «системи стримувань і противаг влади» та «децентралізації влади».

Потрібно прийняти ряд Законів України, які перезапустять окремі галузі суспільного та державного життя. Пріоритетним у цьому списку вважаємо Закон України «Про зброю», який надасть можливість громадянам України забезпечувати належну безпеку собі та своїм рідним і близьким.

Потребують оновлення Закони України «Про свободу совісті і релігійні організації» в частині механізмів заборони «антиукраїнських» релігійних спільнот та Закону України «Про громадянство» в частині запровадження ще більш жорстких умов набуття громадянства України шляхом натуралізації.

[18] У справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» № 1-р/2021 від 14 липня 2021 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#n103

[19] Передвиборна програма партії «Руський блок» під час виборів до Верховної Ради 2012 року. URL : https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP502?pt001f01=900&pf7171=56

[20] Бернацький Б. Національні та європейські стандарти щодо заборони політичних партій. *Український часопис конституційного права.* 2018. № 4. С. 125.

[21] Фром Е. Анатомія людської деструктивності. Інстинкти та людські пристрасті. Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення) : навч. посіб. / за ред. акад. НАН України Л. В. Губерського. К.: Знання, 2009. С. 279.

Зважаючи на такі обставини, вважаємо за доцільне та корисне дослідити систему державних свят України та запропонувати власну авторську модель такої системи, яка максимально сприятиме концепції консолідації Української нації на сучасному етапі її становлення. В свою чергу питаннями правового врегулювання системи державних свят в Україні донедавна займався Український інститут національної пам'яті та ряд неурядових організацій.

Обов'язково слід нормативно врегулювати систему державних та інших свят і пам'ятних дат, зокрема: 1) різновиди свят, скорботних та пам'ятних днів, виділивши в такій системі державні свята; 2) особливості використання в такі дні державних символів на будівлях органів публічної влади. Відповідь на запитання яким чином нормативно врегулювати систему свят залишається відкритим. Вважаємо, що необхідності прийняття окремого закону не має. Такі питання могли б знайти місце в окремому розділі нового Трудового кодексу України.

В частині національної безпеки та оборони необхідно обновити всі закони в цій сфері з огляду на прогалини та проблеми, які виникли у результаті ведення бойових дій. Потрібно пам'ятати, що Українська держава після 24 лютого 2022 року стала схожою на державу Ізраїль і повинна бути готова до постійної та тривалої боротьби за свою незалежність. В цьому контексті як ніколи актуальні слова девятого Президента держави Ізраїль Шимона Переза, котрий зазначив, що «мир – це мета, гідна, щоб за неї боротися, а війна – принцип дій, який виник у результаті вимушеної необхідності»[22].

Свого часу один із батьків засновників США Томас Джефферсон наголосив, що «відданість – однаково цінна якість як для нації так і для особистості. Нація як спільнота формує моральну людину, і кожен її член несе особисту відповідальність за суспільство. Людина, яка любить свою країну понад усе, не заради своїх інтересів і влади, ніколи не може бути відірваною від неї, ніколи не відмовиться стати на захист, якщо їй буде загрожувати небезпека»[23]. Гасло: «Україна – понад усе», повинно стати нашим дороговказом у постійній праці кожного на своєму місці, в своїй сфері задля нашої спільної перемоги.

[22] Перес Ш. Дрібних мрій не буває. Про сміливість, увагу та становлення сучасного Ізраїлю. Київ : Форс Україна, 2020. С. 59.

[23] Джефферсон Т. Світло і свобода : Роздуми про прагнення до щастя / Під ред. Еріка С. Петерсена: пер. з англ. Т. Трояновича, А. Назарова. Х.: Літера Нова, 2019. С. 83.

Інформація про автора:

Кобрин Володимир Степанович,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права
Львівський національний університет імені Івана Франка
1, вул. Університетська, м. Львів, 79000, Україна

Information about the author:

Kobryn Volodymyr Stepanovych,
Candidate of legal science (PhD),
Associate Professor art the Department of Constitutional Law
Ivan Franko National University of Lviv
1, Universytetska str., Lviv, 79000, Ukraine

DOI

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ВОЄННОГО СТАНУ

Когут О. В.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Вранці 24 лютого 2022 року перед нашою країною реально постала найбільша загроза за всю історію незалежності України – загроза існуванню держави. І з 5 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року Указом Президента України було введено в Україні воєнний стан[1]. Одразу Верховна Рада України 300 голосами затвердила цей указ[2]. Для нашої держави це вже був другий випадок введення воєнного стану. Вперше подібне відбулося 26 листопада 2018 року у зв'язку із актом збройної агресії з боку Російської Федерації у районі Керченської протоки проти кораблів Військово-Морських Сил Збройних Сил України[3]. Не на часі зараз обговорювати доцільність такого кроку у 2018 році. Зазначимо лише, що питання про законодавче врегулювання режиму воєнного стану піднімалось вітчизняним законодавцем також двічі, адже перший Закон України «Про правовий режим воєнного стану» було прийнято ще 6 квітня 2000 року[4]. Та його положення не відповідали умовам, які склалися під час російської агресії, яка почалась у 2014 році, тому 15 травня 2015 року було прийнято новий Закон України «Про правовий режим воєнного стану» (далі – Закон про воєнний стан)[5]. Але, як показала практика, законодавець не міг врахувати всі проблемні питання, які можуть виникнути при реалізації положень спеціального законодавства. З одного боку, мало кому вірилось, що у XXI столітті можливе таке повномасштабне вторгнення, з іншого – недостатніми були теоретичні напрацювання у сфері надзвичайних адміністративно-правових режимів, одним з яких і є правовий режим воєнного стану. Не можемо обійти увагою і той факт, що авторами великої кількості теоретичних напрацювань були російські науковці, на праці яких часто посилались у своїх розробках вітчизняні дослідники. Але в сучасних умовах вважаємо недоречним (навіть аморальним) посилатись на праці країни агресора, особливо в питаннях режиму воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Адміністративно-правові режими є своєрідною складовою і необхідною умовою життєдіяльності суспільства, а їх забезпечення має розглядатися як невід'ємна частина управлінської функції держави. Власне ж категорія адміністративно-правового режиму є хоч і усталеною, проте відносно мало розробленою в науці адміністративного права. Загальнотеоретичні питання щодо поняття та характеристики адміністративно-правових режимів досліджували Н. Коваленко, Т. Мінка, В. Настюк, В. Бєлєвцева, Н. Харченко та інші. Більше уваги вітчизняні вчені-адміністративісти приділяють окремим видам та властивостям адміністративно-правових режимів. Так, С. Діденко та А. Корнієць досліджували адміністративно-правовий режим обігу зброї, С. Кузніченко – надзвичайні адміністративно-правові режими, М. Єрофєєв – співвідношення правових режимів надзвичайного стану та зони надзвичайної екологічної ситуації, Т. Провізіон – регулювання спеціальних правових режимів в Україні.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проблеми, викликані зовнішньою агресією проти нашої держави, а також швидкі зміни, які вимушені проводити органи державної влади в правовій, соціальній, економічній і політичній сферах, викликають необхідність додаткового вивчення сутності режиму воєнного стану, виокремлення проблемних питань які виникли під час його введення, аналізу законодавчого забезпечення функціонування країни в умовах воєнного стану.

Формулювання цілей. Метою є висвітлення місця режиму воєнного стану в системі адміністративно-правових режимів, дослідження порядку введення правового режиму воєнного стану, аналіз законодавчих змін в контексті правового регулювання суспільних відносин в умовах воєнного стану та формулювання пропозицій щодо вдосконалення нормативно-правового забезпечення режиму воєнного стану.

---

[1] Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64/2022 (зі змінами) / Президент України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#n2 (дата звернення: 24.04.2022).

[2] Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 24 лютого 2022 р. № 2102-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text (дата звернення: 27.02.2022).

[3] Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 26 листопада 2018 р. № 393/2018 / Президент України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/2018#Text (дата звернення: 2.03.2022).

[4] Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 6 квітня 2000 р. № 1647-III (втратив чинність) / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1647-14#Text (дата звернення: 2.03.2022).

[5] Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 15 травня 2015 р. № 389-VIII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 2.03.2022).

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обгрунтуванням отриманих наукових результатів. Серед вчених-юристів немає єдиної точки зору щодо визначення категорії «адміністративно-правовий режим». Найчастіше науковці під цим поняттям розуміють певне поєднання адміністративно-правових засобів регулювання, опосередкованого імперативним методом юридичного впливу, який проявляється в юридичній нерівності суб'єктів правовідносин[6]. Зміст адміністративно-правового режиму розкривається через низку таких елементів: 1) мета встановлення; 2) імперативний метод правового регулювання; 3) особливість адміністративного законодавства, яке характеризується наявністю великої кількості правових норм, що закріплюють «режимні правила»; 4) наявність спеціальних державних органів для реалізації мети режиму; 5) відповідальність за порушення норм адміністративно-правового режиму; 6) особливі адміністративно-правові засоби встановлення і форми виникнення прав та обов'язків, способів юридичного впливу, захисту прав; 7) визначення просторово-часових рамок дії адміністративно-правового режиму[7]. Отже, можна визначити *адміністративно-правовий режим як сукупність адміністративно-правових засобів регулювання, які встановлюють особливий порядок здійснення державного впливу, контроль за належним дотриманням правопорядку у сфері дії режиму, а також певні обмежувальні заходи.*

Аналіз наукової літератури свідчить про різні підходи до класифікації адміністративно-правових режимів, узагальнюючи які, на нашу думку, найбільш доцільно виділяти такі критерії: 1) за територією; 2) за часом дії; 3) за глибиною змін у конституційному статусі громадян та організацій; 4) за масштабами волі громадян та організацій у використанні своїх можливостей для реалізації суб'єктивних прав; 5) за окремими об'єктами; 6) за видами діяльності. Саме за глибиною змін у конституційному статусі громадян та організацій виділяють звичайні та спеціальні або надзвичайні режими. Перші не змінюють конституційного статусу громадян та організацій, а другі – істотно обмежують їх права і свободи, вводять особливий порядок здійснення окремих видів конституційних прав і свобод. Дослідник надзвичайних режимів С.О.Кузніченко у монографії «Надзвичайні адміністративно-правові режими: зарубіжний досвід та українська модель» порівнює інститут надзвичайних режимів з інститутом крайньої необхідності, в якому знаходиться держава, і якщо вона не введе відповідний надзвичайний режим, її існування може стати під великою загрозою[8]. Досить вдалим вважаємо і визначення, запропоноване автором: «надзвичайний адміністративно-правовий режим становить систему погоджених правових норм (елементів правового інституту), що визначають: фактичні підстави введення (фактор небезпеки і кількісні та якісні показники його впливу на суспільство); державний орган (органи), що уповноважений вводити режим; процедуру введення, продовження дії, скасування та зміни режиму; часові та територіальні межі; зміни у компетенції державних органів, що залучаються для забезпечення режиму; створення тимчасових режимних органів (за необхідності); вичерпний перелік правообмежень громадян і покладання на них додаткових обов'язків; детально регламентовано порядок діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій; наведено вичерпний перелік надзвичайних заходів, що застосовуються в умовах введення надзвичайного адміністративно-правового режиму»[9].

Надзвичайні адміністративно-правові режими наповнені самими інтенсивними правообмеженнями та найширшими повноваженнями державних органів. Вони використовуються у виняткових випадках, коли фактор небезпеки неможливо ліквідувати або локалізувати без введення цих режимів. Такі режими є крайньою формою державного управління в умовах глобальної небезпеки, яка виникла для всієї країни в цілому.

Підтримуємо думку про те, що основною ознакою виділення надзвичайних режимів є пряме посилання Конституції на ці режими та обов'язкове вирішення певних питань щодо цих режимів на рівні міжнародного права[10]. Так, відповідно до п. 19 ст. 92 Конституції України[11], виключно законами України визначаються правовий режим *воєнного і надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації*, а п. 31 ст. 85 закріплює особливу процедуру затвердження указів Президента України про їх введення. Отже, надзвичайних режимів в Україні три: воєнний стан, надзвичайний стан, режим зони надзвичайної екологічної ситуації. Але необхідно зазначити, що при визначенні відповідних режимів законодавець використовує термін «особливий правовий режим» (ст. 1 Закону про воєнний стан[12]; ст. 1 Закону України

[6] Коломоєць Т.О. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник. К.: Юрінком Інтер. 2011. С. 200.

[7] Адміністративне право: Навч. посіб. / О.І. Остапенко, З.Р. Кісіль, М.В. Ковалів, Р.В. Кісіль. К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. С. 511.

[8] Кузніченко С.О. Надзвичайні адміністративно-правові режими: зарубіжний досвід та українська модель : моногр. / С. О. Кузніченко. Вид. 2-ге. Одеса : ОДУВС, 2011. С. 50.

[9] Там само. С. 64.

[10] Кузніченко С.О. Надзвичайне законодавство України: теоретичні засади формування та розвитку. *Форум права*. 2008. № 1. С. 247.

[11] Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 24.02.2022).

[12] Про правовий режим воєнного стану: Закон …

«Про правовий режим надзвичайного стану»[13]; ст. 8 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації»[14]). Тому, виокремлюючи ці режими в окрему групу, доцільніше використовувати термін «особливі правові режими», адже це, по-перше, випливає з законодавства, і, по-друге, такий підхід усуває «дублювання» узагальненої та спеціальної назви режимів (останнє стосується режимів надзвичайного стану та зон надзвичайної екологічної ситуації).

Тепер перейдемо до ***характеристики правового режиму воєнного стану,*** який посідає особливе місце в забезпеченні національної безпеки держави, і який, на жаль, став реальністю у наш час. Зазначимо, що визначення правового режиму воєнного стану міститься у двох законах – Законі України «Про оборону України» та Законі про воєнний стан. Перший закон закріплює, що «воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень»[15]. А спеціальний Закон про воєнний стан в ч. 1 ст. 1 містить схоже, але дещо розширене тлумачення: «Воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, *військовим адміністраціям* та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, *відсічі збройної агресії* та забезпечення національної безпеки, *усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності,* а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень»[16].

Як бачимо, підстави введення режиму воєнного стану є ідентичними в обох законах, а от перелік органів, які наділяються відповідними повноваженнями та мету введення у Законі про воєнний стан дещо розширено. Так, до органів додано *військові адміністрації,* а до мети – *відсіч збройній агресії* та *усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності.* Вважаємо, що визначення сутності воєнного стану повинні бути повністю ідентичними, причому за основу слід взяти визначення, яким оперує Закон про воєнний стан.

Підставами введення режиму воєнного стану є: *збройна агресія; загроза нападу; небезпека державній незалежності України, її територіальній цілісності.* Вважаємо за доцільне звернутись до відповідних конституційних положень. Так, конституційними підставами прийняття Президентом України рішення про введення воєнного стану є *загроза нападу, небезпека державній незалежності України* (п.20 ст.106). А п.19 ст.106 Конституції України наділяє Президента України правом вносити до Верховної Ради України *подання про оголошення стану війни.* Підтримуємо думку про те, що «реалізація процедури оголошення Президентом України стану війни в державі є не зовсім чіткою та фактично нереалізованою, оскільки нормами статі 106 Конституції України та законодавчими актами невизначено поняття стану війни, а умови (підстави), які необхідні для його оголошення, відсутні»[17]. Стаття 4 Закону України «Про оборону України» практично поєднує зміст понять «воєнний стан» і «стан війни», а процедура оголошення стану війни є завуальованою. Так, ч. 1 ст. 4 встановлює: «У разі збройної агресії проти України або загрози нападу на Україну Президент України приймає рішення про загальну або часткову мобілізацію, *введення воєнного стану* в Україні або окремих її місцевостях, застосування Збройних Сил України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, *подає його Верховній Раді України* на схвалення чи затвердження, *а також вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни»*[18]. А відповідно до ч. 3 ст. 4 «З моменту оголошення стану війни чи фактичного початку воєнних дій настає воєнний час, який закінчується у день і час припинення стану війни». Таке формулювання дає можливість науковцям робити висновок, що стан війни настає одночасно з вжиттям Президентом України заходів, спрямованих на забезпечення оборони України та діє до моменту затвердження Верховною Радою України указу Президента України про

[13] Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16 березня 2000 р. № 1550-III / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text (дата звернення: 24.02.2022).

[14] Про зону надзвичайної екологічної ситуації: Закон України від 13 липня 2000 р. № 1908-III / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1908-14#Text (дата звернення: 25.02.2022).

[15] Про оборону України: Закон України від 6 грудня 1991 р. № 1932-XII / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text (дата звернення: 10.04.2022)

[16] Про правовий режим воєнного стану: Закон…

[17] Топольніцький В.В., Тична Б.М. Проблеми правового регулювання понять «воєнний стан»,»стан війни» та «воєнний час». *Правова позиція.* № 4(25). 2019. С. 97. URL: http://biblio.umsf.dp.ua/jspui/handle/123456789/3873 (дата звернення: 20.04.2022)

[18] Про оборону України: Закон …

введення воєнного стану і набуває характеру саме воєнного стану згідно п. 31 ч. 1 ст. 85 Конституції України. Тобто стан війни – це період, який триває до двох діб, що не відповідає дійсності. Тому необхідно привести у відповідність до норм Конституції України Закон України «Про оборону України» шляхом визначення «стану війни» – відносини держав із моменту оголошення війни між ними до її закінчення (укладення миру)[19].

Мета введення режиму воєнного стану – відвернення загрози, відсіч збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності. Визначення «збройної агресії» дається у ст. 1 Закону України «Про оборону України» – це застосування іншою державою або групою держав збройної сили проти України. Далі законодавець наводить перелік дій, які підпадають під збройну агресією: вторгнення або напад збройних сил іншої держави або групи держав на територію України, а також окупація або анексія частини території України; блокада портів, узбережжя або повітряного простору, порушення комунікацій України збройними силами іншої держави або групи держав; напад збройних сил іншої держави або групи держав на військові сухопутні, морські чи повітряні сили або цивільні морські чи повітряні флоти України; засилання іншою державою або від її імені озброєних груп регулярних або нерегулярних сил, що вчиняють акти застосування збройної сили проти України тощо[20]. На нашу думку, вичерпний перелік дій, які підпадають під збройну агресію повинен містити і Закон про воєнний стан або у цьому законі повинна бути відповідна відсилка до Закону України «Про оборону Україні».

Порядок введення воєнного стану (ст. 5 Закону про воєнний стан) можна представити наступним алгоритмом: 1) подання Радою національної безпеки і оборони України пропозицій Президенту України; 2) їх розгляд; 3) видання (у разі необхідності введення воєнного стану) указу; 4) негайне звернення Президента України до Верховної Ради України щодо його затвердження, з одночасним поданням відповідного проекту закону; 5) затвердження указу Верховною Радою України; 6) негайне оголошення указу через засоби масової інформації або оприлюднення в інший спосіб (офіційне оприлюднення здійснюється разом із законом щодо затвердження указу). Слушною вважаємо пропозицію закріпити і в Конституції України положення щодо *негайного інформування* Верховної Ради України Президентом України у разі введення надзвичайно-правового режиму[21].

На увагу заслуговує питання про *часові рамки воєнного стану.* Так, п.2 ч.1 ст.6 Закону про воєнний стан закріплює положення про те, що в указі Президента України про введення воєнного стану зазначаються *час введення і строк, на який він вводиться.* Якщо щодо «часу введення» не виникає запитань, то щодо «строку, на який він вводиться» відповідь неоднозначна. Вважаємо, що з об'єктивних причин передбачити такий строк у днях, місяцях неможливо. Це може бути лише верхня межа існування режиму воєнного стану – до відвернення загрози, відсічі збройної агресії. Тому і виникла необхідність вже двічі продовжувати строк дії воєнного стану, хоча сама процедура такого продовження законодавчо не врегульована.

Введення режиму воєнного стану передбачає і обов'язкове ***вирішення певних питань на рівні міжнародного права.*** Так, ст.4 Міжнародного пакту «Про громадянські та політичні права» встановлює, що «Під час надзвичайного становища в державі, при якому життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується, держави-учасниці цього Пакту можуть вживати заходів на відступ від своїх зобов'язань за цим Пактом тільки в такій мірі, в якій це диктується гостротою становища, при умові, що такі заходи не є несумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження… Будь-яка держава, що бере участь у цьому Пакті і використовує право відступу, повинна негайно інформувати інші держави, що беруть участь у цьому Пакті, за посередництвом Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй про положення, від яких вона відступила, і про причини, що спонукали до такого рішення. Має бути також зроблено повідомлення через того ж посередника про дату, коли вона припиняє такий відступ»[22]. Це положення імплементовано в законодавство України. Так, ст.24 Закону про воєнний стан передбачає, що «Україна відповідно до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права у разі введення воєнного стану негайно повідомляє через Генерального секретаря ООН державам, які беруть участь у цьому пакті, про обмеження прав і свобод людини і громадянина, що є відхиленням від зобов'язань за Міжнародним пактом, та про межу цих відхилень і причини прийняття такого рішення»[23]. Виникає питання – хто від імені України повинен здійснювати таке інформування? Згідно з функціями представництва (п.3 ст.106 Конституції України), це повинен здійснювати Президент України. Ука-

[19] Топольніцький В.В., Тична Б.М. Проблеми правового регулювання … С. 98.

[20] Про оборону України: Закон …

[21] Кузніченко С.О. Надзвичайні адміністративно-правові режими… С.153.

[22] Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Прийнято 16 грудня 1966 р. Генеральною Асамблеєю ООН. / *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 15.04.2022).

[23] Про правовий режим воєнного стану: Закон …

зом Президента «Про введення воєнного стану в Україні» забезпечення інформування Генерального секретаря ООН та офіційних осіб іноземних держав про введення в Україні воєнного стану, про обмеження прав і свобод людини і громадянина, що є відхиленням від зобов'язань за Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, та про межу цих відхилень і причини прийняття такого рішення було покладено на Міністерство закордонних справ України. Вважаємо, що ст.24 Закону про воєнний стан потребує конкретизації щодо визначення суб'єкта, який повинен здійснювати інформування.

Повертаючись до сутності воєнного стану можна зробити такі висновки: *по-перше,* воєнний стан є особливим правовим режимом; *по-друге,* законодавчо закріплено підстави та мету його введення; *по-третє,* особливі повноваження надаються органам виконавчої влади, військовому командуванню, органам місцевого самоврядування; *по-четверте,* введення правового режиму воєнного стану передбачає тимчасове обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. Закон про воєнний стан детально врегульовує порядок введення та скасування воєнного стану; правові засади діяльності органів державної влади, військового командування, військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій в умовах воєнного стану; унормовує заходи правового режиму воєнного стану; закріплює гарантії прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб. Але звичайно, що приймаючи цей Закон, законодавець не міг передбачити та спрогнозувати всі нюанси, які можуть виникнути при практичному його застосуванні. Тому конкретні обставини, відповідні події, окремі прогалини в законодавстві спонукають державу реагувати і швидко врегульовувати невирішені питання. Вважаємо за доцільне зробити короткий ***огляд законодавчих змін на час воєнного стану.***

Зміни стосуються багатьох сфер. Так, 3 березня 2022 року було внесено зміни до Кримінального кодексу України в частині посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України (державну зраду та диверсію в умовах воєнного стану)[24], за мародерство[25]. Окремої уваги заслуговує Закон України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України», який, беручи до уваги прагнення цивільних осіб (а це не лише громадяни України, а і іноземці та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України), надає їм право брати участь у відсічі та стримуванні збройної агресії Російської Федерації та/або інших держав, у тому числі отримати вогнепальну зброю і боєприпаси до неї, застосовувати отриману зброю, а також власну нагородну зброю, спортивну зброю, мисливську нарізну, гладкоствольну чи комбіновану зброю[26]. Після цього було прийнято закон, який ввів в законодавче поле поняття «бойовий імунітет» та звільнив українців (і не тільки) від кримінальної відповідальності за виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України[27].

Зміни торкнулись і *процесуального законодавства.* Насамперед зазначимо про надання можливості Вищій раді правосуддя змінювати територіальну юрисдикцію судів на час воєнного стану[28]. Також було визначено особливості кримінального провадження в умовах воєнного стану: 1) за відсутності технічної можливості доступу до ЄРДР, рішення про початок досудового розслідування приймається слідчим або прокурором, про що виноситься постанова; 2) процесуальні дії фіксуються в процесуальних документах, а також за допомогою технічних засобів фіксування кримінального провадження, крім випадків, якщо фіксування неможливе з технічних причин; 3) право приймати певні рішення щодо заходів забезпечення кримінального провадження та санкціонування слідчих дій у провадженнях за окремими статтями Кримінального кодексу України (якщо відповідні функції у визначений строк не можуть бути виконані слідчим суддею) має не будь-який прокурор, а керівник органу прокуратури; 4) озширено повноваження, які надаються такому керівнику органу прокуратури[29].

[24] Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану: Закон України від 3 березня 2022 р. № 2113-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2113-20#Text (дата звернення: 25.04.2022).

[25] Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за мародерство: Закон України від 3 березня 2022 р. № 2117-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2117-20#Text (дата звернення: 25.04.2022).

[26] Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України: Закон України від 3 березня 2022 р. № 2114-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-20#Text (дата звернення: 25.04.2022).

[27] Про внесення змін до Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо визначення обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння та забезпечують бойовий імунітет в умовах дії воєнного стану: Закон України від 15 березня 2022 р. № 2124-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2124-20#n14 (дата звернення: 25.04.2022).

[28] Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ: Закон України від 3 березня 2022 р. № 2112-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2112-20#Text (дата звернення: 25.04.2022).

[29] Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про попереднє ув'язнення» щодо додаткового регулювання забезпечення діяльності правоохоронних органів в умовах воєнного стану: Закон України від 3 березня 2022 р. № 2111-IX / *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2111-20#Text (дата звернення: 25.04.2022).

Трудове законодавство зазнало змін в контексті особливостей регулювання трудових відносини працівників. Зокрема, щодо укладення трудового договору, переведення та зміни істотних умов праці, розірвання трудового договору з ініціативи працівника (у строк, заявлений у заяві у зв'язку з веденням бойових дій) та роботодавця (допускається звільнення у період тимчасової непрацездатності працівника чи відпустки), встановлення та обліку часу роботи (збільшено нормальну тривалість робочого часу до 60 годин на тиждень, а скорочену – до 50 год.) та часу відпочинку (незастосування норм про святкові та неробочі дні), оплати праці, відпустки, введення можливості призупинення дії трудового договору (тимчасове припинення роботодавцем забезпечення працівника роботою і тимчасове припинення працівником виконання роботи за укладеним трудовим договором). Зазначимо, що цей Закон втрачає чинність з дня припинення або скасування воєнного стану (крім статті щодо відшкодування заробітної плати, гарантійних та компенсаційних виплат працівникам на час призупинення дії трудового договору, яка втрачає чинність з моменту завершення виплати державою, що здійснює військову агресію проти України такого відшкодування)[30].

Неодноразово вносились зміни та доповнення до *податкового законодавства*. Зокрема було встановлено особливості оподаткування та подання звітності у період дії воєнного стану[31]. Також було виведено ряд операцій з фізичної передачі пального з під поняття «реалізація пального»; розширено перелік доходів, які не включаються до загального місячного (річного) оподатковуваного доходу платника податку; виведено з оподатковуваного доходу благодійну допомогу, що надається платнику податку, який постраждав внаслідок збройної агресії Російської Федерації тощо[32]. Пізніше було скасовано поширення дії регуляторного законодавства на встановлення місцевих податків та/або зборів та податкових пільг зі їх сплати; звільнено від сплати та обліку ПДВ платників єдиного податку третьої групи за певних умов; звільнено від сплати ПДВ операції з ввезення товарів на митну територію України окремим платниками єдиного податку та звільнено від сплати ПДВ, акцизу та ввізного мита ввезення транспортних засобів громадянами тощо[33]. Було запроваджено диференційовану рентну плату за видобування газу природного[34], змінено порядок адміністрування окремих податків у період воєнного, надзвичайного стану[35].

Зазнало змін і *цивільне законодавство* в частині відповідальності у разі прострочення позичальником виконання грошового зобов'язання за договором[36]; щодо опіки над майном фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, а також особи, зниклої безвісти за особливих обставин[37]. Зазначимо, що останнім законом було суттєво змінено правове регулювання суспільних відносин, пов'язаних із набуттям правового статусу осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, з обліком, розшуком та соціальним захистом таких осіб і членів їхніх сімей.

Не можна обійти увагою і факт створення нових законів. Наприклад, Закон України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів»[38], який визначає правові засади примусового вилучення з мотивів суспільної необхідності (включаючи випадки, за яких це настійно вимагається військовою необхідністю) об'єктів права власності Російської Федерації як держави, яка почала повномасштабну війну проти України, та її резидентів.

Ми здійснили лише короткий огляд законодавчих змін на період дії воєнного стану. Але ще є низка підзаконних актів, які стосуються різних проблем-

[30] Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15 березня 2022 р. № 2136-IX / *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text (дата звернення: 25.04.2022).

[31] Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей оподаткування та подання звітності у період дії воєнного стану: Закон України від 3 березня 2022 р. № 2118-IX / *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2118-20#n5 (дата звернення: 25.04.2022).

[32] Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану: Закон України від 15 березня 2022 р. № 2120-IX / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#n148 (дата звернення: 25.04.2022).

[33] Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства на період дії воєнного стану: Закон України від 24 березня 2022 р. № 2142-IX / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2142-20#Text (дата звернення: 25.04.2022).

[34] Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України щодо запровадження диференційованої рентної плати за видобування газу природного: Закон України від 15 березня 2022 р. № 2139-IX / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2139-20#n5 (дата звернення: 25.04.2022).

[35] Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо адміністрування окремих податків у період воєнного, надзвичайного стану: Закон України від 1 квітня 2022 р. № 2173-IX / *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2173-20#n5 (дата звернення: 25.04.2022).

[36] Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану: Закон України від 15 березня 2022 р. № 2120-IX / *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#n148 (дата звернення: 25.04.2022).

[37] Про внесення змін до Закону України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти» та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних із набуттям статусу осіб, зниклих безвісти за особливих обставин: Закон України від 14 квітня 2022 р. № 2191-IX / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2191-20#n147 (дата звернення: 25.04.2022).

[38] Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів: Закон України від 15 березня 2022 р. № 2116-IX / *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20#Text (дата звернення: 28.04.2022).

них питань, що виникають у період воєнного стану. Це і державна реєстрація шлюбу (без особистої присутності такого нареченого (нареченої)); реєстрація новонародженої дитини (видання медичними працівниками медичного свідоцтва про народження дитини чи довідки, яка до нього прирівнюється); спадщина (в частині зупинення перебігу строку для прийняття спадщини); освіта (запровадження мультипредметного тесту) та інші питання щодо порядку надання різних соціальних допомог, адміністративних послуг, перетину кордону тощо.

На увагу заслуговує і перспективне законодавство. Зокрема законопроект №7290, яким пропонується привести положення Кримінального кодексу України у відповідність до норм міжнародного права з метою забезпечення кримінально-правового переслідування за міжнародні злочини (геноцид, злочин агресії, злочини проти людяності та воєнні злочини)[39]. Але при прийнятті такого важливого закону необхідно виважено підійти до всіх зауважень, які викладені у висновку Головного науково-експертного управління, в якому пропонується відправити проект на доопрацювання[40], а також врахувати думку активістів Центру громадянських свобод, які вважають що цей закон штучно звужує можливості для притягнення до відповідальності військових командирів та цивільних начальників Російської Федерації за воєнні злочини[41].

Врегулювання потребують і інші нагальні питання. Зокрема сьогодні на тимчасово окупованих територіях йде примусова мобілізація у незаконні збройні формування. Примусово мобілізовані особи можуть бути використані для організації провокацій чи участі у повномасштабній війні. Тому потрібно передбачити звільнення від відповідальності людей, які були примусово мобілізовані, але не вчинили воєнних злочинів та відмовилися від участі у військових діях, наприклад, здавшись у полон. Також необхідно якнайшвидше внести зміни і до Кримінального процесуального кодексу України для врегулювання порядку співробітництва компетентних органів державної влади України з Міжнародним кримінальним судом відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду.

Зазначимо, що ситуація з повномасштабною агресією у нашій державі впливає і на міжнародне право. Так, Генеральна Асамблея ООН 26 квітня ухвалила резолюцію (співавтором якої була і Україна), що вимагає від постійних членів Ради безпеки обґрунтовувати використання права вето[42].

Висновки

Правовий режим воєнного стану доцільно віднести до особливих адміністративно-правових режимів. Визначення режиму воєнного стану, яке міститься в Законі України «Про оборону України» повинно бути повністю ідентичними визначенню, яким оперує Закон про воєнний стан. Законодавчого визначення потребує поняття стану війни. Закон про воєнний стан повинен містити або вичерпний перелік дій, які підпадають під збройну агресію або відповідну відсилку до Закону України «Про оборону Україні». Також доцільно закріпити законодавчо верхню межу строку, на який вводиться режим воєнного стану та конкретизувати порядок інформування, передбачений Міжнародним пактом про громадянські та політичні права. Сьогодні органи влади повинні швидко та оперативно вдосконалювати нормативно-правове регулювання проблем, які виникають в умовах воєнного стану та працювати над перспективним законодавством, за яким наша країна буде відбудовуватись після перемоги і вирішуватиме разом з міжнародними інституціями питання притягнення до відповідальності всіх винних у цій війні.

[39] Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України. № 7290 від 15.04.2022. / *Верховна Рада України.* URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39449 (дата звернення: 28.04.2022).

[40] Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України» / *Верховна Рада України*. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1275123 (дата звернення: 28.04.2022).

[41] Центр громадянських свобод. URL: https://ccl.org.ua/ (дата звернення: 28.04.2022).

[42] Генасамблея ООН зобов'язала постійних членів Радбезу обґрунтовувати застосування вето. URL: https://espreso.tv/genasambleya-oon-zobovyazala-postiynikh-chleniv-radbezu-obgruntovuvati-zastosuvannya-veto (дата звернення: 29.04.2022).

Інформація про автора:
Когут Ольга Володимирівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
Хмельницький національний університет
11, вул. Інститутська, м. Хмельницький, 29000, Україна

Information about the author:
Kohut Olha Volodymyrivna,
Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Law
Khmelnytskyi National University
11, Instytutska str., Khmelnytsky, 29000, Ukraine

DOI

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ КОРПОРАТИВНИХ ПРАВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Кологойда О. В., Сливінська А. В.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Внаслідок повномасштабної війни Російської Федерації проти України, 24 лютого 2022 року в Україні було введено воєнний стан. Його запровадження обумовило ряд обмежень прав та інтересів фізичних, юридичних осіб, зокрема і корпоративних прав, без здійснення яких неможливою є нормальна реалізація корпоративного управління та ефективне функціонування бізнесу в Україні. Корпоративні відносини завжди були однією з найскладніших і актуальних тем як у юридичній науці, так і практиці. Тож, їх можливе ускладнення в умовах воєнного стану в Україні, новели правового регулювання та відповідність усталеним європейським практикам – тема, що потребує окремого дослідження для потреб не лише теорії а, у першу чергу, для з'ясування питань подальшого управління бізнесом та реалізації корпоративних прав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спираються автори. Корпоративні правовідносини, у тому числі пов'язані з реалізацію корпоративних прав, досліджували в своїх працях В. І. Борисова, О. М. Вінник, О.В, Гарагонич, К. В. Денисенко, О. Р. Кібенко, В. М. Кравчук, Н. С. Кузнєцова, І. В. Лукач, А.В. Смітюх, І. В. Спасибо-Фатєєва, В. С. Щербина та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Бракує досліджень проблемних аспектів здійснення корпоративних прав у світлі стрімкого реформування корпоративного законодавства та впровадження нових практик корпоративного управління. Ряд питань реалізації корпоративних прав досі залишаються дискусійними та невирішеними: щодо шляхів забезпечення права на участь у корпоративному управлінні за допомогою електронних засобів комунікації, можливості передачі корпоративних прав у довірче управління тощо. Проблематика здійснення корпоративних прав в умовах воєнного стану поки є недослідженою у науці.

Формулювання цілей (постановка завдання). Мета даного дослідження – з'ясувати особливості правового регулювання реалізації корпоративних прав в умовах воєнного стану, його впливу на можливості здійснення корпоративних прав.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Корпоративні відносини виникають, змінюються та припиняються щодо корпоративних прав. Окремі дослідники їх іменують акціонерні правовідносини[1]. Це майнові, немайнові й організаційні відносини, що складаються між суб'єктами приватного та/або публічного права при створенні корпорацій, в процесі їх діяльності та припинення по здійсненню учасниками корпоративних прав[2]. Корпоративні права акціонера – сукупність майнових і немайнових прав акціонера, які випливають з права власності на акції, що включають право на участь в управлінні товариством, отримання дивідендів та активів товариства у разі його ліквідації, а також інші права та правомочності, передбачені законом чи установчими документами (ст. 2, 3, 20 Закону «Про акціонерні товариства»[3], ст. 9, 10 Закону «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки»[4]).

Корпоративні права – це складна сукупність майнових та немайнових прав, а не «правомочностей», оскільки зміст останніх у чинному законодавстві не визначений, про що зазначає і В. Щербина[5]. Цінним папером, що посвідчує корпоративні права акціонера є акція. Корпоративні права в інших товариствах посвідчуються статутом.

Специфіка корпоративного права виявляється в тому, що воно є складним об'єктом, змістом якого є сукупність суб'єктивних прав. Поняття «здійснення корпоративних прав» охоплює поведінку суб'єкта корпоративних правовідносин, спрямовану на реалізацію тих можливостей, які передбачені змістом корпоративного права, шляхом вчинення ним конкретних вольових дій. Здійснення корпоративних прав забезпечується гарантіями, які надають можливість безперешкодного здійснення учасником своїх

[1] Вінник О. М. Акціонерне право: Навч. посіб. для вищих навч. закл. / О. М. Вінник, В. С. Щербина; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2000. С. 6.

[2] Корпоративне управління : Монографія / І. В. Спасибо-Фатєєва, О. Р. Кібенко, В. І. Борисова; за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Х. : Право, 2007. С. 173, 217.

[3] Про акціонерні товариства: Закон України від 17.09.2008 № 514-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-17 (дата звернення: 28.04.2022).

[4] Про ринки капіталу та організовані товарні ринки: Закон України від 23.02.2006 № 3480-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text (дата звернення: 28.04.2022).

[5] Щербина В.С. Галузева належність корпоративних відносин і проблеми їх законодавчого регулювання. *Право України*. 2021. № 6. С. 16-17.

корпоративних прав, їх охорону, а у випадку протиправних посягань – захист і поновлення[6].

Зміст правового режиму воєнного стану, порядок його введення та скасування, гарантії прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб визначено Законом України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII[7] (далі – Закон № 389-VIII). Указом Президента України № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні»[8] в Україні введено воєнний стан із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року строком на 30 діб (пролонговано до 24.05.2022 року).

Відповідно до ст. 8, 19 Закону № 389-VIII в умовах воєнного стану забороняються проведення страйків, масових зібрань, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів, може примусово відчужуватись майно, що перебуває у приватній або комунальній власності, вилучатись майно державних підприємств, державних господарських об'єднань для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану в установленому законом порядку.

Вказані правові норми не передбачають можливості обмеження корпоративних прав та прав на акції/частки в умовах воєнного стану. Водночас в Україні було ухвалено ряд підзаконних нормативно-правових актів, які встановили наступні особливості та обмеження реалізації корпоративних прав:

1) виключно дистанційний спосіб проведення загальних зборів акціонерів.

Рішенням НКЦПФР від 16.03.2022 р. № 177 «Щодо особливостей функціонування органів управління акціонерів акціонерного товариства на період дії воєнного стану»[9] встановлено, що у період дії воєнного стану загальні збори акціонерів акціонерного товариства можуть бути проведенні виключно шляхом дистанційного проведення відповідно до Тимчасового порядку скликання та дистанційного проведення загальних зборів акціонерів та загальних зборів учасників корпоративного інвестиційного фонду через web сервіс Національного депозитарія України «Кабінет зборів». Таким чином, акціонерні товариства не можуть обрати і провести очні загальні збори, в тому числі збори, які були скликані до оголошення воєнного стану. В таких товариствах наглядова рада має прийняти рішення про скасування / перенесення загальних зборів на іншу дату у зв'язку із введенням воєнного стану в Україні та повідомити про прийняте рішення всіх акціонерів через депозитарну систему.

Обмеження не поширюється на акціонерні товариства з одним акціонером (ст. 6 Закону «Про акціонерні товариства»). До товариства з одним акціонером не застосовуються положення статей 33-48 Закону щодо порядку скликання та проведення загальних зборів акціонерного товариства. Повноваження загальних зборів товариства, передбачені статтею 33 Закону та внутрішніми документами товариства, здійснюються акціонером одноосібно (ст. 49 Закону України «Про акціонерні товариства»)[10].

Обмеження щодо способу проведення загальних зборів акціонерів викликало заперечення учасників ринку, оскільки є акціонерні товариства в яких проведення дистанційних зборів є недоцільним: товариства з незначною кількістю акціонерів; товариства, які мають місцезнаходження на територіях, де не проводяться активні бойові дії (Вінницька, Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська, Рівненська, Хмельницька, Чернівецька області); товариства з кількістю акціонерів не більше 25 осіб до статутів яких включено положення про можливість проведення загальних зборів акціонерів шляхом заочного голосування (опитування) (ст. 48 Закону «Про акціонерні товариства»).

В умовах воєнного стану заборонено проводити масові зібрання та масові заходи (ст. 8, 19 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»)[11]. Однак юридична заборона проведення масових заходів стосується невизначеного законодавством поняття «масове зібрання», «масовий захід» – прогалина, з якою правозастосовча практика стикнулась ще під час карантинних обмежень, спрямованих на запобігання поширення гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2[12], що наразі продовжені до 31.05.2022 року[13].

---

[6] Саракун І.Б. Здійснення корпоративних прав учасниками (засновниками) господарських товариств (цивільно-правовий аспект). Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2008. С. 8, 10.

[7] Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 27.04.2022).

[8] Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text (дата звернення: 27.04.2022).

[9] Щодо особливостей функціонування органів управління акціонерів акціонерного товариства на період дії воєнного стану: Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 16.03.2022 № 177. URL: https://www.nssmc.gov.ua/wp-content/uploads/2022/04/rishennia_177_kontrolna_versiia_stanom_na_04_04_2022.pdf (дата звернення: 27.04.2022).

[10] Про акціонерні товариства: Закон України від 17.09.2008 № 514-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-17 (дата звернення: 28.04.2022).

[11] Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 27.04.2022).

[12] Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2: Постанова Кабінету Міністрів України від 11.03.2020 № 211. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/211-2020-%D0%BF#Text (дата звернення: 27.04.2022).

[13] Про встановлення карантину та запровадження обмежувальних протиепідемічних заходів з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2: Постанова Кабінету Міністрів України від 09.12.2020 № 1236. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1236-2020-%D0%BF#Text (дата звернення: 27.04.2022).

Обмеження форми проведення загальних зборів є порушенням права акціонерів на участь у корпоративному управлінні. Директива 2007/36/ЄС Європейського парламенту та Ради від 11 липня 2007 року здійснення окремих прав акціонерів у лістингових компаній (ст.ст. 8, 9) передбачає право акціонера на участь у загальних зборах з використанням електронних засобів. Держави-члени ЄС повинні дозволити товариствам надати своїм акціонерам можливість участі у будь-якій формі в роботі загальних зборів за допомогою електронних засобів, зокрема, із використанням будь-якої або усіх форм участі таких як:

а) трансляція загальних зборів в режимі реального часу;

б) двосторонній зв'язок в режимі реального часу, який дозволяє акціонерам виступати (ставити питання) на загальних зборах, перебуваючи при цьому на далекій відстані від місця проведення зборів;

в) механізм для участі у голосування до або в ході загальних зборів, виключаючи тим самим необхідність призначення представника, який фізично присутній за зборах[14].

Виключно дистанційна форма проведення загальних зборів акціонерів у період дії воєнного стану виправдана лише в публічних акціонерних товариствах, акціонерних товариствах, що мають місцезнаходження в зоні ведення активних бойових дій або на окупованій території, згідно переліку таких територій, який має бути затверджений Кабінетом Міністрів України. В інших випадках забезпечення реалізації прав акціонерів на управління та їх захист забезпечується кворумом загальних зборів акціонерів. На період дії воєнного стану доцільно надати право проведення загальних зборів акціонерів в будь-якій адміністративно-територіальній одиниці на території України, де не проводяться бойові дії, а не виключно за місцезнаходженням товариства шляхом внесення змін до ч.3 ст.35 Закону «Про акціонерні товариства». Зокрема, у Кодексі корпоративного управління, затвердженому НКЦПФР 12.03.2020 р. № 118[15], зазначається, що компанії повинні проводити загальні збори за місцем реєстрації компанії або у місці, яке є легко доступним для акціонерів.

У разі неможливості проведення загальних зборів акціонерів в період дії воєнного стану відповідно до Тимчасового порядку скликання та дистанційного проведення загальних зборів акціонерів та загальних зборів учасників корпоративного інвестиційного фонду або у разі прийняття наглядовою радою товариства рішення про недоцільність проведення загальних зборів акціонерів в період дії воєнного стану загальні збори акціонерів акціонерного товариства мають бути проведені протягом 90 днів після завершення дії воєнного стану[16]. Разом з тим, Закон України «Про акціонерні товариства» не містить такого повноваження наглядової ради, як прийняття рішення про недоцільність проведення загальних зборів. Судова практика також підтверджує даний висновок. Наприклад, в постанові Верховного Суду від 03.07.2018 у справі № 926/2301/17 суд вказав, що чинне законодавство не передбачає можливість прийняття наглядовою радою рішення про непроведення чергових загальних зборів, зокрема з підстав недоцільності їх проведення чи у зв'язку з іншими обставинами»[17]. Норма про повноваження наглядової ради приймати рішення про недоцільність проведення загальних зборів у зв'язку із дією воєнного стану мала б бути включена до норм Закону України «Про акціонерні товариства», а не вводитися підзаконним актом. Тоді як наявне регулювання може спровокувати оскарження акціонерами таких рішень наглядових рад з огляду на порушення їх права на участь у корпоративному управлінні.

Рішенням НКЦПФР від 17.03.2022 р. № 176 «Про внесення змін до Тимчасового порядку скликання та дистанційного проведення загальних зборів акціонерів та загальних зборів учасників корпоративного інвестиційного фонду» Порядок доповнено розділом XXII «Особливості проведення зборів в період воєнного стану». Загальні збори акціонерів у період воєнного стану можуть проводитись відповідно до Порядку за умови дотримання всіх наступних умов:

а) розпорядження на складення переліку акціонерів, яким направляється повідомлення про проведення зборів, та переліку акціонерів, які мають право на участь у зборах, надано до Центрального депозитарію в електронному вигляді та відповідні переліки надані Центральним депозитарієм в електронному вигляді;

б) до переліку акціонерів, які мають бути повідомленими про проведення загальних зборів, включена інформація щодо акціонерів, які є власниками не менш як 95 відсотків акцій товариства без врахування акцій, які обліковуються на рахунках у цінних паперах депозитарних установ/зберігачів, які припинили провадження професійної діяльності та

[14] Directive 2007/36/EC of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 on the exercise of certain rights of shareholders in listed companies. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32007L0036 (дата звернення: 27.04.2022).

[15] Кодекс корпоративного управління: Кодекс Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 12.03.2020 № 118. URL: https://www.nssmc.gov.ua/documents/kodeks-korporatyvnoho-upravlinnia-kliuchovi-vymohy-i-rekomendatsii/ (дата звернення: 28.04.2022).

[16] Щодо особливостей функціонування органів управління акціонерів акціонерного товариства на період дії воєнного стану: Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 16.03.2022 № 177. URL: https://www.nssmc.gov.ua/wp-content/uploads/2022/04/rishennia_177_kontrolna_versiia_stanom_na_04_04_2022.pdf (дата звернення: 27.04.2022).

[17] Постанова Верховного Суду від 03.07.2018 у справі № 926/2301/17. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/75135333 (дата звернення: 28.04.2022).

передали бази даних до Центрального депозитарію як уповноваженого на зберігання, а також тих, які не передали такі бази, та без врахування акцій, які викуплені акціонерним товариством;

в) до переліку акціонерів, які мають право на участь у загальних зборах, включена інформація про акціонерів, які є власниками не менш як 95 відсотків акцій товариства без врахування акцій, які обліковуються на рахунках у цінних паперах депозитарних установ/зберігачів, які припинили провадження професійної діяльності та передали бази даних до Центрального депозитарію як уповноваженого на зберігання, а також тих, які не передали такі бази, та без врахування акцій, які викуплені акціонерним товариством.

Рішення загальних зборів акціонерів, проведених у період воєнного стану без дотримання умов, передбачених цим пунктом, є недійсними та не створюють юридичних наслідків. Обов'язок щодо дотримання умов проведення загальних зборів акціонерів у період воєнного стану, передбачених цим пунктом, покладається на особу, яка скликає загальні збори[18].

Варто розуміти, що дистанційні загальні збори за тією процедурою, що діє в українському законодавстві, не передбачають ані можливості акціонерів поставити запитання та отримати відповідь, ні висловити свою думку з питань порядку денного, ані провести їх обговорення. Право ставити запитання (зокрема, усні) та отримувати відповіді на них закріплено Директивою 2007/36/ЄС, Кодексом корпоративного управління[19], а також Принципами корпоративного управління Великої двадцятки/ОЕСР[20].

Крім того, Рішення НКЦПФР від 16.03.2022 р. № 176 передбачає підписання ряду корпоративних документів за результатами дистанційних загальних зборів кваліфікованим електронним підписом (протоколу про підсумки реєстрації, протоколу про підсумки голосування, протоколу загальних зборів, бюлетеня для голосування). Отримання кваліфікованого електронного підпису потребує фізичної присутності особи в Україні, а отже, акціонери-іноземці, цим позбавляються права взяти участь у дистанційних зборах.

Вищенаведене свідчить про те, що процедура дистанційних загальних зборів може створювати штучні перешкоди для акціонерів у реалізації своїх корпоративних прав. За Принципами корпоративного управління Великої двадцятки/ОЕСР, передбачені в компанії процедури не повинні неналежним чином ускладнювати або робити дорожчим процес голосування. Акціонери повинні мати можливість голосувати особисто або без особистої присутності; країни та/або компанії повинні сприяти дедалі ширшому використанню інформаційних технологій у процесі голосування[21]. На наш погляд, поряд із дистанційними загальними зборами, акціонерні товариства і під час воєнного стану повинні мати доступ до інших форм проведення загальних зборів – очних, шляхом опитування. Крім того, в умовах широкого розповсюдження платформ електронних комунікацій (Zoom, Skype, Microsoft Teams тощо), доцільним було б надати можливість проведення загальних зборів і з їх використанням також.

Так, Закон Німеччини «Про акціонерні товариства» (Aktiengesetz)[22] у ст. 118 надає ряд можливостей використання засобів електронної комунікації: акціонери можуть взяти участь у загальних зборах без їх фізичної присутності у місці проведення та без уповноваженого представника, та можуть реалізовувати свої права за допомогою електронних засобів зв'язку (ч. 1 ст. 118); голосувати також у письмовій формі або за допомогою засобів електронного зв'язку (заочне голосування) (ч. 2 ст. 118); за певних випадків члени наглядової ради можуть брати участь у загальних зборах за допомогою засобів аудіо- та відеозв'язку (ч. 3 ст. 118); може здійснюватися аудіо- та відеотрансляція загальних зборів (ч. 4 ст. 118). Як справедливо зазначають у науці, проведенню загальних зборів у режимі реального часу повинно бути надано пріоритет[23], і для їх оптимізації мають використовуватися додатково засоби електронного зв'язку (а не повністю підміняти очну форму).

2) Особливості функціонування органів управління акціонерного товариства на період дії воєнного стану.

Відповідно до рішення НКЦПФР від 16.03.2022 р. № 177 «Щодо особливостей функціонування органів управління акціонерів акціонерного товариства на період дії воєнного стану»[24] повноваження органів управління товариством, повноваження яких

[18] Про внесення змін до Тимчасового порядку скликання та дистанційного проведення загальних зборів акціонерів та загальних зборів учасників корпоративного інвестиційного фонду: Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 16.03.2022 № 176. URL: https://document.vobu.ua/doc/10653 (дата звернення: 27.04.2022).

[19] Кодекс корпоративного управління: Кодекс Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 12.03.2020 № 118. URL: https://www.nssmc.gov.ua/documents/kodeks-korporatyvnoho-upravlinnia-kliuchovi-vymohy-i-rekomendatsii/ (дата звернення: 28.04.2022).

[20] OECD (2015), G20/OECD Principles of Corporate Governance, OECD Publishing, Paris. URL: http://dx.doi.org/10.1787/9789264236882-en (дата звернення: 28.04.2022).

[21] OECD (2015), G20/OECD Principles of Corporate Governance, OECD Publishing, Paris. URL: http://dx.doi.org/10.1787/9789264236882-en (дата звернення: 28.04.2022).

[22] German Stock Corporation Act (Aktiengesetz). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_aktg/ (дата звернення: 28.04.2022).

[23] Лукач І.В. Правовий аспект заочного голосування на загальних зборах в корпораціях. *Юридичний вісник*. 2014. № 3. С. 230.

[24] Щодо особливостей функціонування органів управління акціонерів акціонерного товариства на період дії воєнного стану: Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 16.03.2022 № 177. URL: https://www.nssmc.gov.ua/wp-content/uploads/2022/04/rishennia_177_kontrolna_versiia_stanom_na_04_04_2022.pdf (дата звернення: 27.04.2022).

завершуються протягом строку дії воєнного стану, вважаються продовженими до дати завершення дії воєнного стану.

При цьому слід зважати, що на наступний за днем завершення воєнного стану день органи управління товариства стануть нелегітимними, що призведе до блокування роботи товариства, адже процедура скликання та проведення загальних зборів акціонерного товариства є тривалою і вочевидь на зможе бути проведення у стислі строки, коли буде повідомлено про завершення воєнного стану. В такому випадку товариству доцільно скористатись процедурою дистанційного проведення загальних зборів акціонерів, якщо статутом акціонерного товариства не передбачено, що повноваження органів управління вважаються продовженими на строк до їх переобрання у визначеному законом порядку. Враховуючи зазначене, надання можливості проведення загальних зборів впродовж 90 днів після завершення воєнного стану, вважаємо за доцільне передбачити в Законі «Про акціонерні товариства», що повноваження органів управління товариством, дія яких завершується протягом строку дії воєнного стану, вважаються продовженими протягом строку дії воєнного стану та 90 днів після його завершення.

3) Обмеження виплати дивідендів через депозитарну систему та банками

Запровадження воєнного стану в Україні призвело і до обмеження права акціонера (учасника) на отримання частини прибутку товариства (дивідендів). Так, Рішенням НКЦПФР № 136 від 24.02.2022 «Про тимчасове обмеження проведення операцій на ринках капіталу» тимчасово з 11:00 24 лютого зупинено проведення операцій в системі депозитарного обліку, окрім проведення операцій, необхідних для здійснення НБУ монетарної та грошово-кредитної політики і Міністерством фінансів операцій з обслуговування державного боргу[25]. Корпоративними операціями емітента, серед іншого, є операції емітента щодо емісії, викупу, дроблення, консолідації, конвертації, погашення, анулювання, виплати доходу за цінними паперами (пп. 11 ст. 1 Закону України «Про депозитарну систему»)[26].

Рішенням НКЦПФР «Про упорядкування проведення операцій на ринках капіталу на період дії воєнного стану» від 08.03.2022 № 144 постановлено Центральному депозитарію та депозитарним установам забезпечити здійснення виплати доходів/сум погашення (крім дивідендів) грошовими коштами за випусками, щодо яких Центральним депозитарієм до 00.00 24.02.2022 було сформовано реєстр власників іменних цінних паперів / перелік осіб, які мають право на отримання доходу за цінними паперами[27]. Це унеможливило виплату дивідендів через депозитарну систему, в тому числі за рішеннями про виплату дивідендів, які були прийняті до 24 лютого 2022 року.

Рішенням НКЦПФР від 17.03.2022 р. № 176 «Про особливості провадження депозитарної діяльності в умовах воєнного стану в Україні» було надано право Центральному депозитарію та депозитарним установам забезпечити здійснення виплати доходів/сум погашення грошовими коштами за випусками цінних паперів, в тому числі іноземних цінних паперів[28]. З огляду на наведене, лише з 28.03.2022 Національний депозитарій України почав здійснювати операції з виплати доходів/сум погашення по цінним паперам (в тому числі в іноземній валюті).

За п. 3 Постанови НБУ «Про деякі питання діяльності банків України та банківських груп», за яким банкам, крім державних банків, дивіденди яких спрямовуються на поповнення Державного бюджету України, не здійснювати: а) розподілу капіталу в будь-якій формі, крім спрямування прибутку на збільшення статутного капіталу, формування загальних резервів і фондів банку, які включаються до основного капіталу, покриття збитків минулих років; б) виплату дивідендів акціонерам, крім виплати дивідендів за привілейованими акціями[29]. Вказане обмеження права на отримання дивідендів, очевидно, зумовлене забезпеченням стабільності банківської системи України.

При цьому, Закон України «Про управління об'єктами державної власності» передбачає, що господарська організація, у статутному капіталі якої є корпоративні права держави, за підсумками календарного року зобов'язана спрямувати частину чистого прибутку на виплату дивідендів згідно з порядком, затвердженим КМУ[30]. Постановою КМУ від 08.03.2022 № 230 «Про затвердження базового нормативу відрахування частки прибутку, що спрямовується на виплату дивідендів за результатами

[25] Про тимчасове обмеження проведення операцій на ринках капіталу: Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 24.02.2022 № 136. URL: https://www.nssmc.gov.ua/wp-content/uploads/2022/02/24.02.2022.pdf (дата звернення: 27.04.2022).

[26] Про депозитарну систему України: Закон України від 06.07.2012 № 5178-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5178-17#Text (дата звернення: 27.04.2022).

[27] Про упорядкування проведення операцій на ринках капіталу на період дії воєнного стану: Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 08.03.2022 № 144. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0144863-22#Text (дата звернення: 27.04.2022).

[28] Про особливості провадження депозитарної діяльності в умовах воєнного стану в Україні: Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 17.03.2022 р. № 176. URL: https://document.vobu.ua/doc/10639 (дата звернення: 27.04.2022).

[29] Про деякі питання діяльності банків України та банківських груп: Постанова Правління Національного банку України від 25.02.2022 № 23. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0023500-22#Text (дата звернення: 27.04.2022).

[30] Про управління об'єктами державної власності: Закон України від 21.09.2006 № 185-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-16#Text (дата звернення: 27.04.2022).

фінансово-господарської діяльності у 2021 році господарських товариств, у статутному капіталі яких є корпоративні права держави»[31] затверджено базові нормативи для ряду господарських товариств.

Ст. 21 Закону України «Про Державний бюджет України на 2021 рік», ст. 20 Закону України «Про Державний бюджет України на 2022 рік» передбачають, що господарські товариства, у статутному капіталі яких 100 відсотків акцій (часток) належать державі, та господарські товариства, 100 відсотків акцій (часток) яких належать господарським товариствам, частка держави в яких становить 100 відсотків, які не прийняли рішення про нарахування дивідендів до 1 травня року, що настає за звітним, сплачують до державного бюджету частину чистого прибутку на державну частку в розмірі, визначеному за базовими нормативами, установленими на відповідний рік, але не менше 90 відсотків, до 1 липня року, що настає за звітним.

Господарські товариства, у статутному капіталі яких є корпоративні права держави, та господарські товариства, 50 і більше відсотків акцій (часток) яких належать господарським товариствам, частка держави в яких становить 100 відсотків (крім тих, що визначені частиною першою цієї статті), які не прийняли рішення про нарахування дивідендів до 1 травня року, що настає за звітним, сплачують до державного бюджету та іншим учасникам господарського товариства пропорційно розміру їх акцій (часток) у статутному капіталі господарського товариства частину чистого прибутку в розмірі, визначеному за базовими нормативами відрахування частки прибутку, що спрямовується на виплату дивідендів, установленими на відповідний рік, але не менше 90 відсотків, до 1 липня року, що настає за звітним.

При цьому, по-перше, бюджетне законодавство не може регулювати корпоративні відносини в акціонерних товариствах за участю (прямою або опосередкованою) держави; по-друге, вказана норма обмежує право на участь в управлінні в частині права загальних зборів акціонерів приймати рішення про відрахування частини чистого прибутку на виплату дивідендів після 1 травня року, наступного за звітним, по-третє, механізм (спосіб, дата складання переліку акціонерів, які мають право на отримання дивідендів, строки, способи захисту) виплати частини чистого прибутку іншим акціонерів, крім держави, законом не врегульовано. Це зумовлює на практиці порушення принципу рівності всіх акціонерів на отримання дивідендів, і позбавляє інших акціонерів права на дивіденди нарівні з акціонером – державою.

Окрім того, п. 14 Постанови Правління НБУ від 24.02.2022 № 18 «Про роботу банківської системи в період запровадження воєнного стану»[32] заборонено здійснювати транскордонний переказ валютних цінностей з України/переказ коштів на кореспондентські рахунки банків-нерезидентів у гривнях/іноземній валюті, відкриті в банках-резидентах, крім ряду винятків. Зазначений мораторій, відтак, розповсюджується і на виплату дивідендів іноземцям, що призводить до порушення їх корпоративного права.

4) Можливості примусового відчуження або вилучення майна, що перебуває у приватній власності, в тому числі корпоративних прав.

За постановою КМУ від 03.03.2022 № 187 «Про забезпечення захисту національних інтересів за майбутніми позовами держави Україна у зв'язку з військовою агресією», встановлено мораторій на: виконання, у тому числі в примусовому порядку, грошових та інших зобов'язань, кредиторами (стягувачами) за якими є РФ або особи, пов'язані з державою-агресором; відчуження, передачу в заставу, будь-які інші дії, які мають чи можуть мати наслідком відчуження, серед іншого, цінних паперів, корпоративних прав, особами, пов'язаними з державою-агресором (крім безоплатного відчуження на користь держави Україна), а також на користь осіб, пов'язаних з державою-агресором, або на користь РФ.

Цією ж постановою КМУ встановлено, що правочини (у тому числі довіреності), укладені з порушенням мораторію, у тому числі якщо ними передбачається відповідне відчуження у майбутньому, є нікчемними[33]. Разом з тим, нікчемним є правочин, якщо його недійсність встановлена законом (ч. 2 ст. 215 ЦК України), а не постановою КМУ, а також правочин, що порушує публічний порядок, якщо він був спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним (ст. 228 ЦК України)[34].

На особливу увагу заслуговує Закон України від 03.03.2022 № 2116-IX «Про основні засади приму-

[31] Про затвердження базового нормативу відрахування частки прибутку, що спрямовується на виплату дивідендів за результатами фінансово-господарської діяльності у 2021 році господарських товариств, у статутному капіталі яких є корпоративні права держави: Постанова Кабінету Міністрів України від 08.03.2022 № 230. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/230-2022-%D0%BF#Text (дата звернення: 27.04.2022).

[32] Про роботу банківської системи в період запровадження воєнного стану: Постанова Правління Національного банку України від 24.02.2022 № 18. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0018500-22#Text (дата звернення: 28.04.2022).

[33] Про забезпечення захисту національних інтересів за майбутніми позовами держави Україна у зв'язку з військовою агресією: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2022 № 187. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187-2022-%D0%BF#Text (дата звернення: 27.04.2022).

[34] Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 27.04.2022).

сового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів» (надалі – Закон № 2116-IX)[35], яким встановлено можливість примусового вилучення об'єктів права власності РФ та її резидентів з мотивів суспільної необхідності (включаючи випадки, за яких це настійно вимагається військовою необхідністю) на користь держави Україна. До таких об'єктів належать, у тому числі, корпоративні права, цінні папери, що знаходяться (зареєстровані) на території України та безпосередньо або через афілійованих осіб належать РФ та її резидентам. При цьому, 01.04.2022 Верховна Рада України підтримала в цілому законопроект № 7169 (передано на підпис Президенту України), який суттєво розширює перелік осіб (резидентів), активи яких можуть бути об'єктом примусового вилучення. Такими особами можуть бути як фізичні особи (не лише громадяни РФ), так і юридичні, незалежно від їх місцезнаходження, які політично або економічно пов'язані з РФ. Серед іншого, до резидентів за рішенням РНБО або суду можуть прирівнюватися фізичні або юридичні особи (незалежно від громадянства, здійснення основної діяльності тощо), які публічно заперечують чи підтримують здійснення збройної агресії РФ проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України та які не зупинили чи не припинили здійснення своєї економічної діяльності на території РФ у період дії воєнного стану в Україні[36].

Примусове вилучення в Україні об'єктів права власності РФ та її резидентів здійснюється без будь-якої компенсації (відшкодування) їх вартості (ч. 2 ст. 2 Закону № 2116-IX)[37], за наступним алгоритмом: 1) КМУ подає до РНБО проект рішення про примусове вилучення майна; 2) РНБО приймає рішення; 3) Президент України своїм указом вводить в дію рішення РНБО; 4) Верховна Рада України своїм законом затверджує указ Президента України протягом шести місяців після скасування воєнного стану.

З ідейної точки зору, такі ініціативи є справедливою реакцією на жорстоку війну РФ проти України та численні жертви серед мирного населення і руйнування в Україні. У той же час, юридичне оформлення такої ідеї несе в собі деякі ризики. Будь-яке примусове вилучення майна – це завжди втручання у право власності, яке може бути виправданим із суспільної точки зору, але у разі недотримання основних принципів (пропорційності втручання, адекватної компенсації) може визнаватися порушенням права власності. Обов'язковою умовою націоналізації майна є оплатність[38]. Європейський суд з прав людини наголошує, що втручання в право на мирне володіння майном повинне здійснюватися з дотриманням справедливого балансу між вимогами загального інтересу суспільства та вимогами захисту основоположних прав особи (справа «Спорронг та Льонрот проти Швеції»[39]), і експропріація майна, здійснена в суспільних інтересах та з правомірною метою, проте без компенсації реальної вартості, є порушенням такого балансу (справа «Кривенький проти України»)[40].

Крім того, як українське законодавство, так і численні міжнародні угоди покладають на Україну зобов'язання щодо захисту інвестицій, у тому числі і щодо виплати компенсації у разі експропріації майна (зокрема, ст. 9, 10 Закону України «Про режим іноземного інвестування»)[41]. Україна також є стороною ряду двосторонніх міжнародних угод про сприяння і взаємний захист інвестицій, які надають інвесторам низку аналогічних гарантій. З огляду на викладене, є значний ризик, що у майбутньому особи, корпоративні права яких вилучатимуться за описаною процедурою, подаватимуть позови проти України до ЄСПЛ чи інвестиційних арбітражних інституцій, наслідком чого можуть стати тривалі та витратні судові процеси (а інвестиційні арбітражі, до слова, є найдорожчим інструментом вирішення спорів).

5) Передача корпоративних прав особами, на яких поширюються санкції в довірче управління.

Альтернативним способом позбавлення контролю над корпоративними правами осіб, пов'язаних з РФ, може стати передача таких корпоративних прав у довірче управління. Українське законодавство уже містить приклади обов'язкової передачі корпоративних прав в управління посадовими особами з метою запобігання конфлікту інтересів: ст. 36 Закону України «Про запобігання корупції» передбачає обов'язок

[35] Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів: Закон України від 03.03.2022 № 2116-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20#Text (дата звернення: 27.04.2022).

[36] Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів» щодо уточнення окремих положень № 7169 від 15.03.2022. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39237 (дата звернення: 27.04.2022).

[37] Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів: Закон України від 03.03.2022 № 2116-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20#Text (дата звернення: 27.04.2022).

[38] Бойчук Н. Р. Націоналізація, реквізиція та експропріація як підстави набуття державою корпоративних прав: деякі питання правового регулювання. *Право та інновації*. 2019. № 26. С. 51.

[39] Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Спорронг та Льонрот проти Швеції» від 23.09.1982 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_098#Text

[40] Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Кривенький проти України» від 16.05.2017 (Заява № 43768/07). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d48#Text (дата звернення: 28.04.2022).

[41] Про режим іноземного інвестування: Закон України від 19.03.1996 № 93/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 28.04.2022).

посадових осіб протягом 60 днів після призначення (обрання) на посаду передати в управління іншій особі належні їм корпоративні права[42]. Передача корпоративних прав в управління здійснюється в один із наступних способів: 1) укладення договору управління майном із суб'єктом підприємницької діяльності (крім договору управління цінними паперами та іншими фінансовими інструментами). Цей спосіб підходить для унітарних підприємств, а також у разі передачі корпоративних прав у товариствах з обмеженою відповідальністю; 2) укладення договору про управління портфелем фінансових інструментів та/або грошовими коштами, призначеними для інвестування у фінансові інструменти, з інвестиційною фірмою, яка має видану НКЦПФР ліцензію. Даний варіант застосовується для передачі в управління цінних паперів, зокрема акцій; 3) укладення договору про створення венчурного пайового інвестиційного фонду для управління переданими корпоративними правами з компанією з управління активами, яка має ліцензію НКЦПФР.

Спеціальна норма передбачена також для суддів у ст. 54 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», яка зобов'язує їх передати корпоративні права в управління незалежній третій особі (без права надання інструкцій такій особі щодо розпорядження корпоративними правами) на час перебування на посаді судді[43]. Позбавлення установника права надавати управителю інструкції щодо розпорядження корпоративними правами у цій нормі є подібною до інституту трасту, усталеного у країнах загальної системи права.

Траст (з англ. trust) – це правовідносини, засновані на трастовій угоді, за якою установник трасту передає в довірчу власність трастовому управителю (trustee) свої активи, дохід від яких отримує бенефіціар. Варто окремо зазначити про сліпий траст – різновид трасту, за яким засновник повністю втрачає: 1) контроль над трастовим майном; 2) можливість прямого чи опосередкованого впливу на процес управління та розпорядження ним; та 3) право на отримання будь-якої інформації про кількісний та якісний перелік трастового майна, окрім його загальної вартості[44]. Прикладом його імплементації є Закон Канади про конфлікт інтересів 2006 р. (Conflict of Interest Act), за яким сліпий траст, серед іншого, передбачає, що: установник сліпого трасту не повинен мати права управління або контролю над трастовим майном; довірчий власник не повинен отримувати будь-які вказівки або поради від установника стосовно управління майном; довірчий власник не повинен надавати інформацію про траст, включаючи його склад, установнику, окрім звітів щодо загальної вартості[45].

В Україні управління майном суттєво відрізняється від англосаксонського трасту. Воно врегульоване главою 70 Цивільного кодексу України[46], а також для управління цінними паперами діє Рішення НКЦПФР від 03.11.2020 № 640 «Про затвердження Вимог (правил) щодо здійснення діяльності з торгівлі цінними паперами: брокерської діяльності, дилерської діяльності, андеррайтингу, управління цінними паперами»[47]. За положеннями останнього, хоча й управитель самостійно та від свого імені реалізовує всі права, засвідчені цінними паперами, він зобов'язаний діяти в інтересах клієнта, з метою отримання якомога кращого результату для нього, керуватися дорученням клієнта тощо. Положення цивільного законодавства так само надають установнику управління можливості здійснення контролю за управлінням його активами.

Тоді як модель трасту могла б стати успішним інструментом для позбавлення підсанкційних осіб, пов'язаних з РФ, можливості реалізації їх корпоративних прав без їх примусового вилучення та ризиків, що з цього випливають. Хоча у законодавстві поки відсутні норми щодо обов'язку передачі такими особами належних їм корпоративних прав у довірче управління у зв'язку зі збройною агресією РФ, окремі прояви такої ідеї уже втілюються на практиці. Прецедентом стало рішення НБУ, який визнав небездоганною ділову репутацію ряду акціонерів АТ «Альфа-Банк» (який визнано системо важливим банком) – громадян РФ, до яких уже застосовано міжнародні санкції, та застосував заходи впливу у вигляді заборони їм як власникам істотної участі в АТ використовувати право голосу. Було призначено довірену особу, якій передається право голосу щодо акцій підсанкційних акціонерів та право будь-яким чином брати участь в управлінні банком. Законодавчою основою для даного випадку є положення ст. 73 Закону України «Про банки і банківську

[42] Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text (дата звернення: 27.04.2022).

[43] Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text (дата звернення: 27.04.2022).

[44] Буяджи Г. Сліпий траст: інструмент приховування майна чи механізм усунення конфлікту інтересів? Підприємництво, господарство і право. 2018. № 2. С. 6

[45] Canada Conflict of Interest Act, 2006. URL: https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/c-36.65/ (дата звернення: 27.04.2022).

[46] Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 28.04.2022).

[47] Про затвердження Вимог (правил) щодо здійснення діяльності з торгівлі цінними паперами: брокерської діяльності, дилерської діяльності, андеррайтингу, управління цінними паперами: Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 03.11.2020 № 640. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0062-21#Text (дата звернення: 27.04.2022).

діяльність»[48], за якою застосування іноземними державами або міжнародними організаціями санкцій до банків чи власників істотної участі надає право НБУ застосувати заходи впливу, зокрема і тимчасову заборону використання права голосу. У такому разі право голосу та право брати участь в управлінні банком переходять до довіреної особи, якій НБУ має право надавати вказівки щодо участі в управлінні банком.

Прецедент передачі корпоративних прав АТ «Альфа-Банк» у довірче управління є першим, але далеко не останнім і може стати початком для поширення інструменту довірчого управління як засобу усунення впливу підсанкційних осіб, пов'язаних з РФ, на свої активи в Україні. Передача корпоративних прав, цінних паперів у довірче управління такими особами у зв'язку з воєнним станом має бути окремо врегульована, аби відкрити цей спосіб не лише для банків, а також, що особливо актуально, для середнього та малого бізнесу. Така передача має здійснюватися з наданням максимально широкого переліку повноважень незалежному управителю стосовно корпоративних прав, а для установника має діяти повна заборона втручання у процес управління, його контролю та надання будь-яких вказівок.

Окрім викладеного, на можливість реалізації та захисту прав на акції/частки також вплинуло:

1) призупинення Міністерством юстиції України роботи державних реєстрів з метою забезпечення безпеки цифрових даних. Перелік адміністративно-територіальних одиниць, в межах яких припиняється доступ користувачів до єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції України, в умовах воєнного стану, затверджений наказом Мін'юсту України від 01.04.2022 р. № 1307/5[49]. Водночас цей перелік є «вузькоспеціалізованим», а території, що до нього первісно були внесені, вже зазнали змін (зміни внесено 11.04.2022, зокрема, із Переліку виключено Київську та Сумську обл.);

2) законодавчі зміни в деяких процедурах і питаннях нотаріату щодо реалізації та управління корпоративними правами в умовах воєнного стану. В умовах воєнного стану нотаріальні дії здійснюються з урахуванням особливостей, встановлених постановою КМУ від 28.02.2022 № 164 «Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану»[50] з наступними змінами. Так, тимчасово не здійснюються нотаріальні дії, які неможливі без функціонування єдиних та державних реєстрів, зокрема: не посвідчуються договори відчуження, застави нерухомого майна, корпоративних прав; не здійснюється видача свідоцтв щодо набуття права власності, в тому числі свідоцтв про право на спадщину, свідоцтв про право власності на частку у спільному майні подружжя тощо.

Незавершені нотаріальні дії за зверненням громадянина РФ, юридичної особи, створеної та зареєстрованої відповідно до законодавства РФ, або юридичної особи, створеної та зареєстрованої відповідно до законодавства України, кінцевим бенефіціарним власником, членом або учасником (акціонером), що має частку у статутному капіталі 10 і більше відсотків, якої є громадянин РФ або юридична особа, створена та зареєстрована відповідно до законодавства РФ, зупиняються до прийняття та набрання чинності Законом України щодо врегулювання відносин за участю осіб, пов'язаних з державою-агресором. У разі звернення зазначених осіб за вчиненням нотаріальної дії, нотаріус зобов'язаний відмовити;

3) відкладення судами розгляду корпоративних спорів, що розглядаються господарськими судами виключно в загальному позовному провадженні (пп. 3 ч. 4 ст. 247 ГПК України). Господарські суди здійснюють свою роботу в порядку, визначеному чинним законодавством з урахуванням обмежень, встановлених для воєнного стану. З метою запобігання загрози життю та здоров'ю суддів і учасників судового процесу у період воєнного стану в Україні розгляд справ за участю сторін судом не проводиться. Суд рекомендував учасникам справ утриматися від відвідування суду, свої процесуальні права та обов'язки, передбачені ГПК України, реалізовувати з використанням засобів електронного зв'язку та подавати клопотання про участь в судових засіданнях в режимі відео конференції з використанням сервісу «EASYCON»;

4) тимчасове призупинення доступу до Єдиного державного реєстру судових рішень, сервісів «Стан розгляду справ» та «Список справ, призначених до розгляду», обмеження доступу до інформації про склад суддів та реєстру адвокатів України, вмотивоване метою забезпечення безпеки суддів, учасників судових процесів та цифрових даних.

[48] Про банки і банківську діяльність: Закон України від 07.12.2000 № 2121-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#Text (дата звернення: 27.04.2022).

[49] Про затвердження переліку адміністративно-територіальних одиниць, в межах яких припиняється доступ користувачів до єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції України, в умовах воєнного стану: Наказ Мін'юсту України від 01.04.2022 р. № 1307/5. URL: https://minjust.gov.ua/n/22650.

[50] Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2022 № 164. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2022-%D0%BF#Text (дата звернення: 27.04.2022).

Висновки

У зв'язку із запровадженням в Україні 24.02.2022 р. воєнного стану, рядом підзаконних актів (рішень НКЦПФР, НБУ) було обмежено здійснення корпоративних прав та права власності на акції/частки:

- заборона акціонерним товариствам проводити загальні збори у будь-якій іншій формі, окрім дистанційних, є істотним порушенням права на участь у корпоративному управлінні та суперечить загальноприйнятим європейським стандартам. Розповсюдження такого обмеження на усі акціонерні товариства, без врахування їх місцезнаходження, кількості акціонерів є необґрунтованим. Доцільно запровадити можливість проведення загальних зборів акціонерів по всій території України, а не лише за місцезнаходженням товариства, а також передбачити можливість проведення загальних зборів акціонерів шляхом відеоконференції;

- унаслідок ряду обмежень, запроваджених НБУ та НКЦПФР для банків та депозитарних установ, тимчасово не здійснювалася виплата дивідендів акціонерам, і досі є заблокованою така виплата на користь нерезидентів;

- погоджуючись з ідейними мотивами запровадження механізму примусового вилучення корпоративних прав осіб, пов'язаних з РФ, зазначимо, що націоналізація активів без будь-якої компенсації, навіть за умов суспільної необхідності, може призвести до втягнення України у судові процеси в ЄСПЛ та інвестиційних арбітражних інституціях. Поширення такого механізму притягнення до відповідальності може бути обґрунтованим для стратегічно важливих підприємств, банків, тоді як для середнього та малого бізнесу ефективною була б обов'язкова передача корпоративних прав у довірче управління. Інститут трасту успішно використовується у країнах загальної системи права і міг би стати інструментом для повного позбавлення підсанкційних акціонерів корпоративного контролю в Україні.

Інформація про авторів:

Кологойда Олександра В'ячеславівна,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри економічного права та економічного судочинства
Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
60, вул. Володимирська, м. Київ, 02000, Україна

Сливінська Анна Володимирівна,
аспірантка кафедри економічного права та економічного судочинства
Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
60, вул. Володимирська, м. Київ, 02000, Україна

Information about the authors:

Kolohoida Oleksandra Viacheslavivna,
Doctor of Juridical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Economic Law and Economic Litigation
Educational and Scientific Institute of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv
60, Volodymyrska str., Kyiv, 02000, Ukraine

Slyvinska Anna Volodymyrivna,
PhD student at the Department of Economic Law and Economic Litigation
Educational and Scientific Institute of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv
60, Volodymyrska str., Kyiv, 02000, Ukraine

DOI

КРИМІНАЛІЗАЦІЯ КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ В УКРАЇНІ

Кравчук О. О., Бондаренко М. С.

Постановка проблеми. Пропозиції щодо криміналізації колабораційної діяльності – співпраці з державою-окупантом піднімалися в літературі та на рівні законопроектів в Україні вже багато років, і зазнавали різної оцінки з боку дослідників[1]. Після початку повномасштабної збройної агресії росії 24 лютого 2022 року законодавець таку пропозицію реалізував. Із 15 березня 2022 р. набув чинності Закон № 2108-IX[2], яким у Кримінальному кодексі України (далі – КК) передбачено нову статтю 111-1 «Колабораційна діяльність». 23 квітня 2022 р. набув чинності Закон № 2198-IX[3] , яким у КК введено ще одну, суміжну, статтю – 111-2 «Пособництво державі-агресору».

Відповідно, статті 111-1 та 111-2 КК, що потребують відмежування між собою та від складу злочину, державної зради, складають на сьогодні кримінально-правову заборону колабораційної діяльності в Україні.

Стаття 111-1 КК містить 8 частин і включає значну кількість складів кримінальних правопорушень щодо співпраці з державою-агресором; стаття 111-2 КК має одну частину, що вміщує декілька складів правопорушень. Актуальність нових положень КК підкреслюється триваючою збройною агресією росії в Україні. Тому нова стаття 111-1 КК не була «сплячою», як це зазвичай буває з новими положеннями кримінального закону. Майже щодня від початку дії нової статті 111-1 КК Офіс Генерального прокурора повідомляє про реєстрацію кримінальних проваджень за фактом колабораційної діяльності[4]. Те саме, як очікується, буде і з реалізацією нової статті 111-2 КК.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання доцільності криміналізації колабораційної діяльності (колабораціонізму) досліджували: М. Акімов, О. Головкін, О. Дячок, О. Ілларіонов, В. Кубальський, Є. Письменський, А. Політова, М. Рубащенко, О. Сапожнікова, І. Сказко, Н. Шульженко та інші вчені. Кримінально-правовий аналіз нових складів правопорушень за ст. 111-1 КК здійснювали, зокрема, Р. Мовчан, Є. Письменський, М. Рубащенко, М. Хавронюк, Н. Шульженко, І. Яковюк.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Нині після криміналізації відповідних діянь належний кримінально-правовий аналіз відповідних складів правопорушень за ст. 111-1 та 111-2 КК є корисним для правильного їх подальшого застосування на практиці.

Постановка завдання. Метою цього розділу є кримінально-правовий аналіз (у форматі науково-практичного коментаря) складів правопорушень, передбачених ст. 111-1 КК «Колабораційна діяльність» та ст. 111-2 КК «Пособництво державі-агресору».

Виклад основного матеріалу. Об'єктом кримінальних правопорушень, передбачених ст. 111-1 КК та ст. 111-2 КК, є основи національної безпеки України. Положення цих статей охороняють основи основ Українського народу, суспільства і держави – незалежність, суверенітет, територіальну цілісність та основи конституційного ладу[5].

Державою-агресором (це поняття вживається в диспозиціях ст. 111-1, 111-2 КК), за загальним визначенням, є країна, яка першою застосовує збройну силу проти іншої країни, тобто тим самим вчиняє агресію. Державою-агресором може бути визнана не лише одна країна, а група країн, у т. ч. пов'язаних між собою угодами про військову допомогу.

При кваліфікації правопорушень за ст. 111-1, 111-2 КК державою-агресором наразі вважається російська федерація. При цьому враховуються, зокрема, постанова Верховної Ради України від 27.01.2015 № 129-VIII, Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 № 64/2022, затверджений Законом України від 24.02.2022 № 2102-IX.

---

[1] Добрянська Н. Перспективи встановлення кримінальної відповідальності за «колабораціонізм» в Україні. Центр прав людини ZMINA; ред. Печончик Т., Луньова О. Київ, 2021. 36 с.

[2] Закон від 3 березня 2022 р. № 2108-IX. http://www.golos.com.ua/documents/z-2108-ix.pdf

[3] Закон від 14 квітня 2022 року № 2198-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2198-20#n8

[4] Заклики до набору в окупаційну «поліцію» на Херсонщині – розпочато розслідування за фактом колабораційної діяльності. Офіс Генерального прокурора, 16.03.2022. https://gp.gov.ua/ua/posts/zakliki-do-naboru-v-okupaciinu-policiyu-na-xersonshhini-rozpocato-rozsliduvannya-za-faktom-kolaboraciinoyi-diyalnosti

[5] Яковюк І., Рубащенко М., Шульженко Н. Колабораційна діяльність (ст. 111-1 КК): загальний огляд та деякі законодавчі недоліки. *Деокупація. Юридичний фронт* [Електронне видання]: матеріали Міжнародного експертного круглого столу (Київ, 18 березня 2022 р.) / Державний торговельно-економічний університет, Українська асоціація порівняльного правознавства, Українська асоціація міжнародного права, Асоціація реінтеграції Криму; упоряд. і наук. ред. О. В. Кресін. Київ : Держ. торг.- екон. ун-т, 2022. 224 с. ISBN 978-966-918-037-7. С. 130-134. DOI: 10.31617/k.knute.2022-03-18

З огляду на зміст ч. 8 ст. 111-1 КК, додатковим об'єктом кримінальних правопорушень за ст. 111-1 є життя і здоров'я людей та право власності.

Суб'єкт кримінального правопорушення. У різних складах правопорушень, передбачених ст. 111-1 КК, законодавець неоднаково врегульовує питання їх суб'єкта. У більшості диспозицій вказується на те, що їх суб'єктом може бути лише громадянин України. У деяких інших складах такої вказівки немає. Суб'єкт всіх правопорушень, які становлять колаборaційну діяльність (цього прямо не передбачено законом, однак, на нашу думку, випливає з самого поняття колаборaційної діяльності – співпраці населення держави з ворогом[6]), як правило, повинен відповідати такій характеристиці як належність до місцевого населення або наявність інших сталих зв'язків із відповідною окупованою територією (місце проживання, місце реєстрації, місце ведення господарської або іншої діяльності). Особа, що не має зв'язків з окупованою територією (наприклад, особа без таких попередніх зв'язків, яка прибула для вчинення відповідної діяльності разом із окупаційною владою або представниками держави-агресора, або особа, що проживає в інших місцевостях), може бути суб'єктом колаборaційної діяльності, якщо в неї виникли відповідні зв'язки з окупованою територією (наприклад, здійснення на відповідній території господарської чи політичної діяльності). У разі вчинення відповідних діянь особами, які не мають зв'язків із тимчасово окупованою територією, їх необхідно кваліфікувати за іншими статтями, зокрема, 111, 436-2 КК.

Суб'єктивна сторона кримінальних правопорушень характеризується прямим або непрямим умислом.

У ряді складів кримінальних правопорушень за частинами 2, 5, 7 ст. 111-1 КК важливе значення має добровільність (якщо особа здійснювала відповідні дії не добровільно, а під примусом (байдуже яким), склад правопорушення відсутній).

У частині складів правопорушень для правильної кримінально-правової кваліфікації дій має значення мета: за ч. 3 – мета пропаганди; за ч. 6 – мета організації та проведення заходів та(або) саме активної участі в них задля підтримки держави-агресора або уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України.

Тимчасово окупована територія України. З'ясування питання про те, яка територія в ст. 111-1 КК розуміється тимчасово окупованою, – є важливим для визначення дії цієї статті як кримінального закону у просторі та в часі.

Очевидно, що законодавець мав на увазі в цій статті не лише ті території, які тимчасово окупувала держава-агресор в 2022 р. Йдеться і про тимчасово окуповані території – територію Автономної Республіки Крим та окупованих районів у Донецькій та Луганській областях. При цьому враховуються ст. 3 Закону № 1207-VII, Закон № 2268-VIII та Указ Президента № 32/2019[7].

Відповідно кримінальні правопорушення, що вчинені починаючи з 15 березня 2022 р. на всіх тимчасово окупованих територіях, та які потрапляють під склади правопорушень, передбачені цією статтею, належить кваліфікувати за ст. 111-1 КК. Звісно, що зворотної дії ці норми не мають.

Відповідальність за ч. 1 ст. 111-1 КК передбачається за дії у вигляді публічних висловлювань – заперечень або закликів в одній із передбачених диспозицією форм. Ознака публічності для закликів або заперечень – визначена в п. 1 Примітки до ст. 111-1 КК. Публічним вважається поширення закликів або висловлення заперечення до невизначеного кола осіб, зокрема у мережі Інтернет або за допомогою засобів масової інформації.

Склади правопорушення за ч. 1 ст. 111-1 КК необхідно відмежовувати від передбачених ч. 6 цієї статті, де йде мова про здійснення інформаційної діяльності та організацію і проведення заходів політичного характеру. За ч. 6 ст. 111-1 КК відповідальність наставатиме в разі, якщо відповідні заходи здійснюються у співпраці з державою-агресором, її окупаційною адміністрацією тощо.

Склад правопорушення у вигляді публічного заперечення здійснення збройної агресії проти України необхідно також відмежовувати від складів правопорушень, передбачених ст. 436-2 КК, що внесена до КК Законом № 2110-IX, який набрав чинності 16 березня 2022 р.[8]. Ці склади кримінальних правопорушень є дуже схожими. Основна відмінність за ч. 1 ст. 111-1 КК – це суб'єкт – громадянин України, який при цьому має відповідати ознаці наявності зв'язків із тимчасово окупованою територією (про що йшлося вище). Важливо також, що в ч. 1 ст. 111-1 КК йдеться саме про публічні заперечення (детальніше про розмежування складів правопорушень за ч. 1 ст. 111-1 та ст. 436-2 КК див.: [9]).

[6] Колабораціонізм. Міжнародний досвід регулювання, правові механізми та санкції. Інформаційна довідка. Інформаційно-дослідницький центр при Верховній Раді України. 2021. https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PA00XD9Z.pdf

[7] Закон від 15 квітня 2014 року № 1207-VII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text ; Закон від 18 січня 2018 року №2268-VIII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#n28 ; Указ Президента України від 7 лютого 2019 №32/2019. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/32/2019#Text

[8] Закон від 3 березня 2022 року №2110-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2110-20#n6

[9] Стефанів Н.С., Орлеан А.М., Берднік І.В. Коментар щодо розмежування складів кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 ст. 111-1 та ст. 436-2 КК України. Тренінговий центр прокурорів України. https://www.facebook.com/ptcu.gp.gov.ua

Вказаний склад кримінального правопорушення належить до проступків, оскільки за його вчинення передбачено основне покарання у виді позбавлення права обіймати посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років.

Встановлюючи такий тривалий строк за санкцією статті, законодавець змінив норми ст. 55 КК, що входять до Загальної частини КК, передбачивши можливість застосування цього покарання як основного або додаткового саме за правопорушення, передбачені ст. 111-1 та 111-2 КК.

Щодо призначення цього покарання як додаткового лише в разі вчинення кримінального правопорушення із використанням посади або під час здійснення діяльності, то усталена судова практика досі базувалася на роз'ясненнях постанови Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2003 № 7[10], можливо надалі судова практика піде іншим шляхом, й суди застосовуватимуть відповідні покарання в вигляді позбавлення права і в інших випадках вчинення злочину без використання посади (наприклад, до пособників або організаторів).

Відповідальність за ч. 2 ст. 111-1 КК настає за діяння у вигляді добровільного заняття некерівної посади (не пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій) у будь-яких незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у т.ч. в окупаційній адміністрації держави-агресора. Щодо характеру посади, то це можуть бути фактично будь-які посади лінійних працівників в незаконних органах влади. Це можуть бути незаконні органи влади у вигляді державних органів чи органів місцевого самоврядування. Всі органи влади, утворені на тимчасово окупованій території, крім передбачених чинними законами України, є незаконними.

У цьому кримінальному правопорушенні важливим для кваліфікації є місце його вчинення – на тимчасово окупованій території України.

Ці діяння необхідно відмежовувати від суміжних складів кримінального правопорушення. Якщо йдеться про зайняття керівної посади (пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій) у таких незаконних органах влади або про обрання до таких органів, то відповідальність за таке правопорушення настає за ч. 5 ст. 111-1 КК.

Проблему може становити відмежування цього складу від суміжного складу, передбаченого ч. 7 ст. 111-1 КК, – добровільно обіймати посади в незаконних судових або правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території. Добровільне обіймання посади, що не пов'язана з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій у будь-яких незаконних органах влади – це ч. 2 ст. 111-1 КК, а добровільне обіймання будь-якої посади в незаконних судових та правоохоронних органах – це ч. 7 ст. 111-1 КК. У першому випадку ознакою спеціальної норми є відсутність відповідних організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, а в другому випадку – ознакою спеціальної норми є характер незаконного органу (судовий або правоохоронний).

На нашу думку, якщо посада, яку особа обійняла добровільно в судовому чи правоохоронному органу, не передбачає організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, правопорушення необхідно кваліфікувати за ч. 2 ст. 111-1 КК.

За санкцією цієї частини також вбачається, що це кримінальний проступок.

Відповідальність за ч. 3 ст. 111-1 КК настає за дії у вигляді пропаганди в закладах освіти незалежно від типів та форм власності, спрямованої (законодавець формулює це як мету злочину) на сприяння:

– здійсненню збройної агресії проти України;

– встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України;

– уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України.

Це правопорушення необхідно відмежовувати від пропаганди війни (ст. 436 КК). Пропаганда війни полягає в публічних закликах до агресивної війни або до розв'язання воєнного конфлікту, а також виготовленні матеріалів із закликами до вчинення таких дій із метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів. Оскільки пропаганда війни є більш тяжким кримінальним правопорушенням, розглядуване правопорушення за ч. 3 ст. 111-1 КК може частково виглядати як привілейований склад пропаганди війни (якщо вона має на меті сприяння збройній агресії проти України та здійснюється в закладах освіти).

Також за ч. 3 ст. 111-1 КК настає відповідальність за дії, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора в закладах освіти.

Відповідальність за ч. 4 ст. 111-1 КК настає за дії у вигляді передачі матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території та (або) збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора.

Також за цією частиною кваліфікуються дії з провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території, у т. ч. з окупаційною адміністрацією держави-агресора.

[10] Постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 24.10.2003 «Про практику призначення судами кримінального покарання». https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-03#Text

Що таке господарська діяльність – визначено в ст. 3 ГКУ. Фактично під категорію провадження господарської діяльності у взаємодії з незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території, потрапляє будь-яке постачання товару, виконання робіт, надання послуг таким органам влади (окупаційній адміністрації) або державі-агресору.

Щодо місця вчинення злочину, на нашу думку, він значення не має – передача матеріальних ресурсів та провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території, можуть учинятися як на тимчасово окупованій території, так і на іншій території України (здійснення відповідної господарської діяльності на окупованій території є ознакою, яка вказує на зв'язок суб'єкта злочину з такою територією).

Суб'єкт злочину за ч. 4 ст. 111-1 – не обов'язково громадянин України, але необхідно звернути увагу на те, що господарську діяльність здійснює суб'єкт господарювання.

У разі встановлення фактів здійснення такої господарської діяльності, необхідно визначати, хто діяв і приймав рішення від імені такого суб'єкта господарювання. Це буде, перш за все, керівник, особа, що виконує його обов'язки, або інша особа, що діяла від імені суб'єкта господарювання (під час переговорів, укладення й підписання договору, поставки товарів, робіт, послуг). Особи, що виконували технічні функції (продавці, комірники, персонал з обслуговування), залежно від їх умислу, можуть бути пособниками в такому злочині, або їх діяння може не підпадати під ознаки об'єктивної сторони злочину (здійснення господарської діяльності).

Щодо взаємодії з державою-агресором, то саме поняття взаємодія, на нашу думку, передбачає лише умисну форму вини.

За частиною 5 ст. 111-1 КК передбачена відповідальність за дії у формі:

– добровільного зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора,

– добровільного обрання до таких незаконних органів;

– участі в організації та проведенні незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території;

– публічних закликів до проведення таких незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території.

Щодо добровільного зайняття посади, то йдеться про керівну посаду – пов'язану з виконанням організаційно-розпорядчих та адміністративно-господарських функцій. У ч. 5 ст. 111-1 КК кримінальна відповідальність встановлена за очевидно більш суспільно небезпечні дії, на відміну від частини 2 цієї статті, оскільки як вбачається з ч. 2 особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності навіть за роботу, наприклад, комірником в незаконних органах, утворених на окупованій території.

Вказане кримінальне правопорушення може бути вчинено лише шляхом дії. У складах правопорушень за ч. 5 ст. 111-1 (крім публічних закликів до проведення незаконних виборів і референдумів на тимчасово окупованій території) важливим для кваліфікації є місце його вчинення – на тимчасово окупованій території України. Злочин у формі публічних закликів до проведення таких незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території – може бути вчинено й поза межами тимчасово окупованої території.

Законодавець у ч. 5 встановлює ознаку добровільності як до дій щодо зайняття посади, так і щодо обрання до певних органів влади окупанта.

Суб'єктом злочину може бути лише громадянин України.

Щодо обрання до незаконних органів влади, то йдеться про випадки, коли створені незаконні органи утворюються виборним шляхом – як прямими (коли обрання здійснюють виборці), так і непрямими (коли обрання здійснює певний орган) виборами. Правопорушення у формі обрання є вчиненим, коли особа добровільно обрана на виборну посаду.

Щодо складу правопорушення участь в організації та проведенні незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території, то йдеться про участь в органах, що проводять незаконні вибори, референдуми – виборчих комісіях чи інших аналогічних органах, інша участь в проведенні виборів, наприклад, в якості кандидата, спостерігача від кандидата.

Участь у незаконних виборах, референдумах лише в якості виборця, на нашу думку, не утворює цього складу злочину.

Частиною 6 ст. 111-1 КК передбачена кримінальна відповідальність за такі дії, здійснені в співпраці з державою-агресором та/або її окупаційною адміністрацією, спрямовані на підтримку держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань та/або на уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України:

– організація та проведення заходів політичного характеру;

– активна участь у таких заходах;

– здійснення інформаційної діяльності.

Відповідальність за вчинені правопорушення у формі – організації та проведення заходів політичного характеру та здійснення інформаційної діяльності за ч. 6 ст. 111-1 КК настає за відсутності ознак

державної зради. Водночас важливою ознакою цих складів злочину є здійснення вказаних заходів у співпраці з державою-агресором та/або її окупаційною адміністрацією.

Що розуміється під заходами політичного характеру – частково визначено в п. 2 Примітки до ст.111-1–цез'їзди,збори,мітинги,походи,демонстрації, конференції, круглі столи тощо, тобто фактично необмежені види заходів можуть вважатися політичними.

Ці склади правопорушення є об'ємними, оскільки охоплюють не лише проведення заходів політичного та інформаційного характеру, але й активну участь у таких заходах, це фактично дії по керуванню/направленню т. зв. «масовки».

Щодо активної участі в заходах – це оціночна категорія. Активна участь може полягати, наприклад, у виступах, вигуках у гучномовці, впливі на інших учасників політичного заходу; лише сама присутність на мітингу не утворює активної участі.

Здійснення інформаційної діяльності – також доволі широка оціночна категорія. По суті, будь-яка діяльність із поширення, пошуку, одержання, споживання, зберігання інформації є інформаційною діяльністю[11]. Законодавець, вочевидь, не мав на меті одержання і споживання інформації, які можуть мати місце навіть незалежно від волі особи, або з метою задоволення базових інформаційних потреб. Інформаційна діяльність утворює склад злочину за ч. 6 ст. 111-1, якщо вона відповідає двом ознакам: (1) здійснюється в співпраці з державою-агресором та/або її окупаційною адміністрацією, (2) має відповідне спрямування – на підтримку держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань та/або на уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України.

Злочини за ч. 6 ст. 111-1 КК можуть бути вчинені як на тимчасово окупованій території України, так і поза її межами.

Суб'єкт злочину – незалежно від громадянства України.

За частиною 7 ст. 111-1 КК встановлена відповідальність за дії у формах:

– добровільне зайняття посади в незаконних судових або правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території;

– добровільна участь в незаконних збройних чи воєнізованих формуваннях, створених на тимчасово окупованій території;

– добровільна участь в збройних формуваннях держави-агресора;

– надання таким формуванням допомоги у веденні бойових дій проти Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, добровольчих формувань, що були утворені або самоорганізовувалися для захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України.

У цій частині, як і в ч. 5, законодавець установлює ознаку добровільності щодо зайняття громадянином України посади або участі у незаконних збройних чи воєнізованих формуваннях чи надання їм допомоги.

Суб'єктом цих злочинів може бути лише громадянин України.

Склад злочину добровільне зайняття посади в незаконних судових або правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території, на нашу думку, матиме місце, в разі зайняття лише тих посад в таких незаконних органах, що передбачають наявність організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій. Зайняття посад, що не передбачають таких функцій, належить кваліфікувати за ч. 2 ст. 111-1 КК. Для цього складу злочину важливим для кваліфікації є місце його вчинення – на тимчасово окупованій території України (для решти складів, передбачених ч. 7 ст. 111-1 КК, місце вчинення значення не має). Про мотиви саме такого розмежування ми говорили вище, коментуючи відповідальність за ч. 2 ст. 111-1 КК.

Слід відзначити, що стосовно розмежування за цим критерієм правопорушень за ч. 2 і ч. 7 ст. 111-1 КК думки вчених розділилися. М.Хавронюк погоджується із запропонованим нами підходом, що вже був висловлений раніше[12]. Р.Мовчан, навпаки, вважає, що зайняття будь-яких посад в незаконних судових та правоохоронних належить кваліфікувати за ч. 7 ст. 111-1; за необхідності, справа може бути закрита за малозначністю (ч. 2 ст. 11 КК) [13].

Щодо пропозиції закриття за малозначністю проваджень в разі зайняття некерівних посад у судових та правоохоронних органах, не можемо погодитися із нею, з огляду на таке. По-перше, йдеться про особливо кваліфікований склад злочину (фактично, йдеться про звичайний склад в ч. 2, наявність кваліфікованого складу в ч. 5, і особливо кваліфікованого – в ч. 7 ст. 111-1). Навряд чи діяння, що формально підпадає під ознаки особливо кваліфікованого складу злочину, може бути визнано малозначним. Не може бути малозначним, наприклад, діяння за ч. 5 ст. 191 КК. По-друге, інтенцією зако-

[11] Дорогих С.О. Сутність та визначення понять «Інформаційна діяльність» та «Інформаційна діяльність органів влади». *Інформація і право.* 2013. № 3(9). С. 74-82. http://ippi.org.ua/sites/default/files/13dsodov.pdf

[12] Хавронюк М. Колаборанти з точки зору Кримінального кодексу. 2022. https://racurs.ua/ua/b222-kolaboranti-z-tochki-zoru-kriminalnogo-kodeksu.html?fbclid=IwAR0XRwIZQuqTu0CtbyCN9rj02qC6bt1D1u0ZygQyOKT-S2C9tIfEMAkXHBk

[13] Мовчан Р. «Воєнні» оновлення Кримінального кодексу України: що варто ураховувати громадянам та правозастосовцям і що забув урахувати законодавець. Частина 3. Кримінально-правова новела про колаборацію діяльність. 2022. https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=3230528033937187&id=100009400659772

нодавця, як слідує з диспозиції ч. 2 ст.111-1 КК було криміналізувати зайняття некерівних посад в усіх незаконних органах, створених на окупованих територіях. Тому навряд чи законодавець мав на меті, щоби особи, які зайняли некерівні посади в судових і правоохоронних органах, мали таку преференцію, в порівнянні з особами, що зайняли некерівні посади в інших незаконних органах. Наприклад, в незаконних органах місцевого самоврядування.

Тому, на нашу думку, такі діяння не є малозначними. Водночас, системне тлумачення норм ст. 111-1 КК показує, що воно підпадає під ознаки іншого протиправного діяння, а саме, передбаченого ч. 2 цієї статті.

Судові або правоохоронні органи на тимчасово окупованій території є незаконними, якщо вони утворені не відповідно до законів України.

Щодо складу злочину у вигляді добровільної участі в незаконних збройних чи воєнізованих формуваннях, створених на тимчасово окупованій території, то він конкурує зі складом злочину, передбаченим ч. 2 ст. 260 КК. У разі участі в таких формуваннях, створених на тимчасово окупованій території, настає відповідальність за ч. 7 ст. 111-1 КК, а в разі участі в інших формуваннях (не на тимчасово окупованих територіях) – діятиме ч. 2 ст. 260 КК.

Вказаний склад правопорушення також передбачає широкий діапазон незаконних дій – від зайняття посад в органах судової влади, правоохоронних органах до надання допомоги збройним формуванням держави-агресора у веденні бойових дій проти України. При цьому надання допомоги може бути у різноманітних формах, у тому числі інформація щодо пересування військової техніки.

Склад злочину добровільна участь у збройних формуваннях держави-агресора має місце в разі добровільного вступу громадянином України до збройних формувань держави-агресора (у т.ч. на тимчасово окупованій території).

Частина 8. Ознака, що кваліфікує злочин. Перші сім частин ст. 111-1 передбачають лише прості склади кримінальних правопорушень й законодавець, напевно, мав на меті передбачити в ч. 8 ст. 111-1 КК кваліфікований склад для злочинів, передбачених ч. 5–8 цієї статті.

Однак очевидно, що в цій частині сталася технічна помилка в тексті закону, й законодавець послався не на діяння, передбачені ч. 5–8 цієї статті, а на осіб, зазначених у них. При цьому, в цих частинах згадуються як громадяни України, так і інші особи (за ч. 6 ст. 111-1 КК передбачена відповідальність незалежно від громадянства України).

Внаслідок цього, за буквального тлумачення норми, під формальні ознаки ч. 8 ст. 111-1 КК підпадає фактично будь-який злочин, що потягнув загибель людей або інші тяжкі наслідки (ознаку тяжких наслідків у вигляді грошової оцінки шкоди визначено в п. 3 Примітки до ст. 111-1 КК).

При цьому за санкцією ч. 8 передбачено найсуворіше покарання у виді довічного позбавлення волі, що за КПК є підставою для судового розгляду за участі присяжних за клопотанням хоча б одного обвинуваченого.

Тому намагатися виправити згадану помилку лише через тлумачення об'єкта злочину, очевидно, не дасть результату. До виправлення технічної помилки вчинені злочини належатиме кваліфікувати за відповідними ч. 5–7 ст. 111-1 КК, без огляду на кваліфікуючу ознаку. При цьому законодавець намагався охопити в ч. 8 додаткові об'єкти злочинів – життя і здоров'я людей та право власності. Якщо в результаті колабораційної діяльності настали загибель людей або інші тяжкі наслідки, за умови неможливості охопити це кваліфікацією за ч. 8 ст. 11-1 КК, може постати питання про сукупність злочинів і необхідність додаткової кваліфікації за іншими статтями КК.

Відмежування кримінально караних дій колабораційної діяльності від державної зради. Колабораційну діяльність необхідно відмежовувати від державної зради, хоча формулювання об'єктивної сторони злочину державна зрада в диспозиції ст. 111 КК викладено досить загально, тому всі склади злочину, що охоплюються ст. 111-1 КК, вчинені громадянами України, можуть, на перший погляд, виглядати як окремі випадки (іноді – як привілейовані склади) державної зради.

Є. Письменський аналізуючи, ще до початку війни, поняття колабораціонізму, наводить паралель із Кримінальним кодексом Литовської Республіки. Вчений вказує, що головна відмінність між колабораціонізмом і державною зрадою полягає у тому, що в разі вчинення колабораціонізму це відбувається в особливий період – під час анексії або окупації; тож колабораціонізм, зазначає вчений, – це самостійний привілейований вид злочинної зради[14].

Отже, основною контекстуальною відмінністю можна вважати те, що колабораційні дії вчиняються винною особою вже в умовах здійсненої окупації чи агресії.

В якості ознак для відмежування, вкажемо такі. Державна зрада завжди вчиняється громадянином України, а колабораційна діяльність – не завжди (хоча саме поняття колабораціонізму логічно стосується в першу чергу громадян України, однак, як уже зазначалося, склади злочинів, передбачені самою статтею 111-1 КК, є різними: частина з них за вказівкою диспозиції статті може вчинятися лише громадянами України, а частина – такої вказівки не містить).

[14] Письменський Є. Колабораціонізм у сучасній Україні як кримінально-правова проблема. *Право України*, 2020, № 12, с. 116-128.

Державна зрада може вчинятися на користь будь-якої держави, а колабораційна діяльність – лише на користь держави-агресора. Державну зраду становлять випадки, прямо вказані в ст. 111 КК, зокрема: перехід на бік ворога в період збройного конфлікту, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України. В частині 6 ст. 111-1 КК вказано, що відповідальність за здійснення відповідних політичних заходів та інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором настає за відсутності ознак державної зради.

Загалом, колабораційна діяльність, як і державна зрада, вчиняється на шкоду суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України. Тому в розмежуванні обох кримінальних правопорушень (ст. 111 та ст. 111-1 КК) важливе значення матиме судова практика (деякі питання кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність висвітлювалися авторами раніше[15]).

Щодо привілейованості колабораціонізму в порівнянні з державною зрадою, то передбачені покарання за деякі склади колабораціонізму є такими ж або й більш суттєвими за державну зраду. Не маючи на меті аналізувати передбачені санкції, зазначимо, що привілейований характер складів колабораціонізму мав би підкреслювати, що ці діяння вчиняються представниками місцевого населення (або особами, що мають зв'язки з окупованою територією), про що йшлося вище.

Статтею 111-2 КК передбачено відповідальність за ряд складів злочинів, що полягають в пособництві державі-агресору. Всі склади злочинів розміщені законодавцем в єдиній (не розділеній на частини) диспозиції, і належать до особливо тяжких злочинів.

Слід відмітити застосування терміну «пособництво», що є спеціальним терміном, вживаним у КК та кримінальній юстиції для позначення різновиду співучасника в злочині.

За положеннями Загальної частини, зокрема ч. 1 ст. 27 КК, співучасниками кримінального правопорушення, поряд із виконавцем, є організатор, підбурювач та пособник. У свою чергу частиною 5 цієї статті дано визначення пособнику, з якого за загальноприйнятою термінологією випливає, що пособник – це особа, яка самостійно кримінальне правопорушення не вчиняє, а лише сприяє його вчиненню своїми діями. При цьому є встановлені правила кримінально-правової кваліфікації дій пособника, що ґрунтуються на положеннях ч. 2 ст. 29 КК, оскільки пособник підлягає кримінальній відповідальності за ч. 5 ст. 27 і тією статтею (частиною статті) Особливої частини цього Кодексу, яка передбачає кримінальне правопорушення, вчинене виконавцем.

Вживанням терміну «пособництво» у ст. 111-2 КК по суті об'єднало пособника із виконавцем в одній особі.

У цьому зв'язку постає, зокрема, питання щодо можливості застосування положень ч. 2 ст. 31 КК України щодо добровільної відмови пособника від учинення злочину.

Суб'єкт правопорушень за ст. 111-2 КК – загальний, безвідносно щодо приналежності до певного громадянства (України або іноземного) або без такого, за одним виключенням, що суб'єктом не може бути громадянин країни-агресора.

За суб'єктивною стороною це кримінальне правопорушення може бути вчинено у формі прямого або непрямого умислу. Кримінальне правопорушення вчиняється з **метою** завдати шкоди Україні.

Об'єктивна сторона має вираження у формі дій.

Першою групою дій, за які передбачено відповідальність за ст. 111-2 КК, є реалізація чи підтримка рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора. Щодо вчинення правопорушень у цій формі, необхідно відзначити використання законодавцем оціночного поняття – підтримка, наприклад і щодо відмежування від складу, передбаченого ч. 1 ст. 111-1 КК (публічні заклики до підтримки). При цьому склад, передбачений ч. 1 ст. 111-1 КК (публічні заклики до підтримки) є проступком, а склад, передбачений ст. 111-2 КК (підтримка) – є особливо тяжким злочином. Варто мати на увазі, що підтримка в такому випадку має бути суттєвою, тобто утворювати достатньо матеріалізований вираз (що залишається оціночною категорією).

Другою групою кримінально караних дій є добровільний збір, підготовка та/або передача матеріальних ресурсів чи інших активів представникам держави-агресора, її збройним формуванням та/або окупаційній адміністрації держави-агресора. Щодо вчинення злочину в цих формах варто наголосити на криміналізації підготовки ресурсів (що можна розглядати як готування до злочину). За доведеності умислу, підготовки матеріальних ресурсів чи інших активів для відповідних реципієнтів, має місце закінчений склад особливо тяжкого злочину. Також важливо зупинитися на реципієнтах, адже тут злочин необхідно відмежовувати від передбаченого ч. 4 ст. 111-1 (передача матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора). Як бачимо, в обох складах йдеться

[15] Кравчук О., Бондаренко М. Колабораційна діяльність: Науково-практичний коментар до нової статті 111-1 КК. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022, №3, с. 198-204. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-3/45 ; Кравчук, О. Бондаренко М. Колабораційна діяльність: аналіз нової статті 111-1 КК. ГО «Вектор прав людини». Київ, 2022. http://hrvector.org/podiyi/22-03-20-mbo

про передачу ресурсів збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора, тобто має місце колізія норм. За ч. 4 ст. 111-1 є ще й інші реципієнти – збройні чи воєнізовані формування, створені на тимчасово окупованій території; в разі передачі ресурсів цим отримувачам, діяння належить кваліфікувати за цією нормою.

І загалом склади правопорушень (як за ч. 4 ст. 111-1, так і за ст. 111-2) щодо передачі матеріальних ресурсів державі-агресору судовій практиці належатиме відмежовувати від державної зради в формі надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України.

Місце і обстановка. Законодавець не конкретизує, за яких умов обов'язково може бути вчинено це правопорушення, тобто і до тимчасової окупації певної території і вже під час такої окупації шляхом вчинення дій на користь окупаційної адміністрації держави-агресора, на відміну від положень за ст. 111-1 КК (колабораційна діяльність), за якими незаконні дії вчиняються переважно на тимчасово окупованій території тощо.

Кримінальне провадження щодо юридичних осіб. Важливими змінами, внесеними Законом № 2108-IX, є зміни до ст. 96-3 та 96-5 КК, згідно з якими, вчинення від імені юридичної особи її уповноваженою особою кримінальних правопорушень за ст. 111-1 КК є підставою для кримінального провадження щодо такої юридичної особи. Захід кримінально-правового характеру, що застосовується за це правопорушення – ліквідація юридичної особи та конфіскація її майна (ст. 96-8, 96-9 КК).

Можливість розгляду in absentia. Згідно з доповненнями ст. 297-1 КПК, внесеними Законами № 2108-IX, № 2198-IX щодо злочинів, передбачених ст. 111-1, 111-2 КК, стосовно підозрюваного, крім неповнолітнього, який переховується від органів слідства та суду на тимчасово окупованій території України, на території держави-агресора, з метою ухилення від кримінальної відповідальності та/або оголошений у міжнародний розшук, з дозволу слідчого судді можливо проводити спеціальне досудове розслідування (in absentia). Згідно з ч. 3 ст. 323 КПК щодо таких підозрюваних з дозволу суду можливо проводити спеціальне судове провадження (in absentia). Як уже зазначалося, не всі склади за ст. 111-1 КК є злочинами, частина є проступками. Щодо проступків ні досудове розслідування, ні провадження in absentia, на перший погляд, неможливі. Однак судова практика може переглянути ці підходи.

Висновки

Нами проведено кримінально-правовий аналіз складів кримінальних правопорушень, передбачених новими ст. 111-1 КК «Колабораційна діяльність», що набрала чинності 15 березня 2022 р. та ст. 111-2 КК «Пособництво державі-агресору», яка набула чинності 23 квітня 2022 р.. Детальний аналіз об'єктивної сторони кожного складу правопорушень наведено безпосередньо в тексті розділу.

Об'єктом кримінальних правопорушень за ст. 111-1 та ст. 111-2 є основи національної безпеки України. Додатковим об'єктом за ст. 111-1 може бути життя і здоров'я людей та право власності.

Суб'єкт кримінальних правопорушень за ст. 111-1 КК, як правило, повинен відповідати такій характеристиці як належність до місцевого населення або наявність інших сталих зв'язків із відповідною окупованою територією. У деяких складах важливе значення має громадянство – належність до громадянства України. За ст. 111-2 КК суб'єкт злочину не може бути громадянином держави-агресора.

Суб'єктивна сторона кримінальних правопорушень характеризується прямим або непрямим умислом. У ряді складів кримінальних правопорушень за ч. 2, 5, 7 ст. 111-1 КК важливе значення має добровільність. У частині складів правопорушень значення для правильної кримінально-правової кваліфікації діяння має мета: за ч. 3 – мета пропаганди; за ч. 6 – мета організації та проведення заходів та(або) саме активної участі в них задля підтримки держави-агресора або уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України), за ст. 111-2 – мета завдання шкоди Україні.

Ряд складів кримінальних правопорушень, передбачених ст. 111-1 КК, належать до проступків, інші – до злочинів різного ступеня тяжкості. Всі склади за ст. 111-2 КК є особливо тяжкими злочинами. Кримінальні правопорушення за ст. 111-1, 111-2 КК, що належать до злочинів, можуть бути з дозволу слідчого судді розслідувані, а з дозволу суду – розглянуті in absentia, стосовно підозрюваного, крім неповнолітнього, який переховується від органів слідства та суду на тимчасово окупованій території України, на території держави-агресора, з метою ухилення від кримінальної відповідальності та/або оголошений у міжнародний розшук.

Законодавцем спеціально для кримінальних правопорушень, передбачених ст. 111-1, ст. 111-2 КК, внесено зміни до ст. 55 КК, визначено можливість застосування позбавлення права обіймати посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років як основного або додаткового покарання.

Вчинення від імені юридичної особи її уповноваженою особою кримінальних правопорушень за ст. 111-1 КК є підставою для кримінального провадження щодо такої юридичної особи. Захід кримінально-правового характеру, що застосовується за це правопорушення – ліквідація юридичної особи та конфіскація її майна (ст. 96-8, 96-9 КК).

Станом на кінець квітня 2022 р. судова практика налічує лише кілька (до 10) вироків за ч. 1 за ст. 111-1 КК, водночас розслідується значна кількість кримінальних проваджень за іншими частинами цієї статті. З огляду на продовжувану збройну агресію проти України, удосконалення засобів кримінально-правової охорони національної безпеки та подальше дослідження відповідних правових норм та практики їх застосування є перспективними та актуальними.

Інформація про авторів:

Кравчук Олексій Олегович,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
37, пр. Перемоги, м. Київ, 03056, Україна,
суддя
Вищий антикорупційний суд
41, пр. Перемоги, м. Київ, 03056, Україна

Бондаренко Марина Сергіївна,
кандидат юридичних наук,
Суддя
Дарницький районний суд м. Києва
5А, вул. Олександра Кошиця, м. Київ, 02068, Україна

Information about the authors:

Kravchuk Oleksii Olehovych,
Doctor of Law, Associate Professor,
Professor at the Department of Information, Economic and Administrative Law
National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”
37, Peremohy Ave., Kyiv, 03056, Ukraine,
Judge
Supreme Anti-Corruption Court
41, Peremohy Ave., Kyiv, 03056, Ukraine

Bondarenko Maryna Serhiivna,
PhD in Law,
Judge
Darnitsky District Court of Kyv
5A, Oleksandr Koshyts str., Kyiv, 02068, Ukraine

DOI

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ПРАВА НА ЖИТТЯ ТА ЕВТАНАЗІЇ У ПЕРІОД РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 2014-2022 РОКІВ

Кравчук С. М.

Вступ

Право на життя означає, що людині належить право не бути вбитою іншою людиною чи засобами створеними для цього іншими людьми (ракети, отруйні гази, банальна зброя). Життя людини завжди є недоторканим, трепетним, дійсним та реальним. Таким що зображає сьогодення, якого взавтра вже може не бути через наявність антиподу – смерті. Поняття життя тлумачать по різному. Воно буде відмінним за галузевою приналежністю та ін. Сьогодні поняття «життя» використовується різними галузями права України. Кримінальне право ставить життя під особливу охорону, передбачаючи кримінальну відповідальність за його позбавлення. Зафіксовані правовим полем такі поняття як «достатній життєвий рівень», «життєдіяльність», умови життя», «безпека» та низка інших. Кожна сфера людських знань його фактично формує та наповнює змістом, натякаючи на багатогранність. І правовий вимір ніколи не буде ізольованим від інших наукових сфер знань щодо нього. Життя людини – найвища соціальна цінність. Отже, обов'язковою умовою є повага до його біології та загальної природи (духу творця). Усвідомлення цього є ознакою цивілізованого суспільства, зобов'язує до цього усвідомлення всі держави світу. Саме тому дослідження розкриває низку теоретико-правових аспектів життя та смерті. Воно сповнене новизною теоретико-правових авторських поглядів.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сутність наукової проблеми полягає у недостатньому та застарілому теоретико-правовому обґрунтуванні та наповненні понять життя, смерті, евтаназії та підходів до них з точки зору прав людини, як певних суб'єктивних можливостей сучасного світу. Стан наукової проблеми потребує додаткових досліджень та «свіжих» поглядів, особливо у зв'язку з війною та за її умов. Соціальна актуальність дослідження та його витребуваність не підлягає сумніву. Теоретична значущість полягає у побудові нових понять та їх групуванні, аналізі та оновленні наявних класифікацій та побудові нових теоретико-правових конструкцій. Досліджений та виведений теоретико-правовий матеріал зможе стати надійним підґрунтям для практики правотворення з метою майбутнього «увічнення» життя людини за допомогою новітніх технологій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми й на які спирається автор. Обраний автором роботи матеріал є мало висвітленим у наукових публікаціях з огляду відсутності в державі війни та специфіки умов, які вона нам принесла. Наявні дослідження мають дотичний характер до поставленого наукового завдання. Так, скажімо, праву дитини на життя приділяли увагу багато українських вчених, які висвітлювали різні аспекти окресленого питання у спеціальних наукових працях. Зокрема, це такі науковці як С. Б. Булеца, О. В. Домбровська, Л. А. Ольховик, Л. А. Остапенко, А. В. Соловйов, Р. О. Стефанчук, Я. М. Шевченко та ін. Однак, питання приватноправового регулювання права дитини на життя, в тому числі юридичного визначення моменту виникнення даного права, досі не отримали належного позитивно-правового втілення.

Роботи окремих авторів надихнули до нових філософських бачень та теоретико-правових досліджень права на життя та смерть в умовах війни.

Багато аспектів суб'єктивного права на життя залишаються суспільно та науково дискусійними. Ще більше теоретико-правових проблем існує щодо евтаназії. Наукові розвідки тут належать перу таких авторів як В. І. Акопов, Г. В. Анікіна, D. Benatar, L. Deliens, S. Dierickx, K. O. Dyer, О. В. Домбровська, В.В. Дьордь, В. В. Кожан, О. О. Малиновський, В. В. Момотов, J. L. Pridgeon, Р. О. Стефанчук, С. Г. Стеценко, Г. Т. Терешкевич, В. Г. Третьякова та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Питання життя та смерті є загальною теоретико-правовою проблемою. З огляду на вищенаведене, автор приділяє значну увагу теоретико-правовим аспектам права на життя та моментам його виникнення а також питанням загального змісту. Приділяє увагу смерті, зокрема в умовах війни. Детально розглядає питання права на надання життя дитині та права дитини на життя. А евтаназію та її види розглядає у контексті свободи вибору людини та її права життя, у тому числі вічне.

Наукова новизна результатів дослідження характеризується раціональністю, обґрунтованістю, логічною несуперечністю та відповідністю основоположним принципам науки.

Формулювання цілей (постановка завдання). Метою є дослідження феномену життя людини та її суб'єктивного права на нього у теоретико-

правовому сенсі, та феномену смерті людини й сутності у зв'язку з нею змісту евтаназії. Дослідити та ввести у науковий обіг нові наукові факти, побачені у зв'язку з ними нові закономірності та можливості для людини та людства загалом, які ще недостатньо вивчені не тільки теоретико-правовою наукою, а і й іншими сферами наукових знань. Уточнити та модифікувати відомі раніше поняття та класифікації. Висвітлити нові авторські ідеї та власні бачення щодо означеної проблематики права людини на життя та права вічність у світі, евтаназію та смерть. Пропонувати законодавцю об'єктивацію у поточному законодавстві окремих результатів досліджень та закликати до формування відповідної правової культури та розвитку свідомості у зв'язку з поняттям вічності.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

1. Теоретико-правові та філософські аспекти права на життя та смерть в умовах війни

Наше життя є безперервним процесом творення, картиною, яка завжди лишатиметься незавершеною для Творця. Вся дивовижна низка перетворень (трансформацій) лине у часі. І дивний фотограф – момент, ловить та фіксує на слайди постійне «до» та «після», яке є нескінченним. Життєва дійсність виглядає завершеною на них. Має чіткі контури та яскраві фарби. Проте інколи, як виключення, переважають чорні тони, які демонструють «дорогу в нікуди», чи потворне та незрозуміле «ніщо». І такі моменти люди в історії називають війною. Війна – це те, що ділить простір та час на «до» та «після». Дає підстави класифікувати людей та їх спільноти за нововиниклими критеріями, які можуть мати як позитивну, так і негативну соціальну оцінку, той чи інший відтінок. За змістом же війна є крикливим витвором трагедії людського життя та часто – й підставою його закінчення. Вона є також початком нового старту, героїчного старту для кожного. В тому числі – життєвого старту. Для декого цей старт є навіть народженням в нелюдських умовах (підвали, бомбосховища, метро та інші необладнані приміщення; антисанітарія, відсутність медикаментів та медичної допомоги; відсутність достатнього рівня харчування (включаючи природне материнське молоко на яке маля претендує з народження); наявність різноманітних психоемоційних факторів негативного характеру (стрес, розпач, ярість, гнів тощо) та їх непрямих причин та ефектів (звукові: вибухи, сирени, крик людей, крик тварин тощо; візуальні – тіла мертвих людей, трупи тварин, розвалини власних домівок, пожежі тощо).

Життя стає спільним часовим моментом для світу чи його більшої частини, країни, народу, родини, сім'ї, конкретної особистості. І всі вони опиняються під загрозою його закінчення, як би це сумно та приречено не звучало. Війна – потворне явище людського буття. Для художників – це завжди чорний колір, спонтанне змішування непоєднуваних кольорів, які після криваво-червоного перетворюються в чорне, а подекуди – мерзенно-сіре, яке має злиденний вираз, залишає після перегляду темну прірву у людській душі. Залишає пустку, яку важко наповнити. Проте, це зовсім не означає, що це неможливо. Все минає. Все трансформується.

Важливим моментом під час війни є безпека. Право на безпеку змінюється під час війни. Безпека – правова категорія. Національний та міжнародний рівень цього права має істотні відмінності. І допоки не виникла міжнародна небезпека, саме міжнародна безпека продовжує залишатися гарантованою. А війна в одній країні стримує агресора від нападу на інші. Актуальною постає проблематика щодо нового, осучасненого правового закріплення безпеки людини як на внутрішньодержавному, так і на міжнародному рівнях. Особливо у контексті можливих воєн, в тому числі світових. Такі поняття як об'єкт регулювання, предмет та методи повинні бути термінологічно відшліфовані для включення в відповідні документи. Питання безпеки людини повинні бути вкраплені в усі матеріальні галузі права України, а також мають бути прийняті окремі нормативно правові акти, передусім закони, щодо питань безпеки по всіх наявних комплексних галузях права України для окреслення її особливостей та чітких механізмів її реалізації.

Не менш важливим є питання формування правової культури соціуму щодо питань безпеки на найрізноманітніших рівнях людського буття. Культура – це те що здатне охопити все суспільство, на всіх його рівнях та дбати про майбутнє, вимальовувати його несхибні людиномірні образи. Це підстава ведення повноцінного діалогу, який ґрунтуватиметься на фактах. Минуле, сучасне, майбутнє – триєдина іпостась культури, і ця аксіома повинна бути врахованою. Оскільки завжди існуватиме небезпека піти «в не туди» через неврахований досвід. Як би банально це не звучало – виникнення загрози смерті, завершення, кінця. І тут, знову ж таки, можна розмірковувати над суб'єктами.

Саме тому людство повинне, прагнучи своєї безсмертності на цій Землі, створювати людиномірне правове регулювання та контролювати його дотримання у найжорсткіший спосіб ізоляції порушників, задля тієї ж безпеки. Недотримання законів людиномірності повинне тягти за собою найдієвіші санкції, механізми яких мають бути достеменно відпрацьовані та відомі широкому

загалу для превенції. Для держав – це санкції міжнародного характеру. Повинні бути створені належні правові інструменти індивідуальної відповідальності лідерів-диктаторів держав, за умов наявності належної доказової бази. Оскільки такі лідери, керівні особи можуть і не бути уособленням волі більшості через певні обставини. Але та ж сама більшість може і не бути орієнтованою на людиномірність. Людське може стати неконтрольованим звірським, коли спільноти перестають рахуватися з правами інших. Тому не можна відпускати буття на самоплив. Все підлягає розумному саме людському контролю. Допомогти у цьому зможе прогнозування штучного інтелекту. Людина – обмежена у своїх розумових здібностях задля цього. Розвиток суспільства це тендітна квітка, яку потрібно плекати добром, турботою, любов'ю та використовувати весь вироблений людським розумом інструментарій. Лише тоді людство зростатиме людиномірним та здоровим, не відображаючи хибних психоемоційних деструктів та напрямів існування й життєвої реалізації. Все егоїстичне підлягає відкиненню, виключенню: жадібність, заздрість, ненависть, лють тощо. Лише тоді людство не крокуватиме в нікуди та не викидатиметься час від часу на берег наче дельфіни чи кити від розпачу екологічних катастроф. Для людини це передусім «катастрофи» війн, які штовхають людей на пожертву, як єдино розумний крок задля виживання інших. Для значної частини людей війна стає криком душі, крайньою межею відчаю, тим рівнем болю, який не дозволяє жити та спонукає якщо не до вбивства, то до самогубства, а іноді ці речі є поєднаними в одному – забирати чужі життя та сміливо ставити під загрозу власне, абсолютно знецінюючи його. Під час війни гідною людини дією є знищення ворога разом з собою задля збереження інших життів. Такі закони виживання націй, родин, сімей. За тисячоліття нічого не змінилося. Ризикуючи своїм власним життям – захищаємо життя інших, іноді – фізично слабших: жінки, діти, люди похилого віку та інваліди. Держава ризикує кращими задля захисту слабких.

Під час війни категорія «час» постає як те, з чим ми себе, як люди, ототожнюємо. Це водночас вічність та скінченність для окремих моментів тієї ж вічності. Фрагментів її плину та повсякчасних трансформацій. Все існує, все зникає та з'являється знову. Все перетворюється, руйнується та знову оживає. Вся плинність часу є не уповільненою. І єдине що може контролювати людина – це своє ставлення до нього. Час наповнений любов'ю людина вважає змістовним. Любов – вічна. Вона всепроникна, всеосяжна. Відсутність джерела любові породжує повільну та гарантовану смерть. Відсутність любові в особистості породжує потяг до смерті, як її невідмінну передумову. Безславне життя – життя не наповнене любов'ю. Воно прожите дарма. Любов – це те, що його «тримає», живить, наповнює. Людина задля захисту любові здатна на багато. Навіть на ту ж смерть. Любов – це наші духовні цінності, ідеали. Це певні людські висоти духу, душі, всієї людської сутності. Конфлікти та війни – це різниця цих людських ідеалів, різність поглядів на один і той же предмет, спричинена різністю духовного розвитку, людиномірного, людяного підходу, різниця бажань, різниця між розумінням «моє» та «твоє». Для права України характерною є відсутність чітких механізмів захисту передусім індивідуальної свідомості, свободи особистісного росту, розвитку духу. Об'єктивному праву невідоме правове регулювання цієї матерії. Дехто вбачає у цих категоріях своєрідний натяк на мораль. Право відстає від моралі та психології. Остання ж сьогодні пропонує широкий інструментарій для вдосконалення та росту людини. Культура, в тому числі правова – не містить в собі пізнання психологічних закономірностей буття людини, будь-якого суспільного угрупування (людської спільноти), причин та наслідків соціальних реакцій окремих націй всередині країн, держав у світі загалом. Це – малодосліджена матерія. Наявні знання мають фрагментарний характер. Не існує вибудуваного міжгалузевого поєднання знань в матеріально постале правове в його об'єктивному сенсі.

Ще однією важливою річчю під час соціальних конфліктів та війн є неправда (брехня). Брехня – те що руйнує, викривляє світи людських бачень. Ця категорія в праві часто фігурує як неправдиві покази, фальсифікація. Проте, над цією дефініцією можуть працювати теоретики. Це поняття підлягає повному соціальному розкриттю, новітній правовій класифікації за цілою низкою критеріїв. Дезінформація веде до пусток душі, ілюзій, спотвореного світосприйняття реальності, на кшталт наркотичної залежності від певних вражень. Відірвавши людину від людського, повернути її у саму себе стає складно. Соціальні рамки руйнуються. Вседозволеність перетворюється у диктатуру, свавілля, безконтрольні процеси. Серед цього діють свої «закони». Історична неправда стає підміною ґрунту формування майбутньої культури, у тому числі правової. Прірва неправди тягне за собою прірву духу для держави, народу (нації), людини у всіх можливих її іпостасях. Це є спуск на санчатах у пекло, який ніби приваблює простотою та легкістю, є манливим викликом, проте – залишається спуском в сумне та приречене нікуди.

Відоме світу поняття права на гідну смерть під час війни аж ніяк не асоціюється з відомим правом люди четвертого покоління – евтаназією. Виникають безсумнівно виправдані асоціації геройської смерті військових та й цивільних людей.

2. Право на життя дитині та право дитини на життя

Зміст, обсяг та правова природа права на життя, зокрема право на життя дитини під час війни та право на смерть малодосліджені правові категорії у контексті сучасності. Хоча їм завжди приділялася значна увага науковців. Про недостатній рівень досліджень свідчить і відмінність у правовому регулюванні цих питань в різних державах.

Так, праву дитини на життя приділяли увагу багато українських вчених, які висвітлювали різні аспекти окресленого питання у спеціальних наукових працях. Зокрема, це такі науковці як С. Б. Булеца, О. В. Домбровська, Л. А. Ольховик, Л. А. Остапенко, А. В. Соловйов, Р. О. Стефанчук, Я. М. Шевченко та ін. Однак, питання приватноправового регулювання права дитини на життя, в тому числі юридичного визначення моменту виникнення даного права, досі не отримали належного позитивно-правового втілення. Багато аспектів суб'єктивного права на життя залишаються суспільно та науково дискусійними. Право на життя людини – це належна від народження, юридично закріплена, гарантована державою сукупність певних можливостей, чи особливого піклувального та бережного ставлення, об'єктивно зумовлених наявним рівнем розвитку людства, загальних та рівних для всіх, необхідних для володіння, користування та розпорядження невідмінним соціальним благом – життям у соціумі, адаптацією до нього та виживанням.

Найважливішим невирішеним моментом продовжує залишатись час початку відліку прав ненародженої дитини, тобто дитини в утробі матері. Вплив на це мають як соціальні, так і моральні та психологічні чинники сучасності. Гуманним видається підхід, згідно з яким дитині має бути гарантоване право на життя та його захист не лише після пологів, а і як до, так і в безпосередньо в процесі народження. Ми можемо не володіти повною, всеохопною інформацією щодо того що ж відбувається в материнському організмі під час вагітності, проте головним чинником такого підходу є те, що дитина є живою. І це за своєю природою є природним, комплексним та безумовно саме людським явищем у будь-якому сенсі. Отож, наявні правові суперечності щодо цього питання в позитивному праві повинні бути усунені. А нелюдські підходи – виключені. Навіть ненароджена дитина є живою істотою (творінням), реальним носієм різних інтересів, навіть, якщо вони не є ще усвідомленими. Найперший з них – існувати захищено в материнському лоні та беззаперечне вітальне (буттєве) прагнення народитися живою, бути, існувати на цьому світі. Саме тому ембріон, за природою, є також живою саме людською істотою з усіма притаманними їй ознаками. Природно відпадуть всі питання коли ми перефразуємо них на: «Коли ж він стає одягнений у права?». Невже життєдайне середовище не є тим «одягом» та його безсумнівною життєвою невіддільною потребою? І чи буде ним у майбутньому позаматкове, утворене штучно живильне середовище у техногенний спосіб за «кропіткого» контролю штучного інтелекту (температура, поживність тощо)?

В умовах війни гостро постають питання права жінки на переривання вагітності. Особливо, якщо ця вагітність стала наслідком зґвалтувань солдатами країни агресора. Чи ж підлягають однаковому правовому регулюванню ці моменти права жінки до війни й під час неї за таких ситуацій? Чи є у такому випадку зачатий ембріон творивом у людському сенсі? Творивом любові, яка надихає нове життя? Як це «тваринне», за уявою соціуму, втручання у волю особи (незайманої дівчини, жінки) може впливати на психоемоційне формування людини у майбутньому, яка містить генофонд ворога, за умови її народження? Чи стане духу особі яка за таких умов стане матір'ю відмежувати злочин над її тілом і появу нового життя? Ця матерія підлягає ретельному дослідженню: соціальному, психологічному, правовому. Доцільно нагадати, що психічне, фізичне та інтелектуальне здоров'я народу визначається саме його генофондом. Генофонд (англ. *gene* – ген + франц. *fond* – основа, фонд) людини складається з генофонду соматичних клітин (соматогенофонд) і гамет (гаметогенофонд). Пошкодження соматогенофонду спричиняє хвороби та передчасне старіння покоління, яке живе зараз, а пошкодження гаметогенофонду – хвороби та швидке старіння наступних поколінь. У здоров'ї генофонду запорука здоров'я, довголіття та безсмертя людства. Здоровий генофонд означає вічне процвітання роду людського, доки мутагенна катастрофа не зіпсує його[1]. Чи ж можна вважати людську істоту яка за умов війни свідомо вчинює зґвалтування та ще й у складі групи осіб? Чи має право це називатися людським і здоровим?

На роздоріжжі залишається також загроза праву жінки стати в майбутньому матір'ю через загрозу безпліддя у зв'язку з абортом. А ще з іншої сторони, право на життя спонукає до перегляду максимально допустимого строку переривання вагітності за бажанням жінки. І на всі ці моменти безсумнівно впливатиме ряд факторів та соціальних чинників.

3. Евтаназія та її види у контексті свободи вибору людини та її права на життя

Ще одним правом на гідну смерть є евтаназія. Правове регулювання відсутнє в українському праві. Як на теоретичному, так і на практичному рівні залишається невирішеною низка питань щодо цього.

[1] Генофонд. *Фармацевтична енциклопедія* : веб-сайт. URL: https://www.pharmencyclopedia.com.ua/article/3259/genofond (дата звернення: 27.04.2022).

Тому ретельному дослідженню підлягає сутність цього права (можливості), визначення перспектив та шляхів впровадження в Україні. Нагадаю, за сучасними світовими уявленнями – право людини четвертого покоління (соматичне право). Так, право на життя – фундаментальне, а евтаназія – можливість його передчасного зупинення. Праправо життя людини – безсумнівна та визнана категорія. Евтаназія – дискусійна. Це філософсько-правові категорії які є тисячолітніми спробами людини у певний спосіб утвердитися на Землі. А всі наукові спроби продовжують у світі залишатися лише «потугами» для їх обрамлення в правову форму. Це зумовлює потребу подальших наукових досліджень. Наукові розвідки належать перу таких авторів як В. І. Акопов, Г. В. Анікіна, D. Benatar, L. Deliens, S. Dierickx, K. O. Dyer, О. В. Домбровська, В.В. Дьордь, В. В. Кожан, О. О. Малиновський, В. В. Момотов, J. L. Pridgeon, Р. О. Стефанчук, С. Г. Стеценко, Г. Т. Терешкевич, В. Г. Третьякова та ін.

Життя та смерть є діалектичними категоріями в юридичному значенні та досліджуваними. Оцінка суспільних цінностей та пріоритетів завжди буде впливати на переосмислення багатьох пов'язаних з ними питань. Це проблема місця людини у світі та у соціальній системі, зміст її цінності.

Народження та смерть належать до різновидів юридичних фактів, що належать до подій[2].

«Позаяк на сьогодні розшифровано геном людини, тому, – як запевняє Г.Т. Терешкевич, – не залишилося сумнівів, що життя особи починається від моменту запліднення. Визнання в ембріоні статусу людини є питанням про її розуміння себе, про відповідальність перед тим, хто з'являється на світ, про людські права на паритетність і не дискримінованість, визнані для всіх людських індивідів на міжнародному рівні»[3].

Згідно з Прикінцевими положеннями Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині»[4], ст. 52 «Основ законодавства України про охорону здоров'я»[5], визначено, що моментом незворотної смерті людини є момент смерті її головного мозку або її біологічна смерть (незворотне припинення кровообігу та дихальних функцій, поява ранніх та/або пізніх трупних змін), а також визначено зміст відповідних медичних фактів.

Чи ж можна вести мову про нормативне закріплення права на смерть як застосування евтаназії? Чи є вона реально доброю долею (гараздом) людини? Остаточно єдина позиція щодо евтаназії у світі ще не сформована. Одні вважають її вбивством, інші розглядають як полегшення страждань. Право на життя та право на смерть можна розглядати як взаємозаперечні.

Розглянемо поняття смерті у контексті свободи вибору людини. Вона буває такою яку вона може свідомо вибрати чи не вибирати. Щодо евтаназії – це право конкретної людини померти гідно, як її особистісне право. Проте українське законодавство не містить визначення поняття гідності. Це моральна категорія.

Лісабонська декларація про права пацієнта від 1981 р. проголошує право пацієнта на гідність (п. 10):

a. Гідність та право на приватне життя пацієнта завжди мають поважатись в медичній допомозі та вченні, як і його/її культура та цінності.

b. Пацієнт має право на полегшення своїх страждань відповідно до сучасного стану знань.

c. Право пацієнта на гуманну (людську) термінальну допомогу і надання всієї доступної допомоги в тому, щоб зробити смерть гідною та комфортною наскільки можливо є невід'ємними[6].

В Рекомендації ПАРЄ 1418 (1999)[7] зазначено: «Обов'язок поважати та захищати гідність смертельно хворої або такої яка вмирає людини випливає з непорушності людської гідності на всіх етапах життя. Ця повага та захист знаходять своє вираження у забезпеченні відповідного середовища, що дозволяє людині гідно померти».

Проте, не вбачається що це має безпосереднє відношення до евтаназії. Евтаназія – складене слово грецького походження, яке, ймовірно, поєднало в собі два поняття: «танатос» – смерть та «агов» чи «еу» – добрий, благий, тобто легка смерть. За твердженням Г.В. Анікіної, вперше термін був ведений Ф. Беконом у 1605 році. Водночас авторка зауважує, що Ф. Бекон під евтаназією розумів зовсім не умертвіння хворого через співчуття до нього, а надання ефективного знеболення, яке б позбавило людину від страждань»[8].

---

[2] Ольховік Л. А. Зміст права на життя за цивільним законодавством України. *Актуальні проблеми держави і права.* 2004. № 22. С. 553-554.

[3] Терешкевич Г. Т. Гідність та недоторканість людського життя як фундаментальні цінності державотворення. *Державне управління удосконалення та розвиток* : веб-сайт. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1542 (дата звернення: 27.04.2022).

[4] Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині: Закон України від 17 травн. 2018 р. № 2427-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2427-19#Text (дата звернення: 27.04.2022).

[5] Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19 лист. 1992 р. № 2802-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text (дата звернення: 27.04.2022).

[6] WMA Declaration of Lisbon on the Right of the Patient. Adopted by the 34th World Medical Assembly, Lisbon, Portugal, September/October 1981. *WORLD MEDICAL ASSOCIATION* : website. URL: https://www.wma.net/policies-post/wma-declaration-of-lisbon-on-the-rights-of-the-patient/ (date of application: 27.04.2022).

[7] Protection of the human rights and dignity of the terminally ill and the dying. Recommendation /PACE. Recommendation 1418 (1999). *Parliamentary Assembly Assemblee parlemenaire* : website URL: assembly.coe.int/nw/xml/xref/xref-xml2html-en.asp?fileid=16722&lang=en (дата звернення: 27.04.2022).

[8] Анікіна Г. В. Перспективи легалізації евтаназії в Україні. *Форум права.* 2009. № 3. С. 26.

Загалом, історично вважалося, що евтаназія полягає у тому, що смерть повинна відбуватися без болю та страждань. А у двадцятому столітті, під час Третього Рейху, цей термін набуває іншого змісту та починає використовуватися в нацистській політиці. Відтоді погляди науковців розділились. Одні з них вважали що це банальне утримання від медичних процедур, а інші – їх застосування задля полегшення чи викликання смерті невиліковно хворих осіб як медичне втручання. Така евтаназія можлива на різних етапах людського життя. Виправданою є евтаназія одного плоду задля розвитку та майбутнього народження іншого під час процедури ЕКО чи під час складних пологів задля порятунку хоча б одного плоду. Це – крайня необхідність.

В сучасній теорії та на практиці для визначення вказаної ситуації використовуються й інші терміни: «ейтаназія», «евтаназія», «еутаназія», «дитаназія», «дистаназія», «ортаназія», «ортотаназія», «евтелія», «гістаназія», «антиевтаназія»[9].

Прийнятною є пасивна евтаназія двох типів:

«1) прохання самого хворого не надавати йому допомогу (після інформування лікарем у доступній формі про можливі наслідки);

2) ненадання медичної допомоги з життєзабезпечення або припинення штучних заходів для підтримки життєдіяльності підтримці життя»[10].

Біла книга Європейської асоціації з паліативної допомоги» визначає евтаназію як навмисне вбивство лікарем (або іншою особою) особи шляхом застосування препаратів на добровільне та усвідомлене прохання цієї особи («a physician (or other person) intentionally killing a person by the administration of drugs, at that person's voluntary and competent request»)[11].

Питання евтаназії є дуже дискусійним. Воно широко обговорюється різними вченими, науковцями та політиками. Правовий вимір цього поняття акумулюється навколо моральних та етичних моментів та святості самого життя. Існують аргументи за та проти. Є прихильники та противники евтаназії як в цілому, так і окремих її форм.

Смерть для всіх є неминучою. Тому вона не потребує захисту та правового регулювання. А от життя без болю може мати правову об'єктивацію й у цьому дійсно є сенс. Це невіддільне природне право людини – не відчувати надмірних страждань. Впровадження евтаназії навіть для безнадійно хворих не має українського правового підґрунтя за будь-яких умов. Не можна етично виправдати вбивство в медицині. Не людина сама дає собі життя, щоб мати можливість вільно ним розпорядитися. Ми надто необізнані в багатьох духовних аспектах буття. Людина багато знає про матеріальний світ та ще недостатньо знає про його тонку конструкцію. Це лише наші здогади та елементи віри. Евтаназія завжди залишиться злочином проти святості, сакральності життя. Життя особи може бути покращено на будь-якому його етапі – саме в цьому напрямку необхідно працювати. Адже воно у кожного єдине та неоціненне та безумовно завжди гідне неї за природою. Життя – найвище подароване людині благо. І дарує його не держава. Проте саме вона його покликана забезпечувати від самого початку до кінця, формуючи і позитивний вплив, і соціальний захист.

Категорично проти евтаназії та асистованого лікарем суїциду WMA.

IAHPC за майбутнє утвердження універсального доступу до послуг паліативної допомоги та не розгляд державами питань легалізації евтаназії. Погляди IAHPC такі ж як і в EAPC. Смерть – природний наслідок життя. Отже, WMA, IAHPC – заперечують її.

Згідно зі ст. 3 Конституції України: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави»[12]. Тому, держава повинна забезпечувати людині гідне життя, а гідна смерть це дискусійне питання самовизначення.

Г.Т. Терешкевич слушно вважає: «Потрібно на державному рівні категорично засудити евтаназію та зробити пріоритетною політику захисту людського життя, що стосується всього українського суспільства, наголосити на паліативному лікуванні, як цього вимагають принципи біоетики». [13]

Європейський суд із прав людини дотримується правової позиції неприпустимості легалізації евтаназії (Рішенні у справі «Претті проти Сполученого Королівства» (Pretty vs UK)). Він не визнав евтаназію невіддільним правом людини розпоряджа-

[9] Юрчак І. Р. Обов'язки особи: теоретико-правовий вимір : дис. … к.ю.н.: 12.00.01 / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2016. С. 61.

[10] Акопов В. И. Эвтаназия (этические, правовые и медицинские проблемы). *Всеукраинское объединение права на эвтаназию* : веб-сайт. URL: https://euthanasia.at.ua/publ/1 (дата обращения: 27.04.2022).

[11] Euthanasia and physician-assisted suicide: A white paper from the European Association for Palliative Care. Radbruch L. and other. 2016. Vol. 30 (2). p. 108.

[12] Конституція України. *Верховна Рада України* : веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 27.04.2022).

[13] Терешкевич Г. Т. Проблеми узгодженості норм права із засадами персоналістичної біоетики в контексті державної політики. *Демократичне врядування* : веб-сайт. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/DeVr_2012_9_24.pdf (дата звернення: 27.04.2022).

тись своїм життям. У Рішенні акцентується увага обов'язку держави захищати життя[14].

В Україні наявний законопроєкт щодо впровадження евтаназії. Доречно згадати, що суспільство не підтримало жодну петицію ні щодо евтаназії, ні щодо пропозиції сприяння наявному законопроєкту. Це свідчить про її несприйняття. Її легалізація може потягти за собою значні зловживання. Отже, право на смерть занадто радикальна для України категорія.

Видова класифікація евтаназії залежить від багатьох критеріїв.

Найвідоміші класифікації:

– за способом виконання: активна й пасивна.

– за свободою волі: добровільна та примусова.

– за змістом: позитивна та негативна.

– за способом виконання: метод відкладеного шприца та метод наповненого шприца, автоевтаназія.

За способом виконання: пряма та опосередкована.

– чиста евтаназія (японські дослідники) – лікування для полегшення симптомів болю (паліативна допомога). На нашу думку ця назва не є відповідною. Доцільно назвати цей вид евтаназії не чистою, а завуальованою.

Розв'язання питання застосування евтаназії в Україні навіть під час війни не є достатньо обґрунтованим. Хворі, навіть перебуваючи у вкрай важкому стані не завжди здатні дати адекватну оцінку цьому стану. Сучасні світові медичні технології дозволяють активно боротись з багатьма патологічними станами. Право ж на смерть не є безперечною та визнаною на міжнародному рівні категорією.

Соціальний статус людини в Україні передусім вказує на потребу покращення медичного обслуговування, лікування, а не евтаназії. Клятва ж Гіппократа містить наступні слова: «Я не дам нікому смертельного засобу, якого у мене просять і не вкажу шляхи для подібного задуму». Ця клятва є правовим звичаєм в Україні. Не можна застосовувати евтаназію за умови відсутності контролю кількості помилкових діагнозів та перевіреного обліку практики окремих безнадійних станів людини. Безсоромно застосовувати евтаназію там де недостатній рівень медикаментозного забезпечення та недостатнього рівня фаховості медичного персоналу, лікарів, яка утворилась внаслідок корупції в освіті. Обов'язкове покликання лікаря – хранитель здоров'я. І при народженні й при смерті людини працюють невідмінні процеси природи. Саме природа є Богом. А надання пріоритету вибору сторонній від цих процесів особі – надвелика відповідальність, до якої суспільство за сучасного рівня розвитку технологій, культури, в тому числі правової – ще не готове. Ще не все можливе створено для збереження життя, щоб так легко його забирати. Адже самим фактом прийняття евтаназії сторонні особи забирають у людини ще дещо надто для неї цінні – віру. Так, саме віру в безсмертя людини до якого вона завжди прагне і яке є чи може стати її порятунком. Людина яка втратила віру у життя не помирає з гідністю, на відміну від українського воїна, який вірить у високий зміст тілесної пожертви заради майбуття. Життя людини повинне берегтися, зміцнюватися та аж ніяк не забиратися. Момент відходу «в позасвіти» настільки ж сакральний як народження. Це процес певних трансформацій, які ми ще недосконало знаємо. Це надто велика сакральність, святість, щоб у ній була обмежена природа. Людина надбагато досліджує природу чорних дір, космосу, проте не може до кінця дослідити та усвідомити свою внутрішню космічну величну природу, щоб самостійно підготувати себе до смерті після пройденого шляху та зустрітись з нею віч-на-віч? Вважаю, що людині має бути забезпечений стан спокою та віри. Це найважливіше чого вона в цей момент потребує. Викладені обставини не виключають стан поінформованості про ситуацію з точки зору сучасних медичних уявлень. Елізабет Кублер-Росс визначила п'ять етапів процесу смерті: заперечення, гнів, торг, депресія і прийняття.

Рут Девід Кенігсберг у роботі «Правда про скорботу», дослідила та зазначила, що теорія п'яти стадій певним чином психологічно нав'язує людям вище фіксовані почуття: «Це заспокоює тих, хто має схожі емоції, але змушує відчувати провину тих, хто переживає смерть близьких інакше»[15].

Україні, як і будь-якій країні світу, передусім необхідно зосередити увагу на створенні систем прогнозування з застосуванням штучного інтелекту, який здатен об'єктивно проаналізувати та оцінити величезний обсяг інформації отриманий за відносно великий часовий проміжок. На сьогодні співробітниками Массачусетського технологічного інституту (англ. Massachusetts Institute of Technology (MIT)) в США створено інтерфейс під назвою tspDB (time series predict database – база даних для прогнозування числових рядів)[16]. Її можна використовувати для прогнозування розвитку хвороб та часу настання смерті. Невіддільне право людини – знати орієнтовний час, щоб гідно до нього підготуватися.

[14] Pretty v. United Kingdom, Application no. 2346/02, Council of Europe: European Court of Human Rights, 29 April 2002. *EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS COUR EUROPEENNE DES DROITS DE L'HOMME* : website. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22002-5380%22]} (date of application: 27.04.2022).

[15] Гаммонд К. П'ять стадій горя – правда чи міф? *BBS NEBS / УКРАЇНА* : веб-сайт. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/vert-fut-45354727 (дата звернення: 27.04.2022).

[16] Вчені створили «розумну» систему, здатну точно передбачати майбутнє. *ФОКУС* : веб-сайт. URL: https://focus.ua/digital/510991-uchenye-sozdali-umnuyu-sistemu-sposobnuyu-tochno-predskazyvat-budushchee (дата звернення: 27.04.2022).

Цікаво, що смерть ми бачимо як незворотний процес, проте не існує доказів його незворотності. Технології можуть стати достатньо розвиненими, щоб штучно продовжувати життя. Розвиток біоінженерії, створення нанотехнологічних тіл – справа недалекого майбутнього. Можливо, зверх потужний штучний інтелект буде здатен відтворювати нашу цифрову копію і стане можливою заміна тіл. Можливо, людина буде завантажуватись як сучасний комп'ютер (квантова археологія). Існує безліч різноманітних підходів, щоб дати право людству на вічне життя. Природа багатогранна. Все що ми знаємо про себе це мізерна частка дійсних знань. Шляхи до безсмертя включають комбінацію супер інтелекту й в галактичному масштабі, який, як підтверджують теоретичні розрахунки, зможе використовувати симуляцію для воскресіння всіх можливих людей, і відкриття нових фізичних законів щодо часу та простору[17].

Якщо буде відбуватись широкомасштабний технологічний розвиток у майбутньому, то декотрі форми відродження людини стануть звичайною закономірністю.

«Вибух досягнень, заснованих на штучному інтелекті, цього року відкриває небачений раніше погляд на танець життя і назавжди змінить біологію і медицин.» – зазначає Techtoday.

У своїй промові про присудження Нобелівської премії 1972 року американський біохімік Крістіан Анфінсен сказав: «Одного разу стане можливим передбачити тривимірну структуру будь-якого білка просто по послідовності його амінокислотних будівельних блоків. Тепер, майже через 50 років, дослідники показали, що програмне забезпечення, засноване на штучному інтелекті (AI), може створювати точні білкові структури тисячами – досягнення, яке реалізує мрію Анфінсена і є проривом науки 2021 року»[18].

Смерть – це передусім втрата інформації. Будь-яка інформація може бути за певних умов відновленою. До цього потрібно готуватися за життя. Сьогодні пропонуються теоретичні класифікації підходів до технологічного воскресіння. Проте відсутні правові межі таких досліджень та людиномірні, принаймні декларативні, цілі. Виникає враження, що для значного загалу дослідників пріоритетно, економічно вигідніше, працювати над завершенням життя і «вмикати з цього приводу зелене світло», а не над проблематикою вічності для людини, як її невідділього (невилучного) права на життя на Землі. Прогнозую в далекому або й не зовсім майбутньому появу таких правових термінів як квантове безсмертя, цифрове безсмертя, ДНК-клонування, фонди цифрових копій, трансформаційне воскресіння, реконструкція людини, квантова археологія людини, персональна ідентичність копій людини, інформаційна еквівалентність людини. Кожний з наведених теоретичних термінів може стати окремим галузевим напрямком правотворення. Звісно, ця інформація повинна пройти крізь соціальний етичний об'єктив та контролюватися правом.

Питання життя та смерті перегукується з питаннями війни та миру. Неспокій світу – внутрішня війна в особистості, людині. Це наша незгода з певними речами реального буття, щодо яких існує власна уява, бачення. Людина розпочинає війну через невігластво та не набуту практику мистецтва творення миру. Війна буває з людиною, з народом, державою, світова. Дисгармонія особистісного призводить до матеріального прояву зовнішніх суспільних дисгармоній як відповідних наслідків. Проте, навіть добро не може бути нав'язаним. Дисгармонія, страх, неспокій, агресія, неприйняття ситуативного – передумови війни. Коли людина є носієм миру, радості, глибокого сповнення прекрасним, вона творить довкола такі ж гармонійні світи: видимі та невидимі (тонкі плани рівнів свідомості, енергетичних та інформаційних полів). Узгодження всіх планів веде до життя. Дисбаланс – до смерті. Тіло людини включає свідомість, як малодосліджену сучасним світом матерію, яку поки що не навчились відокремлювати від людини у фізичний спосіб. Людство багато знає про анатомію життя та смерті, та тільки перебуває у здогадах та на старті пізнання тонко матеріального, проте – все ж людського. Енергетичні канали здатні впливати на нервові центри (тепло/холод), проте ці знання залишаються недоступними для сучасної медицини. Тіло – це «будівля», «храм», і у ньому «живе» та «протікає», відбувається безліч різноманітних процесів, пов'язаних зі свідомістю та духом. Тільки людина, а не штучний інтелект (далі – ШІ), як живий розумний організм, здатна пізнавати можливо, все ж за опосередкуванням того ж ШІ, тонко матеріальні речі, які формують життя та спричинюють її власну смерть. Треба жити у тілі саме людини, жити на Землі, щоб мати здатність досліджувати цю матерію. Наше людське пізнання досить інертне, як і фізичне тіло. Людина може травмуватись, хворіти, вмирати. Працюючи над тілом, людина розвиває і вітал, життєву силу, динамічний «емоційний» вогонь життя, який спонукає діяти, жити, розкривати зміст життя та внутрішню природу людини. Вітал людини потребує вправності в динаміці. Спокій, врівноваженість та висока мета – кроки до гармонії з собою та світом. «Зайві» ж ситуації, які несуть агресію, розпач, страх тощо – виснажують, спонукають до надмірної втрати вітальних сил, а отже – і

[17] *Turchin A. Technological Resurrection. RESURRECTION* : website. URL: https://en.ppt-online.org/312858 (date of application: 27.04.2022).

[18] Найбільший науковий прорив 2021 року. *Цікаві факти* : веб-сайт. URL: https://okiua.blogspot.com/2021/12/2021_31.html?m=1&fbclid=IwAR3cwdpt7WbJF87-HqO9CT8cckt L-6RZ4HZYVfKAU_VO1o0C21e7Lc0owbdU (дата звернення: 27.04.2022).

здоров'я. Людина еволюціонує, якщо розвиває у собі так звану христосвідомість. Виконуючи задум Творця – сама стає ним. Вітал – контрольований розумом. Розвиток свідомості та її впорядкування, високий рівень управління нею – кроки до вічності людини. Це боротьба людини проти смерті, невігластва бути передчасно «прополеною рослиною» поля вічності. Це захист від невігластва яке здатне «проковтнути». Це захист як окремої людини, так і країни, народу, людства. Тому надію людини на вічність потрібно пов'язувати з її самовдосконаленням та вдосконаленням буття на планеті. Мир протистоїть війні, життя – смерті. Вічність є уособленням і миру соціального, і життя як такого. Смерть – завжди наслідок вбивства, і не обов'язково, за загальним уявленням, суб'єктного. Вбивство може бути безособовим, наслідком неповаги до власного тіла, храму духу і всього вітального. Вбивцею невільно стає і той, хто, порушує межі життя іншого як безцінного подарунка природи, і види таких порушень меж можуть бути найрізноманітнішими, такими що можна класифікувати та ретельно досліджувати теорії права. Світ ще не готовий до правового регулювання цих тонкощів. Проте вони вже сьогодні є справою вибору кожного. Людство повинне знайти у собі сили для відкритої боротьби з власним невіглаством та недосконалістю. За правильного формування мети життя людини, ШІ може допомогти їй в цьому.

Благородність війни зменшує трагізм її антигуманності. Благородність інституту життя сприяє його, якщо не вічності, то довговічності, а також – безумовній природній безболісності. Такий людиномірний підхід дозволить всім процесам у людині протікати природно. В усьому налагодиться баланс, природний порядок. І не війни, катастрофи та смерть будуть найкращим підсумком, а безпосередньо життя. Любов до ближнього, відмова від насилля, благоговіння (святобливість) перед життям – те що веде до втілення вічності на Землі, дає змогу людині жити по законах природи, в тому числі – соціальних та бути відповідальним за життя. Людина на планеті може насолоджуватися абсолютною свободою від: хвороб, насилля, залежностей. Для того, щоб це втілити необхідно досліджувати та втілювати природні закони буття, контролювати за допомогою права – соціальні. Відсутність «божественної природи», її заперечення, а не розвиток – загальна евтаназія людства.

Сучасні фрагментарні дослідження світу не дозволяють людині оцінювати його багатогранно та комплексно. Вчорашня правда історії перетворюється на помилку. Людина прагне та не може охопити пізнання власного світу повністю. Управління землею не в її руках. Відкриття, яке робить людина, часто стає не благословенням, а прокляттям. Руйнування природи, у тому числі людської, веде до її змін. Ці руйнації часто просто не можливо відвернути у штучний спосіб. Кожне нове неприродне втручання веде до нових порушень природи, в тому числі – людської.

Йти штучним шляхом і «вміти» жити – неможливо. Людина повинна постійно бути на природному, правдивому шляху. Це шлях духу Божественної природи, природи як такої, яка охоплює цілу низку добрих, високих взаємодій всього живого на землі. Природа все зцілює. Право на життя залежить від того, як людина до нього ставиться.

В правовій науці майже не підіймається питання життя людини на Землі, як на окремій планеті. Декотрі ж дослідники вважають її розумною. Претендуючи на безсмертя на Землі та реалізуючи право на безстрокове існування у Всесвіті, людина не може підходити по-варварськи до видобування корисних копалин, знищувати видові популяції та саму себе як вид. Будь-яка діяльність людина повинна бути відновлювальна. Любов та піклування – природні потреби всього живого. Людиномірна культура, спілкування та безкорисливість – породжують життя натхненне любов'ю. Проте, право держав заледве встигає втілювати у своїй канві загальний порядок, а не творчий розвиток та дієву, розвиткову любов, залишаючи цю категорію поза правом (розглядається як найвища моральна цінність). Сучасне право – експлуатоване економічною, корисливою доцільністю волі. А повинне бути програмою саме вічного життя людини. Воно не має служити ситуативності певної недолугої помилкової «миті» життя. Дієве збереження – на противагу спостереженням руйнацій. Тому, що буває точка неповернення, коли не можливо нічого зупинити. Силу вічного творчого духу та віри у неї потрібно ставити у противагу руйнаціям усіх ґатунків.

Постійність добра переможе будь-яку ситуативність зла. Необхідно розвивати культуру природи. Без неї людина не може існувати. Природа – це Бог. Мораль та етика є застарілі. Життя – як таке заперечується. Вбивство стає бізнесом. Так, людство створило вартісну капсулу смерті для гламуризації суїциду.

Право на життя купується та продається. Багато людей з різних причин втрачають право на своє існування. Та надто болісно – коли ці причини економічні (недостатня кількість коштів). Майже всі недоліки нашого часу походять від влади грошей. Навіть ті сфери, де вся робота скерована на допомогу людині, є керовані грошима. Відповідні галузі зацікавлені не у лікуванні хворих, а в тому, щоб продати свої продукти та послуги. Прикриття девізом: «Ми творимо добро!» – використовується та нещадно експлуатується бідність людини та її горе для холоднокровного бізнесу. Держави перетворюються у ринки збуту зброї. Розум не може собі уявити якоїсь альтернативи дії такої руйнівної системи. Всі відмінні державні форми минулого часу протікали подібно:

меншість, яка зосередила у своїх руках капітал – робить покірними рабами через насилля більшість, обіцяючи хліб та видовища.

Те, що зруйноване людиною, може бути відновлене лише природою. Людський егоїзм – головна передумова для виживання у суспільстві взаємної ворожнечі. І тільки любов до ближнього є протиставленням цьому егоїзму. Якщо любити ворогів, то вони заплутаються у власних сітях дій. Повернення до природи розуму людини веде до любові.

Право на життя включає право на здорове харчування та право на таку охорону здоров'я, за якої борються з причинами захворювань, а не з симптоматичним болем. Головна причина не якісного життя людини – штучність (харчування, середовище тощо). Лікар перетворюється на відділ збуту медикаментів. Людина повинна втілювати гасло: «Геть від штучного!». Адже життя – святе надбання, яке повинне охоронятись законом. Здоров'я людини – найвища цінність, на яку кожний має невіддільне природне право (надбання, «подароване» Богом). Державне законодавство повинне створювати правові норми, які забороняють «бізнес» на стражданнях людини. Прагнення життя буде породжувати факт життя. Природа – найбільш гармонійний та кваліфікований лікар людства.

Особливому контролю повинна піддаватись генна інженерія. Небезпеку складає застосування гену, як медикаменту. «За спиною» генної техніки стоїть індустрія. Змагання за ринок майбутнього вже розпочато. Сучасне патентування генів, зокрема мозку людини, створює серйозні підстави для хвилювання. Оскільки за «недолугого» та нелюдиномірного правового регулювання, яке не враховуватиме святість природи людини можливим стане патентування окремих типів людини. На «виробничу лінію» можуть бути поставлені люди-воїни, сексуальні раби чи, принаймні, інтелектуали. Людські фантазії не мають меж. Неповага до життя спричинює найжорстокіші експерименти. Так, 13.05.1992 р. Європейське патентне відомство видало патент на змінений ген ссавця, так звану «ракову мишу». Миша, оснащена геном раку грудей і приречена, разом з потомством, помирати від нього у жорстоких муках повільно. Мета – повільне вбивство. Про що думали «творці»? Зміст такого дослідження – вбивство.

Генна інженерія повинна слугувати благу людини. Право покликане це контролювати – від міжнародного до внутрішньодержавного рівня, тому що не далеко й до генно-технічної зброї. Потрібно підіймати та всеохопно обговорювати всі ризики небезпеки генних технологій.

Людина порушує закон буття, прагнучи нав'язати природі свій раціональний, логічний порядок, підпорядкувати її законам ринку. Важливо щоб генна техніка не стала вершиною науково-дослідного безглуздя. Штучне витісняє натуральне навіть зі свідомості людини. Точка неповернення – надто тонка матерія, щоб мати право нею нехтувати. Екологічна структура Землі зможе стати непридатною до нових виправлень. Природа планети й індивідуального «природного» (Божого) світу людини змушені будуть стати настільки поневоленими, що повернення виявиться неможливим.

Межа колапсу – це загроза вічності. Люди повинні передусім змінювати мислення. Генна інженерія дослідила сотню окремих випадків. Але тисячі – приховані від неї. А коли вона розбереться з ними – відкриються ще не відомі десятки тисяч. Закон життя навічно залишиться таємницею. Чи не підстава для трепетного до нього ставлення? Кожна наука, в тому числі правова, повинна бачити наслідки своїх «маневрів». Генна інженерія не повинна чинити так, ніби їй відомі всі таємниці всіх взаємозв'язків. Людина – твориво. Генно-технічне втручання в її організм може призводити до створення нових субстанцій. Природа створила рай на Землі для людини. Її обов'язок – дотримуватися його прядку. Людина – ніщо без Бога. Право кожного не вірити цьому постулату, а діяти, переконуватись. Це не право, а святий обов'язок людини. Тому що штучність людини вже сьогодні може сягнути межі. Життя та його розвиток завжди повинні бути пріоритетними напрямками правотворення.

Людство може або припинити свою історію, або ж зупинитись та повернутись лицем до природи, передусім – власної, людської. Відомо що атом може стати смертю всіх народжень та смертю всіх смертей. Людство готове до власної евтаназії? Людство готове до вічного життя? Хвороби та вбивства живого атомом – те, що знищить цілі покоління. Кілька годин можуть знищити сформоване за мільярди років. Чи має людство уяву про колективну смерть? Чи враховує людство в довгостроковій перспективі втілення в життя свого права на безстрокове (вічне) існування у Всесвіті? У людства немає запасної планети, де б воно могло проводити негуманні експерименти самого себе. З єдиною планетою, Землею, не можна експериментувати атомом. Загроза її знищення є й загрозою тривалості життя людини загалом. Політики не повинні вести гру зі світобудовою. Тому що, у випадку програшу, у людини шансів не буде. Юридично, політично та морально повинна бути осмислена реальність такої загрози. Інакше це зробить неможливою боротьбу з нею. Звільнити людину від такої небезпеки – означає врятувати та увіковічити її. Шанс вижити – свідома та контрольована боротьба з небезпекою.

Людина, як учасник творення природи, володіє й руйнівною владою. Легко вбити всіх, та важко створити бодай одну людину. Людина повинна займатись людиномірним пізнанням себе самої, визнанням людських меж та чітким правовим контролем їх захисту. Руйнівна сила, відповідальність за яку

людина покладає на власні ж плечі, є запозиченою у тієї ж природи. Вона бере її у борг. А що людина повертає їй натомість? Не можна займатись законотворенням, бувши невігласом щодо законів природи буття людини. Кожна дія всупереч – крок до руйнацій, соціальних конфліктів, голоду, воєн. Атом, як руйнівний матеріал життя та причина його смерті, недарма був так ретельно схований природою (Творцем). Втручаючись у невідому природу не з метою життя, людина діє всупереч природі, в тому числі власній, всупереч «божественному задуму». Помиляючись таким втручанням, наука проторює шлях смерті для людства, «дивуючи» уяву людини своїм «хибним мистецтвом», витвором, який походить не від слова «творити», а від слова «витворяти», «бешкетувати». Це – незрілість. Саме тому політика миру завжди є вищою від політики війни. Мир – це не заповідь: «Не вбий». Мир – активна діяльність, яка є людиномірно орієнтованою. Люди повинні жити інакше, щоб могти жити. Стиль життя визначає напрям руху: «евтаназія» людства (смерть) чи його життя. Заздрість, ненависть – людські категорії, від яких людина повинна відходити. Людина – твориво природи. Її ж власні витвори – часто потворні в очах природи, нерозумні, незрілі, не зважаючи на час її існування на планеті. Людство, як суб'єкт, сьогодні потребує дуже багато сили для нових переосмислень. Воно потребує побудови нової людиномірно-природної парадигми, яка приведе до наукових революцій.

Пізнавши гармонію власної свідомості людина зможе переходити до пізнання свого тіла, здійснювати управління ним. Внутрішнє визначає зовнішнє. Лише тоді, утопія щодо миру у Всесвіті зможе стати дійсністю. На даному етапі суспільного розвитку людина робить все для знищення світу у підсумку. А людство все ж повинне мати право жити далі, безперебійно втілюючи у життя закон творення та гармонії з природою, який відкриє такі шляхи, які людина сьогодні навіть не може уявити. Це буде служіння на благо всьому живому. Людство зможе віднайти у собі такі приховані можливості, які воно сьогодні ще не бачить та не розуміє.

Людиномірність та природа (Бог) – це та зв'язка, яка є шляхом вічного життя людини, її безсмертя на відтвореній райській Землі.

Висновки

Основні результати наукових досліджень характеризуються науковою новизною та мають важливе наукове та практичне значення.

Автором виокремлена теоретична можливість створення нових критеріїв для класифікацій прав людини та прав окремих людських спільнот за певних станів (війна) та їх статусів (позитивні та негативні за змістом).

Розглядається теоретична можливість дослідження рівнів страждань людини під час війни, для можливостей їх компенсації для неї державою, а також питання права людини на старт, початок життя, за особливих умов, в т. ч. нелюдських. Проаналізовано вплив негативних психоемоційних факторів на людину під час війни, з погляду загрози праву на життя людини, для теоретико-правових можливостей пошуку нових способів їх компенсацій.

Висунуто гіпотезу потреби ретельного дослідження питань безпеки та її гарантій, у зв'язку з правом людина на життя, на національному, міжнародному та світовому рівнях. Є потреба теоретико-правового переосмислення та нового дослідження об'єкту та методів правового регулювання безпеки у зв'язку з цим, та потреба оновлення інституту безпеки та його правової об'єктивації у всіх галузях права України, а також дослідження особливостей реалізації безпеки та пошуку нових механізмів її практичного втілення для цивільного та військового населення під час війни.

Актуалізовано потребу формування правової культури соціуму щодо питань безпеки з врахуванням взаємозв'язку минулого та сучасного задля майбутнього.

Пропонується створення нових санкцій на всіх рівнях за недотримання природних законів людиномірності та потреба розробки дієвих міжнародних санкцій для держав-агресорів, їх лідерів та доведених ініціаторів соціальних потрясінь. Пропонується також широке залучення ШІ до процесу прогнозування, в тому числі найрізноманітніших соціальних колотнеч.

Звертається увага на потребу способів людиномірного розвитку соціальної категорії «любов», її широке впровадження у життя через право, як надзвичайно важливої та високої духовної цінності, основного ідеалу людини.

Розглянуто потребу створення дієвих теоретико-правових механізмів захисту індивідуальної свідомості людини та розвитку її духу, з використанням для цього психологічного інструментарію, для зростання рівня природного самоусвідомлення людини та його повсюдного впровадження в правовій матерії. Пропонується, також, врахування психологічних закономірностей буття людини та колективних спільнот для розвитку оновленої людиномірної правової культури. Окрім того – створення механізмів міжгалузевого поєднання знань «психологія-право» для побудови законодавчої матерії людиномірно-орієнтованого та позитивно прогнозованого регулювання суспільних відносин.

Відмічається спроба врахування впливів неправдивої інформації та перекручення її змісту на суб'єктивне сприйняття людиною її прав та їх вільну реалізацію й можливостей майбутніх прогнозів у зв'язку з цим.

Автор приходить до теоретико-правового висновку прирівнення права на гідну смерть під час війни до окремого виду вимушеної евтаназії.

Висвітлюється теоретико-правове зіставлення інституту права матері надати життя дитині та права дитини на життя. Звернено увагу на специфіку права на життя дитини під час війни та потребу оновленого юридичного закріплення та правового визначення моменту виникнення права на життя.

Дається визначення поняття права на життя людини та зазначається потреба ретельного дослідження й зміни правової фіксації моменту відліку старту прав ненародженої дитини (в утробі матері).

Виокремлене суб'єктивне буттєве (вітальне) право дитини, яка в утробі, народитися живою та право дитини в утробі на перебування у живильному середовищі, як умови реалізації наступного права – народитися. Виправданим є захист життя дитини після пологів за будь-яких умов, беззастережно.

Піднімається проблема практичної реалізації гарантій права ненародженої дитини на позаматкове (штучне, техногенне) середовище, контрольоване ШІ.

Автор робить припущення появи проблеми та потреби правової об'єктивації права жінки на переривання вагітності під час війни на більш пізніх її термінах, у зв'язку з форс-мажорними обставинами та за умов зґвалтувань солдатами країни агресора.

Надається пропозиція перегляду законодавцем максимально допустимого строку переривання вагітності за бажанням жінки у сторону його зменшення.

Проведено дослідження змісту та природи евтаназії та поняття «гідна смерть».

Звертається увага на дискусійність питання евтаназії у наукових колах: соматичне право чи вбивство? Акцентується увага на актуалізацію нових досліджень права на життя людини у контексті реалізації її права на вічність на Землі. Автор приходить до висновку неприпустимості легалізації евтаназії в Україні.

У дослідженні визначено та зафіксовано критерії класифікацій евтаназії.

Пропонується новий термін на противагу наявному, а саме – не чиста, а завуальована евтаназія.

Досліджено потребу створення в Україні системи прогнозування розвитку хвороб з застосуванням можливостей ШІ, для реалізації права людини на інформацію щодо передбачуваного часу настання смерті, щоб гідно до нього підготуватись вмираючій людині.

Досліджена потреба теоретико-правових розвідок щодо прав людини на цифрову копію, створену за допомогою сучасних технологій з застосуванням ШІ; права на симуляцію цифрового воскресіння (цифрове безсмертя); права майбутнього квантового безсмертя (квантові технології); права на квантову археологію.

Теоретико-правового наповнення потребують нові терміни: реконструкція людини, в тому числі біологічна реконструкція людини; персональна ідентичність людини та теоретико-правове визначення її можливих рівнів; персональна ідентичність копій людини; інформаційна еквівалентність людини. Автор звертає увагу на те, що кожний з цих термінів може стати окремим галузевим напрямком законодавчого правотворення.

В роботі також акцентується увага на потребі вдосконалення та розвитку людської свідомості, в тому числі у тісній співпраці з можливостями ШІ, для майбутнього гармонійного життя людства та реалізації прав кожної людини зокрема, задля втілення її права на вічність.

Піднімається питання безособового вбивства людини, як наслідку власної неповаги до тіла («храму духу»), а також, як наслідку порушення особистісних меж у зв'язку з різними неоптимізованими умовами її існування, у тому числі – соціального.

Досліджена проблема відсутності розробок теоретико-правового змісту та, у зв'язку з цим – юридичного закріплення й контрольованої реалізації людиною її природних законів буття, через їх наукову малодослідженість та загальний низький рівень соціального усвідомлення.

Штучність середовища існування людини розглядається автором як частково усвідомлена завуальована евтаназія.

Автор приходить до висновку потреби побудови нової людиномірно-природної парадигми, яка призведе до наукових революцій, у тому числі теоретико-правових.

Інформація про автора:

Кравчук Світлана Миколаївна,
старший викладач кафедри суспільно-гуманітарних наук
Українська академія друкарства
19, вул. Під Голоском, м. Львів, 79020, Україна,
Присяжна суддя
Шевченківський районний суд м. Львова
12, вул. Січових Стрільців, м. Львів, 79000, Україна

Information about the author:

Kravchuk Svitlana Mykolaivna,
Senior Lecturer at the Department of Social Sciences and Humanities
Ukrainian Academy of Printing
19, Pid Holoskom, Lviv, 79020, Ukraine,
Juror
Shevchenkivsky District Court of Lviv
12, Sichovykh Striltsiv, Lviv, 79000, Ukraine

DOI

ФУНКЦІОНУВАННЯ СУДІВ ТА ПРОКУРАТУРИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Лапкін А. В.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. В умовах гострої фази російсько-української війни, яка розпочалася 24 лютого 2022 р., у діяльності судів та прокуратури виникла низка проблем, пов'язаних з необхідністю перебудови їх роботи задля продовження виконання конституційних функцій, поєднаного із забезпеченням відсічі збройній агресії проти України. Незважаючи на те, що Україна знаходиться в умовах збройного конфлікту ще з 2014 р., а також на те, що, за повідомленнями офіційних осіб, інформація про напад Російської Федерації була відома заздалегідь, фактична ситуація показала, що вітчизняні системи судоустрою та прокуратури не були належним чином підготовлені до війни. Відповідно, після її початку вони функціонують не на підставі якихось заздалегідь розроблених чітких планів чи програм, а ситуативно реагуючи на ситуацію, що знижує їх ефективність. В цих умовах вказані проблеми набувають актуальності та потребують належного наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Загальні питання організації та діяльності судової влади і прокуратури було предметом наукових досліджень таких українських учених, як В. В. Городовенко, П. М. Каркач, М. І. Мичко, С. В. Прилуцький, М. В. Руденко, В. В. Сухонос, О. З. Хотинська-Нор, О. В. Щербанюк та ін. Особливості здійснення правосуддя, діяльності прокурорів та суддів в умовах воєнного стану розглядали у своїх наукових роботах А. Г. Каткова[1], О. В. Лазукова[2], Т. Є. Леоненко[3], І. В. Рогатюк[4], М. С. Туркот[5] та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на те, що окремі аспекти здійснення досудового розслідування та судового провадження, діяльності прокурорів та суддів в умовах воєнного стану вже були предметом наукових публікацій, однак вказана проблематика загалом досліджена недостатньо. В основному предметом наукового розгляду були особливості кримінального провадження в умовах воєнного стану, визначені Розділом IX[-1] Кримінального процесуального кодексу України[6]. Однак практика воєнного стану зумовила необхідність внесення змін та доповнень у процесуальне законодавство. Загалом, зіткнення України з повномасштабною військовою агресією вимагає переосмислення підходів до організації та функціонування судової влади, прокуратури та інших державних органів. Це визначає необхідність подальших наукових розвідок з вказаної тематики.

Формулювання цілей (постановка завдання). Метою дослідження є окреслення кола проблем, які виникли у функціонуванні судової влади та прокуратури в умовах війни, та розробка науково обґрунтованих пропозицій щодо їх розв'язання.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Проблеми, з якими зіткнулися суди та органи прокуратури під час війни, є численними та різноманітними. Їх аналіз і узагальнення дозволяє, залежно від характеру, поділити ці проблеми на дві групи: організаційні та функціональні. Організаційні проблеми пов'язані із належним впорядкуванням систем судоустрою та прокуратури, ефективним управлінням ними, вирішенням кадрових питань в середовищі прокурорського та суддівського корпусу. Натомість функціональні проблеми стосуються забезпечення злагодженого і безперебійного виконання судами та органами прокуратури покладених на них завдань та функцій, а також своєчасного, повного і всебічного здійснення суддями й прокурорами своїх службових обов'язків.

Передумовою для успішного розв'язання тих чи інших проблем, які детальніше будуть розкриті далі, є належне нормативне врегулювання питань організації та діяльності судів та прокуратури в умовах війни. Правове підґрунтя для цього складають положення Закону України «Про правовий режим воєнного стану», ст. 26 якого присвячена правосуддю

[1] Каткова А. Г. Деякі питання здійснення досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану та у районі проведення антитерористичної операції. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2016. №. 2. С. 216-223.

[2] Лазукова О. В. Особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2018. 263 с.

[3] Леоненко Т. Є., Ус Л. О. Особливості дії Закону України «Про судоустрій і статус суддів» в умовах воєнного, надзвичайного стану або в районі проведення антитерористичної операції. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2015. №. 2. С. 59-62.

[4] Рогатюк І. В. Кримінальна процесуальна діяльність прокурора в особливому режимі досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або в районі проведення антитерористичної операції. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 6. Т. 3. С. 228-231.

[5] Туркот М. С. Діяльність військового прокурора в умовах збройного конфлікту. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 4. С. 277-280.

[6] Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/main/t21

в умовах воєнного стану та встановлює, що «правосуддя на території, на якій введено воєнний стан, здійснюється лише судами. На цій території діють суди, створені відповідно до Конституції України. Скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства забороняється. У разі неможливості здійснювати правосуддя судами, які діють на території, на якій введено воєнний стан, законами України може бути змінена територіальна підсудність судових справ, що розглядаються в цих судах, або в установленому законом порядку змінено місцезнаходження судів. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається». Таким чином, формально введення воєнного стану не позначається на здійсненні судочинства, а може передбачати лише зміну територіальної підсудності чи місцезнаходження судів.

Функціонуванню прокуратури в цьому Законі приділяється значно менше уваги, зокрема ст. 10 вказує на неприпустимість припинення її повноважень в умовах воєнного стану, а ч. 2 ст. 15 покладає на військові адміністрації населених пунктів на відповідній території повноваження із сприяння діяльності суду, органів прокуратури, а також заслуховування інформації прокурорів та керівників органів Національної поліції про стан законності, боротьби із злочинністю, охорони громадської безпеки і порядку та результати діяльності на відповідній території (п. п. 29, 30)[7]. Таким чином, будь-яких особливостей діяльності прокуратури в умовах воєнного стану цей Закон не встановлює, але вказує на необхідність тісної взаємодії з військовими адміністраціями.

Особливості реалізації повноважень прокуратури та судів у сфері кримінального провадження регламентуються Розділом Розділ IX-1 «Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції чи заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації та/або інших держав проти України» Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК)[8]. Аналіз його положень показує, що вони присвячені переважно встановленню особливого режиму досудового розслідування, продовження строків тримання під вартою під час судового провадження, а також скасування запобіжного заходу. Таким чином, КПК України не передбачає специфіки судового розгляду під час війни. На жаль, особливості здійснення інших видів судочинства – цивільного, господарського та адміністративного – в умовах воєнного стану відповідними процесуальними кодексами (ЦПК, ГПК та КАС України) не регламентуються.

По-різному підходять до врегулювання цих питань і базові закони. Так, у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» регламентується порядок дій у разі неможливості здійснення правосуддя судом з об'єктивних причин під час воєнного стану (ч. 7 ст. 147), а також тимчасові повноваження Державної судової адміністрації України (далі – ДСА) та Голови Верховного Суду в період дії воєнного стану і за умови відсутності повноважного складу Вищої ради правосуддя (п. п. 55, 56 Розділу XII «Прикінцеві та перехідні положення»[9].

На відміну від нього, у Законі України «Про прокуратуру»[10] відсутні будь-які положення щодо організації і діяльності прокуратури в умовах воєнного стану. Спроба врегулювати такі особливості була здійснена після початку війни Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо удосконалення діяльності органів прокуратури в умовах збройної агресії проти України», яким передбачалася можливість комплектування окремих прокуратур військовослужбовцями Збройних Сил України, які відряджаються для проходження військової служби до органів прокуратури, а також залучення органів прокуратури, що комплектуються військовослужбовцями, для забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях[11]. Цей Закон був прийнятий Верховною Радою України 01.04.2022, однак на нього було накладено вето Президентом України у зв'язку із концептуальними недоліками, зокрема через те, що він не узгоджувався із засадами діяльності та функціями прокуратури, визначеними Конституцією України, а також зі статусом прокурора, визначеним Законом України «Про прокуратуру»[12]. Таким чином, проблема законодавчої регламентації особливостей функціонування прокуратури в умовах воєнного стану залишається нерозв'язаною.

Прогалини спостерігаються і на рівні відомчого врегулювання питань організації та діяльності прокуратури в умовах війни. Так, на сьогодні, принаймні у відкритому доступі, немає наказів Генерального прокурора, які б стосувалися цих питань. З цього можна зробити висновок, що особливості діяль-

[7] Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text.

[8] Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.

[9] Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text

[10] Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII: URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1697-18.

[11] Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо удосконалення діяльності органів прокуратури в умовах збройної агресії проти України: проект Закону України № 7058 від 16.02.2022. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39003.

[12] Пропозиції Президента України до Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо удосконалення діяльності органів прокуратури в умовах збройної агресії проти України» № 7058 від 16.02.2022. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39003.

ності прокуратури в умовах воєнного стану загалом, а також такі специфічні питання, як функціонування прокуратури на тимчасово окупованих територіях, територіях ведення бойових дій, забезпечення безпеки персоналу та ін. вирішуються в прокуратурі не в нормативному порядку, а шляхом видання індивідуальних актів (вказівок, доручень або розпоряджень) керівництва Офісу Генерального прокурора з цих питань. Також можливим є їх врегулювання на локальному рівні. В умовах ієрархічної та суворо централізованої системи управління в органах прокуратури такий підхід може бути ефективним завдяки своїй гнучкості й оперативності. З іншого боку, він створює серйозні ризики правової невизначеності, різних практичних підходів та дезорганізації роботи на окремих територіях. Загалом можна вважати, що настільки важливі й актуальні питання повинні були б регулюватися окремим наказом Генерального прокурора як відомчим актом нормативного характеру, розрахованим на постійне застосування в умовах воєнного стану, завчасно доведеним до відома всіх працівників прокуратури.

Інший підхід спостерігається до відомчого врегулювання функціонування судів в умовах воєнного стану. Так, вже 24.02.2022 вищий орган суддівського самоврядування – Рада суддів України (далі – РСУ) розглянула питання щодо вжиття невідкладних заходів для забезпечення сталого функціонування судової влади в Україні в умовах припинення повноважень ВРП та воєнного стану у зв'язку зі збройною агресією з боку РФ, за наслідками якого звернула увагу усіх судів України, що в умовах воєнного стану робота судів не може бути припинена, тобто не може бути обмежено конституційне право людини на судовий захист, а також анонсувала розробку рекомендацій судам щодо дій в умовах воєнної агресії РФ, Поряд з цим, з огляду на припинення повноважень Вищою радою правосуддя (далі – ВРП), своїм рішенням РСУ, з метою забезпечення сталого функціонування судової влади в Україні, звернулася до суб'єктів законодавчої ініціативи з пропозицією терміново внести законопроєкт та ухвалити закон, яким врегулювати питання реалізації повноважень ВРП у період припинення функціонування цього органу[13]. Через деякий час, 02.03.2022, РСУ оприлюднила Рекомендації щодо роботи судів в умовах воєнного стану, які були розіслані судам та в органи й установи системи правосуддя[14]. Рекомендації стосувалися порядку та факторів щодо визначення особливостей роботи судів, встановлення відповідальних суб'єктів, режиму роботи працівників суду, підходів до розгляду судами справ та здійснення функцій слідчих суддів, зокрема в частині застосування запобіжних заходів, забезпечення участі у судових засіданнях їх учасників тощо. Майже одночасно з цим, 03.03.2022 Голова Касаційного кримінального суду Верховного Суду з метою забезпечення стабільного функціонування системи кримінальної юстиції на час відсічі збройної агресії і належного реагування на випадки вчинення кримінально караних діянь у цих умовах видав Інформаційний лист «Щодо окремих питань здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану», в якому сформулював підхід до вирішення найбільш важливих процесуальних питань, які постають перед судами в умовах війни[15]. 04.03.2022 Голова Верховного Суду видав наказ, яким встановив у Верховному Суді особливий режим роботи й запровадив відповідні організаційні заходи[16].

Таким чином, в межах судової влади було оперативно вжито необхідних заходів для вирішення нагальних питань її організації та функціонування в умовах війни. Варто відмітити провідну роль у цьому суддівського самоврядування в особі РСУ, що позитивно проявила себе, незважаючи на всі складнощі функціонування колегіального органу. Разом з тим, врегулювання важливих питань здійснення правосуддя в умовах воєнного стану відомчими актами не є формально правильним варіантом розв'язання цієї проблеми, оскільки суперечить приписам п. 14 ч. 1 ст. 92 Конституції України, згідно з яким виключно законами України визначаються, зокрема, судоустрій, судочинство, статус суддів. Крім того, це виходить за межі компетенції РСУ, яка, як орган суддівського самоврядування, відповідно до ст. 126 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», діє для захисту професійних інтересів суддів та вирішення питань внутрішньої діяльності судів в Україні. В свою чергу, до питань внутрішньої діяльності судів належать питання організаційного забезпечення судів та діяльності суддів, соціальний захист уддів та їхніх сімей, а також інші питання, що безпосередньо не пов'язані зі здійсненням правосуддя. Таким чином, питання особливостей судоустрою та судочинства в умовах воєнного стану повинні бути вирішені виключно законом. Участь РСУ у їх вирішенні можна розглядати як екстраординарний захід, зумовлений ситуацією, що склалася, а її рішення з цих питань – такими, що мають суто рекомендаційний характер.

[13] Відбулося чергове засідання Ради суддів України. Розглянуто питання щодо забезпечення сталої діяльності судової влади. URL: http://rsu.gov.ua/ua/news/vidbulosa-cergove-zasidanna-radi-suddiv-ukraini-rozglanuto-pitanna-sodo-zabezpecenna-staloi-dialnosti-sudovoi-vladi

[14] Щодо роботи судів в умовах воєнного стану: рекомендації Ради суддів України від 24.02.2022. URL: http://rsu.gov.ua/ua/news/usim-sudam-ukraini-rsu-opublikuvala-rekomendacii-sodo-rooti-sudiv-v-umovah-voennogo-stanu

[15] Щодо окремих питань здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану: Лист Голова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 03.03.2022 р. № 1/0/2-22. URL: https://ips.ligazakon.net/document/VSS00820?an=1.

[16] У Верховному Суді встановили особливий режим роботи. URL: https://sud.ua/ru/news/sud-info/231558-u-verkhovnomu-sudi-vstanovili-osobliviy-rezhim-roboti.

Серед проблем судів та прокуратури в умовах воєнного стану організаційної групи передусім слід виокремити потребу забезпечення безпеки прокурорів та суддів, а також інших працівників прокуратури і суду. В умовах ведення проти України агресивної війни суди та прокуратури можуть виступати об'єктами нападів або ударів з боку ворога. Так, за даними заступника керівника Офісу Президента, за станом на кінець березня 2022 р. 32 приміщення судових установ зазнали критичних ушкоджень – вибиті вікна, відсутнє електропостачання, теплопостачання, пошкоджені стелі, внутрішні двері тощо. Три приміщення судів повністю зруйновані – Бородянський районний суд Київської області, Ізюмський міськрайонний суд Харківської області, Харківський апеляційний суд[17]. В цих умовах першочерговим завданням є забезпечення безпеки персоналу у поєднанні з продовженням реалізації конституційних функцій прокуратури і суду.

При цьому в цих органах спостерігається різний підхід до розв'язання цієї проблеми. Як вказувалося вище, питання безпеки прокурорів та інших працівників прокуратури в умовах війни належним чином не регламентується. Фактично, забезпечення власної безпеки покладається на самих прокурорів і може бути організоване керівниками органів прокуратури. За своїм бажанням і на власні кошти прокурори можуть самостійно придбавати засоби забезпечення особистої безпеки – бронежилети, каски та ін., облаштовувати місця укриття в будівлях прокуратур тощо.

Натомість в системі судової влади спостерігається більш уважне ставлення до цієї проблеми. Зокрема, згідно з наведеними вище рішеннями РСУ та Голови Верховного Суду, особливості роботи конкретних судів визначаються, виходячи з поточної ситуації у відповідному регіоні. Рішення про це ухвалюються зборами суддів (за можливості, включно із використанням будь-яких засобів зв'язку дистанційно), а за неможливості скликати і провести збори – головою суду або особою, що виконує його обов'язки. У разі загрози життю, здоров'ю та безпеці відвідувачів суду, працівників апарату суду, суддів оперативно приймаються рішення про тимчасове зупинення здійснення судочинства певним судом. Працівників, по можливості, слід перевести на дистанційну роботу, визначити мінімальну кількість осіб, які повинні знаходитися у приміщенні суду упродовж робочого дня, чітко розподілити між ними обовязки, припинити проведення особистого прийому громадян керівництвом суду, а також обмежити допуск в судові засідання осіб, які не є учасниками судових засідань. Водночас в судах організується чергування суддів та працівників апаратів судів.

Досвід організації таких чергувань міг би бути корисним і для прокуратур, оскільки вихід на роботу всіх або більшості працівників того чи іншого органу прокуратури створює невиправдані ризики для всього колективу. Водночас, робота більшості прокурорів, як і суддів, може здійснюватися з безпечного місця дистанційно, за допомогою використання телекомунікаційних мереж. Подібні заходи сприяють мінімізації кількості працівників, які одночасно перебувають у приміщеннях суду та прокуратури, а також розосередженню суддів та прокурорів, що зменшує ризики зазнання відповідними колективами людських втрат, критичних для функціонування того чи іншого органу. В районах бойових дій важливо підтримувати діяльність органів прокуратури, однак при цьому має бути забезпечено евакуацію більшості її працівників, щоб досягти мінімально необхідного обсягу персоналу, потрібного для продовження роботи.

Заслуговує на увагу і проблема організації роботи судів та прокуратури в умовах воєнного стану. Загалом можна вважати, що робота судів та прокуратур залежить від того, яка ситуація склалась у місцевості, де вони знаходяться. Залежно від цього, можна виокремити три варіанти організації їх роботи: 1) зупинення діяльності судів та прокуратури; 2) обмеження роботи судів та прокуратури; 3) продовження функціонування судів та прокуратури у звичайному режимі.

Особливо проблемною є організація роботи судів та прокуратур на територіях, які знаходяться в зоні ведення бойових дій: на територіях Донецької, Житомирської, Запорізької, Київської, Луганської, Миколаївської, Сумської, Харківської, Херсонської, Чернігівської областей. Окремі суди та органи прокуратури, зокрема ті, що знаходяться на територіях, непідконтрольних Україні, взагалі перестали функціонувати. Подібні випадки регламентує ч. 7 ст. 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», відповідно до якої у разі неможливості здійснення правосуддя судом з об'єктивних причин, зокрема під час воєнного стану, може бути змінено територіальну підсудність судових справ, що розглядаються в такому суді, за рішенням Вищої ради правосуддя, що ухвалюється за поданням Голови Верховного Суду, шляхом її передачі до суду, який найбільш територіально наближений до суду, який не може здійснювати правосуддя, або іншого визначеного суду. У разі неможливості здійснення Вищою радою правосуддя такого повноваження воно здійснюється за розпорядженням Голови Верховного Суду. Відповідне рішення є також підставою для передачі усіх справ, які перебували на розгляді суду, територіальна підсудність якого змінюється. Зокрема, у зв'язку з неможливістю здійснювати правосуддя під час воєнного стану станом на 26 квітня 2022 р. було змінено територіальну підсудність 135 місце-

[17] Як працює судова система України в умовах війни [інтерв'ю DW із заступником керівника Офісу президента Андрієм Смирновим]. URL: https://www.dw.com/uk/yak-pratsiuie-sudova-systema-ukrainy-v-umovakh-viiny/a-61294651.

вого та апеляційного суду, що становило понад 20% від їх загальної кількості. Однак ця цифра постійно корегується: суди припиняють роботу у місцях, де спостерігається загострення воєнної обстановки, і відновлюють її на звільнених територіях України. Приміром, станом на 18 квітня 2022 р. таких судів було 141, тобто за вказаний період відновили свою територіальну підсудність 6 судів[18]. Щодо органів прокуратури відповідні рішення має приймати Генеральний прокурор, що випливає із його повноважень, передбачених Законом України «Про прокуратуру», зокрема організовувати діяльність органів прокуратури України, у тому числі визначати межі повноважень Офісу Генерального прокурора, обласних та окружних прокуратур у частині виконання конституційних функцій (п. 2 ч. 1 ст. 9) та ін. Водночас, підстави і порядок реалізації Генеральним прокурором цих повноважень належним чином не врегульовані.

Серйозними виявилися й кадрові проблеми прокуратури та судів в умовах війни. З одного боку, це було обумовлено евакуацією населення з районів ведення бойових дій, внаслідок чого частина суддів та прокурорів виїхала в інші місцевості, а певна кількість взагалі покинула територію України. Внаслідок цього у низці областей України спостерігається проблема нестачі суддів та прокурорів, що збільшується пропорційно до наближеності до зони бойових дій.

Питання щодо продовження роботи таких внутрішньо переміщених працівників вирішується по-різному. Так, прокурори продовжують роботу у тих прокуратурах, в межах територіальної юрисдикції яких вони опинилися, однак найбільша потреба у прокурорах існує саме в тих місцевостях, де мали місце різноманітні воєнні злочини, задля забезпечення фіксації і досудового розслідування останніх. Проте саме з цих місцевостей з початку війни відбувся найбільший відтік кадрів прокуратури.

Стосовно суддів та працівників апарату судів застосовується інший підхід – продовження їх роботи у дистанційному режимі. При цьому РСУ рекомендує визначити відповідальну особу, яка має забезпечити їх актуальний облік, з урахуванням визначеної форми роботи суду (дистанційної, тощо), а також щоденно збирати інформацію про фактичне місцезнаходження суддів та працівників апаратів судів, з'ясовувати причини відсутності на роботі або причини неможливості явки на роботу. У разі, якщо працівники судів та судді не можуть здійснювати свої повноваження, в тому числі дистанційно, їм пропонується подавати заяви про відпустку (в тому числі і за власний рахунок). Поряд з цим, до закінчення військового стану рекомендується незалежно від причин відсутності на роботі здійснювати табелювання роботи усіх працівників апаратів судів та суддів з метою подальшої виплати їм заробітної плати та суддівської винагороди, а також уникати видачі наказів про звільнення, про відрахування зі штату суду за порушення трудової дисципліни, прогул. Таким чином, для суддів і працівників суду передбачається встановлення максимально гнучкого режиму роботи та певна лібералізація правил внутрішнього службового розпорядку.

Також слід ураховувати, що значна кількість прокурорів та суддів вступила до Збройних Сил України або до територіальної оборони. Це наклалося на проблему «кадрового голоду» в судах та прокуратурі, яка спостерігалася станом на початок 2022 р. Так, значна кількість суддів вступила до Збройних Сил України (за станом на кінець березня було мобілізовано 32 судді та 131 працівник ДСА; вступили до територіальної оборони 23 судді та 47 працівників ДСА)[19]. Це наклалося на давню проблему незаповненості суддівського корпусу (за даними Вищої кваліфікаційної комісії суддів України кількість вакантних посад суддів станом на кінець 2021 року становила 2 068 з 7 304 або 28,3%[20]). Задля того, щоб забезпечити контроль за чисельністю суддівського корпусу, здатного здійснювати правосуддя, РСУ рекомендує суддям та працівникам апаратів судів передавати інформацію про своє місцезнаходження, в тому числі й про вступ до сил територіальної оборони або лав Збройних сил України. Керівництву судів необхідно оперативно видавати накази про перебування працівників апаратів судів та суддів у відпустці, про проходження служби у складі добровольчого формування Сил територіальної оборони Збройних Сил України, про проходження служби в Збройних силах України тощо.

Щодо вступу до Збройних Сил України або тероборони прокурорів конкретні дані відсутні, однак кадрова проблема прокуратури також залишається гострою, зокрема за станом на 15–21 квітня 2022 року залишалися вакантними і тимчасово вакантними загалом 1404 посади, що становить 14% від граничної чисельності прокурорського корпусу у 10 000 прокурорів[21]. Задля розв'язання цієї проблеми законопроектом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо удосконалення діяльності органів прокуратури в умовах збройної агресії проти України» пропонувалося комплектувати визначені наказом Генерального прокурора прокуратури вій-

[18] ДСА України про здійснення правосуддя в умовах війни станом на 26 квітня 2022 року. URL: https://court.gov.ua/press/news/1270552/.

[19] Як працює судова система України в умовах війни [інтерв'ю DW із заступником керівника Офісу президента Андрієм Смирновим]. URL: https://www.dw.com/uk/yak-pratsiuie-sudova-systema-ukrainy-v-umovakh-viiny/a-61294651.

[20] Стосовно звіту Вищої кваліфікаційної комісії суддів України за 2021 рік. URL: https://vkksu.gov.ua/news/stosovno-zvitu-vyshchoyi-kvalifikaciynoyi-komisiyi-suddiv-ukrayiny-za-2021-rik

[21] Інформація про кількість вакантних та тимчасово вакантних посад прокурорів в органах прокуратури України (крім адміністративних) станом на 15–21 квітня 2022 року. URL: https://kdkp.gov.ua/news/declaration/198.

ськовослужбовцями Збройних Сил України, які відповідають установленим законом вимогам до прокурорів, а також залучення таких органів прокуратури для забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях. Особливості призиву на військову службу, відрядження до органів прокуратури, повернення з такого відрядження військовослужбовців мали визначатися спільним наказом Міністра оборони України та Генерального прокурора[22]. Такий підхід вочевидь мав на меті як забезпечити підвищення діяльності прокуратури у військовій сфері, так і розв'язати проблеми з мобілізацією прокурорів, а також необхідністю комплектування кадрового складу прокуратури в умовах воєнного стану. Однак, як вказувалося вище, він не отримав підтримки з боку Президента України.

Разом з тим, очевидно, що значна кількість вакантних та тимчасово вакантних посад може негативно впливати на ефективність діяльності судів та прокуратури в сучасних умовах. Крім того, внутрішнє переміщення суддів та прокурорів, що відбувається не централізовано, а виключно на власний розсуд і за допомогою індивідуальних можливостей цих осіб, створює диспропорційність кадрового потенціалу прокуратури та судів в різних регіонах. З огляду на це, необхідні механізми оперативного переведення суддів та прокурорів з одних органів до інших, а також їх відрядження з метою якомога більш мобільного переміщення в межах України, зумовленого службовою необхідністю.

Умови війни позначилися також на функціонуванні прокуратури й суду, викликавши низку проблем функціонального характеру. При цьому визначальними щодо їх діяльності залишаються приписи ст. 10 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» щодо неприпустимості припинення повноважень судів та органів прокуратури України. Разом з тим, організаційні проблеми, вказані вище, зумовлюють необхідність внесення істотних коректив до порядку функціонування цих органів.

В умовах воєнного стану переважна більшість судів обмежила своє функціонування розглядом лише невідкладних справ (взяття під варту, продовження строків тримання під вартою). Підставою для цього є п. 5 Рекомендацій РСУ щодо роботи судів в умовах воєнного стану, згідно з яким пропонувалося по можливості відкладати розгляд справ (за винятком невідкладних судових розглядів) та знімати їх з розгляду. Це обґрунтовувалося тим, що значна кількість учасників судових процесів не завжди мають змогу подати заяву про відкладення розгляду справи через задіяння до функціонування критичної інфраструктури, вступ до лав Збройних сил України, територіальної оборони, добровольчих воєнних формувань та інших форм протидії збройної агресії проти України, або не можуть прибути в суд у зв'язку з небезпекою для життя. Одночасно рекомендувалося розглядати справи, які не є невідкладними, лише за наявності письмової згоди на це усіх учасників судового провадження. Таким чином, відкладення розгляду справ встановлювалося як «загальне правило» та презюмувалася згода з цим учасників судових процесів.

У разі передання підсудності до іншого суду у зв'язку із зміною територіальної підсудності в порядку ч. 7 ст. 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» передбачає утворення нового складу суду та розгляд справи з початку. Це веде до того, що строки розгляду справ суттєво затягуються. Також порушенню розумних строків сприяє розгляд воєнного стану як поважної причини для поновлення процесуальних строків. В сукупності все це фактично паралізувало роботу судів.

У зв'язку із цим слід звернути увагу, що відкладення розгляду справ, на відміну від зміни територіальної підсудності, прямо не пов'язується із обстановкою, в якій працюють суди. Внаслідок цього до відкладення розгляду справ часто вдаються суди, які знаходяться у відносно безпечних умовах, що видається необґрунтованим. Тенденція до затягування війни змушує шукати можливості якомога більш повного відновлення здійснення правосуддя у державі задля захисту прав людини і забезпечення сталого функціонування правових інститутів. Зважаючи на це, критерії відкладення справ в умовах воєнного стану мають бути конкретизовані з тим, що воно розглядалося як виняток та застосовувалося лише у разі необхідності, зумовленої реальною загрозою безпеці суддів та/або учасників судового розгляду.

Найбільш перспективним варіантом розв'язання проблеми балансу забезпечення безпеки та здійснення правосуддя є застосування дистанційної форми розгляду справ. На це звертає увагу як РСУ, яка рекомендувала судам роз'яснювати громадянам можливість розгляду справ в режимі відеоконференції, так і Голова Касаційного кримінального суду Верховного Суду, який вказав, що якщо через об'єктивні обставини учасник кримінального провадження не може брати участь у засіданні в режимі відеоконференцзв'язку за допомогою технічних засобів, визначених КПК України, як виняток можна допускати участь такого учасника в режимі відеоконференцзв'язку за допомогою інших засобів, при цьому треба звернути увагу на роз'яснення такому учаснику його процесуальних прав та обов'язків (п. 7 Листа від 03.03.2022). Однак подібні рекомендації, хоча і є цілком слушними, однак не відповідають положенням процесуального зако-

[22] Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо удосконалення діяльності органів прокуратури в умовах збройної агресії проти України: проект Закону України № 7058 від 16.02.2022. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39003.

нодавства, що зумовлює необхідність внесення відповідних змін та доповнень до нього. Поряд з цим видається перспективним розширення практики письмового провадження в апеляційній та касаційній інстанціях за рішенням суду (на сьогодні за процесуальним законодавством для цього потрібна згода усіх учасників судового провадження).

На функціонування роботи судів і прокуратури в умовах воєнного стану впливають і особливості кримінального провадження в цей період. Так, особливий порядок кримінального провадження в умовах воєнного стану передбачає певний перерозподіл повноважень від слідчих суддів до прокурорів. Так, відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України, керівник відповідного органу прокуратури виконує низку повноважень слідчого судді у разі, якщо об'єктивна можливість виконання таких повноважень останнім у встановлені законом строки відсутня. Крім того, керівником відповідного органу прокуратури продовжується строк дії ухвали слідчого судді про тримання під вартою чи постанови прокурора про тримання під вартою (ч. 2 ст. 615 КПК України). Вочевидь, це покладає додаткове навантаження на керівника органу прокуратури та робить фігуру останнього ключовою для забезпечення здійснення досудового розслідування. Водночас, застосування при цьому законодавцем низки оціночних понять («об'єктивна можливість», «невідкладно за першої можливості» тощо) зумовлює практичні складнощі їх застосування, а тому потребує роз'яснення і конкретизації.

З іншого боку, спрощення процесуальних вимог щодо строків досудового розслідування дозволяє прокурорам зосереджувати увагу лише на найбільш важливих кримінальних провадженнях. В умовах, коли розгляд кримінальних та цивільних справ в судах фактично призупинений, та частина зусиль прокурорів, що стосувалася участі в судових процесах, фактично вивільнилася і може бути спрямована на посилення інших напрямів діяльності прокуратури, на яких бракує виконавців. Однак на практиці цьому може перешкоджати усталена спеціалізація прокурорів та бюрократизація структури органів прокуратури, що не дозволяють гнучко перерозподіляти кадрові ресурси з одного функціонального напряму на інший. Тому для забезпечення ефективного функціонування прокуратури в умовах воєнного стану необхідними є розробка всебічної програми дій і вжиття на її основі комплексу організаційно-управлінських заходів, спрямованих на максимально гнучке та оперативне використання ресурсів, тобто своєрідна «мобілізація» прокуратури.

Висновки

Під час війни суди та органи прокуратури зіткнулися зі значною кількістю різноманітних проблем, аналіз і узагальнення яких дозволяє поділити їх на дві групи: організаційні та функціональні. Організаційні проблеми пов'язані із належним впорядкуванням систем судоустрою та прокуратури, ефективним управлінням ними, вирішенням кадрових питань в середовищі прокурорського та суддівського корпусу. Натомість функціональні проблеми стосуються забезпечення злагодженого і безперебійного виконання судами та органами прокуратури покладених на них завдань та функцій, а також своєчасного, повного і всебічного здійснення суддями й прокурорами своїх службових обов'язків. Передумовою для успішного розв'язання всіх цих проблем є належне нормативне врегулювання питань організації та діяльності судів та прокуратури в умовах війни, а також розробка всебічної програми дій і вжиття на її основі комплексу організаційно-управлінських заходів, спрямованих на максимально гнучке та оперативне використання ресурсів органів прокуратури та судів. При цьому в умовах війни необхідно забезпечити розумний баланс між завданнями забезпечення безпеки суддів, прокурорів, інших працівників, а також громадян – з одного боку, та продовженням якомога більш повного і належного здійснення суддями та прокурорами покладених на них конституційних функцій – з іншого боку. Цьому сприятиме впровадження у практику роботи прокуратури та судів дистанційного режиму роботи, спрощення механізмів переведення та відрядження прокурорів та суддів.

Інформація про автора:

Лапкін Андрій Васильович,
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінальної юстиції
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
77, вул. Пушкінська, м. Харків, 61024, Україна

Information about the author:

Lapkin Andrii Vasylovych,
Doctor of Legal Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Criminal Justice
Yaroslav Mudryi National Law University
77, Pushkinska str., Kharkiv, 61024, Ukraine

DOI

ОСОБЛИВОСТІ НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Литвин Н. А., Шевченко А. О.

Постановка проблеми. Євроінтеграційні процеси української держави, та демократична ідеологія, заснована на людиноцентризмі, вимагає запровадження адміністративних послуг як один видів з основного функціоналу органів публічної адміністрації, без якої існування інших видів діяльності, до прикладу: громадської, наукової, суспільної активності – є практично не можливим в умовах сучасного стрімкого розвитку людського пізнання та еволюційних процесів[1]. Таким чином, формування єдиної продуктивної системи державного управління з надання адміністративних послуг сприятиме забезпеченню більш чіткішого дотримання прав та свобод людини і громадянина, ефективність та гарантування якості надання таких послуг, особливо, під час активних процесів європейської інтеграції України. В даному аспекті одну з найважливіших ролей відіграють державні фіскальні органи, одним з основних напрямів діяльності яких – є надання адміністративних послуг юридичним, фізичним особам та фізичним особам – підприємцям, на одному з найкращих рівнів якості. Отже, в даному контексті, високий рівень контролю за якістю надання таких адміністративних послуг є одним з пріоритетних аспектів, котрий вимагає постійного вивчення та вдосконалення задля якісного функціоналу на постійній основі[2]. Саме це впливає на постійне реформування та оптимізацію національної системи надання адміністративних послуг суб'єктами владних повноважень населенню відповідно до європейських стандартів.

У цьому аспекті, досить дієвою є впровадження діджиталізації в діяльність органів влади, що надасть громадянам можливість самообслуговування та швидкого пошуку необхідної інформації з питань отримання адміністративних послуг, подання звітності, реєстрації на прийом до фахівців тощо. Окрім цього, впровадження сучасних технологій сприяє належній взаємодії між владою та громадою, допомагає зробити будь-який процес зручним та незалежним від людського фактору. Саме такі реформи призводять до технічного прогресу, що, у свою чергу, допомагає забезпечувати право громадян щодо надання адміністративних послуг у найвіддаленіших громадах[3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Доцільним є врахування наукових підходів щодо реформування та оптимізації національної системи надання адміністративних послуг суб'єктами владних повноважень, зокрема такими вченими як: В.Б. Авер'яновим, В.М. Гаращуком, Я.Ф. Жовнірчиком, І.Б. Коліушком, В.К. Колпаковим, Н.А. Литвин, О.В. Литвином, К.В. Ніколаєнком, Г.М. Писаренко, В.П. Тимощуком, Ю.В. Шпаком та інших. Віддаючи належне вищезазначеним фахівцям, та результатам їх наукових досліджень, окремі питання, що стосуються надання адміністративних послуг та спрощення їх процедури в умовах воєнного стану, потребують додаткового вивчення, що зумовлює актуальність дослідження і є основою для наукових пошуків авторів та підготовки цих матеріалів.

Метою виступає аналіз наукових праць та практики, що стосується надання адміністративних послуг в умовах воєнного стану та визначення відповідного дієвого інструментарію для його оцінки.

Виклад основного матеріалу. Введення військового стану в будь – якій державі завжди тягне з собою багато змін та редакцій нормативно–правових актів державного рівня. Нажаль, не стала виключенням й українська держава. Результати російської агресії спричинили собою доволі багато наслідків, одними з яких стало внесення змін до більшості офіційних джерел права державного, та регіонального рівнів функціонування, особливо, що стосується забезпечення потреб громадян у сфері публічного адміністрування шляхом реалізації адміністративних послуг. Таким чином, спираючись на деякі роз'яснення Міністерства Цифрової Трансформації України, викладених на офіційному порталі Миколаївської РДА, варто відмітити низку послуг, які зазнали вище викладених нормативних змін. Зокрема, роз'яснення стосуються таких видів та питань стосовно надання адміністративних послуг: строки та терміни надання, деякі питання ліцензування, надання послуг у сфері державної реєстрації актів цивільного стану, особливостей призначення та використання грошової

[1] Литвин Н.А., Литвин О.В. Органи Державної фіскальної служби України як суб'єкти надання адміністративних послуг. *Малий і середній бізнес (право, держава, економіка).* 2014. № 3-4(58-59). С. 73.

[2] Литвин Н.А., Литвин О.В. Окремі теоретико-правові аспекти оцінювання якості надання адміністративних послуг у підрозділах Державної фіскальної служби України. *Соціологія права.* 2014. № 3-4(10-11). С. 68.

[3] Литвин Н.А., Крупнова Л.В. Діджиталізація як засіб підвищення відкритості, прозорості та ефективності діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо надання електронних послуг. *Ірпінський юридичний часопис: науковий журнал.* 2020. Вип. 3. С. 69-78.

компенсації одноразової натуральної допомоги «Пакунок малюка» на період введення воєнного стану, надання адміністративних послуг соціального характеру, деяких питань пенсійного забезпечення, деяких питань щодо перетину державного кордону, реєстрації нерухомості та громадських формувань, реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, реєстрації та продажу транспортних засобів, застосування єДокумента, та заборони або обмеження на вибір місця перебування чи проживання стосовно осіб на території яких діє військовий стан[4]. Окрім цього, доцільно зазначити і про те, що в умовах воєнного стану у громадян виникли проблеми, пов'язані із евакуацією у більш безпечні регіони України, але при цьому деякі з них опинились без документів. Дану проблему було вирішено шляхом прийняття постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання застосування єДокумента в період дії воєнного стану» від 10 березня 2022 р. № 248, якою було затверджено порядок швидкого підтвердження особи у період дії воєнного стану.

Варто буде також зазначити, що єДокумент – є тимчасовим цифровим посвідченням особи, який пред'являється у мобільному додатку «Дія», без додаткового пред'явлення документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України. ЄДокумент формується автоматично (або достатньо оновити застосунок до останньої версії) за бажанням особи, яка є громадянином України та досягла 14-річного віку. Перевірка єДокумента здійснюється з використанням унікального електронного ідентифікатора (QR-коду) і є обов'язковою умовою його використання особою та забезпечується з використанням мобільного застосунку «Дія»[5]. Дані зміни надали можливість уникнути бюрократичних тяганин по відновленню документа, починаючи від підтвердження особи (паспортні дані, фото, прізвище, ім'я, по батькові, стать, громадянство, дата народження, ідентифікаційний код, адреса зареєстрованого місця проживання або реєстрація (за наявності)) і закінчуючи наявністю QR-коду на зворотній частині для підтвердження особи.

Наступною і найбільш радикальними змінами у сфері публічного адміністрування стало зупинення строків надання адміністративних послуг суб'єктами владних повноважень та строків видачі дозвільними органами документів дозвільного характеру на час воєнного стану в Україні згідно ч. 1, та поновлення зупинених строків у місячний строк після припинення чи скасування воєнного стану на відповідній території України, згідно ч. 2, Постанови Кабінету Міністрів України «Про деякі питання реалізації прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб» 28 лютого 2022 р. № 165[6].

Актуалізація та попит вагомого спектру адміністративних послуг, що здійснює Державна митна служба України, також має значний зріст та кількість реформ в порівнянні з мирним часом. Оскільки з введенням в країні воєнного стану, митниці переведено на особливий режим функціонування та виконання обов'язків, сфера надання адміністративних послуг являється доволі різнобічною. Таким чином, доцільно розпочати з Постанови Кабінету Міністрів України № 241 від 10 березня 2022 р. «Про внесення змін до Постанови Кабінету Міністрів України від 18 травня 2005 р. № 362», п. 1-1, котрий регламентує відміну адміністративного збору за видачу ліцензії на експорт (імпорт) до припинення чи скасування військового стану. Такий крок є одним з найголовніших в контексті спрощення процедури митного оформлення товарів в умовах воєнного стану, що забезпечує підтримку внутрішнього національного ринку товарів в складних для країни умовах[7].

Важливим кроком для змін у діяльності митних органів стало прийняття Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану» від 15 березня 2022 р. № 2120-IX. Важливість даного нормативного акту як регулятора надання адміністративних послуг виражається в скасуванні майже всіх адміністративних зборів при розмитненні автомобілів (окрім країни-агресора), проте залишається пенсійний збір при першій реєстрації у розмірі від 3 до 5%. Даний крок має суттєвий вплив на зниження навантаженності на митні органи в контексті надання адміністративних послуг як реєстратора та збирача податку, оскільки сприяє самостійній сплаті єдиного податку для усіх груп платників[8].

Реформування чинного законодавства також сприяло певному впливові на сферу адміністративних послуг стосовно актів цивільного стану. Таким чином, першою з таких новацій стало введення Наказу Міністерства охорони здоров'я

[4] Роз'яснення щодо функціонування деяких особливостей надання адміністративних послуг на період дії воєнного стану та протягом одного місяця після його припинення чи скасування. *Офіційний портал Миколаївської обласної державної адміністрації*. URL: mkrada.gov.ua/news/16162.html (дата звернення 25.04.2022)

[5] ЄДокумент – документ, що посвідчує особу в умовах воєнного стану URL: https://kr.gov.ua/ua/news/pg/210322159134480_n/ (дата звернення 26.04.2022)

[6] Деякі питання реалізації прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб: Постанова Кабінету Міністрів України № 165 від 28.02.2022. *Відомості Верховної Ради України*. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/165-2022-%D0%BF#Text (дата звернення 25.04.2022)

[7] Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 18 травня 2005 р. № 362 : Постанова Кабінету Міністрів України № 241 від 10.03.2022. *Відомості Верховної Ради України*. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/241-2022-%D0%BF#top (дата звернення 23.04.2022)

[8] Про внесеннязмін до Податкового кодексу України та іншихзаконодавчих актівУкраїни щодо дії норм на період дії воєнного стану : Закон України № 2120-IX від 15.03.2022. *Відомості Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text (дата звернення 23.04.2022)

України «Про забезпечення реєстрації новонародженої дитини в умовах воєнного стану» від 04 березня 2022 р. № 407. Важливість даного нормативного акту передбачає підставу для забезпечення реєстрації новонародженої дитини в органах державної реєстрації актів цивільного стану на період воєнного стану Медичне свідоцтво за формою № 103, затверджене наказом Міністерства охорони здоров'я України «Про впорядкування ведення медичної документації, яка засвідчує випадки народження і смерті» від 08 серпня 2006 р. № 545, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 25 жовтня 2006 р. за № 1150/13024[9]. Проте, за умови відсутності можливості щодо заповнення даного свідоцтва, медичний працівник зобов'язаний на факт народження кожної дитини виписати довідку довільної форми в двох примірниках без проставляння печатки. Зазначена довідка прямо вважається документом, що підтверджує народження дитини та прирівнюється до Медичного свідоцтва форми № 103. Не менш важливим залишається й реєстрація актів цивільного стану щодо укладення шлюбу на період воєнного стану. Таким чином, Постановою Кабінету Міністрів України «Про деякі питання державної реєстрації шлюбу в умовах воєнного стану» від 07 березня 2022 р. № 213, прийнято ряд установ, основне спрямування яких викладається у можливості укладення шлюбу за відсутності одного з суб'єктів, перелік яких передбачено у п. 1-5, частини 1, вказаного нормативного акту[10]. Між тим, варто відмітити, що на посвідчення шлюбу за змінами уповноважені командири військовослужбовця/поліцейського або іншого учасника державної служби цивільного захисту, а також за фактом реєстрації керівника закладу охорони здоров'я в якому працюють або перебувають один з суб'єктів, укладення шлюбу шляхом використання відеозв'язку з обома або однією особою одруження. В сучасних умовах дані зміни до законодавства є дуже важливими, оскільки у зв'язку з масовим винищенням та геноцидом української нації на певних регіонах, демографічна криза має постійну динаміку, що схиляється більш до негативного відображення, аніж позитивного.

Важливість подолання зазначеної демографічної кризи в умовах воєнного стану є одним з найнеобхідніших кроків держави. Особливістю підтримки новонароджених в умовах складного для країни стану, є реформа щодо надання одноразової натуральної допомоги «Пакунок малюка». Таким чином, низка особливостей надання такої компенсації передбачено Постановою Кабінету Міністрів «Про особливості призначення та використання грошової компенсації вартості одноразової натуральної допомоги «пакунок малюка» на період введення воєнного стану» від 05 березня 2022 р. № 204[11]. Дана постанова передбачає призначення та використання одноразової матеріальної допомоги «пакунок малюка» на період дії воєнного стану та після одного місяця його припинення або скасування. Особливістю даної постанови як адміністративної зміни є прийняття такого рішення відповідним структурним підрозділом з питань соціального захисту населення районних, районних у м. Києві державних адміністрацій/районних військових адміністрацій, виконавчим органом міської ради на підставі заяви одного з батьків, у яких народилася дитина, а в разі їх відсутності — патронатних вихователів, прийомних батьків, батьків-вихователів, опікунів новонародженої дитини поданої особисто за місцем проживання/перебування/звернення отримувача. Заява та документи можуть бути подані до виконавчого органу сільської, селищної ради, центру надання адміністративних послуг, за подання відповідного ряду пакету документів.

Нажаль, не все українське населення є дієздатним, та потребує соціального забезпечення на належному рівні, як це здійснювалось у довоєнний період. Постановою Кабінету Міністрів України «Про деякі питання надання державної соціальної допомоги на період введення воєнного стану» від 07 березня 2022 р. № 214 передбачено ряд особливостей надання державної соціальної допомоги в контексті адміністративних послуг на період військового стану та одного місяця після його припинення чи скасування[12]. Строки такої виплати для усіх потребуючих груп населення передбачено продовжується на період введення воєнного стану та одного місяця після його припинення чи скасування і виплачується за повний місяць без звернення особи до структурних підрозділів з питань соціального захисту населення районних, районних у м. Києві державних адміністрацій, виконавчих органів міських рад міст обласного значення, районних у містах. За присутності пропущеної виплати або пропущеного строку переогляду такої виплати, вид такої допомоги не зупиняється на період введення воєнного стану та

[9] Про забезпечення реєстрації новонародженої дитини в умовах воєнного стану : Наказ Міністерства Охорони Здоров'я № 407 від 04.03.2022. *Відомості Верховної Ради України*. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0293-22#Text (дата звернення 23.04.2022)

[10] Про деякі питання державної реєстрації шлюбу в умовах воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України № 213 від 07.03.2022. *Відомості Верховної Ради України*. URL: https://bit.ly/3xMKLSu (дата звернення 23.04.2022)

[11] Про особливості призначення та використання грошової компенсації вартості одноразової натуральної допомоги «пакунок малюка» на період введення воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України № 204 від 05.03.2022. *Відомості Верховної Ради України*. URL: https://bit.ly/3k666yh (дата звернення 23.04.2022)

[12] Про деякі питання надання державної соціальної допомоги на період введення воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України № 214 від 07.03.2022. *Відомості Верховної Ради України*. URL: https://bit.ly/39d7gWG (дата звернення 23.04.2022)

протягом одного місяця після скасування чи припинення такого положення в державі. Структурні підрозділи районних, місцевих та селищних державних адміністрацій, представники фондів соціального захисту зобов'язані проінформувати одержувачів такої допомоги про необхідність у оновленні документів задля продовження надання такої виплати відповідно до даної постанови. Зокрема, державою відповідно до даної постанови, передбачено механізм здійснення нарахування та виплат грошових допомог, пільг та житлових субсидій на період дії воєнного стану на території адміністративно-територіальних одиниць, де структурні підрозділи з питань соціального захисту населення районних, районних у м. Києві державних адміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах рад не мають можливості забезпечити підготовку виплатних документів та проведення фінансування.

Задля передбачення можливості втрати або позбавлення паперових документів, державою передбачено адаптування електронного отримання адміністративних послуг шляхом прийняття Постанови Кабінету Міністрів України «Про деякі питання про застосування єДокумента в період дії воєнного стану» від 10 березня 2022 р. №248[13]. Основними особливостями запровадження даної постанови являється запровадження можливості для громадян користування електронними документами зі статусом оригіналу, проте у формі відображення інформації, що ідентифікує особу та міститься в паспорті громадянина України або в паспорті громадянина України для виїзду за кордон, або в посвідченні водія. Згідно п.п 2, п. 3 вказаної постанови на період дії воєнного стану суб'єкти, які здійснюють надання послуг, потребують відповідно до вимог законодавства пред'явлення особою документа, що посвідчує особу, за умови наявності технічних засобів забезпечують перевірку єДокумента відповідно до вимог законодавства з урахуванням вимог, передбаченою цією постановою.

Між тим, варто вказати на те, що вимушені кроки державної влади щодо запровадження воєнного стану, посилення міжнародного співробітництва з питання надання гуманітарної допомоги, спрощення більшості адміністративних процедур – зумовили виникнення одного з найбільш відкритих корупційних та перспективних коридорів для зловживання, незаконного збагачення і посилення тіньового бізнесу. Сьогоденна важливість функціонування гуманітарних штабів та посилення бажання громадського населення щодо підтримки та надання будь-якої допомоги, породжують конфліктні ситуації, котрі виникають через мотиви тіньового збагачення під виглядом допомоги. Прикладом такого слугують Волинські гуманітарні штаби, через які проходить більш ніж вдосталь товарів продовольчого характеру та інші товари, котрі прибувають під виглядом допомоги. Таким чином, надмірна кількість забезпечує належне прикриття для функціонування «ділків». На одному з таких гуманітарних штабів Волині було зафіксовано факт зловживання. Основний акцент спирався на тому, що правопорушники намагались імпортувати в Україну товари для майбутнього продажу під виглядом гуманітарної допомоги, серед яких було виявлено: бронежилети, бронепластини, та плитоноски з метою майбутнього збуту[14]. Тіньовий бізнес в умовах тяжкого стану для кожної країни, завжди є одним з найперспективніших способів незаконного збагачення. Таким чином, доцільним кроком з-боку органів державної влади та уповноважених представників, є здійснення аудиторської кампанії по українським гуманітарним штабам задля запобігання виникнення корупційних дій, та уникнення махінацій, винищення потенційних чинників тінізації торгівлі, що зумовило б собою виникнення фактору до підриву економічної складової держави. Зокрема, наслідків зловживання зазнала не лише продовольча сфера, але й автомобільний бізнес. Таким чином, за даними інформаційного он-лайн агентства GSMinfoв результаті проведення інтерв'ю з народним депутатом Данилом Гетманцевем, варто зауважити, що після набуття чинності Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану № 2120-IX, в Україну було імпортовано понад 10 тисяч автомобілів з країн Європи задля майбутнього продажу громадянам[15]. Даний крок державної влади доцільно розцінювати з двох точок зору: першу – як хід на зустріч громадському населенню задля забезпечення допомоги у можливості придбання автомобіля за низькою ціною натомість втраченого внаслідок бойових дій, та другу – як зазначений відкритий коридор для суб'єктів зловживання державними крокамизадля збагачення на втратах інших людей. Проте, жага до збагачення населення шляхом використання таких можливостей, завжди спричиняє більшу кількість проблем, таких як: імпорт автомобілів на потребу держави та армії, імпорту гуманітарної допомоги до гуманітарних штабів, затримки постачання необхідних товарів першої необхідності

[13] Про деякі питання застосування єДокумента в період дії воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України № 248 від 10.03.2022. *Відомості Верховної Ради України*. URL: https://bit.ly/3k66EnP (дата звернення 23.04.2022)

[14] Проводять аудит: на Волині не виключать можливі зловживання на гуманітарці. *Офіційний портал першого інформаційного агентства «Волинські новини»».* URL: https://bit.ly/3xRbu0b (дата звернення 23.04.2022)

[15] Кінець безкоштовного розмитнення авто: в Україні задумались над поверненням плати. *Офіційний портал інформаційного агенстваGSMinfo.* URL: https://bit.ly/3ENHdRI (дата звернення 23.04.2022)

та інших, що свідчить про необдуманість таких кроків та необхідність їх швидкого вилучення.

Висновок

Отже, резюмуючи все вище викладене, варто зазначити, що військово–політична агресія країни – сусіда в двадцять першому столітті є однією з найбільших проблем для сучасного цивілізованого, європейського світу. Стрімкий курс України на європейську інтеграціюта саморозвиток як європейської держави, нажаль на сьогоднішній день прирівнюється до фашизму, націоналізму, та інших пустих слів та безглуздих звинувачень жити краще. Органи державної влади, та уповноважені посадові особи у контексті державного управління з питання надання адміністративних послуг відіграють доволі важливу роль, оскільки більшість громадського населення української держави є прямо залежним від них, особливо, що стосується недієздатних, або неповністю дієздатних громадян. Проте, будь-які кроки влади завжди містять в собі необдумані рішення або похибки, наявність котрих потім зумовлює виникнення ряду проблем. Такими найголовнішими проблемами є зловживання відкритими можливостями на прикладі імпорту інших товарів задля власного збуту та продажу на прикладі Волинської ситуації, а також спричинення вагомого кола проблем з імпортом автомобілів для державних потреб та доставки гуманітарної допомоги для потребуючого населення, на прикладі наявної ситуації на українських митних постах та кордонах.

Інформація про автора:

Литвин Наталія Анатоліївна,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри службового та медичного права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
60, вул. Володимирська, м. Київ, 02000, Україна

Шевченко Андрій Олександрович,
здобувач вищої освіти першого (бакалаврського) рівня
Державний податковий університет
31, вул. Університетська, м. Ірпінь, 08205, Україна

Information about the authors:

Lytvyn Nataliia Anatoliivna,
Doctor of Law, Professor,
Professor at the Department of Service and Medical Law
Taras Shevchenko National University of Kyiv
60, Volodymyrska str., Kyiv, 02000, Ukraine

Shevchenko Andrii Oleksandrovych,
First-level Student (bachelor) of Higher Education
State Tax University
31, Universytetska str., Irpin, 08205, Ukraine

DOI

ПОРУШЕННЯ ЗАКОНІВ ТА ЗВИЧАЇВ ВІЙНИ ЗБРОЙНИМИ СИЛАМИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ НА ХАРКІВЩИНІ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ У ЛЮТОМУ–БЕРЕЗНІ 2022 РОКУ (ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ)

Мерник А. М.

Постановка проблеми. Російська Федерація починаючи з 2014 року порушує територіальну цілісність та незалежність України, здійснюючи військову агресію на її території, в черговий раз порушуючи засади світової цивілізації та зневажаючи людськими цінностями. 24 лютого 2022 року о 5 годині ранку Російська Федерація розпочала відкриті агресивні дії на Харківщині, чим с перших хвилин спричинила смерті населення України, руйнування майна людей та підприємств, знищення інфраструктури харківських міст та селищ. Військовослужбовці країни агресора своїми діями почали порушувати закони та звичаї війни на Харківщині.

Особливу увагу під час війни відведено питанню збору та документального підтвердження інформації щодо фіксування фактів злочинів проти цивільного населення, людства, територіальних громад, майна та інфраструктури міст та селищ. Ця інформація надає можливість відновити справедливість у суспільстві та дізнатися правду про кількість жертв, масштаб руйнування майна та інфраструктури на теренах нашої держави загалом, та Харківщини зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останіх наукових досліджень демонструє наступні нарямки вивчення російсько-української війни: медичний напрямок, що відображається у наукових роботах R. Vanholder, D. Gallego, M.S. Sever «Wars and kidney patients: a statement by the European Kidney Health Alliance related to the Russian-Ukrainian conflict»[1] та S.A.G. Lava, D. de Luca, G.P. Milani, N. Ritz, P. de Winter «Please stop the Russian-Ukrainian war – children will be more than grateful»[2].

У першій роботі автори наголошують, що війни, як і інші катастрофи, мають серйозний вплив на життя всіх хворих людей, руйнуючи інфраструктуру та заважаючи отримати доступ до рятівної терапії. Незалежно від того, залишаються пацієнти в уражених районах або переміщуються в інше місце, вони піддаються високому ризику відсутності належного догляду за хворобами, що спричиняє збільшення захворюваності та смертності. На жаль, більшість європейських медичних працівників не мають досвіду роботи в обставинах війни та пов'язаними з нею загрозами.

У другій праці автори акцентують увагу на тому, що вони сподівалися, що катастрофа для здоров'я, викликана пандемією SARS-CoV-2, повина була продемонструвати людству єдиність, тісність зв'язків людей між собою, якщо один страждає, то страждають і всі інші. Проте ще до завершення цієї пандемії російське вторгнення та війна в Україні почали спричиняти нові руйнування, біль і смерть. Медичні працівники, віддані дітям, не можуть залишати без уваги таких злочинів, оскільки наслідки війни для дітей жахливі та багатогранні. Війна зачіпає дітей атакованих країн, дітей атакуючих країн і навіть дітей країн, які не беруть активної участі в конфлікті.

Економічний напрямок вивчення російсько-української війни можемо побачити у роботах O. Valion «Belarus' economic relations with ukraine and russia. trends, dynamics, challenges (2014–2021)»[3] та O. Prokopenko, O. Bezliudnyi, V. Omelyanenko, N. Biloshkurska, M. Biloshkurskyi «Patterns identification in the dynamics of countries' technological development in the context of military conflict»[4].

У першій статті авторка демонструє вплив російсько-української війни та поточну політичну кризу в Білорусі на основні тенденції, форми та особливості українсько-білоруського та білорусько-російського економічного співробітництва в 2014–2021 роках. Аналізуючи політичний вплив на економіку, динаміку зовнішньої торгівлі, інвестицій, виробництва та співробітництва, авторка робить висновок щодо розвитку білорусько-російської економічної співпраці та уповільненя двосторонньої українсько-білоруської економічної взаємодії, наголошує на тому, що сучасні події загострили українсько-білоруські міждержавні зв'язки та посилили інтегративну тенденцію білорусько-російських відносин.

[1] R. Vanholder, D. Gallego, M.S. Sever. Wars and kidney patients: a statement by the European Kidney Health Alliance related to the Russian-Ukrainian conflict. *Journal of Nephrology*.2022. 35(2). P. 377-380

[2] S.A.G. Lava, D. de Luca, G.P. Milani, N. Ritz, P. de Winter. Please stop the Russian-Ukrainian war – children will be more than grateful. *European Journal of Pediatrics*.2022. URL: https://doi.org/10.1007/s00431-022-04444-5

[3] O. Valion. Belarus' economic relations with ukraine and russia. trends, dynamics, challenges (2014–2021). *Codrul Cosminului*. 2021. 27(2). P. 355-378

[4] O. Prokopenko, O. Bezliudnyi, V. Omelyanenko, N. Biloshkurska, M. Biloshkurskyi. Patterns identification in the dynamics of countries' technological development in the context of military conflict. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies.* 2021. 2(13-110). P. 6-15

У другій роботі автори проводять порівняльну оцінку динаміки технологічного розвитку України та Росії за 2014–2019 рр. у контексті російсько-української війни. Авторами апробовується методика оцінки економічних втрат конфліктуючих сторін через уповільнення їх технологічного розвитку під впливом мілітаризації на основі параметра технологічного прогресу виробничої функції. Обґрунтовується думка, що під час російсько-української війни, починаючи з 2015 року, технологічний розвиток Російської Федерації було згорнуто та економіка перейшла на екстенсивну основу, коли параметр технічного прогресу набуває негативного значення. У випадку України виявлено погіршення технологічного розвитку через зниження значень параметрів технічного прогресу протягом 2014–2019 років. Доведено, що економічний спад агресора є найгіршим у порівнянні з країною-жертвою, але відносні втрати ВВП через згортання технологічного розвитку, викликаного війною, значно менші. У випадку Російської Федерації, як країни-агресора, основним каталізатором економічної рецесії стало згортання участі реального сектору економіки у міжнародній передачі технологій під впливом міжнародних економічних санкцій. У випадку України, як країни-жертви військової інтервенції, виправданим є те, що заміна міжнародного партнерства у сфері технологічного співробітництва забезпечила уповільнення економічної рецесії.

Політичний напрямок розкривається у статтях – H. Perepelytsia «The dilemma of war and peace in the trend of the xxi century (Russian – Ukrainian case)»[5]. У статті автор здійснює пошук шляхів вирішення дилеми війни і миру в контексті тенденцій XXI століття. Суттєвою рисою такої дилеми, на думку автора, стало стирання межі між миром і війною і поява такого феномена, як «гібридний мир» і «гібридна війна».

Передумовами такого становища стало 4 тенденції. Перша – трансформація системи міжнародних відносин на багатополярність після закінчення холодної війни, що призвело до дисбалансу між ключовими гравцями, які підтримували існуючий порядок однополярного світу. Така трансформація призвела до кардинальних геополітичних зрушень і виникнення між ними статутної асиметрії. Зміна співвідношення сил у цій порушеній системі призвела до перегляду балансу інтересів і сфер впливу.

Другою тенденцією зміни модальності миру та війни є поява глобального інформаційного простору, формування соціальних мереж та мережевого суспільства. Отже, основною зброєю, поряд з фізичною, звичайною чи ядерною зброєю, є інформаційна. Поява такого глобального простору переносить війну в когнітивну сферу і призводить до збільшення її просторового масштабу без прямого військового вторгнення і чітких рамок початку і закінчення війни.

Третя тенденція пов'язана із збільшенням можливостей для примусу невійськовими засобами, так званої «м'якої сили», яка за ефективністю можна порівняти з військовими засобами. Наприклад, цілеспрямовані кібератаки, які можуть здійснювати як державна розвідка, так і окремі особи, можуть спричинити серйозні ускладнення в енергетичній, банківській та фінансовій системах протиборчих країн. Все це відбувається таємно і не завжди можна встановити, звідки взялися кібератаки, тому незрозуміло, якій країні оголошувати війну. Загалом, якщо всі ці дії вважати оголошенням війни, то може виникнути ситуація постійної війни всіх проти всіх.

Процес глобалізації призвів до оборотних тенденцій, таких як: регіоналізація та міжцивілізаційне структурування нового світового порядку, що можна вважати четвертою важливою передумовою зміни модальності війни та миру. Гібридна війна – це боротьба за цінності, знищення цінностей супротивника і нав'язування власних цінностей. Культура, релігія, ідентичність стають і об'єктами, і засобами ведення війни. Цивілізації є чи не найбільшими скупченнями світового порядку, руйнування та захоплення яких розглядаються як спосіб встановлення регіонального та глобального панування.

Аналіз цих тенденцій призвів до гіпотези автора щодо того, що в 21 столітті під впливом тенденцій багатополярного світу межі між війною і миром розмиваються через взаємопроникнення, зближення, поєднання цілей і засобів як мирного, так і військового часу, змішування як військових, так і невійськових аспектів. На прикладі російсько-української війни, яка спалахнула на Донбасі на території України, автор доводить, що таке поєднання війни і миру породжує ситуацію глобального хаосу, що призведе до втрати статусної ієрархії системи міжнародних відносин та існуючих структур як національної, так і міжнародної безпеки.

Другим прикладом політичного напряму дослідження російсько-української війни може стати робота A. Härtel, A. Pisarenko, A. Umland «The OSCE's Special Monitoring Mission to Ukraine The smm's Work in the Donbas and Its Ukrainian Critique in 2014–2019»[6]. У статті проаналізовано спеціальну моніторингову місію Організації з безпеки і співробітництва в Європі в Україні в рамках багатосторонньої спроби врегулювання конфлікту на Донбасі, здійснюється оцінка впливу спеціальної моніторингової місії на деескалацію конфлікту під час президентства Петра Порошенка, як відносно закритого політичного

[5] H. Perepelytsia. The dilemma of war and peace in the trend of the xxi century (Russian – Ukrainian case). 2021. *Przeglad Strategiczny*. 14. P. 249-275

[6] A. Härtel, A. Pisarenko, A. Umland. The OSCE's Special Monitoring Mission to Ukraine The smm's Work in the Donbas and Its Ukrainian Critique in 2014–2019. 2021. *Security and Human Rights*. 31(1-4). P. 121-154.

періоду, досліджується мандат Місії, різні оцінки її діяльності та ефективності, а також взаємодію учасників конфлікту з Місією, робиться висновок, що природа та вимір конфлікту створили новий, незвичайний виклик для Організації з безпеки і співробітництва в Європі*. Автори констатують, що незважаючи на труднощі, пов'язані зі специфікою діяльності Місії та обмеженнями, накладеними на неї як російськими диверсіями, так і браком ресурсів, спеціальна моніторингова місія, зуміла в 2014–2019 роках сприяти деескалації на Донбасі. Детермінантами позитивного внеску Місії є її постійна та велика присутність на місці, звітування про ситуацію в зоні конфлікту, а також розвиток більш складних методологій і технологій моніторингу з часом.

Психологічний напрямок дослідження російсько-української війни розглянемо на прикладі роботи M. Lapėnaitė «Motives for Women's Participation in Military Conflicts: The Ukrainian Case»[7], у якій авторка аналізує мотиви прямої (у військових діях) та непрямої (в адміністративних або військових заходах) участі українок у війні. У статті використано двадцять електронних інтерв'ю з жінками, які брали участь у війні в Україні, та п'ять напівструктурованих інтерв'ю з людьми, які завдяки своїй професійній діяльності мали змогу спостерігати за конфліктом зсередини (журналісти, працівники недержавних організацій та військові фотографи). В результаті визначено чотири основні мотиви участі у війні жінок: патріотизм, образи, особисті втрати та страждання, розширення прав і можливостей жінок.

Соціологічний напрямок відображено у статті J. Driscoll, Z.C. Steinert-Threlkeld «Social media and Russian territorial irredentism: some facts and a conjecture»[8]. В роботі відображено еволюцію суспільних настроїв та політичних позицій у російськомовних громадах України після окупації території Криму Російською Федерацією на основі вивчення контенту соціальних медіа, соціальних мереж та онлайн дискурсу у них. Результати аналізу авторів свідчать про те, що «російсько-український міждержавний кордон просунувся лише настільки, наскільки могли просунутися його російські військові, не несучи жодних витрат на окупацію – Крим, і не далі».

У роботі O.L. Kyryliuk «Fabricated frames as a way of erasing historical memory (based on the discourse of Russia's aggression against Ukraine)»[9] прослідковуємо лінгвістичний напрямок дослідження російсько-української війни. У статті розглядаються особливості використання мовних одиниць як засобу ведення інформаційної агресії Росії проти України. Встановлено, що вживання одних і, навпаки, витіснення інших іменників із соціального дискурсу може руйнувати усталені каркасні структури, нав'язувати хибні концепції, які докорінно змінюють мовну картину світу реципієнта. Дослідження базується на концепції «сфабрикованої рамки» як способу неправильного тлумачення подій. Таким чином, протягом багатьох років російська пропаганда, використовуючи усталений набір мовних одиниць, намагається встановити хибну вербалізацію традиційних українських понять. Це спричиняє стирання української національно-історичної пам'яті. Деструктивний вплив здійснюється через усі можливі канали комунікації (ЗМІ, соціальні мережі, книги, фільми тощо).

Авторкою визначено такі основні шляхи руйнування фреймової структури: 1) заміна ключових лексем у повідомленні (термін «(борець за незалежність)» замінено на «(бандит)» або «(фашист)»); 2) вилучення лексем з публічного простору (наприклад, заборона на використання терміну «(український народ)»); 3) введення в негативний контекст (зокрема, образів українських національних героїв (зокрема письменників і науковців) за допомогою слів з негативною, часто зневажливою семантикою) тощо. O. Kyryliuk робить висновок, що країни, які перебувають у потенційній зоні інтересів Російської Федерації має своєчасно визнавати випадки мовної агресії в публічному дискурсі, щоб розробити ефективну систему контрзаходів.

І звичайно, історичний напрямок дослідження війни Росії проти України, починаючи з 2014 року. Прикладом такого дослідження може стати робота M. Hrebeniuk, V.Hrytsiuk, P. Shchypanskyi «Key events of the second period of the armed conflict in the east of ukraine (05.09.2014 – 30.04.2018)»[10]. Стаття має на меті структурувати накопичений фактичний матеріал про збройну агресію Російської Федерації проти України, яка розпочалася 20 лютого 2014 року. Автори розробляють історичний варіант періодизації війни та доводять, що міжнародний конфлікт на сході України спричинила збройна агресія Російської Федерації. В статті в хронологічній послідовності викладено фактичний перебіг основних подій та визначено ключові віхи російсько-українського збройного протистояння на початку XXI століття. За характером бойових дій, військово-політичними результатами та наслідками збройного конфлікту на Сході України його поділяють на періоди, у межах яких виділяють етапи, якісно різні за метою, характе-

* Що відповідає висновкам попереднього автора H. Perepelytsia щодо необхідності змін структур міжнародної безпеки

[7] M. Lapėnaitė. Motives for Women's Participation in Military Conflicts: The Ukrainian Case. 2021. *Politologija*. 103. P. 75-108 2021

[8] J. Driscoll, Z.C. Steinert-Threlkeld. Social media and Russian territorial irredentism: some facts and a conjecture. 2020. *Post-Soviet Affairs*. 36(2). P. 101-121

[9] O.L. Kyryliuk. Fabricated frames as a way of erasing historical memory (based on the discourse of Russia's aggression against Ukraine). 2021. *Journal of Language and Linguistic Studies*. 17. P. 1423-1437

[10] M. Hrebeniuk, V.Hrytsiuk, P. Shchypanskyi «Key events of the second period of the armed conflict in the east of Ukraine (05.09.2014 – 30.04.2018). *2020. Codrul Cosminului*. 26(2). P. 357-378

ром і змістом. Такі дослідження необхідні для більш чіткого розуміння природи та сутності гібридної війни Росії проти України, більш глибокого аналізу її еволюції та ширшого поширення уроків, здобутих у ході протидії гібридним загрозам у військовій сфері.

Постановка завдання. Зупиняючи на історичному аспекті російсько-української війни, слід зазначити, що описові та хронологічні данні щодо військової агресії Російської Федерації проти України у 2022 році лише починають формуватися. Їх деталізація та чітке закріплення у науковій літературі надасть можливість у майбутньому не допустити зкриття від прийдешніх поколінь історичних фактів та подій.

Стаття має на меті узагальнення накопиченого фактичного матеріалу щодо порушення законів та звичаїв війни збройними силами Російської Федерації під час військової агресії Росії проти України на Харківщині (місто Харків та Харкіівська область) у лютому – березні 2022 року.

Виклад основного матеріалу. Починаючи з 24 лютого 2022 року правоохоронні органи Харківщини проводять скоординовану та злагоджену роботу на місцях, здійснюючи кримінальні провадження, зокрема за статею 438 Кримінального Кодексу України (порушення законів та звичаїв війни)[11], проводять всі необхідні слідчі та процесуальні дії, виконують конституційні функції щодо притягнення до відповідальності винних осіб.

Прокурори, працівники поліції, Служби безпеки, Служби надзвичайних ситуацій, суди, адвокати, судові медики, експерти-криміналісти, працівники закладів виконання покарань з початку війни знаходяться у Харкові та Харківській області, продовжують свою діяльність з протидії злочинності та збору доказів агресії Російської Федерації. Інформація щодо вчинення воєнних злочинів країною-агресором дасть можливість сформувати обвинувачення України проти Російської Федерації, її посадовців та виконавців злочинних наказів в міжнародних судових інстанціях.

Органи державної влади не єдині інституції, що сьогодні здійснюють збір доказів воєнних злочинів, скоєних у Харкові та Харківській області. Харківська правозахисна група, представники українських юристів міжнародників здійснюють збір документально підтвердженої інформації щодо фіксування фактів злочинів Російської федерації та її громадян проти цивільного населення України. Для підтвердження факту вчинення злочину цивільному населенню України пропонується надати відповіді на наступні питання: коли відбулась подія (дата, час); де (максимально точна адреса); обставини (що саме відбулось, яку зброю було використано); опис жертв та руйнувань; фото/відео на підтвердження обставин.

Станом на 26 лютого 2022 року до Єдиного реєстру досудових розслідувань правоохоронцями Харківщини було внесено понад 20 кримінальних проваджень, в основному за статтею 110 Кримінального кодексу України – посягання на територіальну цілісність і недоторканість України, та за статтею 438 Кримінального кодексу України – порушення законів та звичаїв війни. Станом на 10 березня кількість кримінальних проваджень склала вже 604. Здійснюється досудове розслідування у 188 кримінальних провадженнях, пов'язаних із збройною агресією Росії, 130 з них за фактом порушення законів та звичаїв війни.

З початку вторгнення збройних сил Російської Федерації на територію Харківщини російські військові систематично обстрілюють інфраструктуру та мирне населення міста та області. Порушення законів та звичаїв війни російськими військовими на Харківщині полягають у здійсненні повітряних, артилерійських обстрілів, авіаударів, використанні касетних бомб щодо мирного населення, багатоповерхових житлових будинків, індивідуальних домоволодінь, гуртожитків, медичних установ, нежитлових приміщень, шкіл, дитячих садків, інших заклади освіти; обстрілів автобусів та індивідуальних автівок, обстріл службових автомобілів комунальних служб та служб порятунку, артилерійських обстрілів магазинів, ринків, супермаркетів, адміністартивних будівель, установ виконання покарань. Детальний опис злочинів російськових військових щодо порушення законів та звичаїв війни на Харківщині у лютому, березні 2022 року наведено далі в хронологічному порядку.

26 лютого 2022 року близько 15 години 30 хвилин здійснено обстріл з невстановленого виду озброєння на перехресті вулиць Героїв праці та вулиць Гвардійців Широнінців міста Харкова (вбито дві цивільні особи); по вулиці Бучми, 40А близько 21 години – обстріл багатоповерхового житлового будинку (пошкоджено 7 поверхів першого під'їзду, постраждало дві особи, одна особа загинула); обстріл мікроавтобус поблизу села Волохів Яр Балаклійського району Харківської області (водій мікроавтобуса загинув, 16 пасажирів отримали вогнепальні поранення); близько 15 години на автошляху між містом Балаклія та селом Яковенково Ізюмського району Харківської області обстріляно автомобіль «Volkswagen Transporter» (54-річний чоловік, який керував автомобілем, отримав поранення); у смт Бабаї Харківського району Харківської області здійснено обстріл артилерією (вбито 35-річного чоловіка, зруйнована будівля, в якій мешкав померлий); на автошляху поблизу міста Балаклія з невідомої зброї розстріляно автомобіль «Москвич» (водій від смертельних поранень загинув на місці).

27 лютого 2022 року ворожа диверсійно-розвідувальна група обстріляла мирне населення в селі Попівка Красноградського району Харківської

[11] Кримінальний Кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. Верховна Рада України. *Законодавство України.* URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

області внаслідок чого отримали вогнепальні поранення в різні частини тіла 37-річний, 49-річний, 62-річний чоловіки та 31-річна жінка.

28 лютого 2022 року в Харкові у квартиру по вул. Балакірєва, 50 в кухонне вікно залетів снаряд, внаслідок чого жінці відірвало ногу та згодом вона померла. Під час виїзду слідчо-оперативної групи на місце події за вказаною адресою потрапили ще два снаряди, від яких пошкоджено газопровід, службове авто та відбулося загоряння автомобілів цивільних осіб; під час авіаудару у будівлю Харківської обласної державної адміністрації загинило 6 осіб, серед них 1 дитина, та 7 осіб отримали тілесні ушкодження, зазнали пошкодження будівлі, які знаходяться поруч; близько 13:20 в результаті авіаудару (3 постріли трьома ракетами) по п'ятиповерховій житловій будівлі за адресою: м.Харків, проспект Новобаварський, 95-97 загинуло 5 осіб, 10 осіб отримали тілесні ушкодження, пошкоджено 7 авто, з яких 1 повністю згоріло.

1 березня 2022 року близько 22:30 в результаті двох авіаударів по нежитловим будинкам за адресою: м.Харків, вул.Селянська загинуло 2 особи, 3 особи отримали тілесні ушкодження, пошкоджено 9 автомобілів.

2 березня 2022 року здійснено авіаудар за адресою м. Харків, вул. Полтавський Шлях, 192 (постраждало 11 осіб, із яких 2 померлих, 9 поранено, пошкоджено 3-х поверховий навчальний корпус «Державна гімназія з посиленою фізичною підготовкою «Кадетський корпус», виявлено 5 пошкоджених автівки, воронку); за адресою м.Харків вул. Холодногірська, 3 зруйновано 5-ти поверховий житловий будинок; за адресою м. Харків вул. Холодногрська, 2 на ринку «Сказка» пошкоджено торгівельні павільйони; за адресою: вул. Дерев'янка, 1а, міста Харків – повітряний обстріл телевізійної вишки.

03 березня 2022 року – повітряний обстріл вулиці поблизу Харківської міської ради (3 особи постраждало); за адресою вул. Сумська, 53 повітряний обстріл житлового будинку (4 особи постраждали); близько 08:00 в результаті авіаудару по адміністративній будівлі Головного управління національної поліції в Харківській області загинула одна особа, поранені близько 4 осіб. Внаслідок авіаційного обстрілу з невстановленої зброї пошкоджені будинки в місті Ізюм по вулиці Українська (загинуло 7 мирних мешканців, серед яких 1 дитина) та будинок по вул. Пролетарська (загинув чоловік); авіаційний обстріл вул. Соборна, Донця Захаржевського, Героїв Чорнобильців, Старопоштової в місті Ізюм (пошкоджено будівлю Ізюмського районного управління поліції Головного управління національної поліції в Харківській області); авіаційний обстріл села Гороховатка Ізюмського району Харківської області (зруйновано будівлю загальноосвітньої школи).

3 березня стало трагічної сторінкої в історії Харківщини, оскільки окрім вищезазначених злочинів, внаслідок бомбардування авіацією Російської Федерації селища Яковлівка, Харківського району, Харківської області було **зруйновано все селище**, а саме 45 будинків, 21 з яких зруйновано повністю. 24 особи отримали пошкодження, вбито 3 особи, 8 осіб отримали поранення.

6 березня 2022 року – авіаудар у житловий будинок по вулиці Циліноградській у місті Харкові (дві особи загинули, ще двоє зазнали тілесних ушкоджень); близько 12 години – артилерійський обстріл по супермаркету «Хазар», розташованого по вулиці Академіка Вальтера у місті Харкові (загинуло 4 особи, тілесні ушкодження отримали більше 15 осіб); близько 18 години – авіаційне бомбардування житлових та цивільних обєктів, розташованих за адресою місто Харків, майдан Героїв Небесної Сотні (значно пошкоджений житловий будинок, частково зруйновані приміщення Харківського апеляційного суду, Слобідської окружної прокуратури та Харківського зонального відділу Військової служби правопорядку, загинула одна особа, є травмовані).

Окрім цього Збройними силами Російської Федерації здійснено обстріл з реактивних систем залпового вогню «Град» по території Національного наукового центру «Харківський фізико-технічний інститут», розташованого по вулиці Академічна, де перебувала дослідна ядерна установка «Джерело нейтронів», в активну зону якої завантажено 37 паливних ядерних елементів. Вказані дії могли б призвести до **масштабної екологічної катастрофи**.

9 березня 2022 року близько 23 години 30 хвилин – авіаудар по двоповерховому житловому будинку у селі Слобожанське Ізюмського району Харківської області (будинок повністю зруйнований, загинули 2 дітей та 2 жінок, одна дівчина 5 років отримала поранення, під завалами залишаються близько 4 осіб).

10 березня 2022 року у період часу з 10 до 11 години – артилерійський обстріл смт Золочів Богодухівського району Харківськоі області (загинула 56-річна місцева мешканка, дві жінки отримали травми різного ступеню тяжкості, повністю зруйновані два житлові будинки, ще 2 – пошкоджено); нанесли авіаудар касетними бомбами по селищу Селекційне, розташованому в Харківському районі (загинула 73-річна жінка).

11 березня 2022 року близько 15:30 – артилерійський обстріл населених пунктів смт Високий та села Ржавець Харківського району Харківської області (5 мирних мешканців отримали тілесні ушкодження, пошкоджено більше 10 житлових будинків).

12 березня 2022 року – артилерійські обстріли села Новий Коротич Харківського району Харківської області (загинув 70-річний місцевий мешканець).

14 березня 2022 року – артилерійські обстріли центра Харкова, а саме вулиць Гагаріна, Вернадського, Батуринській (частково зруйновано житлові будівлі, магазин побутової техніки та низка нежитлових споруд, пошкоджено одну із загальноосвітніх харківських шкіл); артилерійські обстріли міста Балаклія Ізюмського району (поранення отримали чоловік та жінка); артилерійський обстріл дитячого садку у місті Чугуєві (уламками від снарядів вбито 15-річного хлопця, пошкоджено низку приватних будинків).

Під час проведення **евакуації** мирного населення з міста Ізюм Харківської області до міст Слов'янськ та Лозова військовослужбовці Російської Федерації здійснили **обстріл автобуса з мирними мешканцями**, внаслідок вказаних дій люди отримали поранення.

15 березня близько 13.30 – артилерійський обстріл смт Золочів (загинули двоє жінок та троє чоловіків, троє чоловіків отримали поранення, зруйновано та пошкоджено низку житлових будинків та автомобіль). У смт Чкаловське Чугуївського району Харківської області військовослужбовці збройних сил Російської Федерації у гаражі пострілом з автоматичної зброї здійснили вбивство 30-річного місцевого мешканця, забрали у померлого телефон, гроші та заволоділи його автомобілем «Voiiswagen T4».

16 березня 2022 року – артилерійський обстріл ринку, розташованого у Московському районі міста Харкова. Пожежний-рятувальник отримав осколкове поранення та вмер.

17 березня 2022 року близько 2 ночі – артилерійський обстріл смт Золочів Харківської області (44-річна мати загинула на місці, прикриваючи собою свою 4-річну доньку. Батько та дитина отримали тілесні ушкодження); близько 3:30 ранку – артилерійський обстріл міста Мерефа Харківського району (**зруйновано** загальноосвітню **школу** та міський будинок культури, **загинула 21** особа, поранено 25 осіб); близько 13 години – артилерійський обстріл торгових павільйонів на ринку в Київському районі міста Харкова. Під час гасіння пожежі внаслідок нового артилерійського обстрілу загинув пожежний-рятувальник Головного управління Державної служби надзвичайних ситуацій України в Харківській області.

18 березня – артилерійський обстріл багатоповерхівки у Московському районі міста Харкова. В результаті **загинув** 96-річний мешканець будинку, який у часи Другої світової війни був **в'язнем** кількох **нацистських концтаборів**; артилерійський обстріл села Заводи Ізюмського району Харківської області (зруйновано житловий будинок, чоловік, дві жінки та 11-річний хлопчик загинули на місці); артилерійський обстріл мітса Балаклія Ізюмського району Харківської області (пошкоджено низку житлових будинків, один мешканець загинув); артилерійські обстріли житлових будинків у Слобідському та Московському районах міста Харкова (зазнали тілесних ушкоджень 3 особи, значні руйнування одного з інститутів міста Харкова, де загинула 1 особа).

19 березня – артилерійський обстріл Дергачівського району Харківської області (пошкоджено житловий будинок та станцію техобслуговування транспортних засобів у місті Дергачі, чоловік та жінка отримали поранення); обстріл житлового будинку у селі Безруки Дергачівського району, що призвело до його пошкодження; обстріл житлових будинків в Індиструальному районі міста Харкова (загинуло 5 мирних мешканців, серед них – 9 річний хлопчик); обстріл виправної колонії в зазначеному районі, що призвело до пошкодження установи; близько 11 години артилерійський обстріл села Покровське Ізюмського району Харківської області (постраждали чоловік та жінка, пошкоджено адміністративну будівлю виправної колонії).

20 березня – артилерійський обстріл однієї із установ виконання покаран Харківської області, внаслідок чого будівля пошкоджена, один із засуджених отримав осколкове поранення та помер.

23 березня військо – обстріл ракетними системами залпового вогню по смт Золочів Богодухівського району (пошкоджено понад 30 будинків, частина з яких зруйнована повністю); артилерійський обстріл смт Старий Салтів Чугуївського району Харківської області (пошкоджено ліцей, загинула жінка).

24 березня – російські окупанти **обстріляли чергу людей** поряд з відділенням пошти, де здійснювалась видача **гуманітарної допомоги** населенню, загинуло 3 особи, 8 – поранено, у тому числі 1 дитина.

25 березня – артилерійський обстріл по житловим будинках в Основ'янському районі міста Харкова, загинуло 5 мирних мешканців, пощкоджено будинки та транспортні засоби.

26 березня близько 5 години російські військові обстріляли адміністративну будівлю у місті Балаклея (згоріли господарський блок: складські приміщення, дах над спортзалом, декілька автомобілів, приватні гаражі та сараї); близько 11 години обстріл міста Барвінкове Ізюмського району Харківської області (пошкоджено приміщення ліцею).

27 березня на автодорозі між селом Шевелівката та селом Гусарівка Ізюмського району виявлено пошкоджений автомобіль «HONDA CRV», в якому виявлено загиблу родину: жінку, чоловіка та 3-річну дитину, які були розстріляни російським військовослужбовцями; артилерійський обстріл села Оскіл Ізюмьского району Харківської області (пошкоджено будинок, загинуло 7 осіб, серед них 7-річний та 16-річний хлопці, 4-річна дитина та ще 4 особи отримали поранення).

28 березня – ракетний удар по місту Люботин Харківського району Харківської області (загинув 1 чоловік, поранено 7 осіб).

30 березня – авіаудар по селу Слобожанське Ізюмського району Харківської області (пошкоджено

житловий будинок, загинув 11-річний хлопчик та його мати).

Загалом, внаслідок збройної агресії Російської Федерації на території Харкова та Харківської області станом на 31 березня 2022 року **загинуло 19 дітей** і більше 49 поранено. За 1 місяць та 4 дня обстрілів військовослужбовцями Російської Федерації міста Харкова **пошкоджено 144 закладів освіти**, з них 78 шкіл, 61 дитячих садка, 3 заклади позашкільної освіти, 3 будівлі управління освіти. Повністю знищено будівлі школи №134 та 3 дитячі садочки. На території Харківської області пошкоджено 13 закладів освіти, з них – 10 шкіл, 2 дитячих садка та 1 технікум. Зруйновано щонайменше 2 школи та 1 дитячий садочок.

В результаті авіаударів та обстрілів збройними силами Російської Федерації в Харківській області пошкоджено Харківський завод підйомного транспортного обладнання, навчальний корпус будинку «Державна гімназія з посиленою фізичною підготовкою «Кадетський корпус», телевізійну вишку, спортивний клуб «Уніфехт» Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, будівлі Харківської обласної державної адміністрації, Харківської міської ради, Головного управління національної поліції в Харківській області, Ізюмського районного управління поліції Головного управління національної поліції в Харківській області, приміщення Харківського апеляційного суду, Слобідської окружної прокуратури та Харківського зонального відділу Військової служби правопорядку, на території області утворені воронки діаметром 3-4 метри.

Харківською обласною прокуратурою заочно повідомлено про підозру командувачу однієї з армій військово-повітряних сил протиповітряної оборони Російської Федерації, який надав наказ бомбардувати Харківщину, у тому числі, авіабомбами «ФАБ-500», за фактом порушення законів та звичаїв війни, поєднаних з умисним вбивством. Повідомлено про підозру льотчику одного з авіаційних полків збройних сил Російської Федерації, який виконуючи незаконний наказ, незаконно перетнули державний кордон України та завдав авіаударів по місту Ізюм Харківської області. Внаслідок незаконних дій загинуло 8 мирних мешканців. Крім того, він здійснив бомбардування міста Харкова. Внаслідок вказаних дій повністю та частково зруйновано багатоповерхові житлові будинки, адмінбудівлі, медичні установи, заклади освіти та гуртожитки.

Цифри та факти подані у статті узагальнені та систематизовані на основі офіційної інформації, оприлюденої Харківською обласною прокуратурою в інтернет виданнях, є не остаточною, оскільки бомбардування міста Харкова та Харківської області збройними силами Російської Федерації продовжується під час написання статті, а фактична кількість загиблих та поранених може змінюватися після розчистки завалів та утилізації боєприпасів. Слід також врахувати, що частина території Харківської області знаходится в окупації Росії, факти порушення законів та звичаїв війни на цій території наразі неможливо встановити.

Велика кількість бомбардувань, авіобстрілів, авіоударів, ракетних ударів по житловим будинкам, закладам освіти Харківщини, розстріл людей в автобусах та автівках, що евакуйовуються, в чергах, що отримують гуманітарну допомогу, ставить питання про кваліфікацію дій агресора як діянь, що не лише підпадають під ознаки порушь законів та звичаїв війни, а й більш тяжких міжнародних воєних злочинів, проте, це є предметом окремого наукового дослідження.

Правоохоронні органи Харківської обласної та юридичні інституції громадянського суспільства документують всі злочини, вчинені в умовах воєнного стану збройними силами Російської Федерації. У всіх кримінальних провадженнях, розпочатих за фактами порушення законів та звичаїв війни, триває збирання та фіксація доказів вчинення військових злочинів з боку агресорів. Юридична спільнота України докладе всіх зусиль для покарання винних за масові загибелі людей та зруйновані населені пункти на Харківщини, зокрема, та в Україні, загалом, відповідно до чинного українського та міжнародного законодавства заради перемоги загальновизнаних людських цінностей XXI століття над пануванням сили на нашій планеті.

Інформація про автора:
Мерник Анастасія Муслімівна,
кандидат юридичних наук, доцентка,
асистентка кафедри теорії і філософії права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
77, вул. Пушкінська, м. Харків, 61024, Україна

Information about the author:
Mernyk Anastasiia Muslimivna,
Candidate of Law, Associate Professor,
Assistant at the Department of Theory and Philosophy of Law
Yaroslav Mudryi National Law University
77, Pushkinska str., Kharkiv, 61024, Ukraine

DOI

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА (2014–2022): ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ

Мосейко А. Г.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Серед держав, які утворилися після розпаду СРСР на його території, Україна та РФ були найбільшими державами за кількістю населення, за економічним, за військовим та за іншим потенціалами. Із проголошенням у 1991 році України і РФ як незалежних держав у межах кордонів, які їм належали під час розпаду СРСР, виникли принципово нові умови щодо формування зовнішньополітичних, зовнішньоекономічних, військових та інших відносин між Україною та РФ. Проте російсько-українські відносини, які довгий час будувалися хоча і на асиметрії, не диктуванні, нав'язуванні РФ своїх умов Україні, але відносно мирно, на етапі з 2014 року перетворилися з ініціативи РФ на тривалий воєнний конфлікт, який на 2022 рік продовжився повномасштабним вторгненням РФ на територію України.

На сьогодні постає доволі непросте завдання аналізувати юридичні аспекти Російсько-української війни. Дослідження нормативно-правового підґрунтя конфлікту РФ та України вкрай важливе з наступних причин: по-перше, необхідні правові підстави для застосування санкцій до РФ як держави-агресора; по-друге, невирішення юридичних питань притягнення РФ до відповідальності за агресію може створити негативні прецеденти для інших держав, наприклад для КНР щодо Тайваню; по-третє, аналіз юридичних аспектів Російсько-української війни необхідний для юридичного визнання геноциду Українського народу парламентами зарубіжних держав; по-четверте, сукупність юридичних документів, які стосуються Російсько-української війни, є підставами для численних позовів України до РФ у міжнародні суди, у тому числі й щодо заявлення цивільних позовів; по-п'яте, аналіз юридичних аспектів Російсько-української війни вкрай важливий з історичної та ідеологічної позицій для майбутніх поколінь України, для недопущення спотворення історії зі сторони офіційних та неофіційних кіл РФ. Необхідність дослідження юридичних аспектів Російсько-української війни обґрунтовано також й іншими чинниками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З 2014 року і до сьогодні дедалі більше вчених-юристів присвячують свої праці юридичним аспектам Російсько-української війни. Взагалі своє бачення концепції юридичних аспектів вирішення міжнародних конфліктів пропонують багато правників. Серед зарубіжних дослідників варто назвати таких як Е. Боуен, Л. Ф. Коженевські, П. Морель, Е. Осборн, Т. Снайдер, Е. Уілсон, А. Умланд та інші. Серед вітчизняних авторів вказані питання вивчають такі дослідники як Б. В. Бабін, О. В. Задорожній, В. В. Кравченко, С. І. Рахманін, В. А. Смолій та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Не зважаючи на значний науковий інтерес, який представляє для юристів вивчення правової складової Російсько-української війни, багато питань залишаються невирішеними. Зокрема, законодавство України, яке регулює вказані правові аспекти, містить колізії, прогалини, інші недоліки, які потребують виправлення. Також необхідна систематизація актів, які регулюють юридичні аспекти Російсько-української війни, визначення їх ієрархії за юридичною силою.

Формулювання цілей. У роботі, застосовуючи історичний, системний та інші види аналізу, здійснено дослідження основних нормативних актів, які регулюють ті чи ті правові відносини у період Російсько-української війни. До основних цілей дослідження віднесено наступні: проаналізувати юридичні передумови війни; виявити основні історичні закономірності прийняття та впровадження основних нормативних актів, які регулюють суспільні відносини під час Російсько-української війни; розвинути підходи до аналізу юридичних аспектів Російсько-української війни; визначити окремі проблеми законодавства України, яке регулює правові аспекти Російсько-української війни, та сформулювати пропозиції щодо їх вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Російсько-українська війна (2014-2022) (альтернативні назви – Збройна агресія Російської Федерації проти України, Війна за незалежність України, агресивна війна РФ проти України тощо, далі – Російсько-українська війна) – це застосування Російською Федерацією (далі – РФ) своїх Збройних Сил, Федеральної служби безпеки РФ, Національної гвардії РФ, сили приватних воєнних компаній, сили воєнізованих корпусів тимчасово окупованих територій України на Донбасі та Луганщині (Окремі райони Донецької та Луганської областей, самопроголошені Донецька народна республіка (далі – ДНР) та Луганська народна республіка (далі – ЛНР)), а з 24 лютого 2022 року – збройні сили самопроголошених

Республіки Абхазія, Республіки Південна Осетія (Держави Аланія) проти суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності України, проти економічної та інформаційної безпеки України, проти основних прав та свобод громадян України.

Застосування РФ своїх сил проти України є як прямим, так і опосередкованим, як визнаним РФ, так і офіційно нею не визнаним, і супроводжується окупацією значних територій України, масштабними людськими жертвами, у тому числі й геноцидом мирного населення, військово-технічними та економічними втратами, негативними екологічними наслідками, а також допомогою для України від багатьох держав світу, санкціями й ізоляцією РФ.

Російсько-українська війна почалася 2014 року, проте однією із основних причин та приводів до початку цієї війни є Революція Гідності, яка розпочалася з кінця 2013 року. Також складниками Російсько-української війни з 2014 року є Російське вторгнення в Автономну Республіку Крим (далі – АРК), починаючи із лютого 2014 року з подальшою цілковитою окупацією АРК; Війна на Сході України з кінця березня – квітня 2014 року, та Російське вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року.

Курс на інтеграцію з Європейським Союзом (далі – ЄС), адаптація національного законодавства України у відповідність з європейським правом розпочалася ще у 1990-х роках, і продовжувалася у 2000-х роках.

Так, 21 листопада 2002 року була прийнята Концепція Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, затверджена Законом України[1]. На основі цієї Концепції 18 березня 2004 року була прийнята Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу[2].

Так, Загальнодержавною програмою адаптації було визначено механізм досягнення Україною відповідності набуття членства в ЄС, зокрема, третьому Копенгагенському та Мадридському критеріям. Указаний механізм містить адаптацію законодавства України, утворення відповідних компетентних інституцій та інші заходи, які є необхідними для ефективного правотворення та правозастосування.

Курс на зближення законодавства України до законодавства ЄС підтримували тогочасні президенти України – Л. Д. Кучма, В. А. Ющенко, і до 2013 року – В. Ф. Янукович.

Україною та ЄС проводився доволі довгий переговорний процес, проміжним етапом якого мало стати підписання Україною та ЄС Угоди про асоціацію. Порівняльний аналіз ризиків та переваг інтеграції України до ЄС та Митного союзу на чолі з РФ вирішувався спочатку на користь ЄС, навіть на рівні Кабінету Міністрів України та Президента України.

Проте після призупинення Кабінетом Міністрів України процесу підготовки до підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС (розпорядження Кабінету Міністрів України «Питання укладання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їх державами – членами, з іншої сторони» від 21 листопада 2013 року, пізніше було скасовано на підставі Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 березня 2014 року[3]) розпочалися масові акції протесту, які у тогочасних публікаціях отримали назву «Євромайдан», також були використані терміни «Євроревolюція»[4], «Революція 2013 року»[5], «Революція Гідності»[6], або просто «Майдан». Офіційна назва цих акцій протесту закріпилася як Революція Гідності, один із перших актів, у якому було застосовану вказану назву – постанова Кабінету Міністрів України від 28 березня 2014 року[7].

21 березня 2014 року у Брюсселі було підписано політичну частину Угоди про асоціацію (преамбула, стаття 1, розділи I, II, VII), а 27 червня 2014 року знову ж таки в Брюсселі – економічну, зокрема, у частині торговельно-економічних і галузевих положень

[1] Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 21 листопада 2002 року № 228-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 3. Ст. 12.

[2] Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 березня 2004 року № 1629-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 29. Ст. 367.

[3] Питання укладання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їх державами – членами, з іншої сторони: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2013 року № 905-р. *Офіційний вісник України*. 2013. № 92. Ст. 3403. (Розпорядження скасовано на підставі Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 березня 2014 року № 113-р).

[4] Баркар Д. Євромайдан переростає у Євроревolюцію? *Радіо Свобода*. 2013. 24 листопада. URL: http://www.radiosvoboda.org/content/article/25178760.html.

[5] Грицак Я. Євромайдан – це революція молоді з вищою освітою, яка не має майбутнього. *Вікна*. 2013. 26 листопада. URL: http://vikna.if.ua/news/category/ua/2013/11/26/15388/view.

[6] Мельник Є. Революція Гідності – це революція кожного українця, якому набридло стояти на колінах. Свобода. 2013. 10 грудня. URL: http://www.svoboda.org.ua/dopysy/dopysy/045339/.

[7] Про соціальний захист членів сімей осіб, смерть яких пов'язана з участю в масових акціях громадського протесту, що відбулися у період з 21 листопада 2013 р. по 21 лютого 2014 року, а також осіб, яким посмертно присвоєно звання Герой України за громадянську мужність, патріотизм, героїчне відстоювання конституційних засад демократії, прав і свобод людини, самовіддане служіння Українському народові, виявлені під час Революції гідності: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 березня 2014 року № 76. *Офіційний вісник України*. 2014. № 28. Ст. 790.

(розділи III, IV, V, VI)[8]. 16 вересня 2014 року Європейський парламент ратифікував Угоду синхронно із Верховною Радою України. Верховна Рада України зі своєї сторони прийняла Закон України про ратифікацію Угоди[9].

На тлі цих подій орієнтовно з 20 лютого 2014 року розпочалася агресія РФ проти України, спочатку – російське вторгнення у АРК, підтримка нею на Сході і Півдні України сепаратистських настроїв, пізніше – організація бойовиків та здійснення терористичних актів.

Вторгнення у АРК було анонсоване Державною думою РФ (надалі – Держдума) як представницьким законодавчим органом влади РФ, нижньою палатою Парламенту – Федеральних Зборів РФ відповідно до ст. 95 Конституції РФ[10], а також безпосередньо Президентом РФ В. В. Путіним.

У відповідності з Конституцією РФ, політичний режим та діяльність Держдуми РФ, Президента РФ, інших державних структур, можна охарактеризувати як демократичний, форма правління в якій – змішана республіка з елементами президентського і парламентського правління. Проте фактична діяльність органів та посадових осіб РФ вказує на їх антидемократичний характер.

Так, 1 березня 2014 року самопроголошений «голова Ради міністрів АРК» С. В. Аксьонов звернувся до Президента РФ В. В. Путіна посприяти у «забезпеченні миру і спокою» на території Криму. У відповідь того ж дня Президент РФ відправив до Ради Федерації РФ пропозицію щодо введення російських військ в український Крим. Обидві палати Держдуми 1 березня 2014 року об 17:20 проголосували за введення російських військ на територію України, і в АРК зокрема[11].

20 березня 2014 року відбулося голосування в Держдумі РФ щодо ратифікації Договору про анексію Криму, який був підписаний 18 березня 2014 року Президентом РФ В. В. Путіним та представниками самопроголошеної Республіки Крим. Єдиним із 450 депутатів Держдуми РФ, що проголосував проти анексії, виявився депутат Держдуми РФ І. В. Пономарьов.

З позицій міжнародної спільноти надання Держдумою РФ як законодавчим органом цієї держави дозволу на введення російських військ на територію України, а також ратифікація Договору про анексію Криму є грубим порушенням міжнародного права. Вказана насильницька анексія АРК не визнається міжнародною спільнотою. Зокрема, Україну у цьому підтримали ООН[12], Рада Європи[13], ПА ОБСЄ[14], а також суперечить рішенню Венеціанської комісії, натомість російською владою трактується як «повернення Криму до Росії».

У п. 158 Звіту про дії щодо попереднього розслідування (2016 рік) від 14 листопада 2016 року Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) у Гаазі зазначено, що ситуація на території Криму і Севастополя рівнозначна міжнародному збройному конфлікту між Україною і РФ. Цей міжнародний збройний конфлікт почався не пізніше 26 лютого, коли РФ задіяла особовий склад своїх збройних сил для отримання контролю над частинами території України без згоди уряду України[15].

Таким чином, МКС фактично визнав РФ державою-агресором, яка окупувала частину території України. Документ констатує існування збройного конфлікту між РФ і Україною та фіксує численні кримінальні правопорушення (злочини), вчинені в АРК і на сході України з кінця лютого 2014 року.

РФ відмовилася від ратифікації Римського статуту МКС в Гаазі, на яку чекали 16 років. Президент РФ В. В. Путін підписав розпорядження «Про намір Російської Федерації не стати учасником Римського статуту Міжнародного кримінального суду»[16]. РФ підписала статут у 2000 році, але так і не ратифікувала його. Україна зробила заяву про разовому визнання юрисдикції МКС з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року, а у 2015 році продовжила

[8] Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, вчинена у частині політичних положень (преамбула, стаття 1, розділи I, II, VII) 21 березня 2014 року в м. Брюсселі та у частині торговельно-економічних і галузевих положень (розділи III, IV, V, VI) 27 червня 2014 року в м. Брюсселі. *Офіційний вісник України*. 2014. № 75. Т. 1. Ст. 2125.

[9] Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16 вересня 2014 року № 1678-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 40. Ст. 2021.

[10] Конституция Российской Федерации: Официальное издание. Москва: Юридическая литература, 2009. 64 с.

[11] Путін оголосив Україні війну. *Українська правда*. 2014. 1 березня. URL: http://www.pravda.com.ua/articles/2014/03/1/7016683/.

[12] Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/68/262 про підтримку територіальної цілісності України. Прийнята 27 березня 2014 року на 68-й сесії Генеральної Асамблеї ООН. *Организация Объединенных Наций: Веб-сайт*. URL: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/68/262&referer=/english/&Lang=R.

[13] Коментар МЗС України щодо рішення Комітету міністрів Ради Європи від 17 вересня 2014 року: Лист Міністерства зовнішніх справ України від 18 вересня 2014 року. *ЛІГА:ЗАКОН*. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS23287.html.

[14] Принята Бакинская декларация Парламентской Ассамблеи ОБСЕ. *Interfax-Azerbaijan*. 2014. 2 июля. URL: http://interfax.az/view/613059.

[15] Отчет о действиях по предварительному расследованию (2016 г.) от 14 ноября 2016 года (Report on Preliminary Examination Activities (2016). Ukraine (14 November 2016)). *Международный уголовный суд (International Criminal Court; Cour pénale internationale)*. URL: https://www.icc-cpi.int/iccdocs/otp/161114-otp-rep-PE-Ukraine.pdf.

[16] О намерении Российской Федерации не стать участником Римского статута Международного уголовного суда: Распоряжение Президента Российской Федерации от 16 ноября 2016 года № 361-рп. *Российская газета*. 2016. 18 ноября. URL: https://rg.ru/2016/11/18/statut-dok.html.

це положення на невизначений термін, тому потенційно під юрисдикцію МКС можуть підпадати будь-які особи, що брали участь у подіях на Україні з обох боків. Російські дослідники вважають, що якщо б РФ визнавала юрисдикцію МКС, після закінчення розслідування росіянам могли пред'явити звинувачення, але тепер це стало неможливим[17].

З позицій України також було прийнято низку нормативно-правових актів, спрямованих на недопущення порушення прав і свобод громадян на тимчасово окупованій території України. Зокрема, постанову Верховної Ради АРК «Про проведення загальнокримського референдуму» від 6 березня 2014 року було визнано такою, що не відповідає Конституції України (є неконституційною), згідно з Рішенням Конституційного Суду України у справі про проведення місцевого референдуму в АРК від 14 березня 2014 року[18]. Декларацію про незалежність АРК і міста Севастополя було визнано такою, що не відповідає Конституції України (є неконституційною), згідно з Рішенням Конституційного Суду України від 20 березня 2014 року[19].

Про антидемократичний характер дій РФ у АРК вказує й заборона діяльності Меджлісу кримськотатарського народу – представницького органу кримських татар, подібного до парламенту. Після анексії АРК РФ проти Меджлісу і кримських татар чиняться репресії. 26 квітня 2016 року підконтрольний РФ Верховний суд Криму заборонив діяльність Меджлісу. Світова спільнота висловила протест у зв'язку із цими діями РФ. Захист Меджлісу направив апеляцію до Верховного суду РФ. Проте Верховний Суд РФ 29 вересня 2016 року підтвердив заборону Меджлісу[20].

У зв'язку з анексією АРК постає міжнародне питання невизнання легітимності виборів до Держдуми РФ, що відбулися 18 вересня 2016 року та 10 березня 2020 року, а також інших виборів, проведених в РФ. Річ у тім, що ці вибори до Держдуми РФ, окрім іншого, відбувалися в АРК як на території РФ, що міжнародною спільнотою визнана як тимчасово окупована територія України РФ.

Про невизнання результатів у тій чи тій формі заявили ПАРЄ, такі держави як США, Естонія, Литва, Румунія, Швеція, Данія, Канада, Франція, Німеччина, Японія, а також ООН, ЄС та інші міждержавні структури. Така позиція має для РФ серйозні юридичні наслідки, оскільки легітимність російських державних структур та посадових осіб РФ, їх подальших рішень, – під сумнівом їх легітимності, або прямо не визнана багатьма міжнародними організаціями та державами.

Складовою частиною Російсько-української війни, а також продовженням окупації АРК стала Війна на Сході України – збройний конфлікт між організованими з РФ та керованими з цієї держави незаконними збройними формуваннями та бойовиками ДНР та ЛНР, за підтримки регулярних військових частин РФ, та з українськими правоохоронцями із залученням Збройних Сил України. Війна на Сході України за географічними межами була локальною та охоплювала частини Донецької і Луганської областей України, які відповідно до ст. 133 Конституції України входять до складу України та є її невіддільною частиною.

Початком конфлікту є середина квітня 2014 року, коли озброєні групи проросійсько налаштованих громадян як України, так і РФ, почали захоплювати адміністративні будівлі (державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування) та відділення міліції у містах Слов'янську, Краматорську, Артемівську (сьогодні – Бахмут), у інших містах.

Українська влада заявила у відповідь про проведення Антитерористичної операції із залученням Збройних Сил України (з 30 квітня 2018 року її було переведено у формат Операції Об'єднаних сил). Зокрема, Указом Президента України від 14 квітня 2014 року було введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» (таємно)[21]. Протистояння поступово переросло у повномасштабний конфлікт.

5 вересня 2014 року у Мінську колишній Президент України Л. Кучма, російський посол у Києві М. Ю. Зурабов, представник ОБСЄ у справах врегулювання ситуації на Україні Х. Тальявіні і представники ДНР та ЛНР підписали заяву про перемир'я у війні на сході України[22]. Російські ЗМІ доволі

[17] Байдакова А. Москва защитилась от Гааги. Россия вышла из-под юрисдикции Международного уголовного суда, пока там расследуют конфликт на Украине. *Новая газета*. 2016. 16 ноября. URL: https://www.novayagazeta.ru/articles/2016/11/16/70557-pochemu-rossiya-otkazalas-ratifitsirovat-rimskiy-statut-mezhdunarodnogo-ugolovnogo-suda.

[18] Рішення Конституційного Суду України у справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про проведення загальнокримського референдуму» (справа про проведення місцевого референдуму в Автономній Республіці Крим) від 14 березня 2014 року № 2-рп/2014. *Офіційний вісник України*. 2014. № 26. Ст. 766.

[19] Рішення Конституційного Суду України у справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя» від 20 березня 2014 року № 3-рп/2014. *Офіційний вісник України*. 2014. № 27. Ст. 776.

[20] Верховний суд Росії підтвердив заборону Меджлісу. *Радіо Свобода*. 2016. 29 вересня. URL: http://www.radiosvoboda.org/a/news/28021700.html.

[21] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України»: Указ Президента України від 14 квітня 2014 року № 405/2014. *Офіційний вісник Президента України*. 2014. № 14. Ст. 745.

[22] Как проходила встреча лидеров Таможенного союза, Украины и представителей ЕС в Минске. *ИТАР-ТАСС*. 2014. 26 августа. URL: http://itar-tass.com/mezhdunarodnaya-panorama/1400555.

високо оцінили цю подію[23]. Проте не варто було оцінювати вказаний документ як позитивний для врегулювання безпеки в Україні. Доктор наук, президент Європейської асоціації наук про безпеку «European association for security», польський професор Л. Ф. Коженевські вважав, що це «заява про капітуляцію України»: «…Росія отримала те, що хотіла, Франція заробить на продажі військових кораблів Росії, війська НАТО будуть сильніше залучені в події на Близькому Сході»[24].

16 вересня 2014 року було прийнято Закон України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей», який тимчасово (спочатку на три роки) запроваджувався особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей, до яких належали райони, міста, селища, села, які визначалися рішенням Верховної Ради України. Пізніше цей термін було неодноразово продовжено, і відповідно до останніх змін, внесених Законом України від 2 грудня 2021 року[25], особливий порядок запроваджено до грудня 2022 року включно.

Райони, міста, селища і села Донецької та Луганської областей, в яких запроваджено особливий порядок місцевого самоврядування та мали проводитися вибори, було визначено у постанові Верховної Ради України від 17 березня 2015 року[26].

Поряд з іншими положеннями, ст. 4 цього Закону гарантувалося відповідно до норм Закону України «Про засади державної мовної політики» від 3 липня 2012 року (на сьогодні цей Закон України втратив чинність, як такий, що не відповідає Конституції України (є неконституційним), відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 28 лютого 2018 року[27]), право мовного самовизначення кожного жителя у цих районах щодо мови, вільного користування російською мовою та подібні норми[28].

27 січня 2015 року Верховна Рада України визнала РФ агресором. У Постанові про Звернення до ООН, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї РЄ та до інших міжнародних організацій, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором» Верховною Радою України було відзначено, що Україна залишається об'єктом воєнної агресії зі сторони РФ, яку вона здійснює, серед іншого, і через підтримку та забезпечення масштабних терористичних атак[29].

У постанові Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України «Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами РФ та керівниками терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР», які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян» від 4 лютого 2015 року зазначено, що наведені дії містять ознаки тяжких та особливо тяжких злочинів проти людяності та воєнних злочинів, які підпадають під юрисдикцію МКС. Тому Верховна Рада України визнала юрисдикцію МКС щодо вчинених вказаних злочинів вищими посадовими особами РФ та керівниками ДНР та ЛНР, які призвели до особливо тяжких наслідків та масових вбивств українських громадян, починаючи із 20 лютого 2014 року[30].

Як вважали експерти, проголосивши РФ агресором і розпочавши процедуру визнання ДНР і ЛНР терористичними організаціями, Верховна Рада України робить кроки до формування адекватнішого правового поля[31]. Також офіційний Київ звернувся

---

[23] Пчелкин П. Главное политическое событие дня – саммит в формате Таможенный союз – Украина – ЕС. *Первый канал*. 2014. 26 августа. URL: http://www.1tv.ru/news/polit/266337.

[24] Коженевські Л. Ф. Безпека Європи в перспективі історичних і сучасних загроз Польщі та Україні. *Слово Просвіти*. 2014. 26 вересня. URL: http://slovoprosvity.org/2014/09/26/.

[25] Про внесення зміни до статті 1 Закону України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей»: Закон України від 2 грудня 2021 року № 1930-IX. *Офіційний вісник України*. 2021. № 100. Том 1. Ст. 6551.

[26] Про визначення окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей, в яких запроваджується особливий порядок місцевого самоврядування: Постанова Верховної Ради України від 17 березня 2015 року № 252-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 21. Ст. 142.

[27] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики» від 28 лютого 2018 року № 2-р/2018. *Офіційний вісник України*. 2018. № 37. Ст. 1315.

[28] Про засади державної мовної політики: Закон України від 3 липня 2012 року № 5029-VI. *Офіційний вісник України*. 2012. № 61. Ст. 2471. (Закон втратив чинність, як такий, що не відповідає Конституції України (є неконституційним), відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 28 лютого 2018 року № 2-р/2018).

[29] Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором: Постанова Верховної Ради України від 27 січня 2015 року № 129-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 10. Ст. 68.

[30] Про Заяву Верховної Ради України «Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР», які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян»: Постанова Верховної Ради України від 4 лютого 2015 року № 145-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 12. Ст. 77.

[31] Савицький О. Експерти про визнання Росії «агресором»: гірше вже не буде. *Українська служба Deutsche Welle*. 2015. 27 січня. URL: http://www.dw.de/.

до МКС[32]. Проте дослідники відзначають, що процес визнання ДНР/ЛНР терористичними організаціями досить тривалий і потребує ретельного й бездоганного юридичного оформлення[33].

Офіційна позиція РФ щодо ДНР та ЛНР була наступна: відсутність регулярних військових формувань на території України, а зі сторони РФ там приймають участь окремі добровольці. Проте навіть у випадку офіційного невизнання РФ фактів допомоги терористичним організаціям ДНР та ЛНР повинен бути застосований механізм відповідальності за злочини проти людяності в національному законодавстві України за принципом ultra vires її органів[34].

Зокрема, ст. 359 КК РФ передбачає кримінальну відповідальність за найманство, а саме за вербування, навчання, фінансування або інше матеріальне забезпечення найманця, а також його використання у збройному конфлікті або військових діях[35].

У Резолюції ГА ООН «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння» 56/589 від 12 грудня 2001 року (ст. 7) передбачений випадок вчинення «несанкціонованих діянь або діянь ultra vires державних органів або утворень». У цій статті визначено, що поведінка органу держави або утворення, уповноважених здійснювати елементи державної влади та діючих у своїй офіційній якості, є поведінкою держави, навіть якщо цей орган або утворення перевищили свої повноваження або порушили вказівки.

Також варто зазначити, що згідно ч. 2 ст. 1 Закону України «Про санкції» від 14 серпня 2014 року санкції можуть застосовуватися зі сторони України щодо іноземної держави, іноземної юридичної особи, юридичної особи, яка знаходиться під контролем іноземної юридичної особи чи фізичної особи-нерезидента, іноземців, осіб без громадянства, а також суб'єктів, які здійснюють терористичну діяльність[36].

Таким чином, вказані санкції розповсюджені на РФ, але не тільки на неї. Це зрозуміло, оскільки у агресора завжди будуть свої пособники та співучасники. Наприклад, Україна офіційно заявила про визнання ДНР терористичною організацією, проте така ж невизнана міжнародною спільнотою Республіка Південна Осетія (яка була частиною Грузії і яку офіційна Грузія вважає тимчасово окупованою територією), визнала ДНР як незалежну державу[37]. Таким чином, оскільки такі дії невизнаною Республікою Південною Осетією є порушенням міжнародного права, Закон України «Про санкції» розповсюджується і на такі території.

Останній на сьогодні етап Російсько-української війни – Російське вторгнення в Україну 2022 року. Безпосередньо етап розпочався після тривалого нарощування військ РФ, починаючи з листопада 2021 року вздовж кордону України з РФ, Білоруссю, а також визнання РФ 21 лютого 2022 року незалежності ДНР та ЛНР. Реакцією України на визнання керівництвом РФ незалежності самопроголошених утворень та рішення щодо введення на їх території підрозділів Збройних Сил РФ було запровадження надзвичайного стану в окремих регіонах України Указом Президента України від 23 лютого 2022 року[38] та затвердження його Законом України від 23 лютого 2022 року[39].

Російське вторгнення в Україну було розпочате орієнтовно 24 лютого 2022 року о 03 годині 40 хвилин. Указом Президента України від 24 лютого 2022 року[40] було введено в Україні воєнний стан із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року строком спочатку на 30 діб (пізніше його було продовжено). Цей указ було затверджено Законом України від 24 лютого 2022 року[41].

З першого дня Російсько-української війни РФ та її солдати порушують міжнародно визнані правила ведення воєн та масово вчиняють воєнні злочини.

ГА ООН у Резолюції від 2 березня 2022 року визнала вторгнення агресією РФ проти України, засудила російське вторгнення та поставила вимогу до РФ негайно припинити застосування сили проти України[42].

---

[32] Ржеутская Л. Украина признала юрисдикцию Гааги, чтобы наказать Россию. *Deutsche Welle*. 2015. 4 февраля. URL: http://www.dw.de/украина-признала-юрисдикцию-гааги-чтобы-наказать-россию/a-18234893.

[33] Щербак Ю. М. Процес визнання ДНР/ЛНР терористичними організаціями потребує ретельного і бездоганного юридичного оформлення. *Defense Express News*. 2015. 13 лютого. URL: http://www.defense-ua.com/rus/hotnews/?id=44252.

[34] Андрейченко С. С. Присвоєння державі поведінки ultra vires її органів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. Випуск 28. Том 3. С. 163–166.

[35] Уголовный кодекс Российской Федерации: Принят Государственной Думой 24 мая 1996 года. Одобрен Советом Федерации 5 июня 1996 года. *Собрание законодательства Российской Федерации*. 1996. № 25. Ст. 2954.

[36] Про санкції: Закон України від 14 серпня 2014 року № 1644-VII. *Офіційний вісник України*. 2014. № 74. Ст. 2082.

[37] О признании Донецкой Народной Республики: Указ Президента Республики Южная Осетия от 27 июня 2014 года. *Президент Республики Южная Осетия: Официальный сайт*. 2014. 27 июня. URL: http://presidentruo.org/?p=9295.

[38] Про введення надзвичайного стану в окремих регіонах України: Указ Президента України від 23 лютого 2022 року № 63/2022. *Голос України*. 2022. № 36. 23 лютого. (Указ затверджено Законом України від 23 лютого 2022 року № 2101-IX).

[39] Про затвердження Указу Президента України «Про введення надзвичайного стану в окремих регіонах України»: Закон України від 23 лютого 2022 року № 2101-IX. *Голос України*. 2022. № 36. 23 лютого.

[40] Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022. *Голос України*. 2022. № 37. 24 лютого. (Указ затверджено Законом України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX).

[41] Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX. *Голос України*. 2022. № 37. 24 лютого.

[42] Агресія проти України: Резолюція Генасамблеї ООН. *Укрінформ*. 2022. 2 березня. URL: https://www.ukrinform.ua/amp/rubric-world/3418304-agresia-proti-ukraini-rezoluciia-genasamblei-oon.html.

Україну підтримали, у тому числі й у правовому полі, більшість демократичних держав світу, включаючи США Сполучене Королівство, держави ЄС, Австралію, Японію та інші.

Верховною Радою України прийнято низку законів, які регулюють певні правові відносини у період Російсько-української війни, зокрема, «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України» від 3 березня 2022 року[43], «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15 березня 2022 року[44] та інших, а також внесено численні зміни та доповнення до вже чинних законів з метою відсічі акту збройної агресії РФ проти України, прагнучи захистити права і свободи, життя та здоров'я, честь та гідність, недоторканність та безпеку громадян України та інших осіб, які перебувають на території України на законних підставах.

Зокрема Закон України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України» констатує акт збройної агресії РФ проти суверенітету України та дозволяє на період дії воєнного стану громадянам України, іноземцям, особам без громадянства брати участь у відсічі та стримуванні збройної агресії РФ та/або інших держав, зокрема, отримувати вогнепальну зброю, боєприпаси до неї відповідно до законодавства. Таким чином, Верховна Рада України фактично здійснила часткову легалізацію застосування зброї цивільними особами, принаймні, на час воєнного стану. Проте вказана сфера все ще потребуватиме свого урегулювання після припинення воєнного стану, шляхом прийняття окремого закону про обіг зброї цивільного призначення.

Важливим є також Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», який регулює певні трудові відносини інакше, ніж основний акт у трудо-правовій сфері – Кодекс законів про працю України[45] та інше трудове законодавство. Зміни торкаються переведення та зміни істотних умов праці, розірвання трудових договорів, обліку часу роботи, часу відпочинку та відпусток, оплати праці та інших аспектів. У подальшому варто було б у проєкті Трудового кодексу України окремий розділ присвятити саме цим відносинами, щоб вони були врегульовані на постійній основі.

Аналіз іншого законодавства України, яке було прийнято після початку агресії РФ у 2022 році, дає підстави стверджувати, що прийняті закони охоплюють такі сфери як дія певних правових норм на період дії воєнного стану; державні гарантії в умовах воєнного стану; регулювання освіти; забезпечення стабільності системи гарантування вкладів фізичних осіб; відповідальність за незаконне використання гуманітарної допомоги; сфера боротьби з кіберзлочинністю та інші. Проте наразі існують сфери, які все ще потребують нормативно-правового регулювання – функціонування життєво важливих елементів критичної інфраструктури під час воєнного стану, загальна систематизація нормативно-правові акти, які регулюють юридичні аспекти Російсько-української війни та інші.

Висновки

Окупація РФ АРК та м. Севастополя, Війна на Сході України, Російське вторгнення в Україну 2022 року – це все частини Російсько-української війни 2014-2022 років, збройна агресія РФ, анексована Парламентом РФ та Президентом РФ, іншими органами, і спрямована на знищення суверенітету України, на насильницьке протиправне відторгнення частин території України, на геноцид Українського народу, та, у кінцевій меті – на знищення Української нації.

Проведений аналіз основних нормативних актів, які регулюють відповідні правові відносини у період Російсько-української війни, вказує на важливість подальшої розбудови юридичної складової цієї війни.

Між тим, законодавство України, яке регулює правові аспекти Російсько-української війни, містить певні колізії, прогалини, посилання на акти, які втратили чинність, та інші недоліки.

Зокрема, вже згаданий Закон України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» містить посилання на Закон України «Про засади державної мовної політики», який наразі втратив чинність відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 28 лютого 2018 року. Тому до ст. 4 Закону України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» варто внести посилання на норми Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 року[46].

Варто прийняти масив нормативних актів, які мають регулювати функціонування життєво важливих елементів критичної інфраструктури під час дії воєнного стану, зокрема, передбачених ч. 4 ст. 9 Закону України «Про критичну інфраструктуру» від 16 листопада 2021 року[47].

---

[43] Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України: Закон України від 3 березня 2022 року № 2114-IX. *Голос України*. 2022. № 47. 6 березня.

[44] Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15 березня 2022 року № 2136-IX. *Голос України*. 2022. № 64. 23 березня.

[45] Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 року. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. Додаток до № 50. Ст. 375.

[46] Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25 квітня 2019 року № 2704-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 21. Ст. 81.

[47] Про критичну інфраструктуру: Закон України від 16 листопада 2021 року № 1882-IX. *Офіційний вісник України*. 2021. № 98. Ст. 6341.

Вимагають систематизації нормативно-правові акти, які регулюють юридичні аспекти Російсько-української війни, зокрема, визначення їх ієрархії за юридичною силою. Для цього треба доопрацювати попередні проєкти законів України «Про нормативно-правові акти», а також створити альтернативні законопроєкти.

Наостанку зазначимо, що, зважаючи на обмежений обсяг цього дослідження, а також значний масив правових відносин, які виникли під час Російсько-української війни та потребують регулювання, багато юридичних аспектів залишилися поза увагою. Тому подальші дослідження юридичних аспектів Російсько-української війни (2014–2022) пропонуємо зосередити окремо на: 1) притягненні до кримінальної відповідальності за фактом воєнних злочинів, вчинених громадянами РФ у 2014–2022 роках на території України; застосуванні цивільно-правової відповідальності за позовами України до РФ у міжнародних судах із приводу відшкодування завданої шкоди.

Інформація про автора:

Мосейко Анжела Геннадіївна,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права
Вищий навчальний приватний заклад «Дніпровський гуманітарний університет»
35А, вул. Єрмолової, м. Дніпро, 49000, Україна

Information about the author:

Moseiko Anzhela Hennadiivna,
PhD of Law,
Associate Professor at the Department of Law
Dnipro University for the Humanities
35A, Yermolova str., Dnipro, 49000, Ukraine

DOI

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ АДВОКАТУРИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Оніщик Ю. В.

Постановка проблеми. Російське вторгнення в Україну 2022 року, яке є частиною російсько-української війни, розв'язаної Росією 2014 року, зумовило значні корективи в усіх сферах суспільного життя. У зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України 24 лютого 2022 року на всій території України було введено воєнний стан. Внаслідок цього особливого правового режиму відбулися суттєві зміни в діяльності адвокатури України – недержавного самоврядного інституту, що забезпечує здійснення захисту прав, свобод і законних інтересів людини як основної цінності правової держави. Нові обставини функціонування адвокатури України вказують на нагальну потребу дослідження організаційно-правових засад діяльності такого правозахисного суб'єкта в умовах воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різним аспектам правового регулювання діяльності адвокатури України присвячені праці таких учених, як М.Р. Аракелян, Н.М. Бакаянова, Т.В. Варфоломеєва, Т.Б. Вільчик, М.В. Завальний, С.С. Калинюк, П.В. Кучеревський, О.Д. Святоцький, І.Я. Семенюк, Л.В. Тацій, Є.Ф. Шкребець, О.Г. Яновська та ін. Проте через недостатню розробленість організаційно-правових засад діяльності адвокатури України в умовах воєнного стану практична значущість цього питання є сьогодні актуальною.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Особливості функціонування адвокатури України в умовах воєнного стану.

Постановка завдання. Метою є визначення сутності та особливостей організаційно-правових засад діяльності адвокатури України в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу дослідження. Адвокатура характеризується: як елемент правової системи України, а правозахисна діяльність адвокатів як частина юридичної практики в цій правовій системі, як і діяльність правотворча, правозастосовча та правоохоронна; як особливий правозахисний інститут громадянського суспільства, який представляє інтереси цього суспільства перед державою, взаємодіє з державою і водночас протистоїть державі в особі її органів з питань захисту прав та свобод людини і громадянина, зокрема в судових органах; як професійна організація адвокатів зі спеціальним статусом, яка діє на засадах самоврядування і через яку реалізуються права юриста на заняття адвокатською діяльністю[1]. Основне призначення адвокатури – захист прав, свобод і законних інтересів людини в усіх сферах життя. Однак з моменту масштабної збройної агресії Росії та введення воєнного стану на території України змінилися умови щодо реалізації ключової мети інституту адвокатури.

В умовах воєнного стану припинено функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції України[2], а саме: Державного реєстру речових прав на нерухоме майно; Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб підприємців та громадських формувань; Автоматизованої системи виконавчого провадження та Єдиного реєстру боржників; Державного реєстру обтяжень рухомого майна; Державного реєстру актів цивільного стану; Електронного реєстру апостилів. Призупинено доступ до Єдиного державного реєстру судових рішень та сервісів «Стан розгляду справ» та «Список справ, призначених до розгляду». Суди, де це можливо, працюють у штатному режимі. Водночас забезпечити стабільну та безперебійну роботу всіх судів в умовах війни вкрай складно. Для прикладу, довоєнна статистика свідчить, що щодня до Єдиного державного реєстру судових рішень вносились близько 30 тис. судових рішень, тоді як зараз, за даними Голови Ради суддів України, цей показник складає близько 11 500 судових рішень на день. З початку війни десятки судів у різних областях України, де ведуться бойові дії, були вимушені припинити роботу[3]. При цьому Російська Федерація, бомбардуючи населені пункти України, зруйнувала 4% від загальної кількості приміщень судів (29 приміщень судів зазнали критичних ушкоджень,

[1] Аракелян М.Р. Інститут адвокатури у правозахисній діяльності сучасної Української держави. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Випуск 3. С. 8.

[2] Деякі питання державної реєстрації та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 6 березня 2022 року № 209. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209-2022-%D0%BF#Text (дата звернення 20.04.2022).

[3] Судові засідання в умовах війни. Які справи розглядають та в якому порядку. URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/sudovi-zasidannya-v-umovah-viyni-yaki-spravi-rozglyadayut-ta-v-yakomu-poryadku-.html (дата звернення 20.04.2022).

3 приміщення судів повністю зруйновані)[4]. Слід також зазначити, що чимало адвокатів та суддів приєдналися як до Збройних сил України, так і до сил територіальної оборони та інших формувань та зі зброєю в руках захищають Україну.

На період запровадження воєнного стану Національна асоціація адвокатів України, яка об'єднує всіх адвокатів України та функціонує з метою забезпечення реалізації завдань адвокатського самоврядування, змушена працювати в дистанційному режимі.

Насамперед, варто відмітити, що Радою адвокатів України прийнято ряд важливих організаційних рішень до кінця дії режиму воєнного стану, згідно яких: з метою захисту адвокатів закрито для публічного доступу інформацію про їхні адреси, мобільні телефони, фотографії, соцмережі, розміщені в Єдиному реєстрі адвокатів України[5]; не вважати порушенням вимог щодо несумісності проходження військової або альтернативної (невійськової) служби адвокатами та не застосовувати таку підставу для притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності[6]; призупинено дію вимог про обов'язкове підвищення кваліфікації адвокатів не менше 16 годин щороку та на рівні 10 залікових балів за рік[7]; дозволено радам адвокатів регіону, на підставі прийнятих радою адвокатів регіонів рішень, видавати посвідчення адвокатів України вставленого Радою адвокатів України зразка, без багатоступеневого захисту від підробок[8]; надано можливість Вищій кваліфікаційно-дисциплінарній комісії адвокатури і Дисциплінарним палатам регіональних кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури проводити засідання дистанційно – в режимі відеоконференції[9]; дозволено звертатися з відповідними листами і скаргами до Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури та Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури регіону через офіційні електронні адреси зазначених органів, а також здійснювати офіційне листування, направляти рішення, відповіді та інші документи шляхом електронного документообігу[10]; спрощено вимоги до складання кваліфікаційного іспиту – тимчасово дозволено допуск до складання кваліфікаційних іспитів без надання довідки про несудимість і документів про володіння українською мовою[11]; змінено вимоги до стажистів, які мобілізовані або призвані до лав Збройних сил України[12].

Значну роботу Національною асоціацією адвокатів України проведено щодо надання безоплатної правової допомоги особам, які потребують тимчасового захисту, за кордоном. Свого часу Національною асоціацією адвокатів України були створені представництва за кордоном з метою вдосконалення її діяльності в міжнародному просторі. Завдяки цьому вдалося налагодити діяльність адвокатів з надання безоплатної правової допомоги у Бельгії, Болгарії, Іспанії, Канаді, Литві, Німеччині, Польщі, Румунії, Словаччині, Угорщині, Фінляндії, Франції, Швейцарії. В деяких країнах створені списки адвокатів за спеціалізацією, які надають безкоштовні юридичні консультації. Деякі юридичні компанії надали можливості для працевлаштування українських адвокатів. Наприклад, у Польщі визначено процедуру доступу для заняття адвокатською діяльністю. Для внесення до списку адвокатів необхідна довідка про те, що іноземний адвокат зареєстрований в Україні як особа, уповноважена на здійснення адвокатської діяльності. До заяви також має додаватися завірена копія доку-

[4] Громадянам має бути забезпечений доступ до правосуддя в умовах воєнного стану. URL: http://www.golos.com.ua/article/357628 (дата звернення 20.04.2022).

[5] Про закриття для публічного доступу персональних даних адвокатів у Єдиному реєстрі адвокатів України на період запровадження воєнного стану: рішення Ради адвокатів України від 2 березня 2022 року № 22. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2022-03-02-r-shennya-rau-22_62443775bdf77.pdf (дата звернення 20.04.2022).

[6] Про особливості проходження адвокатами військової або альтернативної (невійськової) служби у період воєнного стану: рішення Ради адвокатів України від 3 березня 2022 року № 24. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2022-03-24-r-shennya-rau-24_6244383f5d80a.pdf (дата звернення 20.04.2022).

[7] Про призупинення дії пунктів 19, 20 Порядку підвищення кваліфікації адвокатів України на період дії воєнного стану в Україні: рішення Ради адвокатів України від 16 березня 2022 року № 30. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2022-03-16-r-shennya-rau-30_62443a81789d9.pdf (дата звернення 20.04.2022).

[8] Про особливості видачі радами адвокатів регіонів посвідчень адвокатів України у період воєнного стану: рішення Ради адвокатів України від 16 березня 2022 року № 31. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2022-03-16-r-shennya-rau-31_62443af4cde30.pdf (дата звернення 20.04.2022).

[9] Про внесення змін та доповнень до Регламенту ВКДКА, Регламенту КДКА регіону та Положення про порядок прийняття та розгляду скарг щодо неналежної поведінки адвоката, яка може мати наслідком його дисциплінарну відповідальність: рішення Ради адвокатів України від 25 березня 2022 року № 34. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2022-03-25-r-shennya-rau-34_625694d14f74f.pdf (дата звернення 20.04.2022).

[10] Там само.

[11] Про особливості допуску до складення кваліфікаційного іспиту в період воєнного часу: рішення Ради адвокатів України від 25 березня 2022 року № 35. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2022-03-25-r-shennya-rau-35_6245bdd262d0d.pdf (дата звернення 20.04.2022).

[12] Про внесення змін до Положення про організацію та порядок проходження стажування для отримання особою свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю: рішення Ради адвокатів України від 25 березня 2022 року № 38. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2022-03-25-r-shennya-rau-38_6245be948002c.pdf (дата звернення 20.04.2022); Про деякі питання пов'язані з проходженням стажування у період воєнного часу: рішення Ради адвокатів України від 25 березня 2022 року № 39. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2022-03-25-r-shennya-rau-39_6245befddf4ab.pdf (дата звернення 20.04.2022).

мента, що підтверджує громадянство заявника[13]. Отже, за допомогою Національної асоціації адвокатів України створено умови для надання безоплатної правової допомоги адвокатами різних держав, що дало змогу забезпечити максимальній рівень реалізації законних прав, свобод і законних інтересів українців на територіях іноземних країн.

Ще один напрям діяльності адвокатури України – участь у обговоренні проектів законів. Національною асоціацією адвокатів України висловлені офіційні позиції щодо законопроектів № 6454-д[14] та № 7183[15].

Так, Національною асоціацією адвокатів України прийнято рішення стосовно неприйнятності окремих положень законопроекту № 6454-д «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України (щодо дотримання розумних строків кримінального провадження)», який спрощує відсторонення адвоката у кримінальних провадженнях та заміну його на адвоката безоплатної правової допомоги[16]. Національна асоціація адвокатів України вважає, що пропоновані зміни до Кримінального процесуального кодексу України у порушення Конституції України передбачають суттєві обмеження права кожного на професійну правничу допомогу, вільний вибір захисника та фактично нівелюють роль адвокатів під час судового розгляду кримінальних проваджень, що передбачена як національним законодавством, так і міжнародними стандартами захисту прав людини. Фактично, застосовано небезпечний підхід, за якого процесуальні права адвоката інтерпретуються як можливості перешкоджати винесенню судових рішень у кримінальних провадженнях у розумні строки, а роль адвоката розтлумачується як завідомо деструктивна для здійснення правосуддя. Натомість, законопроектом пропонується розширити права правоохоронних органів. Зокрема, ідеться про фактичне скасування конституційних гарантій таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції шляхом виключення необхідності отримання правоохоронними органами дозволу суду для доступу до інформації, яка захищена цими гарантіями. Це суперечить статті 3 Конституції України, якою передбачено, що кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочинові чи з'ясувати істину під час розслідування кримінального провадження, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо. Аналогічний характер має пропозиція надати право оперативним підрозділам органів дізнання виконувати рішення про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, до яких відноситься, зокрема, накладення грошового стягнення, тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом, відсторонення від посади. Не зрозуміло, для чого вказані органи наділяти такими повноваженнями без судового контролю. Така новела суперечить численним нормам чинного Кримінального процесуального кодексу України, які встановлюють запобіжники для зловживань з боку правоохоронних органів.

При цьому було порушено процедуру розробки законопроекту, який безпосередньо стосується професійних прав і гарантій адвокатської діяльності, яка відбулася без залучення до дискусії Національною асоціацією адвокатів України як єдиної професійної організації адвокатури. Такий порядок внесення змін до профільного законодавства передбачений ключовими міжнародними документами, які гарантують незалежність адвокатської професії й адвокатського самоврядування. Наслідками прийняття цього законопроекту можуть стати такі небезпечні явища, як відновлення практик репресивного правосуддя, руйнування основ змагальності судового розгляду та рівності його учасників. Запропоновані зміни до кримінального процесу призведуть до масових порушень конституційних прав і свобод людини, які далі будуть оскаржуватися громадянами України до Європейського суду з прав людини. У зв'язку з цим Національна асоціація адвокатів України закликала народних депутатів утриматись від прийняття цього законопроекту у другому читанні та в цілому.

За результатами здійсненого правового аналізу проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного, надзвичайного стану» (№ 7183) Національна асоціація адвокатів України загалом схвально оцінила запропоновані зміни та вважає їх такими, що заслуговують на підтримку. Водночас зауважено, що окремі положення проекту Закону України потребують доповнення. Так, Комітет з кримінального права та процесу вніс свої пропозиції стосовно статті 615 Кримінального процесуального кодексу України задля забезпечення

[13] Офіційна сторінка Національної асоціації адвокатів України у Фейсбук. URL: https://www.facebook.com/UkrainianNationalBarAssociation/ (дата звернення 20.04.2022).

[14] Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України (щодо дотримання розумних строків кримінального провадження): проект Закону України від 20 грудня 2021 року № 6454-д. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73486 (дата звернення 20.04.2022).

[15] Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного, надзвичайного стану): проект Закону України від 20 березня 2022 року № 7183. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=7183&skl=10 (дата звернення 20.04.2022).

[16] НААУ закликає парламент утриматися від прийняття законопроекту № 6454-д. URL: https://unba.org.ua/news/7363-naau-zaklikae-parlament-utrimatisya-vid-prijnyattya-zakonoproektu-6454-d.html (дата звернення 20.04.2022).

рівності сторін у судовому провадженні та запобігання утворенню недобросовісних прогалин чи колізій у Законі. У зв'язку з цим Національна асоціація адвокатів України просить врахувати пропозиції, внесені Комітетом з кримінального права та процесу[17].

Під час воєнного стану адвокатура надавала фінансову допомогу Збройним силам України, адвокатам та їхнім сім'ям, постраждалим внаслідок воєнних дій в Україні.

З початку березня 2022 року Національна асоціація адвокатів України створила Опікунську раду, яка приймала рішення про надання допомоги за визначеними критеріями, розподіляючи допомогу у порядку першої, другої і третьої черги. В першу чергу благодійна допомога надається: адвокатам та (або) членам їх сімей, що загинули внаслідок воєнних дій на території України з 24.02.2022; адвокатам та (або) членам їх сімей, що отримали тяжкі тілесні ушкодження внаслідок воєнних дій на території України з 24 лютого 2022 року; адвокатам та (або) членам їх сімей, що повністю втратили житло внаслідок воєнних дій на території України з 24 лютого 2022 року, яке слугувало місцем постійного проживання, у випадку неможливості подальшого проживання в ньому через значний ступінь руйнування та відсутність іншого придатного до проживання житла; самотнім адвокатам старше 70 років, які не мають змоги евакуюватись або евакуйовані, але не мають засобів до існування. В другу чергу благодійна допомога надається: адвокатам та (або) членам їх сімей, чиє житло частково зруйновано внаслідок воєнних дій на території України, починаючи з 24 лютого 2022 року, та потребує відновлення з можливістю подальшого проживання; адвокатам та (або) членам їх сімей, що отримали тілесні ушкодження середньої тяжкості внаслідок воєнних дій на території України з 24 лютого 2022 року; адвокатам, які є батьками-одинаками та не мають засобів до існування внаслідок початку воєнних дій на території України з 24 лютого 2022 року та за відсутності доходу. В третю чергу благодійна допомога надається: адвокатам та дітям адвокатів, які потребують постійного прийому життєво необхідних лікарських препаратів та не мають засобів для придбання таких препаратів. Для отримання благодійної допомоги адвокатам, які постраждали внаслідок воєнних дій на території України, потрібно звернутися із заявою у довільній формі на електронну адресу opekun@unba.org.ua. До заяви рекомендовано долучати документи, інформацію на підтвердження фактів, викладених в заяві. Загалом з початку березня 2022 року, коли була створена Опікунська рада, розглянуто понад 250 заяв від адвокатів, які постраждали внаслідок воєнних дій в Україні[18].

Завдяки підтримці міжнародних партнерів Національна асоціація адвокатів України отримала понад 6 млн. грн. для адвокатів, які постраждали внаслідок воєнних дій[19]. Кошти, що надходили на рахунки Національної асоціації адвокатів України в якості благодійної (гуманітарної) допомоги, в повному обсязі спрямовувалися на рахунок Всеукраїнської благодійної організації «Благодійний фонд допомоги адвокатам», яким уповноважена була розпоряджатися Опікунська рада. Також органами адвокатського самоврядування надано грошову допомогу Збройним Силам України на суму понад 5 млн. грн.[20].

Аналогічна робота здійснювалася відповідними радами адвокатів регіонів, у тому числі в таких напрямках як гуманітарна допомога, волонтерська діяльність, матеріальна допомога на потреби армії та територіальній обороні, надання адвокатам із сусідніх регіонів приміщення для роботи. В деяких регіонах адвокати працювали при військових адміністраціях, які займалися митним і супровідним оформленням гуманітарних вантажів, протидіяли дезінформації щодо нападу російських військ на Україну, сформовано реєстр адвокатів, які готові долучитися до збору доказів військової агресії у міжнародних судах та реєстр адвокатів, які напряму комунікують з військовими адміністраціями і надають їм професійну правничу допомогу[21].

Доцільно також зазначити, що Вищою школою адвокатури Національної асоціації адвокатів України було запроваджено нові безкоштовні курси з міжнародного гуманітарного і міграційного права, які надали допомогу адвокатам засвоїти актуальні знання і практичні навички саме за обставин воєнного стану.

Поряд з цим, зауважимо, що в умовах воєнного стану реалізація такого пріоритетного завдання адвокатури як представництво інтересів фізичних і юридичних осіб у судах була ускладнена. Це зумовлено проблемою здійснення правосуддя. В умовах воєнного стану відсутні гарантії доступу

[17] НААУ висловила пропозиції до проекту Закону України № 7183. URL: https://unba.org.ua/news/7364-naau-vislovila-propozicii-do-proektu-zakonu-ukraini-7183.html (дата звернення 20.04.2022).

[18] Опікунська рада надала матеріальну допомогу родинам двох загиблих адвокатів. URL: https://unba.org.ua/news/7378-opikuns-ka-rada-nadala-material-nu-dopomogu-rodinam-dvoh-zagiblih-advokativ.html (дата звернення 20.04.2022).

[19] Завдяки підтримці іноземних колег НААУ зібрала понад 6 млн гривень для постраждалих адвокатів. URL: https://unba.org.ua/news/7336-zavdyaki-pidtrimci-inozemnih-kolegnaau-zibrala-ponad-6-mln-griven-dlya-postrazhdalih-advokativ-valentin-gvozdij.html (дата звернення 20.04.2022).

[20] Адвокатура засуджує військові дії проти українських громадян – рішення РАУ. URL: https://unba.org.ua/news/7328-advokatura-zasudzhue-vijs-kovi-dii-proti-ukrains-kih-gromadyan-rishennya-rau.html (дата звернення 20.04.2022).

[21] Ради адвокатів регіонів під час воєнного стану надають допомогу у посиленому режимі. URL: https://unba.org.ua/news/7343-radi-advokativ-regioniv-pid-chas-voennogo-stanu-nadayut-dopomogu-u-posilenomu-rezhimi.html (дата звернення 20.04.2022).

до правосуддя, які охоплюються такими питаннями, як інформування учасників про судові засідання, проведення судового засідання, участі у судовому засіданні тощо. Доступ до Єдиного державного реєстру судових рішень, сервісів «Стан розгляду справ» та «Список справ, призначених до розгляду» тимчасово призупинено з мотивів безпеки, а суди здійснюють правосуддя за відсутності загрози життю та здоров'ю учасників справи. Про дату та час судових засідань можна дізнаватися в оперативному порядку за телефонами суду чи з використанням інших засобів зв'язку. Реалії воєнного стану у більшості випадків унеможливлюють застосування учасниками судового провадження (сторони, треті особи, представники та інші особи) засобів зв'язку (мобільний зв'язок, інтернет-ресурс та інше)[22].

З початком агресії російських військ проти України адвокатська професія переживає одну з найскладніших криз в новітній історії. Українські адвокати залишились майже без заробітку, адже судове представництво – один з основних видів адвокатської діяльності в Україні. Залишились без роботи і ті адвокати, які були вимушені виїхати за кордон. Незважаючи на те, що іноземні адвокатури, які розробили онлайн платформи, де пропонували працевлаштування адвокатам або безоплатне користування офісними приміщеннями, через особливості європейського законодавства та знання мови лише одиниці змогли здійснювати адвокатську практику у тих країнах, де перебували[23].

Висновки

Військова агресія Російської Федерації проти України стала серйозним випробуванням для всієї Української держави. В умовах воєнного стану адвокатура України здійснювала діяльність у таких напрямках: прийняття організаційних рішень до кінця дії режиму воєнного стану; організація надання безоплатної правової допомоги особам, які потребують тимчасового захисту, за кордоном; надання безоплатної правової допомоги особам на території України; участь у обговоренні проектів законів, які стосуються професійних прав і гарантій адвокатської діяльності; благодійна допомога Збройним силам України, територіальній обороні, адвокатам та їхнім сім'ям, постраждалим внаслідок воєнних дій в Україні; гуманітарна допомога; волонтерська діяльність; надання адвокатам із сусідніх регіонів приміщення для роботи; протидія дезінформації щодо нападу російських військ на Україну; надання адвокатам нових безкоштовних курсів з міжнародного гуманітарного і міграційного права. Реалії воєнного стану унеможливили ефективно здійснювати такий вид адвокатської діяльності як представництво інтересів фізичних і юридичних осіб у судах. Для ефективного здійснення дільності адвокатури доцільно на законодавчому рівні регламентувати окремі її напрямки в умовах воєнного стану.

[22] РАУ закликала уточнити процедури розгляду справ у цивільній, адміністративній та господарській юрисдикціях під час воєнного стану. URL: https://unba.org.ua/news/7329-rau-zaklikala-utochniti-proceduri-rozglyadu-sprav-u-civil-nij-administrativnij-ta-gospodars-kij-yurisdikciyah-pid-chas-voennogo-stanu.html (дата звернення 20.04.2022).

[23] Лідія Ізовітова закликала європейських колег сприяти українським адвокатам у доступі до практики за кордоном. URL: https://unba.org.ua/news/7385-lidiya-izovitova-zaklikala-evropejs-kih-koleg-spriyati-ukrains-kim-advokatam-u-dostupi-do-praktiki-za-kordonom.html (дата звернення 22.04.2022).

Інформація про автора:

Оніщик Юрій Віталійович,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри приватного та публічного права
Київський національний університет технологій та дизайну
2, вул. Немировича-Данченка, Київ, 01011, Україна

Information about the author:

Onishchyk Yurii Vitaliiovych,
Doctor of Laws, Professor,
Professor at the Department of Private and Public Law
Kyiv National University of Technologies and Design
2, Nemirovich-Danchenko str., Kyiv, 01011, Ukraine

DOI

КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ВЧИНЕНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: СУСПІЛЬНА НЕБЕЗПЕЧНІСТЬ ТА ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАКРІПЛЕННЯ

Оробець К. М.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Широкомасштабна ескалація російської збройної агресії проти України, розпочата 24 лютого 2022 року, становить безпосередню загрозу глобального військового протистояння, адже, судячи з усього, існує реальна небезпека нападу держави-агресора під керуванням путінського режиму і на решту демократичних держав світу (насамперед це стосується найближчих країн ЄС, а, можливо, також і США). Новітні виклики обумовлюють необхідність переосмислення з позицій антиномії «війна – мир» усталених підходів у правовому регулюванні суспільних відносин, адаптації правової системи багатьох держав світу до умов воєнного стану, трансформації тих засобів боротьби з суспільно небезпечними діяннями як на національному, так і на міжнародно-правовому рівні, що застосовувалися до останнього часу. І, зокрема, кримінальне право повинно реагувати на радикальні зміни векторів історичного розвитку суспільства, коли виконання завдань з охорони життя, здоров'я, честі і гідності, недоторканості і безпеки, власності людини стає достатньо ускладненим, враховуючи не лише воєнний стан сам по собі, а й той факт, що дії російських військовослужбовців містять ознаки масових злочинів проти цивільних осіб (наприклад, у населених пунктах Буча, Бородянка, Гостомель, Ірпінь, Маріуполь, Харків та багатьох інших). Можна припустити, що в разі цілком імовірного розширення масштабів російської військової агресії за межі України подібні злочинні дії можуть вчинятися і щодо мирного населення інших держав, поєднуючись із руйнуванням у них цивільної інфраструктури. Водночас екстремальні умови війни є криміногенним чинником для правопорушень, вчинюваних як окупантами, так і самими громадянами проти власної держави (диверсія, державна зрада тощо) або співгромадян (крадіжки, грабежі, розбої та ін.).

Таким чином, проблематика воєнного стану як обставини вчинення кримінальних правопорушень є надзвичайно актуальною для держав сучасного світу, а її науково обґрунтоване розв'язання здатне певною мірою сприяти скороченню проявів суспільно небезпечної поведінки в критичних для соціуму умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Загальні проблеми війни та воєнного стану стали предметом наукових досліджень таких науковців, як О. Базалук, Ю.Я. Карпюк, Б.О. Парахонський, Л.В. Чупрій, Г.М. Яворська та ін. Правові аспекти воєнного стану та суміжних понять досліджувалися такими фахівцями, як Т.-Ю. Кенсонь (Tadeusz Józef Kęsoń), С.О. Кириченко, М.М. Лобко, В.М. Семененко, Б.М. Тична, В.В. Топольніцький. Кримінально-правовій проблематиці воєнного стану присвячені спеціальні публікації Л.М. Демидової, В.К. Матвійчука, М.І. Панова, Ю.А. Пономаренка, С.О. Харитонова та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на активізацію вітчизняних наукових досліджень проблем кримінальних правопорушень, учинених в умовах воєнного стану, починаючи з 2014 р., все ж у цілому кількість подібних досліджень недостатня. Дії окупантів саме у 2022 р., особливо такі, що визнаються вслід за Україною дедалі більшою кількістю держав світу геноцидом Українського народу, створюють, на жаль, величезну базу для емпіричного пізнання зазначених умов, виступають підґрунтям для законодавчих змін, які вносяться до Кримінального кодексу (в подальшому – КК) України впродовж березня-квітня поточного року. У зв'язку з цим виникає нагальна потреба в розширенні і поглибленні існуючих наукових уявлень про воєнний стан, поліаспектному розгляді соціальної обумовленості та науковій оцінці оперативно внесених до КК України за останній час змін.

Формулювання цілей (постановка завдання). Завданням цієї роботи є з'ясування специфіки матеріальної (суспільна небезпечність) та формальної (кримінальна протиправність) ознак кримінальних правопорушень, що вчиняються в умовах воєнного стану, з урахуванням чинної редакції КК (за станом на 29.04.2022 р.).

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Суспільна небезпечність є невід'ємною ознакою будь-якого кримінального правопорушення і лежить в основі процесів криміналізації та пеналізації. Характеризуючи суспільну небезпечність кримінальних правопорушень, які вчиняються в умовах воєнного стану, потрібно відзначити, що за своєю спрямованістю на заподіяння шкоди конкретним суспільним відносинам, тобто за ***характером*** суспільної небезпечності, ці діяння можуть бути різноманітними і посягати практично на всі або принай-

мні абсолютну більшість сфер суспільних відносин, які поставлені під охорону законом про кримінальну відповідальність. Саме тому використання умов воєнного стану виступає обставиною, що обтяжує покарання, в разі вчинення будь-якого злочину (п. 11 ч. 1 ст. 67 КК), крім випадків, коли суд приймає мотивоване рішення про неврахування цієї обставини або остання вже виступає ознакою складу кримінального правопорушення (ч.ч. 2, 4 ст. 67). Разом із тим, деякі групи суспільних відносин, наприклад, відносини, що забезпечують основи національної безпеки України, життя, здоров'я, волю, честь, гідність, статеву свободу та статеву недоторканість особи, власність, установлений порядок несення військової служби, мир та безпеку людства, міжнародний правопорядок тощо, є особливо сприйнятливими для деструктивного впливу за умов воєнного стану. У цілому немає підстав стверджувати, що посягання за умов воєнного стану стають вузькоспрямованими, порушуючи одну обмежену сферу суспільних відносин. Тому, на наш погляд, вирішальне значення при з'ясуванні суспільної небезпечності кримінальних правопорушень, які вчиняються в умовах воєнного стану, має визначення ***ступеня*** їх суспільної небезпечності. А оскільки ця характеристика є кількісною, то її встановлення передбачає порівняння суспільної небезпечності кримінальних правопорушень, учинюваних за умов воєнного стану, з тотожними (або однорідними) кримінальними правопорушеннями, які вчиняються за відсутності надзвичайних подій (у стані миру).

Що стосується співвідношення понять війни та миру, Б.О. Парахонський та Г.М. Яворська вважають, що попри їх щільний зв'язок, вони не є симетричними і репрезентовані по-різному: якщо концепт війни становить одне з ключових культурно-цивілізаційних понять, які безпосередньо впливають на формування й зміни політичної дійсності, то мир пов'язаний із цінностями і входить до розряду аксіологічних концептів[1]. Погоджуючись із тим, що війна та мир мають різні прояви, не можемо підтримати думку про їх розгляд у різних площинах, різному «вимірі». Насправді війна (як форма конфлікту) та мир (як форма співпраці) є видами людської взаємодії, а отже, мають аксіологічний бік[2], і одним з основних напрямів, що лежить в основі досліджень війни й миру, є осмислення нормативно-оцінних категорій добра й зла[3]. Як війна, так і мир можуть досліджуватися в однакових аспектах, з точки зору тих самих підходів, наприклад, як суспільні та правові явища вони можуть бути розкриті з точки зору аксіології, конфліктології, соціології, соціальної психології, кримінології, різних галузей права тощо. Так, виходячи з аксіологічного підходу, визнання миру соціальною цінністю не тільки не виключає, а й, навпаки, обумовлює визнання війни антицінністю; у кримінальному праві умови воєнного стану виступають переважно кваліфікуючою ознакою, що свідчить про те, що кримінальне правопорушення є більш тяжким (суспільно небезпечним) у порівнянні з таким самим діянням, учиненим за умов миру. У кримінології воєнні дії відносять до основних факторів, які впливають на формування криміногенної обстановки в державі[4], що знову ж таки дає змогу порівнювати та знаходити відмінності в аналогічних статистичних показниках кримінальних правопорушень, учинених на тлі воєнного стану та поза ним.

Сутністю умов воєнного стану, яка визначає їх соціальну природу й обумовлює кримінально-правове закріплення, є породжені військовою агресією особливі (екстремальні) умови, за яких відбувається життєдіяльність цілого суспільства, роблячи вразливим цивільне населення, полегшуючи вчинення кримінальних правопорушень, породжуючи у злочинців оманливе відчуття безкарності. Ситуація може ускладнюватися законодавчо встановленим обмеженням конституційних прав і свобод людини і громадянина. Найбільша небезпека воєнного стану полягає в неможливості належним чином забезпечувати різними державними засобами найвищі соціальні цінності від посягань: людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку (ч. 1 ст. 3 Конституції України).

Умови воєнного стану здатні поєднувати в собі одночасно декілька обставин, що значно підвищує ступінь суспільної небезпечності вчинюваних кримінальних правопорушень, серед яких на особливу увагу заслуговують такі, як-то: масовий характер; поширення різних форм співучасті починаючи від вчинення кримінальних правопорушень групою осіб аж до різновидів злочинних організацій; наявність багатьох потерпілих; множинність кримінальних правопорушень; збіг уразливого стану окремої особи з уразливим станом цивільного населення в цілому; вчинення багатьох діянь з особливою жорстокістю; розповсюдження різноманітної зброї, військової техніки, вибухових пристроїв та інших предметів, які можуть бути використані як знаряддя учинення кримінально протиправних діянь способом, небезпечним для життя багатьох осіб; наявність мотивів національної нетерпимості тощо. Як бачимо, умови воєнного стану є специфічною «сумішшю»

[1] Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл: монографія. Київ: НІСД, 2019. С. 15.

[2] Карпюк Ю.Я. Аксіологічні та антропологічні чинники військового конфлікту в Україні. *Теорія і практика сучасної психології.* 2018. № 2. С. 232.

[3] Базалук О. Загальна теорія війни і миру. *Гібридна війна: in verbo et in praxi:* монографія / за заг ред. Р.О. Додонова. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 28.

[4] Борець Т.О. Фактори, що впливають на формування криміногенної ситуації. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2016. № 3-4. С. 15.

тих обставин, що закріплені в КК як кваліфікуючі або особливо кваліфікуючі. Таке поєднання, очевидно, є більш суспільно небезпечним, ніж кожна ознака окремо. Тому умови воєнного стану виправдано закріплювати як особливо кваліфікуючі ознаки низки кримінальних правопорушень.

Якщо здійснювати порівняння суспільної небезпечності (антицінності) за ***аксіологічною шкалою,*** простому (основному) складу кримінального правопорушення, на нашу думку, відповідатиме якість «поганого», кваліфікованому – «гіршого», а особливо кваліфікованого – «найгіршого». Умови воєнного стану, що нині загрожують самому існуванню Українського народу та України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави, дійсно можна вважати найгіршими, найбільш небезпечними серед усіх можливих. Звідси випливає, що і покарання, які можуть бути застосовані до винних осіб, мають бути одними з найсуворіших (якщо не найсуворішими) для конкретного виду кримінальних правопорушень.

Далі перейдемо від соціальної до правової характеристики воєнного стану. В Україні дефініція поняття воєнного стану є законодавчо закріпленою. За ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» воєнний стан – це «особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень»[5]. Схожа дефініція міститься й у ст. 1 Закону України «Про оборону України»[6]. З цього визначення можна виокремити такі ознаки воєнного стану: 1) це правовий режим, а не фактичне ведення воєнних дій. У свою чергу, війні як формі воєнного конфлікту для розв'язання міждержавних суперечностей шляхом двостороннього застосування воєнної сили найчастіше притаманне запровадження цього правового режиму[7], тобто воєнні дії виступають передумовою, що зумовлюють і супроводжують воєнний стан; 2) воєнний стан має бути введений у встановленому законом порядку за наявності відповідних підстав (рішення про його введення приймає Президент України в разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України – п. 20 ч. 1 ст. 106 Конституції України, указ Президента про введення воєнного стану затверджується Верховною Радою України протягом двох днів з моменту звернення – п. 31 ч. 1 ст. 85 Конституції); 3) режим воєнного стану може поширюватися як на всю територію держави, так і на її окремі місцевості; 4) особливості воєнного стану полягають у наданні специфічних повноважень органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям і органам місцевого самоврядування та в обмеженні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб; 5) правообмеження, обумовлені воєнним станом, обов'язково повинні мати чітко визначений строк дії.

Досить подібне визначення міститься, наприклад, у Законі Республіки Казахстан від 5 березня 2003 року № 391-II «Про воєнний стан» (зі змінами та доповненнями станом на 16.11.2020 р.), де під воєнним станом розуміється особливий правовий режим, що передбачає комплекс політичних, економічних, адміністративних, військових та інших заходів, спрямованих на створення умов для запобігання або відбиття агресії проти Республіки Казахстан або безпосередньої зовнішньої загрози її безпеці, та введений Президентом Республіки Казахстан на всій території Республіки або в окремих її місцевостях[8].

Законодавчі акти деяких інших країн світу не закріплюють розгорнуту дефініцію поняття воєнного стану. Наприклад, § 8 Закону про національну оборону Естонії обмежується загальною вказівкою на те, що воєнний стан поряд із загальною оборонною готовністю, підвищеною обороннною готовністю та надзвичайним станом установлюються в державі залежно від рівня загрози з метою забезпечення готовності держави для запобігання та подолання загрози безпеці держави[9].

На відміну від зазначених вище, в низці держав узагалі відсутнє загальновизнане розуміння воєнного стану. Так, у США, незважаючи на те, що

[5] Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII / *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 17.04.2022).

[6] Див.: Про оборону України: Закон України від 6 грудня 1991 р. № 1932-XII / *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text (дата звернення: 17.04.2022).

[7] Кириченко С.О., Лобко М.М., Семененко В.М. Щодо питання правового режиму воєнного стану і стану війни. *Наука і оборона.* 2019. № 2. С. 10. DOI: 10.33099/2618-1614-2019-7-2-09-16.

[8] О военном положении: Закон Республики Казахстан от 5 марта 2003 г. № 391-II (с изменениями и дополнениями по состоянию на 16.11.2020 г.). URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1038133 (дата звернення: 17.04.2022).

[9] National Defence Act: Passed 11.02.2015. URL: https://www.riigiteataja.ee/en/eli/502042019010/consolide (дата звернення: 17.04.2022).

воєнний стан оголошувався щонайменше 68 разів за їх історію, його концепція ніколи не була добре зрозуміла. Конституція не згадує про воєнний стан, і жоден акт Конгресу не визначає його. Верховний суд звертався до нього лише кілька разів, і аргументація Суду в цих рішеннях непослідовна та нечітка[10]. Схожим чином в англійській правовій системі цьому терміну надається сумнівне значення[11].

Поряд із усталеним терміном «воєнний стан», у законодавстві України вживається також термін «стан війни». Зокрема, в п. 19 ч. 1 ст. 106 Конституції України закріплено, що Президент України вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни. За п. 9 ч. 1 ст. 85 Конституції України до повноважень Верховної Ради належить оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру. Конституційні положення щодо стану війни відтворені й розвинені у ст. 4 Закону України «Про оборону України». Незважаючи на вживання терміну «стан війни», чітке визначення відповідного поняття в законодавстві відсутнє. У той же час слід зазначити, що закон, очевидно, розмежовує поняття «воєнний стан» і «стан війни», причому завершення стану війни пов'язується з укладенням миру. Згідно з нормами міжнародного права, для того, щоб почати військові дії, держава повинна оголосити «стан війни», а також воєнний або надзвичайний стан, який вводиться поряд з оголошенням стану війни, причому війна розуміється як збройний конфлікт між суб'єктами міжнародного права, тобто державами[12]. Конвенція про захист цивільного населення під час війни в ч. 1 ст. 2 розмежовує оголошену війну та інші збройні конфлікти, що можуть виникнути між державами, навіть якщо одна з них не визнає стану війни[13]. З урахуванням цього дослідники пропонують тлумачити стан війни як «відносини держав із моменту оголошення війни між ними до її закінчення (укладення миру)[14]»; «особливі відносини між державами в умовах збройного протистояння з моменту оголошення війни між ними (або фактичним початком воєнних дій) до її закінчення»[15]. Т.-Ю. Кенсонь, досліджуючи відмінності між воєнним станом і станом війни, зауважив, що запровадження стану війни адресоване іншій державі (агресору), а також міжнародній спільноті; сутність цього стану полягає не у внесенні особливих змін у внутрішній лад держави, хоча такі зміни й не можна виключати, а у зовнішньому впливі на рівні міжнародного права[16]. Таким чином, оголошення стану війни в Україні потрібно розуміти як офіційну процедуру визнання війни між Україною та іншою конкретною державою (або державами). Особливістю російсько-української війни є те, що вона має гібридний характер, тобто полягає у воєнних діях, що здійснюють шляхом поєднання мілітарних, квазімілітарних, дипломатичних, інформаційних, економічних та інших засобів з метою досягнення стратегічних політичних цілей, при цьому кожен з військових і невійськових способів ведення гібридного конфлікту застосовується у воєнних цілях та використовується як зброя[17]. До того ж, ця війна є неоголошеною і для її позначення в офіційних джерелах використовувалися (а в державі-агресорі імперативно використовуються і зараз) терміни-евфемізми («антитерористична операція», «спеціальна операція»). Прагнення з боку путінського режиму замаскувати агресивну війну проти України й уникнути широкого суспільного невдоволення всередині власної держави, а з боку України – по можливості не допустити ще більших масштабів воєнного вторгнення (наприклад, за рахунок проведення загальної мобілізації на російській території), зумовлюють те, що стан війни між державами не планується оголошувати, принаймні в Україні найближчим часом.

Із зазначеними вище поняттями щільно пов'язане поняття «воєнний час», який згідно з законом починається з моменту оголошення стану війни чи фактичного початку воєнних дій і закінчується у день і час припинення стану війни (ч. 3 ст. 4 Закону України «Про оборону України»). Однак залишається незрозумілим, скільки повинен тривати воєнний час у разі, якщо воєнні дії фактично розпочалися і продовжуються, проте стан війни з іншою державою оголошений так і не був, як це має місце в Україні станом на квітень 2022 р. Мабуть, моментом закінчення воєнного часу доцільно визнавати припинення стану війни (укладення миру) ***або*** фактичне припинення воєнних дій (у разі неоголошення стану війни). Подібне уточнення пропонуємо закріпити законодавчо.

---

[10] Nunn, J. Martial Law in the United States: Its Meaning, Its History, and Why the President Can't Declare It. *Brennan Center.* 2020, August 20. URL: https://www.brennancenter.org/our-work/research-reports/martial-law-united-states-its-meaning-its-history-and-why-president-cant#footnote1_so30snj (дата звернення: 17.04.2022).

[11] Martial law. *Encyclopedia Britannica.* 2020. URL: https://www.britannica.com/topic/martial-law (дата звернення: 17.04.2022).

[12] Чупрій Л.В. Теоретико-методологічні підходи до дослідження воєнних конфліктів в сучасних глобалізаційних реаліях. *Вісник ДонНУ імені Василя Стуса. Сер.: Політичні науки. 2018.* № 3. С. 12. DOI: 10.31558/2617-0248.2018.3.2.

[13] Конвенція про захист цивільного населення під час війни. Женева, 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 17.04.2022).

[14] Топольніцький В.В., Тична Б.М. Проблеми правового регулювання понять «воєнний стан», «стан війни» та «воєнний час». *Правова позиція.* 2019. № 4(25). С. 98. DOI: 10.32836/2521-6473-2019-4-91-99.

[15] Кириченко С.О., Лобко М.М., Семененко В.М. Вказ. праця. С. 13.

[16] Kęsoń T.J. Stan wojny a stan wojenny – zagadnienia formalnoprawne. *Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego.* 2014. Vol. 8, № 2. S. 148. DOI: 10.34862/rbm.2014.2.10.

[17] Яворська Г.М. Гібридна війна як дискурсивний конструкт. *Стратегічні пріоритети.* 2016. № 4 (41). С. 41.

У КК України серед термінів, які розглядалися, вживається лише один – «воєнний стан». Зокрема, вчинення кримінального правопорушення в умовах воєнного стану визнається кваліфікуючою (особливо кваліфікуючою) ознакою багатьох кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби (військових кримінальних правопорушень), що закріплені в розд. XIX Особливої частини КК. Крім того, до березня 2022 р. конститутивною ознакою однієї з форм державної зради (ст. 111 КК) був перехід на бік ворога в умовах воєнного стану (згідно зі змінами, внесеними Законом № 2113-IX від 03.03.2022 р., вчинення діяння в умовах воєнного стану стало кваліфікуючою ознакою цього злочину – ч. 2 ст. 111 КК у чинній редакції). За п. 11 ч. 1 ст. 67 КК обставиною, що обтяжує покарання, визнається вчинення злочину з використанням умов воєнного стану. З березня 2022 р. до обставин, які виключають кримінальну протиправність діяння, належить учинене в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту діяння, спрямоване на відсіч та стримування збройної агресії Російської Федерації або агресії іншої країни (ст. 43^1 КК). «Умови воєнного стану» закріплені наразі як кваліфікуюча (особливо кваліфікуюча) ознака низки не лише військових, а й загальнокримінальних правопорушень (ч. 2 ст. 113, ч. 4 ст. ст. 185, 186, 187, 189, 191 КК), а також конститутивна ознака злочину за ст. 114^2 КК. Разом із тим, у ч. 3 ст. 201^2 КК особливо кваліфікуючою ознакою стало визнаватися вчинення відповідних діянь «під час» воєнного стану, у ч. 5 ст. 361 КК – «під час ***дії*** (виділення наше. – К.О.) воєнного стану».

Такі термінологічні розбіжності поглиблюють проблему з'ясування місця воєнного стану у системі ознак об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Погляди науковців щодо цієї проблеми можна об'єднати у три групи. До першої, найчисельнішої групи відносимо розуміння воєнного стану як обстановки вчинення кримінальних правопорушень (О.О. Астахова, В.М. Кудрявцев, О.З. Мармура, О.О. Маслова, С.О. Харитонов та ін.)[18]. Згідно з другою точкою зору в законі про кримінальну відповідальність мова йде про час вчинення кримінального правопорушення (Ю.А. Пономаренко)[19]. Нарешті, окремі науковці визнають цю ознаку об'єктивної сторони комбінованою, яка об'єднує різні ознаки (час, місце й обстановку вчинення кримінального правопорушення – Л.М. Демидова, Н.С. Кончук, А.О. Левчук-Микитюк; час і обстановку – В.К. Матвійчук)[20], або ж навіть пропонують виділяти ознаку ситуації вчинення кримінального правопорушення, що характеризує в сукупності його час, місце та обстановку[21].

На наш погляд, воєнний стан у кримінальному праві може характеризуватися з точки зору як часу (з моменту запровадження до спливу строку), так і місця вчинення кримінального правопорушення (частина або вся територія держави), однак не вичерпується ними. Скажімо, посилання суду на використання умов воєнного стану для вчинення злочину як обставину, що обтяжує покарання, передбачає з'ясування цілковито конкретної умови, яка була використана винною особою (наприклад, пошкодження будинку через влучання російської ракети, поранення потерпілого внаслідок обстрілу тощо). Посилення санкції статті Особливої частини КК у разі вчинення кримінального правопорушення за умов воєнного стану, що є його кваліфікуючою або особливо кваліфікуючою ознакою, ***соціально обумовлене*** фактичними умовами воєнного стану (тобто підвищеним ступенем суспільної небезпечності, про що йшлося раніше), а не самим по собі часом або місцем запровадження воєнного стану. Тому не можемо підтримати оцінку воєнного стану як часу вчинення кримінального правопорушення. Так само спірним видається розгляд цієї ознаки як комплексної, комбінованої, адже, як відомо, склад кримінального правопорушення являє собою систему передбачених кримінальним законом обов'язкових об'єктивних та суб'єктивних ознак, що визначають вчинене суспільно небезпечне діяння як кримінально протиправне, традиційно не включаючи інших складових (на кшталт «надознак» тощо), крім ознак, що об'єднуються в елементи.

Розглядаючи обстановку як ознаку об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, звернімо увагу на такі наукові положення. Ще

[18] Астахова О.О. Поняття обстановки вчинення злочину як ознака об'єктивної сторони злочину. *Юридична наука.* 2015. № 3. С. 52; Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления. Москва: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1960. С. 26; Мармура О.З. Ознаки, що кваліфікують злочин: монографія. Львів: ЛДУВС, 2019. С. 98; Маслова О.О. Обстановка вчинення злочину в кримінальному праві України. *Право і суспільство.* 2015. № 6. Ч. 2. С. 151; Харитонов С.О. Кримінальна відповідальність за військові злочини за кримінальним правом України: монографія. Харків: Право, 2018. С. 140.

[19] Пономаренко Ю.А. Кримінально-правові наслідки запровадження в Україні воєнного стану. *Проблеми законності.* 2019. Вип. 145. С. 184. DOI: 10.21564/2414-990x.145.156668.

[20] Демидова Л.М. Кримінально-правова оцінка умов воєнного стану та періоду збройного конфлікту при кваліфікації державної зради. *Питання боротьби зі злочинністю.* 2014. Вип. 28. С. 86; Кончук Н.С. Кримінальна відповідальність за державну зраду: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2019. С. 75. URL: http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3512/1/konchuk_d.pdf (дата звернення: 17.04.2022); Левчук-Микитюк А.О. Особливості державної зради в формі переходу на бік ворога. *Формування сучасної наукової думки:* матеріали міжнар. наук. конф. (Кропивницький, 31 січня 2020 р.). Кропивницький: МЦНД, 2020. С. 186; Матвійчук В.К. Злочини проти основ національної безпеки: поняття та загальна характеристика. *Юридична наука.* 2013. № 9. С. 85.

[21] Уголовное право Украинской ССР на современном этапе: Часть Общая. Киев: Наукова думка, 1985. С. 134.

В.М. Кудрявцев розумів обстановку вчинення кримінального правопорушення у широкому сенсі, охоплюючи цим поняттям місце, час та інші конкретні умови його вчинення[22]. Сучасні дослідники підтримують цей підхід, указуючи на необхідність просторово-часової конкретизації обстановки[23]. Як відзначає Т.В. Родіонова, якщо до певної ознаки складу кримінального правопорушення можна поставити одночасно два питання – «де?» і «коли?» – то це свідчить про наявність обстановки вчинення кримінального правопорушення, оскільки з теоретичної точки зору обстановка охоплює і місце, і час вчинення кримінального правопорушення[24]. З огляду на це виокремлення в системі ознак складу кримінального правопорушення «ситуації» видається зайвим, адже вже відомої ознаки «обстановка вчинення кримінального правопорушення» цілковито достатньо для позначення умов воєнного стану як ознаки складу кримінального правопорушення.

Спираючись на таке розуміння, вважаємо недоцільним використання у КК словосполучень «під час воєнного стану» або «під час дії воєнного стану». Замість цього пропонуємо обмежитися вживанням лише двох термінів: «діяння, вчинені в умовах воєнного стану» та «діяння, вчинені з використанням умов воєнного стану», які істотно відрізняються за своїм значенням. Якщо для встановлення ознаки, що позначається першим з названих термінів, достатньо самої констатації умов воєнного стану, оскільки ці умови ***завжди*** свідчать про підвищення ступеню суспільної небезпечності конкретного кримінально протиправного діяння, то в другому випадку умови воєнного стану не просто повинні бути наявними, а й мають бути ***використані*** для вчинення кримінального правопорушення. До прикладу, крадіжка, вчинена в умовах воєнного стану, але на території, на якій не ведуться активні воєнні дії, в особи, яка не зазнала від цих дій прямих збитків, досить суттєво відрізняється за ступенем суспільної небезпечності від крадіжки з пошкодженого будинку або у внутрішньо переміщеної особи, яка у зв'язку з вимушеним переїздом перебуває у вразливому стані. Отже, завданням законодавця є чітка ідентифікація випадків доцільності вживання одного або іншого терміну як «легального» в КК. Наприклад, щодо кримінальних правопорушень проти власності можна було б закріпити особливо кваліфікуючу ознаку «з використанням умов воєнного стану», а щодо злочинів проти основ національної безпеки України та військових кримінальних правопорушень – ознаку «в умовах воєнного стану».

Крім того, з огляду на високий рівень суспільної небезпечності та досить значне поширення пропонуємо в перспективі ще ширше закріпити ці ознаки (і насамперед ознаку «з використанням умов воєнного стану») в Особливій частині КК України як особливо кваліфікуючі, наприклад, щодо деяких кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я, волі, честі та гідності особи, статевої свободи та статевої недоторканості, щодо шахрайства (ст. 190 КК) тощо. Запровадження таких ознак, що впливають на кваліфікацію вчиненого, суттєво посилить кримінально-правову боротьбу з відповідними суспільно небезпечними діяннями у порівнянні з застосуванням п. 11 ч. 1 ст. 67 КК (до того ж, ця обставина при призначенні покарання може і не враховуватися).

Висновки

Проведене дослідження дає підстави дійти висновку, що умовам воєнного стану як обставині вчинення кримінальних правопорушень притаманний високий рівень суспільної небезпечності. Цим обумовлена допустимість і доцільність визнання їх у багатьох випадках особливо кваліфікованою ознакою кримінального правопорушення. В Україні офіційно закріплено визначення поняття воєнного стану, проте залишається невизначеним його співвідношення з суміжними поняттями «стан війни», «воєнний час», через що слід запропонувати законодавчо розкрити і їх зміст. У дискусії стосовно місця умов воєнного стану у системі ознак об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення переконливішими виглядають аргументи тих учених, які розуміють ці умови як обстановку вчинення кримінального правопорушення. У роботі обґрунтовано пропозицію щодо відмови від уживання в КК термінів «під час воєнного стану» або «під час дії воєнного стану», залишивши терміни «діяння, вчинені в умовах воєнного стану» та «діяння, вчинені з використанням умов воєнного стану» з чіткою їх диференціацією. Також убачаються достатні підстави подальшого розширення закріплення відповідних ознак як особливо кваліфікуючих у низці загальнокримінальних правопорушень.

Проблематика воєнного стану, безумовно, є актуальним та перспективним вектором як комплексних, так і спеціалізованих наукових досліджень. Саме різнопланові розробки здатні забезпечити наукову базу військового, організаційного, інституційного, правового та інших механізмів охорони суспільних відносин навіть за винятково несприятливих, екстремальних умов, у яких опинилося наше суспіль-

[22] Кудрявцев В.Н. Указ. соч. С. 22.

[23] Маслова О.О. Структура обстановки вчинення злочину. *Право і суспільство.* 2017. № 6. Ч. 2. С. 162; Мусаев Х.А. Обстановка совершения преступления в российском уголовном праве. *Юридическая наука.* 2013. № 3. С. 108.

[24] Родіонова Т.В. Місце вчинення злочину за кримінальним правом України: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2018. С. 77. URL: https://dndi.mvs.gov.ua/files/pdf/dissertation_Rodionova_T_V.pdf (дата звернення: 17.04.2022).

ство. Усі кримінально протиправні діяння проти Українського народу та держави, які вчиняються за таких умов, мають отримати законну та справедливу кримінально-правову оцінку національними правоохоронними та судовими органами, а в окремих випадках – і міжнародними судовими інстанціями.

Інформація про автора:

Оробець Костянтин Миколайович,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінального права № 2
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
77, вул. Пушкінська, Харків, 61024, Україна

Information about the author:

Orobets Kostiantyn Mykolaiovych,
Candidate of Legal Sciences,
Assistant at the Department of Criminal Law № 2
Yaroslav Mudryi National Law University
77, Pushkinska str., Kharkiv, 61024, Ukraine

DOI

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПЕРЕДУМОВ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ НА УКРАЇНУ 24 ЛЮТОГО 2022 РОКУ

Остапенко О. Г.

Постановка проблеми. Наприкінці лютого – на початку березня 2014 року відбулося посягання Російської Федерації (далі – РФ) на суверенітет України з порушенням норм і принципів міжнародного права. Анексія Криму та захоплення частини території Луганської та Донецької областей для світового співтовариства відбувалися у режимі «прихованої агресії», оскільки влада РФ в інформаційному просторі наголошувала на відсутності російських регулярних військ на території України. Проте невизнання країнами світу законності проведеного на території Автономної Республіки Крим (далі – АРК) референдуму 16 березня 2014 року щодо його входження до складу РФ, на нашу думку, не дозволило перейти агресії з прихованої до відкритої. Цей етап в науковій літературі переважно називають «гібридною війною», яка розпочалася з дестабілізації політичної ситуації на сході України, захоплення адміністративних будівель в окремих адміністративно-територіальних одиницях на сході і півдні України, проголошення окремих територій народними республіками. Активні воєнні дії під час антитерористичної операції на території Луганської та Донецької областей, на жаль, не дозволили повернути захоплену територію на сході країни, в межах якої були проголошені Луганська та Донецька народні республіки. Своєрідним «підтвердженням» участі Російської Федерації стало встановлення факту причини загибелі пасажирів та екіпажу малазійського «Боїнга» рейсу МН17 Малазійських авіаліній внаслідок застосування РФ ракети «Бук».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання збройної агресії РФ проти України та гібридної війни були предметом дослідження юристів, істориків, політологів, військових тощо. Вагомий внесок у дослідження проблеми правомірності застосування зброї та ведення агресивної війни внесли такі вітчизняні науковці як М. М. Антонович, В. Г. Буткевич, В. А. Василенко, М. М. Гнатовський, О. В. Задорожній, І. І. Лукашук, О. О. Мережко, В. М. Репецький тощо. Серед останніх публікацій слід виділити колективну монографію Дорошка М., Балюка В., Задорожного О. та ін. «Гібридна війна Росії проти України після Революції гідності» (2018), в якій здійснюється комплексний аналіз причин та наслідків гібридної агресії Росії проти України після Революції гідності у воєнно-політичній, юридичній, економічній та інформаційній сферах. Підкреслимо, що не зважаючи на велику кількість наукових праць у вказаній сфері, питання збройних конфліктів продовжують цікавити не тільки науковців у сфері міжнародного права, але й адміністративного, кримінального, конституційного тощо. Так, предметом дослідження виступають питання режимів воєнного стану та стану війни, кібербезпеки, гібридної та інформаційної війн, тероризму тощо. Юридична природа Мінських домовленостей як виду міжнародно-правового акту була предметом дослідження таких відомих міжнародників як М. Баймуратов, М. Буроменський, О. Буткевич, А. Георгіца, А. Дмитрієв, В. Мицик, В. Муравйов, Т. Сироїд, Л. Тимченко, О. Трагнюк та ін. Багато науковців приділяли увагу проблематиці зовнішніх зносин України та РФ, наголошували на наявності загроз для України від РФ, сьогодні збройний конфлікт з прихованого набув характеру агресивної війни з численним порушенням РФ норм і принципів міжнародного права. Саме цими факторами і зумовлюється актуальність наукових досліджень з питань збройних конфліктів, необхідність пошуку оптимальних шляхів виходу України з такого конфлікту з найменшими ризиками для країни та подолання його негативних руйнівних наслідків.

Метою дослідження є аналіз причин і передумов переходу збройної агресії РФ із прихованої до активної агресивної війни з порушенням норм принципів міжнародного права, перш за все, порушення принципу незастосування сили чи погрози застосування сили (заборони розв'язання агресивної війни).

Виклад основного матеріалу. Питання миру та міжнародної безпеки сьогодні є найголовнішими для кожної держави світу. Правовими способами запобігання агресії, розробленими державами, є нейтралітет, створення без'ядерних зон, демілітаризація та договори про колективну безпеку. Після проголошення незалежності Україна заявила про свій намір бути нейтральною державою, не застосовувати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. У 1994 році у межах Будапештського меморандуму[1] після приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї[2] країни-гаранти (США,

[1] Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text

[2] Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_098#Text

Великобританія та РФ) зобов'язалися: згідно з принципами Заключного акта НБСЄ поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України (п. 1); утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України, і що ніяка їхня зброя ніколи не буде використовуватися проти України, крім цілей самооборони або будь-яким іншим чином згідно зі Статутом ООН (п. 2); утримуватись від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, і таким чином отримати будь-які переваги (п. 3) тощо.

Норми щодо поваги територіальної цілісності та непорушності кордонів містилися і у ст. 2 Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та РФ, ратифікованому Україною у 1998 році[3]. Крім того, ст. 3 закріплювала, що «Високі Договірні Сторони будують відносини одна з одною на основі принципів взаємної поваги суверенної рівності, територіальної цілісності, непорушності кордонів, мирного врегулювання спорів, незастосування сили або загрози силою, включаючи економічні та інші способи тиску, права народів вільно розпоряджатися своєю долею, невтручання у внутрішні справи, додержання прав людини та основних свобод, співробітництва між державами, сумлінного виконання взятих міжнародних зобов'язань, а також інших загальновизнаних норм міжнародного права». (Через збройну агресію РФ дію Договору у грудні 2018 року було припинено Україною з 1 квітня 2019 року.)

Всупереч положенням зазначеного Договору і Будапештського меморандуму РФ здійснювала комплексний вплив на Україну в енергетичній, економічній і гуманітарно-інформаційній сферах, зокрема, через події «газових війн» 2005-2006 рр. та 2008-2009 рр.[4]. Крім того, до розв'язання військового конфлікту керівництво РФ здійснювало необґрунтовану дискредитацію українського експорту з метою спричинення країні економічних збитків та втягування до Митного союзу[5].

Серед причин збройної агресії РФ науковці називають внутрішні чинники (міжрегіональні протиріччя, оформлені у відповідні ідеологічні, партійно-політичні та громадські структури), що спряло зовнішньому втручанню РФ, зокрема, шляхом провокативної діяльності російських та проросійських медій[6]. Тому невипадково в Законі України «Про основи національної безпеки» (2003) серед загроз національній безпеці України були названі прояви сепаратизму, намагання автономізації за етнічною ознакою окремих регіонів країни. На думку вчених, подолання зазначених чинників потребувало розроблення й упровадження заходів із формування загальнонаціональної ідентичності. Проте «зберігання міжрегіональних суперечностей було певною мірою обумовлене недостатньою ефективністю вітчизняної державної влади, високим рівнем і системним характером корупції, неадекватністю реагування державних органів на конфліктні загострення у сфері політичних, економічних, соціальних, міжетнічних, міжконфесійних відносин, радикалізацією суспільних настроїв і поширенням проявів екстремізму, зокрема, інспірованих російським втручанням»[7].

Питому вагу в реалізації планів РФ із забезпечення впливу на політичну еліту України та збройну агресію після Революції Гідності стала окупація території АРК, що забезпечувалася проведенням референдуму про включення території АРК до складу РФ. Як заявляють аналітики РФ, референдум відбувався через державний переворот в Україні (що цікаво, факт державного перевороту встановлений рішенням Дорогомилівського районного суду м. Москви від 27 грудня 2016 року на підставі заяви громадянина про встановлення факту), коли влада була захоплена «націоналістами та екстремалями» внаслідок реалізації права народу на самовизначення (що у даному випадку не відповідає нормам і принципам міжнародного права) і (начебто) під наглядом 150 міжнародних спостерігачів. При цьому автори доповіді про легітимність проведеного референдуму зазначають, що прийняте внаслідок референдуму рішення дозволило уникнути збройного насильства відносно жителів АРК[8]. На підставі викладеного і з урахуванням відомостей про недемократичність засад проведеного референдуму (примусовість, незабезпеченість необхідного представництва населення АРК), що містилися у публікаціях ЗМІ, можна стверджувати, що на результати референдуму істотно впливала загроза застосування збройної агресії РФ на території АРК, що дійсно могло призвести до голосування окремих жителів Автономії за приєднання до РФ.

---

[3] Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією, ратифікований Законом № 13/98-ВР від 14.01.98 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006#top

[4] Артьомов І. Виклики збройної агресії як каталізатор перезавантаження зовнішньої політики України. *Міжнародний науковий вісник*. Випуск 1-2 (19-20). Ужгород, 2019. С. 71.

[5] Тараненко М. М. Гібридна війна в Україні: історія і сучасність. *Вісник НУТУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. Випуск 3/4 (31-32), 2016. С. 194.

[6] Тодоров І., Тодорова Н. Українські міжрегіональні відмінності в контексті російської агресії проти України в 2014-2015 рр. *Геополітика України: історія і сучасність*: збірник наукових праць. Вип. 1 (14). / ред. кол.: І. В. Артьомов (голова) та ін. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2015. С. 30.

[7] Там само. С. 40-41.

[8] О легитимности Общекрымского референдума 2014 года. Аналитический доклад. Официальный сайт Постоянного Представительства Республики Крым при Президенте Российской Федерации. URL: http://www.ppcrimea.ru/index.php/ru/ofitsialnaya-khronika/15-intervyu/459-o-legitimnosti-obshchekrymskogo-referenduma-2014-goda-analiticheskij-doklad

Рішенням Конституційного Суду України № 2-рп/2014 від 14 березня 2014 року у справі за конституційними поданнями виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про проведення загальнокримського референдуму» (справа про проведення місцевого референдуму в Автономній Республіці Крим) постанову Верховної Ради АРК від 6 березня 2014 року № 1702-6/14 визнано неконституційною, зокрема, тому, що «звуження меж існуючого кордону України, виведення будь-якого суб'єкта адміністративно-територіального устрою України з її складу, зміна конституційно закріпленого статусу адміністративно-територіальної одиниці, зокрема АРК та міста Севастополя, як невід'ємної складової частини України шляхом проведення місцевого референдуму суперечать зазначеним конституційним принципам; питання про зміну території України вирішуються виключно всеукраїнським референдумом, який призначається Верховною Радою України, а Верховна Рада АРК вийшла за межі своїх повноважень» (п. п. 4.3. – 4.5. мотивувальної частини Рішення). «Конституційний Суд України вважає, що Верховна Рада АРК, ухваливши Постанову, якою передбачено входження до складу Російської Федерації як її суб'єкта, звернення до Президента Російської Федерації та до Державної Думи Федеральних Зборів Російської Федерації про початок процедури входження до складу Російської Федерації як суб'єкта Російської Федерації, винесення на референдум зазначених питань, порушила конституційний принцип територіальної цілісності України та вийшла за межі своїх повноважень, а отже, Постанова не відповідає ст. ст. 1, 2, 5, 8, ч. 2 ст. 19, ст. 73, п. 3 ч. 1 ст. 85, п. п. 13, 18, 20, ч. 1 ст. 92, ст. ст. 132, 133, 134, 135, 137, 138 Конституції України. Постанова також суперечить основоположним принципам суверенності та територіальної цілісності держави, закладеним у міжнародно-правових актах, зокрема принципу взаємної поваги до суверенної рівності кожної держави, що включає політичну незалежність, можливість зміни кордонів відповідно до міжнародного права мирним шляхом і за домовленістю. Внаслідок дії зазначених принципів держави-учасниці повинні утримуватися від порушення територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави шляхом застосування сили чи погрози силою або в інший спосіб, несумісний з цілями Організації Об'єднаних Націй, а також від дій, що спрямовані проти територіальної цілісності чи єдності будь-якої держави-учасниці (Статут Організації Об'єднаних Націй, Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 року, Рамкова конвенція про захист національних меншин 1995 року)[9]».

Світовим співтовариством не було визнано факт приєднання АРК до території РФ, а дії РФ розглядаються як окупаційні, не зважаючи на заперечення РФ власної участі у збройному конфлікті на сході України (особливо після підтвердження факту авіакатастрофи Малазійського Боїнгу внаслідок його ураження російською ракетою з ракетно-зенітного комплексу «Бук», яку було випущено з окупованої РФ територією)[10]. 25 травня 2018 року Нідерланди та Австралія офіційно звинуватили РФ в авіакатастрофі[11]. Не Враховуючи встановлені результати розслідування, що здійснювалося представниками Ради безпеки Нідерландів, Національного бюро з розслідування авіаційних подій та інцидентів з цивільними повітряними суднами, The Boeing Company, Міжнародної організації цивільної авіації (ICAO), Європейської комісії, Європейського поліцейського управління Європейської організації з безпеки аеронавігації (Eurocontrol), Міжнародної організації кримінальної поліції (Interpol) (Europol), Європейського агентства авіаційної безпеки (EASA), Національної ради з безпеки на транспорті (NTSB), а також експертів з Австралії (ATSB), Великої Британії (AAIB), Індонезії (KNKT), Італії (ANSV), Малайзії (DCA), Німеччини (BFU), Російської Федерації (Росавіація), США, Франції (BEA), а також дані звіту Bellingcat[12, 13], в якому було встановлено винних осіб, на засіданні Ради Безпеки ООН у липні 2015 року було ініційовано створення міжнародного трибуналу за фактом збиття літака, але РФ ветувала таке рішення[14].

[9] Рішення Конституційного Суду № 2-рп/2014 від 14 березня 2014 року у справі за конституційними поданнями виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про проведення загальнокримського референдуму» (справа про проведення місцевого референдуму в Автономній Республіці Крим) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-14#Text

[10] MH17: Malaysia Airlines flight shot down by BUK missile fired from eastern Ukraine, Dutch Safety Board says. URL: https://www.abc.net.au/news/2015-10-13/dutch-authorities-deliver-final-report-on-crashed-flight--mh17/6851490?nw=0&r=Gallery

[11] MH17: The Netherlands and Australia hold Russia responsible. URL: https://www.government.nl/latest/news/2018/05/25/mh17-the-netherlands-and-australia-hold-russia-responsible

[12] Походження «Бука» російських терористів: розслідування Bellingcat. URL: https://web.archive.org/web/20141113193414/http://opyr.blogspot.com/2014/11/bellingcat.html; MH17 – Potential Suspects and Witnesses from the 53rd Anti-Aircraft Missile Brigade A bellingcat Investigation. URL: https://www.bellingcat.com/wp-content/uploads/2016/02/53rd-report-public.pdf

[13] У Bellingcat спростовують російську версію катастрофи MH17. Українська правда (29 лютого 2016 р.). URL: https://www.pravda.com.ua/news/2016/02/29/7100672/

[14] Росія заблокувала резолюцію РБ ООН щодо створення трибуналу по MH17. Інформаційне агентство УНІАН (29 липня 2016 р.) URL: https://www.unian.ua/world/1106268-rosiya-zablokuvala-rezolyutsiyu-rb-oon-schodo-stvorennya-tribunalu-po-mh17.html

16 січня 2017 року Україна подала позов до Міжнародного Суду ООН проти РФ «у зв'язку з її численними та систематичними порушеннями Конвенції про протидію фінансуванню тероризму та Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації».

19 квітня 2017 року Міжнародний суд частково задовольнив вимоги України про забезпечувальні заходи. Так, серед тимчасових заходів передбачив скасування обмеження на діяльність Меджлісу кримськотатарського народу, забезпечення в АРК доступу до освіти українською мовою, за що судді проголосували одноголосно. РФ подала меморандум, в якому спростовує наявність дискримінації кримськотатарського народу. Водночас Голова Меджлісу Р. Чубаров зазначив, що діяльність Меджлісу кримськотатарського народу була названа в РФ екстремістською та на цій підставі заборонена Верховним судом Криму, рішення якого потім було підтверджено Верховним Судом РФ[15].

У листопаді 2019 року Міжнародний суд ООН визнав свою юрисдикцію у справі та зобов'язав РФ надати пояснення по суті заявлених Україною вимог. Однак розгляд справи по суті ще не відбувався.

Міжнародне співтовариство і до 24 лютого 2022 року різко засуджувало збройну агресію РФ на сході України. Обговорення ситуації відбувалося в межах ООН, ЄС, РЄ, НАТО. Неодноразово з цього приводу проводилися засідання Ради Безпеки ООН як органу забезпечення міжнародного миру та безпеки, однак прийняття резолюцій блокувалося РФ. ЄС, попри енергетичну залежність її держав-членів від РФ, вводив проти неї жорсткі економічні санкції. Але не зважаючи на міжнародну підтримку, Україна самостійно протистояла актам збройної агресії з боку РФ.

О. Т. Волощук вказує на суперечливість позиції владних органів України щодо агресії РФ, посилаючись на відсутність офіційного визнання стану війни при одночасному зверненні 27 січня 2015 року парламенту України до міжнародних організацій і національних парламентів держав світу про визнання РФ державою-агресором, підкреслюючи, що Україна є об'єктом воєнної агресії з боку РФ[16]. На думку вченої, не оголошення Україною стану війни підриває принцип недоторканності кордонів, а невизначеність окупованої частини території Донецької та Луганської областей призводить до неможливості відновлення економічного розвитку цих територій[17]. Крім того, проголошення антитерористичної операції не забезпечувало можливість застосування всіх можливих ефективних засобів ведення війни, а також спряло тому, що РФ наголошувала на наявності внутрішнього конфлікту на території України і уникала відповідальності за розв'язання агресивної війни[18]. Авторка звертає увагу, що безкараність РФ за напад на Грузію у 2008 році створювала передумови для підготовки нападу на Україну, яка замість оголошення війни проводить антитерористичну операцію[19].

Історики пропонують наступну періодизацію збройної агресії РФ проти України (до 24 лютого 2022 року):

1) початковий період (з 20 лютого до початку квітня 2014 року), протягом якого відбулася окупація АРК та дестабілізація обстановки на сході та півдні країни;

2) перший період збройної агресії на сході України (з початку квітня до 5 вересня 2014 року), що характеризувався боротьбою з «гібридною агресією» РФ, звільненням силами АТО частини території Донецької та Луганської областей та відбиттям вторгнення військ РФ;

3) другий період збройної агресії на сході України (з 5 вересня 2014 року до 30 квітня 2018 року), протягом якого відбувалася локалізація конфлікту в окремих районах Донецької та Луганської областей;

4) третій період збройної агресії на сході України (з 30 квітня 2018 року до 24 лютого 2022 року), коли здійснювалася Операція об'єднаних сил[20].

З 24 лютого 2022 року почався наступний етап збройної агресії вже як повномасштабна війна на території України.

Вчені-міжнародники дії РФ на території України кваліфікують як агресію[21]. У міжнародному праві її сутність визначена в Резолюції ГА ООН (3314) 1974 р. та у Римському статуті Міжнародного кримінального суду. Агресія характеризується тим, що є протиправним умисним діянням, пов'язаним із застосуванням збройної сили проти суверенітету, територіальної цілісності чи політичної незалежності держави. Її суб'єктами є держави та фізичні особи (зазвичай вищі посадовці), які реалізують

[15] Росія заблокувала резолюцію РБ ООН щодо створення трибуналу по МН17. Інформаційне агентство УНІАН (29 липня 2016 р.) URL: https://www.unian.ua/world/1106268-rosiya-zablokuvala-rezolyutsiyu-rb-oon-schodo-stvorennya-tribunalu-po-mh17.html

[16] Про Звернення Верховної Ради України до ООН, Європейського парламенту, Парламентської асамблеї РЄ, Парламентської асамблеї НАТО, Парламентської асамблеї ОБСЄ, Парламентської асамблеї ГУАМ, парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором: Постанова Верховної Ради України від 27 січня 2015 р. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/129-19

[17] Волощук О. Т. Агресія Росії проти України: міжнародно-правові наслідки. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право.* №3(15), 2017. С. 131.

[18] Cheban V. Types And Forms Of International Legal Responsibility Of The International (Intergovernmental) Organizations European *Journal of Law and Public Administration*. Volume 2. 2015. P. 23.

[19] Волощук О. Т. Вказ. праця. С. 131.

[20] Власов В., Кульчицький С. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Літера ЛТД, 2019. С. 226.

[21] Антонович М. М. Українська революція гідності, агресія РФ і міжнародне право : [монографія] / М. М. Антонович, Б. В. Бабін, М. О. Баймуратов, І. А. Березовська, І. Г. Білас; Укр. асоціація міжнар. права. Київ : К.І.С, 2014. 1013 с.

таку злочинну політику держави. Об'єктом агресії є держава (її суверенітет, територіальна цілісність і політична незалежність), а тому її мета полягає у захопленні території іншої держави, ліквідації незалежності тощо.

Агресію РФ більшість вчених, політиків, громадських діячів визначають як гібридну війну, під якою розуміють «сукупність заздалегідь підготовлених та оперативно реалізованих дій військового, дипломатичного, економічного, інформаційного характеру, спрямованих на досягнення стратегічних цілей. Її ключове значення полягає в підпорядкуванні інтересів однієї держави іншій в умовах формального збереження політичного устрою країни. До базових компонентів гібридної війни можна віднести традиційні та нестандартні загрози, тероризм, підривні дії, новітні й нешаблонні технології для протидії супротивникові, який є більш могутнім у військовому та політичному плані»[22].

О. Т. Волощук звертає увагу, що РФ протягом тривалого періоду часу є не тільки розробником концепції гібридної війни, а й активним її втілювачем у практиці міжнародних відносин (Придністров'я, Південна Осетія та Абхазія, Нагірний Карабах)[23]. Крім того, М. М. Тараненко аналізує аналогічні випадки в історії вітчизняного державотворення, що відбувалися на початку XIX ст. при створенні УНР у 1917 – 1918 р.р. Прояви гібридної війни спостерігалися й у посяганні РФ на суверенітет Фінляндії у 1917 р. та 1939 р., Польщі, Китаю, Румунії, країн Центральної Азії. В усіх згаданих державах випадки гібридної війни не мали позитивного результату, лише в Україні більшовики утворили УРСР[24].

Серед типових ознак гібридної війни вчені називають використання стороною-агресором нерегулярних збройних формувань (ЛНР і ДНР, діяльність яких контролюється, планується, керується російськими військовими, забезпечується фінансовою, військовою, збройною та матеріально-технічною допомогою) при класичному веденні війни (військовослужбовці, їх одяг, техніка однак не мають розпізнавальних знаків), створення уявлення про публічну непричетність агресора до збройного конфлікту (прихована участь), використання кібервійни та інформаційної інтервенції (у тому числі постійна дезінформація у російських ЗМІ)[25], здійснення нападу без офіційного оголошення, нехтування нормами міжнародного, зокрема, гуманітарного права, в тому числі невиконання міжнародних зобов'язань (Будапештського меморандуму 1994 р., Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією 1998 р.). Таке невиконання РФ обґрунтовувала створенням в Україні нової держави внаслідок державного перевороту (Революції Гідності) 2014 р., проте така аргументація не відповідає нормам і принципам міжнародного права щодо добросовісного виконання договірних зобов'язань, тим більше, що дипломатичні відносини між Україною та РФ не припинялися. Видається цікавим факт, що у 2015 році Державною Думою РФ був скасований примат міжнародного права у національному законодавстві[26].

Під час збройної агресії 2014 – 2022 рр. РФ здійснювала руйнування економічної інфраструктури України не тільки шляхом спричинення безпосередніх збитків від військових дій, але й внаслідок вивезення з тимчасово окупованих територій на територію РФ промислових підприємств[27].

Для вирішення збройного конфлікту дипломатичним шляхом Тристоронньою контактною групою з мирного врегулювання ситуації в Донецькій і Луганській областях були ухвалені Мінські домовленості: Мінський протокол – угода про тимчасове перемир'я у війні на Сході України 2014 р., Меморандум про виконання положень Протоколу за результатами консультацій Тристоронньої контактної групи стосовно кроків, спрямованих на імплементацію Мирного плану Президентів України і Російської Федерації, 2014 р. і Комплекс заходів щодо виконання Мінського протоколу 2015 р. Протокол про тимчасове перемир'я був підписаний 5 вересня 2014 р. представниками ОБСЄ, України та РФ у присутності представників так званих ЛНР та ДНР. У другому раунді переговорів 11-12 лютого 2015 р. за участю «нормандської четвірки» з метою деескалації збройного конфлікту був розроблений та ухвалений комплекс заходів з виконання мінських угод. Навколо цих документів і досі тривають дискусії, оскільки вони, з одного боку, були спрямовані не на вирішення, а на замороження конфлікту, а з іншого – немає єдності думок щодо юридичної сили (обов'язковості) цих домовленостей, а відповідно – і щодо їх виконання, зокрема, через певні невідповідності процедури їх укладання Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., зокрема, через їх підписання особами без достатніх повноважень. Саме тому провідні українські науковці-міжнародники наголошують на тому, що Мінські домовленості є актом міжнародного політичного характеру і не є у сенсі міжнародного права міжнародним договором.

[22] Магда Є. В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків: Вів ат, 2015. С. 27.

[23] Волощук О. Т. Вказ. праця. С. 132–133.

[24] Тараненко М. М. Вказ. праця. С. 191–192.

[25] Там само. С. 191.

[26] Радковець Ю. Гібридна війна Росії проти України: уроки та висновки. *Аналітика. Укрінформ* (24 жовтня 2016 р.). URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2107122-gibridna-vijna-rosii-proti-ukraini-uroki-ta-visnovki.html

[27] Яшин И. Гибридная агрессия Кремля. *Аналитический обзор.* 2017. URL: http://docplayer.com/29710042-Ilya-yashin-gibridnaya-agressiya-kremlya-analiticheskiy-obzor.html

У вересні 2015 року Україна звернулася до Міжнародного кримінального суду із Заявою про визнання юрисдикції суду щодо злочинів проти людяності та воєнних злочинів, скоєних на території України, починаючи з 20 лютого 2014 року і по теперішній час, вищими посадовими особами РФ та керівниками терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР»[28]. Прокурори Міжнародного кримінального суду у грудні 2020 року ухвалили рішення про наявність підстав для початку офіційного розслідування за позовом України щодо воєнних злочинів і злочинів проти людяності на Сході України і в анексованому Криму[29, 30].

Для оцінки дій РФ на території України і визначення результатів майбутнього судового процесу України проти РФ у Міжнародному Суді ООН О. Т. Волощук наводить справу «Нікарагуа проти США» 1986 року про порушення права застосування сили щодо Нікарагуа[31]. У рішенні Суд зазначив, що навчанням, озброєнням, постачанням, фінансуванням, наданням провіанту або заохоченням іншим чином, підтримкою та наданням допомоги військовими та воєнізованими діями іррегулярним антиурядовим формуванням в Нікарагуа і проти Нікарагуа, США діяли проти Республіки Нікарагуа в порушення зобов'язань в межах міжнародного звичаєвого права не втручатися у справи іншої держави. Спрямування або надання дозволу на здійснення польотів у повітряному просторі іншої держави є порушенням суверенітету цієї держави; встановлення мін у територіальних водах іноземної держави є порушенням зобов'язань в рамках міжнародного звичаєвого права використовувати силу проти іншої держави, не втручатися у її справи, не порушувати її суверенітет і не перешкоджати мирній морській торгівлі. Суд зобов'язав США відшкодувати всю спричинену шкоду[32].

Протягом 2014 – 2021 років питання збройного конфлікту РФ та України було предметом обговорень у діяльності міжнародних організацій (ООН, ЄС, НАТО, ПАРЄ, ОБСЄ), які через спостерігачів і створювані міжнародні комісії систематично брали участь в аналізі перебігу подій і здійснювали пошук механізмів урегулювання конфлікту.

22 лютого 2022 року відбулося засідання Ради Безпеки ООН через визнання Росією незалежності «Л/ДНР» та оголошення інформації про введення військ РФ на територію України, на якому рішення РФ про визнання «ЛНР» та «ДНР» було визнано порушенням територіальної цілісності та суверенітету України, що суперечить Статуту ООН, та обговорювалося питання реальності повномасштабного конфлікту, вирішення якого пропонувалося здійснити дипломатичним шляхом[33].

24 лютого 2022 року після нападу РФ на Україну 140 країн світу підтримали рішення про негайне припинення військових дій РФ проти України, але через його ветування постійним представником РФ у Раді Безпеки ООН остання не змогла прийняти резолюцію про визнання агресії РФ стосовно України.

Після початку повномасштабної збройної агресії РФ 24 лютого 2022 року Генеральна Асамблея та Рада Безпеки ООН вже неодноразово скликалися для обговорення численних питань щодо ситуації в Україні. Однією з проблем ухвалення рішень Радою Безпеки ООН стало використання вето РФ, зокрема при ухваленні резолюції 24 лютого щодо засудження військового нападу РФ на Україну. 27 лютого 2022 року була ухвалена резолюція (S/RES/2623(2022) Ради Безпеки ООН про скликання спеціальної Генеральної Асамблеї ООН щодо України на підставі резолюції 377 (V) «Єднання заради миру»[34]. За цією резолюцією у випадках відсутності одностайності між п'ятьма постійними членами Ради Безпеки для виконання її обов'язку з підтримки міжнародного миру та безпеки, якщо є підстави вбачати загрозу миру або акт агресії, питання негайно розглядається Генеральною Асамблеєю ООН для надання рекомендацій членам ООН щодо колективних заходів, включаючи – у випадку порушення миру або акту агресії – застосування, коли це необхідно збройних сил для підтримки та відновлення міжнародного миру та безпеки[35].

З метою вирішення проблеми застосування права вето і для забезпечення дієздатності Ради Безпеки ООН щодо реагування на кризові ситуації за ініціативою Ліхтенштейна був розроблений проект резолюції, якою передбачено обов'язок країни, яка

[28] Варєнікова В. Звернення до Гаазького трибуналу – це шанс для України покарати винних. Юридична газета (22 вересня 2015 р.). URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/mizhnarodne-pravo-investiciyi/zvernennya-do-gaazkogo-tribunalu--ce-shans-dlya-ukrayini-pokarati-vinnih.html

[29] Сидоржевський М. МКС вирішив розслідувати воєнні злочини на Донбасі й в Криму. Deutsche Welle (11 грудня 2020 р.) URL: https://www.dw.com/uk/mks-vyrishyv-rozsliduvaty-voienni-zlochyny-na-donbasi-y-v-krymu/a-55913155

[30] Statement of the Prosecutor, Fatou Bensouda, on the conclusion of the preliminary examination in the situation in Ukraine. Snternational Criminal Court: official site. URL: https://www.icc-cpi.int/news/statement-prosecutor-fatou-bensouda-conclusion-preliminary-examination-situation-ukraine

[31] Волощук О. Т. Вказ. праця. С. 134.

[32] Дело о военной и военизированной деятельности Никарагуа и против Никарагуа (Никарагуа против Соединенных Штатов Америки): Решение от 27 июня 1986 года. Краткое изложение решений, консультативных заключний, постановлений Международного Суда. 1948-1991 годы. ООН, Нью-Йорк, 1993. С. 199. URL: https://legal.un.org/icjsummaries/documents/russian/st_leg_serf1.pdf

[33] Засідання Ради Безпеки ООН через визнання Росією незалежності «Л/ДНР»: прямий ефір. URL: https://www.youtube.com/watch?v=zTgdX8JsjXY

[34] Резолюция 377 (V) Генеральной Ассамблеи ООН «Единство в пользу мира» (3 ноября 1950 года). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_600#Text

[35] Security Council Calls Emergency Special Session of General Assembly on Ukraine Crisis, Adopting Resolution 2623 (2022) by 11 Votes in Favour, 1 Against, 3 Abstentions. United Nations (27 ebruart 2022). URL: https://www.un.org/press/en/2022/sc14809.doc.htm

має право вето, роз'яснювати причини блокування документу. Ще на стадії проектної роботи резолюція була підтримана 57 державами[36]. 26 квітня 2022 року Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію про порядок використання право вето у Раді Безпеки, яка була підтримана 83 державами[37].

Екстрена спеціальна сесія Генеральної Асамблеї ООН щодо кризи в Україні розпочалася 28 лютого 2022 р., а 2 березня 2022 р. на її засіданні була прийнята Резолюція A/ES-11/L.1 «Агресія проти України», затверджена 141 державою-членами ООН, якою встановлені, зокрема, вимоги до РФ щодо негайного припинення застосування сили проти України та утримання від будь-якої подальшої протиправної загрози силою або її застосування проти будь-якої держави-члена; негайного, повного та беззастережного виведення всіх своїх збройних сил з території України в її міжнародно-визнаних кордонах, негайного та беззастережного скасування рішення, що стосується статусу окремих районів Донецької та Луганської областей України; тощо[38].

Протягом березня відбулося декілька засідань Генеральної Асамблеї та Ради Безпеки ООН. Так, 11 березня 2022 року Рада Безпеки ООН була скликана РФ для обговорення питання щодо військово-біологічної діяльності США на території України, на якій не були підтверджені звинувачення РФ[39].

У цей час відбувалося засідання Міжнародного Суду ООН у справі Україна проти РФ «Щодо звинувачень у вчиненні геноциду відповідно до Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього». 16 березня 2022 року Міжнародний Суд ООН видав наказ щодо застосування тимчасових заходів у справі Україна проти РФ, яким ухвалила: 1) РФ має негайно зупинити військові дії, які вона розпочала 24 лютого 2022 року на території України; 2) РФ має забезпечити, щоб будь-які військові або нерегулярні збройні формування, які можуть керуватися або підтримуватися нею, а також будь-які організації та особи, які можуть підлягати її контролю або керівництву не вживали жодних заходів для підтримки вказаних у попередньому пункті військових дій; 3) обидві Сторони повинні утриматися від будь-яких дій, які можуть загострити чи поглибити спір у Суді або ускладнити його вирішення[40]. Однак це рішення не було виконано РФ, яка продовжує нехтувати принципами міжнародного публічного права і порушувати його норми.

17 березня було скликано екстрене засідання Ради Безпеки ООН щодо гуманітарної ситуації в Україні[41].

23 березня на засіданні Ради Безпеки ООН пропонувалася «гуманітарна» резолюція РФ щодо України, яка закликала «до припинення вогню для евакуації цивільного населення, яке досягнуто на основі переговорів», за яку проголосували лише КНР і РФ, а інші 13 членів Ради Безпеки утрималися[42].

24 березня Генеральна Асамблея ООН ухвалила рішення з вимогою про негайне припинення військових дій РФ проти України і резолюцію «Гуманітарні наслідки агресії проти України».

29 березня року відбулося засідання РБ ООН щодо гуманітарної ситуації в Україні.

5 квітня Великобританія скликала Засідання Ради Безпеки ООН щодо воєнних злочинів в Україні, на якому висловлювалися пропозиції щодо виключення РФ з Ради ООН з прав людини[43].

7 квітня відбулося засідання Генеральної Асамблеї ООН, на якому рішенням 93 країн було прийнято резолюцію про припинення роботи РФ у Раді ООН з прав людини через грубі та систематичні порушення прав людини в Україні російськими військовими.

27 квітня ПАРЄ в ухваленій резолюції закликала створити міжнародний трибунал для розслідування воєнних злочинів РФ в Україні, а 28 квітня 2022 року за ухвалення резолюції щодо невідкладного його створення проголосувало 115 депутатів ПАРЄ[44]. Крім того, 27 квітня РФ виключили із Всесвітньої туристичної організації ООН.

Слід також зазначити, що 25 лютого 2022 року прокурор Міжнародного кримінального суду Карім Хан (Велика Британія) ініціював розслідування злочинів РФ проти України, кваліфікуючи дії РФ як військові злочини та злочини проти людства[45].

---

[36] Генассамблея ООН готовит механизм «отчетности» за право вето. АА (20 квітня 2022 р.). URL: https://www.aa.com.tr/ru/анализ-новостей/генассамблея-оон-готовит-механизм-отчтности-за-правовето/2568259#menu-icerik

[37] Генеральная Ассамблея будет требовать объяснений за применение вето в Совбезе ООН. Сайт ООН. URL: https://news.un.org/ru/story/2022/04/1422682

[38] Резолюція «Агресія проти України». Ізбірком (3 березня 2022 р.). URL: ttps://izbirkom.org.ua/publications/mir-24/2022/rezolyuciya-agresiya-proti-ukrayini/

[39] Росія ініціює скликання засідання Ради безпеки ООН через «військово-біологічну діяльність США в Україні». Радіо. Свобода (11 березня 2022 р.) URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-rf-oon-radbez/31747527.html

[40] Питання та відповіді: Наказ Міжнародного Суду ООН про тимчасові заходи у справі України проти Російської Федерації. *Just Security.* URL: https://www.justsecurity.org/80814/qa-icj-order-on-provisional-measures-ukraine-russia-ua/

[41] Екстрене засідання РадБезу ООН щодо гуманітарної ситуації в Україні. Ізбірком (17 беорезня 2022 р.). URL : https://izbirkom.org.ua/video/mir-24/2022/ekstrene-zasidannya-radbezu-oon-shodo-gumanitarnoyi-situaciyi-v-ukrayini/

[42] Радбез ООН відхилив російську «гуманітарну» резолюцію щодо України. LB.ua (24 березня 2022 року). URL : https://lb.ua/world/2022/03/24/510780_radbez_oon_vidhiliv_rosiysku.html

[43] Засідання Ради Безпеки ООН щодо воєнних злочинів в Україні : прямий ефір. URL: https://www.youtube.com/watch?v=pOx8MvyvB94

[44] ПАРЄ підтримала створення трибуналу для розслідування воєнних злочинів Росії. *Суспільне. Новини* (28 квітня 2022). URL: https://suspilne.media/233667-pare-pidtrimala-stvorennia-tribunalu-dla-rozsliduvanna-voennih-zlociniv-rosii/

[45] Матяш Т. Прокурор у Гаазі самостійно ініціював початок розслідування злочинів Росії проти України. *LB.ua* (28 лютого 2022 р.). URL: https://lb.ua/world/2022/02/28/507416_prokuror_gaazi_samostiyno.html

Позов проти РФ за війну в Україні до Міжнародного кримінального суду подали 39 держав[46]. 3 березня 2022 року передова група Міжнародного кримінального суду виїхала до України для розслідування воєнних злочинів, скоєних на її території.

Підсумовуючи результати діяльності Генеральної Асамблеї та Ради Безпеки ООН слід сказати, що 29 квітня 2002 р. Генеральний секретар ООН А. Гутерреш визнав нездатність Ради Безпеки ООН запобігти війні та зупинити її[47].

Не зважаючи на численні порушення норм міжнародного права владою РФ, слід відзначити й існування певних політичних факторів, що стали додатковою передумовою для відкритої збройної агресії РФ, яка розпочалася 24 лютого 2022 року.

Напередодні президентських виборів 31 березня 2019 року відбулося ухвалення законопроекту «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)». Цей законопроект був ініційований П. О. Порошенком як невідкладний у вересні 2018 року і ухвалений 19 лютого 2019 року. У Пояснювальній записці до законопроекту наголошувалося на необхідності інтеграції України до європейського співтовариства, містилися посилання на Договір про Європейський Союз 1992 року, результати Бухарестського самміту НАТО 2008 року. Проте необхідно підкреслити, що попри тривалість відносин України і НАТО, що розпочалися зі вступу у 1991 році України до Ради північноатлантичного співробітництва та програми «Партнерство заради миру» (1994 рік), саме на самміті 2008 році у Бухаресті, зокрема, через агресію РФ щодо Грузії, питання вступу України та Грузії до Організації Північноатлантичного договору було відкладено на невизначений період. Крім того, позиція Альянсу пояснювалася невизначеністю політичної ситуації в країні. Необхідно підкреслити, що В. Путін заперечував проти вступу України до НАТО ще у 2002 році, і у 2008 році знову наголошував на цьому. Німеччина, Франція, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Італія, Іспанія, Угорщина, заперечуючи вплив Росії, посилались на відсутність підтримки євроатлантичної інтеграції всередині України[48]. 10 грудня 2021 року у заяві Міністерства закордонних справ РФ зазначено: «У корінних інтересах європейської безпеки необхідно офіційно дезавуювати рішення Бухарестського самміту НАТО 2008 року про те, що «Україна та Грузія стануть членами НАТО», як таке, що суперечить зобов'язанню лідерів усіх держав-учасниць ОБСЄ – «не зміцнювати свою безпеку за рахунок безпеки інших. Усі ці документи були підписані найвищими керівниками держав-учасниць ОБСЄ, включно зі всіма країнами НАТО»[49].

Виходячи з викладеного, виникає запитання: враховуючи позицію держав-членів НАТО, громадську думку населення України (вступ підтримували лише 54%), неадекватну реакцію Президента РФ на бажання вступу до НАТО Грузії та України (зокрема, агресія до Грузії у 2008 р., а тепер і щодо України), чи було вкрай необхідним включати до тексту Основного Закону України положення про «реалізацію стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Організації Північноатлантичного договору»? З урахуванням принципів міжнародного публічного права суверенності держав, невтручання у внутрішні справи, визначення засад зовнішньої політики є виключним правом держави та народу як джерела влади. Водночас Конституція повинна відповідати ознаці стабільності (наприклад, Конституція США є чинною більше 200 років) і не змінюватись після кожних виборів Президента. Тому можна стверджувати, що поява відповідних змін в Основному Законі України у 2019 році (напередодні президентських виборів) могло відіграти роль лакмусового папірця для подальшої реалізації імперіалістичних ідей В. Путіна щодо запобігання будь-яким шляхом (включаючи акт збройної агресії) вступу України до НАТО. Ці заяви представників політичної влади РФ і зараз лунають у ЗМІ та в межах міжнародних організацій.

Ще одним моментом, на якому акцентують увагу політики РФ, є мовне питання, що подається як «дискримінація російської мови». 29 квітня 2019 року (вже у період президентських виборів) П. Порошенко підписав Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (далі – Закон), яким було закріплено обов'язок кожного громадянина володіти державною (українською) мовою (ст. 6 Закону)[50]. Для забезпечення сприяння функціонуванню української мови як державної в усіх сферах суспільного життя був утворений спеціальний орган – Уповноважений із захисту державної мови (ст. 49 Закону), а ст. 57 Закону встановлюється порядок притягнення до адміністративної відповідальності суб'єктів господарювання за порушення закону щодо засто-

[46] Лисогор І. Міжнародний кримінальний суд оприлюднив список держав, які подали позов проти Росії за війну в Україні. *LB.ua* (3 березня 2022 р.). URL: https://lb.ua/world/2022/03/03/507789_mizhnarodniy_kriminalniy_sud.html

[47] Гутурреш визнав нездатність Радбезу ООН зупинити війну проти України. *Укрінформ* (29 квітня 2022 р.). URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3470252-guterres-viznav-nezdatnist-radbezu-oon-zupiniti-vijnu-proti-ukraini.html

[48] Головко В. Бухарестський самміт НАТО. Цей день в історії. URL: https://www.jnsm.com.ua/h/0404Q/

[49] Заявление МИД России о диалоге с США и другими странами Запада относительно выработки гарантий безопасности. *МИД: официальный сайт* (10 декабря 2021 г.). URL: https://archive.mid.ru/ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/4991520

[50] Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 29 квітня 2019 р. № 2704-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text

сування державної мови у сфері обслуговування споживачів (накладання штрафу).

Законом передбачався поступовий перехід до застосування державної мови в усіх сферах життєдіяльності: у січні 2021 року – у сфері обслуговування при спілкуванні з клієнтами та відвідувачами, у червні 2021 року – у сфері книговидання і книгорозповюдження, у липні 2021 року – у сфері культури і туризму, з 16 січня 2022 року – загальнодержавні газети і журнали, ще через 30 місяців – друковані ЗМІ місцевої сфери розповсюдження, у червні 2022 року – у сфері користувацьких інтерфейсів комп'ютерних програм та веб-сайтів тощо. Стаття 21 Закону, що регулює використання державної мови в освітній сфері згідно з п. 3 Прикінцевих та перехідних положень застосовується з урахуванням тих особливостей, що особи, які належать до корінних народів, національних меншин України і розпочали здобуття загальної середньої освіти до 1 вересня 2018 року мовою відповідного корінного народу чи відповідної національної меншини України (крім осіб, визначених абзацом другим цього пункту), продовжують здобувати таку освіту до 1 вересня 2020 року відповідно до правил, які існували до набрання чинності цим Законом, з поступовим збільшенням кількості навчальних предметів, що вивчаються українською мовою.

Таким чином, нормальне практичне впровадження прийнятого Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» свідчить виключно про «підвищення» статусу української мови та створення державою умов для її належного вивчення і застосування всім населенням держави. Однак в аналітичній записці «Актуальні проблеми забезпечення функціонування української мови як державної» О. М. Литвиненко вказує, що однією з проблем у цій сфері є відсутність закону про порядок реалізації мовних прав корінних народів, національних меншин, оскільки чинний Закон України «Про національні меншини в Україні» містить лише дві статті з цього питання, які мають надто загальний та декларативний характер, стосуються лише мовних прав національних меншин. Автор підкреслює відсутність норм, якими врегульовані статус і права, у тому числі й мовні, корінних народів[51]. При цьому на думку громадян України, мовне питання має суто політичний і локальний характер[52].

Таким чином, вирішення мовного питання повинно відбуватися шляхом подальшого вдосконалення законодавства у цій сфері (зокрема, заповненням прогалин правового регулювання) при здійсненні виваженої державної політики у цій сфері (тобто без політизації даного процесу).

Висновки

На підставі викладеного, можемо зазначити, що аналіз норм Резолюції Генеральної Асамблеї ООН (3314) 1974 р. та інших норм міжнародного права свідчить, що РФ є країною-агресором, яка, не зважаючи на міжнародний осуд її збройного нападу на територію України, застосування економічних санкцій, спрямованих на припинення збройного конфлікту, продовжує ігнорувати і зухвало порушує принципи міжнародного публічного права, які формувалися як фундамент міжнародного миру і безпеки, та міжнародні зобов'язання. Не зважаючи на негативну реакцію держав світу, спроби Генеральної Асамблеї та Ради Безпеки ООН зупинити збройну агресію РФ, сьогодні дії агресора залишаються безкараними (хоча і з оптимістичними прогнозами щодо подальшою перспективи міжнародної кримінальної відповідальності посадовців РФ), а міжнародні механізми забезпечення міжнародного миру і безпеки підлягають трансформації та вдосконаленню (пошук моделі відбувається зараз в органах ООН). На жаль, Україна, відмовившись від ядерного статусу, опинилася в залежності від інших держав світу, які сьогодні, на щастя, надають усебічну підтримку у перемозі України в збройному конфлікті, забезпечуючи підтримку суверенітету Української держави, її територіальної цілісності та незалежності.

[51] Литвиненко О. М. Актуальні проблеми забезпечення функціонування української мови як державної: аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень (8 квітня 2021 року. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/aktualni-problemi-zabezpechennya-funkcionuvannya-ukrainskoi

[52] Шосте загальнонаціональне опитування: мовне питання в Україні (19 березня 2022 р.). Соціологічна група «Рейтинг» (25 березня 2022 р.). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/language_issue_in_ukraine_march_19th_2022.html

Інформація про автора:

Остапенко Олена Геннадіївна,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правового регулювання економіки
Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця
9А, пр. Науки, м. Харків, 61166, Україна

Information about the author:

Ostapenko Olena Hennadiivna,
PhD in law,
Associate Professor at the Department of Legal Regulation of the Economscs
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics
9A, Nauki Ave., Kharkiv, 61166, Ukraine

DOI

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Похиленко І. С.

Вступ

Культурна спадщина – це сукупність успадкованих сучасниками від попередніх поколінь культурних цінностей, які є складовою національної самоповаги і відповідного представлення нашої країни на міжнародному рівні. Відповідно до міжнародних конвенцій, ратифікованих чи підписаних Україною (Європейської конвенції про охорону археологічної спадщини, Конвенції про охорону підводної культурної спадщини, Конвенції про охорону архітектурної спадщини Європи, Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини, Рамкової конвенції Ради Європи про значимість культурної спадщини для суспільства), охорона культурної спадщини є міжнародно-правовим зобов'язанням нашої держави перед світовою спільнотою.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Окупація Криму, конфлікт на Сході України та початок збройної агресії з боку Російської Федерації у лютому 2022 року створили проблеми, пов'язані з викраденням, привласненням культурних цінностей, їх незаконним вивезенням та просто знищенням, які потребують негайного вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Дослідженню питання правового регулювання культурної спадщини, зокрема, в умовах війни присвячені праці Ігнатченко І.Г., Каткова Т.Г., Криволапова Б.М., Коваля Д.О., Кудерської Н.І., Курило Т.В., Мельничук О.І., Одайник Б. М., Пивовара І. В., Усенко О. В., проте, ряд положень носять дискусійний характер. До того ж динаміка сучасних відносин в умовах збройного конфлікту постійно змінюється, в зв'язку з чим вимагає постійного оновлення наукових поглядів та удосконалення законодавства.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Правове регулювання охорони та повернення культурної спадщини є неефективним для захисту культурних цінностей, що знаходяться на окупованих територіях, тому настав час для суттєвого вдосконалення положень чинного законодавства враховуючи існуючі реалії і нові виклики. У зв'язку з цим, Україні необхідно вжити всіх заходів для повернення незаконно вивезених культурних цінностей та вимагати притягнення до відповідальності винних у навмисному знищенні об'єктів культурної спадщини.

Формулювання цілей (постановка завдання). Ціллю є окреслення особливостей правового регулювання культурної спадщини в умовах російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Стаття 54 Конституції України передбачає, що держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами. Говорячи про Загальну декларацію прав людини, слід відмітити положення статті 27, де передбачено, що кожен має право вільно брати участь у культурному житті своєї спільноти, користуватися здобутками мистецтва та науковими досягненнями.

Україна до лютневого вторгнення військ Російської Федерації займала чільне місце серед країн Європи за кількістю об'єктів історико-культурної спадщини. Так, на території України знаходилось близько 130 000 об'єктів культурної спадщини, які перебували на державному обліку, з них – 9562 пам'яток, внесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (914 пам'яток національного значення та 8648 – місцевого значення) та 6 унікальних культурних об'єктів, включених до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, які мали виняткову загальнолюдську цінність. На державному обліку перебувало близько 65 350 (52%) об'єктів археології, 44 496 (35%) – історії, 1 944 – монументального мистецтва (2%), 13 518 – архітектури та містобудування, 327 – садово-паркового мистецтва; 219 – ландшафтних об'єктів та 92 – об'єкти науки і техніки.

Найбільше пам'яток, внесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, було розташовано в Дніпропетровській (20% всіх пам'яток, внесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України), Автономній Республіці Крим (12%), Одеській області (11%), Харківський (10%) областях, м. Київ (11%). Багаті об'єктами культурної спадщини були Запорізька, Львівська, Черкаська, Чернігівська області. В кожній із цих областей було розташовано близько 7% об'єктів культурної спадщини, що перебували на державному обліку[1].

[1] Концепція державної політики реформування сфери охорони нерухомої культурної спадщини / Міністерство культури та інформаційної політики України. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=245358162 (дата звернення: 04.11.2021)

Як бачимо з наведених даних, Україна мала потужний культурний потенціал, проте ситуація докорінно змінилась у лютому 2022 року. Важко оцінити масштаби руйнувань від військової агресією Російської Федерації, тільки станом на березень 2022 року було знищено Історико-краєзнавчий музей в с. Іванків на Київщині**.** Завдяки збройним нападам, нанесених російськими військами по містах Харків, Чернігів, Буча, Гостомель, Ірпінь зруйнованими та пошкодженими виявилися десятки пам'яток архітектури та історії. Зруйнованою є будівля кінотеатру ім. Щорса в центрі м. Чернігова, історична споруда школи по вул. Шевченка у м. Харкові, дерев'яна Покровська церква кінця XIX ст. в с. В'язівка на Житомирщині і це ще не кінець, оскільки воєнні дії тривають! Також наявна інформація щодо локальних пошкоджень внаслідок російських бомбардувань таких архітектурних шедеврів, як Успенський собор в Харкові та ансамбль Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові**.** Проте, символом гуманітарної катастрофи стало руйнування Маріупольського театру, коли російські окупаційні війська цілеспрямовано скинули надпотужну авіабомбу. Внаслідок бомбардування було знищено центральну частину будівлі. Під завалами загинуло близько 300 людей, переважно жінок, дітей та літніх людей. Особливий цинізм та жорстокість російських окупантів полягав в тому, що театр був офіційно визначеним місцем укриття цивільних, а перед будівлею, на асфальті, було великими літерами було написано »Діти».

Пошкодження громадських та культових споруд свідчить про умисні обстріли російськими військами, що є воєнним злочином Російської Федерації стосовно українського народу та його культурної спадщини. Тому, Міністерство культури та інформаційної політики[2] оголосило збір інформації щодо пошкоджень та руйнувань об'єктів культурної спадщини, вчинених російськими окупаційними військами на території України, закликаючи свідків руйнування культурної спадщини з усіх регіонів України надіслати фото або відео докази до Міністерства культури та інформаційної політики через ресурс: https://culturecrimes.mkip.gov.ua.

В цьому контексті важливо проводити серед населення інформаційно-роз'яснювальні роботи для того, щоб належним чином зафіксувати злочини проти культурної спадщини вчинених російськими окупаційними військами на території України. Це стане можливим через розроблення спеціалізованих навчальних курсів, які забезпечать сучасними знаннями та цифровими компетентностями та просто поширенню відомостей в засобах масової інформації.

Досліджуючи зазначену проблематику надзвичайно корисним є досвід Великої Британії. Так, у Великій Британії культурна спадщина, є важливим сектором національної економіки. Комісія історичних будівель і пам'яток Англії (Historic Buildings and Monuments Commission for England), більш відома під скороченою назвою Історична Англія (Historic England), позавідомча державна інституція, фінансована Департаментом у справах культури, масмедіа і спорту, щорічно видає звіт «Спадщина та економіка» (Heritage and the Economy)[3]. Відповідно до положень звіту спадщина є важливим джерелом економічного процвітання та зростання. Також в звіті піднімались питання щодо COVID-19, культурної спадщини та економіки, моделювався економічний впливу COVID-19 на сектор культурної спадщини, культурна спадщина, модернізація та зелене відновлення, спадщина та будівельна діяльність. Крім того, акцентувалась увага на інвестування у культурну спадщину. Зокрема, багато місцевих магазинів, готелів, офісів, складів і промислових підрозділів розташовані в межах історичних будівель. Активи культурної спадщини в комерційному використанні відіграють життєво важливу роль у процвітанні місцевих економік, адже нараховано приблизно 142 000 роздрібних, готельних та комерційних операцій в пам'ятних будівлях. Паби є найбільш розповсюджені супутники історичних будівель, за якими слідують великі кавові мережі. Дані опитуваних 509 комерційних підприємств стверджують, що пам'ятка архітектури сприяє створенню позитивної атмосфери навколишньої території.

Отже, сектор спадщини є складним і багатовимірним, з безліччю видів економічної діяльності, яка потребує управління. Значна роль в управлінні об'єктами культурної спадщини Великої Британії належить неурядовим організаціям. Існують загальнонаціональні організації, такі як Національний траст (National Trust) – найбільша в Європі благодійна організація, що займається збереженням культурної спадщини, Траст англійської спадщини (English Heritage Trust), Товариство старовинних пам'яток (Ancient Monuments Society), Товариство захисту старовинних будівель (Society for the Protection of Ancient Buildings) (докладніше див. у Додатку). Але існують і такі, що здійснюють управління об'єктами культурної спадщини на локальному рівні, наприклад, Траст спадщини Південного Заходу (South West Heritage Trust), діяльність якого поширюється лише на окремі об'єкти у графствах Сомерсет і Девон, або Траст Самлсберіхоллу (Samlesbury Hall Trust), який з 1925 року опікується лише одним будинком 14 ст. у м. Блекберн

[2] Міністерство культури та інформаційної політики оголошує збір інформації про руйнування об'єктів культурної спадщини України. *Міністерство культури та інформаційної політики України:* веб-сайт. URL: https://mkip.gov.ua/news/6954.html (дата звернення: 25.03.2022)

[3] Heritage and the Economy 2020. *Historic England.* 2020. URL: https://historicengland.org.uk/content/heritage-counts/pub/2020/heritage-and-the-economy-2020/ (дата звернення 06.11.2021)

(графство Ланкашир у північно-західній Англії), перетворивши його на місце проведення різноманітних заходів. Подібні організації тісно пов'язані з місцевими громадами і працюють за принципами інклюзивності, широкого залучення до своєї діяльності їх членів, сприяють задоволенню їх освітніх і культурних потреб. Існують також об'єднання неурядових організацій зі збереження культурної спадщини, наприклад, Альянс спадщини (Heritage Alliance), членами якого є 140 організацій, починаючи з таких великих як: Національний траст, Англійська спадщина (English Heritage), Траст каналів і річок (Canal & River Trust), Фонд історичних будинків (Historic Houses Foundation), і закінчуючи меншими і більш спеціалізованими, що представляють інтереси власників об'єктів культурної спадщини, професіоналів, волонтерів і науковців у цій галузі, музеї тощо. Загалом до його діяльності залучені понад 7 млн осіб[4].

Враховуючи масштаби руйнувань стає цілком зрозуміло, що відновити пошкоджену та втрачену культурну спадщину лише за рахунок урядових організацій буде вкрай складно, тому в цьому аспекті надзвичайно корисним буде досвід Великої Британії, який демонструє не лише різноманітні можливості збереження та актуалізації культурної спадщини неурядовими організаціями, але й її використання для примноження соціального капіталу країни, перетворення спадщини минулого на ресурс розвитку сучасного і прийдешніх поколінь. У зв'язку із зазначеним пропонується проводити публічні консультації з представниками зацікавлених неурядових організацій, експертні обговорення з метою з'ясувати перспективи збереження та відновлення культурної спадщини із залученням неурядових організацій, які спеціалізуються в цій галузі.

Слід відмітити, що на недосконаліть правового регулювання зверталась увага науковців і у довоєнний час. Так, заслуговує на увагу підхід Кудерської Н.І.[5], яка доводить недостатність правового регулювання охорони та збереження приватних колекцій предметів мистецтва та антикваріату, їх окремих об'єків, частин цих об єктів, виокремлює роль держави щодо їх охорони та збереження, а саме: здійснення ефективного контролю за виконанням власником своїх обов'язків, унормування та визначення механізмів і порядку обміну приватними колекціями, їх частинами або їх предметами з врахуванням забезпечення належних охорони та збереження, необхідність обов'язковості державної реєстрації єдиним відповідним органом виконавчої влади всіх рухомих об'єктів культурної спадщини України всіх форм власності на них з відповідним унормуванням такого. Підкреслює, що охорона та збереження таких об'єктів здійснюються виключно власниками колекцій, а тому надає пропозиції щодо законодавчого закріплення мінімальних вимог до цих власників та їх майнового положення, зокрема можливості забезпечити наявність відповідного технічного обладнання та умов зберігання, визначення обтяжень у формі «охоронних зобов'язань», які покладаються на цих власників, в унормованій системі обов'язків із забезпеченням доступу до них громадян, уповноважених владних органів в сфері культурної спадщини. Слід відмітити, що ці пропозиції в певній мірі актуальні і на сьогоднішній день.

Тому, вкрай необхідне форматування системи органів охорони культурної спадщини, залучення неурядових організацій для збереження та відновлення культурної спадщини, впровадження системних підходів до контролю за станом охорони і збереження об'єктів культурної спадщини, захисту традиційного характеру середовища, використання інноваційних технологій та підходів у сфері культурної спадщини. Також необхідна розробка та впровадження Державного реєстру культурної спадщини України як єдиної державної інформаційної системи, що забезпечить збирання, накопичення, обробку, захист, облік та надання інформації про об'єкти культурної спадщини, охоронювані археологічні території, історично населені місця, історико-культурні заповідники та заповідні території й об'єкти всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Зупинемось на об'єктах всесвітньої спадщини ЮНЕСКО більш детально. Указом Президії Верховної Ради від 04.10.88 ратифіковано Конвенцію про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини, результатом якої стало занесення семи пам'яток до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО[6]. Це Собор Святої Софії з ансамблем монастирських будівель, Києво-Печерська лавра у м. Києві, історичний архітектурно-містобудівний комплекс центральної частини Львова разом з горою Високий Замок і ансамблем собору св. Юра, Геодезична дуга Струве, Первинні та древні букові ліси Карпат та інших частин Європи, Резиденція митрополита Буковини та Далмації, Дерев'яні церкви з Карпатського регіону в Польщі та Україні, Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора. Для порівняння, Німеччина має в цьому списку 47 пам'яток, Польща – 16, Чехія – 14, Угорщина – 8, порівняно не велика Північна Македонія – 2. В цьому аспекті заслуговує на увагу пам'ятка під назвою: «Природна та культурна спадщина Охридського регіону» та її

[4] The Heritage Manifesto 2019. *Heritage Alliance. 2019* URL: https://www.theheritagealliance.org.uk/wp-content/uploads/2021/02/Manifesto-2019.pdf (дата звернення 06.11.2021)

[5] Кудерська Н. І. Адміністративно-правове регулювання охорони та збереження матеріальної культурної спадщини в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2015. С.27

[6] Список всесвітньої спадщини. *ЮНЕСКО* : веб-сайт. URL: http://whc.unesco.org/fr/list/ (дата звернення 06.11.2021)

правове регулювання, а саме – Закон Республіки Північна Македонія «Про оголошення старого міста Охрида культурною спадщиною спеціального значення»[7] від 08.04. 2011 року. Відповідно до цього Закону Старе місто Охрид є монументальним цілим та оголошується культурною спадщиною особливого значення, підкатегорія – великого значення. З проголошенням монументальної одиниці «Старе міське ядро Охрида», для культурної спадщини, що має особливе значення, необхідно:

- постійно зберігати історичні, художні, архітектурні, міські, екологічні, етнологічні, духовні, соціологічні та інші наукові та культурні цінності, а також достовірність, унікальність, рідкість, різноманітність, цілісність, вік та інші властивості, зміст і функції,

- створення сприятливих умов для виживання та збереження цілісності всіх даних, які він несе в собі як свідчення розповсюдження знань про їх цінності, значення та роль у культурній ідентифікації,

- навчання для задоволення культурних, наукових, освітніх, естетичних, економічних, туристичних та інших потреб громадян та запобігання діям, явищам і впливам, які виконуються або можуть бути здійснені щодо пошкодження або деградації.

Монументальний комплекс «Старе місто Охрид» (з IV століття до нашої ери до XXI століття), як культурна спадщина, що представляє загальний інтерес для Республіки Македонія і користується особливим захистом відповідно до цього закону, Закону про охорону культурної спадщини та Законом про управління світовою природною та культурою. Слід відмітити, що окрім загальних положень, де зазначаються координати Старого міста та інша інформація, Закон також містить розділ щодо нагляду за виконанням положень цього Закону, яке здійснює Міністерство культури. Щодо застосування будівельних правил, як просторових, так і міського планування, то нагляд та контроль здійснюють органи, компетентні для виконання робіт у сфері просторового планування.

В українському законодавстві питання щодо правових, організаційних, соціальних та економічних відносини у сфері охорони культурної спадщини визначаються Законом України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 року, де у розділі присвяченому особливостям охорони об'єктів всесвітньої спадщини розглядаються відповідні положення.

Слід відмітити, що міжнародні експерти прискіпливо спостерігають за станом наших пам'яток та їх правового регулювання. Так, на 44-й сесії Комітет всесвітньої спадщини ЮНЕСКО відзначив покращення стану збереження Софії Київської, Києво-Печерської Лаври та прилеглих споруд, в той час як на попередній, 43-й сесії, у 2019 році Комітет висловив серйозне занепокоєння щодо загроз об'єкту всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО «Київ: Собор Святої Софії та прилеглі монастирські споруди, Києво-Печерська лавра». Зокрема, мова йшла про невирішену проблему з масштабним містобудуванням в межах буферної зони – території з особливим статусом навколо пам'яток. В якості приклада можна навести постанову Верховного Суду від 11.11.2020 року справа № 826/15678/13-а[8] за позовом Товариства з обмеженою відповідальністю «Інвестиційно-будівельна група» до Міністерства культури України, третя особа – Об`єднання співвласників багатоквартирного будинку «Стрітенський 3/15» про скасування рішення. За результатами розгляду справи було встановлено, що у жовтні 2013 року ТОВ «Інвестиційно-будівельна група» звернулося до суду з позовом, в якому просило скасувати постанову № 02 від 23.08.2013 про застосування фінансових санкцій за порушення законодавства про охорону культурної спадщини у вигляді накладення штрафу на ТОВ «Інвестиційно-будівельна група» у розмірі 170000 гривень.

Судами попередніх інстанцій встановлено, що на підставі наказу відповідача від 31.07.2013 № 712 «Про здійснення позапланового заходу (перевірки)» департаментом культурної спадщини та культурних цінностей Міністерства культури України проведено позапланову перевірку позивача.

Результати перевірки відображено в акті, в якому контролюючим органом встановлено, що на земельній ділянці, розташованій за адресою: місто Київ, вулиця Олеся Гончара, 17-23, яку віднесено до центрального історичного ареалу міста Києва та охоронної зони ансамблю споруд Софійського собору, позивачем проводяться роботи без дозволу центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

У зв`язку з виявленим порушенням, 23.08.2013 відповідачем прийнято оскаржувану постанову, якою за проведення незаконних робіт, що можуть завдати або завдали шкоди пам`ятці, її території, охоронюваній археологічній території, охоронним зонам, історичним ареалам населених місць, на позивача накладено штраф у розмірі 170000,00 грн.

Вважаючи вказану постанову протиправною, позивач звернувся до суду з позовом про її скасування.

Постановою Окружного адміністративного суду міста Києва від 06.11.2013, залишеною без змін

[7] Закон за прогласување на старото градско јадро на Битола за културно наследство од особено значење. *Службен весник на РМ*, бр. 47/11. URL: http://arhiva.kultura.gov.mk/index.php/legislativa/2011-03-04-10-39-07/310-zakon-za-proglasuvanje-na-staroto-gradsko-jadro-na-ohrid-za-kulturno-nasledstvo-od-osobeno-znacenje (дата звернення 06.11.2021)

[8] Постанова Верховного Суду від 11.11.2020 року справа № 826/15678/13-а *Судова влада України* : веб-сайт URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/92810774 (дата звернення 06.11.2021)

ухвалами Київського апеляційного адміністративного суду від 30.01.2014 та Вищого адміністративного суду від 05.11.2014, в задоволенні адміністративного позову ТОВ «Інвестиційно-будівельна група» відмовлено. Верховний Суд касаційну скаргу Товариства з обмеженою відповідальністю «Інвестиційно-будівельна група» залишив без задоволення.

На жаль, подібних судових рішень на порталі Судової влади України велика кількість, а що вже говорити про дрифт на Софійській площі в Києві: вилучені автомобілі, кримінальне провадження, 50 тисяч гривень шкоди і 1700 гривень штрафу. Ця подія трапилась наприкінці серпня 2021 року, коли організатори знехтували забороною муніципалітету на проведення дрифту на автівках, не встановили жодних огороджувальних елементів, чим створили значну небезпеку для пішоходів. Екстремали забруднили та пошкодили гумою автошин кам'яну бруківку. Проте, всі ці проблеми стали мізерними перед загрозою удару РФ по Софії Київській. В зв'язку з чим був направлений лист до ЮНЕСКО із закликом світової спільноти втрутитися у ситуацію і допомогти врятувати Собор Святої Софії від загрози знищення.

Висновки

Підсумовуючи викладене, слід відмітити що Україна в умовах російсько-української війни має всіма доступними засобами зберегти вцілілі рештки культурної спадщини, в тому числі й цифровому форматі, адже під час збройної агресії РФ було виявлено недоліки й прогалини національного законодавства, які не дають можливості забезпечити ефективний захист культурної спадщини. Тому національне законодавство потребує подальшого удосконалення в частині захисту культурної спадщини в умовах збройного конфлікту. В цьому контексті важливе значення має підвищення рівня інформаційно-культурної обізнаності населення для фіксації свідченнь злочинів проти культурної спадщини, вчинених російськими окупаційними військами на території України та виховання патріотично налаштованої молоді, що поважає історичні цінності. Тому, необхідне розроблення спеціалізованих навчальних курсів, які забезпечать сучасними знаннями та цифровими компетентностями, що сприятиме свідомому стратегічному плануванню і системному цифровому розвитку галузі та прискорять цифрову трансформацію сектора культурної спадщини.

Інформація про автора:

Похиленко Ірина Сергіївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри політичних наук і права
Київський національний університет будівництва і архітектури
31, Повітрофлотський пр., Київ, 03037, Україна

Information about the authors:

Pokhylenko Iryna Serhiyivna,
Candidate of Legal Sciences,
Associate professor at the Department of Political Science and Law
Kyiv National University of Construction and Architecture
31, Povitroflotsky ave., Kyiv, 03037, Ukraine

DOI

ВИКОНАННЯ ОБОВ'ЯЗКУ ЩОДО ЗАХИСТУ ВІТЧИЗНИ, НЕЗАЛЕЖНОСТІ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ УКРАЇНИ (СТАТТЯ 43-1 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ): ОКРЕМІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАКОНОДАВЧОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ

Пташенко Д. С.

Вступ

Частиною 1 статті 17 Конституції України регламентовано, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу; а ч. 1 ст. 65 Конституції України встановлено, що захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є обов'язком громадян України[1].

Однією з важливих гарантій реалізації зазначених конституційних норм є положення статті 43-1 «Виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України» Кримінального кодексу України.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Стаття 43-1 «Виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України» Кримінального кодексу України є новелою кримінального законодавства.

З метою подальшого формування узагальнених єдиних доктринальних та правозастосовних підходів оцінки (кваліфікації) кримінально-правових ситуацій, пов'язаних із виконанням обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, – розкриття особливостей техніко-юридичних і змістовних аспектів нормативних конструкцій, регламентованих відповідними положеннями статті 43-1 Кримінального кодексу України є необхідною умовою досягнення зазначеної мети.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Враховуючи той факт, що стаття 43-1 Кримінального кодексу України є новою для кримінального законодавства України: дослідження та публікації, в яких започатковано розв'язання теоретичних чи практичних проблем – відсутні.

Отже, відповідно загальні змістовні та технікоюридичні аспекти (в тому числі й проблеми) кримінально-правової регламентації виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, – будуть вирішені (відображені) в межах цієї публікації.

Формулювання цілей (постановка завдання). Основними цілями є:

1. Дати загальну характеристику кримінально-правової регламентації виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України.

2. Розкрити основні техніко-юридичні та змістовні аспекти нормативного регулювання виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України.

3. Сформулювати теоретико-правові орієнтири щодо дії в часі положень статті 43-1 Кримінального кодексу України.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. 21 березня 2022 року набрав чинності Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо визначення обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння та забезпечують бойовий імунітет в умовах дії воєнного стану» від 15 березня 2022 року № 2124-IX, яким було доповнено розділ VIII «Обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння» Кримінального кодексу України (далі – КК України) статтею 43-1 «Виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України». Відповідні кримінально-правові норми стали однією з важливих гарантій реалізації зазначених вище конституційних приписів.

Так, законодавцем було сформульовано ст. 43-1 КК України в наступній редакції:

«Стаття 43-1. Виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України

1. Не є кримінальним правопорушенням діяння (дія або бездіяльність), вчинене в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту та спрямоване на відсіч та стримування збройної агресії Російської Федерації або агресії іншої країни, якщо це заподіяло шкоду життю або здоров'ю особи, яка здійснює таку агресію, або заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, за відсутності ознак катування чи застосування засобів ведення війни,

[1] Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Дата оновлення : 01.01.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 29.04.2022).

заборонених міжнародним правом, інших порушень законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

2. Кожна особа має право на захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України незалежно від можливості уникнення зіткнення, заподіяння шкоди або звернення за допомогою до інших осіб чи органів державної влади, Збройних Сил України.

3. Особа не підлягає кримінальній відповідальності за застосування зброї (озброєння), бойових припасів або вибухових речовин проти осіб, які здійснюють збройну агресію проти України, та за пошкодження чи знищення у зв'язку з цим майна.

4. Не вважається виконанням обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України діяння (дія або бездіяльність), спрямоване на відсіч та стримування збройної агресії Російської Федерації або агресії іншої країни, яке явно не відповідає небезпечності агресії або обстановці відсічі та стримування, не було необхідним для досягнення значної суспільно корисної мети у конкретній ситуації та створило загрозу для життя інших людей або загрозу екологічної катастрофи чи настання інших надзвичайних подій більшого масштабу»[2].

Сутність виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, виходячи із законодавчих положень ст. 43-1 КК України, полягає у правомірному заподіянні шкоди особі, яка здійснює збройну агресію проти України, та об'єктам кримінально-правової охорони в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту.

Однак, це не значить що приписи ст. 43-1 КК України нібито ставлять особу, яка здійснює захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, поза законом. Особа, яка здійснює захист Вітчизни, повинна дотримуватись умов, регламентованих нормативною юридичною конструкцією в ст. 43-1 КК України.

Заподіянні шкоди особі, яка здійснює збройну агресію проти України, та об'єктам кримінально-правової охорони, під час виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, є правомірним і суспільно корисним діянням за умови, що воно відповідає критеріям (умовам, ознакам) правомірності, передбачених нормативною моделлю в ст. 43-1 КК України, які умовно можна поділити на: 1) умови, які характеризують обстановку (обставини) під час виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України; 2) умови, які характеризують захисні дії, тобто визначають межі захисних дій.

До умов, які характеризують обстановку (обставини) під час виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, належить обов'язкова наявність: 1) або воєнного стану; 2) або періоду збройного конфлікту.

Конкретизований зміст цих умов передбачає певну деталізацію відповідними положеннями інших нормативно-правових актів.

Зміст правового режиму воєнного стану, порядок його введення та скасування, правові засади діяльності органів державної влади, військового командування, військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій в умовах воєнного стану, гарантії прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб визначений Законом України «Про правовий режим воєнного стану»[3].

Відповідно до ч. 1 ст. 1 зазначеного Закону воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень[4].

Згідно з п. 7 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» збройний конфлікт – збройне зіткнення між державами (міжнародний збройний конфлікт, збройний конфлікт на державному кордоні) або між ворогуючими сторонами в межах території однієї держави, як правило, за підтримки ззовні (внутрішній збройний конфлікт)[5].

Умовами, які характеризують захисні дії, є: 1) допустимість захисту лише тих цінностей, які безпосередньо визначені в ст. 43-1 КК України: Вітчизна, незалежність та територіальна цілісність України; 2) заподіяна шкода повинна бути позбавлена ознак катування; 3) під час захисту заборонено

[2] Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. Дата оновлення : 23.04.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n1695 (дата звернення: 29.04.2022).

[3] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. Дата оновлення : 27.04.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 29.04.2022).

[4] Там само.

[5] Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. Дата оновлення : 24.11.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text (дата звернення: 29.04.2022).

застосовувати засоби ведення війни, заборонені міжнародним правом, порушувати закони та звичаї війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; 4) захист має відповідати небезпечності агресії або обстановці відсічі та стримування; 5) захист повинен бути необхідним для досягнення значної суспільно корисної мети у конкретній ситуації та не створювати загрозу для життя інших людей або загрозу екологічної катастрофи чи настання інших надзвичайних подій більшого масштабу.

В ст. 43-1 КК України не конкретизовано, від яких суспільно небезпечних посягань може здійснюватися захист, а використовуються формулювання від «збройної агресії Російської Федерації або агресії іншої країни».

Нормативна дефініція поняття «збройна агресія» та можливі її прояви сформульоване в ст. 1 Закону України «Про оборону України». Так, відповідно до зазначеного законодавчого визначення збройна агресія – застосування іншою державою або групою держав збройної сили проти України. Збройною агресією проти України вважається будь-яка з таких дій:

– вторгнення або напад збройних сил іншої держави або групи держав на територію України, а також окупація або анексія частини території України;

– блокада портів, узбережжя або повітряного простору, порушення комунікацій України збройними силами іншої держави або групи держав;

– напад збройних сил іншої держави або групи держав на військові сухопутні, морські чи повітряні сили або цивільні морські чи повітряні флоти України;

– засилання іншою державою або від її імені озброєних груп регулярних або нерегулярних сил, що вчиняють акти застосування збройної сили проти України, які мають настільки серйозний характер, що це рівнозначно переліченим в абзацах п'ятому – сьомому цієї статті діям, у тому числі значна участь третьої держави у таких діях;

– дії іншої держави (держав), яка дозволяє, щоб її територія, яку вона надала в розпорядження третьої держави, використовувалася цією третьою державою (державами) для вчинення дій, зазначених в абзацах п'ятому – восьмому цієї статті;

– застосування підрозділів збройних сил іншої держави або групи держав, які перебувають на території України відповідно до укладених з Україною міжнародних договорів, проти третьої держави або групи держав, інше порушення умов, передбачених такими договорами, або продовження перебування цих підрозділів на території України після припинення дії зазначених договорів[6].

При цьому, особа законодавчо не обмежена у виборі які саме діяння (дія або бездіяльність) вона може вчинити для захисту Вітчини; особа має право вчинити будь-які діяння необхідні та достатні за її власним переконанням для захисту України за умови що дотримано вимоги, передбачені ст. 43-1 КК України.

Окремо необхідно підкреслити, що захист є правомірним навіть тоді, якщо він не був зумовлений потребою негайного відвернення чи припинення суспільно небезпечного посягання агресора, оскільки особа має право на захист не лише з метою відсічі агресії іншої країни (Російської Федерації), а й з метою стримування такої агресії (зокрема, попередження або відвернення відповідної агресії).

За ступенем складності діяння як акт поведінки особи щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України може бути: а) одиничною дією або бездіяльністю (наприклад, умисне заподіяння смерті особі-агресору іншої країни (Російської Федерації)); б) складною дією (наприклад, озброєне захоплення в полон особи-агресора іншої країни); в) кількома окремими, але взаємопов'язаними діяннями (наприклад, умисне заподіяння смерті особі-агресору іншої країни з одночасним знищенням його військового майна); г) діяльністю (наприклад, прийняття «комплексу» організаційно-розпорядчих та (або) адміністративно-господарських рішень військовим командуванням, що призвело до втрати особового складу, бойової техніки чи іншого військового майна агресора).

Як вже було зазначено раніше, заподіяна шкода повинна бути позбавлена ознак катування. Кримінально-правовий зміст поняття «катування» сформульований в ч. 1 ст. 127 КК України: «Катування, тобто умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою примусити потерпілого чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, у тому числі отримати від нього або іншої особи відомості чи визнання, або з метою покарати його чи іншу особу за дії, скоєні ним або іншою особою чи у скоєнні яких він або інша особа підозрюється, а також з метою залякування чи дискримінації його або інших осіб»[7].

Наступною умовою захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є заборонена застосовувати засоби ведення війни, заборонені міжнародним правом, порушувати закони та звичаї війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

[6] Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII. Дата оновлення : 01.04.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text (дата звернення: 29.04.2022).

[7] Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. Дата оновлення : 23.04.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n1695 (дата звернення: 29.04.2022).

В ч. 1 ст. 43-1 КК України мова йде про засоби ведення війни, а також порушення законів та звичаїв війни, які є: по-перше, воєнними кримінальними правопорушеннями; по-друге, такі правопорушення повинні мати «подвійну» протиправність: діяння заборонені не лише міжнародними кримінально-правовими нормами, а й згідно з ч. 3 ст. 3 КК України положеннями кримінального законодавства України (наприклад, юридичні склади злочинів, передбачені статтями: 438 «Порушення законів та звичаїв війни», 439 «Застосування зброї масового знищення» КК України[8]).

Необхідно зазначити, що кримінально-правове значення мають лише міжнародні акти, які були ратифіковані Верховною Радою України.

В нормативній конструкції виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни законодавцем регламентовано дві взаємопов'язані умови правомірності захисту: захист має відповідати небезпечності агресії або обстановці відсічі та стримування; захист повинен бути необхідним для досягнення значної суспільно корисної мети у конкретній ситуації та не створювати загрозу для життя інших людей або загрозу екологічної катастрофи чи настання інших надзвичайних подій більшого масштабу.

Отже, під час захисту необхідно враховувати соціальні цінності (об'єкти кримінально-правової охорони), яким заподіюється шкода або ставиться під загрозу заподіяння шкоди, їх умовне місце в ієрархії цінностей.

Питання співвідношення таких цінностей в кожному конкретному випадку вирішується «індивідуально» з урахуванням усіх обставин, зокрема: обстановки захисту, часу, місця, кількості осіб, які здійснюють посягання на Вітчизну, незалежність чи територіальну цілісність України, характер такого посягання, тощо.

При цьому, прямі нормативні орієнтири щодо співвідношення таких цінностей відсутні. Не зважаючи на те, що відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю[9], – зазначені конституційні положення не можуть бути безпосередньо застосовані до особи агресора, оскільки: по-перше, здійснюючи відповідну агресію особа ставить сама себе (своїми діями) поза законом, порушуючи норми як міжнародним права так і законодавства України; по-друге, захист Вітчизни як безпосередньо, так і опосередковано включає зазначені вище цінності, оскільки інтереси держави (України) обумовлені сукупністю таких соціальних цінностей як: людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека (умовно «індивідуальні цінності людини»); громадська безпека, громадський порядок, здоров'я населення, навколишнє природне середовище (умовно «суспільні цінності людини»), – про що свідчить, зокрема, законодавча політика як на рівні конституційних положень, так і на рівні конкретних галузей права (в тому числі й кримінального права); по-третє, відповідно до Конституції України Вітчизна (Україна) є «уособленням» всього Українського народу, складовими якого є всі громадяни України, які є носіями соціальних цінностей, передбачених ст. 3 Конституції України.

Окремо необхідно звернути увагу, що відповідно до ч. 3 ст. 43-1 КК України надано право на застосування зброї (озброєння), бойових припасів або вибухових речовин проти осіб, які здійснюють збройну агресію проти України. При цьому, зазначена кримінально-правова норма безпосередньо кореспондується з положеннями Закону України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України» № 2114-IX, який був прийнятий Верховною Радою України 3 березня 2022 року та набрав чинності 7 березня 2022 року (далі – Закон № 2114-IX)[10].

В контексті зазначеного права необхідно звернути увагу на наступні положення Закону № 2114-IX:

1. Суб'єктний склад: цивільними особами згідно Закону є не лише громадяни України, а й іноземці та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України;

2. Законом надане право тільки на застосування вогнепальної зброї та боєприпасів до неї;

3. Правомірним є застосування вогнепальної зброї лише з метою відсічі та стримування збройної агресії Російської Федерації та/або інших держав.

4. Правомірне застосування вогнепальної зброї здійснюється виключно у період дії воєнного стану, а зберігання також протягом 10 днів після припинення або скасування дії воєнного стану в Україні.

5. Протягом 10 днів після припинення або скасування дії воєнного стану в Україні цивільні особи зобов'язані здати отриману ними вогнепальну зброю і невикористані боєприпаси до неї до органів Національної поліції України.

6. Отримання вогнепальної зброї і боєприпасів до неї здійснюється в порядку та згідно з вимогами, встановленими Міністерством внутрішніх справ України (Наказом Міністерства внутрішніх справ України від 07 березня 2022 року № 175 був

[8] Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. Дата оновлення : 23.04.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n1695 (дата звернення: 29.04.2022).

[9] Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Дата оновлення : 01.01.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 29.04.2022).

[10] Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України : Закон України від 03.03.2022 № 2114-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-20#Text (дата звернення: 29.04.2022).

затверджений Порядок отримання вогнепальної зброї і боєприпасів до неї цивільними особами, які беруть участь у відсічі та стримуванні збройної агресії Російської Федерації та/або інших держав).

7. Цивільні особи не несуть відповідальності за застосування вогнепальної зброї виключно проти осіб, які здійснюють збройну агресію проти України.

Необхідно також звернути увагу, що положеннями ч. 3 ст. 43-1 КК України «розширено» перелік засобів, за допомогою яких особа може здійснювати відсіч та стримування збройної агресії Російської Федерації або агресії іншої країни: це не лише вогнепальна зброя та боєприпаси до неї, як визначено в Законі, а будь-яка зброя, в тому числі бойові припаси, вибухові речовини, а також холодна зброя.

Проблеми в правозастосуванні можуть виникнути в наповненні конкретним кримінально-правовим змістом формулювання «застосування зброї» (особливо в контексті співвідношення форм діянь, регламентованих статтею 263 «Незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами» КК України»).

Нормативне визначення поняття «застосування зброї» передбачено пунктом 2 Порядку застосування зброї і бойової техніки з'єднаннями, військовими частинами і підрозділами Збройних Сил під час виконання ними завдань у районі проведення антитерористичної операції у мирний час, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2018 р. № 68 (далі – Порядок № 68)[11].

Так, відповідно до пункту 2 Порядку № 68 застосування зброї та/або бойової техніки – ведення стрільби з особистої зброї військовослужбовцями, штатної зброї і бойової техніки з'єднаннями, військовими частинами і підрозділами Збройних Сил, у тому числі здійснення пусків ракет, бомбоскидання або застосування холодної зброї[12].

З наближеним до зазначеного вище визначення вживаються терміни «застосування вогнепальної зброї» в Законі України «Про національну поліцію» (стаття 46)[13] та Законі України «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України» (стаття 11)[14].

Виходячи із «духу» (суті) Закону № 2114-IX, кримінально-правової політики Держави в Законі № 2114-IX та ч. 3 ст. 43-1 КК України термін «застосування зброї», повинен трактуватися ширше, ніж в регуляторному законодавстві. Такі прояви діянь як: носіння, зберігання, передача, виготовлення, ремонт та збут зброї, – за умови дотримання нормативно встановлених вимог повинні визнаватись правомірними відповідно до ст. 43-1 Кримінального кодексу України.

Отже, системне поєднання положень Закону України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України» та статті 43-1 КК України, за умови дотримання вимог, регламентованих відповідними нормативними положеннями – виключають кримінальну протиправність як «видову» характеристику кримінального правопорушення, а відповідно застосування зброї, спрямоване на відсіч та стримування збройної агресії Російської Федерації або агресії іншої країни, є правомірним в період воєнного стану.

Окремою проблемою в правозастосовній практиці може бути питання щодо дії положень статті 43-1 КК України в часі.

Як вже було зазначено раніше, Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо визначення обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння та забезпечують бойовий імунітет в умовах дії воєнного стану» № 2124-IX набрав чинності 21 березня 2022 року, а воєнний стан введений в Україні 24 лютого 2022 року, – в правозастосовній практиці можуть виникнути питання щодо дії (можливості застосування) положень статті 43-1 КК України щодо кримінально-правових ситуацій, які існували (виникли) до 21 березня 2022 року.

Загальні положення щодо дії та чинності закону про кримінальну відповідальність у часі регламентовані статтями 4, 5 КК України.

Відповідно до ч. 2 ст. 4 КК України кримінальна протиправність і караність, а також інші кримінально-правові наслідки діяння визначаються законом про кримінальну відповідальність, що діяв на час вчинення цього діяння[15].

Згідно з ч. 1 ст. 5 КК України закон про кримінальну відповідальність, що скасовує кримінальну протиправність діяння, пом'якшує кримінальну відповідальність або іншим чином поліпшує становище особи, має зворотну дію у часі, тобто поширюється

[11] Про затвердження Порядку застосування зброї і бойової техніки з'єднаннями, військовими частинами і підрозділами Збройних Сил під час виконання ними завдань у районі проведення антитерористичної операції у мирний час : постанова Кабінету Міністрів України від 14.02.2018 № 68. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68-2018-%D0%BF#Text (дата звернення: 29.04.2022).

[12] Про затвердження Порядку застосування зброї і бойової техніки з'єднаннями, військовими частинами і підрозділами Збройних Сил під час виконання ними завдань у районі проведення антитерористичної операції у мирний час : постанова Кабінету Міністрів України від 14.02.2018 № 68. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68-2018-%D0%BF#Text (дата звернення: 29.04.2022).

[13] Про національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. Дата оновлення : 27.04.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text (дата звернення: 29.04.2022).

[14] Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України : Закон України від 07.03.2002 № 3099-III. Дата оновлення : 01.04.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3099-14#Text (дата звернення: 29.04.2022).

[15] Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. Дата оновлення : 23.04.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n1695 (дата звернення: 29.04.2022).

на осіб, які вчинили відповідні діяння до набрання таким законом чинності, у тому числі на осіб, які відбувають покарання або відбули покарання, але мають судимість[16].

Співставлення загального кримінально-правового змісту положень статей 4, 5 КК України (зокрема, вжитого в ст. 5 КК України формулювання «закон про кримінальну відповідальність, що скасовує кримінальну протиправність діяння»), а також формулювання, вжитого в ч. 1 ст. 43-1 КК України – «не є кримінальним правопорушенням діяння (дія або бездіяльність)» дає можливість зробити наступні висновки:

а) особою вчинено певний тип діяння передбачений у кримінальному праві як вид (різновид) кримінального правопорушення, відповідні видові («специфічні») характеристики якого передбачені окремою статтею (частиною статті) Особливої частини КК України;

б) після набрання чинності зазначеним вище Законом його положення (ст. 43-1 КК України) справляють специфічний вплив на вчинене особою діяння, які в системному поєднанні з іншими фактичними обставинами формально підпадають під характеристики кримінального правопорушення певного виду чи окремого його різновиду, – положеннями ст. 43-1 КК України нівельовано «видову» кримінальну протиправність, яка характерна для кримінальних правопорушень як його одна із основних характеристик відповідно до ч. 1 ст. 11 КК України (за умови дотримання особою умов правомірності, регламентованих ст. 43-1 КК України);

в) положення ст. 43-1 КК України мають зворотну дію у часі й можуть бути застосовані до кримінально-правових ситуацій (відносин), які виникли до 21 березня 2022 року.

Отже, положення ст. 43-1 КК України поширюються (можуть бути застосовані) не лише на кримінально-правові ситуації (відносини), які виникли після 21 березня 2022 року, а й на осіб, які вчинили відповідні діяння до набрання чинності Закону (тобто, до 21 березня 2022 року).

Висновки

За результатами власного дослідження кримінально-правових норм, які регламентують виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України як окремої (самостійної обставини), що виключає кримінальну протиправність діяння, можна зробити наступні узагальнені висновки:

1. Сутність виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України полягає у правомірному заподіянні шкоди особі, яка здійснює збройну агресію проти України, та об'єктам кримінально-правової охорони в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту. Однак, це не значить що приписи ст. 43-1 КК України нібито ставлять особу, яка здійснює захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, поза законом. Особа, яка здійснює захист Вітчизни, повинна дотримуватись умов, регламентованих нормативною юридичною конструкцією в ст. 43-1 КК України.

2. Заподіянні шкоди особі, яка здійснює збройну агресію проти України, та (чи) об'єктам кримінально-правової охорони, під час виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, є правомірним і суспільно корисним діянням за умови, що воно відповідає критеріям (умова, ознакам) правомірності, передбачених нормативною моделлю в ст. 43-1 КК України, які умовно можна поділити на: 1) умови, які характеризують обстановку (обставини) під час виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України; 2) умови, які характеризують захисні дії, тобто визначають межі захисних дій.

До умов, які характеризують обстановку (обставини) під час виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, належить обов'язкова наявність: 1) або воєнного стану; 2) або періоду збройного конфлікту.

Умовами, які характеризують захисні дії, є: 1) допустимість захисту лише тих цінностей, які безпосередньо визначені в ст. 43-1 КК України: Вітчизна, незалежність та територіальна цілісність України; 2) заподіяна шкода повинна бути позбавлена ознак катування; 3) під час захисту заборонено застосовувати засоби ведення війни, заборонені міжнародним правом, порушувати закони та звичаї війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; 4) захист має відповідати небезпечності агресії або обстановці відсічі та стримування; 5) захист повинен бути необхідним для досягнення значної суспільно корисної мети у конкретній ситуації та не створювати загрозу для життя інших людей або загрозу екологічної катастрофи чи настання інших надзвичайних подій більшого масштабу.

3. Лише за умови дотримання особою умов правомірності, регламентованих ст. 43-1 КК України, при виконанні обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України в діянні особи відсутня «видова» кримінальна протиправність, яка характерна для кримінальних правопорушень як його одна із основних характеристик відпо-

[16] Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. Дата оновлення : 23.04.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n1695 (дата звернення: 29.04.2022).

відно до ч. 1 ст. 11 КК України, а отже є обставиною, що виключає кримінальну протиправність діяння.

4. Сформульовані умови правомірності в ст. 43-1 КК України свідчать, зокрема, про продовження побудови правової Держави навіть в умовах воєнного стану, що є однією із конституційних основ як верховенства права, так і цілей Українського народу (преамбула, стаття 1 Конституції України[17]).

5. Окремі положення ст. 43-1 КК України мають проблеми техніко-юридичного та змістовного характеру, зокрема, кримінально-правова норма, передбачена ч. 3 ст. 43-1 КК України, в контексті наповнення конкретним кримінально-правовим змістом формулювання «застосування зброї». Відповідно до результатів цього дослідження, під час трактування (дефініції) словосполучення «застосування зброї» необхідно застосовувати не лише норми регуляторного законодавства, а виходити із «духу» (суті) Закону № 2114-IX, кримінально-правової політики Держави, а відповідно в Законі № 2114-IX та ч. 3 ст. 43-1 КК України термін «застосування зброї», повинен трактуватися ширше, ніж в регуляторному законодавстві. Такі прояви діянь як: носіння, зберігання, передача, виготовлення, ремонт та збут зброї, – за умови дотримання нормативно встановлених вимог повинні визнаватись правомірними відповідно до ст. 43-1 Кримінального кодексу України.

При цьому, системне поєднання положень Закону України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України» та статті 43-1 КК України, за умови дотримання вимог, регламентованих відповідними нормативними положеннями – виключають кримінальну протиправність як «видову» характеристику кримінального правопорушення, а відповідно застосування зброї, спрямоване на відсіч та стримування збройної агресії Російської Федерації або агресії іншої країни, є правомірним в період воєнного стану.

6. Щодо дії положення ст. 43-1 КК України в часі необхідно зазначити наступне: досліджувані кримінально-правові норми поширюються (можуть бути застосовані) не лише на кримінально-правові ситуації (відносини), які виникли після 21 березня 2022 року, а й на осіб, які вчинили відповідні діяння до набрання чинності Закону (тобто, до 21 березня 2022 року).

[17] Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Дата оновлення : 01.01.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 29.04.2022).

Інформація про автора:

Пташенко Дмитро Сергійович,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінально-правової політики та кримінального права
Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
60, вул. Володимирська, м. Київ, 01033, Україна

Information about author:

Ptashchenko Dmytro Serhiiovych,
PhD,
Assistant at the Department of Criminal Law Policy and Criminal Law
Educational and Scientific Institute of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv
60, Volodymyrska str., Kyiv, 01033, Ukraine

DOI

РОЗВИТОК НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ БАЗИ СЛУЖБИ ВІЙСЬКОВИХ КАПЕЛАНІВ УКРАЇНИ

Романюк М. В., Долганова М. В.

Вступ

Капеланство в Україні має давню історію та велику різноманітність форм. Зміни українського законодавства, а саме налагодження нормативно-правової бази показала свою толерантність. Сьогодні потреба у священниках, про яку говорять військові командири, вперше закріплена законом. Це підкреслює значущу роль капелана як в зоні бойових дій, так і у мирному середовищі. Якщо згадати історію воєн і воєнного мистецтва, то пригадуємо, що результат будь яких збройних конфліктів залежить від двох чинників: морального і матеріального. Ще у далекому минулому полководці розуміли, що з ворогом потрібно боротися не лише збройними засобами, але й шляхом впливу на його свідомість, волю, почуття і настрої, використовуючи засоби психологічного впливу для послаблення морального духу і бойової сили противника. Тому важливо пам'ятати, що бойова спроможність воїна значною мірою залежить не тільки, наскільки оснащений військовослужбовець та на якій техніці він виконує свої обов'язки, а те, що він відчуває і на якому рівні його морально-духовний стан.

У даному розділі ставимо собі мету – дослідити історію становлення та розвитку нормативно-правової бази капеланського руху з часу відновлення незалежності України і до сьогодення. Висвітлити чітко регламентовані права та обов'язки душпастирів, які були розглянуті багатьма законопроектами, але вперше в історії незалежності нашої держави закраплені Законом України.

Упродовж останніх років проблема душпастирської роботи описується багатьма українськими науковцями, зокрема це праці Ю. Буракова[1], Л. Владиченка, О. Ворощука, Ю. Кривенка, О. Томчука. Варто згадати колективні роботи Т. Ковтуновича, Т. Привалка, О. Аркуші та М. Литвина. Проте нормативно-правова база та її історичний аспект висвітлено не повністю, особливо це стосується процесу формування повноцінної капеланської служби у ЗС України.

Становлення нормативно-правової бази діяльності капеланства після відновлення незалежності України. Після ухвалення Верховною Радою Закону України № 25 «Про свободу совісті та релігійні організації» від 24 квітня 1991 р., церкві знадобилось ще 5 років для того, щоб зрозуміти, що військовослужбовцям слід приділяти особливу увагу. Адже у законі регламентовано, що командування військових частин, надає можливість військовослужбовцям брати участь у богослужіннях, обряду або церемонії. Питання ж військового капеланства в законі не врегульовувались[2].

У 1996 р.створено Всеукраїнську Раду Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО), як міжконфесійну інституцію. Метою ВРЦіРО стало об'єднання зусиль конфесій у справі духовного відродження України та координації міжцерковного діалогу як в Україні, так і за її межами, участь у розробці проектів нормативних актів з питань державно-конфесійних відносин та здійснення комплексних заходів доброчинного характеру.

Станом на червень 2021 р. до складу ВРЦіРО входило п'ятнадцять церков і релігійних організацій та одна міжцерковна організація, серед яких православні, греко-католицькі, римо-католицькі, протестантські та євангельські церкви, а також іудейськіта мусульманські релігійні об'єднання. Відтак Рада Церков представляє більш як 95% усіх релігійних організацій України[3].Це свідчить про високий рівень зацікавленості усіх діячів християнської церкви на території нашої держави, незалежно від конфесійної належності, у розповсюдженні та посиленні свого впливу на ЗС України.

Незважаючи на подекуди складні міжконфесійні взаємини, глави традиційних для України конфесій – Українська православна церква (УПЦ), Українська греко-католицька церква (УГКЦ), Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) та Римо

[1] Бураков Ю.В. (2020) Відродження капеланства у сучасному війську. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива:* збірник матеріалів І Міжнародної науково-практичної конференції. 27 листопада 2020р. Київ. НУОУ, С. 190-194. Владиченко Л.Д. Досвід упровадження військового священства (капеланства) у Збройних Силах України (2014). С. 180-185. Доступно: URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Skhid_2014_1_34. Ворощук О.М. (2020) Розвиток Військово-Релігійних Відносин в Україні (2005–2013 рр.). *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива:* збірник матеріалів І Міжнародної науково-практичної конференції. 27 листопада 2020 р. Київ. НУОУ. С. 192-193. Кривенко Ю.В. Діяльність військових капеланів за Законодавством України (2014). *Прикарпатський юридичний вісник.* Випуск 3 (6). URL: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v3_2014/09.pdf. Томчук А.О. Душпастирська служба в зоні АТО серед військовослужбовців Збройних Сил України та волонтерів. Збірник матеріалів ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції *«Українське військо сучасність та історична ретроспектива»*. Київ. НУОУ, С. 160. Ковтунович Т., Привалко Т. (2019). *Капелани на службі Богу і Україні*. Український інститут національної пам'яті. Київ. С. 424. Аркуш О., Литвин М. *Про гідність. Волонтерський рух в Україні 2013–2017 рр.* Національна академія наук України, інститут Українознавства імені Івана Крип'якевича. Львів. С. 271296.

[2] «Про впорядкування питань задоволення релігійних потреб військовослужбовців Збройних Сил України». Директива Міністра оборони України № 25 (2006). URL: https://ips.ligazakon.net/document/FIN62661.

[3] Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій. URL: https://vrciro.org.ua/ua/council/info.

католицька церква (РКЦ) у 2000 р. підписали статут Всеукраїнського міжконфесійного релігійного християнського військового братства, яке розробило та затвердило «Концептуальні засади душпастирської опіки віруючих військовослужбовців». Метою створення Братства було виконання двох на той час глобальних завдань: перше – це захист конституційних прав військовослужбовців на свободу совісті, право їх сповідати ту чи іншу релігію, або не сповідати жодної і друге завдання – впровадження військового капеланства у ЗС України та інших військових формуваннях[4]. Крім цього, організовано підготовку «капеланського резерву» для ЗС України, формувалось спільне поле порозуміння представників різних релігійних традицій, представлених у нашій державі. Навчання здійснювалось на упродовж 2000–2005 рр., слухачами курсів стали близько 200 священиків та семінаристів, пастирів та активістів різних конфесій[5]

Першою реальною спробою встановити правовий механізм реалізації законних прав і свобод віруючих військовослужбовців стала Директива Міністра оборони України від 21 квітня 2006 р. № 25 «Про впорядкування питань задоволення релігійних потреб військовослужбовців Збройних Сил України»[6]. Відповідно до документу, у питаннях задоволення релігійних потреб підлеглих, командири і начальники мають керуватись Конституцією та законами України, не допускати будь-якого примусу щодо визначення військовослужбовцем свого ставлення до релігії, дотримуватись принципу рівності всіх церков, не допускати розпалювання міжконфесійних суперечок серед військовослужбовців тощо.

Прийняття цієї директиви свідчило про спроби Міністерства оборони України впорядкувати та регламентувати стосунки між військовими частинами та релігійними організаціями, які складаються на місцях. 1 листопада 2008 р. створено сектор роботи з релігійними організаціями в структурі Департаменту гуманітарної політики Міністерства оборони України[7].

Позитивним зрушенням у взаємостосунках ЗС України і церков став програмний документ – Меморандум про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців ЗС України, який підписано 10 листопада 2008 р. на спільному засіданні Міністерства оборони України та уповноважених представників семи церков і релігійних організацій України, відповідальних за співпрацю зі ЗС України.

У документі зазначено необхідність впровадження ефективної системи душпастирської опіки та створення інституту військового духовенства (капеланства) у ЗС України, що мало на меті: забезпечення конституційного права особового складу на свободу совісті та віросповідання, створення здорового психологічного клімату у військових колективах, родинах військовослужбовців, посилення військово-патріотичного виховання, формування засад моральності та духовності, об'єднання зусиль війська і церкви у належному формуванні багатого внутрішнього світу захисника Вітчизни та створення позитивної мотивації до військової служби.

З того часу поступово створювалась система душпастирської опіки військовослужбовців ЗС України, яка складалася з трьох рівнів:

1. Рада у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України.

2. Церковно-релігійні структури, які відповідали за душпастирську опіку над військовими.

3. Місцеві священнослужителі, уповноважені церквами (релігійними організаціями) відповідати за цей напрямок співробітництва з органами військового управління.

На той момент до церковно-релігійних структур, що відповідають за душпастирську опіку над військовослужбовцями, належали:

- Синодальний відділ Української Православної Церкви по взаємодії зі Збройними Силами та іншими військовими формуваннями України;

Синодальне управління духовно-патріотичного виховання тоді ще Української Православної Церкви Київського Патріархату у зв'язках із Збройними Силами та іншими військовими формуваннями України;

- Департамент Патріаршої Курії Української Греко-Католицької Церкви у справах душпастирства силових структур України;

- офіс відповідального від Римо-католицької церкви за душпастирство над військовослужбовцями;

- відповідальний за душпастирську опіку військовослужбовців від Української Автокефальної Православної Церкви;

- офіс відповідального за співпрацю з Міністерством оборони України від Всеукраїнського союзу об'єднань євангельських християн-баптистів;

- відповідальний за взаємодію зі ЗС України від Духовного управління мусульман України.

Для налагодження подальшої співпраці з релігійними організаціями Міністр оборони України своїм наказом від 17 березня 2009 р. № 115 утворено Раду у справах душпастирської опіки при Мініс-

---

[4] Всеукраїнське міжконфесійне релігійне християнсько-військове братство. URL: http://www.viraichest.com.ua/.

[5] Коханчук Р.М. (2004). Душпастирська опіка військових. Видання 2-е розширене і доповнене. Київ. С. 177-189.

[6] «Про впорядкування питань задоволення релігійних потреб військовослужбовців Збройних Сил України». Директива Міністра оборони України № 25 (2006). URL: https://ips.ligazakon.net/document/FIN62661.

[7] Меморандум про співпрацях у справах душпастирської опіки військовослужбовців ЗС України. 2008 р. URL: https://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-gromadskistyu/rada-u-spravah-dushpastirskoi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/normativni-dokumenti-ta-metodichni-rekomendaczii/2014/07/08/memorandum-pro-spivpraczyu-u-spravah-dushpastirskoi-opiki-vijskovosluzhbovcziv-zs-ukraini/

терстві оборони України як міжконфесійний консультативно-дорадчий орган з окресленим колом обов'язків і повноважень. Першим, тоді очолив Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України (далі – Раду) керівник Синодального відділу УПЦ по взаємодії зі ЗС України та іншими військовими формуваннями України (на той час) архієпископ Львівський і Галицький Августин[8]. Далі її за чергою очолювали представники церков, що увійшли до Ради.

З метою забезпечення прав на свободу совісті та віросповідання, вдосконалення механізмів задоволення релігійних потреб військовослужбовців ЗС України, визначення методологічних і методичних засад цієї діяльності, створення в майбутньому інституту військового духовенства (капеланства) у ЗС України наказом Міністра оборони України від 22 квітня 2011 р. № 220 «Про затвердження Концепції душпастирської опіки у Збройних Силах України» затвердженоКонцепцію душпастирської опіки у ЗС України[9].

Основними завданнями душпастирської опіки, згідно з наказом, стало: навчання віруючих військовослужбовців основам віровчення, виховання любові до Бога та готовності до самопожертви заради Батьківщини і ближніх, розвиток у військовослужбовців стійких моральних якостей: справедливості, мужності, поміркованості, дисциплінованості, вірності своїм обов'язкам та виховання у військовослужбовців почуття любові до Батьківщини, поваги до загальнолюдських цінностей, культурного та духовного надбання.

На території військових частин і установ Міністерства оборони України зусиллями церков та самих військовослужбовців обладнано десятки військових храмів та місць для служіння. Попри існуючі непрості взаємини між церквами у богословських питаннях не відмічено фактів ворожого неприйняття віруючими-військовослужбовцями однієї конфесії священника до іншої конфесії.

З початком російсько-української війни у 2014 р. українська влада, в особі Кабінету Міністрів, вирішила покликати в зону АТО священиків, які укладали із державою трудовий договір.

2 липня 2014 р. Міністерство оборони України підготувало розпорядження № 677 р. «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у ЗС України, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі»[10]. У ньому основні завдання ставилися відповідним міністерствам щодо підготовки положень про службу військового духовенства. На виконання цього розпорядження видано наказ Міністра оборони України від 27 січня 2015 р. № 40 «Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у ЗС України», який зареєстровано в Міністерстві юстиції України[11].

Дане положення обумовлювало призначення, головні завдання, порядок діяльності, взаємодію, права і обов'язки у сфері реалізації особовим складом, права на свободу світогляду і віросповідання підрозділів (посадових осіб) з питань служби військового духовенства (капеланства), військових священиків (капеланів), органів військового управління, консультативно-дорадчого органу – Ради у справах душпастирської опіки при МОУ (Рада), уповноважені від релігійних організацій за співробітництво з Міноборони України. Також Наказом передбачено створення чотирьох територіальних відділень з питань служби військового духовенства (капеланства): Вінниця (Центральний), Дніпропетровськ (Східний), Львів (Західний), Одеса (Південний).Проте наказ втратив свою чинність на підставі Наказу Міністерства оборони № 685 від 14 грудня 2016 р. «Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у ЗС України»[12].

Дата наказу вважається офіційною датою заснування кадрової служби військового духовенства. Документ визначає основні завдання, порядок діяльності структурних підрозділів (посадових осіб) Міністерства оборони України, ЗС України з питань організації діяльності служби військового духовенства (капеланської служби) та права і обов'язки військових священників (капеланів).

У своїй діяльності структурні підрозділи (посадові особи) з питань служби військового духовенства (капеланської служби) та військові священники (капелани) керуються Конституцією України, законами України, постановами Верховної Ради Укра-

[8] Про затвердження Положення про Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України». Наказ Міністра Оборони України від 17 березня 2009 р. № 115. URL: https://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-gromadskistyu/rada-u-spravah-dushpastirskoi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/rada-u-spravah-dushpastirskoi-opiki/2014/07/08/polozhennya-pro-radu-uspravah-dushpastirskoi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/.

[9] «Про затвердження Концепції душпастирської опіки у ЗС України». Наказ Міністра Оборони України від 22 квітня 2011 р. № 220. URL: https://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-gromadskistyu/rada-u-spravah-dushpastirskoi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/normativni-dokumenti-ta-metodichni-rekomendaczii/2014/07/08/konczepcziya-dushpastirskoi-opiki-u-zbrojnih-silah-ukraini/.

[10] «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у ЗС України, Національній гвардії та Державній прикордонній службі» Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014р. № 677. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/677-2014-%D1%80#Text.

[11] «Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у ЗС України».Наказ Міністра оборони України від 27 січня 2015 р. № 40.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0161-15#Text.

[12] «Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у ЗС України». Наказ Міністерства оборони України від 14 грудня 2016 р. № 685. (2016). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0010-17#Text.

їни, указами Президента України, актами Кабінету Міністрів України та цим Положенням.

Відповідні накази також були видані й в інших силових структурах держави, зокрема це: Наказ МВС України № 1065 від 10 жовтня 2016 р. «Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Державній прикордонній службі України»[13], Наказ МВС України № 205 від 24 березня 2016 р. «Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Національній гвардії України»[14]. Наказ Міністерства інфраструктури України № 201 від 06 червня 2017 р. «Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Державній спеціальній службі транспорту»[15].

Досвід взаємодії ЗС України і церков у сфері задоволення релігійних потреб, а також залучення священнослужителів до духовного, морально-релігійного виховання військовослужбовців свідчить, що найкращі результати досягаються там, де ця діяльність носить постійний і системний характер.

У 2015 р. Рада у справах душпастирської опіки спільно із Міністерством оборони України підготували наказ «Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у ЗС України», що зауважимо, ста черговим кроком на шляху створення інституту військового капеланства в Україні. Безперечно, що правове врегулювання військового душпастирства є складним і тривалим процесом. Значною мірою це залежить від налагодження ефективної співпраці в трикутнику держава – церква – суспільство, спільних зусиль державних інституцій, представників релігійної спільноти, науковців та громадськості[16].

Згідно з Постановою Кабінету Міністрів з 15.05.2017 р. у всіх бойових частинах та підрозділах ЗС України затверджуються посади військових капеланів. Загалом встановлення капеланства у ЗС України здійснюється у два етапи. На першому етапі, до кінця червня 2017 року військові капелани були призначені до бойових частин та підрозділів, а на другому, до кінця 2017 року в усіх підрозділах ЗС України[17].

Для того, щоб Закон щодо військового капеланства увійшов в дію, було зроблено достатньо багато, за цей час було розроблено такі законопроекти.

Перший законопроект № 10244-1 від 23 квітня 2019 р. «Про військове капеланство у ЗС України». Проект Верховна Рада ухвалила у першому читанні, втім після позачергових парламентських виборів законотворчий процес щодо цієї теми почався заново[18].

Другий законопроект № 4148 від 23 вересня 2020 р. «Про військове капеланство у ЗС України», проте його знову було відкликано[19].

Третім законопроектом № 4626 від 22 січня 2021 р. «Про Службу військового капеланства». Документ було розглянуто парламентським комітетом з питань національної безпеки, оборони та розвідки України. Метою законопроекту, як і попередніх законопроектів було створення служби військового капеланства та законодавче закріплення статусу військових капеланів, як військовослужбовців, визначення організаційно-правових основ взаємодії військових формувань та релігійних організацій у процесі забезпечення функціонування інституту військового капеланства з метою реалізації прав військовослужбовців ЗС України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, інших військових формувань та членів їх сімей на свободу совісті, світогляду та віросповідання, враховуючи багатоконфесійність нашої держави[20].

У травні 2021 р. Верховна Рада України прийняла за основу законопроект № 4626 «Про Службу військового капеланства», який утворює службу військового капеланства, як самостійний структурний підрозділ у складі військових формувань. Зауважується, що капелани є військовослужбовцями та мають відповідні соціальні гарантії.

Ухвалення закону «Про службу військового капеланства» – прорив у душпастирській сфері. 30 листопада 2021 р. № 1915-IX Верховна Рада України ухвалила закон «Про Службу військового капеланства», що стало певним проривом для релігійної еліти у ЗС України[21].Відповідно до закону служба військового капеланства мала запрацювати з 1 липня 2022 року, але у зв'язку із початком широкомасш-

[13] «Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Державній прикордонній службі України». Наказ МВС України від 10 жовтня 2016р. № 1065. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1430-16#Text.

[14] «Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Національній гвардії України». Наказ МВС України від 24 березня. 2016р. № 205. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0557-16#Text.

[15] «Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Державній спеціальній службі транспорту». Наказ Міністерства інфраструктури України від 6 червня 2017р. № 201. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0793-17#Text.

[16] «Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у ЗС України». Наказ Міністерства оборони України від 14 грудня 2016 р. № 685. (2016). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0010-17#Text.

[17] Кабінет Міністрів – Постанова від 15.05.2017 р.

[18] Проект Закону про військове капеланство від 23 квітня 2019 р. № 10244-1. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=6584.

[19] Проект Закону про військове капеланство у Збройних Силах України від 23 вересня 2020 р. № 4148. URL: https://ips.ligazakon.net/document/JI03290A?an=9.

[20] Проект Закону про службу військового капеланства від 22 січня 2021р. № 4626. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70878.

[21] «Про службу військового капеланства» Закон України від 30.11.20221 р. № 1915-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text.

табної війни російської федерації,державний документ був ухвалений Верховною Радою 15 березня 2022 року[22]*(зміни до Закону України № 2131-IX від 15 березня 2022 року).*

Законом чітко визначено організаційну структуру військового капеланства, яка передбачає порядок відбору кандидатур військових капеланів (військовий капелан резерву) та призначення помічника військового капелана. В законі також чітко регламентовані права та обов'язки військових настоятелів:

- здійснювати забезпечення організації та проведення молитов, богослужінь, урочистих і поминальних заходів та інших релігійних обрядів і культів, пов'язаних із задоволенням духовно-релігійних потреб військовослужбовців, працівників та членів їх сімей;

- сприяти розвитку особистісних та колективних моральних якостей особового складу;

- популяризувати здоровий спосіб життя серед військовослужбовців, працівників та членів їх сімей;

- ознайомлювати військовослужбовців, працівників та членів їх сімей з основами релігійного вчення;

- виховувати у військовослужбовців, працівників та членів їх сімей толерантне ставлення до людей з іншим світоглядом та релігійними переконаннями;

- налагоджувати взаємодію з представниками релігійних організацій, які здійснюють діяльність у місцях дислокації військових частин, в інтересах задоволення духовно-релігійних потреб військовослужбовців, працівників та членів їх сімей;

- брати участь у реабілітації особового складу, який потребує психологічної допомоги;

- консультувати командування з релігійних питань[23].

Закон передбачає різні ранги капеланів, з відповідними рівнями відповідальності: батальйону, бригади тощо. Військові настоятелі матимуть звання військовослужбовців офіцерського складу, що є новим досвідом у функціонуванні душпастирської служби ЗС України. До прикладу «капітан капеланської служби».

Відповідно, з'являється різний формат відповідальності і певна службова ієрархія. Радник Глави УГКЦ, заступник керівника Департаменту військового капеланства Патріаршої курії УГКЦ, співзасновник, лектор і член Ініціативної групи та Наглядової ради Української Академії лідерства, політолог, публіцист, автор книг, громадський діяч та перший військовий капелан при штабі АТО/ООС у 2014 р. отець Андрій Зелінськийу своєму інтерв'ю наголошує, що згодом ці питання будуть врегульовані підзаконними актами. Отець Андрій говорить про те, що несення душпастирської опіки це нелегка місія, тому людині слід уже мати визнаний певною релігійною організацією рівень компетентності. Належний мандат на військове капеланство ,надає церква. Кількість таких мандатів визначає центральний орган державної влади[24].

Закон регламентує такий норматив, що капелан буде з тієї конфесії, віросповідання якої сповідує достатня кількість військовослужбовців. Чисельний склад служби військового капеланства не може бути меншим, аніж 0,15% від загальної чисельності ЗС України. Відповідно до наявності представників тієї чи іншої конфесії, визначається відсоток представництва і кількість мандатів, виділених відомством релігійній організації, яка повинна підготувати й забезпечити духовний вишкіл своїх капеланів[25].

За словами о. Андрія метою служіння військового настоятеля є задоволення духовно-релігійних потреб всього особового складу. Участь військовослужбовців у заходах душпастирської опіки здійснюється виключно на добровільних засадах.

Важливим показником військового настоятеля є стійкість, спроможність протистояти пов'язаним із військовою службою стресам. І саме капелан має дбати про таку стійкість українського воїна. Це базовий рівень турботи про військовослужбовця, що має допомогти людині не лише гідно вистояти перед викликами військової служби, але й стати кращимОтець Андрій Зелінський констатує: *«питання військового капеланства набуло зовсім іншого значення з початком збройної агресії Російської Федерації проти України. Уже з перших місяців подій на сході нашої держави стала очевидною потреба у військових капеланах, які будуть ближче до наших воїнів і на полі бою, і в окопах, і у місцях їхньої постійної дислокації, у військових шпиталях із пораненими та згодом із ветеранами. Війна має тривалі наслідки, тому завдання військового капелана – потурбуватися не лише про самого воїна, а також про його родину, яка переживає в особливий спосіб виклики війни»*[26].

*П*ідсумовуючи вище викладене, проаналізувавши історичний досвід формування та створення нормативно-правової бази капеланського руху, варто зауважити, що душпастирська опіка у військо пройшла складний, випробуваний часом про-

[22] «Про службу військового капеланства».Про внесення зміни до розділу IV «Прикінцеві положення» Закону України від 15 березня 2022 р. № 1915-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2131-20#Text.

[23] «Про службу військового капеланства» Закон України від 30.11.20221 р. № 1915-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text.

[24] Військовий капелан: бойовий побратим, покликаний захистити в людині людське. Інтерв'ю. (2021). URL: https://www.kapelanstvo.ugcc.ua/viyskovyy-kapelan-boyovyy-pobratym-poklykanyy-zakhystyty-v-liudyni-liudske/.

[25] «Про службу військового капеланства» Закон України від 30.11.20221 р. № 1915-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text.

[26] Священник – військовослужбовець: потреба й обґрунтування. Інтерв'ю. (2021). Доступно. URL: https://www.kapelanstvo.ugcc.ua/sviashchennyk-viyskovosluzhbovets-potreba-y-obhruntuvannia/.

цес, доки законодавче унормування капеланської служби у ЗС України та інших формування набуло офіційного статусу.

Ухвалення закону «Про службу військового капеланства» від 30 листопада 2021 р. стало певним проривом крізь пострадянське минуле. Прийняття Закону дозволяє визначити правовий статус військових капеланів у ЗС України, надає можливість забезпечити належний соціальний захист військових настоятелів, сприяє подальшому розвитку капеланської служби у ЗС України та інших військових формуваннях.

Аби закон був офіційно затверджений, було зроблено достатньо багато. Упродовж 1991–2021 рр. ініціативами окремих церков, поданнями народних депутатів, зусиллями Міноборони було подано близько десяти законопроектів, але жоден з них не увійшов офіційно в дію.

Висновки

Одним із проривів у впровадженні системи душпастирської опіки та створення інституту військового духовенства (капеланства) у ЗС України стало підписання 10 листопада 2008 р. Меморандуму про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців. Наступним етапом у розвитку душпастирської опіки стало затвердження Концепції душпастирської опіки у ЗС України наказом Міністра Оборони України від 22 квітня 2011 р. № 220. Згідно цього наказу на територіях військових частин були обладнані військові храми та місця для служіння. Наказом Міністерства оборони №685 від 14 грудня 2016 р. «Про затвердження Положення про службу військового духовенства(капеланську службу) у ЗС України» в організаційно – штатну структуру військових частин (формувань) було введено посади військових капеланів. 15 травня 2017 р. згідно з Постановою Кабінету Міністрів у всіх бойових частинах та підрозділах ЗС України було затверджено посади військових капеланів. Власне, досвід проведення АТО/ООС дав розуміння важливості створення військового капеланства як самостійного структурного підрозділу у складі військових формувань. Адже служба капелана є невід'ємною частиною підтримки бойового духу бійця під час виконання покладених на нього завдань на війні.

Інформація про авторів:

Романюк Михайло Васильович,
старший дослідник, кандидат історичних наук,
завідувач відділу новітньої історії
Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича
Національної академії наук України
4, вул. Козельницька, Львів, 79000, Україна

Долганова Маріанна Володимирівна,
ад'юнкт штатний науково-організаційного відділу (НОВ)
Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
32, вул. Героїв Майдану, м. Львів, 79026, Україна

Information about the authors:

Romaniuk Mykhailo Vasylovych,
Senior Researcher, Candidate of Historical Sciences,
Head of the Department of Modern History
Ivan Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Kozelnytska str., Lviv, 79000, Ukraine

Dolhanova Marianna Volodymyrivna,
Adjunct Staff Member of the Scientific and Organizational Department (NOV)
Hetman Petro Sahaidachnyi National Ground Forces Academy
32, Heroiv Maidanu str., Lviv, 79026, Ukraine

DOI

АКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ ТА РАДИ ЄВРОПИ ПРО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ОСВІТУ В УМОВАХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ: СТАН ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ У ВІТЧИЗНЯНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

Рябовол Л. Т.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. В Україні унаслідок воєнного вторгнення Росії гинуть і страждають діти, заявила Людмила Денісова. Уповноважена Верховної Ради України з прав людини також зазначила, що Комітет ООН з прав дитини вимагає від Російської Федерації припинення воєнних дій та виконання своїх зобов'язань щодо захисту дітей від фізичного та психологічного насильства. В заяві, оприлюдненій цим Комітетом, акцентовано, що українські діти зазнають насильства, страждають, травмуються, гинуть, їх навчання переривається. Відбуваються напади на школи, дитячі будинки, лікарні[1]. У Резолюції ООН про агресію РФ проти України від 02.03.2022 р. ця організація вимагає, щоб сторони повністю виконували свої зобов'язання за міжнародним гуманітарним правом щодо збереження цивільного населення і цивільних об'єктів[2], а саме такими цивільними об'єктами є школи, дитячі будинки й лікарні.

Глобальна коаліція на захист освітніх установ від нападів (Global Coalition to Protect Education from Attack) у своїй діяльності виходить з того, що школи та університети повинні залишатися безпечними місцями для навчання, у той час, як сторони збройного конфлікту погрожують, вбивають, завдають травм, катують, вербують учнів та освітян у самих школах та на шляху до них, використовують заклади освіти у військових цілях – як казарми і бази, склади зброї, центри утримання під вартою, що наражає учнів і персонал на небезпеку. При цьому, наслідки нападів на освіту є як негайними/ безпосередніми (поранення, загибель людей, руйнування інфраструктури), так і відтермінованими у часі / довгостроковими (погіршення відвідуваності, зменшення кількості школярів та зниження рівня залучення вчителів, падіння якості освіти й навчання). Це суттєво ускладнює реалізацію права на освіту та інших прав у цих країнах, загалом досягнення цілей освіти і розвитку[3].

Ухвалюючи документи, які стосуються дітей, ООН виходить з того, що всі дії щодо дітей мають сприяти найбільш повному забезпеченню їхніх прав (Резолюція «Права дитини», 1997)[4]. У Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку на період до 2030» (2015) визначено 17 відповідних цілей, одна з яких – забезпечення якісної інклюзивної та рівноправної дошкільної, початкової, середньої, вищої і технічної освіти, професійної підготовки. Згідно з цією Резолюцією, всі люди повинні мати можливість навчатися упродовж життя, що дозволить їм набувати знання й навички, необхідні для використання нових можливостей і повноцінної участі в суспільному житті. У документі також акцентовано на важливість забезпечення умов, сприятливих для повної реалізації дітьми й молоддю їхніх прав і можливостей, у тому числі шляхом створення безпечного шкільного середовища[5].

Питанню створення безпечного шкільного середовища ООН надає велике значення. 9 вересня відзначається Міжнародний день захисту освіти від нападів, проголошений Резолюцією ООН A/RES/74/275 (2020). Напади на заклади освіти та на осіб, які в них навчаються і працюють, засуджено як порушення норм міжнародного гуманітарного права (МГП), що негативно впливає на реалізацію права на освіту та має серйозні наслідки. Акцентовано, шо у надзвичайних гуманітарних ситуаціях важливо й необхідно створити безпечне, захищене шкільне середовище, сприятливі для освіти умови, забезпечити якісну освіту на всіх рівнях[6]. Проголошуючи Міжнародний день захисту освіти від нападів, ООН акцентує на важливість збереження закладів освіти як захищених та безпечних для учнів і вчителів просторів.

Питання безпеки й захисту шкіл актуальне для багатьох держав, які є у стані війни, в умовах збройних конфліктів. Генеральна Асамблея ООН, Рада Безпеки ООН систематично вивчають

[1] Унаслідок воєнного вторгнення Росії в Україні гинуть та страждають діти – Людмила Денісова. URL: http://surl.li/bwmjb

[2] Текст Рішення ООН про агресію проти України. Коментований переклад. URL: http://surl.li/bwmku

[3] Що можуть зробити школи, щоб захистити себе від нападів та від використання у військових цілях : Глобальна коаліція на захист освітніх установ від нападів. Нью-Йорк, 2016. С. 7. URL: http://surl.li/brjbk

[4] Права дитини: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/51/77 від 20.02.1997. URL: http://surl.li/bpcin (дата звернення: 20.04.2022)

[5] Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку на період до 2030 року : Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/70/1 від 25.09.2015. URL: http://surl.li/bnauc (дата звернення: 12.03.2022)

[6] Міжнародний день захисту освіти від нападів : Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/74/275 від 28.05.2020. URL: http://surl.li/bnbct (дата звернення: 21.04.2022)

питання «Діти та збройні конфлікти» й засуджують вербовку дітей, використання дітей-солдатів, вбивства, нанесення каліцтв, зґвалтування й інші форми насилля щодо дітей у таких конфліктах, а також інші порушення прав дитини, зокрема напади на школи та/ або лікарні, позаяк, саме освіта й охорона здоров'я – підвалини міцного миру й розвитку[7]. У 2015 році було розроблено й запропоновано державам-членам ООН до підписання міжурядову політичну угоду – Декларацію про безпеку шкіл (Safe Schools Declaration). Україна підписала цей документ у листопаді 2019 році[8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Проблематика забезпечення прав дитини, зокрема в умовах збройних конфліктів, притягує науковий інтерес вітчизняних і зарубіжних вчених. М. Чеховська та І. Нечитайло, Н. Філіпська й О. Задніпровська та інші вивчали питання використання дітей-солдат у збройних конфліктах, Н. Опольська – права дітей, які постраждали внаслідок збройного конфлікту, М. Стефанчук – питання захисту прав дітей на особливий захист і піклування в умовах збройних конфліктів у контексті адаптації вітчизняного законодавства до стандартів ООН та ЄС, О. Турченко – захист прав дітей на окупованих територіях та під час збройних конфліктів. Питання забезпечення прав дитини під час збройного конфлікту досліджували також А. Бущенко, Н. Крестовська, Н. Лесько, Т. Михайліна, І. Щебетун та інші. Вітчизняними вченими розроблено окремі аспекти питання створення безпечного шкільного середовища в умовах збройних конфліктів. О. Кітова вивчала таке середовище як необхідну умову навчання, соціалізації та самореалізації дитини. Г. Татаренко, І. Татаренко, Г. Степанова, О. Турченко. досліджували питання захисту права на освіту й міжнародно-правові інструменти захисту закладів освіти в умовах збройного конфлікту. Т. Цюман і Н. Бойчук визначили принципи безпечного освітнього середовища, які є актуальними і щодо створення безпечного шкільного середовища безпосередньо в умовах збройних конфліктів.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз доступних нам праць засвідчив, що проблема, окреслена темою нашої роботи, розроблена недостатньо. Комплексного дослідження актів ООН та РЄ про забезпечення права на освіту, зокрема щодо створення безпечного освітнього середовища в умовах збройних конфліктів, як підґрунтя для розробки відповідного вітчизняного законодавства, наразі не проведено. Не проаналізовано і стан імплементації таких міжнародних, у тому числі європейських, актів у вітчизняне законодавство.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – провести аналіз актів ООН та РЄ про захист прав дітей, у тому числі права на освіту в умовах збройних конфліктів, зокрема щодо створення безпечного шкільного середовища, і визначити ступінь імплементації їх положень у вітчизняне законодавство, юридичну теорію та практику.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Акти ООН про необхідність створення безпечного шкільного середовища в умовах збройних конфліктів. Значну увагу ООН приділяє питанню повної реалізації права на освіту. У ч. 1 ст. 26 Загальної декларації прав людини (1948) закріплено право кожної людини на освіту. Виходячи з ч. 2 ст. 26, на освіту ООН покладає місію щодо забезпечення розвитку людини, збільшення поваги до прав людини й основних свобод, сприяння в підтриманні миру шляхом пропагування «взаєморозуміння, терпимості й дружби між усіма народами, расовими або релігійними групами»[9]. Свій розвиток ці положення знайшли у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (ст. 13) (1973). Право дитини на освіту закріплено також у ст. 28, а його сутність розкрито у ст. 29 Конвенції про права дитини (1989), зокрема щодо спрямованості освіти на «підготовку дитини до свідомого життя у вільному суспільстві в дусі розуміння, миру, терпимості, …»[10].

МГП визнає важливість забезпечення освіти для дітей під час збройного конфлікту, констатує О. Турченко[11]. Унормування цього питання – предмет особливої уваги ООН. Згідно зі ст. 24 Конвенції про захист цивільного населення під час війни (1949), сторони конфлікту мають здійснювати всі заходи для того, щоб забезпечити освіту дітям віком до 15 років. Відповідно до ст. 50, «Окупаційна держава повинна в співробітництві з державними та місцевими органами влади сприяти належному функціонуванню закладів, відповідальних за піклування про дітей і їхню освіту»[12].

У рамках нашого дослідження слід звернутися до Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12.08.1949 р., що стосується захисту жертв

[7] Довідник з практики Ради Безпеки за 2010-2011 роки : 31. Діти та збройні конфлікти. URL: http://surl.li/boiur

[8] Україна приєдналася до Декларації про безпеку шкіл – ми стали 100-ою країною. URL: http://surl.li/bojbr

[9] Загальна декларація прав людини : Генеральна Асамблея ООН; Міжнародний документ від 10.12.1948. URL: http://surl.li/umvi (дата звернення: 18.04.2022)

[10] Конвенція про права дитини : ООН; Конвенція від 20.11.1989. URL: http://surl.li/wufe (дата звернення: 21.04.2022)

[11] Турченко О. Г. Право дитини на безпеку під час збройного конфлікту. *Політичне життя.* 2019. № 2. С. 9.

[12] Конвенція про захист цивільного населення під час війни : ООН; Конвенція від 12.08.1949. URL: http://surl.li/bpkpd (дата звернення: 22.04.2022)

міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) (1977)[13], згідно зі ст. 48 якого, необхідно поважати цивільне населення і цивільні об'єкти, захищати їх, сторони збройного конфлікту повинні відрізняти цивільне населення від комбатантів, а цивільні об'єкти – від воєнних і спрямовувати свої дії тільки проти воєнних об'єктів. У ст. 49 напад визначено як акт насильства, який може завдати шкоди цивільному населенню або цивільним об'єктам, незалежно від того, здійснюється він під час наступу чи оборони, незалежно від території, на якій здійснюються, і від того, проводяться воєнні дії на суші, у повітрі або на морі. Відповідно до ст. 52, цивільні об'єкти не повинні бути об'єктом нападу або репресалій, передбачено загальний захист цивільних об'єктів – усіх тих об'єктів, які не є воєнними, тобто не є такими, «які через свій характер, розміщення, призначення або використання вносять ефективний вклад у воєнні дії і повне або часткове руйнування, захоплення чи нейтралізація яких за існуючих у даний момент обставин дає явну воєнну перевагу». Згідно зі ст. 57, у процесі проведення воєнних операцій необхідно постійно виявляти турботу про цивільне населення, цивільних осіб і цивільні об'єкти, оберігати їх. Згідно з нормами МГП, школи є цивільними об'єктами, а напади на них – порушенням МГП. Відповідно, у резолюціях Генеральної Асамблеї ООН та Ради безпеки ООН засуджуються напади на заклади освіти в умовах збройних конфліктів, забороняється використовувати заклади освіти у військових цілях.

У Конвенції про права дитини (1989) (ст. 38) також зазначено, що у випадку збройних конфліктів держави-учасниці зобов'язані: забезпечувати дотримання норм МГП щодо дітей, захист дітей і догляд за ними в умовах збройного конфлікту; спряти у тому, щоб особи, які не досягли 15-річного віку, не брали безпосередньої участі у воєнних діях[14]. Держави-учасниці Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (2000) засудили посягання на дітей в умовах таких конфліктів, а також безпосередньо напади на школи як місця, де зазвичай перебуває велика кількість дітей, у зв'язку з чим школи є об'єктами, які охороняються міжнародним гуманітарним правом[15].

У п. 23 і 30 Резолюції «Права дитини» (1997) (Розділ II «Захист дітей в умовах збройних конфліктів») зазначено, що уряди й інші сторони збройних конфліктів мають проводити «дні спокою», створювати «коридори миру» для того, аби забезпечити гуманітарну допомогу, зокрема надавати освітні послуги дітям в умовах збройних конфліктів. У п. 41 тієї ж Резолюції (Розділ III «Діти-біженці та внутрішньо переміщені діти») ООН закликає держави забезпечити безпеку й потреби цих категорій дітей, зокрема щодо освіти[16]. У Резолюції 1261 (1999) Рада Безпеки ООН засуджує дії, спрямовані проти дітей, у тому числі напади на школи як об'єкти, які захищаються МГП, і, в яких перебуває багато дітей. У цій Резолюції ООН також акцентує, що в умовах збройних конфліктів необхідно забезпечувати специфічну потребу дітей в освіті[17].

На вирішення питання захисту прав дітей у збройних конфліктах спрямовано комплекс документів ООН – Резолюції Ради Безпеки ООН S/RES/1314 (2000) від 11.08.2000, S/RES/1460 (2003) від 30.01.2003, S/RES/1612 (2005) від 20.07.2005, S/RES/1882 (2009) від 04.08.2009, S/PRST/2013/8 від 17.06.2013 тощо. Загалом Рада Безпеки ООН виходить з того, що збройні конфлікти негативно впливають на дітей. У Резолюції 1379 (2001) закликає приділяти особливу увагу забезпеченню освіти дітей та створенню умов для їх професійної підготовки як способу реінтеграції в суспільство[18]. У Резолюції S/RES/2250 (2015) «Про молодь, мир та безпеку» ООН вказує, що ускладнений доступ молоді до освіти та економічних можливостей не сприяє в досягненні миру, у той час, як саме молодь має активно долучатися до цього. ООН акцентує на важливість підвищення рівня освіти молоді[19]. У Резолюції 1882 (2009) засуджено будь-які порушення прав дитини під час збройних конфліктів, у тому числі напади на школи[20].

У Резолюції «Право на освіту в надзвичайних ситуаціях» (у тому числі в умовах конфліктів) (2010) ООН засуджує дії, які в умовах збройних конфліктів спрямовані проти цивільного населення, зокрема школярів, студентів, викладачів; засуджує напади на заклади освіти як цивільні об'єкти, що заборонено МГП і є порушенням Женевських конвенцій (1949), а для держав-членів – воєнним злочином, згідно з Римським статутом Міжнародного кримінального

[13] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) : ООН; Міжнародний документ від 08.06.1977. URL: http://surl.li/brsas (дата звернення: 23.04.2022)

[14] Конвенція про права дитини : ООН; Конвенція від 20.11.1989. URL: http://surl.li/wufe (дата звернення: 18.04.2022)

[15] Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах : Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 25.05.2000. URL: http://surl.li/bqjxj (дата звернення: 29.04.2022)

[16] Права дитини: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/51/77 від 20.02.1997. URL: http://surl.li/bpcin (дата звернення: 20.04.2022)

[17] Резолюція 1261 (1999) : Резолюція Ради Безпеки ООН від 25.08.1999. URL: http://surl.li/bpkov (дата звернення: 23.04.2022)

[18] Резолюції S/RES/1379 (2001) : Резолюція Ради Безпеки ООН від 20.11.2001. URL: http://surl.li/bpkot (дата звернення: 24.04.2022)

[19] Про молодь, мир та безпеку : Резолюція Генеральної Асамблеї ООН S/RES/2250 (2015) від 09.11.2015. URL: http://surl.li/bqjqf (дата звернення: 25.04.2022)

[20] Резолюція 1882 (2009) : Резолюція Ради Безпеки ООН від 04.08.2009. URL: http://surl.li/bqjuf (дата звернення: 26.04.2022)

суду. Захист шкіл та забезпечення освіти у надзвичайних ситуаціях – пріоритет для міжнародного співтовариства, вказує ООН.. Для захисту цивільних осіб та їхніх прав і цивільних об'єктів, а також, аби не допустити безкарності за відповідні злочини, ООН закликає держави-члени до такого: увести в їх національне законодавство норми щодо кримінальної відповідальності за напади на заклади освіти; на етапах планування, проектування, будівництва й відновлення приміщень закладів освіти враховувати рекомендації «Minimum standards for education: preparedness, response, recovery» («Мінімальні стандарти освіти: готовність, реагування й відновлення») та «Guidance notes on safer school construction» («Інструкція з підвищення заходів безпеки під час будівництва шкільних приміщень»). ООН закликає держави забезпечувати доступ до освіти й відповідні безпечні умови у період після надзвичайних ситуацій, зокрема збройних конфліктів[21].

У Резолюції 1998 (2011) ООН також підкреслює, що: захист дітей в умовах збройного конфлікту має бути важливим аспектом будь-якої стратегії його вирішення; необхідним є притягнення до відповідальності виконавців злочинів проти дітей (зокрема напади на школи і погрози таких нападів) в умовах збройного конфлікту в рамках як національних систем, так і міжнародних механізмів правосуддя та «змішаних» кримінальних судів і трибуналів. ООН закликає сторони збройних конфліктів утримуватися від дій, які ускладнюють дітям доступ до освіти, та від нападів на вчителів[22].

У Резолюції S/RES/2143 (2014) «Про захист дітей у збройних конфліктах» ООН також наголошує, що під час конфлікту і в постконфліктний період діти не можуть бути позбавлені такої базової послуги, як освіта. Школи не мають закриватися й піддаватися нападам і погрозам нападів, не повинні використовуватися з воєнною метою, оскільки це є порушенням норм МГП. Крім того, у зв'язку з використанням з воєнною метою школи стають законними цілями для нападів, що, своєю чергою, створює загрозу для життя дітей і вчителів. ООН наполягає, що всі сторони збройного конфлікту мають поважати школи як цивільні об'єкти, порушення відповідних норм МГП мають розслідуватися, порушники – притягатися до відповідальності[23].

У Резолюції S/RES/2225 (2015) ООН засудила те, що в умовах збройних конфліктів на порушення МГП відбуваються викрадення дітей з різних місць, зокрема і шкіл, напади на школи. Знову акцентувала, що використання шкіл у військових цілях робить школи законними об'єктами нападів, створюючи загрозу для безпеки дітей. ООН закликала поважати школи як цивільні об'єкти, а держави-члени – здійснювати конкретні заходи для запобігання використанню шкіл збройними силами та озброєними групами[24].

У 2010 році результатом спільної діяльності організацій (передусім ЮНІСЕФ), які опікуються станом освіти в державах, які є в умовах збройних конфліктів, і які стурбовані постійними нападами на освітні установи у таких країнах і тим, що у зв'язку з цим, учні / студенти і працівники опиняються в небезпечних умовах, стало заснування Глобальної коаліції на захист освітніх установ від нападів (GCPEA / Global Coalition to Protect Education from Attack). У 2015 році цією організацією з метою обмеження використання шкіл у військових цілях було прийнято Декларацію про безпеку шкіл (Safe Schools Declaration). Держави, які доєднались до цього документу, взяли на себе зобов'язання забезпечувати захист освіти від нападів та обмежувати використання закладів освіти (шкіл, університетів) у військових цілях, загалом створювати безпечне шкільне середовище в умовах збройних конфліктів, а також зобов'язання щодо відновлення освітньої інфраструктури, забезпечення психологічної реабілітації учнів, батьків і вчителів, сприяння проведенню тренінгів з безпеки й охорони здоров'я тощо. До обов'язкових заходів, які мають здійснювати держави-підписанти цього документу для зменшення ймовірності нападів на студентів і вчителів, школи й університети, та для пом'якшення негативних наслідків нападів, віднесено такі заходи, як: збирання достовірних даних про напади і використання шкіл та університетів з воєнними цілями; надання допомоги постраждалим від нападів; розслідування заяв про порушення національного й міжнародного права та притягнення винуватих до відповідальності; розробка і просування «конфлікт-чутливих» підходів до освіти; сприяння у продовженні освіти під час збройного конфлікту; підтримка діяльності ООН щодо захисту прав дітей зокрема в умовах збройних конфліктів[25].

Підписанти Декларації про безпеку шкіл взяли на себе й зобов'язання впровадити Вказівки із захисту шкіл та університетів від використання у військових цілях під час збройних конфліктів, не використовувати школи та університети з воєнною метою,

[21] Право на освіту у надзвичайних ситуаціях: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/64/290 від 27.07.2010. URL: http://surl.li/bpcsd (дата звернення: 20.04.2022)

[22] Резолюція 1998 (2011) : Резолюція Ради Безпеки ООН від 12.07.2011. URL: http://surl.li/bpkow (дата звернення: 23.04.2022)

[23] Резолюція S/RES/2143 (2014) : Резолюція Ради Безпеки ООН від 27.03.2014. URL: http://surl.li/bppbm (дата звернення: 25.04.2022)

[24] Резолюція S/RES/2225 (2015) : Резолюція Ради Безпеки ООН від 18.06.2015. URL: http://surl.li/brxfc (дата звернення: 30.03.2022)

[25] Safe Schools Declaration. URL: http://surl.li/bruhm (дата звернення: 31.03.2022)

запобігати посяганням на безпеку учнів, їхнє право на освіту. Визначено відповідні керівні принципи: 1) сторони збройних конфліктів не мають використовувати з воєнною метою школи та університети, які функціонують; 2) сторони збройних конфліктів не мають використовувати школи та університети, які занедбані або звільнені через небезпеки, пов'язані зі збройним конфліктом, з будь-якою метою для підтримки своїх військових зусиль, за деякими винятками; 3) абсолютно неприпустимим є знищення шкіл та університетів, які є звичайними цивільними об'єктами, для того, щоб позбавити протилежну у збройному конфлікті сторону можливості використовувати ці об'єкти у майбутньому; 4) оскільки використання шкіл та університетів сторонами збройних конфліктів з воєнними цілями може перетворити їх на військовий об'єкт, на який можна нападати, то перед нападом сторони повинні розглянути всі альтернативні заходи, у тому числі попередження супротивника про напад, який має відбутися; 5) забезпечення безпеки шкіл та університетів має здійснювати належно підготовлений для цього цивільний персонал; військові формування сторін конфліктів не мають бути задіяними у цьому, за винятком випадків, коли відсутні інші засоби для забезпечення необхідної безпеки; 6) всі сторони збройних конфліктів мають, наскільки це можливо й необхідно, імплементувати ці Вказівки у свої доктрини, військові статути, правила застосування військової сили, бойові накази та інші засоби інформування[26].

Акти РЄ про захист прав дітей, у тому числі права на освіту в умовах збройних конфлітів. Відповідно до ст. 2 Додаткового протоколу до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (1952), «Нікому не може бути відмовлено в праві на освіту»[27]. Європейська конвенція про здійснення прав дітей (1996) прямо не стосується права на освіту, проте, у цьому документі Рада Європи (РЄ) ще раз підтвердила позицію Європейського Співтовариства щодо необхідності забезпечення прав та інтересів дітей, створення належних умов для реалізації дітьми своїх прав[28].

У Керівних принципах політики РЄ щодо комплексних національних стратегій із захисту дітей від насильства акцентовано на те, що: необхідно створити культуру поваги до прав дитини; національні стратегії мають передбачати якісні зміни у сприйманні суспільством дітей і дитинства, насильства щодо дітей, сприяти у підвищенні ефективності захисту дітей. Умовами досягнення цієї мети є: усвідомлення суспільством, що права дитини – важливі, а насильство над дітьми має негативні наслідки; встановлення зв'язків між різними службами, покликаними діяти у відповідній сфері; зміни економічних і соціальних умови, асоційованих із насильством[29].

В Стратегії РЄ з прав дитини (2016–2021) зазначено, що насильство щодо дітей в умовах конфлікту є неприпустимим, адже, у зв'язку з цим, діти отримують фізичні і психологічні травми, вплив яких продовжують відчувати і в постконфліктний період, тому, реабілітація дітей та молоді, відновлення їхньої довіри є важливим завданням, яке потребує вирішення (п. 16)[30].

Радою Європи, як зазначила О. В. Шевченко-Бітенська у результаті дослідження правових механізмів РЄ у сфері захисту дітей від насильства, не розроблено спеціального документу (єдиного систематизованого акту) про захист дітей (усіх їхніх прав) від насильства під час збройних конфліктів. Існують акти, які стосуються окремих аспектів цієї проблеми, захисту окремих прав дітей у таких умовах[31]. Так чи інакше, не можна не погодитися із О. В. Темченко, що євроінтеграція України передбачає імплементацію європейської системи цінностей і стандартів поводження з дітьми, що є передумовою і надійним гуманістичним підґрунтям для удосконалення соціальної функції нашої держави у сфері захисту прав дитини[32].

У Резолюції 1215 (2000) «Про заходи проти набору у збройні сили дітей та їх участі у збройних конфліктах» у рамках розробки політики з надання допомоги країнам, охопленим конфліктами, Парламентська Асамблея Ради Європи (ПАРЄ) закликала: припинити набір дітей у збройні сили й демобілізувати дітей, які вже залучені до їх лав; забезпечити проведення заходів фізичної, психологічної та соціальної реабілітації дітей; сприяти їх поверненню до цивільного життя, особливо, щодо реалізації права на освіту[33].

Положення Рекомендації 1459 (2000) «Про план дій в інтересах дітей Косово» можуть екстраполюва-

[26] Вказівки із захисту шкіл та університетів від використання у військових цілях під час збройних конфліктів від 16.12.2014. URL: http://surl.li/brlxu (дата звернення: 28.04.2022)

[27] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Рада Європи; Конвенція, Додатковий протокол від 20.03.1952. URL: http://surl.li/bwrkw (дата звернення: 25.04.2022)

[28] Європейська Конвенція про здійснення прав дітей : Рада Європи; Конвенція від 25.06.1996. URL: http://surl.li/bwrnl (дата звернення: 25.04.2022)

[29] Керівні принципи політики Ради Європи щодо комплексних національних стратегій із захисту дітей від насильства : Додаток до Рекомендації CM/Rec (2009) 10 Комітету міністрів. URL: https://rm.coe.int/168046eb82 (дата звернення: 25.04.2022)

[30] Стратегія Ради Європи з прав дитини (2016–2021) (неофіційний переклад). URL: http://surl.li/bwrvt

[31] Шевченко-Бітенська О. В. Правові механізму Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства : дис. … канд. юрид. наук: 12.00.11. Одеса, 2015. С. 115.

[32] Темченко О. В. Конвенція Ради Європи у сфері охорони дитинства. Міжнародні читання присвячені пам'яті професора Імператорського Новоросійського університету П. Є. Казанського : матеріали Міжнародної конференції (м. Одеса, 22-23 жовтня 2010 року). Одеса : Фенікс, 2010. С. 105

[33] Про заходи проти набору у збройні сили дітей та їх участі у збройних конфліктах : Резолюція ПАРЄ 1215 (2000). URL: http://surl.li/bwrqr (дата звернення: 26.04.2022)

тися на всі країни, які є у стані війни, збройних конфліктів. Наразі ПАРЄ виходить з того, що за таких умов діти страждають, відтак, всі держави-члени у співробітництві з РЄ та іншими зацікавленими організаціями (ЮНІСЕФ, Міжнародний Комітет Червоного Хреста, тощо) мають здійснювати невідкладні заходи щодо покращення становища дітей. Щодо реалізації права на освіту ПАРЄ рекомендує: прискорити відновлення зруйнованих або пошкоджених шкільних об'єктів; забезпечити доступ до освіти, навчальних приміщень і місць відпочинку, реалізувати програми продовженого дня, розвивати мережу дошкільних установ; забезпечувати доставку дітей у школи, що полегшуватиме доступ до навчання і стимулюватиме отримання освіти; краще організовувати набуття дошкільної та початкової освіти, забезпечувати навчальними матеріалами й готувати вчителів, які навчатимуть своїх учнів терпимості щодо інших народів, цінностей мирного часу, демократичним стандартам[34].

Імплементація положень актів ООН та РЄ про забезпечення права на освіту в умовах збройних конфліктів, зокрема щодо створення безпечного шкільного середовища, у вітчизняне законодавство, юридичну теорію та практику. У стратегічному програмному документі «План дій Ради Європи для України на 2018–2021 рр.» передбачено співпрацю нашої держави та РЄ. Україна зобов'язується узгодити національне законодавство, інституції та практику з принципами верховенства права й демократії, європейськими стандартами у сфері прав людини, зокрема щодо запобігання насильству проти дітей і сприяння правам дитини, а РЄ береться підтримувати Україну у виконанні її зобов'язань[35].

На основі вітчизняного досвіду, принципів та підходів, напрацьованих міжнародною спільнотою сьогодні в Україні здійснюється удосконалення системи забезпечення прав та свобод людини з урахуванням нових викликів, що постали перед суспільством. Так, у Національній стратегії у сфері прав людини (2021)[36] визначено основні проблеми у цій сфері й відповідні напрями, у рамках кожного з яких сформовано стратегічну ціль, завдання та очікувані результати. В контексті нашого дослідження зосередимо увагу на стратегічні напрями, окреслені у § 17 «Забезпечення права на освіту» і § 18 «Забезпечення прав дитини». Стратегічна ціль у напрямі § 17 – забезпечення рівного доступу кожного до якісної освіти, яка має здобуватися в умовах безпечного освітнього середовища, одне з відповідних завдань – «забезпечення функціонування безпечного освітнього середовища у закладах освіти». Стратегічна ціль у напрямку § 18 – забезпечення і захист прав дітей в Україні відповідно до міжнародних, у тому числі європейських, стандартів. Серед завдань: створення ефективної системи запобігання і протидії порушенням прав дітей, насильству щодо дітей; удосконалення законодавства у сфері охорони дитинства, запобігання і протидії насильству щодо дітей, приведення його у відповідність до міжнародних стандартів; створення умов для недопущення участі дітей у збройних конфліктах, розроблення механізмів надання пільг і соціальних гарантій дітям, які постраждали внаслідок воєнних дій.

Важливим кроком на шляху до створення дієвої системи вітчизняного законодавства щодо захисту прав дітей, у тому числі права на освіту, зокрема й на безпечне освітнє середовище, в умовах збройних конфліктів стало затвердження Кабінетом Міністрів України Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року (2018), в якому визначено комплекс відповідних пріоритетів і заходів. В контексті пріоритету «створення сприятливих умов для життя та розвитку дитини» передбачено «створення ефективного, доступного та доброзичливого освітнього середовища, спрямованого на розвиток дитини, її талантів, розумових і фізичних здібностей». Безпосередньо про *безпечне* освітнє середовище наразі не йдеться, проте, у Програмі визначено окремий пріоритет – «забезпечення захисту прав та інтересів дитини у зоні воєнних дій чи збройних конфліктів», у контексті якого передбачено: недопущення участі дітей у воєнних діях; забезпечення захисту прав дітей, які перебувають у зоні воєнних дій; впровадження комплексних заходів щодо створення умов для повноцінного життя та соціально-психологічної реабілітації дітей, які постраждали від воєнних дій, тощо[37].

У листопаді 2019 року Україна підписала Декларацію про безпеку шкіл. З того часу здійснювалася підготовка до втілення положень цього документу у вітчизняну практику. Розпорядженням Кабінету міністрів України від 04.08.2021 затверджено План заходів щодо реалізації Декларації про безпеку шкіл[38]. Передбачено комплекс заходів щодо забез-

[34] Про план дій в інтересах дітей Косово : Рекомендація ПАРЄ 1459 (2000). URL: http://surl.li/bwrtj (дата звернення: 26.04.2022)

[35] План дій Ради Європи для України на 2018-2021 рр. : Рада Європи; GR-DEM(2017)18 від 21.02.2018. URL: http://surl.li/yfqe (дата звернення: 25.04.2022)

[36] Про Національну стратегію у сфері прав людини : Указ Президента України від 24.03.2021 № 119/2021. URL: http://surl.li/bwuiz (дата звернення: 23.04.2022)

[37] Про затвердження Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.05.2018. № 453. URL: http://surl.li/brrfg (дата звернення: 31.03.2022)

[38] Пояснювальна записка до проекту розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Декларації про безпеку шкіл». URL: http://surl.li/brlhw; Про затвердження плану заходів щодо реалізації Декларації про безпеку шкіл: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 04.08.2021 № 898-р. URL: http://surl.li/brlfk (дата звернення: 23.04.2022)

печення права на освіту та формування безпечного освітнього середовища у період збройного конфлікту, а саме: створення ефективної системи моніторингу нападів на заклади освіти; забезпечення безперервності навчання, захисту закладів освіти від нападів та їх відновлення у разі пошкодження; забезпечення системності підходів до захисту освіти в умовах збройного конфлікту. Системна реалізація цих заходів дозволить створити більш якісні умови для учнів – щодо навчання у безпечному освітньому середовищі, для педагогів – щодо реалізації освітнього процесу у період збройного конфлікту.

На необхідність більш активного й системного впровадження положень Декларації про безпеку шкіл у вітчизняну освітню практику акцентувала Л. Денісова. Аналіз стану забезпечення права на освіту, зокрема тих дітей, які перебувають у зоні збройного конфлікту, – обов'язкова складова щорічної доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні». У доповіді за 2020 рік вказано, що приміщення шкіл, які розташовані вздовж лінії розмежування з окупованими територіями, є у зоні ризику ураження обстрілами й залишаються облаштованими неналежним чином або в них відсутні укриття на випадок обстрілів чи інших масованих атак. Так, у зв'язку з тим, що поблизу закладу освіти в м. Мар'їнка Донецької області у березні 2020 року проводилися бойові дії, при цьому, у закладі освіти не було створено умови, безпечні для перебування дітей і персоналу, виникла необхідність в їх евакуації. Як реакція на звернення Уповноваженої з прав людини до голови Донецької ОДА і керівника обласної ВЦА, ними було проведено: моніторинг діяльності закладів освіти, які розміщені поблизу лінії розмежування; заходи із забезпечення безпеки учнів та персоналу, зокрема розроблено схеми оповіщення та зв'язку, плани евакуації на випадок надзвичайних ситуацій[39].

Термін «безпечне освітнє середовище» знайшов своє закріплення в освітньому законодавстві України, однак, його інтерпретація відрізняється від контексту, використовуваного зокрема ООН. Якщо забезпечення безпеки шкіл (підтримання безпечного шкільного середовища) ООН розглядає як вимогу, яка має виконуватися саме під час військових дій, збройних конфліктів, то у вітчизняних законах реалізується дещо інший підхід. Так, відповідно до ч. 2^{-1} ст. 1 Закону України «Про освіту» та ч. 1 ст. 1 Закону України «Про повну загальну середню освіту», «безпечне освітнє середовище – сукупність умов у закладі освіти, що унеможливлюють заподіяння учасникам освітнього процесу фізичної, майнової та/або моральної шкоди, зокрема внаслідок недотримання вимог санітарних, протипожежних та/або будівельних норм і правил, законодавства щодо кібербезпеки, захисту персональних даних, безпеки харчових продуктів та/або надання неякісних послуг з харчування, шляхом фізичного та/або психологічного насильства, експлуатації, дискримінації за будь-якою ознакою, приниження честі, гідності, ділової репутації (булінг (цькування), поширення неправдивих відомостей тощо), пропаганди та/або агітації, у тому числі з використанням кіберпростору, а також унеможливлюють вживання на території закладу освіти алкогольних напоїв, тютюнових виробів, наркотичних засобів, психотропних речовин»[40]. Як бачимо, у згаданих законах вказівка на підтримання безпечного освітнього середовище як умову повної реалізації права на освіту в умовах воєнних дій відсутня, як немає її і в Законі України «Про правовий режим воєнного стану».

У ст. 22^{-2} Закону України «Про вищу освіту» визначено поняття «тимчасово переміщений заклад вищої освіти», необхідність у переміщенні якого виникає очевидно саме у зв'язку з неможливістю забезпечувати безпечне освітнє середовище у ньому в місці його постійного знаходження. За визначенням законодавця, це – заклад вищої освіти, який у період тимчасової окупації або у період проведення антитерористичної операції, під час здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях за рішенням засновника змінив своє місцезнаходження шляхом переміщення з тимчасово окупованої території до населеного пункту на підконтрольній українській владі території[41].

У зв'язку із веденням Російською Федерацією війни проти України, коли, у тому числі, відбуваються і напади на заклади освіти, актуалізувалося питання законодавчого закріплення вимоги щодо захисту закладів освіти від нападів, забезпечення безпеки усіх учасників освітнього процесу – здобувачів освіти і педагогічних / науково-педагогічних працівників. Наразі доцільно розширити наявне законодавче визначення поняття «безпечне освітнє середовище» за рахунок вказівки на недопустимість нападів на заклади освіти.

Такий наш підхід суголосний з рекомендаціями, які надано ЮНІСЕФ у 2016 році МОН України щодо місця безпечних шкіл у процесі реформування

[39] Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні за 2020 рік». Київ, 2021. С. 143-144. URL: http://surl.li/bwvdz

[40] Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: http://surl.li/ixnq; Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16.01.2020 № 463-IX. URL: http://surl.li/mfrk (дата звернення: 22.04.2022)

[41] Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. URL: http://surl.li/jhtp (дата звернення: 23.04.2022)

галузі освіти в нашій державі[42]. На основі міжнародного досвіду урядів, органів системи ООН, неурядових організацій, закладів освіти і науково-дослідних інститутів ЮНІСЕФ зроблено висновок, що безпека шкіл зокрема означає забезпечення захисту учнів, персоналу (учителів), та шкільного обладнання. Діти мають бути захищені від насильства, відсутності піклування, брутального поводження та експлуатації, загалом від таких загроз, як: дитяча праця, торгівля дітьми, катування, тілесні покарання, цькування, сексуальні домагання, сексуальні наруги і сексуальна експлуатація, вербування до збройних сил, збройні напади і стихійні лиха. Акцентовано, що «Поняття «безпека шкіл» включає запобігання всіх цих загроз життю та добробуту дітей, забезпечення готовності до них і, у необхідних випадках, відновлення від них, незалежно від того, де вони мають місце – у школі або по дорозі до школи чи зі школи». ЮНІСЕФ підсумовано, що поняття «безпечні школи» – складне і багатоаспектне, інтегрує у собі діяльність щодо: захисту дітей і викорінення насильства щодо них; створення приміщень, зручних для дітей; запобігання цькування і боротьба з ним; ненасильницьке врегулювання конфліктів; психосоціальна підтримка; зменшення небезпеки лих, захист освітніх установ від збройних нападів, тощо. ЮНІСЕФ рекомендовано МОН України розглядати безпечні школи як «парасолькову» програмну концепцію, у рамках якої виокремити загальні процесинапрями відповідної діяльності в Україні, а саме: розроблення політики, планування і проведення заходів щодо безпечних шкіл на рівні громад; проведення громадського моніторингу і заходів з безпеки й участі дітей в освіті; розбудова спроможності для ненасильницького врегулювання конфліктів; діяльність дитячих і молодіжних груп.

Висновки

Отже, ООН та РЄ надають велике значення вирішенню питання повної реалізації права на освіту та створення безпечного шкільного середовища, зокрема в умовах збройних конфліктів і в постконфліктний період. Цими організаціями розроблено комплекс документів, в яких закріплено право на освіту, акцентовано на важливість його повноцінної реалізації і на необхідність створення безпечного шкільного середовища, як умову реалізації права на освіту. У своїх актах Генеральна Асамблея ООН та Рада Безпеки ООН, а також Рада Європи засуджують напади на заклади освіти й на осіб, які в них навчаються і працюють, оскільки, такі напади є порушенням норм МГП, не сприяють у забезпеченні права на освіту і мають серйозні негативні наслідки. У документах ООН та РЄ акцентовано, шо у надзвичайних гуманітарних ситуаціях, зокрема в умовах збройних конфліктів, важливо й необхідно забезпечити якісну освіту на всіх рівнях, створити сприятливі для освіти умови, захищене шкільне середовище, зберегти заклади освіти як безпечні для учнів і вчителів простори. Для України в сучасних умовах актуалізувалося питання законодавчого закріплення вимоги щодо захисту закладів освіти від нападів, захисту усіх учасників освітнього процесу. Наразі доцільно розширити законодавче визначення поняття «безпечне освітнє середовище» шляхом вказівки на недопустимість нападів на заклади освіти.

[42] Безпечні школи в Україні: Концептуальна записка представництва ЮНІСЕФ в Україні від 14.08.2016. URL: http://surl.li/wvbo

Інформація про автора:

Рябовол Лілія Тарасівна,
доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри права та правоохоронної діяльності
Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка
1, вул. Шевченка, м. Кропивницький, 25000, Україна

Information about the author:

Riabovol Liliia Tarasivna,
Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Professor фethe Department of Law and Law Enforcement
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University
1, Shevchenko str., Kropyvnytskyi, 25000, Ukraine

DOI

РЕФОРМИ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА В ПЕРІОД ВІЙНИ

Тімофєєва Л. Ю.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. 24 лютого 2022 року Російська Федерація вторглась на територію України та розпочала агресивні воєнні дії щодо її окупації. В результаті чого згідно інформації управління Верховного комісара ООН із прав людини втрати серед цивільних осіб з 24 лютого 2022 року, коли Росія розпочала війну проти України, до 24:00 12 березня 2022 року склали 1663 цивільних, зокрема 596 загиблих.

Удари «забороненою» міжнародними нормами зброї спрямовуються на житлові багатоповерхові будинки, гине мирне населення, діти та жінки. Сторони домовляються про гуманітарні коридори, час тиші для евакуації людей, агресор порушує ці домовленості. Російські солдати вбивають мирне населення, відкривають вогонь по машинах з гуманітарною допомогою, розкрадають їх, ґвалтують жінок у полоні, застосовують важку зброю щодо житлових будинків, лікарень, дитячих садків, гуртожитків.

Весь світ жахається від звірських злочинів, вчинених в Бучі, зґвалтувань та катувань громадян. Непоправно зруйновано Харків, його архітектурну та культурну спадщину. Люди, які залишились вимушені більше місяця жити в метрополітені.

11 квітня 2022 р. підтвердилась інформація щодо застосування хімічної зброї в Маріуполі. 23 квітня напередодні Великодня було нанесено ракетні удари по Одесі, одна з яких влучила в житловий будинок. Внаслідок чого загинуло 9 мирних жителів, серед яких тримісячна дитина, зруйновано квартири громадян. 24 квітня на Великдень також були обстріли Донецької та Луганської області, обстріли церков. Це порушує міжнародні норми та це не вичерпний перелік того, що РФ вчиняє проти мирного населення.

Такі дії порушують низку міжнародних документів, які спрямовані на охорону загальнолюдських цінностей та прав людини. Зокрема, в Конвенції захисту прав людини та основоположних свобод 1950 р. передбачені основні права та свободи людини. Країни, які ратифікували Конвенцію погодились, що ці права та свободи є спільними для всіх людей та їх порушення недопустимо, крім випадків передбачених законом. Вона прийнята саме для того, щоб після ІІ Світової війни акцентувати увагу на тому, що є важливим для всіх та протидіяти порушенню цих фундаментальних прав.

Але, як виявилось, такі права є фундаментальними не для всіх. Але яким чином реагує законодавець на таку ситуацію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Окремі аспекти цієї проблематики вже досліджені багатьма вченими та науковцями. Зокрема М.В. Піддубна займалася дослідженням воєнних злочинів у національному кримінальному праві та питаннями імплементації міжнародних норм у цій сфері[1], поняття та ознаки воєнних злочинів вивчали В.М. Репецький і В.М. Лисик[2], також у працях цих вчених розглянуто інші питання міжнародного гуманітарного права. М.М. Гнатовський досліджує питання міжнародного кримінального права, міжнародного гуманітарного права, питання кваліфікації міжнародних збройних конфліктів у практиці міжнародних судових установ[3]. Н.А. Зелінською досліджено питання міжнародних злочинів та міжнародної злочинності, а також заходи щодо протидії цим явищам[4]. О.В. Сенаторовою показано взаємопроникнення міжнародного гуманітарного права (МГП) та міжнародного права прав людини (МППЛ)[5].

М.І. Хавронюк дослідив питання гармонізації кримінального законодавства України із законодавством зарубіжних країн та вимогами міжнародних договорів[6].

Разом з тим, враховуючи події, які відбуваються в Україні вона продовжує бути актуальною. Та це дає підстави стверджувати, що доцільним є проведення дослідження, присвяченого протидії злочинам проти людяності.

Мета та завдання дослідження. Метою роботи є наближення національного кримінального зако-

[1] Піддубна М.В. Імплементація норм міжнародного кримінального права про воєнні злочини в Кримінальний кодекс України : дис. канд. юрид. наук (доктора філософії). 12.00.08. – Львівський національний університет імені Івана Франка МОН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Київ, 2020. 259 с.

[2] Репецький В.М., Лисик В.М. Поняття та ознаки воєнних злочинів. *Альманах міжнародного права*. Вип. 1. 2009. С. 120-125.

[3] Гнатовский М.М. Кваліфікація міжнародних збройних конфліктів у практиці міжнародних судових установ. *Актуальні проблеми держави і права* : збірник наук. праць. Вип. 65 / НУ «ОЮА», редкол. С.В. Ківалов (голов. ред.) та ін., відп. за вип. В. М. Дрьомін. Одеса : Юрид. л-ра, 2012. С. 139-146.

[4] Зелинская Н.А. Международные преступления и международная преступность. Монография. Одесса: Юридическая литература, 2006. 568 с.

[5] Сенаторова О.В. Права людини і збройні конфлікти : навч. посіб. Київ: ФОП Голембовська О.О. 2021. 208 с.

[6] Хавронюк М.І. Сучасне загальноєвропейське кримінальне законодавство: проблеми гармонізації. Київ : Істина, 2005. 264 с.

нодавства до міжнародних стандартів в контексті протидії воєнним злочинам та злочинам, вчинених в умовах війни.

Для досягнення мети були поставлені такі завдання:

1. Розмежувати воєнні та військові злочини, а також злочини, вчинені в умовах війни.

2. З'ясувати необхідність інтеграції та єдності міжнародної спільноти у протидії злочинам проти людяності, воєнним злочинам.

3. Обґрунтувати необхідність додаткових гарантій виконання рішень міжнародних інституцій проти держави агресора.

4. Встановити необхідність додержання стандартів прав людини при притягненні до кримінальній відповідальності осіб, які вчинили злочини проти людства, а також причетних до їх вчинення.

Виклад основного матеріалу.

1. Воєнні та військові злочини

Слід розрізняти *воєнні та військові злочини*. Згідно до ст. 401 КК військовими кримінальними правопорушеннями визнаються передбачені КК кримінальні правопорушення проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів.

Поняття воєнних злочинів визначено міжнародними договорами, зокрема Римським статутом. Про що було зазначено раніше. Тобто воєнні злочини стосуються не тільки окремої держави, а всього міжнародного правопорядку.

Розділом XX КК України передбачена кримінальна відповідальність за кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Серед них, зокрема: пропаганда війни (стаття 436), планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни (стаття 437), порушення законів та звичаїв війни (стаття 438), застосування зброї масового знищення (стаття 439), геноцид (стаття 442), екоцид (стаття 441) та ін. У проєкті Нового КК України (текст станом на 18.01.2022 р.), який розробляється групою вчених з 2019 року, також передбачена кримінальна відповідальність за злочини проти основ міжнародного права та міжнародного правопорядку (Книга одинадцята). Книга структурована на розділи: Розділ 11.1. Геноцид, Розділ 11.2. Злочини проти людяності, Розділ 11.3. Злочин агресії, Розділ 11.4. Воєнні злочини, Розділ 11.5. Злочини проти міжнародного правопорядку[7].

Римський статут міжнародного кримінального суду від 17.07.1998 р. (далі – Римський статут) встановлює відповідальність за злочини проти людяності, воєнні злочини, злочини проти агресії.

Відповідно до ст. 8 Римського статуту ***воєнні злочини*** окрім іншого означають: i) умисні напади на цивільне населення як таке або окремих цивільних осіб, які не приймають безпосереднього участі у військових діях; ii) умисні напади на цивільні об'єкти, тобто об'єкти, які є військовими цілями; iii) умисне завдання ударів по персоналу, об'єктах, матеріалам, підрозділам або транспортним засобам, задіяним у наданні гуманітарної допомоги або в місії щодо підтримці миру відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй, доки вони не мають права на захист, якою користуються цивільні особи або цивільні об'єкти міжнародне право збройних конфліктів; iv) умисне вчинення нападу, коли відомо, що такий напад стане причиною випадкової загибелі або каліцтв цивільних осіб або шкоди цивільним об'єктам або великого, довгострокового та серйозного збитку навколишньому природному середовищу, який буде явно несумісний з конкретним і безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою; v) напад на незахищені та не військові цілі міста, села, житла чи будівлі або їх обстріл із застосуванням будь-яких коштів; vii) неналежне використання прапора парламентера, прапора або військових знаків відмінності та форми ворога чи Організації Об'єднаних Націй, а також відмітних емблем, встановлених Женевськими конвенціями, наслідком якого є смерть або заподіяння шкоди особи; ix) умисне завдання ударів по будинках, призначених для цілей релігії, освіти, мистецтва, науки або благодійності, історичним пам'ятникам, госпіталям та місцям зосередження хворих і поранених, за умови, що вони не є військовими цілями[8].

Зокрема, такі дії вчиняються в Україні. Удари спрямовуються на житлові багатоповерхові будинки, гине мирне населення, діти та жінки. Сторони домовляються про гуманітарні коридори, час тиші для евакуації людей, РФ порушує ці домовленості. Російські солдати вбивають мирне населення, відкривають вогонь по машинах з гуманітарною допомогою, розкрадають їх, ґвалтують жінок у полоні, застосовують важку зброю щодо житлових будинків, лікарень, дитячих садків, гуртожитків.

Україна станом на 24 квітня 2022 р. ще не ратифікувала Римський статут міжнародного кримінального суду від 17.07.1998 р. Хоча питання постало досить давно, принаймні з 2014 воно постало достатньо гостро. Отже, жоден міжнародний трибунал не має юрисдикції для розслідування та судового переслідування злочину агресії в ситуації з окупацією РФ

[7] Проєкт тексту нового Кримінального кодексу України станом на 18.01.2022 р. *Сайт Робочої групи з питань розвитку кримінального права.* URL: https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code.

[8] Римський статут міжнародного кримінального суду від 17.07.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

території України, на відміну від потенційного геноциду, злочинів проти людства та військових злочинів, які може розслідувати та почав розслідувати МКС.

Разом з тим, 28 лютого 2022 р. прокурор Міжнародного кримінального суду (МКС) оголосив про своє рішення просити дозволу на відкриття розслідування Ситуації в Україні на основі попередніх висновків Офісу, що випливають із його попереднього розгляду та охоплюють будь-які нові імовірні злочини, що підпадають під юрисдикцію МКС. Офіс прокурора МКС отримав звернення щодо ситуації в Україні від 39 держав-учасниць МКС як це передбачено статтею 14 Статуту. Ці звернення дали змогу розпочати розслідування Ситуації в Україні з 21 листопада 2013 року, охоплюючи, таким чином, будь-які попередні та поточні звинувачення у військових злочинах, злочинах проти людяності чи геноциді, вчинених на будь-якій частині території України, будь-якою особою.

7 березня 2022 р. почались публічні слухання цієї справи в Міжнародному суді справедливості (м. Гаага).

16 березня 2022 р. оголошено наказ Міжнародного Суду ООН у спорі щодо тлумачення Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. По-перше РФ відмовлено у закритті справи, справа буде розглянута по суті; збройний напад не може обумовлюватись та виправдовуватись звинуваченнями жертви агресії у геноциді; Судом не встановлено жодних доказів на підтвердження тверджень РФ про геноцид на території України; Суд наказує РФ виконати такі тимчасові заходи: негайно зупинити військові операції, початі 24.02.2022 на території України; забезпечити, щоб будь-які військові чи будь-які інші організації чи особи, які перебувають під російським контролем, не продовжують військові операції. Суд одноголосно наказує обом сторонам утриматися від дій, що погіршують ситуацію[9].

Глава VII Статуту Організації Об'єднаних Націй від 26.06.1945 р. ООН закріплює «Дії щодо загрози миру, порушень миру та актів агресії». Відповідно до статті 39 Статуту Рада Безпеки визначає існування будь-якої загрози миру, будь-якого порушення миру чи акту агресії та робить рекомендації або вирішує, які заходи слід вжити відповідно до статей 41 та 42 для підтримки або відновлення міжнародного миру та безпеки. Відповідно до статті 40 щоб запобігти погіршенню ситуації, Рада Безпеки уповноважується, перш ніж зробити рекомендації або вирішити про вжиття заходів, передбачених статтею 39, вимагати від зацікавлених сторін виконання тих тимчасових заходів, які вона знайде необхідними або бажаними. Такі тимчасові заходи не повинні завдавати шкоди правам, вимогам або положенню зацікавлених сторін. Рада Безпеки належним чином враховує невиконання цих тимчасових заходів. Рада Безпеки уповноважується вирішувати, які заходи, не пов'язані з використанням збройних сил, повинні застосовуватися для здійснення її рішень, і вона може вимагати від Членів Організації застосування цих заходів. Ці заходи можуть включати повну або часткову перерву економічних відносин, залізничних, морських, повітряних, поштових, телеграфних, радіо або інших засобів сполучення, а також розрив дипломатичних відносин (стаття 41). Якщо Рада Безпеки визнає,що заходи, передбачені у статті 41, можуть виявитися недостатніми або вже виявились недостатніми, він уповноважується вживати таких дій повітряними, морськими або сухопутними силами, які виявляться необхідними для підтримання або відновлення міжнародного миру та безпеки. Такі дії можуть включати демонстрації, блокаду та інші операції повітряних, морських чи сухопутних сил Членів Організації (стаття 42)[10].

2. Право на життя під час війни

Ст. 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. закріплює право на життя. Разом з тим, позбавлення життя не розглядається як таке, що вчинене на порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили: a) для захисту будь-якої особи від незаконного насильства; b) для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою; c) при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання.

Тобто кримінальна відповідальність виключається за спричинення смерті в умовах війни якщо було додержано звичаї війни та інші міжнародні норми щодо ведення війни.

Відповідно до ст. 3 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12.08.1949 р. З особами, які не беруть активної участі у воєнних діях, зокрема з тими особами зі складу збройних сил, які склали зброю, а також тими,які припинили участь у воєнних діях у зв'язку з хворобою, пораненням, триманням під арештом чи з будь-якої іншої причини, поводяться за будь-яких обставин гуманно, без будь-якої дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, релігії чи вірування,статі, походження чи майнового становища чи будь-якими іншими аналогічними критеріями. Із цією метою заборонено зараз і надалі вчиняти стосовно зазначених вище осіб такі дії:a) насилля над життям та осо-

[9] Allegations of genocide under the Convention and punishment of the crime of genocide (Ukraine v. Russian Federation). *International court of Justice*. 16 March 2022. URL: https://icj-cij.org/public/files/case-related/182/182-20220316-ORD-01-00-EN.pdf?fbclid=IwAR0HeFLm2i02XhTBbSfx9tkrOGdG689es3gY2P5SsVIdtmBSJuBq6LcvPVQ

[10] Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду від 26.06.1945р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text

бистістю, зокрема всі види вбивств, завдання каліцтва, жорстоке поводження й тортури;b) захоплення заручників; c) наругу над людською гідністю, зокрема образливе та принизливе поводження; d) засудження та застосування покарання без попереднього судового рішення, винесеного судом, який створено належним чином і який надає судові гарантії визнані цивілізованими народами як необхідні[11].

Учасники бойових дій в Україні мають суворо дотримуватися чинних норм міжнародного гуманітарного права. І хоча важко говорити про справедливість та доцільність війни та кровопролиття людей, але саме дотримання завчасно відомих правил та домовленостей ставить сторони в більш менш зрозумілі норми.

Жодна особа не має права на вчинення злочинів, що належать до юрисдикції Міжнародного кримінального суду, в тому числі і Україна, на території якої відбуваються ці жахливі події та громадяни цієї держави. Українці часто демонструють невдоволення щодо гуманного відношення з полоненими, щодо їх годування, забезпечення гігієнічних норм, забезпечення необхідним одягом та ліками. Але якщо українці будуть поводитись з ними жорстоко, зі сторони України також буде порушення міжнародних норм, зокрема ратифікованої Україною Женевської конвенції.

Але навіть право на життя є достатньо умовним, враховуючи певні обставини. Згідно ЗУ «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо визначення обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння та забезпечують бойовий імунітет в умовах дії воєнного стану» № 2124-IX від 15.03.2022 р.[12] обставини, які виключають кримінальну протиправність діяння доповнено статтею 43-1 «Виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України». Згідно цієї статті 1. Не є кримінальним правопорушенням діяння (дія або бездіяльність), вчинене в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту та спрямоване на відсіч та стримування збройної агресії Російської Федерації або агресії іншої країни, якщо це заподіяло шкоду життю або здоров'ю особи, яка здійснює таку агресію, або заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, за відсутності ознак катування чи застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інших порушень законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. 2. Кожна особа має право на захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України незалежно від можливості уникнення зіткнення, заподіяння шкоди або звернення за допомогою до інших осіб чи органів державної влади, Збройних Сил України. 3. Особа не підлягає кримінальній відповідальності за застосування зброї (озброєння), бойових припасів або вибухових речовин проти осіб, які здійснюють збройну агресію проти України, та за пошкодження чи знищення у зв'язку з цим майна. 4. Не вважається виконанням обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України діяння (дія або бездіяльність), спрямоване на відсіч та стримування збройної агресії Російської Федерації або агресії іншої країни, яке явно не відповідає небезпечності агресії або обстановці відсічі та стримування, не було необхідним для досягнення значної суспільно корисної мети у конкретній ситуації та створило загрозу для життя інших людей або загрозу екологічної катастрофи чи настання інших надзвичайних подій більшого масштабу».

Багато в чому ця стаття пересікається з положеннями кримінально-правової норми щодо необхідної оборони (ст. 36) та крайньої необхідності (ст. 39 КК).

ЗУ «Про внесення зміни до статті 263 Кримінального кодексу України щодо скасування відповідальності у випадках добровільної здачі зброї, бойових припасів, вибухових речовин або пристроїв» № 2150-IX від 24 березня 2022 р.[13] змінено редакцію ч. 3 ст. 263 КК. Зокрема, не підлягає кримінальній відповідальності *(«не підлягає кримінальній відповідальності» замість «звільняється від кримінальної відповідальності» – прим Т.Л.)* за вчинення дій, передбачених ч. 1, 2 ст. 263 КК, особа, яка добровільно здала органам влади зброю, бойові припаси, вибухові речовини або вибухові пристрої. Якщо особа «звільняється від кримінальної відповідальності», то держава констатує, що вона вчинила кримінальне правопорушення, але в силу норм закону звільняється від такої відповідальності. Якщо особа «не підлягає кримінальній відповідальності» вона взагалі не повинна підлягати кримінальному переслідуванню.

[11] Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12.08.1949 р.(Конвенцію ратифіковано із застереженнями Указом ПВР УРСР від 03.07.1954). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text

[12] Про внесення змін до Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо визначення обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння та забезпечують бойовий імунітет в умовах дії воєнного стану» № 2124-IX від 15.03.2022 р.: Закон України https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2124-20#n5

[13] Про внесення зміни до статті 263 Кримінального кодексу України щодо скасування відповідальності у випадках добровільної здачі зброї, бойових припасів, вибухових речовин або пристроїв: Закон України № 2150-IX від 24 березня 2022 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2150-20#n2

3. Динаміка кримінального законодавства у зв'язку з війною та особливості забезпечення національної безпеки

До 2014 р. розділ І КК «Кримінальні правопорушення проти національної безпеки» залишався єдиним розділом, до якого не вносились зміни. Але у зв'язку з відповідними подіями о нього було внесено низку змін. Зокрема, згідно із Законом «Про внесення змін до Кримінального кодексу України» № 1183-VII від 08.04.2014 р. доповнено статтею 114-1, якою передбачено кримінальну відповідальність за перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань в особливий період. Крім того, внесено зміни до ст. 49 КК щодо неможливості застосування давності також у разі вчинення злочинів проти основ національної безпеки України, передбачених у статтях 109-114-1, а не тільки злочинів проти миру та безпеки людства, передбачених у статтях 437-439 і частині першій статті 442 КК, як це було передбачено до цього. Підвищено відповідальність за ст. 110, 111, 113, 114 КК.

Згідно із Законом «Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо кримінальної відповідальності за фінансування сепаратизму» № 1533-VII від 19.06.2014 р.[14] КК доповнено статтею 110-2 «Фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України», якої раніше не було.

Згідно із законом «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини» № 1689-VII від 07.10.2014 р.[15] санкції статей 109, 110, 111, 112, 113, 114, 258, 258-1, 258-2, 258-3, 258-4, 260, 261 КК доповнено словами «з конфіскацією майна або без такої». Тобто передбачено можливість застосовувати конфіскацію майна у таких випадках.

Крім того, Верховною Радою України було прийнято низку змін до КК України, у зв'язку із вторгненням РФ та початком агресивної війни 24 лютого 2022 р. Серед таких змін, зокрема ЗУ «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану» № 2113-IX від 3 березня 2022 р.[16] підвищено відповідальність за державну зраду (ст. 111 КК) та диверсію (ст. 113 КК), криміналізувавши кваліфіковані склади за такі дії «в умовах воєнного стану» із санкцією, що передбачає покарання у вигляді позбавлення волі на строк п'ятнадцять років або довічним позбавленням волі, з конфіскацію майна. Згідно змін до ч. 4 ст. 86 КК обмежено застосування амністії щодо осіб, які вчинили державну зраду та диверсію.

Також слід звернути увагу на криміналізацію «Колабораційної діяльності» (ст. 111-1 КК) згідно із Законом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» № 2108-IX від 03.03.2022 р.[17] Зокрема, згідно ч. 1 ст. 111-1 КК особа підлягає кримінальній відповідальності за публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України або публічні заклики громадянином України до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора, до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України. Існування цієї статті не дозволяє бути осторонь подій, які відбувається, продовжувати бізнес з РФ, підтримувати інші зв'язки із країною агресором, в тому числі інформаційні.

До багатьох статей КК внесено кваліфікуючі ознаки «в умовах воєнного або надзвичайного стану» згідно із Законом «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за мародерство» № 2117-IX від 03.03.2022 р. Це зокрема стосується вчинення крадіжок (ч. 4 ст. 185 КК), грабежів (ч. 4 ст. 186 КК), вчинення розбою (ч. 4 ст. 187 КК), вимагання (ч. 4 ст. 189 КК), вчинення привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ч. 4 ст. 191 КК) та ін. Тут слід знову звернутись до доцільності запровадження типових санкцій та розміщення кваліфікуючих ознак саме в Загальні частині КК, що пропонують розробники КК. Якщо б Загальна частина була побудована саме так, зміни було б вносити набагато легше та легше відслідковувати вплив певних кваліфікуючих ознак на конкретні групи статей. Так само логічніше було

[14] Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо кримінальної відповідальності за фінансування сепаратизму : Закон України № 1533-VII від 19.06.2014 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1533-18#n5

[15] Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини: Закон України № 1689-VII від 07.10.2014 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1689-18#n9

[16] ЗУ «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану» № 2113-IX від 3 березня 2022 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2113-20#n7

[17] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» № 2108-IX від 03.03.2022 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#n12

б пояснити призначення того чи іншого покарання та його строку, якщо воно є строковим.

Разом з тим, це важливі зміни, оскільки в багатьох інтернет джерелах крадіжки під час війни висвітлюються як «мародерство». Мародерство передбачено ст. 432 КК. Вона передбачає викрадення на полі бою речей, що знаходяться при вбитих чи поранених. Якщо це не пов'язано з полем бою, то викрадення розглядається як правопорушення проти власності. Що суперечить назві закону «щодо посилення відповідальності за мародерство». Адже в ньому йдеться не тільки про мародерство, а також про звичайні кримінальні правопорушення проти власності, але «в умовах воєнного або надзвичайного стану». До статті 432 КК також були внесені зміни, внесені згідно із цим Законом № 2117-IX від 03.03.2022 р. та пов'язані із підвищенням відповідальності. До зазначених змін санкцією цієї статті було передбачено відповідальність у вигляді позбавленням волі на строк від 3 до 10 років, після змін від 5 до 10 років.

Важливими є зміни, внесені законом «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за незаконне використання гуманітарної допомоги» № 2155-IX від 24 березня 2022 р.[18]. Ним криміналізовано статтю 201-2 «Незаконне використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги». У зв'язку з воєнним станом почастішали випадки шахрайств в контексті збору благодійної допомоги ніби на потреби ЗСУ, перепродажу гуманітарних товарів та ін. Цією статтею передбачається кримінальна відповідальність за продаж товарів (предметів) гуманітарної допомоги або використання благодійних пожертв, безоплатної допомоги або укладання інших правочинів щодо розпорядження таким майном, з метою отримання прибутку, вчинені у значному розмірі. Кваліфіковані склади пов'язані із вчиненням таких дій повторно, за попередньою змовою групою осіб, службовою особою з використанням службового становища, або у великому розмірі (ч. 2 ст. 201-2), вчинені організованою групою або в особливо великому розмірі, або під час надзвичайного або воєнного стану (ч. 3 ст. 201-2).

Бідність є вагомим чинником вчинення кримінальних правопорушень з корисливих мотивів. Також на часі є повернення до кримінальної відповідальності за обман покупців, незаконні націнки на товари першої необхідності. Особливо в такий час необхідно культивувати довіру до держави. Податки, збори, пожертви мають бути прозорими. Кожен громадянин має бачити рух гуманітарної, матеріальної допомоги, розподілення воєнного збору та ін.

ЗУ «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо підвищення ефективності боротьби з кіберзлочинністю в умовах дії воєнного стану» № 2149-IX від 24 березня 2022 р.[19] змінено редакцію ст. 361 КК «Несанкціоноване втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж» та 361-1 «Створення з метою протиправного використання, розповсюдження або збуту шкідливих програмних чи технічних засобів, а також їх розповсюдження або збут».

Згідно із Законом «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо забезпечення протидії несанкціонованому поширенню інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчиненому в умовах воєнного або надзвичайного стану» № 2160-IX від 24.03.2022 р.[20]. КК доповнено статтею 114-2 « Несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану». Особливості інформаційної ери пов'язані із спрощенням фіксування та передачі інформації. Отже, багато «блогерів» почало розміщувати відповідні фото та відео таких переміщень, роботи заходів протиповітряної оборони (ППО), вибухів тощо. Інформаційна війна та інформаційна оборона в сучасних реаліях кримінального права України отримала зовсім оновлене наповнення.

Особи, які мають певне співробітництво з РФ мають доступ до соціальних мереж та інших каналів зв'язку, в яких висвітлюються відповідні фото та відео. Тобто подібні дії не допомагають державі та правоохоронним органам, оскільки корегують

[18] Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за незаконне використання гуманітарної допомоги: Закон України № 2155-IX від 24 березня 2022 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-20#n2

[19] Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо підвищення ефективності боротьби з кіберзлочинністю в умовах дії воєнного стану: Закон України № 2149-IX від 24 березня 2022 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2149-20#n2

[20] Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо забезпечення протидії несанкціонованому поширенню інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчиненому в умовах воєнного або надзвичайного стану: Закон України № 2160-IX від 24.03.2022 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2160-20#n6

дії ворога. Дають йому інформацію про відповідні локації, обстановку у місті та ін.

Такі дії можуть бути вчинені як необережно, не усвідомлюючи повною мірою небезпечність такий дій та їх можливі наслідки (ч. 1 ст. 114-2), так і з прямим умислом (ч. 3 ст. 114-2), що пов'язано із вчиненням таких дій за попередньою змовою групою осіб або з корисливих мотивів, або з метою надання такої інформації державі, що здійснює збройну агресію проти України, чи незаконним збройним формуванням. Якщо такі дії спричинили тяжкі наслідки (ч. 3 ст. 114-2), то самі дії могли бути вчинені як з умислом, так і за необережності. Відношення до наслідків також могло бути як з умислом, так і за необережності, в залежності від намірів особи. Однак, враховуючи суспільну небезпечність таких діянь для всієї країни, не усвідомлення та не бажання таких наслідків конкретною особою, байдуже до них відношення не можуть розглядатись як підстава звільнення від кримінальної відповідальності або не ставлення у вину ч. 3 ст. 114-2 КК.

Висновки

1. Проблема, з якою стикнулась Україна, стосується не окремо взятої країни, а всього людства. Після агресивних воєнних дій відносно України є загроза безпеці інших країн світу, якщо не виробити ефективний механізм протидії.

2. Встановлено, що будь яке озброєне вторгнення на територію іншої держави у 21 сторіччі є посяганням не тільки на територіальну цілісність. Це посягання на європейські цінності. Ці цінності вибудовувались сторіччями як відповідь на досвід війни.

3. Запропоновано забезпечити додаткові гарантії виконання рішень міжнародних інституцій проти держави агресора, удосконалити механізм накладення санкцій відносно держави, яка порушила міжнародні домовленості.

4. Встановлено необхідність додержання стандартів прав людини при притягненні до кримінальній відповідальності осіб, які вчинили злочини проти людства та були до цього причетні. Цивілізований світ має відповідати та забезпечувати безпеку цивілізованими методами.

Інформація про автора:
Тімофєєва Лілія Юріївна,
кандидат юридичних наук, адвокат,
доцент кафедри кримінального права
Національний університет «Одеська юридична академія»
23, Фонтанська дорога, м. Одеса, 65000, Україна

Information about the author:
Timofieieva Liliia Yuriivna,
Candidate of Law, Lawyer,
Associate Professor at the Department of Criminal Law
National University «Odesa Law Academy»
23, Fontanska road, Odesa, 65000, Ukraine

DOI

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Фоміна Т. Г., Рогальська В. В.

Постановка проблеми. З 24 лютого 2022 року Україна живе за новими, безпрецедентними правилами, обумовленими нападом російської федерації на нашу державу. Нові реалії, в яких опинився Український народ, у зв'язку з воєнними діями, вбивствами мирного населення, знищенням цивільної інфраструктури, спричинили зміни у всіх сферах суспільного життя. Не стала винятком і система кримінального судочинства.

З моменту введення воєнного стану до Кримінального процесуального кодексу України[1] (далі – КПК України) вносились зміни 8 разів, які передусім стосувались удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в нових умовах. Це засвідчує динамічність кримінального процесуального законодавства та необхідність здійснення його правового аналізу.

Як відомо, ще у 2014 році КПК України було доповнено розділом IX-1 «Особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції», який дуже обмежено регламентував даний правовий режим і фактично не відповідав сьогоднішнім реаліям. Зміни, внесені Законом України № 2201-IX від 14.04.2022[2], а також іншими Законами, зокрема № 2108-IX від 03.03.2022[3], № 2110-IX від 03.03.2022[4], № 2111-IX від 03.03.2022[5], №2125-IX від 15.03.2022[6], № 2137-IX від 15.03.2022[7], № 2160-IX від 24.03.2022[8], № 2198-IX від 14.04.2022[9], встановили деякі особливості здійснення досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану. Специфіка стосується початку досудового розслідування, фіксування процесуальних дій, повноважень слідчого судді та керівника органу прокуратури, строків досудового розслідування, застосування запобіжних заходів, порядку закінчення досудового розслідування, можливості відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження в умовах воєнного стану, тощо. Змінено було і назву розділу IX-1 КПК України на «Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану». Серед усіх змін – чи не найбільшу увагу законодавцем було приділено питанням застосування окремих видів запобіжних заходів.

Зауважимо, що чинним КПК України передбачено декілька видів запобіжних заходів. До загальних запобіжних заходів, відповідно до ст. 176 КПК України, належать: особисте зобов'язання; осо-

[1] Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

[2] Щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану: Закон України від 14.04.2022 № 2201-IX URL: http://www.golos.com.ua/article/359367?fbclid=IwAR0wbDrzqT22P8cePMnm-8Hkac3bH-M8QfNBwmWCnTXatnPkmOHI0yisRkEMQ

[3] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність: Закон України від 03.03.2022 № 2108-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#n34

[4] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення кримінальної відповідальності за виготовлення та поширення забороненої інформаційної продукції: Закон України від 03.03.2022 № 2110-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2110-20#Text

[5] Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про попереднє ув'язнення» щодо додаткового регулювання забезпечення діяльності правоохоронних органів в умовах воєнного стану: Закон України від 03.03.2022 № 2111-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2111-20#Text

[6] Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо порядку скасування запобіжного заходу для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період або його зміни з інших підстав: Закон України від 15.03.2022 № 2125-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2125-20#n2

[7] Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про електронні комунікації» щодо підвищення ефективності досудового розслідування «за гарячими слідами» та протидії кібератакам: Закон України від 15.03.2022 № 2137-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2137-20#Text

[8] Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо забезпечення протидії несанкціонованому поширенню інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчиненому в умовах воєнного або надзвичайного стану: Закон України від 24.03.2022 № 2160-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2160-20#Text

[9] Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливостей застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки: Закон України від 14.04.2022 № 2198-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2198-20#n12

биста порука; застава; домашній арешт; тримання під вартою; затримання як тимчасовий запобіжний захід. Спеціальні запобіжні заходи застосовуються до певних категорій осіб, статус яких обумовлено віком, психічним станом або пов'язано з екстрадицією (ст.ст. 493, 508, 583, 584 КПК України). Крім того, законодавством України передбачено декілька видів затримання особи за вчинення кримінального правопорушення (ст. ст. 191, 207, 208, 298-2, 582 КПК України, ст. 15–1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом»).

Системний аналіз кримінального процесуального законодавства (глав 18 розділу ІІ, розділ ІХ-1 КПК України) дозволяє визнати, що під час застосування запобіжних заходів в умовах воєнного стану існують певні особливості, зокрема, щодо обрання тримання під вартою; продовження строків тримання під вартою; порядку зміни запобіжних заходів у вигляді застави та домашнього арешту; скасування запобіжного заходу для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період; прийняття рішення про затримання з метою приводу а також затримання особи без ухвали слідчого судді чи постанови керівника органу прокуратури[10].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання сутності та порядку застосування запобіжних заходів у різні часові періоди цікавили багатьох вчених-процесуалістів. За часів дії КПК України 2012 року царина запобіжних заходів у різних її аспектах представлена науковими розробками таких правників, як А.П. Бущенко, І.В. Гловюк, В.Г. Дрозд, О.В. Капліна, Л.М. Лобойко, В.В. Назаров, В.О. Попелюшко, О.І. Тищенко, В.М. Трофименко, Л.Д. Удалова, В.І. Фаринник, Т.Г. Фоміна С.Л. Шаренко, О.Г. Шило, М.Є. Шумило, Ю.П. Янович, О.Г. Яновська та ін. Проблематика здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану досліджувалась в роботах Г.К. Тетерятник, О.В. Лазукової, а після 24.02.2022 також І.В. Гловюк, В.А. Завтура, О.О. Кравчука, В. В. Михайленко, В.В. Рогальської та ін. Однак, встановлення особливостей застосування запобіжних заходів в умовах воєнного стану не було предметом окремого наукового дослідження. Крім того, оновлення кримінального процесуального законодавства, яке відбулось в Україні останнім часом, зумовлює потребу детального вивчення окресленого питання. Отже, нині постала потреба в комплексному висвітленні піднятої проблематики в контексті сучасних правових реалій, обумовлених воєнним станом.

Мета і завдання дослідження. Метою є нові науково обґрунтовані результати щодо особливостей застосування запобіжних заходів в умовах воєнного стану, а також формулювання на їх підставі науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій із вдосконалення кримінального процесуального законодавства та практики його застосування в аспекті предмета дослідження.

Дана мета зумовлює постановку наступних завдань: *по-перше,* охарактеризувати особливості обрання запобіжних заходів в умовах воєнного стану; *по-друге*, окреслити порядок продовження строків тримання під вартою в умовах воєнного стану; *по-третє*, з'ясувати особливості зміни таких запобіжних заходів, як застава та домашній арешт; *по-четверте*, розглянути порядок скасування запобіжного заходу для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період.

Виклад основного матеріалу дослідження.

1. Особливості обрання запобіжних заходів в умовах воєнного стану

Законодавцем в розділі ІХ-1 КПК України передбачено особливості обрання в умовах воєнного стану запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою та прийняття рішення про надання дозволу на здійснення затримання з метою приводу. Так, зокрема, в положеннях п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України встановлена екстраординарна та виняткова процедура обрання зазначених запобіжних заходів керівником відповідного органу прокуратури. Згідно з положеннями вищевказаної статті, ініціює обрання тримання під вартою та здійснення затримання з метою приводу – прокурор, або слідчий за погодженням із прокурором шляхом подання відповідного клопотання.

Строк застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою згідно зі ст. 616 КПК України становить – 30 діб. Дані нормативні приписи стосується випадків, коли тримання під вартою обирається: а) щодо осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів, передбачених статтями 109-115, 121, 127, 146, 1461, 147, 152-1561, 185, 186, 187, 189-191, 201, 255-2552, 258-2585, 260-2631, 294, 348, 349, 365, 377-379, 402-444 КК України, б) у виняткових випадках. Аналіз п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України дозволяє зробити висновок, що такими випадками є – обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою щодо осіб, підозрюваних у вчиненні інших тяжких чи особливо тяжких злочинів, якщо затримка в обранні запобіжного заходу може призвести до втрати слідів кримінального правопорушення чи втечі особи, яка підозрюється у вчиненні таких злочинів.

[10] Зауважимо, що проблемні питання затримання особи без ухвали слідчого судді детально висвітлено авторами даної роботи у колективній монографії (Рогальська В.В., Фоміна Т. Г. Затримання уповноваженою службовою особою: законодавчі «лабіринти» та реалії правозастосовної практики. *Science, technology, and innovation: the experience of European countries and prospects for Ukraine*: Scientific monograph. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2021. С. 196-224. DOI: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-190-9-8). Водночас, порядок затримання особи в умовах воєнного стану, особливості здійснення якого наразі регламентовано у п. 6 ч. 1 ст. 615 КПК України, з огляду на велику кількість проблемних питань, потребують окремого наукового дослідження.

У такий спосіб законодавець у положеннях ст. 615 КПК України фактично «делегував» окремі повноваження слідчого судді – керівнику органу прокуратури та передбачив виняток із загальних правил обрання запобіжних заходів, що встановлені національним законодавством. У зв'язку з цим, і у науковців і у практиків виникають логічні запитання щодо легітимності таких законодавчих положень а також припущення, що такі зміни порушують баланс інтересів та негативно впливають на ефективність забезпечення права на справедливий суд[11, 12, 13, 14].

На нашу думку, можливість обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою та надання дозволу на здійснення затримання з метою приводу суб'єктом, що не є носієм судової влади – є одним із наслідків відступу України від своїх зобов'язань, що здійснив законодавець на підставі ст. 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ).

Такий відступ відповідно до вищезазначеної статті визнається допустимим під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим зобов'язанням згідно з міжнародним правом. Окрім того, відповідно до ч. 3 ст. 15 ЄКПЛ, держава, що використовує право на відступ від своїх зобов'язань, повинна у повному обсязі поінформувати Генерального секретаря Ради Європи про вжиті нею заходи і причини їх вжиття. Вона також повинна повідомити Генерального секретаря Ради Європи про час, коли такі заходи перестали застосовуватися, а положення Конвенції знову застосовуються повною мірою. Водночас, відповідно до вищезазначеної статті, обмеженню, навіть за таких умов, не підлягають права, що регламентовані в ст. 2 (право на життя, крім випадків смерті внаслідок правомірних воєнних дій), ст. 3 (заборона катування), п. 1 ст. 4 (заборона тримання в рабстві або в підневільному стані), ст. 7 (ніякого покарання без закону) ЄКПЛ[15]. На підставі вищезазначеного та, з урахуванням факту того, що Україна ще 28.02.2022 року проінформувала Генерального секретаря Ради Європи про відступ від своїх зобов'язань за ст.ст. 5, 8, 13, 15 ЄКПЛ[16] можемо зробити висновок про легітимність обмеження права на свободу та особисту недоторканність в умовах воєнного стану в українському законодавстві.

Законодавець в п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України передбачив можливість обмеження права на свободу та особисту недоторканність під час обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою та прийняття рішення про надання дозволу на здійснення затримання з метою приводу на підставі постанови керівника органу прокуратури лише *у разі відсутності об'єктивної можливості виконання* у встановлені законом строки слідчим суддею своїх повноважень. Використання у даній нормі оціночного поняття не сприяє спрощенню роботи правозастосувачів та не забезпечує дотримання принципу правової визначеності. Поки не буде конкретизована вищезазначена норма, вважаємо, що можливість/неможливість виконувати слідчим суддею повноваження – повинна визначатися в кожному конкретному випадку окремо, виходячи з наявності реальної загрози життю, здоров'ю та безпеці учасників кримінального провадження, суддів, працівників апарату суду, а також існування інших об'єктивних обставин, що впливають на можливість здійснення судового контролю, зокрема, відсутність доступу до будівлі суду та матеріалів кримінального провадження. Така «об'єктивна неможливість» повинна бути обов'язково обґрунтована як у клопотанні слідчого, прокурора про обрання запобіжного заходу, так і у постанові керівника органу прокуратури про застосування або про відмову у застосуванні запобіжного заходу, на що звернуто увагу і в рекомендаціях Ради суддів України «Щодо вжиття невідкладних заходів для забезпечення сталого функціонування судової влади в України в умовах припинення повноважень Вищої ради правосуддя та воєнних дій з боку Російської Федерації» від 24.02.2022 р. № 9[17] та листі Верховного Суду «Щодо окремих питань здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» від 03.03.2022 р. № 1/0/2-22[18].

[11] Михайленко В. Кримінальні провадження в умовах воєнного стану. URL: https://www.youtube.com/watch?v=1ndCSjUdL9c

[12] Ознаки звуження прав підозрюваних озвучили в НАУ. *Закон і бізнес.* 25.04.2022. URL: https://zib.com.ua/ua/151245-oznaki_zvuzhennya_prav_pidozryuvanih_ozvuchili_v_naau.html?fbclid=IwAR3fXq1OoFOMvjBQu4lFxG0Mtns0jnH4mVpSloe_NaxyfmXUzP_P2PyCjjo

[13] Главюк І. Затримання особи. Запобіжний захід в умовах воєнного стану. 27.04.2022 URL: https://www.youtube.com/watch?v=343Q8sK12wc

[14] Штика В. Війна дозволяє Україні не виконувати ЄКПЛ. 30.04.2022 URL: https://blog.liga.net/user/vshtyka/article/44628?fbclid=IwAR0Uvg-MDIysWTn7_vID07EoLy4uepi_r7xwrzZ_vw-KBRsNSoq8piOtVJCY

[15] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнародний документ від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

[16] Інформація про відступ України від зобов'язань за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод: заява Постійного представництва України при Раді Європи № 31011/32-017-3 від 28.02.2022 р. https://rm.coe.int/1680a5b0b0

[17] Щодо вжиття невідкладних заходів для забезпечення сталого функціонування судової влади в України в умовах припинення повноважень Вищої ради правосуддя та воєнних дій з боку Російської Федерації. Рішення Ради суддів від 24.02.2022 р. № 9 URL: http://rsu.gov.ua/ua/documents/130

[18] Щодо окремих питань здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану: Лист Верховного Суду від 03.03.2022 року № 1/0/2-22. URL: https://ips.ligazakon.net/document/VSS00820?an=1

Слід також наголосити, що при винесенні постанови керівника органу прокуратури діють загальні правила обрання запобіжних заходів, встановлені главою 18 розділу ІІ КПК України. Відтак, на керівника органу прокуратури покладається ті ж самі обв'язки, що й на слідчого суддю, зокрема: встановити наявність, чи доводять надані слідчим, прокурором докази обставини, які свідчать про: а) наявність обґрунтованої підозри у вчиненні підозрюваним злочину; б) наявність достатніх підстав вважати, що існує хоча б один із ризиків, передбачених ст. 177 КПК України: в) недостатність застосування більш м'яких запобіжних заходів для запобігання ризику або ризикам, зазначеним у клопотанні. При обранні тримання під вартою, керівник органу прокуратури також повинен оцінити в сукупності всі обставини, визначені у ст. 178 КПК України.

Окремо звернемо увагу ще на одну особливість обрання тримання під вартою в умовах воєнного стану, запроваджену Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливостей застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки» від14.04.2022 № 2198-IX[19]. Зокрема, у положеннях ч. 6 ст. 176 КПК України нормативно врегулювано обрання запобіжного заходу виключно у вигляді тримання під вартою особам, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочинів, статтями 109-1141, 258-2585, 260, 261, 437-442 КК України. Представники законодавчої ініціативи обґрунтували, що метою таких змін, зокрема є запобігання безпідставним та немотивованим рішенням суду щодо обрання стосовно осіб, які вчинили злочини проти національної і громадської безпеки, запобіжного заходу, не пов'язаного з триманням під вартою[20]. Відтак, через встановлене нормативне регулювання обрання запобіжного заходу в умовах воєнного стану особам, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочинів, передбачених статтями 109-1141, 258-2585, 260, 261, 437-442 КК України, слідчий суддя, суд, а також керівник органу прокуратури, зваживши відповідні ризики, обставини конкретної справи, не може застосувати до вказаних осіб інший, більш м'який, ніж тримання під вартою, запобіжний захід. Відповідно, запобіжним заходом щодо таких осіб передбачено виключно тримання під вартою, що обґрунтовано на законодавчому рівні лише кваліфікацією злочину, у вчиненні якого вони підозрюються чи обвинувачуються.

З цього приводу зауважимо, що це не перша законодавча спроба визначити перелік злочинів, при розслідуванні яких дозволяється або забороняється застосування тримання під вартою. Схожі нормативні приписи були закріплені у ч. 5 ст. 176 КПК України. Ними також встановлювалось безальтернативне обрання тримання під вартою до осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні окремих злочинів проти основ національної безпеки України та громадської безпеки. Різниця у положеннях ч. 5 та ч. 6 ст. 176 КПК України полягає у визначенні періоду, протягом якого застосовуються відповідні положення (під час дії воєнного стану), а також додаткові склади злочинів, при розслідуванні яких передбачається обрання виключно тримання під вартою (ст.ст. 437-442 КК України). Разом з тим, положення ч. 5 ст. 176 КПК України були визнані такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними) (Рішення Конституційного Суду № 7-р/2019 від 25.06.2019[21]).

Із аналізу ч. 2 ст. 29 Конституції України вбачається, що винятків стосовно підстав застосування до особи запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою немає. У ст. 64 Основного Закону України встановлено, що в умовах воєнного або надзвичайного стану не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені, зокрема, статтею 29 Конституції України. Це свідчить про те, що нові спроби закріпити випадки безальтернативного обрання тримання під вартою у ч. 6 ст. 176 КПК України суперечать Основному Закону України.

Окреслені правові висновки ґрунтуються також й на практиці ЄСПЛ. Зокрема, Страсбурзький суд у свої рішеннях вже неодноразово наголошував на необхідності при розгляді клопотання про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою розглядати можливість застосування інших

[19] Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливостей застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки: Закон України від 14.04.2022 № 2198-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2198-20#n12

[20] Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливості застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки». URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39263

[21] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Ковтун Марини Анатоліївни, Савченко Надії Вікторівни, Костоглодова Ігоря Дмитровича, Чорнобука Валерія Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення частини п'ятої статті 176 Кримінального процесуального кодексу України № 7-р/2019 від 25.06.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-19#n2

(альтернативних) запобіжних заходів («*Kharchenko v. Ukraine*», § 80[22]; «*Khayredinov v. Ukraine»,* § 29, 31[23]).

Отже, з огляду на вищевикладене, важко підтримати законодавця щодо запровадження безальтернативного обрання тримання під вартою в умовах воєнного стану особам, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочинів, передбачених статтями 109-114[-1], 258-258[-5], 260, 261, 437-442 КК України. Ці законодавчі зміни прийнято без врахування конституційних положень, практики ЄСПЛ, рішень Конституційного Суду України. Вважаємо, що навіть коли йдеться про злочини, що вчиняються в умовах воєнного стану, рішення про тримання під вартою особи, яка підозрюється чи обвинувачується у їх вчиненні, повинно бути вмотивованим, в якому враховано усі обставини кримінального провадження, а не таким, що винесено із формалізацією нормативних приписів.

2. Особливості продовження строків тримання під вартою в умовах воєнного стану

Особливістю продовження строків тримання під вартою в умовах воєнного стану відповідно до ч. 2 ст. 615 КПК є те, що така процедура також «делегована» законодавцем керівникові органу прокуратури, який своїм рішенням на підставі клопотання прокурора або клопотання слідчого, погодженим з прокурором може продовжити строк дії ухвали слідчого судді про тримання під вартою чи постанови керівника органу прокуратури про тримання під вартою, прийнятої відповідно до вимог та з урахуванням обставин, передбачених ст. 615 КПК України.

Таке «делегування» повноважень слідчого судді – керівникові відповідного органу прокуратури в умовах воєнного стану, на нашу думку, є допустимим, оскільки, як і делегування повноважень щодо обрання запобіжних заходів – по суті виступає одним із наслідків відступу України від своїх зобов'язань, що здійснив законодавець на підставі ст. 15 ЄКПЛ, проте лише за умови відсутності об'єктивної можливості реалізації відповідного повноваження слідчим суддею, незалежно від того, хто приймав первісне рішення про обрання запобіжного заходу – слідчий суддя чи керівник органу прокуратури.

Строк тримання під вартою може продовжуватися до одного місяця проте неодноразово в межах строку досудового розслідування. Слід також зауважити, що відповідно до ч. 3 ст. 615 КПК України питання про продовження строку тримання під вартою, прокурор, у випадку відсутності об'єктивної можливості подальшого проведення, закінчення досудового розслідування та звернення до суду з обвинувальним актом, клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності, зобов'язаний вирішити до прийняття рішення про зупинення досудового розслідування. Проте, поза увагою законодавця залишилося питання щодо можливої ситуації, коли строк тримання під вартою може перевищити строк досудового розслідування в тих провадженнях, в яких приймалося рішення про зупинення досудового розслідування, адже строк досудового розслідування в такому разі, відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 615 КПК України, зупиняється, а строк тримання під вартою – ні.

Продовження строків тримання під вартою має свої особливості і під час судового провадження. Так, згідно з ч. 5 ст. 615 КПК України, у разі неможливості проведення підготовчого судового засідання обраний під час досудового розслідування запобіжний захід у вигляді тримання під вартою вважається продовженим до вирішення відповідного питання у підготовчому судовому засіданні, але не більше ніж на два місяці. Тим самим законодавець передбачив виняток із загальних правил продовження строку вищезазначеного запобіжного заходу, що встановлені національним законодавством.

Автоматичне продовження запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою під час підготовчого судового засідання відповідно до ч. 5 ст. 615 КПК України здійснюється за наявності певних умов, а саме:

1) *неможливість проведення підготовчого судового засідання.* Встановлення неможливості проведення підготовчого судового засідання у призначений судом строк повинно визначатися як і щодо відсутності об'єктивної можливості виконання у встановлені законом строки слідчим суддею своїх повноважень під час обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою та прийняття рішення про надання дозволу на здійснення затримання з метою приводу – в кожному конкретному випадку окремо, з урахуванням відповідних рекомендацій Верховного Суду та Ради суддів України, а також згідно з положеннями Закону України «Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ» від 03.03.2022 р.[24] та за

[22] Рішення Європейського суду з прав людини по справі «Харченко проти України» («Kharchenko v. Ukraine»), заява № 40107/02, від 10 лютого 2011 року. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/974_662.

[23] Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Хайредінов проти України» («Khayredinov v. Ukraine»). заява № 38717/04, від 14 жовтня 2010 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_665

[24] Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ: Закон України від 03.03.2022 р. № 2112-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2112-20#Text

можливості – на підставі рішень зборів суддів чи голови суду або особи, що виконує його обов'язки про тимчасове зупинення здійснення судочинства певним судом чи на підставі рішення Вищої ради правосуддя, що ухвалюється за поданням Голови Верховного Суду або Голови Верховного Суду про зміну територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану;

2) *обраний під час досудового розслідування запобіжний захід у вигляді тримання під вартою вважається продовженим до вирішення відповідного питання у підготовчому судовому засіданні але не більше ніж на два місяці.* Відповідно до цієї умови – після усунення обставин, що унеможливлювали проведення підготовчого судового засідання у визначений раніше судом строк, суд має організувати за першої можливості проведення підготовчого судового засідання, щоб не допустити пропуск строку, передбаченого в ч. 5 ст. 615 КПК України та з метою оперативного вирішення питань, пов'язаних з підготовкою до судового розгляду відповідно до ст. 315 КПК України[25].

Схожий порядок продовження строку тримання під вартою у разі закінчення строку дії відповідної ухвали суду регламентовано і в ч. 6 ст. 615 КПК України, яка також встановлює виняток із загального правила про необхідність здійснення судом періодичної перевірки доцільності продовження строку перебування особи під вартою в умовах воєнного стану.

Водночас, слід звернути увагу, що законодавцем у ч. 3 ст. 315 КПК України вже була здійснена спроба встановити можливість автоматичного продовження строків тримання під вартою в ході підготовчого провадження. Втім, відповідно до Рішення Конституційного Суду № 1-р/2017 від 23.11.2017 р. положення ч. 3 ст. 315 КПК України, в якому унормовувалася можливість продовження строку застосування заходів забезпечення кримінального провадження, обраних під час досудового розслідування, зокрема і запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, за відсутності відповідних клопотань сторін кримінального провадження – були визнані неконституційними через те, що «продовження дії заходів забезпечення кримінального провадження, а саме запобіжних заходів у виді домашнього арешту та тримання під вартою, обраних під час досудового розслідування, без перевірки судом обґрунтованості підстав для їх застосування, суперечить вимогам обов'язкового періодичного судового контролю за застосуванням запобіжних заходів, пов'язаних з обмеженням права особи на свободу та особисту недоторканність»[26].

Зауважимо, що ЄСПЛ у своїх рішеннях (зокрема, «*Chanyev v. Ukraine», § 30*) зазначав, що квазіавтоматичне продовження будь-якого строку тримання під вартою – суперечить гарантіям, встановленим у пункті 3 статті 5 ЄКПЛ[27]. Враховуючи наведене, вважаємо, що на сьогодні «автоматичне», без надходження відповідних клопотань, продовження строку застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою не узгоджується з національними та міжнародними стандартами обмеження права на свободу та особисту недоторканність.

3. Особливості зміни запобіжних заходів в умовах воєнного стану

В умовах воєнного стану законодавець встановив особливості щодо порядку зміни запобіжних заходів у ч. 5, 6 ст. 616 КПК України. Зокрема передбачається можливість зміни запобіжного заходу у вигляді застави на особисте зобов'язання, а також зміни запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту на особисте зобов'язання.

Питання про зміну запобіжного заходу у вигляді застави на особисте зобов'язання вирішується слідчим суддею, судом за клопотанням підозрюваного, обвинуваченого (ч. 5 ст. 616 КПК України). Разом з тим, у законі встановлено умову, за наявності якої передбачається можливість прийняття відповідного рішення. Зокрема, мова йде про використання коштів, переданих в заставу (в повному обсязі або частково), для внесення на спеціальні рахунки Національного банку України для цілей оборони України. На доречності прийняття слідчим суддею, судом відповідного рішення в умовах воєнного стану вказано у п. 10 Листа Верховного Суду від 03.03.2022 року № 1/0/2-22 «Щодо окремих питань здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану»[28].

---

[25] Главюк І., Тетерятник Г., Рогальська В., Завтур В. Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції чи заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації та/або інших держав проти України: науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального кодексу України. Електронне видання. Львів-Одеса, 2022. Станом на 25 березня 2022. 31 с.

[26] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини третьої статті 315 Кримінального процесуального кодексу України від 23.11.2017р. № 1-р/2017 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-17#n63

[27] Рішення Європейського суду з прав людини по справі «Чанєв проти України»« («*Chanyev v. Ukraine*»), заява № 46193/13, від 9 листопада 2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a37#Text

[28] Щодо окремих питань здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану: Лист Верховного Суду від 03.03.2022 року № 1/0/2-22. URL: https://ips.ligazakon.net/document/VSS00820?an=1

З огляду на те, що на сьогодні на спеціальних рахунках акумульовані значні грошові кошти, внесені в якості застави, і те, що в умовах воєнного стану вони можуть бути корисними для потреб Збройних сил України, вважаємо, що зміни, внесені Законом України № 212-IX від 15.03.2022[29], є цілком виправданими та вчасними.

Звернемо увагу, що законом не урегульовано питання щодо змісту клопотання про зміну запобіжного заходу. У зв'язку з тим, до уваги слід прийняти позицію судді Вищого антикорупційного суду (далі – ВАКС) В. Михайленко про те, що «порушуючи перед судом питання про зміну запобіжного заходу, сторони можуть посилатися на існування двох обставин: 1) зміну обставин, які враховувалися при застосуванні запобіжного заходу (поява наміру підозрюваного брати участь в захисті свободи та незалежності України); 2) необхідності негайної допомоги Збройним Силам України грошовими коштами, які вносились в якості застави». На сьогодні вже є відповідна практика зміни запобіжного заходу (Ухвала ВАКС від 28.02.2022 у справі № 991/1277/22, Ухвала ВАКС від 04.03.2022 у справі № 991/5538/21)[30].

З практичної точки зору може постати питання: якщо заставу було внесено не самим підозрюваним, обвинуваченим, а заставодавцем, чи можлива зміна запобіжного заходу? Нормативне формулювання, що міститься у ч. 5 ст. 616 КПК України вказує на те, що клопотання про зміну запобіжного заходу може подати сам підозрюваний, обвинувачений, а заставодавець не є суб'єктом подання відповідного клопотання. У даному клопотанні обґрунтовується бажання використати кошти, передані в заставу, для внесення на спеціальні рахунки Національного банку України для цілей оборони України. Фактично, таке «бажання» може виходити як від самого підозрюваного, обвинуваченого, так і від заставодаця. Водночас, вважаємо доцільним у цьому випадку складання заставодавцем заяви, в якій буде відображено його бажання передати кошти для цілей оборони України.

Питання про зміну запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту на запобіжний захід у вигляді особистого зобов'язання в умовах воєнного стану (ч. 6 ст. 616 КПК України) вирішується слідчим суддею, судом за клопотанням підозрюваного, обвинуваченого. Можливість зміни запобіжного заходу передбачена не на всій території України, а лише у місцях ведення активних бойових дій.

4. Особливості скасування запобіжних заходів в умовах воєнного стану

У доктринальних джерелах скасування запобіжного заходу визначається як кінцевий етап процесу застосування запобіжного заходу, пов'язаний із прийняттям судового рішення про відміну дії раніше обраного запобіжного заходу[31]. За загальним правилом, запобіжний захід може бути скасовано судом під час судового розгляду за клопотанням сторони обвинувачення або захисту з підстав, визначених у ч. 1, 3 ст. 331 КПК України.

В умовах воєнного стану законодавець встановив особливості щодо порядку скасування запобіжного заходу для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період у ст. 616 КПК України. Слід звернути увагу, що скасованим може бути як тримання під вартою (лише за умов, встановлених у ч. 1 ст. 616 КПК) так і інші запобіжні заходи (ч. 4 ст. 615 КПК України).

Скасування запобіжного заходу для проходження військової служби за призовом під час мобілізації відбувається у декілька етапів: 1) звернення підозрюваного, обвинуваченого до прокурора з клопотанням про скасування запобіжного заходу для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період (слід звернути увагу, що законодавець у ч. 1 ст. 616 КПК України встановив виключення щодо деяких видів злочинів, за вчинення яких підозрюваний, обвинувачений не може звертатися із відповідним клопотанням); 2) розгляд прокурором клопотання підозрюваного, обвинуваченого; 3) складання прокурором клопотання про скасування запобіжного заходу для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період (вимоги до цього клопотання визначено у ч. 1 ст. 616 КПК України); 4) звернення прокурора із клопотанням до слідчого судді або суду, який розглядає кримінальне провадження; 5) розгляд слідчим суддею, судом відповідного клопотання; 6) прийняття слідчим суддею, судом рішення про скасування запобіжного заходу для подальшого проходження підозрюваним, обвинуваченим військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період або рішення про відмову у скасуванні. У випадку прийняття слідчим суддею, судом рішення про скасування запобіжного

[29] Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо порядку скасування запобіжного заходу для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період або його зміни з інших підстав: Закон України від 15.03.2022 № 2125-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2125-20#n2

[30] Михайленко В. Повернення раніше внесеної застави на спеціальний рахунок Збройних Сил України. Рекомендації щодо обґрунтування. *Сайт Just Talk*. 8.03.2022. URL: https://justtalk.com.ua/post/povernennya-ranishe-vnesenoi-zastavi-na-spetsialnij-rahunok-zbrojnih-sil-ukraini-rekomendatsii-schodo-obgruntuvannya

[31] Фоміна Т. Г. Застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні: проблеми теорії та практики : монографія [Наук. ред. О. О. Юхно]. Харків : Панов, 2020. 576 с.

заходу у вигляді тримання під вартою, підозрюваний, обвинувачений, має невідкладно, не пізніше 24 годин, з'явитися до відповідного територіального центру комплектування та соціальної підтримки за місцем реєстрації.

Системний аналіз ст. 616 КПК України дозволяє зрозуміти, що законодавець оминув визначення окремих аспектів, зокрема щодо: а) змісту клопотання підозрюваного, обвинуваченого до прокурора; б) підстав, за наявності яких прокурор визначає за доцільне звернутися до слідчого судді, суду; в) порядок розгляду слідчим суддею, судом клопотання прокурора; г) підстав, за наявності яких слідчий суддя або суд має право скасувати запобіжний захід (у ч. 2 ст. 616 КПК України з цього приводу вжито оціночне поняття «за наявності достатніх підстав»).

Щодо відсутності регламентації порядку розгляду слідчим суддею, судом клопотання прокурора, то слід підтримати позицію вчених, що у цьому разі мають застосовуватися загальні норми КПК України, тобто положення ст. 193 КПК України[32].

Щодо відсутності регламентації достатніх підстав для скасування запобіжного заходу, вважаємо що у цьому випадку законодавець цілком обґрунтовано надав право слідчому судді, суду, з урахуванням усіх обставин справи, вирішувати це питання самостійно. Вивчення судової практики свідчить про те, що слідчі судді, суди при розгляді питання про скасування запобіжного заходу досліджують такі критерії: вид злочину, у вчиненні якого підозрюється або обвинувачується особа; чи здатна особа здійснювати захист держави; чи є особа військовозобов'язаною; чи немає в неї обмежень щодо несення військової служби та ін.

Висновки

Здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану, з огляду на специфіку нормативного регулювання цього процесу, вимагає встановлення певних особливих процедур. Численні законодавчі зміни, що відбулись з початку введення воєнного стану в України, з одного боку свідчать про потребу унормування багатьох питань, що виники на практиці у зв'язку з воєнною агресією російської федерації, з іншого – не сприяють усталеній правозастосовній практиці. Проведений аналіз засвідчив, що деякі з оновлених положень кримінального процесуального законодавства є цілком очікуваними та необхідними, інші, навпаки, є такими що суперечать положенням Конституції України та практиці ЄСПЛ.

У результаті дослідження порядку застосування запобіжних заходів в умовах воєнного стану, як основного правого інституту, що зазнав законодавчих змін, ми прийшли до таких основних умовиводів.

По-перше, під час застосування запобіжних заходів в умовах воєнного стану існують певні особливості, зокрема, щодо: обрання тримання під вартою; продовження строків тримання під вартою; порядку зміни запобіжних заходів у вигляді застави та домашнього арешту; скасування запобіжного заходу для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період; прийняття рішення про затримання з метою приводу; а також затримання особи без ухвали слідчого судді чи постанови керівника органу прокуратури.

По-друге, законодавець у положеннях ст. 615 КПК України окремі повноваження слідчого судді, й зокрема, щодо обрання та продовження строків тримання під вартою, прийняття рішення про затримання з метою приводу, фактично «делегував» керівнику органу прокуратури та передбачив виняток із загальних правил застосування запобіжних заходів, що встановлені національним законодавством. Таке «делегування» є допустимим, оскільки виступає по суті одним із наслідків відступу України від своїх зобов'язань в умовах воєнного стану на підставі ст. 15 ЄКПЛ.

По-третє, регламентація в ст. 176 КПК України можливості безальтернативного обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою а також «автоматичність» продовження строків тримання під вартою, що передбачено в ч. ч. 5, 6 ст. 615 КПК України – не узгоджуються з національними та міжнародними стандартами обмеження права на свободу та особисту недоторканність.

По-четверте, законодавчі зміни, що встановили можливість зміни запобіжного заходу у вигляді застави на особисте зобов'язання задля подальшого використання коштів, переданих в якості застави, для цілей оборони України, є цілком виправданими та вчасними. Вважаємо, що зміна запобіжного заходу у вигляді застави на особисте зобов'язання можлива, як у випадку внесення коштів самим підозрюваним, обвинуваченим, так і внесення її заставодавцем.

По-п'яте, здійснивши унормування багатьох питань, що виникали на практиці під час застосування запобіжних заходів в умовах воєнного стану, законодавець оминув врегулювання окремих аспектів, зокрема, щодо: а) більш конкретизованого визначення підстав здійснення повноважень прокурором в умовах воєнного стану; б) порядку про-

[32] Главюк І., Тетерятник Г., Рогальська В., Завтур В. Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції чи заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації та/або інших держав проти України: науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального кодексу України. Електронне видання. Львів-Одеса, 2022. Станом на 25 березня 2022. 31 с.

довження строків тримання під вартою в тих кримінальних провадженнях, в яких приймалося рішення про зупинення досудового розслідування; в) деяких питань, що виникають під час скасування запобіжного заходу для проходження військової служби за призовом під час мобілізації; г) унормування підстав розгляду клопотань щодо запобіжних заходів без участі підозрюваного за умови здійснення судового засідання в режимі відеоконференцзв'язку за допомогою технічних засобів.

Інформація про авторів:

Фоміна Тетяна Григорівна,
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу та організації досудового слідства
Харківський національний університет внутрішніх справ
27, пр. Льва Ландау, м. Харків, 61000, Україна

Рогальська Вікторія Володимирівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ
26, пр. Гагаріна, м. Дніпро, 49005, Україна

Information about the authors:

Fomina Tetiana Hryhorivna,
D.Sc. in Law, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Criminal Process
and Organization of Pre-trial Investigation
Kharkiv National University of Internal Affairs
27, Lev Landau Ave., Kharkiv, 61000, Ukraine

Rohalska Viktoriia Volodymyrivna,
PhD in Law, Associate Professor,
Associate Professor at the Criminal Procedural Law Department
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs
26, Gagarin Ave., Dnipro, 49005, Ukraine

DOI

КІБЕРПРОСТІР ЯК КОМПОНЕНТ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Цимбалюк В. С.

Постановка проблеми у загальному вигляді. У порядку постановки у загальному вигляді проблеми дослідження та його зв'язок із важливими практичними, а отже і науковими завданнями пропонується звернути увагу на окремі основні методологічні питання такого соціально-технічного явища як кіберпростір. Фоном дослідження обрано практику війни, відкрито початої російським агресором проти України у 2014 р.

Аналіз останніх досліджень. Практика дослідження були визначена з повідомлень державних формувань України щодо загроз безпеки у кіберпросторі: Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації (Держспецзв'язку)[1]; Служби безпеки[2]; Кіберполіції[3]. Також дослідження спираються на публікації стосовно кібербезпеки з електронних ресурсах Microsoft[4], Google[5] та інших джерел інформації в Інтернет.

Методологія дослідження базується на наукових працях таких вчених як: І. В. Арістова, К. І. Бєляков, В. А. Бодак, М. Ю. Віхляєв, М. Д. Галів, В. О. Заросило, О. О. Золотар, В. І. Ільницький, Р. А. Калюжний, Г. М. Красноступ, В. В. Костицький, В. Я. Настюк, М. П. Пантюк, В. Ф. Сіренко, Л. В. Сокуренко, В. Я. Тацій, М. Я. Швець та інші.

Публікації в яких започатковані розв'язання проблеми. Окремі аспекти проблематики дослідження знайшли відображення у ряді публікацій за тематикою формування кібер-права[6].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми дослідження. У політології та правознавстві щодо суспільних відносин у кіберпросторі у комплексі виділяється ряд питань. Серед них визначаються проблеми державної політики щодо кіберпростору у комплексі з відображенням у праві.

Правова складова дослідження пропонується розглядатися у розумінні кібер-права підгалуззю спеціальної частини інформаційного права (ІП), за доктриною наукової систематизації галузей права на основні, комплексні та спеціальні. При цьому ІП розглядається за концептом поділу його на загальну, особливу та спеціальну частини[7].

Мета публікації – оприлюднення окремих результатів дослідження кіберпростору, як компоненту національної безпеки у політико-правовому аспекті.

Виклад основного матеріалу дослідження пропонується почати з таких політико-правових подій:

14.05.2021 р. Рада Національної безпеки та оборони (РНБО) прийняла рішення про оновлену Стратегію кібербезпеки України[8], того ж дня відбувся брифінг урядовців щодо зазначеного рішення[9], з анонсуванням створення кібервійськ[10] відповідно до рішення РНБО[11];

26.08.2021 р. Указами Президента введено у дію рішення РНБО про невідкладні заходи з кібероборони держави[12], та введено у дію рішення РНБО про оновлену Стратегію кібербезпеки України[13];

---

[1] Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України. URL: https://cip.gov.ua/ua/news (дата звернення: 14.04.2022).

[2] Служба безпеки України. URL: https://ssu.gov.ua/novyny (дата звернення: 14.04.2022).

[3] Кіберполіція України. URL: https://cyberpolice.gov.ua/ (дата звернення: 14.04.2022).

[4] Блог Microsoft. URL: https://blogs.microsoft.com/on-the-issues/2021/05/30/nobelium-cybersecurity-cyberattacks-phishing/ (дата звернення: 14.04.2022).

[5] Блог Google. URL: https://blog.google/threat-analysis-group/update-threat-landscape-ukraine/ (дата звернення: 14.04.2022).

[6] Цимбалюк В. С. Вплив кібер-права на перспективи удосконалення законодавства Україні про інформацію. *Наукові пошуки у ІІІ тисячолітті: соціальний, правовий, економічний та гуманітарний виміри:* праці 2 міжнар. наук.-практ. конф. (Кропивницький, 7–8 квітня 2017 р.). Кропивницький, 2017. С. 79–82. Його ж. Кібер-право як чинник прояву інтеграції України в політико-правовий простір ЄС. *Міжнар. конгрес європейського права* (Одеса, 21-22 квітня 2017р.). Одеса, 2017. С 150–154.

[7] Цимбалюк В. С. Інформаційне право: концептуальні положення до кодифікації інформаційного законодавства. Київ, 2011. 426 с.

[8] Рішення РНБО України «Про Стратегію кібербезпеки України». 14.05.2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0055525-21#Text (дата звернення: 14.04.2022).

[9] Брифінг віцепрем'єр-міністра-міністра цифрової трансформації за підсумками засідання РНБО 14.05.2021 р. URL: https://www.facebook.com/watch/live/?ref=watch_permalink&v=982879359115887 (дата звернення: 14.04.2022).

[10] Секретар РНБО анонсував створення в Україні кібервійськ. URL: https://ms.detector.media/kiberbezpeka/post/27286/2021-05-15-sekretar-rnbo-anonsuvav-stvorennya-v-ukraini-kiberviysk/ (дата звернення: 14.04.2022).

[11] Рішення РНБО «Про невідкладні заходи з кібероборони держави». 14.05.2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0053525-21#Text (дата звернення: 14.04.2022).

[12] Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14.05.2021 р. «Про невідкладні заходи з кібероборони держави». 26.08.2021 р. № 446/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/4462021-40009 (дата звернення: 14.04.2022).

[13] Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14.05.2021 р. «Про Стратегію кібербезпеки України». 26.08.2021 р. № 447/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021#n5 (дата звернення: 14.04.2022).

14.09.2021 р. РНБО розпочато підготовку до створення кібервійськ України[14];

01.02.2022 р. Указом Президента України введено у дію рішення РНБО про план реалізації Стратегії кібербезпеки[15];

17.02.2022 р. від влади публічно пролунав заклик українцям вступати до кібервійськ[16].

Це свідчить, що кіберпростір легально визнаний в Україні важливим предметом оборони, поряд із охороною і захистом у складі Національної безпеки (НБ).

Для висвітлення цілей і завдань дослідження пропонується розуміння двох ключових його предметів:

Кіберпростір – це частина віртуального середовища, де є можливості здійснення комунікацій у суспільних відносинах через функціонування сумісно з'єднаних технічно і технологічно електронних інформаційних систем, на зразок Інтернет та/або інших комп'ютерних мереж передачі даних з метою цілеспрямованого управлінського впливу.

Кібер-право – це множина норм правил поведінки суб'єктів стосовно такого об'єкта як суспільні відносини, що мають предметом забезпечення бажаного для суспільства функціонування його середовища із застосуванням електронних засобів комунікації, з ознаками цілеспрямованого інформаційно-управлінського впливу.

Системна сутність кіберпростору та кібер-права пов'язуються з розумінням кібернетики – науки про управління. У її складі виділяється соціальна кібернетика. З точки зору політико-правової методології такого підрозділу соціальної кібернетики, як правова кібернетика мета управлінської функції права полягає у доведенні через правову інформацію в електронних системах соціально-технічними нормами правил поведінки суб'єктів-керманичів та суб'єктів-виконавців управлінських рішень (у взаємних між ними суспільних відносинах), команд (повідомлень) як діяти, що робити та як не діяти, що не робити у певних обставинах, умовах, а також зворотними зв'язками між ними. Зворотні зв'язки дозволяють корегувати цілі, завдання діянь суб'єктів для досягнення визначеної мети.

Важливим концептом є те, що люди у соціальній кібернетиці та політології не мають розглядатися об'єктами управління. Об'єктами соціальної кібернетики та політології є суспільні відносини у певному структурованому інформаційному середовищі за предметними ознаками: технічними, технологічними, організаційними, правовими тощо. Таким чином існує можливість інституціоналізувати у соціальній кібернетиці політичну синергетику, у значенні ініціативної самоорганізації, самоуправління певних соціальних систем для досягнення ними спільної мети у складі держави. До того ж домінуючим фактором, зокрема і у державному управління в Україні, виступає конституційно-правовий постулат (принцип), що джерелом влади в суспільстві є народ. Через певні ініціативи щодо своїх потреб, інтересів народ, громадяни, об'єднавшись у державу, здійснюють управлінський вплив на сформовані ним органи легальної влади. При цьому не виключається роль (позитивна чи негативна) особистостей у політичному житті суспільства, сформованої ним держави.

Для прикладу можна зазначити. На початку російської інтервенції в 2014 р, коли зовнішній ворог з його посіпаками в Україні здається попередньо, методично роками, паралізували функціонування владних центрів прийняття державницьких управлінських рішень, саме політична самоорганізація українського народу дозволила створити нову систему національного спротиву деструктивним внутрішнім елементам державності та зовнішнім загарбникам. За сутністю український народ у своїй державницькій свідомості реалізував споконвічне право на спротив тим, хто загрожує його безпеці. Тут і добровольчий рух, волонтерський рух тощо. І це не зважаючи на шалений тотальний інформаційно-психологічний тиск ворогів державності України щоб зламати волю народу до його політичної свободи. Політична самоорганізація народу відбувалася на засадах приватного права. Ворогами, які просунулися у державну владу, свідомо чи підсвідомо, було зроблено все можливе на публічно-правовому рівні щоб новітня незалежність державність України не трансформувалася у таку системну політичну якість як самостійність. Політична самоорганізація народу дала змогу і час до оновлення суб'єктів в публічно-правових органах державної влади, зокрема для оборонного їх функціонування у протидії російській агресії після 2014 року. Важлива роль у цьому належить кіберпростору.

Визначні історичні умови формування кіберпростору, а від нього і кібер-права. Кожна історична епоха цивілізацій на засадах певного рівня науково-технічного прогресу (НТП) зумовлює збільшення масиву нормативно-правового регулювання. З цього не виключається, що у подальшій історичній перспективі у праві буде спостерігатися тенденція нарощування критичної маси спеціальних норм правил поведінки, їх системне об'єднання, публічно-правова кодифікація. При цьому кібер-право буде збе-

[14] Данілов О. провів нараду з питань створення кібервійськ. https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/4995.html.

[15] Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30.12.2021 р. «Про План реалізації Стратегії кібербезпеки України». 01.02.2022 р. № 37/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/372022-41289. (дата звернення: 14.04.2022).

[16] Українців запрошують вступати в кібервійська – РНБО пояснило, як це зробити. URL: https://ms.detector.media/kiberbezpeka/post/28973/2022-02-17-ukraintsiv-zaproshuyut-vstupaty-v-kiberviyska-rnbo-poyasnylo-yak-tse-zrobyty/(дата звернення: 14.04.2022).

рігатися на інституційному рівні в структурі інших провідних, комплексних і спеціальних галузях права, та в окремих інших міжгалузевих комплексних інститутах права. Інституціоналізація кіберправа в системі права призначена забезпечувати взаємозв'язки норм інших інститутів, підгалузей у інших галузях права щодо кіберпростору. Методологічні положення щодо зазначеного відображені у ряді публікацій[17].

Застосовуючи методи аналогії до розуміння кіберправа, можна зазначити виникнення транспортного права. Так розвиток технічних засобів транспорту, їх інфраструктури, комунікацій, зумовив спеціальний масив нормативно-правових актів (НПА), що структурувалися у систему транспортного праві. З часом у ньому структурувалися залізнично-транспортне право, автомобільно-дорожнє право, трубопровідно-транспортне право, повітряне (повітряно-транспортне, авіаційне) право, космічне право[18]. Розвиток технічних засобів зв'язку на далекі відстані (телекомунікації), зумовив структуризацію поштового права; телекомунікаційного права (або права електрозв'язку, права електронних комунікацій)[19].

Більш детально положення правознавства щодо формування комплексних галузей права, спеціальних галузей права та міжгалузевих комплексних інститутів права за об'єктними, суб'єктними, предметними ознаками розкрито у ряді наукових публікацій[20].

Для усвідомлення політичної сутності кіберправа слід звернути особливу увагу на інформаційне право. Це право активно почало автономізуватися у юриспруденції на межі XX і XXI століть, під впливом світових здобутків такої науки як інформатика. З часом це зумовило трансформацію її з науки у сферу правовідносин. Таким чином інформатика, як предмет права перейшла із статусу технічної науки у статус сфери суспільних відносин із зазначенням її на рівні Конституцій держав. Ця категорія була введена й у ст.92 Конституції України, поряд з іншими правовідносинами що реалізуються через інформацію: порядок застосування мов; зв'язок; освіта; культура; засоби масової інформації; державна статистика; національна безпека; організації Збройних Сил України; забезпечення громадського порядку; організація і діяльність органів виконавчої влади тощо. Це ті сфери, галузі суспільного життя, що визначаються виключно юридичними законами, без права делегування їх Верховною Радою іншим органам державної влади України. Проте аналіз спеціальних законів свідчить, що цей принцип в Україні не завжди дотримується у політичному житті держави, що зумовлює ряд загроз Національній безпеці, і що певним чином латентно сприяло етапам відкритої російської агресії в 2014 році: перший - анексія Криму; другий – гібридна війна в окремих регіонах Луганської і Донецької областей; третій, з лютого 2022 р. – широкомасштабне вторгнення.

Інформатика відіграла та відіграє не останнє у збереженні державності України. Вона (інформатика) з часом визначилася базисом формування суспільних відносин пов'язаних із інформатизацією. Серед іншого в останній важливе місце почали займати, так звані, автоматизовані інформаційні системи (АІС), у тому числі управлінського призначення (АІСУП), як складові інфраструктури підготовки і прийняття управлінських рішень органами влади та контролю за ними суспільством у певних сферах громадянського буття.

Правова інформатика, як наукова гілка інформатики, зумовила значний вплив на правовідносини, і не лише у змісті створення, застосування і розвитку комп'ютеризованих АІС, але вже у подальшому на основі електронних засобів телекомунікації. Серед них важливе місце у суспільстві має Інтернет. Від електронно-технократичного суспільного середовища у широкий вжиток увійшли такі категорії, як «соціальні мережі», «хмарні технології», «штучний інтелект» «цифрова цивілізація», «діджіталізація» та інші модерновані терміни. Це, як тенденція нинішньої епохи людства, знайшло відображення не лише у приватному праві, а й у публічному, у тому числі на рівні законодавства окремих держав та у міждержавних угодах. Так щодо кіберпростору, на рівні спеціального, з акцентом на такий предмет суспільних відносин як безпека, було прийнято Закон Україні «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» (5.10.2017 р. № 2163-VIII). Не зважаючи на невдале, з точки зору юридичної когнітології формулювання назви (це окрема тема дослідження), за змістом цей Закон став системоутворюючим предметно для формування у публічному праві того, що

---

[17] Цимбалюк В. С. Сутність інформаційної безпеки в умовах входження України до глобальної кіберцивілізації. *Науковий вісник Національної академії державної податкової служби України*. 2004. № 4(26). С. 135-141. Його ж. Методологія інформаційного права як комплексної галузі юридичної науки (засадничі, принципові положення). Там жен. 2007. № 3(15). С. 40–51. Його ж. Інституціоналізація інформаційної безпеки в інформаційному праві України. *Бюлетень Мін'юсту України.* 2007. № 8. С. 45–53.

[18] Цимбалюк В. С. Забезпечення безпеки інформаційних систем у цивільній авіації. *Повітряне і космічне право: Юридичний вісник: наукові праці НАУ*. 2008. № 4(8). С.4–8. Костицький В. В., Новицький А. М., Цимбалюк В. С. та ін. Повітряне право України : навчальний посібник /за ред. В.В.Костицького. Дрогобич, 2011.–552 с.

[19] Цимбалюк В. С. Доктринальні положення телекомунікаційного права як підгалузі інформаційного права. *Публічне право.* 2017.№2(26). С.19-25. Його ж. Телекомунікаційне право як підгалузь інформаційного права України. *Актуальні проблеми національного законодавства:* праці наук.-практ. конф. (Кропивницький, 18 жовтня.2016 р.), Кропивницький, 2016. С. 93–95.

[20] Цимбалюк В. С. Інформатика як об'єкт правовідносин. *Інформація і право.* 2012. № 1 (4). С. 108-112. Його ж. Науково-доктринальні положення щодо методологічних установок систематизації законодавства про інформацію. Там само. 2015. № 2(14). С. 76-83.

отримало назву – «кібер-право» в Україні. Зазначеному закону передував чинний Закон України «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах» (5.11.1994 р. № 80/94-ВР). Слід відзначити: у першій редакції цей Закон мав функціонально вузьку назву – про захист інформації в автоматизованих системах. Охоронна, оборонна та інші складові Національної безпеки у Законі були опосередковані. Це випливає і з того, що Закони № 2163-VIII та № 80/94-ВР не мають між собою прямої легальної інкорпорації (взаємного прямого згадувані у змісті їх). Інкорпорація (взаємозв'язок) між ними здійснюється лише через консолідацію на приватно-правовому та науковому рівнях. Політико-правова практика, у тому числі в державному управлінні, проявляється неоднозначністю.

Політико-методологічні положення кодифікації права щодо кіберпростору. Парадокс публічно-правової формалізації кібер-права полягає у тому, що його структуризацію в Україні ініціатори окремих законопроектів здійснювали фрагментарно, ситуативно із неналежним відношенням до визначення галузевої системи правового регулювання. Це є результатом наукової ентропії, зокрема відриву практики творення кібер-права від інформаційного права, у тому числі на понятійному рівні. Похідною, політологічного змісту, небезпекою від цього стало і те, що в публічному праві України вже існує сукупність (купа), понад чотирьох тисячах НПА, стосовно суспільних відносин щодо інформації. Така ситуація (нарощування купи у масиві НПА) склалася у результаті низької інформаційно-правової культури ініціаторів-науковців і політиків, окремих керманичів органів влади щодо юридичного нормотворення на засадах герменевтики права, ігнорування кропіткої роботу щодо систематизації законодавства на його спеціально галузевому рівні. Немає нічого простішого, як зазначити, що правове регулювання щодо певного предмету здійснюється якимось «цим законом та іншими НПА». А як здійснюється на практиці інкорпорацію та консолідацію НПА? Питання без вирішення. Звідси сформувалася відповідна системна загроза Національній безпеці – правовий хаос та культивування правового нігілізму у суспільстві.

Кодифікація певної сфери суспільних відносин, у вигляді такої форми юридичного закону як «Кодекс», завжди сприяли могутності державності країни, у тому числі протистоянню її зовнішнім та внутрішнім загрозам національної безпеки.

Безпекова складова кіберпростору і кібер-право. Великі сподівання на вирішення, якщо не всіх, то багатьох соціальних, політичних, економічних проблем людства науковою спільнотою, а від неї і політиками покладалося на ідею, так званого, Глобального Інформаційного Суспільства (ГІС). Проте, незважаючи на значні успіхи світового НТП у сфері комп'ютерних інформаційних та телекомунікаційних технологій, початок XXI століття визначається зростанням соціальної, політичної та економічної нестабільності у світі. Тому приклад – відкрита російська агресія в 2014 році на Україну. Цій війні передувала і супроводжує її постійно російська інформаційна агресія, зокрема, і в кіберпросторі, і не лише України, а й міжнародного співтовариства: нав'язування імперського людино-ненависного наративу, що приховується у підміні змісту понять, ідей, відвертої брехні, виправдовування російського державного тероризму на міждержавному рівні.

Екстраполюючи історичний досвід українсько-російського сусідства на сучасність і майбутнє України, пропонується звернути увагу на цивілізаційні трансформації безпеки Глобального інформаційного простору у аспекті розуміння ГІС, його нинішньої складової – Глобального кіберпростору (ГКП).

У контексті проявів різних загальносвітових криз, постало питання щодо ефективності функціонування ряду міждержавних об'єднань, які були створені для сприяння утвердженню безпеки існування людства. Це актуально нині і для Європейського Союзу (ЄС).

Війна рашизму проти України перетворює її з країни, яка мала на початку своєї новітньої незалежності потенціал країн першого світу у країну третього світу. Деякі політики в Україні ремствують, що світове співтовариство, ЄС не належно гуртується проти російської агресії. При цьому чомусь оті політики ніяк не можуть зрозуміти прописної істини існування людства: допомагають лише тим народам, які показали свою фізичну, інтелектуальну здатність, адекватність, стійкість, спроможність протистояти зовнішнім агресіям різного штибу, вміння створювати до себе співдружність, гуртуватися і комунікувати у міжнародному співтоваристві не як раб з господарем, а як вільний серед рівних. Прояв рабського духу, меншовартості, манкурства у ментальності будь-кого викликає зневагу не лише у агресора, а й у співчуваючих його жертви.

У зазначеному сенсі державники та науковці мають розглядати контент кіберпростору не просто як однин із багатьох засобів фрагментарного, еклектичного відображення в історичному часі у законодавстві різних доктрин, концептів, концепцій, методологій, методик напрацьованих наукою та практикою за кордоном у минулому. Науковцями, зокрема в Україні, має бути закладено новий науковий базис переходу від парадигми політики реформ з ознаками сліпого мавпування чужого досвіду, національної меншовартості, манкурства, духу карго до парадигми політики модернізації, спрямованої на утвердження державної самостійності, у тому числі

в кібер-просторі, у взаємодії з іноземними партнерами, сприймаючи їх як рівних собі, а не як нових господарів над собою, на принципі рівноправного партнерства.

У традиціях міжнародного права, у міру виникнення проблем транснаціональної безпеки, зокрема і щодо кіберпростору приймалися міждержавними організаціями окремі конвенції, директиви, резолюції, рекомендації тощо. Для забезпечення ефективності їх реалізації, створювалися відповідні спеціальні міждержавні та наддержавні організаційно-правові структури.

Проте, в окремих країнах, положення міждержавних НПА (МНПА) імплементуються не автоматично. Для того, щоб кількістю у сукупності (купі) національних НПА (ННПА) не породити «якісно» правовий хаос в державі нові положення МНПА ретельно легально інкорпорувалися, консолідувалися, а в окремих випадках і кодифікувалися з раніше прийнятими, чинними ННПА. Виняток робився лише у випадках коли парадигми МНПА не вкладалися у парадигми вже існуючих галузевих ННПА.

На доктринальному рівні базисом (основою, засадами, принципами) кібер-права ЄС можна вважати Конвенцію про кіберзлочинність (23.11.2001 р). Але положення цієї Конвенції не існують у якійсь капсулі суспільних відносин під назвою «кіберпростір», вони взаємопов'язані з рядом НПА ЄС, що юридично визначається (інкорпорується): з посиланням, зокрема у вступній частині на них та у окремих статтях, прикінцевих положеннях.

З новими проявами тероризму – кібер-тероризму, у тому числі державного з боку російських імперіалістів, організованої ним злочинності (організованої кіберзлочинності), ведення інформаційних війн, у тому числі із застосуванням електронних засобів масової інформації (кібер-війн) тощо, у міжнародній практиці спостерігається тенденція до активного адміністративного втручання держав у правове регулювання суспільних відносин у транскордонному інформаційному просторі, сегментом якого є і кіберпростір: введення певних обмежень та юридичної відповідальності суб'єктів за їх порушення. При цьому робиться апелювання до потреб підтримання не тільки національної безпеки, але і до підтримання міжнародної безпеки. Це свідомою громадськістю сприймаються з розумінням, як необхідне для реалізації прав людини, зокрема такого права, як права від спотворення інформації з ознаками цілеспрямовано негативного за наслідками маніпулювання свідомістю особи, соціальних спільнот, суспільств країн, міжнародного співтовариства у тому числі через протидії поширення дезінформації. Ця тенденція набула умовної назви ряду слів з корнем «кібер», зокрема при визначенні ряду нових категорій, зокрема формування нового етапу ГІС: Глобального Кібернетичного Суспільства (ГКС), Глобального кібер-суспільства (ГКС), Глобальної кібер-цивілізації (ГКЦ) і т.п.

Зазначене зумовлює відповідного правового забезпечення. Окремі доктринальні, методологічні, методичні та концептуальні положення щодо формування складових безпеки у кібер-праві, більш об'ємно і детально вже знайшли обґрунтовані та формалізацію у ряді окремих публікацій[21].

Структуризація кібер-права в системі інформаційного права. Для з'ясування проблематики дослідження пропонується її розглянути у контексті впливу права у ГКС на перспективи систематизації законодавства Україні про інформацію. Його системо утворюючим свого часу був визначений Закон України «Про інформацію» (2.10.1992 р. № 2657-XII). Однак згадування у ньому щодо чогось там з «кібер» не має. Хоча ніхто з дослідників не заперечує, що у будь-якому разі у кібер-відносинах їх предметом є інформація. Вона об'єктивізується у кіберпросторі через комп'ютерні технології та електронну техніку. Виникає питання: чому у Законах України № 2163-VIII та № 2657-XII не визначено легального взаємозв'язку?

Першою політичною зміною форми законодавства в умовах ГКС має бути модернізація галузевого, спеціального законодавства. Вона має здійснюватися не шляхом нарощування кількості галузевих законів, а консолідацією чинних, і ще краще кодифікацією з урахуванням нових реалій: трансформування кількох чинних законів через їх об'єднання у такій законодавчій формі як кодекс, зокрема – Кодекс України про інформацію. Поки що – неналежний рівень правової культури, зокрема тих, хто приближений до державної влади, ініціюють прийняття купи так званих, квазі НПА, де у назві є слова «концепція», «доктрина», «стратегія» і т.п. Тим самим нівелюється функція такої форми НПА як Конституція, Закон чи Кодекс. Таке соці-

[21] Цимбалюк В. С. Охорона та захист інформаційних ресурсів на засадах юридичної деліктології. *Правова інформатика.* 2007. № 4(16). С. 13–24. Його ж. До методології міжгалузевого взаємозв'язку з організаційно-правовим забезпеченням системності інформатизації (на прикладі інституціоналізації інформаційних правовідносин у сфері повітряного транспорту). Там само. 2008. № 1(17). С. 35–38. Його ж. Методологічні положення щодо формування організаційно-правових основ інформатики та безпеки інформаційних систем у авіації. Там же. 2008. № 4(20). С. 50-54. Його ж. Структуризація міжнародного інформаційного права у правознавстві. Там же. 2009. №2(22). С. 25–30. Його ж. Суспільна мораль як різновид інформаційної безпеки. Там само. 2010. № 1(25). С. 23-29. Його ж. Кримінологічний аспект стратегії формування та розвитку електронного банкінгу. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика).* 2007. № 15. С. 135–144. Його ж. Інформація як об'єкт правовідносин та предмет наукового пізнання у правознавстві. *Бюлетень Мін'юсту України.* 2007. № 10. С. 62-69. Його ж. Науково-доктринальні положення щодо методологічних установок систематизації законодавства про інформацію. *Інформація і право.* 2015. № 2(14). С. 76-83.

альне явище є проявом «дитячої хвороби» становлення новітньої державності України, що потребує додаткового дослідження у аспектах соціально-психологічної складової у правознавстві щодо недоліків політики правотворення.

Юридичні алогізми у кібер-праві. Пропонується звернути увагу на таке негативне явище проектної роботи НПА як юридичні алогізми (ЮА), що можуть мати прояви загроз Національній безпеці.

Для прикладу ЮА пропонується звернути увагу на такий НПА як ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання»[22]. За змістом цей ДСТУ складений таким чином, що викликає неоднозначне розуміння у тих, хто змушений його застосовувати. У різних редакціях, установах пропонуються свої інтерпретації положень цього ДСТУ. На це спонукає ряд його положень. Так норма, зазначена в останньому абзаці Вступу цього ДСТУ, стверджує, що «приклади, що наведено в тексті стандарту, є умовними». Пункт 5.1.1 цього ДСТУ визначає, що за складом елементів бібліографічного запису розрізняють повне та коротке бібліографічне посилання». З точки зору герменевтики права, у автора публікації та у працівника редакції, видавництва тощо можуть бути неоднозначне розуміння такого «стандарту». Це зумовлено тим, що у них були різні «школа» вивчення цього стандарту. Таким чином автор має шанс не опублікувати у цьому видавництві свою публікацію. І так буває! Норми цього ДСТУ є вибірковими у застосуванні. Виникає питання: а чи є цей ДСТУ державним стандартом не за назвою, а за сутністю?

Дослідження практики формування політико-публічної складової кібер-права засвідчило, що для імплементації МНПА, зокрема – ЄС, його спільного надбання (acquis communautaire, acquis), замало формального перекладу українською МНПА. При перекладі виникає множина юридико-когнітивних проблем, що у поспішності пошуку на них відповідей, породжують юридичний хаос, а з цього – невизначеність рефлексії у поведінці суб'єктів.

Серед іншого – успішність євроінтеграції України у значній мірі залежить від багатьох чинників. Їх умовно можна поділити на дві складові: визначні (ключові, основні, рушійні, першочергові) та вторинні (супутні, другорядні). Системні ознаки цих чинників ініціаторами нових НПА нерідко не усвідомлюються. Вся їх увага концентрується на закріпленні у праві вторинних чинників. Тим самим на громадян покладаються додаткові обтяження. А можновладці, політики – діють за принципом права на помилку лише для себе. Це зумовлює і факт того, що ЄС не дуже поспішає реалізації бажання України щодо інтеграції до нього. Не останню роль при цьому відіграє політична алогічність поведінки можновладців в органах влади України.

Досліджуючи зазначене пропонується застосувати для цілей цього дослідження контекст окремих публікацій[23].

У політології та ряду інших суспільних наук сформувався такий напрямок комплексних, міжгалузевих знань під умовною назвою «теорія ідіотизації в суспільстві», від неї – «теорія ідіотократії». У їх складі застосовується також міжгалузеві категорії, зокрема, до таких належить категорія «юридичні ідіотизми». Мається на увазі не якийсь медичний (психіатричний, психологічний) феномен окремої людини, а за аналогією – позначення масового прояву аномалій свідомості у суспільстві.

Для прикладу, можна назвати такі політичні прояви аномалій у історії держав окремих народів, як формування культу особистості, вождізму, що породжуються з ідеологічних установок. До таких можна віднести у першій половині XX століття: фашизм в Італії, нацизм в Німеччині, більшовизм в Росії, та багато інших історично пізніших прикладів.

Нині можна констатувати, що російська держава хворіє знову масовим ідіотизмом: шовіністично-імперською хворобою, що набула умовної назви у суспільних науках – «рашизм». Ця ідеологія є різновидом (міксом) того, що називається фашизмом, нацизмом, комунізмом у їх сукупності.

Рашиська ідеологія активно розповсюджується і через ГКП. З цього можна визначити потребу належного комплексного політико-правового регулювання протидії цій ідеології не лише в Україні, а й на міжнародному рівні, у тому числі як інституту кібер-права.

Для того щоб не дратувати окремих, які проти того щоб запозичувати з психіатрії поняття у соціальні науки і практику, зокрема, як експресивні за сутністю, терміни «ідіотиз», та «абсурдизм», пропонується формалізувати їх у терміні, більш нейтральному – «алогізм».

Для прикладу проявів алогізмів у праві, пропонується зазначити «новели» у кіберзаконодавстві України. У цьому сенсі звернуто увагу на такі поняття як «дані» та «інформація». З міжнародної практики поняття дані розкривається через категорію «інформація» і навпаки, що викликає певний соціально-когнітивний дисонанс. Це стало результатом,

[22] ДСТУ 8302:2015. Інформація та документація. БІБЛІОГРАФІЧНЕ ПОСИЛАННЯ. Загальні положення та правила складання. Київ: Держстандарт України, 2016. 88 с. URL: http://lib.pnu.edu.ua/files/dstu-8302-2015.pdf (дата звернення: 26.04.2022)

[23] Цимбалюк В. С. Юридичні абсурди у науково-освітньому праві України на шляху до інтеграції в міжнародний освітній простір. *Шляхи розвитку правової науки в умовах сьогодення:* праці 11 міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 12.04.2021 р.). Київ, 2021. С. 250-255. Його ж. Юридичний абсурд як категорія у науково-освітньому праві України. *Академічна відповідальність:* праці міжнар.наук.-практич. конф. (Київ, 15.04.2021 р). Київ, 2021. С. 131-135.

так званої наукової «традиції» – давати назви новим суспільним явищам, за принципом: про зміст понять не сперечаються, а домовляються. Але коли такі наукові «новели» визначення понять імплементуються у практику окремих юридичних національних мов, то вони викликають ентропію, когнітивний ступор, рефлексію не у дії до єдиної мети управління у суспільстві, а навпаки – до хаосу. Це явище відображене було ще у Біблії: коли Всевишній вирішив припинити абсурдне намагання побудувати у Вавілоні людьми вежі до небес то Він позбавив їх єдності мови у спілкуванні. Вони продовжували розмовляти між собою неначе однією мовою, але не розуміли один одного. У результаті будівництво тої вежі зупинилося.

У теорії держави і права пропонується дослідження ЮА ґрунтувати на філософській сутності поняття «абсурд» (від лат. absurdus)[24]. Адаптуючи це філософське розуміння до правознавства визначаються кілька аспектів:

– прояв діяння суб'єкта правовідносин, що позбавлений юридичного сенсу, а отже розбалансовує узгодженість взаємодій суб'єктів суспільних відносин у їх системі, має асистемний прояв в соціальному управлінні, що може привести до руйнації, занепаду соціальної системи;

– у нормотворчій діяльності, в сило різних обставин суб'єктивної ентропії (невизначеності розуміння у певному середовищі), переважно юридично-когнітивних чинників, спостерігаються абсурди у сенсі недоречності, недоладності, й інколи, безглуздості, чи нісенітниці у визначенні форми і змісту окремих понять, категорій, термінів, формулювань правових норм у НПА.

У практиці прояви ЮА неминуче мають ознаки правової нікчемності, або того, що в теорії права має назву «мертві юридичні норми», що не можуть бути реалізовані через неоднозначне розуміння різними суб'єктами, які в силу обставин знаходяться у одному просторі суспільних відносин, змушені, від випадку, спілкуватися між собою.

З точки зору філософії права, ЮА може розглядатися як смисловий антипод понять логічної обґрунтованості, раціональної осмисленості форми і змісту правової норми або діяння суб'єкта, сумірності зі змістом вихідних принципів права (науково-правових аксіом, постулатів, доктринальних положень тощо), конкретної, науково-обґрунтованої теоретичної системи або певної історичної парадигми, системи юридичних знань щодо певного явища у суспільстві в цілому.

ЮА спостерігаються і тоді, коли до державного управління, а отже і нормотворчого процесу в державі, через різні обставини, залучаються особи, які мають низький рівень правової культури, слабку юридичну освіту у силу свого невігластва, неуцтва, недоумства тощо (незалежно від того, у якому закладі освіти «були» на навчанні ті особи).

Як прояв конформізму, зокрема із розробниками якогось проекту НПА, спостерігається тенденція з боку окремих науковців, у тому числі і правознавців: замість того, щоб вказати на певний політико-юридичний алогізм, абсурд, «науково-практично обґрунтовується», зведення до абсурду (reductio ad absurdum) формулювання якоїсь норми, розкриття змісту поняття у НПА тощо. Найбільш суттєво викликає негативну рефлексію таке юридичне явище, коли через якийсь ЮА судді по різному трактують, відповідно до своєї «правосвідомості» певні норми законодавства. Дивним є коли, наприклад, судді Верховного Суду в Україні змінюють свою правову позицію, аргументуючи таку зміну «політичною доцільністю», а фактично – приймають рішення під тиском окремих представників органів центральної виконавчої влади тощо.

ЮА, як інституція у правознавстві має методологічні джерела у математиці та логіці, зокрема, як прояв внутрішньо суперечливого судження; твердження, позбавленого сенсу в межах якоїсь теоретичної системи (концепції, парадигмі). При цьому не всі суб'єкти правовідносин, особливо політики, мають здатності визнати ЮА у формулюванні юридичної норми, юридичне визначення поняття у НПА тощо.

В державному управлінні також можна спостерігати прояви політичних алогізмів – безглузді, нерозумні, суперечливі твердження і діяння окремих можновладців, їх вислови, що позбавлені сенсу. У цьому аспекті інституція юридичного алогізму має тісний зв'язок і з правовою психологією, як результат прояву публічно процесу мислення окремої особи, що призводить до позбавлених раціонального смислу її тверджень, висловів. У певного середовища суспільства це засвідчує наявність алогізму у риториці особи при її комунікації.

Масовість ЮА у державному управлінні викликає руйнацію державності країни, що має ознаки загрози Національній безпеці, підриває довіру до окремих політиків у владі, а отже і до всіє влади в країні.

ЮА пропонується розглядати, як прояви окремих суб'єктів у суспільних відносинах з ознаками нелогічності, прояву дивацтва, як феномен, котрий не має правового сенсу, що породжує суспільні протиріччя. Нівелювання впливу ЮА на практику правовідносин, зокрема у державному управлінні можна подати так: зупинитися, послухати інших, подумати. А потім вже приймати політичні (управлінські) рішення з належною їх формалізацією.

[24] Бичко І. Абсурд. *Філософський енциклопедичний словник* / за ред. В.І. Шинкарука. Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України, 2002. С. 5.

Висновки

Людство, вчергове в своїй історії виявило неготовність до нових проявів традиційних глобальних проблем, але вже в умовах існування Глобального кіберпростору.

За своєю сутністю російська війна в Україні з 2014 р. продемонструвала чергову історичну руйнацію системи міжнародного права. Замість колективного підходу вирішення проблем на принципі співвідношення потреб та інтересів людини, корпорацій, суспільств, держав, міжнародного співтовариства, що був притаманний міждержавним відносинам після Другої Світової Війни, знову почало домінувати у дикунському наративі розуміння категорій «природне право» та «верховенство права» – у змісті як права гнобити сильнішим слабшого (в першу чергу в економічному та науково-технічному аспектах, а від них – і у військовому, а отже і політичному аспектах).

Більшість не звертала уваги на застереження окремих науковців щодо вирішення у комплексі соціально-технічних (чи соціально-технологічних) явищ, в першу чергу на рівні окремих держав, а потім у міжнародному співтоваристві.

Агресія російських імперіалістів в Україні з 2014 року знову засвідчила, що нічого нового не має за сутністю у загарбницьких війнах. Їм завжди передують і супроводжують інформаційні війни. Міняються лише їх технології. Для приховування мети агресій імперіалістами робиться не лише підміна змісту понять для маніпулювання свідомістю мас, як свого народу так й народів інших держав. При цьому імперіалістами у владі ставиться за мету зламати свідомість і підкорити психологічно більшість народу, перш за все у своїй державі, потім у державі, що передбачається захопити відкритою військовою агресією.

Досвід війни рашистів проти України, серед іншого визначив легально проблематику кібербезпеки в Україні – усвідомлена її компонентом воєнної функції у складі Національної безпеки, поряд з правоохоронною та розвідувальною.

Нині виникає питання: коли і в якій країні першими усвідомлять у державі, що продукування кількості НПА ще не є ознакою якості права. В Україні продовжується небезпечна тенденція: не всі ініціатори спеціальних законопроектів та інших НПА усвідомлюють сутність множинної єдності, взаємозв'язку права. Це проблема, що потребує окремих, цільових, комплексних, міжгалузевих подальших наукових розвідок.

Інформація про автора:

Цимбалюк Віталій Степанович,
доктор юридичних наук, старший науковий співробітник,
незалежний дослідник

Information about the author:

Tsymbaliuk Vitalii Stepanovych,
Doctor of Law, Senior Research Fellow,
Independent Researcher

DOI

ДЕЯКІ ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ АГРЕСИВНИХ ДІЙ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Шебаніц Д. М.

Вступ

Сучасний світ перебуває у стані трансформації, що тягне за собою перерозподіл важелів впливу та рівноваг. Україна знову опинилася в епіцентрі кардинальних змін світового масштабу, адже ще з давніх часів знаходиться на перетині географічних та політичних інтересів країн сусідів, глобальних торговельно-економічних шляхів, а також цивілізаційних процесів.

Постановка проблеми. 20 лютого 2014 року всупереч нормам міжнародного права, розпочалося військове вторгнення Росії на територію України. Спершу постраждала Автономна республіка Крим, а згодом Донецька та Луганська області. На той час одразу постало логічне питання юридичної оцінки зазначених подій. Відтак, досить швидко дійшли висновку, що війна називається «війною» не лише тоді, коли одна зі сторін збройного конфлікту її формально оголосила. Ускладнювало пошук нормативного визначення й факт використання українською владою стосовно міжнародного збройного конфлікту на сході офіційної назви «антитерористична операція»[1].

24 лютого 2022 року Російська Федерація здійснила широкомасштабне вторгнення в Україну, яким скінчився етап ведення гібридної війни. Звідси і випливає актуальність змістовного дослідження юридичних аспектів російсько-української війни з 2014 року до нашого часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За попередні роки як національною, так і зарубіжною юридичною науковою спільнотою було проведено безліч змістовних досліджень щодо цілей, механізмів, технологій та засобів російської гібридної війни стосовно України. Зокрема, варто згадати про наукові дослідження з окресленої тематики таких авторів як О. Литвиненко, А. Піонтковського, Л. Смоли, М. Гончара, К. Машовця, П. Баева та інш.

Постановка завдання. Як зазначають науковці, збройний опір агресії Росії роками перебував у затяжній фазі оборонної війни, а безпосереднє вторгнення було прийнято характеризувати як приховане, чи то іншими словами, гібридне. Разом із цим деякі представники історичної та юридичної наукової спільноти порівнювали російське вторгнення з другою холодною війною[2]. Водночас, варто констатувати, що окреслені події без сумнівів є яскравим історичним, політичним та юридичним прецедентом у нашому сьогоденні. Звідси випливає завдання цього дослідження, яке полягає у кваліфікації дій Російської Федерації на території України протягом 2014-2022 рр., а також визначення виду юридичної відповідальності за такі дії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Протягом 8 років протистояння будь-які зусилля міжнародної дипломатії не давали значних та бажаних результатів. Проте варто наголосити на деяких позитивних зрушеннях, зокрема визнанні резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 19 грудня 2017 року анексії Автономної Республіки Крим – окупацією[3]. Водночас Україна подала позови проти Росії в Міжнародний суд ООН, Європейський суд з прав людини, а також у Міжнародний кримінальний суд, де ситуацію розглядали саме у формі міжнародного збройного конфлікту. Додатково, вважаємо доречним зазначити, що з лютого 2014 року Росію кваліфікують як державу-агресор, а Крим і непідконтрольні території Донецької та Луганської областей вважають тимчасово окупованими територіями. При цьому, згідно з резолюцією Ради безпеки ООН 2178 (2014) від 24 вересня 2014 року, російських найманців кваліфікували як іноземних бойовиків-терористів[4]. Говорячи про офіційні дефініції, вважаємо доречним згадати й Резолюцію Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй 3314 від 14 грудня 1974 р., яка надає чітке визначення поняттю агресії. Відтак, відповідно до статті першої, агресією визнається застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави, або яким-небудь іншим чином, несуміс-

[1] Маляр Г. Аналіз вітчизняного законодавства та судової практики щодо притягнення до кримінальної відповідальності за підготовку, розв'язування та ведення агресивної війни. URL: https://ccl.org.ua/news/analiz-vitchyznianoho-zakonodavstva-ta-sudovoi-praktyky-shchodo-prytiahnennia-do-kryminal-noi-vidpovidal-nosti-za-pidhotovku-rozv-iazuvannia-ta-vedennia-ahresyvnoi-viyny/

[2] Офіцинський Ю. Сучасна російсько-українська війна (за матеріалами газети «*The New York Times*» 2013–2017 років). Ужгород: РІК-У, 2018. 312 с.

[3] Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/72/190 «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим та м. Севастополь, Україна» від 19 грудня 2017 р. URL:https://ips.ligazakon.net/document/MU17212 (дата звернення 14.04.2022).

[4] Резолюція Ради Безпеки ООН 2178 про усунення загроз від іноземних найманців-терористів від 24 вересня 2014 р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/MU14120?ed=2014_09_24 (дата звернення 14.04.2022).

ним зі Статутом Організації Об'єднаних Націй. Положенням статі третьої, автори вищезгаданої резолюції надають невичерпний перелік дій, які кваліфікуються як акт агресії, незалежно від факту оголошення війни. Так, з-поміж іншого, у переліку таких дій міститься положення щодо вторгнення або нападу збройних сил держави на територію іншої держави або будь-яка військова окупація, який би тимчасовий характер вона не носила, що є результатом такого вторгнення або нападу, або будь-яка анексія із застосуванням сили території іншої держави або її частини. Пункт 2 статті п'ятої наголошує, що агресія тягне за собою міжнародну відповідальність[5].

При ретроспективному огляді минулих подій не можна не згадати політичну та економічну допомогу європейських країн та Америки, що знаходила своє відображення у санкціях, які безпосередньо впливали на стримування російської агресії, паралельно спонукаючи до початку перемовин у рамках Тристоронньої контактної групи і Нормандської четвірки.

Не дивлячись на низку позитивних зрушень, російсько-українській конфлікт все більше набував складного та затяжного характеру, що в свою чергу призводило до неабияких людських, територіальних та економічних втрат. При цьому, варто наголосити на тому, що така гібридна війна за своєю суттю була не просто локальним конфліктом. Агресія Росії стала загрозою не тільки суверенітету та державності України, а ще й політичному устрою Європи, єдності Європейського Союзу. Саме тому виникла реальна та нагальна необхідність у пошуку ефективних та правових механізмів супротиву та формуванні спільної політики протистояння державі-агресору.

Методом діалектики фахівці визначили, що тактичними завданнями російської гібридної війни було:

– розмивання та поступова дискредитація базових європейських цінностей;

– дезорієнтація громадської думки;

– формування впливового проросійського лобі в колах європейської політичної еліти;

– поглиблення розбіжностей між європейськими державами та інституціями Європейського Союзу[6].

При цьому, без жодних сумнівів, першочерговим мотивом російського вторгнення стали об'єктивні побоювання того, що успішна реалізація європейського інтеграційного курсу в Україні створить серйозну загрозу для правлячого режиму Росії.

Ані юридична теорія, ані правозастосовна практика не були готові до використання та застосування норм чинного національного законодавства щодо збройної агресії, воєнних злочинів, злочинів проти людяності тощо. До того ж, тематика злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку довгий час залишалася без достатньої уваги з боку юридичної наукової спільноти, адже по-перше, вважалася не актуальною, а по-друге, для змістовних досліджень не вистачало судової практики.

Цікавим є той факт, що міжнародно-правові акти, які ратифіковано Верховною Радою України, допускають використання визначення війни, як різновиду збройного конфлікту міжнародного характеру і в тому випадку, коли сам по собі стан війни не визнаний однією зі сторін або не оголошений. Такі міжнародні акти керуються судженнями про те, що війна насамперед полягає у факті застосування сили, а не самій заяві про агресію. Відтак, окреслений підхід базується на тому, що юридичне підтвердження факту не створює самого факту, а лише його засвідчує[7].

Так, положення Женевських конвенцій про поводження з військовополоненими та про захист цивільного населення під час війни 1949 р. поширюються на «збройні конфлікти, що можуть виникнути між двома чи більше Високими Договірними Сторонами, навіть якщо одна з них не визнає стану війни»[8]. А в Резолюції про визначення агресії Генеральної Асамблеї ООН 1974 року зазначаються дії, які слід кваліфікувати як агресію, незалежно від оголошення війни.

Таким чином, незалежно від факту оголошення війни, як агресія кваліфікуються наступні дії:

– будь-яка анексія території іншої держави з застосуванням сили;

– заслання державою або від імені держави озброєних банд, груп, і ррегулярних сил або найманців, які здійснюють акти застосування збройної сили проти іншої держави або значна участь держави у таких діях[9].

Підсумовуючи, наголошуємо, що збройна агресія, чи іншими словами, війна, може мати місце й тоді, коли вона не оголошена або не визнана однією зі сторін конфлікту, а отже, агресивні дії по відношенню до України, розпочаті Росією ще у 2014 році можна кваліфікувати саме як війну.

Варто вказати на те, що за 8 років ведення гібридної війни зустрічалися непоодинокі випадки, на наш погляд, більш точної та грамотної юридичної оцінки

---

[5] Резолюція Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй 3314 (XXIX) (Визначення агресії) від 14 грудня 1974. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-74#Text (дата звернення 14.04.2022).

[6] Центр Разумкова. Національна безпека і оборона. Гібридна війна Росії – виклик і загроза для Європи. № 9-10. 2016. 108 с.

[7] Маляр Г. Аналіз вітчизняного законодавства. URL: https://ccl.org.ua/news/analiz-vitchyznianoho-zakonodavstva-ta-sudovoi-praktyky-shchodo-prytiahnennia-do-kryminal-noi-vidpovidal-nosti-za-pidhotovku-rozv-iazuvannia-ta-vedennia-ahresyvnoi-viyny/

[8] Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153

[9] Резолюція Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй 3314 (XXIX) (Визначення агресії) від 14 грудня 1974. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-74#Text (дата звернення 14.04.2022).

дій Росії. Зокрема, мова йде про рішення Білокуракинського районного суду Луганської області, яким встановлено безпосередній причинно-наслідковий зв'язок між діяннями військовослужбовців Збройних Сил Російської Федерації і загибеллю значної кількості військовослужбовців Збройних Сил України, співробітників Міністерства внутрішніх справ України, Національної гвардії України та втратою озброєння і військової техніки через вторгнення на адміністративну територію України в районі н.п. Побеєда-Берестове Старобешевського району Донецької області. Вищезгаданий суд кваліфікував такі дії за статтею 437 Кримінального кодексу України як розв'язування та ведення агресивної війни[10].

Ще одне рішення, яке на нашу думку заслуговує на увагу, стосується фіксації факту планування, підготовки та розв'язування агресивної війни державною владою Росії. Відтак, у рішенні Жовтневого районного суду м. Маріуполя зазначається, що упродовж 2013 року у зв'язку з демократичними процесами, які відбувалися в Україні, невстановлені на цей час досудовим розслідуванням представники влади Російської Федерації на території Російської Федерації вступили у злочинну змову та домовилися про здійснення протиправних умисних дій, спрямованих на порушення суверенітету і територіальної цілісності України, зміну меж її території та державного кордону на порушення порядку, встановленого Конституцією України. Надалі вказується, що задля досягання вказаної мети вищезгадані особи застосували ведення агресивної війни проти України, у тому числі з використанням підрозділів Збройних Сил Російської Федерації, створення і фінансування терористичних організацій та вчинення інших злочинів[11].

Варто констатувати, що на жаль, подібні випадки кваліфікування російської агресії є не загальним правилом, а швидше винятком. До того ж, юридична наукова спільнота наголошує на певній сміливості суддів, які приймали зазначені рішення, адже такі суперечать офіційній оцінці подій. Натомість, вважаємо доречним позначити, що питання правильної юридичної кваліфікації подій 2014–2022 року має неабияке значення не тільки у національному, а ще й міжнародному праві, адже у випадку визнання російської агресії війною, обидві сторони конфлікту були б зобов'язані дотримуватися законів та звичаїв ведення війни[12].

Якщо раніше виникали деякі складнощі із кваліфікацією дій Росії на території України, то наразі агресивна війна Росії є явним та значним порушенням статті 2(4) Статуту Організації Об'єднаних Націй, а питання юридичної відповідальності країни-агресора знов набуло неабиякої актуальності[13]. Відомо, що з часів Другої світової війни не зустрічалися випадки покарання за злочин агресії на міжнародному рівні. Хоча планування, підготовка, розгортання чи ведення війни було визнано злочином відповідно до звичаєвого міжнародного права згідно з висновками Міжнародних військових трибуналів у Нюрнберзі і Токіо в 1940-х роках. На підтвердження цього варто згадати консенсус, який був виражений Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй ще у 1946 і 1974 роках, а також договір 2017 року 123 держав-сторін Міжнародного кримінального суду[14].

Вважаємо за необхідне згадати, що на сьогодні Польща вже розпочала розслідування стосовно вторгнення в Україну відповідно до свого кримінального кодексу. Додатково, видатні юристи разом із громадськими діячами опублікували заяву, де закликали інші країни погодитися надати спеціальному кримінальному трибуналу юрисдикцію, що походить з національних кримінальних кодексів та загального міжнародного права, а також надати такому суду юрисдикцію для розслідування дій як виконавців злочину агресії проти України, так тих, хто матеріально сприяв чи організував вчинення цього злочину[15].

Однією з особливостей міжнародних злочинів є індивідуальна відповідальність за ведення агресивної війни, яка в свою чергу покладається лише на тих, хто займає керівні посади. Проте зазначений факт не дорівнює тому, що відповідальність обмежується виключно окремим високопосадовцем. У справі Верховного командування в Нюрнберзі, вказано, що елемент керівництва обмежує кримінальну відповідальність тими, хто в змозі формувати чи впливати на політику, яка призводить до початку злочинної війни або її продовження після початку, шляхом сприяння чи перешкоджання або запобігання цьому[16]. Наразі досить важко вказати на

[10] Білокуракинського районного суду Луганської області №409/2799/16від13.12.2016р.URL:https://reyestr.court.gov.ua/

[11] Рішення Жовтневого районного суду м. Маріуполя Донецької області № 263/15014/15від 09.08.2017. URL: https://reyestr.court.gov.ua/

[12] Маляр Г. Аналіз вітчизняного законодавства.URL: https://ccl.org.ua/news/analiz-vitchyznianoho-zakonodavstva-ta-sudovoi-praktyky-shchodo-prytiahnennia-do-kryminalnoi-vidpovidal-nosti-za-pidhotovku-rozv-iazuvannia-ta-vedennia-ahresyvnoi-viyny/

[13] Статут Організації Об'єднаних Націй від 24 жовтня 1945 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (дата звернення 14.04.2022)

[14] Statement calling for the creation of a special tribunal for the punishment of the crime of aggression against Ukraine. URL: https://gordonandsarahbrown.com/wp-content/uploads/2022/03/Combined-Statement-and-Declaration.pdf

[15] Том Данненбаум. Механізми кримінального переслідування агресії Росії проти України. URL: https://www.justsecurity.org/80667/mechanisms-for-criminal-prosecution-of-russias-aggression-against-ukraine-ua/

[16] Trials of War Criminals Before the Nurenberg Military Tribunals Under Control Council Law. No. 10 ("Green Series"): Volume 11. URL: https://www.loc.gov/item/2011525364_NT_war-criminals_Vol-XI/

коло осіб, які можуть підпасти під елемент керівництва в площині військового вторгнення в Україну. Але, варто вказати й на те, що пряма трансляція із засідання Ради Безпеки Росії незадовго до початку війни безпосередньо вказує на низку посадовців найвищої ланки, які брали участь у плануванні та/або підготовці до війни[17].

У лютому 2022 року Україна направила позов проти Росії до Міжнародного суду Організації Об'єднаних Націй у Гаазі. Вимоги стосуються притягнення Російської Федерації до відповідальності за спотворення поняття геноциду для виправдання агресії та негайного припинення воєнних дій. Станом на квітень 2022 року до розслідування злочинів Росії на території України приєдналися понад 40 країн. З огляду на специфіку справи та складнощі у процесі збирання доказів, варто вказати на те, що швидкого результату очікувати не варто. Черговою проблемою є складнощі у процесі притягнення до відповідальності військових злочинців у міжнародних судах через їх фізичну відсутність. Адже на відміну від Міжнародного кримінального суду, юрисдикція та регіон виконання рішень Міжнародного суду ООН менша.

Висновки

Отже, підсумовуючи вищевикладене, варто констатувати, що з 2014 року російсько-українська війна кваліфікувалася як акт агресії відповідно до чинного національного та міжнародного законодавства. Події лютого 2022 року докорінно змінили підхід у визначенні нормативних дефініцій. Повномасштабне російське військове вторгнення на територію України стало порушенням низки міжнародних нормативно-правових актів, зокрема Статуту Організації Об'єднаних націй.

На жаль, практика вказує на те, що будь-яку агресію на міжнародному рівні засудити вкрай складно, практично неможливо. Адже, як нами раніше вже зазначалося, після Другої світової війни, не зважаючи на факти численних воєн (наприклад, вторгнення в Ірак у 2003 році) не зафіксовано жодного випадку засудження військової агресії. Неможливість притягнути винних до відповідальності є прикрою, проте повномасштабне військове вторгнення в Україну визнано найбільш агресивною війною за останні 80 років, а тому є підстави очікувати на позитивні зрушення та отримання сатисфакції.

[17] Том Данненбаум. Механізми кримінального переслідування. URL: https://www.justsecurity.org/80667/mechanisms-for-criminal-prosecution-of-russias-aggression-against-ukraine-ua/

Інформація про автора:

Шебаніц Діана Миколаївна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри публічно-правових дисциплін
Маріупольський державний університет
129, пр. Будівельників, м. Маріуполь, 87500, Україна

Information about the author:

Shebanits Diana Mykolaivna,
PhD in History,
Associate Professor at the Department of Public-Law Disciplines
Mariupol State University
129, Budivelnykiv Ave., Mariupol, 87500, Ukraine

DOI

ОСОБЛИВОСТІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ У РАЙОНІ ВЕДЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ

Юріков О. О.

Вступ

Досудове розслідування будь-якого кримінального правопорушення завжди супроводжується певними особливостями, оскільки однакових («шаблонних») кримінальних проваджень не існує, тому в кожному окремому випадку слід обирати окрему тактику проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, застосування заходів забезпечення кримінального провадження або запобіжних заходів, проведення інших процесуальних дій чи прийняття процесуальних рішень.

У квітні 2014 року в окремих районах Донецької та Луганської областей, через їх тимчасову окупацію Російською Федерацією (далі – РФ) почалися бойові дії, що значно ускладнило та, в окремих випадках, змінило порядок здійснення досудового розслідування. 24 лютого 2022 року почалося повномасштабне воєнне вторгнення РФ в Україну, у зв'язку з чим частина території останньої донині перебуває під тимчасовою окупацією, а по всій лінії зіткнення (лінії фронту) ведуться бойові дії. Зазначене обумовило додаткові складнощі здійснення досудового розслідування в Україні.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. З початку повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну було окуповано окремі райони Київської, Чернігівської, Сумської, Харківської, Луганської, Донецької, Запорізької, Херсонської та Миколаївської областей. У квітні 2022 року від окупантів повністю звільнено Київську, Чернігівську та Сумську області, окремі райони інших вищеперелічених областей залишаються під окупацією військових формувань РФ. На тимчасово окупованій території правоохоронні та судові органи України перестали функціонувати, у зв'язку з чим фактично змінилася територіальна підслідність і підсудність кримінальних проваджень.

Бойові дії та тимчасова окупація окремих районів на території України створили складнощі для розслідування кримінальних правопорушень, у зв'язку з чим виникла необхідність не лише нормативного регулювання кримінального судочинства в нинішніх умовах, а й розроблення практичних рекомендацій щодо подолання складнощів, які виникають під час досудового розслідування в районі ведення бойових дій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Під час дослідження особливостей досудового розслідування у районі ведення бойових дій, було опрацьовано низку наукових досліджень українських учених, зокрема праці О. В. Капліної «Проблеми застосування норм кримінального процесуального законодавства в умовах проведення АТО» (2014), В. А. Карастельова «Реалізація окремих норм кримінального процесуального кодексу України в умовах проведення анти-терористичної операції: проблеми, шляхи вирішення» (2014), Д. В. Коперсака «Спеціальне досудове розслідування кримінальних правопорушень» (2021), О. В. Лазукової «Особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції» (2018), М. О. Лисенкова «Збирання доказів в умовах особливого режиму досудового розслідування» (2017), Г. В. Мудрецької «Правове регулювання застосування інституту спеціального досудового розслідування в межах кримінального провадження» (2017), О. В. Одерія, І. С. Клечановського та Ю. А. Клечановської «Практика застосування статті 615 Кримінального процесуального кодексу України (теоретико-прикпадний аспект)» (2017), І. В. Рогатюка «Кримінальна процесуальна діяльність прокурора в особливому режимі досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або в районі проведення антитерористичної операції» (2017), О. Ю. Татарова «Заочне провадження в кримінальному судочинстві України: проблеми та перспективи реалізації» (2014), «Законодавчі тенденції у кримінальному процесі України» (2017), Г. К. Тетерятник «Дія у просторі та часі норм, які регулюють порядок кримінального провадження в умовах надзвичайних правових режимів» (2020), І. В. Цюприка та Д. О. Алєксєєвої-Процюк «Особливості спеціального досудового розслідування кримінальних правопорушень щодо деяких категорій осіб» (2016).

Зазначені наукові праці присвячено проблемним питанням здійснення досудового розслідування в особливих умовах (зона проведення антитерористичної операції, під час дії правового режиму воєнного або надзвичайного стану тощо) та спеціального досудового розслідування. Проте особливості здійснення досудового розслідування в районі безпосереднього ведення бойових дій або зовсім не висвітлено, або висвітлено частково.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри вагомий внесок українських науковців у теорію і практику кримінального процесу та криміналістики щодо розв'язання проблемних питань досудового розслідування і судового розгляду в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції чи заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії РФ та/або інших держав проти нашої держави, у зв'язку з повномасштабним воєнним вторгненням РФ в Україну, невирішеним залишається питання досудового розслідування в районі безпосереднього ведення бойових дій, які нині тривають на значній українській території.

Формулювання цілей (постановка завдання). Метою є здійснення аналізу досудового розслідування в районі ведення бойових дій у зв'язку з повномасштабним воєнним вторгненням РФ в Україну.

Завданнями є:

1) виокремлення особливостей досудового розслідування в районі ведення бойових дій (окремі райони Київської, Чернігівської, Сумської, Харківської, Луганської, Донецької, Запорізької, Херсонської та Миколаївської областей);

2) розроблення практичних рекомендацій щодо подолання складнощів, які виникають під час досудового розслідування в районі ведення бойових дій;

3) формування пропозицій щодо удосконалення законодавчого регулювання досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції чи заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії РФ та/або інших держав проти України.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Проведення антитерористичної операції в окремих районах Донецької та Луганської областей, що супроводжувалася бойовими діями, зумовило необхідність правового регулювання досудового розслідування в особливих умовах. У зв'язку з цим Законом України від 12 серпня 2014 року № 1631-VII «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції» Кримінальний процесуальний кодекс (далі – КПК) України було доповнено розділом IX-1 «Особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції», який містив ст. 615 «Особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції»[1]. Оскільки воєнного або надзвичайного стану не було запроваджено, дія цієї норми поширювалася лише на окрему територію України, де проводили антитерористичну операцію, зокрема Донецьку та Луганську області. Крім того, видано спільний наказ Міністерства внутрішніх справ України, Генеральної прокуратури України та Служби безпеки України (далі – СБУ) від 26 серпня 2014 року № 872/88/537 «Про затвердження Інструкції про порядок превентивного затримання у районі проведення антитерористичної операції осіб, причетних до терористичної діяльності, та особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції», яким було визначено порядок превентивного затримання у районі проведення антитерористичної операції та порядок здійснення досудового розслідування у районі проведення антитерористичної операції[2].

Слід акцентувати увагу, що зазначеними вище нормативно-правовими актами прокурору було надано право у виключних випадках виконувати функції слідчого судді (надавати дозвіл на тимчасовий доступ до речей та документів, проведення обшуку, а також негласних слідчих (розшукових) дій). Проте практичної реалізації такі положення не знайшли. Досудове розслідування у районі ведення активних бойових дій у 2014 році не здійснювали. Органи досудового розслідування, прокуратура та суд, які перебували у районі ведення бойових дій, відновили свою роботу лише після формування єдиної лінії фронту та перебування значної території Луганської та Донецької областей під тимчасовою окупацією, коли було визначено підслідність та підсудність кримінальних проваджень, які вчинено на зазначеній території. Тобто, попри надання прокурору права виконувати окремі повноваження слідчого судді практично їх реалізувати не вдалося через те, що суд і прокуратура були евакуйовані із зони ведення бойових дій.

До захисту України у 2014–2022 роках від агресії з боку незаконних збройних формувань, які фінансувалися та керувалися спецслужбами РФ, було

[1] Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції : Закон України від 12 сер. 2014 р. № 1631-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1631-18#n5.

[2] Про затвердження Інструкції про порядок превентивного затримання у районі проведення антитерористичної операції осіб, причетних до терористичної діяльності, та особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції : наказ Міністерства внутрішніх справ України, Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України від 26 серп. 2014 р. № 872/88/537. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1038-14#Text.

залучено різні військові та правоохоронні органи нашої держави. Серед них були й такі, які паралельно могли здійснювати досудове розслідування (міліція України (з 2015 року – Національна поліція України (далі – НПУ)) та СБУ)[3].

Переважну більшість слідчих (розшукових) дій було спрямовано на встановлення факту вчинення суспільно небезпечного діяння (здійснення артилерійського, танкового або мінометного обстрілу житлових масивів, вбивства чи катування цивільного населення, незаконне позбавлення волі або викрадення людини тощо).

Збір доказової інформації відбувався у районі безпосереднього ведення бойових дій, у зв'язку з чим усі інші процесуальні дії здійснювали на безпечній території. Таким чином, слідчий СБУ або міліції / НПУ перед тим, як провести огляд місця події або інші слідчі (розшукові) дії, повинен забезпечити безпеку для себе та оточуючих шляхом «зачистки» певної території від учасників незаконних збройних формувань. Потім слідчий зобов'язаний за можливості переконатися у відсутності обстрілів такої території (чутно постріли або вибухи, зв'язок з військовими тощо). Після чого провести огляд місця події, за необхідності та можливості здійснити опитування чи допит свідків (якщо внесено відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР)), якщо такі є.

У більшості випадків кримінальне провадження за відповідною кваліфікацією (ст. 258 або 260 КК України) уже було зареєстровано в ЄРДР, у виключних – це здійснювали в телефонному режимі (за можливості).

Якщо затримували особу, яка могла бути причетною до кримінально протиправної діяльності незаконних збройних формувань, її вивозили на безпечну територію та приймали рішення відповідно до положень чинного КПК України без урахування ст. 615 та Інструкції про порядок превентивного затримання у районі проведення антитерористичної операції осіб, причетних до терористичної діяльності, та особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції.

У випадку необхідності провести невідкладний обшук у житлі або іншому володінні особи слідчі керувалися положеннями ст. 233 КПК України, зокрема ч. 3, відповідно до якої слідчий, прокурор має право до постановлення ухвали слідчого судді увійти до житла чи іншого володіння особи лише у невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні кримінального правопорушення.

Звісно, не в усіх випадках була реальна можливість проводити слідчі дії в умовах бойових дій. Але це не означає, що розслідування не здійснювали. У таких випадках активно використовували соціальні Інтернет-мережі (ВК, Однокласники, Фейсбук), відео-платформи (Ютуб), а також спеціальні поштові адреси[4], на які будь-яка особа могла надіслати фото та відео певних подій, пов'язаних з кримінально протиправною діяльністю незаконних збройних формувань. Таку інформацію ретельно перевіряли та долучали до матеріалів кримінального провадження. За допомогою інформації, отриманою зазначеним шляхом, можна було встановити: 1) факт вчинення суспільно небезпечного діяння; 2) особу (осіб), причетних до кримінального правопорушення; 3) місце його вчинення, спосіб, знаряддя, засоби тощо. Після чого отримували дозвіл на здійснення спеціального досудового розслідування, пред'являли заочно підозру, оголошували в розшук (міжнародний розшук).

У 2021 році виникла необхідність змінення КПК України для покращення здійснення спеціального досудового розслідування. У зв'язку з цим Законом України від 27 квітня 2021 року № 1422-IX «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення окремих положень у зв'язку із здійсненням спеціального досудового розслідування» крім інших положень також було змінено назву розділу IX-1 КПК України на «Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції чи заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях»[5].

З початком повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну зона бойових дій значно розширилася, крім того на всій території на-шої держави було введено воєнний стан, у зв'язку з чим виникла нагальна потреба змінення кримінального процесуального законодавства для ефективного здійснення досудового розслідування.

У зв'язку з цим законами України від 3 березня 2022 року № 2111-IX «Про внесення змін до Кримі-

[3] Юріков О. О. Слідчий як суб'єкт доказування в кримінальному провадженні. *Актуальні проблеми досудового розслідування* : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 5 лип. 2017 р.). Київ, 2017. С. 351–353; Юріков О. О. Питання класифікації суб'єктів доказування під час розслідування кримінальних проступків. *Актуальні питання теорії та практики досудового розслідування кримінальних проступків* : матеріали міжвідом. наук.-практ. кругл. столу (Київ, 14 листоп. 2019 р.). Київ, 2019. С. 193–196.

[4] Юріков О. О. Використання допомоги ЗМІ та громадськості при розслідуванні зайняття гральним бізнесом. *Юридична наука як правова основа інноваційного розвитку України* : матеріали підсумк. наук.-теорет. конф. (Київ, 13 квіт. 2017 р.) : у 2 ч. Київ, 2017. Ч. 1. С. 190–192.

[5] Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення окремих положень у зв'язку із здійсненням спеціального досудового розслідування : Закон України від 27 квіт. 2021 р. № 1422-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1422-20#n47.

нального процесуального кодексу України та Закону України «Про попереднє ув'язнення» щодо додаткового регулювання забезпечення діяльності правоохоронних органів в умовах воєнного стану», від 15 березня 2022 року № 2125-IX «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо порядку скасування запобіжного заходу для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період або його зміни з інших підстав», від 15 березня 2022 року № 2137-IX «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про електронні комунікації» щодо підвищення ефективності досудового розслідування «за гарячими слідами» та протидії кібератакам» крім іншого було змінено назву розділу IX-1 КПК України на «Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції чи заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації та/або інших держав проти України» та доповнено його ст. 616 «Скасування запобіжного заходу для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період або зміна запобіжного заходу з інших підстав», а також розширено зміст ст. 615[6].

Зазначені вище зміни до КПК України мають позитивні аспекти, які реально сприяють ефективному здійсненню досудового розслідування в районі ведення бойових дій, зокрема: 1) за відсутності технічної можливості внести відомості до ЄРДР це можна зробити й після спливу 24-годинного терміну, який перебачений ч. 1 ст. 214 КПК України; 2) строк досудового розслідування у кримінальному провадженні зупиняється, якщо відсутня реальна (об'єктивна) можливість звернутися до суду з обвинувальним актом; 3) подовжено до 72 годин строк повідомлення про підозру особі, яку було затримано; 4) можливість обрання запобіжного заходу у виді тримання під вартою та продовження його строку прокурором (керівником прокуратури).

Слід звернути увагу на ч. 6 ст. 616 КПК України, відповідно до якої у місцях ведення активних бойових дій за клопотанням підозрюваного, обвинуваченого слідчий суддя, суд має право розглянути питання про зміну запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту на запобіжний захід у вигляді особистого зобов'язання[7]. Проте у місцях ведення активних бойових дій важко казати про нормальну роботу суду та проведення повноцінного засідання. Крім того, суд і прокуратуру евакуйовують з таких місць першочергово, а за необхідності – ліквідовують. У зв'язку з цим, у практичній діяльності зазначена норма не буде реалізована.

З огляду на те, що у районі ведення бойових дій перебувають військовослужбовці Збройних Сил України, Національної гвардії України, СБУ, а також працівники НПУ, а прокуратура та суд – у безпечних (відносно безпечних) місцях, то й відповідні повноваження слід надавати органам досудового розслідування, зокрема їх керівникам.

Розділ IX-1 КПК України передбачає особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в: 1) умовах воєнного стану; 2) умовах надзвичайного стану; 3) районі проведення антитерористичної операції; 4) районі проведення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації та/або інших держав проти України. З огляду на зміст зазначеного розділу, можна дійти висновку, що він передусім регулює процесуальні аспекти досудового розслідування та судового розгляду у місцях, де на момент їх здійснення не ведуться бойові дії (безпечні зони). Однак на значній території України нині тривають бої, де також слід урегулювати здійснення досудового розслідування.

З огляду на зазначене вище, пропонуємо прифронтові території умовно поділити на райони ведення бойових дій та зони безпеки, прилеглі до них, як це було зроблено в зоні проведення Операції об'єднаних сил[8]. Після цього внести зміни до КПК України щодо надання особливих процесуальних повноважень керівнику органу досудового розслідування виключно у районах ведення бойових дій. Попануємо доповнити КПК України ст. 617, яку викласти у такій редакції:

---

[6] Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про попереднє ув'язнення» щодо додаткового регулювання забезпечення діяльності правоохоронних органів в умовах воєнного стану : Закон України від 3 берез. 2022 р. № 2111-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2111-20#n7; Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо порядку скасування запобіжного заходу для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період або його зміни з інших підстав : Закон України від 15 берез. 2022 р. № 2125-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2125-20#n6; Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про електронні комунікації» щодо підвищення ефективності досудового розслідування «за гарячими слідами» та протидії кібератакам : Закон України від 15 берез. 2022 р. № 2137-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2137-20#n78.

[7] Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітн. 2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.

[8] Особливий порядок, що буде діяти з оголошенням початку проведення операції Об'єднаних сил на території Донецької та Луганської областей. Міністерство Оборони України : [сайт]. URL: https://www.mil.gov.ua/news/2018/04/28/osoblivij-poryadok-shho-bude-diyati-zogoloshennyam-pochatku-provedennya-operaczii-obednanih-sil-na-teritoriidoneczkoi-ta-luganskoi-oblastej/; Юріков О. О. Кримінальна відповідальність за умисне пошкодження або руйнування телекомунікаційної мережі : дис. … д-ра філософії : 08 «Право». Київ, 2021. С. 159–160.

«Стаття 617. Особливий режим досудового розслідування у районі ведення бойових дій

1. У районі ведення бойових дій керівник органу досудового розслідування уповноважений повідомляти особі про підозру.

У районі ведення бойових дій слідчий, дізнавач уповноважений повідомляти за погодженням з керівником органу досудового розслідування особі про підозру.

2. У районі ведення бойових дій слідчий наділяється повноваженнями дізнавача щодо розслідування кримінальних проступків з урахуванням статей 216, 218 та Глави 25 цього Кодексу.

У районі ведення бойових дій дізнавач наділяється повноваженнями слідчого щодо розслідування злочинів з урахуванням статей 216, 218 цього Кодексу.

Якщо слідчому, дізнавачу, які перебувають у районі ведення бойових дій, із заяви, повідомлення або інших джерел стало відомо про обставини, які можуть свідчити про кримінальне правопорушення, розслідування якого не віднесене до його компетенції, він зобов'язаний протягом трьох днів з дня встановлення таких обставин письмово повідомити про них керівника органу досудового розслідування та проводити розслідування доти, доки керівник органу досудового розслідування не визначить іншу підслідність.

Керівник органу досудового розслідування розглядає письмове повідомлення слідчого, дізнавача протягом п'яти днів з дня його отримання та в разі підтвердження наведених у ньому обставин зобов'язаний прийняти постанову про визначення підслідності.

Керівник органу досудового розслідування, який перебуває у районі ведення бойових дій, у разі самостійного встановлення обставин, що свідчать про необхідність визначення іншої підслідності, протягом п'яти днів з дня встановлення таких обставин зобов'язаний прийняти постанову про визначення підслідності.

3. У районі ведення бойових дій, якщо відсутня об'єктивна можливість виконання у встановлені законом строки слідчим суддею або прокурором повноважень, передбачених статтями 140, 163, 164, 170, 173, 189, 233, 234, 235, 245, 247, 248 та 294 цього Кодексу, а також повноважень щодо обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою на строк до 10 діб до осіб, які підозрюються у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених статтями 109–115, 121, 127, 146, 146-1, 147, 152, 153, 185, 186, 187, 189–191, 201, 258–258-5, 260–263-1, 294, 348, 349, 365, 377–379, 402–444 Кримінального кодексу України, а у виняткових випадках також у вчиненні інших тяжких чи особливо тяжких злочинів, якщо затримка в обранні запобіжного заходу може призвести до втрати слідів кримінального правопорушення чи втечі особи, яка підозрюється у вчиненні таких злочинів, – такі повноваження виконує керівник відповідного органу досудового розслідування з урахуванням вимог глави 37 цього Кодексу за клопотанням слідчого, дізнавача.

За результатами розгляду клопотання слідчого, дізнавача керівник органу досудового розслідування виносить вмотивовану постанову, яка містить усі необхідні реквізити та дані, що передбачені цим Кодексом щодо конкретної слідчої дії чи заходу забезпечення кримінального провадження.

4. У випадку змінення статусу певної території з району ведення бойових дій на зону безпеки, прилеглої до нього, досудове розслідування здійснюється без урахування положень цієї статті.

Примітка

1. Районами бойових дій слід вважати територію між зонами безпеки й тимчасово окупованими територіями України.

2. Межі зон безпеки, прилеглих до району бойових дій, визначають начальник Генерального штабу – Головнокомандувач Збройних Сил України».

Запропоновані доповнення КПК України значно покращать здійснення досудового розслідування в районі ведення бойових дій, зокрема робота буде виконуватися «на місці» без непотрібних виїздів на безпечну територію, що збільшить швидкість прийняття процесуальних рішень. Крім того, це може убезпечити життя та здоров'я працівників правоохоронних органів, які у випадку частих поїздок стануть мішенню для ворога, а також економії паливно-мастильних матеріалів, які передусім необхідні для відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації та/або інших держав проти України.

Якщо ж характер бойових дій унеможливлюють проведення досудового розслідування, зокрема певних слідчих дій, то за можливості слід здійснити наступне:

1) фото-, відеофіксацію обстрілів, їх наслідків для внесення відомостей до ЄРДР та подальшого огляду зібраних матеріалів;

2) фото-, відеофіксацію трупів (обличчя, поранення, документи за наявності) для подальшого проведення впізнання;

3) опитування особи під аудіо та відеозапис;

4) аналіз соціальних мереж, Інтернет-сайтів, відеоплатформ для отримання інформації про вчинені кримінальні правопорушення на певній території (особи, які причетні до вчинення, спосіб, місце, знаряддя, потерпілий тощо);

5) проведення негласних слідчих (розшукових) дій (накладення арешту на кореспонденцію, огляд і виїмка кореспонденції, зняття інформації з електронних комунікаційних мереж тощо).

Залежно від конкретного кримінального правопорушення та обстановки на території обслуговування можна здійснювати й інші дії на розсуд слід-

чого, дізнавача. Проте головним завжди залишається особиста безпека, якою нехтувати не потрібно.

Висновки

Проаналізувавши особливості досудового розслідування у районі ведення бойових дій, можна дійти висновку, що чинні положення КПК України, зокрема ст. 615 та 616, цілком не забезпечують належної регламентації особливого режиму досудового розслідування в районі безпосереднього ведення бойових дій. Розслідування кримінальних правопорушень на території, яку обстрілюють, супроводжують складнощі, які полягають у несвоєчасному прийнятті рішень і необхідності виїзду на безпечну територію для погодження клопотань, підозр тощо. Для поліпшення ситуації, яка нині склалася зі здійсненням досудового розслідування на території, де ведуться бойові дії, необхідно внести зміни до КПК України, зокрема розділу IX-1 «Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції чи заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації та/або інших держав проти України», який доповнити ст. 617 у редакції, яка зазначена вище.

Запропонована редакція проєкту ст. 617 КПК України розширить коло повноважень керівника органу досудового розслідування у районі ведення бойових дій, а також надасть можливість слідчим і дізнавачам здійснювати розслідування будь-яких кримінальних правопорушень, незалежно від їх поділу на кримінальні проступки і злочини.

Надано практичні рекомендації слідчим та дізнавачам, які здійснюють досудове розслідування безпосередньо в районі ведення бойових дій, зокрема завжди застосовувати аудіо-, фото, відеофіксацію. Констатовано, що слідчий, дізнавач може застосовувати різні законні прийоми і способи виявлення, фіксації та вилучення доказів залежно від конкретного кримінального правопорушення та обстановки на території обслуговування.

Інформація про автора:

Юріков Олександр Олександрович,
доктор філософії,
старший викладач кафедри кримінального права
Національна академія внутрішніх справ
1, пл. Солом'янська, Київ, 03035, Україна

Information about the author:

Yurikov Oleksandr Oleksandrovych,
PhD in Law,
Senior Lecturer at the Department of Criminal Law
National Academy of Internal Affairs
1, Solomyanska sq., Kyiv, 03035, Ukraine

DOI

ПОДОЛАННЯ СТУДЕНТСЬКОЮ МОЛОДДЮ СТРЕСУ, ВИКЛИКАНОГО ВОЄННОЮ АГРЕСІЄЮ: РЕСУРС ТВОРЧОСТІ

Атаманчук Н. М.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сьогодні українці потерпають від глобальних військових дій та руйнувань, переживають стресові ситуації, особливо – студентська молодь. Постійно зростає напруга в країні, усі думки про війну, майбутнє стало в одну мить непередбачуваним, і все ж навчатися необхідно. Адже відроджувати Україну після війни – молодим фахівцям; на них чекає багато роботи. Отже, освітній фронт надзвичайно важливий. Заклади вищої школи докладають чимало зусиль, щоб забезпечити належний освітній процес.

Звичайно, студентам важко сконцентруватися на навчанні, засвоїти потрібну інформацію, вони не завжди спроможні виконувати завдання, втрачають почуття відповідальності, а звідси – паніка, роздратування, перевтома, внутрішнє обурення, незадоволення собою, не бажання працювати, вкладати свої ресурси в майбутнє тоді, коли навіть теперішнє не чітке. У такій ситуації зараз перебуває більшість студентської молоді України. Відтак, життєві обставини та не можливість їх змінити, постійні новини про війну призводять до збільшення негативних емоцій, які, нагромаджуючись, формують стресові стани.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Психотерапевт Андрій Старовойтов розглядає війну як джерело екстремального стресу – несподіване і гранично інтенсивне. Він переконаний, що саме з цим пов'язаний її психотравмувальний потенціал. Людина реагує на таку екстремальність мобілізацією своїх ресурсів навіть тоді, коли перша реакція набуває характеру апатії, заперечення та невіри в те, що відбувається.

На думку Юрія Щербатих, і наслідком, і передумовою розвитку стресу є негативні емоційні стани (страх, тривога, песимізм, негативізм, підвищена агресивність). Страх перед майбутнім (чинник стресу) сприяє розвитку таких проявів стресу, як підвищена тривожність, невпевненість у собі, депресивні настрої, нав'язливі негативні думки та відчуття безпорадності[1].

Погоджуємось із британською психологинею Люсі Бересфорд, яка наголошує на невідворотності проявів тривоги, страху, пригнічення під час таких невизначених періодів як війна. У воєнних умовах важливо керувати своїми почуттями або переводити їх у конструктивне русло.

Військовий психолог, психотерапевт і ветеран війни на Донбасі Олексій Карачинський упевнений, що проблеми зменшуються або закінчуються тоді, коли ми перестаємо чинити опір реальності. Він переконаний, чим швидше людина прийме нові реалії життя, тим простіше адаптується і переживе війну.

Виникаючи ще до прямого контакту з реальною вітальною загрозою, стрес триває аж до виходу із зони конфлікту. Стресовий механізм закріплює в пам'яті слід нових емоційно-поведінкових навичок та стереотипів, які мають першочергове значення для збереження життя[2]. У кожної особистості своє ставлення до проблем, що виникають, і відповідно до цього в неї формується стресостійкість.

Зазвичай стресові події викликають у людини занадто сильні емоції, щоб вижити під натиском травми включаються захисні механізми.

На думку зарубіжних науковців R. Lazarus, S. Folkman, R. Plutchik, механізмами психологічного захисту є: автоматичні (неусвідомлювані людиною) та копінг-стратегії(сформоване,свідомевміннялюдини)– дії людини, спрямовані на поєднання когнітивних, емоційних й поведінкових стратегій, які використовуються, щоб впоратися із викликами повсякдення[3].

Олег Блінов, Марина Шопіна зазначають, що стресостійкість особистості дозволяє подолати негативні наслідки стресових ситуацій, захистити себе від дезінтеграції та різноманітних розладів, створити основу для внутрішньої гармонії, високої працездатності, визначити успішність своєї професійної діяльності й зберегти власне здоров'я[4].

[1] Щербатых Ю.В. Психология стресса и методы коррекции: монография. СПб. : Питер, 2007. 256 с.

[2] Кокун О. М., Агаєв Н. А., Пішко І. О., Лозінська Н. С. Основи психологічної допомоги військовослужбовцям в умовах бойових дій: Методичний посібник. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2015. 170 с.;

[3] Lazarus R. & Folkman S. Stress, appraisal and coping. New York: Springer. 1984. 445 p.;

[4] Блінов О. А., Шопіна М. О. Метафоричні асоціативні карти як творчий інтегративний ресурс стресостійкості особистості : навч. посіб. Київ : НАУ, 2016. 101 с.;

Під стресостійкістю (індивідуальною чутливістю до стресу) розуміємо поєднання особистих якостей особистості, які дозволяють перебути стресові ситуації без неприємних наслідків для діяльності людини та її оточення[5].

Для збереження емоційного здоров'я, прийняття виважених рішень потрібно керувати емоціями, пам'ятати про толерантне ставлення як до себе, так і до інших. Для збереження свого психологічного здоров'я необхідно мати високий рівень стресостійкості[6].

Таким чином, стресостійкість студентської молоді забезпечує ефективність навчальної діяльності і сприяє збереженню її психологічного здоров'я, якщо особистість творчо мислитиме при розв'язанні своїх проблем.

Низка науковців стверджує, що творчість є засобом підвищення стресостійкості студента ЗВО, а саме:

• сприяє залученню внутрішніх ресурсів;

• допомагає з'ясувати власні приховані стани, форми поведінки, які мало проявлені в житті (Олена Вознесенська, Марина Сидоркіна) ;

• мистецтво створює умови для зближення студентської молоді, розуміння один одного через сприймання створених образів, співпереживання (Олександр Копитін);

• дозволяє по-іншому дивитися на проблеми та знаходити шляхи їх вирішення.

Сказане вище дає підстави стверджувати, що творчість позитивно впливає на когнітивну (усвідомлення себе, своїх учинків, реалізація творчих можливостей) та емоційну (дозволяє розслабитися, зосередитися, виразити негативні і позитивні емоції, знизити тривожність, подолати страхи, покращити міжособистісні взаємини) сфери особистості.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Уважаємо, що під час війни в Україні вивчення питання підвищення у студентської молоді стійкості до стресів становить важливий науковий інтерес. Це й обумовило вибір мети нашої роботи.

У зв'язку з постійним впливом на студентів ЗВО стресогенних факторів, породжуваних війною, виникла потреба відшукати ресурс подолання стресу, що допоможе їм сконцентруватися на навчанні.

Формулювання цілей (постановка завдання). Мета – дослідити методи підвищення стійкості студентської молоді до стресів, які викликані воєнною агресією.

З 14 березня 2022 року в Національному університеті «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка» відновлено навчання в дистанційному асинхронному форматі. Щоб успішно протистояти стресам, а отже, успішно здобувати освіту, студенти мусять трансформувати свою енергію в позитивне мислення та форму діяльності, розвивати особистісний творчий потенціал.

Наші спостереження показують, що долучення до мистецтва допомагає студентам відволіктися від проблем, позбутися депресії, поганого настрою, не впадати у відчай у складній життєвій ситуації та знаходити з неї вихід, зняти напругу. Художня творчість дозволяє ідентифікувати й оцінити свої почуття, спогади, образи майбутнього, знайти час для відновлення життєвих сил та спосіб спілкування із самим собою.

Пропонуємо деякі напрацювання з надання психологічної допомоги студентській молоді для подолання стресу, викликаного воєнною агресією.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Викладачі кафедри психології та педагогіки для студентів і волонтерів університету проводять відкриті засідання психологічної студії «Шлях до успіху», які присвячені темі «Гармонізація психоемоційного стану особистості в складних життєвих умовах: ресурс лабораторії психодіагностики та корекційно-розвивальної роботи».

У роботі зі студентською молоддю використано інноваційний підхід до вирішення питань стресостійкості за допомогою МАК (метафоричних асоціативних карт), розроблених Оленою Тараріною. Студентам пропонуємо вправу «Я сьогодні – Я після перемоги» (за Світланою Яланською) з використанням метафоричних асоціативних зображень (рис.1). «Представлені на картках образи стають видимою метафорою наших цінностей, страхів, бажань або пов'язані асоціативно з нашим внутрішнім досвідом. Важливо, що кожен може уявити і відчути щось своє. Це одна з проективних методик, яка підіймає з глибини підсвідомості несвідомі враження, котрі визначають реакцію на різні життєві ситуації», – пояснює Світлана Яланська.

На думку Олега Блінова, Марини Шопіної, метафоричні асоціативні карти – це психологічний інструментарій, за допомогою якого корекція і розвиток емоційної сфери особистості досягається через її метафоричне, образне (асоціативне) мислення.

Олег Блінов є розробником колоди МАК «Стрес-стоп!» (2015), яка дієва для профілактики стресу та підвищення стресостійкості особистості.

[5] Атаманчук Н. М. Хендмейд – спосіб підвищення стресостійкості у студентів ЗВО. Актуальні проблеми психології. Том XI: Психологія особистості. *Психологічна допомога особистості* : зб. наук. пр. Київ, 2020. Вип. 21. С. 11.

[6] Атаманчук Н. М. Підвищення стресостійкості молоді: психологічний ресурс арт-технік. *Гуманітарний простір науки: досвід та перспективи*: зб. матеріалів XXVII Міжнарод. наук. практ. інтернет-конф., 4 травня 2020 р. Переяслав, 2020. Вип. 27. С. 159;

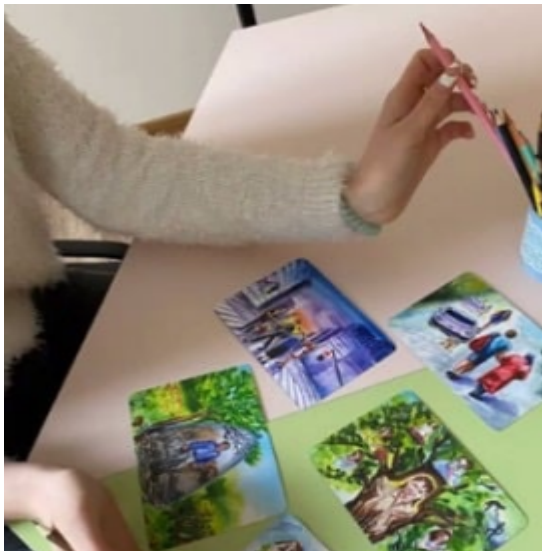

Рис. 1. Відкрите засідання психологічної студії «Шлях до успіху»
(арт-вправа «Я сьогодні – Я після перемоги»
(за Світланою Яланською)

На початку роботи МАК розкладають картинками догори («у відкриту»). Студенти роздивляються картинки та обирають їх за уподобаннями. Така взаємодія допомагає зняти напругу, вибудувати довірливі стосунки між учасниками взаємодії. Після цього студентам пропонують обрати картку наосліп («у закриту»). Студент не бачить малюнка, адже картка лежить зображенням униз. Така робота цікава студентам, надзвичайно активізує їхню підсвідомість.

МАК – психологічне дзеркало, що відображає стан і проблеми людей, з якими ми працюємо; це завжди запрошення до розповіді – про вигадані події чи реальні, але не це важливо. Важливо, що це розповідь про Людину. Треба навчитися цю розповідь чути[7].

Отже, МАК – творчий інтегративний ресурс стресостійкості студентської молоді.

Дієвою для активації внутрішніх ресурсів на протидію стресу є арт-вправа «Рука допомоги» (модифікована Ніною Атаманчук). Рука – це канал, який транслює внутрішній стан людини, готовність приймати та віддавати, тому безпосереднє використання рук як перехідного образу є цілком доцільним (рис. 1-2).

Рис. 1-2. Відкрите засідання психологічної студії «Шлях до успіху»
(арт-вправа «Рука допомоги»)

Ефективною у подоланні студентами відчуття хаосу, тривоги та безсилля в час війни є арт-вправа, розроблена Вікторією Назаревич та модифікована Лесею Клевакою (рис. 3-4). Це особлива метафора для структурування, систематизації і спокою в кризових ситуаціях. Усі три компоненти метафори – потужні структури: слон – символ сили, мудрості, розсудливості, охоронця країн світу; клітинка – психогеометрична структура балансу; колір – прояв емоційного стану. Поєднання цих структур в одній метафорі і формує позитивний ефект.

З метою зниження у студентської молоді тривоги та безсилля під час війни, гармонізації психічного стану використовуємо пісочну терапію. Під час такої терапії студенти мають можливість перенести на пісок свої почуття, пережити їх, подивитися на них збоку.

На практичних заняттях з таких дисциплін як Психологія, Психологія особистості пропонуємо студентам методи подолання стресу від українського арт-терапевта Вікторії Назаревич. Зокрема, вона наголошує, що малювання каракуль – це унікальний та особливо дієвий шлях саморегуляції. Він доступний, не потребує особливих матеріалів, дає можливість позбавитися від стресорів – сильних зовнішніх подразників, які порушують внутрішню рівновагу. В. Назаревич пропонує метафори каракуль при відпрацюванні негативних емоцій: «Моя злість та ненависть», «Мій жах», «Мій страх», «Мій біль», «Моя образа», «Мій відчай», «Моя втома», «Моя напруга», «Моє безсилля» тощо. Малюйте. Олівцями, фломастерами, фарбами. Будь-чим на будь-чому.

Стимулювати процес самовідновлення допомагає арт-техніка «Стереотипні та повторюючі зображення» (за В. Назаревич). Пропонується намалювати повторювальні зображення, а саме: повторення

[7] Метафоричні асоціативні карти як творчий інтегративний ресурс стресостійкості особистості : навч. посіб. / О. А. Блінов, М. О. Шопіна. К. : НАУ, 2016. 101 с.

простих геометричних фігур; повторення форм; повторення ліній; повторення штрихів; повторення образів; повторення слів; повторення кольорових образів у різних відтінках тощо (рис. 5-6).

Адаптуватися до навчання в умовах війни студентам допомагає творчість. Зокрема, вишивання картин бісером (див. рис. 9-10) заспокоює, забезпечує психологічний баланс.

Рис. 3-4. Відкрите засідання психологічної студії «Шлях до успіху»
(арт-вправа «Мій різнокольоровий слон»)

Рис. 5-6. Пісочна терапія «Мої емоції»

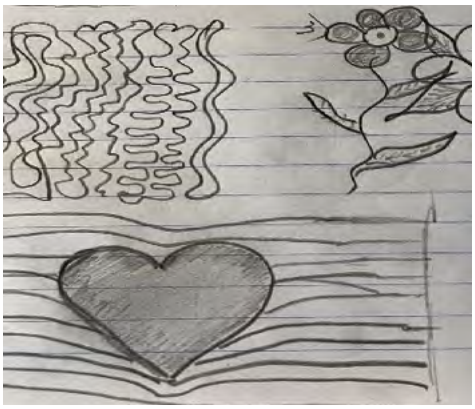

Рис. 7. Повторення форм та ліній

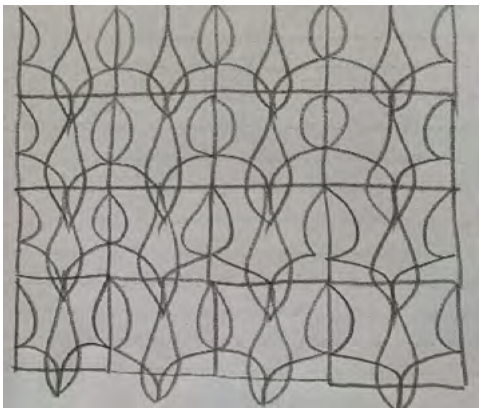

Рис. 8. Повторення ліній

Рис. 9. «Мрії»
(автор А. Крижка)

Рис. 10. «Пара лебедів»
(автор А. Крижка)

Рис. 11. Картки «Яблуко та черв'ячок» (за В. Назаревич)

Рис. 12. Діагностична арт-техніка «Колаж "Я сьогодні – Я завтра"»

Розглядаючи в курсі Психології особистості тему «Вивчення людської особистості», пропонуємо арт-практику «Моє місце під сонцем» (автор В. Назаревич).

Мета – визначити життєві установки, віднайти деструктивні соціальні зв'язки.

Інструкція: складіть автобіографічне оповідання (опис власного життєвого шляху) чи казку за допомогою карток «Яблуко та черв'ячок» (рис. 11).

Рекомендовані В. Назаревич картинки використовуємо для аналізу впливу стресових чинників на цілісність особистості. Яблуко символізує образ «Я», черв'ячок – негативні впливи, які відчуває особистість в умовах війни.

Вивчаючи у Віковій психології тему «Предмет, завдання методи вікової психології», застосовуємо діагностичну арт-техніку «Колаж "Я сьогодні – Я завтра"».

Ціль проведення: гармонізація внутрішнього світу молоді, мобілізація внутрішніх резервів, які протидіють стресу.

Колаж (від французької – collage – «наклеювання») – сполучення абсолютно різнорідних матеріалів, які гармонійно доповнюють один одного, розташовуючись не тільки в площині, а й в обсязі, і утворюють композиційну єдність, що виражає емоційну ідею художнього задуму.

Пропонована арт-техніка – потужний засіб впливу на самоідентифікацію молоді. Він є інструментом дослідження та гармонізації внутрішнього світу людини, що допомагає створити оптимальні умови для переходу свідомості майбутнього фахівця на вищий рівень розвитку, мобілізації прихованих резервів особистості й розгортання свідомої діяльності з перетворення своєї духовної та професійної сфери (рис. 12).

Отже, використання арт-техніки «Колаж "Я сьогодні – Я завтра"» у роботі зі студентами дає змогу:

• визначити їхній психологічний стан та виявити переживання;

• зняти втому, напруження, зменшити тривожність, поліпшити настрій;

• створити атмосферу довіри й інтересу до самопізнання в групі, що сприяє емпатії, усвідомленню своїх одногрупників, їхньої поведінки та соціальних ролей;

• розвивати адаптаційні можливості;

• усвідомити й інтегрувати отриманий досвід;

• відчути задоволення, що виникає внаслідок прояву прихованих талантів;

• пропрацювати думки та почуття, які звикли придушувати, – іноді лише невербальні засоби допомагають виявитися сильним переживанням;

• дати соціально прийнятий вихід агресивності та напруженню.

Висновки

Арт-техніки виступають творчим інтегративним ресурсом стресостійкості студентської молоді в ситуації військової агресії. Творчість є засобом самодопомоги, спрямованої на концентрацію уваги на власних почуттях, що допомагає стабілізувати свій стан та відволіктися від тривожних думок. Заглиблення в самих себе дозволяє на якийсь час переключити увагу із зовнішніх обставин на внутрішні процеси. Але зараз важливо зберігати критичність та не забувати про власну безпеку, про очевидні чи можливі загрози.

Творчість – спосіб моделювання позитивного психоемоційного стану; допомагає позбавитися від тривожних думок і почуттів; заспокоює та відволікає (на певний час) від тієї ситуації, яка викликала тривогу; формує умови для співпереживання через сприймання створених образів; дозволяє по-іншому дивитися на проблеми та знаходити шляхи їх вирішення.

Творчість – це ефективний інструментарій подолання негативних емоційних станів, розвитку стресостійкості особистості. Долучення студентської молоді до мистецтва, їхній творчий розвиток удосконалюють уміння креативно вирішувати складні питання сьогоднішнього життя. Подолання стресових ситуацій студентами можливе за умови сформованості системи стратегій відновлення психічної рівноваги. Стресостійкість особистості дозволяє подолати негативні наслідки стресових ситуацій, створити основу для внутрішньої гармонії, відновлення працездатності, визначити успішність своєї навчально-професійної діяльності. Таким чином, підвищення стресостійкості студентської молоді покращує ефективність навчальної діяльності в умовах військової агресії.

Погоджуємося з Вікторією Назаревич щодо моментів, які варто враховувати студентам під час навчання, коли всі думки про військову агресію:

1. Концентрація на навчанні потребує більше часу. При виконанні завдань виділяйте на підготовку достатню кількість часу. Чітко плануйте кожен день.

2. Можливе роздратування на викладачів ЗВО за несвоєчасність матеріалу і пропонованих до виконання завдань. Врахуйте, що педагог працює відповідно до робочої програми, якою передбачено опанування певної інформації та виконання завдань з тієї чи тієї дисципліни.

3. Проблеми з пам'яттю пов'язані з тим, що мозок зараз фіксує інформацію, яка важлива для виживання. Запам'ятати інформацію допоможуть графічні та візуальні конспекти.

4. Намагайтесь себе контролювати, щоб постійно не відволікатися на думки про війну. Зосереджуйтеся на навчальному процесі.

5. Читання дозволяє людині, яка опинилася в умовах війни, відволіктися від переживань. У книгах знаходимо підтримку, нові ідеї.

6. Спробуйте знайти людину, яка допоможе подолати психологічну травму. Підтримуйте та допомагайте один одному.

7. Пригадуйте, з якою метою обрали ЗВО, поясніть собі, чому важливо навчатися за будь-яких умов.

Переконані, сьогодні для учасників освітнього процесу важливо:

• знайти діяльність, яка допоможе відчути себе такими, котрі приносять користь іншим;

• планувати своє життя хоча б на короткий проміжок часу – це допоможе проявляти активність;

• не втрачати віру в перемогу; допомагати іншим людям та приймати самим допомогу від інших;

• уявляти мирне майбутнє, щоб не втратити надію.

Українці проживають непростий час, зараз важливо пам'ятати, що порятунок іншого й вихід з обставин, які склалися, починається зі здатності мобілізуватися та допомогти передовсім собі. Важливо зберігати позитивний психологічний стан і зміцнювати власне психічне здоров'я.

Ми сильні своєю єдністю! Красиві своєю людяністю! Зберігаємо спокій! Своїм спокоєм і впевненістю надихаймо один одного!

Інформація про автора:

Атаманчук Ніна Михайлівна,
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки
Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»
24, Першотравневий пр., м. Полтава, 36000, Україна

Information about the author:

Atamanchuk Nina Mykhaylivna,
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Assistant Professor at the Department of General, Age and Applied Psychology
National University «Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic»
24, Pervomaiskyi Ave., Poltava, 36000, Ukraine

DOI

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ ПРОФЕСІЙНОЇ РЕАДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ПРОБЛЕМОГЕННОГО СОЦІУМУ

Бочелюк В. Й., Турубарова А. В.

Постановка проблеми. Постійні зміни структури робочих місць вимагають професійної мобільності особистості, що забезпечуватиме їй більш широкий діапазон вибору можливих напрямів професійної самореалізації на сучасному ринку праці. У цьому контексті досить важливою є здатність до навчання та підвищення кваліфікації, що сприяє оперативній зміні напряму професійної діяльності.

Особливої значущості дане питання набуває в ситуації з внутрішньо переміщеними особами (ВПО) під час війни з російською агресією, які потребують надання дієвої соціально-психологічної допомоги для успішної професійної реадаптації у змінених умовах життєдіяльності. Розробка ефективних технологій надання такої допомоги в процесі професійної реадаптації безробітних з числа вимушено переміщених осіб (ВПО) потребує концептуально нового наукового обґрунтування зазначеної проблематики, створення відповідних стратегій підвищення готовності безробітних до відновлення професійної діяльності у нових умовах перебування та адаптації/реадаптації до особливостей зміненого професійного середовища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання професійної реадаптації останнім часом привертають все більшу увагу вчених, що супроводжується появою досить ґрунтовних наукових розробок з даної тематики (О. Блинова[1], Н. Завацька[2], О. Зінченко[3], Є. Карпенко[4] та інші). Низка вчених присвятила свої праці дослідженню питань професійної мобільності особистості (І. Ващенко[5], Ю. Завацький[6], З. Ковальчук[7], М. Панов[8] та інші).

У процесі досліджень науковці роблять спроби визначити особливості, специфіку та головні чинники, що визначають ефективність професійної реадаптації особистості (Т. Комар[9], М. Панов[10] та інші). Особливо актуального розгортання зазначена наукова проблематика набуває у контексті дослідження ситуації безробіття, зокрема, специфіки переживання особистістю професійної кризи, що перебуває у центрі уваги як вітчизняних, так і закордонних дослідників (Ю. Бохонкова[11], Р. Пріма[12] та інші).

Проте, незважаючи на значну кількість праць з даної наукової проблематики ґрунтовного вивчення потребують питання щодо створення науково обґрунтованої концепції зазначеного феномену, зокрема, подальшої наукової розробки потребує система оптимізації процесу професійної реадаптації особистості в умовах сучасного проблемогенного соціуму.

Мета дослідження: визначити особливості застосування системи професійної реадаптації особистості в умовах проблемогенного соціуму.

---

[1] Блинова О. Є. Соціально-психологічні засади дослідження кризи професійної ідентичності вимушених мігрантів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. 2016. Вип. 6. Т. 2. С. 116–121.

[2] Завацька Н. Є. Технології забезпечення професійної допомоги у процесах адаптації та реадаптації особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля*. 2014. № 3 (35). С. 167–175.

[3] Зінченко О. С. Теоретичні засади дослідження соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2015. № 4 (29). С. 47–53.

[4] Карпенко Є. В. Самоактуалізація і адаптація: від конфронтації до кооперації : монографія. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2013. 271 с.

[5] Ващенко І. В. Досвід міждисциплінарного дослідження розвитку адаптивності цілісної особистості в контексті соціально-економічних криз. *Психологія і особистість*. 2016. № 2 (10). С. 116–127.

[6] Завацький Ю. А. Особистісно-орієнтований підхід до психологічного супроводу соціальної мобільності особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля*. 2016. № 2 (40). С. 58–63.

[7] Ковальчук З. Я. Соціально-психологічний аналіз професійного становлення особистості в умовах сучасних змін. *Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2018. № 3(47). Т. 2. С. 41–48.

[8] Панов М. С. Професійна реадаптація в структурі адаптивних процесів: результати досліджень. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2019. Вип. 4. С. 197–203.

[9] Комар Т. В. Психологічна структура професійної зрілості фахівця. *Проблеми сучасної психології*. 2016. Вип. 31. С. 108– 17.

[10] Панов М. С. Психологічні особливості професійної реадаптації безробітних, що належать до внутрішньо переміщених осіб. *Психологічний часопис*. 2019. № 8. Вип. 5. С. 295–305.

[11] Бохонкова Ю. О. Психологічні основи випереджальної стратегії поведінки особистості : монографія. Луганськ: Ноулідж, 2012. 251 с.

[12] Пріма Р. М. Формування професійної мобільності майбутнього вчителя початкових класів : теорія і практика : монографія. Донецьк : ІМА-прес, 2009. 368 с.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процес професійної реадаптації особистості в умовах проблемогенного соціуму потребує надання ефективної психологічної підтримки особистості в процесі опанування нового напряму професійної діяльності. Застосування психотренінгових технологій у даному контексті є дієвим напрямом оптимізації професійної реадаптації особистості в ситуації професійної кризи.

Розроблений тренінг складався з трьох тематичних блоків, перший з яких був спрямований на нормалізацію психоемоційного стану безробітних, розвиток емоційного інтелекту та навичок продуктивної саморегуляції і конструктивного подолання стресових ситуацій. Друга частина тренінгу була спрямована на розвиток вмінь цілевизначення та створення ефективної системи ціннісно-мотиваційних настанов з метою відновлення продуктивної часової перспективи, що охоплює в собі досягнення значущих професійних цілей. І, нарешті, в останній частині тренінгу головну увагу було приділено професійній самоідентифікації та побудові моделі професійного розвитку безробітних у змінених умовах професійного середовища з метою якнайбільш повної реалізації їхнього особистісно-професійного потенціалу.

Програма тренінгу охоплює в собі 9 (дев'ять) занять, які проводились тричі на тиждень та в сукупності відбувались протягом трьох тижнів.

Презентований психологічний тренінг охоплював в собі наступні аспекти психодіагностичний, корекційний, розвивальний та психолого-просвітницький. Так, як вже було зазначено, на початку та в кінці тренінгу проводилась психодіагностика безробітних за визначеними критеріями, які допомагали діагностувати особливості перебігу в них процесу перетворень та розвитку. А саме, за допомогою тестових методик було визначено особливості психоемоційного стану безробітних, а також рівень їх ресурсного потенціалу, що зумовлює готовність особистості до професійної реадаптації та продовження професійної самореалізації у змінених умовах соціального середовища. Зокрема, в процесі психодіагностики безробітні мали можливість дослідити зміни, які відбувались за рівнем їх адаптаційного потенціалу та ступенем соціально-психологічної адаптованості, що були важливими показниками ефективності тренінгу. Предметом психодіагностики були також особливості самоставлення, рівень емоційного інтелекту та визначеність смисложиттєвих орієнтацій безробітних, що безперечним чином відображувало їх готовність до результативної професійної самореалізації.

Таким чином, в результаті психодіагностичного обстеження безробітні мали можливість усвідомити свої переваги та визначити для себе пріоритетні напрями для саморозвитку і самовдосконалення з метою підвищення власної готовності до результативної професійної самореалізації.

Досить важливою частиною тренінгу була його психолого-просвітницька складова, а саме завдяки змістовним міні-лекціям та інформативним роздатковим матеріалам безробітним було надано дієву інформацію стосовно алгоритмів ефективного досягнення цілей та навичок продуктивної емоційної саморегуляції, що слугувало основою для подальшого особистісного саморозвитку у напрямі підвищення особистісної суб'єктності в контексті реалізації власного життєвого сценарію.

Зокрема, корекційно-розвивальна складова розробленого психологічного тренінгу охоплювала в собі опанування навичок та вмінь емоційної саморегуляції, ефективного цілевизначення, а також підвищення зрілості професійної ідентичності, завдяки професійному самовизначенню та переструктуруванню наявної «Я-концепції», відповідно до вимог нового ринку праці та соціокультурного мікросередовища.

Отже, психотренінг починається зі знайомства учасників, а саме відпрацювання навичок самопізнання і самопрезентації, а також пізнання та відчуття іншої людини, прогнозування особливостей її характеру та ін.

Вправа виконується попарно, а саме тренер пропонує учасникам протягом 5-ти хвилин презентувати себе один одному та отримати якомога більше інформації про партнера по спілкуванню. Запитання учасників можуть бути будь-якими та стосуватись різних аспектів їх життя, а саме сімейної сфери, улюблених занять, отриманої професії тощо.

Орієнтовний перелік запитань може бути таким: яка у Вас сім'я; чим Ви захоплюєтесь у житті; які якості Ви бажаєте в собі розвинути; які життєві цілі для Вас важливі; що Ви найбільше цінуєте в інших людях; що Вас надихає.

Після того, як у парі виконають обидві ролі, тренер пропонує кожній парі вийти у центр кола, презентувати один одного та відповісти на питання групи, причому відповідати на питання буде та людина, що презентувала іншу, отже, відповіді будуть побудовані на основі інформації, отриманої учасниками під час виконання першої частини вправи.

Після того, як презентація відбудеться тренер пропонує обом учасникам прокоментувати виконання вправи, а саме один з них надає іншому зворотній зв'язок відносно правильності наданих відповідей, а саме наскільки вдало вдалось домислити та відобразити його образ, відчути емоції та настрій. Потім учасник, що відповідав на питання групи, ділиться власними враженнями щодо виконання вправи, а саме наскільки легко чи складно було уявляти себе на місці іншої людини і т.д. Попарно етап знайомства виконується всіма учасниками групи.

Завершує вправу висновок тренера, який підкреслює її значення в контексті розвитку навичок самопрезентації, і, що найголовніше, розвитку вміння відчувати іншу людину, прогнозувати її поведінку та, відповідним чином будувати процес комунікації.

Тренер надає учасникам перелік особистісних якостей, що розподілені на 4 великі групи, а саме стосуються міжособистісних стосунків і спілкування, поведінки, діяльності та емоційної сфери людини.

Виконання вправи складається з двох етапів.

На першому етапі тренер пропонує учасникам обрати найцінніші для них якості та виписати на аркуш паперу, розподіливши на 4 тематичні групи. Отже, ви отримаєте перелік ідеальних, з вашої точки зору, якостей.

Таким чином, учасники тренінгу визначають рівень своєї самооцінки. Тренер розповідає про те, що самооцінка може бути нормальною, високою та низькою. Важливим виміром самооцінки є також її адекватність, отже, відповідність оцінки себе реальним можливостям людини, її здібностям і т.д.

Неадекватна самооцінка може бути як завищеною, так і заниженою, а саме у випадку неадекватно високої самооцінки людина схильна до переоцінки своїх можливостей, проявом чого є нереально складні цілі, завищений рівень домагань та неадекватна реакція на невдачі, невміння коректувати власні цілі, відповідно до реальних досягнень та можливостей.

Проявами неадекватно низької самооцінки, навпаки, є схильність занижувати власні можливості, відсутність мотивації досягнення, сумніви та невіра у власні сили та можливості. Неадекватність особистісної самооцінки має бути відповідним чином скоректованою та узгодженою відповідно до рівня домагань, з метою створення найбільших можливостей для повноцінної реалізації особистісного потенціалу людини.

Виконання вправи завершується висновком тренера про те, що самооцінка не є статичним утворенням та може змінюватись впродовж життя, а головним є здатність людини до самопізнання та можливість гнучко коректувати власні домагання і цілі, в контексті змін життєвих обставин, власних можливостей та бажань. Найголовнішим є зберігати відчуття самоцінності, що є важливим особистісним ресурсом для подальших досягнень та розвитку.

Далі учасникам пропонується виконати ще одну вправу, спрямовану на поглиблення ступеню самоусвідомлення, а саме проаналізувати себе за наступними аспектами: «як сприймають мене інші люди; які мої риси сприймаються іншими позитивно, а які – негативно; як моє сприйняття себе співпадає із сприйняттям мене іншими людьми; які я маю можливості зрозуміти ситуації, інших людей; якими стереотипними установками в розумінні і оцінюванні інших людей я володію; що заважає мені в ситуаціях спілкування; чи вмію я аналізувати і оцінювати ситуації з позиції майбутнього; які позитивні і негативні комунікативні якості я маю; які особистісні якості мені допомагають або заважають уживатися з іншими людьми; які внутрішні, жорсткі, стереотипні тенденції поведінки володіють мною в процесі спілкування та яким чином можна їх подолати; яким є моє місце у житті, моє життєве призначення; на які свої якості я можу спиратись в процесі спілкування, а які з них треба скоректувати; що найбільше заважає мені в процесі спілкування; чи гідний я поваги інших; що є для мене найбільш важливим у спілкуванні, а що другорядним; чи знаю я свої «слабкі місця», що негативним чином впливають на моє спілкування.

Після заповнення учасниками опитувальника тренер запитує їх про враження від виконання вправи, а саме чи дізнались вони про себе щось нове, чи були такі відповіді які були несподіваними для них самих та викликали здивування. Далі тренер робить висновок про те, що в процесі життя ми не завжди відмічаємо в собі та своїй поведінці якісь важливі аспекти, які підсвідомо чи свідомо керують нашими вчинками та багато в чому визначають наші стосунки з іншими людьми, тоді як усвідомлення цього дозволяє відкрити для себе нові можливості для налагодження продуктивної соціальної взаємодії з оточуючими та повноцінної професійно-особистісної самореалізації.

Після цього тренер ознайомлює учасників з ознаками особистісного самосхвалення та самоприйняття та пропонує визначити пріоритетні напрями для розвитку та самовдосконалення. А саме він наголошує на значущості для учасників наступних аспектів їх самоставлення та поведінки. Так, важливим є дотримання власних принципів, незважаючи на протилежну думку інших у поєднанні із достатньою гнучкістю та вмінням змінювати свою думку, якщо вона є помилковою, а також здатність діяти на власний розсуд, не відчуваючи провини або жалю у випадку несхвалення з боку інших. Запорукою успішності є вміння зберігати впевненість у власних силах, незважаючи на тимчасові труднощі і невдачі та здатність не витрачати час на надмірне занепокоєння про завтрашній та вчорашній день.

В процесі спілкування з іншими людьми важливо цінувати в кожній людині особистість та почуття її корисності для інших, як би вона не відрізнялась рівнем своїх здібностей; вміти чинити опір та приймати компліменти та схвалення без удаваної скромності; приймати власні та чужі почуття.

Також тренер наголошує на корисності таких звичок як здатність знаходити задоволення у різноманітній діяльності, включаючи роботу, гру, спілкування з друзями, творче самовиявлення та відпочи-

нок, а також вміння знаходити в людях щось гарне, вірити в їх порядність, незважаючи на їх недоліки.

Далі учасникам пропонується оцінити дані ознаки за ступенем їх присутності у їх житті, а саме чи використовують вони ці можливості, чи дотримуються певних норм у спілкуванні з оточуючими, чи пам'ятають про свої власні права. Оцінка має відбуватись за 10-бальною шкалою, отже, якщо дана ознака зовсім непритаманна учаснику – він має поставити оцінку «1», і, навпаки, якщо він максимально використовує це у своєму житті, він може поставити оцінку «10». Аналогічним чином можна використовувати інші оцінки, в процесі співвіднесення їх зі ступенем актуальності зазначених норм та правил у житті членів групи.

Потім учасники тренінгу розповідають про власні оцінки та роблять певні висновки, щодо власної здатності до самоприйняття та самосхвалення. Після виконання вправи тренер робить загальний висновок про те, які прояви самоприйняття були найбільш розповсюдженими, а реалізація яких, навпаки, викликала найбільшу складність та підкреслює, що самоусвідомлення є лише першим, але вкрай важливим кроком у напряму самозмін, а саме – кроком, що завдає траєкторію та напрям подальшого розвитку та самовдосконалення.

З метою надання учасникам тренінгу певної допомоги щодо подальшого визначення меж власних можливостей та бажань, тренер також знайомить членів групи із відповідним «кодексом впевненості», а саме переліком прав людини на реалізацію власних бажань та прагнень в ситуації соціальної взаємодії з іншими людьми. А саме, тренер пропонує учасникам ознайомитись з певним кодексом впевненості, а саме переліком прав впевненої в собі особистості, а також переліком її «свобод», а саме того, що вона не зобов'язана робити.

Зокрема, тренер наголошує на важливості для учасників дотримання права на незалежність; права на успіх; права бути вислуханим та сприйнятим серйозно; права отримувати те, за що сплачено; права відповідати відмовою на прохання, не вважаючи себе при цьому егоїстичним та не відчуваючи провини; права звертатись з будь-якими проханнями; права робити помилки та відповідати за них; права на самоствердження; права іноді ставити себе на перше місце; права просити про допомогу та емоційну підтримку; права на власну думку та переконання; права не звертати увагу на поради інших та реалізовувати власні переконання; права побути одному, навіть якщо інші шукають вашого товариства; права мати власні почуття, незалежно від того, чи розуміють їх оточуючі.

Тренер також нагадує учасникам про те, що вони ніколи не зобов'язані бути бездоганними на 100 відсотків; йти за натовпом; любити людей, які завдають їм шкоди; робити приємне неприємним їм людям; вибачатись за те, що вони були самими собою; вибиватись з сил заради інших; відчувати себе винними за власні бажання; миритись з неприємною ситуацією; жертвувати власним внутрішнім світом заради кого би то не було; зберігати стосунки, що стають образливими; робити більше, ніж їм дозволяє час; робити щось, що насправді не можуть робити; виконувати нерозумні вимоги; віддавати те, що насправді не хочеться віддавати; нести на собі відповідальність за чиюсь неправильну поведінку; відмовлятись від свого «Я» заради когось або чогось.

Потім тренер просить учасників проранжувати зазначені права та «свободи» за ступенем їх присутності у їхньому житті. Так, те, що реалізовується ними найбільшою мірою може бути оцінено у 10 балів. І, навпаки, те, реалізація чого викликає щонайбільші труднощі може бути оцінено у 1 бал. Аналогічним чином слід визначитись з усіма перерахованими правами та «свободами», оцінюючи їх у діапазоні від одного до десяти балів. Далі тренер пропонує кожному з учасників висловитись та надати зворотній зв'язок стосовно того, що найчастіше реалізується у їх житті, а що викликає найбільші труднощі.

Після виконання вправи всіма учасниками, тренер наводить підсумок та перераховує ознаки впевненої поведінки, які притаманні більшості учасників. Також він акцентує увагу на тому, що найчастіше заважає проявам впевненості та резюмує ті особливості поведінки, які були зазначені учасниками. Після виконання вправи, тренер робить висновок про те, що усвідомлення своїх прав є лише першим кроком до розвитку впевненості в собі, яка має проявлятись у поведінці і вчинках учасників та передбачає їх здатність до реалізації бажаних життєвих цілей, а також гармонійне спілкування з іншими людьми.

Після цього тренер пропонує членам групи виконати вправу, спрямовану на усвідомлення можливостей кожного з учасників тренінгу та підвищення рівня їх самооцінки. А саме, учасникам пропонується записати на аркуші паперу свої вміння та здібності, розділивши їх наступним чином. Першу велику групу складатимуть вміння, другу – знання, а третю можливості. Кожна група має складатися принаймні з п'яти пунктів.

Далі тренер пропонує учасникам обмінятись своїми аркушами та представити групі іншу людину, обравши з написаного 10 щонайбільш сильних якостей, вмінь або знань. Після виконання вправи тренер робить висновок стосовно того наскільки сильним є потенціал кожного з учасників, отже, важливим є тільки знайти шляхи для реалізації можливостей.

З метою подолання негативних наслідків психотравмуючої ситуації та створення позитивного емоційного фону, тренер пропонує учасникам виконати спеціальний цикл вправ, спрямований на корекцію

психоемоційних станів учасників та підвищення рівня їх особистісної самооцінки, а також створення в групі атмосфери взаємоприйняття та співтворчості.

А саме, тренер пропонує учасникам скласти перелік 20 можливостей отримати приємні відчуття, які є легко доступними, тобто можуть з'являтись у житті кожен день. Зокрема, це може бути смачна їжа, приємна музика, чудова прогулянка і т.д. Після того як учасники тренінгу розкажуть про те, що приносить їм радість та задоволення тренер робить висновок, про те, що джерела радості можуть бути досить різноманітними для кожної людини. Головним є здатність повністю «занурюватись» у процес задоволення, нагороджувати себе за свої успіхи, подолання труднощів та досягнення життєвих цілей.

Далі тренер розділяє групу на пари та пропонує наступну техніку виконання вправи. Один з учасників звертається до іншого із запитанням «що саме тобі більше за все подобається в мені?» Інший відповідає на це питання компліментом. Техніка виконання вправи передбачає декілька повторювань. Потім учасники міняються ролями і інший починає запитувати, а другий казати компліменти.

Після виконання вправи тренер робить висновок про те, наскільки багато цікавих й корисних якостей та рис характеру є в учасників тренінгу та бажає їм подальшого розвитку і самовдосконалення.

Після отримання позитивного підкріплення учасникам пропонується вправа, спрямована на розширення меж особистісної самооцінки, а саме усвідомлення амбівалентності багатьох особистісних якостей та властивостей.

Згідно техніки виконання вправи тренер пропонує учасникам написати на окремих аркушах паперу свої переваги та недоліки. Потім по черзі кожен з учасників виходить у центр кола та роздає аркуші паперу всім іншим членам групи. Всі інші учасники мають отримати два аркуші, на одному з яких написана позитивна якість, а на іншому – негативна. Спочатку всі учасники називають позитивну властивість тієї людини, що знаходиться у центрі та розхвалюють її.

Потім всі називають недоліки того, хто знаходиться у центрі та концентрують увагу на негативних властивостях особистості головного учасника. Коли починається третє коло висловлювань членів групи, завданням є показати негативний бік того, що було визначено як позитивні якості та позитивні аспекти зазначених недоліків.

Після виконання вправи кожним з учасників тренер запитує їх про особливості сприйняття того, що відбувалось. Яким чином вони сприймали «контрастний душ» висловлювань та як було сприйнято завершальну частину вправи. Після завершення обговорення тренер робить висновок про те, що все має як позитивні так і негативні аспекти – головним є навчитись правильно ставитись до своїх індивідуальних особливостей, приймати їх та використовувати задля досягнення успіху та внутрішньої гармонії.

Для завершення даного тренінгового блоку тренером пропонується виконання наступної вправи, спрямованої на підвищення відчуття власної унікальності та неповторності членів тренінгової групи. А саме, тренер пропонує учасникам закінчити твердження «я подарунок для людства тому що…». В процесі виконання вправи слід згадати якомога більше переваг та позитивних якостей, замислитись над тим, що саме унікального є в людині, що відрізняє її від інших людей.

Після виконання вправи тренер робить висновок про те, що кожна людина є унікальною але дуже важливим є вміти приймати та проявляти свої неповторні риси та властивості на шляху до реалізації власного життєвого сценарію.

Для створення мотивації для подальшого особистісного самовдосконалення учасників тренінгу тренер роздає членам групи аркуші паперу на яких написані їх імена та пропонує кожному учаснику зробити подарунки один одному, написавши на аркуші паперу ту якість або рису характеру, яких, на її думку, не вистачає іншій людині або тих, які зробили б її щасливою.

Після написання кожної якості учасник складає аркуш паперу таким чином, щоб інша людина не бачила написане. Після того як аркуш обійде коло і повернеться до свого власника, він може розвернути його та прочитати послання всіх інших учасників.

Тренер робить висновок про те, що у кожної людині є свої унікальні властивості, які є дуже цінними, отже, важливо вміти бачити їх в інших людях та розвивати в собі ті якості, які ми вважаємо для себе бажаними та корисними.

Наступна частина тренінгу була присвячена аналізу життєвих цілей, а саме визначенню ступеню їх автентичності, тобто, відповідності прийнятим особистісним цінностям, а також формуванню навичок активного цілевизначення, що є вкрай необхідною передумовою успішної професійної реадаптації особистості.

А саме, цей тренінговий блок починається із вправи, присвяченій визначенню ступеню особистісної самоактуалізації учасників за різними життєвими сферами. Тренер роздає учасникам бланки для виконання вправи, а саме бланки для оцінки себе за різними життєвими сферами. Кожна сфера оцінюється за 10 бальною системою: оцінка в 1 бал означає, що людина повністю незадоволена ситуацією за даною сферою, тоді як 10 балів відображає великий ступінь задоволеності за цією життєвою сферою. В процесі оцінювання можна ставити будь-який бал, виходячи зі своїх уявлень про ступінь власної реалізованості за кожною життєвою сферою.

Оцінка відбувається за наступними 8 сферами:

Здоров'я та спорт – оцінюється турбота про своє здоров'я, а саме спортивні заняття, прогулянки, режим харчування та діяльності, здоровий сон. Друзі та оточення – родичі, друзі, колеги – оцінюється ступінь комфортності спілкування з даними людьми, а також позитивність емоцій які несе в собі взаємодія з ними. Сім'я та стосунки – оцінюється ступінь задоволеності та щастя, що приносять стосунки з близькою коханою людиною (якщо такі стосунки відсутні за цією сферою ставиться один бал). Сфера кар'єри та бізнесу – оцінюється те, наскільки людині подобається її робота або бізнес, чи надихає це її на нові звершення, наповнює енергією та приносить задоволення. Сфера фінансів – за цією сферою оцінюється ступінь задоволеності фінансовими надходженнями, прибутком або заробітною платою. Духовність та творчість – оцінюється наскільки людина схильна до проявів творчої активності, створення чогось нового та незвичного, а також значущість для неї питань життєвого сенсу та власного призначення. Сфера особистісного розвитку – оцінюється те, наскільки людина прагне розвиватись, ставити перед собою значущі цілі та досягати їх (особистісний розвиток може охоплювати різні цілі, зокрема, вдосконалення у якійсь галузі знань, опанування нових навичок, розвиток певних здібностей). Сфера «яскравість життя» – оцінюється насиченість життя яскравими емоціями, новими враженнями, переживанням ризику тощо.

Після того як кожен з учасників оцінить кожну зі сфер, поставивши якийсь бал, вони мають з'єднати отримані крапки на малюнку та отримати свій життєвий візерунок. При виконанні цієї вправи вкрай важливим є об'єктивна оцінка свого життя. Після виконання вправи тренер пропонує учасникам проаналізувати та відзначити, чи задоволені вони своїми результатами, що саме їм хотілось би змінити та яким чином це можна зробити.

Після виконання вправи тренер робить висновок та звертає увагу учасників на можливість визначення нових мотивуючих та значущих для них цілей з метою підвищення рівня задоволеності за тими сферами, які отримали невисокий бал. Важливим є також знаходження додаткових джерел енергії та ресурсів для досягнення визначених життєвих цілей. Отже, необхідним є розвиток тих життєвих сфер, які можуть стати джерелом ресурсів для здійснення важливих життєвих програм та реалізації життєвих смислів.

Метою наступної вправи є визначення значущих цілей за різними сферами життя, а саме усвідомлення їх взаємовпливу та взаємозв'язку. А саме, тренер пропонує учасникам визначити важливі для них цілі за кожною сферою життя. Учасники тренінгу мають подивитись на власне «колесо життя» та визначити найбільш значущі для них цілі за кожною з 8 сфер. Далі учасникам пропонується обрати одну ціль та описати яким чином досягнення цієї цілі може вплинути на інші 7 цілей. Аналогічним чином має бути проаналізовано кожну ціль. Таким чином, учасники мають можливість визначити головні цілі та усвідомити, яким чином інші цілі підпорядковані досягненню головної цілі. Після виконання вправи тренер пропонує кожному з учасників розказати в групі про власні результати та заохочує інших членів групи до висловлювання своїх думок, пропозицій або рекомендацій. Кожен з учасників ділиться власним досвідом щодо визначених цілей та розповідає про взаємозв'язок різних цілей у своєму житті.

Після виконання вправи тренер робить висновок про те, що у житті кожної людини існує певна ієрархічна структура цілей за різними життєвими сферами. Важливим є визначити пріоритетні цілі та спрямувати власні зусилля на досягнення найбільш важливих цілей. Також необхідним є усвідомлювати наскільки інші цілі можуть бути певним ресурсом для досягнення головної цілі. Отже, найголовнішим, у даному контексті, є спрямовувати власний розвиток та діяльність на досягнення найбільш значущих життєвих цілей, які зумовлюють якість та насиченість життєвого процесу в цілому.

Наступна вправа спрямована на усвідомлення учасниками найголовніших життєвих цінностей та ранжування у даному контексті обраних життєвих цілей. А саме, тренер пропонує учасникам написати на окремому аркуші паперу найголовніші 5 життєвих цінностей, які є для них вкрай важливими. Після цього тренер пропонує членам групи звернутись до попередньої вправи і проставити біля кожної цілі цінність, яку вона реалізує та визначити для себе чи входять дані цінності до переліку найголовніших 5 цінностей зі списку. Потім тренер пропонує кожному з членів групи розповісти про те, чи багато цілей залишились без відповідних цінностей та скільки з них виявилися для них ціннісно значущими.

Після того як кожен зробить аналіз виконання вправи, тренер робить висновок про те, що у тому випадку коли ціль реалізує значущу життєву цінність вона є справжньою та заслуговує на зусилля щодо її досягнення, отже, досягнення даної цілі є проявом реалізації особистісної сутності. У тому випадку якщо зазначені цілі не реалізують важливі життєві цінності, вони є стереотипними та привнесеними ззовні, отже, є втіленням зовнішніх стандартів та норм. Відкладання реалізації таких цілей часто є проявом підсвідомих прагнень людини до збереження психологічних ресурсів та небажання досягати зовнішніх чужих цілей. Відсортування

та відмежовування стереотипних цілей допоможе людині спрямувати її енергетичний потенціал на досягнення справжніх, особистісно прийнятих та бажаних цілей, що сприятиме підвищенню рівня задоволеності життям та є проявом реалізації її особистісного потенціалу.

Метою наступної вправи є аналіз учасниками тренінгу власних фантазій та мрій з метою перетворення їх на визначені життєві цілі. Тренер пропонує учасникам проаналізувати власні мрії за допомогою наступного переліку запитань: про що я мріяв у дитинстві; які потреби та бажання уособлювали в собі мої мрії; які почуття я відчував; чи часто я переживав подібні почуття у власному житті; що саме у своїх мріях я зробив інакше ніж у житті; чи подобаюсь я собі в цих мріях; яке відношення до мого теперішнього життя мають ці мрії; чи втілюються вони в ньому.

Далі він пропонує учасникам розказати про те, які саме потреби уособлюють їх мрії, чи можливо реалізувати ці потреби у реальному житті. Тренер заохочує учасників до роздумів стосовно того, яким чином можливо перетворити їх мрії на реальні цілі, які є для них можливо досить важливими, але витісненими у підсвідомість через сумніви стосовно їх здійсненності та досяжності.

Після аналізу всіма учасниками своїх мрій, тренер робить висновок про те, що дуже часто бажання людини залишаються у підсвідомому та перетвориться на нездійсненні мрії через стереотипні побоювання стосовно неможливості їх здійснення, сприйняття їх як складних та нереалістичних. Але дуже часто цілком реальним є перетворення їх на життєві цілі, які мають багато шансів на те, щоб бути втіленими у реальне життя – головним при цьому є вміння визначити чіткий алгоритм досягнення мети.

Далі члени тренінгової групи переходять до візуалізації образу бажаного майбутнього з метою використання підсвідомих особистісних ресурсів задля реалізації власних життєвих планів та бажаних подій майбутнього. Тренер пропонує учасникам створити колаж або намалювати образ себе в теперішньому та в майбутньому. Учасники можуть використовувати для цього різноманітні засоби – фарби, олівці, картинки та інший допоміжний матеріал. Після виконання вправи, тренер пропонує учасникам презентувати власні твори, а саме розповісти, що зображено на них у символічній формі та яким чином вони уявляють себе у теперішньому та майбутньому, які події майбутнього є для них найбільш бажаними та втілюють їх щонайбільші бажання та мрії.

Після виконання вправи тренер робить висновок про те, що уявлення себе в ситуації здійснення бажань та мрій є ефективним чинником, що впливає на реалізацію бажаного за умови актуалізація власних емоцій та енергетичних ресурсів та спрямування їх у напряму бажаного майбутнього.

Після актуалізації підсвідомих механізмів досягнення цілі тренер пропонує членам групи звернутись до аналізу та осмислення цілі, а саме її наслідків та значення в контексті здійснення загальної життєвої програми особистості. А саме, тренер пропонує учасникам ще раз повернутись до власних життєвих цілей та спробувати трішечки розслабитись, створити всередині себе стан внутрішньої гармонії, обрати яку-небудь одну з своїх цілей та відповісти на питання «що мені дасть досягнення цієї цілі?» Після того як надійде якась відповідь треба поставити це питання ще раз і ще раз, продовжуючи цю вправу доти, доки у членів групи не виникне відчуття того, що отримана відповідь є остаточною та цілісною і вона їх влаштовує. Аналогічним чином можна попрацювати з кожною обраною метою.

Головним в процесі виконання даної вправи є знаходження остаточного розуміння смислу досягнення цілей та їх значення в контексті реалізації життєвого призначення, підсвідомих мрій та бажань. Тренер застерігає учасників не дивуватись тим відповідями, які можуть надходити, незважаючи на те, що більшість із них можуть бути неочікуваними та дивними і продовжувати вправу доти, доки отримані відповіді не будуть зрозумілими та завершеними. Для кращого виконання даної вправи тренер може застосовувати медитативні техніки для розслаблення учасників та створення умов для найбільш ефективного виконання вправи, а саме занурення в себе з метою більш повного відчуття власних глибинних прагнень та бажань.

Після виконання вправи тренер пропонує учасникам розповісти про те, які відповіді вони отримували, чи відкинули вони якісь зі своїх цілей після виконання даної вправи, зважаючи на отриману інформацію, або, навпаки, отримали нове бачення та нову мотивацію щодо їх досягнення.

Після виконання вправи тренер робить висновок про те, що не завжди людина розуміє справжній сенс тих цілей, які вона перед собою ставить. В результаті виконання вправи виникає глибинне розуміння справжньої мотивації, а також наслідків досягнення цілі, що сприятиме ефективній реалізації по-справжньому значущих цілей що, в результаті, зумовлює зростання насиченості життєвого процесу та задоволеності людини власним життям.

Досить важливою в контексті оптимізації професійної реадаптації учасників тренінгу є вправа, спрямована на розширення можливих напрямів життєвої та професійної самореалізації членів групи. А саме, тренер пропонує учасникам взяти аркуш паперу та написати в центрі нього велику літеру «Я». Далі членам групи пропонується намалювати від неї про-

мінчики у різні боки аркуша та напроти кожного промінця написати якусь здібність або вміння, які можна якимось чином реалізувати у житті. Завданням учасників тренінгу є визначити якомога більшу кількість здібностей та вмінь, а також можливих напрямів їх самореалізації, які можуть бути навіть досить неочікуваними. В результаті виконання вправи кожен з учасників отримує на своєму аркуші малюнок «сонечка з промінчиками», які символізують різні напрями її можливої самореалізації. Потім тренер пропонує учасникам розповісти про власні можливості та відповідні їм ймовірні напрями життєвої самореалізації.

Після виконання вправи тренер робить висновок про те, що у кожної людини є багато можливих напрямів її потенційної самореалізації, але часто вона не усвідомлює цього та не докладає відповідних зусиль для реалізації власних здібностей, але усвідомлення є першим кроком до реалізації особистісного потенціалу. Отже, найголовнішим є вибір відповідних напрямів для саморозвитку та самовдосконалення, тобто, реалізації власних можливостей у конкретній діяльності, що сприятиме виникненню та здійсненню відповідних життєвих цілей та планів.

Після цього учасники переходять до безпосереднього аналізу власне професійних цілей, а саме наступна вправа спрямована на подальший розвиток здатності учасників до ефективного цілевизначення, отже, усвідомлення членами групи власних ресурсів щодо досягнення значущих професійних цілей та розвиток креативності їх мислення. А саме, тренер пропонує кожному з учасників обрати важливу для нього професійну ціль. Потім вони мають проаналізувати обрані цілі та звернути головну увагу на можливі перешкоди на шляху до них, зокрема, визначити декілька найбільш важливих перешкод. Після цього тренер пропонує кожному по черзі вийти до середини кола та проголосити власні перешкоди на шляху до цілі. Завданням для інших учасників є знаходження можливих способів та шляхів подолання зазначених перешкод на шляху до мети. Після того як всі члени групи по черзі висловлять свою думку стосовно способів подолання можливих перешкод, тренер пропонує головному учаснику висловити власне враження стосовно отриманих пропозицій щодо подолання труднощів на шляху до мети. А саме, тренер пропонує головному учаснику відповісти на питання, наскільки складними зараз здаються означені перешкоди та чи прийнятні для нього запропоновані способи їх подолання. Кожний з учасників має побувати у центрі кола та отримати зворотній зв'язок від інших членів групи відносно їх труднощів на шляху до мети.

Після виконання вправи всіма учасниками тренер робить висновок про те, що задля досягнення мети людина має розвиватись, формувати в собі нові здібності та вміння, що часто пов'язано із подоланням певних труднощів та складнощів, але головним у цьому є бажання досягнути своєї професійної мети, наявність відповідних ресурсів та готовність діяти. Саме для цього є вкрай доцільним розвивати гнучкість мислення та можливість бачити нове у звичній традиційній ситуації, що сприятиме досягненню успіху у постійно мінливому світі, незалежно від динамічних зовнішніх обставин.

З метою створення позитивного налаштування учасників на ефективне досягнення цілей тренер пропонує учасникам назвати власні успіхи, якими вони можуть пишатися – це може бути все що завгодно: суспільна діяльність, освіта, спортивні досягнення, отже, успіхи у будь-яких життєвих сферах.

Члени групи по черзі розповідають про власні досягнення, розпитують одне одного стосовно їх успіхів. В результаті виконання вправи в групі створюється позитивний настрій, підвищується впевненість в собі, учасники налаштовуються на досягнення можливих перспективних цілей, відповідно до їх життєвих планів та бажань. Після виконання вправи тренер робить висновок про те, що кожен з учасників має досвід значних досягнень у своєму житті, що неодмінно може знайти продовження у подальших планах і цілях та наголошує на тому, що головним є віра у власні можливості досягати бажаного та готовність діяти задля реалізації своїх цілей.

Наступна вправа спрямована на посилення ступеню гнучкості мислення учасників тренінгу, а саме розвиток у них вміння бачити позитивні риси у складних проблемних ситуаціях. А саме, тренер пропонує кожному з учасників згадати будь-яку проблемну ситуацію, яка була у їх житті. Далі він просить учасників віднайти позитивні аспекти та можливості, які були у цих складних ситуаціях та проаналізувати чи скористалися вони ними, які можливі поради на майбутнє вони звідти винесли. Можливо внаслідок переживання проблемних ситуації в учасників з'явились нові якості та вміння або нові напрями для розвитку. Тренер заохочує членів групи до продуктивної дискусії та обговорення проблемних ситуацій, які були в їх життєвому досвіді. Після виконання вправи тренер робить висновок про те, що кожна проблемна ситуація містить в собі можливість для розвитку та самовдосконалення – головним є здатність побачити можливі перспективні напрями її вирішення та активно діяти, використовуючи наявні особистісні ресурси.

Наступна вправа присвячена визначенню професійно-важливих якостей учасників тренінгу та, відповідно, нових шляхів їх професійної самореалізації. А саме, тренер пропонує учасникам визначити, які якості вони вважають найбільш професійно-значу-

щими в контексті успішної професійної діяльності. Це можуть бути риси характеру, професійні властивості та ін. Потім кожен з учасників розповідає про визначені ним якості, тоді як інші намагаються знайти різні шляхи реалізації проголошених членами групи переваг. Головний учасник має визначитись стосовно прийнятності для нього висловлених пропозицій та ідей і надати відповідні коментарі.

В результаті виконання вправи тренер робить висновок про те, що шляхи професійної самореалізації кожної людини можуть бути досить різноманітними і вміння побачити ці можливості сприяє суттєвому розширенню діапазону професійної самореалізації в умовах зміненого ринку праці.

Вправа професійна кар'єра спрямована на розвиток в учасників групи стратегії побудови успішної кар'єри. А саме, тренер пропонує безробітним пригадати успішні події їх професійної кар'єри та оцінити ймовірність здійснення цих подій у майбутньому за п'ятибальною шкалою, де 5 буде відображувати максимальну ймовірність, а 1 – мінімальну. Потім тренер пропонує учасникам проаналізувати від чого залежать означені події, а саме, якщо учасники вважають, що ці події залежать виключно від них вони мають поставити цифру «5» і, навпаки, якщо головним чином вони є наслідком дії зовнішніх чинників - ці події оцінюються за допомогою цифри «1».

Після цього тренер пропонує аналогічним чином проаналізувати несприятливі події кар'єрного життя, так само визначивши їх ймовірність та причини виникнення. Головним завданням в процесі виконання даної вправи є визначення стратегії побудови успішної кар'єри, а саме аналіз та вибір поведінкових тактик, спрямованих на реалізацію бажаних подій власного кар'єрного життя та уникнення можливих невдач і перешкод на шляху до значущих цілей.

В результаті виконання вправи тренер робить висновок стосовно того, що навіть невдачі та помилки можуть бути джерелом корисного досвіду у випадку аналізу їх можливих причини та чинників, що може слугувати порадою щодо майбутньої поведінки, спрямованої на уникнення несприятливих наслідків та результатів. І, навпаки, реалізація дієвих стратегій у майбутньому слугуватиме досягненню бажаних кар'єрних подій, що є важливою складовою успішної професійної самореалізації. Таким чином, на етапі поновлення професійної діяльності слід використовувати результативні стратегії побудови професійного життя, спрямовані на досягнення значущих професійних цілей та реалізацію відповідних планів щодо професійного розвитку та самовдосконалення.

Заключна вправа тренінгу спрямована на створення позитивної життєвої програми та визначення відповідних професійних та життєвих цілей. А саме, тренер пропонує учасникам розслабитись, відволіктись від нагальних думок та зануритись у себе. Якщо є потреба він може вдатись до медитативних технік з метою більшого розслаблення членів групи.

Він пропонує учасникам уявити немовби уві сні, те, що відбудеться у їхньому житті через 5 років. «Зверніть увагу на те, що ви робите, де ви знаходитесь, хто знаходиться поряд з вами, що приносить вам найбільше задоволення. Намагайтесь запам’ятати усі можливі подробиці цієї ситуації. Коли ви будете готові ви можете попрощатися з цим образом та повернутися до тренінгової кімнати». Далі тренер пропонує членам групи намалювати образ того, що вони побачили та проаналізувати його за наступними аспектами: чи задоволені учасники тим що побачили; чи було щось в образі, що не сподобалось; що їм хотілось би змінити; завдяки яким вчинкам та діям можливо досягти бажаного образу себе у майбутньому. Після проведеного самоаналізу учасники презентують власні малюнки та розповідають про образи себе у майбутньому. Тренер спонукає учасників до продуктивного аналізу та дискусії, а також до визначення реальних та чітких цілей, які можуть відтворити у реальному житті уявний образ себе у майбутньому.

Потім тренер робити висновок про те, що образи себе у майбутньому є цілком реалістичними, головним є тільки вміння правильно визначити цілі, які послідовно зможуть реалізувати мрії у реальному житті. Важливо також при цьому вміти відстоювати власні інтереси на противагу тиску стереотипних уявлень та зовнішніх норм, а також конструктивно долати перешкоди, знаходячи у цьому виклик та можливість для саморозвитку і самовдосконалення.

Зокрема, побудова професійної перспективи на найближче майбутнє та визначення цілей професійної діяльності, а також розробка дієвих алгоритмів їх досягнення сприятиме продуктивній професійній реадаптації до нових умов ринку праці та знаходженню нових шляхів професійної самореалізації.

Після закінчення тренінгу відбувається його обговорення та підведення підсумків, а також порівняння результатів психодіагностики, аналіз змін, що відбулись з учасниками у напрямі їх професійної реадаптації та розвитку готовності до продовження професійної діяльності в умовах нового соціального середовища.

Висновки

Таким чином, отримані результати формувального етапу дослідження відображають позитивний вплив запропонованої системи оптимізації процесу професійної реадаптації на зниження психоемоційної напруги, актуалізацію адаптаційного потенціалу,

а також підвищення рівня соціально-психологічної адаптованості, покращення самоставлення, зростання самоефективності та життєвої задоволеності, що, засвідчує оптимізацію перебігу процесу професійної реадаптації безробітних з числа внутрішньо переміщених осіб.

Інформація про авторів:

Бочелюк Віталій Йосипович,
доктор психологічних наук, професор, заслужений працівник освіти України,
професор кафедри соціальної роботи та психології
Національний університет «Запорізька політехніка»
64, вул. Жуковського, м. Запоріжжя, 69063, Україна

Турубарова Анастасія Володимирівна,
кандидат психологічних наук, доцент,
завідувач кафедри спеціальної педагогіки та спеціальної психології
Комунальний заклад вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія»
Запорізької обласної ради
59, вул. Наукового містечка, м. Запоріжжя, 69017, Україна

Information about the authors:

Bocheliuk Vitalii Yosypovych,
Full Doctor in Psychology, Professor, Honored Education Worker of Ukraine,
Professor at the Department of Social Work and Psychology
National University of «Zaporizhzhia Polytechnic»
64, Zhukovsky str., Zaporizhzhia, 69063, Ukraine

Turubarova Anastasiia Volodymyrivna,
PhD in Psychology, Assistant Professor,
Head of the Department of Special Education and Psychology
Municipal Institution of Higher Education «Khortytsia National Educational Rehabilitation Academy» of Zaporizhzhia Regional Council
59, Naukovoho mistechka str., Zaporizhzhia, 69017, Ukraine

DOI

ДЕСТРУКТИВНІ СТАНИ ЯК РЕАКЦІЇ ЛЮДИНИ НА НЕБЕЗПЕЧНІ ФАКТОРИ В УМОВАХ ЗАПРОВАДЖЕНОГО ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ (НА ПРИКЛАДІ ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ, 2022 Р.)

Вайда Т. С.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. В умовах розпочатого 24 лютого 2022 року країною-агресором (РФ – *уточнено нами,* за підтримки Білорусі) неспровокованого вторгнення в Україну та подальшого розгортання широкомасштабної війни (*за твердженням РФ* – спеціальної військової операції з метою «демілітаризації та денацифікації України») для багатьох громадян в умовах запровадження правового режиму воєнного стану настала нова жорстока та небезпечна реальність[1,2].

Протягом всього цього часу країна героїчно тримає оборону – значна частина громадян воює на лінії фронту в лавах Збройних Сил України (*далі* – ЗСУ) чи в підрозділах територіальної оборони, хтось працює волонтерами та допомагає військовослужбовцям, інші продовжують трудитися на попередній роботі в різних галузях економіки, дехто доглядає своїх дітей, старих батьків, турбується про інших літніх людей, переселенців з окупованих територій тощо.

У цих умовах значна частина людей – жінки, діти, люди похилого віку, особи з інвалідністю, студенти, біженці тощо, які виїхали в евакуацію з місць інтенсивних бойових дій і перебувають в інших підконтрольних державі населених пунктах (в основному це області Західної України) чи навіть за кордоном (Польща, Німеччина, Англія та ін.); громадяни іноземних країн (етнічні вихідці з України) – характеризується деструктивною поведінкою й комплексом негативних емоційних станів: тривалим станом тривоги, невпевненістю, апатією, почуттям страху, уникненням неприємного сприйняття поранень/смерті співгромадян, гіперболізованим відчуттям загроз особистій безпеці, панікою/панічною атакою, втратою віри, провиною, помстою та ін. поряд з гордістю за героїчні подвиги та отримані перемоги військовослужбовців, правоохоронців, рятівників, медиків та пересічних громадян.

Сприймаючи всі існуючі жахіття війни, психіка людини тривалий час перебуває у ненормальному стані через ці екстремальні умови життєдіяльності суспільства, нервова система зазнає колосального навантаження та знаходиться у значному напруженні. За таких умов всі громадяни суб'єктивно (кожна особа з різними індивідуальними особливостями) проходять певні типові етапи змін стану психіки на шляху до її адаптації і звикання людини в цілому до об'єктивних небезпек з врахуванням цих нових умов для подальшого існування.

З перших днів війни людям важливо правильно розуміти, що з ними та країною відбувається в цей момент (хоча фактично від кожного з них мало що залежить на фронті чи в суспільному житті), в світі, чого очікувати далі, і головне – як давати собі раду з цими всіма проблемами.

Під деструктивною поведінкою/почуттями нами розуміється активна агресія людини, котра спрямована на себе, інших осіб чи зовнішній світ.

Одним із найбільш поширених деструктивних станів, котре характерне для початкового періоду воєнних дій (на початку введення воєнного стану), є поява в окремих осіб почуття провини, котре може обумовлюватися рядом ***чинників*** – наприклад, за такі свої дії (вчинки, стан безпеки, місцезнаходження тощо), як: 1) перебування у комфортних умовах, коли інші громадяни (військовослужбовці ЗСУ, підрозділів територіальної оборони, працівники правоохоронних органів, оперативно-рятувальних служб, керівники органів місцевого самоврядування тощо) продовжують працювати в небезпечних окупованих місцях на захоплених ворогом територіях, воюють (а то й помирають) за свою країну; 2) утримання від можливості завчасної поїздки/евакуації в безпечне місце (в інший регіон держави, сусідню країну тощо), створивши в теперішніх умовах незручності для своїх родичів чи друзів внаслідок переселення із власного зруйнованого житла, завдання для рідних хоч і незначних, але утруднень при подальшому спільному проживанні, харчуванні, дотриманні санітарно-гігієнічних умов тощо; 3) недостатню соціальну активність та користь для територіальної громади (трудового колективу), коли знайомі та інші громадяни виходять на мітинги/демонстрації мирних жителів в окупованих територіях проти військ країни-агресора під їх автоматними пострілами, зупиняють голіруч колони військової техніки у своїх населених пунктах, знищують чи викрадають вій-

[1] Про введення надзвичайного стану в окремих регіонах України : Указ Президента України від 23 лютого 2022 року № 63/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/632022-41393 (дата звернення: 06.04.2022).

[2] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII (із змінами станом на 19.02.2022). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 09.04.2022).

ськову техніку (танки, бронемашини тощо); 4) збереження власного життя і здоров'я, коли хтось із знайомих загинув, отримав каліцтво на війні тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. *Методологію почуття провини*, зокрема, теорії «жертва як причина» складають праці нім. філософа та соціолога Т. Адорно (1947 р.) про звинувачення жертви (типова риса та властивість (перевага – *уточнено нами*) нацистського характеру) та ізраїльського кримінолога М. Аміра про поняття «згвалтування, що спровоковане жертвою» («жертва завжди є причиною злочину»). Вперше безпосередньо сам термін «звинувачення жертви» використав амер. соціолог В. Райан в однойменній книзі «Blaming the Victim» (1971 р., звинувачення жертви як ідеологія для виправдання расизму і соціальної несправедливості по відношенню до чорношкірого населення США)[3]. З точки зору соціальної психології, звинувачення жертви засноване на так званій вірі у справедливий світ, коли людина сподівається на спричинення будь-якої дії закономірних й передбачуваних наслідків. Для такої людини є неприйнятною думка про те, що нещастя може трапитися з будь-ким абсолютно випадково.

Різні аспекти піднятої нами проблеми щодо профілактики впливу негативних чинників на формування деструктивних станів людини розглядали ряд вітчизняних вчених: 1) *у процесі освітньої діяльності* – О.А. Резнікова (адаптаційна трансформація психологічного захисту особистості), І.А. Ковальська (психологічні особливості конфліктів), Ю.О. Бистрова (особливості деструктивних стратегій конфліктної поведінки), І.Л. Рудзевич (психологічні засоби подолання деструктивних конфліктів) та ін.; 2) *у процесі професійної діяльності* – О.М. Шевченко (напрями та засоби забезпечення професійної захищеності практичних психологів ОВС України), В.В. Хіміч (особливості діяльності командирів прикордонних підрозділів з розв'язання міжособистісних деструктивних конфліктів серед підлеглих) та ін.; 3) *у контексті філософських основ загальнолюдських цінностей* – О.В. Марущак (оптимізм і нігілізм як екзистенціали людського буття (соціокультурний і праксеологічний аспекти), І.М. Білоус (розслідування злочинних посягань, вчинених на грунті проповідування деструктивних ідеологій чи виконання релігійних обрядів), О.В. Петрунько (соціалізація в агресивному медіасередовищі), О.А. Ліщинська (соціально-психологічні механізми культової психічної залежності особистості в деструктивних тоталітарних організаціях), У.Я. Ханас (соціально-філософські виміри людського життя), С.А. Величко (танатологічні аспекти розвитку сучасного суспільства (соціально-філософський аналіз), І.М. Федорченко (український національний характер як чинник державотворення), М.М. Черенков (філософсько-історичне переосмислення європейського гуманізму), Т.І. Павлінчук (художня інтерпретація евдемонізму) та ін.; 4) *у сфері психології особистості* – Л.Л. Бондаревська (переживання у структуруванні системних характеристик підсвідомого), Л.П. Журавльова (психологічні основи розвитку емпатії людини), О.Г. Рихальська (психологічні особливості життєвої антиципації особистості), І.С. Федух (психологічні особливості проявів агресивності), Т.П. Рєпнова (психологічні особливості розвитку культури емоцій), С.О. Гарькавець (психологічні особливості системи цінностей правопорушника), А.С. Лобанова (соціальна мімікрія як адаптивний спосіб життєдіяльності), Т.В. Горобець (соціально-перцептивні викривлення – епіфеномен психологічних захистів), О.М. Савчук (соціально-психологічна корекція стану співзалежних жінок, які зазнали насильства в сім'ї), В.С. Шкраб'юк (соціально-психологічні особливості аутоагресії в осіб, засуджених до позбавлення волі), Н.В. Чеботарьова (феномен агресії у людському досвіді: соціально-філософський вимір) та ін.); 5) *у сфері психопрофілактики* – І.О. Чернуха (психокорекція особистості засобами арт-терапії), Л.Я. Галушко (психологічна корекція агресивної поведінки засобами мистецтва) та ін.

Аналіз спеціальної літератури з проблеми дослідження свідчить, що вивчення наближених питань вченими здійснювалось шляхом аналізу службової діяльності військових ЗСУ або працівників міліції/поліції у мирний час (Т.С. Вайда, О.Д. Сафін, Н.В. Тарабріна, О.В. Тімченко); також існують наукові роботи щодо поведінки та реакції особи внаслідок дії різного роду катастроф (B.L. Green; В.П. Садковий), у жертв злодіяння (L. Weisaeth), сексуального насилля (K.L. Cassiday et.al.) та радіаційних лих (С.І. Яковенко; І.М. Davidson та ін.). Втім сучасні дослідження щодо впливу на людину небезпечних факторів в умовах бойових дій в нашій державі тільки починають проводитись.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Таким чином, можемо зробити висновок, що у вищезазначених дослідженнях розглядуються впливи небезпечних факторів на виникнення деструктивних станів особи в умовах мирного періоду (під час навчальної чи професійної діяльності, при виникненні надзвичайних ситуацій), розробляються філософські основи загальнолюдських цінностей, удосконалюються сучасні технології у сфері психопрофілактики тощо.

[3] Демецька О. Віктимблеймінг: звинувачується жертва! URL: https://fp.com.ua/articles/viktymbleyminh-tse-prychyny-psykholohiya/ (дата звернення: 19.03.2022).

Рис. 1. Схема циклу настроїв/станів людини під час війни

Разом з тим життєдіяльність в умовах воєнного стану значно розширює спектр небезпечних та агресивних чинників внаслідок злочинних дій військових окупантів країни-агресора, зростає інтенсивність їх впливу на пересічного громадянина, а відтак виникає комплекс нових (не характерних для мирного часу) деструктивних станів у потерпілих осіб, які є типовими для значних масивів людей на окупованих територіях, в підконтрольних ЗСУ областях країни чи за межами держави.

Метою та завданнями роботи є наступними: 1) на основі аналізу соціально-політичної ситуації у країні визначити актуальність піднятої проблеми щодо негативного впливу факторів воєнного стану на психіку людей; 2) обґрунтувати виникнення у осіб деструктивних станів як реакції на масштабні і небезпечні складові компоненти війни (на прикладі окупованих у 2022 році територій України); 3) уточнити основні прояви деструктивних станів особи (провини, страх, паніка/панічна атака, ступор) та провести їх соціально-психологічну характеристику; 4) запропонувати психолого-педагогічні рекомендації щодо подолання вищезазначених деструктивних станів особи в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглянемо комплекс деструктивних станів, котрі виникають у громадян під час воєнного стану. Першою хвилею психологічного захисту особи від небезпечних факторів бойових дій є багато схожих між собою реакцій організму – гнів, тривога, розгубленість, паніка, істерика, ступор, напружене очікування катастрофи, що може трапитися (руйнування внаслідок артилерійських обстрілів помешкання, травмування чи смерть членів сім'ї тощо), зневіра в себе та державу тощо (див. рис. 1). Одним з тим маловивчених, на наш погляд, є стан провини, який виникає у багатьох людей в умовах ведення бойових дій за звільнення Батьківщини.

Провина – це деструктивний стан людини та моральний механізм психологічного захисту особистості, котрий дозволяє особі виявити та усвідомити різницю між уявленнями про те «як я мав/ла б зробити» і реальним станом справ «як я зробив/ла», виправити негативні наслідки своїх дій/поведінки та зробленого вибору в минулому, щоб не повторити їх у майбутньому. При цьому ключове завдання для людини полягає у тому, щоб особа змогла відрізнити здорове почуття провини від токсичного.

Здорова провина простежується у випадку, коли особа вчинила щось погане, але зробила з цього вчинку висновки, набула свій досвід поведінки. Людина зрозуміла, в чому полягає її помилка, яку вона допустила в минулому, а також виправила це своїми діями та поведінкою у теперішньому часі, принесла своєю добровільною та конструктивною (наприклад, волонтерською) діяльністю користь, що перекриває наслідки власних негативних дій в минулому.

Алгоритм психоаналізу ситуації, котра призвела до появи провини, полягає у тому, що людина усвідомлює свої дії в минулих несприятливих умовах, пояснює їх відповідним психоемоційним станом («зробив/ла так, як зміг/змогла на той момент» (не було час на роздуми; хвилювалася за життя дітей/батьків та ін.); «зараз все можна було б зробити інакше» (завчасно приготувати для евакуації особисті речі, заправити бензином транспорт, заготовити їжу для тривалого використання, зняти готівку, домовитися з родичами про приїзд тощо). Таким чином, людина критично провела аналітичну роботу над виясненням причин своїх страхів як основи провини, тому деструктивні переживання можуть її залишити і потрібно планувати жити далі – наслідки минулого перекриті діями у теперішньому часі, зроблено конструктивні висновки на майбутнє, відповідно місцю провини у свідомості вже немає і вона

(провина – *уточнено нами*) зникає (витісняється з підсвідомості)[4].

Токсична (нездорова) провина – це деструктивний стан свідомості, котрий не дає можливості особі провести критичний аналіз подій, власних дій та поведінки в минулому, зробити з них висновки та стати індивідуальним досвідом, що буде основою для подальших корисних дій у теперішньому часі та не допустить повторення такої ситуації у майбутньому. Алгоритм психоаналізу ситуації має деструктивний характер: «я не зробив/ла нічого поганого, але в результаті цього сталося щось жахливе»; «я зробив/ла, на мою думку, правильний вибір, виходячи з тих обставин, що були у минулому, але зараз маю погані наслідки» – наприклад, я відправив/ла дитину до бабусі в село, а тепер там йдуть бої з окупантами та настала гуманітарна катастрофа («на момент прийняття рішення це був хороший вибір, але зараз я звинувачую себе у тому, що я мав/ла би це знати!», «я взяла приклад дій сусіда». Провина людини в цьому випадку – поведінкова форма безвихідного стану: особа не може зробити раціонального висновку з минулого щодо своїх поганих (неконструктивних) дій, щоб почати активні корисні дії в теперішньому часі та не допустити такого на майбутнє[5].

*Пошук винного***.** Коли стаються жахливі події, людина часто шукає причини і винних у цьому осіб – на такому алгоритмі «винен – покараний» тримається людське відчуття стабільності, передбачуваності/прогнозованості та безпечності світу. Разом з тим, у цій ситуації є дуже небезпечна психологічна пастка, на якій тримається багато страшних речей: люди шукають простих та логічних пояснень трагічній події, щоб впоратися з невизначеністю світу довкола. І якраз провина – один із таких психологічних механізмів, яка (провина – *уточнено нами*) дає логічні пояснення поганих подій: це відбулося не просто так – це покарання людині чи нації за погану поведінку. Отже, щоб з особою не трапилося чогось поганого, треба їй просто не робити поганих дій (вчинків).

В реальному житті це правило не завжди так працює. Матеріальний світ є таким, яким він є – непередбачуваний, часто невизначений та малопрогнозований; небезпечні події трапляються з різними людьми – і хорошими, і поганими.

Віктимблеймінг[6], що ґрунтується на думці «якщо з жертвою трапилося щось погане, то це тому, що вона зробила щось погане чи неправильне», є не тільки хибним, але і небезпечним способом захисту особи від тривоги та небезпеки в умовах невизначеності світу. Це дає ілюзію спокою – «якщо я буду щось робити інакше (краще – *уточнено нами*), то я буду точно в безпеці». Але світ не є абсолютно контрольованим (передбачуваним та безпечним), навіть навпаки – зовсім неконтрольованим людиною (небезпечним і хитким). Реальний світ необхідно сприймати з усіма позитивними та негативними аспектами в частині забезпечення безпеки для нормальної життєдіяльності людини.

Одними з основних відновних заходів в системі усунення в умовах воєнного часу почуття провини як особистісного психічного новоутворення, уникнення подальших ускладнень цього деструктивного стану в людини (психопрофілактика та соціальна реабілітація) – це проведення особою самоаналізу минулих подій та формування конструктивної мотивації на подальші корисні дії. Тому в цій ситуації наразі необхідно в першу чергу провести таку роботу над собою: 1) вияснити всі обставини, які спонукали людину до попередньої поведінки, про яку згодом вона почала шкодувати; 2) уточнити можливості для соціальної самореалізації в умовах бойових дій чи окупації (що вона може зробити корисного зараз для воїнів ЗСУ, територіальної оборони, порядку в населеному пункті, для окремих осіб тощо); як вона може впливати на себе чи інших для внесення посильного вкладу щодо виправлення ситуації в окупованому місці тощо).

Завдання будь-якої людини в умовах воєнного стану – розумно контролювати те, що вона може контролювати, навчитись справлятися з ситуацією, на котру не може вплинути, переживати навіть найбільш жахливі події. Коли людина не звинувачує агресора чи жертву у відповідній поведінці, зокрема, не бачить й своєї провини в цьому (бо цю криваву війну, на прикладі війни в Україні 2022 року, розв'язано не нашою країною), то вона не перешкоджатиме повторенню жахливих подій і у майбутньому. Разом з тим, якщо особа звинувачує агресора, то вона допомагає світу ставати безпечнішим, бо робить хоч щось для покарання винного (окупантів), щоб не допустити повторення цієї поведінки чи ситуації в майбутньому.

Для профілактики провини найважливіше є те, що людина може зробити зараз, щоб справитися з цими своїми почуттями – це діяти на користь своїм близьким, своєму найближчому соціальному оточенню і суспільству в цілому. Особа має робити те, що вона може, й у тому місці, де людина це може виконувати безпечно (неважливо, де вона зараз знаходиться – важливо те, що вона робить для перемоги). Наприклад, багато з тих осіб, хто поїхав у безпечне місце під час війни, можуть діяти там набагато ефективніше, і бути кориснішими для перемоги, ніж під обстрілами. Людині потрібно не лише вижити, але і жити та відбудовувати країну після війни.

---

[4] Єфремова О. Війна: я поїхала, а люди помирають. Як позбутися провини? URL: https://www.bbc.com/ukrainian/blogs-60625606?xtor=AL-73-%5Bpartner%5D-%5Bukr%5D-%5Bheadline%5D-%5Bukrainian%5D-%5Bbizdev%5D-%5Bisapi%5D (дата звернення: 17.03.2022).

[5] Там само.

[6] *Віктимблеймінг* (з англ. *«victim»* (жертва) та *«blame»* (звинувачувати) – звинувачення самої жертви у тому, що з нею сталося; в юридичній галузі – це перенесення відповідальності з особи, яка вчинила правопорушення, на особу, що потерпіла від цього злочину. URL: https://teenergizer.org/2021/11/shho-take-viktimblejming/ (дата звернення: 07.04.2022).

Доцільно скласти список завдань, які людина може робити зараз на своєму місці: 1) допомагати тим, що вміє та може робити – брати участь у волонтерському русі (плести маскувальні сітки, збирати продукти та одяг для бійців; 2) поширювати інформацію в інтернеті про перемоги наших військ, підбадьорювати їх; 3) спростовувати в соціальних мережах фейки ворога; 4) в окупованому місті розвозити продукти харчування; 5) доглядати за дітьми сім'ї військовослужбовців ЗСУ чи підрозділів територіальної оборони; 6) варити їжу для біженців; 7) пропонувати на вокзалі вільне житло тимчасово переміщеним особам тощо. Також в нових умовах людині необхідно вчитися чомусь новому, що їй найбільш легко дається (малювати плака́ти, відремонтувати водопровідний кран тощо).

Особа для себе може поставити мету – скласти такий список завдань, які вона без труднощів може зробити зараз на своєму місці, оперативно допомагати оточуючим тим, чим вміє чи може поділитися. Не варто змушувати себе робити героїчні вчинки, які часто можуть стати фатальними, – краще робити повсякденну корисну роботу (теорія малих кроків).

Людині також потрібно зробити для себе висновок: індивідуальні думки щодо самозвинувачення не допоможуть нікому – ні їй, ні найближчому оточенню. Наприклад, можна застосовувати у цьому випадку такий прийом: рука людини – це не весь організм, особа є чимось більшим за свою руку. Так само як і думки людини – вони належать їй, але особа не є тільки набором думок. Отже, хай думки будуть різними, але не заважають людині діяти раціонально.

Чим би людина не займалася, але якщо вона почуває провину, то вона рано чи пізно зруйнує особу. Людина втомить себе цим деструктивним почуттям і не зможе займатися чимось активно узагалі, адже нервова система потребує відпочинку. Почуття провини провокує підсвідомий захист від неї – це тягне за собою формування комплексу неповноцінності, занурення у стан жертви з усіма наслідками, занедбання себе та нехтування собою як особистістю.

Наведемо декілька порад, як впоратись з провиною в умовах воєнного часу: 1) не намагайтесь виправдати чиїсь очікування; 2) критикуйте ворога, а не себе; перенаправляйте на нього свою агресію; 3) знайдіть власний вид допомоги країні (регіону/трудовому колективу/сім`ї/окремій людині); він вас надихатиме; 4) пам'ятайте, бути корисним – це не завжди виконувати те, що роблять всі інші; бути корисним – це створювати те, що добре виходить у вас. Будь-який внесок у перемогу є важливим; 5) піклуйтесь про стан своєї психіки[7].

В умовах війни багатьох людей мучить почуття провини. Але важливо пам'ятати, що цей стан не залежить від того, що людина робить, а є лише наслідком внутрішнього конфлікту між тим, що особа хоче робити, і тим, що від неї очікують інші.

Зараз у кризовий час потрібно припинити витрачати власне життя на те, щоб виправдати чиїсь сподівання, потрібно керуватися власною совістю – давати собі право жити на власний розсуд, бо саме це є найкращим щепленням від почуття провини. Цей підхід в повній мірі можна розповсюдити й на молодих поліцейських, які проходять професійну підготовку в умовах воєнного стану[8,9].

Розглянемо механізм виникнення таких деструктивних станів людини, як **страх та паніка/панічна атака** в умовах війни. До панічних атак призводять постійні стреси, надмірна емоційна напруга, виснаження організму, приступи важкої тривоги, котра супроводжується погіршенням фізіологічного стану людини – підвищеною частотою сердцебиття, головокружінням, задухою і нудотою. Такий стан можна зупинити самостійно.

Зазвичай на 3-5 день тривалої небезпеки (бойових дій – *уточнено нами*) хвиля страху спадає і на її місце приходить роздратування, злість, лють – це сильні, яскраві емоції, що додають особі енергії боротися, активно діяти, пробиваючи все на своєму шляху з допомогою сили праведного гніву. У цей же період людині треба бути особливо уважною до того, щоб спрямовувати цю силу у потрібне русло і не зриватися на близьких, не робити необдуманих «героїчних» вчинків в бік озброєного ворога тощо. Але найскладніший етап настає після хвилі злості, приблизно на 8-10 день – приходить етап розчарування, зневіри і опускання рук.

Конструктивною рекомендацією щодо корегування вищезазначених особливостей поведінки особи в цей періоду є врахування наступних умов: 1) не зупиняйтеся і не дозволяйте опускати руки ні собі, ні близьким; 2) продовжуйте діяти, нехай і автоматично, але знайте – цей етап мине, і психічний стан буде набагато стабільнішими після нього.

Страх – нормальна реакція людини на небезпеку. Розглянемо більш детально особливості першої хвилі реакції психіки особи на небезпеку (наприклад, початок бойових дій в населеному пункті) – страху і паніки.

[7] Грубрина А. Три правила, щоб впоратися з негативними почуттями: поради Дмитра Карпачова. URL: https://vikna.tv/dlia-tebe/psykholohiia/try-pravyla-shhob-vporatys-z-negatyvnymy-pochuttyamy-porady-dmytra-karpachova/ (дата звернення: 17.03.2022).

[8] Грубрина А. Три правила, щоб впоратися з негативними почуттями: поради Дмитра Карпачова. URL: https://vikna.tv/dlia-tebe/psykholohiia/try-pravyla-shhob-vporatys-z-negatyvnymy-pochuttyamy-porady-dmytra-karpachova/ (дата звернення: 17.03.2022).

[9] Вайда Т.С., Кузнєцов О.І. Формування у майбутніх правоохоронців стійкого психоемоційного стану до дії зовнішніх небезпек (на прикладі спеціальної фізичної підготовки). *Становлення особистості професіонала: перспективи й розвиток* : [тези] : матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції (Одеса, 20 лютого 2009 р.). Одеса: ОДУВС, 2009. С. 58-60.

По-перше, страх – абсолютно адекватна реакція людини на загрозу, боятися в ситуації ведення воєнних дій є природнім станом та безпечною поведінкою для будь-якої живої істоти. Разом з тим, в цих умовах воєнного стану варто відрізняти страх (його багато, він негативно позначається на нормальному стані психіки) від панічних атак і панічного розладу.

Під час війни людина найбільше боїться *реальних* загроз для власного життя. У той же час під час панічних атак людина боїться відчуття страху, котрий виникає *без об'єктивних на те причин*. Страх в умовах ведення бойових дій у міцних людей мобілізує фізичні можливості тіла і його психіку (особа стає зібраною, може максимально швидко діяти, бути фізично сильною, винослівою, рятуватися, вмикаючи основний інстинкт «бий-біжи-завмри»)[10]. У той же час страх у слабких людей викликає заціпеніння, заважає особі критично мислити і адекватно діяти, – наражає її на небезпеку замість того, щоб людині рятуватись. Тож першочергова задача особи в таких умовах – опанувати свій страх, щоб діяти ефективно.

Людині не варто боятися свого страху як абсолютно нормальної реакції нервової системи, котра підсвідомо вмикається для свого самозахисту. Особа може його (страх – *уточнено нами*) відчувати і при цьому діяти ефективно – боятися і робити задумане, а також може боятися і управляти своїм почуттям страху. Страх немов хвиля, що накочується на раціональну свідомість людини, але вона завжди згодом закінчується. Але якщо лавиноподібно страх переростає у паніку і при цьому надто сильно паралізує раціональну свідомість, то людині варто оперативно взятися за її мінімізацію.

Розглянемо деякі конструктивні дії людини, котрі допоможуть справитися з панічною атакою у разі її початку. Необхідно завжди пам'ятати, що людина є сильнішою і стійкішою, ніж вона про себе думає. Українцям зараз необхідно бути сконцентрованими у першу чергу на забезпеченні власної безпеки і діяти адекватно – для збереження свого життя, допомоги близьким, для визволення країни.

1. Як прийом релаксації для мінімізації паніки можна порекомендувати *«дихання квадратами»*, котре (глибоке дихання і спокійні медитації – *уточнено нами*) хоч і не зовсім ефективно допомагають у кризових станах, але нормалізувати дихання людини, особливо з увагою до довгого видиху – дуже проста, важлива і ефективна техніка. Такий прийом є корисним при будь-якому прояві сильних емоцій. Дихання квадратом – це повільний вдих на рахунок 1-2-3-4, пауза 1-2-3-4, видих 1-2-3-4, пауза 1-2-3-4. При цьому людина може малювати очима квадрат. Або: зробити повільний вдих на рахунок 1-2-3-4, а видих – вдвічі довший 1-2-3-4-5-6-7-8. Якщо поруч є свої родичі (знайомі, друзі тощо), то буде краще перші 2-3 кола почути від них чіткий голосовий супровід: «Дивись на мене! Вдих два-три-чотири, пауза-два-три-чотири, видих-два-три-чотири, пауза-дивись на мене три, чотири...»[11].

Можна використати пакет: його треба прикласти до рота і носу та притиснути до обличчя так, щоб всередину не проходило повітря. Потрібно поволі і рівномірно вдихати та видихати повітря із пакету, поки дихання не врегулюється.

Хтось може спробувати такий прийом: закрити очі і намагатися уявити себе у якомусь безпечному місці. Якщо є можливість – вкритися з головою одіялом і полежати деякий час, поки не відновиться дихання[12].

Коли людина повільно видихає, то в такий спосіб підвищується рівень CO_2 в її організмі і, навпаки, знижується рівень кисню, що допомагає заспокоїтись і привести серцебиття в норму якомога швидше. Підрахунок допомагає задіяти «мисленнєві» ділянки мозку і переключитися з емоційного стану на раціональний.

2. *Заземлення («правило трьох» питань)* – прийом є особливо дієвим, коли розпочинається відчуття втрати реальності. У всіх такий стан може проявлятися по-різному: шум у вухах, ватні ноги, темнішає в очах, втрата почуття реальності і відчуття часу (наприклад, може траплятися відчуття, ніби стіни в кімнаті починають розпливатися, людина провалюється в яму, як при різкому спуску швидкісного ліфта).

Сконцентрувавшись, людині варто намагатися давати відповіді на прості питання: як мене звати? де я зараз? який зараз рік? Так запускається механізм повернення особи в оточуючу її реальність. Можна запропонувати й інші прийоми для інтенсифікації когнітивних можливостей людини: 1) знайдіть навколо себе три предмети жовтого кольору; 2) згадайте назви трьох видів дерев; 3) розрізнити три різних звуки довкола – голос, кроки, шурхіт; 4) доторкніться до трьох різних поверхонь; 5) відчуйте три різні запахи.

При ризику початку панічної атаки необхідно мати при собі цукерки, печення або насіння соняшника/гарбуза. Невеликий перекус дозволить переключити увагу і знизити ймовірність важкої тривоги. Таким чином, людина запускає когнітивну роботу органів відчуття (сенсорні відчуття тіла), повертає себе в реальність (усвідомлення себе тут і тепер). Якщо панічні атаки стають регулярними, то необхідно звернутися за допомогою до психотерапевта.

[10] Єфремова О. Війна: що робити зі страхом і панікою. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/blogs-60604260 (дата звернення: 24.03.2022).

[11] Єфремова О. Війна: що робити зі страхом і панікою. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/blogs-60604260 (дата звернення: 24.03.2022).

[12] Как быстро остановить паническую атаку. URL: https://gordonua.com/interesting/kak-bystro-ostanovit-panicheskuyu-ataku-1601787.html (дата звернення: 25.03.2022).

Купірувати панічну атаку допоможе зміна фокусу. Потрібно не зосереджуватися на своїх відчуттях, а, навпаки, відволіктися – спробувати сконцентруватися на будь-якому сторонньому предметі. Наприклад, на статуетці, картині на стіні тощо[13].

3. *Використання власного голосу, якщо це безпечно в поточних умовах перебування людини*. Ця техніка підійде для особи в стані слабкого психічного шторму, коли на свідомість людини набігає багато емоцій і хочеться навіть плакати, але особа стійко тримається в реальності і може більш-менш володіти собою: можна голосно співати, активно, сильною вокальною партією (наприклад, Гімн України, пісню «Ой, у лузі червона калина» та ін.); можна щось більш енергійне і бадьоре – спів нормалізує дихання людини, дасть вихід емоціям, згадування слів поверне особу до раціонального мислення і підтримає її бойовий дух.

4. *Зняття м'язової напруженості.* Доцільно зробити звичайний неглибокий вдих і на затримці дихання по черзі напружити всі м'язи тіла – від пальців ніг до голови, потримати 2-3 секунди максимально сильну напруженість тіла в цьому стані і з видохом розслабитися. Вправу повторити декілька разів. Тривога – це перш за все фізіологічна реакція тіла, тож така вправа дозволяє зняти напруженість з організму і розслабити психіку людини.

Дрібна моторика також сприяє переключенню уваги. Можна взяти в руки будь-який предмет, що знаходиться поряд; торкнутися ґудзика на одязі, кулона на шиї, перебирати чотки тощо.

5. *Фізичні вправи* – є ідеальними для зняття стресу, коли вже основна загроза минула, а відчуття цього стан залишилися. Можна танцювати, присідати, рубати дрова, перетягувати залізні їжаки на дорогу, мити підлогу – будь-яка активна фізична діяльність буде корисною для повернення до нормального психічного стану. Йога дає трохи інший ефект, і зазвичай в цей момент не зовсім підходить, але можливо комусь може допомогти[14].

Способи виходу зі стану ступору. Якщо ж людина від страху вповільнює свої рухи чи не може навіть поворухнутись, фізіологічно «застрягає» в умовах небезпеки та психічно загальмовується («підвисає»), то їй варто спробувати виконати деякі із прийомів (нижче наведених порад) або всі разом:

1) помітивши, що особа ніби завмерла, порекомендувати їй спробувати поворухнути спочатку очима, язиком, пальцями – це запустить роботу всіх інших м'язів тіла;

2) зробити повільний видих, трохи скручуючись тілом донизу. Зазвичай людина у такому стані хапає повітря і забуває видихати;

3) використовувати різкі запахи – кава, кориця, цитрус, парфуми, навіть старі шкарпетки – все, що має інтенсивний запах і зможе швидко повернути особу з глибин внутрішнього світу і прострації у реальний (тут і тепер);

4) занурити руки і обличчя у дуже холодну воду: взагалі, різка зміна температури дуже швидко виводить людину з цього стану, тож можна зробити контрастне вмивання.

Якщо особу поруч накрило ступором, то не треба її трусити чи давати їй ляпасів. Зверніть на себе увагу голосом, говоріть дуже чітко і директивно: «Я тут, подивись на мене, ти мене бачиш? Ти чуєш мене? Мене звати Тарас, я тут біля тебе. Дивись на мене. Дихай. Візьми води. Пий». У такому монолозі рятувальник не запитує – він дає чітку інструкцію потерпілому (рятувальник не робить замість людини те, що вона може зробити сама).

Треба знати, що в сьогоднішніх умовах дуже багато кризових психологів, психотерапевтів, психіатрів працюють безоплатно, тому не варто зволікати, а звертатися до них за допомогою – психологи можуть підтримати потерпілого не тільки словом, а й підбором необхідних для стабілізації психологічного стану препаратів.

Продовжувати жити повноцінним життям. Тривожні новини – не привід відмовляти особі в тому, щоб не жити повноцінним життям, не дозволяти собі радощів та планувати майбутнє. Психологи (Г. Корба, Н. Бігун та ін.) дають поради у будь-якій ситуації дбати про своє здоров'я та своїх близьких, усвідомлювати власні потреби, не покладатися сліпо на думки інших людей[15].

У таких екстремальних умовах запровадженого режиму воєнного стану необхідно бути дієвим, брати на себе відповідальність за своє життя. Частіше ставити собі прості запитання: «Що я зараз відчуваю? Чому? Чого я дійсно потребую? Мої дії обумовлені моїми потребами чи спровоковані ззовні?». Діяльність рятує не лише від страху, але й від слабкостей, холоду, хвороб. На переконання М. Ткалич, важливо продовжувати жити своїм життям, а не тривожним невідомим майбутнім[16]: наприклад, зробили щеплення, помити шафу, зайнятися речами, на які

[13] Как быстро остановить паническую атаку. URL: https://gordonua.com/interesting/kak-bystro-ostanovit-panicheskuyu-ataku-1601787.html (дата звернення: 25.03.2022).

[14] Вайда Т.С., Голенко Н.М. Педагогічні можливості спеціальної фізичної та тактико-спеціальної підготовки щодо формування у поліцейських стійкого психоемоційного стану до негативної дії зовнішніх небезпек (на прикладі навчання курсантів ЗВО МВС України). *Prospects for the development of modern science and practice.* Abstracts of the XVI th International scientific and practical conference (11-12 may, 2020). Graz, Austria. 2020. Published on https://www.bookwire.com. 2020. Pp. 171-176. = *Перспективи розвитку сучасної науки та практики*. Матеріали XVI Міжнародної міждисциплінарної дистанційної науково-практичної конференції, 11-12 травня 2020 р., Грац, Австрія. Опубліковано на https://www.bookwire.com. Австрія: Грац, 2020. С. 171-176. URL: https://isg-konf.com/wp-content/uploads/2020/05/XVI-Conference-11-12-Graz-Austria.pdf.

[15] Корба Г. «Якщо Путін нападе». Як реагувати на панічні новини та не збожеволіти. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-60086647 (дата звернення: 25.03.2022).

[16] Там само.

особа може впливати. Треба жити своїм життям, перебувати і реагувати в реальних обставинах (тут і зараз), цінувати спокійні та світлі моменти життя, розуміти, що в цьому є цінність, бо завтра невідомо що буде.

Можна допомагати на війні навіть не перебуваючи на передовій – тим, що людина вміє і може. Якщо людина за професією повар – то готовити їжу; якщо юрист – допомагати людям біля будь-якого зруйнованого будинку оформити документи. Якщо у людини є машина і час – вона може кожен день творити маленькі чудеса, а якщо мікроавтобус – то і великі (транспорт на війні вагу золота). Або спитати, можливо у будинку є бабуся, котрій складно вийти за продуктами і ліками; а молодій мамі, чоловік котрої на фронті, потрібне дитяче харчування придбати для дитини.

У багатьох людей зараз навіть випрати речі немає можливості, і маленька домашня «пральня» стане великою допомогою; забити цвях, поміняти прокладку в водопровідному крані, включити бойлер, розібратися з інтернетом у смартфоні або роутером, допомогти людям старшого віку встановити Watsapp. В кінці кінців, термос гарячого чаю на блокпост – теж вклад в перемогу. Таким чином, як бачимо, є безмежна кількість можливостей для самореалізації.

Висновки

Провівши аналіз спеціальної літератури в галузі психології та сучасні публікації в інтернет-ресурсах з піднятої актуальної для воєнного стану проблеми, можемо зробити деякі узагальнення.

1. Ведення воєнних дій РФ як країни-агресора на території України спричинює на значній території появу небезпечних для життя і здоров'я людини факторів, котрі можуть призводити до виникнення в будь-якої особи комплексу деструктивних станів. До таких особистісних реакцій відносять, зокрема, почуття страху, тривоги, розгубленості, паніки, істерики, ступору, напружене очікування на катастрофу, провини, уникнення неприємних відчуттів, втрата віри, прагнення до помсти та ін., що можуть статися в житті громадянина внаслідок руйнування його помешкання, травмування чи смерті членів сім'ї тощо.

2. У складних (часом екстремальних) умовах життєдіяльності багатьох людей під час війни досить частим негативним емоційним станом для цивільних осіб є почуття провини – одне із найбільш складних емоційно-вольових станів, на формування котрого впливає багато чинників.

3. Наявність почуття провини свідчить не про те, що особа є поганою людиною, а про її чутливість до потреб інших, прагнення бути кращою та діяти в майбутньому більш конструктивно й ефективніше.

4. Токсичне почуття провини здолати людині не легко. Якщо особа самостійно не може справитися і їй потрібна психологічна допомога, то людині варто звернутися до спеціалістів-психологів, а також більше турбуватися про свій стан самостійно.

5. Серед першої хвилі реакцій людини на небезпеку під час війни є страх і паніка, котрі розуміються як абсолютно адекватна реакція людини на загрозу, боятися в ситуації ведення воєнних дій є природнім станом та безпечною поведінкою для будь-якої живої істоти. Страх в умовах ведення бойових дій мобілізує фізичні можливості тіла і його психіку (людина може максимально швидко діяти, бути сильною, винесливою, рятуватися, вмикаючи інстинкт виживання).

6. Страх, що викликає заціпеніння, заважає особі критично мислити і адекватно діяти, наражає її на небезпеку замість того, щоб людині рятуватись.

7. Для подолання деструктивного стану паніки та страху важливо знати та вміти застосовувати наступні прийом релаксації для мінімізації паніки – вправи «дихання квадратами», заземлення («правило трьох» запитань), використання власного голосу (якщо це безпечно в умовах перебування людини), зняття м'язової напруженості, виконання фізичних вправ.

8. Способами вийти людині зі стану ступору можуть бути такі її дії, як**:** 1) спроби поворухнути в будь-який бік спочатку очима, язиком, далі – пальцями рук і ніг (це запустить роботу всіх інших м'язів тіла); 2) зробити повільний видих, трохи скручуючись тілом донизу; 3) використайте різкі запахи для швидкого повернення людини з глибин внутрішнього світу/прострації у реальний; 4) занурення рук і обличчя в холодну воду (контрастне вмивання).

Інформація про автора:

Вайда Тарас Степанович,

кандидат педагогічних наук, доцент,

доцент кафедри спеціальної фізичної та вогневої підготовки

Херсонський факультет Одеського державного університету внутрішніх справ

49, вул. Кольцова, м. Херсон, 73034, Україна

Information about the author:

Vaida Taras Stepanovych,

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,

Associate Professor of the Department of Special Physical and Fire Training

Kherson faculty of Odessa State University of Internal Affairs

49, Koltsova str., Kherson, 73034, Ukraine

DOI

СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ ТА МЕСЕНДЖЕРИ ЯК ЗАСОБИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ САМООРГАНІЗАЦІЇ В ПЕРІОД РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Ворожейкін Є. П.

Постановка проблеми. Соціальні мережі та месенджери сьогодні є важливою складовою нашого повсякденного життя. Вони доповнюють «живе» спілкування та спрощують процеси соціальної комунікації та доступу до інформації. Їх функціональність надає можливість для реалізації громадянської партиципації, адже вони можуть бути каналами для поширення ідей та об'єднання однодумців у спільноти, координації зусиль та організації заходів (реальних та віртуальних). Роль соціальних мереж та месенджерів у громадянській самоорганізації актуалізується сьогодні в Україні внаслідок військового вторгнення Росії 24 лютого 2022 року. Війна змінила життя всіх українців та змусила шукати відповіді на те, як реагувати на цю складну ситуацію. Частина цивільного населення знайшла їх за допомогою груп у соціальних мережах, каналів та груп у месенджерах, які надали не тільки важливу інформацію, але і стали середовищем організації рухів волонтерської допомоги, інформаційного супротиву тощо. Саме дослідженню цієї проблематики присвячена дана робота.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Системно-теоретичні підходи до соціальних рухів (Н. Луман, К. Джапп, Г. Алемейєр, К.-У. Хельманн) є досить некритичними та ігнорують продуктивні відносини між людьми та соціальними структурами в процесах соціальної самоорганізації. Саме тому в дослідженні ми звертаємо увагу на підхід, який пропонує розглядати самоорганізацію в контексті постійної рухомої та провокуючої реальності. Цей підхід підтримують К. Фукс, Ш. Муффе, Е. Лакло та інші дослідники. Ш. Муффе та Е. Лакло визначають самоорганізацію як результат фундаментальних змін соціальних структур, коли на акт утиску пригноблені дають відповідь через простір антагонізму[1]. Антагонізм виникає, коли ідентичність суб'єкта заперечується, чи коли його права ставляться під сумнів, чи шляхом суперечливої інтерпеляції, тобто переживання Я суперечливим чином, як всередині, так і за межами домінантної культури.

Потенційні можливості використання соціальних мереж для громадянської самоорганізації під час критичних моментів яскраво продемонструвала Арабська весна – серія масових протестів, революцій та військових конфліктів у низці арабських країн, що розпочались у 2010 році. Роль соціальних мереж у них була настільки впливова, що ЗМІ почали використовувати терміни «революція у Facebook», «революція в Twitter» та «повстання YouTube»[2]. Дослідженням ролі соціальних мереж під час Арабської весни займалися такі науковці як: А. Шахба, А. Фіцпатрик, С. Хаміс, К. Вон, П. Голд, Д. Фаріс, К. Рая та інші. А. Шахба вказує, що серед інших революцій Арабської весни, сирійська відрізнялась, оскільки в ній соціальні мережі активно використовувались з обох сторін як революціонерами так і сирійським режимом, що призвело до інформаційної війни[3]. М. Лібіцкі визначає інформаційну війну, як командно-адміністративну війну на основі інформаційної розвідки, електронної війни (радіоелектронними чи криптографічними методами), психологічної війни (у якій інформація використовується для зміни думки друзів, нейтрально налаштованих людей та ворогів), хакерської війна (в якій атакуються комп'ютерні системи ворога), економічно-інформаційної війни (блокування інформації чи спрямування її на досягнення економічного домінування)[4]. Всі ці дії були здійсненні разом з військовим вторгненням Росії в Україну, а тому їх потрібно прийняти до уваги в контексті нашого дослідження.

Важливою основою дослідження не тільки в теоретичному, але й в історичному контексті є роботи присвячені використанню соціальних мереж під час Євромайдану та війни на Донбасі. Цю проблему досліджували: А. Руденко, Н. Кумпаненко, Н. Хома, Б. Тимофій, Ю. Дукач, Т. Горбачевський, А. Грузд, Б. О'Брайт та інші. А. Руденко, зокрема, вказує, що саме завдяки соціальним мережам українцям вдалося під час Євромайдану та війни на Донбасі продемонструвати «високий рівень громадянської мобілізації та згуртованості зусиль»[5].

Мета полягає в дослідженні використанні соціальних мереж та месенджерів як засобів громадянської самоорганізації в українському контексті спричиненого новими чинниками, а саме військовим вторгнення Росії в Україну, що розпочалось 24 лютого 2022 року.

[1] Laclau E., Mouffe C. Hegemony and Socialist Strategy : Towards a Radical and Democratic Politics. London, 1985. P. 153.

[2] Shehabat A. The social media cyber-war : the unfolding events in the Syrian revolution 2011. *Global Media Journal.* 2013. 6(2). URL: https://www.hca.westernsydney.edu.au/gmjau/archive/v6_2012_2/ahmad_shehabat%20_RA.html (дата звернення: 25.04.2022).

[3] Ibid.

[4] Libicki M. What is information warfare? Washington DC, 1995. P. 12.

[5] Руденко А. Соціальні мережі як ефективний засіб громадської самоорганізації в сучасній Україні. Аналітична записка. Київ, 2018. С. 3. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2018-05/Rudenko-52ea7.pdf (дата звернення: 29.04.2022).

Відповідно **завдання** дослідження полягає у виявлені цілей та видів громадянської самоорганізації українців за допомогою соціальних мереж та месенджерів під час активної вази російсько-української війни, а також порівняння з минулим ситуаціями їх використання в Україні та інших країнах.

Виклад основного матеріалу. Кожна соціальна мережа чи месенджер має: різні системні можливості та нормативність формату можливого контенту, взаємодії з іншими користувачами, власним етикетом. Відповідно кожен з цих засобів можна представити як інструмент, котрий буде більш ефективним для одних цілей та менш для інших.

Під час Арабської весни, для мобілізації та координування повстань, використовувались, такі соціальні мережі, як: Facebook, Twitter та YouTube[6]. У сірійській революції крім них для координації застосовувався також месенджер Skype, а Facebook, Twitter та YouTube більше функціонували для висвітлення світові жорстокість сирійського режиму та поширювання інформації про хід революції[7]. Така сама методика громадянської самоорганізації використовувалась під час Євромайдан у 2013-2014 рр. Єдина різниця полягала у тому, що для координації дій застосовувалась ще соціальна мережа ВКонтакте, котра на той час була популярна серед студентів[8].

З початком війни на Донбасі, процес самоорганізації в Україні сформував нові цілі, а саме надання волонтерської допомоги у зоні бойових дій, поміч у евакуації мирного населення, збір коштів для них та для армії[9]. Це здійснювалось, головним чином, за допомогою тематичних груп у мережі Facebook. А. Руденко зазначає також використання такої популярної методики, як онлайн-флешмоби. Вона базувалась на тому, що українці зазначали у своїх постах в соціальних мережах спільні хештеги (від англ. hash – «знак решітки», і tag – мітка), щоб об'єднувати пости за певною темою та у такий спосіб показувати масову прихильність певних вимог до влади. Так, у 2014 р за допомогою постів з хештегом #PoroshenkoPohovoryZNarodom вдалось здійснити тиск на Президента України Петра Порошенка стосовно ситуації на Донбасі[10]. Цей метод можна визначити як вид громадянського протесту.

Хоча громадянські рухи зазвичай асоціюються з критикою чи контролем дій державних органів та посадовців, насправді їх ключовою функцією є протидія загрозливим для суспільства процесам. Вторгнення Росії 24 лютого 2022 року стало одним з таких, що змусило українців використати різні методи протидії, в тому числі застосування соціальних мереж для організації громадянських рухів, але вже не для тиску на владу, а для підтримки її дій у протистоянні ворогу.

Під час дослідження способів використання соціальних мереж для громадянської самоорганізації вдалося визначити, що у більшості випадів застосовувався месенджер Telegram. Статистика теж показує, що з 24 лютого по 20 березня 2022 року кількість нових завантажень месенджера Telegram в Україні збільшилось на 89% (957 тис.)[11].

За останні декілька років Telegram став провідним засобом комунікації у багатьох країнах світу. Telegram є мобільним месенджером, який працює на різних операційних платформах. Він є більш безпечним за інші, тобто третім сторонам дуже складно отримати зміст індивідуальних розмов та доступ до закритих чатів. Також Telegram надійно зберігає інформацію, оскільки його сервери знаходяться у різних країнах. Отже, він надає можливість для безпечного спілкування та передачі інформації.

Telegram став важливим засобом для отримання інформації особливо в перші дні війни, оскільки крім військового наступу Росія також здійснювала хакерські атаки на провідні інформаційні ресурси та сайти офіційних державних органів. Починаючи з 24 лютого 2022 року у Telegram були створені різні інформаційні канали присвячені як загальній ситуації в Україні, так і в окремих містах, селищах чи навіть районах міста. Вони були створені як журналістами, так і блогерами чи просто особами, які зрозуміли необхідність у таких джерелах. У цьому випадку цей процес можна розуміти як вид громадянської самоорганізації, оскільки канали були створенні масово та не на основі наказів чи настанов, а як ініціатива для вирішення конкретних спільних проблем.

В контексті процесів громадянської самоорганізації важливим є хвилеподібний рух, коли індивідуальні ініціативи переходять на рівень колективних дій. В громадянському суспільстві це може відбуватися навіть без заклику, коли кожен розуміє загальні цілі та здійснює індивідуальні дії для досягнення цих цілей на основі власних навиків та можливостей. Тобто, можна сказати, що відбувається формування колективного інтелекту. Колективний інтелект – це «форма універсально-розподіленого інтелекту, який постійно вдосконалюється, координується в реальному часі,

[6] Shehabat A. The social media cyber-war : the unfolding events in the Syrian revolution 2011. *Global Media Journal.* 2013. 6(2). URL: https://www.hca.westernsydney.edu.au/gmjau/archive/v6_2012_2/ahmad_shehabat%20_RA.html (дата звернення: 25.04.2022).

[7] Ibid.

[8] Руденко А. Соціальні мережі як ефективний засіб громадської самоорганізації в сучасній Україні. Аналітична записка. Київ, 2018. С. 3. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2018-05/Rudenko-52ea7.pdf (дата звернення: 29.04.2022).

[9] Там само.

[10] Руденко А. Соціальні мережі як ефективний засіб громадської самоорганізації в сучасній Україні. Аналітична записка. Київ, 2018. С. 9. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2018-05/Rudenko-52ea7.pdf (дата звернення: 29.04.2022).

[11] Signal's Active Users in Ukraine Nearly Tripled In the Past Three Weeks. *Sensor Tower* : веб-сайт. URL: https://sensortower.com/blog/signal-telegram-ukraine-russia-2022 (дата звернення: 29.04.2022).

що призводить до ефективної мобілізації навичок»[12]. Його реалізацію можна побачити в інших випадках громадянської самоорганізації, які будуть розглянуті далі в статті. Координація більшості з них також відбувалася через Telegram за допомогою відкритих каналів та груп, а самі активності реалізовувались зазвичай у різних соціальних мережах, інших онлайн платформах та у реальному житті. Використання Telegram каналів та груп було важливим оскільки, на відміну від відкритих груп та сторінок у Facebook, в перших не здійснюється цензурування контенту. Канали та групи у Telegram можна заблокувати через скарги, але цей процес є більш повільнішим та потребує багато зусиль ніж у соціальних мережах. Тому використання месенджеру Telegram надало можливість захистити інформаційні джерела від нападів росіян та від блокування модераторами, оскільки деяких з цих каналів та груп були направлені на активності, котрі у мирний час розглядаються як злочині.

Серед видів громадянської самоорганізації, які використовували набутий досвід під час війни на Донбасі, можна виділити канал «Української волонтерської служби»13. З перших днів війни він був направлений на надання допомоги з евакуацією, відправки та пошуків варіантів доставки продовольчих продуктів потребуючим, закупки та пошуку необхідного обладнання та речей для військових та територіальних органів оборони, надання житла для тимчасово переміщених осіб тощо. Надалі за допомогою нього було організовано та структуровано волонтерські рухи в різних регіонах України через створення відповідних групи. Варто зазначити, що цей канал тільки один з багатьох, за допомогою якого здійснювалась волонтерська допомога під час війни.

Іншим видом організації громадянських рухів, після вторгнення Росії в Україну, було застосування соціальної мережі Twitter для створення соціального та політичного тиску. Telegram канал «Інфозагін Kyiv Vibes»[14] був одним з тих, хто координував цю діяльність. Twitter вже давно є інструментом громадянських рухів, він застосовувався, зокрема в Україні до цього та під час сирійської революції. Проте нова ситуація сформувала інший підхід, українці здійснювали тиск не на своїх політиків, а, навпаки, підтримували їх звернення до політиків країн західної Європи та Америки через лайки, ретвіти (повторні публікації чужого чи власного твіту) та доповнювали їх власними постами зі спільними хештегами (наприклад, #CloseTheSky) та згадками офіційних акаунтів цих іноземних політиків (наприклад, президента США Джо Байден, членів конгресу США тощо). Новим моментом також було звернення до провідних компаній світу щодо виходу з російського ринку, оскільки їх діяльність на території Росії збільшувала доходи агресора, а значить і його економічні можливості по виготовленню зброї. У цьому плані українці підтримували політику свого міністра закордонних справ Дмитра Кулеби, котрий був одним з тих, хто розпочав цей вектор діяльності. Таким чином, за допомогою соціальної мережі Twitter українці продемонстрували не тільки громадянську спільність, але і об'єднаність зі своєю політичною елітою.

Об'єднання українців здійснювалось не тільки на основі політичної спільності, а й через виокремлення та захищення власної ідентичності. На концептуальному рівні це реалізовувалось через процес деколонізації. Деколонізація спрямовується на всебічне осмислення імперсько-колоніальної складової країни, яка певний історичний час перебувала під владою іншої країни. Цей процес вимагає аналіз методів імперської експлуатації, поширення колонізаторської ідеології та різних способів пригнічення культури та населення колонії тощо. Проблема полягає в тому, що в Україні деколонізація розпочалась тільки нещодавно. Притому на політичному рівні вона проводилась через так звані «декомунізаційні закони», які вирішували тільки частину проблеми. І. Лосєв зазначав, що важливо проводити не тільки декомунізацію, а й дерусифікацію, оскільки якщо обмежитись тільки першим, то можна лише очистити російсько-імперське ядро від комуно-радянських нашарувань, що прихильників «русского мира» цілком влаштує»[15]. Актуальність цього моменту підсилилась після вторгнення Росії в Україну, адже в ідеологічному плані доповнювалась концепціями про «братські народи» чи тим, що українці є вигаданою нацією[16].

Деколонізацію українці здійснювали через свої пости чи історії в Instagram, Facebook та через розповсюдження постів інших людей. Важливо було також те, що представники української культури та мистецтва почали писати та публікувати статті в українських та зарубіжних виданнях, в яких висвітлювали колонізаторську політику Росії щодо України в різні історичні періоди та розвінчували міф про «братські народи». Деякі приклади таких статей можна знайти в коментарях до посту української мисткині Лії Достлієвої[17].

Оскільки, крім військового вторгнення, Росії також розпочала інформаційну війну з Україною, то цивільне населення України вирішило здійснити протидію. Один з варіантів протидії організовувався через групу

[12] Levy P. Collective Intelligence : Mankind's Emerging World in Cyberspace. New York : Plenum Press, 1995. P. 13.

[13] Українська волонтерська служба. *Telegram* : веб-сайт. URL: https://t.me/VolunteerCountry (дата звернення: 29.04.2022).

[14] Інфозагін Kyiv Vibes. *Telegram* : веб-сайт. URL: https://t.me/infozagin (дата звернення: 29.04.2022).

[15] Лосєв І. Декомунізація = дерусифікація України. *Український тиждень*. 2015. № 47 (419). URL: https://tyzhden.ua/Society/152416 (дата звернення: 29.04.2022).

[16] Путін : «Росіяни та українці – один народ, я ніколи від цього не відмовлюсь». *Радіо Свобода* : веб-сайт. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-putin-ukrayina-narody/31734825.html (дата звернення: 29.04.2022).

[17] Lia Dostlieva. *Facebook* : веб-сайт. URL: https://www.facebook.com/liadostlieva/posts/10217187173191085 (дата звернення: 29.04.2022).

«Скарга і блок»[18]. У ньому учасники публікували профілі з різних соціальних мереж та телеграм каналів, які розповсюджували ворожу ідеологію чи фейкові новини стосовно війни в Україні. Також у цій групі публікувався алгоритм блокування цих профілів та груп.

Інформаційна протидія здійснювалась також через створення контенту та розповсюдження його в російському Інтернет-просторі. Зокрема, цю діяльність координував канал «Креативні сили України»[19], який об'єднав сценаристів, режисерів монтажу, таргетологів тощо. Для кожного виду діяльності була створена окрема група з відповідними задачами. Тобто, був сформований певний вид мануфактури.

Складовою частиною інформаційної війни є хакерські атаки (головним чином DDoS-атаки). Росія почала здійснювати їх на сервери державних структур України ще перед початком військового вторгнення. Після 24 лютого громадяни України, котрі знали технічну специфіку DDoS-атак вирішили провести їх на серверне обладнання ворога. Їх ініціатива була підтримана збоку держави, відбулась легалізація цієї діяльності та проголошено про формування української IT армії. Для координування дій був створений спеціальний Telegram канал[20]. Потім з'явилися окремі канали та групи присвячені процесу організації DDoS-атак для того, щоб розширити область їх застосування.

DDoS-атака здійснюється через насичення цілі (комп'ютера чи мережевого устаткування) великою кількістю зовнішніх запитів в результаті чого устаткування перестає працювати чи виконувати певні функції. Ефективність DDoS-атаки залежить від кількості учасників, тому вимагає залучення великої кількості людей. Тому українські спеціалісти у цій сфері публікували в каналах та групах інструкції чи посилання на учбове відео та створювали спеціальне програмне забезпечення, що надало можливість брати участь в DDoS-атаках будь-кому незалежно від його знань. Одним з прикладів розроблених засобів є онлайн гра «2048», під час якої здійснюється DDoS-атаки на провідні російські інформаційні ресурси[21]. Важливо зазначити, що інструкції публікувалися також на англійській мові для залучення людей з інших країн. Загалом використання соціальних мереж дало можливість самоорганізації українців не тільки в межах своєї країни, але й у рамках світового українства та з громадянами інших країн.

Висновки

Сьогодні соціальні мережі та месенджери є популярними та ефективними інструментами для активізація та розповсюдження громадянських рухів спричинених кризовими моментами для суспільства. Можна сказати, що після Євромайдану та війни на Донбасі українці усвідомили на практиці силу соціальних мереж та месенджерів і тому з перших днів вторгнення Росії в Україну застосовували їх для протидії ворогу та допомоги постраждалим та військовим. Серед моментів унікальних для нинішньої ситуації в Україні є: використання месенджеру Telegram для координування та організації рухів, консолідація громадянських рухів з діями політичної еліти через пости в Twitter, публікація текстів направлених на виокремлення українського народу від російського та показ методів колоніальної політки Росії щодо України, а також організація DDoS-атак.

У роботі були зазначені тільки окремі види громадянської самоорганізації, оскільки всіх їх охопити в одній статті є проблематичним, а також тому, що війна все ще триває, а разом з нею створюються нові ініціативи для протидії їй. Проте на основі проаналізованих видів громадянської діяльності українців під час війни можна вже вказати, що самоорганізація проявлялась на різних рівнях з урахуванням навиків кожного та ключових цілей. Це може свідчити про розвиток горизонтальної структуризації суспільних відносин в Україні та індивідуальної ініціативності, що є важливими характеристиками громадянського суспільства. Варто зазначити також на консолідацію громадянського суспільства та політичної влади України та інших країн, що дає можливість позитивно дивитися на майбутні перспективи України як сильної та незалежної держави.

[18] Скарга і блок. *Telegram* : веб-сайт. URL: https://t.me/cyberkma (дата звернення: 29.04.2022).

[19] Креативні сили України. *Telegram* : веб-сайт. URL: https://t.me/videomatica_academy (дата звернення: 29.04.2022).

[20] IT ARMY of Ukraine. *Telegram* : веб-сайт. URL: https://t.me/itarmyofukraine2022 (дата звернення: 29.04.2022).

[21] В онлайн-гру playforukraine зіграли понад 500 тисяч людей з усього світу. *Укрінформ* : веб-сайт. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-uarazom/3455768-v-onlajngru-playforukraine-zigrali-ponad-500-tisac-ludej-z-usogo-svitu.html (дата звернення: 29.04.2022).

Інформація про автора:
Ворожейкін Євген Петрович,
кандидат філософських наук,
асистент кафедри богослов'я та релігієзнавства
9, вул. Пирогова, м. Київ, 02000, Україна

Information about the author:
Vorozheikin Yevhen Petrovych,
Candidate of Philosophical Sciences,
Assistant Professor at the Theology and Religious Studies Department
National Pedagogical Dragomanov University
9, Pirogov str., Kyiv, 02000, Ukraine

DOI

POLITICAL AND LEGAL CHALLENGES IN THE MANAGEMENT OF MIGRATION FLOWS OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS

Haponenko V. A., Korol M. O.

Problem statement and its relation to important scientific or practical tasks. As a result of Russia's war against Ukraine, our state faced the problem of unprecedented migration processes. Since 2014, despite significant work on the legal, political and institutional provision of temporarily displaced persons, a number of issues remain unresolved. The gaps in the legislation have recently become more painfully apparent and nowadays our state is dealing with the threatening processes of internal migration crisis. The latter can significantly affect various aspects of public life, as well as domestic and foreign policy. The problems of social security for victims of hostilities are particularly urgent, as far as there are reasons for raising prices of basic necessities, unemployment, cheaper labor, gender discrimination, social tensions, destabilization of parliament, increasing the role of extreme political parties.

Analysis of recent researches and publications, which have initiated problem solution, the author relies on. In the period between 2014 and 2021, the issues of the legal status and rights of temporarily displaced persons were profoundly studied. This field of research includes the publications by V. A. Haponenko[1], M. I. Malykha[2], O. V. Novakova[3], V. A. Yavir[4], etc., analytical reports by human rights organizations.

Identification of previously unresolved matters of the generic problem the article deals with.

However, on February 24, 2022, with the beginning of the full-scale Russian invasion of Ukraine, the circumstances, pace and volume of migration flows changed significantly. This raises the issue of the appropriate level of legal regulation and institutional support of internally displaced persons' rights, their ability to manage migration processes, efficiency in preventing social and political crisis.

Goal statement (task statement). Therefore, the *aim* of the publication is to analyze the political and legal support for the management of migration of internally displaced persons. Achieving this aim requires accomplishment of the following tasks: to clarify the main terms of the study, analyze and compare the legal framework in the previous and current periods, determine its efficiency under current conditions and outline recommendations on how to prevent the crisis.

Presentation of research material with full justification of findings. First of all, the category of 'forcibly displaced persons' or 'internally displaced persons' should be defined because in the scientific literature there are several synonymous concepts to denote this social group.

Thus, the first attempts to regulate the status of internally displaced persons in the international law date back to the second half of the twentieth century in connection with the civil wars in Africa and the South-East. During this period, there was a need to clarify the provisions of the 1951 UN Refugee Convention, as in this case individuals did not fully meet the criteria to be determined as refugees because they did not cross the internationally recognized state borders. In this regard, in 1972, the UNHCR mandate included the issues of internally displaced persons. In 1998, *the UNHCR Guiding Principles on Internally Displaced Persons* were developed. This document defines this category of people as "persons or groups of persons who have been forced or obliged to flee or to leave their homes or places of habitual residence, in particular as a result of or in order to avoid the effects of armed conflict, situations of generalised violence, violations of human rights or natural or human-made disasters, and who have not crossed an internationally recognised state border[5].

Thus, protection of the rights of this category of forced migrants has become the subject of regulation in international humanitarian law. The generally accepted term used for this category of people is *'internally displaced persons'* (IDP)[6]. 'Displaced persons' is another term which is widely used in the international law to denote victims of such a phenomenon as forced migration.

It should be noted that in the countries where cases of internal displacement are widespread, there is a need

[1] Гапоненко В. А. Інституційні механізми захисту прав людини в умовах військово-політичного конфлікту. *Політичне життя.* №4. 2019. С. 10-15.

[2] Малиха М.І. До проблеми сутності поняття «внутрішньо переміщені особи»: державна політика та регіональна практика. *Грані. Політологія*. N 8 (124). 2015. С. 6-14.

[3] Новакова О.В. Проблеми та складові соціальної політики української держави щодо окупованих територій Донбасу. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін.* 2018. Випуск 24. С.11-16.

[4] Явір В. А. Роль інформаційної політики в реінтеграції України. *Гілея: науковий вісник.* 2017. Вип. 121. С. 239-242.

[5] Внутрішньо переміщені особи / УВКБ ООН (The UN Refugee Agency) URL: http://unhcr.org.ua/uk/novini/novyny/1293-vnutrishno-peremishcheni-osobi.

[6] Удовика Л. Г. Питання нормативного закріплення та гарантування прав внутрішньо переміщених осіб в Україні. *Prava a slobody clovekaa obcana: mechanizmus ich implementacie a ochrany roznych oblastiach prava* (19-20 septembra 2014 r.). Bratislava: Paneuropska vysoka shcola : Fakulta prava. С. 113.

for legal regulation on the state level, mainly by means and methods of administrative law[7].

Representatives of UNHCR consider the researched concept as a category of Ukrainian citizens, foreigners or stateless persons who were forced to leave their place of residence as a result of or to avoid the negative consequences of the armed conflict in Donetsk and Luhansk regions of Ukraine or occupation of the Autonomous Republic of Crimea[8].

It should be noted that at the time of the evident danger in our country, there were only regulations for the internal replacement of victims of the Chernobyl disaster.

We agree that the most relevant definition is the one suggested by Y. Rymarenko, namely: "An internally displaced person is a person who is forced to move from his place of permanent residence within his country due to armed conflict, internal disorder, systematic human rights violations, or natural disasters"[9].

It is in this sense that the legal status of internally displaced persons is determined by Art. 1, Par. 1 of the Law of Ukraine *"On Ensuring the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons"* according to which an internally displaced person is a citizen of Ukraine, a foreigner or a stateless person who legally stays on the territory of Ukraine and has the right to permanent residence in Ukraine, who has been forced to flee or leave his place of residence as a result of or to avoid negative consequences of armed conflict, occupation, widespread violence, violation of human rights and emergencies of natural or man-made nature[10].

The advantages of the above-mentioned law include consolidation of the list of rights for internally displaced persons, in particular: creation of appropriate conditions for their permanent or temporary residence; provision of free temporary places of residence insured by state executive bodies, local self-government bodies and subjects of private law (if a person pays the cost of utilities) within 6 months from the date of registration of an internally displaced person; for the large families, the disabled, the elderly, this period may be extended; provision of medicines in the cases and in the manner prescribed by law; provision of the necessary medical care in state and municipal healthcare facilities; enrollment of children in preschool establishments and secondary schools; provision of social and administrative services at the place of residence; free travel in case of voluntary return to their abandoned permanent places of residence in all types of public transport when the circumstances that led to replacement disappear; receiving humanitarian and charitable assistance; other rights defined by the Constitution and laws of Ukraine[11].

The system of legal regulation of forced internal migrants is complemented by the Law of Ukraine *"On Securing the Rights and Freedoms of Citizens and the Legal Regime on the Temporarily Occupied Territory of Ukraine",* adopted on 15 April, 2014, which guarantees the rights and freedoms for citizens of Ukraine who left the temporarily occupied territory[12], Comprehensive State Program on support, social adaptation and reintegration of Ukrainian citizens relocated from the temporarily occupied territory of Ukraine and areas of anti-terrorist operation to other regions of Ukraine for the period up to 2017[13], Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine *"On providing monthly targeted assistance to internally displaced persons to cover living expenses, including housing and communal services"* of October 1, 2014 № 505[14], Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine *"On Registration of Internally Displaced Persons"* of October 1, 2014 № 509[15] and the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine *"On the peculiarities of the rights of certain categories of persons to compulsory state social insurance"* of October 1, 2014 № 531[16]. After the beginning of the full-scale invasion, the regulatory framework was expanded by the Resolution *"On Amendments to the Procedure for Registration and Issuance of Certificates of Registration of Internally Displaced Persons"*[17].

[7] Герасименко Є. С. Визначення притулку в законодавстві України: його співвідношення з правовим статусом біженців і внутрішньо переміщених осіб. *Адміністративне право і процес*. № 3(9). 2014 Ювілейний випуск. URL:http://applaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/3-9-2014

[8] Внутрішньо переміщені особи / УВКБ ООН (The UN Refugee Agency) URL: http://unhcr.org.ua/uk/novini/novyny/1293-vnutrishno-peremishcheni-osobi.

[9] Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний вимір. Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія і практика : енциклопедія / за ред. Ю. Римаренка. К.: Довіра, 1998. 184 с., с. 95

[10] Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII. URL: http://zakon4.rada. gov.ua/laws/show/1706-18.

[11] Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII. URL: http://zakon4.rada. gov.ua/laws/show/1706-18.

[12] Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 26. Ст. 892.

[13] Про затвердження Комплексної державної програми щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України, на період до 2017 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.12.2015 № 1094. *Офіційний вісник України*. 2016. № 2. С. 582

[14] Про надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг: Постанова Кабінету Міністрів України від 1.10.2014 № 505. *Офіційний вісник України*. 2014. № 80. С. 22. Ст. 2271.

[15] Про облік внутрішньо переміщених осіб: Постанова Кабінету Міністрів України від 1.10.2014 № 509. *Офіційний вісник України*. 2014. № 81. Ст. 2296.

[16] Про особливості реалізації прав деяких категорій осіб на загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Постанова Кабінету Міністрів України від 1.10.2014 № 531. *Офіційний вісник України*. 2014. № 84. Ст. 2372.

[17] Про внесення змін до Порядку оформлення і видачі довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи : Постанова Кабінету Міністрів України від 13.03.2022 № 269. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-vnesennya-zmin-do-poryadku-oformlennya-i-vidachi-dovidki-pro-vzyattya-na-oblik-vnutrishno-peremishchenoyi-osobi-269

However, these laws and by-laws cannot solve the whole array of problems faced by this category of persons. Comparing the previous migration processes in Ukraine and the current ones, we can state that a number of legal norms have not been worked out at the proper level. In particular, we can highlight the following contradictions of current legislation in regulating the status and rights of internally displaced persons.

First, it is inconsistency of the regulatory framework. Mainly, there are no further changes and clarifications of the laws in the related fields, which are to be made after granting specific rights to internally displaced persons. For example, among other administrative public rights of internally displaced persons, the Law of Ukraine *"On Ensuring the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons"* enshrines the right to terminate self-employment, register a legal entity / individual entrepreneur under a simplified procedure. However, the relevant articles of the Law of Ukraine *"On State Registration of Legal Entities, Individual Entrepreneurs and Public Associations"* have not been amended[18].

We can also state that there are excessive details in certain rights. In particular, the right of internally displaced persons to obtain identity documents, confirm citizenship or special status, conduct state registration of civil status acts, amend, renew / cancel them or receive other administrative services at the place of temporary residence does not need to be recorded, since according to the Constitution of Ukraine, all citizens of Ukraine can exercise this right[19].

Secondly, there is glaring lack of a comprehensive and systematic approach to the participation of internally displaced persons in the management of local affairs, proper implementation of housing rights, compensation for damaged (destroyed) property[20]. There are corresponding statements by the President of Ukraine, but the development of appropriate mechanisms is still ongoing and in today's conditions (destruction of Borodyanka, Bucha, Irpen, Mariupol, etc.) requires significant financial and material resources.

According to principles 14, 18 and 28 of *the Guiding Principles on the Internal Replacement of Persons* (1998) the state's activities in the context of temporary replacement of citizens may be divided into two areas:

1) creating conditions for free movement of internally displaced persons within the country, providing them with housing or shelter, which is necessary in case of existence of territories affected by the circumstances specified in Art. 1 of the Law of Ukraine *"On Ensuring the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons"*;

2) creating conditions for voluntary return and reintegration of internally displaced persons in their previous places of residence.

According to Par. 7, Part 1, Art. 9 of the Law of Ukraine *"On Ensuring the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons"*, these persons have the right to free temporary residence (provided that they pay the cost of utilities) for 6 months from the date of registration; for the large families, the disabled, the elderly the term may be extended. The function of exercising this right is entrusted to state executive bodies, local self-government bodies and subjects of private law. This is supported by Art. 11 of the above-mentioned law, which endowed local state administrations and local governments with the following powers: 1) provision of habitable temporary housing or social housing for internally displaced persons (if they pay the cost of utilities); 2) provision of housing for family-type orphanages who have been forced to leave their place of residence as a result of the circumstances specified in Part 1, Art. 1 of the Law of Ukraine *"On Ensuring the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons"*. According to Art. 17, these bodies, together with the state-owned banking institutions, should also develop regional long-term concessional loan programs (including mortgages) to construct or purchase housing for internally displaced persons, provided that international humanitarian or charitable assistance is available. At the same time, targeted assistance provided by domestic and international benefactors for this purpose is subject to income tax exemption and value-added tax exemption.

At the state level, neither the procedure for providing housing for internally displaced persons nor those responsible for this process have been defined so far. In addition, the program and procedure for granting preferential / mortgage long-term loans for the purchase of land, construction or purchase of housing for internally displaced persons have not been approved. So, in fact, the state has chosen the path of settling internally displaced persons on temporary terms at state / communal facilities (dormitories, sanatoriums, camps, hotels). We would like to draw your attention to the fact that the Law of Ukraine *"On Ensuring the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons"* does not in any way establish requirements for such housing, except that it must be 'habitable'.

Currently, these norms need numerous clarifications as to the scale of destruction and the amount of available living space. After all, it is likely that affordable housing may not be enough for those who have been left

[18] Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань: Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII. *Відомості Верховної Ради України.* 2015. № 1. Ст. 1.

[19] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.

[20] Захист прав внутрішньо переміщених осіб: аналіз та рекомендації щодо вдосконалення нормативно-правової бази / Громадський холдинг "ГРУПА ВПЛИВУ"» в партнерстві з громадською організацією «Донбас СОС». URL: https://www.vplyv.org.ua/wp-content/uploads/2018/06/Group-of-Influence_analyses.pdf

homeless. Previous experience in providing displaced persons with housing shows that the right to housing is not provided by a specific legislative mechanism, and the burden of its regulatory provision is fully placed on local executives and self-government bodies.

Also, internally displaced persons are given the opportunity to exercise their right to vote in elections of the President of Ukraine, People's Deputies of Ukraine, local elections and referendums by changing the place of voting without changing the electoral address[21]. But there are no relevant remarks in the Law of Ukraine *"On the State Register of Voters"*[22]

There is no corresponding norm in the Electoral Code of Ukraine either[23], despite the fact that it was adopted after the problem of forced mass migration within the country had appeared. In fact, there is still no mechanism for internally displaced persons to exercise their right to vote in local elections.

Due to the fact that the Council of Europe Convention of 1992 grants the right to participate in and run for local governments even to foreigners residing in the country for more than 5 years, there is a reason to believe that this violates the constitutional equality of citizens and indirectly discriminates against migrants. The right to participate in local elections is no less important for Ukrainian IDPs than participation in national elections, as many issues related to their activities are solved at the local level (creating conditions for registration, settlement, benefits, settling the issues of utility bills in places of compact residence, etc.). Moreover, in some areas, internally displaced persons make up a significant proportion of the electorate. We are convinced that much larger number of displaced persons in 2022 is likely to reinforce this contradiction.

Third, numerous collisions arise in the field of granting social rights to internally displaced persons. At the end of February 2016, verification of social benefits for IDPs began as one of the stages of social reform; On July 8, 2016, the Cabinet of Ministers of Ukraine adopted Resolution *"On Some Issues of Social Benefits to Internally Displaced Persons"* № 365, which introduced the Procedure for assignment (restoration) of social benefits to IDPs and the Procedure for monitoring the implementation of social benefits for IDPs at the place of actual residence / stay. The first procedure establishes a mechanism for appealing to social protection bodies on the initiative of IDPs. This results in inspection by the body that will appoint or pay social benefits. The second procedure is initiated by the structural units for social protection of the population in the relevant administrative territorial unit where an IDP lives (in case of a scheduled inspection, which takes place at least once every six months), or by the decision of state administrations or executive bodies of city councils (in case of unscheduled / additional inspection of an IDP's actual place of residence). The latter, 'additional' inspections, are conducted by the structural units for social protection or working groups including representatives of territorial units of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, the State Migration Service of Ukraine, the Security Service of Ukraine, the National Police, the State Financial Inspection, the State Audit Office and the Pension Fund. Control inspections are carried out within ten workdays. In the absence of physical identification of an IDP, payments may also be suspended unilaterally by Oschadbank with subsequent notification to the structural units for social protection.

At the same time, we emphasize the inefficiency of control over the place of residence / stay of such persons who have official status and receive targeted financial assistance. However, the procedures for providing and controlling funding and the status of the subjects of their implementation must be clearly regulated. In addition, only those payments and special benefits provided exclusively for internally displaced persons which are defined at the legislative level may depend on the material living conditions of a person. Therefore, those payments that do not depend on the material well-being of the recipient may depend only on the fact that internally displaced persons live on the territory controlled by Ukraine. This issue also reflects the functions of bodies and subdivisions of the State Border Guard Service of Ukraine in the replacement of persons (direction, duration) across the line of demarcation. Some state bodies of Ukraine draw appropriate conclusions from such information.

Fourth, the Law of Ukraine *"On Ensuring the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons"* did not differentiate the status of temporarily displaced persons from the occupied territories[24], and did not provide for the protection of the rights of foreigners and stateless persons who were forced to leave their place of residence. In the future, this will introduce misunderstandings and the need to constantly review and explicate the rights of migrants from other territories of Ukraine.

Finally, researchers have consistently emphasized lack of a regulatory framework for reintegration of the occupied territories. Established in 2016, the Ministry of Reintegration of the Temporarily Occupied Territories of Ukraine, whose functions include reintegrating the tem-

[21] Про забезпечення тимчасової зміни місця голосування виборця без зміни його виборчої адреси : Постанова Центрвиборчкому від 13.09.2012 № 893. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0893359-12.

[22] Про Державний реєстр виборців: Закон України від 22.02.2007 № 698-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 20. Ст. 282.

[23] Виборчий кодекс України: Закон України від 19.12.2019 № 396-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 7, № 8, № 9. Ст. 482.

[24] Перешкоди в реалізації прав і свобод осіб на окупованій території Кримського півострова та тимчасово непідконтрольних територіях Донецької та Луганської областей / ГО Центр правових та політичних досліджень «СІМ», ГС Українська Гельсінська спілка з прав людини. Аналітичний звіт. URL: https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2018/02/Zvi1t.pdf

porarily occupied territories and their population, dealing with the consequences of the conflict, humanitarian cooperation, protection of the population in the armed conflicts, etc., failed to propose an agreed standard to regulate termination of the corresponding status. Art. 12 of the Law of Ukraine *"On Protection of the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons"* provides that a person loses the status of an internally displaced person if he / she returns to his / her place of permanent residence. It is obvious that duration of Russia's war against Ukraine also requires revision of this norm.

It should be taken into account that real conditions must be created for the return of displaced persons not only from other regions of Ukraine, but also from abroad. Reintegration processes should also include programs for rebuilding the infrastructure and economy of the regions, which provide for the search for sources of reintegration processes.

Conclusions

Thus, in the conditions of Russia's war against Ukraine, the issue of political and legal management of migration processes and ensuring the rights of internally displaced persons has become particularly important. This area requires further specification and systematization of legislation, which has not yet provided effective mechanisms for the implementation of declared rights, differentiation of various groups of internally displaced persons, control over guarantees of rights, a procedure for termination of social benefits.

A number of remarks should be made about the political and institutional support that is necessary to manage migration processes. The important task in optimizing the process of social security of internally displaced persons is to establish active cooperation between central and local authorities that will be able to accumulate more resources to solve the urgent problems through constructive cooperation. As for the recommendations for creating actual guarantees of IDPs' rights, we consider it appropriate to involve the public sector and social capital in this process, develop and support various forms of volunteering, charitable organizations, self-assistance unions, encourage domestic and foreign investment, etc. In this respect, Ukraine needs significant international financial assistance (such as the Marshall Plan) and material assistance to restore the devastated industries.

Finally, lack of distinct legislation on the mechanisms of ensuring the rights of internally displaced persons turns them into meaningless declarations, an element of populist rhetoric that threatens to increase social tensions and the likelihood of acute internal conflicts. Therefore, management of migration processes and successful implementation of existing legal norms is a promising area for further scientific interdisciplinary research.

Information about the authors:

Haponenko Vira Anatoliivna,
Doctor of Political Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Political Technologies
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman
54/1, Peremohy Ave., Kyiv, 03057, Ukraine

Korol Mykhailo Oleksiiovych,
Candidate of Legal Science,
Senior Lecturer of the Department of Administrative Activity
National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine
46, Shevchenko str., Khmelnytsky, 29000, Ukraine

Інформація про авторів:

Гапоненко Віра Анатоліївна,
доктор політичних наук, доцент,
завідувач кафедри політичних технологій
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана
54/1, пр. Перемоги, м. Київ, 03057, Україна

Король Михайло Олексійович,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри адміністративної діяльності
Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького
46, вул. Шевченка, м. Хмельницький, 29000, Україна

DOI

ВПЛИВ РЕЛІГІЙНОГО ФУНДАМЕНТАЛІЗМУ НА ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ АГРЕСОРА У СВІДОМОСТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА

Грабовська І. М., Тетяна Т. М.

Актуальність заявленої досліджуваної проблематики пов'язана з тим, що в сучасній Україні, яка протягом восьми років потерпає від російської агресії, є певна напруга у соціальних комунікативних взаємодіях між носіями різних політичних орієнтацій та релігійних вчень. Як і деінде у світі, наша спільнота загрожена з боку агресивних терористичних виявів, підґрунтям яких є, зокрема, релігійно-фундаменталістські ідеї.

Очевидним є той факт, що фундаменталістські екстремістські рухи останнім часом значно активізувалися в усьому світі та через політичні і релігійні інституції суттєво впливають на повсякденне життя пересічних громадян. Слушним є твердження британської дослідниці історії релігії Карен Армстронг з приводу того, що фундаменталізм став частиною життя сучасного суспільства, і нині жодна спільнота не може ігнорувати радикалізацію фундаменталістських рухів без загрози для свого існування, відтак, з цією войовничою релігійністю нам слід навчитися жити, розуміючи всі загрози та виклики, розшифровуючи фундаменталістські образи і сутність їхніх настанов[1].

Поглиблення модернізаційних та постсекулярних тенденцій у сучасній Україні, яке виявляється не лише у розширенні сфери дії традиційної для нашого народу релігійності, але й у розвиткові неорелігійних рухів, свідчить про необхідність виявлення фундаменталістських ідей у сфері релігійності та особливостей їхнього впливу на світогляд української молоді заради послаблення конфліктогенних чинників у суспільному бутті і формування здатності давати відсіч зазіханням агресорів на свободу та суверенітет як країни в цілому, так і права та свободи кожного окремого громадянина України.

Фундаменталістські ідеї західних та східних релігійних вчень, накладаючись на місцевий соціокультурний контекст, трансформуються, поєднуючи традиційну і нетрадиційну релігійність. Вони набувають на теренах нашої країни нового виразу. Не рахуватися з існуванням релігійного фундаменталізму як вагомим чинником суспільного буття, не досліджувати закономірності його існування та фактори впливу і вияву у світогляді нашої молоді означає мати загрожене майбутнє.

Зауважимо також, що в умовах агресії з боку фундаменталістськи налаштованих проімперських політичних лідерів сусідньої країни[2] і екстремістських загроз з боку релігійних фундаменталістів важливою є спроба сформувати у нашої молоді аналітичні здібності до критичного мислення, здатного завбачливо виявити екстремістські ідеї агресорів у повсякденних практиках сучасних спільнот та боротися з ними на рівні переформатування архетипів колективного неусвідомленого, а також сформувати розуміння необхідності переходу світової спільноти до нових принципів суспільної комунікації, які унеможливлять агресивні посягання на суверенітет, свободу і незалежність будь-якої країни, чи свободу і життя окремих громадян[3].

Ступінь розробленості проблеми свідчить про те, що у науковій літературі проблема впливу ідей релігійних фундаменталістів на формування образу агресора у образно-символічних структурах колективного неусвідомленого на прикладі інтерпретацій уявлень української студентської молоді не розглядалася, тим більше, ця проблема не вияскравлювалася у контексті протистояння російському агресорові.

Зауважимо, що феномен фундаменталізму в науковій літературі розглядається переважно як релігійний і при цьому традиційно надається пріоритет дослідженню політичного, понятійно-теоретичного та історичного вимірів його існування. Яскравим прикладом історичного підходу, заснованого на виявленні реформаторських потуг фундаменталістських рухів, є дослідження вже згадуваної вище Карен Армстронг під промовистою назвою «Битва за Бога: історія фундаменталізму»[4].

Історичні аналітики мають під собою глибоке підґрунтя. Про їхню фундаментальність свідчить безліч фактів. На одному з них, який видається нам показовим, зупинимося. Це стосується розвідок із приводу історичних передумов виникнення такого екстремістського ісламського руху як ваххабізм.

[1] Армстронг К. Битва за Бога: история фундаментализма. М.: Альпина нон-фикшн, 2020, с. 9.

[2] Грабовська І., Талько Т. Путінізм та його ідеологічні засади як проблема сучасного теоретичного дискурсу в соціогуманітаристиці. *Українознавчий альманах*. Випуск 5, 2019, с. 49-54.

[3] Грабовська І. Цивілізаційний підхід у контексті сучасних викликів українству. *Мостяєв О. Цивілізації, Європа, українство: історико-типологічний підхід*: *монографія* / Олександр Мостяєв; передм. І. Грабовської. К.: Міленіум, 2018, с. 5-27.

[4] Армстронг К. Битва за Бога: история фундаментализма. М.: Альпина нон-фикшн, 2020, 533 с.

Дослідники цього феномена спираються не лише на сучасні аналітичні роботи, але й на доробок західних істориків кінця XVIII чи початку XIX – XX ст.[5]. Деякі дослідники вважають, що остаточному усталенню терміну фундаменталізм у європейській культурі сприяла публікація у 1910–1915 рр. Мілтоном і Лайманом Стюартами видання під назвою «Основи», яке налічує дванадцять томів[6].

Відзначимо, що вивчення фундаменталізму західними науковцями значно активізувалося у дев'яностих роках минулого століття. Розгортання великих дослідницьких проєктів призвело, зокрема, до створення на базі Чикагського університету під керівництвом Мартіна Марті та Річарда Еплбі п'ятитомного видання, до складу якого входить бібліографічний огляд робіт, присвячених дослідженню фундаменталізму[7]. Процес дослідження фундаменталізму особливо активізувався після трагічних подій 2001 року в Америці. Серед компетентних досліджень феномена фундаменталізму слід виокремити доробок Малізи Русвен[8].

Також зазначимо, що у дослідницькій літературі прослідковуються два протилежні підходи до визначення сучасності (модерності) фундаменталізму. Історія виникнення цього феномена схиляє до того, щоб вбачати в ньому своєрідний модернізаційний експеримент. Але нині більш усталеною є думка про консервативний, антипрогресистський та антимодернізаційний характер цього явища. У свідомості більшості європейців релігійний фундаменталізм конотує з антипрогресистським негативізмом, консерватизмом і терористичною загрозою та часто інтерпретується як вияв середньовічної свідомості та махрової поповщини. Дослідники зазначають: сама термінологія наштовхує на думку, що фундаменталісти – це традиціоналісти, акцентовані на минулому. Натомість, К. Армстронг зауважує, що «їхні ідеї цілком сучасні і відрізняються новаторством»[9]. Принагідно зауважимо, що до сприйняття фундаменталізму у якості феномена модерністського штибу схиляється переважна більшість дослідників історії протестантського фундаменталізму.

Серед робіт вітчизняних науковців, які присвятили свої розвідки фундаменталістсько-релігійній проблематиці, на особливу увагу заслуговує доробок Людмили Филипович, яка розглядала проблему фундаменталізації сучасного християнства. Дослідниця підкреслювала, що більшість експертів наполягають на тому, що фундаменталізація є базовою тенденцією сучасного релігійного життя загалом. Л. Филипович зауважує, що фундаменталізація релігії є реакцією на модернізм. Останній, на думку науковиці, «призвів до лібералізації віровчень, до розмивання конфесійних кордонів, до відмови від фундаментальних і незмінних положень віри, які були піддані переосмисленню з метою адаптації церкви/церков до нових соціальних і духовних умов»[10]. Погоджуючись із авторами, які вважають початком нинішньої хвилі фундаменталізації релігійного життя кінець 70-х років XX ст. у зв'язку із подіями 1978-1979 рр. в Ірані, науковиця підкреслює, що це була реакція на модернізаційні процеси у сфері релігії і спроби створення універсальної релігії. Але ці спроби зазнали невдачі. Людмила Филипович висновує: «… екуменічно-універсалістські проєкти зазнали невдачі. Фундаменталізація релігій поступово стає загальною тенденцією в їх розвитку, коли не окремі групи в деяких релігіях звертаються до пошуку та актуалізації первісних основ віри, а масово віруючі люди задумуються над необхідністю очищення релігійних джерел від різних нашарувань і довільних переспівів, повернення до початкових форм співжиття в громадах, взаємин між вірними, відмови від пізніших додавань у віровченні, ускладнень обрядової сфери, жорсткої інституалізації та ієрархії всередині віросповідної спільноти»[11]. Друга позиція, яка протиставляє фундаменталізм проєкту модерна як цілісності, представлена значно ширше. Серед тих, хто вважає фундаменталістів консерваторами, слід, зокрема, назвати А. Тувімова, який зробив огляд різних течій фундаменталізму[12].

Підкреслимо, що на вітчизняних теренах дослідженню фундаменталістських ідей та способам їх вияву у вченнях і діяльності традиційних, особливо неорелігійних організацій України, присвячено недостатню кількість робіт. Серед доробку наших науковців слід виокремити аналітики В. Титаренко і А. Тищенка. Виявляючи основні тенденції формування сучасної харизматичної теології[13], дослідниця В. Титаренко у співавторстві з А. Тищенко розглядає

[5] Див. напр.: Niebuhr C. Voyage de M. Niebuhr en Arable et en d'outres paux d'Orient avec l'extrait de sa description de l'Arabie et pbserreations de Mr. Forskol. En Suiss. 1780. Vol. II. P. 140-141; Mengin F. Histoire de l'Esipte sous le gouvernement de Mohammed-Aly.Paris. 1823, Vol. II. 452 p.; Rihani A. Jbu Sa'oud of Arabia. His People and his Land. London, 1928. 242 p.

[6] The Fundamentals: A Testimony To The Truth. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/The_Fundamentals (дата звернення: 20.03.2022).

[7] Martin E. Marty and R. Scott Appleby: Fundamentalisms observed. (The Fundamentalism Project, Vol. I.) XVI, 872 pp.; Chicago and London: University of Chicago Press, 1991.

[8] Malise Ruthven. Fundamentalism: A Very Short Introduction. January 2007. ISBN: 9780199212705. 176 p.

[9] Армстонг К. Битва за Бога…, с. 13.

[10] Филипович Л. Фундаменталізація християнства як тенденція сучасного релігійного життя. *Релігія та Соціум.* 2013. № 3-4 (11-12), с. 18.

[11] Там само.

[12] Тувимов Андрей. Многоликий фундаментализм. *Независимая газета.* 26.09. 2001. URL: www.ng.ru (дата звернення: 02.03.2022).

[13] Титаренко В. Харизматизм як постмодерне християнство. *Українське релігієзнавство*. 2009. *Спецвипуск* 2. С. 151-162.

харизматичний рух як постмодерне християнство[14]. На увагу також заслуговує стаття І. Грабовської, Т. Талько, С. Кагамлик та інш. під назвою «Політичні ідеї лідерів харизматичного руху «Нове покоління» у контексті формування постсекуляних тенденцій в Україні», в якій проаналізовано зміст політичної ідеології українських громад Міжнародного харизматичного руху «Нове покоління» з метою виявлення фундаменталістської політичної ідеології. Дослідницями, зокрема, було виявлено негативне ставлення певної частини українського студентства до політичних стратегій харизматів, засноване на критиці особистісних якостей і маніпулятивних практик лідерів руху, а також виявлено утопічний і конфліктогенний характер претензій новопоколінців на створення теократичної держави в Україні[15]. У зазначеній статті проаналізовано доробок засновника руху «Нове покоління» О. Лєдяєва та визначено фундаменталістське підґрунтя його віровчення про новий світовий лад[16]. Також доречно згадати й розвідку Т. Власової, І. Грабовської, Т. Талько, в якій виявлено вплив неорелігійних рухів на формування постсекуляризму в Україні[17]. Слід відзначити й моногафію В. Войналовича та Н. Кочан «Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність», в якій розглянуто вплив неорелігійних рухів на регіональний етнополітичний процес[18]. Зауважимо, що значна частина вітчизняних науковців схильна однобічно оцінювати діяльність усіх неорелігійних рухів як таку, що призводить до руйнації традиційного укладу життя нашого народу, відтак оцінюють її як деструктивну. Такий спрощений підхід до неорелігійних рухів, які функціонують на теренах України, потребує переосмислення і, зокрема, подальшої роботи по виявленню фундаменталістських тенденцій, ідей та практик у діяльності неорелігійних утворень.

Все вище означене спонукає до формулювання мети нашого дослідження.

Метою дослідження є виявлення конфліктогенного потенціалу фундаменталістських релігійних ідей у контексті формування світогляду сучасного українського студентства та трансформації під впливом цих ідей образу агресора у свідомості української молоді.

Досягнення мети вимагає вирішення наступних завдань:

– на основі експерименту (тестування) проаналізувати, яким чином формуються уявлення української молоді про сутність релігійно-фундаменталістських рухів та їхні ідеї;

– виявити, чи здатна молодь виокремити смислове поле фундаменталістської теології, уявити увесь розмах фундаменталістських рухів у сучасному світі, побачити відмінності та спільні риси у фундаменталістських уявленнях, сформованих під впливом традиційних і нетрадиційних релігійних вчень;

– дослідити, які загрози для подальшого розвитку української спільноти представляють оцінки українською молоддю значимості сучасних фундаменталістських рухів і вчень;

– розкрити способи критичного осмислення феномена фундаменталізму студентською молоддю і вплив цього феномена на формування образу сучасного агресора.

Предмет дослідження – конфліктогенний аспект міфологічно-образного, символічного та логічного вираження фундаменталістських релігійних ідей у свідомості українського студентства, оприявнений у образі агресора.

Методи дослідження. Серед загальнонаукових використовувався експериментальний метод (тестування), індуктивний і дедуктивний методи. Філософська методологія надала можливість зробити широкі узагальнення світоглядного плану та виявити онтологічні виміри феномена релігійного фундаменталізму та його вплив на формування образу агресора у свідомості нашого студентства. Застосування діалектичного, історичного та методу сходження від абстрактного до конкретного сприяли виявленню історичного підґрунтя релігійно-фундаменталістських ідей. Метод аналітичної юнгіанської психології, герменневтична і екзистенціалістська методології визначили сутність інтерпретації антропологічної складової у процесі розгортання знання про сутність релігійного фундаменталізму.

Експеримент засновувався на тестуванні студентів різних спеціальностей гуманітарних і природничих факультетів Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. Тестування проводилося серед студентів філософського і політоло-

---

[14] Тищенко А. Г., Титаренко В. В. Основні тенденції формування сучасної харизматичної теології. *Авраамічні релігії і Реформація: формування протестантського символу віри й ідеології нової суспільної реформації (європейський й український контекст ідентичності).* Матеріали науково-практичної конференції (Галич, 18-19 травня 2017 р.). Галич, 2017, с. 366-375.

[15] Iryna GRABOVSKA, Tetiana TALKO, Svitlana KAHAMLYK, Maryna HONCHARENKO, Yuliia SIEROVA. Political Ideas Presented by Leaders of the "New Generation" Charismatic Movement Regarding the Formation of Postsecular Trends in Ukraine. *Wisdom*. Vol. 17 No. 1 (2021): 1-2021. P. 96-110.

[16] Ледяев А.С. Новый мировой порядок. 2002. URL: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/protestant/Article/led_novmir.php; Ледяев А. С. Выжить, чтобы жить. М., 2000; Ледяев А. С. Камень преткновения. 1994. Ч. 2, Гл.2: «Тактика бесшумного вторжения»; Ледяев А. Молитва о единой стратегии движения «Новое поколение». 2005. URL: http://www.kingdomjc.com/Pritch/243.htm

[17] Grabovska Irina, Talko Tetiana, Vlasova Tetiana. New religions as the postsecular epiphenomenon of globalization in the contemporary Ukrainian society. HTS Teologiese Studies / *Teological Studies.* № 1, 2020. URL: https://hts.org.za/index.php/hts (24 February 2020).

[18] Войналович В. А., Кочан Н. І. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014, с. 200-275.

гічного відділень факультету суспільних наук і міжнародних відносин, на історичному, біологічному і економічному факультетах. Розгорнуті відповіді на запропоновані запитання надали 123 опитаних.

Слід зазначити, що у ході навчання студенти першого і другого курсів відділення філософії, а також окремих спеціальностей гуманітарних та природничих факультетів Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, які за вибором слухали курс «Релігієзнавства», намагалися зрозуміти, який шлях пройшло людство у пошуку божественного і як на цьому шляху виникали ті фундаменталістські уявлення, які центровані на образі агресивної взаємодії людини зі світом.

У ході тестування студенти надали розгорнуті відповіді на наступні запитання:

1. Як Ви визначаєте сутність релігійного фундаменталізму?
2. Чи варто розрізняти релігійний і світський фундаменталізм?
3. Чи вважаєте Ви правильним твердження, що фундаменталізм є породженням епохи модернізму?
4. Визначте основні риси сучасного фундаменталіста. Опишіть його образ.
5. Чи є відмінність між фундаменталістом і агресором? Опишіть образ агресора.
6. Чи прийдуть до взаєморозуміння фундаменталісти і сучасне секулярне суспільство? Чи можуть вони мирно співіснувати?
7. Чи повинні секуляристи дотримуватися жорсткої позиції, спрямованої на знищення усіх фундаменталістів, чи це стосується лише тих, хто порушив закони мирного співіснування?

Особливість проведеного експерименту спонукає далі коротко сформулювати сутність переважаючих змістів наданих відповідей на поставлені запитання і, спираючись на зібрані матеріали, провести аналітику проблеми.

Основна частина. Визначаючи сутність релігійного фундаменталізму, переважна більшість опитаних нами студентів і студенток пов'язала фундаменталізм з ісламом, хоча студенти цілком слушно зазначали, що сам термін з'явився у перші десятиліття XX ст. завдяки американським протестантам. Було зроблено висновок, що нині цей термін застосовується по відношенню до найконсервативніших релігійних вчень, які різко негативно ставляться до культурних надбань західної цивілізації, спонукають людство усвідомити свою вразливість через помилковість (на думку фундаменталістів) сучасних цивілізаційних виборів, зокрема, процесу глобалізації. Також було вказано, що підґрунтям для існування фундаменталізму є відсутність у західних споживацьких суспільствах поваги до людини. Коментуючи вище наведені думки, доречно звернутися до роздумів науковиці Людмили Филипович із приводу складності та неоднозначності феномена фундаменталізму. Дослідниця зауважує, що «Фундаменталістські по духу течії завжди були присутні в будь-якій релігії, і не як форма соціального протесту, що досі можна почути від деяких дослідників цього явища, а як альтернативні до більш сучасних і новаторських віросповідних ідей, концепцій, підходів в тій чи іншій релігії і до соціальної, і до духовної реальності»[19]. Є очевидним той факт, що у будь-якій спільноті, і насамперед у релігійній завжди є люди, які живуть з головою, повернутою назад, у минуле, «вічно вчорашні», які маскують свій страх перед змінами непохитною прихильністю до усталених норм, догматів та правил ритуально-культової поведінки. Відчуваючи уявну чи реальну загрозу з боку модернізаційних суспільних практик, вони вдаються до агресивних дій, щоб зупинити новітні тенденції, вбачаючи в нетрадиційних суспільних практиках (феміністичних рухах, гендеруванні спільнот, толеруванні інакшості тощо) загрозу, «происки Сатаны». Хоча науковці і зауважують, що використання фундаменталізму як зневажливого терміну є неправильним, що «він не має нести в собі негативних конотацій, оскільки свідчить переважно про послідовність і відданість у вірі»[20], але негативізм, який продукує наша свідомість, коли ми чуємо це слово, очевидно, є невипадковим. Це підтвердилося й у ході опрацювання проблеми релігійного фундаменталізму у студентських аудиторіях.

Наводячи приклади фундаменталістських рухів та угруповань, більшість опитаних назвала такі організації, як Аль-Каїда, талібан, згадано було й Усаму Бен-Ладена. І якщо Захід вже майже звик до агресивних терористичних атак з боку мусульманських фундаменталістів, то для нашої молоді залишається дивним, чому такі цінності західної культури, як демократія, свобода, права людини, секуляризм викликають агресію з боку ісламістів, які проголошують, що західні цінності та іслам несумісні. Хоч насправді це не відповідає дійсності. Безсумнівною є правота науковців, які стверджують, що мусульмани під впливом своєї релігії і суспільної практики прийшли до ідей та цінностей, на яких засновується життя у західних спільнотах. Карен Армстронг слушно зауважує, що ісламський світ, подібно до християнського Заходу, оцінив розумність відділення релігії від політики, випрацював уявлення про інтелектуальну свободу особистості, побачив необхідність культивування раціонального мислення. «Схвалювана Кораном жага справедливості і рівноправ'я однаково визнається і сучасною західною етикою», – зазначає дослідниця[21].

У ході проведеного нами опитування було виявлено

[19] Филипович Л. Фундаменталізація християнства…, с. 18-19.
[20] Там само, с. 19.
[21] Армстонг К. Битва за Бога…, с. 187.

лено схему сприйняття студентською молоддю фундаменталізму через послідовність розгортання понять, якими характеризували сутність цього явища, а саме: консерватизм – радикалізм – екстремізм – тероризм – фундаменталізм, тобто, ми маємо справу з уявленням про цей феномен як загрозливий процес з наростаючою силою агресивності.

Опитування показало – у студентів є стійке уявлення, що релігійний екстремізм існує переважно в ісламі. Відповідно до цього переконання і сформувався образ агресора у свідомості нашого студентства. Загалом цей образ співпадає з образом ваххабіта. До слова, подекуди в аналітичній літературі, особливо російського православного штибу, зустрічаються досить дивні твердження на кшталт того, що ваххабізм є «своєрідною формою протестантизму від ісламу». При цьому вказують на їх «достатню спільність», яка полягає у силі переконання у своїй правоті, релігійному фанатизмі, використанні некоректних засобів пропаганди своїх поглядів, які межують з фізичним і духовним насильством[22].

Слід зазначити, що термін ваххабізм у широкий обіг потрапляє у XVIII ст. Ним визначали ідеї проповідника Мухаммада ібн Абдуль Ваххаба стосовно модернізації ісламу. Нині термін набув багато значень, але найчастіше він асоціюється з тероризмом. Науково виваженою на цьому фоні виглядає позиція вітчизняних дослідників, які зауважують основні положення ваххабізму як релігійно-політичного руху в ісламі. Ось вони: наполегливе проголошення єдності релігії і суспільства; необхідність відродження ісламу у первозданній чистоті, очищення його від нововведень; пріоритет ідеології і духу панісламізму; відродження халіфату; утвердження в усіх мусульманських країнах ісламського правління[23].

У центрі ваххабістського руху знаходиться фігура фанатика-мілітанта, яка в умовах агресивної війни Росії проти України у свідомості студентства ототожнюється у своїх основних рисах із кадировцями. Навіть опис зовнішніх ознак представників цих двох екстремістських напрямків багато в чому співпадає. Зокрема, невід'ємною складовою зовнішнього образу ваххабіта є борода, яка, на думку представників цієї течії, є ознакою справжнього чоловіка. До зовнішніх ознак ваххабіта також відноситься виголена голова і носіння штанів, укорочених вище щиколотки. Вони категорично не сприймають ідею жіночої рівності з чоловіками та вимагають від своїх жінок, щоб ті повністю закривали обличчя, залишаючи відкритими лише очі. Несприйняття ідей гендерної рівності є також ознакою кадировця.

Сьогодні у свідомості широких мас «ваххабіт» – це лайливий термін, так само, як і кадировець. Однак, на нашу думку, ототожнення ваххабіта з кадировським непотребом, який здійснює геноцид на теренах сучасної України, то завелика честь для окупанта-найманця, який прийшов на нашу землю грабувати, ґвалтувати жінок і вбивати наших дітей. Заради наукової об'єктивності слід зазначити, що свого часу США використовували ваххабізм як ідейну базу протидії введенню у 1979 р. радянських військ в Афганістан. У результаті було створено джихадистський рух, поширенню ідей якого сприяли Саудівська Аравія, США, Пакістан. Добре навчені, ідеологічно мотивовані бойовики-ваххабіти чинили потужний спротив радянському агресору, але після війни перейшли до конфронтації з тими, хто їх створив і стимулював у протистоянні з загарбником. Нині виникає питання, чому мусульманські фундаменталісти не звертають увагу на вимоги своєї релігії, зокрема вимогу виробити більш емпатійне відношення до своїх ворогів? Питання залишається риторичним.

Загалом у ході опрацювання проблеми було виявлено, що наше студентство, до речі, як і більшість представників західної культури, ототожнює фундаменталізм із ісламізмом. Інші форми фундаменталізму студенти визначали з великими труднощами. У процесі вивчення цього явища вони з подивом для себе почали усвідомлювати, що фундаменталізм – це явище, яке притаманне не лише східним релігійним системам, але й західним традиційним і неорелігійним рухам. Слід зауважити, що саме американські потестанти сформулювали перші п'ять принципів фундаменталізму – непогрішимість Біблії; божественне походження і непорочне зачаття Христа; викуплення грішників смертю розіп'ятого Христа; фізичне воскресіння Христа; друге пришестя (майбутнє повернення Христа во плоті).

Як приклад нетипового для українського студентства погляду на фундаменталізм наведемо роботу студентки Аліни В., яка поділилася своїми роздумами щодо сутності та виявів християнського фундаменталізму. Студентка пише: «Фундаменталізм у релігії – це щось, хоч і дуже консервативне, але не схоже навіть на старі вчення. Християнські фундаменталісти зазвичай вибудовують свою секту навколо «справжньої трактовки Біблії». Фундаменталісти хочуть повернути релігійну (вважай теократичну) владу в державі. Також християнські фундаменталісти хочуть зробити християнство схожим на іслам у деяких пунктах. З 1919 року існує Всесвітня асоціація фундаменталістів, яка в 1948 році була перейменована в Міжнародну раду християнських церков, що об'єднує близько 140 протестантських організацій. У 1920-ті роки фундаменталісти провели ряд виступів, що критикують перемоги, на той час, еволюціоністських основ у науці, а в південних

[22] Маевская Л. Осторожно экстремизм. М., 2002.

[23] Білозор Д.В. Ідейно-політичні основи ваххабізму. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка: Серія: Філософія. Політологія.* К.: Київський університет, 2007, с. 6-9.

штатах (наприклад, штатах Теннесі, Арканзас, Міссісіпі і ін.) у 1921-1929 роках були прийняті закони, які забороняють викладання в державних школах теорії Дарвіна про походження людини. У 1973 році в штаті Теннесі була прийнята поправка до закону, що дозволяє викладати дарвінівське вчення, як гіпотезу, поряд з креаціоністською біблійною версією. В даний час частина християнських фундаменталістів вважають, що світ приречений, поки Ісус не повернеться і не переможе антихриста. Церкви масово почали відмовлятися від модернових напрацювань у сфері соціальних концепцій, синтезу науки і релігії, сучасного прочитання Священних книг та мови богослужінь тощо. За словами німецьких дослідників неохристиянські фундаменталісти – це радикали, які є переконливими і користуються все більше зростаючим успіхом. Біблія є основою їх віри і життя, інші релігії вони заперечують, нехристиян прагнуть конвертувати. Гомосексуалізм вважають гріхом, секс до шлюбу – небажаним, до еволюційної теорії у них є запитання. Фундаменталізму притаманне чітке розмежування на «гарне» та «погане». Це прослідковується завдяки відсутності власного голосу у таких організаціях.Ти стаєш залежним від «затвердження» твоїх думок та висловів. Для того, щоб зберегти системи переконань і традиції від сучасних змін віруючі прибігають до фундаменталізму, але в процесі вони можуть стати настільки заплутаними в межах своїх переконань, що не можуть вийти з відчаю, не вдаючись до дій насильства і агресії» (З персонального архіву Т. Талько).

Нині є очевидним, що багатоликість релігійного фундаменталізму фактично є невичерпною. Вона була продемонстрована на багатьох прикладах, зокрема, на прикладі американського протестантського фундаменталізму, який засновується на концепції Сайруса Скофілда. У дев'ятнадцятому столітті він започаткував явище, нині характерне для багатьох неопротестантських рухів – відредагований біблійний текст, у якому Скофілд обіцяв спасіння небагатьом обраним і загибель усьому людству у вогні семирічної всесвітньої війни. Відомі нам і католицькі фундаменталісти. Наприклад, послідовники «Товариства св. Пія X». Свою діяльність вони засновують на ідеях католицького консерватизму, спрямованих проти модернізму та екуменізму. Дослідники зазначають, що свого часу католицький фундаменталістський орден «Божа справа», заснований Есківою де Балагером, мав серйозний вплив на політику Франко, Салазара, Перона, Стресснера, Піночета. Існує й іудейський фундаменталізм, прикладом якого є «Сефардські стражі Тори».

Серед неорелігійних культів, як зазначають дослідники, останнім часом активно й експансивно про себе заявляє Міжнародний неохаризматичний рух «Нове покоління», філіали якого нині діють у багатьох українських містах. Зокрема, у містах Дніпропетровської області цей рух має дочірні організації у Миколаївці, Нікополі, Новомосковську, Орджонікідзе, Павлограді, Першотравенську. Культові групи є в Одесі, Олевську (Житомирська обл.), Очакові (Миколаївська обл.), Львові, Києві та інших містах і селищах України[24]. Цілком слушно у аналітиці І. Грабовської, Т. Талько та їхніх співавторок зазначається, що «у проповідях лідерів неохаризматичного руху яскраво виявляються ознаки консьюмеристської етики, віряннам пропонуються мотиваційні установки на необхідність досягнення економічного успіху, на споживання великої кількості товарів та послуг як позитивну річ, ощадливість і аскетизм розглядаються як помилкові ідеї»[25]. Самі представники неохаризматичного руху «Нове покоління» в Україні у публікаціях підкреслюють, що хоча «церква відокремлена від держави, але це не заважає деномінації включатися в розробку соціальних проектів та їх реалізацію»[26]. Повертаючись до уявлень нашого студентства, зазначимо, що у відповідності до розповсюдженої думки більшість опитаних вважають, що фундаменталізм є протилежним модернізму і застосування цього терміну по відношенню до різних реформістських рухів в межах традиційних релігій є неправильним. Було наголошено на тому, що фундаменталісти хочуть повернутися до «фундаментальних основ своєї віри», довести наукову істинність релігійних догм, тим самим викривляючи істинну сутність релігії. Зауваживши, що сутність будь-якого ортодоксального віровчення заснована на співстражданні і проповіді людинолюбства, студенти підкреслили, що гуманістична сутність релігії викривляється теологіями помсти за відступ від давніх культових практик та віджилих своє уявлень. Це призводить до виправдання з боку фундаменталістів претензій на політичну владу в державі і навіть виправдання вбивства тих, хто на їхню думку є зрадниками, які відступили від «віри батьків», своїх традицій або змінили свою віру. Фундаменталісти намагаються створити альтернативне суспільство, яке буде засноване на «божественній справедливості», але, одночасно вони применшують роль співстраждання, на якому засновано всі світові релігії, натомість вип'ячуючи свою войовничість і непримиримість.

Додаткове обговорення питання, чи слід наполягати на антимодернізаційному змісті фундаменталізму, чи все ж можна вважати його породженням модернізму, спонукало студентів до роздумів про те, що матеріальні блага, запропоновані людству епохою модерну, а також науковий раціоналізм виявилися нездатними замінити релігію, бо їм не вдалося відповісти на головне світоглядне питання про сенс і

[24] Iryna Grabovska, Tetiana Talko, Svitlana Kahamlyk, Maryna Honcharenko, Yuliia Sierova. Political Ideas … P. 96-110.

[25] Там само.

[26] Тищенко А. Г. Вплив харизматичних рухів на соціально-духовну сферу суспільства (на прикладі «Нового покоління»). *Науковий щорічник № 19.* К.: УАР, 2015–2016. С. 167-171.

цінність людського життя. Відтак, фундаменталістів можна вважати «особливими модерністами». Процес секуляризації як складова епохи модерну спровокував появу фундаменталізму, який став своєрідною відповіддю на виникнення екзистенційного вакууму на місці Бога. Було згадано слова Карен Армстронг про науковий раціоналізм, який утворив на місці Бога пустку у душі сучасного суспільства[27]. Активно відтворювалися думки дослідниці стосовно того, що ми переживаємо перехідний період, який повинен завершитися створенням суспільства нового типу. Студенти зауважили значимість роздумів дослідниці про те, що у нових обставинах усталені форми віри вже не відповідають запитам людей, не даючи їм ні освіту, ні втіху, тому люди і шукають нові форми релігійності. Одним з цих модерністських експериментів і став фундаменталізм[28].

Зауважимо: переважаюча більшість опитаних підкреслила, що і поза релігією сучасна людина може знайти відповіді на сенсожиттєві питання. Експеримент показав, що українське студентство не схильне спиратися у своїх умовиводах виключно на факти, які здобуті емпіричним шляхом. І хоча вони вважають за краще вклонятися вільній особистості, а не невідомому божеству, образ Бога суттєво впливає на визначення їхніх ціннісних орієнтацій. Відповідно підкреслювалося, що абсолютну цінність у всіх світових релігіях має думка про те, що духовність повинна виражати себе у практичному співстражданні. Конкретне вираження любові є куди важливішим, ніж буква будь-якої релігійної доктрини.

Історія свідчить, що спроби використати релігійні фундаменталістські утворення у секулярних цілях призводили до гуманітарних катастроф. Намагання світських держав маніпулювати релігійними організаціями з метою досягнення секулярних політичних цілей багато разів оберталися людськими трагедіями. Принагідно згадаймо спроби Ізраїлю ослабити Організацію звільнення Палестини за рахунок підтримки ХАМАСу. Ця спроба маніпуляції обернулася трагічними наслідками для самої світської держави. Незавидною є й доля російської держави, яка використовує православну церкву у своїх імперських загарбницьких цілях.

Російська православна церква обслуговує імперські забаганки агресора

Путіна. Спроба втілити концепцію катехону, завдяки якій Росія була представлена світові як православна спільнота, здатна утримати світ від загибелі й армагедону, продемонструвала свою повну невідповідність біблійній ідеї, викладеній у посланні апостола Павла до фінікійців[29]. Бо православні ереофії заснували її на страху і насильстві, гностичній ідеї блаженства небуття, метафізиці радикального знищення життя[30], яка стала фундаментальною метою агресивної кремлівської політики, заснованої на ідеї «русского мира»[31]. Слушно зазначає Л. Филипович: «Апологізуючи цінності традиційного суспільства, концепція «Русского мира» проголошує Росію і православ'я єдиними носіями істинності, моральності, духовності, вважаючи себе обраними для здійснення місії спасіння всього людства від гріха і криз»[32]. Сподівання російських науковців на відмову РПЦ від фундаменталізму, який заважає розвиткові суспільства, не справдилися.

Ниций «русский мир», що прийшов «звільняти» українців, «денацифікувати» і «демілітаризувати» Україну, насправді здійснює воєнні злочини на наших теренах та геноцид українського народу[33]. Відповідно, злочинні дії російської воєнщини, підтриманої православними московськими холуями Кремля, витворили новий образ агресора – нелюда, жорстокого, лицемірного, брехливого мародера кримінального штибу.

Вирішуючи питання, чи повинні секуляристи дотримуватися жорсткої позиції, спрямованої на знищення усіх фундаменталістів, чи це стосується лише тих, хто порушив закони мирного співіснування, ми можемо беззастережно налаштовувати нашу молодь на роботу, яка сприятиме розвінчанню агресивних фундаменталістських ідей та знищенню тоталітарних релігійних утворень. Слушною є думка, що «у плеканні спільнотних стосунків, у вірності **товариству** на **рідній землі** вбачається вищий смисл людського життя, який схвалюється самим Господом»[34].

Висновки

У даному дослідженні акцентовано увагу на тому, що релігійний фундаменталізм нині суттєво впливає на сферу суспільного і повсякденного життя громадян різних країн світу. Релігійний фундаменталізм у своїх агресивних проявах загрожує мирному співіснуванню різних людських спільнот. Він наполегливо намагається стати провідною світоглядною позицією у постпостмодерному світі. Зрозуміло, що молодь не формується у суспільному вакуумі. Вона інфікується цими ідеями, переважно не усвідомлюючи, що має справу саме з релігійно-фундаменталістськими настановами. В умовах жорстокої воєнної російської

[27] Армстонг К. Битва за Бога…, с. 425.

[28] Там само, с. 16.

[29] Арестович и Павел Щелин. Пятый проект для человечества. URL: youtube.com/watch?v=GIZVkPkE3f4&ab_channel=FlexeyArestovych (дата звернення 11.04.2022).

[30] Павел Щелин. Как гностическое мышление влияет на принимающих решение в Кремле. URL: youtube.com/watch?y=r57Us37ZJoc (дата звернення 11.04.2022).

[31] Конфліктизація культурно-історичного простору українства в умовах сучасних загроз: монографія / За загальн. ред. М.І. Обушного, відп. ред. І.М. Грабовська. К: Міленіум, 2021, 266 с.

[32] Филипович Л. Фундаменталізація християнства…, с. 22.

[33] Грабовська І. Путінізм як конфліктогенний фактор світового значення та українська специфіка його проявів. *Українознавчий альманах*, № 24, 2019. С. 111-115.

[34] Кондратик Л.Й. Українська громадянська релігія: природа і становлення: монографія. Луцьк: Надстир'я. 2020, с. 53.

агресії проти України суттєво зростає необхідність формування критичного образу мислення української молоді, завдяки чому протистояння фундаменталістським агресивним ідеям та планам буде зростати.

Агресивний релігійний фундаменталізм є виявом переважно сектантського способу мислення з притаманними останньому характеристиками. Такий спосіб осмислення буття завжди виявляє себе при загостренні економічних та суспільно-політичних конфліктів в епоху кризового розвитку спільноти. До рис, які є спільними для більшості фундаменталістських і сектантських організацій та рухів, слід віднести: біполярний розподіл світу на чорне і біле; пошук ворогів, на яких перекладається відповідальність за всі проблеми у суспільному й особистому житті; нав'язування, переважно в агресивній формі, своїх переконань без урахування будь-яких аргументів противників; намагання контролювати своїх прибічників, використовуючи такі сектантські прийоми, як ізоляція людини від звичного оточення, що може привести до втрати відчуття реальності; груповий тиск заради того, щоб змусити людину відмовитися від своїх сумнівів; нав'язування почуття провини за гріховність кожного перед Богом; страх, за допомогою якого досягається лояльність по відношенню до релігійної групи та її вчення.

Під впливом феномена релігійного фундаменталізму у свідомості українського студентства сформувалися неприваблівні образи сучасних агресорів, які посягають на життя та свободу нашого народу. Їм протистоять архетипи національно-визвольної війни українців проти рашистського агресора.

У ході аналізу встановлено, що в умовах рашистської війни проти України відбулась трансформація образу агресора від ісламістського терориста, подібного до ваххабіта і оприявненого у міфологемі особливої загрози з боку кадировського найманця-вбивці мирного населення України і до вияскравлення образу російського окупанта як бандита, мародера і ґвалтівника, рівень культури якого свідчить про його кримінальну сутність і загрозу з боку «русского мира». До нього додається також образ зигуючого попа-мракобіса і колаборанта з УПЦ МП, що благословляє російську воєнщину на знищення мирних українців.

Інтерпретація фундаменталістських ідей та прояснення їхнього впливу на формування світогляду молоді сприяють розумінню того, що стереотипне пов'язування фундаменталізму з радикалістськими ідеями, екстремізмом, тероризмом і агресією потребує не просто засудження і відторгнення, а поглибленої роботи з символічними системами колективного неусвідомленого української спільноти заради усталення таких архетипів війни з боку України, як її оборонний характер, розуміння того, що це війна вітчизняна, національно-визвольна, яка потребує відновлення архетипу козацької відваги і, врешті, особливої місії партизанського типу ведення бойових дій проти рашистських окупантів.

Таким чином проблеми релігійного фундаменталізму сьогодні набули практичного значення і безпосередньо впливають на життя нашої спільноти та її здатність до протистояння російським загарбникам.

Інформація про авторів:

Грабовська Ірина Миколаївна,
кандидат філософських наук,
старший науковий співробітник відділу філософії та геополітики
Науково-дослідний інститут українознавства
18, вул. Ісаакяна, м. Київ, 01135, Україна

Талько Тетяна Миколаївна,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
72, пр. Гагаріна, м. Дніпро, 49000, Україна

Information about the authors:

Hrabovska Iryna Mykolaivna,
Ph.D. in Philosophical Sciences,
Senior Research Associate at the Department of philosophy and geopolitics Research Institute of Ukrainian Studies
18, Isaakyana str., Kyiv, 01135, Ukraine

Talko Tetiana Mykolaivna,
Ph.D. in Philosophy,
Associate Professor at the Depaerment of Philosophy
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarina Ave., Dnipro, 49000, Ukraine

DOI

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА ЯК ЗАГРОЗА ЕМОЦІЙНОМУ БЛАГОПОЛУЧЧЮ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

Дерев'янко С.П.

Постановка проблеми. Гібридний характер війни, що нині триває в Україні, характеризується неоднозначністю інформації, поширенням фейків, постановочними діями та викривленням реальності у свідомості мирного населення, – це все підвищує емоційну напругу у суспільстві, дезорієнтує молодь у формуванні реальної картини світу. Тому важливими для наукового розмірковування є питання: як наявна ситуація сприймається молодими, незрілими особами в емоційному плані? Як зберегти емоційне здоров'я молодого покоління в ситуації довготривалої війни?

Саме відповідь на ці питання сприятиме розробці технологій стосовно збереження або відновлення емоційного благополуччя молоді, що є запорукою їх подальшого психічного та психологічного розвитку загалом.

Короткий огляд останніх досліджень і публікацій. Аналіз наявних на сьогодні досліджень вивчення проблематики російсько-української війни за результатами пошукової наукометричної міжнародної бази Web of Science (WOS) за останні 5 років (з 2017 по 2022 рік) показав, що найбільше досліджень з тематики російсько-української війни проводиться у галузі історії (15 публікацій з 42 наукових робіт). Серед країн лідерські позиції у дослідженнях проблематики російсько-української війни займає Україна (16 публікацій). Зазначені дані наведені станом на кінець квітня 2022 року.

За даними бази Google Scholar за означений вище період даних щодо публікацій наведено набагато більше – 879 наукових робіт. Серед публікацій переважають україномовні джерела вітчизняних авторів. Поряд із тим, у психології досліджень стосовно тематики російсько-української війни проводиться замало, особливо недостатньо аналізується проблема емоційного реагування мирного населення на військові події.

Вітчизняні психологічні дослідження російсько-української війни уособлено переважно у ряді збірників, присвячених травматизації дітей України[1], проблематика стресозахисних якостей молоді обговорюється фрагментарно або здебільшого на теоретичному рівні[2].

Нерозв'язаними залишаються проблеми емоційного реагування молоді на реальну ситуацію війни в Україні (коли молоді люди самі раптово відчули на собі вплив бойових дій); самозбереження та самовідновлення емоційного благополуччя й емоційного здоров'я юнаків та юнок.

Мета даної роботи: визначити ознаки емоційного неблагополуччя молоді в ситуації повномасштабної війни в Україні, запропонувати шляхи відновлення емоційного здоров'я молодих людей.

Виклад основного матеріалу. Проаналізовані нами сучасні джерела з проблематики психологічного благополуччя / неблагополуччя дають підстави виокремити наступні загальні індикатори емоційного неблагополуччя:

I. Когнітивний компонент емоційного неблагополуччя – негативне сприйняття реальності, усвідомлення негативних самозмін.

II. Афективний компонент емоційного неблагополуччя – переважання негативних емоцій, нераціональне ставлення до своїх емоцій, порушена здатність ладнати зі своїми емоційними станами.

Саме поняття емоційного неблагополуччя можемо визначити здебільшого як стан, який характеризується високим рівнем переживання страху та наявністю афективного реагування людини на оточуючу реальність. Цей стан виникає в результаті порушення стабільності життя та появи загрози існуванню (внаслідок природніх катаклізмів, війни тощо).

Відповідно до мети нашого дослідження нами було проведено дослідження когнітивного та афективного компонентів емоційного неблагополуччя молоді. Для вивчення когнітивного компоненту нами було проаналізовано відображення у свідомості молодих осіб уявлень про російсько-українську війну шляхом застосування асоціативного методу та методики незавершених речень. Емоційний компонент підлягав вивченню засобом застосування методики

[1] Технології психосоціальної допомоги дітям і сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій (з досвіду роботи) / за наук. ред. В. Панка, І. Ткачук. Київ: Ніка-Центр, 2021. 118 с.; Діти та війна: навчання технік зцілення / за ред. О. Черненко, М. Лемик., К. Явної. Львів: Інститут психічного здоров'я УКУ, 2015. 98 с.

[2] Церклевич В. С. Пріоритетні форми національно-патріотичного виховання студентської молоді. *Збірник наукових праць ХКТЕІ*. 2018. №12. С. 367–378.; Жигай А. Мовно-психологічний портрет сучасного учня: лінгвоемоційний та особисто-детермінантний виміри. *Лінгвокомп'ютерні дослідження* / за ред. А. Загнітко. Вінниця: ДонНУ ім. Василя Стуса, 2022. С. 73–78.

«Опитувальник емоційної дисрегуляції» за авторством Н. Польської, А. Разваляєвої[3].

Зріз даних за означеною вище методикою проводився двічі – на початку навчального року (у вересні 2021 р.) та у ході повномасштабної російсько-української війни (у квітні 2022 р.). Необхідно відзначити, що попередньо дані, отримані на початку навчального року планувалося проаналізувати з метою вивчення навчальної стресостійкості студентської молоді, проте у світі наявних подій дослідницька мета була скоригована відповідно до воєнної ситуації.

У дослідженні прийняло участь 67 осіб – студенти педагогічних та психологічних спеціальностей Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (середній вік – 20 рр.).

Когнітивний компонент емоційного неблагополуччя молоді. У даному ракурсі нами було проаналізовано дані стосовно сприйняття молоддю ситуації війни в Україні та уявлень молодих осіб про життя в новому «небезпечному» світі.

Наразі необхідно відзначити складну концептуалізацію поняття «війна» у сучасному суспільно-політичному дискурсі. На сьогодні в українських мас-медіа функціонують різноманітні, інколи навіть суперечливі «назви» російсько-української війни: «визвольна війна», «російсько-український конфлікт», «антитерористична операція», «інформаційна війна», «війна двох світів» тощо; проте на сьогодні найбільш поширеною є назва «гібридна війна» як нетрадиційний тип війни, що характеризується задіянням не тільки військових ресурсів, але й економічних, дипломатичних, інформаційних засобів[4].

У нашому дослідженні ми проаналізували ставлення сучасної української молоді до явища війни на українському просторі, представлене у формі епітетів. У цілому епітети, які обрали представники опитаної молоді стосовно сприйняття ситуації війни в Україні, характеризуються ліричністю та духовністю: «героїчна» (50% відповідей опитаних), «братовбивча» (25%), «Каїнова» (20%), «кібервійна» (5%).

Найбільш поширеними у молоді асоціаціями з поняттям «російсько-українська війна» є «конфлікт» (33% відповідей), «зруйнування» (30%), «біль» (20%).

Слово «Донбас» асоціюється у молоді здебільшого з поняттями «захищати» (35%), «звільняти» (20%), «сум» (10%).

Більшість молодих людей напружено стежать за новинами щодо військових подій та ситуації в країні (92%), проте намагається проаналізувати самостійно те, що відбувається навколо, незначна кількість осіб (20%).

Стосовно змін у житті після повномасштабного початку бойових дій в Україні більшість молоді відзначила, що «усвідомлюють зміни в своєму житті». При цьому переважна кількість молодих осіб охарактеризували свій наявний психічний стан як «емоційний шок», який й досі триває. Опитування показало, що значна частина молоді «неспроможна контролювати власне життя» (90%), «неохоче планує свій майбутній час» (82%), «відчуває постійну гостру тривогу» (60%).

Якщо раніше молоді особи мріяли переважно про свій матеріальний добробут (83% відповідей), про забезпечення свого професійного статусу (80%), про подорожі (75%), то відтепер майже стовідсотково відповіді пов'язані з мріями про мир, спокій та очікування перемоги.

Отримані у нашому дослідженні дані узгоджуються з лінгвоемоційними вимірами розуміння підлітками конфлікту на Сході України у роботі А. Жигай[5]. Учена також відзначила динаміку мрій підлітків з прифронтових зон – до початку військових дій на Донбасі діти мріяли переважно про матеріальні блага (48%), після вимушеного переселення до більш небезпечних для життя районів діти жадали тільки миру та злагоди (83%), при цьому таких змін не спостерігалося у підлітків з мирних територій України.

Хоча за даними нашого дослідження та розвідками інших вчених можна констатувати суттєві негативні зміни в емоційному здоров'ї та благополуччі сучасних молодих осіб, поширеним також є переконання стосовно позитивних наслідків переживання психотравматичних подій різного спектру, зокрема Р. Тедескі та Л. Калхун навіть запропонували відповідний психологічний термін – «посттравматичне зростання» як позитивні особистісні зміни у осіб, які ефективно подолали наслідки травм життя[6].

Сучасна українська дослідниця Т. Титаренко також відзначає, що тривала воєнна травматизація може приводити не тільки до негативних, але й до позитивних наслідків. Травматизація у позитивному аспекті може виявлятися як підвищення життєстійкості особистості, поява нових життєвих перспектив[7].

---

[3] Польская Н. А., Разваляева А. Ю. Разработка опросника эмоциональной дисрегуляции. *Консультативная психология та психотерапия*. 2017. Т. 25. № 4. С. 71–93.

[4] Зіневич Л. В., Красавіна В. В. Концепт «війна» у сучасному українському суспільно-політичному дискурсі. *Одеський лінгвістичний вісник*. 2017. Спецвипуск. С. 72.

[5] Жигай А. Мовнопсихологічний портрет сучасного учня: лінгвоемоційний та особисто-детермінантний виміри. *Лінгвокомп'ютерні дослідження* / за ред. А. Загнітко. Вінниця: ДонНУ ім. Василя Стуса, 2022. С. 73–78.

[6] Tedeschi R. G., L. G. Calhoun. Posttraumatic growth: conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*. 2004. Vol. 15 (1). P. 1–18.

[7] Титаренко Т. Особистість перед викликами війни: психологічні наслідки травматизації. *Проблеми політичної психології*. Вип. 5 (19). С. 3–10.

Афективний компонент емоційного неблагополуччя молоді. Аналіз отриманих у дослідженні даних показав переважання у більшості представників молоді негативних емоцій, нераціонального ставлення до своїх емоційних переживань, погіршення навичок ладнати зі своїми емоційними станами.

Зокрема, на твердження питальника «Коли зі мною трапляється щось погане, я подумки повертаюся до цього і при цьому переживаю сильні негативні емоції» відповідь «згоден» обрали 57% молоді до початку повномасштабної російсько-української війни, після початку війни цю ж відповідь обрали вже 67%. Як бачимо, у другому випадку більше переважає зациклєність на негативних емоційних переживаннях.

На твердження «Часом мене охоплює такий відчай, що я готовий до найгіршого» відповідь «згоден» надали 35% опитаної молоді до початку повномасштабної війни, та 17% після російського вторгнення. Зменшення відсотку підтверджуючих відповідей на це питання з боку молоді можна пояснити усвідомленням наявної воєнної ситуації в країні на зразок «найгірше вже сталося».

На твердження «Я завжди готовий до найгіршого» відповідь «згоден» надали 32% опитаної молоді до початку повномасштабної російсько-української війни, та 50% після вторгнення росіян. Отримані дані свідчать про суттєве підвищення емоційної готовності молоді до найгіршого розвитку подій.

Зі твердженням «Коли я у відчаї, мені складно розібратися у власних почуттях та у тому, що відбувається навколо» погодилися 57% опитаної молоді до початку повномасштабної війни, та 50% після військового вторгнення. У даному випадку цифри майже однакові, поряд із тим отримані дані досить невтішливі – сучасній молоді складно раціоналізувати свої емоційні переживання та зрозуміти їх як в ситуації відносної небезпеки, так і під час широкомасштабних військових дій.

На твердження «Мені складно розуміти емоції інших людей та як вони до мене справді ставляться» відповідь «згоден» надали 15% опитаної молоді до початку повномасштабної російсько-української війни, та 33% після вторгнення військових. Ці дані здебільшого свідчать про погіршення функціонування навичок стосовно ефективного розуміння інших, що напевно обумовлено зосередженням уваги переважно на власних емоціях, а не на емоціях оточуючих людей.

На твердження «У мене бувають почуття, які чітко я визначити не можу» відповідь «згоден» надали 56% опитаної молоді до початку повномасштабної російсько-української війни, та 67% після вторгнення загарбників. Підвищення відсотку осіб, які мають складнощі у диференціації своїх переживань також може бути наслідком емоційної дезорієнтації, неможливості сконцентруватися на внутрішніх емоційних переживаннях із-за наявності зовнішніх загроз.

Нижче наведені дані стосуються оцінки здатності молодих людей управляти своїми емоційними станами. Отримані у нашому дослідженні дані також свідчать про суттєві розлади молоді у застосуванні емоційних навичок.

На твердження питальника «Коли я переживаю сильні емоції, то погано контролюю себе» відповідь «згоден» обрали 48% молоді до початку повномасштабної російсько-української війни, після початку війни стверджувальну відповідь обрало 50% молодих осіб. Хоча дослідницькі дані суттєво не змінилися, можемо констатувати у сучасної молоді наявність проблем з емоційним самоконтролем, зі здатністю ладнати зі власними емоціями.

Зі твердженням «Коли емоції переповнюють мене – я можу наробити дурниць» погодилися 44% опитаної молоді до початку повномасштабної війни, та 50% після військового вторгнення.

На твердження «Я намагаюся маскувати та приховувати свої емоції» відповідь «згоден» надали 40% опитаної молоді до початку повномасштабної російсько-української війни, та 50% після вторгнення військових. Тобто представники сучасної молоді стають все більш емоційно закритими від інших, намагаються не демонструвати зовні свої справжні емоційні переживання, що свідчить про недовірливе ставлення до навколишнього світу.

Отже, аналіз отриманих даних стосовно афективного реагування молоді на існуючу воєнну ситуацію в країні засвідчив складнощі в раціональному ставленні до реальності, утруднення в реалізації навичок управління власними емоціями, що відображає руйнівні процеси у сфері емоційного благополуччя та загрожує передусім емоційному здоров'ю сучасної молоді.

Шляхи відновлення емоційного здоров'я молоді. На сьогодні спеціалізованих саме для юнацького віку програм підтримки емоційного благополуччя та емоційного здоров'я молоді майже не розроблено. Проте поширеною є досить велика кількість подібних програм (переважно в онлайн-форматі), призначених для осіб зрілого віку:

- онлайн-курс від Prometheus (платформа онлайн-освіти в Україні) – «Базова психологічна допомога в умовах війни»[8];

- серія вебінарів від Українського Центру здоров'я та розвитку «Коло сім'ї» – «Психологічна стійкість в умовах війни, що триває: калібруємо формулу»

[8] Базова психологічна допомога в умовах війни. *Prometheus*: веб-сайт. URL: https://cutt.ly/dGT6O9Q (дата звернення: 30.04.2022).

(Олег Романчук); «Перша психологічна допомога» (Галина Нетлюх); «Як зцілити рани, що залишають по собі психотравмуючі події війни» (Олег Романчук)[9];

- онлайн-курс від Національної психологічної асоціації (НПА) – «Зміна клімату, психічне здоров'я та усвідомлена поведінка щодо навколишнього середовища»[10];

- тренінгові програми від Інституту травми США (тематичні заняття: реакції на стрес; навички ресурсності; копінг-стратегії; практики виживання)[11].

Також, у сучасних зарубіжних дослідженнях можна зустріти дані щодо результативності застосування інтернет-технологій та мобільних додатків для допомоги особам з проблемами емоційного спектру[12]. Нещодавно, у масштабному дослідженні К. Ставарза з колегами було продемонстровано функціональність мобільних додатків, спрямованих на терапію депресивних настроїв та доведено ефективність їх використання з метою відновлення емоційного благополуччя[13].

Висновки

Отже, основними ознаками емоційного неблагополуччя молоді в ситуації повномасштабної війни в Україні є переважання негативних емоцій та емоційних станів (зокрема, стану шоку), нераціональне ставлення до своїх емоційних переживань, погіршення навичок ладнати зі своїми емоційними станами. Більшість представників молоді усвідомлюють наявність негативних особистісних змін у себе, проте не завжди може самотужки це скоригувати.

Засобами відновлення емоційного здоров'я молодих людей можуть виступити навчальні онлайн-матеріали у формі пояснювальних вебінарів фахівців-психологів та психотерапевтів, різноманітних освітніх курсів стосовно проблематики травматизації війни. Поряд із тим, слід відзначити недостатню кількість програм цього спрямування, призначених саме для юнацької аудиторії.

Перспективи даного дослідження вбачаємо у більш глибокому вивченні проблемних питань російсько-української війни пов'язаних з технологічними аспектами самозбереження та самовідновлення емоційного благополуччя сучасної молоді.

[9] Інформаційні ресурси по темі психологічної допомоги в час війни. *Коло сім'ї*: веб-сайт. URL: https://k-s.org.ua/coping-war/ (дата звернення: 30.04.2022).

[10] Зміна клімату, психічне здоров'я та усвідомлена поведінка щодо навколишнього середовища. *MH4U Освіта*: веб-сайт. URL: https://cutt.ly/sGT6TOs (дата звернення: 30.04.2022).

[11] П'ять ініціатив від Edcamp Ukraine. *Facebook*. веб-сайт. URL: https://www.facebook.com/watch/edcampukraine/ (дата звернення: 30.04.2022).

[12] Matsumoto K., Hamatani S. Guided internet-based Cognitive Behavioral Therapy in Japanese patients with obsessive-compulsive disorder: protocol for a randomized controlled trial. *Jmir research protocols*. 2020. Vol. 9. P. 182.

[13] Stawarz K., Preist C., Tallon D. User experience of Cognitive Behavioral Therapy apps for depression: an analysis of app functionality and user reviews. *Journal of medical internet research*. 2018. Vol. 20. P. 101–120.

Інформація про автора:

Дерев'янко Світлана Петрівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної, вікової та соціальної психології
Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка
53, вул. Гетьмана Полуботка, м. Чернігів, 14000, Україна

Information about the author:

Derevyanko Svitlana Petrivna,
PhD (Candidate of Psychological Sciences),
Associate Professor at the Department of General, Developmental and Social Psychology
National university «Chernihiv collegium» named after T. G. Shevchenko
53, Hetman Polubotko str., Chernihiv, 14000, Ukraine

DOI

ПРАВОВІ ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВОЛОНТЕРСТВА В УКРАЇНІ

Захаренко Л. М.

Вступ

У сучасному світі значного поширення набуло волонтерство. Волонтерами стають люди різного віку, віросповідання, статі, раси, етнічного та соціального походження, майнового стану, професії.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Мотивуючою потребою до волонтерської діяльності є потреба, яка є важливою й водночас задовольняється у волонтерській роботі (потреба у самореалізації, визнання та повазі, приналежності і любові)[1].

Основні види мотиваційної спрямованості волонтерів пов'язані з мотивами обов'язку чи морального співчуття[2]:

– людина з моральним обов'язком здійснює альтруїстичні вчинки заради морального задоволення, ставлячись до об'єкта допомоги по-різному (навіть і негативно), налаштована прагматично (заради підвищення соціального статусу, отримання нової посади);

– людина з моральним співчуттям проявляє альтруїзм, що іноді виражається виключно на словах, без опредмечування у діях; їй характерні підвищена особиста відповідальність, нестійкі альтруїстичні прояви, широка і різноманітна сфера добровольчих інтересів.

Можуть проявитися такі форми альтруїстичної поведінки як моральна (безкорислива турбота заради задоволення власних духовних потреб); співчутлива; батьківська (безкорисливе жертовне ставлення до менших за віком); демонстративна; парохіальна (безкорисливі вчинки щодо обмеженого кола людей: друзів, родичів тощо)[3]. Найчастіше зустрічаються моральна та співчутлива альтруїстична поведінка волонтерів у волонтерській діяльності.

Слід погодитись із твердженням, що волонтерська діяльність є полімотивованою для кожного волонтера і головними причинами волонтерства є соціальні контакти з іншими; особистісний розвиток; набуття вмінь і навичок; виклик та досягнення; внесок у суспільство. Ця діяльність може бути пов'язана з низкою егоїстичних мотивів, але у соціально-допустимій нормі[4].

У незалежній Україні перші волонтери з'явилися у 1992 році, але офіційно було визнано волонтерство у 2003 році, коли більшість розвинених держав світу вже прийняли законодавчі акти про волонтерську діяльність[5]. Так, закон Італійської Республіки врегульовує відносини між державними установами і волонтерськими організаціями, визначає повноваження волонтерів і волонтерських організацій, вказує на відмінність між волонтерською працею і соціально-трудовими відносинами. Закон Латвійської Республіки визначає право асоціацій і фондів залучати волонтерів для здійснення статутних завдань, дає визначення поняття «волонтерська діяльність», тривалість волонтерської служби, встановлює загальні правила ухвалення контрактів, цивільної відповідальності та відшкодування витрат. Чеська Республіка захищає законом волонтерів, що працюють за контрактом та акредитує неурядові організації, які здійснюють відбір і навчання волонтерів. Дія закону Республіки Польщі поширюється на волонтерську діяльність некомерційних і неурядових організацій, асоціацій, органів місцевої самоврядності, державної адміністрації та інших юридичних осіб, а також польських волонтерів, які працюють у міжнародних організаціях. Закон Угорщини вимагає від волонтерських організацій дотримання процедури реєстрації волонтерів у компетентному міністерстві, ведення обліку кожного волонтера та зберігання цих даних протягом п'яти років після припинення трудових відносин із ним. У Португальській Республіці законодавчо визначено спрямованість волонтерської діяльності на благо суспільства, окремих громад [6].

Стосовно сучасної волонтерської діяльності спостерігаються виражене бажання допомагати іншим і, разом із цим, отримувати від цього користь[7]. Реалізація участі населення у волонтерській діяльності може проявлятися як безпосередньо (збір коштів, речей, догляд поранених і хворих тощо) в організованих формах волонтерської діяльності, так і

[1] Грига І., Брижовата О., Дума Л., Лисенко О. Досвід волонтерської роботи та напрями її вдосконалення. 2000. С. 152.

[2] Зливков В.Л., Лукомська С.О. Психологічні особливості волонтерської діяльності у сучасній Україні : мотиваційний аспект. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Психологічні науки.* 2015. № 2 (15). С. 41.

[3] Там само.

[4] Мороз Р.А., Казар'ян П.А. Організаційно-психологічні засади волонтерської допомоги в Україні. *Вісник Національного університету оборони України.* 2015. № 3 (46). С. 194-195.

[5] Томіна В.Ю., Пашаєв А.З. Порівняльно-правовий аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства в питаннях волонтерської діяльності. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2019. № 2. С. 13-16. DOI: https://doi.org/10.32850/sulj.2019.2-3.

[6] Там само. С. 14.

[7] Зливков В.Л., Лукомська С.О. Вказ. праця. С. 42.

опосередковано (допомога по можливості: здавати кров, надавати житло тощо)[8]. Варто погодитись, що найважливішим у роботі волонтера є «усвідомлення необхідності власної діяльності та наявність бажання працювати»[9].

Мороз Р. А., Казар'ян П. А. (2015) визначають найважливішим напрямом волонтерської діяльності надання психологічної допомоги категоріям людей, що її потребують[10].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Аналіз нормативно-правової бази забезпечення волонтерської діяльності в Україні провели ряд науковців (Вашкович В.В., Мазій І.В., Пашаєв А.З., Сірко В.С., Томіна В. Ю. тощо). Наукові дослідження психологів, педагогів, соціологів стосувалися вивчення мотивації, спрямованості, соціально-психологічного портрету волонтера, превенції емоційного вигорання волонтерів, менеджменту волонтерської діяльності тощо (Алексейченко К.С., Гончар І., Глиздова А.Ю., Зливков В.Л., Іщенко О.В., Казар'ян П.А., Касперова О.Ю., Коломієць Л.Г., Леонова В.І., Литвиненко І.С., Лукомська С.О., Льовочкіна А.М., Маркова М.В., Матвієнко Л.І., Мекшун А.Д., Мороз Р.А., Острянко Т.С., Панькова О.В., Старик О.В., Трубнікова О.А., Узвенчук В.С., Шевчук О.В.).

Науковці розглядають волонтерство як «соціокультурну практику»[11], «феномен альтруїзму та основу соціальної взаємодії, самовдосконалення особистості, становлення її гуманістичних цінностей»[12]; «неоплачувану, свідому, добровільну діяльність на благо інших»[13] тощо.

Волонтерам характерні яскраво виражені альтруїстичні установки та спрямованість на процес діяльності, мотивація досягнення успіху[14], низькі показники егоцентричної мотивації та прагнення до влади, чітке уявлення про власні цілі, високий рівень розвитку національної свідомості[15], милосердя, відповідальність, турбота, любов, чуйність[16]. При цьому констатовано наявність у суспільстві амбівалентних тенденцій, коли рівень довіри до волонтерів зростає, а з іншого боку – зменшується (волонтер / псевдоволонтер)[17].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. На основі проведеного теоретичного аналізу визначено, що волонтерська діяльність має різні форми: педагогічне волонтерство, цифрове волонтерство (волонтерська діяльність здійснюється через інтернет за допомогою цифрових пристроїв), віртуальне волонтерство або онлайн-волонтерство (здійснюється дистанційно за допомогою інтернету), спортивне волонтерство, психологічне волонтерство тощо. Спробу проаналізувати і створити типологію волонтерської діяльності здійснила Говоруха Н.О.[18], однак визнала, що всі типи волонтерства в Україні потребують подальшого розвитку та структуризації. Класифікувати волонтерську діяльність за видами намагалася Азьмук Н.А.[19].

Психологічне волонтерство не знайшло детального розгляду у наукових працях як окрема форма волонтерства, однак надання волонтерами психологічної допомоги, тим, хто її потребує, є беззаперечним. Особливо активізувалась роль волонтерів, які надають психологічну допомогу, в умовах війни в Україні.

Формулювання цілей (постановка завдання):

1) проаналізувати чинне законодавство, яке регулює здійснення волонтерської діяльності в Україні, зокрема надання волонтерської психологічної допомоги;

2) охарактеризувати зміст поняття «психологічне волонтерство», описати його основні ознаки.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Першим законодавчим актом у сфері регулювання волонтерської діяльності стала Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг» прийнята 10 грудня 2003 року №1895 (втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України від 06.07.2011 року № 711). Дане Положення

---

[8] Панькова О.В., Касперова О.Ю., Іщенко О.В. Розвиток волонтерської діяльності в Україні як прояв активізації соціальних ресурсів громадянського суспільства: специфіка, проблеми та перспективи. *Український соціум.* 2016. №2 (57). С. 30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Usoc_2016_2_5.

[9] Грига І., Брижовата О., Дума Л., Лисенко О. Вказ. праця. С. 155.

[10] Мороз Р.А., Казар'ян П.А. Вказ. праця. С. 194-195.

[11] Проценко О.О. Волонтерські практики в умовах вимушеної міграції в сучасній Україні: чинники та наслідки актуалізації: автореф. дис. … канд. соц. наук: 22.00.04 «Спец-ні та галуз. соціології» (соціол. науки); Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. Харків, 2021. С. 3.

[12] Матвієнко Л.І., Алексейченко К.С. Особистість волонтера у психологічному вимірі: ціннісно-мотиваційний аспект (надання соціальних послуг вразливим верствам населення). *Соціологія і психологія праці та зайнятості населення.* 2016. № 1. С. 59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rpzn_2016_1_14

[13] Шевчук О.В., Старик О.В. Волонтерство як соціально-психологічна характеристика особистості. *Габітус*. 2021. Вип. 22. С. 25. DOI: https://doi.org/10.32843/2663- 5208.2021.22.3

[14] Коломієць Л.Г., Глиздова А.Ю., Узвенчук В.С. Психологічні особливості мотивації волонтерської діяльності. *Психологічний журнал.* 2017. № 9 (5). С. 79-90.

[15] Матвієнко Л.І., Алексейченко К.С. Вказ. праця. С. 55-59.

[16] Шевчук О.В., Старик О.В. Вказ. праця. С. 26.

[17] Зливков В.Л., Лукомська С.О. Вказ. праця. С. 42.

[18] Говоруха Н.О. Соціально-педагогічні умови розвитку волонтерського руху в Україні (кінець XX – початок XXI ст.): автореф. дис. … докт. філософії: спец. 011 «Освітні, пед. науки»; ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України. Київ, 2021. 17 с.

[19] Азьмук Н.А. Волонтерська діяльність як траєкторія реалізації трудового потенціалу в Україні. *Ефективна економіка*: ел. наук. фах. видання. 2019. № 8. DOI: 10.32702/2307-2105-2019.8.31

визначало, що волонтерська діяльність у сфері надання соціальних послуг провадиться фізичними особами – волонтерами, які можуть входити до волонтерських організацій (об'єднань); напрями та шляхи провадження волонтерської діяльності; особливості співпраці із соціальною службою, укладання договору з надання соціальних послуг особам, що перебувають у складних життєвих обставинах і потребують сторонньої допомоги.

Відповідно до чинного Закону України «Про волонтерську діяльність»[20] Кабінет Міністрів України забезпечує здійснення єдиної державної політики у сфері волонтерської діяльності. Реалізація державної політики у сфері волонтерської діяльності покладена на Національну соціальну сервісну службу України як центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра соціальної політики[21].

Згідно з вимогами Положення про Національну соціальну сервісну службу України[22] (далі – Нацсоцслужба) її територіальні органи представлені в областях та покликані вирішувати ряд завдань з питань волонтерської діяльності: розвиток та популяризація волонтерської діяльності; поширення інформації про волонтерську діяльність, стан виконання галузевих і регіональних програм сприяння волонтерській діяльності та її підтримки; оприлюднення на своєму офіційному веб-сайті наявної інформації про організації та установи, що залучають волонтерів для провадження волонтерської діяльності на території України, зокрема іноземців та осіб без громадянства; сприяння громадським об'єднанням і благодійним організаціям у забезпеченні волонтерської діяльності; підтримка та розвиток міжнародного співробітництва з питань волонтерської діяльності, узагальнення і поширення досвіду роботи у цій сфері.

Згідно з положеннями ст. 1 Закону України «Про волонтерську діяльність» волонтерська діяльність – це добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання безоплатних послуг та виконання безоплатно роботи. Законодавець уточнює, що волонтерська діяльність є формою благодійної діяльності, однак не є волонтерською діяльністю безоплатне виконання робіт або надання послуг на основі сімейних, дружніх чи сусідських відносин. Це відповідає п. 4 ст. 5 Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації»[23] щодо такого виду благодійної діяльності як безоплатне надання послуг та виконання робіт на користь бенефіціарів (набувачів благодійної допомоги).

Особливості правового статусу волонтерів та діяльності волонтерських організацій законодавчо закріплені у розділі 2 Закону України «Про волонтерську діяльність»[24]. Визначені у ст. 7 права та обов'язки волонтерів вказують на добровільність, неприбутковість, соціальну спрямованість їх діяльності. Волонтерами можуть стати дієздатні особи, які є громадянами України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах (особи віком від 14 до 18 років – за згодою батьків (усиновлювачів), прийомних батьків, батьків-вихователів або піклувальника), які добровільно здійснюють соціально спрямовану неприбуткову діяльність шляхом надання волонтерської допомоги.

Організації та установи, які є неприбутковими, можуть залучати волонтерів до своєї діяльності та самостійно визначати напрями здійснення волонтерської діяльності, однак повинні забезпечувати волонтерам умови здійснення волонтерської діяльності та доступ до інформації, що стосується змісту та особливостей провадження цієї діяльності; страхувати життя і здоров'я волонтерів, здійснювати підготовку волонтерів тощо. При цьому іноземці та особи без громадянства можуть здійснювати волонтерську діяльність лише через волонтерські організації та установи, інформація про які розміщена на офіційному веб-сайті Нацсоцслужби.

Волонтери можуть надавати волонтерську допомогу індивідуально (про це вони зобов'язані повідомляти отримувачів волонтерської допомоги) за всіма напрямами, крім визначених абзацами сьомим і восьмим ч. 3 ст. 1 Закону[25].

Волонтери можуть надавати волонтерську допомогу на базі організації чи установи, що залучає до своєї діяльності волонтерів. У Законі України «Про громадські об'єднання»[26] роз'яснено, що громадське об'єднання за своєю організаційно-правовою формою може утворюватись як громадська організація або громадська спілка, має статус юридичної особи,

[20] Про волонтерську діяльність: Закон України від 19 квітня 2011 р. № 3236-VI / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text (дата звернення 13.04.2022).

[21] Деякі питання Національної соціальної сервісної служби України: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2020 р. № 783 / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-2020-%D0%BF (дата звернення 21.04.2022).

[22] Там само.

[23] Про благодійну діяльність та благодійні організації: Закон України від 05 липня 2012 р. №5073-VI / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17#Text (дата звернення 25.04.2022).

[24] Про волонтерську діяльність: Закон України від 19 квітня 2011 р. № 3236-VI / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text (дата звернення 13.04.2022).

[25] Там само.

[26] Про громадські об'єднання: Закон України від 22 березня 2012 р. №4572-VI / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text (дата звернення 25.04.2022).

є непідприємницьким товариством, не має на меті одержання прибутку. Потрібно відмежовувати волонтерську організацію від благодійної організації, оскільки волонтерство – це форма благодійництва[27].

Відповідно до ст. 9, 10 Закону[28] договір про провадження волонтерської діяльності укладається в письмовій формі між волонтером і організацією (установою), що залучає до своєї діяльності волонтерів, а волонтеру може видаватись посвідчення волонтера. Договір про надання волонтерської допомоги укладається за бажанням отримувача такої допомоги, однак обов'язково повинен містити опис волонтерської допомоги (завдання); період її провадження, права та обов'язки сторін; відповідальність за заподіяння збитків. Волонтери, організації та установи, що залучають до своєї діяльності волонтерів, отримувачі волонтерської допомоги несуть відповідальність відповідно до закону.

Науковці Мороз Р. А., Казар'ян П. А. (2015) виокремили такі головні напрями діяльності волонтерів-психологів[29]:

1) соціально-психологічна та реабілітаційна робота, попередження і подолання негативних явищ у молодіжному середовищі;

2) психологічна допомога соціально незахищеним групам населення;

3) психологічна допомога особам, які перебувають у складних життєвих обставинах;

4) психологічна допомога особам, що постраждали від військових дій.

Проведений аналіз законодавчо визначених напрямів здійснення волонтерської діяльності[30] дозволив визначити, що психологічне волонтерство може здійснюватися у таких напрямах:

– надання волонтерської психологічної допомоги з метою підтримки малозабезпечених, безробітних, багатодітних, бездомних, безпритульних, осіб, що потребують соціальної реабілітації;

– надання волонтерської психологічної допомоги громадянам, які постраждали внаслідок надзвичайної ситуації техногенного чи природного характеру, дії особливого періоду, правових режимів надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі збройної агресії Російської Федерації в Україні, у результаті соціальних конфліктів, нещасних випадків, а також жертвам кримінальних правопорушень, біженцям, внутрішньо переміщеним особам;

– надання волонтерської психологічної допомоги Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам, органам державної влади під час дії особливого періоду, правових режимів надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі збройної агресії Російської Федерації в Україні;

– сприяння уповноваженому органу з питань пробації у здійсненні нагляду за засудженими та проведенні з ними соціально-виховної роботи;

– надання волонтерської психологічної допомоги за іншими напрямами, не забороненими законодавством.

У фаховій психологічній літературі психологічна допомога розуміється як безпосередня робота з окремою людиною, групою чи організацією людей, що спрямовується на вирішення різного роду психологічних проблем, пов'язаних з труднощами в міжособистісних стосунках, а також глибинних особистісних проблем. Види психологічної допомоги розділяються на психологічне консультування; кризове втручання; психологічну корекцію; психологічну реабілітацію; психологічний тренінг; психотерапію.

Законодавчо визначено, що соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю можуть проводити як професійну діяльність волонтери у сфері соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю[31]. Вони можуть надавати такі соціальні послуги як соціальна профілактика, соціальна реабілітація, соціальний супровід, консультування, за умови наявності попередньо укладеного в установленому порядку договору з підприємствами, установами та організаціями, у тому числі іноземними, про виконання ними роботи.

Згідно з Державним стандартом соціальної послуги консультування одним із видів такої послуги є психологічні послуги – «надання консультацій з питань психічного здоров'я та поліпшення взаємин з оточуючим соціальним середовищем, застосування психодіагностики, спрямованої на вивчення соціально-психологічних характеристик особистості, з метою її психологічної корекції або психологічної реабілітації, надання методичних порад» [32], що можуть надаватись безоплатно. Психологічна послуга включає надання психологічної допомоги, корегування психологічного стану та поведінки

[27] Вашкович В. В. Адміністративно-правове забезпечення волонтерства як складова соціальної функції держави: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Ужгород, 2018. 19 с.

[28] Про волонтерську діяльність: Закон України від 19 квітня 2011 р. № 3236-VI / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text (дата звернення 13.04.2022).

[29] Мороз Р.А., Казар'ян П.А. Вказ. праця. С. 194-195.

[30] Про волонтерську діяльність: Закон України від 19 квітня 2011 р. № 3236-VI / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text (дата звернення 13.04.2022).

[31] Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю: Закон України від 21 червня 2001 року № 2558-III / Верховна рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text (дата звернення: 23.04.2022)

[32] Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги консультування: наказ Міністерства соціальної політики України від 07 липня 2015 р. № 866/27311 / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0866-15#Text (дата звернення 25.04.2022).

в повсякденному житті особи, сім'ї, групи осіб, які через складні життєві обставини потребують цього. Надавати її може психолог, який «безпосередньо проводить заходи, що становлять зміст соціальної послуги, використовуючи методики психологічних напрямів, шкіл і концепцій за вибором»[33].

Волонтери-психологи можуть залучатися до здійснення волонтерської діяльності, пов'язаної з пробацією (сприяння органу пробації у здійсненні нагляду за засудженими та проведенні з ними соціально-виховної роботи)[34]. Волонтером пробації може стати фізична особа, яка досягла вісімнадцятирічного віку, пройшла співбесіду і випробувальний строк, уповноважена на виконання окремих завдань, пов'язаних із пробацією, на добровільній та безоплатній основі[35]. Під час співбесіди з потенційним волонтером з'ясовуються його здатність до волонтерської діяльності, пов'язаної з пробацією, мотивація, досвід роботи, освіта, інші характеризуючі відомості, а протягом випробувального строку (до трьох місяців) вивчаються його моральні та ділові якості.

У положеннях ст. 19, 36 Закону України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» роз'яснено особливості організації психологічної реабілітації як виду реабілітаційного заходу осіб з інвалідністю, дітей з інвалідністю[36]. У зв'язку із військовими діями в Україні психологічної реабілітації потребуватимуть особи з інвалідністю внаслідок війни.

Тобто, законодавчо визначене формулювання «професійна діяльність» означає наявність у надавача волонтерської психологічної допомоги (волонтера у сфері соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю, волонтера пробації, волонтера-психолога), насамперед, відповідної освіти та кваліфікації.

Науковці Шевчук О. В., Старик О. В. (2021) вважають, що волонтерська діяльність не є професійною, пояснюючи це тим, що вона не приносить гроші на прожиття[37]. На противагу їм науковець Азьмук Н.А.[38] розглядає трудову волонтерську діяльність (трудове волонтерство) як одну з форм нестандартної зайнятості, за якої індивід займається корисною і доцільною діяльністю, з метою задоволення особистих і суспільних потреб та отримує замість грошової інші види винагород (самореалізація; набуття нового досвіду; поява нових знайомств, отримання нових чи вдосконалення наявних професійних навичок; отримання емоційних вигод тощо).

Відповідно до положень п. 4 ст. 7 Закону України «Про волонтерську діяльність»[39] час здійснення волонтерської діяльності може бути зарахованим студенту до навчально-виробничої практики в разі її проходження за напрямом, що відповідає отримуваній спеціальності, та за умови згоди навчального закладу. Положення ст. 51 Закону України «Про вищу освіту»[40] визначають, що практична підготовка осіб, які навчаються у закладах вищої освіти може здійснюватися шляхом проходження ними практики на підприємствах, в установах та організаціях згідно з укладеними закладами вищої освіти договорами або у його структурних підрозділах, що забезпечують практичну підготовку. У ст. 62 даного Закону визнано право здобувачів вищої освіти на трудову діяльність у позанавчальний час, участь у громадських об'єднаннях.

Відповідно до напряму підготовки, спеціальності (спеціалізації) та освітньо-кваліфікаційного рівня здобувачів вищої освіти основними видами практики у виші є навчальна (або ознайомча) практика та переддипломна практика. Під час навчальної практики здобувач вищої освіти може ознайомитися із специфікою майбутньої спеціальності, отримати первинні професійні умінь та навички. Переддипломна практика, яка проводиться на випускному курсі, спрямована на вдосконалення практичних умінь та навичок, підготовку до самостійної трудової діяльності. Порядок проходження практики, її зміст і послідовність практики визначаються програмою та відповідають навчальному плану.

Волонтерська діяльність здобувача вищої освіти виступає як додатковий ресурс професіоналізації, індивідуалізації особистості, що є важливою складовою навчальної та недержавної соціальної діяльності[41], «професійного становлення й удосконалення професійно важливих навичок для майбутнього фахівця»[42] та надає можливості отримати

[33] Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги консультування: наказ Міністерства соціальної політики України від 07 липня 2015 р. № 866/27311 / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0866-15#Text (дата звернення 25.04.2022).

[34] Про пробацію: Закон України від 05 лютого 2015 р. № 160-VIII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text (дата звернення 21.04.2022).

[35] Там само.

[36] Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 6 жовтня 2005 р. №2961-IV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text (дата звернення: 25.04.2022)

[37] Шевчук О.В., Старик О.В. Вказ. праця. С. 26.

[38] Азьмук Н.А. Вказ. праця.

[39] Про волонтерську діяльність: Закон України від 19 квітня 2011 р. № 3236-VI / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text (дата звернення 13.04.2022).

[40] Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 року №1556-VII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18 (дата звернення 13.04.2022).

[41] Острянко Т.С., Мекшун А.Д. Дослідження впливу волонтерської діяльності на професійне становлення майбутніх соціальних фахівців в умовах закладу вищої освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020. № 70. Т. 3. С. 176. DOI: https://doi.org/10.32840/1992-5786.2020.70-3.32.

[42] Мороз Р.А., Казар'ян П.А. Вказ. праця. С. 196.

професійні компетентності[43], пройти різні форми соціальної практики[44].

Науковці розглядають волонтерську діяльність як чинник особистісно-професійного розвитку здобувачів вищої освіти[45], складову професійної підготовки у галузі соціальної роботи[46], одну із складових фахової підготовки психолога, соціального працівника, юриста, фахівця з медицини[47].

Структуру волонтерської діяльності визначають через мотиви, цілі волонтерської діяльності та чинники її ефективності[48]. Долучення до волонтерства є одним із ефективних чинників формування особистості як соціально відповідального та активного члена суспільства[49]. Здійснюючи волонтерську діяльність, студент має додаткову можливість подальшого особистісного розвитку, набуття нових професійно значущих знань та навичок, удосконалення здібностей, прояву ініціативи і творчості[50]. Разом із тим волонтерська діяльність – це «невичерпний позанавчальний додатковий ресурс»[51], що допомагає поглибити інтерес здобувача вищої освіти до обраної професії, формувати психологічну готовність до самостійної практичної роботи після закінчення вишу.

Проаналізувавши праці дослідників у даній сфері, можна окреслити таку типологію волонтерів, які надають волонтерську психологічну допомогу:

– за ступенем професіоналізму (професіонали та непрофесіонали);

– за соціальним статусом (фахівці та студенти/магістри);

– за тривалістю волонтерської діяльності (волонтери, які працюють тривалий проміжок часу (понад рік); волонтери, які працюють короткий проміжок часу);

– за досвідом волонтерської роботи (без досвіду; з незначним досвідом; із достатнім досвідом) тощо.

Психологічне волонтерство (волонтерська психологічна допомога) слід розглядати як професійну трудову діяльність психологів (психотерапевтів) і непрофесійну трудову діяльність волонтерів з числа здобувачів вищої освіти, які навчаються за відповідною спеціальністю (спеціалізацією).

Волонтерська діяльність має механізм її адміністративно-правового забезпечення[52] та включає ряд організаційно-управлінських аспектів[53].

Модель управління процесом психологічного волонтерства організаціями, що залучають волонтерів, повинна включати такі елементи: оцінка потреби у волонтерах (планування); залучення, відбір, навчання (підготовче та поточне); підтримка, визнання (заохочення).

Організації залучають волонтерів до надання психологічної допомоги людям, які її потребують, лише після того, коли визначили, що штатних психологів (за їх наявності) недостатньо, а потреба у їх діяльності нагальна.

Визначення типу мотивації потенційного волонтера під час проведення співбесіди дозволить знайти індивідуальний підхід до організації його волонтерської діяльності та більш довготривалої роботи в організації[54]. Відповідно до мотивації, якою керуються потенційні кандидати, виділяють п’ять типів волонтерів[55]:

1) «волонтер-альтруїст» керується виключно просоціальною мотивацією (прагне допомогти людям, виконати громадянський обов’язок);

2) «волонтер-альтруїст, орієнтований на власний саморозвиток» має суто альтруїстичні мотиви та розглядає волонтерську діяльність як можливість набути новий досвід, спробувати себе у професії;

3) «волонтер-альтруїст, орієнтований на дозвілля» поєднує альтруїстичні мотиви із сприйманням волонтерства як способу організації власного дозвілля, пошуку нових друзів, задоволення потреб у спілкуванні;

4) «волонтер-прагматик» сприймає волонтерство як інструментальну роль (можливість кар’єрного зростання, набуття соціального статусу тощо) і хоча просоціальні мотиви у нього практично відсутні, однак це не значить, що вони гірше виконують свої обов’язки;

5) «волонтер зі змішаним типом мотивації» у волонтерській діяльності прагне реалізувати власні альтруїстичні прагнення, досягти професійного

[43] Литвиненко І.С. Волонтерська діяльність як засіб індивідуалізації професійної підготовки студентів-психологів. *Проблеми сучасної психології* : зб-к наук. праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інс-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2017. Вип. 36. С. 160-172.

[44] Шевчук О.В., Старик О.В. Вказ. праця. С. 27.

[45] Гончар І. Волонтерська робота як чинник особистісно-професійного розвитку майбутніх соціальних працівників. *Соціальна робота та соціальна освіта.* 2020. Вип. 1 (4). С. 86.

[46] Бондаренко З.П. Волонтерська робота у вищому навчальному закладі. *Вісник Запорізького національного університету.* 2008. № 1. С. 28.

[47] Голуб В.Л. Роль волонтерської діяльності в освітньо-науковому просторі суспільства та її значення для державного управління. *Зб-к наук. праць Національної академії державного управління при Президентові України.* 2013. Вип. 2. С. 160-178.

[48] Балашов Е.М. Психологічна структура волонтерської діяльності як засобу реалізації студентів. *Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка»*. 2013. С. 12-16.

[49] Льовочкіна А.М. Психологія волонтерської діяльності. *Актуальні проблеми психології.* 2015. Т. 7. Вип. 35. С. 130.

[50] Мороз Р.А., Казар’ян П.А. Вказ. праця. С. 196.

[51] Острянко Т.С., Мекшун А.Д. Вказ. праця. С. 175-179.

[52] Сірко В.С. Адміністративно-правове регулювання волонтерської діяльності в Україні: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адмін. право і процес; фін. право; інф. право»; Одес. держ. ун-т внутр. Одеса, 2018. 23 с.

[53] Трубнікова О.А. Соціально-психологічний зміст менеджменту волонтерської діяльності. *Актуальні проблеми психології.* 2010. Т. 7. Вип. 22. С. 146-150.

[54] Там само, С. 148..

[55] Там само, С. 147-148

та особистісного розвитку, провести вільний час і розширити коло спілкування.

Підготовче навчання волонтерів повинно включати ознайомлення із особливостями надання першої психологічної допомоги постраждалим, розгляд моделей надання першої психологічної допомоги та підтримки (наприклад: RAPID-модель), ознайомлення із механізмом надання не медичними працівниками психологічної підтримки постраждалим при надзвичайній ситуації[56], алгоритмом дій при першій психологічній допомозі[57] тощо), вивчення особливостей телефонного консультування.

Це важливо, адже перша психологічна допомога може надаватися волонтерами, які не мають фахової освіти. Однак завдяки проведенню такої роботи вони зможуть набути необхідних компетенцій (навички активного слухання; навички оцінювання симптомів; навички управління стресовими реакціями тощо). Волонтерська діяльність консультантами «гарячих ліній» (телефонів довіри) – консультантів телефону довіри – полягає у наданні непрофесійної психологічної допомоги абонентам – ситуативної психологічної підтримки.

Поточне навчання волонтерів повинно включати проведення лекцій, майстер-класів, тренінгів (онлайн і офлайн) щодо особливостей надання різних видів психологічної допомоги, з врахуванням сучасних наукових досліджень і практики роботи вітчизняних та іноземних спеціалістів у цій сфері, та категорій осіб, яким така допомога надається. Такими визнаються і внутрішньо переміщені особи, які змушені були залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру[58]. Зазвичай волонтери надають перевагу роботі з тією категорією людей, проблеми якої є близькими і зрозумілими для них[59].

Волонтери при наданні психологічної допомоги обов'язково повинні дотримуватись вимог Етичного кодексу психолога[60], прийнятого у психологічному співтоваристві.

Проведення психологами психотерапевтичної роботи з людьми, які зазнали сексуального насильства, є неприпустим у випадках відсутності належної фахової підготовки щодо роботи у цій царині (когнітивно-поведінкова терапія (CBT), терапія травми методом десенсибілізації та репроцесуалізації рухом очей (EMDR), майндфулнес-терапії, терапії методом реконсолідації травматичної пам'яті (RTM) тощо).

Важливою є допомога волонтерам без досвіду надання волонтерської психологічної допомоги у пристосуванні до виконання обов'язків, що відповідають мотивуючим потребам та цілям організації, а також превенція психоемоційного вигорання волонтерів, які надають волонтерську психологічну допомогу. Потенційні ризики розвитку психоемоційних порушень характерні для волонтерів, які займаються волонтерською діяльністю не менше одного року[61]. Їм характерні високий рівень емпатії, самомотивації, здатності розпізнавати емоції інших людей при зниженні ступеню усвідомлення та розуміння власних емоцій, що стає чинником розвитку дезадаптивної симптоматики. Це депресивні прояви різного ступеня, пов'язані з особливостями дезадаптації та рівнем емоційного вигорання волонтерів, ознаки дезадаптації, що варіюють від легких порушень до станів, і вимагають втручання фахівця.

Волонтери з числа осіб, які мають фахову освіту, обов'язково повинні мати супервізійний супровід фахівця, який має підтверджену кваліфікацію.

Організаціям, що залучають волонтерів, слід здійснювати моніторинг та оцінку волонтерської діяльності. Волонтер повинен також відчувати позитивне підкріплення у вигляді емоційної підтримки, визнання значимості його волонтерської діяльності (соціальне відзначення волонтерів).

Максимально ефективною система управління волонтерством буде тоді, коли буде орієнтована на структуру соціально-психологічної готовності волонтера, його соціально-психологічний портрет (мотивацію, інтереси, очікування тощо)[62].

---

[56] Порядок надання психологічної підтримки постраждалим при надзвичайній ситуації: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17 липня 2014 р. № 766/25543 / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0766-14#Text (дата звернення 25.04.2022).

[57] Про методичні рекомендації «Перша психологічна допомога. Алгоритм дій»: лист від 04 квітня 2022 р. №1/3872-22 / Міністерство освіти і науки України. URL: https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-metodichni-rekomendaciyi-persha-psihologichna-dopomoga-algoritm-dij (дата звернення 25.04.2022).

[58] Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20 листопада 2014 р. № 1706-VII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text (дата звернення 25.04.2022).

[59] Грига І., Брижовата О., Дума Л., Лисенко О. Вказ. праця. С. 156.

[60] Етичний кодекс психолога, прийнятий 20.12.1990 року на першому Установчому з'їзді Товариства психологів України. Практична психологія: вступ до спеціальності: навч. посіб. / Т.В. Дуткевич, О.В. Савицька. Київ: Центр учбової літератури, 2010. С. 245-251.

[61] Глаголич С.Ю. Порівняльна характеристика емоційного інтелекту у волонтерів, діяльність яких пов'язана із забезпеченням військових у зоні бойових дій, залежно від рівня дезадаптації та вигорання. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки».* 2018. № 4. С. 282-288.

[62] Трубнікова О.А. Вказ. праця. С. 150.

Висновки

На основі проведеного аналізу чинного законодавства, яке регулює здійснення волонтерської діяльності в Україні, зокрема надання волонтерської психологічної допомоги, запропоновано визначення психологічного волонтерства та охарактеризовано його зміст, визначено типологію волонтерів, які надають волонтерську психологічну допомогу.

Інформація про автора:

Захаренко Людмила Миколаївна,
кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник наукової лабораторії
з проблем психологічного забезпечення та психофізіологічних досліджень
Національна академія внутрішніх справ
пл. Солом'янська, 1, м. Київ, 03035, Україна

Information about the author:

Zakharenko Liudmyla Mykolaivna,
Ph. D. in Psychology,
Senior Research Fellow at the Scientific Laboratory on Psychological Support and
Psychophysiological Research of the National Academy of Internal Affairs
1, Solomjanska Sq., Kyiv, 03035, Ukraine

DOI

WORLDVIEW PORTRAIT OF A UKRAINIAN REFUGEE

Kuryliak V. V.

Epigraph

I am Ukrainian. I wish to at least do something to help my country. This desire prompted me to write this article. Many people tell me: the main thing is that you are alive now, you are safe, you have food and a roof over your head. Rationally I agree with these statements and am grateful to the people who sheltered me and helped me in a crisis situation. However, having become a war military refugee in a foreign country, with a different language, culture, way of life, and mentality, we must evaluate what the future holds for a person who managed to escape and get the opportunity to settle stay, hopefully temporarily in another country.

Problem statement. To date, as a result of the full-scale military invasion by the Russian Federation into the territory of Ukraine, about four million Ukrainians have been forced to leave their homes and move to other countries or at least become internally displaced. The humanity of the developed countries of the world in this crisis situation in relation to ordinary people is beyond doubt, since humanitarian, social, military, and other types of support have become the hallmark of each of these countries. Moreover, some countries have suffered significant financial losses due to the support of sanctions and the closure of businesses in Russia. However, most countries of the world took this step, realizing that doing business with a country that destroys civilians is too high a price for their own well-being.

On the one hand, it is absolutely clear that the financial support of Ukrainians and the placement of war refugees creates significant social burden for each of the countries that agreed to accept them. We greatly appreciate these sacrifices. On the other hand, the vast majority of war refugees from Ukraine are conscientious citizens who had the courage to cross the border and take a step into a different lifestyle. In addition to financial losses of social security, each of the countries hosting refugees was able to close the gaps in with mostly low wage jobs and select the best teachers and other specialists from among the new settlers for the needs of universities, hospitals, enterprises, etc. However, all of the above are external factors and benefits that both parties receive. Countries that have accepted war victims receive a human resource, and a refugee – the right to live and work. Another question remains open, and what happens to the inner world of a war refugee. We will try to find an approximate answer to this question.

Analysis of recent publications. One of the most complete sources concerning the rights of refugees is the textbook by A. Svyashchuk «Problems of the rights of refugees and the challenges of our time»[1]. In it, the author raises legal issues related to the protection of forced migrants and displaced persons who received such status as a result of armed conflicts, ATO, occupation, war, etc. Sviashuk explores the general global problem of refugees, considers universal international agreements that protect the rights of these people in the EU and in Ukraine, analyzes the prospects for Ukraine's entry into the EU legislative field, and the improvement of its own norms on these issues. Similarly, the legal aspect of refugees is explored by V. Pavlova in the article «Refugees as a legal figure in the politics of Ukraine»[2]. The author connects the legal status of refugees, status in international documents, methods of protection during political and armed conflicts. A. Pushkin and T. Chebykina in the publication «Guarantees for the protection of the rights and freedoms of refugees»[3] analyze the theoretical and practical ambush of the legal regulation of the status of refugees and the protection of their rights. In order to develop an effective migration policy, G. Moskal studied «Problematic issues of protecting the rights of migrant workers and refugees»[4]. In addition, in 2021 the thesis "Administrative and legal status of refugees and persons in need of additional or temporary protection: theoretical and praxeological aspect" was defended[5] under the authorship of V. Bosogo.

From the point of view of psychology, the problems of refugees, in particular children, were studied in the work of M. Markova «The impact of forced displacement on the psycho-emotional sphere of a person»[6]. In the work, the author relied on a large array of scientific data on the negative impact of forced displacement on the psycho-emotional state of a child. N. Palagin in her dissertation on the topic “Peculiarities of the social and psychological adaptation of forced migrants in

[1] Свящук А. Проблеми прав біженців та виклики сучасності : навч. посіб. Харків : ФОП Лисенко І. Б., 2018. 324 с.

[2] Павлова В. Біженці як правова фігура в сьогоденній політиці України. *Актуальні проблеми політики.* 2014. № 53. С. 218–224.

[3] Пушкіна О., Чебикіна Т. Гарантії захисту прав і свобод біженців. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2016. № 5. С. 164–167.

[4] Москаль Г. Проблемні питання захисту прав трудящих-мігрантів та біженців. *Журнал Верховної Ради України «Віче».* 2013. № 21. С. 19–22.

[5] Босий В. Адміністративно-правовий статус біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: теоретичний та праксеологічний аспект. Київ, 2021. 419 с.

[6] Маркова М., Піонтковська О., Соловйова А. Вплив вимушеного переміщення на психоемоційну сферу дитини. *Український вісник психоневрології.* 2017. Т. 25, № 4(93). С. 41–48.

overcoming a life crisis" notes that in the conditions of social and psychological adaptation of refugees, there are certain changes in the self-perception of a person who feels inferior, while such people take a defensive position. They show their activity quite chaotically, as a result of such changes the emotional background of the refugee is lowered, tense, irritable. Accordingly, adaptation is more difficult than in a voluntarily resettled person, which, according to the researcher, is due to the fact that one of the deepest layers of the personality is affected – identity[7].

G. Soldatov emphasizes the crisis of refugee identity[8], L. Shaigerova[9]. We agree with E. Mygashko and N. Tymoshenko, who note that «the life situation of refugees contributes to the fact that in this category of people the old, habitual forms of interaction with the environment are destroyed, the refugee has not only to form new values, beliefs, forms behaviors characteristic of the new environment, but also find the strength to abandon the former»[10]. Problems of social and psychological adaptation of refugees were studied by I. Leonova, analyzing the negative and positive factors of their impact on forced migrants[11]. A valuable source for studying the psychological characteristics of refugees is a textbook by M. Slyusarevsky, O. Blinov "Psychology of Migration", where the authors consider the socio-psychological nature of such a phenomenon as migration, explore the behavior of such people, clarify the social identity of migrants, especially if this applies to forced migration[12]. But in fact, there are no works that would explore and show the psychological state of refugees who were forced to leave Ukraine during the Russian-Ukrainian war directly from the lips of the author of the publication, and show his vision of prospects in another country.

Presentation of research material. For clarity, what is happening with the personality of a war refugee will be illustrated by the example of the properties of solid bodies. Due to various types of interatomic bonds in solids and the action of various mechanical influences, some metallic materials can be deformed, destroyed, formed, processed, etc. In the same manner, different categories of war refugees may be distinguished. Some quickly adapt to new conditions, customs, and circumstances. Others are not able to withstand the avalanche of cardinal changes in life and are destroyed due to the sometimes too unstable circumstances. Some have the strength to survive the hostilities and return to the destroyed country (shape memory effect). However, war is usually a long and protracted process which has no regard for the inner life of an individual. Those who were forced to leave their country, as a rule, have a double feeling. On the one hand, you saved yourself and your children from possible death, and on the other hand, you have left to the mercy of fate those who are unable to leave the country for whatever reason. Therefore, the feeling that you are a conditional traitor to your homeland (a mental condition also known as «survivor syndrome») haunts the refugee, preventing her or him from fully concentrating on creating conditions for a new life.

The war destroys not only the nation, the country, it takes the lives of the innocent as well as the guilty It leads to the fact that a whole generation who manages to survive it, sees or participates in it, will have a warped or distorted worldview, which sometimes takes years to restore. Let's try to depict this process illustratively, and then comment in detail.

Destruction of the country. Before the war, when my family and I visited other countries for work or leisure, we realized that this was just a short visit and we would soon return to our homeland; it inspired our interest for travel abroad and stimulated the desire to see something new. The status of a war refugee, whose home and hometown is destroyed as a result of the war, as well as most of the sights and cities of your homeland are destroyed under rocket fire, leads to a loss of feelings of affection. We learned the history of our country as children at school, the biography of prominent people who built this country and fought for its independence, we knew it from childhood, we understand the mentality and habits of our people. They remain in our character and blood. Therefore, as an adult, understanding the meaning of famous personalities or outstanding historical events in another country to which you have resettled is a difficult task, and seems almost impossible. If before the war you believed in the prospect of improving life in the country where you were born, then after its daily destruction there is no prospect of living for high goals. A foreign country, a foreign history will always remain foreign, and even if children grow up in another country, parental memories of the place where they were born will leave an imprint on the worldview of refugee children.

---

[7] Палагина Н. Особенности социально-психологической адаптации вынужденных мигрантов в преодолении жизненного кризиса. Автореферат на соискание уч. ст. канд. психол. наук. Курск, 2007. 23 с.

[8] Психологическая помощь мигрантам : травма, смена культуры, кризис идентичности / ред. Г. Солдатова. Москва : Смысл, 2002. 479 с.

[9] Шайгерова Л. Психология идентичности личности в ситуации вынужденной миграции : дис. … канд. психол. наук : 19.00.01. Москва, 2002. 218 с.

[10] Тимошенко Н., Мигашко Є. Соціально-психологічні особливості біженців. *Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії* : Матеріали X Міжнар. науково-практ. інтернет-конф., м. Переяслав-Хмельницький, 30 січ. 2015 р. Переяслав-Хмельницький, 2015. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/5928/ (дата звернення: 05.04.2022).

[11] Леонова І. Теоретичний аналіз проблеми соціально-психологічної адаптації вимушених переселенців в Україні. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2015. № 4(29). С. 94–100. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/229859203.pdf (дата звернення: 06.04.2022).

[12] Слюсаревський М. Психологія міграції: навчальний посібник. Кіровоград: ТОВ «Імекс ЛТД», 2013. 244 с.

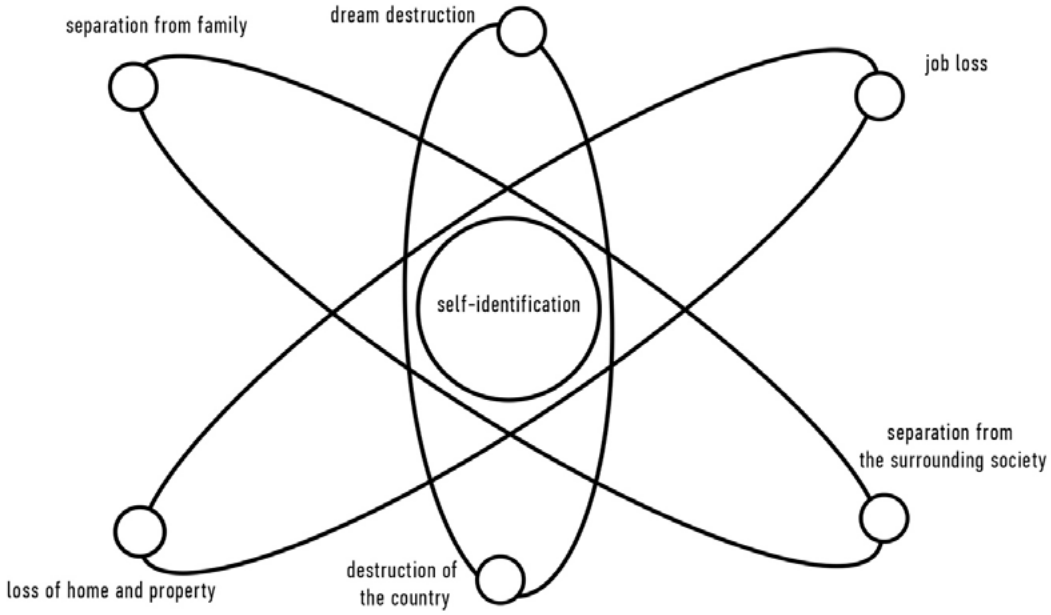

Figure 1. Social portrait of a citizen

Separation from family. A family is not just husband, wife, and children. There are the parents, grandparents, cousins, sisters/brothers and others who were part of your existence. Relatives visited you on your birthday, went on vacation together, supported you in difficult circumstances of life and, most importantly, could understand you in most situations, even those in which you are wrong. The war in Ukraine separated husbands and wives. men remained to fight for the sovereignty and independence of their homeland, the children and women were often sent abroad. Saying goodbye to me at the border, my husband said: «So I will be calm knowing that you are alive and no one will rape you in front of me».

The war has been going on for more than a month. There is constant anxiety in my soul, whether one day a shell will fall on the building of my parents, who remained in the occupied territory. What if a rocket hits the house of my husband and his parents; a similar situation happened with a work colleague. They built a house for 40 years, and in one minute it burned to the ground having been hit directly by a rocket. Thank God that they are living, but the burnt hands of the husband's colleague will forever remind them of what happened. Children at the borders are crying for their dads; mothers courageously comforting them, hoping that everything will be over soon. But time passes; the situation does not change, children are forced to go to foreign-language schools and ask their parents to return to Ukraine soon, because there is not enough of a familiar, native circle, which provides the basis for the formation of a self-sufficient personality.

Loss of home and property. The house and property can be restored with intensive work in a few years. However, one needs to consider the lost years and effort to build and equip a house in Ukraine. We had to work for about 10 years to have a house where we liked to spend time and live. Only in the apartment where we lived, I could we completely relax and unwind and isolate myself from the difficulties at work. Conventionally speaking, my house is my castle. But now, not having a home, not having my own room, all that we worked so hard for, I must convince myself that the main thing is that we are alive and not crippled, and that we will restore and make up for everything else. However, there will be no feeling of peace, even after you earn and restore, because the experience of losing everything in one moment will haunt you all your life. Very often I heard a phrase from my grandmother, who participated in World War II: «You don't know, child, what hunger is, if you knew, you would never throw away leftover food». This may be a phrase I will repeat to the younger generation.

Loss of Job and Educational Retraining. A different language, different working conditions, and often the inability to take a similar position leads to depression, especially for those who selflessly worked for the development of the company that gave them a job. The loss of one's business and the inability to find work abroad in accordance with one's profession may result in personal devastation. Before the war, I worked as Vice-Rector for Research and Associate Professor of the Department, but in the country that hosts me, it is much more difficult to find appropriate positions. Used to give me pleasure to teach students whose mentality I understand. In the educational sphere of Ukraine, I was like a fish in water. But abroad, you have to start all over again.

Loss of Spheres of Social and Cultural Communication. Friends, neighbors, and acquaintances are the socio-psychological foundation--little pebbles that are built into the daily life of the individual. The loss of the opportunity to talk to them on various topics, except for searching for answers to the question: «Are you still alive, because we heard that your city was bombed today?» Did you manage to hide in a bomb shelter? Do you have something to eat, or have you bought the medicine you need? etc. all of it causes sadness and depression. No matter how strong psychologically a refugee person is, she or he needs this simple, ordinary communication that relieves tension and gives the feeling that someone needs you. Cultural communication also includes religious life, and visiting a church in a foreign language exacerbates the feeling of uselessness and inspires the opinion that in these circumstances even God does not understand you.

Destruction of the Dream of Having a Child, Improving the Country and Living a Happy Life. Perhaps there is rarely a person who does not dream of living a happy life. Refugees are no exception. For example, before the war, there were plans to complete their advanced studies and have a baby next year. Now not only is the study incomplete; there is a forced separation from her husband. You suppress the thoughts of having a child. You say to yourself, thank God, that you didn't give birth this year, because running away with a baby in your arms from rocket fire is could be deadly for both therefore, I concluded that the destruction of a peron's dreams is worse than losing a home or homeland. This is the loss of one's very core-- the goals of your life. It takes time to find and restore goals. A person's dreams are as individual as the person her/himself. Knocking the foundation out from under your feet is like taking away half of your life. The forced formation of new goals and dreams in a foreign country leads to the birth of an internal paradigm. The mind forms the goal of life under new conditions, and the heart constantly thinks about the situation in your native country because the heart always remains where you were born.

Destruction of Self-Identification (Self-Esteem), Who am IA forced war refugee, who did not plan to be that yesterday, from the first day of his or her stay in a foreign country, feels a decrease in self-esteem. This happens as a result of several factors. A new environment does not always understand your feelings. Finding a job that often does not meet your inner preferences. Individual restrictions in living conditions and adjusting to new rules weakens you. You begin to lose a sense of who you are and who you wanted to be, as self-identification is replaced by the following questions: what will I eat tomorrow, where to find a job, how long will the state financially support me, what can I do now for my relatives who remained in war conditions, will my children get used to the new school, etc. A lot of these problems and questions take time getting used to. But while you are solving them, your inner self-identification is being hit from many sides. And not everyone and always does one have the opportunity to withstand these blows psychologically. In this context, the saying is appropriate: if you were born and feel like a microscope, then you will not be good at hammering nails. As a result of the above processes, there is a forced process of re-identification, a new search for oneself. For some war refugees, the process of personal re-identification will be successful, while others cannot withstand the pressure under the changed circumstances of life' they may have difficulties to complete the new process of self-identification.

Therefore, it makes no sense to write about the irrationality of the war and its consequences. Every educated person understands that lost lives, disfigured destinies, a badly destroyed nation will for a long time or never be the same as before the war. But the destruction is still happening; humanity has not yet fully grasped the scale of the losses. Two world wars, genocide, famine, rape of women, senseless death of men of all ages, etc. Moreover, as I write this article, I understand that soon the news about the war in Ukraine will replace other problems and questions. But war refugees, whose country, nation, home, and their world are destroyed, who are forced to look for themselves, will continue to support with the words: «The main thing is that you are alive and have a roof over your head. There are many options for what to do, if you want to help, come back to Ukraine». However, there is nowhere to return, because apart from the burnt land on the site of which your house once stood, only memories remain.

Conclusions

Therefore, today I appeal to the entire civilized world, both to politicians and to all people of good will, with a request not only to help refugees or solve other humanitarian issues (after all, this assistance is now tangible and Ukrainians are very grateful for this), but also to do everything in order to protect and preserve Ukraine as the country of every Ukrainian's dream, the country of their self-identification, their life and freedom. History shows that evil, when not stopped in time, will still need to be stopped later, but at the cost of much greater sacrifices for many countries, as for example the Second World War. Today, millions of refugees are a consequence of the completely unjustified, criminal Russian aggression from which the Ukrainian people are now suffering. Isn't it better to put an end to the cause (Putin's Russian aggression) than to constantly struggle with its consequences? If the World, in addition to its assistance, takes decisive steps to protect freedom and democracy in the center of Europe and comes to a victorious end for

the Ukrainian people, most everyone will benefit from this. For, like other European peoples, Ukrainians have the right to live on their own land and it is on it that they can make their dreams come true. However, this is also a sad paradox: in order to protect some, you need to harm others, even if they are the guilty party.

Information about the author:

Kuryliak Valentyna Vasylivna,
Doctoral student of the Faculty of History,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
60, str. Volodymyrska, Kyiv, 01033, Ukraine
PhD, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Philosophy, Theology and Church History
Ukrainian Institute of Arts and Science
14, Instytutska Str., Bucha, 08292 Ukraine

Інформація про автора:

Куриляк Валентина Василівна,
докторантка історичного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
60, вул. Володимирська, м. Київ, 01033, Україна,
PhD, доцент,
доцент кафедри філософії, теології та історії церкви
Український гуманітарний інститут
14, вул. Інститутська, м. Буча, 08292 Україна

DOI

АРХЕТИП КАНІБАЛА У КОНТЕКСТІ РЕЛІГІЙНО-СВІТОГЛЯДНОГО АСПЕКТУ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014–2022)

Нестеренко П. О.

Постановка проблеми. Російсько-українська війна – це проблемна ситуація, яка вимагає комплексного аналізу даної проблеми у галузі різних філософських, релігієзнавчих та психологічних наук. Ми переконані, що у основі будь-якої війни лежить колективне позасвідоме. За К. Юнгом, «змісти колективного несвідомого – це так звані архетипи»[1]. Чи існують архетипи війни? За дослідником С. Кавтарадзе, так, архетипи війни існують[2]. Який же архетип війни лежить в основі російської військової агресії та геноциду українського народу росіянами у 2022 році? Сучасна наука не дає відповіді на це запитання. Тому ми вважаємо актуальним та необхідним проведення філософсько-антропологічного дослідження архетипу, який лежить у основі російської військової агресії та геноциду українського народу, який ми називаємо архетип канібала.

Ступінь наукової розробки проблеми. Проблему колективного позасвідомого та архетипів піднімає батько юнгіанського психоаналізу Карл Густав Юнг у своїй фундаментальній науковій праці «Архетипи і колективне несвідоме»[3]. За К. Юнгом, архетипи фактично народжуються у первобутніх міфологічному та релігійному світоглядах людства. Розмірковуючи про архетипи як первісні образи міфологічного та релігійного світоглядів, К. Юнг говорить, що «примітивні племінні уявлення пов'язані з видозміненими формами архетипів. Уявлення постають не як змісти несвідомого – вони вже перетворилися на свідомі формули, яких традиційно навчають здебільшого у формі потаємного вчення, а це взагалі типовий спосіб передачі колективних змістів, які первинно походять із несвідомого»[4]. Отже, через міфологічний та релігійний типи світогляду архетипи із колективного позасвідомого переходять у свідомість людей та впливають на їх поведінку.

Дослідник С. Кавтарадзе у своїй праці «Архетипи війни: насилля, позасвідоме і боротьба за базові потреби»,[5] проводить міждисциплінарний аналіз масового позасвідомого у періоди військових конфліктів і приходить до висновку, що «спостереження і порівняльний аналіз історичних подій, антропологічних і етнографічних даних дозволяє сформулювати гіпотези про існування архетипів війни».[6] Але автор не дає назв цим архетипам війни, не описує психологічний механізм їхньої дії і зупиняється лише на описі «етнографічних спостережень, антропологічних, історичних і соціологічних даних, літературних джерел та графічних зображень.»[7]

Невирішені частини проблеми. Дослідник К. Юнг доводить існування архетипів в цілому, С. Кавтарадзе доводить існування архетипів війни. Але проблема не вирішена, бо немає по цей час чіткої назви архетипу війни і не описаний механізм його психологічної дії, тобто як архетип війни впливає на той чи інший народ, стимулюючи його вчиняти геноцид та нападати на мирні країни тощо.

Постановка завдання. У даному дослідженні ми ставимо за ***мету*** теоретично проаналізувати та описати феномен архетипу війни, який ми називаємо архетип канібала у контексті релігійно-світоглядного аспекту російсько-української війни (2014–2022).

Методологією дослідження виступає вчення К. Юнга про колективне позасвідоме та архетипи, яке ми доповнюємо «архетипом канібала».

Виклад основного матеріалу. Верховна Рада України визнала військову агресію путінської Росії геноцидом українського народу в 2022 році[8]. Також президент США Джо Байден чітко та недвозначно назвав агресивні дії Росії в Україні геноцидом[9].

У Вікіпедії під геноцидом розуміються «цілеспрямовані дії з метою повного або часткового зни-

[1] К.Г. Юнг. Архетипи і колективне несвідоме / Переклад з німецької Катерина Катюк; науковий редактор українського видання Олег Фешовець. 2-ге опрац. Вид. (Львів: Видавництво «Астролябія» 2018), 12.

[2] С.Д. Кавтарадзе. «Архетипы войны: насилие, бессознательное и борьба за базовые потребности / *Историческая психология и социология истории.* 1/2012. С. 8–25, n.d., https://www.socionauki.ru/journal/files/ipisi/2012_1/008-025.pdf (дата звернення: 27.04.2022).

[3] К.Г. Юнг. Архетипи і колективне несвідоме / Переклад з німецької Катерина Катюк; науковий редактор українського видання Олег Фешовець. 2-ге опрац. Вид.

[4] Юнг, 13.

[5] С.Д. Кавтарадзе. «Архетипы войны: насилие, бессознательное и борьба за базовые потребности / *Историческая психология и социология истории.* 1/2012. С. 8–25

[6] Кавтарадзе, 8.

[7] С.Д. Кавтарадзе. «Архетипы войны: насилие, бессознательное и борьба за базовые потребности / Историческая психология и социология истории. 1/2012. С. 8–25

[8] Проект Постанови Про Заяву Верховної Ради України «Про Вчинення Російською Федерацією Геноциду в Україні»» / Верховна Рада України, n.d., https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/39411 (дата звернення: 16.04.2022).

[9] «Байден назвав дії Росії в Україні геноцидом. Він повторив це кілька разів», n.d., / BBC News, Україна. https://www.bbc.com/ukrainian/news-61082461 (дата звернення: 16.04.2022).

щення груп населення чи народів за національними, етнічними, расовими, корисливими або релігійними мотивами.

До таких дій належать:

- вбивство членів цієї групи;

- нанесення тяжких тілесних або психічних ушкоджень членам такої групи;

- створення членам групи умов, які розраховані на повне чи часткове її знищення;

- унеможливлення народження дітей в середині групи;

- насильницька передача дітей цієї групи іншій групі»[10].

В основі геноциду українців у 2022 році лежить релігійний мотив, який озвучив патріарх Кіріл (Гундяєв): «неприйняття гей-парадів на Донбасі»[11]. «Ми вступили в боротьбу, яка має не фізичне, а метафізичне значення»[12] – говорить Кіріл (Гундяєв). Тобто ненависть та гомофобія по відношенню до геїв у вченні російської православної церкви, – розповсюдилися на українців в цілому. Що це за «метафізичне значення» війни проти України, про яке говорить патріарх Кіріл? Ми допускаємо, що Кіріл (Гундяєв) має на увазі знищення України як біблійних «Содому та Гоморри» за «содомський гріх». Отже, корінь російсько-української війни 2014–2022 років прихований у релігійному світогляді переважної більшості росіян, які ототожнюють українців з геями та іншими «грішниками».

Підтвердженням релігійного мотиву геноциду українців росіянами є також факт того, що патріарх Кірил благословив російські війська на знищення незалежної та суверенної держави України: «Російський патріарх Кирил благословив військових на війну проти України після літургії у свято Торжества православ'я у Москві. Він подарував ікону командувачу Росгвардії Віктору Золотову. У відповідь Золотов пообіцяв Кирилу якнайшвидше зламати опір України»[13].

Для путінських росіян українець та гей – це одне й те саме, тобто «збочення» і «гріх». Українець та гей у примітивному, варварському релігійному світогляді переважної більшості росіян немає права на життя, бо це «помилка природи».

Так, 15.04.2022, стало відомо, що у пропагандистському шоу Володимира Соловйова один з експертів заявив: «От що, до речі, говорить із цього приводу Вікторія Нуланд. Вона, коли говорить із цього приводу, що, мовляв, геноцид влаштовує, так вона конкретно говорить: «У чому мета Путіна: старти ідею бути українцем». Так, я з Вікою Нуланд згоден! Віко, ти геній! Цю ідею треба стерти від початку і до кінця – вона сто років отруює життя слов'янським народам.

Насправді, російським людям сказали, що вони (українці – П.Н.). Це абсолютно образлива назва. Бути одним із російських народів – і раптом виявитися українцями. Йдеться про українство.

Їм сказали, що «ви не росіяни, ви повинні їх ненавидіти і з ними воювати». Ось цю ідею треба витравити повністю – і ця робота буде вестися дуже довго. Скільки ми з них це діло будемо витралювати… Але, перш ніж почати це витравлювати і, перш ніж вони почнуть це усвідомлювати, що треба навчатися та бачити інше життя, їх спочатку потрібно переконливо перемогти»[14].

Отже, для диктатора Путіна та переважної більшості російських нацистів і фашистів важливо знищити весь український народ. Геноцид та насильницьке вбивство української ідентичності – це ключова мета російських окупантів. Підтвердження цьому ми знаходимо у статті про «денацифікацію України» Т. Сергейцева, яка була розміщена на сайті РІА: «Бандерівська верхівка має бути ліквідована, її перевиховання неможливе. Соціальне болото, яке активно і пасивно її підтримало дією та бездіяльністю, має пережити тяготи війни та засвоїти пережитий досвід як історичний урок та спокутування своєї провини.

Подальша денацифікація цієї маси населення полягає у перевихованні, яке досягається ідеологічними репресіями (придушенням) нацистських установок та жорстокою цензурою: не лише у політичній сфері, але обов'язково також у сфері культури та освіти. …

Назва Україна, мабуть, не може бути збережена як титул жодної повністю денацифікованої державної освіти на звільненій від нацистського режиму території. …

Денацифікація неминуче буде й деукраїнізацією – відмовою від розпочатого ще радянською владою масштабного штучного розмухування етнічного компонента самоідентифікації населення територій історичних Малоросії та Новоросії. Україна, як показала історія, неможлива як національна держава. Денацифікація України – це також її неминуча деєвропоїзація»[15].

[10] Вікіпедія, «Геноцид», n.d., https://uk.wikipedia.org/wiki/Геноцид (дата звернення: 16.04.2022).

[11] Азаттык Радио, «Патриарх Кирилл: «Война идёт, потому что в Донбассе не хотят гей-парадов», n.d., https://rus.azattyq.org/a/31739753.html (дата звернення: 16.04.2022).

[12] Радио.

[13] Информационный навигатор, «Патриарх Кирилл благословил войска РФ на войну против Украины», n.d., https://infonavigator.com.ua/novosti/patriarh-kirill-blagoslovil-vojska-rf-na-vojnu-protiv-ukrainy-kak-eto-proizoshlo (дата звернення: 16.04.2022).

[14] ДС, «У Соловйова визнали, що мета Путіна – геноцид Українців (ВІДЕО)», n.d., https://www.dsnews.ua/ukr/politics/u-solovyova-viznali-shcho-meta-putina-genocid-ukrajinciv-15042022-457464 (дата звернення: 16.04.2022).

[15] Т. Сергейцев. «Что Россия должна сделать с Украиной. Версия Государственного Информационного Агентства РИА», n.d., https://kuraev.link/blog.php?id=90048307 (дата звернення: 16.04.2022).

Із цього ми можемо заключити, що в основі російської військової агресії до України та геноциду українського народу 2014-2022 рр. лежать п'ять феноменів: 1) деструктивна псевдоідеологія «руського мира», яка спотворює історію України та не залишає права на існування унікальної української ідентичності та буття самобутнього українського народу; 2) гомофобія; 3) ксенофобія; 4) україножобія; 5) архетип канібала, як глибинна позасвідома основа релігійного світогляду російської орди.

Гіпотетично ми вважаємо, що предки людей були канібалами. Як би це не виглядало дивно та парадоксально, але коріння канібалізму ґрунтувалося у релігійному світогляді первісної людини. Це підтверджує дослідник Т. Тадевосян, який говорить: «Людські жертвоприношення часто супроводжував канібалізм. Релігійно-містичними принципами виникнення канібалізму зумовлений підхід до його розгляду як ритуалу»[16].

Згідно з дослідником М. Еліаде, «людське жертвоприношення засвідчене в історії релігії як у палеоземлеробів, і у народів більш високого щаблю розвитку. … Ця жертва приноситься з низки причин: задля забезпечення родючості полів; задля підтримання життя богів (як у ацтеків); для встановлення контактів з легендарними предками та нещодавно померлими родичами; нарешті, з метою повторення первинної жертви, відображеної в міфі, що, у свою чергу, повинно забезпечити продовження життя»[17].

Отже, в наслідок ритуальних вбивств та канібалізму у колективному позасвідомому людства виробився архетип канібала (авторський термін П. Нестеренка). Архетип канібала – це архетип геноциду та позасвідомого потягу до знищення собі подібних людей чи народів, які відрізняються за ознакою національної ідентичності (наприклад, українці), сексуальної орієнтації, етнічної та расової приналежності, та домінуючого іншого релігійного типу світогляду (сповідування іншої релігії тощо).

Архетип канібала формувався ще в первісному суспільстві під час ритуальних вбивств людей. Гіпотетично ми допускаємо, що наші предки-канібали в першу чергу приносили в жертву богам та з'їдали ніжних, ранимих, слабких фізично чоловіків. Архетип канібала – це праобраз вбивства, розчленування та поїдання сильним фізично чоловіком слабкого чоловіка; це древній «сценарій» ритуального поїдання племенем чужинця (чоловічої або жіночої статі) або одноплемінника, що порушив якесь табу.

Психологічно та релігійно Російська федерація – це велике плем'я агресивних дикунів наших днів, які одержимі архетипом канібала у своїй ненависті та бажанні вбивати українців і знищувати всіх вільнодумців. Філогенетично архетип канібала виробився у росіян та зокрема у російському релігійному світогляді за часів Золотої Орди. Адже за дослідником В. Пивоваровим, «багато в чому сучасна Русь, московська, потім петербурзька, радянська і сьогоднішня, є … спадкоємицею Золотої Орди … Монгольський варіант влади заперечує будь-який договір, будь-яку співпрацю і згоду між двома сторонами. Монгольська влада – це виключно влада насильства»[18].

Гіпотетично ми допускаємо, що від часів Золотої Орди і до нашого часу архетип канібала позасвідомо відтворює в думках та мисленні росіян психологію ординців. Тобто спонукає більшість громадян Росії культивувати та застосовувати насилля до всіх людей, які чимось від них відрізняються та мислять інакше. Також архетип канібала впливає на високий рівень агресивного ставлення переважної частини росіян до інших релігій окрім РПЦ. Проголошення Російської православної церкви «істиною в останній інстанції» та гоніння на інші релігійні світогляди в Росії – це прояв архетипу канібала та позасвідоме наслідування Золотої Орди, яка довгий час тотально примушувала всіх людей сповідувати лише одну-єдину релігію (іслам). «В історії Великої Золотої Орди можна умовно виділити два періоди. Так перший період характеризується віротерпимістю, дотримуватися якої заповідав ще сам Чингізхан. Другий період (період розпаду) – коли верхівка Орди, з часів хана Узбека, перш за все родина Чингізидів, починає масово приймати іслам і змушувати до цього своїх підлеглих інших віросповідань, перш за все християнства»[19] – говорить Вікіпедія.

Завдяки архетипу канібала, який фактично за часів російської імперії, СССР та нинішньої путінської Росії став національною ознакою більшості росіян, більшість громадян Російської Федерації бажають позасвідомо тоталітарного режиму, тоталітарної релігії (нинішня політизована РПЦ) та ідеології («руський мир»), а також у більшості росіян виникає потяг і бажання до безжально жорстокого управління російським народом постаттю диктатора, яким на даний час є Путін. Після Путіна росіяни будуть шукати нового диктатора і це «замкнуте коло» буде панувати у свідомості більшості росіян до того часу, допоки вони не зможуть звільнитися масово від дії архетипу канібала.

[16] Т.В. Тадевосян. Человеческие жертвоприношения и каннибализм (на материале Нартского эпоса и русских былин). *Вестник Северо-Восточного Федерального Университета имени М.К. Амосова: Серия Эпосоведение,* № 1 (09), 2018. С. 100-107. n.d., 106, https://cyberleninka.ru/article/n/chelovecheskie-zhertvoprinosheniya-i-kannibalizm-na-materiale-nartskogo-eposa-i-russkih-bylin/pdf (дата звернення: 17.04.2022).

[17] М. Элиаде, От Замлоксиса До Чингиз-Хана. Кодры (Молдова Литературная). № 7. Кишинев, 1991, 123.

[18] Ю. Пивоваров. Росія – спадкоємиця Орди. n.d., https://www.istpravda.com.ua/short/2014/08/11/143948 (дата звернення: 22.04.2022).

[19] Вікіпедія, «Золота Орда», n.d., https://uk.wikipedia.org/wiki/Золота_Орда (дата звернення: 22.04.2022).

Чому саме на українців у росіян актуалізувався архетип канібалу, який проявляється у підтримці більшістю з них геноциду українського народу та кривавої, безглуздої війни Росії проти мирної України? У цьому винна Російська православна церква. Архетип канібала автоматично втратив би силу над більшістю росіян, якби РПЦ чітко засудила війну та військову агресію і закликала Путіна та російських військових до покаяння за каїнів гріх і військові злочини проти мирного народу України.

Коли патріарх Кирил (Гундяєв) благословив російську армію на війну проти України, тим самим він вже кінцево перевів архетип канібала по відношенню до українців у релігійний світогляд більшості росіян, які почали асоціювати українців та українство зі «злом фашизму і нацизму», яких не існує в дійсності в Україні. Архетип канібала втрачає силу тоді, коли домінуюча релігія в тій чи іншій державі пояснює своєму народу, що вбивати та нападати на інші мирні народи – це «гріх» та зло. Якщо ж домінуюча релігія, як РПЦ у Росії, виправдовує та схвалює військову агресію та окупацію іншої мирної держави (у нашому випадку України), то тоді архетип канібала починає призводити до одержимості та ненависті більшості населення країни-агресорки (як ми бачимо в РФ) до жертви (мирної України).

Архетип канібала проявляється універсально у поведінці маніяків, людожерів. Одержимий архетипом канібала може безжально ґвалтувати, вбивати та поїдати жінок, дітей, геїв, трансгендерів та інших людей, які є найуразливішою групою населення. Це засвідчують агресивні, маніяцькі дії російських окупантів у Бучі. Так у Вікіпедії говориться, «бучанська трагедія, або геноцид у Бучі – масове вбивство українського цивільного населення в місті Буча Київської області, що супроводжувалося викраденнями, тортурами, зґвалтуваннями, у тому числі дітей, та мародерством. Злочини скоїли Збройні сили РФ у період російсько-української війни під час російського вторгнення у березні 2022 року»[20].

Якщо жінка одержима архетипом канібала, то вона стає маніячкою та садисткою і може вбивати та безжально знищувати своїх невинних жертв. Також одержимі архетипом канібала російські матері, які навіть у разі смерті своїх синів-завойовників в Україні, починають виправдовувати російський путінський режим та закликають і далі до війни з мирною Україною. Це все дія архетипу канібала через колективне позасвідоме росіян.

Чим більш інтелектуально розвинута людина, тим вища ймовірність того, що архетип канібала не зможе заволодіти її свідомістю. Хоча бувають і винятки, коли маніяк високоінтелекуальний, але це не відміняє його бажання вбивати невинних людей заради вбивства.

Отже, якщо домінуюча релігія почне гальмувати інтелекуальний розвиток населення тієї чи іншої країни, проповідуючи антинаукову маячню та культивуючи низькоінтелектуальну особистість як «ідеал благочестя та святості», то тоді ми отримаємо на практиці жахливу російсько-українську війну, бо РПЦ виховала та сформувала в релігійному світогляді більшості віруючих росіян українофобію та українононенависництво до нашої держави як до «Содому і Гоморри», яку потрібно за «гріх українства» знищити.

Архетип канібала ми також чітко прослідковуємо при гомофобії, яку сформувала, на превеликий жаль, домінуюча християнська культура на колишніх просторах Київської Русі. Щоб чоловіки перестали так ненавидіти та вбивати геїв і трансгендерів, потрібно працювати з подоланням архетипу канібала у психіці гомофобного населення. Релігія та наука повинні об'єднати свої зусилля заради захисту прав людини і подолання гомофобії, яка викликається архетипом канібала. Кожна людина повинна розвивати свій інтелект та розуміти, якщо вона ненавидить українців чи ЛГБТ-людей, то це наслідок одержимості архетипом канібала. Проблема не в українстві, проблема не в українцях як унікальному народі, проблема не в геях. Проблема в тих людях (переважно росіянах), які ненавидять українців та ЛГБТ-персон. Бо в українофобів та гомофобів свідомість слабко розвинена, вона звужена і тому допускає можливість одержимості архетипом канібала і як наслідок бажанням вбивати українців та геїв і всіх не схожих на росіян людей та вільнодумців.

Український дослідник Н. Хамітов говорить про українську людину «з такими архетипами її культури як світоглядна толерантність та персоналізм, які не лише співзвучні базовим європейським цінностям початку XXI ст., а й здатні розвинути їх і наповнити новим життям»[21].

На відміну від «української людини», ми вважаємо архетипом культури росіян – архетип канібала, який проявляється в кровожерливому культивуванні війни, репресій, тоталітарного режиму, гонінням та знищенню всякого вільнодумства. Архетип канібала міститься в самому релігійному світогляді росіян, які ненавидять та женуть у Росії будь-які інші релігії, чому є підтвердженням сотні, якщо не тисячі релігійно-ненависницьких публікацій з відкритою агресією у адресу майже всіх новітніх релігійних течій світу на офіційному сайті російської православної інквізиції «Центр релігієзнавчих досліджень в ім'я священномученика Іринея Ліонського»[22].

[20] Вікіпедія, «Бучанська різанина», n.d., https://uk.wikipedia.org/wiki/Бучанська_різанина (дата звернення: 22.04.2022).

[21] Н.В. Хамітов. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. К.: КНТ, 2017, 210.

[22] Центр религиоведческих исследований во имя Священномученика Иринея Лионского, n.d., https://iriney.ru (дата звернення: 22.04.2022).

Висновок

Отже, причина російсько-української війни (2014–2022) прихована у колективному позасвідомому більшості громадян Російської федерації – в архетипі війни, який ми називаємо архетип канібала, який сформувався у Росії за часів Золотої Орди і діє по цей час, ввійшовши у релігійний світогляд російського православ'я, яке виправдовує та благословляє російську військову агресію проти мирної України на прикладі постаті патріарха Кирила (Гундяєва) та інших релігійних діячів путінської Росії.

Подальше легальне існування російської православної церкви в Україні становить національну загрозу буттю України як незалежної та суверенної держави, бо україножобія, гомофобія, ксенофобія, псевдоідеологія «руського мира» та архетип канібала будуть входити та діяти у релігійній свідомості адептів та послідовників РПЦ на території нашої країни, що може призводити до колабораціонізму та державної зради України найбільш фанатичними «віруючими» так званої «УПЦ» Московського патріархату.

Феномен архетипу канібала вимагає подальших комплексних наукових досліджень як в царині філософської антропології, так і у галузі психологічної науки. Для того, щоб зупинилася російсько-українська війна, потрібно зупинити руйнівну дію та одержимість архетипом канібала більшості населення Російської федерації. Для цього необхідно пояснювати росіянам, що їх ненависть до України та українців зумовлена тим, що вони одержимі архетипом канібала і їх домінуюча релігія РПЦ несе ненависть та ідеологію смерті, підтримуючи військові злочини армії російських окупантів проти мирного українського народу.

Інформація про автора:

Нестеренко Павло Олександрович,
аспірант кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
9, вул. Пирогова, м. Київ, 04050, Україна

Information about the author:

Nesterenko Pavlo Oleksandrovych,
Postgraduate Student at the Department of Social Philosophy,
Philosophy of Education and Education Policy
National Pedagogical Dragomanov University
9, Pyrohova str., Kyiv, 04050, Ukraine

DOI

ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ УСПІШНОСТІ АКТУАЛІЗАЦІЇ АДАПТАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ПРОБЛЕМОГЕННОГО СОЦІУМУ

Панов М. С., Жадленко І. О.

Постановка проблеми. Особливої уваги в умовах проблемогенного соціуму потребує розгляд питань щодо професійної адаптації людини, а особливо, реадаптації, яка є вкрай актуальною для осіб, які втратили роботу, або мають повернутись до професійної діяльності після тривалої перерви, наприклад, після перебування в АТО, або у випадку вимушеної зміни місця перебування, пов'язаної з агресією РФ, що часто вимагає застосування спеціальних заходів з метою актуалізації адаптаційного потенціалу особистості. Зазначена наукова проблематика є вкрай актуальною на даному етапі розвитку психологічної науки, а її опрацювання потребує докладного вивчення теоретичних засад адаптаційних процесів та розробки відповідного методичного комплексу з метою емпіричного дослідження особливостей професійної реадаптації особистості у сучасному соціумі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання професійної адаптації та реадаптації безробітних з акцентом на розкритті загально-методичних та організаційних аспектів були предметом досліджень чималої кількості науковців (І. Баклицький[1], І. Попович[2], Л. Спицька[3], Л. Сушенцева[4] та ін.). У той же час необхідно відмітити відсутність напрацювань, присвячених деталізації проблеми психологічних особливостей професійної реадаптації безробітних зі статусом внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та форм (відповідних розроблених програм) психологічного супроводу. Здебільшого це праці, в яких розкриті загальні соціально-економічні аспекти безробітних даної вибірки та впливу їх статусу на психічний стан особи як наслідок (Н. Завацька[5], Є. Карпенко[6], Т. Кириченко[7], З. Ковальчук[8], М. Панов[9] та ін.)

Метою є визначення основних критеріїв актуалізованості адаптаційного потенціалу безробітних та окреслення специфіки цього процесу у досліджуваних різних категорій, а саме місцевих безробітних та безробітних, які належать до внутрішньопереміщених осіб.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для діагностики рівня соціально-психологічної адаптованості було застосовано опитувальник СПА К. Роджерса та Р. Даймонда[10], який дозволив здійснити порівняльний аналіз особливостей соціально-психологічної адаптації зазначених категорій безробітного населення. Так, отримані результати засвідчують наявність значущих відмінностей між місцевим безробітними та безробітними, що належить до внутрішньопереміщених осіб за декількома важливими складовими соціально-психологічної адаптованості, а саме наступними показниками: адаптованості ($t=35,41$; $p\leq0,01$), емоційного комфорту ($t=32,25$; $p\leq0,01$), інтернальності ($t=30,21$; $p\leq0,05$), а також ступенем прийняття інших ($t=33,08$; $p\leq0,01$) та схильністю до ескапізму ($t=21,05$; $p\leq0,01$).

Так, місцеві безробітні мають вищий рівень адаптованості, відрізняються більш позитивним емоційним станом, а також схильністю до інтернальних проявів у поведінці. А саме, вони більшою мірою адаптовані до наявного соціального середовища та здатні приймати на себе відповідальність за власні дії та їх наслідки. Значущо вищим у даної категорії досліджуваних є також ступінь прийняття інших, щосупроводжуєтьсябільшгармонійнимистосунками з найближчим соціальним оточенням (див. рис. 1).

[1] Баклицький І. О. Психологія праці. Київ : Знання, 2008. 655 с.

[2] Попович І. С. Психолого-педагогічний аспект професійної підготовки фахівців соціономічного профілю. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. *Серія : Психологічні науки*. 2018. Вип. 5. С. 124–129.

[3] Спицька Л. В. Структурно-функціональний аналіз процесу адаптації особистості зрілого віку в кризові періоди життя. *Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2017. № 3 (44). С. 126–135.

[4] Сушенцева Л.Л. Формування професійної мобільності майбутніх кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах: теорія і практика : монографія. Кривий Ріг : Видавничий дім, 2011. 439 с.

[5] Завацька Н. Є. Технології забезпечення професійної допомоги у процесах адаптації та реадаптації особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля*. 2014. № 3 (35). С. 167–175.

[6] Карпенко Є. В. Самоактуалізація і адаптація: від конфронтації до кооперації : монографія. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2013. 271 с.

[7] Кириченко Т. В. Психологічний зміст саморегуляції особистості. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки. 2017. Вип. 3. С. 82–87.

[8] Ковальчук З. Я. Соціально-психологічний аналіз професійного становлення особистості в умовах сучасних змін. *Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2018. № 3(47). С. 41–48.

[9] Панов М. С. Професійна реадаптація особистості в сучасному українському суспільстві. *Інсайт: психологічні виміри суспільства*. 2018. Вип. 15. С. 206–209.

[10] Тарасюк С. О. Психологічні особливості Я-концепції безробітного : навчально-методичний посібник. Київ : ІПК ДСЗУ, 2012. 148 с.

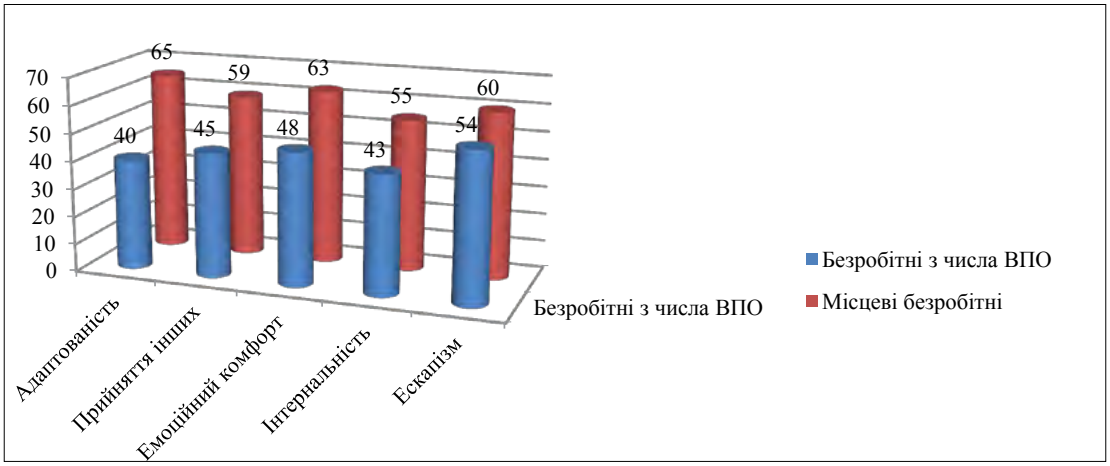

Рис. 1. Відмінності за рівнем соціально-психологічної адаптованості між місцевими безробітними та безробітними з числа ВПО

В той самий час, місцеві безробітні мають вищі показники за рівнем ескапізму, адже частіше схильні уникати вирішення проблемних ситуацій, тоді як безробітні з числа ВПО більшою мірою налаштовані на нагальне вирішення актуальних життєвих завдань з метою досягнення значущих цілей та результатів.

Таким чином, негативний вплив психотравмуючих обставин знижує здатність безробітних з числа ВПО до успішної соціально-психологічної адаптації, зокрема, порушує відчуття внутрішньої емоційної гармонії та знижує впевненість досліджуваних у власній здатності впливати на життєві події та продуктивно вирішувати ситуацію професійної кризи (табл. 1).

Більш низькі дані за шкалою «прийняття інших» відображують складнощі даної категорії безробітних у комунікативній взаємодії з новим оточенням, що, безумовно, пов'язано із вимушеною зміною місця перебування та необхідністю адаптуватись до іншого мікросоціуму зі своїми правилами та нормами взаємодії. В той самий час, нижчі бали за шкалою ескапізму вказують на більшу готовність безробітних з числа ВПО до продуктивного вирішення можливих труднощів і проблем та про їх налаштованість на ефективне подолання ситуації професійної кризи та пошук оптимальних шляхів професійної самореалізації у новому соціальному просторі.

Отже, отримані за допомогою тестової методики СПА емпіричні дані демонструють, що соціальна ситуація розвитку, а саме вимушена зміна місця перебування, соціального оточення та умов професійної самореалізації вимагає від особистості здатності до дієвої реалізації механізмів соціальної адаптації до нових життєвих умов.

А саме, оптимізація внутрішнього емоційного стану сприятиме покращенню дії адаптаційних механізмів, в результаті чого зростатиме здатність особистості до усвідомленого аналізу власної поведінки, що безперечним чином призведе до збільшення особистісної інтернальності, яка є важливою умовою успішної реалізації життєвих завдань та планів. Активізація адаптаційних стратегій також позитивним чином впливатиме на прийняття найближчого соціального оточення та налагодження гармонійної міжособистісної взаємодії у межах особистісного мікросоціуму. В той самий час, нижчий рівень ескапізму у безробітних з числа ВПО підвищує їх здатність до оперативного вирішення актуальних проблем та завдань, що є позитивним чинником в контексті успішного подолання ними ситуації професійної кризи та соціальної адаптації до навколишнього середовища.

За результатами отриманими за допомогою опитувальника «Самоставлення» (В. Столін, С. Пантєлєєва[11]) також спостерігається низка значущих відмінностей між місцевими безробітними та безробітними з числа ВПО.

Так, загальний показник інтегрального самоставлення є значущо вищим у місцевих безробітних ($t=34,05$; $p\leq0,01$), що логічно взаємопов'язано з вищим рівнем самоповаги ($t=35,56$; $p\leq0,01$), аутосимпатії ($t=37,78$; $p\leq0,01$) та очікуваного ставлення до себе інших ($t=33,21$; $p\leq0,01$). Отже, місцеві безробітні відрізняються більш високим ступенем внутрішнього психологічного комфорту, безперечними перевагами чого є вищий рівень їх самооцінки та аутосимпатії. Цілком логічними є вищі показники у даної категорії досліджуваних за рівнем очікування позитивного ставлення інших людей, адже в ситуації внутрішньоособистісної гармонії настанови людини стосовно ставлення до неї найближчого соціального оточення також набувають позитивних рис (див. рис. 2).

В той самий час, безробітні, що належать до числа ВПО, мають вищі показники за шкалою самокерівництва та самопослідовності ($t=26,70$; $p\leq0,05$), проявом

[11] Чала Ю. М. Психодіагностика: навчальний посібник. Харків: НТУ «ХПІ», 2018. 246 с.

чого є їх налаштованість на продуктивне вирішення життєвих завдань та проблемних ситуацій, тоді як місцеві безробітні, навпаки, відрізняються вищим рівнем самозвинувачення, що ймовірно негативним чином впливає на їх здатність до застосування дієвих механізмів подолання професійної кризи.

Таким чином, емпіричні дані отримані за допомогою тесту «Самоставлення» підтверджують окреслені тенденції та засвідчують нижчий рівень внутрішньоособистісної гармонії у безробітних з числа ВПО, що негативно впливає також на їх міжособистісні стосунки з найближчим оточенням. Отримані дані знову таки вказують на необхідність гармонізації внутрішньоособистісного простору з метою покращення можливостей адаптації внутрішньопереміщених безробітних до оточуючого соціального середовища та встановлення сприятливих для співпраці міжособистісних стосунків.

В той самий час, нижчий рівень самозвинувачення та вищі показники за здатністю до самокерівництва свідчать про високу здатність безробітних з числа ВПО до подолання наявної ситуації та налагодження умов для продуктивної особистісної самореалізації та розвитку.

Таким чином, отримані в результаті емпіричного дослідження дані наголошують на існуванні значущих відмінностей за соціально-психологічною адаптованістю та особливостями самовідношення між місцевими безробітними та безробітними, що належать до числа ВПО, які відрізняються нижчим рівнем внутрішньоособистісної гармонії, певними ускладненнями в процесі соціальної адаптації та встановленні міжособистісної взаємодії з найближчим соціальним оточенням, що може бути пояснено також дією певних посттравматичних чинників, пов'язаних з подіями минулого та вимушеною зміною місця проживання.

В той самий час, дана категорія досліджуваних відрізняється підвищеною здатністю до продуктивного подолання складних життєвих ситуацій, про що свідчить нижчий рівень ескапізму, самозвинувачення та більш високі показники за ступенем самокерівництва, що в цілому створює позитивні умови для отримання ефективних результатів в процесі соціальної адаптації до нового середовища життєдіяльності.

Отже, отримані в результаті дослідження дані дозволяють окреслити специфіку соціально-психологічної адаптації для досліджуваних, які відрізняються соціальною ситуацією життєдіяльності, а саме належать до внутрішньопереміщених осіб, що відповідним чином загострює перебіг процесу адаптації до нового соціального середовища та, відповідно, нових умов професійної самореалізації. А саме, отримані в результаті проведеного емпіричного дослідження дані засвідчують значущо нижчий рівень соціально-психологічної адаптованості безробітних, які належать до внутрішньопереміщених осіб, зокрема, більш низькі показники за загальним рівнем адаптованості, емоційного комфорту, ступенем прийняття інших та рівнем особистісної інтернальності. Дана категорія безробітних відрізняється також нижчим рівнем інтегрального самоставлення, а саме самоповаги, аутосимпатії та очікуваного ставлення оточуючих.

Поряд із цим, безробітні з числа ВПО меншою мірою схильні уникати вирішення нагальних проблем, на що вказують більш низькі показники за рівнями ескапізму, самокерівництва та самопослідовності, що дозволяє наголошувати на їх готовності до досягнення актуальних життєвих цілей та продуктивного вирішення ситуації професійної кризи.

Таким чином, в результаті аналізу отриманих емпіричних даних можна зробити висновок про наявність специфічних особливостей, що супроводжують соціально-психологічну адаптацію безробітних, які належать до внутрішньопереміщених осіб, пов'язаних із необхідністю пристосування

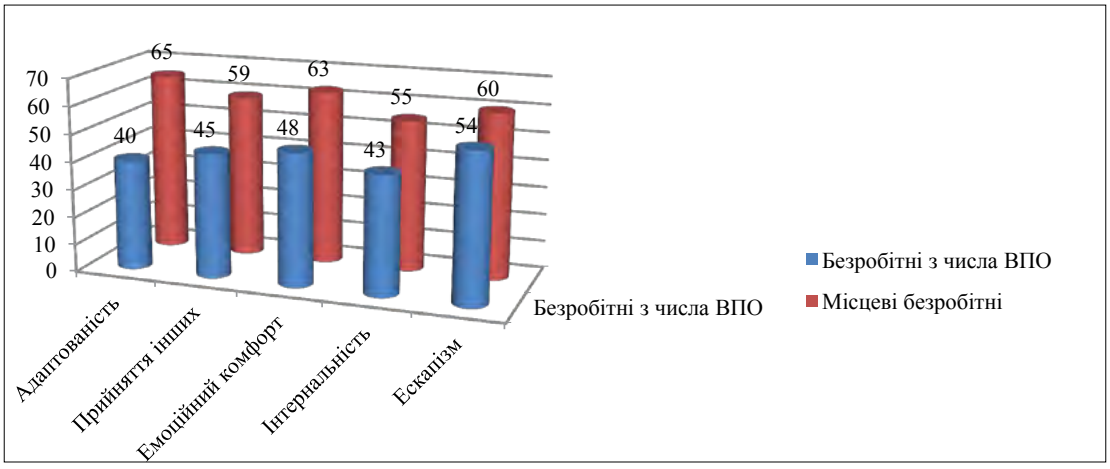

Рис. 2. Відмінності за показниками самоставлення між місцевими безробітними та безробітними з числа ВПО

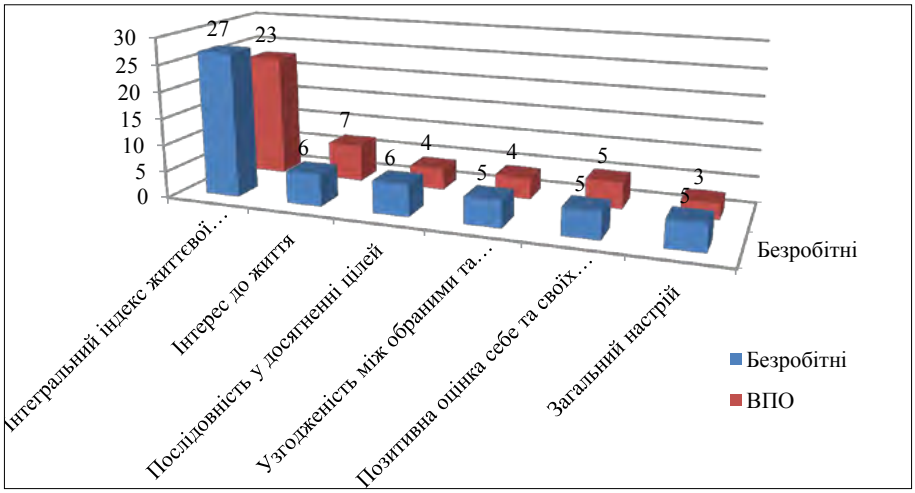

Рис. 3. Відмінності за показниками життєвої задоволеності між місцевими безробітними та безробітними з числа ВПО

до нових життєвих обставин, умов життя і соціального оточення та їх потенційну готовність до подолання окреслених труднощів. Зазначені закономірності також підкреслюють значущість надання своєчасної кваліфікованої психологічної допомоги даній категорії безробітних, яка має становити перший етап їх професійної реадаптації з метою актуалізації їх професійно-особистісного потенціалу, що є необхідною передумовою продуктивної професійної самореалізації на ринку праці.

Поряд із проявами соціально-психологічної адаптованості та особистісного самоставлення важливим критерієм та результатом успішності професійної реадаптації особистості є ступінь психологічного благополуччя та задоволеності життям, визначенню чого було присвячено низку тестових методик.

За результатами тесту «Індекс життєвої задоволеності» (адаптація Н. Паніної)[12] спостерігається наявність значущих відмінностей між місцевими безробітними та безробітними з числа внутрішньопереміщених осіб. А саме, значущо вищий рівень життєвої задоволеності спостерігається у місцевих безробітних, що відображує вищий ступінь соціально-психологічної адаптованості досліджуваних даної категорії та більш високий рівень їх внутрішнього психологічного комфорту. Даний показник охоплює також модальність ціннісно-мотиваційних настанов особистості, її самооцінку та особливості емоційної сфери.

Так, інтегральний індекс життєвої задоволеності складається з 5 основних складових, аналіз показників за якими дозволив визначити можливі сфери, які потребують допомоги в контексті активізації ресурсів людини у напрямі оптимізації особистісної самореалізації та психоемоційного стану.

А саме, шкала інтересу до життя відображує ступінь залученості особистості до перебігу власного життя та її зацікавленість у подальшому розгортанні подій, інтерес до майбутнього та теперішнього життя. За даною шкалою не спостерігається значущих відмінностей між місцевими безробітними та безробітними з числа ВПО, оскільки зазначена особистісна характеристика зумовлена перш за все індивідуальними особливостями психоемоційної сфери особистості та не має безпосередньої залежності від соціальних обставин життя.

На противагу цьому за шкалою послідовності у досягненні цілей значущо вищий рівень спостерігається у місцевих безробітних, що вказує на наявність у даної категорії досліджуваних більш розвинутої спрямованості на досягнення успіху та життєво важливих особистісних цілей. В той самий час, у внутрішньопереміщених осіб наявність нижчих показників за даною шкалою зумовлено перенесеною психотравмуючою ситуацією, яка знижує рівень інтернальності локусу контролю та зумовлює зростання тенденцій до пасивного прийняття життєвих труднощів, для подолання яких не завжди знаходяться необхідні особистісні ресурси та можливості.

За шкалою, що відображує ступінь узгодженості ніж обраними та досягнутими цілями, отримані емпіричні дані засвідчують відсутність значущих відмінностей між зазначеними категоріями досліджуваних. А саме, дана шкала діагностує переважним чином впевненість людини у власній цілеспрямованості та здатності отримувати бажане, що не залежить безпосереднім чином від позитивних або негативних обставин її життя. Крім цього показники за цією шкалою відображують, більшою мірою, минулий досвід досліджуваних, отже, безробітні які нещодавно змінили власне місце проживання спираються у своїх оцінках переважним чином на минулі досягнення, що й зумовлює відсутність значущих розбіжностей за емпіричними даними за даною шкалою тестової методики (див. рис. 3).

[12] Кушнір Ю. В. Психодіагностика. Навчальний посібник для студентів соціологів. Донецьк: КиЦ, 2012. 346 с.

За шкалою «позитивна оцінка себе та своїх вчинків» між даними категоріями безробітних не спостерігається значущих відмінностей, а саме показники за цією шкалою відображують ставлення людини до себе та оцінку власних якостей і властивостей, що більшою мірою визначається індивідуальними особливостями розвитку та не пов'язано з конкретними соціальними обставинами.

В той самий час, за останньою шкалою тесту, що відображує загальний емоційний фон особистості спостерігається наявність більш позитивного настрою та ставлення до життя у місцевих безробітних. Отримані закономірності є цілком логічними, адже розірваність часової перспективи, типова для досліджуваних, які належать до внутрішньопереміщених осіб, зумовлює зміну модальності життєвих настанов, що супроводжується зменшенням рівня оптимістичної налаштованості, зниженням ступеню внутрішньої психологічної безпеки та проявом певних депресивних тенденцій, що вже було зазначено у представлених раніше аспектах проведеного емпіричного дослідження.

Інтегральний індекс життєвої задоволеності, відповідно, має значущо вищі показники у місцевих безробітних, що пояснюється більш високими результатами за окресленими шкалами тесту у даної категорії досліджуваних. Таким чином, безробітні які належать до внутрішньопереміщених осіб мають знижений емоційний фон, а також більш песимістично сприймають власні можливості щодо досягнення значущих життєвих цілей, отже, меншою мірою впевнені у своїх ресурсах в контексті реалізації власного професійного потенціалу у нових соціальних умовах життя.

Враховуючи отримані емпіричні дані слід зазначити, що головним етапом професійної реадаптації безробітних з числа ВПО має бути надання професійної психологічної допомоги, спрямованої на корекцію психоемоційного стану, а також розвиток нових стратегій досягнення цілей та адаптації до життєдіяльності в умовах іншого мікросоціуму, з урахуванням його особливостей та специфіки.

Отже, пріоритетним напрямом професійної реадаптації має бути аналіз специфіки місцевого ринку праці, визначення можливих професійних позицій, які б відповідали індивідуальним потребам та можливостям безробітних та окреслення необхідних для цього шляхів професійного саморозвитку та самовдосконалення, можливими варіантами яких можуть стати перенавчання та отримання додаткових професійних кваліфікацій.

За результатами тестової методики «Шкала психологічного благополуччя» К. Ріфф (адаптація П. Фесенко та Т. Шевеленкової)[13] значущо вищі бали за загальним показником психологічного благополуччя спостерігаються у місцевих безробітних. Даний показник відображує ступінь задоволеності досліджуваних власною самореалізацією, а саме досягненням особистісно значущих цілей та встановленням певної рівноваги між вимогами соціального оточення та власними індивідуальними потребами і можливостями. Цілком природнім є наявність вищого балу за даною методикою у місцевих безробітних, які мають більш сприятливі зовнішні та внутрішні умови для повноцінної особистісної та професійної самореалізації. В той самий час, досліджувані з числа ВПО на даному життєвому етапі стикаються з численними складнощами та перешкодами на шляху до налагодження гармонійного життя у нових соціальних умовах.

Так, за першою шкалою, яка діагностує взаємостосунки особистості з найближчим соціальним оточенням, значущо вищий бал мають місцеві безробітні, що відображує вищий ступінь відкритості у спілкуванні з оточуючими та здатність до встановлення емоційно близьких стосунків і гармонійного спілкування з іншими людьми. Поряд з цим, спілкування досліджуваних що належать до числа ВПО відрізняється більшою відстороненістю та замкненістю, а також зниженням здатності до компромісу та встановлення по-справжньому довірчих стосунків з оточуючими. Отримані емпіричні дані зумовлені зміною соціокультурного середовища для безробітних, що належать до внутрішньопереміщених осіб, що, в свою чергу, актуалізує необхідність їх соціально-психологічної адаптації до нового мікросередовища, а саме прийняття його норм та правил взаємодії, що вимагає від особистості здатності до гнучкості, толерантності, а також вміння знаходити компроміс із найближчим оточенням.

За шкалою автономності між даними категоріями досліджуваних не спостерігається значущих відмінностей, а саме, як місцеві, так і внутрішньопереміщені безробітні мають достатньо високий рівень автономності, що відображує їх здатність до незалежності та самостійності в процесі регуляції та оцінки власної поведінки, згідно зі своїми індивідуальними критеріями. Отримані показники можна розглядати як позитивні чинники в контексті майбутньої професійної реадаптації, що сприятимуть актуалізації здатності особистості до побудови власного кар'єрного шляху та продуктивного подолання професійної кризи.

За шкалою «управління оточенням» значущо вищі бали спостерігаються у місцевих безробітних, які більш продуктивно використовують умови наявного соціального середовища з метою реалізації своїх можливостей та задоволення власних потреб в процесі досягнення значущих цілей. Цілком логічними у даному контексті є більш низькі показники за даною

[13] Терлецька Л. Г. Основи психодіагностики. Навчальний посібник. Київ: Главник, 2006. 144 с.

шкалою у внутрішньопереміщених осіб, що відображує їх труднощі у адаптації до нового мікросоціуму, що суттєвим чином ускладнює вибір та реалізацію найбільш пріоритетних шляхів особистісно-професійної самореалізації у нових соціокультурних умовах. Зазначена відмінність наголошує на необхідності надання даній категорії безробітного населення спеціальної допомоги щодо розвитку їх адаптаційного потенціалу та розробки нових стратегій самореалізації з урахуванням змінених зовнішніх умов, які суттєвим чином регламентують можливі шляхи актуалізації професійно-особистісних ресурсів особистості.

Емпіричні дані за шкалою, яка діагностує спрямованість досліджуваних на особистісний розвиток, не відображують наявність значущих відмінностей між зазначеними категоріями досліджуваних, результати яких в цілому є вищими за середні. Отримані показники свідчать про достатню замотивованість безробітних щодо свого особистісного розвитку, самовдосконалення та найбільш повної реалізації власного особистісно-професійного потенціалу. У даному контексті вони також вказують на прагнення до змін та розвитку нових якостей і властивостей, відповідно до динаміки ситуації у навколишньому середовищі, а також бажань, потреб та можливостей досліджуваних (див. рис. 4).

За шкалою, яка відображує життєві цілі досліджуваних, значущо вищі бали отримали місцеві безробітні, що вказує на те, що їх життя є більш осмисленим та спрямовано на досягнення актуальних завдань та цілей. На противагу цьому, безробітнім з числа внутрішньопереміщених осіб властива певна розірваність часової перспективи, що деструктивним чином впливає на їх здатність до продуктивного цілевизначення та зменшує оптимістичність поглядів на майбутнє. Зазначена відмінність є негативним прогностичним чинником в контексті майбутньої професійної діяльності, адже знижує мотивацію безробітних щодо визначення своїх професійних цілей, породжуючи в них розгубленість, апатію та пасивність в ситуації професійної кризи.

За шкалою самоприйняття отримані відмінності не є значущими, але засвідчують наявність більш позитивного самоставлення у безробітних, що належать до внутрішньопереміщених осіб. Отже, дана характеристика зумовлена більшою мірою індивідуальними чинниками та не пов'язана з соціальною ситуацією розвитку. Безробітні обох категорій отримали достатньо високі показники за цією шкалою, що засвідчує їх позитивне самоставлення, а також здатність приймати власні недоліки та помилки. Таким чином, незважаючи на ситуацію професійної кризи, безробітнім обох категорій вдалось зберегти достатньо високий рівень самоприйняття, що вказує на високий ступінь внутрішнього психологічного комфорту, що сприятиме у випадку наявності відповідної мотивації реальній продуктивній діяльності у напрямку досягнення визначеної мети.

Таким чином, за результатами отриманими за допомогою шкали психологічного благополуччя можна зробити висновок про те, що безробітні які належать до внутрішньопереміщених осіб відрізняються більш низькими балами за шкалами, що відображують стосунки з іншими людьми, здатність до управління оточенням, а також визначеність життєвих цілей. Зазначені відмінності підкреслюють необхідність надання даній категорії безробітних відповідної допомоги щодо соціально-психологічної адаптації до нових умов життєдіяльності та культурних норм іншого життєвого середовища. Важливим етапом професійної реадаптації даної категорії безробітних має стати також надання відповідної психологічної допомоги щодо відновлення перспективної часової перспективи, а саме розвитку навичок ефективного цілевизначення, отже, знаходження дієвих ціннісно-мотиваційних настанов які б стали результативним поштовхом на шляху до успішної професійної самореалізації.

Таким чином, в процесі кар'єрного консультування даної категорії безробітних мають бути неодмінно враховані особливості соціальної ситуації внутрішньопереміщених осіб, а також пов'язані

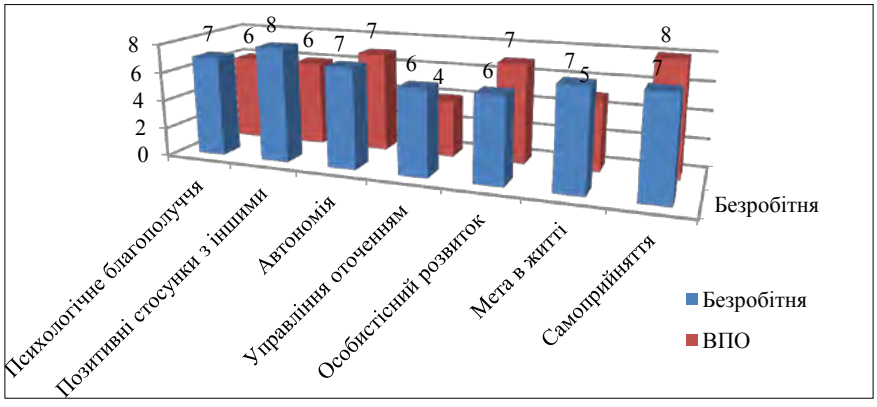

Рис. 4. Відмінності за показниками психологічного благополуччя між місцевими безробітними та безробітними з числа ВПО

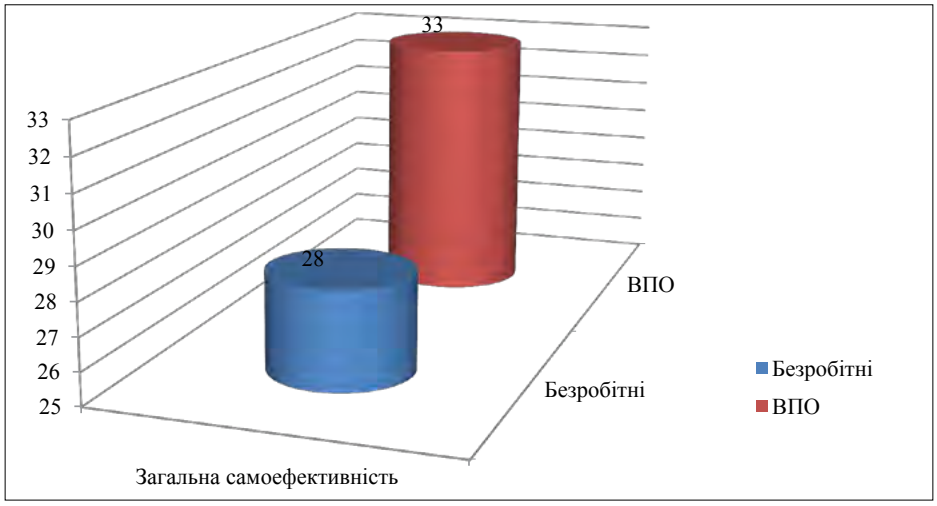

Рис. 5. Відмінності за рівнем самоефективності між місцевими безробітними та безробітними з числа ВПО

з цим психологічні особливості, що передбачає необхідність формування відповідних мотиваційних настанов щодо побудови нової траєкторії професійного шляху у змінених соціальних умовах.

За результатами дослідження рівня самоефективності за допомогою «Шкали загальної самоефективності» (адаптація В. Ромека) значущо більш високий рівень за даним показником спостерігається у досліджуваних, які належать до числа внутрішньопереміщених осіб. Так представники даної категорії безробітних відрізняються більшою впевненістю у власній здатності досягати бажаних результатів, що зумовлює вищий рівень їх самооцінки та готовності продуктивно вирішувати проблемні ситуації, досягаючи визначених цілей. Зазначений показник свідчить про налаштованість безробітних, які належать до внутрішньопереміщених осіб на вирішення складних завдань та досягнення високих показників у важливих для них видах діяльності.

Отже, незважаючи на актуальність впливу на дану категорію безробітних психотравмуючих обставин пов'язаних із військовими діями та вимушеною зміною місця проживання, наявність позитивного досвіду в минулому житті позитивним чином впливає на рівень їх самоефективності, зумовлюючи, тим самим, налаштованість на продуктивну діяльність та самореалізацію (див. рис. 5).

Таким чином, наявність базових позитивних настанов та впевненості у власних силах долати негативні обставини є сприятливою умовою щодо майбутнього працевлаштування та продовження професійної діяльності у нових соціальних умовах. Порівнюючи зазначені результати з емпіричними даними, отриманими за допомогою інших тестових методик, слід зазначити наявність специфічних особливостей та певної особистісної амбівалентності безробітних з числа внутрішньопереміщених осіб, що потребує, як вже було зазначено, відповідної психологічної допомоги, спрямованої на корекцію емоційного стану, відновлення часової перспективи та розвиток здатності до реалізації дієвих стратегій адаптації до нових соціокультурних умов зміненого оточуючого середовища.

За даними отриманими за допомогою «Тесту диспозиційного оптимізму» Карвера та Шейера (адаптація К. Муздибаєва, Т. Гордєєвої, Д. Цирінга)[14] спостерігається наявність значущих відмінностей між зазначеними категоріями досліджуваних, а саме значущо вищі бали спостерігаються у місцевих безробітних, що засвідчує їх більш оптимістичну налаштованість щодо власного майбутнього. Так, досліджувані, які мають вищий рівень оптимізму, більшою мірою спрямовані на подолання труднощів з метою досягнення визначених цілей, що є важливим механізмом їх особистісної саморегуляції та супроводжується позитивними емоційними переживаннями. А саме, віра у досяжність визначених життєвих цілей та наявність позитивно забарвлених емоційних переживань щодо очікуваного результату спонукає особистість до активних дій, спрямованих на досягнення бажаного.

Наявність оптимістичної життєвої концепції зумовлює також відповідний стиль мислення, а саме у випадку наявності оптимістичних настанов людина вважає, що труднощі, як правило, тимчасові та стосуються лише окремих сфер життя і зумовлені переважним чином зовнішніми обставинами. В той самий час, позитивні події мають постійний характер, стосуються більшості життєвих сфер та залежать від самої людини. Високий рівень оптимізму, як правило, супроводжується позитивною оцінкою власної самоефективності та наявністю інтернального локусу контролю, що є досить важливим в кон-

[14] Тарасюк С. О. Психологічні особливості Я-концепції безробітного : навчально-методичний посібник. Київ : ІПК ДСЗУ, 2012. 148 с.

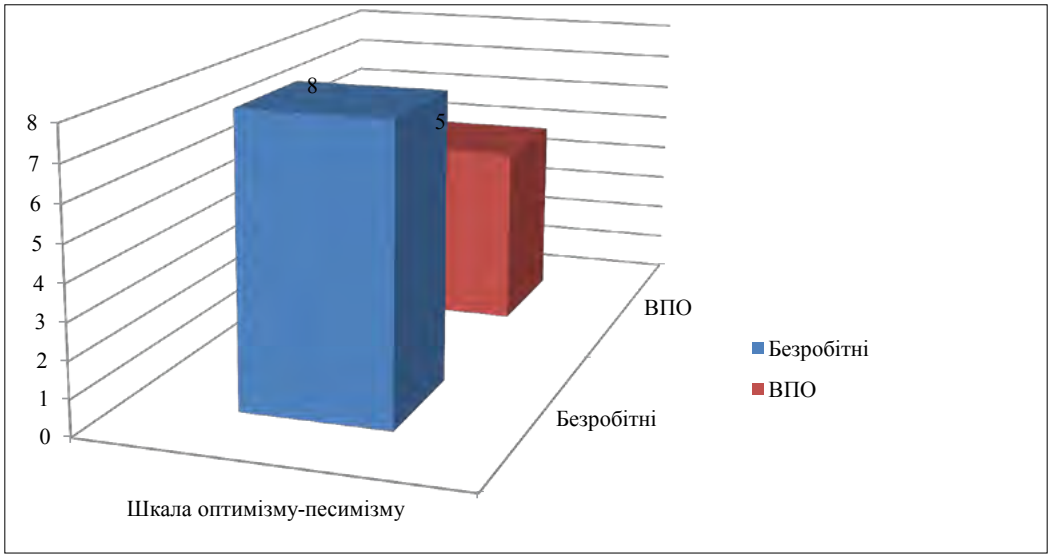

Рис. 6. Відмінності за рівнем оптимізму між місцевими безробітними та безробітними з числа ВПО

тексті ефективності системи саморегуляції особистості та, в свою чергу, забезпечує більш продуктивне подолання труднощів і стресових ситуацій.

Таким чином, вищий рівень оптимізму притаманний місцевим безробітним зумовлює також більш активне застосування ними продуктивних стратегій досягнення цілей, тобто, активний пошук можливих шляхів продовження професійної діяльності на ринку праці. Більш низький рівень оптимізму, що спостерігається у безробітних, які належать до внутрішньопереміщених осіб є цілком логічно зумовленим наявною життєвою ситуацією та труднощами адаптації до нового соціокультурного середовища, що безперечним чином породжує перебільшення безробітними ймовірних перешкод на шляху до працевлаштування та потребує надання даній категорії досліджуваних відповідної психологічної допомоги (див. рис. 6).

Таким чином, результати отримані за допомогою даної тестової методики підтверджують проаналізовані раніше емпіричні дані та наголошують на необхідності організації професійної реадаптації безробітних з числа ВПО з урахуванням їх потреби у наданні психологічної допомоги щодо оптимізації психоемоційного стану та створення продуктивних настанов досягнення успіху у нових соціальних умовах.

За результатами, отриманими за допомогою «Опитувальника професійного самоздійснення» О. Кокуна[15] за загальним рівнем внутрішньопрофесійного самоздійснення не спостерігається значущих відмінностей між місцевими безробітними та безробітними, які належать до внутрішньопереміщених осіб. У даній ситуації внутрішньо професійне самоздійснення розглядається в контексті минулого досвіду роботи безробітних та охоплює в собі особливості розкриття їх професійно-особистісного потенціалу та розвитку професійних здібностей і можливостей. В той самий час, за показниками окремих шкал, які складають даний вимір професійного самоздійснення особистості, спостерігається наявність значущих відмінностей між зазначеними категоріями досліджуваних, що має бути докладно розглянуто та проаналізовано.

Так, за першою шкалою, що відображує потребу безробітних у професійному вдосконаленні, вищі бали спостерігаються у безробітних з числа ВПО, але ця відмінність не є статистично підтвердженою. Поряд з цим, результати отримані внутрішньопереміщеними безробітними засвідчують їх прагнення до підвищення професійного рівня та спрямованість на отримання додаткових компетенцій і подальший розвиток професійних вмінь та навичок, що є позитивним чинником в контексті подолання ситуації професійної кризи (див. рис. 7).

В той самий час, за другою шкалою «наявність проекту власного професійного розвитку» значущо вищі бали мають місцеві безробітні, що вказує на більшу усвідомленість ними свого професійного майбутнього та наявність чітких і визначених планів щодо побудови професійної кар'єри в умовах сучасного ринку праці. Зазначена відмінність є цілком логічною та відображує складність адаптації внутрішньопереміщених безробітних до нових соціокультурних умов, що наголошує на необхідності надання їм кваліфікованої допомоги з боку кар'єрних консультантів.

За третьою шкалою, що діагностує задоволення досліджуваних власними професійними досягненнями значущо вищий рівень спостерігається у безро-

[15] Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності : монографія. Київ : Міленіум, 2004. 265 с.

бітних з числа ВПО, які достатньо високо оцінюють свій минулий кар'єрний шлях та професійні здобутки, що вказує на наявність у них достатньої професійної самооцінки та високих кар'єрних домагань.

За четвертою шкалою, що відображує схильність досліджуваних до постійного вибору нових професійних цілей вищі показники мають безробітні з числа ВПО, але ця відмінність не є значущою. Отримані дані вказують на наявність тенденції до більшої зацікавленості у власному професійному розвитку та отриманні високих результатів у внутрішньопереміщених осіб, що логічним чином співвідноситься з їх вищою задоволеністю своїми професійними здобутками.

За останньою шкалою, що визначає рівень сформованості життєво-професійного простору досліджуваних, отже, ступінь їх ідентифікації з власним професійним вибором та діяльністю, за результатами тесту не спостерігається значущих відмінностей, що вказує на зумовленість даних показників більшою мірою індивідуальними характеристиками безробітних, які не залежать безпосереднім чином від соціальної ситуації життя, у даному контексті вимушеної зміни місця проживання.

Отже, за результатами даного опитувальника спостерігається наявність більш високих показників у внутрішньопереміщених осіб за потребою у професійному вдосконаленні, ступенем задоволеності власними професійними досягненнями та спрямованістю на вибір нових професійних цілей, що свідчить про наявність достатньо позитивного минулого професійного досвіду. В той самий час, спрямованість даної категорії безробітних на продуктивну професійну самореалізацію істотним чином гальмується розірваністю часової перспективи, яка суттєво знижує їх здатність до створення проекту власного

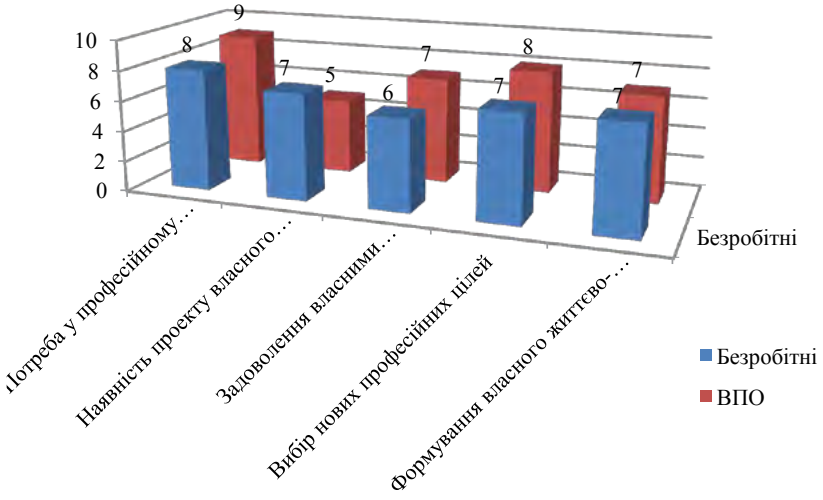

Рис. 7. Відмінності за рівнем внутрішньо професійного самоздійснення між місцевими безробітними та безробітними з числа ВПО

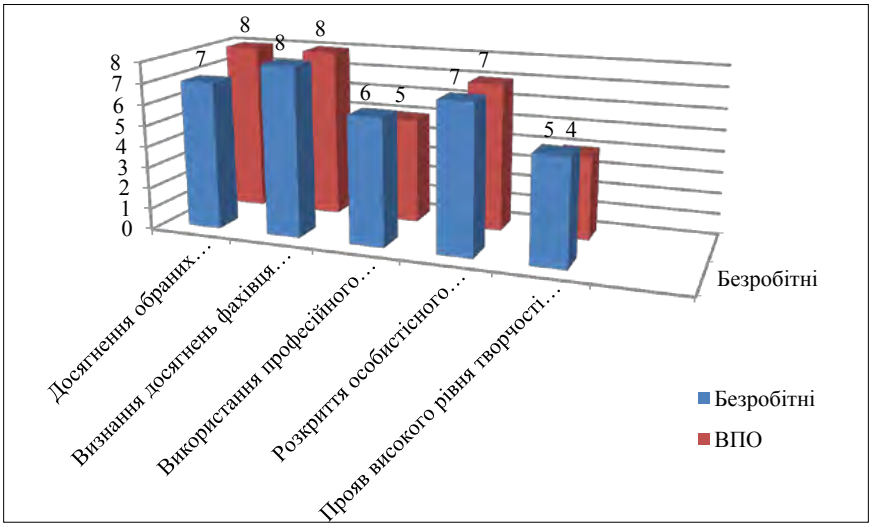

Рис. 8. Відмінності за рівнем зовнішньопрофесійного самоздійснення між місцевими безробітними та безробітними з числа ВПО

професійного розвитку, що передбачає визначення перспективних професійних цілей та моделювання власної кар'єри у нових соціальних умовах.

Таким чином, враховуючи амбівалентність отриманих психодіагностичних даних, професійна реадаптація внутрішньопереміщених осіб має відбуватись у напрямі відтворення оптимістичної налаштованості даної категорії досліджуваних на можливість реалізації власного особистісно-професійного потенціалу у нових умовах життєдіяльності та на розробку продуктивних стратегій актуалізації професійних здібностей та вмінь.

За загальним рівнем зовнішньо професійного самоздійснення, що уособлює в собі отримання значущих професійних здобутків, визнаних з боку колег та представників професійної спільноти не спостерігається значущих розбіжностей між даними категоріями безробітних. Поряд із цим, розглядаючи окремі шкали, які презентують даний вимір професійного самоздійснення слід зазначити, що окремі результати мають певну диференціацію в залежності від категорії досліджуваних безробітних.

Так, за першою шкалою, яка діагностує досягнення обраних професійних цілей значущо вищі бали спостерігаються у внутрішньопереміщених осіб, що вказує на їх більш високу оцінку власних професійних здобутків. Означена відмінність відображує більш високий рівень їх професійної самооцінки, що цілком ймовірно може бути пов'язано з вищою задоволеністю своїм минулим досвідом професійної діяльності.

За другою шкалою «визнання досягнень фахівця професійною спільнотою» не спостерігається відмінностей між зазначеними категоріями безробітних, які мають достатньо високий рівень отриманих показників, що знову таки вказує на наявність у них успішного минулого досвіду професійної самореалізації.

Третя шкала, що діагностує ступінь використання професійного досвіду та здобутків досліджуваних іншими фахівцями відображує нижчий за середній рівень отриманих показників, які не мають значущих відмінностей та є незначно вищими у місцевих безробітних. Отже, діагностичні дані отримані за даною шкалою тесту відображують недостатньо розвинену схильність до наслідування та передачі професійного досвіду у сучасній професійній спільноті (див. рис. 8).

Наступна шкала, що допомагає визначити ступінь розкриття особистісного потенціалу і здібностей у професійній діяльності не відображує відмінностей між зазначеними категоріями безробітних, які мають середній рівень показників, що засвідчує достатній рівень актуалізованості їх особистісних властивостей та переваг в процесі професійної самореалізації. Відсутність відмінностей за цією шкалою між даними категоріями безробітних зумовлено переважним впливом на дану характеристику індивідуальної траєкторії професійної самореалізації досліджуваних, що й зумовлює особливості реалізації їх здібностей і вмінь.

І за п'ятою шкалою, що діагностує ступінь прояву творчих здібностей у професійній діяльності відображуються нижчі за середні показники, перевагу за якими на статистично значущому рівні мають місцеві безробітні. Отримані результати вказують на недостатню залученість досліджуваних до творчої професійної самореалізації, які надають перевагу стандартним засобам та шляхам виконання професійної діяльності поряд із знаходженням нових варіантів застосування наявних професійних умінь та здібностей. Особливо актуальним це є для безробітних з числа внутрішньопереміщених осіб, які більшою мірою схильні дотримуватись визначених норм та правил, а не створювати нові стратегії діяльності в контексті змінених умов та обставин.

Отже, за результатами застосування даного опитувальника можна зробити висновок про те, що безробітні з числа внутрішньопереміщених осіб проявляють достатньо високий рівень задоволеності власними професійними досягненнями, але, в той самий час, характеризуються невисоким рівнем творчого виконання професійних завдань та достатньо розмитою часовою перспективою щодо власного професійного майбутнього. Таким чином, головним завданням професійної реадаптації безробітних з числа внутрішньопереміщених осіб має стати надання відповідної допомоги з боку кар'єрних консультантів, спрямованої на побудову нових професійних планів, вибір професійних цілей та розвиток здатності до творчого пошуку нових шляхів реалізації власного особистісно-професійного потенціалу у змінених умовах соціокультурного середовища та ринку праці, знаходячи баланс між потребами ззовні та власними можливостями і здібностями з метою продуктивного подолання ситуації професійної кризи.

Таким чином, в результаті проведеного емпіричного дослідження, спрямованого на визначення психологічних вимірів успішності актуалізації адаптаційного потенціалу безробітних можна зробити висновок про наявність змістовних відмінностей за специфікою даного процесу у місцевих безробітних та безробітних, які належать до внутрішньопереміщених осіб. А саме, за рівнем соціально-психологічної адаптованості у безробітних з числа ВПО спостерігаються більш низькі показники адаптованості, емоційного комфорту, інтернальності та прийняття інших, але поряд з цим нижчі бали за рівнем ескапізму. Отримані емпіричні дані засвідчують негативний вплив вимушеної зміни соціального оточення на здатність особистості до актуалізації дієвих механізмів соціально-психологічної адаптації до нових умов життєдіяльності.

Висновки

Таким чином, результати дослідження рівня внутрішньопрофесійного самоздійснення вказують на наявність достатньо позитивного минулого професійного досвіду у ВПО та підкреслюють необхідність надання їм відповідної допомоги щодо створення проекту власного професійного розвитку, формування продуктивних стратегій актуалізації особистісно-професійного потенціалу та моделювання кар'єри в умовах зміненого професійного середовища.

Інформація про авторів:

Панов Микита Сергійович,
доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри спеціальної освіти та психології
Комунальний заклад вищої освіти
«Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія»
Запорізької обласної ради
59, вул. Наукового містечка, м. Запоріжжя, 69017, Україна

Жадленко Ірина Олександрівна,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри спеціальної освіти та психології
Комунальний заклад вищої освіти
«Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія»
Запорізької обласної ради
59, вул. Наукового містечка, м. Запоріжжя, 69017, Україна

Information about the authors:

Panov Mykyta Serhiyovych,
Full Doctor in Psychology, Assistant Professor,
Professor ar the Department of Special Education and Psychology
Municipal Institution of Higher Education
«Khortytsia National Educational Rehabilitation Academy»
of Zaporizhzhia Regional Council
Ukraine
59, Naukovoho mistechka str., Zaporozhye, 69017, Ukraine

Zhadlenko Iryna Oleksandrivna,
PhD in Pedagogical Sciences,
Assistant Professor at the Department of Special Education and Psychology
Municipal Institution of Higher Education
«Khortytsia National Educational Rehabilitation Academy»
of Zaporizhzhia Regional Council
Ukraine
59, Naukovoho mistechka str., Zaporozhye, 69017, Ukraine

DOI

ІМІДЖ РОСІЙСЬКИХ ОКУПАНТІВ В УКРАЇНІ

Полумисна О. О.

Постановка проблеми. До початку війни з Україною Російська Федерація за статистичними показниками знаходилася на початку списку тих країн, які мають одну із найсильніших армій світу. Фактично за даними сайту «Globalfirepower», де представлено рейтинг військової міці провідних країн світу російська армія знаходиться на другому місці після США, яке має оцінку Pwrlndx *0,0453, а слідом на американською армією на другому місці знаходиться російська армія з оцінкою Pwrlndx *0,0501»[1]. Детальніше про міць російської армії розповідається у публікації під назвою «Топ-5 найсильніших армій Європи». Очолює список армія Російської Федерації. У контексті цього повідомлення зазначається, що «після завершення холодної війни російська армія мала пройти важкий період трансформації і відновити свій доступ до ресурсів. В умовах економічного підйому вона отримала приплив інвестицій, а реформи елітних військ у різні роки дозволили Росії провести дві успішні операції в Чечні та Південній Осетії. У майбутньому сухопутні війська можуть зіткнутися з проблемами з доступом до технологій російського військово-промислового комплексу, який відновлюється після розпаду СРСР і радянського ВПК…. Втім, армія Росії надовго збереже свої переваги – розміри та психологічну силу особового складу»[2]. Однак, як показує життя, написане на папері – це одна справа, варто оцінити, який образ має російська армія в реальності. На початку маємо зазначити перевагу України в світовому інформаційному просторі, оскільки цей аспект дозволив нам сконструювати реальний образ російського солдата. Українські ЗМІ, регіональні медіа та пересічні громадяни не замовчують та не приховують випадки аморальної поведінки російської армії на теренах України. Навпаки, усьому світу показують, якими методами діє Російська Федерація, коли силою намагається присвоїти собі території іншої суверенної держави. Тому наше ключове завдання показати на основі перехоплених ЗСУ аудіозаписів, яким є реальний образ російського солдата.

Аналіз останніх публікацій. Після того, як Російській Федерації не вдалося за три дні захопити Київ, західні ЗМІ переоцінили своє ставлення до могутності російської армії. З'явилася численна низка аналітичних публікацій, які висвітлюють та аналізують дії російських солдат. Наприклад, публікація під назвою «Російська армія – паперовий тигр?» показує, що на початок квітня 2022 року російські збройні сили мають «неякісні збройні сили з неякісним керівництвом та поганою логістикою, і дуже схильні до корупції»[3]. Інша англомовна публікаціє називає причини, чому армія Росії слабша за українську. До основних – це слабка піхота, неможливість повністю контролювати небо на Україною, відсутність логістики, неналагоджені шляхи доставки палива та харчування тощо[4]. У цьому контексті варто додати, що кожен представник ЗСУ знає, кого захищає і за кого помирає, постає питання: якими моральними причинами керуються російські загарбники, коли атакують мирне населення? Тому, роблячи акцент на психологічних показниках, одна із публікацій виокремлює нерішучість та слабкий сержантський склад російських військ. Звісно, з іншого боку, об'єктивні слабкості російської армії стали перевагами для ЗСУ. Однак є ще один бік російських військ, який не показують в ЗМІ Російської Федерації. Тому наше дослідження спрямоване на розкриття образу російського солдата на основі розшифрованих дзвінків окупантів, перехоплених ЗСУ.

Виклад основного матеріалу. До війни з Україною Російська Федерація намагалася позиціонувати себе рівною лише США. Інші країни для неї не мали суттєво значення, єдиного рівного собі супротивника вона вбачала лише в Америці. Роками ЗМІ РФ намагалися створювати образ міці, єдності та непереможності російської армії. Через військові паради, демонстрацію випробовування військової техніки, навіювання думок про домінантність російського народу серед слов'янських народів тощо. Все це формувало образ сили Росії на Заході. На прикладі онлайн-видання «Вісті» можемо побачити публікації, у яких формується образ героїчного воїна.

До прикладу одне із повідомлень має заголовок «Льотчик російського Су-25 посадив літак

[1] 2022 Military Strength Ranking. *GFP*. URL: https://www.globalfirepower.com/countries-listing.php (date of access: 12.04.2022).

[2] Топ-5 самых сильных армий Европы. *Lifxil*. URL: https://lifxil.ru/top-5-samyx-silnyx-armij-evropy/ (дата звернення: 06.04.2022).

[3] Chotiner I. Is the Russian Military a Paper Tiger?. *The New Yorker*. URL: https://www.newyorker.com/news/q-and-a/is-the-russian-military-a-paper-tiger (date of access: 25.04.2022).

[4] Basak S. Ukraine War: 4 Reasons Why Russia's Military Might be Weaker Than You Think. *The quint*. URL: https://www.thequint.com/news/world/ukraine-war-four-reasons-russia-military-weaker#read-more (date of access: 26.04.2022).

Рис. 1. Образ «російського героя» в ЗМІ Російської Федерації[5]

після влучення в нього ракети»[6]. З тексту дізнаємося про те, що, незважаючи на потрапляння у літак української ракети, пілот зміг вимкнути двигун і не залишив літак. Окрім того, наголошується на тому, що російські військові допомагають одне одному: «Підполковник Денис Литвинов перебудував штурмовик та прикрив підбитий літак своїм»[7], не залишають сам на сам з проблемами. При чому в ЗМІ повідомляється, що влада теж не залишається в боргу перед своїми військовими і нагороджує їх. Аналогічне героїчне забарвлення має повідомлення від 25 лютого 2022 року «Російські військові захопили безліч поставленої в Україну зброї зі США та Британії»[8], де формується образ солдата-рятівника, який у ході боротьби захопив багато зброї американського та британського виробництва: «У ході бойових дій захоплено велику кількість озброєнь, поставлених західними країнами України за останні кілька місяців. Серед трофеїв – американські протитанкові ракетні комплекси Javelin та британські NLAW»[9]. Окрім того, у виданні наголошується на тому, що російській армії вдалося вивести із ладу 211 об'єктів військової техніки на Україні. В одній із заміток видання йдеться про сміливість, безстрашність російських військових «Російський бомбардувальник зрівняв із землею бойову точку українських нацистів», тобто підкреслюється сила і міць російської армії, яку повинні боятися всі інші країни світу, оскільки вона наносить нищівних ударів. Так, спираючись на дані Міноборони Росії, видання зазначає: «для ліквідації військового об'єкта використовувалися високоточні авіаційні засоби ураження. ... літак Су-34 з підвішеними бомбами ОФАБ-100-120 здійснює бойовий виліт, після чого наводить приціл на ворожий об'єкт і завдає удару»[10].

Рис. 2. Образ російського «солдата-визволителя»[11]

Стаття «Метр за метром: війська РФ і народних республік тіснять ЗСУ на Донеччині», де показано, як героїчно борються російські солдати з іноземними найманцями і цим ніби допомагають Україні. Робиться наголос на тому, що вони рухаються вперед, блокують противника, рятують людей: «Людей вдалося врятувати, частину бойовиків ліквідовано, решту розпорошено»[12]. Онлайн-газета «Праця» показує російського солдата як месника, який готовий знищити усе на своєму шляху, аби допомогти Україні. У повідомленні «Росія знищить оборонно-промисловий комплекс України за удар ракетою по Донецьку» йдеться про те, що російські військові будуть знищувати військово-промислові підприємства України через те, що ті, за їхніми словами, «нанесли по центру Донецька тактичною ракетою «Точка-У». Оскільки українські військові, на думку видання, тероризують українське населення, Міністерство оборони Росії «буде виводити з ладу підприємства ОПК з виробництва, ремонту та відновлення озброєнь, які націоналісти використовують для скоєння військових злочинів»[13]. Плюс до всього російські військові ніби ще й переймаються долею українців і просять їх залишити ці підприємства, щоб не постраждати внаслідок їх

[5] В 2022 году российская армия примет участие в шести зарубежных учениях. Звезда. URL: https://tvzvezda.ru/news/20211227315-BFXfj.html (дата звернення: 20.04.2022).

[6] Летчик российского Су-25 посадил самолет после попадания в него ракеты. *Известия*. URL: https://iz.ru/1304657/2022-03-14/letchik-rossiiskogo-su-25-posadil-samolet-posle-popadaniia-v-nego-rakety (дата звернення: 26.04.2022).

[7] Там само.

[8] Российские военные захватили множество поставленного на Украину оружия из США и Британии. *Известия*. URL: https://russian.rt.com/ussr/news/967964-voennye-trofeinoe-oruzhie?utm_source=smi2 (дата звернення: 26.04.2022).

[9] Там само.

[10] Русский бомбардировщик сровнял с землей боевую точку украинских нацистов. *Известия*. URL: https://rycckienovosti.ru/2022/03/06/363073/ (дата звернення: 25.04.2022).

[11] Российская армия взяла под полный контроль Херсон. *Sputnik*. URL: https://sputnik-abkhazia.ru/20220302/rossiyskaya-armiya-vzyala-pod-polnyy-kontrol-kherson-1037885507.html (дата звернення: 15.04.2022).

[12] Крецул Р., Степовой Б. Метр за метром: войска РФ и народных республик теснят ВСУ в Донбассе. *Известия*. URL: https://iz.ru/1304513/roman-kretcul-bogdan-stepovoi/metr-za-metrom-voiska-rf-i-narodnykh-respublik-tesniat-vsu-v-donbasse (дата звернення: 16.04.2022).

[13] Россия уничтожит оборонно-промышленный комплекс Украины за удар ракетой по Донецку. *Труд*. URL: https://www.trud.ru/article/14-03-2022/1413681_rossija_unichtozhit_oboronno-promyshlennyj_kompleks_ukrainy_za_udar_raketoj_po_donetsku.html (дата звернення: 12.04.2022).

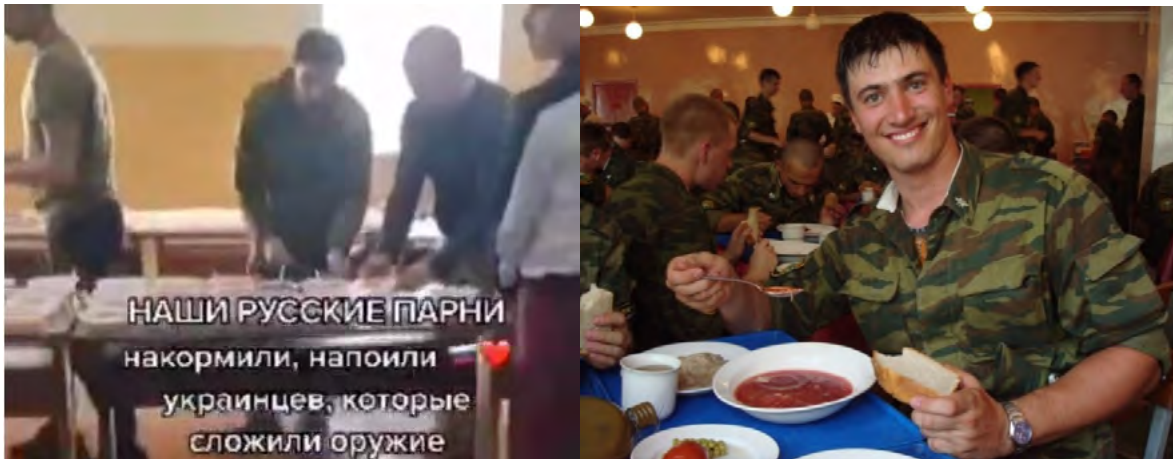

Рис. 3. Демонстрація «людяних» вчинків російських солдатів до ЗСУ[18]

обстрілювання. Російський солдат постає визволителем на сайті онлайн-видання «Нові звістки» у замітці «Російські десантники взяли під контроль український аеродром», в ході операції якої було особливу увагу приділено тому, щоб не завдати шкоди місцеву населенню та їхньому майну[14]. При цьому робиться акцент на зброї, яку мають російські десантники, щоб підкреслити силу й міць РФ: «Крім того, продемонстровано зброю, з якою здійснювалася висадка, включаючи протитанкові керовані комплекси та міномети»[15]. Публікація «ВС РФ взяли под контроль Мелитополь и Херсон» свідчить лише про мирні цілі і захисну модель українців за допомогою російської армії: «Ще раз повідомляємо, що зазначені міста перебувають під нашим повним контролем, їхнє населення продовжує жити мирним життям та забезпечене Російською Федерацією всім необхідним. Проблем у наданні допомоги мешканцям даних населених пунктів немає»[16]. Аналогічно у замітці «Російські військові вивели з ладу головний центр радіорозвідки у Броварах» наголошується на обороноздатності російської армії, яка використовує високоточну зброю і таким чином прямує до перемоги: «Російські військові ударами високоточної зброї великої дальності у суботу вивели з ладу військовий аеродром у Василькові та Головний центр радіо та радіотехнічної розвідки українських військових у Броварах». Окрім того, звітують про свої перемоги: «…за останню добу було збито в повітрі п'ятьох безпілотників, у тому числі одну тактичну ракету «Точка-У». Було вражено ще 145 об'єктів військової інфраструктури, у тому числі три зенітні ракетні комплекси «Бук М-1», вісім пунктів управління та вузлів зв'язку, п'ять складів боєприпасів»[17].

На сторінках онлайн-видання «Вісті» говориться про російського солдата як братнього народу, який переймається життям українців «Брат, тобі життя дорожче?: як російський військовий врятував українця від загибелі»[19]. При чому під час розповіді не називається ім'я та прізвище мешканця міста Мелітополя, якому російський солдат запропонував не йти в ту зону, де можуть бути воєнні дії, і почав його обіймати. На сайті «DON24» замітка під назвою «Російські солдати нагодували борщем українських військових, які здалися в полон у Запоріжжі» говориться про людяні вчинки з боку російської армії до її противників: «При цьому наші солдати, як і заведено у традиціях російської армії, виявили гуманне та людське ставлення до своїх колишніх супротивників. На відео можна побачити, як російські бійці нагодували українських військових борщем із хлібом та салом»[20]. Аналогічно ми бачимо, що російський солдат переймається долею українців, у повідомленні «Песков: Війська РФ можуть повністю взяти під контроль великі українські

[14] Российские десантники взяли под контроль украинский аэродром. *Новые известия*. URL: https://newizv.ru/news/world/12-03-2022/rossiyskie-desantniki-vzyali-pod-kontrol-ukrainskiy-aerodrom-video (дата звернення: 13.04.2022).

[15] Там само.

[16] ВС РФ взяли под контроль Мелитополь и Херсон. *Новые известия*. URL: https://newizv.ru/news/society/14-03-2022/vs-rf-vzyali-pod-kontrol-melitopol-i-herson (дата звернення: 07.04.2022).

[17] Российские военные вывели из строя главный центр радиоразведки в Броварах. *Новые известия*. URL: https://newizv.ru/news/world/12-03-2022/rossiyskie-voennye-vyveli-iz-stroya-glavnyy-tsentr-radiorazvedki-v-brovarah (дата звернення: 12.04.2022).

[18] Вкусный борщ и хлеб с салом, вот чем кормят пленных солдат ВСУ. *Ианед*. URL: https://ianed.ru/2022/03/04/вкусный-борщ-и-хлеб-с-салом-вот-чем-кор/ (дата звернення: 20.04.2022).

[19] «Брат, тебе жизнь дороже?»: как российский военный спас украинца от гибели. *Известия*. URL: https://ru.armeniasputnik.am/20220225/rano-ili-pozdno-s-rf-nachnetsya-dialog-o-prekraschenii-boevykh-deystviy---zelenskiy-39088027.html (дата звернення: 14.04.2022).

[20] Русские солдаты накормили борщом украинских военных, сдавшихся в плен в Запорожье. *DON24.RU*. URL: https://don24.ru/rubric/politika/russkie-soldaty-nakormili-borschom-ukrainskih-voennyh-sdavshihsya-v-plen-v-zaporozhe.html (дата звернення: 13.04.2022).

міста». Усе це робиться з метою забезпечити максимальну безпеку людей, які там проживають[21].

Натомість, промоніторивши українські ЗМІ та проаналізувавши публічно поширені аудіозаписи перехоплених розмов російських солдатів зі своїми рідними та знайомими, вимальовується зовсім протилежна картина. Для цього ми обрали повідомлення, опубліковані в ЗМІ та цикл записів перехоплених розмов російських окупантів на ютуб-каналі Антона Геращенка, де образ російського солдата змінюється докорінним чином. До прикладу, на сайті ТСН у повідомленні «Вони жили добре, не рівня нам: під Києвом окупанти затримують мирних жителів і хваляться мародерствами (перехоплена розмова)» наведено декілька розмов, які показують зовсім інше обличчя російського солдата, тим більше, що у розмові з рідними людина може говорити все, що думає, не приховуючи емоцій.

Рис. 4. Російський солдат-мародер[22]

Такий образ вимальовується після розмови одного з російських військових, який на питання, чим їх годують, відповідає: «Ми хати обнесли, що знайшли, те й їмо», «По котеджах походив, подивився. <…> Усі будинки покидали, всі грабують – наші (російські окупанти) чисто. Наші всі пограбували, вікна вибивають, усе ламають. У будинках усе забирають. Я собі теж узяв, курточку взяв. Там брендові куртки. <…> Кросівки собі взяв»[23]. На каналі Геращенка перехоплена розмова російського солдата, який хизується тим, що грабує магазини: «Ми бачиш, переможемо, магазин грабанули, ось телефон знайшли і з нього телефонуємо всім там, ну, все додому ..., так, все нормально...»[24], «Вчора он до села заїхали, до багатого села... все, ці закуски брати, жрачку...»[25]. «Ходили тут дещо розкрили, м'ясо знайшли, посмажили. Коньяк тут пив за 7 тисяч. Одного дня. Ходили помародернічали»[26], на що мати солдата говорить, що треба не помаленьку, а на повну, тобто повністю підтримують їхні дії в Україні. У частині 26 телефонних записів один солдат розповідає дружині: «Мародерити їздили до котеджного селища Верховної Ради. І тепер у тебе є два норкові манто, у Даші є… мутоновий кожушок з песцем… А ще у мене є верстат про який я мріяв. І дві ямахівські колонки, як у Нікітіна, кожна по 100 тисяч. Зварювальник новий у ящику там, м'ясорубка на дачу нова. … Паяльний верстат для труб узяв собі, взяв фрезер собі, фрезер новий стоїть»[27], «Ну гаразд, привезу хоча б телевізор за 70 тисяч... Нуу ще я блендер взяв на 500 Ватт»[28], «Ось тут місто захоплюєш, та в будь-який будинок заходь, .. я тут доларів понабирав. – Розумниця, розумниця. – Ось зараз приїду думаю це все поміняю, золото там не піднялося в ціні? – На початку війни стрибнуло, але зараз повернулося назад, але не переживай, це така валюта, що не пропаде, не те що рубль»[29], «Мародерства дуже багато. Йде зачистка. У нас хлопці багато що забирають із будинків. Будинок дивляться, забирають прикраси, забираю все, що дорогоцінне. Дійшло до того, що у нас командир роти зараз квадро-цикл розвантажує в техніку. Ой, розбирає та в техніку завантажує. Приїде збере»[30]. Російські солдати навіть забирають спідню білизну, шкарпетки: «… трусів я набрав, … коротше. Пакет з ручками целофановий.. Повний пакет трусів! Шкарпеток я набрав!»[31].

[21] Песков: Войска РФ могут полностью взять под контроль крупные украинские города. *Труд*. URL: https://www.trud.ru/article/14-03-2022/1413673_peskov_vojska_rf_mogut_polnostju_vzjat_pod_kontrol_krupnye_ukrainskie_goroda.html (дата звернення: 13.04.2022).

[22] Голодные русские солдаты мародерствуют в украинских магазинах. *Хартыя'97*. URL: https://charter97.org/ru/news/2022/2/27/456591/ (дата звернення: 13.04.2022).

[23] Вони жили добре, не рівня нам: під Києвом окупанти затримують мирних жителів і хваляться мародерствами. *ТСН*. URL: https://kyiv.tsn.ua/voni-zhili-dobre-ne-rivnya-nam-pid-kiyevom-okupanti-zatrimuyut-mirnih-zhiteliv-i-hvalyatsya-maroderstvami-perehoplena-rozmova-2007577.html (дата звернення: 14.04.2022).

[24] Gerashchenko A. Часть 3 Столько трупов я не видел!, 2022. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=p0JdH438jIU (дата звернення: 06.04.2022).

[25] Gerashchenko A. Часть 5 Война как вторая чеченская! Только хуже!, 2022. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=KontT-sgiIU (дата звернення: 14.04.2022).

[26] Gerashchenko A. Часть 8 У одного днюха, х#ли» Ходили маленько помародерничали!. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=QNqDjwi_wYE (дата звернення: 15.04.2022).

[27] Gerashchenko A. Часть 26 Тань, ты скоро мешок получиш, а не шубку. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=XTGz1Cdka3g (дата звернення: 14.04.2022).

[28] Gerashchenko A. Часть 27 Ну мы расстреляли трохи! Ну, а что?!. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=T1D-19F8jOo (дата звернення: 13.04.2022).

[29] Gerashchenko A. Часть 204. С землей ровняют, день-ночь, день-ночь салюты... *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=TONvyvjQNnM (дата звернення: 23.04.2022).

[30] Gerashchenko A. Часть 159. "Наши танкисты, трое человек изнасиловали 14 лет и ее мать". *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=QNfsp6qA-MI (дата звернення: 28.04.2022).

[31] Gerashchenko A. Часть 215 Трусов я набрал, еб*ть, короче. Пакет с ручками этот, целофановый, понял Полный пакет. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=2qlYTVcjrY8 (дата звернення: 27.04.2022).

Рис. 5. Російський солдат-убивця[32]

Рис. 6. Російський солдат-боягуз у полоні ЗСУ[40]

Рис. 7. Російський солдат-боягуз у полоні ЗСУ[41]

Російські військові, у тому числі й кадирівці, жорстоко ставляться до українців, особливо цивільних беззахисних людей: «Буча. Ірпінь. Валяються вулицями розстріляні»[33]. Аналогічна ситуація в Харкові, де російське командування дало їм дозвіл убивати всіх: «Нас тут мало, нас оточили. Тепер нам діли команду всіх ху*рити, всіх підряд: цивільні, діти не діти … Ось щойно снайпер, який на вищці сидів, трьох за парканом вбив, які просто ліхтариком в нашу сторону світили»[34]. На каналі Геращенка у записах говорять про свої звірства: «Села взагалі горять, дітей і ці, автомобілі, взагалі все пыдриваэмо багато!»[35], «Самі підривали! Стріляли, розстрілювали!»[36]. Хизуються перед рідними: «Вчора машину розстріляв». … вчора у нас теж коротше просто якихось три типи, вийшли до нас, вийшли прямо на нас, ми їх тримали, роздягли догола, оглянули весь одяг. … Ну і прийняли рішення просто в лісі їх застрелити»[37]. «Ну колони йшли, таких же, у нас руки від них по лікоть в крові, я жорстоко убив хлопчика, і військових, і цивільних»[38], «Я особисто полоненим вуха відрізав, пальці ламав, ноги прострелював!»[39].

Російський солдат постає боягузом в очах всього світового товариства. Це доводить фраза із розмови: «У нас теж починають дезертири, мовляв, відпускайте додому, забирайте зброю, ми не будемо воювати»[42]. Їх кинуло боягузливе командування, яке не знає, що робити далі: «Вас там кинули чи що? Ну виходить, що до нас не можуть прорватися». Цьому солдату пропонують не геройствувати, на що він відповідає: «Ти що ... Мамі, тату подзвонив, сліз не можу стримати взагалі»[43].

Розмова матері з сином: «Синочок ти мій. Ну як там ти? Плачеш?! А? Ти плачеш?! Санечка, ти що це моя?!» Ну, нічого, моя, ти ж у нас мужик! Тобі вже 29 років. Ти тримай себе, ховайся де-небудь, не лізь поперед усіх»[44]. Солдати та їхнє команду-

---

[32] ВСУ уничтожили кадыровцев, планировавших убить Зеленского. *Українська правда*. URL: https://www.pravda.com.ua/rus/news/2022/03/1/7327224/ (дата звернення: 15.04.2022).

[33] Вони жили добре, не рівня нам: під Києвом окупанти затримують мирних жителів і хваляться мародерствами. *ТСН*. URL: https://kyiv.tsn.ua/voni-zhili-dobre-ne-rivnya-nam-pid-kiyevom-okupanti-zatrimuyut-mirnih-zhiteliv-i-hvalyatsya-marod-erstvami-perehoplena-rozmova-2007577.html (дата звернення: 16.04.2022).

[34] Російським окупантам дали наказ стріляти навіть у дітей, – перехоплена розмова. *Новинарня*. URL: https://novynarnia.com/2022/03/12/rosijskym-okupantam-daly-nakaz-strilyaty-navit-u-ditej-perehoplena-rozmova/ (дата звернення: 16.04.2022).

[35] Gerashchenko A. Часть 5 Война как вторая чеченская! Только хуже!. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=KontT-sgiIU (дата звернення: 16.04.2022).

[36] Там само.

[37] Gerashchenko A. Часть 27 Ну мы расстреляли трохи! Ну, а что?!. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=T1D-19F8jOo (дата звернення: 13.04.2022).

[38] Gerashchenko A. Часть 37 Мои руки по локоть в крови. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=1RYsSK2yW7Q (дата звернення: 15.04.2022).

[39] Gerashchenko A. Часть 114 Я пленным уши отре зал, пальцы ломал,ноги простреливал. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=cppKzTxTyXA (дата звернення: 15.04.2022).

[40] Пленных российских солдат отдадут их матерям. *Kharkiv Today*. URL: https://2day.kh.ua/ukraine/plennykh-rossiyskikh-soldat-otdadut-ikh-materyam (дата звернення: 15.04.2022).

[41] Заработал сайт для русских солдат, которые хотят сдаться и перейти на сторону Украины. *Информатор*. URL: https://kr.informator.ua/2022/03/13/zarabotal-sajt-dlya-rossijskih-soldat-kotorye-hotyat-sdatsya-i-perejti-na-storonu-ukrainy/ (дата звернення: 20.04.2022).

[42] Вони жили добре, не рівня нам: під Києвом окупанти затримують мирних жителів і хваляться мародерствами. *ТСН*. URL: https://kyiv.tsn.ua/voni-zhili-dobre-ne-rivnya-nam-pid-kiyevom-okupanti-zatrimuyut-mirnih-zhiteliv-i-hvalyatsya-maroderstvami-perehoplena-rozmova-2007577.html (дата звернення: 14.04.2022).

[43] Gerashchenko A. Часть 1 Это ад! Нас бросили!. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=wxnmy1Zu0-8 (дата звернення: 13.04.2022).

[44] Gerashchenko A. Часть 4 Путин, бл#, гандон!. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=2zDNdtUxPw0 (дата звернення: 15.04.2022).

вання постають зляканими чоловіками, які плачуть і ховаються: «Ну одного командира підбили танк, йде – плаче. Там міцні хлопці були»[45], «Всі ті, хто у нас там в бригаді, блотували, всі зараз ховаються»[46], «Вчора бігав, бігав вчора, «тікав-тікав. Від снарядів біг», «Та ось тут уже хлопці у сні прокидаються, вже кричать у сні. Один вчора вночі до мене солдат прийшов, – я говорить, не можу, я боюсь, сидить, трясеться … Я його вчора пів ночі заспокоював…»[47], «один … собі в ногу вистрелив, другий, вчора мама написала, собі в руку вистрілив, щоб тільки виїхати … звідти. Ти уявляєш, що хлопці почали робити? – Я це знаю і так»[48]. На сайті «Волинські новини» розміщено аудіо запис, де російські солдати говорять, що багато з них повертаються назад «39 чоловік, що повертаються… я в принципі подзвонив, щоб їх возом не тягнути, щоб вони автобуси нам виділили, вони у стані, я їх сьогодні погрузив і відправив назад в ППД»[49].

Російський солдат – п'яниця. Неодноразово в аудіозаписах ми чуємо про те, як російські солдати зловживають алкоголем, таким чином заглушуючи свою боязнь перед українською армією: «Що тут молитися? Ми п'ємо від страху»[50], «Виміняли на три пачки цигарок літру бражки, підлікувався вчора і сьогодні вранці. – Так може тобі мама передасть флягу спирту?»[51], «… у нас командування, яке стоїть в місті, вони всі п'яні. Вони кожного дня п'ють, вони ходять в чистому…»[52], «-Не п'єте? – П'ємо, якщо знаходимо. Тобто, я на війні Костян, як тут не пити. Тут … нервовий зрив буде, якщо не будеш пити»[53], «Скажу так, як є, але я не знаю, я тут по ходу взагалі алкоголіком став»[54], «Ось три бідони бражки вчора знайшли. До цього було літрів 25 самогону»[55].

Російський солдат-ґвалтівник. Під час війни в Україні надзвичайно поширеним стало явище ґвалтування українських людей російськими солдатами. Відчуваючи безкарність за свої дії, вони ґвалтують жінок, дітей і навіть чоловіків: «Наші танкісти, троє, зґвалтували 14-річну і її матір»[56], «Всіх перестріляв, …, говорить, …., зґвалтував. Поїв, попив і, говорить, і все! І мені за це медальку дають!»[57].

Таким чином, можемо побачити, що пияцтво, ґвалтування, мародерство, звірство, убивства та інші аморальні вчинки – це результати багаторічної трансформації російської армії. Незважаючи на те, що РФ намагається сформувати на сторінках своїх ЗМІ імідж російського солдата як такого, що рятує, допомагає, відзначається гарним ставленням не лише до своїх товаришів по службі, а й до полонених тощо, натомість перед усім цивілізованим світом він має вже зовсім інший образ, який є абсолютно протилежним.

Висновки

Відповідно, у даному випадку ми бачимо повну невідповідність іміджу російського солдата, який сформували російські медіа. Російська армія своїми вчинками у реальності стихійно сформувала собі зовсім інший – негативний імідж, який не робить йому честі на міжнародній арені. Гіперболізація можливостей ВС РФ відбувалася фактично на екранах медіа, натомість на практиці вони мають деяке озброєння часів Другої Світової війни, здійснюють напади за методичним посібником, укладеним за радянських часів, мають при собі прострочене харчування, що свідчить про зневажливе ставлення керівництва до своєї армії. Корупція в лавах російської армії та відсутність мотивації російських солдат спричинила повний провал бліцкригу В. Путіна, який хотів за декілька днів змінити владу в України та захопити Київ. Особливе безсилля демонструється у боротьбі російської армії з беззбройним мирним населенням України. Особливо вражає їхня невідповідальність за свої вчинки, влаштування

[45] Gerashchenko A. Часть 11 Из 10 БТРов у нас осталось только 4. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=hF9Q_O0hMig (дата звернення: 14.04.2022).

[46] Gerashchenko A. Часть 14 На моих глазах экипаж погиб полностью!. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=btHoKlalOTA (дата звернення: 16.04.2022).

[47] Gerashchenko A. Часть 21 Кадыровцы? Они тоже п#зды получили!. URL: https://www.youtube.com/watch?v=MvCdd-UFfng (дата звернення: 15.04.2022).

[48] Gerashchenko A. Часть 134 Стреляем себе в ногу, чтобы уехать!. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=9rG-QAEdJGA (дата звернення: 14.04.2022).

[49] «До**я відмовників»: перехоплено розмову окупанта про відмову росіян воювати з Україною. *Волинські новини*. URL: https://www.volynnews.com/news/all/doia-vidmovnykiv-perekhopleno-rozmovu-okupanta-pro-vidmovu-rosiian-voiuvaty-z-ukrayinoiu/ (дата звернення: 15.04.2022).

[50] Gerashchenko A. Часть 108 Что тут молиться? Мы пьем просто – от страху!». *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=N3Zgum-dDko (дата звернення: 15.04.2022).

[51] Gerashchenko A. Часть 195 Думал будут платить, а нихера. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=I7nYrKD6gmI (дата звернення: 15.04.2022).

[52] Gerashchenko A. Часть 200 Командование бухущее! Отправляют на смерть!. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=lbNerb1CA80 (дата звернення: 21.04.2022).

[53] Gerashchenko A. Часть 146 Я на войне, как тут не бухать?! Тут, бл.., нервный срыв будет!. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=ArRbzvEIWlk (дата звернення: 14.04.2022).

[54] Gerashchenko A. Часть 166 Скажу так, как есть, но я не знаю, я тут походу вообще алкашиком стал. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=wM4hsIrFIww (дата звернення: 15.04.2022).

[55] Gerashchenko A. Часть 91 С ума бы сошел без водки. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=EO9I1IGFiko (дата звернення: 16.04.2022).

[56] Gerashchenko A. Часть 159 Наши танкисты, трое человек изнасиловали 14 лет и ее мать. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=QNfsp6qA-MI (дата звернення: 15.04.2022).

[57] Gerashchenko A. Часть 52 Всех убил, вы…бал, пожрал и еще медальку дадуть!. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=zLWfq-LGunY (дата звернення: 16.04.2022).

провокацій з метою звинуватити українські війська. Тож, формування іміджу російського солдата в російських ЗМІ не відповідає дійсності, і в уяві людей як України, так і світу постає у негативному світлі: Герой – Боягуз, Визволитель – Грабіжник, Захисник – Гвалтівник.

Інформація про автора:

Полумисна Ольга Олексіївна,
PhD, доцент,
докторантка кафедри соціальних комунікацій
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
60, вул. Володимирська, м. Київ, 01033, Україна
доцент кафедри журналістики
Харківський національний університет імені Василя Каразіна
4, майд. Свободи, м. Харків, 61000, Україна

Information about the author:

Polumysna Olha Oleksiivna,
PhD, Associate Professor,
Doctoral Student at the Department of Social Communications
Taras Shevchenko National University of Kyiv
60, Volodymyrska str., Kyiv, 01033, Ukraine
Associate Professor at the Department of Journalism
V.N. Karazin Kharkiv National University
4, Svobody sq., Kharkiv, 61000, Ukraine

DOI

THE PHENOMENON OF WAR AS THE BOOSTER OF THE VIOLENT BEHAVIOUR

Soroka I. A.

Problem statement and its relation to important scientific or practical tasks. Since the beginning of the full-scale war on 24 February 2022 Russia has been torturing Ukrainian people physically and mentally; it has been devastating, crashing, raping, murdering, burgling, kidnapping, bombing and mining. The cruelty of the Russian invaders has shocked the civilized world. The targets of the enemies are not only the warriors but female and male civilians of any age, maternity homes, hospitals, farms, churches, theatres, zoos, petroleum bases, stores, residential buildings and whatnot. According to the information on the site of the Office of General Prosecutor[1] 219 children have been killed and 405 have been injured (by 2 May, 2022) in Ukraine during the war. The lives and health of millions of people have been affected by forced displacement, economic hardship and psychological violence.

The importance of a better understanding of the psychosocial foundations of war and other forms of violence in world culture has never been more important in the world as it is today. Certain modern conflicts do not conform to the rule that wars must be waged by organized entities that have some form of hierarchy and are pursuing identifiable objectives[2].

It's argued that war is conducive to criminal behaviour. "By its very nature, the phenomenon of war entails excesses, blunders and acts of violence going beyond "military necessity". There is no such thing as a "clean" war, and even a war waged in accordance with International Humanitarian Law (IHL) involves an unleashing of violence against persons and property with all the attendant suffering and destruction"[3].

War by definition consists of killing. IHL is violated more and more frequently, civilians are increasingly bearing the brunt of armed conflicts. "The new wars can be contrasted with earlier wars in terms of their goals, the methods of warfare and how they are financed. The goals of the new wars are about identity politics in contrast to the geopolitical or ideological goals of earlier wars. (...) In the context of globalization, ideological or territorial cleavages of an earlier era have increasingly been supplanted by an emerging political cleavage between what I call cosmopolitanism, based on inclusive, universalist, multicultural values, and the politics of particularist identities. By identity politics, I mean the claim to power on the basis of a particular identity – be it national, clan, religious or linguistic. But my point is that these earlier identities were either linked to a notion of state interest or to some forward-looking project – ideas about how society should be organized"[4]. How the author describes the specifics of the warfare gives us an understanding of what is happening in Ukraine as well: "The new warfare also tends to avoid battle and to control territory through political control of the population. The aim is to control the population by getting rid of everyone with a different identity (and indeed of a different opinion). Hence the strategic goal of these wars is population expulsion through various means such as mass killing, forcible resettlement, as well as a range of political, psychological and economic techniques of intimidation. This is why, in all these wars, there has been a dramatic increase in the number of refugees and displaced persons, and why most violence is directed against civilians. (...) Behaviour that was proscribed according to the classical rules of warfare and codified in the laws of war in the late nineteenth century and early twentieth century, such as atrocities against non-combatants, sieges, destruction of historic monuments, etc., now constitutes an essential component of the strategies of the new mode of warfare"[5].

Jean-Jacques Frésard provides the following vision "War is in no way a relationship of man with man but a relationship between States, in which individuals are enemies only by accident; not as men, nor even as citizens, but as soldiers (...). Since the object of war is to destroy the enemy State, it is legitimate to kill the latter's defenders as long as they are carrying arms; but as soon as they lay them down and surrender, they cease to be enemies or agents of the enemy and again become mere men, and it is no longer legitimate to take their lives"[6].

Identification of previously unresolved matters of the generic problem the article deals with. There is a lack of scientific literature on the psychology of war. More recently, however, behavioral scientists have developed a greater involvement in this area, which was most recently the province of academic political science and public policy studies.

The majority of the publications on Google Scholar for the period of 2014-2021 mainly cover the following themes: information war, hybrid Russian-Ukrainian

[1] The Office of General Prosecutor. URL: https://www.gp.gov.ua/

[2] Frésard Jean-Jacques. The roots of behaviour in war. Geneva, 2004. 120 p.

[3] Ibid. P. 27.

[4] Kaldor M. New and Old Wars. Stanford University Press, 1999. P. 35-36.

[5] Ibid. P. 36

[6] Frésard Jean-Jacques. The roots of behaviour in war. Geneva, 2004. P.37.

war, undeclared Russian-Ukrainian war in Donbas. But limited research has been done by Ukrainian scholars to represent socio-psychological and behavioural issues of the war, the causes of the violence and the cruelty toward the civilians.

Goal statement. The article aims to illustrate the types and the roots of behaviour that were prevalent in the past and are common in the Russian-Ukrainian war at present.

Research question – What is the relationship between human aggressiveness, cruel behaviour and the phenomenon of war?

This research is based on readings, interviews, documents, personal accounts, videos, academic articles, and statistics released by the Office of General Prosecutor and the Security Department of Ukraine.

Analysis of recent research and publications, which have initiated problem solution, the author relies on. The cruelty of crimes in Ukraine, especially after the Russian troops left such towns as Bucha, Borodyanka, and Irpin, brought up the question: Does the essence of war generate atrocity and brutality? The answers can be found by researching the appropriate literature. Vincent Desportes states that war is conducive to criminal behaviour: "Violence is consubstantial with war, which is a legitimate way of expressing violence. The primary instrument of war is the use of force in the form of organized violence, whether real or virtual. It is through violence, or the threat of violence, that the will of the adversary is subdued"[7].

"Machiavelli observed the behaviour of men in war and concluded that this was the primary explanation of the difficulty in controlling the phenomenon; violence, the basic expression of war, has an effect on human psychology, and hence on the course of conflicts. He, therefore, stresses, in both The Prince and the Discourses, the importance of the instruction and the discipline which make it easier to maintain control over events (...). These measures are, however, not sufficient and have to be backed up by the fear of punishment. He commends Hannibal, whose inhuman cruelty, together with his infinite other virtues enabled him to exert permanent authority over a very great army, made up of men of many different nations"[8].

The author of "The Roots of behaviour in war" reports: "Dehumanization of the enemy often takes a particular form among the military. The extent to which armed groups make a cult of virility is well known. Military vocabulary is full of derogatory expressions used to designate young recruits and the nervous or cowardly. Quite naturally, the enemy comes in for even worse treatment. Not only his humanity but also his virility is denied. This is doubtless an explanation for the fact that combatants often emasculate or otherwise sexually mutilate enemy soldiers, and even dead bodies"[9].

Rape is an inherent part of any war. Most of the victims of the Russian-Ukrainian war were first brutally raped and then killed. They were girls and boys the age as young as 5-10 years old and males, females up to the age of 70 and even older. "Rape, when used as a weapon of war, can probably also be attributed, at least in part, to this type of behaviour. In this culture of contempt, military training frequently "creates a link between sexuality and violence. Very consciously, the association between sexual potency, the penis and the gun is encouraged. It is well known that in dictatorships the idea is systematically propagated that women belong to one of two groups: on the one hand, mothers of the homeland who must be respected, and on the other, whores"[10].

"The soldier-warrior could kill his collective enemy, which now included women and children, without ever seeing them. The cries of the wounded and dying went unheard by those who inflicted the pain. A man might slay hundreds and never see their blood flow… The combatants in modern warfare pitch bombs from 20,000 feet in the morning, causing untold suffering to a civilian population, and then eat hamburgers for dinner hundreds of miles away from the drop zone"[11].

Many tortured people whose corpses were found in Bucha were blindfolded, with tied hands and shot on their heads from behind. Here is what we can find in the literature:

"The essence of the whole physical distance spectrum may simply revolve around the degree to which the killer can see the face of the victim. There appears to be a kind of intuitive understanding of this process in our cultural image of back shooting and backstabbing as cowardly acts, and it seems that soldiers intuitively understand that when they turn their backs, they are more apt to be killed by the enemy. This same enabling process explains why Nazi, Communist, and gangland executions are traditionally conducted with a bullet in the back of the head, and why individuals being executed by hanging or firing squad are blindfolded or hooded"[12].

"We know from Miron and Goldstein's research that the risk of death for a kidnap victim is much greater if the victim is hooded. In each of these instances, the presence of the hood or blindfold ensures that the execution is completed and serves to protect the mental health of the executioners. Not having to look at the face of the victim provides a form of psychological distance that

[7] Desportes V. Comprendre la guerre. Economica, Paris, 2001. 416 p.

[8] Frésard Jean-Jacques. The roots of behaviour in war. Geneva, 2004. P.109.

[9] Frésard Jean-Jacques. The roots of behaviour in war. Geneva, 2004. P.48.

[10] Boppel, Pourquoi les hommes torturent, Amnesty International, May 1993, quoted by Eric David.

[11] Grossman D. On killing. Little, Brown & Co., New York, Toronto, London, 1996. 366 p.

[12] Ibid.

enables the execution party and assists in their subsequent denial and the rationalization and acceptance of having killed a fellow human being. The eyes are the window of the soul, and if one does not have to look into the eyes when killing, it is much easier to deny the humanity of the victim. The eyes bulging out "like prawns" and blood shooting out of the mouth are not seen. The victim remains faceless, and one never needs to know one's victim as a person. And the price most killers have to pay for a close-range kill – the memory of the "face terrible, twisted in pain and hate, yes such hate" – this price need never be paid if we can simply avoid looking at our victim's face"[13].

The author of the book "On killing" Lieutenant Colonel Dave Grossman provides examples of some associations and connections between sex and killing. "The linkage between sex and killing becomes unpleasantly apparent when we enter the realm of warfare. Many societies have long recognized the existence of this twisted region in which battle, like sex, is a milestone in adolescent masculinity. Yet the sexual aspects of killing continue beyond the region in which both are thought to be rites of manhood and into the area in which killing becomes like sex and sex like killing"[14]. He tells about "one American soldier compared the killings to the closely linked guilt and satisfaction that accompany masturbation. The Israeli military psychologist Ben Shalit touched on this relationship when he described some of his observations of combat: releasing a hail of bullets gives enormous pleasure and satisfaction. These are the pleasures of combat, not in terms of the intellectual planning, but of the primal aggression, the release, and the orgasmic discharge".

"The concept of sex as a process of domination and defeat is closely related to the lust for rape and the trauma associated with the rape victim. Thrusting the sexual appendage (the penis) deep into the body of the victim can be perversely linked to thrusting the killing appendage (a bayonet or knife) deep into the body of the victim"[15].

"The demoralization is characterized by a violent invasion of the interior of the victim's body, which thereby constitutes an attack upon the intimate self and dignity of the individual human being"[16].

"War and rape, and rape in war, are concepts strongly interconnected historically, mythologically and culturally. War is a setting in which looting and rape are two sides of the same coin. Rape in war is a metaphor for the barbarism of war, and a direct manifestation of the misuse of power and violence unleashed by war. Rape is a metaphor for political acts"[17]. Georges Vigarello wrote that there are certain contexts, such as wars and revolutions, where rape and sexual violence against women and girls were seen as so inherent that these acts did not seem worthy of criminal prosecution[18].

Sexual torture is intended to instil fear and humiliation. Joni Seager (1997) reports the systematic rape of women and children by soldiers in Afghanistan, Bangladesh, Burma, Cambodia, India, Iraq, Papua New Guinea and the Philippines during the 1980s and 1990s.

Another example of how rape has been employed as a strategic weapon in making people flee their homes can be found in two reports focusing on the situation in Kashmir in the late 1980s and early 1990s (Asia Watch 1993[19], 1994[20]). This territory, which covers the northern part of India and Pakistan, is inhabited by a predominantly Muslim population and has been the site of Indian/Pakistan controversy ever since Pakistan's independence. According to an Asia Watch report from 1993, rape by the Indian security forces has been used as a tactical weapon to humiliate and punish the entire community to which the individual woman belongs (Asia Watch 1993:1). In addition to identifying in detail where most rape has taken place since 1990, the report includes several personal testimonies from victims. The recommendations of the report strongly urge that the pattern of impunity be stopped; even though rape is punishable under Indian law, no police officers or members of the security forces have been convicted of rape (Asia Watch 1993: 5–6).

Systematic rape occurred in the conflicts in Angola, Liberia, Malawi, Mozambique, Somalia, Sudan and Uganda in the 1980s and 1990s as well. The widespread practice of genital mutilation in Somali culture adds to the physical injuries caused by the rape. For many of these women, being raped has destroyed the possibility of having children.

"The Political Psychology of War Rape: Studies from Bosnia and Herzegovina" by Inger Skjelsbæk provides a conceptual framework for understanding war rape and its impact, through empirical examination of the case of Bosnia. Providing a contextual understanding of sexual violence in war and situating Bosnian war rape concerning subsequent conflicts, the book offers a methodological outline of how sexual violence in war can be studied from a political-psychological perspective. It presents empirical findings from the field that

[13] Grossman D. On killing. Little, Brown & Co., New York, Toronto, London, 1996. p.128.

[14] Ibid. P. 136.

[15] Ibid. P. 137.

[16] Goldstein, Joshua S. War and Gender. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. P. 362-363.

[17] Skjelsbæk I. The Political Psychology of War Rape: Studies from Bosnia and Herzegovina. London &New York, 2012. P. 48.

[18] Vigarello G. A History of Rape: Sexual Violence in France from the 16th to the 20th Century. Cambridge: Polity, 2001. 320 p.

[19] Asia Watch. Rape in Kashmir: A Crime of War. New York and Boston: Asia Watch and Physicians for Human Rights. 1993:1.

[20] Asia Watch. The Human Rights Crisis in Kashmir: A Pattern of Impunity. New York and Boston: Asia Watch and Physicians for Human Rights. 1994:5-6.

show what war rape can entail in the aftermath of armed conflict for victims and their community[21].

Presentation of research material with full justification of findings. The behaviour of human beings is a very complex phenomenon. Various studies suggest that in general combatants are unwilling to kill, and have to be prepared, conditioned and drilled to overcome the neuropsychological mechanisms that make the act so difficult. It should not be assumed that those who commit acts of cruelty in wartime are all monsters and psychopaths. Such "animals" exist but it seems obvious that the great majority of those who commit acts contrary to International Humanitarian Law are quite ordinary people.

Philippe Masson writes: "Contrary to an opinion too often held, the fighting spirit is not innate. It does not appear to be inherent to men. Experience shows that only a minority is capable of fighting in all or certain circumstances. Most men prove to be incapable of using a weapon and remain totally passive in a combat situation"[22]. On this point Dave Grossman's book On Killing[23] is already a classic and is riveting from beginning to end. It offers replies to the countless questions that arise as to the circumstances that can prompt a human individual to take the life of another, the conditions necessary for such an act to become possible, and the consequences for the killer, even when the act is socially legitimate.

As Van Creveld says: "Most soldiers are not criminals, and criminals have never made good soldiers"[24]. Claude Barrois points out that two aspects of a warrior's honour are peculiar to him. "The first concerns the obligation to fight only an armed adversary, on an equal footing. A victory over an enemy who has been disarmed or is in an inferior position would be dishonourable…The point of honour forbids a warrior from taking any action not only against disarmed adversaries, prisoners and the wounded but also against the civilian population and its most vulnerable members: children, the elderly and women"[25].

The Russian army fought women, children, and the elderly in the Chechen Republic. The story is repeated now in Ukraine. They torture the captives. They attack by fire humanitarian corridors. They are breaking all rules of war. 9247 war crimes are reported by the Office of the General Prosecutor of Ukraine.

What are the roots of this behaviour? We have been analyzing the reports from the Security Department of Ukraine, interviews with the witnesses, videos shot at the place of fighting, intercepted conversations between Russian combatants and their families and the following causes were identified.

1. Consuming of drugs and alcohol by Russian soldiers was reported by Ukrainian civilians and warriors, which can cause aggressive, distorted behaviour. The used syringes, stolen alcohol from the shops and from people's homes were mentioned.

2. The cruel behaviour can be generated by extremely violent emotions such as fear or the thirst for revenge. Some captive Russians report that they didn't know the truth about the essence of the "military operation" when they were sent to fight in Ukraine. They are stunned by the losses of their troops. "The deaths of friends and comrades can stun, paralyze, and emotionally defeat soldiers. But in many circumstances, soldiers react with anger (which is one of the well-known response stages to death and dying), and then the loss of comrades can enable killing"[26]. It seems that when a man has killed once, killing becomes easier. The pain of losing a comrade turns into hatred, and the combatant can develop a sort of indifference to the death of an enemy. Some may find satisfaction, or even pleasure, in the killing. But combatants who do have these feelings run the risk of mental collapse, often after the end of hostilities.

3. It is sometimes difficult to distinguish civilians from combatants, so it is seen as preferable to attack the civilian population of the adverse party as this is the most effective way of getting rid of the enemy, and it is less dangerous than attacking the enemy combatants. "Being able to identify your victim as a combatant is important to the rationalization that occurs after the kill. If a soldier kills a child, a woman, or anyone who does not represent a potential threat, then he has entered the realm of murder (as opposed to a legitimate, sanctioned combat kill), and the rationalization process becomes quite difficult. Even if he kills in self-defense, there is enormous resistance associated with killing an individual who is not normally associated with relevance or a payoff"[27].

4. Ideological reasons. In war, combatants must be convinced that their cause is just, that the enemy is horrible and that the truth is on their side. If they decide to use means that go beyond those authorized by the law of armed conflict, they often have to attribute their behaviour to ideologies that provide them with justifications. The ideological reasons are based on the conviction that the nation is fighting for its very survival (V. Putin repeatedly reported that Ukraine threatens Russian security). The destruction of fascism and nationalism were mentioned as the reasons for this war. Hatred, accompanied by demonization, of the enemy was drawn up.

5. This image of Nazis and Banderivtsi in Ukraine has been created for decades in the Russian federation. In the result, we see that 70-80% of the population approve

[21] Skjelsbæk I. The Political Psychology of War Rape: Studies from Bosnia and Herzegovina. London &New York, 2012. 172 p.

[22] Masson Ph. L'homme en guerre, Ed. du Rocher, Paris, 1997. 383 p.

[23] Grossman D. On killing. Little, Brown & Co., New York, Toronto, London, 1996. 366 p.

[24] Van Creveld M. Men, Women and War. Cassell PLC, London, 2002. 288 p.

[25] Barrois C. Psychanalyse du Guerrier. Hachette, Paris, 1993. 322 p.

[26] Grossman D. On killing. Little, Brown & Co., New York, Toronto, London, 1996. 366 p.

[27] Ibid. P. 174.

of Putin's actions. In the article "Russia's propaganda machine is so powerful that many Russians don't even realize they're in a disinformation bubble"[28], the authors state that "Western leaders are urging Russian citizens to access independent and verified news about the ongoing war in Ukraine as Russia ramps up its invasion and corresponding disinformation campaign. On April 6, UK Prime Minister Boris Johnson called on Russians to obtain VPNs to access international media outlet. Russia shuttered independent news outlets at the start of the war and imposed new, stricter censorship laws that have restricted the Russian public's already-limited access to verified outside information".

"If your propaganda machine can convince your soldiers that their opponents are not really human but are "inferior forms of life", then their natural resistance to killing their own species will be reduced"[29]. The adolescent soldier against whom such propaganda is directed is desperately trying to rationalize what he is being forced to do, and he is, therefore, predisposed to believe this nonsense.

What a hypocrisy and lie from Putin and Lavrov to report that the massacre in Bucha and Irpin are just staged footage, a fake, or that it was done by Ukrainian troops. And the majority of Russians would rather believe that untruth than think out of the TV box.

Those not numerous independent TV channels which broadcasted true factual information (such as "Dozhd" – rain) were closed long ago. Russians who oppose the government and dare to protest against the war in Ukraine are caught and imprisoned.

6. Psychosociological reasons should also be considered while trying to figure out the causes of the violence in this meaningless war. Some which are regularly encountered in times of armed conflict can be identified: obedience to orders; group influence; deliberately maintained vagueness as to the line between what is permitted and what is prohibited; permissiveness: leaders tolerate or even encourage unlawful conduct, giving the impression that the enemy must be beaten by all possible means. According to Grossman[30], many studies have shown that men in combat situations are not usually motivated by ideology or hatred, or even fear, but by group pressure: regard for their comrades, respect for their leaders, concern to preserve their own reputation and to contribute to the successes of the group. Konrad Lorenz[31] sums up this in one sentence: "man is not a killer, but the group is". Grossman supports the view: "Among groups in combat, this accountability (to one's friend) and anonymity (to reduce one's sense of personal responsibility for killing) combine to play a significant role in enabling killing". Transforming a civilian into a combatant means inducing him as quickly as possible to adopt the rules and values of the group to which he will be attached, to suppress a part of his individuality, and to ensure his submission to authority.

The French sociologist Gustave Le Bon[32] noted that the group acquires several characteristics: it has a feeling of power connected with its number; its members lose their sense of individual responsibility; and sentiments can be communicated within the group through an almost hypnotic form of "contagion". Groups like to adopt extreme attitudes: suspicions become certainties, and antipathy easily turns into hatred. Finally, groups respect force, want their leaders to be strong, are resistant to innovation and are often respectful of tradition.

In addition to creating a sense of accountability, groups also enable killing through developing in their members a sense of anonymity that contributes further to violence. All crowding has an intensifying effect. If aggression exists, it will become more so as a result of crowding. It has been shown by some studies that a mirror in front of an aggressor tends to increase his aggression if he was disposed to be aggressive.

7. Particular armies are prone to extreme violence. According to an article in Le Monde, Russian army officers sometimes commit extremely violent acts against their own men. "Ragging or hazing results in about 3,000 deaths (murders and suicides) per year among young soldiers, and some 40,000 servicemen desert from the Russian army every year, partly because of the ill-treatment to which they are reportedly subjected. There are many reasons for this state of affairs, but certain analysts believe that the behaviour of the army in Chechnya and before that in Afghanistan is not unconnected with these occurrences. As far as we are concerned, one thing is obvious: how can combatants who undergo hazing, humiliation and brutality at the hands of their own superiors be expected to show respect for IHL in their behaviour towards their enemies"[33]?

8. Two classic experiments in social psychology should be mentioned as they will help to identify more roots of violent behaviour. Stanley Milgram's research and experiments are fundamental [34]. Milgram's work was an attempt to understand how an individual behaves when a legitimate authority asks him to take action against a third party. The Milgram obedience study showed that ordinary people if encouraged by an authority figure were willing to shock their fellow citizens with what they believed to be painful and poten-

[28] SnodgrassE., Al-Arshani S. Russia's propaganda machine is so powerful that many Russians don't even realize they're in a disinformation bubble. Business insider India. 20 April, 2022. URL: https://www.msn.com/en-in/news/world/russia-s-propaganda-machine-is-so-powerful-that-many-russians-don-t-even-realize-they-re-in-a-disinformation-bubble/ar-AAWn4q6?ocid

[29] Grossman D. On killing. Little, Brown & Co., New York, Toronto, London, 1996. P. 161.

[30] Ibid. 366 p.

[31] Lorenz K. On Aggression. MJF Books, New York, 1997.

[32] Le Bon G. Psychologie des foules, PUF, Paris, 2002. 132 p.

[33] Natalie Nougayrède, 8 January 2003. Le Monde.

[34] Baron R., Misra G. Psychology. 5 th edition. Pearson. 2016, P. 578-579.

tially lethal levels of electricity. A decade later Stanford Prison Experiment by Philip Zimbardo revealed the ease with which regular people if given too much power, could transform into ruthless oppressors, how readily they conform to the social roles they are expected to play.

Soldiers have to obey the orders they are given. They know that they are liable to severe punishment if they fail to obey those orders. This suggests that their submission to authority will be much stronger than that seen in Milgram's experiments. "Obedience and conformity both refer to the abdication of the initiative to an external source. But they differ in the following important ways:

- Hierarchy. Obedience to authority occurs within a hierarchical structure in which the actor feels that the person above has the right to prescribe behavior. Conformity regulates the behavior among those of equal status; obedience links one status to another.

- Imitation. Conformity leads to homogenization of behaviour, as the influenced person comes to adopt the behaviour of peers. In obedience, there is compliance without imitation of the influencing source. A soldier does not simply repeat an order given to him but carries it out.

- Explicitness. In obedience, the prescription for action is explicit, taking the form of an order or command. In conformity, the requirement of going along with the group often remains implicit. Indeed, many subjects would resist an explicit demand by group members to conform, for the situation is defined as one consisting of equals who have no right to order each other about.

- Voluntarism. The clearest distinction between obedience and conformity, however, occurs after the fact – that is, in the manner in which subjects explain their behavior. Subjects embrace obedience as the explanation of their actions" [35].

The fundamental point in Milgram's findings is the change that occurs in the individual when he enters what Milgram calls the "agentic state". When the individual becomes part of a system of authority, he no longer sees himself as responsible for his acts, but rather as an agent executing the wishes of someone else.

The power of the military authority is stronger, there is less margin for disobedience, and the institutional constraints are greater. At the same time, the combatant's motivation is also stronger, because "punishing" an enemy is regarded as a worthy and legitimate act, especially as the enemy has usually been designated as responsible for the violence inflicted on him. Moreover, the enemy is a source of danger for the combatant.

"In killing circumstances, we can see that it was the demand for killing actions from a leader that was the decisive factor. Never underestimate the power of the need to obey. Some leaders choose to fight to their deaths, taking their men with them in a blaze of glory. In many ways, it is easier for the leader if he can die quickly and cleanly with his men and need never live with what he has done. A tremendous volume of research indicates that the primary factor that motivates a soldier to do the things that no sane man wants to do in combat (that is, killing and dying) is not the force of self-preservation but a powerful sense of accountability to his comrades on the battlefield"[36].

9. To continue with the causes of the cruel behaviour of the Russian invaders one more psychological phenomenon should be mentioned. Psychologists point out that diffusion of responsibility can be caused by the anonymity created in a crowd. It has been demonstrated in dozens of studies that bystanders will be less likely to interfere. In large crowds, horrendous crimes can occur, but the likelihood of a bystander interfering is very low. In the same way, groups can provide a diffusion of responsibility that will enable soldiers in military units to commit acts that they would never do as individuals, acts such as lynching or shooting someone.

If a soldier feels he shares in the killing process diffusing his personal responsibility by giving each individual a part of the guilt, then killing can be easier. In general, the more members in the group, the more psychologically bonded the group, and the more the group is in close proximity, the more powerful the enabling can be.

10. Reasons relating to the individual should be considered as well. As it was noticed in the book "The roots of behaviour in war"[37], there are some people, who take pleasure in the suffering of others. "Such sadistic tendencies do exist, and they find expression more freely in conflict situations. But war can also give free rein to the impulses that many people harbour, such as the wish to feel powerful or to act out certain fantasies. The individuals concerned are not necessarily psychopaths, but more often very ordinary men whom the circumstances turn into oppressors. This capacity that men have to be transformed from decent citizens into despicable villains is an oft-cited mystery of human nature. Should this be termed sadism, or perhaps cruelty? Should we focus our attention on cruelty, rather than on certain violations of IHL that are of lesser gravity? But how can cruelty be defined?"

Véronique Nahoum-Grappe, who has written about the conflicts in the former Yugoslavia, offers some pertinent thoughts on the subject. "Unlike the victim of a merely violent act, the victim of cruelty is always innocent and helpless. Cruelty has an aesthetic that allows its meaning to be erased, and the content of its programme of action holds no surprises: the body of the innocent victim, honour and modesty, and finally the inner, sacred light which shines from deep in the eyes of any individual and which is his most precious possession, that is the target of cruelty. Death is too easy a fate

[35] Milgram S. Obedience to Authority. Harper & Row, New York, 1974. P.114-115.

[36] Grossman D. On killing. Little, Brown & Co., New York, Toronto, London, 1996. P. 146.

[37] Frésard Jean-Jacques. The roots of behaviour in war. Geneva, 2004. 120 p.

for the victim, who has to endure whatever may come. What the tormentor seeks is to witness pain, the pain that consumes body and soul when the victim's child, loved one, or carefully cherished home is desecrated. Cruelty is therefore a technique specifically intended to cause mental suffering in the victim. The aim of violence is destruction or the acknowledgment of defeat, while the aim of cruelty is the annihilation which is the reverse of death, a dismantling of the personality whose vector goes back to the primal seed, the very root deep in a mother's breast, the mother whose sexuality is also a traditional target for the crime of desecration, at least by word. Rape, like all other forms of sexual torture, is the prime example of the crime of desecration, which seeks to pervert the bond of filiation and thus to harm even those as yet unborn. The resulting pain and humiliation, worse than death, are wounds which pierce the very depths of the human psyche"[38]. Some intercepted mobile conversations between Russian invaders and their relatives prove that there are mentally ill people among those fighting Ukrainian civilians.

11. Exhumation of those who perished in Bucha, Irpin, Borodyanka and other cities of Ukraine revealed the horrible truth: the innocent civilians among whom there were a lot of small children were tortured and raped before the deadly shot. The use of sexual violence in the war zone is too widespread, too frequent.

The research literature on these crimes emphasizes that sexual violence is carried out to humiliate or destroy the identity of the victim and that this is how the violence constituted a weapon of war the female body constitutes another battlefield where ethnic conflict can be fought, where a woman's sexual identity – in conjunction with her political and religious national identity – is the main target for the actions being carried out[39]. The war rapes happen under extraordinary violent and potentially fatal circumstances.

"The war zone, in general, is a place of increased gender polarization. Women represent stability, future prospects and peace. The image of women taking care of the home and family while men are called to fight serves to legitimize the war as such: he is fighting to protect his family and to secure the (peaceful) future for his children. Rape against women in the war zone can therefore be regarded as an attack on current, and future, family formations – in other words, rape can be seen as an attack on the mere legitimization of the male fight because it demonstrates the man's inability to protect his family and home[40].

In her book "Men, Women and Rape" Brownmiller writes that rape has always accompanied wars of religion and revolution; it has been a weapon of terror and revenge, as well as a way of relieving boredom. Her analysis shows that the function of rape in war is multifaceted, but in all its forms a definitive characteristic is that it generally takes place unanswered: war creates opportunities for rape to be carried out with impunity by the majority of its perpetrators[41].

Seifert formulated five hypotheses about sexual violence in war.[42] First, she argues that sexual violence can be seen as an integral part of warfare. Throughout history, Seifert says, there has always been violence against women in the conquered territory. Sexual violence becomes part of a repertoire of actions and behaviours that male soldiers are socialized to perform. It does not mean that all male soldiers will do this, but it is part of a general conceptualization of warfare. Second, sexual violence can be seen as an element of male communication, as the symbolic humiliation of a male opponent. This is based on the understanding that men protect women and that a woman is a man's possession. When, in a conflict situation, a man rapes a woman of the "other side", this act communicates that the husband/father of the woman is unable to protect not only the individual woman but also his property, his country, his nation, etc. Third, sexual violence can be seen as a way of reaffirming masculinity. One way of ensuring masculine solidarity among soldiers is to exclude women and homosexuals from the military. Militaries need "real" men and being a real man in this context means being able to suppress feelings of insecurity, gentleness and other characteristics commonly considered feminine. A combination of these processes of masculinization might make it easier for men to commit sexual violence in war situations. As an example, the majority of testimonies of raped women in Bosnia reveal that they were subjected to gang rape (Bennett et al.)[43]. Group pressure makes it difficult for an individual soldier to refuse to rape because this reveals "weakness". He would deviate from the militaristic heterosexual norm.

Fourth, sexual violence can be seen as a way of destroying the culture of the opponent. Women are often seen as the biological bearers of a given culture or ethnic group. When their procreative abilities have been manipulated, either by forced pregnancy or by making it impossible for girls to have children in the future, the biological basis for a given nation is destroyed.

[38] Véronique Nahoum-Grappe: "Violence politique et cruauté: Réflexion sur un écart" in Cahiers de la Villa Gillet, No. 16, 2002.

[39] Skjelsbæk I. The Political Psychology of War Rape: Studies from Bosnia and Herzegovina. London &New York, 2012. 172 p.

[40] Skjelsbæk I. The Political Psychology of War Rape: Studies from Bosnia and Herzegovina. London &New York, 2012. P. 36-37

[41] Brownmiller S. Against Our Will: Men, Women and Rape. London: Penguin., 1991. 480 p.

[42] Seifert R.'War and Rape: A Preliminary Analysis', in Alexandra Stiglmayer (ed.) Mass Rape: The War Against Women in Bosnia–Herzegovina. Lincoln, NE: University of Nebraska Press, 1994. Pp. 54–72.

[43] Bennett O., Bexley J., and Warnock K. Arms To Fight, Arms To Protect: Women Speak Out about Conflict. London: Panos., 1995.

Beverly[44] characterizes this as genocidal rape. She says that the identity of the individual woman is reduced to her procreative abilities; the cultural identity of the woman is ignored. While some authors argue that sexual violence in times of war should be seen as a gender or sex crime, others say that it should be regarded as a crime of ethnicity, women targeted because they belong to specific ethnic groups.

Cheryl[45]outlined different political purposes that sexual violence can have: first, it facilitates ethnic cleansing by increasing the incentive to flee; second, it demoralizes the opponent; third, it signals an intention to break up society; fourth, it inflicts trauma and contributes to psychological damage by the opposing side; fifth, it gives psychological benefits to the perpetrators; and finally sixth, it inflicts a blow against the collective enemy by striking at a group with high symbolic value.

The role of masculinity and men requires further study. This is important concerning two themes: male victims and male perpetrators. Obtaining more data on men's experiences with sexual violence in armed conflict encounters many of the same challenges as general data collection. There might be a greater need to involve more men in research on this theme if we are to get better access to data because it might be easier for male victims to talk to male researchers. Today it is predominantly women who study sexual violence in war, but this might well change in the coming years as international attention, as well as research prestige linked to these themes, increases. There is also clearly a need to have psychosocial and medical help organized in a way that caters to male needs for support.

One major conclusion that emerges is the finding that war rape must be understood as a violent relationship in which the offender is masculinized and the victim feminized. In this process, other identities linked to the masculinized perpetrators and the feminized victims are sexualized in a hierarchical fashion, where power follows masculinization and powerlessness follows feminization. This means that the use of rape in war not only represents a violent hierarchical relationship between the male perpetrator and the female victim but also situates other identities in the political power struggle in a similar way.

The process of masculinization and feminization on which war rapes are based confirms the claim made by feminist scholars within peace and conflict studies that war polarizes gender relations in hierarchical and patriarchal ways, but takes the argument one step further. How masculinization and feminization polarize other identities are intimately linked to the overall conflict structure, and it is this mechanism that can make rape a powerful weapon of war.

12. There is such a thing as a "natural soldier": the kind who derives his greatest satisfaction from male companionship, excitement, and the conquering of physical obstacles[46]. "He doesn't want to kill people as such, but he will have no objections if it occurs within a moral framework that justifies him, like war, and if it is the price of gaining admission to the kind of environment he craves. Most of such men end up in armies (and many move on again to become mercenaries, because regular army life in peacetime is too routine and boring)… there is 2 percent of the male population that, if pushed or if given a legitimate reason, will kill without regret or remorse".

A famous scientist Konrad Lorenz[47] who studied not only the animal world but the humans' behaviour too, wrote that aggression is a natural feeling for people. What are the conditions that enable combatants to kill the enemy with ease and hatred? The first and most obvious is the physical distance between the combatant and his target. It is easier to kill someone from a distance and it is easier to drop bombs on a town from an aircraft than to take part in a firing squad. As Lorenz remarked, because of this physical distance, which is becoming greater with technological developments, the safety mechanism that exists in the animal world no longer comes into play. Men kill with relative ease at a distance because that distance blinds them to the humanity of their target. Emotional distance is just as important as physical distance.

There is no war in which the enemy is not demonized in every imaginable way: by casting doubt on his membership of the human race; by accusing him of committing the most heinous atrocities; and by giving him degrading nicknames. Unless the humanity of the enemy is denied, unless he is portrayed as part of a faceless mass war becomes more difficult. This emotional distance is created by exaggerating the differences that exist between various human groupings and by multiplying chains of command to reduce individual responsibility.

Another way of creating a distance between the enemy and oneself is to legalize and legitimize the reasons prompting one's own side to go to war (wars are always declared to be defensive and merely a response to enemy aggression).

"The soldier who does kill must overcome that part of him that says that he is a murderer of women and children, a foul beast who has done the unforgivable. He must deny the guilt within him, and he must assure himself that the world is not mad, that his victims are less than animals, that they are evil vermin, and that what his nation and his leaders have told him to do is right. He

[44] Beverly A. Rape Warfare: The Hidden Genocide in Bosnia-Herzegovina and Croatia. Minneapolis, MI: University of Minnesota Press., 1996.

[45] Cheryl B. 'Rape as Terror: The Case of Bosnia', Terrorism and Political Violence, 1994, 6(1): 29–43.

[46] Grossman D. On killing. Little, Brown & Co., New York, Toronto, London, 1996. 366 p.

[47] Lorenz K. On Aggression. MJF Books, New York, 1997.

must believe that not only is this atrocity right, but it is proof that he is morally, socially, and culturally superior to those whom he has killed. It is the ultimate act of denial of their humanity. It is the ultimate act of affirmation of his superiority. And the killer must violently suppress any dissonant thought that he has done anything wrong. Further, he must violently attack anyone or anything that would threaten his beliefs. His mental health is totally invested in believing that what he has done is good and right"[48].

War makes it possible for the individual to act out all his fantasies. By definition, it removes all obstacles, all restraints, all taboos, all the laws that restrict action. During a war, all impulses can be given free rein. Everyone can indulge his own form of "madness" without risking any punishment, whether penal or moral. It is not a matter of justifying a course of conduct but of explaining it. Why, in this context of total impunity and legalization of criminal behaviour, should anyone feel guilty? Depression and mental disorders derive from the impossibility of acting out our fantasies, which are repressed by civilization. We are talking here about primal desires or instincts that have been contained for millennia"[49] .

In "Unspeakable Acts, Ordinary People", John Conroy[50] looks at the phenomenon of torture in various societies. He lists the successive stages through which a society that has known and tolerated acts of torture committed in its name passes. These stages are universal.

1st stage: denial. Nothing has happened; it is all lies (it has been repeated a hundred of times by Putin and his people).

2nd stage: abuses are minimized. There is no talk of torture, only of thorough interrogation (remember the denial of all their crimes committed in Ukraine).

3rd stage: the denigration of the victims. They are terrorists, criminals who themselves do not hesitate to resort to the most reprehensible practices.

4th stage: recourse to exceptional methods is justified by asserting that they are effective and appropriate in the circumstances.

5th stage: society turns on those who criticize the use of torture, describing them as enemies of the State.

6th stage: a halt to the use of torture is declared.

7th stage: the blame is shifted to certain individuals, who are said to have exceeded their orders (it will be done soon as predicted by the analysts).

8th stage: it is pointed out that others, elsewhere, have used or are still using even more brutal methods.

This enumeration is of particular interest because the same justification systems are used, on both individual and collective levels, to "explain" other atrocities committed in wartime. The gravity of the facts is denied or minimized. Those who denounce them are traitors or are naïve enough to be manipulated by the enemy. It is the enemy himself who is responsible for the treatment inflicted on him.

Barrois depicts the portrait of the warrior: "Being a warrior means agreeing to give up the rights and prerogatives that a civilian sees as essential for his freedom as a citizen. This means: absolute obedience to the orders issued by his superiors, with the corresponding loss of freedom, in the name of honour; the possible exercise of authority, as soon as he rises in the ranks; unconditional acceptance of combat missions which often involve the need to eliminate physically, that is, to kill, the enemy, the possibility of being killed himself, and the avoidance of unnecessary loss of life, be it of friends or foes, by seeking to demoralize rather than to destroy the enemy"[51].

When all is said and done, if weapons-bearers commit abuses, in most cases it is not because they have lost all moral sense. It must be understood that the nature of an individual in an "agentic state" has changed. Appealing to his conscience or his moral values in an effort to influence him will have very little effect because his own values are not involved. His behaviour will depend first and foremost on what is dictated by the authority which he perceives as legitimate.

There is strong evidence that there exists a genetic predisposition for aggression. There are also environmental processes that can fully develop this predisposition toward aggression; when we combine this genetic predisposition with environmental development we get a killer. But there is another factor: the presence or absence of empathy for others. Again, there may be biological and environmental causes for this empathic process, but, whatever its origin, there is undoubtedly a division in humanity between those who can feel and understand the pain and suffering of others and those who cannot. The presence of aggression, combined with the absence of empathy, results in sociopathy. The presence of aggression, combined with the presence of empathy, results in a completely different kind of individual from the sociopath.

"When people become angry, or frightened, they stop thinking with their forebrain (the mind of a human being) and start thinking with their midbrain (which is indistinguishable from the mind of an animal). They are literally "scared out of their wits"[52]. When soldiers kill the enemy they appear to go through a series of emotional stages. The actual kill is usually described as being reflexive or automatic. Immediately after the kill, the soldier goes through a period of euphoria and elation, which is usually followed by a period of guilt and remorse.

[48] Grossman D. On killing. Little, Brown & Co., New York, Toronto, London, 1996. 366 p.

[49] Meney P. Même les tueurs ont une mère. La Table Ronde, Paris, 1986. 252 p.

[50] Conroy J. Unspeakable Acts, Ordinary People. New York, 2000. 315 p.

[51] Barrois C. Psychanalyse du Guerrier. Hachette, Paris, 1993. 322 p.

[52] Grossman D. On killing. Little, Brown & Co., New York, Toronto, London, 1996. 366 p.

So, as we see there are plenty of reasons which cause violent behaviour and turn an individual into a wild animal. The combatant's behaviour is not determined only by the parameters outlined above. His emotions, his personality and his cultural background will all have an influence on the behaviour, as they do for any individual in any circumstances.

With the relatively free access to the information on the Russian combatants, we know their places of birth, their social background, interests, families, way of life and much more. Some came from the poorest towns and villages where they didn't have the basic conveniences such as a washroom or central heating in a house. They are amazed by what they see in the homes of the average Ukrainian people. They burgle, steal and rob. Witnesses saw household items piled onto military vehicles as Russian forces left. Afterward, they send those gadgets, jewelry, clothes, and children's toys to their wives and mothers who approve not only this action but even killing and raping of the innocent civilians.

More than 5.1 million refugees had fled Ukraine, around half of them children. Millions more people have been internally displaced. Children in Ukraine are also at risk of human trafficking, they continue to be killed, wounded and deeply traumatized by the violence all around them. UNICEF is working to help vulnerable children and families with essentials.

As Russia continues its war against Ukraine, Amnesty International[53]is exposing violations of human rights and international humanitarian law, and gathering evidence on the ground from the devastation of Izium to the siege of Mariupol, from shelling in Kyiv to displaced people in Lviv. Russian President Vladimir Putin, his government and the Russian armed forces are desperate to hide the truth about the war, including the war crimes they are committing in Ukraine.

The laws of war prohibit wilful killing, torture and inhumane treatment of captured combatants and civilians in custody. Pillage or looting is also prohibited. Anyone who orders or deliberately commits such acts, or aids and abets them, is responsible for war crimes. Commanders of forces who knew or had reason to know about such crimes but did not attempt to stop them or punish those responsible are criminally liable for war crimes. More than 1100 bodies of killed civilians have been found in the Kyiv region alone. It is even impossible to calculate the quantity of perished in Mariupol and other cities of Ukraine and unfortunately, it's not the end of this war.

The Parliamentary Assembly of the Council of Europe (PACE) has called on all the organisation's member and observer states to urgently set up an ad hoc international criminal tribunal, with a mandate to "investigate and prosecute the crime of aggression allegedly committed by the political and military leadership of the Russian Federation". Hopefully, all these criminals with their leaders will get a fair sentence in the nearest future.

Conclusions

To sum up, the study presented the direct relationship between human aggressiveness, cruel behaviour and the phenomenon of war, which was illustrated by the examples from different international conflicts including the Russian-Ukrainian war. The roots of violence were analyzed. The combatant's behaviour is determined by various reasons: violent emotions, such as fear or the thirst for revenge; consumption of drugs and alcohol; ideological reasons (combatants must be convinced that their cause is just, that the enemy is horrible and that the truth is on their side); disinformation campaign, propaganda machine, convincing soldiers that their opponents are not humans, but Banderivtsi; obedience to orders; group influence; permissiveness: leaders tolerate or even encourage unlawful conduct, giving the impression that the enemy must be beaten by all possible means. Particular armies are prone to extreme violence. Emotions, personality and cultural background have an influence on the behaviour of any individual in any circumstances.

The war crimes committed by the Russian army were discussed in this paper. The support of Ukraine by international organizations is observed, and hopes for the nearest fair punishment of the criminals have been expressed.

[53] https://www.amnesty.org/en/latest/news/2022/03/latest-news-on-russias-war-on-ukraine/

Information about the authors:

Soroka Iryna Anatoliivna,

Ph.D. in Psychology, Associate professor,

O.P. Jindal Global University, Jindal Institute of Behavioural Sciences, Sonipat,

Narela Road Near Jagdishpur village Sonipat, Haryana-131001, NCR of Delhi, India

Інформація про автора:

Сорока Ірина Анатоліївна

кандидат психологічних наук, доцент,

Джіндал Інститут Поведінкових Дисциплін

Сонепат, дорога Нарела біля села Джагдішпур Сонепат, Хар'яна-131001, NCR Делі, Індія

DOI

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРОБЛЕМ, ЯКІ ВИНИКАЮТЬ ВНАСЛІДОК РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Столяренко О. В., Столяренко О. В., Магас Л. М.

Вступ

Складні проблеми, що виникають внаслідок гібридної російсько- української війни нашого часу потребують всебічного аналізу та врахування, насамперед, соціально-гуманітарних, психолого-педагогічних, політичних і правових питань, які в комплексі і визначають вирішальну роль людського фактора в сучасній війні. Актуальною й нині є думка теоретика війни та історії К. Клаузевіца, про те, що у кожній війні моральні сили наскрізь пронизують усю військову стихію, здійснюючи вплив на хід збройної боротьби. До головних моральних сил він відносив не лише талант військових командирів, а й військову доблесть армії та дух народу, який її комплектує. Людський фактор органічно пов'язаний з економічним, науковим, воєнним потенціалами і значною мірою визначає ефективність їх використання. Без людей техніка та зброя недієздатні. Зараз, на наших очах, у житті України відбуваються надзвичайно важливі, епохально-історичні, революційні події, які мають не тільки українське, національне, а й світове значення. Ці події і є найважливішим фактором сучасної історії, оскільки викликали дійсно революційні зрушення, насамперед, у соціальних, гуманітарних і правових аспектах життя українського народу та його Збройних Сил. Одним із основних напрямів формування високопатріотичного духу, зміцнення людського чинника обороноздатності держави в цілому, безумовно є розв'язання філософсько-соціологічних та психолого-педагогічних проблем підготовки особистості до захисту держави, виконання завдань в особливих умовах.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У процесі зміцнення людського чинника обороноздатності держави значну роль відіграє обізнаність і володіння ситуацією в оцінці особливостей державних процесів у своїй країні, соціально-політичних подій на міжнародній арені. «Нелегко визначити наше місцезнаходження на історичній арені… Ми торуємо шлях… до дедалі більш маніпульованої масової цивілізації…Дехто схвалює цей напрямок, але є й ті, у кого він викликає жах... якби суспільство могло зупинитися – а це для нього так само маловірогідно, як і для індивіда, – то стан речей був би не таким загрозливим, як зараз. Проте ми прямуємо до нового типу суспільства, іншого способу життя, котрі не лише формуються, а швидко просуваються вперед[1],[2]. Цілком зрозумілою виступає турбота прогресивної частини людства про міжнародний мир – відносини між народами і державами, що ґрунтуються на проведенні зовнішньої політики ненасильницькими засобами і дотриманні взятих на себе (і закріплюваних звичайно договорами) зобов'язань; відсутність або припинення організованої збройної боротьби між державами. Внутрішня і зовнішня політика держав відіграє значну роль у соціальних процесах. В сучасній інтерпретації поняття «політика» охоплює всю сферу політичного життя суспільства, а за певних підходів її уважають визначальним способом соціальної організації, системотвірним началом в соціальній системі. Залежно від того, в якому руслі буде розвиватись державна політика, будуть складатися суспільні відносини, як всередині країни, так і на міжнародній арені.

Минуле століття відзначилося засиллям диктатур, тираній, антилюдських режимів, які винищили десятки мільйонів громадян у себе в країні і далеко за її межами, Гітлер, Сталін і Муссоліні, Пол Пот й Амін, Трухільйо і Дювальє, список яких можна продовжити. Гострою проблемою останнього століття є застосування насилля по відношенню до людей (як дорослих, особливо жінок, так і дітей). «Торгівля живим товаром (работоргівля) набуває дедалі більших масштабів і жорстокіших форм, стає транснаціональним злочином, який за масштабами поступається контрабанді зброєю та наркотиками. Сюди додаємо незаконне вивезення російськими окупантами жінок, дітей, людей похилого віку на свою територію, жорстокі методи насилля стосовно мирних громадян.

Здавна люди мріяли про життя, засноване на принципах любові, ненасилля, партнерства. Пошуки шляхів ненасильницького прогресу тривають. Поширеними є рухи пацифістів та зелених, що прагнуть громадянського миру та злагоди між народами, поліпшення екологічних умов життя та розвитку культури ненасильницькими засобами. Сьогодні людство прагне знайти вихід з політичної, екологічної, ядерної, економічної кризи, кривавих міжетнічних та міжрелігійних конфліктів. Воно стоїть перед вибором: самознищення чи ненасилля.

[1] Мемфорд Л. Техніка і розвиток людини Сучасна зарубіжна соціальна філософія: хрестоматія / упоряд. В. Лях. Київ: Либідь, 1996. 384 с.

[2] Mumford L. Technica a cywilizacja. Warszawa : PWN, 1966. 429 p.

Принцип ненасилля універсальний і означає набагато більше, ніж слідування правилу «Не завдавати фізичного болю і не вбивати людину». Ненасилля різнопланове, це – політична теорія соціальної трансформації, і спосіб життя, філософія, і набір методів для розв'язання конфліктів, відмови від воєн. Напочатку XXI століття людство надзвичайно пильно вдивляється у майбутнє, пов'язане з ненасильством, злагодою, сумлінним пошуком взаємоприйнятних рішень. Ідеал консенсусу, згоди у подоланні конфліктів має стати обов'язковим елементом нової гуманістичної парадигми. Моральний урок полягає в розумінні того, що всяке насильство, навіть справедливе, несе в собі могутній внутрішній потенціал зла, бо та грань, за якою протиотрута перетворюється в отруту, надзвичайно хитка. У сфері міждержавних конфліктів гуманістична парадигма (своєрідна моральна домінанта, максима епохи) стоїть перед необхідністю включення до свого складу ідеї спільності всіх землян. Йдеться про те, що планета має постати перед свідомістю людей як велика вітчизна, котра вимагає від своїх громадян керуватися глобальними імперативами поведінки, що в свою чергу може призвести до нового погляду на проблему «космополітизму» як якогось протилежного патріотизму, такого, що має винятково негативний відтінок, зводиться до примітивного брудно гендлярського гасла: «де добре, там і вітчизна». Зауважимо, що давньогрецькі класики в поняття «космополіт» – «громадянин світу» вкладали суттєво інший зміст. Не виключаючи відданості і любові до своєї малої вітчизни, свого народу, мови та культури, поняття «громадянин світу» має наповнюватися і тим моральним змістом, який передбачає наявність відповідальності глобального характеру. Це відповідальність за долю світу і людства, яка виключає національний, класовий, державний і регіональний егоїзм. Актуальним є розуміння того, що всяке неблагополуччя чи зло у будь-якому регіоні світу стає загальносвітовим.

Перед необхідністю радикальних змін стоїть і міжнародна політика. В умовах проблематичності виживання людства аморальна політика – брехня, провокації, зрадливість, насильство у відносинах між державами, націями та соціальними групами – з трагічною неминучістю вироджується у політику самовбивчу, яка породжує згубні, криваві і нерозв'язані конфлікти. Щоб утримати світ від сповзання до катастрофи, необхідно норми взаємовідносин між людьми (тобто моральні норми) перетворити на норми відносин між державами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Етизація політики є сьогодні істинною необхідністю, а не просто бажанням[3]. Ця історична необхідність замикається на важливості виживання як найвищій цінності. Ніякий політичний успіх не може бути визнаний благом, якщо він досягається без урахування інтересів виживання людства, котре належить уважати головною метою світової політики, а отже маємо факт визнання.

Деякі науковці вважають, що без насилля життя було б неможливим, хтось думає, що воно ставить людство на межу виживання. У насильства багато проявів: агресія і жорстокість, терор і війна, свавілля і руйнування, іноді його пов'язують з розвитком і творчістю, свободою і рухом. Макіавеллі, Гоббс і Кант – розмірковували про людину як носія всіх бід напастей, руйнувань, які існують в суспільстві. Приєднуються до цього ряду і етологічні концепції. Апологетом яких виступає К. Лоренц і його послідовники. Абсолютно протилежну точку зору проповідують мислителі, які вслід за Руссо, твердять, що людина споконвіку добра, а зло зароджується тільки в суспільстві.

У Всезагальній декларації прав людини стверджується, що «кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії» (стаття 18), «на свободу переконань і на вільне їх вираження» (стаття 19) і що освіта «повинна сприяти взаєморозумінню, тарпимості і дружбі між усіма народами, расовими і релігійними групами» (стаття 26). Подібні ідеї проголошують і інші міжнародні акти, зокрема: Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародна конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації, Конвенція про попередження злочину геноциду і покарання за нього, Конвенція про права дитини, Конвенція 1951 р. про статус біженців і Протокол 1967 р., який стосується статусу біженців, а також регіональні правові акти в цій галузі, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації по відношенню до жінок, Конвенція проти катувань, тортур та інших нелюдських видів поводження і покарання, які принижують гідність, Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії чи переконань, Декларація про права осіб, які належать до національних чи етнічних, релігійних і мовних меншин, Декларація про заходи по ліквідації міжнародного тероризму, Віденська декларація і Програма дій Всесвітньої конференції стосовно прав людини, Декларація і Програма дій, прийняті на Всесвітній зустрічі на вищому рівні в інтересах соціального розвитку, що відбулася в Копенгагені, Декларація ЮНЕСКО про расу і расові забобони, Конвенція

[3] Лосєв І. В. Історія і теорія світової культури. *Європейський контекст.* Київ: Либідь, 1995. 367 с.

і Рекомендації ЮНЕСКО по боротьбі з дискримінацією в галузі освіти[4].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Педагогів, соціологів, психологів, прогресивну громадськість турбує почуття тривоги в зв'язку з актами насилля, тероризму, ксенофобії, агресивного націоналізму, расизму, антисемітизму, відчуження, маргіналізації та дискримінації по відношенню до національних, етнічних, релігійних і мовних меншин, біженців, працівників-мігрантів, іммігрантів і соціально найменш захищених груп у суспільствах, а також актами насилля і залякування по відношенню до окремих осіб, які здійснюють своє право на свободу слова і пропаганду ідей, що можуть бути загрозою збереженню миру і демократії на національному і міжнародному рівнях, і які стають на перешкоді прогресивного розвитку. Боротьба з проявами нетерпимості, розвиток і заохочення поваги прав людини і основних свобод для всіх, без виключення за ознакою раси, статі, мови, національної приналежності, релігії чи стану здоров'я мають здійснюватися на міжнародному і державному рівні.

Аналізуючи соціальні проблеми сьогодення, ми переконалися, що негативне ставлення, а часто і агресивна нестриманість частини населення до людей іншої національності, віри, звичаїв, як не гірко нам це визнавати, стало вкрай тривожним фактором нашого життя. Подальший розвиток подібних тенденцій становить для багатонаціональної держави серйозну небезпеку. Тому проблема повинна вирішуватися не лише в стінах закладів освіти, сім'ях, а й на державному рівні. Назріла необхідність розробки спеціальної державної програми, яка сприяла б формуванню громадської думки, посиленню виховної роботи навколо питань збройних конфліктів, бійок, ненависті, агресивності, жорстокості по відношенню до своїх кривдників; формуванню гуманістичного світогляду, вихованню терпимості, миролюбності, а також передбачала б заходи з профілактики і неприпустимості екстремізму, сепаратизму, людиноненависництва.

Під час здійснення дослідження ми побачили, що в учнів присутнє негативне ставлення до деяких представників інших народів, зокрема до росіян, які здійснюють загарбницьку війну. Ставлення українських школярів (на рівні побутової свідомості) до представників деяких країн, чи національностей за останні роки помітно погіршилося. Практично кожен другий висловився по відношенню до тих чи інших «інородців» негативно. Це досить тривожний симптом, який вимагає негайного «терапевтичного» втручання. Небезпечним є те, що негативні риси, притаманні бандитам, шахраям (які, як відомо, не мають національності) поширюються і на колись братній народ. На наше запитання: «Чи є такі народи, чужеземці, окремі індивідуми, які викликають у вас особливу симпатію чи антипатію?» – майже дві третини респондентів середнього та старшого шкільного віку відповіли у ході дослідження ствердно. При цьому 31% опитаних учнів говорили про своє позитивне ставлення, а 33% – про негативне. Найбільшу неприязнь сьогодні (на фоні війни в Україні) викликають жителі кавказьких республік, чеченці, які воюють на боці імперських сепаратистів, росіяни. Наше дослідження показало, що негативні етнічні установки ставлення до супротивників часом досить інтенсивно виражає значна частина учнівської молоді. Має місце поширення неправдивої інформації про «бандерівську хунту», «агресивних укрів», «кіборгів Донецького аеропорту» та відверто профашистської «путінської» агітації уже не тільки на сході. Тому ми говоримо сьогодні про актуальність проблеми патріотизму, ціннісного ставлення до людини.

На фоні російсько-української війни виникають серйозні проблеми для всіх наших громадян. Військові дії стали причиною багатьох негараздів в економічній, політичній і соціальній сфері. Некеровані дії російських бойовиків, прагнення захопити владу на українських землях будь-якими методами створюють одну із найскладніших загроз для жителів багатьох областей, які терплять насильство по відношенню до жінок, дітей, літніх людей. Заради збереження свого життя, благополуччя сімей вони покидають власні домівки, нажите добро і мігрують у більш безпечні місця. А це зумовлює складні психологічні й педагогічні проблеми[5]. Стрес, зумовлений позбавленням домівки, відсутністю стабільності, втратою годувальника, друзів, родичів, батьків, майна, негативно впливає на особистість. Брак коштів, засобів для існування може також стати причиною страждань. Особливо гостро переживають цю ситуацію діти, психіка яких вкрай чутлива і зазнає травмування. Надзвичайно складною є проблема насилля і приниження особистої гідності під час війни за гендерною ознакою. Багато дівчат і жінок потребують тривалої реабілітації. Це проблема комплексна (не тільки психолого-педагогічна, а й правова, пов'язана з покаранням винуватців насильства). Вона потребує особливих ресурсів і правової компетентності фахівців.

[4] Столяренко О. В. Методологія виховання ціннісного ставлення до людини в учнів загальноосвітньої школи. *Кн. 2. Виховання у школярів ціннісного ставлення до людини: теоретичний та методичний аспекти*: монографія. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. С. 234-303.

[5] Столяренко Ол. В., Столяренко Ок. В. Важливість правової компетентності фахівця у розв'язанні соціально-педагогічних проблем насилля у результаті збройного конфлікту на Сході України. *Актуальні проблеми впливу збройного конфлікту на Сході України на появу й поширення гендерно обумовленого насильства та забезпечення доступу до правосуддя*: зб. тез наук. доп. наук.-практ. конференції 18 вересня 2020 р., Київ: ДНДІ МВС України, 2020. С. 589–595.

Окремо стоїть питання готовності наших воїнів до сприйняття проявів агресії, смерті, жорстоких поранень, збереження їхньої психіки, адаптації та реабілітації. За умов гібридної війни Російської Федерації проти України важливим завданням військової освітньої політики має стати формування у військовослужбовців Сил оборони національних суспільно-державних цінностей як ідейного підґрунтя української громадянської ідентичності. Це сприятиме цементуванню, сталому розвитку та зміцненню обороноздатності нашої держави. Важливим завданням є підготовка військового «нового типу», що має ключові компетентності професіонала, який вміє працювати в колективі, цінує підлеглих, володіє іноземними мовами, бути спроможним захистити національні інтереси держави. Це дозволить пришвидшити впровадження євроатлантичних стандартів та досягнення взаємосумісності зі збройними силами країн-членів і партнерів НАТО[6].

Формулювання цілей (постановка завдання). У сучасних умовах перед збройними силами та державою, що воюють, гостро постають три проблеми: по-перше, яким чином повернути суспільству повноцінних у психологічному відношенні громадян й одночасно захистити від їх неконтрольованої спонтанної войовничості; по-друге, як уберегти ветеранів війни, людей з незахищеною психікою від травмуючої дії жорстокого для них мирного життя; по-третє, як завершити війну не тільки юридично, але й психологічно. Отже, психолого-педагогічному обґрунтуванню можливих шляхів вирішення зазначених проблем присвячена робота.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Численні дослідження психологів показують, що фізичне переміщення солдата з поля бою в мирну обстановку далеко не завжди означає його інтелектуальне та емоційне повернення в обстановку повсякденних зв'язків і відносин. Тому, саме сьогодні гостро постає питання про необхідність забезпечення організованого, керованого психологічного повернення учасників бойових дій до мирного життя.

Війна, що триває в Україні, поповнює лави тих, хто потребує психологічної реабілітації і їх кількість постійно зростає. Українські бійці навчилися як слід воювати, однак досі не навчилися адаптуватися до нових умов, на кожному з них лежить відбиток бойового досвіду, що істотно погіршує їх психологічний та психофізіологічний стан, соціальну й професійну адаптацію, міжособистісні стосунки з їх рідними та близькими. Уперше з необхідністю здійснення декомпресії зіткнулися в США після війни у В'єтнамі. У 1970-х роках США втратили людей значно більше, ніж під час бойових операцій через алкоголізм, наркоманію, самогубства, криміналізацію колишніх військових. У 25% учасників бойових дій, які навіть не мали інвалідності, згодом загострилися різні психічні та психологічні порушення, а серед поранених і покалічених таких було 42%, до 100 тис. ветеранів у різний час наклали на себе руки, а від 35 до 45 тис. донині ведуть усамітнений спосіб життя. Для 80% особового складу, який побував у зоні проведення операції Об'єднаних сил, характерні агресивність, запальність, напади гніву, стан тривоги, порушення сну, розсіяна увага, тремор (тремтіння) рук, інші ознаки впливу психотравмуючих чинників бойової обстановки. Аналіз останніх досліджень та публікацій засвідчує значний інтерес науковців до проблеми психологічної реабілітації. Помітний внесок у дослідження різних її аспектів був зроблений вітчизняними та зарубіжними ученими (Н. Агаєва, М. Варія, В. Березовець, С. Захарик, В. Знаков, В. Лесков, В. Ковтун, П. Корчемний, А. Маклаков, В. Попов, О. Сафіна, В. Стасюк, Н. Тарабрина, Д. Шпігель, P. Linley, J. Stephen, A. Wallaseta. Психологічна реабілітація військовослужбовців переважно проводиться за етапами: декомпресія та реабілітація в стаціонарних умовах. Психологічна декомпресія – це комплекс психологічних та медико-психологічних заходів, які здійснюються після виведення військової частини (підрозділу) з району виконання завдань за призначенням для відновлення психофізіологічного стану та реадаптації. Здійснюється поступове зниження психологічного напруження, яке діяло на військовослужбовця в умовах постійного стресу бойової обстановки. Цей комплекс заходів психологічної допомоги необхідний для поступового перелаштування психіки військовослужбовця до мирного життя, адже різкий вихід із цього стану спричиняє виникнення багатьох проблем: людина втрачає уявлення реальності, її не розуміє родина, виникають конфлікти з навколишніми. Декомпресія є початковим етапом психологічної реабілітації військовослужбовців, які перебували в екстремальних (бойових) умовах службово-бойової діяльності. Тривалість проведення заходів декомпресії становить від 3 до 7 діб. Головне – не втратити час і здійснити низку заходів одразу після виходу із району бойових дій. Заходи з психологічної декомпресії організовуються фахівцями структур морально-психологічного та медичного забезпечення, військових капеланів, а також в разі потреби – спеціалістів за іншими напрямками.

[6] Ткаченко А. В. Актуальні проблеми психологічної допомоги та реабілітації учасників операції об'єднаних сил. *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах:* матеріали науково-практичної конференції 5 листопада 2020 р. Міністерство оборони України, Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ: НУОУ, 2020. С. 289-292.

Основною умовою є те, що до робочої групи забороняється включати військовослужбовців, які разом з особою виконували завдання в екстремальних (бойових) умовах. Фахівці розробляють комплекс медичних, психологічних, соціально-психологічних, культурно-освітніх, фізкультурно-оздоровчих, інформаційних заходів, які допоможуть поступово вивести людину зі стресового стану. Основні елементи психологічної декомпресії: медичний огляд; психологічне діагностування (скринінг); психологічна едукація (просвіта); психоемоційне та психофізіологічне розвантаження, відновлення психологічної безпеки особистості; соціальна реадаптація. За наявності ознак розладу психіки та поведінки, скарг, негативних результатів психологічного вивчення військовослужбовці направляються на консультування лікаря-психіатра для вирішення питання щодо стаціонарного обстеження та лікування в лікувальних закладах психоневрологічного (наркологічного) профілю. Психологічна едукація (просвіта) – інформування особового складу для формування розуміння закономірностей функціонування людської психіки, поведінки людей в екстремальних (бойових) умовах, різних моделей виходу з кризової ситуації. Етап психоемоційного та психофізіологічного розвантаження, відновлення психологічної безпеки особистості спрямований на гармонізацію психоемоційного стану, зняття перевтоми, негативних наслідків впливу психогенних факторів. Соціальна реадаптація охоплює комплекс питань моральної, психологічної, практичної підготовки до життя в суспільстві, відновлення соціальних ролей, усунення або нейтралізації негативних чинників, що перешкоджають поверненню до існування в умовах не пов'язаних з ризиком для життя. Після завершення проведення декомпресії за результатами складається звіт та надаються рекомендації щодо організації та проведення подальших заходів психологічного супроводу військовослужбовців. Рекомендації, які додаються до звіту робочої групи, містять такі розділи: направлення на лікування (за медичними показниками, у тому числі з ознаками психічних розладів); персональні рекомендації щодо кожного військовослужбовця за результатами психологічного скринінгу; черговість надання відпусток; заходи щодо подальшого відновлення фізичного та психічного стану (реабілітаційні заходи), необхідності посиленої психологічної уваги; стосовно можливої зміни роду діяльності, де буде мінімізовано подальший негативний психологічний вплив. Проте заходи декомпресії, не завжди виконуються в повному обсязі через недостатню кількість фахівців. За короткий час потрібно відпрацювати з великою кількістю людей, тому часом робочі групи просто фізично не можуть надати допомогу. Зазвичай із району бойових дій виходить кілька бригад одночасно. Необхідною кількістю фахівців являється- два-чотири психологи на відділення (10 осіб). Також має місце відмова особового складу військових частин (підрозділів) від проходження психологічних опитувань. Ставлення бійців до декомпресії не однозначні. Більшість стомлених на війні бійців хочуть отримати відпустку, але вважають справу понад усе.

Не слід недооцінювати такого внутрішнього ворога, як стрес.

Сучасні бойові дії, як правило, супроводжуються підвищеним стресогенним впливом на психіку військовослужбовців. Існують різні підходи до розуміння сутності бойового стресу. Він являє собою сукупність субреактивних станів, пережитих військовослужбовцями в процесі адаптації до несприятливих для їх життєдіяльності і загрозливим їх життєво важливим цінностям умовам (стресорам) бойової обстановки. Інтенсивність переживання військовослужбовцям стресу залежить від взаємодії двох основних чинників: сили і тривалості впливу на психіку військовослужбовця бойових стресорів; особливостей реагування на їх вплив. Реакція на них залежить як від їх значимості для конкретного учасника бойових дій, так і від особливостей його контрольованої поведінки. Значимість впливу на психіку тих чи інших бойових стресорів визначається індивідуально-психологічними особливостями і особистісними якостями, психологічною та професійною готовністю до ведення бойових дій, характером і рівнем бойової мотивації, особливостями сприйняття військовослужбовцям місця і ролі бойових дій в історії і перспективі його системи життєдіяльності. У свою чергу, ефективність контрольованої поведінки військовослужбовця залежить від рівня його активності, спрямованої на протидію негативному впливу стрес-факторів бойової обстановки; характеру способів, що використовуються, для подолання дестабілізуючого впливу бойових стресорів на психіку, поведінку і життєдіяльність в цілому; наявністю досвіду контролюючої поведінки в бойовій обстановці і її змісту. Характеристиками бойової діяльності, що впливають на інтенсивність бойового стресу, можуть бути: ступінь бойової активності конкретного військовослужбовця, яка визначається, як правило, за кількістю бойових операцій, в яких військовослужбовець брав безпосередню участь і які супроводжувалися реальною загрозою для його життя; значимість бойових дій, в яких він брав участь, для виконання більш масштабних бойових завдань; ступінь напруженості і характер бойових дій (при цьому особливе значення має участь в бойових діях з противником, який значно переважав, в умовах вимушеного відступу, в умовах оточення);

кількість бойових втрат в підрозділі, де проходив службу. Поряд з перерахованими факторами виділяються також деякі соціальні, етнічні, релігійні, сімейні та інші обставини, які додатково сприяють посиленню проявів бойового стресу. До них належать: наявність негативного досвіду його переживання в минулому; незначний особистий досвід контрольованої поведінки; приналежність учасника бойових дій до національності етнічно близькій до національності воїнів противника; складна, за різних обставин, ситуація в родині; важке матеріальне і соціальне становище його і близьких людей. Залежно від особливостей взаємодії зазначених вище факторів прояви стресу у різних військовослужбовців будуть різнитися за: інтенсивністю прояву: станами підвищеної психічної напруженості і психотравмування; переважним рівнем прояву: фізіологічного, психофізіологічного, психологічного; ступенем усвідомленості свого стану; переважним проявом в тій чи іншій сфері особистості: мотиваційній, емоційній, когнітивній, вольовій, поведінковій; ступенем підконтрольності проявів стресу самому військовослужбовцю; рівнем впливу на психічний стан інших військових; тривалістю прояву; характером впливу на ефективність бойової діяльності: від підвищення до зниження її ефективності. Бойовий стрес невисокої інтенсивності, як правило, ефективно долається самостійно і на початковому етапі може сприяти підвищенню бойової активності. Підвищена інтенсивність може значно ускладнити діяльність і, як правило, здійснює негативний вплив на перебіг фізіологічних процесів, що виражається в помітному погіршенні стану здоров'я, виникнення нових або загострення наявних раніше захворювань. Негативні психологічні наслідки психотравмуючого бойового стресу нерідко супроводжуються: виникненням головного болю і запаморочення; больовими або неприємними відчуттями в області серця, шлунка; підвищеною пітливістю; різким зниженням або підвищенням апетиту; відчуттям розбитості; неконтрольованим тремтінням рук, ніг, голови, повік та інших частин тіла, а також загостренням наявних раніше соматичних захворювань[7].

Під психологічною допомогою у подоланні негативних психологічних наслідків бойового стресу розуміємо проведення психореабілітації. Вона проводиться в комплексі з медичною та соціальною реабілітацією, і являє собою комплекс заходів, що здійснюється з метою збереження, відновлення або компенсації порушених психічних функцій, якостей, особистого та соціального статусу особи, сприяння психосоціальній адаптації до зміненої життєвої ситуації, осмислення досвіду, отриманого в екстремальній ситуації, та застосування його в житті. Завдання психологічної реабілітації визначаються характером негативних наслідків стресу. Принципами проведення психологічної реабілітації є: оперативність; системність; гнучкість; багатоетапність. Успішність подолання негативних психологічних наслідків бойового стресу залежить від своєчасного їх виявлення у військовослужбовців. У зв'язку з цим, до вивчення психічного стану військових можуть залучатися, крім психологів, командири різного рівня, військові медики, колеги і цивільні психологи. Вивчення психічного стану здійснюється шляхом спостереження і спілкування, проведення індивідуальних і групових психологічно-орієнтованих бесід, усного опитування їхніх колег по службі, членів сімей. Крім того, використовують діагностичні бесіди, опитувальники і тести, проективні методики, методи аналізу особливостей і результатів діяльності, експериментальні методики. Використання в процесі психологічної реабілітації тих чи інших методів залежить від характеру наявних проблем, а також особистісних особливостей того, кому надається допомога, і того, хто надає допомогу. При цьому методи що використовуються, повинні бути спрямовані на допомогу в усвідомленні і осмисленні тих подій, які стали причиною актуального психічного стану, у реагуванні переживань, пов'язаних зі спогадами про психотравмуючі події бойових дій, в прийнятті того, що сталося як невід'ємної частини їх життєвого досвіду, а пізніше – в актуалізації контрольованої поведінки, необхідної для подолання негативних наслідків отриманої психічної травми і реадаптації до умов життєдіяльності.

Важливою була розробка комплексних психопрофілактичних рекомендацій для підвищення стресостійкості військових. Ми врахували, що стресостійкість залежить від таких компонентів: а) психофізіологічного (тип, властивості нервової системи, індивідуальні ресурси виживання за рахунок гнучкої саморегуляції); б) емоційного характеру реагування на ситуацію, що залежить від індивідуальних біологічних особливостей, когнітивного фактору та досвіду особистості, накопиченого в процесі подолання негативних впливів екстремальних ситуацій; в) когнітивно-мотиваційного компоненту особистості г) вольового і поведінкового, які виражаються в свідомій саморегуляції дій, приведення їх у відповідність до вимог бойової ситуації; д) наявного досвіду, фактично, професійної підготовки до проведення бойових операцій з високим ступенем ризику Отже, для підвищення стресостійкості необхідно брати до уваги всі фактори і сфери психічної діяльності.

[7] Бєланов К.О. Подолання негативних психологічних наслідків бойового стресу через заходи психологічної реабілітації. *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах:* матеріали науково-практичної конференції 5 листопада 2020 р. Міністерство оборони України, Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ: НУОУ, 2020. С. 36-38.

Соціально-психологічна реабілітація учасників бойових дій включає:

- спеціальний період життєдіяльності військових частин і підрозділів («психологічний карантин»);

- створення навколо ветеранів бойових дій середовища реадаптації (у військовій частині та сім'ї);

- виявлення ветеранів бойових дій, що мають ознаки хронічного стресу, посттравматичного синдрому, особистісної кризи й проведення з ними заходів психологічної реабілітації;

- залучення військовослужбовців до динамічної, цікавої і нескладної повсякденної службової діяльності;

- виявлення військовослужбовців, які отримали бойові психічні травми та надання їм психологічної допомоги;

- поетапне залучення пересічних громадян до спілкування з ветеранами бойових дій, які проходять реадаптацію.

Створення середовища реадаптації передбачає:

- забезпечення гідної зустрічі учасників бойових дій в місцях постійної дислокації їх частин, за місцем їх проживання; визнання соціальної значущості їх участі в бойових діях, їх нового соціального статусу;

- залучення ветеранів бойових дій до активної громадської роботи;

- створення сприятливої психологічної атмосфери в сім'ї та колективі;

- раннє виявлення, швидке й позитивне вирішення міжособистісних конфліктів за участю ветеранів;

- поступове «стирання» соціальних бар'єрів за критерієм їхньої участі бойових діях[8].

Таким чином, в здійсненні соціально-психологічної реадаптації учасників воєнних конфліктів велике значення має робота з соціумом, який готується повернути ветеранів до мирного життя. Саме від його готовності й здатності прийняти людей з травмованою психікою, зазначною мірою залежить, чи зможе ветеран знайти своє місце у мирному житті суспільства.

Неможна обійти увагою таке питання, як психологічне забезпечення підготовки та застосування військ (сил) Збройних Сил України. Це цілеспрямована діяльність з формування психологічної готовності до виконання завдань, емоційно-вольової стійкості до негативних психологічних чинників у будь-яких умовах обстановки, зниження психогенних втрат та збереження психічного здоров'я військовослужбовців. Основними завданнями психологічного забезпечення є: оцінювання психологічних показників боєздатності підрозділів та військових частин, передусім морально-психологічного стану особового складу військ (сил); аналіз впливу психологічних чинників бою (бойових дій) на морально-психологічний стан та поведінку особового складу військ (сил); виявлення психологічних особливостей майбутніх бойових дій (операцій), врахування їх вимог до емоційно-вольових та психофізіологічних якостей військовослужбовців, злагодженості та згуртованості особового складу; забезпечення та створення соціально-психологічних умов для ефективного виконання службових обов'язків; сприяння в організації та проведенні заходів соціально-психологічної та професійної адаптації і реабілітації військовослужбовців; соціально-психологічний аналіз управлінських рішень діяльності командирів (начальників) з питань підтримання належного рівня морально-психологічного стану особового складу; аналіз психологічних аспектів тактики можливих дій противника, негативного інформаційно-психологічного впливу; виявлення осіб з нервово-психічною нестійкістю та вжиття психопрофілактичних і психо-корекційних заходів; прогнозування можливих бойових психогенних втрат особового складу; планування, організація та проведення заходів психологічної підготовки (загальної, спеціальної, цільової) особового складу до виконання бойових завдань у конкретних (суспільно-політичних, фізико-географічних, природно-кліматичних, ергономічних) умовах обстановки; формування та утвердження оптимізму і впевненості в своїх силах, можливості виконати поставлене завдання; навчання психологічним методам надання само- та взаємодопомоги; вжиття заходів психологічного відбору особового складу для комплектування, доукомплектування, поповнення підрозділів та військових частин. Під психологічним забезпеченням ми розуміємо соціально-психологічне діагностування, психологічну підготовку (загальну, спеціальну, цільову) та психологічний супровід. Основним змістом соціально-психологічного діагностування є проведення діагностики психічних станів, ступеня психотравматизації, рівня нервово-психічної напруженості особового складу. За результатами діагностики мають бути виявлені особи з психосоматичними захворюваннями, тривожно-депресивними станами та ознаками посттравматичних стресових розладів. Обов'язкова психологічна реабілітація військовослужбовців, учасників бойових дій та прирівняних до них осіб, які виконували службово-бойові завдання в екстремальних (бойових) умовах, може здійснюватись у центрах психологічної реабілітації Міністерства оборони України та Міністерства соціальної політики України. Таким чином, психоло-

[8] Гнедюк Н. І. Порядок проведення психологічної допомоги та реабілітації учасників операції Об'єднаних сил. *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах:* матеріали науково-практичної конференції 5 листопада 2020 р. Міністерство оборони України, Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ: НУОУ, 2020. – С. 64-67.

гічне забезпечення є ключовим елементом системи морально-психологічного забезпечення підготовки та застосування військ (сил) Збройних Сил у російсько-українській війні.

Не менш важливим видається дослідження проблем виховання патріотизму громадян в умовах гібридної війни. Питання набуває актуального значення, оскільки воно безпосередньо пов'язане з підвищенням якісного рівня безпеки країни та з психологічною безпекою громадян, мінімізацією негативних наслідків гібридних атак. Протиставити гібридним засобам можна не тільки ефективний сектор безпеки і оборони, а й стійкість суспільства, його волю громадян державі до боротьби за свободу та незалежність, готовність до спротиву агресору, високий рівень взаємної довіри між членами суспільства й до власних інституцій. Патріотизм громадян як соціально-психологічний ресурс забезпечує потенційну здатність до спротиву інформаційній агресії, створює психологічну готовність громадян захищати свою Батьківщину та діяти в ім'я збереження і розвитку її благополуччя.

Висновки

Отже, з метою зміцнення людського чинника обороноздатності держави є розв'язання філософсько-соціологічних та психолого-педагогічних проблем підготовки особистості до її захисту. Дуже важливо акцентувати увагу на необхідності відновлення та підтримання належного рівня морально-психологічного стану особистості у зв'язку з постійним зростанням психологічного, морального та фізичного навантаження в умовах повної готовності до захисту держави на будь-якому рівні. Крім цього, розв'язання проблем у підготовці військових буде значною мірою сприяти їх наближенню до європейських і світових стандартів з подальшим формуванням сучасної європейської армії. Тому зараз, в умовах реальної воєнної загрози державному суверенітету та територіальній цілісності України, виникає нагальна необхідність спрямувати роботу на швидке та ефективне подолання проблем підготовки особистості до виконання завдань захисту Вітчизни в особливих умовах та значного посилення боєздатності Збройних Сил України.

Інформація про авторів:

Столяренко Олена Вікторівна,
доктор педагогічних наук,
професор кафедри педагогіки, професійної освіти та управління освітніми закладами
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
32, вул. Острозького, м. Вінниця, 21000, Україна

Столяренко Оксана Василівна,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри іноземних мов
Вінницький національний технічний університет
95, вул. Хмельницьке шосе, м. Вінниця, 21000, Україна

Магас Людмила Миколаївна,
старший викладач кафедри іноземних мов
Вінницький національний технічний університет
95, вул. Хмельницьке шосе, м. Вінниця, 21000, Україна

Information about the authors:

Stoliarenko Olena Viktorivna,
Doctor of Pedagogics,
Professor at the Department of Pedagogy, Vocational Education and Management of Educational Institutions
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
32, Ostrozkoho str., Vinnytsia, 21000, Ukraine

Stoliarenko Oksana Vasylivna,
Candidate of Pedagogics,
Associate Professor at the Department of Foreign Languages
Vinnytsia National Technical University
95, Khmelnytske Shosse str., Vinnytsia, 21000, Ukraine

Mahas Liudmyla Mykolaivna,
Senior Lecturer at the Department of Foreign Languages
Vinnytsia National Technical University
95, Khmelnytske Shosse str., Vinnytsia, 21000, Ukraine

DOI

КОПІНГ-ПОВЕДІНКА ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ 2022 РОКУ

Храбан Т. Є.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Починаючи з 24 лютого 2022 року засоби масової інформації України рясніли заголовками, що акцентували увагу на жахах воєнного часу. Деякі анонси відображали негативний вплив війни на психологічне здоров'я громадян та загрозу психосоціальної катастрофи в країні – неконтрольовані емоції, постійне почуття страху, невизначеність, психологічні травми: «Це вже за межею звірства. Президент засудив обстріл пологового будинку в Маріуполі», «Руїни будинків: наслідки обстрілів у Житомирі», «Нічний обстріл Києва – палаючі будинки і поранені», «Поранені діти в підвалах: хто чекає на зелений коридор з Бучі, Ірпеня, Бородянки», «Діти війни: пологи в Україні під звуки пострілів», «У Гостомелі горять будинки мирних мешканців. Люди благають про допомогу». Величезні людські, політичні та економічні втрати країн-учасників військових конфліктів – це лише «верхівка айсберга», війна має катастрофічний вплив на психологічне благополуччя націй, серед наслідків війни вплив на психологічне здоров'я цивільного населення є одним із найзначніших[1] Незалежно від того, чи бере людина безпосередню участь у бойових діях або є цивільною особою, усвідомлення воєнної реальності може створити відчуття переважаючих небезпечних умов у ширшому середовищі, які можна назвати «навколишнім стресором»[2]. Цей стресор особливо впливає на цивільних осіб, оскільки люди, які не мають спеціальної військової підготовки, мають велику вразливість перед такими стресорами та психологічну незахищеність при спогадах про небезпечний для життя досвід[3] (Browne et al. 2007).

Проте, з погляду процесу стресу, психологічні ресурси можуть послаблювати чи «буферизувати» негативні наслідки стресорів[4]. Дослідження доводять, що захисні механізми особистості, включаючи копінг, ефективно протистоять стресорам довкілля. У той час, як для припинення воєнного конфлікту необхідне політичне врегулювання, для надання допомоги цивільному населенню необхідні заходи, що сприяють підвищенню ефективності захисних механізмів та домінуванню позитивних форм копінгу[5]. Тому дослідження копінг-поведінки груп цивільного населення під час воєнного конфлікту є пріоритетним напрямом досліджень, що сприяє розробці послідовних та ефективних стратегій вирішення проблем у галузі психологічного здоров'я та психосоціальної підтримки[6].

На форми копінгу «впливають культура, релігія та системні контексти, вони різняться у різних регіонах, оскільки культури по-різному розуміють стійкість, добробут та зцілення»[7]. Вивчення національної специфіки копінгу може запропонувати нові підходи до розуміння його сутності, визначити «позитивні чи негативні переваги використання тієї чи іншої стратегії»[8], щоб впровадити або інтегрувати ці концепції в роботу служб психологічного/психічного здоров'я, а також враховувати їх при розробці заходів реагування на стихійні лиха та надзвичайні ситуації[9].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В рамках вивчення ефекту копінгу в послабленні негативних наслідків стресорів з метою збереження психологічного/психічного здоров'я особистості існує кілька підходів до поняття копінгу. При першому підході копінг сприймається як стабілізуючий чи дестабілізуючий чинник, який допомагає підтриму-

[1] Murthy R. S., & Lakshminarayana R. Mental health consequences of war: a brief review of research findings. World psychiatry: official journal of the World Psychiatric Association (WPA). 2006. No 5(1). P. 25–30.

[2] Pearlin L. I. The stress process revisited: Reflections on concepts and their interrelationships. In C. S. Aneshensel & J. C. Phelan (Eds.), Handbook of sociology of mental health (pp. 395–415). Kluwer Academic Publishers, 1999.

[3] Browne T., Hull L., Horn O., Jones M., Murphy D., Fear N. T., Greenberg N., French C., Rona R. J., Wessely S., & Hotopf M. Explanations for the increase in mental health problems in UK reserve forces who have served in Iraq. The British journal of psychiatry: the journal of mental science. 2007. No 190. P. 484–489. DOI:10.1192/bjp.bp.106.030544

[4] Pearlin L. I., & Bierman A. Current issues and future directions in research into the stress process. In C. S. Aneshensel, J. C. Phelan, & A. Bierman (Eds.), Handbook of the sociology of mental health (pp. 325–340). Springer Science + Business Media, 2013. DOI:10.1007/978-94-007-4276-5_16

[5] Hammad J., & Tribe R. Adaptive coping during protracted political conflict, war and military blockade in Gaza. International review of psychiatry (Abingdon, England). 2021. No 33(1-2). P. 56–63. DOI:10.1080/09540261.2020.1741257

[6] Murthy R. S., & Lakshminarayana R. Mental health consequences of war...

[7] Fernando S. Mental health worldwide: Culture, globalization and development. London, England: Palgrave Macmillan. 222 p.

[8] Cherewick M., Kohli A., Remy M. M., Murhula C. M., Kurhorhwa A. K., Mirindi A. B., Bufole N. M., Banywesize J. H., Ntakwinja G. M., Kindja G. M., & Glass N. Coping among trauma-affected youth: a qualitative study. Conflict and health. 2015. No 9. P. 35. DOI:10.1186/s13031-015-0062-5

[9] Fernando S. Mental health worldwide…

вати позитивну психологічну адаптацію у стресові періоди; як модератор, який мінімізує, буферизує або посилює негативний вплив стресу на адаптацію або виникнення (рецидив) розладів психіки[10 11]. Другий підхід розглядає копінг як медіатор або адаптивний процес, який сам вбудований у стрес або сформований ним і є основним (або єдиним) шляхом, через який стрес робить свій проксимальний вплив на адаптацію та психологічне/психічне здоров'я[12]. Наприклад, уникаючий копінг є посередником між стресовими обставинами та дистресом, з одного боку, і одночасною пізнішою адаптацією, з іншої[13]. Третій підхід стверджує, що копінг є механізмом, через який захисні фактори (соціальна підтримка, оптимізм, особистий контроль тощо) мають свою захисну дію, сприяючи конструктивному копінгу та перешкоджаючи використанню дезадаптивних копінг-стратегій[14]. В рамках даного дослідження копінг розглядається в його традиційному, широкому розумінні як «спроба впоратися, перенести, зменшити внутрішній або зовнішній стрес, який людина сприймає як той, що перевищує наявні ресурси»[15,16].

Велика кількість воєнних конфліктів у світі за останні 20 років спонукали вчених, що працюють у різних галузях науки, до внесення свого вкладу у вивчення феномена копінгу. Проблематику національної специфіки копінгу досліджено досить широко. Так, M. Cherewick, S. Doocy, W. Tol[17] дослідили копінг-стратегії молоді у соціокультурному контексті Східної Демократичної Республіки Конго. Факторний аналіз, використаний у дослідженні, виявив чотири стратегії подолання, що використовуються молоддю: подолання проблем, подолання емоцій, уникнення, подолання, що ґрунтується на релігійній вірі. J. Gavrilovic, D. Lecic-Tosevski, S. Dimic, M. Pejovic-Milovancevic, G. Knezevic, S. Priebe[18] дослідили копінг-стратегії, що використовувалися цивільними особами під час повітряних атак у Югославії у 1999 році, та зв'язок цих стратегій з рівнем впливу, статтю респондентів та психологічними симптомами через один рік. Контент-аналіз відповідей на питання виявив дев'ять категорій стратегій подолання: спорт та прогулянки, дозвілля, розмови та спілкування, гумор, уникнення, філософський підхід, отримання інформації, робота та зловживання психоактивними речовинами. J. Hammad і R. Tribe[19] акцентували такі культурно значущі копінг-стратегії палестинців, що перебували в умовах військової блокади в секторі Газа, як терпіння та опора на віру. L. Saxon, N. Makhashvili, I. Chikovani, M. Seguin, M. McKee, V. Patel, J. Bisson, B. Roberts[20] у їхньому дослідженні розглянули типові копінг-стратегії цивільних осіб, які постраждали від воєнного конфлікту в Грузії. Вченими також було встановлено, що преференція копінг-стратегій значно відрізнялася між чоловіками та жінками. M. Seguin і B. Roberts[21] виконали систематичний огляд наукової літератури, що має відношення до вивчення стратегій подолання труднощів серед цивільного населення, що постраждало від воєнних конфліктів, у країнах із низьким та середнім рівнем доходу, якою є і Україна. Вченими було встановлено, що поширеними стратегіями подолання є пошук підтримки, позитивна когнітивна перебудова, вирішення проблем, втеча-уникнення та відволікання.

Крім того, у зв'язку із тривалою орієнтацією України на Захід інтерес представляє дослідження «Coping among trauma-affected youth: A qualitative study»[22], у якому відзначається, що культурні норми можуть визначати використання копінг-стратегій. Так, у західних суспільствах стратегії подолання труднощів часто пов'язані з індивідуалістичним підходом. Проте в країнах, що розвиваються, підхід до

[10] Zimmer-Gembeck M.J. and Skinner E.A. The development of coping: Implications for psychopathology and resilience. In D. Cicchetti (Ed.), Developmental psychopathology: Risk, resilience, and intervention (pp. 485–545). John Wiley & Sons, Inc., 2016. DOI:10.1002/9781119125556.devpsy410

[11] Aldwin C. M. Stress, coping and development: An integrative perspective. New York, NY: Guilford Press, 2007. 432 p.

[12] Там само.

[13] Там само.

[14] Taylor S. E., & Stanton A. L. Coping resources, coping processes, and mental health. Annual Review of Clinical Psychology. 2007. No 3. P. 377–401. DOI: 10.1146/annurev.clinpsy.3.022806.091520

[15] Folkman S., & Lazarus R. S. (1980). An Analysis of Coping in a Middle-Aged Community Sample. *Journal of Health and Social Behavior.* 2014. No 21(3). P. 219–239. DOI:10.2307/2136617

[16] Folkman S., & Lazarus R. S. Coping and Emotion. In A. Monat, & R. S. Lazarus (Eds.), Stress and Coping: An Anthology (pp. 207-227). New York: Columbia University Press, 1991.

[17] Cherewick M., Doocy S., Tol W., Burnham G., & Glass N. Potentially traumatic events, coping strategies and associations with mental health and well-being measures among conflict-affected youth in Eastern Democratic Republic of Congo. *Global health research and policy.* 2016. No 1 P. 8. DOI:10.1186/s41256-016-0007-6

[18] Gavrilovic J., Lecic-Tosevski D., Dimic S., Pejovic-Milovancevic M., Knezevic G., & Priebe S. Coping strategies in civilians during air attacks. Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology: *The International Journal for Research in Social and Genetic Epidemiology and Mental Health Services.* 2003. No 38(3). P. 128–133. DOI:10.1007/s00127-003-0612-9

[19] Hammad J., & Tribe R. Adaptive coping during protracted political conflict, war and military blockade in Gaza. International review of psychiatry (Abingdon, England). 2021. No 33(1-2). P. 56–63. DOI:10.1080/09540261.2020.1741257

[20] Saxon L., Makhashvili N., Chikovani I., Seguin M., McKee M., Patel V., Bisson J., & Roberts BCoping strategies and mental health outcomes of conflict-affected persons in the Republic of Georgia. *Epidemiology and psychiatric sciences.* 2017. No 26(3). P. 276–286. DOI:10.1017/S2045796016000019

[21] Seguin M., & Roberts B. Coping strategies among conflict-affected adults in low- and middle-income countries: A systematic literature review. Global public health. 2017. No 12(7). P. 811–829. DOI:10.1080/17441692.2015.1107117

[22] Cherewick M., Kohli A., Remy M. M., Murhula C. M., Kurhorhwa A. K., Mirindi A. B., Bufole N. M., Banywesize J. H., Ntakwinja G. M., Kindja G. M., & Glass N. Coping among trauma-affected youth: a qualitative study. *Conflict and health.* 2015. No 9. P. 35. DOI:10.1186/s13031-015-0062-5

подолання труднощів під час воєнного конфлікту є колективним за своєю природою та орієнтованим на емоції, а не на проблеми.

Мета – визначити актуальні копінг-стратегії, які були використані протягом перших 15 днів цивільним населенням України, яке перебувало у зоні воєнного конфлікту.

Методи дослідження. Направленість цього дослідження на соціально-психологічну онтологію диктує необхідність застосування міждисциплінарних і інтеграційних підходів, одним із яких є дискурс-аналіз. Категорія дискурс окреслює наступні базові виміри: лінгвістичні й нелінгвістичні, глобальні соціокультурні й індивідуально-особистісні, стабільно-змістові та ситуаційно-динамічні, які поєднані цілісним комунікативним актом[23]. Матеріалом дослідження послужили пости та коментарі до них, у яких присутні лінгвістичні маркери совладаючої поведінки (копінгу), та які були викладені в період з 24.02.2022 по 10.03.2022 року в українському секторі соціальної мережі Facebook на сторінках груп «Боярка та новини громади» (23,4 тисячі учасників) та «Боярка. Боярське земляцтво» (15,0 тисяч учасників). Усього було проаналізовано 582 постів та коментарів до них. Вибір референтної групи пояснюється тим, що місто Боярка є передмістям міста Києва, і боярчани від початку воєнного конфлікту опинилися у районі дуже близьким до зони бойових дій. Перебування в радіусі дії ракет противника; чутності залпів систем протиракетної та протиповітряної оборони України, сигналів повітряної тривоги дозволяють віднести цивільне населення міста Боярки до осіб, які зазнали вплив стресорів воєнного конфлікту. Досліджувалась дуже однорідна група, всі члени якої проживають в одному районі та об'єктивно пережили одну й ту саму стресову подію, що дозволяє говорити про високий ступінь об'єктивності отриманих результатів.

Також з метою вивчення динаміки та еволюції пріоритетності використання тих чи інших копінг-стратегій був задіяний статистичний аналіз даних.

Обмеження. Це дослідження має низку обмежень. Насамперед, це пов'язано з матеріалом дослідження. Спрямованість на вивчення текстових матеріалів звужує масштаб дослідження та призводить до виникнення «мертвої зони» уваги, в якій ймовірність спостерігати такі поведінкові копінг-стратегії як «уникнення» (усамітнення, ізоляція, прагнення уникнути активних інтерперсональних контактів) або використання допінгових засобів, зловживання психоактивними речовинами та азартними іграми надзвичайно низька. Наступне обмеження пов'язане з місцем проживання осіб, які зазнали вплив стресорів воєнного конфлікту. Дослідження проводилось у північній області України. Існування в Україні різних типів життєвих укладів, відмінності ментальності серед населення, що проживають у різних районах країни, може призвести до того, що отримані результати будуть відрізнятися залежно від місцевості.

Виклад основного матеріалу. З метою вивчення динаміки та еволюції пріоритетності у використанні тих чи інших копінг-стратегій цивільними особами, які зазнали вплив стресорів воєнного конфлікту, період, у який проводилося дослідження, було розбито на тимчасові відрізки у 5 днів. Копінг-стратегії, які відображалися не більше ніж у 3% вибірки, не бралися до уваги. Отримані дані відображені у таблиці 1.

Дискурс-аналіз довів, що преференція копінг-стратегій, що використовуються цивільними особами з метою зменшення негативних наслідків стресорів воєнного конфлікту, зазнає змін протягом певного часу від початку дії стресорів. Актуальними копінг-стратегіями у перші п'ять днів були: «Емоційна вентиляція», «Звинувачення інших», «Катастрофізація», «Заперечування негативних переконань та думок інших людей», «Використання надії та орієнтації на майбутнє». Починаючи з шостого дня на перший план вийшли такі копінг-стратегії: «Прагнення до єднання», «Альтруїзм», «Використання інструментальної та емоційної соціальної підтримки», «Активне подолання», «Використання надії та орієнтації на майбутнє», «Саморегуляція свого емоційного стану», «Позитивна переоцінка». Значними копінг-стратегіями для наступних п'яти днів (11-15 день від початку дії стресорів воєнного конфлікту) є: «Потурання своїм бажанням», «Гумор», «Формування почуття приналежності», «Відволікання шляхом різних видів активності», «Використання надії та орієнтації на майбутнє».

Протягом перших п'яти днів впливу стресорів воєнного конфлікту найпоширенішими виявилися неадаптивні стратегії копінгу, лінгвістичні маркери яких було виявлено у 92% постів та коментарів до них. Використання таких емоційно-сфокусованих стратегій долання як «Емоційна вентиляція», «Звинувачення інших», «Катастрофізація» свідчить про те, що ситуація оцінюється як непереборна. Стратегія «Емоційна вентиляція» спрямована на психологічне відновлення логічного мислення шляхом виплеску негативних емоцій тими людьми, які виявилися надто емоційно занурені в те, що сталося, не в змозі поводитися раціонально і бачити ситуацію в її істинній перспективі. Частково знімаючи стрес, емоційна вентиляція може виявитися контрпродуктивною, оскільки знижує ймовірність того, що

[23] Савелюк Н. Психологія розуміння релігійного дискурсу. Київ: КНТ, 2017. 400 с.

Таблиця 1

Копінг-стратегії, які знайшли свого відображення в українському секторі соціальної мережі Facebook у період з 24.02.2022 по 10.03.22 р.

Копинг-стратегії	N/%	Приклади цитат
1-5 день від початку воєнних дій		
Емоційна вентиляція	124/54	«Неужели за 5 дней нельзя было решить проблему с оповещением? Вы там в горсовете вообще нормальные? Как праздник, так с колонок музыка гремит. Уроды просто! Вопрос: кто сядет за руль в машину и будет оповещать, как в цирке шапито!?»
Звинувачення інших	52/22	«Это должна была организовать власть. А она жует му-му. Ничего не делают. Наша так называемая власть только языком ляпать умеет.» – «Мер наш тільки прокинувся і під час вже бойових дій наказав ЖЕКу розчистити і підготувати бомбосховища.»
Катастрофізація	37/16	«Не знаю чому, але мої дві собаки сидять по будкам і мовчать. Напевно, щось відчувають.» – «Наші пекінески також якісь мовчазні та принишклі з підібганими хвостиками. Ховаються під ванну при звуках вибуху.» – «Мій теж забивається в будку!!! Але коли бомблять, то починає вити і гризти сітку!» – «А чувствуют. Это точно. У меня соседские собаки лаяли без остановки. Уже три дня как неслышно ни днем ни ночью.» – «Сьогодні не собака, а кішка ричить другу половину дня.»
Заперечення негативних переконань та думок інших людей	9/4	«Так горить лампа для квітів, попросить щоб вимкнули. Вікна у двір. Видимість для атаки з Білорусії.» – «Там завжди горить таке світло, не панікуйте.» – «Это сигнал для наших врагов, сволочь предательская.» – «Не несіть нісенітницю. Це ролети на вікнах кольорові. У мене такі ж самі...»
Використання надії та орієнтації на майбутнє	9/4	«Чекаю зустрічі з рідним братом та племінницею.» – «Я поеду в свой родной Аккерман, там есть все – и лиман, и море.» – «Поїдемо у наш Крим.» – «Я – за! Так і не була там ні разу.» – «В Сочі.» – «Обов'язково!!!!!» – «Я я буду міст через Тетерів будувати. Щоб рідні повертались швидше».
6-10 день від початку воєнних дій		
Прагнення єднання	74/33	«Хтось готує і розносить їжу, хтось плете теплі шкарпетки, хтось робить маскувальні сітки, хтось стоїть на блокпостах, хтось приносить для них теплі речі і пальне зі своїх домашніх запасів. Кожний вкладає свою частку в нашу спільну перемогу. Але головне – це спілкування, воно виводить з заціпеніння, перемикає, робить нас сильнішими. Якщо ви ще не доєдналися до якоїсь спільноти – спробуйте це зробити! Повірте, це заспокоює і відроджує до життя. Можете самі започаткувати якусь спільноту, наприклад між сусідами і разом вирішувати побутові питання, такі як сходити в магазин або аптеку, обмінятися припасами, консервацією, тощо. Спільними діями ми підтримуємо одне одного.»
Альтруїзм	48/22	«У всех ли пожилых людей в нашем городе есть запасы еды и воды? Если у вас есть соседи, которые не могут себе купить еду, пожалуйста, напишите мне! Мы все организуем и привезем!»
Саморегуляція свого емоційного стану	33/15	«Ми знаходимося в стороні від стратегічних напрямків на Київ… Щоб до нас доїхати – треба подолати вузькі дороги та мости. Це можна зробити тільки маленькими групами, які знищуються ЗСУ дуже успішно. Щоб нас обстріляти – потрібна дальнобійна артилерія, якої перед Києвом не має. Градами сюди не дістати. Крилатими ракетами та іскандерами валити по нам – малоймовірно, ми не є важливим об'єктом. Зберігаємо спокій.»; «У міськради акумульовано стратегічний запас продуктів, якими вони годують бійців і найнезахищених».
Використання інструментальної та емоційної соціальної підтримки	29/13	«Господи, какие молодцы, всем бы таких соседей и такого отношения к животным. У меня самой трое две красавицы и пушистый старичок. Ночуем дома, так как очень тяжело с ними бегать в бомбоубежище, хоть оно и рядом. Огромное уважение, всем кто не смотря на такое военное время не бросает беззащитных наших младших братьев».
Активне подолання	26/12	«ТЕРМІНОВО!!!!!!!! На Білогородський круг підходити з лопатами, робимо укріплення! В старій Боярці підходити з лопатами до Нової пошти (блокпост), робимо укріплення!»
Позитивна переоцінка	11/5	«Все змішалося, шкодую, коли раніше кричала на дітей, мене злили їх зошити, підручники, довідники, а вони повсюди. Зараз з радістю провела б їх на навчання, без почуття дратівливості перевірила б домашні роботи... Все, що було важливим до 24.02, відійшло на задній план».

Продовження таблиці 1

11-15 день від початку воєнних дій		
Потурання своїм бажанням	44/34	«Друзі хто може зробити татуювання?» – «В честь нашего призрака». – «Я тоже сделаю». – «Я звичайно не збираюся робити зараз тату, но все ж таки підтримую тих, хто хоче це зробити, робіть!!! А що, якщо війна, то рити собі могилу раніше часу і чекати на смерть? Не думаю, зараз навпаки, потрібно зробити те, що хочеться, бо ніхто не знає, чи завтра встигнемо! Зараз нам всім дуже важко».
Гумор	39/30	«После 14 дней краж танков украинские фермеры теперь неофициально являются пятой по величине армией в Европе. После цыган, конечно.»
Формування почуття приналежності	25/19	«Українець – це не діагноз!!! Українець – це місія! Я пишаюсь, що я УКРАЇНКА!!!»; «Зрозумів, що неймовірно люблю наших. Усіх тих, хто об'єднався у єдину команду взаємодопомоги».
Відволікання шляхом різних видів активності	16/12	«Срочно куплю нитки для вышивки бисером!!!»; «Может кто-то отдает маленькую собачку? Возьмем себе».
Використання надії та орієнтації на майбутнє	7/5	«А чому наші люди тікають в Львів, в Польщу, інші країни? Чому ніхто не втікає в села, в селах – тихо. В селах повно пустих будинків. Вас із задоволенням туди пустять. Заходьте, живіть! Не чекайте нічого від держави, весна – садіть городи, будете мати свої продукти. Будете працювати на себе. Не тікайте з України, тут все буде добре, потрібно зачекати!»

діяльність буде конструктивною[24]. Стратегія «Звинувачення інших» спрямована на виявлення винного у стресової ситуації. При цьому суб'єкти позбавляються тягарю відповідальності і відчувають полегшення, ніби проблему вирішено. Проте, розглядаючи ситуацію як поза їх контролю, як наслідок впливу фатальної сили, суб'єкти самоусуваються від вирішення проблеми у той час, коли вона вимагає протистояння. Використання стратегії «Катастрофізація» призводить до того, що ситуація малюється гіперболічною. Перебільшення складності ситуації веде до однополярності бачення ситуації, що ускладнює вирішення проблеми. Але, з іншого боку, «катастрофізація» підвищує психологічну напругу й у результаті може мобілізувати людину до дії.

Дискурс-аналіз свідчить, що з шостого дня перебування під впливом стресорів воєнного конфлікту цивільне населення відмовляється від неадаптивних стратегій копінгу. Актуальними стають проблемно-сфокусовані копінг-стратегії, спрямовані на «спробу вирішити, переосмислити або мінімізувати наслідки стресової ситуації»[25]. Слід зазначити, що 80% постів та коментарів до них, викладених у соціальних мережах на 6-10 дні воєнного конфлікту, містять лінгвістичні маркери використання копінг-стратегій, які можна об'єднати в одну велику групу «Консолідація зусиль» (англ. *rally effects*): «Прагнення до єднання», «Альтруїзм», «Використання інструментальної та емоційної соціальної підтримки», «Активне подолання». Під час драматичних екзогенних потрясінь люди зазвичай відчувають відчутну втрату контролю над своїм життям[26]. Такі переживання викликають ефект консолідації, який є потужним джерелом вторинного контролю, активованим для подолання різних загроз, і «виконує важливу соціальну функцію, оскільки допомагають суспільству швидко та ефективно реагувати на потрясіння як єдине ціле та згуртовано протистояти загрозі»[27]. Основу розуміння ефекту консолідації в аспекті копінгу забезпечує теорія соціальної ідентичності. Наприклад, теорія соціальної ідентичності передбачає, що консолідація найімовірніша, коли конфлікт підкреслює чи «підхльостує» національну ідентичність[28]. Консолідація зусиль стає функціональною копінг-стратегією, яка підтримує сприйманий індивідами контроль над їхнім життям та стримує їх негативні емоції[29]. Таким чином, на 6-10 дні воєнного конфлікту підхід до подолання стресорів є колективним за своєю природою, з великим використанням механізмів підтримки спільноти.

На 11-15 день від початку воєнних дій цивільне населення прагне відновити своє емоційне благо-

[24] Farchi M., & Gidron Y. The effects of "psychological inoculation" versus ventilation on the mental resilience of Israeli citizens under continuous war stress. *The Journal of nervous and mental disease.* 2010. No 198(5). P. 382–384. DOI: 10.1097/NMD.0b013e3181da4b67

[25] Parker J. D. A., & Endler N. S. Coping and defense: A historical overview. In M. Zeidner & N. S. Endler (Eds.), Handbook of coping: Theory, research, applications (pp. 3–23). John Wiley & Sons, 1996.

[26] Landau M. J., Kay A. C., & Whitson J. A. Compensatory control and the appeal of a structured world. *Psychological Bulletin*. 2015. No 141(3). P. 694–722. DOI:10.1037/a0038703

[27] Roccato M., Colloca P., Cavazza N., & Russo S. Coping with the COVID-19 pandemic through institutional trust: Rally effects, compensatory control, and emotions. *Social science quarterly*. 2021. DOI:10.1111/ssqu.13002

[28] Lambert A. J., Scherer L. D., Schott J. P., Olson K. R., Andrews R. K., O'Brien T. C., & Zisser A. R. Rally effects, threat, and attitude change: An integrative approach to understanding the role of emotion. *Journal of Personality and Social Psychology.* 2010. No 98(6). P. 886–903. DOI:10.1037/a0019086

[29] Roccato M., Colloca P., Cavazza N., & Russo S. Coping with the COVID-19…

получчя, тому переважаючими стають копінг-стратегії, які спрямовані на створення позитивного емоційного настрою: «Потурання своїм бажанням», «Гумор», «Відволікання шляхом різних видів активності», «Використання надії та орієнтації на майбутнє», лінгвістичні маркери яких були виявлені у 81% постів та коментарів до них. Орієнтовані на першочергове бажання уникнути емоційного дистресу, цивільні особи починають відчувати інтенсивність або терміновість гедоністичних бажань та імпульсів, що посилює пошук негайних джерел приємних вражень. Також причиною актуальності копінг-стратегій створення позитивного емоційного настрою може стати співчуття до себе. Люди відкрито говорять про свої випробування, визнають свій біль, тобто настає збалансований стан усвідомленості, коли відбувається неупереджене усвідомлення своїх тяжких думок та почуттів такими, якими вони є – без уникнення чи зміни. K. Neff, Y. Hsieh, K. Dejitterat[30] стверджують, що «коли людина і виявляє співчуття до себе, вона уникає заглушування своїх думок та почуттів, а коли вона визнає ширший людський контекст свого досвіду, вона також уникає пастки надмірної ідентифікації. Таким чином, самоспівчуття діє як ефективна стратегія емоційного регулювання, нейтралізуючи негативні емоційні патерни і викликаючи більш позитивні почуття доброти та єднання»[31]. Ґрунтуючись на цьому твердженні, можна стверджувати, що такі стратегії подолання, як «Потурання своїм бажанням» та «Відволікання шляхом різних видів активності», які зазвичай розглядаються як дезадаптивні, насправді можуть бути позитивною адаптацією в українській культурі у контексті ситуації воєнного конфлікту.

[30] Neff K. D., Hsieh Y.-P., & Dejitterat K. Self-compassion, Achievement Goals, and Coping with Academic Failure. Self and Identity. 2005. No 4(3). P. 263–287. DOI:10.1080/13576500444000317

[31] Там само.

Висновки

Результати проведеного дослідження свідчать про гнучкість підходу до вибору копінг-стратегій цивільним населенням України протягом перших 15 днів від початку дії стресорів. Протягом перших п'яти днів у зв'язку з первинною оцінкою ситуації як непереборної, найбільш затребуваними стали неадаптивні емоційно-сфокусовані копінг-стратегії «Емоційна вентиляція», «Звинувачення інших», «Катастрофізація». Використання цих стратегій спрямоване здебільшого на психологічне відновлення логічного мислення шляхом виплеску негативних емоцій. Поступово цивільне населення звертається до проблемно-орієнтованих стратегій копінгу, які мають на меті усунути або мінімізувати наслідки стресової ситуації шляхом консолідації. Таким чином, на 6-10 дні військового конфлікту актуальними стають колективні за своєю природою копінг-стратегії: «Прагнення до єднання», «Альтруїзм», «Використання інструментальної та емоційної соціальної підтримки», «Активне подолання». Проте, прагнення відновити своє емоційне благополуччя призводить до нового повороту в преференції копінг-стратегій. На 11-15 день з початку військових дій переважають копінг-стратегії, спрямовані на створення позитивного емоційного настрою: «Потурання своїм бажанням», «Гумор», «Відволікання шляхом різних видів активності», «Використання надії та орієнтації на майбутнє». Дія цих копінг-стратегій скорочує негативні емоційні прояви та індукує позитивне почуття доброзичливості та згуртованості. Можна стверджувати, що в умовах військового конфлікту в Україні в перші 15 днів емоційно-орієнтовані копінг-стратегії виявилися більш затребуваними, ніж проблемно-орієнтовані.

Майбутні дослідження в галузі використання копінг-стратегій мають бути спрямовані на вивчення культурно прийнятних методів та прийомів надання психологічної допомоги цивільному населенню, яке постраждало від військових конфліктів.

Інформація про автора:

Храбан Тетяна Євгенівна,
кандидат філологічних наук,
завідувач кафедри іноземних мов
Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації
45/1, вул. Московська, м. Київ, 01011, Україна

Information about the author:

Khraban Tatiana Evgenievna,
Ph.D. in Philology,
Head of the Department of Foreign Languages
Military Institute of Telecommunication and Information Technologies
45/1, Moskovska str., Kyiv, 01011, Ukraine

THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2014–2022): HISTORICAL, POLITICAL, CULTURAL-EDUCATIONAL, RELIGIOUS, ECONOMIC, AND LEGAL ASPECTS

Scientific monograph

Izdevniecība "Baltija Publishing"
Valdeķu iela 62 – 156, Rīga, LV-1058

Iespiests tipogrāfijā SIA "Izdevniecība "Baltija Publishing"
Parakstīts iespiešanai: 2022. gada 2. jūnijs
Tirāža 150 eks.